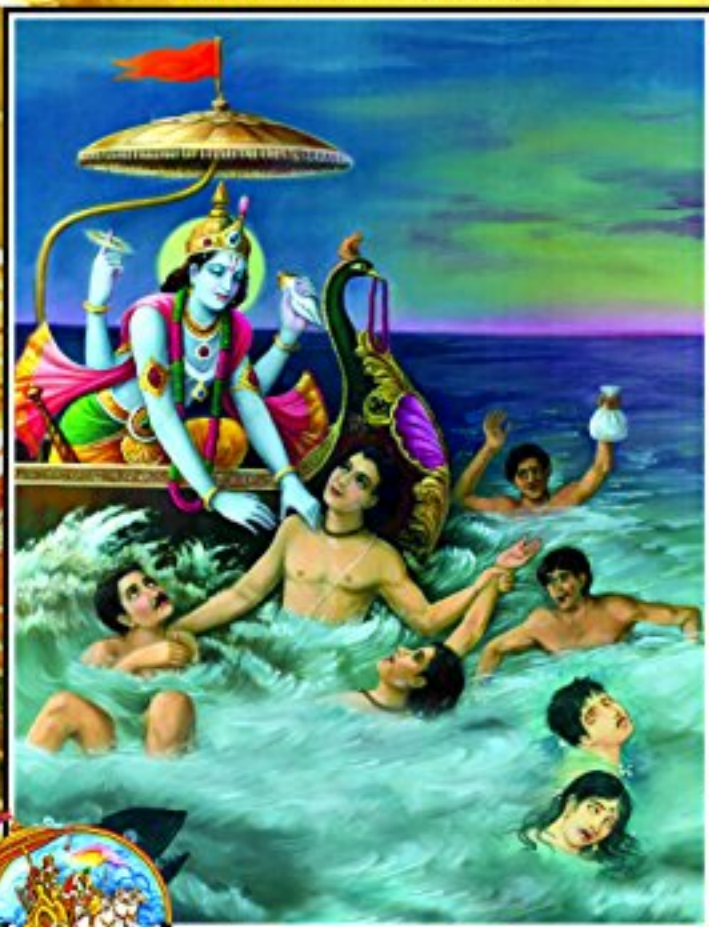

श्रीमद्भगवद्गीता

साधक-संजिवनी (परिशिष्टसहित)

गुजराती-टीका

श्रीमद्भगवद्गीता साधक संजीवनी (गजराती)

स्वामी रामसुन्दरदास

Bhagwat-Geeta-Sanjivani

Gujrati

વિષય-સૂચિ

શ્લોક સંખ્યા વિષય પાન નંબર

પ્રાકલ્પન ૩-૧૫

પહેલો અધ્યાય

- ૧-૧૧ પાંડવ અને કૌરવ સેનાના મુખ્ય-
મુખ્ય મહારથીઓનાં નામોનું વર્ણન
(વિશેષ વાત ૧૧) ૧-૧૨
- ૧૨-૧૮ બન્ને પક્ષોની સેનાઓના શંખવાદનનું
વર્ણન ૧૩-૧૮
- ૨૦-૨૭ અર્જુન દ્વારા સેનાનું અવલોકન ૧૯-૨૪
- ૨૮-૪૭ અર્જુન દ્વારા કાયરતા, શોક અને
પશ્ચાત્તાપવાળાં વયનો કહેવાં તથા
સંજય દ્વારા શોકમગ્ન અર્જુનની
અવસ્થાનું વર્ણન ૨૪-૩૯
(વિશેષ વાત ૩૧, ૩૭)
- પહેલા અધ્યાયનાં પદ, અક્ષર અને
ઉવાચ ૪૦
- પહેલા અધ્યાયમાં પ્રયોજાયેલા છંદ ૪૦

બીજો અધ્યાય

- ૧-૧૦ અર્જુનની કાયરતાની બાબતમાં સંજય
દ્વારા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનના
સંવાદનું વર્ણન ૪૧-૫૨
(વિશેષ વાત ૪૬)
- ૧૧-૩૦ સાંખ્યયોગનું વર્ણન ૫૨-૮૭
(વિશેષ વાત ૫૬, ૬૩; માર્મિક વાત
૬૫; વિશેષ વાત ૬૮, ૬૯, ૭૫, ૭૮;
પ્રકરણ સંબંધી વિશેષ વાત ૮૫)
- ૩૧-૩૮ ક્ષાત્રધર્મની દૃષ્ટિએ યુદ્ધ કરવાની
આવશ્યકતાનું પ્રતિપાદન ૮૭-૯૩
(પ્રકરણ સંબંધી વિશેષ વાત ૯૨)
- ૩૯-૫૩ કર્મયોગનું વર્ણન ૯૩-૧૧૬
(સમતા સંબંધી વિશેષ વાત ૯૬;
વિશેષ વાત ૧૦૦; માર્મિક વાત ૧૦૪;
બુદ્ધિ અને સમતા સંબંધી વિશેષ
વાત ૧૦૮)
- ૫૪-૭૨ સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણો વગેરેનું
વર્ણન ૧૧૬-૧૪૨
(માર્મિક વાત ૧૨૮; અહંતા-મમતાથી
રહિત થવાના ઉપાયો ૧૩૭; વિશેષ
વાત ૧૪૦) બીજા અધ્યાયનાં પદ,
અક્ષર અને ઉવાચ ૧૪૨
- બીજા અધ્યાયમાં પ્રયોજાયેલા છંદ ૧૪૨

શ્લોક સંખ્યા વિષય પાન નંબર

ત્રીજો અધ્યાય

- ૧-૮ સાંખ્યયોગ અને કર્મયોગની દૃષ્ટિએ
કર્તવ્યકર્મ કરવાની આવશ્યકતાનું
નિરૂપણ ૧૪૩-૧૫૮
(માર્મિક વાત ૧૪૭, ૧૪૮; વિશેષ
વાત ૧૫૧; સાધન સંબંધી માર્મિક
વાત ૧૫૭)
- ૯-૧૮ યજ્ઞ અને સૃષ્ટિચક્રની પરંપરા
સુરક્ષિત રાખવા માટે કર્તવ્ય-કર્મ
કરવાની આવશ્યકતાનું
નિરૂપણ ૧૫૮-૧૮૪
(માર્મિક વાત ૧૬૦; કર્તવ્ય અને
અધિકાર-સંબંધી માર્મિક વાત ૧૬૪;
કર્તવ્ય-સંબંધી વિશેષ વાત ૧૬૭;
માર્મિક વાત ૧૭૭; વિશેષ વાત
૧૭૮, ૧૮૧; માર્મિક વાત ૧૮૪)
- ૨૦-૨૮ લોકસંગ્રહને માટે કર્તવ્ય-કર્મ કરવાની
આવશ્યકતાનું નિરૂપણ ૧૮૪-૨૦૪
(પરમાત્મપ્રાપ્તિ સંબંધી માર્મિક વાત
૧૮૫; વિશેષ વાત ૧૮૮, ૧૮૯,
૧૯૫, ૧૯૮, ૧૯૯; ગુણ અને
કર્મના વિભાગને તત્ત્વથી જાણવાના
ઉપાયો ૨૦૧; પ્રકૃતિ અને પુરુષ
સંબંધી માર્મિક વાત ૨૦૨; વિશેષ
વાત ૨૦૩)
- ૩૦-૩૫ રાગ-દ્વેષરહિત બનીને સ્વધર્મ અનુસાર
કર્તવ્ય-કર્મ કરવાની પ્રેરણા ૨૦૫-૨૨૭
(અર્પણ સંબંધી વિશેષ વાત ૨૦૫;
કામના સંબંધી વિશેષ વાત ૨૦૬;
વિશેષ વાત ૨૦૮; રાગ-દ્વેષ ઉપર
વિજય મેળવવાના ઉપાયો ૨૧૬; સેવા
સંબંધી માર્મિક વાત ૨૧૮; માર્મિક
વાત ૨૨૪; સ્વધર્મ અને પરધર્મ સંબંધી
માર્મિક વાત ૨૨૬)
- ૩૬-૪૩ પાપોના કારણભૂત 'કામ'ને મારવાની
પ્રેરણા ૨૨૭-૨૪૭
(કામના-સંબંધી વિશેષ વાત ૨૨૮;
વિશેષ વાત ૨૩૨, ૨૩૫, ૨૩૮;
માર્મિક વાત ૨૪૩, ૨૪૫) ત્રીજા
અધ્યાયનાં પદ, અક્ષર અને ઉવાચ ૨૪૭

શ્લોક સંખ્યા	વિષય	પાન નંબર
	ત્રીજા અધ્યાયમાં પ્રયોજાયેલા છંદ	૨૪૭
	ચોથો અધ્યાય	
૧-૧૫	કર્મયોગની પરંપરા અને ભગવાનના જન્મો તથા કર્મોની દિવ્યતાનું વર્ણન	૨૫૦-૨૮૬
	(વિશેષ વાત ૨૫૨; માર્મિક વાત ૨૫૭; વિશેષ વાત ૨૬૩; અવતાર સંબંધી વિશેષ વાત ૨૬૫; માર્મિક વાત ૨૭૪; વિશેષ વાત ૨૮૦)	
૧૬-૩૨	કર્મોના તત્ત્વનું અને તદનુસાર યજ્ઞોનું વર્ણન	૨૮૬-૩૧૨
	(વિશેષ વાત ૨૮૮; માર્મિક વાત ૨૮૮; વિશેષ વાત ૩૦૨; માર્મિક વાત ૩૦૪; વિશેષ વાત ૩૦૮)	
૩૩-૪૨	જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગની પ્રશંસા તથા પ્રેરણા	૩૧૨-૩૨૮
	(જ્ઞાનપ્રાપ્તિની પ્રચલિત પ્રક્રિયા ૩૧૩; વિશેષ વાત ૩૨૧, ૩૨૩, ૩૨૫)	
	ચોથા અધ્યાયનાં પદ, અક્ષર અને ઉવાચ	૩૨૮
	ચોથા અધ્યાયમાં પ્રયોજાયેલા છંદ	૩૨૮
	પાંચમો અધ્યાય	
૧-૬	સાંખ્યયોગ તથા કર્મયોગની એકતાનું પ્રતિપાદન અને કર્મયોગની પ્રશંસા ..	૩૨૮-૩૪૨
	(માર્મિક વાત ૩૩૫, વિશેષ વાત ૩૩૮)	
૭-૧૨	સાંખ્યયોગ અને કર્મયોગના સાધનનો પ્રકાર	૩૪૨-૩૫૬
	(વિશેષ વાત ૩૪૩, ૩૪૮; માર્મિક વાત ૩૫૪)	
૧૩-૨૬	ફળસહિત સાંખ્યયોગનો વિષય	૩૫૬-૩૮૦
	(સમતા સંબંધી વિશેષ વાત ૩૬૫)	
૨૭-૨૮	ધ્યાન અને ભક્તિનું વર્ણન	૩૮૦-૩૮૫
	પાંચમા અધ્યાયનાં પદ, અક્ષર અને ઉવાચ ...	૩૮૫
	પાંચમા અધ્યાયમાં પ્રયોજાયેલા છંદ	૩૮૫
	છઠ્ઠો અધ્યાય	
૧-૪	કર્મયોગનો વિષય અને યોગારૂઢ મનુષ્યનાં લક્ષણો	૩૮૭-૩૯૬
	(વિશેષ વાત ૩૮૮)	
૫-૮	આત્મોદ્ધારને માટે પ્રેરણા અને સિદ્ધ કર્મયોગીનાં લક્ષણો	૩૯૬-૪૦૭
	(ઉદ્ધાર સંબંધી વિશેષ વાત ૩૯૭; વિશેષ વાત ૪૦૫)	

શ્લોક સંખ્યા	વિષય	પાન નંબર
૧૦-૧૫	આસનની વિધિ અને ફળસહિત સગુણ-સાકારના ધ્યાનનું વર્ણન	૪૦૭-૪૧૪
	(વિશેષ વાત ૪૦૮)	
૧૬-૨૩	નિયમોનું અને ફળસહિત સ્વરૂપના ધ્યાનનું વર્ણન	૪૧૪-૪૨૬
	(વિશેષ વાત ૪૧૬, ૪૧૮, ૪૨૦)	
૨૪-૨૮	ફળસહિત નિર્ગુણ-નિરાકારના ધ્યાનનું વર્ણન	૪૨૬-૪૩૫
	(ધ્યાન સંબંધી માર્મિક વાત ૪૨૮; પરમાત્મામાં મન જોડવાની યુક્તિઓ ૪૩૨)	
૨૯-૩૨	સગુણ અને નિર્ગુણનું ધ્યાન કરનારા યોગીઓના અનુભવ	૪૩૫-૪૪૧
૩૩-૩૬	મનના નિગ્રહનો વિષય	૪૪૧-૪૪૭
	(માર્મિક વાત ૪૪૬)	
૩૭-૪૭	યોગબ્રહ્મની ગતિનું વર્ણન અને ભક્તિ-યોગીનો મહિમા	૪૪૭-૪૬૪
	(વિશેષ વાત ૪૪૮, ૪૫૫, ૪૫૭; માર્મિક વાત ૪૫૮; વિશેષ વાત ૪૬૩) છઠ્ઠા અધ્યાયનાં પદ, અક્ષર અને ઉવાચ	૪૬૪
	છઠ્ઠા અધ્યાયમાં પ્રયોજાયેલા છંદ	૪૬૪
	સાતમો અધ્યાય	
૧-૭	ભગવાન દ્વારા પોતાના સમગ્ર રૂપના વર્ણનની પ્રતિજ્ઞા તથા અપરા-પરા પ્રકૃતિઓના સંયોગથી પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ જણાવીને પોતાને જ બધાનું મૂળ કારણ દર્શાવવું	૪૬૫-૪૮૬
	(વિશેષ વાત ૪૬૭; શરણાગતિના પર્યાયો ૪૬૭; જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન સંબંધી વિશેષ વાત ૪૭૦; વિશેષ વાત ૪૭૮)	
૮-૧૨	કારણરૂપથી ભગવાનની વિભૂતિઓનું વર્ણન	૪૮૬-૪૮૬
	(વિશેષ વાત ૪૮૮, ૪૮૪)	
૧૩-૧૮	ભગવાનને શરણે થનારા અને શરણે નહિ થનારાઓનું વર્ણન	૪૮૬-૫૨૪
	(વિશેષ વાત ૫૦૨, ૫૦૭; માર્મિક વાત ૫૦૮, ૫૧૮; મહાત્માઓનો મહિમા ૫૨૦)	
૨૦-૨૩	અન્ય દેવતાઓની ઉપાસનાઓનું ફળસહિત વર્ણન	૫૨૪-૫૩૦
	(વિશેષ વાત ૫૨૮)	

શ્લોક સંખ્યા	વિષય	પાન નંબર
૨૪—૩૦	ભગવાનનો પ્રભાવ નહિ જાણનારાઓની નિંદા અને જાણનારાઓની પ્રશંસા તથા ભગવાનના સમગ્રરૂપનું વર્ણન ૫૩૦—૫૫૩ (વિશેષ વાત ૫૩૧, ૫૪૦; ભગવાનના સમગ્રરૂપ સંબંધી વિશેષ વાત ૫૪૪; અધ્યાય-સંબંધી વિશેષ વાત ૫૪૬) સાતમા અધ્યાયનાં પદ, અક્ષર અને ઉવાચ ૫૫૨ સાતમા અધ્યાયમાં પ્રયોજાયેલા છંદ ૫૫૨ સાતમા અધ્યાયનો સાર ૫૫૨—૫૫૩	
આઠમો અધ્યાય		
૧—૭	અર્જુનના સાત પ્રશ્નો અને ભગવાન દ્વારા તેમનો ઉત્તર આપતાં નિરંતર પોતાનું સ્મરણ કરવાની આજ્ઞા આપવી ૫૫૫—૫૬૮ (વિશેષ વાત ૫૫૮; માર્મિક વાત ૫૬૩; વિશેષ વાત ૫૬૫; સ્મરણ સંબંધી વિશેષ વાત ૫૬૮)	
૮—૧૬	સગુણ-નિરાકાર, નિર્ગુણ-નિરાકાર અને સગુણ-સાકારની ઉપાસનાનું ફળસહિત વર્ણન ૫૬૮—૫૮૧ (વિશેષ વાત ૫૭૮, ૫૮૦, ૫૮૦)	
૧૭—૨૨	બ્રહ્મલોક સુધીની અવધિનું અને ભગવાનની મહત્તા તથા ભક્તિનું વર્ણન. ૫૮૧—૫૮૮ (વિશેષ વાત ૫૮૮)	
૨૩—૨૮	શુક્લ અને કૃષ્ણગતિઓનું વર્ણન અને તેને જાણવાવાળા યોગીઓનો મહિમા ૫૮૮—૫૯૭ (વિશેષ વાત ૫૯૨) આઠમા અધ્યાયનાં પદ, અક્ષર અને ઉવાચ ૫૯૭ આઠમા અધ્યાયમાં પ્રયોજાયેલા છંદ ૫૯૭	
નવમો અધ્યાય		
૧—૬	પ્રભાવ સહિત વિજ્ઞાનનું વર્ણન ૫૯૮—૬૧૨ (જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન-સંબંધી વિશેષ વાત ૬૦૦; વિશેષ વાત ૬૦૪; માર્મિક વાત ૬૦૮; વિશેષ વાત ૬૧૧)	
૭—૧૦	મહાસર્ગ અને મહાપ્રલયનું વર્ણન ૬૧૨—૬૧૮	
૧૧—૧૫	ભગવાનનો તિરસ્કાર કરવાવાળા તેમ જ આસુરી, રાક્ષસી અને મોહિની પ્રકૃતિનો આશ્રય લેવાવાળાઓનું કથન તથા દેવી પ્રકૃતિનો આશ્રય લેવાવાળા ભક્તોના ભજનનું વર્ણન ૬૧૮—૬૨૫	

શ્લોક સંખ્યા	વિષય	પાન નંબર
૧૬—૧૮	કાર્ય-કારણરૂપથી ભગવત્સ્વરૂપ વિભૂતિઓનું વર્ણન ૬૨૫—૬૩૦	
૨૦—૨૫	સકામ અને નિષ્કામ ઉપાસનાનું ફળસહિત વર્ણન ૬૩૦—૬૩૮ (વિશેષ વાત ૬૩૫, ૬૩૮)	
૨૬—૩૪	પદાર્થો અને ક્રિયાઓ ભગવાનને અર્પણ કરવાનું ફળ બતાવીને ભક્તિના અધિકારીઓનું અને ભક્તિનું વર્ણન.. ૬૩૮—૬૬૬ (વિશેષ વાત ૬૪૦, ૬૪૨, ૬૪૪; માર્મિક વાત ૬૫૩; વિશેષ વાત ૬૫૭; માર્મિક વાત ૬૫૮, ૬૬૦; વિશેષ વાત ૬૬૪; સાતમા અને નવમા અધ્યાયના વિષયની એકતા ૬૬૪) નવમા અધ્યાયનાં પદ, અક્ષર અને ઉવાચ ૬૬૬ નવમા અધ્યાયમાં પ્રયોજાયેલા છંદ ૬૬૬ નવમા અધ્યાયનો સાર ૬૬૭—૬૬૮	
દસમો અધ્યાય		
૧—૭	ભગવાનની વિભૂતિ અને યોગનું કથન તથા તેમને જાણવાનો મહિમા. ૬૬૮—૬૮૦ (વિશેષ વાત ૬૭૫, ૬૭૮)	
૮—૧૧	ફળસહિત ભગવદ્ભક્તિ અને ભગવત્કૃપાનો પ્રભાવ ૬૮૦—૬૮૭ (વિશેષ વાત ૬૮૧, ૬૮૬)	
૧૨—૧૮	અર્જુન દ્વારા ભગવાનની સ્તુતિ અને યોગ તથા વિભૂતિઓ કહેવા માટે પ્રાર્થના ૬૮૮—૬૯૪	
૧૯—૪૨	ભગવાન દ્વારા પોતાની વિભૂતિઓનું અને યોગનું વર્ણન ૬૯૪—૭૧૮ (વિશેષ વાત ૭૧૧; ૭૧૫) દસમા અધ્યાયનાં પદ, અક્ષર અને ઉવાચ ૭૧૮ દસમા અધ્યાયમાં પ્રયોજાયેલા છંદ ૭૧૮	
અગિયારમો અધ્યાય		
૧—૮	વિરાટરૂપ બતાવવા માટે અર્જુનની પ્રાર્થના અને ભગવાન દ્વારા અર્જુનને દિવ્યચક્ષુનું દાન કરવું ૭૧૮—૭૨૮ (વિશેષ વાત ૭૨૬, ૭૨૭)	
૯—૧૪	સંજય દ્વારા ધૃતરાષ્ટ્ર પ્રત્યે વિરાટ સ્વરૂપનું વર્ણન ૭૨૮—૭૩૨	
૧૫—૩૧	અર્જુન દ્વારા વિરાટરૂપને નિહાળવું અને તેની સ્તુતિ કરવી ૭૩૨—૭૪૭	

શ્લોક સંખ્યા	વિષય	પાન નંબર
૩૨—૩૫	(વિશેષ વાત ૭૩૨; માર્મિક વાત ૭૩૮) ભગવાન દ્વારા પોતાના અતિ-ઉગ્ર વિરાટરૂપનો પરિચય અને યુદ્ધ માટે આજ્ઞા ૭૪૭—૭૫૨ (વિશેષ વાત ૭૫૧)	
૩૬—૪૬	અર્જુન દ્વારા વિરાટરૂપ ભગવાનની સ્તુતિ અને પ્રાર્થના ૭૫૨—૭૬૪ (અગિયારમા અધ્યાયમાં અગિયાર રસોનું વર્ણન ૭૬૧, વિશેષ વાત ૭૬૨)	
૪૭—૫૦	ભગવાન દ્વારા વિરાટરૂપના દર્શનની દુર્લભતા જણાવવી અને ભયભીત અર્જુનને આશ્વાસન આપવું ૭૬૪—૭૭૧ (વિશેષ વાત ૭૬૫; સંજય અને અર્જુનની દિવ્ય દષ્ટિ ક્યાં સુધી રહી? ૭૬૮)	
૫૧—૫૫	ભગવાન દ્વારા ચતુર્ભુજરૂપનું મહત્ત્વ જણાવી તેના દર્શનનો ઉપાય બતાવવો. ૭૭૧—૭૭૮ (વિશેષ વાત ૭૭૬, ૭૭૭) અગિયારમા અધ્યાયનાં પદ, અક્ષર અને ઉવાચ ૭૭૮ અગિયારમા અધ્યાયમાં પ્રયોજાયેલા છંદ ૭૭૮	
બારમો અધ્યાય		
૧—૧૨	સગુણ અને નિર્ગુણ ઉપાસકોની શ્રેષ્ઠતાનો નિર્ણય અને ભગવાનની પ્રાપ્તિનાં ચાર સાધનોનું વર્ણન ૭૭૮—૮૧૨ (વિશેષ વાત ૭૮૭; વિશેષ વાત — સગુણ-ઉપાસનાની સુગમતાઓ અને નિર્ગુણ-ઉપાસનાની કઠિનતાઓ ૭૮૨; વિશેષ વાત ૭૮૮; ભગવત્પ્રાપ્તિ સંબંધી વિશેષ વાત ૮૦૧; કર્મફળ- ત્યાગ સંબંધી વિશેષ વાત ૮૦૮; સાધન સંબંધી વિશેષ વાત ૮૧૧)	
૧૩—૨૦	સિદ્ધ-ભક્તોનાં ઓગણચાળીસ લક્ષણોનું વર્ણન ૮૧૨—૮૨૮ (માર્મિક વાત ૮૨૭; પ્રકરણ સંબંધી વિશેષ વાત ૮૨૮) બારમા અધ્યાયનાં પદ, અક્ષર અને ઉવાચ ૮૩૩ બારમા અધ્યાયમાં પ્રયોજાયેલા છંદ ૮૩૩	
તેરમો અધ્યાય		
૧—૧૮	ક્ષેત્ર, ક્ષેત્રજ (જીવાત્મા), જ્ઞાન અને જ્ઞેય (પરમાત્મા)નું ભક્તિ-સહિત વિવેચન ૮૩૫—૮૬૮	

શ્લોક સંખ્યા	વિષય	પાન નંબર
	(માર્મિક વાત ૮૩૭; વિશેષ વાત ૮૪૪, ૮૪૫, ૮૪૮, ૮૫૬)	
૧૯—૩૪	જ્ઞાન સહિત પ્રકૃતિ - પુરુષનું વિવેચન (માર્મિક વાત ૮૮૦) ૮૬૮—૮૮૦ તેરમા અધ્યાયનાં પદ, અક્ષર અને ઉવાચ ૮૮૦ તેરમા અધ્યાયમાં પ્રયોજાયેલા છંદ ૮૮૦	
ચૌદમો અધ્યાય		
૧—૪	જ્ઞાનનો મહિમા અને પ્રકૃતિ - પુરુષ દ્વારા જગતની ઉત્પત્તિ ૮૮૧—૮૮૫	
૫—૧૮	સત્ત્વ, રજ અને તમ - એ ત્રણ ગુણોનું વિવેચન ૮૮૫—૮૧૫ (વિશેષ વાત ૮૮૬, ૮૦૨; માર્મિક વાત ૮૦૭; વિશેષ વાત ૮૧૨, ૮૧૪)	
૧૯—૨૭	ભગવત્પ્રાપ્તિનો ઉપાય તેમજ ગુણાતીત પુરુષનાં લક્ષણો ૮૧૫—૮૨૬ (વિશેષ વાત ૮૧૮) ચૌદમા અધ્યાયનાં પદ, અક્ષર અને ઉવાચ ... ૮૨૬ ચૌદમા અધ્યાયમાં પ્રયોજાયેલા છંદ ૮૨૬	
પંદરમો અધ્યાય		
૧—૬	સંસાર-વૃક્ષનું તથા તેનું છેદન કરીને ભગવાનને શરણે જવાનું અને ભગવાનના ધામનું વર્ણન ૮૨૭—૮૪૭ (વિશેષ વાત ૮૩૫; વૈરાગ્ય સંબંધી વિશેષ વાત ૮૩૬, સંસાર સાથે સંબંધ- વિચ્છેદ કરવાના કેટલાક સુગમ ઉપાયો ૮૩૭; વિશેષ વાત ૮૪૩, ૮૪૪)	
૭—૧૧	જીવાત્માના સ્વરૂપનું અને તેને જાણનારા અને નહિ જાણનારાઓનું વર્ણન ૮૪૮—૮૬૬ (વિશેષ વાત ૮૫૦, ૮૫૭; ૮૫૮; માર્મિક વાત ૮૬૦, ૮૬૩)	
૧૨—૧૫	ભગવાનના પ્રભાવનું વર્ણન ૮૬૬—૮૭૫ (પરમાત્મપ્રાપ્તિ સંબંધી વિશેષ વાત ૮૭૧; પ્રકરણ સંબંધી વિશેષ વાત ૮૭૩; માર્મિક વાત ૮૭૫)	
૧૬—૨૦	ક્ષર, અક્ષર અને પુરુષોત્તમનું વર્ણન તથા અધ્યાયનો ઉપસંહાર ૮૭૫—૮૮૫ (માર્મિક વાત ૮૭૮; વિશેષ વાત ૮૮૦) પંદરમા અધ્યાયનાં પદ, અક્ષર અને ઉવાચ ૮૮૫ પંદરમા અધ્યાયમાં પ્રયોજાયેલા છંદ ૮૮૫ પંદરમા અધ્યાયનો સાર ૮૮૫—૮૮૬	

શ્લોક સંખ્યા	વિષય	પાન નંબર
સોળમો અધ્યાય		
૧—૫	ફળસહિત દૈવી અને આસુરી સંપત્તિનું વર્ણન ૯૮૭—૧૦૧૦ (માર્મિક વાત ૧૦૦૪, ૧૦૦૬)	
૬—૮	સત્કર્મોથી વિમુખ થયેલા આસુરી સંપત્તિવાળા મનુષ્યોની માન્યતાનું કથન ૧૦૧૧—૧૦૧૭ (વિશેષ વાત ૧૦૧૫)	
૯—૧૬	આસુરી સંપત્તિવાળા મનુષ્યોના દુરાચારો અને મનોરથોનું ફળસહિત વર્ણન ૧૦૧૭—૧૦૨૫	
૧૭—૨૦	આસુરી સંપત્તિવાળા મનુષ્યોના દુર્ભાવો અને દુર્ગતિનું વર્ણન ૧૦૨૫—૧૦૩૧ (વિશેષ વાત ૧૦૩૦)	
૨૧—૨૪	આસુરી સંપત્તિના મૂળભૂત દોષો—કામ, ક્રોધ અને લોભથી રહિત થઈને શાસ્ત્ર વિધિ અનુસાર કર્મ કરવાની પ્રેરણા ૧૦૩૧—૧૦૩૬ સોળમા અધ્યાયનાં પદ, અક્ષર અને ઉવાચ ૧૦૩૬ સોળમા અધ્યાયમાં પ્રયોજાયેલા છંદ ૧૦૩૬	
સત્તરમો અધ્યાય		
૧—૬	ત્રણ પ્રકારની શ્રદ્ધાનું અને આસુરી નિશ્ચયવાળા મનુષ્યોનું વર્ણન ૧૦૩૭—૧૦૪૫ (માર્મિક વાત ૧૦૪૦; વિશેષ વાત ૧૦૪૫)	
૭—૧૦	સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ આહારીની રુચિનું વર્ણન ૧૦૪૫—૧૦૫૧ (પ્રકરણ સંબંધી વિશેષ વાત ૧૦૪૯; ભોજનને માટે આવશ્યક વિચાર ૧૦૫૦)	
૧૧—૨૨	યજ્ઞ, તપ અને દાનના ત્રણ-ત્રણ પ્રકારોનું વર્ણન ૧૦૫૨—૧૦૬૮ (સાત્ત્વિકતાનું તાત્પર્ય ૧૦૫૨; મનની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાયો ૧૦૫૯; દાન સંબંધી વિશેષ વાત ૧૦૬૭; કર્મફળ સંબંધી વિશેષ વાત ૧૦૬૭)	

શ્લોક સંખ્યા	વિષય	પાન નંબર
૨૩—૨૮	‘ૐ તત્સત્’ના પ્રયોગની સમજૂતી અને અસત કર્મનું વર્ણન ૧૦૬૯—૧૦૭૫ સત્તરમા અધ્યાયનાં પદ, અક્ષર અને ઉવાચ ૧૦૭૫ સત્તરમા અધ્યાયમાં પ્રયોજાયેલા છંદ ૧૦૭૫	
અઠારમો અધ્યાય		
૧—૧૨	સંન્યાસ અને ત્યાગના વિષયમાં મતાન્તર અને કર્મયોગનું વર્ણન ૧૦૭૭—૧૧૦૮ (માર્મિક વાત ૧૦૮૨; કર્મ સંબંધી વિશેષ વાત ૧૦૮૫)	
૧૩—૪૦	સાંખ્યયોગનું વર્ણન ૧૧૦૮—૧૧૪૭ (માર્મિક વાત ૧૧૧૯; વિશેષ વાત ૧૧૨૮, ૧૧૩૬, ૧૧૪૩, ૧૧૪૪)	
૪૧—૪૮	કર્મયોગનું ભક્તિસહિત વર્ણન ૧૧૪૭—૧૧૬૯ (વિશેષ વાત ૧૧૪૮; ગોરક્ષા-સંબંધી વિશેષ વાત ૧૧૫૨; સ્વાભાવિક કર્મોનું તાત્પર્ય ૧૧૫૪; જાતિને જન્મથી માનવી કે કર્મથી? ૧૧૫૪; વિશેષ વાત ૧૧૬૦; ૧૧૬૩; ૧૧૬૬)	
૪૯—૫૫	સાંખ્યયોગનું વર્ણન ૧૧૬૯—૧૧૭૮ (વિશેષ વાત ૧૧૭૬)	
૫૬—૬૬	ભગવદ્ભક્તિનું વર્ણન ૧૧૭૮—૧૨૧૯ (પ્રેમસંબંધી વિશેષ વાત ૧૧૮૨; વિશેષ વાત ૧૧૮૬, ૧૧૮૯, ૧૧૯૨, શરણાગતિ સંબંધી વિશેષ વાત ૧૨૦૪; શરણાગતિનું રહસ્ય ૧૨૧૨)	
૬૭—૭૮	શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનો મહિમા ૧૨૧૯—૧૨૩૯ (માર્મિક વાત ૧૨૩૧) અઠારમા અધ્યાયનાં પદ, અક્ષર અને ઉવાચ ૧૨૩૯ અઠારમા અધ્યાયમાં પ્રયોજાયેલા છંદ ૧૨૩૯ આરતી ૧૨૪૦	

(રેખાચિત્ર)

ક્રમ સંખ્યા	પાન નંબર	ક્રમ સંખ્યા	પાન નંબર
૧	૨૪૮	૪	૫૯૮
૨	૩૮૬	૫	૮૩૪
૩	૫૫૪	૬	૧૦૭૬

પ્રાકથન

વંશીધરં તોત્રધરં નમામિ મનોહરં મોહહરં ચ કૃષ્ણમ્ ।
માલાધરં ધર્મધુરન્ધરં ચ પાર્થસ્ય સારથ્યકરં ચ દેવમ્ ॥
કર્તવ્યદીક્ષાં ચ સમત્વશિક્ષાં જ્ઞાનસ્ય ભિક્ષાં શરણાગતિં ચ ।
દદાતિ ગીતા કરુણાર્દ્રભૂતા કૃષ્ણો ગીતા જગતો હિતાય ॥
સંજીવની સાધકજીવનીયં પ્રાપ્તિં હરેર્વે સરલં ભ્રવીતિ ।
કરોતિ દૂરં પથિવિઘ્નબાધાં દદાતિ શીઘ્રં પરમાત્મસિદ્ધિમ્ ॥^૧

ગીતાનો મહિમા

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનો મહિમા અગાધ અને અસીમ છે. આ ભગવદ્ગીતા ગ્રંથ પ્રસ્થાનત્રયમાંનો માનવામાં આવે છે. મનુષ્યમાત્રના ઉદ્ધારને માટે ત્રણ રાજમાર્ગો ‘પ્રસ્થાનત્રય’ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે - એક વૈદિક પ્રસ્થાન છે, જેને ‘ઉપનિષદ્’ કહે છે; એક દાર્શનિક પ્રસ્થાન છે, જેને ‘બ્રહ્મસૂત્ર’ કહે છે અને એક સ્માર્ત પ્રસ્થાન છે, જેને ‘ભગવદ્ગીતા’ કહે છે. ઉપનિષદોમાં મંત્ર છે, બ્રહ્મસૂત્રમાં સૂત્ર છે અને ભગવદ્ગીતામાં શ્લોક છે. ભગવદ્ગીતામાં શ્લોકો હોવા છતાં પણ ભગવાનની વાણી હોવાથી એ મંત્રો જ છે. આ શ્લોકોમાં બહુ જ ઊંડા અર્થ ભરેલા હોવાથી એમને સૂત્રો પણ કહી શકાય છે. ‘ઉપનિષદ્’ અધિકારી મનુષ્યોના કામની ચીજ છે અને ‘બ્રહ્મસૂત્ર’ વિદ્વાનોના કામની ચીજ છે; પરંતુ ‘ભગવદ્ગીતા’ બધાયના કામની ચીજ છે.

ભગવદ્ગીતા એક બહુ જ અલૌકિક અને વિલક્ષણ ગ્રંથ છે. એમાં સાધકને માટે ઉપયોગી સઘળી સામગ્રી મળે છે, ચાહે તે કોઈ પણ દેશની, કોઈ પણ વેશની, કોઈ પણ સમુદાયની, કોઈ પણ સંપ્રદાયની, કોઈ પણ વર્ણની કે કોઈ પણ આશ્રમની વ્યક્તિ કેમ ન હોય. એનું કારણ એ છે કે એમાં કોઈ સમુદાયવિશેષની નિંદા કે પ્રશંસા નથી, પરંતુ વાસ્તવિક તત્ત્વનું જ વર્ણન છે. વાસ્તવિક તત્ત્વ (પરમાત્મા) છે, જે પરિવર્તનશીલ પ્રકૃતિ અને પ્રકૃતિજન્ય પદાર્થોથી સર્વથા અતીત અને સકળ દેશ, કાળ, વસ્તુ, વ્યક્તિ, પરિસ્થિતિ વગેરેમાં નિત્ય-નિરંતર એકરસ-એકરૂપ રહેવાવાળું છે. જે મનુષ્ય જ્યાં છે અને જેવો છે, વાસ્તવિક તત્ત્વ ત્યાં તેવું જ પૂર્ણરૂપે વિદ્યમાન છે. પરંતુ પરિવર્તનશીલ પ્રકૃતિજન્ય વસ્તુઓ અને વ્યક્તિઓમાં રાગ-દ્વેષને કારણે તેનો અનુભવ નથી થતો. સર્વથા રાગ-દ્વેષરહિત

થતાં તેનો આપોઆપ અનુભવ થઈ જાય છે.

ભગવદ્ગીતાનો ઉપદેશ મહાન અલૌકિક છે. એના ઉપર કેટલીય ટીકાઓ થઈ ગઈ અને કેટલીય ટીકાઓ થતી જ રહી છે, છતાં પણ સંત-મહાત્માઓ અને વિદ્વાનોના મનમાં ગીતાના નવા-નવા ભાવો પ્રગટ થતા રહે છે. આ ગંભીર ગ્રંથ ઉપર ગમે તેટલો વિચાર કરવામાં આવે, તોપણ એનો કોઈ પાર નથી પામી શકતું. એમાં જેમ-જેમ ઊંડા ઊતરતા જઈએ છીએ, તેમ ને તેમ એમાંથી ઊંડી વાતો મળતી જાય છે. જો એક સારા વિદ્વાન પુરુષના ભાવોનો પણ જલદી અંત નથી આવતો, તો પછી જેમનું નામ, રૂપ વગેરે યાવન્માત્ર અનંત છે, એવા ભગવાન દ્વારા કહેવાયેલાં વચનોમાં ભરેલા ભાવોનો અંત આવી જ કેવી રીતે શકે?

આ નાનકડા ગ્રંથમાં એટલી વિલક્ષણતા છે કે પોતાનું વાસ્તવિક કલ્યાણ ઇચ્છવાવાળો કોઈ પણ વર્ણ, આશ્રમ, દેશ, સંપ્રદાય, મત વગેરેનો કોઈ પણ મનુષ્ય કેમ ના હોય, આ ગ્રંથને વાંચતાં જ તેનાથી આકર્ષાઈ જાય છે. જો મનુષ્ય આ ગ્રંથનું થોડુંક પણ પઠન-પાઠન કરે તો એને એમાંથી પોતાના ઉદ્ધારને માટેના બહુ જ સંતોષજનક ઉપાયો મળે છે. પ્રત્યેક દર્શનના અલગ-અલગ અધિકારી હોય છે, પણ ગીતાની એ વિલક્ષણતા છે કે પોતાનો ઉદ્ધાર ઇચ્છવાવાળા સઘળે-સઘળા એના અધિકારી છે.

ભગવદ્ગીતામાં સાધનોનું વર્ણન કરવામાં, વિસ્તારપૂર્વક સમજાવવામાં અને પ્રત્યેક સાધનને અનેક વાર કહેવામાં સંકોચ નથી કરવામાં આવ્યો, છતાં પણ ગ્રંથનું કદ નથી વધ્યું. આવો સંક્ષેપમાં વિસ્તૃત, યથાર્થ અને સઘળી વાત બતાવવાવાળો બીજો કોઈ ગ્રંથ નથી જોવા મળતો. પોતાના કલ્યાણની ઉત્કટ

૧. ‘જેમણે પોતાના હાથોમાં વાંસળી અને ચાબુક અને ગળામાં દિવ્ય માળા ધારણ કરેલી છે તથા જેઓ પ્રાણીઓનાં મનને હરી લેવાવાળા છે, તે પાર્થસારથિ ધર્મધુરન્ધર દિવ્યસ્વરૂપ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને પ્રણામ કરું છું.’

‘ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ દ્વારા ગવાયેલી કરુણાભીની ગીતા જગતના હિત માટે કર્તવ્યની દીક્ષા, સમતાનો બોધ, જ્ઞાનની ભિક્ષા અને શરણાગતિનું તત્ત્વ પ્રદાન કરવાવાળી છે.’

‘પરમાત્મપ્રાપ્તિને સરળ બનાવનારી અને સાધકોનું જીવન આ ‘સાધક-સંજીવની’ સાધન-પથની વિઘ્ન-બાધાઓને દૂર કરીને શીઘ્ર પરમાત્મપ્રાપ્તિરૂપી પરમસિદ્ધિ પ્રદાન કરવાવાળી છે.’

અભિલાષાવાળા મનુષ્યો દરેક પરિસ્થિતિમાં પરમાત્મતત્ત્વને પ્રાપ્ત કરી શકે છે; યુદ્ધ જેવી ઘોર પરિસ્થિતિમાં પણ પોતાનું કલ્યાણ કરી શકે છે — આ રીતે વ્યવહારમાત્રમાં પરમાર્થની કલા ગીતામાં શીખવવામાં આવી છે. આથી એની બરોબરીનો બીજો કોઈ ગ્રંથ જોવામાં નથી આવતો.

ગીતા એક પ્રાસાદિક ગ્રંથ છે. એનો આશ્રય લઈને પાઠ કરવામાત્રથી ઘણા વિચિત્ર, અલૌકિક અને શાંતિદાયક ભાવો સ્ફુરિત થાય છે. એનો એકાગ્ર મનથી પાઠ કરવામાત્રથી ઘણી જ શાંતિ મળે છે. એની એક વિધિ એવી છે કે પહેલાં ગીતાનો આખો શ્લોક અર્થસહિત કંઠસ્થ કરી લેવામાં આવે,

ગીતાનું ખાસ લક્ષ્ય

ગીતા કોઈ વાદને લઈને નથી ચાલતી અર્થાત્ દ્વૈત, અદ્વૈત, વિશિષ્ટાદ્વૈત, દ્વૈતાદ્વૈત, વિશુદ્ધાદ્વૈત, અચિંત્યભેદાભેદ વગેરે કોઈ પણ વાદને, કોઈ એક સંપ્રદાયના કોઈ એક સિદ્ધાંતને લઈને ચાલતી નથી. ગીતાનું મુખ્ય લક્ષ્ય એ છે કે મનુષ્ય કોઈ પણ વાદ, મત કે સિદ્ધાંતને માનવાવાળો કેમ ના હોય, તેનું પ્રત્યેક પરિસ્થિતિમાં કલ્યાણ થઈ જાય, તે કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં પરમાત્મપ્રાપ્તિથી વંચિત ન રહે; કેમ કે જીવમાત્રનો મનુષ્યયોનિમાં જન્મ કેવળ પોતાના કલ્યાણને માટે જ થયો છે. સંસારમાં એવી કોઈ પણ પરિસ્થિતિ નથી, જેમાં મનુષ્યનું કલ્યાણ ન થઈ શકતું હોય. કારણ કે પરમાત્મતત્ત્વ પ્રત્યેક પરિસ્થિતિમાં સમાન રૂપે વિદ્યમાન છે. આથી સાધકની સામે કોઈ પણ અને ગમે તેવી પણ પરિસ્થિતિ આવે, તેનો કેવળ સદુપયોગ કરવાનો છે. સદુપયોગ કરવાનો અર્થ છે — દુઃખદાયી પરિસ્થિતિ આવતાં સુખની ઈચ્છાનો ત્યાગ કરવો; અને સુખદાયી પરિસ્થિતિ આવતાં સુખભોગની તથા ‘એ સુખની પરિસ્થિતિ કાયમ રહે’ એવી ઈચ્છાનો ત્યાગ કરવો અને તેને બીજાઓની સેવામાં લગાવવી. આ રીતનો સદુપયોગ કરવાથી મનુષ્ય દુઃખદાયી અને સુખદાયી — બન્ને પરિસ્થિતિઓથી પર થઈ જાય છે અર્થાત્ તેનું કલ્યાણ થઈ જાય છે.

સૃષ્ટિની પૂર્વે પરમાત્મામાં ‘હું એક જ અનેક રૂપોમાં થઈ જાઉં.’ એવો સંકલ્પ થયો. આ સંકલ્પથી એક જ પરમાત્મા પ્રેમવૃદ્ધિની લીલાને માટે, પ્રેમનું આદાન-પ્રદાન કરવાને માટે પોતે જ શ્રીકૃષ્ણ અને શ્રીજી (શ્રીરાધાજી) — આ બે રૂપોમાં

પછી એકાંતમાં બેસીને ગીતાના અંતિમ શ્લોક ‘યત્ર યોગેશ્વરઃ કૃષ્ણઃ....’ - અહીંથી લઈને ગીતાના પહેલા શ્લોક ‘ધર્મક્ષેત્રે કુરુક્ષેત્રે’ - અહીં સુધી પુસ્તક વિના ઊલટો પાઠ કરવામાં આવે તો ઘણી શાંતિ મળે છે. જો દરરોજ પૂરી ગીતાનો એક કે અનેક વખત પાઠ કરવામાં આવે તો એનાથી ગીતાના વિશેષ અર્થો સ્ફુરિત થાય છે. મનમાં કોઈ શંકા થાય તો પાઠ કરતાં-કરતાં એનું સમાધાન થઈ જાય છે.

વાસ્તવમાં આ ગ્રંથના મહિમાનું વર્ણન કરવામાં કોઈ પણ સમર્થ નથી. ખરેખર, અનંત મહિમાશાળી ગ્રંથના મહિમાનું વર્ણન કોણ કરી શકે?

પ્રગટ થઈ ગયા. એ બંનેએ પરસ્પર લીલા કરવાને માટે એક રમત આદરી. એ રમતને માટે પ્રભુના સંકલ્પથી અનંત જીવોની (કે જે અનાદિકાળથી હતા) અને રમતના પદાર્થો (શરીર વગેરે)ની સૃષ્ટિ થઈ. રમત ત્યારે જ થાય છે, જ્યારે બંને તરફના રમનારાઓ સ્વતંત્ર હોય. એટલા માટે ભગવાને જીવોને સ્વતંત્રતા પ્રદાન કરી. આ રમતમાં શ્રીજીનું તો કેવળ ભગવાનની તરફ જ આકર્ષણ રહ્યું, રમતમાં એમનાથી ભૂલ ના થઈ. આથી શ્રીજી અને ભગવાનમાં પ્રેમવૃદ્ધિની લીલા થઈ. પરંતુ બીજા જેટલા જીવો હતા, એ બધાએ ભૂલથી સંયોગજન્ય સુખને માટે રમતના પદાર્થો (ઉત્પત્તિ વિનાશશીલ પ્રકૃતિજન્ય પદાર્થો)ની સાથે પોતાનો સંબંધ માની લીધો, જેથી તેઓ જન્મ-મરણના ચક્કરમાં પડી ગયા!

રમતના પદાર્થો કેવળ રમતને માટે જ હોય છે, કોઈના વ્યક્તિગત નથી હોતા. પરંતુ એ જીવો રમત રમવાનું તો ભૂલી ગયા અને મળેલી સ્વતંત્રતાનો દુરુપયોગ કરીને રમતના પદાર્થોને અર્થાત્ શરીર વગેરેને વ્યક્તિગત માનવા લાગી ગયા. આથી તેઓ એ પદાર્થોમાં ફસાઈ ગયા અને ભગવાનથી સર્વથા વિમુખ થઈ ગયા. હવે જો એ જીવો શરીર વગેરે ઉત્પત્તિ વિનાશશીલ પદાર્થોથી વિમુખ થઈને ભગવાનની સન્મુખ થઈ જાય, તો તેઓ જન્મ-મરણરૂપી મહાન દુઃખથી સદાને માટે છૂટી જાય. આથી જીવો સંસારથી વિમુખ થઈને ભગવાનની સન્મુખ થઈ જાય અને ભગવાનની સાથેના પોતાના નિત્યયોગ (નિત્યસંબંધ)ને પિછાણી લે - એટલા જ માટે ભગવદ્ગીતાનો આવિર્ભાવ થયો છે.

ગીતાનો યોગ

ગીતામાં ‘યોગ’ શબ્દના ઘણા વિચિત્ર — વિચિત્ર અર્થો છે. એમના આપણે ત્રણ વિભાગ કરી શકીએ છીએ—

(૧) ‘યુજિર્ યોગે’ ધાતુથી બનેલો ‘યોગ’ શબ્દ, જેનો અર્થ છે — સમરૂપ પરમાત્માની સાથે નિત્યસંબંધ જેમ કે

‘સમત્વં યોગ ઉચ્યતે’ (અ. ૨/૪૮) વગેરે. આ જ અર્થ ગીતામાં મુખ્યત્વે આવ્યો છે.

(૨) ‘યુજ્ સમાધૌ’ ધાતુથી બનેલો ‘યોગ’ શબ્દ, જેનો અર્થ છે — ચિત્તની સ્થિરતા અર્થાત્ સમાધિમાં

સ્થિતિ; જેમ કે ‘યત્રોપરમતે ચિત્તં નિરુદ્ધં યોગસેવયા’ (અ. ૬/૨૦) વગેરે.

(૩) ‘યુજ્ સંયમને’ ધાતુથી બનેલો ‘યોગ’ શબ્દ, જેનો અર્થ છે — સંયમન, સામર્થ્ય, પ્રભાવ; જેમ કે ‘પશ્ય મે યોગમૈશ્વરમ્’ (અ. ૮/૫) વગેરે.

ગીતામાં જ્યાં ક્યાંય ‘યોગ’ શબ્દ આવ્યો છે તેમાં ઉપર્યુક્ત ત્રણેમાંથી એક અર્થની પ્રધાનતા અને બાકીના બે અર્થોની ગૌણતા છે; જેમ કે — ‘યુજિર્ યોગે’ વાળા ‘યોગ’ શબ્દમાં સમતા (સંબંધ)ની પ્રધાનતા છે, પરંતુ સમતા આવતાં સ્થિરતા અને સામર્થ્ય^૧ પણ આપોઆપ આવી જાય છે. ‘યુજ્ સમાધૌ’ વાળા ‘યોગ’ શબ્દમાં સ્થિરતાની પ્રધાનતા છે, પરંતુ સ્થિરતા આવતાં સમતા અને સામર્થ્ય પણ આપોઆપ આવી જાય છે. ‘યુજ્ સંયમને’ વાળા ‘યોગ’ શબ્દમાં સામર્થ્યની પ્રધાનતા છે, પરંતુ સામર્થ્ય આવતાં સમતા અને સ્થિરતા પણ આપોઆપ આવી જાય છે. આથી ગીતાનો ‘યોગ’ શબ્દ ઘણો વ્યાપક અને ગંભીર અર્થવાળો છે.

‘પાતંજલયોગદર્શન’માં ચિત્તવૃત્તિઓના નિરોધને ‘યોગ’ નામથી કહેવામાં આવ્યો છે ‘યોગચિત્તવૃત્તિનિરોધઃ’ (૧/૨) અને એ યોગનું પરિણામ બતાવ્યું છે — દૃષ્ટાની સ્વરૂપમાં સ્થિતિ થઈ જવી — ‘તદા દ્રષ્ટુઃ સ્વરૂપેડવસ્થાનમ્’ (૧/૩). આ રીતે ‘પાતંજલયોગદર્શન’માં યોગનું જે પરિણામ બતાવવામાં આવ્યું છે, એને જ ગીતામાં ‘યોગ’ નામથી કહેવામાં આવ્યું છે (અ. ૨/૪૮, અ. ૬/૨૩). તાત્પર્ય એ છે કે ગીતા ચિત્તવૃત્તિઓથી સર્વથા સંબંધ-વિચ્છેદપૂર્વક સ્વતઃસિદ્ધ સમ-સ્વરૂપમાં થવાવાળી સ્વાભાવિક સ્થિતિને યોગ કહે છે. એ સમતામાં સ્થિતિ (નિત્યયોગ) થઈ જતાં પછી કદી તેનાથી વિયોગ નથી થતો, કદી વૃત્તિરૂપતા નથી થતી, કદી વ્યુત્થાન નથી થતું. વૃત્તિઓનો નિરોધ થઈ જતાં તો નિર્વિકલ્પ અવસ્થા થાય છે, પરંતુ સમતામાં સ્થિતિ

થઈ જતાં ‘નિર્વિકલ્પ બોધ’ થાય છે. ‘નિર્વિકલ્પ બોધ’ અવસ્થાતીત અને સઘળી અવસ્થાઓનો પ્રકાશક છે.

સમતા અથવા નિત્યયોગનો અનુભવ કરાવવાને માટે ગીતામાં ત્રણ યોગમાર્ગોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે — કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ અને ભક્તિયોગ. સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ — આ ત્રણે શરીરોનો સંસારની સાથે અભિન્ન સંબંધ છે. આથી આ ત્રણેને બીજાંઓની સેવામાં વાપરવાં એ કર્મયોગ થયો; પોતે એમનાથી અસંગ થઈને પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિત થઈ જાય — એ જ્ઞાનયોગ થયો; અને પોતે ભગવાનને સમર્પિત થઈ જાય — એ ભક્તિયોગ થયો. આ ત્રણેય યોગોને સિદ્ધ કરવાને માટે અર્થાત્ પોતાનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે મનુષ્યને ત્રણ શક્તિઓ મળેલી છે — (૧) કરવાની શક્તિ (બળ), (૨) જાણવાની શક્તિ (જ્ઞાન) અને (૩) માનવાની શક્તિ (વિશ્વાસ). કરવાની શક્તિ નિઃસ્વાર્થભાવથી સંસારની સેવા કરવાને માટે છે, જે કર્મયોગ છે; જાણવાની શક્તિ પોતાના સ્વરૂપને જાણવાને માટે છે, જે જ્ઞાનયોગ છે અને માનવાની શક્તિ ભગવાનને પોતાના તથા પોતાને ભગવાનના માનીને સર્વથા ભગવાનને સમર્પિત થવાને માટે છે, જે ભક્તિયોગ છે. જેનામાં કરવાની રુચિ અધિક છે, તે કર્મયોગનો અધિકારી છે. જેનામાં પોતાની જાતને જાણવાની જિજ્ઞાસા અધિક છે, તે જ્ઞાનયોગનો અધિકારી છે. જેનાં ભગવાન ઉપર શ્રદ્ધા-વિશ્વાસ અધિક છે, તે ભક્તિયોગનો અધિકારી છે. આ ત્રણેય યોગમાર્ગ પરમાત્મપ્રાપ્તિનાં સ્વતંત્ર સાધન છે. બીજાં બધાં જ સાધનો આ ત્રણેયની અંતર્ગત આવી જાય છે.^૨

બધાં જ સાધનોનું ખાસ કામ છે — જડતાથી સંબંધ-વિચ્છેદ કરવો. આથી જડતાથી સંબંધ-વિચ્છેદ કરવાની પ્રણાલીઓ (સાધનો)માં તો ફરક રહે છે, પરંતુ જડતાથી સંબંધ-વિચ્છેદ થતાં બધાં જ સાધનો એક થઈ જાય છે અર્થાત્ અંતે બધાં જ સાધનોથી એક જ સમરૂપ

૧. ભગવાનમાં સંસારમાત્રની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, પ્રલય વગેરેનું જે સામર્થ્ય છે, તે સામર્થ્ય યોગીમાં નથી આવતું — ‘જગદ્વ્યાપારવર્જમ્’ (બ્રહ્મસૂત્ર ૪/૪/૧૭). યોગીમાં જે સામર્થ્ય આવે છે, તેનાથી તે સંસારમાત્ર ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરી લે છે (ગીતા અ. ૫/૧૮) અર્થાત્ કોઈ પણ અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ આવે તોપણ તેના ઉપર કોઈ અસર નથી પડતી.

૨. શ્રીમદ્ભાગવતમાં ભગવાને કહ્યું છે —

યોગાસ્ત્રયો મયા પ્રોક્તા નૃણાં શ્રેયોવિધિતસ્યા । જ્ઞાનં કર્મ ચ ભક્તિશ્ચ નોપાયોડન્યોસ્તિ કુત્રચિત્ ॥ (૧૧/૨૦/૬)

‘પોતાનું કલ્યાણ ઈચ્છનારા મનુષ્યોને માટે મેં ત્રણ યોગમાર્ગો બતાવ્યા છે — જ્ઞાનયોગ, કર્મયોગ અને ભક્તિયોગ. આ ત્રણ સિવાય બીજો કોઈ કલ્યાણનો માર્ગ નથી.’

આ જ વાત અધ્યાત્મરામાયણ અને દેવીભાગવતમાં પણ આવી છે —

(૧) માર્ગાસ્ત્રયો મયા પ્રોક્તાઃ પુરા મોક્ષાપ્તિસાધકાઃ । કર્મયોગો જ્ઞાનયોગો ભક્તિયોગશ્ચ શાશ્વતઃ ॥ (અધ્યાત્મ. ૭/૭/૫૮)

(૨) માર્ગાસ્ત્રયો મે વિખ્યાતા મોક્ષપ્રાપ્તૌ નગાધિપ । કર્મયોગો જ્ઞાનયોગો ભક્તિયોગશ્ચ સત્તમ ॥ (દેવી. ૭/૩૭/૩)

પરમાત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ સમરૂપ પરમાત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિને જ ગીતા ‘યોગ’ નામથી ઓળખાવી છે, અને એને જ ‘નિત્યયોગ’ કહે છે.

ગીતામાં કેવળ કર્મયોગનું, કેવળ જ્ઞાનયોગનું અથવા કેવળ ભક્તિયોગનું જ વર્ણન થયું છે — એવી વાત પણ નથી. એમાં ઉપર્યુક્ત ત્રણે યોગો ઉપરાંત યજ્ઞ, દાન, તપ, ધ્યાનયોગ, પ્રાણાયામ, હઠયોગ, લયયોગ વગેરે સાધનોનું પણ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. એનું ખાસ કારણ એ જ છે કે ગીતામાં અર્જુનના પ્રશ્નો યુદ્ધના વિષયમાં નથી, પરંતુ

કલ્યાણના વિષયમાં છે અને ભગવાન દ્વારા ગીતા કહેવાનો ઉદ્દેશ્ય પણ યુદ્ધ કરાવવાનો બિલકુલ નથી. અર્જુન પોતાનું નિશ્ચિત કલ્યાણ ઇચ્છતા હતા. (અ. ૨/૭; અ. ૩/૨; અ. ૫/૧). એટલા માટે શાસ્ત્રોમાં જેટલાં કલ્યાણકારક સાધનો કહ્યાં છે તે સઘળાં સાધનોનું ગીતામાં સંક્ષેપથી વિશદ વર્ણન મળે છે. એ સાધનોને લીધે જ સાધક-જગતમાં ગીતાનો વિશેષ આદર છે. કારણ કે સાધક ચાહે ગમે તે મતનો હોય, ગમે તે સંપ્રદાયનો કે ગમે તે સિદ્ધાંતને માનવાવાળો હોય, છતાં પોતાનું કલ્યાણ તો બધાને અભીષ્ટ છે.

સાધનની બે શૈલીઓ

જીવમાં એક તો ચેતન પરમાત્માનો અંશ છે અને એક જડ પ્રકૃતિનો અંશ છે. ચેતન-અંશના પ્રાધાન્યને કારણે તે પરમાત્માની ઇચ્છા કરે છે અને જડ-અંશના પ્રાધાન્યને કારણે તે સંસારની ઇચ્છા કરે છે. આ બન્ને ઇચ્છાઓમાંથી પરમાત્માની ઇચ્છા તો પૂર્ણ થવાવાળી છે, પરંતુ સંસારની ઇચ્છા કદી પૂર્ણ થવાવાળી છે જ નહિ. કેટલીક સાંસારિક ઇચ્છાઓની પૂર્તિ થતી હોવાનું દેખાવા છતાં પણ વાસ્તવમાં એમની નિવૃત્તિ નથી થતી, પરંતુ સંસારની આસક્તિને કારણે નવી-નવી કામનાઓ પેદા થતી રહે છે. વાસ્તવમાં સાંસારિક ઇચ્છાઓની પૂર્તિ અર્થાત્ સાંસારિક વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ ઇચ્છાને આધીન નથી, પણ કર્મને આધીન છે, પરંતુ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કર્મને આધીન નથી. પોતાની ઉત્કટ અભિલાષામાત્રથી પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. એનું કારણ એ છે કે પ્રત્યેક કર્મનો આદિ અને અંત હોય છે; એટલા માટે એનું ફળ પણ આદિ-અંતવાળું જ હોય છે. આથી આદિ-અંતવાળાં કર્મોથી અનાદિ-અનંત પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થઈ શકે? પરંતુ સાધકોએ બહુધા એવું સમજી લીધું છે કે જેવી રીતે ક્રિયાની પ્રધાનતાથી સાંસારિક વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય છે, એવી જ રીતે પરમાત્માની પ્રાપ્તિ પણ એ જ રીતે ક્રિયાની પ્રધાનતાથી જ થશે, અને જેમ સાંસારિક વસ્તુની પ્રાપ્તિને માટે શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિની સહાય લેવી પડે છે, એવી જ રીતે પરમાત્માની પ્રાપ્તિને માટે પણ એ જ પ્રકારે શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિની સહાય લેવી પડશે. એટલા માટે આવા સાધકો જડતા (શરીર વગેરે)ની સહાયથી અભ્યાસ કરતા કરતા પરમાત્માની તરફ ચાલે છે.

જેવી રીતે ધ્યાનયોગમાં લાંબા સમય સુધી અભ્યાસ કરતાં કરતાં અર્થાત્ પરમાત્મામાં ચિત્તને જોડતાં-જોડતાં જ્યારે ચિત્ત નિરુદ્ધ થઈ જાય છે, ત્યારે એમાં સંસારની કોઈ ઇચ્છા ન રહેવાથી અને પોતે (ચિત્ત) જડ હોવાને કારણે પરમાત્માને ગ્રહણ ન કરી શકવાથી તે (ચિત્ત) સંસારથી

ઉપરામ થઈ જાય છે. ચિત્તના ઉપરામ થઈ જવાથી સાધકનો ચિત્તથી અર્થાત્ જડતાથી સર્વથા સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય છે અને તે સ્વયં પરમાત્મતત્ત્વનો અનુભવ કરી લે છે (અ. ૬/૨૦). પરંતુ જે સાધક આરંભથી જ પરમાત્માની સાથે પોતાનો સ્વતઃસિદ્ધ નિત્યસંબંધ માનીને અને જડતા સાથે પોતાનો કિંચિત્માત્ર પણ સંબંધ નહિ માનીને સાધન કરે છે, તેને બહુ જ જલદી અને સુગમતાપૂર્વક પરમાત્મતત્ત્વનો અનુભવ થઈ જાય છે.

આ રીતે પરમાત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિ ઇચ્છવાવાળા સાધકોને માટે સાધનની બે શૈલીઓ છે. જે શૈલીમાં અંતઃકરણની પ્રધાનતા રહે છે અર્થાત્ જેમાં સાધક જડતાની સહાય લઈને સાધન કરે છે, એને ‘કરણ-સાપેક્ષ-શૈલી’ના નામથી અને જે શૈલીમાં પોતાની પ્રધાનતા રહે છે અર્થાત્ જેમાં સાધક આરંભથી જ જડતાની સહાય ન લેતાં સ્વયં-પોતે જ સાધના કરે છે, તેને ‘કરણ-નિરપેક્ષ-શૈલી’ના નામથી ઓળખી શકાય છે. જોકે આ બન્નેય સાધન-શૈલીઓથી પરમાત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિ કરણ-નિરપેક્ષતાથી અર્થાત્ પોતાનાથી(જડતા સાથેનો સર્વથા સંબંધ-વિચ્છેદ થવાથી) જ થાય છે, તોપણ ‘કરણ સાપેક્ષ શૈલી’એ ચાલવાથી તેની પ્રાપ્તિ મોડી થાય છે અને ‘કરણ-નિરપેક્ષ શૈલી’એ ચાલવાથી તેની પ્રાપ્તિ શીઘ્રતાથી થાય છે. સાધનની આ બે શૈલીઓમાં ચાર મુખ્ય ભેદ છે —

(૧) કરણ-સાપેક્ષ શૈલીમાં જડતા (શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ)નો આશ્રય લેવો પડે છે, પરંતુ કરણ-નિરપેક્ષ શૈલીમાં જડતાનો આશ્રય નથી લેવો પડતો, પરંતુ જડતા સાથે માની લીધેલા સંબંધનો વિચ્છેદ કરવો પડે છે.

(૨) કરણ-સાપેક્ષ શૈલીમાં એક નવી અવસ્થાનું નિર્માણ થાય છે, પરંતુ કરણ-નિરપેક્ષ શૈલીમાં અવસ્થાઓથી સંબંધ-વિચ્છેદ થઈને અવસ્થાતીત તત્ત્વનો અનુભવ થાય છે.

(૩) કરણ સાપેક્ષ શૈલીમાં પ્રાકૃત શક્તિઓ (સિદ્ધિઓ)ની પ્રાપ્તિ થાય છે, પરંતુ કરણ-નિરપેક્ષ શૈલીમાં પ્રાકૃત શક્તિઓ

સાથેનો સંબંધ—વિચ્છેદ થઈને સીધો પરમાત્મતત્ત્વનો અનુભવ થાય છે.^૧

(૪) કરણ—સાપેક્ષ શૈલીમાં ક્યારેય તત્કાળ સિદ્ધિ નથી મળતી, પરંતુ કરણ—નિરપેક્ષ શૈલીમાં જડતાથી સર્વથા સંબંધ—વિચ્છેદ થવાથી, પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિતિ થવાથી અથવા ભગવાનને શરણે થવાથી તત્કાળ સિદ્ધિ મળે છે.

પાતંજલયોગદર્શનમાં તો યોગની સિદ્ધિને માટે કરણ—સાપેક્ષ શૈલીને મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે, પરંતુ ગીતામાં યોગની સિદ્ધિને માટે કરણ—નિરપેક્ષ શૈલીને જ મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે. પરમાત્મામાં મન લાગી ગયું, તો તો સારું છે, પણ મન ના લાગ્યું તો કંઈ જ ના થયું — આ કરણ—સાપેક્ષ શૈલી છે. પરમાત્મામાં મન લાગે કે ન લાગે, કંઈ વાંધો નહિ, પરંતુ પોતે પરમાત્મામાં લાગી જાય - આ કરણ—નિરપેક્ષ શૈલી છે. તાત્પર્ય એ છે કે કરણ—સાપેક્ષ શૈલીમાં પરમાત્માની સાથે મન-બુદ્ધિનો સંબંધ છે અને કરણ—નિરપેક્ષ શૈલીમાં મન-બુદ્ધિથી સંબંધ—વિચ્છેદપૂર્વક પરમાત્માની સાથે પોતાનો સંબંધ છે. એટલા માટે કરણ—સાપેક્ષ શૈલીમાં અભ્યાસ દ્વારા ક્રમિક સિદ્ધિ મળે છે, પરંતુ કરણ—નિરપેક્ષ શૈલીમાં અભ્યાસની આવશ્યકતા નથી. કારણ કે પોતાનો પરમાત્માની સાથેનો સ્વતઃસિદ્ધ નિત્યસંબંધ (નિત્યયોગ) છે. ભગવાન સાથેનો સંબંધ માનવામાં અથવા જાણવામાં અભ્યાસની આવશ્યકતા નથી; જેમ કે — લગ્ન થવાથી સ્ત્રી પુરુષને પોતાનો પતિ માની લે, તો એવું માનવા માટે તેણે કોઈ અભ્યાસ નથી કરવો પડતો. એવી જ રીતે કોઈના બતાવ્યાથી ‘આ ગંગાજી છે’ — એવું જાણવા માટે પણ કોઈ અભ્યાસ નથી કરવો પડતો.^૨ કરણ—સાપેક્ષ શૈલીમાં તો પોતાને માટે સાધન કરવા (ક્રિયા)ની પ્રધાનતા રહે છે, પરંતુ કરણ—નિરપેક્ષ શૈલીમાં જાણવા (વિવેક) અને માનવા (ભાવ)ની પ્રધાનતા રહે છે.

‘મારો જડતા (શરીર વગેરે) સાથે સંબંધ છે જ નહિ’ — એવો અનુભવ ન હોવા છતાં પણ જ્યારે સાધક એને આરંભથી જ દૃઢતાપૂર્વક માની લે છે, ત્યારે એને એવો જ સ્પષ્ટ અનુભવ થઈ જાય છે. જેવી રીતે તે ‘હું શરીર છું’ અને ‘શરીર મારું છે.’ — આ પ્રકારની ખોટી માન્યતા કરીને બંધાયો હતો, તેવી જ રીતે ‘હું શરીર નથી અને શરીર મારું નથી’ — આ પ્રકારની સાચી માન્યતા કરીને મુક્ત થઈ જાય છે; કારણ કે માની લીધેલી વાત ન માનવાથી એનો અંત આવી જાય છે — આ સિદ્ધાંત છે. આ જ વાતને ભગવાને ગીતામાં કહી છે કે અજ્ઞાની મનુષ્ય શરીર સાથે સંબંધ જોડીને એનાથી થવાવાળી ક્રિયાઓનો કર્તા પોતાને માની લે છે — ‘અહંકારવિમૂઢાત્મા કર્તાહમિતિ મન્યતે’ (અ. ૩/૨૭). પરંતુ જ્ઞાની મનુષ્ય એ ક્રિયાઓનો કર્તા પોતાને નથી માનતો — ‘નૈવ કિઞ્ચિત્કરોમીતિ યુક્તો મન્યત તત્ત્વવિત્’ (અ. ૫/૮). તાત્પર્ય એ થયું કે અવાસ્તવિક માન્યતાને દૂર કરવા માટે વાસ્તવિક માન્યતા કરવી જરૂરી છે.

‘હું હિંદુ છું’, ‘હું બ્રાહ્મણ છું’, ‘હું સાધુ છું’ વગેરે માન્યતાઓ એટલી દૃઢ હોય છે કે જ્યાં સુધી એ માન્યતાઓને પોતે નથી છોડતો, ત્યાં સુધી એમને કોઈ બીજો નથી છોડાવી શકતો. એવી જ રીતે ‘હું શરીર છું’, ‘હું કર્તા છું’ વગેરે માન્યતાઓ પણ એટલી દૃઢ બની જાય છે કે એમને છોડવાનું સાધકને કઠિન માલૂમ પડે છે, પરંતુ આ લૌકિક માન્યતાઓ અવાસ્તવિક અને અસત્ય હોવાને કારણે સદા રહેવાવાળી નથી, પરંતુ દૂર થવાવાળી છે. એનાથી વિરુદ્ધ ‘હું શરીર નથી,’ ‘હું ભગવાનનો છું’ વગેરે માન્યતાઓ વાસ્તવિક અને સત્ય હોવાને કારણે કદી દૂર થતી જ નથી, પરંતુ એમની વિસ્મૃતિ થાય છે, એમનાથી વિમુખતા થાય છે. એટલા માટે વાસ્તવિક માન્યતા દૃઢ થઈ જતાં માન્યતારૂપે નથી રહેતી, પરંતુ બોધ (અનુભવ)માં પરિણમે છે.

૧. જો કરણ—સાપેક્ષ—શૈલી (ચિત્તવૃત્તિનિરોધ)થી સીધી પરમાત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિ થઈ જાત, તો પાતંજલયોગદર્શનનો ‘વિભૂતિપાદ’ (જેમાં સિદ્ધિઓનું વર્ણન છે) વ્યર્થ થઈ જાત. કરણ—સાપેક્ષ—શૈલીમાં જે સિદ્ધિઓની પ્રાપ્તિ થાય છે, એ તો પરમાત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિમાં વિઘ્ન છે. પાતંજલયોગદર્શનમાં પણ એ સિદ્ધિઓને વિઘ્નરૂપે માનવામાં આવી છે — ‘તે સમાધાવુપસર્ગા વ્યુત્થાને સિદ્ધયઃ’ (૩/૩૭) અર્થાત્ એ (સિદ્ધિઓ) સમાધિની સિદ્ધિમાં વિઘ્ન છે અને વ્યુત્થાન (વ્યવહાર)માં સિદ્ધિઓ છે, ‘સ્થાન્યુપનિમન્ત્રણે સક્લસ્મયાકરણં પુનરનિષ્ઠપ્રસજ્ઞાત્’ (૩/૫૧) અર્થાત્ લોકપાલ દેવતાઓ દ્વારા (પોતાના લોકના ભોગોની લાલચ આપીને) બોલાવાતાં ન તો એ ભોગોમાં રાગ કરવો જોઈએ અને ન અભિમાન કરવું જોઈએ; કારણ કે એમ કરવાથી ફરીથી અનિષ્ઠ (પતન) થવાની સંભાવના છે.

૨. વાસ્તવમાં પરમાત્માને માનવા અથવા જાણવાની બાબતમાં સંસારનું કોઈ પણ દૃષ્ટાંત પૂર્ણ નથી મનાતું. કારણ કે સંસારને માનવા અથવા જાણવામાં તો મન—બુદ્ધિ સાથે રહે છે, પણ પરમાત્માને માનવા અથવા જાણવામાં મન—બુદ્ધિ સાથે નથી રહેતાં અર્થાત્ પરમાત્માનો અનુભવ પોતાનાથી થાય છે, મન—બુદ્ધિથી નહિ. બીજી વાત, સંસારને માનવા અથવા જાણવાનો તો આરંભ અને અંત હોય છે, પરંતુ પરમાત્માને માનવા અથવા જાણવાનો આરંભ અને અંત નથી હોતો. કારણ કે વાસ્તવમાં સંસારની સાથે આપણો (પોતાનો) સંબંધ છે જ નહિ, જ્યારે પરમાત્માની સાથે આપણો સંબંધ સદાયથી છે અને સદાય રહેશે.

જોકે ગીતામાં કરણ-સાપેક્ષ શૈલીનું પણ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે (જેમ કે અ. ૪/૨૪-૩૦, ૩૪; અ. ૬/૧૦-૨૮; અ. ૮/૮-૧૬; અ. ૧૫/૧૧ વગેરે) તો પણ મુખ્યત્વે કરણ-નિરપેક્ષ શૈલીનું જ વર્ણન થયું છે (જેમ કે અ. ૨/૪૮, ૫૫; અ. ૩/૧૭; અ. ૪/૩૮; અ. ૫/૧૨નો પૂર્વાર્ધ; અ. ૬/૫; અ. ૮/૩૦-૩૧; અ. ૧૨/૧૨; અ. ૧૮/૬૨, ૬૬, ૭૩ વગેરે-વગેરે). એનું કારણ એ છે કે ભગવાન સાધકોને શીઘ્રતાથી અને સુગમતાપૂર્વક પોતાની પ્રાપ્તિ કરાવવા ઇચ્છે છે. બીજી વાત, અર્જુને યુદ્ધની પરિસ્થિતિ પ્રાપ્ત થવાને સમયે પોતાના કલ્યાણનો ઉપાય પૂછ્યો છે. આથી એના કલ્યાણને માટે કરણ-નિરપેક્ષ શૈલી જ કામમાં આવી શકે છે; કેમકે કરણ-નિરપેક્ષ શૈલીમાં મનુષ્ય પ્રત્યેક પરિસ્થિતિમાં અને સઘળાં શાસ્ત્રવિહિત કર્મો કરતો હોવા છતાં પણ પોતાનું કલ્યાણ કરી શકે છે. આ જ શૈલી અનુસાર (અભ્યાસ કર્યા વિના) અર્જુનનો મોહનાશ થયો અને એમને સ્મૃતિની પ્રાપ્તિ થઈ (અ. ૧૮/૭૩).

સાધનની કરણ-નિરપેક્ષ શૈલી બધાને માટે સમાન રૂપે ઉપયોગી છે; કેમકે એમાં કોઈ વિશેષ યોગ્યતા, પરિસ્થિતિ વગેરેની આવશ્યકતા નથી. આ શૈલીમાં કેવળ પરમાત્મપ્રાપ્તિની ઉત્કટ અભિલાષા હોવાથી જ તત્કાળ જડતા સાથેનો સંબંધ-વિચ્છેદ થઈને નિત્યપ્રાપ્ત પરમાત્મતત્ત્વનો અનુભવ થઈ જાય છે. જેવી રીતે ગમે તેટલાં વર્ષોનું અંધારું હોય, એક દીવાસળી સળગાવતાં જ એ નષ્ટ થઈ જાય છે, એવી જ રીતે જડતાની સાથેનો ગમે તેટલો પુરાણો (અનંત જન્મોનો) સંબંધ હોય, પરમાત્મપ્રાપ્તિની ઉત્કટ અભિલાષા થતાં જ તે દૂર થઈ જાય છે. એટલા માટે ઉત્કટ અભિલાષા કરણ-સાપેક્ષતાથી થવાવાળી સમાધિ કરતાં પણ ઊંચી ચીજ છે. ઊંચામાં ઊંચી નિર્વિકલ્પ સમાધિ હોય, તેનાથી પણ વ્યુત્થાન થાય છે અને પછી વ્યવહાર થાય છે અર્થાત્ સમાધિનો પણ આરંભ અને અંત થાય છે. જ્યાં સુધી આરંભ અને અંત થાય છે, ત્યાં સુધી જડતાની સાથે સંબંધ છે. જડતા સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ થવાથી સાધનાનો આરંભ અને અંત નથી થતો, પરંતુ પરમાત્મા સાથે નિત્યયોગનો અનુભવ થઈ જાય છે.^૧

વાસ્તવમાં જોવામાં આવે તો પરમાત્માથી વિયોગ કદી થયો જ નથી, થવાનો સંભવ જ નથી. કેવળ સંસાર સાથે માનેલા સંયોગને કારણે પરમાત્માથી વિયોગ પ્રતીત થઈ રહ્યો છે. સંસાર સાથે માનેલા સંયોગનો ત્યાગ કરવાની સાથે જ પરમાત્મતત્ત્વના અભિલાષી મનુષ્યને તત્કાળ નિત્યયોગનો અનુભવ થઈ જાય છે અને એમાં સ્થાયી સ્થિતિ થઈ જાય છે.

અંતઃકરણને શુદ્ધ કરવાની આવશ્યકતા પણ કરણ-સાપેક્ષ શૈલીમાં જ છે, કરણ-નિરપેક્ષ શૈલીમાં નહિ. જેવી રીતે કલમ ઉત્તમ હોવાથી લખાણ તો ચડિયાતું થઈ શકે છે, પરંતુ લેખક ચડિયાતો નથી થઈ જતો, એવી જ રીતે કરણ (અંતઃકરણ) શુદ્ધ થવાથી ક્રિયાઓ તો શુદ્ધ થઈ શકે છે, પરંતુ કર્તા શુદ્ધ નથી થઈ જતો. કર્તા શુદ્ધ થાય છે - અંતઃકરણ સાથેનો સંબંધ-વિચ્છેદ થવાથી; કારણ કે અંતઃકરણ સાથે પોતાનો સંબંધ માનવો એ જ મૂળ અશુદ્ધિ છે.

નિત્યપ્રાપ્ત પરમાત્મતત્ત્વની સાથે જીવનો નિત્યયોગ સ્વતઃસિદ્ધ છે; આથી તેની પ્રાપ્તિ માટે કરણની અપેક્ષા નથી. કેવળ તે તરફ દૃષ્ટિ જ નાખવાની છે, જેમ કે શ્રીરામચરિત-માનસમાં આવ્યું છે - 'સંકર સહજ સરૂપ સમ્હારા' (૧-૫૮-૪) અર્થાત્ ભગવાન શંકરે પોતાના સહજ સ્વરૂપને સંભાળ્યું, એની તરફ દૃષ્ટિ નાખી. સંભાળેલી ચીજ એ હોય છે, જે પહેલેથી જ આપણી પાસે હોય અને કેવળ દૃષ્ટિ નાખવાથી ખબર પડી જાય કે આ છે. એવી જ રીતે દૃષ્ટિ નાખવામાત્રથી નિત્યયોગનો અનુભવ થઈ જાય છે. પરંતુ સાંસારિક સુખની કામના, આશા અને ભોગને કારણે પરમાત્મા તરફ દૃષ્ટિ નાખવામાં અને એનો અનુભવ કરવામાં કઠિનતા માલૂમ પડે છે. જ્યાં સુધી સાંસારિક ભોગ અને સંગ્રહની તરફ દૃષ્ટિ છે, ત્યાં સુધી મનુષ્યમાં એ તાકાત નથી કે તે પોતાના સ્વરૂપની તરફ દૃષ્ટિ નાખી શકે. જો કોઈ કારણથી, કોઈ ખાસ વિવેચનને કારણે એ તરફ દૃષ્ટિ ચાલી પણ જાય, તો તેનું સ્થાયી રહેવું ઘણું કઠિન છે. કારણ કે નાશવંત પદાર્થો પ્રત્યેની જે પ્રીતિ હૈયામાં વસેલી છે, તે પ્રીતિ ભગવાન સાથેના સ્વતઃસિદ્ધ સંબંધને સમજવા નથી દેતી; અને સમજવામાં આવી જાય તો સ્થિર નથી રહેવા દેતી. હા, જો ઉત્કટ અભિલાષા જાગ્રત થઈ જાય કે તે તત્ત્વનો અનુભવ કેવી રીતે થાય? તો આ અભિલાષામાં એ તાકાત છે કે તે સંસારની આસક્તિનો નાશ કરી દેશે.

ગીતામાં કહેલાં કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ અને ભક્તિયોગ - ત્રણેય સાધનો કરણ-નિરપેક્ષ અર્થાત્ સ્વયંથી થવાવાળાં છે. કારણ કે ક્રિયા અને પદાર્થો પોતાના અને પોતાને માટેના નથી, પરંતુ બીજાઓના અને બીજાઓની સેવાને માટેના છે; હું શરીર નથી અને શરીર મારું નથી, હું ભગવાનનો છું અને ભગવાન મારા છે - આ રીતનો વિવેકપૂર્વક કરવામાં આવેલો વિચાર અથવા માન્યતા કરણ-સાપેક્ષ (અભ્યાસ) નથી; કારણ કે એમાં જડતા સાથેનો સંબંધ-વિચ્છેદ છે. આથી

૧. જ્યાં સુધી જડતાની સાથે સંબંધ રહે છે, ત્યાં સુધી બે અવસ્થાઓ રહે છે; કેમકે પરિવર્તનશીલ હોવાથી જડ પ્રકૃતિ કદી એકરૂપ નથી રહેતી. આથી સમાધિ અને વ્યુત્થાન - એ બન્ને અવસ્થાઓ જડતાની સાથેના સંબંધથી જ થાય છે. જડતા સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ થતાં 'સહજાવસ્થા' થાય છે, જેને સંતોએ 'સહજ સમાધિ' કહી છે. એનાથી પછી કદી વ્યુત્થાન નથી થતું.

કર્મયોગમાં પોતે જ જડતાનો ત્યાગ કરે છે, જ્ઞાનયોગમાં પોતે જ પોતાને જાણે છે અને ભક્તિયોગમાં પોતે જ ભગવાનને શરણે થાય છે.

ગીતાની આ 'સાધક-સંજીવની' ટીકામાં પણ સાધનાની

કરણ-નિરપેક્ષ શૈલીને જ પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું છે; કારણ કે સાધકોનું શીઘ્રતાથી અને સુગમતાપૂર્વક કલ્યાણ કેવી રીતે થાય - એ બાબતને દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખીને જ આ ટીકા લખવામાં આવી છે.

ટીકા સંબંધમાં

નાની ઉમરથી જ મારી ગીતામાં વિશેષ રુચિ રહી છે. ગીતાનું ગંભીરતાપૂર્વક મનન-ચિન્તન કરવાથી તથા અનેક સંતમહાપુરુષોનાં વચનો અને સંગથી મને ગીતાના વિષયને સમજવામાં ઘણી સહાય મળી. ગીતામાં મહાન સંતોષ આપવાવાળા અનંત વિચિત્ર-વિચિત્ર ભાવો ભરેલા પડ્યા છે. એ ભાવોને પૂર્ણ રીતે સમજવાનું અને તેમને વ્યક્ત કરવાનું મારામાં સામર્થ્ય નથી. પરંતુ જ્યારે કેટલાક ગીતાપ્રેમી સજ્જનોએ વિશેષ આગ્રહ કર્યો, હઠ કરી, ત્યારે ગીતાના માર્મિક ભાવોનો પોતાને બોધ થઈ જાય તથા બીજો કોઈ મનન કરે તો એને પણ એમનો બોધ થઈ જાય - એ દૃષ્ટિએ ગીતાની વ્યાખ્યા લખાવવાની પ્રવૃત્તિ થઈ.

સૌથી પહેલાં એક, બારમા અધ્યાયની ટીકા લખાવી. તેને સંવત ૨૦૩૦માં 'ગીતાકા ભક્તિયોગ' નામથી પ્રકાશિત કરવામાં આવી. એનાં થોડાં વર્ષો બાદ તેરમા અને ચૌદમા અધ્યાયની ટીકા લખાવી, જેને સંવત ૨૦૩૫માં 'ગીતાકા જ્ઞાનયોગ' નામથી પ્રકાશિત કરવામાં આવી. એને લખાવ્યા બાદ એવો વિચાર થયો કે કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ અને ભક્તિયોગ - એ ત્રણ યોગ છે, આથી એ ત્રણેય યોગો ઉપર ત્રણ પુસ્તકો તૈયાર થઈ જાય તો ઠીક રહેશે. એ દૃષ્ટિએ પહેલાં બારમા અધ્યાયની ટીકાનું સંશોધન-પરિવર્ધન કરવામાં આવ્યું અને એની સાથે પંદરમા અધ્યાયની ટીકાને પણ સામેલ કરીને સંવત ૨૦૩૮માં 'ગીતાકા ભક્તિયોગ' (દ્વિતીય સંસ્કરણ) નામથી પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યો. પછી ત્રીજા, ચોથા અને પાંચમા અધ્યાયની ટીકા લખાવી. એને 'ગીતાકા કર્મયોગ' નામથી બે ખંડોમાં પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યો. એનું પ્રકાશન વિલંબને લીધે સંવત ૨૦૪૦માં થયું.

ઉપર્યુક્ત 'ગીતાકા ભક્તિયોગ', 'ગીતાકા જ્ઞાનયોગ' અને 'ગીતાકા કર્મયોગ' - એ ત્રણે પુસ્તકોમાં લખવાની પદ્ધતિ કંઈક જુદી રહી અર્થાત્ પહેલાં સંબંધ, પછી શ્લોક, પછી ભાવાર્થ, પછી અન્વય અને પછી પદ-ટીકા - એ પદ્ધતિએ લખવામાં આવ્યું. પરંતુ આ ત્રણ પુસ્તકો બાદ લખવાની પદ્ધતિ બદલવામાં આવી અર્થાત્ પહેલાં સંબંધ, પછી શ્લોક અને પછી ટીકા - આ પદ્ધતિથી લખવામાં આવ્યું. એમાં બીજાઓની પ્રેરણા પણ રહી. પદ્ધતિ બદલવામાં ભાવ એ રહ્યો કે લખાણ થોડુંક ઓછું થઈ જાય અને જલદી લખવામાં આવે, જેથી

વાચકોને વાંચવામાં વધુ સમય ન લાગે અને પુસ્તક પણ જલદી તૈયાર થઈને સાધકોના હાથમાં પહોંચી જાય. આ જ પદ્ધતિથી પહેલાં સોળમા અને સત્તરમા અધ્યાયની ટીકા લખાવી. એને સંવત ૨૦૩૮માં 'ગીતાકી સંપત્તિ ઔર શ્રદ્ધા' નામથી પ્રકાશિત કરવામાં આવી. ત્યાર બાદ અઠારમા અધ્યાયની ટીકા લખાવી. એને સંવત ૨૦૩૮માં 'ગીતાકા સાર' નામથી પ્રકાશિત કરવામાં આવી.

જ્યારે સોળમા, સત્તરમા અને અઠારમા અધ્યાયની ટીકા છપાઈ ગઈ, ત્યારે કોઈએ કહ્યું કે જો શ્લોકોનો અર્થ પણ આપી દેવામાં આવે તો ઠીક રહેશે; કેમકે પહેલાં વાચક શ્લોકનો અર્થ સમજી લેશે, તો પછી ટીકા સમજવામાં સુવિધા રહેશે. આથી 'ગીતાકી સંપત્તિ ઔર શ્રદ્ધા'ના બીજા સંસ્કરણ (સંવત ૨૦૪૦)માં શ્લોકોના અર્થ પણ આપવામાં આવ્યા. શ્લોકોનો અર્થ આપવાની સાથે-સાથે પદોની ટીકા કરવાનો ક્રમ પણ કંઈક બદલવામાં આવ્યો.

એના પછી દસમા અને અગિયારમા અધ્યાયની ટીકા લખાવી. એને 'ગીતાકી વિભૂતિ ઔર વિશ્વરૂપદર્શન' નામથી પ્રકાશિત કરવામાં આવી. પછી સાતમા, આઠમા અને નવમા અધ્યાયની ટીકા લખાવી, જેને 'ગીતાકી રાજવિદ્યા' નામથી પ્રકાશિત કરવામાં આવી. એના પછી છઠ્ઠા અધ્યાયની ટીકા લખાવી, જે 'ગીતાકા ધ્યાનયોગ' નામથી પ્રકાશિત કરવામાં આવી. અંતે પહેલાં અને બીજા અધ્યાયની ટીકા લખાવી. એને 'ગીતાકા આરંભ' નામથી પ્રકાશિત કરવામાં આવી. આ ચારેય પુસ્તકો સંવત ૨૦૪૧માં પ્રકાશિત થયાં.

આ રીતે ભગવત્કૃપાથી સમગ્ર ગીતાની ટીકા અલગ-અલગ કુલ દશ ખંડોમાં 'ગીતાપ્રેસ' દ્વારા પ્રકાશિત થઈ. એમને પ્રકાશિત કરવાના કાર્યમાં કાગળ વગેરેની કેટલીય મુશ્કેલીઓ આવતી રહી, તેમ છતાં પણ સત્સંગી ભાઈઓના પ્રયત્નથી એમને પ્રકાશિત કરવાનું કાર્ય ચાલતું રહ્યું. લોકોએ પણ એ પુસ્તકોનો ઉત્સાહ તેમ જ પ્રસન્નતાપૂર્વક સ્વીકાર કર્યો, જેથી કેટલાંક પુસ્તકોનાં બે-બે, ત્રણ - ત્રણ સંસ્કરણો પણ પ્રકાશિત થઈ ગયાં.

આ ટીકાને એક જગાએ બેસીને નથી લખાવવામાં આવી અને એને પહેલા અધ્યાયથી માંડીને અઠારમા અધ્યાય સુધી ક્રમવાર પણ નથી લખાવવામાં આવી. એટલા માટે એમાં

પૂર્વાપર સંબંધની દૃષ્ટિએ કંઈક વિરોધ આવી શકે છે. પરંતુ એથી સાધકોને ક્યાંય પણ મુશ્કેલી નહિ નડે. ક્યાંક-ક્યાંક સિદ્ધાંતોના વિવેચનમાં પણ ફરક પડ્યો છે; પરંતુ કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ અને ભક્તિયોગ — એ ત્રણેય સ્વતંત્રતાપૂર્વક પરમાત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિ કરાવવાવાળા છે — એમાં કંઈ ફરક નથી પડ્યો. ટીકા લખાવતી વખતે ‘સાધકોને શીઘ્ર લાભ કેવી રીતે થાય’ — એવો ભાવ રહ્યો છે. આ કારણથી ટીકાની ભાષા, શૈલી વગેરેમાં પરિવર્તન થતું રહ્યું છે.

આ ટીકામાં ઘણા શ્લોકનું વિવેચન બીજી ટીકાઓથી વિરુદ્ધ પડે છે. પરંતુ એનું તાત્પર્ય બીજી ટીકાઓને ખોટી બતાવવાનું કિંચિત્માત્ર પણ નથી, પરંતુ મને જેવું નિર્વિવાદરૂપે ઉચિત, પ્રકરણસંગત, યુક્તિયુક્ત, સંતોષજનક અને પ્રિય માલૂમ પડ્યું, એવું જ વિવેચન મેં કર્યું છે. મારો કોઈનું ખંડન અને કોઈનું મંડન કરવાનો ભાવ બિલકુલ રહ્યો નથી.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનો અર્થ ઘણો જ ગંભીર છે. એનું પઠન-પાઠન, મનન-ચિંતન અને વિચાર કરવાથી ઘણા જ વિલક્ષણ અને નવા નવા ભાવો સ્ફુરિત થતા રહે છે, જેનાથી મનબુદ્ધિ ચક્રિત થઈને તૃપ્ત થઈ જાય છે! ટીકા લખાવતી વેળાએ જ્યારે એ ભાવોને લખાવવાનો વિચાર થતો, ત્યારે એક એવું વિચિત્ર પૂર આવી જતું કે ક્યા-ક્યા ભાવો લખાવું અને કેવી રીતે લખાવું — એ બાબતમાં હું પોતાને બિલકુલ અયોગ્ય માનતો. છતાં પણ મારા જે સાથીઓ છે અને આદરણીય મિત્રો છે, એમના આગ્રહથી કંઈક લખાવી દેતો. તેઓ એ ભાવોને લખી લેતા અને સંશોધિત કરીને તેમને પુસ્તકરૂપે પ્રકાશિત કરાવી દેતા. પછી ક્યારેક એ પુસ્તકોને જોવાનો પ્રસંગ પડતો ત્યારે એમાં કેટલીક જગાએ ખામીઓ માલૂમ પડતી અને એવું માલૂમ પડતું કે બધી બાબતો નથી આવી, ઘણીયે બાબતો રહી ગઈ છે! એટલા માટે એમાં વારંવાર સંશોધન-પરિવર્તન કરવામાં આવતું રહ્યું. આથી વાચકોને પ્રાર્થના છે કે તેઓ અગાઉ લખવામાં આવેલી બાબતની અપેક્ષાએ પાછળથી લખવામાં આવેલી બાબતને જ મહત્ત્વ આપે અને એનો જ સ્વીકાર કરે.

સમગ્ર ગીતાની ટીકાના અલગ-અલગ કેટલાય ખંડ હોવાથી એમના પુનર્મુદ્રણમાં અને એમને બધાને એકસાથે

મેળવવામાં મુશ્કેલી પડે છે — એમ વિચારીને હવે સમગ્ર ગીતાની ટીકાને એક ક્લેવરમાં પ્રસ્તુત ગ્રંથના રૂપમાં પ્રકાશિત કરવામાં આવી છે. એમ કરતાં પહેલાં પૂર્વપ્રકાશિત સમગ્ર ટીકાને એક વાર ફરીથી જોઈ લીધી છે અને એમાં આવશ્યક સંશોધન, પરિવર્તન અને પરિવર્ધન પણ કર્યા છે. તેરમા અને ચૌદમા અધ્યાયની ટીકા પણ બીજી વખત લખાવવામાં આવી છે. ભાષા અને શૈલીને પણ લગભગ એકસમાન બનાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. કેટલીયે બાબતોને અનાવશ્યક સમજીને દૂર કરવામાં આવી છે, કેટલીયે નવી બાબતોને ઉમેરવામાં આવી છે અને કેટલીયે બાબતોને એક સ્થાનેથી દૂર કરીને બીજે યથોચિત સ્થાને મૂકી દેવામાં આવી છે. જે બાબતોની વધારે પુનરુક્તિઓ થઈ છે, તેમને યથાસંભવ દૂર કરી દીધી છે, પરંતુ સંપૂર્ણપણે નહિ. વિશેષ ધ્યાન આપવા યોગ્ય બાબતોની પુનરુક્તિઓને સાધકોને માટે ઉપયોગી સમજીને નથી દૂર કરી. આ કાર્યમાં ઘણી ભૂલો પણ થવાની સંભાવના છે, જેને માટે વાચકોની હું હાથ જોડીને ક્ષમા માગું છું. સાથે-સાથે વાચકોને એવી પ્રાર્થના કરું છું કે એમને જે ભૂલો જણાય, એમને તેઓ જણાવવાની કૃપા કરે. એનાથી આગામી સંસ્કરણમાં એમની સુધારણા કરવામાં સુવિધા રહેશે.

ગીતા સાથે સંબંધ ધરાવતા કેટલાય નવા-નવા વિષયોના, ખોજપૂર્ણ નિબંધોનો એક સંગ્રહ અલગ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે, જેને ‘ગીતાદર્પણ’ નામથી પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યો છે.

ગીતાનું મનન-ચિંતન કરવાથી અને ગીતાની ટીકા લખાવવાથી મને ઘણો જ આધ્યાત્મિક લાભ થયો છે અને ગીતાના વિષયનું બહુ જ સ્પષ્ટ જ્ઞાન પણ થયું છે. બીજાં ભાઈબહેનો પણ જો એનું મનન કરશે, તો એમને પણ આધ્યાત્મિક લાભ અવશ્ય થશે — એવી મારી વ્યક્તિગત માન્યતા છે. ગીતાનું મનન-ચિંતન કરવાથી લાભ થાય છે — એમાં મને ક્યારેય કિંચિત્માત્ર પણ સંદેહ નથી.

કૃષ્ણાનુગ્રહદાયિકા સકરુણા ગીતા સમારાધિતા

કર્મજ્ઞાનવિરાગભક્તિરસિકા મર્માર્થસંદર્શિકા ।

સોતકણ્ઠ કિલ સાધકૈરનુદિનં પેપીયમાના સદા

કલ્યાણં પરદેવતેવ દિશતી સંજીવની વર્ધતામ્ ॥^૧

વિનીત -

સ્વામી રામસુખદાસ

૧. કર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ અને ભક્તિના રસથી પરિપૂર્ણ આ કરુણામયી ગીતાની સારી રીતે ઉપાસના કરવામાં આવે (મનન કરવામાં આવે, અર્થને ઊંડાણથી સમજવામાં આવે) તો આ ગીતા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની કૃપા પ્રદાન કરનારી છે. સાધકો દ્વારા ઉત્કંઠાપૂર્વક હંમેશા વારંવાર પાન કરાનારી, ગીતાના પદોનો માર્મિક અર્થ દેખાડનારી અને ઈષ્ટદેવના જેવું કલ્યાણ પ્રદાન કરનારી આ ‘સાધક-સંજીવની’ નિરંતર વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થાઓ.

॥ ॐ શ્રીપરમાત્મને નમઃ ॥

ૐ પૂર્ણમદઃ પૂર્ણમિદં પૂર્ણાત્પૂર્ણમુદય્યતે ।
પૂર્ણસ્ય પૂર્ણમાદાય પૂર્ણમેવાવશિષ્યતે ॥

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા

સાધક-સંજીવની ગુજરાતી-ટીકાસહિત

ગજાનનં ભૂતગણાદિસેવિતં કપિત્થજમ્બૂફલચારુભક્ષણમ્ ।
ઉમાસુતં શોકવિનાશકારકં નમામિ વિદ્યેશ્વરપાદપદ્મજમ્ ॥ ૧ ॥^૧

ધ્યાનાભ્યાસવશીકૃતેન મનસા તન્નિર્ગુણં નિષ્ક્રિયં
જ્યોતિઃ કિંચન યોગિનો યદિ પરં પશ્યન્તિ પશ્યન્તુ તે ।
અસ્માકં તુ તદેવ લોચનયમત્કારાય ભૂયાચ્ચિરં
કાલિન્દીપુલિનોદરે કિમપિ યત્રીલં મહો ધાવતિ ॥ ૨ ॥^૨

યાવન્નિરઞ્જનમજં પુરુષં જરન્તં
સંચિન્તયામિ નિખિલે જગતિ સ્ફુરન્તમ્ ।
તાવદ્ બલાત્ સ્ફુરતિ હન્ત હદન્તરે મે
ગોપસ્ય કોઽપિ શિશુરઞ્જનપુઞ્જમઞ્જુઃ ॥ ૩ ॥^૩

૧. જે હાથીના મોઢાવાળા છે, સમગ્ર સૃષ્ટિનાં પ્રાણીઓ દ્વારા જેમની પૂજાસેવા થાય છે, જે કોઠું અને જાંબુને બહુ સુંદર રીતે આરોગનારા છે, જે શોકનો નાશ કરવાવાળા છે અને જે ભગવતી ઉમાના પુત્ર છે, તે વિદ્યોનો નાશ કરનાર ગણેશજીનાં ચરણકમળોમાં હું પ્રણામ કરું છું.
૨. યોગી લોકો ધ્યાન દ્વારા વશીભૂત થયેલા મન વડે કોઈ નિર્ગુણ અને નિષ્ક્રિય પરમ જ્યોતિનું દર્શન કરતા હોય તો કરતા રહે, પણ અમારે માટે તો યમુનાકિનારે મેઘવર્ણનું જે તેજ દોડી રહ્યું છે, તે જ સદાકાળ આંખોને ચકાચોંધ કરતું રહે. અહો! જ્યારે હું સંપૂર્ણ જગતમાં સ્ફુરિત થનારા નિરંજન, અજન્મા અને પુરાતન પુરુષનું ચિંતન કરું છું, ત્યારે મારા હૃદયમાં કાજળસમૂહ સમાન કાળા વર્ણવાળો કોઈ ગોપબાળ બળજોરી સ્ફુરિત થવા લાગે છે.

ન વિદ્યા યેષાં શ્રીર્ન શરણમપીષત્ર ચ ગુણાઃ
 પરિત્યક્તા લોકૈરપિ વૃજિનયુક્તાઃ શ્રુતિજડાઃ ।
 શરણ્યં યં તેડપિ પ્રસૂતગુણમાશ્રિત્ય સુજના
 વિમુક્તાસ્તં વન્દે યદુપતિમહં કૃષ્ણમમલમ્ ॥ ૪ ॥^૪

યસ્ય શ્રીકરુણાર્ણવસ્ય કરુણાલેશેન બાલો ધ્રુવઃ
 સ્વેષ્ટં પ્રાપ્ય સમાર્યધામ સમગાદ્રઙ્કોડપ્યવિન્દચ્છ્રિયમ્ ।
 યાતા મુક્તિમજામિલાદિપતિતાઃ શૈલોડપિ પૂજયોડભવત્
 તં શ્રીમાધવમાશ્રિતેષ્ટદમહં નિત્યં શરણ્યં ભજે ॥ ૫ ॥^૫

વસુદેવસુતં દેવં કંસયાણૂરમર્દનમ્ ।
 દેવકીપરમાનન્દં કૃષ્ણં વન્દે જગદ્ગુરુમ્ ॥ ૬ ॥^૬

નારાયણં નમસ્કૃત્ય નરં ચૈવ નરોત્તમમ્ ।
 દેવીં સરસ્વતીં વ્યાસં તતો જયમુદીરયેત્ ॥ ૭ ॥^૭

૪. જેમની પાસે વિદ્યા નથી, ધન નથી અને કોઈ આશ્રય નથી; જેમનામાં કોઈ ગુણ નથી, વેદ શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન નથી; જેમને સંસારના લોકોએ પાપી સમજીને છોડી દીધા છે, એવા મનુષ્યો પણ જે શરણાગતપાલક પ્રભુને શરણે જઈને સંત બની જાય છે અને મુક્ત થઈ જાય છે, તે વિશ્વવિખ્યાત ગુણોવાળા નિર્મળાત્મા યદુનાથ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને હું પ્રણામ કરું છું.
૫. જે કરુણાસાગર ભગવાનની કરુણાના અંશમાત્રથી જ બાળક ધ્રુવે પોતાની ઈચ્છિત વસ્તુ મેળવીને શ્રેષ્ઠ પુરુષોના લોકને પ્રાપ્ત કર્યો, દરિદ્ર સુદામાએ લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરી, અજામિલ વગેરે પાપીઓએ મોક્ષ પ્રાપ્ત કર્યો અને ગોવર્ધન પર્વત પણ પૂજ્ય બની ગયો, એવા શરણાગત ભક્તોને ઈચ્છિત વસ્તુ આપવાવાળા શરણ લેવા યોગ્ય ભગવાન શ્રીમાધવનું હું નિત્ય ભજન કરું છું.
૬. જે વસુદેવજીના પુત્ર, દિવ્યરૂપ ધરનારા, કંસ તથા ચાણૂરનો નાશ કરનારા અને દેવકીજીને માટે પરમ આનંદસ્વરૂપ છે, તે જગદ્ગુરુ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને હું વંદન કરું છું.
૭. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તથા મનુષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુનને અને દેવી સરસ્વતી તથા વેદવ્યાસજીને નમસ્કાર કરીને પછી મહાભારતની કથા કરવી જોઈએ.

પહેલો અધ્યાય

ભૂમિકા

પાંડવોએ બાર વર્ષનો વનવાસ અને એક વર્ષનો અજ્ઞાતવાસ પૂરો થતાં જ્યારે પ્રતિજ્ઞા મુજબ પોતાનું અડધું રાજ્ય માગ્યું, ત્યારે દુર્યોધને અડધું રાજ્ય તો શું, તીક્ષ્ણ સોયની અણી જેટલી જમીન પણ યુદ્ધ વિના આપવાનું સ્વીકાર્યું નહિ. આથી પાંડવોએ કુંતા માતાની આજ્ઞા પ્રમાણે યુદ્ધ કરવાનું સ્વીકાર્યું. આ રીતે પાંડવો અને કૌરવો વચ્ચે યુદ્ધ કરવાનું નિશ્ચિત થઈ ગયું અને તદ્દનુસાર બંને પક્ષે યુદ્ધની તૈયારી થવા લાગી.

મહર્ષિ વેદવ્યાસને ધૃતરાષ્ટ્ર ઉપર ઘણો સ્નેહ હતો. એ સ્નેહને લીધે એમણે ધૃતરાષ્ટ્ર પાસે આવીને કહ્યું કે, ‘યુદ્ધ થવું અને તેમાં ક્ષત્રિયોનો મહાન સંહાર થવો અનિવાર્ય છે, એને કોઈ ટાળી શકવાનું નથી. જો યુદ્ધ જોવાની તમારી ઇચ્છા હોય તો હું તમને દિવ્ય દષ્ટિ આપી શકું છું, જેનાથી તમે અહીં બેઠા બેઠા યુદ્ધને સારી રીતે જોઈ શકશો.’ આથી ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું કે, ‘જન્મભર હું આંધળો રહ્યો. હવે મારા કુળના સંહારને હું જોવા ઇચ્છતો નથી. પરંતુ યુદ્ધ કેવી રીતે થઈ રહ્યું છે — એ સમાચાર સાંભળવાની ઇચ્છા જરૂર છે.’ ત્યારે વ્યાસજીએ કહ્યું કે, ‘હું સંજયને દિવ્ય દષ્ટિ આપું છું. તેનાથી એ સમગ્ર યુદ્ધને, બધી જ ઘટનાઓને અને સૈનિકોના મનમાં આવેલા વિચારોને પણ જાણી લેશે, સાંભળી લેશે, જોઈ લેશે અને બધી વાતો તમને સંભળાવી પણ દેશે.’ એમ કહીને વ્યાસજીએ સંજયને દિવ્ય દષ્ટિ આપી.

નક્કી કરેલા સમય પ્રમાણે કુરુક્ષેત્રમાં યુદ્ધ શરૂ થયું. દસ દિવસ સુધી સંજય યુદ્ધના સ્થળે જ રહ્યા. જ્યારે ભીષ્મ પિતામહને બાણો વડે રથ ઉપરથી પાડી દેવામાં આવ્યા, ત્યારે સંજયે હસ્તિનાપુરમાં (જ્યાં ધૃતરાષ્ટ્ર બેઠેલા હતા ત્યાં) આવીને ધૃતરાષ્ટ્રને એ સમાચાર સંભળાવ્યા. એ સમાચાર સાંભળીને ધૃતરાષ્ટ્રને ભારે દુઃખ થયું અને તેઓ વિલાપ કરવા લાગ્યા. પછી તેમણે સંજયને યુદ્ધનો પૂરો વૃત્તાંત સંભળાવવા કહ્યું. ભીષ્મપર્વના ચોવીસમા અધ્યાય સુધી સંજયે યુદ્ધસંબંધી વાતો ધૃતરાષ્ટ્રને સંભળાવી.^૧ પચીસમા અધ્યાયના આરંભમાં ધૃતરાષ્ટ્ર સંજયને પૂછે છે—

ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ

ધર્મક્ષેત્રે કુરુક્ષેત્રે સમવેતા યુયુત્સવઃ ।
મામકાઃ પાણ્ડવાશ્ચૈવ કિમકુર્વત સંજય ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા—^૨

સંજય	= હે સંજય! ^૩	યુયુત્સવઃ	= યુદ્ધના	પાણ્ડવાઃ	= પાંડુના પુત્રોએ
ધર્મક્ષેત્રે	= ધર્મભૂમિ		ઈચ્છુક,	એવ	= પણ
કુરુક્ષેત્રે	= કુરુક્ષેત્રમાં	મામકાઃ	= મારા	કિમ્	= શું
સમવેતાઃ	= એકઠા થયેલા,	ચ	= અને	અકુર્વત	= કર્યું?

૧. મહાભારતમાં કુલ અઢાર પર્વો છે. એ પર્વોમાં કેટલાક પેટા પર્વો પણ છે. એમાંથી (ભીષ્મપર્વની અંદર) આ ‘શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાપર્વ’ છે, જે ભીષ્મપર્વના તેરમા અધ્યાયથી શરૂ થઈ બેતાળીસમા અધ્યાયમાં સમાપ્ત થાય છે.
૨. વૈશંપાયન અને જનમેજયના સંવાદની અંદર ‘ધૃતરાષ્ટ્ર-સંજય-સંવાદ’ છે અને ધૃતરાષ્ટ્ર તથા સંજયના સંવાદની અંદર ‘શ્રીકૃષ્ણાર્જુન-સંવાદ’ છે.
૩. સંજયનો જન્મ ગવલ્ગણા નામના સૂતથી થયો હતો, તેઓ મુનિઓની જેમ જ્ઞાની અને ધર્માત્મા હતા — ‘સંજયો મુનિકલ્પસ્તુ જજ્ઞે સૂતો ગવલ્ગણાત્’ (મહાભારત, આદિપર્વ, ૬૩/૮૭). તેઓ ધૃતરાષ્ટ્રના મંત્રી હતા.

ટીકા — ‘ધર્મક્ષેત્રે કુરુક્ષેત્રે’ — કુરુક્ષેત્રમાં દેવોએ યજ્ઞ કર્યો હતો. કુરુ રાજાએ પણ અહીં તપ કર્યું હતું. યજ્ઞ વગેરે ધર્મમય કાર્ય હોવાથી તથા કુરુ રાજાની તપસ્યાભૂમિ હોવાથી એને ધર્મભૂમિ કુરુક્ષેત્ર કહેવામાં આવ્યું છે.

અહીં ‘ધર્મક્ષેત્રે’ અને ‘કુરુક્ષેત્રે’ પદોમાં ‘ક્ષેત્ર’ શબ્દ આપવામાં ધૃતરાષ્ટ્રનો અભિપ્રાય એ છે કે આ પોતાની કુરુવંશીઓની ભૂમિ છે. આ કેવળ લડાઈની ભૂમિ જ નથી, ઊલટાની તીર્થભૂમિ પણ છે, જેમાં પ્રાણિયો જીવતે-જીવત પવિત્ર કર્મો કરીને પોતાનું કલ્યાણ કરી શકે છે. આ રીતે લૌકિક અને પારલૌકિક બધી જાતનો લાભ થઈ જાય — એવો વિચાર કરીને તેમ જ શ્રેષ્ઠ પુરુષોની સંમતિ લઈને જ યુદ્ધ માટે આ ભૂમિની પસંદગી કરવામાં આવી છે.

સંસારમાં મોટેભાગે ત્રણ બાબતોને કારણે લડાઈ થાય છે — જમીન, ધન અને સ્ત્રી. આ ત્રણમાં પણ રાજાઓનું આપસમાં લડવું મુખ્યત્વે જમીનને કારણે હોય છે. અહીં ‘કુરુક્ષેત્ર’ પદ આપવાનું તાત્પર્ય પણ જમીનને કારણે લડવામાં છે. કુરુવંશમાં ધૃતરાષ્ટ્ર અને પાંડુના પુત્રો — બધા એક જ ગણાય છે. કુરુવંશના હોવાથી બંનેનો કુરુક્ષેત્રમાં અર્થાત્ રાજા કુરુની જમીન ઉપર સમાન અધિકાર લાગે છે. આ કારણથી (કૌરવોએ પાંડવોને એમની જમીન ન આપવાને કારણે) બંને જમીનને માટે લડાઈ કરવા આવ્યા છે.

જોકે પોતાની જમીન હોવાને કારણે બંનેને માટે ‘કુરુક્ષેત્ર’ પદ વાપરવું એ યુક્તિસંગત અને ન્યાયસંગત છે, તેમ છતાં આપણી સનાતન વૈદિક સંસ્કૃતિ એવી વિલક્ષણ છે કે કોઈ પણ કાર્ય કરવું હોય, ત્યારે તે ધર્મને સામે રાખીને જ કરવામાં આવે છે. યુદ્ધ જેવું કાર્ય પણ ધર્મભૂમિ-તીર્થભૂમિમાં જ કરે છે, જેથી યુદ્ધમાં મરનારાઓનો ઉદ્ધાર થઈ જાય અને કલ્યાણ થઈ જાય. તેથી અહીં કુરુક્ષેત્રની સાથે ‘ધર્મક્ષેત્ર’ પદ આવ્યું છે.

અહીં આરંભમાં ‘ધર્મ’ પદથી એક બીજી વાત પણ દેખાય છે. જો આરંભના ‘ધર્મ’ પદમાંથી ‘ધર્’ લેવામાં આવે અને અઢારમા અધ્યાયના છેલ્લા શ્લોકના ‘મમ’ પદમાંથી ‘મ’ લેવામાં આવે, તો ‘ધર્મ’ શબ્દ બની જાય છે. આથી સંપૂર્ણ ગીતા ધર્મની અંતર્ગત છે અર્થાત્ ધર્મનું પાલન કરવાથી

ગીતાના સિદ્ધાંતોનું પાલન થઈ જાય છે અને ગીતાના સિદ્ધાંતો અનુસાર કર્તવ્યકર્મ કરવાથી ધર્મનું અનુષ્ઠાન થઈ જાય છે.

આ ‘ધર્મક્ષેત્રે કુરુક્ષેત્રે’ પદો ઉપરથી બધા મનુષ્યોએ એ બોધપાઠ લેવો જોઈએ કે કોઈ પણ કાર્ય કરવું હોય તો તે ધર્મને દષ્ટિ સમક્ષ રાખીને જ કરવું જોઈએ. પ્રત્યેક કાર્ય બધાના હિતની દષ્ટિએ જ કરવું જોઈએ. માત્ર પોતાના સુખ અને શાંતિની દષ્ટિએ નહિ; અને કર્તવ્ય-અકર્તવ્યની બાબતમાં શાસ્ત્રને દષ્ટિ સમક્ષ રાખવું જોઈએ (ગીતા અ. ૧૬/૨૪).

‘સમવેતા યુયુત્સવઃ’ — રાજાઓ દ્વારા વારંવાર સંધિનો પ્રસ્તાવ મૂકવા છતાં પણ દુર્યોધને સંધિ કરવાનો સ્વીકાર કર્યો નહિ. એટલું જ નહિ, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના કહેવા છતાં પણ મારા પુત્ર દુર્યોધને સ્પષ્ટ કહી દીધું કે, ‘યુદ્ધ વિના હું તીક્ષ્ણ સોયની અણી જેટલી જમીન પણ પાંડવોને નહિ આપું.’^૧ ત્યારે નદ્દૂટકે પાંડવોએ પણ યુદ્ધ કરવાનો સ્વીકાર કર્યો છે. આ રીતે મારા પુત્રો અને પાંડુના પુત્રો — બંનેય સેનાઓ સહિત યુદ્ધની ઈચ્છાથી એકઠા થયા છે.

બંને સેનાઓમાં યુદ્ધની ઈચ્છા રહેવા છતાં પણ દુર્યોધનના મનમાં યુદ્ધની ઈચ્છા વિશેષરૂપથી હતી. એનો મુખ્ય ઉદ્દેશ રાજ્યપ્રાપ્તિનો જ હતો. તે રાજ્યપ્રાપ્તિ ધર્મથી થાય કે અધર્મથી થાય, ન્યાયથી થાય કે અન્યાયથી થાય, વિહિત રીતે થાય કે નિષિદ્ધ રીતે થાય, કોઈ પણ રીતે અમને રાજ્ય મળવું જોઈએ — એવો એનો ભાવ હતો. એટલા માટે વિશેષરૂપે દુર્યોધનનો પક્ષ જ યુયુત્સુ અર્થાત્ યુદ્ધની ઈચ્છાવાળો હતો.

પાંડવોમાં ધર્મનું પ્રાધાન્ય હતું. એમનો એવો ભાવ હતો કે અમે ભલેને ગમે તેવો જીવનનિર્વાહ કરી લઈશું, પરંતુ અમારા ધર્મપાલનમાં વિઘ્ન નહિ આવવા દઈએ અને ધર્મની વિરુદ્ધ નહિ ચાલીએ. આ વાતને લીધે મહારાજ યુધિષ્ઠિર યુદ્ધ કરવા ઈચ્છતા નહોતા. પરંતુ જે માતાની આજ્ઞાથી યુધિષ્ઠિરે ચારેય ભાઈઓ સહિત દ્રૌપદી સાથે વિવાહ કર્યો હતો, તે માતાની આજ્ઞા થવાને કારણે જ મહારાજ યુધિષ્ઠિરની યુદ્ધમાં પ્રવૃત્તિ થઈ હતી.^૨ અર્થાત્ કેવળ માની આજ્ઞાના પાલનરૂપી ધર્મથી જ યુધિષ્ઠિર યુદ્ધની ઈચ્છાવાળા થયા છે.

૧. યાવદ્ધિ તીક્ષ્ણયા સૂચ્યા વિધ્યેદગ્રેણ કેશવ । તાવદધ્યપરિત્યાજ્યં ભૂમેર્નઃ પાણ્ડવાન્ પ્રતિ ॥ (મહાભારત, ઉદ્યોગ. ૧૨૭/૨૫)

૨. માતા કુંતા ઘણાં સહનશીલ હતાં. કષ્ટથી બચીને સુખ, આરામ, રાજ્ય વગેરેની ઈચ્છા — એ વાત એમનામાં ન હતી. તેઓ એક એવાં વિલક્ષ માતા હતાં, જેમણે ભગવાન પાસે વિપત્તિનું જ વરદાન માગ્યું હતું. એમનામાં સુખલોલુપતા ન હતી. પરંતુ એમના મનમાં બે વાતોને લઈને ભારે દુઃખ હતું. પહેલી વાત એ કે, રાજ્યને માટે કૌરવ-પાંડવ આપસઆપસમાં લડત, કે ગમે તે કરત, પણ મારી પ્રિય પુત્રવધૂ દ્રૌપદીને એ દુર્યોધન વગેરે દુષ્ટોએ સભામાં નગ્ન કરવાની ઈચ્છા કરી, અપમાનિત કરવાની ઈચ્છા કરી — એ ઘૃણાપાત્ર ચેષ્ટા કરવી એ માનવતા નથી. આ બાબત માતા કુંતાજીને ઘણી જ ખરાબ લાગી.

તાત્પર્ય એ છે કે દુર્યોધન વગેરે તો રાજ્યને માટે જ યુદ્ધ ઈચ્છતા હતા, પરંતુ પાંડવો ધર્મને માટે જ યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયા હતા.

‘મામકા: પાણ્ડવાશ્ચૈવ’ — પાંડવો ધૃતરાષ્ટ્રને (પોતાના પિતાના મોટા ભાઈ હોવાથી) પિતાતુલ્ય માનતા હતા અને એમની આજ્ઞાનું પાલન કરતા હતા. ધૃતરાષ્ટ્ર દ્વારા અનુચિત આજ્ઞા દેવાય તો પણ પાંડવો ઉચિત-અનુચિતનો વિચાર નહિ કરીને એમની આજ્ઞાનું પાલન કરતા હતા. આથી અહીં ‘મામકા:’ પદની અંતર્ગત કૌરવ^૧ અને પાંડવ બંને આવી જાય છે. તેમ છતાં ‘પાણ્ડવા:’ પદ જુદું આપવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ધૃતરાષ્ટ્રને પોતાના પુત્રોમાં અને પાંડુના પુત્રોમાં સમાન ભાવ ન હતો. એમનામાં પક્ષપાત હતો, પોતાના પુત્રોમાં મોહ હતો. તેઓ દુર્યોધન વગેરેને તો પોતાના માનતા હતા, પરંતુ પાંડવોને પોતાના માનતા ન હતા.^૨ આ કારણથી તેમણે પોતાના પુત્રો માટે ‘મામકા:’ અને પાંડુના પુત્રોને માટે ‘પાણ્ડવા:’ પદનો પ્રયોગ કર્યો છે; કારણ કે જે ભાવો હૈયામાં હોય છે, તે જ ઘણું કરીને વાણીથી બહાર નીકળે છે. આ દ્વૈધીભાવ (ભેદભાવ)ને કારણે જ ધૃતરાષ્ટ્રને પોતાના કુળના સંહારનું દુઃખ ભોગવવું પડ્યું. એના ઉપરથી મનુષ્યમાત્રે એ બોધપાઠ લેવો જોઈએ કે તેઓ પોતાનાં ઘરોમાં, મહોલ્લાઓમાં, ગામોમાં, પ્રાંતોમાં, દેશોમાં અને સંપ્રદાયોમાં દ્વૈધીભાવ અર્થાત્ આ આપણા છે, આ બીજા છે — એવો ભાવ ન રાખે. કારણ કે દ્વૈધીભાવથી આપસમાં પ્રેમ કે સ્નેહ થતો નથી, પણ ઊલટાનો કલહ થાય છે.

અહીં ‘પાણ્ડવા:’ પદની સાથે ‘એવ’ પદ આપવાનું તાત્પર્ય એ છે કે પાંડવો તો મોટા ધર્માત્મા છે; આથી એમણે યુદ્ધ નહોતું કરવું જોઈતું. પરંતુ તેઓ પણ યુદ્ધને માટે

રણભૂમિમાં આવી ગયા; તો ત્યાં આવીને તેમણે શું કર્યું?

[‘મામકા: અને પાણ્ડવા:’^૩ — એ બેમાંથી પહેલા ‘મામકા:’ પદનો ઉત્તર સંજય આગળના (બીજા) શ્લોકથી તેરમા શ્લોક સુધી આપશે કે આપના પુત્ર દુર્યોધને પાંડવોની સેનાને જોઈને દ્રોણાચાર્યના મનમાં પાંડવોના પ્રત્યે દ્વેષ પેદા કરવાને માટે એમની પાસે જઈને પાંડવોના મુખ્ય મુખ્ય સેનાપતિઓનાં નામ લીધાં. એ પછી દુર્યોધને પોતાની સેનાના મુખ્ય મુખ્ય યોદ્ધાઓનાં નામ લઈને એમના રણકૌશલ્ય વગેરેની પ્રશંસા કરી. દુર્યોધનને પ્રસન્ન કરવા માટે ભીષ્મજીએ જોરથી શંખ વગાડ્યો. એને સાંભળીને કૌરવસેનામાં શંખ વગેરે વાદ્યો વાગી ઊઠ્યાં. પછી ચૌદમા શ્લોકથી ઓગણીસમા શ્લોક સુધી ‘પાણ્ડવા:’ પદનો ઉત્તર આપશે કે રથમાં બેઠેલા પાંડવપક્ષના ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે શંખ વગાડ્યો. ત્યાર બાદ અર્જુન, ભીમ, યુધિષ્ઠિર, નકુળ, સહદેવ વગેરેએ પોતપોતાના શંખો વગાડ્યા, જેનાથી દુર્યોધનની સેનાનાં હૈયાં કંપી ઊઠ્યાં. એ પછી પણ સંજય પાંડવોની વાત કહેતાં કહેતાં વીસમા શ્લોકથી શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનના સંવાદના પ્રસંગનો આરંભ કરી દેશે.]

‘કિમકુર્વત’ — ‘કિમ્’ શબ્દના ત્રણ અર્થ થાય છે — વિકલ્પ, નિંદા (આક્ષેપ) અને પ્રશ્ન.

યુદ્ધ થયું કે નહિ? એ જાતનો વિકલ્પ તો અહીં લઈ શકાતો નથી; કારણ કે દસ દિવસ સુધી યુદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે અને ભીષ્મજીને રથ ઉપરથી પાડી નાખ્યા પછી સંજય હસ્તિનાપુર આવીને ધૃતરાષ્ટ્રને ત્યાંની ઘટના સંભળાવી રહ્યા છે.

‘મારા અને પાંડુના પુત્રોએ આ શું કર્યું, કે યુદ્ધ કરી બેઠા! એમણે યુદ્ધ નહોતું કરવું જોઈતું’ — એવી નિંદા અથવા આક્ષેપ પણ અહીં નથી સ્વીકારી શકાતો; કેમકે યુદ્ધ તો ચાલી

બીજી વાત, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પાંડવો તરફથી સંધિનો પ્રસ્તાવ લઈને હસ્તિનાપુર આવ્યા ત્યારે દુર્યોધન, દુઃશાસન, કર્ણ, શકુનિ વગેરેએ ભગવાનને પકડી લઈને કેદ કરવાની ઈચ્છા કરી. આ વાતને સાંભળીને કુંતાજીના મનમાં એ વિચાર આવ્યો કે હવે આ દુષ્ટોને જલદીથી મારી નાખવા જોઈએ. કારણ કે એમના જીવતા રહેવાથી એમનાં પાપ વધતાં જ રહેશે, જેથી એમને ઘણું જ નુકસાન થશે. આ બે કારણોથી માતા કુંતાએ પાંડવોને યુદ્ધને માટે આજ્ઞા આપી હતી.

૧. જોકે ‘કૌરવ’ શબ્દની અંતર્ગત ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો દુર્યોધન વગેરે અને પાંડુના પુત્રો યુધિષ્ઠિર વગેરે બધા જ આવી જાય છે, તો પણ આ શ્લોકમાં ધૃતરાષ્ટ્રે યુધિષ્ઠિર વગેરે માટે ‘પાણ્ડવ’ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. આથી ટીકામાં ‘કૌરવ’ શબ્દ દુર્યોધન વગેરે માટે જ આપવામાં આવ્યો છે.
૨. ધૃતરાષ્ટ્રના મનમાં દ્વૈધીભાવ હતો કે દુર્યોધન વગેરે મારા પુત્રો છે અને યુધિષ્ઠિર વગેરે મારા પુત્રો નથી, પરંતુ પાંડુના પુત્રો છે. આ ભાવને કારણે દુર્યોધનનું ભીમને વિષ આપીને પાણીમાં ફેંકી દેવું, લાક્ષાગૃહમાં પાંડવોને બાળી નાખવાનો પ્રયત્ન કરવો. યુધિષ્ઠિરની સાથે છળપૂર્વક જુગાર રમવો, પાંડવોનો નાશ કરવાને માટે સેના લઈને વનમાં જવું વગેરે કાર્યો કરવામાં ધૃતરાષ્ટ્રે દુર્યોધનને કદી રોક્યો ન હતો. કારણ કે એમના મનમાં એ જ ભાવ હતો કે જો કોઈ પણ રીતે પાંડવોનો નાશ થઈ જાય, તો મારા પુત્રોનું રાજ્ય સુરક્ષિત રહેશે.
૩. અહીં આવેલા ‘મામકા:’ અને ‘પાણ્ડવા:’નું અલગ અલગ વર્ણન કરવાની દૃષ્ટિથી જ આગળ ઉપર સંજયનાં વચનોમાં ‘દુર્યોધન:’ (અ. ૧/૨) અને ‘પાણ્ડવ:’ (અ. ૧/૧૪) શબ્દો પ્રયોજાયા છે.

જ રહ્યું હતું અને ધૃતરાષ્ટ્રના મનમાં પણ આશ્ચર્યપૂર્વક પૂછવાનો ભાવ ન હતો.

અહીં ‘કિમ્’ શબ્દનો અર્થ ‘પ્રશ્ન’ લેવો એ જ ઠીક

બેસે છે. ધૃતરાષ્ટ્ર સંજયને જુદા જુદા પ્રકારની નાનીમોટી બધી ઘટનાઓને અનુક્રમથી વિસ્તારપૂર્વક સારી રીતે જાણવા માટે જ પ્રશ્ન કરી રહ્યા છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ‘મારા પુત્ર (મામકા:) અને ‘પાંડુના પુત્ર’ (પાંડવા:) — આ મતભેદથી જ રાગદ્વેષ પેદા થયા, જેના કારણે યુદ્ધ થયું, ખળભળાટ થયો. ધૃતરાષ્ટ્રના મનમાં ઉત્પન્ન થયેલા રાગદ્વેષનું પરિણામ એ થયું કે બધા જ સો-એ-સો કૌરવો યુદ્ધમાં મરાઈ ગયા, પરંતુ પાંડવોમાંથી એક પણ મરાયો નહીં.

જેમ દહીં વલોવીએ છીએ ત્યારે તેમાં ખળભળ પેદા થાય છે, જેથી માખણ નીકળે છે તેવી જ રીતે ‘મામકા:’ અને ‘પાંડવા:’ના ભેદથી ઉત્પન્ન થયેલા ખળભળાટથી અર્જુનના મનમાં કલ્યાણકારી અભિલાષા જાગ્રત થઈ, જેથી ભગવદ્ગીતારૂપી માખણ નીકળ્યું!

તાત્પર્ય એ છે કે, ધૃતરાષ્ટ્રના મનમાં થનારા ખળભળાટથી યુદ્ધનો જન્મ થયો અને અર્જુનના મનમાં પેદા થયેલ ખળભળાટથી ‘ગીતા’ પ્રગટ થઈ.

— ■ —

સંબંધ : ધૃતરાષ્ટ્રના પ્રશ્નનો ઉત્તર સંજય આગળના શ્લોકથી આપવાનો આરંભ કરે છે.

સંજય ઉવાચ

દૃષ્ટ્વા તુ પાણ્ડવાનીકં વ્યૂઠં દુર્યોધનસ્તદા ।
આચાર્યમુપસક્તમ્ય રાજા વચનમબ્રવીત્ ॥ ૨ ॥

સંજય બોલ્યા—

તદા	= તે વખતે	દૃષ્ટ્વા	= જોઈને	રાજા	= રાજા
વ્યૂઠમ્	= વજ્ર વ્યૂઠમાં	તુ	= અને	દુર્યોધન:	= દુર્યોધને
	ગોઠવાયેલી	આચાર્યમ્	= દ્રોણાચાર્યની	વચનમ્	= (આ) વચન
પાણ્ડવાનીકમ્	= પાંડવોની સેનાને	ઉપસક્તમ્ય	= પાસે જઈને	અબ્રવીત્	= કહ્યું.

ટીકા — ‘તદા’ જે વખતે બન્ને સેનાઓ યુદ્ધને માટે ઊભી રહી હતી, તે સમયની વાત સંજય અહીં ‘તદા’ પદથી કહે છે. કારણ કે ધૃતરાષ્ટ્રનો પ્રશ્ન ‘યુદ્ધની ઈચ્છાવાળા મારા અને પાંડુના પુત્રોએ શું કર્યું’ — એ બાબત સાંભળવાને માટે જ હતો. ‘તુ’ — ધૃતરાષ્ટ્રે પોતાના ને પાંડુના પુત્રો વિષે પૂછ્યું છે. આથી સંજય પણ પહેલાં ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોની વાત બતાવવા માટે અહીં ‘તુ’ પદનો પ્રયોગ કરે છે.

‘દૃષ્ટ્વા^૧ પાણ્ડવાનીકં વ્યૂઠમ્’ — પાંડવોની વજ્રવ્યૂઠથી ઊભેલી સેનાને જોવાનું તાત્પર્ય એ છે કે પાંડવોની સેના ઘણી જ સુંદર રીતે અને એક જ ભાવથી ઊભી હતી અર્થાત્ એમના સૈનિકોમાં બે ભાવો ન હતા, મતભેદ ન હતો.^૨ તેમના પક્ષમાં

ધર્મ અને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ હતા. જેને પક્ષે ધર્મ અને ભગવાન હોય છે, એમની બીજાઓ ઉપર ભારે અસર પડે છે. એટલા માટે સંખ્યામાં ઓછી હોવા છતાં પણ પાંડવોની સેનાનું તેજ (પ્રભાવ) હતું ને એની બીજાઓ ઉપર ભારે અસર પડતી હતી. આથી પાંડવસેનાની દુર્યોધન ઉપર પણ ભારે અસર પડી, જેથી તે દ્રોણાચાર્ય પાસે જઈને નીતિવાળાં ગંભીર વચનો બોલે છે.

‘રાજા દુર્યોધન:’ — દુર્યોધનને રાજા કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ધૃતરાષ્ટ્રનું સૌથી વધારે પોતાપણું (મોહ) દુર્યોધનમાં જ હતું. પરંપરાની દૃષ્ટિએ પણ યુવરાજ દુર્યોધન જ હતો. રાજ્યનાં બધાં કાર્યોની દેખભાળ દુર્યોધન જ કરતો હતો. ધૃતરાષ્ટ્ર તો નામમાત્રના રાજા હતા. યુદ્ધ થવામાં પણ મુખ્ય

૧. આ અધ્યાયમાં ત્રણ વાર ‘દૃષ્ટ્વા’ (જોઈને) પદનો પ્રયોગ થયો છે — પાંડવસેનાને જોઈને દુર્યોધનનું દ્રોણાચાર્ય પાસે જવું (અ. ૧/૨); કૌરવસેનાને જોઈને અર્જુનનું ધનુષ્યને ઉઠાવવું (અ. ૧/૨૦); અને પોતાનાં સ્વજનો (કુટુંબીઓ)ને જોઈને અર્જુનનું મોહાવિષ્ટ થવું (અ. ૧/૨૮). આ ત્રણમાંથી બે ‘દૃષ્ટ્વા’ તો આપસમાં સેના જોવાને માટે વપરાયા છે અને એક ‘દૃષ્ટ્વા’ સ્વજનોને જોવા માટે વપરાયું છે, જેનાથી અર્જુનનો ભાવ બદલાઈ જાય છે.

૨. કૌરવસેનામાં મતભેદ હતો; કારણ કે દુર્યોધન, દુઃશાસન વગેરે તો યુદ્ધ કરવા ઈચ્છતા હતા, પરંતુ ભીષ્મ, દ્રોણ, વિકર્ણ વગેરે યુદ્ધ કરવા ઈચ્છતા ન હતા. એ નિયમ છે કે જ્યાં આપસમાં મતભેદ હોય છે, ત્યાં તેજ (પ્રભાવ) રહેતું નથી —

કાંઈ કટોરો કુમ્ભ પય મોતી મિન્ત અવાસ । તાલ ઘાવ તિરિયા કટક ફાટા કરે બિનાસ ॥

કારણ દુર્યોધન જ હતો. આ બધાં જ કારણોથી સંજયે દુર્યોધનને માટે ‘રાજા’ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે.

‘આચાર્યમુપસક્તમ્ય’ — દ્રોણાચાર્ય પાસે જવામાં મુખ્યત્વે ત્રણ કારણો જણાય છે —

(૧) પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા માટે અર્થાત્ દ્રોણાચાર્યના મનમાં પાંડવો પ્રત્યે દ્વેષ ઉત્પન્ન કરીને એમને વિશેષ રૂપે પોતાના પક્ષમાં કરવા માટે દુર્યોધન દ્રોણાચાર્ય પાસે ગયો.

(૨) વ્યવહારમાં ગુરુ હોવાના સંબંધથી માન આપવા માટે પણ દ્રોણાચાર્ય પાસે જવું યોગ્ય હતું.

(૩) મુખ્ય વ્યક્તિનું સેનામાં યથાસ્થાને ઊભા રહેવું ઘણું જ જરૂરી હોય છે, નહિતર વ્યવસ્થા બગડી જાય છે. એટલા માટે દુર્યોધનનું દ્રોણાચાર્ય પાસે જાતે જવું યોગ્ય જ હતું.

અહીં શંકા થઈ શકે કે દુર્યોધને તો પિતામહ ભીષ્મ પાસે જવું જોઈતું હતું, કે જેઓ સેનાપતિ હતા. છતાં દુર્યોધન ગુરુ દ્રોણાચાર્યની પાસે જ કેમ ગયો? એનું સમાધાન એ છે કે દ્રોણ અને ભીષ્મ — બંને ઉભય પક્ષપાતી હતા અર્થાત્ તેઓ કૌરવો અને પાંડવો — બંનેનો પક્ષ ખેંચતા હતા. એ બન્નેમાં પણ દ્રોણાચાર્યને વધુ રાજી કરવાના હતા, કારણ કે ગુરુ હોવાના સંબંધથી તો દ્રોણાચાર્યની સાથે દુર્યોધનનો સ્નેહ હતો, પરંતુ કુટુંબના સંબંધથી સ્નેહ ન હતો; અને અર્જુન ઉપર દ્રોણાચાર્યની વિશેષ કૃપા હતી. આથી એમને રાજી કરવા માટે

દુર્યોધનનું એમની પાસે જવું જ યોગ્ય હતું. વ્યવહારમાં પણ એ જોવા મળે છે કે જેની સાથે સ્નેહ નથી હોતો, એની પાસેથી પોતાનો સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવા માટે માણસ એને વધારે માન આપીને રાજી કરે છે.

દુર્યોધનના મનમાં એ વિશ્વાસ હતો કે ભીષ્મજી તો અમારા દાદા જ છે; આથી એમની પાસે ન જાઉં તો પણ કંઈ વાંધો નથી. ન જવાથી કદાચ એ નારાજ પણ થઈ જશે તો હું કોઈક રીતે એમને રાજી કરી લઈશ. કારણ કે પિતામહ ભીષ્મની સાથે દુર્યોધનનો કૌટુંબિક સંબંધ અને સ્નેહ હતો જ, ભીષ્મનો પણ તેની સાથે કૌટુંબિક સંબંધ અને સ્નેહ હતો. એટલા માટે ભીષ્મજીએ દુર્યોધનને રાજી કરવા માટે જોરથી શંખ વગાડ્યો. (અ. ૧/૧૨).

‘વચનમબ્રવીત્’ — અહીં ‘અબ્રવીત્’ કહેવું જ પૂરતું હતું; કેમ કે ‘અબ્રવીત્’ કિયાની અંતર્ગત જ ‘વચનમ્’ આવી જાય છે અર્થાત્ દુર્યોધન બોલત, તો વચન જ બોલત. એટલા માટે અહીં ‘વચનમ્’ શબ્દની આવશ્યકતા ન હતી. આમ છતાં ‘વચનમ્’ શબ્દ આપવાનું તાત્પર્ય એ છે કે દુર્યોધન નીતિયુક્ત ગંભીર વચનો બોલે છે, જેથી દ્રોણાચાર્યના મનમાં પાંડવો પ્રત્યે દ્વેષ પેદા થઈ જાય અને તેઓ અમારા જ પક્ષમાં રહીને સારી રીતે યુદ્ધ કરે, જેથી અમારો વિજય થઈ જાય અને અમારો સ્વાર્થ સિદ્ધ થઈ જાય.

સંબંધ : દ્રોણાચાર્યની પાસે જઈને દુર્યોધન ક્યાં વચનો બોલ્યો — એ વાતને આગળના શ્લોકમાં બતાવે છે.

પશ્યૈતાં પાણ્ડુપુત્રાણમાચાર્ય મહતીં ચમૂમ્ ।
વ્યૂઢાં દુપદપુત્રેણ તવ શિષ્યેણ ધીમતા ॥ ૩॥

આચાર્ય	= હે ગુરુદેવ!	દુપદપુત્રેણ	= દુપદપુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન વડે	એતામ્	= આ
તવ	= આપના	વ્યૂઢામ્	= વ્યૂહાકારે ઊભી કરાયેલી	મહતીમ્	= અત્યંત વિશાળ
ધીમતા	= બુદ્ધિમાન	પાણ્ડુપુત્રાણામ્	= પાંડુપુત્રોની	ચમૂમ્	= સેનાને
શિષ્યેણ	= શિષ્ય			પશ્ય	= જુઓ!

ટીકા — ‘આચાર્ય’ — દ્રોણને માટે ‘આચાર્ય’ સંબોધન કરવામાં દુર્યોધનનો એવો ભાવ દેખાય છે કે આપ અમારા બધાના — કૌરવો અને પાંડવોના આચાર્ય છો. શસ્ત્રવિદ્યા શિખવનારા હોવાથી આપ બધાના ગુરુ છો. એટલા માટે આપના મનમાં કોઈનો પક્ષ અથવા આગ્રહ નહિ હોવો જોઈએ.

‘તવ શિષ્યેણ ધીમતા’ — આ પદોનો પ્રયોગ કરવામાં

દુર્યોધનનો ભાવ એ છે કે આપ એટલા સરળ છો કે આપને મારવા માટે પેદા થયેલા ધૃષ્ટદ્યુમ્નને પણ આપે અસ્ત્રશસ્ત્રની વિદ્યા શિખવાડી છે; ને તે આપનો શિષ્ય ધૃષ્ટદ્યુમ્ન એટલો બુદ્ધિમાન છે કે એણે આપને મારવા માટે આપની પાસેથી જ અસ્ત્ર-શસ્ત્રની વિદ્યા શીખી છે!

‘દુપદપુત્રેણ’ — આ પદ કહેવાનો આશય એ છે કે આપને મારવાના ઉદ્દેશ્યને કારણે જ દુપદે યાજ અને

ઉપયાજ નામના બ્રાહ્મણો પાસે યજ્ઞ કરાવ્યો, જેનાથી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ઉત્પન્ન થયો. એ જ આ દ્રુપદપુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન આપની સમક્ષ (વિરોધપક્ષે) સેનાપતિના રૂપમાં ઊભો છે.

જોકે અહીં દુર્યોધન 'દ્રુપદપુત્ર'ને સ્થાને 'ધૃષ્ટદ્યુમ્ન' પણ કહી શકતો હતો, તોપણ દ્રુપદ દ્રોણાચાર્યની સાથે જે વેર રાખતા હતા, એ વેરભાવને યાદ કરાવવાને માટે દુર્યોધન અહીં 'દ્રુપદપુત્રેણ' શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે કે હવે વેર વાળવાની સારી તક છે!

‘પાણ્ડુપુત્રાણામ્ એતાં વ્યૂઢાં મહર્તીં ચમું પશ્ય’ – દ્રુપદપુત્ર દ્વારા પાંડવોની આ વ્યૂહાકારે ઊભી રખાયેલી ઘણી મોટી સેનાને જુઓ. તાત્પર્ય એ છે કે જે પાંડવો ઉપર આપ સ્નેહ રાખો છો, એ જ પાંડવોએ આપના વિરોધપક્ષે ખાસ આપને મારવાવાળા દ્રુપદપુત્રને સેનાપતિ બનાવીને વ્યૂહરચના કરવાનો અધિકાર આપ્યો છે. જો પાંડવો આપની સાથે સ્નેહ રાખતા હોત તો ઓછામાં ઓછું આપને મારવાવાળાને તો પોતાની સેનાનો મુખ્ય સેનાપતિ બનાવત નહિ, એટલો અધિકાર તો ન આપત. પરંતુ બધું જ જાણવા છતાં પણ એમણે એને જ સેનાપતિ બનાવ્યો છે.

જોકે કૌરવોની અપેક્ષાએ પાંડવોની સેના સંખ્યામાં

ઓછી હતી અર્થાત્ કૌરવોની સેના અગિયાર અક્ષૌહિણી^૧ અને પાંડવોની સેના સાત અક્ષૌહિણી હતી, તોપણ દુર્યોધન પાંડવોની સેનાને ઘણી મોટી દર્શાવી રહ્યો છે. પાંડવોની સેનાને ઘણી મોટી કહેવામાં બે ભાવો જણાય છે –

(૧) પાંડવોની સેના એવી રીતે વ્યૂહાકારે ઊભી રહી હતી, જેથી દુર્યોધનને થોડી સેના પણ ઘણી જ મોટી દેખાઈ રહી હતી અને (૨) પાંડવસેનામાં બધા જ યોદ્ધા એક મતના હતા. આ એકતાને કારણે પાંડવોની નાની સેના પણ બળમાં અને ઉત્સાહમાં મોટી દેખાઈ રહી હતી. આવી સેનાને બતાવીને દુર્યોધન દ્રોણાચાર્યને એમ કહેવા ઇચ્છે છે કે યુદ્ધ કરતી વખતે આપ આ સેનાને સામાન્ય અને નાની નહિ સમજતા. આપ વિશેષ બળનો ઉપયોગ કરીને સાવધાનીથી યુદ્ધ કરજો. પાંડવોનો સેનાપતિ તો આપનો શિષ્ય દ્રુપદપુત્ર જ છે; આથી એના ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરવો એ આપને માટે કઈ મોટી વાત છે!

‘એતાં પશ્ય’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે આ પાંડવસેના યુદ્ધને માટે તૈયાર થઈને સામે ઊભી છે. આથી એ સેના પર આપણે કઈ રીતે વિજય મેળવી શકીએ – એ વિષયમાં આપે જલદીમાં જલદી નિર્ણય કરવો જોઈએ.

—■—

સંબંધ : દ્રોણાચાર્યને પાંડવોની સેના જોવા માટે વિનંતી કરીને હવે દુર્યોધન તેમને પાંડવોની સેનાના મહારથીઓને બતાવે છે.

અત્ર શૂરા મહેષ્વાસા ભીમાર્જુનસમા યુધિ ।

યુયુધાનો વિરાટશ્ચ દ્રુપદશ્ચ મહારથઃ ॥ ૪ ॥

ધૃષ્ટકેતુશ્ચેકિતાનઃ કાશિરાજશ્ચ વીર્યવાન્ ।

પુરુજિત્કુન્તિભોજશ્ચ શૈબ્યશ્ચ નરપુઙ્ગવઃ ॥ ૫ ॥

યુધામન્યુશ્ચ વિકાન્ત ઉત્તમૌજાશ્ચ વીર્યવાન્ ।

સૌભદ્રો દ્રૌપદેયાશ્ચ સર્વ એવ મહારથાઃ ॥ ૬ ॥

અત્ર	= અહીં (આ પાંડવોની સેનામાં)	યુધિ	= યુદ્ધમાં	વિરાટઃ ચ	= રાજા વિરાટ અને
શૂરાઃ	= મોટા-મોટા શૂરવીરો છે,	ભીમાર્જુનસમાઃ	= ભીમ અને અર્જુન જેવા છે. (તેમનામાં)	મહારથઃ	= મહારથી
મહેષ્વાસાઃ	= (જેમના) ખૂબ મોટાં મોટાં	યુયુધાનઃ	= સાત્યકિ,	દ્રુપદઃ	= રાજા દ્રુપદ (પણ છે.)
				ધૃષ્ટકેતુઃ ચ	= ધૃષ્ટકેતુ અને
				ચેકિતાનઃ ચ	= ચેકિતાન અને

૧. એક અક્ષૌહિણી સેનામાં ૨૧,૮૭૦ રથ; ૨૧,૮૭૦ હાથી; ૬૫,૬૧૦ ઘોડા અને ૧,૦૮,૩૫૦ પાયદળ સૈનિકો હોય છે.

(મહાભારત, આદિ. ૨/૨૩-૨૬)

વીર્યવાન્	= બળવાન	શૈભ્ય:	= શૈભ્ય (પણ છે.)	સૌભદ્ર:	= સુભદ્રાપુત્ર
કાશિરાજ:	= કાશિરાજ (પણ છે.)	વિક્રાન્ત:	= પરાક્રમી		અભિમન્યુ
પુરુજિત્, ચ	= પુરુજિત્ અને	યુધામન્યુ:	= યુધામન્યુ	ચ	= તેમજ
કુન્તિભોજ:	= કુન્તિભોજ (આ બન્ને ભાઈઓ)	ચ	= અને	દ્રૌપદેયા:	= દ્રૌપદીના પાંચેય પુત્રો (પણ છે.)
ચ	= તથા	વીર્યવાન્	= બળવાન	સર્વે, એવ	= (આ) બધા જ
નરપુજ્ય:	= પુરુષશ્રેષ્ઠ	ઉત્તમૌજા:	= ઉત્તમૌજા (પણ છે.)	મહારથા:	= મહારથીઓ છે.

ટીકા — ‘અત્ર શૂરા મહેષ્વાસા ભીમાર્જુનસમા યુધિ’ — જેનાથી બાણ ચલાવવામાં આવે છે કે ફેંકવામાં આવે છે, એનું નામ ‘ઈષ્વાસ’ અર્થાત્ ધનુષ્ય છે. એવાં મોટાં મોટાં ‘ઈષ્વાસ’ (ધનુષ્ય) જેમની પાસે છે એ બધા ‘મહેષ્વાસ’ છે. તાત્પર્ય એ છે કે મોટાં ધનુષ્યો ઉપર બાણ ચલાવવામાં અને પણ છ ખેંચવામાં બહુ જ બળ લગાડવું પડે છે. જોરથી ખેંચીને છોડેલું બાણ વિશેષ પ્રહાર કરે છે. એવાં મોટાં મોટાં ધનુષ્યો પાસે હોવાને કારણે એ બધા બહુ જ બળવાન અને શૂરવીર છે. તેઓ મામૂલી યોદ્ધાઓ નથી. યુદ્ધમાં તેઓ ભીમ અને અર્જુન સમાન છે અર્થાત્ બળમાં તેઓ ભીમ સમાન અને અસ્ત્રશસ્ત્રની કળામાં તેઓ અર્જુન સમાન છે.

‘યુયુધાનઃ’ — યુયુધાને (સાત્યકિએ) અર્જુન પાસેથી અસ્ત્રશસ્ત્રની વિદ્યા શીખી હતી. એટલા માટે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ દ્વારા દુર્યોધનને નારાયણી સેના આપવા છતાં પણ તે કૃતજ્ઞ થઈને અર્જુનના પક્ષમાં રહ્યો, દુર્યોધનના પક્ષમાં ના ગયો. દ્રોણાચાર્યના મનમાં અર્જુન પ્રત્યે દ્વેષભાવ પેદા કરવા માટે દુર્યોધન મહારથીઓમાં સૌ પહેલાં અર્જુનના શિષ્ય યુયુધાનનું નામ લે છે. તાત્પર્ય એ છે કે આ અર્જુનને તો જુઓ! એ આપની પાસેથી જ અસ્ત્રશસ્ત્ર ચલાવવાનું શીખ્યો છે અને આપે અર્જુનને એ વરદાન પણ આપ્યું છે કે, ‘સંસારમાં તારા સમાન બીજો કોઈ ધનુર્ધર ન બને, એવો પ્રયત્ન કરીશ.’^૧ આ પ્રમાણે આપે તો આપના શિષ્ય અર્જુન ઉપર એટલો સ્નેહ રાખ્યો છે, પરંતુ એ કૃતજ્ઞ થઈને આપની વિરુદ્ધ લડવાને માટે ઊભો છે, જ્યારે અર્જુનનો શિષ્ય યુયુધાન એના જ પક્ષમાં ઊભો છે.

[યુયુધાન મહાભારતના યુદ્ધમાં ન મરાતાં યાદવોના આપસ-આપસના યુદ્ધમાં માર્યા ગયા.]

‘વિરાટશ્ચ’ — જેને કારણે અમારા પક્ષના વીર સુશર્માને અપમાનિત કરાયો, આપને સંમોહન-અસ્ત્રથી મોહિત થવું પડ્યું અને અમારા લોકોને પણ જેની ગાયો છોડીને યુદ્ધથી ભાગવું પડ્યું, તે રાજા વિરાટ આપના

વિરોધપક્ષમાં ઊભો છે.

રાજા વિરાટની સાથે દ્રોણાચાર્યને એવો કોઈ વેરભાવ કે દ્વેષભાવ ન હતો; પરંતુ દુર્યોધન એવું સમજે છે કે જો યુયુધાન પછી હું દ્રુપદનું નામ લઉં તો દ્રોણાચાર્યના મનમાં એવો ભાવ આવી શકે છે કે દુર્યોધન પાંડવોની વિરુદ્ધમાં મને ઉશ્કેરીને યુદ્ધ માટે વિશેષપણે પ્રેરણા કરી રહ્યો છે તથા મારા મનમાં પાંડવો પ્રત્યે દ્વેષભાવ પેદા કરી રહ્યો છે. એટલા માટે દુર્યોધન દ્રુપદના નામની પહેલાં વિરાટનું નામ લે છે, જેથી દ્રોણાચાર્ય એની ચાલાકી ન સમજી શકે અને વિશેષપણે યુદ્ધ કરે.

[રાજા વિરાટ તેમના ઉત્તર, શ્વેત અને શંખ નામના ત્રણે પુત્રો સહિત મહાભારતના યુદ્ધમાં મરણ પામ્યા.]

‘દ્રુપદશ્ચ મહારથઃ’ — આપે તો દ્રુપદને પહેલાંની મિત્રતાની યાદ કરાવી, પણ તેણે સભામાં એવું કહીને આપનું અપમાન કર્યું કે હું રાજા છું અને તમે ભિખારી છો; આથી મારી અને તમારી મિત્રતા કેવી? તથા વેરભાવને કારણે આપને મારવાને માટે પુત્ર પેદા કર્યો, એ જ મહારથી દ્રુપદ આપની સાથે લડવા માટે વિરોધ પક્ષમાં ઊભો છે.

[રાજા દ્રુપદ યુદ્ધમાં દ્રોણાચાર્યને હાથે માર્યા ગયા.]

‘ધૃષ્ટકેતુઃ’ — આ ધૃષ્ટકેતુ કેટલો મૂર્ખ છે કે જેના પિતા શિશુપાલને કૃષ્ણે ભરી સભામાં ચક્રથી મારી નાખ્યો હતો, એ જ કૃષ્ણના પક્ષમાં એ લડવાને માટે ઊભો છે.

[ધૃષ્ટકેતુ દ્રોણાચાર્યને હાથે માર્યા ગયા.]

‘ચેકિતાનઃ’ — બધી યાદવસેના તો અમારા તરફથી લડવાને માટે તૈયાર છે અને આ યાદવ ચેકિતાન પાંડવોની સેનામાં ઊભો છે.

[ચેકિતાન દુર્યોધનને હાથે માર્યા ગયા.]

‘કાશિરાજશ્ચ વીર્યવાન્’ — આ કાશીરાજ ઘણો જ શૂરવીર અને મહારથી છે. એ પણ પાંડવોની સેનામાં ઊભો છે. એટલે આપ સાવધાનીથી યુદ્ધ કરજો; કારણ કે એ મોટો પરાક્રમી છે.

[કાશીરાજ મહાભારતના યુદ્ધમાં માર્યા ગયા.]

‘પુરુજિત્કુન્તિભોજશ્ચ’ – જોકે પુરુજિત અને કુંતીભોજ – એ બન્ને કુંતીના ભાઈ હોવાથી અમારા અને પાંડવોના મામા છે, તોપણ એમના મનમાં પક્ષપાત હોવાને કારણે એ અમારી વિરુદ્ધના પક્ષે યુદ્ધ કરવાને માટે ઊભા છે.

[પુરુજિત અને કુંતિભોજ – બંનેય યુદ્ધમાં દ્રોણાચાર્યને હાથે માર્યા ગયા.]

‘શૈબ્યશ્ચ નરપુઙ્ગવઃ’ – આ શૈબ્ય યુધિષ્ઠિરના સસરા છે. એ મનુષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ અને બહુ જ બળવાન છે. પરિવારને સંબંધે એ પણ અમારા સંબંધી છે, પરંતુ એ પાંડવોને જ પક્ષે ઊભા છે.

‘યુધામન્યુશ્ચ વિકાન્ત ઉત્તમૌજાશ્ચ વીર્યવાન્’ – પાંચાલદેશના મહા-પરાક્રમી અને વીર યોદ્ધા યુધામન્યુ તથા ઉત્તમૌજા મારા શત્રુ અર્જુનના રથનાં પૈડાંઓની રક્ષા કરવા માટે નિમાયા છે. આપ એમની તરફ પણ નજર રાખજો.

[રાત્રે સૂઈ ગયેલા એ બન્નેને અશ્વત્થામાએ મારી નાખ્યા.]

‘સૌભદ્રઃ’ – આ કૃષ્ણની બહેન સુભદ્રાનો પુત્ર

અભિમન્યુ છે. એ બહુ જ શૂરવીર છે. એણે ગર્ભમાં જ ચક્રવ્યૂહભેદનની વિદ્યા શીખી છે. આથી ચક્રવ્યૂહરચનાને વખતે આપ એનો ખ્યાલ રાખજો.

[દુઃશાસનના પુત્ર દ્વારા અન્યાયપૂર્વક શિર ઉપર ગદાનો પ્રહાર કરવાથી અભિમન્યુ યુદ્ધમાં માર્યા ગયા.]

‘દ્રૌપદેયાશ્ચ’ – યુધિષ્ઠિર ભીમ, અર્જુન, નકુલ અને સહદેવ – આ પાંચેય દ્વારા દ્રૌપદીના ગર્ભથી અનુક્રમે પ્રતિવિન્ધ્ય, સુતસોમ, શ્રુતકર્મા, શતાનીક અને શ્રુતસેન જન્મ્યા છે. આ પાંચેયને આપ જોઈ લો. દ્રૌપદીએ ભરી સભામાં મારી હાંસી ઉડાવીને મારા હૃદયને બાળ્યું છે, એના જ આ પાંચેય પુત્રોને યુદ્ધમાં મારીને આપ એનો બદલો વાળો.

[રાત્રે સૂતેલા આ પાંચેયને અશ્વત્થામાએ મારી નાખ્યા.]

‘સર્વ એવ મહારથાઃ’ – આ બધા જ મહારથીઓ છે. જેઓ શાસ્ત્ર અને શસ્ત્રવિદ્યા – બન્નેમાં પ્રવીણ છે અને યુદ્ધમાં એકલા જ એકસાથે દસ હજાર ધનુર્ધારી યોદ્ધાઓનું સંચાલન કરી શકે એવા વીર પુરુષને મહારથી કહે છે.^૧ એવા ઘણા જ મહારથીઓ પાંડવસેનામાં ઊભા છે.

— ■ —

સંબંધ : દ્રોણાચાર્યના મનમાં પાંડવો પ્રત્યે દ્વેષ પેદા કરવા અને યુદ્ધ માટે ઉત્સાહ આપવા માટે દુર્યોધને પાંડવસેનાની વિશેષતા બતાવી. દુર્યોધનના મનમાં વિચાર આવ્યો કે દ્રોણાચાર્ય પાંડવોના પક્ષપાતી છે જ; આથી તેઓ પાંડવસેનાનું મહત્વ સાંભળીને મને એમ કહી શકે છે કે જો પાંડવોની સેનામાં આટલી વિશેષતા છે તો એમની સાથે તું સંધિ કેમ નથી કરી લેતો? એવો વિચાર આવતાં જ દુર્યોધન આગળના ત્રણ શ્લોકોમાં પોતાની સેનાની વિશેષતા બતાવે છે.

અસ્માકં તુ વિશિષ્ટા યે તાન્નિબોધ દ્વિજોત્તમ ।

નાયકા મમ સૈન્યસ્ય સંજ્ઞાર્થ તાન્બ્રવીમિ તે ॥ ૭ ॥

દ્વિજોત્તમ	= હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ!	તાન્	= તેમને	મમ	= મારી
અસ્માકમ્	= (હવે)આપણા પક્ષમાં		(પણ આપ)	સૈન્યસ્ય	= સેનાના (જે)
તુ	= પણ	નિબોધ	= જાણી લો.	નાયકાઃ	= સેનાપતિઓ છે,
યે	= જે	તે	= આપને	તાન્	= તેમને (હું)
વિશિષ્ટાઃ	= મુખ્ય શૂરવીરો (છે),	સંજ્ઞાર્થ	= યાદ અપાવવા માટે	બ્રવીમિ	= કહું છું.

ટીકા – ‘અસ્માકં તુ વિશિષ્ટા યે તાન્નિબોધ દ્વિજોત્તમ’ – દુર્યોધન દ્રોણાચાર્યને કહે છે કે હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ! પાંડવોની સેનામાં શ્રેષ્ઠ મહારથીઓ છે, તો અમારી સેનામાં પણ એમનાથી ઓછી વિશેષતાવાળા મહારથીઓ નથી, ઊલટાના એમની સેનાના મહારથીઓની અપેક્ષાએ વધારે વિશેષતા રાખવાવાળા છે. એમને પણ આપ જાણી લો.

ત્રીજા શ્લોકમાં ‘પશ્ય’ અને અહીં ‘નિબોધ’ ક્રિયા આપવાનું તાત્પર્ય એ છે કે પાંડવોની સેના તો સામે ઊભી છે, એટલા માટે એને જોવા માટે દુર્યોધન ‘પશ્ય’ (જુઓ) ક્રિયાનો પ્રયોગ કરે છે. પરંતુ પોતાની સેના સામે નથી અર્થાત્ પોતાની સેનાની તરફ દ્રોણાચાર્યની પીઠ છે, એટલા માટે એને જોવાની વાત ન કહીને એના પર ધ્યાન આપવા માટે

कृपासिन्धु भगवान् श्रीकृष्ण

Lord Kṛṣṇa, the ocean of grace

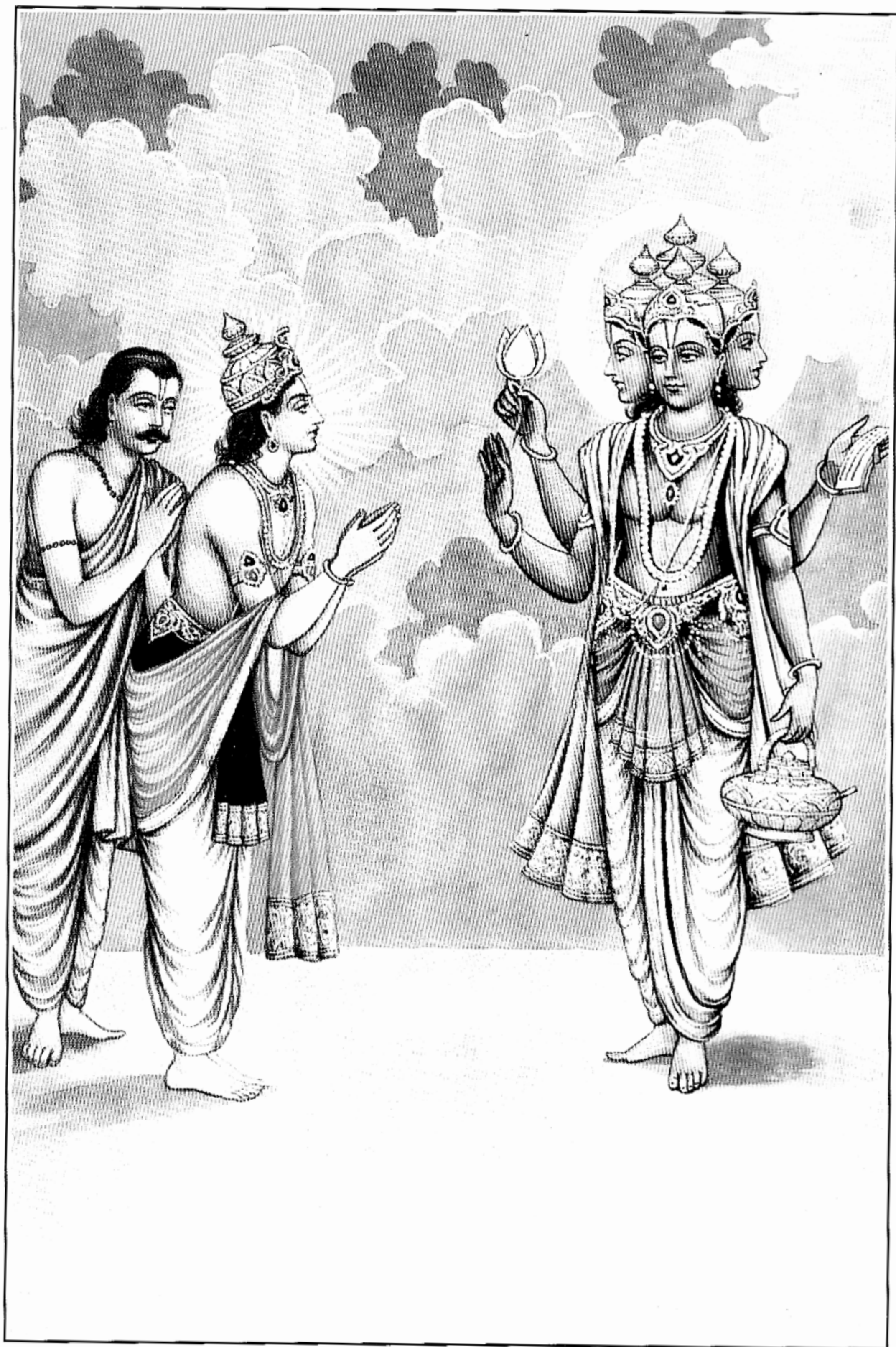
धृतराष्ट्र-सञ्जय

Dhṛtarāṣṭra and Sañjaya

अर्जुनको उपदेश

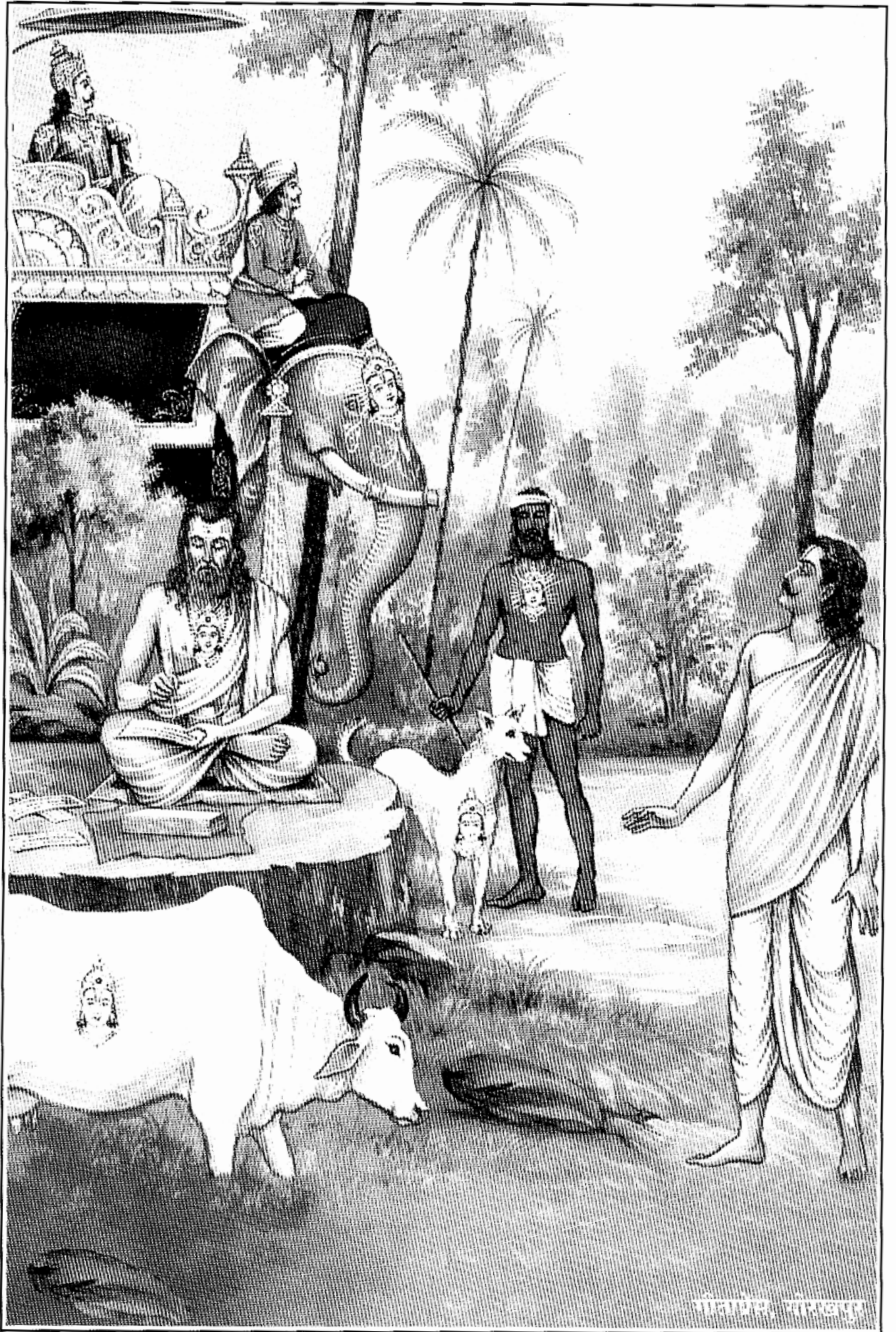
Prescript to Arjuna

प्रजापतिकी शिक्षा

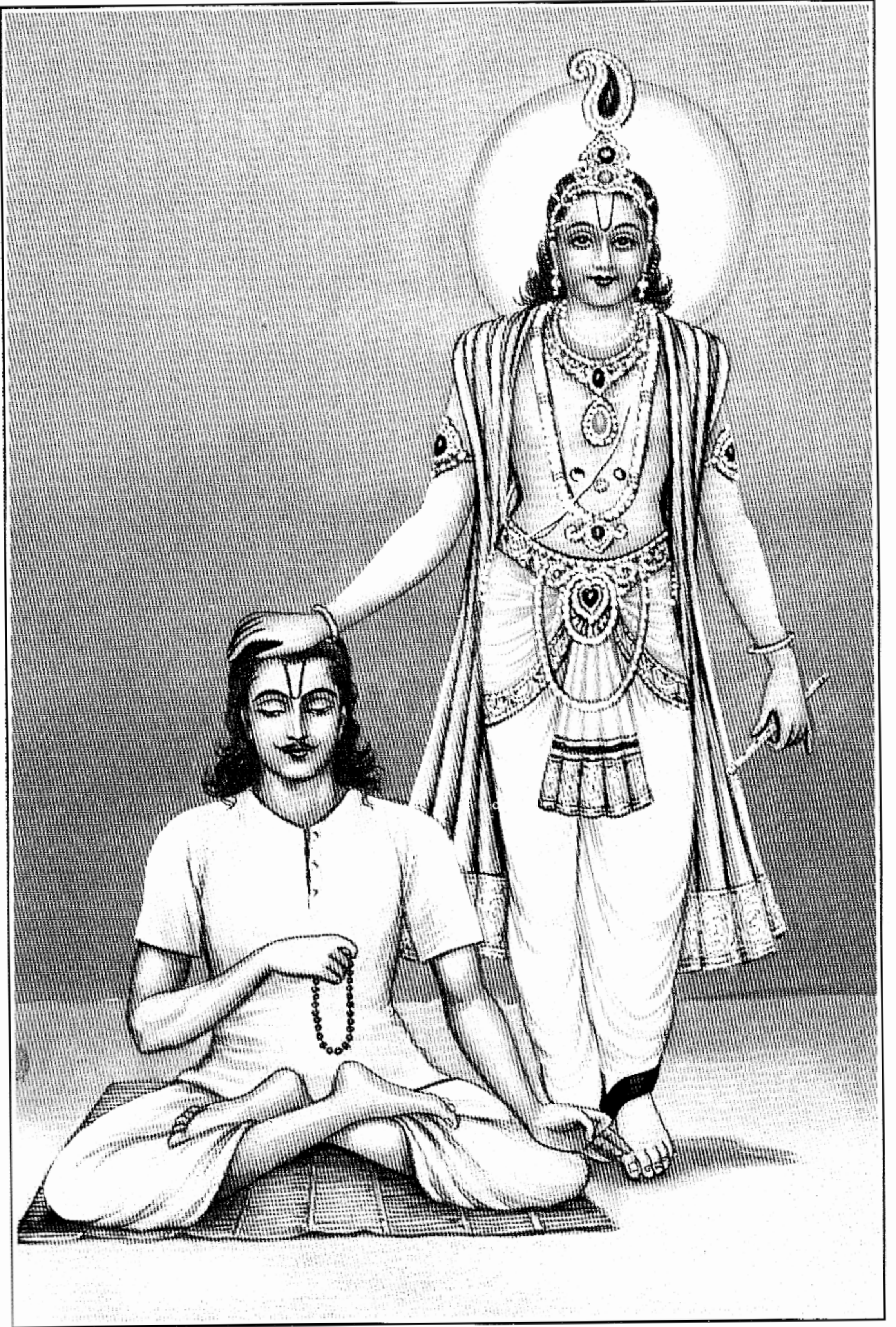
Preachings of Prajāpati

समदर्शिता

Impartiality

अनन्य चिन्तनका फल

Undivided devotion fructified

ध्रुवपर अनुग्रह

Shower of grace of Dhruva

‘નિબોધ’ (ધ્યાન આપો) ક્રિયાનો પ્રયોગ કરે છે.

‘નાયકા મમ સૈન્યસ્ય સંજ્ઞાર્થં તાન્બ્રવીમિ તે’ – મારી સેનામાં પણ જેઓ વિશિષ્ટવિશિષ્ટ સેનાપતિઓ છે, મહારથીઓ છે, હું તેમનાં નામો કેવળ આપને યાદ અપાવવા માટે, આપનું ધ્યાન એ તરફ ખેંચવા માટે જ કહી રહ્યો છું.

‘સઙ્ગાર્થમ્’ – પદનું તાત્પર્ય એ છે કે અમારા ઘણા જ સેનાનાયકો છે, એમનાં નામો હું ક્યાં સુધી કહું? એટલા માટે હું એમનો કેવળ સંકેતમાત્ર કરું છું, કેમકે આપ તો બધાને જાણો જ છો.

આ શ્લોકમાં દુર્યોધનનો એવો ભાવ પ્રતીત થાય છે કે અમારો પક્ષ કોઈ પણ રીતે કમજોર નથી. પરંતુ રાજનીતિ પ્રમાણે, શત્રુપક્ષ ચાહે કેટલોય કમજોર હોય અને પોતાનો પક્ષ ચાહે કેટલોય સબળ હોય, એવી અવસ્થામાં પણ શત્રુપક્ષને કમજોર ના સમજવો જોઈએ અને પોતાના પક્ષમાં ઉપેક્ષા, ઉદાસીનતા વગેરે ભાવો કિંચિત્માત્ર પણ ના આવવા દેવા જોઈએ. એટલા માટે સાવચેતી માટે મેં એમના સૈન્યની વાત કહી અને હવે આપણી સેનાની વાત કહું છું.

બીજો ભાવ એ છે કે પાંડવોની સેનાને જોઈને દુર્યોધન ઉપર ભારે પ્રભાવ પડ્યો અને એના મનમાં કંઈક ભય પણ પેદા થયો. કારણ કે સંખ્યામાં ઓછી હોવા છતાં પણ પાંડવસેનાના પક્ષમાં ઘણા બધા ધર્માત્મા પુરુષો હતા અને સ્વયં ભગવાન પણ હતા. જે પક્ષમાં ધર્મ અને ભગવાન રહે છે, તેનો બધાના ઉપર ભારે પ્રભાવ પડે છે. પાપીમાં પાપી અને દુષ્ટમાં દુષ્ટ વ્યક્તિ પર પણ એનો પ્રભાવ પડે છે. એટલું જ નહિ, પશુ-પક્ષી, વૃક્ષ-લતા વગેરે ઉપર પણ એનો પ્રભાવ પડે છે. કારણ કે ધર્મ અને ભગવાન નિત્ય છે. કેટલીયે ઊંચામાં ઊંચી ભૌતિક શક્તિઓ કેમ ના હોય, પણ છે તો એ બધી અનિત્ય જ. એટલા માટે દુર્યોધન ઉપર પાંડવસેનાની ઘણી અસર પડી. પરંતુ એના અંતરમાં ભૌતિક બળનો વિશ્વાસ મુખ્ય હોવાથી તે દ્રોણાચાર્યને વિશ્વાસ આપવા માટે કહે છે કે આપણા પક્ષમાં જેટલી વિશેષતા છે, એટલી પાંડવોની સેનામાં નથી. આથી આપણે એમના ઉપર સહજ રીતે જ વિજય પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ.

ભવાન્ભીષ્મશ્ચ કર્ણશ્ચ કૃપશ્ચ સમિતિઞ્જયઃ ।

અશ્વત્થામા વિકર્ણશ્ચ સૌમદત્તિસ્તથૈવ ચ ॥ ૮ ॥

ભવાન્, ચ	= આપ સ્વયં અને	સમિતિઞ્જયઃ	= સંગ્રામવિજયી	અશ્વત્થામા	= અશ્વત્થામા,
ભીષ્મઃ	= પિતામહ ભીષ્મ	કૃપઃ	= કૃપાચાર્ય	વિકર્ણઃ ચ	= વિકર્ણ અને
ચ	= તથા	ચ	= અને	સૌમદત્તિઃ	= સોમદત્તનો પુત્ર
કર્ણઃ, ચ	= કર્ણ અને	તથા, એવ	= એવા જ		ભૂરિશ્રવા.

ટીકા — ‘ભવાન્ ભીષ્મશ્ચ’ — આપ અને પિતામહ ભીષ્મ — બન્નેય ઘણા વિશેષ પુરુષો છો. આપ બેઉની સમકક્ષ સંસારમાં ત્રીજો કોઈ પણ નથી. જો આપ બેમાંથી કોઈ એક પણ પોતાની પૂર્ણ શક્તિ વાપરીને યુદ્ધ કરે, તો દેવતા, યક્ષ, રાક્ષસ, મનુષ્ય વગેરેમાં એવો કોઈ પણ નથી, કે જે આપની સામે ટકી શકે. આપ બન્નેના પરાક્રમની વાત જગતમાં પ્રસિદ્ધ જ છે. પિતામહ ભીષ્મ તો આબાલ બ્રહ્મચારી છે અને ઈચ્છામૃત્યુ છે અર્થાત્ એમની ઈચ્છા વિના એમને કોઈ મારી જ નથી શકતું.

[મહાભારતના યુદ્ધમાં દ્રોણાચાર્ય ધૃષ્ટદ્યુમ્ન દ્વારા માર્યા

ગયા, અને પિતામહ ભીષ્મે પોતાની ઈચ્છાથી જ સૂર્યના ઉત્તરાયણ થયા પછી પોતાના પ્રાણોનો ત્યાગ કરી દીધો.]

‘કર્ણશ્ચ’ — કર્ણ તો ઘણો જ શૂરવીર છે. મને તો એવો વિશ્વાસ છે કે તે એકલો જ પાંડવસેના ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરી શકે છે. એની સામે અર્જુન પણ કંઈ કરી શકે તેમ નથી. એવો એ કર્ણ પણ અમારા પક્ષમાં છે.

[કર્ણ મહાભારતના યુદ્ધમાં અર્જુન દ્વારા માર્યા ગયા.]

‘કૃપશ્ચ સમિતિઞ્જયઃ’ — કૃપાચાર્યની તો વાત જ શું કરવી! તેઓ તો ચિરંજીવી છે,^૧ અમારા પરમ હિતેચ્છુ છે અને સમગ્ર પાંડવસેના ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરી શકે તેવા છે.

૧. અશ્વત્થામા, બલિ, વેદવ્યાસ, હનુમાન, વિભીષણ, કૃપાચાર્ય, પરશુરામ અને માર્કણ્ડેય - આ આઠ ચિરંજીવીઓ છે. શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે—
અશ્વત્થામા બલિર્વ્યાસો હનુમાંશ્ચ વિભીષણઃ । કૃપઃ, પરશુરામશ્ચ સપ્તૈતે ચિરંજીવિનઃ ।
સપ્તૈતાન્ સંસ્મરેન્નિત્યં માર્કણ્ડેયમથાષ્ટમમ્ । જીવેદ્વર્ષશતં સોઽપિ સર્વવ્યાધિવિવર્જિતઃ ॥
(પદ્મપુરાણ ૪૯/૭)

જોકે અહીં દ્રોણાચાર્ય અને ભીષ્મના પછી જ દુર્યોધને કૃપાચાર્યનું નામ લેવું જોઈતું હતું, પરંતુ દુર્યોધનને કર્ણ ઉપર જેટલો વિશ્વાસ હતો, એટલો કૃપાચાર્ય ઉપર ન હતો. એટલા માટે કર્ણનું નામ તો હૈયામાંથી વચમાં જ નીકળી પડ્યું. દ્રોણાચાર્ય અને ભીષ્મ ક્યાંય કૃપાચાર્યનું અપમાન ન સમજી લે, એટલા માટે દુર્યોધન કૃપાચાર્યને ‘સંગ્રામ-વિજયી’ વિશેષણ આપીને એમને પ્રસન્ન કરવા માગે છે.

‘અશ્વત્થામા’ — એ પણ ચિરંજીવી છે અને આપના જ પુત્ર છે. એ ઘણા મોટા શૂરવીર છે. એમણે આપની પાસેથી જ અસ્ત્રશસ્ત્રની વિદ્યા શીખી છે. અસ્ત્રશસ્ત્રની કળામાં તેઓ ઘણા ચતુર છે.

‘વિકર્ણશ્ચ સૌમદત્તિસ્તથૈવ ચ’ — આપ એવું ન સમજશો કે માત્ર પાંડવો જ ધર્માત્મા છે, આપણા પક્ષમાં પણ મારો ભાઈ વિકર્ણ મોટો ધર્માત્મા અને શૂરવીર છે. એવી જ

રીતે આપણા પ્રપિતામહ શાંતનુના ભાઈ બાહ્લીકના પૌત્ર તથા સોમદત્તના પુત્ર ભૂરિશ્રવા પણ મોટા ધર્માત્મા છે. એમણે મોટી મોટી દક્ષિણાવાળા અનેક યજ્ઞો કર્યા છે. તેઓ મોટા શૂરવીર અને મહારથી છે.

[યુદ્ધમાં વિકર્ણ ભીમ દ્વારા અને ભૂરિશ્રવા સાત્યકિ દ્વારા માર્યા ગયા.]

અહીં આ બધા શૂરવીરોનાં નામ લેવામાં દુર્યોધનનો એ ભાવ જણાઈ આવે છે કે હે આચાર્ય! આપણી સેનામાં આપ, ભીષ્મ, કર્ણ, કૃપાચાર્ય વગેરે જેવા મહાન પરાક્રમી શૂરવીરો છે, એવા પાંડવોની સેનામાં જોવામાં નથી આવતા. આપણી સેનામાં કૃપાચાર્ય અને અશ્વત્થામા — એ બે ચિરંજીવીઓ છે, જ્યારે પાંડવોની સેનામાં એવા એક પણ નથી. આપણી સેનામાં ધર્માત્માઓની પણ કમી નથી. આ કારણથી અમારે માટે ડરવાની કોઈ વાત નથી.

અન્યે ચ બહવઃ શૂરા મદર્થે ત્યક્તજીવિતાઃ ।

નાનાશસ્ત્રપ્રહરણાઃ સર્વે યુદ્ધવિશારદાઃ ॥ ૮ ॥

અન્યે	= આ સિવાય		પણ ત્યાગ કરી		ચલાવનારા છે
બહવઃ	= ઘણા બધા		દીધો છે,		(તથા જે)
શૂરાઃ	= શૂરવીરો છે, (જેમણે)	ચ	= અને	સર્વે	= સર્વે
મદર્થે	= મારા માટે	નાનાશસ્ત્ર-		યુદ્ધવિશારદાઃ	= યુદ્ધકળામાં
ત્યક્તજીવિતાઃ	= જીવનની આશાનો	પ્રહરણાઃ	= અનેક પ્રકારનાં અસ્ત્ર-શસ્ત્ર		અત્યંત નિપુણ છે.

ટીકા — ‘અન્યે ચ બહવઃ શૂરા મદર્થે ત્યક્ત જીવિતાઃ’ — મેં અત્યાર સુધી આપણી સેનાના જેટલા શૂરવીરોનાં નામ લીધાં છે, તેમના ઉપરાંત પણ અમારી સેનામાં બાહ્લીક, શલ્ય, ભગદત્ત, જયદ્રથ વગેરે ઘણાંયે શૂરવીર મહારથીઓ છે, જેઓ મારી ભલાઈ માટે, મારા વતી લડવા માટે પોતાની જીવવાની ઈચ્છાનો ત્યાગ કરીને અહીં આવ્યા છે. તેઓ મારા વિજય માટે ભલે મરી જાય, પરંતુ યુદ્ધમાંથી હઠશે નહિ. એમની હું આપની સમક્ષ કઈ કૃતજ્ઞતા પ્રગટ કરું?

‘નાનાશસ્ત્રપ્રહરણાઃ સર્વે યુદ્ધવિશારદાઃ’ — આ બધા લોકો હાથમાં રાખીને પ્રહાર કરવાવાળાં તલવાર, ગદા, ત્રિશૂળ વગેરે વિવિધ પ્રકારનાં શસ્ત્રોની કળામાં નિપુણ છે; અને હાથ વડે ફેંકીને પ્રહાર કરવાવાળાં બાણ, તોમર, શક્તિ વગેરે અસ્ત્રોની કળામાં પણ નિપુણ છે. યુદ્ધ કેવી રીતે કરવું જોઈએ; કઈ પદ્ધતિથી, કયા પેંતરાથી અને કઈ યુક્તિથી યુદ્ધ કરવું જોઈએ; સેનાને કઈ રીતે ગોઠવવી જોઈએ વગેરે યુદ્ધકળાઓમાં પણ તેઓ ઘણા નિપુણ અને કુશળ છે.

સંબંધ : દુર્યોધનની વાતો સાંભળીને જ્યારે દ્રોણાચાર્ય કશું પણ ના બોલ્યા, ત્યારે પોતાની ચાલાકી નહિ ચાલી શકવાથી દુર્યોધનના મનમાં કયો વિચાર આવે છે — એને સંજય હવે પછીના શ્લોકમાં કહે છે.^૧

૧. ભગવાન વેદ વ્યાસે વિશેષ રૂપે દીધેલી દિવ્ય દષ્ટિથી સૈનિકોના મનમાં આવેલી વાતોને પણ સંજય જાણી લેવામાં સમર્થ હતા— પ્રકાશં વાપ્રકાશં વા દિવા વા યદિ વા નિશિ । મનસા ચિન્તિતમપિ સર્વં વેત્સ્યતિ સંજયઃ ॥

(મહાભારત, ભીષ્મ. ૨/૧૧)

અપર્યાપ્તં તદસ્માકં બલં ભીષ્માભિરક્ષિતમ્ । પર્યાપ્તં ત્વિદમેતેષાં બલં ભીમાભિરક્ષિતમ્ ॥ ૧૦ ॥

દ્રોણાચાર્યને ચુપ જોઈને દુર્યોધનના મનમાં વિચાર આવ્યો કે વાસ્તવમાં—

અસ્માકમ્	= આપણી	ભીષ્માભિરક્ષિતમ્	= તેના સંરક્ષક	બલમ્	= સેના (અમારા પર
તત્	= તે		(ઉભયપક્ષપાતી)		વિજયી થવામાં)
બલમ્	= સેના (પાંડવો પર		ભીષ્મ છે.	પર્યાપ્તમ્	= પર્યાપ્ત છે, સમર્થ
	વિજય મેળવવામાં)				છે; (કેમકે)
અપર્યાપ્તમ્	= અપર્યાપ્ત છે,	તુ	= પરંતુ	ભીમાભિરક્ષિતમ્	= એના સંરક્ષક (નિજ
	અસમર્થ છે;	એતેષામ્	= આ પાંડવોની		સેના-પક્ષપાતી)
	(કારણ કે)	ઈદમ્	= આ		ભીમ છે.

ટીકા — ‘અપર્યાપ્તં તદસ્માકં બલં ભીષ્માભિરક્ષિતમ્’ — અર્ધમ-અન્યાયને લીધે દુર્યોધનના મનમાં ભય હોવાથી તે પોતાની સેના વિષે વિચારે છે કે અમારી સેના મોટી હોવા છતાં પણ અર્થાત્ પાંડવોની સરખામણીએ ચાર અક્ષૌહિણી વધારે હોવા છતાં પણ પાંડવો ઉપર વિજય મેળવવામાં તો અસમર્થ જ છે! કારણ કે અમારી સેનામાં મતભેદ છે. તેમાં એટલી એકતા (સંગઠન), નિર્ભયતા અને નિઃસંકોચતા નથી, જેટલી પાંડવોની સેનામાં છે. અમારી સેનાના મુખ્ય સંરક્ષક પિતામહ ભીષ્મ બન્ને પક્ષનું ભલું ઇચ્છનારા છે અર્થાત્ એમના મનમાં કૌરવ અને પાંડવ — બન્ને સેનાઓનો પક્ષ છે. તેઓ કૃષ્ણના મહાન ભક્ત છે. એમના હૃદયમાં યુધિષ્ઠિર માટે ઘણો આદરભાવ છે. અર્જુન ઉપર પણ એમનો ભારે પ્રેમ છે. આથી એ અમારા પક્ષમાં રહેવા છતાં પણ અંદરખાને પાંડવોનું ભલું ઇચ્છે છે. એ જ ભીષ્મ અમારી સેનાના મુખ્ય સેનાપતિ છે. એવી પરિસ્થિતિમાં અમારી સેના પાંડવોનો સામનો કરવા કેવી રીતે સમર્થ થઈ શકે? ના જ થઈ શકે.

‘પર્યાપ્તં ત્વિદમેતેષાં બલં ભીમાભિરક્ષિતમ્’ — પરંતુ આ જે પાંડવોની સેના છે, તે અમારી ઉપર વિજય મેળવવા સમર્થ છે. કારણ કે એમની સેનામાં મતભેદ નથી, પરંતુ બધા એક જ મતના થઈને સંગઠિત છે. એમની સેનાનો સંરક્ષક બળવાન ભીમસેન છે, જે બાળપણથી જ મને હરાવતો આવ્યો છે. એણે એકલે હાથે મારા સહિત સો ભાઈઓને મારવાની પ્રતિજ્ઞા કરી લીધી છે અર્થાત્ એ અમારો નાશ કરવા તત્પર થયો છે! એનું શરીર વજ્ર જેવું મજબૂત છે. એને મેં ઝેર પિવડાવ્યું હતું, છતાં એ

મર્યો નહિ. એવો એ ભીમસેન પાંડવોની સેનાનો સંરક્ષક છે, એટલે એ સેના વાસ્તવમાં શક્તિશાળી છે, પૂર્ણ છે.

અહીં એવી શંકા થઈ શકે કે દુર્યોધને પોતાની સેનાના સંરક્ષક તરીકે ભીષ્મજીનું નામ લીધું, જે સેનાપતિના પદે નિમાયા છે. પરંતુ પાંડવસેનાના સંરક્ષક તરીકે ભીમનું નામ લીધું, જે સેનાપતિ નથી. એનું સમાધાન એ છે કે દુર્યોધન એ વખતે સેનાપતિઓની વાત વિચારી રહ્યો નથી. પરંતુ બન્ને સેનાઓની શક્તિ વિષે વિચારી રહ્યો છે કે કઈ સેનાની શક્તિ વધારે છે? દુર્યોધન ઉપર આરંભથી જ ભીમસેનની શક્તિની, તેના બળવાનપણાની વધારે અસર પડેલી છે. આથી એ પાંડવસેનાના સંરક્ષક તરીકે ભીમસેનનું જ નામ લે છે.

વિશેષ વાત

અર્જુન કૌરવોની સેનાને જોઈને કોઈની પાસે ન જતાં હાથમાં ધનુષ્ય ઉઠાવે છે (અ. ૧/૨૦), પણ દુર્યોધન પાંડવોની સેનાને જોઈને દ્રોણાચાર્ય પાસે જાય છે અને એમને પાંડવોની વ્યૂહરચનાયુક્ત સેનાને જોવા માટે કહે છે. એથી સાબિત થાય છે કે દુર્યોધનના હૃદયમાં ભય પેઠેલો છે.^૧ અંદર ડર હોવા છતાં પણ તે ચાલાકીથી દ્રોણાચાર્યને ખુશ કરવા માગે છે અને એમને પાંડવોની વિરુદ્ધ ઉશ્કેરવા માગે છે. કારણ કે દુર્યોધનના હૃદયમાં અધર્મ છે, અન્યાય છે અને પાપ છે. અન્યાયી અને પાપી વ્યક્તિ કદી નિર્ભય અને સુખશાંતિથી રહી શકતી નથી — એવો નિયમ છે. પરંતુ અર્જુનના અંતરમાં ધર્મ છે અને ન્યાય પણ છે. તેથી અર્જુનના અંતરમાં પોતાનો સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવા માટે ચાલાકીયે નથી

^૧ જ્યારે કૌરવોની સેનામાં શંખ, વાજાં વગેરે વાગ્યાં, ત્યારે એના અવાજની પાંડવસેના ઉપર કંઈ પણ અસર થઈ નહિ. પરંતુ જ્યારે પાંડવોની સેનાના શંખ વાગ્યા, ત્યારે એના અવાજથી દુર્યોધન વગેરેનાં હૃદય ચીરાઈ ગયાં. (અ. ૧/૧૩, ૧૮). આથી સિદ્ધ થાય છે કે અધર્મ-અન્યાયનો પક્ષ લેવાને કારણે દુર્યોધન વગેરેનાં હૃદય કમજોર બની ગયાં હતાં અને એમનામાં ભય પેસી ગયો હતો.

અને ભય પણ નથી; પરંતુ ઉત્સાહ છે અને વીરતા છે. તેથી તો એ વીરતામાં આવી જઈને સેનાનું નિરીક્ષણ કરવાને માટે ભગવાનને આજ્ઞા કરે છે કે 'હે અચ્યુત! બન્ને સેનાઓની મધ્યમાં મારો રથ ઊભો રાખો.' (અ. ૧/૨૧). એનું તાત્પર્ય એ છે કે જેના હૈયામાં નાશવંત ધનસંપત્તિ વગેરેનો સહારો છે, આદર છે અને જેના હૈયામાં અધર્મ છે, અન્યાય છે તથા દુર્ભાવ છે, એનામાં વાસ્તવિક બળ હોતું નથી. તે અંદરખાને પોલો હોય છે અને કદી તે નિર્ભય હોતો નથી. પરંતુ જે પોતાના ધર્મનું પાલન કરે છે અને ભગવાનનો

આશરો લે છે, તે કદી ભયભીત થતો નથી. એનામાં સાચું બળ હોય છે. એ હંમેશાં ચિંતારહિત અને ભયરહિત રહે છે. આથી પોતાનું કલ્યાણ ઈચ્છનારા સાધકોએ અધર્મ, અન્યાય વગેરેને ત્યજીને તથા એકમાત્ર ભગવાનનો આશરો લઈને ભગવાનના પ્રેમ માટે પોતાના ધર્મનું અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ. ભૌતિક સંપત્તિને મહત્ત્વ આપીને અને સંયોગજનિત સુખના પ્રલોભનમાં ફસાઈને કદી અધર્મનો આશરો લેવો જોઈએ નહિ; કારણ કે એ બન્નેથી મનુષ્યનું કદી હિત સધાતું નથી પરંતુ એનાથી ઊલટું અહિત જ થાય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : અર્જુને અસ્ત્ર-શસ્ત્રથી સુસજ્જ નારાયણી સેનાને છોડીને નિઃશસ્ત્ર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો સ્વીકાર કર્યો હતો.^૧ અને દુર્યોધને ભગવાનને છોડીને તેમની નારાયણી સેનાનો સ્વીકાર કર્યો હતો. એનું તાત્પર્ય એ છે કે, અર્જુનની દૃષ્ટિ ભગવાન પર હતી અને દુર્યોધનની દૃષ્ટિ વૈભવ પર હતી. જેની દૃષ્ટિ ભગવાન પર હોય છે, તેનું હૃદય બળવાન હોય છે; કારણ કે ભગવાનનું બળ જ સાચું છે. પરંતુ જેની દૃષ્ટિ સંસારના વૈભવો પર હોય છે, તેનું હૃદય કમજોર હોય છે; કારણ કે સંસારનું બળ કાચું છે.

—■—

સંબંધ : હવે દુર્યોધન પિતામહ ભીષ્મને પ્રસન્ન કરવા પોતાની સેનાના બધા જ મહારથીઓને સંબોધીને કહે છે—

અયનેષુ ચ સર્વેષુ યથાભાગમવસ્થિતાઃ ।

ભીષ્મમેવાભિરક્ષન્તુ ભવન્તઃ સર્વ એવ હિ ॥ ૧૧ ॥

ચ	= દુર્યોધને	સર્વ, એવ	= બધા જ લોકો	રહીને
	બાહ્યદૃષ્ટિથી	સર્વેષુ	= બધા	હિ = નિશ્ચિતરૂપે
	પોતાની સેનાના	અયનેષુ	= મોર્યાઓ પર	ભીષ્મમ્ = પિતામહ ભીષ્મનું
	મહારથીઓને	યથાભાગમ્	= પોતપોતાની	એવ = જ
	કહ્યું—		જગ્યાએ	અભિરક્ષન્તુ = ચારે બાજુથી
ભવન્તઃ	= તમે	અવસ્થિતાઃ	= દૃઢતાથી સ્થિત	રક્ષણ કરો.

ટીકા — 'અયનેષુ ચ સર્વેષુ યથાભાગમવસ્થિતાઃ ભીષ્મમેવાભિરક્ષન્તુ ભવન્તઃ સર્વ એવ હિ' — જે જે મોર્યાઓ ઉપર આપની નિમણૂક કરવામાં આવી છે, આપ સર્વ યોદ્ધાઓ તે જ મોર્યાઓ ઉપર મક્કમતાપૂર્વક સ્થિર રહીને બધી બાજુથી અને બધી રીતે ભીષ્મજીનું રક્ષણ કરો.

ભીષ્મજીનું બધી બાજુથી રક્ષણ કરો — એમ કહીને દુર્યોધન ભીષ્મજીને અંદરખાનેથી પોતાના પક્ષમાં લાવવા માગે છે. એવું કહેવાનો બીજો ભાવ એ છે કે જ્યારે ભીષ્મજી યુદ્ધ કરે, ત્યારે કોઈ પણ વ્યૂહદ્વારેથી શિખંડી એમની સામે ન આવી જાય — એનું આપ લોકો ધ્યાન રાખજો. જો શિખંડી

એમની સામે આવી જશે, તો ભીષ્મજી એના ઉપર શસ્ત્રાસ્ત્રો નહિ ચલાવે. કારણ કે શિખંડી પૂર્વજન્મમાં સ્ત્રી હતો અને આ જન્મમાં પણ પ્રથમ સ્ત્રી હતો, પાછળથી પુરુષ બન્યો છે. એટલા માટે ભીષ્મજી એને સ્ત્રી જ માને છે અને એમણે શિખંડી સાથે યુદ્ધ નહિ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી રાખી છે. આ શિખંડી શંકરના વરદાનથી ભીષ્મજીને મારવા માટે જ જન્મ્યો છે. આથી જો શિખંડીથી ભીષ્મજીનું રક્ષણ થઈ જશે, તો પછી તેઓ બધાને મારી નાખશે, જેથી ચોક્કસ અમારો જ વિજય થશે. આ વાતને લીધે દુર્યોધન બધા મહારથીઓને ભીષ્મજીનું રક્ષણ કરવાને માટે કહે છે.

—■—

૧. એવ મુક્તસ્તુ કૃષ્ણેન કુન્તીપુત્રો ધનંજયઃ । અયુધ્યમાનં સંગ્રામે વરયામાસ કેશવમ્ ॥ (મહા, ઉદ્યોગ. ૭/૨૧)

'શ્રીકૃષ્ણના આમ કહેવાથી કુન્તીપુત્ર ધનંજયે રણભૂમિમાં (અસ્ત્ર-શસ્ત્રોથી સુસજ્જ એક અક્ષૌહિણી નારાયણી સેનાને છોડીને) યુદ્ધ ન કરનારા નિઃશસ્ત્ર તે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને જ (પોતાના સહાયક) પસંદ કર્યા.'

સંબંધ : દ્રોણાચાર્ય કંઈ પણ બોલ્યા નહિ એ કારણે દુર્યોધનનો માનસિક ઉત્સાહ ભાંગેલો જોઈને એના પ્રત્યે ભીષ્મજીએ દેખાડેલા પ્રેમ અને સદ્ભાવની વાત સંજય આગળના શ્લોકમાં પ્રગટ કરે છે.

તસ્ય સંજનયન્ હર્ષ કુરુવૃદ્ધઃ પિતામહઃ ।

સિંહનાદં વિનદોચ્ચૈઃ શઙ્ખં દધ્મૌ પ્રતાપવાન્ ॥ ૧૨ ॥

તસ્ય	= તે	કુરુવૃદ્ધઃ	= કૌરવોમાં વૃદ્ધ	વિનદ્ય	= ગરજીને
	(દુર્યોધન)ના	પ્રતાપવાન્	= મહાન પ્રતાપી	ઉચ્ચૈઃ	= જોરથી
હર્ષમ્	= (હૃદયમાં) હરખ	પિતામહઃ	= પિતામહ ભીષ્મે	શઙ્ખમ્	= શંખ
સંજનયન્	= જન્માવતાં	સિંહનાદમ્	= સિંહની જેમ	દધ્મૌ	= વગાડ્યો.

ટીકા — ‘તસ્ય સંજનયન્ હર્ષમ્’ — જોકે દુર્યોધનના હૃદયમાં હર્ષ થવો એ શંખધ્વનિનું કાર્ય છે અને શંખધ્વનિ એ હર્ષ થવાનું કારણ છે. એટલા માટે અહીં શંખધ્વનિનું વર્ણન પહેલાં થવું જોઈએ અને હર્ષ થવાનું વર્ણન પછી થવું જોઈએ. અર્થાત્ અહીં ‘શંખ વગાડતાં દુર્યોધનને હર્ષિત કર્યો.’ — એમ કહેવું જોઈએ. પરંતુ અહીં એમ ન કહેતાં એવું જ કહ્યું છે કે ‘દુર્યોધનને હર્ષિત કરતાં ભીષ્મજીએ શંખ વગાડ્યો.’ આમ કહીને સંજય એવો ભાવ પ્રગટ કરી રહ્યા છે કે પિતામહ ભીષ્મની શંખ વગાડવાની ક્રિયામાત્રથી દુર્યોધનના હૃદયમાં હર્ષ ઉત્પન્ન થઈ જ જશે. ભીષ્મજીની એ પ્રતિભાને દર્શાવવા માટે જ સંજય અગાઉ ‘પ્રતાપવાન્’ વિશેષણ આપે છે.

‘કુરુવૃદ્ધઃ’ — જોકે કુરુવંશીઓમાં ઉમરની રીતે જોતાં ભીષ્મજીથી પણ અધિક વૃદ્ધ બાહ્યલીક હતા (કે જે ભીષ્મજીના પિતા શાંતનુના નાના ભાઈ હતા), તોપણ કુરુવંશીઓમાં જેટલા મોટાવૃદ્ધ હતા, તે બધામાં ભીષ્મજી ધર્મ અને ઈશ્વરને વિશેષતાથી જાણનારા હતા. આથી જ્ઞાનવૃદ્ધ હોવાને કારણે સંજય ભીષ્મજી માટે ‘કુરુવૃદ્ધઃ’ વિશેષણ વાપરે છે.

‘પ્રતાપવાન્’ — ભીષ્મજીના ત્યાગની મોટી અસર હતી. તેઓ કંચન-કામિનીના ત્યાગી હતા અર્થાત્ એમણે રાજ્ય પણ સ્વીકાર્યું નહિ અને લગ્ન પણ કર્યું નહિ. ભીષ્મજી અસ્ત્ર-શસ્ત્ર ચલાવવામાં ઘણા નિપુણ હતા અને શાસ્ત્રના પણ મોટા જાણકાર હતા. એમના આ બન્ને ગુણોની પણ લોકો ઉપર ઘણી અસર હતી.

જ્યારે એકલા ભીષ્મ પોતાના ભાઈ વિચિત્રવીર્ય માટે કાશીરાજની કન્યાઓનું સ્વયંવરમાંથી હરણ કરીને લાવી રહ્યા

હતા, ત્યારે ત્યાં સ્વયંવર માટે એકઠા થયેલા બધા ક્ષત્રિયો એમના ઉપર તૂટી પડ્યા. પરંતુ એકલા ભીષ્મજીએ એ બધાને હરાવ્યા. જેમની પાસેથી ભીષ્મજી અસ્ત્ર-શસ્ત્રની વિદ્યા શીખ્યા હતા, એ ગુરુ પરશુરામજી સમક્ષ પણ એમણે પોતાની હાર સ્વીકારી નહિ. આ રીતે શસ્ત્રની બાબતમાં એમનો ક્ષત્રિયો ઉપર મોટો પ્રભાવ હતો.

જ્યારે ભીષ્મ બાણશૈલ્યા ઉપર સૂતા હતા, ત્યારે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ધર્મરાજાને કહ્યું કે, ‘આપને ધર્મના વિષયમાં કંઈ શંકા હોય તો ભીષ્મજીને પૂછી લો; કારણ કે શાસ્ત્રજ્ઞાનનો સૂર્ય અસ્ત પામી રહ્યો છે અર્થાત્ ભીષ્મજી આ લોકમાંથી વિદાય લઈ રહ્યા છે.’^૧ આ રીતે શાસ્ત્રના વિષયમાં એમનો બીજાઓ ઉપર ભારે પ્રભાવ હતો.

‘પિતામહઃ’ — આ પદનો એવો આશય જણાય છે કે દુર્યોધને ચાલાકીથી કહેલી વાતોનો દ્રોણાચાર્ય કોઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ. તેઓ એવું સમજ્યા કે દુર્યોધન ચાલાકીથી મને છેતરવા માગે છે, તેથી તેઓ ચુપ જ રહ્યા. પરંતુ પિતામહ (દાદા) હોવાને સંબંધે ભીષ્મજીને દુર્યોધનની ચાલાકીમાં એનું બાળપણ દેખાયું. આથી પિતામહ ભીષ્મ દ્રોણાચાર્યની જેમ ચુપ ન રહેતાં વાતસલ્યભાવને કારણે દુર્યોધનને હર્ષ ઉપજાવતા શંખ વગાડે છે.

‘સિંહનાદં વિનદોચ્ચૈઃ શઙ્ખં દધ્મૌ’ — જેવી રીતે સિંહના ગર્જવાથી હાથી વગેરે મોટાં મોટાં પશુઓ પણ ભયભીત થઈ જાય છે, તેવી રીતે માત્ર ગર્જના કરવાથી બધા ભયભીત થઈ જાય અને દુર્યોધન પ્રસન્ન થઈ જાય — એવા ભાવથી ભીષ્મજીએ સિંહની માફક ગર્જના કરીને જોરથી શંખ વગાડ્યો.

પરિશિષ્ટ ભાવ : દુર્યોધનની સાથે દ્રોણાચાર્યનો વિદ્યાનો સંબંધ હતો અને ભીષ્મ સાથે જન્મનો અર્થાત્ કૌટુંબિક સંબંધ હતો. જ્યાં વિદ્યાનો સંબંધ હોય છે, ત્યાં પક્ષપાત નથી થતો, પરંતુ જ્યાં કૌટુંબિક સંબંધ હોય છે ત્યાં સ્નેહવશ પક્ષપાત થઈ જાય છે. તેથી દુર્યોધન દ્વારા ચાલાકીપૂર્વક કહેલાં વચનો સાંભળીને દ્રોણાચાર્ય ચુપ રહ્યા, જેથી દુર્યોધનનો માનસિક ઉત્સાહ ભાંગી પડ્યો. પરંતુ દુર્યોધનને ઉદાસ જોઈને કૌટુંબિક સ્નેહને કારણે ભીષ્મજી શંખ વગાડે છે.

સંબંધ : પિતામહ ભીષ્મે શંખ વગાડ્યો એનું પરિણામ શું આવ્યું, એ વાત સંજય આગળના શ્લોકમાં કહે છે—

તતઃ શઙ્ખાશ્ચ ભેર્યશ્ચ પણવાનકગોમુખાઃ ।

સહસૈવાભ્યહન્યન્ત સ શબ્દસ્તુમુલોડભવત્ ॥ ૧૩॥

તતઃ	= ત્યાર પછી	પણવાનકગોમુખાઃ	= ઢોલ, મૃદંગ	(તેમનો)
શઙ્ખાઃ	= શંખ		તેમજ રણશિંગાં	સઃ = એ
ચ	= અને		વગેરે વાદ્યો	શબ્દઃ = અવાજ
ભેર્યઃ	= ભેરી (નગારાં)	સહસા, એવ	= એકસાથે જ	તુમુલઃ = ઘણો ભયંકર
ચ	= અને	અભ્યહન્યન્ત	= વાગી ઊઠ્યાં;	અભવત્ = થયો.

ટીકા — ‘તતઃ શઙ્ખાશ્ચ ભેર્યશ્ચ પણવાનકગોમુખાઃ’ — જોકે ભીષ્મજીએ યુદ્ધના આરંભની ઘોષણા કરવા માટે શંખ વગાડ્યો ન હતો. પરંતુ દુર્યોધનને ખુશ કરવા માટે શંખ વગાડ્યો હતો, તોપણ કૌરવોની સેના ભીષ્મજીના શંખવાદનને યુદ્ધની ઘોષણા જ સમજી. આથી ભીષ્મજીએ શંખ વગાડ્યો એટલે કૌરવ સેનાનાં શંખ વગેરે સઘળાં વાજાં એકસાથે વાગી ઊઠ્યાં.

‘શંખ’ સમુદ્રમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. એ ઠાકોરજીની સેવાપૂજામાં રાખવામાં આવે છે અને આરતી ઉતારવી વગેરે કામોમાં આવે છે. માંગલિક કાર્યોમાં તથા યુદ્ધના આરંભમાં એમાં મોઢાથી ફૂંક મારીને વગાડવામાં આવે છે. ‘ભેરી’ નગારાને કહે છે (જે મોટાં નગારાં છે, એને નોબત કહે છે.) એ નગારાં લોઢાનાં બનેલા હોય છે અને પાડાના ચામડાથી મઢેલાં હોય છે, તથા લાકડાના દાંડિયાથી વગાડવામાં આવે છે. એ મંદિરોમાં અને રાજાના કિલ્લાઓમાં રાખવામાં આવે છે. ઉત્સવ અને માંગલિક કાર્યોમાં એ ખાસ વગાડવામાં આવે છે. રાજાઓને ત્યાં એ દરરોજ વગાડવામાં આવે છે. ‘પણવ’ ઢોલને કહે છે. એ લોઢા કે લાકડાનાં બનેલાં હોય છે અને બકરાના ચામડાથી મઢેલાં હોય છે,

તથા હાથથી કે લાકડાના દાંડિયાથી વગાડવામાં આવે છે. એ આકારમાં ઢોલકી જેવાં હોવા છતાં પણ ઢોલકીથી મોટાં હોય છે. કાર્યના આરંભમાં પણવ વગાડવાને ગણપતિના પૂજન સમાન કલ્યાણ કરનારું માનવામાં આવે છે. ‘આનક’ મૃદંગને કહે છે, એને પખવાજ પણ કહે છે. આકારમાં એ લાકડામાંથી બનાવેલી ઢોલકી જેવું હોય છે. એ માટીમાંથી બનેલું અને ચામડાથી મઢેલ હોય છે અને હાથથી વગાડવામાં આવે છે. ‘ગોમુખ’ રણશિંગાને કહે છે. આકારમાં એ સાપ જેવું વાંકું હોય છે ને એનું મોઢું ગાયના જેવું હોય છે. એ મોઢાથી ફૂંકીને વગાડવામાં આવે છે.

‘સહસૈવાભ્યહન્યન્ત’^૧ — કૌરવસેનામાં ઉત્સાહ ઘણો જ હતો. એટલા માટે પિતામહ ભીષ્મનો શંખ વાગતાંની સાથે જ કૌરવસેનાનાં બધાં વાજાં અનાયાસે જ એકસાથે વાગી ઊઠ્યાં. એમના વાગવામાં વાર ન લાગી અને એમને વગાડવામાં પરિશ્રમ પણ થયો નહિ.

‘સ શબ્દસ્તુમુલોડભવત્’ — જુદા જુદા વિભાગોમાં, ટુકડીઓમાં ઊભેલી કૌરવ સેનાનાં શંખ વગેરે વાજાંઓનો અવાજ ઘણો ભયંકર થયો અર્થાત્ એમનો અવાજ ઘણા જોરથી ગૂંજતો રહ્યો.

સંબંધ : આ અધ્યાયના આરંભમાં જ ધૃતરાષ્ટ્રે સંજયને પૂછ્યું હતું કે યુદ્ધક્ષેત્રમાં મારા અને પાંડવોના પુત્રોએ શું કર્યું? આથી સંજયે બીજા શ્લોકથી તેરમા શ્લોક સુધી ‘ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોએ શું કર્યું — એનો જવાબ આપ્યો. હવે આગળના શ્લોકથી સંજય ‘પાંડુના પુત્રોએ શું કર્યું — એનો જવાબ આપે છે.

તતઃ શ્વેતૈર્હયૈર્યુક્તે મહતિ સ્યન્દને સ્થિતૌ ।

માધવઃ પાણ્ડવશ્ચૈવ દિવ્યૌ શઙ્ખૌ પ્રદધ્મતુઃ ॥ ૧૪॥

૧. કર્મને અત્યંત સુગમતાપૂર્વકનું દર્શાવવા માટે જ્યાં કર્મ વગેરેને જ કર્તા બનાવવામાં આવે છે, તેને ‘કર્મકર્તૃ’ પ્રયોગ કહેવાય છે. જેમ કોઈ લાકડું ચીરે છે, તો આ કર્મને સહેલું દર્શાવવા માટે ‘લાકડું ચીરાઈ રહ્યું છે’ એવો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. તેવી જ રીતે અહીં ‘વાજાં વગાડ્યાં’ એવો પ્રયોગ હોવો જોઈએ; પરંતુ વાજાં વગાડવાનું સહેલું છે તેમ બતાવવા માટે અને સેનાનો ઉત્સાહ દર્શાવવાને માટે ‘વાજાં વાગી ઊઠ્યાં’ એવો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

તત:	= ત્યાર પછી	સ્યન્દને	= રથમાં	પાંડવ:	= પાંડુપુત્ર અર્જુને
શ્વેતૈ:	= શ્વેત	સ્થિતૌ	= બેઠેલા	એવ	= પણ
હયૈ:	= અશ્વો	માધવ:	= લક્ષ્મીપતિ	દિવ્યૌ	= અલૌકિક
યુક્તે	= જોડેલા		ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ	શક્તૌ	= શંખોને
મહતિ	= ઉત્તમ	ચ	= અને	પ્રદધ્મતુ:	= ખૂબ જોરથી વગાડ્યા.

ટીકા — ‘તત: શ્વેતૈર્હયૈર્યુક્તે’ — ચિત્રરથ નામના ગંધર્વે અર્જુનને એક સો દિવ્ય ઘોડા આપ્યા હતા. તે ઘોડાઓમાં એ વિશેષતા હતી કે લડાઈમાં એ પૈકી ગમે તેટલા ઘોડા કેમ ન માર્યા જાય, તો પણ એ સંખ્યામાં પૂરા સો જ રહેતા હતા, ઘટતા ન હતા. એ પૃથ્વી, સ્વર્ગ વગેરે કોઈ પણ સ્થળે જઈ શકતા હતા. એ જ સો ઘોડાઓમાંથી સુંદર અને સારી તાલીમ પામેલા ચાર સફેદ ઘોડા અર્જુનના રથમાં જોડાયેલા હતા.

‘મહતિ સ્યન્દને સ્થિતૌ’ — યજ્ઞોમાં આહુતિ રૂપે આપેલું ધી ખાતાં ખાતાં અગ્નિને અજીર્ણ થઈ ગયું હતું. આથી અગ્નિદેવ પાંડવવનની વિશિષ્ટ જડીબુટ્ટીઓ ખાઈને (બાળીને) પોતાનું અજીર્ણ દૂર કરવા માગતા હતા. પરંતુ દેવતાઓ દ્વારા પાંડવવનનું રક્ષણ થઈ રહ્યું હતું, જેને કારણે અગ્નિદેવ પોતાના કાર્યમાં સફળ થતા ન હતા. એ જ્યારે જ્યારે પાંડવવનને સળગાવતા હતા, ત્યારે ત્યારે ઈન્દ્ર વરસાદ વરસાવીને એને (અગ્નિને) ઓલવી નાખતા હતા. આખરે અર્જુનની મદદથી અગ્નિએ આખા વનને બાળીને પોતાનું અજીર્ણ દૂર કર્યું અને અગ્નિએ પ્રસન્ન થઈને અર્જુનને આ ઘણો જ મોટો રથ આપ્યો. નવ બળદગાડાઓમાં જેટલાં અસ્ત્ર-શસ્ત્ર સમાઈ શકે, એટલાં અસ્ત્રશસ્ત્ર એ રથમાં રહી શકતાં હતાં. એ સોનાથી મઢેલો અને તેજોમય હતો. એનાં પૈડાં ઘણાં જ મજબૂત અને વિશાળ હતાં. એની ધજા વીજળી સમાન ચમકતી હતી. એ ધજા એક યોજન (ચાર ગાઉ) સુધી ફરકતી હતી. એટલી લાંબી હોવા છતાં પણ એમાં વજન ન હતું, એ ક્યાંય અટકતી ન હતી અને વૃક્ષ વગેરેમાં ક્યાંય અટવાતી ન હતી. એ ધજા ઉપર હનુમાનજી બિરાજમાન હતા.

‘સ્થિતૌ’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે એ સુંદર અને તેજસ્વી રથ ઉપર સાક્ષાત્ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અને એમના પ્રિય ભક્ત અર્જુન બિરાજમાન થયેલા હોવાથી એ રથની શોભા અને તેજ ઘણું જ વધી ગયું હતું.

‘માધવ: પાંડવશ્ચૈવ’ — ‘મા’ લક્ષ્મીનું નામ છે અને ‘ધવ’ પતિનું નામ છે. આથી ‘માધવ’ નામ લક્ષ્મીપતિનું છે. અહીં પાંડવ નામ અર્જુનનું છે; કારણ કે અર્જુન બધા પાંડવોમાં મુખ્ય છે — ‘પાંડવોનાં ધનઞ્જય:’ (અ.

૧૦/૩૭).

અર્જુન ‘નર’નો અને શ્રીકૃષ્ણ ‘નારાયણ’નો અવતાર હતા. મહાભારતના દરેક પર્વની શરૂઆતમાં નર (અર્જુન) અને નારાયણ (ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ)ને નમસ્કાર કરવામાં આવ્યા છે — ‘નારાયણં નમસ્કૃત્ય નરં ચૈવ નરોત્તમમ્’ । આ દષ્ટિએ પાંડવસેનામાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન — એ બન્ને મુખ્ય હતા. સંજયે પણ ગીતાના અંતમાં કહ્યું છે કે ‘જ્યાં યોગેશ્વર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અને ગાંડીવ ધનુષ્યધારી અર્જુન રહેશે, ત્યાં જ લક્ષ્મી, વિજય, વિભૂતિ અને અચળ નીતિ રહેશે.’ (અ. ૧૮/૭૮).

‘દિવ્યૌ શંખૌ પ્રદધ્મતુ:’ — ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનના હાથમાં જે શંખો હતા, તે તેજસ્વી અને અલૌકિક હતા. એ શંખોને એમણે ખૂબ જોરથી વગાડ્યા.

અહીં શંકા થઈ શકે કે કૌરવપક્ષમાં મુખ્ય સેનાપતિ ભીષ્મ છે, એટલા માટે એમનું સૌપ્રથમ શંખ વગાડવું, એ યોગ્ય જ છે; પરંતુ પાંડવસેનામાં મુખ્ય સેનાપતિ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન હોવા છતાં પણ સારથિ બનેલા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે સૌથી પહેલાં શંખ કેમ વગાડ્યો? એનું સમાધાન એ છે કે ભગવાન સારથિ બને કે મહારથી બને, એમનું અગ્રેસરપણું કદીયે મટી શકતું નથી. એ જે કોઈ પણ હોદ્દા ઉપર રહે, છતાં હંમેશાં સૌથી મોટા જ બની રહે છે. કારણ કે એ અચ્યુત છે, કદી ચ્યુત થતા જ નથી. પાંડવસેનામાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જ મુખ્ય હતા અને એ જ બધાનું સંચાલન કરતા હતા. જ્યારે તેઓ બાલ્યાવસ્થામાં હતા, ત્યારે પણ નંદ, ઉપનંદ વગેરે એમની વાત સ્વીકારતા હતા. તેથી જ તો તેમણે બાળક શ્રીકૃષ્ણના કહેવાથી પરંપરાગત ચાલી આવતી ઈંદ્રપૂજાને છોડીને ગોવર્ધનની પૂજા કરવાની શરૂઆત કરી. તાત્પર્ય એ છે કે ભગવાન જે કોઈ અવસ્થામાં, જે કોઈ સ્થાન ઉપર અને જ્યાં ક્યાંય પણ રહે છે, ત્યાં તેઓ મુખ્ય જ રહે છે. એટલા માટે ભગવાને પાંડવસેનામાં સૌથી પહેલાં શંખ વગાડ્યો.

જે પોતે નાનો હોય, તે ઊંચા સ્થાન ઉપર નિમાવાથી તેને મોટો માનવામાં આવે છે. આથી જે ઊંચા સ્થાનને લીધે પોતાને મોટો માને છે, તે પોતે વાસ્તવમાં નાનો જ

હોય છે. પરંતુ જે પોતે મોટો હોય છે, તે ગમે ત્યાં રહેતો | જેમકે, ભગવાન અહીં સારથિ બન્યા છે, તો એમને લીધે હોય, તોપણ તેને લીધે તે સ્થાન પણ મોટું મનાય છે. | એ સારથિનું સ્થાન (પદ) પણ ઊંચું થઈ ગયું.

—■—

સંબંધ : હવે સંજય આગળના ચાર શ્લોકોમાં પૂર્વશ્લોકનો ખુલાસો કરતાં બીજાઓના શંખવાદનનું વર્ણન કરે છે.

પાંચજન્યં હષિકેશો દેવદત્તં ધનઞ્જયઃ ।
પૌણ્ડ્રં દધ્મૌ મહાશઙ્ખં ભીમકર્મા વૃકોદરઃ ॥ ૧૫ ॥

હષીકેશઃ	= અંતર્યામી	ધનઞ્જયઃ	= ધનંજય અર્જુને	કરનાર
	ભગવાન	દેવદત્તમ્	= દેવદત્ત નામનો	વૃકોદરઃ = વૃકોદર ભીમસેને
	શ્રીકૃષ્ણે		(શંખ વગાડ્યો	પૌણ્ડ્રમ્ = પૌણ્ડ્ર નામનો
પાંચજન્યમ્	= પાંચજન્ય નામનો		અને)	મહાશઙ્ખમ્ = મહાશંખ
	(તથા)	ભીમકર્મા	= ભયાનક કર્મ	દધ્મૌ = વગાડ્યો.

ટીકા — ‘પાંચજન્યં હષિકેશઃ’ — બધાના અંતર્યામી અર્થાત્ બધાના મનની વાત જાણનારા સાક્ષાત્ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પાંડવોના પક્ષમાં ઊભા રહીને ‘પાંચજન્ય’ નામનો શંખ વગાડ્યો. ભગવાને પંચજન નામના શંખનું રૂપ ધારણ કરેલા રાક્ષસને મારીને એનો શંખ રૂપે સ્વીકાર કર્યો હતો, એટલે એ શંખનું નામ ‘પાંચજન્ય’ પડ્યું.

‘દેવદત્તં ધનઞ્જયઃ’ — રાજસૂય યજ્ઞ વખતે અર્જુને ઘણા રાજાઓને જીતીને બહુ જ ધન એકઠું કર્યું હતું. આથી અર્જુનનું નામ ‘ધનંજય’ પડી ગયું.^૧ નિવાતકવચ વગેરે રાક્ષસોની સામે યુદ્ધ કરતી વખતે ઇન્દ્રે અર્જુનને ‘દેવદત્ત’ નામનો શંખ આપ્યો

હતો. આ શંખનો અવાજ ખૂબ જોરથી થતો હતો, જેથી શત્રુઓની સેના ગભરાઈ જતી હતી. આ શંખ અર્જુને વગાડ્યો.

‘પૌણ્ડ્રં દધ્મૌ મહાશઙ્ખં ભીમકર્માવૃકોદરઃ’ — હિડિમ્બાસુર, બકાસુર, જટાસુર વગેરે રાક્ષસોને તથા કીચક, જરાસંધ વગેરે બળવાન વીરોને મારવાને કારણે ભીમસેનનું નામ ‘ભીમકર્મા’ પડી ગયું. એમના પેટમાં જઠરાગ્નિ સિવાય ‘વૃક’ નામનો એક વિશેષ અગ્નિ હતો, જેનાથી ઘણું જ અધિક ભોજન પચતું હતું. આ કારણથી એમનું નામ ‘વૃકોદર’ પડી ગયું. એવા ભીમકર્મા વૃકોદર ભીમસેને બહુ જ મોટા આકારવાળો પૌંડ્ર નામનો શંખ વગાડ્યો.

—■—

અનન્તવિજયં રાજા કુંતીપુત્રો યુધિષ્ઠિરઃ ।
નકુલઃ સહદેવશ્ચ સુઘોષમણિપુષ્પકૌ ॥ ૧૬ ॥

કુંતીપુત્રઃ	= કુંતીપુત્ર	નામનો (શંખ	સહદેવઃ	= સહદેવે
રાજા	= રાજા	વગાડ્યો તથા)	સુઘોષ-	= સુઘોષ અને
યુધિષ્ઠિરઃ	= યુધિષ્ઠિરે	નકુલઃ	મણિપુષ્પકૌ	મણિપુષ્પક નામના
અનન્તવિજયમ્	= અનન્તવિજય	ય		(શંખ વગાડ્યા.)

ટીકા — ‘અનન્તવિજયં રાજા... સુઘોષમણિપુષ્પકૌ’ — અર્જુન, ભીમ અને યુધિષ્ઠિર — એ ત્રણ કુંતીના પુત્રો છે તથા નકુળ અને સહદેવ — એ બંને માદ્રીના પુત્રો છે. આ વિભાગ દર્શાવવા માટે જ અહીં યુધિષ્ઠિર માટે ‘કુંતીપુત્ર’ વિશેષણ આપવામાં આવ્યું છે.

યુધિષ્ઠિરને ‘રાજા’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે વનવાસ

જતાં પહેલાં યુધિષ્ઠિર પોતાના અડધા રાજ્ય (ઇન્દ્રપ્રસ્થ)ના રાજા હતા, અને નિયમ મુજબ બાર વર્ષ વનવાસ અને એક વર્ષ ગુપ્તવાસ પછી તેઓ રાજા બનવા જોઈતા હતા. ‘રાજા’ વિશેષણ આપીને સંજય એ પણ સંકેત કરવા માગે છે કે આગળ જતાં ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર જ સકળ પૃથ્વીમાંડળના રાજા થશે.

—■—

કાશ્યશ્ચ પરમેષ્વાસઃ શિખણ્ડી ચ મહારથઃ ।
 ધૃષ્ટદ્યુમ્નો વિરાટશ્ચ સાત્યકિશ્ચાપરાજિતઃ ॥ ૧૭॥
 દ્રુપદો દ્રૌપદેયાશ્ચ સર્વશઃ પૃથિવીપતે ।
 સૌભદ્રશ્ચ મહાબાહુઃ શઙ્ખાન્દધ્મુઃ પૃથક્પૃથક્ ॥ ૧૮॥

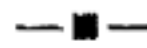
પૃથિવીપતે = હે રાજન્!	સાત્યકિઃ = સાત્યકિ,	સૌભદ્રઃ = સુભદ્રાપુત્ર
પરમેષ્વાસઃ = શ્રેષ્ઠ ધનુર્ધારી	દ્રુપદઃ = રાજા દ્રુપદ	અભિમન્યુ -
કાશ્યઃ, ચ = કાશિરાજ અને	ચ = અને	(આ સૌએ)
મહારથઃ = મહારથી	દ્રૌપદેયાઃ = દ્રૌપદીના પાંચેય	સર્વશઃ = બધી બાજુએથી
શિખણ્ડી, ચ = શિખણ્ડી અને	પુત્રો	પૃથક્-પૃથક્ = જુદા જુદા
ધૃષ્ટદ્યુમ્નઃ, ચ = ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અને	ચ = અને	(પોતપોતાના)
વિરાટઃ, ચ = રાજા વિરાટ અને	મહાબાહુઃ = લાંબી-લાંબી	શઙ્ખાન્ = શંખો
અપરાજિતઃ = અજેય	ભુજાઓવાળા	દધ્મુઃ = વગાડ્યા.

ટીકા - ‘કાશ્યશ્ચ પરમેષ્વાસઃ... શઙ્ખાન્ દધ્મુઃ પૃથક્પૃથક્’ - મહારથી શિખંડી ઘણો જ શૂરવીર હતો. તે પૂર્વજન્મમાં સ્ત્રી (કાશીરાજની પુત્રી અંબા) હતો અને આ જન્મમાં પણ રાજા દ્રુપદને પુત્રીરૂપે મળેલો હતો. આગળ જતાં આ જ શિખંડી સ્થૂણાકર્ણ નામના યક્ષ દ્વારા પુરુષત્વ પ્રાપ્ત કરી પુરુષ બન્યો. ભીષ્મજી આ બધી વાતોને જાણતા હતા, અને શિખંડીને સ્ત્રી જ સમજતા હતા. આ કારણથી તેઓ એના ઉપર બાણ ચલાવતા ન હતા. અર્જુને યુદ્ધને વખતે એને જ આગળ કરીને ભીષ્મજી ઉપર બાણ ચલાવ્યાં અને એમને રથ ઉપરથી નીચે પાડી નાખ્યા.

અર્જુનનો પુત્ર અભિમન્યુ બહુ જ શૂરવીર હતો. યુદ્ધ સમયે એણે દ્રોણાચાર્ય રચેલા ચક્રવ્યૂહમાં ધૂસીને પોતાના પરાક્રમથી ઘણા બધા વીરોનો સંહાર કર્યો. છેલ્લે કૌરવ-

સેનાના છ મહારથીઓએ એને અન્યાયપૂર્વક ઘેરી લઈને એના ઉપર શસ્ત્રાસ્ત્રો ચલાવ્યાં. દુઃશાસનના પુત્ર દ્વારા માથા ઉપર ગદાનો પ્રહાર થવાથી એનું મૃત્યુ થઈ ગયું.

સંજયે શંખવાદનના વર્ણનમાં કૌરવસેનાના શૂરવીરોમાંથી માત્ર ભીષ્મજીનું જ નામ લીધું અને પાંડવસેનાના શૂરવીરોમાંથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ, અર્જુન, ભીમ વગેરે અઢાર વીરોનાં નામ લીધાં. એનાથી એવી પ્રતીતિ થાય છે કે સંજયના મનમાં અધર્મના પક્ષ (કૌરવસેના)નો આદર નથી. એટલે એ અધર્મના પક્ષનું અધિક વર્ણન કરવાનું યોગ્ય માનતા નથી. પરંતુ એમના મનમાં ધર્મના પક્ષ (પાંડવસેના)નો આદર હોવાથી અને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તથા પાંડવો પ્રત્યે આદરભાવ હોવાથી તેઓ એમના પક્ષનું જ વધારે વર્ણન કરવાનું યોગ્ય માને છે, અને એમના પક્ષનું વર્ણન કરવામાં જ એમને આનંદ આવી રહ્યો છે.

સંબંધ : પાંડવસેનાના શંખવાદનની કૌરવસેના ઉપર શું અસર થઈ - તેને આગળના શ્લોકમાં કહે છે.

સ ઘોષો ધાર્તરાષ્ટ્રાણાં હૃદયાનિ વ્યદારયત્ ।
 નભશ્ચ પૃથિવીં ચૈવ તુમુલો વ્યનુનાદયન્ ॥ ૧૯॥

ચ = અને	નભઃ = આકાશ	ધાર્તરાષ્ટ્રાણામ્ = અન્યાયપૂર્વક રાજ્ય
સઃ = (પાંડવ-સેનાના શંખોના) તે	ચ = અને	પડાવી લેનારા
તુમુલઃ = ભયાનક	પૃથિવીમ્ = પૃથ્વીને	દુર્યોધન વગેરેનાં
ઘોષઃ = નાદે	એવ = પણ	હૃદયાનિ = હૃદય
	વ્યનુનાદયન્ = ગજાવતા	વ્યદારયત્ = ચીરી નાખ્યાં.

ટીકા - ‘સ ઘોષો ધાર્તરાષ્ટ્રાણાં... તુમુલો વ્યનુનાદયન્’ - પાંડવસેનાનો એ શંખધ્વનિ એટલો વિશાળ, ઊંડો, ઊંચો અને ભયંકર થયો કે એ (ધ્વનિપ્રતિ-ધ્વનિ)થી પૃથ્વી અને આકાશ વચ્ચેનો ભાગ ગાજી ઊઠ્યો. એ શબ્દથી અન્યાયપૂર્વક

રાજ્ય હડપ કરનારા અને તેમને મદદ કરવા (એમના પક્ષે) ઊભા રહેલા રાજાઓનાં હૃદયો ચીરાઈ ગયાં. તાત્પર્ય એ છે કે હૃદયને કોઈ અસ્ત્રશસ્ત્ર દ્વારા ચીરવાથી જેવી પીડા થાય છે, એવી જ પીડા એમના હૃદયમાં શંખધ્વનિથી થઈ ગઈ. એ શંખધ્વનિએ કૌરવસેનાના હૃદયમાં યુદ્ધનો જે ઉત્સાહ હતો, બળ હતું, એને કમજોર બનાવી દીધું, જેથી એમના હૃદયમાં પાંડવસેનાનો ભય ઉત્પન્ન થઈ ગયો.

સંજય આ વાતો ધૃતરાષ્ટ્રને સંભળાવી રહ્યા છે. ધૃતરાષ્ટ્રની જ સમક્ષ ‘ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો અથવા સંબંધીઓનાં હૃદયોને ચીરી નાખ્યાં’ એવું સંજયનું કહેવું વિવેકપૂર્ણ અને યુક્તિસંગત જણાતું નથી. માટે સંજયે ‘ધાર્તરાષ્ટ્રાણામ્’ નહીં કહેતાં ‘તાવકીનાનામ્’ (આપના પુત્રો અથવા સંબંધીઓના એમ) કહેવું જોઈતું હતું; કારણ કે એમ કહેવું એ જ વિવેક છે. એ દૃષ્ટિએ અહીં ‘ધાર્તરાષ્ટ્રાણામ્’ પદનો અર્થ ‘જેમણે અન્યાયપૂર્વક રાજ્યને ધારણ કર્યું.’^૧ – એવો લેવો જ યુક્તિસંગત અને સત્યતાપૂર્ણ જણાય છે. અન્યાયનો પક્ષ લેવાથી જ એમનાં હૃદય ચીરાઈ ગયાં – એ દૃષ્ટિએ પણ આ અર્થ લેવો જ યુક્તિસંગત જણાય છે.

અહીં શંકા થાય છે કે કૌરવોની અગિયાર અક્ષૌહિણી^૨ સેનાનાં શંખ વગેરે વાજાં વાગ્યાં તો એમના અવાજની પાંડવસેના ઉપર કંઈ પણ અસર થઈ નહિ, પરંતુ પાંડવોની સાત અક્ષૌહિણી સેનાના શંખ વાગ્યા તો એમના અવાજથી કૌરવોની સેનાનાં હૃદયો કેમ ચીરાઈ ગયાં? એનું સમાધાન એ છે કે જેમના હૃદયમાં અધર્મ, પાપ કે અન્યાય નથી અર્થાત્ જેઓ ધર્મપૂર્વક પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરે છે, એમનાં હૃદય મજબૂત હોય છે અને એમના હૃદયમાં ભય પેદા થતો નથી. ન્યાયનો પક્ષ હોવાથી એમનામાં ઉત્સાહ હોય છે અને

શૂરવીરતા હોય છે. પાંડવોએ વનવાસ પહેલાં પણ ન્યાય અને ધર્મપૂર્વક રાજ્ય કર્યું હતું અને વનવાસ પછી પણ નિયમ અનુસાર કૌરવો પાસે ન્યાયપૂર્વક રાજ્યની માગણી કરી હતી. આથી એમના હૃદયમાં ભય ન હતો, પરંતુ ઉત્સાહ હતો, શૂરવીરતા હતી. તાત્પર્ય એ છે કે પાંડવોનો પક્ષ ધર્મનો હતો. આ કારણથી કૌરવોની અગિયાર અક્ષૌહિણી સેનાનાં વાજાંના અવાજની પાંડવોની સેના ઉપર કંઈ અસર થઈ નહિ. પરંતુ જે અધર્મ, પાપ, અન્યાય વગેરે કરે છે એમનાં હૃદય કુદરતી રીતે નિર્બળ હોય છે. એમના હૃદયમાં નિર્ભયતા અને શંકાવિહીનતા રહેતાં નથી. એમનાં પોતાનાં કરેલાં પાપ અને અન્યાય જ એમના હૃદયને નિર્બળ કરી દે છે. અધર્મ અધર્મને ખાઈ જાય છે. દુર્યોધન વગેરેએ પાંડવોને અન્યાયપૂર્વક મારવાના ઘણા જ પ્રયત્નો કર્યા હતા. એમણે છળકપટથી અન્યાયપૂર્વક પાંડવોનું રાજ્ય છીનવી લીધું હતું અને એમને બહુ જ કષ્ટ આપ્યું હતું. આ કારણથી એમનાં હૃદય કમજોર, નિર્બળ થઈ ગયાં હતાં. તાત્પર્ય એ છે કે કૌરવોનો પક્ષ અધર્મનો હતો. એટલા માટે પાંડવોની સાત અક્ષૌહિણી સેનાના શંખધ્વનિથી એમનાં હૃદય ચીરાઈ ગયાં, એમને ઘણી મોટી પીડા થઈ ગઈ.

આ પ્રસંગથી સાધકે સાવધાન થવું જોઈએ કે, તેના દ્વારા પોતાના શરીર, મન અને વાણીથી કદી પણ કોઈ અન્યાય અને અધર્મનું આચરણ ન થઈ જાય. અન્યાય અને અધર્મવાળા આચરણથી મનુષ્યનું હૃદય કમજોર, નિર્બળ થઈ જાય છે. એના હૃદયમાં ભય પેદા થઈ જાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, લંકાધિપતિ રાવણથી ત્રણેય લોક ડરતા હતા. તે જ રાવણ જ્યારે સીતાજીનું હરણ કરવા જાય છે, ત્યારે ભયભીત થઈને આમતેમ જુએ છે.^૩ એટલા માટે સાધકે કદી પણ અન્યાયી તથા અધર્મવાળું આચરણ કરવું જોઈએ નહિ.

૧. ‘અન્યાયેન ધૃતં રાષ્ટ્રં યૈસ્તે ધૃતરાષ્ટ્રાઃ’ એવો બહુવ્રીહિ સમાસ કર્યા પછી ‘ધૃતરાષ્ટ્રા એવ’ એ વિગ્રહમાં સ્વાર્થમાં તદ્દિતનો ‘અણ્’ પ્રત્યય કરવામાં આવ્યો, જેનાથી ‘ધાર્તરાષ્ટ્રાઃ’ એવું રૂપ બન્યું. અહીં છઠ્ઠી વિભક્તિના પ્રયોગની જરૂર હોવાથી છઠ્ઠીમાં – ‘ધાર્તરાષ્ટ્રાણામ્’ એવો પ્રયોગ કર્યો છે.

૨. દુર્યોધનના પક્ષમાં અગિયાર અક્ષૌહિણી સેના હોવાનો સંભવ જ નહોતો; પરંતુ જ્યારે પાંડવો વનવાસ માટે ગયા, ત્યારે દુર્યોધને ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરની રાજ્ય કરવાની નીતિ સ્વીકારી. જેવી રીતે યુધિષ્ઠિર પોતાનું કર્તવ્ય સમજીને પ્રજાને સુખી કરવા માટે ધર્મ અને ન્યાયપૂર્વક રાજ્ય કરતા હતા, એવી જ રીતે દુર્યોધને પણ પોતાનું રાજ્ય સ્થાપિત કરવા માટે અને પોતાનો પ્રભાવ જમાવવા માટે પ્રજા સાથે યુધિષ્ઠિરના જેવો વર્તવા કર્યો. તેર વરસ સુધી પ્રજા સાથે સારો વર્તવા કરવાથી યુદ્ધને સમયે ઘણી સેના એકત્રિત થઈ, જે પહેલાં પાંડવોના પક્ષમાં હતી. અને પાંડવોને ચાહતી હતી. આ રીતે નવ અક્ષૌહિણી સેના તો પ્રજાની સાથે સારા વર્તવાના પ્રભાવથી દુર્યોધનના પક્ષમાં થઈ ગઈ, અને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની એક અક્ષૌહિણી નારાયણી સેનાને તથા મદ્રરાજ શલ્યની એક અક્ષૌહિણી સેનાને દુર્યોધને ચાલાકીથી પોતાના પક્ષમાં લાવી દીધી, જે પાંડવોના પક્ષમાં હતી. આથી દુર્યોધનના પક્ષમાં અગિયાર અક્ષૌહિણી સેના અને પાંડવોના પક્ષમાં સાત અક્ષૌહિણી સેના હતી.

૩. સૂન બીચ દસકંધર દેખા । આવા નિકટ જતી કેં વેષા ।

જાકેં ડર સુર-અસુર ડેરાહીં । નિસિ ન નીંદ દિન અન્ન ન ખાહીં ॥

સો દસસીસ સ્વાન કી નાઈ । ઈત ઉત ચિતઈ ચલા ભડિહાઈ ।

ઈમિ કુપંથ પગ દેત ખગેસા । રહ ન તેજ તન બુધિ બલ લેસા ॥ (માનસ ૩/૨૮/૪-૫)

સંબંધ : ધૃતરાષ્ટ્રે પહેલા શ્લોકમાં પોતાના અને પાંડુના પુત્રો અંગે પ્રશ્ન કર્યો હતો. એનો ઉત્તર સંજયે બીજા શ્લોકથી ઓગણીસમા શ્લોક સુધી આપી દીધો. હવે ભગવદ્ગીતાના પ્રાકટ્યના પ્રસંગનો સંજય આગળના શ્લોકથી આરંભ કરે છે.

અથ વ્યવસ્થિતાન્દૃષ્ટ્વા ધાર્તરાષ્ટ્રાન્કપિધ્વજઃ ।
 પ્રવૃત્તે શસ્ત્રસમ્પાતે ધનુરુદ્ધમ્ય પાણ્ડવઃ ॥ ૨૦ ॥
 હૃષીકેશં તદા વાક્યમિદમાહ મહીપતે ।

મહીપતે	= હે રાજન!	કરવાવાળા	ધનુઃ	= (પોતાનું) ગાંડીવ
અથ	= હવે	રાજાઓ અને		ધનુષ્ય
શસ્ત્રસમ્પાતે	= શસ્ત્રો	તેમના સાથીઓને	ઉદ્ધમ્ય	= ઉઠાવી લીધું
	ચલાવવાની	વ્યવસ્થિતાન્		અને
પ્રવૃત્તે	= તૈયારી થઈ રહી	સામે ઊભેલા	હૃષીકેશમ્	= અંતર્યામી ભગવાન
	હતી	દૃષ્ટ્વા		શ્રીકૃષ્ણને
તદા	= તે સમયે	કપિધ્વજઃ	ઈદમ્	= આ
ધાર્તરાષ્ટ્રાન્	= અન્યાયપૂર્વક	પાણ્ડવઃ	વાક્યમ્	= વચન
	રાજ્યને ધારણ	અર્જુને	આહ	= બોલ્યા.

ટીકા — ‘અથ’ — આ પદનું તાત્પર્ય એ છે કે હવે સંજય ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનના સંવાદરૂપ ‘ભગવદ્ગીતા’નો આરંભ કરે છે. અઢારમા અધ્યાયના ચુંમોતેરમા શ્લોકમાં આવેલા ‘ઈતિ’ પદથી આ સંવાદ પૂરો થાય છે. એવી જ રીતે ભગવદ્ગીતાના ઉપદેશનો આરંભ એના બીજા અધ્યાયના અગિયારમા શ્લોકથી થાય છે અને અઢારમા અધ્યાયના છાસઠમા શ્લોકમાં આ ઉપદેશ પૂરો થાય છે.

‘પ્રવૃત્તે શસ્ત્રસંપાતે’ — જોકે પિતામહ ભીષ્મે યુદ્ધના આરંભની ઘોષણા કરવા માટે શંખ વગાડ્યો ન હતો, પરંતુ કેવળ દુર્યોધનને ખુશ કરવા માટે જ શંખ વગાડ્યો હતો, તેમ છતાં કૌરવો અને પાંડવોની સેનાએ એને યુદ્ધના આરંભની ઘોષણા જ માની લીધી અને પોતપોતાનાં અસ્ત્રશસ્ત્ર હાથમાં ઉઠાવીને તૈયાર થઈ ગયા. આ રીતે સેનાએ શસ્ત્રો ઉઠાવેલાં જોઈને વીરતામાં આવી જઈને અર્જુને પણ પોતાનું ગાંડીવ ધનુષ્ય હાથમાં ઉઠાવી લીધું.

‘વ્યવસ્થિતાન્ ધાર્તરાષ્ટ્રાન્ દૃષ્ટ્વા’ — આ પદોથી સંજયનું કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જ્યારે આપના પુત્ર દુર્યોધને પાંડવોની સેનાને જોઈ, ત્યારે તે દોડતો દોડતો દ્રોણાચાર્ય પાસે ગયો. પરંતુ જ્યારે અર્જુને કૌરવોની સેનાને જોઈ, ત્યારે એનો હાથ સીધો ગાંડીવ ધનુષ્ય ઉપર જ ગયો — ‘ધનુરુદ્ધમ્ય.’ આથી જણાઈ આવે છે કે દુર્યોધનના

અંતરમાં ભય છે અને અર્જુનના હૈયામાં નિર્ભયતા છે, ઉત્સાહ છે તથા વીરતા છે.

‘કપિધ્વજઃ’ — અર્જુનને માટે ‘કપિધ્વજ’ વિશેષણ વાપરીને સંજય ધૃતરાષ્ટ્રને અર્જુનના રથની ધજા ઉપર બિરાજેલા હનુમાનજીનું સ્મરણ કરાવે છે. જ્યારે પાંડવો વનમાં રહેતા હતા, ત્યારે એક દિવસ વાયુદેવે અકસ્માત્ એક દિવ્ય હજાર પાંખડીઓવાળું કમળ લાવી દ્રૌપદી આગળ નાખ્યું. એને જોઈને દ્રૌપદી બહુ જ પ્રસન્ન થઈ ગયાં અને તેમણે ભીમસેનને કહ્યું કે, ‘હે પરાક્રમીઓમાં શ્રેષ્ઠ! આપ આવાં ઘણાં કમળો લાવી આપો.’ દ્રૌપદીની ઈચ્છા પૂર્ણ કરવા માટે ભીમસેન ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા. જ્યારે તેઓ કદલીવનમાં પહોંચ્યા, ત્યારે ત્યાં એમને હનુમાનજીનો મેળાપ થઈ ગયો. એ બન્નેયની આપસમાં કેટલીયે વાતો થઈ. છેવટે હનુમાનજીએ ભીમસેનને વરદાન માગવા આગ્રહ કર્યો ત્યારે ભીમસેને કહ્યું કે, ‘મારા ઉપર આપની કૃપા કાયમ રહે.’ એના જવાબમાં હનુમાનજીએ કહ્યું કે, ‘હે વાયુપુત્ર! જ્યારે તમે બાણ અને શક્તિના આઘાતથી વ્યાકુળ બનેલી દુશ્મનોની સેનામાં પેસી જઈને સિંહગર્જના કરશો, તે વખતે હું મારી ગર્જનાથી એ સિંહગર્જનાને વધારીને ઘણી મોટી બનાવી દઈશ. એ ઉપરાંત હું અર્જુનના રથની ધજા ઉપર બેસીને એવી ભયંકર ગર્જના કર્યા કરીશ, જે શત્રુઓના પ્રાણોનું હરણ કરનારી બનશે અને જેથી

તમે તમારા શત્રુઓને સુગમતાથી મારી શકશો.^૧ આવી રીતે જેમના રથની ધજા ઉપર હનુમાનજી બિરાજેલા છે, તેમનો વિજય નિશ્ચિત છે.

‘પાણ્ડવઃ’ — ધૃતરાષ્ટ્રે પોતાના પ્રશ્નમાં ‘પાણ્ડવઃ’ પદનો પ્રયોગ કર્યો હતો. એટલે સંજય ધૃતરાષ્ટ્રને પાંડવોની યાદ અપાવવા માટે વારંવાર (અ. ૧/૧૪માં અને અહીં) ‘પાણ્ડવઃ’ શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે.

‘હષિકેશં તદા વાક્યમિદમાહ મહીપતે’ — પાંડવોની સેનાને જોઈને દુર્યોધન તો ગુરુ દ્રોણાચાર્ય પાસે જઈને ચાલાકીથી ભરેલાં વચનો બોલે છે; પરંતુ અર્જુન કૌરવોની સેનાને જોઈને જે જગદ્ગુરુ છે, અંતર્યામી છે, મનબુદ્ધિ વગેરેના પ્રેરક છે — એવા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને શૂરવીરતા, ઉત્સાહ અને પોતાના કર્તવ્યથી ભરેલાં (આગળ કહેવાશે તે) વચનો બોલે છે.

— ■ —
અર્જુન ઉવાચ

સેનાયોરુભયોર્મધ્યે રથં સ્થાપય મેડચ્યુત ॥ ૨૧ ॥
યાવદેતાન્નિરીક્ષેહં યોદ્ધુકામાનવસ્થિતાન્ ।
કૈર્મયા સહ યોદ્ધવ્યમસ્મિન્-રણસમુદ્યમે ॥ ૨૨ ॥

અર્જુન બોલ્યા —

અચ્યુત	= હે અચ્યુત!	યાવત્	= જ્યાં સુધીમાં		ન લઉં; (કે)
ઉભયોઃ	= બન્ને	અહમ્	= હું (યુદ્ધક્ષેત્રમાં)	અસ્મિન્	= આ
સેનયોઃ	= સેનાઓની	અવસ્થિતાન્	= ઊભા રહેલા	રણસમુદ્યમે	= યુદ્ધની પ્રવૃત્તિમાં
મધ્યે	= મધ્યમાં	એતાન્	= આ (વિપક્ષી)	મયા	= મારે
મે	= મારા	યોદ્ધુકામાન્	= યુદ્ધની અભિલાષા	કૈઃ	= કોની કોની
રથમ્	= રથને		રાખનારા	સહ	= સાથે
	(આપ ત્યાં સુધી)		યોદ્ધાઓને	યોદ્ધવ્યમ્	= યુદ્ધ કરવું યોગ્ય છે.
સ્થાપય	= ઊભો રાખો	નિરીક્ષે	= સારી પેઠે જોઈ		

ટીકા — ‘અચ્યુત સેનાયોરુભયોર્મધ્યે રથં સ્થાપય’ — બન્ને સેનાઓ જ્યાં યુદ્ધ કરવાને માટે એકબીજાની સામે ઊભી હતી, ત્યાં એ બન્ને સેનાઓની વચ્ચે એટલું અંતર હતું, જેથી એક સેના બીજી સેના ઉપર બાણ વગેરે મારી શકે. એ બન્ને સેનાઓનો મધ્યભાગ બંને બાજુથી મધ્યમાં હતો — (૧) સેનાઓ જેટલી પહોળી ઊભી હતી, તે પહોળાઈનો મધ્યભાગ અને (૨) બન્ને સેનાઓનો મધ્યભાગ, જ્યાંથી કૌરવસેના જેટલી દૂર ઊભી હતી, તેટલી જ દૂર પાંડવસેના ઊભી હતી. એવા મધ્યભાગમાં રથ ઊભો રાખવા માટે અર્જુન ભગવાનને કહે છે, જ્યાંથી બન્ને સેનાઓને સહેલાઈથી જોઈ શકાય.

‘સેનાયોરુભયોર્મધ્યે’ પદ ગીતામાં ત્રણ વાર આવ્યું છે — અહીં (અ. ૧/૨૧માં), આ જ અધ્યાયના ચોવીસમા શ્લોકમાં અને બીજા અધ્યાયના દસમા શ્લોકમાં. ત્રણ વાર આવવાનું તાત્પર્ય એ છે કે પહેલાં અર્જુન બહાદુરીથી પોતાનો રથ બન્ને સેનાઓની મધ્યમાં ઊભો રાખવાની આજ્ઞા આપે

છે (અ. ૧/૨૧), પછી ભગવાન બન્ને સેનાઓની વચ્ચે રથ ઊભો રાખીને કુરુવંશીઓને જોવાને માટે કહે છે (અ. ૧/૨૪) અને અંતે તેઓ બન્ને સેનાઓની વચ્ચે જ વિષાદમગ્ન અર્જુનને ગીતાનો ઉપદેશ આપે છે (અ. ૨/૧૦). આ રીતે પહેલાં અર્જુનમાં બહાદુરી હતી, વચ્ચે કુટુંબીઓને જોઈને મોહને કારણે એમની યુદ્ધથી ઉદાસીનતા થઈ ગઈ અને અંતમાં એમને ભગવાન દ્વારા ગીતાનો મહાન ઉપદેશ મળ્યો, જેથી એમનો મોહ દૂર થઈ ગયો. આનાથી એ ભાવ નીકળે છે કે મનુષ્ય જ્યાં ક્યાંય અને જે કોઈ પરિસ્થિતિમાં સ્થિત હોય, ત્યાં જ રહીને તે પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિનો સદુપયોગ કરીને નિષ્કામ બની શકે છે અને ત્યાં એને પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. કારણ કે પરમાત્મા બધી જ પરિસ્થિતિઓમાં હંમેશાં એકરૂપે રહે છે.

‘યાવદેતાન્નિરીક્ષેહં... રણસમુદ્યમે’ — બે સેનાઓની વચ્ચે રથ ક્યાં સુધી ઊભો રાખે? એ અંગે અર્જુન કહે છે

૧. તદાહં બૃહદિધ્યામિ સ્વરવેણ રવં તવ । વિજયસ્ય ધ્વજસ્થશ્ચ નાદાન્ મોક્ષ્યામિ દારુણાન્ ॥
શત્રૂણાં યે પ્રાણહરાઃ સુખં યેન હનિષ્યથ । (મહાભારત, વન. ૧૫૧/૧૭-૧૮)

કે યુદ્ધની ઈચ્છાને લઈને કૌરવસેનામાં આવેલા સેનાસહિત જેટલા રાજાઓ ઊભેલા છે, એ બધાને જ્યાં સુધી હું જોઈ ના લઉં, ત્યાં સુધી આપ રથને ત્યાં જ ઊભો રાખો. આ યુદ્ધના ઉદ્યોગમાં મારે કોની કોની સાથે યુદ્ધ કરવાનું છે, એમાં કોણ મારાથી વધારે બળવાળા છે, એમાં કોણ મારા જેટલા બળવાળા છે, કોણ મારાથી ઓછા બળવાળા છે ? એ બધાને

હું જરા જોઈ લઉં.

અહીં ‘યોદ્ધકામાન્’ પદથી અર્જુન કહી રહ્યા છે કે અમે તો સંધિની વાત જ વિચારી હતી, પણ એમણે સંધિની વાત સ્વીકારી નહીં; કેમકે એમના મનમાં યુદ્ધ કરવાની વધારે ઈચ્છા છે, એટલે એમને હું જોઉં કે કેટલું બળ લઈને તેઓ યુદ્ધ કરવાની ઈચ્છા રાખે છે.

યોત્સ્યમાનાનવેક્ષેડહં ય એતેડત્ર સમાગતાઃ ।

ધાર્તરાષ્ટ્રસ્ય દુર્બુદ્ધેર્યુદ્ધે પ્રિયચિકીર્ષવઃ ॥ ૨૩॥

દુર્બુદ્ધેઃ	= દુર્બુદ્ધિ	યે	= જે	યોત્સ્યમાનાન્	= યુદ્ધ કરવા ઉતાવળા થયેલા (આ બધાને)
ધાર્તરાષ્ટ્રસ્ય	= દુર્યોધનનું	એતે	= આ રાજાઓ	અહમ્	= હું
યુદ્ધે	= યુદ્ધમાં	અત્ર	= આ સૈન્યમાં	અવેક્ષે	= જોઈ લઉં.
પ્રિયચિકીર્ષવઃ	= હિત ઈચ્છનારા	સમાગતાઃ	= આવ્યા છે,		

ટીકા - ‘ધાર્તરાષ્ટ્રસ્ય^૧દુર્બુદ્ધેર્યુદ્ધે પ્રિયચિકીર્ષવઃ’- અહીં દુર્યોધનને દુષ્ટબુદ્ધિવાળો કહીને અર્જુન એમ બતાવવા માગે છે કે આ દુર્યોધને અમારો નાશ કરવા માટે આજ સુધી અનેક પ્રકારનાં ષડ્યંત્રો રચ્યાં છે. અમને અપમાનિત કરવા અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ કરી છે. નિયમ પ્રમાણે અને ન્યાયની રીતે અમે અરધા રાજ્યના અધિકારી છીએ, પણ એનેય એ હડપ કરી જવા માગે છે અને આપવા માગતો નથી. એવી તો એની દુષ્ટબુદ્ધિ છે; અને અહીં આવેલા રાજાઓ એનું યુદ્ધમાં પ્રિય કરવા માગે છે! વાસ્તવમાં તો મિત્રોનું એ કર્તવ્ય છે કે તેઓ એવું કામ કરે, એવી વાત બતાવે, જેથી પોતાના મિત્રનું આ લોકમાં અને પરલોકમાં ભલું થાય. પરંતુ આ રાજાઓ દુર્યોધનની દુષ્ટબુદ્ધિને શુદ્ધ નહિ કરતાં ઊલટી એને વધારવા માગે છે અને દુર્યોધનને યુદ્ધ કરાવીને, યુદ્ધમાં એને મદદ કરીને એનું પતન જ કરવા માગે છે. તાત્પર્ય એ છે

કે દુર્યોધનનું ભલું કઈ વાતમાં છે; એને કઈ રીતે રાજ્ય પણ મળશે અને એનો પરલોક પણ કઈ રીતે સુધરશે - આ વાતોનો તેઓ વિચાર જ નથી કરી રહ્યા. જો આ રાજાઓ એને એવી સલાહ આપત, કે ભાઈ! ઓછામાં ઓછું અરધું રાજ્ય તમે રાખો અને પાંડવોનું અરધું રાજ્ય પાંડવોને આપી દો તો એનાથી દુર્યોધનનું અરધું રાજ્ય પણ રહેત અને એનો પરલોક પણ સુધરત.

‘યોત્સ્યમાનાનવેક્ષેડહં ય એતેડત્ર સમાગતાઃ’ - આ યુદ્ધને માટે ઉતાવળા થનારાઓને જરા જોઈ તો લઉં! એમણે અધર્મનો અને અન્યાયનો પક્ષ લીધો છે, એટલે એ અમારી સામે ટકી નહિ શકે, નાશ પામશે.

‘યોત્સ્યમાનાન્’ - કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે એમના મનમાં યુદ્ધની તડપ વધારે આવી રહી છે, એટલે જોઉં તો ખરો કે એ છે કોણ?

સંબંધ : અર્જુનના આમ કહેવાથી ભગવાને શું કર્યું - એને સંજય આગળના બે શ્લોકોમાં કહે છે.

સંજય ઉવાચ

એવમુક્તો હૃષીકેશો ગુડાકેશેન ભારત ।

સેનયોરુભયોર્મધ્યે સ્થાપયિત્વા રથોત્તમમ્ ॥ ૨૪॥

ભીષ્મદ્રોણપ્રમુખતઃ સર્વેષાં ચ મહીક્ષિતામ્ ।

ઉવાચ પાર્થ પશ્યૈતાન્સમવેતાન્કુરુનિતિ ॥ ૨૫॥

૧. ‘ધાર્તરાષ્ટ્ર’ પદના બે અર્થ થાય છે - (૧) ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર અથવા સંબંધી (૨) અન્યાયપૂર્વક રાષ્ટ્ર (રાજ્ય)ને ધારણ કરનારા. અહીં ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર - દુર્યોધનને માટે જ ‘ધાર્તરાષ્ટ્રસ્ય’ પદ આવ્યું છે.

સંજય બોલ્યા—

ભારત	= હે ભરતવંશી રાજન્!	સેનયો:	= સેનાઓની	રથોત્તમમ્	= ઉત્તમ રથને
ગુડાકેશેન	= નિદ્રાવિજયી અર્જુન દ્વારા	મધ્યે	= મધ્યમાં	સ્થાપયિત્વા	= ઊભો રાખીને
એવમ્	= આ પ્રકારે	ભીષ્મદ્રોણપ્રમુખત:	= પિતામહ ભીષ્મ અને દ્રોણાચાર્યની સામે	ઈતિ	= આ પ્રમાણે
ઉક્ત:	= કહેવાથી	ય	= તથા	ઉવાચ	= કહ્યું, કે
હૃષીકેશ:	= અંતર્યામી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે	સર્વેષામ્	= સમસ્ત	પાર્થ	= “હે પાર્થ!
ઉભયો:	= બન્ને	મહીક્ષિતામ્	= રાજાઓની સામે	એતાન્	= આ
				સમવેતાન્	= એકઠા થયેલા
				કુરુન્	= કૌરવોને
				પશ્ય	= જો.”

ટીકા — ‘ગુડાકેશેન’ — ‘ગુડાકેશ’ શબ્દના બે અર્થ થાય છે — (૧) ‘ગુડા’ ગોળાકારને કહે છે અને ‘કેશ’ વાળને કહે છે. જેના માથાના વાળ ગોળાકાર અર્થાત્ વાંકડિયા છે, એનું નામ ‘ગુડાકેશ’ છે. (૨) ‘ગુડાકા’ નિદ્રાને કહે છે અને ‘ઈશ’ સ્વામીને કહે છે. જે નિદ્રાનો સ્વામી છે અર્થાત્ નિદ્રા લે, ચાહે ન લે — એવો જેનો નિદ્રા ઉપર અધિકાર છે, એનું નામ ‘ગુડાકેશ’ છે. અર્જુનના વાળ વાંકડિયા હતા અને નિદ્રા ઉપર તેમનો કાબૂ હતો; આથી તેમને ‘ગુડાકેશ’ કહ્યા છે.

‘એવમુક્ત:’ — જે નિદ્રા-આળસના સુખનો ગુલામ બનતો નથી અને વિષયભોગોનો દાસ બનતો નથી, કેવળ ભગવાનનો જ દાસ (ભક્ત) હોય છે, એ ભક્તની વાત ભગવાન સાંભળે છે; માત્ર સાંભળતા જ નથી, એની આજ્ઞાનું પાલન પણ કરે છે. આથી પોતાના મિત્ર ભક્ત અર્જુને આજ્ઞા આપી એટલે અંતર્યામી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે બન્ને સેનાઓની વચ્ચેમાં અર્જુનનો રથ ઊભો રાખ્યો.

‘હૃષીકેશ:’ — ઈન્દ્રિયોને ‘હૃષીક’ કહે છે. જે ઈન્દ્રિયોના ઈશ અર્થાત્ સ્વામી છે, તેમને ઋષિકેશ કહે છે. પહેલાં એકવીસમાં શ્લોકમાં અને અહીં ‘હૃષીકેશ’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જે મન, બુદ્ધિ, ઈન્દ્રિયો વગેરે બધાના પ્રેરક છે અને બધાને આજ્ઞા આપનારા છે, એ જ અંતર્યામી ભગવાન અહીં અર્જુનની આજ્ઞાનું પાલન કરનારા બની ગયા છે. આ એમની અર્જુન ઉપર કેટલી મોટી કૃપા છે!

‘સેનયોરુભયોર્મધ્યે સ્થાપયિત્વા રથોત્તમમ્’ — બંને સેનાઓની વચ્ચેમાં જ્યાં ખાલી જગ્યા હતી, ત્યાં ભગવાને અર્જુનના શ્રેષ્ઠ રથને ઊભો કરી દીધો.

‘ભીષ્મદ્રોણપ્રમુખત: સર્વેષાં ચ મહીક્ષિતામ્’ — તે રથને પણ ભગવાને અદ્ભુત ચતુરાઈથી એવી જગ્યાએ ઊભો રાખ્યો, કે જ્યાંથી અર્જુનને કૌટુંબિક સંબંધવાળા પિતામહ ભીષ્મ, વિદ્યાના સંબંધવાળા આચાર્ય દ્રોણ અને કૌરવસેનાના મુખ્ય મુખ્ય રાજાઓ સામે દેખાઈ શકે.

‘ઉવાચ પાર્થ પશ્યૈતાન્સમવેતાન્કુરુનિતિ’ — ‘કુરુ’ પદમાં ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો અને પાંડુના પુત્રો — એ બંને સમાઈ જાય છે; કેમકે એ બંનેય કુરુવંશના છે. ‘યુદ્ધને માટે એકઠા થયેલા આ કુરુના વંશજોને જો’ — એવું કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે કુરુવંશીઓને જોઈને અર્જુનના મનમાં એ ભાવ પેદા થઈ જાય કે અમે બધા એક જ છીએ ને! આ પક્ષના હોય કે પેલા પક્ષના હોય; ભલા હોય ચાહે બૂરા હોય; સદાચારી હોય, ચાહે દુરાચારી હોય; પણ બધા છે તો આપણાં જ કુટુંબીઓ. આ કારણે અર્જુનના મનમાં છુપાયેલો કુટુંબની મમતાવાળો મોહ જાગ્રત થઈ જાય અને મોહ જાગ્રત થવાથી અર્જુન જિજ્ઞાસુ બની જાય, જેથી અર્જુનને નિમિત્ત બનાવીને ભાવિ કળિયુગના જીવોના કલ્યાણ માટે ગીતાનો મહાન ઉપદેશ આપી શકાય — એ ભાવથી ભગવાને અહીં ‘પશ્યૈતાન્ સમવેતાન્ કુરુન્’ કહ્યું છે. નહિતર ભગવાન ‘પશ્યૈતાન્ ધાર્તરાષ્ટ્રાન્ સમાનિતિ’ — એમ પણ કહી શકત. પરંતુ એવું કહેવાથી અર્જુનના મનમાં યુદ્ધ કરવાનો જુસ્સો આવી જાત, જેથી ગીતાના પ્રાકટ્યનો અવસર જ ન આવત! અને અર્જુનના મનમાં છુપાયેલો કૌટુંબિક મોહ પણ દૂર ન થાત, જેને દૂર કરવાની ભગવાન પોતાની જવાબદારી માને છે. જેવી રીતે કોઈ ગૂમડું થાય તો વૈદ્ય પહેલાં એને પકવવાની ચેષ્ટા કરે છે અને જ્યારે એ પાકી જાય, ત્યારે એમાં ચીરો કરીને સાફ કરી દે છે, તેવી જ રીતે ભગવાન ભક્તના મનમાં છુપાયેલા મોહને પ્રથમ જાગ્રત કરીને પછી એને દૂર કરે છે. અહીં પણ ભગવાન અર્જુનના મનમાં છુપાયેલા મોહને ‘કુરુન્ પશ્ય’ કહીને જાગ્રત કરી રહ્યા છે, જેનો આગળ ઉપદેશ આપીને નાશ કરી નાખશે.

અર્જુને કહ્યું હતું કે, ‘એમને હું જોઈ લઉં’ — ‘નિરીક્ષે’ (અ. ૧/૨૨), ‘અવેક્ષે’ (અ. ૧/૨૩); આથી અહીં ભગવાને ‘પશ્ય’ (‘તું જોઈ લે’) — એમ કહેવાની જરૂર જ ન હતી. ભગવાને તો ફક્ત રથ ઊભો રાખવાનો હતો. પરંતુ ભગવાને રથ ઊભો રાખીને અર્જુનના મોહને જાગ્રત કરવા માટે જ

‘કુરુન્ પશ્ય’ (આ કુરુના વંશજોને જો) — એમ કહ્યું છે.

કૌટુંબિક સ્નેહ અને ભગવત્પ્રેમ — એ બેમાં ઘણો ફેર છે. કુટુંબમાં મમતાવાળો સ્નેહ થઈ જાય છે, ત્યારે કુટુંબના અવગુણો તરફ નજર જતી જ નથી; પરંતુ ‘આ મારા છે’ — એવો ભાવ રહે છે. એવી જ રીતે ભગવાનનો ભક્તમાં ખાસ સ્નેહ થઈ જાય છે, ત્યારે ભક્તના અવગુણો તરફ ભગવાનની નજર જતી જ નથી. પરંતુ ‘આ મારો જ છે’ — એવો ભાવ રહે છે. કૌટુંબિક સ્નેહમાં ક્રિયા તથા પદાર્થ (શરીર

વગેરે)નું અને ભગવત્પ્રેમમાં ભાવનું પ્રાધાન્ય રહે છે. કૌટુંબિક સ્નેહમાં મૂઢતા (મોહ)નું અને ભગવત્પ્રેમમાં આત્મીયતાનું પ્રાધાન્ય રહે છે. કૌટુંબિક સ્નેહમાં અંધારું અને ભગવત્પ્રેમમાં પ્રકાશ રહે છે. કૌટુંબિક સ્નેહમાં મનુષ્ય કર્તવ્યચ્યુત થઈ જાય છે અને ભગવત્પ્રેમમાં તલ્લીનતાને કારણે કર્તવ્યના પાલનનું વિસ્મરણ તો થઈ શકે છે, પરંતુ ભક્ત કદીય કર્તવ્યચ્યુત નથી થતો. કૌટુંબિક સ્નેહમાં કુટુંબીઓનું અને ભગવત્પ્રેમમાં ભગવાનનું પ્રાધાન્ય હોય છે.

સંબંધ : અગાઉના શ્લોકમાં ભગવાને અર્જુનને કુરુવંશીઓને જોવાને કહ્યું. એ પછી શું થયું — એનું વર્ણન સંજય આગળના શ્લોકોમાં કરે છે.

તત્રાપશ્યત્સ્થિતાન્પાર્થઃ પિતૃનથ પિતામહાન્ ।
આચાર્યાન્માતુલાન્ભ્રાતૃન્પુત્રાન્પૌત્રાન્સખીંસ્તથા ॥ ૨૬ ॥
શ્વશુરાન્સુહૃદશ્ચૈવ સેનયોરુભયોરપિ ।

અથ	= ત્યાર પછી	પિતૃન્	= પિતાઓને	તથા	= તેમજ
પાર્થઃ	= પૃથાપુત્ર અર્જુને	પિતામહાન્	= પિતામહોને,	સખીન્	= મિત્રોને,
તત્ર	= ત્યાં	આચાર્યાન્	= ગુરુઓને,	શ્વશુરાન્	= સસરાઓને
ઉભયોઃ	= બન્ને	માતુલાન્	= મામાઓને,	થ	= અને
એવ	= જ	ભ્રાતૃન્	= ભાઈઓને,	સુહૃદઃ	= સુહૃદોને
સેનયોઃ	= સેનાઓમાં	પુત્રાન્	= પુત્રોને,	અપિ	= પણ
સ્થિતાન્	= રહેલા	પૌત્રાન્	= પૌત્રોને,	અપશ્યત્	= જોયા.

ટીકા — ‘તત્રાપશ્યત્..... સેનયોરુભયોરપિ’ — જ્યારે ભગવાને અર્જુનને કહ્યું કે આ રણભૂમિમાં એકઠા થયેલા કુરુવંશીઓને જો, ત્યારે અર્જુનની દષ્ટિ બન્ને સેનાઓમાં ઊભેલા પોતાનાં કુટુંબીઓ ઉપર ગઈ. એમણે જોયું કે એ સેનાઓમાં યુદ્ધ માટે પોતપોતાના સ્થાન ઉપર ભૂરિશ્રવા વગેરે પિતાજીના ભાઈ ઊભા છે, જે મારે માટે પિતા સમાન છે. ભીષ્મ, સોમદત્ત વગેરે પિતામહ ઊભા છે. દ્રોણ, કૃપ વગેરે આચાર્યો (વિદ્યા ભણાવનારા અને કુલગુરુ) ઊભા છે. પુરુજિત, કુંતિભોજ,

શલ્ય, શકુનિ વગેરે મામાઓ ઊભા છે. ભીમ, દુર્યોધન વગેરે ભાઈઓ ઊભા છે. અભિમન્યુ, ઘટોત્કચ, લક્ષ્મણ (દુર્યોધનનો પુત્ર) વગેરે મારા અને મારા ભાઈઓના પુત્રો ઊભા છે. લક્ષ્મણ વગેરેના પુત્રો ઊભા છે, જેઓ મારા પૌત્રો છે, દુર્યોધનના અશ્વત્થામા વગેરે મિત્રો ઊભા છે અને એવી જ રીતે પોતાના પક્ષના મિત્રો પણ ઊભા છે. દ્રુપદ, શૈબ્ય વગેરે સસરાઓ ઊભા છે. કોઈ પણ કારણ વગર પોતપોતાના પક્ષનું ભલું ઈચ્છનારા સાત્યકિ, કૃતવર્મા વગેરે સુહૃદો પણ ઊભા છે.

સંબંધ : પોતાનાં બધાં કુટુંબીઓને જોયા પછી અર્જુને શું કર્યું — એને આગળના ચાર શ્લોકોમાં કહે છે.

તાન્સમીક્ષ્ય સ કૌન્તેયઃ સર્વાન્બન્ધૂનવસ્થિતાન્ ॥ ૨૭ ॥
કૃપયા પર્યાવિષ્ટો વિષીદન્નિદમબ્રવીત્ ।

અવસ્થિતાન્	= પોતપોતાની જગા ઉપર સ્થિત	સમીક્ષ્ય	= જોઈને	કૃપયા	= કરુણાથી
તાન્	= તે	સઃ	= તે	આવિષ્ટઃ	= ઘેરાઈને
સર્વાન્	= સઘળા	કૌન્તેયઃ	= કુંતીપુત્ર અર્જુન	વિષીદન્	= વિષાદ કરતાં
બન્ધૂન્	= બાંધવોને	પર્યા	= અત્યંત	ઈદમ્	= આ (વચનો)
				અબ્રવીત્	= બોલ્યા.

ટીકા - ‘તાન્ સર્વાન્બન્ધૂનવસ્થિતાન્ સમીક્ષ્ય’ - અગાઉના શ્લોકોમાં કહ્યા મુજબ અર્જુને જેઓને જોયા છે, તેઓના ઉપરાંત અર્જુને બાહ્યલીક વગેરે પ્રપિતામહ; ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, શિખંડી, સુરથ વગેરે સાળાઓ; જયદ્રથ વગેરે બનેલી તથા બીજા કેટલાય સંબંધીઓને બન્ને સેનાઓમાં ઊભેલા જોયા.

‘સ કૌન્તેયઃ કૃપયા પરયાવિષ્ટઃ’ - આ પદોમાં ‘સ કૌન્તેયઃ’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે - માતા કુંતીએ જેમને યુદ્ધ કરવા માટે સંદેશો મોકલ્યો હતો અને જેમણે શૂરાતનમાં આવી જઈને, ‘મારી સામે હાથ ઉગામનારા કોણ છે?’ એવું કહેનારો અને જેણે મુખ્ય - મુખ્ય યોદ્ધાઓને જોવા માટે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને બંને સેનાઓ વચ્ચે પોતાનો રથ ઊભો રાખવાની આજ્ઞા કરી હતી, એ જ કુંતીપુત્ર અર્જુન અત્યંત કાયરતાવાળા બની જાય છે!

બંને સેનાઓમાં પરિવારના અને વિદ્યાના સંબંધીઓ-જ-સંબંધીઓ જોવાથી અર્જુનના મનમાં એ વિચાર આવ્યો કે, ‘યુદ્ધમાં આ પક્ષના લોકો મરે કે પેલા પક્ષના લોકો મરે, નુકસાન તો અમારું જ થશે, કુળ તો અમારું જ નાશ પામશે, સંબંધીઓ તો અમારા જ હણાશે! આવો વિચાર આવવાથી અર્જુનની યુદ્ધની ઈચ્છા તો નષ્ટ થઈ ગઈ અને હૈયામાં કાયરતા આવી ગઈ. એ કાયરતાને ભગવાને આગળ (અ. ૨/૨-૩)માં ‘કશ્મલમ્’ તથા ‘હૃદયદૌર્બલ્યમ્’ કહી છે અને અર્જુને (અ. ૨/૭માં) ‘કાર્પણ્યદોષોપહતસ્વભાવઃ’ કહીને

એનો સ્વીકાર પણ કર્યો છે.

અર્જુન કાયરતાને વશ બન્યો છે - ‘કૃપયાવિષ્ટઃ’ આથી સિદ્ધ થાય છે કે આ કાયરતા પહેલાં ન હતી, પરંતુ હમણાં આવી છે. આથી એ આગંતુક દોષ છે. આગંતુક હોવાથી એ કાયરતા ટકશે નહિ, પરંતુ શૂરવીરતા અર્જુનમાં સ્વાભાવિક છે; આથી એ તો રહેશે જ.

અત્યંત કાયરતા કોને કહેવાય? કોઈ કારણ વિના નિંદા, તિરસ્કાર અને અપમાન કરનારા, દુઃખ આપનારા, વેરભાવ રાખનારા, નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરનારા દુર્યોધન, દુઃશાસન, શકુનિ વગેરે પોતાની સામે યુદ્ધ કરવા માટે ઊભેલા જોઈને પણ એમને મારવાનો વિચાર ન થવો, એમના નાશ માટે પ્રવૃત્તિ ન કરવી - એ અત્યંત કાયરતારૂપ દોષ છે. અહીં અર્જુનને કાયરતારૂપી દોષે એવા ઘેરી લીધા છે કે જે અર્જુન વગેરેનું અનિષ્ટ ઈચ્છનારા અને વખતોવખત અનિષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન કરનારા છે, એ અધર્મીઓ-પાપીઓ ઉપર પણ અર્જુનને દયા આવી રહી છે. (ગીતા અ. ૧/૩૫, ૪૬) અને એ ક્ષત્રિયના કર્તવ્યરૂપી પોતાના ધર્મથી વંચિત થઈ રહ્યા છે.

‘વિષીદન્નિદમબ્રવીત્’ - યુદ્ધને પરિણામે કુટુંબની, કુળની અને દેશની કેવી હાલત થશે - એના વિચારથી અર્જુન ઘણા જ દુઃખી થઈ રહ્યા છે અને એ અવસ્થામાં તેઓ જે વચનો કહે છે, તેનું વર્ણન આગળના શ્લોકોમાં કરવામાં આવ્યું છે.

— ■ —

અર્જુન ઉવાચ

દૃષ્ટ્વેમં સ્વજનં કૃષ્ણ યુયુત્સું સમુપસ્થિતમ્ ॥ ૨૮ ॥

સીદન્તિ મમ ગાત્રાણિ મુખં ચ પરિશુષ્યતિ ।

વેપથુશ્ચ શરીરે મે રોમહર્ષશ્ચ જાયતે ॥ ૨૯ ॥

ગાણ્ડીવં સંસતે હસ્તાત્વક્યૈવ પરિદહ્યતે ।

ન ચ શક્નોમ્યવસ્થાતું ભ્રમતીવ ચ મે મનઃ ॥ ૩૦ ॥

અર્જુન બોલ્યા -

કૃષ્ણ = હે કૃષ્ણ!
યુયુત્સુમ્ = યુદ્ધ કરવા ઈચ્છતા
ઈમમ્ = આ
સ્વજનમ્ = સ્વજનસમુદાયને
સમુપસ્થિતમ્ = પોતાની સામે ઊભેલા
દૃષ્ટ્વા = જોઈને
મમ = મારાં

ગાત્રાણિ = અંગો
સીદન્તિ, ચ = શિથિલ થઈ રહ્યાં છે અને
મુખમ્ = મુખ
પરિશુષ્યતિ = સુકાઈ રહ્યું છે
ચ = તથા
મે = મારા

શરીરે = શરીરમાં
વેપથુઃ = કંપારો (આવી રહ્યો છે)
ચ = અને
રોમહર્ષઃ = રુંવાડાં ઊભાં
જાયતે = થઈ રહ્યાં છે.
હસ્તાત્ = હાથમાંથી

ગાંડીવમ્ = ગાંડીવ ધનુષ્ય	પરિદહ્યતે = બળી રહી છે	ય = તથા (હું)
સંસતે ચ = સરી રહ્યું છે અને	મે = મારું	અવસ્થાતુમ્ = ઊભો રહેવાને
ત્વક્ = ચામડી	મનઃ = મન	ચ = પણ
એવ = પણ	ભ્રમતિ, ઈવ = જાણે ભમે છે,	ન, શક્નોમિ = સમર્થ નથી.

ટીકા — ‘દૃષ્ટ્વેમં સ્વજનં કૃષ્ણ યુયુત્સું સમુપસ્થિતમ્’ — અર્જુનને ‘કૃષ્ણ’ નામ ઘણું જ પ્રિય હતું. આ સંબોધન ગીતામાં નવ વખત આવ્યું છે. ભગવાન કૃષ્ણને માટે બીજું કોઈ સંબોધન એટલી વાર આવ્યું નથી. એવી જ રીતે ભગવાનને અર્જુનનું ‘પાર્થ’ નામ ઘણું પ્રિય હતું. એટલે ભગવાન અને અર્જુન પરસ્પરની વાતચીતમાં એ નામો લેતા હતા અને એ વાત લોકોમાં પણ પ્રસિદ્ધ હતી. આ દૃષ્ટિએ સંજયે ગીતાના અંતે ‘કૃષ્ણ’ અને ‘પાર્થ’ નામનો ઉલ્લેખ કર્યો છે — ‘યત્ર યોગેશ્વરઃ કૃષ્ણો યત્ર પાર્થો ધનુર્ધરઃ’ (અ. ૧૮/૭૮).

ધૃતરાષ્ટ્રે પહેલાં ‘સમવેતા યુયુત્સવઃ’ કહ્યું હતું અને અહીં અર્જુને પણ ‘યુયુત્સું સમુપસ્થિતમ્’ કહ્યું છે, પરંતુ બંનેની દૃષ્ટિમાં ઘણો ફેર છે. ધૃતરાષ્ટ્રની દૃષ્ટિમાં તો દુર્યોધન વગેરે મારા પુત્રો છે અને યુધિષ્ઠિર વગેરે પાંડુના પુત્રો છે — એવો ભેદ છે; એટલે ધૃતરાષ્ટ્રે ત્યાં ‘મામકાઃ’ અને ‘પાણ્ડવાઃ’ કહ્યું છે. પરંતુ અર્જુનની દૃષ્ટિમાં એ ભેદભાવ નથી; આથી અર્જુને અહીં ‘સ્વજનમ્’ કહ્યું છે, જેમાં બંને પક્ષોના લોકો આવી જાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે ધૃતરાષ્ટ્રને તો યુદ્ધમાં પોતાના પુત્રોના મરવાની આશંકાથી ભય છે, શોક છે; પરંતુ અર્જુનને બંને તરફનાં કુટુંબીઓના મરવાની આશંકાથી શોક થઈ રહ્યો છે, કે કોઈ પણ તરફના કોઈ પણ મરે પણ એ અંતે છે તો અમારા જ કુટુંબી.

અત્યાર સુધી ‘દૃષ્ટ્વા’ પદ ત્રણ વાર આવ્યું છે— ‘દૃષ્ટ્વા તુ પાણ્ડવાનીકમ્’ (અ. ૧/૨), ‘વ્યવસ્થિતાન્દૃષ્ટ્વા ધાર્તરાષ્ટ્રાન્’ (અ. ૧/૨૦) અને અહીં ‘દૃષ્ટ્વેમં સ્વજનમ્’

(અ. ૧/૨૮). આ ત્રણેનું તાત્પર્ય એ છે કે દુર્યોધનનું જોવું તો એક જ જાતનું રહ્યું અર્થાત્ દુર્યોધનનો તો યુદ્ધનો જ એક ભાવ રહ્યો; પરંતુ અર્જુનનું જોવાનું બે પ્રકારનું હતું. પહેલાં તો અર્જુન ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોને જોઈને શૂરાતનમાં આવી જઈને યુદ્ધ માટે ધનુષ્ય ઉઠાવીને ઊભા થઈ જાય છે અને હવે સ્વજનોને જોઈને કાયરતાને વશ થઈ રહ્યા છે, યુદ્ધથી ઉપરત થઈ રહ્યા છે અને એમના હાથમાંથી ધનુષ્ય સરકી રહ્યું છે.

‘સીદન્તિ મમ ગાત્રાણિ.... ભ્રમતીવ ચ મે મનઃ’ — અર્જુનના મનમાં યુદ્ધનાં ભાવિ પરિણામના વિચારથી ચિંતા થઈ રહી છે, દુઃખ થઈ રહ્યું છે. એ ચિંતા અને દુઃખની અસર અર્જુનના આખા શરીર ઉપર પડી રહી છે. એ અસરને અર્જુન સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહી રહ્યા છે, કે મારા શરીરનાં હાથ, પગ, મોઢું વગેરે એકેએક અંગ (અવયવ) શિથિલ થઈ રહ્યાં છે. મોઢું સુકાઈ રહ્યું છે, જેથી બોલવાનું પણ મુશ્કેલ બની રહ્યું છે! આખું શરીર થરથર કંપી રહ્યું છે! શરીરનાં બધાં જ રુવાંટાં ઊભાં થઈ રહ્યાં છે અર્થાત્ સમગ્ર શરીરમાં રોમાંચ થઈ રહ્યો છે! જે ગાંડીવ ધનુષ્યની પણ છના ટંકારથી શત્રુઓ ભયભીત થઈ જાય છે, તે જ ગાંડીવ ધનુષ્ય આજે મારા હાથમાંથી સરકી રહ્યું છે. ત્વચામાં — આખા શરીરમાં બળતરા થઈ રહી છે.^૧ મારું મન ભમી રહ્યું છે અર્થાત્ મારે શું કરવું જોઈએ — એ પણ સૂઝતું નથી! અહીં રણભૂમિમાં રથ ઉપર ઊભો રહેવામાં પણ હું અસમર્થ બની રહ્યો છું. એવું લાગે છે કે હું મૂર્ચ્છામાં આવીને ગબડી પડીશ! આવા અનર્થ કરનારા યુદ્ધમાં ઊભા રહેવું એ પણ જાણે એક પાપ હોય એમ જણાઈ રહ્યું છે.

સંબંધ : અગાઉના શ્લોકમાં પોતાના શરીરનાં શોકથી ઉત્પન્ન થયેલાં આઠ ચિહ્નોનું વર્ણન કરીને હવે અર્જુન ભાવિ પરિણામને દર્શાવનારા શકુનોની દૃષ્ટિએ યુદ્ધ કરવું એ અયોગ્ય છે એમ દર્શાવે છે.

નિમિત્તાનિ ચ પશ્યામિ વિપરીતાનિ કેશવ ।

ન ચ શ્રેયોડનુપશ્યામિ હત્વા સ્વજનમાહવે ॥ ૩૧ ॥

૧. ચિન્તા ચિતાસમા લુક્તા બિન્દુમાત્રં વિશેષતઃ । સજીવં દહતે ચિન્તા નિર્જીવં દહતે ચિતા ॥

‘ચિંતાને ચિતા સમાન કહી છે, તેમાં માત્ર એક જ બિંદુ વધારે છે. ચિંતા જીવતા પુરુષને બાળે છે અને ચિતા મરેલા પુરુષને બાળે છે.’

કેશવ	= હે કેશવ! (હું)	પશ્યામિ	= જોઉં છું (અને)	શ્રેયઃ	= કલ્યાણ
નિમિત્તાનિ	= લક્ષણો (શુકનો)ને	આહવે	= યુદ્ધમાં	ચ	= પણ
ચ	= પણ	સ્વજનમ્	= સ્વજનોને	ન	= નથી
વિપરીતાનિ	= અવળાં જ	હત્વા	= મારીને	અનુપશ્યામિ	= જોતો.

ટીકા — ‘નિમિત્તાનિ ચ પશ્યામિ વિપરીતાનિ કેશવ’ — હે કેશવ! હું શુકનોને^૧ પણ વિપરીત જ જોઈ રહ્યો છું. તાત્પર્ય એ છે કે કોઈ પણ કાર્યની શરૂઆતમાં મનમાં જેટલો વધારે ઉત્સાહ (હર્ષ) હોય છે, એ ઉત્સાહ તે કાર્યને એટલું જ સિદ્ધ કરનારો બને છે. પરંતુ કાર્યના આરંભમાં જ જો ઉત્સાહભંગ થઈ જવાય છે, મનમાં અયોગ્ય સંકલ્પવિકલ્પ ઊઠતા રહે છે, તો એ કાર્યનું પરિણામ સારું નથી આવતું. એ જ ભાવથી અર્જુન કહી રહ્યા છે કે અત્યારે મારા શરીરમાં અવયવો ઢીલા પડવા, ધ્રુજારી આવવી, મોઢું સુકાવું વગેરે જે લક્ષણો દેખાઈ રહ્યાં છે, તે વ્યક્તિગત શુકનો પણ યોગ્ય થઈ રહ્યા નથી.^૨ એ સિવાય આકાશમાંથી ઉલ્કાપાત થવો, કસમયે ગ્રહણ થવું, ધરતીકંપ થવો, પશુપક્ષીઓ દ્વારા ભયંકર બોલી બોલવી, ચંદ્રમામાં રહેલો કાળો દાગ જાણે જતો રહ્યો હોય, વાદળોમાંથી લોહીનો વરસાદ પડવો વગેરે જે શુકનો અગાઉ થયા છે, તે પણ બરાબર થયા નથી. આ રીતે હાલના અને

અગાઉના એ બંનેય શુકનો તરફ નજર નાખું છું, તો મને એ બંનેય શુકનો વિપરીત અર્થાત્ ભાવિ અનિષ્ટના જ સૂચક જણાય છે.

‘ન ચ શ્રેયોડનુપશ્યામિ હત્વા સ્વજનમાહવે’ — યુદ્ધમાં પોતાના કુટુંબીઓને મારવાથી અમને કોઈ લાભ થશે — એવી વાત પણ નથી. આ યુદ્ધના ફળસ્વરૂપે અમારે માટે આ લોક અને પરલોક — બંનેય ભલું કરનારા બને એમ જણાતું નથી. કારણ કે જે પોતાના કુળનો નાશ કરે છે, તે અત્યંત પાપી હોય છે. આથી કુળનો નાશ કરવાથી અમને પાપ જ લાગશે, જેને પરિણામે અમારે નરકમાં જવું પડશે.

આ શ્લોકમાં ‘નિમિત્તાનિ પશ્યામિ’ — અને ‘શ્રેયઃ અનુપશ્યામિ’ —^૩ આ બે વાક્યોથી અર્જુન એ કહેવા માગે છે કે હું શુકનો જોઉં અથવા જાતે વિચાર કરું, બંનેય રીતે યુદ્ધનો આરંભ અને તેનું પરિણામ અમારે માટે તેમ જ સંસારમાત્રને માટે હિતકારક નથી જણાતું.

— ■ —

સંબંધ : જેમાં શુભ શુકન દેખાતા નથી અને શ્રેય પણ દેખાતું નથી, એવો અનિષ્ટ કરનારો વિજય મેળવવાની અનિચ્છા અર્જુન આગળના શ્લોકમાં પ્રગટ કરે છે.

ન કાઙ્ક્ષે વિજયં કૃષ્ણ ન ચ રાજ્યં સુખાનિ ચ ।

કિં નો રાજ્યેન ગોવિન્દ કિં ભોગૈર્જીવિતેન વા ॥ ૩૨ ॥

કૃષ્ણ	= હે કૃષ્ણ! (હું)	ચ (ન)	= અને ન	કિમ્	= શો લાભ?
ન	= ન (તો)	સુખાનિ	= સુખ (પણ ઈચ્છું છું)	ભોગૈઃ	= ભોગોથી (શો લાભ?)
વિજયમ્	= વિજય	ગોવિન્દ	= હે ગોવિંદ!	વા	= અથવા
કાઙ્ક્ષે	= ઈચ્છું છું	નઃ	= અમારે (આવા)	જીવિતેન	= જીવનથી (પણ)
ન	= ન	રાજ્યેન	= રાજ્યથી	કિમ્	= શો લાભ?
રાજ્યમ્	= રાજ્ય (ઈચ્છું છું)				

૧. જેટલા પણ શુકનો થાય છે, તે કોઈ સારી કે ખરાબ ઘટના બનવામાં નિમિત્ત થતા નથી અર્થાત્ એ કોઈ ઘટનાના નિર્માતા નથી હોતા, પરંતુ ભાવિ ઘટનાના સંકેતો આપનારા હોય છે. શુકન બતાવવાવાળાં પ્રાણી પણ વાસ્તવમાં શુકનોને બતાવતાં નથી; પરંતુ એમની સ્વાભાવિક ચેષ્ટાથી શુકનો સૂચિત થાય છે.

૨. જોકે અર્જુન શરીરમાં થનારાં લક્ષણોને પણ શુકન માની રહ્યા છે, તેમ છતાં વાસ્તવમાં એ શુકનો નથી. એ તો શોકને કારણે ઈન્દ્રિયો, શરીર, મન અને બુદ્ધિમાં થનાર વિકારો છે.

૩. અહીં ‘પશ્યામિ’ ક્રિયા ભૂતકાળના અને વર્તમાનકાળના શુકનોની બાબતમાં અને ‘અનુપશ્યામિ’ ક્રિયા ભવિષ્યના પરિણામની બાબતમાં આવી છે.

ટીકા — ‘ન કાઙ્ક્ષે વિજયં કૃષ્ણ ન ચ રાજ્યં સુખાનિ ચ’ — માની લો કે યુદ્ધમાં અમારો વિજય થઈ જાય, તો વિજય થવાથી સમગ્ર પૃથ્વી ઉપર અમારું રાજ્ય જઈ થશે, અધિકાર થઈ જશે. પૃથ્વીનું રાજ્ય મળવાથી અમને અનેક જાતનાં સુખ મળશે. પરંતુ એ પૈકી હું કશું જ ઇચ્છતો નથી અર્થાત્ મારા મનમાં વિજય, રાજ્ય કે સુખની કામના નથી.

‘કિં નો રાજ્યેન ગોવિન્દ કિં ભોગૈર્જીવિતેન વા’ — જ્યારે અમારા મનમાં કોઈ પ્રકારની (વિજય, રાજ્ય અને સુખની) કામના જ નથી, તો પછી ગમે તેટલુંય મોટું રાજ્ય કેમ ન મળી જાય, પણ તેમનાથી અમને શું લાભ? ગમે તેટલાયે સુંદર સુંદર ભોગો મળી જાય પરંતુ તેનાથી અમને શું લાભ? અથવા કુટુંબીઓને મારીને અમે રાજ્યનું સુખ

ભોગવતા ગમે તેટલાંયે વર્ષો સુધી જીવતા રહીએ, તોપણ એનાથી અમને શું લાભ? તાત્પર્ય એ છે કે એ વિજય, રાજ્ય અને ભોગ ત્યારે જ સુખ આપી શકે છે, કે જ્યારે મનમાં એની કામના હોય, એ પ્રિય લાગતું હોય અને એનું મહત્ત્વ હોય. પરંતુ અમારા મનમાં તો એમની કામના જ નથી. આથી એ અમને શું સુખ આપી શકે? આ કુટુંબીઓને મારીને અમારી જીવવાની પણ ઇચ્છા નથી; કેમકે જ્યારે અમારા કુટુંબીઓ મરી જશે, ત્યારે એ રાજ્ય અને ભોગ કોના કામમાં આવશે? રાજ્ય, ભોગ વગેરે તો કુટુંબને માટે હોય છે, પણ જ્યારે એ જ મરી જશે, તો એમને કોણ ભોગવશે? ભોગવવાની વાત તો દૂર રહી, ઊલટું અમને વધારે ચિંતા થશે, શોક થશે!

સંબંધ : અર્જુન વિજય વગેરે કેમ ઇચ્છતા નથી, એનું કારણ આગળના શ્લોકમાં બતાવે છે.

येषामर्थे काङ्क्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ।

त ईमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ॥ ૩૩॥

येषाम्	= જેમના	ચ	= અને	ધનानि	= ધનની
अर्थे	= માટે	सुखानि	= સુખની	च	= અને
नः	= અમારી	काङ्क्षितम्	= ઇચ્છા છે,	प्राणान्	= પ્રાણોની આશાનો
राज्यम्	= રાજ્ય,	ते	= તે (જ)	त्यक्त्वा	= ત્યાગ કરીને
भोगाः	= ભોગ	ईमे	= આ લોકો તો	युद्धे	= યુદ્ધમાં
				अवस्थिताः	= ઊભા છે!

ટીકા — ‘येषामर्थे काङ्क्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च’ — અમે રાજ્ય, સુખ, ભોગ વગેરે જે કંઈ ઇચ્છીએ છીએ, તે બધું પોતાના વ્યક્તિગત સુખને માટે ઇચ્છતા નથી, પરંતુ આ કુટુંબીઓ, પ્રેમીઓ, મિત્રો વગેરેને માટે જ ઇચ્છીએ છીએ. આચાર્યો, પિતાઓ, પિતામહો, પુત્રો વગેરેને સુખ અને આરામ પહોંચે, એમની સેવા થઈ શકે, એ પ્રસન્ન રહે - એને માટે જ અમે યુદ્ધ કરીને રાજ્ય લેવા ઇચ્છીએ છીએ, ભોગસામગ્રી એકઠી કરવા માગીએ છીએ.

‘त ईमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च’ — પરંતુ એ જ આ સઘળે-સઘળા પોતાના પ્રાણોની અને ધનની આશા ત્યજીને યુદ્ધ કરવા માટે અમારી સમક્ષ રણભૂમિમાં ઊભા છે. એમણે એવો વિચાર કરી દીધો છે કે, નથી અમને

પ્રાણોનો મોહ કે નથી ધનની તૃષ્ણા; અમે બેશક મરી જઈએ, પણ યુદ્ધમાંથી હઠીશું નહિ. જો આ બધા મરી જ જશે, તો પછી અમારે રાજ્ય કોના માટે જોઈએ? સુખ કોના માટે જોઈએ? ધન કોના માટે જોઈએ? અર્થાત્ આ બધાની ઇચ્છા અમે કોના માટે કરીએ?

‘પ્રાણાંસ્ત્યક્ત્વા ધનानि ચ’નું તાત્પર્ય એ છે કે તેઓ પ્રાણોની અને ધનની આશાને છોડીને ઊભા છે અર્થાત્ અમે જીવતા રહીશું અને અમને ધન મળશે - એવી ઇચ્છાને છોડીને તેઓ ઊભા છે. જો એમને પ્રાણોની અને ધનની ઇચ્છા હોત, તો તેઓ મરવા માટે યુદ્ધમાં કેમ ઊભા રહેત? આથી અહીં પ્રાણ અને ધનનો ત્યાગ કરવાનું તાત્પર્ય એમની આશાનો ત્યાગ કરવામાં જ છે.

સંબંધ : જેમને માટે અમે રાજ્ય, ભોગો અને સુખ ઇચ્છીએ છીએ, તે લોકો કોણ છે - એનું વર્ણન અર્જુન આગળના બે શ્લોકોમાં કરે છે.

आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ।

मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः सम्बन्धिनस्तथा ॥ ૩૪॥

એતાન્ હન્તુમિચ્છામિ ધ્નતોડપિ મધુસૂદન ।
અપિ ત્રૈલોક્યરાજ્યસ્ય હેતોઃ કિં નુ મહીકૃતે ॥ ૩૫ ॥

આચાર્યા: ^૧	= ગુરુજનો,	જેટલા પણ)	(મને)
પિતરઃ	= પિતા,	સમ્બન્ધિનઃ	= સંબંધીઓ છે તે
પુત્રાઃ, ચ	= પુત્રો અને	(મારા પર)	ત્રૈલોક્યરાજ્યસ્ય = ત્રણે લોકનું રાજ્ય
તથા, એવ	= તથા	ઘ્નતઃ	= પ્રહાર કરવા
પિતામહાઃ	= પિતામહ,	અપિ	= છતાં પણ (હું)
માતુલાઃ	= મામા,	એતાન્	= આ બધાને
શ્વશુરાઃ	= સસરા,	હન્તુમ્	= હણવા
પૌત્રાઃ	= પૌત્રો,	ન	= નથી
શ્યાલાઃ	= સાળા	ઈચ્છામિ	= ઇચ્છતો, (અને)
તથા	= તથા (બીજા બધા	હે મધુસૂદન	= હે મધુસૂદન!
		કિમ્	= શા માટે?

ટીકા — [ભગવાન આગળ સોળમા અધ્યાયના એકવીસમા શ્લોકમાં કહેશે કે કામ, ક્રોધ અને લોભ - આ ત્રણેય નરકના દરવાજા છે. વાસ્તવમાં એક કામનાનાં જ એ ત્રણ રૂપો છે. આ ત્રણેય સાંસારિક વસ્તુઓ, વ્યક્તિઓ વગેરેને મહત્ત્વ આપવાથી જ પેદા થાય છે. કામ અર્થાત્ કામનાની બે પ્રકારની ક્રિયાઓ હોય છે - ઇચ્છની પ્રાપ્તિ અને અનિચ્છની નિવૃત્તિ. એ પૈકી ઇચ્છની પ્રાપ્તિ પણ બે પ્રકારની હોય છે - સંગ્રહ કરવો અને સુખ ભોગવવું. સંગ્રહની ઇચ્છાનું નામ 'લોભ' છે અને સુખ ભોગવવાની ઇચ્છાનું નામ 'કામ' છે. અનિચ્છની નિવૃત્તિમાં વિઘ્ન પડવાથી 'ક્રોધ' આવે છે અર્થાત્ ભોગોની અને સંગ્રહની પ્રાપ્તિમાં વિઘ્ન નાખનારાઓ ઉપર અથવા અમારું અનિષ્ટ કરનારાઓ ઉપર અને અમારા શરીરનો નાશ કરનારાઓ ઉપર ક્રોધ આવે છે, જેથી અનિષ્ટ કરનારાઓનો નાશ કરવાની ક્રિયા થાય છે. આથી સિદ્ધ થયું કે યુદ્ધમાં મનુષ્યની બે પ્રકારની જ પ્રવૃત્તિ થાય છે - અનિચ્છની નિવૃત્તિ માટે અર્થાત્ પોતાના 'ક્રોધને' સફળ બનાવવા માટે અને ઇચ્છની પ્રાપ્તિ માટે અર્થાત્ 'લોભ'ની પૂર્તિ માટે. પરંતુ અર્જુન અહીં એ બન્ને વાતોનો નિષેધ કરી રહ્યા છે.]

'આચાર્યા: પિતરઃ..... કિં નુ મહીકૃતે' - જો અમારા આ કુટુંબીજનો પોતાના અનિચ્છની નિવૃત્તિ માટે ક્રોધમાં આવીને મારા ઉપર પ્રહાર કરીને મારો વધ પણ કરવા

ઈચ્છે તોપણ હું મારા અનિચ્છની નિવૃત્તિ માટે ક્રોધમાં આવીને એમને મારવા ઇચ્છતો નથી. જો એ પોતાની ઇચ્છ પ્રાપ્તિ માટે રાજ્યના લોભને વશ થઈને મને મારવા ઇચ્છે, તોપણ હું મારી ઇચ્છ પ્રાપ્તિ માટે લોભને વશ થઈને એમને મારવા ઇચ્છતો નથી. તાત્પર્ય એ થયું કે ક્રોધ અને લોભમાં આવી જઈને મારે નરકનો દરવાજો જોવો નથી.

અહીં બે વાર 'અપિ' પદનો પ્રયોગ કરવામાં અર્જુનનો આશય એવો છે કે એમના સ્વાર્થમાં હું વિઘ્ન જ ન નાખું તો એ મને મારશે જ શા માટે? છતાં માની લો કે 'પહેલાં આણે (આ માણસે) અમારા સ્વાર્થમાં વિઘ્ન નાખ્યું છે' એવા વિચારથી એ મારા શરીરનો નાશ કરવા માટે પ્રવૃત્ત થઈ જાય, તોપણ (ધ્નતોડપિ) હું એમને મારવા ઇચ્છતો નથી. બીજી વાત, એમને મારવાથી મને ત્રણેય લોકનું રાજ્ય મળી જાય, એની તો સંભાવના છે જ નહિ, છતાં માની લઈએ કે એમને મારવાથી મને ત્રણે લોકનું રાજ્ય મળવાનું હોય, તોપણ (અપિ ત્રૈલોક્યરાજ્યસ્ય હેતોઃ) હું એમને મારવા ઇચ્છતો નથી.

'મધુસૂદન'^૨ સંબોધનનું તાત્પર્ય એ છે કે આપ તો રાક્ષસોને મારનારા છો, પણ આ દ્રોણ વગેરે આચાર્ય અને ભીષ્મ વગેરે પિતામહ કંઈ રાક્ષસો થોડા જ છે, જેથી હું એમને મારવાની ઇચ્છા કરું? એ તો અમારા ઘણા જ નજીકના ખાસ સંબંધીઓ છે.

૧. છવીસમા શ્લોકમાં 'પિતૃનથ પિતામહાન્.....' કહીને સૌ પ્રથમ પિતાઓ અને પિતામહોનાં નામો લેવાયાં છે, અને અહીં 'આચાર્યા: પિતરઃ.....' કહીને સૌ પ્રથમ આચાર્યોનાં નામ લેવાયાં છે. એનું તાત્પર્ય એ છે કે ત્યાં તો કૌટુંબિક સ્નેહનું પ્રાધાન્ય છે, એટલે ત્યાં પિતાનું નામ સૌ પ્રથમ લીધું છે; અને અહીં નહિ મારવાનો વિષય ચાલી રહ્યો છે, માટે અહીં સૌ પ્રથમ આદરણીય પૂજ્ય આચાર્યો-ગુરુજનોનાં નામો લીધાં છે, કે જેઓ જીવના મોટા હિતેચ્છુ હોય છે.

૨. 'મધુ' નામના રાક્ષસને મારવાને કારણે ભગવાનનું નામ 'મધુસૂદન' પડ્યું હતું.

‘આચાર્યા:’ — આ કુટુંબીઓમાં જે દ્રોણાચાર્ય વગેરે સાથે અમારે વિદ્યાનો અને કલ્યાણનો સંબંધ છે, એવા પૂજ્ય આચાર્યોની મારે સેવા કરવી જોઈએ કે એમની સાથે લડાઈ કરવી જોઈએ? આચાર્યનાં ચરણોમાં તો પોતાની જાતને અને પોતાના પ્રાણોને પણ સમર્પિત કરી દેવા જોઈએ. એ જ અમારે માટે યોગ્ય છે.

‘પિતર:’ — શરીરના સંબંધથી જે પિતા વગેરે લોકો છે, એમનું જ તો રૂપ આ અમારું શરીર છે. શરીરથી એમનું સ્વરૂપ હોવાથી અમે ક્રોધ અથવા લોભમાં ફસાઈને અમારા એ પિતાઓને કેવી રીતે મારીએ?

‘પુત્રા:’ — અમારા અને અમારા ભાઈઓના જે પુત્રો છે. એ તો હંમેશાં પાલન કરવા યોગ્ય છે. એ અમારી વિરુદ્ધ કોઈ કામ કરી પણ બેસે, તોપણ એમનું પાલન કરવું એ જ અમારો ધર્મ છે.

‘પિતામહા:’ — એવી જ રીતે જે પિતામહો છે, એ જ્યારે અમારા પિતાજીના પણ પૂજ્ય છે, તો અમારે માટે તો પરમ પૂજ્ય જ છે. એ અમને ફટકારી શકે છે, અમને મારી પણ શકે છે. પરંતુ અમારી તો એવી જ ચેષ્ટા હોવી જોઈએ, કે જેથી એમને કોઈ પ્રકારે દુઃખ ના થાય, કષ્ટ ના પડે, પરંતુ

એમને સુખ મળે, આરામ મળે, એમની સેવા થાય.

‘માતુલા:’ — જે અમારા મામાઓ છે, તેઓ અમારું પાલન-પોષણ કરનારી માતાઓના જ ભાઈઓ છે. આથી તેઓ માતાઓની જેમ જ પૂજ્ય ગણાવા જોઈએ.

‘શ્વશુરા:’ — આ જે અમારા સસરાઓ છે, એ મારી અને મારા ભાઈઓની પત્નીઓના પૂજ્ય પિતાશ્રીઓ છે. આથી તેઓ અમારે માટે પણ પિતા સમાન જ છે. એમને હું કેવી રીતે મારવા ઇચ્છું?

‘પૌત્રા:’ — અમારા પુત્રોના જે પુત્રો છે, એ તો પુત્રોથી પણ વધારે પાલનપોષણ કરવા યોગ્ય છે.

‘શ્યાલા:’ — અમારા જે સાળાઓ છે, તેઓ પણ અમારી પત્નીઓના વહાલા ભાઈઓ છે. એમને પણ કેવી રીતે મારવામાં આવે?

‘સમ્બન્ધિન:’ — આ જેટલા સંબંધીઓ જોવામાં આવી રહ્યા છે અને એમના ઉપરાંત પણ જેટલા પણ સંબંધીઓ છે, એમનું પાલનપોષણ અને સેવા કરવી જોઈએ કે એમને મારવા જોઈએ? એમને મારવાથી જો અમને ત્રણેય લોકનું રાજ્ય પણ મળી જાય, તોપણ શું એમને મારવા એ યોગ્ય છે? એમને મારવા એ તો બધી જ રીતે અયોગ્ય છે.

સંબંધ : અગાઉના શ્લોકમાં અર્જુને સ્વજનોને ન મારવા માટે બે કારણો બતાવ્યાં. હવે પરિણામની દૃષ્ટિએ પણ સ્વજનોને નહિ મારવાનું સિદ્ધ કરે છે.

નિહત્ય ધાર્તરાષ્ટ્રાન્ન: કા પ્રીતિ: સ્યાજ્જનાર્દન ।

પાપમેવાશ્રયેદસ્માન્

હત્વૈતાનાતતાયિન: ॥ ૩૬ ॥

જનાર્દન	= હે જનાર્દન!	કા	= કયો	હત્વા	= હણીને તો
	(આ)	પ્રીતિ:	= આનંદ	અસ્માન્	= અમને
ધાર્તરાષ્ટ્રાન્	= ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોને	સ્યાત્	= મળશે?	પાપમ્	= પાપ
નિહત્ય	= હણીને	એતાન્	= આ	એવ	= જ
ન:	= અમને	આતતાયિન:	= આતતાયીઓને	આશ્રયેત્	= લાગશે.

ટીકા — ‘નિહત્ય ધાર્તરાષ્ટ્રાન્:..... હત્વૈતાનાતતાયિન:’ — ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો અને એમના સહયોગી બીજા જેટલા પણ સૈનિકો છે, એમને મારીને વિજય મેળવવાથી અમને કઈ પ્રસન્નતા થશે? અમે જો ક્રોધ અથવા લોભના આવેગમાં આવી જઈને એમને મારી નાખીએ, તો એ વેગ શાંત થતાં અમારે રડવું જ પડશે અર્થાત્ ક્રોધ અને લોભમાં આવી જઈને અમે કેવો અનર્થ કરી બેઠા — એવો પશ્ચાત્તાપ જ કરવો પડશે. કુટુંબીઓની યાદ આવતાં એમની ગેરહાજરી વારંવાર ખટકશે. ચિત્તમાં એમના મૃત્યુનો શોક

સતાવતો રહેશે. એવી પરિસ્થિતિમાં અમને કદીય પ્રસન્નતા થઈ શકે ખરી? તાત્પર્ય એ છે કે એમને મારવાથી અમે આ લોકમાં જ્યાં સુધી જીવતા રહીશું, ત્યાં સુધી અમારા ચિત્તમાં કદીય પ્રસન્નતા થશે નહિ અને એમને મારવાથી અમને જે પાપ લાગશે, એ અમને પરલોકમાં ભયંકર દુઃખ આપનારું બનશે.

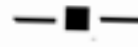
આતતાયી છ પ્રકારના હોય છે — આગ લગાડનારો, ઝેર આપનારો, હાથમાં શસ્ત્ર લઈને મારવા તૈયાર થયેલો, ધન છીનવી લેનારો, જમીન (રાજ્ય) છીનવી લેનારો અને સ્ત્રીનું

હરણ કરનારો.^૧ દુર્યોધન વગેરેમાં આ છયે લક્ષણો ઘટતાં હતાં. એમણે પાંડવોને લાક્ષાગૃહમાં આગ લગાડીને મારવાનું ઇચ્છ્યું હતું. ભીમસેનને ઝેર ખવડાવી પાણીમાં ફેંકી દીધો હતો. હાથમાં શસ્ત્ર લઈને પાંડવોને મારવા માટે તૈયાર જ હતા. જુગારની રમતમાં છળકપટ કરીને એમણે પાંડવોનાં ધન અને રાજ્ય લઈ લીધાં હતાં. દ્રૌપદીને ભરી સભામાં લાવી ‘મેં તને જીતી લીધી છે, તું મારી દાસી થઈ ગઈ છે.’ વગેરે શબ્દોથી દુર્યોધને તેમનું ઘોર અપમાન કર્યું હતું અને દુર્યોધન વગેરેની પ્રેરણાથી જયદ્રથ દ્રૌપદીનું હરણ કરીને લઈ ગયો હતો.

શાસ્ત્રનાં વચનો પ્રમાણે આતતાયીને મારવાથી મારનારને કોઈ પણ દોષ (પાપ) લાગતો નથી—‘નાતતાયિવધે દોષો હન્તુર્ભવતિ કશ્ચન’ (મનુસ્મૃતિ ૮/૩૫૧). પરંતુ આતતાયીને મારવાનું યોગ્ય હોવા છતાં પણ મારવાની ક્રિયા સારી નથી. શાસ્ત્ર પણ કહે છે કે મનુષ્યે કદી કોઈની હિંસા કરવી

જોઈએ નહિ — ‘ન હિંસ્યાત્સર્વા ભૂતાનિ;’ હિંસા ન કરવી એ મહાન ધર્મ છે — ‘અહિંસા પરમો ધર્મઃ’^૨ આથી ક્રોધ અને લોભને વશ થઈને કુટુંબીઓની હિંસાનું કાર્ય અમે કેમ કરીએ?

આતતાયી હોવાથી દુર્યોધન વગેરે મારવાને લાયક જ છે; પરંતુ પોતાના કુટુંબી હોવાથી એમને મારવાથી અમને પાપ જ લાગશે; કારણ કે શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે જે પોતાના કુળનો નાશ કરે છે, તે અત્યંત પાપી હોય છે — ‘સ એવ પાપિષ્ઠતમો યઃ કુર્યાત્કુલનાશનમ્.’ આથી જે આતતાયીઓ પોતાના ખાસ કુટુંબી છે, એમને કેવી રીતે મારી શકાય? એમની સાથે પોતાનો સંબંધ-વિચ્છેદ કરવો, એમનાથી વિખૂટા થઈ જવું એ તો સારું જ છે, પણ એમને મારી નાખવા એ ઠીક નથી. જેવી રીતે, પોતાનો દીકરો જ આતતાયી બની જાય તો એની સાથે પોતાનો સંબંધ કાપી શકાય છે, પરંતુ એને મારી તો ન જ નખાય ને!

સંબંધ : અગાઉના શ્લોકમાં યુદ્ધનું દુષ્પરિણામ બતાવીને હવે અર્જુન યુદ્ધ કરવાનું બધી જ રીતે અનુચિત હોવાનું જણાવે છે.

તસ્માન્નાહી વયં હન્તું ધાર્તરાષ્ટ્રાન્સ્વબાન્ધવાન્ ।

સ્વજનં હિ કથં હત્વા સુખિનઃ સ્યામ માધવ ॥ ૩૭ ॥

તસ્માત્	= માટે	હન્તુમ્	= હણવા માટે	સ્વજનમ્	= અમારા સ્વજનોને જ
સ્વબાન્ધવાન્	= પોતાના જ બાંધવ	વયમ્	= અમે	હત્વા	= હણીને (અમે)
	એવા (આ)	ન, અહીઃ	= યોગ્ય નથી;	કથમ્	= કેમ
ધાર્તરાષ્ટ્રાન્	= ધૃતરાષ્ટ્રના	હિ	= કેમકે	સુખિનઃ	= સુખી
	સંબંધીઓને	માધવ	= હે માધવ!	સ્યામ	= થઈશું?

ટીકા — ‘તસ્માન્નાહી વયં હન્તું ધાર્તરાષ્ટ્રાન્સ્વ-બાન્ધવાન્’ — અત્યાર સુધી (અ. ૧/૨૮ થી માંડી અહીં સુધી) મેં કુટુંબીઓને નહિ મારવા માટે જેટલી યુક્તિઓ, દલીલો કરી છે, જેટલા વિચારો પ્રગટ કર્યા છે, એ બધા વિદ્યમાન હોવા છતાં અમે એવા અનર્થકારી કાર્યમાં કેવી રીતે પ્રવૃત્ત થઈ શકીએ? પોતાના બાંધવો આ ધૃતરાષ્ટ્રના સંબંધીઓને મારવાનું કાર્ય અમારે માટે સર્વથા જ અયોગ્ય છે, અનુચિત

છે. અમારા જેવા સારા માણસો આવું અનુચિત કાર્ય કરી જ કેવી રીતે શકે?

‘સ્વજનં હિ કથં હત્વા સુખિનઃ સ્યામ માધવ’ — હે માધવ! આ કુટુંબીઓના મરણની આશંકાથી જ મોટું દુઃખ થઈ રહ્યું છે, સંતાપ થઈ રહ્યો છે તો પછી ક્રોધ ને લોભને વશ થઈને અમે એમને મારી નાંખીએ તો કેટલું દુઃખ થશે! એમને મારીને અમે કેવી રીતે સુખી થઈશું?

૧. અગ્નિદો ગરદૃષ્ટૈવ શસ્ત્રપાણિર્ધનાપહઃ । ક્ષેત્રદારાપહર્તા ચ પડેતે હ્યાતતાયિનઃ ॥ (વશિષ્ઠસ્મૃતિ ૩/૧૮)
‘આગ લગાડનારો, ઝેર આપનારો, હાથમાં શસ્ત્ર લઈને મારવા તૈયાર થયેલો, ધનનું હરણ કરનારો, જમીન ઝૂંટવી લેનારો અને સ્ત્રીનું હરણ કરનારો—એ છયે આતતાયી છે.’
૨. આતતાયીને મારી નાખવો—એ અર્થશાસ્ત્ર છે અને કોઈની પણ હિંસા નહિ કરવી — એ ધર્મશાસ્ત્ર છે. જેમાં પોતાનો કોઈ સ્વાર્થ (મતલબ) રહે છે તે ‘અર્થશાસ્ત્ર’ કહેવાય છે; અને જેમાં પોતાનો કોઈ સ્વાર્થ રહેતો નથી, તે ‘ધર્મશાસ્ત્ર’ કહેવાય છે. અર્થશાસ્ત્રની સરખામણીમાં ધર્મશાસ્ત્ર બળવાન હોય છે. આથી શાસ્ત્રોમાં જ્યાં અર્થશાસ્ત્ર અને ધર્મશાસ્ત્ર-બેમાં વિરોધ આવે, ત્યાં અર્થશાસ્ત્રનો ત્યાગ કરીને ધર્મશાસ્ત્રને જ સ્વીકારવું જોઈએ —
સ્મૃત્યોર્વિરોધે ન્યાયસ્તુ બલવાન્ન્યવહારતઃ । અર્થશાસ્ત્રાતુ બલવદ્ધર્મશાસ્ત્રમિતિ સ્થિતિઃ ॥ (યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ ૨/૨૧)

અહીં એ અમારા ઘનિષ્ઠ સંબંધી છે'—એવા મમતા-જનિત મોહને લીધે પોતાના ક્ષત્રિયને છાજે એવા કર્તવ્ય તરફ અર્જુનની દષ્ટિ જ નથી જઈ રહી. કારણકે જ્યાં મોહ હોય

છે, ત્યાં મનુષ્યનો વિવેક-સર્વથા દબાઈ જાય છે. વિવેક દબાઈ જવાથી મોહની પ્રબળતા થઈ જાય છે. મોહના પ્રબળ થવાથી પોતાના કર્તવ્યનું સ્પષ્ટ ભાન નથી થતું.

સંબંધ : હવે અહીં શંકા થઈ શકે છે કે જેવી રીતે તમારે માટે દુર્યોધન વગેરે સ્વજન છે, તેવી જ રીતે દુર્યોધન વગેરે માટે પણ તમે સ્વજન છો. સ્વજનની દષ્ટિએ તમે તો યુદ્ધથી નિવૃત્ત થવાનું વિચારી રહ્યા છો, પણ દુર્યોધન વગેરે યુદ્ધથી નિવૃત્ત થવાની વાત જ નથી વિચારી રહ્યા — એનું શું કારણ છે? એનો જવાબ અર્જુન આગળના બે શ્લોકોમાં આપે છે.

યદ્યપ્યેતે ન પશ્યન્તિ લોભોપહતયેતસઃ ।

કુલક્ષયકૃતં દોષં મિત્રદ્રોહે ચ પાતકમ્ ॥ ૩૮ ॥

કથં ન જ્ઞેયમસ્માભિઃ પાપાદસ્માન્નિવર્તિતુમ્ ।

કુલક્ષયકૃતં દોષં પ્રપશ્યદ્વિજનાર્દન ॥ ૩૯ ॥

યદ્યપિ	= જોકે	ચ	= તથા	દોષમ્	= દોષને
લોભોપહતયેતસઃ	= લોભને લીધે જેમનો વિવેક-વિચાર લુપ્ત થઈ ગયો છે, એવા	મિત્રદ્રોહે	= મિત્રોનો દ્વેષ કરવાથી થનારા	પ્રપશ્યદ્વિઃ	= સારી રીતે જાણનારા
એતે	= આ (દુર્યોધન આદિ)	પાતકમ્	= પાપને	અસ્માભિઃ	= અમારે
કુલક્ષયકૃતમ્	= કુળના નાશથી ઉત્પન્ન થનારા	ન પશ્યન્તિ	= જોતા નથી; (છતાં પણ)	અસ્માત્	= આ
દોષમ્	= દોષને	જનાર્દન	= હે જનાર્દન!	પાપાત્	= પાપમાંથી
		કુલક્ષયકૃતમ્	= કુળ-નાશના કારણે લાગતા	નિવર્તિતુમ્	= બચવા માટે
				કથમ્	= કેમ
				ન	= ન
				જ્ઞેયમ્	= વિચારવું?

ટીકા — ‘યદ્યપ્યેતે ન પશ્યન્તિ... મિત્રદ્રોહે ચ પાતકમ્’ — આટલું મળી ગયું, આટલું વધારે મળી જાય, પછી એમ મળતું જ રહે — એવી ધન, જમીન, મકાન, આદર, પ્રશંસા, પદ, અધિકાર વગેરેની તરફ વધતી જતી વૃત્તિનું નામ ‘લોભ’ છે. આ લોભવૃત્તિને કારણે એ દુર્યોધન વગેરેની વિવેકશક્તિ નષ્ટ થઈ ગઈ છે, એટલે તેઓ આ વિચાર નથી કરી શકતા કે જે રાજ્યને માટે અમે આટલું મોટું પાપ કરવા તૈયાર થઈ રહ્યા છીએ, કુટુંબીઓનો નાશ કરવા જઈ રહ્યા છીએ; તે રાજ્ય અમારી પાસે કેટલા દિવસ રહેશે અને અમે એની સાથે કેટલા દિવસ રહીશું? અમારા જીવતાં જ એ રાજ્ય ચાલ્યું જશે તો અમારી શી દશા થશે અને રાજ્ય રહેવા છતાં અમારાં શરીર ચાલ્યાં જશે તો કેવી દશા થશે? કેમ કે મનુષ્ય સંયોગનું જેટલું સુખ લે છે, એટલું દુઃખ તેના વિયોગનું તેણે ભોગવવું જ પડે છે. સંયોગમાં એટલું સુખ નથી થતું કે જેટલું વિયોગમાં દુઃખ થાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે અંતઃકરણમાં લોભ છવાઈ જવાને કારણે એમને રાજ્ય જ રાજ્ય દેખાઈ રહ્યું

છે. કુળનો નાશ કરવાથી કેટલું ભયંકર પાપ થશે, તે તેઓને દેખાઈ જ નથી રહ્યું.

જ્યાં લડાઈ થાય છે, ત્યાં સમય, સંપત્તિ અને શક્તિનો નાશ થઈ જાય છે. જાતજાતની ચિંતાઓ અને મુસીબતો આવી જાય છે. બે મિત્રોમાં પણ પરસ્પરમાં ખટપટ મચી જાય છે, મન મલિન થઈ જાય છે. કેટલીયે જાતના મતભેદ થઈ જાય છે. મતભેદ થવાથી વેરભાવ થઈ જાય છે. જેમ દુપદ અને દ્રોણ — બન્ને બાળપણના મિત્રો હતા, પરંતુ રાજ્ય મળવાથી દુપદે એક દિવસ દ્રોણનું અપમાન કરીને એ મિત્રતાને ઠોકર મારી. આથી રાજા દુપદ અને દ્રોણાચાર્યની વચ્ચે દુશ્મનાવટ થઈ ગઈ. પોતાના અપમાનનો બદલો લેવા માટે રાજા દુપદને મારી મારફત હરાવીને દ્રોણાચાર્યે એનું અરધું રાજ્ય લઈ લીધું. આથી દ્રોણાચાર્યનો નાશ કરવા માટે દુપદે એક યજ્ઞ કરાવ્યો, જેના ફળસ્વરૂપે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અને દ્રૌપદી બન્ને ઉત્પન્ન થયાં. આ રીતે મિત્રોની સાથે વેરભાવ થવાથી કેટલું ભયંકર પાપ થશે, એ તરફ દુર્યોધન વગેરે જોતા જ નથી!

વિશેષ વાત

હાલ જે વસ્તુઓ અમારી પાસે નથી, એ વસ્તુઓ વિના પણ અમારું કામ ચાલી રહ્યું છે, અમે સારી રીતે જીવી રહ્યા છીએ. પરંતુ એ વસ્તુઓ જ્યારે અમને મળ્યા પછી છૂટી જાય છે, ત્યારે એની ગેરહાજરીનું ભારે દુઃખ થાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે, પહેલાં વસ્તુઓનો જે અભાવ હતો, એ એટલો દુઃખદાયી ન હતો કે જેટલો વસ્તુઓનો સંયોગ થયા પછી એનો વિયોગ થવાથી દુઃખદાયી બને છે. આવું હોવા છતાં પણ મનુષ્ય પોતાની પાસે જે વસ્તુઓનો અભાવ માને છે, તે વસ્તુઓને પોતે, લોભને લીધે મેળવવાની ચેષ્ટા કરતો રહે છે. વિચાર કરીએ તો જે વસ્તુઓનો હાલ અભાવ છે, તે વસ્તુઓ પ્રારબ્ધથી કદાચ મળી જાય તો પણ છેવટે એનો અભાવ જ રહેવાનો. આથી અમારી તો એ જ દશા રહી કે જે વસ્તુઓ મળવા પહેલાં હતી. વચમાં લોભને લીધે તે વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરવાની મહેનત ને મહેનત જ પલ્લે પડી, દુઃખ ને દુઃખ જ ભોગવવું પડ્યું. વચમાં વસ્તુઓના સંયોગથી જે થોડુંક સુખ થયું, તે તો માત્ર લોભને કારણે જ થયું. જો અંતરમાં લોભ રૂપી દોષ ન હોય, તો વસ્તુઓના સંયોગથી સુખ સંભવી જ શકે નહિ. એવી જ રીતે મોહ રૂપી દોષ ન હોય, તો કુટુંબીઓથી સુખ મળી જ ના શકે. લાલચ રૂપી દોષ ન હોય, તો સંઘરો કરવાનું સુખ મળી જ ના શકે. તાત્પર્ય એ છે કે સંસારનું સુખ કોઈ ને કોઈ દોષથી જ મળે છે. કોઈ પણ દોષ ન રહે તો સંસારનું સુખ મળી જ નથી શકતું. પરંતુ લોભને કારણે મનુષ્ય એવો વિચાર કરી જ નથી શકતો. એ લોભ એના વિવેકવિચારનો નાશ કરી દે છે.

‘કથં ન જ્ઞેયમસ્માભિઃ... પ્રપશ્યદ્વિર્જનાદન’ — હવે અર્જુન પોતાની વાત કહે છે કે દુર્યોધન વગેરે પોતાના કુળના નાશથી થનારા દોષને અને મિત્રદોહથી થનારા પાપને નથી જોતા, તોપણ અમારે કુળનો નાશ થવાથી થતી અનર્થની પરંપરાને જોવી જ જોઈએ. [જેનું વર્ણન અર્જુન આગળ

ચાળીસમા શ્લોકથી ચુંમાળીસમા શ્લોક સુધી કરશે]; કારણકે અમે કુળનો ક્ષય થવાથી થનારા દોષોને પણ સારી રીતે જાણીએ છીએ અને મિત્રોની સાથે દ્રોહ (વેર, દ્વેષ)થી થનારા પાપને પણ સારી રીતે જાણીએ છીએ. જો એ મિત્રો અમને દુઃખ આપે તો તે દુઃખ અમારે માટે અનિષ્ટ કરનારું નથી. કારણકે દુઃખથી તો અમારાં પૂર્વનાં પાપોનો જ નાશ થશે, અમારી શુદ્ધિ થશે. પરંતુ અમારા મનમાં દ્રોહ-વેરભાવ થશે, તો તે મરણ પછી પણ અમારી સાથે રહેશે અને જન્મજન્માંતર સુધી અમને પાપ કરવા પ્રેરણા આપતો રહેશે, જેથી અમારું પતન ને પતન જ થશે. એવા અનર્થ કરનારા અને મિત્રો સાથે દ્રોહ પેદા કરનારા આ યુદ્ધરૂપી પાપથી બચવાનો વિચાર કેમ ન કરવો જોઈએ? અર્થાત્ વિચાર કરીને અમારે આ પાપથી અવશ્ય બચવું જ જોઈએ.

અહીં અર્જુનની દૃષ્ટિ દુર્યોધન વગેરેના લોભની તરફ તો જઈ રહી છે, પરંતુ એ પોતે કૌટુંબિક સ્નેહ (મોહમાં) બંધાઈને બોલી રહ્યા છે — એ બાબત પર એમની દૃષ્ટિ નથી જઈ રહી. આ કારણથી તેઓ પોતાના કર્તવ્યને સમજી રહ્યા નથી. એ નિયમ છે કે જ્યાં સુધી મનુષ્યની દૃષ્ટિ બીજાઓના દોષો તરફ રહે છે, ત્યાં સુધી એને પોતાનો દોષ દેખાતો નથી, ઊલટું એક પ્રકારનું અભિમાન આવે છે કે એમનામાં તો આ દોષ છે પરંતુ અમારામાં આ દોષ નથી. એવી દશામાં એ વિચારી જ નથી શકતો કે જો એમનામાં કોઈ દોષ છે તો અમારામાં કોઈ બીજો દોષ હોઈ શકે છે. બીજો દોષ જો ન પણ હોય, તોપણ બીજાઓના દોષ જોવા—એ દોષ તો છે જ. બીજાઓના દોષ જોવા અને પોતાનામાં સારાપણાનું અભિમાન કરવું—એ બન્ને દોષો સાથે જ રહે છે. અર્જુનને પણ દુર્યોધન વગેરેમાં દોષ દેખાઈ રહ્યા છે અને પોતાનામાં સારાપણાનું અભિમાન થઈ રહ્યું છે. (સારાપણાના અભિમાનની છાયામાં માત્ર દોષ રહે છે), એટલે એમને પોતાનામાં મોહરૂપી દોષ દેખાઈ રહ્યો નથી.

સંબંધ : કુળનો નાશ કરવાથી થનારા જે દોષોને અમે જાણીએ છીએ, એ દોષો કયા છે? એ દોષોની પરંપરા આગળના પાંચ શ્લોકોમાં બતાવે છે.

કુલક્ષયે પ્રણશ્યન્તિ કુલધર્માઃ સનાતનાઃ ।

ધર્મે નષ્ટે કુલં કૃત્સ્નમધર્મોઽભિભવત્યુત ॥ ૪૦ ॥

કુલક્ષયે	= કુળનો નાશ થતાં	ઉત	= અને	કૃત્સ્નમ્	= સમસ્ત
સનાતનાઃ	= સનાતન	ધર્મે	= ધર્મ	કુલમ્	= કુળને
કુલધર્માઃ	= કુળધર્મો	નષ્ટે	= નાશ પામતાં	અધર્મઃ	= પાપ
પ્રણશ્યન્તિ	= નષ્ટ થઈ જાય છે		(બચેલા)	અભિભવતિ	= દબાવી દે છે.

ટીકા — ‘કુલક્ષયે પ્રણશ્યન્તિ કુલધર્માઃ સનાતનાઃ’— જ્યારે યુદ્ધ થાય છે, ત્યારે એમાં કુળ (વંશ)નો નાશ (હાસ) થાય છે. જ્યારથી કુળનો આરંભ થયો છે, ત્યારથી કુળના ધર્મો અર્થાત્ કુળની પવિત્ર પરંપરાઓ, પવિત્ર રીતો, મર્યાદાઓ પણ પરંપરાથી ચાલતી આવી છે. પરંતુ જ્યારે કુળનો નાશ થઈ જાય છે, ત્યારે હંમેશાં કુળની સાથે રહેનારા ધર્મો પણ નાશ પામે છે અર્થાત્ જન્મ વખતે, દ્વિજાતિ સંસ્કારના સમયે, વિવાહના સમયે, મૃત્યુના સમયે અને મૃત્યુ પછી કરવામાં આવતા જે જે શાસ્ત્રીય પવિત્ર રીત-રિવાજો છે કે જે જીવતા અને મરણ પામેલા મનુષ્યોને માટે આ લોકમાં અને પરલોકમાં કલ્યાણ કરનારા છે, એ નષ્ટ થઈ જાય છે. કારણકે જ્યારે કુળનો જ નાશ થઈ જાય છે, ત્યારે કુળના આધારે ટકનારા ધર્મો કોને આધારે રહેશે?

‘ધર્મે નષ્ટે કુલં કૃત્સ્નમધર્મોઽભિભવત્યુત’ — જ્યારે કુળની પવિત્ર મર્યાદાઓ, પવિત્ર આચરણો નાશ પામે છે, ત્યારે ધર્મનું પાલન નહિ કરવું અને ધર્મથી વિરુદ્ધ કામ કરવું

અર્થાત્ કરવા યોગ્ય કાર્ય નહિ કરવું અને નહિ કરવા યોગ્ય કાર્ય કરવા રૂપી અધર્મ સમગ્ર કુળને દબાવી દે છે અર્થાત્ સમગ્ર કુળમાં અધર્મ છવાઈ જાય છે.

હવે અહીં એ શંકા થઈ શકે કે જ્યારે કુળનો નાશ થઈ જશે, કુળ રહેશે જ નહિ, ત્યારે અધર્મ કોને દબાવી દેશે? એનો જવાબ એ છે કે લડવા યોગ્ય જે પુરુષો છે તે તો યુદ્ધમાં માર્યા જાય છે; પરંતુ જે લડાઈને યોગ્ય નથી હોતાં, એવાં બાળકો અને સ્ત્રીઓ પાછળ બચી જાય છે, એમને અધર્મ દબાવી દે છે. કારણકે જ્યારે શસ્ત્ર, શાસ્ત્ર, વ્યવહાર વગેરેના જાણકાર અને અનુભવી પુરુષો યુદ્ધમાં મરણ પામે છે, ત્યારે પાછળ બચી ગયેલાં લોકોને સારું શિક્ષણ આપનારા, એમનામાં શિસ્ત લાવનારા રહેતા નથી. આથી મર્યાદાનું, વ્યવહારનું જ્ઞાન ન હોવાથી તેઓ મનમાન્યું આચરણ કરવા મંડી જાય છે અર્થાત્ તેઓ કરવા યોગ્ય કાર્ય તો કરતાં નથી અને નહિ કરવા યોગ્ય કાર્ય કરવા મંડી જાય છે. એટલે એમનામાં અધર્મ ફેલાઈ જાય છે.

અધર્માભિભવાત્કૃષ્ણ પ્રદુષ્યન્તિ કુલસ્ત્રિયઃ ।

સ્ત્રીષુ દુષ્ટાસુ વાષ્ણેય જાયતે વર્ણસંકરઃ ॥ ૪૧ ॥

કૃષ્ણ	= હે કૃષ્ણ!	પ્રદુષ્યન્તિ	= દૂષિત થઈ જાય છે (અને)	દુષ્ટાસુ	= દૂષિત થાય છે ત્યારે
અધર્માભિભવાત્	= અધર્મ વધી જતાં	વાષ્ણેય	= હે વાષ્ણેય!	વર્ણસંકરઃ	= વર્ણસંકર પ્રજા
કુલસ્ત્રિયઃ	= કુળની સ્ત્રીઓ	સ્ત્રીષુ	= (જ્યારે) સ્ત્રીઓ	જાયતે	= જન્મે છે.

ટીકા — ‘અધર્માભિભવાત્કૃષ્ણ પ્રદુષ્યન્તિ કુલસ્ત્રિયઃ’— ધર્મનું પાલન કરવાથી અંતઃકરણ શુદ્ધ થઈ જાય છે. અંતઃકરણ શુદ્ધ બનવાથી બુદ્ધિ સાત્ત્વિક બને છે. સાત્ત્વિક બુદ્ધિમાં શું કરવું જોઈએ અને શું નહિ કરવું જોઈએ — એનો વિવેક જાગ્રત રહેતો હોય છે, પરંતુ જ્યારે અધર્મ વધી જાય છે, ત્યારે આચરણો અશુદ્ધ થવા લાગે છે, જેથી અંતઃકરણ અશુદ્ધ થઈ જાય છે. અંતઃકરણ અશુદ્ધ થવાથી બુદ્ધિ તામસી થઈ જાય છે. બુદ્ધિ તામસી થવાથી મનુષ્ય અકર્તવ્યને કર્તવ્ય અને કર્તવ્યને અકર્તવ્ય માનવા લાગી જાય છે અર્થાત્ એનામાં શાસ્ત્રની મર્યાદાની વિરુદ્ધ વિચારો આવવા લાગે છે. આ વિપરીત બુદ્ધિને કારણે કુળની સ્ત્રીઓ દૂષિત અર્થાત્ વ્યભિચારિણી બની જાય છે.

‘સ્ત્રીષુ દુષ્ટાસુ વાષ્ણેય જાયતે વર્ણસંકરઃ’ — સ્ત્રીઓ દૂષિત થવાથી વર્ણસંકર પેદા થઈ જાય છે.^૧ પુરુષ અને સ્ત્રી — બન્ને જુદી જુદી જાતનાં હોવાથી એમનાથી જે સંતાનો જન્મે છે, તે વર્ણસંકર કહેવાય છે.

અર્જુન અહીં ‘કૃષ્ણ’ સંબોધન આપીને એ કહી રહ્યા છે કે આપ બધાને ખેંચનારા હોવાથી ‘કૃષ્ણ’ કહેવાઓ છો, તો આપ એ બતાવો કે અમારા કુળને આપ કઈ તરફ ખેંચશો અર્થાત્ ક્યાં લઈ જશો?

‘વાષ્ણેય’ સંબોધન કરવાનો ભાવ એ છે કે આપ વૃષ્ણિવંશમાં અવતાર લેવાને કારણે ‘વાષ્ણેય’ કહેવાઓ છો. પરંતુ જ્યારે અમારા કુળ(વંશ)નો નાશ થઈ જશે, ત્યારે અમારા વંશજો ક્યા કુળના કહેવાશે? આથી કુળનો નાશ કરવો યોગ્ય નથી.

૧. પરસ્પર વિરુદ્ધ ગુણોના મિશ્રણથી જે ચીજ બને છે, તેને ‘સંકર’ કહે છે. જ્યારે કર્તવ્યનું પાલન નથી થતું, ત્યારે ધર્મસંકર, વર્ણસંકર, જાતિસંકર, કુળસંકર, વેશસંકર, ભાષાસંકર, આહારસંકર વગેરે અનેક સંકરદોષો આવી જાય છે.

સકુરો નરકાયૈવ કુલધ્રાનાં કુલસ્ય ચ ।
પતન્તિ પિતરો દ્વેષાં લુપ્તપિણ્ડોદકક્રિયાઃ ॥ ૪૨ ॥

સકુરઃ	= વર્ણસંકર	જનારા	એષામ્	= આ (કુલધાતિઓ)ના
કુલધ્રાનામ્	= કુળના હણનારાઓને	એવ	પિતરઃ	= પિતૃઓ
ચ	= તથા	લુપ્તપિણ્ડો-	હિ	= પણ (પોતાના
કુલસ્ય	= કુળને	દકક્રિયાઃ		સ્થાનથી)
નરકાય	= નરકમાં લઈ	વંચિત	પતન્તિ	= અધોગતિને પામે છે.

ટીકા — ‘સકુરો નરકાયૈવ કુલધ્રાનાં કુલસ્ય ચ’
— મિશ્ર જાતિથી જન્મેલા વર્ણસંકર (સંતાન)માં ધાર્મિક બુદ્ધિ હોતી નથી. તે મર્યાદાઓનું પાલન નથી કરતો; કેમ કે તે પોતે જ મર્યાદાના અભાવમાં જન્મેલો છે. એટલે એનો પોતાનો કુળધર્મ નહિ હોવાથી તે એનું પાલન કરતો નથી, ઊલટાનું કુળધર્મ અર્થાત્ કુળની મર્યાદાની વિરુદ્ધનું આચરણ કરે છે.

જેમણે યુદ્ધમાં પોતાના કુળનો સંહાર કરી નાખ્યો છે, એમને ‘કુળધાતી’ કહે છે. વર્ણસંકર એવા કુળધાતીઓને નરકમાં લઈ જાય છે. માત્ર કુળધાતીઓને જ નહિ, ઊલટાના કુળની પરંપરાનો નાશ થવાથી સમગ્ર કુળને પણ તે નરકોમાં લઈ જાય છે.

‘પતન્તિ પિતરો દ્વેષાં લુપ્તપિણ્ડોદકક્રિયાઃ’ — જેમણે પોતાના કુળનો નાશ કરી દીધો છે, એવા એ કુળધાતીઓના પિતૃઓને વર્ણસંકર દ્વારા પિંડ અને પાણી (શ્રાદ્ધ અને

તર્પણ) નહિ મળવાથી એ પિતૃઓનું પતન થઈ જાય છે. કારણકે જ્યારે પિતૃઓને પિંડપાણી મળતું રહે છે, ત્યારે તેઓ એ પુણ્યના પ્રભાવથી ઊંચા લોકોમાં નિવાસ કરે છે, પરંતુ જ્યારે એમને પિંડપાણી મળતું બંધ થઈ જાય છે, ત્યારે એમનું ત્યાંથી પતન થઈ જાય છે અર્થાત્ એમનું સ્થાન એ લોકોમાં રહેતું નથી.

પિતૃઓને પિંડ-પાણી ન મળવામાં કારણ એ છે કે વર્ણસંકરોની પૂર્વજો પ્રત્યે આદરબુદ્ધિ હોતી નથી. આથી તેઓમાં પિતૃઓ માટે શ્રાદ્ધ-તર્પણ કરવાની ભાવના જ હોતી નથી. કદાચ લોકલાજે તેઓ શ્રાદ્ધ-તર્પણ કરે, તોપણ શાસ્ત્રની વિધિ પ્રમાણે એમનો શ્રાદ્ધ-તર્પણમાં અધિકાર નહિ હોવાથી એ પિંડ-પાણી પિતૃઓને મળતું જ નથી. આ રીતે જ્યારે પિતૃઓને આદરભાવપૂર્વક અને શાસ્ત્રની વિધિ પ્રમાણે પિંડ-પાણી મળતું નથી, ત્યારે એમનું પોતાના સ્થાનમાંથી પતન થઈ જાય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : પિતૃઓમાં એક ‘આજાન’ પિતૃ હોય છે અને એક ‘મર્ત્ય’ (મરેલા) પિતૃ હોય છે. પિતૃલોકમાં રહેનારા પિતૃઓ ‘આજાન’ છે અને મનુષ્યલોકમાંથી મૃત્યુ પામીને ગયેલા પિતૃઓ ‘મર્ત્ય’ છે. શ્રાદ્ધ અને તર્પણ ન મળવાથી મર્ત્ય પિતૃઓનું પતન થાય છે. પતન એ જ પિતૃઓનું થાય છે, જે કુટુંબ સાથે, સંતાન સાથે સંબંધ રાખે છે અને તેમની પાસે શ્રાદ્ધ-તર્પણની આશા રાખે છે.

—■—

દોષૈરેતૈઃ કુલધ્રાનાં વર્ણસકુરકારકૈઃ ।
ઉત્સાધન્તે જાતિધર્માઃ કુલધર્માશ્ચ શાશ્વતાઃ ॥ ૪૩ ॥

એતૈઃ	= આ	કુલધ્રાનામ્	= કુળધાતીઓના	જાતિધર્માઃ	= જાતિધર્મો
વર્ણસકુરકારકૈઃ	= વર્ણસંકર પેદા કરનારા	શાશ્વતાઃ	= સનાતન	ઉત્સાધન્તે	= નષ્ટ થઈ જાય છે.
દોષૈઃ	= દોષોથી	કુલધર્માઃ	= કુળધર્મો		
		ચ	= અને		

ટીકા — ‘દોષૈરેતૈઃ કુલધ્રાનામ્....કુલધર્માશ્ચ શાશ્વતાઃ’
— યુદ્ધમાં કુળનો નાશ થવાથી કુળની સાથે શાશ્વતા આવેલા કુળધર્મોનો નાશ થઈ જાય છે. કુળધર્મોના નાશથી કુળમાં અધર્મનો વધારો થઈ જાય છે. અધર્મ વધવાથી સ્ત્રીઓ દૂષિત

થઈ જાય છે. સ્ત્રીઓ દૂષિત થવાથી વર્ણસંકર જન્મે છે. આ રીતે આ વર્ણસંકર પેદા કરનારા દોષોથી કુળનો નાશ કરવાવાળાઓના જાતિધર્મો (વર્ણધર્મો) નાશ પામે છે. કુળધર્મો અને જાતિધર્મો શું છે? એક જ જાતિમાં

એક કુળની જે પોતાની જુદી-જુદી પરંપરાઓ છે, જુદી-જુદી મર્યાદાઓ છે, જુદાં-જુદાં આચરણો છે, એ બધા એ કુળના 'કુળધર્મો' કહેવાય છે. એક જ જાતિનાં બધાં જ કુળોના સમુદાયને લક્ષ્યમાં રાખીને જેને ધર્મ કહેવામાં આવે

છે એ બધાં 'જાતિધર્મો' અર્થાત્ 'વર્ણધર્મો' કહેવાય છે, કે જે સામાન્ય ધર્મો છે અને શાસ્ત્રવિધિથી નક્કી કરેલા છે. આ કુળધર્મોનું અને જાતિધર્મોનું પાલન નહિ થવાથી એ ધર્મો નાશ પામે છે.

— ■ —
ઉત્સન્નકુલધર્માણાં મનુષ્યાણાં જનાર્દન ।
નરકેડનિયતં વાસો ભવતીત્યનુશુશ્રુમ ॥ ૪૪ ॥

જનાર્દન	= હે જનાર્દન!	મનુષ્યાણામ્	= મનુષ્યોનો	ભવતિ	= થાય છે,
ઉત્સન્નકુલ-	= જેમના કુળધર્મો	અનિયતમ્	= ઘણા કાળ સુધી	ઈતિ	= એવું
ધર્માણામ્	નષ્ટ થઈ ગયા હોય	નરકે	= નરકમાં	અનુશુશ્રુમ	= અમે સાંભળતા
એવા		વાસઃ	= વાસ		આવ્યા છીએ.

ટીકા — 'ઉત્સન્નકુલધર્માણામ્... અનુશુશ્રુમ' — ભગવાને મનુષ્યને વિવેક આપ્યો છે, નવું કર્મ કરવાનો અધિકાર આપ્યો છે. આ કારણે એ કર્મ કરવામાં અથવા નહિ કરવામાં, સારું કરવામાં કે ખરાબ કરવામાં સ્વતંત્ર છે. આથી એણે હંમેશાં વિવેક-વિચારપૂર્વક કર્તવ્યકર્મો કરવાં જોઈએ. પરંતુ માણસો સુખભોગ વગેરેના લોભમાં આવીને પોતાના વિવેકનો અનાદર કરી દે છે અને રાગદ્વેષને વશ થઈ જાય છે, જેથી એમનાં આચરણો શાસ્ત્ર અને કુળની મર્યાદાની વિરુદ્ધ થવા લાગે છે. ફળસ્વરૂપે આ લોકમાં એમની નિંદા, અપમાન

અને તિરસ્કાર થાય છે અને પરલોકમાં દુર્ગતિ, નરકોની પ્રાપ્તિ થાય છે. પોતાનાં પાપોને લીધે તેમને લાંબા સમય સુધી નરકોનું દુઃખ ભોગવવું પડે છે. આવું અમે પરંપરાથી મોટા અને વૃદ્ધ ગુરુજનો પાસેથી સાંભળતા આવ્યા છીએ.

'મનુષ્યાણામ્' પદમાં કુળઘાતીઓ અને એમના કુળના બધા મનુષ્યોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે અર્થાત્ કુળઘાતીઓના પહેલાં જેઓ થઈ ગયા છે — તે (પિતૃઓ)નો, પોતાનો અને ભવિષ્યમાં થનારા (વંશ)નો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

સંબંધ : યુદ્ધથી થનારી અનર્થ-પરંપરાના વર્ણનની અર્જુનના પોતાના ઉપર શું અસર પડી? એને આગળના શ્લોકમાં બતાવે છે.

અહો બત મહત્પાપં કર્તું વ્યવસિતા વયમ્ ।
યદ્રાજ્યસુખલોભેન હન્તું સ્વજનમુદ્યતાઃ ॥ ૪૫ ॥

અહો	= આ મોટા આશ્ચર્ય (અને)	કર્તુમ્	= કરવા	સ્વજનમ્	= પોતાના
બત	= દુઃખની વાત છે કે	વ્યવસિતાઃ	= તત્પર થયા છીએ,		સ્વજનોને
વયમ્	= અમે લોકો	યત્	= (અને તે પણ) કે જે	હન્તુમ્	= હણવા
મહત્	= મોટું	રાજ્યસુખલોભેન	= રાજ્ય અને	ઉદ્યતાઃ	= તૈયાર થયા
પાપમ્	= પાપ		સુખના લોભે		છીએ!

ટીકા — 'અહો બત... સ્વજનમુદ્યતાઃ' — આ દુર્યોધન વગેરે દુષ્ટ છે. એમની ધર્મ ઉપર દષ્ટિ નથી. એમના ઉપર લોભ સવાર થઈ ગયો છે. આ કારણે એ યુદ્ધ માટે તૈયાર થઈ જાય એ કોઈ આશ્ચર્યની વાત નથી. પરંતુ અમે તો ધર્મ-અધર્મને, કર્તવ્ય-અકર્તવ્યને અને પાપ-પુણ્યને જાણવાવાળા છીએ. એવા જાણકાર હોવા છતાં અજાણ્યા માણસોની જેમ

અમે ધોર પાપ કરવાનો નિશ્ચય-વિચાર કરી લીધો છે. એટલું જ નહિ, યુદ્ધમાં પોતાનાં સ્વજનોને મારવા માટે અસ્ત્ર-શસ્ત્ર લઈને તૈયાર થઈ ગયા છીએ! આ અમારે માટે ઘણા મોટા આશ્ચર્યની અને ખેદ (દુઃખ)ની વાત છે અર્થાત્ બધી રીતે અનુચિત વાત છે.

અમારી જે જાણકારી છે, અમે શાસ્ત્રોથી જે સાંભળ્યું

છે, ગુરુજનો મારફતે જે શિક્ષણ મેળવ્યું છે, પોતાના જીવનને સુધારવાનો જે વિચાર કર્યો છે, એ બધાનો અનાદર કરીને આજે અમે યુદ્ધરૂપી પાપ કરવાનો વિચાર કરી લીધો છે — એ ઘણું મોટું પાપ છે— ‘મહત્પાપમ્.’

આ શ્લોકમાં ‘અહો’ અને ‘બત’ એ બે પદો આવેલાં છે. એમાં ‘અહો’ પદ આશ્ચર્ય બતાવે છે. આશ્ચર્ય એ છે કે યુદ્ધથી થનારી અનર્થની પરંપરાને જાણતા હોવા છતાં પણ અમે યુદ્ધરૂપી ઘણું મોટું પાપ કરવાનો પાકો નિશ્ચય કરી લીધો છે! બીજું ‘બત’ પદ ખેદનું, દુઃખનું વાચક છે. દુઃખ એ છે કે થોડા દિવસો માટે રહેનારા રાજ્ય અને સુખના લોભમાં આવીને અમે પોતાનાં કુટુંબીઓને મારવા તૈયાર થઈ ગયા છીએ!

પાપ કરવાના નિશ્ચયમાં અને સ્વજનોને મારવા માટે તૈયાર થવામાં માત્ર રાજ્યનો અને સુખનો લોભ જ કારણ છે. તાત્પર્ય એ છે કે જો યુદ્ધમાં અમારો વિજય થશે તો અમને રાજ્ય અને વૈભવ મળી જશે, અમારો આદર-સત્કાર થશે, અમારું ગૌરવ વધી જશે, સમગ્ર રાજ્ય ઉપર અમારો પ્રભાવ રહેશે, બધી જગાએ અમારો હુકમ ચાલશે, અમારી પાસે ધન હોવાથી અમે મનવાંછિત ભોગસામગ્રી એકઠી કરી લઈશું, પછી ખૂબ આરામ કરીશું, સુખ ભોગવીશું—આ પ્રમાણે અમારી ઉપર રાજ્ય અને સુખનો લોભ છવાઈ ગયો છે, જે અમારા જેવા માણસો માટે બધી રીતે અયોગ્ય છે.

આ શ્લોકમાં અર્જુન એ કહેવા માંગે છે કે પોતાના સારા વિચારોનો અને પોતાની જાણકારીનો આદર કરવાથી જ શાસ્ત્ર, ગુરુજનો વગેરેની આજ્ઞાનું પાલન થઈ શકે છે. પરંતુ જે મનુષ્ય પોતાના સારા વિચારોનો અનાદર કરે છે, તે શાસ્ત્રોની, ગુરુજનોની અને સિદ્ધાંતોની સારી સારી વાતોને સાંભળીને પણ એને ધારણ નથી કરી શકતો. પોતાના સારા વિચારોનો વારંવાર અનાદર અને તિરસ્કાર કરવાથી સદ્વિચારોની સૃષ્ટિ બંધ થઈ જાય છે. પછી મનુષ્યને દુર્ગુણ-

દુરાચારથી રોકવાવાળું હોય છે જ કોણ? એવી જ રીતે આપણે પણ પોતાની જાણકારીનો આદર કરીશું નહિ તો પછી આપણને અનર્થપરંપરાથી કોણ રોકી શકે છે અર્થાત્ કોઈ રોકી નથી શકતું.

અહીં અર્જુનની દૃષ્ટિ યુદ્ધરૂપી ક્રિયા તરફ છે. તેઓ યુદ્ધરૂપી ક્રિયાને દોષવાળી સમજીને એનાથી હઠી જવાનું ઇચ્છે છે; પરંતુ વાસ્તવમાં દોષ શું છે — એ તરફ અર્જુનની દૃષ્ટિ નથી. યુદ્ધમાં કૌટુંબિક મોહ, સ્વાર્થભાવ અને કામના જ દોષ છે, પરંતુ એ બાજુ દૃષ્ટિ નહિ જવાથી અર્જુન અહીં આશ્ચર્ય અને ખેદ પ્રકટ કરી રહ્યા છે, કે જે વાસ્તવમાં કોઈ પણ વિચારશીલ, ધર્માત્મા અને શૂરવીર ક્ષત્રિયોને માટે યોગ્ય નથી.

[અર્જુને પહેલાં આડત્રીસમા શ્લોકમાં દુર્યોધન વગેરેના યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થવામાં, કુળનાશના દોષમાં અને મિત્રદ્રોહના પાપમાં લોભને કારણ બતાવ્યું; અને અહીં પણ પોતાને રાજ્ય અને સુખના લોભને લીધે મહાન પાપ કરવા માટે તૈયાર થયેલો બતાવી રહ્યા છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે અર્જુન પાપ થવામાં ‘લોભ’ને જ પ્રેરક તત્ત્વ માને છે. આમ છતાં પણ આગળ ત્રીજા અધ્યાયના છત્રીસમા શ્લોકમાં અર્જુને ‘મનુષ્ય ન ચાહતો હોવા છતાં પણ પાપનું આચરણ કેમ કરી બેસે છે’ — એવો પ્રશ્ન કેમ કર્યો? એનું સમાધાન એ છે કે અહીં તો કૌટુંબિક મોહને લીધે અર્જુન યુદ્ધથી નિવૃત્ત થવાને ધર્મ અને યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થવાને અધર્મ માની રહ્યા છે અર્થાત્ એમની શરીર વગેરેને લઈને માત્ર લૌકિક દૃષ્ટિ છે. એટલા માટે તેઓ યુદ્ધમાં સ્વજનોને મારવામાં લોભને કારણ માની રહ્યા છે. પરંતુ આગળ ગીતાનો ઉપદેશ સાંભળતાં-સાંભળતાં તેમનામાં પોતાના શ્રેય-કલ્યાણની ઇચ્છા જાગ્રત થઈ ગઈ (અ. ૩/૨). એટલા માટે એ કર્તવ્યને ત્યજીને નહિ કરવા યોગ્ય કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થવામાં શું કારણ છે — એવું પૂછે છે અર્થાત્ ત્યાં (અ. ૩/૩૬માં) અર્જુન કર્તવ્યની દૃષ્ટિથી, સાધકની દૃષ્ટિથી પૂછે છે.]

સંબંધ : આશ્ચર્ય અને ખેદમાં ડૂબેલા અર્જુન આગળના શ્લોકમાં પોતાની દલીલોનો આખરી નિર્ણય જણાવે છે.

યદિ મામપ્રતીકારમશસ્ત્રં શસ્ત્રપાણયઃ ।

ધાર્તરાષ્ટ્રા રણે હન્યુસ્તન્મે ક્ષેમતરં ભવેત્ ॥ ૪૬ ॥

યદિ	= જો (આ)	રણે	= રણમાં	હન્યુઃ	= હણી નાખે (તો) પણ
શસ્ત્રપાણયઃ	= હાથમાં શસ્ત્ર લીધેલા	અપ્રતીકારમ્	= સામનો ન કરનાર એવા	તત્	= તે
ધાર્તરાષ્ટ્રાઃ	= ધૃતરાષ્ટ્રના પક્ષપાતી લોકો	અશસ્ત્રમ્	= શસ્ત્રરહિત	મે	= મારા માટે
		મામ્	= મને	ક્ષેમતરમ્	= વધુ કલ્યાણકારક
				ભવેત્	= થશે.

ટીકા - ‘યદિ મામ્.... ક્ષેમતરં ભવેત્’ - અર્જુન કહે છે કે જો હું યુદ્ધથી બધી રીતે નિવૃત્ત થઈ જઈશ, તો કદાચ એ દુર્યોધન વગેરે પણ યુદ્ધથી નિવૃત્ત થઈ જશે. કારણ કે અમે કશું ઈચ્છીશું જ નહિ અને લડીશું પણ નહિ તો પછી આ લોકો યુદ્ધ કરશે જ શા માટે? પરંતુ કદાચ આવેશમાં આવેલા તથા હાથોમાં શસ્ત્રોને ધારણ કરેલા એ ધૃતરાષ્ટ્રના પક્ષપાતી લોકો ‘કાયમ માટે અમારા રસ્તાનો કાંટો નીકળી જાય, દુશ્મન સમાપ્ત થઈ જાય’ - એવો વિચાર કરીને સામનો નહિ કરવાવાળા તથા શસ્ત્ર વગરના એવા મને મારી પણ નાખે, તો એમનું એ મારવું મારે માટે હિત કરનારું જ બનશે. કારણકે મેં યુદ્ધમાં ગુરુજનોને મારીને ઘણું ભારે પાપ કરવાનો જે નિશ્ચય કર્યો હતો, તે નિશ્ચયરૂપી પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત થઈ જશે. એ પાપથી હું શુદ્ધ થઈ જઈશ. તાત્પર્ય એ છે કે હું યુદ્ધ નહિ કરું, તો હું પણ પાપથી બચીશ અને મારા કુળનો પણ નાશ થશે નહિ.

[જે મનુષ્ય પોતાના માટે જે કોઈ બાબતનું વર્ણન કરે છે, એ બાબતની એના પોતાના ઉપર અસર પડે છે. અર્જુને પણ જ્યારે શોકમગ્ન થઈને અઠાવીસમા શ્લોકથી બોલવાનું શરૂ કર્યું, ત્યારે એ એટલા શોકમગ્ન નહિ હતા, કે જેટલા એ અત્યારે શોકમગ્ન છે. પહેલાં અર્જુન યુદ્ધથી નિવૃત્ત થયા ન હતા, પણ શોકમગ્ન થઈને બોલતા-બોલતા અંતે એ યુદ્ધથી નિવૃત્ત થઈ જાય છે અને બાણ સહિત ધનુષ્ય ત્યજીને બેસી જાય છે. ભગવાને એ વિચાર્યું કે અર્જુનનો બોલવાનો ઊભરો નીકળી જાય તો હું બોલું અર્થાત્ બોલવાથી અર્જુનનો શોક બહાર આવી જાય, મનમાં કંઈ જ શોક બાકી ન રહે, ત્યારે જ મારાં વચનોની એના ઉપર અસર થશે, એટલે ભગવાન વચ્ચે કશું જ બોલ્યા નહિ.]

વિશેષ વાત

અત્યાર સુધી અર્જુને પોતાને ધર્માત્મા માની યુદ્ધથી નિવૃત્ત થવા માટે જેટલી દલીલો કરી છે અને યુક્તિઓ આપી છે, એ બધી અર્જુનની દલીલોને જ સંસારમાં રચ્યાપચ્યા રહેલા લોકો સાચી સમજશે અને હવે પછી ભગવાન અર્જુનને જે વાતો સમજાવશે, એમને સાચી નહિ માને! એનું કારણ એ છે કે જે મનુષ્ય જે સ્થિતિમાં હોય છે, એ સ્થિતિની, એ કક્ષાની વાતને જ એ સાચી સમજે છે; એનાથી ઊંચી કક્ષાની વાત તેઓ સમજી જ નથી શકતા. અર્જુનના હૈયામાં કૌટુંબિક મોહ છે અને એ મોહમાં બંધાઈને જ ધર્મની અને સાધુતાની સારી સારી વાતો કહી રહ્યા છે. એટલે જે લોકોના હૈયામાં કૌટુંબિક મોહ હોય છે, એ લોકોને જ અર્જુનની વાતો સારી લાગશે. પરંતુ ભગવાનની દૃષ્ટિ જીવના કલ્યાણ તરફ જ હોય છે, કે

એનું કલ્યાણ કેવી રીતે થાય? ભગવાનની આ ઊંચી કક્ષાની દૃષ્ટિને એ (લૌકિક દૃષ્ટિવાળા) લોકો સમજી જ નથી શકતા. એટલે એ ભગવાનની વાતોને બરાબર નહિ માને, પરંતુ એવું માનશે કે અર્જુન માટે યુદ્ધરૂપી પાપથી બચવું એ બહુ જ સાચું હતું; પરંતુ ભગવાને તેમને યુદ્ધમાં જોડી બરાબર ના કર્યું!

વાસ્તવમાં ભગવાને અર્જુન પાસે યુદ્ધ કરાવ્યું નથી, પરંતુ તેમને પોતાના કર્તવ્યનું જ્ઞાન કરાવ્યું છે. યુદ્ધ તો અર્જુનને કર્તવ્યરૂપે આપમેળે જ મળ્યું હતું. એટલે યુદ્ધનો વિચાર તો અર્જુનનો પોતાનો જ હતો; તેઓ પોતે જ યુદ્ધ માટે પ્રવૃત્ત થયા હતા અને તેથી જ તેઓ ભગવાનને આમંત્રણ આપીને લાવ્યા હતા. પરંતુ એ વિચારને પોતાની બુદ્ધિથી અનિષ્ટકારક સમજીને તેઓ યુદ્ધથી દૂર જઈ રહ્યા હતા અર્થાત્ પોતાના કર્તવ્યના પાલનમાંથી હઠી રહ્યા હતા. આથી જ ભગવાને કહ્યું કે આ જે તું યુદ્ધ નહિ કરવા ઇચ્છે છે, એ તારો મોહ છે. આથી સમય પર જે કર્તવ્ય આપમેળે પ્રાપ્ત થયું છે, એનો ત્યાગ કરવો યોગ્ય નથી.

એક માણસ બદ્રીનારાયણ જઈ રહ્યો હતો; પરંતુ રસ્તામાં એને દિશાભ્રમ થઈ ગયો એટલે કે એણે દક્ષિણને ઉત્તર અને ઉત્તરને દક્ષિણ દિશા સમજી લીધી. આથી એ બદ્રીનારાયણ તરફ નહિ ચાલતાં ઊલટી દિશા તરફ ચાલવા લાગ્યો. સામે એને એક માણસ મળી ગયો. એ માણસે પૂછ્યું, ‘ભાઈ! ક્યાં જઈ રહ્યા છો?’ તેણે કહ્યું, ‘બદ્રીનારાયણ.’ એ માણસ બોલ્યો, ‘ભાઈ! બદ્રીનારાયણ આ બાજુ નથી, પેલી બાજુ છે. આપ તો ઊલટા જઈ રહ્યા છો!’ એટલે એ માણસ એને બદ્રીનારાયણ મોકલનારો ન હતો; પરંતુ એને દિશાનું જ્ઞાન કરાવીને એને સાચો માર્ગ બતાવનારો હતો. એવી જ રીતે ભગવાને અર્જુનને પોતાના કર્તવ્યનું જ્ઞાન કરાવ્યું છે, યુદ્ધ કરાવ્યું નથી.

સ્વજનોને જોઈને અર્જુનના મનમાં એ વાત આવી હતી કે હું યુદ્ધ નહિ કરું - ‘ન યોત્સ્યે’ (અ. ૨/૮), પણ ભગવાનનો ઉપદેશ સાંભળવાથી અર્જુને એવું નથી કહ્યું કે હું યુદ્ધ નહિ કરું; પરંતુ એવું કહ્યું કે હું આપની આજ્ઞાનું પાલન કરીશ - ‘કરિષ્યે વચનં તવ’ (૧૮/૭૩) અર્થાત્ પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરીશ. અર્જુનનાં આ વચનોથી એ સિદ્ધ થાય છે કે ભગવાને પોતાના કર્તવ્યનું જ્ઞાન કરાવ્યું છે.

વાસ્તવમાં યુદ્ધ થવાનું અનિવાર્ય હતું; કારણકે બધાનું આયુષ્ય પૂરું થઈ ચૂક્યું હતું. એને કોઈ પણ ટાળી શકવાનું ન હતું. ભગવાને પોતે વિશ્વરૂપ દર્શન વખતે અર્જુનને કહ્યું છે, ‘હું વૃદ્ધિ પામેલો કાળ છું અને બધાનો નાશ કરવા માટે અહીં આવ્યો છું. એટલે તું યુદ્ધ નહિ કરે તોપણ આ વિરોધપક્ષમાં ઊભેલા યોદ્ધાઓ બચશે નહિ.’ (અ. ૧૧/૩૨).

એટલે આ નરસંહાર અવશ્ય થવાનો જ હતો. આ નરસંહાર અર્જુન યુદ્ધ ના કરત, તોપણ થાત. જો અર્જુન યુદ્ધ ના કરત, તો જેમણે માતાની આજ્ઞાથી દ્રૌપદીની સાથે પોતાના સહિત પાંચેય ભાઈઓનો વિવાહ કરવાનું સ્વીકારી લીધું હતું, એ યુધિષ્ઠિર તો માતાની યુદ્ધ કરવાની આજ્ઞાથી અવશ્ય યુદ્ધ કરત જ. ભીમસેન પણ યુદ્ધથી કદી પાછો ન હઠત; કેમકે એમણે કૌરવોને મારવાની પ્રતિજ્ઞા કરી રાખી હતી. દ્રૌપદીએ તો ત્યાં સુધી કહી દીધું હતું કે જો મારા પતિ (પાંડવો) કૌરવો સાથે યુદ્ધ નહિ કરે તો, મારા પિતા (દ્રુપદ), ભાઈ (ધૃષ્ટદ્યુમ્ન) અને મારા પાંચેય પુત્રો તથા અભિમન્યુ કૌરવો સાથે યુદ્ધ કરશે.^૧

આ રીતે એવાં કેટલાંય કારણો હતાં, જેથી યુદ્ધને ટાળવાનો સંભવ ન હતો.

થનારને રોકવાનું મનુષ્યના હાથની વાત નથી; પરંતુ પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરીને મનુષ્ય પોતાનો ઉદ્ધાર કરી શકે છે અને કર્તવ્યથી હઠી જઈને પોતાનું પતન કરી શકે છે. તાત્પર્ય એ છે કે મનુષ્ય પોતાનું ઈષ્ટ-અનિષ્ટ કરવામાં સ્વતંત્ર છે. એટલા માટે ભગવાને અર્જુનને કર્તવ્યનું જ્ઞાન કરાવીને મનુષ્યમાત્રને ઉપદેશ આપ્યો છે કે એણે શાસ્ત્રની આજ્ઞા પ્રમાણે પોતાના કર્તવ્યના પાલનમાં તત્પર રહેવું જોઈએ, એમાંથી કદી હઠી જવું જોઈએ નહિ.

—■—

સંબંધ : આગળના શ્લોકમાં અર્જુને પોતાની દલીલોનો અંતિમ નિર્ણય સંભળાવી દીધો. ત્યાર પછી અર્જુને શું કર્યું — એ વાત સંજય હવે પછીના શ્લોકમાં કહે છે.

સંજય ઉવાચ

એવમુક્ત્વાર્જુનઃ સડ્ધ્યે રથોપસ્થ ઉપાવિશત્ ।

વિસૃજ્ય સશરં ચાપં શોકસંવિગ્નમાનસઃ ॥ ૪૭ ॥

સંજય બોલ્યા—

એવમ્	= આમ	અર્જુનઃ	= અર્જુન	સડ્ધ્યે	= રણભૂમિમાં
ઉક્ત્વા	= કહીને	સશરમ્	= બાણસહિત	રથોપસ્થે	= રથના મધ્ય
શોકસંવિગ્ન -	= શોકથી ઉદ્વિગ્ન	ચાપમ્	= ધનુષ્ય		ભાગમાં
માનસઃ	મનવાળા	વિસૃજ્ય	= ત્યજીને	ઉપાવિશત્	= બેસી ગયા.

ટીકા — ‘એવમુક્ત્વાર્જુનઃ..... શોકસંવિગ્નમાનસઃ’ — યુદ્ધ કરવું એ બધા અનર્થોનું મૂળ છે. યુદ્ધ કરવાથી અહીં કુટુંબીઓનો નાશ થશે, પરલોકમાં નરકની પ્રાપ્તિ થશે વગેરે વાતોને તર્ક અને પ્રમાણથી કહીને શોકથી અત્યંત વ્યાકુળ મનવાળા અર્જુને યુદ્ધ નહિ કરવાનો પાકો નિર્ણય કરી લીધો. જે રણભૂમિમાં તે હાથમાં ધનુષ્ય લઈને ઉત્સાહ સાથે આવ્યા હતા, એ જ રણભૂમિમાં તેમણે પોતાના ડાબા હાથમાંથી ગાંડીવ ધનુષ્યને અને જમણા હાથમાંથી બાણને નીચે મૂકી દીધું; અને પોતે રથના મધ્ય ભાગમાં એટલે કે બન્ને સેનાઓને જોવા માટે જ્યાં ઊભા હતા, ત્યાં જ શોકમુદ્રામાં બેસી ગયા.

અર્જુનની એવી શોકથી વ્યાકુળ દશા થવામાં મુખ્ય કારણ છે — ભગવાનનું ભીષ્મ અને દ્રોણની સામે રથ ઊભો રાખીને અર્જુનને કુરુવંશીઓને જોવા માટે કહેવું, અને

એમને જોઈને અર્જુનની અંદર છુપાયેલા મોહનું જાગ્રત થવું. મોહ જાગ્રત થતાં અર્જુન કહે છે કે યુદ્ધમાં અમારા કુટુંબીઓ મરાશે. કુટુંબીઓનું મરવું એ જ મોટા નુકસાનની વાત છે. દુર્યોધન વગેરે તો લોભને લીધે નુકસાન તરફ જોતા નથી, પરંતુ યુદ્ધથી કેટલી અનર્થની પરંપરાઓ શરૂ થશે — એ તરફ ધ્યાન આપીને અમારે એવા પાપથી નિવૃત્ત થઈ જવું જ જોઈએ. અમે લોકો રાજ્ય અને સુખના લોભથી કુળનો સંહાર કરવા માટે રણભૂમિમાં ઊભા થઈ ગયા છીએ — એ અમે ઘણી મોટી ભૂલ કરી! માટે યુદ્ધ નહિ કરતા એવા શસ્ત્રરહિત મને જો સામે ઊભેલા યોદ્ધાઓ મારી પણ નાખે, તો એનાથી મારું કલ્યાણ જ થશે. આ રીતે અંતઃકરણમાં મોહ છવાઈ જવાને લીધે અર્જુન યુદ્ધથી ઉપરત થવામાં અને પોતે મરી જવામાં પણ હિત જુએ છે અને અંતે એ જ મોહને કારણે બાણસહિત ધનુષ્યનો ત્યાગ કરીને

૧. યદિ ભીમાર્જુનૌ કૃષ્ણ કૃપણૌ સન્ધિકામુકૌ । પિતા મે યોત્સ્યતે વૃદ્ધઃ સહ પુત્રૈર્મહારથૈઃ ॥

પૌત્ર્ય ચૈવ મહાવીર્યાઃ પુત્રા મે મધુસૂદન । અભિમન્યુ પુરસ્કૃત્ય યોત્સ્યન્તે કુરુભિઃ સહ ॥

(મહાભારત, ઉદ્યોગ. ૮૨/૩૭-૩૮)

વિષાદમગ્ન થઈને બેસી જાય છે. આ મોહનો જ મહિમા રહ્યા હતા, તે જ અર્જુન ધનુષ્ય નીચે મૂકી દઈને શોકથી છે કે જે અર્જુન ધનુષ્ય ઉઠાવીને યુદ્ધને માટે તૈયાર થઈ અત્યંત વ્યાકુળ થઈ રહ્યા છે!

—■—

ૐ તત્સદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદેઽર્જુનવિષાદયોગો નામ પ્રથમોઽધ્યાયઃ ॥ ૧ ॥

આ રીતે ૐ, તત્, સત્-એ ભગવાનના નામોના ઉચ્ચારણ સાથે બ્રહ્મવિદ્યા અને યોગશાસ્ત્રમય શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાપનિષદરૂપી શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદમાં ‘અર્જુનવિષાદયોગ’ નામનો પહેલો અધ્યાય પૂરો થયો. ॥ ૧ ॥

દરેક અધ્યાયની સમાપ્તિમાં મહર્ષિ વેદવ્યાસજીએ જે ઉપર મુજબની પુષ્પિકા લખી છે, એમાં શ્રીમદ્-ભગવદ્ગીતાના વિશેષ માહાત્મ્યને અને પ્રભુત્વને જ પ્રગટ કર્યું છે.

‘ૐ, તત્, સત્’^૧ એ ત્રણેય સચ્ચિદાનંદધન પરમાત્માનાં પવિત્ર નામો છે. એ માત્ર જીવોનું કલ્યાણ કરનારાં છે અને એનું ઉચ્ચારણ પરમાત્માની સન્મુખ કરે છે અને શાસ્ત્રમાં જણાવેલાં કર્તવ્યકર્મોના અંગભૂતદોષોને દૂર કરે છે. તેથી ગીતાના અધ્યાયનો પાઠ કરવામાં શ્લોક, પદ અને અક્ષરોના ઉચ્ચારમાં જે જે ભૂલો થઈ છે, એનું શુદ્ધિકરણ કરવા માટે અને સંસારથી સંબંધ-વિચ્છેદપૂર્વક ભગવત્સંબંધની યાદ આવવા માટે દરેક અધ્યાયને અંતે ‘ૐ તત્સત્’નું ઉચ્ચારણ કરવામાં આવ્યું છે.

મહર્ષિ વેદવ્યાસજી દ્વારા અધ્યાયને અંતે ‘ૐ’ના ઉચ્ચારણનું તાત્પર્ય એ છે કે મારી રચનાના અંગભૂતદોષો દૂર થાય, ‘તત્’ના ઉચ્ચારણનું તાત્પર્ય એ છે કે મારી રચના ભગવત્પ્રેમ માટેની બને, અને ‘સત્’ના ઉચ્ચારણનું તાત્પર્ય એ છે કે મારી રચના સત્ એટલે કે અવિનાશી ફળ આપનારી બને. ‘ઈતિ’ — બસ, મારું આ જ પ્રયોજન છે. એ સિવાય મારું વ્યક્તિગત બીજું કોઈ પ્રયોજન નથી.

જે ‘શ્રીમત્’ અર્થાત્ સર્વશોભાસંપન્ન છે અને જેનામાં સંપૂર્ણ ઐશ્વર્ય, ધર્મ, યશ, શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય — એ છ ‘ભગ’ નિત્ય વિદ્યમાન રહે છે, એવા ભગવાનને મુખેથી નીકળેલી હોવાને કારણે આને ‘શ્રીમત્ ભગવત્’ કહેવાયેલ છે.

જ્યારે મનુષ્ય મસ્તીમાં, આનંદમાં હોય છે, ત્યારે એના મુખમાંથી આપોઆપ ગીત નીકળે છે. ભગવાને એને મસ્તીમાં આવીને ગાઈ છે, આ કારણથી એનું નામ ‘ગીતા’ છે. જોકે સંસ્કૃત વ્યાકરણના નિયમ પ્રમાણે એનું નામ ‘ગીતમ્’ હોવું જોઈતું હતું. છતાં પણ એ ઉપનિષદસ્વરૂપ હોવાથી સ્ત્રીલીંગ શબ્દ ‘ગીતા’નો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

એમાં સઘળાં ઉપનિષદોનું સારતત્ત્વ સંગૃહીત છે, અને એ પોતે પણ ભગવદ્વાણી હોવાથી ઉપનિષદસ્વરૂપ છે. તેથી એને ‘ઉપનિષદ’ કહેવાયું છે.

વર્ણ, આશ્રમ, સંપ્રદાય વગેરેનો આગ્રહ નહિ રાખીને પ્રાણીમાત્રનું કલ્યાણ કરનારી સર્વશ્રેષ્ઠ વિદ્યા હોવાને કારણે એનું નામ ‘બ્રહ્મવિદ્યા’ છે. આ બ્રહ્મવિદ્યાસ્વરૂપ ગીતામાં કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ, ધ્યાનયોગ, ભક્તિયોગ વગેરે યોગ સાધનોનું શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું છે, જેથી સાધકને પરમાત્માની સાથેના નિત્યસંબંધનો અનુભવ થઈ જાય. એટલા માટે આને ‘યોગશાસ્ત્ર’ કહેવામાં આવ્યું છે.

આ સાક્ષાત્ પુરુષોત્તમ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અને ભક્તોમાં મુખ્ય એવા અર્જુનનો સંવાદ છે. અર્જુને નિઃસંકોચ ભાવથી વાતો પૂછી છે અને ભગવાને ઉદારતાપૂર્વક એમના જવાબો આપ્યા છે. આ બન્નેયના ભાવ એમાં છે. આ કારણથી એ બન્નેયના નામથી આ ગીતાશાસ્ત્રનું વિશેષ મહત્ત્વ હોવાથી એને ‘શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદ’ એવા નામથી ઓળખાવ્યું છે.

આ પહેલા અધ્યાયમાં અર્જુનના વિષાદનું વર્ણન છે. આ વિષાદ પણ ભગવાન અથવા સંતોનો સંગ થઈ જવાથી સંસારથી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરાવીને કલ્યાણ કરનારો થઈ જાય છે. જોકે દુર્યોધન વગેરેને પણ વિષાદ થયો છે, તોપણ એમનામાં ભગવાનથી વિમુખતા હોવાને કારણે એમનો વિષાદ ‘યોગ’ ન બન્યો. માત્ર અર્જુનનો વિષાદ જ ભગવાનની સન્મુખતા હોવાને કારણે ‘યોગ’ અર્થાત્ ભગવાનના નિત્યસંબંધનો અનુભવ કરાવવાવાળો બની ગયો. એટલા માટે આ અધ્યાયનું નામ ‘અર્જુનવિષાદયોગ’ રાખવામાં આવ્યું છે.

દરેક અધ્યાયના અંતમાં પુષ્પિકા આપવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જો સાધક એક અધ્યાયનું પણ સારી રીતે મનન-ચિંતન કરે તો તે એક જ અધ્યાયથી તેનું કલ્યાણ થઈ જશે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ગીતાની પુષ્પિકામાં ‘બ્રહ્મવિદ્યાયામ્’, ‘યોગશાસ્ત્રે’ અને ‘શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે’ — આ ત્રણ પદ તો એકવચનમાં આવ્યાં છે, પરંતુ ‘શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસુ’ તથા ‘ઉપનિષત્સુ’ આ બે પદ બહુવચનમાં આવ્યાં છે. એનું તાત્પર્ય છે કે ભગવદ્વાણી બધાં જ ઉપનિષદોમાં શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા પણ એક ઉપનિષદ છે, જેમાં ‘બ્રહ્મવિદ્યા’ (જ્ઞાનયોગ) ‘યોગશાસ્ત્ર’ (કર્મયોગ) અને ‘શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદ’ (ભક્તિયોગ) ત્રણે આવ્યા છે.

ગીતામાં ‘શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદ’નો આરંભ અને અંત ભક્તિમાં જ થયો છે. આરંભમાં અર્જુન કિંકર્તવ્યવિમૂઢ થઈને ભગવાનની શરણમાં જાય છે. ‘શિષ્યસ્તેહં શાધિ માં ત્વાં પ્રપન્નમ્’ (૨/૭) અને અંતમાં ભગવાન દ્વારા ‘મામેકં શરણં વ્રજ’ પદોથી પૂર્ણપણે શરણાગતિની પ્રેરણા આપવાથી અર્જુન પૂર્ણ શરણાગત બની જાય છે - ‘કરિષ્યે વચનં તવ’ (૧૮/૭૩). અર્જુને પોતાના કલ્યાણનો ઉપાય પૂછ્યો હતો. (૨/૭, ૩/૨, ૫/૧), તેથી ભગવાને ગીતામાં ‘જ્ઞાનયોગ’ અને ‘કર્મયોગ’નું પણ વર્ણન કર્યું છે.

—■—

પહેલા અધ્યાયનાં પદ, અક્ષર અને ઉવાચ

(૧) આ અધ્યાયમાં ‘અથ પ્રથમોઽધ્યાયઃ’નાં ત્રણ, ‘ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ’, ‘સંજય ઉવાચ’ વગેરે પદોનાં બાર, શ્લોકોનાં પાંચસો અઠાવન અને પુષ્પિકાનાં તેર પદો છે. આ રીતે સઘળાં પદોનો સરવાળો પાંચસો છતાસી છે.

(૨) આ અધ્યાયમાં ‘અથ પ્રથમોઽધ્યાયઃ’ના સાત, ‘ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ’ ‘સંજય ઉવાચ’ વગેરે પદોના સાડત્રીસ, શ્લોકોના એક હજાર પાંચસો ચાર અને પુષ્પિકાના અડતાળીસ અક્ષરો છે. આ પ્રકારે સઘળા અક્ષરોનો સરવાળો એક હજાર પાંચસો છત્રું છે. આ અધ્યાયના બધા જ શ્લોકો બત્રીસ અક્ષરોના છે.

(૩) આ અધ્યાયમાં છ ‘ઉવાચ’ છે - એક ‘ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ’, ત્રણ ‘સંજય ઉવાચ’ અને બે ‘અર્જુન ઉવાચ’ છે.

પહેલા અધ્યાયમાં પ્રયોજાયેલા છંદ

આ અધ્યાયના સુડતાળીસ શ્લોકો પૈકી પાંચમા અને તેત્રીસમા શ્લોકના પ્રથમ ચરણમાં તથા તેતાળીસમા શ્લોકના તૃતીય ચરણમાં ‘રગણ’ પ્રયોજાયેલો હોવાથી ‘ર-વિપુલા’ અને પચ્ચીસમા શ્લોકના પ્રથમ ચરણમાં તથા નવમા શ્લોકના તૃતીય ચરણમાં ‘નગણ’ પ્રયોજાયેલો હોવાથી ‘ન-વિપુલા’ સંજ્ઞાવાળા છંદ છે. બાકીના બેતાળીસ શ્લોકો બરાબર ‘પથ્યાવક્ર’ અનુષ્ટુપ છંદનાં લક્ષણોવાળા છે.

—■—

બીજો અધ્યાય

ભૂમિકા

દુર્યોધને દ્રોણાચાર્યને બન્ને સેનાઓની વાત કહી, છતાં દ્રોણાચાર્ય કંઈ પણ બોલ્યા નહિ. એટલે દુર્યોધન દુઃખી થઈ ગયો. ત્યારે દુર્યોધનને પ્રસન્ન કરવા માટે ભીષ્મજીએ જોરથી શંખ વગાડ્યો. ભીષ્મજીનો શંખ વાગ્યા પછી કૌરવ અને પાંડવસેનાનાં વાજિત્રો વાગ્યાં. તે પછી (વીસમા શ્લોકથી) શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનનો સંવાદ શરૂ થયો.

અર્જુને ભગવાનને પોતાનો રથ બન્ને સેનાઓની મધ્યમાં ઊભો રાખવા માટે કહ્યું. ભગવાને બન્ને સેનાઓની વચ્ચે, ભીષ્મ, દ્રોણ વગેરેની સામે રથ ઊભો રાખીને અર્જુનને કુરુના વંશજોને જોવા માટે કહ્યું. બન્ને સેનાઓમાં પોતાનાં જ સ્વજનો-સંબંધીઓને જોઈને અર્જુનના મનમાં કૌટુંબિક મોહ જાગ્રત થયો, જેને પરિણામે અર્જુન યુદ્ધ કરવાનું છોડીને બાણસહિત ધનુષ્ય છોડી દઈને રથના મધ્યભાગમાં બેસી ગયા.

એ પછી વિષાદમગ્ન અર્જુનને ભગવાને શું કહ્યું — એ વાત ધૃતરાષ્ટ્રને સંભળાવવા માટે સંજય બીજા અધ્યાયના વિષયનો આરંભ કરે છે.

સંજય ઉવાચ

તં તથા કૃપયાવિષ્ટમશ્રુપૂર્ણાકુલેક્ષણમ્ ।
વિષીદન્તમિદં વાક્યમુવાચ મધુસૂદનઃ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યા—

તથા	= આ પ્રમાણે	અશ્રુપૂર્ણા-	= આંસુઓને લીધે		મધુસૂદને
કૃપયા	= કાયરતાથી	કુલેક્ષણમ્	જેમનાં નેત્રોની	ઈદમ્	= આ (આગળ
આવિષ્ટમ્	= ઘેરાયેલા		જોવાની શક્તિ		કહેવાશે)
તમ્	= તે અર્જુનને		રુંધાઈ રહી છે,	વાક્યમ્	= વાક્ય
વિષીદન્તમ્	= શોક કરતા (અને)	મધુસૂદનઃ	= ભગવાન	ઉવાચ	= કહ્યું.

ટીકા — ‘તં તથા કૃપયાવિષ્ટમ્’ — અર્જુન રથમાં સારથિ રૂપે બેઠેલા ભગવાનને એવી આજ્ઞા કરે છે કે, હે અચ્યુત! મારા રથને બન્ને સેનાઓની વચ્ચેમાં ઊભો રાખો, કે જેથી હું એ જોઈ લઉં કે આ યુદ્ધમાં મારી સામે હાથ ઉગામનારા કોણ છે? અર્થાત્ મારા જેવા શૂરવીરની સાથે સાહસ કરીને ક્યા ક્યા યોદ્ધા લડવા આવ્યા છે? પોતાનું મરણ સામે જોવા છતાં પણ મારી સાથે લડવાની એમની હિંમત કેવી રીતે થઈ? આ રીતે અર્જુનમાં યુદ્ધ કરવાનો જે અતિશય ઉત્સાહ હતો, વીરતા હતી, તે જ અર્જુન બન્ને સેનાઓમાં પોતાના કુટુંબીઓને જોઈને એમના મરણની આશંકાથી મોહગ્રસ્ત થઈને એટલા શોકાતુર થઈ ગયા છે કે એમનું શરીર ઢીલું થવા લાગ્યું છે, મોઢું સુકાવા લાગ્યું છે, શરીરમાં ધ્રુજારી આવી રહી છે, રૂવાંટાં ઊભાં થઈ રહ્યાં છે, હાથમાંથી ધનુષ્ય પડી રહ્યું છે, ચામડી બળી રહી છે, ઊભા રહેવાની પણ શક્તિ નથી અને મન પણ ભ્રમિત થઈ રહ્યું છે. ક્યાં અર્જુનનો એ સ્વભાવ કે ‘ન દૈન્યં ન પલાયનમ્’ અને ક્યાં અર્જુનનું કાયરતારૂપી દોષથી, શોકથી વ્યાકુળ થઈને રથના મધ્ય

ભાગમાં બેસી જવું! મોટા આશ્ચર્ય સાથે સંજય એ ભાવ ઉપર્યુક્ત પદો વડે જણાવી રહ્યા છે.

પહેલા અધ્યાયના અઠાવીસમા શ્લોકમાં પણ સંજયે અર્જુન માટે ‘કૃપયા પર્યાવિષ્ટઃ’ પદોનો પ્રયોગ કર્યો હતો.

‘અશ્રુપૂર્ણાકુલેક્ષણમ્’ — અર્જુન જેવા મહાન શૂરવીરના મનમાં પણ કૌટુંબિક મોહ છવાઈ ગયો અને આંખોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં! આંસુ પણ એટલાં વધારે ભરાઈ આવ્યાં કે નેત્રોથી સારી રીતે જોઈ પણ શકતા ન હતા.

‘વિષીદન્તમિદં વાક્યમુવાચ મધુસૂદનઃ’ — આ રીતે કાયરતાને લીધે ખેદ કરતા અર્જુનને મધુસૂદને આવાં (આગળ બીજા-ત્રીજા શ્લોકમાં કહેવાનારાં) વચનો કહ્યાં.

અહીં ‘વિષીદન્તમુવાચ’ કહેવાથી જ કામ ચાલી શકતું હતું. ‘ઈદં વાક્યમ્’ કહેવાની જરૂર જ ન હતી; કેમ કે ‘ઉવાચ’ ક્રિયાની અંદર જ ‘વાક્યમ્’ પદ આવી જાય છે. તોપણ ‘વાક્યમ્’ પદ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ભગવાનનાં આ વચનો, આ વાણી ઘણી અદ્ભુત છે. અર્જુનમાં ધર્મનો વાઘો પહેરીને જે કર્તવ્યત્યાગ રૂપી બૂરાઈ

આવી ગઈ હતી, એના ઉપર આ ભગવાનની વાણી સીધો આઘાત પહોંચાડનારી છે. અર્જુનનો યુદ્ધથી ઉપરામ થવાનો જે નિર્ણય હતો, એમાં ખળભળાટ મચાવનારી છે. અર્જુનને પોતાના દોષનું ભાન કરાવીને પોતાના કલ્યાણની જિજ્ઞાસા જાગ્રત કરાવી દેનારી છે. આ ગંભીર અર્થથી ભરેલી વાણીના પ્રભાવથી જ અર્જુન ભગવાનનું શિષ્યત્વ સ્વીકારીને એમને

શરણે જાય છે. (અ. ૨/૭)

સંજય દ્વારા ‘મધુસૂદનઃ’ પદ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ‘મધુ નામના’ રાક્ષસને મારનારા અર્થાત્ દુષ્ટ સ્વભાવવાળાઓનો સંહાર કરવાવાળા છે. એટલા માટે તેઓ દુષ્ટ સ્વભાવવાળા દુર્યોધન વગેરેનો નાશ કરાવ્યા વિના રહેશે જ નહિ.

સંબંધ — ભગવાને અર્જુન પ્રત્યે ક્યાં વચનો કહ્યાં — એને આગળના બે શ્લોકોમાં કહે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ

કુતસ્ત્વા કશ્મલમિદં વિષમે સમુપસ્થિતમ્ ।

અનાર્યજુષ્ટમસ્વર્ગ્યમકીર્તિકરમર્જુન

॥ ૨ ॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા^૧—

અર્જુન	= હે અર્જુન!	કશ્મલમ્	= કાયરતા	અસ્વર્ગ્યમ્	= (કારણ કે તે) ન તો
વિષમે	= આ વિષમ અવસર	કુતઃ	= ક્યાંથી		સ્વર્ગ આપનારી છે
	પર	સમુપસ્થિતમ્	= પ્રાપ્ત થઈ, (કે જેનું)		(અને)
ત્વા	= તને	અનાર્યજુષ્ટમ્	= શ્રેષ્ઠ પુરુષ સેવન	અકીર્તિકરમ્	= ન તો યશ
ઈદમ્	= આ		કરતા નથી.		આપનારી પણ છે.

ટીકા — ‘અર્જુન’ — આ સંબોધન કરવાનું તાત્પર્ય એ છે કે તું સ્વચ્છ, નિર્મળ અંતઃકરણવાળો છે. તેથી તારા સ્વભાવમાં આ બાલિશતા, કાયરતાનું આવવું એ બિલકુલ ઊલટી વાત છે. છતાં એ તારામાં કેવી રીતે આવી ગઈ?

‘કુતસ્ત્વા કશ્મલમિદં વિષમે સમુપસ્થિતમ્’ — ભગવાન આશ્ચર્ય પ્રગટ કરતાં અર્જુનને કહે છે કે આવા યુદ્ધના પ્રસંગે તારામાં શૂરવીરતા, ઉત્સાહ આવવાં જોઈતાં હતાં, પરંતુ આ કસમયે તારામાં આ કાયરતા ક્યાંથી આવી ગઈ?

આશ્ચર્ય બે રીતે થાય છે — પોતે નહિ જાણવાને કારણે અને બીજાને ચેતવણી આપવા માટે. ભગવાનનું અહીં જે આશ્ચર્યપૂર્વક બોલવું છે તે કેવળ અર્જુનને ચેતવણી આપવા માટે જ છે, જેથી અર્જુનનું ધ્યાન પોતાના કર્તવ્ય તરફ ચાલ્યું જાય.

‘કુતઃ’ — કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે મૂળમાં આ કાયરતા રૂપી દોષ તારામાં (સ્વયંમાં) નથી. આ તો આગંતુક દોષ છે, જે સદા રહેવાવાળો નથી.

‘સમુપસ્થિતમ્’ — કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે આ કાયરતા કેવળ તારા ભાવોમાં અને વચનોમાં જ નથી આવી; પરંતુ તારી ક્રિયાઓમાં પણ આવી ગઈ છે. એ તારા ઉપર સારી રીતે છવાઈ ગઈ છે, જેને કારણે તું ધનુષ્ય-બાણ છોડીને રથના મધ્યભાગમાં બેસી ગયો છે.

‘અનાર્યજુષ્ટમ્’^૨ — સમજદાર, શ્રેષ્ઠ મનુષ્યોમાં જે ભાવો પેદા થાય છે, તે પોતાના કલ્યાણના ઉદ્દેશ્યને લઈને જ થાય છે. એટલા માટે શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં ભગવાન સૌથી પહેલાં ઉપર્યુક્ત પદ આપીને કહે છે કે તારામાં જે કાયરતા આવી છે, તે કાયરતાનો શ્રેષ્ઠ પુરુષો સ્વીકાર કરતા નથી. કારણ કે તારી આ કાયરતામાં પોતાના કલ્યાણની વાત

૧. અહીં ‘ભગવાન’ પદમાં ‘ભગ’ શબ્દમાં જે ‘મતુપ્’ પ્રત્યય લગાડ્યો છે, એ નિત્યયોગમાં કરવામાં આવ્યો છે; કારણ કે સમગ્ર ઐશ્વર્ય, ધર્મ, યશ, શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય—આ છયે ‘ભગ’ ભગવાનમાં હંમેશાં રહે છે.

૨. ‘અનાર્યજુષ્ટમ્’ પદમાં જે ‘નર્જ’ સમાસ છે, તે ‘આર્યૈર્જુષ્ટમાર્યજુષ્ટમ્’ — એ તૃતીયા સમાસ પછી જ કરવો જોઈએ; જેમકે — ‘ન આર્યૈર્જુષ્ટમાર્યજુષ્ટમ્’ જો ‘નર્જ’ સમાસ તૃતીયા સમાસની પહેલાં કરવામાં આવે કે ‘ન આર્યા અનાર્યાઃ અનાર્યૈર્જુષ્ટમાર્યજુષ્ટમ્’ તો અહીં એવું કહેવાનું થતું જ નથી; કારણ કે અનાર્ય પુરુષોના દ્વારા જેવું સેવન કરવામાં આવે છે, તે બીજાઓના માટે આદર્શ નથી બનતો.

બિલકુલ નથી. કલ્યાણ ઈચ્છનારા શ્રેષ્ઠ મનુષ્યો પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ — બન્નેમાં પોતાના કલ્યાણનો જ ઉદ્દેશ્ય રાખે છે. એમનામાં પોતાના કર્તવ્ય પ્રત્યે કાયરતા ઉત્પન્ન થતી નથી. પરિસ્થિતિ પ્રમાણે એમને જે કર્તવ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, એને તેઓ કલ્યાણપ્રાપ્તિના ઉદ્દેશ્યથી ઉત્સાહ અને તત્પરતાપૂર્વક સાંગોપાંગ કરે છે. તેઓ તારી જેમ કાયર થઈને યુદ્ધથી અથવા બીજા કોઈ કર્તવ્યકર્મથી ઉપરામ થતા નથી. તેથી યુદ્ધરૂપી પ્રાપ્ત કર્તવ્યકર્મથી ઉપરામ થવું એ તારા માટે કલ્યાણકારક નથી.

‘અસ્વર્ગ્યમ્’ — કલ્યાણની વાત સામે નહિ રાખતાં જો સાંસારિક દૃષ્ટિથી પણ જોવામાં આવે, તો સંસાર કરતાં સ્વર્ગલોક ઊંચો છે. પરંતુ તારી આ કાયરતા સ્વર્ગને આપનારી પણ નથી અર્થાત્ કાયરતાપૂર્વક યુદ્ધથી નિવૃત્ત થવાનું ફળ સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ પણ થઈ શકતું નથી.

‘અકીર્તિકરમ્’ — જો સ્વર્ગ મેળવવાનું પણ લક્ષ્ય ન હોય, તો સારો ગણાતો પુરુષ એ જ કામ કરે છે, જેનાથી સંસારમાં કીર્તિ મળે. પરંતુ તારી આ જે કાયરતા છે, તે આ લોકમાં પણ કીર્તિ (યશ) આપનારી નથી. પ્રત્યુત્ અપકીર્તિ (અપયશ) આપવાવાળી છે. તેથી તારામાં કાયરતા આવવી

એ બધી જ રીતે અયોગ્ય છે.

ભગવાને અહીં ‘અનાર્યજુષ્ટમ્’ ‘અસ્વર્ગ્યમ્’ અને ‘અકીર્તિકરમ્’ — એવો કમ રાખીને ત્રણ પ્રકારના મનુષ્યો બતાવ્યા છે — (૧) જે વિચારશીલ મનુષ્યો હોય છે, તેઓ કેવળ પોતાનું કલ્યાણ જ ઈચ્છે છે. એમનું ધ્યેય માત્ર કલ્યાણ જ હોય છે. (૨) જે પુણ્યાત્મા મનુષ્યો હોય છે, તેઓ શુભ કર્મો દ્વારા સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ ઈચ્છે છે. તેઓ સ્વર્ગને જ શ્રેષ્ઠ માનીને તેની પ્રાપ્તિનો જ ઉદ્દેશ્ય રાખે છે. (૩) જે સાધારણ મનુષ્યો હોય છે, તેઓ સંસારને જ માન આપે છે, એટલે તેઓ સંસારમાં પોતાની કીર્તિ ઈચ્છે છે અને એ કીર્તિને જ પોતાનું ધ્યેય માને છે.

ઉપર્યુક્ત ત્રણેય પદો વાપરીને ભગવાન અર્જુનને સાવધાન કરે છે કે તારો જે આ યુદ્ધ નહિ કરવાનો નિર્ણય છે, તે વિચારશીલ અને પુણ્યાત્મા મનુષ્યોના ધ્યેય—કલ્યાણ અને સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ કરાવનારો પણ નથી, તથા સાધારણ મનુષ્યોનાં ધ્યેય—કીર્તિને પ્રાપ્ત કરાવનારો પણ નથી. એટલે મોહને લીધે તારો યુદ્ધ નહિ કરવાનો નિર્ણય ખૂબ જ તુચ્છ છે કે જે તારું પતન કરવાવાળો, તને નરકમાં લઈ જનારો અને તારી અપકીર્તિ કરાવનારો થશે.

સંબંધ — કાયરતા આવ્યા પછી હવે શું કરવું? આ જિજ્ઞાસાને દૂર કરવા માટે ભગવાન કહે છે —

ક્લૈબ્યં મા સ્મ ગમઃ પાર્થ નૈતત્ત્વય્યુપપદ્યતે ।

ક્ષુદ્રં હૃદયદૌર્બલ્યં ત્યક્ત્વોત્તિષ્ઠ પરન્તપ ॥ ૩॥

પાર્થ	= હે પૃથાનંદન અર્જુન!	ત્વયિ	= તારા માટે	ક્ષુદ્રમ્-	= હૃદયની આ
ક્લૈબ્યમ્	= આ નપુંસકતાને	એતત્	= એ		તુચ્છ
મા, સ્મ, ગમઃ	= પ્રાપ્ત ન થા; (કેમકે)	ન ઉપપદ્યતે	= ઉચિત નથી;	હૃદયદૌર્બલ્યમ્	દુર્બળતાને
		પરન્તપ	= હે શત્રુઓને તપાવનાર!	ત્યક્ત્વા	= ત્યજીને (યુદ્ધ માટે)
				ઉત્તિષ્ઠ	= ઊભો થઈ જા.

ટીકા — ‘પાર્થ’^૧ — માતા પૃથા (કુંતી)ના સંદેશાની | યાદ અપાવીને અર્જુનના અંતઃકરણમાં ક્ષત્રિયને છાજે એવો

૧. ‘પૃથા’ (કુંતી)ના પુત્ર હોવાથી અર્જુનનું એક નામ ‘પાર્થ’ પણ છે. ‘પાર્થ’ સંબોધન ભગવાનની અર્જુન સાથેની આત્મીયતા અને નિકટતાનું ધોતક છે. ગીતામાં ભગવાને આડઝીસ વખત ‘પાર્થ’ સંબોધનનો પ્રયોગ કર્યો છે. અર્જુનનાં બીજા બધાં સંબોધનોની તુલનામાં ‘પાર્થ’ સંબોધનનો ઉપયોગ વધારે થયો છે. એના પછી સૌથી વધારે ઉપયોગ ‘કૌન્તેય’ સંબોધનનો થયો છે, જેનું પુનરાવર્તન કુલ ચોવીસ વખત થયું છે.

ભગવાનને જ્યારે અર્જુનને કોઈ ખાસ વાત કહેવાની હોય છે અથવા આશ્વાસન આપવાનું હોય છે અથવા એમના પ્રત્યે ભગવાનનો વિશેષ રૂપથી પ્રેમ ઉભરાઈ જાય છે, ત્યારે ભગવાન એમને ‘પાર્થ’ કહીને બોલાવે છે. આ સંબોધનના ઉપયોગથી જાણે એ યાદ કરાવતા હોય છે કે તું મારી ફોઈ (પૃથા-કુંતા)નો દીકરો તો છે જ, સાથે-સાથે મારો પ્રિય ભક્ત અને સખા પણ છે (ગીતા અ. ૪/૩). તેથી હું તને ખાસ ગુપ્ત રાખવા યોગ્ય વાતો જણાવું છું અને જે કંઈ પણ કહું છું, તે સત્ય અને માત્ર તારા હિતને માટે કહું છું.

વીરતાનો ભાવ જાગ્રત કરવા માટે ભગવાન અર્જુનને ‘પાર્થ’ નામથી સંબોધિત કરે છે.^૧ તાત્પર્ય એ છે કે પોતાનામાં કાયરતા લાવીને તારે માતાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન ના કરવું જોઈએ.

‘કલૈભ્યં મા સ્મ ગમઃ’ – અર્જુન કાયરતાને કારણે યુદ્ધ કરવામાં અધર્મ અને યુદ્ધ નહિ કરવામાં ધર્મ માની રહ્યા હતા. તેથી અર્જુનને ચેતવણી આપવા માટે ભગવાન કહે છે કે યુદ્ધ નહિ કરવું એ ધર્મની વાત નથી, આ તો નપુંસકતા છે. આથી તું આ નપુંસકતાને છોડી દે.

‘નૈતત્વય્યુપપદ્યતે’ – તારામાં આવી નપુંસકતા ન આવવી જોઈએ. કારણ કે તું કુંતી જેવી વીર ક્ષત્રિયાણી માતાનો પુત્ર છે અને જાતે પણ શૂરવીર છે. તાત્પર્ય એ છે કે જન્મથી અને પોતાની પ્રકૃતિથી પણ આ નપુંસકતા તારામાં બધી રીતે અયોગ્ય છે.

‘પરંતપ’ – તું પોતે ‘પરંતપ’ છે અર્થાત્ શત્રુઓને તપાવનારો, નસાડી મૂકનારો છે, તો શું તું આ સમયે યુદ્ધથી વિમુખ થઈને પોતાના શત્રુઓને ખુશ કરીશ?

‘ક્ષુદ્રં હૃદયદૌર્બલ્યં ત્યક્ત્વોત્તિષ્ઠ’ – અહીં ‘ક્ષુદ્રમ્’

પંદના બે અર્થ થાય છે – (૧) હૃદયની દુર્બળતા તુચ્છતાને અપાવનારી અર્થાત્ મુક્તિ, સ્વર્ગ કે કીર્તિને આપનારી નથી. જો તું આ તુચ્છતાનો ત્યાગ નહિ કરે તો તું પોતે તુચ્છ બની જઈશ; અને (૨) હૃદયની આ દુર્બળતા તુચ્છ વસ્તુ છે. તારા જેવા શૂરવીરને માટે એવી તુચ્છ વસ્તુનો ત્યાગ કરવો એ કોઈ કઠિન કામ નથી.

તું જે એવું માને છે કે હું ધર્માત્મા છું અને યુદ્ધરૂપી પાપ કરવા માગતો નથી તો એ તારા હૃદયની દુર્બળતા છે, કમજોરી છે. એનો ત્યાગ કરીને તું યુદ્ધ માટે તૈયાર થઈ જા અર્થાત્ પોતાને પ્રાપ્ત થયેલા કર્તવ્યનું પાલન કર.

અહીં અર્જુનની સામે યુદ્ધરૂપી કર્તવ્યકર્મ છે. આ કારણથી ભગવાન કહે છે કે ‘ઊઠ, ઊભો થઈ જા અને યુદ્ધરૂપી કર્તવ્યનું પાલન કર.’ ભગવાનના મનમાં અર્જુનના કર્તવ્યના વિષયમાં જરા જેટલો પણ સંદેહ નથી. તેઓ જાણે છે કે બધી જ દૃષ્ટિએ અર્જુનને માટે યુદ્ધ કરવું એ જ કર્તવ્ય છે. એટલે અર્જુનની પોલી દલીલોની પરવા નહીં કરીને એમને પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરવા માટે ઝટ આજ્ઞા આપે છે કે પૂરી તૈયારી સાથે યુદ્ધ કરવા માટે ઊભો થઈ જા.

પરિશિષ્ટ ભાવ : આ વાતનો વિસ્તાર ભગવાને આગળ એકત્રીસથી આડત્રીસમા શ્લોક સુધી કર્યો છે.

—■—

સંબંધ – પહેલા અધ્યાયમાં અર્જુને યુદ્ધ નહિ કરવા વિષે ઘણીયે યુક્તિઓ (દલીલો) કરી હતી. એ દલીલો પ્રત્યે જરા પણ આદર કર્યા વિના ભગવાને એકાએક અર્જુનને કાયરતા રૂપી દોષ માટે તેમની ઝાટકણી કાઢી અને યુદ્ધ માટે ઊભા થઈ જવાની આજ્ઞા આપી દીધી. આથી અર્જુન પણ પોતાની દલીલોનું સમાધાન નહિ મળતાં એકાએક ઉત્તેજિત થઈને બોલી ઊઠ્યા –

અર્જુન ઉવાચ

કથં ભીષ્મમહં સડ્ય્યે દ્રોણં ચ મધુસૂદન ।

ઈષુભિઃ પ્રતિ યોત્સ્યામિ પૂજાર્હવરિસૂદન ॥ ૪ ॥

અર્જુન બોલ્યા—

મધુસૂદન	= હે મધુસૂદન!	દ્રોણમ્	= દ્રોણાચાર્ય		(કેમકે)
અહમ્	= હું	પ્રતિ	= સાથે	અરિસૂદન	= હે અરિસૂદન!
સડ્ય્યે	= રણભૂમિમાં	ઈષુભિઃ	= બાણોથી		(તેઓ)
ભીષ્મમ્	= ભીષ્મપિતામહ	કથમ્	= કઈ રીતે	પૂજાર્હવ	= બન્નેય
ચ	= અને	યોત્સ્યામિ	= યુદ્ધ કરું?		પૂજનીય છે.

ટીકા – ‘મધુસૂદન’ અને ‘અરિસૂદન’ – આ બે સંબોધનો આપવાનું તાત્પર્ય એ છે કે આપ દૈત્યો અને શત્રુઓને મારનારા છો અર્થાત્ જે દુષ્ટ સ્વભાવવાળા, અધર્મમય આચરણ કરવાવાળા અને દુનિયાને કષ્ટ આપવાવાળા

૧ કુંતીનો સંદેશો હતો –

એતદ્ ધનઞ્જયો વાચ્યો નિત્યોદ્યુક્તો વૃકોદરઃ । યદર્થં ક્ષત્રિયા સૂતે તસ્ય કાલોઽયમાગતઃ ॥ (મહા. ઉદો. ૧૩૭/૯-૧૦)

‘તમે અર્જુનને તથા યુદ્ધ માટે હંમેશાં તૈયાર રહેનારા ભીમને એ કહેજો, કે જે કાર્યને માટે ક્ષત્રિય માતા પુત્રને જન્મ આપે છે, તેનો સમય હવે આવી ગયો છે.’

મધુ-કૈટભ વગેરે દૈત્યો છે, તેમને આપે માર્યા છે; અને જેઓ વિના કારણ દ્વેષ રાખે છે, અનિષ્ટ કરે છે, એવા શત્રુઓને પણ આપે માર્યા છે. પરંતુ મારી સામે તો પિતામહ ભીષ્મ અને આચાર્ય દ્રોણ ઊભા છે, જેઓ આચરણોમાં બધી રીતે શ્રેષ્ઠ છે, મારા ઉપર અત્યંત પ્રેમ રાખવાવાળા છે અને પ્રેમપૂર્વક મને વિદ્યા આપવાવાળા છે. એવા મારા પરમ હિતેચ્છુ દાદાજી અને વિદ્યાગુરુને હું કેવી રીતે મારું?

‘કથં? ભીષ્મમહં સહ્ય્યે દ્રોણં ચ’ — હું કાયરતાને કારણે યુદ્ધથી વિમુખ નથી થઈ રહ્યો, પ્રત્યુત્ત ધર્મને જોઈને યુદ્ધથી વિમુખ થઈ રહ્યો છું; પરંતુ આપ કહી રહ્યા છો કે આ કાયરતા, આ નપુંસકતા તારામાં ક્યાંથી આવી ગઈ? આપ જરા વિચારો કે હું પિતામહ ભીષ્મ અને આચાર્ય દ્રોણ સાથે બાણોથી યુદ્ધ કેવી રીતે કરું? મહારાજ! આ મારી કાયરતા નથી. કાયરતા તો ત્યારે કહી શકાય કે જ્યારે હું મરવાથી ડરું. હું મરવાથી ડરી રહ્યો નથી, ઊલટું મારવાથી ડરી રહ્યો છું.

સંસારમાં બે જ પ્રકારના સંબંધો મુખ્ય છે — જન્મનો સંબંધ અને વિદ્યાનો સંબંધ. જન્મના સંબંધથી તો પિતામહ ભીષ્મ અમારા પૂજ્ય છે. બાળપણથી જ હું એમની ગોદમાં ઊછરેલો છું. બાળપણમાં જ્યારે હું એમને ‘પિતાજી-પિતાજી’ કહેતો, ત્યારે તેઓ પ્રેમથી કહેતા કે ‘હું તો તારા પિતાનો પણ પિતા છું’ આ રીતે તેઓ મારા ઉપર ઘણો જ પ્રેમ અને

વહાલ રાખતા આવ્યા છે. વિદ્યાના સંબંધથી આચાર્ય દ્રોણ અમારા પૂજનીય છે. તેઓ મારા વિદ્યાગુરુ છે. એમનો મારા ઉપર એટલો સ્નેહ છે કે તેમણે ખાસ પોતાના પુત્ર અશ્વત્થામાને પણ મારા જેવું ભણાવ્યો નથી. એમણે બ્રહ્માસ્ત્ર વાપરવાનું તો બન્નેને શિખવાડ્યું, પરંતુ બ્રહ્માસ્ત્રને પાછું વાળવાનું તો મને જ શિખવાડ્યું, પોતાના પુત્રને નહિ. એમણે મને એ વરદાન પણ આપ્યું છે કે ‘મારા શિષ્યોમાં અસ્ત્ર-શસ્ત્રની કલામાં તારાથી ચડિયાતો બીજો કોઈ થશે નહિ.’ એવા પૂજનીય પિતામહ અને આચાર્ય દ્રોણની સામે તો વાણીથી ‘રે’, ‘તું’ એવું કહેવું એ પણ એમની હત્યા કરવા સમાન પાપ છે, પછી મારવાની ઈચ્છાથી એમની સાથે બાણોથી યુદ્ધ કરવું એ કેટલા ભારે પાપની વાત છે!

‘ઈષુભિઃ પ્રતિ યોત્સ્યામિ પૂજાર્હી’ — સંબંધમાં મોટા હોવાને લીધે પિતામહ ભીષ્મ અને આચાર્ય દ્રોણ— એ બન્નેય આદરણીય અને પૂજનીય છે. એમનો મારા ઉપર પૂર્ણ અધિકાર છે. તેથી તેઓ તો મારા ઉપર ઘા કરી શકે છે, પરંતુ હું તેઓના ઉપર બાણોથી કેવી રીતે પ્રહાર કરું? એમનો પ્રતિદ્વંદ્વી થઈને યુદ્ધ કરવું એ તો મારા માટે મોટા પાપની વાત છે! કારણ કે એ બન્નેય મારા દ્વારા સેવા કરવા લાયક છે અને સેવાથી પણ વધીને પૂજા કરવાને યોગ્ય છે. એવા પૂજ્યજનોને હું બાણોથી કેવી રીતે મારું?

—■—

સંબંધ — અગાઉના શ્લોકમાં અર્જુને ઉત્તેજિત થઈને ભગવાનને પોતાનો નિર્ણય કહી દીધો. હવે ભગવાનની વાણીની અસર થવાથી અર્જુન પોતાના અને ભગવાનના નિર્ણયનું સંતુલન કરીને કહે છે —

ગુરુનહત્વા હિ મહાનુભાવાન્ શ્રેયો ભોક્તું ભૈક્ષ્યમપીહ લોકે ।

હત્વાર્થકામાંસ્તુ ગુરુનિહૈવ ભુજ્જય ભોગાન્રુધિરપ્રદિગ્ધાન્ ॥ ૫ ॥

મહાનુભાવાન્ = મહાનુભાવ
ગુરુન્ = ગુરુજનોને
અહત્વા = નહિ હણીને
ઈહ = આ
લોકે = લોકમાં (હું)
ભૈક્ષ્યમ્ = ભિક્ષાનું અન્ન
ભોક્તુમ્ = ખાવાનું

અપિ = પણ
શ્રેયઃ = કલ્યાણકારી
(સમજું છું;)
હિ = કેમકે
ગુરુન્ = ગુરુજનોને
હત્વા = હણીને
ઈહ = આ લોકમાં

રુધિરપ્રદિગ્ધાન્ = લોહીથી ખરડાયેલા (તથા)
અર્થકામાન્ = અર્થ અને કામરૂપ
ભોગાન્ એવ = ભોગોને જ
તુ = તો
ભુજ્જય = ભોગવીશ ને!

ટીકા — [આ શ્લોકથી એવું સ્પષ્ટ થાય છે કે બીજા-ત્રીજા શ્લોકોમાં ભગવાને કહેલાં વચનો હવે અર્જુનના હૈયામાં અસર કરી રહ્યાં છે. એનાથી અર્જુનના મનમાં એ વિચાર આવી રહ્યો છે કે ભીષ્મ, દ્રોણ વગેરે ગુરુજનોને

મારવા એ ધર્મયુક્ત નથી — એવું જાણવા છતાં પણ ભગવાન મને કોઈ પણ સંદેહ વગર યુદ્ધને માટે આજ્ઞા આપી રહ્યા છે, તો મારી સમજમાં જ કંઈ ને કંઈ ભૂલ છે. એટલા માટે અર્જુન હવે અગાઉના શ્લોકની માફક ઉત્તેજિત થઈને

૧. બીજા શ્લોકમાં ભગવાને ‘કુતઃ’ પદથી કહ્યું હતું કે તારામાં આ કાયરતા ક્યાંથી આવી ગઈ? એ ‘કુતઃ’ પદના બદલામાં જ અર્જુન અહીં ‘કથમ્’ પદથી પોતાની વાત કહે છે.

બોલતા નથી, પરંતુ નરમાશથી બોલે છે.]

‘ગુરુનહત્વા.... ભૈશ્યમપીહ લોકે’ – હવે અર્જુન પોતાના પક્ષને નજર સમક્ષ રાખીને કહે છે કે જો હું ભીષ્મ, દ્રોણ વગેરે પૂજ્યજનોની સાથે યુદ્ધ નહિ કરું, તો દુર્યોધન પણ એકલો મારી સાથે યુદ્ધ નહિ કરે. આ રીતે યુદ્ધ ન થવાથી મને રાજ્ય નહિ મળે, જેથી મારે દુઃખ ભોગવવું પડશે. મારો જીવનનિર્વાહ પણ મુશ્કેલીથી થશે. તે એટલે સુધી કે ક્ષત્રિયને માટે જે ભિક્ષાવૃત્તિનો નિષેધ છે, તેનો પણ જીવનનિર્વાહને માટે સ્વીકાર કરવો પડી શકે છે. પરંતુ ગુરુજનોને મારવા કરતાં હું તે કષ્ટદાયી ભિક્ષાવૃત્તિને પણ સ્વીકારવાનું શ્રેષ્ઠ માનું છું.

‘ઈહ લોકે’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જોકે ભિક્ષા માગીને ખાવાથી આ સંસારમાં મારું અપમાન અને તિરસ્કાર થશે, લોકો મારી નિંદા કરશે, તોપણ ગુરુજનોને મારવા કરતાં ભિક્ષા માગવી એ ઉત્તમ છે.

‘અપિ’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે મારે માટે ગુરુજનોને મારવાનો પણ નિષેધ છે અને ભિક્ષા માગવાનો પણ નિષેધ છે; પરંતુ એ બે પૈકી પણ ગુરુજનોને મારવામાં મને વધારે નિષેધ જણાય છે.

‘હત્વાર્થકામાંસ્તુ.... રુધિરપ્રદિગ્ધાન્’ – હવે ભગવાનનાં વચનો તરફ દૃષ્ટિ કરતાં અર્જુન કહે છે કે જો હું આપની આજ્ઞા અનુસાર યુદ્ધ કરું તો યુદ્ધમાં ગુરુજનોની હત્યાના પરિણામ રૂપે હું એમના લોહીથી ખરડાયેલા અને જેમાં ધન વગેરેની કામના જ મુખ્ય છે, એવા ભોગો જ તો ભોગવીશ! મને ભોગો જ તો મળશે. એ ભોગો મળવાથી મુક્તિ થોડી જ થશે! શાંતિ થોડી જ મળવાની છે!

અહીં એ પ્રશ્ન થઈ શકે કે ભીષ્મ, દ્રોણ વગેરે ગુરુજનો ધન દ્વારા જ કૌરવો સાથે બંધાયેલા હતા. એટલે અહીં ‘અર્થકામાન્’ પદને ‘ગુરુન્’ પદનું વિશેષણ માની લેવામાં આવે, તો શું વાંધો છે? એનો જવાબ એ છે કે ‘અર્થની કામનાવાળા ગુરુજનો’ એવો અર્થ કરવો યોગ્ય નથી. કારણ કે પિતામહ ભીષ્મ, આચાર્ય દ્રોણ વગેરે ગુરુજનો ધનની કામનાવાળા ન હતા. તેઓ તો દુર્યોધનના વૃત્તિભોગી હતા, એમણે દુર્યોધનનું અન્ન ખાધું હતું, એટલે યુદ્ધને સમયે દુર્યોધનનો સાથ નહિ છોડવાનું કર્તવ્ય માનીને જ તેઓ કૌરવોના પક્ષમાં ઊભા રહ્યા હતા.

બીજી વાત, અર્જુને ભીષ્મ, દ્રોણ વગેરે માટે ‘મહાનુભાવાન્’ પદનો પ્રયોગ કર્યો છે. એટલે એવા શ્રેષ્ઠ ભાવવાળાઓને ધનની કામનાવાળા કેવી રીતે કહી શકાય? તાત્પર્ય એ છે કે જેઓ મહાનુભાવ છે, તેઓ અર્થની કામનાવાળા હોઈ શકતા નથી, અને જેઓ અર્થની કામનાવાળા છે, તેઓ મહાનુભાવ નથી થઈ શકતા. એટલે અહીં ‘અર્થકામાન્’ પદ ‘ભોગાન્’ પદનું જ વિશેષણ બની શકે છે.

વિશેષ વાત

ભગવાને બીજા-ત્રીજા શ્લોકોમાં અર્જુનના કલ્યાણની દૃષ્ટિથી જ એમને કાયરતા ત્યજીને યુદ્ધ માટે ઊભા થવાની આજ્ઞા આપી હતી. પરંતુ અર્જુન ઊંધું જ સમજ્યા કે ભગવાન રાજ્ય ભોગવવાની દૃષ્ટિથી જ યુદ્ધની આજ્ઞા આપે છે.^૧ પહેલાં તો અર્જુનનો યુદ્ધ નહિ કરવાનો એક જ પક્ષ હતો, જેથી તેઓ ધનુષ્ય-બાણ છોડીને અને શોકમગ્ન થઈને રથના મધ્યભાગમાં બેસી ગયા હતા (અ. ૧/૪૭). પરંતુ યુદ્ધ કરવાની તરફેણ તો ભગવાનના કહેવાથી જ થઈ છે. તાત્પર્ય એ છે કે અર્જુનનું માનવું હતું કે અમે લોકો તો ધર્મને જાણીએ છીએ, પરંતુ દુર્યોધન વગેરે ધર્મને નથી જાણતા, તેથી તેઓ ધન અને રાજ્યના લોભથી યુદ્ધ કરવાને માટે તૈયાર થઈને ઊભા છે. હવે એ જ વાત અર્જુન અહીં પોતાને માટે કહે છે કે જો હું પણ આપની આજ્ઞા પ્રમાણે યુદ્ધ કરું, તો એના ફળસ્વરૂપે ગુરુજનોના લોહીથી ખરડાયેલા ધન, રાજ્ય વગેરેને જ તો પ્રાપ્ત કરીશ! આ રીતે અર્જુનને યુદ્ધ કરવામાં માત્ર બૂરાઈ જ બૂરાઈ દેખાઈ રહી છે.

જે બૂરાઈ, બૂરાઈના રૂપમાં આવે છે, એને દૂર કરવાનું ઘણું સુગમ થાય છે. પરંતુ જે બૂરાઈ ભલાઈના રૂપમાં આવે છે, એને મિટાવવાનું ઘણું મુશ્કેલ બને છે. જેવી રીતે સીતાજીની સમક્ષ રાવણ અને હનુમાનજીની સમક્ષ કાલનેમિ રાક્ષસ આવ્યો ત્યારે એમને સીતાજી અને હનુમાનજી ઓળખી શક્યા નહિ; કારણ કે એ બન્નેનો વેશ સાધુઓનો હતો. અર્જુનની માન્યતા પ્રમાણે યુદ્ધરૂપી કર્તવ્યકર્મ કરવું એ બૂરાઈ છે અને યુદ્ધ નહિ કરવું એ ભલાઈ છે અર્થાત્ અર્જુનના મનમાં ધર્મ રૂપી (હિંસાના ત્યાગ રૂપી) ભલાઈના રૂપમાં પોતાના

૧. માત્ર ભૌતિક દૃષ્ટિ રાખનારા મનુષ્યો કલ્યાણની વાત વિચારી જ નથી શકતા. જ્યાં સુધી ભૌતિક પદાર્થો તરફ જ દૃષ્ટિ રહે છે, ત્યાં સુધી આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ જાગ્રત થતી નથી. અહીં અર્જુનની દૃષ્ટિમાં શરીર વગેરે ભૌતિક પદાર્થોનું પ્રાધાન્ય બની રહ્યું છે. તેઓ કૌટુંબિક મોહ અને મમતામાં ફસાઈને ધર્મને પણ ભૌતિક દૃષ્ટિથી જ જોઈ રહ્યા છે. ભૌતિક (પ્રાકૃત) દૃષ્ટિથી અત્યંત વિલક્ષણ એવી આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ તરફ હજુ અર્જુનનું ધ્યાન ગયું નથી. અર્થાત્ તેમની દૃષ્ટિ ભૌતિક રાજ્યથી પર થઈ રહી નથી અને તેઓ કૌટુંબિક મોહ અને મમતાના પ્રવાહમાં તણાઈ રહ્યા છે. આથી તેઓ એવું સમજી રહ્યા છે કે યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત કરાવીને ભગવાન મને રાજ્ય અપાવવાને ઈચ્છે છે, જ્યારે વાસ્તવમાં ભગવાન એમનું કલ્યાણ ઈચ્છે છે.

કર્તવ્યના ત્યાગ રૂપી બૂરાઈ આવી છે. એમને પોતાના કર્તવ્યના ત્યાગરૂપી બૂરાઈ, બૂરાઈના રૂપમાં દેખાઈ રહી નથી કારણ કે એમના હૈયામાં શરીરોને કારણે મોહ છે, એટલે એ બૂરાઈ દૂર કરવા માટે ભગવાનને પણ ઘણું જોર પડી રહ્યું છે અને સમય લાગી રહ્યો છે.

આજકાલ સમાજમાં એકતાને બહાને વર્ણાશ્રમની મર્યાદાને દૂર કરવાની કોશિશ કરાઈ રહી છે. એટલે આ બૂરાઈ એકતા રૂપી ભલાઈના વેશમાં આવવાથી બૂરાઈના રૂપે દેખાઈ રહી નથી. એટલે વર્ણાશ્રમની મર્યાદા તૂટવાને પરિણામે

લોકોનું કેટલું પતન થશે અને લોકોમાં કેટલી આસુરી ભાવના આવશે - એ બાજુ દષ્ટિ જ જતી નથી. એવી જ રીતે ધનને બહાને લોકો જૂઠ, કપટ, બેઈમાની, ઠગાઈ, વિશ્વાસઘાત વગેરે-વગેરે દોષોને પણ દોષ રૂપે સમજતા નથી. અહીં અર્જુનમાં ધર્મના રૂપમાં બૂરાઈ આવી છે કે અમે ભીષ્મ, દ્રોણ વગેરે મહાનુભાવોને કેવી રીતે મારી શકીએ? કારણ કે અમે ધર્મને જાણનારા છીએ. તાત્પર્ય એ છે કે અર્જુને જેને ભલાઈ માની છે તે વાસ્તવમાં બૂરાઈ જ છે; પરંતુ તેમાં માન્યતા ભલાઈની હોવાથી તે બૂરાઈના રૂપમાં દેખાઈ રહી નથી.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ‘મહાનુભાવાન્’ - ભીષ્મ, દ્રોણ વગેરે ગુરુજનોનો મહિમા, અંદરનો ભાવ શ્રેષ્ઠ છે, શુદ્ધ છે, કેમકે યુદ્ધ કરતા હોવા છતાં પણ તેમનામાં પક્ષપાત નથી.

સંબંધ - ભગવાનનાં વચનોમાં એવી વિલક્ષણતા છે કે તે અર્જુનની અંદર પોતાનો પ્રભાવ પાડતા જાય છે, જેથી અર્જુનને પોતાના યુદ્ધ નહિ કરવાના નિર્ણય અંગે અધિક સંદેહ થતો જઈ રહ્યો છે. એવી અવસ્થાને પામેલા અર્જુન કહે છે -

ન ચૈતદ્વિઘ્નઃ કતરન્નો ગરીયો યદ્વા જયેમ યદિ વા નો જયેયુઃ ।

યાનેવ હત્વા ન જિજીવિષામસ્તેડવસ્થિતાઃ પ્રમુખે ધાર્તરાષ્ટ્રાઃ ॥ ૬ ॥

એતત્	= (અમે) એ	યત્, વા	= અથવા (અમે એમને)	ન,	= જીવવા પણ
ય	= પણ	જયેમ	= જીતીશું	જિજીવિષામઃ	માગતા નથી
ન વિઘ્નઃ	= જાણતા નથી (કે)	યદિ, વા	= કે (તેઓ)	તે	= તે
નઃ	= અમારા માટે (યુદ્ધ કરવું કે ન કરવું - એ)	નઃ	= અમને	એવ	= જ
કતરત્	= બન્નેમાંથી કયું	જયેયુઃ	= જીતશે.	ધાર્તરાષ્ટ્રાઃ	= ધૃતરાષ્ટ્રના સંબંધીઓ
ગરીયઃ	= અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે;	યાન્	= જેમને	પ્રમુખે	= અમારી સામે (યુદ્ધ માટે)
		હત્વા	= હણીને (અમે)	અવસ્થિતાઃ	= ઊભા છે!

ટીકા - ‘ન ચૈતદ્વિઘ્નઃ કતરન્નો ગરીયઃ’ - હું યુદ્ધ કરું અથવા ન કરું - એ બે બાબતો અંગે હું નિર્ણય કરી શકતો નથી. કારણ કે આપની દષ્ટિએ તો યુદ્ધ કરવું એ જ ઉત્તમ છે, પરંતુ મારી દષ્ટિએ ગુરુજનોને મારવા એ પાપ હોવાથી યુદ્ધ નહિ કરવું એ જ ઉત્તમ છે. આ બન્ને બાજુઓને સામે રાખીને મારા માટે કઈ બાજુ અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે - એ હું સમજી શકતો નથી. આ રીતે ઉપર્યુક્ત પદોમાં અર્જુનના મનમાં ભગવાનનો પક્ષ અને પોતાનો પક્ષ બન્ને સમકક્ષ બની ગયા છે.

‘યદ્વા જયેમ યદિ વા નો જયેયુઃ’ - જો આપની આજ્ઞા પ્રમાણે યુદ્ધ પણ કરવામાં આવે, તો અમે એમને જીતીશું કે તેઓ (દુર્યોધન વગેરે) અમને જીતશે - એની પણ અમને ખબર નથી.

અહીં અર્જુનને પોતાના બળ ઉપર અવિશ્વાસ નથી, પરંતુ ભવિષ્ય ઉપર અવિશ્વાસ છે; કેમકે ભવિષ્યમાં શું થવાનું

છે - એની કોને શી ખબર?

‘યાનેવ હત્વા ન જિજીવિષામઃ’ - અમે તો કુટુંબીઓને મારીને જીવવાની પણ ઇચ્છા રાખતા નથી; ભોગ ભોગવવાની અને રાજ્ય પ્રાપ્ત કરીને હુકમ ચલાવવાની વાત તો બહુ જ દૂર રહી! કેમકે જો અમારા કુટુંબીઓ માર્યા જાય તો અમે જીવીને શું કરીશું? પોતાના હાથથી કુટુંબનો નાશ કરીને બેઠા-બેઠા ચિંતા અને શોક જ કરીશું ને! ચિંતા અને શોક કરીને તથા વિયોગનું દુઃખ ભોગવીને અમે જીવવાનું પસંદ કરતા નથી.

‘તેડવસ્થિતાઃ પ્રમુખે ધાર્તરાષ્ટ્રાઃ’ - અમે જેમને મારીને જીવવાનું પણ ચાહતા નથી, એ જ ધૃતરાષ્ટ્રના સંબંધીઓ અમારી સામે ઊભા છે. ધૃતરાષ્ટ્રના બધા જ સંબંધીઓ અમારા કુટુંબીઓ જ તો છે ને. એ કુટુંબીઓને મારીને અમારા જીવવાને ધિક્કાર છે!

સંબંધ — પોતાના કર્તવ્યનો નિર્ણય કરવા માટે પોતાને અસમર્થ જાણીને હવે અર્જુન વ્યાકુળતાપૂર્વક ભગવાનને પ્રાર્થના કરે છે.

કાર્પણ્યદોષોપહતસ્વભાવઃ પૃથ્ણામિ ત્વાં ધર્મસંમૂઢયેતાઃ ।
યચ્છ્રેયઃ સ્યાન્નિશ્ચિતં બ્રૂહિ તન્મે શિષ્યસ્તેડહં શાધિ માં ત્વાં પ્રપન્નમ્ ॥ ૭ ॥

કાર્પણ્ય-	કાયરતારૂપી	ત્વામ્	= આપને	બ્રૂહિ	= કહો; (કેમકે)
દોષોપહત-	= દોષને લીધે	પૃથ્ણામિ	= પૂછું છું (કે)	અહમ્	= હું
સ્વભાવઃ	તિરસ્કારને પાત્ર	યત્	= જે	તે	= આપનો
	સ્વભાવવાળો	નિશ્ચિતમ્	= નિશ્ચિત રૂપે	શિષ્યઃ	= શિષ્ય છું.
	(તથા)	શ્રેયઃ	= કલ્યાણકારી (વાત)	ત્વામ્	= આપને
ધર્મસંમૂઢયેતાઃ	= ધર્મની બાબતમાં	સ્યાત્	= હોય,	પ્રપન્નમ્	= શરણે આવેલા
	મોહિતચિત્ત	તત્	= તે (વાત)	મામ્	= મને
	થયેલો (હું)	મે	= મારા માટે	શાધિ	= ઉપદેશ આપો.

ટીકા — ‘કાર્પણ્યદોષોપહતસ્વભાવઃ પૃથ્ણામિ ત્વાં ધર્મસંમૂઢયેતાઃ’^૧ — જોકે અર્જુન પોતાના મનમાં યુદ્ધથી બધી રીતે ઉપરામ થવાનું સર્વશ્રેષ્ઠ માનતા ન હતા, છતાં પણ પાપથી બચવા માટે તેમને યુદ્ધથી ઉપરામ થવા સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય પણ દેખાતો ન હતો. આથી તેઓ યુદ્ધથી ઉપરામ થવાનું ઇચ્છતા હતા, અને ઉપરામ થવાને ગુણ જ માનતા હતા, કાયરતા રૂપ દોષ નહિ. પરંતુ ભગવાને અર્જુનની એ ઉપરતિને કાયરતા અને હૃદયની તુચ્છ દુર્બળતા કહી, એટલે ભગવાનનાં એ અસંદિગ્ધ વચનોથી અર્જુનને એવો વિચાર આવ્યો કે યુદ્ધથી નિવૃત્ત થવું એ મારા માટે યોગ્ય નથી. આ તો એક જાતની કાયરતા જ છે, જે મારા સ્વભાવની બિલકુલ વિરુદ્ધ છે; કારણ કે મારા ક્ષાત્રસ્વભાવમાં દીનતા અને યુદ્ધમાં પલાયન (પીઠ બતાવવી) - એ બન્નેય નથી.^૨ આ પ્રમાણે ભગવાન દ્વારા કહેવાયેલા કાયરતા રૂપ દોષનો પોતાનામાં સ્વીકાર કરતા અર્જુન ભગવાનને કહે છે કે એક તો કાયરતા રૂપ દોષને કારણે ક્ષાત્રસ્વભાવ એક રીતે દબાઈ ગયો છે; અને બીજી વાત, હું મારી પોતાની બુદ્ધિથી ધર્મની બાબતમાં કોઈ નિર્ણય કરી શકતો નથી. મારી બુદ્ધિમાં એવી મૂઢતા છવાઈ ગઈ છે કે ધર્મની બાબતમાં મારી બુદ્ધિ કંઈ પણ કામ કરતી નથી!

ત્રીજા શ્લોકમાં તો ભગવાને અર્જુનને સ્પષ્ટરૂપે આજ્ઞા આપી દીધી હતી કે ‘હૃદયની તુચ્છ દુર્બળતાને અને કાયરતાને છોડીને યુદ્ધ માટે ઊભો થઈ જા.’ એનાથી અર્જુનને ધર્મ (કર્તવ્ય)ની બાબતમાં કોઈ સંદેહ રહેવો જોઈતો ન હતો. છતાં પણ સંદેહ રહેવાનું કારણ એ છે કે એક બાજુ યુદ્ધમાં કુટુંબનો

નાશ કરવો અને પૂજ્યજનોને મારવામાં અધર્મ (પાપ) દેખાય છે, અને બીજી તરફ યુદ્ધ કરવામાં ક્ષત્રિયનો ધર્મ દેખાય છે. આ રીતે કુટુંબીઓને જોતાં યુદ્ધ નહિ કરવું જોઈએ અને ક્ષાત્રધર્મની દૃષ્ટિએ યુદ્ધ કરવું જોઈએ — આ બે બાબતોને લઈને અર્જુન ધર્મસંકટમાં પડી ગયા. એમની બુદ્ધિ ધર્મનો નિર્ણય કરવામાં કુંઠિત થઈ ગઈ. આમ થતાં ‘હવે આ સમયે મારા માટે ખાસ કર્તવ્ય શું છે? મારો ધર્મ શું છે?’ એનો નિર્ણય કરાવવા માટે તેઓ ભગવાનને પૂછે છે.

‘યચ્છ્રેયઃ સ્યાન્નિશ્ચિતં બ્રૂહિ તન્મે’ — આ અધ્યાયના બીજા શ્લોકમાં ભગવાને કહ્યું હતું કે તું જે કાયરતાને લીધે યુદ્ધથી નિવૃત્ત થઈ રહ્યો છે, તે તારું આચરણ ‘અનાર્યજુષ્ટ’ છે, અર્થાત્ શ્રેષ્ઠ પુરુષ એવું આચરણ નથી કરતા. તેઓ તો જેમાં પોતાનું કલ્યાણ હોય એ જ આચરણ કરે છે. આ વાત સાંભળી અર્જુનના મનમાં થયું કે મારે પણ એ જ કરવું જોઈએ, જે શ્રેષ્ઠ પુરુષો કરે છે. આ રીતે અર્જુનના મનમાં કલ્યાણની ઇચ્છા જાગ્રત થઈ ગઈ અને એને લીધે તેઓ ભગવાનને પોતાના કલ્યાણની વાત પૂછે છે કે જેનાથી મારું નિશ્ચિત કલ્યાણ થઈ જાય, એવી વાત મને કહો.

અર્જુનના હૃદયમાં ખળભળાટ (વિષાદ) હોવાથી તેમ જ અહીં પોતાના કલ્યાણની વાત પૂછવાથી એ સિદ્ધ થાય છે કે મનુષ્ય જે સ્થિતિમાં છે, તે જ સ્થિતિમાં જો તે સંતોષ કરતો રહે છે તો એનામાં પોતાના મૂળ ઉદ્દેશ્યની જાગૃતિ થતી નથી. વાસ્તવિક ઉદ્દેશ્ય-કલ્યાણની જાગૃતિ ત્યારે થાય છે કે, જ્યારે મનુષ્ય પોતાની વર્તમાન સ્થિતિથી અસંતુષ્ટ થઈ જાય અને એ સ્થિતિમાં રહી ન શકે.

૧. અહીં ‘ચેતસ્’ શબ્દ બુદ્ધિનો વાચક છે.

૨. અર્જુનસ્ય પ્રતિજ્ઞે દ્વે ન દૈન્યં ન પલાયનમ્ ।

‘શિષ્યસ્તેઽહમ્’ — પોતાના કલ્યાણની વાત પૂછવાથી અર્જુનના મનમાં એવો ભાવ પેદા થયો કે કલ્યાણની વાત તો ગુરુને પૂછવામાં આવે છે, સારથિને પૂછવામાં આવતી નથી. આ વાતને લઈને અર્જુનના મનમાં જે રથીપણા (રથમાં બેસીને લડનાર યોદ્ધાની જેમ માલિક તરીકે)નો ભાવ હતો, અને જેને કારણે તેઓ ભગવાનને આજ્ઞા આપી રહ્યા હતા કે ‘હે અચ્યુત! મારા રથને બન્ને સેનાઓની વચમાં ઊભો રાખો’, તે ભાવ નાશ પામે છે અને પોતાના કલ્યાણની વાત પૂછવા માટે અર્જુન ભગવાનના શિષ્ય બની જાય છે; અને કહે છે કે ‘મહારાજ! હું આપનો શિષ્ય છું, ઉપદેશ લેવાને પાત્ર છું, આપ મારા કલ્યાણની વાત કહો.’

‘શાધિ માં ત્વાં પ્રપન્નમ્’ — ગુરુ તો ઉપદેશ આપી દેશે, જે માર્ગનું જ્ઞાન નથી, તેનું જ્ઞાન કરાવી દેશે, પૂરો પ્રકાશ આપી દેશે અને પૂરી વાત બતાવી દેશે, પરંતુ માર્ગ ઉપર તો શિષ્યે પોતે જ ચાલવું પડશે. પોતાનું કલ્યાણ તો શિષ્યે પોતે જ કરવું પડશે. હું તો એવું ઈચ્છતો નથી કે ભગવાન ઉપદેશ આપે અને હું એનો આરંભ કરું; કેમ કે એનાથી મારું કામ નહિ ચાલે. એટલે પોતાના કલ્યાણની જવાબદારી હું પોતાના ઉપર શા માટે રાખું? ગુરુ ઉપર જ કેમ ન છોડી દઉં? જેવી રીતે માત્ર માના દૂધ ઉપર જ રહેનારું બાળક બીમાર થઈ જાય, તો તેની બીમારી મટાડવા માટે દવા માએ જાતે ખાવી પડે છે, બાળકે નહિ. એવી રીતે હું પણ સર્વ રીતે ગુરુને જ શરણે થઈ જાઉં અને ગુરુ ઉપર જ નિર્ભર થઈ જાઉં, તો મારા કલ્યાણની સંપૂર્ણ જવાબદારી ગુરુ ઉપર જ આવી જશે અને ગુરુએ જાતે જ મારું કલ્યાણ કરવું પડશે — આવા ભાવથી અર્જુન કહે છે કે ‘હું આપને શરણે આવ્યો છું, મને ઉપદેશ આપો.’

અહીં અર્જુન ‘ત્વાં પ્રપન્નમ્’ પદોથી ભગવાનને શરણે થઈ જવાની વાત તો કહે છે, પરંતુ વાસ્તવમાં સંપૂર્ણપણે શરણે થયા નથી. જો તેઓ બધી રીતે શરણે થઈ ગયા હોત, તો

પછી તેઓ દ્વારા ‘શાધિ મામ્’ ‘મને ઉપદેશ આપો’ એવું કહેવાનું બનત નહિ; કારણ કે બધી રીતે શરણે થઈ ગયા પછી શિષ્યનું પોતાનું કોઈ કર્તવ્ય રહેતું જ નથી. બીજી વાત, આગળ નવમા શ્લોકમાં અર્જુન કહે છે કે, ‘હું યુદ્ધ નહિ કરું’ — ‘ન યોત્સ્યે.’ અર્જુનની એ વાત પણ શરણાગતિની વિરુદ્ધની છે. કારણકે શરણાગત થયા પછી ‘હું યુદ્ધ કરીશ અથવા નહિ કરું, શું કરીશ અને શું નહિ કરું’ — એ વાત રહેતી જ નથી. એને એનો ખ્યાલ જ રહેતો નથી કે શરણાદાતા શું કરાવશે અને શું નહિ કરાવે. એનો તો આ જ એક ભાવ રહે છે કે હવે શરણાદાતા જે કરાવશે, તે જ કરીશ. અર્જુનની આ ખામી દૂર કરવા માટે જ આગળ જતાં ભગવાને ‘મામેકં શરણં વ્રજ’ (અ. ૧૮/૬૬) ‘એક મારા શરણમાં આવી જા’ — એવું કહેવું પડ્યું. પછી અર્જુને પણ ‘કરિષ્યે વચનં તવ’ (અ. ૧૮/૭૩) ‘આપની આજ્ઞાનું પાલન કરીશ’ — એમ કહીને પૂર્ણ શરણાગતિનો સ્વીકાર કર્યો.

આ શ્લોકમાં અર્જુને ચાર વાતો કહી છે — (૧) ‘કાર્પણ્યદોષો... ધર્મસંમૂઢયેતા:’ (૨) ‘યચ્છ્રેયઃ સ્યાન્નિશ્ચિતં બ્રૂહિ તન્મે’ (૩) ‘શિષ્યસ્તેઽહમ્’ (૪) ‘શાધિ માં ત્વાં પ્રપન્નમ્.’ આ પૈકી પહેલી વાતમાં અર્જુન ધર્મ અંગે પૂછે છે, બીજી વાતમાં પોતાના કલ્યાણ માટે પ્રાર્થના કરે છે, ત્રીજી વાતમાં શિષ્ય બની જાય છે અને ચોથી વાતમાં શરણાગત થઈ જાય છે. હવે આ ચારેય વાતો ઉપર વિચાર કરીએ, તો પહેલી વાતમાં મનુષ્ય જેને પૂછે છે, તે કહેવામાં અથવા નહિ કહેવામાં સ્વતંત્ર હોય છે. બીજી વાતમાં, જેને પ્રાર્થના કરે છે, તેને માટે જવાબ આપવો એ કર્તવ્ય બની જાય છે. ત્રીજી વાતમાં, જેમનો શિષ્ય બની જાય છે, તે ગુરુ ઉપર શિષ્યને કલ્યાણનો માર્ગ બતાવવાની વિશેષ જવાબદારી આવી જાય છે. ચોથી વાતમાં, જેને શરણે જાય છે, તે શરણાદાતાએ શરણાગતનો ઉદ્ધાર કરવો જ પડે છે. અર્થાત્ એના ઉદ્ધારનો પ્રયત્ન (પુરુષાર્થ) શરણાદાતાએ પોતે કરવો પડે છે.

સંબંધ — અગાઉના શ્લોકમાં અર્જુન ભગવાનના શરણાગત તો બની જાય છે, પરંતુ એમના મનમાં વિચાર આવે છે કે ભગવાનનો તો યુદ્ધ કરાવવાનો જ ભાવ છે, પરંતુ યુદ્ધ કરવું એને હું પોતાને માટે ધર્મયુક્ત માનતો નથી. એમણે પહેલાં જેવી રીતે ‘ઉત્તિષ્ઠ’ કહીને યુદ્ધને માટે આજ્ઞા કરી, એવી જ રીતે તેઓ હવે પણ યુદ્ધ કરવાની આજ્ઞા આપી દેશે. બીજી વાત, કદાચ હું મારા હૃદયના ભાવો ભગવાન સમક્ષ પૂરેપૂરી રીતે રજૂ કરી શક્યો નથી. આ વાતોને લીધે અર્જુન આગળના શ્લોકમાં યુદ્ધ નહિ કરવાની તરફેણમાં પોતાના હૃદયની દશાનું સ્પષ્ટરૂપે વર્ણન કરે છે.

ન હિ પ્રપશ્યામિ મમાપનુદ્યાધચ્છોકમુચ્છોષણમિન્દ્રિયાણામ્ ।

અવાપ્ય ભૂમાવસપત્નમૃદ્ધં રાજયં સુરાણામપિ ચાધિપત્યમ્ ॥ ૮ ॥

હિ	= કેમકે	સુરાણામ્	= દેવતાઓનું	મમ	= મારો
ભૂમૌ	= પૃથ્વીનું		(સ્વર્ગનું)	યત્	= જે
ઋદ્ધમ્	= (ધનધાન્યથી)	આધિપત્યમ્	= આધિપત્ય	શોકમ્	= શોક છે, (તે)
	સંપન્ન (અને)	અવાપ્ય	= મળી જાય	અપનુદ્યાત્	= દૂર થઈ જાય
અસપત્નમ્	= શત્રુરહિત	અપિ	= તો પણ		(-એવું હું)
રાજ્યમ્	= રાજ્ય	ઇન્દ્રિયાણામ્	= ઇન્દ્રિયોને	ન	= નથી
ય	= તેમજ	ઉચ્છોષણામ્	= સૂકવનારો	પ્રપશ્યામિ	= જોતો.

ટીકા — [અર્જુન વિચારી રહ્યા છે કે ભગવાન એવું સમજતા હશે કે અર્જુન યુદ્ધ કરશે તો એનો વિજય થશે, અને વિજય થવાથી એને રાજ્ય મળશે, જેથી એની ચિંતા અને શોક દૂર થશે તેમ જ સંતોષ થઈ જશે. પરંતુ શોકને લીધે મારી એવી દશા થઈ ગઈ છે કે વિજય થવા છતાં પણ મારો શોક દૂર થઈ જાય એવી વાત મને દેખાતી નથી.]

‘અવાપ્ય ભૂમાવસપત્નમૃદ્ધં રાજ્યમ્’ — જો મને ધનધાન્યથી ભરપૂર અને નિષ્કંટક રાજ્ય મળી જાય, અર્થાત્ જે રાજ્યમાં પ્રજા ખૂબ સુખી હોય, પ્રજા પાસે ખૂબ ધન-ધાન્ય હોય, કોઈ વસ્તુની અછત ન હોય અને રાજ્યમાં કોઈ દુશ્મન પણ ન હોય એવું રાજ્ય મળી જાય, તોપણ મારો શોક દૂર નહિ થઈ શકે.

‘સુરાણામપિ યાધિપત્યમ્’ — આ પૃથ્વીના તુચ્છ ભોગોવાળા રાજ્યની તો વાત જ શું, ઇંદ્રના દિવ્ય ભોગોવાળું રાજ્ય પણ મળી જાય, તોપણ મારો શોક, બળતરા અને ચિંતા દૂર નહિ થઈ શકે.

અર્જુને પહેલા અધ્યાયમાં એ વાત કહી હતી કે હું નથી વિજય ઇચ્છતો, નથી રાજ્ય ઇચ્છતો અને નથી સુખ ઇચ્છતો; કારણ કે એ રાજ્યથી શું થશે? એ ભોગોથી શું થશે? અને એ જીવવાથી શું થશે? જેઓના માટે અમે રાજ્ય, ભોગ અને

સુખ ઇચ્છીએ છીએ, તેઓ જ મરવા માટે સામે ઊભા છે (અ. ૧/૩૨-૩૩). અહીં અર્જુન કહે છે કે પૃથ્વીનું ધનધાન્ય સંપન્ન અને નિષ્કંટક રાજ્ય મળી જાય તથા દેવતાઓનું આધિપત્ય મળી જાય, તોપણ મારો શોક દૂર નહિ થઈ શકે, હું એમનાથી સુખી નહિ થઈ શકું. અગાઉ (અ. ૧/૩૨-૩૩માં) તો કૌટુંબિક મમતાની વૃત્તિ વધારે હોવાથી અર્જુનની યુદ્ધથી ઉપરતિ થઈ છે, પરંતુ અહીં એમની જે ઉપરતિ થઈ રહી છે, તે પોતાના કલ્યાણની વૃત્તિ ઉત્પન્ન થવાથી થઈ રહી છે. તેથી અગાઉની ઉપરતિ અને અહીંની ઉપરતિ વચ્ચે ઘણું અંતર છે.

‘ન હિ પ્રપશ્યામિ મમાપનુદ્યાદ્યચ્છોકમુચ્છો — **ષણ્ણમિન્દ્રિયાણામ્’** — જ્યારે કુટુંબીઓના મરવાની આશંકાથી જ મને આટલો શોક થઈ રહ્યો છે, ત્યારે તેઓનું મરણ થતાં મને કેટલો શોક થશે! જો મને રાજ્યના માટે જ શોક થતો હોત તો તે શોક રાજ્યના મળવાથી મટી જાત; પરંતુ કુટુંબના નાશની આશંકાથી થનારો શોક રાજ્ય મળવાથી કેવી રીતે મટી જશે? શોકનું નાશ પામવું તો બાજુએ રહ્યું, ઊલટાનો શોક એથીયે વધશે; કારણ કે યુદ્ધમાં બધા મરાઈ જશે તો મળેલા રાજ્યને કોણ ભોગવશે? એ કોના કામમાં આવશે? એટલે પૃથ્વીનું રાજ્ય અને સ્વર્ગનું આધિપત્ય મળવા છતાં પણ ઇન્દ્રિયોને સૂકવી નાખનારો શોક દૂર નથી થઈ શકતો.

—■—

સંબંધ — પ્રાકૃત પદાર્થો પ્રાપ્ત થતાં પણ મારો શોક દૂર થઈ જાય એવું હું જોતો નથી. એવું કહ્યા પછી અર્જુને શું કર્યું? એ બાબતનું વર્ણન સંજય આગળના શ્લોકમાં કરે છે.

સંજય ઉવાચ

એવમુક્ત્વા હૃષીકેશં ગુડાકેશઃ પરંતપ ।

ન યોત્સ્ય ઇતિ ગોવિન્દમુક્ત્વા તૂષ્ણીં બભૂવ હ ॥ ૮ ॥

સંજય બોલ્યા—

પરંતપ	= હે શત્રુતાપન	અર્જુન	ઇતિ	= એમ
	ધૃતરાષ્ટ્ર!	હૃષીકેશમ્	હ	= સ્પષ્ટ
એવમ્	= આમ	ભગવાન	ઉક્ત્વા	= કહીને
ઉક્ત્વા	= કહીને (પછી)	ગોવિન્દમ્	તૂષ્ણીમ્	= ચુપ
ગુડાકેશઃ	= નિદ્રાને જીતનારા	ન, યોત્સ્યે	બભૂવ	= થઈ ગયા.
				= ‘હું યુદ્ધ નહીં કરું’

ટીકા — ‘એવમુક્ત્વા હૃષીકેશમ્... બભૂવ હ’— અર્જુને પોતાનો અને ભગવાનનો એમ બન્નેના પક્ષોને સામે રાખીને તેના ઉપર વિચાર કર્યો, તો અંતે તેઓ એવા નિર્ણય ઉપર પહોંચ્યા કે યુદ્ધ કરવાથી બહુ બહુ તો રાજ્ય મળી જશે, માન મળી જશે અને સંસારમાં યશ મળી જશે; પરંતુ મારા હૃદયમાં જે શોક છે, ચિંતા છે અને દુઃખ છે, તે દૂર નહિ થાય. એટલે અર્જુનને યુદ્ધ નહિ કરવું એ જ સારું જણાયું.

જોકે અર્જુન ભગવાનની વાતનો આદર કરે છે અને એને માનવા પણ ઇચ્છે છે; પરંતુ એમના મનમાં યુદ્ધ કરવાની વાત ઠીક-ઠીક રૂચતી નથી. એટલે અર્જુન પોતાના મનમાં ઠસેલી વાતને જ અહીં સ્પષ્ટરૂપે અને ચોખ્ખા શબ્દોમાં કહી દે છે કે ‘હું યુદ્ધ કરીશ નહિ.’ આ રીતે જ્યારે પોતાની વાત અને પોતાનો નિર્ણય ભગવાનને સાફ-સાફ કહી દીધો, ત્યારે ભગવાનને કહેવાનું કશું બાકી રહ્યું નહિ; એટલે તેઓ ચુપ થઈ જાય છે.

સંબંધ — જ્યારે અર્જુને યુદ્ધ કરવા માટે સાફ ના પાડી દીધી, ત્યાર પછી શું થયું — એ સંજય આગળના શ્લોકમાં બતાવે છે.

તમુવાચ હૃષીકેશઃ પ્રહસન્નિવ ભારત ।
સેનયોરુભયોર્મધ્યે વિષીદન્તમિદં વચઃ ॥ ૧૦ ॥

ભારત	= હે ભરતવંશી ધૃતરાષ્ટ્ર!	વિષીદન્તમ્	= શોક કરતા	ઈદમ્	= આ (આગળ કહેવાનારા)
ઉભયોઃ	= બન્ને	તમ્	= તે અર્જુન પ્રત્યે		
સેનયોઃ	= સેનાઓના	પ્રહસન્, ઈવ	= મલકતા હોય એમ	વચઃ	= વચન
મધ્યે	= મધ્યભાગમાં	હૃષીકેશઃ	= ભગવાન હૃષિકેશ	ઉવાચ	= બોલ્યા.

ટીકા — ‘તમુવાચ હૃષીકેશઃ....વિષીદન્તમિદં વચઃ’ — અર્જુને ઘણી શૂરવીરતા અને ઉત્સાહપૂર્વક યોદ્ધાઓને જોવા માટે ભગવાનને બન્ને સેનાઓની વચમાં રથ ઊભો રાખવા માટે કહ્યું હતું. હવે ત્યાં જ એટલે કે બન્ને સેનાઓની વચમાં અર્જુન વિષાદમગ્ન થઈ ગયા! વાસ્તવમાં થવું એ જોઈતું હતું કે તેઓ જે હેતુ માટે આવ્યા હતા, તે હેતુ પ્રમાણે યુદ્ધ માટે ઊભા થઈ જવું જોઈતું હતું. પરંતુ એ ઉદ્દેશ્યને છોડીને અર્જુન ચિંતા અને શોકમાં ફસાઈ ગયા. આથી હવે બન્ને સેનાઓની વચમાં જ ભગવાન શોકમગ્ન અર્જુનને ઉપદેશ આપવાનો આરંભ કરે છે.

‘પ્રહસન્નિવ’ — (ખાસ પ્રકારે હસતા હોય તેમ) કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે અર્જુનનો ભાવ બદલાયેલો જોઈને એટલે કે અગાઉ જે યુદ્ધ કરવાનો ભાવ હતો, તે હવે વિષાદમાં બદલાઈ ગયો — એ જોઈને ભગવાનને હસવું આવી ગયું. બીજી વાત, અર્જુને અગાઉ (અ. ૨/૭માં) કહ્યું હતું કે હું આપને શરણે આવ્યો છું. મને ઉપદેશ આપો અર્થાત્ હું યુદ્ધ કરું કે ન કરું, મારે શું કરવું જોઈએ — તેનો ઉપદેશ આપો; પરંતુ અહીં મારા કંઈ કહ્યા વિના પોતાની જાતે જ નિશ્ચય કરી લીધો કે ‘હું યુદ્ધ કરીશ નહિ’ — આ જોઈને ભગવાનને હસવું આવી ગયું. કારણ કે શરણાગત થવાથી ‘હું શું કરું અને શું ના કરું’ વગેરે કંઈ જ વિચારવાનો અધિકાર રહેતો નથી. એને તો એટલો જ અધિકાર રહે છે કે શરણદાતા જે કામ કહે છે, તે જ કામ કરે. અર્જુન ભગવાનને શરણે

થયા પછી ‘હું યુદ્ધ નહિ કરું’ એવું કહીને એક રીતે શરણાગત થવામાંથી ખસી ગયા. આ વાતને લીધે ભગવાનને હસવું આવી ગયું. ‘ઈવ’નું તાત્પર્ય એ છે કે જોરથી હસવું આવવા છતાં પણ ભગવાન સ્મિત કરતા જ બોલ્યા.

જ્યારે અર્જુને એમ કહી દીધું કે ‘હું યુદ્ધ નહિ કરું’ ત્યારે ભગવાને એવું કહેવું જોઈતું હતું કે જેમ તારી મરજીમાં આવે તેમ કર — ‘યથેચ્છસિ તથા કુરુ’ (અ. ૧૮/૬૩). પરંતુ ભગવાન એવું સમજ્યા કે મનુષ્ય જ્યારે ચિંતા અને શોકથી વ્યાકુળ થઈ જાય છે, ત્યારે તે પોતાના કર્તવ્યનો નિર્ણય નહિ કરી શકવાને કારણે ક્યારેક એક અને ક્યારેક બીજું બોલી ઊઠે છે. આવી દશા અર્જુનની થઈ રહી છે. એટલે ભગવાનના હૃદયમાં અર્જુન પ્રત્યે અતિ અધિક સ્નેહ હોવાને લીધે કરુણા ઊભરાઈ પડી. કારણ કે ભગવાન સાધકનાં વચનો તરફ ધ્યાન નહિ દઈને તેના ભાવની તરફ જ જુએ છે. આને લીધે ભગવાન અર્જુનનાં ‘હું યુદ્ધ નહિ કરું’ એ વચનો તરફ ધ્યાન નહિ આપીને (આગળના શ્લોકથી) ઉપદેશ આપવાનો આરંભ કરે છે.

જે વચનમાત્રથી પણ ભગવાનને શરણે થઈ જાય છે, તેનો ભગવાન સ્વીકાર કરી કરી લે છે. ભગવાનના હૃદયમાં પ્રાણીઓ પ્રત્યે કેટલી દયાળુતા છે !

‘હૃષીકેશ’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ભગવાન અંતર્યામી છે અર્થાત્ પ્રાણીઓના અંદરના ભાવોને જાણવાવાળા છે.

ભગવાન અર્જુનના અંદરના ભાવોને જાણે છે કે હમણાં તો કૌટુંબિક મોહના વેગને કારણે તેમ જ રાજ્ય મળવાથી પોતાનો શોક મટતો ન જોવાને કારણે તે કહી રહ્યો છે કે ‘હું યુદ્ધ નહિ કરીશ’ પરંતુ જ્યારે એને સ્વયં-હોશ આવશે, ત્યારે આ વાત ટકશે નહિ અને હું જેમ કહીશ, તેમ જ તે કરશે.

‘ઈદં વચઃ ઉવાચ’ — પદો પૈકી કેવળ ‘ઉવાચ’ કહેવાથી જ કામ ચાલી શકતું હતું, કારણ કે ‘ઉવાચ’ની અંદર જ ‘વચઃ’

પદનો અર્થ આવી જાય છે. આથી ‘વચઃ’ પદ વાપરવામાં પુનરુક્તિ દોષ જણાય છે. પરંતુ વાસ્તવમાં આ પુનરુક્તિ દોષ નથી, ઊલટાનો એમાં એક વિશેષ ભાવ સમાયેલો છે. હવે આગળના શ્લોકથી ભગવાન જે રહસ્યમય જ્ઞાનને પ્રગટ કરીને તેને સરળતાથી અને સુબોધ ભાષામાં સમજાવતાં બોલશે, તેની તરફ લક્ષ્ય કરવા માટે અહીં ‘વચઃ’ પદ આપવામાં આવ્યું છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ધર્મભૂમિ કુરુક્ષેત્રના એક ભાગમાં કૌરવોની સેના ઊભી છે અને બીજા ભાગમાં પાંડવોની સેના ઊભી છે. બન્ને સેનાઓના મધ્યભાગમાં સફેદ ઘોડાઓથી યુક્ત એક મહાન રથ ઊભો છે. એ રથના એક ભાગમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ બેઠા છે અને એક ભાગમાં અર્જુન! અર્જુનને નિમિત્ત બનાવી મનુષ્યમાત્રનું કલ્યાણ કરવા માટે ભગવાન પોતાના દિવ્ય ઉપદેશનો પ્રારંભ કરે છે અને સર્વપ્રથમ શરીર અને શરીરી (આત્મા)ના વિભાગનું વર્ણન કરે છે.

— ■ —

સંબંધ — શોકમગ્ન અર્જુનને શોકની નિવૃત્તિને ઉપદેશ આપવાને માટે ભગવાન હવે પછીનું પ્રકરણ કહે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ

અશોર્યાનન્વશોયસ્ત્વં પ્રજાવાદાંશ્ચ ભાષસે ।

ગતાસૂનગતાસૂંશ્ચ નાનુશોયન્તિ પણ્ડિતાઃ ॥ ૧૧ ॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા—

ત્વમ્	= તું	પ્રજાવાદાન્	= જ્ઞાનીજનોનાં જેવાં	ચ	= અને
અશોર્યાન્	= જેમના માટે શોક કરવો યોગ્ય નથી	ભાષસે	= બોલે છે; (પરંતુ)	અગતાસૂન્	= જેમના પ્રાણ નથી ગયા
	તેમના માટે	ગતાસૂન્	= જેમના પ્રાણ જતા રહ્યા છે તેમના	પણ્ડિતાઃ	= જ્ઞાનીજનો
અન્વશોયઃ	= શોક કરે છે		માટે	ન, અનુશોયન્તિ	= શોક નથી કરતા.
ચ	= અને				

ટીકા — મનુષ્યને શોક ત્યારે થાય છે, કે જ્યારે તે સંસારના પ્રાણી-પદાર્થોને બે વિભાગમાં વહેંચી નાખે છે કે આ મારા છે અને આ મારા નથી; આ મારા પોતાના કુટુંબીઓ છે અને આ મારા પોતાના કુટુંબીઓ નથી; આ અમારા વર્ણ (જાતિ)ના છે અને આ અમારા વર્ણ (જાતિ)ના નથી; આ અમારા આશ્રમના છે અને આ અમારા આશ્રમના નથી; આ અમારા પક્ષના છે અને આ અમારા પક્ષના નથી. જે અમારા હોય છે એમનામાં મમતા, કામના, પ્રીતિ અને આસક્તિ થઈ જાય છે. આ મમતા, કામના વગેરેને લીધે જ શોક, ચિંતા, ભય, ઉદ્વેગ, બળભળાટ, સંતાપ વગેરે દોષો ઉત્પન્ન થાય છે. એવા કોઈ પણ દોષ અને અનર્થ નથી, જે મમતા અને કામના વગેરેથી પેદા ન થતા હોય — આ સિદ્ધાંત છે.

ગીતામાં બધાથી પહેલું ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું કે મારા અને પાંડુના પુત્રોએ યુદ્ધભૂમિમાં શું કર્યું? જોકે પાંડવો ધૃતરાષ્ટ્રને પોતાના પિતા કરતાં પણ વધારે આદરભાવથી જોતા હતા,

તોપણ ધૃતરાષ્ટ્રના મનમાં પોતાના પુત્રો પ્રત્યે મમતા હતી. એટલે એમનો પોતાના પુત્રોમાં અને પાંડુના પુત્રોમાં ભેદભાવપૂર્વકનો પક્ષપાત હતો કે આ મારા છે અને આ મારા નથી.

જે મમતા ધૃતરાષ્ટ્રમાં હતી, તે જ મમતા અર્જુનમાં પણ ઉત્પન્ન થઈ. પરંતુ અર્જુનની એ મમતા ધૃતરાષ્ટ્રની મમતા જેવી ન હતી. અર્જુનમાં ધૃતરાષ્ટ્રની જેમ પક્ષપાત ન હતો; આથી એ બધાને સ્વજન કહે છે — ‘દૃષ્ટ્વેમં સ્વજનમ્’ (અ. ૧/૨૮), અને દુર્યોધન વગેરેને પણ સ્વજન કહે છે — ‘સ્વજનં હિ કથં હત્વા સુખિનઃ સ્યામ માધવ’ (અ. ૧/૩૭). તાત્પર્ય એ છે કે અર્જુનની સઘળા કુરુવંશીઓમાં પૂરેપૂરી મમતા હતી અને એ મમતાને કારણે જ એમના મરવાની આશંકાથી અર્જુનને શોક થઈ રહ્યો હતો. આ શોકને દૂર કરવા માટે ભગવાને અર્જુનને ગીતાનો ઉપદેશ આપ્યો છે, જેનો આ અગિયારમા શ્લોકથી આરંભ થાય છે. એને અંતે ભગવાન એ જ શોકને

અનુચિત બતાવતાં કહેશે કે તું કેવળ મારો જ આશ્રય લે અને શોક ના કર— ‘મા શુચ:’ (અ. ૧૮/૬૬). કારણ કે સંસારનો આશ્રય લેવાથી જ શોક થાય છે અને અનન્યભાવથી મારો આશ્રય લેવાથી તારો શોક, ચિંતા વગેરે બધું જ નાશ પામશે.

‘અશોચ્યાનન્વશોચસ્ત્વમ્’ — આ સંસારમાત્રમાં બે વસ્તુઓ છે — સત અને અસત. શરીરી અને શરીર. આ બેઉમાં શરીરી તો અવિનાશી છે અને શરીર વિનાશી છે. આ બન્નેય અશોચ્ય છે. અવિનાશીનો કદી વિનાશ થતો નથી, આથી એના માટે શોક કરવાનું બનતું જ નથી અને વિનાશીનો વિનાશ થાય છે જ, તે એક ક્ષણ પણ સ્થાયી રૂપે રહેતું નથી, આ કારણથી એના માટે પણ શોક કરવાનું યોગ્ય નથી. તાત્પર્ય એ થયું કે શોક કરવો એ ન તો શરીરીને કારણે યોગ્ય છે અને ન તો શરીરોને કારણે યોગ્ય છે. શોક થવામાં તો કેવળ અવિવેક અર્થાત્ (મૂર્ખતા) જ કારણ છે.

મનુષ્ય સમક્ષ જન્મવું, મરવું, લાભ, હાનિ વગેરેના રૂપમાં જે કોઈ પરિસ્થિતિ આવે છે, તે પ્રારબ્ધનું અર્થાત્ પોતાનાં કરેલાં કર્મોનું જ ફળ છે. એ અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિને લીધે શોક કરવો અને સુખી કે દુઃખી થવું એ કેવળ મૂર્ખતા જ છે. કારણ કે પરિસ્થિતિ ચાહે અનુકૂળ આવે કે ચાહે પ્રતિકૂળ આવે, તેનો આરંભ અને અંત હોય છે અર્થાત્ એ પરિસ્થિતિ પહેલાં પણ ન હતી અને અંતમાં પણ રહેશે નહિ. જે પરિસ્થિતિ આદિમાં અને અંતમાં નથી હોતી, એ વચમાં એક ક્ષણ પણ સ્થાયી નથી હોતી. જો સ્થાયી હોત તો એનો અંત કેવી રીતે આવત? અને અંતવાળી છે, તો સ્થાયી કેવી રીતે કહેવાય? આવી પ્રતિક્ષણ નાશ પામવાવાળી અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિને કારણે હર્ષ કે શોક કરવો અને સુખી કે દુઃખી થવું એ કેવળ મૂર્ખતા છે.

‘પ્રજ્ઞાવાદાંશ્ચ ભાષસે’ — એક તરફ તો તું પંડિતાઈની વાતોનો વધાર કરી રહ્યો છે, અને બીજી તરફ શોક પણ કરી રહ્યો છે. આથી તું માત્ર વાતો જ કરે છે. વાસ્તવમાં તું પંડિત નથી. કારણ કે જેઓ પંડિત હોય છે, તેઓ કોઈનેય માટે કદી શોક કરતા નથી.

કુળનો નાશ થવાથી કુળના ધર્મો નાશ પામી જશે, ધર્મનો નાશ થવાથી સ્ત્રીઓ દૂષિત થઈ જશે, જેનાથી વર્ણસંકર

પ્રજા પેદા થશે. એ વર્ણસંકર પ્રજા કુળઘાતીઓને અને એમના કુળને નરકમાં લઈ જશે. પિંડ અને તર્પણ નહિ મળવાથી એમના પિતૃઓનું પણ પતન થઈ જશે — આવી તારી પંડિતાઈની વાતોથી પણ એ જ સિદ્ધ થાય છે કે શરીર નાશવાન છે અને શરીરી અવિનાશી છે. જો શરીરી પોતે અવિનાશી ન હોત, તો કુળઘાતીઓ અને કુળનો નરકમાં જવાનો ભય થાત નહિ અને પિતૃઓનું પતન થવાની ચિંતા થાત નહિ. જો તને કુળની અને પિતૃઓની ચિંતા થતી હોય અને એમનું પતન થવાનો ભય લાગતો હોય, તો એનાથી સિદ્ધ થાય છે કે શરીર નાશવંત છે અને એમાં રહેનારો શરીરી નિત્ય છે. આથી શરીરોના નાશને લીધે તારે શોક કરવો અનુચિત છે.

‘ગતાસૂનગતાસૂંશ્ચ’ — બધાના પિંડ-પ્રાણનો વિયોગ અવશ્યભાવી છે. એમનામાંથી કોઈકના પિંડ-પ્રાણનો વિયોગ થઈ ગયો છે અને કોઈકનો થવાનો છે. આથી એમને માટે શોક નહિ કરવો જોઈએ. તે જે શોક કર્યો છે, તે તારી ભૂલ છે.

જેઓ મરી ગયા છે, એમને માટે શોક કરવો એ તો મહાન ભૂલ છે. કારણ કે મરણ પામેલ પ્રાણીઓને માટે શોક કરવાથી એ પ્રાણીઓને દુઃખ ભોગવવું પડે છે. જેવી રીતે મૃતાત્માને માટે જે પિંડ અને જળ આપવામાં આવે છે, તે એને પરલોકમાં મળી જાય છે, તેવી જ રીતે મૃતાત્માને માટે જેઓ કફ અને આંસુ વહાવે છે, તે મૃતાત્માને પરવશ થઈને ખાવાં-પીવાં પડે છે.^૧ જેઓ હજુ જીવી રહ્યા છે, એમને માટે પણ શોક ના કરવો જોઈએ. એમનું તો પાલનપોષણ કરવું જોઈએ અને વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. એમની શી દશા થશે! એમનું ભરણ-પોષણ કેવી રીતે થશે! એમને મદદ કોણ કરશે! વગેરે ચિંતા અને શોક કદીય ના કરવાં જોઈએ; કારણ કે ચિંતા અને શોક કરવાથી કોઈ લાભ થતો નથી.

મારા શરીરનાં અંગો શિથિલ થઈ રહ્યાં છે, મુખ સુકાઈ રહ્યું છે, વગેરે વિકારો પેદા થવામાં મૂળ કારણ છે — શરીરની સાથે એકતા માનવી. કારણ કે શરીરની સાથે એકતા માનવાથી જ શરીરનું પાલન-પોષણ કરવાવાળાઓની સાથે પોતાપણું થઈ જાય છે અને એ પોતાપણાને કારણે જ કુટુંબીઓના મરવાની આશંકાથી

૧. (૧) શ્લેષ્માશ્ચ બાન્ધવૈર્મુક્તં પ્રેતો ભુક્તે યતોડવશઃ ।

તસ્માન્ન રોદિતવ્યં હિ ક્રિયાઃ કાર્યાશ્ચ શક્તિતઃ ॥ (પગ્યતંત્ર, મિત્રભેદ ૩૬૫)

‘મૃતાત્માએ પોતાના ભાઈભાંડુઓ દ્વારા ત્યજેલાં કફયુક્ત આંસુઓને વિવશ થઈને ખાવાં-પીવાં પડે છે. એટલા માટે રોવું જોઈએ નહિ, ઊલટાનું પોતાની શક્તિ અનુસાર મૃતાત્માની ઔર્ધ્વદૈહિક (મરણ ક્રિયાને લગતી) ક્રિયા કરવી જોઈએ.’

(૨) મૃતાનાં બાન્ધવા યે તુ મુચ્યન્ત્યશ્રૂણિ ભૂતલે ।

પિબન્ત્યશ્રૂણિ તાન્યદ્વા મૃતાઃ પ્રેતાઃ પરત્ર વૈ ॥ (સ્કન્દપુરાણ, બ્રાહ્મ. સેતુ. ૪૮/૪૨)

‘મૃતાત્માના ભાઈભાંડુ ભૂતલ પર જે આંસુઓનો ત્યાગ કરે છે, તે આંસુઓને મૃતાત્મા પરલોકમાં પીએ છે.’

અર્જુનના મનમાં ચિંતા અને શોક થઈ રહ્યાં છે, તથા ચિંતા અને શોકથી જ અર્જુનના શરીરમાં ઉપર્યુક્ત વિકારો પ્રગટ થઈ રહ્યા છે. એમાં ભગવાને ‘ગતાસૂન્’ અને ‘અગતાસૂન્’ના શોકને જ હેતુ બતાવ્યો છે. જેમના પ્રાણ ચાલ્યા ગયા છે, તેઓ ‘ગતાસૂન્’ છે અને જેમના પ્રાણ નથી ચાલ્યા ગયા, તેઓ ‘અગતાસૂન્’ છે. ‘પિંડ અને જળ નહિ મળવાથી પિતૃઓનું પતન થઈ જાય છે’ (અ. ૧/૪૨) – આ અર્જુનની ‘ગતાસૂન્’ની ચિંતા છે; અને ‘જેમને માટે અમે રાજ્ય, ભોગ અને સુખ ઈચ્છીએ છીએ, તેઓ જ પ્રાણોની અને ધનની આશા છોડીને યુદ્ધમાં ઊભા છે’ (અ. ૧/૩૩) – આ અર્જુનની ‘અગતાસૂન્’ની ચિંતા છે. આ બન્ને ચિંતાઓ શરીરને લઈને જ થઈ રહી છે; આથી એ બન્ને ચિંતાઓ ધાતુરૂપથી એક જ છે. કારણ કે ‘ગતાસૂન્’ અને ‘અગતાસૂન્’ બન્નેય નાશવંત છે.

‘ગતાસૂન્’ અને ‘અગતાસૂન્’ – આ બન્નેને માટે કર્તવ્ય-કર્મ કરવું એ ચિંતાની વાત નથી. ‘ગતાસૂન્’ને માટે

પિંડ અને પાણી આપવાં, શ્રાદ્ધ-તર્પણ કરવું – એ કર્તવ્ય છે, અને ‘અગતાસૂન્’ને માટે નિર્વાહની વ્યવસ્થા કરવી – એ કર્તવ્ય છે. કર્તવ્ય એ ચિંતાનો વિષય નથી હોતો, ઊલટાનો વિચારણાનો વિષય હોય છે. વિચારણાથી કર્તવ્યનો બોધ થાય છે, અને ચિંતાથી વિચાર નાશ પામે છે.

‘નાનુશોચન્તિ પણ્ડિતાઃ’ – સત-અસતના વિવેકવાળી બુદ્ધિનું નામ ‘પણ્ડા’ છે. એ ‘પણ્ડા’ જેની વિકસિત થઈ ગઈ છે અર્થાત્ જેમને સત-અસતનો સ્પષ્ટપણે વિવેક થઈ ગયો છે, તેઓ પંડિત છે. આવા પંડિતોને સત-અસતને કારણે શોક થતો નથી; કેમ કે સતને સત માનવાથી પણ શોક નથી થતો અને અસતને અસત માનવાથી પણ શોક નથી થતો. પોતે સત-સ્વરૂપ છે, અને બદલાવાવાળું શરીર અસત-સ્વરૂપ છે. અસતને સત માની લેવાથી જ શોક થાય છે અર્થાત્ આ શરીર વગેરે આવાં જ કાયમ રહે, મરે નહિ – આ વાતને કારણે જ શોક થાય છે. સતને કારણે કદી ચિંતા અને શોક થતાં જ નથી.

પરિશિષ્ટ ભાવ : એક વિભાગ શરીરનો છે અને એક વિભાગ શરીરી (શરીરવાળાનો)નો છે. બન્ને એકબીજાથી સર્વથા (બધી રીતે) સંબંધ-રહિત છે. બન્નેનો સ્વભાવ જ અલગ-અલગ છે. એક જડ છે, એક ચેતન. એક નાશવાન છે, એક અવિનાશી. એક વિકારી છે, એક નિર્વિકાર. એકમાં પ્રતિક્ષણ પરિવર્તન થાય છે અને એક અનંતકાળ સુધી જેમ-નો-તેમ જ રહે છે ‘ભૂતગ્રામઃ સ એવાયમ્’ (ગીતા ૮/૧૮), ‘સર્ગેડપિ નોપજાયન્તે પ્રલયે ન વ્યથન્તિ ચ’ (ગીતા ૧૪/૨).

શરીર અને શરીરી બન્ને અશોચ્ય છે. શરીરનો નિરંતર વિનાશ થાય છે, તેથી તેના માટે શોક કરવો ઉચિત નથી અને શરીરીનો વિનાશ ક્યારેય થતો નથી; તેથી તેના માટે પણ શોક કરવો ઉચિત નથી. શોક માત્ર અજ્ઞાનતા (મૂર્ખતા)થી થાય છે. શરીરની નિરંતર સહજ નિવૃત્તિ છે અને શરીરી નિરંતર બધાને પ્રાપ્ત છે. શરીર અને શરીરીના આ વિભાગને જાણવાવાળા વિવેકી મનુષ્યો મરેલાં કે જીવતાં, કોઈ પણ પ્રાણીને માટે ક્યારેય શોક કરતા નથી. તેમની દૃષ્ટિમાં પરિવર્તિત થનારા શરીરનો વિભાગ અલગ છે અને અપરિવર્તિત રહેનારા શરીરી અર્થાત્ સ્વરૂપની સત્તાનો વિભાગ જ અલગ છે.

ગીતાનો ઉપદેશ શરીર અને શરીરીના ભેદથી આરંભ થાય છે. બીજા દાર્શનિક ગ્રંથ તો આત્મા અને અનાત્માનું તાદૃશ (ઈદંતા) વર્ણન કરે છે. પરંતુ ગીતા ઈદંતાથી આત્મા-અનાત્માનું વર્ણન ન કરીને બધાના અનુભવ મુજબ દેહ-દેહી, શરીર-શરીરીનું વર્ણન કરે છે. આ ગીતાની વિલક્ષણતા છે! સાધક પોતાનું કલ્યાણ ઈચ્છે છે તો તેના માટે સર્વપ્રથમ એ જાણવું આવશ્યક છે કે, ‘હું કોણ છું.’ અર્જુને પણ પોતાના કલ્યાણનો ઉપાય પૂછ્યો છે – ‘યચ્છ્રેયઃ સ્યાન્નિશ્ચિતં બ્રૂહિ તન્મે’ (૨/૭). દેહ અને દેહીના ભેદનો સ્વીકાર કરવાથી જ કલ્યાણ થઈ શકે છે. જ્યાં સુધી ‘હું શરીર છું’ – આ ભાવ રહેશે, ત્યાં સુધી ગમે તેટલો ઉપદેશ સાંભળ્યા કરો, સંભળાવતા રહો, અને સાધના પણ કર્યા કરો, કલ્યાણ થશે નહીં.

જે વસ્તુ આપણી ન હોય, તેને પોતાની માની લેવી અને જે વસ્તુ ખરેખર આપણી હોય તેને પોતાની ન માનવી એ બહુ મોટી ભૂલ છે. પોતાની વસ્તુ એ જ હોઈ શકે છે, જે હંમેશાં આપણી સાથે રહે અને આપણે હંમેશાં તેની સાથે રહીએ. શરીર એક ક્ષણ પણ આપણી સાથે રહેતું નથી અને પરમાત્મા નિરંતર આપણી સાથે રહે છે. કારણ કે શરીરનો સંબંધ સંસાર સાથે છે અને આપણો અર્થાત્ શરીરીનો સંબંધ પરમાત્મા સાથે છે. તેથી શરીરને પોતાનું માનવું અને પરમાત્માને પોતાના ન માનવા સૌથી મોટી ભૂલ છે. આ ભૂલને સુધારવા માટે ભગવાન ગીતામાં સર્વપ્રથમ શરીર-શરીરીના ભેદનું વર્ણન કરે છે અને સાધકને ઉદ્બોધન કરે છે કે, જેનું મૃત્યુ થાય છે એ તમે નથી, અર્થાત્ તમે શરીર નથી. તમે જ્ઞાતા (જાણવાવાળા) છો. શરીર જ્ઞેય (જાણવામાં આવનારું) છે. (ગીતા – તેરમા અધ્યાયનો પહેલો શ્લોક). તમે સર્વદેશીય છો – ‘નિત્યઃ સર્વગતઃ’ (ગીતા-૨/૨૪), ‘યેન સર્વમિદં તતમ્’ (ગીતા ૨/૧૭), શરીર એકદેશીય છે. તમે ચિન્મય લોકમાં રહેનારા છો, શરીર જડ સંસારમાં રહેનારું છે. તમે મુજ પરમાત્માના અંશ છો. ‘મમૈવાંશો જીવલોકે’ (ગીતા ૧૫/૭),

શરીર પ્રકૃતિનો અંશ છે - ‘મનઃષ્ઠાનીન્દ્રિયાણિ પ્રકૃતિસ્થાનિ.’ (ગીતા ૧૫/૭). તમે નિરંતર અમરતામાં રહો છો, શરીર નિરંતર મૃત્યુમાં રહે છે. શરીરની ક્ષતિથી તમારી સહેજ પણ ક્ષતિ નથી. તેથી શરીરને માટે તમને શોક, ચિંતા, ભય વગેરે થવા જોઈએ નહીં.

શરીરી કોઈ શરીર સાથે લિપ્ત નથી, તેથી તેને સર્વવ્યાપી કહેવામાં આવે છે - ‘સર્વગતઃ’ (ગીતા ૨/૨૪), ‘યેન સર્વમિદં તતમ્’ (ગીતા ૨/૧૭). તાત્પર્ય એ છે કે સાધકનું સ્વરૂપ સત્તામાત્ર છે; તેથી વાસ્તવમાં તે શરીરી (શરીરવાળો) નથી, પરંતુ અશરીરી છે. તેથી ભગવાને તેને અવ્યક્ત પણ કહ્યો છે - ‘અવ્યક્તઃ’ (૨/૨૫), ‘અવ્યક્તાદીનિ ભૂતાનિ’ (૨/૨૮). શરીર પ્રતિક્ષણ નષ્ટ થનારું અને અસત છે. અસતની સત્તા વિદ્યમાન નથી - ‘નાસતો વિદ્યતે ભાવઃ’ (૨/૧૬). જેની સત્તા વિદ્યમાન નથી, એવા અસત શરીર માટે સાધક શરીરી (શરીરવાળો) કઈ રીતે થઈ શકે? તેથી સાધક શરીર પણ નથી અને શરીરી પણ નથી. પરંતુ આ પ્રકરણમાં ભગવાને સાધકોને સમજાવવાની દૃષ્ટિથી એ સત્તામાત્ર સ્વરૂપને ‘શરીરી’ (દિહી) નામ આપ્યું છે. શરીરી કહેવાનું તાત્પર્ય એ જ જણાવવાનું છે કે તમે શરીર નથી.

જે સમયે આપણે શરીર અને શરીરીનો વિચાર કરીએ છીએ, તે સમયે પણ શરીર અને શરીરી એવા જ છે અને જે સમયે વિચાર કરતા નથી, તે સમયે પણ તે તેવા જ છે. વિચાર કરવાથી વસ્તુસ્થિતિમાં કોઈ ફરક પડતો નથી, પરંતુ સાધકનો મોહ નાશ પામે છે, તેનો મનુષ્ય જન્મ સફળ થઈ જાય છે.

મનુષ્ય વિવેકપ્રધાન છે. તેથી ‘હું શરીર નથી’ - આવો વિવેક મનુષ્યશરીરમાં જ થઈ શકે છે. શરીરને હું-મારું માનવું એ મનુષ્યબુદ્ધિ નથી, પરંતુ પશુબુદ્ધિ છે. તેથી શ્રીશુકદેવજી મહારાજ પરીક્ષિત રાજાને કહે છે -

ત્વં તુ રાજન્ મરિચ્યેતિ પશુબુદ્ધિમિમાં જહિ ।

ન જાતઃ પ્રાગભૂતોઽધ દેહવત્ત્વં ન નૃક્ષ્યસિ ॥

(શ્રીમદ્ભાગ ૧૨/૫/૨)

‘હે રાજન્! હવે તમે આ પશુબુદ્ધિ છોડી દો કે હું મરી જઈશ. જેમ શરીર પહેલાં ન હતું, પાછળથી પેદા થયું અને પાછું મરી જશે, એમ તમે પહેલાં ન હતા, પાછળથી પેદા થયા અને પાછા મરી જશો - આવી વાત નથી.’

—■—

સંબંધ - સત-તત્ત્વને કારણે શોક કરવો અનુચિત શા માટે છે - આ શંકાના સમાધાન માટે આગળના બે શ્લોક કહે છે.

નત્વેવાહં જાતુ નાસં ન ત્વં નેમે જનાધિપાઃ ।

ન ચૈવ ન ભવિષ્યામઃ સર્વે વયમતઃ પરમ્ ॥ ૧૨ ॥

જાતુ	= કોઈ કાળમાં	જનાધિપાઃ	= રાજાલોક	વયમ્	= (હું, તું અને રાજા-લોક-) આપણે
અહમ્	= હું	ન	= ન (હતા),	સર્વે	= બધા
ન	= ન	ન, તુ, એવ	= આ વાત પણ નથી;	ન	= નહીં
આસમ્	= હતો (અને)	ચ	= અને	ભવિષ્યામઃ	= રહીએ,
ત્વમ્	= તું	અતઃ	= આ	એવ	= (એવી વાત) પણ
ન	= ન (હતો)	પરમ્	= પછી (ભવિષ્યમાં)	ન	= નથી.
ઈમે	= (તથા) આ				

ટીકા - [સંસારમાં માત્ર બે જ વસ્તુઓ છે - શરીરી (સત) અને શરીર (અસત). આ બન્નેય અશોચ્ય છે. અર્થાત્ શોક નથી શરીરી - (શરીરમાં રહેવાવાળા) ને કારણે થઈ શકતો અને નથી શરીરને કારણે પણ થઈ શકતો. કારણ કે શરીરીનો કદી અભાવ હોતો જ નથી અને શરીર કદી રહી શકતું જ નથી. આ બન્નેને માટે પૂર્વશ્લોકમાં જે ‘અશોચ્યાન્’ પદ આપ્યું છે, એની ટીકા હવે શરીરીની નિત્યતા અને

શરીરની અનિત્યતાના રૂપમાં કરે છે.]

‘ન ત્વેવાહં જાતુ..... જનાધિપાઃ’ - લોકોની દૃષ્ટિએ મેં જ્યાં સુધી અવતાર લીધો ન હતો, ત્યાં સુધી હું આ રૂપથી (કૃષ્ણરૂપથી) બધાની સમક્ષ પ્રગટ ન હતો અને તારો જ્યાં સુધી જન્મ થયો ન હતો, ત્યાં સુધી તું પણ આ રૂપથી (અર્જુનરૂપથી) બધાની સમક્ષ પ્રગટ ન હતો તથા આ રાજાઓનો પણ જ્યાં સુધી જન્મ થયો ન હતો, ત્યાં સુધી

તેઓ પણ આ રૂપથી (રાજારૂપથી) બધાની સમક્ષ પ્રગટ ન હતા. પરંતુ હું, તું અને આ રાજા લોકો આ રૂપથી પ્રગટ નહિ હોવા છતાં પણ પહેલાં ન હતા — એવી વાત નથી.

અહીં ‘હું, તું અને આ રાજા લોકો પહેલાં હતા’ એવું કહેવાથી પણ કામ ચાલી શકતું હતું, પરંતુ એવું ન કહેતાં ‘હું, તું અને આ રાજા લોકો પહેલાં હતા નહિ, એવી વાત નથી’ — એવું કહેવામાં આવ્યું છે. એનું કારણ એ છે કે ‘પહેલાં હતા નહિ, એવી વાત નથી.’ એવું કહેવાથી ‘પહેલાં અમે બધા જરૂર હતા’ — આ વાત દૃઢ બની જાય છે. તાત્પર્ય એ થયું કે નિત્ય તત્ત્વ સદાય નિત્ય છે. એનો કદી અભાવ હતો જ નહિ. ‘જાતું’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન કાળમાં તથા કોઈ પણ સ્થળ, પરિસ્થિતિ, અવસ્થા, ઘટના, વસ્તુ વગેરેમાં નિત્યતત્ત્વનો કિંચિત્માત્ર પણ અભાવ હોઈ શકતો નથી.

અહીં ‘અહમ્’ પદ આપીને ભગવાને એક વિલક્ષણ વાત કહી છે. આગળ ચોથા અધ્યાયના પાંચમા શ્લોકમાં ભગવાને અર્જુનને કહ્યું છે કે ‘મારા અને તારા ઘણા જન્મ થયા છે, પણ એને હું જાણું છું, તું નથી જાણતો.’ આ રીતે ભગવાને પોતાનું ઈશ્વરપણું પ્રગટ કરીને જીવોથી પોતાને ભિન્ન બતાવ્યા છે. પરંતુ અહીં ભગવાન જીવોની સાથે પોતાની એકતા બતાવી રહ્યા છે. એનું તાત્પર્ય એ છે કે ત્યાં (અ. ૪/૫માં) ભગવાનનો આશય પોતાની મહત્તા અને વિશેષતા પ્રગટ કરવાનો છે અને અહીં ભગવાનનો આશય તાત્વિક દૃષ્ટિથી નિત્યતત્ત્વને જણાવવાનો છે.

‘ન ચૈવ... વયમતઃ પરમ્’ — ભવિષ્યમાં શરીરોની આ અવસ્થાઓ રહેશે નહિ અને એક દિવસ આ શરીરો પણ રહેશે નહિ; પરંતુ એવી અવસ્થામાં પણ આપણે બધા નહિ રહીએ — આ વાત નથી અર્થાત્ આપણે બધા જરૂર રહીશું. કારણ કે નિત્યતત્ત્વનો કદી અભાવ હતો નહિ અને હશે પણ નહિ.

હું, તું અને રાજાલોકો — આપણે બધા પહેલાં હતા નહિ, આ વાત પણ નથી, અને આગળ રહીશું નહિ, આ વાત પણ નથી — આ રીતે ભૂત અને ભવિષ્યની વાત તો ભગવાને કહી દીધી, પરંતુ વર્તમાનની વાત ભગવાને કહી નહિ. એનું કારણ એ છે કે શરીરોની દૃષ્ટિએ તો આપણે બધા વર્તમાનમાં પ્રત્યક્ષ જ છીએ. એમાં કોઈ સંદેહ નથી. એટલા માટે ‘આપણે બધા અત્યારે નથી, આ વાત પણ નથી’ — એવું કહેવાની જરૂર નથી. જો તાત્વિક દૃષ્ટિથી જોવામાં આવે, તો આપણે બધા વર્તમાનમાં છીએ અને આ શરીરો પ્રતિક્ષણ બદલાઈ રહ્યાં છે — આ રીતે શરીરોથી જુદાઈનો અનુભવ આપણે વર્તમાનમાં જ કરી લેવો જોઈએ. તાત્પર્ય એ છે કે જેવી રીતે ભૂત અને ભવિષ્યમાં પોતાની સત્તાનો અભાવ નથી,

એવી જ રીતે વર્તમાનમાં પણ પોતાની સત્તાનો અભાવ નથી — એનો અનુભવ કરવો જોઈએ.

જેવી રીતે પ્રત્યેક પ્રાણીને ઊંઘ આવ્યા પહેલાં પણ આ અનુભવ થાય છે કે ‘અત્યારે આપણે છીએ’ અને ઊંઘમાંથી જાગ્યા પછી પણ આ અનુભવ થાય કે ‘અત્યારે આપણે છીએ’ તો ઊંઘની અવસ્થામાં પણ આપણે તેવા ને તેવા જ હતા. કેવળ બહારનું જાણવાની સામગ્રીનો અભાવ હતો, આપણો અભાવ ન હતો. એવી જ રીતે હું, તું અને રાજાલોકો — આપણાં બધાનાં શરીરો પહેલાં પણ ન હતાં અને પછી પણ રહેશે નહિ અને અત્યારે પણ શરીર પ્રતિક્ષણ નાશની તરફ જઈ રહ્યાં છે, પરંતુ આપણી સત્તા પહેલાં પણ હતી, પછી પણ રહેશે અને અત્યારે પણ એવી ને એવી જ છે.

આપણી સત્તા કાળાતીત તત્ત્વ છે, કારણ કે આપણે એ કાળના પણ જ્ઞાતા છીએ અર્થાત્ ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન — એ ત્રણે કાળ આપણા જાણવામાં આવે છે. એ કાળાતીત તત્ત્વને સમજાવવા માટે જ ભગવાને આ શ્લોક કહ્યો છે.

વિશેષ વાત

‘હું, તું અને આ રાજાલોકો પહેલાં ન હતા — એવી વાત નથી અને આગળ નહિ રહે — એવી વાત પણ નથી,’ એવું કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જ્યારે આ શરીરો ન હતાં, ત્યારે પણ આપણે બધા હતા અને જ્યારે આ શરીરો નહિ રહે ત્યારે પણ આપણે રહીશું અર્થાત્ આ બધાં શરીરો તો છે નાશવંત અને આપણે બધા છીએ અવિનાશી. આ શરીરો પહેલાં ન હતાં અને આગળ નહિ રહે — તેનાથી શરીરોની અનિત્યતા સિદ્ધ થઈ અને આપણે બધા પહેલાં હતા અને આગળ રહીશું — તેનાથી બધાના સ્વરૂપની નિત્યતા સિદ્ધ થઈ. આ બે વાતોથી આ એક સિદ્ધાંત સિદ્ધ થાય છે કે જે આદિ અને અંતમાં રહે છે, તે મધ્યમાં પણ રહે છે; તથા જે આદિ અને અંતમાં નથી રહેતું, તે મધ્યમાં પણ નથી રહેતું.

જે આદિ અને અંતમાં નથી રહેતું, તે મધ્યમાં કેવી રીતે નથી રહેતું; કેમકે તે તો આપણને દેખાય છે? એનો જવાબ આ છે કે જે દૃષ્ટિથી અર્થાત્ જે મન, બુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયોથી દૃશ્યનો અનુભવ થઈ રહ્યો છે, તે મન-બુદ્ધિ-ઇન્દ્રિયોસહિત તે દૃશ્ય પ્રતિક્ષણ બદલાઈ રહેલ છે. તેઓ એક ક્ષણ પણ સ્થાયી નથી. એમ હોવા છતાં પણ જ્યારે પોતે દૃશ્યની સાથે તાદાત્મ્ય કરી લે છે, ત્યારે તે દૃષ્ટા અર્થાત્ જોવાવાળો બની જાય છે. જ્યારે જોવાનાં સાધનો (મન-બુદ્ધિ-ઇન્દ્રિયો) અને દૃશ્ય (મન-બુદ્ધિ-ઇન્દ્રિયોના વિષયો) — એ બધાં એક ક્ષણ પણ સ્થાયી નથી, તો જોવાવાળો સ્થાયી કેવી રીતે સિદ્ધ થશે? તાત્પર્ય એ છે કે જોવાવાળાની સંજ્ઞા તો દૃશ્ય અને દર્શનના સંબંધથી જ છે.

દશ્ય અને દર્શનથી સંબંધ ના હોય તો જોવાવાળાની કોઈ સંજ્ઞા નથી હોતી, ઊલટાનું તેના આધારરૂપ જે નિત્યતત્ત્વ છે, તે જ રહી જાય છે. એ નિત્યતત્ત્વને આપણે બધાંની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયનું આધાર અને સઘળી પ્રતીતિઓનું પ્રકાશક કહી શકીએ છીએ. પરંતુ એ આધાર અને પ્રકાશક નામ પણ આધેય

અને પ્રકાશ્યના સંબંધથી જ છે. આધેય અને પ્રકાશ્ય નહિ રહેવા છતાં પણ એની સત્તા જેવી છે તેવી જ રહે છે. સત્ય-તત્ત્વની તરફ જેની દૃષ્ટિ છે, તેને શોક કેવી રીતે થઈ શકે છે? અર્થાત્ નથી થઈ શકતો. આ જ દૃષ્ટિથી હું, તું અને રાજાલોકો સ્વરૂપથી અશોચ્ય છીએ.

પરિશિષ્ટ ભાવ : આ શ્લોકમાં પરમાત્મા અને જીવાત્મા સમાન ગુણધર્મોવાળા હોવાનું વર્ણન છે. ભગવાન કહે છે કે હું કૃષ્ણરૂપથી, તું અર્જુનરૂપે તથા બધા લોકો રાજારૂપથી પહેલાં પણ ન હતા અને આગળ પણ રહેશે નહીં, પરંતુ સત્તારૂપે આપણે બધા પહેલાં પણ હતા અને આગળ પણ રહીશું. તાત્પર્ય એ છે કે હું, તું અને રાજાઓ - આ ત્રણેય શરીરની દૃષ્ટિએ તો જુદા - જુદા છીએ, પરંતુ સત્તારૂપે એક છીએ. શરીર તો પહેલાં પણ ન હતાં અને પછી પણ રહેશે નહીં, પરંતુ સ્વરૂપ (સ્વયં)ની સત્તા પહેલાં પણ હતી, પછી પણ રહેશે અને વર્તમાનમાં છે જ. જ્યારે આ શરીર ન હતાં, ત્યારે પણ સત્તા હતી અને જ્યારે આ શરીર નહીં રહે ત્યારે પણ સત્તા રહેશે. એક સત્તા સિવાય કશું નથી.

હું, તું અને આ રાજાઓ - એમ કહેવાનું તાત્પર્ય છે કે પરમાત્માની સત્તા અને જીવની સત્તા એક જ છે અર્થાત્ 'છે' અને 'છું' - બન્નેમાં એક જ ચિન્મય સત્તા છે. 'હું' (અહમ્)ના સંબંધમાં જ 'છું' છે. જો 'હું' (અહમ્)નો સંબંધ ન રહે તો 'છું' રહેશે નહીં. પ્રત્યુત 'છે' જ રહેશે. તે 'છે' અર્થાત્ ચિન્મય સત્તામાત્ર જ આપણું સ્વરૂપ છે, શરીર આપણું સ્વરૂપ નથી. તેથી શરીરને માટે શોક કરવો જોઈએ નહીં.

ભૂતકાળ અને ભવિષ્યકાળની ઘટના જેટલી દૂર દેખાય છે, તેટલો જ દૂર વર્તમાન પણ છે. જેમ ભૂત અને ભવિષ્ય સાથે આપણો સંબંધ નથી, એવી જ રીતે વર્તમાન સાથે પણ આપણો સંબંધ નથી. જ્યારે સંબંધ જ નથી તો પછી ભૂત-ભવિષ્ય અને વર્તમાનમાં શો ફરક પડે? એ ત્રણે કાળની અંતર્ગત છે. જ્યારે આપણું સ્વરૂપ કાલાતીત છે. કાળનો તો ખંડ (ભાગ) હોય છે પરંતુ સ્વરૂપ (સત્તા) અખંડ છે. શરીરને પોતાનું સ્વરૂપ માનવાથી જ ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનમાં ફરક દેખાય છે. વાસ્તવમાં ભૂત-ભવિષ્ય અને વર્તમાન વિદ્યમાન છે જ નહીં.

અનેક યુગ બદલાઈ જાય તો પણ શરીરી બદલાતો નથી તે તો છે તેવો ને તેવો રહે છે; કારણ કે તે પરમાત્માનો અંશ છે. પરંતુ શરીર બદલાતું જ રહે છે, ક્ષણમાત્ર પણ એ સ્થિર રહેતું નથી.

—■—

દેહિનોઽસ્મિન્યથા દેહે કૌમારં યૌવનં જરા ।

તથા દેહાન્તરપ્રાપ્તિર્ધીરસ્ત્ર ન મુહ્યતિ ॥ ૧૩ ॥

દેહિનઃ	= દેહધારીઓના	યૌવનમ્	= યુવાની (અને)		પ્રાપ્તિ થાય છે.
અસ્મિન્	= આ	જરા	= વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત	તત્ર	= એ બાબતમાં
દેહે	= મનુષ્યશરીરમાં		થાય છે,	ધીરઃ	= ધીર પુરુષ
યથા	= જેમ	તથા	= તે જ પ્રમાણે	ન, મુહ્યતિ	= મોહિત થતો
કૌમારમ્	= બાળપણ,	દેહાન્તરપ્રાપ્તિઃ	= બીજા શરીરની		નથી.

ટીકા — 'દેહિનોઽસ્મિન્યથા દેહે^૧ કૌમારં યૌવનં જરા' — દેહધારીના શરીરમાં પહેલાં બાલ્યાવસ્થા આવે છે, પછી યુવાવસ્થા આવે છે અને પછી વૃદ્ધાવસ્થા આવે છે. તાત્પર્ય એ છે કે શરીરમાં કદી એક અવસ્થા નથી રહેતી, એમાં નિરંતર પરિવર્તન થતું રહે છે.

અહીં 'દેહધારીના આ શરીરમાં' — એવું કહેવાથી સિદ્ધ

થાય છે કે શરીરી ભિન્ન છે અને શરીર ભિન્ન છે. શરીરી દૃષ્ટા છે અને શરીર દશ્ય છે. આથી શરીરમાં બાળપણ વગેરે અવસ્થાઓનું જે પરિવર્તન છે, તે પરિવર્તન શરીરીમાં નથી.

'તથા દેહાન્તરપ્રાપ્તિઃ' — જેવી રીતે શરીરની કુમાર, યુવા વગેરે અવસ્થાઓ થાય છે, તેવી જ રીતે દેહાન્તરની અર્થાત્ બીજા શરીરની પ્રાપ્તિ થાય છે. જેવી રીતે સ્થૂળ-શરીર

૧. કુમાર, યુવા અને વૃદ્ધાવસ્થા તો માત્ર શરીરધારીઓનાં શરીરોની હોય છે; પરંતુ અહીં 'અસ્મિન્ દેહે' પદોમાં 'દેહ' શબ્દ મનુષ્યશરીરનો વાચક માનવો જોઈએ.

બાળકમાંથી યુવાન અને યુવાનમાંથી ઘરડું થઈ જાય છે, ત્યારે એ અવસ્થાઓના પરિવર્તનને કારણે કોઈ શોક થતો નથી, તેવી જ રીતે શરીરી એક શરીરમાંથી બીજા શરીરમાં જાય છે, તો આ વિષયમાં પણ શોક નહિ થવો જોઈએ. જેવી રીતે સ્થૂળ-શરીરના રહેતાં-રહેતાં કુમાર, યુવા વગેરે અવસ્થાઓ થાય છે, એવી જ રીતે સૂક્ષ્મ અને કારણ-શરીરના રહેતાં-રહેતાં દેહાન્તરની પ્રાપ્તિ થાય છે અર્થાત્ જેવી રીતે બાળપણ, યુવાની વગેરે સ્થૂળશરીરની અવસ્થાઓ છે, તેવી રીતે દેહાન્તરની પ્રાપ્તિ (મૃત્યુ પછી બીજું શરીર ધારણ કરવું) સૂક્ષ્મ અને કારણ-શરીરની અવસ્થા છે.

સ્થૂળ-શરીરના રહેતાં-રહેતાં કુમાર વગેરે અવસ્થાઓનું પરિવર્તન થાય છે. આ તો સ્થૂળ દૃષ્ટિ છે. સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જોવામાં આવે તો અવસ્થાઓની માફક સ્થૂળ-શરીરમાં પણ પરિવર્તન થતું રહે છે. બાલ્યાવસ્થામાં જે શરીર હતું, તે યુવાવસ્થામાં નથી હોતું. વાસ્તવમાં એવી કોઈ પણ ક્ષણ નથી, કે જે ક્ષણમાં સ્થૂળ-શરીરનું પરિવર્તન ના થતું હોય. એવી જ રીતે સૂક્ષ્મ અને કારણ-શરીરમાં પણ પ્રતિક્ષણ પરિવર્તન થતું રહે છે, જે દેહાન્તરૂપથી સ્પષ્ટ જોવામાં આવે છે.^૧

હવે વિચાર આ કરવાનો છે કે સ્થૂળ-શરીરનું તો આપણને જ્ઞાન થાય છે, પરંતુ સૂક્ષ્મ અને કારણ-શરીરનું આપણને જ્ઞાન નથી થતું. આથી જ્યારે સૂક્ષ્મ અને કારણ-શરીરનું જ્ઞાન પણ નથી થતું, તો એના પરિવર્તનનું જ્ઞાન આપણને કેવી રીતે થઈ શકે? એનો ઉત્તર એ છે કે જેવી રીતે સ્થૂળ-શરીરનું જ્ઞાન એની અવસ્થાઓને કારણે થાય છે, એવી જ રીતે સૂક્ષ્મ અને કારણ-શરીરનું જ્ઞાન પણ એની અવસ્થાઓને કારણે થાય છે. સ્થૂળ-શરીરની 'જાગૃત', સૂક્ષ્મ-શરીરની 'સ્વપ્ન' અને કારણ-શરીરની 'સુષુપ્તિ' અવસ્થા માનવામાં આવે છે. મનુષ્ય પોતાની બાલ્યાવસ્થામાં પોતાને સ્વપ્નમાં બાળક જુએ છે, યુવાવસ્થામાં સ્વપ્નમાં યુવાન જુએ છે અને વૃદ્ધાવસ્થામાં સ્વપ્નમાં વૃદ્ધ જુએ છે. આથી સિદ્ધ થઈ ગયું કે સ્થૂળ-શરીરની સાથે-સાથે સૂક્ષ્મ-શરીરનું પણ પરિવર્તન થાય છે. એવી જ રીતે સુષુપ્તિ-અવસ્થા બાલ્યાવસ્થામાં વધારે

હોય છે, યુવાવસ્થામાં ઓછી હોય છે અને વૃદ્ધાવસ્થામાં તે બહુ જ ઓછી થઈ જાય છે; આથી તેનાથી કારણ-શરીરનું પરિવર્તન પણ સિદ્ધ થઈ ગયું. બીજી વાત, બાલ્યાવસ્થામાં અને યુવાવસ્થામાં ઊંઘ લેવાથી શરીર અને ઇન્દ્રિયોમાં જેવી તાજગી આવે છે, તેવી તાજગી વૃદ્ધાવસ્થામાં ઊંઘ લેવાથી નથી આવતી અર્થાત્ વૃદ્ધાવસ્થામાં બાલ્ય અને યુવાવસ્થા જેવો વિશ્રામ નથી મળતો. આ રીતે પણ કારણ-શરીરનું પરિવર્તન સિદ્ધ થાય છે.

જેને બીજું - દેવતા, પશુ, પક્ષી વગેરેનું શરીર મળે છે, તેને તે શરીરમાં દેહાધ્યાસને કારણે 'હું આ જ છું' - એવો અનુભવ થાય છે, તો આ સૂક્ષ્મશરીરનું પરિવર્તન થઈ ગયું. એવી જ રીતે કારણ-શરીરમાં સ્વભાવ (પ્રકૃતિ) રહે છે, જેને સ્થૂળ દૃષ્ટિએ ટેવ કહે છે. તે ટેવ દેવતાની જુદી હોય છે તથા પશુ-પક્ષી વગેરેની જુદી હોય છે, તો આ કારણ-શરીરનું પરિવર્તન થઈ ગયું.

જો શરીરી(દેહી)નું પરિવર્તન હોત, તો અવસ્થાઓના બદલાવાથી પણ 'હું તે જ છું.'^૨ - એવું જ્ઞાન ના થાત. પરંતુ અવસ્થાઓના બદલાવા છતાં પણ 'જે પહેલાં બાળક હતો, યુવાન હતો, તે જ હું અત્યારે છું' - એવું જ્ઞાન થાય છે. તેનાથી સિદ્ધ થાય છે કે શરીરીમાં અર્થાત્ પોતાનામાં પરિવર્તન નથી થયું.

અહીં એક શંકા થઈ શકે છે કે સ્થૂળ-શરીરની અવસ્થાઓ બદલાવાથી તો એમનું જ્ઞાન થાય છે, પરંતુ શરીરાંતરની પ્રાપ્તિ થતાં પહેલાંના શરીરનું જ્ઞાન કેમ થતું નથી? પહેલાંનાં શરીરનું જ્ઞાન નહિ થવામાં કારણ આ છે કે મૃત્યુ અને જન્મના સમયે ઘણું જ વધારે કષ્ટ થાય છે. એ કષ્ટને કારણે બુદ્ધિમાં પૂર્વજન્મની સ્મૃતિ રહેતી નથી. જેવી રીતે લકવા થવાથી, અધિક વૃદ્ધાવસ્થા થવાથી બુદ્ધિમાં પહેલાં જેવું જ્ઞાન નથી રહેતું, એવી જ રીતે મૃત્યુ સમયે તથા જન્મ સમયે બહુ જ મોટો આઘાત લાગવાથી પૂર્વજન્મની સ્મૃતિ રહેતી નથી.^૩ પરંતુ જેમના મરણમાં એવું કષ્ટ થતું નથી અર્થાત્ શરીરની અવસ્થાંતરની પ્રાપ્તિની જેમ અનાયાસ જ દેહાન્તરની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે, તેની બુદ્ધિમાં પૂર્વજન્મની સ્મૃતિ

૧. દેહાન્તરની પ્રાપ્તિ થતાં સ્થૂળ-શરીર તો છૂટી જાય છે, પરંતુ મુક્તિ પહેલાં સૂક્ષ્મ અને કારણ-શરીર નથી છૂટતાં. જ્યાં સુધી મુક્તિ થાય નહિ ત્યાં સુધી સૂક્ષ્મ અને કારણ-શરીરની સાથે સંબંધ ચાલુ રહે છે.

૨. શાસ્ત્રમાં આ જ્ઞાનને 'પ્રત્યભિજ્ઞા' ('અભિજ્ઞાન') કહેવામાં આવ્યું છે - 'તત્તેદન્તાવગાહિ જ્ઞાનં પ્રત્યભિજ્ઞા' ।

૩. મિથ્યતે રુદતાં સ્વાનામુરુવેદનયાસ્તધીઃ ॥ (શ્રીમદ્ભા. ૩/૩૦/૧૮)

'મનુષ્ય રડી રહેલા સ્વજનોની વચ્ચે અત્યંત વેદનાથી અચેત થઈને મૃત્યુને પ્રાપ્ત થાય છે.'

વિનિષ્કામતિ કૃત્યેષા નિરુચ્છ્વાસો હતસ્મૃતિઃ ॥ (શ્રીમદ્ભા. ૩/૩૧/૨૩)

'જન્મને સમયે તેના શ્વાસની ગતિ રોકાઈ જાય છે અને પૂર્વસ્મૃતિ નષ્ટ થઈ જાય છે.'

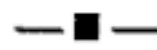
રહી શકે છે.^૧

હવે વિચાર કરો કે જેવું જ્ઞાન અવસ્થાંતરની પ્રાપ્તિમાં થાય છે, તેવું જ્ઞાન દેહાન્તરની પ્રાપ્તિમાં નથી થતું; પરંતુ ‘હું છું’ એ પ્રકારની પોતાની સત્તાનું જ્ઞાન તો બધાંને રહે છે. જેવી રીતે, સુષુપ્તિ (ગાઢ નિદ્રા)માં પોતાનું કંઈ પણ જ્ઞાન નથી રહેતું, પરંતુ જાગીને મનુષ્ય કહે છે કે એવી ગાઢ નિદ્રા આવી કે મને કંઈ ખ્યાલ ના રહ્યો, ‘તો કંઈ ખ્યાલ ના રહ્યો.’ એનું જ્ઞાન તો છે જ. સૂતાં પહેલાં હું જે હતો, તે જ હું જાગ્યા પછી છું, તો સુષુપ્તિને સમયે પણ હું તે જ હતો — આ રીતે પોતાની સત્તાનું જ્ઞાન અખંડ રૂપે નિરંતર રહે છે. પોતાની સત્તાના અભાવનું જ્ઞાન કદી કોઈને થતું નથી. શરીરધારીની સત્તાનો સદ્ભાવ અખંડરૂપથી રહે છે, ત્યારે તો મુક્તિ થાય છે અને મુક્ત-અવસ્થામાં તે રહે છે. હા, જીવનમુક્ત-અવસ્થામાં એને શરીરાંતરોનું જ્ઞાન ભલે ના પણ હોય, પરંતુ હું ત્રણે શરીરોથી ભિન્ન છું— એવો અનુભવ તો થાય છે જ.

પરિશિષ્ટ ભાવ : શરીર ક્યારેય એકરૂપ રહેતું જ નથી અને સત્તા ક્યારેય અનેકરૂપ થતી જ નથી. શરીર જન્મથી પહેલાં પણ ન હતું, મૃત્યુ પછી પણ રહેશે નહીં તથા વર્તમાનમાં પણ તે પ્રતિક્ષણ મરી રહ્યું છે. વાસ્તવમાં ગર્ભમાં આવતાં જ શરીરના મરવાનો ક્રમ (પરિવર્તન) શરૂ થઈ જાય છે. બાલ્યાવસ્થા મરી જાય તો યુવાવસ્થા આવી જાય છે, યુવાવસ્થા મરી જાય તો વૃદ્ધાવસ્થા આવી જાય છે અને વૃદ્ધાવસ્થા મરી જાય તો દેહાન્તર-અવસ્થા અર્થાત્ બીજા શરીરની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. આ બધી અવસ્થાઓ શરીરની છે. બાળપણ, યુવાની અને વૃદ્ધાવસ્થા - આ ત્રણે અવસ્થાઓ સ્થૂળ-શરીરની છે અને દેહાન્તરની પ્રાપ્તિ સૂક્ષ્મ-શરીર અને કારણ-શરીરની છે. પરંતુ સ્વરૂપની ચિન્મય સત્તા આ બધી અવસ્થાઓથી અતીત છે. અવસ્થાઓ બદલાય છે, સ્વરૂપ એ જ રહે છે. આ પ્રમાણે શરીર-વિભાગ અને સત્તાવિભાગને અલગ-અલગ જાણનાર તત્ત્વજ્ઞ પુરુષ ક્યારેય કોઈ પણ અવસ્થામાં મોહિત થતો નથી.

જીવ પોતાનાં કર્મનાં ફળ ભોગવવા માટે અનેક યોનિઓમાં જાય છે, નરક અને સ્વર્ગમાં જાય છે - આવું કહેવામાત્રથી સિદ્ધ થાય છે કે, ચોર્યાસી લાખ યોનિઓ છૂટી જાય છે, સ્વર્ગ અને નરક છૂટી જાય છે, પણ સ્વયં (શરીરી) તે જ રહે છે. યોનિઓ (શરીર) બદલાય છે, જીવ (શરીરી) નથી બદલાતો. જીવ એક રહે છે, ત્યારે તો તે અનેક યોનિઓમાં, અનેક લોકમાં જાય છે. જે અનેક યોનિઓમાં જાય છે, તે સ્વયં કોઈ સાથે લિપ્ત થતો નથી. ક્યાંય ફસાતો નથી. જો તે લિપ્ત થઈ જાય, ફસાઈ જાય તો પછી ચોર્યાસી લાખ યોનિઓને કોણ ભોગવશે? સ્વર્ગ અને નરકમાં કોણ જશે? મુક્ત કોણ થશે?

જન્મવું અને મરવું એ આપણો ધર્મ નથી, પરંતુ શરીરનો ધર્મ છે. આપણું આયુષ્ય અનાદિ અને અનંત છે, જેની અંતર્ગત અનેક શરીર ઉત્પન્ન થાય છે અને મરે છે. જેમ આપણે અનેક વસ્ત્રો બદલીએ છીએ, પરંતુ વસ્ત્રો બદલવા છતાં આપણે બદલાતા નથી, પરંતુ એના-એ જ રહીએ છીએ. (ગીતા ૨/૨૨) એવી જ રીતે અનેક યોનિઓમાં જવા છતાં આપણી સત્તા નિત્ય નિરંતર જેમની તેમ રહે છે. તાત્પર્ય એ છે કે આપણી સ્વતંત્રતા અને અસંગતા સ્વતઃ સિદ્ધ છે. આપણું જીવન કોઈ એક શરીરને આધીન નથી. અસંગ હોવાના કારણે આપણે અનેક શરીરોમાં જવા છતાં એ જ રહીએ છીએ, પરંતુ શરીર સાથે તાદાત્મ્ય થવાને કારણે આપણે અનેક શરીર ધારણ કરતા રહીએ છીએ. માની લીધેલું તાદાત્મ્ય તો ટકતું નથી તેમ છતાં આપણે નવું નવું તાદાત્મ્ય કરતા રહીએ છીએ. જો નવું તાદાત્મ્ય (સંગ) ન કરીએ તો મુક્તિ (અસંગતા), સ્વાધીનતા સ્વતઃ સિદ્ધ છે.

૧. યે મૃતાઃ સહસા મર્ત્યા જાયન્તે સહસા પુનઃ । તેષાં પૌરાણિકોઽભ્યાસઃ કચ્ચિત્ કાલં હિ તિષ્ઠતિ ॥
તસ્માજ્જાતિસ્મરા લોકે જાયન્તે બોધસંયુતાઃ । તેષાં વિવર્ધતાં સંજ્ઞા સ્વપ્નવત્ સા પ્રણયતિ ॥

(મહાભારત, અનુશાસન. ૧૪૫)

‘જે મનુષ્યો એકદમ મૃત્યુને પ્રાપ્ત થઈને પછી ક્યાંક એકદમ જન્મ લઈ લે છે, તેમનો પૂર્વનો અભ્યાસ અથવા સંસ્કારો કેટલાક સમય સુધી તાજા રહે છે. આ કારણથી તેઓ જગતમાં પૂર્વજન્મની વાતોના જ્ઞાનથી યુક્ત થઈને જન્મ લે છે અને જાતિસ્મર કહેવાય છે. પછી જેમ જેમ તેઓ મોટા થતા જાય છે, તેમ તેમ તેમની સ્વપ્ન જેવી તે પૂર્વની સ્મૃતિ નષ્ટ થવા લાગે છે.’

સંબંધ — અનિત્ય વસ્તુ — શરીર વગેરેને કારણે જે શોક થાય છે, એની નિવૃત્તિ માટે કહે છે—

માત્રાસ્પર્શાસ્તુ કૌન્તેય શીતોષ્ણસુખદુઃખદાઃ ।

આગમાપાયિનોડનિત્યાસ્તાંસ્તિતિક્ષસ્વ ભારત ॥ ૧૪ ॥

કૌન્તેય	= હે કુન્તીપુત્ર!	(પ્રતિકૂળતા)	અનિત્યાઃ	= અનિત્ય છે;
માત્રાસ્પર્શાઃ	= ઇન્દ્રિયોના વિષયો (જડ પદાર્થો)	દ્વારા સુખ-દુઃખ દેનારા છે (તથા)	(માટે)	
તુ	= તો		ભારત	= હે ભરતવંશી અર્જુન!
શીતોષ્ણ-	= ઠંડી (અનુકૂળતા)	આગમાપાયિનઃ = આવવા	તાન્	= તેમને (તું)
સુખદુઃખદાઃ	અને ગરમી	જવાવાળા (અને)	તિતિક્ષસ્વ	= સહન કર.

ટીકા — [અહીં એક શંકા થાય છે કે આ ચૌદમા-પંદરમા શ્લોકોની અગાઉ (૧૧ થી ૧૩ સુધી) અને હવે પછીના (૧૬ થી ૩૦ સુધી) દેહી અને દેહ — આ બેઉનો જ વિષય છે. પછી વચમાં ‘માત્રાસ્પર્શ’ના આ બે શ્લોક (વિષયથી જુદા) કેવી રીતે આવ્યા? આનું સમાધાન આ છે કે, જેવી રીતે ભારમા શ્લોકમાં ભગવાને સઘળા જીવોના નિત્ય-સ્વરૂપને બતાવવા માટે ‘કોઈ સમયે હું ન હતો, એવી વાત નથી’ — એવું કહીને પોતાને એમની હરોળમાં રાખી દીધા, તેવી જ રીતે શરીર વગેરે માત્ર પ્રાકૃત પદાર્થોને અનિત્ય, વિનાશી અને પરિવર્તનશીલ બતાવવા માટે ભગવાને અહીં ‘માત્રાસ્પર્શ’ની વાત કહી છે.]

‘તુ’ — નિત્યતત્ત્વથી દેહ વગેરે અનિત્ય વસ્તુઓને ભિન્ન બતાવવા માટે અહીં ‘તુ’ પદ આવ્યું છે.

‘માત્રાસ્પર્શાઃ’ — જેમનાથી માપ-તોલ થાય છે અર્થાત્ જેમનાથી જ્ઞાન થાય છે, તે (જ્ઞાનનાં સાધનો) ઇન્દ્રિયો અને અંતઃકરણનું નામ ‘માત્રા’ છે. માત્રાથી અર્થાત્ ઇન્દ્રિયો અને અંતઃકરણથી જેમનો સંયોગ થાય છે, તેમનું નામ ‘સ્પર્શ’ છે. આથી ઇન્દ્રિયો અને અંતઃકરણથી જેમનું જ્ઞાન થાય છે, એવા સૃષ્ટિના તમામ પદાર્થો ‘માત્રાસ્પર્શાઃ’ છે.

અહીં ‘માત્રાસ્પર્શાઃ’ પદથી કેવળ પદાર્થો જ કેમ લેવામાં આવે, પદાર્થોનો સંબંધ કેમ ના લેવામાં આવે? જો આપણે અહીં ‘માત્રાસ્પર્શાઃ’ પદથી કેવળ પદાર્થોનો સંબંધ જ લઈએ, તો એ સંબંધને ‘આગમાપાયિનઃ’ (આવવા-જવાવાળો)ના કહી શકીએ; કારણ કે સંબંધની સ્વીકૃતિ કેવળ અંતઃકરણમાં નહિ થઈને સ્વયંમાં (અહમ્માં) થાય છે. સ્વયં નિત્ય છે. આથી એમાં જે સ્વીકૃતિ થઈ જાય છે, તે પણ નિત્ય

જેવી જ થઈ જાય છે. સ્વયં જ્યાં સુધી એ સ્વીકૃતિને છોડતો નથી, ત્યાં સુધી એ સ્વીકૃતિ જેવી હતી તેવી ચાલુ રહે છે અર્થાત્ પદાર્થોનો વિયોગ થઈ જવા છતાં પણ, પદાર્થો નહિ રહેવા છતાં પણ, તે પદાર્થોનો સંબંધ ચાલુ રહે છે.^૧ જેવી રીતે, કોઈ સ્ત્રી વિધવા થઈ ગઈ છે અર્થાત્ એનો પતિથી સદાને માટે વિયોગ થઈ ગયો છે, પરંતુ પચાસ વર્ષ પછી પણ એને કોઈ કહે છે કે આ અમુકની સ્ત્રી છે, તો એના કાન ટટાર થઈ જાય છે! આથી સિદ્ધ થયું કે સંબંધી(પતિ)ના નહિ રહેવા છતાં પણ એની સાથે માનેલો સંબંધ સદા ચાલુ રહે છે. આ દૃષ્ટિએ એ સંબંધને આવવા-જવાવાળો કહેવું બનતું નથી; આથી અહીં ‘માત્રાસ્પર્શાઃ’ પદથી પદાર્થોનો સંબંધ નહિ લેતાં માત્ર પદાર્થો લેવામાં આવ્યા છે.

‘શીતોષ્ણસુખદુઃખદાઃ’ — અહીં ‘શીત’ અને ‘ઉષ્ણ’ શબ્દો અનુકૂળતા અને પ્રતિકૂળતાના વાચક છે. જો એમનો અર્થ ઠંડી અને ગરમી લેવામાં આવે તો એ કેવળ ત્વગિન્દ્રિય(ત્વચા)ના વિષયો બની જશે, કે જે એકદેશીય છે. આથી ‘શીત’નો અર્થ અનુકૂળતા અને ‘ઉષ્ણ’નો અર્થ પ્રતિકૂળતા લેવો એ જ યોગ્ય લાગે છે.

માત્ર પદાર્થો અનુકૂળતા-પ્રતિકૂળતા દ્વારા સુખ-દુઃખ આપનારા છે અર્થાત્ જેમને આપણે ઈચ્છીએ છીએ, એવી અનુકૂળ વસ્તુ, વ્યક્તિ, પરિસ્થિતિ, ઘટના, સ્થળ, કાળ વગેરેના મળવાથી સુખ થાય છે; અને જેમને આપણે નથી ઈચ્છતા, એવી પ્રતિકૂળ વસ્તુ, વ્યક્તિ, પરિસ્થિતિ વગેરેના મળવાથી દુઃખ થાય છે. અહીં અનુકૂળતા-પ્રતિકૂળતા એ કારણ છે અને સુખ-દુઃખ એ કાર્ય છે. વાસ્તવમાં જોવામાં આવે તો આ પદાર્થોમાં સુખ-દુઃખ આપવાનું સામર્થ્ય નથી.

૧. આ માનેલો સંબંધ કેવળ અસ્વીકૃતિથી અર્થાત્ પોતામાં નહિ માનવાથી જ નાશ પામે છે. પોતાના સતસ્વરૂપમાં સંબંધ છે નહિ, થયો નથી અને થઈ શકતો પણ નથી; પરંતુ માનેલા સંબંધની અસ્વીકૃતિ વિના ગમે તેટલો ત્યાગ કરવામાં આવે, ગમે તેટલું કષ્ટ ભોગવવામાં આવે, શરીરમાં ગમે તેટલું પરિવર્તન થઈ જાય, ગમે તેટલી તપશ્ચર્યા કરવામાં આવે, તોપણ માનેલો સંબંધ નાશ પામતો નથી, ઊલટાનો જેવો હતો તેવો જ ચાલુ રહે છે.

મનુષ્ય આમની સાથે સંબંધ જોડીને આમનામાં અનુકૂળતા-પ્રતિકૂળતાની ભાવના કરી લે છે, જેથી એ પદાર્થો સુખ-દુઃખ આપવાવાળા દેખાય છે. આથી ભગવાને અહીં ‘સુખદુઃખદાઃ’ કહ્યા છે.

‘આગમાપાયિનઃ’ – પદાર્થો માત્ર આદિ-અંતવાળા, ઉત્પત્તિ, વિનાશશીલ અને આવવા-જવાવાળા છે. તેઓ રહેવાવાળા (સ્થાયી) નથી; કારણ કે તેઓ ઉત્પત્તિની પહેલાં ન હતા અને વિનાશની પછી પણ નહિ રહે. આથી તેઓ ‘આગમાપાયી’ છે.

‘અનિત્યાઃ’ – જો કોઈ કહે કે તેઓ ઉત્પત્તિની પહેલાં અને વિનાશની પછી ભલે ન પણ હોય, પરંતુ મધ્યમાં તો રહેતા જ હશે. તો ભગવાન કહે છે કે અનિત્ય હોવાથી તેઓ મધ્યમાં પણ નથી રહેતા. તે પ્રતિક્ષણ બદલાતા રહે છે. એટલી ઝડપથી બદલાતા રહે છે કે તેમને તે જ રૂપમાં બીજી વાર કોઈ દેખી જ નથી શકતું; કારણ કે પહેલી ક્ષણે જેવા હતા, તેવા બીજી ક્ષણે રહેતા જ નથી. એટલા માટે ભગવાને એમને ‘અનિત્યાઃ’ કહ્યા છે.

કેવળ તે પદાર્થો જ અનિત્ય અને પરિવર્તનશીલ છે એમ નથી, વધારામાં જેમના વડે એ પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય છે, તે ઈન્દ્રિયો અને અંતઃકરણ પણ પરિવર્તનશીલ છે. એમના પરિવર્તનને કેવી રીતે સમજી શકાય? જેવી રીતે દિવસે કામ કરતાં કરતાં સાંજ સુધી ઈન્દ્રિયો વગેરેમાં થકાવટ આવી જાય છે, અને રાત્રે તૃપ્તિપૂર્વક ઊંઘ લેવાથી સવારે એમનામાં જે તાજગી આવી હતી, તે સાંજ સુધી રહેતી નથી. આ કારણથી ફરીથી ઊંઘ લેવી પડે છે, જેથી ઈન્દ્રિયોની થકાવટ દૂર થાય

છે અને તાજગીનો અનુભવ થાય છે. જેવી રીતે જાગૃત-અવસ્થામાં પ્રતિક્ષણ થકાવટ આવતી રહે છે, તેવી જ રીતે ઊંઘમાં પ્રતિક્ષણ તાજગી આવતી રહે છે. આથી સિદ્ધ થયું કે ઈન્દ્રિયો વગેરેમાં પ્રતિક્ષણ પરિવર્તન થતું રહે છે.

[અહીં પદાર્થો માત્રને સ્થૂળ રૂપથી ‘આગમાપાયિનઃ’ અને સૂક્ષ્મ રૂપથી ‘અનિત્યાઃ’ કહેવામાં આવ્યા છે. આમને અનિત્યથી પણ સૂક્ષ્મ દર્શાવવા માટે આગળ સોળમાં શ્લોકમાં આમને ‘અસત્’ કહેશે, અને પહેલાં જે નિત્યતત્ત્વનું વર્ણન થયું છે, એને ‘સત્’ કહેશે.]

‘તાંસ્તિતિક્ષસ્વ’ – આ જેટલા માત્રાસ્પર્શ અર્થાત્ ઈન્દ્રિયોના વિષયો છે, એમની સામે આવવાથી ‘આ અનુકૂળ છે અને આ પ્રતિકૂળ છે’ – એવું જ્ઞાન થવું એ દોષયુક્ત નથી, ઊલટું એને લઈને અંતઃકરણમાં રાગદ્વેષ, હર્ષશોક વગેરે વિકારો પેદા થવા એ જ દોષયુક્ત છે. આથી અનુકૂળતા-પ્રતિકૂળતાનું જ્ઞાન થવા છતાં પણ રાગ-દ્વેષાદિ વિકારોને ઉત્પન્ન નહિ થવા દેવા અર્થાત્ માત્રાસ્પર્શોમાં નિર્વિકાર રહેવું એ જ એમને ‘સહન કરવું’ એમ કહે છે. આ સહન કરવાને જ ભગવાને ‘તિતિક્ષસ્વ’ કહ્યું છે.

બીજો ભાવ આ છે કે શરીર, ઈન્દ્રિયો, અંતઃકરણ વગેરેની ક્રિયાઓનો અને અવસ્થાઓનો આરંભ અને અંત હોય છે અને તેઓનો ભાવ અને અભાવ હોય છે. તે ક્રિયાઓ અને અવસ્થાઓ તારામાં નથી; કેમકે તું તેમને જાણવાવાળો છે, તેમનાથી ભિન્ન છે. તું પોતે જેવો ને તેવો રહે છે. આથી તે ક્રિયાઓમાં અને અવસ્થાઓમાં તું નિર્વિકાર રહે. આમાં નિર્વિકાર રહેવું એ જ તિતિક્ષા છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : જેમ શરીર ક્યારેય એકરૂપ રહેતું નથી. પ્રતિક્ષણ બદલાતું રહે છે, એવી જ રીતે ઈન્દ્રિયો-મન-બુદ્ધિથી જેમનું જ્ઞાન થાય છે, તે બધા જ સાંસારિક પદાર્થો (માત્ર પ્રકૃતિ અને પ્રકૃતિનું કાર્ય) પણ ક્યારેય એકરૂપ રહેતા નથી. તેમનો સંયોગ અને વિયોગ થતો રહે છે. જે પદાર્થોને આપણે ઈચ્છીએ છીએ, તેમના સંયોગથી સુખ થાય છે અને વિયોગથી દુઃખ થાય છે. જે પદાર્થોને આપણે નથી ઈચ્છતા, તેમના વિયોગથી સુખ થાય છે અને સંયોગથી દુઃખ થાય છે. પદાર્થો પણ આવવા - જવાવાળા અને અનિત્ય છે. એવી જ રીતે જેનાથી પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય છે, તે ઈન્દ્રિયો અને અંતઃકરણ પણ આવવા-જવાવાળા તથા અનિત્ય છે, અને પદાર્થોથી થનારું સુખ-દુઃખ પણ આવવા-જવાવાળું અને અનિત્ય છે. પરંતુ સ્વયં (પોતે) હંમેશાં જેમનો તેમ રહેવાવાળો, નિર્વિકાર અને નિત્ય છે. તેથી તેમને (સુખ-દુઃખને) સહી લેવાં જોઈએ. અર્થાત્ તેમના સંયોગ-વિયોગથી સુખી-દુઃખી ન થવું જોઈએ, ઊલટાનું નિર્વિકાર રહેવું જોઈએ. સુખ અને દુઃખ બન્ને અલગ-અલગ હોય છે, પરંતુ એને જોનારો એક જ હોય છે અને તે બન્નેથી અલગ (નિર્વિકાર) હોય છે. પરિવર્તનશીલને જોવાથી સ્વયં (સ્વરૂપ)ની અપરિવર્તનશીલતા (નિર્વિકારતા)નો અનુભવ આપમેળે થાય છે.

અહીં ‘શીત’ શબ્દ અનુકૂળતાના અને ‘ઉષ્ણ’ શબ્દ પ્રતિકૂળતાના અર્થમાં છે. તાત્પર્ય એ છે કે વધારે ઠંડી પડવાથી પણ વૃક્ષ સુકાઈ જાય છે અને વધારે ગરમી પડવાથી પણ વૃક્ષ સુકાઈ જાય છે; આથી પરિણામમાં ઠંડી અને ગરમી બન્ને એક જ છે. એવી જ રીતે અનુકૂળતા અને પ્રતિકૂળતા પણ એક જ છે. તેથી ભગવાન એ બન્નેને સહન કરવાની અર્થાત્ તેનાથી ઉપર ઊઠવાની આજ્ઞા આપે છે.

સુખ-દુઃખ, હર્ષ-શોક, રાગ-દ્વેષ, કામ-ક્રોધ વગેરે આવવા-જવાવાળા, બદલાતા રહેનારા છે, પરંતુ સ્વયં-પોતાનું સ્વરૂપ જેમનું તેમ રહેવાવાળું છે. સાધકથી આ બહુ મોટી ભૂલ થાય છે કે તે બદલનારી સ્થિતિને જુએ છે, પરંતુ પોતાને જોતો

નથી. આવી પડેલી સ્થિતિનો સ્વીકાર કરે છે, પરંતુ સ્વયંનો (પોતાનો) સ્વીકાર કરતો નથી. પ્રાપ્ત સ્થિતિ પહેલાં પણ ન હતી અને પછી રહેવાની પણ નથી, તેથી વચ્ચે (વર્તમાનમાં) દેખાય છે તે પણ છે નહીં. પરંતુ પોતાના-સ્વયંમાં, આદિ-મધ્ય કે અંત છે જ નહીં. દશા (સ્થિતિ) ક્યારેય એકરૂપ રહેતી જ નથી અને સ્વયં (પોતે) ક્યારેય અનેકરૂપ થતો જ નથી. જે દેખાય છે, એ પણ દશા (સ્થિતિ) છે અને જે જોવાવાળી (બુદ્ધિ) છે, તે પણ સ્થિતિ જ છે. જાણવામાં આવનારી પણ સ્થિતિ જ છે અને જાણનારી પણ સ્થિતિ જ છે. સ્વયં (પોતે) ન દેખાનારો છે, ન દેખનારો છે, ન જાણવામાં આવનારો છે અને ન જાણવાવાળો છે. આ દેખાનારો અને દેખનારો વગેરે બધા જ દશા (સ્થિતિ)ની અંતર્ગત છે. દેખાનારો અને દેખનારો તો રહેશે નહીં, પરંતુ સ્વયં રહેશે, કારણ કે દશા (સ્થિતિ) તો બદલાઈ જશે. પરંતુ સ્વયં રહી જશે. તાત્પર્ય એ છે કે, દેખાનાર (દશ્ય)ની સાથે સંબંધ હોવાથી જ સ્વયં 'દેખનાર' (દષ્ટા) કહેવાય છે. જો દેખાનાર (દશ્ય)ની સાથે સંબંધ ન રહે તો સ્વયં રહેશે, પરંતુ તેનું નામ 'દેખનાર' નહીં હોય. એ જ પ્રમાણે 'શરીર' સાથે સંબંધ હોવાથી (ચિન્મય સત્તા) 'શરીરી' કહેવાય છે. જો 'શરીર' સાથે સંબંધ ન રહે તો સ્વયં રહેશે, પરંતુ તેનું નામ 'શરીરી' નહીં હોય. (ગીતા ૧૩/૧). તેથી ભગવાને માત્ર મનુષ્યોને સમજાવવા માટે જ 'શરીરી' નામ કહ્યું છે.

—■—

સંબંધ — અગાઉના શ્લોકમાં માત્રાસ્પર્શોની તિતિક્ષાની વાત કહી. હવે એવી તિતિક્ષાથી શું થશે — આને આગળના શ્લોકમાં બતાવે છે.

યં હિ ન વ્યથયન્ત્યેતે પુરુષં પુરુષર્ષભ ।
સમદુઃખસુખં ધીરં સોઽમૃતત્વાય કલ્પતે ॥ ૧૫ ॥

હિ	= કેમકે	ધીરમ્	= બુદ્ધિમાન		નથી કરતા,
પુરુષર્ષભ	= હે પુરુષશ્રેષ્ઠ	પુરુષમ્	= પુરુષને	સઃ	= તે
	અર્જુન!	એતે	= આ માત્રાસ્પર્શ	અમૃતત્વાય	= અમર થવાને
સમદુઃખ-	= દુઃખ-સુખમાં સમ		(પદાર્થો)	કલ્પતે	= સમર્થ થઈ જાય છે
સુખમ્	રહેનાર	ન, વ્યથયન્તિ	= વિચલિત		અર્થાત્ તે અમર
યમ્	= જે		(સુખી-દુઃખી)		થઈ જાય છે.

ટીકા — 'પુરુષર્ષભ' — મનુષ્ય ઘણું કરીને પરિસ્થિતિઓને બદલવાનો જ વિચાર કરે છે, જે કદી બદલી શકાતી નથી અને જેમને બદલવાનો સંભવ જ નથી. યુદ્ધ રૂપી પરિસ્થિતિ પ્રાપ્ત થવાથી અર્જુને એને બદલવાનો વિચાર નહિ કરીને પોતાના કલ્યાણનો વિચાર કરી લીધો છે. આ કલ્યાણનો વિચાર કરવો એ જ મનુષ્યોમાં તેમની શ્રેષ્ઠતા છે.

'સમદુઃખસુખં ધીરમ્' — ધીર મનુષ્ય સુખ-દુઃખમાં સમાન રહે છે. અંતઃકરણની વૃત્તિથી જ સુખ અને દુઃખ — આ બન્ને જુદાં જુદાં દેખાય છે. સુખ-દુઃખના ભોગવવામાં પુરુષ (ચેતન) કારણ છે, અને તે કારણ બને છે પ્રકૃતિમાં સ્થિત થવાથી (ગીતા અ. ૧૩/૨૦-૨૧). જ્યારે તે પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિત થઈ જાય છે, ત્યારે સુખ-દુઃખને ભોગવવાવાળો કોઈ રહેતો નથી. આમ પોતે પોતામાં સ્થિત થવાથી તે સુખ-દુઃખમાં સ્વાભાવિક રીતે જ સમાન બની જાય છે.

'યં હિ ન વ્યથયન્ત્યેતે પુરુષમ્' — ધીર મનુષ્યને તે માત્રાસ્પર્શ અર્થાત્ પ્રકૃતિના પદાર્થમાત્ર વ્યથા પહોંચાડતા નથી. પ્રાકૃત પદાર્થોના સંયોગથી જે સુખ થાય છે, તે પણ

વ્યથા છે અને એ પદાર્થોના વિયોગથી જે દુઃખ થાય છે, તે પણ વ્યથા છે. પરંતુ જેની દૃષ્ટિ સમતા તરફ છે, તેને તે પ્રાકૃત પદાર્થો સુખી-દુઃખી કરી શકતા નથી. સમતાની તરફ દૃષ્ટિ રહેવાથી અનુકૂળતાને લીધે એ સુખનું જ્ઞાન તો થાય છે, પણ તેનો ભોગ નહિ થવાથી અંતઃકરણમાં એ સુખનો સ્થાયી રૂપથી સંસ્કાર નથી પડતો. એવી જ રીતે પ્રતિકૂળતા આવતાં એ દુઃખનું જ્ઞાન તો થાય છે, પણ તેનો ભોગ નહિ થવાથી અંતઃકરણમાં એ દુઃખનો સ્થાયી રૂપથી સંસ્કાર નથી પડતો. આ રીતે સુખ-દુઃખનાં સંસ્કાર નહિ પડવાથી તે વ્યથિત નથી થતો. તાત્પર્ય આ થયું કે અંતઃકરણમાં સુખ-દુઃખનું જ્ઞાન થવાથી તે પોતે સુખી-દુઃખી નથી થતો.

'સોઽમૃતત્વાય કલ્પતે' — એવો ધીર મનુષ્ય અમરતાને માટે યોગ્ય બની જાય છે અર્થાત્ એનામાં અમરતા પ્રાપ્ત કરવાનું સામર્થ્ય આવી જાય છે. સામર્થ્ય અને યોગ્યતા આવવાથી તે અમર બની જ જાય છે, એમાં વિલંબને કોઈ સ્થાન નથી. કારણ કે એની અમરતા તો સ્વતઃસિદ્ધ છે. કેવળ પદાર્થોના સંયોગ-વિયોગથી પોતાનામાં જે વિકાર માનતો હતો, એ જ ભૂલ હતી.

વિશેષ વાત

મનુષ્યોનિ સુખ-દુઃખ ભોગવવા માટે નથી મળી, ઊલટું સુખ-દુઃખથી ઉપર ઊઠીને મહાન આનંદ અને પરમ શાંતિની પ્રાપ્તિ માટે મળી છે, જે આનંદ અને સુખશાંતિ પ્રાપ્ત થયા પછી બીજું કશું પ્રાપ્ત કરવાનું બાકી નથી રહેતું (ગીતા અ. ૬/૨૨). જો અનુકૂળ વસ્તુ, વ્યક્તિ, પરિસ્થિતિ વગેરેના હોવામાં અથવા એમની સંભાવનામાં આપણે સુખી થઈશું અર્થાત્ આપણા અંતરમાં અનુકૂળ વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરેને પ્રાપ્ત કરવાની કામના અને લોલુપતા રહેશે તો આપણે અનુકૂળતાનો સદુપયોગ નહિ કરી શકીએ. અનુકૂળતાનો સદુપયોગ કરવાનું સામર્થ્ય અને શક્તિ આપણને પ્રાપ્ત નહિ થઈ શકે. કારણ કે અનુકૂળતાનો સદુપયોગ કરવાની શક્તિ અનુકૂળતાને ભોગવવામાં વપરાઈ જશે, જેથી અનુકૂળતાનો સદુપયોગ નહિ થાય; પરંતુ ઉપભોગ જ થશે. આ જ રીતે પ્રતિકૂળ વસ્તુ, વ્યક્તિ, પરિસ્થિતિ, ઘટના, ક્રિયા વગેરેના આવવાથી અથવા એની આશંકાથી આપણે દુઃખી થઈશું તો પ્રતિકૂળતાનો સદુપયોગ નહિ થાય; પરંતુ ઉપભોગ જ થશે. દુઃખને સહન કરવાનું સામર્થ્ય આપણામાં નહિ રહે. આથી આપણે પ્રતિકૂળતાના ઉપભોગમાં જ ફસાયેલા રહીશું અને દુઃખી થતા રહીશું.

જો અનુકૂળ વસ્તુ, વ્યક્તિ, પરિસ્થિતિ, ઘટના વગેરે પ્રાપ્ત થતાં સુખ-સામગ્રીનો પોતાના સુખ, આરામ અને સુવિધા માટે ઉપયોગ કરીએ અને એનાથી રાજી થઈએ તો એ અનુકૂળતાનો ઉપભોગ થયો ગણાય. પરંતુ નિર્વાહ-બુદ્ધિથી ઉપયોગ કરતા રહીને એ સુખસામગ્રીને અભાવગ્રસ્તોની સેવામાં વાપરવામાં આવે તો એ અનુકૂળતાનો સદુપયોગ થયો ગણાય. આમ સુખસામગ્રીને દુખિયાઓની જ સમજવી. એના ઉપર દુખિયાઓનો જ અધિકાર છે. માની લો કે આપણે લખપતિ છીએ, તો આપણને લખપતિ હોવાનું સુખ થાય છે, અભિમાન થાય છે. પરંતુ આ બધું ત્યારે થાય છે, કે જ્યારે આપણી સામે કોઈ લખપતિ ના હોય. જો આપણી સામે, આપણા જોવા-સાંભળવામાં જેઓ આવે છે, તે સઘળેસઘળા કરોડપતિ હોય, તો શું આપણને લખપતિ હોવાનું સુખ મળશે? બિલકુલ નહિ મળે. આથી આપણને લખપતિ હોવાનું સુખ તો અભાવગ્રસ્તોએ અને દરિદ્રોએ જ આપ્યું છે. જો આપણે મળેલી સુખ-સામગ્રીથી અભાવગ્રસ્તોની સેવા નહિ કરીને પોતે જ સુખ ભોગવીએ, તો આપણે કૃતઘ્ની થઈએ છીએ. એનાથી બધા અનર્થો પેદા થાય છે. કારણ કે આપણી પાસે જે સુખસામગ્રી છે, તે બધી દુઃખી લોકોએ જ આપેલી છે. આથી એ સુખ-સામગ્રીને દુઃખીઓની સેવામાં વાપરી દેવી એ

આપણું કર્તવ્ય છે.

હવે વિચાર આ કરવાનો છે કે પ્રતિકૂળતાનો સદુપયોગ કેવી રીતે કરવામાં આવે? દુઃખનું કારણ સુખની ઈચ્છા અને આશા જ છે. પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ દુઃખદાયી ત્યારે જ બને છે, કે જ્યારે અંતરમાં સુખની ઈચ્છા રહે છે. જો આપણે સાવધાનીથી અનુકૂળતાની ઈચ્છાનો અને સુખની આશાનો ત્યાગ કરી દઈએ, તો પછી આપણને પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં દુઃખ નથી થઈ શકતું અર્થાત્ આપણને પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ દુઃખી નથી કરી શકતી. જેવી રીતે, રોગીને કડવામાં કડવી દવા લેવી પડે, તોપણ તેને દુઃખ થતું નથી, ઊલટું આ વાતને લીધે પ્રસન્નતા થાય છે કે આ દવાથી મારો રોગ નાશ પામી રહ્યો છે. એવી જ રીતે પગમાં ઊંડો કાંટો વાગે અને કાંટો કાઢવાવાળો તેને કાઢવા માટે સોયથી ઊંડો ઘા કરે તો ભારે પીડા થાય છે. તે પીડાથી તે સિસકારો કરે છે અને ગભરાય છે પણ તે કાંટો કાઢવાવાળાને એમ કદી નથી કહેતો કે ‘ભાઈ! તમે રહેવા દો, કાંટો કાઢશો નહિ. કાંટો નીકળી જશે અને હંમેશ માટે પીડા દૂર થઈ જશે’ — આ વાતને લીધે તે આ પીડાને પ્રસન્નતાપૂર્વક સહી લે છે. આ જે સુખની ઈચ્છાનો ત્યાગ કરીને દુઃખને અને પીડાને પ્રસન્નતાપૂર્વક સહેવાનું છે, એ પ્રતિકૂળતાનો સદુપયોગ છે. જો તે કડવી દવા લેવાથી અને કાંટો કાઢવાની પીડાથી દુઃખી થઈ જાય, તો એ પ્રતિકૂળતાનો ઉપભોગ છે, જેનાથી તેને ભયંકર દુઃખ ભોગવવું પડશે.

જો આપણે સુખ-દુઃખનો ઉપભોગ કરતા રહીશું, તો ભવિષ્યમાં આપણે ભોગ્યોનિઓમાં અર્થાત્ સ્વર્ગ, નરક વગેરેમાં જવું જ પડશે. કારણ કે સુખ-દુઃખ ભોગવવાનાં સ્થાન એ સ્વર્ગ, નરક વગેરે જ છે. જો આપણે સુખ-દુઃખનો ઉપભોગ કરીએ, સુખ-દુઃખમાં સમાન ના રહીએ અને સુખ-દુઃખથી ઊંચે ના ઊઠીએ, તો આપણે મુક્તિને પાત્ર કેવી રીતે થઈશું? નહિ થઈ શકીએ.

ચૌદમા શ્લોકમાં ભગવાને કહ્યું કે આ સાંસારિક પદાર્થો વગેરે અનુકૂળતા-પ્રતિકૂળતા દ્વારા સુખ-દુઃખ આપવાવાળા અને આવવા-જવાવાળા છે, સદા રહેવાવાળા નથી, કારણ કે તેઓ અનિત્ય અને ક્ષણભંગુર છે. એમની પ્રાપ્તિ થવાની સાથે તે જ ક્ષણથી એમનો નાશ થવાનું શરૂ થઈ જાય છે. એમનો સંયોગ થતાં જ એમનાથી વિયોગ થવાનું શરૂ થઈ જાય છે. તેઓ પહેલાં ન હતા, પછી નહિ રહે અને વર્તમાનમાં પણ પ્રતિક્ષણે અભાવમાં જઈ રહ્યા છે. એમને ભોગવીને આપણે કેવળ પોતાનો સ્વભાવ બગાડી રહ્યા છીએ અને સુખ-દુઃખના ભોગી બનતા જઈ રહ્યા છીએ. સુખ-દુઃખના ભોગી

બનીને આપણે ભોગયોનિને જ પાત્ર બનતા જઈ રહ્યા છીએ. પછી આપણને મુક્તિ કેવી રીતે મળશે? આપણને ભુક્તિ (ભોગ)ની જ રુચિ છે, તો પછી ભગવાન આપણને મુક્તિ કેવી રીતે આપશે?

આ રીતે જો આપણે સુખ-દુઃખનો ઉપભોગ નહિ કરીને એમનો સદુપયોગ કરીશું, તો આપણે સુખદુઃખથી ઉપર ઊઠી જઈશું અને મહાન આનંદનો અનુભવ કરી લઈશું.

પરિશિષ્ટ ભાવ : સ્વરૂપ સત્તારૂપ છે. સત્તામાં કોઈ વ્યથા નથી. શરીર સાથેના તાદાત્મ્યથી જ વ્યથા થાય છે. તેથી ‘શરીર તે હું છું’ એવું માનનાર કોઈ પણ મનુષ્ય વ્યથારહિત હોઈ શકે નહીં. વ્યથારહિત હોવાનું તાત્પર્ય એ છે કે, પ્રિયને પ્રાપ્ત કરીને હર્ષિત ન થવું અને અપ્રિયને પ્રાપ્ત કરીને દુઃખી ન થવું (ગીતા-૫/૨૦). વ્યથારહિત થવાથી મનુષ્યની બુદ્ધિ સ્થિર થઈ જાય છે. ‘સ્થિરબુદ્ધિરસમ્મૂઢઃ’ (ગીતા ૫-૨૦)

સુખ કે દુઃખની પરિસ્થિતિથી સુખી-દુઃખી થવું એ જ વ્યથિત થવું છે. સુખી-દુઃખી થવું એ સુખ-દુઃખનો ભોગ છે અને ભોગી વ્યક્તિ ક્યારેય સુખી રહી શકતો નથી. સાધકે સુખ-દુઃખનો ભોગ કરવો જોઈએ નહીં, ઊલટાનું સુખ-દુઃખનો સદુપયોગ કરવો જોઈએ. સુખદ-દુઃખદ પરિસ્થિતિ પ્રારબ્ધથી પ્રાપ્ત થાય છે અને એ પરિસ્થિતિને સાધનસામગ્રી માનીને તેનો સદુપયોગ કરવો એ વાસ્તવિક પુરુષાર્થ છે. આ પુરુષાર્થથી અમરતાની પ્રાપ્તિ થાય છે. સુખનો સદુપયોગ છે—બીજાને સુખ આપવું, તેમની સેવા કરવી અને દુઃખનો સદુપયોગ છે - સુખની ઈચ્છાનો ત્યાગ કરવો. દુઃખનો સદુપયોગ કરવાથી સાધક દુઃખના કારણની શોધ કરે છે. દુઃખનું કારણ છે સુખની ઈચ્છા. ‘યે હિ સંસ્પર્શજા ભોગા દુઃખયોનય એવ તે’ (ગીતા ૫/૨૨). જે મનુષ્ય સુખ-દુઃખનો ભોગ કરે છે, તે ભોગીનું પતન થાય છે અને જે સુખ-દુઃખનો સદુપયોગ કરે છે, તે યોગી સુખ-દુઃખથી ઉપર ઊઠીને અમરતાનો અનુભવ કરે છે.

સંબંધ — અત્યાર સુધી દેહ-દેહીનું જે વિવેચન થયું છે, તેને ભગવાન બીજા શબ્દોમાં આગળના ત્રણ શ્લોકોમાં કહે છે.

નાસતો વિદ્યતે ભાવો નાભાવો વિદ્યતે સતઃ ।

ઉભયોરપિ દૃષ્ટોઽન્તસ્ત્વનયોસ્તત્ત્વદર્શિભિઃ ॥ ૧૬ ॥

અસતઃ	= અસતની તો	સતઃ	= સતનો	અનયોઃ	= આ (રીતે)
ભાવઃ	= સત્તા (ભાવ)	અભાવઃ	= અભાવ	ઉભયોઃ, અપિ	= બન્નેયનું
ન, વિદ્યતે	= વિદ્યમાન નથી	ન, વિદ્યતે	= વિદ્યમાન નથી.	અન્તઃ	= તત્ત્વ
તુ	= અને	તત્ત્વદર્શિભિઃ	= તત્ત્વજ્ઞાની પુરુષોએ	દૃષ્ટઃ	= જોયું અર્થાત અનુભવ કર્યું છે.

ટીકા — ‘નાસતો વિદ્યતે ભાવઃ’ — શરીર જન્મ પહેલાં પણ ન હતું, મૃત્યુ પછી પણ નહિ રહે અને વર્તમાનમાં પણ એનો ક્ષણ-પ્રતિક્ષણ અભાવ થઈ રહ્યો છે. તાત્પર્ય એ છે કે આ શરીર ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન-આ ત્રણેય કાળમાં કદી ભાવરૂપથી રહેતું નથી. આથી આ અસત છે. આ જ રીતે આ સંસારનો પણ ભાવ નથી. આ પણ અસત છે. આ શરીર તો સંસારનો એક નાનકડો નમૂનો છે; આ કારણથી શરીરના પરિવર્તનથી સંસારમાત્રના પરિવર્તનનો અનુભવ થાય છે કે આ સંસારનો પહેલાં પણ અભાવ હતો અને પછી પણ અભાવ થશે અને વર્તમાનમાં પણ અભાવ થઈ રહ્યો છે.

સંસારમાત્ર કાળરૂપી અગ્નિમાં લાકડાની માફક નિરંતર સળગી રહ્યો છે. લાકડાના બળ્યા પછી તો કોલસા

અને રાખ બચી રહે છે, પણ સંસારને કાળરૂપી અગ્નિ એવી વિલક્ષણ રીતે બાળે છે કે કોલસા અથવા રાખ કશું પણ બાકી રહેતું નથી. તે સંસારનો અભાવ જ અભાવ કરી નાખે છે. આથી કહેવામાં આવ્યું છે કે અસતની સત્તા નથી.

‘નાભાવો વિદ્યતે સતઃ’ — જે સત વસ્તુ છે, તેનો અભાવ નથી હોતો અર્થાત્ જ્યારે દેહનો જન્મ થયો ન હતો, ત્યારે પણ દેહી હતો, દેહ નષ્ટ થયા પછી પણ દેહી રહેશે અને વર્તમાનમાં દેહના પરિવર્તનશીલ હોવા છતાં પણ દેહી તેમાં જેમ છે તેમ જ રહે છે. એ જ રીતે જ્યારે સંસાર ઉત્પન્ન નહોતો થયો, તે સમયે પણ પરમાત્મતત્ત્વ હતું, સંસારનો અભાવ થવા છતાં પણ પરમાત્મતત્ત્વ રહેશે અને વર્તમાનમાં સંસાર પરિવર્તનશીલ હોવા છતાં પણ પરમાત્મતત્ત્વ તેમાં જેવું છે તેવું જ રહે છે.

માર્મિક વાત

સંસારને આપણે એક જ વાર જોઈ શકીએ છીએ, બીજી વાર નહિ. કારણ કે સંસાર પ્રતિક્ષણ પરિવર્તનશીલ છે; આથી એક ક્ષણ પહેલાં વસ્તુ જેવી હતી, તેવી તે બીજી ક્ષણે નથી રહેતી; જેવી રીતે સિનેમા જોતી વખતે પરદા ઉપર દૃશ્ય સ્થિર દેખાય છે; છતાં વાસ્તવમાં તેમાં પ્રતિક્ષણ પરિવર્તન થતું રહે છે. યંત્ર ઉપર ફિલ્મ ઝડપથી ફરવાને કારણે એ પરિવર્તન એટલી ઝડપથી થાય છે કે તેને આપણી આંખો પકડી શકતી નથી.^૧ એથી પણ વધારે માર્મિક વાત આ છે કે વાસ્તવમાં સંસાર એક વાર પણ નથી દેખાતો. કારણ કે શરીર, ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ વગેરે જે કરણોથી આપણે સંસારને જોઈએ છીએ — અનુભવીએ છીએ, તે કરણો પણ સંસારનાં જ છે. આમ વાસ્તવમાં સંસાર વડે જ સંસાર દેખાય છે. જે શરીર-સંસારથી સર્વથા સંબંધ રહિત છે, તે સ્વરૂપ વડે સંસાર કદી દેખાતો જ નથી! તાત્પર્ય એ છે કે સ્વરૂપમાં સંસારની પ્રતીતિ નથી. સંસારના સંબંધથી જ સંસારની પ્રતીતિ થાય છે. આનાથી સિદ્ધ થયું કે સ્વરૂપનો સંસાર સાથે કોઈ સંબંધ છે જ નહિ.

બીજી વાત, સંસાર (શરીર, ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ)ની સહાયતા વિના ચેતન સ્વરૂપ કંઈ કરી જ નથી શકતું. આનાથી સિદ્ધ થયું કે ક્રિયા માત્ર સંસારમાં જ છે, સ્વરૂપમાં નહિ. સ્વરૂપનો ક્રિયા સાથે કોઈ સંબંધ છે જ નહિ.

સંસારનું સ્વરૂપ છે — ક્રિયા અને પદાર્થ. જ્યારે સ્વરૂપનો ન તો ક્રિયા સાથે અને ન તો પદાર્થ સાથે કોઈ સંબંધ છે, ત્યારે એ સિદ્ધ થઈ ગયું કે શરીર-ઈન્દ્રિયો-મન-બુદ્ધિ સહિત સંપૂર્ણ સંસારનો અભાવ છે. કેવળ પરમાત્માત્મવનો જ ભાવ (સત્તા) છે, જે નિર્લિપ્તરૂપે સર્વનો પ્રકાશક અને આધાર છે.

‘ઉભયોરપિ દૃષ્ટોઽન્તસ્ત્વનયોસ્તત્ત્વદર્શિભિઃ’ — આ બન્નેના અર્થાત્ સત-અસત અને દેહી-દેહના તત્ત્વને

જાણવાવાળા મહાપુરુષોએ આ તત્ત્વને જોયું છે, એનો નિયોડ કાઢ્યો છે કે કેવળ એક સત-તત્ત્વ જ વિદ્યમાન છે.

અસત વસ્તુનું તત્ત્વ પણ સત છે અને સત વસ્તુનું તત્ત્વ પણ સત છે અર્થાત્ બન્નેનું તત્ત્વ એક ‘સત’ જ છે, બન્નેનું તત્ત્વ ભાવરૂપે એક જ છે. આમ સત અને અસત — એ બન્નેના તત્ત્વને જાણવાવાળા મહાપુરુષો દ્વારા જાણવામાં આવવાવાળું એક સત-તત્ત્વ જ છે. અસતની જે સત્તા પ્રતીત થાય છે, તે સત્તા પણ વાસ્તવમાં સતની જ છે. સતની સત્તાથી જ અસત સત્તાવાળું પ્રતીત થાય છે. આ જ સતને ‘પરા પ્રકૃતિ’ (ગીતા અ. ૭/૫), ‘ક્ષેત્રજ’ (ગીતા. અ. ૧૩/૧-૨), ‘પુરુષ’ (ગીતા અ. ૧૩/૧૮) અને ‘અક્ષર’ (ગીતા અ. ૧૫/૧૬) કહેવામાં આવ્યું છે; તથા અસતને ‘અપરા પ્રકૃતિ’, ‘ક્ષેત્ર’, ‘પ્રકૃતિ’ અને ‘ક્ષર’ કહેવામાં આવ્યું છે.

અર્જુન પણ શરીરોને માટે શોક કરી રહ્યા છે કે યુદ્ધ કરવાથી એ બધા મરી જશે. આથી ભગવાન કહે છે કે શું યુદ્ધ નહિ કરવાથી તેઓ નહિ મરે? અસત તો મરશે જ અને નિરંતર મરી જ રહ્યું છે, પરંતુ આમાં જે સત-રૂપથી છે, તેનો કદી અભાવ થશે નહિ. એટલા માટે શોક કરવો એ તારી નાસમજ જ છે.

અગિયારમા શ્લોકમાં આવ્યું છે કે જેઓ મરી ગયા છે અને જેઓ જીવી રહ્યા છે, એ બન્નેના માટે પંડિતજનો શોક નથી કરતા. બારમા-તેરમા શ્લોકોમાં દેહીની નિત્યતાનું વર્ણન છે અને એમાં ‘ધીર’ શબ્દ આવ્યો છે. ચૌદમા-પંદરમા શ્લોકોમાં સંસારની અનિત્યતાનું વર્ણન આવ્યું છે, તો એમાં પણ ‘ધીર’ શબ્દ આવ્યો છે. એવી જ રીતે અહીં (સોળમા શ્લોકમાં) સત-અસતનું વિવેચન આવ્યું છે, તો એમાં ‘તત્ત્વદર્શી’^૨ શબ્દ આવ્યો છે. આ શ્લોકોમાં ‘પણિડત,’ ‘ધીર’ અને ‘તત્ત્વદર્શી’ પદ આપવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જેઓ વિવેકી હોય છે અને સમજદાર હોય છે, તેમને શોક થતો નથી. જો શોક થતો હોય, તો તેઓ વિવેકી નથી અને સમજદાર નથી.

પરિશિષ્ટ ભાવ : સત્તામાત્ર ‘સત’ છે અને સત્તા સિવાયનું જે કંઈ પણ પ્રકૃતિ અને પ્રકૃતિનું કાર્ય (ક્રિયા અને પદાર્થ) છે, તે ‘અસત’ અર્થાત્ પરિવર્તનશીલ છે. જે પુરુષોએ સત અને અસત-બન્નેના તત્ત્વને જાણ્યું છે અર્થાત્ જેમને સત્તામાત્રમાં પોતાની સ્વતઃસિદ્ધ સ્થિતિનો અનુભવ થઈ ગયો છે, તેમની દૃષ્ટિ (અનુભવ)માં અસતની સત્તા વિદ્યમાન છે જ નહીં અને સતનો અભાવ વિદ્યમાન છે જ નહીં અર્થાત્ સત્તામાત્ર (સત-તત્ત્વ)ના સિવાય કશું જ નથી.

૧. નિત્યદા હ્યજ ભૂતાનિ ભવન્તિ ન ભવન્તિ ચ ।

કાલેનાલક્ષ્યવેગેન સૂક્ષ્મત્વાત્તત્ર દૃશ્યતે ॥ (શ્રીમદ્ભા. ૧૧/૨૨/૪૨)

‘જોકે પ્રતિક્ષણે જ શરીરોની ઉત્પત્તિ અને નાશ થતો રહે છે, તોપણ કાળની ગતિ અત્યંત સૂક્ષ્મ હોવાને કારણે એનું પ્રતિક્ષણ ઉત્પન્ન અને નષ્ટ થવું જોવામાં આવતું નથી.

૨. ‘નાનુશોચન્તિ પણિડતાઃ’ (અ. ૨/૧૧), ‘ધીરસ્તત્ર ન મુહ્યતિ’ (અ. ૨/૧૩), ‘સમદુઃખસુખં ધીરમ્’ (અ. ૨/૧૫) — આ ત્રણ જગ્યાએ જેમને ‘પંડિત’ અને ‘ધીર’ કહ્યા છે, તેઓને અહીં ‘તત્ત્વદર્શી’ કહેવામાં આવ્યાં છે.

ભગવાને ૧૪મા અને ૧૫મા શ્લોકમાં શરીરની અનિત્યતાનું વર્ણન કર્યું હતું, તેને અહીં ‘નાસતો વિદ્યતે ભાવઃ’ પદોથી કહ્યું છે અને ૧૨મા - ૧૩મા શ્લોકોમાં શરીરની નિત્યતાનું વર્ણન કર્યું હતું તેને અહીં ‘નાભાવો વિદ્યતે સતઃ’ પદો દ્વારા કહ્યું છે.

‘નાસતો વિદ્યતે ભાવો નાભાવો વિદ્યતે સતઃ’

આ સોળ અક્ષરોમાં બધા જ વેદ-પુરાણો, શાસ્ત્રોનું તાત્પર્ય ભર્યું છે! અસત અને સત આ બન્નેને જ પ્રકૃતિ અને પુરુષ, ક્ષર અને અક્ષર, શરીર અને શરીરી, અનિત્ય અને નિત્ય, નાશવાન અને અવિનાશી વગેરે અનેક નામોથી કહેવામાં આવ્યા છે. જોવા, સાંભળવા, સમજવા, ચિંતન કરવા, નિશ્ચય કરવા વગેરેમાં જે કંઈ પણ આવે છે, તે બધું ‘અસત’ છે. જેના દ્વારા જોઈએ, સાંભળીએ, ચિંતન વગેરે કરીએ છીએ તે પણ ‘અસત’ છે અને જે દેખાય છે તે પણ ‘અસત’ છે.

આ શ્લોકના અર્ધા ભાગમાં (૧૬ અક્ષરોમાં) ત્રણ ધાતુઓનો પ્રયોગ થયો છે-

(૧) ‘ભૂ સત્તાયામ’ - જેમ કે ‘અભાવઃ’ અને ‘ભાવઃ’ ।

(૨) ‘અસ્ ભુવિ’ - જેમ કે ‘અસતઃ’ અને ‘સતઃ’ ।

(૩) ‘વિદ્ સત્તાયામ’ - જેમ કે ‘વિદ્યતે’ અને ‘ન વિદ્યતે’ ।

જોકે આ ત્રણેય ધાતુઓનો મૂળ અર્થ એક ‘સત્તા’ જ છે, તેમ છતાં સૂક્ષ્મરૂપે આ ત્રણેય પોતાનો સ્વતંત્ર અર્થ પણ રાખે છે; જેમ કે - ‘ભૂ’ ધાતુનો અર્થ ‘ઉત્પત્તિ’ છે, ‘અસ્’ ધાતુનો અર્થ સત્તા (હોવાપણું) છે અને ‘વિદ્’ ધાતુનો અર્થ ‘વિદ્યમાનતા’ (વર્તમાનની સત્તા) છે.

‘નાસતો વિદ્યતે ભાવઃ’ પદોનો અર્થ છે - ‘અસતઃ ભાવઃ ન વિદ્યતે’ અર્થાત્ અસતની સત્તા વિદ્યમાન નથી, બલકે અસતનો અભાવ જ વિદ્યમાન છે; કારણ કે તેનો નિરંતર અભાવ (પરિવર્તન) થતો જ રહે છે. અસત વર્તમાન નથી. અસત હાજર નથી. અસત પ્રાપ્ત નથી. અસત મળેલું નથી. અસત મોજૂદ નથી. અસત કાયમ નથી. જે વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય છે, તેનો નાશ અવશ્ય થાય છે - આ નિયમ છે. ઉત્પન્ન થતાં જ તે વસ્તુનો નાશ શરૂ થઈ જાય છે. તેનો નાશ એટલો ઝડપથી થાય છે કે તેને બીજી વાર કોઈ જોઈ શકતું નથી. અર્થાત્ એક વાર જોયા પછી બીજી વાર તે જ સ્થિતિમાં જોઈ શકાતી નથી. આ સિદ્ધાંત છે કે જે વસ્તુનો કોઈ પણ ક્ષણે અભાવ છે, તેનો હંમેશાં અભાવ જ છે. તેથી સંસારનો સદા અભાવ જ છે. સંસારના અસ્તિત્વને ગમે તેટલું સ્વીકારીએ, તેને કેટલુંય મહત્ત્વ આપીએ પરંતુ વાસ્તવમાં તે વિદ્યમાન છે જ નહીં. અસત પ્રાપ્ત છે જ નહીં, ક્યારેય પ્રાપ્ત થયું જ નથી, ક્યારેય પ્રાપ્ત થશે પણ નહીં. અસતને પ્રાપ્ત કરવું સંભવ જ નથી.

‘નાભાવો વિદ્યતે સતઃ’ - ‘સતઃ અભાવઃ ન વિદ્યતે’ અર્થાત્ સતનો અભાવ વિદ્યમાન નથી, બલકે સતનો ભાવ જ વિદ્યમાન છે, કારણ કે એનો ક્યારેય અભાવ (પરિવર્તન) થતો જ નથી. જેનો અભાવ થઈ જાય, તેને સત કહેવાય જ નહીં. સતની સત્તા (અસ્તિત્વ) નિરંતર વિદ્યમાન છે. સત નિરંતર વર્તમાન છે. સત નિરંતર ઉપસ્થિત છે. સત નિરંતર પ્રાપ્ત છે. સત નિરંતર મળેલું છે. સત નિરંતર મોજૂદ (વિદ્યમાન) છે. સત નિરંતર કાયમ છે. કોઈ પણ દેશ, કાળ, વસ્તુ, વ્યક્તિ, ક્રિયા, ઘટના, પરિસ્થિતિ, અવસ્થા વગેરેમાં સતનો અભાવ થતો નથી. કારણ કે દેશ કાળ, વસ્તુ વગેરે તો અસત (અભાવરૂપ અર્થાત્ નિરંતર પરિવર્તનશીલ) છે, પરંતુ સત સદા જેમનું તેમ રહે છે. તેમાં ક્યારેય કિંચિત્માત્ર પણ કોઈ પરિવર્તન થતું નથી. કોઈ ઊણપ નથી આવતી. તેથી સતનો સદાય ભાવ છે. પરમાત્મતત્ત્વનો ગમે તેટલો અસ્વીકાર કરીએ, તેની કેટલીયે ઉપેક્ષા કરીએ, તેનાથી કેટલાય વિમુખ થઈ જઈએ, તેનો કેટલોય તિરસ્કાર કરીએ, તેનું કેટલીયે યુક્તિઓથી ખંડન કરીએ પરંતુ વાસ્તવમાં તેનો અભાવ વિદ્યમાન છે જ નહીં. સતનો અભાવ થવો સંભવ જ નથી. સતનો અભાવ કોઈ ક્યારેય કરી શકતું જ નથી. (ગીતા ૨/૧૭)

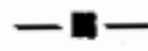
‘ઉભયોરપિ દૃષ્ટઃ’ - તત્ત્વદર્શી મહાપુરુષોએ સત-તત્ત્વને ઉત્પન્ન કર્યું નથી, પરંતુ જોયું છે અર્થાત્ અનુભવ કર્યો છે. તાત્પર્ય છે કે અસતનો અભાવ અને સતનો ભાવ-બન્નેના તત્ત્વ (નિષ્કર્ષ)ને જાણનારા જીવનમુક્ત, તત્ત્વજ્ઞ મહાપુરુષો એક સત-તત્ત્વને જ જુએ છે અર્થાત્ સ્વતઃ-સ્વાભાવિક એક ‘છે’નો જ અનુભવ કરે છે. અસતનું તત્ત્વ પણ સત છે અને સતનું તત્ત્વ પણ સત છે - આવું જાણી લેવાથી તે મહાપુરુષોની દૃષ્ટિમાં એક સત-તત્ત્વ ‘છે’ના સિવાય બીજા કોઈની પણ સ્વતંત્ર સત્તા રહેતી જ નથી.

અસતની સત્તા વિદ્યમાન ન રહેવાથી તેના અભાવ અને સતનો અભાવ વિદ્યમાન ન રહેવાથી તેનો ભાવ સિદ્ધ થયો. નિષ્કર્ષ એ નીકળ્યો કે અસત છે જ નહીં, બલકે સત-જ-સત છે. એ સત-તત્ત્વમાં દેહ અને દેહીનો વિભાગ નથી.

જ્યાં સુધી અસતની સત્તા છે, ત્યાં સુધી વિવેક છે. અસતની સત્તા ખતમ થયા પછી વિવેક જ તત્ત્વજ્ઞાનમાં રૂપાંતર થઈ જાય છે. ‘ઉભયોરપિ દૃષ્ટોન્નસ્ત્વનયોસ્તત્ત્વદર્શિભિઃ’ – આમાં ‘ઉભયોરપિ’માં વિવેક છે, ‘અન્તઃ’માં તત્ત્વજ્ઞાન છે અને ‘દૃષ્ટઃ’માં અનુભવ છે અર્થાત્ વિવેક જ્ઞાનમાં રૂપાંતર થઈ ગયો અને સત્તામાત્ર જ શેષ રહી ગઈ. એક સત્તાના સિવાય કશું જ નથી – આ જ્ઞાનમાર્ગની સર્વોપરી વાત છે.

અસતની સત્તા નથી – આ પણ સત્ય છે અને સતનો અભાવ નથી-આ પણ સત્ય છે. સત્યનો સ્વીકાર કરવો એ સાધકનું કામ છે. સાધકને અનુભવ હોય અથવા ન હોય, તેણે તો સત્યનો સ્વીકાર કરવાનો છે. ‘છે’નો સ્વીકાર કરવાનો છે અને ‘નથી’ નો અસ્વીકાર કરવાનો છે. આ જ વેદાંત છે, વેદોનો ખાસ નિયોડ છે.

સંસારમાં ભાવ અને અભાવ – બન્ને દેખાતાં હોવા છતાં ‘અભાવ’ મુખ્ય (વિશેષરૂપે) રહે છે. પરમાત્મામાં ભાવ અને અભાવ બન્ને દેખાતાં હોવા છતાં ‘ભાવ’ વિશેષરૂપે રહે છે. સંસારમાં ‘અભાવ’ની અંતર્ગત ભાવ-અભાવ છે અને પરમાત્મામાં ભાવની અંતર્ગત ભાવ-અભાવ છે. બીજી રીતે, સંસારમાં ‘નિત્યવિયોગ’ની અંતર્ગત સંયોગ-વિયોગ છે અને પરમાત્મામાં ‘નિત્યયોગ’ની અંતર્ગત યોગ-વિયોગ (મળવું – જુદા પડવું) છે. તેથી સંસારમાં અભાવ જ રહ્યો અને પરમાત્મામાં ભાવ જ રહ્યો.

સંબંધ – સત અને અસત શું છે – આને આગળના બે શ્લોકોમાં બતાવે છે.

અવિનાશિ તુ તદ્વિદ્ધિ યેન સર્વમિદં તતમ્ ।

વિનાશમવ્યયસ્યાસ્ય ન કશ્ચિત્કર્તુમર્હતિ ॥ ૧૭॥

અવિનાશિ = નાશરહિત	ઈદમ્ = આ	અવ્યયસ્ય = અવિનાશીનો
તુ = તો (તું)	સર્વમ્ = સકળ	વિનાશમ્ = વિનાશ
તત્ = તેને	(જગત-દૃશ્યવર્ગ)	કશ્ચિત્ = કોઈ પણ
વિદ્ધિ = જાણ,	તમ્ = વ્યાપ્ત છે.	કર્તુમ્ = કરી
યેન = જેનાથી	અસ્ય = આ	ન અર્હતિ = શકતું નથી.

ટીકા – ‘અવિનાશિ તુ તદ્વિદ્ધિ’ – અગાઉના શ્લોકમાં જે સત-અસતની વાત કહી હતી, એ પૈકી પહેલાં ‘સત’ની ટીકા કરવા માટે અહીં ‘તુ’ પદ આવ્યું છે.

‘તે અવિનાશી તત્ત્વને તું સમજ’ એવું કહીને ભગવાને તે તત્ત્વને પરોક્ષ બતાવ્યું છે. પરોક્ષ બતાવવામાં તાત્પર્ય એ છે કે ઈદંતા (મળતાપણા)થી દેખાવાવાળા આ સંપૂર્ણ સંસારમાં તે પરોક્ષ તત્ત્વ જ વ્યાપ્ત છે અને પરિપૂર્ણ છે. વાસ્તવમાં જે પરિપૂર્ણ છે, તે ‘વિદ્યમાન છે’ અને જે પ્રત્યક્ષ સંસાર દેખાઈ રહ્યો છે, તે ‘વિદ્યમાન નથી.’

અહીં ‘તત્’ પદ વડે સત-તત્ત્વને પરોક્ષ રીતે કહેવાનું તાત્પર્ય એ નથી કે તે તત્ત્વ બહુ દૂર છે, પરંતુ તે ઈન્દ્રિયો અને અંતઃકરણનો વિષય નથી, તેથી એને પરોક્ષ રીતે કહેવામાં આવ્યું છે.

‘યેન સર્વમિદં તતમ્’^૧ – જેને પરોક્ષ કહ્યું છે, તેનું વર્ણન કરે છે કે આ સઘળેસઘળો સંસાર એ નિત્ય તત્ત્વથી વ્યાપ્ત છે. જેવી રીતે સોનાનાં બનેલાં ઘરેણાંઓમાં સોનું, લોઢામાંથી બનેલાં અસ્ત્ર-શસ્ત્રોમાં લોઢું, માટીનાં બનેલાં વાસણોમાં માટી અને પાણીથી બનેલા બરફમાં પાણી જ

૧. ‘યેન સર્વમિદં તતમ્’ – આ પદો ગીતામાં ત્રણ વાર આવ્યાં છે. એ પૈકી અહીં (અ. ૨/૧૭માં) આ પદો શરીરીના માટે આવ્યાં છે કે આ શરીરીથી આ સંપૂર્ણ સંસાર વ્યાપ્ત છે. આ વાત સાંખ્યયોગની દૃષ્ટિએ કહેવામાં આવી છે. બીજી વાર આ પદો આઠમા અધ્યાયના બાવીસમા શ્લોકમાં આવ્યાં છે. ત્યાં કહેવામાં આવ્યું છે કે જે ઈશ્વરથી આ સંપૂર્ણ સંસાર વ્યાપ્ત છે. તે અનન્યભક્તિથી મળે છે. આથી ભક્તિનું વર્ણન હોવાથી ઉપર્યુક્ત પદો ઈશ્વરના વિષયમાં આવ્યાં છે. ત્રીજી વાર આ પદો અઢારમા અધ્યાયના છેતાલીસમા શ્લોકમાં આવ્યાં છે. ત્યાં કહેવામાં આવ્યું છે કે જેનાથી આ સંપૂર્ણ સંસાર વ્યાપ્ત છે, તેનું ચારે વર્ણોએ પોતપોતાનાં કર્મો દ્વારા પૂજન કરવું. આ વર્ણન પણ ભક્તિની દૃષ્ટિએ થયું છે.

નવમા અધ્યાયના ચોથા શ્લોકમાં રાજવિદ્યાનું વર્ણન કરતાં ભગવાને ‘મયા તતમિદં સર્વમ્’ પદોથી કહ્યું છે કે આ સંપૂર્ણ સંસાર મારાથી વ્યાપ્ત છે. આ રીતે ત્રણ જગાએ તો ‘યેન’ પદ આપીને એ તત્ત્વને પરોક્ષ રૂપથી કહ્યું છે, અને એક જગ્યાએ ‘અસ્મત્’ શબ્દ – ‘મયા’ આપીને ભગવાને પોતે પ્રત્યક્ષ રૂપે પોતાની વાત કહી છે.

વ્યાપ્ત (પરિપૂર્ણ) છે, એવી જ રીતે સંસારમાં તે સત-તત્ત્વ જ વ્યાપ્ત છે. આથી વાસ્તવમાં આ સંસારમાં તે સત-તત્ત્વ જ જાણવા યોગ્ય છે.

‘વિનાશમવ્યયસ્યાસ્ય ન કશ્ચિત્કર્તુમર્હતિ’ – આ શરીરી અવ્યય^૧ અર્થાત્ અવિનાશી છે. આ અવિનાશીનો કોઈ વિનાશ કરી જ નથી શક્તું. પરંતુ શરીર વિનાશી છે; કારણ કે તે નિત્યનિરંતર વિનાશ તરફ જઈ રહ્યું છે. આથી આ વિનાશીના વિનાશને કોઈ રોકી જ નથી શક્તું. તું વિચારે છે કે હું યુદ્ધ નહિ કરું તો તેઓ નહિ

મરે, પરંતુ વાસ્તવમાં તારા યુદ્ધ કરવાથી અથવા નહિ કરવાથી આ અવિનાશી અને વિનાશી તત્ત્વમાં કોઈ ફેર નહિ પડે અર્થાત્ અવિનાશી તો રહેશે જ અને વિનાશીનો નાશ થશે જ.

અહીં ‘અસ્ય’ પદથી સત-તત્ત્વને ઈદંતાથી કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે પ્રતિક્ષણ બદલાવાવાળાં શરીરોમાં જે સત્તા દેખાય છે, તે આ સત-તત્ત્વની જ છે. ‘મારું શરીર છે અને હું શરીરધારી છું’ એવું જે પોતાની સત્તાનું જ્ઞાન છે, એને લક્ષ્યમાં રાખીને ભગવાને અહીં ‘અસ્ય’ પદ આપ્યું છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : વ્યવહારમાં આપણે કહીએ છીએ કે, ‘આ મનુષ્ય છે, આ પશુ છે, આ વૃક્ષ છે, આ મકાન છે’ વગેરે, તો એમાં ‘મનુષ્ય, પશુ, વૃક્ષ, મકાન’ વગેરે તો પહેલાં પણ ન હતાં, પછી પણ રહેવાના નથી તથા વર્તમાનમાં પણ પ્રતિક્ષણ અભાવમાં (નાશ તરફ) જઈ રહ્યાં છે. પરંતુ આ બધામાં ‘છે’ રૂપથી જે સત્તા છે, તે હંમેશાં જેમની તેમ છે. તાત્પર્ય એ છે કે, ‘મનુષ્ય, પશુ, વૃક્ષ, મકાન વગેરે તો સંસાર (અસત) છે અને ‘છે’ અવિનાશી આત્મતત્ત્વ (સત) છે. તેથી ‘મનુષ્ય, પશુ, વૃક્ષ, મકાન’ વગેરે તો જુદા જુદા થયા પરંતુ એ બધામાં ‘છે’ એક જ રહ્યો. આ જ પ્રમાણે હું મનુષ્ય છું, હું પશુ છું, હું દેવ છું વગેરેમાં શરીર તો ભિન્ન ભિન્ન થયાં પરંતુ ‘છું’ અથવા ‘છે’ એક જ રહ્યો.

‘યેન સર્વમિદં તતમ્’ આ પદો અહીં જીવાત્માના માટે આવેલાં છે અને ૮મા અધ્યાયના ૨૨મા શ્લોકમાં તથા ૧૮મા અ. ના ૪૬મા શ્લોકમાં આ જ પદો પરમાત્માને માટે આવેલાં છે. એનું તાત્પર્ય છે કે જીવાત્માનું સર્વવ્યાપક પરમાત્માની સાથે સાધર્મ્ય (સમાન ગુણ-ધર્મ હોવા) છે. તેથી જેમ પરમાત્મા સંસારથી અસંગ છે એવી જ રીતે જીવાત્મા પણ શરીર-સંસારથી સ્વતઃ-સ્વાભાવિક અસંગ છે - ‘અસંગો હ્યયં પુરુષઃ’ (બૃહદા. ૪/૩/૧૫) ‘દેહેડસ્મિન્પુરુષઃ પરઃ’ (ગીતા ૧૩/૨૨). જીવાત્માની સ્થિતિ કોઈ એક શરીરમાં નથી. તે કોઈ શરીર સાથે ચોંટેલો નથી. પરંતુ આ અસંગતાનો અનુભવ ન હોવાથી જ જન્મ-મરણ થઈ રહ્યું છે.

—■—

અન્તવન્ત ઈમે દેહા નિત્યસ્યોક્તાઃ શરીરિણઃ ।

અનાશિનોઽપ્રમેયસ્ય તસ્માદ્યુધ્યસ્વ ભારત ॥ ૧૮ ॥

અનાશિનઃ	= નાશરહિત,	શરીરિણઃ	= જીવાત્માનાં	તસ્માત્	= માટે
અપ્રમેયસ્ય	= જાણવામાં ન આવનારા (અને)	ઈમે	= આ (સઘળાં)	ભારત	= હે ભરતવંશી અર્જુન!
નિત્યસ્ય	= નિત્યસ્વરૂપ	દેહાઃ	= શરીરો		(તું)
		અન્તવન્તઃ	= નાશવંત	યુધ્યસ્વ	= યુદ્ધ કર.
		ઉક્તાઃ	= કહેવાયાં છે.		

ટીકા – ‘અનાશિનઃ’ – કોઈ પણ કાળમાં, કોઈ પણ કારણથી, કદી કિંચિત્માત્ર પણ જેમાં પરિવર્તન નથી થતું, જેની ક્ષતિ નથી થતી અને જેનો અભાવ નથી થતો, એનું નામ ‘અનાશી’ અર્થાત્ અવિનાશી છે.

‘અપ્રમેયસ્ય’ – જે પ્રમા (પ્રમાણ)નો વિષય નથી અર્થાત્ જે અંતઃકરણ અને ઈન્દ્રિયોનો વિષય નથી એને

‘અપ્રમેય’ કહે છે.

જેમાં અંતઃકરણ અને ઈન્દ્રિયો પ્રમાણ નથી થતાં, તેમાં શાસ્ત્ર અને સંત-મહાપુરુષ જ પ્રમાણ હોય છે. શાસ્ત્ર અને સંત-મહાપુરુષ તેઓને માટે પ્રમાણ બને છે, જેઓ શ્રદ્ધાળુ છે. જેની જે શાસ્ત્ર અને સંતમાં શ્રદ્ધા હોય છે તે તે જ શાસ્ત્ર અને સંતનાં વચનોને માને છે. આ કારણથી આ તત્ત્વ કેવળ

૧. ભગવાને ગીતામાં અનેક જગ્યાએ શરીરીને પણ અવ્યય કહ્યો છે અને પોતાને પણ અવ્યય કહ્યા છે. સ્વરૂપથી બન્ને અવ્યય હોવા છતાં પણ ભગવાન તો પ્રકૃતિને પોતાના વશમાં રાખીને (સ્વતંત્રતાપૂર્વક) પ્રગટ અને અંતર્ધાન થાય છે, અને આ શરીરી પ્રકૃતિને પરવશ થઈને જન્મતો અને મરતો રહે છે; કારણ કે તેણે શરીરને પોતાનું માની રાખ્યું છે.

શ્રદ્ધાનો વિષય છે,^૧ પ્રમાણનો વિષય નહિ.

શાસ્ત્ર અને સંત કોઈને ફરજ નથી પાડતાં કે તમે અમારામાં શ્રદ્ધા રાખો. શ્રદ્ધા રાખવા અથવા નહિ રાખવામાં મનુષ્ય સ્વતંત્ર છે. જો તે શાસ્ત્ર અને સંતનાં વચનોમાં શ્રદ્ધા રાખશે તો આ તત્ત્વ એની શ્રદ્ધાનો વિષય છે; અને જો તે શ્રદ્ધા નહિ રાખે, તો આ તત્ત્વ એની શ્રદ્ધાનો વિષય નથી.

‘નિત્યસ્ય’ – આ તત્ત્વ નિત્ય નિરંતર રહેવાવાળું છે. કોઈ કાળમાં આ રહેતું ન હોય – એવી વાત નથી અર્થાત્ આ સર્વ કાળમાં સદાય રહે છે.

‘અન્તવન્ત ઈમે દેહા ઉક્તાઃ શરીરિણઃ’ – આ અવિનાશી, અપ્રમેય અને નિત્ય શરીરીનાં સંપૂર્ણ સંસારમાં જેટલાં પણ શરીરો છે, તેઓ બધાં અંતવાળાં કહેવામાં આવ્યાં છે. અંતવાળાં કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે એમનો પ્રત્યેક ક્ષણે અંત થઈ રહ્યો છે. એમાં અંત સિવાય બીજું કશું છે નહિ, કેવળ અંત જ અંત છે.

ઉપર્યુક્ત પદોમાં શરીરીને માટે તો એકવચન વાપર્યું છે અને શરીરોને માટે બહુવચન વાપર્યું છે. એનું એક કારણ તો એ છે કે પ્રત્યેક પ્રાણીને સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ – એ ત્રણ શરીરો હોય છે. બીજું કારણ એ છે કે સંસારનાં બધાં શરીરોમાં એક જ શરીરી વ્યાપ્ત છે. આગળ ચોવીસમા શ્લોકમાં પણ આને ‘સર્વગતઃ’ પદથી સર્વમાં વ્યાપક બતાવશે. આ શરીરી તો અવિનાશી છે અને એનાં કહેવાનારાં બધાં શરીરો નાશવંત છે. જેવી રીતે અવિનાશીનો કોઈ વિનાશ કરી શકતું નથી, એવી જ રીતે નાશવંતને કોઈ અવિનાશી નથી બનાવી શકતું. નાશવંતનું તો વિનાશીપણું જ નિત્ય રહેશે અર્થાત્ એનો તો નાશ જ થશે.

વિશેષ વાત

અહીં ‘અન્તવન્ત ઈમે દેહાઃ’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે આ જે શરીરો જોવામાં આવે છે, તેઓ સઘળેસઘળાં નાશવંત છે. પરંતુ આ શરીરો કોનાં છે? ‘નિત્યસ્ય,’ ‘અનાશિનઃ’ – તે શરીરો નિત્યનાં છે, અવિનાશીનાં છે. તાત્પર્ય એ છે કે નિત્યતત્ત્વ, કે જેનો કદી નાશ થતો નથી, તેણે એમને પોતાનાં માની રાખ્યાં છે. પોતાનાં માનવાનો અર્થ એ છે કે પોતાને

શરીરોમાં રાખી દીધો અને શરીરોને પોતાનામાં રાખી દીધાં. પોતાને શરીરમાં રાખવાથી ‘અહંતા’ અર્થાત્ ‘હું’પણું પેદા થઈ ગયું અને શરીરને પોતાનામાં રાખવાથી ‘મમતા’ અર્થાત્ ‘મારા’પણું પેદા થઈ ગયું.

આ સ્વયં જે જે ચીજોમાં પોતાને રાખતો ચાલ્યો જાય છે, તે તે ચીજોમાં ‘હું’પણું થતું જ ચાલ્યું જાય છે; જેવી રીતે પોતાને ધનમાં રાખ્યો તો ‘હું ધનવાન છું’; પોતાને રાજ્યમાં રાખી દીધો તો ‘હું રાજા છું’ પોતાને વિદ્યામાં રાખી દીધો તો ‘હું વિદ્વાન છું’; પોતાને બુદ્ધિમાં રાખી દીધો તો ‘હું બુદ્ધિમાન છું’; પોતાને સિદ્ધિઓમાં રાખી દીધો તો ‘હું સિદ્ધ છું’; પોતાને શરીરમાં રાખી દીધો તો ‘હું શરીર છું’; વગેરે વગેરે.

આ સ્વયં જે જે ચીજોને પોતાનામાં રાખતો ચાલ્યો જાય છે, તે તે ચીજોમાં ‘હું’ પણું થતું જ ચાલ્યું જાય છે; જેવી રીતે – કુટુંબને પોતાનામાં રાખી લીધું તો ‘કુટુંબ મારું છે’; ધનને પોતાનામાં રાખી લીધું તો ‘ધન મારું છે’; બુદ્ધિને પોતાનામાં રાખી લીધી તો ‘બુદ્ધિ મારી છે’; શરીરને પોતાનામાં રાખી લીધું તો ‘શરીર મારું છે’; વગેરે વગેરે.

જડતાની સાથે ‘હું’ અને ‘મારાપણું’ થવાથી જ માત્ર વિકારો પેદા થાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે શરીર અને હું (સ્વયં) – બન્ને ભિન્ન ભિન્ન છે. આ વિવેકને મહત્ત્વ નહિ આપવાથી જ માત્ર વિકારો પેદા થાય છે, પરંતુ જેઓ આ વિવેકનો આદર કરે છે અને મહત્ત્વ આપે છે, તેઓ પંડિત હોય છે. એવા પંડિત લોકો કદી શોક કરતા નથી. કેમકે સત એ સત છે અને અસત એ અસત જ છે – આનો એમને બરાબર અનુભવ થઈ જાય છે.

‘તસ્માત્^૨ યુદ્ધસ્વ’ – ભગવાન અર્જુનને માટે આજ્ઞા આપે છે કે સત-અસતને બરાબર સમજીને તું યુદ્ધ કર. અર્થાત્ પ્રાપ્ત કર્તવ્યનું પાલન કર. તાત્પર્ય એ છે કે શરીર તો અંતવાળું છે અને શરીરી અવિનાશી છે. આ બન્ને – શરીર-શરીરીની દૃષ્ટિએ શોક હોઈ જ શકે નહિ. આથી શોક ત્યજીને યુદ્ધ કર.

વિશેષ વાત

અહીં સત્તરમા અને અઠારમા આ બન્ને શ્લોકોમાં વિશેષ રીતે સત-તત્ત્વનું જ વિવેચન થયું છે. કારણ કે આ સમગ્ર વિષયમાં ભગવાનનું લક્ષ્ય સતનો બોધ કરાવવાનું જ છે. સતનો

૧. આરંભમાં તો આ તત્ત્વ શ્રદ્ધાનો વિષય છે, પરંતુ આગળ જતાં જ્યારે એનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થઈ જાય છે, ત્યારે આ શ્રદ્ધાનો વિષય નથી રહેતો.

૨. અહીં ‘તસ્માત્’ પદ યુક્તિ સમજવામાં આવ્યું છે અર્થાત્ યુક્તિ સમજમાં આવી ગઈ તો હવે યુદ્ધ કરો. આ રીતે ગીતામાં ‘તસ્માત્’ પદનો પ્રયોગ ઘણું કરીને વિષયની સમાપ્તિ થતાં અથવા યુક્તિની સમાપ્તિ થતાં કરવામાં આવ્યો છે; જેમ કે – બીજા અધ્યાયના ત્રીસમા, ત્રીજા અધ્યાયના ઓગણીસમા, આઠમા અધ્યાયના સાતમા તથા સત્તાવીસમા વગેરે શ્લોકોમાં ‘તસ્માત્’ પદ વિષયની સમાપ્તિ માટે આવ્યું છે; અને બીજા અધ્યાયના પચીસમા, સત્તાવીસમા, સાડત્રીસમા, અડસઠમા તથા અગિયારમા અધ્યાયના તેત્રીસમા વગેરે શ્લોકોમાં ‘તસ્માત્’ પદ યુક્તિની સમાપ્તિને માટે આવ્યું છે.

બોધ થઈ જવાથી અસતની નિવૃત્તિ આપોઆપ થઈ જાય છે. પછી કોઈ જાતનો જરા પણ સંદેહ નથી રહેતો. આ રીતે સતનો અનુભવ કરીને નિઃસંદેહ બનીને કર્તવ્યનું પાલન કરવું જોઈએ. આ વિવેચનથી આ બાબત સિદ્ધ થાય છે કે સાંખ્યયોગ તેમજ કર્મયોગમાં કોઈ વિશેષ વર્ણ અને આશ્રમની આવશ્યકતા નથી. પોતાના કલ્યાણને માટે ચાહે સાંખ્યયોગનું અનુષ્ઠાન કરે કે ચાહે કર્મયોગનું અનુષ્ઠાન કરે, એમાં મનુષ્યની પૂર્ણ સ્વતંત્રતા છે, પરંતુ વ્યાવહારિક કાર્યો કરવામાં વર્ણ અને આશ્રમ અનુસાર શાસ્ત્રના વિધાનની પરમ આવશ્યકતા છે, તેથી જ તો અહીં સાંખ્યયોગ અનુસાર સત-અસતનું વિવેચન કરતાં ભગવાન યુદ્ધ કરવાની અર્થાત્ કર્તવ્યકર્મ કરવાની આજ્ઞા આપે છે.

આગળ તેરમા અધ્યાયમાં જ્યાં જ્ઞાનનાં સાધનોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, ત્યાં પણ ‘અસક્તિરનભિષ્વજ્ઞઃ પુત્રદારગૃહાદિષુ’ (અ. ૧૩/૯) કહીને પુત્ર, સ્ત્રી, ઘર વગેરેમાં આસક્તિનો નિષેધ કર્યો છે. જો સંન્યાસી જ સાંખ્યયોગના અધિકારી હોત તો પુત્ર, સ્ત્રી, ઘર વગેરેમાં આસક્તિરહિત થવાનું કહેવાની આવશ્યકતા જ ન હતી; કેમ કે સંન્યાસીને પુત્ર, સ્ત્રી વગેરે હોતાં જ નથી.

આ રીતે ગીતા ઉપર વિચાર કરવાથી સાંખ્યયોગ તેમ જ કર્મયોગ - બન્ને પરમાત્મપ્રાપ્તિનાં સ્વતંત્ર સાધનો સિદ્ધ થઈ જાય છે. તે કોઈ વર્ણ અને આશ્રમ ઉપર કિંચિત્માત્ર પણ અવલંબિત નથી.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ભગવાને પોતાના ઉપદેશની શરૂઆતમાં ‘ગતાસૂન’ (મૃત) અને ‘અગતાસૂન’ (જીવિત) - પ્રાણીઓને અશોચ્ય કહ્યાં છે. પછી બારમા - તેરમા શ્લોકોમાં ‘ગતાસૂન’ને અશોચ્ય બતાવવા માટે ‘સત’ (નિત્ય)નું વર્ણન કર્યું અને ચૌદમા-પંદરમા શ્લોકોમાં ‘અગતાસૂન’ને અશોચ્ય બતાવવા માટે ‘અસત’ (અનિત્ય)નું વર્ણન કર્યું. પછી સત અને અસત-બન્નેનું વર્ણન સોળમા શ્લોકમાં કર્યું. એના પછી સતના ભાવ (હોવાપણું) અને અસતના અભાવનું વિવેચન વિશેષરૂપે સત્તરમા - અઠારમા શ્લોકોમાં કરીને એક પ્રકરણ પૂરું કરે છે.

જોકે ભાવ (હોવાપણું) આત્માનો જ છે, શરીરનો નથી, તેમ છતાં મનુષ્યની ભૂલ એ થાય છે કે, તે પહેલાં શરીરને જોઈને પછી તેમાં આત્માને જુએ છે. પહેલાં આકૃતિને જોઈને પછી ભાવને જુએ છે. ઉપર ઉપરથી લગાડેલી પોલિશ (ચળકાટ) ક્યાં સુધી ટકશે? સાધકે વિચાર કરવો જોઈએ કે, આત્મા પહેલાં હતો કે શરીર પહેલાં હતું? વિચાર કરવાથી સિદ્ધ થાય છે કે આત્મા પ્રથમ છે, શરીર પછી છે; ભાવ પ્રથમ છે, આકૃતિ પછી છે તેથી સાધકની દૃષ્ટિ પહેલાં ભાવરૂપ આત્મા અર્થાત્ સ્વયં તરફ જવી જોઈએ, શરીર તરફ નહીં.

સંબંધ — અગાઉના શ્લોક સુધી શરીરને અવિનાશી જાણવાવાળાઓની વાત કહી. હવે તે જ વાતને અન્વય અને વ્યતિરેકની રીતિથી દઢ કરવા માટે, જેઓ શરીરને અવિનાશી નથી જાણતા એમની વાત આગળના શ્લોકમાં કહે છે.

य एनं वेत्ति उत्तारं यश्चैनं मन्यते उत्तमम् ।

उत्तमौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥ ૧૮॥

ય :	= જે મનુષ્ય	એનમ્	= એને	અયમ્	= આ (આત્મા
એનમ્	= આ અવિનાશી	હતમ્	= હણાયેલ		વાસ્તવમાં)
	આત્માને	મન્યતે	= માને છે,	ન	= નથી (કોઈને)
હત્તારમ્	= હણનાર	તૌ	= તે	હન્તિ	= હણતો (અને)
વેત્તિ	= સમજે છે	ઉત્તમૌ	= બન્નેય (આને)	ન	= નથી
ય	= તથા	ન	= નથી		(કોઈના દ્વારા)
ય :	= જે મનુષ્ય	વિજાનીત :	= જાણતા; (કેમકે)	હન્યતે	= હણાતો.

ટીકા — ‘ય એનં^૧ વેત્તિ હત્તારમ્’ — જે આ શરીરને મારવાવાળો માને છે; તે બરાબર નથી સમજતો | કારણ કે શરીરમાં કર્તાપણું નથી. જેવી રીતે કોઈ પણ કારીગર ગમે તેટલો ચતુર કેમ ના હોય છતાં ઓજાર વિના

૧. અહીં ‘એનમ્’ પદ અન્વાદેશમાં આવ્યું છે. જેનું પહેલાં વર્ણન થઈ ચૂક્યું છે, એને બીજીવાર કહેવું એને ‘અન્વાદેશ’ કહેવાય છે. પહેલાં સત્તરમા શ્લોકમાં એક વિષયને લઈને જેનું ‘અસ્ય’ પદથી વર્ણન થયું છે, તે તત્ત્વને હવે અહીં બીજો વિષય લઈને બીજી વાર કહી રહ્યા છે. આથી અહીં ‘એનમ્’ પદનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

તે કાર્ય નથી કરી શકતો, એવી જ રીતે આ શરીરી શરીર વિના પોતે કંઈ પણ નથી કરી શકતો. આથી તેરમા અધ્યાયમાં ભગવાને કહ્યું છે કે બધી જ જાતની ક્રિયાઓ પ્રકૃતિ દ્વારા જ થાય છે — એવો જે મનુષ્ય અનુભવ કરે છે, તે શરીરીના અકર્તાપણાનો અનુભવ કરે છે (અ. ૧૩/૨૯). તાત્પર્ય એ થયું કે શરીરીમાં કર્તાપણું નથી, પરંતુ આ શરીરની સાથે તાદાત્મ્ય કરીને અને સંબંધ જોડીને શરીરથી થવાવાળી ક્રિયાઓમાં પોતાને કર્તા માની લે છે. જો આ શરીરની સાથે પોતાનો સંબંધ ના જોડે, તો આ કોઈ પણ ક્રિયાનો કર્તા નથી.

‘યશ્ચૈનં મન્યતે હતમ્’ — જે એને મરેલો માને છે, તે પણ બરાબર નથી સમજતો. જેવી રીતે આ શરીરી મારવાવાળો નથી, એવી જ રીતે આ મરવાવાળો પણ નથી; કેમકે એમાં કદી કોઈ વિકૃતિ નથી આવતી. જેમાં વિકૃતિ આવે છે અને પરિવર્તન થાય છે અર્થાત્ જે ઉત્પત્તિ-વિનાશશીલ

હોય છે, તે જ મરી શકે છે.

‘ઉભૌ તૌ ન વિજાનીતૌ નાયં હન્તિ ન હન્યતે’ — તેઓ બન્નેય નથી જાણતા અર્થાત્ જે આ શરીરીને મારવાવાળો માને છે, તે પણ બરાબર નથી જાણતો અને જે આને મરવાવાળો માને છે, તે પણ બરાબર નથી જાણતો.

અહીં પ્રશ્ન થાય છે કે જે આ શરીરીને મારવાવાળો અને મરવાવાળો બન્ને માને છે, તે શું બરાબર જાણે છે? એનો જવાબ એ છે કે તે પણ બરાબર નથી જાણતો. કારણ કે આ શરીરી વાસ્તવમાં એવો નથી. એ નાશ કરનારો પણ નથી અને નષ્ટ થવાવાળો પણ નથી. એ નિર્વિકાર રૂપથી નિત્યનિરંતર જેમ છે તેમ રહેવાવાળો છે. આથી આ શરીરીને કારણે શોક ના કરવો જોઈએ.

અર્જુન સમક્ષ યુદ્ધનો પ્રસંગ હોવાથી જ અહીં શરીરીને મરવા-મારવાની ક્રિયાથી રહિત દર્શાવવામાં આવ્યો છે. વાસ્તવમાં એ સઘળી ક્રિયાઓથી રહિત છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : આ શરીરી ન તો કોઈને મારે છે અને ન કોઈનાથી મરાય છે — એનું તાત્પર્ય એ છે કે શરીરી કોઈ પણ ક્રિયાનો કર્તા પણ નથી અને કર્મ પણ નથી અને એમાં કોઈ વિકાર પણ આવતો નથી. જે મનુષ્યો શરીરની જેમ શરીરીને પણ મારવાવાળો તથા મરવાવાળો માને છે, તેઓ વાસ્તવમાં શરીર અને શરીરીના વિવેકને મહત્ત્વ આપતા નથી. તેમાં સ્થિત થતા નથી, ઊલટાનું અવિવેકને મહત્ત્વ આપે છે.

—■—

સંબંધ — આ શરીરી મરવાવાળો શા માટે નથી? એના ઉત્તરમાં કહે છે —

ન જાયતે મ્રિયતે વા કદાચિન્નાયં ભૂત્વા ભવિતા વા ન ભૂયઃ ।

અજો નિત્યઃ શાશ્વતોઽયં પુરાણો ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે ॥ ૨૦ ॥

અયમ્	= આ (આત્મા)	ભૂત્વા	= ઉત્પન્ન થઈને	રહેવાવાળો,
ન, જાયતે	= ન જન્મે છે	ભૂયઃ	= ફરીથી	શાશ્વતઃ = શાશ્વત (અને)
વા	= અને	ન, ભવિતા	= થવાવાળો નથી.	પુરાણઃ = અનાદિ છે.
કદાચિત્	= કોઈ પણ કાળમાં	અયમ્	= આ	શરીરે = શરીરના
ન મ્રિયતે	= ન મરણ પામે છે	અજઃ	= અજન્મા,	હન્યમાને = હણાવા છતાં (પણ આ)
વા	= તેમજ (આ)	નિત્યઃ	= નિત્ય નિરંતર	ન, હન્યતે = હણાતો નથી.

ટીકા — [શરીરમાં છ વિકારો હોય છે — ઉત્પન્ન થવું, અસ્તિત્વ દેખાવું, બદલાવું, વધવું, ઘટવું અને નષ્ટ થવું.^૧ આ શરીરી આ છયે વિકારોથી રહિત છે — આ જ વાત ભગવાન આ શ્લોકમાં બતાવી રહ્યા છે.^૨]

‘ન જાયતે મ્રિયતે વા કદાચિન્ન’ — જેવી રીતે શરીર ઉત્પન્ન થાય છે, એવી રીતે આ શરીરી કદી પણ, કોઈ પણ સમયે ઉત્પન્ન નથી થતો. એ તો સદાયનો છે. ભગવાને આ શરીરીને પોતાનો અંશ બતાવતાં એને ‘સનાતન’ કહ્યો છે —

૧. જાયતેઽસ્તિ વિપરિણમતે વર્ધતેઽપક્ષીયતે વિનશ્યતિ (નિરુક્ત ૧/૧/૨)

૨. આ શરીરી ઉત્પન્ન નથી થતો — ‘ન જાયતે’, ‘અજઃ’, ઉત્પન્ન થઈને વિકારી અસ્તિત્વવાળો નથી થતો — ‘અયં ભૂત્વા ભવિતા વા ન ભૂયઃ’, એ બદલાતો નથી — ‘શાશ્વતઃ’, એ વધતો નથી — ‘પુરાણઃ’ એ ક્ષીણ નથી થતો — ‘નિત્યઃ’, અને એ મરતો નથી — ‘ન મ્રિયતે’, ‘ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે.’

‘મમૈવાંશો જીવલોકે જીવભૂતઃ સનાતનઃ’ (અ. ૧૫/૭).

આ શરીરી કદી મરતો પણ નથી. મરણ તે પામે છે, જે જન્મે છે, અને ‘મ્રિયતે’નો પ્રયોગ પણ ત્યાં થાય છે, જ્યાં પિંડ-પ્રાણનો વિયોગ થાય છે. પિંડ-પ્રાણનો વિયોગ શરીરમાં થાય છે, પરંતુ શરીરીમાં સંયોગ-વિયોગ બન્નેય નથી થતા. તે જેમ છે તેમ જ રહે છે. એનું મરણ થતું જ નથી.

બધા વિકારોમાં જન્મવું અને મરવું – એ બે વિકારો જ મુખ્ય છે; આથી ભગવાને એમનો બે વાર નિષેધ કર્યો છે – જેને પહેલાં ‘ન જાયતે’ કહ્યો, તેને જ બીજી વાર ‘અજઃ’ કહ્યો છે; અને જેને પહેલાં ‘ન મ્રિયતે’ કહ્યો; તેને જ બીજી વાર ‘ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે’ કહ્યો છે.

‘અયં ભૂત્વા ભવિતા વા ન ભૂયઃ’ – આ અવિનાશી નિત્યતત્ત્વ પેદા થઈને ફરી હોવાવાળું નથી અર્થાત્ એ સ્વતઃસિદ્ધ નિર્વિકાર છે. જેવી રીતે, બાળક પેદા થાય છે, તો પેદા થયા પછી તે અસ્તિત્વમાં આવે છે. જ્યાં સુધી તે ગર્ભમાં નથી આવતું, ત્યાં સુધી ‘બાળક છે’ એમ તેનું અસ્તિત્વ (હોવાપણું) કોઈ પણ નથી કહેતું. તાત્પર્ય એ છે કે બાળકનું અસ્તિત્વ તેના પેદા થયા પછી જ થાય છે. કારણ કે એ વિકારી અસ્તિત્વના આદિ અને અંત હોય છે, પરંતુ આ નિત્યતત્ત્વનું અસ્તિત્વ સ્વતઃસિદ્ધ અને નિર્વિકાર છે; કેમકે આ અવિનાશી સત્તાનો આરંભ અને અંત નથી હોતો.

‘અજઃ’ – આ શરીરીનો કદી જન્મ નથી થતો. આથી તે ‘અજઃ’ અર્થાત્ જન્મરહિત કહેવાયો છે.

‘નિત્યઃ’ – આ શરીરી નિત્યનિરંતર રહેવાવાળો છે; આથી એનો કદી વિનાશ નથી થતો. વિનાશ તો અનિત્ય વસ્તુનો થાય છે, કે જે નિરંતર રહેવાવાળી નથી. જેવી રીતે, અરધી ઉમર વીત્યા પછી શરીર ઘટવા લાગે છે,

પરિશિષ્ટ ભાવ : આપણો (પોતાનો) અને શરીરનો સ્વભાવ તદ્દન અલગ-અલગ છે. આપણે શરીર સાથે ચોંટેલા નથી. શરીર સાથે એકરૂપ નથી. શરીર આપણી સાથે ચોંટેલું નથી. તે આપણી સાથે એકરૂપ નથી. તેથી શરીર ન રહેવા છતાં આપણું કંઈ પણ બગડતું નથી. અત્યાર સુધી આપણે અનેક શરીરો ધારણ કરીને છોડી ચૂક્યા છીએ, પણ તેથી આપણી સત્તામાં શું ફરક પડ્યો? આપણું શું નુકસાન થયું? આપણે તો જેવા હતા એવા જ રહ્યા. ‘ભૂતગ્રામઃ સ એવાયં ભૂત્વા ભૂત્વા પ્રલીયતે’ (ગીતા ૮-૧૯). એ જ પ્રમાણે આ શરીર છૂટી ગયા પછી પણ આપણે પોતે જેમના તેમ જ રહીશું.

જેમ હાથ, પગ, નાક વગેરે શરીરનાં અંગો છે એમ શરીર, શરીરીનું અંગ પણ નથી. તે સતત વહેનારું (અસ્થિર) અને વિકારી છે, તે ‘અંગ’ હોઈ શકે નહીં.^૧ જેમ – કફ, મૂત્ર વગેરે વહેનારા અને ગૂમડાં વગેરે વિકારી હોવાથી શરીરનાં અંગ નથી, એ જ રીતે શરીર વહેનારું (પરિવર્તનશીલ) અને વિકારી હોવાથી શરીરીનું અંગ નથી.

બળ ક્ષીણ થવા લાગે છે અને ઈન્દ્રિયોની શક્તિ ઓછી થવા લાગે છે. એ પ્રકારે શરીર, ઈન્દ્રિયો, અંતઃકરણ વગેરેનો તો વિનાશ થાય છે, પરંતુ શરીરીનો વિનાશ નથી થતો. આ નિત્યતત્ત્વમાં કદી ક્ષિયત્માત્ર પણ કમી નથી થતી.

‘શાશ્વતઃ’ – આ નિત્યતત્ત્વ નિરંતર એકરૂપ અને એકરસ રહેવાવાળું છે. એમાં અવસ્થાનું પરિવર્તન થતું નથી અર્થાત્ એ કદી બદલાતું નથી. એનામાં બદલાવાની યોગ્યતા છે જ નહિ.

‘પુરાણઃ’ – આ અવિનાશી તત્ત્વ પુરાણ અર્થાત્ અનાદિ છે. એ એટલું પ્રાચીન છે કે એ કદી પેદા થયું જ નથી. ઉત્પન્ન થવાવાળી વસ્તુઓમાં પણ જોવામાં આવે છે કે જે વસ્તુ પુરાણી થઈ જાય છે, તે ફરીથી વધતી નથી, ઊલટાની નષ્ટ થતી જાય છે; તો પછી આ તો અનુત્પન્ન તત્ત્વ છે, તેનામાં વૃદ્ધિ રૂપી વિકાર કેવી રીતે હોઈ શકે? તાત્પર્ય એ છે કે વૃદ્ધિ રૂપી વિકાર તો ઉત્પન્ન થવાવાળી વસ્તુઓમાં જ હોય છે. આ નિત્ય તત્ત્વમાં નહિ.

‘ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે’ – શરીરનો નાશ થવા છતાં પણ આ અવિનાશી શરીરીનો નાશ નથી થતો. અહીં ‘શરીરે’ પદ આપવાનું તાત્પર્ય એ છે કે આ શરીર નષ્ટ થનારું છે. આ નષ્ટ થવાવાળા શરીરમાં જ છ વિકારો થાય છે, શરીરીમાં નહિ.

આ પદોમાં ભગવાને શરીર અને શરીરીનું જેવું સ્પષ્ટ વર્ણન કર્યું છે, એવું સ્પષ્ટ વર્ણન ગીતામાં બીજી જગ્યાએ નથી આવ્યું.

અર્જુન યુદ્ધમાં કુટુંબીઓના મરવાની આશંકાથી વિશેષ શોક કરી રહ્યા હતા. એ શોકને દૂર કરવા માટે ભગવાન કહે છે કે શરીરના મરવા છતાં પણ આ શરીરીનું મરણ નથી થતું અર્થાત્ એનો અભાવ નથી થતો. એટલા માટે શોક કરવો અનુચિત છે.

સંબંધ — ઓગણીસમા શ્લોકમાં ભગવાને જણાવ્યું કે આ શરીરી મારતો ય નથી અને મરતો ય નથી. એ પૈકી મરવાનો નિષેધ તો વીસમા શ્લોકમાં કરી દીધો, હવે મારવાનો નિષેધ કરવા માટે આગળનો શ્લોક કહે છે.

વેદાવિનાશિનં નિત્યં ય એનમજમવ્યયમ્ ।

કથં સ પુરુષઃ પાર્થ કં ઘાતયતિ હન્તિ કમ્ ॥ ૨૧ ॥

પાર્થ	= હે પૃથાનંદન!	નિત્યમ્	= નિત્ય,	કથમ્	= કઈ રીતે
યઃ	= જે	અજમ્	= અજન્મા (તેમજ)	કમ્	= કોને
પુરુષઃ	= પુરુષ	અવ્યયમ્	= અવ્યય	હન્તિ	= હણે છે? (અને)
એનમ્	= આ આત્માને	વેદ	= જાણે છે,	કમ્	= (કઈ રીતે) કોને
અવિનાશિનમ્	= નાશરહિત,	સઃ	= તે (પુરુષ)	ઘાતયતિ	= હણાવે છે?

ટીકા — ‘વેદાવિનાશિનમ્... ઘાતયતિ હન્તિ કમ્’ — આ શરીરીનો કદી નાશ નથી થતો, એમાં કદી કોઈ પરિવર્તન નથી થતું, એનો કદી જન્મ નથી થતો અને એમાં કદી કોઈ પ્રકારની કોઈ ઊણપ નથી આવતી - એવો જે બરાબર અનુભવ કરી લે છે, તે પુરુષ કેવી રીતે કોને મારે અને કેવી રીતે કોને મરાવે? અર્થાત્ બીજાઓને મારવાની અને મરાવવાની એ પુરુષની પ્રવૃત્તિ નથી હોઈ શકતી. તે કોઈ ક્રિયાનો ન તો કર્તા બની શકે છે અને ન તો કરાવનાર બની શકે છે.

અહીં ભગવાને શરીરીને અવિનાશી, નિત્ય, અજ અને અવ્યય કહીને તેનામાં છયે વિકારોનો નિષેધ કર્યો છે; જેમકે — ‘અવિનાશી’ કહીને મૃત્યુ રૂપ વિકારનો, ‘નિત્ય’ કહીને અવસ્થાન્તર થવા અને વૃદ્ધિ પામવા રૂપ વિકારનો, ‘અજ’ કહીને જન્મ થવાના અને જન્મ બાદ થવાવાળા અસ્તિત્વના વિકારનો, તથા ‘અવ્યય’ કહીને ક્ષય રૂપી વિકારનો નિષેધ

કરવામાં આવ્યો છે. શરીરીમાં કોઈ પણ ક્રિયાથી ક્રિયિત્માત્ર પણ કોઈ વિકાર નથી થતો.

જો ભગવાને ‘ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે’ અને ‘કં ઘાતયતિ હન્તિ કમ્’ આ પદોમાં શરીરીને કર્તા અને કર્મ બનાવવાનો જ નિષેધ કરવો હતો, તો પછી અહીં કરવા નહિ કરવાની વાત નહિ કહીને મરવામારવાની વાત શા માટે કહી? એનો ઉત્તર એ છે કે યુદ્ધનો પ્રસંગ હોવાથી અહીં એ કહેવું જરૂરી છે કે શરીરી યુદ્ધમાં મારવાવાળો નથી બનતો; કેમ કે તેનામાં કર્તાપણું નથી. જ્યારે શરીરી મારવાવાળો અર્થાત્ કર્તા નથી બની શકતો, ત્યારે એ મરવાવાળો અર્થાત્ ક્રિયાનો વિષય (કર્મ) પણ કેવી રીતે બની શકે છે? તાત્પર્ય એ છે કે આ શરીરી કોઈ પણ ક્રિયાનો કર્તા અને કર્મ નથી બનતો. આથી મરવા-મારવામાં શોક નહિ કરવો જોઈએ, ઊલટું શાસ્ત્રની આજ્ઞા અનુસાર પ્રાપ્ત કર્તવ્યકર્મનું પાલન કરવું જોઈએ.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ઉત્પન્ન થનાર વસ્તુ તો આપમેળે જ નાશ પામે છે, તેનો નાશ કરવો પડતો નથી. પરંતુ જે વસ્તુ ઉત્પન્ન થતી નથી, તે ક્યારેય નાશ પામતી જ નથી. આપણે ચોર્યાસી લાખ શરીર ધારણ કર્યા પરંતુ કોઈ પણ શરીર આપણી સાથે ન રહ્યું અને આપણે કોઈ પણ શરીરની સાથે ન રહ્યા; પરંતુ આપણે જેમના તેમ અલગ રહ્યા. આ જાણવાની શક્તિ બીજાં શરીરોમાં ન હતી. પરંતુ આ મનુષ્ય-શરીરમાં જ છે. જો આપણે એને નથી જાણતા તો ભગવાનના આપેલા વિવેકનો નિરાદર કરીએ છીએ.

સંબંધ — અગાઉના શ્લોકોમાં દેહીની નિર્વિકારતાનું જે વર્ણન થયું છે, તેનું આગળના શ્લોકોમાં દૃષ્ટાંત રૂપે વર્ણન છે.

વાસાંસિ જીર્ણાનિ યથા વિહાય નવાનિ ગૃહ્ણાતિ નરોઽપરાણિ ।

તથા શરીરાણિ વિહાય જીર્ણાન્યન્યાનિ સંયાતિ નવાનિ દેહી ॥ ૨૨ ॥

નરઃ	= માણસ	નવાનિ	= નવાં (વસ્ત્રો)	વિહાય	= ત્યજીને
યથા	= જેમ	ગૃહ્ણાતિ	= ગ્રહણ કરે છે,	અન્યાનિ	= બીજાં
જીર્ણાનિ	= જૂનાં	તથા	= તે જ પ્રમાણે	નવાનિ	= નવાં
વાસાંસિ	= વસ્ત્રો	દેહી	= જીવાત્મા		(શરીરોમાં)
વિહાય	= ત્યજીને	જીર્ણાનિ	= જૂનાં	સંયાતિ	= ચાલ્યો જાય છે.
અપરાણિ	= બીજાં	શરીરાણિ	= શરીરો		

ટીકા — ‘વાસાંસિ જીર્ણાનિ... સંયાતિ નવાનિ દેહી’

— આ જ અધ્યાયના તેરમા શ્લોકમાં સૂત્ર રૂપે કહેવામાં આવ્યું હતું કે દેહાન્તરની પ્રાપ્તિની બાબતમાં ધીર પુરુષો શોક કરતા નથી. હવે એ જ બાબતને ઉદાહરણ આપીને સ્પષ્ટરૂપે કહી રહ્યા છે કે જેવી રીતે જૂનાં કપડાંના પરિવર્તનને લીધે મનુષ્યને શોક નથી થતો, એવી જ રીતે શરીરોના પરિવર્તનને લીધે પણ શોક ના થવો જોઈએ.

વસ્ત્રો મનુષ્યો જ બદલે છે, પશુ-પક્ષી નહિ; તેથી અહીં કપડાં બદલવાના ઉદાહરણમાં ‘નરઃ’ પદ આપ્યું છે. આ ‘નરઃ’ પદ મનુષ્યયોનિનું વાચક છે અને એમાં સ્ત્રી-પુરુષ, છોકરા-છોકરીઓ, યુવાન-વૃદ્ધ વગેરે બધાં જ આવી જાય છે.

જેવી રીતે મનુષ્ય જૂનાં વસ્ત્રો ત્યજીને બીજાં નવાં વસ્ત્રોને ધારણ કરે છે, તેવી જ રીતે આ દેહી જૂનાં શરીરોને ત્યજીને બીજાં નવાં શરીરોને ધારણ કરે છે. જૂના શરીરને છોડવું એને ‘મરવું’ કહી દે છે, અને નવા શરીરને ધારણ કરવું એને ‘જન્મવું’ કહી દે છે. જ્યાં સુધી પ્રકૃતિની સાથે સંબંધ રહે છે, ત્યાં સુધી આ દેહી જૂનાં શરીરોને છોડીને કર્મો અનુસાર અથવા અંતકાળના ચિંતન અનુસાર નવાં-નવાં શરીરોને પ્રાપ્ત થતો રહે છે.

અહીં ‘શરીરાણિ’ પદમાં બહુવચન આપવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જ્યાં સુધી શરીરોને પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન થતું નથી, ત્યાં સુધી આ શરીરો અનંતકાળ સુધી શરીર ધારણ કરતો જ રહે છે. આજ સુધી તેણે કેટલાં શરીરો ધારણ કર્યાં છે, તેની ગણતરી પણ સંભવ નથી. આ વાતને લક્ષ્યમાં રાખીને ‘શરીરાણિ’ પદમાં બહુવચનનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે તથા સઘળા જીવોનું ધ્યાન ખેંચવા માટે અહીં ‘દેહી’ પદ આવ્યું છે.

અહીં શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં તો જૂનાં વસ્ત્રોની વાત કહી છે અને ઉત્તરાર્ધમાં જૂનાં શરીરોની. જૂનાં વસ્ત્રોનું દૃષ્ટાંત શરીરોને કેવી રીતે લાગુ પડશે? કારણ કે શરીર તો બાળકો અને જવાનોનાં પણ મરી જાય છે. કેવળ વૃદ્ધોનાં જીર્ણ શરીરો મરી જતાં હોય, એવી વાત તો નથી! એનો ઉત્તર એ છે કે શરીર તો આયુષ્ય પૂરું થાય ત્યારે જ મરી જાય છે, અને આયુષ્યનું પૂરું થવું એ જ શરીરનું જીર્ણ થવું છે.^૧ શરીર ચાહે બાળકનું હોય, ચાહે જવાનનું હોય કે ચાહે વૃદ્ધનું હોય, આયુષ્ય પૂરું થતાં એ બધાં જીર્ણ જ કહેવાશે.

આ શ્લોકમાં ભગવાને ‘યથા’ અને ‘તથા’ પદ આપીને

કહ્યું છે કે જેવી રીતે મનુષ્ય જૂનાં વસ્ત્રોને ત્યજીને નવાં વસ્ત્રો ધારણ કરી લે છે, એવી જ રીતે આ દેહી જૂનાં શરીરોને ત્યજીને નવાં શરીરોમાં ચાલ્યો જાય છે. અહીં એક શંકા થાય છે. જેવી રીતે કુમાર, યુવા અને વૃદ્ધ અવસ્થાઓ આપોઆપ થાય છે તેવી જ રીતે દેહાન્તરની પ્રાપ્તિ આપોઆપ થાય છે (અ. ૨/૧૩) — અહીં તો ‘યથા’ (જેવી રીતે) અને ‘તથા’ (તેવી રીતે) બંધ બેસી જાય છે; પરંતુ (આ શ્લોકમાં) જૂનાં વસ્ત્રોને ત્યજવામાં અને નવાં વસ્ત્રોને ધારણ કરવામાં તો મનુષ્યની સ્વતંત્રતા છે, પરંતુ જૂનાં શરીરોને ત્યજવામાં અને નવાં શરીરોને ધારણ કરવામાં દેહીની સ્વતંત્રતા નથી. આ કારણથી અહીં ‘યથા’ અને ‘તથા’ પદો કેવી રીતે બંધ બેસશે? એનું સમાધાન એ છે કે અહીં ભગવાનનો આશય સ્વતંત્રતા — પરતંત્રતાની વાત કરવાનો નથી, પરંતુ શરીરોના વિયોગથી થવાવાળા શોકને દૂર કરવાનો છે. જેવી રીતે જૂનાં વસ્ત્રો ત્યજીને નવાં વસ્ત્રો ધારણ કરવા છતાં પણ ધારણ કરવાવાળો (મનુષ્ય) તેવો જ રહે છે, તેવી જ રીતે જૂનાં શરીરોને ત્યજીને નવાં શરીરોમાં ચાલ્યો જવા છતાં પણ દેહી જેમ છે તેમ નિર્લિપ્ત રૂપે રહે છે; આથી શોક કરવાની કોઈ વાત છે જ નહિ. આ દૃષ્ટિએ આ દૃષ્ટાંત બરાબર જ છે.

બીજી શંકા આ થાય છે કે જૂનાં વસ્ત્રો ત્યજવામાં અને નવાં વસ્ત્રો ધારણ કરવામાં તો સુખ થાય છે, પરંતુ જૂનાં શરીરો ત્યજવામાં અને નવાં શરીરો ધારણ કરવામાં દુઃખ થાય છે. આથી અહીં ‘યથા’ અને ‘તથા’ કેવી રીતે બંધ બેસશે? આનું સમાધાન આ છે કે શરીરોના મરવાનું જે દુઃખ થાય છે, તે મરવાથી નથી થતું. બલ્કે જીવવાની ઈચ્છાથી થાય છે. ‘હું જીવતો રહું’ — એવી જીવવાની ઈચ્છા અંતરમાં રહે છે અને મરવું પડે છે, ત્યારે દુઃખ થાય છે. તાત્પર્ય આ થયું કે જ્યારે મનુષ્ય શરીરની એકાત્મતા કરી લે છે, ત્યારે એ શરીરના મરવાને પોતાને મરવું માની લે છે અને દુઃખી થાય છે. પરંતુ જે શરીર સાથે પોતાની એકાત્મતા નથી માનતો, તેને મરવાનું દુઃખ નથી થતું, બલ્કે આનંદ થાય છે! જેવી રીતે મનુષ્ય વસ્ત્રો સાથે પોતાની એકાત્મતા નથી માનતો, તો વસ્ત્રોને બદલવામાં એને દુઃખ નથી થતું. કારણ કે ત્યાં એનો આ વિવેક સ્પષ્ટપણે જાગ્રત રહે છે કે વસ્ત્રો ભિન્ન છે અને હું ભિન્ન છું. પરંતુ એ જ વસ્ત્રો જો નાના બાળકનાં બદલવામાં આવે, તો તે જૂનાં વસ્ત્રો ઉતારતી વખતે અને નવાં ધારણ કરતી વખતે પણ રડે છે. તેનું આ દુઃખ કેવળ

૧. વિવેકવિચારપૂર્વક જોવામાં આવે તો આયુષ્ય પ્રત્યેક ક્ષણે સમાપ્ત થઈ રહ્યું છે અર્થાત્ શરીર પ્રત્યેક ક્ષણે જીર્ણ થઈ રહ્યું છે, પ્રત્યેક ક્ષણે મરી રહ્યું છે. એ એક ક્ષણ પણ સ્થિર નથી. જેવી રીતે યુવાન બનવાથી બાળપણ મરી જાય છે, તો વાસ્તવમાં આ બાળપણ નિરંતર મરતું જ રહે છે. પરંતુ એ તરફ દૃષ્ટિ નહિ હોવાથી પ્રત્યેક ક્ષણે થવાવાળા મૃત્યુની તરફ ધ્યાન નથી જતું. આ જ વાસ્તવમાં બેહોશી છે.

મૂર્ખતાથી અને અણસમજથી થાય છે. આ મૂર્ખતાનો નાશ કરવા માટે જ ભગવાને અહીં ‘યથા’ અને ‘તથા’ પદ આપીને વસ્ત્રોનું દૃષ્ટાંત આપ્યું છે.

અહીં ભગવાને વસ્ત્રો ધારણ કરવામાં તો ‘ગૃહ્ણાતિ’ (ધારણ કરે છે) ક્રિયા દર્શાવી, પરંતુ શરીરોને ધારણ કરવામાં ‘સંયાતિ’ – (જાય છે) ક્રિયા દર્શાવી છે, એવો ક્રિયાભેદ ભગવાને શા માટે કર્યો? લૌકિક દૃષ્ટિએ અણસમજને કારણે એવું દેખાય છે કે મનુષ્ય પોતાની જગાએ રહીને જ વસ્ત્રોને ધારણ કરે છે અને દેહાન્તરની પ્રાપ્તિમાં દેહીને તે તે શરીરોમાં જવું પડે છે. આ લૌકિક દૃષ્ટિને લીધે જ ભગવાને ક્રિયાભેદ કર્યો છે.

વિશેષ વાત

ગીતામાં ‘યેન સર્વમિદં તતમ્’ (અ. ૨/૧૭), ‘નિત્યઃ સર્વગતઃ સ્થાણુઃ’ (અ. ૨/૨૪) વગેરે પદોથી દેહીને સર્વત્ર વ્યાપેલો, નિત્ય, સર્વગત અને સ્થિર સ્વભાવવાળો બતાવ્યો તથા ‘સંયાતિ નવાનિ દેહી’ (અ. ૨/૨૨), ‘શરીરં યદવાપ્નોતિ’ (અ. ૧૫/૮) વગેરે પદોથી દેહીની બીજાં શરીરોમાં જવાની વાત કહેવામાં આવી છે. આથી જે સર્વગત છે અને સર્વત્ર વ્યાપેલો છે, એનું જવાનું-આવવાનું કેવી રીતે? કારણ કે જે, જે સ્થળમાં ના હોય, તે સ્થળમાં ચાલ્યો જાય, તો એને ‘જવું’ કહે છે, અને જે બીજા સ્થળમાં હોય, તે આ સ્થળમાં આવી જાય, તો એને ‘આવવું’ કહે છે. પરંતુ દેહીની બાબતમાં તો આ બન્ને વાતો બંધ નથી બેસતી! એનું સમાધાન આ છે કે જેવી રીતે કોઈની બાલ્યાવસ્થામાંથી યુવાવસ્થા થઈ જાય છે, ત્યારે તે કહે છે કે ‘હું યુવાન બની

ગયો છું’ પરંતુ વાસ્તવમાં તે પોતે યુવાન નથી થયો, ઊલટાનું એનું શરીર યુવાન થયું છે. આ કારણથી બાલ્યાવસ્થામાં તે જે હતો, યુવાવસ્થામાં પણ તે, તે જ છે. પરંતુ શરીર સાથે તાદાત્મ્ય માનવાને કારણે તે શરીરના પરિવર્તનને પોતાનામાં આરોપિત કરી લે છે. આમેય આવવું - જવું વાસ્તવમાં શરીરનો ધર્મ છે, પણ શરીરની સાથે તાદાત્મ્ય થવાથી તે પોતાનામાં આવવું જવું માની લે છે. આથી વાસ્તવમાં દેહીનું ક્યાંય પણ આવવું જવું નથી હોતું, કેવળ શરીરોના તાદાત્મ્યને કારણે એનું આવવું - જવું પ્રતીત થાય છે.

હવે આ પ્રશ્ન થાય છે કે અનાદિકાળથી જે જન્મ-મરણ ચાલતું આવી રહ્યું છે, તેમાં કારણ શું છે? કર્મોની દૃષ્ટિએ તો શુભાશુભ કર્મોનું ફળ ભોગવવા માટે જન્મ-મરણ થાય છે, જ્ઞાનની દૃષ્ટિએ અજ્ઞાનને કારણે જન્મ-મરણ થાય છે અને ભક્તિની દૃષ્ટિએ ભગવાનની વિમુખ્તાને કારણે જન્મ-મરણ થાય છે. આ ત્રણેમાં પણ મુખ્ય કારણ એ છે કે ભગવાને જીવોને જે સ્વતંત્રતા આપી છે, તેનો દુરુપયોગ કરવાથી જ જન્મ-મરણ થઈ રહ્યું છે. હવે આ જન્મ-મરણ દૂર થાય કેવી રીતે? મળેલી સ્વતંત્રતાનો સદુપયોગ કરવાથી જન્મ-મરણ દૂર થશે. તાત્પર્ય એ છે કે પોતાના સ્વાર્થ માટે કર્મ કરવાથી જન્મ-મરણ થયાં છે; આથી પોતાના સ્વાર્થનો ત્યાગ કરીને બીજાઓના હિતને માટે કર્મ કરવાથી જન્મ-મરણનો અંત આવશે. પોતાની જાણકારીનો અનાદર કરવાથી^૧ જન્મ-મરણ થયાં છે; આથી પોતાની જાણકારીનો આદર કરવાથી જન્મ-મરણનો અંત આવશે. ભગવાનથી વિમુખ થવાને કારણે જન્મ-મરણ થયાં છે; આથી ભગવાનની સન્મુખ થવાથી જન્મ-મરણ ટળી જશે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : મનુષ્ય નવી-નવી વસ્તુઓ ઇચ્છે છે તો ભગવાન પણ તેને નવી-નવી વસ્તુ (શરીર વગેરે સામગ્રી) આપતા રહે છે. શરીર વૃદ્ધ થઈ જાય છે તો ભગવાન એને નવું શરીર આપે છે, તેથી નવી-નવી ઇચ્છાઓ જ જન્મ-મરણમાં કારણ છે. નવી-નવી ઇચ્છા કરનારાઓને અંતકાળ સુધી નવી-નવી વસ્તુઓ મળતી જ રહેશે. મનુષ્યમાં એક ઇચ્છાશક્તિ છે, એક પ્રાણશક્તિ છે. ઇચ્છાશક્તિ હોય ત્યાં સુધીમાં પ્રાણશક્તિ નષ્ટ થઈ જાય છે, ત્યારે નવો જન્મ થાય છે. જો ઇચ્છાશક્તિ ન રહે તો પ્રાણશક્તિ નષ્ટ થવા છતાં પણ પુનર્જન્મ થતો નથી.

કોઈ પણ દૃષ્ટાંત માત્ર એક અંશમાં લાગુ પડે છે. અહીં જૂનાં કપડાં ઉતારીને નવાં કપડાં બદલવાનું દૃષ્ટાંત માત્ર એ અંશમાં છે કે જેમ મનુષ્ય અનેક કપડાં બદલે તો પણ તે એનો એ જ રહે છે, એવી જ રીતે પોતે અનેક યોનિઓમાં અનેક શરીરો ધારણ કરવા છતાં એનો એ જ રહે છે. જેમ જૂનાં કપડાં છોડી દેવાથી આપણે મરી જતા નથી અને નવાં કપડાં ધારણ કરવાથી આપણે ઉત્પન્ન નથી થતા, એવી જ રીતે જૂનાં શરીરને છોડવાથી આપણે મરી જતા નથી અને નવું

૧. પોતાની જાણકારીનો અનાદર કરવાનું તાત્પર્ય એ છે કે આપણે જેટલું જાણીએ છીએ, તેના પ્રમાણે કાર્ય ન કરવું. જેમ કે, સત્ય બોલવું એ સારું છે, જૂઠું બોલવું એ સારું નથી - એવું જાણવા છતાં પણ સ્વાર્થ માટે જૂઠું બોલીએ છીએ. દે છે. કોઈ આપણને સુખ આપે તો સારું લાગે છે અને દુઃખ આપે તો ખરાબ લાગે છે - એ જાણવા છતાં પણ પોતાના સુખને માટે બીજાઓને દુઃખ આપે છે. એવી જ રીતે આપણે જાણીએ છીએ કે શરીર વગેરે બધું જવાવાળું છે, રહેવાવાળું નથી, છતાં પણ તેઓમાં મોહ-મમતા કરીએ છીએ. આ જ પોતાની જાણકારીનો અનાદર છે.

શરીર ધારણ કરવાથી આપણે ઉત્પન્ન થતા નથી. તાત્પર્ય એ છે કે શરીર મરે છે, આપણે નથી મરતા. જો આપણે મરી જઈએ તો પછી પુણ્ય-પાપનું ફળ કોણ ભોગવશે? બીજી યોનિઓમાં કોણ જશે? બંધન અને મુક્તિ કોની થશે?

—■—

સંબંધ — પહેલાં દૃષ્ટાંત રૂપે શરીરીની નિર્વિકારતાનું વર્ણન કરીને હવે આગળના ત્રણ શ્લોકોમાં એનું પ્રકારાંતરથી વર્ણન કરે છે.

નૈનં છિન્દન્તિ શસ્ત્રાણિ નૈનં દહતિ પાવકઃ ।

ન ચૈનં ક્લેદયન્ત્યાપો ન શોષયતિ મારુતઃ ॥ ૨૩ ॥

એનમ્	= આ આત્માને	પાવકઃ	= અગ્નિ	ન, ક્લેદયન્તિ	= ભીંજવી શક્તું નથી
શસ્ત્રાણિ	= શસ્ત્રો	ન, દહતિ	= બાળી શક્તો નથી,	ચ	= અને
ન, છિન્દન્તિ	= છેદી શક્તાં નથી,	એનમ્	= આને	મારુતઃ	= પવન (આને)
એનમ્	= આને	આપઃ	= પાણી	ન, શોષયતિ	= સૂકવી શક્તો નથી.

ટીકા — ‘નૈનં છિન્દન્તિ શસ્ત્રાણિ’ — આ શરીરીને શસ્ત્રો નથી છેદી શક્તાં; કારણ કે આ પ્રાકૃત શસ્ત્રો ત્યાં સુધી પહોંચી જ નથી શક્તાં.

જેટલાં પણ શસ્ત્રો છે, તે બધાં પૃથ્વીતત્ત્વથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ પૃથ્વીતત્ત્વ આ શરીરીમાં કોઈ પ્રકારનો કોઈ વિકાર પેદા નથી કરી શક્તું. એટલું જ નહિ, પૃથ્વીતત્ત્વ આ શરીરી સુધી પહોંચી જ નથી શક્તું, પછી વિકૃતિ કરવાની વાત તો દૂર જ રહી!

‘નૈનં દહતિ પાવકઃ’ અગ્નિ આ શરીરીને બાળી નથી શક્તો; કેમ કે અગ્નિ ત્યાં સુધી પહોંચી જ નથી શક્તો. જ્યારે ત્યાં સુધી પહોંચી જ નથી શક્તો, ત્યારે એના દ્વારા બાળવાનું કેવી રીતે સંભવી શકે? તાત્પર્ય એ છે કે અગ્નિતત્ત્વ આ શરીરીમાં કદી કોઈ જાતનો વિકાર ઉત્પન્ન કરી જ નથી શક્તું.

‘ન ચૈનં ક્લેદયન્ત્યાપઃ’ — જળ એને ભીંજવી નથી શક્તું; કેમકે જળ ત્યાં સુધી પહોંચી જ નથી શક્તું. તાત્પર્ય એ છે કે જળતત્ત્વ આ શરીરીમાં કોઈ જાતનો વિકાર પેદા નથી કરી શક્તું.

‘ન શોષયતિ મારુતઃ’ — વાયુ એને સૂકવી નથી શક્તો અર્થાત્ વાયુમાં આ શરીરને સૂકવવાનું સામર્થ્ય નથી; કેમકે વાયુ ત્યાં સુધી પહોંચતો જ નથી. તાત્પર્ય એ છે કે વાયુતત્ત્વ આ શરીરીમાં કોઈ જાતની વિકૃતિ પેદા નથી કરી શક્તું.

પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ — આ પાંચ મહાભૂતો કહેવાય છે. ભગવાને આમાંથી ચાર જ મહાભૂતોની વાત કહી છે કે આ પૃથ્વી, જળ, તેજ અને વાયુ આ શરીરીમાં કોઈ જાતની વિકૃતિ નથી કરી શક્તાં; પરંતુ પાંચમા મહાભૂત આકાશની કોઈ ચર્ચા જ નથી કરી. એનું કારણ એ છે કે આકાશમાં કોઈ પણ ક્રિયા કરવાની શક્તિ નથી. ક્રિયા

(વિકૃતિ) કરવાની શક્તિ તો આ ચાર મહાભૂતોમાં જ છે. આકાશ તો એ બધાંને માત્ર અવકાશ આપે છે.

પૃથ્વી, જળ, તેજ અને વાયુ — આ ચારેય તત્ત્વો આકાશમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ તેઓ પોતાના કારણભૂત આકાશમાં પણ કોઈ જાતનો વિકાર પેદા નથી કરી શક્તાં અર્થાત્ પૃથ્વી આકાશનું છેદન નથી કરી શક્તી, જળ ભીનું નથી કરી શક્તું, અગ્નિ બાળી નથી શક્તો અને વાયુ સૂકવી નથી શક્તો. જ્યારે આ ચારેય તત્ત્વો પોતાના કારણભૂત આકાશને, આકાશના કારણભૂત મહત્ત્વને અને મહત્ત્વના કારણભૂત પ્રકૃતિને પણ કોઈ ક્ષતિ નથી પહોંચાડી શક્તાં, ત્યારે પ્રકૃતિથી સર્વથા પર એવા શરીરી સુધી તેઓ પહોંચી જ કેવી રીતે શકે? આ ગુણધર્મોવાળા પદાર્થોની એ નિર્ગુણતત્ત્વમાં પહોંચ જ કેવી રીતે હોઈ શકે? ના જ હોઈ શકે (ગીતા અ. ૧૩/૩૧).

શરીરી નિત્યતત્ત્વ છે. પૃથ્વી વગેરે ચારેય તત્ત્વોને એનાથી સત્તાસ્ફૂર્તિ મળે છે. આથી જેનાથી આ તત્ત્વોને સત્તાસ્ફૂર્તિ મળે છે, તેને તેઓ કેવી રીતે વિકૃત કરી શકે? આ શરીરી સર્વવ્યાપક છે અને પૃથ્વી વગેરે ચારેય તત્ત્વો વ્યાપ્ય છે અર્થાત્ શરીરીની અંતર્ગત છે. આથી વ્યાપ્ય વસ્તુ વ્યાપકને કેવી રીતે નુકસાન પહોંચાડી શકે? એને નુકસાન પહોંચાડવું સંભવિત જ નથી.

અહીં યુદ્ધનો પ્રસંગ છે. ‘આ બધા સંબંધીઓ મરી જશે’ — આ બાબતને લીધે અર્જુન શોક કરી રહ્યા છે. આથી ભગવાન કહે છે કે આ બધા કેવી રીતે મરી જશે? કેમકે ત્યાં સુધી અસ્ત્રશસ્ત્રોની ક્રિયા પહોંચતી જ નથી અર્થાત્ શસ્ત્ર દ્વારા શરીર કપાઈ જવા છતાં પણ શરીરી નથી કપાતો, અગ્ન્યાસ્ત્ર દ્વારા શરીર બળી જવા છતાં પણ શરીરી નથી બળતો,

વરુણાસ્ત્ર દ્વારા શરીર ભીંજાઈ જવા છતાં પણ શરીરી નથી ભીંજાતો અને વાયવ્યાસ્ત્ર દ્વારા શરીર સુકાઈ જવા છતાં પણ શરીરી નથી સુકાતો તાત્પર્ય એ છે કે અસ્ત્ર-શસ્ત્રો દ્વારા શરીર

મરી જવા છતાં પણ શરીરી નથી મરતો, બલ્કે, જેમ છે તેમ નિર્વિકાર રહે છે. આથી એને લીધે શોક કરવો એ તારી બિલકુલ અણસમજ જ છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : આપણે કહીએ છીએ કે ‘શરીર છે’ તો પરિવર્તન શરીરમાં થાય છે. ‘છે’ (શરીરી)માં નથી થતું. જેમ, ‘લાકડું છે’ તો વિકૃતિ લાકડામાં થાય છે, ‘છે’માં થતી નથી. લાકડું કપાય છે, ‘છે’ નથી કપાતો. લાકડું બળે છે, ‘છે’ નથી બળતો, લાકડું ભીનું છે, ‘છે’ ભીનો નથી થતો. લાકડું સુકાય છે, ‘છે’ નથી સુકાતો. લાકડું ક્યારેય એકરૂપ રહેતું નથી અને ‘છે’ ક્યારેય અનેકરૂપ થતો જ નથી.

અચ્છેદોડયમદાહ્યોડયમકલેદોડશોષ્ય એવ ચ ।

નિત્યઃ સર્વગતઃ સ્થાણુરચલોડયં સનાતનઃ ॥ ૨૪॥

અયમ્	= આ (આત્મા)	શકાતો નથી અને	નિત્યઃ	= નિત્ય,	
અચ્છેદઃ	= છેદી શકાતો નથી,	ચ, એવ	= તથા તેને	સર્વગતઃ	= બધાંમાં પરિપૂર્ણ,
અયમ્	= આ	અશોષ્યઃ	= સૂકવી પણ શકાતો	અચલઃ	= અચળ,
અદાહ્યઃ	= બાળી શકાતો નથી,		નથી (કેમકે)	સ્થાણુઃ	= સ્થિર સ્વભાવવાળો
અકલેદઃ	= આને ભીંજવી	અયમ્	= આ	સનાતનઃ	= સનાતન છે.

ટીકા — [શસ્ત્રો વગેરે આ શરીરીમાં વિકાર કેમ નથી કરતાં - આ વાત આ શ્લોકમાં કહે છે.]

‘અચ્છેદોડયમ્’ — શસ્ત્રો આ શરીરીનું છેદન નથી કરી શકતાં. એનો મતલબ એ નથી કે શસ્ત્રોનો અભાવ છે અથવા શસ્ત્રો ચલાવવાવાળા અયોગ્ય છે, પરંતુ છેદનરૂપી ક્રિયા શરીરીમાં પ્રવિષ્ટ જ નથી થઈ શકતી, આ છેદન થવા યોગ્ય છે જ નહીં.

શસ્ત્ર સિવાય મંત્ર, શાપ વગેરેથી પણ આ શરીરીનું છેદન નથી થઈ શકતું. જેવી રીતે, યાજ્ઞવલ્ક્યના પ્રશ્નનો ઉત્તર નહિ આપી શકવાને કારણે તેમના શાપથી શાકલ્યનું માથું કપાઈને પડી ગયું (બૃહદારણ્યક.) આ રીતે શરીર તો મંત્રોથી અને વાણીથી કપાઈ શકે છે, પરંતુ દેહી સર્વથા અચ્છેદ છે.

‘અદાહ્યોડયમ્’ — આ શરીરી અદાહ્ય છે; કારણ કે તે બળવા યોગ્ય જ નથી. અગ્નિ સિવાય મંત્ર, શાપ વગેરેથી પણ આ દેહી બળી નથી શકતો. જેમ, દમયંતીના શાપથી વ્યાધ, અગ્નિ વિના બળીને ભસ્મ થઈ ગયો હતો. આ રીતે અગ્નિ, શાપ વગેરેથી તે જ બળી શકે છે, જે બળવા યોગ્ય હોય છે. આ દેહીમાં તો દહનક્રિયાનો પ્રવેશ જ નથી થઈ શકતો.

‘અકલેદઃ’ — આ દેહી ભીંજવાયોગ્ય નથી અર્થાત્ તેનામાં ભીંજવાની પાત્રતા જ નથી. જળથી તેમ જ મંત્ર, શાપ, ઔષધિ વગેરેથી આ ભીનો નથી થઈ શકતો. જેવી રીતે, સાંભળવામાં આવે છે કે ‘માલકોશ’ રાગ ગવાવાથી પથ્થર

પણ પીગળી જાય છે; ચંદ્રમાને જોઈને ચંદ્રકાંતમણિ ભીંજાઈ જાય છે. પરંતુ આ દેહી રાગરાગિણી વગેરેથી ભીંજાવાવાળી વસ્તુ નથી.

‘અશોષ્યઃ’ — આ દેહી અશોષ્ય છે. વાયુથી એનું શોષણ થઈ જાય, એ એવી વસ્તુ નથી; કેમકે તેનામાં શોષણક્રિયાનો પ્રવેશ જ નથી થતો. વાયુથી તથા મંત્ર, શાપ, ઔષધિ વગેરેથી આ દેહી સુકાઈ નથી શકતો. જેવી રીતે અગસ્ત્ય ઋષિ સમુદ્રનું શોષણ કરી ગયા, એવી રીતે આ દેહીનું કોઈ પોતાની શક્તિથી શોષણ નથી કરી શકતું.

‘એવ ચ’ — નાશની સંભાવનાને લીધે અર્જુન શોક કરી રહ્યા હતા. એટલા માટે શરીરીને અચ્છેદ, અદાહ્ય, અકલેદ અને અશોષ્ય કહીને ભગવાન ‘એવ ચ’ પદોથી વિશેષ ભાર દઈને કહે છે કે આ શરીરી તો એવો જ છે. તેનામાં કોઈ પણ ક્રિયાનો પ્રવેશ નથી થતો. આથી આ શરીરી શોક કરવા યોગ્ય છે જ નહિ.

‘નિત્યઃ’ — આ દેહી નિત્યનિરંતર રહેવાવાળો છે. આ કોઈ કાળમાં ન હતો અને કોઈ કાળમાં નહિ રહે — એવી વાત નથી; પરંતુ આ સર્વ કાળમાં નિત્ય-નિરંતર જેમ છે તેમ જ રહેવાવાળો છે.

‘સર્વગતઃ’ — આ દેહી સર્વ કાળમાં જેમ છે તેમ જ રહે છે, તો એ કોઈ સ્થળમાં રહેતો હશે? એના ઉત્તરમાં કહે છે કે આ દેહી સઘળી વ્યક્તિ, વસ્તુ, શરીર વગેરેમાં એકરૂપથી બિરાજમાન છે.

‘અચલ:’ – આ સર્વગત છે, તો એ ક્યાંક આવતો જતો પણ હશે? એ વિષે કહે છે કે આ દેહી સ્થિર સ્વભાવવાળો છે અર્થાત્ તેનામાં કદીક અહીંયાં અને કદીક ત્યાં – આ રીતની આવવા-જવાની ક્રિયા નથી.

‘સ્થાણુ:’ – આ સ્થિર સ્વભાવવાળો છે, ક્યાંય આવતો-જતો નથી – આ વાત બરાબર છે, પરંતુ તેનામાં કંપન તો થતું હશે? જેવી રીતે વૃક્ષ એક જગાએ જ રહે છે, ક્યાંય આવતું-જતું નથી, પરંતુ તે એક જગાએ રહેલું હોવા છતાં પણ હાલે છે, એવી જ રીતે આ દેહીમાં પણ હાલવાની ક્રિયા થતી હશે? એના ઉત્તરમાં કહે છે કે આ દેહી સ્થાણુ છે અર્થાત્ તેનામાં હાલવાની ક્રિયા નથી.

‘સનાતન:’ – આ દેહી અચળ છે, સ્થાણુ છે – એ વાત તો બરાબર છે, પરંતુ એ કદી પેદા પણ થતો હશે? એ વિષે કહે છે કે એ સનાતન છે, અનાદિ છે અને સદાયથી છે. એ કોઈ સમયે ન હતો, એવો સંભવ જ નથી.

વિશેષ વાત

આ સંસાર અનિત્ય છે, એક ક્ષણ પણ સ્થિર રહેવાવાળો નથી. પરંતુ જે સદા રહેવાવાળો છે, જેનામાં કદી કિંચિત્માત્ર પણ પરિવર્તન નથી થતું, એ દેહીની તરફ લક્ષ્ય કરાવવાનું ‘નિત્ય:’ પદનું તાત્પર્ય છે.

જોવામાં, સાંભળવામાં, વાંચવામાં અને સમજવામાં જે

પરિશિષ્ટ ભાવ : ‘સર્વગત:’ સ્વયં દેહગત નથી બલકે સર્વગત છે – આવો અનુભવ થવો એ જ જીવનમુક્તિ છે. જેમ શરીર સંસારમાં છે, એમ આપણે શરીરમાં બેઠેલા નથી. શરીર સાથે આપણું એકત્વ ક્યારેય થયું જ નથી, છે જ નહીં, થવાનું પણ નથી, થઈ શકતું જ નથી. શરીર આપણાથી ખૂબ દૂર છે. પરંતુ કામના-મમતા-તાદાત્મ્યને લીધે આપણને શરીર સાથે એકતા પ્રતીત થાય છે.

વાસ્તવમાં શરીરીને શરીરની જરૂરત છે જ નહીં. શરીર વિના પણ શરીરી મોજથી રહે છે.

—■—

અવ્યક્તોડયમચિન્ત્યોડયમવિકાર્યોડયમુચ્યતે ।

તસ્માદેવં વિદિત્વૈનં નાનુશોચિતુમર્હસિ ॥ ૨૫ ॥

અયમ્	= આ (આત્મા)	અવિકાર્ય:	= વિકારરહિત	વિદિત્વા	= જાણીને (તું)
અવ્યક્ત:	= પ્રત્યક્ષ દેખાતો નથી,	ઉચ્યતે	= કહેવાય છે.	અનુશોચિતુમ્	= શોક કરવાને
અયમ્	= આ	તસ્માત્	= તેથી	ન, અર્હસિ	= યોગ્ય નથી (એટલે
અચિન્ત્ય:	= ચિંતનનો વિષય નથી	એનમ્	= આ આત્માને		કે તારે શોક કરવો
અયમ્	= (અને) આ	એવમ્	= આ પ્રમાણે		ઉચિત નથી).

ટીકા – ‘અવ્યક્તોડયમ્’ જેવી રીતે શરીર-સંસાર સ્થૂળ રૂપે દેખવામાં આવે છે, તેવી રીતે આ શરીરી સ્થૂળ રૂપે દેખવામાં આવવાવાળો નથી; કેમકે એ સ્થૂળ સૃષ્ટિથી રહિત છે.

કંઈ પ્રાકૃત સંસાર આવે છે, તેમાં જે બધી જગાએ પરિપૂર્ણ તત્ત્વ છે, તેની તરફ લક્ષ્ય કરાવવાનું ‘સર્વગત:’ પદનું તાત્પર્ય છે.

સંસારમાત્રમાં જે કંઈ વસ્તુ, વ્યક્તિ, પદાર્થ વગેરે છે તે સઘળેસઘળા ચલાયમાન છે. તે ચલાયમાન વસ્તુ, વ્યક્તિ, પદાર્થ વગેરેમાં જે પોતાના સ્વરૂપથી કદી ચલાયમાન (વિચલિત) નથી થતું, એ તત્ત્વની તરફ લક્ષ્ય કરાવવાનું ‘અચલ:’ પદનું તાત્પર્ય છે.

પ્રકૃતિ અને પ્રકૃતિનાં કાર્યથી સંસારમાં પ્રત્યેક ક્ષણે ક્રિયા થતી રહે છે અને પરિવર્તન થતું રહે છે. એવા પરિવર્તનશીલ સંસારમાં જે ક્રિયારહિત, પરિવર્તનરહિત અને સ્થાયી સ્વભાવવાળું તત્ત્વ છે, તેની તરફ લક્ષ્ય કરાવવાનું ‘સ્થાણુ:’ પદનું તાત્પર્ય છે.

સઘળા પ્રાકૃત પદાર્થો ઉત્પન્ન અને નષ્ટ થવાવાળા છે, તથા તેઓ પહેલાં પણ ન હતા અને પછી પણ નહિ રહે. પરંતુ જે ન તો ઉત્પન્ન થાય છે અને ન તો નષ્ટ થાય છે, તથા જે પહેલાં પણ હતું અને પછી પણ હરદમ રહેશે – એ તત્ત્વ (દેહી)ની તરફ લક્ષ્ય કરાવવાનું ‘સનાતન:’ પદનું તાત્પર્ય છે.

ઉપર્યુક્ત પાંચેય વિશેષણોનું તાત્પર્ય એ છે કે શરીર-સંસારની સાથે તાદાત્મ્ય હોવા છતાં પણ અને શરીર-શરીરીભાવનો ભિન્નભિન્ન અનુભવ નહિ હોવા છતાં પણ શરીરી નિત્ય-નિરંતર એકરસ અને એકરૂપ રહે છે.

‘અચિન્ત્યોડયમ્’ – મન, બુદ્ધિ વગેરે જોવામાં તો નથી આવતાં, પરંતુ ચિંતનમાં આવે જ છે અર્થાત્ આ બધાં ચિંતનના વિષય છે. પરંતુ આ દેહી ચિંતનનો પણ વિષય નથી; કેમ કે એ સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિથી રહિત છે.

‘અવિકાર્યોડયમુચ્યતે’ – આ દેહીને વિકારરહિત કહેવામાં આવે છે અર્થાત્ એનામાં કદી કિંચિત્માત્ર પણ પરિવર્તન નથી થતું. બધાનું કારણ પ્રકૃતિ છે, તે કારણભૂત પ્રકૃતિમાં પણ વિકૃતિ થાય છે. પરંતુ આ દેહીમાં કોઈ જાતની વિકૃતિ નથી થતી, કેમકે એ કારણ સૃષ્ટિથી રહિત છે.

અહીં ચોવીસમા-પચીસમા શ્લોકોમાં અચ્છેદ, અદાહ્ય, અકલેદ્ય, અશોષ્ય, અચલ, અવ્યક્ત, અચિંત્ય અને અવિકાર્ય

- એ આઠ વિશેષણો દ્વારા આ દેહીનું નિષેધાત્મક રૂપે અને નિત્ય, સર્વગત, સ્થાણુ અને સનાતન-એ ચાર વિશેષણો દ્વારા આ દેહીનું હકારાત્મક રૂપે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. પરંતુ વાસ્તવમાં એનું વર્ણન થઈ નથી શકતું; કેમ કે એ વાણીનો વિષય નથી. જેના વડે વાણી વગેરે પ્રકાશિત થાય છે, તે દેહીને તેઓ બધાં પ્રકાશિત કેવી રીતે કરી શકે? આથી આ દેહીનો એવો અનુભવ કરવો એ જ તેનું વર્ણન કરવા બરાબર છે.

‘તસ્માદેવં વિદિત્વૈનં નાનુશોચિતુમર્હસિ’ – એટલા માટે આ દેહીને અચ્છેદ, અશોષ્ય, નિત્ય, સનાતન, અવિકાર્ય વગેરે જાણી લેવામાં આવે અર્થાત્ એવો અનુભવ કરી લે, તો પછી શોક થઈ જ નથી શકતો.

સંબંધ – જો શરીરીને નિર્વિકાર નહિ માનીને વિકારી માની લેવામાં આવે (કે જે સિદ્ધાંતની વિરુદ્ધ છે), તોપણ શોક નથી થઈ શકતો – આ વાત આગળના બે શ્લોકોમાં કહે છે.

અથ ચૈનં નિત્યજાતં નિત્યં વા મન્યસે મૃતમ્ ।

તથાપિ ત્વં મહાબાહો નૈવં શોચિતુમર્હસિ ॥ ૨૬ ॥

મહાબાહો	= હે મહાબાહો!	વા	= તથા	તથાપિ	= તો પણ
અથ	= પણ જો	નિત્યમ્	= સદા	ત્વમ્	= તારે
એનમ્	= આ આત્માને	મૃતમ્	= મૃત્યુ પામનાર	એવમ્	= આવી રીતે
	(તું)	ચ	= પણ	શોચિતુમ્	= શોક કરવો
નિત્યજાતમ્	= સદા જન્મ લેનાર	મન્યસે	= માનતો હોય,	ન, અર્હસિ	= ન જોઈએ.

ટીકા – ‘અથ ચૈનં...શોચિતુમર્હસિ’ – ભગવાન અહીં પક્ષાંતરમાં ‘અથ ચ’ અને ‘મન્યસે’ પદ આપીને કહે છે કે જોકે સિદ્ધાંતની અને સાચી વાત આ જ છે કે દેહી કોઈ પણ કાળમાં જન્મવા-મરવાવાળો નથી (ગીતા અ. ૨/૨૦), તોપણ જો તું સિદ્ધાંતથી બિલકુલ વિરુદ્ધ વાત પણ માની લે કે દેહી નિત્ય જન્મવાવાળો અને નિત્ય મરવાવાળો છે, તોપણ તને શોક ના થવો જોઈએ. કારણ કે જે જન્મશે, તે મરશે જ અને જે મરશે, તે જન્મશે જ - આ નિયમને કોઈ ટાળી નથી શકતું.

જો બીજને પૃથ્વીમાં વાવી દેવામાં આવે, તો તે ઊગીને અંકુર આપી દે છે અને તે જ અંકુર કમશઃ વધીને વૃક્ષરૂપ થઈ જાય છે. આમાં સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ જોવામાં આવે કે શું તે બીજ એક ક્ષણ પણ એકરૂપે રહ્યું? પૃથ્વીમાં તે પ્રથમ પોતાનું કઠણરૂપ ત્યજીને કોમળરૂપ બની ગયું, પછી કોમળરૂપને ત્યજીને અંકુરરૂપ બની ગયું, ત્યારબાદ અંકુરરૂપને ત્યજીને

વૃક્ષરૂપ બની ગયું અને અંતે આયુષ્ય સમાપ્ત થતાં તે સુકાઈ ગયું. આ રીતે બીજ એક ક્ષણ પણ એકરૂપે ના રહ્યું, બલ્કે પ્રતિક્ષણે બદલાતું રહ્યું. જો બીજ એક ક્ષણ પણ એકરૂપે રહેતું હોય, તો વૃક્ષના સુકાવા સુધીની ક્રિયા કેવી રીતે થાત? એણે પહેલા રૂપને છોડ્યું – એ તેનું મરવું થયું, અને બીજા રૂપને ધારણ કર્યું – આ તેનો જન્મ થયો. આ રીતે પ્રતિક્ષણે જ જન્મતું - મરતું રહ્યું. બીજની જ જેમ આ શરીર છે. બહુ જ સૂક્ષ્મરૂપથી વીર્યનું જંતુ રજની સાથે ભળ્યું. તે વધતું વધતું બાળકના રૂપમાં બની ગયું અને પછી જન્મ્યું. જન્મ પછી તે વૃદ્ધિ પામ્યું, પછી ઘટ્યું અને અંતે મરણ પામ્યું. આ રીતે શરીર એક ક્ષણ પણ એકરૂપે નહિ રહેતાં બદલાતું રહ્યું અર્થાત્ પ્રતિક્ષણે જન્મતું-મરતું રહ્યું.

ભગવાન કહે છે કે જો તું શરીરની જેમ શરીરીને પણ નિત્ય જન્મવા-મરવાવાળો માની લે તોપણ આ શોકનો વિષય નથી બની શકતો.

જાતસ્ય હિ ધ્રુવો મૃત્યુર્ધ્રુવં જન્મ મૃતસ્ય ચ ।
તસ્માદપરિહાર્યેઽર્થે ન ત્વં શોચિતુમર્હસિ ॥ ૨૭ ॥

હિ	=	કેમ કે	મૃતસ્ય	=	મરેલાનો		વિનાના	
જાતસ્ય	=	જન્મેલાનું	જન્મ	=	જન્મ	અર્થે	=	વિષયમાં
મૃત્યુઃ	=	મૃત્યુ	ધ્રુવમ્	=	નિશ્ચિત છે.	ત્વમ્	=	તારે
ધ્રુવઃ	=	નિશ્ચિત છે	તસ્માત્	=	તેથી (આ)	શોચિતુમ્	=	શોક કરવો
ચ	=	અને	અપરિહાર્યે	=	ઉપાય	ન, અર્હસિ	=	યોગ્ય નથી.

ટીકા — ‘જાતસ્ય હિ ધ્રુવો મૃત્યુર્ધ્રુવં જન્મ મૃતસ્ય ચ’ — પૂર્વ શ્લોક અનુસાર જો શરીરીને નિત્ય જન્મવા અને મરવાવાળો પણ માની લેવામાં આવે, તોપણ તે શોકનો વિષય નથી બની શકતો. કારણ કે જેનો જન્મ થઈ ગયો છે, તે જરૂર મરશે અને જે મરી ગયો છે, તે જરૂર જન્મશે.

‘તસ્માદપરિહાર્યેઽર્થે ન ત્વં શોચિતુમર્હસિ’ — એટલા માટે કોઈ પણ આ જન્મમરણ રૂપી પ્રવાહનો પરિહાર (નિવારણ) નથી કરી શકતો; કેમકે આમાં કોઈનું લેશમાત્ર પણ ધાર્યું નથી થતું. આ જન્મ-મૃત્યુરૂપી પ્રવાહ તો અનાદિકાળથી ચાલતો આવી રહ્યો છે અને અનંતકાળ સુધી ચાલતો રહેશે. આ દૃષ્ટિએ તારે માટે શોક કરવો એ ઉચિત નથી.

આ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો જન્મ્યા છે, તો જરૂર મરશે. તારી પાસે એવો કોઈ ઉપાય નથી, જેના વડે તું એમને બચાવી શકે. જેઓ મરી જશે, તેઓ જરૂર જન્મશે. એમને પણ તું રોકી નહિ શકે. પછી શોક કઈ વાતનો?

શોક ઉસીકા કીજિયે, જો અનહોની હોય ।

અનહોની હોતી નહીં, હોની હૈ સો હોય ॥

જેમ, આ વાતને બધા જ જાણે છે કે સૂર્યનો ઉદય થયો

છે, તો એનો અસ્ત થશે જ અને અસ્ત થશે તો એનો ઉદય થશે જ. એટલા માટે મનુષ્યો સૂર્યનો અસ્ત થતાં શોક-ચિંતા નથી કરતા. એવી જ રીતે હે અર્જુન! જો તું એવું માનતો હોય કે શરીરની સાથે આ ભીષ્મ, દ્રોણ વગેરે બધા મરી જશે, તો પછી શરીરની સાથે જન્મશે પણ ખરા. માટે આ દૃષ્ટિએ પણ શોક નથી થઈ શકતો.

ભગવાને આ બે (છવ્વીસમા-સત્તાવીસમા) શ્લોકોમાં જે વાત કહી છે, એ ભગવાનનો કોઈ વાસ્તવિક સિદ્ધાંત નથી. માટે ‘અથ ચ’ પદ વાપરીને ભગવાને બીજા (શરીર-શરીરીને એક માનવાવાળા) પક્ષની વાત કહી છે કે એવો સિદ્ધાંત તો નથી, છતાં જો તું એવું પણ માની લે, તોપણ શોક કરવો એ યોગ્ય નથી.

આ બે શ્લોકોનું તાત્પર્ય એ થયું કે સંસારની સઘળી ચીજો પ્રતિક્ષણ પરિવર્તનશીલ હોવાથી પહેલું રૂપ છોડીને બીજા રૂપને ધારણ કરતી રહે છે. એમાં પહેલા રૂપને છોડવું — આ મરવું થયું અને બીજા રૂપને ધારણ કરવું — આ જન્મવું થયું. આ રીતે જે જન્મે છે, તેનું મરણ થાય છે અને જેનું મરણ થાય છે, તે ફરીથી જન્મે છે — આ પ્રવાહ તો હરદમ ચાલતો જ રહે છે. આ દૃષ્ટિએ પણ શું શોક કરવો?

પરિશિષ્ટ ભાવ : કોઈ પ્રિયજનનું મૃત્યુ થઈ જાય, સંપત્તિ નાશ પામે તો મનુષ્યને શોક થાય છે. એ જ પ્રમાણે ભવિષ્ય માટે પણ ચિંતા થાય છે કે જો સ્ત્રી મરી જશે તો શું થશે? પુત્ર મરી જશે તો શું થશે? વગેરે. આ શોક-ચિંતા પોતાના વિવેકને મહત્ત્વ ન આપવાથી થાય છે. સંસારમાં પરિવર્તન થવું, પરિસ્થિતિમાં ફેરફાર થવો જરૂરી છે. જો પરિસ્થિતિ નહીં બદલાય તો સંસાર કઈ રીતે ચાલશે? માણસ બાળકમાંથી યુવાન કઈ રીતે થશે? મૂર્ખથી વિદ્વાન કેવી રીતે થશે? રોગીમાંથી નિરોગી કઈ રીતે થશે? બીજનું વૃક્ષ કઈ રીતે થશે? પરિવર્તન વિના સંસાર સ્થિર ચક્ર જેવો બની જશે! વાસ્તવમાં મરનાર (પરિવર્તનશીલ) જ મરે છે, રહેવાવાળો ક્યારેય મરતો નથી. આ બધાંનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે કે, મૃત્યુ થવાથી શરીર તો આપણી સામે પડી રહે છે, પરંતુ શરીરનો માલિક (જીવાત્મા) ચાલ્યો જાય છે. જો આ અનુભવ તરફ ધ્યાન આપીએ તો પછી ચિંતા-શોક થઈ જ ન શકે. વાલિના મૃત્યુ પછી ભગવાન શ્રીરામ આ જ અનુભવ તરફ તારા (વાલિની પત્ની)નું ધ્યાન ખેંચે છે —

તારા વિકલ દેખી રઘુરાયા । દીન જ્ઞાન હરિ લીન્હી માયા ॥

છિતિ જલ પાવક ગગન સમીરા । પંચ રચિત અતિ અધમ શરીરા ॥

પ્રગટ સો તનુ તવ આર્ગે સોવા । જીવ નિત્ય કેહિ લગિ તુમ્હ રોવા ॥

ઉપજા જ્ઞાન ચરન તબ લાગી । લીન્હેસિ પરમ ભગતિ બર માંગી ॥

(માનસ, કિષ્કિંધા. ૧૧/૨-૩)

વિચાર કરવો જોઈએ કે જો ચાર્યાસી લાખ યોનિઓમાં કોઈ પણ શરીર ન રહ્યું, તો પછી આ શરીર કઈ રીતે રહેશે? જ્યારે ચાર્યાસી લાખ શરીર હું-મારાં ન થયાં, તો પછી આ શરીર હું-મારું કઈ રીતે થશે? આવો વિવેક મનુષ્ય શરીરમાં જ થઈ શકે છે, બીજાં શરીરોમાં થાય નહીં.

—■—

સંબંધ — પાછળના બે શ્લોકોમાં પક્ષાંતરની વાત કહીને હવે ભગવાન આગળના શ્લોકમાં બિલકુલ સાધારણ દૃષ્ટિની વાત કહે છે.

અવ્યક્તાદીનિ ભૂતાનિ વ્યક્તમધ્યાનિ ભારત ।

અવ્યક્તનિધનાન્યેવ તત્ર કા પરિદેવના ॥ ૨૮ ॥

ભારત	= હે ભારત!	અવ્યક્ત-	= મર્યા પછી પણ	જ પ્રગટ દેખાય
ભૂતાનિ	= સઘળાં પ્રાણીઓ	નિધનાનિ	અપ્રગટ થઈ	છે, (તો પછી)
અવ્યક્તાદીનિ	= જન્મ પૂર્વે	જશે,	તત્ર	= આવી સ્થિતિમાં
	અપ્રગટ હતાં	વ્યક્તમધ્યાનિ, =	(કેવળ)	પરિદેવના
	(અને)	એવ	વચગાળામાં	= શોક કરવાની
			કા	= વાત જ શી છે?

ટીકા — ‘અવ્યક્તાદીનિ ભૂતાનિ’ — જોવામાં, સાંભળવામાં અને સમજવામાં આવવાવાળાં જેટલાં પણ પ્રાણી (શરીર વગેરે) છે, તેઓ સઘળે-સઘળાં જન્મતાં અગાઉ અપ્રગટ હતાં અર્થાત્ દેખાતાં ન હતાં.

‘અવ્યક્તનિધનાન્યેવ’ — આ સઘળાં પ્રાણી મરણ પામ્યા પછી અપ્રગટ થઈ જશે અર્થાત્ તેમનો નાશ થયા પછી તેઓ બધાં ‘નહિ’માં ચાલ્યાં જશે, દેખાશે નહિ.

‘વ્યક્તમધ્યાનિ’ — આ બધાં પ્રાણીઓ વચમાં અર્થાત્ જન્મ પછી અને મૃત્યુ પહેલાં પ્રગટ દેખા દે છે. જેવી રીતે સૂવા પહેલાં પણ સ્વપ્ન ન હતું અને જાગ્યા પછી પણ સ્વપ્ન ના રહ્યું, એવી જ રીતે આ પ્રાણીઓનાં શરીરોનો પહેલાં પણ

અભાવ હતો અને પછી પણ અભાવ રહેશે. પરંતુ વચમાં ભાવરૂપે દેખાવા છતાં પણ વાસ્તવમાં તેમનો પ્રતિક્ષણ અભાવ થઈ રહ્યો છે.

‘તત્ર કા પરિદેવના’ — જે આદિ અને અંતમાં નથી હોતું, તે વચમાં પણ હોતું નથી — આ સિદ્ધાંત છે.^૧ બધાં પ્રાણીઓનાં શરીરો પહેલાં ન હતાં, અને પછી નહિ રહે; આથી વાસ્તવમાં તેઓ વચમાં પણ નથી. પરંતુ આ શરીરી પહેલાં પણ હતો અને પછી પણ રહેશે; આથી તે વચમાં પણ રહેશે. નિષ્કર્ષ આ નીકળ્યો કે શરીરોનો સદા અભાવ છે અને શરીરોનો કદી પણ અભાવ નથી. એટલા માટે આ બન્નેના માટે શોક નથી થઈ શકતો.

પરિશિષ્ટ ભાવ : જે આદિ અને અંતમાં નથી, તેનું ‘નહી’પણું નિત્ય-નિરંતર છે, તથા જે આદિ અને અંતમાં છે, તેનું ‘છે’પણું નિત્ય-નિરંતર છે.^૨ જેનું ‘નહી’પણું નિત્ય-નિરંતર છે, તે અસત શરીર છે અને જેનું ‘છે’ પણું નિત્ય-નિરંતર છે તે ‘સત’ (શરીરી) છે. અસતની સાથે આપણો નિત્યવિયોગ છે અને સતની સાથે આપણો નિત્યયોગ છે.

—■—

૧. આદાવન્તે ચ યત્રાસ્તિ વર્તમાનઽપિ તત્તથા । (માણૂક્યકારિકા ૪/૩૧)

૨. (૧) યસ્તુ યસ્યાદિરન્તશ્ચ સ વૈ મધ્યં ચ તસ્ય સન્ । (શ્રીમદ્ભા. ૧૧/૨૪/૧૭)

‘જેના આદિ અને અંતમાં જે છે, તે જ મધ્યમાં પણ છે અને તે જ સત્ય છે.’

(૨) આદ્યન્તયોરસ્ય યદેવ કેવલં કાલશ્ચ હેતુશ્ચ તદેવ મધ્યે ॥ (શ્રીમદ્ભા. ૧૧/૨૮/૧૮)

‘આ સંસારના આદિમાં જે હતું તથા અંતમાં જે રહેશે, જે આનું મૂળ કારણ અને પ્રકાશક છે, તે જ પરમાત્મા મધ્યમાં પણ છે.’

(૩) ન યત્ પુરસ્તાદુત યત્ર પશ્ચાન્મધ્યે ચ તન્ન વ્યપદેશમાત્રમ્ । (શ્રીમદ્ભા. ૧૧/૨૮/૨૧)

‘જે ઉત્પત્તિથી પહેલાં ન હતું અને પ્રલય પછી પણ રહેશે નહીં, તેના માટે એવું નિશ્ચિત માની લેવું જોઈએ કે, તે મધ્યમાં નથી, માત્ર કલ્પનામાત્ર, નામમાત્ર જ છે.’

સંબંધ — હવે ભગવાન શરીરીની અલૌકિકતાનું વર્ણન કરે છે.

આશ્ચર્યવત્પશ્યતિ કશ્ચિદેનમાશ્ચર્યવદ્દતિ તથૈવ ચાન્યઃ ।

આશ્ચર્યવચ્ચૈનમન્યઃ શૃણોતિ શ્રુત્વાપ્યેનં વેદ ન ચૈવ કશ્ચિત્ ॥ ૨૮ ॥

કશ્ચિદ્	= કોઈ	આશ્ચર્યવત્	= (આનું)	ચ	= અને
એનમ્	= આ આત્માને		આશ્ચર્યની જેમ	એનમ્	= આને
આશ્ચર્યવત્	= આશ્ચર્યની જેમ	વદતિ	= વર્ણન કરે છે	શ્રુત્વા	= સાંભળીને
પશ્યતિ	= જુએ છે	ચ	= તથા	અપિ	= પણ
ચ	= અને	અન્યઃ	= બીજો (કોઈ)	કશ્ચિત્, એવ	= કોઈ
તથા, એવ	= તે જ રીતે	એનમ્	= આને	ન, વેદ	= જાણતો નથી.
અન્યઃ	= બીજો (કોઈ)	આશ્ચર્યવત્	= આશ્ચર્યની પેઠે		અર્થાત્ આ જાણી શકાય એવો નથી.
		શૃણોતિ	= સાંભળે છે		

ટીકા — ‘આશ્ચર્યવત્પશ્યતિ કશ્ચિદેનમ્’ — આ દેહીને કોઈક આશ્ચર્યની જેમ જાણે છે. તાત્પર્ય એ છે કે જેવી રીતે બીજી વસ્તુઓ જોવામાં, સાંભળવામાં, વાંચવામાં અને જાણવામાં આવે છે, તેવી રીતે આ દેહીને જાણવાનો નથી હોતો. કારણ કે બીજી વસ્તુઓ ઇંદ્રિયાથી (‘આ’ કરીને) જાણીએ છીએ અર્થાત્ તેઓ જાણવાનો વિષય બને છે, પરંતુ આ દેહી ઇન્દ્રિય, મન અને બુદ્ધિનો વિષય નથી. એને તો પોતાનાથી, પોતાની જાતે જ જાણી શકાય છે. પોતાની જાતે જે જાણવાનું હોય છે, તે જાણવાનું લૌકિક જ્ઞાનની જેમ નથી હોતું, બલકે બહુ જ વિલક્ષણ હોય છે.

‘પશ્યતિ’ પદના બે અર્થ થાય છે — નેત્ર વડે જોવું અને પોતાના વડે પોતાને જાણવું. અહીં ‘પશ્યતિ’ પદ પોતાના વડે પોતાને જાણવાના અર્થમાં આવ્યું છે. (ગીતા અ. ૨/૫૫; ૬/૨૦ વગેરે).

જ્યાં નેત્ર વગેરે કરણોથી જોવાનું (જાણવાનું) હોય છે, ત્યાં દષ્ટા (દેખવાવાળો), દશ્ય (દેખવામાં આવતી વસ્તુ) અને દર્શન (દેખવાની શક્તિ) — આ ત્રિપુટી હોય છે. આ ત્રિપુટીથી જ સાંસારિક જોવાનું-જાણવાનું હોય છે. પરંતુ સ્વયંના જ્ઞાનમાં આ ત્રિપુટી નથી હોતી અર્થાત્ સ્વયંનું જ્ઞાન કરણ-સાપેક્ષ નથી. સ્વયંનું જ્ઞાન તો સ્વયં દ્વારા જ થાય છે અર્થાત્ તે જ્ઞાન કરણ નિરપેક્ષ છે. જેમ, ‘હું છું’ — એવું જે પોતાના હોવાપણાનું જ્ઞાન છે, તેમાં કોઈ પ્રમાણની અથવા કોઈ કરણની આવશ્યકતા નથી. આ પોતાના હોવાપણાને ‘ઇંદ્રિયા’થી અર્થાત્ દશ્ય રૂપથી નથી દેખી શકાતું. એનું જ્ઞાન પોતાની જાતને જ થાય છે. આ જ્ઞાન ઇન્દ્રિજન્ય અથવા બુદ્ધિજન્ય નથી. એટલા માટે સ્વયંને (પોતાની જાતને) જાણવાનું આશ્ચર્ય જેવું હોય છે.

જેવી રીતે અંધારા ઓરડામાં આપણે કોઈ વસ્તુ લેવા

જઈએ, ત્યારે આપણી સાથે પ્રકાશ પણ હોવો જોઈએ અને નેત્રો પણ હોવાં જોઈએ અર્થાત્ એ અંધારા ઓરડામાં પ્રકાશની મદદથી આપણે એ વસ્તુને નેત્રોથી જોઈશું, ત્યારે તેને લાવીશું. પરંતુ ક્યાંક દીવો સળગી રહ્યો હોય અને આપણે એ દીવાને જોવા જઈશું તો એ દીવાને જોવા માટે આપણને બીજા દીવાની આવશ્યકતા નહિ પડે; કેમકે દીવો પોતે પ્રકાશ છે. તે પોતે પોતાને જાતે જ પ્રકાશિત કરે છે. એવી જ રીતે પોતાના સ્વરૂપને જોવા માટે કોઈ બીજા પ્રકાશની આવશ્યકતા નથી; કેમ કે આ દેહી (સ્વરૂપ) સ્વયં-પ્રકાશ છે. આથી એ પોતે-પોતાનાથી જ પોતે-પોતાને જાણે છે.

સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ — આ ત્રણ શરીરો છે. અન્નજળથી બનેલું ‘સ્થૂળ-શરીર’ છે. આ સ્થૂળ-શરીર ઇન્દ્રિયોનો વિષય છે. આ સ્થૂળશરીરની અંદર પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, પાંચ પ્રાણ, મન અને બુદ્ધિ આ સત્તર તત્ત્વોથી બનેલું ‘સૂક્ષ્મશરીર’ છે. આ સૂક્ષ્મશરીર ઇન્દ્રિયોનો વિષય નથી, બલકે બુદ્ધિનો વિષય છે. જે બુદ્ધિનો પણ વિષય નથી, જેમાં પ્રકૃતિ-સ્વભાવ રહે છે, તે ‘કારણ-શરીર’ છે. આ ત્રણે શરીરો ઉપર વિચાર કરવામાં આવે તો આ સ્થૂળશરીર મારું સ્વરૂપ નથી; કારણ કે એ પ્રતિક્ષણે બદલાય છે અને જાણવામાં આવે છે. સૂક્ષ્મશરીર પણ બદલાય છે અને જાણવામાં આવે છે તેથી એ પણ મારું સ્વરૂપ નથી. કારણ-શરીર પ્રકૃતિસ્વરૂપ છે, પણ દેહી (સ્વરૂપ) પ્રકૃતિથી પણ અતીત છે; તેથી કારણશરીર પણ મારું સ્વરૂપ નથી. આ દેહી જ્યારે પ્રકૃતિને ત્યજીને પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિત થઈ જાય છે, ત્યારે એ પોતે-પોતાનાથી જ પોતે-પોતાને જાણી લે છે. આ જાણવું એ સાંસારિક વસ્તુઓને જાણવાની અપેક્ષાએ સર્વથા વિલક્ષણ હોય છે, એટલા માટે આને ‘આશ્ચર્યવત્ પશ્યતિ’ કહેવામાં આવ્યું છે.

અહીં ભગવાને કહ્યું છે કે પોતાની જાતનો અનુભવ કરવાવાળો કોઈ એક જ હોય છે — ‘કશ્ચિત્’ અને આગળ સાતમા અધ્યાયના ત્રીજા શ્લોકમાં પણ આ જ વાત કહી છે કે કોઈ એક મનુષ્ય જ મને તત્ત્વથી જાણે છે — ‘કશ્ચિન્માં વેતિ તત્ત્વતઃ’. આ પદોથી એવું માલૂમ પડે છે કે આ અવિનાશી તત્ત્વને જાણવું ઘણું કઠિન છે અને દુર્લભ છે. પરંતુ વાસ્તવમાં એવી વાત નથી. આ તત્ત્વને જાણવું એ કઠિન નથી અને દુર્લભ નથી, ઊલટાનું આ તત્ત્વને સાચા હૃદયથી જાણવાવાળાઓની અને એ તરફ લાગવાવાળાઓની અછત છે. આ અછત જાણવાની જિજ્ઞાસા ઓછી હોવાને કારણે છે.

‘આશ્ચર્યવદ્વદતિ તથૈવ ચાન્યઃ’ — એવી જ રીતે બીજો પુરુષ આ દેહીનું આશ્ચર્યની જેમ વર્ણન કરે છે; કેમ કે આ તત્ત્વ વાણીનો વિષય નથી. જેના વડે વાણી પણ પ્રકાશિત થાય છે, તે વાણી તેનું વર્ણન કેવી રીતે કરી શકે? જે મહાપુરુષ આ તત્ત્વનું વર્ણન કરે છે, તે તો શાખા-ચંદ્રન્યાયની જેમ વાણીથી એનો કેવળ સંકેત જ કરે છે, જેથી સાંભળવાવાળાનું એ તરફ લક્ષ્ય થઈ જાય. આથી એનું વર્ણન આશ્ચર્યની જેમ જ હોય છે.

અહીં જે ‘અન્યઃ’ પદ આવ્યું છે, તેનું તાત્પર્ય એ નથી કે જે જાણવાવાળો છે, એનાથી આ કહેવાવાળો બીજો છે; કેમકે જે સ્વયં જાણશે જ નહિ, તે વર્ણન શું કરશે? આથી આ પદનું તાત્પર્ય એ છે કે જેટલા જાણવાવાળા છે, તેઓમાં વર્ણન કરવાવાળો કોઈ એક જ હોય છે. કારણ કે એ બધા જ અનુભવી તત્ત્વજ્ઞ મહાપુરુષોએ તત્ત્વનું વિવેચન કરીને સાંભળવાવાળાઓને એ તત્ત્વ સુધી નથી પહોંચાડી શકતા. એને અંગેની શંકાઓનું અને તર્કોનું પૂરેપૂરી રીતે સમાધાન કરવાની ક્ષમતા તેઓ નથી ધરાવતા. આથી વર્ણન કરવાવાળાઓની વિલક્ષણ ક્ષમતા ઉપર પ્રકાશ પાડવા માટે જ આ ‘અન્યઃ’ પદ આપવામાં આવ્યું છે.

‘આશ્ચર્યવચ્ચૈનમન્યઃ શૃણોતિ’ — બીજો કોઈ આ દેહીને આશ્ચર્યની જેમ સાંભળે છે. તાત્પર્ય એ છે કે સાંભળવાવાળો શાસ્ત્રોની, લોકલોકાંતરોની જેટલી વાતો સાંભળતો આવ્યો છે, એ બધી વાતોથી આ દેહીની વાત વિલક્ષણ માલૂમ પડે છે. કારણ કે બીજું જે કંઈ સાંભળ્યું છે, તે પૂરેપૂરો ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ વગેરેનો વિષય છે; પરંતુ આ દેહી ઈન્દ્રિયો વગેરેનો વિષય નથી, ઊલટું તે ઈન્દ્રિયો વગેરેના

વિષયને પ્રકાશિત કરે છે. આથી આ દેહીની વિલક્ષણ વાત તે આશ્ચર્યની જેમ સાંભળે છે.

અહીં ‘અન્યઃ’ પદ આપવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જાણવાવાળો અને કહેવાવાળો — આ બન્નેથી સાંભળવાવાળો (તત્ત્વનો જિજ્ઞાસુ) ભિન્ન છે.

‘શ્રુત્વાપ્યેનં વેદ ન ચૈવ કશ્ચિત્’ — આને સાંભળીને પણ કોઈ નથી જાણતો. આનું તાત્પર્ય એ નથી કે તેણે સાંભળી લીધું, તો હવે તે જાણશે જ નહિ. આનું તાત્પર્ય એ છે કે કેવળ સાંભળીને (સાંભળવા માત્રથી) એને કોઈ પણ નથી જાણી શકતો. સાંભળ્યા પછી જ્યારે તે પોતે એમાં સ્થિત થશે, ત્યારે તે પોતે પોતાનાથી જ પોતે પોતાને જાણશે.^૧

અહીં કોઈ કહે કે શાસ્ત્રો અને ગુરુજનો પાસેથી સાંભળીને જ્ઞાન તો થાય છે જ, પછી અહીં ‘સાંભળીને પણ કોઈ નથી જાણતો’ એવું કેવી રીતે કહેવામાં આવ્યું છે? આ વિષય ઉપર થોડું ગંભીરતાથી વિચારીને જુઓ કે શાસ્ત્રો ઉપર શ્રદ્ધા, શાસ્ત્રો પોતે નથી કરાવતાં, અને ગુરુજનો ઉપર શ્રદ્ધા ગુરુજનો પોતે નથી કરાવતા; પરંતુ સાધક પોતે જ શાસ્ત્ર અને ગુરુજનો ઉપર શ્રદ્ધા-વિશ્વાસ કરે છે, પોતે જ તેઓની સન્મુખ થાય છે. જો પોતે સન્મુખ થયા વિના જ જ્ઞાન થઈ જતું હોત, તો આજ સુધી ભગવાનના ઘણા જ અવતારો થયા છે અને મોટા મોટા જીવનમુક્ત મહાપુરુષો થયા છે, એમની સામે કોઈ અજ્ઞાની રહેવો જ નહોતો જોઈતો અર્થાત્ બધાને તત્ત્વજ્ઞાન થઈ જવું જોઈતું હતું! પરંતુ એવું જોવામાં નથી આવતું. શ્રદ્ધા-વિશ્વાસપૂર્વક સાંભળવાથી સ્વરૂપમાં સ્થિત થવામાં સહાયતા તો જરૂર મળે છે, પરંતુ સ્વરૂપમાં સ્થિત તો પોતે જ થાય છે. આથી ઉપર્યુક્ત પદોનું તાત્પર્ય તત્ત્વજ્ઞાનને અસંભવ બતાવવામાં નથી, ઊલટું તેને કરણ-નિરપેક્ષ બતાવવામાં છે. મનુષ્ય કોઈ પણ રીતે તત્ત્વને જાણવાનો પ્રયત્ન કેમ ના કરે, પરંતુ અંતમાં પોતે પોતાનાથી જ પોતે પોતાને જાણશે. શ્રવણ, મનન વગેરે સાધનો તત્ત્વના જ્ઞાનમાં પરંપરાગત સાધનો માની શકાય છે, પરંતુ વાસ્તવિક બોધ કરણ-નિરપેક્ષ (પોતે-પોતાનાથી) જ થાય છે.

પોતે-પોતાનાથી પોતે-પોતાને જાણવું એ શું હોય છે? એક હોય છે કરવું, એક હોય છે જોવું અને એક હોય છે જાણવું. કરવામાં કર્મેન્દ્રિયો, જોવામાં જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને જાણવામાં સ્વયં મુખ્ય હોય છે.

૧. પોતે પોતાનાથી જ પોતાને જાણવાની વાત ગીતામાં કેટલીય જગાએ આવી છે; જેમ કે —

(૧) આત્મન્યેવાત્મના તુષ્ટઃ સ્થિતપ્રજ્ઞસ્તદોચ્યતે । (૨/૫૫)

(૨) યસ્ત્વાત્મરતિરેવ સ્યાદાત્મતૃપ્તશ્ચ માનવઃ । આત્મન્યેવ ચ સંતુષ્ટસ્તસ્ય કાર્યં ન વિદ્યતે ॥ (૩/૧૭)

(૩) યત્ર ચૈવાત્મનાત્માનં પશ્યન્નાત્માનિ તુષ્યતિ ॥ (૬/૨૦)

(૪) યતન્તો યોગિનશ્ચૈનં પશ્યન્ત્યાત્મન્યવસ્થિતમ્ । (૧૫/૧૧)

જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારા જાણવાનું નથી હોતું, ઊલટાનું જોવાનું હોય છે, જે વ્યવહારમાં ઉપયોગી છે. પોતાના દ્વારા જે જાણવાનું હોય છે, એ બે પ્રકારનું હોય છે - એક તો શરીર સંસારની સાથે મારી સદા ભિન્નતા છે; અને બીજું, પરમાત્મા સાથે મારી સદા અભિન્નતા છે. બીજા શબ્દોમાં, પરિવર્તનશીલ

નાશવંત પદાર્થોની સાથે મારો કિંચિત્માત્ર પણ સંબંધ નથી અને અપરિવર્તનશીલ અવિનાશી પરમાત્માની સાથે મારો નિત્ય સંબંધ છે. એવું જાણ્યા પછી તો પોતાની મેળે અનુભવ થાય છે. એ અનુભવનું વાણીથી વર્ણન નથી થઈ શકતું. ત્યાં તો બુદ્ધિ પણ ચુપ થઈ જાય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : શરીરની સાંભળવામાત્રથી અર્થાત્ અભ્યાસ દ્વારા જાણી શકાય નહીં, પરંતુ જિજ્ઞાસાપૂર્વક તત્ત્વજ્ઞ, અનુભવી મહાપુરુષો પાસેથી સાંભળીને જાણી શકાય છે - ‘યતતામપિ સિદ્ધાનાં કશ્ચિન્માં વેતિ તત્ત્વતઃ’ (ગીતા ૭/૩). ‘આશ્ચર્યવદ્વદતિ તથૈવ ચાન્યઃ’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે, તત્ત્વનો અનુભવ કરવાવાળાઓમાં પણ વર્ણન કરનાર કોઈ એક જ હોય છે. અનુભવ કરનારા બધા જ એનું વર્ણન કરી શકતા નથી.

જેમ સંસારમાં સાંભળવામાત્રથી લગ્ન થતું નથી, બલ્કે સ્ત્રી અને પુરુષ એક-બીજાને પતિ-પત્નીરૂપે સ્વીકાર કરે છે, ત્યારે લગ્ન થાય છે, એ જ પ્રમાણે સાંભળવામાત્રથી પરમાત્મતત્ત્વને કોઈ જાણી શકતું નથી, બલ્કે સાંભળ્યા પછી સ્વયં તેનો સ્વીકાર કરશે અથવા તેમાં સ્થિત થશે, ત્યારે પોતે તેને જાણી શકશે. તેથી સાંભળવામાત્રથી મનુષ્ય જ્ઞાનની વાતો શીખી શકે છે, બીજાને કહી શકે છે, લખી શકે છે, પ્રવચન આપી શકે છે, વિવેચન કરી શકે છે, પરંતુ અનુભવ નથી કરી શકતો.

પરમાત્મતત્ત્વને માત્ર સાંભળવાથી જ જાણી શકાતું નથી, બલ્કે સાંભળીને ઉપાસના કરવાથી જાણી શકાય છે - ‘શ્રુત્વાન્યેભ્ય ઉપાસતે’ (ગીતા ૧૩/૨૫). જો પરમાત્મતત્ત્વનું વર્ણન કરનાર અનુભવી હોય અને સાંભળનાર શ્રદ્ધાળુ તથા જિજ્ઞાસુ હોય તો તરત જ જ્ઞાન થઈ શકે છે.

સંબંધ - અત્યાર સુધી દેહ અને દેહીનો જે વિષય ચાલી રહ્યો હતો, તેનો આગળના શ્લોકમાં ઉપસંહાર કરે છે.

દેહી નિત્યમવધ્યોડયં દેહે સર્વસ્ય ભારત ।

તસ્માત્સર્વાણિ ભૂતાનિ ન ત્વં શોચિતુમર્હસિ ॥ ૩૦ ॥

ભારત	= હે ભરતવંશી અર્જુન!	નિત્યમ્	= હંમેશાં	અર્થાત્ કોઈ પણ
સર્વસ્ય	= સૌનાં	અવધ્યઃ	= અવધ્ય છે.	પ્રાણી માટે
દેહે	= શરીરોમાં (રહેલો)	તસ્માત્	= એ કારણે	ત્વમ્ = તારે
અયમ્	= આ	સર્વાણિ	= સમસ્ત	શોચિતુમ્ = શોક કરવો
દેહી	= આત્મા	ભૂતાનિ	= પ્રાણીઓ માટે	ન, અર્હસિ = ઉચિત નથી.

ટીકા - ‘દેહી નિત્યમવધ્યોડયં દેહે સર્વસ્ય ભારત’ - મનુષ્ય, દેવતા, પશુ, પક્ષી, કીટ, પતંગ વગેરે સ્થાવર-જંગમ તમામ પ્રાણીઓનાં શરીરોમાં આ દેહી નિત્ય અવધ્ય અર્થાત્ અવિનાશી છે.

‘અવધ્યઃ’ - શબ્દના બે અર્થ થાય છે - (૧) આનો વધ ના કરવો જોઈએ, અને (૨) આનો વધ થઈ જ નથી શકતો. જેમ ગાય અવધ્ય છે અર્થાત્ કદી કોઈ પણ અવસ્થામાં ગાયને ના મારવી જોઈએ; કેમકે ગાયને મારવામાં ઘણો ભારે દોષ છે, પાપ છે. પરંતુ દેહીની બાબતમાં ‘દેહીનો વધ ના કરવો જોઈએ’ એવી વાત નથી, પરંતુ આ દેહીનો વધ (નાશ) કોઈ પણ રીતે થઈ જ નથી શકતો અને કોઈ

કરી પણ નથી શકતું. - ‘વિનાશમવ્યયસ્યાસ્ય ન કશ્ચિત્કર્તુમર્હતિ’ (અ. ૨/૧૭).

‘તસ્માત્સર્વાણિ ભૂતાનિ ન ત્વં શોચિતુમર્હસિ’ - એટલા માટે તારે કોઈ પણ પ્રાણીને માટે શોક ના કરવો જોઈએ, કેમકે આ દેહીનો વિનાશ કદી થઈ જ નથી શકતો અને વિનાશી દેહ ક્ષણમાત્ર પણ સ્થિર નથી રહેતો.

અહીં ‘સર્વાણિ ભૂતાનિ’ પદોમાં બહુવચન વાપરવાનો આશય એ છે કે કોઈ પણ પ્રાણી બાકી ન રહે અર્થાત્ કોઈ પણ પ્રાણીને માટે શોક ના કરવો જોઈએ.

શરીર વિનાશી જ છે; કેમકે એનો સ્વભાવ જ નાશવાન છે. એ પ્રતિક્ષણે જ નષ્ટ થઈ રહ્યું છે. પરંતુ જે પોતાનું નિત્ય-

સ્વરૂપ છે, તેનો કદી નાશ થતો જ નથી. જો આ વાસ્તવિકતાને જાણી લેવામાં આવે, તો પછી શોક થવાનો સંભવ જ નથી.

પ્રકરણ-સંબંધી વિશેષ વાત

અહીં અગિયારમા શ્લોકથી ત્રીસમા શ્લોક સુધીનું જે પ્રકરણ છે, એ વિશેષરૂપે દેહી-દેહ, નિત્ય-અનિત્ય, સત-અસત, અવિનાશી-વિનાશી - આ બન્નેના વિવેકને માટે અર્થાત્ આ બન્નેને ભિન્નભિન્ન દર્શાવવા માટે જ છે. કારણ કે જ્યાં સુધી 'દેહી ભિન્ન છે અને દેહ ભિન્ન છે' - આ વિવેક જાગ્રત નહિ થાય ત્યાં સુધી કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ, ભક્તિયોગ વગેરે કોઈ પણ યોગનો આરંભ નહિ થાય. એટલું જ નહિ, સ્વર્ગ વગેરે લોકોની પ્રાપ્તિને માટે પણ દેહી-દેહના ભેદને સમજવો આવશ્યક છે. કારણ કે દેહથી ભિન્ન દેહી ના હોય, તો દેહનું મરણ થતાં સ્વર્ગમાં કોણ જશે? એટલા માટે જેટલા પણ આસ્તિક દાર્શનિકો છે, તેઓ ભલે અદ્વૈતવાદી હોય કે દ્વૈતવાદી હોય; કોઈ પણ મતના કેમ ના હોય, બધા શરીરી-શરીરના ભેદને માને જ છે. અહીં ભગવાન આ જ ભેદને સ્પષ્ટ કરવા માગે છે.

આ વિષયમાં ભગવાને જે વાત કહી છે, તે ઘણું કરીને બધા મનુષ્યોના અનુભવની વાત છે. જેમ કે, દેહ બદલાય છે અને દેહી નથી બદલાતો. જો આ દેહી બદલાતો હોય તો દેહના બદલાવાને કોણ જાણત? પહેલાં બાલ્યાવસ્થા હતી, પછી જવાની આવી; ક્યારેક બીમારી આવી, ક્યારેક બીમારી જતી રહી - આ રીતે અવસ્થાઓ તો બદલાતી રહે છે, પરંતુ આ બધી અવસ્થાઓને જાણવાવાળો દેહી તે જ રહે છે. માટે

પરિશિષ્ટ ભાવ : ભગવાને ૧૧થી ૩૦મા શ્લોક સુધી દેહ-દેહીના વિવેકનું વર્ણન કર્યું છે. આ પ્રકરણમાં ભગવાને બ્રહ્મ-જીવ, પ્રકૃતિ- પુરુષ, માયા-અવિદ્યા આત્મા-અનાત્મા વગેરે કોઈ દાર્શનિક શબ્દોનો પ્રયોગ કર્યો નથી. એનું કારણ એ છે કે, ભગવાન આને રટી નાખવાનો અર્થાત્ શીખવાનો વિષય ન બનાવીને અનુભવનો વિષય બનાવવા ઇચ્છે છે અને એ સિદ્ધ કરવા ઇચ્છે છે કે, દેહ-દેહીના જુદાપણાનો અનુભવ મનુષ્યમાત્ર કરી શકે છે. એમાં કોઈ ભણતરની કે યોગ્ય અધિકારી બનવાની જરૂર નથી.

સત-અસતનો વિવેક મનુષ્ય જો પોતાના શરીર પર કરે છે તો તે સાધક બને છે અને સંસાર પર કરે છે તો વિદ્વાન થાય છે. પોતાને અલગ રાખીને સંસારમાં સત-અસતનો વિવેક કરનાર મનુષ્ય (શીખેલો) જ્ઞાની તો થઈ જાય છે પણ તેને અનુભવ થતો નથી. પરંતુ પોતાના શરીરમાં સત-અસતનો વિવેક કરવાથી મનુષ્ય વાસ્તવિક (અનુભવી) જ્ઞાની બની જાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે, સંસારમાં સત-અસતનો વિવેક માત્ર પંડિતાઈ માટે છે. જ્યારે ગીતા પંડિતાઈ માટે નથી. એટલા માટે ભગવાને દાર્શનિક શબ્દોનો પ્રયોગ ન કરીને દેહ-દેહી, શરીર-શરીરી જેવા સામાન્ય શબ્દોનો પ્રયોગ કર્યો છે. જે સંસારમાં સત-અસતનો વિચાર કરે છે, તે પોતાને અલગ રાખીને પોતાને જ્ઞાનનો અધિકારી બનાવે છે. પરંતુ સ્વયંમાં દેહ-દેહીનો વિચાર કરવામાં મનુષ્યમાત્ર જ્ઞાન પ્રાપ્તિનો અધિકારી છે. અનુભવ કરવા માટે દેહ-દેહીનું વિવેચન ઉપયોગી છે અને શીખવા માટે તત્ત્વનું વિવેચન ઉપયોગી છે. તેથી સાધક અનુભવ કરવા ઇચ્છતો

બદલાવાવાળો અને નહિ બદલાવાવાળો - આ બન્ને કદી એક નથી હોઈ શકતા - આનો બધાને પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે. એટલા માટે ભગવાને આ વિષયમાં આત્મા-અનાત્મા, બ્રહ્મ-જીવ, પ્રકૃતિ-પુરુષ, જડ-ચેતન માયા-અવિદ્યા વગેરે દાર્શનિક શબ્દોનો ઉપયોગ નથી કર્યો.^૧ કારણ કે લોકો દાર્શનિક બાબતોને કેવળ શીખવા માટે જ છે એવું સમજી બેઠા છે, તે બાબતોને કેવળ ભણવાનો વિષય સમજી બેઠા છે. આને દૃષ્ટિમાં રાખીને ભગવાને આ વિષયમાં દાર્શનિક શબ્દોનો પ્રયોગ નહિ કરીને દેહ-દેહી, શરીર-શરીર, અસત-સત અને વિનાશી-અવિનાશી શબ્દોનો જ પ્રયોગ કર્યો છે. જે આ બન્નેના ભેદને સારી રીતે જાણી લે છે, તેને કદી કિંચિત્માત્ર પણ શોક થઈ શકતો નથી. જેઓ કેવળ દાર્શનિક વાતો શીખી લે છે, તેમનો શોક દૂર થતો નથી.

છયે દર્શનોનો અભ્યાસ કરવો એ એક વાત છે અને અનુભવ કરવો એ બીજી વાત છે. આ બન્ને બાબતો ભિન્ન-ભિન્ન છે અને એમાં ઘણું મોટું અંતર છે. ભણવામાં બ્રહ્મ, ઈશ્વર, જીવ, પ્રકૃતિ અને સંસાર - એ બધા જ્ઞાનના વિષય હોય છે અર્થાત્ ભણવાવાળો તો જ્ઞાતા હોય છે અને બ્રહ્મ, ઈશ્વર વગેરે ઈન્દ્રિયો અને અંતઃકરણના વિષય હોય છે. ભણવાવાળો તો જાણકારી વધારવા માગે છે, વિદ્યાનો સંગ્રહ કરવા માગે છે, પરંતુ જે સાધક મુમુક્ષુ, જિજ્ઞાસુ અને ભક્ત હોય છે, તે અનુભવ કરવા માગે છે અર્થાત્ પ્રકૃતિ અને સંસારથી સંબંધ-વિચ્છેદ કરીને અને પોતે પોતાને જાણીને બ્રહ્મની સાથે અભિન્નતાનો અનુભવ કરવા માગે છે, ઈશ્વરને શરણે જવા માગે છે.

૧. જોકે આ વિષયમાં (પંદરમા અને એકવીસમા શ્લોકમાં) બે વાર 'પુરુષ' શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે, તોપણ તે દાર્શનિક 'પ્રકૃતિ-પુરુષ'ના અર્થમાં નહિ પ્રયોજાતાં 'મનુષ્ય'ના અર્થમાં જ પ્રયોજાયો છે.

હોય તો સર્વપ્રથમ તેણે શરીરથી પોતાની ભિન્નતાનો અનુભવ કરવો જોઈએ કે શરીર શરીરના સંબંધથી રહિત છે અને શરીર શરીરના સંબંધથી રહિત છે અર્થાત્ 'હું શરીર નથી.' તેણે જેટલી ખરા દિલથી, દૃઢતાથી, વિશ્વાસથી અને સંદેહ વિના શરીરની સત્તા-મહત્તા માની છે તેટલી જ ખરા અંતરથી, દૃઢતાથી, વિશ્વાસથી અને સંદેહ વિના સ્વયં (સ્વરૂપ)ની સત્તા-મહત્તા માની લે અને અનુભવ કરી લે.

શરીર માત્ર કર્મ કરવાનું સાધન છે અને કર્મ માત્ર સંસાર માટે થાય છે. જેમ કોઈ લેખક જ્યારે લખવા બેસે છે, ત્યારે તે કલમને પકડે છે અને જ્યારે લખવાનું બંધ કરે છે, ત્યારે કલમને યથાસ્થાને મૂકી દે છે, એ જ રીતે સાધકે કર્મ કરતી વખતે શરીરનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ અને કર્મ સમાપ્ત થતાં જ શરીરને હાતું તેમનું તેમ રાખી દેવું જોઈએ. તેનાથી અસંગ થઈ જવું જોઈએ. કારણ કે જો આપણે કંઈ જ ન કરીએ તો શરીરની જરૂર શું?

સાધક માટે ખાસ વાત છે - જાણી લીધેલા અસતનો ત્યાગ. સાધક જેને અસત સમજે છે તેનો તે ત્યાગ કરી દે તો તેની સાધના સહજ, સુગમ થઈ જશે અને જલદી સિદ્ધ બની જશે. સાધકની જે પોતાની સાધનામાં પ્રીતિ છે, તે જ સાધના કહેવાય છે, તે પ્રીતિ કોઈ વસ્તુ, વ્યક્તિ, યોગ્યતા, સામર્થ્ય વગેરે દ્વારા અથવા કોઈ અભ્યાસ દ્વારા પ્રાપ્ત થતી નથી, બલકે સાધ્ય પ્રતિ મમત્વ (પોતાનાપણું) હોવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. સાધક જેને પોતાનો માની લે છે, તેના પ્રતિ તેની પ્રીતિ આપમેળે થઈ જાય છે. પરંતુ વાસ્તવિક પોતાપણું એ વસ્તુના પ્રતિ થાય છે, જેમાં નીચેની ચાર વાતો હોય -

(૧) જેની સાથે આપણી (સધર્મતા) સ્વરૂપગત એકતા હોય.

(૨) જેની સાથે આપણો સંબંધ નિત્ય રહેવાનો હોય.

(૩) જેની પાસે આપણે કશું ઈચ્છતા ન હોઈએ.

(૪) આપણી પાસે જે કંઈ છે, તે બધું જેને સમર્પિત કરી દઈએ.

આ ચારેય વાતો ભગવાનમાં જ લાગુ થઈ શકે છે. કારણ કે શરીર અને સંસાર સાથે આપણો સંબંધ નિત્ય રહેવાવાળો નથી અને તેમની સાથે આપણી સ્વરૂપગત એકતા પણ નથી. પ્રતિક્ષણ બદલનારાની સાથે ક્યારેય ન બદલાનારાની એકતા કઈ રીતે થઈ શકે? શરીરની સાથે આપણી જે એકતા દેખાય છે, તે સાચી નથી, બલકે માની લીધેલી છે. માની લીધેલી એકતા કર્તવ્યનું પાલન કરવા માટે છે. તાત્પર્ય એ છે કે જેની સાથે આપણી માની લીધેલી એકતા છે, તેની સેવા તો થઈ શકે છે, પરંતુ તેની સાથે પોતાપણું (આત્મીયતા) થઈ શકતું નથી.

જાણી લીધેલા અસતનો ત્યાગ કરવા માટે એ જરૂરી છે કે સાધક વિવેક વિરોધી સંબંધનો ત્યાગ કરે. જેની સાથે ન તો આપણો નિત્ય સંબંધ છે અને ન સ્વરૂપગત એકતા જ છે, તેને પોતાનું અને પોતાના માટે માનવું વિવેક વિરોધી સંબંધ છે. આ દૃષ્ટિએ શરીરને પોતાનું અને પોતાના માટે માનવું એ વિવેક વિરોધી છે. વિવેક વિરોધી સંબંધ હોય ત્યાં સુધી કોઈ પણ સાધક સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. શરીર સાથે તાદાત્મ્ય રાખીને કોઈ ગમે તેટલું તપ કરે, સમાધિ લગાવે, લોક-પરલોકમાં ફરી આવે તો પણ તેના મોહનો નાશ તથા સત્ય તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી. વિવેક વિરોધી સંબંધનો ત્યાગ થતાં જ મોહનો નાશ થઈ જાય છે તથા સત્ય તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. તેથી વિવેક વિરોધી સંબંધનો ત્યાગ કર્યા વિના સાધકે શાંતિથી બેસવું ન જોઈએ. જો આપણે શરીર સાથે માની લીધેલા વિવેક વિરોધી સંબંધનો ત્યાગ નહીં કરીએ તો પણ શરીર આપણો ત્યાગ કરી દેશે. જે આપણો ત્યાગ અવશ્ય કરશે, તેનો ત્યાગ કરવામાં ક્યાં મુશ્કેલી છે? તેથી કોઈ પણ માર્ગનો કોઈ પણ સાધક કેમ ન હોય, તેણે આ સત્યને સ્વીકારવું જ પડશે કે શરીર હું નથી, શરીર મારું નથી અને શરીર મારા માટે નથી, કેમકે હું અશરીરી છું, મારું સ્વરૂપ અવ્યક્ત છે.

જ્યાં સુધી સાધકનો શરીર સાથે હું-મારાપણાનો સંબંધ રહે છે, ત્યાં સુધી સાધના કરવા છતાં પણ સિદ્ધિ મળતી નથી અને તે શુભ કર્મોથી, સાર્થક ચિંતનથી અને સ્થિતિની આસક્તિ સાથે બંધાયેલો રહે છે. તે યજ્ઞ, તપ, દાન વગેરે મોટાં મોટાં શુભ કર્મો કરે, આત્મા અથવા પરમાત્માનું ચિંતન કરે અથવા સમાધિમાં પણ સ્થિત થઈ જાય તો પણ તેનું બંધન સર્વથા છૂટતું નથી. કારણ કે શરીરની સાથે સંબંધ માનવો એ જ મૂળ બંધન છે, મૂળ દોષ છે, જેનાથી બધા જ દોષોની ઉત્પત્તિ થાય છે. જો સાધકનો શરીર સાથે માનેલો સંબંધ સર્વથા છૂટી જાય તો તેના દ્વારા અશુભ કર્મ તો થશે જ નહીં, શુભ કર્મોમાં પણ આસક્તિ રહેશે નહીં. તેના દ્વારા નિરર્થક ચિંતન તો થશે જ નહીં, સાર્થક ચિંતનમાં પણ આસક્તિ નહિ રહે. તેનામાં ચંચળતા તો રહેશે જ નહીં, સમાધિમાં, સ્થિરતામાં

અથવા નિર્વિકલ્પ સ્થિતિમાં પણ આસક્તિ રહેશે નહીં. આ પ્રમાણે સ્થૂળ-શરીરથી થનારાં કર્મમાં, સ્થૂળ-શરીરથી થનારાં ચિંતનમાં અને કારણ-શરીરથી થનારી સ્થિરતામાં આસક્તિનો નાશ થઈ જવાથી તેની સાધના સિદ્ધ થઈ જશે અર્થાત્ મોહ નષ્ટ થઈ જશે અને સત્ય તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થઈ જશે. તેથી ભગવાને પોતાના ઉપદેશના પ્રારંભમાં શરીર સાથેનો સંબંધ પૂરેપૂરો ખતમ કરવા માટે શરીર-શરીરના વિવેકનું વર્ણન કર્યું છે.

— ■ —

સંબંધ — અર્જુનના મનમાં કુટુંબીઓના મરવાનો શોક હતો અને ગુરુજનોને મારવાના પાપનો ભય હતો અર્થાત્ અહીં કુટુંબીઓનો વિયોગ થઈ જશે તો એમના અભાવમાં દુઃખ ભોગવવું પડશે — આ શોક હતો, અને પરલોકમાં પાપને કારણે નરક વગેરેનું દુઃખ ભોગવવું પડશે — આ ભય હતો. એટલા માટે ભગવાને અર્જુનનો શોક દૂર કરવા માટે અગિયારમાથી ત્રીસમા શ્લોક સુધીનું પ્રકરણ કહ્યું અને હવે અર્જુનનો ભય દૂર કરવાને માટે ક્ષાત્રધર્મ-વિષયક આગળના વિષયનો આરંભ કરે છે.

સ્વધર્મમપિ ચાવેક્ષ્ય ન વિકમ્પિતુમર્હસિ ।

ધર્મ્યાદિ યુદ્ધાચ્છ્રેયોડન્યત્ક્ષત્રિયસ્ય ન વિદ્યતે ॥ ૩૧ ॥

ચ	= અને	વિકમ્પિતુમ્	= વિકંપિત અર્થાત્	યુદ્ધાત્	= યુદ્ધથી વધીને
સ્વધર્મમ્	= સ્વધર્મને (પોતાના		કર્તવ્ય-કર્મથી વિચલિત	ક્ષત્રિયસ્ય	= ક્ષત્રિય માટે
	ક્ષાત્ર ધર્મને)	ન, અર્હસિ	= ન થવું જોઈએ;	અન્યત્	= બીજું (કોઈ)
અવેક્ષ્ય	= જોતાં	હિ	= કેમકે	શ્રેયઃ	= કલ્યાણકારી (કર્મ)
અપિ	= પણ (તારે)	ધર્મ્યાત્	= ધર્મયુક્ત	ન, વિદ્યતે	= નથી.

ટીકા — [પહેલા બે શ્લોકોમાં યુદ્ધથી થનારા લાભનું વર્ણન કરે છે.]

‘સ્વધર્મમપિ ચાવેક્ષ્ય ન વિકમ્પિતુમર્હસિ’ — આ સ્વયં પરમાત્માનો અંશ છે. જ્યારે એ શરીરની સાથે તાદાત્મ્ય કરી લે છે, ત્યારે આ ‘સ્વ’ને અર્થાત્ પોતે પોતાને જે કંઈ માનતો હોય, તેનું કર્તવ્ય ‘સ્વધર્મ’ કહેવાય છે. જેવી રીતે, કોઈ પોતે પોતાને બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અથવા શૂદ્ર માનતો હોય, તો પોતપોતાનાં વર્ણોચિત કર્તવ્યોનું પાલન કરવું એ તેનો સ્વધર્મ છે. કોઈ પોતાને શિક્ષક અથવા નોકર માનતો હોય તો શિક્ષક અથવા નોકરનાં કર્તવ્યોનું પાલન કરવું એ તેનો સ્વધર્મ છે. કોઈ પોતાને કોઈનો પિતા અથવા કોઈનો પુત્ર માનતો હોય, તો પુત્ર અથવા પિતા પ્રત્યે કરવાનાં કર્તવ્યોનું પાલન કરવું એ તેનો સ્વધર્મ છે.

અહીં ક્ષત્રિયના કર્તવ્ય-કર્મને ધર્મ તરીકે ઓળખાવ્યું છે.^૧ ક્ષત્રિયનું ખાસ કર્તવ્ય-કર્મ છે — યુદ્ધથી વિમુખ નહિ થવું. અર્જુન ક્ષત્રિય છે; માટે યુદ્ધ કરવું એ તેનો સ્વધર્મ છે. એટલા માટે

ભગવાન કહે છે કે જો સ્વધર્મને લઈને જોવામાં આવે તો પણ ક્ષાત્રધર્મ અનુસાર તારા માટે યુદ્ધ કરવું એ જ કર્તવ્ય છે. પોતાના કર્તવ્યથી તારે કદી વિમુખ નહિ થવું જોઈએ.

‘ધર્મ્યાદિ યુદ્ધાચ્છ્રેયોડન્યત્ક્ષત્રિયસ્ય ન વિદ્યતે’ — ધર્મમય યુદ્ધથી વધારે મોટું ક્ષત્રિયને માટે બીજું કોઈ કલ્યાણકારક કર્મ નથી અર્થાત્ ક્ષત્રિયને માટે ક્ષત્રિયના કર્તવ્યનું અનુષ્ઠાન કરવું એ જ ખાસ કામ છે (ગીતા અ. ૧૮/૪૩). [એવી જ રીતે બ્રાહ્મણ, વૈશ્ય અને શૂદ્રને માટે પણ પોતપોતાના કર્તવ્યનું અનુષ્ઠાન કરવા સિવાય બીજું કોઈ કલ્યાણકારી કર્મ નથી]

અર્જુને સાતમા શ્લોકમાં પ્રાર્થના કરી હતી કે આપ મારા માટે નિશ્ચિત શ્રેયની વાત કહો. એના ઉત્તરમાં ભગવાન કહે છે કે શ્રેય (કલ્યાણ) તો પોતાના ધર્મનું પાલન કરવાથી જ થશે. કોઈ પણ દૃષ્ટિએ પોતાના ધર્મનો ત્યાગ કરવો એ કલ્યાણકારક નથી. માટે તારે પોતાના યુદ્ધરૂપી ધર્મથી વિમુખ નહિ થવું જોઈએ.

પરિશિષ્ટ ભાવ : દેહ-દેહીના વિવેકનું વર્ણન કર્યા પછી હવે ભગવાન અહીંથી ૩૮મા શ્લોક સુધી દેહીના સ્વધર્મ પાલન (કર્તવ્યપાલન)નું વર્ણન કરે છે. કારણ કે દેહ-દેહીના વિવેકથી જે તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે તે જ તત્ત્વ દેહના સદુપયોગથી, સ્વધર્મના પાલનથી પણ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. વિવેકમાં ‘જાણવું’ મુખ્ય છે અને સ્વધર્મપાલનમાં ‘કરવું’ મુખ્ય છે. જોકે મનુષ્ય

૧. અઢારમા અધ્યાયમાં જ્યાં (અ. ૧૮/૪૨—૪૮માં) ચારેય વર્ણોનાં કર્તવ્ય-કર્મોનું વર્ણન આવ્યું છે, ત્યાં વચમાં ‘ધર્મ’ શબ્દ પણ આવ્યો છે — ‘શ્રેયાનસ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્મોત્સ્વનુષ્ઠિતાત્’ (૧૮/૪૭). આનાથી ‘કર્મ’ અને ‘ધર્મ’ શબ્દો પર્યાયવાચી સિદ્ધ થાય છે.

માટે વિવેક મુખ્ય છે, જે વહેવાર અને પરમાર્થમાં, લોક અને પરલોકમાં બધે કામ આવે છે, પરંતુ જે મનુષ્ય દેહ-દેહીના વિવેકને ન સમજી શકે, તેના માટે ભગવાન સ્વધર્મપાલનની વાત કહે છે, તેથી તે માત્ર વાચક જ્ઞાની ન થઈને વાસ્તવિક તત્ત્વનો અનુભવ કરી શકે.

તાત્પર્ય છે કે મનુષ્ય પરમાત્મતત્ત્વને જાણવા ઈચ્છે છે, પરંતુ તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ અને દૃઢ વૈરાગ્ય ન હોવાને કારણે જ્ઞાનયોગથી ન જાણી શકે તો તે કર્મયોગથી પરમાત્મતત્ત્વને જાણી શકે છે; કારણ કે જ્ઞાનયોગથી જે અનુભવ થાય છે, તે જ કર્મયોગથી પણ થઈ શકે છે (ગીતા ૫/૪-૫).

અર્જુન ક્ષત્રિય હતા, તેથી ભગવાને આ પ્રકરણમાં ક્ષાત્રધર્મની વાત કહી છે. વાસ્તવમાં અહીં ક્ષાત્રધર્મ ચારે વર્ણોનો ઉપલક્ષણ છે. તેથી બ્રાહ્મણાદિ અન્ય વર્ણોએ પણ અહીં પોતપોતાનો ધર્મ (કર્તવ્ય) સમજી લેવો જોઈએ. (ગીતા ૧૮/૪૨-૪૩-૪૪).

[‘સ્વધર્મ’ને જ સ્વભાવજ કર્મ, સહજ કર્મ, સ્વકર્મ વગેરે નામોથી કહેવામાં આવ્યો છે. (ગીતા ૧૮/૪૧થી ૪૮મા શ્લોક સુધી) સ્વાર્થ, અભિમાન અને ફળેચ્છાનો ત્યાગ કરીને બીજાના હિત માટે કર્મ કરવું એ સ્વધર્મ છે. સ્વધર્મનું પાલન એ જ કર્મયોગ છે.]

યદૈચ્છયા યોપપત્તં સ્વર્ગદ્વારમપાવૃતમ્ ।
સુખિનઃ ક્ષત્રિયાઃ પાર્થ લભન્તે યુદ્ધમીદૃશમ્ ॥ ૩૨ ॥

યદૈચ્છયા	= આપમેળે	ય	= પણ છે.	ઈદૈશમ્	= જેમને આવા
ઉપપત્તમ્	= પ્રાપ્ત થયેલું (યુદ્ધ)	પાર્થ	= હે પૃથાનંદન!		પ્રકારનું
અપાવૃતમ્	= ઊઘડેલું	સુખિનઃ	= (તે) ભાગ્યશાળી	યુદ્ધમ્	= યુદ્ધ
સ્વર્ગદ્વારમ્	= સ્વર્ગનું દ્વાર	ક્ષત્રિયાઃ	= ક્ષત્રિયો છે	લભન્તે	= પ્રાપ્ત થાય છે.

ટીકા — ‘યદૈચ્છયા યોપપત્તં સ્વર્ગદ્વારમપાવૃતમ્’ — પાંડવો સાથે જુગાર રમવામાં દુર્યોધને આ શરત રાખી હતી કે જો આમાં તમે હારી જશો, તો તમારે બાર વર્ષનો વનવાસ અને એક વર્ષનો અજ્ઞાતવાસ ભોગવવો પડશે. તેરમા વર્ષ પછી તમને તમારું રાજ્ય મળી જશે. પરંતુ અજ્ઞાતવાસમાં જો અમે લોકો તમને ખોળી કાઢીએ તો તમારે બીજી વાર બાર વર્ષનો વનવાસ ભોગવવો પડશે. જુગારમાં હારી જવાથી શરત પ્રમાણે પાંડવોએ બાર વર્ષનો વનવાસ અને એક વર્ષનો અજ્ઞાતવાસ ભોગવી લીધો. ત્યાર પછી જ્યારે એમણે પોતાનું રાજ્ય માગ્યું, ત્યારે દુર્યોધને કહ્યું કે હું યુદ્ધ કર્યા વિના સોયની અણી જેટલી જમીન પણ નહિ આપું. દુર્યોધનના આવું કહેવા છતાં પણ પાંડવો તરફથી વારંવાર સંધિનો પ્રસ્તાવ મૂકવામાં

આવ્યો, પરંતુ દુર્યોધને પાંડવો સાથે સંધિ સ્વીકારી નહિ. એટલા માટે ભગવાન અર્જુનને કહે છે કે આ યુદ્ધ તમને લોકોને પોતાની મેળે પ્રાપ્ત થયું છે. પોતાની મેળે પ્રાપ્ત થયેલા ધર્મમય યુદ્ધમાં જે ક્ષત્રિય શૂરવીરતાથી લડતાં લડતાં મરે છે, તેને માટે સ્વર્ગનો દરવાજો ખુલ્લો રહે છે.

‘સુખિનઃ ક્ષત્રિયાઃ પાર્થ લભન્તે યુદ્ધમીદૃશમ્’ — આવું ધર્મમય યુદ્ધ જેમને પ્રાપ્ત થયું છે, તે ક્ષત્રિયો ઘણા સુખી છે. અહીં સુખી કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરવામાં જે સુખ છે, તે સુખ સાંસારિક ભોગોને ભોગવવામાં નથી. સાંસારિક ભોગોનું સુખ તો પશુ-પક્ષીઓને પણ મળે છે. માટે જેમને કર્તવ્યપાલનનો અવસર પ્રાપ્ત થયો છે, તેમને મોટા ભાગ્યશાળી માનવા જોઈએ.

સંબંધ — યુદ્ધ નહિ કરવાથી કઈ હાનિ થાય છે — એનું આગળના ચાર શ્લોકોમાં વર્ણન કરે છે.

અથ ચેત્વમિમં ધર્મ્યં સહગ્રામં ન કરિષ્યસિ ।
તતઃ સ્વધર્મ કીર્તિં ચ હિત્વા પાપમવાપ્સ્યસિ ॥ ૩૩ ॥

અથ	= હવે	સંગ્રામમ્	= યુદ્ધ	ચ	= અને
ચેત્	= જો	ન	= નહીં	કીર્તિમ્	= કીર્તિને
ત્વમ્	= તું	કરિષ્યસિ	= કરે	હિત્વા	= ગુમાવીને
ઈમમ્	= આ	તતઃ	= તો	પાપમ્	= પાપને
ધર્મ્યમ્	= ધર્મયુક્ત	સ્વધર્મમ્	= સ્વધર્મ	અવાપ્સ્યસિ	= પ્રાપ્ત થઈશ.

ટીકા — ‘અથ ચેત્વમિમં... પાપમવાપ્સ્યસિ’ — અહીં ‘અથ’ અવ્યય પક્ષાંતરમાં આવ્યું છે અને ‘ચેત્’ અવ્યય સંભાવનાના અર્થમાં આવ્યું છે. એનું તાત્પર્ય એ છે કે જોકે તું યુદ્ધ કર્યા વિના રહી નહિ શકે, પોતાના ક્ષાત્રસ્વભાવને પરવશ થયેલો તું યુદ્ધ કરશે જ (ગીતા અ. ૧૮/૬૦), તોપણ જો એવું માની લે કે તું યુદ્ધ નહિ કરે, તો તારા દ્વારા ક્ષાત્રધર્મનો ત્યાગ થઈ જશે. ક્ષાત્રધર્મનો ત્યાગ થવાથી તને પાપ લાગશે

અને તારી કીર્તિનો પણ નાશ થશે.

આપોઆપ પ્રાપ્ત થયેલા ધર્મરૂપી કર્તવ્યનો ત્યાગ કરીને તું શું કરશે? પોતાના ધર્મનો ત્યાગ કરવાથી તારે પરધર્મનો સ્વીકાર કરવો પડશે, જેથી તને પાપ લાગશે. યુદ્ધનો ત્યાગ કરવાથી બીજા લોકો એવું માનશે કે અર્જુન જેવો શૂરવીર પણ મરવાથી ભયભીત થઈ ગયો! આનાથી તારી કીર્તિનો નાશ થશે.

અકીર્તિં ચાપિ ભૂતાનિ કથયિષ્યન્તિ તેડવ્યયામ્ ।
સમ્ભાવિતસ્ય ચાકીર્તિર્મરણાદતિરિચ્યતે ॥ ૩૪ ॥

ચ	= તથા	અકીર્તિમ્	= અપકીર્તિ	માટે
ભૂતાનિ	= બધા લોકો	કથયિષ્યન્તિ	= કહેશે અર્થાત્ (તારી)	અકીર્તિઃ = અપકીર્તિ
અપિ	= પણ		નિંદા કરશે.	મરણાત્, ચ = મરણથી પણ
તે	= તારી			અતિરિચ્યતે = વધીને દુઃખદાયી હોય છે.
અવ્યયામ્	= સદા રહેનારી	સમ્ભાવિતસ્ય	= ગૌરવશાળી પુરુષ	

ટીકા — ‘અકીર્તિં ચાપિ ભૂતાનિ કથયિષ્યન્તિ તેડવ્યયામ્’ — મનુષ્ય, દેવતા, યક્ષ, રાક્ષસ વગેરે જે પ્રાણીઓનો તારી સાથે સંબંધ નથી અર્થાત્ જેમની તારી સાથે નથી મિત્રતા અને નથી શત્રુતા, એવાં સાધારણ પ્રાણીઓ પણ તારી અપકીર્તિ અને અપયશનું કથન કરશે કે જુઓ! અર્જુન કેવો ભીરુ હતો, કે જે પોતાના ક્ષાત્રધર્મથી વિમુખ થઈ ગયો. તે કેટલો શૂરવીર હતો, પણ યુદ્ધના પ્રસંગે તેની કાયરતા પ્રગટ થઈ ગઈ, કે જેની બીજાઓને જાણ જ ન હતી; વગેરે-વગેરે.

‘તે’ કહેવાનો ભાવ એ છે કે સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાળ લોકમાં પણ જેની ધાક જામેલી છે, એવા તારી અપકીર્તિ થશે. ‘અવ્યયામ્’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જે માણસ શ્રેષ્ઠતાને લીધે જેટલો વધારે પ્રસિદ્ધ હોય છે, તેની કીર્તિ અને અપકીર્તિ પણ એટલી જ વધારે સ્થાયી રહેવાવાળી હોય છે.

‘સમ્ભાવિતસ્ય ચાકીર્તિર્મરણાદતિરિચ્યતે’ — આ શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં ભગવાને સાધારણ પ્રાણીઓ દ્વારા અર્જુનની નિંદા થશે એવી વાત બતાવી. હવે શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં બધાને માટે લાગુ થવાવાળી સામાન્ય વાત કહે છે.

સંસારની દૃષ્ટિએ જે શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવે છે, જેને લોકો ઘણી ઊંચી દૃષ્ટિએ જુએ છે, એવા મનુષ્યની જ્યારે અપકીર્તિ થાય છે, ત્યારે એ અપકીર્તિ તેને માટે મરણથી પણ વધારે ભયંકર દુઃખદાયી બને છે. કારણ કે મરવામાં તો આયુષ્ય સમાપ્ત થયું છે, તેણે કોઈ અપરાધ તો કર્યો નથી, પરંતુ અપકીર્તિ થવામાં તો તે પોતે ધર્મમર્યાદાથી અને કર્તવ્યથી અ્યુત થયો છે. તાત્પર્ય એ છે કે લોકોમાં શ્રેષ્ઠ મનાવાવાળો મનુષ્ય જો પોતાના કર્તવ્યથી અ્યુત થાય છે, તો તેનો ઘણો ભયંકર અપયશ થાય છે.

ભયાદ્રણાદુપરતં મંસ્યન્તે ત્વાં મહારથાઃ ।
યેષાં ચ ત્વં બહુમતો ભૂત્વા યાસ્યસિ લાઘવમ્ ॥ ૩૫ ॥

ચ	= તથા	ઉપરત્મ્	= નાસી ગયેલો	બહુમતઃ	= બહુ સન્માનિત
મહારથાઃ	= મહારથીઓ	મંસ્યન્તે	= માનશે.	ભૂત્વા	= થઈ ચૂક્યો છે
ત્વામ્	= તને	યેષામ્	= જેમની		(તેમની દૃષ્ટિમાં)
ભયાત્	= ભયના કારણે		(ધારણામાં)	લાઘવમ્	= (તું) તુચ્છતાને
રણાત્	= યુદ્ધથી	ત્વમ્	= તું	યાસ્યસિ	= પ્રાપ્ત થઈ જઈશ.

ટીકા — ‘ભયાદ્રણાદુપરતં મંસ્યન્તે ત્વાં મહારથાઃ’ — તું એવું સમજે છે કે હું તો કેવળ મારું કલ્યાણ કરવા માટે યુદ્ધથી ઉપરત થયો છું; પરંતુ જો એવી જ વાત હોત અને યુદ્ધને તું પાપ સમજતો હોત, તો પહેલેથી જ એકાંતમાં રહીને ભજન-સ્મરણ કરતો હોત અને તારી યુદ્ધને માટે પ્રવૃત્તિ પણ ના થાત. પરંતુ તું એકાંતમાં નહિ રહીને યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થયો છે. હવે જો તું યુદ્ધથી નિવૃત્ત થશે, તો મોટા-મોટા મહારથી લોકો એવું જ માનશે કે યુદ્ધમાં મૃત્યુના ભયથી જ અર્જુન યુદ્ધથી નિવૃત્ત થયો છે. જો તું ધર્મનો વિચાર કરતો હોત તો યુદ્ધથી નિવૃત્ત ના થાત; કારણ કે યુદ્ધ કરવું એ ક્ષત્રિયનો ધર્મ છે.

આથી તું મરવાના ભયથી જ યુદ્ધથી નિવૃત્ત થઈ રહ્યો છે.

‘યેષાં ચ ત્વં બહુમતો ભૂત્વા યાસ્યસિ લાઘવમ્’ — ભીષ્મ, દ્રોણાચાર્ય, કૃપાચાર્ય, શલ્ય વગેરે જેઓ મોટા મોટા મહારથીઓ છે, તેઓની દૃષ્ટિમાં તું બહુમાન્ય થઈ ચૂક્યો છે. અર્થાત્ એમના મનમાં આ એક વિશ્વાસ છે કે યુદ્ધ કરવામાં નામાંકિત શૂરવીર તો અર્જુન જ છે. તું યુદ્ધમાં અનેક દૈત્યો, દેવતાઓ, ગંધર્વો વગેરેને હરાવી ચૂક્યો છે. જો હવે તું યુદ્ધથી નિવૃત્ત થઈ જશે, તો તે મહારથીઓની સામે તું લઘુતા (તુચ્છતા)ને પ્રાપ્ત થઈ જશે અર્થાત્ તેઓની દૃષ્ટિમાં તું હલકો બની જશે.

અવાચ્યવાદાંશ્ચ બહૂન્વદિષ્યન્તિ તવાહિતાઃ ।

નિન્દન્તસ્તવ સામર્થ્યં તતો દુઃખતરં નુ કિમ્ ॥ ૩૬ ॥

તવ	= તારા	(તને)	વદિષ્યન્તિ	= કહેશે.
અહિતાઃ	= વેરીઓ	બહૂન્	તતઃ	= એનાથી
તવ	= તારા	અવાચ્યવાદાન્	દુઃખતરમ્	= વધારે દુઃખની વાત
સામર્થ્યમ્	= સામર્થ્યની	વચનો	નુ, કિમ્	= (બીજી)
નિન્દન્તઃ	= નિંદા કરતાં	ચ		શું હશે?

ટીકા — ‘અવાચ્યવાદાંશ્ચ..... નિન્દન્તસ્તવ સામર્થ્યમ્’ — ‘અહિત’ નામ શત્રુનું છે, અહિત કરવાવાળાનું છે. તારા જે દુર્યોધન, દુઃશાસન, કર્ણ વગેરે શત્રુઓ છે, તારા તરફથી વેર નહિ રાખવા છતાં પણ તેઓ જાતે તારી સાથે વેર રાખીને તારું અહિત કરવાવાળા છે. તેઓ તારા સામર્થ્યને જાણે છે કે આ ઘણો મોટો શૂરવીર છે. એવું જાણતા હોવા છતાં પણ તેઓ તારા સામર્થ્યની નિંદા કરશે કે ‘આ તો નપુંસક છે. જુઓ! એ યુદ્ધના પ્રસંગે ભાગી ગયોને! એ શું અમારી સામે ટકી શકે છે? એ શું અમારી સાથે યુદ્ધ કરી શકે છે?’ આ રીતે તને દુઃખી કરવા માટે, તારા અંતરમાં બળતરા પેદા કરવા માટે ન જાણે કેટલાંય ન કહેવા લાયક વચનો કહેશે. તેઓનાં વચનોને તું કેવી રીતે સહી શકશે?

‘તતો દુઃખતરં નુ કિમ્’ — આનાથી મોટું અત્યંત ભયંકર દુઃખ કયું હશે? કારણ કે એવું જોવામાં આવે છે કે જેવી રીતે મનુષ્ય તુચ્છ માણસો દ્વારા તિરસ્કૃત થાય ત્યારે પોતાનો તિરસ્કાર સહી નથી શકતો અને પોતાની યોગ્યતાથી, પોતાની શૂરવીરતાથી વધારે કામ કરીને મરી ફીટે છે. એવી જ રીતે જ્યારે શત્રુઓ દ્વારા તારો સર્વથા અનુચિત તિરસ્કાર થઈ જશે, ત્યારે એને તું સહી નહિ શકે અને જુસ્સામાં આવીને યુદ્ધ માટે કૂદી પડશે. તારાથી યુદ્ધ કર્યા વિના નહિ રહી શકાય. હમણાં તો તું યુદ્ધથી ઉપરત થઈ રહ્યો છે, પણ જ્યારે તું સમય આવ્યે યુદ્ધને માટે કૂદી પડશે, ત્યારે તારી કેટલી નિંદા થશે? તે નિંદાને તું કેવી રીતે સહન કરી શકશે?

સંબંધ — પાછળના ચાર શ્લોકોમાં યુદ્ધ નહિ કરવાથી થતી હાનિ બતાવીને હવે ભગવાન આગળના બે શ્લોકોમાં યુદ્ધ કરવાથી થનારા લાભ બતાવે છે.

હતો વા પ્રાપ્સ્યસિ સ્વર્ગ જિત્વા વા ભોક્ષ્યસે મહીમ્ ।

તસ્માદુત્તિષ્ઠ કૌન્તેય યુદ્ધાય કૃતનિશ્ચયઃ ॥ ૩૭॥

વા	= જો (તું) યુદ્ધમાં)	(સંગ્રામમાં તું)	કૌન્તેય	= હે કુન્તીનંદન!	
હતઃ	= માર્યો જઈશ (તો)	જિત્વા	= જીતી જઈશ (તો)	(તું)	
સ્વર્ગમ્	= (તને) સ્વર્ગની	મહીમ્	= ભૂમંડળનું રાજ્ય	યુદ્ધાય	= યુદ્ધ માટે
પ્રાપ્સ્યસિ	= પ્રાપ્તિ થશે (અને)	ભોક્ષ્યસે	= ભોગવીશ.	કૃતનિશ્ચયઃ	= નિશ્ચય કરીને
વા	= અથવા તો	તસ્માત્	= માટે	ઉત્તિષ્ઠ	= ઊભો થઈ જા.

ટીકા — ‘હતો વા પ્રાપ્સ્યસિ સ્વર્ગ જિત્વા વા ભોક્ષ્યસે મહીમ્’ — આ જ અધ્યાયના છઠ્ઠા શ્લોકમાં અર્જુને કહ્યું હતું કે, ‘અમને લોકોને એની પણ ખબર નથી કે યુદ્ધમાં અમે તેમને જીતીશું કે તેઓ અમને જીતશે.’ અર્જુનના આ સંદેહને લીધે ભગવાન અહીં સ્પષ્ટ કહે છે કે જો યુદ્ધમાં તું કર્ણ વગેરેના દ્વારા માર્યો પણ જઈશ તો સ્વર્ગને પ્રાપ્ત થઈશ અને જો યુદ્ધમાં તારી જીત થઈ જશે તો અહીં પૃથ્વીનું રાજ્ય ભોગવીશ. આ રીતે તારા તો બન્નેય હાથોમાં લાડુ છે. તાત્પર્ય એ છે કે યુદ્ધ કરવાથી તો તને બન્ને તરફથી લાભ જ લાભ છે અને યુદ્ધ નહિ કરવાથી બન્ને તરફથી હાનિ જ હાનિ છે. આથી તારે યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થઈ જવું જોઈએ.

‘તસ્માદુત્તિષ્ઠ કૌન્તેય યુદ્ધાય કૃતનિશ્ચયઃ’ — અહીં ‘કૌન્તેય’ સંબોધન આપવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જ્યારે હું સંધિનો પ્રસ્તાવ લઈને કૌરવો પાસે ગયો હતો, ત્યારે માતા કુંતીએ

તમારે માટે (પાંડવો માટે) આ સંદેશો મોકલ્યો હતો કે, ‘તમે યુદ્ધ કરો.’ આથી તારે યુદ્ધથી નિવૃત્ત ના થવું જોઈએ, ઊલટું યુદ્ધનો નિશ્ચય કરીને ઊભા થઈ જવું જોઈએ.

અર્જુનનો યુદ્ધ નહિ કરવાનો નિશ્ચય હતો અને ભગવાને આ જ અધ્યાયના ત્રીજા શ્લોકમાં યુદ્ધ કરવાની આજ્ઞા આપી દીધી. એનાથી અર્જુનના મનમાં સંદેહ થયો કે યુદ્ધ કરવું એ સારું છે કે ના કરવું એ સારું છે. આથી અહીં ભગવાન એ સંદેહને દૂર કરવા માટે કહે છે કે તું યુદ્ધ કરવાનો એક નિશ્ચય કરી લે, એમાં સંદેહ ના રાખ.

અહીં ભગવાનનું તાત્પર્ય એવું જણાય છે કે મનુષ્યે કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં પ્રાપ્ત કર્તવ્યનો ત્યાગ ના કરવો જોઈએ, ઊલટાનું ઉત્સાહ અને તત્પરતાપૂર્વક પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરવું જોઈએ. કર્તવ્યનું પાલન કરવામાં જ મનુષ્યની મનુષ્યતા છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ધર્મનું પાલન કરવાથી લોક-પરલોક બન્ને સુધરી જાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે કર્તવ્યનું પાલન અને અકર્તવ્યનો ત્યાગ કરવાથી આ લોકમાં પણ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે અને પરલોક પણ સુધરી જાય છે.

—■—

સુખદુઃખે સમે કૃત્વા લાભાલાભૌ જયાજયૌ ।

તતો યુદ્ધાય યુજ્યસ્વ નૈવં પાપમવાપ્સ્યસિ ॥ ૩૮॥

જયાજયૌ	= જય-પરાજય,	કૃત્વા	= કરીને	એવમ્	= આ પ્રમાણે (યુદ્ધ કરવાથી તું)
લાભાલાભૌ	= લાભ-હાનિ (અને)	તતઃ	= પછી	પાપમ્	= પાપને
સુખદુઃખે	= સુખ-દુઃખને	યુદ્ધાય	= યુદ્ધ માટે	ન, અવાપ્સ્યસિ	= પ્રાપ્ત નહીં થાય.
સમે	= સમાન	યુજ્યસ્વ	= કટિબદ્ધ થઈ જા.		

ટીકા — [અર્જુનને આ શંકા હતી કે યુદ્ધમાં કુટુંબીઓને મારવાથી અમને પાપ લાગી જશે, પરંતુ ભગવાન અહીં કહે છે કે પાપનું પ્રેરક તત્ત્વ (હેતુ) યુદ્ધ નથી, (પરંતુ) પોતાની કામના છે. આથી કામનાનો ત્યાગ કરીને તું યુદ્ધને માટે ઊભો થઈ જા.]

‘સુખદુઃખે સમે કૃત્વા... તતો યુદ્ધાય યુજ્યસ્વ’ — યુદ્ધમાં સૌ પ્રથમ જય અને પરાજય થાય છે, જય-પરાજયનું પરિણામ હોય છે — લાભ અને હાનિ તથા લાભ-હાનિનું પરિણામ હોય છે — સુખ અને દુઃખ. જય-પરાજયમાં અને લાભ-હાનિમાં સુખી-દુઃખી થવું એ તારો ઉદ્દેશ્ય નથી. તારો

ઉદ્દેશ્ય તો આ ત્રણેમાં સમાન થઈને પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરવાનો છે.

યુદ્ધમાં જય-પરાજય, લાભ-હાનિ અને સુખ-દુઃખ તો થવાનાં જ. આથી તું પહેલેથી આ વિચાર કરી લે કે, ‘મારે તો કેવળ મારા કર્તવ્યનું પાલન કરવું છે, જય-પરાજય વગેરે સાથે કોઈ પણ મતલબ નથી.’ પછી યુદ્ધ કરવાથી પાપ નહિ લાગે અર્થાત્ સંસારનું બંધન નહિ થાય.

સકામ અને નિષ્કામ - બન્નેય ભાવોથી પોતાના કર્તવ્ય-કર્મનું પાલન કરવું આવશ્યક છે. જેનો સકામ ભાવ છે, તેણે તો કર્તવ્ય-કર્મ કરવામાં આગસ અને પ્રમાદ બિલકુલ નહિ કરવાં જોઈએ, ઊલટું તત્પરતાથી પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરવું જોઈએ. જેનો નિષ્કામ ભાવ છે, જે પોતાનું કલ્યાણ ઇચ્છે છે, તેણે પણ તત્પરતાપૂર્વક પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરવું જોઈએ.

સુખ આવે ત્યારે સારું લાગે છે અને જાય ત્યારે ખરાબ લાગે છે તથા દુઃખ આવે ત્યારે ખરાબ લાગે છે અને જાય ત્યારે સારું લાગે છે. આથી એમાં કોણ સારું છે અને કોણ ખરાબ? અર્થાત્ બન્નેય સમાન છે અને બરાબર છે. આ રીતે સુખ-દુઃખમાં સમબુદ્ધિ રાખતા રહીને તારે પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરવું જોઈએ.

તારી સુખના લોભથી કોઈ પણ કર્મમાં પ્રવૃત્તિ ન હો અને દુઃખના ભયથી નિવૃત્તિ ન હો. કર્મોમાં તારી પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ શાસ્ત્ર અનુસાર જ હો (ગીતા અ. ૧૬/૨૪).

‘નૈવં પાપમવાપ્સ્યસિ’ - અહીં ‘પાપ’ શબ્દ પાપ અને પુણ્ય-બન્નેનો વાચક છે, જેનું ફળ છે - સ્વર્ગ અને નરકની પ્રાપ્તિ રૂપી બંધન, જેનાથી મનુષ્ય પોતાના કલ્યાણથી વંચિત રહી જાય છે અને વારંવાર જન્મતો-મરતો રહે છે. ભગવાન કહે છે કે હે અર્જુન! સમતામાં સ્થિર રહીને યુદ્ધ રૂપી કર્તવ્યકર્મ કરવાથી તને પાપ અને પુણ્ય-બન્નેય નહિ બાંધે.

પ્રકરણ-સંબંધી વિશેષ વાત

ભગવાને એકત્રીસમા શ્લોકથી આડત્રીસમા શ્લોક સુધીના આઠ શ્લોકોમાં કેટલાક વિચિત્ર ભાવો પ્રગટ કર્યા છે; જેવા કે -

(૧) કોઈએ વ્યાખ્યાન આપવાનું હોય અને કોઈ વિષયને સમજાવવો હોય, તો ભગવાન આ આઠ શ્લોકોમાં એની કળા બતાવે છે. જેમ કે, ‘કર્તવ્યકર્મ કરવું અને અકર્તવ્યકર્મ નહિ કરવું - એવાં વિધિ-નિષેધનાં વ્યાખ્યાન આપવાં હોય તો એમાં પહેલાં વિધિનું, વચમાં નિષેધનું અને

અંતે ફરીથી વિધિનું વર્ણન કરીને વ્યાખ્યાન સમાપ્ત કરવું જોઈએ. ભગવાને પણ અહીં પહેલાં એકત્રીસમા-બત્રીસમા બે શ્લોકોમાં કર્તવ્યકર્મ કરવાના લાભનું વર્ણન કર્યું, પછી વચ્ચે તેત્રીસથી છત્રીસમા સુધીના ચાર શ્લોકોમાં કર્તવ્યકર્મ નહિ કરવાથી થતા નુકસાનનું વર્ણન કર્યું, અને અંતમાં સાડત્રીસમા, આડત્રીસમા બે શ્લોકોમાં કર્તવ્યકર્મ કરવાથી થતા લાભનું વર્ણન કરીને કર્તવ્યકર્મ કરવાની આજ્ઞા આપી.

(૨) પહેલા અધ્યાયમાં અર્જુને પોતાની દૃષ્ટિથી જે દલીલો કરી હતી, તેમનું ભગવાને આ આઠ શ્લોકોમાં સમાધાન કર્યું છે; જેમ કે અર્જુન કહે છે - હું યુદ્ધ કરવામાં કલ્યાણ નથી જોતો (અ. ૧/૩૧), તો ભગવાન કહે છે - ક્ષત્રિયને માટે ધર્મમય યુદ્ધથી વધારે મોટું બીજું કોઈ કલ્યાણનું સાધન નથી (અ. ૨/૩૧) અર્જુન કહે છે - યુદ્ધ કરીને અમે સુખી કેવી રીતે થઈશું? (અ. ૧/૩૭) તો ભગવાન કહે છે - જે ક્ષત્રિયોને આવું યુદ્ધ મળી જાય છે, તે જ ક્ષત્રિયો સુખી છે. (અ. ૨/૩૨), અર્જુન કહે છે - યુદ્ધના પરિણામમાં નરકની પ્રાપ્તિ થશે (અ. ૧/૪૪) તો ભગવાન કહે છે - યુદ્ધ કરવાથી સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થશે. (અ. ૨/૩૨, ૩૭). અર્જુન કહે છે - યુદ્ધ કરવાથી પાપ લાગશે (અ. ૧/૩૬), તો ભગવાન કહે છે - યુદ્ધ નહિ કરવાથી પાપ લાગશે (અ. ૨/૩૩). અર્જુન કહે છે - યુદ્ધ કરવાથી પરિણામમાં ધર્મનો નાશ થશે (અ. ૧/૪૦), તો ભગવાન કહે છે - યુદ્ધ નહિ કરવાથી ધર્મનો નાશ થશે (અ. ૨/૩૩).

(૩) અર્જુનનો એવો આગ્રહ હતો કે યુદ્ધરૂપી ઘોર કર્મને છોડીને ભિક્ષાથી નિર્વાહ કરવો મારા માટે શ્રેયસ્કર છે (અ. ૨/૫), તો તેમને ભગવાને યુદ્ધ કરવાની આજ્ઞા આપી (અ. ૨/૩૮); અને ઉદ્ધવજીના મનમાં ભગવાનની સાથે રહેવાની ઇચ્છા હતી, તો એમને ભગવાને ઉત્તરાખંડમાં જઈને તપ કરવાની આજ્ઞા આપી (શ્રીમદ્ભગવત ૧૧/૨૯/૪૧). આનું તાત્પર્ય એ થયું કે પોતાના મનનો આગ્રહ છોડ્યા વિના કલ્યાણ નથી થતું. તે આગ્રહ ગમે તે રીતિનો હોય, પણ તે ઉદ્ધાર નથી થવા દેતો.

(૪) ભગવાને આ અધ્યાયના બીજા-ત્રીજા શ્લોકોમાં જે બાબતો સંક્ષેપમાં કહી હતી, તેમને જ અહીં વિસ્તારથી કહી છે; જેમ કે - ત્યાં ‘અનાર્યજુષ્ટમ્’ કહ્યું તો અહીં ‘ધર્મ્યાદિ યુદ્ધાચ્છ્રેયોડન્યત્’ કહ્યું. ત્યાં ‘અસ્વર્ગ્યમ્’ કહ્યું તો અહીં ‘સ્વર્ગદ્વારમપાવૃતમ્’ કહ્યું. ત્યાં ‘અકીર્તિકરમ્’ કહ્યું તો અહીં ‘અકીર્તિ યાપિ ભૂતાનિ કથયિષ્યન્તિ તેડવ્યયામ્’ કહ્યું. ત્યાં યુદ્ધને માટે આજ્ઞા આપી - ‘ત્યક્ત્વોત્તિષ્ઠ પરંતપ’, તો તે જ આજ્ઞા અહીં આપે છે - ‘તતો યુદ્ધાય યુજ્યસ્વ’.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ગીતા વહેવારમાં પરમાર્થની અદ્ભુત કળા બતાવે છે, જેનાથી મનુષ્ય હર પરિસ્થિતિમાં રહીને તથા શાસ્ત્ર વિહિત તમામ વહેવાર કરતાં કરતાં પણ પોતાનું કલ્યાણ કરી શકે. બીજા ગ્રંથો તો ઘણું કરીને એમ કહે છે કે જો પોતાનું કલ્યાણ ઇચ્છતા હો તો બધું જ છોડીને સંન્યાસી થઈ જાઓ, એકાંતમાં ચાલ્યા જાઓ; કારણ કે વ્યવહાર અને પરમાર્થ - બન્ને એકસાથે ચાલી શકતાં નથી, પરંતુ ગીતા કહે છે કે તમે જ્યાં છો, જે મતને માનો છો, જે સિદ્ધાંતને માનો છો, જે ધર્મ, સંપ્રદાય, વર્ણ, આશ્રમ વગેરેને માનો છો, તેને જ માનીને ગીતાના ઉપદેશ પ્રમાણે ચાલો તો કલ્યાણ થઈ જશે. એકાંતમાં રહીને વર્ષો સુધી સાધના કરવાથી ઋષિ-મુનિઓને જે તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે, એ જ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ ગીતાના ઉપદેશ પ્રમાણે વહેવાર કરવાથી થઈ જશે. સિદ્ધિ-અસિદ્ધિમાં સમાન રહીને નિષ્કામભાવપૂર્વક કર્તવ્ય કર્મ કરવું એ જ ગીતાના ઉપદેશ પ્રમાણે વ્યવહાર કરવો છે.

યુદ્ધથી વધારે ભયંકર પરિસ્થિતિ અને પ્રવૃત્તિ બીજી કઈ હશે? જ્યારે યુદ્ધ જેવી ભયંકર પરિસ્થિતિ અને પ્રવૃત્તિમાં પણ મનુષ્ય પોતાનું કલ્યાણ કરી શકે છે, તો પછી બીજી એવી કઈ પરિસ્થિતિ અને પ્રવૃત્તિ હશે, જેમાં રહીને મનુષ્ય પોતાનું કલ્યાણ ન કરી શકે? ગીતાના ઉપદેશ પ્રમાણે એકાંતમાં આસન લગાવીને ધ્યાન કરવાથી પણ કલ્યાણ થઈ શકે છે (ગીતા ૬/૧૦ થી ૧૩) અને યુદ્ધ કરવાથી પણ કલ્યાણ થઈ શકે છે.

અર્જુન ન તો સ્વર્ગ ઇચ્છતા હતા અને ન રાજ્ય. (ગીતા-અ. ૧નો ૩૨, ૩૫મો અને અ. ૨નો ૮મો શ્લોક). તેઓ માત્ર યુદ્ધથી થનારા પાપથી બચવા માગતા હતા (ગીતા - ૧ લા. અ. ૩૬, ૩૮ અને ૪૫મો શ્લોક). તેથી ભગવાન એવું કહે છે કે 'જો તું સ્વર્ગ અને રાજ્ય ઇચ્છતો નથી, પરંતુ પાપથી બચવા માગે છે તો યુદ્ધરૂપી કર્તવ્યકર્મને સમતાપૂર્વક કર, તો તને પાપ નહીં લાગે - 'નૈવં પાપમવાપ્સ્યસિ.' કારણ કે પાપ લાગવામાં યુદ્ધ હેતુ નથી બલ્કે, વિષમતા (પક્ષપાત), કામના, સ્વાર્થ, અહંકાર વગેરે છે. યુદ્ધ કરવું એ તો તારું કર્તવ્ય (ધર્મ) છે. કર્તવ્ય ન કરવાથી અને અકર્તવ્ય કરવાથી જ પાપ લાગે છે.

અગાઉના શ્લોકમાં માની લો કે ભગવાને અર્જુનને એમ કહ્યું કે, જો તું રાજ્ય અને સ્વર્ગ ઇચ્છતો હોય તો પણ તારા માટે કર્તવ્યનું પાલન કરવું જ યોગ્ય છે, અને માનો કે આ શ્લોકમાં એવું કહે છે કે જો તું રાજ્ય અને સ્વર્ગ ન ઇચ્છતો હોય તો પણ તારા માટે સમતાપૂર્વક કર્તવ્યનું પાલન કરવું જ યોગ્ય છે. તાત્પર્ય એ છે કે, પોતાના કર્તવ્યનો ત્યાગ કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં ઉચિત નથી.

સંબંધ - પૂર્વ શ્લોકમાં ભગવાને જે સમતાની વાત કહી છે, તેને આગળના બે શ્લોકોમાં સાંભળવા માટે આજ્ઞા આપતાં તેના મહિમાનું વર્ણન કરે છે.

એષા તેઽભિહિતા સાઙ્ખ્યે બુદ્ધિર્યોગે ત્વિમાં શૃણુ ।

બુદ્ધ્યા યુક્તો યયા પાર્થ કર્મબન્ધં પ્રહાસ્યસિ ॥ ૩૯ ॥

પાર્થ	= હે પાર્થ!	અભિહિતા	= કહેવામાં આવી	બુદ્ધ્યા	= સમબુદ્ધિથી
એષા	= આ	તુ	= અને (હવે તું)	યુક્તઃ	= યુક્ત થયેલો (તું)
બુદ્ધિઃ	= સમબુદ્ધિ	ઈમામ્	= એને	કર્મબન્ધમ્	= કર્મોના બંધનને
તે	= તારે માટે (પહેલાં)	યોગે	= કર્મયોગના વિષયમાં	પ્રહાસ્યસિ	= સારી પેઠે ત્યજી દઈશ (એટલે કે કર્મબંધન- માંથી છૂટી જઈશ).
સાંખ્યે	= સાંખ્યયોગમાં	શૃણુ	= સાંભળ;		
		યયા	= જે		

ટીકા - 'એષા તેઽભિહિતા સાઙ્ખ્યે બુદ્ધિર્યોગે ત્વિમાં શૃણુ' - અહીં 'તુ' પદ વિષયનો સંબંધ-વિચ્છેદ કરવા માટે આવ્યું છે અર્થાત્ પહેલાં સાંખ્યનો વિષય કહી દીધો, હવે યોગનો વિષય કહે છે.

અહીં 'એષા' પદ પૂર્વશ્લોકમાં વર્ણવાયેલ સમબુદ્ધિને માટે આવ્યું છે. આ સમબુદ્ધિનું વર્ણન પહેલાં સાંખ્યયોગમાં

(અગિયારથી ત્રીસમા શ્લોક સુધી) સારી રીતે કરવામાં આવ્યું છે. દેહ-દેહીનો ઠીક-ઠીક વિવેક થયા પછી સમતામાં પોતાની સ્વતઃસિદ્ધ સ્થિતિનો અનુભવ થઈ જાય છે. કારણ કે દેહમાં રાગ રહેવાથી જ વિષમતા આવે છે. આ રીતે સાંખ્યયોગમાં તો સમબુદ્ધિનું વર્ણન થઈ ચૂક્યું છે. હવે આ જ સમબુદ્ધિને તું કર્મયોગના વિષયમાં સાંભળ.

‘ઈમામ્’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે હવે આ સમબુદ્ધિને કર્મયોગના વિષયમાં કહેવાની છે કે આ સમબુદ્ધિ કર્મયોગમાં કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે? એનું સ્વરૂપ કેવું છે? એનો મહિમા કેવો છે? આ વાતોને માટે ભગવાને આ બુદ્ધિને યોગના વિષયમાં સાંભળવા માટે કહ્યું છે.

‘બુદ્ધ્યા યુક્તો યયા પાર્થ કર્મબન્ધં પ્રહસ્યસિ’ – અર્જુનના મનમાં યુદ્ધ કરવાથી પાપ લાગવાની સંભાવના હતી (અ. ૧/૩૬, ૪૫). પરંતુ ભગવાને મને કર્મોમાં વિષમબુદ્ધિ (રાગ-દ્વેષ) હોવાથી જ પાપ લાગે છે. સમબુદ્ધિ હોવાથી પાપ લાગતું જ નથી. જેવી રીતે, સંસારમાં પાપ અને પુણ્યની અનેક ક્રિયાઓ થતી રહે છે, પણ તેનાથી આપણને પાપ-પુણ્ય નથી લાગતાં; કેમકે તેનામાં આપણી સમબુદ્ધિ રહે છે અર્થાત્ તેનામાં આપણો કોઈ પક્ષપાત, આગ્રહ કે રાગ-દ્વેષ નથી રહેતા. એવી જ રીતે તું સમબુદ્ધિથી યુક્ત રહેશે તો, તને પણ આ કર્મો બંધનકારક નહિ થાય.

આ જ અધ્યાયના સાતમા શ્લોકમાં અર્જુને પોતાના કલ્યાણની વાત પૂછી હતી. એટલા માટે ભગવાને કલ્યાણનાં મુખ્ય-મુખ્ય સાધનોનું વર્ણન કરે છે. પહેલાં ભગવાને સાંખ્યયોગનું સાધન બતાવીને કર્તવ્યકર્મ કરવા ઉપર ખૂબ ભાર મૂકીને કહ્યું કે ક્ષત્રિયને માટે ધર્મરૂપી યુદ્ધથી મોટું શ્રેયનું બીજું કોઈ સાધન નથી (અ. ૨/૩૧). પછી કહ્યું કે સમબુદ્ધિથી યુદ્ધ કરવામાં આવે, તો પાપ નથી લાગતું (અ. ૨/૩૮). હવે તે જ સમબુદ્ધિને કર્મયોગના વિષયમાં કહે છે.

કર્મયોગી લોકસંગ્રહને માટે બધાં કર્મો કરે છે – ‘લોકસંગ્રહમેવાપિ સંપશ્યન્કર્તુમર્હસિ’ (ગીતા અ. ૩/૨૦). લોકસંગ્રહને માટે કર્મ કરવાથી અર્થાત્ નિઃસ્વાર્થભાવથી

લોકમર્યાદા સુરક્ષિત રાખવાને માટે, લોકોને ઉન્નાર્ગથી (કુમાર્ગથી) હઠાવીને સન્માર્ગમાં પ્રવૃત્ત કરવા માટે કર્મ કરવાથી સમતાની પ્રાપ્તિ સુગમતાથી થઈ જાય છે. સમતાની પ્રાપ્તિ થવાથી કર્મયોગી કર્મબંધનથી સુગમતાપૂર્વક છૂટી જાય છે.

આ (ઓગણચાળીસમો) શ્લોક ત્રીસમા શ્લોક પછી જ ઠીક બંધ બેસે છે; અને આ ત્યાં આવવો જોઈતો હતો. કારણ એ છે કે આ શ્લોકમાં બે નિષ્ઠાઓનું વર્ણન છે. પહેલાં અગિયારમાથી ત્રીસમા શ્લોક સુધી સાંખ્યયોગથી નિષ્ઠા (સમતા) બતાવી અને હવે કર્મયોગથી નિષ્ઠા (સમતા) બતાવે છે. આથી અહીં એકત્રીસથી આડત્રીસમા સુધીના આઠ શ્લોકો આપવાનું અસંગત માલૂમ પડે છે. છતાં પણ આ આઠ શ્લોકોને અહીં આપવાનું કારણ એ છે કે કર્મયોગમાં સમતા કહેતાં પહેલાં કર્તવ્ય શું છે અને અકર્તવ્ય શું છે – એ વિષયનું વર્ણન થવું આવશ્યક છે. અર્જુનને માટે યુદ્ધ કરવું એ કર્તવ્ય છે અને યુદ્ધ નહિ કરવું એ અકર્તવ્ય છે. આથી ભગવાને કર્તવ્ય-અકર્તવ્યનું વર્ણન કરવા માટે જ ઉપર્યુક્ત આઠ શ્લોકો (અ. ૨/૩૧થી૩૮) કહ્યા છે, અને પછી સમતાની વાત કહી છે. તાત્પર્ય એ છે કે પહેલાં અગિયારમાથી ત્રીસમા શ્લોક સુધી સત્-અસત્ના વર્ણનથી સમતા બતાવી કે સત્ સત્ જ છે અને અસત્ અસત્ જ છે. એમાં કોઈ કશું પણ પરિવર્તન નથી કરી શકતું. પછી એકત્રીસમાથી આડત્રીસમા શ્લોક સુધી કર્તવ્ય-અકર્તવ્યની વાત કહીને ઓગણચાળીસમા શ્લોકથી અકર્તવ્યનો ત્યાગ અને કર્તવ્યનું પાલન કરતાં-કરતાં કર્મોની સિદ્ધિ-અસિદ્ધિમાં અને ફળની પ્રાપ્તિ-અપ્રાપ્તિમાં સમતાનું વર્ણન કરે છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : કર્મયોગના બે વિભાગ છે - કર્તવ્યવિજ્ઞાન અને યોગવિજ્ઞાન. ભગવાને ૩૧ થી ૩૭મા શ્લોક સુધી કર્તવ્યવિજ્ઞાનની વાત કહી છે, જેમાં કર્તવ્ય-કર્મ કરવાથી લાભ અને ન કરવાથી નુકસાનનું વર્ણન કર્યું. હવે અહીંથી ૫૩મા શ્લોક સુધી યોગ-વિજ્ઞાનની વાત કહે છે.

અગાઉના શ્લોકમાં ભગવાને જે સમતાની વાત કરી છે, તે સાંખ્ય અને કર્મયોગ – બન્ને સાધનો દ્વારા પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. શરીર અને શરીરના વિભાગને જાણીને શરીર વિભાગથી સંબંધ કાપી નાખવો એ ‘સાંખ્યયોગ’ છે અને કર્તવ્ય અને અકર્તવ્યના વિભાગને જાણીને અકર્તવ્ય વિભાગનો ત્યાગ અને કર્તવ્યનું પાલન કરવું એ ‘કર્મયોગ’ છે. મનુષ્યે આ બન્નેમાંથી કોઈ પણ એક સાધનનું આચરણ કરીને આ સમતાને પ્રાપ્ત કરી લેવી જોઈએ. કારણ કે સમતા આવવાથી મનુષ્ય કર્મ-બંધનથી મુક્ત થઈ થઈ જાય છે.

એક ધર્મશાસ્ત્ર (પૂર્વમીમાંસા) છે અને એક મોક્ષશાસ્ત્ર (ઉત્તરમીમાંસા) છે. અહીં ૩૧મા શ્લોકથી ૩૭મા શ્લોક સુધી ધર્મશાસ્ત્રની અને ૩૮મા શ્લોકથી ૫૩મા શ્લોક સુધી મોક્ષશાસ્ત્રની વાત કરવામાં આવી છે. ધર્મથી લૌકિક અને પારમાર્થિક – બન્ને પ્રકારની ઉન્નતિ થાય છે.^૧ ધર્મશાસ્ત્રમાં કર્તવ્યપાલન મુખ્ય છે. ધર્મ કહો ચાહે કર્તવ્ય કહો, એક જ વાત છે.

જે કરવું જોઈએ એ ન કરવું પણ અકર્તવ્ય છે અને જે ન કરવું જોઈએ તે કરવું, એ પણ અકર્તવ્ય છે. જેમાં પોતાના સુખની ઈચ્છાનો ત્યાગ કરીને બીજાને સુખ આપવામાં આવે અને જેમાં પોતાનું પણ હિત થાય અને બીજાનું પણ હિત

થાય, એ કર્તવ્ય કહેવાય છે. કર્તવ્યનું પાલન કરવાથી 'યોગ'ની પ્રાપ્તિ આપમેળે થઈ જાય છે. કર્તવ્યનું પાલન કર્યા વિના મનુષ્ય યોગારૂઢ થઈ શકતો નથી (ગીતા ૬/૩). યોગની પ્રાપ્તિ થવાથી તત્ત્વજ્ઞાન આપમેળે થઈ જાય છે, જે કર્મયોગ તથા જ્ઞાનયોગ બન્નેનું પરિણામ છે. (ગીતા, ૫/૪-૫).

—■—

નેહામિકમનાશોઽસ્તિ પ્રત્યવાયો ન વિદ્યતે ।

સ્વલ્પમપ્યસ્ય ધર્મસ્ય ત્રાયતે મહતો ભયાત્ ॥ ૪૦ ॥

ઈહ	= મનુષ્યલોકમાં	(અને તેના	સ્વલ્પમ્	= થોડું
અસ્ય	= આ સમબુદ્ધિરૂપ	અનુષ્ઠાનનું)	અપિ	= પણ (આચરણ)
ધર્મસ્ય	= ધર્મના	પ્રત્યવાયઃ	મહતઃ	= (જન્મ-મૃત્યુરૂપી)
અમિકમનાશઃ	= આરંભનો અર્થાત્	= અવળું ફળ		મહાન
	બીજનો નાશ	(પણ)	ભયાત્	= ભયમાંથી
ન, અસ્તિ	= થતો નથી	ન, વિદ્યતે	ત્રાયતે	= રક્ષણ કરે છે.
		= નથી થતું		
		(અને આનું)		

ટીકા — 'નેહામિકમનાશોઽસ્તિ' — આ સમબુદ્ધિ (સમતા)નો કેવળ આરંભ જ થઈ જાય, તો તે આરંભનો પણ નાશ નથી થતો. મનમાં સમતા પ્રાપ્ત કરવાની જે લાલસા અને ઉત્કંઠા જાગી છે, એ જ એ સમતાનો આરંભ થવો છે. આ આરંભનો કદી અભાવ નથી હોતો; કેમકે સત્ય વસ્તુની લાલસા પણ સત્ય જ હોય છે.

અહીં 'ઈહ' કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે આ મનુષ્યલોકમાં આ મનુષ્ય જ આ સમબુદ્ધિને પ્રાપ્ત કરવાનો અધિકારી છે. મનુષ્ય સિવાય બીજી બધી ભોગ-યોનિઓ છે. આથી તે યોનિઓમાં વિષમતા (રાગ-દ્વેષ)નો નાશ કરવાનો અવસર જ નથી કેમકે ભોગ રાગ-દ્વેષપૂર્વક જ થાય છે. જો રાગ-દ્વેષ ના હોય તો ભોગ થશે જ નહિ, ઊલટાનું સાધન જ થશે.

'પ્રત્યવાયો ન વિદ્યતે' — સકામભાવપૂર્વક કરવામાં આવેલાં કર્મોમાં જો મંત્ર-ઉચ્ચારણ યજ્ઞવિધિ વગેરેમાં કોઈ ખામી રહી જાય તો તેનું વિપરીત ફળ મળે છે. જેમ કે, કોઈ પુત્ર-પ્રાપ્તિને માટે પુત્રેષ્ટિ યજ્ઞ કરતો હોય, તો એમાં વિધિની ત્રુટિ થઈ જવાથી પુત્ર થવાનું તો દૂર રહ્યું, ઘરમાં કોઈનું મૃત્યુ થઈ જાય છે; અથવા વિધિની ખામી રહેવાથી એટલું ઊલટું ફળ ન પણ મળે, તોપણ પુત્ર પૂર્ણ અંગોવાળો નથી જન્મતો! પરંતુ જે મનુષ્ય આ સમબુદ્ધિને પોતાના અનુષ્ઠાનમાં લાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેના પ્રયત્નનું કે અનુષ્ઠાનનું કદી પણ વિપરીત ફળ નથી આવતું. કારણ કે તેના અનુષ્ઠાનમાં ફળની ઇચ્છા નથી હોતી. જ્યાં સુધી ફળેચ્છા રહે છે, ત્યાં સુધી સમતા નથી આવતી અને સમતા આવતાં ફળેચ્છા નથી રહેતી. આથી એના અનુષ્ઠાનનું

વિપરીત ફળ આવતું જ નથી, આવવાનો સંભવ જ નથી.

વિપરીત ફળ શું છે? સંસારમાં વિષમતાનું હોવું એ જ વિપરીત ફળ છે. સાંસારિક કોઈ કાર્યમાં રાગ હોવો અને કોઈ કાર્યમાં દ્વેષ હોવો એ જ વિષમતા છે, અને આ જ વિષમતાથી જન્મ-મરણ રૂપી બંધન થાય છે. પરંતુ મનુષ્યમાં જ્યારે સમતા આવે છે, ત્યારે રાગ-દ્વેષ નથી રહેતા અને રાગ-દ્વેષ નહિ રહેવાથી વિષમતા નથી રહેતી, તો પછી તેનું વિપરીત ફળ આવવાનું કોઈ કારણ જ નથી રહેતું.

'સ્વલ્પમપ્યસ્ય ધર્મસ્ય ત્રાયતે મહતો ભયાત્' — આ સમબુદ્ધિરૂપી ધર્મનું થોડુંક પણ અનુષ્ઠાન થઈ જાય, થોડી પણ સમતા જીવનમાં કે આચરણમાં આવી જાય, તો મનુષ્ય આ જન્મમરણ રૂપી મોટા ભયથી રક્ષણ કરી લે છે. જેવી રીતે સકામ કર્મ ફળ આપીને નષ્ટ થઈ જાય છે, એવી રીતે આ સમતા ધનસંપત્તિ વગેરે કોઈ ફળ આપીને નષ્ટ નથી થતી અર્થાત્ એનું ફળ નાશવાન ધનસંપત્તિ વગેરેની પ્રાપ્તિમાં નથી હોતું. સાધકના અંતઃકરણમાં અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ વસ્તુ, વ્યક્તિ, ઘટના, પરિસ્થિતિ વગેરેમાં જેટલી સમતા આવી જાય છે, તેટલી સમતા અટલ બની જાય છે. આ સમતાનો કોઈ પણ કાળમાં નાશ નથી થઈ શકતો. જેવી રીતે, યોગબ્રહ્મની સાધનઅવસ્થામાં જેટલી સમતા આવી જાય છે અને જેટલી સાધન-સામગ્રી મળી જાય છે, તેનો સ્વર્ગ વગેરે ઊંચા લોકમાં ઘણાં વર્ષો સુધી સુખ ભોગવવા છતાં અને મૃત્યુલોકમાં શ્રીમાનોનાં ઘરમાં ભોગ ભોગવવા છતાં પણ નાશ નથી થતો (ગીતા અ. ૬/૪૧, ૪૪). આ સમતા, સાધન-સામગ્રી કદી કિંચિત્માત્ર પણ ખર્ચાઈ નથી જતી બલકે હંમેશાં જેમ છે તેમ

સુરક્ષિત રહે છે; કેમકે એ સત છે, સદા રહેવાવાળી છે.

‘ધર્મ’ના બે પ્રયોજન છે — (૧) દાન કરવું, પરબ માંડવી, અન્નક્ષેત્ર ખોલવું વગેરે પરોપકારનાં કાર્યો કરવાં અને (૨) વર્ણાશ્રમ પ્રમાણે શાસ્ત્રોમાં જણાવેલાં પોતાનાં કર્તવ્યકર્મોનું તત્પરતાથી પાલન કરવું. આ ધર્મોનું નિષ્કામભાવપૂર્વક પાલન કરવાથી સમતારૂપી ધર્મ આપોઆપ આવી જાય છે; કેમકે આ સમતારૂપી ધર્મ પોતાનો ધર્મ અર્થાત્ સ્વરૂપ છે. આ વાતને લીધે અહીં સમબુદ્ધિને ધર્મ કહેવામાં આવી છે.

સમતા સંબંધી વિશેષ વાત

લોકોના હૈયામાં ઘણું કરીને આ વાત બેઠેલી છે કે મન લાગવાથી જ ભજન-સ્મરણ થાય છે. મન ન લાગે તો રામરામ કરવાથી શું લાભ? પરંતુ ગીતાની દૃષ્ટિએ મન લાગવું એ કોઈ ઊંચી ચીજ નથી. ગીતાની દૃષ્ટિએ ઊંચી ચીજ છે — સમતા. બીજાં લક્ષણો આવે યા ન આવે, જેનામાં સમતા આવી ગઈ, તેને ગીતા સિદ્ધ કહી દે છે. જેનામાં બીજાં બધાં લક્ષણો આવી જાય અને સમતા ન આવે, તેને ગીતા સિદ્ધ નથી કહેતી.

સમતા બે પ્રકારની હોય છે — અંતઃકરણની સમતા

અને સ્વરૂપની સમતા. સમરૂપ પરમાત્મા બધી જગાએ પરિપૂર્ણ છે. એ સમરૂપ પરમાત્મામાં જે સ્થિત થઈ ગયો, તેણે સમગ્ર સંસાર ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરી લીધો, તે જીવનમુક્ત થઈ ગયો, પરંતુ એની ઓળખાણ અંતઃકરણની સમતાથી થાય છે (ગીતા અ. ૫/૧૮). અંતઃકરણની સમતા છે — સિદ્ધિ-અસિદ્ધિમાં સમ રહેવું (ગીતા અ. ૨/૪૮). પ્રશંસા થઈ જાય અથવા નિંદા થઈ જાય, કાર્ય સફળ થઈ જાય અથવા અસફળ થઈ જાય, લાખો રૂપિયા આવી જાય અથવા લાખો રૂપિયા ચાલ્યા જાય પરંતુ એનાથી અંતઃકરણમાં કોઈ હલચલ ના થાય; સુખ-દુઃખ, હર્ષ-શોક વગેરે ન થાય (ગીતા અ. ૫/૨૦). આ સમતાનો કદી નાશ નથી થતો. કલ્યાણ સિવાય આ સમતાનું બીજું કોઈ ફળ હોતું જ નથી.

મનુષ્ય તપ, દાન, તીર્થ, વ્રત વગેરે કોઈ પણ પુણ્ય કર્મ કરે, તે કર્મ, ફળ આપીને નાશ પામે છે, પરંતુ સાધન કરતાં-કરતાં અંતઃકરણમાં થોડી પણ સમતા (નિર્વિકારતા) આવી જાય તો તે નષ્ટ નથી થતી, અને કલ્યાણ કરી દે છે. માટે સાધનમાં સમતા જેટલી ઊંચી ચીજ છે, મનની એકાગ્રતા એટલી ઊંચી ચીજ નથી. મન એકાગ્ર થવાથી સિદ્ધિઓ તો પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, પરંતુ કલ્યાણ નથી થતું. પરંતુ સમતા આવવાથી મનુષ્ય સંસારબંધનથી સુખપૂર્વક મુક્ત થઈ જાય છે (ગીતા અ. ૫/૩).

પરિશિષ્ટ ભાવ : સમતાનો મહિમા ભગવાને ૩૯-૪૦મા શ્લોકોમાં ચાર પ્રકારે કહ્યો છે —

- (૧) ‘કર્મબન્ધં પ્રહાસ્યસિ’ — સમતા દ્વારા મનુષ્ય કર્મબંધનથી મુક્ત થઈ જાય છે.
- (૨) ‘નેહાભિક્ષમનાશોઽસ્તિ’ — આના આરંભનો પણ નાશ થતો નથી.
- (૩) ‘પ્રત્યવાયો ન વિદ્યતે’ — આના આચરણનું વિપરીત ફળ પણ થતું નથી.
- (૪) ‘સ્વલ્પમપ્યસ્ય ધર્મસ્ય ત્રાયતે મહતો ભયાત્’ — આનું થોડું પણ આચરણ જન્મ-મૃત્યુરૂપી મહાન ભયથી રક્ષા કરે છે.

જોકે પહેલી વાતમાં જ બાકીની ત્રણે વાતો આવી જાય છે તો પણ બધી વાતોમાં થોડો ફરક છે, જેમ કે —

(૧) ભગવાન પહેલાં સામાન્ય રીતથી કહે છે કે, સમતાયુક્ત મનુષ્ય કર્મ-બંધનથી છૂટી જાય છે. બંધનનું કારણ ગુણોનો સંગ અર્થાત્ પ્રવૃત્તિ અને તેના કાર્ય સાથે માની લીધેલો સંબંધ (ગીતા-૧૩/૨૧). સમતા આવવાથી પ્રકૃતિ અને એના કાર્ય સાથે સંબંધ રહેતો નથી; તેથી મનુષ્ય કર્મ-બંધનથી છૂટી જાય છે. જેમ કે સંસારમાં અનેક શુભાશુભ કર્મ થયાં કરે છે, પરંતુ તે કર્મ આપણને બાંધતા નથી, કારણ કે તે કર્મોથી આપણો કોઈ સંબંધ હોતો નથી. એ જ પ્રમાણે સમતાયુક્ત મનુષ્યનો કોઈ સંબંધ હોતો નથી. એ જ પ્રમાણે સમતાયુક્ત મનુષ્યનો આ શરીરથી થનારાં કર્મો સાથે પણ કોઈ સંબંધ હોતો નથી.

(૨) સમતાભાવનો માત્ર આરંભ થઈ જાય અર્થાત્ સમત્વને પ્રાપ્ત કરવાનો ઉદ્દેશ્ય, જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થઈ જાય તો આ આરંભનો ક્યારેય નાશ થતો નથી. કારણ કે અવિનાશીનો ઉદ્દેશ્ય પણ અવિનાશી જ હોય છે. જ્યારે નાશવાનનો ઉદ્દેશ્ય પણ નાશવાન જ હોય છે. નાશવાનનો ઉદ્દેશ્ય તો નાશ (પતન) કરે છે, પરંતુ સમત્વનો ઉદ્દેશ તો કલ્યાણ જ કરે છે — ‘જિજ્ઞાસુરપિ યોગસ્ય શબ્દબ્રહ્માતિવર્તતે’ — (ગીતા ૬-૪૪).

(૩) સમતાના આચરણનું અવળું ફળ થતું નથી. સકામભાવે કરેલા કર્મમાં જો મંત્રોચ્ચાર, અનુષ્ઠાન વિધિ વગેરેમાં

કોઈ ભૂલ કે ઊણપ થઈ જાય તો તેનું અવળું (વિપરીત) ફળ થઈ જાય છે.^૧ પરંતુ જેટલી સમતા અનુષ્ઠાનમાં, જીવનમાં આવી ગઈ છે, તેમાં જો વહેવાર વગેરેની કોઈ ભૂલ થઈ જાય, સાવધાનીમાં કોઈ ઊણપ રહી જાય તો તેનું અવળું ફળ (બંધન) થતું નથી. જેમ કે કોઈ આપણે ત્યાં નોકરી કરતો હોય અને અંધારામાં ફાનસ સળગાવતાં ક્યારેક તેના હાથે ફાનસ પડી જાય અને તૂટી જાય તો આપણે તેના પર નારાજ થઈએ છીએ, પરંતુ તેની જગાએ ફાનસ સળગાવનાર આપણો મિત્ર હોય, જે આપણી પાસે ક્યારેય કોઈ અપેક્ષા રાખતો નથી, તેના હાથેથી ફાનસ પડી ને તૂટી જાય તો આપણે તેના પર નારાજ થતા નથી, બલકે તેને કહીએ છીએ કે, ‘અમારા હાથે પણ વસ્તુ તૂટી જાય છે, તમારા હાથે તૂટી ગઈ તેમાં શું થયું? કોઈ ચિંતા નહીં.’ આમ જે સકામ ભાવથી કર્મ કરે છે, તેના કર્મનું તો અવળું ફળ થઈ શકે છે, પરંતુ જેને કોઈ પ્રકારનાં ફળની અપેક્ષા જ નથી, તેના આચરણનું અવળું ફળ કઈ રીતે થઈ શકે? થઈ જ ન શકે.

(૪) સમતાનું થોડું પણ આચરણ કરવામાં આવે, થોડો પણ સમતાનો ભાવ થઈ જાય તો તે જન્મ-મૃત્યુરૂપી મહાન ભયથી રક્ષા કરે છે અર્થાત્ કલ્યાણ કરી દે છે. જેમ સકામ કર્મ ફળ આપીને નષ્ટ થઈ જાય છે, એવી રીતે આ થોડીમાત્ર પણ સમતા ફળ આપીને નષ્ટ થતી નથી, બલકે તેનો ઉપયોગ માત્ર કલ્યાણમાં જ થાય છે. યજ્ઞ, દાન, તપ વગેરે શુભકર્મ જો સકામભાવે કરવામાં આવે તો તેમનું નાશવાન ફળ (ધન-સંપત્તિ અને સ્વર્ગ વગેરેની પ્રાપ્તિ) હોય છે અને જો તે કર્મ નિષ્કામભાવે કરવામાં આવે તો તેમનું ફળ અવિનાશી (મોક્ષ) હોય છે. આ પ્રમાણે યજ્ઞ, દાન, તપ વગેરે શુભ કર્મોનાં તો બે-બે ફળ હોઈ શકે છે, પરંતુ સમતાનું એક જ ફળ—કલ્યાણ હોય છે. જેમ કોઈ મુસાફર રસ્તામાં ચાલતો ચાલતો રોકાઈ જાય અથવા સૂઈ જાય તો તે જ્યાંથી નીકળ્યો હતો, ત્યાં પાછો ચાલ્યો જતો નથી, બલકે જ્યાં સુધી તે પહોંચી ગયો, ત્યાં સુધીનો રસ્તો તો કપાઈ જ ગયો. એ જ પ્રમાણે જીવનમાં જેટલી સમતા આવી ગઈ તેનો નાશ ક્યારેય થતો નથી.

‘સ્વલ્પમધ્યસ્ય ધર્મસ્ય ત્રયતે મહતો ભયાત્’ — નિષ્કામભાવ થોડો હોવા છતાં પણ એ સત્ય છે અને ભય મહાન હોવા છતાં પણ અસત્ય છે. જેમ એક મણ રૂને બાળવા માટે એક મણ અગ્નિની જરૂર નથી. રૂ એક મણ હોય કે સો મણ, તેને બાળવા માટે એક દીવાસળી પર્યાપ્ત છે. એક દીવાસળી લગાડતાં જ તે રૂ સ્વયં દીવાસળી અર્થાત્ અગ્નિ થઈ જશે. રૂ પોતે દીવાસળીને મદદ કરશે. અગ્નિ રૂની સાથે હોતો નથી પરંતુ રૂ સ્વયં અગ્નિને પકડી લેનાર પદાર્થ હોવાથી અગ્નિમય બની જશે. આ જ પ્રમાણે અસંગતતા અગ્નિ છે અને સંસાર રૂ છે. સંસારથી અસંગ થતાં જ સંસાર આપમેળે ખતમ થઈ જશે. કારણ કે મૂળમાં સંસારની સત્તા (અસ્તિત્વ) ન હોવાથી તેની સાથે ક્યારેય સંગ થયો જ નથી.

થોડામાં થોડો ત્યાગ પણ સત છે અને મોટામાં મોટી ક્રિયા પણ અસત છે. ક્રિયાનો તો અંત થાય છે, પરંતુ ત્યાગ અનન્ત છે. તેથી યજ્ઞ, તપ, દાન વગેરે ક્રિયાઓ તો ફળ આપીને નષ્ટ થઈ જાય છે. (ગીતા ૮-૨૮). પરંતુ ત્યાગ ક્યારેય નષ્ટ થતો નથી. ‘ત્યાગાચ્છાન્તિરનન્તરમ્’ (ગીતા-૧૨/૧૨). એક અહમ્ના ત્યાગથી અનંત સૃષ્ટિનો ત્યાગ થઈ જાય છે; કારણ કે અહમ્ દ્વારા જ સમગ્ર સૃષ્ટિ ધારણ કરાયેલી છે. (ગીતા ૭/૫).

જેમ, કેટલુંય ઘાસ હોય, શું અગ્નિની પાસે ટકી શકે છે? કેટલુંય અંધારું હોય શું પ્રકાશની સામે ટકી શકે છે? અંધારું અને પ્રકાશની લડાઈ થાય તો શું અંધારું જીતી જશે? એ જ પ્રમાણે અજ્ઞાન અને જ્ઞાનની લડાઈ થઈ જાય તો શું અજ્ઞાન જીતી જશે? મહાનમાં મહાન ભય પણ શું અભયની સામે ટકી શકે છે? સમતા થોડી હોય તો પણ પૂરી છે, અને ભય મહાન હોય તો પણ અધૂરો છે. કિંચિત્ સમતા પણ મહાન છે, કારણ કે તે સાચી છે અને મહાન ભય પણ સ્વલ્પ (સત્તાહીન) છે; કેમ કે તે કાયો છે.

૧. એવી કથા આવે છે કે ત્વષ્ટાએ ઇન્દ્રનો વધ કરનાર પુત્રની ઇચ્છાથી એક યજ્ઞ કર્યો. એ યજ્ઞમાં ઋષિઓએ ‘ઇન્દ્રશત્રુ વિવર્ધસ્વ’ આ મંત્ર સાથે હવન કર્યો. ‘ઇન્દ્રશત્રુ’ શબ્દમાં જો ષષ્ઠીતત્પુરુષ સમાસ હોય તો એનો અર્થ થશે — ઇન્દ્રસ્ય શત્રુ: (ઇન્દ્રનો શત્રુ) અને જો બહુબ્રીહિ સમાસ હોય તો એનો અર્થ થશે — ‘ઇન્દ્ર: શત્રુર્યસ્ય’ (જેનો ઇન્દ્ર શત્રુ છે). સમાસમાં ફરક થવાથી સ્વરમાં પણ ફરક પડી જાય છે. તેથી ષષ્ઠી-તત્પુરુષ સમાસવાળા ‘ઇન્દ્રશત્રુ’ શબ્દનું ઉચ્ચારણ અન્ત્યોદાત્ત થશે અર્થાત્ અંતિમ અક્ષર ‘ત્રુ’નું ઉચ્ચારણ ઉદાત્ત સ્વરથી થશે; અને બહુબ્રીહિ સમાસવાળા ‘ઇન્દ્રશત્રુ’ શબ્દનું ઉચ્ચારણ આદ્યોદાત્ત થશે અર્થાત્ પ્રથમ અક્ષર ‘ઇ’નું ઉચ્ચારણ ઉદાત્ત સ્વરથી થશે. ઋષિઓનો ઉદ્દેશ તો ષષ્ઠીતત્પુરુષ સમાસવાળા ‘ઇન્દ્રશત્રુ’ શબ્દનું અન્ત્યોદાત્ત ઉચ્ચારણ કરવાનો હતો પરંતુ તેમણે તેનું આદ્યોદાત્ત ઉચ્ચારણ કર્યું. આ પ્રમાણે સ્વરભેદ થઈ જવાથી મન્ત્રોચ્ચારણનું ફળ વિપરીત થઈ ગયું. તેથી ઇન્દ્ર જ ત્વષ્ટાના પુત્ર (વૃત્રાસુર)નો વધ કરનાર થયો. તેથી કહેવામાં આવ્યું છે કે —

મન્ત્રો હીન: સ્વરતો વર્ણતો વા મિથ્યા પ્રયુક્તો ન તમર્થમાહ । સ વાગ્વજો યજમાનં હિનસ્તિ યથેન્દ્રશત્રુ: સ્વરતોઽપરાધાત્ ॥

(પાણિનીયશિક્ષા)

સમતાને, નિષ્કામભાવને 'સ્વલ્પ' કહેવાનું શું પ્રયોજન છે? નિષ્કામભાવ તો મહાન છે, પરંતુ આપણી સમજમાં, આપણા અનુભવમાં થોડો આવવાથી તેને સ્વલ્પ (થોડો) કહી દીધો. ખરેખર તો આપણી સમજ થોડી છે, સમતા થોડી નથી. તે તરફ આપણી દૃષ્ટિ ઓછી ગઈ છે, તે તો આપણી દૃષ્ટિમાં ઊણપ છે, તત્ત્વમાં ઊણપ નથી. એ જ પ્રમાણે આપણે અસતને વધારે મહત્ત્વ આપી દીધું તો અસત મહાન ન થયું, બલકે આપણો આદર મહાન થયો. તેથી આપણે જો સતનો વધારે આદર કરીએ તો સત મહાન થઈ જશે અર્થાત્ તેની મહત્તાનો અનુભવ થઈ જશે, અને અસતનો આદર ન કરીએ તો, અસત સ્વલ્પ થઈ જશે. વાસ્તવમાં અસત મહાન હોય કે સ્વલ્પ, તેની સત્તા જ નથી - 'નાસતો વિદ્યતે ભાવઃ' અને સત મહાન હોય કે સ્વલ્પ, તેની સત્તા નિત્ય-નિરંતર વિદ્યમાન છે - 'ના ભાવો વિદ્યતે સતઃ'. તેથી ઉપનિષદોમાં પરમાત્મતત્ત્વને અણુથી પણ અણુ અને મહાનથી પણ મહાન કહેવામાં આવ્યું છે. 'અણોરણીયાન્ મહતો મહીયાન્' (કઠ. ૧/૨/૨૦; શ્વેતાશ્વતર. ૩/૨૦.)

— ■ —

સંબંધ — ઓગણચાળીસમા શ્લોકમાં ભગવાને જે સમબુદ્ધિને યોગના વિષયમાં સાંભળવા માટે કહ્યું હતું, તે જ સમબુદ્ધિને પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન આગળના શ્લોકમાં બતાવે છે.

વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિરેકેહ કુરુનન્દન ।
બહુશાખા હ્યનન્તાશ્ચ બુદ્ધયોઽવ્યવસાયિનામ્ ॥ ૪૧ ॥

કુરુનન્દન	= હે કુરુનન્દન!	બુદ્ધિઃ	= બુદ્ધિ	બુદ્ધયઃ	= બુદ્ધિઓ
ઈહ	= આ (સમબુદ્ધિની પ્રાપ્તિ)ના વિષયમાં	એકા	= એક જ (હોય છે).	અનન્તાઃ	= અનંત
		અવ્યવ-	= જેમનો એક નિશ્ચય નથી,	ચ	= અને
વ્યવસાયાત્મિકા = નિશ્ચયાત્મિકા		સાયિનામ્	એવા માણસોની	બહુશાખાઃ	= ઘણા પ્રકારની
				હિ	= જ (હોય છે).

ટીકા — 'વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિરેકેહ કુરુનન્દન' — કર્મયોગી સાધકનું ધ્યેય (લક્ષ્ય) જે સમતાને પ્રાપ્ત કરવાનું રહે છે, તે સમતા પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે. તે પરમાત્મસ્વરૂપ સમતાની પ્રાપ્તિને માટે અંતઃકરણની સમતા સાધન છે, અંતઃકરણની સમતામાં સંસારનો રાગ બાધક છે. એ રાગને હટાવવાનો અથવા પરમાત્મતત્ત્વને પ્રાપ્ત કરવાનો જે એક નિશ્ચય છે, એનું નામ છે — વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિ. વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિ એક કેમ હોય છે ? કારણ કે એમાં સાંસારિક વસ્તુ, પદાર્થ વગેરેની કામનાનો ત્યાગ થઈ જાય છે. આ ત્યાગ એક જ હોય છે. ચાહે ધનની કામનાનો ત્યાગ કરો, ચાહે માન-બઝાઈની કામનાનો ત્યાગ કરો. પરંતુ ગ્રહણ કરવામાં અનેક ચીજો હોય છે; કેમકે પ્રત્યેક ચીજ અનેક પ્રકારની હોય છે; જેવી રીતે એક જ મીઠાઈ અનેક પ્રકારની હોય છે. આથી તે ચીજોની કામનાઓ પણ અનેક અને અનંત હોય છે.

ગીતામાં કર્મયોગ (પ્રસ્તુત શ્લોક) અને ભક્તિયોગ (અ. ૯/૩૦)ના વિષયમાં તો વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિનું વર્ણન આવ્યું છે, પરંતુ જ્ઞાનયોગના વિષયમાં વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિનું વર્ણન નથી આવ્યું. એનું કારણ એ છે કે જ્ઞાનયોગમાં પહેલાં સ્વરૂપનો બોધ થાય છે, પછી એના પરિણામસ્વરૂપ બુદ્ધિ

આપોઆપ એક નિશ્ચયવાળી બની જાય છે અને કર્મયોગ તથા ભક્તિયોગમાં પહેલાં બુદ્ધિનો એક નિશ્ચય થાય છે, પછી સ્વરૂપનો બોધ થાય છે. આથી જ્ઞાનયોગમાં જ્ઞાન મુખ્ય છે અને કર્મયોગ તથા ભક્તિયોગમાં એક નિશ્ચય મુખ્ય છે.

'બહુશાખા હ્યનન્તાશ્ચ બુદ્ધયોઽવ્યવસાયિનામ્' — અવ્યવસાયી તેઓ હોય છે, જેઓના અંતરમાં સકામભાવ હોય છે અને જેઓ ભોગ અને સંગ્રહમાં આસક્ત હોય છે. કામનાને કારણે એવા મનુષ્યોની બુદ્ધિઓ અનંત હોય છે અને તે બુદ્ધિઓ પણ અનંત શાખાઓવાળી હોય છે અર્થાત્ પ્રત્યેક બુદ્ધિની પણ અનંત શાખાઓ હોય છે જેમ કે, પુત્રપ્રાપ્તિ કરવી છે - આ એક બુદ્ધિ થઈ અને પુત્રપ્રાપ્તિને માટે કોઈ ઔષધીનું સેવન કરે, કોઈ મંત્રનો જપ કરે, કોઈ અનુષ્ઠાન કરે, કોઈ સંતનો આશીર્વાદ લે વગેરે ઉપાયો એ બુદ્ધિની અનંત શાખાઓ થઈ. એવી જ રીતે ધનપ્રાપ્તિ કરવી છે - આ એક બુદ્ધિ થઈ અને ધનપ્રાપ્તિને માટે વેપાર કરે, નોકરી કરે, ચોરી કરે, લૂંટ કરે, દગો દે, ઠગાઈ કરે વગેરે એ બુદ્ધિની અનંત શાખાઓ થઈ. એવા મનુષ્યોની બુદ્ધિમાં પરમાત્મપ્રાપ્તિનો નિશ્ચય નથી હોતો.

પરિશિષ્ટ ભાવ : વાસ્તવિક ઉદ્દેશ એક જ હોય છે. જ્યાં સુધી મનુષ્યનો એક ઉદ્દેશ નથી હોતો, ત્યાં સુધી એના અનંત ઉદ્દેશ રહે છે અને એક-એક ઉદ્દેશની અનેક શાખાઓ (અંગ) હોય છે. તેની અનંત કામનાઓ હોય છે અને એક કામનાની પૂર્તિ માટે ઉપાય પણ અનેક હોય છે.

—■—

સંબંધ — અવ્યવસાયી મનુષ્યોની બુદ્ધિઓ અનંત શા માટે હોય છે — તેનું કારણ આગળના ત્રણ શ્લોકોમાં બતાવે છે.

યામિમાં પુષ્પિતાં વાયં પ્રવદન્ત્યવિપશ્ચિતઃ ।

વેદવાદરતાઃ પાર્થ નાન્યદસ્તીતિ વાદિનઃ ॥ ૪૨ ॥

કામાત્માનઃ સ્વર્ગપરા જન્મકર્મફલપ્રદામ્ ।

ક્રિયાવિશેષબહુલાં ભોગૈશ્વર્યગતિં પ્રતિ ॥ ૪૩ ॥

પાર્થ	= હે પૃથાનંદન!	સિવાય) બીજું કશું	વાયમ્	= વાણી
કામાત્માનઃ	= જેઓ કામનાઓમાં તન્મય થયેલા છે,	ન, અસ્તિ = છે જ નહીં —	પ્રવદન્તિ	= બોલ્યા કરે છે (કે જે)
સ્વર્ગપરાઃ	= જેમની બુદ્ધિમાં એકમાત્ર સ્વર્ગ જ શ્રેષ્ઠ વસ્તુ છે,	વાદિનઃ = બોલનારા છે, (એવા)	જન્મકર્મફલ-	= જન્મરૂપી કર્મફળ
વેદવાદરતાઃ	= જેઓ કર્મફળનાં પ્રશંસક વેદવાક્યોમાં જ પ્રીતિ સેવે છે,	અવિપશ્ચિતઃ = અવિવેકી માણસો	પ્રદામ્	= દેનારી છે (તેમજ)
અન્યત્	= (અને જેઓ ભોગો	ઈમામ્ = આ પ્રકારની	ભોગૈશ્વર્ય-	= ભોગ તથા ઐશ્વર્ય-
		યામ્ = જે	ગતિં, પ્રતિ	ની પ્રાપ્તિ અર્થે
		પુષ્પિતામ્ = પુષ્પિત એટલે કે માત્ર સાંભળવામાં જ મધુર અને મનોહર	ક્રિયાવિશેષ-	= વિવિધ જાતની ઘણી-
			બહુલામ્	બધી ક્રિયાઓનું વર્ણન કરનારી છે.

ટીકા — ‘કામાત્માનઃ’ — તેઓ કામનાઓમાં એટલા રચ્યાપચ્યા રહે છે કે તેઓ કામનારૂપ જ બની જાય છે. તેઓને પોતાનામાં અને કામનામાં ભેદ જ નથી દેખાતો. તેઓનો તો આ જ ભાવ રહે છે કે કામના વિના આદમી જીવી નથી શકતો, કામના વિના કોઈ પણ કામ નથી થઈ શકતું, કામના વિના આદમી પથ્થરની જેમ જડ થઈ જાય છે, તેનામાં ચેતના પણ નથી રહેતી. એવા ભાવવાળા પુરુષો ‘કામાત્માનઃ’ છે.

પોતે તો નિત્યનિરંતર જેમ છે તેમ રહે છે, તેમાં કદી વધ-ઘટ નથી થતી, પરંતુ કામના આવતી-જતી રહે છે અને વધતી-ઘટતી રહે છે. પોતે પરમાત્માનો અંશ છે અને કામના સંસારના અંશને લીધે છે. માટે પોતે અને કામના — એ બન્ને અલગ-અલગ છે, પરંતુ કામનામાં રચ્યાપચ્યા લોકોને પોતાના સ્વરૂપનું અલગ ભાન જ નથી થતું.

‘સ્વર્ગપરાઃ’ — સ્વર્ગમાં સારામાં સારા દિવ્ય ભોગો મળે છે, માટે તેઓના લક્ષ્યમાં સ્વર્ગ જ સર્વશ્રેષ્ઠ હોય છે. અને તેઓ તેની પ્રાપ્તિમાં જ રાતદિવસ લાગ્યા રહે છે.

અહીં ‘સ્વર્ગપરાઃ’ પદથી તે મનુષ્યોની વાત કહેવામાં

આવી છે, જેઓ વેદોમાં અને શાસ્ત્રોમાં વર્ણવેલા સ્વર્ગ વગેરે લોકોમાં આસ્થા રાખવાવાળા છે.

‘વેદવાદરતાઃ પાર્થ નાન્યદસ્તીતિ વાદિનઃ’ — તેઓ વેદોમાં કહેલાં સકામ કર્મોમાં પ્રીતિ રાખવાવાળા છે અર્થાત્ વેદોનું તાત્પર્ય તેઓ કેવળ ભોગોમાં અને સ્વર્ગની પ્રાપ્તિમાં માને છે. આ કારણથી તેઓ ‘વેદવાદરતાઃ’ છે. તેઓની માન્યતામાં અહીંના અને સ્વર્ગના ભોગો સિવાય બીજું કશું છે જ નહિ અર્થાત્ તેઓની દૃષ્ટિમાં ભોગો સિવાય પરમાત્મા, તત્ત્વજ્ઞાન, મુક્તિ, ભગવત્પ્રેમ વગેરે કોઈ ચીજ છે જ નહિ. આથી તેઓ ભોગોમાં જ રચ્યાપચ્યા રહે છે. ભોગોને ભોગવવાનું એમનું મુખ્ય લક્ષ્ય રહે છે.

‘યામિમાં પુષ્પિતાં વાયં પ્રવદન્ત્યવિપશ્ચિતઃ’ — જેઓનામાં સત-અસત, નિત્ય-અનિત્ય, અવિનાશી-વિનાશીનો વિવેક નથી, તેવા અવિવેકી મનુષ્યો વેદોની જે વાણીમાં સંસાર અને ભોગોનું વર્ણન છે, તે શોભાવાળી પુષ્પિત વાણીને કહ્યા કરે છે.

અહીં ‘પુષ્પિતામ્’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ભોગ અને ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિનું વર્ણન કરવાવાળી વાણી કેવળ ફૂલ-પાંદડી

જ છે, ફળ નથી. તૃપ્તિ ફળથી જ થાય છે, ફૂલ-પાંદડીની શોભાથી નહિ. તે વાણી સ્થાયી ફળ આપનારી નથી. તે વાણીનું જે ફળ-સ્વર્ગ વગેરેના ભોગો છે, તે કેવળ જોવામાં જ સુંદર જણાય છે, તેમાં સ્થાયીપણું નથી.

‘જન્મકર્મફલપ્રદામ્’ – તે પુષ્પિત વાણી જન્મરૂપી કર્મફળને આપનારી છે, કેમકે તેમાં સાંસારિક ભોગોને જ મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે. તે ભોગોનો રાગ જ આગળ જન્મ થવામાં કારણ છે (ગીતા અ. ૧૩/૨૧).

‘ક્રિયાવિશેષબહુલાં ભોગૈશ્વર્યગતિં પ્રતિ’ – તે પુષ્પિત અર્થાત્ દેખાવની શોભાયુક્ત વાણી ભોગ અને ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિને માટે જે સકામ અનુષ્ઠાનોનું વર્ણન કરે છે, તેઓમાં ક્રિયાઓનું બાહુલ્ય રહે છે અર્થાત્ તે અનુષ્ઠાનોમાં અનેક જાતની વિધિઓ હોય છે, અનેક જાતની ક્રિયાઓ કરવી પડે છે, અનેક જાતના પદાર્થોની જરૂર પડે છે, તેમ જ શરીર વગેરેમાં પરિશ્રમ પણ વધારે થાય છે (ગીતા અ. ૧૮/૨૪).

ભોગૈશ્વર્યપ્રસક્તાનાં

તયાપહતયેતસામ્ ।

વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિઃ સમાધૌ ન વિધીયતે ॥ ૪૪ ॥

તયા = તે લોભામણી વાણી દ્વારા
અપહત- = જેમનું ચિત્ત હરાયેલું છે, અર્થાત્
યેતસામ્ ભોગો તરફ ખેંચાઈ

ભોગૈશ્વર્ય- = ભોગ અને
પ્રસક્તાનામ્ ઐશ્વર્યમાં અત્યંત
આસક્ત છે,
(એવા માણસોની)

સમાધૌ = પરમાત્મામાં
વ્યવસાયાત્મિકા = નિશ્ચયાત્મિકા
બુદ્ધિઃ = બુદ્ધિ
ન = નથી
વિધીયતે = હોતી.

ટીકા – ‘તયાપહતયેતસામ્’ – પૂર્વશ્લોકોમાં જે પુષ્પિત વાણીનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તે વાણી વડે જેમનું ચિત્ત હરાઈ ગયું છે અર્થાત્ સ્વર્ગમાં ઘણું મોટું સુખ છે, દિવ્ય નંદનવન છે, અપ્સરાઓ છે, અમૃત છે – એવી વાણીથી જેમનું ચિત્ત તે ભોગો તરફ ખેંચાઈ ગયું છે.

‘ભોગૈશ્વર્યપ્રસક્તાનામ્’ – શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ – આ પાંચ વિષયો, શરીરનો આરામ, માન અને નામની મોટાઈ-આમના દ્વારા સુખ લેવાનું નામ ‘ભોગ’ છે. ભોગોને માટે પદાર્થ, રૂપિયા-પૈસા, મકાન વગેરેનો જે સંગ્રહ કરવામાં આવે છે, એનું નામ ‘ઐશ્વર્ય’ છે. આ ભોગ અને ઐશ્વર્યમાં જેમની આસક્તિ છે, પ્રીતિ છે, ખેંચાણ છે અર્થાત્ એમાં જેઓની મહત્ત્વબુદ્ધિ છે, તેમને ‘ભોગૈશ્વર્યપ્રસક્તાનામ્’ કહેવામાં આવ્યા છે.

જેઓ ભોગ અને ઐશ્વર્યમાં જ લાગેલા રહે છે, તેઓ આસુરી સંપત્તિવાળા હોય છે. કારણ કે ‘અસુ’ નામ પ્રાણોનું છે અને એ પ્રાણોને જેઓ સાચવી રાખવા માગે છે, તેવા પ્રાણપોષણપરાયણ લોકોનું નામ ‘અસુર’ છે. તેઓ શરીરની પ્રધાનતાને લીધે અહીંના અથવા સ્વર્ગના ભોગ ભોગવવા માગે છે.^૧

‘વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિઃ સમાધૌ ન વિધીયતે’ – જે

મનુષ્યજન્મનું મૂળ ધ્યેય છે, જેને માટે મનુષ્ય-શરીર મળ્યું છે, તે પરમાત્માને જ પ્રાપ્ત કરવા છે – એવી વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિ તે લોકોમાં હોતી નથી. તાત્પર્ય એ છે કે જે ભોગો ભોગવાઈ ચૂક્યા છે, જે ભોગો ભોગવી શકાય છે, જે ભોગોને સાંભળી રાખ્યા છે અને જે ભોગો સાંભળી શકાય છે, તેઓના સંસ્કારોને કારણે બુદ્ધિમાં જે મલિનતા રહે છે, તે મલિનતાને કારણે સંસારથી સર્વથા વિરક્ત બનીને એક પરમાત્માની તરફ ચાલવું છે – એવો દૃઢ નિશ્ચય નથી થતો. એવી રીતે સંસારની અનેક વિદ્યાઓ, કળાઓ વગેરેનો જે સંગ્રહ છે, તેનાથી ‘હું વિદ્વાન છું’, ‘હું જાણકાર છું’ – એવો જે અભિમાનજન્ય સુખનો ભોગ થાય છે, તેમાં આસક્ત મનુષ્યોને પણ પરમાત્મપ્રાપ્તિનો એક નિશ્ચય નથી થતો.

વિશષ વાત

પરમદયાળુ પ્રભુએ કૃપા કરીને આ મનુષ્યશરીરમાં એક એવી વિલક્ષણ વિવેકશક્તિ આપી છે, જેનાથી તે સુખ-દુઃખથી ઊંચો ઊઠી જાય, પોતાનો ઉદ્ધાર કરી લે અને બધાંની સેવા કરીને ભગવાનને પણ પોતાના વશમાં કરી લે! એમાં મનુષ્ય-શરીરની સાર્થકતા છે. પરંતુ પ્રભુએ દીધેલી

૧. અહીં જે રાજસી મનુષ્યોનું વર્ણન થઈ રહ્યું છે, તેઓને ભગવાને સોળમા અધ્યાયમાં આસુરી સંપત્તિવાળાઓના વિષયમાં ‘કામોપભોગપરમા એતાવદિતિ નિશ્ચિતાઃ’ (અ. ૧૬/૧૧), ‘પ્રસક્તાઃ કામભોગેષુ’ (અ. ૧૬/૧૬) વગેરે પદોથી કહ્યા છે. આથી જેઓ કેવળ ભોગ ભોગવવા ઇચ્છે છે, તેઓ આસુરી સંપત્તિવાળા છે.

આ વિવેકશક્તિનો અનાદર કરીને નાશવાન ભોગ અને સંગ્રહમાં આસક્ત બની જવું એ પશુબુદ્ધિ છે. કારણ કે પશુ-પક્ષીઓ પણ ભોગોમાં લાગેલાં રહે છે, તો પશુ-પક્ષીઓમાં અને મનુષ્યોમાં અંતર જ શું રહ્યું?

પશુ-પક્ષી તો ભોગયોનિ છે; આથી તેઓની સમક્ષ કર્તવ્યનો પ્રશ્ન જ નથી. પરંતુ મનુષ્યજન્મ તો કેવળ પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરીને પોતાનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે જ મળ્યો છે, ભોગો ભોગવવાને માટે નહિ. એટલા માટે મનુષ્યની સામે જે કાંઈ અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ આવે છે, તે બધી સાધન-સામગ્રી છે, ભોગ-સામગ્રી નથી. જેઓ તેને ભોગ-સામગ્રી માની લે છે, તેઓની પરમાત્મામાં વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિ નથી થતી.

વાસ્તવમાં સાંસારિક પદાર્થો પરમાત્મા તરફ ચાલવામાં

બાધા ઊભી કરતા નથી, બંધે વર્તમાનમાં જે ભોગોનું મહત્ત્વ અંતઃકરણમાં રહેલું છે, તે જ બાધા ઊભી કરે છે. ભોગો એટલા નથી અટકાવતા, જેટલું ભોગોનું મહત્ત્વ અટકાવે છે. અટકાવવામાં પોતાની રુચિ અને દાનતની પ્રધાનતા છે. ભોગ અને સંગ્રહની રુચિ રાખીને કોઈ પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છે, તો પરમાત્માની પ્રાપ્તિ તો દૂર રહી, તેમની પ્રાપ્તિનો એક નિશ્ચય પણ નથી થઈ શકતો. કારણ કે જ્યાં પરમાત્માની તરફ ચાલવાની રુચિ છે, ત્યાં જ ભોગોની રુચિ પણ છે. જ્યાં સુધી ભોગ અને સંગ્રહમાં, માન, બડાઈ અને આરામમાં રુચિ છે, ત્યાં સુધી કોઈ પણ, એક નિશ્ચય કરીને પરમાત્મામાં લાગી શકતો નથી; કેમકે તેનું અંતઃકરણ ભોગોની રુચિ દ્વારા હરાઈ લેવાયું છે, એની જે શક્તિ હતી, તે ભોગ અને સંગ્રહમાં લાગી ગઈ છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : પોતાના કલ્યાણમાં જો કોઈ અવરોધ છે તો તે છે — ભોગ અને ઐશ્વર્ય (સંગ્રહ)ની ઇચ્છા. જેમ જાળમાં ફસાયેલી માછલી આગળ વધી શકતી નથી, એ જ રીતે ભોગ અને સંગ્રહમાં ફસાયેલા મનુષ્યની દૃષ્ટિ પરમાત્મા તરફ વધી શકતી નથી. એટલું જ નહીં, ભોગ અને સંગ્રહમાં આસક્ત મનુષ્ય પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરવાનો નિશ્ચય પણ કરી શકતો નથી.

જે સંસારને સત્ય માને છે, તેના માટે કર્મયોગ જલદી સિદ્ધિ આપનાર છે. કર્મયોગી પોતાનાં કર્તવ્યકર્મો દ્વારા સંસારની સેવા કરે છે અર્થાત્ પ્રત્યેક કર્મ નિષ્કામભાવે માત્ર બીજાના હિત માટે જ કરે છે. તે બીજાના સુખમાં સુખી અને બીજાના દુઃખથી દુઃખી થાય છે. બીજાઓને સુખી જોઈને પ્રસન્ન થવાથી તેનામાં ‘ભોગ’ની ઇચ્છા રહેતી નથી અને બીજાઓને દુઃખી જોઈને દુઃખી થવાથી તેનામાં ‘સંગ્રહ’ની ભાવના રહેતી નથી.^૧

—■—

સંબંધ — કોઈ વાતને પુષ્ટ કરવી હોય, તો પહેલાં એના બન્ને પક્ષો સામે રાખીને પછી એને પુષ્ટ કરવામાં આવે છે. અહીં ભગવાન નિષ્કામભાવને પુષ્ટ કરવા ઇચ્છે છે; આથી અગાઉના ત્રણ શ્લોકોમાં સકામભાવવાળાઓનું વર્ણન કરીને હવે આગળના શ્લોકમાં નિષ્કામ બનવાની પ્રેરણા આપે છે.

ત્રૈગુણ્યવિષયા વેદા નિસ્ત્રૈગુણ્યો ભવાર્જુન ।

નિર્વન્દ્વો નિત્યસત્ત્વસ્થો નિર્યોગક્ષેમ આત્મવાન્ ॥ ૪૫ ॥

વેદા:	= વેદ	ભવ	= થઈ જા,	(થઈ જા, તેમજ)	
ત્રૈગુણ્ય-	= ત્રણેય ગુણોના	નિર્વન્દ્વ:	= રાગ-દ્વેષાદિ દ્વન્દ્વોથી	નિર્યોગક્ષેમ:	= યોગક્ષેમની ઈચ્છા
વિષયા:	કાર્યનું જ વર્ણન		રહિત (બની જા),		પણ ન કર (અને)
	કરનારા છે;	નિત્યસત્ત્વસ્થ:	= (નિરન્તર)		
અર્જુન	= હે અર્જુન! (તું)		નિત્યવસ્તુ	આત્મવાન્	= પરમાત્મ-પરાયણ
નિસ્ત્રૈગુણ્ય :	= ત્રણે ગુણોથી રહિત		પરમાત્મામાં સ્થિત		થઈ જા.

ટીકા — ‘ત્રૈગુણ્યવિષયા વેદા:’ — અહીં વેદો સાથે તાત્પર્ય વેદોના એ ભાગ સાથે છે, કે જેમાં ત્રણે ગુણોનું ને ત્રણે ગુણોના કાર્ય, સ્વર્ગ વગેરે ભોગ-ભૂમિઓનું વર્ણન છે. અહીં ઉપર્યુક્ત પદોનું તાત્પર્ય વેદોની નિંદા કરવાનું

૧. વાસ્તવમાં સાચી સેવા ત્યાગી દ્વારા જ થાય છે. અર્થાત્ ભોગ અને સંગ્રહની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરવાથી જ સાચી સેવા થાય છે. અન્યથા નકલી (બનાવટી) સેવા થાય છે. પરંતુ ઉદ્દેશ સાચો (બધાના હિતનો) હોવાથી નકલી સેવા પણ અસલીમાં ફેરવાઈ જાય છે.

નથી, બલ્કે નિષ્કામભાવના મહિમાનું છે. જેવી રીતે હીરાના વર્ણનની સાથે સાથે કાચનું વર્ણન કરવામાં આવે તો એનું તાત્પર્ય કાચની નિંદા કરવાનું નથી, ઊલટું હીરાનો મહિમા બતાવવાનું છે. એવી જ રીતે અહીં નિષ્કામભાવનો મહિમા બતાવવા માટે જ વેદોના સકામભાવનું વર્ણન આવ્યું છે, નિંદા માટે નહિ. વેદો કેવળ ત્રણે ગુણોના કાર્ય સંસારનું જ વર્ણન કરવાવાળા છે, એવી વાત પણ નથી. વેદોમાં પરમાત્મા અને એમની પ્રાપ્તિનાં સાધનોનું પણ વર્ણન થયું છે.

‘નિસ્ત્રૈગુણ્યો ભવાર્જુન’ – હે અર્જુન! તું ત્રણે ગુણોના કાર્યરૂપ સંસારની ઈચ્છાનો ત્યાગ કરીને અસંસારી થઈ જા અર્થાત્ સંસારથી પર થઈ જા.

‘નિર્વંદ્વઃ’ – સંસારથી પર થવા માટે રાગ-દ્વેષ વગેરે દ્વંદ્વોથી રહિત થવાની ખૂબ જરૂર છે; કેમકે એ જ વાસ્તવમાં મનુષ્યના શત્રુઓ છે અર્થાત્ એને સંસારમાં ફસાવનારા છે (ગીતા અ. ૩/૩૪).^૧ માટે તું સઘળા દ્વંદ્વોથી રહિત થઈ જા.

અહીં ભગવાન અર્જુનને નિર્વંદ્વ બનવાની આજ્ઞા શા માટે આપી રહ્યા છે? કારણ કે દ્વંદ્વોથી સંમોહ થાય છે, સંસારમાં ફસામણી થાય છે (ગીતા અ. ૭/૨૭). જ્યારે સાધક નિર્વંદ્વ બને છે, ત્યારે જ તે દૃઢ બનીને ભજન કરી શકે છે (ગીતા અ. ૭/૨૮). નિર્વંદ્વ બનવાથી સાધક સુખપૂર્વક સંસારબંધનથી મુક્ત બની જાય છે (ગીતા અ. ૫/૩). નિર્વંદ્વ બનવાથી મૂઢતા ચાલી જાય છે (ગીતા અ. ૧૫/૫). નિર્વંદ્વ બનવાથી સાધક કર્મ કરતો હોવા છતાં પણ બંધાતો નથી (ગીતા અ. ૪/૨૨). તાત્પર્ય એ છે કે સાધકની સાધના નિર્વંદ્વ

બનવાથી જ દૃઢ થાય છે. આ કારણથી ભગવાન અર્જુનને નિર્વંદ્વ બનવાની આજ્ઞા આપે છે.

બીજી વાત, જો સંસારમાં કોઈ પણ વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરેમાં રાગ હશે, તો બીજી વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરેમાં દ્વેષ થઈ જશે – આ નિયમ છે. એવું થવાથી ભગવાનની ઉપેક્ષા થઈ જશે – આ પણ એક પ્રકારનો દ્વેષ છે. પરંતુ જ્યારે સાધકનો ભગવાનમાં પ્રેમ થઈ જશે, ત્યારે સંસારનો દ્વેષ નહિ થાય, ઊલટું સંસારથી સ્વાભાવિક ઉપરતિ થઈ જશે. ઉપરતિ થતાં અગાઉની અવસ્થા એ હશે કે સાધકને પ્રતિકૂળતામાં દ્વેષ નહિ થાય; પરંતુ એની ઉપેક્ષા થશે. ઉપેક્ષા પછી ઉદાસીનતા થશે અને ઉદાસીનતા પછી ઉપરતિ થશે. ઉપરતિમાં રાગ-દ્વેષ સર્વથા નાશ પામે છે. આ ક્રમમાં જો સૂક્ષ્મતાથી જોવામાં આવે તો ઉપેક્ષામાં રાગ-દ્વેષના સંસ્કારો રહે છે, ઉદાસીનતામાં રાગ-દ્વેષની સત્તા રહે છે અને ઉપરતિમાં રાગ-દ્વેષના ન તો સંસ્કાર રહે છે અને ન તો સત્તા રહે છે; પરંતુ રાગદ્વેષનો સર્વથા અભાવ થઈ જાય છે.

‘નિત્યસત્ત્વસ્થઃ’ – દ્વંદ્વોથી રહિત થવાનો ઉપાય એ છે કે જે નિત્યનિરંતર રહેવાવાળા સર્વત્ર પરિપૂર્ણ પરમાત્મા છે, એમાં તું નિરંતર સ્થિત રહે.

‘નિર્યોગક્ષેમઃ’ –^૨ તું યોગ અને ક્ષેમની^૩ ઈચ્છા પણ ના રાખ; કેમકે જેઓ કેવળ મારામાં પરાયણ બને છે, તેઓના યોગક્ષેમનું વહન હું જાતે જ કરું છું. (ગીતા અ. ૮/૨૨).

‘આત્મવાન્’ – તું કેવળ પરમાત્માને પરાયણ થઈ જા. એક પરમાત્માપ્રાપ્તિનું જ લક્ષ્ય રાખ.

પરિશિષ્ટ ભાવ : – નિર્વંદ્વઃ – વાસ્તવમાં જડ-ચેતન, સત-અસત, નિત્ય-અનિત્ય, નાશવાન-અવિનાશી વગેરેનો ભેદ પણ દ્વંદ્વ છે. યોગ અને ક્ષેમની ઈચ્છા પણ દ્વંદ્વ છે. દ્વંદ્વ હોવાથી ‘બધું જ ભગવાન જ છે’ – આ વાસ્તવિકતાનો અનુભવ થતો નથી. કારણ કે જ્યારે બધું જ ભગવાન જ છે, તો પછી જડ-ચેતન વગેરેનો દ્વંદ્વ કઈ રીતે રહે? તેથી ભગવાને અમૃત અને મૃત્યુ, સત અને અસત બંનેને પોતાનું સ્વરૂપ કહ્યું છે – ‘અમૃતં ચૈવ મૃત્યુશ્ચ સદસચ્ચાહમર્જુન’ (ગીતા ૮/૧૯).

સંબંધ – ત્રણે ગુણોથી રહિત, નિર્વંદ્વ વગેરે બની જવાથી શું થશે – એને આગળના શ્લોકમાં સમજાવે છે.

૧. એક જ વિષયમાં, એક જ વસ્તુમાં બે ભાવો કરી લેવા એ ‘દ્વંદ્વ’ છે. પરંતુ જ્યાં વિષય અને વસ્તુ ભિન્ન-ભિન્ન હોય છે, ત્યાં દ્વંદ્વ નથી થતો; જેમ કે – ‘પ્રકૃતિ’ અને ‘પુરુષ’, ‘જડ’ અને ‘ચેતન’ – આ બંનેને ભિન્ન-ભિન્ન સમજવા એ દ્વંદ્વ નથી. એવી જ રીતે સંસારથી વિમુખ થઈને ભગવાનની સન્મુખ બની જવું એ દ્વંદ્વ નથી. પરંતુ કેવળ સંસારમાં જ બે ભાવો (રાગ-દ્વેષ, હર્ષ-શોક, સુખ-દુઃખ વગેરે) થઈ જાય, તો એ દ્વંદ્વ બની જાય છે અને આ જ દ્વંદ્વમાં મનુષ્ય ફસાય છે.
૨. અપ્રાપ્ત વસ્તુની પ્રાપ્તિને ‘યોગ’ કહે છે અને પ્રાપ્ત વસ્તુની રક્ષાને ‘ક્ષેમ’ કહે છે.
૩. જોકે અહીં કર્મયોગનો વિષય છે, તોપણ અહીં ‘નિર્યોગક્ષેમઃ’ પદ ભક્તિયોગનું વાચક માનવું બરાબર લાગે છે. કારણ કે ભગવાને અર્જુનને ઠેકાણેઠેકાણે ભક્ત બનવાને આજ્ઞા આપી છે અને અર્જુનનો ભક્તરૂપે સ્વીકાર પણ કર્યો છે (અ. ૪/૩). ભગવાને પોતાને ભક્તોના યોગક્ષેમનું વહન કરવાવાળા પણ બતાવ્યા છે (અ. ૮/૨૨).

યાવાનર્થ ઉદપાને સર્વતઃ સમ્પ્લુતોદકે ।
તાવાન્સર્વેષુ વેદેષુ બ્રાહ્મણસ્ય વિજાનતઃ ॥ ૪૬ ॥

સર્વતઃ	= બધી બાજુથી	યાવાન્	= જેટલું	બ્રાહ્મણસ્ય	= બ્રહ્મજ્ઞાનીનું
સમ્પ્લુતોદકે	= ભરપૂર જળાશય (મળી જતાં)	અર્થઃ	= પ્રયોજન (રહે છે) અર્થાત્ કશું જ પ્રયોજન રહેતું નથી,	સર્વેષુ	= સઘળા
ઉદપાને	= નાનકડા ખાબોચિયામાં રહેલા જળમાં (મનુષ્યનું)	વિજાનતઃ	= (વેદો અને શાસ્ત્રોને) તત્ત્વથી જાણનાર	વેદેષુ	= વેદોમાં
				તાવાન્	= એટલું (જ પ્રયોજન રહે છે). અર્થાત્ કશું જ પ્રયોજન રહેતું નથી.

ટીકા — ‘યાવાનર્થ ઉદપાને સર્વતઃ સંપ્લુતોદકે’ — જળથી સર્વથા પરિપૂર્ણ, સ્વચ્છ, નિર્મળ અને મહાન સરોવર પ્રાપ્ત થતાં મનુષ્યને નાનાં-નાનાં જળાશયોની કંઈ પણ આવશ્યકતા નથી રહેતી. કારણ કે નાનકડા જળાશયમાં જો હાથપગ ધોવામાં આવે તો તેમાં માટી ઓગળી જવાથી તે જળ સ્નાનને લાયક નથી રહેતું; અને જો તેમાં સ્નાન કરવામાં આવે તો તે જળ કપડાં ધોવાને લાયક નથી રહેતું, અને જો તેમાં કપડાં ધોવામાં આવે તો તે જળ પીવાને લાયક નથી રહેતું. પરંતુ મહાન સરોવર મળવાથી એમાં બધું જ કરવા છતાં પણ કંઈ જ ફરક નથી પડતો અર્થાત્ એની સ્વચ્છતા, નિર્મળતા અને પવિત્રતા જેવી હોય છે તેવી જ બની રહે છે.

‘તાવાન્સર્વેષુ વેદેષુ બ્રાહ્મણસ્ય વિજાનતઃ’ — એવી જ રીતે જે મહાપુરુષો પરમાત્મતત્ત્વને પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યા છે, તેઓને માટે વેદોમાં કહેલાં યજ્ઞ, દાન, તપ, તીર્થ, વ્રત વગેરે જેટલાં પણ પુણ્યકારી કાર્યો છે, તે બધામાં તેમનો કંઈ જ મતલબ નથી રહેતો

અર્થાત્ તે પુણ્યકારી કાર્યો તેઓને માટે નાનાં-નાનાં જળાશયોનાં જેવાં બની જાય છે. એવું જ દૃષ્ટાંત આગળ સિત્તેરમા શ્લોકમાં આપ્યું છે કે તે જ્ઞાની મહાત્મા સમુદ્રની જેમ ગંભીર હોય છે. તેની સામે ગમે તેટલા ભોગ આવી જાય, પણ તે તેમાં કંઈ પણ વિકૃતિ પેદા નથી કરી શકતા.

જે પરમાત્મતત્ત્વને જાણવાવાળો છે અને વેદો તથા શાસ્ત્રોના તત્ત્વને પણ જાણવાવાળો છે, તે મહાપુરુષને અહીં ‘બ્રાહ્મણસ્ય વિજાનતઃ’ પદોથી કહેવામાં આવ્યો છે.

‘તાવાન્’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે પરમાત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિ થવાથી તે ત્રણે ગુણોથી રહિત બની જાય છે. તે નિર્વિદ્વં બની જાય છે અર્થાત્ તેનામાં રાગદ્વેષ વગેરે નથી રહેતા. તે નિત્ય તત્ત્વમાં સ્થિત થઈ જાય છે. તે નિર્યોગક્ષેમ બની જાય છે અર્થાત્ કોઈ વસ્તુ મળી જાય અને મળેલી વસ્તુનું રક્ષણ થતું રહે — એવો એનામાં ભાવ પણ નથી રહેતો તે સદાય પરમાત્મપરાયણ રહે છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : સાંસારિક ભોગોનો અંત નથી. અનંત બ્રહ્માંડ છે અને તેમાં અનંત પ્રકારના ભોગ છે. પરંતુ તેમનો ત્યાગ કરી દઈએ, તેમનાથી અસંગ થઈ જઈએ તો તેમનો અંત આવી જાય છે. એવી જ રીતે કામનાઓ પણ અનંત છે, પરંતુ તેમનો ત્યાગ કરી દઈએ, નિષ્કામ થઈ જઈએ તો તેમનો અંત આવી જાય છે.

—■—

સંબંધ — ભગવાને ઓગણચાળીસમા શ્લોકમાં જે સમબુદ્ધિ (સમતા)ને સાંભળવા માટે અર્જુનને આજ્ઞા આપી હતી, તેની પ્રાપ્તિ માટે હવે આગળના શ્લોકમાં કર્મ કરવાની આજ્ઞા આપે છે.

કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન ।
મા કર્મફલહેતુર્ભૂમા તે સજ્જોડસ્ત્વકર્મણિ ॥ ૪૭ ॥

કર્મણિ	= કર્તવ્ય કર્મ કરવામાં	કદાચન	= કદીયે	તે	= તારી
એવ	= જ	મા	= નહીં; (માટે તું)	અકર્મણિ	= કર્મ ન કરવામાં (પણ)
તે	= તારો	કર્મફલહેતુઃ	= કર્મોના ફળનો હેતુ (પણ)	સજ્ઞઃ	= આસક્તિ
અધિકારઃ	= અધિકાર છે,	મા, ભૂઃ	= થા મા; (તથા)	મા	= ન
ફલેષુ	= ફળોમાં			અસ્તુ	= થાઓ.

ટીકા — ‘કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે’ — પ્રાપ્ત કર્તવ્ય કર્મનું પાલન કરવામાં જ તારો અધિકાર છે. એમાં તું સ્વતંત્ર છે. કારણ કે મનુષ્ય કર્મયોનિ છે. મનુષ્ય સિવાયની બીજી કોઈ પણ યોનિ નવું કર્મ કરવાને માટે નથી. પશુ-પક્ષી વગેરે જંગમ અને વૃક્ષ, લતા વગેરે સ્થાવર પ્રાણીઓ નવાં કર્મો નથી કરી શકતાં. દેવતાઓ વગેરેમાં નવું કર્મ કરવાનું સામર્થ્ય તો છે, પરંતુ તેઓ કેવળ અગાઉ કરેલાં યજ્ઞ, દાન વગેરે શુભ કર્મોનાં ફળ ભોગવવા માટે જ છે. તેઓ ભગવાનના વિધાન અનુસાર મનુષ્યોને માટે કર્મ કરવાની સામગ્રી આપી શકે છે, પરંતુ કેવળ સુખભોગમાં જ લિપ્ત રહેવાને કારણે પોતે નવું કર્મ નથી કરી શકતા. નારકીય જીવો પણ ભોગયોનિ હોવાને કારણે પોતાનાં દુષ્કર્મોનાં ફળ ભોગવે છે, નવું કર્મ નથી કરી શકતા. નવું કર્મ કરવામાં તો કેવળ મનુષ્યનો જ અધિકાર છે. ભગવાને સેવા રૂપી નવું કર્મ કરીને કેવળ પોતાનો ઉદ્ધાર કરવા માટે જ આ અંતિમ મનુષ્યજન્મ આપ્યો છે. જો એ કર્મોને પોતાના માટે કરશે તો બંધનમાં પડી જશે, અને જો કર્મોને નહિ કરીને આળસ-પ્રમાદમાં પડ્યો રહેશે તો વારંવાર જન્મતો-મરતો રહેશે. આથી ભગવાન કહે છે કે તારો કેવળ સેવારૂપી કર્તવ્યકર્મ કરવામાં જ અધિકાર છે.

‘કર્મણિ’ પદમાં એકવચન આપવાનું તાત્પર્ય એ છે કે મનુષ્યની સમક્ષ દેશ, કાળ, ઘટના, પરિસ્થિતિ વગેરેને લીધે શાસ્ત્રવિહિત કર્મો તો ભિન્નભિન્ન હશે, પરંતુ એક સમયમાં એક મનુષ્ય કોઈ એક કર્મને જ તત્પરતાપૂર્વક કરી શકે છે. જેમ કે, ક્ષત્રિય હોવાને કારણે અર્જુનને માટે યુદ્ધ કરવું, દાન આપવું વગેરે કર્તવ્યકર્મોનું વિધાન છે, પરંતુ વર્તમાનમાં યુદ્ધના સમયે તે એક યુદ્ધરૂપી કર્તવ્યકર્મ જ કરી શકે છે, દાન વગેરે કર્તવ્યકર્મ નથી કરી શકતો.

માર્મિક વાત

મનુષ્યશરીરમાં બે બાબતો છે — જૂનાં કર્મોનો ફળ-ભોગ અને નવો પુરુષાર્થ. બીજી યોનિઓમાં કેવળ જૂનાં કર્મોનાં ફળ ભોગવવાનાં છે અર્થાત્ કીટ-પતંગ, પશુ-પક્ષી, દેવતા અને બ્રહ્મલોક સુધીની યોનિઓ ભોગ-યોનિઓ છે. આથી તેઓને માટે ‘આમ કરો અને આમ ના કરો’ — આ વિધાન નથી. પશુ-પક્ષી, કીટ-પતંગ વગેરે જે કંઈ પણ કર્મ કરે છે, તેમનું તે કર્મ પણ ફળભોગ જ છે. કારણ કે તેઓના દ્વારા કરવામાં આવનારાં કર્મો તેઓના પ્રારબ્ધ અનુસાર અગાઉથી જ રચાયેલાં છે. તેઓના જીવનમાં અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિનો જે કંઈ ભોગ હોય છે, તે ભોગ પણ ફળભોગ જ છે, પરંતુ મનુષ્યશરીર તો કેવળ નવા પુરુષાર્થને માટે જ મળ્યું છે, જેથી તે પોતાનો ઉદ્ધાર કરી શકે.

આ મનુષ્યશરીરમાં બે વિભાગો છે — એક તો તેની સમક્ષ જૂનાં કર્મોના ફળરૂપે અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ આવે છે; અને બીજું એ નવો પુરુષાર્થ (નવાં કર્મો) કરે છે. નવાં કર્મો અનુસાર જ તેના ભવિષ્યનું નિર્માણ થાય છે. એટલા માટે શાસ્ત્ર, સંત-મહાપુરુષોના વિધિ-નિષેધ, રાજ્ય વગેરેનું શાસન કેવળ મનુષ્યોને માટે જ હોય છે; કેમકે મનુષ્યમાં પુરુષાર્થની પ્રધાનતા છે, નવાં કર્મો કરવાની સ્વતંત્રતા છે. પરંતુ અગાઉનાં કર્મોનાં ફળસ્વરૂપે મળવાવાળી અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિને બદલવામાં એ પરતંત્ર છે. તાત્પર્ય એ છે કે મનુષ્ય કર્મો કરવામાં સ્વતંત્ર અને ફળપ્રાપ્તિમાં પરતંત્ર છે. પરંતુ અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ રૂપથી પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિનો સદુપયોગ કરીને મનુષ્ય તેને પોતાના ઉદ્ધારની સાધન-સામગ્રી બનાવી શકે છે; કેમકે મનુષ્યશરીર પોતાના ઉદ્ધારને માટે જ મળ્યું છે. એટલા માટે એમાં નવો પુરુષાર્થ પણ ઉદ્ધારને માટે છે અને જૂનાં કર્મોનાં ફળરૂપે પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિ પણ ઉદ્ધારને માટે જ છે.

આમાં એક વિશેષ સમજવાની વાત એ છે કે આ મનુષ્યજીવનમાં પ્રારબ્ધ અનુસાર જે કંઈ શુભ અથવા અશુભ પરિસ્થિતિ આવે છે, એ પરિસ્થિતિને મનુષ્ય સુખદાયી અથવા દુઃખદાયી તો માની શકે છે, પરંતુ વાસ્તવમાં જોવામાં આવે તો એ પરિસ્થિતિથી સુખી અથવા દુઃખી થવું એ કર્મોનું ફળ નથી, ઊલટાનું એ મૂર્ખતાનું ફળ છે. કારણ કે પરિસ્થિતિ તો બહારથી બને છે અને સુખી-દુઃખી થાય છે એ પોતે. એ પરિસ્થિતિની સાથે તાદાત્મ્ય કરીને જ એ સુખદુઃખનો ભોક્તા બને છે. જો મનુષ્ય એ પરિસ્થિતિ સાથે તાદાત્મ્ય નહિ કરીને તેનો સદુપયોગ કરે, તો તે જ પરિસ્થિતિ તેનો ઉદ્ધાર કરવા માટે સાધનસામગ્રી બની જશે. સુખદાયી પરિસ્થિતિનો સદુપયોગ છે — બીજાઓની સેવા કરવી; અને દુઃખદાયી પરિસ્થિતિનો સદુપયોગ છે — સુખભોગની ઈચ્છાનો ત્યાગ કરવો.

દુઃખદાયી પરિસ્થિતિ આવતાં મનુષ્યે કદી પણ ગભરાવું ના જોઈએ, બલકે એ વિચાર કરવો જોઈએ કે અમે પહેલાં સુખભોગની ઈચ્છાથી જ પાપ કર્યા હતાં, અને તે જ પાપ દુઃખદાયી પરિસ્થિતિના રૂપમાં આવીને નષ્ટ થઈ રહ્યાં છે. આમાં એક લાભ એ છે કે તે પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત થઈ રહ્યું છે અને આપણે શુદ્ધ થઈ રહ્યા છીએ. બીજો લાભ એ છે કે આપણને એ વાતની ચેતવણી મળે છે કે હવે જો આપણે સુખભોગને માટે પાપ કરીશું તો આગળ પણ આ જ રીતે દુઃખદાયી પરિસ્થિતિ આવશે. એટલા માટે સુખભોગની ઈચ્છાથી હવે કોઈ કામ કરવાનું જ નથી, બલકે પ્રાણીમાત્રના હિતને માટે જ કામ કરવાનું છે.

તાત્પર્ય એ થયું કે પશુ-પક્ષી, કીટ-પતંગ વગેરે

યોનિઓને માટે જૂનાં કર્મોનું ફળ અને નવું કર્મ - એ બન્નેય ભોગ રૂપે છે, અને મનુષ્યને માટે જૂનાં કર્મોનું ફળ અને નવું કર્મ (પુરુષાર્થ) - એ બન્નેય ઉદ્ધારનાં સાધન છે.

‘મા ફલેષુ કદાચન’ - ફળમાં તારો કિંચિત્માત્ર પણ અધિકાર નથી અર્થાત્ ફળની પ્રાપ્તિમાં તારી સ્વતંત્રતા નથી; કેમકે ફળનું વિધાન તો મારે આધીન છે. માટે ફળની ઈચ્છા નહિ રાખીને કર્તવ્ય-કર્મ કર. જો તું ફળની ઈચ્છા રાખીને કર્મ કરશે તો તું બંધાઈ જશે. - ‘ફલે સક્તો નિબધ્યતે’ (ગીતા અ. ૫/૧૨). કારણ કે ફળેચ્છા અર્થાત્ ભોક્તૃત્વ પર જ કર્તૃત્વ ટકેલું છે અર્થાત્ ભોક્તૃત્વથી જ કર્તૃત્વ આવે છે. ફળેચ્છા સર્વથા નાશ પામવાથી કર્તૃત્વ નાશ પામે છે અને કર્તૃત્વ નાશ પામવાથી મનુષ્ય કર્મ કરતો હોવા છતાં પણ નથી બંધાતો. તાત્પર્ય એ થયું કે વાસ્તવમાં મનુષ્ય કર્તૃત્વમાં એટલો ફસાયેલો નથી, જેટલો ફળેચ્છા અર્થાત્ ભોક્તૃત્વમાં ફસાયેલો છે.^૧

બીજી વાત, જેટલાં પણ કર્મો થાય છે, તે બધાં પ્રાકૃત પદાર્થો અને વ્યક્તિઓના સંગઠનથી જ થાય છે. પદાર્થો અને વ્યક્તિઓના સંગઠન વિના સ્વયં કર્મ કરી જ નથી શકતો; આથી એમના સંગઠન દ્વારા કરેલા કર્મનું ફળ પોતાના માટે ઈચ્છવું એ પ્રામાણિકતા નથી. માટે કર્મનું ફળ ઈચ્છવું મનુષ્યને માટે હિતકારક નથી.

ફળમાં તારો અધિકાર નથી - આનાથી એ વાત સિદ્ધ થાય છે કે ફળની સાથે સંબંધ જોડવામાં અથવા નહિ જોડવામાં માત્ર મનુષ્ય સ્વતંત્ર છે, સબળ છે. એમાં તે પરાધીન અને નિર્બળ નથી.

‘ફલેષુ’ પદમાં બહુવચન વાપરવાનું તાત્પર્ય એ છે કે મનુષ્ય કર્મ તો એક કરે છે, પરંતુ કર્મનાં ફળ અનેક ઈચ્છે છે. જેમ કે, હું અમુક કર્મ કરી રહ્યો છું તો એનાથી મને પુણ્ય મળી જાય, સંસારમાં મારી કીર્તિ થઈ જાય, લોકો મને સારો સમજે, મારો આદર-સત્કાર કરે, મને આટલું ધન મળે વગેરે-વગેરે.

નિષ્કામ બનવાના ઉપાયો - (૧) કામના ઉત્પન્ન થવાથી અભાવ થાય છે, કામનાની પૂર્તિ થવાથી પરતંત્રતા અને પૂર્તિ નહિ થવાથી દુઃખ થાય છે, તથા કામનાની પૂર્તિનું સુખ લેવાથી નવી કામના ઉત્પન્ન થાય છે અને સકામભાવપૂર્વક નવાં-નવાં કર્મો કરવાની રુચિ વધતી ચાલે છે - એવું બરાબર સમજી લેવાથી આપોઆપ નિષ્કામતા આવી જાય છે.

(૨) કર્મો નિત્ય નથી; કેમકે તેમનો આરંભ અને અંત હોય છે તથા એ કર્મોનું ફળ પણ નિત્ય નથી; કારણ કે તેઓનો પણ સંયોગ અને વિયોગ હોય છે. પરંતુ પોતે નિત્ય છે. અનિત્ય કર્મ અને કર્મફળથી નિત્ય સ્વરૂપને કોઈ લાભ નથી થતો. એવું બરાબર સમજી લેવાથી નિષ્કામતા આવી જાય છે. નિષ્કામ થવાથી સંસારનો સંબંધ છૂટી જાય છે અને પરમાત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે.

કર્મોમાં નિષ્કામ બનવા માટે સાધકમાં તીવ્ર વિવેક પણ હોવો જોઈએ અને સેવાભાવ પણ હોવો જોઈએ; કેમકે આ બન્નેના હોવાથી જ કર્મયોગ સારી રીતે આચરણમાં આવશે, નહીં તો ‘કર્મ’ થઈ જશે, પણ ‘યોગ’ નહિ થાય. તાત્પર્ય એ છે કે પોતાના સુખ-આરામનો ત્યાગ કરવામાં તો ‘વિવેક’નું પ્રાધાન્ય હોવું જોઈએ અને બીજાઓને સુખ-આરામ પહોંચાડવામાં ‘સેવાભાવ’નું પ્રાધાન્ય હોવું જોઈએ.

‘મા કર્મફલહેતુર્ભૂઃ’ - તું કર્મફળની ઈચ્છાવાળો પણ ન થા. તાત્પર્ય એ છે કે શરીર, ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ વગેરે કર્મસામગ્રીની સાથે પોતાની કિંચિત્માત્ર પણ મમતા ના રાખવી જોઈએ; કેમકે તેઓમાં મમતા હોવાથી મનુષ્ય કર્મફળની ઈચ્છાવાળો બની જાય છે. આગળ પાંચમા અધ્યાયના અગિયારમા શ્લોકમાં પણ ભગવાને મન, બુદ્ધિ અને ઈન્દ્રિયોની સાથે ‘કેવલૈઃ’ પદ આપીને બતાવ્યું છે કે શરીર વગેરેની સાથે કિંચિત્માત્ર પણ મમતા ના હોવી જોઈએ.

શુભ ક્રિયાઓમાં ફળની ઈચ્છા નહિ હોવા છતાં પણ ‘મારા દ્વારા કોઈનો ઉપકાર થઈ ગયો, કોઈનું હિત થઈ ગયું, કોઈને સુખ પહોંચ્યું’ - એવો ભાવ થઈ જાય તો એ કર્મફળની ઈચ્છાવાળા બનવા બરાબર છે. કારણ કે એવો ભાવ થવાથી શુભ કર્મની સાથે મન, બુદ્ધિ, ઈન્દ્રિયો વગેરેનો સાથ-સંબંધ થઈ જાય છે, કે જે અસતનો સંગ છે. વાસ્તવમાં અંતઃકરણ, બહિઃકરણ અને ક્રિયાઓની સાથે આપણો કોઈ સંબંધ નથી. એમનો સંબંધ સમજી અને સંસારની સાથે છે. જેવી રીતે, બીજી કોઈ વ્યક્તિ દ્વારા બીજી કોઈ વ્યક્તિનું હિત થાય છે, તો તેમાં આપણે પોતાનો સંબંધ નથી માનતા, તેમાં પોતાને નિમિત્ત નથી માનતા. એવી જ રીતે પોતાના કહેવાનારા શરીર વગેરેથી કોઈનું હિત થઈ જાય, તો એમાં પોતાને નિમિત્ત ના માનવું જોઈએ. જ્યારે પોતાને કોઈ પણ ક્રિયામાં નિમિત્ત, હેતુ નહિ માનીએ, ત્યારે કર્મફળની ઈચ્છાવાળા પણ નહિ બનીએ.

‘મા તે સજ્જોડસ્ત્વકર્મણિ’ - કર્મ નહિ કરવામાં પણ

૧. અંતઃકરણમાં ભોક્તૃત્વ (ફળેચ્છા, ફળાસક્તિ) વધારે રહેવાને કારણે જ મનુષ્ય ભગતપ્રાપ્તિ, તત્ત્વજ્ઞાન, પ્રેમપ્રાપ્તિ વગેરેમાં કર્મોને કારણ માને છે. વાસ્તવમાં ભગવતપ્રાપ્તિ વગેરે કર્મો ઉપર નિર્ભર નથી, બલકે ભાવ અને બોધ ઉપર જ નિર્ભર છે. કારણ કે અપ્રાપ્ત પદાર્થોની પ્રાપ્તિ તો કર્મો ઉપર નિર્ભર છે, પરંતુ નિત્યપ્રાપ્ત તત્ત્વની પ્રાપ્તિ કર્મો પર નિર્ભર નથી.

તારી આસક્તિ ના થવી જોઈએ. કારણ કે કર્મ નહિ કરવામાં આસક્તિ થવાથી આળસ, પ્રમાદ વગેરે થશે. કર્મફળમાં આસક્તિ રહેવાથી જેવું બંધન થાય છે, તેવું જ બંધન કર્મ નહિ કરવામાં આળસ, પ્રમાદ વગેરે રહેવાથી થાય છે. કેમકે આળસ, પ્રમાદનો પણ એક ભોગ હોય છે અર્થાત્ એનું પણ એક સુખ હોય છે, જે તમોગુણ છે — ‘નિદ્રાલસ્યપ્રમાદોત્થં તત્તામસમુદાહતમ્’ (ગીતા અ. ૧૮/૩૮) અને જેનું ફળ અધોગતિ હોય છે — ‘અધોગચ્છન્તિ તામસાઃ’ (ગીતા અ. ૧૪/૧૮). તાત્પર્ય એ થયું કે રાગ, આસક્તિ ક્યાંય પણ હશે તો તે બંધનકારક બની જ જશે — ‘કારણં ગુણસજ્જોડસ્ય સદસઘોનિજન્મસુ’ (ગીતા અ. ૧૩/૨૧).

કર્મરહિત થવાથી આપણને લૌકિક લાભ થશે, સંસારમાં આપણી પ્રસિદ્ધિ થશે વગેરે કોઈ સાંસારિક પ્રયોજન પણ ના હોવું જોઈએ; અને સમાધિ લાગી જવાથી આધ્યાત્મિક તત્ત્વમાં આપણી સ્થિતિ થશે વગેરે કોઈ પારમાર્થિક પ્રયોજન પણ ના હોવું જોઈએ. તાત્પર્ય એ છે કે ‘કર્મ નહિ કરવાથી સાંસારિક અને પારમાર્થિક ઉન્નતિ થશે’ — આ પણ કર્મ નહિ કરવામાં આસક્તિ છે; કેમકે વાસ્તવિક તત્ત્વ કર્મ કરવા અને નહિ કરવાથી અતીત છે.

આ શ્લોકમાં ભગવાનનું એ તાત્પર્ય દેખાય છે કે પરિવર્તનશીલ વસ્તુ, વ્યક્તિ, પદાર્થ, ક્રિયા, ઘટના, પરિસ્થિતિ, અવસ્થા, સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ-કારણ-શરીર વગેરે સાથે સાધકની સર્વથા નિર્લિપ્તતા હોવી જોઈએ. એમની સાથે કિંચિત્માત્ર

પણ કોઈ પ્રકારનો સંબંધ ના હોવો જોઈએ.

આ શ્લોકનાં ચાર ચરણોમાં ચાર વાતો આવી છે — (૧) કર્મ કરવામાં જ તારો અધિકાર છે, (૨) ફળમાં કદી તારો અધિકાર નથી, (૩) તું કર્મના ફળની ઇચ્છાવાળો પણ ના બન; અને (૪) કર્મ નહિ કરવામાં પણ તારી આસક્તિ ન થાઓ. આમાં પહેલા અને ચોથા ચરણની વાત એક છે, તથા બીજા અને ત્રીજા ચરણની વાત એક છે. પહેલા ચરણમાં કર્મ કરવામાં અધિકાર બતાવ્યો છે અને ચોથા ચરણમાં કર્મ નહિ કરવામાં આસક્તિ હોવાનો નિષેધ કર્યો છે. બીજા ચરણમાં ફળની ઇચ્છાનો નિષેધ કર્યો છે અને ત્રીજા ચરણમાં ફળની ઇચ્છાવાળો બનવાનો નિષેધ કર્યો છે.

તાત્પર્ય એ થયું કે અકર્મણ્યતામાં રુચિ થવાથી પ્રમાદ, આળસ વગેરે ‘તામસી વૃત્તિ’ની સાથે તારો સંબંધ થઈ જશે. કર્મ અને કર્મફળની સાથે સંબંધ જોડવાથી તારો ‘રાજસી વૃત્તિની’ સાથે સંબંધ થઈ જશે. પ્રમાદ, આળસ, કર્મ, કર્મફળ વગેરે સાથે સંબંધ નહિ રહેવાથી જે વિવેકજન્ય સુખ હોય છે, પ્રકાશ મળે છે, જ્ઞાન મળે છે તેની સાથે સંબંધ જોડવાથી ‘સાત્ત્વિકી વૃત્તિ’ની સાથે સંબંધ થઈ જશે. એમની સાથે સંબંધ થવો એ જ જન્મમરણનું કારણ છે. માટે સાધકે કર્મ, કર્મફળ અને તેઓના ત્યાગનું સુખ — આ પૈકીના કોઈની પણ સાથે પોતાનો સંબંધ ના જોડવો જોઈએ અને એમનામાં રાગ અથવા આસક્તિ ના કરવી જોઈએ. કર્મ કરતા રહીને એમની સાથે સંબંધ ના રાખવો એ જ કર્મયોગ છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : એક કર્મ-વિભાગ છે અને એક ફળ-વિભાગ છે. મનુષ્યનો અધિકાર કર્મ-વિભાગમાં જ છે, ફળ-વિભાગમાં નહીં. કારણ કે નવો પુરુષાર્થ હોવાથી કર્મ કરવું મનુષ્યના આધીન છે અને પૂર્વ કરેલાં કર્મોનો ભોગ હોવાથી ફળ મળવું પ્રારબ્ધને આધીન છે. કર્મયોગની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો મનુષ્યને જે સાધન-સામગ્રી (વસ્તુ, યોગ્યતા અને સામર્થ્ય) મળી છે, તે પ્રારબ્ધ છે અને તેનો સદુપયોગ કરવો અર્થાત્ તેને પોતાની અને પોતાના માટે ન માનીને, બલ્કે બીજાનાં અને બીજા માટેની માનીને તેમની સેવામાં વાપરવી ‘પુરુષાર્થ’ છે.

કર્મયોગમાં મુખ્ય વાત છે — પોતાના કર્તવ્ય દ્વારા બીજાના અધિકારનું રક્ષણ કરવું અને કર્મફળનો અર્થાત્ પોતાના અધિકારનો ત્યાગ કરવો. બીજાના અધિકારની રક્ષા કરવાથી મનમાં રહેલો જૂનો રાગ (આસક્તિ) ક્ષીણ થઈ જાય છે અને પોતાના અધિકારનો ત્યાગ કરવાથી નવો રાગ ઉત્પન્ન થતો નથી. આ પ્રમાણે જૂનો રાગ નાશ પામવાથી અને નવો રાગ પેદા ન થવાથી કર્મયોગી વિતરાગ બની જાય છે. વિતરાગ થવાથી તેને તત્ત્વજ્ઞાન થઈ જાય છે. કારણ કે તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં નાશવાન અસત વસ્તુઓનો રાગ જ બાધક છે.

રાગો લિંગમબોધસ્ય ચિત્તવ્યાયામભૂમિષુ । કુતઃ શાદ્વલતા તસ્ય યસ્યાગ્નિઃ કોટરે તરોઃ ॥

તાત્પર્ય એ છે કે વસ્તુ, વ્યક્તિ અને ક્રિયામાં મનનો જે રાગ, ખેંચાણ છે, એ અજ્ઞાનતાનું વિશેષ ચિહ્ન છે. જેમ કોઈ વૃક્ષની બખોલમાં આગ લાગી હોય તો તે વૃક્ષ લીલુંછમ રહેતું નથી, સુકાઈ જાય છે, એવી જ રીતે જેની અંદર રાગરૂપી અગ્નિ ભભૂકે છે, તેને શાંતિ ક્યાંથી મળી શકે?

સંબંધ — પૂર્વશ્લોકમાં કર્મ કરવાની આજ્ઞા આપ્યા પછી હવે ભગવાન કર્મ કરતા રહીને સમાન રહેવાની રીત બતાવે છે.

યોગસ્થઃ કુરુ કર્માણિ સર્જં ત્યક્ત્વા ધનઞ્જય ।

સિદ્ધ્યસિદ્ધ્યોઃ સમો ભૂત્વા સમત્વં યોગ ઉચ્યતે ॥ ૪૮ ॥

ધનઞ્જય	= હે ધનંજય! (તું)	સમઃ	= સમબુદ્ધિ	કુરુ	= કર; (કેમકે),
સર્જમ્	= આસક્તિ	ભૂત્વા	= રાખીને	સમત્વમ્	= 'સમત્વ' (એ જ)
ત્યક્ત્વા	= ત્યજીને (તથા)	યોગસ્થઃ	= યોગમાં સ્થિત થઈ	યોગઃ	= યોગ
સિદ્ધ્યસિદ્ધ્યોઃ	= સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિમાં	કર્માણિ	= કર્તવ્યકર્મો	ઉચ્યતે	= કહેવાય છે.

ટીકા — 'સર્જં ત્યક્ત્વા' કોઈ પણ કર્મમાં, કોઈ પણ કર્મના ફળમાં, કોઈ પણ સ્થળ, કાળ, ઘટના, પરિસ્થિતિ, અંતઃકરણ, બહિઃકરણ વગેરે પ્રાકૃત વસ્તુમાં તારી આસક્તિ ના થાય તો જ તું નિર્લિપ્તતાપૂર્વક કર્મ કરી શકે છે. જો તું કર્મ, ફળ વગેરે કશામાં પણ લપટાઈ જશે, તો નિર્લિપ્તતા કેવી રીતે રહેશે? અને નિર્લિપ્તતા રહ્યા વિના તે કર્મ મુક્તિદાયક કેવી રીતે થશે?

'સિદ્ધ્યસિદ્ધ્યોઃ સમો ભૂત્વા' — આસક્તિના ત્યાગનું પરિણામ શું હશે? સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિમાં સમતા થઈ જશે.

કર્મનું પૂરું થવું અથવા ન થવું, સાંસારિક દૃષ્ટિએ એનું ફળ અનુકૂળ થવું અથવા પ્રતિકૂળ થવું, તે કર્મ કરવાથી આદર-નિરાદર કે પ્રશંસા-નિંદા થવી, અંતઃકરણની શુદ્ધિ થવી અથવા ના થવી વગેરે વગેરે જે સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિ છે તેમાં સમાન રહેવું જોઈએ.^૧

કર્મયોગીની એટલી સમતા અર્થાત્ નિષ્કામભાવ હોવો જોઈએ કે કર્મોની પૂર્તિ થાય કે ન થાય, ફળની પ્રાપ્તિ થાય કે ન થાય, પોતાની મુક્તિ થાય કે ન થાય, મારે તો કેવળ કર્તવ્યકર્મ કરવું છે. સાધકને અનાસક્તિ (અસંગતા)નો અનુભવ ન થયો હોય, તેનામાં સમતા ન આવી હોય, તોપણ તેનો ઉદ્દેશ અસંગ (અનાસક્ત) થવાનો અને સમ (સમાન) બનવાનો જ હોય. જે વાત ઉદ્દેશમાં આવી જાય છે તે જ અંતમાં સિદ્ધ થઈ જાય છે. આથી સાધનરૂપી સમતાથી અર્થાત્ અંતઃકરણની સમતાથી સાધ્ય રૂપી સમતા આપોઆપ આવી જાય છે — 'તદા

યોગમવાપ્સ્યસિ' (અ. ૨/૫૩).

'યોગસ્થઃ કુરુ કર્માણિ' — સિદ્ધિ-અસિદ્ધિમાં સમ બન્યા પછી એ સમતામાં નિરંતર અટલ, સ્થિર રહેવું એ જ 'યોગસ્થ' થવાનું છે. જેવી રીતે કોઈ કાર્યના આરંભમાં ગણેશજીનું પૂજન કરે છે, તો તે પૂજનને કાર્ય કરતી વખતે હરદમ સાથે નથી રાખતા, એવી જ રીતે કોઈ એમ ન સમજી લે કે આરંભમાં એક વાર સિદ્ધિ-અસિદ્ધિમાં સમ બની ગયા તો હવે એ સમતાને હરદમ સાથે નથી રાખવાની, અને રાગદ્વેષ કરતા રહેવાનું છે; એટલા માટે ભગવાન કહે છે કે સમતામાં હરદમ સ્થિર રહીને જ કર્તવ્ય-કર્મ કરવું જોઈએ.

'સમત્વં યોગ ઉચ્યતે' — સમતા જ યોગ છે અર્થાત્ સમતા પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે. તે સમતા અંતઃકરણમાં નિરંતર ચાલુ રહેવી જોઈએ. આગળ પાંચમા અધ્યાયના ઓગણીસમા શ્લોકમાં ભગવાન કહેશે કે 'જેઓનું મન સમતામાં સ્થિર થઈ ગયું છે, એ લોકોએ જીવિત અવસ્થામાં જ સંસારને જીતી લીધો છે; કેમકે બ્રહ્મ નિર્દોષ અને સમ છે; તેથી તેઓની સ્થિતિ બ્રહ્મમાં જ છે.'

'સમતાનું નામ યોગ છે' — આ યોગની પરિભાષા છે. આને જ આગળ છઠ્ઠા અધ્યાયના ત્રેવીસમા શ્લોકમાં કહેશે કે 'દુઃખોના સંયોગનો જેમાં વિયોગ છે, તેનું નામ યોગ છે.' આ બન્ને પરિભાષાઓ વાસ્તવમાં એક જ છે. જેવી રીતે દરાજની બીમારીમાં ખંજવાળવાનું સુખ થાય છે અને બળતરાનું દુઃખ થાય છે, પરંતુ આ બન્નેય બીમારી

૧. આ વિષયમાં ભગવાન શંકરાચાર્યજી (ગીતા અ. ૨/૪૮ની ટીકા કરતાં) કહે છે કે —

'યોગસ્થઃ સન્ કુરુ કર્માણિ કેવલમીશ્વરાર્થં તત્રાપીશ્વરો મે તુષ્યત્વિતિ સર્જં ત્યક્ત્વા ધનઞ્જય! ફલતૃષ્ણાશૂન્યેન ક્રિયમાણો કર્માણિ સત્ત્વશુદ્ધિજ્ઞાનપ્રાપ્તિલક્ષણા સિદ્ધિસ્તદ્ વિપર્યયજ્ઞા અસિદ્ધિસ્તયોઃ સિદ્ધ્યસિદ્ધ્યોરપિ સમસ્તુલ્યો ભૂત્વા કુરુ કર્માણિ । કોડસૌ યોગો યત્ર સ્થઃ કુર્વિત્યુક્તમિદમેવ તત્ સિદ્ધ્યસિદ્ધ્યોઃ સમત્વં યોગ ઉચ્યતે' ।

'હે ધનંજય! યોગમાં સ્થિર રહીને કેવળ ઈશ્વરને માટે કર્મ કર. તેમાં પણ 'ઈશ્વર મારા ઉપર પ્રસન્ન થઈ જાય' — આ સંગ (કામના)ને છોડીને કર્મ કર. ફળતૃષ્ણારહિત પુરુષ દ્વારા કર્મ કરાવાથી અંતઃકરણની શુદ્ધિથી ઉત્પન્ન થવાવાળી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ એ સિદ્ધિ છે અને એનાથી વિપરીત (જ્ઞાનપ્રાપ્તિ ન થવી) એ અસિદ્ધિ છે. આવી સિદ્ધિ-અસિદ્ધિમાં સમાન થઈને અર્થાત્ બન્નેને સરખાં સમજીને કર્મ કર. તે કયો યોગ છે, કે જેમાં સ્થિર થઈને કર્મ કરવા માટે કહ્યું છે? આ જ જે સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિમાં સમાન થવાનું છે, તેને યોગ કહે છે.'

હોવાથી દુઃખરૂપ છે, તેવી જ રીતે સંસારના સંબંધથી થનારું સુખ અને દુઃખ — એ બન્નેય વાસ્તવમાં દુઃખરૂપ છે. એવી રીતે સંસારથી સંબંધ-વિચ્છેદનું નામ જ ‘દુઃખ-સંયોગ-વિયોગ’ છે. આથી ચાહે તો દુઃખોના સંયોગનો વિયોગ અર્થાત્ સુખ-દુઃખથી રહિત થવાનું કહો, ચાહે સિદ્ધિ-અસિદ્ધિમાં અર્થાત્ સુખ-દુઃખમાં સમ રહેવાનું કહો, એ એક જ વાત છે.

આ શ્લોકનું તાત્પર્ય એ થયું કે સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ-શરીરથી થવાવાળી તમામ ક્રિયાઓને કેવળ સંસારની સેવારૂપે કરવાની છે, પોતાને માટે નહિ, આમ કરવાથી જ સમતા આવશે.

બુદ્ધિ અને સમતા-સંબંધી વિશેષ વાત

બુદ્ધિ બે પ્રકારની હોય છે — અવ્યવસાયાત્મિકા અને વ્યવસાયાત્મિકા. જેમાં સાંસારિક સુખ, ભોગ, આરામ, માન બહાઈ વગેરે પ્રાપ્ત કરવાનું ધ્યેય હોય છે, તે બુદ્ધિ ‘અવ્યવસાયાત્મિકા’ હોય છે (ગીતા અ. ૨/૪૪). જેમાં સમતાની પ્રાપ્તિ કરવાનો, પોતાનું કલ્યાણ કરવાનો જ ઉદ્દેશ રહે છે, તે બુદ્ધિ ‘વ્યવસાયાત્મિકા’ હોય છે (ગીતા અ. ૨/૪૧). અવ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિ અનંત હોય છે અને વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિ એક હોય છે, જેની બુદ્ધિ અવ્યવસાયાત્મિકા હોય છે, તે પોતે અવ્યવસાયી (અવ્યવસિત) હોય છે — ‘બુદ્ધયોઽવ્યવસાયિનામ્’ (અ. ૨/૪૧) તથા તે સંસારી હોય છે. જેની બુદ્ધિ વ્યવસાયાત્મિકા હોય છે, તે પોતે વ્યવસાયી (વ્યવસિત) હોય છે — ‘વ્યવસિતો હિ સઃ’ (અ. ૮/૩૦) તથા તે સાધક હોય છે.

સમતા પણ બે પ્રકારની હોય છે — સાધનરૂપી સમતા

અને સાધ્ય રૂપી સમતા. સાધનરૂપી સમતા અંતઃકરણની હોય છે અને સાધ્ય રૂપી સમતા પરમાત્મસ્વરૂપની હોય છે. સિદ્ધિ-અસિદ્ધિ, અનુકૂળતા-પ્રતિકૂળતા વગેરેમાં સમ રહેવું અર્થાત્ અંતઃકરણમાં રાગદ્વેષનું ન હોવું એ સાધન રૂપી સમતા છે, જેનું વર્ણન ગીતામાં વધારે થયું છે. આ સાધન રૂપી સમતાથી જે સ્વતઃસિદ્ધ સમતાની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે સાધ્ય રૂપી સમતા છે, જેનું વર્ણન આ અધ્યાયના ત્રેપનમાં શ્લોકમાં ‘તદા યોગમવાપ્સ્યસિ’ પદોથી થયું છે.

હવે આ ચારેય ભેદોને એવી રીતે સમજો કે એક સંસારી હોય છે અને એક સાધક હોય છે, એક સાધન હોય છે અને એક સાધ્ય હોય છે. ભોગ ભોગવવા અને સંગ્રહ કરવો — એ જ જેનો ઉદ્દેશ હોય છે, તે સંસારી હોય છે. તેની એક વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિ નથી હોતી, ઊલટાની કામનારૂપી શાખાઓવાળી અનંત બુદ્ધિઓ હોય છે.

મારે તો સમતાની પ્રાપ્તિ જ કરવી છે, ગમે તે થઈ જાય — આવો નિશ્ચય કરવાવાળાની વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિ હોય છે. આવો સાધક જ્યારે વ્યવહાર ક્ષેત્રમાં આવે છે, ત્યારે તેની સામે સિદ્ધિ-અસિદ્ધિ, લાભ-હાનિ, અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ વગેરે આવતાં તેઓમાં તે સમ રહે છે, રાગદ્વેષ નથી કરતો. આ સાધન રૂપી સમતાથી તે સંસારથી પર થઈ જાય છે — ‘ઈહૈવ તૈર્જિતઃ સર્ગો યેષાં સામ્યે સ્થિતં મનઃ’ — (ગીતા અ. ૫/૧૮નો પૂર્વાર્ધ) સાધન રૂપી સમતાથી સ્વતઃસિદ્ધ સમ રૂપી પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે — ‘નિર્દોષં હિ સમં બ્રહ્મ તસ્માદ્બ્રહ્મણિ તે સ્થિતાઃ’ (ગીતા અ. ૫/૧૮નો ઉત્તરાર્ધ).

પરિશિષ્ટ ભાવ : પાતંજલયોગદર્શનમાં ચિત્તવૃત્તિનિરોધ-રૂપ સાધનને ‘યોગ’ કહેવામાં આવ્યો છે — ‘યોગચિત્તવૃત્તિનિરોધઃ’ (૧-૨). આ યોગના પરિણામ સ્વરૂપ દ્રષ્ટાની સ્વરૂપમાં સ્થિતિ થઈ જાય છે — ‘તદા દ્રષ્ટુઃ સ્વરૂપેઽવસ્થાનમ્’ (૧-૩) આ પ્રમાણે પાતંજલયોગદર્શનમાં યોગનું જે પરિણામ કહેવામાં આવ્યું છે, તેને જ ગીતા ‘યોગ’ કહે છે — ‘સમત્વં યોગ ઉચ્યતે,’ ‘તં વિદ્યાદ્દુઃખસંયોગવિયોગં યોગસંજ્ઞિતમ્’ (૬-૨૩) ભાવાર્થ એ છે કે, ‘ગીતાં ચિત્તવૃત્તિઓથી સર્વથા સંબંધ-વિચ્છેદપૂર્વક સ્વતઃસિદ્ધ સમસ્વરૂપમાં સ્વાભાવિક સ્થિતિને યોગ કહે છે. આ યોગ અથવા સમતામાં સ્થિત હોવાથી પછી ક્યારેય તેનાથી વિયોગ અર્થાત્ વ્યુત્થાન થતું નથી, તેથી આને નિત્યયોગ પણ કહે છે. ચિત્તવૃત્તિઓનો નિરોધ થવાથી તો ‘નિર્વિકલ્પ અવસ્થા’ થાય છે, પરંતુ સમતામાં સ્વતઃસિદ્ધ સ્થિતિનો અનુભવ થવાથી ‘નિર્વિકલ્પ બોધ’ (સહજાવસ્થા) થાય છે. નિર્વિકલ્પ બોધ અવસ્થા નથી. બલકે બધી જ અવસ્થાઓથી અતીત તથા તેમનું પ્રકાશક તથા સંપૂર્ણ યોગ-સાધનાઓનું ફળ છે. અવસ્થા તો નિર્વિકલ્પ અને સવિકલ્પ બન્ને થાય છે, પરંતુ બોધ નિર્વિકલ્પ જ થાય છે. આ પ્રમાણે ગીતાનો યોગ પાતંજલયોગદર્શનના યોગથી બહુ વિલક્ષણ છે.

પાતંજલયોગદર્શનના યોગનો અધિકારી તે છે, જે મૂર્ખ અને વ્યગ્રચિત્ત વૃત્તિવાળો નથી, પરંતુ ભગવાનને પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છાવાળા બધા જ મનુષ્યો ગીતાના યોગના અધિકારી છે. એટલું જ નહીં, જે મનુષ્ય ભોગ અને સંગ્રહને

મહત્ત્વ ન આપીને આ યોગને જ મહત્ત્વ આપે છે અને એને પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છે છે — એવો યોગનો જિજ્ઞાસુ પણ વેદોમાં વર્ણવવામાં આવેલાં સકામ કર્મોનું ઉલ્લંઘન કરી જાય છે — ‘જિજ્ઞાસુરપિ યોગસ્ય શબ્દબ્રહ્માતિવર્તતે’ (ગીતા ૬-૪૪).

—■—

સંબંધ — ઓગણચાળીસમાથી અડતાળીસમા શ્લોક સુધી જે સમબુદ્ધિનું વર્ણન થયું છે, સકામકર્મની અપેક્ષાએ તે સમબુદ્ધિની શ્રેષ્ઠતા આગળના શ્લોકમાં બતાવે છે.

દૂરેણ હવરં કર્મ બુદ્ધિયોગાદ્વનઞ્જય ।
બુદ્ધૌ શરણમન્વિચ્છ કૃપણાઃ ફલહેતવઃ ॥ ૪૮ ॥

બુદ્ધિયોગાત્	= બુદ્ધિયોગ (સમતા) કરતાં	અવરમ્	= નીચલી કક્ષાનું છે. (અતઃ)	અન્વિચ્છ	= લે;
કર્મ	= સકામ કર્મ	ધનઞ્જય	= હે ધનંજય! (તું)	હિ	= કેમકે
દૂરેણ	= દૂરથી (અત્યંત) જ	બુદ્ધૌ	= સમબુદ્ધિનો (જ)	ફલહેતવઃ	= ફળનો હેતુ બનનારા
		શરણમ્	= આશ્રય	કૃપણાઃ	= અત્યંત દીન છે.

ટીકા — ‘દૂરેણ હવરં કર્મ બુદ્ધિયોગાત્’ — બુદ્ધિયોગ અર્થાત્ સમતાની અપેક્ષાએ સકામભાવથી કર્મ કરવું એ અત્યંત જ નિકૃષ્ટ છે. કારણ કે કર્મ પણ ઉત્પન્ન અને નષ્ટ થાય છે તથા તે કર્મોના ફળનો પણ સંયોગ અને વિયોગ થાય છે. પરંતુ યોગ (સમતા) નિત્ય છે; તેનો કદી વિયોગ નથી થતો. તેમાં કોઈ વિકૃતિ નથી આવતી. આથી સમતાની અપેક્ષાએ સકામકર્મ અત્યંત જ નિકૃષ્ટ છે.

સઘળાં કર્મોમાં સમતા જ શ્રેષ્ઠ છે. સમતા વિના તો તમામ જીવો કર્મ કરતા જ રહે છે તથા તે કર્મોના પરિણામમાં જન્મતા-મરતા અને દુઃખ ભોગવતા રહે છે. કારણ કે સમતા વિના કર્મોમાં ઉદ્ધાર કરવાની તાકાત નથી. કર્મોમાં સમતા એ જ કુશળતા છે. જો કર્મોમાં સમતા નહિ રહે તો શરીરમાં અહંતા-મમતા થઈ જશે, અને શરીરમાં અહંતા-મમતા હોવી એ જ પશુબુદ્ધિ છે. ભાગવતમાં શુકદેવજીએ રાજા પરીક્ષિતને કહ્યું છે કે ‘ત્વં તુ રાજન્ મરિચ્યેતિ પશુબુદ્ધિમિમાં જહિ’ (૧૨/૫/૨) અર્થાત્ હે રાજન્! હવે તમે આ પશુબુદ્ધિ છોડી દો કે હું મરી જઈશ.

‘દૂરેણ’ — કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જેવી રીતે પ્રકાશ અને અંધકાર કદી સમકક્ષ નથી હોઈ શકતા, એવી

જ રીતે બુદ્ધિયોગ અને સકામકર્મ પણ કદી સમકક્ષ નથી હોઈ શકતાં. આ બન્નેમાં રાત-દિવસ જેટલું મોટું અંતર છે. કારણ કે બુદ્ધિયોગ તો પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરાવવાવાળો છે અને સકામકર્મ જન્મ-મરણ આપવાવાળું છે.

‘બુદ્ધૌ શરણમન્વિચ્છ’ — તું બુદ્ધિ (સમતા)નું શરણ લે. સમતામાં નિરંતર સ્થિર રહેવું એ જ એનું શરણ લેવું છે. સમતામાં સ્થિર રહેવાથી જ તને સ્વરૂપમાં પોતાની સ્થિતિનો અનુભવ થશે.

‘કૃપણાઃ ફલહેતવઃ’ — કર્મોના ફળની ઇચ્છાવાળા બનવું એ અત્યંત નિકૃષ્ટ છે. કર્મ, કર્મફળ, કર્મસામગ્રી અને શરીર વગેરે કરણોની સાથે પોતાનો સંબંધ જોડી દેવો એને જ કર્મફળનો હેતુ બનવું કહે છે. આથી ભગવાને સુડતાળીસમા શ્લોકમાં ‘મા કર્મફલહેતુર્ભૂઃ’ કહીને કર્મોના ફળની ઇચ્છાવાળા બનવાનો નિષેધ કર્યો છે.

કર્મ અને કર્મફળનો વિભાગ અલગ છે તથા એ બન્નેથી રહિત જે નિત્ય તત્ત્વ છે, તેનો વિભાગ અલગ છે. તે નિત્ય તત્ત્વ અનિત્ય કર્મફળનું આશ્રિત બની જાય — એના સરખી નિકૃષ્ટતા બીજી કઈ હશે?

પરિશિષ્ટ ભાવ : યોગની અપેક્ષા કર્મ દૂરથી જ નિકૃષ્ટ છે અર્થાત્ કલ્યાણકારી નથી. જેમ પહાડથી અણુ બહુ દૂર છે (બન્નેમાં મોટો તફાવત છે) અર્થાત્ અણુને પર્વત પાસે મૂકીને બન્નેની તુલના કરવામાં આવતી નથી, એ જ રીતે યોગથી કર્મ બહુ દૂર છે અર્થાત્ યોગ અને કર્મની તુલના થઈ શકતી નથી. કર્મમાં યોગ જ કુશળતા છે — ‘યોગઃ કર્મસુ કૌશલમ્’ (ગીતા ૨/૫૦), તેથી યોગ વિના કર્મ નિકૃષ્ટ છે, નિરર્થક છે.^૧ અને બાધક છે

૧. યોગ વિના કર્મ અને જ્ઞાન—બન્ને નિરર્થક છે, પણ ભક્તિ નિરર્થક નથી. કારણ કે ભક્તિમાં ભગવાન સાથે સંબંધ રહે છે; તેથી ભગવાન પોતે ભક્તને યોગ પ્રદાન કરે છે — ‘દદામિ બુદ્ધિયોગં તમ્’ (ગીતા-૧૦/૧૦).

- 'કર્મણા બધ્યતે જન્તુઃ',

કર્મયોગમાં 'કર્મ' કરણસાપેક્ષ છે, પરંતુ 'યોગ' કરણનિરપેક્ષ છે. યોગની પ્રાપ્તિ કર્મથી થતી નથી, બલકે સેવા, ત્યાગથી થાય છે, તેથી કર્મયોગ કર્મ નથી. કર્મયોગ કરણનિરપેક્ષ અર્થાત્ વિવેક-પ્રધાન સાધન છે. જો સેવા, ત્યાગની પ્રધાનતા ન હોય તો કર્મ થશે પણ કર્મયોગ થશે જ નહીં.

સમતા તો પરમાત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિ કરાવનારી છે, પરંતુ સકામ કર્મ જન્મ-મરણ આપવાવાળાં છે. તેથી સાધકે સમતાનો જ આશરો લેવો જોઈએ, સમતામાં જ સ્થિત રહેવું જોઈએ. સમતામાં સ્થિત રહેવાથી તે લાચાર (દીન) નહીં રહે, બલકે કૃતકૃત્ય, જ્ઞાતજ્ઞાતવ્ય (જાણવા યોગ્ય જેણે જાણી લીધું છે) અને પ્રાપ્ત પ્રાપ્તવ્ય (પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય જેણે પ્રાપ્ત કરી લીધું છે) થઈ જશે, પરંતુ જે સકામભાવથી (પોતાના માટે) કર્મ કરે છે તે હંમેશાં લાચાર, પરાધીન જ રહે છે.

ગીતામાં કર્મયોગ માટે ત્રણ શબ્દ આવ્યા છે - બુદ્ધિ, યોગ અને બુદ્ધિયોગ. કર્મયોગમાં કર્મની પ્રધાનતા (મહત્ત્વ) નથી બલકે 'યોગ'નું મહત્ત્વ છે. યોગ, બુદ્ધિ અને બુદ્ધિયોગ - ત્રણેનો એક જ અર્થ છે. કર્મયોગમાં નિશ્ચયાત્મિકા બુદ્ધિની પ્રધાનતા હોવાથી તેને 'બુદ્ધિ' કહેવામાં આવી છે અને વિવેકપૂર્વક ત્યાગની પ્રધાનતા હોવાથી તેને 'યોગ' અથવા 'બુદ્ધિયોગ' કહેવામાં આવ્યો છે.

ધ્યાનયોગમાં 'મન'નું અને કર્મયોગમાં 'બુદ્ધિ'નું મહત્ત્વ છે. મનના નિરોધમાં સ્થિરતા અને ચંચળતા બન્ને બહુ દૂર સુધી રહે છે, કારણ કે એમાં સાધક મનને સંસારથી હટાવવા અને પરમાત્મામાં જોડવા માગે છે. મનને સંસારથી હટાવવાથી સંસારની સત્તા (અસ્તિત્વ) રહે છે. એ સિદ્ધાંત છે કે, જ્યાં સુધી બીજી સત્તાની માન્યતા રહે છે ત્યાં સુધી મનનો પૂરેપૂરો નિરોધ થઈ શકતો નથી. તેથી સમાધિ સુધી પહોંચ્યા પછી પણ સમાધિ અને વ્યુત્થાન (સમાધિમાંથી ઊઠવું તે) - આ બન્ને અવસ્થાઓ રહે છે, પરંતુ બુદ્ધિની પ્રધાનતા રહે તો કર્મયોગમાં વિવેકની પ્રધાનતા રહે છે. વિવેકમાં સત અને અસત - બન્ને રહે છે. કર્મયોગી અસત વસ્તુઓને સેવા-સામગ્રી સમજીને તેને બીજાની સેવામાં વાપરે છે, જેનાથી અસતનો ત્યાગ શીઘ્ર અને સહજતાથી થઈ જાય છે.

મનનો નિરોધ નિરંતર થતો નથી, બલકે ક્યારેક-ક્યારેક અને એકાંતમાં થાય છે, પરંતુ નિશ્ચયાત્મિકા બુદ્ધિ અર્થાત્ બુદ્ધિનો નિશ્ચય નિરંતર રહે છે.

—■—

સંબંધ - પૂર્વ શ્લોકમાં જે બુદ્ધિના આશ્રયની વાત બતાવી, હવે આગળના શ્લોકમાં તે જ બુદ્ધિના આશ્રયનું ફળ બતાવે છે.

બુદ્ધિયુક્તો જહાતીહ ઉભે સુકૃતદુષ્કૃતે ।

તસ્માદ્યોગાય યુજ્યસ્વ યોગઃ કર્મસુ કૌશલમ્ ॥ ૫૦ ॥

બુદ્ધિયુક્તઃ	= સમબુદ્ધિયુક્ત	ઉભે	= બેયને	(કેમ કે)	
	માણસ	જહાતિ	= ત્યાગી દે છે.	કર્મસુ	= કર્મોમાં
ઈહ	= આ લોકમાં	તસ્માત્	= આથી (તું)	યોગઃ	= સમત્વરૂપ યોગ
	(જીવિત અવસ્થામાં)	યોગાય	= સમત્વરૂપ યોગમાં		(એ જ)
સુકૃતદુષ્કૃતે	= પુણ્ય અને પાપ	યુજ્યસ્વ	= જોડાઈ જા,	કૌશલમ્	= કુશળતા છે.

ટીકા - 'બુદ્ધિયુક્તો જહાતીહ ઉભે સુકૃતદુષ્કૃતે' - સમતાવાળો મનુષ્ય જીવિત અવસ્થામાં જ પુણ્ય-પાપનો ત્યાગ કરી દે છે અર્થાત્ તેને પુણ્ય-પાપ નથી લાગતાં, તે તેમનાથી રહિત થઈ જાય છે. જેવી રીતે સંસારમાં પુણ્ય-પાપ થતાં જ રહે છે. પણ સર્વવ્યાપી પરમાત્માને તે પુણ્ય-પાપ નથી લાગતાં, તેવી જ રીતે જે સમતામાં નિરંતર સ્થિર રહે છે, તેને પુણ્ય-પાપ નથી લાગતાં (ગીતા અ. ૨/૩૮). સમતા એક

એવી વિદ્યા છે જેનાથી મનુષ્ય સંસારમાં રહેતો હોવા છતાં સંસારથી સર્વથા નિર્લિપ્ત રહી શકે છે. જેવી રીતે કમળનું પાન જળથી જ ઉત્પન્ન થાય છે અને જળમાં જ રહે છે, છતાં તે જળથી લિપ્ત નથી થતું, એવી જ રીતે સમતાયુક્ત પુરુષ સંસારમાં રહેતો હોવા છતાં પણ સંસારથી નિર્લિપ્ત રહે છે. પુણ્ય-પાપ એનો સ્પર્શ નથી કરતાં અર્થાત્ તે પુણ્ય-પાપમાં અસંગ થઈ જાય છે.

વાસ્તવમાં આ સ્વયં (ચેતન-સ્વરૂપ) પુણ્ય-પાપથી રહિત છે જ. કેવળ અસત્ પદાર્થો — શરીર વગેરેની સાથે સંબંધ જોડવાથી જ પુણ્ય-પાપ લાગે છે. જો એ અસત્ પદાર્થોની સાથે સંબંધ ના જોડે, તો એ આકાશની જેમ નિર્લેપ રહેશે, તેને પુણ્ય-પાપ લાગશે નહિ.

‘તસ્માદ્યોગાય યુજ્યસ્વ’ — એટલા માટે તું યોગમાં જોડાઈ જા અર્થાત્ નિરંતર સમતામાં સ્થિર થઈ જા. વાસ્તવમાં સમતા તારું સ્વરૂપ છે. આથી તું નિત્યનિરંતર સમતામાં જ સ્થિર રહે છે. કેવળ રાગ-દ્વેષને કારણે તને તે સમતાનો અનુભવ નથી થતો. જો તું હરદમ સમતામાં સ્થિર ના રહેતો હોત, તો સુખ અને દુઃખનું જ્ઞાન તને કેવી રીતે થાત ? કેમકે એ બન્નેય અલગ-અલગ છે. જ્યારે એ બંનેનું તને જ્ઞાન થાય છે, ત્યારે તું તેઓના આવવા-જવામાં સદા સમરૂપથી રહે છે. એ જ સમતાનો તું અનુભવ કર.

‘યોગઃ કર્મસુ કૌશલમ્’ — કર્મોમાં યોગ એ જ કુશળતા છે અર્થાત્ કર્મોની સિદ્ધિ-અસિદ્ધિમાં અને તે કર્મોના ફળની પ્રાપ્તિ-અપ્રાપ્તિમાં સમ રહેવું એ જ કર્મોમાં કુશળતા છે. ઉત્પત્તિ-વિનાશશીલ કર્મોમાં યોગ સિવાય બીજી કોઈ મહત્ત્વની ચીજ નથી.

આ પદોમાં ભગવાને યોગની પરિભાષા નથી બતાવી, પરંતુ યોગનું મહત્ત્વ બતાવ્યું છે. જો આ પદોનો અર્થ ‘કર્મોમાં કુશળતા એ જ યોગ છે’ એવો કરવામાં આવે તો કઈ આપત્તિ થશે? જો એવો અર્થ કરવામાં આવે તો જે ઘણી કુશળતાથી સાવધાનીપૂર્વક ચોરી કરે છે, તેનું તે ચોરીરૂપી કર્મ પણ યોગ થઈ જશે. આથી એવો અર્થ કરવો એ અનુચિત છે. કોઈ કહી શકે છે કે અમે તો વિહિત કર્મોને જ કુશળતાપૂર્વક કરવાની વાતને યોગ માનીએ છીએ. પરંતુ એવું માનવાથી મનુષ્ય કુશળતાપૂર્વક સાંગોપાંગ કરવામાં આવેલાં કર્મોના ફળમાં બંધાઈ જશે, જેથી તેની સ્થિતિ સમતામાં નહિ રહે. આથી અહીં ‘કર્મોમાં યોગ એ જ કુશળતા છે’ — એવો અર્થ લેવો એ જ ઉચિત છે. કારણ કે કર્મો કરતા રહેવા છતાં પણ જેના અંતઃકરણમાં સમતા રહે છે, તે કર્મ અને તેના ફળમાં બંધાશે નહિ. એટલા માટે ઉત્પત્તિ-વિનાશશીલ કર્મોને કરતા રહીને સમ રહેવું એ જ કુશળતા છે, એ જ બુદ્ધિમત્તા છે.

બીજી વાત, અગાઉના બે શ્લોકોમાં તથા આ શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં પણ યોગ (સમતા)નો જ પ્રસંગ છે, કુશળતાનો પ્રસંગ જ નથી. એટલા માટે પણ ‘કર્મોમાં યોગ એ જ કુશળતા છે’ — એ અર્થ લેવો પ્રસંગ અનુસાર યુક્તિયુક્ત છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : આ શ્લોકમાં આવેલા ‘યોગઃ કર્મસુ કૌશલમ્’ પદો પર વિચાર કરીએ તો એના બે અર્થ લઈ શકાય છે —

(૧) ‘કર્મસુ કૌશલમ્ યોગઃ’ અર્થાત્ કર્મોમાં કુશળતા જ યોગ છે.

(૨) ‘કર્મસુ યોગ કૌશલમ્’ અર્થાત્ કર્મોમાં યોગ જ કુશળતા છે.

જો પહેલો અર્થ લેવામાં આવે કે, ‘કર્મોમાં કુશળતા જ યોગ છે’ તો જે ખૂબ જ કુશળતાથી, સાવધાનીપૂર્વક ચોરી, ઠગાઈ વગેરે કર્મો કરે છે, તેનું કર્મ ‘યોગ’ થઈ જશે. પરંતુ આવી માન્યતા યોગ્ય નથી અને અહીં નિષિદ્ધ કર્મોનો પ્રસંગ નથી. જો અહીં શુભ કર્મોને જ કુશળતાપૂર્વક કરવાનું નામ ‘યોગ’ માનવામાં આવે તો મનુષ્ય કુશળતાપૂર્વક સાંગોપાંગ કરેલા શુભ કર્મોના ફળથી બંધાઈ જશે - ‘ફલે સક્તો નિબધ્યતે’ (ગીતા ૫/૧૨). આથી તેની સ્થિતિ સમતામાં નહીં રહે અને તેનાં દુઃખોનો નાશ નહીં થાય.

શાસ્ત્રમાં કહેવાયું છે — ‘કર્મણા બધ્યતે જન્તુઃ’ - અર્થાત્ કર્મોથી માણસ બંધાઈ જાય છે. તેથી જે કર્મ સ્વભાવથી જ મનુષ્યને બાંધવાવાળા છે, તે જ કર્મો મુક્તિ આપનાર બની જાય — આ જ વાસ્તવમાં કર્મોમાં કુશળતા છે. મુક્તિ, યોગ (સમતા)થી થાય છે, કર્મોમાં કુશળતાથી થતી નથી. યોગ (સમતા)નો આદિ-અંત હોતો નથી. પરંતુ કર્મ કેટલાય સુંદર હોય, તેનો આરંભ અને અંત થાય છે અને તેના ફળનો પણ સંયોગ-વિયોગ થાય છે. જેનો આરંભ અને અંત સંયોગ તથા વિયોગ થાય છે, તેના દ્વારા મુક્તિ કઈ રીતે મળશે? નાશવાન દ્વારા અવિનાશીની પ્રાપ્તિ કઈ રીતે થશે? સમતા તો પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે - ‘નિર્દોષં હિ સમં બ્રહ્મ’ — (ગીતા ૫/૧૮). તેથી મહત્ત્વ યોગનું છે, કર્મોનું નથી.

જો પહેલો અર્થ બરાબર છે એમ માનવામાં આવે તો પણ ‘કુશળતા’ની અંતર્ગત સમતા, નિષ્કામભાવને પણ લેવો પડશે. જો કર્મોમાં કુશળતા જ યોગ છે, તો કુશળતા શું છે? એના ઉત્તરમાં આ કહેવું જ પડશે કે (સમતા) જ કુશળતા છે. આવી સ્થિતિમાં ‘કર્મોમાં યોગ જ કુશળતા છે’ એવો સીધો અર્થ કેમ ન લેવો? જ્યાં ‘યોગઃ કર્મસુ કૌશલમ્’ પદોમાં યોગ શબ્દ આવ્યો જ છે તો પછી ‘કુશળતા’નો અર્થ યોગ કરવાની જરૂર જ નથી.

જો આ પ્રકરણ પર વિચાર કરીએ તો યોગ (સમતા)નું જ પ્રકરણ ચાલી રહ્યું છે, કર્મોની કુશળતાનું નહીં. ભગવાન ‘સમત્વં યોગ ઉચ્યતે’ કહીને યોગની પરિભાષા પણ જણાવી ચૂક્યા છે. તેથી આ પ્રકરણમાં યોગ જ વિધેય છે. કર્મોમાં

કુશળતા વિધેય નથી. યોગ જ કર્મોમાં કુશળતા છે, અર્થાત્ કર્મો કરતી વખતે હૃદયમાં સમતા રહે, રાગ-દ્વેષ ન રહે - આ જ કર્મોમાં કુશળતા છે. તેથી 'યોગઃ કર્મસુ કૌશલમ્' - આ યોગની પરિભાષા નથી, બલકે યોગનો મહિમા છે.

આ (૫૦મા) શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં ભગવાને કહ્યું છે કે, સમતાથી યુક્ત મનુષ્ય પુણ્ય અને પાપ બન્નેથી રહિત (અલગ) થઈ જાય છે. જો મનુષ્ય પુણ્ય અને પાપ બન્નેથી રહિત થઈ જાય તો પછી કયું કર્મ કુશળતાથી કરવામાં આવશે? તેથી પુણ્ય અને પાપથી રહિત થવાનો એ અર્થ નથી કે તે કોઈ પણ ક્રિયા કરતો નથી; કારણ કે કોઈ પણ મનુષ્ય કોઈ પણ અવસ્થામાં ક્ષણમાત્ર પણ કર્મ કર્યા વિના રહી શકતો નથી. (ગીતા ૩/૫). તેથી અહીં પુણ્ય અને પાપ બન્નેથી રહિત હોવાનો અર્થ છે - તેના ફળથી મુક્ત થવું. આગળ એકાવનમાં શ્લોકમાં પણ ભગવાને 'ફલં ત્યક્ત્વા' - પદોથી ફળના ત્યાગની વાત કરી છે.

ગીતામાં 'કુશલ' શબ્દનો પ્રયોગ અઢારમા અધ્યાયના દસમા શ્લોકમાં પણ થયો છે. ત્યાં 'અકુશળ કર્મ'ની અંતર્ગત સકામ ભાવે કરવામાં આવતાં અને શાસ્ત્રનિષિદ્ધ કર્મોની વાત છે. તથા 'કુશળ કર્મ'ની અંતર્ગત નિષ્કામભાવે કરવામાં આવતાં શાસ્ત્રવિહિત કર્મોની વાત છે. અકુશળ અને કુશળ કર્મોનો તો આદિ-અંત થાય છે પરંતુ 'યોગ'નો આદિ-અંત થતો નથી. બંધનમાં નાખનારા રાગ-દ્વેષ છે, કુશળ-અકુશળ કર્મો નહીં. તેથી રાગપૂર્વક કરવામાં આવેલાં કર્મો ગમે તેટલાં શ્રેષ્ઠ કેમ ન હોય, તેઓ બંધનમાં નાખનારાં જ છે. કારણ કે તે કર્મોથી બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ પણ થઈ જાય તો પણ ત્યાંથી ફરીને પાછું આવવું પડે છે (ગીતા ૮/૧૬). તેથી જે મનુષ્ય અકુશળ કર્મનો ત્યાગ દ્વેષપૂર્વક કરતો નથી અને કુશળ કર્મનું આચરણ રાગપૂર્વક કરતો નથી, તે જ વાસ્તવમાં ત્યાગી, બુદ્ધિમાન, સંશયરહિત, પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિત છે. (ગીતા ૧૮/૧૦).

ઉપર્યુક્ત વિવેચનથી સિદ્ધ થયું કે 'યોગઃકર્મસુ કૌશલમ્' પદોનો અર્થ 'કર્મોમાં યોગ જ કુશળતા છે - એવું જ માનવું જોઈએ. ભગવાન પણ યોગમાં સ્થિત થઈને કર્મ કરવાની આજ્ઞા આપે છે - 'યોગસ્થ કુરુ કર્માણિ' (૨-૪૮) તાત્પર્ય એ છે કે કર્મોનું મહત્ત્વ નથી, બલકે યોગ (સમતા)નું જ મહત્ત્વ છે. તેથી કર્મોમાં યોગ જ કુશળતા છે.

સંબંધ - હવે અગાઉના શ્લોકને પુષ્ટ કરવા માટે ભગવાન આગળના શ્લોકમાં ઉદાહરણ આપે છે.

કર્મજં બુદ્ધિયુક્તા હિ ફલં ત્યક્ત્વા મનીષિણઃ ।

જન્મબન્ધવિનિર્મુક્તાઃ પદં ગચ્છન્ત્યનામયમ્ ॥ ૫૧ ॥

હિ	= કેમકે	ફલમ્	= ફળનો અર્થાત્	વિનિર્મુક્તાઃ	મુક્ત થઈને
બુદ્ધિયુક્તાઃ	= સમબુદ્ધિથી યુક્ત		સંસારમાત્રનો	અનામયમ્	= નિર્વિકાર
મનીષિણઃ	= જ્ઞાની સાધકો	ત્યક્ત્વા	= ત્યાગ કરીને	પદમ્	= પદને
કર્મજમ્	= કર્મોથી ઉત્પન્ન થનાર	જન્મબન્ધ-	= જન્મરૂપી બંધનથી	ગચ્છન્તિ	= પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.

ટીકા - 'કર્મજં બુદ્ધિયુક્તા હિ ફલં ત્યક્ત્વા મનીષિણઃ' - જેઓ સમતાથી યુક્ત છે, તેઓ જ વાસ્તવમાં મનીષી અર્થાત્ બુદ્ધિમાન છે. અઢારમા અધ્યાયના દસમા શ્લોકમાં પણ કહ્યું છે કે જે મનુષ્ય અકુશળ કર્મોથી દ્વેષ નથી કરતો અને કુશળ કર્મોમાં રાગ નથી કરતો, તે મેધાવી (બુદ્ધિમાન) છે.

કર્મ તો ફળના રૂપમાં પરિણમે જ છે. એના ફળનો ત્યાગ કોઈ કરી જ શકતું નથી. જેવી રીતે, કોઈ ખેતીમાં નિષ્કામભાવથી બીજ વાવે, તો શું ખેતીમાં અનાજ નહિ ઊગે? વાવ્યું છે તો પેદા અવશ્ય થશે. એવી જ રીતે કોઈ નિષ્કામભાવપૂર્વક કર્મ કરે છે, તો એને કર્મનું ફળ તો મળશે જ. આથી અહીં કર્મજન્ય ફળનો ત્યાગ કરવાનો અર્થ છે -

કર્મજન્ય ફળની ઇચ્છા, કામના, મમતા અને વાસનાનો ત્યાગ કરવો. એનો ત્યાગ કરવામાં બધા જ સમર્થ છે.

'જન્મબન્ધવિનિર્મુક્તાઃ' - સમતાયુક્ત મનીષી સાધકો જન્મરૂપ બંધનથી મુક્ત થઈ જાય છે. કારણ કે સમતામાં સ્થિર થઈ જવાથી તેઓમાં રાગદ્વેષ, કામના, વાસના, મમતા વગેરે દોષો કિંચિત્માત્ર પણ નથી રહેતા. આથી તેઓના પુનર્જન્મનું કારણ જ નથી રહેતું; તેઓ જન્મમરણરૂપ બંધનથી સદાને માટે મુક્ત થઈ જાય છે.

'પદં ગચ્છન્ત્યનામયમ્' - 'આમય' રોગને કહે છે. રોગ એક વિકાર છે. જેમાં કિંચિત્માત્ર પણ કોઈ પણ પ્રકારનો વિકાર ન હોય, તેને 'અનામય' અર્થાત્ નિર્વિકાર કહે છે. સમતાયુક્ત મનીષી લોકો એવા નિર્વિકાર પદને પ્રાપ્ત થઈ

જાય છે. આ જ નિર્વિકાર પદને પંદરમા અધ્યાયના પાંચમા શ્લોકમાં 'અવ્યય પદ' અને અઠારમા અધ્યાયના છપ્પનમા શ્લોકમાં 'શાશ્વત અવ્યય પદ' નામથી કહેવામાં આવ્યું છે.

જોકે ગીતામાં સત્ત્વગુણને પણ અનામય કહેવામાં આવ્યો છે (અ. ૧૪/૬), પરંતુ વાસ્તવમાં અનામય (નિર્વિકાર) તો પોતાનું સ્વરૂપ અથવા પરમાત્મતત્ત્વ જ છે; કેમકે તે ગુણાતીત તત્ત્વ છે, જેને પ્રાપ્ત થઈને પછી કોઈને પણ જન્મ-મરણના ચક્કરમાં નથી આવવું પડતું. પરમાત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિમાં હેતુ હોવાથી ભગવાને સત્ત્વગુણને પણ અનામય કહી દીધો છે.

અનામય પદને પ્રાપ્ત થવું એ શું છે? પ્રકૃતિ વિકારશીલ છે, એટલે તેનું કાર્ય શરીર-સંસાર પણ વિકારશીલ છે. પોતે નિર્વિકાર હોવા છતાં પણ જ્યારે આ વિકારી શરીરની સાથે તાદાત્મ્ય કરી લે છે, ત્યારે એ પોતાને પણ વિકારી માની લે છે, પરંતુ જ્યારે આ શરીરની સાથે

માની લીધેલા સંબંધનો ત્યાગ કરી દે છે, ત્યારે તેને પોતાના સહજ નિર્વિકાર સ્વરૂપનો અનુભવ થઈ જાય છે. આ સ્વાભાવિક નિર્વિકારતાનો અનુભવ થવાને જ અહીં અનામયપદને પ્રાપ્ત થવું એમ કહેવામાં આવ્યું છે.

આ શ્લોકમાં 'બુદ્ધિયુક્તાઃ' અને 'મનીષિણઃ' પદમાં બહુવચન વાપરવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જે કોઈ પણ સમતામાં સ્થિત બની જાય છે, તે બધાં જ અનામય પદને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે અને મુક્ત થઈ જાય છે. એમનામાંથી કોઈ પણ બાકી રહેતું નથી. આ રીતે સમતા અનામય પદની પ્રાપ્તિનો અચૂક ઉપાય છે. એનાથી એ નિયમ સિદ્ધ થાય છે કે જ્યારે ઉત્પત્તિ-વિનાશશીલ પદાર્થોની સાથે સંબંધ નથી રહેતો, ત્યારે સ્વતઃસિદ્ધ નિર્વિકારતાનો અનુભવ થઈ જાય છે. તેના માટે કંઈ પણ પરિશ્રમ નથી કરવો પડતો; કેમકે તે નિર્વિકારતાનું નિર્માણ નથી કરવું પડતું, તે તો સ્વતઃ સ્વાભાવિક જ છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : કર્મોમાં યોગ (સમતા) જ કુશળતા કેમ છે — એનું કારણ 'હિ' પદથી આ શ્લોકમાં ભગવાન બતાવે છે.

સાત્ત્વિક કર્મનું ફળ નિર્મળ છે, રાજસ કર્મનું ફળ દુઃખ છે અને તામસ કર્મનું ફળ મૂઢતા છે (ગીતા ૧૪/૧૬) - આ ત્રણે પ્રકારનાં ફળોનો સમતાયુક્ત મનુષ્ય ત્યાગ કરી દે છે. કર્મજન્ય ફળના ત્યાગના બે અર્થ છે — ફળની ઈચ્છાનો ત્યાગ કરવો અને કર્મોના ફળસ્વરૂપ અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ પ્રાપ્ત થવાથી સુખી-દુઃખી ન થવું.

વાસ્તવમાં ઉત્પત્તિ-વિનાશશીલ સંપૂર્ણ સંસાર કર્મફળ સિવાય બીજું કંઈ જ નથી. કર્મફળનો ત્યાગ કરી દેવાથી કોઈ બંધન શેષ રહેતું નથી.

'મનીષી' શબ્દનો અર્થ છે - બુદ્ધિમાન. આગળના શ્લોક પ્રમાણે સમતાપૂર્વક કર્મ કરવું એ જ બુદ્ધિમાની છે — 'સ બુદ્ધિમાન્ મનુષ્યેષુ' (ગીતા ૪/૧૮).

'પદં ગચ્છન્ત્યનામયમ્' — 'ગચ્છન્તિ' પદના ત્રણ અર્થ થાય છે : (૧) જ્ઞાન થવું, (૨) જવું અને (૩) પ્રાપ્ત થવું. અહીં નિર્વિકાર પદની પ્રાપ્તિનો અર્થ છે — જન્મ-મરણથી રહિતપણાનો અને નિર્વિકાર પદની સ્વતઃસિદ્ધ પ્રાપ્તિનું જ્ઞાન થઈ જવું. કારણ કે નિત્ય-નિવૃત્તિની જ નિવૃત્તિ થાય છે અને નિત્ય પ્રાપ્તિની જ પ્રાપ્તિ થાય છે.

આ શ્લોકથી એ સિદ્ધ થાય છે કે, કર્મયોગ મુક્તિનું કલ્યાણપ્રાપ્તિનું સ્વતંત્ર સાધન છે. કર્મયોગથી સંસારની નિવૃત્તિ અને પરમાત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિ - બન્ને થઈ જાય છે.

સંબંધ — પૂર્વશ્લોકમાં જણાવેલા અનામય પદની પ્રાપ્તિનો ક્રમ શું છે — તેને આગળના બે શ્લોકોમાં બતાવે છે.

યદા તે મોહકલિલં બુદ્ધિર્વ્યતિતરિષ્યતિ ।

તદા ગન્તાસિ નિર્વેદં શ્રોતવ્યસ્ય શ્રુતસ્ય ચ ॥ ૫૨ ॥

યદા	= જ્યારે	ઓળંગી જશે,	રહેલા (આ લોક
તે	= તારી	તદા = તે જ વખતે (તું)	તેમજ પરલોક સંબંધી
બુદ્ધિઃ	= બુદ્ધિ	શ્રુતસ્ય = સાંભળેલા	બધાય ભોગો) પ્રત્યે
મોહકલિલમ્	= મોહરૂપી કળણને	ચ = અને	નિર્વેદમ્ = વૈરાગ્યને
વ્યતિતરિષ્યતિ	= સારી રીતે	શ્રોતવ્યસ્ય = સાંભળવા બાકી	ગન્તાસિ = પ્રાપ્ત થઈ જઈશ.

ટીકા — ‘યદા તે મોહકલિલં બુદ્ધિર્વ્યતિતરિષ્યતિ’ — શરીરમાં અહંતા અને મમતા કરવી તથા શરીર-સંબંધી માતા-પિતા, ભાઈ-ભાભી, સ્ત્રી-પુત્ર, વસ્તુ, પદાર્થ વગેરેમાં મમતા કરવી એ મોહ છે. કારણ કે આ શરીર વગેરેમાં અહંતા-મમતા છે જ નહિ, કેવળ આપણી માની લીધેલી છે. અનુકૂળ પદાર્થ, વસ્તુ, વ્યક્તિ, ઘટના વગેરે પ્રાપ્ત થવાથી પ્રસન્ન થવું અને પ્રતિકૂળ પદાર્થ, વસ્તુ, વ્યક્તિ, ઘટના વગેરે પ્રાપ્ત થવાથી ઉદ્વિગ્ન થવું, સંસારમાં-પરિવારમાં વિષમતા, પક્ષપાત, માત્સર્ય વગેરે વિકારો થવા એ બધું જ ‘કલિલ’ અર્થાત્ કાદવ છે. આ મોહરૂપી કાદવમાં જ્યારે બુદ્ધિ ફસાઈ જાય છે, ત્યારે મનુષ્ય ક્લિર્તવ્યવિમૂઢ બની જાય છે. પછી તેને કશું સૂઝતું નથી.

એ પોતે ચેતન હોવા છતાં પણ શરીર વગેરે જડ પદાર્થોમાં અહંતા-મમતા રાખીને તેઓની સાથે પોતાનો સંબંધ માની લે છે. પરંતુ વાસ્તવમાં એ જે જે ચીજોની સાથે સંબંધ જોડે છે, તે ચીજો તેની સાથે સદા નથી રહી શકતી અને એ પણ તેઓની સાથે સદા નથી રહી શકતો. પરંતુ મોહને કારણે એની એ તરફ દૃષ્ટિ જ નથી જતી, બલકે એ અનેક પ્રકારના નવા-નવા સંબંધો જોડીને સંસારમાં વધારે ને વધારે ફસાતો જાય છે. જેવી રીતે કોઈ રાહદારી પોતાને જવાના સ્થાન પર પહોંચતાં પહેલાં જ રસ્તામાં પોતાનો પડાવ નાખીને ખેલકૂદ, હસી-મજાક વગેરેમાં પોતાનો સમય વિતાવી દે, એવી જ રીતે મનુષ્ય અહીંના નાશવાન પદાર્થોનો સંગ્રહ કરવામાં અને એમનાથી સુખ લેવામાં તથા વ્યક્તિ, પરિવાર વગેરેમાં મમતા રાખીને એમનાથી સુખ લેવામાં લાગી જાય, એ જ તેની બુદ્ધિનું મોહરૂપી કાદવમાં ફસાવું કહેવાય.

આપણે શરીરમાં અહંતા-મમતા રાખીને તથા પરિવારમાં મમતા રાખીને અહીં થોડું જ બેસી રહેવાનું છે? એમનામાં જ ફસાયેલા રહીને પોતાની વાસ્તવિક ઉન્નતિ (કલ્યાણ)થી વંચિત પણ થોડા જ રહેવાનું છે? આપણે તો એમનામાં ન ફસાતાં પોતાનું કલ્યાણ કરવાનું છે — આવો દૃઢ નિશ્ચય થઈ જવો એ જ બુદ્ધિનું મોહરૂપી કાદવથી તરી જવું કહેવાય. કારણ કે એવો દૃઢ વિચાર થવાથી બુદ્ધિ સંસારના સંબંધોને લીધે અટકશે નહિ, સંસારમાં ચોંટશે નહિ.

મોહરૂપી કાદવથી તરવાના બે ઉપાયો છે — વિવેક અને સેવા. વિવેક (જેનું વર્ણન અ. ૨/૧૧ થી ૩૦ સુધી થયું છે) તીવ્ર હોય તો તે અસત્ વિષયોથી અરુચિ કરાવી દે છે. મનમાં બીજાઓની સેવા કરવાની, બીજાઓને સુખ પહોંચાડવાની ધૂન લાગી જાય, તો પોતાના સુખ-આરામનો ત્યાગ કરવાની શક્તિ

આવી જાય છે. બીજાઓને સુખ પહોંચાડવાનો ભાવ જેટલો તેજ થશે, તેટલો જ પોતાના સુખની ઈચ્છાનો ત્યાગ થશે. જેવી રીતે શિષ્યની ગુરુને માટે, પુત્રની માતા-પિતાને માટે, નોકરની માલિકને માટે સુખ પહોંચાડવાની ઈચ્છા થઈ જાય છે, ત્યારે તેઓની પોતાના સુખ-આરામની ઈચ્છા આપોઆપ દૂર થઈ જાય છે. એવી જ રીતે જ્યારે કર્મયોગીને સંસારમાત્રની સેવા કરવાની ભાવના થઈ જાય છે, ત્યારે પોતાના સુખભોગની ઈચ્છા આપોઆપ દૂર થઈ જાય છે.

વિવેક-વિચાર દ્વારા પોતાની ભોગેચ્છાને દૂર કરવામાં થોડીક મુશ્કેલી પડે છે. કારણ કે જો વિવેક-વિચાર અત્યંત દૃઢ ના હોય, તો તે ત્યાં સુધી જ કામ આપે છે, જ્યાં સુધી ભોગો સામે ના આવે. જ્યારે ભોગો સામે આવે છે, ત્યારે સાધક ઘણું કરીને તેઓને જોઈને વિચલિત થઈ જાય છે. પરંતુ જેનામાં સેવાભાવ હોય છે, તેની સામે ઊંચામાં ઊંચા ભોગો આવવા છતાં પણ તે એ ભોગોને બીજાઓની સેવામાં લગાડી દે છે. આથી તેની પોતાના સુખ-આરામની ઈચ્છા સુગમતાથી દૂર થઈ જાય છે. એટલા માટે ભગવાને સાંખ્યયોગની અપેક્ષાએ કર્મયોગને શ્રેષ્ઠ (અ. ૫/૨), સુગમ (અ. ૫/૩) તેમ જ જલદી સિદ્ધિ આપનારો (અ. ૫/૬) બતાવ્યો છે.

‘તદા ગન્તાસિ નિર્વેદં શ્રોતવ્યસ્ય શ્રુતસ્ય ચ’ — મનુષ્યે જેટલા ભોગોને સાંભળી લીધા છે, ભોગવી લીધા છે અને સારી રીતે અનુભવી લીધા છે, તે બધા ભોગો અહીં ‘શ્રુતસ્ય’ પદમાં આવી જાય છે. સ્વર્ગલોક, બ્રહ્મલોક વગેરેના જેટલા ભોગ સાંભળી શકાય છે, તે બધા ભોગ અહીં ‘શ્રોતવ્યસ્ય’^૧ પદમાં આવી જાય છે. જ્યારે તારી બુદ્ધિ મોહ રૂપી કાદવને તરી જશે, ત્યારે આ ‘શ્રુત’ — આલોકના અને ‘શ્રોતવ્ય’ — પરલોકના ભોગોથી અને વિષયોથી તને વૈરાગ્ય થઈ જશે. તાત્પર્ય એ છે કે જ્યારે બુદ્ધિ મોહરૂપી કાદવને પાર કરી જાય છે, ત્યારે બુદ્ધિમાં તીવ્ર વિવેક જાગૃત થઈ જાય છે કે સંસાર પ્રતિક્ષણ બદલાતો રહે છે અને હું તે જ રહું છું; આથી આ સંસારમાં મને શાંતિ કેવી રીતે મળી શકે છે? મારો અભાવ કેવી રીતે દૂર થઈ શકે છે? ત્યારે ‘શ્રુત’ અને ‘શ્રોતવ્ય’ જેટલા વિષયો છે, તે બધાથી આપોઆપ વૈરાગ્ય આવી જાય છે.

અહીં ભગવાને ‘શ્રુત’ને બદલે ‘ભુક્ત’ અને ‘શ્રોતવ્ય’ને બદલે ‘ભોક્તવ્ય’ કહેવું જોઈતું હતું. પરંતુ એવું નહિ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે સંસારમાં જે પરોક્ષ અને પ્રત્યક્ષ વિષયોનું આકર્ષણ થાય છે, તે સાંભળવાથી જ થાય છે. આથી તેમાં સાંભળવાનું જ મુખ્ય છે. સંસારમાં વિષયોથી છૂટવા માટે

૧. અહીં ‘શ્રુતસ્ય’ અને ‘શ્રોતવ્યસ્ય’ પદ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ — આ પાંચેય વિષયોના ઉપલક્ષણ છે.

જ્યાં જ્ઞાનમાર્ગ અને ભક્તિમાર્ગનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, ત્યાં પણ 'શ્રવણ'ને જ મુખ્ય બતાવવામાં આવ્યું છે. તાત્પર્ય એ છે કે સંસારમાં અને પરમાત્મામાં લાગવામાં સાંભળવાનું જ મુખ્ય છે.

અહીં 'યદા' અને 'તદા' કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે

આ 'શ્રુત' અને 'શ્રોતવ્ય' વિષયથી આટલાં વર્ષોમાં, આટલા મહિનાઓમાં અને આટલા દિવસોમાં વૈરાગ્ય થશે એવો કોઈ નિયમ નથી, પરંતુ જે ક્ષણે બુદ્ધિ મોહરૂપી કાદવને પાર કરશે, તે જ ક્ષણે 'શ્રુત' અને 'શ્રોતવ્ય' વિષયોથી અને ભોગોથી વૈરાગ્ય થઈ જશે. એમાં વિલંબની કોઈ વાત જ નથી.

—■—

શ્રુતિવિપ્રતિપત્તા તે યદા સ્થાસ્યતિ નિશ્ચલા । સમાધાવયલા બુદ્ધિસ્તદા યોગમવાપ્સ્યસિ ॥ ૫૩ ॥

યદા	= જ્યારે	બુદ્ધિ:	= બુદ્ધિ	અચલા	= અચળ (થઈ જશે),
શ્રુતિવિપ્રતિ-	= શાસ્ત્રીય મતભેદોથી	નિશ્ચલા	= નિશ્ચળ	તદા	= ત્યારે (તું)
પત્તા	વિચલિત થયેલી	સ્થાસ્યતિ	= થઈ જશે (અને)	યોગમ્	= યોગને
તે	= તારી	સમાધૌ	= પરમાત્મામાં	અવાપ્સ્યસિ	= પ્રાપ્ત થઈ જશે.

ટીકા — [લૌકિક મોહરૂપી કાદવને પાર કરી ગયા છતાં પણ વિવિધ પ્રકારના શાસ્ત્રીય મતભેદોને લીધે જે મોહ થાય છે, તેને તરી જવા માટે ભગવાન આ શ્લોકમાં પ્રેરણા આપે છે.]

'શ્રુતિવિપ્રતિપત્તા તે... તદા યોગમવાપ્સ્યસિ' — અર્જુનના મનમાં આ 'શ્રુતિવિપ્રતિપત્તિ' (સાંભળવાથી વિપરીત થયેલું જ્ઞાન) છે કે પોતાના ગુરુજનોનો અને પોતાના કુટુંબનો નાશ કરવો એ પણ ઉચિત નથી અને પોતાના ક્ષાત્રધર્મ (યુદ્ધ કરવા)નો ત્યાગ કરવો પણ ઉચિત નથી. એક તરફ કુટુંબનું રક્ષણ કરવું અને એક તરફ ક્ષાત્રધર્મનું પાલન કરવું — આમાં જો કુટુંબનું રક્ષણ કરે તો યુદ્ધ નહિ થાય અને યુદ્ધ કરે તો કુટુંબનું રક્ષણ નહિ થાય — આ બન્ને બાબતોમાં અર્જુનની શ્રુતિવિપ્રતિપત્તિ છે, જેનાથી તેમની બુદ્ધિ વિચલિત થઈ રહી છે.^૧ આથી ભગવાન શાસ્ત્રીય મતભેદોમાં બુદ્ધિને નિશ્ચલ અને પરમાત્માપ્રાપ્તિના વિષયમાં બુદ્ધિને અચલ કરવાની પ્રેરણા આપે છે.

પ્રથમ તો સાધકને આ બાબતને લીધે સંદેહ થાય છે કે સાંસારિક વ્યવહાર બરાબર કરવો જોઈએ કે પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરવી જોઈએ? પછી તેનો એવો નિર્ણય થાય છે કે મારે તો કેવળ સંસારની સેવા કરવી છે અને સંસાર પાસેથી કશું જ લેવું નથી. એવો નિર્ણય થતાંની સાથે જ સાધકની

ભોગોથી ઉપરતિ થવા લાગે છે અને વૈરાગ્ય થવા લાગે છે. આવું થયા પછી જ્યારે સાધક પરમાત્માની તરફ ચાલે છે, ત્યારે તેની સમક્ષ સાધ્ય અને સાધન વિષેના જાત-જાતના શાસ્ત્રીય મતભેદો આવે છે. તેથી 'મારે' કયા સાધ્યનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ અને કઈ સાધનપદ્ધતિએ ચાલવું જોઈએ' — એનો નિર્ણય કરવો ઘણો મુશ્કેલ બની જાય છે, પરંતુ જ્યારે સાધક સત્સંગ દ્વારા પોતાની રુચિ, શ્રદ્ધા-વિશ્વાસ અને યોગ્યતાનો નિર્ણય કરી લે છે અથવા નિર્ણય નહિ થઈ શકવાની પરિસ્થિતિમાં ભગવાનને શરણે જઈને તેમને પોકારે છે, ત્યારે ભગવત્ કૃપાથી તેની બુદ્ધિ નિશ્ચલ બની જાય છે. બીજી વાત, સઘળાં શાસ્ત્રો, સંપ્રદાયો વગેરેમાં જીવ, સંસાર અને પરમાત્મા — આ ત્રણેનું ભિન્ન-ભિન્ન રૂપોથી વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આમાં વિચારપૂર્વક જોવામાં આવે તો જીવનું સ્વરૂપ ભલે ગમે તેવું હોય, પરંતુ જીવ હું છું — આ બાબતમાં બધા એકમત છે; અને સંસારનું સ્વરૂપ ભલે ગમે તેવું હોય, પરંતુ સંસારને છોડવાનો છે — આમાં બધા એકમત છે; અને પરમાત્માનું સ્વરૂપ ભલે ગમે તેવું હોય, પરંતુ તેને પ્રાપ્ત કરવાનું છે — આ બાબતમાં બધા એકમત છે. આવો નિર્ણય કરી લેવાથી સાધકની બુદ્ધિ નિશ્ચલ બની જાય છે. મારે કેવળ પરમાત્માને જ પ્રાપ્ત કરવા છે — એવો દૃઢ નિશ્ચય થવાથી બુદ્ધિ અચલ બની જાય છે. ત્યારે સાધક સુગમતાપૂર્વક

૧. જાળ બે પ્રકારની છે — સંસારની અને શાસ્ત્રીય. સંસારના મોહરૂપી કાદવમાં ફસાઈ જવું એ સંસારની જાળમાં ફસાવા જેવું છે અને શાસ્ત્રોના, સંપ્રદાયોના દ્વૈત-અદ્વૈત વગેરે અનેક મત-મતાંતરોમાં ગૂંચવાઈ જવું એ શાસ્ત્રીય જાળમાં ફસાવા જેવું છે. સંસારની જાળ તો ગૂંચવાયેલા છટાંક સૂતર સમાન છે અને શાસ્ત્રીય જાળ ગૂંચવાયેલા સો મણ સૂતર સમાન છે. આથી ભગવાન અહીં એ બતાવે છે કે સંસારી અને શાસ્ત્રીય — આ બન્ને જાળોમાંથી નીકળવા માટે બુદ્ધિ નિશ્ચલ (એક નિશ્ચયવાળી) હોવી જોઈએ અને પરમાત્મામાં બુદ્ધિ અચલ હોવી જોઈએ કે અમારે તો પરમાત્માની જ પ્રાપ્તિ કરવી છે, ભલે ગમે તે થઈ જાય.

યોગ-પરમાત્માની સાથેના નિત્યયોગને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.

શાસ્ત્રીય નિર્ણય કરવામાં અથવા પોતાના કલ્યાણના નિશ્ચયમાં જેટલી ઊણપ રહે છે, તેટલી જ વાર લાગે છે. પરંતુ આ બન્નેમાં જ્યારે બુદ્ધિ નિશ્ચલ અને અચલ બની જાય છે, ત્યારે પરમાત્મા સાથેના નિત્યયોગનો અનુભવ થઈ જાય છે.

સંસારથી સંબંધ-વિચ્છેદ કરવા માટે બુદ્ધિ 'નિશ્ચલ' હોવી જોઈએ, જેને છઠ્ઠા અધ્યાયના ત્રેવીસમા શ્લોકમાં 'દુઃખસંયોગવિયોગમ્' પદથી જણાવવામાં આવ્યું છે; અને પરમાત્માની સાથે સંબંધ જોડવા માટે બુદ્ધિ 'અચલ' હોવી જોઈએ, જેને બીજા અધ્યાયના અડતાળીસમા શ્લોકમાં 'સમત્વં યોગ ઉચ્યતે' પદોથી જણાવવામાં આવ્યું છે.

અહીં 'તદા યોગમવાપ્સ્યસિ' પદો વડે જે યોગની પ્રાપ્તિ બતાવી છે, તે યોગ એવો નથી કે પહેલાં પરમાત્માથી વિયોગ હતો, તે વિયોગને દૂર કર્યો એટલે યોગ થઈ ગયો, પણ અસત્ પદાર્થોની સાથે ભૂલથી માની લીધેલા સંબંધનો

સર્વથા વિયોગ થઈ જવો એનું નામ 'યોગ' છે અર્થાત્ મનુષ્યની સદાથી જે વાસ્તવિક સ્થિતિ (પરમાત્માથી નિત્યયોગ) છે, તે સ્થિતિમાં સ્થિર રહેવું એ યોગ છે. તે વાસ્તવિક સ્થિતિ એવી વિલક્ષણ છે કે તેનાથી કદી વિયોગ થતો જ નથી, થવાનો સંભવ જ નથી. તેમાં સંયોગ, વિયોગ, યોગ વગેરે કોઈ પણ શબ્દ લાગુ નથી પડતો. કેવળ અસત સાથે માની લીધેલા સંબંધના ત્યાગને જ અહીં 'યોગ' સંજ્ઞા આપી દીધી છે. વાસ્તવમાં આ યોગ નિત્યયોગનો વાચક છે. આ નિત્યયોગની અનુભૂતિ કર્મો (સેવા) દ્વારા કરવામાં આવે તો 'કર્મયોગ', વિવેક-વિચાર દ્વારા કરવામાં આવે તો 'જ્ઞાનયોગ', પ્રેમ દ્વારા કરવામાં આવે તો 'ભક્તિયોગ', સંસારના લયચિંતન દ્વારા કરવામાં આવે તો 'લયયોગ', પ્રાણાયામ દ્વારા કરવામાં આવે તો 'હઠયોગ' અને યમ-નિયમ વગેરે આઠ અંગો દ્વારા કરવામાં આવે તો 'અષ્ટાંગયોગ' કહેવાય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : મોહના બે પ્રકાર છે - 'મોહકલિલ' અર્થાત્ સાંસારિક મોહ અને 'શ્રુતિવિપ્રતિપત્તિ' અર્થાત્ શાસ્ત્રીય (દાર્શનિક) મોહ. શરીર, સ્ત્રી-પુત્ર, ધન-સંપત્તિ વગેરેમાં રાગ થાય એ 'સાંસારિક મોહ' છે અને દ્વૈત, અદ્વૈત, વિશિષ્ટાદ્વૈત, દ્વૈતાદ્વૈત વગેરે દાર્શનિક મતભેદોમાં ફસાઈ જવું 'શાસ્ત્રીય મોહ' છે. આ બન્નેનો ત્યાગ કરવાથી મનુષ્યને ભોગોમાં વૈરાગ્ય થઈ જાય છે અને તેની બુદ્ધિ સ્થિર થઈ જાય છે. બુદ્ધિ સ્થિર થવાથી યોગની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે અર્થાત્ પરમાત્માથી અંતર રહેતું નથી, અને નિકટતા થઈ જાય છે. કર્મયોગથી નિકટતા આવે છે. જ્ઞાનયોગથી અભેદતા અને ભક્તિયોગથી અભિન્નતા આવે છે. કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગ - બન્નેમાંથી એક સિદ્ધ થવાથી સાધકને બન્નેનું ફળ મળે છે. (ગીતા ૫/૪-૫)

મનુષ્યનો માત્ર પોતાના જ કલ્યાણનો ઉદ્દેશ હોય અને ધન-સંપત્તિ, કુટુંબ-પરિવાર વગેરે સાથે કોઈ સ્વાર્થનો સંબંધ ન હોય તો તે સાંસારિક મોહથી તરી જાય છે. પુસ્તકો વાંચવાનો, શાસ્ત્રોની વાતો સાંભળવાનો ઉદ્દેશ ન હોય, બલકે માત્ર તત્ત્વનો અનુભવ કરવાનો ઉદ્દેશ હોય તો તે શાસ્ત્રીય મોહથી તરી જાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે, સાધકે ન તો સંસાર સાથે મોહ રાખવાનો છે અને ન શાસ્ત્રીય (દાર્શનિક) મતભેદમાં પડવું અર્થાત્ કોઈ પણ મત, સંપ્રદાયનો આગ્રહ રાખવો નહીં. આવું થતાં તે સાધક યોગનો, મુક્તિનો અથવા ભક્તિનો અધિકારી બની જાય છે. આથી વિશેષ કાંઈ વધારે ખાસ અધિકાર પ્રાપ્ત કરવાની જરૂર નથી.

—■—

સંબંધ - મોહરૂપી કાદવ અને શ્રુતિવિપ્રતિપત્તિ (સાંભળવાથી થયેલું વિપરીત જ્ઞાન) દૂર થવાથી યોગને પ્રાપ્ત થયેલા સ્થિર બુદ્ધિવાળા પુરુષ વિષે અર્જુન પ્રશ્ન કરે છે.

અર્જુન ઉવાચ

સ્થિતપ્રજસ્ય કા ભાષા સમાધિસ્થસ્ય કેશવ ।

સ્થિતધીઃ કિં પ્રભાષેત કિમાસીત વ્રજેત કિમ્ ॥ ૫૪ ॥

અર્જુન બોલ્યા—

કેશવ	= હે કેશવ!	સ્થિતધીઃ	= સ્થિરબુદ્ધિનો પુરુષ	આસીત	= બેસે છે (તથા)
સમાધિસ્થસ્ય	= પરમાત્મામાં સ્થિત	કિમ્	= કેવી રીતે	કિમ્	= કેવી રીતે
સ્થિતપ્રજસ્ય	= સ્થિરબુદ્ધિના પુરુષનું	પ્રભાષેત	= બોલે છે,	વ્રજેત	= ચાલે છે અર્થાત્ વ્યવહાર કરે છે?
કા	= શું	કિમ્	= કેવી રીતે		
ભાષા	= લક્ષણ છે? (તે)				

ટીકા — [અહીં અર્જુને સ્થિતપ્રજ્ઞના વિષયમાં જે પ્રશ્નો કર્યા છે, તે પ્રશ્નોથી અગાઉ અર્જુનના મનમાં કર્મ અને ‘બુદ્ધિ’ (અ. ૨/૪૭-૫૦)ને અંગે શંકા થઈ હતી. પરંતુ ભગવાને બાવનમા-ત્રેપનમાં શ્લોકોમાં કહ્યું કે જ્યારે તારી બુદ્ધિ મોહરૂપી કાદવ અને શ્રુતિવિપ્રતિપત્તિને પાર કરી જશે, ત્યારે તું યોગને પ્રાપ્ત થઈ જશે — આ સાંભળીને અર્જુનના મનમાં શંકા થઈ કે જ્યારે હું યોગને પ્રાપ્ત થઈ જઈશ, સ્થિતપ્રજ્ઞ બની જઈશ ત્યારે મારાં લક્ષણો કેવાં હશે? આથી અર્જુને આ પોતાની વ્યક્તિગત શંકા વિષે પહેલાં પૂછી લીધું અને કર્મ તથા બુદ્ધિને વિષે અર્થાત્ સિદ્ધાંતને વિષે જે બીજી શંકા હતી, તેને અર્જુને સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણોનું વર્ણન થઈ ગયા પછી (અ. ૩/૧-૨) પૂછી લીધી. જો અર્જુન સિદ્ધાંત વિષેનો પ્રશ્ન અહીં ચોપનમા શ્લોકમાં જ પૂછી લેત તો સ્થિતપ્રજ્ઞને વિષે પ્રશ્ન કરવાની તક બહુ મોડી મળત.]

‘સમાધિસ્થસ્ય’^૧ — જે મનુષ્ય પરમાત્માને પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યો છે, તેને માટે અહીં ‘સમાધિસ્થ’ પદ આવ્યું છે.

‘સ્થિતપ્રજ્ઞસ્ય’ — આ પદ સાધક અને સિદ્ધ બન્નેનું વાચક છે. જેનો વિચાર દૃઢ છે, જે સાધનથી કદી વિચલિત નથી થતો, એવો સાધક પણ સ્થિતપ્રજ્ઞ (સ્થિર બુદ્ધિવાળો) છે અને પરમાત્મતત્ત્વનો અનુભવ થવાથી જેની બુદ્ધિ સ્થિર બની ગઈ છે, તેવો સિદ્ધ પણ સ્થિતપ્રજ્ઞ છે. આથી અહીં ‘સ્થિતપ્રજ્ઞ’ શબ્દથી સાધક અને સિદ્ધ બન્ને સમજવામાં આવ્યા છે. અગાઉ એકતાણીસમાથી પિસ્તાણીસમા શ્લોક સુધી અને સુડતાણીસમાથી ત્રેપનમા શ્લોક સુધી સાધકોનું વર્ણન થયેલું છે; આથી આગળના શ્લોકોમાં સિદ્ધનાં લક્ષણોમાં સાધકોનું પણ વર્ણન થયું છે.

અહીં શંકા થાય છે કે અર્જુને તો ‘સમાધિસ્થસ્ય’ પદ દ્વારા સ્થિતપ્રજ્ઞની વાત જ પૂછી હતી, તો પછી ભગવાને સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણોમાં સાધકોની વાત શા માટે કહી? આનું

સમાધાન એ છે કે જ્ઞાનયોગી સાધકની તો ઘણું કરીને સાધન-અવસ્થામાં જ કર્મોથી ઉપરતિ થઈ જાય છે. સિદ્ધ-અવસ્થામાં તે કર્મોથી વિશેષ ઉપરામ થઈ જાય છે. ભક્તિયોગી સાધકની પણ સાધન-અવસ્થામાં જપ, ધ્યાન, સત્સંગ, સ્વાધ્યાય વગેરે ભગવત્સંબંધી કર્મો કરવાની રુચિ હોય છે અને એમની અધિકતા પણ હોય છે. સિદ્ધ-અવસ્થામાં તો ભગવત્સંબંધી કર્મો વિશેષતાથી થાય છે. આ રીતે જ્ઞાનયોગી અને ભક્તિયોગી બંનેની સાધન અને સિદ્ધ-અવસ્થાઓમાં અંતર પડી જાય છે, પરંતુ કર્મયોગીની સાધન અને સિદ્ધ અવસ્થામાં અંતર નથી પડતું. તેનો બન્ને અવસ્થાઓમાં કર્મ કરવાનો પ્રવાહ જેમ છે તેમ જ ચાલુ રહે છે. કારણ કે સાધન-અવસ્થામાં તેનો કર્મો કરવાનો પ્રવાહ રહ્યો છે અને તેના યોગારૂઢ થવામાં પણ કર્મો જ ખાસ કારણ રહ્યાં છે. આથી ભગવાને સિદ્ધનાં લક્ષણોમાં, સાધક જે રીતે સિદ્ધ બની શકે, તેનાં સાધનો પણ બતાવી દીધાં છે અને જેઓ સિદ્ધ થઈ ગયા છે, તેઓનાં લક્ષણો પણ બતાવી દીધાં છે.

‘કા ભાષા’^૨ — પરમાત્મામાં સ્થિત સ્થિર બુદ્ધિવાળા મનુષ્યને કયા શબ્દોમાં વર્ણવી શકાય અર્થાત્ તેનાં કયાં લક્ષણો હોય છે? (આનો ઉત્તર ભગવાને આગળના શ્લોકમાં આપ્યો છે.)

‘સ્થિતધીઃ કિં પ્રભાષેત’ — તે સ્થિર બુદ્ધિવાળો મનુષ્ય કેવી રીતે બોલે છે? (આનો ઉત્તર ભગવાને છપ્પનમા - સત્તાવનમા શ્લોકમાં આપ્યો છે.)

‘કિમાસીત’ — તે કેવી રીતે બેસે છે અર્થાત્ સંસારથી કેવી રીતે ઉપરામ થાય છે? (આનો ઉત્તર ભગવાને અઠાવનમાં શ્લોકથી ત્રેસઠમાં શ્લોક સુધી આપ્યો છે.)

‘વ્રજેત કિમ્’ — તે કેવી રીતે ચાલે છે અર્થાત્ વ્યવહાર કેવી રીતે કરે છે? (આનો ઉત્તર ભગવાને ચોસઠમાથી ઈકોતેરમા શ્લોક સુધી આપ્યો છે.)

— ■ —

સંબંધ — હવે ભગવાન આગળના શ્લોકમાં અર્જુનના પહેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ

પ્રજહાતિ યદા કામાન્સર્વાન્પાર્થ મનોગતાન્ ।

આત્મન્યેવાત્મના તુષ્ટઃ સ્થિતપ્રજ્ઞસ્તદોચ્યતે ॥ ૫૫ ॥

૧. અહીં ‘સમાધિ’ પદ પરમાત્માનું વાચક છે. તેને અગાઉ ચુંમાણીસમા શ્લોકમાં ‘સમાધૌ ન વિધીયતે’ આ પદો વડે દર્શાવ્યું છે.

૨. કયા ભાષયા (વાણ્યા) ભાષ્યત ઈતિ ભાષા ।

શ્રીભગવાન બોલ્યા—

પાર્થ	= હે પૃથાનંદન!	પ્રજહાતિ	= સમ્યક્ રીતે ત્યજી દે	એવ	= જ
યદા	= જે વખતે		છે (અને)	તુષ્ટઃ	= સંતુષ્ટ રહે છે,
	(સાધક)	આત્મના	= આત્માથી	તદા	= ત્યારે (તે)
મનોગતાન્	= મનમાં આવેલી		(પોતે-પોતાનાથી)	સ્થિતપ્રજઃ	= સ્થિતપ્રજ
સર્વાન્	= સઘળી	આત્મનિ	= આત્મામાં	ઉચ્યતે	= કહેવાય છે.
કામાન્	= કામનાઓને		(પોતે-પોતાનામાં)		

ટીકા — [ગીતાની આ એક શૈલી છે કે સાધક જે સાધન (કર્મયોગ, ભક્તિયોગ વગેરે)ના દ્વારા સિદ્ધ બને છે, તે જ સાધનથી તેની પૂર્ણતાનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. જેમ કે ભક્તિયોગમાં સાધક ભગવાનના સિવાય બીજું કશું છે જ નહિ — એવા અનન્યયોગથી ઉપાસના કરે છે (અ. ૧૨/૬); આથી સિદ્ધ-અવસ્થામાં તે સઘળાં પ્રાણીઓમાં દ્વેષભાવથી રહિત થઈ જાય છે (અ. ૧૨/૧૩). જ્ઞાનયોગમાં સાધક પોતાને ગુણોથી સર્વથા અસંબદ્ધ અને નિર્લિપ્ત જુએ છે (અ. ૧૪/૧૮); આથી સિદ્ધ-અવસ્થામાં તે સઘળા ગુણોથી સર્વથા અતીત બની જાય છે (અ. ૧૪/૨૨-૨૫). એવી જ રીતે કર્મયોગમાં કામનાના ત્યાગની વાત મુખ્ય કહેવામાં આવી છે; આથી સિદ્ધ-અવસ્થામાં તે સઘળી કામનાઓનો ત્યાગ કરી દે છે — આ બાબત આ શ્લોકમાં બતાવે છે.]

‘પ્રજહાતિ યદા કામાન્સર્વાન્પાર્થ મનોગતાન્’ — આ પદોનું તાત્પર્ય એ થયું કે કામના ન તો પોતાનામાં છે અને ન તો મનમાં જ છે! કામના તો આવવા-જવાવાળી છે અને પોતે નિરંતર રહેવાવાળો છે; આથી પોતાનામાં કામના કેવી રીતે થઈ શકે? મન એક કરણ છે અને તેમાં પણ કામના નિરંતર નથી રહેતી, બલકે તેમાં આવે છે — ‘મનોગતાન્’; આથી મનમાં પણ કામના કેવી રીતે થઈ શકે? પરંતુ શરીર-ઇન્દ્રિયો-મન-બુદ્ધિ સાથે તાદાત્મ્ય હોવાને કારણે મનુષ્ય મનમાં આવવાવાળી કામનાઓને પોતામાં માની લે છે.

‘જહાતિ’ ક્રિયાની સાથે ‘પ્ર’ ઉપસર્ગ આપવાનું તાત્પર્ય એ છે કે સાધક કામનાઓનો સર્વથા ત્યાગ કરી દે છે, કોઈ પણ કામનાનો કોઈ પણ અંશ કિંચિત્માત્ર પણ નથી રહેતો.

પોતાના સ્વરૂપનો કદી પણ ત્યાગ નથી થતો અને જેની સાથે પોતાનો કોઈ પણ સંબંધ નથી, તેનો પણ ત્યાગ નથી થતો. ત્યાગ તેનો થાય છે, જે પોતાનું નથી હોતું, છતાં તેને પોતાનું માની લીધું છે. તેવી જ રીતે કામના આપણામાં નથી, પરંતુ આપણામાં માની લીધી છે. આ માન્યતાનો ત્યાગ કરવાનું જ અહીં ‘પ્રજહાતિ’ પદથી કહેવામાં આવ્યું છે.

અહીં ‘કામાન્’ શબ્દમાં બહુવચન હોવાથી ‘સર્વાન્’

પદ તેની અંતર્ગત આવી જાય છે, છતાં પણ ‘સર્વાન્’ પદ આપવાનું તાત્પર્ય એ છે કે કોઈ પણ કામના ન રહે અને કોઈ પણ કામનાનો કોઈ પણ અંશ બાકી ન રહે.

‘આત્મન્યેવાત્મના તુષ્ટઃ’ — જે સમયે બધી જ કામનાઓનો ત્યાગ કરી દે છે અને આત્માથી આત્મામાં જ સંતુષ્ટ રહે છે અર્થાત્ પોતાને પોતાનામાં સહજ સ્વાભાવિક સંતોષ થાય છે.

સંતોષ બે પ્રકારનો હોય છે — એક સંતોષ ગુણ છે અને બીજો સંતોષ સ્વરૂપ છે. અંતઃકરણમાં કોઈ પ્રકારની કોઈ પણ ઈચ્છા ન હોવી — આ સંતોષ ગુણ છે; અને પોતાનામાં અસંતોષનો જે અત્યંત અભાવ છે — આ સંતોષ સ્વરૂપ છે. આ સ્વરૂપભૂત સંતોષ આપોઆપ સર્વદા રહે છે. આને માટે કોઈ અભ્યાસ અથવા વિચાર નથી કરવો પડતો. સ્વરૂપભૂત સંતોષમાં પ્રજ્ઞા(બુદ્ધિ) આપોઆપ સ્થિર રહે છે.

‘સ્થિતપ્રજસ્તદોચ્યતે’ — પોતે જ્યારે બહુશાખાઓવાળી અનંત કામનાઓને પોતાનામાં માનતો હતો, તે સમયે પણ વાસ્તવમાં કામનાઓ પોતાનામાં ન હતી અને પોતે સ્થિતપ્રજ જ હતો. પરંતુ તે સમયે પોતાનામાં કામનાઓને માનવાને કારણે બુદ્ધિ સ્થિર નહિ હોવાથી તે સ્થિતપ્રજ કહેવાતો નહોતો અર્થાત્ તેને પોતાની સ્થિતપ્રજતાનો અનુભવ નહોતો થતો. હવે તેણે પોતાનામાંથી સઘળી કામનાઓનો ત્યાગ કરી દીધો અર્થાત્ કામનાઓ મારામાં છે એવી માન્યતાને હઠાવી દીધી, ત્યારે તે સ્થિતપ્રજ કહેવાયો અર્થાત્ તેને પોતાની સ્થિતપ્રજતાનો અનુભવ થઈ જાય છે.

સાધક તો બુદ્ધિને સ્થિર બનાવવા પ્રયત્ન કરે છે, પરંતુ કામનાઓનો સર્વથા ત્યાગ થતાં બુદ્ધિને સ્થિર બનાવવી નથી પડતી, તે આપોઆપ સ્વાભાવિક સ્થિર થઈ જાય છે.

કર્મયોગમાં સાધકનો કર્મો સાથે વધારે સંબંધ રહે છે. તેને માટે યોગમાં આરૂઢ થવામાં પણ કર્મ સાધન છે — ‘આરુઢોર્મુનેર્યોગં કર્મ કારણમુચ્યતે’ (ગીતા અ. ૬/૩). એટલા માટે કર્મયોગીનો કર્મોની સાથે સંબંધ સાધક-અવસ્થામાં પણ રહે છે અને સિદ્ધાવસ્થામાં પણ રહે છે.

સિદ્ધાવસ્થામાં કર્મયોગી દ્વારા મર્યાદા અનુસાર કર્મો થતાં રહે છે, જે બીજાઓને માટે આદર્શ બને છે (ગીતા અ. ૩/૨૧). આ જ વાતને ભગવાને ચોથા અધ્યાયમાં કહી છે કે કર્મયોગી કર્મો કરવા છતાં નિર્લિપ્ત રહે છે અને નિર્લિપ્ત રહીને જ કર્મો કરે છે — ‘કર્મણ્યકર્મ યઃ પશ્યેદકર્મણિ ચ કર્મ યઃ’ (અ. ૪/૧૮).

ભગવાને ત્રેપનમા શ્લોકમાં યોગની પ્રાપ્તિમાં બુદ્ધિની બે વાતો કહી હતી — સંસારથી હઠવામાં તો બુદ્ધિ નિશ્ચલ હોય અને પરમાત્મામાં લાગવામાં બુદ્ધિ અચલ હોય અર્થાત્ નિશ્ચલ કહીને સંસારનો ત્યાગ બતાવ્યો અને અચલ કહીને પરમાત્મામાં સ્થિતિ બતાવી. તે જ બે વાતોને લઈને અહીં ‘યદા’ અને ‘તદા’ પદોથી કહેવામાં આવ્યું છે કે જ્યારે સાધક કામનાઓથી સર્વથા રહિત બની જાય છે અને પોતાના સ્વરૂપમાં જ સંતુષ્ટ રહે છે, ત્યારે તે સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે જ્યાં સુધી કામનાનો અંશ રહે છે, ત્યાં સુધી એ સાધક કહેવાય છે અને જ્યારે કામનાઓનો સર્વથા અભાવ થઈ જાય છે, ત્યારે તે સિદ્ધ કહેવાય છે. આ જ બે વાતોનું વર્ણન ભગવાને આ અધ્યાયની સમાપ્તિ સુધી કર્યું છે; જેમ કે — અહીં ‘પ્રજહાતિ યદા કામાન્સર્વાન્’ પદો વડે સંસારનો ત્યાગ બતાવ્યો અને પછી ‘આત્મન્યેવાત્મના તુષ્ટઃ’ પદો વડે પરમાત્મામાં સ્થિતિ બતાવી.

છપ્પનમા શ્લોકના પહેલા ભાગમાં (ત્રણ ચરણોમાં)

સંસારનો ત્યાગ અને ‘સ્થિતધીર્મુનિઃ’ પદોથી પરમાત્મામાં સ્થિતિ બતાવી. સત્તાવનમા અને અઠાવનમા શ્લોકમાં પહેલા સંસારનો ત્યાગ બતાવ્યો અને પછી ‘તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા’ પદોથી પરમાત્મામાં સ્થિતિ બતાવી. ઓગણસાઠમા શ્લોકના પહેલા ભાગમાં સંસારનો ત્યાગ બતાવ્યો અને ‘પરં દૃષ્ટ્વા’ પદોથી પરમાત્મામાં સ્થિતિ બતાવી. સાઠમા અને એકસઠમા શ્લોકમાં પહેલા સંસારનો ત્યાગ બતાવ્યો અને પછી ‘યુક્ત આસીત મત્પરઃ’ વગેરે પદોથી પરમાત્મામાં સ્થિતિ બતાવી. બાસઠમાથી પાંસઠમા શ્લોક સુધી પહેલા સંસારનો ત્યાગ બતાવ્યો અને પછી ‘બુદ્ધિઃ પર્યવતિષ્ઠતે’ પદોથી પરમાત્મામાં સ્થિતિ બતાવી. છાસઠમાથી અડસઠમા શ્લોક સુધી પહેલાં સંસારનો ત્યાગ બતાવ્યો અને પછી ‘તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા’ પદોથી પરમાત્મામાં સ્થિતિ બતાવી. અગણ્યોસિત્તેરમા શ્લોકમાં ‘યા નિશા સર્વભૂતાનામ્’ તથા ‘યસ્યાં જાગ્રતિ ભૂતાનિ’ પદોથી સંસારનો ત્યાગ બતાવ્યો અને ‘તસ્યાં જાગર્તિ સંયમી’ તથા ‘સા નિશા પશ્યતો મુનેઃ’ પદોથી પરમાત્મામાં સ્થિતિ બતાવી. સીત્તેરમા અને ઈકોતેરમા શ્લોકમાં પહેલા સંસારનો ત્યાગ બતાવ્યો અને પછી ‘સ શાન્તિમધિગચ્છતિ’ પદોથી પરમાત્મામાં સ્થિતિ બતાવી. બોતેરમા શ્લોકમાં ‘નૈનાં પ્રાપ્ય વિમુહ્યતિ’ પદોથી સંસારનો ત્યાગ બતાવ્યો અને ‘બ્રહ્મનિર્વાણમૃચ્છતિ’ વગેરે પદોથી પરમાત્મામાં સ્થિતિ બતાવી.

પરિશિષ્ટ ભાવ : એક વિભાગ અસ્થિર બુદ્ધિવાળાઓનો છે અને એક વિભાગ સ્થિર બુદ્ધિવાળાઓનો છે. અસ્થિર બુદ્ધિવાળાઓની વાત તો પહેલાં એકતાલીસથી ચુંવાલીસમા શ્લોક સુધી કહી દીધી, હવે સ્થિર બુદ્ધિવાળાઓની વાત પંચાવનથી ઈકોતેરમા શ્લોક સુધી કહે છે. જે સમયે સાધક સાંસારિક રુચિનો ત્યાગ કરીને પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિત થાય છે, તે સમયે એ સ્થિર બુદ્ધિવાળો કહેવાય છે.

જેનો ઉદ્દેશ પરમાત્મા છે, તેની બુદ્ધિ એક નિશ્ચયવાળી હોય છે, કારણ કે પરમાત્મા પણ એક છે. પરંતુ જેનો ઉદ્દેશ સંસાર છે, તેની બુદ્ધિ અસંખ્ય કામનાઓવાળી હોય છે. કારણ કે સાંસારિક પદાર્થો અનેક છે. (ગીતા ૨-૪૧).

સમતાની પ્રાપ્તિ માટે બુદ્ધિની સ્થિરતા ખૂબ આવશ્યક છે. પાતંજલયોગદર્શનમાં તો મનની સ્થિરતા (વૃત્તિ નિરોધ)ને મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે, પરંતુ ગીતા, બુદ્ધિની સ્થિરતા (ઉદ્દેશની દૃઢતા)ને જ મહત્ત્વ આપે છે. કારણ કે, કલ્યાણ પ્રાપ્તિમાં મનની સ્થિરતાનું એટલું મહત્ત્વ નથી. જેટલું બુદ્ધિની સ્થિરતાનું મહત્ત્વ છે. મનની સ્થિરતાથી લૌકિક સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ બુદ્ધિની સ્થિરતાથી પારમાર્થિક સિદ્ધિ (કલ્યાણ પ્રાપ્તિ) પ્રાપ્ત થાય છે. કર્મયોગમાં બુદ્ધિની સ્થિરતા જ મુખ્ય છે. જો મન સ્થિર થઈ જશે તો કર્મયોગી કર્તવ્ય-કર્મ કઈ રીતે કરશે? કારણ કે મન સ્થિર થવાથી બહારની ક્રિયાઓ અટકી જાય છે. ભગવાન પણ યોગ (સમતા)માં સ્થિત થઈને કર્મ કરવાની આજ્ઞા આપે છે — ‘યોગસ્થ કુરુ કર્મણિ’ (૨/૪૮).

‘પ્રજહાતિ’ અને ‘કામાન્સર્વાન્’ પદોનું તાત્પર્ય એ છે કે ક્ષિયિત્માત્ર પણ કામના ન રહે, પૂરેપૂરો ત્યાગ થઈ જાય, કારણ કે આ કામના જ પરમાત્માપ્રાપ્તિમાં વિશેષ બાધક છે.

સંબંધ — હવે આગળના બે શ્લોકોમાં ‘સ્થિતપ્રજ્ઞ કેવી રીતે બોલે છે?’ — આ બીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે.

દુઃખેષ્વનુદ્વિગ્નમનાઃ સુખેષુ વિગતસ્પૃહઃ ।
વીતરાગભયક્રોધઃ સ્થિતધીર્મુનિરુચ્યતે ॥ ૫૬ ॥

દુઃખેષુ	= દુઃખોની પ્રાપ્તિ થતાં	વિગતસ્પૃહઃ	= જેના મનમાં સ્પૃહા નથી થતી (તથા)	પામ્યાં છે, (એવો)
અનુદ્વિગ્નમનાઃ	= જેના મનમાં ઉદ્વેગ નથી થતો, (અને)	વીતરાગ-	= જેના રાગ, ભય	મુનિઃ = મનનશીલ મનુષ્ય
સુખેષુ	= સુખો મળતાં	ભયક્રોધઃ	અને ક્રોધ નાશ	સ્થિતધીઃ = સ્થિરબુદ્ધિ
				ઉચ્યતે = કહેવાય છે.

ટીકા — [અર્જુને તો ‘સ્થિતપ્રજ્ઞ કેવી રીતે બોલે છે’ — એવો ક્રિયાની પ્રધાનતાને લઈને પ્રશ્ન કર્યો હતો, પણ ભગવાન ભાવની પ્રધાનતાને લઈને જવાબ આપે છે; કેમ કે ક્રિયાઓમાં ભાવ જ મુખ્ય છે. ક્રિયામાત્ર ભાવપૂર્વક જ થાય છે. ભાવ બદલાવાથી ક્રિયા બદલાઈ જાય છે અર્થાત્ બહારથી ક્રિયા તેવી જ દેખાવા છતાં પણ વાસ્તવમાં ક્રિયા તેવી નથી રહેતી. એ જ ભાવની વાત ભગવાન અહીં કહી રહ્યા છે.^૧]

‘દુઃખેષ્વનુદ્વિગ્નમનાઃ’ — દુઃખો આવવાની સંભાવનામાં અને તેમના આવવામાં પણ જેના મનમાં ઉદ્વેગ નથી થતો અર્થાત્ કર્તવ્યકર્મ કરતી વખતે કર્મ કરવામાં વિઘ્ન આવવું, નિંદા-અપમાન થવું, કર્મનું ફળ પ્રતિકૂળ આવવું વગેરે-વગેરે પ્રતિકૂળતાઓ આવવા છતાં પણ તેના મનમાં ઉદ્વેગ નથી થતો.

કર્મયોગીના મનમાં ઉદ્વેગ અને ખળભળાટ નહિ થવાનું કારણ એ છે કે તેનું મુખ્ય કર્તવ્ય હોય છે — બીજાઓના ભલા માટે કર્મ કરવું, કર્મો સાંગોપાંગ કરવાં, કર્મોના ફળમાં ક્યાંય આસક્તિ, મમતા અને કામના ન થઈ જાય — એ બાબતમાં સાવધાન રહેવું. આમ કરવાથી તેના મનમાં એક પ્રસન્નતા રહે છે. તે પ્રસન્નતાને કારણે ગમે તેટલી પ્રતિકૂળતા આવવા છતાં પણ તેના મનમાં ઉદ્વેગ નથી થતો.

‘સુખેષુ વિગતસ્પૃહઃ’ — સુખો આવવાની સંભાવનામાં અને સુખની પ્રાપ્તિ થવા છતાં પણ જેના હૈયામાં તેની સ્પૃહા નથી થતી અર્થાત્ વર્તમાનમાં કર્મો સાંગોપાંગ સંપન્ન થવાં, તાત્કાલિક આદર અને પ્રશંસા થવી, અનુકૂળ ફળ મળી જવું વગેરે-વગેરે અનુકૂળતાઓ આવવા છતાં પણ તેના મનમાં ‘આ પરિસ્થિતિ આવી જ કાયમ રહે; આવી પરિસ્થિતિ સદા પ્રાપ્ત થતી રહે’ — એવી સ્પૃહા નથી થતી. અર્થાત્ તેના અંતઃકરણમાં અનુકૂળતાની જરા પણ અસર નથી થતી.

‘વીતરાગભયક્રોધઃ’ — સંસારના પદાર્થોનો મન પર

જે રંગ લાગી જાય છે તેને ‘રાગ’ કહે છે. પદાર્થોમાં રાગ થવાથી જો કોઈ સબળ વ્યક્તિ તે પદાર્થોનો નાશ કરે, તેમનાથી સંબંધ-વિચ્છેદ કરાવે, તેમની પ્રાપ્તિમાં વિઘ્ન નાખે, તો મનમાં ‘ભય’ થાય છે. જો તેવું વિઘ્ન નાખનાર વ્યક્તિ નિર્બળ હોય, તો તેના પ્રતિ મનમાં ‘ક્રોધ’ થાય છે. પરંતુ જેના અંતરમાં બીજાઓને સુખ પહોંચાડવાનો, તેઓનું હિત કરવાનો અને તેઓની સેવા કરવાનો ભાવ જાગૃત થઈ જાય છે, તેનો રાગ સ્વાભાવિક જ દૂર થઈ જાય છે. રાગ દૂર થવાથી ભય અને ક્રોધ પણ નથી રહેતા. આથી તે રાગ, ભય અને ક્રોધથી સર્વથા રહિત થઈ જાય છે.

જ્યાં સુધી આંશિક રૂપથી ઉદ્વેગ, સ્પૃહા, રાગ, ભય અને ક્રોધ રહે છે, ત્યાં સુધી તે સાધક હોય છે. એમનાથી સર્વથા રહિત થવાથી તે સિદ્ધ બની જાય છે.

[વાસના, કામના વગેરે સઘળાં એક રાગનાં જ સ્વરૂપો છે. કેવળ વાસનાનું તારતમ્ય (ઓછાં-વત્તાપણું) હોવાથી તેનાં ભિન્નભિન્ન નામો હોય છે; જેમ કે અંતઃકરણમાં જે છુપાયેલો રાગ રહે છે, તેનું નામ ‘વાસના’ છે. તે વાસનાનું જ બીજું નામ ‘આસક્તિ’ અને પ્રીતિ છે. મને અમુક વસ્તુ મળી જાય — એવી જે ઈચ્છા થાય છે, તેનું નામ ‘કામના’ છે. કામના પૂરી થવાની જે સંભાવના છે, તેનું નામ ‘આશા’ છે. કામના પૂરી થવા છતાં પણ પદાર્થોને વધારવાની તથા પદાર્થો વધારે મળવાની જે ઈચ્છા હોય છે. તેનું નામ ‘લોભ’ છે. લોભનું પ્રમાણ બહુ વધી જવાનું નામ ‘તૃષ્ણા’ છે. તાત્પર્ય એ છે કે ઉત્પત્તિ-વિનાશશીલ પદાર્થોમાં જે ખેંચાણ છે, શ્રેષ્ઠ અને મહત્ત્વબુદ્ધિ છે, તેને વાસના, કામના વગેરે નામોથી દર્શાવવામાં આવે છે.]

‘સ્થિતધીર્મુનિરુચ્યતે’ — આવા મનનશીલ કર્મયોગીની બુદ્ધિ સ્થિર અને અટલ બની જાય છે. ‘મુનિ’ શબ્દ વાણીને લાગુ પડે છે, એટલા માટે ભગવાને ‘કિં પ્રભાષેત’ના

૧. ગીતામાં અર્જુને જ્યાં ક્યાંય પણ ક્રિયાની પ્રધાનતાને લઈને પ્રશ્ન કર્યો છે, ત્યાં તેનો ઉત્તર ભગવાને ભાવ અને બોધની પ્રધાનતાને લઈને આપ્યો છે. કારણ કે ક્રિયાઓમાં ભાવ અને બોધ જ મુખ્ય છે. ભાવ અને બોધ અનુસાર જ ક્રિયાઓ થાય છે. જેમ કે, અર્જુને યૌદ્ધમા અધ્યાયમાં પૂછ્યું કે ગુણાતીત પુરુષનાં આચરણ કેવાં હોય છે? તો ભગવાને ભાવની પ્રધાનતાને લઈને જવાબ આપ્યો કે તેનાં આચરણ સમતાપૂર્વકનાં હોય છે.

ઉત્તરમાં ‘મુનિ’ શબ્દ કહી દીધો છે. પરંતુ વાસ્તવમાં ‘મુનિ’ શબ્દ કેવળ વાણી ઉપર જ અવલંબિત નથી. એટલા માટે ભગવાને સત્તરમા અધ્યાયમાં ‘મૌન’ શબ્દનો પ્રયોગ માનસિક તપમાં કર્યો છે, વાણીના તપમાં નહિ (અ. ૧૭/૧૬).

કર્મયોગનો વિષય હોવાથી અહીં મનનશીલ કર્મયોગીને

મુનિ કહેવામાં આવ્યો છે. મનનશીલતાનું તાત્પર્ય છે — સાવધાનીપૂર્વક મનન, કે જેથી મનમાં કોઈ કામના-આસક્તિ ના આવી જાય. નિરંતર અનાસક્ત રહેવું એ જ સિદ્ધકર્મયોગીની સાવધાની છે; કેમકે અગાઉ સાધક-અવસ્થામાં તેની એવી સાવધાની રહી છે (ગીતા અ. ૩/૧૮) અને એનાથી તે પરમાત્મતત્ત્વને પ્રાપ્ત થયો છે.

યઃ સર્વત્રાનભિસ્નેહસ્તતત્રાપ્ય શુભાશુભમ્ ।
નાભિનન્દતિ ન દ્વેષ્ટિ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૫૭ ॥

સર્વત્ર	= સર્વત્ર	શુભાશુભમ્	= શુભ કે અશુભને	ન	= ન
અનભિસ્નેહઃ	= આસક્તિ રહિત થયેલો	ત્રાપ્ય	= પ્રાપ્ત કરીને	દ્વેષ્ટિ	= દ્વેષ કરે છે,
યઃ	= જે પુરુષ	ન	= ન તો	તસ્ય	= તેની
તત્, તત્	= તે - તે	અભિનન્દતિ	= પ્રસન્ન થાય છે (કે)	પ્રજ્ઞા	= બુદ્ધિ
				પ્રતિષ્ઠિતા	= સ્થિર છે.

ટીકા — [અગાઉના શ્લોકમાં તો ભગવાને કર્તવ્યકર્મો કરતા રહીને નિર્વિકાર રહેવાની વાત બતાવી. હવે આ શ્લોકમાં કર્મો અનુસાર પ્રાપ્ત થનારી અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિઓમાં સમ અને નિર્વિકાર રહેવાની વાત બતાવે છે.]

‘યઃ સર્વત્રાનભિસ્નેહઃ’ — જે સઘળી જગાએ સ્નેહરહિત છે અર્થાત્ જેની પોતાનાં કહેવાતાં શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ તેમ જ સ્ત્રી, પુત્ર, ઘર, ધન વગેરે પૈકીના કોઈમાં પણ આસક્તિ કે વળગણ નથી રહ્યાં.

વસ્તુઓ વગેરે સુરક્ષિત રહે તો હું સુરક્ષિત છું અને વસ્તુઓ બગડી ગઈ તો હું બગડી ગયો, ધન આવવાથી હું મોટો થઈ ગયો અને ધન જતું રહેવાથી હું માર્યો ગયો — આમ વસ્તુઓ વગેરેમાં જે એકાત્મતાની જેમ સ્નેહ છે, તેનું નામ ‘અભિસ્નેહ’ છે. સ્થિતપ્રજ્ઞ કર્મયોગીનો કોઈ પણ વસ્તુ વગેરેમાં આ અભિસ્નેહ બિલકુલ નથી રહેતો. બહારથી વસ્તુ, વ્યક્તિ, પદાર્થ વગેરેનો સંયોગ રહેવા છતાં પણ તે અંતરમાં સર્વથા નિર્લિપ્ત રહે છે.

‘તત્રાપ્ય શુભાશુભં નાભિનન્દતિ ન દ્વેષ્ટિ’ — જ્યારે તે મનુષ્યની સમક્ષ પ્રારબ્ધવશાત્ શુભ-અશુભ, સુન્દર-અસુન્દર, સારી-ખરાબ, અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ આવે છે, ત્યારે તે અનુકૂળ પરિસ્થિતિને લીધે પ્રસન્ન નથી થતો અને પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિને લીધે દ્વેષ નથી કરતો.

અનુકૂળ પરિસ્થિતિને લીધે મનમાં જે પ્રસન્નતા આવે છે અને વાણી દ્વારા પણ પ્રસન્નતા પ્રગટ કરવામાં આવે છે

તથા બહારથી પણ એનો ઉછાળો દેખાડવામાં આવે છે — આને તે પરિસ્થિતિનું અભિનંદન કરવું એમ કહે છે. તેવી જ રીતે પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિને લીધે મનમાં જે દુઃખ થાય છે અને ખિન્નતા થાય છે કે આવું કેવી રીતે અને શા માટે થઈ ગયું! આવું ના થયું હોત તો સારું હતું. હવે આ જલદી દૂર થાય તો સારું છે — આને તે પરિસ્થિતિનો દ્વેષ કરવો એમ કહે છે. સર્વત્ર સ્નેહરહિત અને નિર્લિપ્ત થયેલો મનુષ્ય અનુકૂળતાને લીધે અભિનંદન નથી કરતો અને પ્રતિકૂળતાને લીધે દ્વેષ નથી કરતો. તાત્પર્ય એ છે કે તે અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ કે સારા-માઠા અવસર પ્રાપ્ત થતા રહે તો પણ તેના અંતરમાં સદા નિર્લિપ્તતા રહેતી હોય છે.

‘તત્, તત્’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જે જે અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ વસ્તુ, વ્યક્તિ, ઘટના, પરિસ્થિતિ વગેરેથી વિકાર થવાની સંભાવના રહે છે, અને સાધારણ લોકોમાં વિકાર થતો હોય છે, તે તે અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ વસ્તુ વગેરે ક્યાંય પણ, ક્યારેય પણ અને કોઈ રીતે પણ પ્રાપ્ત થવા છતાં તેને હર્ષ કે દ્વેષ નથી થતો.

‘તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા’ — તેની બુદ્ધિ પ્રતિષ્ઠિત છે, એકરસ અને એકરૂપ છે. સાધનાવસ્થામાં તેની જે વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિ હતી, તે હવે પરમાત્મામાં અચલ-અટલ બની ગઈ છે. તેની બુદ્ધિમાં આ વિવેક, પૂર્ણ રૂપે જાગ્રત થઈ ગયો છે કે સંસારમાં સારા-માઠા સાથે વાસ્તવમાં મારો કોઈ પણ સંબંધ નથી. કારણ કે આ સારા-માઠા અવસરો તો બદલાવાવાળા છે, પરંતુ મારું સ્વરૂપ બદલાવાવાળું નથી;

આથી બદલાવાવાળાની સાથે નહિ બદલાવાવાળાનો સંબંધ કેવી રીતે હોઈ શકે?

વાસ્તવમાં જોવામાં આવે તો ફરક ન તો સ્વરૂપમાં પડે છે અને ન તો શરીર, ઈન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિમાં. કારણ કે પોતાનું જે સ્વરૂપ છે, તેમાં કદી જરા પણ, કોઈ પણ જાતનું પરિવર્તન નથી થતું; અને પ્રકૃતિ તથા પ્રકૃતિનાં કાર્ય શરીર વગેરે સ્વાભાવિક જ બદલાતાં રહે છે. તો ફરક ક્યાં પડે છે? શરીર વગેરે સાથે તાદાત્મ્ય થવાને કારણે બુદ્ધિમાં ફરક પડે છે. જ્યારે આ તાદાત્મ્ય દૂર થઈ જાય છે, ત્યારે બુદ્ધિમાં જે ફરક પડતો હતો, તે દૂર થાય છે અને બુદ્ધિ પ્રતિષ્ઠિત થઈ જાય છે.

બીજો ભાવ એ છે કે કોઈની બુદ્ધિ ગમે તેટલી તીવ્ર

ભલેને હોય અને તે પોતાની બુદ્ધિ વડે પરમાત્માની બાબતમાં ગમે તેટલો વિચાર ભલેને કરે, પણ તે પરમાત્માને પોતાની બુદ્ધિની અંતર્ગત નથી લાવી શકતો. કારણ કે બુદ્ધિ સીમિત છે અને પરમાત્મા અસીમ-અનંત છે. પરંતુ તે અસીમ પરમાત્મામાં જ્યારે બુદ્ધિ લીન થઈ જાય છે, ત્યારે એ સીમિત બુદ્ધિમાં પરમાત્મા સિવાય બીજી કોઈ સત્તા જ નથી રહેતી — આ જ બુદ્ધિનું પરમાત્મામાં પ્રતિષ્ઠિત થવું છે.

કર્મયોગી ક્રિયાશીલ હોય છે. આથી ભગવાને છપ્પનમા શ્લોકમાં કર્મની સિદ્ધિ-અસિદ્ધિમાં નિસ્પૃહ અને ઉદ્વેગરહિત થવાની વાત કહી, તથા આ શ્લોકમાં પ્રારબ્ધ પ્રમાણે પોતાની મેળે અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ પ્રાપ્ત થતાં અભિનંદન અને દ્વેષથી રહિત થવાની વાત કહે છે.

—■—

સંબંધ — હવે ભગવાન આગળના શ્લોકથી ‘સ્થિતપ્રજ કેવી રીતે બેસે છે?’ એ ત્રીજા પ્રશ્નના ઉત્તરનો આરંભ કરે છે.

યદા સંહરતે ચાયં કૂર્મોઽજ્ઞાનીવ સર્વશઃ ।

ઈન્દ્રિયાણીન્દ્રિયાર્થેભ્યસ્તસ્ય પ્રજા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૫૮ ॥

ઈવ, ચ	= જે રીતે	(એ જ રીતે)	ઈન્દ્રિયાણિ	= ઈન્દ્રિયોને (બધી રીતે	
કૂર્મઃ	= કાચબો	યદા	= જ્યારે	હઠાવી લે છે, ત્યારે)	
સર્વશઃ	= બધી બાજુથી (પોતાનાં)	અયમ્	= આ	તસ્ય	= તેની
અજ્ઞાનિ	= અંગોને		(કર્મયોગી)	પ્રજ્ઞા	= બુદ્ધિ
સંહરતે	= સમેટી લે છે,	ઈન્દ્રિયાર્થેભ્યઃ	= ઈન્દ્રિયોના વિષયોથી	પ્રતિષ્ઠિતા	= સ્થિર થઈ જાય છે.

ટીકા — ‘યદા સંહરતે... પ્રજા પ્રતિષ્ઠિતા’ — અહીં કાચબાનું દૃષ્ટાંત આપવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જ્યારે કાચબો ચાલે છે, ત્યારે તેનાં છ અંગો દેખાય છે — ચાર પગ, એક પૂંછડી અને એક મસ્તક પરંતુ જ્યારે તે પોતાનાં અંગોને સમેટી લે છે, ત્યારે કેવળ તેની પીઠ જ દેખાય છે. તેવી જ રીતે સ્થિતપ્રજ પણ પાંચ ઈન્દ્રિયો અને એક મન — આ છયેને પોત-પોતાના વિષયોથી હઠાવી લે છે. જો તેનો ઈન્દ્રિયો વગેરે સાથે કિંચિત્માત્ર પણ માનસિક સંબંધ ચાલુ રહે, તો તે સ્થિતપ્રજ નથી.

અહીં ‘સંહરતે’ ક્રિયા આપવાનું તાત્પર્ય એ છે કે તે સ્થિતપ્રજ વિષયોથી ઈન્દ્રિયોને હઠાવી લે છે અર્થાત્ તે મનથી પણ વિષયોનું ચિંતન નથી કરતો.

આ શ્લોકમાં ‘યદા’ પદ તો આખું છે, પણ ‘તદા’ પદ નથી આખું. જોકે ‘યત્તદોર્નિત્યસમ્બન્ધઃ’ પ્રમાણે જ્યાં ‘યદા’ આવે છે, ત્યાં ‘તદા’નો અધ્યાહાર લેવામાં આવે છે અર્થાત્ ‘યદા’ પદની અંતર્ગત જ ‘તદા’ પદ આવી જાય છે, તોપણ અહીં ‘તદા’ પદનો ઉપયોગ નહિ કરવાનું એક ગહન તાત્પર્ય

એ છે કે ઈન્દ્રિયોના પોત-પોતાના વિષયોથી સર્વથા હઠી જવાથી સ્વતઃસિદ્ધ તત્ત્વનો જે અનુભવ થાય છે, તે કાળને આધીન, કાળની મર્યાદામાં નથી. કારણ કે તે અનુભવ કોઈ ક્રિયા અથવા ત્યાગનું ફળ નથી અને તે અનુભવ, ઉત્પન્ન થવાવાળી વસ્તુ પણ નથી. તેથી અહીં કાળવાચક પદ ‘તદા’ પદ આપવાની જરૂર નથી. તેની જરૂર તો ત્યાં હોય છે, જ્યાં કોઈ વસ્તુ કોઈ વસ્તુને આધીન હોય છે. જેવી રીતે આકાશમાં સૂર્ય હોવા છતાં આંખો બંધ કરી દેવાથી સૂર્ય નથી દેખાતો અને આંખો ખોલતાંની સાથે જ સૂર્ય દેખાય છે, તો અહીં સૂર્ય અને આંખોમાં કાર્ય-કારણનો સંબંધ નથી અર્થાત્ આંખો ખોલવાથી સૂર્ય પેદા નથી થયો. સૂર્ય તો પહેલેથી જેવો હતો તેવો જ છે. આંખો બંધ કરતાં પહેલાં પણ સૂર્ય તેવો જ છે અને આંખો બંધ કર્યા પછી પણ સૂર્ય તેવો જ છે. કેવળ આંખો બંધ કરવાથી આપણને તેનો અનુભવ નહોતો થયો. તેવી જ રીતે અહીં ઈન્દ્રિયોને વિષયોથી હઠાવતાં સ્વતઃસિદ્ધ પરમાત્માનો જે અનુભવ થયો છે, તે અનુભવ મનસહિત ઈન્દ્રિયોનો વિષય નથી. તાત્પર્ય એ છે કે તે સ્વતઃસિદ્ધ તત્ત્વ

ભોગો (વિષયો)ની સાથે સંબંધ રાખવા છતાં અને ભોગોને સંબંધરૂપી પડદો રહેવાથી તેનો અનુભવ નથી થતો, અને આ ભોગવતા હોવા છતાં પણ તેવું જ છે, પરંતુ ભોગોની સાથે પડદો હઠી જતાંની સાથે જ તેનો અનુભવ થઈ જાય છે.

—■—

સંબંધ — કેવળ ઈન્દ્રિયોનું વિષયોથી હઠી જવું એ જ સ્થિતપ્રજનું લક્ષણ નથી — આને આગળના શ્લોકમાં બતાવે છે.

વિષયા વિનિવર્તન્તે નિરાહારસ્ય દેહિનઃ ।
રસવર્જ રસોઽપ્યસ્ય પરં દૃષ્ટ્વા નિવર્તતે ॥ ૫૮ ॥

નિરાહારસ્ય = નિરાહારી (ઈન્દ્રિયોને વિષયોથી હઠાવવાવાળા)	રસવર્જમ્ = રસ નિવૃત્ત નથી થતો; (પરંતુ)	પુરુષનો (તો)
દેહિનઃ = પુરુષના (પણ)	પરમ્ = પરમાત્મતત્ત્વનો	રસઃ = રસ
વિષયાઃ = વિષયો તો	દૃષ્ટ્વા = સાક્ષાત્કાર કરીને	અપિ = પણ
વિનિવર્તન્તે = નિવૃત્ત થઈ જાય છે,	અસ્ય = આ સ્થિતપ્રજ	નિવર્તતે = નિવૃત્ત થઈ જાય છે અર્થાત્ તેની સંસારમાં રસબુદ્ધિ રહેતી નથી.

ટીકા — ‘વિષયા વિનિવર્તન્તે નિરાહારસ્ય દેહિનઃ રસવર્જમ્’ — મનુષ્ય નિરાહાર બે રીતે થાય છે — (૧) પોતાની ઈચ્છાથી ભોજનનો ત્યાગ કરી દેવો અથવા બીમારી આવવાથી ભોજનનો ત્યાગ થઈ જવો અને (૨) સઘળા વિષયોનો ત્યાગ કરીને એકાંતમાં બેસવું અર્થાત્ ઈન્દ્રિયોને વિષયોથી હઠાવી લેવી.

અહીં ઈન્દ્રિયોને વિષયોથી હઠાવવાવાળા સાધકને માટે જ ‘નિરાહારસ્ય’ પદ આવ્યું છે.

રોગીના મનમાં આ વાત રહે છે કે શું કરું, શરીરમાં પદાર્થોનું સેવન કરવાનું સામર્થ્ય નથી, એમાં મારી પરવશતા છે; પરંતુ જ્યારે હું સાજો થઈ જઈશ, શરીરમાં શક્તિ આવી જશે, ત્યારે હું પદાર્થોનું સેવન કરીશ. આ રીતે તેના અંતરમાં રસબુદ્ધિ રહે છે. એવી જ રીતે ઈન્દ્રિયોને વિષયોથી હઠાવતાં વિષયો તો નિવૃત્ત થઈ જાય છે, પણ સાધકની અંદર વિષયો પ્રત્યે જે રસબુદ્ધિ ને સુખબુદ્ધિ રહેલ છે, તે જલદી નિવૃત્ત નથી થતી.

જેમનો સ્વાભાવિક રીતે જ વિષયોમાં રાગ નથી અને જેઓ તીવ્ર વૈરાગ્યવાન છે, તેવા સાધકોની રસબુદ્ધિ

સાધનાવસ્થામાં જ નિવૃત્ત થઈ જાય છે, પરંતુ જેઓ તીવ્ર વૈરાગ્ય વિના જ વિચારપૂર્વક સાધનામાં લાગી ગયા છે; તેવા જ સાધકોને માટે આ કહેવામાં આવ્યું છે કે વિષયોનો ત્યાગ કરી દેવા છતાં પણ તેમની રસબુદ્ધિ નિવૃત્ત નથી થતી.

‘રસોઽપ્યસ્ય પરં દૃષ્ટ્વા નિવર્તતે’ — આ સ્થિતપ્રજની રસબુદ્ધિ પરમાત્માનો અનુભવ થઈ જવાથી નિવૃત્ત થઈ જાય છે. રસબુદ્ધિ નિવૃત્ત થવાથી તે સ્થિતપ્રજ થઈ જ જાય છે — આ નિયમ નથી. પરંતુ સ્થિતપ્રજ થવાથી રસબુદ્ધિ નથી રહેતી — આ નિયમ છે.

‘રસોઽપ્યસ્ય’ — પદથી આ તાત્પર્ય નીકળે છે કે રસબુદ્ધિ સાધકની અહંતામાં અર્થાત્ ‘હું’ પણામાં રહે છે. આ રસબુદ્ધિ સ્થૂળરૂપે રાગનું રૂપ ધારણ કરી લે છે. આથી સાધકે પોતાની અહંતામાંથી જ રસને કાઢી નાખવો જોઈએ કે ‘હું તો નિષ્કામ છું; રાગ રાખવો, કામના કરવી એ મારું કામ નથી.’ આ રીતે નિષ્કામભાવ આવી જવાથી અથવા નિષ્કામ થવાનો ઉદ્દેશ્ય થવાથી રસબુદ્ધિ નથી રહેતી, અને પરમાત્મતત્ત્વનો અનુભવ થવાથી રસની સર્વથા નિવૃત્તિ થઈ જાય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ભોગોની સત્તા અને મહત્તા માનવાથી અંતઃકરણમાં ભોગોના પ્રતિ એક સૂક્ષ્મ ખેંચાણ, પ્રેમ, મીઠાશ પેદા થાય છે, તેનું નામ ‘રસ’ છે. કોઈ લોભી માણસને રૂપિયા મળી જાય અને કામી વ્યક્તિને સ્ત્રી મળી જાય, તો તેના અંતરમાં પ્રસન્નતા જન્મે છે, એ જ ‘રસ’ છે. ભોગ ભોગવ્યા પછી માણસ કહે છે કે ‘ખૂબ મજા આવી’ — આ એ રસની સ્મૃતિ છે. આ રસ અહમ્ (ચિજ્જડગ્રન્થિ)માં રહે છે. આ રસનું સ્થૂળરૂપ રાગ, સુખાસક્તિ છે.

જ્યાં સુધી સંયોગજન્ય સુખમાં રસબુદ્ધિ રહે છે ત્યાં સુધી પ્રકૃતિ અને તેનાં કાર્ય (ક્રિયા, પદાર્થ અને વ્યક્તિ)ની પરાધીનતા રહે જ છે. રસબુદ્ધિ નિવૃત્ત થવાથી પરાધીનતા સંપૂર્ણપણે નષ્ટ થઈ જાય છે, ભોગોના સુખની પરવશતા રહેતી નથી, અંદરથી ભોગોની ગુલામી રહેતી નથી.

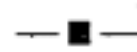
જ્યાં સુધી અંતઃકરણમાં સહેજ પણ ભોગોની સત્તા અને મહત્ત્વ રહે છે, ભોગોમાં રસવૃત્તિ રહે છે, ત્યાં સુધી પરમાત્માનો અલૌકિક રસ પ્રગટ થતો નથી. પરમાત્માના અલૌકિક રસની તો વાત જ ક્યાં છે, પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરવી છે - આવો નિશ્ચય પણ થતો નથી. (ગીતા ૨/૪૪). બહારથી ઈન્દ્રિયોનો વિષયો સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ કરવાથી અર્થાત્ ભોગોનો ત્યાગ કરવાથી અંદર રહેલી રસવૃત્તિ જતી નથી. તત્ત્વબોધ થવાથી આ રસવૃત્તિ સુકાઈ જાય છે. નિવૃત્ત થઈ જાય છે - 'પરં દૃષ્ટ્વા નિવર્તતે.' તાત્પર્ય એ છે કે, જ્યારે સંસારથી પોતાની ભિન્નતા અને પરમાત્માથી પોતાની અભિન્નતાનો અનુભવ થઈ જાય છે, ત્યારે નાશવાન (સંયોગજન્ય) રસની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે. નાશવાન રસની નિવૃત્તિ થતાં અવિનાશી (અખંડ) રસ જાગૃત થઈ જાય છે.

તત્ત્વબોધ થતાં તો રસ સંપૂર્ણપણે નષ્ટ થઈ જ જાય છે, પરંતુ તત્ત્વબોધ થવાના પહેલાં પણ તેની ઉપેક્ષાથી, વિચારથી, સત્સંગથી, સંતકૃપાથી પણ રસ નિવૃત્ત થઈ શકે છે. જેમની રસબુદ્ધિ નિવૃત્ત થઈ ચૂકી છે એવા તત્ત્વજ્ઞાની મહાપુરુષના સંગથી પણ રસવૃત્તિ નિવૃત્ત થઈ જાય છે.

કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ તથા ભક્તિયોગ - ત્રણ સાધનોથી નાશવાન રસની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે. જેમ જેમ કર્મયોગમાં સેવાનો રસ, જ્ઞાનયોગમાં તત્ત્વના અનુભવનો રસ અને ભક્તિયોગમાં પ્રેમનો રસ મળવા લાગે છે. તેમ - તેમ નાશવાન રસ આપમેળે છૂટવા માંડે છે, જેમ કે બાળપણમાં રમકડાંમાં રસ પડતો હતો, પરંતુ મોટા થતાં જ્યારે રૂપિયા-પૈસામાં રસ પડવા માંડે છે, ત્યારે રમકડાંનો રસ આપમેળે છૂટી જાય છે. એ જ રીતે સાધનામાં રસ પડતાં, ભોગોનો રસ આપમેળે છૂટી જાય છે.

રસબુદ્ધિના અસ્તિત્વમાં જ્યારે ભોગોની પ્રાપ્તિ થાય છે, ત્યારે માણસનું મન પીગળી જાય છે, તથા તે ભોગોને વશ થઈ જાય છે. પરંતુ રસબુદ્ધિ નિવૃત્ત થયા પછી જ્યારે ભોગોની પ્રાપ્તિ થાય છે, ત્યારે તત્ત્વજ્ઞ મહાપુરુષના મનમાં લેશમાત્ર પણ કોઈ વિકાર પેદા થતો નથી. (ગીતા ૨/૭૦). તેની અંદર એવી કોઈ વૃત્તિ પેદા થતી નથી કે ભોગો તેને પોતા તરફ ખેંચી શકે. જેમ પશુની આગળ રૂપિયાનો થેલો મૂકી દો તો તેમાં લોભવૃત્તિ પેદા નહીં થાય અને સુંદર સ્ત્રીને જોઈને તેમાં કામવૃત્તિ પેદા નહીં થાય. પશુ તો રૂપિયા કે સ્ત્રી, કોઈને જાણતું જ નથી, પરંતુ તત્ત્વજ્ઞ મહાપુરુષ તો રૂપિયાને પણ જાણે છે અને સ્ત્રીને પણ જાણે (ગીતા ૨/૬૮) છે છતાં પણ તેનામાં લોભવૃત્તિ કે કામવૃત્તિ પેદા થતી નથી. જેમ આપણે આંગળીથી શરીરના કોઈ ભાગને ખંજવાળીએ છીએ તો ખુજલી મટયા પછી આંગળીમાં કોઈ ફરક પડતો નથી. તેમાં કોઈ વિકૃતિ આવતી નથી. એ જ રીતે ઈન્દ્રિયોથી વિષયોનું સેવન કરવા છતાં તત્ત્વજ્ઞના ચિત્તમાં કોઈ વિકાર થતો નથી, તે જેમ છે તેમ નિર્વિકાર રહે છે. કારણ કે રસવૃત્તિ નિવૃત્ત થઈ જવાથી તે પોતાના સુખ માટે કોઈ વિષયમાં પ્રવૃત્ત થતો જ નથી. તેની દરેક પ્રવૃત્તિ બીજાનાં હિત અને સુખ માટે જ હોય છે. પોતાના સુખ માટે કરવામાં આવેલું વિષયોનું ચિંતન પણ પતન કરનારું બની જાય છે. (ગીતા ૨/૬૨-૬૩). અને વિષયોનું સેવન પણ પોતાના સુખ માટે ન હોય તો બંધનકારક થતું નથી. (ગીતા ૨/૬૪-૬૫)

નાશવાન રસ તરત ઉત્પન્ન થાય છે, અને વધારે સમય ટકતો નથી. સ્ત્રી, ધન વગેરેની પ્રાપ્તિ સમયે જે રસ પડે છે, તે પછી રહેતો નથી. ભોજન મળે, ત્યારે જે રસ પડે છે, તે પ્રત્યેક કોણિયે ઓછો થતો જાય છે અને છેવટે પૂરેપૂરો જતો રહે છે અને ભોજનથી અરુચિ પેદા થાય છે, પરંતુ અવિનાશી રસ ક્યારેય ઓછો થતો નથી, બલ્કે જેમનો તેમ (અખંડ) રહે છે. નાશવાન રસનો ભોગ કરવાથી પરિણામે જડતા, અભાવ, શોક, રોગ, ભય, ઉદ્વેગ વગેરે અનેક વિકારો પેદા થાય છે. આ વિકારોથી ભોગી માણસ બચી શકતો નથી, કારણ કે આ ભોગોનું અવશ્યભાવિ (અપરિહાર્ય) પરિણામ છે. તેથી ભગવાને દુઃખોનું દર્શન કરવાની વાત કહી છે - 'દુઃખદોષાનુદર્શનમ્' (ગીતા ૧૩/૮). કામ વગેરે દોષોથી મુક્ત થયા પછી જ મનુષ્ય પોતાના કલ્યાણનું આચરણ કરી શકે છે (ગીતા ૧૬/૨૧-૨૨).

સંબંધ - રસની નિવૃત્તિ ન થાય તો કઈ આપત્તિ આવે છે? આને આગળના શ્લોકમાં બતાવે છે.

યતતો હ્યપિ કૌન્તેય પુરુષસ્ય વિપશ્ચિતઃ ।

ઈન્દ્રિયાણિ પ્રમાથીનિ હરન્તિ પ્રસભં મનઃ ॥ ૬૦ ॥

હિ	= કારણ કે	વિપશ્ચિત:	= બુદ્ધિમાન	(આ)
કૌન્તેય	= હે કુન્તીપુત્ર!	પુરુષસ્ય, અપિ	= મનુષ્યની પણ	ઇન્દ્રિયાણિ = ઇન્દ્રિયો
	(રસબુદ્ધિ રહેવાથી)	પ્રમાથીનિ	= મંથન કરી નાખવાના	મન: = (તેના) મનને
યતત:	= યત્ન કરવા છતાં		સ્વભાવની	પ્રસભમ્ = બળપૂર્વક
				હરન્તિ = હરી લે છે.

ટીકા — ‘યતતો હ્યપિ... પ્રસભં મનઃ’^૧ — જે પોતે યત્ન કરે છે, સાધના કરે છે, દરેક કામને વિવેકપૂર્વક કરે છે, આસક્તિ અને ફળેચ્છાનો ત્યાગ કરે છે, બીજાઓનું હિત થાય, બીજાઓને સુખ પહોંચે, બીજાઓનું કલ્યાણ થાય — એવો ભાવ રાખે છે અને એવી ક્રિયા પણ કરે છે, જે સ્વયં કર્તવ્ય-અકર્તવ્ય અને સાર-અસારને જાણે છે અને ક્યાં ક્યાં કર્મો કરવાથી તેનું શું શું પરિણામ આવે છે — તેને પણ જાણવાવાળો છે, એવા વિદ્વાન પુરુષને માટે અહીં ‘યતતો હ્યપિ પુરુષસ્ય વિપશ્ચિતઃ’ પદો આવ્યાં છે. પ્રયત્ન કરવાવાળા એવા વિદ્વાન પુરુષની પણ પ્રમથનશીલ ઇન્દ્રિયો તેના મનને બળપૂર્વક હરી લે છે, વિષયોની તરફ ખેંચી લે છે અર્થાત્ તે વિષયોની તરફ ખેંચાઈ જાય છે, આકર્ષાઈ જાય છે. આનું કારણ એ છે કે જ્યાં સુધી બુદ્ધિ

સર્વથા પરમાત્મતત્ત્વમાં પ્રતિષ્ઠિત (સ્થિત) નથી થતી, બુદ્ધિમાં સંસારની જરા પણ સત્તા રહે છે, વિષયેન્દ્રિય સંબંધથી સુખ થાય છે, ભોગવેલા ભોગોના સંસ્કારો રહે છે, ત્યાં સુધી સાધનપરાયણ બુદ્ધિમાન વિવેકી પુરુષની પણ ઇન્દ્રિયો સર્વથા વશમાં નથી રહેતી. ઇન્દ્રિયોના વિષયો સામે આવતાં ભોગવેલા ભોગોના સંસ્કારોને કારણે ઇન્દ્રિયો મનબુદ્ધિને પરાણે વિષયોની તરફ ખેંચીને લઈ જાય છે. એવા અનેક ઋષિઓનાં ઉદાહરણો પણ આવે છે, જેઓ વિષયો સામે આવતાં વિચલિત થઈ ગયા હોય. આથી સાધકે પોતાની ઇન્દ્રિયો ઉપર કદી પણ ‘મારી ઇન્દ્રિયો વશમાં છે’ એવો વિશ્વાસ નહિ કરવો જોઈએ.^૨ અને કદી પણ આ અભિમાન નહિ કરવું જોઈએ કે ‘હું જિતેન્દ્રિય બની ગયો છું.’

— ■ —

સંબંધ — પૂર્વશ્લોકમાં એ બતાવ્યું કે રસબુદ્ધિ રહેવાથી યત્ન કરનાર વિદ્વાન મનુષ્યની પણ ઇન્દ્રિયો તેના મનને હરી લે છે, જેથી તેની બુદ્ધિ પરમાત્મામાં પ્રતિષ્ઠિત નથી થતી. આથી રસબુદ્ધિને કેવી રીતે દૂર કરવામાં આવે — તેનો ઉપાય આગળના શ્લોકમાં બતાવે છે.

તાનિ સર્વાણિ સંયમ્ય યુક્ત આસીત મત્પરઃ ।

વશે હિ યસ્યેન્દ્રિયાણિ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૬૧ ॥

યુક્ત:	= કર્મયોગી સાધકે	મત્પર:	= મારા પરાયણ થઈને	ઇન્દ્રિયાણિ	= ઇન્દ્રિયો
તાનિ	= એ	આસીત	= બેસવું;	વશે	= વશમાં હોય છે,
સર્વાણિ	= સમસ્ત ઇન્દ્રિયોને	હિ	= કેમકે	તસ્ય	= તેની (જ)
સંયમ્ય	= વશમાં કરીને	યસ્ય	= જે સાધકની	પ્રજ્ઞા	= બુદ્ધિ
				પ્રતિષ્ઠિતા	= સ્થિર છે.

ટીકા — ‘તાનિ સર્વાણિ સંયમ્ય યુક્ત આસીત મત્પરઃ’ — જે બળપૂર્વક મનનું હરણ કરવાવાળી ઇન્દ્રિયો છે, તે બધીને વશમાં કરીને અર્થાત્ સજાગતાપૂર્વક તેઓને કદી પણ

વિષયોમાં વિચલિત નહિ થવા દઈને સ્વયં મારા પરાયણ થઈ જવું. તાત્પર્ય એ થયું કે જ્યારે સાધક ઇન્દ્રિયોને વશમાં કરે છે, ત્યારે તેનામાં પોતાના બળનું અભિમાન રહે છે કે મેં ઇન્દ્રિયોને

૧. અહીં ભગવાને ઇન્દ્રિયોને ‘પ્રમાથીનિ’ કહી છે અને છઠ્ઠા અધ્યાયના ચોત્રીસમા શ્લોકમાં અર્જુને મનને ‘પ્રમાથિ’ કહ્યું છે. આથી ઇન્દ્રિયો અને મન બન્ને પ્રમથનશીલ છે. તેવી જ રીતે અહીં બતાવ્યું કે ઇન્દ્રિયો મનને હરી લે છે અને આગળ આ જ અધ્યાયના સડસઠમા શ્લોકમાં બતાવ્યું છે કે મન બુદ્ધિને હરી લે છે અર્થાત્ અહીં તો ઇન્દ્રિયોની પ્રબળતા બતાવી છે અને ત્યાં મનની પ્રબળતા બતાવી છે. તાત્પર્ય એ નીકળ્યું કે સાધકે આ બન્નેનું સંયમન કરવું જોઈએ, ત્યારે જ તે સંયમી બની શકે છે.

૨. માત્રા સ્વસ્ત્રા દુહિત્રા વા ન વિવિક્તાસનો ભવેત્ । બલવાનિન્દ્રિયગ્રામો વિદ્વાંસમપિ કર્ષતિ ॥ (મનુસ્મૃતિ, ૨/૨૧૫)
‘મનુષ્યે માતા, બહેન અથવા પુત્રીની સાથે પણ એકાંતમાં બેસવું જોઈએ નહિ; કેમકે બળવાન ઇન્દ્રિયસમૂહ વિદ્વાનને પણ પોતાના વશમાં કરી લે છે.’

પોતાના વશમાં કરી છે. આ અભિમાન સાધકને ઉન્નત નથી થવા દેતું અને તેને ભગવાનથી વિમુખ બનાવી દે છે. આથી સાધકે ઈન્દ્રિયોનું સંયમન કરવામાં કદી પણ પોતાના બળનું અભિમાન ના કરવું, તેમાં પોતાના પ્રયત્નને કારણ ના માનવું, ઊલટું કેવળ ભગવત્કૃપાને જ કારણ માનવું કે મને ઈન્દ્રિયોના સંયમનમાં જે સફળતા મળી છે, તે કેવળ ભગવત્કૃપાથી જ મળી છે. આ રીતે કેવળ ભગવાનને પરાયણ થવાથી તેની સાધના સિદ્ધ થઈ જાય છે.

અહીં ‘મત્પરઃ’ કહેવાનો હેતુ એ છે કે માનવશરીરનું મળવું, સાધનામાં રુચિ થવી, સાધનામાં જોડાવું, સાધનાનું સિદ્ધ થવું - એ બધાં ભગવાનની કૃપા ઉપર જ નિર્ભર છે. પરંતુ અભિમાનને કારણે મનુષ્યનું એ તરફ ધ્યાન ઓછું જાય છે. કર્મયોગીમાં તો કર્મ કરવાની જ પ્રધાનતા રહે છે અને તેમાં તે પોતાનો જ પુરુષાર્થ માનતો રહે છે. આથી ભગવાન વિશેષ કૃપા કરીને કર્મયોગી સાધકને માટે પણ પોતાને પરાયણ બનવાની વાત કહી રહ્યા છે.

ભગવાનને પરાયણ બનવાનું તાત્પર્ય એ છે કે - કેવળ ભગવાનમાં જ મહત્ત્વબુદ્ધિ હોય કે ભગવાન જ મારા છે અને હું ભગવાનનો છું. સંસાર મારો નથી, હું સંસારનો નથી. કારણ કે ભગવાન જ નિરંતર મારી સાથે રહે છે; સંસાર મારી સાથે રહેતો જ નથી. આ રીતે સાધકનું ‘હું પણું’ કેવળ ભગવાનમાં

જ લાગેલું રહે.

કર્મયોગનો વિષય હોવાથી અહીં ભગવાને કર્મયોગ પ્રમાણે ઉપાય બતાવવો જોઈતો હતો. પરંતુ ગીતાનું અધ્યયન કરવાથી એવું માલૂમ પડે છે કે સાધનની સફળતામાં માત્ર ભગવત્પરાયણતા જ કારણ છે. આથી ગીતામાં ભગવત્પરાયણતાનો ઘણો જ મહિમા ગવાયો છે; જેમ કે જેટલા પણ યોગીઓ છે, તે બધા યોગીઓમાં શ્રદ્ધા-પ્રેમપૂર્વક મારા પરાયણ થઈને મારું ભજન કરવાવાળા શ્રેષ્ઠ છે (ગીતા અ. ૬/૪૭) વગેરે વગેરે.

‘વશે હિ યસ્યેન્દ્રિયાણિ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા’ - પહેલાં ઓગણસાઠમા શ્લોકમાં ભગવાને એવું કહ્યું કે ઈન્દ્રિયોનો વિષયોથી સંબંધ-વિચ્છેદ થવા છતાં પણ સ્થિતપ્રજ્ઞતા નથી આવતી, અને આ શ્લોકમાં કહે છે કે જેની ઈન્દ્રિયો વશમાં હોય છે, તે સ્થિતપ્રજ્ઞ છે. આનું તાત્પર્ય એ છે કે ત્યાં (અ. ૨/૫૮)માં ઈન્દ્રિયોનો વિષયોથી સંબંધ-વિચ્છેદ થવા છતાં પણ અંતરમાં રસબુદ્ધિ રહેલી છે; તેથી ઈન્દ્રિયો વશમાં નથી. પરંતુ અહીં સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષની ઈન્દ્રિયો વશમાં છે અને તેની રસબુદ્ધિ નિવૃત્ત થઈ ગઈ છે. એટલા માટે એ નિયમ નથી કે ઈન્દ્રિયોનો વિષયોથી સંબંધ-વિચ્છેદ થવાથી તે સ્થિતપ્રજ્ઞ થઈ જ જશે; કેમકે તેનામાં રસબુદ્ધિ રહી શકે છે. પરંતુ આ નિયમ છે કે સ્થિતપ્રજ્ઞ થવાથી ઈન્દ્રિયો વશમાં થઈ જ જશે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : કર્મયોગના સાધક માટે પણ ભગવાને ‘મત્પરઃ’ પદથી પોતાને પરાયણ થવાની વાત કહી છે, આ ભક્તિની વિશેષતા છે! કારણ કે ભગવાનમાં તલ્લીન થયા વિના ઈન્દ્રિયોનું સર્વથા વશમાં થવું મુશ્કેલ છે.

કર્મયોગમાં ત્યાગ છે અને ત્યાગથી શાંતિ, સુખ મળે છે, પરંતુ આ પ્રાપ્તિનું સુખ નથી. બલ્કે દુઃખ (અશાંતિ) મટી ગયું, તેનું સુખ છે, જ્યારે ભક્તિમાં પ્રાપ્તિનું સુખ મળે છે. તેથી ભક્તિનું (પ્રેમનું) સુખ મળ્યા વિના ઈન્દ્રિયો પૂરી રીતે વશમાં થતી નથી. બીજી વાત, કર્મયોગમાં અત્યંત વૈરાગ્ય થવાથી ઈન્દ્રિયો વશમાં થાય છે, પરંતુ ભક્તિમાં (ભગવાન - પરાયણ થવાથી) ઓછા વૈરાગ્યથી પણ ઈન્દ્રિયો સહેલાઈથી વશમાં થઈ જાય છે. તેથી ભગવાને ‘મત્પરઃ’ પદ આપ્યું છે.

—■—

સંબંધ - ભગવાનને પરાયણ થવાથી તો ઈન્દ્રિયો વશમાં થઈને રસબુદ્ધિ નિવૃત્ત થઈ જ જશે, પરંતુ ભગવદ્-પરાયણ નહિ થવાથી શું થાય છે - એ વિષે આગળના બે શ્લોકો કહે છે.

ધ્યાયતો વિષયાન્પુંસઃ સજ્જસ્તેષૂપજાયતે ।

સજ્ઞાત્સંજાયતે કામઃ કામાત્ક્રોધોડભિજાયતે ॥ ૬૨ ॥

ક્રોધાદ્ભવતિ સમ્મોહઃ સમ્મોહાત્સ્મૃતિવિભ્રમઃ ।

સ્મૃતિભ્રંશાદ્બુદ્ધિનાશો બુદ્ધિનાશાત્પ્રણશ્યતિ ॥ ૬૩ ॥

વિષયાન્ = વિષયોનું
ધ્યાયતઃ = ચિંતન કરનારા
પુંસઃ = મનુષ્યની

તેષુ = તે વિષયોમાં
સજ્ઞઃ = આસક્તિ
ઉપજાયતે = જન્મે છે,

સજ્ઞાત્ = આસક્તિથી
કામઃ = કામના
સંજાયતે = ઉત્પન્ન થાય છે.

કામાત્ = કામનામાં (વિઘ્ન આવવાથી)	ભવતિ = આવે છે.	બુદ્ધિનાશઃ = બુદ્ધિ અર્થાત્ વિવેક નાશ પામે છે.
ક્રોધઃ = ક્રોધ	સમ્મોહાત્ = મૂઢતાથી	બુદ્ધિનાશાત્ = બુદ્ધિનો નાશ થવાથી (મનુષ્યનું)
અભિજાયતે = જન્મે છે.	સ્મૃતિવિભ્રમઃ = સ્મૃતિ ભ્રષ્ટ થઈ જાય છે.	પ્રણશ્યતિ = પતન થાય છે.
ક્રોધાત્ = ક્રોધથી	સ્મૃતિભ્રંશાત્ = સ્મૃતિ ભ્રષ્ટ થવાથી	
સમ્મોહઃ = મોહ (મૂઢતા)		

ટીકા - ‘ધ્યાયતો વિષયાન્યુસઃ સંજ્ઞસ્તેષૂપજાયતે’ - ભગવાનને પરાયણ નહિ થવાથી, ભગવાનનું ચિંતન નહિ થવાથી વિષયોનું જ ચિંતન થાય છે. કારણ કે જીવની એક તરફ પરમાત્મા છે અને બીજી તરફ સંસાર છે. જ્યારે તે પરમાત્માનો આશ્રય છોડી દે છે, ત્યારે તે સંસારનો આશ્રય લઈને સંસારનું જ ચિંતન કરે છે; કેમ કે સંસાર સિવાય ચિંતનનો કોઈ બીજો વિષય રહેતો જ નથી. આ રીતે ચિંતન કરતાં-કરતાં મનુષ્યની તે વિષયોમાં આસક્તિ, રાગ અને પ્રીતિ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. આસક્તિ પેદા થવાથી મનુષ્ય તે વિષયોનું સેવન કરે છે. વિષયોનું સેવન ચાહે માનસિક હોય કે ચાહે શારીરિક હોય, તેનાથી જે સુખ થાય છે, તેનાથી વિષયોમાં પ્રીતિ પેદા થાય છે. પ્રીતિથી તે વિષયોનું વારંવાર ચિંતન થવા લાગે છે. હવે તે વિષયનું સેવન કરે કે ચાહે ન કરે, પરંતુ વિષયોમાં રાગ પેદા થઈ જ જાય છે - આ નિયમ છે.

‘સજ્ઞાત્સજ્જાયતે કામઃ’ - વિષયોમાં રાગ પેદા થવાથી તે વિષયોને (ભોગોને) પ્રાપ્ત કરવાની કામના પેદા થઈ જાય છે કે તે ભોગો, વસ્તુઓ મને મળે.

‘કામાત્ક્રોધોઽભિજાયતે’ - કામનાને અનુકૂળ પદાર્થો મળતા રહેવાથી ‘લોભ’ પેદા થઈ જાય છે; અને કામનાપૂર્તિની સંભાવના થઈ રહી હોય, પરંતુ તેમાં કોઈ વિઘ્ન નાખે છે, તો તેના ઉપર ‘ક્રોધ’ આવી જાય છે.

કામના એક એવી ચીજ છે, જેમાં વિઘ્ન પડવાથી ક્રોધ પેદા થઈ જ જાય છે. વર્ણ, આશ્રમ, ગુણ, યોગ્યતા વગેરેને લીધે પોતાનામાં જે સારાપણાનું અભિમાન રહે છે, તે અભિમાનમાં પણ પોતાનો આદર, સન્માન વગેરેની કામના રહે છે; તે કામનામાં કોઈ વ્યક્તિ દ્વારા વિઘ્ન પડવાથી પણ ક્રોધ પેદા થઈ જાય છે.

‘કામના’ રજોગુણી વૃત્તિ છે, ‘સંમોહ’ તમોગુણી વૃત્તિ છે અને ‘ક્રોધ’ રજોગુણ તથા તમોગુણની વચ્ચેની વૃત્તિ છે.

ક્યાંય પણ કોઈ પણ વાતને લીધે ક્રોધ આવે, તો તેના મૂળમાં કંઈ ને કંઈ રાગ અવશ્ય હોય છે. જેમ કે, નીતિ-ન્યાયની વિરુદ્ધ કામ કરવાવાળાને જોઈને ક્રોધ આવે, તો નીતિ-ન્યાયમાં રાગ છે. અપમાન-તિરસ્કાર કરવાવાળા ઉપર

ક્રોધ આવે તો, માન-સત્કારમાં રાગ છે. નિંદા કરવાવાળા ઉપર ક્રોધ આવે, તો પ્રશંસામાં રાગ છે. દોષારોપણ કરવાવાળા ઉપર ક્રોધ આવે, તો નિર્દોષતાના અભિમાનમાં રાગ છે; વગેરે-વગેરે.

‘ક્રોધાદ્ભવતિ સંમોહઃ’ - ક્રોધથી સંમોહ થાય છે અર્થાત્ મૂઢતા છવાઈ જાય છે. વાસ્તવમાં જોવામાં આવે તો કામ, ક્રોધ, લોભ અને મમતા - આ ચારેયથી સંમોહ થાય છે; જેમકે -

(૧) કામથી જે સંમોહ થાય છે; તેમાં વિવેકશક્તિ ઢંકાઈ જવાથી મનુષ્ય કામને વશીભૂત થઈને નહિ કરવા યોગ્ય કાર્ય પણ કરી બેસે છે.

(૨) ક્રોધથી જે સંમોહ થાય છે, તેમાં મનુષ્ય પોતાના મિત્રો તથા પૂજ્યજનોને પણ ઊલટી-સીધી વાતો કહી બેસે છે અને નહિ કરવા યોગ્ય વર્તણૂક પણ કરી બેસે છે.

(૩) લોભથી જે સંમોહ થાય છે, તેમાં મનુષ્યને સત્ય-અસત્ય, ધર્મ-અધર્મ વગેરેનો વિચાર રહેતો નથી, અને તે કપટ કરીને લોકોને ઠગી લે છે.

(૪) મમતાથી જે સંમોહ થાય છે, તેમાં સમભાવ નથી રહેતો, ઊલટાનો પક્ષપાત પેદા થઈ જાય છે.

જો કામ, ક્રોધ, લોભ અને મમતા - આ ચારેયથી સંમોહ થાય છે, તો પછી ભગવાને અહીં કેવળ ક્રોધનું જ નામ શા માટે લીધું? આમાં ઊંડાણથી જોવામાં આવે તો કામ, લોભ અને મમતા-આમાં તો પોતાના સુખભોગ અને સ્વાર્થની વૃત્તિ જાગ્રત રહે છે, પરંતુ ક્રોધમાં બીજાઓનું અનિષ્ટ કરવાની વૃત્તિ જાગ્રત રહે છે. આથી ક્રોધથી જે સંમોહન થાય છે, તે કામ, લોભ અને મમતાથી થનારા સંમોહથી ભયંકર હોય છે. આ દૃષ્ટિએ ભગવાને અહીં કેવળ ક્રોધથી જ સંમોહન થવાનું જણાવ્યું છે.

‘સંમોહાત્સ્મૃતિવિભ્રમઃ’ - મૂઢતા છવાઈ જવાથી સ્મૃતિ નષ્ટ થઈ જાય છે અર્થાત્ શાસ્ત્રોથી અને સદ્વિચારોથી જે નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો હતો કે, ‘આપણે તો આવું કામ કરવું છે, આવું સાધન કરવું છે, પોતાનો ઉદ્ધાર કરવો છે’ તેની સ્મૃતિ નષ્ટ થઈ જાય છે, તેની યાદ નથી રહેતી.

‘સ્મૃતિભ્રંશાદ્બુદ્ધિનાશઃ’ - સ્મૃતિ નષ્ટ થવાથી

બુદ્ધિમાં પ્રગટ થવાવાળો વિવેક લુપ્ત થઈ જાય છે અર્થાત્ મનુષ્યમાં નવો વિચાર કરવાની શક્તિ નથી રહેતી.

‘બુદ્ધિનાશાત્પ્રણયતિ’ – વિવેક લુપ્ત થઈ જવાથી મનુષ્ય પોતાની સ્થિતિથી નીચે પડી જાય છે. તેથી આ પતનથી બચવા માટે બધા જ સાધકોએ ભગવાનને પરાયણ થવાની ઘણી મોટી આવશ્યકતા છે.

અહીં વિષયોનું માત્ર ચિંતન કરવાથી રાગ, રાગથી

કામ, કામથી ક્રોધ, ક્રોધથી સંમોહ, સંમોહથી સ્મૃતિનાશ, સ્મૃતિનાશથી બુદ્ધિનાશ અને બુદ્ધિનાશથી પતન - આ જે ક્રમ બતાવ્યો છે, તેનું વિવેચન કરવામાં તો સમય લાગે છે, પરંતુ આ બધી વૃત્તિઓ પેદા થવામાં અને તેનાથી મનુષ્યનું પતન થવામાં સમય નથી લાગતો. વીજળીના પ્રવાહની જેમ આ સઘળી વૃત્તિઓ તત્કાળ પેદા થઈને મનુષ્યનું પતન કરાવી દે છે.

—■—

સંબંધ – હવે ભગવાન આગળના શ્લોકમાં ‘સ્થિતપ્રજ કેવી રીતે ચાલે છે?’ – આ ચોથા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે.

રાગદ્વેષવિયુક્તૈસ્તુ

આત્મવશ્યૈર્વિધેયાત્મા

વિષયાનિન્દ્રિયૈશ્ચરન્ ।

પ્રસાદમધિગચ્છતિ ॥ ૬૪ ॥

પ્રસાદે સર્વદુઃખાનાં

પ્રસન્નયેતસો

હ્યાશુ

હાનિરસ્યોપજાયતે ।

બુદ્ધિઃ પર્યવતિષ્ઠતે ॥ ૬૫ ॥

તુ	= પરંતુ	ચરન્	= સેવન કરતો રહીને	ઉપજાયતે	= થઈ જાય છે
વિધેયાત્મા	= સ્વાધીન	પ્રસાદમ્	= (અન્તઃકરણની)		(અને એવા)
	અન્તઃકરણ- નો		નિર્મળતાને	પ્રસન્નયેતસઃ	= શુદ્ધ ચિત્તના
	(કર્મયોગી સાધક)	અધિગચ્છતિ	= પામે છે.		કર્મયોગીની
રાગદ્વેષવિયુક્તૈઃ	= રાગદ્વેષ વિનાની	પ્રસાદે	= (અન્તઃકરણ)	બુદ્ધિઃ	= બુદ્ધિ
આત્મવશ્યૈઃ	= પોતાના વશમાં		નિર્મળ થતાં	હિ	= નિઃસંદેહ
	કરેલી	અસ્ય	= સાધકના	આશુ	= તત્કાળ
ઇન્દ્રિયૈઃ	= ઇન્દ્રિયો દ્વારા	સર્વદુઃખાનામ્	= સર્વ દુઃખોનો	પર્યવતિષ્ઠતે	= પરમાત્મામાં
વિષયાન્	= વિષયોનું	હાનિઃ	= નાશ		સ્થિર થઈ જાય છે.

ટીકા – ‘તુ’ – અગાઉના શ્લોકમાં ભગવાને કહ્યું કે આસક્તિની સાથે વિષયોનું માત્ર ચિંતન કરવાથી પતન થઈ જાય છે, અને અહીં કહે છે કે આસક્તિ ત્યજીને વિષયોનું સેવન કરવાથી ઉત્થાન થઈ જાય છે. ત્યાં તો બુદ્ધિનો નાશ બતાવ્યો અને અહીં બુદ્ધિનું પરમાત્મામાં સ્થિત હોવાનું બતાવ્યું. આ રીતે અગાઉ કહેવામાં આવેલા વિષય કરતાં અહીંના વિષયનો તફાવત બતાવવા માટે અહીં ‘તુ’ પદ આવ્યું છે.

‘વિધેયાત્મા’ – સાધકનું અન્તઃકરણ પોતાના વશમાં રહેવું જોઈએ. અન્તઃકરણને વશીભૂત કર્યા વિના કર્મયોગની સિદ્ધિ નથી થતી, ઊલટાનું કર્મ કરતો હોવાથી વિષયોમાં રાગ થવાની અને પતન થવાની સંભાવના રહે છે. વાસ્તવમાં જોવામાં આવે તો અન્તઃકરણને પોતાના વશમાં રાખવાનું દરેક સાધકને માટે આવશ્યક છે. કર્મયોગીને માટે તો તેની વિશેષ આવશ્યકતા છે.

‘આત્મવશ્યૈઃ રાગદ્વેષવિયુક્તૈઃ ઇન્દ્રિયૈઃ’ – જેવી રીતે ‘વિધેયાત્મા’ પદ અન્તઃકરણને વશમાં કરવાના અર્થમાં વપરાયું છે, તેવી જ રીતે ‘આત્મવશ્યૈઃ’ પદ ઇન્દ્રિયોને વશમાં કરવાના અર્થમાં વપરાયું છે. તાત્પર્ય એ છે કે વ્યવહાર કરતી વખતે ઇન્દ્રિયો પોતાના વશમાં હોવી જોઈએ અને ઇન્દ્રિયો વશમાં હોવા માટે ઇન્દ્રિયોનું રાગ-દ્વેષરહિત બનવું જરૂરી છે. આથી ઇન્દ્રિયો દ્વારા કોઈ વિષયનો સ્વીકાર રાગપૂર્વક નહિ થવો જોઈએ અને કોઈ વિષયનો ત્યાગ દ્વેષપૂર્વક નહિ થવો જોઈએ. કારણ કે વિષયોના સ્વીકાર અને ત્યાગનું એટલું મહત્ત્વ નથી, જેટલું મહત્ત્વ ઇન્દ્રિયોમાં રાગ અને દ્વેષ નહિ થવા દેવાનું છે. એટલા માટે ત્રીજા અધ્યાયના ચોત્રીસમા શ્લોકમાં ભગવાને સાધકને માટે સાવધાનીની વાત જણાવી છે કે ‘પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયના વિષયમાં રાગ અને દ્વેષ રહે છે. સાધક તેઓને વશીભૂત ના થાય; કેમકે એ બન્નેય સાધકના શત્રુઓ છે.’ પાંચમા અધ્યાયના ત્રીજા શ્લોકમાં ભગવાને કહ્યું છે કે

‘જે સાધક રાગદ્વેષ વગેરે દ્વંદ્વોથી રહિત થઈ જાય છે, તે સુખપૂર્વક મુક્ત થઈ જાય છે.’

‘વિષયાન્ ચરન્’ – જેનું અંતઃકરણ પોતાના વશમાં છે અને જેની ઈન્દ્રિયો રાગદ્વેષથી રહિત તથા પોતાના વશમાં કરેલી છે, એવો સાધક ઈન્દ્રિયોથી વિષયોનું સેવન અર્થાત્ બધી જાતનો વ્યવહાર તો કરે છે, પરંતુ વિષયોને ભોગવતો નથી. ભોગબુદ્ધિથી કરેલું વિષયસેવન જ પતનનું કારણ બને છે. આ ભોગબુદ્ધિનો નિષેધ કરવા માટે જ અહીં ‘વિધેયાત્મા’, ‘આત્મવશ્યૈઃ’ વગેરે પદો આવ્યાં છે.

‘પ્રસાદમધિગચ્છતિ’ – રાગ-દ્વેષરહિત થઈને વિષયોનું સેવન કરવાથી સાધક અંતઃકરણની પ્રસન્નતા (સ્વચ્છતાને) પ્રાપ્ત કરે છે. આ પ્રસન્નતા માનસિક તપ છે (ગીતા અ. ૧૭/૧૬), જે શારીરિક અને વાચિક તપથી ઊંચું છે. આથી સાધકે ન તો રાગપૂર્વક વિષયોનું સેવન કરવું જોઈએ અને ન દ્વેષપૂર્વક વિષયોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ; કેમકે રાગ અને દ્વેષ – આ બન્નેયથી સંસારની સાથે સંબંધ જોડાય છે.

રાગદ્વેષથી રહિત ઈન્દ્રિયોથી વિષયોનું સેવન કરવાથી જે પ્રસન્નતા થાય છે, તેનો જો સંગ ન કરવામાં આવે, ભોગ ન કરવામાં આવે, તો તે પ્રસન્નતા પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરાવી દે છે.

‘પ્રસાદે સર્વદુઃખાનાં હાનિરસ્યોપજાયતે’ – ચિત્તની પ્રસન્નતા (સ્વચ્છતા) પ્રાપ્ત થવાથી સઘળાં દુઃખોનો નાશ થઈ જાય છે અર્થાત્ કોઈ પણ દુઃખ નથી રહેતું; કારણ કે રાગ હોવાથી જ ચિત્તમાં ખિન્નતા થાય છે. ખિન્નતા થતાં જ કામના પેદા થઈ જાય છે અને કામનાથી જ સઘળાં દુઃખો પેદા થાય છે. પરંતુ જ્યારે રાગ દૂર થાય છે, ત્યારે ચિત્તમાં પ્રસન્નતા થાય છે. તે પ્રસન્નતાથી સઘળાં દુઃખો દૂર થઈ જાય છે.

જેટલાં પણ દુઃખો છે, તે સઘળે સઘળાં પ્રકૃતિ અને પ્રકૃતિનું કાર્ય શરીર-સંસારના સંબંધથી જ થાય છે, અને સુખની લાલસાથી શરીર-સંસારથી સંબંધ થાય છે. સુખની લાલસા થાય છે ખિન્નતાથી. પરંતુ જ્યારે પ્રસન્નતા થાય છે, ત્યારે ખિન્નતા દૂર થાય છે. ખિન્નતા દૂર થવાથી સુખની લાલસા નથી રહેતી. સુખની લાલસા નહિ રહેવાથી શરીર-સંસારની સાથે સંબંધ નથી રહેતો અને સંબંધ નહિ રહેવાથી સઘળાં દુઃખોનો અભાવ થઈ જાય છે – ‘સર્વદુઃખાનાં હાનિઃ’.

તાત્પર્ય એ છે કે પ્રસન્નતાથી બે બાબતો બને છે – સંસારથી સંબંધ-વિચ્છેદ અને પરમાત્મામાં બુદ્ધિની સ્થિરતા. આ જ વાત ભગવાને પહેલાં ત્રેપનમા શ્લોકમાં ‘નિશ્ચલા’ અને ‘અચલા’ પદોથી કહી છે કે તેની બુદ્ધિ સંસારમાં નિશ્ચલ અને પરમાત્મામાં અચલ થઈ જાય છે.

અહીં ‘સર્વદુઃખાનાં હાનિઃ’નું તાત્પર્ય એ નથી કે તેની સામે દુઃખદાયી પરિસ્થિતિ આવશે જ નહિ, ઊલટાનું તેનું તાત્પર્ય એ છે કે કર્મો પ્રમાણે તેની સમક્ષ દુઃખદાયી ઘટના અને પરિસ્થિતિ આવી શકે છે; પરંતુ તેના અંતઃકરણમાં દુઃખ, સંતાપ, ખળભળાટ વગેરે વિકૃતિ નથી આવી શકતી.

‘પ્રસન્નચેતસો હ્યાશુ બુદ્ધિઃ પર્યવતિષ્ઠતે’ – પ્રસન્ન (સ્વચ્છ) ચિત્તવાળાની બુદ્ધિ બહુ જ જલદી પરમાત્મામાં સ્થિર થઈ જાય છે અર્થાત્ સાધક પોતે પરમાત્મામાં સ્થિર થઈ જાય છે, તેની બુદ્ધિમાં કિંચિત્માત્ર પણ સંદેહ નથી રહેતો.

માર્મિક વાત

ભગવદ્વિષયક પ્રસન્નતા થાય અથવા ભગવાનને પ્રાપ્ત કરવા માટે વ્યાકુળતા થાય – આ બેમાંથી કોઈ એક પણ, જો બહુ વધી જાય, તો તે જલદી જ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરાવી દે છે. જેવી રીતે, ભગવાનની પાસે જઈ રહેલી ગોપીઓને માતાપિતા, ભાઈ, પતિ વગેરેએ રોકી લીધી, મકાનમાં પૂરી દીધી, ત્યારે તે ગોપીઓમાં ભગવાનને મળવાની જે વ્યાકુળતા થઈ, તેનાથી એમનાં રજોગુણ-તમોગુણ નષ્ટ થઈ ગયાં અને ભગવાનનું ચિંતન કરવાથી જે પ્રસન્નતા થઈ, તેનાથી એમનો સત્ત્વગુણ નાશ પામ્યો. આ રીતે ગુણોના સંગથી રહિત થઈને તેઓ શરીરને ત્યાં જ ત્યજીને બધાંથી પહેલાં ભગવાનને જઈ મળી.^૧ પરંતુ સાંસારિક વિષયોને લીધે જે પ્રસન્નતા અને ખિન્નતા થાય છે, તે બન્નેયમાં ભોગોના સંસ્કાર દૃઢ થાય છે અર્થાત્ સંસારનું બંધન દૃઢ થાય છે. એનાં ઉદાહરણ સંસારમાત્રનાં સામાન્ય પ્રાણીઓ છે, જેઓ પ્રસન્નતા અને ખિન્નતાને લીધે સંસારમાં ફસાયેલાં છે.

પ્રસન્નતા અને વ્યાકુળતા (ખિન્નતા)માં અંતઃકરણ દ્રવિત થઈ જાય છે. જેવી રીતે પીગળેલા મીણમાં રંગ નાંખવાથી મીણમાં તે રંગ સ્થાયી બની જાય છે, તેવી જ રીતે અંતઃકરણ પીગળી જવાથી તેમાં ભગવત્સંબંધી અથવા

૧. અન્તર્ગૃહગતાઃ કાશ્ચિદ્ ગોપ્યોડલબ્ધવિનિર્ગમાઃ । કૃષ્ણં તદ્ભાવનાયુક્તા દધ્યુર્મીલિતલોચનાઃ ॥

દુઃસહપ્રેષ્ઠવિરહતીવ્રતાપધુતાશુભાઃ ।

ધ્યાનપ્રાપ્તાચ્યુતાશ્લેષનિર્વૃત્યા ક્ષીણમજ્જલાઃ ॥

તમેવ પરમાત્માનં જરબુદ્ધ્યાપિ સજ્જતાઃ । જહુર્ગુણમયં દેહં સઘઃ પ્રક્ષીણબન્ધનાઃ ॥

(શ્રીમદ્ભા. ૧૦/૨૮/૮-૧૧)

(—આ શ્લોકની વિગતવાર વ્યાખ્યા માટે ગીતાપ્રેસે પ્રકાશિત કરેલ ‘અલૌકિક પ્રેમ’ પુસ્તક વાંચવું જોઈએ)

સાંસારિક - જે કોઈ ભાવો આવે છે, તે સ્થાયી બની જાય છે. સ્થાયી બની જતાં તે ભાવો ઉત્થાન અથવા પતન કરનારા બની જાય છે. આથી સાધકને માટે એ ઉચિત છે કે સંસારની પ્રિયમાં પ્રિય વસ્તુ મળતાં પણ પ્રસન્ન ના થવું અને અપ્રિયમાં અપ્રિય વસ્તુ મળવાથી ઉદ્વિગ્ન ના થવું.

પરિશિષ્ટ ભાવ : એક વિભાગ ભોગનો છે અને એક વિભાગ યોગનો છે. રાગ-દ્વેષથી યુક્ત 'ભોગી' મનુષ્ય જો વિષયોનું ચિંતન પણ કરે તો એનું પતન થઈ જાય છે. (ગીતા ૨/૬૨-૬૩) પરંતુ રાગ-દ્વેષથી મુક્ત યોગી મનુષ્ય જો વિષયોનું સેવન પણ કરે તો તેનું પતન થતું નથી, બલકે તે પરમાત્માને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.

રાગ-દ્વેષથી મુક્ત મનુષ્ય ભોગબુદ્ધિથી વિષયોનું સેવન કરતો નથી. અર્થાત્ ભોગજન્ય સુખ (રસ) નથી લેતો; કારણ કે આ તેનું ધ્યેય નથી. તે ભોગોને રાગપૂર્વક ન ભોગવીને ત્યાગપૂર્વક ભોગવે છે (ગીતા - ૩/૩૪). તેથી તેનું અંતઃકરણ નિર્મળ થઈ જાય છે. ત્યાગપૂર્વક ભોગ, વાસ્તવમાં ભોગ છે જ નહીં. લોકદષ્ટિમાં તેના દ્વારા ભોગોનું આચરણ દેખાય છે. તેથી અહીં 'વિષયાન્ ચરન્' પદ આવેલાં છે.

રાગ-દ્વેષથી મુક્ત થવાથી 'પ્રસાદ'ની પ્રાપ્તિ થાય છે. હંમેશાં પ્રસન્નતા રહે, ક્યારેય ખિન્નતા ન આવે, નિરસતા ન આવે - આનું નામ 'પ્રસાદ' છે. આ પ્રસાદની પ્રાપ્તિમાં પણ સંતોષ ન થઈ, તેનો ઉપભોગ ન કરે તો ખૂબ જ જલદી પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે.

—■—

સંબંધ - અગાઉના બે શ્લોકોમાં જે વાત કહી છે, તેને હવે પછીના બે શ્લોકોમાં વ્યતિરેક રીતિથી પુષ્ટ કરે છે.

નાસ્તિ બુદ્ધિરયુક્તસ્ય ન ચાયુક્તસ્ય ભાવના ।

ન ચાભાવયતઃ શાન્તિરશાન્તસ્ય કુતઃ સુખમ્ ॥ ૬૬ ॥

અયુક્તસ્ય = જે પુરુષે મન અને ઇન્દ્રિયો જીત્યાં નથી, તેનામાં	અયુક્તસ્ય = (નિશ્ચયાત્મિકા બુદ્ધિ ન હોવાથી) તે અયુક્ત માણસમાં	હોવાથી (તેને)
બુદ્ધિઃ = (નિશ્ચયાત્મિકા) બુદ્ધિ	ભાવના = નિષ્કામભાવ અથવા કર્તવ્યપરાયણતાનો ભાવ	શાન્તિઃ = શાંતિ
ન = નથી	ભાવના = નિષ્કામભાવ અથવા કર્તવ્યપરાયણતાનો ભાવ	ન = નથી મળતી.
અસ્તિ = હોતી	ન = નથી હોતો	ચ = પછી
ચ = તેમજ	અભાવયતઃ = નિષ્કામભાવ ન	અશાન્તસ્ય = શાંતિ વિનાના માણસને
		સુખમ્ = સુખ
		કુતઃ = ક્યાંથી (મળે)?

ટીકા - [અહીં કર્મયોગનો વિષય છે. કર્મયોગમાં મન અને ઇન્દ્રિયોનો સંયમ કરવો એ મુખ્ય હોય છે. વિવેકપૂર્વક સંયમ કર્યા વિના કામના નષ્ટ નથી થતી. કામના નષ્ટ થયા વિના બુદ્ધિની સ્થિરતા નથી થતી. આથી કર્મયોગી સાધકે પહેલાં મન અને ઇન્દ્રિયોનો સંયમ કરવો જોઈએ. પરંતુ જેનાં મન અને ઇન્દ્રિયો સંયમિત નથી, તેની વાત આ શ્લોકમાં કહે છે.]

'નાસ્તિ બુદ્ધિરયુક્તસ્ય' - જેનાં મન અને ઇન્દ્રિયો સંયમિત નથી, એવા અયુક્ત (અસંયમી) પુરુષની 'મારે કેવળ

પરમાત્મપ્રાપ્તિ જ કરવી છે' - એવી એક નિશ્ચયવાળી બુદ્ધિ નથી હોતી.^૧ કારણ કે મન અને ઇન્દ્રિયો સંયમિત નહિ હોવાથી તે ઉત્પત્તિ-વિનાશશીલ સાંસારિક ભોગો અને સંગ્રહમાં જ લાગ્યો રહે છે. તે કદીક માન ઇચ્છે છે, કદીક સુખ-આરામ ઇચ્છે છે, કદીક ધન ઇચ્છે છે તો કદીક ભોગ ઇચ્છે છે - આ રીતે તેની અંદર અનેક જાતની કામનાઓ થતી રહે છે. એટલા માટે તેની બુદ્ધિ એક નિશ્ચયવાળી નથી હોતી.

'ન ચાયુક્તસ્ય ભાવના' - જેની બુદ્ધિ

૧. અહંતા ('હું'પણા)નું પરિવર્તન થયા વિના ઇન્દ્રિયો વશમાં નથી થતી અને ઇન્દ્રિયોને વશમાં કર્યા વિના એક નિશ્ચયવાળી બુદ્ધિ નથી થતી. જો અહંતાનું પરિવર્તન થઈ જાય કે 'હું સાધક છું અને સાધના કરવાનું મારું કામ છે' તો મન-ઇન્દ્રિયો પોતાની જાતે વશમાં થઈ જાય છે, તેઓને વશ કરવાં નથી પડતાં.

વ્યવસાયાત્મિકા નથી હોતી, તેની 'મારે તો કેવળ પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરવું છે અને ફળની ઇચ્છા, કામના, આસક્તિ વગેરેનો ત્યાગ કરવો છે' એવી ભાવના નથી હોતી. એવી ભાવના નહિ હોવાનું કારણ— પોતાનું ધ્યેય સ્થિર નહિ હોવું તે છે.

'ન ચાત્માવયતઃ શાન્તિઃ' — જે પોતાના કર્તવ્યને પરાયણ નથી રહેતો, તેને શાંતિ નથી મળી શકતી. જેવી રીતે સાધુ, શિક્ષક, બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર વગેરે જો

પોતપોતાના કર્તવ્યમાં તત્પર ના રહે, તો તેઓને શાંતિ નથી મળતી. કારણ કે પોતાના કર્તવ્યના પાલનમાં દૃઢતા નહિ રહેવાથી જ અશાંતિ પેદા થાય છે.

'અશાન્તસ્ય કુતઃ સુખમ્' — જે અશાંત છે, તે સુખી કેવી રીતે થઈ શકે? કારણ કે તેના હૃદયમાં હરદમ ખળભળાટ થતો રહે છે. બહારથી તેને ગમે તેટલા અનુકૂળ ભોગો વગેરે મળી જાય તોપણ તેના હૃદયનો ખળભળાટ દૂર નથી થઈ શકતો અર્થાત્ તે સુખી નથી થઈ શકતો.

સંબંધ — અયુક્ત પુરુષની બુદ્ધિ એક નિશ્ચયવાળી શા માટે નથી થતી — તેનું કારણ આગળના શ્લોકમાં બતાવે છે.

ઇન્દ્રિયાણાં હિ ચરતાં યન્મનોડનુવિધીયતે ।
તદસ્ય હરતિ પ્રજ્ઞાં વાયુર્નાવમિવામ્ભસિ ॥ ૬૭॥

હિ	= કારણ કે	યત્	= જે	નાવમ્	= નૌકાને
ચરતામ્	= (પોતપોતાના વિષયોમાં) વિચરતી	મનઃ	= મનને	વાયુઃ	= વાયુ હરી લે છે
ઇન્દ્રિયાણામ્	= ઇન્દ્રિયોમાંથી (એક જ ઇન્દ્રિય)	અનુવિધીયતે	= પોતાનો અનુગામી બનાવી લે છે,	ઇવ	= તેમ
		તત્	= તે (એકલું મન)	અસ્ય	= એની
		અમ્ભસિ	= જળમાં	પ્રજ્ઞામ્	= બુદ્ધિને
				હરતિ	= હરી લે છે.

ટીકા — [મનુષ્યને આ જન્મ કેવળ પરમાત્મપ્રાપ્તિને માટે જ મળ્યો છે. આથી મારે તો કેવળ પરમાત્મપ્રાપ્તિ જ કરવી છે, ભલે ગમે તે થઈ જાય — એવું પોતાનું ધ્યેય દૃઢ હોવું જોઈએ. ધ્યેય દૃઢ બનવાથી સાધકની અહંતામાંથી ભોગોનું મહત્ત્વ ચાલ્યું જાય છે. મહત્ત્વ ચાલ્યું જવાથી વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિ દૃઢ બની જાય છે. પરંતુ જ્યાં સુધી વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિ દૃઢ નથી બનતી, ત્યાં સુધી તેની કેવી દશા થાય છે — તેનું વર્ણન અહીં કરી રહ્યા છે.]

'ઇન્દ્રિયાણાં હિ ચરતાં યન્મનોડનુવિધીયતે'^૧ — જ્યારે સાધક કાર્યક્ષેત્રમાં બધી જાતનો વ્યવહાર કરે છે, ત્યારે ઇન્દ્રિયોની સામે પોતપોતાના વિષયો આવી જ જાય છે.

તેઓમાંથી જે ઇન્દ્રિયનો પોતાના વિષયમાં રાગ થઈ જાય છે, તે ઇન્દ્રિય મનને પોતાનું અનુગામી બનાવી લે છે, મનને પોતાની સાથે લઈ લે છે. આથી મન તે વિષયનો સુખભોગ લેવામાં લાગી જાય છે. અર્થાત્ મનમાં સુખબુદ્ધિ અને ભોગબુદ્ધિ પેદા થઈ જાય છે; મનમાં તે વિષયનો રંગ જામી જાય છે, તેનું મહત્ત્વ જામી જાય છે. જેવી રીતે, ભોજન કરતી વખતે કોઈ પદાર્થનો સ્વાદ આવે, તો જીભ તેમાં આસક્ત થઈ જાય છે. આસક્ત થવાથી જીભ મનને પણ ખેંચી લે છે, તો મન એ સ્વાદમાં પ્રસન્ન થઈ જાય છે, રાજી થઈ જાય છે.

'તદસ્ય હરતિ પ્રજ્ઞામ્' — જ્યારે મનમાં વિષયનું મહત્ત્વ ઠસી જાય છે, ત્યારે તે એકલું મન જ સાધકની બુદ્ધિને

૧. આ શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં કર્મકર્તૃ-પ્રયોગ કરતાં પહેલાં કર્તૃવાચ્ય હતો અર્થાત્ 'ચરતામ્ ઇન્દ્રિયાણામ્ ઇન્દ્રિયન્ યત્ મનઃ અનુવિદધાતિ' એવું વાક્ય હતું. આ વાક્યમાં ઇન્દ્રિય કર્તા હતી અને મન કર્મ હતું. પરંતુ જ્યારે વાક્યને સરળ બનાવવા માટે 'કર્મકર્તૃ'નો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે અર્થાત્ કર્મને કર્તા બનાવવામાં આવે છે, ત્યારે ત્યાં એ કર્તાનો કર્મવદ્ભાવ કરવામાં આવે છે. આનાથી કર્મ દ્વારા જે કાર્યો થાય છે, તે બધાં કાર્યો કર્તા દ્વારા બની જાય છે. અહીં મનની પ્રધાનતા બતાવવા માટે અર્થાત્ ઇન્દ્રિયો વિના મન જ બધું કરે છે — આ દર્શાવવા માટે કર્મરૂપ મનને કર્તા બનાવી દીધું છે. મન પ્રથમ પુરુષ હોવાથી પ્રથમ પુરુષ 'અનુવિધીયતે' ક્રિયાઓનો પ્રયોગ થયો છે. હવે જે કર્તૃવાચ્યનો કર્તા ઇન્દ્રિય હતી, તેની આવશ્યકતા નહિ હોવાથી તે કર્તા દૂર થયો, તો પૂરું વાક્ય થયું — 'ઇન્દ્રિયાણાં હિ ચરતાં યન્મનોડનુવિધીયતે' કે જે ઉપર્યુક્ત શ્લોકમાં છે. આ કર્મકર્તૃનો પ્રયોગ કરવાનું તાત્પર્ય એવું થયું કે ઇન્દ્રિયો જે વિષયોમાં વિચરે છે, તે વિષયોમાંથી મન જે કોઈ વિષયમાં ખેંચાઈ જાય છે, રસ લેવા મંડી જાય છે, તે એકલું મન જ બુદ્ધિને હરી લે છે અર્થાત્ મનમાં વિષયભોગની પ્રધાનતા બની જાય છે.

હરી લે છે અર્થાત્ સાધકમાં કર્તવ્યપરાયણતા નહિ રહીને ભોગબુદ્ધિ પેદા થઈ જાય છે. તે ભોગબુદ્ધિ થવાથી સાધકમાં ‘મારે પરમાત્માની જ પ્રાપ્તિ કરવી છે’ — એવી વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિ નથી રહેતી. આ જાતનું વિવેચન કરવામાં તો વાર લાગે છે, પરંતુ બુદ્ધિ વિચલિત થવામાં વાર નથી લાગતી અર્થાત્ જ્યાં ઈન્દ્રિયે મનને પોતાનું અનુગામી બનાવ્યું કે તરત મનમાં ભોગબુદ્ધિ પેદા થઈ જાય છે અને તે જ સમયે બુદ્ધિ મારી જાય છે.

‘વાયુર્નાવમિવાભ્મસિ’ — આ બુદ્ધિને કેવી રીતે હરી લેવામાં આવે છે — તેને દૃષ્ટાંત રૂપે સમજાવે છે કે પાણીમાં ચાલતી નૌકાને જેવી રીતે વાયુ હરી લે છે, તેવી જ રીતે મન બુદ્ધિને હરી લે છે. જેવી રીતે, કોઈ મનુષ્ય નૌકા દ્વારા નદી અથવા સમુદ્રને પાર કરતો કરતો પોતાના ગંતવ્યસ્થાન તરફ જઈ રહ્યો હોય તે વખતે જો નૌકાથી વિરુદ્ધ દિશામાં વાયુ ફૂંકાવા માંડે, તો તે વાયુ નૌકાને ગંતવ્યસ્થાનની વિરુદ્ધ દિશામાં લઈ જાય છે, તેવી જ રીતે સાધક વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિરૂપી નૌકા ઉપર આરૂઢ થઈને સંસારસાગરને પાર કરતો

કરતો પરમાત્માની તરફ ચાલે છે, ત્યારે જે એક ઈન્દ્રિય, મનને પોતાનું અનુગામી બનાવે છે, તે એકલું મન જ બુદ્ધિરૂપી નૌકાને હરી લે છે અર્થાત્ તેને સંસારની તરફ લઈ જાય છે. આનાથી સાધકની વિષયોમાં સુખબુદ્ધિ અને તેને ઉપયોગી પદાર્થોમાં મહત્ત્વબુદ્ધિ થઈ જાય છે.

વાયુ નૌકાને બે રીતે વિચલિત કરે છે — નૌકાને પથભ્રષ્ટ કરી દે છે અથવા પાણીમાં ડુબાડી દે છે. પરંતુ કોઈ ચતુર નાવિક હોય તો તે વાયુની ક્રિયાને પોતાને અનુકૂળ બનાવી દે છે, જેથી વાયુ નૌકાને પોતાના માર્ગથી દૂર નથી લઈ જઈ શકતો, ઊલટું તેને ગંતવ્યસ્થાન સુધી લઈ જવામાં સહાય કરે છે — તેવી જ રીતે ઈન્દ્રિયોનું અનુગામી બનેલું મન બુદ્ધિને બે રીતે વિચલિત કરે છે — પરમાત્મપ્રાપ્તિના નિશ્ચયને દબાવીને ભોગબુદ્ધિ પેદા કરી દે છે અથવા નિષિદ્ધ ભોગોમાં જોડીને પતન કરાવી દે છે. પરંતુ જેનાં મન અને ઈન્દ્રિયો વશમાં હોય છે, તેની બુદ્ધિને મન વિચલિત નથી કરતું, ઊલટાનું પરમાત્માની પાસે પહોંચાડવામાં સહાય કરે છે. (અ. ૨/૬૪-૬૫).

પરિશિષ્ટ ભાવ : અહીં શંકા થઈ શકે છે કે, આ શ્લોકમાં આવેલા ‘યત્’ અને ‘તત્’ પદોથી ઈન્દ્રિયોના બદલામાં મનની વાત કેમ કરી છે? અર્થાત્ ઈન્દ્રિયોને બુદ્ધિનું હરણ કરનારી ન કહીને મનને બુદ્ધિનું હરણ કરનાર કેમ બતાવ્યું છે ? એનું સમાધાન એ છે કે, આ જ અધ્યાયના સાઠમા શ્લોકમાં ઈન્દ્રિયોને મનનું હરણ કરનારી કહી છે અને ત્રીજા અધ્યાયના બેતાળીસમા શ્લોકમાં ઈન્દ્રિયોને મનથી અને મનથી બુદ્ધિને પર (સૂક્ષ્મ, શ્રેષ્ઠ, બળવાન) ગણાવી છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે, ઈન્દ્રિયો મનનું હરણ કરે છે અને મન બુદ્ધિનું હરણ કરે છે. બીજી વાત, બુદ્ધિને હરવાની બાબતમાં મન જ મુખ્ય છે, ઈન્દ્રિયો નહીં. કારણ કે જ્યાં સુધી કોઈ ઈન્દ્રિયની સાથે મન રહેતું નથી, ત્યાં સુધી તે ઈન્દ્રિયને પોતાના વિષયનું પણ જ્ઞાન થતું નથી. ‘અધિષ્ઠાય મનશ્ચાયં વિષયાનુપસેવતે’ (ગીતા ૧૫/૮). શ્રીમદ્ભગવતમાં દત્તાત્રેયજી મહારાજ કહે છે—

તદૈવમાત્મન્યવરુદ્ધયિતો ન વેદ કિઞ્ચિદ્ બહિરન્તરં વા ।

યથેષુકારો નૃપતિં વ્રજન્તમિષૌ ગતાત્મા ન દદર્શ પાર્શ્વે ॥

(૧૧/૮/૧૩)

‘જેનું ચિત્ત આત્મામાં જ સ્થિત (નિરુદ્ધ) થઈ જાય છે, તેને અંદર-બહાર ક્યાંય કોઈ પદાર્થનું ભાન રહેતું નથી. મેં જોયું હતું કે એક બાણ બનાવનારો કારીગર બાણ બનાવવામાં એટલો તન્મય (લીન) થઈ ગયો હતો કે તેની પાસેથી જ લાવલશ્કર સાથે રાજાનો વરઘોડો નીકળી ગયો અને એને ખબર સુધ્યાં ન પડી.’

બાણ બનાવનારના કાન પણ હતા અને તેનો (કર્ણોન્દ્રિયનો) વિષય શબ્દ પણ હતો, પણ મન એ તરફ ન હોવાથી તે તેને સંભળાયું નહીં. તાત્પર્ય એ છે કે, મન સાથે હોય તો જ ઈન્દ્રિયને તેના વિષયનું જ્ઞાન થાય છે. જ્યારે મન સાથે નહોય તો ઈન્દ્રિયને પોતાના વિષયનું પણ જ્ઞાન થતું નથી, પછી તે ઈન્દ્રિય મનને કઈ રીતે હરી શકે? અર્થાત્ હરી શકતી નથી.

—■—

સંબંધ — અયુક્ત પુરુષની નિશ્ચયાત્મિકા બુદ્ધિ કેમ નથી થતી, તેનું કારણ તો અગાઉના શ્લોકોમાં બતાવી દીધું. હવે જે યુક્ત છે, તેની સ્થિતિનું વર્ણન કરવા માટે આગળનો શ્લોક કહે છે.

તસ્માદસ્ય મહાબાહો નિગૃહીતાનિ સર્વશઃ ।

ઈન્દ્રિયાણીન્દ્રિયાર્થેભ્યસ્તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૬૮ ॥

તસ્માત્	= તેથી	ઇન્દ્રિયાર્થેભ્યઃ	= ઇન્દ્રિયોના	તસ્ય	= એની (જ)
મહાબાહો	= હે મહાબાહો!		વિષયોથી	પ્રજ્ઞા	= બુદ્ધિ
યસ્ય	= જે પુરુષની	સર્વશઃ	= સર્વ પ્રકારે	પ્રતિષ્ઠિતા	= સ્થિર છે.
ઇન્દ્રિયાણિ	= ઇન્દ્રિયો	નિગૃહીતાનિ	= વશમાં છે,		

ટીકા — ‘તસ્માદસ્ય... પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા’ — સાઠમા શ્લોકથી મન અને ઇન્દ્રિયોને વશમાં કરવાનો જે વિષય ચાલતો આવ્યો છે, તેનો ઉપસંહાર કરતાં ‘તસ્માત્’ પદ વડે કહે છે કે જેનાં મન અને ઇન્દ્રિયોમાં સંસારનું આકર્ષણ નથી રહ્યું, તેની બુદ્ધિ પ્રતિષ્ઠિત છે.

અહીં ‘સર્વશઃ’ પદ આપવાનું તાત્પર્ય એ છે કે સંસારની સાથે વ્યવહાર કરતી વખતે અથવા એકાંતમાં ચિંતન કરતી વખતે — કોઈ પણ અવસ્થામાં તેની ઇન્દ્રિયો ભોગોમાં કે વિષયોમાં પ્રવૃત્ત નથી થતી. વ્યવહારકાળમાં ગમે તેટલા વિષયો તેના સંપર્કમાં ભલેને આવે, પણ તે વિષયો તેને વિચલિત નથી કરી શકતા. તેનું મન પણ ઇન્દ્રિયોની સાથે મળીને તેની બુદ્ધિને વિચલિત નથી કરી શકતું. જેવી રીતે પર્વતને કોઈ ડગાવી નથી શકતું, તેવી જ રીતે તેની બુદ્ધિમાં એટલી દૃઢતા આવી જાય છે કે તેને મન કોઈ પણ અવસ્થામાં ડગાવી નથી શકતું. કારણ કે તેના મનમાં વિષયોનું મહત્ત્વ

નથી રહ્યું.

‘નિગૃહીતાનિ’ —નું તાત્પર્ય એ છે કે ઇન્દ્રિયો વિષયોથી પૂરેપૂરી રીતે વશમાં કરેલી છે અર્થાત્ વિષયોમાં તેનું લેશમાત્ર પણ રાગ, આસક્તિ કે ખેંચાણ નથી રહ્યું. જેવી રીતે સાપના દાંત કાઢી નાખવામાં આવે, તો પછી તેમાં ઝેર નથી રહેતું. તે કોઈને કરડે તોપણ તેની કાંઈ જ અસર નથી થતી. તેવી જ રીતે ઇન્દ્રિયોને રાગ-દ્વેષથી રહિત કરી દેવી એ જ તેઓના ઝેરીલા દાંત કાઢી નાખવા બરાબર છે. પછી તે ઇન્દ્રિયોમાં એ તાકાત નથી રહેતી કે તેઓ સાધકને પતનને માર્ગે લઈ જાય.

આ શ્લોકનું તાત્પર્ય એ છે કે સાધકે દૃઢતાથી એ નિશ્ચય કરી લેવો જોઈએ કે મારું લક્ષ્ય પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરવાનું છે, ભોગો ભોગવવાનું અને સંગ્રહ કરવાનું મારું લક્ષ્ય નથી. જો એવી સાવધાની સાધકમાં નિરંતર જળવાઈ રહે, તો તેની બુદ્ધિ સ્થિર થઈ જશે.

સંબંધ — જેની ઇન્દ્રિયો બધી રીતે વશમાં છે, તેનામાં અને સાધારણ મનુષ્યમાં શું અંતર (તફાવત) છે — તેને આગળના શ્લોકમાં બતાવે છે.

યા નિશા સર્વભૂતાનાં તસ્યાં જાગર્તિ સંયમી ।

યસ્યાં જાગ્રતિ ભૂતાનિ સા નિશા પશ્યતો મુનેઃ ॥ ૬૮ ॥

સર્વભૂતાનામ્	= સમસ્ત પ્રાણીઓ માટે	જાગર્તિ	= જાગે છે;		લાગેલા છે.)
યા	= જે		(અને)	સા	= તે
નિશા	= રાત્રિ (પરમાત્માથી વિમુખતા) છે,	યસ્યામ્	= જેમાં	મુનેઃ	= (તત્ત્વને જાણનાર) મુનિની
તસ્યામ્	= તેમાં	ભૂતાનિ	= સઘળાં પ્રાણીઓ	પશ્યતઃ	= દૃષ્ટિમાં
સંયમી	= સંયમી મનુષ્ય	જાગ્રતિ	= જાગે છે	નિશા	= રાત્રિ છે.
			(ભોગ અને સંગ્રહમાં		

ટીકા — ‘યા નિશા સર્વભૂતાનામ્’ — જેમની ઇન્દ્રિયો અને મન વશમાં નથી, જેઓ ભોગોમાં આસક્ત છે, તેઓ બધા પરમાત્મતત્ત્વની દૃષ્ટિએ સૂતેલા છે. પરમાત્મા શું છે? તત્ત્વજ્ઞાન શું છે? અમે દુઃખી શા માટે થઈ રહ્યા છીએ? સંતાપ-બળતરા કેમ થઈ રહી છે? અમે જે કંઈ કરી રહ્યા છીએ, તેનું પરિણામ શું આવશે? — આ તરફ બિલકુલ ના જોવું એ જ તેઓની રાત્રિ છે, એમને માટે બિલકુલ અંધારું છે.

અહીં ‘ભૂતાનામ્’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જેવી રીતે પશુ-પક્ષી વગેરે આખો દિવસ ખાવા-પીવામાં જ લાગેલાં રહે

છે, તેવી જ રીતે જે મનુષ્યો રાત-દિવસ ખાવા-પીવામાં, સુખ-આરામમાં, ભોગો અને સંગ્રહમાં તેમ જ ધન કમાવા પાછળ જ મંડ્યા રહે છે, તેવા મનુષ્યોની ગણતરી પણ પશુ-પક્ષી વગેરેમાં જ થાય છે. કારણ કે પરમાત્મતત્ત્વની દૃષ્ટિએ તો સૂતેલાં જ છે. હા, જો કોઈ અંતર હોય તો તે એટલું જ છે કે પશુ-પક્ષી વગેરેમાં વિવેકશક્તિ એટલી જાગ્રત નથી, એટલા માટે તેઓ ખાવા-પીવા વગેરેમાં જ લાગ્યાં રહે છે; અને મનુષ્યમાં ભગવાનની કૃપાથી તે વિવેકશક્તિ જાગ્રત છે, જેથી તે પોતાનું કલ્યાણ કરી શકે છે, પ્રાણીમાત્રની સેવા કરી શકે છે અને

પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે.

પરંતુ એ વિવેકશક્તિનો દુરુપયોગ કરીને મનુષ્યો પદાર્થોનો સંગ્રહ કરવામાં અને એમનો ભોગ ભોગવવામાં લાગ્યા રહે છે, જેથી સંસારને માટે તેઓ પશુઓથી પણ વધારે દુઃખદાયી બની જાય છે. કારણ કે પશુ-પક્ષી તો બિચારાં જેટલાથી પેટ ભરાઈ જાય તેટલું જ ખાય છે, સંગ્રહ નથી કરતાં; પરંતુ મનુષ્યને તો ક્યાંય પણ જે કોઈ પદાર્થ વગેરે મળી જાય, તો તે તેના કામમાં આવે કે ન આવે છતાં પણ તેનો તે સંગ્રહ તો કરી જ લે છે અને બીજાઓના કામમાં આવવામાં તે વિઘ્ન નાખી દે છે.

‘તસ્યાં જાગર્તિ સંયમી’ – મનુષ્યની જે રાત્રિ છે અર્થાત્ પરમાત્મા તરફની, પોતાના કલ્યાણના તરફની જે વિમુખતા છે, તેમાં સંયમી મનુષ્ય જાગે છે. જેણે ઈન્દ્રિયો અને મનને વશ કર્યાં છે, જે ભોગ અને સંગ્રહમાં આસક્ત નથી, જેનું ધ્યેય કેવળ પરમાત્મા છે, તે સંયમી મનુષ્ય છે. પરમાત્મતત્ત્વને, પોતાના સ્વરૂપને અને સંસારને યથાર્થરૂપે જાણવું એ જ એમનું રાત્રિમાં જાગવું કહેવાય.

‘યસ્યાં જાગ્રતિ ભૂતાનિ’ – જેઓ ભોગ અને સંગ્રહમાં ઘણા સાવધાન રહે છે, એકેએક પૈસાનો હિસાબ રાખે છે, જમીનના એકેએક ઈંચનો ખ્યાલ રાખે છે; જેટલા રૂપિયા અધિકારમાં આવી જાય, તે ચાહે ન્યાયપૂર્વકના હોય કે અન્યાયપૂર્વકના હોય, તેમાં તેઓ ઘણા ખુશ થાય છે કે આટલી પૂંજી તો અમે લઈ જ લીધી છે, આટલો લાભ તો અમને થઈ જ ગયો છે – આ રીતે તેઓ સાંસારિક ક્ષણભંગુર ભોગોને એકત્ર કરવામાં અને આદર-સત્કાર, માન-બડાઈ વગેરે પ્રાપ્ત કરવામાં જ લાગ્યા રહે છે, તેમાં ઘણા સાવધાન રહે છે, એ જ તે લોકોનું જાગવું કહેવાય.

‘સા નિશા પશ્યતો મુનેઃ’ – જે સાંસારિક પદાર્થોનો ભોગ અને સંગ્રહ કરવામાં મનુષ્યો પોતાને ભારે બુદ્ધિમાન અને ચતુર માને છે અને તેમાં જ રાજી થાય છે, તે બધું સંસાર અને પરમાત્મતત્ત્વને જાણવાવાળા મનનશીલ સંયમી મનુષ્યની દૃષ્ટિએ રાત્રિ સમાન છે, બિલકુલ અંધારા સરખું છે.

જેમ, બાળકો રમતાં હોય ત્યારે કાંકરા, પથ્થર અને

કાચના લીલા-પીળા ટુકડાઓ માટે માંહોમાંહે લડે છે. જો એ બધું મળી જાય તો રાજી થઈ જાય છે કે મેં ઘણો મોટો લાભ લઈ લીધો, અને જો તે ના મળે તો દુઃખી થઈ જાય છે કે મને ઘણું મોટું નુકસાન થઈ ગયું. પરંતુ જેના મનમાં કાંકરા-પથ્થરા વગેરેનું મહત્ત્વ નથી, એવી સમજદાર વ્યક્તિ સમજે છે કે આ કાંકરા-પથ્થરા મળવાથી શું લાભ થયો અને નહિ મળવાથી શું હાનિ થઈ? આ બાળકોને કાંકરા-પથ્થરા મળી પણ જાય, તો એ ક્યાં સુધી તેઓની પાસે રહેશે? એવી જ રીતે ભોગ અને સંગ્રહમાં લાગેલા મનુષ્યો ભોગોને માટે લડાઈ-ઝઘડા, જૂઠ-કપટ, બેઈમાની વગેરે કરે છે અને એમને પ્રાપ્ત કરીને રાજી થઈ જાય છે અને ખુશી મનાવે છે કે અમે ઘણો જ લાભ લઈ લીધો. પરંતુ સંસારને અને પરમાત્મતત્ત્વને જાણવાવાળો મનનશીલ અને સંયમી મનુષ્ય સ્પષ્ટ જુએ છે કે ભોગો મળી ગયા આદર-સત્કાર થઈ ગયો, સુખ-આરામ થઈ ગયાં, ખાઈ-પી લીધું અને ઘણા જ શૃંગાર કરી લીધા, પણ તેથી શું થઈ ગયું? એમાં મનુષ્યોને શું મળ્યું? એમાંથી તેની સાથે શું જશે? તેઓ ક્યાં સુધી એ ભોગોને સાથે રાખી શકશે? આ ભોગોથી થવાવાળી તૃપ્તિ કેટલા દિવસો સુધી ટકશે? આ રીતે તેની દૃષ્ટિએ પ્રાણીઓનું જાગવું એને રાત્રિ સમાન છે.

તે મનનશીલ સંયમી મનુષ્ય પરમાત્માને, પોતાના સ્વરૂપને અને સંસારના પરિણામને તો જાણે જ છે, તે પદાર્થોને પણ સારી રીતે જાણે છે કે કયો પદાર્થ કોના કામમાં આવી શકે છે અને એનાથી બીજાઓને કેટલો લાભ થશે. તે પદાર્થોનો પોતપોતાની જગાએ સારી રીતે સદુપયોગ કરે છે. તેમને બીજાઓની સેવામાં વાપરે છે.

જેવી રીતે નેત્રોમાં ખામી હોવાથી જ્યારે આપણે આકાશને જોઈએ છીએ, ત્યારે તેમાં જાળાં જેવું દેખાય છે, અને આંખો મીંચી લેવા છતાં પણ મોરપીંછની જેમ તે જાળાં દેખાય છે; પરંતુ તે દેખાવા છતાં પણ આપણી બુદ્ધિમાં એવો અટલ વિશ્વાસ રહે છે કે આકાશમાં જાળાં નથી. તેવી જ રીતે ઈન્દ્રિયો અને અંતઃકરણ દ્વારા સંસાર દેખાવા છતાં પણ મનનશીલ સંયમી મનુષ્યની બુદ્ધિમાં એવો અટલ નિશ્ચય રહે છે કે વાસ્તવમાં સંસાર નથી, કેવળ પ્રતીતિમાત્ર છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : સાંસારિક લોકો રાત-દિવસ ભોગ અને સંગ્રહમાં જ લાગેલા રહે છે, તેમને જ મહત્ત્વ આપે છે, સાંસારિક કાર્યોમાં ખૂબ સાવધાન અને નિપુણ હોય છે, જાત-જાતનું કળા-કૌશલ્ય શીખે છે, જાતજાતની શોધો કરે છે, લૌકિક પદાર્થોની પ્રાપ્તિમાં જ પોતાની ઉન્નતિ માને છે, સાંસારિક પદાર્થોનો મોટો મહિમા ગાય છે, હંમેશાં જીવતા રહીને સુખ ભોગવવા માટે મોટી-મોટી તપસ્યા કરે છે. દેવોની ઉપાસના કરે છે, મંત્ર-જપ કરે છે, વગેરે-વગેરે. પરંતુ જીવનમુક્ત, તત્ત્વજ્ઞ મહાપુરુષો અને સાચા સાધકોની દૃષ્ટિમાં તે તદ્દન રાત છે, અંધકાર છે, તેનું લેશમાત્ર પણ મહત્ત્વ નથી કારણ કે તત્ત્વજ્ઞ મહાપુરુષોની દૃષ્ટિએ બ્રહ્મલોક સુધી સંપૂર્ણ સંસાર વિઘ્નમાન છે જ નહીં – ‘નાસતો વિઘ્નતે ભાવઃ’ (ગીતા ૨/૧૬). ‘આ બ્રહ્મભુવનાલ્લોકાઃ પુનરાવતિનોઽર્જુન’ (ગીતા ૮/૧૬).

સાંસારિક લોકો તો સંસારમાં જ રચ્યા-પચ્યા રહે છે અને એવું માને છે કે જે કાંઈ છે, તે બધું આ જ છે — ‘નાન્યદસ્તીતિ વાદિનઃ’ (ગીતા ૨/૪૨) ‘કામોપભોગપરમા એતાવદિતિ નિશ્ચિતાઃ’ (ગીતા ૧૬/૧૧). પારમાર્થિક વિષયમાં તેમની બુદ્ધિ જતી જ નથી, પરંતુ પારમાર્થિક સાધકો પારમાર્થિક વિષયોની સાથે-સાથે સંસારને પણ જાણે છે, તેથી તેમના માટે ‘પશ્યતઃ’ પદ આપ્યું છે. સંસારી લોકો તો માત્ર રાતને જ જુએ છે, દિવસને જોતા જ નથી, પરંતુ યોગી દિવસને પણ જુએ છે અને રાતને પણ — આ બન્નેમાં અંતર છે. ઉદાહરણ તરીકે - બાળકે માત્ર બાળપણ જ જોયું છે, યુવાની નથી જોઈ, પરંતુ વૃદ્ધ પુરુષે વૃદ્ધાવસ્થાની સાથે-સાથે બાળપણ અને યુવાની પણ જોઈ છે. રૂપિયા ભેગા કરનાર માણસ રૂપિયાના ત્યાગને જાણતો નથી. પરંતુ રૂપિયાનો ત્યાગ કરનાર મનુષ્ય રૂપિયાના સંગ્રહને પણ જાણે છે અને ત્યાગને પણ જાણે છે. એ સિદ્ધાંત છે કે, સંસારમાં ડૂબેલો માણસ સંસારને જાણી શકતો નથી. સંસારથી અલગ થઈને જ તે સંસારને જાણી શકે છે, કારણ કે વાસ્તવમાં તે સંસારથી અલગ છે. એ જ રીતે પરમાત્માની સાથે એક થઈને જ મનુષ્ય પરમાત્માને જાણી શકે છે, કારણ કે વાસ્તવમાં તે પરમાત્માની સાથે એક છે.

જે ‘છે’માં સ્થિત છે, તે ‘છે’ અને ‘નથી’ - બન્નેને જાણે છે, પરંતુ જે ‘નથી’માં સ્થિત છે, તે ‘નથી’ને પણ યથાર્થરૂપે અર્થાત્ ‘નથી’ના રૂપમાં નથી જાણી શકતો, પછી તે ‘છે’ને કઈ રીતે જાણી શકશે? નથી જાણી શકતો તેનામાં જાણવાનું સામર્થ્ય જ નથી. ‘છે’ને જાણનારાનો તો ‘નથી’ને માનવાવાળા સાથે વિરોધ નથી, પરંતુ ‘નથી’ ને માનનારાનો ‘છે’ને જાણનાર સાથે વિરોધ થાય છે.

સંબંધ — મનનશીલ સંયમી મનુષ્યને સંસાર રાત્રિ જેવો દેખાય છે. તે અંગે આ પ્રશ્ન ઊઠે છે કે શું તે સાંસારિક પદાર્થોના સંપર્કમાં આવતો જ નથી? જો નથી આવતો તો તેનો જીવનનિર્વાહ કેવી રીતે થાય છે? અને જો આવે છે તો તેની સ્થિતિ કેવી રીતે રહે છે? આ બાબતોનું વિવેચન કરવા માટે આગળનો શ્લોક કહે છે.

**આપૂર્યમાણમયલપ્રતિષ્ઠં સમુદ્રમાપઃ પ્રવિશન્તિ યદ્વત્ ।
તદ્વત્કામા યં પ્રવિશન્તિ સર્વે સ શાન્તિમાપ્નોતિ ન કામકામી ॥ ૭૦ ॥**

યદ્વત્	= જે પ્રમાણે (બધી જ નદીઓનાં)	પ્રવિશન્તિ	= આવીને સમાઈ જાય છે,	વિકાર ઉત્પન્ન કર્યા વિના જ)
આપઃ	= પાણી	તદ્વત્	= તે જ પ્રમાણે	પ્રવિશન્તિ = સમાઈ જાય છે,
આપૂર્યમાણમ્	= બધી બાજુથી જળ દ્વારા ભરપૂર	સર્વે	= સર્વ	સઃ = તે જ પુરુષ
અયલપ્રતિષ્ઠમ્	= અચળપ્રતિષ્ઠાવાળા	કામાઃ	= ભોગ-પદાર્થો	શાન્તિમ્ = પરમ શાંતિને
સમુદ્રમ્	= સમુદ્રમાં (તેને વિચલિત કર્યા	યમ્	= જે સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષમાં (કોઈ પણ પ્રકારનો	આપ્નોતિ = પ્રાપ્ત થાય છે,
				કામકામી = ભોગોની કામનાવાળો
				ન = નહીં.

ટીકા — ‘આપૂર્યમાણમયલપ્રતિષ્ઠં સમુદ્રમાપઃ પ્રવિશન્તિ યદ્વત્’ — વર્ષાકાળમાં નાની-મોટી નદીઓનું જળ ખૂબ જ વધી જાય છે, કેટલીયે નદીઓમાં પૂર આવી જાય છે; પરંતુ તે જળ જ્યારે ચારેય બાજુએથી જળ દ્વારા પરિપૂર્ણ સમુદ્રમાં આવીને મળે છે, ત્યારે સમુદ્ર ઉભરાતો નથી, પોતાની મર્યાદામાં જ રહે છે. પરંતુ જ્યારે ઉનાળામાં નદીઓ અને નદોનું પાણી ઘણું ઓછું થઈ જાય છે, ત્યારે સમુદ્ર ઘટતો નથી. તાત્પર્ય એ છે કે નદી-નદોનું પાણી વધારે આવવાથી અથવા ઓછું આવવાથી કે નહિ આવવાથી તથા વડવાનલ (જળમાં પેદા થવાવાળો અગ્નિ) અને સૂર્ય દ્વારા પાણીનું શોષણ થવાથી

સમુદ્રમાં કોઈ ફરક નથી પડતો, તે વધતો કે ઘટતો નથી. તેને નદી-નદોના પાણીની અપેક્ષા નથી રહેતી. તે તો સદાસર્વદા જેમ છે તેમ જ પરિપૂર્ણ રહે છે અને પોતાની મર્યાદાનો કદી ત્યાગ નથી કરતો.

‘તદ્વત્કામા^૧ યં પ્રવિશન્તિ સર્વે સ શાન્તિમાપ્નોતિ’ — એવી જ રીતે સંસારના સઘળા ભોગો તે પરમાત્મતત્ત્વને જાણવાવાળા સંયમી મનુષ્યને પ્રાપ્ત થાય છે અને તેની સામે આવે છે, પણ તે તેના કહેવાતા શરીરમાં અને અંતઃકરણમાં સુખદુઃખરૂપી વિકારો પેદા નથી કરી શકતા. આથી તે પરમશાંતિને પ્રાપ્ત થાય છે. તેની જે શાંતિ છે, તે

૧. અહીં ‘કામાઃ’ પદ કામનાઓનું વાચક નથી, બલકે જે પદાર્થોની કામના કરવામાં આવે છે, તે ભોગપદાર્થોનું વાચક છે.

પરમાત્મતત્ત્વને કારણે છે, ભોગપદાર્થોને કારણે નથી (ગીતા અ. ૨/૪૬).

અહીં જે સમુદ્ર અને નદીઓના જળનું દૃષ્ટાંત આપવામાં આવ્યું છે, તે સ્થિતપ્રજ્ઞ સંયમી મનુષ્યની બાબતમાં બરાબર બંધ નથી બેસતું. કારણ કે સમુદ્ર અને નદીઓના જળમાં તો સજાતીયતા છે અર્થાત્ જે જળ સમુદ્રમાં ભરેલું છે, તે જ જાતનું જળ નદીઓમાંથી આવે છે, અને નદીઓમાંથી જે જળ આવે છે, તે જ જાતનું જળ સમુદ્રમાં ભરેલું છે. પરંતુ સ્થિતપ્રજ્ઞ અને સાંસારિક ભોગપદાર્થોમાં એટલો ફરક છે કે તેને સમજાવવા માટે રાત-દિવસ અને આકાશ-પાતાળનું દૃષ્ટાંત પણ બંધ નથી બેસી શકતું! કારણ કે સ્થિતપ્રજ્ઞ મનુષ્ય જે તત્ત્વમાં સ્થિત થયેલ છે, તે તત્ત્વ ચેતન છે, નિત્ય છે, સત્ય છે, અસીમ છે, અનંત છે અને સાંસારિક ભોગપદાર્થો જડ છે, અનિત્ય છે, અસત્ છે, સીમિત છે અને અંતવાળા છે.

બીજો તફાવત એ છે કે સમુદ્રમાં તો નદીઓનું જળ પહોંચે છે, પરંતુ સ્થિતપ્રજ્ઞ જે તત્ત્વમાં સ્થિત છે, ત્યાં આ સાંસારિક ભોગપદાર્થો પહોંચતાં જ નથી, પણ કેવળ તેના કહેવાતા શરીર અને અંતઃકરણ સુધી જ પહોંચે છે. આથી સમુદ્રનું દૃષ્ટાંત કેવળ તેના કહેવાતા શરીર અને અંતઃકરણની સ્થિતિ દર્શાવવા માટે જ આપવામાં આવ્યું છે. તેના વાસ્તવિક સ્વરૂપને દર્શાવનારું દૃષ્ટાંત નથી.

‘ન કામકામી’ – જેઓના મનમાં ભોગ-પદાર્થોની કામના છે, જેઓ પદાર્થોને જ મહત્ત્વ આપે છે, જેઓની દૃષ્ટિ પદાર્થો તરફ જ છે, તેઓને ગમે તેટલા સાંસારિક પદાર્થો મળી જાય, તોપણ તેઓને તૃપ્તિ નથી થઈ શકતી; તેઓની કામના, બળતરા અને સંતાપ દૂર નથી થઈ શકતાં, તો પછી તેઓને શાંતિ કેવી રીતે મળી શકે? કારણ કે ચેતનસ્વરૂપની તૃપ્તિ જડ પદાર્થો વડે થઈ જ નથી શકતી.

પરિશિષ્ટ ભાવ : પોતાની કામનાઓને કારણે આ સંસાર જડ દેખાય છે, વાસ્તવમાં તો આ (સંસાર) ચિન્મય પરમાત્મા જ છે – ‘વાસુદેવઃ સર્વમ્’ (ગીતા ૭/૧૮). ‘સદસચ્ચાહમર્જુન’ (ગીતા ૮/૧૮). તેથી જ્યારે માણસ કામના-રહિત બની જાય છે, ત્યારે તેના પર બધી વસ્તુઓ પ્રસન્ન થઈ જાય છે. વસ્તુઓ પ્રસન્ન થઈ ગઈ, એની ઓળખ એ છે કે તે નિષ્કામ મહાપુરુષની પાસે આવશ્યક વસ્તુઓ આપોઆપ આવવા લાગે છે. તેની પાસે આવીને સફળ થવા માટે વસ્તુઓ લાલાયિત (લલચાવું) રહે છે, પરંતુ કામના ન રહેવાથી વસ્તુઓ પ્રાપ્ત થવા છતાં અને પ્રાપ્ત ન થવા છતાં તેની અંદર કોઈ વિકાર (હર્ષ વગેરે) પેદા થતા નથી. તેની દૃષ્ટિમાં વસ્તુઓનું કોઈ મૂલ્ય (મહત્ત્વ) છે જ નહીં. આથી વિપરીત કામનાવાળા મનુષ્યને વસ્તુઓ પ્રાપ્ત થાય અથવા ન થાય, તેની અંદર હંમેશાં અશાંતિ ચાલુ રહે છે.

સંબંધ – હવે આગળના શ્લોકમાં ‘સ્થિતપ્રજ્ઞ કેવી રીતે ચાલે છે?’ – આ પ્રશ્નના ઉત્તરનો ઉપસંહાર કરે છે.

વિહાય કામાન્યઃ સર્વાન્યુમાંશ્વરતિ નિઃસ્પૃહઃ ।

નિર્મમો નિરહંકાર સ શાન્તિમધિગચ્છતિ ॥ ૭૧ ॥

યઃ	= જે	નિઃસ્પૃહઃ	= સ્પૃહા વિનાનો	થઈને	
પુમાન્	= મનુષ્ય		(થઈને)	ચરતિ	= વિચરે છે,
સર્વાન્	= સઘળી	નિર્મમઃ	= મમતા વિનાનો	સઃ	= તે (જ)
કામાન્	= કામનાઓને		(અને)	શાન્તિમ્	= શાંતિને
વિહાય	= છોડીને	નિરહંકારઃ	= અહંકાર વિનાનો	અધિગચ્છતિ	= પ્રાપ્ત થાય છે.

ટીકા – ‘વિહાય કામાન્યઃ સર્વાન્યુમાંશ્વરતિ નિઃસ્પૃહઃ’ – અપ્રાપ્ત વસ્તુની ઈચ્છાને ‘કામના’ કહે છે. સ્થિતપ્રજ્ઞ મહાપુરુષ સઘળી કામનાઓનો ત્યાગ કરી દે છે. કામનાઓનો ત્યાગ કરી દીધા છતાં પણ શરીરના નિર્વાહમાત્રને માટે સ્થળ, કાળ, વસ્તુ, વ્યક્તિ, પદાર્થ વગેરેની જે આવશ્યકતા દેખાય છે અર્થાત્ જીવનનિર્વાહને માટે પ્રાપ્ત અને અપ્રાપ્ત વસ્તુ વગેરેની જે જરૂર જણાય છે, તેને ‘સ્પૃહા’ કહે છે. સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષ આ સ્પૃહાનો પણ ત્યાગ કરી દે છે. કારણ

કે જેના માટે શરીર મળ્યું હતું અને જેની આવશ્યકતા હતી, તે તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થઈ ગઈ, તે આવશ્યકતા પૂરી થઈ ગઈ. હવે શરીર ચાહે રહે અથવા ન રહે, શરીરનિર્વાહ ચાહે થાય અથવા ન થાય – તે બાબતમાં બેપરવા રહે છે. આ જ તેનું નિઃસ્પૃહ થવું છે.

નિઃસ્પૃહ થવાનો અર્થ એ નથી કે તે નિર્વાહની વસ્તુઓનું સેવન કરતો જ નથી. તે નિર્વાહની વસ્તુઓનું સેવન પણ કરે છે, પથ્ય-કુપથ્યનું પણ ધ્યાન રાખે છે અર્થાત્ અગાઉ

સાધનાવસ્થામાં શરીર વગેરેની સાથે જેવો વ્યવહાર કરતો હતો, તેવો જ વ્યવહાર હાલ પણ કરે છે; પરંતુ શરીર જીવતું રહે તો સારું છે, જીવનનિર્વાહની વસ્તુઓ મળતી રહે તો સારું છે - એવી તેના અંતરમાં કોઈ પરવા નથી હોતી.

આ જ અધ્યાયના પંચાવનમા શ્લોકમાં 'પ્રજહાતિ યદા કામાન્સર્વાન્' પદો વડે કામનાના ત્યાગની જે વાત કહી હતી, તે જ વાત અહીં 'વિહાય કામાન્યઃ સર્વાન્' પદો વડે કહી છે. આનું તાત્પર્ય એ છે કે કર્મયોગમાં સઘળી કામનાઓનો ત્યાગ કર્યા વિના કોઈ સ્થિતપ્રજ્ઞ નથી બની શકતો; કેમ કે કામનાઓને કારણે જ સંસારની સાથે સંબંધ જોડાયેલો છે. કામનાઓનો સર્વથા ત્યાગ કરવાથી સંસારની સાથે સંબંધ રહી જ નથી શકતો.

'નિર્મમઃ' - સ્થિતપ્રજ્ઞ મહાપુરુષ મમતાનો સર્વથા ત્યાગ કરી દે છે. મનુષ્ય જે વસ્તુઓને પોતાની માને છે, તે વાસ્તવમાં પોતાની નથી, બલકે સંસાર દ્વારા મળેલી છે. મળેલી વસ્તુને પોતાની માનવી એ ભૂલ છે. આ ભૂલ દૂર થતાં સ્થિતપ્રજ્ઞ વસ્તુ, વ્યક્તિ, પદાર્થ, શરીર, ઇન્દ્રિયો વગેરેમાં મમતારહિત બની જાય છે.

'નિરહંકારઃ' - આ શરીર હું જ છું - આવી જાતનું શરીર સાથે તાદાત્મ્ય માનવું એ અહંકાર છે. સ્થિતપ્રજ્ઞમાં આ અહંકાર નથી રહેતો. શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ વગેરે બધાં જ કોઈ પ્રકાશમાં દેખાય છે, અને જે 'હું' પણ છે, તેનું પણ કોઈ પ્રકાશમાં ભાન થાય છે. આથી પ્રકાશની દૃષ્ટિએ શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, અહંતા ('હું' પણ) - આ બધાં દૃશ્ય છે. દૃષ્ટા દૃશ્યથી અલગ હોય છે - આ નિયમ છે. આવો અનુભવ થઈ જવાથી સ્થિતપ્રજ્ઞ નિરહંકાર બની જાય છે.

'સ શાન્તિમધિગચ્છતિ' - સ્થિતપ્રજ્ઞ શાંતિને પ્રાપ્ત થાય છે. કામના, સ્પૃહા, મમતા અને અહંતાથી રહિત થવાથી શાંતિ આવીને પ્રાપ્ત થાય છે - એવી વાત નથી, બલકે શાંતિ તો મનુષ્યમાત્રમાં સ્વતઃસિદ્ધ છે. કેવળ ઉત્પન્ન અને નષ્ટ થવાવાળી વસ્તુઓથી સુખ ભોગવવાની કામના કરવાથી, તેમની સાથે મમતાનો સંબંધ રાખવાથી જ અશાંતિ થાય છે. જ્યારે સંસારની કામના, સ્પૃહા, મમતા અને અહંતા સર્વથા છૂટી થાય છે, ત્યારે સ્વતઃસિદ્ધ શાંતિનો અનુભવ થઈ જાય છે.

આ શ્લોકમાં કામના, સ્પૃહા, મમતા અને અહંતા-આ ચારેયમાં અહંતા જ મુખ્ય છે. કારણ કે એક અહંતાના નિષેધથી બધાનો નિષેધ થઈ જાય છે. અર્થાત્ જો 'હું' પણ નહિ રહે, તો પછી 'મારા' પણ કેવી રીતે રહેશે અને કામના પણ કોણ કરશે અને શા માટે કરશે?

જ્યારે 'નિરહંકારઃ' કહેવામાત્રથી કામના વગેરેનો

ત્યાગ તેની અંતર્ગત આવી જતો હતો, તો પછી કામના વગેરેના ત્યાગનું વર્ણન શા માટે કર્યું? આનો ઉત્તર એ છે કે કામના, સ્પૃહા, મમતા અને અહંતા - આ ચારેયમાં કામના સ્થૂળ છે. કામનાથી સૂક્ષ્મ સ્પૃહા, સ્પૃહાથી સૂક્ષ્મ મમતા અને મમતાથી સૂક્ષ્મ અહંતા આવે છે. એટલા માટે સંસારથી સંબંધ છોડવાની બાબતમાં સર્વ પ્રથમ કામનાનો ત્યાગ કરી દેવામાં આવે, તો પછી બાકીના ત્રણનો ત્યાગ કરવાનું સુગમ થઈ જશે.

શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ પહેલાં કામનાનો ત્યાગ, પછી સ્પૃહા, મમતા અને અહંકારનો ત્યાગ બતાવવામાં આવે છે. પરંતુ સાધકની દૃષ્ટિથી પહેલાં મમતાનો ત્યાગ, પછી કામના, સ્પૃહા અને અહંકારનો ત્યાગ કરવો જ યોગ્ય છે. મમતા પ્રાપ્ત વસ્તુની અને કામના અપ્રાપ્ત વસ્તુની થાય છે. સૌથી પહેલાં મમતાનો ત્યાગ કરવો સુગમ થાય છે. મનુષ્ય પહેલાં મમતાથી અર્થાત્ પ્રાપ્ત વસ્તુના સંબંધમાં જ ફસાય છે. પહેલાં મમતાનો ત્યાગ કરવાથી નિષ્કામ થવાનું સામર્થ્ય આવી જાય છે અને સ્પૃહાનો ત્યાગ કરવાથી નિરહંકાર થવાનું સામર્થ્ય આવી જાય છે. શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિ પ્રમાણે ચાલવાથી મનુષ્ય પંડિત બની જાય છે અને સાધકની દૃષ્ટિ પ્રમાણે ચાલવાથી મનુષ્યને અનુભવ થઈ જાય છે.

અહંતા-મમતાથી રહિત થવાનો ઉપાય

કર્મયોગની દૃષ્ટિએ - 'મારું કંઈ નથી', કેમકે મારો કોઈ વસ્તુ, વ્યક્તિ, પરિસ્થિતિ, ઘટના, અવસ્થા વગેરે ઉપર સ્વતંત્ર અધિકાર નથી. જ્યારે મારું કશું નથી તો 'મારે કશું નથી જોઈતું', કારણ કે જો શરીર મારું હોય તો મારે અન્ન, જળ, વસ્ત્ર વગેરેની આવશ્યકતા રહે પણ જ્યારે શરીર મારું છે જ નહિ, તો મારે કશાની જરા પણ આવશ્યકતા નથી. જ્યારે મારું કશું નથી અને મારે કશું જોઈતું નથી, તો પછી 'હું' ક્યાં રહ્યો? કેમકે 'હું' તો કોઈ વસ્તુ, શરીર, સ્થિતિ વગેરેને પકડવાથી જ થાય છે.

મારું કહેવાનારા શરીર વગેરેનો સંસાર માત્ર સાથે સર્વથા અભિન્ન સંબંધ છે. એટલા માટે પોતાના કહેવાતા શરીર વગેરે દ્વારા જે કંઈ કરવાનું છે, તે બધું કેવળ સંસારના હિતને માટે જ કરવાનું છે. કારણ કે 'મારે કશું જોઈએ જ નહિ' એવો ભાવ થવાથી 'હું'નું એકદેશીયપણું આપોઆપ દૂર થઈ જાય છે અને કર્મયોગી અહંતા મમતાથી રહિત થઈ જાય છે.

'સાંખ્યયોગની દૃષ્ટિએ' - પ્રાણીમાત્રને 'હું છું' એ રીતે પોતાના સ્વરૂપની સ્વતઃસિદ્ધ સત્તા (હોવાપણું)નું જ્ઞાન રહે છે. તેમાં 'હું' તો પ્રકૃતિનો અંશ છે અને 'છું' સત્તા છે.

આ ‘હું’ વાસ્તવમાં ‘હું’ને લીધે છે. જો ‘હું’ ના રહે, તો ‘હું’ નહિ રહે, બલકે ‘છે’ રહેશે.

‘હું’ છું, ‘તું’ છે, ‘આ’ છે અને ‘તે’ છે – આ ચારેય વ્યક્તિ અને સ્થળકાળને લીધે છે. જો આ ચારેયને અર્થાત્ વ્યક્તિ અને સ્થળકાળને પકડીએ નહિ તો કેવળ ‘છે’ જ રહેશે – ‘છે’માં જ સ્થિતિ રહેશે. ‘છે’માં સ્થિતિ થવાથી સાંખ્યયોગી અહંતા-મમતાથી રહિત બની જાય છે.

ભક્તિયોગની દૃષ્ટિએ – જેને ‘હું’ અને ‘મારું’ કહે

છે, તે બધું પ્રભુનું જ છે. કારણ કે મારી કહેવાતી વસ્તુ ઉપર મારો કિંચિત્માત્ર પણ અધિકાર નથી; પરંતુ પ્રભુનો તેના ઉપર પૂરો અધિકાર છે. તે જે રીતે વસ્તુને રાખે છે, જેવી રાખવા ઈચ્છે છે, તેવું જ થાય છે. આથી આ બધું જ ભગવાનનું જ છે. એને પ્રભુની જ સેવામાં વાપરવાનું છે. મારી પાસે જે શરીર, ઈન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ છે, એ પણ તેમનું જ છે અને હું પણ તેમનો જ છું. આવો ભાવ થતાં ભક્તિયોગી અહંતા-મમતાથી રહિત બની જાય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : પહેલાં ‘સોડમૃતત્વાય કલ્પતે’ (૨-૧૫) કહીને જ્ઞાનયોગની સિદ્ધિ (પૂર્ણતા) બતાવી હતી, હવે ‘સ શાન્તિમધિગચ્છતિ’ કહીને કર્મયોગની સિદ્ધિ બતાવે છે. તાત્પર્ય એ છે કે, ચિન્મયતા (સ્વરૂપ)માં સ્થિતિ થવાથી અમૃતની પ્રાપ્તિ થાય છે અને જડતા (અહંતા)ના ત્યાગથી શાંતિની પ્રાપ્તિ થાય છે.

અહંતા પોતાના સ્વરૂપમાં માની લીધેલી છે, વાસ્તવમાં છે નહીં. જો એ વાસ્તવમાં હોત તો આપણે ક્યારેય નિરહંકાર થઈ શકતા જ નહીં અને ભગવાન પણ નિરહંકાર થવાની વાત કહેતા નહીં. પરંતુ ભગવાન ‘નિરહંકારઃ’ કહે છે. આથી આપણે અહંકાર રહિત થઈ શકીએ છીએ. આપણો અનુભવ પણ છે કે વાસ્તવમાં સ્વરૂપ અહંકારરહિત છે. સુષુપ્તિના સમયે અહંકારના અભાવનો અને સ્વયં (પોતાની સત્તાનો) અનુભવ બધાંને થાય છે, જેનો સ્પષ્ટ બોધ જાગ્યા પછી થાય છે. સુષુપ્તિમાં અહમ્ અવિદ્યામાં લીન થઈ જાય છે, પરંતુ સ્વયં રહે છે. તેથી સુષુપ્તિમાંથી જાગ્યા પછી (તેની સ્મૃતિથી) આપણે કહીએ છીએ કે, ‘હું એવો શાંતિથી સૂતો કે મને કશી જ ખબર ન હતી.’ આ સ્મૃતિથી સિદ્ધ થાય છે કે, સુષુપ્તિનો અનુભવ કરનાર અને ‘કશી ખબર ન હતી’ આવું કહેનાર તો હતો જ! નહીં તો, સુષુપ્તિનો અનુભવ કોને થયો? અને ‘કશી ખબર ન હતી’ - આ વાત કોણે જાણી? તેથી ‘કશી ખબર ન હતી’ આ અહમ્નો અભાવ છે અને એનું જ્ઞાન જેને છે, તે અહમ્રહિત સ્વરૂપ છે.

એક સ્ત્રીની નાકની નથ કૂવામાં પડી ગઈ. તેને કાઢવા માટે એક માણસ કૂવામાં ઊતર્યો અને પાણીમાં જઈને તે નથને શોધવા લાગ્યો. શોધતાં-શોધતાં તે નથ તેના હાથમાં આવી ગઈ તો તેને ખૂબ ખુશી થઈ. પરંતુ તે વખતે તે કાંઈ બોલી શક્યો નહીં, કેમકે વાણી (અગ્નિ) અને જળનો પરસ્પર વિરોધ છે. તેથી પાણીમાંથી બહાર આવીને જ તે બોલી શક્યો કે ‘નથ મળી ગઈ!’ એવી જ રીતે સુષુપ્તિમાં અહમ્ ન રહેવાથી માણસ સુષુપ્તિનો અનુભવ તો કરે છે, પણ તેને વ્યક્ત કરી શકતો નથી. કારણ કે બોલવાનું સાધન હતું નહીં. સુષુપ્તિમાંથી જાગ્યા પછી જ તેને સુષુપ્તિની સ્મૃતિ થાય છે. સ્મૃતિ અનુભવજન્ય થાય છે. ‘અનુભવજન્યં જ્ઞાનં સ્મૃતિઃ!’

આ પ્રમાણે સુષુપ્તિમાં અહમ્નો અભાવ અનુભવ તો બધાંને થાય છે, પરંતુ પોતાના અભાવનો અનુભવ ક્યારેય કોઈને થતો નથી. અહંકાર આપણા વિના રહી શકતો નથી, પરંતુ આપણે (પોતે) અહંકાર વિના રહી શકીએ છીએ અને રહીએ જ છીએ. આપણું સ્વરૂપ ચિન્મય સત્તામાત્ર છે. આ નિત્ય સત્તાને કોઈની અપેક્ષા નથી, પરંતુ સત્તા (અસ્તિત્વ)ની અપેક્ષા બધાંને છે. જો આપણે અહમ્થી જુદા ન હોત તો, અહંકારરૂપ જ હોત તો સુષુપ્તિમાં અહંકારના લીન થયા પછી આપણે પણ રહેત નહીં. તેથી અહંકાર વિના પણ આપણું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે. જાગ્રત અને સ્વપ્નમાં અહમ્ પ્રગટ રહે છે અને સુષુપ્તિમાં અહમ્ લીન થઈ જાય છે પણ આપણે સ્વયં નિરંતર રહીએ છીએ. જે પ્રગટ અને લીન થતું નથી એ જ આપણું સ્વરૂપ છે.

કામનાનો ત્યાગ કરવાથી પણ શરીર નિર્વાહ માટે કંઈ ને કંઈ વસ્તુ, વ્યક્તિ, પદાર્થ વગેરેની આવશ્યકતા રહે છે. જેને ‘સ્પૃહા’ કહે છે. સ્થિતપ્રજ્ઞ મહાપુરુષમાં શરીરનિર્વાહમાત્રની આવશ્યકતાનું તો કહેવું જ શું, શરીરની પણ આવશ્યકતા રહેતી નથી. કારણ કે શરીરની આવશ્યકતા જ મનુષ્યને પરાધીન બનાવે છે. આવશ્યકતા ત્યારે પેદા થાય છે, જ્યારે મનુષ્ય એ વસ્તુનો સ્વીકાર કરે છે, જે આપણી નથી. કર્મયોગી કોઈ પણ વસ્તુને પોતાની અને પોતાના માટે માનતો નથી. બલકે સંસારની અને સંસારને માટે માને છે. તેથી તેને કોઈ પણ વસ્તુની આવશ્યકતા હોતી નથી.

‘કામના અને સ્પૃહા’ – બન્નેનો ત્યાગ કરવાનો અર્થ એ છે કે, વસ્તુઓની કામના પણ ન થાય અને નિર્વાહમાત્રની કામના (શરીરની આવશ્યકતા) પણ ન થાય. કારણ કે નિર્વાહમાત્રની કામના પણ સુખભોગ જ છે. એટલું જ નહિ, શાંતિ,

મુક્તિ, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરેને પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા પણ કામના છે, તેથી નિષ્કામ ભાવે મુક્તિની પણ કામના ન કરવી જોઈએ. આ શ્લોકમાં અપરા પ્રવૃત્તિનો નિષેધ છે. જીવે અહંકારને કારણે અપરા પ્રકૃતિ (જગત)ને ધારણ કરી છે — ‘યયેદં ધાર્યતે જગત’ — (ગીતા ૭/૫). તેથી નિરહંકારતા આવી જવાથી અપરા પ્રકૃતિનો નિષેધ (સંબંધ-વિચ્છેદ) થઈ જાય છે અને જીવ જન્મ-મૃત્યુના બંધનથી મુક્ત થઈ જાય છે. બધાનો ત્યાગ કર્યા પછી પણ અહંકાર રહી જાય છે, પરંતુ અહંકારનો ત્યાગ થવાથી બધાનો ત્યાગ થઈ જાય છે.

—■—

સંબંધ — કામના, સ્પૃહા, મમતા અને અહંતાથી રહિત થવાથી તેની કેવી સ્થિતિ થાય છે — તેનું વર્ણન આગળના શ્લોકમાં કરતાં-કરતાં આ વિષયનો ઉપસંહાર કરે છે.

એષા બ્રાહ્મી સ્થિતિઃ પાર્થ નૈનાં પ્રાપ્ય વિમુહ્યતિ ।
સ્થિત્વાસ્યામન્તકાલેડપિ બ્રહ્મનિર્વાણમૃચ્છતિ ॥ ૭૨ ॥

પાર્થ	= હે પૃથાનંદન!	(યોગી કદી)	સ્થિત્વા	= સ્થિત થઈ જાય
એષા	= આ	ન, વિમુહ્યતિ	= મોહિત નથી થતો.	(તો) તેને
બ્રાહ્મી	= બ્રાહ્મી	અસ્યામ્	= આ બ્રાહ્મી	બ્રહ્મનિર્વાણમ્ = નિર્વાણ (શાન્ત)
સ્થિતિઃ	= સ્થિતિ છે.		સ્થિતિમાં (જો)	બ્રહ્મની
એનામ્	= આને	અન્તકાલે	= અંતકાળે	ઋચ્છતિ = પ્રાપ્તિ થઈ
પ્રાપ્ય	= પામીને	અપિ	= પણ (કોઈ સાધક)	જાય છે.

ટીકા — ‘એષા બ્રાહ્મી સ્થિતિઃ પાર્થ’ — આ બ્રાહ્મી સ્થિતિ છે અર્થાત્ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થયેલા મનુષ્યની સ્થિતિ છે. અહંકારરહિત થવાથી જ્યારે વ્યક્તિત્વ દૂર થઈ જાય છે, ત્યારે તેની સ્થિતિ આપોઆપ જ બ્રહ્મમાં થાય છે. કારણ કે સંસારની સાથે સંબંધ રાખવાથી જ વ્યક્તિત્વ હતું. એ સંબંધને સર્વથા છોડી દેવાથી યોગીની પોતાની કોઈ વ્યક્તિગત સ્થિતિ નથી રહેતી.

અત્યંત નજીકનું વાચક હોવાથી અહીં ‘એષા’ પદ અગાઉના શ્લોકમાં આવેલાં ‘વિહાય કામાન્’, ‘નિઃસ્પૃહઃ’, ‘નિર્મમઃ’ અને ‘નિરહંકારઃ’ પદોનો નિર્દેશ કરે છે.

ભગવાનને મુખેથી ‘તારી બુદ્ધિ જ્યારે મોહરૂપી કાદવ અને શ્રુતિવિપ્રતિપત્તિ (સાંભળવાથી વિપરીત થયેલ જ્ઞાન) ને પાર કરી જશે, ત્યારે તું યોગને પ્રાપ્ત થઈ જશે.’ — આવું સાંભળીને અર્જુનના મનમાં એવી જિજ્ઞાસા થઈ કે તે સ્થિતિ કેવી હશે? આ બાબતમાં અર્જુને સ્થિતપ્રજ્ઞને વિષે ચાર પ્રશ્નો પૂછ્યા. તે ચારેય પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપીને ભગવાને અહીં તે સ્થિતિ બતાવી કે તે બ્રાહ્મી સ્થિતિ છે. તાત્પર્ય એ છે કે તે વ્યક્તિગત સ્થિતિ નથી અર્થાત્ તેમાં વ્યક્તિત્વ નથી રહેતું. તે નિત્યયોગની પ્રાપ્તિ છે. તેમાં એક જ તત્ત્વ રહે છે. આ

બાબત પ્રત્યે ધ્યાન દોરવા માટે જ અહીં ‘પાર્થ’ સંબોધન આપવામાં આવ્યું છે.

‘નૈનાં પ્રાપ્ય વિમુહ્યતિ’ — જ્યાં સુધી શરીરમાં અહંકાર રહે છે, ત્યાં સુધી મોહિત થવાની સંભાવના રહે છે. પરંતુ જ્યારે અહંકારનો સર્વથા અભાવ થવાથી બ્રહ્મમાં પોતાની સ્થિતિનો અનુભવ થઈ જાય છે, ત્યારે વ્યક્તિત્વ તૂટવાને કારણે પછી કદી મોહિત થવાની સંભાવના નથી રહેતી.

સત્ અને અસતને બરાબર નહિ જાણવું એ જ મોહ છે. તાત્પર્ય એ છે કે પોતે સત્ હોવા છતાં પણ અસતની સાથે પોતાની એકતા માનતા રહેવું એ જ મોહ છે. જ્યારે સાધક અસતને બરાબર જાણી લે છે, ત્યારે અસતથી તેનો સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય છે^૧ અને સત્માં પોતાની વાસ્તવિક સ્થિતિનો અનુભવ થઈ જાય છે. આ સ્થિતિનો અનુભવ થઈ જતાં, પછી કદી મોહ નથી થતો (ગીતા. અ. ૪/૩૫).

‘સ્થિત્વાસ્યામન્તકાલેડપિ બ્રહ્મનિર્વાણમૃચ્છતિ’ — આ મનુષ્યશરીર કેવળ પરમાત્મપ્રાપ્તિ માટે જ મળ્યું છે. એટલા માટે ભગવાન આ તક આપે છે કે સાધારણથીયે સાધારણ અને પાપીથીયે પાપી વ્યક્તિ કેમ ના હોય, પણ જો તે અંતકાળમાં પણ પોતાની સ્થિતિ પરમાત્મામાં કરી લે

૧. અસતને જાણવાથી અસતની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે; કારણ કે અસતની સ્વતંત્ર સત્તા છે જ નહિ. સત્ વડે જ અસતને સત્તા મળે છે. જો અસતને જાણવાથી અસતની નિવૃત્તિ ના થાય તો વાસ્તવમાં અસતને જાણ્યું જ નથી; પણ શીખ્યું છે. શીખેલા જ્ઞાનથી અસતની નિવૃત્તિ નથી થતી; કેમકે મનમાં અસતની સત્તા રહે છે.

અર્થાત્ જડતાથી પોતાનો સંબંધ-વિચ્છેદ કરી લે, તો તેને પણ નિર્વાણ (શાન્ત) બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થઈ જશે, તે જન્મ-મરણથી મુક્ત થઈ જશે. આવી જ વાત ભગવાને સાતમા અધ્યાયના ત્રીસમા શ્લોકમાં કહી છે કે ‘અધિભૂત, અધિદેવ અને અધિયજ્ઞ એક ભગવાન જ છે – એવું પ્રયાણકાળે પણ મને જેઓ જાણી લે છે, તેઓ મને યથાર્થરૂપે જાણી લે છે અર્થાત્ મને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.’ આઠમા અધ્યાયના પાંચમા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે ‘અંતકાળમાં મારું સ્મરણ કરતાં-કરતાં કોઈ પ્રાણ છોડે, તો તે મને જ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમાં સંદેહ નથી.’

બીજી વાત, ઉપર્યુક્ત પદો દ્વારા ભગવાન તે બ્રાહ્મી સ્થિતિના મહિમાનું વર્ણન કરે છે કે આમાં જો અંતકાળમાં પણ કોઈ સ્થિત થઈ જાય, તો તે શાંત બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. જેવી રીતે સમબુદ્ધિની બાબતમાં ભગવાને કહ્યું હતું કે તેનું થોડું પણ અનુષ્ઠાન મહાન ભયથી રક્ષણ કરી દે છે (અ. ૨/૪૦), તેવી જ રીતે અહીં કહે છે કે અંતકાળમાં પણ બ્રાહ્મી સ્થિતિ થઈ જાય, જડતાથી સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય, તો નિર્વાણ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. આ સ્થિતિનો અનુભવ થવામાં જડતાનો રાગ જ બાધક છે. આ રાગ અંતકાળમાં પણ કોઈ છોડી દે તો તેને પછી પોતાની સ્વતઃસિદ્ધ વાસ્તવિક સ્થિતિનો અનુભવ થઈ જાય છે.

અહીં એક શંકા થઈ શકે છે કે જે અનુભવ આખી જિંદગીમાં નથી થયો, તે અંતકાળમાં કેવી રીતે થશે? અર્થાત્ સ્વસ્થ અવસ્થામાં તો સાધકની બુદ્ધિ સ્વસ્થ હશે, એનામાં વિચારશક્તિ હશે અને સાવધાની હશે તો તે બ્રાહ્મી સ્થિતિનો અનુભવ કરી લેશે; પરંતુ અંતકાળમાં પ્રાણ નીકળતી વખતે બુદ્ધિ અસમર્થ બની જાય છે અને સાવધાની નથી રહેતી – એવી અવસ્થામાં બ્રાહ્મી સ્થિતિનો અનુભવ કેવી રીતે થશે? આનું સમાધાન એ છે કે મૃત્યુ સમયે જ્યારે પ્રાણ નીકળે છે, ત્યારે તેનો શરીર વગેરેથી આપોઆપ જ સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય છે. જો તે સમયે તે સ્વતઃસિદ્ધ તત્ત્વ તરફ લક્ષ્ય થઈ જાય, તો તેનો અનુભવ સુગમતાથી થઈ જાય છે. કારણ કે નિર્વિકલ્પ અવસ્થાની પ્રાપ્તિમાં તો બુદ્ધિ, વિવેક વગેરેની આવશ્યકતા રહે છે, પણ અવસ્થાતીત તત્ત્વની પ્રાપ્તિમાં તો કેવળ લક્ષ્યની આવશ્યકતા રહે છે.^૧ તે લક્ષ્ય ચાહે પહેલાંના અભ્યાસથી સિદ્ધ થઈ જાય, ચાહે કોઈ શુભ સંસ્કારથી સિદ્ધ થઈ જાય કે ચાહે ભગવાન અથવા સંતની અહૈતુકી કૃપાથી સિદ્ધ

થઈ જાય; લક્ષ્ય સિદ્ધ થવાથી તેની પ્રાપ્તિ આપોઆપ થઈ જાય છે.

અહીં ‘અપિ’ પદનું તાત્પર્ય એ છે કે અંતકાળ અગાઉ અર્થાત્ જીવિત-અવસ્થામાં આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી લે તો તે જીવનમુક્ત થઈ જાય છે; પરંતુ જો અંતકાળમાં પણ આ સ્થિતિ બની જાય અર્થાત્ નિર્મમ-નિરહંકાર બની જાય તો તે પણ મુક્ત થઈ જાય છે. આનું તાત્પર્ય એ છે કે આ સ્થિતિ તત્કાળ બની જાય છે. સ્થિતિને માટે અભ્યાસ કરવાની, ધ્યાન કરવાની કે સમાધિ લગાવવાની કિંચિત્માત્ર પણ આવશ્યકતા નથી.

ભગવાને અહીં કર્મયોગના વિષયમાં ‘બ્રહ્મનિર્વાણમ્’ પદ વાપર્યું છે. એનું તાત્પર્ય એ છે કે જેવી રીતે સાંખ્યયોગીને નિર્વાણ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે (ગીતા અ. ૫/૨૪થી૨૬), તેવી જ રીતે કર્મયોગીને પણ નિર્વાણ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ જ વાતને પાંચમા અધ્યાયના પાંચમા શ્લોકમાં કહી છે કે સાંખ્યયોગી દ્વારા જે સ્થાન પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે, તે જ સ્થાન કર્મયોગી દ્વારા પણ પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે.

વિશેષ વાત

જડ અને ચેતન – એ બે પદાર્થો છે. પ્રાણીમાત્રનું સ્વરૂપ ચેતન છે, પરંતુ તેણે જડનો સંગ કરેલો છે. જડની તરફ આકર્ષણ થવું એટલે પતન તરફ જવું અને ચિન્મય તત્ત્વની તરફ આકર્ષણ થવું એટલે ઉત્થાન તરફ જવું અને પોતાનું કલ્યાણ કરવું એમ કહેવાય. જડની તરફ જવામાં ‘મોહ’ની પ્રધાનતા હોય છે અને પરમાત્મતત્ત્વની તરફ જવામાં ‘વિવેક’ની પ્રધાનતા હોય છે.

સમજવાની દૃષ્ટિએ મોહ અને વિવેકના બે બે વિભાગ કરી શકાય છે : (૧) અહંતા-મમતાયુક્ત મોહ અને કામનાયુક્ત મોહ (૨) સત-અસતનો વિવેક અને કર્તવ્ય-અકર્તવ્યનો વિવેક.

પ્રાપ્ત વસ્તુ, શરીર વગેરેમાં અહંતા-મમતા કરવી એ અહંતા-મમતાયુક્ત મોહ છે; અને અપ્રાપ્ત વસ્તુ, ઘટના, પરિસ્થિતિ વગેરેની કામના કરવી – એ કામનાયુક્ત મોહ છે. શરીરી (શરીરમાં રહેવાવાળો) અલગ છે અને શરીર અલગ છે, શરીરી સત છે અને શરીર અસત છે, શરીરી ચેતન છે અને શરીર જડ છે – આને સારી રીતે અલગ-અલગ સમજવાં એ સત-અસતનો વિવેક છે; અને કર્તવ્ય શું છે, અકર્તવ્ય શું છે, ધર્મ શું છે, અધર્મ શું છે – આને સારી રીતે

૧. નિર્વિકલ્પ અવસ્થાની પ્રાપ્તિમાં જ અભ્યાસ, વિચાર, નિદિધ્યાસન વગેરે કામ કરે છે પરંતુ નિર્વિકલ્પ બોધ (અવસ્થાતીત બ્રાહ્મી સ્થિતિ)ની પ્રાપ્તિમાં બુદ્ધિ કામ નથી કરતી. તેમાં બુદ્ધિ છૂટી થાય છે. કારણ કે નિર્વિકલ્પ બોધ કરણનિરપેક્ષ છે અર્થાત્ તેમાં કરણની કિંચિત્માત્ર પણ અપેક્ષા નથી રહેતી. તેની પ્રાપ્તિમાં કરણથી સંબંધવિચ્છેદ જ કારણ છે.

સમજીને તે પ્રમાણે કર્તવ્ય કરવું અને અકર્તવ્યનો ત્યાગ કરવો એ કર્તવ્ય-અકર્તવ્યનો વિવેક છે.

પહેલા અધ્યાયમાં અર્જુનને પણ બે પ્રકારનો મોહ થઈ ગયો હતો, જેમાં પ્રાણીમાત્ર ફસાયેલાં છે. અહંતાને લીધે ‘અમે દોષોને જાણવાવાળા ધર્માત્મા છીએ’ અને મમતાને લીધે ‘આ કુટુંબીઓ મરી જશે’ – આ અહંતા-મમતાવાળો મોહ થયો. અમને પાપ ના લાગે, કુળના નાશનો દોષ ના લાગે, મિત્રદોહનું પાપ ના લાગે, નરકોમાં ના જવું પડે, અમારા પિતૃઓનું પતન ના થાય – આ કામનાયુક્ત મોહ થયો.

ઉપર્યુક્ત બન્ને પ્રકારના મોહને દૂર કરવા માટે ભગવાને બીજા અધ્યાયમાં બે પ્રકારનો વિવેક બતાવ્યો છે – શરીરી-શરીરનો અને સત-અસતનો વિવેક (અ. ૨/૧૧થી૩૦ સુધી) અને કર્તવ્ય-અકર્તવ્યનો વિવેક (અ. ૨/૩૧થી૫૩ સુધી).

શરીરી-શરીરનો વિવેક બતાવતાં ભગવાને કહ્યું કે હું, તું અને આ રાજાલોકો પહેલાં ન હતાં – આ વાત પણ નથી અને પછી નહિ રહે – એ વાત પણ નથી અર્થાત્ આપણે બધા પહેલાં પણ હતા અને ભવિષ્યમાં પણ રહીશું તથા આ શરીરો પહેલાં પણ ન હતાં અને ભવિષ્યમાં પણ નહિ રહે તથા વચમાં પણ પ્રતિક્ષણ બદલાતાં રહે છે. જેવી રીતે શરીરમાં કુમાર, યુવા અને વૃદ્ધાવસ્થા – આ

અવસ્થાઓ બદલાય છે, અને જેવી રીતે મનુષ્ય જૂનાં વસ્ત્રોને ત્યજીને નવાં વસ્ત્રો ધારણ કરે છે, તેવી જ રીતે જીવ પહેલું શરીર છોડીને બીજું શરીર ધારણ કરે છે. આ તો ટાળી શકાય નહિ તેવો નિયમ છે. આમાં ચિંતાની અને શોકની વાત જ ક્યાં છે?

કર્તવ્ય-અકર્તવ્યનો વિવેક બતાવતાં ભગવાને કહ્યું કે ક્ષત્રિયને માટે યુદ્ધથી મોટો કોઈ ધર્મ નથી. અનાયાસે પ્રાપ્ત થયેલું યુદ્ધ એ સ્વર્ગપ્રાપ્તિનો ખુલ્લો દરવાજો છે. તું યુદ્ધરૂપી સ્વધર્મનું પાલન નહિ કરે તો તને પાપ લાગશે. જો તું જય-પરાજય, લાભ-હાનિ તેમજ સુખ-દુઃખને સમાન સમજીને યુદ્ધ કરીશ તો તને પાપ નહિ લાગે. તારો તો કર્તવ્યકર્મ કરવામાં જ અધિકાર છે, ફળમાં કદી નહિ. તું કર્મફળની ઇચ્છાવાળો પણ ન થા અને કર્મ નહિ કરવામાં પણ તારી આસક્તિ ન થાઓ. એટલા માટે તું કર્મોની સિદ્ધિ-અસિદ્ધિમાં સમાન થઈને અને સમતામાં સ્થિત રહીને કર્મો કર; કારણ કે સમતા એ જ યોગ છે. જે મનુષ્ય સમબુદ્ધિથી યુક્ત થઈને કર્મ કરે છે, તે જીવિત અવસ્થામાં જ પુણ્ય-પાપથી છૂટી જાય છે.

જ્યારે તારી બુદ્ધિ મોહરૂપી કાદવને અને શ્રુતિ-વિપ્રતિપત્તિ (સાંભળવાથી વિપરીત થયેલા જ્ઞાન)ને પાર કરી જશે, ત્યારે તું યોગને પ્રાપ્ત થઈ જશે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : નિર્મમ અને નિરહંકાર થવાથી સાધકનો અસત વસ્તુઓથી સંબંધ છૂટી જાય છે અને સત અર્થાત્ બ્રહ્મમાં પોતાની સ્વતઃ સ્વાભાવિક સ્થિતિનો અનુભવ થઈ જાય છે, જેને ‘બ્રાહ્મી સ્થિતિ’ કહે છે. આ બ્રાહ્મી સ્થિતિને પ્રાપ્ત થવાથી શરીરનો કોઈ માલિક રહેતો નથી અર્થાત્ શરીરને ‘હું-મારું’ કહેનાર કોઈ રહેતું નથી. વ્યક્તિત્વ ખતમ થઈ જાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે આપણું અસ્તિત્વ અહંકાર પર નિર્ભર નથી. અહંકાર ન રહેવા છતાં પણ આપણી સ્થિતિ (અસ્તિત્વ) રહે છે, જે ‘બ્રાહ્મી સ્થિતિ’ કહેવાય છે. એક વાર આ બ્રાહ્મી સ્થિતિ (નિત્યયોગ)નો અનુભવ થયા પછી ક્યારેય મોહ થતો નથી (ગીતા. ૪/૩૫). જો અંતકાળમાં પણ મનુષ્ય નિર્મમ-નિરહંકાર થઈને બ્રાહ્મી સ્થિતિનો અનુભવ કરી લે તો તેને તરત નિર્વાણ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે.

નિર્મમ-નિરહંકાર થવાથી બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ-તત્ત્વજ્ઞાન થઈ જાય છે, પછી મનુષ્ય મમતારહિત, કામનારહિત અને કર્તૃત્વરહિત બની જાય છે. કારણ કે જીવે અહમ્ને લીધે જ જગતને ધારણ કરેલું છે—‘અહંકાર વિમૂઢાત્મા કર્તાહમિતિ મન્યતે’ (ગીતા ૩/૨૭). “જીવભૂતાં મહાબાહો યયેદં ધાર્યતે જગત” (ગીતા ૭/૫) જો તે અહમ્નો ત્યાગ કરી દે તો પછી જગત્ રહેશે નહીં. બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થયા પછી (જો ભક્તિના સંસ્કાર હોય તો) સમગ્ર પરમાત્માની પ્રાપ્તિ આપમેળે થઈ જાય છે, કેમકે સમગ્ર પરમાત્મા બ્રહ્મની પ્રતિષ્ઠા છે.

મારું કશું નથી – આનો સ્વીકાર કરવાથી મનુષ્ય ‘નિર્મમ’ થઈ જાય છે, મારે કશું ન જોઈએ – આને સ્વીકાર કરવાથી મનુષ્ય ‘નિષ્કામ’ બની જાય છે. મારે મારા સ્વયં માટે કશું કરવું નથી – આનો સ્વીકાર કરવાથી મનુષ્ય ‘નિરહંકાર’ બની જાય છે.

ૐ તત્સદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે સાંખ્યયોગો નામ દ્વિતીયોઽધ્યાયઃ ॥ ૨ ॥

આ રીતે ૐ, તત્, સત્ – આ ભગવાનનાં નામોના ઉચ્ચારણપૂર્વક બ્રહ્મવિદ્યા અને યોગશાસ્ત્રમય શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતોપનિષદરૂપી શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદમાં ‘સાંખ્યયોગ’ નામનો બીજો અધ્યાય પૂરો થયો ॥ ૨ ॥

કર્મયોગ, સાંખ્યયોગ, ભક્તિયોગ વગેરે બધાં સાધનોમાં વિવેકની મોટી આવશ્યકતા રહે છે. સાંખ્યયોગમાં આ વિવેકનું પ્રાધાન્ય છે અને સાંખ્યયોગથી ભગવાને પોતાના ઉપદેશનો આરંભ કર્યો છે; આથી આ અધ્યાયનું નામ ‘સાંખ્યયોગ’ રાખવામાં આવ્યું છે.

બીજા અધ્યાયનાં પદ, અક્ષર અને ઉવાચ

(૧) આ અધ્યાયમાં ‘અથ દ્વિતીયોઽધ્યાયઃ’નાં ત્રણ, ‘સંજય ઉવાચ’, ‘શ્રીભગવાનુવાચ’ વગેરે પદોનાં ચૌદ, શ્લોકોનાં નવસો સત્તાવન અને પુષ્પિકાનાં તેર પદો છે. આ રીતે સઘળાં પદોનો સરવાળો નવસો સિત્યાસી છે.

(૨) આ અધ્યાયમાં ‘અથ દ્વિતીયોઽધ્યાયઃ’ના સાત, ‘સંજય ઉવાચ’, ‘શ્રીભગવાનુવાચ’ વગેરે પદોના પિસ્તાળીસ, શ્લોકોના બે હજાર ચારસો ત્રણ અને પુષ્પિકાના પિસ્તાળીસ અક્ષરો છે. આ રીતે સઘળા અક્ષરોનો સરવાળો બે હજાર પાંચસો છે. આ અધ્યાયના બોતેર શ્લોકો પૈકી પાંચમો, સાતમો, આઠમો, વીસમો, બાવીસમો અને સિત્તેરમો – આ છ શ્લોકો ચુંમાળીસ અક્ષરોના, છઠ્ઠો શ્લોક છૅંતાળીસ અક્ષરોનો અને ઓગણત્રીસમો શ્લોક પિસ્તાળીસ અક્ષરોનો છે. બાકીના ચોસઠ શ્લોકો બત્રીસ અક્ષરોના છે.

(૩) આ અધ્યાયમાં સાત ‘ઉવાચ’ છે. બે ‘સંજય

ઉવાચ’, ત્રણ ‘શ્રીભગવાનુવાચ’ અને બે ‘અર્જુન ઉવાચ’ છે.

બીજા અધ્યાયમાં પ્રયોજાયેલા છંદ

આ અધ્યાયના બોતેર શ્લોકો પૈકી પાંચમો, છઠ્ઠો, સાતમો, આઠમો, વીસમો, બાવીસમો, ઓગણત્રીસમો અને સિત્તેરમો – આ આઠ શ્લોકો ‘ઉપજાતિ’ છંદવાળા છે. આ અધ્યાયમાં બાવનમા અને સડસઠમા શ્લોકના પ્રથમ ચરણમાં ‘નગણ’ પ્રયોજાયેલો હોવાથી ‘ન-વિપુલા’; બારમા, છવ્વીસમા અને બત્રીસમા શ્લોકના પ્રથમ ચરણમાં તથા એકસઠમા અને ત્રેસઠમા શ્લોકના તૃતીય ચરણમાં ‘રગણ’ પ્રયોજાયેલો હોવાથી ‘ર-વિપુલા’; છત્રીસમા અને છપ્પનમા શ્લોકના પ્રથમ ચરણમાં ‘ભગણ’ પ્રયોજાયેલો હોવાથી ‘ભ-વિપુલા’; ઈકોતેરમા શ્લોકના પ્રથમ ચરણમાં અને એકત્રીસમા શ્લોકના તૃતીય ચરણમાં ‘મગણ’ પ્રયોજાયેલો હોવાથી ‘મ-વિપુલા’, છૅંતાળીસમા શ્લોકના પ્રથમ ચરણમાં ‘સગણ’ પ્રયોજાયેલો હોવાથી ‘સ-વિપુલા’; પાંત્રીસમા શ્લોકના પ્રથમ અને તૃતીય ચરણમાં ‘નગણ’ પ્રયોજાયેલો હોવાથી ‘જાતિપક્ષ-વિપુલા’ અને સુડતાળીસમા શ્લોકના પ્રથમ ચરણમાં ‘ભગણ’ તથા તૃતીય ચરણમાં ‘નગણ’ પ્રયોજાયેલો હોવાથી ‘સંકીર્ણ-વિપુલા’ સંજાવાળા છંદો છે. શેષ ઓગણપચાસ શ્લોકો બરાબર ‘પથ્યાવક્ર’ અનુષ્ટુપ છંદનાં લક્ષણોથી યુક્ત છે.

ત્રીજો અધ્યાય

ભૂમિકા

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનો ઉપદેશ મનુષ્યમાત્રના અનુભવ ઉપર આધારિત છે. આના દિવ્ય ઉપદેશનો (અ. ૨/૧૧થી) આરંભ કરતાં સહુથી પહેલાં ભગવાન એ સ્પષ્ટ કરે છે કે શરીર અને શરીરી એકબીજાથી સર્વથા ભિન્ન છે. શરીર અનિત્ય, અસત, એકદેશીય અને નાશવંત છે તથા શરીરી નિત્ય, સત, સર્વવ્યાપી અને અવિનાશી છે. આથી નાશવંત વસ્તુઓનો વિનાશ જોઈને દુઃખી નહિ થવાને અને અવિનાશી વસ્તુનું અવિનાશીપણું જોઈને તેને કાયમ રાખવાની ઈચ્છા નહિ કરવાને ‘વિવેક’ કહે છે. કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ અને ભક્તિયોગ — ત્રણેય યોગમાર્ગોમાં વિવેકની મોટી આવશ્યકતા છે. ‘હું શરીરથી સર્વથા ભિન્ન છું’ — એવો વિવેક થવાથી જ મુક્તિની અભિલાષા જાગ્રત થાય છે. મુક્તિની વાત તો દૂર રહી, સ્વર્ગ વગેરેની પ્રાપ્તિની કામના પણ પોતાને શરીરથી ભિન્ન માનવાથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. એટલા માટે ભગવાને પોતાના ઉપદેશનો આરંભ કરતાં જ સહુથી પહેલાં વિવેકનું જ વર્ણન કર્યું છે.

ગીતાનો ઉપર્યુક્ત વિવેકનો વિષય બીજા અધ્યાયના અગિયારમા શ્લોકથી શરૂ થઈને ત્રીસમા શ્લોકે સમાપ્ત થાય છે. વિવેકના આ વિષયમાં ભગવાને આત્મા, અનાત્મા, પ્રકૃતિ, પુરુષ, બ્રહ્મ, અવિદ્યા, ઈશ્વર, જીવ, જગત, માયા વગેરે કોઈ પણ દાર્શનિક શબ્દનો પ્રયોગ નથી કર્યો, પરંતુ બધા જ મનુષ્યો સરળતાથી સમજી શકે, એવી રીતે ભગવાને તેનું વિવેચન કર્યું છે. આનું તાત્પર્ય એ છે કે મનુષ્યમાત્ર પરમાત્મપ્રાપ્તિના અધિકારી છે; કેમકે મનુષ્યશરીર પરમાત્મપ્રાપ્તિને માટે જ મળેલું છે. આથી ઉપર્યુક્ત વિવેકને મહત્ત્વ આપીને મનુષ્યમાત્ર પરમાત્મપ્રાપ્તિ કરી શકે છે.

આ પ્રકરણમાં ભગવાને ‘બુદ્ધિ’ શબ્દનો પ્રયોગ પણ નથી કર્યો. વાસ્તવમાં નિત્ય અને અનિત્ય, સત અને અસત, અવિનાશી અને વિનાશી, શરીરી અને શરીરને ભિન્ન-ભિન્ન સમજવા માટે ‘વિવેક’ની જ આવશ્યકતા છે, બુદ્ધિની નહિ. વિવેક બુદ્ધિથી પર છે. જેવી રીતે પ્રકૃતિ અને પુરુષ અનાદિ છે (ગીતા અ. ૧૩/૧૮), તેવી જ રીતે તેમની ભિન્નતાને પ્રગટ કરનારો વિવેક પણ અનાદિ છે. આ જ વિવેક બુદ્ધિમાં પ્રગટ થાય છે. આ ભગવત્પ્રદત્ત વિવેક પ્રાણીમાત્રને નિત્યપ્રાપ્ત છે. પશુ-પક્ષી પણ ખાદ્ય-અખાદ્ય પદાર્થોની ભિન્નતાને જાણે છે. લતા-વૃક્ષમાં પણ શરદી-ગરમી અને અનુકૂળતા-પ્રતિકૂળતાની ભિન્નતાનું જ્ઞાન રહે છે. બુદ્ધિપ્રધાન હોવાને લીધે મનુષ્યને આ વિવેક વિશેષરૂપે પ્રાપ્ત થયેલો છે. પશુ-પક્ષી વગેરેમાં તો માત્ર જીવનનિર્વાહ માટે જડ પદાર્થોનો વિવેક રહે છે, પરંતુ મનુષ્ય પોતાના વિવેકથી સદાને માટે જન્મમરણ રૂપી બંધનથી મુક્ત બનીને શાશ્વત શાંતિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આ જ મનુષ્યના વિવેકની વિશેષતા છે.

વિવેક જાગ્રત થવાથી અર્થાત્ શરીર અને શરીરીની ભિન્નતાનો અનુભવ થવાથી પોતાનાં કહેવાતાં શરીર, ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ સહિત સંસારનો સર્વથા સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય છે, કે જે વાસ્તવમાં છે; અને બુદ્ધિ, શુદ્ધ તથા સમ (સમાન) બની જાય છે અર્થાત્ બુદ્ધિનો વિષમભાવ દૂર થઈ જાય છે.

કર્મયોગમાં બુદ્ધિના એક નિશ્ચયની પ્રધાનતા છે — ‘વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિરેકેહ’ (ગીતા અ. ૨/૪૧)^૧. મનુષ્યનો જ્યારે પોતાના કલ્યાણ અથવા પરમાત્મપ્રાપ્તિનો જ એક નિશ્ચય બની જાય છે, ત્યારે તેને અનુકૂળતા અને પ્રતિકૂળતા વિઘ્ન નથી પહોંચાડતાં અને આ રીતે કંઈ કર્યા વિના જ તેની બુદ્ધિ આપોઆપ સમ બનવા લાગે છે. બુદ્ધિને સમ કરવા માટે ત્યાં સુધી કહેવામાં આવે છે, જ્યાં સુધી બુદ્ધિમાં સંસારનું મહત્ત્વ, આકર્ષણ અને ખેંચાણ રહે છે. એક નિશ્ચયાત્મિકા બુદ્ધિ થઈ જવાથી સંસારનું મહત્ત્વ, આકર્ષણ અને ખેંચાણ આપોઆપ દૂર થવા લાગે છે. આવી નિશ્ચયાત્મિકા બુદ્ધિ થવામાં ભોગ અને સંગ્રહની આસક્તિને મહાન બાધક બતાવવામાં આવી છે (ગીતા અ. ૨/૪૪).

૧. સાંખ્યયોગમાં વિવેકનું, ભક્તિયોગમાં શ્રદ્ધા-વિશ્વાસનું અને કર્મયોગમાં નિશ્ચયાત્મિકા બુદ્ધિનું પ્રાધાન્ય રહે છે. કર્મયોગમાં વિવેક તથા શ્રદ્ધા-વિશ્વાસ નથી હોતા — એવું નથી; પરંતુ પ્રાધાન્ય એક નિશ્ચયાત્મિકા બુદ્ધિનું રહે છે. તેવી જ રીતે સાંખ્યયોગ અને ભક્તિયોગમાં પણ એક નિશ્ચયાત્મિકા બુદ્ધિ રહે છે.

આ રીતે કર્મયોગમાં નિશ્ચયાત્મિકા બુદ્ધિની અત્યંત આવશ્યકતા બતાવ્યા પછી ભગવાન અર્જુનને સમભાવપૂર્વક કર્તવ્યકર્મ કરવા માટે વિશેષ રૂપે કહે છે; જેમ કે - ‘કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે’ (અ. ૨/૪૭), ‘યોગસ્થઃ કુરુ કર્મણિ’ (અ. ૨/૪૮) ‘તારો કર્મ કરવામાં જ અધિકાર છે’, ‘સમતામાં સ્થિત થઈને તું કર્મો કર.’ આની સાથે એમ પણ કહે છે કે ‘દુરેણા હ્યવરં કર્મ બુદ્ધિયોગાત્’ (અ. ૨/૪૯) ‘બુદ્ધિયોગ’ (સમતા)થી સકામકર્મ અત્યંત તુચ્છ છે, આગળ કહે છે - ‘બુદ્ધૌ શરણમન્વિચ્છ’ (અ. ૨/૪૯), ‘બુદ્ધિયુક્તો જહાતીહ ઉભે સુકૃતદુષ્કૃતે । તસ્માદ્યોગાય યુજ્યસ્વ યોગઃ કર્મસુ કૌશલમ્’ (અ. ૨/૫૦) ‘તું સમબુદ્ધિનો આશ્રય ગ્રહણ કર,’ ‘સમતાપૂર્વક કર્મ કરવાવાળો પુરુષ પાપ અને પુણ્ય-બન્નેનો અહીં જીવિત અવસ્થામાં જ ત્યાગ કરી દે છે, એટલા માટે તું સમતાની પ્રાપ્તિને માટે જ પ્રયત્ન કર; કેમકે સમતા જ કર્મોમાં કુશળતા છે.’

અર્જુનના મનમાં યુદ્ધ નહિ કરવાનો આગ્રહ પહેલેથી જ હતો. પહેલા અધ્યાયના એકત્રીસમા શ્લોકમાં અર્જુન કહે છે - ‘યુદ્ધમાં પોતાના કુળને મારીને હું પોતાનું હિત નથી જોતો’ - ‘ન ચ શ્રેયોડનુપશ્યામિ હત્વા સ્વજનમાહવે.’ પછી પિસ્તાળીસમા શ્લોકમાં તેઓ કહે છે - ‘અહો! ખેદ છે કે અમે લોકો બુદ્ધિમાન હોવા છતાં પણ યુદ્ધરૂપી મહાન પાપ કરવાને તૈયાર થઈ ગયા છીએ’ - ‘અહો બત મહત્પાપં કર્તુ વ્યવસિતા વયમ્’. આગળ બીજા અધ્યાયના પાંચમા શ્લોકમાં અર્જુન કહે છે - ‘હું ભિક્ષાનું અન્ન ખાવાનું શ્રેષ્ઠ સમજું છું, પણ યુદ્ધ કરવાનું નહિ’ - ‘શ્રેયો ભોકતું ભૈક્ષ્યમપીહ લોકે’ અને નવમા શ્લોકમાં તો ભગવાનની આજ્ઞા ‘ઉત્તિષ્ઠ પરંતપ’ (અ. ૨/૩)ની વિરુદ્ધ પોતાનો નિર્ણય જ સંભળાવી દે છે કે ‘હું યુદ્ધ નહિ કરું’ - ‘ન યોત્સ્યે’ (ગીતા અ. ૨/૯).

આ નિયમ છે કે પોતાનો આગ્રહ રાખવાથી શ્રોતા વક્તાની વાતોનો આશય સારી રીતે નથી સમજી શકતો. આ જ કારણ છે કે પોતાનો (યુદ્ધ નહિ કરવાનો) આગ્રહ રાખવાથી અર્જુન પણ ઉપર્યુક્ત વિષયમાં ભગવાનનાં વચનોનો આશય સારી રીતે ના સમજી શક્યા. આથી અર્જુનને ભગવાનનાં વચનો મિશ્ર જેવાં લાગવા લાગ્યાં. એટલા માટે ભગવાનનો અભિપ્રાય શું છે? તેઓ મારા કલ્યાણ માટે કયું સાધન શ્રેષ્ઠ સમજે છે - આનો ખુલાસો કરાવવા માટે અર્જુન આગળના બે શ્લોકોમાં ભગવાનને પ્રશ્ન કરે છે.

અર્જુન ઉવાચ

જયાયસી ચેત્કર્મણસ્તે મતા બુદ્ધિર્જનાર્દન ।
તત્કિં કર્મણિ ઘોરે માં નિયોજયસિ કેશવ ॥ ૧ ॥
વ્યામિશ્રેણેવ વાક્યેન બુદ્ધિં મોહયસીવ મે ।
તદેકં વદ નિશ્ચિત્ય યેન શ્રેયોહમાપ્નુયામ્ ॥ ૨ ॥

અર્જુન બોલ્યા—

જનાર્દન	= હે જનાર્દન!	યુદ્ધરૂપી)	મોહયસિ, ઈવ	= જાણે મોહિત
ચેત્	= જો	ઘોરે		કરી રહ્યા છો,
તે	= તમે	કર્મણિ		(તેથી આપ)
કર્મણઃ	= કર્મ કરતાં	કિમ્		નિશ્ચિત્ય
બુદ્ધિઃ	= જ્ઞાનને	નિયોજયસિ		= નિશ્ચિત કરીને
જયાયસી	= ચઢિયાતું	વ્યામિશ્રેણ, ઈવ		તત્
મતા	= માનો છો			= તે
તત્	= તો પછી			એકમ્
કેશવ	= હે કેશવ!			= એક વાતને
મામ્	= મને (આ			વદ, યેન
				= કહો, કે જેનાથી
				અહમ્
				= હું
				શ્રેયઃ
				= કલ્યાણને
				આપ્નુયામ્
				= પ્રાપ્ત થાઉં.

ટીકા - ‘જનાર્દન’ આ પદ વડે અર્જુન જાણે કે એ ભાવ પ્રગટ કરે છે કે હે શ્રીકૃષ્ણ! આપ બધાંની યાચના પૂર્ણ કરવાવાળા છો; આથી મારી યાચના તો અવશ્ય જ પૂરી કરશો.

‘જ્યાયસી ચેત્કર્મણસ્તે.... નિયોજયસિ કેશવ’ - મનુષ્યના અંતઃકરણમાં એક કમજોરી રહે છે કે તે પ્રશ્ન કરીને ઉત્તરના રૂપમાં પણ વક્તા પાસેથી પોતાની વાત અથવા સિદ્ધાંતનું જ સમર્થન ઇચ્છે છે. આને કમજોરી એટલા માટે કહેવામાં આવી છે કે વક્તાના નિર્દેશનું, પછી ભલે તે મનને અનુકૂળ હોય અથવા સર્વ રીતે પ્રતિકૂળ હોય, પાલન કરવાના નિશ્ચયમાં જ શૂરવીરતા છે, બાકીનું બધું કમજોરી અથવા કાયરતા જ કહેવાશે. આ કમજોરીને કારણે જ મનુષ્યને પ્રતિકૂળતા સહન કરવામાં કઠિનતાનો અનુભવ થાય છે. જ્યારે તે પ્રતિકૂળતાને સહન નથી કરી શકતો, ત્યારે તે સારાપણાનો વાઘો પહેરી લે છે અર્થાત્ ત્યારે ભલાઈના વેશમાં બૂરાઈ આવે છે. જે બૂરાઈ ભલાઈના વેશમાં આવે છે, તેનો ત્યાગ કરવાનું ઘણું કઠિન હોય છે. અહીં અર્જુનમાં પણ હિંસાત્યાગરૂપી ભલાઈના વેશમાં કર્તવ્યત્યાગરૂપી બૂરાઈ આવી છે. આથી તેઓ કર્તવ્યકર્મ કરતાં જ્ઞાનને શ્રેષ્ઠ માની રહ્યા છે. આ જ કારણથી તેઓ અહીં પ્રશ્ન કરે છે કે જો આપ કર્મ કરતાં જ્ઞાનને શ્રેષ્ઠ માનો છો, તો પછી મને યુદ્ધરૂપી ધોર કર્મમાં શા માટે જોડો છો?

ભગવાને બીજા અધ્યાયના ઓગણચાળીસમા શ્લોકમાં ‘બુદ્ધિયોગે’ પદ વડે સમબુદ્ધિ (સમતા)ની જ વાત કહી હતી; પરંતુ અર્જુને એને જ્ઞાન સમજી લીધું. આથી તેઓ ભગવાનને કહે છે કે હે જનાર્દન! આપે અગાઉ કહ્યું કે ‘મેં સાંખ્યમાં આ બુદ્ધિ કહી દીધી, તેને જ તું યોગના વિષયમાં સાંભળ. આ બુદ્ધિથી યુક્ત થયેલો તું કર્મબંધનને છોડી દેશે.’ અર્થાત્ કર્મબંધનથી છૂટી જઈશ. પરંતુ કર્મબંધન ત્યારે જ છૂટશે, કે જ્યારે જ્ઞાન થશે. આપે એ પણ કહી દીધું કે ‘બુદ્ધિયોગ અર્થાત્ જ્ઞાન કરતાં કર્મ અત્યંત નિકૃષ્ટ છે’ (અ. ૨/૪૮). જો આપની માન્યતામાં કર્મ કરતાં જ્ઞાન શ્રેષ્ઠ અને ઉત્તમ હોય, તો પછી મને શાસ્ત્રવિહિત યજ્ઞ, દાન, તપ વગેરે શુભ કર્મોમાં પણ જોડવો ના જોઈએ, કેવળ જ્ઞાનમાં જ જોડવો જોઈએ પરંતુ તેની વિરુદ્ધ આપ મને યુદ્ધ જેવું અત્યંત કૂર કર્મ, જેમાં દિવસભર મનુષ્યોની હત્યા કરવી પડે, તેમાં શા માટે જોડો છો?

પહેલાં અર્જુનના મનમાં યુદ્ધ કરવાનો જુસ્સો આવેલો હતો અને તેમણે એ જ જુસ્સામાં આવી જઈને ભગવાનને કહ્યું કે ‘હે અચ્યુત! બન્ને સેનાઓની મધ્યમાં મારા રથને ઊભો કરી દો, જેથી હું એ જોઈ લઉં કે અહીં મારી સામે

હાથ ઉગામનારા કોણ છે?’ પરંતુ ભગવાને જ્યારે બન્ને સેનાઓની વચમાં ભીષ્મ અને દ્રોણની સામે તથા રાજાઓની સામે રથને ઊભો રાખીને કહ્યું કે ‘તું આ કુરુવંશીઓને જો’, ત્યારે અર્જુનનો કૌટુંબિક મોહ જાગ્રત થઈ ગયો. મોહ જાગ્રત થવાથી તેમની વૃત્તિ યુદ્ધથી, કર્મથી ઉપરામ થઈને જ્ઞાન તરફી થઈ ગઈ; કેમકે જ્ઞાનમાં યુદ્ધ જેવાં ધોર કર્મ નથી કરવાં પડતાં. આથી અર્જુન કહે છે કે આપ મને ધોર કર્મમાં શા માટે જોડો છો?

અહીં ‘બુદ્ધિ:’ પદનો અર્થ ‘જ્ઞાન’ કરવામાં આવ્યો છે. જો અહીં ‘બુદ્ધિ:’ પદનો અર્થ ‘સમબુદ્ધિ’ (સમતા) કરવામાં આવે તો વ્યામિશ્ર વચન સિદ્ધ નહિ થાય. કારણ કે બીજા અધ્યાયના અડતાળીસમા શ્લોકમાં ભગવાને અર્જુનને યોગ (સમતા)માં સ્થિત રહીને કર્મ કરવાની આજ્ઞા આપી છે. વ્યામિશ્ર વચન ત્યારે જ સિદ્ધ થાય, કે જ્યારે અર્જુનની માન્યતામાં બે વાતો હોય; અને ત્યારે જ આ પ્રશ્ન થઈ શકે કે જો આપની માન્યતામાં કર્મ કરતાં જ્ઞાન શ્રેષ્ઠ હોય, તો પછી મને ધોર કર્મમાં શા માટે જોડો છો? બીજી વાત, ભગવાને આગળ અર્જુનના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં બે નિષ્કાઓ કહી છે - જ્ઞાનીઓની નિષ્કા જ્ઞાનયોગથી અને યોગીઓની નિષ્કા કર્મયોગથી. આથી પણ અર્જુનના પ્રશ્નોમાં ‘બુદ્ધિ:’ પદનો અર્થ ‘જ્ઞાન’ લેવો યુક્તિસંગત લાગે છે.

કોઈ પણ સાધક શ્રદ્ધાપૂર્વક પૂછવાથી જ પોતાના પ્રશ્નનો સાચો ઉત્તર પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આક્ષેપપૂર્વક શંકા આવવાથી સાચો ઉત્તર પ્રાપ્ત કરી શકવો સંભવ નથી. અર્જુનની ભગવાન ઉપર પૂર્ણ શ્રદ્ધા છે; આથી ભગવાનના કહેવાથી અર્જુન પોતાના કલ્યાણને માટે યુદ્ધ જેવા ધોર કર્મમાં પણ પ્રવૃત્ત થઈ શકે છે - એવો ભાવ ઉપર્યુક્ત પ્રશ્નથી પ્રગટ થાય છે.

‘વ્યામિશ્રેણેવ વાક્યેન બુદ્ધિં મોહયસીવ મે’ - આ પદોમાં અર્જુનનો ભાવ એ છે કે ક્યારેક તો આપ કહો છો કે કર્મ કર - ‘કુરુ કર્માણિ’ (અ. ૨/૪૮) અને ક્યારેક આપ કહો છો કે જ્ઞાનનો આશ્રય લે - ‘બુદ્ધૌ શરણમન્વિચ્છ’ (અ. ૨/૪૮). આપનાં આ મિશ્ર જેવાં વચનો વડે મારી બુદ્ધિ મોહિત જેવી થઈ રહી છે અર્થાત્ હું આ સ્પષ્ટ નથી સમજી શકતો કે મારે કર્મો કરવાં જોઈએ કે જ્ઞાનનું શરણ લેવું જોઈએ.

અહીં બે વાર ‘ઈવ’ પદના પ્રયોગથી ભગવાન ઉપર અર્જુનની શ્રદ્ધાનું દર્શન થઈ રહ્યું છે. શ્રદ્ધાને કારણે અર્જુન ભગવાનનાં વચનો સાચાં માની રહ્યા છે અને એ પણ સમજી રહ્યા છે કે ભગવાન મારી બુદ્ધિને મોહિત નથી કરી રહ્યા. પરંતુ ભગવાનનાં વચનોને સારી રીતે નહિ

સમજવાને કારણે અર્જુનને ભગવાનનાં વચનો મિશ્ર જેવાં લાગે છે અને તેમને એવું જણાઈ રહ્યું છે કે ભગવાન પોતાનાં વચનો દ્વારા મારી બુદ્ધિને મોહિત જેવી કરી રહ્યા છે. જો ભગવાન અર્જુનની બુદ્ધિ મોહિત કરતા હોત, તો પછી અર્જુનના મોહને દૂર કરત જ કોણ?

‘તદેકં વદ નિશ્ચિત્ય યેન શ્રેયોઽહમાપ્नुયામ્’ — મારું

કલ્યાણ કર્મ કરવાથી થશે કે જ્ઞાનથી થશે — તે પૈકી આપ નક્કી કરીને મારે માટે એક વાત કહો, જેથી મારું કલ્યાણ થઈ જાય. મેં અગાઉ પણ કહ્યું હતું કે જેનાથી મારું નિશ્ચિત કલ્યાણ થાય, એ વાત મારા માટે કહો — ‘યચ્છ્રેયઃ સ્યાન્નિશ્ચિતં બ્રૂહિ તન્મે’ (અ. ૨/૭) અને અત્યારે પણ હું એ જ વાત કહી રહ્યો છું.

પરિશિષ્ટ ભાવ : જ્યાં સુધી સંસારની સત્તા માનીએ છીએ, ત્યાં સુધી કર્મ ભયંકર અથવા સૌમ્ય દેખાય છે. કારણ કે, સંસારની સત્તા માનવાથી દૃષ્ટિ કર્મ તરફ રહે છે, પોતાના કર્તવ્ય તરફ રહેતી નથી. પોતાના કર્તવ્ય તરફ દૃષ્ટિ રહેવાથી કર્મ ભયંકર (ઘોર) અથવા સૌમ્ય લાગતું નથી.

—■—

સંબંધ — હવે આગળ ત્રણ (ત્રીજા, ચોથા અને પાંચમા) શ્લોકોમાં ભગવાન અર્જુનને ‘વ્યામિશ્રેણેવ વાક્યેન’ (મિશ્ર જેવાં વચનો) પદોનો ઉત્તર આપે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ

લોકેઽસ્મિન્દિવિધા નિષ્ઠા પુરા પ્રોક્તા મયાનઘ ।

જ્ઞાનયોગેન સાંખ્યાનાં કર્મયોગેન યોગિનામ્ ॥ ૩ ॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા—

અનઘ	= હે નિષ્ઠાપ અર્જુન!	મયા	= મારા વડે	જ્ઞાનયોગેન	= જ્ઞાનયોગ દ્વારા (અને)
અસ્મિન્	= આ	પુરા	= પહેલાં	યોગિનામ્	= યોગીઓની (નિષ્ઠા)
લોકે	= મનુષ્ય લોકમાં	પ્રોક્તા	= કહેવાઈ ચૂકી છે; (એમનામાંથી)	કર્મયોગેન	= કર્મયોગ દ્વારા (થાય છે.)
દિવિધા	= બે પ્રકારની	સાંખ્યાનામ્	= જ્ઞાનિઓની (નિષ્ઠા)		
નિષ્ઠા	= નિષ્ઠા				

ટીકા — [અર્જુન યુદ્ધ કરવા ઇચ્છતા ન હતા, આથી તેમણે સમતાવાચક ‘બુદ્ધિ’ શબ્દનો અર્થ ‘જ્ઞાન’ સમજી લીધો. પરંતુ ભગવાને પહેલાં ‘બુદ્ધિ’ અને ‘બુદ્ધિયોગ’ શબ્દોથી સમતાનું વર્ણન કર્યું હતું. (અ. ૨/૩૮, ૪૯ વગેરે); આથી અહીં પણ ભગવાન જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગ — બન્નેય દ્વારા પ્રાપ્તીય (પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય) સમતાનું વર્ણન કરી રહ્યા છે.]

‘અનઘ’ — અર્જુન દ્વારા પોતાના શ્રેય (કલ્યાણ)ની વાત પૂછાઈ જવી એ જ તેમની નિષ્ઠાપતા છે; કેમકે પોતાના કલ્યાણની તીવ્ર ઇચ્છા થવાથી સાધકનાં પાપ નષ્ટ થઈ જાય છે.

‘લોકેઽસ્મિન્દિવિધા નિષ્ઠા પુરા પ્રોક્તા મયા’ — અહીં ‘લોકે’ પદનો અર્થ મનુષ્યશરીર સમજવો જોઈએ; કેમકે જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગ — બન્ને પ્રકારનાં સાધનોને કરવાનો અધિકાર અથવા સાધક બનવાનો અધિકાર મનુષ્ય-શરીરમાં જ છે.

‘નિષ્ઠા’ — અર્થાત્ સમભાવમાં સ્થિતિ એક જ છે, જેને બે રીતે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે — જ્ઞાનયોગથી અને કર્મયોગથી. આ બેઉ યોગોના અલગ-અલગ વિભાગ કરવા માટે ભગવાને બીજા અધ્યાયના ઓગણચાળીસમા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે આ સમબુદ્ધિને મેં સાંખ્યયોગના વિષયમાં (અગિયારમાથી ત્રીસમા શ્લોક સુધી) કહી દીધી છે, હવે તેને કર્મયોગના વિષયમાં (ઓગણચાળીસમાથી ત્રેપનમા શ્લોક સુધી) સાંભળ. — ‘એષા તેઽભિહિતા સાંખ્યે બુદ્ધિયોગે ત્વિમાં શૃણુ ।’

‘પુરા’ પદનો અર્થ ‘અનાદિકાળ’ પણ થાય છે અને ‘હાલથી થોડો અગાઉ’ પણ થાય છે. અહીં એ પદનો અર્થ છે — હાલથી થોડો અગાઉ અર્થાત્ અગાઉનો અધ્યાય, કે જેના ઉપર અર્જુનને શંકા છે. જોકે બન્ને નિષ્ઠાઓ અગાઉના અધ્યાયમાં ભિન્ન-ભિન્ન કહેવાઈ ચૂકી છે, તોપણ કોઈ પણ નિષ્ઠામાં કર્મત્યાગની વાત નથી કહેવામાં આવી.

માર્મિક વાત

અહીં ભગવાને બે નિષ્ઠાઓ બતાવી છે — સાંખ્યનિષ્ઠા (જ્ઞાનયોગ) અને યોગનિષ્ઠા (કર્મયોગ). જેવી રીતે સંસારમાં બે પ્રકારની નિષ્ઠાઓ છે — ‘લોકેડસ્મિન્દિવિધા નિષ્ઠા’ તેવી જ રીતે સંસારમાં બે પ્રકારના પુરુષો છે — ‘દ્વાવિમૌ પુરુષૌ લોકે’ (ગીતા અ. ૧૫/૧૬); તે છે — ક્ષર (નાશવાન સંસાર) અને અક્ષર (અવિનાશી સ્વરૂપ). ક્ષરની સિદ્ધિ-અસિદ્ધિ, પ્રાપ્તિ-અપ્રાપ્તિમાં સમ રહેવું એ ‘કર્મયોગ’ છે અને ક્ષરથી વિમુખ બનીને અક્ષરમાં સ્થિત થવું એ ‘જ્ઞાનયોગ’ છે. પરંતુ ક્ષર અને અક્ષર — બન્નેથી ઉત્તમ પુરુષ તો જુદો જ છે, જેને પરમાત્મા નામથી ઓળખવામાં આવે છે — ‘ઉત્તમઃ પુરુષસ્ત્વન્યઃ પરમાત્મયેત્યુદાહૃતઃ’ (અ. ૧૫/૧૭). તે પરમાત્મા ક્ષરથી તો અતીત છે અને અક્ષરથી ઉત્તમ છે; આથી શાસ્ત્ર અને વેદમાં તે ‘પુરુષોત્તમ’ નામથી પ્રસિદ્ધ છે (અ. ૧૫/૧૮). આવા પરમાત્માને સર્વથા સર્વભાવથી શરણે જવું એ ‘ભગવન્નિષ્ઠા’ (ભક્તિયોગ) છે. આ કારણથી ક્ષરની પ્રધાનતાથી કર્મયોગ, અક્ષરની પ્રધાનતાથી જ્ઞાનયોગ અને પરમાત્માની પ્રધાનતાથી ભક્તિયોગ ચાલે છે.^૧

સાંખ્યનિષ્ઠા અને યોગનિષ્ઠા — આ બન્ને સાધકોની પોતાની નિષ્ઠાઓ છે; પરંતુ ભગવન્નિષ્ઠા સાધકોની પોતાની નિષ્ઠા નથી. કારણ કે સાંખ્યનિષ્ઠા અને યોગનિષ્ઠામાં સાધકને ‘હું છું’ અને ‘સંસાર છે’ — તેનો અનુભવ થાય છે; આથી જ્ઞાનયોગી સંસારથી સંબંધ-વિચ્છેદ કરીને પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિત થાય છે અને કર્મયોગી સંસારની વસ્તુ (શરીર વગેરે)ને સંસારની જ સેવામાં જોડીને સંસારથી સંબંધ-વિચ્છેદ કરે છે. પરંતુ ભગવન્નિષ્ઠામાં સાધકને પહેલા ‘ભગવાન છે’ તેનો અનુભવ નથી થતો; પરંતુ તેનો વિશ્વાસ હોય છે કે સ્વરૂપ અને સંસાર — આ બન્નેથી પણ વિલક્ષણ કોઈ તત્ત્વ (ભગવાન) છે. આથી તે શ્રદ્ધા-વિશ્વાસપૂર્વક ભગવાનને માનીને પોતાની જાતને ભગવાનને સમર્પણ કરી દે છે. એટલા માટે સાંખ્યનિષ્ઠા અને યોગનિષ્ઠામાં તો ‘જાણવું’ (વિવેક) મુખ્ય છે અને ભગવન્નિષ્ઠામાં ‘માનવું’ (શ્રદ્ધા-વિશ્વાસ) મુખ્ય છે.

જાણવું અને માનવું — આ બેમાં કોઈ ફરક નથી. જેવી રીતે ‘જાણવું’ સંદેહરહિત (દૃઢ) હોય છે, તેવી જ રીતે ‘માનવું’ પણ સંદેહરહિત હોય છે. માનેલી વાતમાં

વિચારવાની સંભાવના નથી રહેતી. જેવી રીતે, ‘અમુક મારી મા છે’ — આ કેવળ માનેલું છે, પરંતુ એ માનેલામાં કદી સંદેહ નથી થતો, કદી જિજ્ઞાસા નથી થતી, કદી વિચાર નથી કરવો પડતો. એટલા માટે ગીતામાં ભક્તિયોગની બાબતમાં જ્યાં જાણવાની વાત આવી છે, તેને માનવાના અર્થમાં જ લેવી જોઈએ. આ જ રીતે જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગની બાબતમાં જ્યાં માનવાની વાત આવી છે, તેને જાણવાના અર્થમાં જ લેવી જોઈએ.

સાંખ્યનિષ્ઠા અને યોગનિષ્ઠા તો સાધન-સાધ્ય છે અને સાધક ઉપર નિર્ભર છે, પરંતુ ભગવન્નિષ્ઠા સાધન-સાધ્ય નથી. ભગવન્નિષ્ઠામાં સાધક ભગવાન અને તેમની કૃપા ઉપર જ નિર્ભર છે.

ભગવન્નિષ્ઠાનું વર્ણન ગીતામાં ઠેકાણે-ઠેકાણે આવ્યું છે; જેમ કે — આ જ અધ્યાયમાં પ્રથમ બે નિષ્ઠાઓનું વર્ણન કરીને પછી ત્રીસમા શ્લોકમાં ‘મયિ સર્વાણિ કર્માણિ સંન્યસ્ય’ પદો વડે ભક્તિનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે; પાંચમા અધ્યાયમાં પણ બે નિષ્ઠાઓનું વર્ણન કરીને દસમા શ્લોકમાં ‘બ્રહ્મણ્યાધાય કર્માણિ’ અને અંતમાં ‘ભોક્તારં યજતપસામ્...’ વગેરે પદો વડે ભક્તિનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, વગેરે - વગેરે.

‘જ્ઞાનયોગેન સાંખ્યાનામ્’ — પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન સઘળા ગુણો જ ગુણોમાં વર્તી રહ્યા છે, સઘળી ક્રિયાઓ ગુણોમાં, ઈન્દ્રિયોમાં જ થઈ રહી છે (ગીતા અ. ૩/૨૮) અને મારો તેમની સાથે કોઈ જ સંબંધ નથી — એવું સમજીને સમસ્ત ક્રિયાઓમાં કર્તાપણાના અભિમાનનો સર્વથા ત્યાગ કરી દેવો એ ‘જ્ઞાનયોગ’ છે.

ગીતાના ઉપદેશના આરંભમાં જ ભગવાને સાંખ્યયોગ (જ્ઞાનયોગ)નું વર્ણન કરતાં-કરતાં નાશવાન શરીર અને અવિનાશી શરીરીનું વિવેચન કર્યું છે, જેને ગીતા (અ. ૨/૧૬માં) અસત અને સત નામોથી પણ કહેવામાં આવ્યું છે.

‘કર્મયોગેન યોગિનામ્’ — વર્ણ, આશ્રમ, સ્વભાવ અને પરિસ્થિતિ અનુસાર જે શાસ્ત્રવિહિત કર્તવ્યકર્મ સામે આવી જાય, તેને (તે કર્મ તથા તેના ફળમાં) કામના, મમતા અને આસક્તિનો સર્વથા ત્યાગ કરીને કરવું તથા કર્મની સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિમાં સમ રહેવું એ ‘કર્મયોગ’ છે.

ભગવાને કર્મયોગનું વર્ણન બીજા અધ્યાયના

૧. વાસ્તવમાં ભગવાનનો સંબંધ કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગ — બન્ને યોગોમાં રહે છે; કેમકે આ બન્નેના વિધાયક ભગવાન જ છે. કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગથી કલ્યાણ થવાનું વિધાન તો ભગવાન દ્વારા જ થયું છે. એટલા માટે કર્મયોગી અને જ્ઞાનયોગી — બન્ને ભગવાનના મત (સિદ્ધાંત)નું જ પાલન કરે છે. કેવળ તેમાં ભગવાનની પરાયણતા નથી હોતી.

સુડતાળીસમા અને અડતાળીસમા શ્લોકમાં મુખ્યરૂપથી કર્યું | કહેવામાં આવ્યો છે અને અડતાળીસમા શ્લોકમાં કર્મયોગને છે. તેમાં પણ સુડતાળીસમા શ્લોકમાં કર્મયોગનો સિદ્ધાંત | અનુષ્ઠાનમાં લાવવાની વિધિ કહેવામાં આવી છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગ – આ બન્ને નિષ્ઠાઓ લોકમાં હોવાને કારણે ‘લૌકિક’ છે. ‘લોકેડસ્મિન્ દ્વિવિધા નિષ્ઠા.’ કર્મયોગમાં ‘ક્ષર’ (સંસાર)ની પ્રધાનતા છે અને જ્ઞાનયોગમાં ‘અક્ષર’ (જીવાત્મા)ની પ્રધાનતા છે. ક્ષર અને અક્ષર પણ લોકમાં જ છે – ‘દ્વાવિમૌ પુરુષૌ લોકે ક્ષરશ્ચાક્ષર એવ ચ’ (ગીતા ૧૫/૧૬). તેથી કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગ – બન્ને નિષ્ઠાઓ લૌકિક જ છે.

જીવ અને જગતને પ્રધાનતા આપવાથી જ આ બન્ને નિષ્ઠાઓ થઈ છે. જો જીવ અને જગતને પ્રધાનતા ન આપીને માત્ર પરમાત્માને જ પ્રધાનતા આપવામાં આવે તો બે નિષ્ઠાઓ નહીં રહે, બલકે માત્ર અલૌકિક ભગવન્નિષ્ઠા અર્થાત્ ભક્તિ જ રહેશે.

લૌકિક નિષ્ઠા (કર્મયોગ - જ્ઞાનયોગ)માં સાધકનો પોતાનો પ્રયત્ન મુખ્ય હોય છે. તે સાધનામાં પોતાનો પુરુષાર્થ માને છે, પરંતુ જ્યારે સાધક ભગવાનનો આશ્રય રાખીને સાધના કરે છે, પોતાનો પ્રયત્ન મુખ્ય નથી માનતો, ત્યારે તેની નિષ્ઠા અલૌકિક હોય છે. કારણ કે ભગવાનનો સંબંધ થવાથી બધું અલૌકિક થઈ જાય છે. જ્યાં સુધી ભગવાનનો સંબંધ નથી થતો ત્યાં સુધી બધું લૌકિક જ હોય છે.

કોઈને નિમ્ન ન માનવો, કોઈનું અહિત ન ઈચ્છીએ અને કોઈનું અહિત ન કરીએ તો ‘કર્મયોગ’ પ્રારંભ થઈ જાય છે. મારું કશું જ નથી, મારે કશું ન જોઈએ અને મારે મારા માટે કશું કરવું નથી – આ સત્યને સ્વીકારી લે તો ‘જ્ઞાનયોગ’નો આરંભ થઈ જાય છે.

—■—

ન કર્મણામનારમ્માનૈષ્કર્મ્યં પુરુષોડશ્નુતે ।
ન ચ સંન્યસનાદેવ સિદ્ધિં સમધિગચ્છતિ ॥ ૪ ॥

પુરુષ:	= માણસ	નૈષ્કર્મ્યમ્	= નિષ્કર્મતાનો	ત્યાગમાત્રથી	
ન	= ન (તો)	અશ્નુતે	= અનુભવ કરે છે	સિદ્ધિમ્	= સિદ્ધિને
કર્મણામ્	= કર્મોનો	ચ, ન	= અને ન તો	એવ	= જ
અનારમ્માત્	= આરંભ કર્યા વિના	સંન્યસનાત્,	= (કર્મોના)	સમધિગચ્છતિ	= પ્રાપ્ત થાય છે.

ટીકા – ‘ન કર્મણામનારમ્માનૈષ્કર્મ્યં પુરુષોડશ્નુતે’
– આ કર્મયોગમાં કર્મ કરવું અત્યંત આવશ્યક છે. કારણ કે નિષ્કામભાવથી કર્મ કરવાથી જ કર્મયોગની સિદ્ધિ થાય છે.^૧ આ સિદ્ધિ મનુષ્યને કર્મ કર્યા વિના નથી મળી શકતી.

મનુષ્યના અંતઃકરણમાં કર્મ કરવાનો જે વેગ વિદ્યમાન રહે છે, તેને શાંત કરવા માટે કામનાનો ત્યાગ કરીને કર્તવ્યકર્મ કરવું આવશ્યક છે. કામના રાખીને કર્મ કરવાથી આ વેગ દૂર થતો નથી, બલકે વધે છે.

‘નૈષ્કર્મ્યમ્ અશ્નુતે’ – પદોનો આશય એ છે કે કર્મયોગનું આચરણ કરવાવાળો મનુષ્ય કર્મોને કરતો રહીને જ નિષ્કર્મતાને પામે છે. જે સ્થિતિમાં મનુષ્યનાં કર્મો અકર્મ બની જાય છે અર્થાત્ બંધનકર્તા નથી થતાં, તે સ્થિતિને

‘નિષ્કર્મતા’ કહે છે.

કામનાથી રહિત થઈને કરવામાં આવેલાં કર્મોમાં ફળ આપવાની શક્તિનો એવી રીતે સર્વથા અભાવ થઈ જાય છે, જેવી રીતે બીજને શેકવાથી અથવા બાફવાથી તેમાંથી ફરીથી અંકુર ફૂટવાની શક્તિ સર્વથા નષ્ટ થઈ જાય છે. આથી નિષ્કામ મનુષ્યનાં કર્મોમાં ફરીથી જન્મ-મરણના ચક્રમાં ઘુમાવવાની શક્તિ નથી રહેતી.

કામનાનો ત્યાગ ત્યારે જ થઈ શકે છે, કે જ્યારે બધાં જ કર્મો બીજાઓની સેવા માટે કરવામાં આવે, પોતાને માટે નહિ. કારણ કે કર્મમાત્રનો સંબંધ સંસાર સાથે છે અને પોતાનો (સ્વરૂપનો) સંબંધ પરમાત્મા સાથે છે. પોતાની સાથે કર્મનો સંબંધ છે જ નહિ. એટલા માટે જ્યાં સુધી

૧. જે યોગરૂઢ થવાને ઈચ્છે છે, પોતાનામાં સમતા લાવવા ઈચ્છે છે, તેને માટે (કર્મયોગની દૃષ્ટિએ) નિષ્કામભાવથી કર્મ કરવું આવશ્યક છે – ‘આરુરુક્ષોર્મુનેયોગં કર્મ કારણમુચ્યતે’ (ગીતા અ. ૬/૩). જો તે કર્મ કરશે જ નહિ તો તેને એની કેવી રીતે ખબર પડશે કે હું સિદ્ધિ-અસિદ્ધિમાં સમ રહ્યો કે વિચલિત થઈ ગયો?

પોતાને માટે કર્મ કરીશું, ત્યાં સુધી કામનાનો ત્યાગ નહિ થાય; અને જ્યાં સુધી કામનાનો ત્યાગ નહિ થાય, ત્યાં સુધી નિષ્કર્મતાની પ્રાપ્તિ નહિ થાય.

‘ન ચ સંન્યસનાદેવ સિદ્ધિં સમધિગચ્છતિ’ – આ શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં ભગવાને કર્મયોગની દૃષ્ટિએ કહ્યું કે કર્મોનો આરંભ કર્યા વિના કર્મયોગીને નિષ્કર્મતાની પ્રાપ્તિ નથી થતી. હવે શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં સાંખ્યયોગની દૃષ્ટિએ કહે છે કે કેવળ કર્મોનો સ્વરૂપથી ત્યાગ કરી દેવાથી સાંખ્યયોગીને સિદ્ધિ અર્થાત્ નિષ્કર્મતાની પ્રાપ્તિ નથી થતી. સિદ્ધિની પ્રાપ્તિને માટે તેણે કર્તાપણા (અહંતા)નો ત્યાગ કરવો આવશ્યક છે. આથી સાંખ્યયોગીને માટે કર્મોનો સ્વરૂપથી ત્યાગ કરવો મુખ્ય નથી, પરંતુ અહંતાનો ત્યાગ જ મુખ્ય છે.

સાંખ્યયોગમાં કર્મો કરી શકાય છે અને કોઈ મર્યાદા સુધી કર્મોનો ત્યાગ પણ કરી શકાય છે, પરંતુ કર્મયોગમાં સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ માટે કર્મ કરવું આવશ્યક હોય છે (ગીતા અ. ૬/૩).

માર્મિક વાત

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા મનુષ્યને વ્યવહારમાં પરમાર્થસિદ્ધિની કળા શિખવાડે છે. તેનો આશય કર્તવ્ય-કર્મ કરાવવામાં છે, છોડાવવામાં નહિ. એટલા માટે ભગવાન કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગ - બન્નેય સાધનોમાં કર્મ કરવાની વાત કહે છે.

આ એક સ્વાભાવિક વાત છે કે જ્યારે સાધક પોતાનું કલ્યાણ ઈચ્છે છે, ત્યારે તે સાંસારિક કર્મોથી ગભરાવા લાગે છે અને તેમને છોડવા માગે છે. આ કારણથી અર્જુન પણ કર્મોથી ગભરાઈ જઈને ભગવાનને પૂછે છે કે જ્યારે કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગ - બન્ને પ્રકારના સાધનોનું તાત્પર્ય સમતા સાથે છે, તો પછી કર્મ કરવાની વાત આપ શા માટે કહો છો? મને યુદ્ધ જેવા ઘોર કર્મમાં શા માટે જોડો છો? પરંતુ ભગવાને બન્નેય પ્રકારનાં સાધનોમાં અર્જુનને કર્મ કરવા આજ્ઞા આપી છે; જેમ કે - કર્મયોગમાં ‘યોગસ્થઃ કુરુ કર્માણિ’ (ગીતા અ. ૨/૪૮) અને સાંખ્યયોગમાં ‘તસ્માદ્યુધ્યસ્વ ભારત’ (ગીતા ૨/૧૮). આથી સિદ્ધ થાય છે કે ભગવાનનો અભિપ્રાય કર્મોને સ્વરૂપથી છોડાવવામાં નથી, પરંતુ કર્મ કરાવવામાં છે. હા, ભગવાન કર્મોમાં જે ઝેરીલો અંશ - કામના, મમતા અને આસક્તિ છે, તેનો ત્યાગ કરીને જ કર્મ કરવાની આજ્ઞા આપે છે.

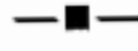
કર્મોનો સ્વરૂપથી ત્યાગ કરવા કરતાં સાધકે તેમની

સાથે પોતાનો સંબંધ-વિચ્છેદ કરવો જોઈએ. કર્મયોગી, નિઃસ્વાર્થભાવે કર્મો કરતો રહીને શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, પદાર્થો વગેરેને સંસારની વસ્તુ સમજીને સંસારની સેવામાં વાપરે છે અને કર્મો તથા પદાર્થો સાથે પોતાનો કોઈ સંબંધ નથી માનતો (ગીતા અ. ૫/૧૧). જ્ઞાનયોગમાં સત-અસતના વિવેકની પ્રધાનતા રહે છે. આથી જ જ્ઞાનયોગથી એવું માને છે કે ગુણો જ ગુણોમાં વર્તી રહ્યા છે અર્થાત્ શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ વગેરે દ્વારા જ કર્મો થઈ રહ્યાં છે. મારો કર્મો સાથે કિંચિત્માત્ર પણ સંબંધ નથી (ગીતા અ. ૩/૨૮; ૫/૮, ૯).

ઘણું કરીને બધા સાધકોના અનુભવની વાત છે કે કલ્યાણની તીવ્ર અભિલાષા જાગ્રત થતાં જ કર્મ, પદાર્થ અને વ્યક્તિ (પરિવાર)થી તેઓની અરુચિ થવા લાગે છે. પરંતુ વાસ્તવમાં શરીરની સાથે ઘનિષ્ઠ સંબંધ હોવાથી આ આરામ-વિશ્રામની ઈચ્છા જ છે, જે સાધકની ઉન્નતિમાં બાધક છે. સાધકોના મનમાં એવો ભાવ રહે છે કે કર્મ, પદાર્થ અને વ્યક્તિનો સ્વરૂપથી ત્યાગ કરવાથી જ આપણે પરમાર્થ માર્ગમાં આગળ વધી શકીએ છીએ. પરંતુ વાસ્તવમાં તેમનો સ્વરૂપથી ત્યાગ નહિ કરતાં તેમાંની આસક્તિનો ત્યાગ કરવો એ જ આવશ્યક છે. સાંખ્યયોગમાં ઉત્કટ વૈરાગ્ય વિના આસક્તિનો ત્યાગ કરવો કઠિન હોય છે. પરંતુ કર્મયોગમાં વૈરાગ્યની ઊણપ હોવા છતાં પણ કેવળ બીજાઓને માટે કર્મો કરવાથી આસક્તિનો ત્યાગ સુગમતાપૂર્વક થઈ જાય છે.

ગીતાએ એકાંતમાં રહીને સાધન કરવાનો પણ આદર કર્યો છે; પરંતુ એકાંતમાં સાત્ત્વિક પુરુષ તો સાધન-ભજનમાં પોતાનો સમય વિતાવે છે, પણ રાજસ પુરુષ સંકલ્પ-વિકલ્પોમાં અને તામસ પુરુષ નિદ્રા, આળસ તથા પ્રમાદમાં પોતાનો સમય વિતાવે છે, જે પતન કરવાવાળો છે. એટલા માટે સાધકની રુચિ તો એકાંતની જ રહેવી જોઈએ અર્થાત્ સાંસારિક કર્મોનો ત્યાગ કરીને પારમાર્થિક કાર્યો કરવામાં જ તેની પ્રવૃત્તિ રહેવી જોઈએ. પરંતુ કર્તવ્યરૂપે જે કર્મો સામે આવી જાય, તેને તે તત્પરતાપૂર્વક કરે. એ કર્મોમાં એનો રાગ ન હોવો જોઈએ. રાગ ન તો જન-સમુદાયમાં હોવો જોઈએ અને ન અકર્મણ્યતામાં પણ. ક્યાંય પણ રાગ નહિ રહેવાથી સાધકનું બહુ જ જલદી કલ્યાણ થઈ જાય છે. વાસ્તવમાં શરીરને એકાંતમાં લઈ જવાને જ એકાંત માની લેવું એ ભૂલ છે; કેમકે શરીર સંસારનો જ એક અંશ છે. આથી શરીરથી સંબંધ-વિચ્છેદ થવો અર્થાત્ તેમાં અહંતા-મમતા ન રહેવાં તે જ વાસ્તવિક એકાંત છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : જે પોતાનું છે, પોતાનામાં છે અને અત્યારે છે, તે તત્ત્વની પ્રાપ્તિ કંઈ કરવાથી થતી નથી; કારણ કે તેની અપ્રાપ્તિ ક્યારેય થતી જ નથી. આપણે કંઈ કરીશું, ત્યારે પ્રાપ્તિ થશે — આ ભાવ દેહાભિમાનને પુષ્ટ કરનારો છે. પ્રત્યેક ક્રિયાનો આરંભ અને અંત થાય છે; તેથી જે વિદ્યમાન નથી, તેની પ્રાપ્તિ ક્રિયા કરવાથી થશે. પરંતુ પ્રકૃતિની સાથે સંબંધ હોવાથી દરેક પ્રાણીમાં ક્રિયાનો વેગ રહે છે, જે તેને ક્રિયારહિત થવા દેતો નથી. ક્રિયાનો વેગ શાંત કરવા માટે એ જરૂરી છે કે, જે ન કરવું જોઈએ, તે ન કરવું અને જે કરવું જોઈએ, તે મમતારહિત અને નિષ્કામ બનીને અર્થાત્ પોતાના માટે કશું ન કરવું, બલકે માત્ર અન્યના હિત માટે જ કરવું. પોતાના માટે કરવાથી ક્રિયાનો વેગ ક્યારેય સમાપ્ત નહીં થાય; કારણ કે આપણું સ્વરૂપ નિત્ય છે અને કર્મ અનિત્ય છે. તેથી નિષ્કામભાવે બીજાના હિત માટે કર્મ કરવાથી ક્રિયાનો વેગ શાંત થઈને પ્રકૃતિ સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જશે અને સમગ્ર દેશ, કાળ વગેરેમાં વિદ્યમાન પરમાત્મતત્ત્વ પ્રગટ થઈ જશે, તેનો અનુભવ થઈ જશે.

ન હિ કશ્ચિત્ ક્ષણમપિ જાતુ તિષ્ઠત્યકર્મકૃત્ ।
કાર્યતે હ્યવશઃ કર્મ સર્વઃ પ્રકૃતિજૈર્ગુણૈઃ ॥ ૫ ॥

કશ્ચિત્ હિ	= કોઈ પણ (માણસ)	અકર્મકૃત્	= કર્મ કર્યા વિના	સર્વઃ	= આખાય મનુષ્યસમુદાયને
જાતુ	= કોઈ પણ અવસ્થામાં	ન	= નથી	પ્રકૃતિજૈઃ	= પ્રકૃતિજનિત
ક્ષણમ્	= ક્ષણમાત્ર	તિષ્ઠતિ	= રહી શકતો;	ગુણૈઃ	= ગુણો
અપિ	= પણ	હિ	= કેમકે	કર્મ	= કર્મ
		અવશઃ	= પ્રકૃતિને પરવશ થઈને	કાર્યતે	= કરાવી લે છે.

ટીકા — ‘ન હિ કશ્ચિત્ ક્ષણમપિ જાતુ તિષ્ઠત્યકર્મકૃત્’ — કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ અને ભક્તિયોગ — કોઈ પણ માર્ગમાં સાધક કર્મ કર્યા વિના નથી રહી શકતો. અહીં ‘કશ્ચિત્’, ‘ક્ષણમ્’ અને ‘જાતુ’ — આ ત્રણેય વિલક્ષણ પદો છે. એમાં ‘કશ્ચિત્’ પદનો પ્રયોગ કરીને ભગવાન કહે છે કે કોઈ પણ મનુષ્ય કર્મ કર્યા વિના નથી રહેતો, પછી ભલે તે જ્ઞાની હોય કે અજ્ઞાની. જોકે જ્ઞાનીનો પોતાના કહેવાતા શરીર સાથે કોઈ સંબંધ નથી રહેતો, તોપણ તેના કહેવાતા શરીરથી પણ હરદમ ક્રિયા થતી રહે છે. ‘ક્ષણમ્’ પદનો પ્રયોગ કરીને ભગવાન કહે છે કે જોકે મનુષ્ય ‘હું હરદમ કર્મ કરું છું’, તેવું નથી માનતો, તોપણ જ્યાં સુધી તે શરીર સાથે પોતાનો સંબંધ માને છે, ત્યાં સુધી તે એક ક્ષણ માટે પણ કર્મ કર્યા વિના નથી રહેતો. ‘જાતુ’ પદનો પ્રયોગ કરીને ભગવાન એમ કહે છે કે જાગ્રત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ, મૂર્ચ્છા વગેરે કોઈ પણ અવસ્થામાં મનુષ્ય કર્મ કર્યા વિના નથી રહી શકતો. એનું કારણ ભગવાન આ જ શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં ‘અવશઃ’ પદ વડે બતાવે છે કે પ્રકૃતિને પરવશ હોવાને કારણે તેણે કર્મો કરવાં જ પડે છે. પ્રકૃતિ નિરંતર પરિવર્તનશીલ છે. સાધકે પોતાને માટે કંઈ જ નથી કરવાનું. જે વિહિત કર્મ સામે આવી જાય, તેને કેવળ

બીજાઓના હિતની દૃષ્ટિથી કરવાનાં છે. પરમાત્મપ્રાપ્તિનો ઉદ્દેશ હોવાથી સાધક નિષિદ્ધકર્મ તો કરી જ નથી શકતો.

ઘણાં મનુષ્યો માત્ર સ્થૂળ શરીરની ક્રિયાઓને જ કર્મ માને છે, પરંતુ ગીતા મનની ક્રિયાઓને પણ કર્મ માને છે. ગીતાએ શારીરિક, વાચિક અને માનસિક રૂપથી કરવામાં આવેલી તમામ ક્રિયાઓને કર્મ માન્યું છે — ‘શરીર-વાક્-મનોભિર્યત્કર્મ પ્રારભતે નરઃ’ (ગીતા અ. ૧૮/૧૫). જે શારીરિક અથવા માનસિક ક્રિયાઓની સાથે મનુષ્ય પોતાનો સંબંધ માની લે છે, એ જ તમામ ક્રિયાઓ ‘કર્મ’ બનીને તેને બાંધવાવાળી થાય છે, બીજી ક્રિયાઓ નહિ.

મનુષ્યોની એક એવી માન્યતા થઈ ગઈ છે, જેના અનુસાર તેઓ બાળકોનું પાલન-પોષણ તથા આજીવિકા — વેપાર, નોકરી, અધ્યાપન વગેરેને કર્મ માને છે અને તે ઉપરાંત ખાવું, પીવું, સૂવું, બેસવું, ચિંતન કરવું વગેરેને કર્મ નથી માનતા. આ કારણથી કેટલાક મનુષ્યો વેપાર વગેરે કર્મોને ત્યજીને એવું માની લે છે કે હું કર્મ નથી કરી રહ્યો. પરંતુ એ એમની મોટી ભૂલ છે. શરીર-નિર્વાહ સંબંધી સ્થૂળ શરીરની ક્રિયાઓ; નિદ્રા, ચિંતન વગેરે સૂક્ષ્મ-શરીરની ક્રિયાઓ અને સમાધિ વગેરે કારણ-શરીરની ક્રિયાઓ — આ બધાં કર્મો જ

છે. જ્યાં સુધી શરીરમાં અહંતા-મમતા છે, ત્યાં સુધી શરીરથી થવાવાળી તમામ ક્રિયાઓ 'કર્મ' છે. કારણ કે શરીર પ્રકૃતિનું કાર્ય છે અને પ્રકૃતિ કદી નિષ્ક્રિય નથી હોતી. આથી શરીરમાં અહંતા-મમતા રહેવાથી કોઈ પણ મનુષ્ય કોઈ પણ અવસ્થામાં ક્ષણમાત્ર પણ કર્મ કર્યા વિના નથી રહી શકતો, ભલે તે અવસ્થા પ્રવૃત્તિની હોય કે નિવૃત્તિની હોય.

‘કાર્યતે હ્યવશઃ કર્મ સર્વઃ પ્રકૃતિજૈર્ગુણૈઃ’ — પ્રકૃતિજન્ય ગુણો (પ્રકૃતિને) પરવશ થયેલાં પ્રાણીઓ દ્વારા કર્મ કરાવે છે. પરવશ થવાથી પ્રકૃતિના ગુણો દ્વારા કર્મો કરાવાય છે; કેમકે પ્રકૃતિ અને તેના ગુણો નિરંતર ક્રિયાશીલ છે (ગીતા અ. ૩/૨૭; ૧૩/૨૮). જોકે આત્મા સ્વયં નિષ્ક્રિય, અસંગ, અવિનાશી, નિર્વિકાર તથા નિર્લિપ્ત છે, તોપણ જ્યાં સુધી તે પ્રકૃતિ અને તેનાં કાર્ય — સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ શરીરો પૈકી કોઈ પણ શરીરની સાથે પોતાનો સંબંધ માનીને તેના દ્વારા સુખ ઈચ્છે છે, ત્યાં સુધી તે પ્રકૃતિને પરવશ રહે છે (ગીતા અ. ૧૪/૫). આ પરવશતાને અહીં ‘અવશઃ’ પદ વડે જણાવી છે. નવમા અધ્યાયના આઠમા શ્લોકમાં અને આઠમા અધ્યાયના ઓગણીસમા શ્લોકમાં પણ પ્રકૃતિની સાથે સંબંધ માનવાથી પરવશ થયેલા જીવો દ્વારા કર્મ કરવાની વાત કહેવામાં આવી છે.

સ્વભાવ બને છે વૃત્તિઓથી, વૃત્તિઓ બને છે ગુણોથી અને ગુણો પેદા થાય છે પ્રકૃતિથી. આથી ચાહે સ્વભાવને પરવશ કહો, ચાહે ગુણોને પરવશ કહો, કે ચાહે પ્રકૃતિને પરવશ કહો, બધી એક જ વાત છે. વાસ્તવમાં બધાના મૂળમાં પ્રકૃતિજન્ય પદાર્થોની પરવશતા જ છે. આ પરવશતાથી બધી પરવશતાઓ પેદા થાય છે. આથી પ્રકૃતિજન્ય પદાર્થોની પરવશતાને જ ક્યાંક કાળની, ક્યાંક સ્વભાવની, ક્યાંક કર્મની અને ક્યાંક ગુણોની પરવશતા કહી દીધી છે. તાત્પર્ય એ છે કે આ જીવ જ્યાં સુધી પ્રકૃતિ અને તેના ગુણોથી અતીત નથી બનતો, પરમાત્માની પ્રાપ્તિ નથી કરી લેતો, ત્યાં સુધી તે ગુણ, કાળ, સ્વભાવ વગેરેને અવશ (પરવશ) જ રહે છે અર્થાત્ આ જીવ જ્યાં સુધી પ્રકૃતિ સાથે પોતાનો સંબંધ માને છે, પ્રકૃતિમાં સ્થિત રહે છે, ત્યાં સુધી તે ક્યારેક કાળને, ક્યારેક ભોગોને અને ક્યારેક સ્વભાવને પરવશ થતો રહે છે, કદી સ્વવશ (સ્વતંત્ર) નથી રહેતો. આ સિવાય તે પરિસ્થિતિ, વ્યક્તિ, સ્ત્રી, પુત્ર, ધન, મકાન વગેરેને પણ પરવશ થતો રહે છે. પરંતુ જ્યારે તે ગુણોથી અતીત પોતાના સ્વરૂપનો અથવા પરમાત્મતત્ત્વનો અનુભવ કરી લે છે, ત્યાર પછી તેની પરવશતા નથી રહેતી અને તે સ્વતઃસિદ્ધ સ્વતંત્રતાને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.

વિશેષ વાત

પ્રકૃતિની સક્રિય (સ્થૂળ) અને નિષ્ક્રિય (સૂક્ષ્મ) એમ બે અવસ્થાઓ હોય છે; જેમ કે કાર્ય કરવું એ સક્રિય અવસ્થા છે અને કાર્ય નહિ કરવું (નિદ્રા વગેરે) નિષ્ક્રિય અવસ્થા. વાસ્તવમાં નિષ્ક્રિય અવસ્થામાં પણ પ્રકૃતિ નિષ્ક્રિય નથી રહેતી, બલકે તેમાં સૂક્ષ્મ રૂપે સક્રિય રહે છે. જેવી રીતે કોઈ સૂતેલા મનુષ્યને જાગવાના સમય અગાઉ જ જગાડવાથી તે કહે છે કે મને કાચી ઊંઘમાંથી જગાડી દીધો. આથી એ સિદ્ધ થાય છે કે નિદ્રાની નિષ્ક્રિય અવસ્થામાં પણ નિદ્રા પાકવાની ક્રિયા થઈ રહી હતી. જ્યારે નિદ્રા લીધા પછી મનુષ્ય જાગે છે, ત્યારે ઉપર્યુક્ત વાત નથી કહેતો; કેમકે નિદ્રા પાકવાની ક્રિયા પૂરી થઈ ગઈ છે. એ જ રીતે સમાધિ, પ્રલય, મહાપ્રલય વગેરેની અવસ્થાઓમાં પણ સૂક્ષ્મરૂપે ક્રિયા થતી રહે છે.

વાસ્તવમાં જોવામાં આવે તો પ્રકૃતિની કદી નિષ્ક્રિય અવસ્થા થતી જ નથી; કેમકે તે દરેક ક્ષણે બદલાવાવાળી છે. સ્વયં આત્મામાં કર્તાપણું નથી; પરંતુ પ્રકૃતિના કાર્ય શરીર વગેરેની સાથે પોતાનો સંબંધ માનવાથી તે પ્રકૃતિને પરવશ બની જાય છે. આ જ પરવશતાને કારણે પોતે અકર્તા હોવા છતાં પણ તે પોતાને કર્તા માનતો રહે છે. વસ્તુતઃ આત્મામાં કોઈ પણ પરિવર્તનરૂપી ક્રિયા નથી થતી. જેવી રીતે પ્રકૃતિ દ્વારા સમસ્ત સૃષ્ટિની ક્રિયાઓ સ્વાભાવિક રૂપે થઈ રહી છે, તેવી જ રીતે તેના દ્વારા બાળપણ, યુવાની વગેરે અવસ્થાઓ તેમ જ ભોજનનું પાચન, શ્વાસોનું આવાગમન વગેરે ક્રિયાઓ તથા એ જ રીતે જોવું, સાંભળવું વગેરે ક્રિયાઓ પણ સ્વાભાવિક રૂપે જ થઈ રહી છે. પરંતુ જીવાત્મા કેટલીક ક્રિયાઓમાં પોતાને કર્તા માનીને બંધનમાં પડી જાય છે.

પ્રકૃતિ નિરંતર પરિવર્તનશીલ છે, પરંતુ શુદ્ધ સ્વરૂપમાં કદી કોઈ પરિવર્તન નથી થતું. વાસ્તવમાં પ્રાકૃતિક પદાર્થોની કોઈ સ્વતંત્ર સત્તા નથી. પ્રતિક્ષણ બદલાતા જતા પુંજ (સમૂહ)નું નામ જ પદાર્થ છે. પદાર્થોની સાથે પોતાનો સંબંધ માનવાથી કોઈ પણ મનુષ્ય કોઈ પણ અવસ્થામાં ક્ષણમાત્ર પણ કર્મ કર્યા વિના નથી રહી શકતો. જો સાધક એવો વાસ્તવિક અનુભવ કરી લે કે સઘળી ક્રિયાઓ પદાર્થોમાં જ થઈ રહી છે અને પદાર્થો સાથે મારો ક્રિયિત્માત્ર પણ સંબંધ નથી તો તે પરવશતાથી મુક્ત થઈ શકે છે. કર્મયોગી પ્રતિક્ષણ પરિવર્તનશીલ પદાર્થોની કામના, મમતા અને આસક્તિનો ત્યાગ કરીને આ પરવશતાને દૂર કરે છે.

ભગવાને આ શ્લોકમાં જે વાત કહી છે, તે જ વાત

તેમણે અઢારમા અધ્યાયના અગિયારમા શ્લોકમાં પણ કહી છે કે પ્રકૃતિથી પોતાનો સંબંધ માનતો રહીને કોઈ પણ મનુષ્ય | કર્મોનો સંપૂર્ણતાથી ત્યાગ નથી કરી શકતો — ‘ન હિ દેહભૃતા શક્યં ત્યક્તું કર્માણ્યશેષતઃ ।’

પરિશિષ્ટ ભાવ : ક્રિયામાત્ર ફક્ત પ્રકૃતિમાં જ થાય છે. પરંતુ પ્રકૃતિની સાથે પોતાનું તાદાત્મ્ય સ્વીકારી લેવાથી મનુષ્ય પ્રકૃતિજન્ય ગુણોને આધીન થઈ જાય છે — ‘અવશઃ’ તથા તેનો ક્રિયાની સાથે સંબંધ થઈ જાય છે. તેથી પ્રકૃતિની સાથે પોતાનો સંબંધ માનનાર કોઈ પણ મનુષ્ય જાગ્રત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ, મૂર્છા, સમાધિ તથા સર્ગ-મહાસર્ગ, પ્રલય-મહાપ્રલય વગેરે કોઈ પણ અવસ્થામાં ક્ષણમાત્ર પણ કર્મ કર્યા વિના રહી શકતો નથી.

સુષુપ્તિ, મૂર્છા અને સમાધિ અવસ્થામાં ક્રિયા કઈ રીતે થાય છે? માણસ સૂતો હોય અને કોઈ તેને વચ્ચે જગાડી દે, ત્યારે તે કહે છે કે, ‘મને કાચી ઊંઘમાં જગાડી દીધો.’ આથી સિદ્ધ થાય છે કે સુષુપ્તિના સમયે પણ ઊંઘ પરિપક્વ થવાની ક્રિયા થઈ રહી હતી. એ જ પ્રમાણે મૂર્છા અને સમાધિના સમયે પણ ક્રિયા થાય છે. પાતંજલયોગદર્શનમાં આ ક્રિયાને ‘પરિણામ’ નામથી કહી છે^૧ ‘પરિણામ’નો અર્થ છે — પરિવર્તનની ધારા અર્થાત્ બદલાવાનો પ્રવાહ.^૨ તાત્પર્ય એ છે કે, સમાધિના આરંભથી લઈને વ્યુત્થાન (સમાધિમાંથી ઊઠવું) થતાં સુધી ક્રિયા થતી રહે છે. જો ક્રિયા ન થાય તો વ્યુત્થાન થઈ જ શકે નહીં. સમાધિકાળમાં પરિણામ થાય છે અને સમાધિના અંતમાં વ્યુત્થાન થાય છે.

સહજાવસ્થા અર્થાત્ સહજ સમાધિ એ પ્રકૃતિની સંપૂર્ણ અવસ્થાઓથી અતીત છે. સહજાવસ્થા સ્વરૂપની હોય છે, જેમાં લેશમાત્ર પણ ક્રિયા નથી, ક્રિયાનું થવું સંભવ જ નથી. તેથી સહજાવસ્થામાં પરિણામ તથા વ્યુત્થાન ક્યારેય થતું જ નથી. કારણ કે ક્રિયાઓ પ્રકૃતિ વિભાગમાં જ છે, સ્વરૂપ-વિભાગમાં નથી.

‘કાર્યતે હ્યવશઃ કર્મ’ — કર્મ કરવામાં તો આપણે પરતંત્ર છીએ, પરંતુ તેમાં રાગદ્વેષ કરવામાં અથવા ન કરવામાં આપણે સ્વતંત્ર છીએ.

—■—

સંબંધ — પાછલા શ્લોકમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે કોઈ પણ મનુષ્ય કોઈ પણ અવસ્થામાં ક્ષણમાત્ર પણ કર્મ કર્યા વિના નથી રહેતો. આ અંગે એ શંકા થઈ શકે કે મનુષ્ય ઈન્દ્રિયોની ક્રિયાઓને બળપૂર્વક રોકીને પણ પોતાને નિષ્ક્રિય માની શકે છે. એનું સમાધાન કરવા માટે ભગવાન આગળનો શ્લોક કહે છે.

કર્મેન્દ્રિયાણિ સંયમ્ય ય આસ્તે મનસા સ્મરન્ ।

ઈન્દ્રિયાર્થાન્વિમૂઢાત્મા મિથ્યાચારઃ સ ઉચ્યતે ॥ ૬ ॥

યઃ	= જે	ઈન્દ્રિયાર્થાન્	= ઈન્દ્રિયોના	વિમૂઢાત્મા	= મૂઢ બુદ્ધિનો
કર્મેન્દ્રિયાણિ	= કર્મેન્દ્રિયોને		વિષયોનું		મનુષ્ય
	(બધી ઈન્દ્રિયોને)	સ્મરન્	= ચિંતન કરતો	મિથ્યાચારઃ	= મિથ્યાચારી
સંયમ્ય	= (હઠપૂર્વક) રોકીને	આસ્તે	= રહે છે,		અર્થાત્ દંભી
મનસા	= મનથી	સઃ	= તે	ઉચ્યતે	= કહેવાય છે.

ટીકા — ‘કર્મેન્દ્રિયાણિ સંયમ્ય...મિથ્યાચારઃ સ ઉચ્યતે’ — અહીં ‘કર્મેન્દ્રિયાણિ’ પદનો અભિપ્રાય પાંચ કર્મેન્દ્રિયો (વાણી, હાથ, પગ, ઉપસ્થ અને ગુદા) એટલો જ નહિ, પરંતુ તેઓની સાથે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો (શ્રોત્ર, ત્વચા, નેત્ર, રસના અને ઘ્રાણ) પણ થાય છે; કેમકે જ્ઞાનેન્દ્રિયો વિના કેવળ કર્મેન્દ્રિયોથી કર્મો નથી થઈ શકતાં. તે સિવાય કેવળ હાથ, પગ વગેરે કર્મેન્દ્રિયોને રોકવાથી તથા આંખ, કાન વગેરે જ્ઞાનેન્દ્રિયોને નહિ રોકવાથી પૂરો મિથ્યાચાર પણ સિદ્ધ નથી થતો. ગીતામાં કર્મેન્દ્રિયોની અંતર્ગત જ જ્ઞાનેન્દ્રિયોને ગણી લીધી છે. એટલા માટે ગીતામાં ‘કર્મેન્દ્રિય’ શબ્દ તો આવે

૧. વ્યુત્થાનનિરોધસંસ્કારયોરભિભવપ્રાદુર્ભાવૌ નિરોધક્ષણચિત્તાન્વયો નિરોધપરિણામઃ ॥ ૮ ॥

સર્વાર્થતૈકાગ્રતયોઃ ક્ષયોદયૌ ચિત્તસ્ય સમાધિપરિણામઃ ॥ ૧૧ ॥

તતઃ પુનઃ શાન્તોદિતૌ તુલ્યપ્રત્યયૌ ચિત્તસ્યૈકાગ્રતાપરિણામઃ ॥ ૧૨ ॥ (વિભૂતિપાદ)

૨. અથ કોડયં પરિણામઃ? અવસ્થિતસ્ય દ્રવ્યસ્ય પૂર્વધર્મનિવૃત્તૌ ધર્માન્તરોત્પત્તિઃ પરિણામઃ (યોગદર્શન, વિભૂતિ. ૧૩નું વ્યાસભાષ્ય) ‘આ પરિણામ શું છે? અવસ્થિત દ્રવ્યના પૂર્વ ધર્મની નિવૃત્તિ થઈને અન્ય ધર્મની ઉત્પત્તિ (અવસ્થાન્તર) જ પરિણામ છે.’

છે, પણ 'જ્ઞાનેન્દ્રિય' શબ્દ ક્યાંય નથી આવતો. પાંચમા અધ્યાયના આઠમા-નવમા શ્લોકોમાં જોવું, સાંભળવું, સ્પર્શ કરવો વગેરે જ્ઞાનેન્દ્રિયોની ક્રિયાઓને પણ કર્મેન્દ્રિયોની ક્રિયાઓની સાથે સામેલ કરી છે, જેથી સિદ્ધ થાય છે કે ગીતા જ્ઞાનેન્દ્રિયોને પણ કર્મેન્દ્રિયો જ માને છે. ગીતા મનની ક્રિયાઓને પણ કર્મ માને છે — 'શરીરવાડ્મનોભિર્યત્કર્મ પ્રારભતે નરઃ' (અ. ૧૮/૧૫). તાત્પર્ય એ છે કે પ્રકૃતિમાત્ર ક્રિયાશીલ હોવાથી પ્રકૃતિનું કાર્યમાત્ર ક્રિયાશીલ છે.

જોકે 'સંયમ્ય' પદનો અર્થ થાય છે—ઈન્દ્રિયોનું સારી રીતે નિયમન અર્થાત્ તેમને વશ કરવી, તોપણ અહીં એ પદનો અર્થ ઈન્દ્રિયોને વશમાં કરવી તેવો નહિ હોઈ તેમને બળપૂર્વક બહારથી રોકવી એવો જ થાય છે. કારણ કે ઈન્દ્રિયો વશમાં થવાથી તેને મિથ્યાચાર કહી ના શકાય.

મૂઢ બુદ્ધિવાળો (સત-અસતના વિવેકથી રહિત) મનુષ્ય બહારથી તો ઈન્દ્રિયોની ક્રિયાઓને બળપૂર્વક રોકી દે છે, પરંતુ મનથી એ ઈન્દ્રિયોના વિષયોનું ચિંતન કરતો રહે છે અને તેવી સ્થિતિને ક્રિયારહિત હોવાનું માની લે છે. એટલા માટે તે મિથ્યાચારી અર્થાત્ મિથ્યા આચરણ કરવાવાળો કહેવાય છે.

જોકે તેણે ઈન્દ્રિયોના વિષયોને બહારથી ત્યજી દીધા છે અને એવું સમજે છે કે હું કર્મ નથી કરતો, તોપણ એવી અવસ્થામાં પણ તે વસ્તુતઃ કર્મરહિત નથી થયો. કારણ કે બહારથી ક્રિયારહિત દેખાવા છતાં પણ અહંતા, મમતા અને કામનાને કારણે રાગપૂર્વક વિષયચિંતનના રૂપમાં વિષયભોગ

રૂપી કર્મ તો ચાલી જ રહ્યું છે.

સાંસારિક ભોગોને બહારથી પણ ભોગવી શકાય છે અને મનથી પણ. બહારથી રાગપૂર્વક ભોગોને ભોગવવાથી અંતઃકરણમાં ભોગોના જેવા સંસ્કારો પડે છે, તેવા જ સંસ્કારો મનથી ભોગોને ભોગવવાથી અર્થાત્ રાગપૂર્વક ભોગોનું ચિંતન કરવાથી પણ પડે છે. બહારથી ભોગોનો ત્યાગ તો મનુષ્ય વિચારથી, લોકલજ્ઞથી અને વ્યવહારમાં ગરબડ થવાના ભયથી પણ કરી શકે છે, પરંતુ મનથી ભોગ ભોગવવામાં બહારથી કોઈ અડચણ નથી આવતી. આથી તે મનથી ભોગોને ભોગવતો રહે છે અને મિથ્યા અભિમાન કરે છે કે હું ભોગોનો ત્યાગી છું. મનથી ભોગ ભોગવવાથી વિશેષ હાનિ થાય છે; કેમકે તેના સેવનની વધુ તક મળે છે. આથી સાધકે એ જોવું જોઈએ કે જેવી રીતે તે બહારના ભોગોથી પોતાને બચાવે છે અને તેમનો ત્યાગ કરે છે, તેવી જ રીતે તે મનથી પણ ભોગોના ચિંતનનો વિશેષ સાવધાનીથી ત્યાગ કરે.

અર્જુન પણ કર્મોનો સ્વરૂપથી ત્યાગ કરવાનું ઇચ્છે છે અને ભગવાનને પૂછે છે કે આપ મને ઘોર કર્મમાં શા માટે જોડો છો? તેના ઉત્તરમાં અહીં ભગવાન કહે છે કે જે મનુષ્ય અહંતા, મમતા, આસક્તિ, કામના વગેરે રાખીને કેવળ બહારથી કર્મોનો ત્યાગ કરીને પોતાને ક્રિયારહિત માને છે, તેનું આચરણ મિથ્યા છે. તાત્પર્ય એ છે કે સાધકે કર્મોનો સ્વરૂપથી ત્યાગ નહિ કરીને તેણે કામના અને આસક્તિથી રહિત બનીને તત્પરતાપૂર્વક કર્મો કરતા રહેવું જોઈએ.

પરિશિષ્ટ ભાવ : સંસારના ભોગોને બહારથી પણ ભોગવી શકાય છે — અને મનથી પણ. બહારથી ભોગવવા અને મનથી તેના ચિંતનનો રસ (સુખ) લેવો — બન્નેમાં કોઈ ફરક નથી. બહારથી રાગપૂર્વક ભોગ ભોગવવાથી જેવા સંસ્કાર પડે છે, તેવા જ સંસ્કાર મનથી ભોગ ભોગવવાથી અર્થાત્ મન વડે ભોગોના ચિંતનમાં રસ લેવાથી પડે છે. ભોગોની યાદ આવવાથી તેની યાદમાંથી રસ લઈએ છીએ, ત્યારે કેટલાંય વર્ષો વીતી ગયા પછી પણ તે ભોગ જેમના તેમ તાજા બની રહે છે. તેથી ભોગના ચિંતનથી પણ એક વધારે ભોગ થાય છે! એટલું જ નહીં, મન દ્વારા ભોગોના ચિંતનનું સુખ લેવાથી વધારે નુકસાન થાય છે. કારણ કે લોક-લાજથી, વ્યવહારમાં ગડબડ થવાના ભયથી મનુષ્ય બહારથી તો ભોગોનો ત્યાગ કરી શકે છે, પરંતુ મનથી ભોગ ભોગવવામાં બહારથી કોઈ અડચણ આવતી નથી. તેથી મનથી ભોગ ભોગવવાનો વિશેષ મોકો મળે છે. તેથી મનથી ભોગ ભોગવવા એ સાધકને માટે ખૂબ નુકસાનકારક છે. ખરેખર તો મનથી ભોગોનો ત્યાગ કરવો એ જ વાસ્તવિક ત્યાગ છે (ગીતા ૨/૬૪).

—■—

સંબંધ — ચોથા શ્લોકમાં ભગવાને કર્મયોગ અને સાંખ્યયોગ બન્નેની દૃષ્ટિએ કર્મોનો ત્યાગ અનાવશ્યક બતાવ્યો પછી પાંચમા શ્લોકમાં કહ્યું કે કોઈ પણ મનુષ્ય કોઈ પણ અવસ્થામાં ક્ષણમાત્ર પણ કર્મ કર્યા વિના નથી રહી શકતો. છઠ્ઠા શ્લોકમાં બળપૂર્વક ઈન્દ્રિયોની ક્રિયાઓને રોકીને પોતાને ક્રિયારહિત માની લેવાવાળાનું આચરણ મિથ્યા બતાવ્યું. આથી સિદ્ધ થયું કે કર્મોનો સ્વરૂપથી ત્યાગ કરી દેવા માત્રથી તેનો વાસ્તવિક ત્યાગ નથી થતો. આથી આગળના શ્લોકમાં ભગવાન વાસ્તવિક ત્યાગની ઓળખાણ કરાવે છે.

યસ્તિવન્દ્રિયાણિ મનસા નિયમ્યારભતેઽર્જુન ।

કર્મેન્દ્રિયૈઃ કર્મયોગમસક્તઃ સ વિશિષ્યતે ॥ ૭॥

તુ	= પરંતુ	નિયમ્ય	= વશમાં કરી	કર્મયોગમ્	= કર્મયોગનું
અર્જુન	= હે અર્જુન!	અસક્તઃ	= અનાસક્ત થઈને	આરભતે	= આચરણ
યઃ	= જે (પુરુષ)		(નિષ્કામભાવે)		કરે છે,
મનસા	= મન વડે	કર્મેન્દ્રિયૈઃ	= કર્મેન્દ્રિયો (સઘળી	સઃ	= તે જ
ઇન્દ્રિયાણિ	= ઇન્દ્રિયોને		ઇન્દ્રિયો) દ્વારા	વિશિષ્યતે	= શ્રેષ્ઠ છે.

ટીકા — ‘તુ’ — અહીં અનાસક્ત બનીને કર્મ કરવાવાળાને મિથ્યાચારીની અપેક્ષાએ જ નહિ, ઊલટાનું સાંખ્યયોગીની અપેક્ષાએ પણ શ્રેષ્ઠ બતાવવાની દૃષ્ટિએ ‘તુ’ પદ આપવામાં આવ્યું છે.

‘અર્જુન’ — ‘અર્જુન’ શબ્દનો અર્થ થાય છે — ‘સ્વચ્છ’. અહીં ભગવાને ‘અર્જુન’ સંબોધનનો પ્રયોગ કરીને એ ભાવ દર્શાવ્યો છે કે તું નિર્મળ અંતઃકરણથી યુક્ત છે. આથી તારા અંતઃકરણમાં કર્તવ્યકર્મવિષયક આ સંદેહ કેવો? અર્થાત્ આ સંદેહ તારામાં સ્થિર રહી શકતો નથી.

‘યસ્તિવન્દ્રિયાણિ મનસા નિયમ્ય’ — અહીં ‘મનસા’ પદ સંપૂર્ણ અંતઃકરણ (મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર)નું વાચક છે, અને ‘ઇન્દ્રિયાણિ’ પદ છઠ્ઠા શ્લોકમાં આવેલા ‘કર્મેન્દ્રિયાણિ’ પદની જેમ જ દસેય ઇન્દ્રિયોનું વાચક છે.

મનથી ઇન્દ્રિયોને વશમાં કરવાનું તાત્પર્ય એ છે કે વિવેકવંતી બુદ્ધિ દ્વારા ‘મન અને ઇન્દ્રિયો સાથે પોતાનો કોઈ સંબંધ નથી’ — એવો અનુભવ કરવો. મનથી ઇન્દ્રિયોનું નિયમન કરવાથી ઇન્દ્રિયોનો પોતાનો સ્વતંત્ર આગ્રહ નથી રહેતો અર્થાત્ તેમને જ્યાં જોડવાનું ઇચ્છે, ત્યાં તે જોડાઈ જાય છે અને જ્યાંથી તેમને હઠાવવા ઇચ્છે ત્યાંથી તે હઠી જાય છે.

ઇન્દ્રિયો વશમાં ત્યારે થાય છે, કે જ્યારે તેમની સાથે મમતા (મારાપણા)નો સર્વથા અભાવ થાય છે. બારમા અધ્યાયના અગિયારમા શ્લોકમાં પણ કર્મયોગીને માટે ઇન્દ્રિયોને વશમાં કરવાની વાત આવી છે — ‘સર્વકર્મફલત્યાગં તતઃ કુરુ યતાત્મવાન્’. તાત્પર્ય એ છે કે વશમાં કરેલી ઇન્દ્રિયો દ્વારા જ કર્મયોગનું આચરણ થાય છે.

પાછલા (છઠ્ઠા) શ્લોકમાં ભગવાને ‘સંયમ્ય’ પદ વડે મિથ્યાચારની બાબતમાં ઇન્દ્રિયોને બળપૂર્વક રોકવાની વાત કરી હતી; પરંતુ અહીં ‘નિયમ્ય’ પદથી શાસ્ત્રમર્યાદા અનુસાર ઇન્દ્રિયોનું નિયમન કરવા (નિષિદ્ધથી હઠાવીને તેમને શાસ્ત્રવિહિત કર્તવ્યકર્મોમાં લગાડવા)ની વાત કહી છે. નિયમન કરવાથી ઇન્દ્રિયોનો સંયમ આપમેળે થઈ જાય છે.

‘અસક્તઃ’ — આસક્તિ બે જગ્યાએ થાય છે — (૧) કર્મમાં અને (૨) તેનાં ફળમાં. સઘળા દોષો આસક્તિમાં જ રહે છે, કર્મ તથા તેનાં ફળમાં નહિ. આસક્તિ રહેવાથી

યોગ સિદ્ધ નથી થઈ શકતો. આસક્તિનો ત્યાગ કરવાથી જ યોગ સિદ્ધ થાય છે. આથી સાધકે કર્મોનો ત્યાગ નહિ કરીને તેમાંની આસક્તિનો જ ત્યાગ કરવો જોઈએ. આસક્તિરહિત થઈને સાવધાની અને તત્પરતાપૂર્વક કર્તવ્યકર્મનું આચરણ કર્યા વિના કર્મો સાથેના સંબંધનો વિચ્છેદ નથી થઈ શકતો.

સાધક આસક્તિરહિત ત્યારે જ થઈ શકે છે, કે જ્યારે તે શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિને ‘મારી’ અથવા ‘મારા માટે’ નહિ માનીને, કેવળ સંસારની અને સંસારને માટે જ માનીને સંસારના હિતને માટે તત્પરતાપૂર્વક કર્તવ્યકર્મનું આચરણ કરવામાં લાગી જાય. જ્યારે તે પોતાને માટે કોઈ કર્મ નહિ કરતાં કેવળ બીજાઓના હિતને માટે સઘળાં કર્મો કરે છે, ત્યારે તેની પોતાની ફળાસક્તિ આપોઆપ નાશ પામે છે.

કર્મેન્દ્રિયોથી થવાવાળી સાધારણ ક્રિયાઓથી લઈને ચિંતન તથા સમાધિ સુધીની સમસ્ત ક્રિયાઓનો આપણા સ્વરૂપ સાથે કંઈ પણ સંબંધ નથી (ગીતા અ. ૫/૧૧). પરંતુ સ્વરૂપથી અનાસક્ત હોવા છતાં પણ આ જીવાત્મા પોતે આસક્તિ કરીને સંસાર સાથે પોતાનો સંબંધ બાંધી દે છે.

કર્મયોગીનો વાસ્તવિક મહિમા આસક્તિરહિત થવામાં જ છે. કર્મોથી થવાવાળા કોઈ પણ ફળની ઇચ્છા નહિ રાખવી અર્થાત્ તેનાથી સર્વથા અસંગ થઈ જવું એને જ આસક્તિરહિત થવું કહેવાય છે.

સાધારણ મનુષ્ય તો પોતાની કામનાની સિદ્ધિને માટે જ કોઈ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય છે; પરંતુ સાધક આસક્તિના ત્યાગનો ઉદ્દેશ રાખીને જ કોઈ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. એવા સાધકને જ અહીં ‘અસક્તઃ’ કહેવામાં આવ્યો છે.

જ્યારે જ્ઞાનયોગી અને કર્મયોગી બન્નેય ફળની ઇચ્છા અને આસક્તિનો ત્યાગ કરે છે, ત્યારે જ્ઞાનયોગની અપેક્ષાએ કર્મયોગ અધિક સુગમ સિદ્ધ થાય છે. કારણ કે કર્મયોગીને પછી કોઈ અન્ય સાધનાની આવશ્યકતા નથી રહેતી, જ્યારે જ્ઞાનયોગીને દેહાભિમાન અને ક્રિયા-પદાર્થની આસક્તિ દૂર કરવા માટે કર્મયોગ (નિષ્કામભાવથી કર્મ કરવા)ની આવશ્યકતા રહે છે (અ. ૫/૬; અ. ૧૫/૧૧). કર્મયોગમાં આસક્તિનો ત્યાગ મુખ્ય છે, જેનાથી કર્મયોગીને સમબુદ્ધિની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. એટલા માટે ભગવાન કહે છે કે કર્મોનો ત્યાગ કરવાની આવશ્યકતા નથી. બલકે આસક્તિરહિત થઈને

કર્મો કરવાની જ આવશ્યકતા છે.

કર્મોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ કે નહિ - આ જોવાનો વસ્તુતઃ ગીતાનો સિદ્ધાંત જ નથી. ગીતા પ્રમાણે કર્મોમાં આસક્તિ જ (દોષ હોવાને કારણે) ત્યાજ્ય છે. કર્મયોગમાં 'કર્મ' હંમેશાં બીજાઓના હિતને માટે હોય છે અને 'યોગ' પોતાને માટે હોય છે. અર્જુન કર્મને 'પોતાને માટે' માને છે, એટલા માટે તેમને યુદ્ધરૂપી કર્તવ્યકર્મ ભયંકર દેખાઈ રહ્યું છે. આ અંગે ભગવાન એ સ્પષ્ટ કરે છે કે આસક્તિ જ ભયંકર હોય છે, કર્મ નહિ.

'કર્મેન્દ્રિયૈઃ કર્મયોગમ્ આરભતે' - જેવી રીતે આ શ્લોકના પ્રથમ ચરણમાં 'ઇન્દ્રિયાણિ' પદનું તાત્પર્ય દસે ઇન્દ્રિયો સાથે છે, તેવી જ રીતે અહીં 'કર્મેન્દ્રિયૈઃ' પદને દસે ઇન્દ્રિયોનું વાચક સમજવું જોઈએ. જો 'કર્મેન્દ્રિયૈઃ' પદથી હાથ, પગ, વાણી વગેરેને લેવામાં આવે, તો જોયા વિના, સાંભળ્યા વિના અને મનથી વિચાર કર્યા વિના કર્મો કેવી રીતે થશે? આથી અહીં બધાં કરણો અર્થાત્ અંતઃકરણ અને બાહ્યકરણોને પણ કર્મેન્દ્રિયો માનવામાં આવ્યાં છે, કેમકે એ બધાં વડે કર્મો થાય છે.

જે કર્મો પોતાને માટે નહિ કરીને બીજાઓના હિતને માટે કરવામાં આવે છે, તે કર્મયોગ કહેવાય છે. પોતાને માટે કર્મ કરવાથી પોતાનો સંબંધ કર્મ તથા કર્મફળ સાથે થઈ જાય છે, અને પોતાને માટે કર્મ નહિ કરતાં બીજાઓને માટે કર્મ કરવાથી કર્મ તથા કર્મફળનો સંબંધ બીજાઓની સાથે તથા પરમાત્માનો સંબંધ પોતાની સાથે થઈ જાય છે, કે જે હંમેશાથી છે. આ રીતે સ્થળ, કાળ, પરિસ્થિતિ વગેરે અનુસાર પ્રાપ્ત થયેલ કર્તવ્યકર્મને નિઃસ્વાર્થભાવે કરવું તે કર્મયોગનો આરંભ છે. કર્મયોગી સાધકો બે જાતના હોય છે -

(૧) જેના હૃદયમાં કર્મ કરવાનો વેગ, આસક્તિ અને રુચિ તો છે, પરંતુ પોતાનું કલ્યાણ કરવાની ઈચ્છા મુખ્ય છે, તેવા સાધકને માટે નવાં-નવાં કર્મોનો આરંભ કરવાની જરૂર નથી. તેને માટે કેવળ પ્રાપ્ત થયેલી પરિસ્થિતિનો સદુપયોગ કરવાની જ જરૂર છે.

(૨) જેના હૃદયમાં પોતાનું કલ્યાણ કરવાની ઈચ્છા

મુખ્ય નથી, અને સંસારની સેવા કરવામાં, તેને સુખ પહોંચાડવામાં તથા સમાજમાં સુધારો કરવાની વધારે રુચિ છે, જેથી તેના મનમાં થાય છે કે અમુક-અમુક કામો કરવામાં આવે તો ઘણાઓની સેવા થઈ શકે છે, સમાજનો સુધારો થઈ શકે છે, વગેરે. તેવો સાધક જો, નવાં-નવાં કર્મોનો આરંભ કરી દે, તો કોઈ હરકત નથી. હા, નવાં કર્મોનો આરંભ કેવળ કર્મો કરવાની આસક્તિને દૂર કરવા માટે જ કરવો જોઈએ.

ગીતામાં ભગવાને અર્જુનને પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિનો સદુપયોગ કરવા માટે જ કહ્યું છે; કારણ કે અર્જુનમાં પોતાના કલ્યાણની ઈચ્છા મુખ્ય હતી. (ગીતા અ. ૨/૭, અ. ૩/૨ અને અ. ૫/૧).

'સ વિશિષ્યતે' - જે પોતાના સ્વાર્થનો અને ફળની આસક્તિનો ત્યાગ કરીને માત્ર પ્રાણીઓના હિત માટે કર્મ કરે છે, તે શ્રેષ્ઠ છે. કારણ કે તેની સઘળી ક્રિયાઓનો પ્રવાહ સંસાર તરફ થઈ જવાથી તેમાં આપોઆપ અનાસક્તિ આવી જાય છે.

સાધકનો જ્યારે પોતાનું કલ્યાણ કરવાનો વિચાર હોય છે, ત્યારે તે કર્મોને સાધનામાં વિઘ્ન સમજીને તેમનાથી ઉપરામ થવા ઈચ્છે છે. પરંતુ વાસ્તવમાં કર્મો કરવાં એ દોષ નથી, પરંતુ કર્મોમાં સકામભાવ હોવો એ જ દોષ છે. આથી ભગવાન કહે છે કે બહારથી ઇન્દ્રિયોનો સંયમ કરીને મનમાં વિષયોનું ચિંતન કરવાવાળા મિથ્યાચારી પુરુષની અપેક્ષાએ આસક્તિરહિત થઈને બીજાઓના હિત માટે કર્મ કરવાવાળો શ્રેષ્ઠ છે. વાસ્તવમાં મિથ્યાચારી પુરુષની અપેક્ષાએ સ્વર્ગ વગેરેની પ્રાપ્તિને માટે સકામભાવપૂર્વક કર્મ કરવાવાળો પણ શ્રેષ્ઠ છે, તો પછી બીજાઓના કલ્યાણને માટે નિષ્કામભાવપૂર્વક કર્મ કરવાવાળો કર્મયોગી શ્રેષ્ઠ છે - તેમાં તો કહેવું જ શું! પાંચમા અધ્યાયમાં જ્યારે અર્જુને પ્રશ્ન કર્યો કે સંન્યાસ અને યોગ - એ બેમાં શ્રેષ્ઠ શું છે, ત્યારે ભગવાને ઉત્તરમાં બન્નેયને કલ્યાણ કરવાવાળા બતાવીને કર્મસંન્યાસની અપેક્ષાએ કર્મયોગને શ્રેષ્ઠ કહ્યો. અહીં પણ એ જ આશયથી સ્વાર્થભાવનો ત્યાગ કરીને બીજાઓના હિતને માટે કર્મ કરવાવાળા કર્મયોગીને શ્રેષ્ઠ બતાવવામાં આવ્યો છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : પોતાનામાં કલ્યાણની ઈચ્છા હોય, સ્વભાવમાં ઉદારતા હોય અને હૃદયમાં કરુણા હોય અર્થાત્ બીજાના સુખમાં સુખી (પ્રસન્ન) અને બીજાના દુઃખથી દુઃખી થવું આ ત્રણે બાબતો હોય તો મનુષ્ય કર્મયોગનો અધિકારી બની જાય છે. કર્મયોગનો અધિકારી જઈ જવાથી કર્મયોગ સુગમતાપૂર્વક થાય છે.

કર્મયોગમાં એક વિભાગ 'કર્મ' (કર્તવ્ય)નો છે અને એક વિભાગ 'યોગ'નો છે. પ્રાપ્ત વસ્તુ, સામર્થ્ય અને યોગ્યતાનો સદુપયોગ કરવો અને વ્યક્તિઓની સેવા કરવી - આ કર્તવ્ય છે. કર્તવ્યનું પાલન કરવાથી સંસાર સાથે માનેલા સંયોગનો વિયોગ થઈ જાય છે - આને યોગ કહે છે. કર્તવ્યનો સંબંધ સંસાર સાથે છે અને યોગનો સંબંધ પરમાત્મા સાથે છે.

સંબંધ — ગીતા પોતાની શૈલી અનુસાર પ્રથમ પ્રસ્તુત વિષયનું વિવેચન કરે છે અને પછી, કરવાથી લાભ અને નહિ કરવાથી હાનિ બતાવે છે. તે પછી તેનું અનુષ્ઠાન કરવાની આજ્ઞા આપે છે. અહીં પણ ભગવાન અર્જુનના પ્રશ્ન (મને ઘોર કર્મમાં શા માટે જોડો છો?)નો ઉત્તર આપતાં પહેલાં કર્મોના સર્વથા ત્યાગને અસંભવ બતાવે છે. પછી કર્મોનો સ્વરૂપથી ત્યાગ કરીને મનથી વિષય-ચિંતન કરવાને મિથ્યાચાર બતાવીને નિષ્કામભાવથી કર્મ કરવાવાળા મનુષ્યને શ્રેષ્ઠ બતાવે છે. હવે આગળના શ્લોકમાં ભગવાન તેના અનુસાર કર્તવ્યકર્મ કરવાની આજ્ઞા આપે છે.

નિયતં કુરુ કર્મ ત્વં કર્મ જ્યાયો હ્યકર્મણઃ ।
શરીરયાત્રાપિ ચ તે ન પ્રસિદ્ધયેદકર્મણઃ ॥ ૮ ॥

ત્વમ્	= તું	હિ	= કેમકે	અકર્મણઃ	= કર્મ ન કરવાથી
નિયતમ્	= શાસ્ત્રવિધિએ (નિયત કરેલાં)	અકર્મણઃ	= કર્મ ન કરવા કરતાં	તે	= તારો
કર્મ	= કર્તવ્યકર્મો	કર્મ	= કર્મ કરવું	શરીરયાત્રા	= શરીર-નિર્વાહ
કુરુ	= કર;	જ્યાયઃ	= શ્રેષ્ઠ છે,	અપિ	= પણ
		ચ	= તથા	ન પ્રસિદ્ધયેત્	= સિદ્ધ નહીં થાય.

ટીકા — ‘નિયતં કુરુ કર્મ ત્વમ્’ — શાસ્ત્રોમાં વિહિત તથા નિયત - બે પ્રકારનાં કર્મો કરવાની આજ્ઞા આપવામાં આવી છે. વિહિત કર્મનું તાત્પર્ય છે — સામાન્ય રૂપે શાસ્ત્રોમાં બતાવેલું આજ્ઞારૂપી કર્મ; જેવાં કે — વ્રત, ઉપવાસ, ઉપાસના વગેરે. આ વિહિત કર્મોને સંપૂર્ણરૂપે કરવાં એ એક વ્યક્તિને માટે કઠિન છે. પરંતુ નિષિદ્ધ કર્મોનો ત્યાગ કરવો સુગમ છે. વિહિત કર્મોને નહિ કરી શકવામાં એટલો દોષ નથી, કે જેટલો નિષિદ્ધ કર્મનો ત્યાગ કરવામાં લાભ છે; જેમ કે જુદું નહિ બોલવું, ચોરી નહિ કરવી, હિંસા નહિ કરવી વગેરે-વગેરે. નિષિદ્ધ કર્મોનો ત્યાગ થવાથી વિહિત કર્મ આપોઆપ થવા લાગે છે. નિયત કર્મનું તાત્પર્ય છે — વર્ણ, આશ્રમ, સ્વભાવ, તેમ જ પરિસ્થિતિ પ્રમાણે પ્રાપ્ત કર્તવ્યકર્મ; જેમ કે ભોજન કરવું, વેપાર કરવો, મકાન બનાવરાવવું, માર્ગ ભૂલેલ વ્યક્તિને માર્ગ બતાવવો વગેરે.

કર્મયોગની દૃષ્ટિએ જે વર્ણધર્માનુકૂળ શાસ્ત્રવિહિત કર્તવ્યકર્મ પ્રાપ્ત થઈ જાય, તે ભલે ઘોર હોય કે સૌમ્ય, નિયતકર્મ જ છે. અહીં ‘નિયતં કુરુ કર્મ’ પદો વડે ભગવાન અર્જુનને એમ કહે છે કે ક્ષત્રિય હોવાના સંબંધથી પોતાના વર્ણધર્મ અનુસાર પરિસ્થિતિથી પ્રાપ્ત યુદ્ધ કરવું એ તારું સ્વાભાવિક કર્મ છે (ગીતા અ. ૧૮/૪૩). ક્ષત્રિયને માટે યુદ્ધરૂપી હિંસાત્મક કર્મ ઘોર દેખાતું હોવા છતાં પણ વસ્તુતઃ ઘોર નથી, બલકે તેને માટે તે નિયતકર્મ જ છે. બીજા અધ્યાયમાં ભગવાને કહ્યું છે કે સ્વધર્મની દૃષ્ટિએ પણ યુદ્ધ કરવું એ તારા માટે નિયતકર્મ છે — ‘સ્વધર્મમપિ ચાવેક્ષ્ય ન વિકમ્પિતુમર્હસિ’ (અ. ૨/૩૧). વાસ્તવમાં તો સ્વધર્મ અને નિયતકર્મ બન્ને એક જ છે. જોકે દુર્યોધન વગેરેને માટે પણ યુદ્ધ વર્ણધર્મ અનુસાર

પ્રાપ્ત કર્મ છે; પરંતુ તે અન્યાયુક્ત હોવાને કારણે નિયતકર્મથી અલગ છે; કારણ કે તેઓ યુદ્ધ કરીને અન્યાયપૂર્વક રાજ્ય છીનવી લેવા ઇચ્છે છે. આથી તેઓને માટે આ યુદ્ધ નિયત તથા ધર્મયુક્ત કર્મ નથી.

‘કર્મ જ્યાયો હ્યકર્મણઃ’ — આ જ અધ્યાયના પહેલા શ્લોકમાં (અર્જુનના પ્રશ્નમાં) આવેલા ‘જ્યાયસી’ પદનો ઉત્તર ભગવાન અહીં ‘જ્યાયઃ’ પદથી જ આપી રહ્યા છે. ત્યાં અર્જુનનો પ્રશ્ન છે કે જો આપને કર્મની અપેક્ષાએ જ્ઞાન શ્રેષ્ઠ માન્ય છે તો મને ઘોર કર્મમાં શા માટે જોડો છો? તેના ઉત્તરમાં અહીં ભગવાન કહે છે કે કર્મ નહિ કરવાની અપેક્ષાએ કર્મ કરવું એ જ મને શ્રેષ્ઠ માન્ય છે. આ રીતે અર્જુનનો વિચાર યુદ્ધરૂપી ઘોર કર્મથી નિવૃત્ત થવાનો છે અને ભગવાનનો વિચાર અર્જુનને યુદ્ધરૂપી નિયતકર્મમાં પ્રવૃત્ત કરાવવાનો છે. એટલા જ માટે આગળ અઢારમા અધ્યાયમાં ભગવાન કહે છે કે દોષયુક્ત હોવા છતાં પણ સહજ (નિયત) કર્મનો ત્યાગ નહિ કરવો જોઈએ. ‘સહજં કર્મ કૌન્તેય સદોષમપિ ન ત્યજેત્’ (અ. ૧૮/૪૮). કારણ કે તેના ત્યાગથી દોષ લાગે છે તેમ જ કર્મોની સાથે પોતાનો સંબંધ પણ ચાલુ રહે છે. આથી કર્મનો ત્યાગ કરવાની અપેક્ષાએ નિયતકર્મ કરવું એ જ શ્રેષ્ઠ છે. પછી આસક્તિરહિત બનીને કર્મ કરવું એ તો તેનાથી પણ શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવ્યું છે; કેમકે તેનાથી કર્મોની સાથે સર્વથા સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય છે. આથી ભગવાન આ શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં અર્જુનને અનાસક્તભાવે નિયતકર્મ કરવાની આજ્ઞા આપે છે અને ઉત્તરાર્ધમાં ભગવાન કહે છે કે કર્મ વિના તારો જીવન-નિર્વાહ પણ નહિ થાય.

કર્મયોગમાં ‘કર્મ જ્યાયો હ્યકર્મણઃ’ — આ ભગવાનનો

મુખ્ય સિદ્ધાંત છે. તેને ભગવાને ‘મા તે સજ્જોડસ્ત્વકર્મણિ’ (ગીતા અ. ૨/૪૭) પદોથી સ્પષ્ટ કર્યું છે કે અર્જુન! તારી કર્મ નહિ કરવામાં આસક્તિ ન થાઓ. કારણ એ છે કે કર્તવ્ય-કર્મોમાં નિષ્ઠાચોર મનુષ્ય પ્રમાદ, આળસ અને નિદ્રામાં પોતાનો અમૂલ્ય સમય નષ્ટ કરી દેશે અથવા શાસ્ત્રનિષિદ્ધ કર્મ કરશે, જેથી તેનું પતન થશે.

સ્વરૂપથી કર્મોનો ત્યાગ કરવાની અપેક્ષાએ કર્મો કરતા રહીને જ કર્મોથી સંબંધ-વિચ્છેદ કરવો શ્રેષ્ઠ છે. કારણ કે કામના, વાસના, ફળાસક્તિ, પક્ષપાત વગેરે પણ કર્મો સાથે સંબંધ બાંધી દે છે, ચાહે મનુષ્ય કર્મ કરે અથવા ન કરે. કામના વગેરેના ત્યાગનો ઉદ્દેશ રાખીને કર્મયોગનું આચરણ કરવાથી કામના વગેરેનો ત્યાગ ઘણી સુગમતાથી થઈ જાય છે.

‘શરીરયાત્રાપિ ચ તે ન પ્રસિદ્ધ્યેદકર્મણઃ’ – અર્જુનના મનમાં એવો ભાવ ઉત્પન્ન થઈ ગયો હતો કે જો કર્મ જ ન કરવામાં આવે તો કર્મોથી આપોઆપ સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જશે. એટલા માટે ભગવાન વિવિધ પ્રકારની યુક્તિઓ દ્વારા તેમને કર્મ કરવાને માટે પ્રેરિત કરે છે. તે જ યુક્તિઓ પૈકી એક આ યુક્તિનું વર્ણન કરતાં ભગવાન કહે છે કે અર્જુન! તારે કર્મો તો કરવાં જ પડશે. બીજાની તો વાત જ ક્યાં છે, કર્મ કર્યા વિના તારો શરીરનિર્વાહ (ખાવું-પીવું વગેરે) પણ અસંભવ બની જશે.

જેવી રીતે જ્ઞાનયોગમાં વિવેક દ્વારા સંસારથી સંબંધ-વિચ્છેદ થાય છે, તેવી જ રીતે કર્મયોગમાં કર્તવ્યકર્મનું ઠીક-ઠીક અનુષ્ઠાન કરવાથી સંસારથી સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય છે. આથી જ્ઞાનયોગની અપેક્ષાએ કર્મયોગને કોઈ પણ પ્રકારે ઓછો નહિ માનવો જોઈએ. કર્મયોગી શરીરને સંસારનું જ માનીને તેને સંસારની જ સેવામાં લગાડી દે છે અર્થાત્ શરીરમાં તેનું કંઈ પોતાનાપણું નથી રહેતું. તે સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ-શરીરની એકતા ક્રમશઃ સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ-સંસારથી કરે છે, જ્યારે જ્ઞાનયોગી પોતાની એકતા બ્રહ્મથી કરે છે. આ રીતે કર્મયોગી જડતત્ત્વની એકતા કરે છે અને જ્ઞાનયોગી ચેતનતત્ત્વની એકતા કરે છે.

સાધન-સંબંધી માર્મિક વાત

અર્જુનની કર્મોથી અરુચિ છે અર્થાત્ તેમના મનમાં કર્મ નહિ કરવાનો આગ્રહ છે. કેવળ અર્જુનની જ વાત નથી, બલ્કે પારમાર્થિક માર્ગના અન્ય સાધકો પણ પ્રાયઃ આ વિષયમાં એવી જ મોટી ભૂલ કરે છે. જોકે તેઓની ઈચ્છા સાધના કરવાની રહે છે, અને સાધના કરે પણ છે, તોપણ તેઓ પોતાની મનવાંછિત પરિસ્થિતિ, અનુકૂળતા

અને સુખબુદ્ધિ પણ સાથે રાખે છે, જે તેમની સાધનામાં અત્યંત બાધક થાય છે.

જે સાધક તત્ત્વપ્રાપ્તિમાં સુગમતા ખોળે છે અને તેને શીઘ્ર પ્રાપ્ત કરવા ઈચ્છે છે, તે વાસ્તવમાં સુખનો પ્રેમી છે, નહિ કે સાધનાનો પ્રેમી. જે સુગમતાથી તત્ત્વપ્રાપ્તિ ચાહે છે, તેને કઠિનતા સહેવી પડે છે અને જે શીઘ્રતાથી તત્ત્વપ્રાપ્તિ ચાહે છે, તેને વિલંબ સહેવો પડે છે. કારણ કે સુગમતા અને શીઘ્રતાની ઈચ્છા કરવાથી સાધકની દષ્ટિ ‘સાધના’ પર નહિ રહીને ‘ફળ’ પર ચાલી જાય છે, જેથી સાધનામાં કંટાળો પ્રતીત થાય છે અને સાધ્યની પ્રાપ્તિમાં વિલંબ પણ થાય છે, જેનો એ દૃઢ નિશ્ચય કે ઉદ્દેશ હોય છે કે ચાહે ગમે તે થાય. મને તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થવી જ જોઈએ, તેની દષ્ટિએ સુગમતા અને શીઘ્રતા પર નથી જતી. તત્પરતાની સાથે કાર્યમાં લાગેલ મનસ્વી વ્યક્તિ જ્યારે પોતાના ઉદ્દેશની પૂર્તિને માટે કમર કસીને લાગી જાય છે, ત્યારે તે સુખ અને દુઃખની તરફ નથી જોતો. ‘મનસ્વી કાર્યાર્થી ન ગણાયતિ દુઃખં ન ચ સુખમ્’ (ભર્તૃહરિનીતિશતક). સાધકની તો વાત જ ક્યાં છે, એક સાધારણ લોભી મનુષ્ય પણ દુઃખ તરફ નથી જોતો. પ્રાયઃ જોવામાં આવે છે કે પરસેવો આવી રહ્યો છે, ભૂખતરસ લાગી છે અથવા શૌચ જવાની આવશ્યકતા જણાય છે, છતાં પણ જો માલનું વિશેષ વેચાણ થઈ રહ્યું હોય તથા પૈસા આવી રહ્યા હોય તો તે લોભી વેપારી બધાં કષ્ટો સહી લે છે. બરાબર એ જ રીતે લોભી વ્યક્તિની જેમ સાધકની સાધ્યમાં નિષ્ઠા હોવી જોઈએ. તેનાથી સાધ્યની પ્રાપ્તિ વિના ચેતનથી ના રહેવાય, જીવન ભારરૂપ પ્રતીત થવા લાગે, ખાવું-પીવું, આરામ વગેરે કંઈ પણ સારું ન લાગે અને હૃદયમાં સાધના પ્રત્યે આદર અને તત્પરતા રહે! સાધ્યને પ્રાપ્ત કરવાની ઉત્કંઠા થવાથી વિલંબ તો અસંભવ થાય છે, છતાં તે જલદી પ્રાપ્ત થઈ જાય – એવી ઈચ્છા નથી હોતી.

ઉત્કંઠા બીજી વાત છે તેમ જ શીઘ્ર મળવાની ઈચ્છા બીજી વાત છે. આસક્તિપૂર્વક સાધના કરવાવાળો સાધક સાધનામાં સુખભોગ કરે છે અને તેમાં વિલંબ અથવા વિઘ્ન આવવાથી તેને ક્રોધ આવે છે તેમ જ તે સાધનામાં દોષદષ્ટિ કરે છે. પરંતુ આદર અને પ્રેમપૂર્વક સાધના કરવાવાળો સાધક સાધનામાં વિલંબ અથવા વિઘ્ન આવતાં આર્તભાવથી રોવા લાગે છે અને તેની ઉત્કંઠા વધારે તેજીલી બને છે. આ જ શીઘ્રતા અને ઉત્કંઠામાં અંતર છે. શીઘ્રતામાં સાધકનો સુખ-સુવિધાનો ભાવ રહે છે કે તત્ત્વની પ્રાપ્તિ શીઘ્ર થઈ જાય તો પાછળથી આરામ કરીશું! આ રીતે ફળ તરફ દષ્ટિ રહેવાથી

સાધના પ્રત્યેનો આદર ઓછો થઈ જાય છે. પરંતુ ઉત્કંઠામાં સાધક પોતાની સાધનામાં જ આરામ માને છે કે સાધના સિવાય બીજું કરવાનુંય શું છે? આનાથી મોટું બીજું કામ જ શું છે, કે જે કરીએ? આથી આ જ કામ (સાધના) કરવું છે, ચાહે સુગમતાથી થાય કે કઠિનતાથી, શીઘ્રતાથી થાય કે વિલંબથી. એટલા માટે તેની બધી શક્તિ સાધનામાં લાગી જાય છે, જેનાથી તેને શીઘ્રતાથી તત્ત્વપ્રાપ્તિ થઈ જાય છે, પરંતુ શીઘ્રતાથી સિદ્ધિ ઈચ્છનારો સાધક સાધ્યની પ્રાપ્તિમાં વિલંબ લાગવાથી નિરાશ પણ થઈ શકે છે. આથી સાધકે સાધ્યથી પણ વધારે આદર સાધનાને આપવો જોઈએ, જેમ કે માતા પાર્વતીએ કહ્યું છે કે -

જન્મ કોટિ લગિ રગર હમારી ।
બરઉં સંભુ ન ત રહઉં કુઆરી ॥
તજઉં ન નારદ કર ઉપદેસૂ ।
આપુ કહહિં સત બાર મહેસૂ ॥

(માનસ ૧/૮૧/૫)

માતા પાર્વતીના ભાવોમાં શીઘ્રતા નથી. તેમાં તો સાધનાને સાધ્યથી પણ અધિક આદર આપવામાં આવ્યો છે.

પ્રસ્તુત શ્લોકમાં ભગવાન અર્જુનને નિમિત્ત બનાવીને સાધકોને સાવધાન કરે છે કે તેઓએ પોતાની અનુકૂળતા તથા સુખબુદ્ધિ (કે જે સાધનામાં મૂળ વિઘ્ન છે)નો ત્યાગ કરીને કર્તવ્યકર્મોને કરવામાં ભારે તત્પરતાથી લાગી જવું જોઈએ.

પરિશિષ્ટ ભાવ : નિષ્કામભાવથી કર્મ કરનાર કર્મયોગી માત્ર સ્વરૂપથી કર્મોનો ત્યાગ કરનારાઓથી અથવા સકામભાવે કર્મ કરનારાઓથી જ શ્રેષ્ઠ નથી બલ્કે જ્ઞાનયોગીથી પણ શ્રેષ્ઠ છે - ‘તયોસ્તુ કર્મસન્ન્યાસાત્ કર્મયોગો વિશિષ્યતે’ (ગીતા - ૫/૨). એથી ભગવાન આ પ્રકરણમાં નિષ્કામભાવથી કર્મ કરવા પર વિશેષ ભાર મૂકી રહ્યા છે.

—■—

સંબંધ - પાછલા શ્લોકમાં ભગવાને કર્મ કર્યા વિના શરીર-નિર્વાહ પણ નહિ થવાની વાત કહી. આથી સિદ્ધ થાય છે કે કર્મ કરવું બહુ જ આવશ્યક છે. પરંતુ કર્મ કરવાથી તો મનુષ્ય બંધાય છે - ‘કર્મણા બધ્યતે જન્તુઃ’, તો પછી મનુષ્યે બંધનથી છૂટવા માટે શું કરવું જોઈએ - તેને ભગવાન આગળના શ્લોકમાં બતાવે છે.

યજાર્થાત્કર્મણોડન્યત્ર લોકોડયં કર્મબન્ધનઃ ।

તદર્થ કર્મ કૌન્તેય મુક્તસજ્ઞઃ સમાચાર ॥ ૮ ॥

યજાર્થાત્	= યજ્ઞ (કર્તવ્યપાલન)	આવતાં) કર્મોમાં	કૌન્તેય	= હે કુંતીનંદન! (તું)	
	માટે કરવામાં	(લાગેલો)	મુક્તસજ્ઞઃ	= આસક્તિ વિનાનો	
	આવતાં	અયમ્		થઈને	
કર્મણઃ	= કર્મોથી	લોકઃ	= મનુષ્ય-સમુદાય	તદર્થમ્	= તે યજ્ઞનિમિત્તે (જ)
અન્યત્ર	= બીજાં (પોતાના	કર્મબન્ધનઃ	= કર્મોથી બંધાય છે,	કર્મ	= કર્તવ્યકર્મ
	માટે કરવામાં	(માટે)		સમાચર	= કર.

ટીકા - ‘યજાર્થાત્ કર્મણોડન્યત્ર’ - ગીતા અનુસાર કર્તવ્યમાત્રનું નામ ‘યજ્ઞ’ છે. ‘યજ્ઞ’ શબ્દની અંતર્ગત યજ્ઞ, દાન, તપ, હોમ, તીર્થ-સેવન, વ્રત, વેદાધ્યયન વગેરે સમસ્ત શારીરિક, વ્યાવહારિક અને પારમાર્થિક ક્રિયાઓ આવી જાય છે. કર્તવ્ય માનીને કરવામાં આવનારાં વેપાર, નોકરી, અધ્યયન, અધ્યાપન વગેરે બધાં શાસ્ત્રવિહિત કર્મોનું નામ પણ યજ્ઞ છે. બીજાઓને સુખ પહોંચાડવા તથા તેઓનું હિત કરવાને માટે જે પણ કર્મો કરવામાં આવે છે, તેઓ બધાં યજ્ઞાર્થ કર્મો છે. યજ્ઞાર્થ કર્મો કરવાથી આસક્તિ બહુ જ શીઘ્ર દૂર થઈ જાય છે તથા કર્મયોગીનાં સઘળાં કર્મો નષ્ટ થઈ જાય છે (ગીતા અ. ૪/૨૩) અર્થાત્ તે કર્મો

સ્વયં તો બંધનકારક થતાં નથી, બલ્કે પૂર્વસંચિત કર્મસમૂહને પણ સમાપ્ત કરી દે છે.

વાસ્તવમાં મનુષ્યની સ્થિતિ તેના ઉદ્દેશ અનુસાર હોય છે, ક્રિયા અનુસાર નહિ. જેવી રીતે વેપારીનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ધન કમાવાનો રહે છે; આથી વાસ્તવમાં તેની સ્થિતિ ધનમાં જ રહે છે અને દુકાન બંધ કરતાં પણ તેની વૃત્તિ ધનની તરફ ચાલી જાય છે. તેવી જ રીતે યજ્ઞાર્થ કર્મ કરતી વેળા કર્મયોગીની સ્થિતિ પોતાના ઉદ્દેશ - પરમાત્મામાં જ રહે છે અને કર્મ સમાપ્ત કરતાં જ તેની વૃત્તિ પરમાત્માની તરફ ચાલી જાય છે.

બધા વર્ણોને માટે અલગ-અલગ કર્મો છે. એક વર્ણને

માટે કોઈ કર્મ સ્વધર્મ છે તો એ જ બીજા વર્ણોને માટે (વિહિત ન હોવાથી) પરધર્મ અર્થાત્ અન્યત્ર કર્મ બની જાય છે; જેમ કે - ભિક્ષાથી જીવન-નિર્વાહ કરવાનું બ્રાહ્મણને માટે સ્વધર્મ છે, પણ ક્ષત્રિયને માટે પરધર્મ છે. એ જ રીતે નિષ્કામભાવથી કર્તવ્ય કર્મ કરવું એ મનુષ્યનો સ્વધર્મ છે અને સકામભાવથી કર્મ કરવું એ પરધર્મ છે. જેટલાં પણ સકામ અને નિષિદ્ધ કર્મ છે તે સઘળે-સઘળાં ‘અન્યત્ર કર્મ’ની શ્રેણીમાં જ આવે છે. પોતાનું સુખ, માન, બડાઈ, આરામ, વગેરેને માટે જેટલાં કર્મ કરવામાં આવે, તે સઘળે-સઘળાં પણ ‘અન્યત્રકર્મ’ છે.^૧ આથી નાનામાં નાનું તથા મોટામાં મોટું જે પણ કર્મ કરવામાં આવે, તેમાં સાધકે સાવધાન રહેવું જોઈએ કે ક્યાંય કોઈ સ્વાર્થની ભાવનાથી તો કર્મ નથી થઈ રહ્યું ને! સાધક તેને કહે છે, જે નિરંતર સાવધાન રહે છે. એટલા માટે સાધકે પોતાની સાધના પ્રતિ સતર્ક અને જાગૃત રહેવું જ જોઈએ.

‘અન્યત્ર-કર્મ’ના વિષયમાં બે ગુપ્ત ભાવો - (૧) કોઈ આવે ત્યારે જે કોઈ મનુષ્ય તેના પ્રત્યે ‘આવો! બેસો!’ વગેરે આદરસૂચક શબ્દોનો પ્રયોગ કરે, પણ અંદરથી પોતાનામાં સજ્જનતાનું આરોપણ કરે અથવા ‘આવું કહેવાથી આવનાર વ્યક્તિ પર મારી સારી છાપ પડશે’ - એવા ભાવથી કહેતો હોય તો તેમાં સ્વાર્થની ભાવના છૂપી રહેવાથી એ ‘અન્યત્રકર્મ’ જ છે, યજ્ઞાર્થ કર્મ નહિ.

(૨) સત્સંગ, સભા વગેરેમાં કોઈ વ્યક્તિ મનમાં એવા ભાવને રાખીને પ્રશ્ન કરે કે વક્તા અને શ્રોતાગણ મને સારો જાણકાર સમજશે તથા તેઓના ઉપર મારી સારી અસર પડશે, તો એ ‘અન્યત્રકર્મ’ જ છે, યજ્ઞાર્થ કર્મ નહિ.

તાત્પર્ય એ છે કે સાધક કર્મ તો કરે, પણ તેમાં સ્વાર્થ, કામના, વગેરેનો ભાવ નહિ રહેવો જોઈએ. કર્મનો નિષેધ નથી, પરંતુ સકામભાવનો નિષેધ છે.

સાધકે ભોગ અને ઐશ્વર્યબુદ્ધિથી કોઈ પણ કર્મ નહિ કરવું જોઈએ; કેમકે એવી બુદ્ધિમાં ભોગાસક્તિ અને કામના રહે છે, જેથી કર્મયોગનું આચરણ નથી થઈ શકતું. નિર્વાહ-બુદ્ધિથી કર્મ કરવા છતાં પણ જીવવાની કામના રહેતી હોય છે. આથી નિર્વાહ-બુદ્ધિ પણ ત્યાજ્ય છે. સાધકે કેવળ સાધન-બુદ્ધિથી જ પ્રત્યેક કર્મ કરવું જોઈએ. બધાથી ઉત્તમ સાધક તો તે છે, જે પોતાની મુક્તિને માટે પણ કોઈ કર્મ ન કરતાં કેવળ બીજાઓના હિતને માટે જ કર્મ કરે છે. કારણ કે પોતાનું હિત બીજાઓને માટે કર્મ કરવાથી થાય છે, પોતાને માટે કર્મ કરવાથી નહિ. બીજાઓના

હિતમાં જ પોતાનું હિત છે. બીજાઓના હિતથી પોતાનું હિત અલગ માનવું એ જ ભૂલ છે. એટલા માટે લૌકિક તથા શાસ્ત્રીય જે કર્મો કરવામાં આવે, તે સઘળે-સઘળાં કેવળ લોકહિતાર્થે થવાં જોઈએ.

પોતાના સુખને માટે કરવામાં આવેલું કર્મ તો બંધનકારક છે જ, પોતાના વ્યક્તિગત હિતને માટે કરવામાં આવેલું કર્મ પણ બંધનકારક છે. કેવળ પોતાના હિતની તરફ દૃષ્ટિ રાખવાથી વ્યક્તિત્વ બની રહે છે. એટલા માટે બીજું તો શું પણ જપ, તપ, ચિંતન, ધ્યાન અને સમાધિ પણ કેવળ લોકહિતને માટે જ કરવી. તાત્પર્ય એ છે કે સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ - ત્રણેય શરીરોથી થવાવાળી સઘળી ક્રિયાઓ સંસારને માટે જ કરવી, પોતાને માટે નહિ. ‘કર્મ’ સંસારને માટે છે અને સંસારથી સંબંધ-વિચ્છેદ થવાથી પરમાત્મા સાથેનો ‘યોગ’ પોતાને માટે છે. આનું નામ છે - કર્મયોગ.

‘લોકોડયં કર્મબંધનઃ’ - કર્તવ્યકર્મ (યજ્ઞ) કરવાનો અધિકાર મુખ્ય રૂપે મનુષ્યને જ છે. એનું વર્ણન ભગવાને આગળ સૃષ્ટિચક્રના પ્રસંગે (અ. ૩/૧૪થી૧૬)માં પણ કર્યું છે. જેનો ઉદ્દેશ્ય પ્રાણીમાત્રનું હિત કરવાનો અને તેમને સુખ પહોંચાડવાનો હોય છે, તેના દ્વારા કર્તવ્યકર્મો થયા કરે છે. જ્યારે મનુષ્ય બીજાઓના હિતને માટે કર્મ ન કરતાં કેવળ પોતાના સુખને માટે કર્મ કરે છે, ત્યારે તે બંધાઈ જાય છે.

આસક્તિ અને સ્વાર્થભાવથી કર્મ કરવું એ જ બંધનનું કારણ છે. આસક્તિ અને સ્વાર્થ ન રહેવાથી આપોઆપ બધાના હિતને માટે કર્મો થાય છે. બંધન ભાવથી થાય છે ક્રિયાથી નહિ. મનુષ્ય કર્મોથી નથી બંધાતો, પણ કર્મોમાં તે જે આસક્તિ અને સ્વાર્થભાવ રાખે છે, તેનાથી જ બંધાય છે.

‘તદર્થં કર્મ કૌન્તેય મુક્તસજ્જઃ સમાચર’ - અહીં ‘મુક્તસજ્જઃ’ પદથી ભગવાનનું એ તાત્પર્ય છે કે કર્મોમાં, પદાર્થોમાં તથા જેમનાથી કર્મ કરવામાં આવે છે, તે શરીર, મન, બુદ્ધિ વગેરે સામગ્રીમાં મમતા-આસક્તિ થવાથી જ બંધન થાય છે. મમતા-આસક્તિ રહેવાથી કર્તવ્ય-કર્મ પણ સ્વાભાવિક રીતે તેમ જ સારી રીતે નથી થતાં. મમતા-આસક્તિ ન રહેવાથી પરહિતને માટે કર્તવ્યકર્મનું આપોઆપ આચરણ થાય છે અને જો કર્તવ્યકર્મ પ્રાપ્ત ન થાય તો આપોઆપ નિર્વિકલ્પતામાં અને સ્વરૂપમાં સ્થિતિ થાય છે. પરિણામસ્વરૂપ સાધના નિરંતર થાય છે અને અસાધનાની સ્થિતિ કદી રહેતી નથી.

૧. પોતાને માટે કર્મ કરવાથી સકામભાવ રહે છે, અને સકામભાવ રહેવાથી નિષિદ્ધ કર્મ થવાની પૂર્ણ સંભાવના રહે છે.

આજસ અને પ્રમાદને કારણે નિયતકર્મનો ત્યાગ કરવો 'તામસ ત્યાગ' કહેવાય છે (ગીતા અ. ૧૮/૭), જેનું ફળ મૂઢતા અર્થાત્ મૂઢ યોનિઓની પ્રાપ્તિ છે - 'અજ્ઞાનં તમસઃ ફલમ્' (ગીતા અ. ૧૪/૧૬). કર્મોને દુઃખરૂપ સમજીને તેનો ત્યાગ કરવો એ 'રાજસ ત્યાગ' કહેવાય છે (ગીતા અ. ૧૮/૮) જેનું ફળ દુઃખોની પ્રાપ્તિ છે - 'રજસસ્તુ ફલં દુઃખમ્' (ગીતા અ. ૧૪/૧૬). એટલા માટે અહીં ભગવાન અર્જુનને કર્મોનો ત્યાગ કરવાને માટે નથી કહેતા, પરંતુ સ્વાર્થ, મમતા, ફળાસક્તિ, કામના, વાસના, પક્ષપાત વગેરેથી મુક્ત થઈને શાસ્ત્રવિધિ અનુસાર ખૂબ સારી રીતે ઉત્સાહપૂર્વક કર્તવ્યકર્મોને કરવાની આજ્ઞા આપે છે, જે 'સાત્ત્વિક ત્યાગ' કહેવાય છે (ગીતા અ. ૧૮/૯). સ્વયં ભગવાન પણ આગળ ચાલીને કહે છે કે મારા માટે કંઈ પણ કરવાનું બાકી નથી, છતાં પણ હું સાવધાનીપૂર્વક કર્મ કરું છું (ગીતા અ. ૩/૨૨-૨૩).

કર્તવ્યકર્મોનું સારી રીતે આચરણ કરવામાં બે કારણોને લીધે શિથિલતા આવે છે -

(૧) મનુષ્યનો સ્વભાવ છે કે તે પહેલાં ફળની કામના કરીને જ કર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. જ્યારે તે જુએ છે કે કર્મયોગ અનુસાર ફળની કામના નથી રાખવાની, ત્યારે તે વિચાર કરે છે કે કર્મ જ શા માટે કરું?

(૨) કર્મનો આરંભ કર્યા પછી જ્યારે અંતે એને ખબર પડી જાય કે આનું ફળ વિપરીત આવશે, ત્યારે તે વિચાર કરે છે કે અમે કર્મ તો સારામાં સારું કરીએ, છતાં ફળ વિપરીત મળવાનું હોય તો પછી કર્મ શા માટે કરીએ?

કર્મયોગી ન કોઈ કામના કરે છે અને ન કોઈ નાશવંત ફળ પણ ઇચ્છે છે, તે તો માત્ર સંસારનું હિત સામે રાખીને જ કર્તવ્યકર્મ કરે છે. આથી ઉપર્યુક્ત બન્ને કારણોથી તેના કર્તવ્ય-કર્મમાં શિથિલતા નથી આવી શકતી.

માર્મિક વાત

મનુષ્યનો પ્રાયઃ એવો સ્વભાવ થઈ ગયો છે કે જેમાં તેને પોતાનો સ્વાર્થ દેખાઈ આવે છે, તે જ કર્મને તે ઘણી તત્પરતાથી કરે છે. પરંતુ તે જ કર્મ તેને માટે બંધનકારક બની જાય છે. આથી આ બંધનથી છૂટવા માટે તેણે કર્મયોગ

અનુસાર આચરણ કરવાની ઘણી આવશ્યકતા છે.

કર્મયોગમાં બધાં જ કર્મો કેવળ બીજાઓને માટે કરવામાં આવે છે, પોતાને માટે કદાપિ નહિ. બીજા કોણ-કોણ છે? - એને સમજવાનું પણ બહુ જરૂરી છે. પોતાના શરીર સિવાય બીજા પ્રાણી-પદાર્થ તો બીજા છે જ, પણ આ પોતાનાં કહેવાતાં સ્થૂળશરીર, સૂક્ષ્મશરીર, (ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, પ્રાણ) અને કારણ-શરીર (જેમાં માનેલો 'અહં' છે) પણ પોતાનાથી બીજાં જ છે.^૧ કારણ કે સ્વયં (જીવાત્મા) ચેતન પરમાત્માનો અંશ છે - આ શરીર વગેરે પદાર્થ જડ પ્રકૃતિના અંશ છે. સમસ્ત ક્રિયાઓ જડમાં અને જડને માટે જ થાય છે. ચેતનમાં અને ચેતનને માટે કદી પણ કોઈ ક્રિયા નથી થતી. આથી 'કરવાનું' પોતાના માટે છે જ નહિ, કદી થયું નથી અને થઈ શકતું પણ નથી. હા, સંસારથી મળેલા આ શરીર વગેરે જડ પદાર્થોને ચેતન જેટલા અંશે 'હું', 'મારું' અને 'મારા માટે' માની લે છે, તેટલા અંશે તેનો સ્વભાવ 'પોતાને માટે' કરવાનો થઈ જાય છે. તેથી બીજાઓને માટે કર્મ કરવાથી મમતા-આસક્તિ સુગમતાથી દૂર થઈ જાય છે.

શરીરની અવસ્થાઓ (બાળપણ, જવાની વગેરે) બદલાવા છતાં પણ 'હું તે જ છું' - આ રૂપમાં પોતાની એક નિરંતર રહેવાવાળી સત્તાનો પ્રાણીમાત્રને અનુભવ થાય છે. આ અપરિવર્તનશીલ સત્તા (પોતાનું હોવાપણું)ની પરમાત્મતત્ત્વની સાથેની આપમેળે એકતા છે અને પરિવર્તનશીલ શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ વગેરેની સંસારની સાથેની આપમેળે એકતા છે. આપણા દ્વારા જે કોઈ ક્રિયા કરવામાં આવે છે, તે શરીર, ઇન્દ્રિયો વગેરે દ્વારા જ કરવામાં આવે છે; કેમકે ક્રિયામાત્રનો સંબંધ પ્રકૃતિ અને પ્રકૃતિજન્ય પદાર્થોની સાથે છે, સ્વયં (પોતાના સ્વરૂપ)ની સાથે નહિ. એટલા માટે શરીરના સંબંધ વિના આપણે કોઈ પણ ક્રિયા નથી કરી શકતા. આનાથી આ વાત નિશ્ચિત રૂપથી સિદ્ધ થાય છે કે આપણે પોતાને માટે કંઈ પણ નથી કરવું; જે કંઈ કરવું છે, તે સંસારને માટે જ કરવું છે. કારણ કે 'કરવું' તેના ઉપર લાગુ થાય છે, જે પોતે કરી શકે છે, જે પોતે કંઈ કરી જ નથી શકતો, તેને માટે 'કરવું'નું વિધાન છે જ નહિ. જે કંઈ કરવામાં આવે છે, તે સંસારની સહાયથી જ કરવામાં આવે છે. આથી 'કરવું' સંસારને માટે જ છે. પોતાને

૧. જેવી રીતે સંસાર 'પર' છે તેવી જ રીતે શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ પણ 'પર' અર્થાત્ બીજાં જ છે, આથી કર્મયોગી એમને પોતાનાં ન માનીને એમની પણ સેવા કરે છે. શરીરને નિદ્રાળુ, આળસુ, પ્રમાદી, નકામું અને ભોગી ન બનવા દેવું એ 'શરીર'ની સેવા છે. ઇન્દ્રિયોને સાંસારિક ભોગોમાં ન લાગવા દેવી એ 'ઇન્દ્રિયો'ની સેવા છે. મનને કોઈનું અહિત વિચારવામાં, વિષયોના ચિંતનમાં તથા વ્યર્થ ચિંતનમાં ન લાગવા દેવું એ 'મન'ની સેવા છે. બુદ્ધિને બીજાઓના કર્તવ્ય વિષે વિચાર ન કરવા દેવો, બીજો શું કરે છે, શું નહિ - એ ન વિચારવા દેવું એ 'બુદ્ધિ'ની સેવા છે. વાસ્તવમાં શરીર ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિમાં મમતા-આસક્તિ ન રાખવી એ જ એમની સૌથી મોટી સેવા છે.

માટે કરવાથી જ મનુષ્ય કર્મોથી બંધાય છે — ‘યજ્ઞાર્થાત્ કર્મણોડન્યત્ર લોકોડયં કર્મબંધનઃ’.

વિનાશી અને પરિવર્તનશીલ શરીર, ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ વગેરેની સાથે પોતાના અવિનાશી અને અપરિવર્તનશીલ સ્વરૂપનો કોઈ સંબંધ નથી, એટલા માટે પોતાનું અને પોતાના માટે કશું પણ નથી. શરીર વગેરેની સહાય વિના આપણે કંઈ નથી કરી શકતા, એટલા માટે પોતાને માટે

કંઈ પણ નથી કરવાનું. પોતાના સતસ્વરૂપમાં કદી કોઈ ઊણપ નથી આવતી અને ઊણપ આવ્યા વિના કોઈ ઈચ્છા નથી થતી, એટલા માટે પોતાને માટે કંઈ પણ નહિ જોઈએ. આ રીતે જ્યારે ક્રિયા અને પદાર્થોથી સર્વથા સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય છે (જે વાસ્તવમાં છે), ત્યારે જો જ્ઞાનના સંસ્કાર હોય તો સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થઈ જાય છે, અને જો ભક્તિના સંસ્કાર હોય તો ભગવાનમાં પ્રેમ થઈ જાય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : મનુષ્ય કર્મ કરવાથી બંધાતો નથી, બલ્કે પોતાના માટે કરવામાં આવતાં કર્મ (અન્યત્ર-કર્મ)થી બંધાય છે (ગીતા ૩/૧૩). તેથી ‘યજ્ઞાર્થાત્ કર્મણોડન્યત્ર લોકોડયં કર્મબંધનઃ’ પદોનું તાત્પર્ય છે — પોતાના માટે કંઈ કરવું નહીં.

મનુષ્ય કર્મ-બંધનથી ત્યારે જ મુક્ત થઈ શકે છે, જ્યારે તે સંસારથી મળેલા શરીર, વસ્તુ, યોગ્યતા અને સામર્થ્ય (શક્તિ) સંસારની જ સેવામાં લગાડી દે અને બદલામાં કંઈ પણ ન ઈચ્છે. કારણ કે સંસાર આપણને તે વસ્તુ આપી નથી શકતો, તે આપણે ખરેખર ઈચ્છીએ છીએ. આપણે સુખ ચાહીએ છીએ, અમરતા ચાહીએ છીએ, નિશ્ચિંતતા ચાહીએ છીએ, નિર્ભયતા ચાહીએ છીએ, સ્વાધીનતા ચાહીએ છીએ. પરંતુ આ બધું આપણને સંસાર પાસેથી નહીં મળે, બલ્કે સંસાર સાથે સંબંધ તોડવાથી મળશે. સંસાર સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ માટે એ જરૂરી છે કે, આપણને જે સંસાર પાસેથી મળ્યું છે, તે માત્ર સંસારની સેવામાં જ અર્પણ કરી દઈએ.

—■—

સંબંધ — પૂર્વશ્લોકમાં ભગવાને કહ્યું છે કે યજ્ઞ (કર્તવ્યકર્મ)ના સિવાયનાં કર્મ બંધનકારક થાય છે. આથી આ બંધનથી મુક્ત થવા માટે કર્મોનો સ્વરૂપથી ત્યાગ ન કરીને કર્તવ્યબુદ્ધિથી કર્મ કરવું આવશ્યક છે. હવે કર્મોની અવશ્યકર્તવ્યતાને પુષ્ટ કરવા માટે બીજો પણ હેતુ દર્શાવે છે.

સહયજ્ઞાઃ પ્રજાઃ સૃષ્ટ્વા પુરોવાય પ્રજાપતિઃ ।

અનેન પ્રસવિષ્યધ્વમેષ વોડસ્તિવષ્ટકામધુક્ ॥ ૧૦ ॥

દેવાન્ભાવયતાનેન તે દેવા ભાવયન્તુ વઃ ।

પરસ્પરં ભાવયન્તઃ શ્રેયઃ પરમવાપ્સ્યથ ॥ ૧૧ ॥

પ્રજાપતિઃ	= પ્રજાપતિ બ્રહ્માજીએ	એષઃ	= આ (કર્તવ્ય કર્મરૂપી યજ્ઞ)	તે	= તે
પુરા	= સૃષ્ટિના આરંભે	વઃ	= તમને બધાંને	દેવાઃ	= દેવતાઓ (પોતાનાં કર્તવ્યકર્મ દ્વારા)
સહયજ્ઞાઃ	= કર્તવ્ય કર્મોની વિધાન સહિત	ઈષ્ટકામધુક્	= કર્તવ્ય પાલનની આવશ્યક સામગ્રી	વઃ	= તમને બધાંને
પ્રજાઃ	= પ્રજા (મનુષ્ય વગેરે)ની	અસ્તુ	= થાઓ.	ભાવયન્તુ	= ઉન્નત કરે; (આ પ્રમાણે)
સૃષ્ટ્વા	= રચના કરીને (તેમને ખાસ કરીને મનુષ્યોને)	અનેન	= આ (પોતાનાં કર્તવ્યકર્મ) વડે	પરસ્પરમ્	= એક-બીજાંને
ઉવાચ	= કહ્યું કે (તમે લોકો)	દેવાન્	= દેવતાઓને	ભાવયન્તઃ	= ઉન્નત કરતાં રહીને તમે બધાં
અનેન	= આ કર્તવ્યકર્મ દ્વારા	ભાવયત	= ઉન્નત કરો	પરમ્	= પરમ
પ્રસવિષ્યધ્વમ્	= બધાંની વૃદ્ધિ કરો			શ્રેયઃ	= કલ્યાણને
				અવાપ્સ્યથ	= પ્રાપ્ત થઈ જશો.

ટીકા — ‘સહયજ્ઞાઃ પ્રજાઃ સૃષ્ટ્વા પુરોવાય પ્રજાપતિઃ’ — બ્રહ્માજી પ્રજા (સૃષ્ટિ)ના રચયિતા તેમ જ તેના સ્વામી છે; આથી પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરવાની સાથે તેઓ પ્રજાની રક્ષા તથા તેના કલ્યાણનો વિચાર કરતા રહે છે.

કારણ કે જે જેને ઉત્પન્ન કરે છે, તેની રક્ષા કરવાનું તેનું કર્તવ્ય બની જાય છે. બ્રહ્માજી પ્રજાની રચના કરે છે, તેની રક્ષામાં તત્પર રહે છે તથા સદા તેના હિતની વાત વિચારે છે. એટલા માટે તેઓ ‘પ્રજાપતિ’ કહેવાય છે.

સૃષ્ટિ અર્થાત્ સર્ગના આરંભમાં બ્રહ્માજીએ કર્તવ્યકર્મોની યોગ્યતા અને વિવેકસહિત મનુષ્યોની રચના કરી છે.^૧ અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિનો સદુપયોગ કલ્યાણ કરવાવાળો છે. એટલા માટે બ્રહ્માજીએ અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિનો સદુપયોગ કરવાનો વિવેક સાથે આપીને જ મનુષ્યોની રચના કરી છે.

સત-અસતનો વિચાર કરવામાં અસમર્થ પશુ, પક્ષી, વૃક્ષ વગેરે દ્વારા સ્વાભાવિક પરોપકાર (કર્તવ્યપાલન) થાય છે; પરંતુ મનુષ્યને તો ભગવત્કૃપાથી વિશેષ વિવેક-શક્તિ મળેલી છે. આથી જો તે પોતાના વિવેકને મહત્વ આપીને અકર્તવ્ય કર્મો ન કરે તો તેના દ્વારા પણ સ્વાભાવિક લોક-હિતાર્થે કર્મો થઈ શકે છે.

દેવતા, ઋષિ, પિતૃઓ, મનુષ્યો તથા અન્ય (પશુ, પક્ષી, વૃક્ષ વગેરે) બધાં પ્રાણી ‘પ્રજા’ છે. તેઓમાં પણ યોગ્યતા, અધિકાર અને સાધનની વિશેષતાને કારણે મનુષ્ય ઉપર અન્ય સઘળાં પ્રાણીઓના પાલનની જવાબદારી છે. આથી અહીં ‘પ્રજાઃ’ પદ વિશેષરૂપે મનુષ્યોને માટે જ પ્રયુક્ત થયું છે.

કર્મયોગ અનાદિકાળથી ચાલતો આવી રહ્યો છે. યોથા અધ્યાયના ત્રીજા શ્લોકમાં ‘પુરાતનઃ’ પદ વડે પણ ભગવાન કહે છે કે આ કર્મયોગ ઘણા વખતથી પ્રાયઃ લુપ્ત થઈ ગયો હતો, જેને મેં તને ફરીથી કહ્યો છે. તે જ વાતને અહીં પણ ‘પુરા’ પદ વડે તેઓ બીજી રીતે કહે છે કે ‘મેં જ નહિ, પરંતુ બ્રહ્માજીએ પણ સર્ગના આદિકાળમાં કર્તવ્યસહિત પ્રજાને રચીને તેમને તે જ કર્મયોગનું આચરણ કરવાની આજ્ઞા આપી હતી. તાત્પર્ય એ છે કે કર્મયોગ (નિઃસ્વાર્થ-ભાવથી કર્તવ્ય-કર્મ કરવા)ની પરંપરા અનાદિકાળથી જ ચાલતી આવી રહી

છે. આ કોઈ નવી વાત નથી.

યોથા અધ્યાયમાં (યોવીસમાથી ત્રીસમા શ્લોક સુધી) પરમાત્મપ્રાપ્તિનાં જેટલાં સાધનો બતાવવામાં આવ્યાં છે, તે બધાં ‘યજ્ઞ’ના નામથી ઓળખાવવામાં આવ્યાં છે; જેમ કે દ્રવ્યયજ્ઞ, તપયજ્ઞ, યોગયજ્ઞ, પ્રાણાયામ વગેરે. પ્રાયઃ ‘યજ્ઞ’ શબ્દનો અર્થ હવન સાથે સંબંધ રાખવાવાળી ક્રિયાને માટે જ પ્રસિદ્ધ છે; પરંતુ ગીતામાં ‘યજ્ઞ’ શબ્દ શાસ્ત્રવિધિથી કરવામાં આવતી સઘળી વિહિત ક્રિયાઓનો વાચક પણ છે. પોતાના વર્ણ, આશ્રમ, ધર્મ, જાતિ, સ્વભાવ, દેશ, કાળ વગેરેના અનુસાર પ્રાપ્ત કર્તવ્ય કર્મ ‘યજ્ઞ’ની અંતર્ગત આવે છે. અન્યના હિતની ભાવનાથી કરવામાં આવતાં બધાં કર્મો પણ અહીં ‘યજ્ઞ’ જ છે. આમ યજ્ઞ (કર્તવ્ય)નું દાયિત્વ મનુષ્ય પર જ છે.

‘અનેન પ્રસવિધ્યધ્વમેષ વોડસ્તિષ્ઠકામધુક્’^૨— બ્રહ્માજી મનુષ્યોને કહે છે કે તમે લોકો પોતપોતાના કર્તવ્ય-પાલન દ્વારા બધાની વૃદ્ધિ કરો, ઉન્નતિ કરો. એવું કરવાથી તમને લોકોને કર્તવ્યકર્મ કરવામાં ઉપયોગી સામગ્રી પ્રાપ્ત થતી રહે, તેની કદી ઊણપ ન રહે.

અર્જુનની કર્મ ન કરવામાં જે રુચિ હતી, તેને દૂર કરવા માટે ભગવાન કહે છે કે પ્રજાપતિ બ્રહ્માજીનાં વચનોથી પણ તારે કર્તવ્ય-કર્મ કરવાનું શિક્ષણ લેવું જોઈએ. બીજાઓના હિતને માટે કર્તવ્ય-કર્મ કરવાથી જ તારી લૌકિક અને પારલૌકિક ઉન્નતિ થઈ શકે છે.

નિષ્કામભાવથી કેવળ કર્તવ્ય-પાલનના વિચારથી કર્મ કરવાથી મનુષ્ય મુક્ત બની જાય છે અને સકામભાવથી કર્મ કરવાથી મનુષ્ય બંધનમાં પડી જાય છે. પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં નિષ્કામભાવથી કરવામાં આવતાં કર્તવ્યકર્મોનું વિવેચન ચાલી રહ્યું છે. આથી અહીં ‘ઈષ્ટકામ’ પદનો અર્થ ‘ઈચ્છિત ભોગસામગ્રી’ (જે સકામભાવનું સૂચક છે) લેવો ઉચિત પ્રતીત નથી થતો. અહીં આ પદનો અર્થ છે — યજ્ઞ (કર્તવ્યકર્મ) કરવાની આવશ્યક સામગ્રી.^૩

૧. અહીં આ સમજી લેવું જોઈએ કે ભગવાનની આજ્ઞાથી અને તેમની જ શક્તિથી બ્રહ્માજી પ્રજાની રચના કરે છે. આથી વાસ્તવમાં સૃષ્ટિના મૂળ રચયિતા ભગવાન જ છે (ગીતા અ. ૪/૧૩; અ. ૧૭/૨૩).

૨. ‘ઈષ્ટ’ શબ્દ ‘યજ્ઞ’ ધાતુને કૃદન્તનો ‘ક્ત’ પ્રત્યય લગાડવાથી બને છે, જે યજ્ઞ (કર્તવ્ય-કર્મ)નો વાચક છે, અને ‘કામ’ શબ્દ ‘કમુ’ ધાતુને ‘અણ’ પ્રત્યય લગાડવાથી બને છે, જે પદાર્થ (સામગ્રી)નો વાચક છે.

૩. પૂર્વશ્લોકમાં ભગવાને કહ્યું છે કે યજ્ઞ સિવાયનાં અન્ય કર્મોમાં અર્થાત્ સકામભાવથી કરવામાં આવનારાં કર્મોમાં લાગેલો મનુષ્ય બંધાઈ જાય છે; અને આગળ તેરમા શ્લોકમાં પણ કહ્યું છે કે જેઓ પોતાને માટે અર્થાત્ સકામભાવથી કર્મ કરે છે, તે પાપી લોકો પાપનું જ ભક્ષણ કરે છે. આ રીતે પાછળના અને આગળના શ્લોકોને જોઈએ તો બન્નેય જગાએ સકામભાવના ત્યાગની વાત આવી છે. આથી વચ્ચેના આ (દસમા, અગિયારમા અને બારમા) શ્લોકોમાં પણ સકામભાવના ત્યાગની વાત જ આવવી ઉચિત છે. જો અહીં ‘ઈષ્ટકામ’ પદનો અર્થ ‘ઈચ્છિત પદાર્થો’ લેવામાં આવે તો (વિષયની વિરુદ્ધ હોવાને કારણે) દોષ આવે છે, કેમકે ઈચ્છિત પદાર્થો મેળવવા માટે કરવામાં આવેલાં કર્મો ભગવાનના મતે બંધનકારક છે. આથી ‘ઈષ્ટકામ’ પદનો અર્થ ‘કર્તવ્યને માટે આવશ્યક સામગ્રી’ જ છે.

કર્મયોગી બીજાઓની સેવા અથવા હિત કરવાને માટે સદાય તત્પર રહે છે. એટલા માટે પ્રજાપતિ બ્રહ્માજીના વિધાન અનુસાર બીજાઓની સેવા કરવાની સામગ્રી, સામર્થ્ય અને શરીર-નિર્વાહની આવશ્યક વસ્તુઓની તેને કદી કમી નથી રહેતી. તેને તે ઉપયોગી વસ્તુઓ સુગમતાપૂર્વક મળતી રહે છે. બ્રહ્માજીના વિધાન અનુસાર કર્તવ્ય-કર્મ કરવાની સામગ્રી જેને - જેને જે જે પણ મળેલી છે, તે કર્તવ્ય-પાલન કરવા માટે તેને - તેને પૂરેપૂરી પ્રાપ્ત છે. કર્તવ્ય-પાલનની સામગ્રી કદી કોઈની પાસે અધૂરી નથી હોતી. બ્રહ્માજીના વિધાનમાં કદી ફરક નથી પડી શકતો; કેમકે જ્યારે તેમણે કર્તવ્ય-કર્મ કરવાનું વિધાન નિશ્ચિત કરેલું છે, ત્યારે કર્તવ્યપાલન થઈ શકે, તેટલી સામગ્રી આપવાનું પણ તેમના પર જ નિર્ભર છે.

વાસ્તવમાં મનુષ્યશરીર ભોગ ભોગવવા માટે છે જ નહિ - ‘એહિ તન કર ફલ બિષય ન ભાઈ’ (માનસ ૭/૪૪/૧). એટલા માટે ‘સાંસારિક સુખોને ભોગવો’ - એવી આજ્ઞા કે વિધાન કોઈ પણ સત-શાસ્ત્રોમાં નથી. સમાજ પણ સ્વચ્છંદે ભોગ ભોગવવાની આજ્ઞા નથી આપતો. એનાથી વિપરીત બીજાઓને સુખ પહોંચાડવાની આજ્ઞા કે વિધાન શાસ્ત્ર અને સમાજ બન્નેય આપે છે. જેમ કે, પિતાને માટે એવું વિધાન તો મળે છે કે તે પુત્રનું પાલન-પોષણ કરે, પરંતુ એવું વિધાન ક્યાંય પણ નથી મળતું કે પુત્ર પાસેથી પિતા સેવા લે જ. આ જ રીતે પુત્ર, પત્ની વગેરે અન્ય સંબંધોને માટે પણ સમજવું જોઈએ.

કર્મયોગી સદા આપવાનો જ ભાવ રાખે છે, લેવાનો નહિ; કેમકે લેવાનો ભાવ જ બાંધવાવાળો છે. લેવાનો ભાવ રાખવાથી કલ્યાણપ્રાપ્તિમાં વિઘ્ન લાગવાની સાથે જ સાંસારિક પદાર્થોની પ્રાપ્તિમાં પણ વિઘ્ન ઉપસ્થિત થઈ જાય છે. પ્રાયઃ બધાનો અનુભવ છે કે સંસારમાં લેવાનો ભાગ રાખવાવાળાને કોઈ આપવા નથી ચાહતું. એટલા માટે બ્રહ્માજી કહે છે વિના કંઈ ઈચ્છયે, નિઃસ્વાર્થભાવથી કર્તવ્ય-કર્મ કરવાથી જ મનુષ્ય પોતાની ઉન્નતિ (કલ્યાણ) કરી શકે છે.

‘દેવાન્ ભાવયતાનેન’ - અહીં ‘દેવ’ શબ્દ ઉપલક્ષક (પ્રતીક) છે; આથી આ પદની અંતર્ગત મનુષ્ય, દેવતા, ઋષિ, પિતૃઓ વગેરે સમસ્ત પ્રાણીઓને સમજવાં જોઈએ. કારણ કે કર્મયોગીનો ઉદ્દેશ પોતાનાં કર્તવ્ય-કર્મોથી પ્રાણીમાત્રને સુખ પહોંચાડવાનો રહે છે. એટલા માટે અહીં બ્રહ્માજી સઘળાં પ્રાણીઓની ઉન્નતિને માટે મનુષ્યોને પોતાના કર્તવ્ય-કર્મરૂપી યજ્ઞના પાલનનો આદેશ આપે છે. પોતપોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરવાથી મનુષ્યનું આપોઆપ કલ્યાણ થઈ

જાય છે (ગીતા અ. ૧૮/૪૫). કર્તવ્યકર્મનું પાલન કરવાના ઉપદેશનો પૂર્ણ અધિકારી મનુષ્ય જ છે. મનુષ્યોને જ કર્મ કરવાની સ્વતંત્રતા મળેલી છે; આથી તેમણે આ સ્વતંત્રતાનો સદુપયોગ કરવો જોઈએ.

‘તે દેવા ભાવયન્તુ વઃ’ - જેવી રીતે વૃક્ષ, લતા વગેરેમાં સ્વાભાવિક રીતે જ ફૂલ-ફળ આવે છે; પરંતુ જો તેમને ખાતર અને પાણી આપવામાં આવે તો તેમનામાં ફૂલ-ફળ વિશેષતાથી આવે છે. એવી જ રીતે યજ્ઞ-પૂજનથી દેવતાઓની પુષ્ટિ થાય છે, જેથી દેવતાઓનાં કામ વિશેષ ન્યાયપ્રદ બને છે. પરંતુ જ્યારે મનુષ્યો પોતાનાં કર્તવ્ય-કર્મો દ્વારા દેવતાઓનાં યજ્ઞ-પૂજન નથી કરતા, ત્યારે દેવતાઓને પુષ્ટિ નથી મળતી, જેથી તેઓમાં પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરવામાં ઊણપ આવી જાય છે. તેઓના કર્તવ્યપાલનમાં ઊણપ આવવાથી જ સંસારમાં વિપ્લવ અર્થાત્ અનાવૃષ્ટિ-અતિવૃષ્ટિ વગેરે થાય છે.

‘પરસ્પરં ભાવયન્તઃ’ - આ પદોનો અર્થ એવો નહિ સમજવો જોઈએ કે બીજો આપણી સેવા કરે તો આપણે તેની સેવા કરીએ, બલ્કે એમ સમજવું જોઈએ કે બીજો આપણી સેવા કરે કે ના કરે, આપણે તો પોતાના કર્તવ્ય દ્વારા તેની સેવા કરવાની જ છે. બીજો શું કરે છે, શું નથી કરતો; આપણને સુખ આપે છે કે દુઃખ એ વાતો સાથે આપણે કોઈ સંબંધ નહિ રાખવો જોઈએ; કેમકે બીજાઓનાં કર્તવ્યોને જોવાવાળો પોતાનાં કર્તવ્યોથી ય્યુત થઈ જાય છે. પરિણામસ્વરૂપ તેનું પતન થઈ જાય છે. બીજાઓ દ્વારા કર્તવ્યપાલન કરાવવાની આપણા અધિકારની વાત પણ નથી. આપણે બધાનું હિત કરવા માટે કેવળ પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરવાનું છે અને તે દ્વારા બધાને સુખ પહોંચાડવાનું છે. સેવા કરવામાં પોતાની સમજ, સામર્થ્ય, સમય અને સામગ્રીને પોતાને માટે થોડીક પણ બચાવીને રાખવાની નથી. ત્યારે જ જડતાથી સર્વથા સંબંધ-વિચ્છેદ થશે.

આપણાં જેટલાં પણ સાંસારિક સંબંધી - માતા-પિતા, સ્ત્રી-પુત્ર, ભાઈ-ભાભી વગેરે છે, તે બધાંની આપણે સેવા કરવાની છે. પોતાનું સુખ લેવાને માટે એ સંબંધ નથી. આપણો જેમની સાથે જેવો સંબંધ છે, તે જ અનુસાર તેઓની સેવા કરવાનું, મર્યાદા અનુસાર તેઓને સુખ પહોંચાડવાનું આપણું કર્તવ્ય છે. તેઓની પાસેથી કોઈ આશા રાખવી અને તેઓના ઉપર પોતાનો અધિકાર માનવો એ બહુ જ મોટી ભૂલ છે. આપણે તેઓના ઋણી છીએ અને ઋણ ઉતારવાને માટે એમને ત્યાં આપણો જન્મ થયો છે. આથી નિઃસ્વાર્થભાવે તે સંબંધીઓની સેવા કરીને આપણે આપણું

ઋણ ચૂકવી દઈએ — આ આપણું સર્વપ્રથમ આવશ્યક કર્તવ્ય છે. સેવા તો આપણે બધાની કરવાની છે; પરંતુ જેઓની આપણા ઉપર જવાબદારી છે, તે સંબંધીઓની સેવા સહુથી પહેલાં કરવી જોઈએ.

શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, પદાર્થ વગેરે પોતાનાં નથી અને પોતાના માટે પણ નથી — આ સિદ્ધાંત છે. આથી પોતપોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરવાથી આપોઆપ એકબીજાની ઉન્નતિ થાય છે.

કર્તવ્ય અને અધિકાર-સંબંધી માર્મિક વાત

કર્મયોગ ત્યારે થાય છે, કે જ્યારે મનુષ્ય પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરતો રહીને બીજાના અધિકારની રક્ષા કરે છે. જેમ કે, માતા-પિતાની સેવા કરવી એ પુત્રનું કર્તવ્ય છે અને માતા-પિતાનો અધિકાર છે. જે બીજાનો અધિકાર હોય છે, તે જ આપણું કર્તવ્ય છે. આથી પ્રત્યેક મનુષ્યે પોતાના કર્તવ્યપાલન દ્વારા બીજાના અધિકારની રક્ષા કરવાની છે તથા બીજાનું કર્તવ્ય નથી જોવાનું. બીજાનું કર્તવ્ય જોવાથી મનુષ્ય પોતે કર્તવ્યચ્યુત થઈ જાય છે; કેમકે બીજાનું કર્તવ્ય જોવું એ આપણું કર્તવ્ય નથી. તાત્પર્ય એ છે કે બીજાનું હિત કરવાનું છે — એ આપણું કર્તવ્ય છે અને બીજાનો અધિકાર છે. જોકે અધિકાર કર્તવ્યને જ આધીન છે, તોપણ મનુષ્યે પોતાનો અધિકાર જોવાનો જ નથી, બલકે પોતાના અધિકારનો ત્યાગ કરવાનો છે. કેવળ બીજાના અધિકારની રક્ષા માટે પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરવાનું છે. બીજાનું કર્તવ્ય જોવાનું અને પોતાનો અધિકાર જમાવવાનું લોક અને પરલોકમાં મહાન પતન કરવાવાળું છે. વર્તમાન સમયમાં પરિવારમાં અને સમાજમાં જે અશાંતિ, કલહ અને સંઘર્ષ જોવામાં આવી રહ્યો છે, તેમાં મૂળ કારણ આ જ છે કે લોકો પોતાના અધિકારની માગ તો કરે છે, પણ પોતાના કર્તવ્યનું પાલન નથી કરતા! એટલા માટે બ્રહ્માજી દેવતાઓ અને મનુષ્યોને ઉપદેશ આપે છે કે એક-બીજાનું હિત કરવું એ તમારા લોકોનું કર્તવ્ય છે.

‘શ્રેયઃ પરમવાપ્સ્યથ’ — પ્રાયઃ એવી ધારણા બનેલી છે કે અહીં પરમ કલ્યાણની પ્રાપ્તિનું કથન અતિશયોક્તિ છે, પણ વાસ્તવમાં એવું નથી. જો તેમાં કોઈને સંદેહ હોય તો તે એવું કરીને પોતે જોઈ શકે છે. જેવી રીતે અનામત રાખવાવાળાની અનામત તેને પાછી આપી દેવાથી અનામત રાખવાવાળા સાથે તથા એ અનામત સાથે આપણો કોઈ પ્રકારનો સંબંધ નથી રહેતો, તેવી જ રીતે સંસારની વસ્તુ સંસારની સેવામાં લગાડી દેવાથી સંસાર અને સંસારની વસ્તુ

સાથે આપણો કોઈ સંબંધ નથી રહેતો. સંસારથી માનેલા સંબંધનો વિચ્છેદ થતાં જ ચિન્મયતાનો અનુભવ થઈ જાય છે. આથી પ્રજાપતિ બ્રહ્માજીનાં વચનોમાં અતિશયોક્તિની કલ્પના કરવી અનુચિત છે.

આ સિદ્ધાંત છે કે જ્યાં સુધી મનુષ્ય પોતાને માટે કર્મ કરે છે, ત્યાં સુધી તેના કર્મની સમાપ્તિ નથી થતી અને તે કર્મોથી બંધાતો જ જાય છે. કૃતકૃત્ય તો તે જ થાય છે કે, જે પોતાને માટે કદી કશું જ નથી કરતો. પોતાને માટે કંઈ પણ નહિ કરવાથી પાપનું આચરણ પણ નથી થતું; કેમકે પાપનું આચરણ કામનાને કારણે જ થાય છે (અ. ૩/૩૭). માટે પોતાનું કલ્યાણ ઈચ્છવાવાળા સાધકે શાસ્ત્રોની આજ્ઞા અનુસાર ફળની ઈચ્છા અને આસક્તિનો ત્યાગ કરીને કર્તવ્ય-કર્મ કરવામાં તત્પર થઈ જવું જોઈએ, પછી કલ્યાણ તો સ્વતઃસિદ્ધ છે.

પોતાની કામનાનો ત્યાગ કરવાથી સંસારમાત્રનું હિત થઈ જાય છે. જે પોતાની કામનાપૂર્તિને માટે આસક્તિપૂર્વક ભોગ ભોગવે છે, તે પોતે તો પોતાની હિંસા (પતન) કરે જ છે, પણ તે સાથે જ જેમની પાસે ભોગ-સામગ્રીનો અભાવ છે, તેમની પણ હિંસા કરે છે અર્થાત્ દુઃખ આપે છે. કારણ કે ભોગ-સામગ્રીવાળા મનુષ્યને જોઈને અભાવગ્રસ્ત મનુષ્યને તે ભોગ-સામગ્રીના અભાવનું દુઃખ થવું સ્વાભાવિક છે. આ રીતે પોતે સુખ ભોગવવાવાળી વ્યક્તિ હિંસાથી કદી બચી નથી શકતી. બરાબર એનાથી વિપરીત પારમાર્થિક માર્ગ પર ચાલવાવાળી વ્યક્તિને જોઈને બીજાઓને આપોઆપ શાંતિ મળે છે; કેમકે પારમાર્થિક સંપત્તિ ઉપર બધાનો સમાન અધિકાર છે. નિષ્કર્ષ એ નીકળ્યો કે મનુષ્ય કામના અને આસક્તિનો ત્યાગ કરીને પોતાના કર્તવ્ય-કર્મનું પાલન કરતો રહે તો બ્રહ્માજીના કથનાનુસાર તે પરમ કલ્યાણને અવશ્ય જ પ્રાપ્ત થઈ જશે. એમાં કોઈ સંદેહ નથી.

અહીં પરમ કલ્યાણની પ્રાપ્તિ મુખ્યત્વે મનુષ્યોને માટે જ બતાવવામાં આવી છે, દેવતાઓને માટે નહિ. કારણ કે દેવયોનિ પોતાનું કલ્યાણ કરવાને માટે બનાવવામાં આવી નથી. મનુષ્ય જે કર્મ કરે છે, તે કર્મો અનુસાર ફળ આપવા, કર્મ કરવાની સામગ્રી આપવા તથા પોતપોતાનાં શુભ કર્મોનું ફળ ભોગવવા માટે દેવતાઓ બનાવવામાં આવ્યા છે. તેઓ નિષ્કામભાવે કર્મ કરવાની સામગ્રી આપતા હોય, તેવી વાત નથી. પરંતુ તે દેવતાઓમાં પણ જો કોઈને પોતાના કલ્યાણની ઈચ્છા થઈ જાય, તો તેનું કલ્યાણ નહિ થાય એવું નથી અર્થાત્ જો કોઈ પોતાનું કલ્યાણ કરવાનું ઈચ્છે, તો કરી શકે છે. જ્યારે પાપીમાં પાપી મનુષ્યને માટે પણ પોતાનો ઉદ્ધાર કરવાની મનાઈ નથી, તો પછી દેવતાઓને

માટે (કે જે પુણ્યયોનિ છે) પોતાનો ઉદ્ધાર કરવાની મનાઈ | ઉદ્દેશ્ય ભોગ ભોગવવાનો જ રહે છે, એટલા માટે તેઓમાં કેવી રીતે હોઈ શકે? એવું હોવા છતાં પણ દેવતાઓનો પ્રાય: પોતાના કલ્યાણની ઈચ્છા નથી હોતી.

પરિશિષ્ટ ભાવ : મનુષ્ય કર્મયોનિ છે અને ચોર્યાસી લાખ યોનિઓ, દેવતાઓ, નરકના જીવો વગેરે ભોગયોનિઓ છે. સકામભાવવાળા મનુષ્યો ભોગ ભોગવવા માટે જ સ્વર્ગમાં જાય છે. તેથી દેવતાઓ નિષ્કામભાવ ન રાખતાં પોતાની જવાબદારીનું પાલન કરે છે, ફરજ બજાવે છે. તેથી અહીં કલ્યાણની વાત મનુષ્યો માટે જ સમજવી જોઈએ.

મુક્તિ સ્વાભાવિક અને બંધન અસ્વાભાવિક છે. મનુષ્યયોનિ પોતાનું કલ્યાણ કરવા માટે જ છે. તેથી જે મનુષ્ય પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરે છે, તેનું સ્વાભાવિક રીતે જ કલ્યાણ થાય છે — ‘પરસ્પરં ભાવયન્તઃ શ્રેયઃ પરમવાપ્સ્યથ.’ કલ્યાણ માટે નવું કર્મ કરવાની જરૂર નથી, બલકે જે કામ કરીએ છીએ, તેને જ સ્વાર્થ, અભિમાન અને ફળની ઈચ્છાનો ત્યાગ કરીને બીજાના હિતના માટે કરીએ તો કલ્યાણ અવશ્ય થઈ જશે. નિષ્કામભાવ વિના પણ માત્ર પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરવાથી સ્વર્ગાદિ પુણ્ય લોકોની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે, જે સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ મોટા-મોટા યજ્ઞો કરવાથી થાય છે, તેની જ પ્રાપ્તિ ક્ષત્રિય માત્ર પોતાનું કર્તવ્ય-કર્મ અર્થાત્ યુદ્ધ કરીને પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

જેમ બ્રહ્માજીએ દેવતાઓ અને મનુષ્યો માટે પરસ્પર એકબીજાનું હિત કરવાની વાત કહી છે, એ જ પ્રમાણે ચારેય વર્ણ માટે પણ પરસ્પર એકબીજાનું હિત કરવાની વાત સમજવી જોઈએ. ચારે વર્ણ પરસ્પર એકબીજાના હિત માટે પોતપોતાનું કર્તવ્યકર્મ કરે તો તેઓ પરમ કલ્યાણને પ્રાપ્ત થઈ જશે.

સંપૂર્ણ સૃષ્ટિની રચના જ આ પ્રકારે થઈ છે કે પોતાના માટે કંઈ (વસ્તુ અને ક્રિયા) નથી. બીજાના માટે જ છે — ‘ઈદં બ્રહ્મણે ન મમ.’ જેમ પતિવ્રતા સ્ત્રી પતિ માટે જ હોય છે, પોતાને માટે હોતી નથી. સ્ત્રીનાં અંગો પુરુષને સુખ આપે છે, પરંતુ સ્ત્રીને સુખ આપતાં નથી. પુરુષનાં અંગો સ્ત્રીને સુખ આપે છે, પરંતુ પુરુષને સુખ આપતાં નથી. માનું દૂધ બાળક માટે જ હોય છે, પોતાને માટે નથી અને બાળકની ચેષ્ટા માને સુખ આપે છે, બાળકને નહીં. માતા-પિતા સંતાન માટે હોય છે અને સંતાન માતા-પિતા માટે હોય છે. શ્રોતા વક્તા માટે અને વક્તા શ્રોતા માટે હોય છે. તાત્પર્ય એ છે કે, સુખ પોતે ન ભોગવે બલકે બીજાને આપે. સૃષ્ટિની રચના ભોગવવા માટે નથી બલકે ઉદ્ધાર કરવા માટે છે.

દેવો પણ સ્વાર્થનો ત્યાગ કરીને બીજાનું હિત કરી શકે છે. તેથી દેવતાઓમાં પણ નારદ જેવા ઋષિ થયા છે. જોકે ભગવાન તરફથી કોઈને મનાઈ નથી, તેમ છતાં કલ્યાણનો મુખ્ય અને સ્વયં અધિકારી મનુષ્ય જ છે.

એક શંકા થઈ શકે છે કે આપણે તો બીજાનું હિત કરીએ, પરંતુ બીજો આપણું હિત ન કરીને અહિત કરે તો ‘પરસ્પરં ભાવયન્તઃ’ કંઈ રીતે થશે? એનું સમાધાન એ છે કે, આપણે તો બીજાનું ભલું કરીશું તો બીજો આપણું બૂરું કરી શકશે જ નહીં. તેનામાં આપણું અહિત કરવાનું સામર્થ્ય જ નહીં રહે. તેમ છતાં જો તે બૂરું કરશે તો પાછળથી પસ્તાશે... રડશે. જો તે આપણું અહિત કરશે તો આપણું ભલું કરનારા, આપણી સાથે સહાનુભૂતિ રાખનારા કેટલાયે પેદા થશે. વાસ્તવમાં કોઈનું અહિત કરવાનું વિધાન ક્યાંય નથી. મનુષ્ય જ દ્વેષને કારણે જ બીજાનું અહિત કરે છે. ‘પરસ્પરં ભાવયન્તઃ’ — આ મનુષ્યતાની વાત છે. આ મનુષ્યતા ન હોવાથી જ લોકો દુઃખ ભોગવે છે.

ઈષ્ટાન્ભોગાન્હિ વો દેવા દાસ્યન્તે યજ્ઞભાવિતાઃ ।

તૈદંતાનપ્રદાયૈભ્યો યો ભુક્તે સ્તેન એવ સઃ ॥ ૧૨ ॥

યજ્ઞભાવિતાઃ	= યજ્ઞ વડે પુજ થયેલા	દાસ્યન્તે	= આપતા રહેશે;	અપ્રદાય	= નહીં આપીને
દેવાઃ હિ	= દેવતાઓ પણ		(આ રીતે)		(પોતે)
વઃ	= તમને બધાંને	તૈઃ	= તે દેવતાઓ દ્વારા	ભુક્તે	= ભોગવે છે,
	(વણમાગ્યે જ)	દંતાન્	= અપાયેલી સામગ્રીને	સઃ	= તે
ઈષ્ટાન્-	= કર્તવ્ય-પાલનની	યઃ	= જે પુરુષ	સ્તેનઃ	= ચોર
ભોગાન્	ઈચ્છિત સામગ્રી	એભ્યઃ	= બીજાની સેવામાં	એવ	= જ છે.

ટીકા — ‘ઈષ્ટાન્મોગાન્ધિ વો દેવા દાસ્યન્તે યજ્ઞભાવિતાઃ’ — અહીં પણ ‘ઈષ્ટભોગ’ શબ્દનો અર્થ ઈચ્છિત પદાર્થ નથી થઈ શકતો. કારણ કે અગાઉના (અગિયારમા) શ્લોકમાં પરમ કલ્યાણને પ્રાપ્ત થવાની વાત આવી છે, અને તે હેતુ માટે આ બારમો શ્લોક છે. ભોગોની ઈચ્છા રહે તો પરમ કલ્યાણ કદી થઈ જ નથી શકતું. આથી અહીં ‘ઈષ્ટ’ શબ્દ ‘યજ્ઞ’ ધાતુથી નિષ્પન્ન થયેલ હોવાથી તથા ‘ભોગ’^૧ શબ્દનો અર્થ આવશ્યક સામગ્રી હોવાથી ઉપર્યુક્ત પદોનો અર્થ થશે — તે દેવતાઓ તમને લોકોને યજ્ઞ (કર્તવ્ય-કર્મ) કરવાની આવશ્યક સામગ્રી દેતા રહેશે.

અહીં ‘યજ્ઞભાવિતાઃ દેવાઃ’ પદોનું તાત્પર્ય એ છે કે દેવતાઓ તો પોતાનો અધિકાર સમજીને મનુષ્યોને આવશ્યક સામગ્રી પ્રદાન કરે જ છે, કેવળ મનુષ્યોએ જ પોતાનું કર્તવ્ય નિભાવવાનું છે.

‘તૈર્દત્તાનપ્રદાયૈભ્યો યો ભુક્તે’ — બ્રહ્માજીએ દેવતાઓને માટે ‘તે દેવાઃ’ પદોનો પ્રયોગ કર્યો છે; કેમકે તેમની સમક્ષ મનુષ્યો હતા, દેવતા નહિ. પરંતુ અહીં ‘એભ્યઃ’ પદ (જે ‘ઈદમ્’ શબ્દથી બને છે)નો પ્રયોગ થયો છે, જે સમીપતાનું ઘોતક છે. ભગવાનને માટે બધા સમીપ જ છે (ગીતા અ. ૭/૨૬). આથી સિદ્ધ થાય છે કે હવે અહીંથી ભગવાનનાં વચનોનો આરંભ થાય છે.

અહીં ‘ભુક્તે’^૨ પદનું તાત્પર્ય કેવળ ભોજન કરવા સાથે જ નથી, પરંતુ શરીર-નિર્વાહની સમસ્ત આવશ્યક સામગ્રી (ભોજન, વસ્ત્ર, ધન, મકાન વગેરે)ને પોતાના સુખને માટે કામમાં લાવવા સાથે છે.

આ શરીર માતાપિતાથી મળેલું છે અને તેનું પાલન-પોષણ પણ તેમના જ દ્વારા થયું છે. વિદ્યા ગુરુજનો પાસેથી મળી છે. દેવતા બધાને કર્તવ્ય-કર્મની સામગ્રી આપે છે. ઋષિ બધાને જ્ઞાન આપે છે, પિતૃઓ મનુષ્યની સુખ-સુવિધાના ઉપાય બતાવે છે. પશુ-પક્ષી, વૃક્ષ, લતા વગેરેની બીજાઓના સુખ માટે પોતાને સમર્પિત કરી દે છે (જોકે પશુ-પક્ષી વગેરેને આ જ્ઞાન નથી રહેતું કે અમે પરોપકાર કરી રહ્યાં છીએ.) આ રીતે આપણી પાસે જે કંઈ પણ સામગ્રી બળ, યોગ્યતા, પદ, અધિકાર, ધન, સંપત્તિ વગેરે છે, તે સઘળે-સઘળી આપણને બીજાઓ પાસેથી જ મળી છે.

એટલા માટે એમને બીજાઓની જ સેવામાં વાપરવાની છે.

શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ વગેરે સઘળા પદાર્થો આપણને સંસાર પાસેથી મળ્યા છે. એ કદી પોતાના નથી અને પોતાના થશે પણ નહિ. આથી તેમને પોતાના અને પોતાના માટેના માનીને તેમનાથી સુખ ભોગવવું એ જ બંધન છે. આ બંધનથી છૂટવાનો આ જ સરળ ઉપાય છે કે જેમની પાસેથી એ પદાર્થો આપણને મળ્યા છે, તેમને તેમના જ માનીને તેમની જ સેવામાં નિષ્કામભાવપૂર્વક વાપરી દેવા. આ જ આપણું પરમ કર્તવ્ય છે.

સાધકોના મનમાં પ્રાયઃ એવી ભાવના પેદા થઈ જાય છે કે જો આપણે સંસારની સેવા કરીશું તો એમાં આપણી આસક્તિ થઈ જશે અને આપણે સંસારમાં ફસાઈ જઈશું! પરંતુ ભગવાનનાં વચનોથી એ સિદ્ધ થાય છે કે ફસાવાનું કારણ સેવા નથી, પણ પોતાને માટે કંઈ પણ લેવાનો ભાવ જ છે. એટલા માટે લેવાનો ભાવ છોડીને દેવતાઓની જેમ બીજાઓને સુખ પહોંચાડવાનું જ મનુષ્યમાત્રનું પરમ કર્તવ્ય છે.

કર્મયોગના સિદ્ધાંતમાં પ્રાપ્ત સામગ્રી, સામર્થ્ય, સમય તથા સમજદારીનો સદુપયોગ કરવાનું જ વિધાન છે. પ્રાપ્ત સામગ્રી વગેરેથી વધારાની (નવી-નવી સામગ્રી વગેરેની) કામના કરવી એ કર્મયોગના સિદ્ધાંતની વિરુદ્ધ છે. આથી પ્રાપ્ત સામગ્રી વગેરેને જ બીજાઓના હિતમાં વાપરવાની છે. કિંચિત્માત્ર પણ અધિકની આવશ્યકતા નથી. યુક્તિસંગત વાત એ છે કે જેનામાં જેટલી શક્તિ હોય છે, તેની પાસેથી તેટલી જ આશા કરવામાં આવે છે, પછી ભગવાન અથવા દેવતા તેમની પાસેથી વધારેની આશા કેવી રીતે કરી શકે?

‘સ્તેન એવ સઃ’ — અહીં ‘સઃ સ્તેનઃ’ પદોમાં એકવચન આપવાનું તાત્પર્ય એ છે કે પોતાના કર્તવ્યનું પાલન ન કરવાવાળો મનુષ્ય બધાને પ્રાપ્ત થવાવાળી સામગ્રી (અન્ન, જળ, વસ્ત્ર વગેરે)નો ભોગ બીજાઓને દીધા વિના જ એકલો પોતે લઈ લે છે. આથી તે ચોર જ છે.

જે મનુષ્ય બીજાઓને તેમનો ભાગ ન આપીને પોતે એકલો જ ભોગવે છે, તે ચોર છે જ, પણ જે મનુષ્ય કોઈ પણ અંશમાં પોતાનો સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવાનું ઈચ્છે છે અર્થાત્ સામગ્રીને સેવામાં વાપરીને બદલામાં માન-બડાઈ

૧. ‘ભુજ્ પાલનાભ્યવહારયોઃ’ (સિદ્ધાન્તકૌમુદી ૧૫૪૮) — ‘ભુજ્’ ધાતુના બે અર્થ થાય છે — પાલન અને ભક્ષણ. અહીં ‘પાલન’ અર્થ લેવો જ ઉચિત પ્રતીત થાય છે.

૨. અહીં અનવનાર્થક ‘ભુજ્’ ધાતુ વડે ‘ભુક્તે’ પદ નિષ્પન્ન થયેલું છે. ‘અનવન’નો અર્થ છે — ભક્ષણ અર્થાત્ વસ્તુને પોતાના કામમાં લેવી.

વગેરે ચાહે છે, તે પણ તેટલા અંશમાં ચોર જ છે. એવા મનુષ્યનું અંતઃકરણ કદી શુદ્ધ અને શાંત રહી શકતું નથી.

આ વ્યષ્ટિ શરીર સમષ્ટિ સંસારથી કોઈ પણ પ્રકારે અલગ નથી અને અલગ થઈ શકતું પણ નથી; કેમકે સમષ્ટિનો અંશ જ વ્યષ્ટિ કહેવાય છે. એટલા માટે વ્યષ્ટિ (શરીર)ને પોતાની માનવી અને સમષ્ટિ (સંસાર)ને પોતાની ન માનવી એ જ રાગદ્વેષ વગેરે દ્વન્દ્વોનું કારણ છે તેમ જ આ જ અહંકાર, વ્યક્તિત્વ અથવા વિષમતા છે.^૧ કર્મયોગના અનુષ્ઠાનથી આ બધું (રાગ-દ્વેષ વગેરે) સુગમતાપૂર્વક દૂર થઈ જાય છે. કારણ કે કર્મયોગીનો એવો ભાવ રહે છે કે હું જે કંઈ પણ કરી રહ્યો છું, તે બધું મારે માટે નહીં, બલકે સંસારમાત્રને માટે કરી રહ્યો છું. એમાં પણ એક મોટી માર્મિક વાત એ છે કે કર્મયોગી પોતાના કલ્યાણને માટે પણ કોઈ કર્મ ન કરીને સંસારમાત્રના કલ્યાણના ઉદ્દેશ્યથી જ બધાં કર્મો કરે છે. કારણ કે બધાના કલ્યાણથી પોતાનું કલ્યાણ અલગ માનવું એ પણ વ્યક્તિત્વ અને વિષમતાને જન્મ આપવા જેવું છે, જે સાધકની ઉન્નતિમાં બાધક છે. શરીર, ઈન્દ્રિયો મન બુદ્ધિ વગેરે જે કંઈ પણ આપણી પાસે છે, તે સઘળે-સઘળું આપણને સંસાર પાસેથી મળેલું છે. સંસાર પાસેથી મળેલી વસ્તુને કેવળ પોતાના સ્વાર્થની સિદ્ધિ માટે વાપરવી એ ઈમાનદારી નથી.

કર્તવ્ય-સંબંધી વિશેષ વાત

હિંદુ સંસ્કૃતિનો એકમાત્ર ઉદ્દેશ્ય મનુષ્યનું કલ્યાણ કરવાનો છે. આ જ ઉદ્દેશ્યથી બ્રહ્માજી (સૃષ્ટિના આદિમાં) મનુષ્યને નિઃસ્વાર્થભાવથી પોતપોતાના કર્તવ્ય દ્વારા એકબીજાને સુખ પહોંચાડવાની આજ્ઞા આપે છે (ગીતા અ. ૩/૧૦).

પરિવારમાં ભાઈ, બહેનો, માતાઓ વગેરે સઘળે સઘળાં કર્મ કરે જ છે; પરંતુ તેમનાથી ઘણી મોટી ભૂલ એ થાય છે કે તેઓ કામના, મમતા, આસક્તિ, સ્વાર્થ વગેરેને વશીભૂત થઈને કર્મ કરે છે. આથી લૌકિક અને પારલૌકિક બન્નેય લાભ તેમને નથી થતા, બલકે હાનિ જ થાય છે. સ્વાર્થને વશીભૂત થઈને પોતાને માટે કર્મ કરવાથી જ આ લોકમાં લડાઈ, ખટપટ, ઈર્ષ્યા વગેરે થાય છે અને પરલોકમાં દુર્ગતિ થાય છે. બીજાઓની સેવા કરીને બદલામાં કંઈ પણ ઈચ્છવાથી વસ્તુઓ અને વ્યક્તિઓની સાથે મનુષ્યનો સંબંધ જોડાઈ જાય છે. કોઈ પણ કર્મની સાથે સ્વાર્થનો સંબંધ જોડી લેવાથી તે કર્મ તુચ્છ અને બંધનકારક થઈ જાય છે. સ્વાર્થી મનુષ્યને સંસારમાં કોઈ સારો નથી કહેતું. ઈચ્છા રાખવાવાળાને કોઈ

વધારે આપવાનું નથી ઈચ્છતું. પ્રાયઃ એવું જોવામાં આવે છે કે ઘરમાં પણ રાગી તથા ભોગી વ્યક્તિથી વસ્તુઓ છુપાવવામાં આવે છે. તેથી વિપરીત આપણી પાસે જેટલી સમજ, સમય, સામર્થ્ય અને સામગ્રી છે, તેટલાથી જ આપણે બીજાઓની સેવા કરીએ તો તેનાથી કલ્યાણ તો થાય જ છે, પણ તે સિવાય વસ્તુ, આરામ, માન-બડાઈ, આદર-સત્કાર વગેરે ન ઈચ્છવા છતાં પણ પ્રાપ્ત થવા લાગે છે, પણ તે સિવાય વસ્તુ, આરામ, માન-બડાઈ, આદર-સત્કાર વગેરે ન ઈચ્છવા છતાં પણ પ્રાપ્ત થવા લાગે છે. પરંતુ કર્મયોગીમાં માન-બડાઈ વગેરેની ઈચ્છા નથી હોતી; કારણ કે આવી ઈચ્છા અને સુખભોગ જ બંધનકારક થાય છે.

‘મને સુખ કેવી રીતે મળે?’ – કેવળ આ જ ચાહનાને કારણે મનુષ્ય કર્તવ્યચ્યુત અને પતિત થઈ જાય છે. આથી ‘બીજાઓને સુખ કેવી રીતે મળે?’ – એવો ભાવ કર્મયોગીએ સદાય રાખવો જોઈએ. ઘરમાં માતા-પિતા, ભાઈ-બહેન, સ્ત્રી-પુત્ર વગેરે જેટલી વ્યક્તિઓ છે, તે બધીએ એકબીજાના હિતની વાત વિચારવી જોઈએ. પ્રાયઃ સેવા કરવાવાળાથી એક ભૂલ થઈ જાય છે કે તે ‘હું સેવા કરું છું’, ‘હું વસ્તુઓ આપું છું’ – એમ માનીને વ્યર્થ અભિમાન કરી બેસે છે. વસ્તુતઃ સેવા કરવાવાળી વ્યક્તિ સેવ્યની વસ્તુ જ સેવ્યને આપે છે. જેવી રીતે માનું દૂધ તેના પોતાના માટે ન હોઈને બાળકને માટે જ છે, તેવી જ રીતે મનુષ્યની પાસે જેટલી પણ સામગ્રી છે, તે તેના પોતાના માટે ન હોઈ બીજાઓને માટે જ છે. આથી મનુષ્યને પ્રાપ્ત સામગ્રીમાં મમતા કરવાનો અર્થાત્ તેને પોતાની અને પોતાને માટેની માનવાનો અધિકાર નથી. મમતા કરવા છતાં પણ પ્રાપ્ત સામગ્રી તો સદા રહેશે નહિ, કેવળ મમતારૂપી બંધન રહી જશે. આ જ કારણથી ભગવાન કહે છે કે વસ્તુઓને પોતાની માનીને સ્વયં તેને ભોગવવાવાળો મનુષ્ય ચોર જ છે.

દેવતા, ઋષિ, પિતૃઓ, પશુ-પક્ષી, વૃક્ષ-લતા વગેરે બધાનો સ્વભાવ જ પરોપકાર કરવાનો છે. મનુષ્ય સદા તેમનો સહયોગ મેળવવાને કારણે તેમનો ઋણી છે. આ ઋણથી મુક્ત થવા માટે જ પંચમહાયજ્ઞ (ઋષિયજ્ઞ, દેવયજ્ઞ, ભૂતયજ્ઞ, પિતૃયજ્ઞ અને મનુષ્યયજ્ઞ)નું વિધાન છે. મનુષ્ય જ એક એવું પ્રાણી છે, જે બુદ્ધિપૂર્વક બધાને પોતાનાં કર્તવ્ય-કર્મોથી તૃપ્ત કરી શકે છે. તેને એવી સ્વતંત્રતા મળી છે, જેનો સદુપયોગ કરીને તે પરમ શ્રેયની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે.

દેવતા વગેરે તો પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરે જ છે.

૧. આત્માપિ ચાયં ન મમ સર્વા વા પૃથિવી મમ ॥ (મહા. આશ્વમેધિક. ૩૨/૧૧)

‘આ શરીર પણ મારું નથી અથવા આ આખી પૃથ્વી જ મારી છે.’

જો મનુષ્ય પોતાના કર્તવ્યનું પાલન ના કરે તો દેવતાઓમાં જ નહિ, પરંતુ ત્રિલોકભરમાં ખળભળાટ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે અને પરિણામસ્વરૂપે અતિવૃષ્ટિ, અનાવૃષ્ટિ, ભૂકંપ, દુકાળ વગેરે પ્રાકૃતિક પ્રકોપ થવા લાગે છે. ભગવાન પણ (ગીતા અ. ૩/૨૩-૨૪માં) કહે છે કે ‘જો હું સાવધાનીપૂર્વક કર્તવ્યનું પાલન ન કરું તો સમસ્ત લોક નષ્ટ-ભ્રષ્ટ થઈ જાય.’ જેવી રીતે ગતિશીલ બળદગાડીનું કોઈ એક પૈડું પણ ખંડિત થઈ જાય તો તેનાથી આખા બળદગાડાને ઝાટકો લાગે છે. તેવી જ રીતે ગતિશીલ સૃષ્ટિચક્રમાં જો એક વ્યક્તિ પણ કર્તવ્યચ્યુત થાય છે તો તેનો વિપરીત પ્રભાવ સંપૂર્ણ સૃષ્ટિ ઉપર પડે છે. તેથી વિપરીત જેમ શરીરનું એક પણ પીડિત (રોગી) અંગ ઠીક થવાથી સંપૂર્ણ શરીરનું આપોઆપ હિત થાય છે, તેમ જ પોતાના કર્તવ્યનું ઠીક-ઠીક પાલન કરવાવાળા મનુષ્ય દ્વારા સંપૂર્ણ સૃષ્ટિનું આપોઆપ હિત થાય છે.

પ્રજાપતિ બ્રહ્માજીએ દેવતા અને મનુષ્ય - બન્નેને પોતપોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરવાની આજ્ઞા આપી છે. દેવતા વગેરે બધા મર્યાદાથી ચાલે છે. કેવળ મનુષ્ય જ પોતાની બેસમજથી મર્યાદાનો ભંગ કરે છે. કારણ કે તેને બીજાઓની સેવા કરવા માટે જે સામગ્રી મળી છે, તેના ઉપર તે પોતાનો અધિકાર સમજી બેસે છે. અનંત જન્મોના કર્મબંધનથી છૂટકારો મેળવવા માટે મનુષ્યને સ્વતંત્રતા મળી છે; કિંતુ તે તેનો દુરુપયોગ કરીને કર્મ અને કર્મફળમાં મમતા-આસક્તિ કરી બેસે છે. ફળસ્વરૂપે નવું બંધન ઉત્પન્ન કરીને તે પોતે ફસાઈ જાય છે અને આગળ અનેક જન્મો સુધી દુઃખ પામવાની તૈયારી કરી લે છે. આથી મનુષ્યને જે કંઈ સામગ્રી મળે છે, તેના વડે તેણે ત્રિલોકની સેવા કરવી જોઈએ અર્થાત્ તે સામગ્રીને તે ભગવાન, દેવતા, ઋષિ, પિતૃ વગેરે સમસ્ત પ્રાણીઓની સેવામાં વાપરે.

શંકા — જે કંઈ સામગ્રી પ્રાપ્ત થઈ છે, તે સઘળે-સઘળી બીજાઓની સેવામાં વાપરી દેવાથી કર્મયોગીનો જીવન-નિર્વાહ કેવી રીતે થઈ શકશે?

સમાધાન — વાસ્તવમાં આ શંકા શરીરની સાથે પોતાની એકતા માનવાથી અર્થાત્ શરીરને જ પોતાનું સ્વરૂપ

માનવાથી પેદા થાય છે; પરંતુ કર્મયોગી શરીર સાથે પોતાનો કોઈ સંબંધ માનતો જ નથી, બલકે તેને સંસારનું અને સંસારને માટેનું જ માનીને તેની સેવામાં લગાડી દે છે. તેની દૃષ્ટિ અવિનાશી સ્વરૂપ ઉપર રહે છે, નાશવાન શરીર પર નહિ. જેની દૃષ્ટિ શરીર ઉપર રહે છે, તે જ આવી શંકા કરી શકે છે કે કર્મયોગીનો જીવન-નિર્વાહ કેવી રીતે થશે?

જ્યાં સુધી ભોગેચ્છા રહે છે, ત્યાં સુધી જીવવાની ઈચ્છા તથા મરવાનો ભય રહે છે. ભોગેચ્છા કર્મયોગીમાં રહેતી જ નથી; કેમકે તેનાં સઘળાં કર્મો પોતાને માટે ન હોઈને બીજાઓની સેવા માટે જ હોય છે. આથી કર્મયોગી પોતાના જીવવાની પરવા નથી કરતો. તેના મનમાં આ પ્રશ્ન જ નથી ઊઠતો કે મારો જીવન-નિર્વાહ કેવી રીતે થશે? વાસ્તવમાં જેના હૃદયમાં જગતની આવશ્યકતા નથી રહેતી, તેની આવશ્યકતા જગતને રહે છે. એટલા માટે જગત તેના નિર્વાહનો આપોઆપ પ્રબંધ કરે છે.

જેમનું જીવન પરોપકારને માટે જ સમર્પિત છે, એવાં પશુ-પક્ષી, કીટ-પતંગ વૃક્ષ-લતા વગેરે બધાં સાધારણ પ્રાણીઓના પણ જીવન-નિર્વાહનો જ્યારે પ્રબંધ થયેલ છે, ત્યારે શરીરસહિત મળેલી બધી સામગ્રીને પ્રાણીઓના હિતમાં વ્યય કરવાવાળા મનુષ્યના જીવન-નિર્વાહનો પ્રબંધ ન થાય, એ કેવી રીતે સંભવી શકે છે?

બધાનું પાલન કરવાવાળા ભગવાનની અસીમ કૃપાથી જીવન-નિર્વાહની સામગ્રી સમસ્ત પ્રાણીઓને સમાનરૂપે મળેલી છે. તેનું પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ સહુની સામે છે. માતાના શરીરમાં જ્યાં લોહી જ લોહી રહે છે, ત્યાં પણ બાળકના જીવન-નિર્વાહને માટે મીઠું અને પુષ્ટિકર દૂધ આપોઆપ પેદા થઈ જાય છે. આથી ચાહે પ્રારબ્ધથી માનો, ચાહે ભગવત્કૃપાથી, મનુષ્યના જીવન-નિર્વાહની સામગ્રી તેને મળે જ છે. તેમાં સંદેહ, ચિંતા, શોક તેમ જ વિચાર થવાં જ નહિ જોઈએ. ભગવાનના રાજ્યમાં જ્યારે પાપીમાં પાપી તેમ જ નાસ્તિકમાં નાસ્તિક પુરુષનો પણ જીવન-નિર્વાહ થાય છે, ત્યારે કર્મયોગીના જીવન-નિર્વાહમાં શું વિઘ્ન આવી શકે છે? આથી આ પ્રશ્ન ઉઠાવવો એ જ ભૂલ છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ‘યજ્ઞભાવિતાઃ’ પદનો અર્થ છે — યજ્ઞથી પુષ્ટ થયેલા, પૂજાયેલા, વૃદ્ધિ પામેલા મનુષ્ય મધ્યલોકમાં હોવાના કારણે ઉપરના અને નીચેના બધા લોકોમાં રહેનારાં પ્રાણીઓને પુષ્ટ કરી શકે છે. બધાનું હિત કરવા માટે જ મનુષ્યોને મધ્યલોકમાં વસાવ્યા છે. તેથી મનુષ્ય કલ્યાણનો અધિકારી છે.

સંબંધ — નવમા શ્લોકમાં ભગવાને ‘યજ્ઞને માટે કરવામાં આવનારાં કર્મો બાંધવાવાળાં નથી થતાં’ — એવું બતાવીને યજ્ઞને માટે કર્મો કરવાની આજ્ઞા આપી તે આજ્ઞાને બ્રહ્માજીનાં વચનો દ્વારા પુષ્ટ કરીને નવમા શ્લોકમાં કહેલાં પોતાનાં વચનો સાથે એકવાક્યતા કરતા રહીને આગળના શ્લોકમાં યજ્ઞ (કર્તવ્યકર્મ) કરવાના અને ન કરવાના ફળનું સ્પષ્ટ વિવેચન કરે છે.

યજ્ઞશિષ્ટાશિનઃ સન્તો મુચ્યન્તે સર્વકલ્મષૈઃ ।

ભુજ્જતે તે ત્વદં પાપા યે પચન્ત્યાત્મકારણાત્ ॥ ૧૩ ॥

યજ્ઞશિષ્ટાશિનઃ = યજ્ઞશેષ	તુ	= પરન્તુ	બધાં કર્મો કરે છે,
(યોગ)નો અનુભવ	યે	= જે	તે = તે
કરવાવાળા	આત્મકારણાત્	= પોતાના શરીરના	પાપાઃ = પાપીઓ
સન્તઃ = શ્રેષ્ઠ પુરુષો	પચન્તિ	= પોષણ માટે જ	તુ = તો
સર્વકલ્મષૈઃ = સર્વ પાપોથી	= (અન્ન)	અધમ્ = પાપને (જ)	ભુજ્જતે = ખાય છે.
મુચ્યન્તે = મુક્ત થઈ જાય છે.	રાંધે છે,		

ટીકા — ‘યજ્ઞશિષ્ટાશિનઃ સન્તઃ’ — કર્તવ્ય-કર્મોનું નિષ્કામભાવથી વિધિપૂર્વક પાલન કરવાથી (યજ્ઞશેષના રૂપમાં) યોગ અથવા સમતા જ શેષ રહે છે. કર્મયોગમાં આ ખાસ વાત છે કે સંસારથી પ્રાપ્ત સામગ્રી દ્વારા જ કર્મ થાય છે. આથી સંસારની સેવામાં લગાડી દેવાથી જ તે કર્મ ‘યજ્ઞ’ સિદ્ધ થાય છે. યજ્ઞની સિદ્ધિ પછી આપોઆપ શેષ રહેવાવાળો ‘યોગ’ પોતાને માટે હોય છે. આ યોગ (સમતા) જ યજ્ઞશેષ છે, જેને ભગવાને ચોથા અધ્યાયમાં ‘અમૃત’ કહ્યો છે — ‘યજ્ઞશિષ્ટામૃતભુજઃ’ (અ. ૪/૩૧).

‘મુચ્યન્તે સર્વકલ્મષૈઃ’ — અહીં ‘કલ્મષૈઃ’ પદ બહુવચનાંત છે, જેનો અર્થ છે — સઘળાં પાપોથી અર્થાત્ બંધનોથી, પરંતુ ભગવાને આ પદની સાથે ‘સર્વ’ પદ પણ આપ્યું છે, જેનું વિશેષ તાત્પર્ય આ થઈ જાય છે કે યજ્ઞશેષનો અનુભવ કરવાથી મનુષ્યમાં કોઈ પણ પ્રકારનું બંધન નથી રહેતું. તેના સઘળાં (સંચિત, પ્રારબ્ધ અને ક્રિયામાણ) કર્મો વિલીન થઈ જાય છે^૧ (ગીતા અ. ૪/૨૩). સઘળાં કર્મો વિલીન થઈ જવાથી તેને સનાતન બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે (ગીતા અ. ૪/૩૧).

આ જ અધ્યાયના નવમા શ્લોકમાં ભગવાને યજ્ઞાર્થ કર્મથી અન્યત્ર કર્મને બંધનકારક બતાવ્યું અને ચોથા અધ્યાયના ત્રેવીસમા શ્લોકમાં યજ્ઞાર્થ કર્મ કરવાવાળા મનુષ્યનાં સઘળાં કર્મો વિલીન થવાની વાત કહી. આ બન્ને શ્લોકો (અ. ૩/૮ તથા અ. ૪/૨૩)માં જે વાત આવી છે, તે જ વાત અહીં ‘સર્વકલ્મષૈઃ’ પદથી કહેવામાં આવી છે. તાત્પર્ય એ છે કે યજ્ઞશેષનો અનુભવ કરવાવાળો મનુષ્ય સઘળાં બંધનરૂપ કર્મોથી મુક્ત થઈ જાય છે. પાપકર્મો તો બંધનકારક થાય જ છે, સકામભાવથી કરવામાં આવેલાં પુણ્યકર્મો પણ

(ફળજનક હોવાથી) બંધનકારક થાય છે, યજ્ઞશેષ (સમતા)નો અનુભવ કરવાથી પાપ અને પુણ્ય-બન્નેય નથી રહેતાં — ‘બુદ્ધિયુક્તો જહાતીહ ઉભે સુકૃતદુષ્કૃતે’ (ગીતા. અ. ૨/૫૦).

હવે વિચાર કરો કે બંધનનું વાસ્તવિક કારણ શું છે? આવું થવું જોઈએ. અને આવું નહિ થવું જોઈએ — આ કામનાથી જ બંધન થાય છે. આ કામના સઘળાં પાપોની જડ છે (ગીતા અ. ૩/૩૭). આથી કામનાનો ત્યાગ કરવો અત્યંત આવશ્યક છે.

વાસ્તવમાં કામનાની કોઈ સ્વતંત્ર સત્તા નથી. કામના અભાવથી ઉત્પન્ન થાય છે એને ‘સ્વયં’ (સતસ્વરૂપ)માં કોઈ જાતનો અભાવ છે જ નહિ અને હોઈ શકે પણ નહિ. એટલા માટે ‘સ્વયં’માં કામના છે જ નહિ. કેવળ ભૂલથી શરીર વગેરે અસત પદાર્થો સાથે પોતાની એકતા માનીને મનુષ્ય અસત પદાર્થોના અભાવમાં પોતાનામાં અભાવ માનવા લાગે છે અને તે અભાવની પૂર્તિને માટે અસત પદાર્થોની કામના કરવા લાગે છે. સાધકે આ વાતની તરફ ખ્યાલ રાખવો જોઈએ કે ઉત્પત્તિ અને નાશ થવાવાળી ક્રિયાઓથી ઉત્પન્ન અને નષ્ટ થવાવાળા પદાર્થો જ તો મળશે. આવા ઉત્પત્તિ વિનાશશીલ પદાર્થોથી મનુષ્યના અભાવની પૂર્તિ કદી થઈ જ નથી શકતી. જ્યારે આ પદાર્થોથી અભાવની પૂર્તિ થવાનો પ્રશ્ન જ નથી, તો પછી આ પદાર્થોની કામના કરવી પણ ભૂલ જ છે. આવો યથાર્થ વિચાર કરવાથી કામનાની નિવૃત્તિ સહજ થઈ શકે છે.

હા, પોતાના કહેવાતા શરીર વગેરે પદાર્થોને કદી પણ પોતાના તથા પોતાને માટેના ન માનીને બીજાઓની સેવામાં પરોવી દેવાથી આ પદાર્થોથી આપોઆપ સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય છે, જેનાથી તત્કાળ પોતાના સત્સ્વરૂપનો બોધ થઈ જાય

૧. કામના ન રહેવાથી સંચિત કર્મો વિલીન થઈ જાય છે. જ્યાં સુધી શરીર રહે છે, ત્યાં સુધી પ્રારબ્ધ અનુસાર અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ આવે છે, પણ તેનાથી તે સુખી-દુઃખી નથી થતો અર્થાત્ તે પરિસ્થિતિની તેના ઉપર કોઈ અસર નથી પડતી — આ પ્રારબ્ધ કર્મોનું વિલીન થવું છે. ફળેચ્છા ન રહેવાથી ક્રિયામણ કર્મો અકર્મ બની જાય છે અર્થાત્ ફળ આપવાવાળાં નથી થતાં — આ ક્રિયામણ કર્મોનું વિલીન થવું છે.

છે. પછી કોઈ અભાવ શેષ નથી રહેતો. જેના મનમાં કોઈ પ્રકારના અભાવની માન્યતા (કામના) નથી રહેતી, તે મનુષ્ય જીવતા-જીવે જ સંસારથી મુક્ત છે.

‘યે પચન્ત્યાત્મકારણાત્’ — પોતાને માટે કંઈ પણ ઇચ્છવાનો ભાવ અર્થાત્ સ્વાર્થ, કામના, મમતા, આસક્તિ તેમજ પોતાને સારો કહેવડાવનારો થોડોક પણ ભાવ ‘આત્મકારણાત્’ પદની અંતર્ગત આવી જાય છે. મનુષ્યમાં સ્વાર્થબુદ્ધિ જેટલી વધારે હોય છે, તે તેટલો જ વધારે પાપી હોય છે.

અહીં ‘પચન્તિ’ પદ ઉપલક્ષક (પ્રતીક) છે, જેનો અર્થ કેવળ ‘રાંધવા’ સાથે જ નહિ હોઈને ખાવું, પીવું, ચાલવું, બેસવું વગેરે સમસ્ત સાંસારિક ક્રિયાઓની સિદ્ધિ સાથે છે.

પોતાનો સ્વાર્થ ઇચ્છવાવાળી વ્યક્તિ પોતાને માટે રાંધે (કાર્ય કરે) અથવા બીજાઓને માટે, વાસ્તવમાં તે પોતાના માટે જ રાંધે છે. તેથી વિપરીત પોતાના સ્વાર્થભાવનો ત્યાગ કરીને કર્તવ્ય-કર્મ કરવાવાળો સાધક પોતાના કહેવાતા શરીરને માટે રાંધે અથવા બીજાને માટે, વાસ્તવમાં તે બીજાને માટે જ રાંધે છે. સંસાર પાસેથી આપણને જે કંઈ પણ સામગ્રી મળી છે, તેને સંસારની સેવામાં ન વાપરીને પોતાના સુખભોગમાં વાપરીએ એ જ પોતાને માટે રાંધવું કહેવાય છે. સંસારના નાનામાં નાના અંશ શરીરને પોતાનું અને પોતાને માટેનું માનવું એ મહાન પાપ છે. પરંતુ શરીરને પોતાનું ન માનીને એને આવશ્યકતા અનુસાર અન્ન, જળ, વસ્ત્ર વગેરે આપવું અને એને આળસુ, પ્રમાદી અને ભોગી નહિ થવા દેવું એ આ શરીરની સેવા છે, જેથી શરીરમાં મમતા-આસક્તિ નથી રહેતી.

પરિશિષ્ટ ભાવ : મનુષ્યની પાસે શરીર, યોગ્યતા, પદ, અધિકાર, વિદ્યા, બળ વગેરે જે કંઈ છે, તે બધું સંસારમાંથી મળેલું છે અને ચાલ્યું જવાવાળું છે, તેથી તે આપણું નથી અને આપણા માટે નથી, બલકે બીજાની સેવા માટે છે. આ વાતમાં આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિનો પૂરો સિદ્ધાંત આવી જાય છે. જેમ કે આપણા શરીરનાં બધાં અવયવો શરીરના હિત માટે છે, એ જ રીતે સંસારના બધા મનુષ્યો સંસારના હિત માટે છે. કોઈ મનુષ્ય ગમે તે દેશ, વેશ, વર્ણ, આશ્રમનો કેમ ન હોય, પોતાનાં કર્મો દ્વારા બીજાની સેવા કરીને સરળતાથી પોતાનું કલ્યાણ કરી શકે છે.

આપણામાં જે કંઈ વિશેષતા છે, તે બીજા માટે છે, પોતાના માટે નથી. જો બધા મનુષ્યો આ રીતે વર્તવા લાગે તો કોઈ પણ કર્મબંધનમાં નહીં પડે, બધા જીવન્મુક્ત થઈ જશે. પ્રાપ્ત થયેલ વસ્તુને બીજાની સેવામાં અર્પણ કરી દીધી તો તેમાં આપણા પોતાનું શું ખર્ચ થયું? કલ્યાણ મફતમાં થશે. આ સિવાય મુક્તિ માટે કંઈ કરવાની જરૂર જ નથી. જેટલું આપણી પાસે છે તેને સેવામાં અર્પણ કરવાની જવાબદારી છે, તેથી વધારે કોઈ જવાબદારી છે જ નહીં. તેનાથી વધારે મનુષ્ય કરી શકતો પણ નથી. આપણી પાસે જેટલી વસ્તુ, યોગ્યતા અને સામર્થ્ય છે, તે બધું જ સેવામાં અર્પણ કરી દઈશું તો કલ્યાણ પણ પૂરેપૂરું થશે.

વાસ્તવમાં શરીર દ્વારા સંસારનું જ કામ થાય છે, પોતાનું કામ થતું જ નથી, કારણ કે શરીર આપણા માટે છે જ

મનુષ્યે પોતાનાં કર્મોનું ફળ પોતે જ ભોગવવું પડે છે; પરંતુ તેના દ્વારા કરવામાં આવેલાં કર્મોનો પ્રભાવ સમસ્ત સંસાર ઉપર પડે છે. ‘પોતાને માટે’ કર્મ કરવાવાળો મનુષ્ય પોતાના કર્તવ્યથી અ્યુત થઈ જાય છે અને પોતાના કર્તવ્યથી અ્યુત થતાં જ દેશમાં અકાળ, પ્લેગ, મૃત્યુ વગેરે મહાન કષ્ટો થાય છે. આથી મનુષ્યને માટે એ ઉચિત છે કે તે પોતાને માટે કંઈ પણ ન કરે, પોતાનું કંઈ પણ ન માને તથા પોતાને માટે કંઈ પણ ન ઇચ્છે.

કર્મફળ (ઉત્પન્ન અને નષ્ટ થવાવાળી વસ્તુમાત્ર)નો આશ્રય લેવો એ ‘પોતાને માટે રાંધવા’ની અંતર્ગત છે. એટલા માટે ભગવાને છઠ્ઠા અધ્યાયના પહેલા શ્લોકમાં ‘અનાશ્રિતઃ કર્મફલમ્’ પદોથી કર્મયોગીને કર્મફળનો આશ્રય ન લેવા માટે કહ્યું છે. સર્વથા અનાશ્રિત થઈ જવાથી જ મનુષ્ય પોતાને માટે કંઈ નથી કરતો, જેથી તે યોગમાં સ્થિત થઈ જાય છે.

‘ભુજતે તે ત્વથં પાપાઃ’ — આ પદોમાં ભગવાને ‘પોતાને માટે’ કર્મ કરવાવાળાઓની કોમળ ભાષામાં નિંદા કરી છે. પોતાને માટે કરેલાં કર્મોથી તે એટલો પાપસંગ્રહ કરી લે છે કે ચોરાસી લાખ યોનિઓ તેમ જ નરકોનું દુઃખ ભોગવવા છતાં પણ તે ખતમ નથી થતું, બલકે સંચિતના રૂપમાં બાકી રહી જાય છે. મનુષ્યયોનિ એક એવું અદ્ભુત ખેતર છે, જેમાં જે કંઈ પાપ કે પુણ્યનું બીજ વાવવામાં આવે છે, તે અનેક જન્મો સુધી ફળ આપે છે.^૧ આથી મનુષ્યે તરત જ આ નિશ્ચય કરી લેવો જોઈએ કે ‘હવે હું પાપ (પોતાને માટે કર્મ) નહિ કરું.’ આ નિશ્ચયમાં ઘણી ભારે શક્તિ છે. સત્ય તો એ છે કે પરમાત્માની તરફ ચાલવાનો દૃઢ નિશ્ચય થવાથી પાપ થવાનું આપોઆપ બંધ થઈ જાય છે.

૧. વાસ્તવમાં મનુષ્યજન્મ જ બધા જન્મોનો આદિ તથા અંતિમ જન્મ છે. જો મનુષ્ય પરમાત્મપ્રાપ્તિ કરી લે તો અંતિમ જન્મ પણ આ જ છે અને પરમાત્મપ્રાપ્તિ ન કરે તો અનંત જન્મોનો આદિ જન્મ પણ આ જ છે.

નહીં. કંઈ ને કંઈ કામ કરવા માટે જ શરીરની જરૂર પડે છે. જો કશું જ ન કરીએ તો શરીરની શું જરૂર? તેથી શરીર દ્વારા પોતાના માટે કંઈ કરવું એ જ દોષ છે. પ્રાપ્ત થયેલી વસ્તુ દ્વારા આપણે પોતાના માટે કશું કરી શકતા નથી, બલ્કે તેના દ્વારા સંસારની સેવા કરી શકીએ છીએ. શરીર સંસારનો હિસ્સો છે, તેથી તેના દ્વારા જે કંઈ થશે, તે સંસાર માટે જ થશે. સંસારથી આગળ શરીર, ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ જઈ શકતાં જ નથી. તેમને સંસારથી અલગ કરી શકતા જ નથી. તેથી પોતાના સુખ માટે કર્મ કરવું એ મનુષ્યત્વ નથી, બલ્કે આસુરી વૃત્તિ છે. ખરેખર મનુષ્ય તે જ છે, જે બીજાના હિતને માટે કર્મ કરે છે. પોતાના સુખ માટે કર્મ કરનારાં પાપ જ ખાય છે. અર્થાત્ હંમેશાં દુઃખી રહે છે અને બીજાના હિતને માટે કર્મ કરનારાં બધાં જ પાપોથી છૂટી જાય છે. અર્થાત્ હંમેશાં માટે સુખી થઈ જાય છે — ‘યજ્ઞશિષ્ટામૃતભુજો યાન્તિ બ્રહ્મ સનાતનમ્’ — (ગીતા ૪/૩૧).

—■—

સંબંધ — ‘મને ઘોર કર્મમાં શા માટે જોડો છો?’ — અર્જુનના આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ભગવાન અનેક કારણો આપતાં આગળના બે શ્લોકોમાં સૃષ્ટિચક્રની સુરક્ષાને માટે પણ યજ્ઞ (કર્તવ્યકર્મ) કરવાની આવશ્યકતાનું પ્રતિપાદન કરે છે.

અન્નાદ્યવન્તિ ભૂતાનિ પર્જન્યાદન્નસંભવઃ ।

યજ્ઞાદ્યવતિ પર્જન્યો યજ્ઞઃ કર્મસમુદ્ભવઃ ॥ ૧૪ ॥

કર્મ બ્રહ્મોદ્યવં વિદ્ધિ બ્રહ્માક્ષરસમુદ્યવમ્ ।

તસ્માત્સર્વગતં બ્રહ્મ નિત્યં યજ્ઞે પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥ ૧૫ ॥

ભૂતાનિ	= સઘળાં પ્રાણીઓ	યજ્ઞઃ	= યજ્ઞ	પરમાત્માથી પ્રગટ
અન્નાત્	= અન્નથી	કર્મસમુદ્યવઃ	= કર્મોથી સંપન્ન	થયેલા (જાણ).
ભવન્તિ	= ઉત્પન્ન થાય છે.		થાય છે.	
અન્નસંભવઃ	= અન્નની ઉત્પત્તિ	કર્મ	= કર્મોને (તું)	તસ્માત્ = આથી (તે)
પર્જન્યાત્	= વરસાદથી	બ્રહ્મોદ્યવમ્	= વેદથી ઉત્પન્ન	સર્વગતમ્ = સર્વવ્યાપી
	થાય છે.		થયેલાં	બ્રહ્મ = પરમાત્મા
પર્જન્યઃ	= વરસાદ	વિદ્ધિ	= જાણ; (અને)	યજ્ઞે = યજ્ઞ
યજ્ઞાત્	= યજ્ઞથી	બ્રહ્મ	= વેદને	(કર્તવ્યકર્મ)માં
ભવતિ	= થાય છે.	અક્ષરસમુદ્યવમ્	= અવિનાશી	નિત્યમ્ = સદાય
				પ્રતિષ્ઠિતમ્ = પ્રતિષ્ઠિત છે.

ટીકા — ‘અન્નાદ્યવન્તિ ભૂતાનિ’ — પ્રાણોને ધારણ કરવા માટે જે ખાવામાં આવે છે, તે ‘અન્ન’^૧ કહેવાય છે.

જે પ્રાણીનો જે ખોરાક છે, જેને ગ્રહણ કરવાથી તેના શરીરની ઉત્પત્તિ, પોષણ અને પુષ્ટિ થાય છે, તેને જ અહીં ‘અન્ન’ને નામે ઓળખાવ્યું છે; જેમ કે — માટીનો કીડો માટી ખાઈને જીવે છે તો માટી જ એને માટે અન્ન છે.

જરાયુજ (મનુષ્ય, પશુ વગેરે), ઉદ્ભિજ્જ (વૃક્ષ વગેરે), અંડજ (પક્ષી, સર્પ, કીડી વગેરે) અને સ્વેદજ (જૂ વગેરે) — આ ચારેય પ્રકારનાં પ્રાણીઓ અન્નથી જ ઉત્પન્ન થાય છે અને ઉત્પન્ન થઈને અન્નથી જ જીવિત રહે છે.^૨

‘પર્જન્યાદન્નસંભવઃ’ — સમસ્ત ખાદ્ય પદાર્થોની ઉત્પત્તિ જળથી થાય છે. ઘાસ-પાન, અનાજ વગેરે તો જળથી થાય જ છે, માટીના ઉત્પન્ન થવામાં પણ જળ જ કારણ છે. અન્ન, જળ, વસ્ત્ર, મકાન વગેરે શરીર-નિર્વાહની બધી જ સામગ્રી સ્થૂળ કે સૂક્ષ્મ રૂપે જળ સાથે સંબંધ રાખે છે અને જળનો આધાર વર્ષા છે.

‘યજ્ઞાદ્યવતિ પર્જન્યઃ’ — ‘યજ્ઞ’ શબ્દ મુખ્ય રૂપે આહુતિ આપવાની ક્રિયાનો વાચક છે, પરંતુ ગીતાના સિદ્ધાંત અને કર્મયોગના પ્રસ્તુત પ્રકરણ અનુસાર અહીં ‘યજ્ઞ’ શબ્દ સઘળાં કર્તવ્ય-કર્મોનો ઉપલક્ષક છે. યજ્ઞમાં ત્યાગની જ

૧. ‘અદ ભક્ષણે’ ધાતુ વડે ‘ક્ત’ કરવાથી ‘અદોડનન્ને’ (અષ્ટા. ૩/૨/૬૮) સૂત્રના નિપાતનથી ‘અન્ન’ શબ્દ બને છે, અન્યથા ‘અદો જગ્ધિર્થ્યપ્તિ કિતિ.’ (અષ્ટા. ૨/૪/૩૬)થી ‘જગ્ધ’ શબ્દ બનશે.

૨. ‘અન્નાદ્યેવ ખલ્વિમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે । અન્નેન જાતાનિ જીવન્તિ ।’ (તૈત્તિરીયોપનિષદ્ ૩/૨)

પ્રધાનતા હોય છે. આહુતિ આપવામાં અન્ન, ઘી વગેરે ચીજોનો ત્યાગ છે, દાન કરવામાં વસ્તુનો ત્યાગ છે, તપ કરવામાં પોતાના સુખભોગનો ત્યાગ છે, કર્તવ્ય-કર્મ કરવામાં પોતાના સ્વાર્થ, આરામ વગેરેનો ત્યાગ છે. આથી 'યજ્ઞ' શબ્દ યજ્ઞ (હવન), દાન, તપ વગેરે સઘળી શાસ્ત્રવિહિત ક્રિયાઓનો ઉપલક્ષક છે.

બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં એક કથા આવે છે. પ્રજાપતિ બ્રહ્માજીએ દેવતા, મનુષ્ય અને અસુર - આ ત્રણેને રચીને તેઓને 'દ' આ અક્ષરનો ઉપદેશ દીધો. દેવતાઓની પાસે ભોગ-સામગ્રીની અધિકતા હોવાને કારણે તેઓ 'દ'નો અર્થ 'દમન કરો' સમજ્યા. મનુષ્યોમાં સંગ્રહની પ્રવૃત્તિ અધિક હોવાને કારણે તેઓ 'દ'નો અર્થ 'દાન કરો' સમજ્યા. અસુરોમાં હિંસા (બીજાઓને કષ્ટ આપવું)નો ભાવ અધિક હોવાને કારણે તેઓ 'દ'નો અર્થ 'દયા કરો' સમજ્યા. આ રીતે દેવતા, મનુષ્ય અને અસુર ત્રણેને આપવામાં આવેલા ઉપદેશનું તાત્પર્ય બીજાઓનું હિત કરવામાં જ છે. વર્ષાના સમયે મેઘ 'દ દ દ...'ની ગર્જના કરે છે તે આજે પણ બ્રહ્માજીના ઉપદેશ (દમન કરો, દાન કરો, દયા કરો)ના રૂપે કર્તવ્ય-કર્મોની યાદ દેવડાવે છે (બૃહદારણ્યક. ૫/૨/૧/૩).

પોતાના કર્તવ્યકર્મનું પાલન કરવાથી વર્ષા કેવી રીતે થશે? વચનની અપેક્ષાએ પોતાના આચરણની અસર બીજાઓ ઉપર સ્વાભાવિક રીતે અધિક પડે છે - 'યદ્યદાચરતિ શ્રેષ્ઠસ્તત્તદેવેતરો જનઃ' (ગીતા અ. ૩/૨૧). મનુષ્ય પોત-પોતાનાં કર્તવ્ય-કર્મોનું પાલન કરશે તો તેની અસર દેવતાઓ ઉપર પણ પડશે, જેથી તેઓ પણ પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરશે, વર્ષા વરસાવશે (ગીતા અ. ૩/૧૧). આ વિષે એક વાર્તા છે. ખેડૂતનાં ચાર બાળકો હતાં. અષાઢ મહિનો આવવા છતાં પણ વર્ષા ના થઈ તો તેમણે વિચાર કર્યો કે ખેતર ખેડવાનો સમય આવી ગયો છે; વર્ષા ના થઈ તો કંઈ નહિ, આપણે તો સમયસર આપણા કર્તવ્યનું પાલન કરી દઈએ. એવું વિચારીને તેમણે ખેતરમાં જઈને હળ ચલાવવાનું શરૂ કરી દીધું. મોરોએ તેમને હળ ચલાવતા જોયા તો વિચાર્યું કે વાત શી છે? વર્ષા તો હજુ થઈ નથી, પછી આ હળ શા માટે ચલાવી રહ્યા છે? જ્યારે તેઓને ખબર પડી કે તેઓ તો પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરી રહ્યા છે, ત્યારે તેમણે વિચાર્યું કે અમે પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરવામાં પાછળ કેમ રહીએ? એવું વિચારીને મોર પણ ટહુકવા લાગી ગયા. મોરોનો અવાજ

સાંભળીને મેઘોએ વિચાર કર્યો કે આજે અમારી ગર્જના સાંભળ્યા વિના મોર કેવી રીતે ટહુકી રહ્યા છે? બધી વાતની ખબર પડતાં તેઓએ વિચાર્યું કે અમે પોતાના કર્તવ્ય પાલનમાંથી કેમ પાછા હટીએ? અને તેઓએ પણ ગર્જના કરવી શરૂ કરી દીધી. મેઘોની ગર્જના સાંભળીને ઈન્દ્રે વિચાર્યું કે શી વાત છે? જ્યારે તેને ખબર પડી કે તેઓ પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરી રહ્યા છે, ત્યારે તેણે વિચાર્યું કે પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરવામાં હું પાછળ કેમ રહું? એવું વિચારીને ઈન્દ્રે પણ મેઘોને વર્ષા કરવાની આજ્ઞા દઈ દીધી!

'યજ્ઞઃ કર્મસમુદ્રવઃ' - નિષ્કામભાવપૂર્વક કરવામાં આવનારાં લૌકિક અને શાસ્ત્રીય બધાં જ વિહિત કર્મોનું નામ 'યજ્ઞ' છે. બ્રહ્મચારીને માટે અગ્નિહોત્ર કરવો એ 'યજ્ઞ' છે એવી જ રીતે સ્ત્રીઓને માટે રસોઈ બનાવવી એ 'યજ્ઞ' છે.^૧ આયુર્વેદનો જ્ઞાતા કેવળ લોકોના હિતને માટે વૈદક કર્મ કરે તો તેને માટે તે જ 'યજ્ઞ' છે. આ જ રીતે વિદ્યાર્થી પોતાના અધ્યયનને અને વેપારી પોતાના વેપારને (જો તે કેવળ બીજાઓના હિતને માટે નિષ્કામભાવથી કરવામાં આવે તો) 'યજ્ઞ' માની શકે છે. આ રીતે વર્ણ, આશ્રમ, સ્થળ અને કાળની મર્યાદા રાખીને નિષ્કામભાવે કરવામાં આવેલાં બધાં જ શાસ્ત્રવિહિત કર્તવ્ય કર્મો 'યજ્ઞ' રૂપ હોય છે. યજ્ઞ કોઈ પણ પ્રકારનો હોય, ક્રિયાજન્ય જ હોય છે.

સંખ્યા (સોમલ - અત્યંત ઝેરી પદાર્થ) ભિલામું વગેરે વિષોને પણ વૈદ્ય લોકો જ્યારે શુદ્ધ કરીને ઔષધરૂપે આપે છે, ત્યારે તે વિષ પણ અમૃતની જેમ બની જઈને અસાધ્ય રોગોને પણ દૂર કરવામાં સફળ બની જાય છે. આ જ રીતે કામના, મમતા, આસક્તિ, પક્ષપાત, વિષમતા, સ્વાર્થ, અભિમાન વગેરે - આ બધાં કર્મોમાં વિષ સમાન છે. કર્મોના આ વિષયુક્ત ભાગને કાઢી નાખવાથી તે કર્મો અમૃતમય બનીને જન્મ-મરણ રૂપી મહાન રોગને દૂર કરવાવાળાં બની જાય છે. આવાં અમૃતમય કર્મો જ 'યજ્ઞ' કહેવાય છે.

'કર્મ બ્રહ્મોદ્ભવં વિદ્ધિ' - વેદો કર્તવ્ય-કર્મો કરવાની વિધિ દર્શાવે છે (ગીતા અ. ૪/૩૨). મનુષ્યને કર્તવ્યકર્મ કરવાની વિધિનું જ્ઞાન વેદોથી થવાને કારણે જ કર્મોને વેદોથી ઉત્પન્ન થયેલાં કહેવામાં આવ્યાં છે.

'વેદ' શબ્દની અંતર્ગત ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદની સાથે-સાથે સ્મૃતિ, પુરાણ, ઇતિહાસ (રામાયણ અને મહાભારત) તેમ જ ભિન્ન-ભિન્ન સંપ્રદાયના આચાર્યોનાં

૧. વૈવાહિકો વિધિઃ સ્ત્રીણાં સંસ્કારો વૈદિકઃ સ્મૃતઃ । પતિસેવા ગુરૌ વાસો ગૃહાર્થોઽગ્નિપરિક્રિયા ॥ (મનુસ્મૃતિ ૨/૬૭)
'સ્ત્રીઓને માટે વૈવાહિક વિધિનું પાલન એ જ વૈદિક સંસ્કાર (યજ્ઞોપવિત), પતિની સેવા એ જ ગુરુકુલ નિવાસ (વેદાધ્યયન) અને ગૃહકાર્ય એ જ અગ્નિહોત્ર (યજ્ઞ) કહેવામાં આવ્યો છે.'

અનુભવ-વચનો વગેરે સમસ્ત વેદાનુકૂળ સત-શાસ્ત્રોને સમજવાં જોઈએ.

‘બ્રહ્માક્ષરસમુદ્રવમ્’ – અહીં ‘બ્રહ્મ’ પદ વેદનું વાચક છે. વેદો સચ્ચિદાનંદધન પરમાત્મા દ્વારા જ પ્રગટ થયા છે (ગીતા અ. ૧૭/૨૩). આ રીતે પરમાત્મા બધાનું મૂળ થયા.

પરમાત્મા દ્વારા વેદો પ્રગટ થાય છે. વેદો કર્તવ્ય-પાલનની વિધિ દર્શાવે છે. મનુષ્ય તે કર્તવ્યનું વિધિપૂર્વક પાલન કરે છે. કર્તવ્ય-કર્મોના પાલનથી યજ્ઞ થાય છે અને યજ્ઞથી વર્ષા થાય છે. વર્ષાથી અન્ન થાય છે, અન્નથી પ્રાણીઓ થાય છે અને તે જ પ્રાણીઓમાંથી મનુષ્ય કર્તવ્ય-કર્મોના પાલનથી યજ્ઞ કરે છે.^૧ આ રીતે આ સૃષ્ટિચક્ર ચાલી રહ્યું છે.

‘તસ્માત્સર્વગતં બ્રહ્મ નિત્યં યજ્ઞે પ્રતિષ્ઠિતમ્’ – અહીં ‘બ્રહ્મ’ પદ અક્ષર (સગુણ નિરાકાર પરમાત્મા)નું વાચક છે. આથી સર્વગત (સર્વવ્યાપી) પરમાત્મા છે, વેદ નહિ.

સર્વવ્યાપી હોવા છતાં પણ પરમાત્મા વિશેષ રૂપથી ‘યજ્ઞ’ (કર્તવ્યકર્મ)માં સદા વિદ્યમાન રહે છે. તાત્પર્ય એ છે કે જ્યાં નિષ્કામભાવે કર્તવ્ય-કર્મનું પાલન કરવામાં આવે છે, ત્યાં પરમાત્મા રહે છે. આથી પરમાત્માપ્રાપ્તિ ઇચ્છાવાળા મનુષ્યો પોતાના કર્તવ્ય-કર્મો દ્વારા તેમને સુગમતાપૂર્વક પ્રાપ્ત કરી શકે છે – ‘સ્વકર્મણા તમભ્યર્થ્ય સિદ્ધિં વિન્દતિ માનવઃ’ (ગીતા અ. ૧૮/૪૬).

શંકા – પરમાત્મા જ્યારે સર્વવ્યાપી છે, ત્યારે તેમને કેવળ યજ્ઞમાં નિત્ય પ્રતિષ્ઠિત કેમ કહેવામાં આવ્યા છે? શું તેઓ બીજી જગાએ નિત્ય પ્રતિષ્ઠિત નથી?

સમાધાન – પરમાત્મા તો બધી જ જગાએ સમાનરૂપે નિત્ય વિદ્યમાન છે. તેઓ અનિત્ય અને એકદેશીય નથી. એટલા માટે તેમને અહીં ‘સર્વગતઃ’ કહેવામાં આવ્યા છે. યજ્ઞ (કર્તવ્યકર્મ)માં નિત્ય પ્રતિષ્ઠિત કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે યજ્ઞ તેઓનું ઉપલબ્ધિ સ્થાન છે. જમીનમાં સર્વત્ર જળ રહેવા છતાં પણ તે કૂવા વગેરેથી જ ઉપલબ્ધ થાય છે, બધી જગાએથી નહિ. પાઈપમાં સર્વત્ર જળ રહેવા છતાં પણ ત્યાંથી પ્રાપ્ત થાય છે, જ્યાં ટોટી કે છિદ્ર હોય છે. એવી જ રીતે સર્વગત હોવા છતાં પણ પરમાત્મા યજ્ઞથી જ પ્રાપ્ત થાય છે.

પોતાને માટે કર્મ કરવાથી તથા જડતા (શરીર વગેરે)ની સાથે પોતાનો સંબંધ માનવાથી સર્વવ્યાપી પરમાત્માની પ્રાપ્તિમાં વિઘ્ન આવી જાય છે. નિષ્કામભાવપૂર્વક કેવળ બીજાઓના હિતને માટે પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરવાથી આ વિઘ્ન હટી જાય છે અને નિત્યપ્રાપ્ત પરમાત્માનો આપોઆપ અનુભવ થઈ જાય છે. આ જ કારણથી ભગવાન અર્જુન, કે જેઓ પોતાના કર્તવ્યથી હઠી જવા માગતા હતા, તેમને અનેક યુક્તિઓથી કર્તવ્યનું પાલન કરવા માટે ભગવાન વિશેષ જોર દઈ રહ્યા છે.

સંબંધ – સૃષ્ટિચક્રના અનુસાર ચાલવાની અર્થાત્ પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરવાની જવાબદારી મનુષ્ય પર જ છે. આથી જે મનુષ્ય પોતાના કર્તવ્યનું પાલન નથી કરતો, તેની ભગવાન આગળના શ્લોકમાં આકરી ટીકા કરે છે.

એવં પ્રવર્તિતં ચક્રં નાનુવર્તયતીહ યઃ ।

અધાયુરિન્દ્રિયારામો મોઘં પાર્થ સ જીવતિ ॥ ૧૬ ॥

પાર્થ	= હે પાર્થ!	ન, અનુવર્તયતિ	= નથી અનુસરતો	ભોગોમાં રમનારો
યઃ	= જે મનુષ્ય	અર્થાત્ પોતાના		અધાયુઃ = અધાયુ (પાપમય
ઈહ	= આ લોકમાં	કર્તવ્યનું પાલન		જીવન વીતાવનાર)
એવમ્	= આ પ્રમાણે	નથી કરતો,		મનુષ્ય
પ્રવર્તિતમ્	= (પરંપરાથી) પ્રચલિત	સઃ	= તે	મોઘમ્ = (સંસાર)માં વ્યર્થ જ
ચક્રમ્	= સૃષ્ટિચક્રને	ઈન્દ્રિયારામઃ	= ઈન્દ્રિયો વડે	જીવતિ = જીવે છે.

ટીકા – ‘પાર્થ’ – નવમા શ્લોકમાં પ્રારંભ કરેલા વિષયનો ઉપસંહાર કરતાં ભગવાન અહીં અર્જુનને માટે ‘પાર્થ’ સંબોધન કરીને જાણે એમ કહી રહ્યા છે કે તું તે જ પૃથ્વા (કુંતી)નો પુત્ર છે, જેણે આજીવન કષ્ટ સહન કરીને પણ

પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કર્યું હતું. આથી તારાથી પણ પોતાના કર્તવ્યની અવહેલના નહિ થવી જોઈએ. જે યુદ્ધને તું ધોર કર્મ કહી રહ્યો છે, તે તારા માટે ધોર કર્મ નથી, પણ યજ્ઞ (કર્તવ્ય) છે. એનું પાલન કરવું એ જ સૃષ્ટિચક્ર અનુસાર

૧. મનુષ્યથી ઈતર બધાં સ્થાવર જંગમ પ્રાણીઓ દ્વારા આપમેળે યજ્ઞ (પરોપકાર) થતો રહે છે, પરંતુ તેઓ યજ્ઞનું અનુષ્ઠાન બુદ્ધિપૂર્વક નથી કરી શકતાં. બુદ્ધિપૂર્વક યજ્ઞનું અનુષ્ઠાન મનુષ્ય જ કરી શકે છે; કેમકે તે માટેની યોગ્યતા અને અધિકાર મનુષ્યોને જ છે.

વર્તવું કહેવાય અને એનું પાલન ન કરવું એ સૃષ્ટિયક અનુસાર ન વર્તવું કહેવાય.

‘એવં પ્રવર્તિતં ચક્રં નાનુવર્તયતીહ યઃ’ – જેવી રીતે રથના પૈડાનો નાનકડો ભાગ પણ તૂટી જવાથી રથના સઘળા ભાગોને તેમ જ તેના ઉપર બેઠેલા રથી અને સારથિને ધક્કો લાગે છે, તેવી જ રીતે જે મનુષ્ય ચૌદમા - પંદરમા શ્લોકમાં વર્ણિત સૃષ્ટિયક અનુસાર નથી ચાલતો, તે સમષ્ટિ સૃષ્ટિના સંચાલનમાં વિઘ્ન નાખી રહ્યો છે.

સંસાર અને વ્યક્તિ બે (વિજાતીય) વસ્તુઓ નથી. જેવી રીતે શરીરનો અંગોની સાથે અને અંગોનો શરીરની સાથે ધનિષ્ઠ સંબંધ છે, તેવી જ રીતે સંસારનો વ્યક્તિની સાથે અને વ્યક્તિનો સંસારની સાથે ધનિષ્ઠ સંબંધ છે. જ્યારે વ્યક્તિ કામના, મમતા, આસક્તિ અને અહંતાનો ત્યાગ કરીને પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરે છે, ત્યારે તેનાથી સમસ્ત સૃષ્ટિમાં આપો-આપ સુખ પહોંચે છે.

‘ઇન્દ્રિયારામઃ’ – જે મનુષ્ય કામના, મમતા, આસક્તિ વગેરેથી યુક્ત થઈને ઇન્દ્રિયો દ્વારા ભોગ ભોગવે છે, તેને અહીં ભોગોમાં રમણ કરવાવાળો કહેવામાં આવ્યો છે. એવો મનુષ્ય પશુથી પણ હલ્કો છે; કેમકે પશુ નવાં પાપ નથી કરતાં; બલ્કે પહેલાં કરવામાં આવેલાં પાપોનું જ ફળ ભોગવીને નિર્મળતાની તરફ જાય છે; પરંતુ ‘ઇન્દ્રિયારામ’ મનુષ્ય નવાં-નવાં પાપ કરીને પતન તરફ જાય છે અને સાથે જ સૃષ્ટિયકમાં વિઘ્ન ઉત્પન્ન કરીને સમસ્ત સૃષ્ટિને દુઃખ પહોંચાડે છે.

‘અઘાયુઃ’ – સૃષ્ટિયક અનુસાર ન ચાલવાવાળા મનુષ્યનું આયુષ્ય, તેનું જીવન કેવળ પાપમય છે. કારણ કે ઇન્દ્રિયો દ્વારા ભોગબુદ્ધિથી ભોગ ભોગવવાવાળો મનુષ્ય હિંસારૂપી પાપથી બચી જ નથી શકતો. સ્વાર્થી, અભિમાની અને ભોગ તથા સંગ્રહને ઇચ્છવાવાળા મનુષ્ય દ્વારા બીજાઓનું અહિત થાય છે; આથી એવા મનુષ્યનું જીવન પાપમય થાય છે. ગોસ્વામી શ્રીતુલસીદાસજી કહે છે –

‘પરિશિષ્ટ ભાવ : નવમા શ્લોકથી અહીં સુધી જે વર્ણન આવ્યું છે, તેનું તાત્પર્ય નિઃસ્વાર્થ ભાવે બીજાની સેવા કરવામાં જ છે.

—■—

સંબંધ – સંસારથી સંબંધ-વિચ્છેદ કરવા માટે જે પોતાના કર્તવ્યનું પાલન નથી કરતો, તે મનુષ્યની પૂર્વશ્લોકમાં આકરી ટીકા કરવામાં આવી છે, પરંતુ જેણે પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરીને સંસારથી સંબંધ-વિચ્છેદ કરી લીધો છે, તે મહાપુરુષની સ્થિતિનું વર્ણન ભગવાન આગળના બે શ્લોકોમાં કરે છે.

પર દ્રોહી પર દાર રત પર ધન પર અપબાદ
તે નર પાવર પાપમય દેહ ધરે મનુજાદ
(માનસ ૭/૩૮)

‘મોઘં પાર્થ સ જીવતિ’ – પોતાના કર્તવ્યનું પાલન ન કરવાવાળા મનુષ્યની સભ્ય ભાષામાં નિંદા કે ટીકા કરતાં ભગવાન કહે છે કે એવો મનુષ્ય સંસારમાં વ્યર્થ જ જીવે છે અર્થાત્ એ મરી જાય તો સારું છે! તાત્પર્ય એ છે કે જો તે પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરીને સૃષ્ટિને સુખ ના પહોંચાડે તો કમ સે કમ દુઃખ તો ના પહોંચાડે. જેવી રીતે ભગવાન શ્રીરામના વનવાસ સમયે અયોધ્યાવાસીઓને ચિત્રકૂટ આવતાં કોલ, કિરાત, ભીલ વગેરે જંગલી લોકોએ તેઓને કહ્યું હતું કે અમે આપનાં વસ્ત્રો અને વાસણો વગેરે નથી ચોરી લેતા, એ જ અમારી ઘણી મોટી સેવા છે –

યહ હમારી અતિ બડિ સેવકાઈ ।
લેહિં ન બાસન બસન ચોરાઈ ॥

(માનસ ૨/૨૫૧/૨)

એવી જ રીતે પોતાના કર્તવ્યનું પાલન ન કરવાવાળો મનુષ્ય કમ સે કમ સૃષ્ટિયકમાં વિઘ્ન ન નાખે તો એ તેની સેવા જ છે.

સૃષ્ટિયકના અનુસાર ન ચાલવાવાળા મનુષ્યને માટે ભગવાને પહેલાં ‘સ્તેન એવ સઃ’ (અ. ૩/૧૨) ‘તે ચોર જ છે’ અને ‘ભુજ્જતે તે ત્વઘમ્’ (અ. ૩/૧૩) ‘તેઓ તો પાપને જ ખાય છે’ – એ રીતે કહ્યું છે અને હવે આ શ્લોકમાં ‘અઘાયુરિન્દ્રિયારામઃ’ તે ‘પાપાયુ અને ઇન્દ્રિયારામ છે’ – એવું કહીને તેના જીવવાને પણ વ્યર્થ બતાવે છે.

ગોસ્વામી તુલસીદાસજી મહારાજે પણ કહ્યું છે –
તેજ કૃસાનુ રોષ મહિષેસા ।
અઘ અવગુન ધન ધની ધનેસા ॥
ઉદય કેત સમ હિત સબહી કે ।
કુંભકરન સમ સોવત નીકે ॥

(માનસ ૧/૪/૩)

યસ્વાત્મરતિરેવ સ્યાદાત્મતૃપ્તશ્ચ માનવઃ ।

આત્મન્યેવ ચ સંતુષ્ટસ્તસ્ય કાર્યં ન વિધતે ॥ ૧૭ ॥

તુ	= પરંતુ	ચ	= અને	સ્યાત્	= છે,
યઃ	= જે	આત્મતૃપ્તઃ	= આત્મામાં (જ) તૃપ્ત	તસ્ય	= તેના માટે
માનવઃ	= માણસ	ચ	= તેમજ	કાર્યમ્	= કોઈ કર્તવ્ય (બાકી)
આત્મરતિઃ,	= આત્મામાં જ	આત્મનિ એવ	= આત્મામાં જ	ન	= નથી
એવ	રમનારો	સન્તુષ્ટઃ	= સંતુષ્ટ	વિદ્યતે	= રહેતું.

ટીકા - ‘યસ્ત્વાત્મરતિરેવ... સંતુષ્ટસ્તસ્ય’ - અહીં ‘તુ’ પદ પૂર્વ શ્લોકમાં વર્ણિત પોતાના કર્તવ્યનું પાલન ન કરવાવાળા મનુષ્ય કરતાં કર્તવ્યકર્મ દ્વારા સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલા મહાપુરુષની વિલક્ષણતા બતાવવા માટે પ્રયુક્ત થયું છે.

જ્યાં સુધી મનુષ્ય પોતાનો સંબંધ સંસાર સાથે માને છે, ત્યાં સુધી તે પોતાની ‘રતિ’ (પ્રીતિ) ઇન્દ્રિયોના ભોગોથી તેમ જ સ્ત્રી, પુત્ર, પરિવાર વગેરેથી, ‘તૃપ્તિ’ ભોજન (અન્ન-જળ)થી તથા ‘સંતુષ્ટિ’ ધનથી માને છે. પરંતુ આનાથી તેની પ્રીતિ, તૃપ્તિ અને સંતુષ્ટિ ન તો કદી પૂર્ણ પણ થાય છે અને ન નિરંતર રહે પણ છે. કારણ કે સંસાર પ્રતિક્ષણ પરિવર્તનશીલ, જડ અને નાશવાન છે તથા ‘સ્વયં’ સદા છે તેવો જ રહેવાવાળો, ચેતન અને અવિનાશી છે. તાત્પર્ય એ છે કે ‘સ્વયં’નો સંસારની સાથે લેશમાત્ર પણ સંબંધ નથી. આથી સ્વયંની પ્રીતિ, તૃપ્તિ અને સંતુષ્ટિ સંસારથી કેવી રીતે થઈ શકે?

કોઈ પણ મનુષ્યની પ્રીતિ સંસારમાં સદા નથી રહેતી આ બધાનો અનુભવ છે. લગ્ન સમયે સ્ત્રી અને પુરુષમાં જે ‘પ્રીતિ’ કે આકર્ષણ પ્રતીત થાય છે, તે એક-બે સંતાનો થયા પછી નથી રહેતાં. ક્યાંક-ક્યાંક તો સ્ત્રીઓ પોતાના વૃદ્ધ પતિને માટે ત્યાં સુધી કહી દે છે કે ‘ડોસો મરી જાય તો સારું છે!’ ભોજન કરવાથી પ્રાપ્ત ‘તૃપ્તિ’ પણ થોડા સમય માટે જ પ્રતીત થાય છે, મનુષ્યને ધન-પ્રાપ્તિમાં જે ‘સંતુષ્ટિ’ પ્રતીત થાય છે. તે પણ ક્ષણિક હોય છે; કેમકે ધનની લાલસા સદા ઉત્તરોત્તર વધતી જ રહે છે. એટલા માટે ઊણપ નિરંતર ચાલુ રહે છે. તાત્પર્ય એ છે કે સંસારમાં પ્રીતિ, તૃપ્તિ અને સંતુષ્ટિ કદી સ્થાયી નથી રહી શકતી.

મનુષ્યને સાંસારિક વસ્તુઓમાં પ્રીતિ, તૃપ્તિ અને સંતુષ્ટિની કેવળ પ્રતીતિ થાય છે, વાસ્તવમાં થતી નથી. જો થતી હોત તો ફરીથી અરતિ, અતૃપ્તિ તેમ જ અસંતુષ્ટિ ના થાત. સ્વરૂપથી પ્રીતિ, તૃપ્તિ અને સંતુષ્ટિ સ્વતઃસિદ્ધ છે. સ્વરૂપ સત છે. સતમાં કદી કોઈ અભાવ નથી હોતો - ‘નાભાવો વિદ્યતે સતઃ’ (ગીતા અ. ૨/૧૬). અને અભાવ વિના કામના પેદા નથી થતી. એટલા માટે સ્વરૂપમાં નિષ્કામતા સ્વતઃસિદ્ધ છે. પરંતુ જ્યારે

જીવ ભૂલથી સંસારની સાથે પોતાનો સંબંધ માની લે છે, ત્યારે તે પ્રીતિ, તૃપ્તિ અને સંતુષ્ટિને સંસારમાં ખોળવા લાગે છે અને તેને માટે સાંસારિક વસ્તુઓની કામના કરવા લાગે છે. કામના કર્યા પછી જ્યારે તે વસ્તુ (ધન વગેરે) મળે છે, ત્યારે મનમાં રહેલી કામના નીકળી ગયા પછી (બીજી કામના પેદા થતાં પહેલાં) તેની અવસ્થા નિષ્કામ થઈ જાય છે અને તે જ નિષ્કામતાનું તેને સુખ થાય છે; પરંતુ તે સુખને મનુષ્ય ભૂલથી સાંસારિક વસ્તુની પ્રાપ્તિથી ઉત્પન્ન થયેલું માની લે છે તથા તે સુખને જ પ્રીતિ, તૃપ્તિ અને સંતુષ્ટિને નામે ઓળખે છે. જો વસ્તુની પ્રાપ્તિથી તે સુખ થતું હોત, તો તેના મળ્યા પછી તે વસ્તુ રહેતાં સદા સુખ રહેત, દુઃખ કદી ન થાત અને ફરીથી વસ્તુની કામના ઉત્પન્ન ન થાત. પરંતુ સાંસારિક વસ્તુઓથી કદી પણ પૂર્ણ (સદાને માટે) પ્રીતિ, તૃપ્તિ અને સંતુષ્ટિ પ્રાપ્ત ન થઈ શકવાને કારણે તથા સંસાર સાથે મમતાનો સંબંધ ચાલુ રહેવાને કારણે તે ફરીથી નવી નવી કામનાઓ કરવા લાગે છે. કામના ઉત્પન્ન થતાં પોતાનામાં અભાવનો તથા કામ્ય વસ્તુ મળતાં પોતાનામાં પરાધીનતાનો અનુભવ થાય છે. આથી કામનાવાળો મનુષ્ય સદા દુઃખી રહે છે.

અહીં એ વાત ધ્યાન આપવા જેવી છે કે સાધક તો તે સુખનું મૂળ કારણ નિષ્કામતાને માને છે અને દુઃખોનું કારણ કામનાને માને છે; પરંતુ સંસારમાં આસક્ત મનુષ્ય વસ્તુઓની પ્રાપ્તિથી સુખ માને છે અને વસ્તુઓની અપ્રાપ્તિથી દુઃખ માને છે. જો આસક્ત મનુષ્ય પણ સાધકની જેમ જ યથાર્થ દૃષ્ટિથી જુએ તો તેને શીઘ્ર જ સ્વતઃસિદ્ધ નિષ્કામતાનો અનુભવ થઈ શકે છે.

સકામ મનુષ્યને કર્મયોગનો અધિકારી કહેવામાં આવ્યો છે - ‘કર્મયોગસ્તુ કામિનામ્’ (શ્રીમદ્ભા. ૧૧/૨૦/૭). સકામ મનુષ્યોની પ્રીતિ, તૃપ્તિ અને સંતુષ્ટિ સંસારમાં હોય છે. આથી કર્મયોગ દ્વારા સિદ્ધ નિષ્કામ મહાપુરુષોની સ્થિતિનું વર્ણન કરતાં ભગવાન કહે છે કે તેઓની પ્રીતિ, તૃપ્તિ અને સંતુષ્ટિ સકામ મનુષ્યોની જેમ સંસારમાં ન હોઈને પોતાની જાત (સ્વરૂપ)માં જ થઈ જાય છે (ગીતા અ. ૨/૫૫), જે સ્વરૂપતઃ પહેલેથી જ છે.

વાસ્તવમાં પ્રીતિ, તૃપ્તિ અને સંતુષ્ટિ - ત્રણેય અલગ-

અલગ ન હોવા છતાં પણ સંસારના સંબંધથી અલગ-અલગ પ્રતીત થાય છે. એટલા માટે સંસારથી સંબંધ-વિચ્છેદ થતાં તે મહાપુરુષની પ્રીતિ, તૃપ્તિ અને સંતુષ્ટિ - ત્રણેય એક જ તત્ત્વ (સ્વરૂપ)માં સમાઈ જાય છે.

ભગવાને આ શ્લોકમાં બે વાર તથા આગળના (અઢારમા) શ્લોકમાં એક વાર ‘એવ’ અને ‘ચ’ પદોનો પ્રયોગ કર્યો છે. આનાથી આ ભાવ પ્રગટ થાય છે કે કર્મયોગીની પ્રીતિ, તૃપ્તિ અને સંતુષ્ટિમાં કોઈ પ્રકારની કમી નથી રહેતી તેમ જ તત્ત્વ સિવાય અન્યની આવશ્યકતા પણ નથી રહેતી (ગીતા અ. ૬/૨૨).

‘તસ્ય કાર્ય ન વિદ્યતે’ - મનુષ્યને માટે જે કોઈ કર્તવ્યકર્મનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે, તેનો ઉદ્દેશ્ય પરમ કલ્યાણસ્વરૂપ પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરવાનો જ છે. કોઈ પણ સાધન (કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ અથવા ભક્તિયોગ) દ્વારા ઉદ્દેશ્યની સિદ્ધિ થઈ જતાં મનુષ્યને માટે કંઈ પણ કરવાનું, જાણવાનું અથવા મેળવવાનું બાકી નથી રહેતું, જે મનુષ્ય જીવનની પરમ સફળતા છે.

મનુષ્યના વાસ્તવિક સ્વરૂપમાં કિંચિત્માત્ર અભાવ ન રહેવા છતાં પણ જ્યાં સુધી તે સંસારના સંબંધને કારણે પોતાનામાં અભાવ સમજીને અને શરીરને ‘હું’ તથા ‘મારું’ માનીને ‘પોતાને માટે’ કર્મ કરતો રહે છે, ત્યાં સુધી તેના માટે કર્તવ્ય શેષ રહે જ છે. પરંતુ જ્યારે તે પોતાને માટે કંઈ પણ ન કરીને ‘બીજાઓને માટે’ અર્થાત્ શરીર, ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ પ્રાણોને માટે, માતા, પિતા, સ્ત્રી, પુત્ર, પરિવારને માટે; સમાજને માટે, દેશને માટે અને જગતને માટે સઘળાં

કર્મો કરે છે, ત્યારે તેનો સંસારથી સંબંધ-વિચ્છેદ થતાં તેનું પોતાને માટે કોઈ કર્તવ્ય શેષ નથી રહેતું. કારણ કે સ્વરૂપમાં કોઈ પણ ક્રિયા નથી થતી, જે કંઈ ક્રિયા થાય છે, તે સંસારના સંબંધથી જ થાય છે અને સાંસારિક વસ્તુ દ્વારા જ થાય છે. આથી જેઓનો સંસાર સાથે સંબંધ છે, તેઓને માટે કર્તવ્ય છે.

કર્મ ત્યારે થાય છે, જ્યારે કંઈ ને કંઈ મેળવવાની કામના થાય છે, અને કામના પેદા થાય છે - અભાવથી. સિદ્ધ મહાપુરુષમાં કોઈ અભાવ હોતો જ નથી, પછી તેમને માટે કરવાનું કેવું?

કર્મયોગ દ્વારા સિદ્ધ મહાપુરુષની રતિ, તૃપ્તિ અને સંતુષ્ટિ જ્યારે પોતાની જાતમાં જ સમાઈ જાય છે, ત્યારે કૃતકૃત્ય, જ્ઞાત-જ્ઞાતવ્ય અને પ્રાપ્ત-પ્રાપ્તવ્ય થઈ જવાથી તે વિધિ-નિષેધથી પર થઈ જાય છે. જોકે તેના ઉપર શાસ્ત્રનું શાસન નથી રહેતું, તોપણ તેની સમસ્ત ક્રિયાઓ સ્વાભાવિક જ શાસ્ત્રાનુકૂળ તથા બીજાઓને માટે આદર્શરૂપ હોય છે.

અહીં ‘તસ્ય કાર્ય ન વિદ્યતે’ - પદોનો અભિપ્રાય એ નથી કે તે મહાપુરુષ દ્વારા કોઈ ક્રિયા થતી જ નથી. કંઈ પણ કરવાનું શેષ ન રહેવા છતાં પણ તે મહાપુરુષ દ્વારા લોકસંગ્રહને માટે ક્રિયાઓ આપોઆપ થાય છે. જેવી રીતે પાંપણોનું નીચું-ઊંચું થવું, શ્વાસોનું આવવું-જવું, ભોજનનું પચવું વગેરે ક્રિયાઓ આપોઆપ (પ્રકૃતિમાં) થાય છે, તેવી જ રીતે મહાપુરુષ દ્વારા બધી શાસ્ત્રાનુકૂળ આદર્શરૂપ ક્રિયાઓ પણ (કર્તૃત્વાભિમાન ન હોવાને કારણે) આપોઆપ થાય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : કર્મયોગી નિઃસ્વાર્થભાવથી સંસારની સેવા માટે જ બધાં કર્મ કરે છે. જેમ ગંગાજળથી જ ગંગાજીનું પૂજન કરવામાં આવે છે, તેવી જ રીતે સંસાર પાસેથી મળેલાં શરીર, ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ અને અહમ્ને સંસારની સેવામાં લગાડી દેવાથી ચિન્મય સ્વરૂપ શેષ રહી જાય છે. તેથી તેની પ્રીતિ, તૃપ્તિ અને સંતુષ્ટિ સ્વરૂપમાં જ થાય છે.

સાંસારિક વિધિ અને નિષેધ - બન્ને વાસ્તવમાં નિષેધ જ છે; કારણ કે, તે બન્નેય રહેવાવાળા નથી. તેથી સંસારથી સંબંધ વિચ્છેદ થયા પછી કર્મયોગી માટે કોઈ વિધિ-નિષેધ રહેતું જ નથી - ‘તસ્ય કાર્ય ન વિદ્યતે.’

—■—

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।

न यास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ १८ ॥

तस्य	= તે (કર્મયોગથી સિદ્ધ થયેલા મહાપુરુષ)નું	अर्थः	= પ્રયોજન (રહે છે અને)		(કોઈ પણ પ્રાણી સાથે)
ईह	= આ સંસારમાં	न	= ન (તો)		
न	= ન (તો)	अकृतेन-	= કર્મ ન કરવાથી પણ	अस्य	= આ (મહાપુરુષનો)
कृतेन	= કર્મ કરવાથી	एव	(કશું પ્રયોજન રહે છે);	कश्चित्	= લેશમાત્ર (પણ)
कश्चन	= કશું	य	= તેમજ	अर्थव्यपाश्रयः	= સ્વાર્થનો સંબંધ
		सर्वभूतेषु	= સઘળા પ્રાણીઓમાં	न	= નથી રહેતો.

ટીકા — ‘નૈવ તસ્ય કૃતેનાર્થઃ’ — પ્રત્યેક મનુષ્યની કંઈ ને કંઈ કરવાની પ્રવૃત્તિ હોય છે. જ્યાં સુધી આ કરવાની પ્રવૃત્તિ કોઈ સાંસારિક વસ્તુની પ્રાપ્તિ માટે હોય છે, ત્યાં સુધી તેને પોતાને માટે ‘કરવાનું’ શેષ રહે જ છે. પોતાને માટે કંઈ ને કંઈ મેળવવાની ઇચ્છાથી જ મનુષ્ય બંધાય છે. આ ઇચ્છાની નિવૃત્તિને માટે કર્તવ્યકર્મ કરવાની આવશ્યકતા છે.

કર્મ બે પ્રકારે કરવામાં આવે છે. કામનાપૂર્તિ માટે અને કામના-નિવૃત્તિને માટે. સાધારણ મનુષ્ય તો કામનાપૂર્તિને માટે કર્મ કરે છે, પણ કર્મયોગી કામનાનિવૃત્તિને માટે કર્મ કરે છે. એટલા માટે કર્મયોગથી સિદ્ધ મહાપુરુષમાં કોઈ પણ કામના ન રહેવાને કારણે તેનો કોઈ પણ કર્તવ્ય સાથે કિંચિત્માત્ર પણ સંબંધ નથી રહેતો. તેના દ્વારા નિઃસ્વાર્થભાવથી સમસ્ત સૃષ્ટિના હિત માટે આપોઆપ કર્તવ્ય કર્મો થતાં રહે છે.

કર્મયોગથી સિદ્ધ મહાપુરુષનો કર્મો સાથે પોતાને માટે (વ્યક્તિગત સુખ આરામને માટે) કોઈ સંબંધ નથી રહેતો. આ મહાપુરુષનો એ અનુભવ હોય છે કે પદાર્થ, શરીર, ઇન્દ્રિયો, અંતઃકરણ વગેરે કેવળ સંસારનાં છે અને સંસાર પાસેથી મળેલાં છે, વ્યક્તિગત નહિ. આથી તેમના દ્વારા કેવળ સંસારને માટે જ કર્મ કરવાનું હોય છે, પોતાને માટે નહિ. કારણ એ છે કે સંસારની સહાય વિના કોઈ પણ કર્મ નથી કરી શકાતું. તે ઉપરાંત મળેલી કર્મસામગ્રીનો સંબંધ પણ સમષ્ટિ સંસારની સાથે જ છે, પોતાની સાથે નહિ. એટલા માટે પોતાનું કંઈ નથી. વ્યષ્ટિને માટે સમષ્ટિ હોઈ જ નથી શકતી. મનુષ્યની આ જ ભૂલ થાય છે કે તે પોતાને માટે સમષ્ટિનો ઉપયોગ કરવા ઇચ્છે છે. તેનાથી એને અશાંતિ થાય છે. જો તે શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, પદાર્થ વગેરેનો સમષ્ટિ માટે ઉપયોગ કરે તો તેને મહાન શાંતિ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. કર્મયોગથી સિદ્ધ મહાપુરુષમાં આ જ વિશેષતા રહે છે કે તેનાં કહેવાતા શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, પદાર્થ વગેરેનો ઉપયોગ માત્ર સંસારના માટે જ થાય છે. આથી તેની શરીર વગેરેની ક્રિયાઓ સાથે પોતાનું કોઈ પ્રયોજન નથી રહેતું. પ્રયોજન ન રહેવા છતાં પણ એ

મહાપુરુષ દ્વારા સ્વાભાવિક જ લોકોને માટે આદર્શરૂપ ઉત્તમ કર્મો થાય છે. પરંતુ જેનું કર્મ કરવા સાથે પ્રયોજન રહે છે, તેનાથી આદર્શ કર્મો નથી થતાં — આ સિદ્ધાંત છે.

‘નાકૃતેનેહ કશ્ચન’ — જે મનુષ્ય શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ વગેરે સાથે પોતાનો સંબંધ માને છે અને આળસ પ્રમાદ વગેરેમાં રુચિ રાખે છે, તે કર્મો કરવા નથી ઇચ્છતો; કેમકે તેનું પ્રયોજન પ્રમાદ, આળસ, આરામ વગેરેથી ઉત્પન્ન તામસ સુખ રહે છે (ગીતા અ. ૧૮/૩૮). પરંતુ આ મહાપુરુષ, જે સાત્ત્વિક સુખથી પણ પર થઈ ચૂક્યો છે, તે તામસ સુખમાં પ્રવૃત્ત થઈ જ કેવી રીતે શકે? કેમકે તેનો શરીર વગેરેથી કિંચિત્માત્ર પણ સંબંધ નથી રહેતો, પછી આળસ-આરામ વગેરેમાં રુચિ રહેવાનો તો પ્રશ્ન જ નથી ઊઠતો.

માર્મિક વાત

પ્રાયઃ સાધકો કર્મો ન કરવાને જ મહત્ત્વ આપે છે. તેઓ કર્મોથી ઉપરત થઈને સમાધિમાં સ્થિત થવાનું ઇચ્છે છે, જેથી કોઈ પણ ચિંતન બાકી ન રહે. આ વાત શ્રેષ્ઠ અને લાભપ્રદ તો છે, પણ સિદ્ધાંત નથી. જોકે પ્રવૃત્તિ (કરવું)ની અપેક્ષાએ નિવૃત્તિ (ન કરવું) શ્રેષ્ઠ છે, તથાપિ આ તત્ત્વ નથી.

પ્રવૃત્તિ (કરવું) અને નિવૃત્તિ (ન કરવું) — બન્નેય પ્રકૃતિના રાજ્યમાં છે. નિર્વિકલ્પ સમાધિ સુધી બધું પ્રકૃતિનું રાજ્ય છે; કેમકે નિર્વિકલ્પ સમાધિથી પણ વ્યુત્થાન થાય છે. ક્રિયામાત્ર પ્રકૃતિમાં જ થાય છે ‘પ્રકર્ષણ કરણં (ભાવે લ્યુટ) ઇતિ પ્રકૃતિઃ’, અને ક્રિયા થયા વિના વ્યુત્થાન થવું સંભવ જ નથી. એટલા માટે ચાલવું, બોલવું, દેખવું, સાંભળવું વગેરેની જેમ સૂવું, બેસવું, ઊભા રહેવું, મૌન થવું, મૂર્ચ્છિત થવું અને સમાધિસ્થ થવું પણ ક્રિયા છે.^૧ વાસ્તવિક તત્ત્વ (ચેતન સ્વરૂપ)માં પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ — બન્નેય નથી. તે પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ — બન્નેનું નિર્લિપ્ત પ્રકાશક છે.

શરીરથી તાદાત્મ્ય થતાં જ (શરીરને લીધે) ‘કરવું’ અને ‘ન કરવું’ — આ બે વિભાગ (દ્વન્દ્વ) થાય છે.

૧. પ્રકૃતિ નિરંતર ક્રિયાશીલ છે, એટલા માટે તેની સાથે સંબંધ રાખીને કોઈ પણ પ્રાણી કોઈ પણ અવસ્થામાં ક્ષણમાત્ર કર્મ કર્યા વિના નથી રહી શકતું (ગીતા અ. ૩/૫; ૧૮/૧૧). આથી જ્યાં સુધી પ્રકૃતિનો સંબંધ છે, ત્યાં સુધી સમાધિ પણ કર્મ જ છે, જેમાં સમાધિ અને વ્યુત્થાન — આ બે અવસ્થાઓ હોય છે. પરંતુ પ્રકૃતિ સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ થતાં બે અવસ્થાઓ નથી થતી, પરંતુ ‘સહજ સમાધિ’ અથવા ‘સહજાવસ્થા’ થાય છે, જેમાંથી કદી વ્યુત્થાન નથી થતું. કારણ કે અવસ્થાભેદ પ્રકૃતિમાં છે, સ્વરૂપમાં નહિ. એટલા માટે સહજાવસ્થાને બધાથી ઉત્તમ કહેવામાં આવી છે.

ઉત્તમા સહજાવસ્થા મધ્યમા ધ્યાનધારણા । કનિષ્ઠા શાસ્ત્રચિન્તા ચ તીર્થયાત્રાઢધમાઢધમા ॥

વાસ્તવમાં ‘કરવું’ અને ‘ન કરવું’ બન્નેની એક જ જાતિ છે. શરીર સાથે સંબંધ રાખીને ‘ન કરવું’ પણ વાસ્તવમાં ‘કરવું’ જ છે. જેવી રીતે ‘ગચ્છતિ’ (જાય છે) ક્રિયા છે, તેવી જ રીતે ‘તિષ્ઠતિ’ (ઊભો છે) પણ ક્રિયા જ છે. જોકે સ્થૂળ દૃષ્ટિએ ‘ગચ્છતિ’માં ક્રિયા સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે અને ‘તિષ્ઠતિ’માં ક્રિયા નથી દેખાઈ આવતી તોપણ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ જોવામાં આવે તો જે શરીરમાં ‘જવા’ની ક્રિયા હતી, તેમાં હવે ‘ઊભા રહેવા’ની ક્રિયા છે. આ રીતે કોઈ કામને ‘કરવું’ અને ‘ન કરવું’ — એ બન્નેમાં પણ ક્રિયા છે. આથી જેવી રીતે ક્રિયાઓનું સ્થૂળ રૂપે દેખાઈ આવવું (પ્રવૃત્તિ) પ્રકૃતિમાં જ છે, તે જ રીતે સ્થૂળ દૃષ્ટિએ ક્રિયાઓનું દેખાઈ ન આવવું (નિવૃત્તિ) પણ પ્રકૃતિમાં જ છે. જેનું પ્રકૃતિ તેમ જ તેના કાર્ય સાથે ભૌતિક તથા આધ્યાત્મિક અને લૌકિક તથા પારલૌકિક કોઈ પ્રયોજન નથી રહેતું, તે મહાપુરુષનો કરવા તેમ જ ન કરવા સાથે કોઈ સ્વાર્થ નથી રહેતો.

જડતાની સાથે સંબંધ રહેવાથી જ કરવાનો અને ન કરવાનો પ્રશ્ન થાય છે; કેમકે જડતાની સાથે સંબંધ વિના કોઈ ક્રિયા થતી જ નથી. આ મહાપુરુષનો જડતા સાથે સર્વથા સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય છે અને પ્રવૃત્તિ તેમ જ નિવૃત્તિ-બન્નેથી અતીત સહજ-નિવૃત્તિ-તત્ત્વમાં પોતાની સ્વાભાવિક સ્થિતિનો અનુભવ થઈ જાય છે. આથી સાધકને જડતા (શરીરમાં અહંતા અને મમતા)થી સંબંધ-વિચ્છેદ કરવાની જ આવશ્યકતા છે. તત્ત્વ તો સદા જેવું છે તેવું વિદ્યમાન છે જ.

‘ન ચાસ્ય સર્વભૂતેષુ કશ્ચિદ્વર્થવ્યપાશ્રયઃ’ — શરીર તથા સંસાર સાથે કિંચિત્માત્ર પણ સ્વાર્થનો સંબંધ ન રહેવાને કારણે તે મહાપુરુષની સમસ્ત ક્રિયાઓ આપમેળે બીજાઓના હિતને માટે થાય છે. જેવી રીતે શરીરનાં બધાં જ અંગો આપોઆપ શરીરના હિતમાં લાગેલાં રહે છે, તેવી જ રીતે તે મહાપુરુષનું પોતાનું કહેવાતું શરીર (જે સંસારનું એક નાનકડું અંગ છે) આપોઆપ સંસારના હિતમાં લાગેલું રહે છે. તેનો ભાવ અને તેની સદૃશી ચેષ્ટાઓ સંસારના હિતને માટે જ થાય છે. જેવી રીતે પોતાના હાથ વડે પોતાનું મોઢું ધોતી વખતે પોતાનામાં સ્વાર્થ, પ્રત્યુપકાર અથવા અભિમાનનો ભાવ નથી આવતો, તેવી જ રીતે પોતાના કહેવાતા શરીર દ્વારા સંસારનું હિત થતાં તે મહાપુરુષમાં કિંચિત્માત્ર પણ સ્વાર્થ, પ્રત્યુપકાર અથવા અભિમાનનો ભાવ નથી આવતો.

પૂર્વશ્લોકમાં ભગવાને સિદ્ધ મહાપુરુષને માટે કહ્યું કે તેને માટે કોઈ કર્તવ્ય નથી — ‘તસ્ય કાર્ય ન વિદ્યતે’

— તેનું કારણ બતાવતાં ભગવાને આ શ્લોકમાં તે મહાપુરુષને માટે ત્રણ વાતો કહી છે — (૧) કર્મ કરવા સાથે તેનું કોઈ પ્રયોજન નથી રહેતું. (૨) કર્મ ન કરવા સાથે પણ તેનું કોઈ પ્રયોજન નથી રહેતું; અને (૩) કોઈ પણ પ્રાણી અને પદાર્થ સાથે તેનો કિંચિત્માત્ર પણ સ્વાર્થનો સંબંધ નથી રહેતો અર્થાત્ કંઈ મેળવવા સાથે પણ તેનું કોઈ પ્રયોજન નથી રહેતું.

વસ્તુતઃ સ્વરૂપમાં કરવા અથવા ન કરવાનું કોઈ પ્રયોજન નથી અને કોઈ વ્યક્તિ તથા વસ્તુની સાથે કોઈ સંબંધ પણ નથી. કારણ કે શુદ્ધ સ્વરૂપ દ્વારા કોઈ ક્રિયા થતી જ નથી. જે કોઈ ક્રિયા થાય છે, તે પ્રકૃતિ અને પ્રકૃતિજન્ય પદાર્થોના સંબંધથી જ થાય છે. એટલા માટે પોતાના માટે કંઈ કરવાનું વિધાન જ નથી.

જ્યાં સુધી મનુષ્યમાં કરવાનો રાગ, મેળવવાની ઈચ્છા, જીવવાની આશા અને મરવાનો ભય રહે છે, ત્યાં સુધી તેના ઉપર કર્તવ્યની જવાબદારી રહે છે. પરંતુ જેનામાં કોઈ પણ ક્રિયા કરવાનો અથવા ન કરવાનો કોઈ રાગ નથી, સંસારની કોઈ પણ વસ્તુ વગેરેને પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા નથી, જીવિત રહેવાની કોઈ ઈચ્છા નથી અને મૃત્યુથી કોઈ ભય નથી, તેણે કર્તવ્ય કરવું નથી પડતું, બલકે તેનાથી આપમેળે કર્તવ્યકર્મો થતાં રહે છે. જ્યાં અકર્તવ્ય થવાની સંભાવના હોય, ત્યાં કર્તવ્યપાલનની પ્રેરણા રહે છે.

વિશેષ વાત

ગીતામાં ભગવાનની એવી શૈલી રહી છે કે તેઓ ભિન્નભિન્ન સાધનોથી પરમાત્મા તરફ ચાલવાવાળા સાધકોનાં ભિન્ન-ભિન્ન લક્ષણો અનુસાર જ પરમાત્માને પ્રાપ્ત સિદ્ધ મહાપુરુષોનાં લક્ષણોનું વર્ણન કરે છે. અહીં સત્તરમા-અઠારમા શ્લોકોમાં પણ એ જ શૈલીનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

જે સાધનનો જ્યાંથી પ્રારંભ થાય છે, અંતમાં ત્યાં જ તેની સમાપ્તિ થાય છે. ગીતામાં કર્મયોગના વિષયનો જોકે બીજા અધ્યાયના ઓગણચાળીસમા શ્લોકથી પ્રારંભ થાય છે, તોપણ કર્મયોગના મૂળ સાધનનું વિવેચન બીજા અધ્યાયના સુડતાળીસમા શ્લોકમાં કરવામાં આવ્યું છે. તે શ્લોક (૨/૪૭)નાં ચાર ચરણોમાં બતાવવામાં આવ્યું છે —

(૧) ‘કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે’ — (તારો કર્મ કરવામાં જ અધિકાર છે.)

(૨) ‘મા ફલેષુ કદાયન’ — (કર્મફળોમાં તારો કદી પણ અધિકાર નથી.)

(૩) ‘મા કર્મફલહેતુર્ભૂ:’ – (તું કર્મફળને ઈચ્છનારો ના બન.)

(૪) ‘મા તે સજ્જોડસ્ત્વકર્મણિ’ – તારી કર્મ ન કરવામાં આસક્તિ ન થાઓ.)

પ્રસ્તુત શ્લોક (અ. ૩/૧૮)માં બરાબર ઉપર્યુક્ત સાધનાની સિદ્ધિની વાત છે. ત્યાં (અ. ૨/૪૭માં) બીજા અને ત્રીજા ચરણમાં સાધકને માટે જે વાત કહેવામાં આવી છે, તે પ્રસ્તુત શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં સિદ્ધ મહાપુરુષને માટે કહેવામાં આવી છે કે તેમનો કોઈ પ્રાણી અને પદાર્થ સાથે કોઈ સ્વાર્થનો સંબંધ નથી રહેતો. ત્યાં પહેલા અને ચોથા ચરણમાં સાધકને માટે જે વાત કહેવામાં આવી છે, તે પ્રસ્તુત શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં સિદ્ધ મહાપુરુષને માટે કહેવામાં આવી છે કે તેમનું કર્મ કરવા અથવા ન કરવા - બન્નેયમાં કોઈ પ્રયોજન નથી રહેતું. આ રીતે સત્તરમા-અઠારમા શ્લોકોમાં ‘કર્મયોગ’થી સિદ્ધ થયેલા મહાપુરુષનાં લક્ષણોનું જ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

કર્મયોગના સાધનની દૃષ્ટિએ વાસ્તવમાં અઠારમો શ્લોક પહેલાં તથા સત્તરમો શ્લોક પછી આવવો જોઈએ. કારણ કે જ્યારે કર્મયોગથી સિદ્ધ થયેલા મહાપુરુષનું કર્મ કરવામાં અથવા ન કરવામાં કોઈ પ્રયોજન નથી રહેતું તથા તેમનો કોઈ પણ પ્રાણીપદાર્થ સાથે કિંચિત્માત્ર પણ સ્વાર્થનો સંબંધ નથી રહેતો, ત્યારે તેમની રતિ, તૃપ્તિ અને સંતુષ્ટિ

પોતાની જાતમાં જ થઈ જાય છે. પરંતુ સોળમા શ્લોકમાં ભગવાને ‘મોઘં પાર્થ સ જીવતિ’ પદો વડે કર્તવ્યપાલન ન કરવાવાળા મનુષ્યના જીવવાનું નિર્રથક બતાવ્યું હતું; આથી સત્તરમા શ્લોકમાં ‘ય: તુ’ પદો લઈને એમ બતાવે છે કે જો સિદ્ધ મહાપુરુષ કર્તવ્યકર્મ ન કરે તો તેનું જીવવું નિર્રથક નથી, બલકે મહાન સાર્થક છે. કારણ કે તેમણે મનુષ્ય જન્મના ઉદ્દેશ્યને પૂરો કરી લીધો છે. આથી તેમને માટે હવે કંઈ પણ કરવાનું શેષ નથી રહેતું.

જે સ્થિતિમાં કોઈ પણ કર્તવ્ય શેષ નથી રહેતું, તે સ્થિતિને સાધારણમાં સાધારણ મનુષ્ય પણ પ્રત્યેક અવસ્થામાં તત્પરતા તેમ જ લગનપૂર્વક નિષ્કામભાવથી કર્તવ્યકર્મ કરવાથી પ્રાપ્ત કરી શકે છે; કેમકે તેની પ્રાપ્તિમાં બધા જ સ્વતંત્ર અને અધિકારી છે. કર્તવ્યનો સંબંધ પ્રત્યેક પરિસ્થિતિ સાથે જોડાયેલો છે. એટલા માટે પ્રત્યેક પરિસ્થિતિમાં કર્તવ્ય ગોઠવાયેલું રહે છે. કેવળ સુખલોલુપતાથી જ મનુષ્ય કર્તવ્યને ભૂલે છે. જો તે નિઃસ્વાર્થ ભાવથી બીજાઓની સેવા કરીને પોતાની સુખલોલુપતા દૂર કરી દે, તો જીવનનાં બધાં દુઃખોથી છુટકારો મેળવીને પરમ શાંતિને પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. આ પરમ શાંતિની પ્રાપ્તિમાં બધાનો સમાન અધિકાર છે. સંસારના સર્વોપરી પદાર્થ, પદ વગેરે બધાને સમાન રૂપે મળવાનો સંભવ નથી; પરંતુ પરમ શાંતિ બધાને સમાન રૂપે જ મળે છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : સંસારમાં ‘કરવું’ અને ‘ન કરવું’ – બન્ને સાપેક્ષ છે. તેથી ‘મારે કશું કરવું નથી’ – આ પણ ‘કરવું’ જ છે. પરંતુ પરમાત્મતત્ત્વમાં ‘ન કરવું’ નિરપેક્ષ છે, સ્વાભાવિક છે. કારણ કે ચિન્મય સત્તાનો ન તો ક્રિયા કરવાની સાથે સંબંધ છે અને ન ક્રિયા ન કરવાની સાથે સંબંધ છે. તેથી પરમાત્મતત્ત્વને પ્રાપ્ત થયેલા કર્મયોગી મહાપુરુષનો ન તો કોઈ વસ્તુ સાથે સંબંધ રહે છે, કે ન કોઈ વ્યક્તિ સાથે સંબંધ રહે છે અને ન ક્રિયા સાથે સંબંધ રહે છે – ‘યોડવતિષ્ઠતિ નેજ્જતે’ (ગીતા ૧૪/૨૩). તેની દૃષ્ટિમાં એક ચિન્મય સત્તા સિવાય કંઈ રહેતું નથી.

સંબંધ – પાછળના બે શ્લોકોમાં વર્ણવેલી મહાપુરુષની સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરવા માટે સાધકે શું કરવું જોઈએ— તેના ઉપર ભગવાન આગળના શ્લોકમાં સાધન બતાવે છે.

તસ્માદસક્તઃ સતતં કાર્યં કર્મ સમાચર ।

અસક્તો હ્યાચરન્કર્મ પરમાપ્નોતિ પૂરુષઃ ॥ ૧૮ ॥

તસ્માત્	= આથી (તું)	સમાચર	= સમ્યક્ રીતે કરતો	કર્મ	= કર્મ
સતતમ્	= નિરંતર	રહે,		આચરન્	= કરનાર
અસક્તઃ	= આસક્તિ વિનાનો	હિ	= કેમકે	પૂરુષઃ	= મનુષ્ય
	(થઈને)	અસક્તઃ	= આસક્તિ વિનાનો	પરમ્	= પરમાત્માને
કાર્યમ્ કર્મ	= કર્તવ્યકર્મોને	(થઈને)		આપ્નોતિ	= પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.

ટીકા — ‘તસ્માદસક્તઃ સતતં કાર્યં કર્મ સમાચર’ — પૂર્વશ્લોકો સાથે આ શ્લોકનો સંબંધ બતાવવા માટે અહીં ‘તસ્માત્’ પદ આવ્યું છે. પૂર્વશ્લોકોમાં ભગવાને કહ્યું છે કે પોતાને માટે કોઈ કર્મ કરવાની આવશ્યકતા ન રહેવા છતાં પણ સિદ્ધ મહાપુરુષ દ્વારા લોકસંગ્રહાર્થે ક્રિયાઓ થયા કરે છે. એટલા માટે અર્જુનને પણ તે જ પ્રમાણે (નિષ્કામ ભાવે) કર્તવ્યકર્મ કરતા રહીને પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરવાની આજ્ઞા દેવા માટે ભગવાને ‘તસ્માત્’ પદનો પ્રયોગ કર્યો છે. કારણ કે પોતાના સ્વરૂપ ‘સ્વ’ને માટે કર્મ કરવાથી અને ન કરવાથી કોઈ પ્રયોજન નથી સરતું. કર્મ સદૈવ ‘પર’ (બીજાઓ)ને માટે હોય છે, ‘સ્વ’ને માટે નહિ. આથી બીજાઓને માટે કર્મ કરવાથી કર્મ કરવાનો રાગ દૂર થાય છે અને સ્વરૂપમાં સ્થિતિ થઈ જાય છે.

પોતાના સ્વરૂપથી વિજાતીય (જડ) પદાર્થો પ્રતિ આકર્ષણને ‘આસક્તિ’ કહે છે. આસક્તિરહિત બનવાને માટે આસક્તિના કારણને જાણવું આવશ્યક છે. ‘હું શરીર છું’ અને ‘શરીર મારું છે’ — એવું માનવાથી શરીર વગેરે નાશવાન પદાર્થોનું મહત્ત્વ અંતઃકરણમાં અંકિત થઈ જાય છે. આ કારણે તે પદાર્થોમાં આસક્તિ થઈ જાય છે.

આસક્તિ જ પતન કરાવવાવાળી છે, કર્મ નહિ. આસક્તિને કારણે જ મનુષ્ય શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ વગેરે જડ પદાર્થો સાથે પોતાનો સંબંધ માનીને પોતાના આરામ અને સુખભોગને માટે જાતજાતનાં કર્મો કરે છે. આ રીતે જડતા સાથે આસક્તિપૂર્વક માનેલો સંબંધ જ મનુષ્યના વારંવાર જન્મમરણનું કારણ બને છે — ‘કારણં ગુણસજ્જોડસ્ય સદસઘોનિજન્મસુ’ (ગીતા અ. ૧૩/૨૧). આસક્તિ-રહિત થઈને કર્મ કરવાથી જડતા સાથે સંબંધવિચ્છેદ થઈ જાય છે.

આસક્તિવાળો મનુષ્ય બીજાઓનું હિત નથી કરી શકતો, જ્યારે આસક્તિરહિત મનુષ્યથી આપમેળે સ્વાભાવિક પ્રાણીમાત્રનું હિત થાય છે. તેનાં બધાં કર્મો કેવળ બીજાઓના હિતાર્થે થાય છે.

સંસારથી પ્રાપ્ત સામગ્રી (શરીર વગેરે)થી આપણે અત્યાર સુધી પોતાને માટે જ કર્મો કર્યા છે. તેમને પોતાના જ સુખભોગ અને સંગ્રહ માટે યોજ્યાં છે. એટલા માટે સંસારનું આપણા ઉપર ઋણ છે, જેને ચૂકવવા માટે કેવળ સંસારના હિતને માટે કર્મ કરવું આવશ્યક છે. પોતાને માટે (ફળની કામના રાખીને) કર્મ કરવાથી જૂનું ઋણ તો સમાપ્ત થતું નથી, પણ વધારામાં નવું ઋણ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. ઋણથી મુક્ત થવા માટે વારંવાર સંસારમાં આવવું પડે

છે. કેવળ બીજાઓના હિતને માટે બધાં કર્મો કરવાથી જૂનું ઋણ સમાપ્ત થઈ જાય છે અને પોતાને માટે કંઈ ન કરવાથી તથા કંઈ ન ઇચ્છવાથી નવું ઋણ ઉત્પન્ન નથી થતું. આ રીતે જ્યારે જૂનું ઋણ સમાપ્ત થઈ જાય છે અને નવું ઋણ ઉત્પન્ન નથી થતું, ત્યારે બંધનનું કોઈ કારણ ન રહેવાથી મનુષ્ય આપોઆપ મુક્ત થઈ જાય છે.

કોઈ પણ કર્મ નિરંતર નથી રહેતું, પરંતુ આસક્તિ (અંતઃકરણ)માં નિરંતર રહ્યા કરે છે. એટલા માટે ભગવાન ‘સતતમ્ અસક્તઃ’ પદો વડે નિરંતર આસક્તિરહિત બનવા માટે કહે છે. ‘મારે ક્યાંય પણ આસક્ત નથી થવાનું’ — એવી જાગૃતિ સાધકે નિરંતર રાખવી જોઈએ. નિરંતર આસક્તિરહિત રહીને જે વિહિતકર્મ સામે આવી જાય, તેને કર્તવ્યમાત્ર સમજીને કરી દેવું જોઈએ — એવો ઉપર્યુક્ત પદોનો ભાવ છે.

વાસ્તવમાં જોવામાં આવે તો કોઈના પણ અંતઃકરણમાં આસક્તિ નિરંતર નથી રહેતી. જ્યારે સંસાર નિરંતર નથી રહેતો, પ્રતિક્ષણ બદલાતો રહે છે, ત્યારે તેની આસક્તિ નિરંતર કેવી રીતે રહી શકે? એવું હોવા છતાં પણ માનેલા ‘અહં’ની સાથે આસક્તિ નિરંતર રહેતી પ્રતીત થાય છે.

‘કાર્યમ્’ અર્થાત્ કર્તવ્ય તેને કહે છે, જેને કરી શકીએ છીએ અને જેને અવશ્ય કરવું જોઈએ. બીજા શબ્દોમાં કર્તવ્યનો અર્થ થાય છે — પોતાના સ્વાર્થનો ત્યાગ કરીને બીજાઓનું હિત કરવું અર્થાત્ બીજાઓની તે શાસ્ત્રવિહિત ન્યાયયુક્ત માગને પૂરી કરવી, જેને પૂરી કરવાનું સામર્થ્ય આપણામાં છે. આ રીતે કર્તવ્યનો સંબંધ પરહિત સાથે છે.

કર્તવ્યનું પાલન કરવામાં બધા સ્વતંત્ર અને સમર્થ છે, કોઈ પરાધીન અને અસમર્થ નથી. હા, પ્રમાદ અને આળસને કારણે અકર્તવ્ય કરવાનો ખરાબ અભ્યાસ (આદત) થઈ જવાથી તથા ફળની ઇચ્છા રહેવાથી જ વર્તમાનમાં કર્તવ્યપાલન કઠિન માલૂમ પડે છે, અન્યથા કર્તવ્યપાલનના સરખું સુગમ કશું નથી. કર્તવ્યનો સંબંધ પરિસ્થિતિ અનુસાર હોય છે. મનુષ્ય પ્રત્યેક પરિસ્થિતિમાં સ્વતંત્રતાપૂર્વક કર્તવ્યનું પાલન કરી શકે છે. કર્તવ્યનું પાલન કરવાથી જ આસક્તિ દૂર થઈ જાય છે. અકર્તવ્ય કરવાથી અને કર્તવ્ય ન કરવાથી આસક્તિ વધારે વધે છે. કર્તવ્ય અર્થાત્ બીજાઓના હિતાર્થે કર્મ કરવાથી વર્તમાનની આસક્તિ અને કંઈ ન ઇચ્છવાથી ભવિષ્યની આસક્તિ દૂર થઈ જાય છે.

‘સમાચર’ પદનું તાત્પર્ય એ છે કે કર્તવ્યકર્મો બહુ જ સાવધાની, ઉત્સાહ તથા તત્પરતાથી વિધિપૂર્વક કરવાં જોઈએ. કર્તવ્યકર્મ કરવામાં થોડી પણ અસાવધાની થતાં

કર્મયોગની સિદ્ધિમાં વિઘ્ન આવી શકે છે.

વર્ણ, આશ્રમ, પ્રકૃતિ (સ્વભાવ) અને પરિસ્થિતિ અનુસાર જે મનુષ્યને માટે જે શાસ્ત્રવિહિત કર્તવ્યકર્મ બતાવવામાં આવ્યું છે, અવસર પ્રાપ્ત થતાં તેને માટે તે જ 'સહજ કર્મ' બને છે. સહજ કર્મમાં જો કોઈ દોષ દેખાઈ આવે, તોપણ તેનો ત્યાગ નહિ કરવો જોઈએ (ગીતા અ. ૧૮/૪૮); કેમકે સહજ કર્મને કરતો રહીને મનુષ્ય પાપને પ્રાપ્ત નથી થતો (ગીતા અ. ૧૮/૪૭). એટલા માટે અહીં ભગવાન અર્જુનને જાણે એમ કહી રહ્યા છે કે તું ક્ષત્રિય છે; આથી યુદ્ધ કરવું (ઘોર દેખાવા છતાં પણ) તારું સહજ કર્મ છે; ઘોર કર્મ નથી. આથી સામે આવેલા સહજ કર્મને અનાસક્ત થઈને કરી દેવું જોઈએ. અનાસક્ત થવાથી જ સમતા પ્રાપ્ત થાય છે.

વિશેષ વાત

જ્યારે જીવ મનુષ્યયોનિમાં જન્મ લે છે, ત્યારે તેને શરીર, ધન, જમીન, મકાન વગેરે બધી સામગ્રી મળે છે; અને જ્યારે તે અહીંથી જાય છે, ત્યારે બધી સામગ્રી અહીં રહી જાય છે. આ સીધી સાદી વાતથી એ સહજ રીતે જ સિદ્ધ થાય છે કે શરીર વગેરે બધી સામગ્રી મળેલી છે, પોતાની નથી. જેવી રીતે મનુષ્ય કર્મ કરવા માટે કોઈ કાર્યાલય (ઓફિસ)માં જાય છે ત્યારે તેને ખુરશી, મેજ કાગળ વગેરે બધી સામગ્રી કાર્યાલયનું કામ કરવા માટે જ મળે છે, પોતાની માનીને ઘેર લઈ જવા માટે નહિ. તેવી જ રીતે મનુષ્યને સંસારમાં શરીર વગેરે બધી સામગ્રી સંસારનું કામ (સેવા) કરવાને માટે જ મળી છે. પોતાની માનવાને માટે નહિ. મનુષ્ય તત્પરતા અને ઉત્સાહપૂર્વક કાર્યાલયનું કામ કરે તો તે કામના બદલામાં તેને વેતન મળે છે. કામ કાર્યાલયને માટે થાય છે અને વેતન પોતાને માટે. એ જ રીતે સંસારને માટે જ બધાં કામ કરવાથી સંસાર સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય છે અને યોગ (પરમાત્માની સાથે પોતાના નિત્ય સંબંધ)નો અનુભવ થઈ જાય છે. 'કર્મ' અને 'યોગ' બન્ને મળીને કર્મયોગ કહેવાય છે. કર્મ સંસારને માટે હોય છે અને યોગ પોતાને માટે. આ યોગ એ જ વેતન છે.

સંસાર સાધનાનું ક્ષેત્ર છે. અહીં પ્રત્યેક સામગ્રી સાધનાને માટે મળે છે, ભોગ અને સંગ્રહને માટે કદાપિ નહિ. સાંસારિક સામગ્રી પોતાની અને પોતાને માટે છે જ નહિ. પોતાની વસ્તુ — પરમાત્મ-તત્ત્વ મળ્યા પછી અન્ય કોઈ વસ્તુ મેળવવાની ઇચ્છા નથી રહેતી (ગીતા અ.

૬/૨૨). પરંતુ સાંસારિક વસ્તુઓ ચાહે ગમે તેટલી પ્રાપ્તિ થઈ જાય, પણ તેને મેળવવાની ઇચ્છા કદી દૂર થતી નથી, બલ્કે વધારે વધે છે.

જ્યારે મનુષ્ય મળેલી વસ્તુને પોતાની અને પોતાને માટેની હોવાનું માની લે છે, ત્યારે તે પોતાની આ ભૂલને કારણે બંધાઈ જાય છે. આ ભૂલને દૂર કરવા માટે કર્મયોગનું અનુષ્ઠાન જ સુગમ અને શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે. કર્મયોગી કોઈ પણ વસ્તુને પોતાની અને પોતાને માટેની હોવાનું નહિ માનીને તે બીજાઓની સેવામાં (તેમની જ માનીને) લગાડી દે છે. આથી તે સુગમતાપૂર્વક સંસારબંધનથી મુક્ત થઈ જાય છે.

કર્મ તો બધાં પ્રાણીઓ કર્યા કરે છે, પણ સાધારણ પ્રાણી અને કર્મયોગી દ્વારા કરવામાં આવેલાં કર્મોમાં ઘણું મોટું અંતર હોય છે. સાધારણ મનુષ્ય (કર્મ કરનાર) આસક્તિ, મમતા, કામના વગેરેને સાથે રાખીને કર્મ કરે છે, અને કર્મયોગી આસક્તિ, મમતા, કામના વગેરેને છોડીને કર્મ કરે છે. કર્મ કરનારનાં કર્મોનો પ્રવાહ પોતાના તરફ હોય છે અને કર્મયોગીનાં કર્મોનો પ્રવાહ સંસાર તરફ. એટલા માટે કર્મ કરનાર બંધાય છે અને કર્મયોગી મુક્ત થાય છે.

'અસક્તો હ્યાયરન્કર્મ' — મનુષ્ય જ આસક્તિપૂર્વક સંસાર સાથે પોતાનો સંબંધ જોડે છે, સંસાર નહિ. આથી મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે કે તે સંસારના હિતને માટે જ બધાં કર્મો કરે અને બદલામાં તેમનું કોઈ ફળ ન ઇચ્છે. આ રીતે આસક્તિરહિત થઈને અર્થાત્ મારે કોઈની પાસેથી કશું ના જોઈએ, એવા ભાવથી સંસારને માટે કર્મ કરવાથી સંસાર સાથેનો આપોઆપ સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય છે.

કર્મયોગી સંસારની સેવા કરવાથી વર્તમાનની વસ્તુઓ સાથે અને કંઈ ન ઇચ્છવાથી ભવિષ્યની વસ્તુઓ સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ કરે છે.

મેળામાં સ્વયંસેવકો પોતાનું કર્તવ્ય સમજીને દિવસ આખો યાત્રીઓની સેવા કરે છે અને બદલામાં કોઈની પાસેથી કશું જ નથી ઇચ્છતા; આથી રાત્રે સૂતી વખતે તેમને કોઈની યાદ નથી આવતી. કારણ કે સેવા કરતી વખતે તેમણે કોઈની પાસેથી કશું ઇચ્છ્યું નહોતું. આ રીતે જે સેવાભાવથી બીજાઓને માટે જ બધાં કર્મો કરે છે અને કોઈની પાસેથી માન, બડાઈ વગેરે કંઈ નથી ઇચ્છતો, તેને સંસારની યાદ નથી આવતી. તે સુગમતાપૂર્વક સંસારબંધનથી મુક્ત થઈ જાય છે.

કર્મ તો બધા કર્યા કરે છે, પણ કર્મયોગ ત્યારે જ

થાય છે, કે જ્યારે આસક્તિરહિત થઈને બીજાઓને માટે કર્મ કરવામાં આવે છે. આસક્તિ શાસ્ત્રવિહિત કર્તવ્યકર્મ કરવાથી જ દૂર થઈ શકે છે — ‘ધર્મ તેં બિરતિ’ (માનસ ૩/૧૬/૧). શાસ્ત્રનિષિદ્ધ કર્મ કરવાથી આસક્તિ કદી નથી દૂર થઈ શકતી.

‘પરમાપ્નોતિ પૂરુષઃ’ — જેવી રીતે તેરમા અધ્યાયના ચોત્રીસમા શ્લોકમાં ભગવાને ‘પરમ્’ પદ દ્વારા સાંખ્યયોગીની પરમાત્માને પ્રાપ્ત થવાની વાત કહી, તેવી જ રીતે અહીં ‘પરમ્’ પદ દ્વારા કર્મયોગીની પરમાત્માને પ્રાપ્ત થવાની વાત કહે છે. તાત્પર્ય એ છે કે સાધક (રુચિ, વિશ્વાસ અને યોગ્યતા અનુસાર) કોઈ પણ માર્ગ — કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ કે ભક્તિયોગ પર ભલેને ચાલે, તેના દ્વારા પ્રાપ્તવ્ય વસ્તુ એક પરમાત્મા જ છે (ગીતા અ. ૫/૪-૫). તે પ્રાપ્તવ્ય તત્ત્વ તે જ હોઈ શકે છે, કે જેની પ્રાપ્તિમાં વિકલ્પ, સંદેહ અને નિરાશા ન હોય તથા જે સદા હોય, બધા સ્થળે હોય, બધા કાળમાં હોય, બધાને માટે હોય, બધાનું પોતાનું હોય અને જે તત્ત્વથી કોઈ કદી કોઈ અવસ્થામાં કિંચિત્માત્ર પણ અલગ ન થઈ શકે અર્થાત્ જે બધાને સદા અભિન્ન રૂપથી આપમેળે પ્રાપ્ત હોય.

શંકા — કર્મ કરતા કર્મયોગીનું કર્તૃત્વાભિમાન કેવી રીતે દૂર થઈ શકે છે? કેમકે કર્તૃત્વાભિમાન દૂર થયા વિના પરમાત્મ-તત્ત્વનો અનુભવ નથી થઈ શકતો.

સમાધાન — સાધારણ મનુષ્ય બધાં કર્મો પોતાને માટે કરે છે. પોતાને માટે કર્મ કરવાથી મનુષ્યમાં કર્તૃત્વાભિમાન રહે છે. કર્મયોગી કોઈ પણ ક્રિયા પોતાને માટે નથી કરતો. તે એવું માને છે કે સંસાર પાસેથી શરીર, ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, પદાર્થ, રૂપિયા વગેરે જે કંઈ સામગ્રી મળી છે, તે બધી સંસારની જ છે, પોતાની નહિ. જ્યારે પણ અવસર મળે છે, ત્યારે તે સામગ્રી, સમય, સામર્થ્ય વગેરેને સંસારની સેવામાં લગાડી દે છે. તેમને સંસારની સેવામાં લગાડી દેતો કર્મયોગી એવું માને છે કે હું સંસારની વસ્તુ જ સેવામાં લગાડી રહ્યો છું અર્થાત્ સામગ્રી, સમય, સામર્થ્ય વગેરે તેમનાં છે, કે જેઓની સેવા થઈ રહી છે. એવું માનવાથી કર્તૃત્વાભિમાન નથી રહેતું.

કર્તૃત્વમાં કારણ છે — ભોક્તૃત્વ. કર્મયોગી ભોગની આશા રાખીને કર્મ કરતો જ નથી. ભોગની આશાવાળો મનુષ્ય કર્મયોગી નથી થતો. જેવી રીતે પોતાના હાથ વડે પોતાનું જ મુખ ધોતી વખતે એવી ભાવના નથી થતી કે મેં મોટો ઉપકાર કર્યો છે, કેમકે મનુષ્ય હાથ અને મુખ બન્નેને પોતાનાં જ અંગો માને છે, તેવી જ રીતે કર્મયોગી

પણ શરીરને સંસારનું જ અંગ માને છે. આથી જો અંગે અંગીની જ સેવા કરી હોય તો તેમાં કર્તૃત્વાભિમાન કેવું?

એવો નિયમ છે કે મનુષ્ય જે ઉદ્દેશ્યને લઈને કર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, કર્મની સમાપ્તિ થતાં જ તે તે જ લક્ષ્યમાં તલ્લીન થઈ જાય છે. જેવી રીતે વેપારી ધનના ઉદ્દેશ્યથી જ વેપાર કરે છે, તેથી દુકાન બંધ કરતાં જ તેનું ધ્યાન આપોઆપ રૂપિયાની તરફ જ જાય છે અને તે રૂપિયા ગણવા લાગે છે. તેનું ધ્યાન એ તરફ નથી જતું કે આજે ક્યા-ક્યા ગ્રાહકો આવ્યા? કઈ-કઈ જાતિના આવ્યા? વગેરે-વગેરે. કારણ કે ગ્રાહકો સાથે તેનું કોઈ પ્રયોજન નથી. સંસારનો ઉદ્દેશ્ય રાખીને કર્મ કરવાવાળો મનુષ્ય સંસારમાં ગમે તેટલો તલ્લીન કેમ ન થઈ જાય, પણ તેની સંસાર સાથે એકતા નથી થઈ શકતી; કેમકે વાસ્તવમાં સંસાર સાથે એકતા છે જ નહિ. સંસાર પ્રતિક્ષણ પરિવર્તનશીલ અને જડ છે, જ્યારે ‘પોતે’ (પોતાનું સ્વરૂપ) અચલ અને ચેતન છે. પરંતુ પરમાત્માનો ઉદ્દેશ્ય રાખીને કર્મ કરવાવાળાની પરમાત્મા સાથે એકતા થઈ જ જાય છે (ભલે સાધકને તેનો અનુભવ હોય કે ન હોય); કેમકે ‘સ્વયં’ની પરમાત્મા સાથેની સ્વતઃસિદ્ધ (તાત્ત્વિક) એકતા છે. આ રીતે જ્યારે કર્તા ‘કર્તવ્ય’ બનીને પોતાના ઉદ્દેશ્ય (પરમાત્મ-તત્ત્વ)ની સાથે એક થઈ જાય છે, ત્યારે કર્તૃત્વાભિમાનનો પ્રશ્ન જ નથી રહેતો.

કર્મયોગી જે ઉદ્દેશ્ય — પરમાત્મ-તત્ત્વની પ્રાપ્તિને માટે બધાં કર્મો કરે છે, તે (પરમાત્મ-તત્ત્વ)માં કર્તૃત્વાભિમાન અથવા કર્તૃત્વ (કર્તાપણું) નથી. આથી પ્રત્યેક ક્રિયાના આદિ અને અંતમાં તે ઉદ્દેશ્યની સાથે એકતાનો અનુભવ થવાને કારણે કર્મયોગીમાં કર્તૃત્વાભિમાન નથી રહેતું.

પ્રાણીમાત્ર દ્વારા કરેલા પ્રત્યેક કર્મનો આરંભ અને અંત હોય છે. કોઈ પણ કર્મ નિરંતર નથી રહેતું. આથી કોઈનુંય કર્તૃત્વ નિરંતર નથી રહેતું, બલકે કર્મનો અંત થવાની સાથે જ કર્તૃત્વનો પણ અંત થઈ જાય છે. પરંતુ મનુષ્યની ભૂલ એ થાય છે કે જ્યારે તે કોઈ ક્રિયા કરે છે, ત્યારે તો પોતાને એ ક્રિયાનો કર્તા માને જ છે, પરંતુ જ્યારે તે ક્રિયાને નથી કરતો, ત્યારે પણ પોતાને તેવો જ કર્તા માનતો રહે છે. આ રીતે પોતાને નિરંતર કર્તા માનતા રહેવાથી તેનું કર્તૃત્વાભિમાન દૂર થતું નથી, બલકે દૃઢ થાય છે. જેવી રીતે કોઈ પુરુષ વ્યાખ્યાન આપતી વખતે તો વક્તા (વ્યાખ્યાનદાતા) હોય છે, પણ જ્યારે બીજા સમયે પણ તે પોતાને વક્તા માનતો રહે છે, ત્યારે તેનું કર્તૃત્વાભિમાન દૂર નથી થતું. પોતાને નિરંતર વ્યાખ્યાનદાતા

માનવાથી જ તેના મનમાં એવો ભાવ આવે છે કે ‘શ્રોતા મારી સેવા કરે, મારો આદર કરે, મારી આવશ્યકતાઓની પૂર્તિ કરે’; અને ‘હું આ સાધારણ માણસોની પાસે કેવી રીતે બેસી શકું, હું સાધારણ કામ કેવી રીતે કરી શકું’ વગેરે. આ રીતે તેનો વ્યાખ્યાન રૂપી કર્મની સાથેનો નિરંતર સંબંધ ચાલુ રહે છે. એનું કારણ છે - વ્યાખ્યાન રૂપી કર્મથી ધન, માન, બડાઈ, આરામ વગેરે કંઈ ને કંઈ મેળવવાનો ભાવ હોવો. જો પોતાને માટે કંઈ પણ મેળવવાનો ભાવ ન રહે તો કર્તાપણું કેવળ કર્મ કરતાં સુધી જ સીમિત રહે છે અને કર્મ સમાપ્ત થતાં જ કર્તાપણું પોતાના ઉદ્દેશ્યમાં લીન થઈ જાય છે.

જેવી રીતે મનુષ્ય ભોજન કરતી વખતે જ પોતાને તેનો ભોક્તા અર્થાત્ ભોજન કરવાવાળો માને છે, ભોજન કર્યા બાદ નહિ, તેવી જ રીતે કર્મયોગી કોઈ ક્રિયાને કરતી વેળાએ જ પોતાને તે ક્રિયાનો કર્તા માને છે, અન્ય સમયે નહિ. જેમ, કર્મયોગી વ્યાખ્યાનદાતા હોય અને લોકોમાં તેની બહુ પ્રતિષ્ઠા હોય. પરંતુ કદી વ્યાખ્યાન સાંભળવાનો સમય આવી જાય તો તે ગમે ત્યાં પણ બેસીને સુગમતાપૂર્વક વ્યાખ્યાન સાંભળી શકે છે. તે સમયે તેને નથી આદરની આવશ્યકતા હોતી કે નથી ઊંચા આસનની; કેમકે ત્યારે તે પોતાને શ્રોતા માનતો હોય છે, વ્યાખ્યાનદાતા નહિ. કદીક વ્યાખ્યાન દીધા પછી તેને કોઈ ઓરડો સાફ કરવાનું કામ પ્રાપ્ત થઈ જાય તો તે એ કામને તેવી જ તત્પરતાથી કરે છે, કે જેવી તત્પરતાથી તે વ્યાખ્યાન આપવાનું કાર્ય કરે છે. તેના મનમાં થોડો પણ એવો ભાવ નથી આવતો કે ‘આટલો મોટો વ્યાખ્યાનદાતા થઈને હું આ ઓરડાની સફાઈનું તુચ્છ કામ કેવી રીતે કરું! લોકો શું કહેશે! મારી આબરૂ ધૂળમાં મળી જશે’ વગેરે. તે પોતાને વ્યાખ્યાન દેતી વખતે વ્યાખ્યાનદાતા, કથા શ્રવણના સમયે શ્રોતા અને ઓરડો સાફ કરતી વખતે ઓરડો સાફ કરવાવાળો માને છે. આથી તેનું કર્તૃત્વાભિમાન નિરંતર નથી રહેતું. જે વસ્તુ નિરંતર નથી રહેતી, પરંતુ બદલાતી રહે છે, તે વાસ્તવમાં નથી હોતી અને તેનો સંબંધ પણ નિરંતર નથી રહેતો - આ સિદ્ધાંત છે. આ સિદ્ધાંત પર દૃષ્ટિ જતાં જ સાધકને વાસ્તવિકતા (કર્તૃત્વાભિમાનથી રહિત સ્વરૂપ)નો અનુભવ થઈ જાય છે.

કર્મયોગી બધી ક્રિયાઓ તે જ ભાવથી કરે છે, કે જે ભાવથી નાટકમાં એક સ્વાંગધારી પાત્ર ફરે છે. જેવી રીતે નાટકમાં હરિશ્ચંદ્રનો સ્વાંગ નાટકને માટે જ હોય છે, અને નાટક સમાપ્ત થતાં જ હરિશ્ચંદ્રરૂપી સ્વાંગનો

નાટકની સાથે જ ત્યાગ થઈ જાય છે, તેવી જ રીતે કર્મયોગીનું કર્તાપણું પણ સ્વાંગની જેમ કેવળ ક્રિયા કરવા સુધી જ સીમિત રહે છે. જેવી રીતે નાટકમાં હરિશ્ચંદ્ર બનેલ વ્યક્તિ હરિશ્ચંદ્રની બધી ક્રિયાઓ કરવા છતાં પણ વાસ્તવમાં પોતાને તે ક્રિયાઓનો કર્તા (વાસ્તવિક હરિશ્ચંદ્ર) નથી માનતો, તેવી જ રીતે કર્મયોગી શાસ્ત્રવિહિત સઘળાં કર્મોને કરતો હોવા છતાં પણ વાસ્તવમાં પોતાને તે ક્રિયાઓનો કર્તા નથી માનતો. કર્મયોગી શરીર વગેરે બધા પદાર્થોને સ્વાંગની માફક પોતાના અને પોતાને માટેના ન માનીને તેઓને (સંસારના માનતો રહીને) સંસારની જ સેવામાં લગાડે છે. આથી કોઈ પણ અવસ્થામાં કર્મયોગીમાં કિંચિત્માત્ર પણ કર્તૃત્વાભિમાન નથી રહી શકતું.

કર્મયોગી જેવી રીતે કર્તૃત્વને પોતાનામાં નિરંતર નથી માનતો, તેવી જ રીતે માતાપિતા, સ્ત્રી-પુત્ર, ભાઈ-ભોજાઈ વગેરેની સાથે પોતાનો સંબંધ પણ નિરંતર નથી માનતો. કેવળ સેવા કરતી વખતે જ તેમની સાથે પોતાનો સંબંધ (સેવા કરવા માટે જ) માને છે. જેવી રીતે, જો કોઈ પતિ હોય તો તે પત્નીને માટે પતિ છે અર્થાત્ પત્ની કર્કશા હોય, કુરૂપ હોય, કલહ કરવાવાળી હોય, પણ જો તેનો પત્નીના રૂપમાં સ્વીકાર કરી લીધો હોય, તો પોતાની યોગ્યતા અને સામર્થ્ય અનુસાર તેનું ભરણપોષણ કરવાનું પતિનું કર્તવ્ય છે. પતિ તરીકેનો સંબંધ હોવાથી તેને સુધારવાની વાત તેણે કહેવાની છે, ચાહે તે માને કે ન માને. દરેક વખતે તેણે પોતાને પતિ નથી માનવાનો; કેમકે આ તે પૂર્વજન્મમાં તેની પત્ની હતી, તેની કોને ખબર? અને મૃત્યુ પછી પણ તે પત્ની રહેશે, એની પણ શી ખાતરી? તથા વર્તમાનમાં પણ તે કોઈની મા છે, કોઈની પુત્રી છે, કોઈની બહેન છે, કોઈની ભાભી છે, કોઈની નણંદ છે, વગેરે-વગેરે. તે સદા પત્ની તો છે જ નહિ. એવું માનવાથી તેનાથી સુખ લેવાની ઈચ્છા આપોઆપ દૂર થાય છે અને ‘કેવળ ભરણપોષણ (સેવા) કરવાને માટે જ પત્ની છે’, આ માન્યતા દૃઢ થાય છે. આ રીતે કર્મયોગી સંસારમાં પિતા, પુત્ર, પતિ, ભાઈ વગેરેના રૂપમાં જે સ્વાંગ મળ્યો છે, તેને તે ઠીક-ઠીક નિભાવે છે. બીજો પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરે છે કે નહિ, એ તરફ તે નથી જોતો. પોતાનામાં કર્તૃત્વાભિમાન હોવાથી જ બીજાઓના કર્તવ્ય ઉપર દૃષ્ટિ જાય છે અને બીજાઓના કર્તવ્ય ઉપર દૃષ્ટિ જતાં મનુષ્ય પોતાના કર્તવ્યથી પડી જાય છે; કેમકે બીજાનું કર્તવ્ય જોવાનું પોતાનું કર્તવ્ય નથી.

જેવી રીતે કર્મયોગી સંસારનાં પ્રાણીઓની સાથે

પોતાનો સંબંધ નિરંતર હોવાનું નથી માનતો, તેવી જ રીતે વર્ણ, આશ્રમ, જાતિ, સંપ્રદાય, ઘટના, પરિસ્થિતિ વગેરેની સાથે પણ પોતાનો સંબંધ નિરંતર હોવાનું નથી માનતો. જે વસ્તુ નિરંતર નથી, તેનો અભાવ આપોઆપ છે. આથી કર્મયોગીનું કર્તૃત્વાભિમાન આપોઆપ દૂર થઈ જાય છે.

માર્મિક વાત

જેનામાં કર્તૃત્વ નથી, તે પરમાત્માની સાથે પ્રાણીમાત્રની સ્વતઃસિદ્ધ એકતા છે. સાધકથી ભૂલ એ થાય છે કે તે આ વાસ્તવિકતા તરફ ધ્યાન નથી આપતો.

જેવી રીતે હીંચકો ગમે તેટલી ઝડપથી આગળ-પાછળ ભલેને જાય, દરેક વખતે તે સમતામાં (સમસ્થિતિમાં) આવે જ છે અર્થાત્ જ્યાંથી હીંચકાનું દોરડું બાંધેલું છે, તેની સીધમાં (આગળ-પાછળ જતી વખતે) એક વાર આવે જ છે. એવી જ રીતે પ્રત્યેક ક્રિયા પછી અક્રિય અવસ્થા (સમતા) આવે જ છે. બીજા શબ્દોમાં, પહેલી ક્રિયાનો અંત તથા બીજી ક્રિયાના આરંભની વચ્ચે અને પ્રત્યેક સંકલ્પ તથા વિકલ્પની વચ્ચે સમતા રહે છે.

બીજી વાત, જો વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ જોવામાં આવે તો હીંચકો ચાલતી વખતે (વિષમ દેખાવા છતાં) પણ નિરંતર સમતામાં જ રહે છે અર્થાત્ હીંચકો આગળ-પાછળ જતી વખતે પણ નિરંતર (જ્યાંથી હીંચકાનું દોરડું બાંધેલું છે, તેની) સીધમાં જ રહે છે. એવી જ રીતે જીવ પણ પ્રત્યેક ક્રિયામાં સમતામાં જ સ્થિત રહે છે. પરમાત્મા સાથે તેની એકતા નિરંતર રહે છે. ક્રિયા કરતી વખતે સમતામાં સ્થિત ન દેખાવા છતાં પણ વાસ્તવમાં સમતા રહે જ છે, જેનો કોઈ અનુભવ કરવા ઇચ્છે તો ક્રિયા સમાપ્ત થતાં જ (તે સમતાનો) અનુભવ થઈ જાય છે. જો સાધક આ બાબતમાં નિરંતર સાવધાન રહે તો તેને નિરંતર રહેવાવાળી સમતાનો કે પરમાત્મા સાથેની પોતાની એકતાનો અનુભવ થઈ જાય છે, કે જ્યાં કર્તૃત્વ નથી.

માનેલા કર્તૃત્વાભિમાનને દૂર કરવા માટે પ્રતીતિ અને પ્રાપ્તનો ભેદ સમજી લેવો આવશ્યક છે. જે દેખાય છે

પણ મળતું નથી, તેને ‘પ્રતીતિ’ કહે છે; અને જે મળે છે, પણ દેખાતું નથી, તેને ‘પ્રાપ્ત’ કહે છે. દેખાવા-સાંભળવા વગેરેમાં આવવાવાળો પ્રતિક્ષણ પરિવર્તનશીલ સંસાર ‘પ્રતીતિ’ છે, અને સર્વત્ર નિત્ય પરિપૂર્ણ પરમાત્મ-તત્ત્વ ‘પ્રાપ્ત’ છે. પરમાત્મ-તત્ત્વ બ્રહ્માથી કીડી પર્યંત બધાને સમાન રૂપે આપોઆપ પ્રાપ્ત છે.

તાદૃશ્યતાથી દેખાવાવાળી પ્રતીતિનો પ્રતિક્ષણ અભાવ થઈ રહ્યો છે. દૃશ્યમાત્ર પ્રતિક્ષણ અદૃશ્યમાં જઈ રહ્યું છે. જેમનાથી પ્રતીતિ થાય છે, તે ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ વગેરે પણ પ્રતીતિ જ છે. નિત્ય અચલ રહેવાવાળા ‘સ્વયં’ને પ્રતીતિની પ્રાપ્તિ નથી થતી. સદા બધામાં રહેવાવાળું પરમાત્મ-તત્ત્વ ‘સ્વયં’ને નિત્યપ્રાપ્ત છે. એટલા માટે ‘પ્રતીતિ’ અભાવ રૂપ અને ‘પ્રાપ્ત’ ભાવરૂપ છે — ‘નાસતો વિદ્યતે ભાવો નાભાવો વિદ્યતે સતઃ’ (ગીતા અ. ૨/૧૬).

યાવન્માત્ર (સઘળા) પદાર્થ અને ક્રિયા ‘પ્રતીતિ’ છે. ક્રિયામાત્ર અક્રિયતામાં લીન થાય છે. પ્રત્યેક ક્રિયાના આદિ અને અંતમાં સહજ (સ્વતઃસિદ્ધ) અક્રિય તત્ત્વ વિદ્યમાન રહે છે. જે આદિ અને અંતમાં હોય છે, તે મધ્યમાં પણ હોય છે — આ સિદ્ધાંત છે. આથી ક્રિયાને સમયે પણ અખંડ અને સહજ અક્રિય તત્ત્વ જેમ છે તેમ વિદ્યમાન રહે છે. તે સહજ અક્રિય તત્ત્વ (ચેતનસ્વરૂપ અથવા પરમાત્મતત્ત્વ) અક્રિય અને સક્રિય — બન્ને અવસ્થાઓને પ્રકાશિત કરવાવાળું છે અર્થાત્ તે પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ (કરવું અને ન કરવું) બન્નેથી પર છે.

પ્રતીતિ (સ્થળ, કાળ, વસ્તુ, વ્યક્તિ, ક્રિયા વગેરે) સાથે માનેલા સંબંધ અર્થાત્ આસક્તિને કારણે જ નિત્યપ્રાપ્ત પરમાત્મ-તત્ત્વનો અનુભવ નથી થતો. આસક્તિનો નાશ થતાં જ નિત્યપ્રાપ્ત પરમાત્મ-તત્ત્વનો અનુભવ થઈ જાય છે. આથી આસક્તિરહિત થઈને પ્રતીતિ (પોતાના કહેવાતા શરીર વગેરે પદાર્થો)ને પ્રતીતિ (સંસાર-માત્ર)ની સેવામાં લગાવી દેવાથી પ્રતીતિ (શરીર વગેરે પદાર્થો)નો પ્રવાહ પ્રતીતિ (સંસાર)ની તરફ જ થઈ જાય છે અને આપોઆપ પ્રાપ્ત પરમાત્મતત્ત્વ શેષ રહી જાય છે.

સંબંધ — આસક્તિરહિત થઈને કર્મ કરવા અર્થાત્ પોતાને માટે કોઈ કર્મ ન કરવાથી શું કોઈ પરમાત્માને પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યું છે? તેનો ઉત્તર ભગવાન આગળના શ્લોકમાં આપે છે.

કર્મણૈવ હિ સંસિદ્ધિમાસ્થિતા જનકાદયઃ ।

લોકસંગ્રહમેવાપિ

સંપશ્યન્કર્તુમર્હસિ ॥ ૨૦ ॥

જનકાદય:	= રાજા જનક	એવ	= જ	કર્તુમ્	= (નિષ્કામભાવે) કર્મ
	જેવા અનેક	સંસિદ્ધિમ્	= પરમ સિદ્ધિને		કરવાને
	મહાપુરુષો	આસ્થિતા:	= પામ્યા હતા. તેથી	એવ	= જ
હિ	= પણ	લોકસંગ્રહમ્	= લોકસંગ્રહને	અર્હસિ	= યોગ્ય છે અર્થાત્
કર્મણા	= કર્મ (કર્મયોગ)	સમ્પશ્યન્	= જોતાં		અવશ્ય કરવું
	દ્વારા	અપિ	= પણ (તું)		જોઈએ.

ટીકા — ‘કર્મણૈવ હિ સંસિદ્ધિમાસ્થિતા જનકાદય:’
— ‘આદિ’ પદ ‘પ્રભૃતિ’ (આરંભ) તથા ‘પ્રકાર’ બન્નેનું વાચક માનવામાં આવે છે. જો અહીં આવેલા ‘આદિ’ પદને ‘પ્રભૃતિ’નું વાચક માનવામાં આવે તો ‘જનકાદય:’ પદનો અર્થ થશે — જેઓના આદિ (આરંભ)માં રાજા જનક છે અર્થાત્ રાજા જનક તથા તેઓના પછી થવાવાળા મહાપુરુષો. પરંતુ અહીં એવો અર્થ માનવો યોગ્ય પ્રતીત થતો નથી. કેમકે રાજા જનકના પહેલાં પણ અનેક મહાપુરુષો કર્મો દ્વારા પરમ સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યા હતા; જેમ કે સૂર્ય, વૈવસ્વત મનુ, રાજા ઇક્ષ્વાકુ વગેરે (ગીતા અ. ૪/૧-૨). એટલા માટે અહીં ‘આદિ’ પદને ‘પ્રકાર’નું વાચક માનવું જ ઉચિત છે, જેના અનુસાર ‘જનકાદય:’ પદનો અર્થ છે — રાજા જનક જેવા ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને નિષ્કામભાવથી બધાં કર્મો કરતા રહીને પરમસિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલા મહાપુરુષો, જેઓ રાજા જનકના પહેલાં તથા બાદમાં (આજ સુધી) થઈ ચૂક્યા છે.

કર્મયોગ બહુ પુરાતન યોગ છે, જેના દ્વારા રાજા જનક જેવા અનેક મહાપુરુષો પરમાત્માને પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યા છે. આથી વર્તમાનમાં અને ભવિષ્યમાં પણ જો કોઈ કર્મયોગ દ્વારા પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છે તો તેણે તે મળેલી પ્રાકૃત વસ્તુઓ (શરીર વગેરે)ને કદી પોતાની અને પોતાને માટેની નહિ માનવી જોઈએ. કારણ કે વાસ્તવમાં તે પોતાની અને પોતાને માટેની છે જ નહિ; પરંતુ સંસારની અને સંસારને માટેની જ છે. આ વાસ્તવિકતાને માનીને સંસારથી મળેલી વસ્તુઓને સંસારની જ સેવામાં લગાડી દેવાથી સુગમતાપૂર્વક સંસારથી સંબંધ-વિચ્છેદ થઈને પરમાત્મપ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. એટલા માટે કર્મયોગ પરમાત્મપ્રાપ્તિનું સુગમ, શ્રેષ્ઠ, અને સ્વતંત્ર સાધન છે — એમાં કોઈ સંદેહ નથી.

અહીં ‘કર્મણા એવ’ પદોનો સંબંધ પૂર્વશ્લોકના ‘અસક્તો હ્યાયરન્કર્મ’ પદોથી અર્થાત્ આસક્તિરહિત થઈને કર્મ કરવા સાથે છે; કેમકે આસક્તિરહિત થઈને કર્મ કરવાથી જ મનુષ્ય કર્મબંધનથી મુક્ત થાય છે, કેવળ કર્મ કરવાથી નહિ. કેવળ કર્મ કરવાથી તો પ્રાણી બંધાય છે — ‘કર્મણા બધ્યતે જન્તુ:’ (મહા. શાન્તિ. ૨૪૧/૭)

ગીતાની આ શૈલી છે કે ભગવાન પાછળના શ્લોકમાં વર્ણિત વિષયની મુખ્ય વાતને (જે સાધકોને માટે વિશેષ ઉપયોગી હોય છે) સંક્ષેપથી આગળના શ્લોકમાં ફરીથી કહી દે છે, જેમ પાછળના (ઓગણીસમા) શ્લોકમાં આસક્તિરહિત થઈને કર્મ કરવાની આજ્ઞા દઈને આ વીસમા શ્લોકમાં તે જ વાતને સંક્ષેપમાં ‘કર્મણા એવ’ પદોથી કહે છે. એ જ રીતે આગળ બારમા અધ્યાયના છઠ્ઠા શ્લોકમાં વર્ણિત વિષયની મુખ્ય વાતને સાતમા શ્લોકમાં સંક્ષેપથી ‘મય્યાવેશિતયેતસામ્’ (મારામાં ચિત્ત લગાડનારા ભક્ત) પદોથી ફરીથી કહેશે.

અહીં ભગવાન ‘કર્મણા એવ’ને સ્થાને ‘યોગેન એવ’ પણ કહી શકતા હતા. પરંતુ અર્જુનનો આગ્રહ કર્મોનો સ્વરૂપથી ત્યાગ કરવાનો હોવાથી તથા (આસક્તિરહિત થઈને કરવામાં આવનારાં) કર્મોનો જ પ્રસંગ ચાલવાને કારણે ‘કર્મણા એવ’ પદોનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. આથી અહીં એ પદોનો અભિપ્રાય (પૂર્વશ્લોકના અનુસાર) આસક્તિરહિત થઈને કરવામાં આવેલા કર્મયોગ સાથે જ છે.

વાસ્તવમાં ચિન્મય પરમાત્માની પ્રાપ્તિ જડ કર્મોથી નથી થતી. નિત્યપ્રાપ્ત પરમાત્માનો અનુભવ થવામાં જે વિઘ્નો આવે છે, તે આસક્તિરહિત થઈને કર્મ કરવાથી દૂર થઈ જાય છે. પછી સર્વત્ર પરિપૂર્ણ સ્વતઃસિદ્ધ પરમાત્માનો અનુભવ થઈ જાય છે. આ રીતે પરમાત્મતત્ત્વના અનુભવમાં આવવાવાળાં વિઘ્નોને દૂર કરવાને કારણે અહીં કર્મ દ્વારા પરમસિદ્ધિ (પરમાત્મ-તત્ત્વ)ની પ્રાપ્તિની વાત કહેવામાં આવી છે.

પરમાત્મ-પ્રાપ્તિ સંબંધી માર્મિક વાત

મનુષ્યો સાંસારિક પદાર્થોની પ્રાપ્તિની જેમ પરમાત્માની પ્રાપ્તિને પણ કર્મજન્ય માની લે છે. તેઓ એવો વિચાર કરે છે કે જ્યારે કોઈ મોટા (ઉચ્ચ પદાધિકારી) મનુષ્યને મળવા માટે પણ આટલો પરિશ્રમ કરવો પડે છે, ત્યારે અનંતકોટિ બ્રહ્માંડનાયક પરમાત્માને મળવા માટે તો બહુ જ પરિશ્રમ (તપ, વ્રત વગેરે) કરવાં પડશે. વસ્તુતઃ આ જ સાધકની સહુથી મોટી ભૂલ છે.

મનુષ્યયોનિનો કર્મો સાથે ઘનિષ્ઠ સંબંધ છે. એટલા માટે મનુષ્યયોનિને ‘કર્મસંગી’ અર્થાત્ કર્મોમાં આસક્તિવાળી કહેવામાં આવી છે — ‘રજસિ પ્રલયં ગત્વા કર્મસક્તિષુ જાયતે’ (ગીતા અ. ૧૪/૧૫). આ જ કારણથી કર્મોમાં મનુષ્યની વિશેષ પ્રવૃત્તિ રહે છે અને તે કર્મો દ્વારા જ અભીષ્ટ (મનગમતી) વસ્તુઓને પ્રાપ્ત કરવાને ઇચ્છે છે. પ્રારબ્ધનો સાથ રહેવાથી તે કર્મો દ્વારા જ અભીષ્ટ સાંસારિક વસ્તુઓને પ્રાપ્ત પણ કરી લે છે, જેનાથી તેની એ ધારણા પુષ્ટ થાય છે કે પ્રત્યેક વસ્તુ કર્મ કરવાથી જ મળે છે અને મળી શકે છે. પરમાત્માના વિષયમાં પણ તેનો આ જ ભાવ રહે છે અને તે ચેતન પરમાત્માને પણ જડ કર્મો દ્વારા જ પ્રાપ્ત કરવાની ચેષ્ટા કરે છે. પરંતુ વાસ્તવિકતા એ જ છે કે પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કર્મો દ્વારા નથી થતી. આ વિષયને બહુ જ ગંભીરતાપૂર્વક સમજવો જોઈએ.

કર્મોથી નાશવાન વસ્તુ (સંસાર)ની પ્રાપ્તિ થાય છે, અવિનાશી વસ્તુ (પરમાત્મા)ની નહિ; કેમકે સઘળાં કર્મો નાશવાન (શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન વગેરે)ના સંબંધથી જ થાય છે, જ્યારે પરમાત્માની પ્રાપ્તિ નાશવાનથી સર્વથા સંબંધ-વિચ્છેદ થવાથી થાય છે.

પ્રત્યેક કર્મનો આરંભ અને અંત થાય છે, એટલા માટે કર્મના ફળ રૂપે પ્રાપ્ત થવાવાળી વસ્તુ પણ ઉત્પન્ન અને નષ્ટ થવાવાળી હોય છે. કર્મો દ્વારા તે જ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય છે, જે સ્થળ, કાળ વગેરેની દૃષ્ટિએ દૂર (અપ્રાપ્ય) હોય. સાંસારિક વસ્તુ એક સ્થળ, કાળ વગેરેમાં રહેવાવાળી, ઉત્પન્ન અને નષ્ટ થવાવાળી તેમ જ પ્રતિક્ષણ બદલાવાવાળી છે. આથી તેની પ્રાપ્તિ કર્મસાધ્ય છે, પરંતુ પરમાત્મા બધા સ્થળ, કાળ, વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરેમાં પરિપૂર્ણ (નિત્યપ્રાપ્ત)^૧ તેમ જ ઉત્પત્તિ, વિનાશ અને પરિવર્તનથી સર્વથા રહિત છે. આથી તેમની પ્રાપ્તિ સ્વતઃસિદ્ધ છે, કર્મસાધ્ય નથી. આ જ કારણથી સાંસારિક પદાર્થોની પ્રાપ્તિ ચિંતનથી નથી થતી, જ્યારે પરમાત્માની પ્રાપ્તિમાં ચિંતન મુખ્ય છે. ચિંતનથી તે જ વસ્તુ પ્રાપ્ત થ શકે છે, જે સમીપમાં સમીપ છે. વાસ્તવમાં જોવામાં આવે તો પરમાત્માની પ્રાપ્તિ ચિંતન રૂપ ક્રિયાથી પણ નથી થતી. પરમાત્માનું ચિંતન કરવાની સાર્થકતા બીજા (સંસારના) ચિંતનનો ત્યાગ કરાવવામાં જ છે. સંસારનું ચિંતન સર્વથા છૂટતાં જ નિત્યપ્રાપ્ત પરમાત્માનો અનુભવ થઈ જાય છે.

સર્વવ્યાપી પરમાત્માનું આપણાથી અંતર છે જ નહિ અને હોઈ શકે પણ નહિ. જેનાથી આપણે અંતર નથી

માનતા, તે ‘હું’પણાથી પણ પરમાત્મા અત્યંત સમીપ છે. ‘હું’ પણું તો પરિચ્છિન્ન(એકદેશીય) છે, પરંતુ પરમાત્મા પરિચ્છિન્ન નથી. એવી જ રીતે અત્યંત સમીપસ્થ, નિત્યપ્રાપ્ત પરમાત્માનો અનુભવ કરવાને માટે સાંસારિક વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ જેવાં તર્ક તથા યુક્તિઓ લગાડવાં એ પોતાની જાતને ધોખો દેવા જેવું જ છે.

સાંસારિક વસ્તુની પ્રાપ્તિ ઇચ્છામાત્રથી નથી થતી; પરંતુ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ ઉત્કટ અભિલાષામાત્રથી થઈ જાય છે. આ ઉત્કટ અભિલાષા જાગ્રત થવામાં સાંસારિક ભોગ અને સંગ્રહની ઇચ્છા જ બાધક છે, બીજું કંઈ બાધક છે જ નહિ. જો પરમાત્માપ્રાપ્તિની ઉત્કટ અભિલાષા હાલ જાગ્રત થઈ જાય, તો હાલ જ પરમાત્માનો અનુભવ થઈ જાય.

મનુષ્યજીવનનો ઉદ્દેશ્ય કર્મ કરવું અને તેનું ફળ ભોગવવું એ નથી. સાંસારિક ભોગ અને સંગ્રહની ઇચ્છાના ત્યાગપૂર્વક પરમાત્માપ્રાપ્તિની ઉત્કટ અભિલાષા ત્યારે જ જાગ્રત થઈ શકે છે, જ્યારે સાધકનો જીવનભરનો એક જ ઉદ્દેશ્ય-પરમાત્માપ્રાપ્તિ કરવાનો થઈ જાય. પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરવા સિવાય અન્ય કોઈ પણ કાર્યનું કોઈ મહત્ત્વ ન રહે. વાસ્તવમાં પરમાત્માપ્રાપ્તિ સિવાય મનુષ્યજીવનનું અન્ય કોઈ પ્રયોજન છે જ નહિ. આવશ્યકતા કેવળ આ પ્રયોજન કે ઉદ્દેશ્યને ઓળખીને તેને પૂર્ણ કરવાની જ છે.

અહીં ઉદ્દેશ્ય અને ફળેચ્છા - બન્નેનો ભેદ સમજી લેવો આવશ્યક છે. નિત્ય પરમાત્મા-તત્ત્વને પ્રાપ્ત કરવાનો ‘ઉદ્દેશ્ય’ હોય છે, અને અનિત્ય (ઉત્પત્તિ વિનાશશીલ) પદાર્થોને પ્રાપ્ત કરવાની ‘ફળેચ્છા’ હોય છે. ઉદ્દેશ્ય તો પૂરો થાય છે, પરંતુ ફળેચ્છા નષ્ટ થવાવાળી હોય છે. સ્વરૂપબોધ અને ભગવત્પ્રાપ્તિ - આ બન્ને ઉદ્દેશ્ય છે, ફળ નહિ. ઉદ્દેશ્યની પ્રાપ્તિને માટે કરવામાં આવેલું કર્મ સકામ નથી કહેવાતું. એટલા માટે નિષ્કામ પુરુષ (કર્મયોગી)નાં બધાં કર્મો ઉદ્દેશ્યને કારણે હોય છે, ફળેચ્છાને કારણે નહિ.

કર્મયોગમાં કર્મો (જડતા) સાથે સંબંધ-વિચ્છેદનો ઉદ્દેશ્ય રાખીને શાસ્ત્રવિહિત શુભ કર્મો કરવામાં આવે છે. સકામ પુરુષ ફળની ઇચ્છા રાખીને પોતાને માટે કર્મ કરે છે અને કર્મયોગી ફળની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરીને બીજાઓના હિતને માટે કર્મ (સેવા) કરે છે. કર્મ જ ફળરૂપમાં પરિણત થાય છે. આથી ફળનો સંબંધ કર્મ સાથે હોય છે. ઉદ્દેશ્યનો સંબંધ કર્મ સાથે નથી હોતો. નિષ્કામભાવપૂર્વક કેવળ બીજાઓના હિતને માટે કર્મ કરવાથી ‘પરમાત્મા દૂર છે’ એવી ધારણા દૂર થઈ જાય છે.

૧. દેસ કાલ દિસિ બિદિસિહુ માહીં । કહહુ સો કહાં જહાં પ્રભુ નાહીં ॥ (માનસ ૧/૧૮૫/૩)

‘લોકસંગ્રહમેવાપિ સંપશ્યન્કર્તુમર્હસિ’ – ‘લોક’ શબ્દના ત્રણ અર્થ થાય છે – (૧) મનુષ્યલોક વગેરે લોક, (૨) તે લોકમાં રહેવાવાળાં પ્રાણીઓ, અને (૩) શાસ્ત્ર (વેદોના અતિરિક્ત બધાં શાસ્ત્રો). મનુષ્યલોકની, તેમાં રહેવાવાળાં પ્રાણીઓની અને શાસ્ત્રોની મર્યાદા અનુસાર સમસ્ત આચરણો (જીવનચર્યામાત્ર) થવાં એ ‘લોકસંગ્રહ’ કહેવાય છે.

લોકસંગ્રહનું તાત્પર્ય છે – લોકમર્યાદા સુરક્ષિત રાખવા માટે, લોકોને અસતથી વિમુખ કરીને સતની સન્મુખ કરવા માટે નિઃસ્વાર્થભાવપૂર્વક કર્મ કરવું. આને ગીતામાં ‘યજ્ઞાર્થ કર્મ’ના નામે પણ કહેવામાં આવ્યું છે. પોતાનાં આચરણો તેમ જ વચનોથી લોકોને અસતથી વિમુખ કરીને સતની સન્મુખ કરી દેવા એ બહુ મોટી સેવા છે; કેમકે સતની સન્મુખ થવાથી લોકોનો સુધાર તેમ જ ઉદ્ધાર સ્વતઃ થઈ જાય છે.

લોકોને દેખાડવા માટે પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરવું એ લોકસંગ્રહ નથી. કોઈ દેખે કે ન દેખે, લોકમર્યાદા અનુસાર પોતપોતાના (વર્ણ, આશ્રમ, સંપ્રદાય વગેરે અનુસાર) કર્તવ્યનું પાલન કરવાથી લોકસંગ્રહ આપોઆપ થાય છે.

કોઈ પણ કર્તવ્યકર્મ નાનું કે મોટું નથી હોતું. નાનામાં નાનું ને મોટામાં મોટું કર્મ, કર્તવ્યમાત્ર સમજીને (સેવાભાવથી)

કરવામાં આવે છે, ત્યારે તે સરખાં જ છે. સ્થળ, કાળ, પરિસ્થિતિ, અવસર, વર્ણ, આશ્રમ, સંપ્રદાય વગેરે અનુસાર જે કર્તવ્યકર્મ સામે આવી જાય, તે જ કર્મ મોટું હોય છે. કર્મના સ્વરૂપ અને ફળની દૃષ્ટિથી જ કર્મ નાનું કે મોટું, ઘોર કે સૌમ્ય પ્રતીત થાય છે.^૧ ફળેચ્છાનો ત્યાગ કરવાથી બધાં કર્મો ઉદ્દેશ્યની સિદ્ધિ કરવાવાળાં બની જાય છે. આથી જડતાથી સંબંધ-વિચ્છેદ કરવામાં નાનાંમોટાં બધાં કર્મો સરખાં છે.

કોઈ પણ મનુષ્યનું જીવન બીજાઓની સહાય વિના નથી ચાલી શકતું. શરીર માતા-પિતા દ્વારા મળેલું છે અને વિદ્યા, યોગ્યતા, શિક્ષણ વગેરે ગુરુજનો દ્વારા મળે છે. જે અન્ન ગ્રહણ કરીએ છીએ, તે બીજાઓ દ્વારા ઉત્પન્ન કરવામાં આવેલું હોય છે; જે વસ્ત્રો પહેરીએ છીએ, તે બીજાઓ દ્વારા બનાવવામાં આવેલાં હોય છે, જે મકાનમાં રહીએ છીએ તેનું નિર્માણ બીજાઓ દ્વારા કરવામાં આવેલું હોય છે; જે સડક ઉપર ચાલીએ છીએ, તે બીજાઓ દ્વારા બનાવવામાં આવી હોય છે, વગેરે-વગેરે. આ રીતે પ્રત્યેક મનુષ્યનો જીવનનિર્વાહ બીજાઓને આશ્રિત છે. આથી દરેક મનુષ્ય ઉપર બીજાઓનું ઋણ છે, જેને ઉતારવા માટે યથાશક્તિ બીજાઓની નિઃસ્વાર્થભાવે સેવા (હિત) કરવી આવશ્યક છે. પોતાના કહેવાતા શરીર વગેરે સઘળા સાંસારિક પદાર્થોને કિંચિત્માત્ર પણ પોતાના અને પોતાને માટેના ન માનવાથી મનુષ્ય ઋણથી મુક્ત થઈ જાય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : અહીં આવેલાં ‘કર્મણૈવ હી સંસિદ્ધિમાસ્થિતાઃ’ પદોથી સિદ્ધ થાય છે કે, કર્મયોગ મુક્તિનું સ્વતંત્ર સાધન છે. જનકાદિ રાજાઓએ પણ કર્મયોગ દ્વારા જ પરમસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હતી. કારણ કે, તેમણે ફક્ત બીજાની સેવાને માટે, તેમને સુખ આપવા માટે જ રાજ્ય કર્યું, પોતાને માટે રાજ્ય નથી કર્યું.

‘લોકસંગ્રહમેવાપિ સંપશ્યન્કર્તુમર્હસિ’ પદોનું તાત્પર્ય એ છે કે, તારે લોકોમાં કર્મયોગનો આ આદર્શ સ્થાપિત કરવો જોઈએ કે, કર્મયોગનું પાલન કરવાથી પરમસિદ્ધિની પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.

—■—

સંબંધ – કર્મ કરવાથી લોકસંગ્રહ કેવી રીતે થાય છે – તેનું વિવેચન ભગવાન આગળના શ્લોકમાં કરે છે.

યદ્યદાયરતિ શ્રેષ્ઠસ્તત્તદેવેતરો જનઃ ।

સ યત્રપ્રમાણં કુરુતે લોકસ્તદનુવર્તતે ॥ ૨૧ ॥

શ્રેષ્ઠઃ	= શ્રેષ્ઠ પુરુષ	તત્, તત્	= તેવું-તેવું	કુરુતે	= કરી આપે છે,
યત્, યત્	= જે જે	એવ	= જ (આચરણ કરે છે.)	લોકઃ	= બીજા મનુષ્યો
આચરતિ	= આચરણ કરે છે,	સઃ	= તે	તત્	= તે
ઈતરઃ	= અન્ય	યત્	= જે કંઈ	અનુવર્તતે	= પ્રમાણે આચરણ કરે છે.
જનઃ	= માણસો (પણ)	પ્રમાણમ્	= પ્રમાણ		

૧. ઉદાહરણાર્થે – કર્મના સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ સાવરણીથી વાળવું એ નાનું કર્મ અને વ્યાખ્યાન આપવું એ મોટું કર્મ પ્રતીત થાય છે, તેમ જ કર્મફળની દૃષ્ટિએ ઓછું દાન કરવાનું ઓછું પુણ્ય અને વધારે દાન કરવાનું વધારે પુણ્ય પ્રતીત થાય છે.

ટીકા — ‘યદ્યદાયરતિ શ્રેષ્ઠસ્તતદેવેતરો જનઃ’ — શ્રેષ્ઠ પુરુષ તે છે, જે ‘સંસાર’ (શરીર વગેરે પદાર્થો)ને અને ‘સ્વયં’ (પોતાના સ્વરૂપ)ને તત્ત્વથી જાણે છે. તેનો એક સ્વાભાવિક અનુભવ હોય છે કે શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, ધન, કુટુંબ, જમીન વગેરે પદાર્થો સંસારના છે, પોતાના નહિ. એટલું જ નહિ, તે શ્રેષ્ઠ પુરુષ ત્યાગ, વૈરાગ્ય, પ્રેમ, જ્ઞાન, સદ્ગુણ વગેરેને પણ પોતાના નથી માનતો; કેમકે તેમને પણ પોતાના માનવાથી વ્યક્તિત્વ પુષ્ટ થાય છે, જે તત્ત્વપ્રાપ્તિમાં બાધક છે. ‘હું ત્યાગી છું’, ‘હું વૈરાગી છું’, ‘હું સાધક છું’, ‘હું ભક્ત છું’ વગેરે ભાવો પણ વ્યક્તિત્વને પુષ્ટ કરવાવાળા હોવાને કારણે તત્ત્વપ્રાપ્તિમાં બાધક બને છે. શ્રેષ્ઠ પુરુષમાં (જડતાના સંબંધથી થવાવાળો) ‘વ્યષ્ટિ અહંકાર’ તો હોતો જ નથી, અને ‘સમષ્ટિ અહંકાર’ વ્યવહારમાત્રને માટે હોય છે, જે સંસારની સેવામાં લાગેલો રહે છે; કેમકે અહંકાર પણ સંસારનો જ છે (ગીતા અ. ૭/૪; અ. ૧૩/૫).

સંસાર દ્વારા મળેલાં શરીર, ધન, પરિવાર, પદ, યોગ્યતા, અધિકાર વગેરે બધા પદાર્થો સદુપયોગ કરવા અર્થાત્ બીજાઓની સેવા કરવા માટે જ મળ્યા છે; ઉપભોગ કરવા અથવા પોતાનો અધિકાર જમાવવા માટે નહિ. જે તેમને પોતાના અને પોતાને માટેના માનીને તેઓનો ઉપયોગ કરે છે, તેને ભગવાન ચોર કહે છે — ‘યો ભુક્તે સ્તેન એવ સઃ’ (ગીતા અ. ૩/૧૨). આ બધા પદાર્થો સમષ્ટિના જ છે, વ્યષ્ટિના કદી કોઈ પ્રકારે નહિ. વાસ્તવમાં આ પદાર્થો સાથે આપણો કોઈ સંબંધ નથી. શ્રેષ્ઠ પુરુષના પોતાના કહેવાતા શરીર વગેરે પદાર્થો (સંસારના હોવાથી) આપોઆપ-સ્વાભાવિક રીતે સંસારની સેવામાં લાગે છે. સઘળાં પ્રાણીઓના હિતમાં તેની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ થાય છે.

‘આપવાના’ ભાવથી સમાજમાં એકતા અને પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે અને ‘લેવાના’ ભાવથી સંઘર્ષ ઉત્પન્ન થાય છે. ‘આપવાનો’ ભાવ ઉદ્ધાર કરવાવાળો અને ‘લેવાનો’ ભાવ પતન કરવાવાળો થાય છે. શરીરને ‘હું’, ‘મારું’ અથવા ‘મારા માટે’ માનવાથી જ ‘લેવા’નો ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. શરીર સાથે પોતાનો કોઈ સંબંધ ન માનવાને કારણે શ્રેષ્ઠ પુરુષમાં ‘લેવા’નો ભાવ કિંચિત્માત્ર પણ નથી હોતો. આથી તેની પ્રત્યેક ક્રિયા બીજાઓનું હિત કરવાવાળી જ હોય છે. એવા શ્રેષ્ઠ પુરુષનાં દર્શન, સ્પર્શ, વાર્તાલાપ, ચિંતન વગેરેથી આપોઆપ લોકોનું હિત થાય છે. એટલું જ નહિ, તેના શરીરને સ્પર્શ કરીને વહેવાવાળા વાયુથી પણ લોકોનું હિત થાય છે.

એવા શ્રેષ્ઠ પુરુષો બે પ્રકારના હોય છે — (૧)

અવધૂત કોટિના અને (૨) આચાર્ય કોટિના. અવધૂત કોટિના શ્રેષ્ઠ પુરુષો અવધૂતોને માટે જ આદર્શ હોય છે, સાધારણ જનતાને માટે નહિ. પરંતુ આચાર્ય કોટિના શ્રેષ્ઠ પુરુષો મનુષ્યમાત્રને માટે આદર્શ હોય છે. અહીં આચાર્ય કોટિના શ્રેષ્ઠ પુરુષોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, જેમનાં આચરણ સદા શાસ્ત્રમર્યાદાને અનુકૂળ જ હોય છે. કોઈ દેખે કે ન દેખે, અહંતા-મમતા ન રહેવાને કારણે તેઓના દ્વારા સ્વાભાવિક રીતે જ કર્તવ્યનું પાલન થાય છે. જેવી રીતે, જંગલમાં કોઈ પુષ્પ ખીલ્યું અને થોડા સમય બાદ ચિમળાઈ ગયું અને સુકાઈને ખરી પડ્યું. તેને કોઈએ જોયું નહિ, છતાં પણ તેણે (ચારે બાજુ) પોતાની સુગંધ ફેલાવીને દુર્ગંધનો નાશ કર્યો જ છે. એવી જ રીતે શ્રેષ્ઠ પુરુષ દ્વારા (પરહિતનો અસીમ ભાવ હોવાને કારણે) સંસારમાત્ર ઉપર સ્વાભાવિક રીતે જ ઘણા જ ઉપકાર થયા કરે છે, ચાહે કોઈ સમજે કે ન સમજે. કારણ એ છે કે વ્યક્તિત્વ (અહંતા-મમતા) દૂર થવાને કારણે ભગવાનની એ પાલનશક્તિની સાથે તેમની એકતા થઈ જાય છે, જેના દ્વારા સંસારમાત્રનું હિત થઈ રહ્યું હોય છે.

જેવી રીતે એક જ શરીરનાં બધાં અંગો ભિન્ન-ભિન્ન હોવા છતાં પણ એક જ છે (જેમ - કોઈ પણ અંગમાં પીડા થતાં મનુષ્ય તેને પોતાની પીડા માને છે), તેવી જ રીતે સંસારનાં બધાં પ્રાણીઓ ભિન્ન-ભિન્ન હોવા છતાં પણ એક જ છે. જેવી રીતે શરીરનું કોઈ પણ પીડિત (રોગી) અંગ ઠીક થઈ જતાં સમગ્ર શરીરનું હિત થાય છે, તેવી જ રીતે મર્યાદામાં રહીને પ્રાપ્ત વસ્તુ, સમય, પરિસ્થિતિ વગેરેના અનુસાર પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરવાવાળા મનુષ્ય દ્વારા સમગ્ર સંસારનું આપોઆપ હિત થાય છે.

શ્રેષ્ઠ પુરુષનાં આચરણો અને વચનોનો પ્રભાવ (સ્થૂળ શરીર દ્વારા થવાને કારણે) સ્થૂળ રીતે પડે છે, જે સીમિત હોય છે. પરંતુ તેમના ભાવોનો પ્રભાવ સૂક્ષ્મ રીતે પડે છે, જે અસીમ હોય છે. કારણ એ છે કે ‘ક્રિયા’ તો સીમિત હોય છે, પણ ‘ભાવ’ અસીમ હોય છે.

શ્રેષ્ઠ પુરુષ જે ભાવોને પોતાનાં આચરણોમાં લાવે છે, તે ભાવોનો બીજા મનુષ્યો ઉપર ઘણો જ પ્રભાવ પડે છે. પોતાના વર્ણ, આશ્રમ, સંપ્રદાય વગેરેના આચરણોનું સારી રીતે પાલન કરવાને કારણે તેમના દ્વારા કહેલાં વચનોનો બીજા વર્ણ, આશ્રમ, સંપ્રદાય વગેરેના લોકો ઉપર પણ ઘણો જ પ્રભાવ પડે છે.

જોકે શ્રેષ્ઠ મનુષ્ય પોતાને માટે કોઈ આચરણ નથી કરતો અને તેનામાં કર્તૃત્વાભિમાન પણ નથી હોતું, તોપણ લોકોની દૃષ્ટિમાં તે આચરણ કરતો હોવાનું દેખાવાને કારણે

અહીં ‘આચરતિ’ ક્રિયાનો પ્રયોગ થયો છે. તેના દ્વારા બધાના ઉપકારને માટે આપોઆપ-સ્વાભાવિક ક્રિયાઓ થાય છે. પોતાનો કોઈ સ્વાર્થ ન રહેવાને કારણે તેની નાની-મોટી પ્રત્યેક ક્રિયા લોકોનું આપોઆપ હિત કરવાવાળી હોય છે. જોકે તેને માટે કોઈ કર્તવ્ય નથી — ‘તસ્ય કાર્ય ન વિદ્યતે’ (ગીતા અ. ૩/૧૭) અને તેનામાં કરવાનું અભિમાન પણ નથી — ‘નિર્મમો નિરહંકારઃ’ (ગીતા અ. ૨/૭૧), તોપણ તેના દ્વારા આપોઆપ-સ્વાભાવિક સુચારુ રૂપે કર્તવ્યનું પાલન થાય છે. આ રીતે તેના દ્વારા આપોઆપ-સ્વાભાવિક લોકસંગ્રહ થાય છે.

વિશેષ વાત

પ્રાયઃ જોવામાં આવે છે કે જે સમાજ, સંપ્રદાય, જાતિ, વર્ણ, આશ્રમ વગેરેમાં જે મનુષ્ય શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે અને જેમને લોકો શ્રેષ્ઠ માનીને આદરની દૃષ્ટિએ જુએ છે, તેઓ જેવું આચરણ કરે છે, તે સમાજ, સંપ્રદાય, જાતિ વગેરેના લોકો પણ તેવું જ આચરણ કરવા લાગી જાય છે.

અંતઃકરણમાં ધન અને પદનું મહત્ત્વ તેમ જ લોભ રહેવાને કારણે લોકો અધિક ધનવાળા (લખપતિ, કરોડપતિ) તથા ઊંચા પદવાળા (નેતા, મંત્રી વગેરે) પુરુષોને શ્રેષ્ઠ માની લે છે અને તેઓને ઘણા જ આદરની દૃષ્ટિએ જુએ છે. જેઓના અંતઃકરણમાં જડ વસ્તુઓ (ધન, પદ વગેરે)નું મહત્ત્વ છે, તે મનુષ્યો વાસ્તવમાં ન તો પોતે શ્રેષ્ઠ હોય છે અને ન તો શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિને સમજી પણ શકે છે. જેને તેઓ શ્રેષ્ઠ સમજે છે, તે પણ વાસ્તવમાં શ્રેષ્ઠ નથી હોતો. જો તેમના હૃદયમાં ધનનો અધિક આદર હોય તો તેમના ઉપર અધિક ધનવાળાઓનો જ પ્રભાવ પડે છે; જેવી રીતે — ચોરો ઉપર ચોરોના સરદારનો જ પ્રભાવ પડે છે. વાસ્તવમાં શ્રેષ્ઠ ન હોવા છતાં પણ લોકો દ્વારા શ્રેષ્ઠ માની લેવાને કારણે તે ધનિક તથા ઉચ્ચ પદાધિકારી પુરુષોનાં આચરણોનો સમાજમાં આપોઆપ પ્રચાર થઈ જાય છે. જેવી રીતે, ધનને કારણે જે શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવે છે, તે પુરુષો જે જે ઉપાયોથી ધન કમાય છે અને ભેગું કરે છે, તે તે ઉપાયોનો લોકોમાં આપોઆપ પ્રચાર થઈ જાય છે, યાહે તે ઉપાયો ગમે તેટલા ગુપ્ત કેમ ન હોય! આ જ કારણ છે કે વર્તમાનમાં જૂઠ, કપટ, અપ્રામાણિકતા, દગો, ચોરી વગેરે બૂરાઈઓનો સમાજમાં, કોઈ પાઠશાળામાં શિખવ્યા વિના જ આપોઆપ પ્રચાર થતો રહ્યો છે.

એ દુઃખ અને આશ્ચર્યની વાત છે કે વર્તમાનમાં લોકો લખપતિને તો શ્રેષ્ઠ માની લે છે, પણ પ્રતિદિન ભગવન્નામનો લાખ જપ કરવાવાળાને શ્રેષ્ઠ નથી માનતા. તેઓએ વિચાર

જ નથી કરતા કે લખપતિનું મરણ થતાં એક કોડી પણ સાથે નહિ જાય, જ્યારે ભગવન્નામનો જપ કરવાવાળાનું મરણ થતાં પૂરેપૂરું ભગવન્નામ રૂપી ધન તેની સાથે જશે, એક પણ ભગવન્નામ પાછળ નહિ રહે!

પોતપોતાના સ્થાન કે ક્ષેત્રમાં જે પુરુષો મુખ્ય કહેવાય છે, તે અધ્યાપક, વ્યાખ્યાનદાતા, આચાર્ય, ગુરુ, નેતા, શાસક, મહંત, કથાવાચક, પૂજારી વગેરે બધાએ પોતાનાં આચરણોમાં વિશેષ સાવધાની રાખવાની બહુ ભારે આવશ્યકતા છે, જેથી બીજાઓ ઉપર તેમનો સારો પ્રભાવ પડે. એ જ રીતે પરિવારની મુખ્ય વ્યક્તિ (વડીલ) એ પણ પોતાનાં આચરણોમાં પૂરી સાવધાની રાખવાની આવશ્યકતા છે. કારણ કે મુખ્ય વ્યક્તિની તરફ જ બધાની દૃષ્ટિ રહે છે. રેલગાડીમાં બેઠેલી અન્ય વ્યક્તિઓ સૂતેલી પણ રહી શકે છે, પરંતુ ચાલકે સદા જાગ્રત રહેવું પડે છે. તેની થોડી પણ અસાવધાનીથી દુર્ઘટના થઈ જવાની સંભાવના રહે છે. એટલા માટે સંસારમાં પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવતા બધા પુરુષોએ પોતાનાં આચરણો ઉપર વિશેષ ધ્યાન રાખવાની ઘણી જ આવશ્યકતા છે.

‘સ યત્રમાણં કુરુતે લોકસ્તદનુવર્તતે’ — જેના અંતઃકરણમાં કામના, મમતા, આસક્તિ, સ્વાર્થ, પક્ષપાત વગેરે દોષ નથી, અને નાશવાન પદાર્થોનું મહત્ત્વ કે કશું પણ લેવાની ભાવના નથી, એવા મનુષ્ય દ્વારા કહેવાયેલાં વચનોનો પ્રભાવ બીજાઓ ઉપર આપોઆપ પડે છે અને તેઓ તેના વચન અનુસાર જાતે આચરણ કરવા પણ લાગી જાય છે.

અહીં એવી શંકા થઈ શકે છે જ્યારે આચરણની વાત કહી દીધી, ત્યારે પ્રમાણને કહેવાની શી આવશ્યકતા છે અને પ્રમાણની વાત કહેવા જતાં આચરણને કહેવાની શી આવશ્યકતા છે? એનું સમાધાન એ છે કે જોકે આચરણ મુખ્ય હોય છે, તોપણ એક જ મનુષ્ય દ્વારા બધા જ વર્ણો, આશ્રમો, સંપ્રદાયો વગેરેના ભાવોનું આચરણ કરવું શક્ય નથી. આથી શ્રેષ્ઠ મનુષ્ય પોતે જે વર્ણ, આશ્રમ વગેરેમાં હોય છે, તેના અનુસાર તો તે સાંગોપાંગ આચરણ કરે જ છે અને અન્ય વર્ણ, આશ્રમ, સંપ્રદાય વગેરેના લોકોને માટે પણ તે પોતાનાં વચનોથી શાસ્ત્ર, ઇતિહાસ, વગેરેના પ્રમાણથી એવું શિક્ષણ આપે છે કે પોતાને માટે કંઈ નહિ કરીને, સઘળાં પ્રાણીઓના હિતની ભાવનાથી પોતપોતાના (વર્ણ, આશ્રમ, સંપ્રદાય વગેરે અનુસાર) કર્તવ્યનું પાલન કરવું એ કલ્યાણ માટેનું સુગમ અને શ્રેષ્ઠ સાધન છે (ગીતા અ. ૧૮/૪૫). તેનાં વચનોથી પ્રભાવિત થઈને બીજા વર્ણ, આશ્રમ, સંપ્રદાય વગેરેના લોકો તેના કલ્યાણ અનુસાર

પોતપોતાનાં કર્તવ્યોનું પાલન કરવા લાગી જાય છે. જોકે આચરણનું ક્ષેત્ર સીમિત અને પ્રમાણ (વચનો)નું ક્ષેત્ર વિસ્તૃત હોય છે, તોપણ ભગવાન દ્વારા શ્રેષ્ઠ પુરુષના આચરણમાં પાંચ પદ - ‘યત્’ ‘યત્’, ‘તત્’, ‘તત્’ અને (વિશેષ રૂપથી) ‘એવ’ આપવાનો અભિપ્રાય એ છે કે તેના આચરણનો પ્રભાવ સમાજ ઉપર પાંચ ગણો (વધારે) પડે છે અને પ્રમાણમાં બે પદ - ‘યત્’ અને ‘તત્’ આપવાનો અભિપ્રાય એ છે કે પ્રમાણનો પ્રભાવ સમાજ ઉપર કેવળ બે ગણો (અપેક્ષા કરતાં ઓછો) પડે છે. એટલા માટે ભગવાને વીસમા શ્લોકમાં લોકસંગ્રહને માટે પોતાનાં કર્તવ્ય કર્મોનું પાલન કરવા ઉપર જ વિશેષ રૂપે ભાર મૂક્યો છે.

જો શ્રેષ્ઠ મનુષ્ય પોતે પોતાના વર્ણ, આશ્રમ વગેરે અનુસાર આચરણ ન કરીને કેવળ પ્રમાણ આપે, તો તેનો લોકો ઉપર વિશેષ પ્રભાવ નહિ પડે. તેમાં લોકોનો એવો ભાવ થઈ શકે છે કે એ વાતો તો કેવળ કહેવા-સાંભળવાની છે; કેમકે કહેવાવાળો પોતે તો પોતાનાં કર્તવ્યકર્મનું પાલન નથી કરી રહ્યો. એવો ભાવ થતાં લોકોમાં પોતાના કર્તવ્ય પ્રત્યે અશ્રદ્ધા અને અરુચિ થવાની સંભાવના રહે છે. એટલા માટે શ્રેષ્ઠ પુરુષ પોતે આચરણ કરીને અને પ્રમાણ આપીને-બન્નેય પ્રકારે લોકોને પોતપોતાના કર્તવ્યપાલનમાં લગાડીને તેઓનું હિત કરે છે.

શ્રેષ્ઠ પુરુષનાં આચરણોનું અનુવર્તન (અનુસરણ) તે જ લોકો કરે છે, જે તેને શ્રેષ્ઠ માને છે. આથી વાસ્તવમાં શ્રેષ્ઠ હોવા છતાં પણ જો કોઈ મનુષ્ય તેને શ્રેષ્ઠ નથી માનતો, તો તે શ્રેષ્ઠ પુરુષનાં આચરણો અને વચનો અનુસાર આચરણ નહિ કરી શકે.

વર્તમાનમાં પારમાર્થિક (ભગવત્સંબંધી) ભાવોનો પ્રચાર કરવાવાળા અનેકાનેક પુરુષો હોવા છતાં પણ લોકો પર તે ભાવોનો પ્રભાવ બહુ જ થોડો દેખાઈ આવે છે. આનું કારણ એ છે કે પ્રાયઃ વક્તા જેવું કહે છે, તેવું તે પોતે પૂરું આચરણ નથી કરતો. પોતે આચરણ કરીને કહેવામાં આવેલી વાત ગોળીથી ભરેલી બંદૂક સમાન છે, જે ગોળીના છૂટતાં અવાજની સાથેસાથે પ્રહાર પણ કરે છે. એનાથી વિપરીત, આચરણમાં મૂક્યા વિના કહેવામાં આવેલી વાત કેવળ દારૂથી ભરેલી બંદૂક સમાન છે, જે કેવળ અવાજ કરીને જ શાંત થઈ જાય છે. હા, પારમાર્થિક વાતો એમ જ ખતમ નથી થઈ જતી, બલ્કે કંઈ ને કંઈ પ્રભાવ પાડે જ છે. ભગવચ્ચર્યા, કથા કીર્તન વગેરેનો કોઈ ને કંઈ પ્રભાવ બધા ઉપર પડે જ છે. જો સાંભળવાવાળામાં શ્રદ્ધા હોય અને તેઓ સાધના કરતા હોય અથવા કરવા ઈચ્છતા હોય, તો તેઓના ઉપર (પોતાની શ્રદ્ધા અને સાધનાની રુચિને કારણે) વચનોનો પ્રભાવ વધારે પડે છે.

સંબંધ - હવે ભગવાન આગળના ત્રણ શ્લોકોમાં પોતાનું ઉદાહરણ દઈને લોકસંગ્રહની પુષ્ટિ કરે છે.

ન મે પાર્થાસ્તિ કર્તવ્યં ત્રિષુ લોકેષુ કિંચન ।

નાનવાપ્તમવાપ્તવ્યં વર્ત એવ ચ કર્મણિ ॥ ૨૨ ॥

પાર્થ	= હે પાર્થ!	કર્તવ્યમ્	= કર્તવ્ય	(વસ્તુ)	
મે	= મારે	અસ્તિ	= છે	અનવાપ્તમ્	= અપ્રાપ્ત છે,
ત્રિષુ	= ત્રણેય	ચ	= અને	કર્મણિ	= (છતાંય હું)
લોકેષુ	= લોકોમાં	ન	= ન		કર્તવ્ય-કર્મમાં
ન	= ન (તો)		(કશીયે)	એવ	= જ
કિંચન	= કશું	અવાપ્તવ્યમ્	= પ્રાપ્ત કરવા જેવી	વર્ત	= પ્રવૃત્ત રહું છું.

ટીકા - ‘ન મે પાર્થાસ્તિ... નાનવાપ્તમવાપ્તવ્યમ્’ - ભગવાન કોઈ એક લોકમાં સીમિત નથી. એટલા માટે તે ત્રણેય લોકમાં પોતાનું કોઈ કર્તવ્ય ન હોવાની વાત કહી રહ્યા છે.

ભગવાનને માટે ત્રિલોકમાં કોઈ પણ કર્તવ્ય શેષ નથી; કેમકે તેમને માટે કંઈ પણ મેળવવાનું શેષ નથી. કંઈ ને કંઈ મેળવવા માટે જ બધા (મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી વગેરે) કર્મ કરે છે. ભગવાન ઉપર્યુક્ત પદોમાં બહુ જ

વિલક્ષણ વાત કહી રહ્યા છે કે કંઈ પણ કરવાનું અને મેળવવાનું શેષ ન હોવા છતાં પણ હું કર્મ કરું છું!

પોતાને માટે કોઈ કર્તવ્ય ન હોવા છતાં પણ ભગવાન કેવળ બીજાઓનાં હિતને માટે અવતાર લે છે અને સાધુ પુરુષોનો ઉદ્ધાર, પાપી પુરુષોનો વિનાશ તથા ધર્મની સંસ્થાપના કરવા માટે કર્મ કરે છે (ગીતા અ. ૪/૮). અવતાર સિવાય ભગવાનની સૃષ્ટિરચના પણ જીવમાત્રના ઉદ્ધારને માટે જ હોય છે. સ્વર્ગલોક પુણ્યકર્મોનું ફળ ભોગવવા માટે છે અને ચોરાસી લાખ યોનિઓ તેમ જ નરક પાપકર્મોનું ફળ ભોગવવા માટે છે. મનુષ્યયોનિ પુણ્ય અને પાપ-બન્નેથી પર થઈને પોતાનું કલ્યાણ કરવા માટે છે. એવું ત્યારે જ સંભવિત બને છે, જ્યારે મનુષ્ય પોતાને માટે કંઈ ના કરે. તે સઘળાં કર્મો - સ્થૂળ શરીરથી થવાવાળી 'ક્રિયા', સૂક્ષ્મ શરીરથી થવાવાળું 'ચિંતન' અને કારણ શરીરથી થવાવાળી 'સ્થિરતા' કેવળ બીજાઓના હિતને માટે જ કરે, પોતાને માટે નહિ. કારણ કે જેમનાથી સર્વ કર્મો કરવામાં આવે છે, તે સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ - ત્રણેય શરીરો સંસારનાં છે, પોતાનાં નહિ. એટલા માટે કર્મયોગી શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, પદાર્થ વગેરે સઘળી સામગ્રીને (જે વાસ્તવમાં સંસારની જ છે) સંસારની જ માને છે અને તેને સંસારની સેવામાં લગાડે છે. જો મનુષ્ય સંસારની વસ્તુને સંસારની સેવામાં ન લગાડીને પોતાના સુખભોગમાં લગાડે, તો તે ઘણી ભારે ભૂલ કરે છે. સંસારની વસ્તુને પોતાની માની લેવાથી જ ફળની ઇચ્છા થાય છે અને ફળપ્રાપ્તિ માટે કર્મ થાય છે. આ રીતે જ્યાં સુધી મનુષ્ય કંઈક મેળવવાની ઇચ્છાથી કર્મ કરે છે, ત્યાં સુધી તેને માટે કર્તવ્ય અર્થાત્ 'કરવાનું' શેષ રહે છે.

ગંભીરતાપૂર્વક વિચાર કરવામાં આવે તો જણાય છે કે મનુષ્યમાત્રનું પોતાને માટે કોઈ કર્તવ્ય છે જ નહિ. કારણ કે પ્રાપ્ય વસ્તુ (પરમાત્મ-તત્ત્વ) નિત્યપ્રાપ્ત છે અને પોતે (સ્વરૂપથી) પણ નિત્ય છે, જ્યારે કર્મ અને કર્મફળ અનિત્ય અર્થાત્ ઉત્પન્ન અને નષ્ટ થવાવાળું છે. અનિત્ય (કર્મ અને ફળ)નો સંબંધ નિત્ય (સ્વયં)ની સાથે હોઈ જ કેવી રીતે શકે? કર્મનો સંબંધ 'પર' (શરીર અને સંસાર) સાથે છે, 'સ્વ' સાથે નહિ. કર્મ સદૈવ 'પર'ના દ્વારા અને 'પર'ને માટે જ હોય છે. એટલા માટે પોતાને માટે કંઈ કરવાનું છે જ નહિ. જ્યારે મનુષ્યમાત્રને માટે કોઈ કર્તવ્ય નથી, ત્યારે ભગવાનને માટે કોઈ કર્તવ્ય હોઈ જ કેવી રીતે શકે?

કર્મયોગથી સિદ્ધ થયેલા મહાપુરુષને માટે ભગવાને

આ જ અધ્યાયના સત્તારમા-અઠારમા શ્લોકોમાં કહ્યું છે કે તે મહાપુરુષને માટે કોઈ કર્તવ્ય નથી; કેમકે તેની રતિ, તૃપ્તિ અને સંતુષ્ટિ પોતાની જાતમાં જ થાય છે. એટલા માટે તેને સંસારમાં કરવા અથવા ન કરવા સાથે કોઈ પ્રયોજન નથી રહેતું તથા તેનો કોઈ પણ પ્રાણી સાથે કિંચિત્માત્ર પણ સ્વાર્થનો સંબંધ નથી રહેતો. એવું હોવા છતાં પણ તે મહાપુરુષ લોકસંગ્રહાર્થે કર્મ કરે છે. એ જ રીતે અહીં ભગવાન પોતાને માટે કહે છે કે કોઈ પણ કર્તવ્ય ન હોવા તથા કશું પણ મેળવવાનું બાકી ન હોવા છતાં પણ હું લોકસંગ્રહાર્થે કર્મ કરું છું. તાત્પર્ય એ છે કે તત્ત્વજ્ઞ મહાપુરુષની ભગવાનની સાથે એકતા હોય છે - 'મમ સાધર્મ્યમાગતાઃ' (ગીતા અ. ૧૪/૨). જેવી રીતે ભગવાન ત્રિલોકમાં આદર્શ પુરુષ છે (ગીતા અ. ૩/૨૩; અ. ૪/૧૧), તેવી જ રીતે સંસારમાં તત્ત્વજ્ઞ પુરુષ પણ આદર્શ છે (ગીતા અ. ૩/૨૫).

'વર્ત એવ ચ કર્મણિ' - અહીં 'એવ' પદથી ભગવાનનું તાત્પર્ય એ છે કે હું ઉત્સાહ તેમ જ તત્પરતાથી આળસરહિત થઈને, સાવધાનીપૂર્વક, સાંગોપાંગ રીતે કર્તવ્યકર્મો કરું છું. કર્મોનો ન તો ત્યાગ કરું છું, ન તો ઉપેક્ષા.

જેવી રીતે એન્જિનનાં પૈડાંઓના ચાલવાથી એન્જિન સાથે જોડેલા ડબ્બાઓ પણ ચાલતા રહે છે, તેવી જ રીતે ભગવાન અને સંતો તથા મહાપુરુષો (જેમનામાં કરવાની અને મેળવવાની ઇચ્છા નથી) એન્જિનની જેમ કર્તવ્યકર્મ કરે છે, જેથી ઇતર મનુષ્યો પણ તેમનું અનુસરણ કરે છે. ઇતર મનુષ્યોમાં કરવાની અને મેળવવાની ઇચ્છા રહે છે. એ ઇચ્છાઓ નિષ્કામભાવપૂર્વક કર્તવ્યકર્મ કરવાથી જ દૂર થાય છે. જો ભગવાન અને સંત તથા મહાપુરુષો કર્તવ્યકર્મો ના કરે તો બીજા મનુષ્યો પણ કર્તવ્યકર્મો નહિ કરે, જેથી તેઓમાં પ્રમાદ-આળસ આવી જશે અને તેઓ અકર્તવ્ય કરવા મંડી પડશે! પછી તે મનુષ્યોની ઇચ્છાઓ કેવી રીતે દૂર થશે! એટલા માટે તમામ મનુષ્યોના હિતને માટે ભગવાન અને સંતો તથા મહાપુરુષો દ્વારા સ્વાભાવિક રીતે જ કર્તવ્યકર્મો થાય છે.

ભગવાન સદૈવ કર્તવ્યપરાયણ રહે છે, કદી કર્મચ્યુત નથી થતા. આથી ભગવત્પરાયણ સાધકે પણ કદી કર્તવ્ય-ચ્યુત નહિ થવું જોઈએ. કર્તવ્યચ્યુત થવાથી જ તે ભગવત્તત્ત્વના અનુભવથી વંચિત રહે છે. નિત્ય કર્તવ્યપરાયણ રહેવાથી સાધકને ભગવત્તત્ત્વનો અનુભવ સુગમતાપૂર્વક થઈ શકે છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : મહાભારતમાં ભગવાને ઉત્તંગ ઋષિને પણ ત્રણે લોકમાં પોતાનું કર્તવ્ય બતાવ્યું છે —

ધર્મસંરક્ષણાર્થાય ધર્મસંસ્થાપનાય ચ ॥

તૈસ્તૈર્વૈષેશ્ચ રૂપૈશ્ચ ત્રિષુ લોકેષુ ભાર્ગવ । (મહા. આશ્વ. ૫૪/૧૩-૧૪)

“હું ધર્મની રક્ષા અને સ્થાપના માટે ત્રણે લોકોમાં ઘણી યોનિઓમાં અવતાર ધારણ કરીને તે તે રૂપો અને વેશો દ્વારા તદનુરૂપ વર્તાવ કરું છું.”

—■—

યદિ હ્યહં ન વર્તેયં જાતુ કર્મણ્યતન્દ્રિતઃ ।

મમ વર્ત્માનુવર્તન્તે મનુષ્યાઃ પાર્થ સર્વશઃ ॥ ૨૩ ॥

ઉત્સીદ્યેયુરિમે લોકા ન કુર્યાં કર્મ ચેદહમ્ ।

સંકરસ્ય ચ કર્તા સ્યામુપહન્યામિમાઃ પ્રજાઃ ॥ ૨૪ ॥

હિ	= કેમકે	મનુષ્યાઃ	= મનુષ્યો	ઈમે	= આ
પાર્થ	= હે પાર્થ!	સર્વશઃ	= બધી રીતે	લોકાઃ	= બધા મનુષ્યો
યદિ	= જો	મમ	= મારા (જ)	ઉત્સીદ્યેયુઃ	= નષ્ટ-ભ્રષ્ટ થઈ જાય
અહમ્	= હું	વર્ત્મ	= માર્ગનું	ચ	= અને (હું)
જાતુ	= કોઈ વાર	અનુવર્તન્તે	= અનુસરણ કરે છે.	સંકરસ્ય	= વર્ણસંકરતાનો
અતન્દ્રિતઃ	= સાવધાન થઈને	ચેત્	= જો	કર્તા	= કરનાર
કર્મણિ	= કર્તવ્યકર્મ	અહમ્	= હું	સ્યામ્	= બનું (તથા)
ન	= ન	કર્મ	= કર્મ	ઈમાઃ	= આ
વર્તેયમ્	= કરું, (તો ભારે હાનિ થઈ જાય, કારણ કે)	ન	= ન	પ્રજાઃ	= સમસ્ત પ્રજાને
		કુર્યામ્	= કરું (તો)	ઉપહન્યામ્	= નષ્ટ કરનારો બનું.

ટીકા — [બાવીસમા શ્લોકમાં ભગવાને અન્વયરીતિથી કર્તવ્યપાલનની આવશ્યકતાનું પ્રતિપાદન કર્યું અને આ શ્લોકોમાં ભગવાન વ્યતિરેકરીતિથી કર્તવ્યપાલન ન કરવાથી થવાવાળી હાનિનું પ્રતિપાદન કરે છે.]

‘યદિ હ્યહં ન વર્તેયં જાતુ કર્મણ્યતન્દ્રિતઃ’ — પૂર્વ શ્લોકમાં આવેલાં ‘વર્ત એવ ચ કર્મણિ’ પદોની પુષ્ટિને માટે અહીં ‘હિ’ પદ આવ્યું છે.

ભગવાન કહે છે કે હું સાવધાનીપૂર્વક કર્મ ન કરું — એવું થઈ જ નથી શકતું; પરંતુ ‘જો એવું માની લો’ કે હું કર્મ ન કરું — આ અર્થમાં ભગવાને અહીં ‘યદિ જાતુ’ પદનો પ્રયોગ કર્યો છે.

‘અતન્દ્રિતઃ’ પદનું તાત્પર્ય એ છે કે કર્તવ્યકર્મ કરવામાં આળસ અને પ્રમાદ નહિ કરવાં જોઈએ, પરંતુ તેમને બહુ સાવધાની અને તત્પરતાથી કરવાં જોઈએ. સાવધાનીપૂર્વક કર્તવ્યકર્મ ન કરવાથી મનુષ્ય આળસ અને પ્રમાદને વશ થઈ જઈને પોતાનું અમૂલ્ય જીવન નષ્ટ કરી

દે છે.

કર્મોમાં શિથિલતા (આળસ-પ્રમાદ) ન લાવીને તેમને સાવધાની તેમ જ તત્પરતાપૂર્વક કરવાથી જ કર્મોથી સંબંધ-વિચ્છેદ થાય છે. જેવી રીતે વૃક્ષની કઠણ ડાળી જલદી તૂટી જાય છે, પરંતુ જે અધૂરી તૂટવાને કારણે લટકી રહી છે, તેવી શિથિલ (ઢીલી) ડાળી જલદી નથી તૂટતી, તેવી જ રીતે સાવધાની અને તત્પરતાપૂર્વક કર્મ કરવાથી કર્મોથી સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય છે, પણ આળસ-પ્રમાદપૂર્વક (શિથિલતાપૂર્વક) કર્મ કરવાથી કર્મોથી સંબંધ-વિચ્છેદ નથી થતો. એટલા માટે ભગવાને ઓગણીસમા શ્લોકમાં ‘સમાચર’ પદનો તથા આ શ્લોકમાં ‘અતન્દ્રિતઃ’ પદનો પ્રયોગ કર્યો છે.

જો કોઈ કર્મની વારંવાર યાદ આવતી હોય, તો એમ જ સમજવું જોઈએ કે કર્મ કરવામાં કોઈ ત્રુટિ (કામના, આસક્તિ, અપૂર્ણતા, આળસ, પ્રમાદ, ઉપેક્ષા વગેરે) થઈ છે, જેને કારણે તે કર્મથી સંબંધ-વિચ્છેદ નથી થયો. કર્મથી

સંબંધ-વિચ્છેદ ન થવાને કારણે જ કરવામાં આવેલાં કર્મોની યાદ આવે છે.

‘મમ વર્ત્માનુવર્તન્તે મનુષ્યાઃ પાર્થ સર્વશઃ’ – આ પદો દ્વારા ભગવાન જાણે એમ કહે છે કે મારા માર્ગનું અનુસરણ કરવાવાળા જ વાસ્તવમાં મનુષ્ય કહેવડાવવાને યોગ્ય છે. જેઓ મને આદર્શ ન માનીને આળસ-પ્રમાદ વશ કર્તવ્યકર્મ નથી કરતા અને અધિકાર ઈચ્છે છે, તેઓ આકૃતિથી મનુષ્ય હોવા છતાં પણ વાસ્તવમાં મનુષ્ય કહેવડાવવાને યોગ્ય નથી.

આ જ અધ્યાયના એકવીસમા શ્લોકમાં ભગવાને કહ્યું હતું કે શ્રેષ્ઠ પુરુષોના આચરણ અને પ્રમાણ અનુસાર બધા મનુષ્યો તેમનું અનુસરણ કરે છે અને આ શ્લોકમાં ભગવાન કહે છે કે મનુષ્યો સર્વ પ્રકારે મારા માર્ગનું અનુસરણ કરે છે. આનું તાત્પર્ય એ છે કે શ્રેષ્ઠ પુરુષ તો એક જ લોક (મનુષ્યલોક)માં આદર્શ પુરુષ છે, પણ હું ત્રણેય લોકમાં આદર્શ પુરુષ છું.

મનુષ્યે સંસારમાં કેવી રીતે રહેવું જોઈએ – આ વાત બતાવવા માટે ભગવાન મનુષ્યલોકમાં અવતરિત થાય છે. સંસારમાં પોતાને માટે રહેવાનું જ નથી – આ જ સંસારમાં રહેવાની વિદ્યા છે. સંસાર વસ્તુતઃ એક વિદ્યાલય છે, જ્યાં આપણે કામના, મમતા, સ્વાર્થ વગેરેના ત્યાગપૂર્વક બીજાઓના હિતને માટે કર્મ કરતાં શીખવાનું છે અને તે અનુસાર કર્મ કરીને પોતાનો ઉદ્ધાર કરવાનો છે. સંસારના બધા જ સંબંધીઓ એકબીજાની સેવા (હિત) કરવાને માટે જ હોય છે. એટલા માટે પિતા, પુત્ર, પતિ, પત્ની, ભાઈ, બહેન વગેરે બધાએ એકબીજાના અધિકારની રક્ષા કરતા રહીને પોતપોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરવું જોઈએ અને એકબીજાના કલ્યાણની પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ.

‘ઉત્સીદ્યેયુરિમે લોકા ન કુર્યાં કર્મ ચેદહમ્’ – ભગવાને તેવીસમા શ્લોકમાં ‘યદિ હ્યહં ન વર્તેયં જાતુ કર્મણ્યતન્દ્રિતઃ’ પદો વડે કર્મોમાં સાવધાની ન રાખવાથી થવાવાળી હાનિની વાત કહી અને હવે આ (ચોવીસમા) શ્લોકમાં ઉપર્યુક્ત પદો વડે કર્મ ન કરવાથી થવાવાળી હાનિની વાત કહે છે.

જોકે એવું થઈ જ ના શકે કે હું કર્તવ્યકર્મ ન કરું,

તોપણ જો એવું માની લેવામાં આવે – આ અર્થમાં ભગવાને અહીં ‘ચેત્’ પદનો પ્રયોગ કર્યો છે.

આ પદોનું તાત્પર્ય એ છે કે મનુષ્યની કર્મ ન કરવામાં પણ આસક્તિ નહિ હોવી જોઈએ – ‘મા તે સર્જોઽસ્ત્વકર્મણિ’ (ગીતા અ. ૨/૪૭). એટલા માટે ભગવાન પોતાનું ઉદાહરણ આપતાં કહે છે કે મારા માટે કંઈ પણ પ્રાપ્તવ્ય ન હોવા છતાં પણ હું કર્મ કરું છું. જો હું (જે વર્ણ, આશ્રમ વગેરેમાં મેં અવતાર લીધો છે, તેના અનુસાર) પોતાના કર્તવ્યનું પાલન ન કરું તો સઘળા મનુષ્યો નષ્ટ-ભ્રષ્ટ થઈ જાય અર્થાત્ તેમનું પતન થઈ જાય. કારણ કે પોતાના કર્તવ્યનો ત્યાગ કરવાની મનુષ્યોમાં તામસ ભાવ આવી જાય છે, જેનાથી તેમની અધોગતિ થાય છે – ‘અધો ગચ્છન્તિ તામસાઃ’ (ગીતા અ. ૧૪/૧૮).

ભગવાન ત્રિલોકમાં આદર્શ પુરુષ છે અને સઘળાં પ્રાણીઓ તેમના જ માર્ગનું અનુસરણ કરે છે. એટલા માટે જો ભગવાન કર્તવ્યનું પાલન નહિ કરે તો ત્રિલોકમાં પણ કોઈ પોતાના કર્તવ્યનું પાલન નહિ કરે. પોતાના કર્તવ્યનું પાલન ન કરવાથી તેમનું પોતાની મેળે જ પતન થઈ જશે.

‘સંકરસ્ય ચ કર્તા સ્યામુપહન્યામિમાઃ પ્રજાઃ’ – જો હું કર્તવ્યકર્મ ન કરું તો બધા લોકો નષ્ટભ્રષ્ટ થઈ જશે અને તેમના નષ્ટ થવાનું કારણ હું જ બનીશ, જોકે એવું બનવું સંભવિત નથી.

પરસ્પર વિરુદ્ધ બે ધર્મો (ભાવો) એકમાં મળી જાય તો તે ‘સંકર’ કહેવાય છે.

પહેલા અધ્યાયના ચાળીસમા અને એકતાળીસમા શ્લોકમાં અર્જુને કહ્યું હતું કે ‘જો હું યુદ્ધ કરીશ તો કુળનો નાશ થઈ જશે; કુળના નાશથી સનાતન કુળધર્મ નષ્ટ થઈ જાય છે; ધર્મના નષ્ટ થવાથી સમગ્ર કુળમાં પાપ ફેલાઈ જાય છે; પાપના બહુ વધવાથી કુળની સ્ત્રીઓ દૂષિત થઈ જાય છે, અને સ્ત્રીઓના દૂષિત થવાથી વર્ણસંકર પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે.’ આ રીતે અર્જુનનો ભાવ એ હતો કે યુદ્ધ કરવાથી વર્ણસંકરતા ઉત્પન્ન થશે.^૧ પરંતુ અહીં ભગવાન તેનાથી વિપરીત વાત કહે છે કે યુદ્ધરૂપી કર્તવ્યકર્મ ન કરવાથી વર્ણસંકરતા ઉત્પન્ન થશે. આ બાબતમાં ભગવાન પોતાનું ઉદાહરણ આપે છે કે જો હું કર્તવ્યકર્મ ન કરું

૧. અર્જુનની દલીલ અનુસાર પણ જો વિચાર કરવામાં આવે તો વાસ્તવમાં કર્તવ્યનું પાલન ન કરવું એ જ વર્ણસંકરતાનું કારણ છે. યુદ્ધમાં કુળનો નાશ થતાં સ્ત્રીઓનું દૂષિત થવું એ તેમનું કર્તવ્યચ્યુત થવું એમ જ છે અને કર્તવ્યચ્યુત થવાથી જ વર્ણસંકરતા આવે છે. જો સ્ત્રીઓમાં એ ભાવ રહે કે અમારા પતિઓએ યુદ્ધરૂપી કર્તવ્યનું પાલન કરતાં પોતાના પ્રાણોનો ત્યાગ કરી દીધો. પરંતુ પોતાના કર્તવ્યનો ત્યાગ ના કર્યો, પછી અમે અમારા કર્તવ્યનો ત્યાગ શા માટે કરીએ? તો આમ તેઓ કર્તવ્યચ્યુત નહિ થાય. કર્તવ્યચ્યુત ન થવાથી તેઓનું સતીત્વ સુરક્ષિત રહેશે, જેથી વર્ણસંકરતા આવશે જ નહિ.

તો કર્મ, ધર્મ, ઉપાસના, વર્ણ, આશ્રમ, જાતિ વગેરે બધામાં આપોઆપ સંકરતા આવી જશે. તાત્પર્ય એ છે કે કર્તવ્યકર્મ ન કરવાથી જ સંકરતા ઉત્પન્ન થાય છે. એટલા માટે ભગવાન અર્જુનને જાણે એમ કહે છે કે તું યુદ્ધરૂપી કર્તવ્યકર્મ ન કરવાથી જ વર્ણસંકર ઉત્પન્ન કરવાવાળો બનીશ, નહિ કે યુદ્ધ કરવાથી (કે જેવું તું માને છે).

વિશેષ વાત

અર્જુનના મૂળ પ્રશ્ન (મને ઘોર કર્મમાં શા માટે જોડો છો)નો ઉત્તર ભગવાન બાવીસમા, તેવીસમા અને ચોવીસમા — ત્રણ શ્લોકોમાં પોતાના ઉદાહરણથી આપે છે કે હું તને જ કર્મમાં જોડું છું, એવી વાત નથી બલ્કે હું પોતે પણ કર્મમાં

જોડાયેલો રહું છું, જ્યારે વાસ્તવમાં મારે માટે ત્રિલોકમાં કંઈ પણ કર્તવ્ય તેમ જ પ્રાપ્તવ્ય નથી.

ભગવાન અર્જુનને એ વાતનો સંકેત કરે છે કે તું રથી બને અને હું સારથિ બનું; તો જો, ક્ષત્રિય હોવા છતાં પણ આજે હું તારો સારથિ બનેલો છું અને આ રીતે સ્વીકાર કરેલા પોતાના કર્તવ્યનું સાવધાની અને તત્પરતાપૂર્વક પાલન કરી રહ્યો છું. મારા આ કર્તવ્યપાલનનો પણ ત્રિલોક ઉપર પ્રભાવ પડશે; કેમકે હું ત્રિલોકમાં આદર્શ પુરુષ છું. સઘળાં પ્રાણીઓ મારા જ માર્ગનું અનુસરણ કરે છે. આ રીતે તારે પણ પોતાના કર્તવ્યકર્મની ઉપેક્ષા નહિ કરીને મારી માફક તેનું સાવધાની તેમ જ તત્પરતાપૂર્વક પાલન કરવું જોઈએ.

—■—

સંબંધ — પાછળના ત્રણ શ્લોકોમાં ભગવાને જેવી રીતે પોતાને માટે કર્મ કરવામાં સાવધાની રાખવાનું વર્ણન કર્યું, તેવી જ રીતે આગળના બે શ્લોકોમાં જ્ઞાની મહાપુરુષને માટે કર્મ કરવામાં સાવધાની રાખવાની પ્રેરણા કરે છે.

સક્તાઃ કર્મણ્યવિદ્વાંસો યથા કુર્વન્તિ ભારત ।

કુર્યાદ્વિદ્વાંસ્તથાસક્તશ્ચિકીર્ષુર્લોકસંગ્રહમ્ ॥ ૨૫ ॥

ન બુદ્ધિભેદં જનયેદજ્ઞાનાં કર્મસર્જિનામ્ ।

જોષયેત્સર્વકર્માણિ વિદ્વાન્યુક્તઃ સમાચરન્ ॥ ૨૬ ॥

ભારત	= હે ભરતવંશી અર્જુન!	લોકસંગ્રહમ્	= લોકસંગ્રહની	અજ્ઞાનામ્	= અજ્ઞાની
કર્મણિ	= કર્મમાં	ચિકીર્ષુઃ	= ઇચ્છા રાખતો		મનુષ્યોની
સક્તાઃ	= આસક્ત થયેલા	તથા	= તે જ પ્રમાણે	બુદ્ધિભેદમ્	= બુદ્ધિમાં ભ્રમ
અવિદ્વાંસઃ	= અજ્ઞાનીજનો	કુર્યાત્	= (કર્મ) કરે.	ન, જનયેત્	= ન ઉત્પન્ન કરે;
યથા	= જે પ્રમાણે	યુક્તઃ	= સાવધાન		(પરંતુ પોતે)
કુર્વન્તિ	= (કર્મ) કરે છે,	વિદ્વાન્	= તત્ત્વજ્ઞ મહાપુરુષ	સર્વકર્માણિ	= સઘળાં કર્મોને
અસક્તઃ	= આસક્તિ વિનાનો	કર્મ-	= કર્મોમાં	સમાચરન્	= સારી પેઠે કરતો રહી
વિદ્વાન્	= તત્ત્વજ્ઞ મહાપુરુષ	સર્જિનામ્	આસક્તિ	જોષયેત્	= (એમની પાસે પણ
	(પણ)		રાખનારા		તે જ પ્રમાણે કર્મો)
					કરાવે.

ટીકા — ‘સક્તાઃ કર્મણ્યવિદ્વાંસો યથા કુર્વન્તિ ભારત’ — જે મનુષ્યોને શાસ્ત્ર, શાસ્ત્ર-પદ્ધતિ અને શાસ્ત્ર-વિહિત શુભકર્મો પર પૂરી શ્રદ્ધા છે તેમ જ શાસ્ત્રવિહિત કર્મોનું ફળ અવશ્ય મળે છે — એ વાત ઉપર પૂરો વિશ્વાસ છે; જેઓ ન તો તત્ત્વજ્ઞ છે અને ન તો દુરાચારી છે; પરંતુ કર્મો, ભોગો તેમ જ પદાર્થોમાં આસક્ત છે, એવા મનુષ્યોને માટે અહીં ‘સક્તાઃ, અવિદ્વાંસઃ’ પદો આવ્યાં છે. શાસ્ત્રોના જ્ઞાતા હોવા છતાં પણ કેવળ કામનાને કારણે એવા મનુષ્યોને અવિદ્વાન (અજ્ઞાની) કહેવામાં આવ્યા છે.

આવા પુરુષો શાસ્ત્રજ્ઞ તો છે, પરંતુ તત્ત્વજ્ઞ નથી. તેઓ કેવળ પોતાને માટે કર્મ કરે છે. એટલા માટે અજ્ઞાની કહેવાય છે.

એવા અવિદ્વાન મનુષ્યો કર્મોમાં કદી પ્રમાદ, આળસ વગેરે ન રાખીને સાવધાની અને તત્પરતાપૂર્વક સાંગોપાંગ વિધિથી કર્મો કરે છે; કેમકે તેમની એવી માન્યતા રહે છે કે કર્મો કરવામાં કોઈ ઊંણપ આવી જવાથી તેમના ફળમાં પણ ઊંણપ આવી જાય છે. ભગવાન તેઓની આ પ્રકારે કર્મ કરવાની રીતિને આદર્શ માનીને સર્વથા આસક્તિરહિત

વિદ્વાનને માટે પણ એ જ રીતિથી લોકસંગ્રહને માટે કર્મ કરવાની પ્રેરણા કરે છે.

‘કુર્યાદ્વિદ્વાંસ્તથાસક્તિશ્ચિકીર્ણલોકસંગ્રહમ્’ – જેનામાં કામના, મમતા, આસક્તિ, વાસના પક્ષપાત, સ્વાર્થ વગેરેનો સર્વથા અભાવ થઈ ગયો છે અને શરીર વગેરે પદાર્થોની સાથે કિંચિત્માત્ર પણ મોહ નથી રહ્યો, એવા તત્ત્વજ્ઞ મહાપુરુષને માટે અહીં ‘અસક્તઃ, વિદ્વાન્’ પદો આવ્યા છે.^૧

વીસમા શ્લોકમાં ‘લોકસંગ્રહમેવાપિ સંપશ્યન્’ કહીને પછી એકવીસમા શ્લોકમાં જેની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી, તેને અહીં ‘લોકસંગ્રહં ચિકીર્ણુઃ’ પદો વડે કહેવામાં આવ્યું છે.

શ્રેષ્ઠ મનુષ્ય (આસક્તિરહિત વિદ્વાન)નાં બધાં જ આચરણો સ્વાભાવિક જ યજ્ઞને માટે, મર્યાદા સુરક્ષિત રાખવાને માટે હોય છે. જેવી રીતે ભોગી મનુષ્યની ભોગોમાં, મોહિત મનુષ્યની કુટુંબમાં અને લોભી મનુષ્યની ધનમાં રતિ હોય છે, તેવી જ રીતે શ્રેષ્ઠ મનુષ્યની પ્રાણીમાત્રના હિતમાં રતિ હોય છે. તેના અંતઃકરણમાં ‘હું લોકહિત કરું છું’ – એવો ભાવ નથી હોતો, બલકે એના દ્વારા આપોઆપ સ્વાભાવિક લોકહિત થાય છે. પ્રાકૃત પદાર્થમાત્રથી સર્વથા સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જવાને કારણે તે જ્ઞાની મહાપુરુષનાં કહેવાતાં શરીર, ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ વગેરે પણ ‘લોકસંગ્રહ’ પદમાં આવેલા ‘લોક’ શબ્દની અંતર્ગત આવે છે.

બીજા લોકોને એવા જ્ઞાની મહાપુરુષો લોકસંગ્રહની ઈચ્છાવાળા દેખાય છે, પણ વાસ્તવમાં તેઓમાં લોકસંગ્રહની પણ ઈચ્છા નથી હોતી. કારણ કે તેઓ સંસારથી પ્રાપ્ત શરીર, ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ પદાર્થ, પદ, અધિકાર, ધન, યોગ્યતા, સામર્થ્ય વગેરેને સાધનાવસ્થામાંથી જ કદી કિંચિત્માત્ર પણ પોતાનાં અને પોતાને માટેનાં નથી માનતા, બલકે સંસારના અને સંસારની સેવા માટેનાં જ માને છે, કે જે વાસ્તવમાં છે. તે જ પ્રવાહ રહેવાને કારણે સિદ્ધાવસ્થામાં પણ તેમના કહેવાતા શરીર વગેરે પદાર્થ આપોઆપ-સ્વાભાવિક રીતે, કોઈ પ્રકારની ઈચ્છા વિના સંસારની સેવામાં લાગેલા રહે છે.

આ શ્લોકમાં ‘યથા’ અને ‘તથા’ પદો કર્મ કરવાના પ્રકારના અર્થમાં આવ્યાં છે. તાત્પર્ય એ છે કે જે રીતે અજ્ઞાની (સકામ) પુરુષ પોતાના સ્વાર્થને માટે સાવધાની અને તત્પરતાપૂર્વક કર્મ કરે છે, તે જ રીતે જ્ઞાની પુરુષ પણ લોકસંગ્રહ અર્થાત્ બીજાઓના હિતને માટે કર્મ કરે. જ્ઞાની પુરુષે પ્રાણીમાત્રના હિતનો ભાવ રાખીને સંપૂર્ણપણે

લૌકિક અને વૈદિક કર્તવ્યકર્મોનું આચરણ કરતા રહેવું જોઈએ. બધાનું કલ્યાણ કેવી રીતે થાય? – આ ભાવથી કર્તવ્યકર્મ કરવાથી લોકમાં સારી ભાવનાઓનો પ્રચાર આપોઆપ થાય છે.

અજ્ઞાની પુરુષ તો ફળની પ્રાપ્તિને માટે સાવધાની અને તત્પરતાથી વિધિપૂર્વક કર્તવ્યકર્મ કરે છે, પરંતુ જ્ઞાની પુરુષની ફળમાં આસક્તિ નથી હોતી અને તેને માટે કોઈ કર્તવ્ય પણ નથી હોતું. આથી તેના દ્વારા કર્મની ઉપેક્ષા થવાની સંભાવના છે. એટલા માટે ભગવાન કર્મ કરવાના વિષયમાં જ્ઞાની પુરુષને પણ અજ્ઞાની (સકામ) પુરુષની જેમ જ કર્મ કરવાની આજ્ઞા આપે છે.

એકવીસમા શ્લોકમાં તો વિદ્વાનને ‘આદર્શ’ બતાવવામાં આવ્યો હતો, પરંતુ અહીં તેને ‘અનુયાયી’ બતાવ્યો છે. તાત્પર્ય એ છે કે વિદ્વાન ચાહે આદર્શ હો અથવા અનુયાયી, તેના દ્વારા આપમેળે લોકસંગ્રહ થાય છે. જેવી રીતે ભગવાન શ્રીરામ પ્રજાને ઉપદેશ પણ આપે છે અને પિતાજીની આજ્ઞાનું પાલન કરીને વનવાસ માટે પણ જાય છે. બન્નેય પરિસ્થિતિઓમાં તેમના દ્વારા લોકસંગ્રહ થાય છે; કેમકે તેમનું કર્મો કરવા અથવા ન કરવા સાથે પોતાનું કોઈ પ્રયોજન ન હતું.

જ્યારે વિદ્વાન આસક્તિરહિત બનીને કર્તવ્યકર્મ કરે છે, ત્યારે આસક્તિયુક્ત ચિત્તવાળા પુરુષોના અંતઃકરણ ઉપર પણ વિદ્વાનનાં કર્મોનો આપોઆપ પ્રભાવ પડે છે, ચાહે એવા પુરુષોને ‘આ મહાપુરુષ નિષ્કામભાવથી કર્મ કરી રહેલ છે’ – એવું પ્રત્યક્ષ દેખાય કે ન દેખાય. મનુષ્યની નિષ્કામ ભાવનાઓનો બીજાઓ ઉપર સ્વાભાવિકપણે પ્રભાવ પડે છે – આ સિદ્ધાંત છે. એટલા માટે આસક્તિરહિત વિદ્વાનની ભાવનાઓ અને આચરણોનો પ્રભાવ મનુષ્યો ઉપર જ નહિ, પરંતુ પશુપક્ષી વગેરે ઉપર પણ પડે છે.

વિશેષ વાત

મનુષ્ય જ્યાં સુધી નિષ્કામભાવપૂર્વક વિહિતકર્મ નથી કરતો, ત્યાં સુધી તેનાં જન્મ-મરણ ટળી શકતાં નથી. તે જ્યાં સુધી પોતાને માટે કર્મ કરે છે, ત્યાં સુધી તે કૃતકૃત્ય નથી થતો અર્થાત્ તેનું ‘કરવું’ સમાપ્ત નથી થતું. કારણ કે ‘પોતે’ નિત્ય રહેવાવાળો છે અને કર્મ તેમ જ તેનું ફળ નષ્ટ થવાવાળું છે. આથી પ્રત્યેક મનુષ્યને માટે સ્વાર્થ-ત્યાગપૂર્વક (પોતાને

૧. જોકે પરમાત્મતત્ત્વને પ્રાપ્ત થતાં સાંખ્યયોગી અને કર્મયોગી – બન્ને એક થઈ જાય છે (ગીતા અ. ૫/૪-૫) તોપણ સાધનાવસ્થામાં બન્નેની સાધનપ્રણાલીમાં અંતર રહેવાથી સિદ્ધાવસ્થામાં પણ તેઓનાં લક્ષણોમાં અને સ્વભાવમાં થોડું અંતર રહે છે. સાંખ્યયોગીની તો કર્મોથી વિશેષ ઉપરતિ રહે છે, પરંતુ કર્મયોગીની કર્મોમાં વિશેષ તત્પરતા રહે છે; કેમકે અગાઉ કર્મ કરવાનો સ્વભાવ પડી ગયેલો હોય છે. આવું અંતર પણ ક્યાંક-ક્યાંક હોય છે.

માટે ન કરીને કેવળ બીજાઓના હિતને માટે) કર્તવ્યકર્મ કરવાની ખૂબ જ આવશ્યકતા છે.

સાંસારિક પદાર્થોને મૂલ્યવાન સમજવાને કારણે જ કર્મયોગ (નિષ્કામભાવપૂર્વક કર્તવ્યકર્મ)ના પાલનમાં કઠિનતા પ્રતીત થાય છે. આપણે બીજાઓ પાસેથી કશું ન ઈચ્છીને કેવળ બીજાઓના હિતને માટે સઘળાં કર્મો કરવાનાં છે - આ વાતનો જો સ્વીકાર કરી લઈએ તો આજે જ કર્મયોગનું પાલન સુગમ થઈ જાય.

વાસ્તવમાં મહત્તા પદાર્થોની નહિ, પરંતુ આચરણ (તેના ઉપયોગ)ની જ હોય છે. આચરણની મહત્તા પણ ત્યારે હોય, જ્યારે અંતઃકરણમાં પદાર્થની મહત્તા ન હોય. કોઈ પણ પદાર્થ વ્યક્તિગત નથી; કેવળ ઉપયોગને માટે જ વ્યક્તિગત છે. પદાર્થોને વ્યક્તિગત માનવાથી જ પરહિતને માટે તેનો ત્યાગ કઠિન પ્રતીત થાય છે. કોઈ પણ પદાર્થ કે ક્રિયા બંધનકારક નથી, તેનો સંબંધ જ બંધનકારક છે.

વિદ્વાન પુરુષો વડે પણ લોકસંગ્રહને માટે બધાં કર્મો થાય છે, પરંતુ એમ હોવા છતાં પણ તેઓમાં 'હું લોકસંગ્રહ કરી રહ્યો છું' - એવું અભિમાન નથી રહેતું. કારણ એ છે કે શરીર, ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ વિદ્યા, યોગ્યતા, પદ વગેરે બધાં સંસારનાં છે અને સંસાર દ્વારા મળેલાં છે. સંસાર દ્વારા મળેલી સામગ્રીને સંસારની જ સેવામાં લગાડી દેવી એ ઈમાનદારી છે. એ સામગ્રીને બહુ જ સચ્ચાઈથી અને ઈમાનદારીથી સંસારને અર્પણ કરી દેવાની છે. આ અર્પણ કરવાનું કામ કોઈ મોટું નથી. જેવી રીતે કોઈએ આપણી પાસે થાપણરૂપે રૂપિયા મૂક્યા અને થોડાક સમય પછી તેના માગવાથી આપણે તેના રૂપિયા તેને પાછા આપી દીધા, તો એમાં ક્યું મોટું કામ કર્યું કહેવાય? હા, આપણી જવાબદારી સમાપ્ત થઈ ગઈ અને આપણે ઋણમુક્ત થઈ ગયા. આ જ રીતે સંસારની વસ્તુ સંસારને અર્પણ કરી દેવાથી આપણી જવાબદારી સમાપ્ત થઈ જાય છે અને આપણે ઋણમુક્ત બની જઈએ છીએ - જન્મરણના બંધનથી સદાને માટે છૂટી જઈએ છીએ. એટલા માટે સાંસારિક પદાર્થોને સંસારની સેવામાં વાપરીને કોઈ દાનપુણ્ય નથી કરવાનું, બલકે તે પદાર્થોથી પિંડ છોડાવવાનો છે.

'ન બુદ્ધિભેદ... વિદ્વાન્યુક્તઃ સમાચરન્' - પચીસમા શ્લોકમાં 'અસક્તઃ, વિદ્વાન્' પદ વડે જેનું વર્ણન થયું છે, તે જ આસક્તિરહિત વિદ્વાનને અહીં 'યુક્તઃ, વિદ્વાન્' પદો વડે કહેવામાં આવ્યો છે.

જેના અંતઃકરણમાં આપોઆપ - સ્વાભાવિક સમતા છે, જેની સ્થિતિ નિર્વિકાર છે, જેની સમસ્ત ઈન્દ્રિયો સારી રીતે વશમાં છે અને જેને માટે માટી, પથ્થર અને સોનું સમાન

છે, એવો તત્ત્વજ્ઞ મહાપુરુષ જ 'યુક્તઃ, વિદ્વાન્' કહેવાય છે (ગીતા અ. ૬/૮).

પાછળના (પચીસમા) શ્લોકમાં 'સક્તઃ, અવિદ્વાંસઃ' પદો વડે જેમનું વર્ણન થયું છે, તે જ શાસ્ત્રવિહિત શુભકર્મોમાં આસક્તિવાળા અજ્ઞાની પુરુષોને અહીં 'કર્મસંજિનામ્, અજ્ઞાનામ્' પદો વડે કહેવામાં આવ્યા છે.

શાસ્ત્રવિહિત કર્મો પોતાના (સુખભોગ, માન, બડાઈ વગેરેની પ્રાપ્તિ) માટે કરવાને કારણે તે પુરુષોને 'કર્મસંજી' અને 'અજ્ઞાની' કહેવામાં આવ્યા છે.

શ્રેષ્ઠ પુરુષ ઉપર વિશેષ જવાબદારી હોય છે, કેમકે બીજા લોકો સ્વાભાવિક જ તેમનું અનુસરણ કરે છે. એટલા માટે ભગવાન ઉપર્યુક્ત પદો વડે વિદ્વાનને આજ્ઞા આપે છે કે તેણે એવું કોઈ આચરણ નહિ કરવું જોઈએ અને એવી કોઈ વાત ન કહેવી જોઈએ, જેથી અજ્ઞાની (કામનાયુક્ત) પુરુષોનું વર્તમાન સ્થિતિથી પતન થઈ જાય. અજ્ઞાની પુરુષો હાલ જે સ્થિતિમાં છે, તે સ્થિતિથી તેમને વિચલિત કરવા (નીચે પાડવા) એને જ તેમનામાં 'બુદ્ધિભેદ' ઉત્પન્ન કરવો એમ કહેવાય છે. આથી વિદ્વાને હિતની ભાવના રાખીને પોતાના વર્ણાશ્રમધર્મ પ્રમાણે શાસ્ત્રવિહિત શુભકર્મોનું આચરણ કરતા રહેવું જોઈએ, જેનાથી બીજા પુરુષોને પણ નિષ્કામભાવથી કર્તવ્યકર્મ કરવાની પ્રેરણા મળતી રહે. સમાજ તેમજ પરિવારની મુખ્ય વ્યક્તિઓ પર પણ આ જ વાત લાગુ પડે છે. તેમણે પણ સાવધાનીપૂર્વક પોતાનાં કર્તવ્ય-કર્મોનું સારી રીતે આચરણ કરતા રહેવું જોઈએ, જેનાથી સમાજ અને પરિવાર ઉપર સારો પ્રભાવ પડે.

બુદ્ધિભેદ પેદા કરવાનાં કેટલાંક ઉદાહરણો આ પ્રકારે છે-

(૧) 'કર્મોમાં શું રાખેલું છે? કર્મોથી તો જીવ બંધાય છે; કર્મ નિકૃષ્ટ છે; કર્મ છોડીને જ્ઞાનમાં લાગવું જોઈએ.' વગેરે ઉપદેશ દેવો અથવા આ પ્રકારનાં પોતાનાં આચરણો અને વચનો વડે બીજાઓમાં કર્તવ્યકર્મો પ્રત્યે અશ્રદ્ધા, અવિશ્વાસ પેદા કરવાં.

(૨) 'જ્યાં દેખો ત્યાં સ્વાર્થ છે; સ્વાર્થ વિના કોઈ રહી નથી શકતો; બધા સ્વાર્થને માટે કર્મ કરે છે; મનુષ્ય કોઈ કર્મ કરે તો ફળની ઈચ્છા રહે જ છે; ફળની ઈચ્છા ના રહે તો તે કર્મ કરે જ શા માટે?' વગેરે ઉપદેશ દેવો.

(૩) 'ફળની ઈચ્છા રાખીને (પોતાને માટે) કર્મ કરવાથી (ફળ ભોગવવા માટે) વારંવાર જન્મ લેવો પડે છે' વગેરે ઉપદેશ દેવો.

આ પ્રકારના ઉપદેશોથી કામનાવાળા પુરુષોનો કર્મફળ પર વિશ્વાસ નથી રહેતો. ફળસ્વરૂપે તેમની (ફળમાં)

આસક્તિ તો છૂટતી નથી, પણ શુભ કર્મ અવશ્ય છૂટી જાય છે. બંધનનું કારણ આસક્તિ જ છે, કર્મ નહિ. આ પ્રકારે લોકોમાં બુદ્ધિભેદ ઉત્પન્ન ન કરીને તત્ત્વજ્ઞ પુરુષે પોતાના વર્ણાશ્રમ ધર્મ અનુસાર પોતે કર્તવ્યકર્મ કરવાં અને બીજાઓ પાસે પણ તેવી જ રીતે કરાવવાં જોઈએ. તેણે પોતાનાં આચરણો અને વચનો દ્વારા અજ્ઞાનીઓની બુદ્ધિમાં ભ્રમ પેદા ન કરીને તેમને વર્તમાન સ્થિતિથી ક્રમશઃ ઊંચે ઉઠાવવા જોઈએ. જે શાસ્ત્રવિહિત શુભકર્મોને અજ્ઞાની પુરુષો હાલ કરી રહ્યા છે, તેમની તેણે વિશેષરૂપે પ્રશંસા કરવી અને તેમનાં કર્મોમાં થનારી ત્રુટીઓની તેમને જાણ કરવી, જેથી તેઓ એ ત્રુટીઓને દૂર કરીને સાંગોપાંગ વિધિથી કર્મ કરી શકે. તેની સાથે જ જ્ઞાની પુરુષ તેમને એવો ઉપદેશ આપે કે યજ્ઞ, દાન, પૂજા, પાઠ વગેરે શુભ કર્મો કરવાં એ તો બહુ જ સારું છે, પણ તે કર્મોમાં ફળની ઈચ્છા રાખવી ઉચિત નથી; કેમકે હીરાને કાંકરા-પથરાના બદલામાં વેચવા એ બુદ્ધિમત્તા નથી. આથી સકામભાવનો ત્યાગ કરીને શુભકર્મ કરવાથી બહુ જ જલદી લાભ થાય છે. આ પ્રકારે સકામભાવમાંથી નિષ્કામભાવ તરફ જવું એ બુદ્ધિભેદ નથી, બલકે વાસ્તવિકતા છે.

આ જ રીતે ઉપાસનાના વિષયમાં પણ તત્ત્વજ્ઞ પુરુષે બુદ્ધિભેદ પેદા નહિ કરવો જોઈએ. જેવી રીતે, બહુધા લોકો કહ્યા કરે છે કે નામજપ કરતી વખતે ભગવાનમાં મન ન લાગે તો નામજપ કરવો વ્યર્થ છે. પરંતુ તત્ત્વજ્ઞ પુરુષે એવું ન કહીને એવો ઉપદેશ દેવો જોઈએ કે નામજપ કદી વ્યર્થ થઈ જ નથી શકતાં; કેમકે ભગવાન પ્રત્યે કંઈ ને કંઈ ભાવ રહેવાથી જ નામજપ થાય છે. ભાવ વિના નામજપમાં પ્રવૃત્તિ જ નથી થતી. આથી નામજપનો કોઈ પણ અવસ્થામાં ત્યાગ નહિ કરવો જોઈએ. જે આમ કહેવામાં આવ્યું છે કે ‘મનુવાં તો ચહું દિસિ ફિરે, યહ તો સુમિરન નાહિં’ તેનો પણ આ જ અર્થ છે કે મન ન લાગવાથી એ ‘સુમિરન’ (સ્મરણ) નથી,

પણ ‘જપ’ તો છે જ. હા, ‘મન લગાડીને ધ્યાનપૂર્વક નામજપ કરવાથી બહુ જ જલદી લાભ થાય છે.

કોઈ પણ મનુષ્ય સર્વથા ગુણરહિત નથી હોતો. તેનામાં કંઈ ને કંઈ ગુણ રહે જ છે. એટલા માટે તત્ત્વજ્ઞ મહાપુરુષે જો કોઈ વ્યક્તિને (તેની ઉન્નતિને માટે) કોઈ શિક્ષણ આપવું હોય, કોઈ વાત સમજાવવી હોય તો તે વ્યક્તિની નિંદા કે અપમાન ન કરીને તેના ગુણોની પ્રશંસા કરવી જોઈએ. ગુણોની પ્રશંસા કરતા રહીને આદરપૂર્વક તેને જે શિક્ષણ આપવામાં આવશે, તે શિક્ષણની તેના ઉપર વિશેષ અસર પડશે. સમાજ અને પરિવારની મુખ્ય વ્યક્તિઓએ પણ આ રીતે બીજાઓને શિક્ષણ આપવું જોઈએ.

‘સમાચરન્’ અને ‘જોષયેત્’ પદો વડે ભગવાન વિદ્વાનને બે આજ્ઞાઓ આપે છે — (૧) પોતે સાવધાનીપૂર્વક શાસ્ત્રવિહિત કર્તવ્યકર્મોને સારી રીતે કરે અને (૨) કર્મોમાં આસક્ત અજ્ઞાની પુરુષો પાસે પણ તેવી જ રીતે કર્મ કરાવે. લોકોને દેખાડવાને માટે કર્મ કરવું એ ‘દમ્ભ’ છે, જે પતન કરવાવાળી આસુરી સંપત્તિનું લક્ષણ છે (ગીતા અ. ૧૬/૪). આથી ભગવાન લોકોને દેખાડવાને માટે નહિ, પરંતુ લોકસંગ્રહ માટે જ કર્તવ્યકર્મ કરવાની આજ્ઞા આપે છે.

તત્ત્વજ્ઞ પુરુષને કર્મ કરવા સાથે પોતાનું કોઈ પ્રયોજન ન રહેવા છતાં પણ તેણે સમસ્ત કર્તવ્યકર્મો સુચારુરૂપે કરતા રહેવું જોઈએ, જેથી કર્મોમાં આસક્ત પુરુષોની નિષ્કામકર્મો પ્રત્યે મહત્ત્વબુદ્ધિ જાગ્રત થાય અને તેઓ પણ નિષ્કામભાવથી કર્મ કરવા લાગે. તાત્પર્ય એ છે કે તે મહાપુરુષનાં આસક્તિરહિત આચરણોને દેખીને અન્ય પુરુષ પણ તેવું જ આચરણ કરવાની ચેષ્ટા કરવા લાગશે.

આ રીતે જ્ઞાની પુરુષે કર્મોમાં આસક્ત પુરુષોને આદરપૂર્વક સમજાવીને તેમની પાસે નિષિદ્ધ કર્મોનો સ્વરૂપથી (સર્વથા) ત્યાગ કરાવવો જોઈએ અને વિહિત કર્મોમાંથી સકામભાવનો ત્યાગ કરવાની પ્રેરણા આપવી જોઈએ.

પરિશિષ્ટ ભાવ : તત્ત્વજ્ઞ મહાપુરુષ અને ભગવાન - બન્નેમાંય કર્તૃત્વાભિમાન હોતું નથી. તેથી તેઓ લોકસંગ્રહને માટે જ કર્તવ્ય-કર્મ કરે છે, પોતાના માટે નહીં. સાધકે પણ પોતાના માટે કંઈ ન કરવું જોઈએ; કારણ કે સ્વરૂપમાં કર્તૃત્વ નથી. લોકોને ખોટા માર્ગેથી રોકીને સદ્માર્ગે વાળવા એ લોકસંગ્રહ છે. લોકસંગ્રહનો ઉપાય છે — શાસ્ત્ર પ્રમાણે યોગ્ય આચરણ કરવું, અને સાધકે પોતાની અંદર એવો ભાવ રાખવો કે, મારે મારા પોતાના માટે કશું કરવું નથી અને તેણે (સાધકે) લોકોને એમ પણ કહેવાનું નથી કે ‘હું મારા માટે કશું કરતો નથી.’

સંબંધ — જ્ઞાની અને અજ્ઞાનીમાં શું અંતર છે — તેને ભગવાન આગળના શ્લોકમાં બતાવે છે.

પ્રકૃતે: ક્રિયમાણાનિ ગુણૈઃ કર્માણિ સર્વશઃ ।
અહંકારવિમૂઢાત્મા કર્તાહમિતિ મન્યતે ॥ ૨૭॥

કર્માણિ	= સઘળાં કર્મો	ક્રિયમાણાનિ	= કરવામાં આવે છે,	અજ્ઞાની મનુષ્ય
સર્વશઃ	= સર્વ પ્રકારે		(છતાં પણ)	અહમ્, કર્તા = હું કર્તા છું
પ્રકૃતેઃ	= પ્રકૃતિના	અહંકાર-	= અહંકાર દ્વારા મોહિત	ઈતિ = એમ
ગુણૈઃ	= ગુણો વડે	વિમૂઢાત્મા	થયેલા અન્તઃકરણનો	મન્યતે = માને છે.

ટીકા — ‘પ્રકૃતેઃ ક્રિયમાણાનિ ગુણૈઃ કર્માણિ સર્વશઃ’ — જે સમષ્ટિ શક્તિથી શરીર, વૃક્ષ વગેરે પેદા થાય છે અને વધેઘટે છે, ગંગા વગેરે નદીઓ પ્રવાહિત થાય છે, મકાન વગેરે પદાર્થોમાં પરિવર્તન થાય છે, તે જ સમષ્ટિ શક્તિથી મનુષ્યની જોવા, સાંભળવા, ખાવાપીવા, વગેરેની બધી ક્રિયાઓ થાય છે, પરંતુ મનુષ્ય અહંકારથી મોહિત બનીને, અજ્ઞાનવશ એક જ સમષ્ટિ શક્તિ વડે થવાવાળી ક્રિયાઓના બે વિભાગ કરી લે છે — એક તો આપમેળે થવાવાળી ક્રિયાઓ જેવી કે — શરીરનું બનવું, ભોજનનું પચવું વગેરે અને બીજી, જ્ઞાનપૂર્વક થવાવાળી ક્રિયાઓ, જેવી કે — ‘જોવું, બોલવું, ભોજન કરવું વગેરે. જ્ઞાનપૂર્વક થવાવાળી ક્રિયાઓને મનુષ્ય અજ્ઞાનવશ પોતાના દ્વારા કરવામાં આવનારી માની લે છે.

પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન ગુણો (સત્ત્વ, રજ અને તમ)નું કાર્ય હોવાથી બુદ્ધિ, અહંકાર, મન, પંચમહાભૂત, દસ ઈન્દ્રિયો અને ઈન્દ્રિયોના શબ્દ વગેરે પાંચ વિષયો — એ પણ પ્રકૃતિના ગુણો કહેવાય છે. ઉપર્યુક્ત પદોમાં ભગવાન સ્પષ્ટતા કરે છે કે સઘળી ક્રિયાઓ (ચાહે સમષ્ટિની હોય કે વ્યક્તિની) પ્રકૃતિના ગુણો દ્વારા જ કરવામાં આવે છે, સ્વરૂપ દ્વારા નહિ.

‘અહંકારવિમૂઢાત્મા’ — ‘અહંકાર’ અન્તઃકરણની એક વૃત્તિ છે. ‘પોતે’ (સ્વરૂપ) તે વૃત્તિનો જ્ઞાતા છે. પરંતુ ભૂલથી પોતાને તે વૃત્તિ સાથે ભેળવવાથી અર્થાત્ તે વૃત્તિને જ પોતાનું સ્વરૂપ માની લેવાથી આ મનુષ્ય વિમૂઢાત્મા કહેવાય છે.

જેવી રીતે શરીર ‘ઈદમ્’ (આ) છે, તેવી જ રીતે અહંકાર પણ ‘ઈદમ્’ (આ) છે. ‘ઈદમ્’ (આ) કદી ‘અહમ્’ (હું) નથી હોઈ શકતો — આ સિદ્ધાંત છે. જ્યારે મનુષ્ય ભૂલથી ‘ઈદમ્’ ને ‘અહમ્’ અર્થાત્ ‘આ’ ને ‘હું’ માની લે છે, ત્યારે તે ‘અહંકારવિમૂઢાત્મા’ કહેવાય છે. આ માનેલો અહંકાર પ્રયત્ન કરવાથી દૂર નથી થતો; કેમકે પ્રયત્ન કરવામાં પણ

અહંકાર રહે છે. માનેલો અહંકાર દૂર થાય છે — અસ્વીકૃતિથી અર્થાત્ ‘ન માનવાથી.’

વિશેષ વાત

‘અહમ્’ બે પ્રકારના હોય છે —

(૧) વાસ્તવિક (આધારરૂપ) ‘અહમ્’^૧ જેમ કે — ‘હું છું’ (પોતાની સત્તામાત્ર).

(૨) અવાસ્તવિક (માનેલો) ‘અહમ્’; જેમ કે — ‘હું શરીર છું.’

‘વાસ્તવિક અહમ્’ સ્વાત્માવિક તેમ જ નિત્ય અને ‘અવાસ્તવિક અહમ્’ અસ્વાત્માવિક તેમ જ અનિત્ય હોય છે. આથી ‘વાસ્તવિક અહમ્’ વિસ્મૃત તો થઈ શકે છે, પરંતુ દૂર નથી થઈ શકતો; અને ‘અવાસ્તવિક અહમ્’ પ્રતીત તો થઈ શકે છે પણ ટકી નથી શકતો. મનુષ્યની ભૂલ એ થાય છે કે તે ‘વાસ્તવિક અહમ્’ (પોતાના સ્વરૂપ)ને વિસ્મૃત કરીને ‘અવાસ્તવિક અહમ્’ (હું શરીર છું)ને જ સત્ય માની લે છે.

‘કર્તાહમિતિ મન્યતે’ — જોકે સઘળાં કર્મો બધી રીતે પ્રકૃતિજન્ય ગુણો દ્વારા જ કરવામાં આવે છે, તોપણ અહંકારથી મોહિત અન્તઃકરણવાળો અજ્ઞાની મનુષ્ય કેટલાંક કર્મોનો કર્તા પોતાને માની લે છે. કારણ કે તે અહંકારને જ પોતાનું સ્વરૂપ માની બેસે છે. અહંકારને કારણે જ મનુષ્ય શરીર, ઈન્દ્રિયો, મન વગેરેમાં ‘હું’ પણું કરી લે છે અને તે (શરીર વગેરે)ની ક્રિયાઓનો કર્તા પોતાને માની લે છે. આ વિપરીત માન્યતા મનુષ્યે પોતે જ કરી છે, એટલા માટે તેને દૂર પણ તે જ કરી શકે છે. તેને દૂર કરવાનો ઉપાય છે — તેને વિવેક-વિચારપૂર્વક ન માનવી; કેમકે માન્યતા વડે જ માન્યતા કપાય છે.

એક ‘કરવું’ હોય છે અને એક ‘ના કરવું’ હોય છે.

૧. જેને અહીં ‘વાસ્તવિક અહમ્’ કહ્યો છે, તે વાસ્તવમાં ‘અહં’ નથી, પરંતુ સત્-રૂપ અને ચિત્-રૂપ તત્ત્વ છે. તેને ‘વાસ્તવિક અહમ્’ એટલા માટે કહ્યો છે કે તે કદી બદલાતો નથી, જ્યારે ‘અવાસ્તવિક અહમ્’ બદલાય છે. જેમ કે, કોઈ વ્યક્તિ ભણેલ ગણેલ ન હોય, તો તે કહે છે કે ‘હું મૂર્ખ છું, અભણ છું’ — અને ભણીગણીને તે જ વ્યક્તિ કહે છે કે હું ‘વિદ્વાન છું, ભણેલોગણેલો છું. આ રીતે ‘અહમ્’ના બદલાવા છતાં પણ પોતાની સત્તા (‘હું છું’) નથી બદલાતી. માનેલા ‘અહમ્’ની સાથે સદા રહેવાથી જ તે સત્તાને ‘વાસ્તવિક અહમ્’ કહે છે. માનેલા ‘અહમ્’નો સાથ દૂર થતાં જ અર્થાત્ ત્યાંથી દૃષ્ટિ હટતાં જ તે ‘વાસ્તવિક અહમ્’ સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ બની જાય છે.

જેવી રીતે 'કરવું' એ ક્રિયા છે, તેવી જ રીતે 'ના કરવું' પણ ક્રિયા જ છે. સૂવું, જાગવું, બેસવું, ચાલવું, સમાધિસ્થ થવું વગેરે બધી ક્રિયાઓ જ છે. ક્રિયામાત્ર પ્રકૃતિમાં થાય છે. પોતાના (ચેતન સ્વરૂપમાં) કરવું અને ન કરવું - બન્નેય નથી; કેમકે તે આ બન્નેયથી પર છે. તે અક્રિય અને બધાનો પ્રકાશક છે. જો 'પોતાનામાં' પણ ક્રિયા થાત, તો તે ક્રિયા (શરીર વગેરેમાં પરિવર્તનરૂપ ક્રિયાઓ)નો જ્ઞાતા કેવી રીતે થાત? કરવું અને ન કરવું ત્યાં હોય છે, જ્યાં 'અહમ્' (હું) રહે છે. 'અહમ્' ન રહેવાથી ક્રિયાની સાથે કોઈ સંબંધ નથી રહેતો. કરવું અને ના કરવું - બેઉ જેનાથી પ્રકાશિત થાય છે, તે અક્રિય તત્ત્વ (પોતાના સ્વરૂપ)માં મનુષ્યમાત્રની સ્વાભાવિક સ્થિતિ છે, પરંતુ 'અહમ્'ને કારણે મનુષ્ય પ્રકૃતિમાં થવાવાળી ક્રિયાઓ સાથે પોતાનો સંબંધ માની લે છે. પ્રકૃતિ (જડ) સાથે માનેલો સંબંધ જ 'અહમ્' કહેવાય છે.

વિશેષ વાત

જેવી રીતે સમુદ્રનો જ અંશ હોવાને કારણે લહેર અને સમુદ્રમાં જાતીય એકતા છે અર્થાત્ જે જાતિની લહેર છે, તે જ જાતિનો સમુદ્ર છે, તેવી જ રીતે સંસારનો જ અંશ હોવાને કારણે શરીરની સંસાર/સાથે જાતીય એકતા છે. મનુષ્ય સંસારને તો 'હું' નથી માનતો, પણ ભૂલથી 'શરીર'ને 'હું' માની લે છે.

જેવી રીતે સમુદ્ર વિના લહેરનું પોતાનું કોઈ સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ નથી, તેવી જ રીતે સંસાર વિના શરીરનું પોતાનું કોઈ અસ્તિત્વ નથી. પરંતુ અહંકારથી મોહિત અંતઃકરણવાળો

મનુષ્ય જ્યારે શરીરને 'હું' (પોતાનું સ્વરૂપ) માની લે છે, ત્યારે તેનામાં અનેક પ્રકારની કામનાઓ ઉત્પન્ન થવા લાગે છે; જેમ કે - મને સ્ત્રી, પુત્ર, ધન વગેરે પદાર્થો મળી જાય, લોકો મને સારો સમજે, મારું આદર-સન્માન કરે, મને અનુકૂળ થઈને ચાલે વગેરે. તેનું એ બાજુ ધ્યાન જ નથી જતું કે શરીરને પોતાનું સ્વરૂપ માનીને હું પહેલેથી જ બંધાઈ બેઠો છું. હવે કામનાઓ કરીને વધુ બંધન વધારી રહ્યો છું - પોતાને વધુ વિપત્તિમાં નાખી રહ્યો છું.

સાધનકાળમાં 'હું (પોતે) પ્રકૃતિજન્ય ગુણોથી સર્વથા અતીત છું' - એવો અનુભવ ન થવા છતાં પણ જ્યારે સાધક એમ માની લે છે, ત્યારે તેને તેવો જ અનુભવ થઈ જાય છે. આ પ્રકારે જેવી રીતે તે ખોટી માન્યતા કરીને બંધાયો હતો, તેવી જ રીતે ખરી માન્યતા કરીને તે મુક્ત થઈ જાય છે; કેમકે માનેલી વાત ન માનવાથી દૂર થઈ જાય છે - આ સિદ્ધાંત છે. આ જ વાતને ભગવાને પાંચમા અધ્યાયના આઠમા શ્લોકમાં - 'નૈવ કિંચિત્ કરોમીતિ યુક્તો મન્યેત તત્ત્વવિત્' પદોમાં 'મન્યેત' પદ વડે પ્રગટ કરી છે કે 'હું કર્તા છું' - આ અવાસ્તવિક માન્યતાને દૂર કરવાને માટે 'હું કશું પણ નથી કરતો' - એવી વાસ્તવિક માન્યતા કરવી પડશે.

'હું શરીર છું, હું કર્તા છું' વગેરે અસત્ય માન્યતાઓ પણ એટલી દઢ થઈ જાય છે કે તેને છોડવી કઠિન થઈ પડે છે; પછી 'હું શરીર નથી; હું અકર્તા છું' વગેરે સત્ય માન્યતાઓ દઢ કેમ ન થાય ? અને એક વાર દઢ થઈ જાય પછી છૂટે પણ કેવી રીતે?

પરિશિષ્ટ ભાવ : બધી જ ક્રિયાઓ જડ-વિભાગમાં જ થાય છે. ચેતન વિભાગમાં ક્યારેય લેશમાત્ર પણ કોઈ ક્રિયા થતી નથી. અહંકારથી અંતઃકરણ મોહિત થવાને કારણે અજ્ઞાની મનુષ્ય 'હું કર્તા છું' - એવું માની લે છે. અહંકારથી અંતઃકરણ મોહિત થવાનો અર્થ એ છે કે, અપરા પ્રકૃતિનો અંશ અહમ્ની સાથે પોતાનો સંબંધ માની લેવો અર્થાત્ અહમ્ને પોતાનું સ્વરૂપ માની લેવું કે, 'આ જ હું છું.' આને જ તાદાત્મ્ય કહે છે.

પોતાને કર્તા માનનાર તો ચેતન છે, પરંતુ તે જડ અહમ્ને પોતાનું સ્વરૂપ માની લે છે. એનો અર્થ એ છે કે અહમ્ને પોતાનું સ્વરૂપ માનનારો, પોતાને એકદેશીય માનનારો સ્વયં પરમાત્માનો અંશ છે. તે સ્વયંમાં કર્તાપણું સંભવ જ નથી (ગીતા ૧૩/૨૮). વાસ્તવમાં સ્વયં, શરીર સાથે મળી શકતો જ નથી - 'શરીરસ્થોઽપિ કૌન્તેય ન કરોતિ ન લિપ્યતે' (ગીતા ૧૩/૩૧) પરંતુ મનુષ્ય મળેલો માની લે છે - 'કર્તાહમિતિમન્યતે.' વાસ્તવમાં તાદાત્મ્ય થતું નથી, બલકે તાદાત્મ્ય માની લેવાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે, સ્વયં કર્તા બનતો નથી માત્ર અવિવેકપૂર્વક પોતાનામાં કર્તાપણાની માન્યતા કરી લે છે - 'મન્યતે.' પોતાને કર્તા માની લેતાં જ તેના પર શાસ્ત્રીય વિધિ-નિષેધ લાગુ થઈ જાય છે અને તેને કર્મફળનો ભોક્તા બનવું પડે છે.

સ્વરૂપ (સ્વયં)માં કોઈ ક્રિયા નથી. ક્રિયા ત્યાં જ થાય છે, જ્યાં કોઈ ખાલી જગા હોય. સંપૂર્ણ ઠોસ સ્વરૂપમાં ક્રિયા કઈ રીતે થઈ શકે? પરંતુ પોતાને કર્તા માની લેવાથી તે પ્રકૃતિની જે ક્રિયાની સાથે સંબંધ જોડે છે, તે ક્રિયા તેના માટે ફળ આપનારી 'કર્મ' બની જાય છે, જેનું ફળ તેણે ભોગવવું જ પડે છે. કારણ કે જે કર્તા હોય છે, તે જ ભોક્તા હોય છે.

સ્વરૂપનો કારક (કરનાર) માત્રથી સંપૂર્ણ સંબંધ-વિચ્છેદ છે. તેથી સ્વરૂપમાં લેશમાત્ર પણ કર્તૃત્વ નથી. કર્તૃત્વનો

વિભાગ જ અલગ છે. આજ સુધી દેવતા, મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, યક્ષ, રાક્ષસ વગેરે અનેક શરીરો(યોનિઓ)માં જે પણ કર્મ કરેલાં છે, તેમાંથી કોઈ પણ કર્મ સ્વરૂપ સુધી પહોંચ્યું નથી અને કોઈ પણ શરીર સ્વરૂપ સુધી પહોંચ્યું નથી; કારણ કે કર્મ અને પદાર્થ (શરીર)નો વિભાગ જ અલગ છે અને સ્વરૂપનો વિભાગ પણ અલગ છે, પરંતુ આ વિવેકને મહત્ત્વ ન આપવાને લીધે મનુષ્ય કર્મ અને ફળમાં બંધાઈ જાય છે.

જ્યાં સુધી ‘કરવું’ છે, ત્યાં સુધી અહંકારની સાથે સંબંધ છે, કારણ કે અહંકાર (કર્તાપણું) વિના ‘કરવું’ સિદ્ધ થતું નથી. કરવાનો ભાવ થતાં જ કર્તૃત્વાભિમાન થઈ જાય છે. કર્તૃત્વાભિમાન હોવાથી ‘કાર્ય’ થાય છે અને કાર્ય કરવાથી કર્તૃત્વાભિમાન પુષ્ટ થાય છે. તેથી કરવામાં આવેલ સાધનાથી સાધક ક્યારેય અહંકારરહિત થઈ જ શકતો નથી. અહંકાર સાથે કરવામાં આવેલું કર્મ ક્યારેય કલ્યાણકારી થતું નથી, કારણ કે બધાં જ અનર્થોનું, જન્મ-મરણનું મૂળ કારણ અહંકાર જ છે. પોતાના માટે કંઈ ન કરવાથી અહંકારની સાથે સંબંધ રહેતો નથી. અર્થાત્ પ્રકૃતિમાત્રથી સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય છે. તેથી સાધકે ક્રિયાને મહત્ત્વ ન આપતાં પોતાના વિવેકને મહત્ત્વ આપવું જોઈએ. વિવેકને મહત્ત્વ આપવાથી વિવેક સ્વતઃ સ્પષ્ટ થતો જાય છે અને સાધકને માર્ગદર્શન આપતો રહે છે. આગળ જતાં આ વિવેક જ તત્ત્વજ્ઞાનમાં રૂપાંતરિત થઈ જાય છે.

તત્ત્વવિત્ મહાબાહો — ગુણકર્મવિભાગયોઃ ।
ગુણા ગુણેષુ વર્તન્ત ઈતિ મત્વા ન સજ્જતે ॥ ૨૮ ॥

તુ	= પરંતુ	તત્ત્વવિત્	= તત્ત્વને જાણનાર	વર્તન્તે	= વર્તી રહ્યા છે’—
મહાબાહો	= હે મહાબાહો!		મહાપુરુષ (તો)	ઈતિ	= એમ
ગુણકર્મ-	= ગુણ-વિભાગ અને	ગુણાઃ	= ‘સમસ્ત ગુણો (જ)	મત્વા	= સમજીને (એમનામાં)
વિભાગયોઃ	કર્મ-વિભાગના	ગુણેષુ	= ગુણોમાં	ન, સજ્જતે	= આસક્ત નથી થતો.

ટીકા — ‘તત્ત્વવિત્ મહાબાહો ગુણકર્મ — વિભાગયોઃ’ — પૂર્વશ્લોકમાં વર્ણિત ‘અહંકારવિમૂઢાત્માઃ’ — પૂર્વશ્લોકમાં વર્ણિત ‘અહંકારવિમૂઢાત્મા’ (અહંકારથી મોહિત અંતઃકરણ-વાળો પુરુષ)થી તત્ત્વજ્ઞ મહાપુરુષને સર્વથા ભિન્ન અને વિલક્ષણ બતાવવાને માટે અહીં ‘તુ’ પદનો પ્રયોગ થયો છે.

સત્ત્વ, રજ અને તમ — આ ત્રણે ગુણો પ્રકૃતિજન્ય છે. આ ત્રણે ગુણોનું કાર્ય હોવાથી સમસ્ત સૃષ્ટિ, ત્રિગુણાત્મિકા છે. આથી શરીર, ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, પ્રાણી, પદાર્થ વગેરે બધાં ગુણમય જ છે. આ ‘ગુણવિભાગ’ કહેવાય છે. આ (શરીર વગેરે)થી થવાવાળી ક્રિયા ‘કર્મવિભાગ’ કહેવાય છે.

ગુણો અને કર્મો અર્થાત્ પદાર્થો અને ક્રિયાઓ નિરંતર પરિવર્તનશીલ છે. પદાર્થો ઉત્પન્ન અને નષ્ટ થવાવાળા છે તથા ક્રિયાઓ આરંભ અને સમાપ્ત થવાવાળી છે. આવો ઠીક-ઠીક અનુભવ કરવો એને જ ગુણ અને કર્મવિભાગને તત્ત્વથી જાણવું કહેવાય છે. ચેતન (સ્વરૂપ)માં કદી કોઈ ક્રિયા નથી થતી. તે સદા નિર્લિપ્ત અને નિર્વિકાર રહે છે

અર્થાત્ તેનો કોઈ પણ પ્રાકૃત પદાર્થ અને ક્રિયા સાથે સંબંધ નથી હોતો. એવો ઠીક-ઠીક અનુભવ કરવો એને જ ચેતનને તત્ત્વથી જાણવું કહેવાય છે.

અજ્ઞાની પુરુષ જ્યારે આ ગુણવિભાગ અને કર્મવિભાગ સાથે પોતાનો સંબંધ માની લે છે, ત્યારે તે બંધાઈ જાય છે. શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ તો આ બંધનનું મુખ્ય કારણ ‘અજ્ઞાન’ છે, પણ સાધકની દૃષ્ટિએ ‘રાગ’ જ મુખ્ય કારણ છે. રાગ ‘અવિવેક’થી થાય છે. વિવેક જાગ્રત થતાં રાગ નષ્ટ થઈ જાય છે. આ વિવેક મનુષ્યમાં વિશેષ રૂપે છે. આવશ્યકતા કેવળ આ વિવેકને મહત્ત્વ આપીને જાગ્રત કરવાની છે. આથી સાધકે (વિવેક જાગ્રત કરીને) વિશેષ રૂપે રાગને જ દૂર કરવો જોઈએ.

તત્ત્વને જાણવાની ઈચ્છા રાખવાવાળો સાધક પણ જો ગુણ (પદાર્થ) અને કર્મ (ક્રિયા) સાથે પોતાનો કોઈ સંબંધ ન માને, તો તે પણ ગુણવિભાગ અને કર્મવિભાગને તત્ત્વથી જાણી લે છે. ચાહે ગુણવિભાગ અને કર્મવિભાગને તત્ત્વથી જાણે, ચાહે પોતા (ચેતન સ્વરૂપ)ને તત્ત્વથી જાણે. બન્નેનું પરિણામ એક જ હશે.

ગુણ-કર્મ-વિભાગને તત્વથી જાણવાનો ઉપાય

(૧) શરીરમાં રહીને પણ ચેતનતત્વ (સ્વરૂપ) સર્વથા અક્રિય અને નિર્લિપ્ત રહે છે (ગીતા અ. ૧૩/૩૧). પ્રકૃતિનું કાર્ય (શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ વગેરે) ‘ઈદમ્’ (આ) કહેવાય છે. ‘ઈદમ્’ (આ) કદી ‘અહમ્’ (હું) નથી હોતું. જ્યારે ‘આ’ (શરીર વગેરે) ‘હું’ નથી, ત્યારે ‘ઈદમ્’ (આ)માં થવાવાળી ક્રિયા ‘મારી’ કેવી રીતે થઈ? તાત્પર્ય એ છે કે શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ વગેરે બધાં પ્રકૃતિનાં કાર્ય છે અને ‘પોતે’ તેમનાથી સર્વથા અસંબંધ અને નિર્લિપ્ત છે. આથી તેઓમાં થવાવાળી ક્રિયાઓનો કર્તા ‘પોતે’ કેવી રીતે હોઈ શકે છે? આ રીતે પોતાને પદાર્થ તેમ જ ક્રિયાઓથી અલગ અનુભવ કરવાવાળો બંધનમાં નથી પડતો. બધી અવસ્થાઓમાં ‘નૈવ કિચ્ચિત્કરોમીતિ’ (ગીતા ૫/૮) ‘હું કંઈ પણ નથી કરતો’ — એવો અનુભવ કરવો એને જ પોતાને ક્રિયાઓથી અલગ જાણવો અર્થાત્ અનુભવ કરવો કહેવાય છે.

(૨) દેખવું, સાંભળવું, ખાવું, પીવું વગેરે બધી ક્રિયાઓ છે અને દેખવા, સાંભળવા વગેરેના વિષયો, ખાવા-પીવાની સામગ્રી વગેરે બધા ‘પદાર્થો’ છે. આ ક્રિયાઓ અને પદાર્થોને આપણે ઇન્દ્રિયો (આંખ, કાન, મુખ વગેરે) વડે જાણીએ છીએ. ઇન્દ્રિયોને ‘મન’ વડે, મનને ‘બુદ્ધિ’ વડે અને બુદ્ધિને માનેલા ‘અહમ્’ (હુંપણા) વડે જાણીએ છીએ. આ ‘અહમ્’ પણ એક સામાન્ય પ્રકાશ (ચેતન) વડે પ્રકાશિત થાય છે. તે સામાન્ય પ્રકાશ જ બધાનો જ્ઞાતા, બધાનો પ્રકાશક અને આધાર છે.

‘અહમ્’થી પર પોતાના સ્વરૂપ (ચેતન)ને કેવી રીતે જાણવું? ગાઢ નિદ્રામાં જોકે બુદ્ધિ અવિદ્યામાં લીન થઈ જાય છે, છતાં પણ મનુષ્ય જાગી જતાં કહે છે કે ‘હું’ બહુ જ સુખેથી ઊંઘ્યો.’ આ રીતે જાગ્યા બાદ ‘હું છું’નો અનુભવ બધાને થાય છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે સુષુપ્તિકાળમાં પણ પોતાની સત્તા હતી. જો એવું ના હોત તો ‘હું બહુ જ સુખેથી ઊંઘ્યો; મને કંઈ પણ ખબર ન હતી’ — એવી સ્મૃતિ કે જ્ઞાન ન થાત. સ્મૃતિ અનુભવજન્ય હોય છે.^૧ તેથી જ બધાને પ્રત્યેક અવસ્થામાં પોતાની સત્તાનો અખંડ અનુભવ થાય છે. કોઈ પણ અવસ્થામાં પોતાના અભાવનો (‘હું નથી’ — એવો) અનુભવ નથી

થતો. જેઓએ માની લીધેલા ‘અહમ્’ (હુંપણા) સાથે પણ સંબંધ-વિચ્છેદ કરીને પોતાના સ્વરૂપ (છે)નો બોધ કરી લીધો છે, તેઓ ‘તત્ત્વવિત્’ કહેવાય છે.

અપરિવર્તનશીલ પરમાત્મતત્ત્વની સાથે આપણો સ્વતઃસિદ્ધ નિત્ય સંબંધ છે. પરિવર્તનશીલ પ્રકૃતિની સાથે આપણો સંબંધ વસ્તુતઃ છે નહિ, કેવળ માની લીધેલો છે. પ્રકૃતિ સાથે માની લીધેલા સંબંધને જો વિચાર દ્વારા દૂર કરીએ તો તેને ‘જ્ઞાનયોગ’ કહે છે; અને જો તે જ સંબંધને પરહિતાર્થ કર્મ કરતાં-કરતાં દૂર કરીએ તો તેને ‘કર્મયોગ’ કહે છે. પ્રકૃતિથી સંબંધ-વિચ્છેદ થતાં જ ‘યોગ’ (પરમાત્મા સાથે નિત્ય સંબંધનો અનુભવ) થાય છે, અન્યથા કેવળ ‘જ્ઞાન’ અને ‘કર્મ’ જ થાય છે. આથી પ્રકૃતિ સાથે સંબંધ-વિચ્છેદપૂર્વક પરમાત્મા સાથે પોતાના નિત્ય સંબંધને ઓળખવાવાળો જ ‘તત્ત્વવિત્’ છે.

‘ગુણા ગુણેષુ વર્તન્તે’ — પ્રકૃતિજન્ય ગુણોથી ઉત્પન્ન થવાને કારણે શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ વગેરે પણ ‘ગુણો’ જ કહેવાય છે અને તેમનાથી સઘળાં કર્મો થાય છે. અવિવેકને કારણે અજ્ઞાની પુરુષ આ ગુણોની સાથે પોતાનો સંબંધ માનીને એમનાથી થવાવાળી ક્રિયાઓનો કર્તા પોતાને માની લે છે.^૨ પરંતુ ‘પોતાના’ (સામાન્ય પ્રકાશ — ચેતન)માં પોતાની સ્વતઃસિદ્ધ સ્થિતિનો અનુભવ થતાં ‘હું કર્તા છું’ — એવો ભાવ આવી જ નથી શકતો.

રેલગાડીનું એન્જિન ચાલે છે અર્થાત્ તેમાં ક્રિયા થાય છે, પરંતુ ખેંચવાની શક્તિ એન્જિન અને ચાલકના સંયોગથી આવે છે. વાસ્તવમાં ખેંચવાની શક્તિ તો એન્જિનની જ છે, પણ ચાલક દ્વારા સંચાલન કરવાથી જ તે ગંતવ્ય સ્થાન પર પહોંચી જાય છે. કારણ કે એન્જિનમાં ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ નથી, એટલા માટે તેને ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિવાળા ચાલક (મનુષ્ય)ની આવશ્યકતા પડે છે. પરંતુ મનુષ્ય પાસે શરીર રૂપી એન્જિન પણ છે તથા સંચાલનને માટે ઇન્દ્રિયો, મન, અને બુદ્ધિ પણ છે. શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ — આ ચારેય એક સામાન્ય પ્રકાશ (ચેતન) વડે સત્તાસ્ફૂર્તિ મેળવીને જ કાર્ય કરવામાં સમર્થ થાય છે. સામાન્ય પ્રકાશ (જ્ઞાન)નું પ્રતિબિંબ બુદ્ધિમાં આવે છે, બુદ્ધિના જ્ઞાનને મન ગ્રહણ કરે છે, મનના જ્ઞાનને ઇન્દ્રિયો ગ્રહણ કરે છે, અને પછી શરીરરૂપી એન્જિનનું સંચાલન થાય છે. બુદ્ધિ, મન, ઇન્દ્રિયો, શરીર — એ સઘળે-સઘળા ગુણો છે અને તેમને પ્રકાશિત કરવાવાળો અર્થાત્

૧. અનુભૂતવિષયાસમ્પ્રમોષઃ સ્મૃતિઃ । (યોગદર્શન ૧/૧૧)

૨. ઉદાહરણાર્થે — વાણી ‘પદાર્થ’ છે, બોલવાની પ્રવૃત્તિ ‘ક્રિયા’ છે અને બોલવાનું સમષ્ટિ શક્તિથી થઈ રહ્યું છે. અર્થાત્ ગુણો જ ગુણોમાં વર્તી રહ્યા છે, પરંતુ મનુષ્ય અજ્ઞાનવશ પદાર્થ અને ક્રિયાને પોતાની માનીને પોતે ‘કર્તા’ બની જાય છે.

તેમને સત્તાસ્કૂર્તિ આપવાવાળો ‘પોતે’ આ ગુણોથી અસંબદ્ધ અને નિર્લિપ્ત રહે છે. આથી વાસ્તવમાં સઘળા ગુણો જ ગુણોમાં વર્તી રહ્યા છે.

શ્રેષ્ઠ પુરુષનાં આચરણોનું બધા લોકો અનુસરણ કરે છે. એટલા માટે ભગવાન જ્ઞાની મહાપુરુષ દ્વારા લોકસંગ્રહ કેવી રીતે થાય છે — તેનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે જેવી રીતે તે મહાપુરુષ ‘સઘળા ગુણો જ ગુણોમાં વર્તી રહ્યા છે’ — એવો અનુભવ કરીને તેઓમાં આસક્ત નથી થતો, તેવી જ રીતે સાધકે પણ તેવું જ માનીને તેઓમાં આસક્ત નહિ થવું જોઈએ.

પ્રકૃતિ-પુરુષ-સંબંધી માર્મિક વાત

આકર્ષણ સદા સજાતીયતામાં જ થાય છે; જેમ કે કાનોનું શબ્દોમાં, ત્વચાનું સ્પર્શમાં, નેત્રોનું રૂપમાં, જિહ્વાનું રસમાં અને નાસિકાનું ગંધમાં આકર્ષણ થાય છે. આ રીતે પાંચે ઈન્દ્રિયોનું પોતપોતાના વિષયોમાં જ આકર્ષણ થાય છે. એક ઈન્દ્રિયનું બીજી ઈન્દ્રિયના વિષયમાં કદી આકર્ષણ થતું નથી. તાત્પર્ય એ છે કે એ વસ્તુનું બીજી વસ્તુ પ્રત્યે આકર્ષણ થવામાં મૂળ કારણ એ બન્નેની સજાતીયતા જ છે.

આકર્ષણ, પ્રવૃત્તિ તેમ જ પ્રવૃત્તિની સિદ્ધિ સજાતીયતામાં જ થાય છે. વિજાતીય વસ્તુઓમાં ન તો આકર્ષણ થાય છે, ન પ્રવૃત્તિ થાય છે અને ન પ્રવૃત્તિની સિદ્ધિ પણ થાય છે, તેથી આકર્ષણ, પ્રવૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિની સિદ્ધિ સજાતીયતાને કારણે ‘પ્રકૃતિ’માં જ થાય છે; પરંતુ પુરુષ (ચેતન)માં વિજાતીય પ્રકૃતિ (જડ)નું જે આકર્ષણ પ્રતીત થાય છે, તેમાં પણ વાસ્તવમાં પ્રકૃતિનો અંશ જ પ્રકૃતિની તરફ આકર્ષિત થાય છે. કરવાની અને ભોગવવાની ક્રિયા પ્રકૃતિમાં જ થાય છે, પુરુષમાં નહિ. પુરુષ તો સદા નિર્વિકાર, નિત્ય, અચલ તથા એકરસ રહે છે.

તેરમા અધ્યાયના એકત્રીસમા શ્લોકમાં ભગવાને બતાવ્યું છે કે શરીરમાં સ્થિત હોવા છતાં પણ પુરુષ વસ્તુતઃ ન તો કંઈ કરે છે અને ન તો લિપ્ત થાય છે — ‘શરીરસ્થોઽપિ કૌન્તેય ન કરોતિ ન લિપ્યતે.’ પુરુષ તો કેવળ ‘પ્રકૃતિસ્થ’ થવા અર્થાત્ પ્રકૃતિ સાથે તાદાત્મ્ય માનવાને કારણે સુખ-દુઃખના ભોક્તૃત્વમાં કારણ કહેવામાં આવે છે — ‘પુરુષઃ સુખદુઃખાનાં ભોક્તૃત્વે હેતુરુચ્યતે’ (ગીતા અ. ૧૩/૨૦) અને ‘પુરુષઃ પ્રકૃતિસ્થો હિ ભુક્તે પ્રકૃતિજાન્ગુણાન્’ (ગીતા અ. ૧૩/૨૧). તાત્પર્ય એ છે કે જોકે સઘળી ક્રિયાઓ, ક્રિયાઓની સિદ્ધિ અને આકર્ષણ પ્રકૃતિમાં જ થાય છે, છતાં પણ પ્રકૃતિ સાથે તાદાત્મ્યને કારણે પુરુષ ‘હું સુખી છું’, ‘હું દુઃખી છું’ — એમ માનીને ભોક્તૃત્વમાં કારણ બની જાય છે. કારણ કે સુખી-દુઃખી થવાનો અનુભવ પ્રકૃતિ (જડ)માં

થઈ જ નથી શકતો. પ્રકૃતિ (જડ)ના વિના કેવળ પુરુષ (ચેતન) સુખ-દુઃખનો ભોક્તા બની જ નથી શકતો.

પુરુષમાં પ્રકૃતિની પરિવર્તનરૂપી ક્રિયા કે વિકાર નથી, પરંતુ તેનામાં સંબંધ માનવાની અથવા ન માનવાની યોગ્યતા તો છે જ. તે પથ્થરની માફક જડ નહિ, પરંતુ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. જો પુરુષમાં સંબંધ માનવાની અથવા ન માનવાની યોગ્યતા ન હોત, તો તે પ્રકૃતિ સાથે પોતાનો સંબંધ કેવી રીતે માનત? પ્રકૃતિ સાથે સંબંધ માનીને તેની ક્રિયાઓને પોતાનામાં કેવી રીતે માનત? અને પોતાનામાં કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વનો કેવી રીતે સ્વીકાર કરત? સંબંધને માનવો અથવા ન માનવો એ ‘ભાવ’ છે, ‘ક્રિયા’ નહિ.

પુરુષમાં સંબંધ જોડવા અથવા ન જોડવાની યોગ્યતા તો છે જ, પણ ક્રિયા કરવાની યોગ્યતા તેનામાં નથી. ક્રિયા કરવાની યોગ્યતા તેનામાં હોય છે, જેનામાં પરિવર્તન (વિકાર) હોય છે. પુરુષમાં પરિવર્તનનો સ્વભાવ નથી, જ્યારે પ્રકૃતિમાં પરિવર્તનનો સ્વભાવ છે અર્થાત્ પ્રકૃતિમાં ક્રિયાશીલતા સ્વાભાવિક છે. એટલા માટે પ્રકૃતિ સાથે સંબંધ જોડવાથી જ પુરુષ પોતાનામાં ક્રિયા માની લે છે — ‘કર્તાહમિતિ મન્યતે’ (ગીતા અ. ૩/૨૭).

પુરુષમાં કોઈ પરિવર્તન નથી થતું. આ (પરિવર્તનનું ન થવું) એ તેની કોઈ અશક્તિ કે ઊણપ નથી, બલકે તેની મહત્તા છે. તે નિરંતર એકરસ અને એકરૂપ રહેવાવાળો છે. પરિવર્તન થવું એ તેનો સ્વભાવ જ નથી; જેમકે — બરફમાં ગરમ થવાનો સ્વભાવ કે યોગ્યતા નથી. પરિવર્તનરૂપ ક્રિયા થવી એ પ્રકૃતિનો સ્વભાવ છે, પુરુષનો નહિ. પરંતુ પ્રકૃતિ સાથે પોતાનો સંબંધ ન માનવાની તેનામાં પૂરી યોગ્યતા, સામર્થ્ય અને સ્વતંત્રતા છે; કેમકે વાસ્તવમાં પ્રકૃતિ સાથેનો સંબંધ મૂળમાં નથી.

પ્રકૃતિના અંશ શરીરને પુરુષ જ્યારે પોતાનું સ્વરૂપ માની લે છે, ત્યારે પ્રકૃતિના તે અંશમાં (સજાતીય પ્રકૃતિનું) આકર્ષણ, ક્રિયાઓ અને તેમના ફળની પ્રાપ્તિ થતી રહે છે, તેનો સંકેત અહીં ‘ગુણાઃ ગુણેષુ વર્તન્તે’ પદોથી કરવામાં આવ્યો છે. ગુણોમાં પોતાની સ્થિતિ માનીને પુરુષ (ચેતન) સુખી-દુઃખી થતો રહે છે. વાસ્તવમાં સુખ-દુઃખની અલગ સત્તા નથી. એટલા માટે ભગવાન ગુણો સાથે માનેલા સંબંધનો વિચ્છેદ કરવા માટે વિશેષ ભાર દે છે.

તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ જોવામાં આવે તો સંબંધ-વિચ્છેદ પહેલેથી (સદાથી) જ છે. કેવળ ભૂલથી સંબંધ માનેલો છે. આથી માનેલા સંબંધનો અસ્વીકાર કરીને કેવળ ‘ગુણો જ ગુણોમાં વર્તી રહ્યા છે’ એ વાસ્તવિકતા ઓળખવાની છે.

‘ઈતિ મત્વા ન સજજતે’ — અહીં ‘મત્વા’ પદ

‘જાણવા’ના અર્થમાં આવ્યું છે. તત્ત્વજ્ઞ મહાપુરુષ પ્રકૃતિ (જડ) અને પુરુષ (ચેતન)ને સ્વાભાવિક રીતે જ અલગ-અલગ જાણે છે. એટલા માટે તે પ્રકૃતિજન્ય ગુણોમાં આસક્ત નથી થતો.

ભગવાન ‘મત્વા’ પદનો પ્રયોગ કરીને જાણે સાધકોને એવી આજ્ઞા આપે છે કે તેઓ પણ પ્રકૃતિજન્ય ગુણોને અલગ માનીને તેઓમાં આસક્ત ન થાય.

વિશેષ વાત

કર્મયોગી અને સાંખ્યયોગી — બન્નેની સાધના-પ્રણાલીમાં એકતા નથી હોતી. ‘કર્મયોગી’ ગુણો (શરીર વગેરે) સાથે માનેલી એકતાને દૂર કરાવાની ચેષ્ટા કરે છે, એટલા માટે શ્રીમદ્ભાગવતમાં ‘કર્મયોગસ્તુ કામિનામ્’ (૧૧/૨૦/૭) કહેવામાં આવ્યું છે. ભગવાને પણ એટલા માટે કર્મયોગીને માટે કર્મ કરવાની આવશ્યકતા પર વિશેષ ભાર દીધો છે; જેમ કે - ‘કર્મોનો આરંભ કર્યા વિના મનુષ્ય નિષ્કર્મતાને પ્રાપ્ત નથી થતો’ (ગીતા અ. ૩/૪), ‘યોગમાં આરૂઢ થવાની ઈચ્છાવાળા મનનશીલ પુરુષને માટે કર્મ કરવું એ જ સાધન કહેવામાં આવે છે (ગીતા અ. ૬/૩). કર્મયોગી કર્મો તો કરે છે, પણ તેમને પોતાને માટે નહિ, બલકે બીજાઓના હિતને માટે જ કરે છે; એટલા માટે તે એ કર્મોનો ભોક્તા નથી બનતો. ભોક્તા ન બનવાથી અર્થાત્ ભોક્તૃત્વનો

નાશ થવાથી કર્તૃત્વનો નાશ આપોઆપ થઈ જાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે કર્તૃત્વમાં જે કર્તાપણું છે, તે ફળને માટે જ છે. ફળનો ઉદ્દેશ્ય ન રહેતાં, કર્તૃત્વ નથી રહેતું. એટલા માટે વાસ્તવમાં કર્મયોગી પણ કર્તા નથી બનતો.

સાંખ્યયોગીમાં વિવેક-વિચારની પ્રધાનતા રહે છે. તે ‘પ્રકૃતિજન્ય ગુણો જ ગુણોમાં વર્તી રહ્યા છે.’ એવું જાણીને પોતાને એ ક્રિયાઓનો કર્તા નથી માનતો. આ જ વાતને ભગવાન આગળ તેરમા અધ્યાયના ઓગણત્રીસમા શ્લોકમાં કહેશે કે જે પુરુષ સઘળાં કર્મોને સર્વ પ્રકારે પ્રકૃતિ દ્વારા જ કરવામાં આવતાં જુએ છે, અને ‘પોતા’ (આત્મા)ને અકર્તા જુએ છે, તે જ યથાર્થ જુએ છે. આ રીતે સાંખ્યયોગી કર્તૃત્વનો નાશ કરે છે. કર્તૃત્વનો નાશ થતાં ભોક્તૃત્વનો નાશ આપોઆપ થઈ જાય છે.

ત્રીજા અધ્યાયના આરંભથી જ ભગવાને કેટલાંક ઉદાહરણો તેમ જ દૃષ્ટિકોણોથી કર્મ કરવા ઉપર જ ભાર દીધો છે; જેમ કે - જનક વગેરે મહાપુરુષો પણ નિષ્કામભાવથી કર્મ કરીને પરમસિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયા છે (અ. ૩/૨૦); ‘હું પણ કર્મ કરું છું’ (અ. ૩/૨૨); જ્ઞાની મહાપુરુષ પણ અજ્ઞાની પુરુષોની જેમ લોકસંગ્રહાર્થે કર્મ કરે છે.’ (અ. ૩/૨૫-૨૬). આથી સિદ્ધ થાય છે કે પ્રત્યેક દૃષ્ટિએ કર્મ કરવું એ જ શ્રેયસ્કર છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : જે અહંકારથી મોહિત થતો નથી તે ‘તત્ત્વવિત્’ હોય છે. આ તત્ત્વવિત્ને જ બીજા અધ્યાયના સોળમા શ્લોકમાં ‘તત્ત્વદર્શી’ કહ્યો છે. તત્ત્વવિત્ ગુણ-વિભાગ અને કર્મ-વિભાગથી અર્થાત્ પદાર્થ અને ક્રિયાથી સર્વથા અતીત થઈ જાય છે.

જ્યાં સુધી સાધકનો સંસારની સાથે સંબંધ રહેશે, ત્યાં સુધી તે ‘તત્ત્વવિત્’ થઈ શકતો નથી. કારણ કે સંસાર સાથે સંબંધ રાખનાર કોઈ સંસારને જાણી જ નથી શકતું. સંસારથી સર્વથા અલગ થઈને જ સંસારને જાણી શકાય છે — આ નિયમ છે. એ જ પ્રમાણે પરમાત્માથી અલગ થઈને કોઈ પરમાત્માને જાણી જ નથી શકતું. પરમાત્મા સાથે એક થઈને જ પરમાત્માને જાણી શકાય છે — આ નિયમ છે. કારણ એ છે કે, વાસ્તવમાં આપણે સંસારથી અલગ છીએ અને પરમાત્મા સાથે એક છીએ. શરીરની સંસાર સાથે એકતા છે, આપણી પોતાની પરમાત્મા સાથે એકતા છે.

પ્રકૃતેર્ગુણસમ્મૂઢાઃ સજ્જન્તે ગુણકર્મસુ ।
તાનકૃત્સ્નવિદો મન્દાન્કૃત્સ્નવિન્ન વિચાલયેત્ ॥ ૨૮ ॥

પ્રકૃતેઃ	= પ્રકૃતિના	સજ્જન્તે	= આસક્ત રહે છે.	અજ્ઞાનીઓને	
ગુણસમ્મૂઢાઃ	= ગુણોથી અત્યંત મોહિત થયેલા અજ્ઞાની મનુષ્યો	તાન્	= એવા	કૃત્સ્નવિત્	= સંપૂર્ણપણે જાણનાર જ્ઞાની મનુષ્ય
ગુણકર્મસુ	= ગુણો અને કર્મોમાં	અકૃત્સ્નવિદઃ	= સંપૂર્ણપણે ન સમજનારા	ન, વિચાલયેત્	= વિચલિત ન કરે.
		મન્દાન્	= મંદબુદ્ધિના		

ટીકા — ‘પ્રકૃતેર્ગુણસમ્મૂઢાઃ સજજન્તે ગુણકર્મસુ’ — સત્ત્વ, રજ, અને તમ આ ત્રણે પ્રકૃતિજન્ય ગુણો મનુષ્યને બાંધવાવાળા છે. સત્ત્વગુણ સુખ અને જ્ઞાનની આસક્તિ વડે, રજોગુણ કર્મની આસક્તિ વડે અને તમોગુણ પ્રમાદ, આળસ તથા નિદ્રા વડે મનુષ્યને બાંધે છે (ગીતા અ. ૧૪/૬થી ૮ સુધી). ઉપર્યુક્ત પદોમાં તે અજ્ઞાનીઓનું વર્ણન છે, જેઓ પ્રકૃતિજન્ય ગુણો વડે અત્યંત મોહિત અર્થાત્ બંધાયેલા છે; પરંતુ જેઓનો શાસ્ત્રોમાં, શાસ્ત્રવિહિત શુભકર્મોમાં તથા તે કર્મોનાં ફળોમાં શ્રદ્ધા-વિશ્વાસ છે. આ જ અધ્યાયના પચીસમા-છવીસમા શ્લોકોમાં એવા અજ્ઞાની પુરુષોનું ‘સક્તાઃ, અવિદ્વાંસઃ’ અને ‘કર્મસક્ષિન્તામ્, અજ્ઞાનામ્’ નામોથી વર્ણન થયું છે. લૌકિક અને પારલૌકિક ભોગોની કામનાને કારણે એ પુરુષો પદાર્થો અને કર્મોમાં આસક્ત રહે છે. આ કારણે તેમનાથી પર થવાની વાત તેઓ સમજી શકતા નથી. એટલા માટે ભગવાને એમને અજ્ઞાની કહ્યા છે.

‘તાનકૃત્સ્નવિદો મન્દાન્’ — અજ્ઞાની મનુષ્યો શુભકર્મો તો કરે છે, પણ નિત્યનિરંતર ન રહેવાવાળી નાશવાન પદાર્થોની પ્રાપ્તિને માટે કરે છે. ધન વગેરે પ્રાપ્ત પદાર્થોમાં તેઓ મમતા રાખે છે અને અપ્રાપ્ત પદાર્થોની કામના કરે છે. આ રીતે મમતા અને કામના વડે બંધાયેલા રહેવાને કારણે તેઓ ગુણો (પદાર્થો) અને કર્મોના તત્ત્વને પૂર્ણરૂપે નથી જાણી શકતા.

અજ્ઞાની મનુષ્યો શાસ્ત્રવિહિત કર્મો અને તેમની વિધિઓને તો સારી રીતે જાણે છે, પરંતુ ગુણો અને કર્મોના તત્ત્વને યોગ્ય રીતે ન જાણવાને કારણે તેમને ‘અકૃત્સ્નવિદઃ’ (પૂર્ણરૂપે ન જાણવાવાળા) કહેવામાં આવ્યા છે અને સાંસારિક ભોગ તથા સંગ્રહમાં રુચિ હોવાને કારણે તેમને ‘મન્દાન્’ (મંદબુદ્ધિ) કહેવામાં આવ્યા છે.

‘કૃત્સ્નવિન્ન વિચાલયેત્’ — ગુણ અને કર્મવિભાગને પૂર્ણરૂપે જાણવાવાળા તથા કામના-મમતાથી રહિત જ્ઞાની પુરુષે તે પૂર્વવર્ણિત (સકામભાવપૂર્વક શુભકર્મોમાં લાગેલા) અજ્ઞાની

પુરુષોને શુભ કર્મોથી વિચલિત ન કરવા જોઈએ, જેથી તે મંદબુદ્ધિ પુરુષો પોતાની વર્તમાન સ્થિતિથી નીચા ન પડી જાય. આ જ અધ્યાયના પચીસમા-છવીસમા શ્લોકોમાં એવા જ્ઞાની પુરુષોનું ‘અસક્તઃ, વિદ્વાન્’ અને ‘યુક્તઃ, વિદ્વાન્’ નામોથી વર્ણન થયું છે.

ભગવાને તત્ત્વજ્ઞ મહાપુરુષને પચીસમા શ્લોકમાં ‘કુર્યાત્’ પદથી પોતે કર્મ કરવાની તથા છવીસમા શ્લોકમાં ‘જોષયેત્’ પદથી અજ્ઞાની પુરુષોને પણ તેવાં જ કર્મો કરાવવાની આજ્ઞા આપી હતી. પરંતુ અહીં ભગવાને ‘ન વિચાલયેત્’ પદોથી તેવી આજ્ઞા ન દઈને જાણે તેમાં કંઈક છૂટ આપી છે કે જ્ઞાની પુરુષ વધારે નહિ તો ઓછામાં ઓછું પોતાનાં સંકેત, વચન અને ક્રિયા વડે અજ્ઞાની પુરુષોને વિચલિત ન કરે. કારણ કે જીવનમુક્ત મહાપુરુષો પર ભગવાન અને શાસ્ત્ર પોતાનું શાસન નથી ચલાવતા. તેમના કહેવાતા શરીર વડે આપોઆપ-સ્વાભાવિકપણે લોકસંગ્રહાર્થે ક્રિયાઓ થયા કરે છે.^૧

તત્ત્વજ્ઞ મહાપુરુષ કર્મયોગી હોય અથવા જ્ઞાનયોગી — સમસ્ત કર્મો કરતો હોવા છતાં પણ તેનો કર્મો અને પદાર્થો સાથે કોઈ પ્રકારનો સંબંધ આપમેળે નથી રહેતો, જે વસ્તુતઃ હતો જ નહિ.

અજ્ઞાની મનુષ્ય સ્વર્ગપ્રાપ્તિને માટે શુભકર્મો કર્યા કરે છે. એટલા માટે ભગવાને એવા મનુષ્યોને વિચલિત ન કરવાની આજ્ઞા દીધી છે અર્થાત્ તે મહાપુરુષ પોતાનાં સંકેત, વચન અને ક્રિયા વડે એવી કોઈ વાત પ્રકટ ન કરે, જેનાથી તે સકામ પુરુષોની શાસ્ત્રવિહિત શુભકર્મોમાં અશ્રદ્ધા, અવિશ્વાસ કે અરુચિ પેદા થઈ જાય અને તેઓ તે કર્મોનો ત્યાગ કરી દે; કેમકે એવું કરવાથી તેમનું પતન થઈ શકે છે. એટલા માટે એવા પુરુષોને સકામભાવથી વિચલિત કરવાના છે, શાસ્ત્રીય કર્મોથી નહિ. જન્મ-મરણરૂપી બંધનથી છુટકારો અપાવવા માટે તેમને સકામભાવથી વિચલિત કરવાનું ઉચિત અને આવશ્યક પણ છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : અર્જુનનો પ્રશ્ન હતો કે, મને ભયંકર કર્મમાં કેમ લગાવો છો? તે પ્રશ્નનો જવાબ ભગવાન અનેક રીતે આપે છે, જેનું તાત્પર્ય છે કે, મારો ઉદ્દેશ ઘોરકર્મમાં લગાવવાનો નથી, બલકે કર્મોથી સંબંધ-વિચ્છેદ કરવાનો છે. કર્મોથી સંબંધ-વિચ્છેદ કરવા માટે જ કર્મયોગ છે.

૧. ક્રિયા અને કર્મ — આ બેઉમાં પણ ભેદ છે. ક્રિયાની સાથે જ્યારે ‘હું કર્તા છું’ એવો અહંભાવ રહે છે, ત્યારે તે ક્રિયા ‘કર્મ’ થઈ જાય છે અને તેનું ઈષ્ટ, અનિષ્ટ અને મિશ્રિત - ત્રણ પ્રકારનું ફળ મળે છે (ગીતા અ. ૧૮/૧૨). પરંતુ જ્યાં ‘હું કર્તા નથી’ એવો ભાવ રહે છે, ત્યાં તે ક્રિયા ‘કર્મ’ નથી બનતી અર્થાત્ ફળદાયક નથી થતી. તત્ત્વજ્ઞ મહાપુરુષ દ્વારા ફળદાયક કર્મો નથી થતાં, પરંતુ કેવળ ક્રિયાઓ (ચેષ્ટામાત્ર) થાય છે (ગીતા અ. ૩/૩૩).

સંબંધ — જેનાથી મનુષ્ય કર્મોમાં ફસાઈ જાય છે, તે કર્મ અને કર્મફળની આસક્તિથી છૂટવા માટે શું કરવું જોઈએ — એને ભગવાન આગળના શ્લોકમાં બતાવે છે.

મયિ સર્વાણિ કર્માણિ સંન્યસ્યાધ્યાત્મયેતસા ।

નિરાશીર્નિર્મમો ભૂત્વા યુધ્યસ્વ વિગતજ્વરઃ ॥ ૩૦ ॥

અધ્યાત્મ- યેતસા સર્વાણિ કર્માણિ	= (તું) વિવેકશીલ બુદ્ધિ દ્વારા = સઘળાં = કર્તવ્યકર્મોને	મયિ સંન્યસ્ય નિરાશીઃ નિર્મમઃ	= મારામાં = સમર્પાનિ = કામના રહિત, = મમત્વ રહિત (અને)	વિગતજ્વરઃ ભૂત્વા યુધ્યસ્વ	= સંતાપ રહિત = થઈને = યુદ્ધરૂપી કર્તવ્યકર્મને કર.
--	--	---------------------------------------	--	---------------------------------	---

ટીકા — ‘મયિ સર્વાણિ કર્માણિ સંન્યસ્યાધ્યાત્મયેતસા’ — બહુધા સાધકો એવું વિચારે છે કે, કર્મોથી બંધન થાય છે અને કર્મ કર્યા વિના કોઈ રહી શકતું નથી; એટલા માટે કર્મ કરવાથી તો ‘હું બંધાઈ જઈશ!’ આથી કર્મો કેવી રીતે કરવાં જોઈએ, જેથી કર્મ બંધનકારક ન થાય, બલકે મુક્તિદાયક બની જાય — એને માટે ભગવાન અર્જુનને કહે છે કે તું અધ્યાત્મચિત્ત (વિવેક-વિચારયુક્ત અંતઃકરણવાળો) થઈ સઘળાં કર્તવ્યકર્મો મને અર્પણ કરી દે અર્થાત્ તેમની સાથે પોતાનો કોઈ સંબંધ ન માન. કારણ કે વાસ્તવમાં સંસારમાત્રની સઘળી ક્રિયાઓમાં કેવળ મારી શક્તિ જ કામ કરી રહી છે. શરીર, ઇન્દ્રિયો, પદાર્થ વગેરે પણ મારા છે અને શક્તિ પણ મારી છે. એટલા માટે ‘સર્વ કંઈ ભગવાનનું છે અને ભગવાન પોતાના છે’ — ગંભીરતાપૂર્વક આવો વિચાર કરીને જ્યારે તું કર્તવ્યકર્મ કરશે, ત્યારે તે કર્મો તને બાંધવાવાળાં નહિ થાય, બલકે ઉદ્ધાર કરવાવાળાં થઈ જશે.

શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, પદાર્થ વગેરે ઉપર પોતાનો કોઈ અધિકાર નથી ચાલતો — આ મનુષ્યમાત્રનો અનુભવ છે. એ બધાં પ્રકૃતિનાં છે — ‘પ્રકૃતિસ્થાનિ’ અને ‘પોતે’ પરમાત્માનો છે — ‘મમૈવાંશો જીવલોકે’ (ગીતા અ. ૧૫/૭). આથી શરીર વગેરે પદાર્થોમાં ભૂલથી માનેલા પોતાપણાને હઠાવીને તેમને ભગવાનના જ માનવા (કે જે વાસ્તવમાં છે) એને ‘અર્પણ’ કહેવાય છે. આથી પોતાના વિવેકને મહત્ત્વ આપીને પદાર્થો અને કર્મો સાથે મૂર્ખતાવશ માનેલા સંબંધનો ત્યાગ કરવો એ જ અર્પણ કરવાનું તાત્પર્ય છે.

‘અધ્યાત્મયેતસા’ — પદથી ભગવાનનું એ તાત્પર્ય છે કે કોઈ પણ માર્ગનો સાધક હોય, તેનો ઉદ્દેશ્ય આધ્યાત્મિક હોવો જોઈએ, લૌકિક નહિ. વાસ્તવમાં ઉદ્દેશ્ય કે આવશ્યકતા સદૈવ નિત્યતત્ત્વની (આધ્યાત્મિક) હોય છે અને કામના સદૈવ અનિત્યતત્ત્વ (ઉત્પત્તિ વિનાશશીલ વસ્તુ)ની હોય છે. સાધકમાં ઉદ્દેશ્ય હોવો જોઈએ, કામના નહિ. ઉદ્દેશ્યવાળું

અંતઃકરણ વિવેક-વિચારયુક્ત જ રહે છે.

દાર્શનિક અથવા વૈજ્ઞાનિક, કોઈ પણ દૃષ્ટિએ સિદ્ધ નથી થઈ શકતું કે શરીર વગેરે ભૌતિક પદાર્થો પોતાના છે. વાસ્તવમાં આ પદાર્થો પોતાના અને પોતાને માટે છે જ નહિ, પરંતુ કેવળ સદુપયોગ કરવા માટે મળેલા છે. પોતાના ન હોવાને કારણે જ તેમના ઉપર કોઈનું આધિપત્ય નથી ચાલતું.

સંસારમાત્ર પરમાત્માનો છે; પરંતુ જીવ ભૂલથી પરમાત્માની વસ્તુને પોતાની માની લે છે અને એટલા માટે બંધનમાં પડી જાય છે. આથી વિવેક-વિચાર દ્વારા આ ભૂલને દૂર કરીને સઘળા પદાર્થો અને કર્મોને અધ્યાત્મતત્ત્વ (પરમાત્મા)ના હોવાનું સ્વીકારી લેવું એને જ અધ્યાત્મચિત્ત દ્વારા તેમનું અર્પણ કરવું કહેવાય છે.

આ શ્લોકમાં ‘અધ્યાત્મયેતસા’ પદ મુખ્યરૂપે આવ્યું છે. તાત્પર્ય એ છે કે અવિવેકથી જ ઉત્પત્તિ વિનાશશીલ શરીર (સંસાર) પોતાનું દેખાય છે. જો વિવેક-વિચારપૂર્વક જોવામાં આવે તો શરીર કે સંસાર પોતાનો નહિ જણાય, બલકે એક અવિનાશી પરમાત્મતત્ત્વ જ પોતાનું જણાશે. સંસારને પોતાનો જોવો એ જ પતન છે અને પોતાનો ન જોવો એ જ ઉત્થાન છે —

દ્વ્યક્ષરસ્તુ ભવેન્મૃત્યુસ્ત્યક્ષરં બ્રહ્મ શાશ્વતમ્ ।
મમેતિ ચ ભવેન્મૃત્યુર્ન મમેતિ ચ શાશ્વતમ્ ॥

(મહા. શાંતિ. ૧૩/૪; આશ્વમેધિક. ૫૧/૨૮)

‘બે અક્ષરોનો ‘મમ’ (આ મારું છે — એવો ભાવ) મૃત્યુ છે અને ત્રણ અક્ષરોનો ‘ન મમ’ (આ મારું નથી — એવો ભાવ) અમૃત — સનાતન બ્રહ્મ છે.’

અર્પણ-સંબંધી વિશેષ વાત

ભગવાને ‘મયિ સર્વાણિ કર્માણિ સંન્યસ્ય’ પદો વડે સઘળાં કર્મોને અર્પણ કરવાની વાત એટલા માટે કહી છે કે મનુષ્યે કરણ (શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, પ્રાણ),

ઉપકરણ (કર્મ કરવામાં ઉપયોગી સામગ્રી) તથા ક્રિયાઓને ભૂલથી પોતાનાં અને પોતાને માટેનાં માની લીધાં, જે કદી તેનાં હતાં નહિ, છે નહિ, થશે નહિ અને થઈ શકતાં પણ નથી. ઉત્પત્તિ વિનાશવાળી વસ્તુઓ સાથે અવિનાશીનો શું સંબંધ? આથી કર્મોને ચાહે સંસારને અર્પણ કરી દો, ચાહે પ્રકૃતિને અર્પણ કરી દો અને ચાહે ભગવાનને અર્પણ કરી દો — ત્રણેનું એક જ પરિણામ થશે; કેમકે સંસાર પ્રકૃતિનું કાર્ય છે અને ભગવાન પ્રકૃતિના સ્વામી છે. આ દૃષ્ટિએ સંસાર અને પ્રકૃતિ બન્ને ભગવાનનાં છે. આથી ‘હું ભગવાનનો છું અને મારી કહેવાતી બધી વસ્તુઓ ભગવાનની છે’ આ પ્રકારે બધું જ ભગવાનને અર્પણ કરી દેવું જોઈએ અર્થાત્ પોતાની મમતા છોડી દેવી જોઈએ. એવું કર્યા પછી ફરીથી સાધકે સંસાર કે ભગવાન પાસેથી કશું પણ માગવું નથી પડતું; કેમકે જે તેને જોઈએ, તેની વ્યવસ્થા ભગવાન આપોઆપ કરે છે. અર્પણ કર્યા પછી ફરીથી શરીર વગેરે પદાર્થો પોતાના પ્રતીત નહિ થવા જોઈએ. જો પોતાના પ્રતીત થતા હોય તો વાસ્તવમાં અર્પણ થયું જ નથી. એટલા માટે ભગવાને વિવેક-વિચારયુક્ત ચિત્તથી અર્પણ કરવા માટે કહ્યું છે, જેથી આ વાસ્તવિકતા યોગ્ય રીતે સમજમાં આવી જાય કે એ પદાર્થો ભગવાનનાં જ છે, પોતાના છે જ નહિ.

ભગવાનને અર્પણની વાત એવી વિલક્ષણ છે કે કોઈ રીતે (ભાવે-અભાવે પણ) અર્પણ કરવામાં આવે તોપણ લાભ જ લાભ છે. કારણ કે કર્મ અને વસ્તુઓ પોતાની છે જ નહિ. કર્મો કર્યા પછી પણ તેમને અર્પણ કરી શકાય છે, પરંતુ વાસ્તવિક અર્પણ પદાર્થો અને કર્મો સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ થતાં જ થાય છે. પદાર્થો અને કર્મો સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ ત્યારે જ થાય છે, જ્યારે એ વાત ઠીક-ઠીક અનુભવમાં આવી જાય કે કરણ (શરીર વગેરે), ઉપકરણ (સાંસારિક પદાર્થો), કર્મ અને ‘પોતે’ - એ બધાં ભગવાનનાં જ છે. ઘણું કરીને સાધકથી એ ભૂલ થાય છે કે તે ઉપકરણોને તો ભગવાનનાં માનવાની ચેષ્ટા કરે છે, પરંતુ ‘કરણ તથા પોતે પણ ભગવાનનો છે’ — એના ઉપર ધ્યાન નથી દેતો. એટલા માટે તેનું અર્પણ અધૂરું રહી જાય છે. આથી સાધકે કરણ, ઉપકરણ, ક્રિયા અને ‘પોતે’ - બધાંને એકમાત્ર ભગવાનનાં જ માની લેવાં જોઈએ, જે વાસ્તવમાં તેમનાં જ છે.

કર્મો અને પદાર્થોનો સ્વરૂપથી ત્યાગ કરવો એ અર્પણ નથી. ભગવાનની વસ્તુને ભગવાનની જ માનવી એ વાસ્તવિક અર્પણ છે. જે મનુષ્ય વસ્તુઓને પોતાની માનતો રહીને ભગવાનને અર્પણ કરે છે, તેના બદલામાં ભગવાન તેને બહુ જ વસ્તુઓ આપે છે; જેમ કે - પૃથ્વીમાં જેટલાં

બીજ વાવવામાં આવે, તેનાથી અનેકગણું અધિક અન્ન પૃથ્વી આપે છે; પરંતુ અનેકગણું મળવા છતાં પણ તે સીમિત જ મળે છે. પરંતુ જે વસ્તુને પોતાની ન માનીને (ભગવાનની જ માનતા રહીને) ભગવાનને અર્પણ કરે છે, ભગવાન તેને પોતાની જાત પણ આપી દે છે અને તેના ઋણી પણ થઈ જાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે વસ્તુને પોતાની માનીને આપવાથી (અંતઃકરણમાં વસ્તુનું મહત્ત્વ હોવાથી) તે વસ્તુનું મૂલ્ય વસ્તુમાં જ મળે છે અને પોતાની ન માનીને આપવાથી સ્વયં ભગવાન મળે છે.

વાસ્તવિક અર્પણથી ભગવાન અત્યંત પ્રસન્ન થાય છે. આનો અર્થ એ નથી કે અર્પણ કરવાથી ભગવાનને કોઈ સહાય મળે છે; પરંતુ અર્પણ કરવાવાળો કર્મબંધનથી મુક્ત થઈ જાય છે અને તેમાં જ ભગવાનની પ્રસન્નતા છે. જેવી રીતે નાનું બાળક આંગણામાં પડેલી ચાવી પિતાજીને સોંપી દે છે તો પિતાજી પ્રસન્ન થઈ જાય છે, જોકે નાનો બાળક પણ પિતાજીનો છે, આંગણું પણ પિતાજીનું છે અને ચાવી પણ પિતાજીની છે. પણ વાસ્તવમાં પિતાજી ચાવી મળવાથી નહિ, પરંતુ બાળકનો (આપવાનો) ભાવ દેખીને પ્રસન્ન થાય છે અને હાથ ઊંચો કરીને બાળકને કહે છે કે તું આટલો મોટો થઈ જા! અર્થાત્ તેને પોતાનાથી પણ ઊંચો (મોટો) બનાવી દે છે. એ જ રીતે સઘળા પદાર્થો, શરીર તથા શરીરી (પોતે) ભગવાનના જ છે; આથી તેમના ઉપરથી પોતાપણું હઠાવવા અને તેમને ભગવાનને અર્પણ કરવાનો ભાવ દેખીને જ તેઓ (ભગવાન) પ્રસન્ન થઈ જાય છે અને તેના ઋણી બની જાય છે.

કામના-સંબંધી વિશેષ વાત

પરમાત્માએ મનુષ્ય-શરીરની રચના બહુ વિચિત્ર રીતે કરી છે. મનુષ્યના જીવનનિર્વાહ અને સાધનને માટે જે જે આવશ્યક સામગ્રી છે, તે તેને પ્રચુર માત્રામાં પ્રાપ્ત છે. તેનામાં ભગવત્પ્રદત્ત વિવેક પણ વિદ્યમાન છે. તે વિવેકને મહત્ત્વ ન દઈને જ્યારે મનુષ્ય પ્રાપ્ત વસ્તુઓનો યોગ્ય રીતે સદુપયોગ નથી કરતો, બલકે તેમને પોતાની માનીને પોતાને માટે તેમનો ઉપયોગ કરવા તેમજ પ્રાપ્ત વસ્તુઓમાં મમતા તથા અપ્રાપ્ત વસ્તુઓની કામના કરવા લાગે છે, ત્યારે તે જન્મ-મરણના બંધનમાં પડી જાય છે. વર્તમાનમાં જે વસ્તુ, વ્યક્તિ, પરિસ્થિતિ, ઘટના, યોગ્યતા, શક્તિ, ઈન્દ્રિયો, મન, પ્રાણ, બુદ્ધિ વગેરે મળેલાં દેખાય છે, તે પહેલાં પણ આપણી પાસે ન હતાં અને પછી પણ સદા આપણી પાસે નહિ રહે; કેમકે તે કદી એક રૂપ નથી રહેતાં, પ્રતિક્ષણ બદલાતાં રહે છે, એ વાસ્તવિકતાને મનુષ્ય જાણે

છે. જો મનુષ્ય જેવું જાણે છે, તેવું જ માની લે અને તેવું જ આચરણમાં મૂકે તો એનો ઉદ્ધાર થવામાં કિંચિત્માત્ર પણ સંદેહ ના રહે. જેવું જાણે છે, તેવું માની લેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે શરીર વગેરે પદાર્થોને પોતાના અને પોતાને માટેના ન માને, તેમનો આશ્રિત ન રહે અને તેમને મહત્ત્વ આપીને તેમની પરાધીનતાનો સ્વીકાર ન કરે. પદાર્થોને મહત્ત્વ આપવું એ મહાન ભૂલ છે. તેમની પ્રાપ્તિથી પોતાને કૃતાર્થ માનવો એ મહાન બંધન છે. નાશવાન પદાર્થોને મહત્ત્વ આપવાથી જ નવી-નવી કામનાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. કામના સઘળાં પાપ, તાપ, દુઃખ, અનર્થ અને નરકો વગેરેની જડ છે. કામનાથી પદાર્થો મળતા નથી અને પ્રારબ્ધવશાત્ મળી પણ જાય તો ટકતા નથી. કારણ કે પદાર્થો આવવા-જવાવાળા છે અને ‘પોતે’ સદા રહેવાવાળો છે. આથી કામનાનો ત્યાગ કરીને મનુષ્યે કર્તવ્યકર્મનું પાલન કરવું જોઈએ.

અહીં શંકા થઈ શકે છે કે કામના વિના કર્મોમાં પ્રવૃત્તિ કેવી રીતે થશે? એનું સમાધાન એ છે કે કામનાની પૂર્તિ અને નિવૃત્તિ — બન્નેને માટે કર્મોમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે. સાધારણ મનુષ્ય કામનાની પૂર્તિને માટે કર્મોમાં પ્રવૃત્ત થાય છે અને સાધક આત્મશુદ્ધિહેતુ કામનાની નિવૃત્તિને માટે (ગીતા અ. ૫/૧૧). વાસ્તવમાં કર્મોમાં પ્રવૃત્તિ કામનાની નિવૃત્તિને માટે જ છે, કામનાની પૂર્તિને માટે નહિ.

મનુષ્યશરીર ઉદ્દેશ્યની પૂર્તિને માટે જ મળ્યું છે. ઉદ્દેશ્યની પૂર્તિ થતાં કંઈ પણ કરવાનું શેષ નથી રહેતું. કામનાની પૂર્તિને માટે કર્મોમાં પ્રવૃત્તિ તે જ મનુષ્યોની થાય છે, જેઓ પોતાના વાસ્તવિક ઉદ્દેશ્ય (નિત્યતત્ત્વ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ)ને ભૂલેલા છે. એવા મનુષ્યોને ભગવાને ‘કૃપણ’ (દીન કે દયાને પાત્ર) કહ્યા છે — ‘કૃપણાઃ ફલહેતવઃ’ (ગીતા અ. ૨/૪૮). આનાથી વિપરીત જે મનુષ્યો ઉદ્દેશ્યને સામે રાખીને (કામનાની નિવૃત્તિને માટે) કર્મોમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, તેઓને ભગવાને ‘મનીષી’ (બુદ્ધિમાન કે જ્ઞાની) કહ્યા છે — ‘ફલં ત્યક્ત્વા મનીષિણઃ’ (ગીતા અ. ૨/૫૧). સેવા, સ્વરૂપબોધ અને ભગવત્પ્રાપ્તિનો ભાવ એ જ ઉદ્દેશ્ય છે, કામના નહિ. નાશવાન પદાર્થોની પ્રાપ્તિનો ભાવ જ કામના છે. આથી કામના વિના કર્મોમાં પ્રવૃત્તિ નથી થતી — એમ માનવું એ ભૂલ છે. ઉદ્દેશ્યની પૂર્તિને માટે પણ કર્મ સુચારુરૂપે થાય છે.

પોતાના અંશી પરમાત્માથી વિમુખ બનીને સંસાર (જડતા) સાથે પોતાનો સંબંધ માની લેવાથી જ આવશ્યકતા અને કામના બન્નેયની ઉત્પત્તિ થાય છે. સંસાર સાથે માનેલા

સંબંધનો સર્વથા ત્યાગ થતાં આવશ્યકતાની પૂર્તિ અને કામનાની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે.

‘નિરાશીર્નિર્મમો ભૂત્વા યુધ્યસ્વ વિગતજ્વરઃ’ — સઘળાં કર્મો અને પદાર્થો (કર્મસામગ્રી)ને ભગવદર્પણ કર્યા પછી પણ કામના, મમતા અને સંતાપનો કંઈક અંશ શેષ રહી શકે છે. ઉદાહરણાર્થે — આપણે કોઈને પુસ્તક આપ્યું. તેને તે પુસ્તક વાંચતો જોઈને આપણા મનમાં એવો ભાવ આવી જાય છે કે તે મારું પુસ્તક વાંચી રહ્યો છે. આ જ આંશિક મમતા છે, જે પુસ્તક અર્પણ કર્યા પછી પણ શેષ રહે છે. આ અંશનો ત્યાગ કરવા માટે ભગવાન અર્જુનને કહે છે કે તું નવી વસ્તુની ‘કામના’ ન કર, પ્રાપ્ત વસ્તુમાં ‘મમતા’ ન કર અને નજ વસ્તુનો ‘સંતાપ’ ન કર. બધું જ મને અર્પણ કરવાની કસોટી એ છે કે કામના, મમતા અને સંતાપનો અંશ પણ ન રહે.

જે સાધકોને બધું જ ભગવદર્પણ કર્યા પછી પણ પૂર્વસંસ્કારવશ શરીર વગેરે પદાર્થોની કામના, મમતા તથા સંતાપ દેખાય છે, તેઓએ કદી નિરાશ નહિ થવું જોઈએ. કારણ કે જેનામાં કામના દેખાય છે, તે જ કામનારહિત થાય છે; જેનામાં મમતા દેખાય છે, તે જ મમતારહિત થાય છે અને જેનામાં સંતાપ દેખાય છે, તે જ સંતાપરહિત થાય છે. આ રીતે જે દેહને ‘અહમ્’ (હું) માને છે, તે જ વિદેહ (અહંતારહિત) થાય છે. આથી મનુષ્યમાત્ર કામના, મમતા, અને સંતાપરહિત થવાનો પૂરો અધિકારી છે.

ગીતામાં ‘જ્વર’ શબ્દ કેવળ અહીં આવ્યો છે. યુદ્ધમાં કૌટુંબિક સ્નેહ વગેરેથી સંતાપ થવાની સંભાવના રહે છે. આથી યુદ્ધરૂપી કર્તવ્યકર્મ કરતી વખતે વિશેષ સાવધાન રહેવાને માટે ભગવાન ‘વિગતજ્વરઃ’ પદ દ્વારા અર્જુનને કહે છે કે તું સંતાપરહિત થઈને યુદ્ધરૂપી કર્તવ્યકર્મ કર.

અર્જુનની સામે યુદ્ધના રૂપમાં કર્તવ્યકર્મ હતું. એટલા માટે ભગવાન ‘યુધ્યસ્વ’ પદ વડે તેમને યુદ્ધ કરવાની આજ્ઞા આપે છે. આમાં ભગવાનનું તાત્પર્ય યુદ્ધ કરવા સાથે નહિ, પરંતુ કર્તવ્યકર્મ કરવા સાથે છે. એટલા માટે વખતોવખત જે કર્તવ્યકર્મ સામે આવી જાય, તેને સાધકે નિષ્કામ, નિર્મમ તથા નિઃસંતાપ થઈને ભગવદર્પણ-બુદ્ધિથી કરવું જોઈએ. તેના પરિણામ (સિદ્ધિ-અસિદ્ધિ)ની તરફ ના જોવું જોઈએ. સિદ્ધિ-અસિદ્ધિ. અનુકૂળતા-પ્રતિકૂળતા વગેરેમાં સમ રહેવું એ ‘વિગતજ્વરઃ’ થવું કહેવાય; કેમકે અનુકૂળતાથી થવાવાળી પ્રસન્નતા અને પ્રતિકૂળતાથી થવાવાળી ઉદ્વિગ્નતા બન્નેય જ્વર (સંતાપ) છે. રાગદ્વેષ, હર્ષશોક, કામક્રોધ વગેરે વિકારો પણ જ્વર છે. સંક્ષેપમાં રાગદ્વેષ, ચિન્તા, ઉદ્વેગ, ખળભળાટ વગેરે જેટલી પણ માનસિક વિકૃતિઓ (વિકાર)

છે, તે બધા જવર છે અને તેનાથી રહિત થવું એ જ ‘વિગતજવરઃ’ પદનું તાત્પર્ય છે.

વિશેષ વાત

જ્યારે સાધકનો એકમાત્ર ઉદ્દેશ્ય પરમાત્મપ્રાપ્તિનો થઈ જાય છે, ત્યારે તેની પાસે જે કોઈ સામગ્રી (વસ્તુ, પરિસ્થિતિ વગેરે) હોય છે, તે બધી સાધનરૂપ (સાધન-સામગ્રી) બની જાય છે. પછી તે સામગ્રીમાં ઉત્તમ અને હલકી — એ બે વિભાગ નથી રહેતા. એટલા માટે સામગ્રી જે છે અને જેવી છે, તે જ અને તેવી જ ભગવાનને અર્પણ કરવાની છે. ભગવાને જેવું આપ્યું છે, તેવું જ તેમને પાછું આપવાનું છે.

સઘળાં કર્મો ભગવાનને અર્પણ કર્યા પછી પણ પોતાનામાં જે કામના, મમતા અને સંતાપ પ્રતીત થાય છે, તેમને પણ ભગવાનને અર્પણ કરી દેવાનાં છે. ભગવાનને અર્પણ કરવાથી તે ભગવન્નિષ્ઠ થઈ જાય છે.

યોગારૂઢ થવામાં કર્મ કરવું એને જ સાધન કહેવામાં આવે છે — ‘આરુરુક્ષોર્મુનેર્યોગં કર્મ કારણમુચ્યતે’ (ગીતા અ. ૬/૩). કારણ કે કર્તવ્યકર્મ કરવાથી જ સાધકને ખબર પડે છે કે મારામાં શું અને ક્યાં ઊણપ (કામના, મમતા વગેરે) છે? એટલા માટે બારમા અધ્યાયના બારમા શ્લોકમાં ધ્યાનની અપેક્ષાએ કર્મફળત્યાગ (કર્મયોગ)ને શ્રેષ્ઠ કહેવામાં આવ્યો છે; કેમકે ધ્યાનમાં સાધકની દષ્ટિ વિશેષ રૂપથી મનની ચંચળતા ઉપર જ રહે છે અને તે ધ્યેયમાં મન લાગવામાત્રથી ધ્યાનની સફળતા માની લે છે, પરંતુ મનની ચંચળતા સિવાયની બીજી ઊણપો (કામના, મમતા વગેરે)ની તરફ તેની દષ્ટિ ત્યારે જ જાય છે, કે જ્યારે તે કર્મ કરે છે. એટલા માટે ભગવાન પ્રસ્તુત શ્લોકમાં

‘યુધ્યસ્વ’ પદથી કર્તવ્યકર્મ કરવાની આજ્ઞા આપે છે.

જેવી રીતે બીજા અધ્યાયના અડતાળીસમા શ્લોકમાં ભગવાને સિદ્ધિ-અસિદ્ધિમાં સમાન થઈને કર્તવ્યકર્મ કરવાની આજ્ઞા આપી હતી, તેવી જ રીતે અહીં (ત્રીસમા શ્લોકમાં) નિષ્કામ, નિર્મમ અને નિઃસંતાપ થઈને યુદ્ધ અર્થાત્ કર્તવ્યકર્મ કરવાની આજ્ઞા આપે છે. જ્યારે યુદ્ધ જેવું ઘોર (કૂર) કર્મ પણ સમભાવથી કરી શકાય છે, ત્યારે એવું બીજું કયું કર્મ છે, જે સમભાવથી ન કરી શકાતું હોય? સમભાવ ત્યારે જ થાય છે, જ્યારે ‘શરીર હું નથી, મારું નથી અને મારા માટે નથી’ — એવો ભાવ થઈ જાય. (અને વાસ્તવમાં તે આપણું છે જ નહીં).

કર્તવ્યકર્મનું પાલન ત્યારે જ સંભવે છે, જ્યારે સાધકનો ઉદ્દેશ્ય સંસારનો ન રહેતાં એકમાત્ર પરમાત્માનો જ થઈ જાય છે. પરમાત્મપ્રાપ્તિના ઉદ્દેશ્યથી સાધક જેમ જેમ કર્તવ્યપરાયણ થાય છે, તેમ તેમ કામના, મમતા, આસક્તિ વગેરે દોષો આપોઆપ દૂર થતા જાય છે અને સમતામાં પોતાની સ્વાભાવિક સ્થિતિનો અનુભવ થતો જાય છે. સમતામાં પોતાની સ્થિતિનો પૂર્ણ અનુભવ થતાં જ કર્તાપણું સર્વથા દૂર થઈ જાય છે અને ઉદ્દેશ્યની સાથે એકતા થઈ જાય છે. આ નિયમ છે કે પોતાને માટે કંઈ પણ મેળવવા કે કરવાની ઇચ્છા ન રહેતાં ‘અહમ્’ (વ્યક્તિત્વ) આપોઆપ નષ્ટ થઈ જાય છે.

અર્જુન શ્રેય (કલ્યાણ) તો ઇચ્છે છે, પણ યુદ્ધરૂપી કર્તવ્યકર્મથી હઠી જઈને. એટલા માટે અર્જુન દ્વારા પોતાનું શ્રેય પૂછતાં ભગવાન તેમને યુદ્ધરૂપી કર્તવ્યકર્મ કરવાની આજ્ઞા આપે છે. કેમકે ભગવાનના સિદ્ધાંત પ્રમાણે કર્તવ્યકર્મ કરવાથી અર્થાત્ કર્મયોગથી પણ શ્રેયની પ્રાપ્તિ થાય છે. અને જ્ઞાનયોગ તેમ જ ભક્તિયોગથી પણ થાય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : અત્યાર સુધી તો ભગવાને અર્જુનના પ્રશ્ન (મને ઘોર કર્મમાં કેમ લગાવો છો?)નો જ જુદી જુદી રીતે ઉત્તર આપ્યો. હવે આ શ્લોકમાં ભગવન્નિષ્ઠા પ્રમાણે કર્મ કરવાની વિધિ બતાવે છે.

બધાં જ કર્મો મને અર્પણ કરી દે — આવું કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ક્રિયા અને પદાર્થને પોતાના અને પોતાના માટે ન માનીને મારા અને મારા માટે જ માન. કારણ કે ભગવાન સમગ્ર છે અને બધાં જ કર્મો અને પદાર્થો (અધિભૂત) સમગ્ર ભગવાનના જ અંતર્ગત છે (ગીતા ૭/૨૯-૩૦). તે સમગ્ર ભગવાન માટે જ અહીં ‘મયિ’ પદ આવ્યું છે.

આ શ્લોકમાં ‘મયિ સર્વાણિ કર્માણિ સન્ન્યસ્ય’ પદોમાં ભક્તિયોગની, ‘અધ્યાત્મચેતસા’ પદમાં જ્ઞાનયોગની અને ‘નિરાશીર્નિર્મમો ભૂત્વા યુધ્યસ્વ વિગતજવરઃ’ પદોમાં કર્મયોગની વાત આવેલી છે.

૧. ઉદાહરણાર્થે — એક વ્યક્તિ કોઈ સેવા સમિતિમાં મન લગાડીને સેવાકાર્ય કરે છે, પણ જ્યારે કોઈ તેનો આદર કરે છે અથવા તેને પુરસ્કાર આપે છે, ત્યારે તેને તેમાં રસ આવી શકે છે — આ તેનામાં ઊણપ થઈ. એવી ઊણપોની ખબર કર્મ કરવાથી જ પડે છે.

સંબંધ — પૂર્વશ્લોકમાં પોતાનો મત (સિદ્ધાંત) બતાવીને હવે ભગવાન આગળના બે શ્લોકોમાં પોતાના મતની પુષ્ટિ કરે છે.

ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः ।

श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुख्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ॥ ૩૧ ॥

ये	= જે	मे	= મારા	अनुतिष्ठन्ति	= અનુસરે છે,
मानवाः	= માણસો	ईदम्	= આ (પૂર્વ શ્લોકમાં કહેવાયેલા)	ते	= તેઓ
अनसूयन्तः	= દોષદષ્ટિ રહિત થઈને	मतम्	= મતને	अपि	= પણ
श्रद्धावन्तः	= શ્રદ્ધાપૂર્વક	नित्यम्	= સદા	कर्मभिः	= સર્વ કર્મોથી
				मुख्यन्ते	= છૂટી જાય છે.

ટીકા — ‘ये मे मतमिदं... श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो’ — કોઈ પણ વર્ણ, આશ્રમ, ધર્મ, સંપ્રદાય વગેરેનો કોઈ પણ મનુષ્ય જો કર્મબંધનથી મુક્ત થવા ઇચ્છતો હોય, તો તેણે આ સિદ્ધાંતને માનીને એનું અનુસરણ કરવું જોઈએ. શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, પદાર્થ, કર્મ વગેરે કંઈ પણ પોતાનું નથી — આ વાસ્તવિકતાને જાણી લેવાવાળા સઘળા મનુષ્યો કર્મબંધનથી છૂટી જાય છે.

ભગવાન અને તેમના મતમાં પ્રત્યક્ષની જેમ નિઃસંદેહ દૃઢ વિશ્વાસ અને પૂજ્યભાવથી યુક્ત મનુષ્યને ‘શ્રદ્ધાવન્તઃ’ પદ વડે કહેવાયો છે.

શરીર વગેરે જડ પદાર્થોને પોતાના અને પોતાને માટેના ન માનવાથી મનુષ્ય મુક્ત થઈ જાય છે — આ વાસ્તવિકતા પર શ્રદ્ધા થવાથી જડતાની સાથે માનેલા સંબંધનો ત્યાગ કરવો સુગમ થઈ જાય છે.

શ્રદ્ધાવાન સાધક જ સત-શાસ્ત્ર, સત-ચર્યા અને સત્સંગની વાતો સાંભળે છે અને તેને આચરણમાં મૂકે છે.

મનુષ્યશરીર પરમાત્મ-પ્રાપ્તિને માટે જ મળ્યું છે. આથી પરમાત્માને જ પ્રાપ્ત કરવાની એકમાત્ર ઉત્કટ અભિલાષા થતાં સાધકમાં શ્રદ્ધા, તત્પરતા, ઇન્દ્રિયોનો સંયમ વગેરે આપોઆપ આવી જાય છે. આથી સાધકે મુખ્યરૂપે પરમાત્મપ્રાપ્તિની અભિલાષાને જ તીવ્ર બનાવવી જોઈએ.

પાછળના (ત્રીસમા) શ્લોકમાં ભગવાને પોતાનો જે મત બતાવ્યો છે, તેમાં દોષદષ્ટિ ન કરવા માટે અહીં ‘અનસૂયન્તઃ’ પદ આપવામાં આવ્યું છે. ગુણોમાં દોષ દેખવો એને ‘અસૂયા’ કહે છે. અસૂયા (દોષદષ્ટિ)થી રહિત મનુષ્યોને અહીં ‘અનસૂયન્તઃ’ કહેવામાં આવ્યા છે.

જ્યાં શ્રદ્ધા રહે છે, ત્યાં પણ કોઈ અંશમાં દોષદષ્ટિ રહી શકે છે. એટલા માટે ભગવાને ‘શ્રદ્ધાવન્તઃ’ પદની સાથે ‘અનસૂયન્તઃ’ પદ પણ આપીને મનુષ્યને દોષદષ્ટિથી સર્વથા રહિત (પૂર્ણ શ્રદ્ધાવાન) થવા માટે કહ્યું છે. આ જ રીતે ગીતા

શ્રવણનું માહાત્મ્ય બતાવતાં પણ ભગવાને ‘શ્રદ્ધાવાનનસૂયન્તઃ’ (ગીતા અ. ૧૮/૭૧) પદ આપીને શ્રોતાને માટે શ્રદ્ધાયુક્ત અને દોષદષ્ટિથી મુક્ત થવાની વાત કહી છે.

‘ભગવાનનો મત તો ઉત્તમ છે, પણ ભગવાન કેટલી આત્મશ્લાઘા અને અભિમાનની વાત કહે છે કે સર્વ કંઈ મને જ અર્પણ કરી દો’ અથવા ‘આ મત તો સારો છે, પણ કર્મો દ્વારા ભગવત્પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થઈ શકે? કર્મો તો જડ અને બાંધવાવાળાં હોય છે’ વગેરે-વગેરે ભાવ આવવા એ જ ભગવાનના મતમાં દોષદષ્ટિ કરવા જેવું છે. સાધકે ભગવાન અને તેમનો મત - બન્નેમાં દોષદષ્ટિ નહિ કરવી જોઈએ.

વાસ્તવમાં સર્વ કંઈ ભગવાનનું જ છે; પરંતુ મનુષ્ય ભૂલથી ભગવાનની વસ્તુઓને પોતાની માનીને બંધાઈ જાય છે અને મમતા તથા કામનાને વશ થઈને દુઃખ પામતો રહે છે. આથી આ પોતાપણાનો ત્યાગ કરાવડાવીને મનુષ્યનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે (જેથી તે સદાને માટે સુખી થઈ જાય) ભગવાન પોતાની સહજ કરુણાથી સર્વ કંઈ પોતાને અર્પણ કરવાની વાત કહે છે. આથી આ વિષયમાં દોષદષ્ટિ કરવી અનુચિત છે. આ તો ભગવાનનું પરમ સૌહાર્દ, કારુણ્ય અને વાત્સલ્ય જ છે કે પોતાનામાં કોઈ અપૂર્ણતા (ગિણપ) અને આવશ્યકતા ન હોવા છતાં પણ કેવળ મનુષ્યના કલ્યાણાર્થે તેઓ સમસ્ત કર્મો પોતાને અર્પણ કરવા માટે કહે છે.

ભગવાનનો મત જ લોકમાં ‘સિદ્ધાંત’ કહેવાય છે. સર્વોપરી સિદ્ધાંતને જ અહીં ‘મતમ્’ પદ વડે કહેવામાં આવ્યો છે. ભગવાને પોતાની સહજ સરળતા તેમ જ નિરાભિમાનતાને કારણે સર્વોપરી સિદ્ધાંતને ‘મત’ નામથી કહ્યો છે. આ મત કે સિદ્ધાંત ત્રિકાળમાં એક જેવો રહે છે અર્થાત્ એમાં કદી કોઈ પરિવર્તન નથી થતું, ચાહે કોઈ શ્રદ્ધા કરે કે ન કરે.

અહીં ‘નિત્યમ્’ પદ ‘મતમ્’નું વિશેષણ નથી, પરંતુ ‘અનુતિષ્ઠન્તિ’ પદનું જ વિશેષણ છે. કારણ કે ભગવાન નિત્ય છે; આથી તેમનાથી સંબંધિત સમસ્ત વસ્તુઓ પણ

નિત્ય જ છે. ભગવાનનો મત પણ નિત્ય છે. ભગવાનનો મત સર્વોપરી સિદ્ધાંત છે, અને સિદ્ધાંત તે જ હોય છે, જે કદી દૂર થતો નથી. આથી ભગવાનનો મત તો નિત્ય છે જ. તેનું અનુષ્ઠાન નિત્ય થવું જોઈએ. એટલા માટે અહીં ક્રિયાવિશેષણ ‘નિત્યમ્’ પદ મૂકવાનું તાત્પર્ય એ છે કે — ભગવાનના મત અંગે નિત્ય-નિરંતર (સદા) સ્થિત રહેવું તથા તેને અનુસાર અનુષ્ઠાન કરવું.

પ્રશ્ન — ભગવાનનો મત શો છે? અને તેનું સદા અનુષ્ઠાન કેવી રીતે કરવામાં આવે?

ઉત્તર — મળેલી કોઈ પણ વસ્તુ પોતાની નથી — આ ભગવાનનો મત છે. શરીર, ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, પ્રાણ, ધન, સંપત્તિ, પદાર્થ વગેરે સર્વ પ્રકૃતિનાં કાર્યો છે અને સંસાર પણ પ્રકૃતિનું કાર્ય છે. એટલા માટે એ વસ્તુઓની સંસાર સાથે એકતા છે તથા સ્વયં પરમાત્માનો અંશ હોવાથી ‘પોતા’ની પરમાત્મા સાથે એકતા છે. આથી એ વસ્તુઓ વ્યક્તિગત (પોતાની) નથી, જોકે એમના ઉપયોગનો અધિકાર વ્યક્તિગત છે. એ સિવાય સદ્ગુણ, સદાચાર, ત્યાગ વૈરાગ્ય, દયા, ક્ષમા વગેરે પણ વ્યક્તિગત નથી, પરંતુ ભગવાનનાં છે. એ દૈવી સંપત્તિ અર્થાત્ ભગવત્પ્રાપ્તિની સંપત્તિ (પૂંજી) હોવાથી ભગવાનનાં જ છે. જો એ સદ્ગુણ, સદાચાર વગેરે પોતાના હોત તો એમના ઉપર આપણો પૂરો અધિકાર હોત અને આપણી સંમતિ વિના કોઈ બીજાને એની પ્રાપ્તિ ન થાત. એમને પોતાનાં માનવાથી તો અભિમાન જ થાય છે, જે આસુરી સંપત્તિનું મૂળ છે.

જે વસ્તુ પોતાની નથી, તેને પોતાની માનવાથી અને તેની પ્રાપ્તિને માટે કર્મ કરવાથી બંધન થાય છે. શરીર વગેરે વસ્તુઓ ‘પોતાની’ તો છે જ નહિ, ‘પોતાને માટેની’ પણ નથી. જો એ પોતાને માટેની હોત, તો તેની પ્રાપ્તિથી આપણને પૂર્ણ તૃપ્તિ કે સંતોષ થઈ જાત, પૂર્ણતાનો અનુભવ થઈ જાત. પરંતુ સાંસારિક વસ્તુઓ કેટલીયે કેમ ન મળી જાય, કદી તૃપ્તિ નથી થતી. તૃપ્તિ કે પૂર્ણતાનો અનુભવ તે વસ્તુ (ભગવાન)ના મળવાથી થાય છે, જે વાસ્તવમાં પોતાની છે. પોતાની વાસ્તવિક વસ્તુ મળી જતાં, પછી સ્વપ્નામાં પણ કંઈ જ મેળવવાની ઈચ્છા નથી રહેતી. જેમ કે, સંસારમાં સર્વ પુત્રવતી સ્ત્રીઓ માતાઓ જ છે, પરંતુ બાળકને એ બધી માતાઓ મળવાથી સંતોષ નથી થતો, પરંતુ પોતાની માતા મળવાથી જ સંતોષ થાય છે. એ જ રીતે જ્યાં સુધી વધુ મેળવવાની ઈચ્છા રહે છે, ત્યાં સુધી એમ જ સમજવું જોઈએ કે પોતાની વસ્તુ મળી જ નથી. મળેલી વસ્તુઓને ભૂલથી ભલેને પોતાની માની લે, પણ વાસ્તવમાં એ પોતાની છે જ નહિ અને એટલા માટે તેમનાથી પોતાની તૃપ્તિ પણ નથી થતી. આથી મળેલી કોઈ પણ વસ્તુ પોતાની અને

પોતાને માટેની નથી.

શરીર વગેરે પ્રાપ્ત વસ્તુઓને ન તો આપણે આપણી સાથે લાવ્યા હતા અને ન તો પોતાની સાથે લઈ જઈ શકીએ છીએ તથા વર્તમાનમાં પણ એ આપણાથી પ્રતિક્ષણ વિખૂટી પડી રહી છે. વર્તમાનમાં જે એ પોતાની પ્રતીત થાય છે, તે પણ સદુપયોગ કરવા અર્થાત્ બીજાઓના હિતમાં વાપરવા માટે, નહિ કે પોતાનો અધિકાર જમાવવા માટે. આથી આપણને પ્રાપ્ત વસ્તુઓનો સદુપયોગ કરવાનો જ અધિકાર છે, પોતાની માનવાનો નહિ. ભગવાને મનુષ્યને એ વસ્તુઓ એટલી ઉદારતાપૂર્વક અને એવી રીતે આપી છે કે મનુષ્યને એ વસ્તુઓ પોતાની જ દેખાવા લાગે છે. એ વસ્તુઓને પોતાની માની લેવી એ ભગવાનની ઉદારતાનો દુરુપયોગ કરવો કહેવાય. જે વસ્તુઓ પોતાની નથી, પણ જેને ભૂલથી પોતાની માની લીધી છે, તે ભૂલને દૂર કરવા માટે સાધક અધ્યાત્મચિત્તથી ઊંડો વિચાર કરીને તેમને ભગવાનને અર્પણ કરી દે અર્થાત્ ભૂલથી માનેલું પોતાનાપણું હઠાવી દે.

જેનો એક માત્ર ઉદ્દેશ્ય અધ્યાત્મતત્ત્વ (પરમાત્મા)ની પ્રાપ્તિનો છે, એવો સાધક જો ગંભીરતાપૂર્વક વિચાર કરે તો તેને સ્પષ્ટરૂપે સમજાઈ જશે કે મળેલી કોઈ પણ વસ્તુ પોતાની નથી હોતી, પરંતુ વિખૂટી થવાવાળી હોય છે. શરીર, પદ, અધિકાર, શિક્ષા, યોગ્યતા, ધન, સંપત્તિ, જમીન વગેરે જે કંઈ મળ્યું છે, તે સંસારથી જ મળ્યું છે અને સંસારને માટે જ છે. મળેલી વસ્તુઓને ચાહે સંસાર (કાર્ય)ની માનો, ચાહે પ્રકૃતિ (કારણ)ની માનો અને ચાહે ભગવાન (સ્વામી)ની માનો, પરંતુ સાર (મુખ્ય) વાત એ જ છે કે તે પોતાની નથી. જે વસ્તુઓ પોતાની ના હોય, તે પોતાને માટેની કેવી રીતે હોઈ શકે?

સાધકે ન તો કોઈ ‘વસ્તુ’ પોતાની માનવાની છે અને ન કોઈ કર્મ પણ પોતાને માટે કરવાનું છે, પોતાને માટે કરવામાં આવેલાં કર્મો બંધનકારક થાય છે (ગીતા અ. ૩/૮) અર્થાત્ યજ્ઞ (નિષ્કામભાવપૂર્વક પરહિતને માટે કરવામાં આવનારાં કર્તવ્યકર્મો)ના સિવાયનાં અન્ય (પોતાને માટે કરવામાં આવેલાં) કર્મો મનુષ્યને બાંધવાવાળાં થાય છે. યજ્ઞને માટે કર્મ કરવાવાળા સાધકનાં સઘળાં કર્મો, સંચિત કર્મો પણ વિલીન થઈ જાય છે (ગીતા અ. ૪/૨૩). ભગવાન સમસ્ત લોકોના મહાન ઈશ્વર (સ્વામી) છે — ‘સર્વલોકમહેશ્વરમ્’ (ગીતા અ. ૫/૨૮). જ્યારે મનુષ્ય પોતાને વસ્તુઓનો સ્વામી માને છે, ત્યારે તે પોતાના ખરેખરા સ્વામીને ભૂલી જાય છે કેમકે તે પોતાને જે વસ્તુનો સ્વામી માને છે તેને તે જ વસ્તુઓનું ચિંતન થાય છે. આથી ભગવાનને જ વિશ્વના એકમાત્ર સ્વામી માનીને સાધકે સંસારમાં સેવકની જેમ રહેવું જોઈએ. સેવક પોતાના સ્વામીનાં સઘળાં કાર્યો કરવા છતાં પણ પોતાને કદી સ્વામી

નથી માનતો. આથી સાધકે શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, પદાર્થ વગેરેને પોતાનાં ન માનીને કેવળ ભગવાનનાં માનતા રહીને પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરવું જોઈએ, કર્મ કરવામાં નિમિત્ત બની જવું જોઈએ અને પોતાનામાં સ્વામીપણાનું અભિમાન કરવું જોઈએ નહિ.

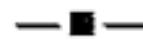
સર્વસ્વ ભગવદર્પણ કર્યા બાદ લાભ-હાનિ, માન-અપમાન, સુખ-દુઃખ વગેરે જે કંઈ આવે તેને પણ સાધક ભગવાનનાં જ માને અને તેમની સાથે પોતાનું કોઈ પ્રયોજન ન રાખે. કર્તવ્યમાત્ર પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિને અનુરૂપ હોય છે. પરિસ્થિતિને અનુરૂપ પ્રસન્નતાપૂર્વક પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરતા રહેવું. આ જ ભગવાનના મતનું સદા અનુસરણ કરવું

કહેવાય.

‘મુચ્યન્તે તેડપિ કર્મભિઃ’ — ભગવાન અર્જુનને જાણે એમ કહે છે કે હું તને તો સર્વસ્વ મને અર્પણ કરીને કર્તવ્યકર્મ કરવાની સ્પષ્ટ આજ્ઞા દઈ રહ્યો છું, આથી મારી આજ્ઞાનું પાલન કરવાથી તારે મુક્ત થવામાં કોઈ સંદેહ નથી; પરંતુ જેમને હું આ પ્રકારે સ્પષ્ટ આજ્ઞા નથી દેતો, તેઓ પણ જો આ મત (મળેલાને પોતાનું ન માનીને કર્તવ્યકર્મનું પાલન કરવું)ને અનુસરીને ચાલશે, તો તેઓ પણ મુક્ત થઈ જશે. કારણ કે આ મત જ એવો છે કે ચાહે મને માને કે ન માને, કેવળ આ મતનું પાલન કરવાથી જ મનુષ્ય મુક્ત થઈ જાય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ભગવાનનો મત જ વાસ્તવિક અને સર્વોપરી ‘સિદ્ધાંત’ છે, જેના અંતર્ગત બધાં જ મત-મતાન્તર આવી જાય છે, પરંતુ ભગવાન અભિમાન ન કરતાં ખૂબ જ સરળતાથી, નમ્રતાથી સિદ્ધાંતને ‘મત’ નામથી કહે છે. તાત્પર્ય એ છે કે ભગવાને પોતાના અથવા બીજા કોઈના પણ મતનો આગ્રહ રાખ્યો નથી. બલ્કે નિષ્પક્ષ બનીને પોતાની વાત પ્રસ્તુત કરી છે.

મત સર્વોપરી હોતો નથી, બલ્કે વ્યક્તિગત હોય છે. દરેક વ્યક્તિ પોતપોતાનો મત પ્રગટ કરી શકે છે, પરંતુ સિદ્ધાંત સર્વોપરી હોય છે, જે બધાએ સ્વીકારવો પડે છે. તેથી ગુરુ-શિષ્યમાં પણ મતભેદ તો થઈ શકે છે, પરંતુ સિદ્ધાંતભેદ થઈ શકતો નથી. ઋષિ-મુનિ, દાર્શનિક પોતપોતાના મતને પણ ‘સિદ્ધાંત’ નામથી કહે છે, પરંતુ ગીતામાં ભગવાન પોતાના સિદ્ધાંતને પણ ‘મત’ નામથી કહે છે. ઋષિમુનિ, દાર્શનિક, આચાર્ય વગેરેના મતોમાં તો ભેદ (મતભેદ) હોય છે, પરંતુ ભગવાનના મત અર્થાત્ સિદ્ધાંતમાં કોઈ મતભેદ નથી.

ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ।

सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि

नष्टानयेतसः ॥ ૩૨ ॥

તુ	= પરંતુ	મતમ્	= મત	અયેતસઃ	= અવિવેકી
યે	= જે માણસો	ન, અનુતિષ્ઠન્તિ	= અનુસાર નથી		મનુષ્યોને
અભ્યસૂયન્તઃ	= દોષદષ્ટિ	તાન્	= ચાલતા,	નષ્ટાન્	= નષ્ટ થયેલા (જ)
	કરીને		= તે	વિદ્ધિ	= સમજો અર્થાત્
મે	= મારા	સર્વજ્ઞાનવિમૂઢાન્	= સર્વ જ્ઞાનોમાં		તેમનું પતન જ
એતત્	= આ		મોહિત (અને)		થાય છે,

ટીકા — ‘યે ત્વેતદભ્યસૂયન્તો નાનુતિષ્ઠન્તિ મે મતમ્’ — ત્રીસમા શ્લોકમાં વર્ણિત સિદ્ધાંત અનુસાર ચાલવાવાળાઓના લાભનું વર્ણન એકત્રીસમા શ્લોકમાં કર્યા બાદ એ સિદ્ધાંત અનુસાર ન ચાલવાવાળાઓની અલગતા કરવાના હેતુથી અહીં ‘તુ’ પદનો પ્રયોગ થયો છે.

જેમ સંસારમાં સર્વ સ્વાર્થી મનુષ્યો ઈચ્છે છે કે અમને જ બધા પદાર્થો મળે, અમને જ લાભ થાય, તેવી જ રીતે ભગવાન પણ ઈચ્છે છે કે સઘળાં કર્મો મને જ અર્પણ કરવામાં આવે, મને જ સ્વામી માનવામાં આવે — આ રીતે માનવું

એ ‘ભગવાન’ પર દોષારોપણ કરવું કહેવાય.

કામના વિના સંસારનું કાર્ય કેવી રીતે ચાલશે? મમતાનો સર્વથા ત્યાગ તો થઈ જ નથી શકતો; રાગદ્વેષ વગેરે વિકારોથી રહિત થવાનું અસંભવ છે — આ પ્રકારે માનવું એ ભગવાનના ‘મત’ પર દોષારોપણ કરવું કહેવાય છે.

ભોગ અને સંગ્રહની ઈચ્છાવાળા જે મનુષ્યો શરીર વગેરે પદાર્થોને પોતાના અને પોતાને માટેના માને છે અને સઘળાં કર્મો પોતાને માટે જ કરે છે, તેઓ ભગવાનના મત અનુસાર નથી ચાલતા.

‘સર્વજ્ઞાનવિમૂઢાન્ તાન્’ – જે મનુષ્યો ભગવાનના મતનું અનુસરણ નથી કરતા, તેઓ સર્વ પ્રકારનાં સાંસારિક જ્ઞાનો (વિદ્યાઓ, કલાઓ વગેરે)માં મોહિત રહે છે. તેઓ મોટર, હવાઈ જહાજ, રેડિયો, ટેલિવિઝન વગેરે અવિષ્કારોમાં, તેમના કલાકૌશલને જાણવામાં તથા નવા-નવા અવિષ્કાર કરવામાં જ રચ્યા-પચ્યા રહે છે. જળ ઉપર તરવામાં, મકાન વગેરે બનાવવામાં, ચિત્રકામ વગેરે શિલ્પકળાઓમાં; મંત્ર, તંત્ર, યંત્ર વગેરેની જાણકારી પ્રાપ્ત કરવામાં તથા તેમના દ્વારા વિલક્ષણ ચમત્કાર દેખાડવામાં, દેશવિદેશની ભાષાઓ, લિપિઓ, રીતરિવાજો, ખાનપાન વગેરેની જાણકારી પ્રાપ્ત કરવામાં જ તેઓ વ્યસ્ત રહે છે. જે કંઈ છે, તે આ જ છે – એવો એમનો નિશ્ચય હોય છે. (ગીતા અ. ૧૬/૧૧). એવા લોકોને અહીં સઘળાં જ્ઞાનોમાં મોહિત કહેવામાં આવ્યા છે.

‘અચેતસઃ’ – ભગવાનના મતનું અનુસરણ ન કરવાવાળા મનુષ્યોમાં સત-અસત, સાર-અસાર, ધર્મ-અધર્મ, બંધન-મોક્ષ વગેરે પારમાર્થિક વાતોનું પણ જ્ઞાન (વિવેક) નથી હોતું. તેમનામાં ચેતનતા નથી હોતી, તેઓ પશુની જેમ બેહોશ રહે છે. તેઓ વ્યર્થ આશા, વ્યર્થ કર્મ અને વ્યર્થ જ્ઞાનવાળા વિક્ષિપ્તચિત્ત મૂઢ પુરુષો હોય છે – ‘મોઘાશા મોઘકર્માણો મોઘજ્ઞાના વિચેતસઃ’ (ગીતા અ. ૮/૧૨).

‘વિદ્ધિ નષ્ટાન્’ – મનુષ્યશરીરને પામીને પણ જે ભગવાનના મત અનુસાર નથી ચાલતા, તે મનુષ્યોને નષ્ટ થયેલા જ સમજવા જોઈએ. તાત્પર્ય એ છે કે તે મનુષ્યો જન્મમરણના ચક્કરમાં જ પડ્યા રહેશે.

મનુષ્યજીવનમાં અંતકાળ સુધી મુક્તિની સંભાવના રહે છે (ગીતા અ. ૮/૫). આથી જે મનુષ્યો વર્તમાનમાં ભગવાનના મતનું અનુસરણ નથી કરતા, તેઓ પણ ભવિષ્યમાં સત્સંગ વગેરેના પ્રભાવથી ભગવાનના મતનું

અનુસરણ કરી શકે છે, જેથી તેમની મુક્તિ થઈ શકે છે. પરંતુ જો તે મનુષ્યોની ભાવના જેવી વર્તમાનમાં હોય, તેવી જ ભવિષ્યમાં પણ ચાલુ રહે તો તેમને (ભગવત્-પ્રાપ્તિથી વંચિત રહી જવાને કારણે) નષ્ટ થયેલા જ સમજવા જોઈએ. આ કારણે ભગવાને એવા મનુષ્યોને માટે ‘નષ્ટાન્ વિદ્ધિ’ પદનો પ્રયોગ કર્યો છે.

ભગવાનના મતનું અનુસરણ ન કરવાવાળો મનુષ્ય સઘળાં કર્મો રાગ અથવા દ્વેષપૂર્વક કરે છે. રાગ અને દ્વેષ – બન્નેય મનુષ્યના મહાન શત્રુઓ છે – ‘તૌ હસ્ય પરિપન્થિનૌ’ (ગીતા અ. ૩/૩૪). નાશવાન હોવાને કારણે પદાર્થો અને કર્મો તો સદા સાથે નથી રહેતાં, પણ રાગદ્વેષપૂર્વક કર્મો કરવાથી મનુષ્યો તાદાત્મ્ય, મમતા અને કામનાથી આબદ્ધ થઈને વારંવાર નીચ યોનિઓ અને નરકોને પ્રાપ્ત થતા રહે છે. એટલા માટે ભગવાને એવા મનુષ્યોને નષ્ટ થયેલા જ સમજવાની વાત કહી છે.

એકત્રીસમા અને બત્રીસમા – બન્ને શ્લોકોમાં ભગવાને કહ્યું છે કે મારા સિદ્ધાંત પ્રમાણે આચરણ કરનારા મનુષ્યો કર્મબંધનથી મુક્ત થઈ જાય છે અને ન કરનારા મનુષ્યોનું પતન થઈ જાય છે. આથી એ તાત્પર્ય નીકળે છે કે મનુષ્ય ભગવાનને માને કે ન માને, તેમાં ભગવાનનો કોઈ આગ્રહ નથી, પરંતુ તેણે ભગવાનના મત (સિદ્ધાંત)નું પાલન અવશ્ય કરવું જોઈએ – એમાં ભગવાનની આજ્ઞા છે. જો તે એવું નહિ કરે તો તેનું પતન અવશ્ય થઈ જશે. હા, જો સાધક ભગવાનને માનીને તેમના મત પ્રમાણે આચરણ કરે તો ભગવાન તેને પોતાની જાત પણ આપી દેશે. પરંતુ ભગવાનને ન માની કેવળ તેમના મતનું આચરણ કરે તો ભગવાન તેનો ઉદ્ધાર કરી દેશે. તાત્પર્ય એ છે કે ભગવાનને માનવાવાળાને ‘પ્રેમ’ની પ્રાપ્તિ અને ભગવાનના મતે માનવાવાળાને ‘મુક્તિ’ની પ્રાપ્તિ થાય છે.

—■—

સંબંધ – ભગવાનના મત અનુસાર કર્મ ન કરવાથી મનુષ્યનું પતન થઈ જાય છે – એવું કેમ? એનો ઉત્તર ભગવાન આગળના શ્લોકમાં આપે છે.

સદૃશં ચેષ્ટતે સ્વસ્યાઃ પ્રકૃતેર્જ્ઞાનવાનપિ ।

પ્રકૃતિં યાન્તિ ભૂતાનિ નિગ્રહઃ કિં કરિષ્યતિ ॥ ૩૩ ॥

ભૂતાનિ	= સર્વ પ્રાણીઓ	અપિ	= પણ	ચેષ્ટતે	= ચેષ્ટા કરે છે.
પ્રકૃતિમ્	= પ્રકૃતિને	સ્વસ્યાઃ	= પોતાની		(પછી એમાં કોઈનો)
યાન્તિ	= પ્રાપ્ત થાય છે.	પ્રકૃતેઃ	= પ્રકૃતિ	નિગ્રહઃ	= દુરાગ્રહ
જ્ઞાનવાન્	= જ્ઞાની મહાપુરુષ	સદૃશમ્	= અનુસાર	કિમ્	= શા
				કરિષ્યતિ	= કામનો?

ટીકા - ‘પ્રકૃતિં યાન્તિ ભૂતાનિ’ - જેટલાં પણ કર્મ કરવામાં આવે છે, તે સ્વભાવ અને સિદ્ધાંત^૧ સામે રાખીને કરવામાં આવે છે. સ્વભાવ બે પ્રકારનો હોય છે - રાગ-દ્વેષરહિત અને રાગ-દ્વેષયુક્ત. જેવી રીતે, રસ્તામાં ચાલતાં કોઈ પાટિયું જોવામાં આવ્યું અને તેના ઉપર લખેલું વાંચી લીધું તો એ વાંચવું ન તો રાગ-દ્વેષથી થયું અને ન કોઈ સિદ્ધાંતથી, પરંતુ રાગ-દ્વેષરહિત સ્વભાવથી આપમેળે થયું. કોઈ મિત્રનો પત્ર આવતાં તેને રાગપૂર્વક વાંચીએ અને શત્રુનો પત્ર આવતાં તેને દ્વેષપૂર્વક વાંચીએ, તો આ વાંચવું રાગ-દ્વેષયુક્ત સ્વભાવથી થયું. ગીતા, રામાયણ વગેરે સત્ શાસ્ત્રોને વાંચવાં એ ‘સિદ્ધાંત’થી વાંચવું થયું. મનુષ્યજન્મ પરમાત્મપ્રાપ્તિને માટે છે; આથી પરમાત્મપ્રાપ્તિના ઉદ્દેશ્યથી કર્મ કરવું એ પણ સિદ્ધાંતના અનુસાર કર્મ કરવું કહેવાય.

આ રીતે જોવું, સાંભળવું સૂંઘવું, સ્પર્શ કરવો વગેરે સઘળી ક્રિયાઓ સ્વભાવ અને સિદ્ધાંત - બેઉથી થાય છે. રાગ-દ્વેષરહિત સ્વભાવ દોષવાળો નથી હોતો, પરંતુ રાગ-દ્વેષયુક્ત સ્વભાવ દોષવાળો હોય છે. રાગ-દ્વેષપૂર્વક થવાવાળી ક્રિયાઓ મનુષ્યને બાંધે છે; કેમકે તેમનાથી સ્વભાવ અશુદ્ધ થાય છે અને સિદ્ધાંતથી થવાવાળી ક્રિયાઓ ઉદ્ધાર કરવાવાળી થાય છે; કેમકે તેમનાથી સ્વભાવ શુદ્ધ થાય છે. સ્વભાવ અશુદ્ધ થવાને કારણે જ સંસાર સાથે માનેલા સંબંધનો વિચ્છેદ નથી થતો. સ્વભાવ શુદ્ધ થવાથી સંસાર સાથે માનેલા સંબંધનો સુગમતાપૂર્વક વિચ્છેદ થઈ જાય છે.

જ્ઞાની મહાપુરુષના પોતાના કહેવાતા શરીર દ્વારા આપમેળે ક્રિયાઓ થયા કરે છે; કેમકે તેનામાં કર્તૃત્વાભિમાન નથી હોતું. પરમાત્મપ્રાપ્તિની ઈચ્છવાવાળા સાધકની ક્રિયાઓ સિદ્ધાંતના અનુસાર થાય છે. જેવી રીતે લોભી પુરુષ સદા સાવધાન રહે છે કે ક્યાંય કોઈ ખોટ ના આવી જાય, તેવી જ રીતે સાધક નિરંતર સાવધાન રહે છે કે ક્યાંય કોઈ ક્રિયા રાગ-દ્વેષપૂર્વક ન થઈ જાય. એવી સાવધાની થવાથી સાધકનો સ્વભાવ તરત જ શુદ્ધ થઈ જાય છે અને પરિણામસ્વરૂપ તે કર્મબંધનથી મુક્ત થઈ જાય છે.

જોકે ક્રિયામાત્ર સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રકૃતિ દ્વારા થાય છે, તોપણ અજ્ઞાની પુરુષ ક્રિયાઓની સાથે પોતાનો સંબંધ માનીને પોતાને તે ક્રિયાઓનો કર્તા માની લે છે (ગીતા અ. ૩/૨૭). પદાર્થો અને ક્રિયાઓ સાથે પોતાનો સંબંધ

માનવાને કારણે જ રાગદ્વેષ ઉત્પન્ન થાય છે, જેમનાથી જન્મ-મરણ રૂપી બંધન થાય છે, પરંતુ પ્રકૃતિ સાથે સંબંધ ન માનવાવાળો સાધક પોતાને સદા અકર્તા જ જુએ છે (ગીતા અ. ૧૩/૨૮).

સ્વભાવમાં મુખ્ય દોષ પ્રાકૃત પદાર્થોનો રાગ જ છે. જ્યાં સુધી સ્વભાવમાં રાગ રહે છે, ત્યાં સુધી અશુદ્ધ કર્મો થાય છે. આથી સાધકને માટે રાગ જ બંધનનું મુખ્ય કારણ છે.

રાગ માનેલા ‘અહમ્’માં રહે છે અને તે મન, બુદ્ધિ, ઈન્દ્રિયો તેમ જ ઈન્દ્રિયોના વિષયોમાં દેખાઈ આવે છે.

‘અહમ્’ બે પ્રકારનો છે -

(૧) ચેતન દ્વારા જડની સાથે માનેલા સંબંધથી થવાવાળો તાદત્મ્યરૂપ ‘અહમ્’.

(૨) જડ પ્રકૃતિનો ધાતુરૂપ ‘અહમ્’ - ‘મહાભૂતાન્યહંકારઃ’ (ગીતા અ. ૧૩/૫).

જડ પ્રકૃતિના ધાતુરૂપ ‘અહમ્’માં કોઈ દોષ નથી; કેમકે આ ‘અહમ્’ મન, બુદ્ધિ, ઈન્દ્રિયો વગેરેની જેમ એક કરણ જ છે. એટલા માટે સઘળા દોષો માનેલા ‘અહમ્’માં જ છે. જ્ઞાની મહાપુરુષમાં તાદાત્મ્યરૂપ ‘અહમ્’નો સર્વથા અભાવ હોય છે; આથી તેના કહેવાતા શરીર દ્વારા થવાવાળી સઘળી ક્રિયાઓ પ્રકૃતિના ધાતુરૂપ ‘અહમ્’થી જ થાય છે. વાસ્તવમાં સઘળાં પ્રાણીઓની સર્વ ક્રિયાઓ આ ધાતુરૂપ ‘અહમ્’થી જ થાય છે; પરંતુ જડ શરીરને ‘હું’ અને ‘મારું’ માનવાવાળો અજ્ઞાની પુરુષ તે ક્રિયાઓને પોતાની તથા પોતાને માટેની માની લે છે અને બંધાઈ જાય છે. કારણ કે ક્રિયાઓને પોતાની અને પોતાને માટેની માનવાથી જ રાગ ઉત્પન્ન થાય છે.^૨

‘સદૃશં ચેષ્ટતે સ્વસ્યાઃ પ્રકૃતેર્જાનવાનપિ’ - જોકે અંતઃકરણમાં રાગદ્વેષ ન રહેવાથી જ્ઞાની મહાપુરુષની પ્રકૃતિ નિર્દોષ હોય છે અને તે પ્રકૃતિને વશીભૂત નથી થતો, તોપણ તે ચેષ્ટા તો પોતાની પ્રકૃતિ (સ્વભાવ)ના અનુસાર જ કરે છે. જેવી રીતે, કોઈ જ્ઞાની મહાપુરુષ અંગ્રેજી ભાષા ન જાણતો હોય અને તેને અંગ્રેજી બોલવાને માટે કહેવામાં આવે, તો તે બોલી નહિ શકે. તે જે ભાષા જાણતો હોય તે જ ભાષામાં બોલશે.

ભગવાન પણ પોતાની પ્રકૃતિ (સ્વભાવ)ને વશ કરીને

૧. સિદ્ધાંત તે છે, જે શાસ્ત્ર અને ભગવાનની આજ્ઞા અનુસાર હોય. શાસ્ત્ર અને ભગવાનની આજ્ઞાથી વિપરીત સિદ્ધાંત માન્ય નથી.

૨. શરીરના વધવા, બદલાવા વગેરે ક્રિયાઓની જેમ શરીર-નિર્વાહની વ્યાવહારિક ક્રિયાઓ પણ સ્વાભાવિક રૂપે થાય છે, પરંતુ રાગ-દ્વેષ રહેવાથી સાધારણ પુરુષોની તો આ (વ્યાવહારિક) ક્રિયાઓમાં લિપ્તતા રહે છે, પરંતુ રાગ-દ્વેષ ન રહેવાથી જ્ઞાની મહાપુરુષની લિપ્તતા નથી રહેતી.

જે યોનિમાં અવતાર લઈ લે છે, તે જ યોનિના સ્વભાવ અનુસાર ચેષ્ટા કરે છે; જેવી રીતે — ભગવાન રામ કે કૃષ્ણરૂપે મનુષ્યયોનિમાં અવતાર લે છે તથા મત્સ્ય, કચ્છપ, વરાહ વગેરે યોનિઓમાં અવતાર લે છે તો ત્યાં તે તે યોનિ અનુસાર જ ચેષ્ટા કરે છે. તાત્પર્ય એ છે કે ભગવાનનાં અવતારી શરીરોમાં પણ વર્ણ અને યોનિ અનુસાર સ્વભાવની ભિન્નતા રહે છે, પણ પરવશતા નથી રહેતી. પરંતુ જે મનુષ્યોનો પ્રકૃતિથી સંબંધ-વિચ્છેદ નથી થયો, તેઓમાં સ્વાભાવિક રીતે ભિન્નતા અને પરવશતા — બેઉ રહે છે.

અહીં ‘સ્વસ્થાઃ’ પદનું તાત્પર્ય એ છે કે જ્ઞાની મહાપુરુષની પ્રકૃતિ નિર્દોષ હોય છે. તે પ્રકૃતિને વશ નથી થતો, બલકે પ્રકૃતિ તેને વશ થાય છે. કર્મોનું ફળ પેદા થવાનું મૂળ બીજ કર્તૃત્વાભિમાન અને સ્વાર્થબુદ્ધિ છે. જ્ઞાની મહાપુરુષમાં કર્તૃત્વાભિમાન અને સ્વાર્થબુદ્ધિ નથી હોતી. તેના દ્વારા ચેષ્ટામાત્ર થાય છે. બંધનકારક તો કર્મ બને છે, ચેષ્ટા કે ક્રિયા નહિ. એટલા જ માટે અહીં ‘ચેષ્ટતે’ પદ આવ્યું છે. એનો સ્વભાવ એટલો શુદ્ધ હોય છે કે તેના દ્વારા થવાવાળી ક્રિયાઓ પણ મહાન શુદ્ધ તેમ જ સાધકોને માટે આદર્શ હોય છે.

પાછલા અને વર્તમાન જન્મના સંસ્કાર, માતા-પિતાના સંસ્કાર, વર્તમાનનો સંગ, શિક્ષણ, વાતાવરણ, અધ્યયન, ઉપાસના, ચિંતન, ક્રિયા, ભાવ વગેરેના અનુસાર સ્વભાવ બને છે. આ સ્વભાવ બધા મનુષ્યોમાં ભિન્ન-ભિન્ન હોય છે અને તેને નિર્દોષ બનાવવામાં બધા મનુષ્યો સ્વતંત્ર છે. વ્યક્તિગત સ્વભાવની ભિન્નતા જ્ઞાની મહાપુરુષોમાં પણ રહે છે. ચેતનમાં ભિન્નતા હોતી જ નથી અને પ્રકૃતિ (સ્વભાવ)માં સ્વાભાવિક ભિન્નતા રહે છે. પ્રકૃતિ છે જ વિષમ. જેવી રીતે એક જાતિના હોવા છતાં પણ આંબા વગેરેનાં વૃક્ષોમાં અવાન્તર ભેદ રહે છે, તેવી જ રીતે પ્રકૃતિ (સ્વભાવ) શુદ્ધ હોવા છતાં પણ જ્ઞાની મહાપુરુષોમાં પ્રકૃતિનો ભેદ રહે છે.

જ્ઞાની મહાપુરુષનો સ્વભાવ શુદ્ધ (રાગદ્વેષરહિત) હોય છે; આથી તે પ્રકૃતિને વશ નથી હોતો. આથી ઊલટું અશુદ્ધ (રાગદ્વેષયુક્ત) સ્વભાવવાળા મનુષ્યો પોતે બનાવેલી પરવશતાથી બંધાઈને કર્મો કરે છે.

‘નિગ્રહઃ કિં કરિષ્યતિ’ — જેમનો સ્વભાવ મહાશુદ્ધ તેમ જ શ્રેષ્ઠ છે, તેમની ક્રિયાઓ પણ પોતાની પ્રકૃતિ અનુસાર થયા કરે છે, પછી જેમનો સ્વભાવ અશુદ્ધ (રાગદ્વેષયુક્ત) છે, તે પુરુષોની ક્રિયાઓ તો પ્રકૃતિના અનુસાર થશે જ. આ વિષયમાં હઠ તેમના કામમાં નહિ

આવે. જેનો જેવો સ્વભાવ છે, તેનો તેના જ અનુસાર કર્મો કરવાં પડશે. જો સ્વભાવ અશુદ્ધ હોય તો તે અશુદ્ધ કર્મોમાં અને શુદ્ધ હોય તો તે શુદ્ધ કર્મોમાં મનુષ્યને જોડી દેશે.

અર્જુન પણ જ્યારે હઠપૂર્વક યુદ્ધરૂપી કર્તવ્યકર્મનો ત્યાગ કરવાને ઈચ્છે છે, ત્યારે ભગવાન તેમને આ જ કહે છે કે તારો સ્વભાવ તને બળપૂર્વક યુદ્ધમાં જોડી દેશે — ‘પ્રકૃતિસ્ત્વાં નિયોક્ષ્યતિ’ (અ. ૧૮/૫૮); કેમકે તારા સ્વભાવમાં ક્ષાત્રકર્મ (યુદ્ધ વગેરે) કરવાનો પ્રવાહ છે. એટલા માટે સ્વાભાવિક કર્મોથી બંધાયેલો તું પરવશ બનીને યુદ્ધ કરશે અર્થાત્ આમાં તારી હઠ કામ નહિ આવે — ‘કરિષ્યસ્યવશોઽપિ તત્’ (અ. ૧૮/૬૦).

જેવી રીતે દર કલાકે સો માઈલની ગતિથી ચાલવાવાળી મોટર પોતાની નિયત ક્ષમતાથી વધારે નહિ ચાલે, તેવી જ રીતે જ્ઞાની મહાપુરુષ દ્વારા પણ પોતાની શુદ્ધ પ્રકૃતિની વિરુદ્ધ ચેષ્ટા નહિ થાય. જેઓની પ્રકૃતિ અશુદ્ધ છે, તેઓની પ્રકૃતિ બગડેલી મોટર સમાન છે. બગડેલી મોટરને સુધારવા માટે બે મુખ્ય ઉપાય છે — (૧) મોટરને જાતે ઠીક કરવી અને (૨) મોટરને કારખાનામાં પહોંચાડી દેવી. આ જ રીતે અશુદ્ધ પ્રકૃતિને સુધારવાના પણ બે મુખ્ય ઉપાય છે — (૧) રાગદ્વેષથી રહિત થઈને કર્મ કરવું (ગીતા અ. ૩/૩૪) અને (૨) ભગવાનના શરણમાં ચાલ્યા જવું (ગીતા અ. ૧૮/૬૨). જો મોટર બરાબર ચાલતી હોય તો આપણે મોટરના વશમાં નથી, અને જો મોટર બગડેલી હોય તો આપણે મોટરના વશમાં છીએ. એવી રીતે જ્ઞાની મહાપુરુષ પ્રકૃતિ શુદ્ધ હોવાને કારણે પ્રકૃતિને વશ નથી થતો અને અજ્ઞાની પુરુષ પ્રકૃતિ અશુદ્ધ હોવાને કારણે પ્રકૃતિને વશ થાય છે.

જેની બુદ્ધિમાં જડતા (સાંસારિક ભોગ અને સંગ્રહ)નું જ મહત્ત્વ છે, એવો મનુષ્ય કેટલોય વિદ્વાન કેમ ન હોય, તેનું પતન અવશ્યભાવી છે. પરંતુ જેની બુદ્ધિમાં જડતાનું મહત્ત્વ નથી અને ભગવતપ્રાપ્તિ જ જેનો ઉદ્દેશ્ય છે, એવો મનુષ્ય વિદ્વાન ન પણ હોય, તોપણ તેનું ઉત્થાન અવશ્યભાવી છે. કારણ કે જેનો ઉદ્દેશ્ય ભોગ અને સંગ્રહ ન હોઈને કેવળ પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરવાનો જ છે, તેનાં સમસ્ત ભાવ, વિચાર, કર્મ વગેરે તેની ઉન્નતિમાં સહાયક બની જાય છે. આથી સાધકે સર્વપ્રથમ પરમાત્મપ્રાપ્તિનો ઉદ્દેશ્ય રાખી લેવો જોઈએ. પછી તે ઉદ્દેશ્યની સિદ્ધિને માટે રાગદ્વેષથી રહિત થઈને કર્તવ્યકર્મો કરવાં જોઈએ. રાગદ્વેષથી રહિત થવાનો સુગમ ઉપાય છે — મળેલા શરીર વગેરે પદાર્થોને પોતાના અને પોતાને માટેના ન માનતા રહીને બીજાંઓની સેવામાં લગાડવા અને બદલામાં બીજાઓ

પાસેથી કંઈ પણ ન ઈચ્છવું.

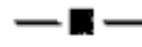
પ્રકૃતિને વશ ન થવા માટે સાધકે કોઈ આદર્શને સામે રાખીને કર્તવ્યકર્મો કરવાં જોઈએ. આદર્શ બે હોઈ શકે છે — (૧) ભગવાનનો મત (સિદ્ધાંત) અને (૨) શ્રેષ્ઠ મહાપુરુષોનું આચરણ. આદર્શને સામે રાખીને કર્મ કરવાવાળા મનુષ્યની પ્રકૃતિ શુદ્ધ થઈ જાય છે અને નિત્યપ્રાપ્ત પરમાત્મતત્ત્વનો અનુભવ થઈ જાય છે. આનાથી ઊલટું આદર્શને સામે ન રાખીને કર્મ કરવાવાળો મનુષ્ય રાગ-દ્વેષપૂર્વક જ સર્વ કર્મો કરે છે, જેથી રાગદ્વેષ પુષ્ટ થઈ જાય છે અને તેનું પતન થઈ જાય છે — ‘નષ્ટાન્ વિદ્ધિ’ (ગીતા અ. ૩/૩૨).

જેવી રીતે નદીના પ્રવાહને આપણે રોકી તો નથી શકતા, પણ નહેર બનાવીને વાળી શકીએ છીએ, તેવી જ રીતે કર્મોના પ્રવાહને રોકી તો નથી શકતા, પણ તેનો પ્રવાહ વાળી શકીએ છીએ. નિઃસ્વાર્થ ભાવે કેવળ બીજાઓનાં હિતને માટે કર્મો કરવાં એને જ કર્મોના પ્રવાહને વાળવો કહેવાય છે. પોતાને માટે કિંચિત્માત્ર પણ કર્મ કરવાથી કર્મોનો પ્રવાહ વળશે નહિ. તાત્પર્ય એ છે કે કેવળ બીજાઓના હિતને માટે કર્મો કરવાથી કર્મોનો પ્રવાહ સંસારની તરફ થઈ જાય છે અને સાધક કર્મબંધનથી મુક્ત થઈ જાય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : જ્ઞાની મહાપુરુષ પણ જ્યારે વ્યવહાર કરે છે તો સ્વભાવ અનુસાર જ કરે છે. કેમકે કારણો વિના કોઈ વ્યવહાર કરી શકતું નથી. જેમ કે આચાર્ય બાળક જેવા બનીને જ વર્ણમાળા (ક-ખ-ગ) શિખવાડે છે એ જ પ્રમાણે જ્ઞાની મહાપુરુષ પણ સાધારણ મનુષ્યની સ્થિતિમાં આવીને જ તેને શિખવાડે છે, વ્યવહાર કરે છે.

‘ચેષ્ટતે’ પદનો અર્થ છે તે કર્મ કરતો નથી બલકે તેના દ્વારા પ્રકૃતિના અનુસાર સ્વતઃ ક્રિયા થાય છે. જેમ વૃક્ષનાં પાંદડાં હાલે છે તો તેનાથી કોઈ ફળદાયી કર્મ (પાપ-પુણ્ય) થતું નથી, એવી જ રીતે કર્તૃત્વાભિમાન ન હોવાના કારણે તેના દ્વારા કોઈ શુભ-અશુભ કર્મ થતું નથી.

જ્ઞાની મહાપુરુષ પણ બીજાના હિતમાં લાગેલા રહે છે, કેમકે સાધનાવસ્થામાં જ તેમનો સ્વભાવ પ્રાણીમાત્રનું હિત કરવાનો જ રહ્યો છે — ‘સર્વભૂતહિતે રતાઃ’ (ગીતા ૫/૨૫, ૧૨/૪). તેથી કંઈ પણ કરવું, જાણવું અને પ્રાપ્ત કરવું શેષ ન રહેવા છતાં તેમનો બધાંનું હિત કરવાનો સ્વભાવ હોય છે. તાત્પર્ય છે કે, બીજાનું હિત કરતાં કરતાં જ્યારે તેમનો સંસાર સાથે સંપૂર્ણ સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય છે, ત્યારે તેમને હિત કરવું પડતું નથી બલકે પહેલાંના પ્રવાહને લીધે તેમના દ્વારા સ્વતઃ બીજાનું હિત થાય છે.

સંબંધ — પ્રત્યેક મનુષ્યનો પોતાની પ્રકૃતિને સાથે લઈને જ જન્મ થાય છે; આથી તેણે પોતાની પ્રકૃતિ અનુસાર કર્મો કરવાં જ પડે છે. એટલા માટે હવે ભગવાન આગળના શ્લોકમાં પ્રકૃતિને શુદ્ધ કરવાનો ઉપાય બતાવે છે.

ઇન્દ્રિયસ્યેન્દ્રિયસ્યાર્થે રાગદ્વેષૌ વ્યવસ્થિતૌ ।
તયોર્ન વશમાગચ્છેતૌ ત્વસ્ય પરિપન્થિનૌ ॥ ૩૪ ॥

ઇન્દ્રિયસ્ય,	= ઇન્દ્રિય-ઇન્દ્રિયના	વ્યવસ્થિતૌ	= વ્યવસ્થાથી	આગચ્છેત્	= થવું જોઈએ;
ઇન્દ્રિયસ્ય			(અનુકૂળતા અને	હિ	= કેમકે
અર્થે	= અર્થમાં એટલે કે		પ્રતિકૂળતાને લઈને)	તૌ	= તે બન્નેય
	(પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયના		સ્થિત છે.	અસ્ય	= એના
	પ્રત્યેક વિષયમાં)	તયોઃ	= મનુષ્યે એ બન્નેને		(કલ્યાણમાર્ગમાં)
રાગદ્વેષૌ	= (મનુષ્યના) રાગ	વશમ્	= વશ	પરિપન્થિનૌ	= વિઘ્નો નાખનારા
	અને દ્વેષ	ન	= ન		શત્રુ છે.

ટીકા — ‘ઇન્દ્રિયસ્યેન્દ્રિયસ્યાર્થે રાગદ્વેષૌ વ્યવસ્થિતૌ’ — પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયના પ્રત્યેક વિષયમાં રાગદ્વેષને અલગ-અલગ રહેલા બતાવવાને માટે અહીં ‘ઇન્દ્રિયસ્ય’ પદ બે વાર પ્રયોજાયું છે. તાત્પર્ય એ છે કે પ્રત્યેક ઇન્દ્રિય (શ્રોત્ર, ત્વચા, નેત્ર, રસના અને વ્રાણ)ના પ્રત્યેક વિષય (શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ)માં અનુકૂળતા-પ્રતિકૂળતાની માન્યતાને લીધે મનુષ્યના રાગદ્વેષ સ્થિર રહે છે. ઇન્દ્રિયના વિષયમાં અનુકૂળતાનો ભાવ થવાથી મનુષ્યનો તે વિષયમાં

‘રાગ’ થઈ જાય છે અને પ્રતિકૂળતાનો ભાવ થવાથી તે વિષયમાં ‘દ્વેષ’ થઈ જાય છે.

વાસ્તવમાં જોવામાં આવે તો રાગદ્વેષ ઈન્દ્રિયોના વિષયોમાં નથી રહેતા. જો વિષયોમાં રાગદ્વેષ સ્થિર હોત તો એક જ વિષય બધાને સમાન રૂપે પ્રિય અથવા અપ્રિય લાગત. પરંતુ એવું હોતું નથી; જેમ કે – વર્ષા કિસાનને તો પ્રિય લાગે છે, પણ કુંભારને અપ્રિય. એક મનુષ્યને પણ કોઈ વિષય સદા પ્રિય કે અપ્રિય નથી લાગતો; જેમ કે – ઠંડી હવા ગરમીમાં પ્રિય લાગે છે, પણ શરદીમાં અપ્રિય. આ રીતે બધા વિષયો પોતાના અનુકૂળતા કે પ્રતિકૂળતાના ભાવથી જ પ્રિય અથવા અપ્રિય લાગે છે અર્થાત્ મનુષ્ય વિષયોમાં પોતાને અનુકૂળ અથવા પ્રતિકૂળ ભાવ રાખીને તેને સારો કે ખરાબ માનીને રાગદ્વેષ રાખે છે. એટલા માટે ભગવાને રાગદ્વેષને પ્રત્યેક ઈન્દ્રિયના પ્રત્યેક વિષયમાં રહેલા બતાવ્યા છે.

વાસ્તવમાં રાગદ્વેષ માનેલા ‘અહમ્’ (હુંપણા)માં રહે છે.^૧ શરીર સાથે માનેલો સંબંધ જ ‘અહમ્’ કહેવાય છે. આથી જ્યાં સુધી શરીર સાથે માનેલો સંબંધ રહે છે, ત્યાં સુધી તેમાં રાગદ્વેષ રહે છે અને તે જ રાગદ્વેષ બુદ્ધિ, મન, ઈન્દ્રિયો તથા ઈન્દ્રિયોના વિષયોમાં પ્રતીત થાય છે. આ જ અધ્યાયના સાડત્રીસમાથી તેતાળીસમા શ્લોક સુધી ભગવાને તે જ રાગદ્વેષને ‘કામ’ અને ‘ક્રોધ’ના નામે કહ્યા છે. રાગ અને દ્વેષનું જ સ્થૂળ રૂપ કામ અને ક્રોધ છે. ચાળીસમા શ્લોકમાં બતાવ્યું છે કે આ ‘કામ’ ઈન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિમાં રહે છે. વિષયોની જેમ તેઓમાં (ઈન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિમાં) ‘કામ’ની પ્રતીતિ થવાને કારણે જ ભગવાને તેમને ‘કામ’નું નિવાસસ્થાન બતાવ્યું છે. જેવી રીતે વિષયોમાં રાગદ્વેષની પ્રતીતિમાત્ર છે, તેવી જ રીતે ઈન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિમાં પણ રાગદ્વેષની પ્રતીતિમાત્ર છે. તે ઈન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ તો કેવળ કર્મ કરવાનાં કરણ (ઓજાર) છે. તેઓમાં કામ, ક્રોધ અથવા રાગદ્વેષ છે જ ક્યાં? આ સિવાય બીજા અધ્યાયના ઓગણસાઠમા શ્લોકમાં ભગવાન કહે છે કે ઈન્દ્રિયો દ્વારા વિષયોને ગ્રહણ ન કરવાવાળા પુરુષના વિષયો તો નિવૃત્ત થઈ જાય છે, પણ તેઓમાં રહેવાવાળો તેનો રાગ નિવૃત્ત નથી થતો. આ રાગ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થતાં નિવૃત્ત થઈ જાય છે.

‘તયોર્ન વશમાગચ્છેત્’ – આ પદો વડે ભગવાન સાધકને આશ્વાસન આપે છે કે રાગદ્વેષની વૃત્તિ ઉત્પન્ન

થતાં તેણે સાધના અને સાધ્યથી કદી નિરાશ નહિ થવું જોઈએ. વળી રાગદ્વેષની વૃત્તિને વશીભૂત થઈને તેણે કોઈ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત અથવા નિવૃત્ત નહિ થવું જોઈએ. કર્મોમાં પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિ શાસ્ત્રાનુસાર જ હોવી જોઈએ (ગીતા અ. ૧૬/૨૪). જો રાગદ્વેષને કારણે જ સાધકની કર્મોમાં પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિ થતી હોય તો તેનું તાત્પર્ય એ થાય છે કે સાધક રાગ-દ્વેષને વશ થઈ ગયો છે. રાગપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિ થવાથી ‘રાગ’ પુષ્ટ થાય છે અને દ્વેષપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કે થવાથી ‘દ્વેષ’ પુષ્ટ થાય છે. આ રીતે રાગદ્વેષ પુષ્ટ થવાના ફળસ્વરૂપે પતન થાય છે.

જ્યારે સાધક સંસારનું કાર્ય છોડીને ભજનમાં લાગે છે, ત્યારે સંસારની અનેક સારી અને ખરાબ સ્ફુરણાઓ ઉત્પન્ન થવા લાગે છે, જેનાથી તે ગભરાઈ જાય છે. અહીં ભગવાન સાધકને જાણે આશ્વાસન આપે છે કે તેણે તે સ્ફુરણાઓથી ગભરાવું નહિ જોઈએ. એ સ્ફુરણાઓની વાસ્તવમાં સત્તા જ નથી; કેમકે એ ઉત્પન્ન થાય છે; અને એવો સિદ્ધાંત છે કે ઉત્પન્ન થવાવાળી વસ્તુ નષ્ટ થવાવાળી હોય છે. આથી વિચારપૂર્વક જોવામાં આવે તો સ્ફુરણાઓ આવી નથી રહી, બલકે જઈ રહી છે. કારણ કે એ છે કે સંસારનું કાર્ય કરતી વખતે તક ન મળવાથી સ્ફુરણાઓ દબાયેલી રહે છે અને સંસારનું કાર્ય છોડતાં જ તક મળવાથી જૂના સંસ્કારો સ્ફુરણાઓના રૂપમાં બહાર નીકળવા લાગે છે. આથી સાધકે આ સારી કે ખરાબ સ્ફુરણાઓનો પણ રાગદ્વેષ નહિ કરવો જોઈએ, બલકે સાવધાનીપૂર્વક તેમની ઉપેક્ષા કરતા રહીને પોતે તટસ્થ રહેવું જોઈએ. આ રીતે તેણે પદાર્થ, વ્યક્તિ, વિષય વગેરેમાં પણ રાગદ્વેષ નહિ કરવો જોઈએ.

રાગ-દ્વેષ ઉપર વિજય મેળવવાના ઉપાયો

રાગદ્વેષને વશીભૂત થઈને કર્મ કરવાથી રાગદ્વેષ પુષ્ટ (પ્રબળ) થાય છે અને અશુદ્ધ પ્રકૃતિ (સ્વભાવ)નું રૂપ ધારણ કરી લે છે. પ્રકૃતિ અશુદ્ધ થતાં પ્રકૃતિની અધીનતા રહે છે. એવી અશુદ્ધ પ્રકૃતિની અધીનતાથી થવાવાળાં કર્મો મનુષ્યને બાંધે છે. આથી રાગદ્વેષને વશમાં થઈને કોઈ પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિ નહિ થવી જોઈએ – આ ઉપાય અહીં બતાવવામાં આવ્યો છે. આના પહેલાં ભગવાન કહી ચૂક્યા છે કે જે મારા મતનું અનુકરણ કરે છે તે કર્મબંધનથી છૂટી જાય છે (ગીતા અ. ૩/૩૧). એટલા માટે રાગદ્વેષની

૧. ભગવાને ‘રસવર્જ રસોઽપ્યસ્ય’ (ગીતા અ. ૨/૫૮) પદોમાં ‘અસ્ય’ પદ વડે એ બતાવ્યું છે કે રાગદ્વેષ માનેલા ‘અહમ્’માં (સાધકમાં) રહે છે.

વૃત્તિને વશ ન થઈને ભગવાનના મત અનુસાર કર્મ કરવાથી રાગદ્વેષ સુગમતાપૂર્વક દૂર થઈ જાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે સાધક સઘળાં કર્મોને અને પોતાને પણ સારી રીતે ભગવદર્પણ કરી દે અને એવું માની લે કે કર્મો મારા માટે નથી, પરંતુ ભગવાનને માટે જ છે; જેમના વડે કર્મો થાય છે, તે શરીર, ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ વગેરે પણ ભગવાનનાં જ છે; અને હું પણ ભગવાનનો જ છું. પછી નિષ્કામ, નિર્મમ અને નિઃસંતાપ થઈને કર્તવ્યકર્મ કરવાથી રાગદ્વેષ દૂર થઈ જાય છે. આ રીતે ભગવાનનો મત અર્થાત્ સિદ્ધાંત સામે રાખીને જ કોઈ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત કે નિવૃત્ત થવું જોઈએ.

સકળ સૃષ્ટિ પ્રકૃતિનું કાર્ય છે અને શરીર સૃષ્ટિનો એક અંશ છે. જ્યાં સુધી શરીર પ્રત્યે મમતા રહે છે; ત્યાં સુધી રાગદ્વેષ થાય છે અર્થાત્ મનુષ્ય રુચિ કે અરુચિપૂર્વક વસ્તુઓનું ગ્રહણ અને ત્યાગ કરે છે. આ રુચિ-અરુચિ જ રાગદ્વેષનું સૂક્ષ્મ રૂપ છે. રાગદ્વેષપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિ થવાથી રાગદ્વેષ પુષ્ટ થાય છે; પરંતુ શાસ્ત્રને સામે રાખીને કોઈ કર્મમાં પ્રવૃત્ત કે નિવૃત્ત થવાથી રાગદ્વેષ દૂર થઈ જાય છે. કારણ કે શાસ્ત્ર અનુસાર ચાલવાથી પોતાની રુચિ અને અરુચિની પ્રધાનતા નથી રહેતી. જો કોઈ મનુષ્ય શાસ્ત્રને ન જાણતો હોય તો તેને માટે મહર્ષિ વેદ વ્યાસજીનાં વચનો છે -

શ્રૂયતાં ધર્મસર્વસ્વં શ્રુત્વા ચૈવાવધાર્યતામ્ ।

આત્મનઃ પ્રતિકૂલાનિ પરેષાં ન સમાચરત્ ॥

(પદ્મપુરાણ, સૃષ્ટિ. ૧૧/૩૫૫-૫૬)

‘હે મનુષ્યો! તમે લોકો ધર્મનો સાર સાંભળો અને સાંભળીને ધારણ કરો કે જે આપણે પોતાને માટે નથી ઈચ્છતા, તે બીજાઓ પ્રત્યે ના કરો.

જીવનમુક્ત મહાપુરુષ પણ શાસ્ત્રમર્યાદાને જ આદર આપે છે. એટલા જ માટે શ્રાદ્ધમાં પિંડદાન કરતી વખતે પિતાજીનો હાથ પ્રત્યક્ષ દેખા દેવા છતાં પણ ભીષ્મ પિતામહે શાસ્ત્રની આજ્ઞાનુસાર દર્ભ ઉપર જ પિંડદાન કર્યું (મહાભારત અનુશાસન, ૮૪/૧૫ થી ૨૦ સુધી). આથી સાધકે સઘળાં કર્મો શાસ્ત્રની આજ્ઞાનુસાર જ કરવાં જોઈએ.

રાગદ્વેષ દૂર કરવાને ઈચ્છુક સાધકોને માટે તો કર્મ કરવામાં શાસ્ત્રપ્રમાણની આવશ્યકતા રહે છે, પરંતુ રાગદ્વેષથી

સર્વથા રહિત મહાપુરુષનું અંતઃકરણ એટલું શુદ્ધ અને નિર્મળ હોય છે કે તેમાં આપોઆપ વેદોનું તાત્પર્ય પ્રકટ થઈ જાય છે, ચાહે તે ભણેલો-ગણેલો હોય કે ન હોય. તેના અંતઃકરણમાં જે વાત આવે છે, તે શાસ્ત્રાનુકૂળ જ હોય છે.^૧ રાગદ્વેષનો સર્વથા અભાવ હોવાને કારણે એ મહાપુરુષ દ્વારા શાસ્ત્રનિષિદ્ધ ક્રિયાઓ કદી થતી જ નથી. તેનો સ્વભાવ આપમેળે શાસ્ત્રના અનુસારનો બની જાય છે. આ જ કારણ છે કે એવા મહાપુરુષનાં આચરણ અને વચન બીજા મનુષ્યોને માટે આદર્શ હોય છે (ગીતા અ. ૩/૨૧). આથી તે મહાપુરુષનાં આચરણો અને વચનોનું અનુસરણ કરવાથી સાધકના રાગદ્વેષ પણ દૂર થઈ જાય છે.

કેટલાક લોકો એવું માનતા હોય છે કે રાગદ્વેષ અંતઃકરણના ધર્મો છે; આથી તેમને દૂર નથી કરી શકાતા. પરંતુ આ વાત યુક્તિસંગત નથી દેખાતી. વાસ્તવમાં રાગદ્વેષ અંતઃકરણના આગંતુક વિકારો છે, ધર્મ નથી. જો તેઓ અંતઃકરણના ધર્મ હોત તો જે સમયે અંતઃકરણ જાગ્રત રહે છે, તે સમયે રાગદ્વેષ પણ રહેત અર્થાત્ તેમની સદાય પ્રતીતિ થાય. પરંતુ તેમની પ્રતીતિ સદા ન થઈને ક્યારેક ક્યારેક જ થાય છે. સાધન કરવાથી રાગદ્વેષ ઉત્તરોત્તર ઘટતા હોય છે - આવો સાધકોનો અનુભવ છે. ઘટવાવાળી વસ્તુ દૂર થવાવાળી હોય છે. આથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે રાગદ્વેષ અંતઃકરણના ધર્મ નથી. ભગવાને રાગદ્વેષને ‘મનોગત’ કહ્યા છે - ‘કામાન્ સર્વાન્ પાર્થ મનોગતાન્’ (ગીતા અ. ૨/૫૫) અર્થાત્ એ મનમાં આવવાવાળા છે, સદા રહેવાવાળા નથી. આ ઉપરાંત ભગવાને વધારામાં રાગદ્વેષને વિકારો કહ્યા છે (ગીતા અ. ૧૩/૬) અને પ્રિય-અપ્રિયની પ્રાપ્તિમાં ચિત્તનું સદા સમાન રહેવું તેને સાધન કહ્યું છે (ગીતા અ. ૧૩/૮). જો રાગદ્વેષ અંતઃકરણના ધર્મો હોત તો આ સમચિત્તતા રૂપી સાધન બની જ નહિ શકત. ધર્મ સ્થાયી રહે છે અને વિકારો અસ્થાયી અર્થાત્ આવવાજવાવાળા હોય છે. રાગદ્વેષ અંતઃકરણમાં આવવા-જવાવાળા છે; આથી તેઓને દૂર કરી શકાય છે.

પ્રકૃતિ (જડ) અને પુરુષ (ચેતન) - બન્ને ભિન્ન-ભિન્ન છે. આ બેઉનો વિવેક સ્વતઃસિદ્ધ છે. પુરુષ આ વિવેકને મહત્ત્વ ન આપીને પ્રકૃતિજન્ય શરીર સાથે એકતા

૧ જે પુરુષ ધર્મનો કદી પરિત્યાગ નથી કરતો, તેનું અંતઃકરણ પણ શુદ્ધ થઈ જાય છે. રાજા દુષ્યન્તનું વર્ણન કરતી વખતે મહાકવિ કાલિદાસે લખ્યું છે -

સતાં હિ સન્દેહપદેષુ વસ્તુષુ પ્રમાણમન્તઃ કરણપ્રવૃત્તયઃ ॥ (અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમ્ ૧/૨૧)

‘જ્યાં સંદેહ થાય, ત્યાં સત્પુરુષના અંતઃકરણની પ્રવૃત્તિ જ પ્રમાણ હોય છે.’

કરી લે છે અને પોતાને એકદેશીય માની લે છે. આ જડ ચેતનનું તાદાત્મ્ય જ ‘અહમ્’ (હું) કહેવાય છે અને તેમાં રાગદ્વેષ રહે છે. તાત્પર્ય એ છે કે અહંતા (હુંપણા)માં રાગદ્વેષ છે અને રાગદ્વેષથી અહંતા પુષ્ટ થાય છે. આ જ રાગદ્વેષ બુદ્ધિમાં પ્રતીત થાય છે, જેથી બુદ્ધિમાં સિદ્ધાંત વગેરેને લીધે પોતાની માન્યતા પ્રિય અને બીજાઓની માન્યતા અપ્રિય લાગે છે. પછી આ રાગદ્વેષ મનમાં પ્રતીત થાય છે, જેથી મનને અનુકૂળ વાતો પ્રિય અને પ્રતિકૂળ વાતો અપ્રિય લાગે છે. પછી આ રાગદ્વેષ ઈન્દ્રિયોમાં પ્રતીત થાય છે, જેથી ઈન્દ્રિયોને અનુકૂળ વિષય પ્રિય અને પ્રતિકૂળ વિષય અપ્રિય લાગે છે. આ જ રાગદ્વેષ ઈન્દ્રિયોના વિષયો (શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ)માં પોતાની અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ ભાવનાને લીધે પ્રતીત થાય છે. આથી જડચેતનની ગ્રંથી રૂપી અહંતા (હુંપણા)ના દૂર થવાથી રાગદ્વેષનો સર્વથા અભાવ થઈ જાય છે; કેમકે અહંતા ઉપર જ રાગદ્વેષ ટકેલા છે.

હું સેવક છું; હું જિજ્ઞાસુ છું; હું ભક્ત છું — આ સેવક, જિજ્ઞાસુ અને ભક્ત જે ‘હું’માં રહે છે, તે જ ‘હું’માં રાગદ્વેષ પણ રહે છે. રાગદ્વેષ ન તો કેવળ જડમાં રહે છે અને ન કેવળ ચેતનમાં જ રહે છે, પરંતુ જડ-ચેતનના માનેલા સંબંધમાં રહે છે. જડ-ચેતનના માનેલા સંબંધમાં રહેવા છતાં પણ એ રાગદ્વેષ પ્રધાનતઃ જડમાં રહે છે. જડ-ચેતનના તાદાત્મ્યમાં જડનું આકર્ષણ જડ અંશમાં જ થાય છે, પરંતુ તાદાત્મ્યને કારણે તે ચેતનમાં દેખાય છે. જડનું આકર્ષણ જ રાગ છે. આથી જ્યારે સાધક શરીર (જડ)ને જ પોતાનું સ્વરૂપ માની લે છે, ત્યારે એને રાગદ્વેષને દૂર કરવામાં કઠિનતા પ્રતીત થાય છે, પરંતુ પોતાના ચેતનસ્વરૂપની તરફ દૃષ્ટિ રહેવાથી તેને રાગદ્વેષને દૂર કરવામાં કઠિનતા પ્રતીત નથી થતી. કારણ કે રાગદ્વેષ સ્વતઃસિદ્ધ નથી, પરંતુ જડ (અસત)ના સંબંધથી જ ઉત્પન્ન થવાવાળા છે.

જો સત્સંગ, ભજન, ધ્યાન વગેરેમાં ‘રાગ’ થશે તો

સંસાર સાથે દ્વેષ થશે; પરંતુ ‘પ્રેમ’ થતાં સંસાર સાથે દ્વેષ નહિ થાય, પરંતુ સંસારની ઉપેક્ષા (વિમુખતા) થશે.^૧ સંસારના કોઈ એક વિષયમાં ‘રાગ’ થવાથી બીજા વિષયમાં દ્વેષ થાય છે, પરંતુ ભગવાનમાં પ્રેમ થવાથી સંસાર સાથે વૈરાગ્ય થાય છે. વૈરાગ્ય થતાં સંસારથી સુખ લેવાની ભાવના સમાપ્ત થઈ જાય છે અને સંસારની આપમેળે સેવા થાય છે. આનાથી શરીર, ઈન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિની સાથે ‘અહમ્’ પણ આપમેળે સંસારની સેવામાં લાગી જાય છે. પરિણામ સ્વરૂપ શરીર વગેરેની સાથેસાથે ‘અહમ્’થી પણ સંબંધ-વિચ્છેદ થતાં તેમાં રહેવાવાળા રાગદ્વેષ સર્વથા નષ્ટ થઈ જાય છે.

મનુષ્યની ક્રિયાઓ સ્વભાવ અથવા સિદ્ધાંતને લીધે થાય છે. કેવળ આધ્યાત્મિક ઉન્નતિને માટે કર્મ કરવું એ સિદ્ધાંતને લીધે કર્મ કરવું છે. સ્વભાવ બે પ્રકારનો હોય છે — રાગદ્વેષરહિત (શુદ્ધ) અને રાગદ્વેષયુક્ત (અશુદ્ધ). સ્વભાવને દૂર તો નથી કરી શકતા, પરંતુ તેને શુદ્ધ અર્થાત્ રાગદ્વેષરહિત અવશ્ય બનાવી શકીએ છીએ. જેવી રીતે ગંગા ગંગોત્રીથી નીકળે છે; ગંગોત્રી જેટલી ઊંચાઈ ઉપર છે, જો તેના જેટલો અથવા તેનાથી વધારે ઊંચો બંધ બાંધવામાં આવે, તો ગંગાના પ્રવાહને રોકી શકાય છે. પરંતુ એમ કરવું સરળ કાર્ય નથી. હા, ગંગામાંથી નહેરો કાઢીને તેનો પ્રવાહ બદલાવી શકાય છે. એ જ રીતે સ્વાભાવિક કર્મોના પ્રવાહને દૂર તો નથી કરી શકતા, પરંતુ તેને બદલી શકીએ છીએ અર્થાત્ તેને રાગદ્વેષરહિત બનાવી શકીએ છીએ — આ ગીતાનો માર્મિક સિદ્ધાંત છે. રાગદ્વેષને લીધે જે ક્રિયાઓ થાય છે, તેમાં પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ એટલી બાધક નથી, જેટલા રાગદ્વેષ બાધક છે. એટલા માટે ભગવાને રાગદ્વેષનો ત્યાગ કરવાવાળાને જ સાચો ત્યાગી કહ્યો છે (ગીતા અ. ૧૮/૧૦). રાગદ્વેષની તરફ મોટા ભાગે સાધકનું ધ્યાન નથી જતું, એટલા માટે તેની પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ રાગદ્વેષપૂર્વક થાય છે. આથી રાગદ્વેષથી રહિત થવાને માટે સાધકે સિદ્ધાંત

૧ સાધકનો સત્સંગ વગેરેમાં રાગ છે કે પ્રેમ, તેને આ ઉદાહરણથી જાણી શકીએ છીએ — સત્સંગ, ભજન, ધ્યાન વગેરેમાં કોઈ વિઘ્ન પહોંચાડે, તો એના ઉપર ક્રોધ આવવાથી સમજવું જોઈએ કે સત્સંગ વગેરેમાં ‘રાગ’ છે; અને (તેના ઉપર ક્રોધ ન આવીને) રડવું આવી જાય તો સમજવું જોઈએ કે સત્સંગ વગેરેમાં પ્રેમ છે. કારણ કે પોતાનામાં લગની (દૃઢતા)ની ઊણપ હોવાથી સાધનામાં વિઘ્ન જણાય છે. આમ વિઘ્ન જણાતાં પોતાનામાં લગનીની ઊણપ દેખીને સાધકને રડવું આવી જાય છે. એવી જ રીતે બીજા ધર્મ સંપ્રદાય વગેરેની વ્યક્તિ આપણને સારી ન લાગે તો સમજવું જોઈએ કે પોતાના ધર્મ, સંપ્રદાય વગેરેમાં આપણો ‘રાગ’ છે.

વાસ્તવમાં સત્સંગ, ભજન, ધ્યાન વગેરેમાં રાગ હોવો એ પણ એટલું ખરાબ નથી; કેમકે ચાહે તેવી રીતે હોય, ભગવાનમાં લગની સારી જ છે —

‘તસ્માત્ કેનાપ્યુપાયેન મનઃ કૃષ્ણે નિવેશયેત્’ (શ્રીમદ્ ૭/૧/૩૧).

સામે રાખીને જ સમસ્ત ક્રિયાઓ કરવી જોઈએ. પછી એનો સ્વભાવ આપમેળે સિદ્ધાંતને અનુરૂપ અને શુદ્ધ બની જશે.

રાગદ્વેષયુક્ત સ્ફુરણા ઉત્પન્ન થતાં, તેના અનુસાર કર્મ કરવાથી રાગદ્વેષ પુષ્ટ થાય છે અને તેના અનુસાર કર્મ ન કરીને સિદ્ધાંત પ્રમાણે કર્મ કરવાથી રાગ-દ્વેષ દૂર થઈ જાય છે.

મનની શુભ અને અશુભ સ્ફુરણાઓમાં રાગદ્વેષ નહિ હોવા જોઈએ. સાધકે મનમાં થવાવાળી સ્ફુરણાઓને પોતાનામાં ન માનીને તેમની સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ નહિ જોડવો જોઈએ; તેમનું ન તો સમર્થન કરવું કે ન તેનો વિરોધ કરવો.

જો સાધક રાગદ્વેષને દૂર કરવામાં પોતાને અસમર્થ અનુભવતો હોય, તો તેણે સર્વસમર્થ પરમ સુદૃઢ પ્રભુના શરણમાં ચાલ્યા જવું જોઈએ. પછી પ્રભુની કૃપાથી તેના રાગદ્વેષ દૂર થઈ જાય છે (ગીતા અ. ૭/૧૪) અને પરમ શાંતિની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે (ગીતા અ. ૧૮/૬૨). માનેલા ‘અહં’ સહિત શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, પ્રાણ અને સાંસારિક પદાર્થો સઘળે-સઘળાં ભગવાનનાં જ છે — એવું માનવું એ જ ભગવાનને શરણે થવું કહેવાય. પછી ભગવાનની પ્રસન્નતાને માટે, ભગવાને આપેલી સામગ્રીથી ભગવાનના જ જનોની કેવળ સેવા કરવાની છે અને બદલામાં પોતાને માટે કશાની ઈચ્છા નથી રાખવાની. બદલામાં કશી પણ ઈચ્છા રાખવાથી જડની સાથે સંબંધ બંધાઈ જાય છે.

નિષ્કામભાવપૂર્વક સંસારની સેવા કરવી એ રાગદ્વેષને દૂર કરવાનો અચૂક ઉપાય છે. આપણી પાસે સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ-શરીરથી માંડીને માનેલા ‘અહં’ સુધી જે કંઈ છે, તેને સંસારની જ સેવામાં જોડી દેવાનાં છે. કારણ કે એ બધા પદાર્થો તત્ત્વતઃ સંસારથી અભિન્ન છે. તેમને સંસારથી ભિન્ન (પોતાના) માનવા એ જ બંધન છે. સ્થૂળ-શરીરથી ક્રિયાઓ અને પદાર્થોનું સુખ, સૂક્ષ્મ-શરીરથી ચિંતનનું સુખ અને કારણ-શરીરથી સ્થિરતાનું સુખ નથી લેવાનું. વાસ્તવમાં મનુષ્યશરીર પોતાના સુખને માટે છે જ નહિ.

એહિ તન કર ફલ બિધય ન ભાઈ । (માનસ ૭-૪૪/૧). બીજી વાત, જે શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ પદાર્થ વગેરેથી સેવા થાય છે, તે બધાં સંસારનાં જ અંશ છે. જ્યારે સંસાર જ પોતાનો નથી, તો પછી તેનો અંશ પોતાનો કેવી રીતે હોઈ શકે? આ શરીર વગેરે પદાર્થોને પોતાના માનવાથી સાચી સેવા થઈ જ નથી શક્તી; કેમકે આનાથી

મમતા અને સ્વાર્થભાવ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. એટલા માટે આ પદાર્થોને જેમની સેવા કરવામાં આવે, તેમના જ માનવા જોઈએ. જેવી રીતે ભક્ત પદાર્થોને ભગવાનના જ માનીને ભગવાનને અર્પણ કરે છે — ‘ત્વદીયં વસ્તુ ગોવિન્દ તુભ્યમેવ સમર્પયે’, તેવી જ રીતે કર્મયોગી પદાર્થોને સંસારના જ માનીને સંસારને અર્પણ કરે છે.

સેવા-સંબંધી માર્મિક વાત

સેવા તે જ કરી શકે છે, જે પોતાને માટે કદી કશું નથી ઈચ્છતો. સેવા કરવા માટે ધન વગેરે પદાર્થોની ઈચ્છા તો કામના છે જ, સેવા કરવાની ઈચ્છા પણ કામના જ છે; કેમકે સેવાની ઈચ્છા હોવાથી જ ધન વગેરે પદાર્થોની કામના થાય છે. એટલા માટે અવસર પ્રાપ્ત થાય અને યોગ્યતા હોય તો સેવા કરવી જોઈએ, પરંતુ સેવાની કામના નહિ કરવી જોઈએ.

બીજાને સુખ પહોંચાડીને સુખી થવું, ‘મારા દ્વારા લોકોને સુખ મળે છે’ — એવો ભાવ રાખવો, સેવાના બદલામાં થોડીક પણ માન-બડાઈ ઈચ્છવી અને માન-બડાઈ મળતાં રાજી થવું એ વાસ્તવમાં ભોગ છે, સેવા નથી. કારણ કે એવું કરવાથી સેવા સુખ અને ભોગમાં પરિણમે છે અર્થાત્ સેવા પોતાના સુખને માટેની બની જાય છે. જો સેવા કરવામાં થોડા પણ સુખની ઈચ્છા કરવામાં આવે, તો તે સુખ ધન વગેરે પદાર્થોમાં મહત્ત્વબુદ્ધિ પેદા કરી દે છે, જેથી કમશઃ મમતા અને કામનાની ઉત્પત્તિ થાય છે.

‘હું કોઈને કંઈ આપું છું’ — એવો જેનો ભાવ છે, તેને આ વાત સમજમાં નથી આવતી તથા એને કોઈ સહેલાઈથી સમજાવી પણ નથી શક્તું કે સેવામાં યોજતા પદાર્થો જેની સેવા કરવામાં આવે છે, તેના છે. તેની જ વસ્તુ તેને જ આપી દીધી, તે પછી બદલામાં કંઈ મેળવવાનો આપણને અધિકાર જ ક્યાં છે? તેની જ થાપણ તેને જ આપવામાં અહેસાન કેવું? પોતાના હાથ વડે પોતાનું મુખ ધોતાં બદલામાં શું આપણે કંઈ ઈચ્છીએ છીએ?

શંકા — સેવા તો ધન વગેરે વસ્તુઓ દ્વારા જ થાય છે. વસ્તુઓ વિના સેવા કેવી રીતે થઈ શકે? આવી સેવા કરવાને માટે પણ વસ્તુઓની ઈચ્છા ન કરવાનું શું તાત્પર્ય છે?

સમાધાન — સ્થૂળ વસ્તુઓથી સેવા કરવી એ તો બહુ જ સ્થૂળ વાત છે. વાસ્તવમાં સેવા ભાવ છે, કર્મ નહિ. કર્મથી બંધન અને સેવાથી મુક્તિ થાય છે. સેવાનો ભાવ હોવાથી પોતાની પાસે જે વસ્તુઓ છે, તે આપમેળે સેવામાં

યોજાય છે. ભાવ હોવાથી આપણી પાસે જેટલી વસ્તુઓ છે, તેનાથી પૂર્ણ સેવા થઈ જાય છે; એટલા માટે વધારે વસ્તુઓને ઇચ્છવાની આવશ્યકતા જ નથી.

વાસ્તવિક સેવા વસ્તુઓમાં મહત્વબુદ્ધિ ન રહેવાથી જ થઈ શકે છે. વસ્તુઓથી પણ તે જ સેવા કરી શકે છે, જેની વસ્તુઓમાં મહત્વબુદ્ધિ નથી. વસ્તુઓમાં મહત્વબુદ્ધિ રાખીને સેવા કરવાથી સેવાનું અભિમાન આવી જાય છે, જ્યાં સુધી અંતઃકરણમાં વસ્તુઓનું મહત્વ રહે છે, ત્યાં સુધી સેવકમાં ભોગબુદ્ધિ રહે જ છે, ચાહે કોઈ જાણે કે ન જાણે.

વાસ્તવમાં સેવા, ભાવથી થાય છે, વસ્તુઓથી નહિ. વસ્તુઓથી કર્મો થાય છે, સેવા નહિ. આથી વસ્તુઓ આપી દેવાથી જ સેવા નથી કહેવાતી. વસ્તુઓ તો દુકાનદાર પણ આપે છે, પણ સાથે લેવાનો ભાવ રહેવાથી તેને પુણ્ય નથી થતું. એવી જ રીતે પ્રજા રાજાને કર રૂપે ધન આપે છે, પરંતુ તે દાન નથી હોતું. કોઈને જળ પિવડાવવાથી ‘મેં જળ પિવડાવ્યું, ત્યારે તે સુખી થયો’ — એવો ભાવ રહેવો એ દુકાનદારી જ કહેવાય. આપણે માનબડાઈ નથી ઇચ્છતા, પરંતુ ‘જળ પિવડાવવાથી પુણ્ય થશે’ અથવા ‘દાન કરવાથી પુણ્ય થશે’ — એવો ભાવ રહેતાં પણ ફળની સાથે સંબંધ હોવાને કારણે અંતઃકરણમાં જળ, ધન વગેરે વસ્તુઓનું મહત્વ અંકિત થઈ જાય છે. વસ્તુઓનું મહત્વ અંકિત થયા પછી વાસ્તવિક સેવા નથી થતી, બલકે લેવાનો ભાવ રહેવાથી અસતની સાથેનો સંબંધ બંધાયેલો રહે છે, ચાહે જાણ્યે કે અજાણ્યે. એટલા માટે વસ્તુઓને બીજાઓની સેવામાં લગાડીને દાનપુણ્ય નથી કરવાનું, પરંતુ તે વસ્તુઓ સાથેનો આપણો સંબંધ તોડવાનો છે.

આપણા દ્વારા, જેનો તે વસ્તુ ઉપર અધિકાર છે અર્થાત્ વાસ્તવમાં જેની તે વસ્તુ છે, તેને તે વસ્તુ મળી શકે છે. તેને વસ્તુ આપવાથી આપણું ઋણ ઊતરે છે. જો બીજાઓને કોઈ વસ્તુની આપણા કરતાં અધિક આવશ્યકતા ભૂખ હોય, તો તે વસ્તુનો તે જ અધિકારી છે. તે પોતાના અધિકાર (હક)ની જ વસ્તુ લે છે. આપણા અધિકારની વસ્તુ બીજો લઈ જ નથી શકતો.

એક વાત ખાસ ધ્યાન દેવાની છે કે સાચા હૃદયથી બીજાઓની સેવા કરવાથી, જેની તે સેવા કરે છે, તે (સેવ્ય)ના હૃદયમાં પણ સેવાભાવ જાગ્રત થાય છે — આ નિયમ છે. સાચા હૃદયથી સેવા કરવાવાળો પુરુષ સ્થૂળ દૃષ્ટિએ તો પદાર્થોને સેવ્યની સેવામાં લગાડે છે, પરંતુ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ જોવામાં આવે તો તે સેવ્યના હૃદયમાં સેવાભાવ

જાગ્રત કરે છે. જો સેવ્યના હૃદયમાં સેવાભાવ જાગ્રત ન થાય, તો સાધકે સમજી લેવું જોઈએ કે સેવા કરવામાં કોઈ ત્રુટિ (પોતાને માટે કંઈ મેળવવાની કે લેવાની ઇચ્છા) છે. આથી સાધકે આ વિષયમાં વિશેષ સાવધાની રાખીને જ બીજાઓની સેવા કરવી જોઈએ અને પોતાની ત્રુટિઓને શોધીને, દૂર કરવી જોઈએ. બીજાઓ મને સારો કહે — એવો ભાવ સેવામાં બિલકુલ નહિ રાખવો જોઈએ. એવો ભાવ આવતાં જ તેને તરત દૂર કરી દેવો જોઈએ, કેમકે આ ભાવ અભિમાન વધારવાવાળો છે.

પ્રત્યેક સાધકને માટે સંસાર કેવળ કર્તવ્યપાલનનું ક્ષેત્ર છે. સુખી-દુઃખી થવાનું ક્ષેત્ર નથી. સંસાર સેવાને માટે છે. સંસારમાં સાધકે સેવા જ કરવાની છે. સેવા કરવામાં સહુથી પહેલાં સાધકનો એ ભાવ થવો જોઈએ કે મારા દ્વારા કોઈનું કિંચિત્માત્ર પણ અહિત ન થાય. સંસારમાં કેટલાંક પ્રાણીઓ દુઃખી રહે છે અને કેટલાંક પ્રાણીઓ સુખી રહે છે. દુઃખી પ્રાણીઓને જોઈને દુઃખી થઈ જવું અને સુખી પ્રાણીઓને જોઈને સુખી થઈ જવું એ પણ સેવા છે; કેમકે એનાથી દુઃખી અને સુખી — બન્ને વ્યક્તિઓને સુખનો અનુભવ થાય છે અને તેમને બળ મળે છે કે અમારો પણ કોઈ સાથી છે! બીજો દુઃખી હોય તો તેની સાથે આપણે પણ હૃદયથી દુઃખી થઈ જઈએ કે તેનું દુઃખ કેવી રીતે દૂર થાય? તેની સાથે પ્રેમપૂર્વક વાત કરવી અને સાંભળવી. તેને કહેવું કે ‘પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ આવતાં ગભરાવું નહિ જોઈએ; આવી પરિસ્થિતિ તો ભગવાન શ્રીરામ તેમ જ રાજા નળ, હરિશ્ચંદ્ર વગેરે અનેક મોટામોટા પુરુષો ઉપર પણ આવી છે; આજકાલ તો અનેક લોકો તમારાથી પણ વધારે દુઃખી છે; અમારા લાયક કોઈ કામ હોય તો કહેજો;’ વગેરે. આવી વાતોથી તે રાજી થઈ જશે. તેવી જ રીતે સુખી વ્યક્તિને મળીને આપણે પણ હૃદયથી સુખી થઈ જઈએ કે બહુ જ સારું થયું, તો તે રાજી થઈ જશે. આ રીતે આપણે દુઃખી અને સુખી — બન્ને વ્યક્તિઓની સેવા કરી શકીએ છીએ. બીજાનાં દુઃખ અને સુખ — બન્નેમાં સહમત થઈને આપણે બીજાઓને સુખ પહોંચાડી શકીએ છીએ. કેવળ બીજાઓના હિતનો ભાવ નિરંતર રાખવાની આવશ્યકતા છે. જે બીજાઓના દુઃખથી દુઃખી અને બીજાઓના સુખથી સુખી થાય છે, તેઓ સંત છે. ગોસ્વામી તુલસીદાસજી મહારાજે સંતોનાં લક્ષણોમાં કહ્યું છે — ‘પર દુઃખ દુઃખ સુખ સુખ દેખે પર’ — (માનસ ૭/૩૮/૧).

‘અહીં શંકા થાય છે કે જો આપણે બીજાઓના દુઃખથી દુઃખી થવા લાગીએ તો પછી આપણું દુઃખ કદી દૂર થશે

જ નહિ; કેમકે સંસારમાં દુઃખી તો મળતા જ રહેશે! એનું સમાધાન એ છે કે જેવી રીતે આપણા ઉપર કોઈ દુઃખ આવવાથી આપણે તેને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ, તેવી જ રીતે બીજાને દુઃખી જોઈને પોતાની શક્તિ અનુસાર તેનું દુઃખ દૂર કરવાનો પ્રયત્ન થવો જોઈએ. તેનું દુઃખ દૂર કરવાની સાચી ભાવના હોવી જોઈએ. આથી બીજાના દુઃખથી દુઃખી થવાનું તાત્પર્ય તેનું દુઃખ દૂર કરવાનો ભાવ તથા પ્રયત્ન કરવામાં છે, જેથી આપણને પ્રસન્નતા જ થશે, દુઃખ નહિ થાય. બીજાના દુઃખથી દુઃખી થતાં આપણી પાસે શક્તિ, યોગ્યતા, પદાર્થ વગેરે જે કંઈ પણ છે, તે બધું આપોઆપ બીજાના દુઃખને દૂર કરવામાં લાગી જશે. દુઃખી વ્યક્તિને સુખી બનાવી દેવાની તો આપણા હાથની વાત નથી, પણ તેનું દુઃખ દૂર કરવાને માટે પોતાની સુખસામગ્રીને તેની સેવામાં લગાડી દેવાની આપણા હાથની વાત છે. સુખસામગ્રીના ત્યાગથી તત્કાલ શાંતિની પ્રાપ્તિ થાય છે.

સેવા કરવાનો અર્થ છે — સુખ પહોંચાડવું. સાધકનો ભાવ ‘મા કશ્ચિદ્ દુઃખભાગભવેત્’ (કોઈને લેશમાત્ર પણ દુઃખ ન થાઓ) હોવાથી તે બધાને સુખ પહોંચાડે છે અર્થાત્ બધાની સેવા કરે છે. સાધક ભલેને બધાને સુખી ના કરી શકે, પણ તે એવો ભાવ તો કેળવી જ શકે છે. ભાવ કેળવવામાં બધા સ્વતંત્ર છે, કોઈ પરાધીન નથી. એટલા માટે સેવા કરવા ધન વગેરે પદાર્થોની આવશ્યકતા નથી, પરંતુ સેવાભાવની જ આવશ્યકતા છે. ક્રિયાઓ અને પદાર્થો ચાહે ગમે તેટલા હોય, સીમિત જ હોય છે. સીમિત ક્રિયાઓ અને પદાર્થો વડે સેવા પણ સીમિત જ થાય છે; પછી સીમિત સેવાથી અસીમ તત્ત્વ (પરમાત્મા)ની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થઈ શકે? પરંતુ ભાવ અસીમ હોય છે. અસીમ ભાવથી સેવા પણ અસીમ થાય છે અને અસીમ હોવાથી અસીમ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. એટલા માટે સેવાભાવવાળી વ્યક્તિની ક્રિયાઓ અને પદાર્થો ઓછા હોવા છતાં પણ તેની સેવા ઓછી નહિ સમજવી જોઈએ; કેમકે તેનો ભાવ અસીમ હોય છે.

જોકે સાધકના કર્તવ્યપાલનનું ક્ષેત્ર સીમિત જ હોય છે, તો પણ તેમાં જેની-જેની સાથે તેનો વ્યવહાર થાય છે, તેઓમાં તે સુખીને જોઈને સુખી તેમ જ દુઃખીને જોઈને દુઃખી થાય છે. પદાર્થ, શરીર, ઈન્દ્રિયો મન, બુદ્ધિ વગેરેને જે પોતાનાં નથી માનતો, તે જ બીજાઓના સુખમાં સુખી તેમ જ દુઃખમાં દુખી થઈ શકે છે. શરીર, ઈન્દ્રિયો, મન વગેરે પોતાનાં અને પોતાને માટેનાં છે જ નહિ — આ વાસ્તવિકતા છે. સ્થળ, કાળ, વસ્તુ, વ્યક્તિ, યોગ્યતા,

સામર્થ્ય વગેરે કંઈ પણ વ્યક્તિગત નથી. આ પદાર્થોમાં ભૂલથી માનેલા પોતાપણાનો ત્યાગ પ્રત્યેક મનુષ્ય કરી શકે છે, ચાહે તે દરિદ્રમાં દરિદ્ર હોય અથવા ધનિકમાં ધનિક, ભણેલ-ગણેલ હોય અથવા અભણ. આ ત્યાગમાં સઘળે-સઘળા સ્વાધીન તથા સમર્થ છે.

સાચા સેવકની વૃત્તિ નાશવાન વસ્તુઓ ઉપર જતી જ નથી; કેમકે તેના અંતઃકરણમાં વસ્તુઓનું મહત્ત્વ નથી હોતું. અંતઃકરણમાં વસ્તુઓનું મહત્ત્વ થતાં જ વસ્તુઓ વ્યક્તિગત (પોતાની) પ્રતીત થાય છે. સાધકે પહેલેથી જ એવું માની લેવું જોઈએ કે વસ્તુઓ મારી નથી અને મારે માટે પણ નથી. વસ્તુઓને પોતાની અને પોતાને માટેની માનવાથી ભોગ જ થાય છે, સેવા નહિ. આ રીતે વસ્તુઓને પોતાની અને પોતાને માટેની ન માનીને સેવ્યની જ માનતા રહીને સેવામાં લગાડી દેવાથી રાગદ્વેષ સુગમતાપૂર્વક દૂર થઈ જાય છે.

‘તૌ હ્યસ્ય પરિપન્થિનૌ’ — પારમાર્થિક માર્ગમાં રાગદ્વેષ જ સાધકની સાધન-સંપત્તિને લૂંટવાવાળા મુખ્ય શત્રુઓ છે. પરંતુ આ બાજુ પ્રાયઃ સાધક ધ્યાન નથી આપતો. આ જ કારણથી સાધના કરવા છતાં પણ સાધકની જેટલી આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ થવી જોઈએ, તેટલી થતી નથી. મોટા ભાગના સાધકોની એવી ફરિયાદ રહે છે કે સાધનામાં મન નથી લાગતું; પરંતુ વાસ્તવમાં મનનું ન લાગવું એટલું બાધક નથી, જેટલા બાધક રાગદ્વેષ છે. એટલા માટે સાધકે મનની એકાગ્રતાને મહત્ત્વ નહિ આપવું જોઈએ અને જ્યાં-જ્યાં રાગદ્વેષ દેખાઈ આવે ત્યાં ત્યાંથી તેમને તત્કાળ હઠાવી દેવા જોઈએ. રાગદ્વેષ હઠાવી દેવાથી મન લાગવાનું પણ સુગમ થઈ જશે.

સ્વાભાવિક કર્મોનો ત્યાગ કરવો એ તો હાથની વાત નથી, પરંતુ એ કર્મોને રાગદ્વેષપૂર્વક કરવાં કે ન કરવાં એ તો તદ્દન હાથની વાત છે. સાધક જે કરી શકે છે, તે જ કરવાને માટે ભગવાન આજ્ઞા આપે છે કે રાગદ્વેષયુક્ત સ્ફુરણા ઉત્પન્ન થાય તો પણ તેના અનુસાર કર્મ ના કરો; કેમકે તે બન્નેય પારમાર્થિક માર્ગના લુટારા છે. એમ કરવામાં સાધક સ્વતંત્ર છે. વાસ્તવમાં રાગદ્વેષ આપમેળે નષ્ટ થતા રહે છે, પરંતુ સાધક તે રાગદ્વેષને પોતાનામાં માનીને તેમને સત્તા આપી દે છે અને તેના અનુસાર કર્મ કરવા લાગે છે. આ જ કારણથી તે (રાગદ્વેષ) દૂર નથી થતા. જો સાધક રાગદ્વેષને પોતાનામાં ન માનીને તેના અનુસાર કર્મ ન કરે, તો તે આપમેળે નષ્ટ જઈ જશે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : સુખ-દુઃખનું કારણ બીજાને માનવાથી જ રાગ-દ્વેષ થાય છે અર્થાત્ જેને સુખ આપનાર માનીએ છીએ, તેમાં રાગ થઈ જાય છે અને જેને દુઃખ આપનાર માનીએ છીએ, તેમાં દ્વેષ થઈ જાય છે. તેથી રાગ-દ્વેષ પોતાની ભૂલથી પેદા થાય છે, તેમાં બીજું કોઈ કારણ નથી. રાગ-દ્વેષ થવાના કારણે જ સંસાર ભગવદ્સ્વરૂપ દેખાતો નથી, બલકે જડ અને નાશવાન દેખાય છે. જો રાગ-દ્વેષ ન હોય તો જડતા છે જ નહીં, બલકે બધું જ ચિન્મય પરમાત્મા જ છે. ‘વાસુદેવઃ સર્વમ્’ (ગીતા ૭/૧૮)

જો મન-બુદ્ધિમાં રાગ-દ્વેષાદિ કોઈ દોષ ઉત્પન્ન થઈ જાય તો તેના વશમાં થવું ન જોઈએ અર્થાત્ તેના અનુસાર કોઈ નિષિદ્ધ ક્રિયા કરવી ન જોઈએ. તેના વશીભૂત થઈને ક્રિયા કરવાથી તે દોષ દૃઢ થઈ જશે, પરંતુ તેના વશીભૂત થઈને ક્રિયા ન કરવાથી એક ઉત્સાહ પેદા થશે. જેમ, કોઈએ આપણી સાથે અપ્રિય વાત કહી દીધી, પરંતુ આપણને કોપ ન આવ્યો તો આપણી અંદર એક ઉત્સાહ, પ્રસન્નતા આવશે કે આજે તો આપણે બચી ગયા, અન્યથા કોપના વશમાં થઈ ગયા હોત! આ પ્રમાણે સાધકે ક્યારે પણ કોઈ દોષ દેખાય તો તે તેના વશીભૂત ન થાય અને તેને પોતાનામાં પણ ન સમજે. જો રાગ-દ્વેષ પોતાનામાં હોત તો જ્યાં સુધી આપણી સત્તા રહેતી હોય ત્યાં સુધી રાગ-દ્વેષ પણ રહેત. પરંતુ આ બધાનો અનુભવ છે કે, આપણે તો હર-હંમેશ રહીએ છીએ પરંતુ રાગ-દ્વેષ નિરંતર રહેતા નથી, બલકે આવે છે અને જાય છે. સત્તારૂપ સ્વયંમાં રાગ-દ્વેષ આવી જ શકતા નથી. કારણ કે આપણો (સ્વયંનો) વિભાગ અલગ છે અને રાગ-દ્વેષનો વિભાગ અલગ છે. જેને રાગ-દ્વેષના આવવા-જવાનું જ્ઞાન થાય છે, તે રાગ-દ્વેષથી અલગ હોય છે, તેથી રાગ-દ્વેષ આપણાથી પણ અલગ છે અને જેમાં એ પ્રતીત થાય છે તે મન, બુદ્ધિ વગેરેથી પણ અલગ છે — ‘મનોગતાન્’ (ગીતા ૨/૫૫).

‘ઇન્દ્રિયસ્યેન્દ્રિયસ્યાર્થે રાગદ્વેષૌ વ્યવસ્થિતૌ’ પદોનું તાત્પર્ય છે કે અનુકૂળતા - પ્રતિકૂળતા બન્નેમાં રાગ ન કરવો બલકે તેમનો સદુપયોગ કરવો અર્થાત્ અનુકૂળતામાં બીજાઓની સેવા કરવી અને પ્રતિકૂળતામાં અનુકૂળતાની ઈચ્છાનો ત્યાગ કરવો. ‘તયોર્ન વશમાગચ્છેત્’ પદોનું તાત્પર્ય છે કે અનુકૂળતા-પ્રતિકૂળતામાં સુખી-દુઃખી ન થવું. સુખી-દુઃખી થવું એ ફળમાં આસક્ત થવું છે અને ફલાસક્ત મનુષ્ય બંધનમાં પડે છે — ‘ફલે સક્તો નિબધ્યતે’ (ગીતા ૫/૧૨).

—■—

સંબંધ — રાગદ્વેષને વશ ન થઈને શું કરવું જોઈએ અને શું ના કરવું જોઈએ — તેનો ઉત્તર ભગવાન આગળના શ્લોકમાં આપે છે.

**શ્રેયાન્સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્માત્સ્વનુષ્ઠિતાત્ ।
સ્વધર્મે નિધનં શ્રેયઃ પરધર્મો ભયાવહઃ ॥ ૩૫ ॥**

સ્વનુષ્ઠિતાત્ = સારી રીતે આચરવામાં આવેલા	સ્વધર્મઃ = પોતાનો ધર્મ	શ્રેયઃ = કલ્યાણકારી છે (અને)
પરધર્માત્ = અન્યના ધર્મ કરતાં	શ્રેયાન્ = શ્રેષ્ઠ છે.	પરધર્મઃ = અન્યનો ધર્મ
વિગુણઃ = ગુણોની કમીવાળો	સ્વધર્મે = પોતાના ધર્મમાં (તો)	ભયાવહઃ = ભયપ્રદ છે.
	નિધનમ્ = મરવું (પણ)	

ટીકા — ‘શ્રેયાન્’^૧ સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્માત્ સ્વનુષ્ઠિતાત્’ — અન્ય વર્ણ, આશ્રમ વગેરેનો ધર્મ (કર્તવ્ય) બહારથી દેખવામાં ગુણસંપન્ન હોય, તેના પાલનમાં પણ સુગમતા હોય, પાલન કરવામાં મન પણ લાગતું હોય, ધન-વૈભવ, સુખ-સુવિધા, માન-બડાઈ વગેરે પણ મળતાં હોય અને જીવનભર સુખ-આરામથી પણ રહી શકાતું હોય, તોપણ તે પરધર્મનું પાલન પોતાને માટે વિહિત ન હોવાથી પરિણામમાં ભય (દુઃખ)ને આપવાવાળું છે. આથી વિપરીત પોતાના વર્ણ, આશ્રમ વગેરેનો ધર્મ બહારથી દેખવામાં ગુણોની ઊણપવાળો હોય, તેના પાલનમાં પણ કઠિનાઈ હોય, પાલન કરવામાં મન પણ ન લાગતું હોય, ધન-વૈભવ, સુખ-સુવિધા, માન-બડાઈ વગેરે પણ ન મળતાં હોય, અને તેનું પાલન કરવામાં જીવનભર કષ્ટ પણ સહન કરવું પડતું હોય, તોપણ તે સ્વધર્મનું નિષ્કામભાવથી પાલન કરવું

૧ અર્જુનના મૂળ પ્રશ્નમાં આવેલો ‘જ્યાયસી’ (અ. ૩/૧) અને અહીં આવેલો ‘શ્રેયાન્’ — બન્ને શબ્દો એક જ છે. આનાથી એવી ખબર પડે છે કે ભગવાને અર્જુનના પ્રશ્નનો ઉત્તર મુખ્યત્વે આ જ શ્લોકમાં આપ્યો છે.

એ પરિણામમાં કલ્યાણ કરવાવાળું છે. એટલા માટે મનુષ્યે કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં પોતાના ધર્મનો ત્યાગ નહિ કરવો જોઈએ, બલ્કે નિષ્કામ, મમતારહિત અને અનાસક્ત થઈને સ્વધર્મનું જ પાલન કરવું જોઈએ.

મનુષ્યને માટે સ્વધર્મનું પાલન સ્વાભાવિક છે, સહજ છે. મનુષ્યનો 'જન્મ' કર્મોના અનુસાર થાય છે અને જન્મના અનુસાર ભગવાને 'કર્મ' નિયત કર્યા છે, (ગીતા અ. ૧૮/૪૧). આથી પોતાનાં નિયત કર્મોનું પાલન કરવાથી મનુષ્ય કર્મબંધનથી મુક્ત થઈ જાય છે અર્થાત્ તેનું કલ્યાણ થઈ જાય છે (ગીતા અ. ૧૮/૪૫). આથી દોષયુક્ત દેખાવા છતાં પણ નિયત કર્મ અર્થાત્ સ્વધર્મનો ત્યાગ નહિ કરવો જોઈએ (ગીતા અ. ૧૮/૪૮).

અર્જુન યુદ્ધ કરવાની અપેક્ષાએ ભિક્ષાનું અન્ન ખાઈને જીવનનિર્વાહ કરવાનું શ્રેષ્ઠ સમજે છે (ગીતા અ. ૨/૫). પરંતુ અહીં ભગવાન અર્જુનને જાણે એમ સમજાવે છે કે ભિક્ષાના અન્નથી જીવનનિર્વાહ કરવાનો ભિક્ષુકને માટે સ્વધર્મ હોવા છતાં પણ તારે માટે પરધર્મ છે; કેમકે તું ગૃહસ્થ ક્ષત્રિય છે, ભિક્ષુક નથી. પહેલા અધ્યાયમાં પણ જ્યારે અર્જુને કહ્યું કે યુદ્ધ કરવાથી પાપ જ લાગશે — 'પાપમેવાશ્રયેત્' (અ. ૧/૩૬), ત્યારે પણ ભગવાને કહ્યું કે ધર્મમય યુદ્ધ ન કરવાથી તું સ્વધર્મ અને કીર્તિને ખોઈને પાપને પ્રાપ્ત થશે (અ. ૨/૩૩). પછી ભગવાને બતાવ્યું કે જય-પરાજય, લાભ-હાનિ અને સુખ-દુઃખને સમાન સમજીને યુદ્ધ કરવાથી અર્થાત્ રાગદ્વેષથી રહિત થઈને પોતાના કર્તવ્ય (સ્વધર્મ)નું પાલન કરવાથી પાપ નથી લાગતું (અ. ૨/૩૮). આગળ અઢારમા અધ્યાયમાં પણ ભગવાને આ જ વાત કહી છે કે સ્વભાવનિયત સ્વધર્મ રૂપ કર્તવ્યને કરતો રહીને મનુષ્ય પાપને પ્રાપ્ત નથી થતો (અ. ૧૮/૪૭). તાત્પર્ય એ છે કે સ્વધર્મના પાલનમાં રાગદ્વેષ રહેવાથી જ પાપ લાગે છે, અન્યથા નહિ. રાગદ્વેષથી રહિત થઈને સ્વધર્મનું સારી રીતે આચરણ કરવાથી 'સમતા' (યોગ)નો અનુભવ થાય છે અને સમતાનો અનુભવ થતાં દુઃખોનો નાશ થઈ જાય છે (ગીતા અ. ૬/૨૩). એટલા માટે ભગવાન વારંવાર અર્જુનને રાગદ્વેષથી રહિત થઈને યુદ્ધ રૂપી સ્વધર્મનું પાલન કરવા ઉપર ભાર મૂકે છે.

ભગવાન અર્જુનને જાણે એમ સમજાવે છે કે ક્ષત્રિયકુળમાં જન્મ થવાને કારણે ક્ષાત્રધર્મના સંબંધથી યુદ્ધ કરવું એ તારો સ્વધર્મ (કર્તવ્ય) છે; આથી યુદ્ધમાં જય-પરાજય, લાભહાનિ અને સુખદુઃખને સમાન જોવાનાં છે; અને યુદ્ધરૂપી ક્રિયાનો સંબંધ પોતાની સાથે નથી — એવું સમજીને કેવળ કર્મોની આસક્તિ દૂર કરવાને માટે કર્મ

કરવાનું છે. શરીર, ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, પદાર્થ વગેરે પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરવાને માટે જ છે.

વર્ણ, આશ્રમ વગેરેના અનુસાર પોતપોતાના કર્તવ્યનું નિઃસ્વાર્થભાવે પાલન કરવું એ જ 'સ્વધર્મ' છે. આસ્તિકજનો જેને 'ધર્મ' કહે છે, તેનું જ નામ 'કર્તવ્ય' છે. સ્વધર્મનું પાલન કરવું અથવા પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરવું એક જ વાત છે.

કર્તવ્ય તેને કહે છે, જેને સુગમતાપૂર્વક કરી શકીએ છીએ, જે અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે અને જેને કરવાથી પ્રાપ્તવ્યની પ્રાપ્તિ અવશ્ય થાય છે. ધર્મનું પાલન કરવું સુગમ હોય છે; કેમકે તે કર્તવ્ય હોય છે. એ નિયમ છે કે કેવળ પોતાના ધર્મનું ઠીક-ઠીક પાલન કરવાથી મનુષ્યને વૈરાગ્ય થઈ જાય છે — 'ધર્મ તે બિરતિ...' (માનસ ૩/૧૬/૧). કેવળ કર્તવ્યમાત્ર સમજીને ધર્મનું પાલન કરવાથી કર્મોનો પ્રવાહ પ્રકૃતિમાં ચાલ્યો જાય છે અને આ રીતે પોતાની સાથે કર્મોનો સંબંધ નથી રહેતો.

વર્ણ, આશ્રમ વગેરેના અનુસાર સર્વ મનુષ્યોનું પોતપોતાનું કર્તવ્ય (સ્વધર્મ) કલ્યાણપ્રદ છે. પરંતુ બીજા વર્ણ, આશ્રમ વગેરેનું કર્તવ્ય જોવાથી પોતાનું કર્તવ્ય અપેક્ષા કરતાં ઓછા ગુણોવાળું દેખાય છે; જેમ કે — બ્રાહ્મણનાં કર્તવ્યો (શંમ, દમ, તપ, ક્ષમા વગેરે)ની અપેક્ષાએ ક્ષત્રિયનાં કર્તવ્ય (યુદ્ધ કરવું વગેરે)માં અહિંસા વગેરે ગુણોની ઊણપ દેખાય છે. એટલા માટે અહીં 'વિગુણઃ' પદ આપવાનો હેતુ એ છે કે બીજાઓનાં કર્તવ્ય કરતાં પોતાના કર્તવ્યમાં ગુણોની ઊણપ દેખાવા છતાં પણ પોતાનું કર્તવ્ય જ કલ્યાણ કરવાવાળું છે. આથી કોઈ પણ અવસ્થામાં પોતાના કર્તવ્યનો ત્યાગ નહિ કરવો જોઈએ.

વર્ણ, આશ્રમ વગેરેના અનુસાર બહારથી તો કર્મ અલગ-અલગ (ભયંકર કે સૌમ્ય) પ્રતીત થાય છે, પરંતુ પરમાત્મપ્રાપ્તિ રૂપી ઉદ્દેશ્ય એક જ હોય છે. પરમાત્મપ્રાપ્તિનો ઉદ્દેશ્ય ન રહેવાથી તથા અંતઃકરણમાં પ્રાકૃત પદાર્થોનું મહત્વ રહેવાથી જ કર્મ ભયંકર કે સૌમ્ય પ્રતીત થાય છે.

'સ્વધર્મે નિધનં શ્રેયઃ' — સ્વધર્મપાલનમાં જો સદા સુખ-આરામ, ધનસંપત્તિ, માનબડાઈ, આદરસત્કાર વગેરે જ મળતાં હોત તો વર્તમાનમાં ધર્માત્માઓનાં ટોળાં જોવામાં આવત. પરંતુ સ્વધર્મનું પાલન સુખ અથવા દુઃખને જોઈને નથી કરવામાં આવતું, પરંતુ ભગવાન અથવા શાસ્ત્રની આજ્ઞાને જોઈને નિષ્કામભાવથી કરવામાં આવે છે. એટલા માટે સ્વધર્મ અથવા પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરતાં કરતાં જો કોઈ કષ્ટ આવી જાય તો તે કષ્ટ પણ ઉન્નતિ કરવાવાળું હોય છે. વાસ્તવમાં તે કષ્ટ નહિ, પરંતુ તપ હોય છે. તે

કષ્ટથી તપની અપેક્ષાએ પણ બહુ જ જલદી ઉન્નતિ થાય છે. કારણ કે તપ પોતાને માટે કરવામાં આવે છે અને કર્તવ્ય બીજાઓને માટે. જાણીને કરવામાં આવેલા તપથી એટલો લાભ નથી થતો, જેટલો લાભ આપમેળે આવેલા કષ્ટરૂપી તપથી થાય છે. જેમણે સ્વધર્મપાલનમાં કષ્ટ સહન કર્યું અને જેઓ સ્વધર્મનું પાલન કરતાં-કરતાં મરી ગયા તે ધર્માત્મા પુરુષો અમર થઈ ગયા. લૌકિક દૃષ્ટિએ પણ જે કષ્ટ આવવા છતાં પણ પોતાના ધર્મ (કર્તવ્ય) ઉપર દૃઢ રહે છે, તેની બહુ જ પ્રશંસા અને મહિમા ગવાય છે. જેવી રીતે, દેશને સ્વતંત્ર બનાવવાને માટે જે પુરુષોએ કષ્ટ સહ્યાં, વારંવાર જેલ ગયા અને ફાંસી ઉપર લટકી ગયા, તેમની આજે પણ બહુ જ પ્રશંસા અને મહિમા ગવાય છે. એનાથી વિપરીત રીતે ખરાબ કર્મો કરીને જેલમાં જવાવાળાની બધી જગાએ નિંદા થાય છે. તાત્પર્ય એ નીકળ્યું કે નિષ્કામભાવપૂર્વક પોતાના ધર્મનું પાલન કરતાં-કરતાં કષ્ટ આવી જાય અથવા મૃત્યુ પણ થઈ જાય, તોપણ તેનાથી જગતમાં પ્રશંસા અને પરલોકમાં કલ્યાણ જ થાય છે.

સ્વધર્મનું પાલન કરવાવાળા મનુષ્યની દૃષ્ટિ ધર્મ ઉપર રહે છે. ધર્મ ઉપર દૃષ્ટિ રહેવાથી તેનો ધર્મની સાથે સંબંધ રહે છે. આથી ધર્મપાલન કરતાં-કરતાં જો મૃત્યુ પણ થઈ જાય, તો તેનો ઉદ્ધાર થઈ જાય છે.

શંકા — સ્વધર્મનું પાલન કરતાં-કરતાં મરવાથી કલ્યાણ જ થાય છે, એમ કેવી રીતે માનીએ?

સમાધાન — ગીતા સાક્ષાત્ ભગવાનની વાણી છે. આથી એમાં શંકાની સંભાવના જ નથી. બીજું, આ ચર્મચક્ષુઓનો પ્રત્યક્ષ વિષય નથી, પરંતુ શ્રદ્ધા-વિશ્વાસનો વિષય છે. તોપણ આ વિષયમાં કેટલીક વાતો બતાવવામાં આવે છે :

(૧) જે વિષયની આપણને ખબર નથી, તેની ખબર શાસ્ત્રથી જ પડે છે.^૧ શાસ્ત્રમાં આવ્યું છે કે જે ધર્મની રક્ષા કરે છે તેની રક્ષા (કલ્યાણ) ધર્મ કરે છે — ‘ધર્મો રક્ષતિ રક્ષિતઃ’ (મનુસ્મૃતિ ૮/૧૫). આથી જે ધર્મનું પાલન કરે છે, તેના કલ્યાણનો ભાર ધર્મ ઉપર અને ધર્મના ઉપદેશક ભગવાન, વેદો, શાસ્ત્રો, ઋષિઓ, મુનિઓ વગેરે ઉપર હોય છે તથા તેમની જ શક્તિથી તેનું કલ્યાણ થાય છે. જેવી

રીતે આપણાં શાસ્ત્રોમાં આવ્યું છે કે પતિવ્રતધર્મનું પાલન કરવાથી સ્ત્રીનું કલ્યાણ થઈ જાય છે, તો ત્યાં પતિવ્રતધર્મની આજ્ઞા દેવાવાળા ભગવાન, વેદ, શાસ્ત્ર વગેરેની શક્તિથી જ કલ્યાણ થાય છે, પતિની શક્તિથી નહિ. એવી જ રીતે ધર્મનું પાલન કરવા માટે ભગવાન, વેદો, શાસ્ત્રો, ઋષિમુનિઓ અને સંતમહાત્માઓની આજ્ઞા છે, એટલા માટે ધર્મપાલન કરતાં કરતાં મૃત્યુ થાય તો તે ઉપદેશકોની શક્તિથી કલ્યાણ થઈ જાય છે, એમાં કિંચિત્માત્ર પણ સંદેહ નથી.

(૨) પુરાણો અને ઇતિહાસો વડે પણ સિદ્ધ થાય છે કે પોતાના ધર્મનું પાલન કરવાવાળાનું કલ્યાણ થાય છે. જેમ કે, અનેક કષ્ટ, નિંદા, અપમાન વગેરેના આવવા છતાં પણ રાજા હરિશ્ચંદ્ર પોતાના ‘સત્ય’ ધર્મથી વિચલિત ન થયા; આથી તેના પ્રભાવથી તે સમસ્ત પ્રજાને સાથે લઈને પરમધામ ગયા.^૨ અને આજે પણ તેમની બહુ જ પ્રશંસા અને મહિમા છે.

(૩) વર્તમાન સમયમાં પુનર્જન્મ સંબંધી અનેક સત્ય ઘટનાઓ જોવામાં, સાંભળવામાં અને વાંચવામાં આવે છે, જેનાથી મૃત્યુ પછી થવાવાળી સદ્ગતિ-દુર્ગતિની ખબર પડે છે.^૩

(૪) નિઃસ્વાર્થભાવથી પોતાના કર્તવ્યનું ઠીક-ઠીક પાલન કરવાથી આસ્તિકની તો વાત જ શી કરવી, પરલોકને ન માનવાવાળા નાસ્તિકના પણ ચિત્તમાં સાત્ત્વિક પ્રસન્નતા આવી જાય છે. આ પ્રસન્નતા કલ્યાણની દ્યોતક છે; કેમકે કલ્યાણનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ ‘પરમશાંતિ’ છે. આથી પોતાના અનુભવથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે અકર્તવ્યનો સર્વથા ત્યાગ કરીને કર્તવ્યનું પાલન કરવાથી કલ્યાણ થાય છે.

માર્મિક વાત

પોતે પરમાત્માનો અંશ હોવાથી પોતાનું કલ્યાણ કરવું, એ જ વાસ્તવમાં સ્વધર્મ છે. પોતાને ભગવાનના માનવો અને ભગવાનના સિવાય કોઈને પણ પોતાના ન માનવો, પોતાને જિજ્ઞાસુ માનવો, પોતાને સેવક માનવો. કારણ કે આ બધા સાચા ધર્મ છે, ખાસ પોતાના ધર્મ છે, મનબુદ્ધિના ધર્મ નથી. બાકી વર્ણ, આશ્રમ, શરીર વગેરેને કારણે જેટલા પણ ધર્મ છે, તે પોતાના કર્તવ્યપાલનને માટે સ્વધર્મ હોવા

૧ અનેકસંશયોચ્છેદિ પરોક્ષાર્થસ્ય દર્શકમ્ ।

સર્વસ્ય લોચનં શાસ્ત્રં યસ્ય નાસ્ત્યન્ય એવ સઃ ॥

‘જે અનેક સંદેહોને દૂર કરવાવાળું અને પરોક્ષ (અપ્રત્યક્ષ) વિષયને દેખાડવાવાળું છે, તે શાસ્ત્ર સર્વનું નેત્ર છે. આથી જેને શાસ્ત્રનું જ્ઞાન નથી, તે આંધળો જ છે.’

૨ જોવા યોગ્ય — માર્કણ્ડેયપુરાણ, દેવીભાગવત વગેરે.

૩ જોવા યોગ્ય — ‘કલ્યાણ’ માસિકપત્રના ૪૩મા વર્ષ (૧૯૬૮)નો વિશેષાંક ‘પરલોક અને પુનર્જન્મ’.

છતાં પણ પરધર્મ જ છે. કારણ કે તે બધા ધર્મ માનેલા છે અને પોતાના નથી. તે બધા જ ધર્મોમાં બીજાઓના આશ્રયની આવશ્યકતા હોય છે અર્થાત્ તેમાં પરતંત્રતા રહે છે; પરંતુ જે પોતાનો મૂળ ધર્મ છે, તેમાં કોઈની સહાયની આવશ્યકતા નથી હોતી અર્થાત્ તેમાં સ્વતંત્રતા રહે છે. એટલા માટે પ્રેમી હોય છે તો પોતે હોય છે, જિજ્ઞાસુ હોય છે તો પોતે હોય છે અને સેવક હોય છે તો પોતે હોય છે. આથી પ્રેમી પ્રેમરૂપે પ્રેમાસ્પદની સાથે એક બની જાય છે, જિજ્ઞાસુ જિજ્ઞાસા બનીને જ્ઞાતવ્યતત્ત્વની સાથે એક બની જાય છે અને સેવક સેવા બનીને સેવ્યની સાથે એક બની જાય છે. એવી જ રીતે સાધકમાત્ર સાધનાથી એક બનીને સાધ્યસ્વરૂપ બની જાય છે.

પરમાત્મપ્રાપ્તિ ઈચ્છવાવાળા સાધકને ધન, માન, બડાઈ, આદર, આરામ વગેરે મેળવવાની ઈચ્છા નથી હોતી. એટલા માટે ધન, માન વગેરે ન મળવાથી તેને કોઈ ચિંતા નથી થતી અને જો પ્રારબ્ધવશ એ મળી જાય તો તેને કોઈ પ્રસન્નતા નથી થતી. કારણ કે તેનું ધ્યેય કેવળ પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરવાનું જ હોય છે, ધન, માન વગેરે પ્રાપ્ત કરવાનું નહિ. એટલા માટે કર્તવ્યરૂપે પ્રાપ્ત લૌકિક કાર્ય પણ તેના દ્વારા સુચારુરૂપથી અને પવિત્રતાપૂર્વક થાય છે. પરમાત્મપ્રાપ્તિનો ઉદ્દેશ્ય હોવાથી તેનાં બધાં કર્મો પરમાત્માને માટે જ હોય છે. જેમ કે, ધન પ્રાપ્તિનું ધ્યેય હોવાથી વેપારી, આરામનો ત્યાગ કરે છે અને કષ્ટ સહન કરે છે અને જેવી રીતે ડોક્ટર દ્વારા ગૂમડા ઉપર ચીરો કરતી વખતે, ‘આનું પરિણામ સારું આવશે’ એ તરફ દૃષ્ટિ હોવાથી રોગીનું અંતઃકરણ પ્રસન્ન રહે છે, એવી જ રીતે પરમાત્મપ્રાપ્તિનું લક્ષ્ય રહેવાથી સંસારમાં પરાજય, હાનિ, કષ્ટ વગેરે પ્રાપ્ત થતાં પણ સાધકના અંતઃકરણમાં સ્વાભાવિક પ્રસન્નતા રહે છે. અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ વગેરે માત્ર પરિસ્થિતિઓ તેના માટે સાધનસામગ્રી હોય છે.

જ્યારે સાધક પોતાનું કલ્યાણ કરવાનો જ દૃઢ નિશ્ચય કરીને સ્વધર્મ (પોતાનાં સ્વાભાવિક કર્મો)ના પાલનમાં તત્પરતાપૂર્વક લાગેલો રહે છે, ત્યારે કોઈ કષ્ટ, દુઃખ, કઠિનતા વગેરે આવે તો પણ તે સ્વધર્મથી વિચલિત નથી થતો. એટલું જ નહિ, તે કષ્ટ, દુઃખ વગેરે તેને માટે તપશ્ચર્યાના રૂપમાં પ્રસન્નતા આપવાવાળાં બને છે.

શરીરને ‘હું’ અને ‘મારું’ માનવાથી જ સંસારમાં રાગદ્વેષ થાય છે. રાગદ્વેષ રહેવાથી મનુષ્યને સ્વધર્મ-પરધર્મનું જ્ઞાન નથી થતું. જો શરીર ‘હું’ (સ્વરૂપ) હોત તો ‘હું’ રહેતાં શરીર પણ રહેત અને શરીર ન રહેતાં ‘હું’ પણ ન રહેત. જો શરીર ‘મારું’

હોત તો તેને મેળવ્યા બાદ બીજું કંઈ મેળવવાની ઈચ્છા ન રહેત. જો ઈચ્છા રહેતી હોય તો એ સિદ્ધ થયું કે વાસ્તવમાં ‘મારી’ (પોતાની) વસ્તુ હજુ નથી મળી અને મળેલી વસ્તુ (શરીર વગેરે) ‘મારી’ નથી. શરીરને સાથે લાવ્યા નથી, સાથે લઈ જઈ શકતા નથી, તેમાં ઈચ્છાનુસાર પરિવર્તન કરી શકતા નથી, પછી તે ‘મારું’ કેવી રીતે? આ રીતે ‘શરીર હું નથી અને મારું નથી’ તેનું જ્ઞાન (વિવેક) બધા જ સાધકોને રહે છે. પરંતુ આ જ્ઞાનને મહત્ત્વ ન આપવાથી તેમના રાગદ્વેષ દૂર થતા નથી. જો શરીરમાં કદી હુંપણું અને મારાપણું દેખાઈ પણ જાય, તોપણ સાધકે તેને મહત્ત્વ ન આપીને પોતાના વિવેકને જ મહત્ત્વ આપવું જોઈએ અર્થાત્ ‘શરીર હું નથી અને તે મારું નથી’ એ જ વાત ઉપર દૃઢ રહેવું જોઈએ. પોતાના વિવેકને મહત્ત્વ આપવાથી વાસ્તવિક તત્ત્વનો બોધ થઈ જાય છે. બોધ થતાં રાગદ્વેષ નથી રહેતા. રાગદ્વેષ ન રહેતાં અંતઃકરણમાં સ્વધર્મ-પરધર્મનું જ્ઞાન આપમેળે પ્રગટ થાય છે અને તેના અનુસાર આપમેળે વર્તન થાય છે.

‘પરધર્મો ભયાવહઃ’ — જોકે પરધર્મનું પાલન વર્તમાનમાં સુગમ દેખાય છે, તથાપિ પરિણામમાં તે સિદ્ધાંતની રીતે જોતાં ભયપ્રદ છે. જો મનુષ્ય ‘સ્વાર્થભાવ’નો ત્યાગ કરીને પરહિતને માટે સ્વધર્મનું પાલન કરે, તો તેને માટે ક્યાંય કોઈ ભય નથી.

શંકા — અઢારમા અધ્યાયના બેતાળીસમા, તેતાળીસમા અને ચુંમાળીસમા શ્લોકમાં ક્રમશઃ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રનાં સ્વાભાવિક કર્મોનું વર્ણન કરીને ભગવાને સુડતાળીસમા શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં પણ આ જ વાત ‘શ્રેયાન્ સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્માત્સ્વનુષ્ઠિતાત્’ કહી છે. આથી જ્યારે અહીં (પ્રસ્તુત શ્લોકમાં) બીજાનાં સ્વાભાવિક કર્મોને ભયાવહ કહેવામાં આવ્યાં છે, ત્યારે અઢારમા અધ્યાયના બેતાળીસમા શ્લોકમાં કહેલાં બ્રાહ્મણનાં ‘સ્વાભાવિક કર્મ’ પણ બીજા (ક્ષત્રિય વગેરે)ને માટે ભયાવહ હોવાં જોઈએ, જ્યારે શાસ્ત્રોમાં બધા મનુષ્યોને તેમનું પાલન કરવાની આજ્ઞા દેવામાં આવી છે.

સમાધાન — મનનો નિગ્રહ, ઈન્દ્રિયોનું દમન વગેરે તો ‘સામાન્ય ધર્મ’ છે (ગીતા અ. ૧૩/૭થી ૧૧ સુધી; અ. ૧૬/૧-૩), જેમનું પાલન બધાએ કરવું જોઈએ, કેમકે તે બધાના સ્વધર્મ છે. એ સામાન્ય ધર્મ બ્રાહ્મણને માટે ‘સ્વાભાવિક કર્મ’ એટલા માટે છે કે તેમનું પાલન કરવામાં તેમને પરિશ્રમ નથી થતો; પરંતુ બીજા વર્ણોને તેમનું પાલન કરવામાં થોડો પરિશ્રમ થઈ શકે છે. સ્વાભાવિક કર્મ અને સામાન્ય ધર્મ-બન્નેય ‘સ્વધર્મ’ની અંતર્ગત આવે છે. સામાન્ય

ધર્મ સિવાય પોતાના સ્વાભાવિક કર્મમાં પાપ દેખાતું હોવા છતાં પણ વાસ્તવમાં પાપ નથી હોતું; જેમ કે - કેવળ પોતાનું કર્તવ્ય સમજીને (સ્વાર્થ, દ્વેષ વગેરે વિના) શૂરવીરતાપૂર્વક યુદ્ધ કરવું ક્ષત્રિયનું સ્વાભાવિક કર્મ હોવાથી તેમાં પાપ દેખાતું હોવા છતાં પણ વાસ્તવમાં પાપ નથી હોતું - 'સ્વભાવનિયતં કર્મ કુર્વન્નાપ્રોતિ કિલ્બિષમ્' (ગીતા અ. ૧૮/૪૭).

સામાન્ય ધર્મ સિવાય બીજાનું સ્વાભાવિક કર્મ (પરધર્મ) ભયાવહ છે; કેમકે તેનું આચરણ શાસ્ત્રનિષિદ્ધ અને બીજાની આજીવિકાને છીનવી લેવાવાળું છે. બીજાનો ધર્મ ભયાવહ એટલા માટે છે કે તેનું પાલન કરવાથી પાપ લાગે છે અને તે સ્થાન-વિશેષ તથા યોનિ-વિશેષ નરકરૂપી ભયને દેવાવાળું હોય છે. એટલા માટે ભગવાન અર્જુનને જાણે એમ કહે છે કે ભિક્ષાના અન્નથી જીવનનિર્વાહ કરવો એ બીજાઓની આજીવિકાનું હરણ કરવાવાળો તથા ક્ષત્રિયને માટે નિષિદ્ધ હોવાને કારણે તારે માટે શ્રેયસ્કર નથી, બલકે તારે માટે યુદ્ધરૂપે આપમેળે પ્રાપ્ત સ્વાભાવિક કર્મનું પાલન જ શ્રેયસ્કર છે.

સ્વધર્મ અને પરધર્મ-સંબંધી માર્મિક વાત

પરમાત્મા અને તેમનો અંશ (જીવાત્મા) 'સ્વયં' છે તથા પ્રકૃતિ અને તેનું કાર્ય (શરીર અને સંસાર) પરાયું (અન્ય) છે. પોતાનો ધર્મ 'સ્વધર્મ' અને અન્યનો ધર્મ 'પરધર્મ' કહેવાય છે. આથી સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ જોવામાં આવે તો નિર્વિકારતા, નિર્દોષતા, અવિનાશિતા, નિત્યતા, નિષ્કામતા, નિર્મમતા વગેરે જેટલા પોતાના ધર્મ છે, તે બધા 'સ્વધર્મ' છે. ઉત્પન્ન થવું, ઉત્પન્ન થઈને રહેવું, બદલાવું, વધવું, ક્ષીણ થવું તથા નષ્ટ થવું^૧ તેમ જ ભોગ અને સંગ્રહની ઇચ્છા, માન-બડાઈની ઇચ્છા વગેરે જેટલા શરીરના અને સંસારના ધર્મ છે, તે બધા 'પરધર્મ' છે - 'સંસાર-ધર્મેરવિમુહ્યમાનઃ' (શ્રીમદ્ભા. ૧૧/૨/૪૮). પોતાનામાં કોઈ પરિવર્તન નથી થતું, એટલા માટે તેનો નાશ નથી થતો; પરંતુ શરીરમાં નિરંતર પરિવર્તન થાય છે, એટલા માટે તેનો નાશ થાય છે. આ દૃષ્ટિએ સ્વધર્મ અવિનાશી અને પરધર્મ નાશવાન છે.

ત્યાગ (કર્મયોગ), બોધ (જ્ઞાનયોગ) અને પ્રેમ (ભક્તિયોગ) - એ ત્રણેય સ્વતઃસિદ્ધ હોવાથી સ્વધર્મ છે. સ્વધર્મમાં અભ્યાસની આવશ્યકતા નથી, કેમકે અભ્યાસ શરીરના સંબંધથી થાય છે અને શરીરના સંબંધથી થવાવાળા

બંધા પરધર્મ છે.

યોગી બનવું એ સ્વધર્મ છે અને ભોગી બનવું એ પરધર્મ છે. નિર્લિપ્ત રહેવું એ સ્વધર્મ છે અને લિપ્ત બનવું એ પરધર્મ છે. સેવા કરવી એ સ્વધર્મ છે અને કંઈ પણ ઇચ્છવું એ પરધર્મ છે. પ્રેમી બનવું એ સ્વધર્મ છે અને રાગી બનવું એ પરધર્મ છે. નિષ્કામ, નિર્મમ અને અનાસક્ત બનવું એ સ્વધર્મ છે તેમ જ કામના, મમતા અને આસક્તિ કરવી એ પરધર્મ છે. તાત્પર્ય એ છે કે પ્રકૃતિના સંબંધ વિના (પોતાનામાં) થવાવાળું સર્વ કંઈ 'સ્વધર્મ' છે અને પ્રકૃતિના સંબંધથી થવાવાળું સર્વ કંઈ 'પરધર્મ' છે. સ્વધર્મ ચિન્મયધર્મ અને પરધર્મ જડધર્મ છે.

પરમાત્માનો અંશ (શરીરી) 'સ્વ' છે અને પ્રકૃતિનો અંશ (શરીર) 'પર' છે 'સ્વ'ના બે અર્થ થાય છે - એક તો 'સ્વયં' અને બીજો 'સ્વકીય' અર્થાત્ પરમાત્મા. આ દૃષ્ટિએ પોતાના સ્વરૂપ બોધની ઇચ્છા તથા 'સ્વકીય' પરમાત્માની ઇચ્છા - બન્નેય 'સ્વધર્મ' છે.

પુરુષ (ચેતન)નો ધર્મ છે - સ્વતઃસિદ્ધ સ્વાભાવિક સ્થિતિ અને પ્રકૃતિ (જડ)નો ધર્મ છે - સ્વતઃસિદ્ધ સ્વાભાવિક પરિવર્તનશીલતા. પુરુષનો ધર્મ 'સ્વધર્મ' અને પ્રકૃતિનો ધર્મ 'પરધર્મ' છે.

મનુષ્યમાં બે પ્રકારની ઇચ્છા રહે છે - 'સાંસારિક' અર્થાત્ ભોગ તેમ જ સંગ્રહની ઇચ્છા અને 'પારમાર્થિક' અર્થાત્ પોતાના કલ્યાણની ઇચ્છા. આમાં ભોગ અને સંગ્રહની ઇચ્છા 'પરધર્મ' અર્થાત્ શરીરનો ધર્મ છે; કેમકે અસત શરીરની સાથે સંબંધ જોડવાથી જ ભોગ અને સંગ્રહની ઇચ્છા થાય છે. પોતાના કલ્યાણની ઇચ્છા 'સ્વધર્મ' છે; કેમકે પરમાત્માનો જ અંશ હોવાથી પોતાની ઇચ્છા પરમાત્માની જ છે, સંસારની નહિ.

સ્વધર્મનું પાલન કરવામાં મનુષ્ય સ્વતંત્ર છે, કેમકે પોતાનું કલ્યાણ કરવામાં શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ વગેરેની આવશ્યકતા નથી, બલકે તેમનાથી વિમુખ થવાની આવશ્યકતા છે. પરંતુ પરધર્મનું પાલન કરવામાં મનુષ્ય પરતંત્ર છે; કેમકે તેમાં શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, સ્થળ, કાળ, વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરેની આવશ્યકતા છે. શરીર વગેરેની સહાય વિના પરધર્મનું પાલન થઈ જ નથી શકતું.

પોતે પરમાત્માનો અંશ છે અને શરીર સંસારનો અંશ છે. જ્યારે મનુષ્ય પરમાત્માને પોતાના માની લે છે, ત્યારે તે તેને માટે 'સ્વધર્મ' બની જાય છે, અને જ્યારે શરીર તથા સંસારને પોતાના માની લે છે, ત્યારે તે તેને માટે

૧ 'જાયતેઽસ્તિ વિપરિણમતે વર્ધતેઽપક્ષીયતે વિનશ્યતિ...' (નિરુક્ત ૧/૧/૨).

‘પરધર્મ’ બની જાય છે, કે જે શરીરધર્મ છે. જ્યારે મનુષ્ય શરીર સાથે પોતાનો સંબંધ ન માનીને પરમાત્મપ્રાપ્તિને માટે સાધન કરે છે, ત્યારે તે સાધન તેનો ‘સ્વધર્મ’ છે. નિત્યપ્રાપ્ત પરમાત્માનો અથવા પોતાના સ્વરૂપનો અનુભવ કરાવવાવાળાં બધાં સાધનો ‘સ્વધર્મ’ છે અને સંસારની તરફ લઈ જવાવાળાં બધાં કર્મો ‘પરધર્મ’ છે. આ દૃષ્ટિએ કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ અને ભક્તિયોગ — ત્રણેય યોગમાર્ગો મનુષ્યમાત્રના ‘સ્વધર્મ’ છે. આનાથી વિપરીત રીતે શરીર સાથે પોતાનો સંબંધ માનીને ભોગ અને સંગ્રહમાં લાગવું એ મનુષ્યમાત્રનો ‘પરધર્મ’ છે.

સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ — ત્રણે શરીરો વડે કરવામાં આવતાં તીર્થ, વ્રત, દાન, તપ, ચિંતન, ધ્યાન, સમાધિ વગેરે સમસ્ત શુભકર્મો સકામભાવથી અર્થાત્ પોતાને માટે કરવામાં આવતાં ‘પરધર્મ’ બની જાય છે અને નિષ્કામભાવથી અર્થાત્ બીજાઓને માટે કરવામાં આવતાં ‘સ્વધર્મ’ બની જાય છે. કારણ કે સ્વરૂપ નિષ્કામ છે અને સકામભાવ પ્રકૃતિના સંબંધથી આવે છે. એટલા માટે કામના હોવાથી ‘પરધર્મ’ બને છે. સ્વધર્મ મુક્ત કરવાવાળો અને પરધર્મ બાંધવાવાળો હોય છે.

મનુષ્યનું ખાસ કામ છે — પરધર્મથી વિમુખ થવું

અને સ્વધર્મની સન્મુખ થવું. આમ કેવળ મનુષ્ય જ કરી શકે છે. સ્વધર્મની સિદ્ધિને માટે જ મનુષ્યશરીર મળ્યું છે. પરધર્મ તો અન્ય યોનિઓમાં તથા ભોગપ્રધાન સ્વર્ગ વગેરે લોકોમાં પણ છે. સ્વધર્મમાં મનુષ્યમાત્ર સબળ, પાત્ર અને સ્વાધીન છે તથા પરધર્મમાં મનુષ્યમાત્ર નિર્બળ, અપાત્ર અને પરાધીન છે. પ્રકૃતિજન્ય વસ્તુની કામનાથી અભાવનું દુઃખ થાય છે અને વસ્તુ મળતાં તે વસ્તુની પરાધીનતા થાય છે, કે જે ‘પરધર્મ’ છે. પરંતુ પ્રકૃતિજન્ય વસ્તુઓની કામનાઓનો નાશ થતાં અભાવ અને પરાધીનતા સદાને માટે દૂર થઈ જાય છે, કે જે ‘સ્વધર્મ’ છે. આ સ્વધર્મમાં સ્થિત રહેવામાં ગમે તેટલું કષ્ટ આવી જાય, ત્યાં સુધી કે શરીર પણ છૂટી જાય, તોપણ તે કલ્યાણ કરવાવાળું છે. પરંતુ પરધર્મના સંબંધમાં સુખસુવિધા હોવા છતાં પણ તે ભયાવહ અર્થાત્ વારંવાર જન્મ-મરણમાં નાખવાવાળાં છે.

સંસારમાં જેટલાં પણ દુઃખ શોક, ચિંતા વગેરે છે, તે બધાં પરધર્મનો આશ્રય લેવાને કારણે જ છે. પરધર્મનો આશ્રય છોડીને સ્વધર્મનો આશ્રય લેવાથી સદૈવ, સર્વથા, સર્વદા રહેવાવાળા આનંદની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે, કે જે સ્વતઃ સિદ્ધ છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : સાધક જન્મ અને કર્મ અનુસાર ‘સ્વ’ને અર્થાત્ પોતાને જે માને છે, તેનો ધર્મ (કર્તવ્ય) તેના માટે ‘સ્વધર્મ’ છે અને જે તેના માટે નિષિદ્ધ છે, તે ‘પરધર્મ’ છે, જેમ, સાધક પોતાને કોઈ વર્ણ અને આશ્રમનો માને છે તો તે વર્ણ અને આશ્રમનો ધર્મ તેના માટે સ્વધર્મ છે. તે પોતાને વિદ્યાર્થી અથવા શિક્ષક માને છે તો ભણવું અને ભણાવવું એ તેના માટે સ્વધર્મ છે. તે પોતાને સેવક, જિજ્ઞાસુ અથવા ભક્ત માને છે તો સેવા, જિજ્ઞાસા, અથવા ભક્તિ તેના માટે સ્વધર્મ છે. જેમાં બીજાના અહિતનો, અનિષ્ટનો ભાવ હોય છે, તે ચોરી, હિંસા વગેરે કર્મો કોઈના પણ સ્વધર્મ નથી બલ્કે કુધર્મ અથવા અધર્મ છે.^૧

નિષ્કામભાવથી બીજાના હિત માટે કર્મ કરવું (કર્મયોગ) સ્વધર્મ છે. સ્વધર્મને જ ગીતામાં સહજ કર્મ, સ્વકર્મ અને સ્વભાવ જ કર્મ નામથી કહ્યો છે. કર્તવ્યના વિરુદ્ધ કર્મ કરવું એ જ અકર્તવ્ય છે અને કર્તવ્યનું પાલન ન કરવું પણ અકર્તવ્ય છે (ગીતા ૨/૩૩).

—■—

સંબંધ — ‘સ્વધર્મ કલ્યાણકારક અને પરધર્મ ભયાવહ છે — એવું જાણતો હોઈને પણ મનુષ્ય સ્વધર્મમાં પ્રવૃત્ત કેમ નથી થતો?’ આ વિષે અર્જુન પ્રશ્ન કરે છે.

અર્જુન ઉવાચ

અથ કેન પ્રયુક્તોઽયં પાપં ચરતિ પૂરુષઃ ।

અનિચ્છન્નપિ વાષ્ણેય બલાદિવ નિયોજિતઃ ॥ ૩૬ ॥

૧. પ્રત્યેક ધર્મમાં કુધર્મ, અધર્મ અને પરધર્મ — આ ત્રણે હોય છે. બીજાના અનિષ્ટનો ભાવ, કૂટનીતિ વગેરે ‘ધર્મમાં કુધર્મ’ છે. યજ્ઞમાં પશુબલિ આપવો વગેરે ‘ધર્મમાં અધર્મ’ છે. જે પોતાના માટે નિષિદ્ધ છે, એવો બીજા વર્ણ, આશ્રમ વગેરેનો ધર્મ ‘ધર્મમાં પરધર્મ’ છે. કુધર્મ, અધર્મ, અને પરધર્મ — આ ત્રણેથી કલ્યાણ થતું નથી. કલ્યાણ તે ધર્મથી થાય છે, જેમાં પોતાનો સ્વાર્થ તથા અભિમાનનો ત્યાગ અને પ્રાણીમાત્રનું વર્તમાનમાં અને ભવિષ્યમાં હિત થતું હોય.

અર્જુન બોલ્યા—

વાર્ષ્ણેય	= હે વાર્ષ્ણેય!	અનિચ્છન્	= ન ઇચ્છતો હોવા છતાં	ઈવ	= એમ
અથ	= તો પછી	અપિ	= પણ	કેન	= કોનાથી
અયમ્	= આ	બલાત્	= પરાણે	પ્રયુક્તઃ	= પ્રેરાઈને
પુરુષઃ	= મનુષ્ય (પોતે)	નિયોજિતઃ	= જોડ્યો હોય	પાપમ્	= પાપનું
				ચરતિ	= આચરણ કરે છે?

ટીકા - ‘અથ કેન પ્રયુક્તોડયં... બલાદિવ નિયોજિતઃ’ - યદુકુળમાં ‘વૃષ્ણિ’ નામનો એક વંશ હતો. તે જ વૃષ્ણિવંશમાં અવતાર લેવાથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું એક નામ ‘વાર્ષ્ણેય’ છે. પૂર્વશ્લોકમાં ભગવાને સ્વધર્મ-પાલનની પ્રશંસા કરી છે. ધર્મ, ‘વર્ણ’ અને ‘કુળ’નો હોય છે; આથી અર્જુન પણ કુળ (વંશ)ના નામથી ભગવાનને સંબોધિત કરીને પ્રશ્ન કરે છે.

વિચારવાન પુરુષ પાપ નથી કરવા ઇચ્છતો; કેમકે પાપનું પરિણામ દુઃખ હોય છે અને દુઃખને કોઈ પણ પ્રાણી ઇચ્છતું નથી.

અહીં ‘અનિચ્છન્’ પદનું તાત્પર્ય ભોગ અને સંગ્રહની ઇચ્છાનો ત્યાગ નહીં, પરંતુ પાપ કરવાની ઇચ્છાનો ત્યાગ છે. કારણ કે ભોગ અને સંગ્રહની ઇચ્છા જ સમસ્ત પાપોનું મૂળ છે, જે ન રહેતાં પાપ થતાં જ નથી.

વિચારશીલ મનુષ્ય પાપ કરવાનું તો નથી ઇચ્છતો, પરંતુ તેના હૃદયમાં સાંસારિક ભોગ અને સંગ્રહની ઇચ્છા રહેવાથી તે કરવાયોગ્ય કર્તવ્યકર્મ નથી કરી શકતો અને ન કરવાયોગ્ય પાપકર્મ કરી બેસે છે.

‘અનિચ્છન્’ પદની પ્રબળતાને બતાવવાને માટે અર્જુન ‘બલાદિવ નિયોજિતઃ’ પદોને કહે છે. તાત્પર્ય એ છે કે પાપવૃત્તિના ઉત્પન્ન થવાથી વિચારશીલ પુરુષ તે પાપને જાણતો હોઈને તેનાથી સર્વથા દૂર રહેવા ઇચ્છે છે; છતાં પણ તે એ પાપમાં એવી રીતે લાગી જાય છે, કે જેવી રીતે કોઈ તેને જબરજસ્તીથી પાપમાં જોડી રહ્યું હોય. આથી એવું જણાય છે કે પાપમાં પ્રવૃત્ત કરનારું કોઈ બળવાન કારણ છે.

પાપોમાં પ્રવૃત્તિનું મૂળ કારણ છે - ‘કામ’ અર્થાત્ સાંસારિક સુખભોગ અને સંગ્રહની કામના. પરંતુ આ કારણ તરફ દૃષ્ટિ ન રહેવાથી મનુષ્યને એવી ખબર નથી પડતી કે પાપ કરાવનાર કોણ છે. તે એમ સમજે છે કે હું તો પાપને જાણતો હોઈ તેમાંથી નિવૃત્ત થવા ઇચ્છું છું, પરંતુ મને કોઈ બળપૂર્વક પાપમાં પ્રવૃત્ત કરે છે; જેમ દુર્યોધન કહ્યું છે -

જાનામિ ધર્મ ન ચ મે પ્રવૃત્તિર્જનામ્યધર્મ ન ચ મે નિવૃત્તિઃ ।
કેનાપિ દેવેન હૃદિ સ્થિતેન યથા નિયુક્તોડસ્મિ તથા કરોમિ ॥

(ગર્ગસંહિતા, અશ્વમેધ. ૫૦/૩૬)

‘હું ધર્મને જાણું છું, પરંતુ તેમાં મારી પ્રવૃત્તિ નથી થતી અને અધર્મને પણ જાણું છું, પરંતુ તેનાથી મારી નિવૃત્તિ નથી થતી. મારા હૃદયમાં રહેલો કોઈ દેવ છે, જે મારી પાસે જેવું કરાવડાવે છે, તેવું જ હું કરું છું!’

દુર્યોધન દ્વારા કહેવાયેલો એ ‘દેવ’ વસ્તુતઃ ‘કામ’ (ભોગ અને સંગ્રહની ઇચ્છા) જ છે, જેનાથી મનુષ્ય વિચારપૂર્વક જાણતો હોઈને પણ ધર્મનું પાલન અને અધર્મનો ત્યાગ નથી કરી શકતો.

‘કેન પ્રયુક્તોડયં પાપં ચરતિ’ પદો વડે પણ ‘અનિચ્છન્’ પદની પ્રબળતા પ્રતીત થાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે વિચારવાન મનુષ્ય પોતે પાપ કરવાનું નથી ઇચ્છતો; કોઈ બીજો જ તેને જબરજસ્તીથી પાપમાં પ્રવૃત્ત કરાવી દે છે. તે બીજો કોણ છે? - આ અર્જુનનો પ્રશ્ન છે.

ભગવાને હમણાં હમણાં ચોત્રીસમા શ્લોકમાં બતાવ્યું કે રાગ અને દ્વેષ (જે કામ અને ક્રોધનાં જ સૂક્ષ્મ રૂપો છે) સાધકના મહાન શત્રુઓ છે અર્થાત્ એ બન્ને પાપનાં કારણ છે. પરંતુ તે વાત સામાન્ય રીતે કહેવાને કારણે અર્જુન તેને પકડી નહિ શક્યા. આથી તેઓ પ્રશ્ન કરે છે કે મનુષ્ય વિચારપૂર્વક પાપ કરવાનું ન ઇચ્છતો હોવા છતાં પણ કોનાથી પ્રેરિત થઈને પાપનું આચરણ કરે છે?

અર્જુનના પ્રશ્નનો અભિપ્રાય આ છે કે (એકત્રીસમાથી લઈને પાંત્રીસમા શ્લોક સુધી જોતાં) અશ્રદ્ધા, અસૂયા, દુષ્ટચિત્તા, મૂઢતા, પ્રકૃતિ (સ્વભાવ)ની પરવશતા, રાગ દ્વેષ, સ્વધર્મમાં અરુચિ અને પરધર્મમાં રુચિ - આ પૈકી કયું કારણ છે, જેને લીધે મનુષ્ય વિચારપૂર્વક ન ઇચ્છતો હોવા છતાં પણ પાપમાં પ્રવૃત્ત થાય છે? એના સિવાય ઈશ્વર, પ્રારબ્ધ, યુગ, પરિસ્થિતિ, કર્મ, કુસંગ, સમાજ, રીતરિવાજ, સરકારી કાયદો વગેરેમાંથી પણ કયા કારણથી મનુષ્ય પાપમાં પ્રવૃત્ત થાય છે?

સંબંધ - હવે ભગવાન આગળના શ્લોકમાં અર્જુનના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ

કામ એષ ક્રોધ એષ રજોગુણસમુદ્ભવઃ ।
મહાશનો મહાપાપ્મા વિદ્વ્યેનમિહ વૈરિણમ્ ॥ ૩૭ ॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા—

રજોગુણ-	= રજોગુણમાંથી	એષઃ	= આ (કામ જ)	ઈહ	= આ બાબતમાં (તું)
સમુદ્ભવઃ	ઉત્પન્ન	ક્રોધઃ	= ક્રોધ (માં રૂપાંતર થાય) છે.	એનમ્	= આને (જ)
એષઃ	= આ	મહાશનઃ	= (આ) ઘણું ખાનારો (અને)	વૈરિણમ્	= વેરી
કામઃ	= કામ (અર્થાત્) કામના (જ પાપનું કારણ છે)	મહાપાપ્મા	= મહાપાપી છે.	વિદ્વિ	= જાણ.

ટીકા - ‘રજોગુણસમુદ્ભવઃ’ આગળ ચૌદમા અધ્યાયના સાતમા શ્લોકમાં ભગવાન કહેશે કે તૃષ્ણા (કામના) અને આસક્તિથી રજોગુણ ઉત્પન્ન થાય છે અને અહીં એમ કહે છે કે રજોગુણથી કામ ઉત્પન્ન થાય છે. આથી એમ સમજવું જોઈએ કે રાગથી કામ ઉત્પન્ન થાય છે. અને કામથી રાગ વધે છે. તાત્પર્ય એ છે કે સાંસારિક પદાર્થોને સુખદાયી માનવાથી રાગ ઉત્પન્ન થાય છે, જેનાથી અંતઃકરણમાં તેનું મહત્ત્વ દૃઢ થઈ જાય છે. પછી એ જ પદાર્થોનો સંગ્રહ કરવાની અને તેના વડે સુખ લેવાની કામના ઉત્પન્ન થાય છે. ફરીથી કામનાથી પદાર્થોમાં રાગ વધે છે. આ કમ જ્યાં સુધી ચાલે છે, ત્યાં સુધી પાપ કર્મથી સર્વથા નિવૃત્તિ નથી થતી.

‘કામ એષ ક્રોધ એષઃ’ - મારું મનગમતું થાઓ - આ જ કામના છે.^૧ ઉત્પત્તિ-વિનાશશીલ જડ પદાર્થોના સંગ્રહની ઈચ્છા, સંયોગજન્ય સુખની ઈચ્છા, સુખની આસક્તિ - આ બધાં કામનાં જ રૂપો છે.

પાપકર્મ ક્યાંક તો ‘કામ’ ને વશીભૂત થઈને અને ક્યાંક ‘ક્રોધ’ને વશીભૂત થઈને કરવામાં આવેલું દેખાય છે. બન્નેથી અલગ-અલગ પાપો થાય છે. એટલા માટે બન્ને પદો આપ્યાં. વાસ્તવમાં કામ અર્થાત્ ઉત્પત્તિ-વિનાશશીલ પદાર્થોની કામના, પ્રીતિ અને આકર્ષણ જ સમસ્ત પાપોનું

મૂળ છે.^૨ કામનામાં વિદ્વિ આવતાં કામ જ ક્રોધમાં પરિણમે છે. એટલા માટે ભગવાને આ કામનાને જ પાપોનું મૂળ બતાવવા માટે ઉપર્યુક્ત પદોમાં એકવચનનો પ્રયોગ કર્યો છે.

કામનાની પૂર્તિ થતાં ‘લોભ’ ઉત્પન્ન થાય છે^૩ અને કામનામાં વિદ્વિ પહોંચતાં (વિદ્વિ પહોંચ્યાડનારા ઉપર) ‘ક્રોધ’ ઉત્પન્ન થાય છે. જો વિદ્વિ પહોંચ્યાડવાવાળો પોતાનાથી અધિક બળવાન હોય તો ક્રોધ ઉત્પન્ન ન થઈને ‘ભય’ ઉત્પન્ન થાય છે. એટલા માટે ગીતામાં ક્યાંક-ક્યાંક કામના અને ક્રોધની સાથેસાથે ભયની પણ વાત આવી છે; જેમ કે - ‘વીતરાગભયક્રોધઃ’ (અ. ૪/૧૦) અને ‘વિગતેચ્છાભયક્રોધઃ’ (અ. ૫/૨૮).

કામના-સંબંધી વિશેષ વાત

કામના બધાં જ પાપો, સંતાપો, દુઃખો વગેરેની જડ છે. કામનાયુક્ત વ્યક્તિને જાગ્રતમાં સુખ મળવાનું તો દૂર રહ્યું, સ્વપ્નમાં પણ કદી સુખ નથી મળતું - ‘કામ અછત સુખ સપનેહું નાહી’ (માનસ ૭/૮૦/૧). જે ઈચ્છીએ છીએ, તે ન થાય અને જે નથી ઈચ્છતા, તે થઈ જાય - એને દુઃખ કહે છે. જો ‘ઈચ્છવા’ અને ‘નહિ ઈચ્છવા’ને છોડી દે, તો પછી દુઃખ છે જ ક્યાં?

૧. ‘ઈદં મે સ્યાદિદં મે સ્યાદિતીચ્છા કામશબ્દિતા’

‘આ મને મળી જાય, આ મને મળી જાય’ - આ પ્રકારની ઈચ્છા ‘કામ’ કહેવાય છે.

૨. જોકે ભગવાને આપેલા વિવેકને મહત્ત્વ ન આપવું અને ભગવાનથી વિમુખ થવું એ પાપ થવામાં કારણ છે, તોપણ અહીં ‘કામ’ને જ પાપનું કારણ એટલા માટે બતાવવામાં આવ્યો છે કે આ (ત્રીજો) અધ્યાય ‘કર્મયોગ’નો છે અને કર્મયોગનું પ્રધાન લક્ષ્ય કામનાને દૂર કરવાનું છે.

૩. ‘જિમિ પ્રતિ લાભ લોભ અધિકાર્થ’ (માનસ ૧/૧૮૦/૧; ૬/૧૦૨/૧).

નાશવાન પદાર્થોની ઈચ્છા જ કામના કહેવાય છે. અવિનાશી પરમાત્માની ઈચ્છા કામના જેવી પ્રતીત થતી હોવા છતાં પણ વાસ્તવમાં 'કામના' નથી; કેમકે ઉત્પત્તિ-વિનાશશીલ પદાર્થોની કામના કદી પૂરી નથી થતી, બલ્કે વધતી જ રહે છે. પરંતુ પરમાત્માની ઈચ્છા (પરમાત્મપ્રાપ્તિ થતાં) પૂરી થઈ જાય છે. બીજી વાત, કામના પોતાનાથી ભિન્ન વસ્તુની થાય છે અને પરમાત્મા પોતાનાથી અભિન્ન છે. એ જ રીતે સેવા (કર્મયોગ), તત્ત્વજ્ઞાન (જ્ઞાનયોગ) અને ભગવત્પ્રેમ (ભક્તિયોગ)ની ઈચ્છા પણ 'કામના' નથી. પરમાત્મપ્રાપ્તિની ઈચ્છા વાસ્તવમાં જીવનની વાસ્તવિક આવશ્યકતા (ભૂખ) છે. જીવને આવશ્યકતા તો પરમાત્માની છે, પરંતુ વિવેક દબાઈ જતાં તે નાશવાન પદાર્થોની કામના કરવા લાગે છે.

એક શંકા થઈ શકે છે કે કામના વિના સંસારનું કાર્ય કેવી રીતે ચાલશે? આનું સમાધાન એ છે કે સાંસારિક કાર્ય વસ્તુઓથી અને ક્રિયાઓથી ચાલે છે, મનની કામનાથી નહિ. વસ્તુઓનો સંબંધ કર્મો સાથે હોય છે, ચાહે તે કર્મો પૂર્વનાં (પ્રારબ્ધ) હોય અથવા વર્તમાન(ઉદ્યોગ)નાં. કર્મ બહારનાં હોય છે અને કામનાઓ અંદરની. બહારનાં કર્મોનાં ફળ પણ (વસ્તુ, પરિસ્થિતિ વગેરેના રૂપમાં) બહારનાં હોય છે.

કામનાનો સંબંધ ફળ (પદાર્થ, પરિસ્થિતિ વગેરે)ની પ્રાપ્તિની સાથે છે જ નહિ. જે વસ્તુ કર્મને આધીન છે, તે કામના કરવાથી કેવી રીતે પ્રાપ્ત થઈ શકે? સંસારમાં જોઈએ જ છીએ કે ધનની કામના થવા છતાં પણ લોકોની દરિદ્રતા નથી મટતી. જીવનમુક્ત મહાપુરુષો સિવાય બાકીની બધી જ વ્યક્તિમાં જીવવાની કામના હોવા છતાં મરે છે. કામના કરે કે ના કરે, જે ફળ મળવાવાળું છે, તે તો મળશે જ. તાત્પર્ય એ છે કે જે થવાવાળું છે, તે તો થઈને જ રહેશે અને જે નથી થવાવાળું તે કદી નહિ થાય, ચાહે તેની કામના કરો કે ના કરો. જેવી રીતે કામના ન કરવા છતાં પણ પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ આવી જાય છે, તેવી જ રીતે કામના ન કરવા છતાં પણ અનુકૂળ પરિસ્થિતિ પણ આવશે જ. રોગની કામના કર્યા વિના પણ રોગ આવે છે અને કામના કર્યા વિના પણ નીરોગિતા રહે છે. નિંદા-અપમાનની કામના ન કરવા છતાં પણ નિંદા-અપમાન થાય છે અને કામના કર્યા વિના પણ પ્રશંસા-સન્માન થાય છે. જેવી રીતે પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ કર્મોનું ફળ છે, તેવી જ રીતે અનુકૂળ પરિસ્થિતિ પણ કર્મોનું જ ફળ છે. એટલા માટે વસ્તુ, પરિસ્થિતિ વગેરેનું પ્રાપ્ત થવું અથવા ન થવું એ કર્મો સાથે સંબંધ રાખે છે, કામના સાથે નહિ.

કામના તાત્કાલિક સુખની પણ હોય છે અને ભાવિ સુખની પણ. ભોગ અને સંગ્રહની ઈચ્છા એ તાત્કાલિક સુખની કામના છે અને કર્મફળપ્રાપ્તિની ઈચ્છા એ ભાવિ સુખની કામના છે. આ બન્નેય કામનાઓમાં દુઃખ જ દુઃખ છે. કારણ કે કામના કેવળ વર્તમાનમાં જ દુઃખ નથી દેતી, પરંતુ ભાવિ જન્મમાં કારણ હોવાથી ભવિષ્યમાં પણ દુઃખ આપે છે. એટલા માટે આ બન્નેય કામનાઓનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

કર્મ અને વિકર્મ (નિષિદ્ધ કર્મ) — બન્નેય કામનાને કારણે થાય છે. કામનાને કારણે 'કર્મો' થાય છે અને કામનાની વૃદ્ધિ થવાથી 'વિકર્મો' થાય છે. કામનાને કારણે જ અસતમાં આસક્તિ દૃઢ થાય છે. કામના ન રહેવાથી અસતથી સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય છે.

કામના પૂરી થઈ જતાં આપણે તે જ અવસ્થામાં આવી જઈએ છીએ, જે અવસ્થામાં આપણે કામના ઉત્પન્ન થતાં પહેલાં હતા. જેવી રીતે, કોઈના મનમાં કામના ઉત્પન્ન થઈ કે મને સો રૂપિયા મળી જાય. એના પહેલાં તેના મનમાં સો રૂપિયા મેળવવાની કામના ન હતી; આથી અનુભવથી સિદ્ધ થયું કે કામના ઉત્પન્ન થવાવાળી છે. જ્યાં સુધી સો રૂપિયાની કામના ઉત્પન્ન નહોતી થઈ, ત્યાં સુધી 'નિષ્કામતા'ની સ્થિતિ હતી. પ્રયત્ન કરવાથી જો પ્રારબ્ધવશાત્ સો રૂપિયા મળી જાય તો તે જ 'નિષ્કામતા'ની સ્થિતિ ફરીથી આવી જાય છે. પરંતુ સાંસારિક સુખાસક્તિને કારણે તે સ્થિતિ ટકતી નથી અને નવી કામના ઉત્પન્ન થઈ જાય છે કે મને હજાર રૂપિયા મળી જાય. આ રીતે ન તો કામના પૂરી થાય છે અને ન પૂરી તૃપ્તિયે થાય છે. કોરા પરિશ્રમ સિવાય કશું હાથ નથી લાગતું.

'કામ' અર્થાત્ સાંસારિક પદાર્થોની કામનાનો ત્યાગ કરવો કઠિન નથી. થોડો ઊંડો વિચાર કરો કે વાસ્તવમાં કામના છૂટતી જ નથી અથવા ટકતી જ નથી! ખબર પડશે કે વાસ્તવમાં કામના ટકતી જ નથી. તે તો નિરંતર દૂર થતી જ જાય છે; પરંતુ મનુષ્ય નવી-નવી કામનાઓ કરીને તેમને ચાલુ જ રાખે છે. કામના ઉત્પન્ન થાય છે અને ઉત્પન્ન થવાવાળી વસ્તુનું દૂર થવું અવશ્યંભાવી છે. એટલા માટે કામના આપમેળે દૂર થાય છે. જો મનુષ્ય નવી કામના ના કરે તો જૂની કામના ક્યારેક પૂરી થઈને અને ક્યારેક પૂરી ન થઈને આપમેળે દૂર થઈ જાય છે.

કામનાની પૂર્તિ બધાને માટે અને સદાને માટે નથી; પરંતુ કામનાનો ત્યાગ બધાને માટે અને સદાને માટે છે. કારણ કે કામના અનિત્ય અને ત્યાગ નિત્ય છે. નિષ્કામ થવામાં કઠિનતા કેવી? આપણે મમતા રહિત નથી થતા,

એ જ કઠિનતા છે. જો આપણે નિર્મમ થઈ જઈએ તો નિષ્કામ બનવાની શક્તિ આવી જશે અને નિષ્કામ થવાથી અસંગ થવાની શક્તિ આવી જશે. જ્યારે નિર્મમતા, નિષ્કામતા અને અસંગતા આવી જાય છે, ત્યારે નિર્વિકારતા, શાંતિ અને સ્વાધીનતા આપમેળે આવી જાય છે.

એક માર્મિક વાત ઉપર ધ્યાન આપો. આપણે કામનાઓનો ત્યાગ કરવાનું બહુ કઠિન માનીએ છીએ. પરંતુ વિચાર કરો કે જો કામનાઓનો ત્યાગ કરવાનું કઠિન હોય તો શું કામનાઓની પૂર્તિ કરવાનું સુગમ છે? બધી કામનાઓની પૂર્તિ સંસારમાં આજ સુધી કોઈની નથી થઈ. આપણી તો વાત જ શું, ભગવાનના બાપ (દશરથજી)ની પણ કામના પૂરી નથી થઈ! આથી કામનાઓની પૂર્તિ થવી અસંભવ છે. પરંતુ કામનાઓનો ત્યાગ કરવો અસંભવ નથી. જો આપણે એવું માનતા હોઈએ કે કામનાઓનો ત્યાગ કરવો કઠિન છે, તો કઠિન વાત પણ અસંભવ વાત (કામનાઓની પૂર્તિ)ની સરખામણીમાં સુગમ જ પડે છે; કેમકે કામનાઓનો ત્યાગ તો થઈ શકે છે, પરંતુ કામનાઓની પૂર્તિ થઈ જ નથી શક્તી. એટલા માટે કામનાઓની પૂર્તિની સરખામણીમાં કામનાઓનો ત્યાગ કરવો સુગમ જ છે. ભૂલ એ જ થાય છે કે જે કાર્ય કરી નથી શકતા, તેને માટે પ્રયત્ન કરીએ છીએ અને જે કાર્ય કરી શકીએ છીએ, તેને માટે કશું કરતા જ નથી. એટલા માટે સાધકે કામનાઓનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, કે જે તે કરી શકે છે.

કામનાઓના ચાર ભેદ છે —

(૧) શરીરનિર્વાહમાત્રની આવશ્યક કામનાઓને પૂરી કરી દેવી.^૧

(૨) જે કામના વ્યક્તિગત તેમ જ ન્યાયયુક્ત હોય અને જેને પૂરી કરવાનું આપણા સમાર્થની બહાર હોય, તેને ભગવાનને અર્પણ કરીને દૂર કરી દેવી.^૨

(૩) બીજાઓની તે કામના પૂરી કરી દેવી, જે ન્યાયયુક્ત અને હિતકારી હોય તથા જેને પૂરી કરવાનું સામર્થ્ય આપણામાં હોય. આ રીતે બીજાઓની કામના પૂરી કરવાથી આપણામાં કામનાત્યાગનું સામર્થ્ય આવી જાય છે.

(૪) ઉપર્યુક્ત ત્રણે પ્રકારની કામનાઓ સિવાયની બીજી બધી કામનાઓને વિચાર દ્વારા દૂર કરી દેવી.

‘મહાશનો મહાપાપ્મા’ — કોઈ વેરી એવો હોય છે, જે ભેટપૂજા અથવા અનુનય-વિનયથી શાંત થઈ જાય છે, પરંતુ આ ‘કામ’ એવો વેરી છે, જે કશાથી પણ શાંત નથી થતો. આ કામની કદી તૃપ્તિ નથી થતી—

બુઝે ન કામ અગિનિ તુલસી કર્ણ,

બિષય-ભોગ બહુ ધી તે ॥

(વિનયપત્રિકા ૧૮૮)

જેવી રીતે ધન મળતાં ધનની કામના વધતી જ જાય છે; તેવી જ રીતે જેમ જેમ ભોગ મળતા જાય છે, તેમ તેમ કામના વધતી જ જાય છે. એટલા માટે કામનાને ‘મહાશનઃ’ કહેવામાં આવી છે.

કામના જ સઘળાં પાપોનું કારણ છે. ચોરી, લૂંટ, હિંસા વગેરે સમસ્ત પાપો કામનાથી જ થાય છે. એટલા માટે કામનાને ‘મહાપાપ્મા’ કહેવામાં આવી છે.

કામના ઉત્પન્ન થતાં જ મનુષ્ય પોતાના કર્તવ્યથી, પોતાના સ્વરૂપથી અને પોતાના ઈષ્ટ (ભગવાન)થી વિમુખ થઈ જાય છે અને નાશવાન સંસારની સન્મુખ થઈ જાય છે. નાશવાનના સન્મુખ થવાથી પાપો થાય છે અને પાપોના ફળસ્વરૂપે નરકોની તથા નીચ યોનિઓની પ્રાપ્તિ થાય છે.

સંયોગજન્ય સુખની કામનાથી જ સંસાર સત્ય પ્રતીત થાય છે અને પ્રતિક્ષણ બદલાવાવાળા શરીર વગેરે પદાર્થો સ્થિર દેખાય છે. સાંસારિક પદાર્થોને સ્થિર માનવાથી જ મનુષ્ય તેનાથી સુખ ભોગવે છે અને તેમની ઈચ્છા કરે છે. સુખભોગના સમયે સંસારની ક્ષણભંગુરતાની તરફ દૃષ્ટિ

૧. એવી કામનામાં ચાર વાતોનું હોવું આવશ્યક છે —

(૧) જે કામના વર્તમાનમાં ઉત્પન્ન થઈ હોય (જેમકે, ભૂખ લાગતાં ભોજનની કામના).

(૨) જેની પૂર્તિની સાધનસામગ્રી વર્તમાનમાં ઉપલબ્ધ હોય.

(૩) જેની પૂર્તિ કર્યા વિના જીવિત રહેવું સંભવ ન હોય.

(૪) જેની પૂર્તિથી પોતાનું તથા બીજાઓનું — કોઈનું પણ અહિત ન થતું હોય.

— આ પ્રકારે શરીર નિર્વાહમાત્રની આવશ્યક કામનાઓની પૂર્તિ કરી લેવી જોઈએ. આવશ્યક કામનાઓને પૂરી કરવાથી અનાવશ્યક કામનાઓના ત્યાગનું બળ આવી જાય છે, પરંતુ આવશ્યક કામનાઓની પૂર્તિનું સુખ નહિ લેવું; કેમકે પૂર્તિનું સુખ લેવાથી નવી-નવી કામનાઓ ઉત્પન્ન થતી રહેશે, જેનો કદી અંત નહિ આવે.

૨. ઉદાહરણાર્થ — ‘સંસારમાં અન્યાય-અત્યાચાર ન થાય’ — એવી તીવ્ર વ્યક્તિગત કામના ન્યાયયુક્ત અને પોતાના સામર્થ્યની બહાર છે. આથી એવી કામનાને ભગવાનને અર્પણ કરીને નિશ્ચિંત જઈ જવું. એવી ભગવદર્પિત કામના ભવિષ્યમાં (ભગવાન ઈચ્છે તો) પૂરી થઈ જાય છે.

નથી જતી અને મનુષ્ય ભોગને તથા પોતાને પણ સ્થિર સમજે છે. જે (સંસાર) પ્રતિક્ષણ મરી રહ્યો છે — નષ્ટ થઈ રહ્યો છે, તે સંસારથી સુખ લેવાની ઈચ્છા કેવી રીતે થઈ શકે? પરંતુ ‘સંસાર પ્રતિક્ષણ મરી રહ્યો છે’ આ જાણકારીનો તિરસ્કાર કરવાથી જ સાંસારિક સુખભોગની ઈચ્છા થાય છે. ચલચિત્ર (સિનેમા)માં પાકેલી દ્રાક્ષ જોવા છતાં પણ તેને ખાવાની ઈચ્છા નથી થતી, જો થતી હોય તો સિદ્ધ થયું કે આપણે તેને સ્થિર માન્યું છે. પરિવર્તનશીલ સંસારને સ્થિર માનવાથી વાસ્તવમાં જે સ્થિર તત્ત્વ છે, તે પરમાત્માની તરફ અથવા પોતાના સ્વરૂપની તરફ દૃષ્ટિ જતી જ નથી. તે બાજુ દૃષ્ટિ ન જવાથી મનુષ્ય તેનાથી વિમુખ થઈને નાશવાન સુખભોગમાં ફસાઈ જાય છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે વાસ્તવિક તત્ત્વથી વિમુખ થયા વિના કોઈ સાંસારિક ભોગ ભોગવી જ નથી શકતો અને રાગપૂર્વક સાંસારિક ભોગ ભોગવવાથી મનુષ્ય પરમાત્માથી વિમુખ થઈ જ જાય છે.

ભોગબુદ્ધિથી સાંસારિક ભોગ ભોગવવાવાળો મનુષ્ય હિંસારૂપી પાપથી બચી જ નથી શકતો. તે પોતાની પણ હિંસા (પતન) કરે છે અને બીજાઓની પણ. જેવી રીતે, કોઈ મનુષ્ય ધનનો સંગ્રહ કરીને તેનાથી ભોગોને ભોગવે છે, તો તેને દેખીને નિર્ધનોના હૃદયમાં ધન અને ભોગોના અભાવનું વિશેષ દુઃખ થાય છે. આ તેમની હિંસા થઈ. ભોગોને ભોગવીને તે પોતે પોતાની પણ હિંસા (પતન) કરે છે; કેમકે પોતે પરમાત્માનો ચેતન અંશ હોવા છતાં પણ જડ (ધન)ને મહત્ત્વ આપવાથી તે વસ્તુતઃ જડનો દાસ બની જાય છે, જેનાથી તેનું પતન થઈ જાય છે. સંસારના બધા ભોગપદાર્થો સીમિત હોય છે; આથી મનુષ્ય જેટલો ભોગ ભોગવે છે, તેટલો ભોગ બીજાઓના ભાગમાંથી જ આવે છે. હા, શરીર-નિર્વાહમાત્રને માટે પદાર્થોનો સ્વીકાર કરવાથી મનુષ્યને પાપ નથી લાગતું. શરીર-નિર્વાહ માટે પણ શાસ્ત્રોમાં કેવળ પોતાને માટે ભોગ ભોગવવાનો નિષેધ છે. શરીર-નિર્વાહના પદાર્થો પહેલાં પોતાનાં માતા, પિતા, ગુરુ, બાળક, સ્ત્રી, વૃદ્ધ વગેરેને આપીને પછી પોતે લેવા જોઈએ.

ભોગબુદ્ધિથી ભોગ ભોગવવાવાળો પુરુષ પોતાનું તો પતન કરે છે, ભોગ્ય વસ્તુઓનો દુરુપયોગ કરીને તેમનો નાશ કરે છે, અને અભાવગ્રસ્ત પુરુષોની હિંસા કરે છે; પરંતુ જીવનમુક્ત મહાપુરુષની બાબતમાં આ વાત લાગુ નથી પડતી. તેના દ્વારા હિંસારૂપી પાપ નથી થતું, કેમકે તેનામાં ભોગબુદ્ધિ નથી હોતી અને તેના દ્વારા નિષ્કામભાવથી નિર્વાહમાત્રને માટે શાસ્ત્રવિહિત ક્રિયાઓ થાય છે (ગીતા

અ. ૪/૨૧, અ. ૧૮/૧૭). તે મહાપુરુષના ઉપયોગમાં આવવાવાળી વસ્તુઓનો વિકાસ થાય છે, નાશ નહિ અર્થાત્ તેની પાસે આવતાં વસ્તુઓનો સદુપયોગ થાય છે, જેથી તે સાર્થક થઈ જાય છે. જ્યાં સુધી સંસારમાં તે મહાપુરુષનું કહેવાવાળું શરીર રહે છે, ત્યાં સુધી તેના દ્વારા આપમેળે-સ્વાભાવિકપણે પ્રાણીઓ ઉપર ઉપકાર થાય છે.

શરીરનિર્વાહમાત્રની આવશ્યકતા ‘મહાશનઃ’ અને ‘મહાપાપ્મા’ નથી. કારણ કે શરીર-નિર્વાહમાત્રની આવશ્યકતા ‘કામના’ નથી. આવશ્યકતાની પૂર્તિ થાય છે; જેમ કે - ભૂખ લાગી અને ભોજન કરવાથી તૃપ્તિ થઈ ગઈ.

‘વિદ્યુરનમિહ વૈરિણમ્’ — જોકે વાસ્તવમાં સાંસારિક પદાર્થોની કામનાનો ત્યાગ થતાં જ સુખશાંતિનો અનુભવ થાય છે, તોપણ મનુષ્ય અજ્ઞાનવશ પદાર્થોથી સુખ થાય છે, એવું માની લે છે. આ રીતે મનુષ્યે પદાર્થોની કામનાને સુખનું કારણ માનીને તેને પોતાની મિત્ર અને હિતૈષી માની રાખી છે. આ માન્યતાને કારણે કામના કદી દૂર થતી નથી. એટલા માટે ભગવાન અહીં કહે છે કે આ કામનાને પોતાની મિત્ર નહિ, બલકે વેરી માનો. કામના મનુષ્યની વેરી એટલા માટે છે કે તે મનુષ્યના વિવેકને ઢાંકીને તેને પાપમાં પ્રવૃત્ત કરે છે.

સંસારનાં સઘળાં પાપો, દુઃખો, નરકો વગેરેના મૂળમાં એક કામના જ છે. આ લોક અને પરલોકમાં જ્યાં ક્યાંય કોઈ દુઃખ પામી રહ્યું છે, તેમાં અસત પદાર્થોની કામના જ કારણ છે. કામનાથી સર્વ પ્રકારનાં દુઃખો થાય છે અને સુખ જેવું કાંઈ પણ રહેતું નથી.

વિશેષ વાત

કામનાને નષ્ટ કરવાનો મુખ્ય સરળ ઉપાય છે — બીજાઓની સેવા કરવી, તેમને સુખ પહોંચાડવું. અન્ય શરીરધારી તો બીજા છે જ, પોતાનાં કહેવાતા શરીર, ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ અને પ્રાણ પણ બીજાં જ છે. આથી તેમનો નિર્વાહ પણ સેવાબુદ્ધિથી કરવાનો છે, ભોગબુદ્ધિથી નહિ. એમનાથી સુખ નથી લેવાનું.

કર્મયોગમાં સ્થૂળશરીરથી થવાવાળી ‘ક્રિયા’, સૂક્ષ્મ-શરીરથી થવાવાળું ‘ચિંતન’ અને કારણશરીરથી થવાવાળી ‘સ્થિરતા’ — ત્રણેય પોતાને માટે નથી, પરંતુ સંસારને માટે જ છે. કારણ કે સ્થૂળશરીરની સ્થૂળસંસારની સાથે, સૂક્ષ્મશરીરની સૂક્ષ્મ-સંસારની સાથે અને કારણશરીરની કારણ-સંસારની સાથે એકતા છે. આથી શરીર, પદાર્થ અને ક્રિયાથી બીજાઓની સેવા કરવી તો ઉચિત છે, પરંતુ

પોતાનામાં સેવકપણાનું અભિમાન કરવું એ અનુચિત છે. સૂક્ષ્મશરીરથી પરહિત ચિંતન કરવું તો ઉચિત છે, પરંતુ તેનાથી સુખ લેવું એ અનુચિત છે. કારણ-શરીરથી સ્થિર થવું તો ઉચિત છે, પરંતુ સ્થિરતાનું સુખ લેવું એ અનુચિત છે.^૧ આ રીતે સુખ ન લેવાથી ફળની આસક્તિ દૂર થઈ જાય છે. ફળની આસક્તિ દૂર થતાં કર્મની આસક્તિ સુગમતાપૂર્વક છૂટી જાય છે.

મારો આદેશ ચાલે; અમુક વ્યક્તિ મારી આજ્ઞામાં રહે, અમુક વસ્તુ મારા કામમાં આવી જાય; મારી વાત રહે — એ બધાં કામનાના જ સ્વરૂપ છે. ઉત્પત્તિ-વિનાશશીલ (અસત) સંસાર પાસેથી કંઈ લેવાની કામના મહાન અનર્થ કરવાવાળી છે. બીજાઓની ન્યાયયુક્ત કામના (જેમાં બીજાઓનું હિત હોય અને જેને પૂર્ણ કરવાનું સામર્થ્ય આપણામાં હોય)ને પૂરી કરવાથી પોતાનામાં કામનાનો ત્યાગ કરવાનું બળ આવી જાય છે. બીજાઓની કામના પૂરી ન પણ કરી શકીએ તોપણ હૃદયમાં પૂરી કરવાની ભાવના રહેવી જ જોઈએ.

તાદાત્મ્ય — અહંતા (પોતાને શરીર માનવું), મમતા (શરીર વગેરે પદાર્થોને પોતાના માનવા) અને કામના (અમુક

વસ્તુ મળી જાય એવો ભાવ) — આ ત્રણેયથી જીવ સંસારમાં બંધાય છે. તાદાત્મ્યથી પરિચ્છિન્નતા, મમતાથી વિકાર અને કામનાથી અશાંતિ પેદા થાય છે. કામનાના ત્યાગથી મમતા અને મમતાના ત્યાગથી તાદાત્મ્ય દૂર થાય છે. કર્મયોગી સિદ્ધાંતથી આમાંના કોઈની પણ સાથે પોતાનો સંબંધ નથી માનતો; કેમકે તે શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, અહમ્, પદાર્થ વગેરે કોઈને પણ પોતાના અને પોતાને માટેના નથી માનતો, તે આ શરીર વગેરેને કેવળ સંસારના અને સંસારની સેવાને માટેના જ માને છે, કે જે વાસ્તવમાં છે.

કોઈને પણ દુઃખ ન દેવાનો ભાવ થતાં સેવાનો આરંભ થઈ જાય છે. આથી સાધકના અંતઃકરણમાં ‘કોઈને પણ દુઃખ ન થાઓ’ — એવો ભાવ નિરંતર રહેવો જોઈએ. ભૂલથી પોતાને કારણે કોઈને દુઃખ થઈ પણ જાય તો તેની પાસે ક્ષમા માગી લેવી જોઈએ. તે ક્ષમા ન કરે તો પણ કંઈ વાંધો નહિ. કારણ કે સાચા હૃદયથી ક્ષમા માગવાવાળાને ભગવાન તરફથી ક્ષમા આપોઆપ મળે છે. સેવા કરવામાં સાધક સાવધાન રહે કે ક્યાંય સેવાના બદલામાં કંઈ લેવાનો ભાવ તેનામાં ન આવી જાય. આ રીતે સેવા કરવાથી ‘કામરૂપી’ વેરી સુગમતાપૂર્વક નષ્ટ થઈ જાય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : વસ્તુ, વ્યક્તિ અને ક્રિયાથી સુખ ઇચ્છવું તેનું નામ ‘કામ’ છે. આ કામરૂપી એક દોષમાં અનંત દોષ, અનંત વિકાર, અનંત પાપ રહેલાં છે. તેથી જ્યાં સુધી મનુષ્યની અંદર કામ છે, ત્યાં સુધી તે સપૂર્ણપણે નિર્દોષ, નિર્વિકાર, નિષ્પાપ થઈ શકતો નથી. પોતાના સુખ માટે કંઈક ઇચ્છવાથી જ બૂરાઈ જન્મે છે. જે કોઈની પાસેથી કશું ઇચ્છતો નથી તે બૂરાઈઓથી પર થઈ જાય છે.

કર્મફળ ત્રણ પ્રકારનાં હોય છે — ઈષ્ટ, અનિષ્ટ અને મિશ્ર (ગીતા ૧૮/૧૨). ત્રણેમાં કામનું માત્ર અનિષ્ટ ફળ જ મળે છે.

શાસ્ત્રનિષિદ્ધ કર્મ પ્રારબ્ધથી થતું નથી. બલકે કામનાથી થાય છે. પ્રારબ્ધથી (ફળ ભોગવવા માટે) કર્મ કરવાની ઇચ્છા તો થઈ જશે, પરંતુ નિષિદ્ધ કર્મ નહીં થાય; કારણ કે પ્રારબ્ધનું ફળ ભોગવવા માટે નિષિદ્ધ આચરણની જરૂરત જ નથી.

‘કામ’ રજોગુણથી પેદા થાય છે. તેથી પાપોનું કારણ તો રજોગુણ છે અને કાર્ય તમોગુણ છે. બધાં પાપ રજોગુણથી પેદા થાય છે.

—■—

સંબંધ — ‘આ પાપ છે’ — એવી જાણકારી હોવા છતાં પણ મનુષ્ય પાપમાં પ્રવૃત્ત થઈ જાય છે; આથી આ જાણકારીનો પ્રભાવ આચરણમાં ન આવવાનું કારણ શું છે? એનું વિવેચન ભગવાન આગળના બે શ્લોકોમાં કરે છે.

ધૂમેનાપ્રિયતે વહ્નિર્યથાદર્શો મલેન ચ ।
યથોલ્બેનાવૃતો ગર્ભસ્તથા તેનેદમાવૃતમ્ ॥ ૩૮ ॥

૧. સેવા, પરહિતચિંતન, સ્થિરતા વગેરેનું સુખ લેવું અને તેમની ચાલુ રહેવાની ઇચ્છા કરવી એ પણ પરમાત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિમાં બાધક છે (ગીતા અ. ૧૪/૬). એટલા માટે સાધકે સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ-ત્રણેય ગુણોથી અસંગ થવાનું છે, કેમકે સ્વરૂપ અસંગ છે.

યથા	= જેમ	આગ્રિયતે	= ઢંકાઈ જાય છે	તથા	= એવી જ રીતે
ધૂમેન	= ધુમાડાથી		(તથા)	તેન	= એ કામના વડે
વહ્નિ:	= અગ્નિ	યથા	= જેમ	ઈદમ્	= આ (જ્ઞાન અર્થાત્ વિવેક)
ચ	= અને	ઉલ્બેન	= ઓરથી	આવૃતમ્	= ઢંકાયેલું રહે છે.
મલેન	= મેલથી	ગર્ભ:	= ગર્ભ		
આદર્શ:	= દર્પણ	આવૃત:	= ઢંકાયેલો રહે છે,		

ટીકા — ‘ધૂમેનાગ્રિયતે વહ્નિ:’ — જેવી રીતે ધુમાડાથી અગ્નિ ઢંકાયેલો રહે છે, તેવી જ રીતે કામનાથી મનુષ્યનો વિવેક ઢંકાયેલો રહે છે, અર્થાત્ સ્પષ્ટ પ્રતીત નથી થતો.

વિવેક, બુદ્ધિમાં પ્રગટ થાય છે. બુદ્ધિ ત્રણ પ્રકારની હોય છે — સાત્ત્વિક, રાજસી અને તામસી. સાત્ત્વિક બુદ્ધિમાં કર્તવ્ય-અકર્તવ્યનું પૂરેપૂરું જ્ઞાન હોય છે, રાજસી બુદ્ધિમાં કર્તવ્ય-અકર્તવ્યનું પૂરેપૂરું જ્ઞાન નથી હોતું અને તામસી બુદ્ધિમાં સર્વ વસ્તુઓનું વિપરીત જ્ઞાન હોય છે (ગીતા અ. ૧૮/૩૦ થી ૩૨ સુધી). કામના ઉત્પન્ન થતાં સાત્ત્વિક બુદ્ધિ પણ ધુમાડાથી અગ્નિની જેમ ઢંકાઈ જાય છે, પછી રાજસી અને તામસી બુદ્ધિની તો વાત જ શી કરવી!

સાંસારિક ઇચ્છા ઉત્પન્ન થતાં જ પારમાર્થિક માર્ગમાં ધુમાડો થઈ જાય છે. જો આ અવસ્થામાં સાવધાની ન રહી તો કામના ઘણી વધારે વધી જાય છે. કામના વધતાં પારમાર્થિક માર્ગમાં અંધારું જ થઈ જાય છે.

ઉત્પત્તિવિનાશશીલ જડ વસ્તુઓમાં પ્રીતિ, મહત્તા, સુખબુદ્ધિ, સુંદરતા, વિશેષતા વગેરે દેખાવાને કારણે જ તેમની કામના પેદા થાય છે. આ કામના જ મૂળમાં વિવેકને ઢાંકવાવાળી છે. અન્ય શરીરોની તુલનામાં મનુષ્યશરીરમાં વિવેક વિશેષ રૂપથી પ્રગટ છે; પરંતુ જડ પદાર્થોની કામનાને કારણે તે વિવેક કામ નથી કરતો. કામના ઉત્પન્ન થતાં જ વિવેક ધૂંધળો થઈ જાય છે. જેવી રીતે ધુમાડાથી ઢંકાયેલો રહેવા છતાં પણ અગ્નિ કામ કરી શકે છે, તેવી જ રીતે જો સાધક કામના પેદા થતાં જ સાવધાન થઈ જાય તો તેનો વિવેક કામ કરી શકે છે.

પ્રથમાવસ્થામાં જ કામનાને નષ્ટ કરવાનો સરળ ઉપાય એ છે કે કામના ઉત્પન્ન થતાં જ સાધકે વિચાર કરવો કે આપણે જે વસ્તુની કામના કરીએ છીએ, તે વસ્તુ આપણી સાથે સદા રહેવાવાળી નથી. તે વસ્તુ પહેલાં પણ આપણી સાથે ન હતી અને પછી પણ આપણી સાથે નહિ રહે તથા મધ્યમાં પણ તે વસ્તુનો આપણાથી નિરંતર વિયોગ થઈ રહ્યો છે. આવો વિચાર કરવાથી કામના નથી રહેતી.

‘યથાદર્શો મલેન ચ’ — જેવી રીતે મેલથી ઢંકાઈ જવાથી દર્પણમાં પ્રતિબિંબ દેખાવાનું બંધ થઈ જાય છે,

તેવી જ રીતે કામનાનો વેગ વધતાં ‘હું સાધક છું. મારું આ કર્તવ્ય અને આ અકર્તવ્ય છે’ — એનું જ્ઞાન નથી રહેતું. અંતઃકરણમાં નાશવાન વસ્તુઓનું મહત્ત્વ વધારે થઈ જવાથી મનુષ્ય તે જ વસ્તુઓના ભોગ અને સંગ્રહની કામના કરવા લાગે છે. આ કામના જેમ જેમ વધે છે, તેમ તેમ જ મનુષ્યનું પતન થાય છે.

વાસ્તવમાં મહત્ત્વ વસ્તુનું નહિ, પરંતુ તેના ઉપયોગનું હોય છે. રૂપિયા, વિદ્યા, બળ વગેરે પોતે કોઈ મહત્ત્વની વસ્તુઓ નથી, તેમનો સદુપયોગ જ મહત્ત્વનો છે — આ વાત સમજમાં આવી જતાં, પછી તેમની કામના નથી રહેતી; કેમકે જેટલી વસ્તુઓ આપણી પાસે છે, તેમના જ સદુપયોગની આપણા ઉપર જવાબદારી છે. તે વસ્તુઓને પણ સદુપયોગમાં લગાડવાની છે, પછી અધિકની કામનાથી શું વળે? કારણ કે કામનામાત્રથી વસ્તુઓ પ્રાપ્ત નથી થતી.

સાંસારિક વસ્તુઓનું મહત્ત્વ જેમ જેમ ઓછું થશે, તેમ તેમ જ પરમાત્માનું મહત્ત્વ સાધકના અંતઃકરણમાં વધશે. સાંસારિક વસ્તુઓનું મહત્ત્વ સર્વથા નષ્ટ થતાં પરમાત્માનો અનુભવ થઈ જશે અને કામના સર્વથા નષ્ટ થઈ જશે.

‘યથોલ્બેનાવૃતો ગર્ભ:’ — દર્પણ ઉપર મેલ લાગવાથી તેમાં પોતાનું મુખ તો નથી દેખાતું, પરંતુ ‘આ દર્પણ છે’ એવું જ્ઞાન તો રહે જ છે. પરંતુ જેમ ઓરથી ઢંકાયેલા ગર્ભની એ ખબર નથી પડતી કે છોકરો છે કે છોકરી, તેમ જ કામનાની તૃતીયાવસ્થામાં કર્તવ્ય-અકર્તવ્યની ખબર નથી પડતી અર્થાત્ વિવેક પૂરી રીતે ઢંકાઈ જાય છે. વિવેક ઢંકાઈ જવાથી કામનાનો વેગ વધી જાય છે.

કામનામાં વિઘ્ન આવવાથી ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે. પછી તેનાથી સંમોહ ઉત્પન્ન થાય છે. સંમોહથી બુદ્ધિ નષ્ટ થઈ જાય છે. બુદ્ધિ નષ્ટ થઈ જતાં મનુષ્ય કરવાયોગ્ય કાર્ય નથી કરતો અને જૂઠ, કપટ, બેઈમાની, અન્યાય, પાપ, અત્યાચાર વગેરે ન કરવાયોગ્ય કાર્ય કરવા લાગી જાય છે. એવા લોકોને ભગવાન ‘મનુષ્ય’ પણ નથી કહેવા ઇચ્છતા. એટલા માટે સોળમા અધ્યાયમાં જ્યાં એવા લોકોનું વર્ણન થયું છે, ત્યાં ભગવાને (આઠમાથી અઢારમા શ્લોક

સુધી) મનુષ્યવાચક કોઈ શબ્દ નથી આપ્યો. સ્વર્ગલોકની કામનાવાળા લોકોને પણ ભગવાને ‘કામાત્માનઃ’ (ગીતા અ. ૨/૪૩) કહ્યા છે; કેમકે એવા લોકો કામનાનું જ સ્વરૂપ હોય છે. કામનામાં જ તદાકાર હોવાથી તેમનો નિશ્ચય હોય છે કે સાંસારિક સુખથી વધીને બીજું કશું છે જ નહિ (ગીતા અ. ૧૬/૧૧).

[જોકે કામનાની આ તૃતીયાવસ્થામાં મનુષ્યની દષ્ટિ પોતાના વાસ્તવિક ઉદ્દેશ્ય (પરમાત્મપ્રાપ્તિ) તરફ નથી જતી, તોપણ કોઈ પૂર્વસંસ્કારોથી, વર્તમાનના કોઈ સારા સંગથી અથવા અન્ય કોઈ કારણથી તેને પોતાના ઉદ્દેશ્યની જાગૃતિ થઈ જાય તો તેનું કલ્યાણ પણ થઈ શકે છે.]

‘તથા તેનેદમાવૃતમ્’ – આ શ્લોકમાં ભગવાને એક માત્ર કામના દ્વારા વિવેકને ઢાંકવાની બાબતમાં ત્રણ દૃષ્ટાંત આપ્યાં છે. આથી ઉપર્યુક્ત પદોનું તાત્પર્ય એ છે કે એક કામના દ્વારા વિવેક ઢંકાઈ જવાથી જ તેની ત્રણે આવસ્થાઓ જાગ્રત થાય છે.

કામના ઉત્પન્ન થતાં તેની એ ત્રણ અવસ્થાઓ સહુના હૃદયમાં આવે છે. પરંતુ જે મનુષ્યો કામનાને જ સુખનું કારણ માનીને તેનો આશ્રય લે છે અને કામનાને ત્યાજ્ય નથી માનતા, તેઓ કામનાને ઓળખી જ નથી શકતા. પરંતુ પરમાર્થમાં રુચિ રાખવાવાળા તથા સાધન કરવાવાળા પુરુષો આ કામનાને ઓળખી લે છે. જે કામનાને ઓળખી લે છે, તે જ કામનાને નષ્ટ પણ કરી શકે છે.

ભગવાને આ શ્લોકમાં કામનાની ત્રણ અવસ્થાઓનું વર્ણન તેનો નાશ કરવાના ઉદ્દેશ્યથી જ કર્યું છે, જેની આજ્ઞા તેમણે આગળ એકતાળીસમા અને તેતાળીસમા શ્લોકમાં આપી છે. વાસ્તવમાં કામના ઉત્પન્ન થયા બાદ તે એટલી તેજીથી વધે છે કે તેની ઉપર્યુક્ત ત્રણ અવસ્થાઓને કહેવામાં તો વાર લાગે છે, પરંતુ કામનાને વધવામાં તો કોઈ વાર નથી લાગતી. કામના વધતાં તો અનર્થની પરંપરા શરૂ થઈ જાય છે. સઘળાં પાપ, સંતાપ વગેરે કામનાને કારણે જ થાય છે. તેથી જ મનુષ્યે પોતાના વિવેકને જાગ્રત રાખીને કામનાને ઉત્પન્ન જ નહિ થવા દેવી જોઈએ. જો કામના ઉત્પન્ન થઈ જાય, તોપણ તેને પ્રથમ કે દ્વિતીય અવસ્થામાં જ નષ્ટ કરી દેવી. તેને તૃતીય અવસ્થામાં તો કદી આવવા જ ના દેવી.

વિશેષ વાત

ધુમાડો દેખા દેવાથી એ સિદ્ધ થઈ જાય છે કે ત્યાં અગ્નિ છે; કેમકે જો ત્યાં અગ્નિ ન હોત તો ધુમાડો ક્યાંથી

આવત? આથી જે રીતે ધુમાડાથી ઢંકાયેલ હોવા છતાં પણ અગ્નિ હોવાનું જ્ઞાન, મેલથી ઢંકાયેલા હોવા છતાં પણ દર્પણ હોવાનું જ્ઞાન અને ઓરથી ઢંકાયેલો રહેવા છતાં પણ ગર્ભ હોવાનું જ્ઞાન સર્વમાં રહે છે, તે જ રીતે કામથી ઢંકાયેલો રહેવા છતાં પણ વિવેક (કર્તવ્ય-અકર્તવ્યનું જ્ઞાન) સર્વમાં રહે છે, પણ કામનાને કારણે તે ઉપયોગમાં નથી આવતું.

શાસ્ત્રોના અનુસાર પરમાત્માની પ્રાપ્તિમાં ત્રણ દોષો બાધક છે – મળ, વિશ્લેષ અને આવરણ. એ દોષો અસત (સંસાર)ના સંબંધથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. અસતનો સંબંધ કામનાથી થાય છે. આથી મૂળ દોષ કામના જ છે. કામનાનો સર્વથા નાશ થતાં જ અસત સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય છે અને વિવેક પ્રગટ થઈ જાય છે. અસત સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ થતાં જ સઘળા દોષો દૂર થઈ જાય છે અને વિવેક પ્રગટ થઈ જાય છે.

પરમાત્મપ્રાપ્તિમાં મુખ્ય વિઘ્ન છે – સાંસારિક પદાર્થોને નાશવાન માનતા હોવા છતાં પણ તેમને મહત્ત્વ આપવું. જ્યાં સુધી અંતઃકરણમાં નાશવાન પદાર્થોનું મહત્ત્વ છે અને તેઓ સત્ય, સુંદર અને સુખદ પ્રતીત થાય છે, ત્યાં સુધી મળ, વિશ્લેષ અને આવરણ – આ ત્રણે દોષો રહે છે. આ ત્રણેમાં પણ મળ દોષને વધારે અધિક બાધક માનવામાં આવે છે. મળદોષ (પાપ)નું મુખ્ય કારણ, કામના જ છે; કેમકે કામનાથી જ બધાં પાપો થાય છે. જે સમયે સાધક એવો દૃઢ નિશ્ચય કરી લે છે કે ‘હું હવે પાપ નહિ કરું’, તે જ સમયે બધા દોષોની જડ કપાઈ જાય છે અને મળદોષ દૂર થવા લાગી જાય છે. સર્વથા નિષ્કામ થતાં મળદોષ સર્વથા નષ્ટ થઈ જાય છે.

શ્રીમદ્ભાગવતમાં ભગવાને કામનાવાળા પુરુષના કલ્યાણનો ઉપાય કર્મયોગ (નિષ્કામકર્મ) બતાવ્યો છે – ‘કર્મયોગસ્તુ કામિનામ્’ (૧૧/૨૦/૭). આથી કામનાવાળા પુરુષોએ પોતાના કલ્યાણની બાબતમાં નિરાશ નહિ થવું જોઈએ; કેમકે જેનામાં કામના આવી છે, તે જ નિષ્કામ થશે. કર્મયોગ દ્વારા કામનાઓનો નાશ સુગમતાપૂર્વક થઈ જાય છે. નાનામાં નાની અને મોટામાં મોટી પ્રત્યેક લૌકિક કે પારમાર્થિક ક્રિયા કરવામાં ‘હું શા માટે કરું છું અને કેવી રીતે કરું છું?’ – એવી સાવધાની થઈ જાય, તો ઉદ્દેશ્યની જાગૃતિ થઈ જાય છે. નિરંતર ઉદ્દેશ્ય ઉપર દષ્ટિ રહેવાથી અશુભ કર્મો તો થતાં જ નથી અને શુભ કર્મોને પણ આસક્તિ તથા ફળેચ્છાનો ત્યાગ કરીને કરવાથી નિષ્કામતાનો અનુભવ થઈ જાય છે અને મનુષ્યનું કલ્યાણ થઈ જાય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : પરમાત્માની પ્રાપ્તિમાં કામના જ મુખ્ય બાધક છે. જેમ, પાણીથી ભરેલો ઘડો છે અને તેમાં આપણે બે કામ કરવાં છે - તેનું ખાલી કરવો છે અને તેમાં આકાશ ભરવું છે. પરંતુ ખરેખર આપણે બે કામ કરવાનાં નથી. બલ્કે એક જ કામ કરવાનું છે - ઘડાને ખાલી કરી દેવો. ઘડામાંથી પાણી ખાલી કરી દેવાથી આકાશ પોતાની મેળે તેમાં ભરાઈ જશે, તે જ પ્રમાણે કામનાનો ત્યાગ કરવો અને પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરવા. આ બે કામ નથી. કામનાનો ત્યાગ કરવાથી પરમાત્માની પ્રાપ્તિ આપમેળે થઈ જશે. માત્ર કામનાને લીધે જ પરમાત્મા અપ્રાપ્ત લાગે છે.

—■—

આવૃતં જ્ઞાનમેતેન જ્ઞાનિનો નિત્યવૈરિણા ।
કામરૂપેણ કૌન્તેય દુષ્પૂરેણાનલેન ચ ॥ ૩૮ ॥

કૌન્તેય	= હે કૌન્તેય!	દુષ્પૂરેણ	= તૃપ્ત ન થનારા	નિત્યવૈરિણા	= નિત્ય વેરી વડે
એતેન	= આ	ચ	= અને		(માણસનું)
અનલેન	= અગ્નિની	જ્ઞાનિનઃ	= વિવેકીઓના	જ્ઞાનમ્	= જ્ઞાન (વિવેક)
	(પેઠે કદી)	કામરૂપેણ	= કામરૂપી	આવૃતમ્	= ઢંકાયેલું છે.

ટીકા - 'એતેન' - સાડત્રીસમા શ્લોકમાં ભગવાને પાપ કરાવવામાં મુખ્ય કારણ 'કામ' અર્થાત્ કામનાને બતાવ્યો હતો. એ જ કામનાને માટે અહીં 'એતેન' પદ આવ્યું છે.

'દુષ્પૂરેણાનલેન ચ' - જેવી રીતે અગ્નિમાં ઘીની સુહાતિ સુહાતિ (અનુકૂળ) આહુતિ આપતા રહેવાથી અગ્નિ કદી તૃપ્ત નથી થતો, બલ્કે વધતો જ જાય છે, તેવી રીતે કામનાને અનુકૂળ ભોગ ભોગવતા રહેવાથી કામના કદી તૃપ્ત નથી થતી, બલ્કે અધિકાધિક વધતી જ રહે છે.^૧ જે કોઈ વસ્તુ સામે આવતી રહે છે, કામના અગ્નિની જેમ તેને ખાતી રહે છે.

ભોગ અને સંગ્રહની કામના કદી પૂરી થતી જ નથી. જેટલા પણ ભોગ અને પદાર્થો મળતા રહે છે, તેટલી જ ભૂખ વધે છે. કારણ કે કામના જડની જ હોય છે, એટલા માટે જડના સંબંધથી તે કદી દૂર થતી નથી, બલ્કે અધિકાધિક વધે છે. સુંદરદાસજી લખે છે—

જો દસ બીસ પચાસ ભયે સત, હોઈ હજાર તો લાખ મંગૈગી ।
કોટિ અરબ્બ ખરબ્બ અસંખ્ય, પૃથ્વીપતિ હોન કી ચાહ જગૈગી ॥
સ્વર્ગ પતાલકો રાજ કરૌ, તૃષ્ણા અઘકી અતિ આગ લગૈગી ।
'સુન્દર' એક સંતોષ બિના સઠ, તેરી તો ભૂખ કભી ન ભગૈગી ॥

જેવી રીતે, સો રૂપિયા મળતાં હજાર રૂપિયાની ભૂખ પેદા થાય છે, તો એનાથી સિદ્ધ થયું કે નવ સો રૂપિયાનું

નુકસાન થયું છે. હજાર રૂપિયા મળતાં પછી સીધી દસ હજાર રૂપિયાની ભૂખ પેદા થઈ જાય છે, તો આ નવ હજાર રૂપિયાનું નુકસાન થયું છે. લાખ રૂપિયા મળતાં પછી દસ લાખ રૂપિયાથી સંતોષ નથી થતો, પરંતુ સીધી કરોડ રૂપિયાની ભૂખ પેદા થઈ જાય છે, તો સિદ્ધ થયું કે નવ્વાણું લાખ રૂપિયાનું નુકસાન થયું છે. આ રીતે દેખાય છે કે લાભ વધી ગયો, પરંતુ વાસ્તવમાં નુકસાન જ વધ્યું છે. જેટલું ધન મળે છે, તેટલી જ દરિદ્રતા (ધનની ભૂખ) વધે છે. વાસ્તવમાં દરિદ્રતા તેની જ દૂર થાય છે, જેને ધનની ભૂખ નથી.

ચાહ ગયી ચિન્તા મિટી મનુઆં બેપરવાહ ।
જિનકો કહૂ ન ચાહિયે, સો સાહનપતિ સાહ ॥

વાસ્તવમાં ધન એટલું બાધક નથી, જેટલી બાધક તેની કામના છે. ધનની કામના ચાહે ધનવાનમાં હોય કે નિર્ધનમાં, બન્નેને તે પરમાત્મપ્રાપ્તિથી વંચિત રાખે છે. કામના કોઈનીય પણ કદી પૂરી નથી થતી; કેમકે એ પૂરી થવાવાળી ચીજ જ નથી. કામનાથી મુક્ત તો કામના દૂર થાય તો જ થઈ શકે છે.

'કામરૂપેણ' - જડના સંબંધથી થવાવાળી સુખની ઈચ્છાને 'કામ' કહે છે. નાશવાન સંસારમાં થોડી પણ મહત્ત્વબુદ્ધિ થવી એ 'કામ' છે.

અપ્રાપ્તને પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા એ 'કામના' છે.

૧. ન જાતુ કામઃ કામાનામુપભોગેન શામ્યતિ ।
હવિષા કૃષ્ણવર્ત્મેવ ભૂય એવાભિવર્ધતે ॥

(શ્રીમદ્ભા. ૮/૧૮/૧૪; મનુસ્મૃતિ ૨/૮૪)

અંતઃકરણમાં જે અનેક સૂક્ષ્મ કામનાઓ દબાયેલી રહે છે, તેમને 'વાસના' કહે છે. વસ્તુઓની આવશ્યકતા પ્રતીત થવી એ 'સ્પૃહા' છે. વસ્તુમાં ઉત્તમતા અને પ્રીતિ દેખાવી એ 'આસક્તિ' છે. વસ્તુ મળવાની સંભાવના રાખવી એ 'આશા' છે, અને અધિક વસ્તુ મળી જાય — એ 'લોભ' કે 'તૃષ્ણા' છે. વસ્તુની ઈચ્છા અધિક વધવાથી 'યાચના' થાય છે. આ બધાં કામનાં જ રૂપો છે.

'જ્ઞાનિનો નિત્યવૈરિણ' — અહીં 'જ્ઞાનિનઃ' પદ સાધનામાં લાગેલા વિવેકશીલ સાધકોને માટે આવ્યું છે. કારણ કે વિવેકશીલ સાધક જ આ કામરૂપી વેરીને ઓળખે છે અને તેનો નાશ કરે છે. સાધના ન કરવાવાળા બીજા લોકો તો એને ઓળખતા જ નથી, બલકે એને સુખદાયી સમજે છે.

ભગવાન કહે છે કે આ 'કામ' વિવેકશીલ સાધકોનો નિત્ય વેરી છે. કામના ઉત્પન્ન થતાં જ વિવેકશીલ સાધકને વિચાર આવે છે કે હવે કોઈક ને કોઈક આફત આવશે. કામનામાં સંસારનું મહત્ત્વ અને આશ્રય રહે છે, જે પારમાર્થિક માર્ગમાં મહાન બાધક છે. વિવેકી સાધકને કામના આરંભથી જ ડંખતી રહે છે. પરિણામમાં તો કામના સર્વને દુઃખ દે જ છે. એટલા માટે એ સાધકની નિત્ય (નિરંતર) વેરી છે.

ભોગોમાં લાગેલા અજ્ઞાનીઓને આ કામના મિત્ર જેવી જણાય છે; કેમકે કામનાને કારણે જ ભોગોમાં સુખ પ્રતીત થાય છે. કામના ના હોય તો ભોગ પદાર્થો સુખ નથી આપી શકતા. પરંતુ પરિણામમાં તેમને દુઃખ, સંતાપ, બંધન, નરક વગેરે પ્રાપ્ત થાય જ છે. એટલા માટે વાસ્તવમાં આ કામના અજ્ઞાનીઓની પણ નિત્ય વેરી છે. પરંતુ અજ્ઞાનીઓને જાગૃતિ નથી રહેતી, જ્યારે વિવેકશીલ સાધકોને જાગૃતિ રહે છે.

'આવૃત્તં જ્ઞાનમ્' — વિવેક પ્રાણીમાત્રમાં છે. પશુપક્ષી વગેરે મનુષ્યેતર યોનિઓમાં આ વિવેક વિકસિત નથી હોતો અને કેવળ જીવનનિર્વાહ સુધી સીમિત રહે છે. પરંતુ મનુષ્યમાં જો કામના ન હોય તો આ વિવેક વિકસિત થઈ શકે છે; કેમકે કામનાને કારણે જ મનુષ્યનો વિવેક ઢંકાયેલો રહે છે. વિવેક ઢંકાયેલો રહેવાથી મનુષ્ય પોતાના લક્ષ્ય પરમાત્મપ્રાપ્તિની દિશામાં આગળ વધી નથી શકતો, કેમકે કામના તેને ચિન્મયતત્ત્વની તરફ નથી જવા દેતી, બલકે જડ તત્ત્વમાં જ જોડી રાખે છે.

આપણા પ્રતિ કોઈ અપ્રિય તેમ જ અસત્ય બોલે તો તે ખરાબ લાગે છે અને પ્રિય તેમ જ સત્ય બોલે તો સારું લાગે છે. એનો અર્થ એ થયો કે સારું-ખરાબ,

સદ્ગુણ-દુર્ગુણ, કર્તવ્ય-અકર્તવ્ય વગેરેનું જ્ઞાન અર્થાત્ વિવેક આપણામાં છે. પરંતુ એવું હોવા છતાં પણ કામનાગ્રસ્ત માણસ અપ્રિય અને અસત્ય બોલે છે, પોતાના કર્તવ્યનું પાલન નથી કરતો, તો તેનું કારણ એ જ છે કે કામનાએ તેના વિવેકને ઢાંકી દીધો છે.

કામનાને કારણે જ 'ત્યાગમાં સુખ છે' — આ જ્ઞાન કામ નથી કરતું. મનુષ્યને પ્રતીત તો એવું થાય છે કે અનુકૂળ ભોગપદાર્થો મળવાથી સુખ થાય છે, પરંતુ વાસ્તવમાં સુખ તેમના ત્યાગથી થાય છે. આ બધાનો અનુભવ છે કે જાગ્રત અને સ્વપ્નમાં ભોગપદાર્થો સાથે સંબંધ રહેતાં સુખ અને દુઃખ બન્ને થાય છે, પરંતુ સુષુપ્તિ (ગાઢ નિદ્રા)માં ભોગપદાર્થોની કિંચિત્ પણ સ્મૃતિ ન રહેવા છતાં સુખ થાય જ છે, દુઃખ નહિ. એટલા માટે ગાઢ નિદ્રામાંથી જાગતાં તે કહે છે કે 'હું બહુ જ સુખેથી ઊંઘ્યો.' એ સિવાય જાગ્રત અને સ્વપ્નથી થાક લાગે છે, જ્યારે સુષુપ્તિથી થાક દૂર થાય છે અને તાજગી આવે છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે ભોગપદાર્થોના ત્યાગમાં જ સુખ છે.

ધનની કામના થતાં જ ધન મન દ્વારા પકડાઈ જાય છે. જ્યારે બહારથી ધન પ્રાપ્ત થઈ જાય, ત્યારે મન વડે પકડેલા ધનનો ત્યાગ થઈ જાય છે અને સુખની પ્રતીતિ થાય છે. આથી વાસ્તવમાં સુખની પ્રતીતિ બહારથી ધન મળતાં નથી થઈ, પરંતુ મનથી પકડેલા ધનના ત્યાગથી જ થઈ છે. જો ધન મળવાથી જ સુખ મળતું હોત તો તે ધન રહેતાં કદી દુઃખ ન આવત; પરંતુ તે ધન રહેતું હોવા છતાં દુઃખ આવી જાય છે.

જ્યારે મનુષ્ય કોઈ વસ્તુની કામના કરે છે, ત્યારે તે પરાધીન બની જાય છે. જેમ કે, તેના મનમાં ઘડિયાળની કામના પેદા થઈ. કામના પેદા થતાં જ ઘડિયાળના અભાવનું દુઃખ થવા લાગે તો એ ઘડિયાળની પરાધીનતા કહેવાય. તે વિચારે છે કે જો રૂપિયા મળી જાય તો અત્યારે જ ઘડિયાળ ખરીદી લઉં અર્થાત્ રૂપિયા હોવાથી પોતાને સ્વાધીન અને ન હોવાથી પોતાને પરાધીન માને છે. આ માન્યતા બિલકુલ ખોટી છે. વાસ્તવમાં રૂપિયા મળવાથી ઘડિયાળની પરાધીનતા તો ન રહી, પરંતુ રૂપિયાની પરાધીનતા તો આવી જ ગઈ, કેમકે રૂપિયા પણ 'પર' છે, 'સ્વ' નહિ. જેવી રીતે વસ્તુની કામના થવાથી તે વસ્તુને પરાધીન થયો. પરાધીનતા તો તેવી ને તેવી જ રહી! પરંતુ વિવેક ઢંકાઈ જવાને કારણે મનુષ્યને વસ્તુની પરાધીનતાનો તો અનુભવ થાય છે, પરંતુ રૂપિયાની પરાધીનતાનો અનુભવ નથી થતો, બલકે રૂપિયાને કારણે સ્વાધીનતાનો અનુભવ કરે છે. જે પરાધીનતા સ્વાધીનતાના રૂપમાં દેખા દે છે,

તે પરાધીનતાથી છૂટવું બહુ કઠિન હોય છે.

સંસારમાત્ર ક્ષણભંગુર છે. શરીર, ધન, જમીન, મકાન વગેરે જેટલી પણ સાંસારિક વસ્તુઓ છે, તે સઘળેસઘળી પ્રતિક્ષણ વિનાશ તરફ જઈ રહી છે અને આપણાથી વિખૂટી પણ થઈ રહી છે. પરંતુ ભોગ ભોગવતી વખતે તેમની ક્ષણભંગુરતાનું જ્ઞાન નથી રહેતું. પદાર્થને નિત્ય અને સ્થિર માન્યા વિના સુખભોગ થઈ જ નથી શકતો. સાધારણ મનુષ્યોની તો વાત જ શું. સાધક પણ ભોગોને નિત્ય અને સ્થિર માનીને જ એમાં ફસાય છે. તેનું કારણ કામના દ્વારા વિવેક ઢંકાઈ જવો એ જ છે.

વિશેષ વાત

મનુષ્યને સદાને માટે મહાન બનાવવાના ઉદ્દેશ્યથી ભગવાન કામનાને 'નિત્યવેરી' બતાવીને તેનાથી બચવા માટે સાવધાન કરે છે; કેમકે કામના જ સઘળાં પાપો અને દુઃખોનું કારણ છે. એક માણસ પોતાની સ્ત્રીને શોધી રહ્યો હતો. લોકોએ પૂછ્યું — તમારી સ્ત્રીનું નામ શું છે? તેણે કહ્યું — ફજેતી. પછી પૂછ્યું કે તમારું નામ શું છે? તેણે કહ્યું બદમાશ. લોકોએ કહ્યું — ગભરાશો નહિ. બહુ પતિવ્રતા સ્ત્રી છે, પોતાની જાતે જ આવી

જશે! કારણ કે બદમાશને ફજેતી (બદનામી) અવશ્ય મળે છે. એ જ રીતે સંસારના નાશવાન ભોગોની કામના કરવાવાળા મનુષ્યની પાસે દુઃખ પોતાની જાતે જ આવી જાય છે.

મનુષ્ય દુઃખથી તો બચવા ઇચ્છે છે, પરંતુ દુઃખોનું કારણ 'કામ' (કામના)ને નથી છોડતો. કામના રહેવાથી સ્વપ્ને પણ સુખ નથી મળતું — 'કામ અછત સુખ સપનેહું નાહી' (માનસ ૭/૮૦/૧). ભગવાન 'અનલેન, દુષ્પૂરેણ' પદો વડે એ બતાવે છે કે ભોગ અને પદાર્થો વડે કામના કદી પૂરી નથી થતી. જેમ જેમ ભોગ અને પદાર્થો મળે છે, તેમ ને તેમ જ તેમની કામના વધે છે અને જેમ-જેમ કામના વધે છે, તેમ ને તેમ જ અભાવનો અધિક અનુભવ થાય છે તેમ જ અભાવને દૂર કરવાને માટે મનુષ્ય પાપકર્મોમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. જેવી રીતે, ધનની કામના ઉત્પન્ન થતાં મનુષ્ય ધનની પ્રાપ્તિમાં ન્યાય-અન્યાયનો વિચાર નથી કરતો. પછી કામના વધતાં (દ્વિતીયાવસ્થામાં) તે ચોરી, લૂંટ વગેરેમાં પણ લાગી જાય છે. પછી એથીયે બહુ અધિક કામના વધતાં (તૃતીયાવસ્થામાં) તે ધનને માટે બીજાઓને જાનથી પણ મારી નાખે છે. આ રીતે નાશવાન સુખની કામના કરવાવાળો મનુષ્ય પોતાના લોક અને પરલોક — બન્નેને મહાન દુઃખેરૂપ બનાવી લે છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : સાધક માટે મુખ્ય અવરોધ છે — સંયોગજન્ય સુખની કામના. આ અવરોધ સાધનામાં લાંબા કાળ સુધી રહે છે. સાધક જ્યાં પણ સુખ લે છે, ત્યાં જ અટકી જાય છે. ત્યાં સુધી કે તે સમાધિનું પણ સુખ લે તો ત્યાં અટકી જાય છે.^૧ સાત્ત્વિક સુખની કામના, આસક્તિ પણ બંધનકારક થઈ જાય છે — 'સુખસંજ્ઞેન બધ્નાતિ' (૧૪/૬).^૨ તેથી અહીં ભગવાને સંયોગજન્ય સુખની કામનાને વિવેકી સાધકોની નિત્યવેરી બતાવી છે — 'ન તેષુ રમતે બુધઃ' (૫/૨૨), 'દુઃખમેવ સર્વ વિવેકિનઃ' (યોગદર્શન ૨/૧૫).

— ■ —

સંબંધ — કોઈ શત્રુને નષ્ટ કરવા માટે તેનાં રહેવાનાં સ્થાનોની જાણકારી હોવી આવશ્યક છે, એટલા માટે ભગવાન આગળના શ્લોકમાં જ્ઞાનીઓના નિત્યવેરી 'કામ'નાં રહેવાનાં સ્થાન બતાવે છે.

ઇન્દ્રિયાણિ મનો બુદ્ધિરસ્યાધિષ્ઠાનમુચ્યતે ।
એતૈર્વિમોહયત્યેષ જ્ઞાનમાવૃત્ય દેહિનમ્ ॥ ૪૦ ॥

ઇન્દ્રિયાણિ	= ઇન્દ્રિયો,	ઉચ્યતે	= કહેવાય છે.	આવૃત્ય	= ઢાંકી દઈને
મનઃ	= મન (અને)	એષઃ	= આ કામના	દેહિનમ્	= દેહાભિમાની
બુદ્ધિઃ	= બુદ્ધિ—(એ સર્વ)	એતૈઃ	= આ (ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ) દ્વારા	વિમોહયતિ	= મનુષ્યને મોહિત કરે છે.
અસ્ય	= આ કામનાનાં				
અધિષ્ઠાનમ્	= નિવાસ-સ્થાન	જ્ઞાનમ્	= જ્ઞાનને		

૧. ભોગોનું સુખ સંયોગજન્ય અને સમાધિનું સુખ વિયોગજન્ય છે. સંયોગજન્ય સુખ લેવાથી પતન થાય છે અને વિયોગજન્ય સુખ લેવાથી સાધક અટકી જાય છે.

૨. પરમાત્મપ્રાપ્તિના માર્ગમાં સાત્ત્વિક સુખની આસક્તિ અટકાવે છે અને રાજસ-તામસ સુખની આસક્તિ પતન કરે છે.

ટીકા — ‘ઈન્દ્રિયાણિ મનો બુદ્ધિરસ્યાધિષ્ઠાનમુચ્યતે’ — કામ પાંચ સ્થાનોમાં દેખાય છે — (૧) પદાર્થોમાં (ગીતા અ. ૩/૩૪), (૨) ઈન્દ્રિયોમાં, (૩) મનમાં, (૪) બુદ્ધિમાં અને (૫) માનેલાં અહમ્ (‘હું’) અર્થાત્ કર્તામાં (ગીતા અ. ૨/૫૮). આ પાંચ સ્થાનોમાં દેખાવા છતાં પણ કામ વાસ્તવમાં માનેલા ‘અહમ્’ (ચિજ્જડગ્રંથિ)માં જ રહે છે. પરંતુ ઉપર્યુક્ત પાંચ સ્થાનોમાં દેખાઈ આવવાને કારણે જ તે આ કામનાં નિવાસસ્થાન કહેવાય છે.

સમસ્ત ક્રિયાઓ શરીર, ઈન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ દ્વારા જ થાય છે. આ ચારેય કર્મ કરવાનાં સાધનો છે. જો તેમાં કામ રહેતો હોય તો તે પારમાર્થિક કર્મો ન થવા દેત. એટલા માટે કર્મયોગી નિષ્કામ, નિર્મમ અને અનાસક્ત થઈને શરીર, ઈન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ દ્વારા અંતઃકરણની શુદ્ધિને માટે કર્મ કરે છે (ગીતા અ. ૫/૧૧).

વાસ્તવમાં કામ અહમ્ (જડ-ચેતનના તાદાત્મ્ય)માં જ રહે છે. અહમ્ અર્થાત્ ‘હું’પણું કેવળ માનેલું છે. હું અમુક વર્ણ, આશ્રમ અને સંપ્રદાયવાળો છું - એ કેવળ માન્યતા છે. માન્યતા સિવાય એનું બીજું કોઈ પ્રમાણ નથી. આ માનેલા સંબંધમાં જ કામના રહે છે. કામનાથી જ બધાં પાપો થાય છે. પાપો તો ફળ આપીને નષ્ટ થઈ જાય છે, પરંતુ ‘અહમ્’માંથી કામના દૂર થયા વિના નવાં-નવાં પાપો થતાં રહે છે. એટલા માટે કામના જ જીવને બાંધવાવાળી છે. મહાભારતમાં કહ્યું છે —

કામબંધનમેવૈકં નાન્યદસ્તીહ બંધનમ્ ।
કામબંધનમુક્તો હિ બ્રહ્મભૂયાય કલ્પતે ॥
(શાંતિપર્વ ૨૫૧/૭)

‘જગતમાં કામના જ એકમાત્ર બંધન છે, બીજું કોઈ બંધન નથી. જે કામનાના બંધનથી છૂટી જાય છે, તે બ્રહ્મભાવ પ્રાપ્ત કરવામાં સમર્થ થઈ જાય છે.’ ‘એતૈર્વિમોહયત્યેષ જ્ઞાનમાવૃત્ય દેહિનમ્’ — કામનાને કારણે મનુષ્યે જે કરવું જોઈએ, તે નથી કરતો અને જે નહિ કરવું જોઈએ, તે કરી બેસે છે. આ રીતે કામના દેહાભિમાની પુરુષને મોહિત કરી દે છે.

‘બીજા અધ્યાયમાં ભગવાને કહ્યું છે કે કામનાથી ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે, ‘કામાત્ ક્રોધોડભિજાયતે’ (૨/૬૨) અને

ક્રોધથી સંમોહ (અત્યંત મૂઢભાવ) ઉત્પન્ન થાય છે — ‘ક્રોધાદ્ભવતિ સમ્મોહઃ’ (૨/૬૩). આનાથી એ સમજવું જોઈએ કે કામનામાં વિઘ્ન પહોંચતાં તો ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ જો કામનામાં વિઘ્ન ન પહોંચે, તો કામનાથી લોભ અને લોભથી સંમોહ ઉત્પન્ન થાય છે.^૧ તાત્પર્ય એ છે કે કામનાથી પદાર્થ ના મળે તો ‘ક્રોધ’ ઉત્પન્ન થાય છે અને પદાર્થ મળે તો ‘લોભ’ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમનાથી પછી ‘મોહ’ ઉત્પન્ન થાય છે. કામના રજોગુણનું કાર્ય છે અને મોહ તમોગુણનું કાર્ય. રજોગુણ અને તમોગુણ પાસે-પાસે રહે છે.^૨ આથી કામ, ક્રોધ, લોભ ને મોહ પાસે-પાસે જ રહે છે. કામ ઈન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિના દ્વારા દેહાભિમાની પુરુષને મોહિત (બેહોશ) કરી દે છે. આ રીતે ‘કામ’ રજોગુણનું કાર્ય હોવા છતાં પણ તમોગુણનું કાર્ય ‘મોહ’ બની જાય છે.

કામના ઉત્પન્ન થતાં મનુષ્ય પહેલાં ‘ઈન્દ્રિયો વડે ભોગ ભોગવવાની કામના કરે છે. પહેલાં તો ભોગપદાર્થો મળતા નથી અને મળી પણ જાય તો ટકતા નથી. એટલા માટે તેમને કોઈ પણ રીતે પ્રાપ્ત કરવા માટે તે મનમાં ભાતભાતની કામનાઓ કરે છે. બુદ્ધિમાં તેમને પ્રાપ્ત કરવાને માટે ભાતભાતના ઉપાયો વિચારે છે. આ રીતે કામના પહેલાં ઈન્દ્રિયોને સંયોગજન્ય સુખના પ્રલોભનમાં લગાડે છે. પછી ઈન્દ્રિયો મનને પોતાની તરફ ખેંચે છે અને ત્યાર પછી ઈન્દ્રિયો અને મન મળીને બુદ્ધિને પણ પોતાની તરફ ખેંચી લે છે. આ રીતે કામ દેહાભિમાનીના જ્ઞાનને ઢાંકીને ઈન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિના દ્વારા તેને મોહિત કરી દે છે તથા તેને પતનના ખાડામાં નાખી દે છે.

એ સિદ્ધાંત છે કે નોકર સારો હોય, પરંતુ માલિક તિરસ્કારપૂર્વક તેને કાઢી મૂકે તો પછી તેને સારો નોકર નહિ મળે. એવી જ રીતે માલિક સારો હોય, પણ નોકર તેનો તિરસ્કાર કરી દે પછી તેને સારો માલિક નહિ મળે. એ જ રીતે મનુષ્ય પરમાત્મપ્રાપ્તિ કર્યા વિના શરીરને સાંસારિક ભોગ અને સંગ્રહમાં જ ખોઈ દે તો પછી તેને મનુષ્યશરીર નહિ મળે. સારી વસ્તુનો તિરસ્કાર થાય છે અંતઃકરણ અશુદ્ધ થવાથી અને અંતઃકરણ અશુદ્ધ થાય છે કામનાથી. એટલા માટે સહુથી પહેલાં કામનાનો નાશ કરવો જોઈએ.

૧. રાગાત્ કામઃ પ્રભવતિ કામાલ્લોભોડભિજાયતે ।
લોભાદ્ભવતિ સમ્મોહઃ સમ્મોહાત્ સ્મૃતિવિભ્રમઃ ॥
સ્મૃતિભ્રંશાદ્ બુદ્ધિનાશો બુદ્ધિનાશાત્ પ્રણશ્યતિ ॥ (માર્કણ્ડેયપુરાણ ૩/૭૧-૭૨)

૨. તમોગુણ, રજોગુણ અને સત્ત્વગુણ - ત્રણેમાં પરસ્પર (ક્રમશઃ ૧, ૧૦ અને ૧૦૦ આંકડાની જેમ) દસ ગણાનું અંતર છે. તોપણ તમોગુણ (૧)થી રજોગુણ (૧૦) નજીક છે અને સત્ત્વગુણ (૧૦૦) આ બન્નેથી દૂર પડે છે.

‘દેહિનમ્ વિમોહયતિ’ પદોનું તાત્પર્ય એ છે કે કામ દેહાભિમાની પુરુષને જ મોહિત કરે છે. શરીરને ‘હું’ અને ‘મારું’ માનવાવાળો જ દેહાભિમાની હોય છે. ભગવાને પોતાના ઉપદેશના આરંભમાં જ દેહ (શરીર) અને દેહી (શરીર-આત્મા)નું વિવેચન કર્યું છે (ગીતા અ. ૨/૧૧ થી ૩૦ સુધી). દેહ અને દેહી બન્ને અલગ-અલગ છે – આ બધાનો અનુભવ છે. આ કામ જ્ઞાનને ઢાંકીને દેહાભિમાની (દેહ સાથે પોતાનો સંબંધ માનવાવાળા)ને બાંધે છે, દેહી

(શુદ્ધ સ્વરૂપ)ને નહિ. જે દેહની સાથે પોતાનો સંબંધ નથી માનતો, તેને એ બાંધી નથી શકતો. દેહને ‘હું’ ‘મારો’ અને ‘મારે માટે’ માનવાથી જ મનુષ્ય ઉત્પત્તિ-વિનાશશીલ જડ વસ્તુઓને મહત્ત્વ આપે છે; જેથી તેમાં જડતાનો રાગ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. રાગ ઉત્પન્ન થતાં જડતા સાથે સંબંધ થઈ જાય છે. જડતા સાથે સંબંધ થતાં જ કામના ઉત્પન્ન થાય છે. કામના ઉત્પન્ન થતાં જીવ મોહિત બનીને સંસારના બંધનમાં બંધાઈ જાય છે.

સંબંધ – હવે આગળના ત્રણ શ્લોકોમાં ભગવાન કામને મારવાની રીત બતાવતા રહીને તેને મારવાની આજ્ઞા આપે છે.

તસ્માત્ત્વમિન્દ્રિયાણ્યાદૌ નિયમ્ય ભરતર્ષભ ।

પાપ્માનં પ્રજહિ દ્યેનં જ્ઞાનવિજ્ઞાનનાશનમ્ ॥ ૪૧ ॥

તસ્માત્	= માટે	ઈન્દ્રિયાણિ	= ઈન્દ્રિયોને	નાશનમ્	નાશ કરનારા
ભરતર્ષભ	= હે ભરતવંશીઓમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન!	નિયમ્ય	= વશમાં કરીને	પાપ્માનમ્	= મહાપાપી કામને
ત્વમ્	= તું	એનમ્	= આ	હિ	= જરૂર
આદૌ	= સૌથી પહેલાં	જ્ઞાનવિજ્ઞાન-	= જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનનો	પ્રજહિ	= બળપૂર્વક હણી નાખ.

ટીકા – ‘તસ્માત્ત્વમિન્દ્રિયાણ્યાદૌ નિયમ્ય ભરતર્ષભ’ – ઈન્દ્રિયોને વિષયોમાં ભોગબુદ્ધિથી પ્રવૃત્ત ન થવા દેવી, પરંતુ કેવળ નિર્વાહ-બુદ્ધિથી અથવા સાધનબુદ્ધિથી પ્રવૃત્ત થવા દેવી એ જ તેમને વશમાં કરવી કહેવાય. તાત્પર્ય એ છે કે ઈન્દ્રિયોની વિષયોમાં રાગપૂર્વક પ્રવૃત્તિ ન થાય અને દ્વેષપૂર્વક નિવૃત્તિ ન થાય (ગીતા અ. ૧૮/૧૦) રાગપૂર્વક પ્રવૃત્તિ અને દ્વેષપૂર્વક નિવૃત્તિ થવાથી રાગદ્વેષ પુષ્ટ બની જાય છે અને ન ઈચ્છતો હોવા છતાં પણ મનુષ્યને પતનની તરફ લઈ જાય છે. એટલા માટે પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ અથવા કર્તવ્ય અને અકર્તવ્યને જાણવાને માટે શાસ્ત્ર જ પ્રમાણ છે (ગીતા અ. ૧૬/૨૪). શાસ્ત્રના અનુસાર કર્તવ્યનું પાલન અને અકર્તવ્યનો ત્યાગ કરવાથી ઈન્દ્રિયો વશમાં થઈ જાય છે.

‘કામ’ને મારવા માટે સહુથી પહેલાં ઈન્દ્રિયોનું નિયમન કરવું. એમ કહેવાનું કારણ એ છે કે જ્યાં સુધી મનુષ્ય ઈન્દ્રિયોને વશ રહે છે, ત્યાં સુધી તેની દૃષ્ટિ તત્ત્વની બાજુ નથી જતી; ને તત્ત્વની બાજુ દૃષ્ટિ ગયા વિના અર્થાત્ તત્ત્વનો અનુભવ થયા વિના ‘કામ’નો સર્વથા નાશ નથી થતો.

મનુષ્યની પ્રવૃત્તિ ઈન્દ્રિયો વડે જ થાય છે. એટલા માટે તે સહુથી પહેલાં ઈન્દ્રિયોના વિષયોમાં જ ફસાય છે,

જેનાથી તેનામાં તે વિષયોની કામના ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. કામના સહિત કર્મ કરવાથી મનુષ્ય સંપૂર્ણ રીતે ઈન્દ્રિયોના વશમાં થઈ જાય છે અને એનાથી તેનું પતન થઈ જાય છે. પરંતુ જે મનુષ્ય ઈન્દ્રિયોને વશ કરીને નિષ્કામભાવપૂર્વક કર્તવ્યકર્મ કરે છે, તેનો શીઘ્ર જ ઉદ્ધાર થઈ જાય છે.

‘એનમ્ જ્ઞાનવિજ્ઞાનનાશનમ્’ – ‘જ્ઞાન’ પદનો અર્થ શાસ્ત્રીય જ્ઞાન પણ કરવામાં આવે છે; જેમ કે – બ્રાહ્મણનાં સ્વાભાવિક કર્મોની અંતર્ગત ‘જ્ઞાનમ્’ પદ શાસ્ત્રીય જ્ઞાનને માટે જ આવ્યું છે (ગીતા અ. ૧૮/૪૨). પરંતુ અહીં પ્રસંગના અનુસાર ‘જ્ઞાન’નો અર્થ વિવેક (કર્તવ્ય-અકર્તવ્યને અલગ-અલગ જાણવું) કરવો એ જ ઉચિત પ્રતીત થાય છે. ‘વિજ્ઞાન’ પદનો અર્થ વિશેષ જ્ઞાન અર્થાત્ તત્ત્વજ્ઞાન (અનુભવજ્ઞાન, મૂળ જ્ઞાન કે બોધ) છે.

વિવેક અને તત્ત્વજ્ઞાન – બન્નેય સ્વતઃસિદ્ધ છે. તત્ત્વજ્ઞાનનો અનુભવ તો બધાને નથી, પણ વિવેકનો અનુભવ બધાને છે. મનુષ્યમાં આ વિવેક વિશેષ રૂપથી છે. અર્જુનના પ્રશ્ન (મનુષ્ય ન ઈચ્છતો હોવા છતાં પણ પાપ કેમ કરે છે?)માં આવેલા ‘અનિચ્છન્નપિ’ પદથી પણ આ જ સિદ્ધ થાય છે કે મનુષ્યમાં વિવેક છે અને આ વિવેકથી જ તે

પાપ અને પુણ્ય - બન્નેને જાણે છે અને પાપ નથી કરવા ઇચ્છતો. પાપ ન કરવાની ઇચ્છા વિવેક વિના નથી થતી. પરંતુ આ 'કામ' તે વિવેકને ઢાંકી દે છે અને તેને જાગ્રત નથી થવા દેતો.

વિવેક જાગ્રત થવાથી મનુષ્ય ભવિષ્ય ઉપર અર્થાત્ પરિણામ ઉપર દૃષ્ટિ રાખીને જ બધાં કાર્યો કરે છે. પરંતુ કામનાથી વિવેક ઢંકાઈ જવાને કારણે પરિણામ તરફ દૃષ્ટિ જ નથી જતી. પરિણામ તરફ દૃષ્ટિ ન જવાથી જ તે પાપ કરે છે.

આ રીતે જેનો અનુભવ બધાને છે, તે વિવેકને પણ જ્યારે આ 'કામ' જાગ્રત નથી થવા દેતો, ત્યારે જેનો અનુભવ બધાને નથી, તે તત્ત્વજ્ઞાનને તો જાગ્રત થવા જ કેવી રીતે દેશે? એટલા માટે અહીં 'કામ'ને જ્ઞાન (વિવેક) અને વિજ્ઞાન (બોધ)-બેઉનો નાશ કરવાવાળો બતાવવામાં આવ્યો છે.

વાસ્તવમાં આ 'કામ' જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનનો નાશ (અભાવ) નથી કરતો, પરંતુ એ બેઉને ઢાંકી દે છે અર્થાત્ પ્રગટ નથી થવા દેતો. તેમને ઢાંકી દેવાને જ અહીં તેમનો નાશ કરવો એમ કહેવામાં આવ્યું છે. કારણ કે જ્ઞાન-વિજ્ઞાનનો કદી નાશ થતો જ નથી. નાશ તો વાસ્તવમાં 'કામ'નો જ થાય છે. જેવી રીતે નેત્રોની સામે વાદળ આવતાં 'વાદળોએ સૂર્યને ઢાંકી દીધો' એવું કહેવામાં આવે છે, પરંતુ વાસ્તવમાં સૂર્ય નથી ઢંકાઈ જતો, પરંતુ નેત્ર ઢંકાઈ જાય છે, એ જ રીતે 'કામનાએ જ્ઞાન-વિજ્ઞાનને ઢાંકી દીધાં' એવું કહેવામાં તો આવે છે, પરંતુ વાસ્તવમાં જ્ઞાન-વિજ્ઞાન ઢંકાઈ નથી જતાં, પરંતુ બુદ્ધિ ઢંકાઈ જાય છે.

'પાપ્માનં હિ પ્રજહિ' - કામના સઘળાં પાપોની જડ છે. એટલા માટે કામના ઉત્પન્ન થવાથી પાપ થવાની સંભાવના રહે છે. આગળ ચાલીને કામના મનુષ્યના વિવેકને ઢાંકી તેને આંધળો બનાવી દે છે, જેનાથી તેને પાપ-પુણ્યનું જ્ઞાન જ નથી રહેતું અને તે પાપોમાં જ લાગી જાય છે. એથી તેનું પતન થઈ જાય છે. એટલા માટે ભગવાન કામનાને મહાપાપી બતાવીને તેને અવશ્ય જ મારી

નાખવાની આજ્ઞા આપે છે.

'ગૃહસ્થજીવન બરાબર નથી, સાધુ બની જઈએ, એકાંતમાં ચાલ્યા જઈએ' - એવો વિચાર કરીને મનુષ્ય કાર્યને તો બદલવા ઇચ્છે છે, પરંતુ કારણ 'કામના'ને નથી છોડતો; તેને છોડવાનો વિચાર જ નથી કરતો. જો તે કામનાને છોડી દે તો એનાં બધાં કામ આપોઆપ બની જાય. જ્યારે મનુષ્ય જીવવાની કામના સાથે તથા અન્ય કામનાઓને છોડ્યા વિના મૃત્યુ પામે છે, ત્યારે તે કામનાઓ તેના પછીના જન્મનું કારણ બની જાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે જ્યાં સુધી મનુષ્યમાં કામના રહે છે, ત્યાં સુધી તે જન્મમરણરૂપી બંધનમાં પડ્યો રહે છે. આ રીતે બંધનના સિવાય કામના બીજા કોઈ કામમાં નથી આવતી.

જ્યારે મનુષ્યનું જડ પદાર્થોની તરફ આકર્ષણ થાય છે, ત્યારે તેમની કામના ઉત્પન્ન થાય છે. કામના ઉત્પન્ન થતાં જ વિવેકદૃષ્ટિ દબાઈ જાય છે અને ઇન્દ્રિયદૃષ્ટિનું પ્રાધાન્ય થઈ જાય છે. ઇન્દ્રિયો મનુષ્યને કેવળ શબ્દ વગેરે વિષયોના સુખભોગમાં જ લગાડે છે. પશુ-પક્ષીઓની પણ પ્રવૃત્તિ ઇન્દ્રિયો વડે મળવાવાળા સુખ સુધી જ રહે છે. પરંતુ કામનાથી વિવેક ઢંકાઈ જવાને કારણે મનુષ્ય ઇન્દ્રિયજન્ય સુખને માટે પદાર્થોની કામના કરવા લાગે છે અને પછી પદાર્થોને માટે રૂપિયાની કામના કરવા લાગી જાય છે. એટલું જ નહિ, તેની દૃષ્ટિ રૂપિયાથી પણ હઠીને રૂપિયાની ગણતરી (સંગ્રહ)ની જ થઈ જાય છે. પછી તે રૂપિયાની ગણતરી વધારવામાં જ લાગી જાય છે. નિર્વાહમાત્ર માટે રૂપિયાની અપેક્ષાએ તેમનો સંગ્રહ અધિક પતન કરવાવાળો છે અને સંગ્રહની અપેક્ષાએ પણ રૂપિયાની ગણતરી મહાન પતન કરવાવાળી છે. સંપત્તિ વધારવાને માટે તે જૂઠ, કપટ, દગો, ચોરી વગેરે પાપકર્મો પણ કરવા લાગી જાય છે અને સંપત્તિ વધી જતાં તેનામાં અભિમાન પણ આવી જાય છે, જે આસુરી સંપત્તિનું મૂળ છે. આ રીતે કામનાને કારણે મનુષ્ય મહાન પતન તરફ ચાલ્યો જાય છે એટલા માટે ભગવાન આ મહાન પાપનું કારણ એવી કામનાનો સંપૂર્ણપણે નાશ કરવાની આજ્ઞા આપે છે.

ઇન્દ્રિયાણિ પરાણ્યાહુરિન્દ્રિયેભ્યઃ પરં મનઃ ।

મનસસ્તુ પરા બુદ્ધિર્યો બુદ્ધેઃ પરતસ્તુ સઃ ॥ ૪૨ ॥

એવં બુદ્ધેઃ પરં બુદ્ધ્વા સંસ્તભ્યાત્માનમાત્મના ।

જહિ શત્રું મહાબાહો કામરૂપં દુરાસદમ્ ॥ ૪૩ ॥

ઇન્દ્રિયાણિ	= ઇન્દ્રિયોને (સ્થૂળ શરીર કરતાં)	પરા	= પર	પરમ્	= પર (કામ)ને
પરાણિ	= પર (શ્રેષ્ઠ, સબળ, પ્રકાશક, વ્યાપક તેમજ સૂક્ષ્મ)	બુદ્ધિઃ	= બુદ્ધિ છે (અને)	બુદ્ધ્યા	= ઔળખીને
આહુઃ	= કહે છે.	તુ	= અને	આત્મના	= પોતાના દ્વારા
ઇન્દ્રિયેભ્યઃ	= ઇન્દ્રિયો કરતાં	યઃ	= જે	આત્માનમ્	= પોતાને
પરમ્	= પર	બુદ્ધેઃ	= બુદ્ધિ કરતાં (પણ)	સંસ્તભ્ય	= વશ કરીને
મનઃ	= મન છે,	પરતઃ	= પર છે,	મહાબાહો	= હે મહાબાહો! (તું આ)
મનસઃ, તુ	= મન કરતાં પણ	સઃ	= તે (કામ) છે.	કામરૂપમ્	= કામરૂપી
		એવમ્	= આ પ્રમાણે	દુરાસદમ્	= દુર્જય
		બુદ્ધેઃ	= બુદ્ધિ કરતાં	શત્રુમ્	= શત્રુને
				જહિ	= હણી નાખ.

ટીકા — ‘ઇન્દ્રિયાણિ પરાણ્યાહુઃ’ — શરીર અથવા વિષયોથી ઇન્દ્રિયો પર છે. તાત્પર્ય એ છે કે ઇન્દ્રિયો દ્વારા વિષયોનું જ્ઞાન થાય છે, પરંતુ વિષયો દ્વારા ઇન્દ્રિયોનું જ્ઞાન નથી થતું. ઇન્દ્રિયો વિષયો વિના પણ રહે છે, પરંતુ ઇન્દ્રિયો વિના વિષયોની સત્તા સિદ્ધ નથી થતી. વિષયોમાં એ સામર્થ્ય નથી કે તેઓ ઇન્દ્રિયોને પ્રકાશિત કરે, બલકે ઇન્દ્રિયો વિષયોને પ્રકાશિત કરે છે. ઇન્દ્રિયો તે જ રહે છે, પરંતુ વિષયો બદલતા રહે છે. ઇન્દ્રિયો વ્યાપક છે અને વિષયો વ્યાપ્ય છે અર્થાત્ વિષયો ઇન્દ્રિયોની અંતર્ગત આવે છે, પરંતુ ઇન્દ્રિયો વિષયોની અંતર્ગત નથી આવતી. વિષયોની અપેક્ષાએ ઇન્દ્રિયો સૂક્ષ્મ છે. એટલા માટે વિષયોની અપેક્ષાએ ઇન્દ્રિયો શ્રેષ્ઠ, સબળ, પ્રકાશક, વ્યાપક અને સૂક્ષ્મ છે.

‘ઇન્દ્રિયેભ્યઃ પરં મનઃ’ — ઇન્દ્રિયો મનને નથી જાણતી, પરંતુ મન બધી ઇન્દ્રિયોને જાણે છે. ઇન્દ્રિયોમાં પણ પ્રત્યેક ઇન્દ્રિય પોતપોતાના વિષયને જ જાણે છે, અન્ય ઇન્દ્રિયોના વિષયોને નહિ; જેમ કે - કાન કેવળ શબ્દને જાણે છે, પરંતુ સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધને નથી જાણતા; ત્વચા કેવળ સ્પર્શને જાણે છે, પરંતુ શબ્દ, રૂપ, રસ અને ગંધને નથી જાણતી; નેત્રો કેવળ રૂપને જાણે છે, પરંતુ શબ્દ, સ્પર્શ, રસ અને ગંધને નથી જાણતાં; રસના કેવળ રસને જાણે છે, પરંતુ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ અને ગંધને નથી જાણતી; અને નાસિકા કેવળ ગંધને જાણે છે, પરંતુ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ અને રસને નથી જાણતી; પરંતુ મન પાંચે જ્ઞાનેન્દ્રિયોને તથા તેમના વિષયોને જાણે છે. એટલા માટે મન ઇન્દ્રિયો કરતાં શ્રેષ્ઠ, સબળ, પ્રકાશક, વ્યાપક અને સૂક્ષ્મ છે.

‘મનસસ્તુ પરા બુદ્ધિઃ’ — મન બુદ્ધિને નથી જાણતું, પરંતુ બુદ્ધિ મનને જાણે છે. મન કેવું છે? શાંત છે કે વ્યાકુળ? સારું છે કે નઠારું? વગેરે વાતોને બુદ્ધિ જાણે છે. ઇન્દ્રિયો સારું કામ કરે છે કે નહિ? — તેને પણ

બુદ્ધિ જાણે છે, તાત્પર્ય એ છે કે બુદ્ધિ મનને તથા તેના સંકલ્પોને પણ જાણે છે અને ઇન્દ્રિયોને તથા તેમના વિષયોને પણ જાણે છે. એટલા માટે ઇન્દ્રિયોથી પર જે મન છે, તે મનથી પણ બુદ્ધિ પર (શ્રેષ્ઠ, બળવાન, પ્રકાશક, વ્યાપક અને સૂક્ષ્મ) છે.

‘યઃ બુદ્ધેઃ પરતસ્તુ સઃ’ — બુદ્ધિનો સ્વામી ‘અહમ્’ છે, એટલા માટે કહે છે — ‘મારી બુદ્ધિ’. બુદ્ધિ કરણ અને ‘અહમ્’ કર્તા છે. કરણ પરતંત્ર હોય છે, પરંતુ કર્તા સ્વતંત્ર હોય છે. તે ‘અહમ્’માં જે જડ અંશ છે, તેમાં ‘કામ’ રહે છે. જડ અંશની સાથે તાદાત્મ્ય હોવાને કારણે તે કામ સ્વરૂપ (ચેતન)માં રહેતો પ્રતીત થાય છે.

વાસ્તવમાં ‘અહમ્’માં જ ‘કામ’ રહે છે; કેમકે તે જ ભોગોની ઈચ્છા કરે છે અને સુખદુઃખનો ભોક્તા બને છે. ભોક્તા, ભોગ અને ભોગ્ય — આ ત્રણેમાં સજાતીયતા (જાતીય એકતા) છે. આમાં સજાતીયતા ન હોય તો ભોક્તામાં ભોગ્યની કામના કે આકર્ષણ થઈ જ નથી શકતું. ભોક્તાપણાનો જે પ્રકાશક છે, જેના પ્રકાશમાં ભોક્તા, ભોગ અને ભોગ્ય — આ ત્રણેની સિદ્ધિ થાય છે, તે પરમ પ્રકાશક (શુદ્ધ ચેતન)માં કામ નથી. ‘અહમ્’ સુધી બધો પ્રકૃતિનો અંશ છે. તે ‘અહમ્’થી પણ આગળ સાક્ષાત્ પરમાત્માનો અંશ ‘પોતે’ છે, જે શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ અને અહમ્-આ બધાનો આશ્રય, આધાર, કારણ અને પ્રેરક છે તથા શ્રેષ્ઠ, બળવાન, પ્રકાશક, વ્યાપક અને સૂક્ષ્મ છે.

જડ (પ્રકૃતિ)નો અંશ જ સુખદુઃખના રૂપમાં પરિણમે છે અર્થાત્ સુખદુઃખરૂપી વિકૃતિ જડમાં જ થાય છે. ચેતનમાં વિકૃતિ નથી, બલકે ચેતન વિકૃતિનો જ્ઞાતા છે; પરંતુ જડ સાથે તાદાત્મ્ય થવાથી સુખદુઃખનો ભોક્તા ચેતન જ બને છે અર્થાત્ ચેતન જ સુખીદુઃખી થાય છે. કેવળ જડમાં સુખીદુઃખી થવાનું નથી બનતું. તાત્પર્ય એ છે કે ‘અહમ્’માં જે જડ અંશ છે, તેની સાથે તાદાત્મ્ય કરી લેવાથી ચેતન

પણ પોતાને ‘હું ભોક્તા છું’ એમ માની લે છે. પરમાત્મ-તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થતાં જ રસબુદ્ધિ નિવૃત્ત થઈ જાય છે — ‘રસોઽપ્યસ્ય પરં દૃષ્ટ્વા નિવર્તતે’ (ગીતા અ. ૨/૫૮). આમાં ‘અસ્ય’ પદ ભોક્તા બનેલા ‘અહમ્’નું વાચક છે અને જે ભોક્તાપણાથી નિર્લિપ્ત તત્ત્વ છે, તે પરમાત્માનું વાચક ‘પરમ્’ પદ છે. તેના જ્ઞાનથી રસ અર્થાત્ રસબુદ્ધિ નિવૃત્ત થઈ જાય છે. કારણ કે સુખને માટે જ કામના થાય છે અને સ્વરૂપ સહજસુખરાશિ છે. એટલા માટે પરમાત્મતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થવાથી ‘કામ’ (સંયોગજન્ય સુખની ઈચ્છા) સર્વદા અને સર્વથા દૂર થઈ જાય છે.

માર્મિક વાત

સ્થૂળ શરીર ‘વિષય’ છે, ઈન્દ્રિયો ‘બહિઃકરણ’ છે અને મન-બુદ્ધિ ‘અંતઃકરણ’ છે. સ્થૂળ શરીરથી ઈન્દ્રિયો પર (શ્રેષ્ઠ, બળવાન, પ્રકાશક, વ્યાપક અને સૂક્ષ્મ) છે તથા ઈન્દ્રિયોથી બુદ્ધિ પર છે. બુદ્ધિથી પણ પર ‘અહમ્’ છે, જે કર્તા છે. આ ‘અહમ્’ (કર્તા)માં કામ અર્થાત્ લૌકિક ઈચ્છા રહે છે.

પોતાની સત્તા (હોવાપણું) અર્થાત્ પોતાનું સ્વરૂપ ચેતન, નિર્વિકાર અને સત-ચિત્-આનંદરૂપ છે. જ્યારે તે જડ (પ્રકૃતિજન્ય શરીર)ની સાથે તાદાત્મ્ય કરી લે છે, ત્યારે ‘અહમ્’ ઉત્પન્ન થાય છે અને સ્વરૂપ ‘કર્તા’ બની જાય છે. આ રીતે કર્તામાં એક જડ અંશ હોય છે અને એક ચેતન અંશ. જડ અંશના પ્રાધાન્યથી સંસાર પ્રત્યે અને ચેતન અંશના પ્રાધાન્યથી પરમાત્મા પ્રત્યે આકર્ષણ થાય છે.^૧ તાત્પર્ય એ છે કે તેમાં જડ અંશના પ્રાધાન્યથી લૌકિક (સંસારની) ઈચ્છાઓ રહે છે અને ચેતન અંશના પ્રાધાન્યથી પારમાર્થિક (પરમાત્માની) ઈચ્છા રહે છે. જડ અંશ દૂર થવાવાળો છે, એટલા માટે લૌકિક ઈચ્છાઓ દૂર થવાવાળી છે અને ચેતન અંશ સદા રહેવાવાળો છે, એટલા માટે પારમાર્થિક ઈચ્છા પૂરી થવાવાળી છે. એટલા માટે લૌકિક ઈચ્છાઓ (કામનાઓ)ની નિવૃત્તિ અને પારમાર્થિક ઈચ્છા (સંસારથી દૂર થવાની ઈચ્છા, સ્વરૂપબોધની જિજ્ઞાસા અને

ભગવત્પ્રેમની અભિલાષા)ની પૂર્તિ થાય છે. લૌકિક ઈચ્છાઓ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે, પરંતુ ટકી નથી શકતી. પરંતુ પારમાર્થિક ઈચ્છા દબાઈ શકે છે, પરંતુ દૂર નથી થઈ શકતી. કારણ કે લૌકિક ઈચ્છાઓ અવાસ્તવિક અને પારમાર્થિક ઈચ્છા વાસ્તવિક છે. એટલા માટે સાધકે ન તો લૌકિક ઈચ્છાઓની પૂર્તિની આશા રાખવી જોઈએ અને પારમાર્થિક ઈચ્છાની અપૂર્તિથી નિરાશ પણ ન થવું જોઈએ.

વસ્તુતઃ મૂળમાં ઈચ્છા એક જ છે, જે પોતાના અંશી પરમાત્માની છે. પરંતુ જડના સંબંધથી આ ઈચ્છાના બે ભેદ થઈ જાય છે અને મનુષ્ય પોતાની વાસ્તવિક ઈચ્છાની પૂર્તિ પરિવર્તનશીલ જડ (સંસાર) દ્વારા કરવાને માટે જ પદાર્થોની ઈચ્છાઓ કરવા લાગી જાય છે, જે તેની ભૂલ છે. કારણ કે લૌકિક ઈચ્છાઓ ‘પરધર્મ’ અને પારમાર્થિક ઈચ્છા ‘સ્વધર્મ’ છે. પરંતુ સાધકમાં લૌકિક અને પારમાર્થિક — બન્ને ઈચ્છાઓ રહેવાથી દ્વન્દ્વ પેદા થઈ જાય છે. દ્વન્દ્વ થવાથી સાધકમાં ભજન, ધ્યાન, સત્સંગ વગેરેને સમયે તો પારમાર્થિક ઈચ્છા જાગ્રત રહે છે, પરંતુ અન્ય સમયે તેની પારમાર્થિક ઈચ્છા દબાઈ જાય છે અને લૌકિક (ભોગ તેમ જ સંગ્રહની) ઈચ્છાઓ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. લૌકિક ઈચ્છાઓ રહેતી હોઈને સાધકમાં સાધના કરવાનો એક નિશ્ચય સ્થિર નથી રહી શકતો. પારમાર્થિક ઈચ્છા જાગ્રત થયા વિના સાધકની ઉન્નતિ નથી થતી. જ્યારે સાધકનો એકમાત્ર પરમાત્મપ્રાપ્તિ કરવાનો દૃઢ ઉદ્દેશ્ય થઈ જાય છે, ત્યારે આ દ્વન્દ્વ દૂર થઈ જાય છે અને સાધકમાં એક પારમાર્થિક ઈચ્છા જ પ્રબળ રહી જાય છે. એક જ પારમાર્થિક ઈચ્છા પ્રબળ રહેવાથી સાધક સુગમતાપૂર્વક પરમાત્મપ્રાપ્તિ કરી લે છે (ગીતા અ. ૫/૩). એટલા માટે લૌકિક અને પારલૌકિક ઈચ્છાનું દ્વન્દ્વ દૂર કરવું એ સાધકને માટે ઘણું જ આવશ્યક છે.

શુદ્ધ સ્વરૂપમાં પોતાના અંશી પરમાત્મા પ્રત્યે આપમેળે એક આકર્ષણ કે રુચિ વિદ્યમાન રહે છે, જેને ‘પ્રેમ’ કહે છે. જ્યારે તે સંસારની સાથે પોતાનો સંબંધ માની લે છે, ત્યારે તે ‘પ્રેમ’ દબાઈ જાય છે અને ‘કામ’ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. જ્યાં સુધી ‘કામ’ રહે છે, ત્યાં સુધી

૧. જડ-ચેતનના તાદાત્મ્ય અને આકર્ષણને સમજવા માટે એક દૃષ્ટાંત દેવામાં આવે છે. ચાર ખૂણાવાળા કોઈ લોખંડનું અગ્નિ સાથે તાદાત્મ્ય અર્થાત્ સંબંધ થતાં લોખંડમાં બાળવાની શક્તિ ન હોવા છતાં પણ તે બાળવાવાળું થઈ જાય છે; અને અગ્નિ ચાર ખૂણાવાળો ન હોવા છતાં પણ ચાર ખૂણાવાળો થઈ જાય છે. અગ્નિ સાથે તાદાત્મ્ય થવા છતાં પણ ચુંબક પ્રત્યે લોહું જ આકર્ષિત થાય છે, અગ્નિ નહિ; કેમકે ચુંબકની સાથે લોહાની સજાતીયતા છે. અગ્નિ પોતાના સજાતીય નિરાકાર અગ્નિતત્ત્વ પ્રત્યે આકર્ષિત થાય છે, એટલા માટે તે આપોઆપ શાંત થઈ જાય છે. આ જ રીતે જડ અને ચેતનના તાદાત્મ્યમાં જડ અંશ સંસાર પ્રત્યે અને ચેતન અંશ પરમાત્મા પ્રત્યે આકર્ષિત થાય છે. ચેતન અંશ પરમાત્મા પ્રત્યે આકર્ષિત થતાં જડ અંશ દૂર થઈ જાય છે; કેમકે જડ અનિત્ય છે, પરંતુ જડ અંશના સંસાર પ્રત્યે આકર્ષિત થવા છતાં પણ ચેતન અંશ દૂર નથી થતો; કેમકે ચેતન નિત્ય છે.

‘પ્રેમ’ જાગ્રત નથી થતો. જ્યાં સુધી ‘પ્રેમ’ જાગ્રત નથી થતો ત્યાં સુધી ‘કામ’નો સર્વથા નાશ નથી થતો. જડ અંશના પ્રાધાન્યથી જેનામાં સાંસારિક ભોગોની ઈચ્છા (કામ) રહે છે, તેમાં જ ચેતન અંશના પ્રાધાન્યથી પરમાત્માની ઈચ્છા પણ રહે છે. આથી વાસ્તવમાં ‘કામ’નો નિવાસ જડ અંશમાં જ છે, પરંતુ તે પણ ચેતનના સંબંધથી જ છે. ચેતનનો સંબંધ દૂર થતાં જ ‘કામ’નો નાશ થઈ જાય છે. તાત્પર્ય એ થયું કે ચેતન દ્વારા જડ સાથેનો સંબંધ-વિચ્છેદ કરતાં જ જડ-ચેતનના તાદાત્મ્યરૂપી ‘અહમ્’નો નાશ થઈ જાય છે અને ‘અહમ્’નો નાશ થતાં જ ‘કામ’ પણ નષ્ટ થઈ જાય છે.

‘અહમ્’માં જે જડ અંશ છે, તેમાં કામ રહે છે — એની પ્રબળ યુક્તિ એ છે કે દૃશ્યરૂપે દેખાવાવાળો સંસાર, તેને જોનારી ઈન્દ્રિયો તથા બુદ્ધિ અને તેને જોનાર સ્વયં ભોક્તા’ — આ ત્રણેમાં જાતીય (ધાતુગત) એકતા વિના ભોક્તાનું ભોગ્ય પ્રત્યે આકર્ષણ થઈ જ નથી શકતું. કારણ કે આકર્ષણ સજાતીયતામાં જ થાય છે, વિજાતીયતામાં નહિ; જેમ કે — નેત્રોનું રૂપના પ્રત્યે જ આકર્ષણ થાય છે, શબ્દોના પ્રત્યે નહિ. આ જ વાત સઘળી ઈન્દ્રિયોમાં લાગુ પડે છે. બુદ્ધિનું પણ સમજવાના વિષય (વિવેક-વિચાર)માં આકર્ષણ થાય છે, શબ્દાદિ વિષયોમાં નહિ (જો થાય તો ઈન્દ્રિયોને સાથે લેવાથી જ થાય છે.) એવી જ રીતે પોતા (ચેતન)ની પરમાત્મા સાથે તાત્વિક એકતા છે, એટલા માટે ‘પોતા’નું પરમાત્મા પ્રત્યે આકર્ષણ થાય છે. આ તાત્વિક એકતા જડ અંશનો સર્વથા વિચ્છેદ કરવાથી જ અનુભવમાં આવે છે. અનુભવમાં આવતાં જ ‘પ્રેમ’ જાગ્રત થઈ જાય છે. પ્રેમમાં જડતા (અસત)નો અંશ પણ શેષ નથી રહેતો અર્થાત્ જડતાનો અત્યંત અભાવ થઈ જાય છે.

પ્રકૃતિના કાર્ય મહતત્ત્વ (સમષ્ટિ બુદ્ધિ)નો અત્યંત સૂક્ષ્મ અંશ ‘કારણશરીર’ જ ‘અહમ્’નો જડ અંશ છે. આ કારણશરીરમાં જ ‘કામ’ રહે છે. કારણશરીરના તાદાત્મ્યથી ‘કામ’ પોતાનામાં દેખાય છે. તાદાત્મ્ય દૂર થતાં જેમાં ‘કામ’નો લેશ પણ નથી, એવા પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપનો અનુભવ થઈ જાય છે. સ્વરૂપનો અનુભવ થઈ જતાં ‘કામ’ સર્વથા નિવૃત્ત થઈ જાય છે.

‘એવં બુદ્ધેઃ પરં બુદ્ધ્યા’ — પહેલાં શરીરથી પર ઈન્દ્રિયો, ઈન્દ્રિયોથી પર મન, મનથી પર બુદ્ધિ અને બુદ્ધિથી પર ‘કામ’ને બતાવવામાં આવ્યો. હવે ઉપર્યુક્ત પદોમાં બુદ્ધિથી પર ‘કામ’ જાણવા માટે કહેવાનો અભિપ્રાય એ છે કે આ ‘કામ’ ‘અહમ્’માં રહે છે. પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપમાં કામ નથી. જો સ્વરૂપમાં ‘કામ’ હોત તો કદી

દૂર થાત નહિ. નાશવાન જડની સાથે તાદાત્મ્ય કરી લેવાથી જ ‘કામ’ ઉત્પન્ન થાય છે. તાદાત્મ્યમાં પણ ‘કામ’ રહેતો હોય તો તે જડમાં જ છે, પરંતુ દેખાય છે સ્વરૂપમાં. એટલા માટે બુદ્ધિથી પર રહેવાવાળા આ ‘કામ’ને જાણીને તેનો નાશ કરી દેવો જોઈએ.

‘સંસ્તભ્યાત્માનમાત્મના’ — બુદ્ધિથી પર ‘અહમ્’માં રહેવાવાળા ‘કામ’ને મારવાનો ઉપાય છે — પોતાના દ્વારા પોતાની જાતને વશમાં કરવી અર્થાત્ પોતાનો સંબંધ કેવળ પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપની સાથે અથવા પોતાના અંશી ભગવાનની સાથે રાખવો, જે વાસ્તવમાં છે. છઠ્ઠા અધ્યાયના પાંચમા શ્લોકમાં ‘ઉદ્ધરેદાત્મનાત્માનમ્’ પદ વડે અને છઠ્ઠા શ્લોકમાં ‘યેનાત્મૈવાત્મના જિતઃ’ પદો વડે પણ આ જ વાત કહેવામાં આવી છે.

સ્વરૂપ (પોતે) સાક્ષાત્ પરમાત્માનો અંશ છે અને શરીર, ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ સંસારનાં અંશ છે. જ્યારે સ્વરૂપ પોતાના અંશી પરમાત્માથી વિમુખ થઈને પ્રકૃતિ (સંસાર)ની સન્મુખ બની જાય છે, ત્યારે તેમાં કામનાઓ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. કામનાઓ અભાવથી ઉત્પન્ન થાય છે અને અભાવ સંસારના સંબંધથી થાય છે; કેમકે સંસાર અભાવ રૂપ જ છે — ‘નાસતો વિદ્યતે ભાવઃ’ (ગીતા અ. ૨/૧૬). સંસાર સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ થતાં જ કામનાઓનો નાશ થઈ જાય છે, કેમકે સ્વરૂપમાં અભાવ નથી — ‘નાભાવો વિદ્યતે સતઃ’ (ગીતા અ. ૨/૧૬).

પરમાત્માથી વિમુખ થઈને સંસાર સાથે પોતાનો સંબંધ માનવા છતાં પણ જીવની વાસ્તવિક ઈચ્છા (આવશ્યકતા કે ભૂખ) પોતાના અંશી પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરવાની જ હોય છે. ‘હું સદા જીવતો રહું; હું સર્વ કંઈ જાણી જાઉં. હું સદાને માટે સુખી બની જાઉં’ — આ રૂપમાં તે વાસ્તવમાં સત-ચિત્-આનંદ-સ્વરૂપ પરમાત્માની જ ઈચ્છા કરે છે, પરંતુ સંસાર સાથે સંબંધ માનવાને કારણે તે ભૂલથી આ ઈચ્છાઓને સંસાર દ્વારા જ પૂરી કરવાનું ઈચ્છે છે — આ જ ‘કામ’ છે. આ ‘કામ’ની પૂર્તિ તો કદી થઈ જ નથી શકતી. એટલા માટે આ ‘કામ’નો નાશ તો કરવો જ પડશે.

જેણે સંસાર સાથે પોતાનો સંબંધ જોડ્યો છે, તે જ તેને તોડી પણ શકે છે. એટલા માટે ભગવાને પોતાના દ્વારા જ સંસાર સાથે પોતાનો સંબંધ-વિચ્છેદ કરીને ‘કામ’ને મારવાની આજ્ઞા આપી છે.

પોતાના દ્વારા જ પોતાની જાતને વશ કરવામાં કોઈ અભ્યાસ નથી; કેમકે અભ્યાસ સંસાર (શરીર, ઈન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ)ની સહાય વડે જ થાય છે. એટલા માટે અભ્યાસમાં સંસારના સંબંધની સહાય લેવી પડે છે.

વાસ્તવમાં પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિતિ અથવા પરમાત્માની પ્રાપ્તિ સંસારની સહાય વડે નથી થતી, બલકે સંસારના ત્યાગ (સંબંધ-વિચ્છેદ)થી, પોતાની જાતે થાય છે.

માર્મિક વાત

જ્યારે ચેતન પોતાનો સંબંધ જડની સાથે માની લે છે, ત્યારે તેનામાં સંસાર (ભોગ)ની પણ ઈચ્છા થાય છે અને પરમાત્માની પણ. જડ સાથે સંબંધ માનવાથી જીવની આ જ ભૂલ થાય છે કે તે સત-ચિત્-આનંદ-સ્વરૂપ પરમાત્માની ઈચ્છા - અભિલાષાને સંસારથી જ પૂરી કરવા માટે સાંસારિક પદાર્થોની ઈચ્છા કરવા લાગે છે. પરિણામસ્વરૂપ તેની એ બન્નેય ઈચ્છાઓ (સ્વરૂપ બોધ વિના) કદી દૂર થતી નથી.

સંસારને જાણવા માટે સંસારથી અલગ થવું અને પરમાત્માને જાણવા માટે પરમાત્માથી અભિન્ન થવું આવશ્યક છે; કેમકે વાસ્તવમાં 'પોતા'ની સંસાર સાથે ભિન્નતા અને પરમાત્મા સાથે અભિન્નતા છે. પરંતુ સંસારની ઈચ્છા કરવાથી 'પોતે' સંસાર સાથે પોતાની અભિન્નતા કે સમીપતા માની લે છે, જે કદી સંભવિત નથી; અને પરમાત્માની ઈચ્છા કરવાથી 'પોતે' પરમાત્મા સાથે પોતાની ભિન્નતા કે અંતર (વિમુખતા) માની લે છે, પરંતુ એની સંભાવના જ નથી. હા, સાંસારિક ઈચ્છાઓને દૂર કરવા માટે પારમાર્થિક ઈચ્છા કરવી બહુ જ ઉપયોગી છે. જો પારમાર્થિક ઈચ્છા તીવ્ર થઈ જાય તો લૌકિક ઈચ્છાઓ આપમેળે દૂર થઈ જાય છે. લૌકિક ઈચ્છાઓ સર્વથા દૂર થઈ જતાં પારમાર્થિક ઈચ્છા પૂરી થઈ જાય છે અર્થાત્ નિત્ય પ્રાપ્ત પરમાત્માનો અનુભવ થઈ જાય છે.^૧ કારણ કે વાસ્તવમાં પરમાત્મા સદાસર્વત્ર વિદ્યમાન છે, પરંતુ લૌકિક ઈચ્છાઓ રહેવાથી તેમનો અનુભવ નથી થતો.

‘જહિ શત્રું મહાબાહો કામરૂપં દુરાસદમ્’ — ‘મહાબાહો’નો અર્થ છે - મોટી અને બળવાન ભુજાઓ-વાળો અર્થાત્ શૂરવીર. અર્જુનને ‘મહાબાહો’ અર્થાત્ શૂરવીર કહીને ભગવાન એ લક્ષ્ય સાધે છે કે તું આ ‘કામ’ રૂપી શત્રુનું દમન કરવામાં સમર્થ છે.

સંસાર સાથે સંબંધ રાખતા રહીને ‘કામ’નો નાશ કરવો બહુ જ કઠણ છે. આ ‘કામ’ મોટામોટાઓના પણ વિવેકને ઢાંકીને તેમને કર્તવ્યથી અ્યુત કરી દે છે. જેનાથી તેમનું પતન થઈ જાય છે. એટલા માટે ભગવાને તેને દુર્જય શત્રુ કહ્યો છે.

‘કામ’ને દુર્જય શત્રુ કહેવાનું તાત્પર્ય તેનાથી વધારે સાવધાન રહેવાનું છે, તેને દુર્જય સમજીને નિરાશ થવાનું નહિ.

કોઈ એક કામનાની ઉત્પત્તિ, પૂર્તિ, અપૂર્તિ અને નિવૃત્તિ થાય છે, તેથી માત્ર કામનાઓ ઉત્પન્ન અને નષ્ટ થવાવાળી છે. પરંતુ ‘પોતે’ નિરંતર રહે છે અને કામનાઓના ઉત્પન્ન અને નષ્ટ થવાને જાણે છે. આથી કામનાઓ સાથે તે સુગતાપૂર્વક સંબંધ-વિચ્છેદ કરી શકે છે; કેમકે વાસ્તવમાં સંબંધ છે જ નહિ. એટલા માટે સાધકે કામનાઓથી કદી ગભરાવું નહિ જોઈએ. જો સાધકનો પોતાના કલ્યાણનો પાકો ઉદ્દેશ્ય હોય.^૨ તો તે ‘કામ’ને સુગમતાપૂર્વક મારી શકે છે.

કામનાઓના ત્યાગમાં અથવા પરમાત્માની પ્રાપ્તિમાં બધા સ્વતંત્ર, અધિકારી, યોગ્ય અને સમર્થ છે. પરંતુ કામનાઓની પૂર્તિમાં કોઈ પણ સ્વતંત્ર, અધિકારી, યોગ્ય અને સમર્થ નથી. કારણ કે કામના પૂરી થવાવાળી છે જ નહિ. પરમાત્માએ માનવશરીર પોતાની પ્રાપ્તિને માટે જ આપ્યું છે. આથી કામનાનો ત્યાગ કરવો કઠિન નથી. સાંસારિક ભોગ પદાર્થોને મહત્ત્વ દેવાને કારણે જ કામનાનો ત્યાગ કઠિન જણાઈ આવે છે.

૧. યદા સર્વે પ્રમુચ્યન્તે કામા યેડસ્ય હૃદિ શ્રિતાઃ । અથ મત્યોડમૃતો ભવત્યત્ર બ્રહ્મ સમશ્નુતે ॥

(કઠ. ૨/૩/૧૪; બૃહદા. ૪/૪/૭)

‘સાધકના હૃદયમાં રહેલી સઘળી કામનાઓ જ્યારે સમૂળી નષ્ટ થઈ જાય છે, ત્યારે મરણધર્મી મનુષ્ય અમર થઈ જાય છે અને અહીં (મનુષ્ય શરીરમાં જ) બ્રહ્મનો સારી રીતે અનુભવ કરી લે છે.’

વિમુચ્યતિ યદા કામાન્ માનવો મનસિ સ્થિતાન્ । તદ્યેવ પુણ્ડરીકાક્ષ ભગવત્વાય કલ્પતે ॥ (શ્રીમદ્ભા. ૭/૧૦/૮)

‘કમલનયન! જે સમયે મનુષ્ય પોતાના મનમાં રહેવાવાળી સમસ્ત કામનાઓનો પરિત્યાગ કરી દે છે, તે જ સમયે તે ભગવત્સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરી લે છે.’

૨. ઉદ્દેશ્ય કે લક્ષ્ય સદૈવ અવિનાશી (ચેતનતત્ત્વ પરમાત્મા)નું જ હોય છે, નાશવાન (સંસાર)નું નહિ. નાશવાનની કામનાઓ જ હોય છે, ઉદ્દેશ્ય નથી હોતો; ઉદ્દેશ્ય તે હોય છે, જેને મનુષ્ય નિરંતર ઈચ્છે છે. ચાહે શરીરના ટુકડેટુકડા જ કેમ ન કરી દેવામાં આવે, તોપણ તે ઉદ્દેશ્યને જ ઈચ્છે છે. ઉદ્દેશ્યની સિદ્ધિ અવશ્ય થાય છે, પરંતુ કામનાઓની સિદ્ધિ નથી થતી; બલકે નાશ થાય છે. ઉદ્દેશ્ય સદા એક જ રહે છે, પરંતુ કામનાઓ બદલાતી રહે છે.

સુખ (અનુકૂળતા)ને દૂર કરવાને માટે જ ભગવાન વારંવાર દુઃખ (પ્રતિકૂળતા) મોકલે છે કે સુખની કામના ના કરો; કામના કરશો તો દુઃખ ભોગવવું જ પડશે. સાંસારિક પદાર્થોની કામનાવાળો મનુષ્ય દુઃખથી કદી બચી જ નથી શકતો — આ નિયમ છે; કેમકે સંયોગજન્ય ભોગ જ દુઃખનું કારણ છે (ગીતા અ. ૫/૨૨).

સ્વયં (સ્વરૂપ)માં અનંત બળ છે. તેની સત્તા અને બળને મેળવીને જ બુદ્ધિ, મન અને ઇન્દ્રિયો સત્તાવાન અને બળવાન બને છે, પરંતુ જડ સાથે સંબંધ જોડવાને કારણે તે પોતાના બળને ભૂલી રહ્યો છે અને પોતાને બુદ્ધિ, મન અને ઇન્દ્રિયોને આધીન માની રહ્યો છે. તેથી જ કામરૂપી શત્રુને મારવા માટે પોતાની જાતને જાણવી અને પોતાના બળને ઓળખવું ઘણું જ આવશ્યક છે.

‘કામ’ જડના સંબંધથી અને જડમાં જ હોય છે. તાદાત્મ્ય થવાથી તે પોતાનામાં પ્રતીત થાય છે. જડનો સંબંધ ન રહે તો ‘કામ’ છે જ નહિ. એટલા માટે અહીં ‘કામ’ને મારવાનું તાત્પર્ય વસ્તુતઃ ‘કામ’નો અભાવ બતાવવાનું જ છે. આનાથી વિપરીત જો ‘કામ’ને અર્થાત્ કામનાની સત્તાને માનીને તેને દૂર કરવાની ચેષ્ટા કરવામાં આવે તો કામના દૂર થવી કઠિન છે. કારણ કે વાસ્તવમાં કામનાની સ્વતંત્ર સત્તા છે જ નહિ. કામના ઉત્પન્ન થાય છે અને ઉત્પન્ન થવાવાળી વસ્તુ નષ્ટ થશે જ — એ નિયમ છે. નવી કામના ન કરે તો પહેલાંની કામનાઓ પોતાની જાતે નષ્ટ થઈ જશે. એટલા માટે કામનાને દૂર કરવાનું તાત્પર્ય છે — નવી કામના ન કરવી.

શરીર વગેરે સાંસારિક પદાર્થોને ‘હું’, ‘મારું’ અને ‘મારે માટે’ માનવાથી જ પોતાની જાતમાં ઊણપનો અનુભવ થાય છે, પરંતુ મનુષ્ય ભૂલથી તે ઊણપની પૂર્તિ પણ સાંસારિક પદાર્થો વડે જ કરવાનું ઇચ્છે છે. એટલા માટે

તે એ પદાર્થોની કામના કરે છે. પરંતુ વાસ્તવમાં આજ સુધી સાંસારિક પદાર્થો વડે કોઈની ઊણપની પૂર્તિ થઈ નથી, થશે નહિ અને થઈ શકતી પણ નથી. કારણ કે પોતે અવિનાશી છે અને પદાર્થો નાશવાન છે. પોતે અવિનાશી હોઈને પણ નાશવાનની કામના કરવાથી લાભ તો કંઈ થતો નથી અને હાનિ કંઈ પણ બાકી રહેતી નથી. એટલા માટે ભગવાન કામનાને શત્રુ બતાવીને તેને મારી નાખવાની આજ્ઞા આપે છે.

કર્મયોગ દ્વારા આ કામનાનો નાશ સુગમતાથી થઈ જાય છે. કારણ કે કર્મયોગનો સાધક સંસારની નાનામાં નાની અને મોટામાં મોટી પ્રત્યેક ક્રિયા પરમાત્મપ્રાપ્તિનો ઉદ્દેશ્ય રાખીને બીજાઓને માટે જ કરે છે, કામનાની પૂર્તિને માટે નહિ. તે પ્રત્યેક ક્રિયા નિષ્કામભાવથી તેમ જ બીજાઓના હિત અને સુખને માટે જ કરે છે, પોતાને માટે કદી કશું કરતો નથી. તેની પાસે જે સમય, સમજ, સામગ્રી અને સામર્થ્ય છે, તે બધું પોતાનું નથી, પરંતુ મળેલું છે અને તે ચાલ્યું જશે. એટલા માટે તે તેને પોતાનું કદી નહિ માનીને નિઃસ્વાર્થભાવે (સંસારનું જ માનીને) સંસારની જ સેવામાં લગાડી દે છે. પોતાની પાસે બચાવીને નથી રાખતો. પોતાનું ન માનવાથી જ તે પૂરેપૂરું સેવામાં લાગે છે, અન્યથા નહિ.

કર્મયોગી પોતાને માટે કંઈ કરતો જ નથી, પોતાને માટે કંઈ ઇચ્છતો જ નથી અને પોતાનું કંઈ માનતો જ નથી. એટલા માટે તેની કામનાઓનો નાશ સુગમતાપૂર્વક થઈ જાય છે. કામનાઓનો સર્વથા નાશ થતાં તેના ઉદ્દેશ્યની પૂર્તિ થઈ જાય છે અને તે પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં કૃતકૃત્ય, જ્ઞાત-જ્ઞાતવ્ય અને પ્રાપ્ત-પ્રાપ્તવ્ય બની જાય છે અર્થાત્ તેને માટે કંઈ પણ કરવાનું, જાણવાનું અને મેળવવાનું શેષ નથી રહેતું.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ભગવાને ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિનું નામ તો લીધું છે, પરંતુ ‘અહમ્’નું નામ લીધું નથી. અહમ્ બુદ્ધિથી પર છે. સાતમા અધ્યાયના ચોથા શ્લોકમાં પણ ભગવાને બુદ્ધિ પછી અહમ્ ગણાવ્યો છે — ‘ભૂમિરાપોડનલો વાયુઃ ખં મનો બુદ્ધરેવ ચ. અહઙ્કાર ઈતીયં મે.’ તેથી અહીં પણ ‘સઃ’ પદથી અહમ્માં રહેનારા ‘કામ’ને લેવો જોઈએ.

જ્યાં સુધી સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થતો નથી, ત્યાં સુધી અહમ્માં કામ રહે છે. સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થવાથી અહમ્માં કામ રહેતો નથી — ‘પરં દૃષ્ટવા નિવર્તતે’ (ગીતા ૨/૫૮). સુખ તો સ્વરૂપમાં છે, પરંતુ કામનાને લીધે મનુષ્ય જડતાને સત્તા અને મહત્તા આપીને તેનાથી સુખ ઇચ્છે છે. જ્યાં સુધી જડતાનો સંબંધ છે, ત્યાં સુધી ‘કામ’ છે, જડતાથી સંપૂર્ણપણે સંબંધ-વિચ્છેદ થયા પછી ‘પ્રેમ’ થાય છે.

‘કામ’ પોતાનામાં છે — ‘રસોડપ્યસ્ય’ (ગીતા ૨/૫૮). પોતાનામાં હોવાથી જ કામ આપણા માટે બાધક બને છે. જો તે આપણામાં ન હોત, બીજા (મન-બુદ્ધિ-ઇન્દ્રિયો)માં હોત તો આપણને કંઈ હરકત હતી? પોતાનામાં જ કામ હોવાથી સ્વયં સુખી-દુઃખી થાય છે, કર્તા-ભોક્તા થાય છે. વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ જોવામાં આવે તો કામ પોતાનામાં માની લીધેલો છે, પોતાનામાં છે નહીં, ત્યારે જ એ નષ્ટ થાય છે. આથી કામ આપણામાં છે, પરંતુ માની લીધેલો છે.

અહમ્માં રહેનારી વસ્તુને મનુષ્ય પોતાનામાં માની લે છે. પોતાનામાં અહમ્ માની લીધેલો છે અને તે અહમ્માં કામ રહે છે, તેથી જ્યાં સુધી અહમ્ છે, ત્યાં સુધી અહમ્ની જાતિનું આકર્ષણ અર્થાત્ 'કામ' હોય છે અને જ્યારે અહમ્ રહેતો નથી, ત્યારે પોતાની જાતિનું આકર્ષણ અર્થાત્ 'પ્રેમ' હોય છે. કામમાં સંસાર તરફ અને પ્રેમમાં પરમાત્મા તરફ આકર્ષણ હોય છે.

સંપૂર્ણ ત્રિલોક, અનંત બ્રહ્માંડ 'વિષય' છે. વિષય ઈન્દ્રિયોના એક દેશમાં છે, ઈન્દ્રિયો મનના એક દેશમાં છે, મન, બુદ્ધિના એક દેશમાં છે, જેની અંતર્ગત સંપૂર્ણ ત્રિલોક, અનંત બ્રહ્માંડ વિદ્યમાન છે, પરંતુ અપરા પ્રકૃતિના એક અંશ અહમ્ની સાથે આપણો સંબંધ જોડવાના કારણે મનુષ્ય પોતાને ખૂબ નાનો (એકદેશીય) સમજે છે.

—■—

ૐ તત્સદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં
યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે કર્મયોગો નામ તૃતીયોઽધ્યાયઃ ॥ ૩ ॥

આ રીતે ૐ, તત્, સત્ — આ ભગવન્નામોના ઉચ્ચારણપૂર્વક બ્રહ્મવિદ્યા અને યોગશાસ્ત્રમય શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાપનિષદ રૂપી શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદમાં 'કર્મયોગ' નામનો ત્રીજો અધ્યાય પૂર્ણ થયો. ॥ ૩ ॥

ત્રીજા અધ્યાયનું નામ 'કર્મયોગ' છે; કેમકે કર્મયોગનું જેટલું વિશદ વર્ણન ત્રીજા અધ્યાયમાં છે, તેટલું ગીતાના બીજા અધ્યાયોમાં નથી.

(૩) આ અધ્યાયમાં ચાર ઉવાચ છે — બે 'અર્જુન ઉવાચ' અને બે શ્રીભગવાનુવાચ.

ત્રીજા અધ્યાયમાં પ્રયોજાયેલા છંદ

ત્રીજા અધ્યાયનાં પદ, અક્ષર અને ઉવાચ

(૧) આ અધ્યાયમાં 'અથ તૃતીયોઽધ્યાયઃ'નાં ત્રણ, 'અર્જુન ઉવાચ' વગેરે પદોનાં આઠ, શ્લોકોનાં પાંચસો બેતાળીસ અને પુષ્પિકાનાં તેર પદો છે. આ રીતે સઘળાં પદોનો સરવાળો પાંચસો છાસઠ છે.

(૨) આ અધ્યાયમાં 'અથ તૃતીયોઽધ્યાયઃ'ના સાત 'અર્જુન ઉવાચ' વગેરે પદોના છઠ્વીસ, શ્લોકોના એક હજાર ત્રણસો છોતેર અને પુષ્પિકાના પિસ્તાળીસ અક્ષરો છે. આ રીતે સઘળા અક્ષરોનો સરવાળો એક હજાર ચારસો ચોપન છે. આ અધ્યાયના બધા શ્લોકો બત્રીસ અક્ષરોના છે.

આ અધ્યાયના તેતાળીસ શ્લોકોમાંથી — પહેલા અને સાડત્રીસમા શ્લોકના પ્રથમ ચરણમાં તથા અગિયારમા શ્લોકના તૃતીય ચરણમાં 'રગણ' પ્રયોજાયેલો હોવાથી 'ર-વિપુલા'; પાંચમા શ્લોકના પ્રથમ ચરણમાં 'નગણ' પ્રયોજાયેલો હોવાથી 'ન-વિપુલા'; ઓગણીસમા, છઠ્વીસમા અને પાંત્રીસમા શ્લોકના પ્રથમ ચરણમાં તથા આઠમા અને એકવીસમા શ્લોકના તૃતીય ચરણમાં 'ભગણ' પ્રયોજાયેલો હોવાથી 'ભ-વિપુલા' અને સાતમા શ્લોકના પ્રથમ ચરણમાં 'નગણ' અને તૃતીય ચરણમાં 'રગણ' પ્રયોજાયેલો હોવાથી 'સંકીર્ણ-વિપુલા' સંજ્ઞાવાળા છંદ છે. શેષ સાડત્રીસ શ્લોકો બરાબર 'પથ્યાવકત્ર' અનુષ્ટુપ છંદનાં લક્ષણોથી યુક્ત છે.

—■—

ચોથો અધ્યાય

ભૂમિકા

શ્રી ભગવાને બીજા અધ્યાયના ઓગણચાળીસમા શ્લોકમાં અર્જુનને કહ્યું કે જ્ઞાનયોગમાં પોતાના વિવેક અનુસાર વિચારપૂર્વક ચાલવાથી જે સમબુદ્ધિની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેને જ તું કર્મયોગના વિષયમાં સાંભળ અર્થાત્ કર્મયોગમાં નિષ્કામભાવપૂર્વક પરહિતાર્થે કર્તવ્યકર્મ કરવાથી આ સમબુદ્ધિ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે, તેને સાંભળ – ‘એષા તેહભિહિતા સાંખ્યે બુદ્ધિર્યોગે ત્વિમાં શૃણુ.’ પછી કર્મયોગનું વર્ણન કરતાં પ્રસંગાનુસાર અર્જુને પ્રશ્ન કરવાથી સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણો બતાવીને અધ્યાયનો વિષય સમાપ્ત કર્યો.

ત્રીજા અધ્યાયના આરંભમાં અર્જુને પ્રશ્ન કર્યો કે આપને મતે જ્યારે બુદ્ધિ શ્રેષ્ઠ માન્ય છે, તો પછી આપ મને ધોર કર્મ(યુદ્ધ)માં કેમ જોડો છો? એના ઉત્તરમાં ભગવાને ચોથા શ્લોકથી ઓગણત્રીસમા શ્લોક સુધી વિવિધ રીતે કર્તવ્યકર્મ કરવાની આવશ્યકતાનું પ્રતિપાદન કરતા રહીને સિદ્ધ કર્યું કે કર્તવ્યકર્મ કરવાથી જ સમબુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. પછી ત્રીસમા શ્લોકમાં ભગવન્નિષ્ઠા અનુસાર કર્તવ્યકર્મ કરવાની વિશેષ વિધિ બતાવી કે વિવેકપૂર્વક સઘળાં કર્મો મને અર્પણ કરીને તથા નિષ્કામ, નિર્મમ અને નિઃસંતાપ થઈને શાસ્ત્રવિહિત કર્તવ્યકર્મો કરવાં જોઈએ. કર્તવ્યકર્મ કરવાની આ વિધિને ‘પોતાનો મત’ કહેતાં ભગવાને એકત્રીસમા-બત્રીસમા શ્લોકોમાં અન્વય અને વ્યતિરેક રીતિથી પોતાના આ મતની પુષ્ટિ કરી તથા પાંત્રીસમા શ્લોકમાં આ રીતિના પાલન અંગે વિશેષ ભાર દેતાં કહ્યું કે પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરતાં-કરતાં મરવું પણ શ્રેયસ્કર છે – ‘સ્વધર્મે નિધનં શ્રેયઃ’. આ અંગે અર્જુને છત્રીસમા શ્લોકમાં પ્રશ્ન કર્યો કે મનુષ્ય ન ઈચ્છતો હોવા છતાં પણ કોનાથી પ્રેરિત થઈને પાપ (અકર્તવ્ય) કરી બેસે છે? એના ઉત્તરમાં ભગવાને ‘કામ’ અર્થાત્ કામનાને જ બધાં પાપો અને અનર્થોનું કારણ બતાવીને અંતમાં કામરૂપી શત્રુને મારી નાખવાની આજ્ઞા આપી.

જોકે ત્રીજા અધ્યાયના સાડત્રીસમા શ્લોકથી ભગવાન લગાતાર ઉપદેશ દઈ રહ્યા છે, તોપણ તેતાલીસમા શ્લોકમાં અર્જુનના પ્રશ્નનો ઉત્તર સમાપ્ત થતાં મહર્ષિ વેદવ્યાસજી ત્રીજા અધ્યાયની સમાપ્તિ કરે છે અને નવા (ચોથા) અધ્યાયનો આરંભ કરે છે. આનાથી એવું દેખાઈ આવે છે કે અર્જુનના પ્રશ્નનો ઉત્તર સમાપ્ત થતાં ભગવાન કેટલાક સમયને માટે રોકાઈ જાય છે; પછી બીજા અધ્યાયના સુડતાળીસમા-અડતાલીસમા શ્લોકોથી જે કર્મયોગનો વિષય ચાલી રહ્યો હતો, તેનો ચોથા અધ્યાયના પહેલા શ્લોકમાં ‘ઈમમ્’ પદ વડે ફરીથી આરંભ કરે છે. આથી ચોથો અધ્યાય ત્રીજા અધ્યાયનું જ પરિશિષ્ટ માનવામાં આવે છે.

કર્મયોગમાં બે વાતો મુખ્ય છે (૧) કર્તવ્યકર્મોનું આચરણ અને (૨) કર્તવ્યકર્મોના વિષયમાં વિશેષ જાણકારી. અર્જુન કર્મોનો સ્વરૂપથી ત્યાગ કરવાને ઈચ્છે છે; એટલા માટે ત્રીજા અધ્યાયના આરંભમાં ભગવાનને કહે છે કે આપ મને ધોર કર્મમાં શા માટે જોડો છો? આથી ત્રીજા અધ્યાયમાં તો ભગવાન અનેક રીતે કર્તવ્યકર્મોનાં આચરણની આવશ્યકતા ઉપર વિશેષ ભાર દે છે અને સાથે જ કર્મયોગને સમજવાની તાત્ત્વિક વાતો પણ કહે છે; પરંતુ આ ચોથા અધ્યાયમાં કર્મયોગની તાત્ત્વિક વાતોને સમજવા ઉપર વિશેષ ભાર દઈને કર્તવ્યકર્મોનું પાલન કરવાનું આવશ્યક બતાવે છે. તાત્પર્ય એ છે કે ત્રીજા અને ચોથા – બન્નેય અધ્યાયોમાં ઉપર્યુક્ત બન્ને વાતો કહેવામાં આવી છે; પરંતુ ત્રીજા અધ્યાયમાં કર્તવ્યકર્મોનાં આચરણની વાત મુખ્ય છે અને ચોથા અધ્યાયમાં કર્તવ્યકર્મોના વિષયમાં સમજ (જાણકારી)ની વાત મુખ્ય છે – ‘તત્તે કર્મ પ્રવક્ષ્યામિ યજ્ઞશાત્વા મોક્ષસેઽશુભાત્’ (૪/૧૬).

જે કર્મયોગ અનાદિ હોવા છતાં પણ આ ભૂમંડલ ઉપર જાણવાવાળા વિશેષ પુરુષોના ન રહેવાથી ચિરકાળથી લુપ્તપ્રાપ્ય થઈ ગયો હતો, તે જ કર્મયોગનું વર્ણન ફરીથી આરંભ કરતાં ભગવાન પહેલા ત્રણ શ્લોકોમાં કર્મયોગની પરંપરા બતાવીને તેની અનાદિતા સિદ્ધ કરે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ

ઈમં વિવસ્વતે યોગં પ્રોક્તવાનહમવ્યયમ્ ।
વિવસ્વાન્ મનવે પ્રાહ મનુરિક્ષ્વાકવેઽબ્રવીત્ ॥ ૧ ॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા—

અહમ્	= મેં	વિવસ્વતે	= સૂર્યને	પ્રાહ	= કહ્યો (અને)
ઈમમ્	= આ	પ્રોક્તવાન્	= કહ્યો હતો (પછી)	મનુઃ	= મનુએ (પોતાના પુત્ર)
અવ્યયમ્	= અવિનાશી	વિવસ્વાન્	= સૂર્ય (પોતાના પુત્ર)	ઈક્ષ્વાકવે	= રાજા ઈક્ષ્વાકુને
યોગમ્	= યોગ (કર્મયોગ)	મનવે	= (વૈવસ્વત) મનુને	અબ્રવીત્	= કહ્યો.

ટીકા — ‘ઈમં વિવસ્વતે યોગં પ્રોક્તવાનહમવ્યયમ્’ — ભગવાને જે સૂર્ય, મનુ અને ઈક્ષ્વાકુ રાજાઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે બધા ગૃહસ્થ હતા અને તેઓએ ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને જ કર્મયોગ દ્વારા પરમસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હતી; આથી અહીંનાં ‘ઈમમ્, અવ્યયમ્, યોગમ્’ પદોનું તાત્પર્ય પૂર્વ પ્રકરણના અનુસાર તથા રાજ્ય પરંપરાના અનુસાર ‘કર્મયોગ’ લેવાનું જ ઉચિત પ્રતીત થાય છે.

જોકે પુરાણોમાં અને ઉપનિષદોમાં પણ કર્મયોગનું વર્ણન આવે છે, તોપણ તે ગીતામાં વર્ણવેલા કર્મયોગની જેમ સાંગોપાંગ અને વિસ્તૃત નથી. ગીતામાં ભગવાને વિવિધ યુક્તિઓ વડે કર્મયોગનું સરળ અને સાંગોપાંગ વિવેચન કર્યું છે. કર્મયોગનું આટલું વિશદ વર્ણન પુરાણો અને ઉપનિષદોમાં જોવામાં આવતું નથી.

ભગવાન નિત્ય છે અને તેમનો અંશ જીવાત્મા પણ નિત્ય છે તથા ભગવાનની સાથે જીવનો સંબંધ પણ નિત્ય છે. આથી ભગવત્પ્રાપ્તિના સઘળા માર્ગો (યોગમાર્ગ, જ્ઞાનમાર્ગ, ભક્તિમાર્ગ વગેરે) પણ નિત્ય છે.^૧ અહીં ‘અવ્યયમ્’ પદ વડે ભગવાન કર્મયોગની નિત્યતાનું પ્રતિપાદન કરે છે.

પરમાત્માની સાથે જીવનો સ્વતઃસિદ્ધ સંબંધ (નિત્યયોગ) છે. જેવી રીતે પતિવ્રતા સ્ત્રીએ પતિની થવા માટે કંઈ કરવું પડતું નથી; કેમકે તે પતિની તો છે જ, એવી જ રીતે સાધકે પરમાત્માના થવા માટે કરવાનું કંઈ જ નથી, તે તો પરમાત્માનો છે જ; પરંતુ અનિત્ય ક્રિયા, પદાર્થ, ઘટના વગેરેની સાથે જ્યારે તે પોતાનો સંબંધ માની લે છે, ત્યારે તેને ‘નિત્યયોગ’ અર્થાત્ પરમાત્માની સાથે પોતાના નિત્યસંબંધનો અનુભવ નથી થતો. આથી તે અનિત્યની સાથે માનેલા સંબંધને દૂર કરવા માટે કર્મયોગી શરીર, ઇન્દ્રિયો,

મન, બુદ્ધિ વગેરે મળેલી સમસ્ત વસ્તુઓને સંસારની જ માનીને સંસારની સેવામાં લગાડી દે છે. તે માને છે કે જેવી રીતે ધૂળનો નાનામાં નાનો કણ પણ વિશાળ પૃથ્વીનો જ એક અંશ છે, એવી જ રીતે આ શરીર પણ વિશાળ બ્રહ્માંડનો જ એક અંશ છે. એવું માનવાથી ‘કર્મ’ તો સંસારને માટે થશે, પરંતુ ‘યોગ’ (નિત્યયોગ) પોતાને માટે થશે અર્થાત્ નિત્યયોગનો અનુભવ થઈ જશે.

ભગવાન ‘વિવસ્વતે પ્રોક્તવાન્’ પદો વડે સાધકોનું જાણે એ તરફ લક્ષ્ય દોરે છે કે જેવી રીતે સૂર્ય સદા ચાલતા જ રહે છે અર્થાત્ કર્મ કરતા જ રહે છે અને સહુને પ્રકાશિત કરવા છતાં પણ પોતે નિર્લિપ્ત રહે છે, તેવી જ રીતે સાધકોએ પણ પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિ અનુસાર પોતાનાં કર્તવ્યકર્મોનું પાલન પોતે કરતા રહેવું જોઈએ (ગીતા અ. ૩/૧૮) અને બીજાઓને પણ કર્મયોગની શિક્ષા દઈને લોકસંગ્રહ કરતા રહેવું જોઈએ; પરંતુ પોતે તેમનાથી નિર્લિપ્ત (નિષ્કામ, નિર્મમ અને અનાસક્ત) રહેવું જોઈએ.

સૃષ્ટિમાં, સૂર્ય સહુના આદિ છે. સૃષ્ટિની રચનાના સમયે પણ સૂર્ય જેવા પૂર્વકલ્પમાં હતા, તેવા જ પ્રગટ થયા — ‘સૂર્યાચન્દ્રમસૌ ધાતા યથાપૂર્વકમલ્પયત્’ । તે (સહુના આદિ) સૂર્યને ભગવાને અવિનાશી કર્મયોગનો ઉપદેશ દીધો. આથી સિદ્ધ થયું કે ભગવાન સહુના આદિગુરુ છે અને સાથે જ કર્મયોગ પણ અનાદિ છે. ભગવાન અર્જુનને જાણે એમ કહે છે કે હું તને કર્મયોગની વાત બતાવી રહ્યો છું, તે કોઈ આજની નવી વાત નથી. જે યોગ સૃષ્ટિના આદિથી અર્થાત્ સદાથી છે, તે જ યોગની વાત હું તને બતાવી રહ્યો છું.

પ્રશ્ન — ભગવાને સૃષ્ટિના આદિકાળમાં સૂર્યને કર્મયોગનો ઉપદેશ કેમ દીધો?

ઉત્તર — (૧) સૃષ્ટિના આરંભમાં ભગવાને સૂર્યને જ

૧. ગીતાના આઠમા અધ્યાયમાં ભગવાને શુક્લ અને કૃષ્ણ — બન્ને ગતિઓને પણ નિત્ય બતાવી છે — શુક્લકૃષ્ણો ગતી હ્યેતે જગતઃ શાશ્વતે મતે । (ગીતા અ. ૮/૨૬).

કર્મયોગના વાસ્તવિક અધિકારી જાણીને તેમને સર્વપ્રથમ આ યોગનો ઉપદેશ દીધો.

(૨) સૃષ્ટિમાં જે સર્વપ્રથમ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને જ ઉપદેશ દેવામાં આવે છે; જેમ કે — બ્રહ્માજીએ સૃષ્ટિના આદિમાં પ્રજાઓને ઉપદેશ દીધો (ગીતા અ. ૩/૧૦). ઉપદેશ દેવાનું તાત્પર્ય છે — કર્તવ્યનું જ્ઞાન કરાવવું, સૃષ્ટિમાં સર્વપ્રથમ સૂર્યની ઉત્પત્તિ થઈ, પછી સૂર્યથી સમસ્ત લોકો ઉત્પન્ન થયા. બધાને ઉત્પન્ન કરવાવાળો^૧ સૂર્યને સર્વપ્રથમ કર્મયોગનો ઉપદેશ દેવાનો હેતુ તેમના દ્વારા ઉત્પન્ન સમસ્ત સૃષ્ટિને પરંપરા વડે કર્મયોગ સુલભ કરાવી દેવાનો હતો.

(૩) સૂર્ય સમસ્ત જગતનું નેત્ર છે. તેમનાથી જ સહુને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે અને તેમના ઉદિત થતાં બહુધા સઘળાં પ્રાણીઓ જાગ્રત થઈ જાય છે અને પોતપોતાનાં કર્મોમાં લાગી જાય છે. સૂર્યથી જ મનુષ્યોમાં કર્તવ્યપરાયણતા આવે છે. સૂર્યને સમસ્ત જગતનો આત્મા પણ કહેવામાં આવ્યો છે — ‘સૂર્ય આત્મા જગતસ્તસ્થુષશ્ચ’^૨ આથી સૂર્યને જે ઉપદેશ પ્રાપ્ત થશે, તે સઘળાં પ્રાણીઓને પણ આપમેળે પ્રાપ્ત થઈ જશે. એટલા માટે ભગવાને સર્વપ્રથમ સૂર્યને જ ઉપદેશ દીધો.

વાસ્તવમાં નારાયણના રૂપમાં ઉપદેશ દેવો અને સૂર્યના રૂપમાં ઉપદેશ ગ્રહણ કરવો એને જગતન્નાટ્ય-સૂત્રધાર ભગવાનની એક લીલા જ સમજવી જોઈએ, જે સંસારના હિતને માટે બહુ જ આવશ્યક હતી. જે રીતે અર્જુન મહાન જ્ઞાની નર-ઋષિના અવતાર હતા; પરંતુ લોકસંગ્રહને માટે તેમને પણ ઉપદેશ લેવાની આવશ્યકતા થઈ, બરાબર તે જ રીતે ભગવાને સ્વયં જ્ઞાનસ્વરૂપ સૂર્યને ઉપદેશ દીધો, જેના ફળસ્વરૂપે સંસાર ઉપર મહાન ઉપકાર થયો છે, થઈ રહ્યો છે અને થતો રહેશે.

‘વિવસ્વાન મનવે પ્રાહ મનુરિક્ષ્વાકવેડબ્રવીત્’ — કર્મયોગ ગૃહસ્થોની ખાસ વિદ્યા છે. બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ — આ ચારેય આશ્રમોમાં ગૃહસ્થાશ્રમ જ મુખ્ય છે; કેમકે ગૃહસ્થાશ્રમથી જ અન્ય આશ્રમો બને છે અને પળાય છે. મનુષ્ય ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને જ પોતાનાં કર્તવ્યકર્મોનું પાલન કરીને સુગમતાપૂર્વક પરમાત્મપ્રાપ્તિ કરી શકે છે. તેને પરમાત્મપ્રાપ્તિ માટે આશ્રમ બદલવાની જરૂર નથી. ભગવાને સૂર્ય, મનુ, ઈક્ષ્વાકુ વગેરે રાજાઓનાં નામો લઈને એ બતાવ્યું છે કે કલ્પના આદિમાં ગૃહસ્થોએ જ કર્મયોગની વિદ્યાને જાણી અને ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને જ તેમણે કામનાઓનો નાશ કરીને પરમાત્મતત્ત્વને પ્રાપ્ત કર્યું. સ્વયં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન પણ ગૃહસ્થ હતા. એટલા માટે ભગવાન અર્જુનના માધ્યમ દ્વારા જાણે બધા જ ગૃહસ્થોને સાવધાન (ઉપદેશ) કરે છે કે તમે લોકો પોતાના ઘરની વિદ્યા ‘કર્મયોગ’નું પાલન કરીને ઘરમાં રહીને જ પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરી શકો છો, તમારે બીજી જગ્યાએ જવાની જરૂર નથી.

ગૃહસ્થ હોવા છતાં પણ અર્જુન પ્રાપ્ત કર્તવ્યકર્મ (યુદ્ધ)ને છોડીને ભિક્ષાના અન્નથી જીવિકા ચલાવવાનું શ્રેષ્ઠ માને છે (ગીતા અ. ૨/૫) અર્થાત્ પોતાના કલ્યાણને માટે ગૃહસ્થાશ્રમની અપેક્ષાએ સંન્યાસાશ્રમને શ્રેષ્ઠ સમજે છે. એટલા માટે ઉપર્યુક્ત પદો વડે ભગવાન જાણે એમ બતાવે છે કે તું પણ રાજવી કુટુંબનો શ્રેષ્ઠ ગૃહસ્થ છે. કર્મયોગ તારા ઘરની ખાસ વિદ્યા છે, એટલા માટે એનું પાલન કરવું એ તારા માટે શ્રેયસ્કર છે. સંન્યાસી દ્વારા જે પરમાત્મતત્ત્વ પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે, તે જ તત્ત્વ કર્મયોગી ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને પણ સ્વાધીનતાપૂર્વક પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આથી કર્મયોગ ગૃહસ્થોની તો મુખ્ય વિદ્યા છે, પરંતુ સંન્યાસ વગેરે અન્ય

૧. શાસ્ત્રોમાં સૂર્યને ‘સવિતા’ કહેવામાં આવ્યો છે. જેનો અર્થ છે — ઉત્પન્ન કરવાવાળો. પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાન પણ સૂર્યને સમસ્ત સૃષ્ટિનું કારણ માને છે.

૨. મહાભારતમાં સૂર્યના પ્રત્યે કહેવામાં આવ્યું છે —

ત્વં ભાનો જગતશ્ચક્ષુસ્ત્વમાત્મા સર્વદેહિનામ્ । ત્વં યોનિઃ સર્વભૂતાનાં ત્વમાચારઃ ક્રિયાવતામ્ ॥
ત્વં ગતિઃ સર્વસાંખ્યાનાં યોગિનાં ત્વં પરાયણમ્ । અનાવૃતાર્ગલદ્વારં ત્વં ગતિસ્ત્વં મુમુક્ષતામ્ ॥
ત્વયા સંધાર્યતે લોકસ્ત્વયા લોકઃ પ્રકાશ્યતે । ત્વયા પવિત્રીક્રિયતે નિર્વ્યાજં પાલ્યતે ત્વયા ॥

(વનપર્વ ૩/૩૬-૩૮)

‘સૂર્યદેવ! આપ સમસ્ત જગતના નેત્ર તથા સમસ્ત પ્રાણીઓનો આત્મા છો. આપ જ સહુ જીવોનું ઉત્પત્તિસ્થાન અને કર્માનુષ્ઠાનમાં લાગેલા પુરુષોના સદાચાર (ના પ્રેરક) છો.’

‘સઘળા સાંખ્યયોગીઓનું પ્રાપ્તવ્ય સ્થાન પણ આપ જ છો. આપ જ સહુ કર્મયોગીઓના આશ્રય છો. આપ જ મોક્ષનું ઉઘાડું દ્વાર છો અને આપ જ મુમુક્ષુઓની ગતિ છો.’

‘આપ જ સમસ્ત જગતને ધારણ કરો છો. આપ વડે જ આ લોક પ્રકાશિત થાય છે. આપ જ એને પવિત્ર કરો છો અને આપના જ દ્વારા નિઃસ્વાર્થ ભાવે એનું પાલન કરવામાં આવે છે.’

આશ્રમવાળાઓ પણ આનું પાલન કરીને પરમાત્મતત્ત્વને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિનો સદુપયોગ જ કર્મયોગ છે. આથી કર્મયોગનું પાલન કોઈ પણ વર્ણ, આશ્રમ, સંપ્રદાય, સ્થળ, કાળ વગેરેમાં કરી શકાય છે.

કોઈ વિદ્યામાં શ્રેષ્ઠ અને પ્રભાવશાળી પુરુષોનું નામ લેવાથી તે વિદ્યાનો મહિમા પ્રગટ થાય છે, જેથી બીજા લોકો પણ તેવું કરવાને માટે ઉત્સાહિત થાય છે. જે લોકોના હૃદયમાં સાંસારિક પદાર્થોનું મહત્ત્વ છે, તેમના ઉપર ઐશ્વર્યશાળી રાજાઓનો અધિક પ્રભાવ પડે છે. એટલા માટે ભગવાન સૃષ્ટિના આદિમાં થવાવાળા સૂર્યનું તથા મનુ વગેરે પ્રભાવશાળી રાજાઓનાં નામો લઈને કર્મયોગનું પાલન કરવાની પ્રેરણા કરે છે.

વિશેષ વાત

ક્રિયાઓ અને પદાર્થોમાં રાગ હોવાથી અર્થાત્ તેમની સાથે પોતાનો સંબંધ માનવાથી કર્મયોગ નથી થઈ શકતો. ગૃહસ્થમાં રહેતા હોવા છતાં પણ સાંસારિક ભોગોથી અરુચિ (ઉપરતિ અથવા કામનાનો અભાવ) થાય છે. કોઈ પણ ભોગને ભોગવવામાં આવે, તો અંતમાં તે ભોગથી અરુચિ અવશ્ય ઉત્પન્ન થાય છે — એ નિયમ છે. આરંભમાં ભોગની જેટલી રુચિ (કામના) રહે છે, ભોગ ભોગવતી વખતે તે એટલી નથી રહી જતી, ઊલટાની કમશઃ ઘટતાં-ઘટતાં સમાપ્ત થઈ જાય છે; જેમ કે — મીઠાઈ ખાવાના આરંભમાં તેની જે રુચિ હોય છે. તે તેને ખાવાની સાથે-સાથે ઘટતી જાય છે અને અંતે તેનાથી અરુચિ થઈ જાય છે. પરંતુ મનુષ્ય ભૂલ એ કરે છે કે તે એ અરુચિને મહત્ત્વ દઈને તેને સ્થાયી નથી બનાવતો. તે અરુચિને જ તૃપ્તિ (ફળ) માની લે છે, પરંતુ વાસ્તવમાં અરુચિમાં થાક અર્થાત્ ભોગવવાની શક્તિનો અભાવ જ હોય છે.

જે રુચિ કે કામનાનો કોઈ પણ સમયે અભાવ થાય છે, તે રુચિ કે કામના વાસ્તવમાં પોતાની નથી હોતી. જેનાથી ક્યારેય પણ અરુચિ થાય છે, તેની સાથે આપણો વાસ્તવિક સંબંધ નથી હોતો. જેની સાથે આપણો વાસ્તવિક સંબંધ છે, તે સતસ્વરૂપ પરમાત્મતત્ત્વની તરફ ચાલવામાં કદી અરુચિ નથી થતી, ઊલટાની રુચિ વધતી જ જાય છે — ત્યાં સુધી કે પરમાત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિ થવા છતાં પણ ‘પ્રેમ’ના રૂપમાં તે રુચિ વધતી જ રહે છે. ‘પોતે’ પણ સતસ્વરૂપ છે, એટલા માટે પોતાના અભાવની રુચિ પણ કોઈની નથી હોતી.

કર્મ, કરણ (શરીર, ઈન્દ્રિયો, મન વગેરે) અને ઉપકરણ (પદાર્થ અર્થાત્ કર્મ કરવામાં ઉપયોગી સામગ્રી)

— એ ત્રણેય ઉત્પન્ન અને નષ્ટ થવાવાળાં છે, પછી તેમનાથી મળવાવાળું ફળ કેવી રીતે નિત્ય હશે? તે તો નાશવાન જ હશે. અવિનાશીની પ્રાપ્તિથી જે તૃપ્તિ થાય છે, તે નાશવાન ફળની પ્રાપ્તિથી કેવી રીતે થઈ શકે છે? એટલા માટે સાધકે કર્મ, કરણ અને ઉપકરણ-ત્રણેયથી સંબંધ-વિચ્છેદ કરવાનો છે. તેમનાથી સંબંધ-વિચ્છેદ ત્યારે થશે, જ્યારે સાધક પોતાને માટે કંઈ નહિ કરે, પોતાને માટે કંઈ નહિ ઈચ્છે અને પોતાનું કશું નહિ માને; ઊલટાનું પોતાનાં કહેવાતાં કર્મો, કરણ અને ઉપકરણ — આ ત્રણેયથી પોતાનો સંબંધ-વિચ્છેદ કરવા માટે તેમને સંસારનાં જ માનીને સંસારની જ સેવામાં જોડી દેશે.

કર્મો કરતો હોવા છતાં પણ કર્મયોગીની કર્મોમાં કામના, મમતા અને આસક્તિ નથી હોતી, પરંતુ તેમનામાં પ્રીતિ અને તત્પરતા હોય છે. કામના, મમતા તથા આસક્તિ અપવિત્ર કરવાવાળાં છે અને પ્રીતિ તથા તત્પરતા પવિત્ર કરવાવાળાં છે. કામના, મમતા તથા આસક્તિપૂર્વક કોઈ પણ કર્મ કરવાથી પોતાનું પતન અને પદાર્થોનો નાશ થાય છે તથા તે કર્મની વારંવાર યાદ આવે છે અર્થાત્ એ કર્મ સાથે સંબંધ ચાલુ રહે છે. પરંતુ પ્રીતિ તથા તત્પરતાપૂર્વક કર્મ કરવાથી પોતાની ઉન્નતિ અને પદાર્થોનો સદુપયોગ થાય છે, નાશ નહિ; તથા તે કર્મની ફરીથી યાદ પણ નથી આવતી અર્થાત્ એ કર્મની સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય છે. આ રીતે કર્મો સાથે સર્વથા સંબંધ-વિચ્છેદ થતાં જ નિત્યપ્રાપ્ત સ્વરૂપ અથવા પરમાત્મતત્ત્વનો અનુભવ થઈ જાય છે.

કોઈ પણ મનુષ્ય કેમ ન હોય, તે સુગમતાપૂર્વક માની શકે છે કે જે કંઈ મારી પાસે છે, તે મારું નથી, પરંતુ કોઈની પાસેથી મળેલું છે; જેમ કે — શરીર માતા-પિતા પાસેથી મળેલું છે, વિદ્યા-યોગ્યતા ગુરુજનો પાસેથી મળેલી છે વગેરે-વગેરે. તાત્પર્ય એ છે કે એક-બીજાની સહાયથી સહુનું જીવન ચાલે છે. શ્રીમંતથી પણ શ્રીમંત વ્યક્તિનું જીવન બીજાની સહાય વિના નથી ચાલી શકતું. આપણે કોઈની પાસેથી લીધું છે તો કોઈને આપવું, કોઈને સહાય કરવી અને સેવા કરવી એ આપણું પણ પરમ કર્તવ્ય છે. આનું નામ કર્મયોગ છે. એનું પાલન મનુષ્યમાત્ર કરી શકે છે અને એના પાલનમાં કદી લેશમાત્ર પણ અસમર્થતા તથા પરાધીનતા નથી.

કર્તવ્ય તેને કહેવામાં આવે છે, જેને સુખપૂર્વક કરી શકીએ છીએ, જેને અવશ્ય કરવું જોઈએ અર્થાત્ જે કરવા યોગ્ય છે અને જેને કરવાથી ઉદ્દેશ્યની સિદ્ધિ અવશ્ય થાય છે. જે નથી કરી શકતા, તેને કરવાની જવાબદારી કોઈના

ઉપર નથી અને જેને નહિ કરવું જોઈએ, તેને કરવાનું જ નથી. જેને નહિ કરવું જોઈએ, તેને ન કરવાથી બે અવસ્થાઓ આપમેળે છે — નિર્વિકલ્પ-અવસ્થા અર્થાત્ કંઈ ન કરવું અથવા જે કરવું જોઈએ, તે કરવું.

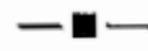
કર્તવ્ય સદા નિષ્કામભાવથી અને પરહિતની દૃષ્ટિએ કરવામાં આવે છે. સકામભાવથી કરવામાં આવેલું કર્મ બંધનકારક થાય છે, એટલા માટે તેને કરવાનું જ નથી. નિષ્કામભાવથી કરવામાં આવનારું કર્મ ફળની કામનાથી રહિત હોય છે, ઉદ્દેશ્યથી રહિત નહિ. ઉદ્દેશ્યરહિત ચેષ્ટા તો પાગલની હોય છે. ફળ અને ઉદ્દેશ્ય — બન્નેમાં અંતર હોય છે. ફળ ઉત્પન્ન અને નષ્ટ થવાવાળું હોય છે, પરંતુ ઉદ્દેશ્ય નિત્ય હોય છે. નિત્યપ્રાપ્ત પરમાત્માના અનુભવનો હોય છે, જેના માટે મનુષ્યજન્મ થયો છે. પોતાના કર્તવ્યનું પાલન ન કરવાથી તે પરમાત્માનો અનુભવ નથી થતો. સકામભાવ, પ્રમાદ, આળસ વગેરે રહેવાથી પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કઠિન પ્રતીત થાય છે.

વાસ્તવમાં કર્તવ્યકર્મનું પાલન કરવામાં પરિશ્રમ નથી. કર્તવ્યકર્મ સહજ અને સ્વાભાવિક હોય છે; કેમકે એ સ્વધર્મ છે. પરિશ્રમ ત્યારે થાય છે, જ્યારે અહંતા, આસક્તિ, મમતા અને કામનાથી યુક્ત થઈને અર્થાત્ ‘પોતાને માટે’ કર્મ કરીએ છીએ. એટલા માટે ભગવાને રાજસ કર્મને પરિશ્રમયુક્ત બતાવ્યું છે (ગીતા અ. ૧૮/૨૪).

જેવી રીતે ભગવાન દ્વારા પ્રાણીમાત્રનું હિત થાય છે, તેવી જ રીતે ભગવાનની શક્તિ પણ પ્રાણીમાત્રના હિતમાં નિરંતર લાગેલી છે. જેવી રીતે આકાશવાણી-કેન્દ્ર

દ્વારા પ્રસારિત વિશેષ શક્તિયુક્ત ધ્વનિ બધી જગાએ ફેલાઈ જાય છે, પરંતુ રેડિયો દ્વારા જે નંબર પર તે ધ્વનિ સાથે એકતા (સજાતીયતા) થાય છે, તે નંબર ઉપર તે ધ્વનિ પકડમાં આવી જાય છે. એ જ રીતે જ્યારે કર્મયોગી સ્વાર્થભાવનો ત્યાગ કરીને કેવળ સંસારમાત્રના હિતની ભાવનાથી જ સમસ્ત કર્મો કરે છે, ત્યારે ભગવાનની સર્વવ્યાપી હિતૈષિણી શક્તિ સાથે તેની એકતા થઈ જાય છે અને તેનાં કર્મોમાં વિલક્ષણતા આવી જાય છે. ભગવાનની શક્તિ સાથે એકતા થવાથી તેનામાં ભગવાનની શક્તિ જ કામ કરે છે અને તે શક્તિ દ્વારા જ લોકોનું હિત થાય છે. એટલા માટે કર્તવ્યકર્મ કરવામાં ન તો કોઈ વિઘ્ન આવે છે અને ન પરિશ્રમનો અહેસાસ પણ થાય છે.

કર્મયોગમાં પરાંશ્રયની પણ આવશ્યકતા નથી. જે પરિસ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ જાય, તેમાં જ કર્મયોગનું પાલન કરવાનું છે. કર્મયોગ અનુસાર કોઈના કાર્યમાં આવશ્યકતા ઊભી થતાં સહાય કરી દેવી એ ‘સેવા’ છે; જેમ કે — કોઈની ગાડી ખરાબ થઈ ગઈ અને તે તેને ધક્કો મારવાની કોશિશ કરી રહ્યો છે; આથી આપણે પણ એ કામમાં તેને સહાય કરીએ, તો એ ‘સેવા’ છે. જે જાણીબૂજીને કાર્યને ખોળી-ખોળીને સેવા કરે છે તે કર્મ કરે છે, સેવા નહિ; કેમકે એવું કરવાથી તેનો ઉદ્દેશ્ય પારમાર્થિક ન રહીને લૌકિક થઈ જાય છે. સેવા તે છે, જે પરિસ્થિતિને અનુરૂપ કરવામાં આવે. કર્મયોગી ન તો પરિસ્થિતિને બદલે છે અને ન પરિસ્થિતિને શોધે છે. તે તો પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિનો સદુપયોગ કરે છે. પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિનો સદુપયોગ જ કર્મયોગ છે.

એવં પરમ્પરાપ્રાપ્તમિમં રાજર્ષયો વિદુઃ ।

સ કાલેનેહ મહતા યોગો નષ્ટઃ પરન્તપ ॥ ૨ ॥

પરન્તપ	= હે પરંતપ!	રાજર્ષયઃ	= રાજર્ષિઓએ	સઃ	= તે
એવમ્	= આમ	વિદુઃ	= જાણ્યો (પરંતુ)	યોગઃ	= યોગ
પરમ્પરાપ્રાપ્તમ્	= પરંપરાથી પ્રાપ્ત	મહતા	= ઘણો	ઈહ	= આ પૃથ્વીલોકમાં
ઈમમ્	= આ યોગને	કાલેન	= સમય વીતી જવાથી	નષ્ટઃ	= લુપ્તપ્રાય થઈ ગયો.

ટીકા — ‘એવં પરમ્પરાપ્રાપ્તમિમં રાજર્ષયો વિદુઃ’ — સૂર્ય, મનુ, ઈક્ષ્વાકુ વગેરે રાજાઓએ કર્મયોગને સારી રીતે જાણીને તેનું પોતે પણ આચરણ કર્યું અને પ્રજા પાસે પણ તેવું આચરણ કરાવ્યું. આ રીતે રાજર્ષિઓમાં આ કર્મયોગની પરંપરા ચાલી. આ રાજાઓ (ક્ષત્રિયો)ની ખાસ

(પોતાની) વિદ્યા છે, એટલા માટે પ્રત્યેક રાજાએ આ વિદ્યા જાણવી જોઈએ. આ જ રીતે પરિવાર, સમાજ, ગામ વગેરેની જે મુખ્ય વ્યક્તિઓ હોય તેમણે પણ આ વિદ્યા અવશ્ય જાણવી જોઈએ.

પ્રાચીન કાળમાં કર્મયોગને જાણવાવાળા રાજાલોકો

રાજ્યના ભોગોમાં આસક્ત થયા વિના સુચારુ રૂપથી રાજ્યનું સંચાલન કરતા હતા. પ્રજાના હિતમાં તેમની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ રહેતી હતી. સૂર્યવંશી રાજાઓની બાબતમાં મહાકવિ કાલિદાસ લખે છે —

પ્રજાનામેવ ભૃત્યર્થં સ તાભ્યો બલિમગ્રહીત્ ।
સહસ્રગુણમુત્સૃષ્ટુમાદતે હિ રસં રવિઃ ॥
(રઘુવંશ ૧/૧૮)

‘તે રાજાલોકો પોતાની પ્રજાના હિતને માટે પ્રજા પાસેથી એ રીતે કર લીધા કરતા હતા, જે રીતે સહસ્ર ગણું બનાવીને વરસાવવા માટે જ સૂર્ય પૃથ્વી પાસેથી જળ લીધા કરે છે.

તાત્પર્ય એ છે કે રાજાલોકો પ્રજા પાસેથી કર વગેરેના રૂપમાં લેવામાં આવેલા ધનને પ્રજાના જ હિત માટે વાપરતા હતા, પોતાના સ્વાર્થમાં થોડો પણ ખર્ચ નહોતા કરતા. પોતાના જીવનનિર્વાહને માટે તેઓ અલગ ખેતી વગેરે કામ કરાવતા હતા. કર્મયોગનું પાલન કરવાને કારણે તે રાજાઓને વિલક્ષણ જ્ઞાન અને ભક્તિ આપમેળે પ્રાપ્ત હતાં. આ જ કારણ હતું કે પ્રાચીનકાળમાં મોટા-મોટા ઋષિઓ પણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે તે રાજાઓની પાસે ગયા કરતા હતા. શ્રીવેદવ્યાસજીના પુત્ર શુકદેવજી પણ જ્ઞાનપ્રાપ્તિને માટે રાજર્ષિ જનકની પાસે ગયા હતા. છાંદોગ્ય ઉપનિષદના પાંચમા અધ્યાયમાં પણ આવે છે કે બ્રહ્મવિદ્યા શીખવાને માટે છ ઋષિઓ એકસાથે મહારાજ અશ્વપતિની પાસે ગયા હતા.^૧

ત્રીજા અધ્યાયના વીસમા શ્લોકમાં જનક વગેરે રાજાઓને અને અહીં સૂર્ય, મનુ, ઇક્ષ્વાકુ વગેરે રાજાઓને કર્મયોગી બતાવીને ભગવાન અર્જુનનું જાણે એ તરફ લક્ષ્ય દોરે છે કે ગૃહસ્થ અને ક્ષત્રિય હોવાના સંબંધે તારે પણ પોતાના પૂર્વજો (વંશપરંપરાના) અનુસાર કર્મયોગનું પાલન અવશ્ય કરવું જોઈએ (ગીતા અ. ૪/૧૫). જોકે, પોતાના વંશની વાત (કર્મયોગની વિદ્યા) પોતાનામાં આવવી સુગમ પણ છે, એટલા માટે આવવી જ જોઈએ.

‘સ કાલેનેહ મહતા યોગો નષ્ટઃ’ — પરમાત્મા નિત્ય છે અને તેમની પ્રાપ્તિનાં સાધનો — કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ, ભક્તિયોગ વગેરે પણ પરમાત્મા દ્વારા નિશ્ચિત કરેલાં

હોવાથી નિત્ય છે. આથી તેમનો કદી અભાવ નથી હોતો — ‘નાભાવો વિદ્યતે સતઃ’ (ગીતા અ. ૨/૧૬). એ આચરણમાં આવતાં હોવાનું નહિ દેખાવા છતાં પણ નિત્ય રહે છે. એટલા માટે અહીં આવેલા ‘નષ્ટઃ’ પદનો અર્થ લુપ્ત, અપ્રગટ થવાનો જ છે, અભાવ થવાનો નહિ.

પહેલા શ્લોકમાં કર્મયોગને ‘અવ્યયમ્’ અર્થાત્ અવિનાશી કહેવામાં આવ્યો છે. આથી અહીં ‘નષ્ટઃ’ પદનો અર્થ જો કર્મયોગનો અભાવ માનવામાં આવે તો બન્ને બાજુથી વિરોધ ઉત્પન્ન થશે કે જો કર્મયોગ અવિનાશી છે તો તેનો અભાવ કેવી રીતે થઈ ગયો? અને જો તેનો અભાવ થઈ ગયો તો તે અવિનાશી કેવી રીતે? આ ઉપરાંત આગળના (ત્રીજા) શ્લોકમાં ભગવાન કર્મયોગને ફરીથી પ્રગટ કરવાની વાત કહે છે. જો તેનો અભાવ થઈ ગયો હોત તો ફરીથી પ્રગટ ન થાત. ભગવાનનાં વચનોમાં વિરોધ પણ નથી આવી શકતો. એટલા માટે અહીં ‘ઈહ નષ્ટઃ’ પદોનું તાત્પર્ય એ છે કે આ અવિનાશી કર્મયોગના તત્ત્વનું વર્ણન કરવાવાળા ગ્રંથોનો અને તેના તત્ત્વને જાણવાવાળા તથા એને આચરણમાં લાવવાવાળા શ્રેષ્ઠ પુરુષોનો આ લોકમાં જાણે અભાવ થઈ ગયો છે.

જ્યાંથી જે વાત કહેવામાં આવે છે, ત્યાંથી તે પરંપરાથી જેટલી દૂર ચાલી જાય છે, તેટલું જ તેમાં આપમેળે અંતર પડતું ચાલ્યું જાય છે — આ નિયમ છે. ભગવાન કહે છે કે કલ્પના આદિમાં મેં આ કર્મયોગ સૂર્યને કહ્યો હતો, પછી પરંપરાથી તેને રાજર્ષિઓએ જાણ્યો. આથી તેમાં અંતર પડતું જ ગયું અને ઘણો સમય વીતી જવાથી હાલ આ યોગ આ મનુષ્યલોકમાં લુપ્તપ્રાય થઈ ગયો છે. આ જ કારણ છે કે વર્તમાનમાં આ કર્મયોગની વાત સાંભળવા તથા દેખવામાં બહુ જ ઓછી આવે છે.

કર્મયોગનું આચરણ લુપ્તપ્રાય થવા છતાં તેનો સિદ્ધાંત (પોતાને માટે કંઈ ન કરવું) સદૈવ રહે છે; કેમકે આ સિદ્ધાંતને અપનાવ્યા વિના કોઈ પણ યોગ (જ્ઞાનયોગ, ભક્તિયોગ વગેરે)નું નિરંતર સાધન નથી થઈ શકતું. કર્મ તો મનુષ્યમાત્રને કરવાં જ પડે છે. હા, જ્ઞાનયોગી વિવેક દ્વારા કર્મોને નાશવાન માનીને કર્મો સાથેનો સંબંધ-વિચ્છેદ કરે છે; અને ભક્તિયોગી કર્મોને ભગવાનને અર્પણ કરીને

૧. એ પ્રસંગમાં મહારાજ અશ્વપતિનાં આ વચનો ધ્યાન દેવા યોગ્ય છે —

ન મે સ્તેનો જનપદે ન કદર્યો ન મધપઃ । નાનાહિતાગ્નિર્નાવિદ્વાન સ્વૈરી સ્વૈરિણી કુતઃ ॥

(છાન્દોગ્ય. ૫/૧૧/૫)

‘મારા રાજ્યમાં ન તો કોઈ ચોર છે, ન કોઈ કૃપણ છે, ન કોઈ મધય (મદિરા પીવાવાળા) છે, ન કોઈ અનાહિતાગ્નિ (અગ્નિહોત્ર ન કરવાવાળો) છે, ન કોઈ અવિદ્વાન છે અને ન કોઈ પરસ્ત્રીગામી પણ છે, પછી કુલટા સ્ત્રી (વેશ્યા) તો હશે જ કેવી રીતે?’

કર્મો સાથેનો સંબંધ-વિચ્છેદ કરે છે. આથી જ્ઞાનયોગી અને ભક્તિયોગીને કર્મયોગનો સિદ્ધાંત તો અપનાવવો જ પડશે. ભલેને તેઓ કર્મયોગનું અનુષ્ઠાન ન કરે. તાત્પર્ય એ છે કે વર્તમાનમાં કર્મયોગ લુપ્તપ્રાય થવા છતાં પણ સિદ્ધાંતના રૂપમાં વિદ્યમાન જ છે.

વાસ્તવમાં જોવામાં આવે તો કર્મયોગમાં ‘કર્મ’ લુપ્ત નથી થયાં, પરંતુ (કર્મોનો પ્રવાહ પોતાની તરફ હોવાથી) ‘યોગ’ જ લુપ્ત થયો છે. તાત્પર્ય એ છે કે જેવી રીતે સંસારના પદાર્થો કર્મ કરવાથી મળે છે, તેવી જ રીતે પરમાત્મા પણ કર્મ કરવાથી જ મળશે — આ વાત સાધકોના અંતઃકરણમાં એટલી દૃઢતાથી બેસી ગઈ છે કે ‘પરમાત્મા નિત્યપ્રાપ્ત છે’ — આ વાસ્તવિકતાની તરફ તેમનું ધ્યાન જ નથી જઈ રહ્યું. ‘કર્મ’ સદૈવ સંસારને માટે થાય છે અને ‘યોગ’ સદૈવ પોતાને માટે થાય છે. ‘યોગ’ને માટે કર્મ કરવાનું નથી હોતું, તે તો સ્વતઃસિદ્ધ છે.^૧ આથી યોગને

માટે એ માની લેવું કે તે કર્મ કરવાથી થશે. આ જ ‘યોગ’નું લુપ્ત થવું કહેવાય.

મનુષ્યશરીર કર્મયોગનું પાલન કરવા માટે અર્થાત્ બીજાઓની નિઃસ્વાર્થ સેવા કરવાને માટે જ મળ્યું છે. પરંતુ આજે મનુષ્ય રાતદિવસ પોતાની સુખ-સુવિધા, સન્માન વગેરેની પ્રાપ્તિમાં જ લાગેલો છે, સ્વાર્થ અધિક વધી જવાને કારણે બીજાઓની સેવા તરફ એનું ધ્યાન જ નથી. આ રીતે જેને માટે મનુષ્યશરીર મળ્યું છે, તેને ભૂલી જવું એને જ કર્મયોગનું લુપ્ત થવું કહેવાય.

મનુષ્ય સેવા દ્વારા પશુ-પક્ષીથી માંડીને મનુષ્ય, દેવતા, પિતૃઓ, ઋષિ, સંત-મહાત્મા અને ભગવાનને પણ પોતાના વશમાં કરી શકે છે, પરંતુ સેવાભાવને ભૂલીને મનુષ્ય પોતે ભોગોને વશ થઈ ગયો, જેને પરિણામે નરકોમાં તથા ચોરાસી લાખ યોનિઓમાં પડવાનું થાય છે. આ જ કર્મયોગનું અદૃશ્ય થવું છે.

સ એવાયં મયા તેઽધ યોગઃ પ્રોક્તઃ પુરાતનઃ ।

ભક્તોઽસિ મે સખા યેતિ રહસ્યં હ્યેતદુત્તમમ્ ॥ ૩ ॥

મે	= (તું) મારો	સઃ, એવ	= તે જ	તે	= તને
ભક્તઃ	= ભક્ત	અયમ્	= આ	પ્રોક્તઃ	= કહ્યો છે;
ય	= અને	પુરાતનઃ	= પુરાતન	હિ	= કેમકે
સખા	= (પ્રિય) સખા	યોગઃ	= યોગ	એતત્	= આ
અસિ	= છે,	અધ	= આજે	ઉત્તમમ્	= ઘણું ઉત્તમ
ઈતિ	= માટે	મયા	= મેં	રહસ્યમ્	= રહસ્ય છે.

ટીકા — ‘ભક્તોઽસિ મે સખા યેતિ’ — અર્જુન ભગવાનને પોતાના પ્રિય સખા પહેલેથી જ માનતા હતા (ગીતા અ. ૧૧/૪૧-૪૨) પરંતુ ભક્ત હાલ (ગીતા અ. ૨/૭)માં થયા છે અર્થાત્ અર્જુન સખાભક્ત તો પુરાણા છે, પરંતુ દાસ્યભક્ત નવા છે. આદેશ અથવા ઉપદેશ, દાસ અથવા શિષ્યને જ દેવામાં આવે છે, સખાને નહિ. અર્જુન હવે ભગવાનને શરણે ગયા, ત્યારે જ ભગવાનના ઉપદેશનો આરંભ થયો.

જે વાત સખાને પણ કહેવાતી નથી, તે વાત પણ શરણાગત શિષ્યની સાથે પ્રગટ કરી દેવાય છે. અર્જુન ભગવાનને કહે છે કે ‘હું આપનો શિષ્ય છું, એટલા માટે આપને શરણે થયેલા એવા, મને બોધ આપો.’ એટલા માટે ભગવાન અર્જુનની સામે પોતાની જાતને પ્રગટ કરી દે છે, રહસ્યને ખોલી દે છે.

અર્જુનનો ભગવાન પ્રત્યે ઘણો જ વિશેષ ભાવ હતો, ત્યારે તો તેમણે વૈભવ અને અસ્ત્ર-શસ્ત્રોથી સુસજ્જિત

૧. લોકહિતાર્થે પોતાનાં કર્તવ્ય (સ્વધર્મ)નું પાલન કરવાથી ‘યોગ’ સિદ્ધ થાય છે; આથી આ ‘કરવું’ પણ વાસ્તવમાં ન કરવાને માટે અર્થાત્ ‘કરવું’ સમાપ્ત કરવાને માટે જ છે — ‘આરુક્ષોર્મુનેયોગં કર્મ કારણમુચ્યતે’ (ગીતા અ. ૬/૩). ‘કરવાનો વેગ’ કાઢવાને માટે જ કેવળ સેવાભાવથી કર્તવ્યકર્મો કરવાં જોઈએ. સકામભાવથી અર્થાત્ પોતાને માટે કર્મો કરવાથી ‘કરવાનો વેગ’ વધે છે અને બીજાઓને માટે કર્મો કરવાથી ‘કરવાનો વેગ’ સમાપ્ત થાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે બીજાઓને માટે કરવાથી જ ‘કરવું’ સમાપ્ત થાય છે અને પોતાને માટે કરવાથી ‘કરવું’ શેષ રહે છે. ‘કરવું’ સમાપ્ત થતાં સ્વતઃસિદ્ધ ‘યોગ’નો અનુભવ થઈ જાય છે.

‘નારાયણી સેના’નો ત્યાગ કરીને નિઃશસ્ત્ર ભગવાનનો પોતાના ‘સારથિ’ના રૂપમાં સ્વીકાર કર્યો.^૧

સાધારણ લોકો ભગવાનની આપેલી વસ્તુઓને તો પોતાની માને છે (જે પોતાની છે જ નહિ) પરંતુ ભગવાનને પોતાના નથી માનતા (જે વાસ્તવમાં પોતાના છે). તે લોકો વૈભવશાળી ભગવાનને ન જોતાં તેમના વૈભવને જ જુએ છે. વૈભવને જ સાચો માનવાથી તેમની બુદ્ધિ એટલી ભ્રષ્ટ થઈ જાય છે કે તેઓ ભગવાનનો અભાવ જ માની લે છે અર્થાત્ ભગવાન તરફ એમની દૃષ્ટિ જતી જ નથી. કેટલાક લોકો વૈભવની પ્રાપ્તિ માટે જ ભગવાનનું ભજન કરે છે. ભગવાનને ચાહવાથી તો વૈભવ પણ પાછળ આવે છે, પરંતુ વૈભવને ચાહવાથી ભગવાન નથી આવી શકતા. વૈભવ તો ભક્તના ચરણોમાં આળોટે છે; પરંતુ સાચા ભક્તો વૈભવની પ્રાપ્તિ માટે ભગવાનનું ભજન નથી કરતા. તેઓ વૈભવને નથી ચાહતા, પરંતુ ભગવાનને જ ચાહે છે. વૈભવને ચાહવાવાળા મનુષ્યો વૈભવના ભક્ત (દાસ) હોય છે અને ભગવાનને ચાહવાવાળા મનુષ્યો ભગવાનના ભક્ત હોય છે. અર્જુને વૈભવ (નારાયણી સેના)નો ત્યાગ કરીને કેવળ ભગવાનને અપનાવ્યા, તો રણભૂમિમાં ભીષ્મ, દ્રોણ, યુધિષ્ઠિર વગેરે મહાપુરુષો હોવા છતાં પણ ગીતાનો મહાન દિવ્ય ઉપદેશ કેવળ અર્જુનને જ પ્રાપ્ત થયો, અને પછી રાજ્ય પણ અર્જુનને મળી ગયું!

‘સ એવાયં મયા તેઽધ યોગઃ પ્રોક્તઃ પુરાતનઃ’ – આ પદોનું એ તાત્પર્ય નથી કે મેં કર્મયોગને પૂર્ણ રીતે કહી દીધો છે, પરંતુ એ તાત્પર્ય એ છે કે જે કંઈ કહ્યું છે, તે પૂર્ણ છે. આગળ ભગવાનના જન્મના વિષયમાં અર્જુન દ્વારા કરવામાં આવેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપીને ભગવાને ફરીથી તે જ કર્મયોગના વર્ણનનો આરંભ કર્યો છે.

ભગવાન કહે છે કે સૃષ્ટિના આદિમાં મેં સૂર્યને જે કર્મયોગ કહ્યો હતો, તે જ આજે મેં તને કહ્યો છે. ઘણો સમય વીતી જવાથી તે યોગ અપ્રગટ થઈ ગયો હતો, અને હું પણ અપ્રગટ જ હતો. હવે હું પણ અવતાર લઈને પ્રગટ થયો છું અને યોગને પણ ફરીથી પ્રગટ કર્યો છે. આથી અનાદિકાળથી જે કર્મયોગ મનુષ્યોને કર્મબંધનથી મુક્ત કરતો આવી રહ્યો છે, તે આજે તને પણ કર્મબંધનથી મુક્ત કરી દેશે.

‘રહસ્યં હ્યેતદુત્તમમ્’ – જે રીતે અઢારમા અધ્યાયના છાસઠમા શ્લોકમાં ભગવાને અર્જુન સમક્ષ ‘સર્વગુહ્યતમ’ વાત

પ્રગટ કરી કે ‘તું મારા શરણમાં આવી જા, હું તને સઘળાં પાપોથી મુક્ત કરી દઈશ,’ તે જ રીતે અહીં ‘ઉત્તમ રહસ્ય’ પ્રગટ કરે છે કે ‘મેં જ સૃષ્ટિના આદિમાં સૂર્યને ઉપદેશ આપ્યો હતો અને તે જ ઉપદેશ હું આજે તને આપી રહ્યો છું.’

ભગવાન અર્જુનને જાણે એમ કહે છે કે તારો સારથિ બનીને તારી આજ્ઞાનું પાલન કરવાવાળો થઈને પણ હું આજે તને તે જ ઉપદેશ દઈ રહ્યો છું, જે ઉપદેશ મેં સૃષ્ટિના આદિમાં સૂર્યને દીધો હતો. હું સાક્ષાત્ તે જ છું અને અત્યારે અવતાર લઈને ગુપ્ત રીતે પ્રગટ થયો છું – આ ઘણી જ રહસ્યની વાત છે. આ રહસ્યને આજે હું તારી સમક્ષ પ્રગટ કરી રહ્યો છું; કેમકે તું મારો ભક્ત અને પ્રિય સખા છે.’

સાધારણ મનુષ્યની તો વાત જ શી, સાધકની દૃષ્ટિ પણ ઉપદેશ પ્રત્યે વધારે અને ઉપદેશક પ્રત્યે ઓછી જાય છે. આ પ્રસંગને વાંચવા-સાંભળવાથી ઉપદિષ્ટ ‘યોગ’ પર તો દૃષ્ટિ જાય છે, પરંતુ ઉપદેષ્ટ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જ આદિ નારાયણ છે – એ ઉપર બહુધા દૃષ્ટિ નથી જતી. જે વાત સાધારણ રીતે પકડમાં નથી આવતી, તે રહસ્યની હોય છે. ભગવાન અહીં ‘રહસ્યમ્’ પદ વડે પોતાનો પરિચય આપે છે, જેનું તાત્પર્ય એ છે કે સાધકની દૃષ્ટિ સર્વથા ભગવાન તરફ જ રહેવી જોઈએ.

પોતાની જાતને ‘આદિ ઉપદેષ્ટા’ કહીને ભગવાન જાણે પોતાને જીવમાત્રના ‘ગુરુ’ હોવાનું પ્રગટ કરે છે. નાટક ભજવતી વખતે જનતાની સામે અભિનેતા પોતાના અસલી સ્વરૂપને પ્રગટ નથી કરતો, પરંતુ કોઈ અંગત માણસ સમક્ષ તે પોતાને પ્રગટ પણ કરી દે છે. એવી જ રીતે મનુષ્ય-અવતારના સમયે પણ ભગવાન અર્જુનની સમક્ષ પોતાનો ઈશ્વરભાવ પ્રગટ કરી દે છે. આ જ ઉત્તમ રહસ્ય છે.

કર્મયોગને પણ ઉત્તમ રહસ્ય માની શકાય છે. જે કર્મો વડે જીવ બંધાય છે (કર્મણા બધ્યતે જન્તુઃ), તે જ કર્મો વડે તેની મુક્તિ થઈ જાય છે – એ ઉત્તમ રહસ્ય છે. પદાર્થોને પોતાના માનીને પોતાને માટે કર્મ કરવાથી બંધન થાય છે, અને પદાર્થોને પોતાના નહિ માનીને (બીજાઓના માનીને) કેવળ બીજાઓના હિતને માટે નિઃસ્વાર્થભાવપૂર્વક સેવા કરવાથી મુક્તિ થાય છે. અનુકૂળતા-પ્રતિકૂળતા, શ્રીમંતાઈ-નિર્ધનતા, સ્વસ્થતા-રુગ્ણતા વગેરે કેવીય પરિસ્થિતિ કેમ ન હોય, પ્રત્યેક પરિસ્થિતિમાં આ કર્મયોગનું પાલન સ્વતંત્રતાપૂર્વક

૧. એવમુક્તસ્તુ કૃષ્ણેન કુંતીપુત્રો ધનંજયઃ । અયુધ્યમાનં સંગ્રામે વરયામાસ કેશવમ્ ॥

(મહાભારત ઉદ્યોગ. ૭/૨૧)

‘શ્રીકૃષ્ણના એમ કહેવાથી કુંતીપુત્ર ધનંજયે સંગ્રામભૂમિમાં (અસ્ત્રશસ્ત્રોથી સુસજ્જિત એક અક્ષોહિણી નારાયણી સેનાને છોડીને) યુદ્ધ ન કરવાવાળા નિઃશસ્ત્ર તે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને જ (પોતાના સહાયક) પસંદ કર્યા.’

થઈ શકે છે. કર્મયોગમાં રહસ્યની ત્રણ વાતો મુખ્ય છે —

(૧) મારું કશું નથી. કારણ કે મારું સ્વરૂપ સત (અવિનાશી) છે અને જે કંઈ મળ્યું છે, તે બધું અસત (નાશવાન) છે, પછી અસત મારું કેવી રીતે હોઈ શકે? અનિત્યનો નિત્યની સાથે સંબંધ કેવી રીતે હોઈ શકે?

(૨) મારે માટે કંઈ નહિ જોઈએ. કારણ કે સ્વરૂપ (સત)માં અપૂર્તિ કે ઊણપ કદી હોતી જ નથી, પછી કંઈ વસ્તુની કામના કરવામાં આવે? અનુત્પન્ન અવિનાશી તત્ત્વને માટે ઉત્પન્ન થવાવાળી નાશવાન વસ્તુ કેવી રીતે કામમાં આવી શકે?

(૩) પોતાને માટે કંઈ નથી કરવાનું. એમાં પહેલું કારણ એ છે કે પોતે ચેતન પરમાત્માનો અંશ છે અને કર્મ જડ છે. પોતે નિત્ય-નિરંતર રહે છે, પરંતુ કર્મનો અને તેના ફળનો આદિ અને અંત હોય છે. એટલા માટે પોતાને માટે કર્મ કરવાથી આદિ-અંતવાળાં કર્મ અને ફળ સાથે પોતાનો સંબંધ જોડાય છે. કર્મ અને ફળનો તો અંત થઈ જાય છે, પરંતુ તેનો સંગ અંદર રહી જાય છે, જે જન્મ-મરણનું કારણ બને છે — ‘કારણં ગુણસજ્જોડસ્ય સદસધોનિજન્મસુ’ (ગીતા અ. ૧૩/૨૧).

બીજું કારણ એ છે કે ‘કરવા’ની જવાબદારી તેના ઉપર આવે છે, જે અદા કરી શકે છે અર્થાત્ જેનામાં કરવાની યોગ્યતા છે અને જે કંઈક મેળવવા ઇચ્છે છે. નિષ્ક્રિય, નિર્વિકાર, અપરિવર્તનશીલ અને પૂર્ણ હોવાને કારણે ચેતનસ્વરૂપ શરીરના સંબંધ વિના કંઈ કરી જ નથી શકતું, એટલા માટે આ વિધાન માનવું પડશે કે સ્વરૂપે પોતાને માટે કંઈ નથી કરવાનું.

ત્રીજું કારણ એ છે કે સ્વરૂપ સત છે અને પૂર્ણ છે; તેથી તેમાં ક્યારેય ઊણપ આવતી જ નથી, ઊણપ આવવાની સંભાવના પણ નથી — ‘નાભાવો વિદ્યતે સતઃ’ (ગીતા ૨-૧૬). ઊણપ ન આવવાના કારણે તેમાં કશું પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા પણ થતી નથી. આથી સ્વતઃ સિદ્ધ થઈ જાય છે કે સ્વરૂપ પર ‘કરવા’ની જવાબદારી નથી અર્થાત્ તેણે સ્વયંના માટે કશું કરવાનું નથી.

કર્મયોગમાં ‘કર્મ’ તો સંસારને માટે થાય છે અને ‘યોગ’ પોતાને માટે થાય છે. પરંતુ પોતાને માટે કર્મ કરવાથી ‘યોગ’નો અનુભવ નથી થતો. યોગનો અનુભવ ત્યારે થશે, જ્યારે કર્મનો પ્રવાહ પૂરેપૂરો સંસાર પ્રત્યે જ થઈ જશે. કારણ કે શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, પદાર્થ, ધન, સંપત્તિ વગેરે જે કંઈ પણ આપણી પાસે છે, તે સઘળે-સઘળું સંસારની સેવામાં જ જોડવાનું છે. આથી પદાર્થ અને ક્રિયા રૂપીસંસારથી સંબંધ-વિચ્છેદ કરવાને માટે જ બીજાઓને માટે કર્મ કરવાનું

છે. આ જ કર્મયોગ છે. કર્મયોગ સિદ્ધ થતાં કરવાનો રાગ, મેળવવાની લાલસા, જીવવાની ઇચ્છા અને મૃત્યુનો ભય — એ બધું દૂર થઈ જાય છે.

જેવી રીતે સૂર્યના પ્રકાશમાં લોકો અનેક કર્મો કરે છે, પરંતુ સૂર્યનો તે કર્મો સાથે પોતાનો કંઈ પણ સંબંધ નથી હોતો, તેવી જ રીતે ‘સ્વયં’ના (ચેતનના) પ્રકાશમાં સઘળાં કર્મો થાય છે, પરંતુ ‘પોતા’નો તેમની સાથે કંઈ પણ સંબંધ નથી હોતો; કેમકે ‘પોતે’ ચેતન તથા અપરિવર્તનશીલ છે અને કર્મ જડ તથા પરિવર્તનશીલ છે. પરંતુ જ્યારે ‘પોતે’ ભૂલથી તે પદાર્થો અને કર્મોની સાથે થોડો પણ સંબંધ માની લે છે, અર્થાત્ તેમને પોતાનાં અને પોતાને માટેનાં માની લે છે, તો પછી તે કર્મો અવશ્ય તેને બાંધી દે છે.

નિયતકર્મનો કોઈ પણ અવસ્થામાં ત્યાગ ન કરવો તથા નિયત સમયે કાર્યને માટે તત્પર રહેવાની પણ સૂર્યની પોતાની વિલક્ષણતા છે. કર્મયોગી પણ સૂર્યની જેમ પોતાનાં નિયતકર્મોને નિયત સમયે કરવાને માટે સદા તત્પર રહે છે.

કર્મયોગનું બરાબર પાલન કરવામાં આવે તો જો કર્મયોગીમાં જ્ઞાનના સંસ્કાર હોય તો તેને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ, અને જો ભક્તિના સંસ્કાર હોય તો તેને ભક્તિની પ્રાપ્તિ આપમેળે થઈ જાય છે. કર્મયોગનું પાલન કરવાથી પોતાનું જ નહિ, પરંતુ સંસારમાત્રનું પરમ હિત થાય છે. બીજા લોકો દેખે કે ન દેખે, સમજે કે ન સમજે, માને કે ન માને, પોતાના કર્તવ્યનું બરાબર પાલન કરવાથી બીજા લોકોને કર્તવ્યપાલનની પ્રેરણા આપમેળે મળે છે અને એ રીતે સહુની સેવા પણ થઈ જાય છે.

માર્મિક વાત

ગીતામાં ભગવાને ઉપદેશના આરંભમાં બીજા અધ્યાયના અગિયારમા શ્લોકથી ત્રીસમા શ્લોક સુધી મનુષ્યમાત્રના અનુભવ (વિવેક)નું વર્ણન કર્યું છે. આ મનુષ્યમાત્રનો જ અનુભવ નથી, પરંતુ જીવમાત્રનો પણ અનુભવ છે; કારણ કે ‘હું છું’ — એવી પોતાની સત્તા (હોવાપણા)નો અનુભવ સ્થાવર-જંગમ સહુ પ્રાણીઓનો છે. વૃક્ષ, પર્વત વગેરેને પણ એનો અનુભવ છે, પરંતુ તેઓ એને વ્યક્ત નથી કરી શકતાં. પશુ-પક્ષીઓમાં તો પ્રત્યક્ષ જોવામાં પણ આવે છે; જેમ કે — પશુ-પક્ષી પરસ્પરમાં લડે છે તો પોતાની સત્તાને લઈને જ લડે છે, જો પોતાની અલગ સત્તાનો અનુભવ ના હોય તો તે લડે જ શા માટે? મનુષ્યને તો એનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે જ; પરંતુ તે ન તો પોતાના અનુભવ પ્રત્યે દૃષ્ટિ નાખે છે અને ન એનો આદર પણ કરે છે. આ અનુભવને જ વિવેક કે નિજ-જ્ઞાન કહે છે. આ વિવેક બધામાં

આપમેળે છે, અને ભગવત્પ્રદત્ત છે.

ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ પ્રકૃતિનાં અંશ છે, એટલા માટે તેમનાથી થવાવાળું જ્ઞાન પ્રકૃતિજન્ય છે. શાસ્ત્રોને વાંચી-સાંભળીને આ ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ દ્વારા જે પારમાર્થિક જ્ઞાન થાય છે, તે જ્ઞાન પણ એક રીતે પ્રકૃતિજન્ય જ છે. પરમાત્મતત્ત્વ, આ પ્રકૃતિજન્ય જ્ઞાનની અપેક્ષાએ અત્યંત વિલક્ષણ છે. આથી પરમાત્મતત્ત્વને નિજ-જ્ઞાન (પોતાથી થવાવાળું જ્ઞાન) વડે જ જાણી શકાય છે. નિજ-જ્ઞાન અર્થાત્ વિવેકને મહત્ત્વ આપવાથી જ ‘હું કોણ છું? મારું શું છે? જડ અને ચેતન શું છે? પ્રકૃતિ અને પરમાત્મા શું છે?’ — આ બધું જાણવાની શક્તિ આવી જાય છે. આ જ વિવેક કર્મયોગમાં પણ કામ આવે છે — આ માર્મિક વાત છે.

કર્મયોગમાં વિવેકની બે વાતો મુખ્ય છે — (૧) પોતાના હોવાપણા (‘હું છું’)માં કોઈ સંદેહ નથી, અને (૨) અત્યારે જે વસ્તુઓ મળેલી છે, તેમના ઉપર પોતાનું કોઈ આધિપત્ય નથી; કેમકે તે પહેલાં પોતાની ન હતી અને પછી પણ પોતાની નહિ રહે. હું (પોતે) નિરંતર રહું છું અને આ મળેલી વસ્તુઓ — શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ વગેરે નિરંતર બદલાતી રહે છે અને એમનો નિરંતર વિયોગ થતો રહે છે. જેવી રીતે કર્મોનો આરંભ અને સમાપ્તિ થાય છે, તેવી જ રીતે તેમના ફળનો સંયોગ અને વિયોગ થાય છે. એટલા માટે કર્મો અને પદાર્થોનો સંબંધ સંસાર સાથે છે, પોતાની સાથે નહિ. આ રીતે વિવેક જાગ્રત થતાં જ કામનાનો નાશ થઈ જાય છે. કામનાનો નાશ થતાં સ્વતઃસિદ્ધ નિષ્કામતા પ્રગટ થઈ જાય છે અર્થાત્ કર્મયોગ પૂર્ણ રીતે સિદ્ધ થઈ જાય છે.

કામનાથી વિવેક ઢંકાઈ જાય છે (ગીતા અ. ૩/૩૮-૩૯). સ્વાર્થબુદ્ધિ, ભોગબુદ્ધિ અને સંગ્રહબુદ્ધિ રાખવાથી મનુષ્ય પોતાના કર્તવ્યનો બરાબર નિર્ણય નથી કરી શકતો. તે ગૂંચવણોને ગૂંચવણ વડે જ અર્થાત્ શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ વડે જ ઉકેલવાનું ઇચ્છે છે અને એટલા માટે તે વર્તમાન પરિસ્થિતિને બદલવાનો જ ઉદ્યોગ કરે છે. પરંતુ પરિસ્થિતિને બદલવી એ પોતાના વશની વાત નથી, એટલા માટે ગૂંચવણ ઊકલવાની અપેક્ષાએ વધુ ને વધુ ગૂંચવાતી ચાલી જાય છે. વિવેક જાગ્રત થતાં જ્યારે સ્વાર્થબુદ્ધિ, ભોગબુદ્ધિ અને સંગ્રહબુદ્ધિ નથી રહેતી, ત્યારે પોતાનું કર્તવ્ય સ્પષ્ટ દેખાવા લાગી જાય છે અને બધા પ્રકારની ગૂંચવણો આપમેળે ઊકલી જાય છે.

બહારની પરિસ્થિતિ કર્મોના અનુસાર જ બને છે

અર્થાત્ તે કર્મોનું જ ફળ છે. શ્રીમંતાઈ-નિર્ધનતા, નિંદા-સ્તુતિ, આદર-અનાદર, યશ-અપયશ, લાભ-હાનિ, જન્મ-મરણ, સ્વસ્થતા-રુગ્ણતા વગેરે બધી પરિસ્થિતિઓ કર્મોને આધીન છે.^૧ શુભ અને અશુભ કર્મોના ફળસ્વરૂપે અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ સામે આવતી રહે છે; પરંતુ એ પરિસ્થિતિ સાથે સંબંધ જોડીને — તેને પોતાની માનીને સુખી-દુઃખી થવું એ મૂર્ખતા છે. તાત્પર્ય એ છે કે અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિનું આવવું એ તો કર્મોનું ફળ છે, અને તેનાથી સુખી-દુઃખી થવું એ પોતાની અજ્ઞતા-મૂર્ખતાનું ફળ છે. કર્મોનું ફળ દૂર કરવાનું તો હાથની વાત નથી, પરંતુ મૂર્ખતા દૂર કરવાનું તો સાવ હાથની વાત છે, જેને દૂર કરી શકીએ છીએ, તે મૂર્ખતાને તો દૂર કરતા નથી અને જેને બદલી શકતા નથી તે પરિસ્થિતિને બદલવાનો ઉદ્યોગ કરીએ છીએ — આ મહાન ભૂલ છે! એટલા માટે પોતાના વિવેકને મહત્ત્વ દઈને મૂર્ખતાને દૂર કરી દેવી જોઈએ અને અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિઓનો સદુપયોગ કરતા રહીને તેમનાથી પર થઈ જવું અર્થાત્ અસંગ થઈ જવું જોઈએ. જે કોઈ પણ પરિસ્થિતિ સાથે સંબંધ નહિ જોડીને તેનો સદુપયોગ કરે છે અર્થાત્ અનુકૂળ પરિસ્થિતિમાં બીજાઓની સેવા કરે છે અને પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં દુઃખી નથી થતો અર્થાત્ સુખની ઇચ્છા નથી કરતો, તે સંસારબંધનથી સુગમતાપૂર્વક મુક્ત થઈ જાય છે.

જેને મનુષ્ય નથી ઇચ્છતો, તે પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ પહેલાં કરેલાં અશુભ (પાપ) કર્મોનું ફળ હોય છે. આથી પાપકર્મો તો કરવાં જ નહિ જોઈએ. કોઈને કષ્ટ પહોંચે, એવું કામ તો સ્વપ્નમાં પણ નહિ કરવું જોઈએ. પરંતુ વર્તમાનમાં (નવાં) પાપકર્મો ન કરવા છતાં પણ પુરાણાં પાપકર્મોના ફળસ્વરૂપે જ્યારે પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ આવી જાય છે, ત્યારે અંતઃકરણમાં ચિંતા, શોક, ભય વગેરે પણ આવી જાય છે. એનું કારણ એ છે કે આપણે ચિંતા-શોકને અધિક પરિચિત બનાવી લીધા છે. જેવી રીતે વેચેલી ગાય જૂના સ્થાનથી પરિચિત હોવાને કારણે વારંવાર ત્યાં જ આવી જાય છે. પરંતુ તેને વારંવાર નવા સ્થાન ઉપર પહોંચાડી દેવામાં આવે તો પછી તે જૂના સ્થાન ઉપર આવવાનું છોડી દે છે. એવી જ રીતે આજે અને અત્યારે એ દૃઢ વિચાર કરી લો કે આવવાજવાવાળી પરિસ્થિતિ સાથે સંબંધ જોડીને ચિંતાશોક કરવાં એ ભૂલ છે, આ ભૂલ હવે અમે નહિ કરીએ, તો પછી એ ચિંતાશોક આવવાનું છોડી દેશે.

વિવેકની પૂર્ણ જાગૃતિ ન હોવા છતાં પણ કર્મયોગીમાં

૧. સુનહુ ભરત ભાવી પ્રબલ બિલખિ કહેઉ મુનિનાથ । હાનિ લાભુ જીવનુ મરનુ જસુ અપજસુ બિધિ હાથ ॥
(માનસ ૨/૧૭૧)

એક નિશ્ચયાત્મિકા બુદ્ધિ રહે છે કે જે પોતાનું નથી, તેની સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ કરવાનો છે અને સાંસારિક સુખોને નહિ ભોગવીને કેવળ સેવા કરવાની છે. આ નિશ્ચયાત્મિકા બુદ્ધિને કારણે તેના અંતઃકરણમાં સાંસારિક સુખોનું મહત્ત્વ નથી રહેતું. પછી 'ભોગોમાં સુખ છે' - એવા ભ્રમમાં તેને કોઈ નાખી નથી શકતું. આથી આ એક નિશ્ચયને અટલ રાખવાથી જ

તેનું કલ્યાણ થઈ જાય છે. સત્સંગ-સ્વાધ્યાય વડે એવી નિશ્ચયાત્મિકા બુદ્ધિને બળ મળે છે. આથી દરેક સાધકે ઓછામાં ઓછો એવો કલ્યાણકારી નિશ્ચય અવશ્ય જ કરી લેવો જોઈએ. એવો નિશ્ચય કરવામાં બધા સ્વાધીન છે, કોઈ પરાધીન નથી, આમાં કોઈની જરા પણ સહાયની આવશ્યકતા નથી; કેમકે એમાં પોતે બળવાન છે.

—■—

સંબંધ — મેં જ સૃષ્ટિના આદિમાં સૂર્યને ઉપદેશ દીધો હતો અને તે જ ઉપદેશ હું આજે તને દઈ રહ્યો છું — આ સાંભળીને અર્જુનમાં સ્વાભાવિક એવી જિજ્ઞાસા જાગ્રત થાય છે કે જે અત્યારે મારી સામે બેઠા છે, એ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે સૃષ્ટિના આરંભમાં સૂર્યને ઉપદેશ કેવી રીતે દીધો હતો? આથી એને સારી રીતે સમજવા માટે અર્જુન આગળના શ્લોકમાં ભગવાનને પ્રશ્ન કરે છે.

અર્જુન ઉવાચ

અપરં ભવતો જન્મ પરં જન્મ વિવસ્વતઃ ।
કથમેતદ્વિજાનીયાં ત્વમાદૌ પ્રોક્તવાનિતિ ॥ ૪ ॥

અર્જુન બોલ્યા—

ભવતઃ	= આપનો	જન્મ	= જન્મ (તો)	એતત્	= આ યોગ
જન્મ	= જન્મ (તો)	પરમ્	= ઘણો પહેલાંનો છે;	પ્રોક્તવાન્	= કહ્યો હતો -
અપરમ્	= અર્વાચીન-હાલનો છે,		(તેથી)	ઈતિ	= એ વાત (હું)
	(જ્યારે)	ત્વમ્	= તમે (જ)	કથમ્	= કેમ
વિવસ્વતઃ	= સૂર્યનો	આદૌ	= કલ્પના આરંભે (સૂર્યને)	વિજાનીયામ્	= સમજું?

ટીકા — 'અપરં ભવતો જન્મ પરં જન્મ વિવસ્વતઃ' — આપનો જન્મ તો અત્યારે કેટલાંક વર્ષો પૂર્વે શ્રીવસુદેવજીને ઘેર થયો છે, પરંતુ સૂર્યનો જન્મ સૃષ્ટિના આરંભમાં થયો હતો. આથી આપે સૂર્યને કર્મયોગ કેવી રીતે કહ્યો હતો?

અર્જુનના આ પ્રશ્નમાં તર્ક કે આક્ષેપ નથી, પરંતુ જિજ્ઞાસા છે. તેઓ ભગવાનના જન્મ-સંબંધી રહસ્યને સુગમતાપૂર્વક સમજવાની દૃષ્ટિએ જ પ્રશ્ન કરે છે; કેમકે પોતાના જન્મ-સંબંધી રહસ્યને પ્રગટ કરવામાં ભગવાન જ સર્વથા સમર્થ છે.

'કથમેતદ્વિજાનીયાં ત્વમાદૌ પ્રોક્તવાનિતિ' — હું આપને સૃષ્ટિના આદિમાં ઉપદેશ દેવાવાળા કેવી રીતે

જાણું? અર્જુનના પ્રશ્નનું તાત્પર્ય એ છે કે સૂર્યને ઉપદેશ દીધા પછીથી સૂર્યવંશની (મનુ, ઇક્ષ્વાકુ વગેરે) કેટલીય પેઢીઓ વીતી ચૂકી છે અને આપનો અવતાર અત્યારનો છે; આથી આપે સૃષ્ટિના આદિમાં સૂર્યને ઉપદેશ કેવી રીતે દીધો હતો — આ વાત હું સારી રીતે સમજવા ઇચ્છું છું. સૂર્ય તો અત્યારે પણ છે, એટલા માટે તેને અત્યારે પણ ઉપદેશ દઈ શકાય છે. પરંતુ આપે સૂર્યને ઉપદેશ દીધા પછી સૂર્યવંશની પરંપરાનું પણ વર્ણન કર્યું છે, જેનાથી એ સિદ્ધ થાય છે કે આપે સૂર્યને ઉપદેશ અત્યારે તો આપ્યો નથી. તો આપે સૂર્યને કલ્પના આદિમાં કેવી રીતે ઉપદેશ દીધો હતો?

—■—

સંબંધ — અર્જુનના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પોતાનું અવતાર-રહસ્ય પ્રગટ કરવા માટે ભગવાન પહેલાં પોતાની સર્વજ્ઞતાનું દિગ્દર્શન કરાવે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ

બહૂનિ મે વ્યતીતાનિ જન્માનિ તવ ચાર્જુન ।
તાન્યહં વેદ સર્વાણિ ન ત્વં વેત્થ પરન્તપ ॥ ૫ ॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા—

પરન્તપ	= હે પરંતપ!	બહૂનિ	= ઘણા બધા	અહમ્	= હું
અર્જુન	= અર્જુન!	જન્માનિ	= જન્મો	વેદ	= જાણું છું. (પરંતુ)
મે	= મારા	વ્યતીતાનિ	= થઈ ચૂક્યા છે.	ત્વમ્	= તું
થ	= અને	તાનિ	= તે	ન	= નથી
તવ	= તારા	સર્વાણિ	= બધાને	વેત્થ	= જાણતો.

ટીકા - [ત્રીજા શ્લોકમાં ભગવાને અર્જુનને પોતાનો ભક્ત અને પ્રિય સખા કહ્યો હતો, એટલા માટે પાછળના શ્લોકમાં અર્જુન પોતાના હૃદયની વાત નિઃસંકોચ થઈને પૂછે છે. અર્જુનમાં ભગવાનના જન્મ-રહસ્યને જાણવાની પ્રબળ જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થઈ છે, એટલા માટે ભગવાન તેમની સમક્ષ મિત્રતાને નાતે પોતાના જન્મનું રહસ્ય પ્રગટ કરી દે છે. એ નિયમ છે કે શ્રોતાની પ્રબળ જિજ્ઞાસા થતાં વક્તા પોતાને છુપાવીને નથી રાખી શકતો. એટલા માટે સંત-મહાત્માઓ પણ પોતાનામાં વિશેષ શ્રદ્ધા રાખવાવાળાઓની સમક્ષ પોતાની જાતને પ્રગટ કરી શકે છે.^૧

ગૂઢં તત્ત્વ ન સાધુ દુરાવહિં ॥
આરત અધિકારી જહું પાવહિં ॥

(માનસ ૧/૧૧૦/૧)]

‘બહૂનિ મે વ્યતીતાનિ જન્માનિ તવ ચાર્જુન’ - સમય-સમયે મારા અને તારા ઘણા જ જન્મો થઈ ચૂક્યા છે. પરંતુ મારો જન્મ જુદા પ્રકારનો છે (જેનું વર્ણન આગળ છઠ્ઠા શ્લોકમાં કરશે) અને તારો (જીવનો) જન્મ જુદા પ્રકારનો છે (જેનું વર્ણન આઠમા અધ્યાયના ઓગણીસમા અને તેરમા અધ્યાયના એકવીસમા તેમજ છવીસમા શ્લોકોમાં કરશે). તાત્પર્ય એ છે કે મારા અને તારા ઘણાં જન્મો થયા છતાં પણ તે અલગ-અલગ પ્રકારના છે.

બીજા અધ્યાયના બારમા શ્લોકમાં ભગવાને અર્જુનને કહ્યું હતું કે હું (ભગવાન) અને તું તથા આ રાજા લોકો (જીવ) પહેલાં ન હતા અને પછી નહિ રહે - એમ નથી. તાત્પર્ય એ છે કે ભગવાન અને તેમનો અંશ જીવાત્મા-બન્નેય અનાદિ અને નિત્ય છે.

‘તાન્યહં વેદ સર્વાણિ’ - સંસારમાં એવા ‘જાતિસ્મર’

જીવો પણ હોય છે, જેમને પોતાના પૂર્વજન્મોનું જ્ઞાન હોય છે. એવા મહાપુરુષો ‘યુગ્જ્ઞાન યોગી’ કહેવાય છે, જેઓ સાધના કરીને સિદ્ધ બને છે. સાધનામાં અભ્યાસ કરતાં-કરતાં એમની વૃત્તિ એટલી તેજ થઈ જાય છે કે તેઓ જ્યાં વૃત્તિ જોડે છે, ત્યાંનું જ્ઞાન એમને થઈ જાય છે. એવા યોગીઓ કોઈક સીમા સુધી જ પોતાના પુરાણા જન્મોને જાણી શકે છે, સઘળા જન્મોને નહિ. આથી વિપરીત ભગવાન ‘યુક્ત યોગી’ કહેવાય છે, જે સાધના કર્યા વિના સ્વતઃસિદ્ધ અને નિત્ય યોગી છે. જન્મોને જાણવા માટે તેમણે વૃત્તિ નથી જોડવી પડતી. બલકે તેમનામાં પોતાના અને જીવોના પણ સઘળા જન્મોનું આપોઆપ સ્વાભાવિક જ્ઞાન સદા રહેલું હોય છે. તેમના જ્ઞાનમાં ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનનો ભેદ નથી, બલકે તેમના અખંડ જ્ઞાનમાં સર્વ કંઈ સદા વર્તમાન જ રહે છે (ગીતા અ. ૭/૨૬). કારણ કે ભગવાન સમસ્ત સ્થળ, કાળ, વસ્તુ, વ્યક્તિ, પરિસ્થિતિ વગેરેમાં પૂર્ણ રૂપે વિદ્યમાન રહેતા હોવા છતાં પણ તેમનાથી સર્વથા ન્યારા રહે છે.

[‘હું તે બધાને જાણું છું’ - ભગવાનના આ વચનથી સાધકોને એક વિશેષ આનંદ આવવો જોઈએ કે અમે ભગવાનની જાણકારીમાં છીએ, ભગવાન અમને નિરંતર નિહાળી રહ્યા છે! અમે ગમે તેવા કેમ ન હોઈએ, પણ છીએ ભગવાનની જાણમાં.]

‘ન ત્વં વેત્થ પરંતપ’ - જન્મોને ન જાણવામાં મૂળ કારણ છે - અંતઃકરણમાં નાશવાન પદાર્થોનું આકર્ષણ અને મહત્ત્વ હોવું. એના કારણે મનુષ્યનું જ્ઞાન વિકસિત નથી થતું. અર્જુનના અંતઃકરણમાં નાશવાન પદાર્થોનું અને વ્યક્તિઓનું મહત્ત્વ હતું. એટલા માટે તેઓ કુટુંબીઓના મરવાના ભયથી

૧. સંતમહાત્મા પણ પોતે છુપા રહે છે અને સહુની સામે પ્રગટ નથી થતા. પરંતુ નીચે લખેલા ત્રણ અવસરો વેળા તેઓ પોતાની જાતને પ્રગટ કરી દે છે -

(૧) જ્યારે કોઈ અત્યધિક શ્રદ્ધાળુ સામે મળી જાય અને તેનામાં તેમને (સંત-મહાત્માને) જાણવાની ઉત્કટ અભિલાષા હોય.

(૨) જ્યારે પોતાના કોઈ પ્રેમીનું શરીર છૂટવાનું હોય.

(૩) જ્યારે સંત-મહાત્માનું પોતાનું કહેવાતું શરીર છૂટી રહ્યું હોય.

બીજા અને ત્રીજા અવસરે સંત-મહાત્મા તે વ્યક્તિની સમક્ષ પણ પોતાની જાતને પ્રગટ કરી દે છે, કે જેનામાં એટલી વધારે શ્રદ્ધા તો નથી, પણ તે તે સંત-મહાત્માનો હૃદયથી આદર કરે છે અને તેમને જાણવા ઇચ્છે છે.

યુદ્ધ નહિ કરવાનું ઈચ્છતા હતા. પહેલા અધ્યાયના તેત્રીસમા શ્લોકમાં અર્જુને કહ્યું હતું કે જેમને માટે અમારી રાજ્ય, ભોગ અને સુખની ઈચ્છા છે, તે જ આ કુટુંબીઓ પ્રાણોની અને ધનની આશા છોડીને યુદ્ધમાં ઊભા છે — આથી સિદ્ધ થાય છે કે અર્જુન રાજ્ય, ભોગ અને સુખ ઈચ્છતા હતા. આથી નાશવાન પદાર્થોની કામના હોવાને કારણે તેઓ પોતાના પૂર્વજન્મોને નહોતા જાણતા.

મમતા-આસક્તિપૂર્વક પોતાના સુખભોગ અને આરામને માટે ધન વગેરે પદાર્થોનો સંગ્રહ કરવો એને ‘પરિગ્રહ’ કહેવાય છે. પરિગ્રહનો સર્વથા ત્યાગ કરવો અર્થાત્ પોતાના સુખ, આરામ વગેરેને માટે કોઈ પણ વસ્તુનો સંગ્રહ ન કરવો એ ‘અપરિગ્રહ’ કહેવાય છે. અપરિગ્રહની દૃઢતા થતાં પૂર્વજન્મોનું જ્ઞાન થઈ જાય છે —

અપરિગ્રહસ્થૈર્યે જન્મકથન્તાસંબોધઃ ।

(પાતંજલયોગદર્શન ૨/૩૯).

સંસાર (ક્રિયા અને પદાર્થો) સદૈવ પરિવર્તનશીલ અને અસત છે; આથી તેમાં અભાવ (ઊણપ) થવો એ નિશ્ચિત છે. અભાવરૂપી સંસાર સાથે સંબંધ જોડવાને કારણે મનુષ્યને પોતાનામાં પણ અભાવ દેખાવા લાગી જાય છે. અભાવ દેખાવાને કારણે તેનામાં એવી કામના પેદા થઈ જાય છે કે, મારા અભાવની તો પૂર્તિ થઈ જાય અને પછી નવું વધારે મળે. આ કામનાની પૂર્તિમાં જ તે દિનરાત લાગેલો રહે છે, પરંતુ કામનાની પૂર્તિ થવાની નથી. કામનાઓને કારણે મનુષ્ય બેહોશ જેવો થઈ જાય છે. આથી એવા મનુષ્યને અનેક જન્મોનું જ્ઞાન તો દૂર રહ્યું, વર્તમાનમાં કર્તવ્યનું પણ જ્ઞાન (શું કરી રહ્યો છું અને શું કરવું જોઈએ) નથી થતું.

—■—

સંબંધ — પૂર્વશ્લોકમાં ભગવાને બતાવ્યું કે મારા અને તારા ઘણાં જન્મો થઈ ચૂક્યા છે. હવે આગળના શ્લોકમાં ભગવાન પોતાના જન્મ (અવતાર)ની વિલક્ષણતા બતાવે છે.

અજોડપિ સન્નવ્યયાત્મા ભૂતાનામીશ્વરોડપિ સન્ ।

પ્રકૃતિં સ્વામધિષ્ઠાય સંભવામ્યાત્મમાયયા ॥ ૬ ॥

અજઃ	= (હું) અજન્મા (અને)	ભૂતાનામ્	= બધાંય પ્રાણીઓનો	પ્રકૃતિમ્	= પ્રકૃતિને
અવ્યયાત્મા	= અવિનાશીસ્વરૂપ	ઈશ્વરઃ	= ઈશ્વર	અધિષ્ઠાય	= આધીન કરીને
સન્	= હોવા છતાં	સન્	= હોવા છતાં	આત્મમાયયા	= પોતાની
અપિ	= પણ (અને)	અપિ	= પણ		યોગમાયાથી
		સ્વામ્	= પોતાની	સંભવામિ	= પ્રગટ થાઉં છું.

ટીકા — [આ છઠ્ઠો શ્લોક છે અને એમાં છ વાતોનું જ વર્ણન થયું છે. અજ, અવ્યય અને ઈશ્વર — એ ત્રણ વાતો ભગવાનની છે;^૧ પ્રકૃતિ અને યોગમાયા — એ બે વાતો ભગવાનની શક્તિની છે અને એક વાત ભગવાનના પ્રગટ થવાની છે]

‘અજોડપિ સન્નવ્યયાત્મા’ — આ પદો વડે ભગવાન

૧. ગીતામાં ભગવાને પોતાનાં અજ, અવ્યય અને ઈશ્વર — એ ત્રણે રૂપોને જાણવા અને ન જાણવાની વાત કહી છે; જેમ કે —

(૧) ‘અજ’ — સ્વરૂપને જાણવાની વાત —

યો મામજમનાદિં ચ વેત્તિ લોકમહેશ્વરમ્ । અસંમૂઢઃ સ મર્ત્યેષુ સર્વપાપૈઃ પ્રમુચ્યતે ॥ (અ. ૧૦/૩)

ન જાણવાની વાત —

મૂઢોઽયં નાભિજાનાતિ લોકો મામજમવ્યયમ્ । (અ. ૭/૨૫)

(૨) ‘અવ્યય’ — સ્વરૂપને જાણવાની વાત —

ભજન્ત્યનન્યમનસો જ્ઞાત્વા ભૂતાદિમવ્યયમ્ ॥ (અ. ૯/૧૩)

ન જાણવાની વાત —

પરં ભાવમજાનન્તો મમાવ્યયમનુત્તમમ્ ॥ (અ. ૭/૨૪)

(૩) ‘ઈશ્વર’ — સ્વરૂપને જાણવાની વાત —

ભોક્તારં યજ્ઞતપસાં સર્વલોકમહેશ્વરમ્ । મુહુર્દં સર્વભૂતાનાં જ્ઞાત્વા માં શાન્તિમૃચ્છતિ ॥ (અ. ૫/૨૯)

ન જાણવાની વાત —

અવજાનન્તિ માં મૂઢા માનુષીં તનુમાશ્રિતમ્ । પરં ભાવમજાનન્તો મમ ભૂતમહેશ્વરમ્ ॥ (અ. ૯/૧૧)

એ બતાવે છે કે સાધારણ મનુષ્યોની જેમ ન તો મારો જન્મ છે અને ન મારું મૃત્યુ પણ છે. મનુષ્યો જન્મ લે છે અને મરી જાય છે; પરંતુ હું ‘અજન્મા’ હોવા છતાં પણ પ્રગટ થઈ જાઉં છું અને ‘અવિનાશી’ હોવા છતાં પણ અંતર્ધાન થઈ જાઉં છું. પ્રગટ થવું અને અંતર્ધાન થવું — બન્નેય મારી અલૌકિક લીલાઓ છે.

સઘળાં પ્રાણીઓ જન્મ પહેલાં અપ્રગટ (અવ્યક્ત) હતાં અને મર્યા પછી પણ અપ્રગટ (અવ્યક્ત) થઈ જવાવાળાં છે. કેવળ વચમાં જ પ્રગટ (વ્યક્ત) છે (ગીતા અ. ૨/૨૮). પરંતુ સૂર્યની જેમ ભગવાન સદાય પ્રગટ રહે છે. તાત્પર્ય એ છે કે જેવી રીતે સૂર્ય ઉદય થવા પહેલાં પણ જેમ છે તેમ રહે છે અને અસ્ત થયા પછી પણ જેમ છે તેમ રહે છે અર્થાત્ સૂર્ય તો સદાય રહે છે; પરંતુ સ્થાનવિશેષના લોકોની દૃષ્ટિમાં તેનો ઉદય અને અસ્ત થતો દેખાય છે. એવી જ રીતે ભગવાનનું પ્રગટ થવું અને અંતર્ધાન થવું એ લોકોની દૃષ્ટિમાં છે, વાસ્તવમાં ભગવાન સદાય પ્રગટ રહે છે.

બીજાં પ્રાણીઓ જેવી રીતે કર્મોને પરતંત્ર થઈને જન્મ લે છે, ભગવાનનો જન્મ તેવી રીતે નથી થતો. કર્મોની પરતંત્રતાને લીધે જન્મ થવાથી બે વાતો થાય છે — આયુષ્ય અને સુખદુઃખનો ભોગ. ભગવાનમાં આ બન્નેય નથી હોતા.

બીજા લોકો જન્મે છે તો પહેલાં શરીર બાળક હોય છે, પછી મોટું થઈને યુવાન થઈ જાય છે, પછી વૃદ્ધ થઈ જાય છે અને મરી જાય છે. પરંતુ ભગવાનમાં આ પરિવર્તન નથી થતાં. તેઓ અવતાર લઈને બાળલીલા કરે છે અને કિશોર-અવસ્થા (પંદર વર્ષની અવસ્થા) સુધી વધવાની લીલા કરે છે. કિશોર-અવસ્થા સુધી પહોંચ્યા બાદ પછી તેઓ નિત્ય કિશોર જ રહે છે. સેંકડો વર્ષો વીતવા છતાં પણ ભગવાન તેવા જ સુંદરસ્વરૂપે રહે છે. એટલા માટે ભગવાનનાં જેટલા ચિત્ર બનાવવામાં આવે છે, તેમાં તેમની દાઢી મૂછો નથી હોતી (હવે કોઈ બનાવી દે તો અલગ વાત છે!). આ રીતે બીજાં પ્રાણીઓની જેમ ન તો ભગવાનનો જન્મ થાય છે, ન પરિવર્તન થાય છે અને ન મૃત્યુ પણ થાય છે.

‘ભૂતાનમીશ્વરોઽપિ સન્’ — પ્રાણીમાત્રના એકમાત્ર ઈશ્વર (મહાન શાસક) રહેતા હોઈને પણ ભગવાન

અવતારના સમયે નાનકડા બાળક બની જાય છે; પરંતુ બાળક બની જવા છતાં પણ તેમના ઈશ્વરભાવ (શાસકત્વ)-માં જરાય ઊણપ નથી આવતી; જેવી રીતે — ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે છઠ્ઠીને દિવસે જ પૂતના રાક્ષસીને મારી નાખી. પૂતનાનું શરીર અઢી યોજનનું અને મહા ભયંકર હતું. જો તેમનામાં ઈશ્વરભાવ ન હોત તો છઠ્ઠીને દિવસે પૂતનાને કેવી રીતે મારી નાખત? ભગવાને ત્રણ મહિનાની અવસ્થામાં શકટાસુરને, એક વર્ષની અવસ્થામાં તૃણાવર્તને અને પાંચ વર્ષની અવસ્થામાં અઘાસુરને મારી નાખ્યો. આ રીતે ભગવાને બાલ્યાવસ્થામાં જ અનેક રાક્ષસોને મારી નાખ્યા. સાત વર્ષની અવસ્થામાં જ તેમણે ગોવર્ધન પર્વતને એક આંગળી ઉપર ઉઠાવી લીધો!

સઘળાં પ્રાણીઓના ઈશ્વર હોવા છતાં પણ ભગવાન અવતારને સમયે નાનામાં નાના બની જાય છે અને નાનામાં નાનું કામ પણ કરી દે છે. વાસ્તવમાં આ જ ભગવાનની ભગવત્તા છે. ભગવાન અર્જુનનો રથ હાંકે છે અને તેમની આજ્ઞાનું પાલન કરે છે, તેમ છતાં પણ ભગવાનનો અર્જુન ઉપર અને બીજાં પ્રાણીઓ ઉપર ઈશ્વરભાવ તેવો ને તેવો જ છે. સારથિ હોવા છતાં પણ તેઓ અર્જુનને ગીતાનો મહાન ઉપદેશ આપે છે. પિતા દશરથજીની આજ્ઞાને ભગવાન શ્રીરામ ટાળતા નથી અને ચૌદ વર્ષ માટે વનમાં ચાલ્યા જાય છે, તેમ છતાં પણ ભગવાનનો દશરથજી ઉપર અને બીજાં પ્રાણીઓ ઉપર ઈશ્વરભાવ તેવો ને તેવો જ છે.

‘પ્રકૃતિં સ્વામધિષ્ઠાય’ — જે સત્ત્વ, રજ અને તમ — આ ત્રણે ગુણોથી અલગ છે, તે ભગવાનની શુદ્ધ પ્રકૃતિ છે. આ શુદ્ધ પ્રકૃતિ ભગવાનનું પોતાનું સચ્ચિદાનંદધન સ્વરૂપ છે. એને જ સંધિની-શક્તિ, સંવિત્-શક્તિ અને આહ્લાદિની-શક્તિ કહે છે.^૧ એને જે ચિન્મય-શક્તિ, કૃપાશક્તિ વગેરે નામોથી ઓળખાય છે. શ્રીરાધાજી^૨, શ્રી સીતાજી વગેરે પણ એ જ છે. ભગવાનને પ્રાપ્ત કરાવવાવાળી ‘ભક્તિ’ અને ‘બ્રહ્મવિદ્યા’ પણ એ જ છે.

પ્રકૃતિ ભગવાનની શક્તિ છે. જેવી રીતે, અગ્નિમાં બે શક્તિઓ રહે છે — પ્રકાશિકા અને દાહિકા. પ્રકાશિકા શક્તિ અંધકારને દૂર કરીને પ્રકાશ આપે છે તથા ભય પણ દૂર કરે છે. દાહિકા શક્તિ બાળે છે તથા વસ્તુને રાંધે છે તેમ જ ઠંડક પણ દૂર કરે છે. આ બન્ને શક્તિઓ

૧. સંધિનીશક્તિ ‘સત’ સ્વરૂપા, સંવિત્શક્તિ ‘ચિત્’ સ્વરૂપા અને આહ્લાદિની શક્તિ ‘આનંદ’ સ્વરૂપા છે.

૨. અવતારને સમયે ભગવાન પોતાની શુદ્ધ પ્રકૃતિ રૂપી શક્તિઓ સહિત અવતરિત થાય છે અને અવતારકાળમાં આ શક્તિઓ પાસેથી કામ લે છે. શ્રીરાધાજી ભગવાનની શક્તિ છે અને તેમની અનુગામિની અનેક સખીઓ છે, જે સર્વ ભક્તિરૂપા છે અને ભક્તિ પ્રદાન કરવાવાળી છે. ભક્તિરહિત મનુષ્યો એમને નથી જાણી શકતા. એમને ભગવાન અને રાધાજીની કૃપાથી જ જાણી શકે છે.

અગ્નિથી ભિન્ન પણ નથી અને અભિન્ન પણ નથી. ભિન્ન એટલા માટે નથી કે તેઓ અગ્નિરૂપ જ છે અર્થાત્ તેમને અગ્નિથી અલગ નથી કરી શકાતી, અને અભિન્ન એટલા માટે નથી કે અગ્નિના રહેવા છતાં પણ મંત્ર, ઔષધ વગેરેથી અગ્નિની દાહિકાશક્તિ કુંઠિત કરી શકાય છે. એવી જ રીતે ભગવાનમાં જે શક્તિ રહે છે, તેને ભગવાનથી ભિન્ન અને અભિન્ન - બન્નેય નથી કહી શકતા.

જેવી રીતે દીવાસળીમાં અગ્નિની સત્તા તો સદા રહે જ છે, પરંતુ તેની પ્રકાશિકા અને દાહિકા શક્તિ છુપાયેલી રહે છે; એવી જ રીતે ભગવાન સમસ્ત સ્થળ, કાળ, વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરેમાં સદા રહે છે, પરંતુ તેમની શક્તિ છુપાયેલી રહે છે. તે શક્તિને આધીન કરીને અર્થાત્ પોતાના વશમાં કરીને, તેના દ્વારા ભગવાન પ્રગટ થાય છે. જેમ કે, જ્યાં સુધી અગ્નિ પોતાની પ્રકાશિકા અને દાહિકા શક્તિની સહાયથી પ્રગટ નથી થતો, ત્યાં સુધી સદા રહેવા છતાં પણ તે દેખાતો નથી, એવી જ રીતે જ્યાં સુધી ભગવાન પોતાની શક્તિની સહાયથી પ્રગટ નથી થતા, ત્યાં સુધી ભગવાન સદા રહેવા છતાં પણ દેખાતા નથી.

રાધાજી, સીતાજી, રુક્મિણીજી વગેરે બધી ભગવાનની પોતાની દિવ્ય શક્તિઓ છે. ભગવાન સામાન્યરૂપે બધી જગાએ રહેવા છતાં પણ કોઈ કામ નથી કરતા. જ્યારે કરે છે, ત્યારે પોતાની દિવ્ય શક્તિની સહાયથી જ કરે છે. તે દિવ્ય શક્તિ દ્વારા ભગવાન વિચિત્ર-વિચિત્ર લીલાઓ કરે છે. તેમની લીલાઓ એટલી વિચિત્ર અને અલૌકિક હોય છે કે તેમને સાંભળીને, ગાઈને અને યાદ કરીને પણ જીવ પવિત્ર થઈને પોતાનો ઉદ્ધાર કરી લે છે.

નિર્ગુણ ઉપાસનામાં તે જ શક્તિ ‘બ્રહ્મવિદ્યા’ બની જાય છે, અને સગુણ ઉપાસનામાં તે જ શક્તિ ‘ભક્તિ’ બની જાય છે. જીવ ભગવાનનો જ અંશ છે. જ્યારે મનુષ્ય તે સંસારમાં માનેલી મમતાને હઠાવીને એકમાત્ર ભગવાનની સ્વતઃસિદ્ધ વાસ્તવિક આત્મીયતાને જાગ્રત કરી લે છે, ત્યારે ભગવાનની શક્તિ તેનામાં ભક્તિરૂપે પ્રગટ થઈ જાય છે. તે ભક્તિ એટલી વિલક્ષણ છે કે નિરાકાર ભગવાનને પણ સાકારરૂપે પ્રગટ કરી દે છે, ભગવાનને પણ ખેંચી લે છે. તે ભક્તિ પણ ભગવાન જ આપે છે.

ભગવાનની ભક્તિરૂપી શક્તિનાં બે રૂપો છે — વિરહ અને મિલન. ભગવાન વિરહ પણ મોકલે છે,^૧ અને મિલન પણ જ્યારે ભગવાન વિરહ મોકલે છે, ત્યારે ભક્ત ભગવાન

વિના વ્યાકુળ થઈ જાય છે. વ્યાકુળતાના અગ્નિમાં સંસારની આસક્તિ બળી જાય છે અને ભગવાન પ્રગટ થઈ જાય છે. જ્ઞાનમાર્ગમાં ભગવાનની શક્તિ પહેલાં ઉત્કટ જિજ્ઞાસાના રૂપમાં આવે છે (જેથી તત્ત્વને જાણ્યા વિના સાધકથી રહી નથી શકાતું) અને પછી બ્રહ્મવિદ્યારૂપે જીવના અજ્ઞાનનો નાશ કરીને તેના વાસ્તવિક સ્વરૂપને પ્રકાશિત કરી દે છે, પરંતુ ભગવાનની તે દિવ્ય શક્તિ, જેને ભગવાન વિરહરૂપે મોકલે છે, તેનાથી પણ બહુ જ વિલક્ષણ છે. ભગવાન ક્યાં છે? શું કરું? ક્યાં જાઉં? — આ રીતે ભક્ત વ્યાકુળ થઈ જાય છે, તો આ વ્યાકુળતા બધાં પાપોનો નાશ કરીને ભગવાનને સાકારરૂપે પ્રગટ કરી દે છે. વ્યાકુળતાથી જેટલું જલદી કામ બને છે, તેટલું વિવેક-વિચારપૂર્વક કરવામાં આવેલા સાધન વડે થતું નથી.

વિશેષ વાત

ભગવાન પોતાની પ્રકૃતિ દ્વારા અવતાર લે છે અને જાતજાતની અલૌકિક લીલાઓ કરે છે. જેવી રીતે અગ્નિ પોતે કંઈ નથી કરતો, તેની પ્રકાશિકા શક્તિ પ્રકાશ કરી દે છે, દાહિકા શક્તિ બાળી મૂકે છે; તેવી જ રીતે ભગવાન પોતે કંઈ નથી કરતા, તેમની દિવ્ય શક્તિ જ બધું કામ કરી દે છે. શાસ્ત્રોમાં આવે છે કે સીતાજી કહે છે — ‘રાવણને મારવો વગેરે બધાં કામો મેં કર્યાં છે, રામજીએ કંઈ નથી કર્યું.’

જેવી રીતે મનુષ્ય અને તેની શક્તિ (તાકાત) છે, તેવી જ રીતે ભગવાન અને એમની શક્તિ છે. તે શક્તિને ભગવાનથી અલગ પણ નથી કહી શકતા અને એક પણ નથી કહી શકતા. મનુષ્યમાં જે શક્તિ છે, તેને તે પોતાનાથી અલગ કરીને નથી દેખાડી શકતો, એટલા માટે તે એનાથી અલગ નથી. મનુષ્ય રહે છે, પણ તેની શક્તિ ઘટતી-વધતી રહે છે, એટલા માટે તે મનુષ્યથી એક પણ નથી. જો તેની મનુષ્ય સાથે એકતા હોત તો તે તેના સ્વરૂપની સાથે બરાબર રહેત, ઘટત-વધત નહિ. આથી ભગવાન અને એમની શક્તિને ભિન્ન અથવા અભિન્ન કંઈ પણ નથી કહી શકતા. દાર્શનિકોએ ભિન્ન પણ નથી કહી અને અભિન્ન પણ નથી કહી. તે શક્તિ અનિવર્યનીય છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના ઉપાસકો તે શક્તિને શ્રીજી (રાધાજી)ના નામથી ઓળખાવે છે.

જેવી રીતે પુરુષ અને સ્ત્રી બે હોય છે, એવી રીતે

૧. સંતોની વાણીમાં આવ્યું છે—‘દરિયા હરિ કિરપા કરી, બિરહા દિયા પઠાય ।’

અર્થાત્ ભગવાને કૃપા કરીને મારે માટે વિરહ મોકલી દીધો!

શ્રીકૃષ્ણ અને શ્રીજી, બે નથી. જ્ઞાનમાં તો દ્વૈતનું અદ્વૈત થાય છે અર્થાત્ બે હોઈને પણ એક થઈ જાય છે, અને ભક્તિમાં અદ્વૈતનું દ્વૈત થાય છે અર્થાત્ એક હોઈને પણ બે થઈ જાય છે. જીવ અને બ્રહ્મ એક થઈ જાય તો 'જ્ઞાન' થાય છે અને એક જ બ્રહ્મ બે રૂપે થઈ જાય તો 'ભક્તિ' થાય છે. એક જ અદ્વૈતતત્ત્વ પ્રેમની લીલા કરવા માટે, પ્રેમનું આસ્વાદન કરવા માટે, સઘળા જીવોને પ્રેમનો આનંદ દેવા માટે શ્રીકૃષ્ણ અને શ્રીજી - આ બે રૂપોમાં પ્રગટ થાય છે.^૧ બે રૂપો હોવા છતાં પણ બેમાં કોણ મોટું છે અને કોણ નાનું, કોણ પ્રેમી છે અને કોણ પ્રેમાસ્પદ? તે જાણી શકાતું નથી. બન્નેય એકબીજાથી વધીને વિલક્ષણ દેખાય છે. બન્ને એકબીજા પ્રત્યે આકૃષ્ટ થાય છે. શ્રીજીને દેખીને ભગવાન પ્રસન્ન થાય છે અને ભગવાનને જોઈને શ્રીજી. બન્નેની પરસ્પર પ્રેમલીલાથી રસની વૃદ્ધિ થાય છે. એને રાસ કહે છે.

ભગવાનની શક્તિઓ અનંત છે અને અપાર છે. એમની દિવ્ય શક્તિઓમાં ઐશ્વર્યશક્તિ પણ છે અને માધુર્યશક્તિ પણ. ઐશ્વર્યશક્તિ વડે ભગવાન એવાં વિચિત્ર અને મહાન કાર્યો કરે છે, જે બીજું કોઈ કરી જ નથી શકતું. ઐશ્વર્યશક્તિને કારણે એમનામાં જે મહત્તા, વિલક્ષણતા અને અલૌકિકતા દેખાય છે, તે એમના સિવાય બીજા કોઈનામાં જોવા - સાંભળવામાં નથી આવતી. માધુર્યશક્તિમાં ભગવાન પોતાના ઐશ્વર્યને ભૂલી જાય છે. ભગવાનને પણ મોહિત કરવાવાળી માધુર્યશક્તિમાં એક મધુરતા, મીઠાશ હોય છે, જેને કારણે ભગવાન બહુ મધુર અને પ્રિય લાગે છે. જ્યારે ભગવાન ગ્વાલબાળોની સાથે ખેલે છે, ત્યારે માધુર્યશક્તિ પ્રગટ થાય છે. જો તે સમયે ઐશ્વર્યશક્તિ પ્રગટ થઈ જાય તો બધો ખેલ બગડી જાય; ગ્વાલબાળ ડરી જાય અને ભગવાનની સાથે ખેલી પણ ના શકે. એવી જ રીતે ભગવાન ક્યાંક મિત્ર રૂપે, ક્યાંક પુત્ર અને ક્યાંક પતિ રૂપે પ્રગટ થઈ જાય છે, તો તે સમયે એમની ઐશ્વર્યશક્તિ છુપી રહે છે અને માધુર્યશક્તિ પ્રગટ થાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે ભગવાન ભક્તોના ભાવો અનુસાર તેમને આનંદ દેવા માટે જ પોતાની ઐશ્વર્યશક્તિને છુપાવીને માધુર્યશક્તિ પ્રગટ કરી દે છે.

જે સમયે માધુર્યશક્તિ પ્રગટ થાય છે, તે સમયે ઐશ્વર્યશક્તિ પ્રગટ નથી થતી અને જે સમયે ઐશ્વર્યશક્તિ પ્રગટ થાય છે, તે સમયે માધુર્યશક્તિ પ્રગટ નથી થતી. ઐશ્વર્યશક્તિ કેવળ ત્યારે પ્રગટ થાય છે, જ્યારે માધુર્ય ભાવમાં કોઈ શંકા પેદા થઈ જાય. જેમ કે, માધુર્યશક્તિ પ્રગટ થતાં

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ વાછરડાંઓને ખોળે છે. પરંતુ 'વાછરડાં ક્યાં ગયાં?' એ શંકા પેદા થતાં જ ઐશ્વર્યશક્તિ પ્રગટ થઈ જાય છે અને ભગવાન તત્કાળ જાણી જાય છે કે વાછરડાંઓને બ્રહ્માજી લઈ ગયા છે.

ભગવાનમાં એક સૌંદર્યશક્તિ પણ હોય છે, જેનાથી દરેક પ્રાણી એમનામાં આકૃષ્ટ થઈ જાય છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના સૌંદર્યને દેખીને મથુરાપુરવાસિની સ્ત્રીઓ પરસ્પર કહે છે -

ગોપ્યસ્તપઃ કિમચરન્ યદ્દમુખ્ય રૂપં

લાવણ્યસારમસમોર્ધ્વમનન્યસિદ્ધમ્ ।

દૃગ્ભિઃ પિબન્ત્યનુસવાભિનવં દુરાપમ્

એકાન્તધામ યશસઃ શ્રિય ઐશ્વરસ્ય ॥

(શ્રીમદ્ભા. ૧૦/૪૪/૧૪)

'આ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું રૂપ સંપૂર્ણ સૌંદર્યનો સાર છે, સૃષ્ટિમાત્રમાં કોઈનું પણ રૂપ એમના રૂપની બરાબરી કરે એવું નથી. એમનું રૂપ કોઈના સજવા-સજાવવાથી અથવા વસ્ત્ર-આભૂષણથી નહિ, પરંતુ સ્વયંસિદ્ધ છે. એ રૂપને જોતાં-જોતાં તૃપ્તિ પણ નથી થતી; કેમકે એ નિત્ય નવીન જ રહે છે. સમગ્ર યશ, સૌંદર્ય અને ઐશ્વર્ય એ રૂપનું આશ્રિત છે. એ રૂપનાં દર્શન બહુ જ દુર્લભ છે. કોને ખબર ગોપીઓએ ક્યું તપ કર્યું હતું? જે પોતાનાં નેત્રોનાં પરિયા વડે સદા એમની રૂપ માધુરીનું પાન કર્યા કરે છે!'

શુકદેવજી કહે છે -

નિરીક્ષ્ય તાદૃતમપૂરુષૌ જના

મગ્નસ્થિતા નાગરરાષ્ટ્રકા નૃપ ।

પ્રહર્ષવેગોત્કલિતેક્ષણાનનાઃ

પપુર્ન તૃપ્તા નયનૈસ્તદાનનમ્ ॥

પિબન્ત ઈવ ચક્ષુર્ભ્યાં લિહન્ત ઈવ જિહ્વાયા ।

જિઘ્રન્ત ઈવ નાસાભ્યાં શિલ્પ્યન્ત ઈવ બાહુભિઃ ॥

(શ્રીમદ્ભા. ૧૦/૪૩/૨૦-૨૧)

'હે પરીક્ષિત! મંચપર જેટલા લોકો બેઠા હતા, તેઓ મથુરાના નાગરિક અને રાષ્ટ્રના જનસમુદાય પુરુષોત્તમ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામજીનાં દર્શન કરીને એટલા પ્રસન્ન થયા કે તેમનાં નેત્ર અને મુખકમળ ખીલી ઊઠ્યાં, ઉત્કંઠાથી ભરાઈ ગયાં. તેઓ નેત્રો દ્વારા એમની મુખમાધુરીનું પાન કરતાં-કરતાં તૃપ્ત જ નહોતા થતા; જાણે તેઓ એમને નેત્રો વડે પી રહ્યા હોય, જિહ્વા વડે ચાટી રહ્યા હોય, નાસિકા વડે સૂંઘી રહ્યા હોય, અને ભુજાઓ વડે પકડીને હૃદય સાથે

૧. યેયં રાધા યશ્ચ કૃષ્ણો રસાબ્ધિર્દેહચ્ચૈકઃ કીડનાર્થ દ્વિધાભૂત્ । (શ્રી રાધાતાપનીયોપનિષદ્)

'જે આ રાધા અને જે આ કૃષ્ણ રસના સાગર છે, તેઓ એક જ છે, પરંતુ લીલાને માટે બે રૂપે બનેલા છે.'

ચાંપી રહ્યા હોય!

ભગવાન શ્રીરામના સૌંદર્યને જોતાં જ રાજા જનક પણ વિદેહ અર્થાત્ દેહની સૂઘ-બૂઘ ખોઈ બેસે છે — મૂરતી મધુર મનોહર દેખી । ભયઉં બિદેહુ બિદેહુ બિસેષી ॥
(માનસ ૧/૨૧૫/૪)

અને કહે છે —

સહજ બિરાગરૂપ મનુ મોરા । થકિત હોત જિમિ ચંદ ચકોરા ॥
(માનસ ૧/૨૧૬/૨)

વનમાં રહેવાવાળા કોલભીલ પણ ભગવાનના વિગ્રહને દેખીને મુગ્ધ બની જાય છે —

કરહિં જોહારૂ ભેંટ ધરિ આગે । પ્રભુહિ બિલોકહિં અતિ અનુરાગે ॥
ચિત્ર લિખે જનુ જહં તંહ ઠાઢે । પુલક સરીર નયન જલ બાઢે ॥
(માનસ ૨/૧૩૫/૩)

પ્રેમીઓની તો વાત જ શું કરું? વેરભાવ રાખવાવાળા ખર દૂષણ જેવા રાક્ષસો પણ ભગવાનના વિગ્રહની સુંદરતાને દેખીને ચકિત થઈ જાય છે અને કહે છે —

નાગ અસુર સુર નર મુનિ જેતે । દેખે જિતે હતે હમ કેતે ॥
હમ ભરિ જન્મ સુનહુ સબભાઈ । દેખી નહિં અસિ સુંદરતાઈ ॥
(માનસ ૩/૧૮/૨)

તાત્પર્ય એ છે કે ભગવાનના દિવ્ય સૌંદર્યની તરફ પ્રેમી, વિરક્ત, જ્ઞાની, મૂર્ખ, વેરી, અસુર અને રાક્ષસ સુધીનાં બધાનાં મન આકૃષ્ટ થઈ જાય છે.

‘સમ્મવામ્યાત્મમાયયા’ — જે મનુષ્યો ભગવાનથી વિમુખ રહે છે, તેમની સામે ભગવાન પોતાની યોગમાયામાં છુપાયેલા રહે છે અને સાધારણ મનુષ્યના જેવા જ દેખાય છે. મનુષ્ય જેમ-જેમ ભગવાનની સન્મુખ થતો જાય છે, તેમતેમ ભગવાન તેની સમક્ષ પ્રગટ થતા જાય છે. આ જ યોગમાયાનો આશ્રય લઈને ભગવાન વિચિત્ર-વિચિત્ર લીલાઓ કરે છે.^૧

ભગવદ્વિમુખ મૂઢ પુરુષની આગળ બે પરદા રહે છે — એક તો પોતાની મૂઢતાનો અને બીજો ભગવાનની યોગમાયાનો (ગીતા અ. ૭/૨૫). પોતાની મૂઢતા રહેવાને કારણે ભગવાનનો પ્રભાવ સાક્ષાત્ સામે પ્રગટ હોવા છતાં પણ તે એને સમજી નથી શકતો; જેમ કે - દ્રૌપદીનાં ચીર-હરણ કરવા માટે દુઃશાસન પોતાનું બધું બળ વાપરે છે, તેની ભુજાઓ થાકી જાય છે, પરંતુ સાડીનો અંત નથી

આવતો —

દુપદ સુતા નિરબલ ભઈ તા દિન, તજિ આયે નિજ ધામ ।
દુસ્સાસન કી ભુજા થકિત ભઈ, બસન-રૂપ ભએ સ્યામ ॥

— આ રીતે ભગવાને સભાની અંદર પોતાનું ઐશ્વર્ય સાક્ષાત્ પ્રગટ કરી દીધું. પરંતુ પોતાની મૂઢતાને કારણે દુઃશાસન, દુર્યોધન, કર્ણ વગેરે ઉપર આ વાતની કોઈ અસર જ ના પડી કે દ્રૌપદી દ્વારા ભગવાનને પોકારવામાત્રથી કેટલી વિલક્ષણતા પ્રગટ થઈ ગઈ! એક સ્ત્રીનું ચીરહરણ પણ ના કરી શક્યા તો વધારે શું કરી શકે છે! — આ તરફ તેમની દૃષ્ટિ જ ના ગઈ. ભગવાનનો પ્રભાવ સામે દેખતા હોવા છતાં પણ તેઓ તેમને જાણી ના શક્યા.

જો જીવ પોતાની મૂઢતા (અજ્ઞાન) દૂર કરી દે તો તેને પોતાના સ્વરૂપનો અથવા પરમાત્મતત્ત્વનો બોધ તો થઈ જાય છે, પરંતુ ભગવાનનાં દર્શન નથી થતાં.^૨ ભગવાનનાં દર્શન ત્યારે થાય છે, જ્યારે ભગવાન પોતાની યોગમાયાનો પરદો હઠાવી દે છે. પોતાનું અજ્ઞાન દૂર કરવું એ તો જીવના હાથની વાત છે, પરંતુ યોગમાયાને દૂર કરવી એ તેના હાથની વાત નથી. તે સર્વથા ભગવાનને શરણે થઈ જાય તો ભગવાન પોતાની શક્તિ વડે તેનું અજ્ઞાન પણ દૂર કરી શકે છે અને દર્શન પણ આપી શકે છે.

ભગવાન જેટલી લીલાઓ કરે છે, બધી યોગમાયાનો આશ્રય લઈને જ કરે છે. આ કારણથી એમની લીલાને દેખી શકીએ છીએ અને તેનો અનુભવ કરી શકીએ છીએ. જો તેઓ યોગમાયાનો આશ્રય ન લે તો એમની લીલાને કોઈ દેખી જ નથી શકતું, તેનું આસ્વાદને કોઈ કરી જ નથી શકતું.

અવતાર-સંબંધી વિશેષ વાત

અવતારનો અર્થ છે — નીચે ઊતરવું. સર્વ જગાએ પરિપૂર્ણ રહેવાવાળા સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ પરમાત્મા પોતાના અનન્ય ભક્તોની ઈચ્છા પૂરી કરવાને માટે અતિ-વિશેષ કૃપાથી એક સ્થાનવિશેષમાં અવતાર લે છે અને નાના બની જાય છે. બીજા લોકોનો પ્રભાવ કે મહત્ત્વ તો મોટા થઈ જવાથી થાય છે, પરંતુ ભગવાનનો પ્રભાવ કે મહત્ત્વ નાના થઈ જવાથી થાય છે. કારણ કે અપાર, અસીમ અને અનંત હોઈને પણ ભગવાન નાના સરખા બની જાય છે — આ એમની

૧. યોગમાયાનો આશ્રય લઈને જ ભગવાન રાસલીલા કરે છે —

ભગવાનપિ તા રાત્રીઃ શરદોત્કુલ્લમલ્લિકાઃ । વીક્ષ્ય રન્તું મનશ્ચકે યોગમાયામુપાશ્રિતઃ ॥

(શ્રીમદ્ભા. ૧૦/૨૮/૧)

૨. પોતાના સ્વરૂપનો બોધ થતાં ભગવાનનાં દર્શન થઈ જાય — એવો નિયમ નથી. પરંતુ ભગવાનનાં દર્શન થતાં પોતાના સ્વરૂપનો બોધ પણ થઈ જાય છે. એટલા માટે ભગવાન કહે છે —

મમ દરસન ફલ પરમ અનૂપા । જીવ પાવ નિજ સહજ સરૂપા ॥ (માનસ ૩/૩૬/૫)

વિલક્ષણતા જ છે. જેવી રીતે, ભગવાન અનંત બ્રહ્માંડોને ધારણ કરે છે; પરંતુ એક પર્વતને ધારણ કરવાથી ભગવાન 'ગિરિધારી' નામથી પ્રસિદ્ધ થઈ ગયા! અનંત બ્રહ્માંડ જેમના રોમરોમમાં રહેલાં છે,^૧ એવા પરમેશ્વર એક પર્વતને ઉઠાવી લે - એ કોઈ મોટી વાત નથી, ઊલટાની નાની વાત છે. પરંતુ નાની વાતમાં જ ભગવાનની મોટી વાત હોય છે. એ જ રીતે અવતાર લેવામાં જ ભગવાનની વિશેષતા છે.

સાધારણ આદમી જે ભૂમિકા ઉપર હોય છે, તે જ ભૂમિકા ઉપર આવીને ભગવાન તેવી જ લીલા કરે છે. બિલકુલ ભલાભોળા સાધારણ બાળકના જેવા બનીને લીલા કરે છે. ગ્વાલબાળકો સાથે રમતી વખતે તેઓ બીજા ગ્વાલબાળોથી હારી પણ જાય છે. જે ગ્વાલબાળકો જીતી જાય છે ત્યારે ભગવાન ઘોડો બની જાય છે અને ગ્વાલબાળકો તેમનો ઉપર બેસે છે. આ એમની વિશેષ મહત્તા છે.

ભગવાનના પ્રભાવને જાણવાવાળા જ્ઞાની મહાત્મા લોકો તો એમના સ્વરૂપમાં મગ્ન રહે છે; પરંતુ ભક્તોને એમની સાધારણ અજ્ઞાન બાળકના જેવી ભલીભોળી લીલા બહુ વિચિત્ર અને મધુર લાગે છે. ત્યાં જ્ઞાનીઓનું જ્ઞાન નથી ચાલતું. જ્ઞાનીઓના શિરોમણિ બ્રહ્માજી પણ ભગવાનની લીલાને દેખીને ભ્રમિત થઈ ગયા! મોટા-મોટા ઋષિ-મુનિઓ

યોગી-તપસ્વીઓ, સંતમહાત્માઓ પણ એમની લીલાઓના રહસ્યને નથી જાણી શકતા અને એ વિષયમાં મૌન બની જાય છે. ભગવાન જ કૃપા કરીને જે તેમના વહાલા અંતરંગ ભક્તોને જણાવવા ઈચ્છે છે, તેઓ જ એમની લીલાના તત્ત્વને જાણી શકે છે - 'સોઈ જાનઈ જેહિ દેહુ જનાઈ' (માનસ ૨/૧૨૭/૨). ગાયો ચરાવતી વખતે અને ગ્વાલબાળકો સાથે રમતી વખતે પણ ભગવાન અત્યંત પ્રભાવશાળી કાર્યો કરે છે. મોટા-મોટા બળવાન રાક્ષસોને પણ ચપટી વગાડતાંમાં જ ખતમ કરી દે છે. નાનકડા બાળક હોવા છતાં પણ એમનો પ્રભાવ તેવો ને તેવો જ રહે છે.

જેવી રીતે કોઈ બહુ જ મોટો વિદ્વાન કોઈ બાળકને બારાખડી શિખવે છે, તો તે બાળકનો હાથ પકડીને તેની પાસે 'ક, ખ, ગ...' લખાવે છે અને મુખથી પણ તેવું જ બોલે છે; પરંતુ તેનો અર્થ એવો નથી કે તે વિદ્વાન પોતે જ બારાખડી શીખે છે. તે તો બાળકની ભૂમિકાએ આવીને તેને શિખવાડે છે, જેથી તે સુગમતાપૂર્વક શીખી જાય. એવી જ રીતે અનંતબ્રહ્માંડનાયક ભગવાન આપણા લોકોની વચ્ચે આપણી સમક્ષ આવે છે અને આપણા જેવા જ બનીને આપણને બોધ આપે છે. એમની મોટી અલૌકિક વિચિત્ર-વિચિત્ર લીલાઓ હોય છે, જેમનું શ્રવણ, પઠન અને ગાન કરવાથી પણ લોકોનો ઉદ્ધાર થઈ જાય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ભગવાન પ્રકૃતિની સહાયથી જ ક્રિયા (લીલા) કરે છે. તેથી સીતાજી કહે છે કે, આ બધાં કાર્ય મેં કર્યાં છે, ભગવાન રામે કંઈ કર્યું નથી (અધ્યાત્મરામાયણ, બાલો પહેલા અધ્યાયના ૩૨થી ૪૩મા શ્લોક સુધી) પરંતુ ભગવાન મનુષ્યની જેમ પ્રકૃતિના આધીન નથી હોતા - 'પ્રકૃતિં સ્વામધિષ્ઠાય.' કારણ કે ભગવાન માટે પ્રકૃતિ 'પર' નથી, બલકે તેમનાથી અભિન્ન છે (ગીતા ૭/૪-૫). ભગવાનને પ્રકૃતિમાં સ્થિત મનુષ્યોની સામે આવવું છે, તેથી તેઓ પ્રકૃતિનો સ્વીકાર કરીને પ્રગટ થાય છે, ત્યારે મનુષ્યો તેમને જોઈ શકે છે.

—■—

સંબંધ - હવે ભગવાન આગળના શ્લોકમાં પોતાના અવતારનો પ્રસંગ બતાવે છે.

યદા યદા હિ ધર્મસ્ય ગ્લાનિર્ભવતિ ભારત ।

અભ્યુત્થાનમધર્મસ્ય તદાત્માનં સૃજામ્યહમ્ ॥ ૭ ॥

ભારત = હે ભરતવંશી
અર્જુન!
યદા, યદા = જ્યારે-જ્યારે
ધર્મસ્ય = ધર્મની
ગ્લાનિઃ = હાનિ (અને)

અધર્મસ્ય = અધર્મની
અભ્યુત્થાનમ્ = વૃદ્ધિ
ભવતિ = થાય છે,
તદા = ત્યારે-ત્યારે
હિ = જ

અહમ્ = હું
આત્માનમ્ = પોતાના
રૂપને
સૃજામિ = (સાકાર રૂપે)
પ્રગટ કરું છું.

૧. 'રોમ રોમ પ્રતિ લાગે કોટિ કોટિ બ્રહ્માંડ' (માનસ ૧/૨૦૧).

ટીકા — ‘યદા યદા હિ ધર્મસ્ય... અભ્યુત્થાનમ્ ધર્મસ્ય’ — ભગવત્પ્રેમી, ધર્માત્મા, સદાચારી, નિરપરાધ અને નિર્બળ મનુષ્યો ઉપર નાસ્તિક, પાપી, દુરાચારી અને બળવાન મનુષ્યોના અત્યાચાર વધી જવા તથા લોકોમાં સદ્ગુણ અને સદાચારની અત્યંત કમી તથા દુર્ગુણ અને દુરાચારોની અત્યંત વૃદ્ધિ થઈ જવી એ ધર્મની હાનિ અને અધર્મની વૃદ્ધિનું સ્વરૂપ છે.

‘યદા યદા’ પદોનું તાત્પર્ય એ છે કે જ્યારે - જ્યારે આવશ્યકતા પડે છે, ત્યારે ત્યારે ભગવાન અવતાર લે છે. એક યુગમાં પણ જેટલી વાર આવશ્યકતા અને અવસર પ્રાપ્ત થઈ જાય, તેટલી વાર અવતાર લઈ શકે છે. ઉદાહરણાર્થ, સમુદ્રમંથનને સમયે ભગવાને અજિતરૂપે સમુદ્રમંથન કર્યું, કચ્છપરૂપે મંદરાચળને ધારણ કર્યો તથા સહસ્રબાહુરૂપે મંદરાચળને ઉપરથી દબાવી રાખ્યો. પછી દેવતાઓને અમૃત વહેંચવા માટે મોહિનીરૂપ ધારણ કર્યું. આ રીતે ભગવાને એકસાથે અનેક રૂપ ધારણ કર્યાં.

અધર્મની વૃદ્ધિ અને ધર્મનો હ્રાસ થવાનું મુખ્ય કારણ છે — નાશવાન પદાર્થો તરફનું આકર્ષણ. જેવી રીતે માતા અને પિતાથી શરીર બને છે, તેવી જ રીતે પ્રકૃતિ અને પરમાત્માથી સૃષ્ટિ બને છે. એમાં પ્રકૃતિ અને તેનું કાર્ય સંસાર તો પ્રતિક્ષણ બદલાતાં રહે છે, કદી ક્ષણમાત્ર પણ એકરૂપે નથી રહેતાં અને પરમાત્મા તથા એમનો અંશ જીવાત્મા - બન્ને સમસ્ત સ્થળ, કાળ વગેરેમાં નિત્ય-નિરંતર રહે છે, આમાં કદી કિંચિત્માત્ર પણ પરિવર્તન નથી થતું. જ્યારે જીવ અનિત્ય, ઉત્પત્તિ-વિનાશશીલ પ્રાકૃત પદાર્થો વડે સુખ મેળવવાની ઈચ્છા કરવા લાગે છે અને તેમની પ્રાપ્તિમાં સુખ માનવા લાગે છે, ત્યારે તેનું પતન થવા લાગે છે. લોકોની સાંસારિક ભોગ અને સંગ્રહમાં જેમ-જેમ આસક્તિ વધે છે, તેમ-તેમ જ સમાજમાં અધર્મ વધે છે અને જેમ-જેમ અધર્મ વધે છે, તેમ-તેમ જ સમાજમાં પાપનું આચરણ, કલહ, વિદ્રોહ વગેરે દોષો વધે છે.

સત્યયુગ, ત્રેતાયુગ, દ્વાપરયુગ અને કલિયુગ - આ ચારેય યુગો તરફ દૃષ્ટિ કરીએ તો જણાય છે કે બધા યુગોમાં ક્રમશઃ ધર્મનો હ્રાસ થાય છે. સત્યયુગમાં ધર્મનાં ચારેય ચરણ રહે છે, ત્રેતાયુગમાં ધર્મનાં ત્રણ ચરણ રહે છે, દ્વાપરમાં ધર્મનાં બે ચરણ રહે છે અને કલિયુગમાં ધર્મનો કેવળ એક જ ચરણ બાકી રહે છે. જ્યારે યુગની મર્યાદા કરતાં પણ વધારે ધર્મનો હ્રાસ થઈ જાય છે, ત્યારે ભગવાન ધર્મની ફરીથી સ્થાપના કરવા માટે અવતાર લે છે.

‘તદાત્માનં સૃજામ્યહમ્’ — જ્યારે-જ્યારે ધર્મની ક્ષતિ અને અધર્મની વૃદ્ધિ થાય છે, ત્યારે ત્યારે ભગવાન અવતાર ગ્રહણ કરે છે. આથી ભગવાનનું અવતાર લેવાનું મુખ્ય પ્રયોજન છે — ધર્મની સ્થાપના કરવી અને અધર્મનો નાશ કરવો.

ધર્મની હાનિ અને અધર્મની વૃદ્ધિ થતાં લોકોની પ્રવૃત્તિ અધર્મમાં થઈ જાય છે. અધર્મમાં પ્રવૃત્તિ થવાથી સ્વાભાવિક પતન થાય છે. ભગવાન પ્રાણીમાત્રના પરમ સુહૃદ છે. એટલા માટે લોકોનું પતન થતું રોકવાને માટે તેઓ પોતે અવતાર લે છે.

કર્મોમાં સકામભાવ ઉત્પન્ન થવો એ જ ધર્મની હાનિ છે અને પોતપોતાના કર્તવ્યથી ચ્યુત થઈને નિષિદ્ધ આચરણો કરવાં એ જ અધર્મનું અભ્યુત્થાન છે! ‘કામ’ અર્થાત્ કામનાથી જ સઘળે-સઘળાં અધર્મો, પાપો, અન્યાય વગેરે થાય છે (ગીતા અ. ૩/૩૭). આથી આ ‘કામ’નો નાશ કરવા માટે તથા નિષ્કામભાવનું વિસ્તરણ કરવાને માટે ભગવાન અવતાર લે છે.

અહીં શંકા થઈ શકે કે વર્તમાન સમયમાં ધર્મનો હ્રાસ અને અધર્મની વૃદ્ધિ બહુ જ થઈ રહી છે, તો પછી ભગવાન અવતાર કેમ નથી લેતા? એનું સમાધાન એ છે કે યુગના પ્રભાવને જોતાં હજુ એવો સમય નથી આવ્યો, જેથી ભગવાન અવતાર લે. ત્રેતાયુગમાં રાક્ષસોએ ઋષિમુનિઓને મારીને તેમનાં હાડકાંના ઢગલા કરી દીધાં હતાં. આ તો ત્રેતાયુગથી પણ નિમ્ન કોટિનો કલિયુગ છે, પરંતુ હજુ ધર્માત્મા પુરુષો જીવી રહ્યા છે, તેમનો કોઈ નાશ નથી કરતું. બીજી વધારાની એક વાત છે, જ્યારે ધર્મનો હ્રાસ અને અધર્મની વૃદ્ધિ થાય છે, ત્યારે ભગવાનની આજ્ઞાથી સંતો આ પૃથ્વી ઉપર આવે છે અથવા અહીં વિશેષ સાધક પુરુષો પ્રગટ થઈ જાય છે અને ધર્મની સ્થાપના કરે છે. કોઈક-કોઈક વેળા પરમાત્માને પ્રાપ્ત થયેલા કારક મહાપુરુષો પણ સંસારનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે આવે છે. સાધક અને સંત પુરુષો જે દેશમાં રહે છે, તે દેશમાં અધર્મની બહુ વૃદ્ધિ નથી થતી અને ધર્મની સ્થાપના થાય છે.

જ્યારે સાધકો અને સંતમહાત્માઓને પણ લોકો નથી માનતા, ઊલટાનો તેમનો વિનાશ કરવાનો આરંભ કરી દે છે અને જ્યારે ધર્મનો પ્રચાર કરવાવાળા બહુ જ ઓછા રહે છે તથા જે યુગમાં જેવો ધર્મ હોવો જોઈએ, તેની અપેક્ષાએ ઘણો જ વધારે ધર્મનો હ્રાસ થઈ જાય છે, ત્યારે ભગવાન પોતે અવતાર લઈને આવે છે.

સંબંધ — પૂર્વશ્લોકમાં પોતાના અવતારનું વર્ણન કરીને હવે ભગવાન પોતાના અવતારનું પ્રયોજન બતાવે છે.

પરિત્રાણાય સાધૂનાં વિનાશાય ચ દુષ્ટતામ્ ।
ધર્મસંસ્થાપનાર્થાય સમ્ભવામિ યુગે યુગે ॥ ૮ ॥

સાધૂનામ્	= સાધુ પુરુષોની (ભક્તોની)	વિનાશાય	= વિનાશ કરવા માટે	નાર્થાય	સ્થાપના કરવા માટે (હું)
પરિત્રાણાય	= રક્ષા કરવા માટે,	ચ	= અને	યુગે, યુગે	= યુગે-યુગે
દુષ્ટતામ્	= પાપ કર્મ	ધર્મસંસ્થાપ-	= ધર્મની સમ્યક્ રીતે	સમ્ભવામિ	= પ્રકટ થાઉં છું.

ટીકા — ‘પરિત્રાણાય સાધૂનામ્’ — સાધુ મનુષ્યો દ્વારા જ અધર્મનો નાશ અને ધર્મનો પ્રચાર થાય છે, એટલા માટે તેમની રક્ષા કરવાને માટે ભગવાન અવતાર લે છે.

બીજાઓનું હિત કરવું એ જ જેમનો સ્વાભાવ છે અને જેઓ ભગવાનનાં નામ, રૂપ, ગુણ, પ્રભાવ, લીલા વગેરેનું શ્રદ્ધા-પ્રેમપૂર્વક સ્મરણ, કીર્તન વગેરે કરે છે અને લોકોમાં પણ તેનો પ્રચાર કરે છે, એવા ભગવાનના આશ્રિત ભક્તોને માટે અહીં ‘સાધૂનામ્’ પદ આપ્યું છે. જેનો એક માત્ર પરમાત્મપ્રાપ્તિનો ઉદ્દેશ્ય છે, તે સાધુ છે^૧ અને જેનો નાશવાન સંસારનો ઉદ્દેશ્ય છે, તે અસાધુ છે.

અસત અને પરિવર્તનશીલ વસ્તુમાં સદ્ભાવ કરવાથી અને તેને મહત્વ દેવાથી કામનાઓ પેદા થાય છે. જેમ-જેમ કામનાઓ નષ્ટ થાય છે, તેમ-તેમ સાધુતા આવે છે અને જેમ-જેમ કામનાઓ વધે છે, તેમ - તેમ સાધુતા લુપ્ત થાય છે. કારણ કે અસાધુતાનો મૂળ હેતુ કામના જ છે. સાધુતાથી પોતાનો ઉદ્ધાર અને લોકોનો આપમેળે ઉપકાર થાય છે.

સાધુ પુરુષના ભાવો અને ક્રિયાઓમાં પશુ, પક્ષી, વૃક્ષ, પર્વત, મનુષ્ય, દેવતા, પિતૃ, ઋષિ, મુનિ વગેરે સહુનું હિત સમાયેલું છે.

હેતુ રહિત જગ જુગ ઉપકારી ।
તુમ્હ તુમ્હાર સેવક અસુરારી ॥
(માનસ ૭/૪૭/૩)

જો લોકો તેમના મનના ભાવોને જાણી જાય તો તેઓ તેમના ચરણોના દાસ બની જાય. આથી વિપરીત જો લોકો દુષ્ટ પુરુષના મનના ભાવોને જાણી જાય તો દિવસમાં કેટલીક વાર લોકો વડે તેની મારપીટ થાય.

અહીં શંકા થઈ શકે છે કે જો ભગવાન સાધુ પુરુષોનું રક્ષણ કર્યા કરે છે તો પછી સંસારમાં સાધુ પુરુષો

દુઃખ પામતા હોવાનું કેમ જોવામાં આવે છે? એનું સમાધાન એ છે કે સાધુ પુરુષોની રક્ષાનું તાત્પર્ય એમની ભાવનાઓની રક્ષા છે; શરીર, ધનસંપત્તિ, માન-બડાઈ વગેરેની રક્ષા નહિ; કારણ કે તેઓએ સાંસારિક પદાર્થોને મહત્વ નથી આપતા. ભગવાન પણ આ વસ્તુઓને મહત્વ નથી આપતા; કેમકે સાંસારિક પદાર્થોને મહત્વ આપવાથી જ અસાધુતા પેદા થાય છે.

ભક્તોમાં સાંસારિક પદાર્થોનું મહત્વ અને ઉદ્દેશ્ય હોતાં જ નથી; ત્યારે તો તેઓ ભક્ત છે. ભક્તલોકી પ્રતિકૂળતા (દુઃખદાયી પરિસ્થિતિ)માં વિશેષ પ્રસન્ન થાય છે; કેમકે પ્રતિકૂળતાથી જેટલો આધ્યાત્મિક લાભ થાય છે, તેટલો કોઈ બીજી સાધનાથી નથી થતો. વાસ્તવમાં ભક્તિ પણ પ્રતિકૂળતામાં જ વધે છે. સાંસારિક રાગ અને આસક્તિથી જ પતન થાય છે અને પ્રતિકૂળતાથી તે રાગ તૂટે છે. એટલા માટે ભગવાનની ભક્તોને માટે પ્રતિકૂળતા મોકલવી એ પણ વાસ્તવમાં ભક્તોની રક્ષા કરવી છે.

‘વિનાશાય ચ દુષ્ટતામ્’ — દુષ્ટ મનુષ્યો અધર્મનો પ્રચાર અને ધર્મનો નાશ કરે છે, એટલા માટે તેમનો વિનાશ કરવાને માટે ભગવાન અવતાર લે છે.

જે મનુષ્યો અત્યંત કામનાને વશ થઈ જૂઠ, કપટ, છળ, અપ્રામાણિકતા વગેરે દુર્ગુણ-દુરાચારોમાં લાગેલા છે; જેઓ નિરપરાધ, સદ્ગુણી અને સદાચારી સાધુઓ ઉપર અત્યાચાર કર્યા કરે છે; જેઓ બીજાઓનું અહિત કરવામાં જ લાગેલા રહે છે; જેઓ પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિને નથી જાણતા; ભગવાન અને વેદશાસ્ત્રોનો વિરોધ કરવાનો જ જેમનો સ્વભાવ થઈ ગયો છે; એવા આસુરી સંપત્તિમાં અધિક રચ્યાપચ્યા રહીને તેવું જ ખરાબ આચરણ કરવાવાળા મનુષ્યોને માટે અહીં ‘દુષ્ટતામ્’ પદ આપ્યું છે. ભગવાન અવતાર લઈને એવા જ દુષ્ટ મનુષ્યોનો

૧. સાધુરેવ સ મન્તવ્યઃ સમ્યગ્વ્યવસિતો હિ સઃ ॥ (ગીતા અ. ૮/૩૦)

વિનાશ કરે છે.

શંકા — ભગવાન તો બધાં પ્રાણીઓમાં સમાન છે અને એમનો કોઈ વેરી નથી — ('સમોઢહં સર્વભૂતેષુ ન મે દ્વેષ્યઃ' ગીતા ૯/૨૯,) તો પછી તેઓ દુષ્ટોનો વિનાશ કેમ કરે છે?

સમાધાન — સઘળાં પ્રાણીઓના પરમ સુદૃઢ હોવાને કારણે ભગવાનનો કોઈ વેરી નથી; પરંતુ જે મનુષ્ય ભક્તોનો અપરાધ કરે છે, તે ભગવાનનો વેરી થાય છે —

સુનુ સુરેસ રઘુનાથ સુભાગિ ।
નિજ અપરાધ રિસાહિં ન કાગિ ॥
જો અપરાધુ ભગત કર કરઈ ।
રામ રોષ પાવક સો જરઈ ॥
(માનસ ૨/૨૧૮/૨-૩)

ભગવાનનું એક નામ 'ભક્તભક્તિમાન' (શ્રીમદ્ભા. ૧૦/૮૬/૫૮) છે. આથી ભક્તોને કષ્ટ દેવાવાળા દુષ્ટોનો વિનાશ ભગવાન જાતે કરે છે. પાપનો વિનાશ ભક્ત કરે છે અને પાપીનો વિનાશ ભગવાન કરે છે.

સાધુઓનું સંરક્ષણ કરવામાં ભગવાનની જેટલી કૃપા છે, તેટલી જ કૃપા દુષ્ટોનો વિનાશ કરવામાં પણ છે^૧! વિનાશ કરીને ભગવાન તેમને શુદ્ધ અને પવિત્ર બનાવે છે.

સંત-મહાત્મા ધર્મની સ્થાપના તો કરે છે, પરંતુ દુષ્ટોના વિનાશનું કાર્ય તેઓ નથી કરતા. દુષ્ટોનો વિનાશ કરવાનું કાર્ય ભગવાન પોતાના હાથમાં રાખે છે; જેમ કે — સાધારણ મલમપટ્ટી કરવાનું કામ તો કમ્પાઉન્ડર કરે છે, પણ મોટું ઓપરેશન કરવાનું કામ સિવિલ સર્જન જાતે કરે છે, બીજા નહિ.

માતા અને પિતા - બન્ને સમાન રૂપથી બાળકનું હિત ચાહે છે. બાળક ભણતો ન હોય અને ઉદ્વેગતા કરે, તો તેને માતા પણ સમજાવે છે અને પિતા પણ સમજાવે છે. બાળક પોતાની ઉદ્વેગતા ન છોડે તો પિતા એને મારેપીટે છે. પરંતુ બાળક જ્યારે ગભરાઈ જાય છે, ત્યારે માતા, પિતાને મારવા-પીટવાથી રોકે છે. જોકે માતા પતિવ્રતા છે, પતિનું અનુસરણ કરવું તેનો ધર્મ છે, તોપણ એનો એવો અર્થ નથી કે પતિ બાળકને મારે તો તે પણ સાથે મારવા લાગી જાય. જો તે એવું કરે તો બાળક બિચારો ક્યાં જશે?

બાળકની રક્ષા કરવામાં તેનો પતિવ્રતાધર્મ નષ્ટ નથી થતો; કારણ કે વાસ્તવમાં પિતા પણ બાળકને મારવા-પીટવાનું નથી ઇચ્છતા, ઊલટાના તેના દુર્ગુણ-દુરાચારોને દૂર કરવાનું ઇચ્છે છે. એવી જ રીતે ભગવાન પિતા સમાન છે અને તેમના ભક્તો માતા સમાન છે. ભગવાન અને સંત મહાત્મા મનુષ્યોને સમજાવે છે. પછી પણ મનુષ્યો પોતાની દુષ્ટતા ન છોડે તો તેમનો વિનાશ કરવાને માટે ભગવાનને અવતાર લઈને જાતે આવવું પડે છે. જો તેઓ પોતાની દુષ્ટતા છોડી દે તો તેમને મારવાની આવશ્યકતા જ ન રહે.

નિર્ગુણ બ્રહ્મ પ્રકૃતિ, માયા, અજ્ઞાન વગેરેનું વિરોધી નથી, ઊલટાનું તેમને સત્તાસ્ફૂર્તિ આપવાવાળું તથા તેમનું પોષક છે. તાત્પર્ય એ છે કે પ્રકૃતિ, માયા વગેરેમાં જે કંઈ સામર્થ્ય છે, તે બધું તે નિર્ગુણ બ્રહ્મનું જ છે. એ જ રીતે સગુણ ભગવાન પણ કોઈ જીવની સાથે દ્વેષ, વેર કે વિરોધ નથી રાખતા, પરંતુ સમાન રીતે બધાને સામર્થ્ય આપે છે, તેમનું પોષણ કરે છે. એટલું જ નહિ, ભગવાનની રચેલી પૃથ્વી પણ રહેવાને માટે બધાને બરાબર સ્થાન આપે છે. તેનો એવો પક્ષપાત નથી કે મહાત્માને તે વિશેષ સ્થાન આપે; અને દુષ્ટને સ્થાન ન આપે. એવી જ રીતે અન્ન બધાંની ભૂખ બરાબર દૂર કરે છે, જળ બધાંની તરસ સમાનરૂપે દૂર કરે છે, વાયુ બધાંને પ્રાણવાયુ એકસરખો આપે છે, સૂર્ય બધાંને પ્રકાશ એકસરખો આપે છે વગેરે. જો પૃથ્વી, અન્ન, જળ વગેરે દુષ્ટોને સ્થાન, અન્ન, જળ વગેરે આપવાનું બંધ કરી દે તો દુષ્ટો જીવી જ ના શકે. આ રીતે જ્યારે ભગવાનની આજ્ઞા અનુસાર કાર્ય કરનારા પૃથ્વી, અન્ન, જળ, વાયુ, સૂર્ય વગેરેમાં પણ એટલી ઉદારતા અને સમતા છે, ત્યારે આ વિધાનના વિધાયક (ભગવાન)માં કેટલી વિલક્ષણ ઉદારતા અને સમતા હશે! તેઓ તો ઉદારતાના સાગર જ છે. જો વિધાયક (ભગવાન) અને તેમના વિધાનની તરફ થોડો પણ દૃષ્ટિપાત કરવામાં આવે તો મનુષ્ય ગદ્ગદ થઈ જાય અને ભગવાનનાં ચરણોમાં તેનો પ્રેમ થઈ જાય!

દુષ્ટ પુરુષો સાથે ભગવાનનો વિરોધ નથી, પરંતુ તેમનાં દુષ્કર્મો સાથે વિરોધ છે; કારણ કે તે દુષ્કર્મો સંસારનું તથા તે દુષ્ટોનું પણ અહિત કરવાવાળાં છે. ભગવાન સર્વના

૧. ૧. 'અરિહુક અનભલ કીન્હ ન રામા' (માનસ ૨/૧૮૩/૩)

૨. યે યે હતાશ્વકધરેણ રાજંસ્ત્રૈલોક્યનાથેન જર્નાદનેન । તે તે ગતા વિષ્ણુપુરી પ્રયાતાઃ ક્રોધોઢપિ દેવસ્ય વરેણ તુલ્યઃ ॥

(પાણડવગીતા)

'હે રાજન! ત્રૈલોક્યાધિપતિ ચક્રધારી ભગવાન જનાર્દન દ્વારા જે લોકો મરાઈ ગયા, તે બધા વિષ્ણુલોકમાં ચાલ્યા ગયા. આ દેવનો ક્રોધ પણ વરદાનની જેમ જ કલ્યાણપ્રદ છે.'

સુદૃઢ છે; આથી તેઓ સંસારનું તથા તે દુષ્ટોનું પણ હિત કરવાને માટે જ દુષ્ટોનો વિનાશ કરે છે. તેમના દ્વારા જે દુષ્ટો માર્યા જાય છે, તેમને ભગવાન પોતાના જ ધામમાં મોકલી દે છે — આ તેમની કેટલી વિલક્ષણ ઉદારતા છે!

અહીં પ્રશ્ન થઈ શકે છે કે જો આપણે પાપકર્મ જ કરતા રહીએ, તો શું આપણને પણ મારવા માટે ભગવાનને આવવું પડશે? જો એવી વાત છે તો ભગવાન દ્વારા મરવાથી આપણું કલ્યાણ થઈ જ જશે; પછી જેના આચરણમાં સંયમ કરવો પડે છે, એવા શ્રમસાધ્ય સદ્ગુણ સદાચારનું પાલન શા માટે કરીએ? એનો ઉત્તર એ છે કે વાસ્તવમાં ભગવાન એ જ પાપીઓને મારવાને માટે આવે છે, જેઓ ભગવાન સિવાય બીજા કોઈથી મરી જ નથી શકતા. બીજી વાત, શુભકર્મોમાં જેટલા લાગીશું, તેટલું તો પુણ્ય થઈ જ જશે, પણ અશુભકર્મોમાં લાગેલા રહેવાથી જો વચમાં જ મરી જઈશું અથવા કોઈ બીજો મારી નાખશે તો મુશ્કેલી થઈ જશે! ‘ભગવાનને હાથે મરીને મુક્તિ મેળવવાની લાલસા કેવી રીતે પૂરી થશે?’ આવા વિચારથી અશુભકર્મો કરવાં જોઈએ નહીં.

‘ધર્મસંસ્થાપનાર્થાય’ — નિષ્કામભાવનો ઉપદેશ, આદેશ અને પ્રચાર જ ધર્મની સ્થાપના છે; કારણ કે નિષ્કામભાવની ઊણપથી અને અસત વસ્તુનું અસ્તિત્વ સ્વીકારીને તેને મહત્ત્વ આપવાથી જ અધર્મ વધે છે, જેનાથી મનુષ્યો દુષ્ટ સ્વભાવવાળા થઈ જાય છે. એટલા માટે ભગવાન અવતાર લઈને આચરણ દ્વારા નિષ્કામભાવનો પ્રચાર કરે છે. નિષ્કામભાવના પ્રચારથી ધર્મની સ્થાપના આપોઆપ થઈ જાય છે.

ધર્મનો આશ્રય ભગવાન છે^૧ (ગીતા અ. ૧૪/૨૭), એટલા માટે શાશ્વત ધર્મની સંસ્થાપના કરવાને માટે ભગવાન અવતાર લે છે. સંસ્થાપના કરવાનો અર્થ છે — સમ્યક (યોગ્ય) સ્થાપના કરવી. તાત્પર્ય એ છે કે ધર્મનો કદી નાશ નથી થતો, કેવળ દ્વાસ થાય છે. ધર્મનો દ્વાસ થતાં ભગવાન ફરીથી તેની સારી રીતે સ્થાપના કરે છે (ગીતા અ. ૪/૧-૩).

‘સમ્મવામિ યુગે યુગે’ — આવશ્યકતા પડતાં ભગવાન પ્રત્યેક યુગમાં અવતાર લે છે. એક યુગમાં પણ

જેટલી વાર જરૂર પડે છે, તેટલી વાર ભગવાન અવતાર લે છે. ‘કારક પુરુષ’^૨ અને સંતમહાત્માઓના રૂપમાં પણ ભગવાનનો અવતાર થયા કરે છે. ભગવાન અને કારક પુરુષનો અવાતર તો ‘નૈમિત્તિક’ છે, પણ સંત-મહાત્માઓનો અવતાર ‘નિત્ય’ માનવામાં આવે છે.

અહીં શંકા થાય છે કે ભગવાન તો સર્વસમર્થ છે, પછી સંતોની રક્ષા કરવી, દુષ્ટોનો વિનાશ કરવો અને ધર્મની સ્થાપના કરવી — એ કામો શું તેઓ અવાતર લીધા વિના નથી કરી શકતા? એનું સમાધાન એ છે કે ભગવાન અવતાર લીધા વિના એ કામો કરી શકતા નથી, એવી વાત નથી. જોકે ભગવાન અવતાર લીધા વિના અનાયાસ જ આ બધું જ કરી શકે છે અને કરતા પણ રહે છે, તોપણ જીવો ઉપર વિશેષ કૃપા કરીને તેમનું કંઈક વધારે હિત કરવાને માટે ભગવાન પોતે અવતીર્ણ થાય છે.^૩ અવતાર કાળમાં ભગવાનનાં દર્શન, સ્પર્શ, વાર્તાલાપ વગેરેથી, ભવિષ્યમાં તેમની દિવ્ય લીલાઓનાં શ્રવણ, ચિંતન અને ધ્યાનથી તથા તેમના ઉપદેશો અનુસાર આચરણ કરવાથી લોકોનો સહજ જ ઉદ્ધાર થઈ જાય છે. આ રીતે લોકોનો સદા ઉદ્ધાર થતો જ રહે, એવી એક પ્રણાલી ભગવાન અવતાર લઈને જ ચલાવે છે.

ભગવાનના કેટલાય એવા પ્રેમી ભક્તો હોય છે, જેઓ ભગવાનની સાથે રમવાની, તેમના સાન્નિધ્યની ઇચ્છા રાખે છે. તેમની ઇચ્છા પૂરી કરવાને માટે પણ ભગવાન અવતાર લે છે અને તેમની સમક્ષ આવીને, તેમના જેવા બનીને રમે છે.

જે યુગમાં જેટલું કાર્ય આવશ્યક હોય છે, ભગવાન તેના અનુસાર અવતાર લઈને તે કાર્યને પૂરું કરે છે. એટલા માટે ભગવાનના અવતારોમાં તો ભેદ હોય છે, પરંતુ સ્વયં ભગવાનમાં કોઈ ભેદ નથી હોતો. ભગવાન બધા જ અવતારોમાં પૂર્ણ છે અને પૂર્ણ જ રહે છે.

ભગવાન માટે ન તો કોઈ કર્તવ્ય છે અને ન તેમણે કંઈ મેળવવાનું બાકી છે (ગીતા અ. ૩/૨૨), છતાં પણ તેઓ સમય-સમય ઉપર અવતાર લઈને કેવળ સંસારનું હિત કરવા માટે બધાં કર્મો કરે છે. એટલા માટે મનુષ્યે પણ કેવળ બીજાઓના હિતને માટે જ કર્તવ્યકર્મો કરવાં જોઈએ.

૧. (૧) ‘શ્રુતિ સેતુ પાલક રામ તુમ્હ’ (માનસ ૨/૧૨૬)

(૨) ‘ધર્મસ્ય પ્રભુરચ્યુતઃ’ (મહાભારત, અનુ. ૧૪૮/૧૩૭)

૨. જે મહાપુરુષો ભગવાનને પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યા છે અને ભગદ્ધામમાં બિરાજે છે, તેઓ ‘કારક પુરુષ’ કહેવાય છે.

૩. અનુગ્રહાય ભૂતાનાં માનુષં દેહમાસ્થિતઃ । ભજતે તાદૃશીઃ કીડા યાઃ શ્રુત્વા તત્પરો ભવેત્ ॥ (શ્રીમદ્ભા. ૧૦/૩૩/૩૭)
‘ભગવાન જીવો ઉપર વિશેષ કૃપા કરવા માટે જ પોતાને મનુષ્યરૂપમાં પ્રગટ કરે છે અને એવી લીલાઓ કરે છે, જેને સાંભળીને બધા જીવો ભગવત્પરાયણ થઈ જાય.’

ચોથા શ્લોકમાં આવેલા અર્જુનના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ભગવાને મનુષ્યોના જન્મ અને પોતાના જન્મ (અવતાર)માં ત્રણ મોટાં અંતર બતાવ્યાં છે -

(૧) જાણવામાં અંતર - મનુષ્યોના અને ભગવાનના ઘણા જ જન્મો થઈ ચૂક્યા છે. એ બધા જન્મોને મનુષ્યો તો નથી જાણતા, પણ ભગવાન જાણે છે (અ. ૪/૫).

(૨) જન્મમાં અંતર - મનુષ્ય પ્રકૃતિને પરવશ બનીને, પોતાનાં કરેલાં પાપ-પુણ્યોનાં ફળ ભોગવવા માટે

અને ફળ-ભોગપૂર્વક પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરવાને માટે જન્મ લે છે, પણ ભગવાન પોતાની પ્રકૃતિને આધીન કરીને સ્વાધીનતાપૂર્વક પોતાની યોગમાયાથી પોતે પ્રગટ થાય છે (અ. ૪/૬).

(૩) કાર્યમાં અંતર - સાધારણ રીતે મનુષ્ય પોતાની કામનાઓની પૂર્તિને માટે કાર્ય કરે છે, કે જે મનુષ્યજન્મનું ધ્યેય નથી, પણ ભગવાન કેવળ જીવમાત્રના કલ્યાણને માટે કાર્ય કરે છે (અ. ૪/૭-૮).

—■—

સંબંધ - ચોથા શ્લોકમાં આવેલા અર્જુનના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ભગવાને પોતાના જન્મની દિવ્યતાના વર્ણનનો આરંભ કર્યો હતો. હવે પોતાના તરફથી નિષ્કામકર્મ (કર્મયોગ)નું તત્ત્વ બતાવવાના ઉદ્દેશ્યથી પોતાના જન્મની દિવ્યતાની સાથે-સાથે પોતાના કર્મની દિવ્યતાને જાણવાનું પણ માહાત્મ્ય બતાવે છે.

જન્મ કર્મ ચ મે દિવ્યમેવં યો વેતિ તત્ત્વતઃ ।
ત્યક્ત્વા દેહં પુનર્જન્મ નૈતિ મામેતિ સોઽર્જુન ॥ ૯ ॥

અર્જુન	= હે અર્જુન!	(મારા જન્મ કર્મોને)	દેહમ્	= દેહ
મે	= મારા	યઃ	ત્યક્ત્વા	= છોડીને
જન્મ	= જન્મ	તત્ત્વતઃ	પુનઃ, જન્મ	= પુનર્જન્મને
ચ	= અને	વેતિ	ન, એતિ	= પામતો નથી,
કર્મ	= કર્મો			(પણ)
દિવ્યમ્	= દિવ્ય છે.		મામ્	= મને
એવમ્	= આવું	સઃ	એતિ	= પ્રાપ્ત થાય છે.

ટીકા - ‘જન્મ કર્મ ચ મે દિવ્યમ્’ - ભગવાન જન્મમૃત્યુથી સર્વથા અતીત - અજન્મા અને અવિનાશી છે. તેમનો મનુષ્યરૂપમાં અવતાર સાધારણ મનુષ્યોની જેમ નથી થતો. તેઓ કૃપાપૂર્વક જીવમાત્રનું હિત કરવા માટે સ્વતંત્રતાપૂર્વક મનુષ્ય વગેરેના રૂપમાં જન્મધારણની લીલા કરે છે. તેમનો જન્મ કર્મોને પરવશ નથી થતો. તેઓ પોતાની ઈચ્છાથી જ શરીર ધારણ કરે છે.^૧

ભગવાનનો સાકાર વિગ્રહ જીવોનાં શરીરોની જેમ હાડમાંસનો નથી હોતો. જીવોનાં શરીર તો પાપપુણ્યમય, અનિત્ય, રોગગ્રસ્ત, લૌકિક, વિકારી, પાંચભૌતિક અને રજ-

વીર્યથી ઉત્પન્ન થવાવાળાં હોય છે, પરંતુ ભગવાનનો વિગ્રહ પાપ-પુણ્યથી રહિત, નિત્ય, અનામય, અલૌકિક, વિકારરહિત, પરમ દિવ્ય અને પ્રગટ થવાવાળો હોય છે. અન્ય જીવોની અપેક્ષાએ તો દેવતાઓનાં શરીરો પણ દિવ્ય હોય છે, પરંતુ ભગવાનનું શરીર તેમનાથી પણ અત્યંત વિલક્ષણ હોય છે, જેનું દેવતાલોકો પણ સદા દર્શન ઈચ્છતા રહે છે (ગીતા અ. ૧૧/૫૨).

ભગવાન જ્યારે શ્રીરામ તથા શ્રીકૃષ્ણના રૂપમાં આ પૃથ્વી ઉપર આવ્યા, ત્યારે તેઓ માતા કૌશલ્યાજી અને દેવકીજીના ગર્ભથી ઉત્પન્ન નથી થયા. પહેલાં તેમણે

૧. (૧) ‘નિજ ઈચ્છા પ્રભુ અવતરે’ (માનસ ૪/૨૬)

(૨) બિપ્ર ધેનુ સુર સંત હિત લીન્હ મનુજ અવતાર । નિજ ઈચ્છા નિર્મિત તનુ માયા ગુન ગો પાર ॥
(માનસ ૧/૧૮૨)

(૩) ઉદ્ધવજી ભગવાને કહે છે -

ત્વં બ્રહ્મ પરમં વ્યોમ પુરુષઃ પ્રકૃતેઃ પરઃ । અવતીર્ણોઽસિ ભગવન્ સ્વેચ્છોપાત્તપૃથગ્વપુઃ ॥
(શ્રીમદ્ભા. ૧૧/૧૧/૨૮)

‘આપ પ્રકૃતિથી પર પુરુષોત્તમ તેમ જ ચિદાકાશસ્વરૂપ બ્રહ્મ છો. છતાં પણ આપે સ્વેચ્છાથી જ આ અલગ શરીર ધારણ કરીને અવતાર લીધો છે.’

પોતાના શંખ, ચક્ર, ગદા, પદ્મધારી સ્વરૂપનું દર્શન આપીને પછી તેઓ માતાની પ્રાર્થનાથી બાળરૂપમાં લીલા કરવા લાગ્યા. ભગવાન શ્રીરામને માટે ગોસ્વામી તુલસીદાસજી કહે છે -

ભએ પ્રગટ કૃપાલા દીનદયાલા કૌસલ્યા હિતકારી ।
હરધિત મહતારી મુનિ મન હારી અદ્ભુત રૂપ બિચારી ॥
લોચન અભિરામા તનુ ઘનસ્યામા નિજ આયુધભુજ ચારી ।
ભૂષન બનમાલા નયન બિસાલા સોભાસિંધુ ખરારી ॥
... .. ॥

માતા પુનિ બોલી સો મતિ ડોલી તજહુ તાત યહ રૂપા ।
કીજૈ સિસુલીલા અતિ પ્રિયસીલા યહ સુખ પરમ અનૂપા ॥
સુનિ બચન સુજાના રોદન ઠાના હોઈ બાલક સૂરભૂપા ।

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને માટે આવ્યું છે -

ઉપસંહર વિશ્વાત્મન્નદો રૂપમલૌકિકમ્ ।

શઙ્ખચક્રગદાપદ્મશ્રિયા જુષ્ટં ચતુર્ભુજમ્ ॥

(શ્રીમદ્ભા. ૧૦/૩/૩૦)

માતા દેવકીએ કહ્યું - ‘હે વિશ્વાત્મન્! શંખ, ચક્ર, ગદા અને પદ્મની શોભાથી યુક્ત આ ચાર ભુજાવાળા પોતાના અલૌકિક દિવ્ય રૂપને હવે છુપાવી લો!’ ત્યારે ભગવાને માતા-પિતાની સામે જ પોતાની માયાથી તત્કાળ એક સાધારણ શિશુનું રૂપ ધારણ કરી લીધું-

પિત્રોઃ સમ્પશ્યતોઃ સદ્યો બભૂવ પ્રાકૃતઃ શિશુઃ ॥

(શ્રીમદ્ભા. ૧૦/૩/૪૬)

જ્યારે ભગવાન શ્રીરામ જ્યારે નિજધામમાં પધાર્યા, ત્યારે તેઓ અંતર્ધાન થઈ ગયા. જીવોનાં શરીરોની જેમ એમનું શરીર અહીં પડી ના રહ્યું, પરંતુ તેઓ એ જ શરીરથી પોતાના ધામમાં પધારી ગયા-

પિતામહવચઃ શ્રુત્વા વિનિશ્ચિત્ય મહામતિઃ ।

વિવેશ વૈષ્ણવં તેજઃ સશરીરઃ સહાનુજઃ ॥

(વાલ્મીકિરામાયણ, ઉત્તર. ૧૧૦/૧૨)

‘મહામતિ ભગવાન શ્રીરામે પિતામહ બ્રહ્માજીનાં વચનો સાંભળીને અને તદનુસાર નિશ્ચય કરીને ત્રણે ભાઈઓ સહિત પોતાના એ જ શરીરથી વૈષ્ણવ તેજમાં પ્રવેશ કર્યો.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને માટે પણ એવી જ વાત આવી છે-

લોકાભિરામાં સ્વતનું ધારણાધ્યાનમઙ્ગલમ્ ।

યોગધારણયાહગ્નેય્યાદગ્ધ્વા ધામાવિશત્ સ્વકમ્ ॥

(શ્રીમદ્ભા. ૧૧/૩૧/૬)

‘ધારણા અને ધ્યાનને માટે અતિ મંગલ રૂપ પોતાની લોકમનોહર મોહિની મૂર્તિને યોગધારણાજનિત અગ્નિ દ્વારા

ભસ્મ કર્યા વિના જ ભગવાને પોતાના ધામમાં સશરીર પ્રવેશ કર્યો.’

ભગવાનના વિગ્રહ (દિવ્ય શરીર)ના વિષયમાં મહામુનિ વાલ્મીકિજી ભગવાન શ્રીરામને કહે છે -

ચિદાનંદમય દેહ તુમ્હારી । બિગત બિકાર જાન અધિકારી ॥
નર તનુ ધરેહુ સંત સુર કાજા । કહહુ કરહુ જસ પ્રાકૃત રાજા ॥

(માનસ. ૨/૧૨૭/૩)

એક વાર સનકાદિ ઋષિ વૈકુંઠધામમાં જઈ રહ્યા હતા. ત્યાં ભગવાનના દ્વારપાલોએ તેમને અંદર જતા રોક્યા, ત્યારે સનકાદિએ તેમને શાપ દઈ દીધો. પોતાના અનુચરો દ્વારા સનકાદિનું અપમાન થયું જાણીને ભગવાન પોતે ત્યાં પધાર્યા. તે સમયે ભગવાનનું દર્શન કરવાથી તેમની ભારે વિલક્ષણ દશા થઈ. તેમણે ભગવાનનાં ચરણોમાં પ્રણામ કર્યા - તસ્યારવિન્દનયનસ્ય પદારવિન્દકિન્જલ્ક મિશ્રતુલસીમકરન્દવાયુઃ । અન્તર્ગતઃ સ્વવિવરેણ ચકાર તેષાં સંક્ષોભમક્ષરજુષામપિ ચિત્તતન્વોઃ ॥

(શ્રીમદ્ભા. ૩/૧૫/૪૩)

‘પ્રણામ કરવાથી તે કમલનયન ભગવાનનાં ચરણકમળના પરાગ સાથે મળેલી તુલસી-મંજરીના વાયુએ તેમનાં નાસિકા-છિદ્રોમાં પ્રવેશ કરીને તે અક્ષર પરમાત્મામાં નિત્ય સ્થિત રહેવાવાળા જ્ઞાની મહાત્માઓનાં પણ ચિત્ત અને શરીરને ક્ષુબ્ધ કરી દીધાં.

શબ્દ વગેરે વિષયોમાં ગંધ કોઈ એટલી વિલક્ષણ ચીજ નથી, જેમાં મન આકૃષ્ટ થઈ જાય. પરંતુ ભગવાનનાં ચરણકમળોની ગંધથી નિત્ય-નિરંતર પરમાત્મસ્વરૂપમાં મગ્ન રહેવાવાળા સનકાદિના ચિત્તમાં પણ હલચલ પેદા થઈ ગઈ; કારણ કે તે પૃથ્વીની વિકાર રૂપી ગંધ ન હતી, પરંતુ દિવ્ય ગંધ હતી. એવી જ રીતે ભગવાનના વિગ્રહની પ્રત્યેક વસ્તુ (વસ્ત્ર, આભૂષણ, આયુધ વગેરે) દિવ્ય, ચિન્મય અને અત્યંત વિલક્ષણ છે.

ભગવાનની લીલાઓને સાંભળવા, વાંચવા, સ્મરણ કરવા વગેરેથી લોકોનું અંતઃકરણ નિર્મળ અને પવિત્ર બની જાય છે તથા તેમનું અજ્ઞાન દૂર થઈ જાય છે - આ ભગવાનનાં કર્મોની દિવ્યતા છે. જ્ઞાનસ્વરૂપ ભગવાન શંકર, બ્રહ્માજી, સનકાદિક ઋષિ, દેવર્ષિ નારદ વગેરે પણ તેમની લીલાઓને ગાઈને અને સાંભળીને મગ્ન થઈ જાય છે. ભગવાનના અવતારનાં જે લીલાસ્થળો છે, તે સ્થાનોમાં આસ્તિકભાવથી, શ્રદ્ધાપ્રેમપૂર્વક નિવાસ કરવાથી તેમ જ તેમનું દર્શન કરવાથી પણ મનુષ્યનું કલ્યાણ થઈ જાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે ભગવાન જીવમાત્રનું કલ્યાણ કરવાના ઉદ્દેશ્યથી જ અવતાર લે છે અને લીલાઓ કરે છે; આથી

તેમની લીલાઓનું ગુણ-ગાન કરવાથી, તેમનું મનન-ચિંતન કરવાથી સ્વાભાવિક જ એ ઉદ્દેશ્યની સિદ્ધિ થઈ જાય છે.

ચોથા શ્લોકમાં અર્જુને ભગવાનને કેવળ તેમના 'જન્મ'ના વિષયમાં પૂછ્યું હતું; પરંતુ અહીં ભગવાને અર્જુનના પૂછ્યા વિના પોતાના તરફથી 'કર્મ'ના વિષયમાં કહેવાનો આરંભ કરી દીધો! એમાં ભગવાનનો આ અભિપ્રાય પ્રતીત થાય છે કે જેવી રીતે મારાં કર્મો દિવ્ય છે, તેવી રીતે તારાં કર્મો પણ દિવ્ય હોવાં જોઈએ. કારણ કે મનુષ્યનો જન્મ તો દિવ્ય નથી હોઈ શકતો, પરંતુ તેનાં કર્મો અવશ્ય દિવ્ય થઈ શકે છે; કેમકે એના જ માટે તેનો જન્મ થયો છે. કર્મોમાં દિવ્યતા (શુદ્ધિ) યોગથી આવે છે. જે કર્મો બંધનકર્તા હોય છે, તેમાં દિવ્યતા આવવાથી તે જ કર્મો મુક્તિ દેનારાં બની જાય છે. કર્મ દિવ્ય (ફલેચ્છા, મમતા-આસક્તિથી રહિત) થતાં કર્તા એક તો તે કર્મોથી બંધાતો નથી; બીજું, એ જૂનાં કર્મોથી પણ મુક્ત થઈ જાય છે; અને ત્રીજું, તેના દ્વારા થવાવાળાં કર્મોથી બીજાનું પણ હિત આપમેળે થતું રહે છે.

ગંભીરતાપૂર્વક વિચાર કરીને જોઈએ, તો ઉત્પત્તિ-વિનાશશીલ વસ્તુઓની સાથે પોતાનો સંબંધ માનવાથી જ કર્મોમાં મલિનતા આવે છે અને તે બંધનકર્તા બને છે. વિનાશી અસત સાથે પોતાનો સંબંધ માનવાથી અંતઃકરણ, કર્મ અને પદાર્થ - ત્રણેય મલિન બની જાય છે અને વિનાશી (અસત) સાથે માનેલો સંબંધ છૂટી જવાથી એ ત્રણે આપમેળે પવિત્ર બની જાય છે. આથી વિનાશી સાથે માનેલો સંબંધ જ મૂળ વિઘ્ન છે.

‘એવં યો વેત્તિ તત્ત્વતઃ’ – અજન્મા અને અવિનાશી હોવા છતાં તથા પ્રાણીમાત્રના ઈશ્વર હોવા છતાં પણ ભગવાન/માત્ર જીવોના હિતને માટે પોતાની પ્રકૃતિને આધીન કરીને સ્વતંત્રતાપૂર્વક યુગેયુગે મનુષ્યરૂપે અને અન્યરૂપમાં અવતાર લે છે – આ તત્ત્વને જાણવું અર્થાત્ દૃઢતાપૂર્વક માનવું એને ભગવાનના જન્મોની દિવ્યતાને જાણવી એમ કહેવાય.

સઘળી ક્રિયાઓ કરતા હોવા છતાં પણ ભગવાન અકર્તા જ છે અર્થાત્ એમનામાં કરવાનું અભિમાન નથી (ગીતા અ. ૪/૧૩) અને કોઈ પણ કર્મફળમાં એમની સ્પૃહા (ફળેચ્છા) નથી (ગીતા અ. ૪/૧૪) – આ તત્ત્વને જાણવું એને ભગવાનનાં કર્મોની દિવ્યતાને જાણવી એમ કહેવાય.

જેવી રીતે ભગવાનના જન્મમાં સ્વાભાવિક જ જીવમાત્રની હિતૈષિતા અને કર્મમાં નિર્લિપ્તતા છે, એવી

જ રીતે મનુષ્યમાં પણ જીવમાત્રની હિતૈષિતા અને કર્મોમાં નિર્લિપ્તતા આવી જવી એને જ વાસ્તવમાં ભગવાનના જન્મ અને કર્મના તત્ત્વને જાણવું એમ કહેવાય.

‘ત્યક્ત્વા દેહં પુનર્જન્મ નૈતિ’ – ભગવાનને ત્રિલોકમાં ન તો કંઈ કરવાનું બાકી છે અને ન કંઈ પ્રાપ્ત કરવાનું પણ બાકી છે (ગીતા અ. ૩/૨૨) છતાં પણ તેઓ કેવળ જીવમાત્રનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે કૃપાપૂર્વક આ ભૂમંડળ ઉપર અવતાર લે છે અને તરેહ તરેહની અલૌકિક લીલાઓ કરે છે. તે લીલાઓને ગાવાથી, સાંભળવાથી, વાંચવાથી અને તેમનું ચિંતન કરવાથી ભગવાનની સાથે સંબંધ જોડાઈ જાય છે. ભગવાનની સાથે સંબંધ જોડાતાં સંસારનો સંબંધ છૂટી જાય છે. સંસારનો સંબંધ છૂટતાં પુનર્જન્મ નથી થતો અર્થાત્ મનુષ્ય જન્મમરણરૂપી બંધનથી મુક્ત બની જાય છે.

વાસ્તવમાં કર્મો બંધનકારક નથી હોતાં. કર્મોમાં જે બાંધવાની શક્તિ છે, તે કેવળ મનુષ્યની પોતાની બનાવેલી (કામના) છે. કામનાની પૂર્તિને માટે રાગપૂર્વક પોતાને માટે કર્મો કરવાથી જ મનુષ્ય કર્મોથી બંધાઈ જાય છે. પછી જેમ-જેમ કામના વધે છે, તેમ તેમ તે પાપોમાં પ્રવૃત્ત થવા લાગે છે. આ રીતે તેનાં કર્મો અત્યંત મલિન થઈ જાય છે, જેનાથી તે વારંવાર નીચ યોનિઓ અને નરકોમાં પડતો રહે છે. પરંતુ જ્યારે તે કેવળ બીજાઓની સેવાને માટે નિષ્કામભાવપૂર્વક કર્મો કરે છે, ત્યારે તેનાં કર્મોમાં દિવ્યતા અને વિલક્ષણતા આવતી જાય છે. આ રીતે કામનાનો સર્વથા નાશ થતાં તેનાં કર્મો દિવ્ય બની જાય છે અર્થાત્ બંધનકારક નથી થતાં; પછી તેના પુનર્જન્મનો પ્રશ્ન જ નથી રહેતો.

‘મામેતિ સોડર્જુન’ – નાશવાન કર્મો સાથે પોતાનો સંબંધ માનવાને કારણે નિત્યપ્રાપ્ત પરમાત્મા પણ અપ્રાપ્ત પ્રતીત થાય છે. નિષ્કામભાવપૂર્વક કેવળ બીજાઓના હિતને માટે સઘળાં કર્મો કરવાથી માત્ર કર્મોનો પ્રવાહ કેવળ સંસાર તરફ થઈ જાય છે અને નિત્યપ્રાપ્ત પરમાત્માનો અનુભવ થઈ જાય છે.

ભગવાનના જન્મમાં જીવો ઉપર મહાન કૃપા જ કારણ છે – આ રીતે ભગવાનના જન્મની દિવ્યતાને જાણવાથી મનુષ્યની ભગવાનમાં ભક્તિ થઈ જાય છે.^૧ ભક્તિથી ભગવાનની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. ભગવાનનાં કર્મોની દિવ્યતાને જાણવાથી મનુષ્યનાં કર્મો પણ દિવ્ય બની જાય છે અર્થાત્ તે બંધનકારક ન બનીને પોતાનું અને બીજાઓનું કલ્યાણ કરવાવાળાં થઈ જાય છે, જેનાથી સંસાર સાથે

સંબંધ-વિચ્છેદપૂર્વક ભગવાનની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે.

માર્મિક વાત

સઘળાં કર્મોનો આરંભ અને અંત છે (અને કર્મના ફળસ્વરૂપે જે કંઈ પ્રાપ્ત થાય છે, તે પણ અનિત્ય અને નાશવાન હોય છે); પરંતુ પોતે (જીવાત્મા) નિત્યનિરંતર રહેવાવાળો છે. આથી વાસ્તવમાં પોતાનો કર્મોની સાથે કોઈ સંબંધ છે જ નહિ, બલકે માનેલો છે. આથી સઘળાં કર્મો કરતો હોવા છતાં પણ તેમની સાથે પોતાનો સંબંધ છે જ નહિ — એવો અનુભવ કરે તો તેનાં કર્મો દિવ્ય થઈ જાય છે — આ કર્મોનું તત્ત્વ છે. આ જ કર્મયોગ છે.

ક્રિયાશીલ પ્રકૃતિની સાથે તાદાત્મ્ય થવાને કારણે મનુષ્યમાત્રમાં કર્મ કરવાનો વેગ રહે છે. તે ક્ષણમાત્ર પણ કર્મ કર્યા વિના નથી રહેતો (ગીતા અ. ૩/૫). સંસારમાં તે જુએ છે કે કર્મ કરવાથી જ સિદ્ધિ (વસ્તુની પ્રાપ્તિ) થાય છે. આ જ કારણે તે પરમાત્માની પ્રાપ્તિ પણ કર્મો દ્વારા જ કરવા ઇચ્છે છે; પરંતુ એ તેની મહાન ભૂલ છે; કારણ કે નાશવાન કર્મો દ્વારા નાશવાન વસ્તુની જ પ્રાપ્તિ થાય છે; અવિનાશીની પ્રાપ્તિ નથી થતી. અવિનાશીની પ્રાપ્તિ તો કર્મો સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ થવાથી જ થાય છે. કર્મો સાથેનો સંબંધ-વિચ્છેદ કર્મયોગમાં (જ્ઞાનયોગની અપેક્ષાએ પણ) સરળતાથી થઈ જાય છે. કારણ કે કર્મયોગમાં સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ — ત્રણેય શરીરો દ્વારા થવાવાળાં સઘળાં કર્મો નિષ્કામભાવપૂર્વક કેવળ સંસારના હિતને માટે થવાથી કર્મોનો પ્રવાહ સંસારની તરફ થઈ જાય છે અને પોતાનો કર્મોથી સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય છે.

અહીં ભગવાને ‘મામ્ એતિ’ પદોથી આ ભાવ પ્રગટ કર્યો છે કે મનુષ્ય કર્મો દ્વારા જેની સિદ્ધિ ચાહે છે, તે પરમાત્મતત્ત્વ સ્વતઃસિદ્ધ (નિત્યપ્રાપ્ત) છે. સ્વતઃસિદ્ધ વસ્તુને માટે કરવાનું કેવું? જે વસ્તુ પ્રાપ્ત છે, તેને પ્રાપ્ત કરવાની કેવી? કરવાથી તો તે વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય છે, જે પહેલાં અપ્રાપ્ત હતી.

એક ઉત્પત્તિ હોય છે અને એક શોધખોળ હોય છે. ઉત્પત્તિ તેની થાય છે, જેની સ્વતંત્ર સત્તા નથી; જેનો પહેલાં અભાવ છે અને પછીથી જેનો વિનાશ થઈ જાય છે. શોધખોળ તેની થાય છે, જેની સ્વતંત્ર સત્તા છે; જે પહેલેથી વિદ્યમાન છે અને નિત્યનિરંતર રહે છે; પરંતુ ક્રિયા અને પદાર્થરૂપી સંસારનું મહત્ત્વ માની લેવાથી તે છુપાઈ ગયું છે. જ્યારે મનુષ્ય ક્રિયાઓ અને પદાર્થોને કેવળ બીજાઓની સેવામાં લગાડી દે છે, ત્યારે ક્રિયાપદાર્થરૂપી સંસારથી આપમેળે સંબંધ-વિચ્છેદ અને નિત્યપ્રાપ્ત પરમાત્માનો સાક્ષાત્ અનુભવ થઈ જાય છે. આ જ નિત્યપ્રાપ્તની શોધખોળ છે.

કર્તવ્યકર્મોને નહિ કરીને પ્રમાદ-આળસ કરવાં અને કર્તવ્યકર્મો કરીને તેના ફળની ઇચ્છા રાખવી — આ બન્ને કારણો મનુષ્યને નિત્યપ્રાપ્ત પરમાત્માનો અનુભવ કરવામાં વિઘ્નરૂપ છે. આ વિઘ્નને દૂર કરવાનો ઉપાય છે — ફળની ઇચ્છા નહિ રાખીને બીજાઓની સેવાના રૂપે કર્તવ્યકર્મો કરવાં. ફળની ઇચ્છા નહિ રાખીને કર્તવ્યકર્મો કરવાથી કર્મો સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય છે. કર્મો સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ થતાં જ પરમાત્મા સાથે જે આપણો સ્વતઃસિદ્ધ નિત્યસંબંધ છે, તેનો અનુભવ થઈ જાય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : નિષ્કામભાવથી માત્ર અન્ય લોકોનાં હિત માટે કર્મ (સેવા) કરવાથી અથવા ભગવાનને માટે કર્મ (પૂજા) કરવાથી તે કર્મ દિવ્ય-મુક્તિદાયક બની જાય છે, પરંતુ કામનાપૂર્વક પોતાના માટે કરવામાં આવતા કર્મ મલિન, બંધનકારક બની જાય છે.

કર્મોમાં કર્તાભાવ ન હોવો એ જ દિવ્યતા છે. પોતાના માટે કશું ન કરવાથી કર્તાભાવ રહેતો નથી.

ભગવાનની નાનામાં નાની અને મોટામાં મોટી પ્રત્યેક ક્રિયા ‘લીલા’ હોય છે. લીલામાં ભગવાન સામાન્ય મનુષ્યો જેવી ક્રિયા કરતા હોવા છતાં નિર્લેપ રહે છે (ગીતા અ. ૪-૧૩) ભગવાનની લીલા દિવ્ય હોય છે. આ દિવ્યતા દેવતાઓની દિવ્યતાથી પણ વિલક્ષણ હોય છે. દેવતાઓની દિવ્યતા મનુષ્યોની તુલનાથી હોવાના કારણે સાપેક્ષ અને સીમિત હોય છે, પરંતુ ભગવાનની દિવ્યતા નિરપેક્ષ અને અસીમ હોય છે. જોકે, જીવનમુક્ત, તત્ત્વજ્ઞ, ભગવત્પ્રેમી મહાપુરુષોની ક્રિયાઓ પણ દિવ્ય હોય છે, તેમ છતાં તે પણ ભગવાનની લીલા જેવી નથી હોતી. ભગવાનની સામાન્ય લીલા પણ અત્યંત અલૌકિક હોય છે. જેમ કે, ભગવાનની રાસલીલા લૌકિક જણાય છે, પરંતુ તેને વાંચવા-સાંભળવાથી સાધકની કામ-વૃત્તિ નષ્ટ થઈ જાય છે. (શ્રીમદ્ભગવત સ્કંધ-૧૦, અ. ૩૩, શ્લોક ૪૦)

આ સંસાર ભગવાનનો આદિ અવતાર છે — ‘આદ્યોડવતારઃ પુરુષઃ પરસ્ય’ (શ્રીમદ્ભગવત ૨/૬/૪૧). તાત્પર્ય એ છે કે ભગવાન જ જગતરૂપે પ્રગટ થયા છે. પરંતુ જીવે ભોગાસક્તિને કારણે જગતને ભગવદ્રૂપે ન સ્વીકારીને નાશવાન જગતરૂપે જ ધારી લીધું છે — ‘જીવભૂતાં મહાબાહો યયેદં ધાર્યતે જગત્’ (ગીતા ૭/૫). આ ધારણાને દૂર કરવા માટે

સાધકે દૃઢતાપૂર્વક એવું માનવું જોઈએ કે, જે દશ્યમાન (દેખાય) છે તે ભગવાનનું સ્વરૂપ છે અને જે થઈ રહ્યું છે, તે ભગવાનની લીલા છે. આવું માનવાથી (સ્વીકારી લેવાથી) જગત, જગતરૂપમાં રહેશે નહીં અને ‘ભગવાન સિવાય કંઈ નથી’ - એનો અનુભવ થઈ જશે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, સંસાર અદશ્ય (લુપ્ત) થઈ જશે અને માત્ર ભગવાન રહી જશે. કારણ કે પ્રત્યેક વસ્તુ અને વ્યક્તિને ભગવાનનું સ્વરૂપ અને પ્રત્યેક ક્રિયાને ભગવાનની લીલા માનવાથી ભોગાસક્તિ અને રાગ-દ્વેષ રહેશે નહીં. ભોગાસક્તિ નષ્ટ થતાં, જે ક્રિયાઓ પહેલાં લૌકિક દેખાતી હતી, તે જ ક્રિયાઓ અલૌકિક, ભગવાનની લીલારૂપે દેખાવા લાગશે અને જ્યાં પહેલાં ભોગાસક્તિ હતી, ત્યાં ભગવત્પ્રેમ થઈ જશે.

ભગવાન જેવું રૂપ ધારણ કરે છે, તેના અનુરૂપ લીલા કરે છે.^૧ જ્યારે તેઓ અર્ચાવતાર અર્થાત્ મૂર્તિરૂપ ધારણ કરે છે, ત્યારે તેઓ મૂર્તિની જેમ જ અચલ રહેવાની લીલા કરે છે. જો તેઓ અચલ નહીં રહે તો અર્ચાવતાર કઈ રીતે રહેશે? ભગવાને રામ, કૃષ્ણ વગેરે રૂપ પણ લીધાં અને મત્સ્ય, કચ્છપ વગેરે રૂપ પણ ધારણ કર્યાં. તેમણે જેવું રૂપ ધારણ કર્યું, તેવી જ લીલા કરી. જેમ કે, વરાહ અવતારમાં ભગવાને સૂર બનીને લીલા કરી અને વામન અવતારમાં બ્રહ્મચારી બ્રાહ્મણ બનીને લીલા કરી. આથી સાધકે એ સમજવું જોઈએ કે, હમણાં પણ જે થઈ રહ્યું છે, એ બધું ભગવાનની લીલા જ થઈ રહી છે.

—■—

સંબંધ — ભગવાનના જન્મકર્મની દિવ્યતાને જાણવાવાળા કેવા હોય છે — તેનું વર્ણન આગળના શ્લોકમાં કરે છે.

વીતરાગભયક્રોધા મન્મયા મામુપાશ્રિતાઃ ।

બહવો જ્ઞાનતપસા પૂતા મદ્રાવમાગતાઃ ॥ ૧૦ ॥

વીતરાગ-	= રાગ, ભય તથા ક્રોધથી	મામ્	= મારે (જ)	પૂતા:	= પવિત્ર થઈને
ભયક્રોધા:	સંપૂર્ણપણે રહિત,	ઉપાશ્રિતા:	= આશ્રયે રહેનારા	બહવ:	= ઘણાં ભક્તો
મન્મયા:	= મારામાં અનન્ય		(તથા)	મદ્રાવમ્	= મારા સ્વરૂપને
	પ્રેમભાવે સ્થિત,	જ્ઞાનતપસા	= જ્ઞાનરૂપી તપ વડે	આગતા:	= પામી ચૂક્યા છે.

ટીકા — ‘વીતરાગભયક્રોધાઃ’ — પરમાત્માથી વિમુખ થતાં નાશવાન પદાર્થોમાં ‘રાગ’ થઈ જાય છે. રાગથી પછી પ્રાપ્તમાં ‘મમતા’ અને અપ્રાપ્તની ‘કામના’ ઉત્પન્ન થાય છે. રાગવાળા (પ્રિય) પદાર્થોની પ્રાપ્તિ થતાં તો ‘લોભ’ થાય છે, પરંતુ તેમની પ્રાપ્તિમાં વિઘ્ન પહોંચવાથી (વિઘ્ન પહોંચાડવાવાળા ઉપર) ‘ક્રોધ’ થાય છે. જો વિઘ્ન પહોંચાડવાવાળી વ્યક્તિ પોતાનાથી વધારે બળવાન હોય અને તેના ઉપર પોતાનો વશ ન ચાલી શકતો હોય તથા સમય આવતાં તે આપણું અનિષ્ટ

૧. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ઉત્તરક ઋષિને કહે છે —

ધર્મસંરક્ષણાર્થાય ધર્મસંસ્થાપનાય ચ ॥

તૈસ્તૈર્વૈષેશ્ચ રૂપૈશ્ચ ત્રિષુ લોકેષુ ભાર્ગવ ।

(મહા. આશ્વ. ૫૪/૧૩-૧૪)

“હું ધર્મની રક્ષા અને સ્થાપના માટે ત્રણે લોકમાં ઘણી યોનિયોમાં અવતાર ધારણ કરીને તે - તે રૂપ અને વેષ દ્વારા તેના અનુરૂપ વર્તીવ કરું છું.”

યદા ત્વહં દેવયોનૌ વર્તામિ ભૃગુનંદન । તદાહં દેવવત્ સર્વમાચરામિ ન સંશયઃ ॥

યદા ગંધર્વયોનૌ વા વર્તામિ ભૃગુનંદન । તદા ગંધર્વવત્ સર્વમાચરામિ ન સંશયઃ ॥

નાગયોનૌ યદા ચૈવ તદા વર્તામિ નાગવત્ । યક્ષરાક્ષસયોન્યોસ્તુ યથાવત્ વિચરામ્યહમ્ ॥

(મહાભારત, આશ્વ. ૫૪/૧૭-૧૮)

‘ભૃગુનંદન! જ્યારે હું દેવયોનિમાં અવતાર લઉં છું ત્યારે દેવતાઓની જેમ જ બધા જ આચાર-વિચારનું પાલન કરું છું, એમાં સંશય નથી.

જ્યારે હું ગંધર્વ યોનિમાં પ્રગટ થાઉં છું, ત્યારે મારા બધા જ આચાર-વિચાર ગંધર્વ યોનિ જેવા જ હોય છે, તેમાં સંદેહ નથી.

જ્યારે હું નાગ યોનિમાં જન્મ લઉં છું, ત્યારે નાગની જેમ જ વર્તીવ કરું છું. યક્ષો અને રાક્ષસ યોનિમાં પ્રગટ થાઉં ત્યારે તેમના જ આચાર-વિચારનું તે રૂપના અનુસાર જ પાલન કરું છું.

કરી દેશે — એવી સંભાવના હોય તો ‘ભય’ થાય છે. આ રીતે નાશવાન પદાર્થોના રાગથી જ ભય, ક્રોધ, લોભ, મમતા, કામના વગેરે સઘળા દોષોની ઉત્પત્તિ થાય છે. રાગ દૂર થતાં આ બધા દોષો દૂર થઈ જાય છે. પદાર્થોને પોતાના અને પોતાને માટેના નહિ માનીને, બીજાઓના અને બીજાઓને માટેના માનીને તે પદાર્થો દ્વારા અન્યની સેવા કરવાથી રાગ દૂર થાય છે; કારણ કે વાસ્તવમાં પદાર્થ અને ક્રિયા સાથે આપણો સંબંધ છે જ નહિ.

પોતાનું કોઈ પ્રયોજન નહિ રહેવા છતાં પણ ભગવાન કેવળ આપણા કલ્યાણને માટે જ અવતાર લે છે; કારણ કે તેઓ પ્રાણીમાત્રના પરમ સુહૃદ છે અને તેમની સઘળી ક્રિયાઓ માત્ર જીવોના કલ્યાણને માટે જ થાય છે. આ રીતે ભગવાનની પરમ મિત્રતા પર દૃઢ વિશ્વાસ થવાથી ભગવાનમાં આકર્ષણ થઈ જાય છે. ભગવાનમાં આકર્ષણ થવાથી સંસારનું આકર્ષણ (રાગ) આપમેળે દૂર થઈ જાય છે. જેમ કે, બચપણમાં બાળકોનું કાંકરા-પથરાઓમાં આકર્ષણ થાય છે અને તેનાથી તેઓ રમે છે. રમતમાં તેઓ કાંકરા-પથરાઓને માટે લડી પડે છે. એક કહે છે કે આ મારો છે અને બીજો કહે છે કે આ મારો છે. આ રીતે શેરીમાં પડેલાં કાંકરા-પથરાઓમાં જ તેમને મહત્તા દેખાય છે. પરંતુ જ્યારે તેઓ મોટાં થઈ જાય છે, ત્યારે કાંકરા-પથરાઓમાંથી તેમનું આકર્ષણ દૂર થઈ જાય છે અને રૂપિયામાં આકર્ષણ થઈ જાય છે. રૂપિયામાં આકર્ષણ થતાં તેમને કાંકરા-પથરાઓમાં અથવા રમકડામાં કોઈ મહત્તા નથી દેખાતી. એવી જ રીતે જ્યારે મનુષ્યની પરમાત્મામાં લગની લાગી જાય છે, ત્યારે તેને માટે સંસારના રૂપિયા અને બધા પદાર્થો આકર્ષક નહિ રહીને ફીકા પડી જાય છે. તેનું સંસારમાં આકર્ષણ કે રાગ દૂર થઈ જાય છે. રાગ દૂર થતાં જ ભય અને ક્રોધ — બન્ને દૂર થઈ જાય છે, કેમકે એ બન્ને રાગને જ આશ્રિત રહે છે.

‘મન્મયા:’ — ભગવાનના જન્મ અને કર્મની દિવ્યતાને તત્ત્વથી જાણવાથી મનુષ્યોની ભગવાનમાં પ્રીતિ થઈ જાય છે, પ્રીતિ થવાથી તેઓ ભગવાનને જ શરણે થઈ જાય છે અને શરણે થવાથી તેઓ આપમેળે ‘મન્મયા:’ અર્થાત્ ભગવન્મય બની જાય છે.

સાંસારિક ભોગોમાં આકર્ષણવાળા મનુષ્યો ભોગોની

કામનાઓમાં તન્મય બની જાય છે — ‘કામાત્માન:’ (ગીતા અ. ૨/૪૩) અને ભગવાનમાં આકર્ષણવાળા મનુષ્યો ભગવાનમાં તન્મય બની જાય છે — ‘તન્મયા:’ (નારદભક્તિસૂત્ર ૭૦). તેઓ પ્રતિક્ષણ ભગવાનમાં જ તલ્લીન રહે છે. તેમના વિચારો, આચરણો વગેરેમાં ભગવાનનું જ પ્રાધાન્ય રહે છે. પ્રેમની અધિકતાને કારણે તેઓ ભગવત્સ્વરૂપ બની જાય છે, જાણે એમની પોતાની કોઈ અલગ સત્તા જ ન હોય.^૧

‘મામુપાશ્રિતા:’ — ‘વીતરાગભયક્રોધા:’માં સંસારથી પોતાનો સંબંધ-વિચ્છેદ છે અને ‘મન્મયા: મામ્ ઉપાશ્રિતા:’માં ભગવાનમાં તલ્લીનતા છે.

કોઈ ને કોઈનો આશ્રય લીધા વિના મનુષ્ય રહી જ નથી શકતો. ભગવાનનો અંશ જીવ ભગવાનથી વિમુખ બનીને બીજાનો આશ્રય લે છે તો એ આશ્રય ટકતો નથી, બલ્કે દૂર થતો જાય છે. ધન વગેરે નાશવાન પદાર્થોનો આશ્રય પતન કરવાવાળો હોય છે. એટલું જ નહિ, શુભકર્મો કરવામાં બુદ્ધિનો, ભગવત્પ્રાપ્તિનાં સાધનોનો તથા ભોગ અને સંગ્રહના ત્યાગનો આશ્રય લેવાથી પણ ભગવત્પ્રાપ્તિમાં વિલંબ લાગે છે. જ્યાં સુધી મનુષ્ય પોતે (સ્વરૂપથી) ભગવાનનો આશ્રિત નથી બની જતો, ત્યાં સુધી તેની પરાધીનતા દૂર નથી થતી અને તે દુ:ખ પામતો જ રહે છે.

સંસારના પદાર્થોમાં મનુષ્યનું આકર્ષણ અને આશ્રય અલગ-અલગ હોય છે, જેમ કે — મનુષ્યનું આકર્ષણ તો સ્ત્રી, પુત્ર વગેરેમાં હોય છે અને આશ્રય મોટાઓનો હોય છે. પરંતુ ભગવાનમાં લાગેલા મનુષ્યનું ભગવાનમાં જ આકર્ષણ હોય છે અને ભગવાનનો જ આશ્રય હોય છે; કેમકે પ્રિયમાં પ્રિય પણ ભગવાન છે અને મોટામાં મોટા પણ ભગવાન છે.

‘બહવો જ્ઞાનતપસા પૂતા મદ્ભાવમાગતા:’ — જોકે જ્ઞાનયોગ (સાંખ્યનિષ્ઠા)થી પણ મનુષ્ય પવિત્ર થઈ શકે છે, તોપણ અહીં ભગવાનના જન્મ અને કર્મની દિવ્યતાને તત્ત્વથી જાણવાને ‘જ્ઞાન’ કહેવામાં આવ્યું છે. આ જ્ઞાનથી મનુષ્ય પવિત્ર બની જાય છે; કેમકે ભગવાન પવિત્રોથી પણ પવિત્ર છે — ‘પવિત્રાણાં પવિત્રં ય:’ ભગવાનનો જ અંશ હોવાથી જીવમાં પણ આપમેળે — સ્વાભાવિક પવિત્રતા છે — ‘ચેતન અમલ સહજ સુખ રાસી’ (માનસ ૭/૧૧૭/૧). નાશવાન પદાર્થોને મહત્ત્વ દેવાથી, તેમને પોતાના માનવાથી જ એ

૧. ગતિસ્મિતપ્રેક્ષણભાષણાદિષુ પ્રિયા: પ્રિયસ્ય પ્રતિરૂઢમૂર્તય: ।

અસાવહેં ત્વિત્યબલાસ્તદાત્મિકા ન્યવેદિષુ: કૃષ્ણવિહારવિભ્રમા: ॥

(શ્રીમદ્ભા. ૧૦/૩૦/૩)

‘પોતાના પ્રિયતમ કૃષ્ણનું ચાલવું-ફરવું, હાસ્ય, અવલોકન, ઉચ્ચારણ વગેરેમાં શ્રીકૃષ્ણની પ્યારી ગોપીઓ એમના જેવી જ બની ગઈ; તેઓના શરીરમાં પણ તે જ ગતિ-મતિ અને તે જ હાવ-ભાવ ઊતરી આવ્યાં. તેઓ પોતાને સર્વથા ભૂલીને શ્રીકૃષ્ણસ્વરૂપ બની ગઈ અને એમના જ લીલાવિલાસનું અનુકરણ કરતી-કરતી ‘હું શ્રીકૃષ્ણ જ છું’ — એ રીતે કહેવા લાગી.’

અપવિત્ર બને છે; કેમકે નાશવાન પદાર્થોની મમતા જ મળ (અપવિત્રતા) છે.^૧ ભગવાનના જન્મકર્મના તત્ત્વને જાણવાથી જ્યારે નાશવાન પદાર્થોનું આકર્ષણ અને તે પ્રત્યેની મમતા સર્વથા દૂર થઈ જાય છે, ત્યારે સઘળી મલિનતા નષ્ટ થઈ જાય છે અને મનુષ્ય પરમ પવિત્ર બની જાય છે.

કર્મયોગનો પ્રસંગ હોવાથી ઉપર્યુક્ત પદોમાં આવેલા ‘જ્ઞાન’ શબ્દનો અર્થ કર્મયોગનું જ્ઞાન પણ માની શકાય છે. કર્મયોગનું જ્ઞાન છે — શરીર, ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, પદ, યોગ્યતા, અધિકાર, ધન, જમીન વગેરે મળેલી સઘળી વસ્તુઓ સંસારની અને સંસારને માટે જ છે, પોતાની અને પોતાને માટે નથી. કારણ કે સ્વયં (સ્વરૂપ) નિત્ય છે; આથી તેની સાથે અનિત્ય વસ્તુ કેવી રીતે રહી શકે છે તથા તેના કામમાં પણ કેવી રીતે આવી શકે છે? શરીર વગેરે વસ્તુઓ જન્મ પહેલાં પણ આપણી પાસે ન હતી અને મર્યા પછી પણ નહિ રહે તથા આ સમયે પણ તેમનો પ્રતિક્ષણ આપણાથી સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ રહ્યો છે. આ મળેલી વસ્તુઓનો સદુપયોગ કરવાનો જ અધિકાર છે, પોતાની માનવાનો અધિકાર નથી. એ વસ્તુઓ સંસારની જ છે; આથી તેમને સંસારની જ સેવામાં લગાડવાની છે. આ જ તેમનો સદુપયોગ છે. તેમને પોતાની અને પોતાને માટેની માનવી એ જ વાસ્તવમાં બંધન કે અપવિત્રતા છે.

આ રીતે નાશવાન વસ્તુઓને પોતાની અને પોતાને

માટેની ન માનવી એ ‘જ્ઞાનતપ’ છે; જેનાથી મનુષ્ય પરમ પવિત્ર બની જાય છે. જેટલાં પણ તપ છે, તે બધાંથી વધીને ‘જ્ઞાનતપ’ છે. આ જ્ઞાનતપથી જડ સાથે માનેલા સંબંધનો સર્વથા વિચ્છેદ થઈ જાય છે. જ્યાં સુધી મનુષ્ય જડની સાથે પોતાનો સંબંધ માનતો રહે છે, ત્યાં સુધી બીજી તપસ્યાથી તેની એટલી પવિત્રતા નથી થતી, જેટલી પવિત્રતા જ્ઞાનતપથી જડનો સંબંધ-વિચ્છેદ કરવાથી થાય છે. આ જ્ઞાનતપથી પવિત્ર થઈને મનુષ્ય ભગવાનના ભાવ (સત્તા)ને અર્થાત્ સચ્ચિદાનંદધન પરમાત્મતત્ત્વને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે જેવી રીતે ભગવાન નિત્ય-નિરંતર રહે છે, તેવી જ રીતે એ પણ તેમનામાં નિત્ય નિરંતર રહે છે; જેવી રીતે ભગવાન નિર્લિપ્ત - નિર્લિપ્ત રહે છે; તેવી જ રીતે તે પણ નિર્લિપ્ત - નિર્લિપ્ત રહે છે; જેવી રીતે ભગવાનને માટે કંઈ પણ કરવાનું શેષ નથી, તેવી જ રીતે તેને માટે પણ કંઈ કરવાનું શેષ નથી રહેતું. જ્ઞાનમાર્ગ વડે પણ મનુષ્ય આ જ રીતે ભગવાનના ભાવને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે (ગીતા અ. ૧૪/૧૮).

પહેલાં પણ ઘણાય ભક્તો જ્ઞાનતપથી પવિત્ર બનીને ભગવાનને પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યા છે. આથી સાધકોએ વર્તમાનમાં જ જ્ઞાનતપથી પવિત્ર બનીને ભગવાનને પ્રાપ્ત કરી લેવા જોઈએ. ભગવાનને પ્રાપ્ત કરવામાં બધા સ્વતંત્ર છે, કોઈ પરતંત્ર નથી. કારણ કે માનવશરીર ભગવત્પ્રાપ્તિને માટે જ મળ્યું છે.

સંબંધ — જન્મની દિવ્યતાનું વર્ણન તો થઈ ગયું, હવે કર્મોની દિવ્યતા શું હોય છે — એ વિષયનો આરંભ કરે છે.

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव ભજમ્યહમ્ ।

मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ ૧૧ ॥

પાર્થ	= હે પૃથાનંદન!	અહમ્	= હું	મનુષ્યા:	= સૌ મનુષ્યો
ये	= જે ભક્તો	તાન્	= તેમને	सर्वशः	= સર્વ રીતે
माम्	= મારું	तथा, એવ	= એવા જ ભાવથી	मम	= મારા
यथा	= જેવા ભાવથી	ભજામિ	= આશ્રય આપું છું;	वर्त्म	= માર્ગનું
प्रपद्यन्ते	= શરણ લે છે,		(કેમ કે)	अनुवर्तन्ते	= અનુસરણ કરે છે.

ટીકા — ‘ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव ભજમ્યહમ્’ — ભક્ત ભગવાનનું જે ભાવથી, જે સંબંધથી, જે રીતે શરણ લે છે; ભગવાન પણ તેને તે જ ભાવથી, તે જ સંબંધથી, તે જ રીતે આશ્રય આપે છે. જેવી રીતે ભક્ત ભગવાનને પોતાના

ગુરુ માને છે તો તેઓ શ્રેષ્ઠ ગુરુ બની જાય છે, શિષ્ય માને છે તો તેઓ શ્રેષ્ઠ શિષ્ય બની જાય છે, માતા-પિતા માને છે તો તેઓ શ્રેષ્ઠ માતા-પિતા બની જાય છે, પુત્ર માને છે તો તેઓ શ્રેષ્ઠ પુત્ર બની જાય છે, ભાઈ માને છે તો તેઓ શ્રેષ્ઠ

૧. ‘મમતા મલ જરિ જાઈ’ (માનસ ૭/૧૧૭ ક);
‘મમતામેધ્યદૂષિત:’ (યોગવાશિષ્ઠ ૬/૨/૫૩/૧૧)

ભાઈ બની જાય છે, સખા માને છે તો તેઓ શ્રેષ્ઠ સખા બની જાય છે, નોકર માને છે તો તેઓ શ્રેષ્ઠ નોકર બની જાય છે. ભક્ત ભગવાન વિના વ્યાકુળ થઈ જાય છે તો ભગવાન પણ ભક્ત વિના વ્યાકુળ થઈ જાય છે.

અર્જુનનો ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે સખાભાવ હતો તથા તેઓ એમને પોતાના સારથિ બનાવવા ચાહતા હતા; આથી ભગવાન સખાભાવથી તેમના સારથિ બની ગયા. વિશ્વામિત્ર ઋષિએ ભગવાન રામને પોતાના શિષ્ય માની લીધા તો ભગવાન તેમના શિષ્ય બની ગયા. આ રીતે ભક્તોના શ્રદ્ધાભાવ અનુસાર ભગવાનનો તેવા જ બનવાનો સ્વભાવ છે.

અનંત બ્રહ્માંડોના સ્વામી ભગવાન પણ પોતાના જ બનાવેલા સાધારણ મનુષ્યના ભાવો અનુસાર વર્તાવ કરે છે, આ એમની કેટલી વિલક્ષણ ઉદારતા, દયાળુતા અને પોતાપણું છે?

ભગવાન વિશેષરૂપે ભક્તોને માટે જ અવતાર લે છે — એવું પ્રસ્તુત પ્રકરણથી સિદ્ધ થાય છે. ભક્તલોકો જે ભાવથી, જે રૂપમાં ભગવાનની સેવા કરવા ઇચ્છે છે, ભગવાનને તેમને માટે એ જ રૂપમાં આવવું પડે છે. જેમ કે, ઉપનિષદમાં આવ્યું છે — ‘એકાકી ન રમતે’ (બૃહદારણ્યક. ૧/૪/૩) — એકલા ભગવાનનું મન ન લાગ્યું, તો એ જ ભગવાન અનેક રૂપોમાં પ્રગટ થઈને ખેલ ખેલવા લાગ્યા. એવી જ રીતે જ્યારે ભક્તોના મનમાં ભગવાનની સાથે ખેલ ખેલવાની ઇચ્છા થઈ જાય છે, ત્યારે ભગવાન તેમની સાથે ખેલ ખેલવા (લીલા કરવા)ને માટે પ્રગટ થઈ જાય છે. ભક્ત ભગવાન વિના નથી રહી શકતો તો ભગવાન પણ ભક્ત વિના નથી રહી શકતા.

અહીં આવેલા ‘યદ્યા’ અને ‘તથા’ — આ પ્રકારવાચક પદોનો અભિપ્રાય ‘સંબંધ’, ‘ભાવ’ અને ‘લગન’ સાથે છે. ભક્ત અને ભગવાનનો પ્રકાર એક જેવો હોવા છતાં પણ એમાં એક બહુ જ મોટું અંતર એ છે કે ભગવાન ભક્તની ચાલથી નથી ચાલતા, પરંતુ પોતાની ચાલ (શક્તિ)થી ચાલે છે.^૧ ભગવાન સર્વત્ર વિદ્યમાન, સર્વસમર્થ, સર્વજ્ઞ, પરમ સુહૃદ અને સત્યસંકલ્પ છે. ભક્તે કેવળ પોતાની પૂરી શક્તિ લગાડી દેવાની છે, પછી ભગવાન પણ પોતાની પૂરી શક્તિથી તેને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.

સાધક પોતે ભગવત્પ્રાપ્તિમાં વિઘ્ન નાખે છે; કેમકે ભગવત્પ્રાપ્તિને માટે તે સમજ, સામગ્રી, સમય અને સામર્થ્યને પોતાનાં માનીને તેમને પૂરી રીતે નથી યોજતો, પરંતુ પોતાની પાસે બચાવીને રાખી મૂકે છે. જો તે તેમને પોતાનાં નહિ

માનીને તેમને પૂરી રીતે યોજી દે તો તેને તરત જ ભગવત્પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. કારણ કે આ સમજ, સામગ્રી વગેરે તેનાં પોતાનાં નથી; પરંતુ ભગવાન પાસેથી મળેલાં છે; ભગવાનનાં છે. આથી તેને પોતાનાં માનવાં એ જ વિઘ્ન છે. સાધક પોતે પણ ભગવાનનો જ અંશ છે. તેણે પોતે પોતાને ભગવાનથી અલગ માન્યો છે, ભગવાને નહિ.

ભક્તિ (પ્રેમ) કર્મજન્ય અર્થાત્ કોઈ સાધન-વિશેષનું ફળ નથી. ભગવાનને સર્વથા શરણ થવાવાળાને ભક્તિ આપમેળે પ્રાપ્ત થાય છે. દાસ્ય, સખ્ય, વાત્સલ્ય, માધુર્ય વગેરે ભાવોમાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ શરણાગતિભાવ છે. અહીં ભગવાન જાણે એ વાત કહી રહ્યા છે કે તમે પોતાનું સર્વ કંઈ મને અર્પી દેશો તો હું પણ પોતાનું સર્વ કંઈ તમને આપી દઈશ અને તમે પોતાની જાતને મને દઈ દેશો તો હું પણ પોતાની જાતને તમને આપી દઈશ. ભગવત્પ્રાપ્તિનો કેટલો સરળ અને સસ્તો સોદો છે!

પોતાની જાતને ભગવચ્ચરણોમાં સમર્પિત કર્યા બાદ ભગવાન ભક્તની પુરાણી ત્રુટિઓને યાદ સુધ્ધાં કરતા નથી. તેઓ તો વર્તમાનમાં સાધકના હૃદયનો દૃઢ ભાવ દેખે છે —

રહતિ ન પ્રભુ ચિત ચૂક કિએ કી ।

કરત સુરતિ સય બાર હિએ કી ॥

(માનસ ૧/૨૮/૩)

આ (અગિયારમા) શ્લોકમાં દ્વૈત-અદ્વૈત, સગુણ-નિર્ગુણ, સાયુજ્ય-સામીપ્ય વગેરે શાસ્ત્રીય વિષયનું વર્ણન નથી, પરંતુ ભગવાન સાથેના પોતાનાપણાનું જ વર્ણન છે. જેમ કે, નવમા શ્લોકમાં ભગવાનના જન્મકર્મની દિવ્યતાને જાણવાથી ભગવત્પ્રાપ્તિ થવાનું વર્ણન છે. ‘કેવળ ભગવાન જ મારા છે અને હું ભગવાનનો જ છું, બીજું કોઈ પણ મારું નથી અને હું કોઈનો પણ નથી’ — આ રીતે ભગવાનમાં પોતાનાપણું કરવાથી એમની પ્રાપ્તિ શીઘ્ર અને સુગમતાથી થઈ જાય છે. આથી સાધકે કેવળ ભગવાનમાં જ પોતાનાપણું માની લેવું જોઈએ (જે વાસ્તવમાં છે), ચાહે સમજમાં આવે અથવા ન આવે. માની લેવાથી જ્યારે સંસારના જૂઠા સંબંધો પણ સાચા પ્રતીત થવા લાગે છે, પછી જે ભગવાનનો સદાયથી જ સાચો સંબંધ છે, તે અનુભવમાં કેમ નહિ આવે? અર્થાત્ અવશ્ય આવશે.

શંકા — જેઓ ભગવાનનો જેવા ભાવથી સ્વીકાર કરે છે, ભગવાન પણ તેમની સાથે તેવા જ ભાવથી વર્તાવ કરે છે, તો પછી જો કોઈ ભગવાનનો દ્વેષ, વેર વગેરે ભાવથી સ્વીકાર કરશે તો શું ભગવાન પણ તેની સાથે

૧. દરિયા દૂષણ દાસ મેં, નહીં રામ મેં દોષ । જન ચાલે ઈક પાવડો, હરિ ચાલે સૌ કોસ ॥

તેવા જ (દ્વિષ વગેરે) ભાવથી વર્તાવ કરશે?

સમાધાન — અહીં ‘પ્રપદ્યન્તે’ પદથી ભગવાનની પ્રપત્તિ અર્થાત્ શરણાગતિનો જ વિષય છે; તેમની સાથે દ્વેષ, વેર વગેરેનો વિષય નથી. આથી અહીં એ વિષયમાં શંકા કરવી અસ્થાને છે. છતાં પણ આના ઉપર થોડો વિચાર કરીએ તો ભગવાનનો સ્વીકાર કરવાનું તાત્પર્ય છે — કલ્યાણ કરવું. જે ભગવાનનો જેવા ભાવથી સ્વીકાર કરે છે, ભગવાન પણ તેની સાથે તેવું જ આચરણ કરીને અંતમાં તેનું કલ્યાણ જ કરે છે.^૧ ભગવાન પ્રાણીમાત્રના પરમ સુહૃદ છે. (ગીતા અ. ૫/૨૮), એટલા માટે જેનું જેનામાં હિત હોય છે, ભગવાન તેના માટે તેવો જ પ્રબંધ કરી દે છે. વેર-દ્વેષ રાખવાવાળાઓનું પણ જેનાથી કલ્યાણ થઈ જાય, તેવું જ ભગવાન કરે છે. [વેર-દ્વેષ રાખવાવાળા ભગવાનનું બગાડી પણ શું શકશે? અંગદજીને રાવણની સભામાં મોકલતી વખતે ભગવાન શ્રીરામ કહે છે કે ‘તમે તે જ વાત કહેજો, જેનાથી અમારું કામ પણ થાય અને રાવણનું હિત પણ થાય’ — ‘કાજુ હમાર તાસુ હિત હોઈ’ (માનસ ૬/૧૭/૪).

ભગવાન આપણી સાથે મિત્રતા રાખે એમાં તો કહેવું જ શું? તેમના ભક્તો પણ સમસ્ત પ્રાણીઓના સુહૃદ હોય છે — ‘સુહૃદઃ સર્વદેહિનામ્’ (શ્રીમદ્ભા. ૩/૨૫/૨૧). જ્યારે ભક્તોથી પણ કોઈનું કિંચિત્માત્ર પણ અહિત નથી થતું, તો ભગવાનથી કોઈનું અહિત કઈ રીતે થઈ શકે? ભગવાન સાથે કોઈ પ્રકારનો પણ સંબંધ જોડવામાં આવે, તે કલ્યાણ કરવાવાળો જ બને છે; કેમકે ભગવાન પરમ દયાળુ, પરમ સુહૃદ અને ચિન્મય છે. જેવી રીતે ગંગામાં સ્નાન વૈશાખ માસમાં કરવામાં આવે અથવા મહા માસમાં, બન્નેયનું માહાત્મ્ય એકસરખું છે, પરંતુ વૈશાખના સ્નાનમાં જેવી પ્રસન્નતા થાય છે, તેવી પ્રસન્નતા મહાના સ્નાનમાં નથી થતી. આ જ રીતે ભક્તિપ્રેમપૂર્વક ભગવાન સાથે સંબંધ જોડવાવાળાઓને જેવો આનંદ થાય છે, તેવો આનંદ વેર-દ્વેષપૂર્વક ભગવાન સાથે સંબંધ જોડવાવાળાઓને નથી થતો.

‘મમ વર્ત્માનુવર્તન્તે મનુષ્યાઃ પાર્થ સર્વશઃ’ — શ્રેષ્ઠ

પુરુષ જેવું આચરણ કરે છે, બીજા લોકો પણ તેના જ અનુસાર આચરણ કરવા લાગી જાય છે (ગીતા અ. ૩/૨૧). ભગવાન સર્વથી શ્રેષ્ઠ (સર્વોપરી) છે, એટલા માટે બધા લોકો એમના માર્ગનું અનુસરણ કરે છે. ત્રીજા અધ્યાયમાં ત્રેવીસમા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં પણ આ જ વાત (ઉપર્યુક્ત પદોથી જ) કહેવાઈ ગઈ છે.

સાધક ભગવાનની સાથે જે પ્રકારનો સંબંધ માને છે, ભગવાન તેની સાથે તેવો જ સંબંધ માનવાને માટે તૈયાર રહે છે. મહારાજ દશરથજી ભગવાન શ્રીરામનો પુત્રભાવે સ્વીકાર કરે છે, તો ભગવાન તેમના સાચા પુત્ર બની જાય છે અને સામર્થ્યવાન હોઈને પણ ‘પિતા’ દશરથજીનાં વચનોને ટાળવામાં પોતાને અસમર્થ માને છે.^૨ આ રીતે આચરણોથી ભગવાન એ રહસ્ય પ્રગટ કરે છે કે જો તમારી સંસારમાં કોઈની સાથે સંબંધની રૂએ પ્રીતિ હોય તો તે જ સંબંધ તમે મારી સાથે જોડી દો જેમ કે — માતામાં પ્રીતિ હોય તો મને પોતાની માતા માની લો, પિતામાં પ્રીતિ હોય તો મને પોતાનો પિતા માની લો; પુત્રમાં પ્રીતિ હોય તો મને પોતાનો પુત્ર માની લો, વગેરે. એવું માનવાથી મારામાં વાસ્તવિક પ્રીતિ થઈ જશે અને મારી પ્રાપ્તિ સુગમતાપૂર્વક થઈ જશે.

બીજી વાત, ભગવાન પોતાનાં આચરણોથી એ શિક્ષણ આપે છે કે જે જેવો સંબંધ મારી સાથે માને છે, તેને માટે હું પણ તેવો જ બની જાઉં છું, તે જ રીતે તમારી સાથે જે જેવો સંબંધ માને છે, તમે પણ તેના માટે તેવા જ બની જાઓ; જેમ કે — માતા-પિતાને માટે તમે સુપુત્ર બની જાઓ, પત્નીને માટે તમે સુયોગ્ય પતિ બની જાઓ, બહેનને માટે તમે શ્રેષ્ઠ ભાઈ બની જાઓ વગેરે. પરંતુ બદલામાં તેમની પાસેથી કંઈ ઈચ્છો નહિ; અર્થાત્ કંઈ લેવાની ઈચ્છાથી માતા-પિતાને પોતાનાં ન માનીને કેવળ સેવા કરવાને માટે જ તેમને પોતાનાં માનો. એવું માનવું એ જ ભગવાનના માર્ગનું અનુસરણ કરવું છે. અભિમાનરહિત થઈને નિઃસ્વાર્થભાવથી બીજાઓની સેવા કરવાથી શીઘ્ર જ

૧. કામાદ્ દ્વેષાદ્ ભયાત્ સ્નેહાદ્ યથા ભક્ત્યેશ્વરે મનઃ । આવેશ્ય તદ્દં હિત્વા બહવસ્તદ્ગતિં ગતાઃ ॥

(શ્રીમદ્ભા. ૭/૧/૨૮)

‘અનેક મનુષ્યો કામથી, દ્વેષથી, ભયથી અને સ્નેહથી પોતાના મનને ભગવાનમાં લગાડીને તેમ જ પોતાનાં બધાં પાપો ધોઈને તેવી જ રીતે ભગવાનને પ્રાપ્ત થયા છે, જેવી રીતે ભક્તો ભક્તિથી.’

૨. અહં હિ વચનાદ્ રાજઃ પતેયમપિ પાવકે । ભક્ષયેયં વિષં તીક્ષ્ણં પતેયમપિ ચાર્ણવે ॥

(વાલ્મીકિ. અયોધ્યા. ૧૮/૨૮-૨૯)

ભગવાન શ્રીરામ કહે છે — ‘હું મહારાજ પિતાજીના કહેવાથી આગમાં પણ પ્રવેશ કરી શકું છું. તીક્ષ્ણ વિષનું પણ ભક્ષણ કરી શકું છું અને સમુદ્રમાં પણ કૂદી શકું છું.’

બીજાની મમતા છૂટીને ભગવાનમાં પ્રેમ થઈ જશે, જેનાથી ભગવાનની પ્રાપ્તિ થઈ જશે.

વિશેષ વાત

અહંકારરહિત થઈને નિઃસ્વાર્થ ભાવથી ક્યાંય પણ પ્રેમ કરવામાં આવે, તો તે પ્રેમ આપમેળે પ્રેમમય ભગવાનના તરફ ચાલ્યો જાય છે; કારણ કે પોતાનો અહંકાર અને સ્વાર્થ જ ભગવત્પ્રેમમાં વિઘ્નરૂપ છે. આ બેઉને કારણે મનુષ્યનો પ્રેમભાવ સીમિત બની જાય છે તેથી અહંકાર અને સ્વાર્થનો ત્યાગ કરવાથી આપણો પ્રેમભાવ વ્યાપક બની જાય છે. પ્રેમભાવ વ્યાપક થવાથી આપણા માનેલા બધા બનાવટી સંબંધો દૂર થઈ જાય છે અને ભગવાનનો સ્વાભાવિક નિત્ય સંબંધ જાગ્રત થઈ જાય છે.

જીવમાત્રનો પરમાત્માની સાથે આપમેળે નિત્યસંબંધ છે (ગીતા અ. ૧૫/૭). પરંતુ જ્યાં સુધી જીવ આ સંબંધને

ઓળખતો નથી અને બીજો સંબંધ જોડી લે છે, ત્યાં સુધી તે જન્મ-મરણના બંધનમાં પડ્યો રહે છે. તેનું આ બંધન બે બાજુથી હોય છે - એક તો તે ભગવાનની સાથે પોતાના નિત્યસંબંધને ઓળખતો નથી અને બીજું જેની સાથે વાસ્તવમાં પોતાનો સંબંધ નથી, તેના સંબંધને નિત્ય માની લે છે. જ્યારે જીવ 'યે યથા માં પ્રપદ્યન્તે'ના અનુસાર પોતાનો સંબંધ કેવળ ભગવાન સાથે માની લે છે અર્થાત્ ઓળખી લે છે, ત્યારે તેને ભગવાન સાથે પોતાના નિત્યસંબંધનો અનુભવ થઈ જાય છે.

ભગવાનના નિત્યસંબંધને ઓળખવો એ જ ભગવાનને શરણે થવું કહેવાય. શરણે થવાથી ભક્ત ચિંતા, ભય, શોક અને શંકા-કુશંકાથી રહિત થઈ જાય છે, અને પછી તેના દ્વારા ભગવાનની આજ્ઞાની વિરુદ્ધ કોઈ ક્રિયા કેવી રીતે થઈ શકે? તેની સઘળી ક્રિયાઓ ભગવાનની આજ્ઞા અનુસાર જ થાય છે - 'મમ વર્તમાનુવર્તન્તે'.

પરિશિષ્ટ ભાવ : જોકે આ સંસાર સાક્ષાત્ પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે, તોપણ જે એને એ રૂપથી જુએ છે, તેના માટે ભગવાન તે જ રૂપે પ્રગટ થઈ જાય છે. આપણે પોતાને શરીર માનીને પોતાના માટે પદાર્થોની આવશ્યકતા સમજીએ છીએ અને તેમની ઇચ્છા કરીએ છીએ તો ભગવાન પણ તે પદાર્થોના રૂપમાં આપણી સામે આવે છે, આપણે અસતમાં રહીને જોઈએ છીએ તો ભગવાન પણ અસત રૂપે જ દેખાય છે. જેમ કે, બાળક રમકડું ઇચ્છે છે તો પિતા તેને પૈસા ખર્ચાને પણ રમકડું લાવી આપે છે, એ જ પ્રમાણે આપણે જે ઇચ્છીએ છીએ, પરમ કૃપાળુ ભગવાન (સ્વયં હંમેશાં સત-સ્વરૂપ રહેવા છતાં પણ) તે જ રૂપે આપણી સામે આવે છે. જો આપણે ભોગોની ઇચ્છા ન કરીએ તો ભગવાનને ભોગરૂપે શા માટે આવવું પડે? બનાવટી રૂપ શા માટે લેવું પડે?

ભગવાનના સ્વભાવમાં 'જેના સાથે તેવા (યથા-તથા)' થતા હોવા છતાં પણ જીવ પર તેમની બહુ ભારે કૃપા છે; કેમકે ક્યાં જીવ અને ક્યાં ભગવાન! અભિમાન સિવાય જીવમાં બીજું કયું સામર્થ્ય છે? તેમ છતાં જીવનું ભગવાનમાં આકર્ષણ થાય છે તો ભગવાનનું પણ જીવમાં આકર્ષણ થાય છે. જેમ કે વિદુરજીના પત્ની (સુલભાજી) ભગવાનને જોઈને પોતાની સૂઘ-બૂઘ ખોઈ બેઠાં તો ભગવાન પણ સ્વયં પોતાને ભૂલી ગયા અને કેળાની છાલ ખાઈને તેમાં જ આનંદ માણવા લાગ્યા!

ભગવાનના સ્વભાવમાં 'યથા-તથા' માત્ર ક્રિયામાં છે, ભાવમાં નથી. ભગવાનનો આસ્તિકમાં આસ્તિક વ્યક્તિના પ્રતિ જે સ્નેહ છે, કૃપા છે, તેવો જ સ્નેહ, કૃપા નાસ્તિકમાં નાસ્તિક વ્યક્તિના પ્રતિ પણ છે. તેથી ભગવાનના 'યથા-તથા'માં સ્વાર્થભાવ નથી. બલકે આ જ તો ભગવાનની વિશેષતા છે કે ક્યાં જીવ અને ક્યાં ભગવાન! તેમ છતાં તેઓ જીવને પોતાનો મિત્ર બનાવે છે. તેને પોતાના જેવો દરજ્જો આપે છે! ભગવાન પોતાનામાં મોટાઈનો ભાવ રાખતા નથી. આ તેમની વિશેષતા છે.

સંબંધ - પૂર્વશ્લોકમાં ભગવાને બતાવ્યું છે કે જે મને જે ભાવથી સ્વીકારે છે, હું પણ તેને તે જ ભાવથી સ્વીકારું છું અર્થાત્ મારી પ્રાપ્તિ બહુ જ સરળ અને સુગમ છે. એવું હોવા છતાં પણ લોકો ભગવાનનો આશ્રય કેમ નથી લેતા - એનું કારણ આગળના શ્લોકમાં બતાવે છે.

કાઙ્ક્ષન્તઃ કર્મણાં સિદ્ધિં યજન્ત ઇહ દેવતાઃ ।

ક્ષિપ્રં હિ માનુષે લોકે સિદ્ધિર્ભવતિ કર્મજા ॥ ૧૨ ॥

કર્મણામ્	= કર્મોના	યજન્તે	= પૂજન કરતા રહે છે;	કર્મજા	= કર્મોથી ઉત્પન્ન થનારી
સિદ્ધિમ્	= ફળને (સિદ્ધિને)	હિ	= કેમકે	સિદ્ધિઃ	= સિદ્ધિ
કાઙ્ક્ષન્તઃ	= ઇચ્છનારા (માણસો)	ઈહ	= આ	ક્ષિપ્રમ્	= સત્વરે
દેવતાઃ	= દેવતાઓનું	માનુષે, લોકે	= મનુષ્યલોકમાં	ભવતિ	= મળી જાય છે.

ટીકા — ‘કાઙ્ક્ષન્તઃ કર્મણાં સિદ્ધિં યજન્ત ઈહ દેવતાઃ’ — મનુષ્યને નવીન કર્મ કરવાનો અધિકાર મળેલો છે. કર્મ કરવાથી જ સિદ્ધિ થાય છે — એવું પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે. આ કારણે મનુષ્યના અંતઃકરણમાં આ વાત દૃઢ થઈ ગઈ છે કે કર્મ કર્યા વિના કોઈ પણ વસ્તુ નથી મળતી. તેઓ એવું સમજે છે કે સાંસારિક વસ્તુઓની જેમ ભગવાનની પ્રાપ્તિ પણ કર્મ (તપ, ધ્યાન, સમાધિ વગેરે) કરવાથી જ થાય છે. નાશવાન પદાર્થોની કામનાઓને કારણે તેમની દૃષ્ટિ આ વાસ્તવિકતા તરફ જતી જ નથી કે સાંસારિક વસ્તુઓ કર્મજન્ય છે, એકદેશીય છે, આપણને નિત્ય પ્રાપ્ત નથી, આપણાથી અલગ છે અને પરિવર્તનશીલ છે, એટલા માટે તેમની પ્રાપ્તિને માટે કર્મ કરવાં આવશ્યક છે, પરંતુ ભગવાન કર્મજન્ય નથી, સર્વત્ર પરિપૂર્ણ છે, આપણને નિત્યપ્રાપ્ત છે, આપણાથી અલગ નથી અને અપરિવર્તનશીલ છે, એટલા માટે ભગવત્પ્રાપ્તિમાં સાંસારિક વસ્તુઓની પ્રાપ્તિનો નિયમ નથી ચાલી શકતો. ભગવત્પ્રાપ્તિ કેવળ ઉત્કટ અભિલાષાથી થાય છે. ઉત્કટ અભિલાષા જાગ્રત ન થવામાં ખાસ કારણ સાંસારિક ભોગોની કામના જ છે.

ભગવાન તો પિતા સમાન છે અને દેવતા દુકાનદાર સમાન છે. જો દુકાનદાર વસ્તુ ન આપે, તો તેને પૈસા લેવાનો અધિકાર નથી; પિતાનો પૈસા લેવાનો પણ અધિકાર છે, અને વસ્તુ આપવાનો પણ. બાળકને પિતા પાસેથી કોઈ વસ્તુ લેવાને માટે કોઈ મૂલ્ય નથી આપવું પડતું. પરંતુ દુકાનદાર પાસેથી વસ્તુ લેવાને માટે મૂલ્ય આપવું પડે છે. એવી જ રીતે ભગવાન પાસેથી કંઈ લેવાને માટે કોઈ મૂલ્ય આપવાની જરૂર નથી; પરંતુ દેવતાઓ પાસેથી કંઈ મેળવવાને માટે કર્મો વિધિપૂર્વક કરવાં પડે છે. દુકાનદાર પાસેથી બાળક દીવાસળી, ચાકુ વગેરે હાનિકારક વસ્તુઓ પણ પૈસા આપીને ખરીદી શકે છે; પરંતુ જો તે પિતા પાસેથી એવી હાનિકારક વસ્તુઓ માગે તો તેઓ તેને નહિ આપે અને પૈસા પણ લઈ લેશે. પિતા એ જ વસ્તુ આપે છે, જેમાં બાળકનું હિત હોય. એ જ રીતે દેવતા લોકો પોતાના ઉપાસકોને (એમની ઉપાસના સાંગોપાંગ થતાં) તેમના હિત-અહિતનો વિચાર કર્યા વિના તેમની ઇચ્છિત વસ્તુઓ આપી દે છે; પરંતુ પરમ પિતા ભગવાન પોતાના ભક્તોને પોતાની ઇચ્છાથી તે જ વસ્તુઓ આપે છે, જેમાં તેમનું પરમ

હિત હોય. એવું હોવા છતાં પણ નાશવાન પદાર્થોની આસક્તિ, મમતા અને કામનાને કારણે અલ્પબુદ્ધિવાળા મનુષ્યો ભગવાનની મહત્તા અને મિત્રતાને નથી જાણતા, એટલા માટે તેઓ અજ્ઞાનવશ દેવતાઓની ઉપાસના કરે છે. (ગીતા અ. ૭/૨૦ થી ૨૩; ૮/૨૩-૨૪).

‘ક્ષિપ્રં હિ માનુષે લોકે સિદ્ધિર્ભવતિ કર્મજા’ — આ મનુષ્યલોક કર્મભૂમિ છે — ‘કર્માનુબન્ધીનિ મનુષ્યલોકે’ (ગીતા અ. ૧૫/૨). એના સિવાય બીજા લોક (સ્વર્ગ-નરક વગેરે) ભોગભૂમિઓ છે. મનુષ્યલોકમાં પણ નવું કર્મ કરવાનો અધિકાર મનુષ્યને જ છે, પશુ-પક્ષી વગેરેને નહિ. મનુષ્ય-શરીરમાં કરેલાં કર્મોનું ફળ જ લોક તથા પરલોકમાં ભોગવવામાં આવે છે.

મનુષ્યલોકમાં કર્મોની આસક્તિવાળા મનુષ્યો રહે છે — ‘કર્મસંજિષ્ઠુ જાયતે’ (ગીતા અ. ૧૪/૧૫). કર્મોની આસક્તિને કારણે તેઓ કર્મજન્ય સિદ્ધિ પર જ આસક્ત થાય છે. કર્મોથી જે સિદ્ધિ થાય છે, તે જોકે શીઘ્ર મળી જાય છે, તોપણ તે સદા રહેવાવાળી નથી હોતી. કારણ કે કર્મોનો આરંભ અને અંત હોય છે, ત્યારે તેમનાથી થવાવાળી સિદ્ધિ (ફળ) સદા કેવી રીતે રહી શકે છે? એટલા માટે નાશવાન કર્મોનું ફળ પણ નાશવાન જ હોય છે. પરંતુ કામનાવાળા મનુષ્યની દૃષ્ટિ શીઘ્ર મળવાવાળા ફળ ઉપર તો જાય છે, પરંતુ તેના નાશની તરફ નથી જતી. વિધિપૂર્વક સાંગોપાંગ કરવામાં આવેલાં કર્મોનું ફળ દેવતાઓ પાસેથી શીઘ્ર મળ્યા કરે છે; એટલા માટે તેઓ દેવતાઓનું જ શરણ લે છે અને તેમની આરાધના કરે છે. કર્મજન્ય ફળ ઇચ્છવાને કારણે તેઓ કર્મબંધનથી મુક્ત નથી થતા અને પરિણામસ્વરૂપે વારંવાર જન્મતા-મરતા રહે છે.

જે વાસ્તવિક સિદ્ધિ છે, તે કર્મજન્ય નથી. વાસ્તવિક સિદ્ધિ ‘ભગવત્પ્રાપ્તિ’ છે. ભગવત્પ્રાપ્તિનાં સાધનો—કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ અને ભક્તિયોગ પણ કર્મજન્ય નથી. યોગની સિદ્ધિ કર્મો દ્વારા નથી થતી, બલકે કર્મોના સંબંધ-વિચ્છેદથી થાય છે.

શંકા — કર્મયોગની સિદ્ધિ તો કર્મ કરવાથી જ બતાવાઈ ગઈ છે — ‘આરુઠ્ઠોર્મુનેયોગં કર્મ કારણમુચ્યતે’ (ગીતા અ. ૬/૩), તો પછી કર્મયોગ કર્મજન્ય કેવી રીતે નથી?

સમાધાન — કર્મયોગમાં કર્મોથી અને કર્મસામગ્રીથી સંબંધ-વિચ્છેદ કરવાને માટે જ કર્મો કરવામાં આવે છે. યોગ (પરમાત્માનો નિત્યસંબંધ) તો સ્વતઃસિદ્ધ અને સ્વાભાવિક છે. આથી યોગ અથવા પરમાત્મપ્રાપ્તિ કર્મજન્ય નથી. વાસ્તવમાં કર્મો સત્ય નથી, પરંતુ પરમાત્મપ્રાપ્તિના સાધન રૂપ કર્મોનું વિધાન સત્ય છે. કોઈ પણ કર્મ જ્યારે સતને માટે કરવામાં આવે છે, ત્યારે તેનું પરિણામ સત હોવાથી તે કર્મનું નામ પણ સત બની જાય છે — ‘કર્મ ચૈવ તદર્થીયં સદિત્યેવાભિધીયતે’ (ગીતા અ. ૧૭/૨૭).

પોતાને માટે કર્મ કરવાથી જ ‘યોગ’ (પરમાત્માની સાથે નિત્યયોગ)નો અનુભવ નથી થતો. કર્મયોગમાં બીજાઓને માટે જ બધાં કર્મો કરવામાં આવે છે, પોતાને માટે અર્થાત્ ફળપ્રાપ્તિને માટે નહિ — ‘કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન’ (ગીતા અ. ૨/૪૭). પોતાને માટે કર્મો

કરવાથી મનુષ્ય બંધાય છે (ગીતા અ. ૩/૯) અને બીજાઓને માટે કર્મો કરવાથી તે મુક્ત થઈ જાય છે (ગીતા અ. ૪/૨૩). કર્મયોગમાં બીજાઓને માટે જ બધાં કર્મો કરવાથી કર્મો અને ફળ સાથેનો સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય છે, જે ‘યોગ’નો અનુભવ કરાવવામાં હેતુ છે.

કર્મ કરવામાં ‘પર’ અર્થાત્ શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, પદાર્થ, વ્યક્તિ, સ્થળ, કાળ વગેરે પરિવર્તનશીલ વસ્તુઓની સહાય લેવી પડે છે. ‘પર’ની સહાય લેવી એ પરતંત્રતા છે. સ્વરૂપ જેવું છે તેવું જ છે. તેમાં કદી કોઈ પરિવર્તન નથી થતું. એટલા માટે તેની અનુભૂતિમાં ‘પર’ કહેવાતા શરીર વગેરે પદાર્થોના સહયોગની લેશમાત્ર પણ અપેક્ષા અને આવશ્યકતા નથી. ‘પર’ સાથે માનેલા સંબંધનો ત્યાગ થવાથી સ્વરૂપમાં સ્વતઃસિદ્ધ સ્થિતિનો અનુભવ થઈ જાય છે.

—■—

સંબંધ — આઠમા શ્લોકમાં પોતાના અવતારના ઉદ્દેશ્યનું વર્ણન કરીને નવમા શ્લોકમાં ભગવાને પોતાનાં કર્મોની દિવ્યતાને જાણવાનું માહાત્મ્ય બતાવ્યું. કર્મજન્ય સિદ્ધિ ઇચ્છવાથી જ કર્મોમાં અદિવ્યતા (મલિનતા) આવે છે. આથી કર્મોમાં દિવ્યતા (પવિત્રતા) કેવી રીતે આવે છે — એને બતાવવા માટે હવે ભગવાન પોતાનાં કર્મોની દિવ્યતાનું વિશેષ વર્ણન કરે છે.

ચાતુર્વર્ણ્ય મયા સૃષ્ટં ગુણકર્મવિભાગશઃ ।

તસ્ય કર્તારમપિ માં વિદ્વ્યકર્તારમવ્યયમ્ ॥ ૧૩ ॥

ન માં કર્માણિ લિમ્પન્તિ ન મે કર્મફલે સ્પૃહા ।

ઇતિ માં યોડમિજનાતિ કર્મભિર્ન સ બધ્યતે ॥ ૧૪ ॥

મયા = મારા દ્વારા
ગુણકર્મ- = ગુણ અને કર્મોના
વિભાગશઃ = વિભાગપૂર્વક
ચાતુર્વર્ણ્યમ્ = ચારેય વર્ણોની
સૃષ્ટમ્ = રચના કરવામાં
આવી છે.
તસ્ય = એ (સૃષ્ટિરચના
વગેરે)નો
કર્તારમ્ = કર્તા હોવા છતાં
અપિ = પણ

મામ્ = મુજ
અવ્યયમ્ = અવિનાશી
પરમેશ્વરને (તું)
અકર્તારમ્ = અકર્તા
વિદ્ધિ = જાણ! (કારણ કે)
કર્મફલે = કર્મોનાં ફળમાં
મે = મારી
સ્પૃહા = સ્પૃહા
ન = નથી, (માટે)
મામ્ = મને

કર્માણિ = કર્મો
ન, લિમ્પન્તિ = લિપ્ત નથી કરતાં.
ઇતિ = આ પ્રમાણે
યઃ = જે
મામ્ = મને
અમિજનાતિ = તત્ત્વથી જાણી લે છે,
સઃ = તે (પણ)
કર્મભિઃ = કર્મોથી
ન = નથી
બધ્યતે = બંધાતો.

ટીકા — ‘ચાતુર્વર્ણ્ય’^૧ મયા સૃષ્ટં ગુણકર્મવિભાગશઃ’ અને તમ - આ ત્રણે ગુણોમાં ન્યૂનાધિકતા (ઓછાવધિકતા) પૂર્વજન્મોમાં કરવામાં આવેલાં કર્મો અનુસાર સત્ત્વ, રજઃ રહે છે. સૃષ્ટિરચનાને સમયે તે ગુણો અને કર્મો અનુસાર

૧. ‘ચત્વારો વર્ણાચાતુર્વર્ણ્યમ્’ અહીં આગળ ‘ચતુર્વર્ણાદીનાં સ્વાર્થે ઉપસંખ્યાનમ્’ આ વિવેચનવાળી ટીકાથી સ્વાર્થ ‘અચ્ પ્રત્યય’ કરવામાં આવ્યો છે.

ભગવાન બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર - આ ચારે વર્ણોની રચના કરે છે^૧ મનુષ્યો સિવાય દેવ, પિતૃઓ, તિર્યક વગેરે બીજી યોનિઓની રચના પણ ભગવાન ગુણો અને કર્મો અનુસાર જ કરે છે. તેમાં ભગવાનની કિંચિત્માત્ર પણ વિષમતા નથી.

‘ચાતુર્વર્ણ્યમ્’ પદ પ્રાણીમાત્રનું ઉપલક્ષણ છે. એનું તાત્પર્ય એ છે કે મનુષ્યો જ ચાર પ્રકારના નથી હોતા, પણ પશુ, પક્ષી, વૃક્ષ વગેરે પણ ચાર પ્રકારના હોય છે; જેમ કે - પક્ષીઓમાં કબૂતર વગેરે બ્રાહ્મણો, બાજ વગેરે ક્ષત્રિય, સમડી વગેરે વૈશ્ય અને કાગડો વગેરે શૂદ્ર પક્ષીઓ છે. આ જ રીતે વૃક્ષોમાં પીપળો વગેરે બ્રાહ્મણ, લીમડો વગેરે ક્ષત્રિય, આમલી વગેરે વૈશ્ય અને બાવળિયો વગેરે શૂદ્ર વૃક્ષો છે. પરંતુ અહીં ‘ચાતુર્વર્ણ્યમ્’ પદથી મનુષ્યોને જ લેવા જોઈએ; કેમકે વર્ણવિભાગને મનુષ્યો જ સમજી શકે છે અને તેના અનુસાર કર્મો કરી શકે છે. કર્મ કરવાનો અધિકાર મનુષ્યોને જ છે.

ચારે વર્ણોની રચના મેં જ કરી છે - એનાથી ભગવાનનો એવો ભાવ પણ છે કે એક તો આ મારા જ અંશો છે; અને બીજું, હું પ્રાણીમાત્રનો સુહૃદ્દ છું, એટલા માટે હું સદા તેમના હિતનો જ વિચાર કરું છું. આની વિરુદ્ધ ચારે વર્ણના લોકો ન તો દેવતાઓના અંશો છે અને ન દેવતાઓ તે બધાના સુહૃદ્દ પણ છે. એટલા માટે મનુષ્યે પોતાના વર્ણ અનુસાર સમસ્ત કર્તવ્યકર્મો વડે મારું જ પૂજન કરવું જોઈએ. (ગીતા અ. ૧૮/૪૬).

‘તસ્ય કર્તારમપિ માં વિદ્વ્યકર્તારમવ્યયમ્’ - ‘અકર્તારમ્’ પદ કર્મો કરતા હોવા છતાં પણ કર્તૃત્વાભિમાનનો અભાવ બતાવવાને માટે આવ્યું છે. સૃષ્ટિની રચના, પાલન, સંહાર વગેરે સઘળાં કર્મોને કરતા હોવા છતાં પણ ભગવાન તે કર્મોથી સર્વથા અતીત અને નિર્લિપ્ત જ રહે છે.

સૃષ્ટિની રચનામાં ભગવાન જ ઉપાદાન કારણ છે અને તેઓ જ નિમિત્ત કારણ છે. માટીથી બનેલા પાત્રમાં માટી ઉપાદાન કારણ છે અને કુંભાર નિમિત્ત કારણ છે. માટીથી પાત્ર બનવામાં માટીનો વ્યય (ખર્ચ) થઈ જાય છે અને તેને બનાવવામાં કુંભારની શક્તિ પણ ખર્ચ થઈ જાય છે, પરંતુ સૃષ્ટિની રચનામાં ભગવાનનો કોઈ પણ વ્યય નથી થતો. તેઓ જેમ છે તેમ જ રહે છે. એટલા માટે એમને ‘અવ્યયમ્’ કહેવામાં આવ્યા છે.

જીવ પણ ભગવાનનો અંશ હોવાથી અવ્યય જ છે.

વિચાર કરો કે શરીર વગેરે સઘળી વસ્તુઓ સંસારની જ છે અને સંસારથી જ મળેલી છે. આથી તેમને સંસારની જ સેવામાં લગાડી દેવાથી પોતાનો શું વ્યય થયો? આપણે તો (સ્વરૂપતઃ) અવ્યય જ રહ્યા. એટલા માટે જો સાધક શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, ધન, સંપત્તિ વગેરે મળેલા સાંસારિક પદાર્થોને પોતાના અને પોતાને માટેના ન માને, તો પછી તેને પોતાની અવ્યયતાનો અનુભવ થઈ જશે.

અહીં ‘વિદ્ધિ’ પદથી ભગવાને પોતાનાં કર્મોની દિવ્યતાને સમજવાની આજ્ઞા આપી છે. કર્મો કરતા હોવા છતાં પણ કર્મ, કર્મસામગ્રી અને કર્મફળ સાથે પોતાનો કોઈ સંબંધ ન રહેવો એ જ કર્મોની દિવ્યતા છે.

‘ન માં કર્માણિ લિમ્પન્તિ ન મે કર્મફલે સ્પૃહા’ - વિશ્વરચના વગેરે સમસ્ત કર્મો કરતા હોવા છતાં પણ ભગવાનનો તે કર્મો સાથે કંઈ પણ સંબંધ નથી. એમનાં કર્મોમાં વિષમતા, પક્ષપાત વગેરે દોષો લેશમાત્ર પણ નથી. એમની કર્મફળમાં કિંચિત્માત્ર પણ આસક્તિ, મમતા કે કામના નથી. એટલા માટે તે કર્મો ભગવાનને લિપ્ત નથી કરતાં.

ઉત્પત્તિ-વિનાશશીલ વસ્તુમાત્ર કર્મફળ છે. ભગવાન અર્જુનને કહે છે કે જેવી રીતે મારી કર્મફળમાં સ્પૃહા નથી, એવી જ રીતે તારી કર્મફળમાં સ્પૃહા નહિ હોવી જોઈએ. કર્મફળમાં સ્પૃહા ન રહેવાથી સઘળાં કર્મો કરતો હોવા છતાં પણ તું કર્મોથી નહીં બંધાય.

પાછળના (તેરમા) શ્લોકમાં ભગવાને બતાવ્યું કે સૃષ્ટિરચના વગેરે સમસ્ત કર્મોનો કર્તા હોઈને પણ હું અકર્તા છું અર્થાત્ કર્તૃત્વાભિમાન નથી અને આ શ્લોકમાં બતાવે છે કે કર્મફળમાં મારી સ્પૃહા નથી અર્થાત્ મારામાં ભોક્તૃત્વાભિમાન પણ નથી. આથી સાધકે પણ આ બેઉથી રહિત (પર) થવું જોઈએ. ફળેચ્છાનો ત્યાગ કરીને કેવળ બીજાઓને માટે કર્મો કરવાથી કર્તૃત્વ અને ભોક્તૃત્વ-બન્નેય નથી રહેતાં. કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વ જ સંસાર છે. આથી એમના ન રહેવાથી મુક્તિ સ્વતઃસિદ્ધ જ છે.

‘ઈતિ માં યોડભિજાનાતિ’ - મનુષ્યમાં જ્યારે કામનાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે તેની દૃષ્ટિ ઉત્પત્તિ-વિનાશશીલ પદાર્થો ઉપર રહે છે. ઉત્પત્તિ-વિનાશશીલ (અનિત્ય) પદાર્થો ઉપર દૃષ્ટિ રહેવાથી તે નિત્ય ભગવાનને તત્ત્વથી નથી જાણી શકતો. પરંતુ કામનાઓ દૂર થવાથી જ્યારે અંતઃકરણ શુદ્ધ થઈ જાય છે, ત્યારે ભગવાનની તરફ

૧. સત્ત્વગુણની પ્રધાનતાથી બ્રાહ્મણોની, રજોગુણની પ્રધાનતા તથા સત્ત્વગુણની ગૌણતાથી ક્ષત્રિયોની, રજોગુણની પ્રધાનતા તથા તમોગુણની ગૌણતાથી વૈશ્યોની અને તમોગુણની પ્રધાનતાથી શૂદ્રોની રચના કરવામાં આવી છે.

આપમેળે દૃષ્ટિ જાય છે. ભગવાનની તરફ દૃષ્ટિ જતાં મનુષ્ય જાણી જાય છે કે ભગવાન પ્રાણીમાત્રના પરમ સુહૃદ છે, એટલા માટે તેમના દ્વારા થવાવાળી સઘળી ક્રિયાઓ પ્રાણીમાત્રના હિતને માટે જ હોય છે. ભગવાન તો જીવોને કર્મબંધનથી મુક્ત કરવાને માટે જ તેમને મનુષ્યશરીર આપે છે, પરંતુ આ વાતને ન સમજવાને કારણે જીવ કર્મોથી નવા-નવા સંબંધો બાંધીને વધારે બંધન ઉત્પન્ન કરે છે. એટલા માટે કર્તાપણું અને ફળેચ્છા ન હોવા છતાં પણ તેઓ કેવળ કૃપા કરીને જીવોને કર્મબંધનથી મુક્ત કરીને તેમનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે જ સૃષ્ટિરચનાનું કાર્ય કરે છે. ભગવાનને આ રીતે જાણી લેવાથી મનુષ્ય ભગવાનની તરફ ખેંચાઈ જાય છે -

ઉમા રામ સુભાઉ જેહિં જાના ।

તાહિ ભજનુ તજિ ભાવ ન આના ॥

(માનસ ૫/૩૪/૨)

‘કર્મભિર્ન સ બધ્યતે’ - ભગવાનનાં કર્મો તો દિવ્ય છે જ, સંત-મહાત્માઓનાં કર્મો પણ દિવ્ય હોય છે. વાસ્તવમાં સંત-મહાત્માઓ જ નહિ, મનુષ્યમાત્ર પોતાનાં કર્મોને દિવ્ય બનાવી શકે છે. જ્યારે કર્મોમાં મલિનતા (કામના, મમતા, આસક્તિ વગેરે) હોય છે, ત્યારે તે કર્મો બંધનકારક બની જાય છે. જ્યારે મલિનતા દૂર થઈ જતાં કર્મો દિવ્ય બની જાય છે, ત્યારે તે કર્મો તેને બાંધતાં નથી, એટલું જ નહિ, તે કર્મો તે કર્તાને અને બીજાઓને પણ (તેના અનુસાર આચરણ કરવાથી) મુક્ત કરવાવાળાં બની જાય છે.

પોતાનાં કર્મોને દિવ્ય બનાવવાનો સરળ ઉપાય છે - સંસારથી મળેલી વસ્તુઓને પોતાની અને પોતાને માટેની ન માનીને (સંસારની અને સંસારને માટેની માનતા રહીને) સંસારની સેવામાં સમર્પિત કરી દેવી.

વિચાર કરવો જોઈએ કે આપણી પાસે શરીર વગેરે જેટલી પણ બાહ્ય વસ્તુઓ છે, તે બધીને આપણે સાથે

લાવ્યા નથી અને જઈએ ત્યારે સાથે લઈ જઈ શકતા નથી, તેમના રહેવા છતાં પણ તેઓમાં ઇચ્છાનુસાર પરિવર્તન કરી શકતા નથી, તેમને ઇચ્છાનુસાર રાખી શકતા નથી અર્થાત્ તેમના ઉપર આપણું કોઈ આધિપત્ય નથી. એ જ રીતે જન્મ-જન્માંતરોથી સાથે આવેલાં સૂક્ષ્મ અને કારણ શરીરો પણ પરિવર્તનશીલ અને પ્રકૃતિનાં કાર્યો છે, એટલા માટે તેમની સાથે પણ આપણો સંબંધ નથી. તે વસ્તુઓ ‘પોતાને માટે’ પણ નથી; કેમકે તે મળે છે તો પણ ‘વધારે મળે’ એવી ઇચ્છા રહે છે. જો તે વસ્તુઓ પોતાને માટે હોત તો વધારે મળવાની ઇચ્છા ન રહેત. એમ હોવા છતાં પણ તે વસ્તુઓને પોતાની અને પોતાને માટેની માનવી એ કેટલી મોટી ભૂલ છે? તે વસ્તુઓમાં જે પોતાનાપણું દેખાય છે, તે વાસ્તવમાં કેવળ તેમનો સદુપયોગ કરવાને માટે છે, તેમના ઉપર પોતાનો અધિકાર જમાવવાને માટે નથી.

સેવા કરવાને માટે તો બધા પોતાના છે, પરંતુ લેવા માટે કોઈ પોતાના નથી. સંસારની તો વાત જ શી છે, ભગવાન પણ લેવાને માટે પોતાના નથી અર્થાત્ ભગવાન પાસેથી પણ કંઈ લેવાનું નથી, બલકે પોતાની જાતને જ ભગવાનને સમર્પિત કરવાની છે. કારણ કે જે વસ્તુ આપણને જોઈએ અને આપણા હિતની છે, તે ભગવાને આપણને પહેલેથી જ વિના માગ્યે આપી રાખી છે; અને વધારે આપી રાખી છે, ઓછી નહિ. આપણી જરૂરિયાતને જેટલી ભગવાન સમજે છે, તેટલી આપણે સમજી પણ નથી શકતા; કેમકે ભગવાનની ઉદારતા અપાર છે. તેની સામે આપણી સમજ તો બહુ જ અલ્પ છે. એટલા માટે એમની પાસે માગવું શા કામનું? જે કંઈ આપણને મળ્યું છે, તેનો જ આપણે સદુપયોગ કરવાનો છે. વસ્તુઓને પોતાની અને પોતાને માટેની ન માનીને નિષ્કામભાવપૂર્વક બીજાઓના હિતમાં અર્પી દેવી એ જ વસ્તુઓનો સદુપયોગ છે. એનાથી કર્મો અને પદાર્થો સાથેનો સંબંધ વિચ્છેદ થઈ જાય છે અને મહાન આનંદસ્વરૂપ પરમાત્માનો અનુભવ થઈ જાય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : જેમ કે સૃષ્ટિ-રચના વગેરે કરવા છતાં પણ ભગવાનનું અકર્તાપણું અકબંધ રહે છે, એ જ પ્રમાણે જીવનું પણ સ્વરૂપથી અકર્તાપણું સ્વતઃ સુરક્ષિત રહે છે - ‘શરીરસ્થોઽપિ કૌન્તેય ન કરોતિ ન લિપ્યતે’ (ગીતા - ૧૩/૩૧). પરંતુ મનુષ્ય મૂર્ખતાપૂર્વક પોતાનામાં કર્તાપણાનો સ્વીકાર કરી લે છે - ‘અહંકારવિમૂઢાત્મા કર્તાહમિતિ મન્યતે’ (ગીતા ૩/૨૭)

કર્મ, ક્રિયા અને લીલા - ત્રણે એક જેવા દેખાતાં હોવા છતાં સંપૂર્ણપણે ભિન્ન છે. જે ક્રિયા કર્તાપણાના અભિમાન સાથે કરવામાં આવે તથા અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ ફળ આપવાવાળી હોય, તે ક્રિયા ‘કર્મ’ કહેવાય છે. જે કર્તાપણાના અભિમાન સાથે ન કરવામાં આવે તથા જે ફળ આપનારી પણ ન હોય, તે ક્રિયા કહેવાય છે જેમ કે - શ્વાસનું આવવું- જવું, આંખનું ખૂલવું અને બંધ થવું, નાડીઓનું ધબકવું, હૃદયનું ધડકવું વગેરે. ક્રિયા કર્તૃત્વાભિમાન અને ફળેચ્છા વિના તો થાય જ છે, સાથેસાથે દિવ્ય તથા દુનિયાના સર્વ પ્રાણીઓ માટે હિતકર પણ હોય છે, તે ‘લીલા’ કહેવાય છે. સંસારના લોકો દ્વારા

થાય છે તે ‘કર્મ’ છે, મુક્ત પુરુષો દ્વારા થાય તે ‘ક્રિયા’ છે^૧ અને ભગવાન દ્વારા થાય છે, તે ‘લીલા’ છે — ‘લોકવત્સુ લીલાકૈવલ્યમ્’ (બ્રહ્મસૂત્ર ૨/૧/૩૩) અર્થાત્ જેમ સંસાર ન હોવા છતાં દેખાય છે, તેવી જ રીતે ભગવાનનું સૃષ્ટિ-રચના આદિ કાર્ય પણ લીલામાત્ર છે. તાત્પર્ય એ છે કે, ભગવાન કર્તા ન હોવા છતાં પણ લીલાથી કર્તા દેખાય છે.

‘ચાતુર્વર્ણ્ય મયા સૃષ્ટં ગુણકર્મવિભાગશઃ’ પદોથી સિદ્ધ થાય છે કે, ગીતા જન્મના આધારે જાતિ (વર્ણ)માં માને છે. જે મનુષ્ય જે વર્ણમાં જે જાતિનાં મા-બાપથી ઉત્પન્ન થયો છે, તેના આધારે તેની જાતિ માનવામાં આવે છે. ‘જાતિ’ શબ્દ જ ‘જની પ્રાદુર્ભાવે’ ધાતુથી બને છે, જે જન્મથી જાતિને સિદ્ધ કરે છે. કર્મથી તો ‘કૃતિ’ શબ્દ બને છે, જે ‘કુકૃઝ્ કરણે’ ધાતુથી બને છે. હા, જાતિની પૂર્ણ રક્ષા તે પ્રમાણે (જાતિ પ્રમાણે) કર્તવ્યકર્મ કરવાથી જ થાય છે.

સંબંધ — પૂર્વશ્લોકમાં ભગવાને પોતાનું ઉદાહરણ આપ્યું, હવે આગળના શ્લોકમાં ભગવાન મુમુક્ષુ પુરુષોનું ઉદાહરણ આપીને અર્જુનને નિષ્કામભાવપૂર્વક પોતાનું કર્તવ્યકર્મ કરવાની આજ્ઞા કરે છે.

એવં જ્ઞાત્વા કૃતં કર્મ પૂર્વેરપિ મુમુક્ષુભિઃ ।

કુરુ કર્મેવ તસ્માત્ત્વં પૂર્વેઃ પૂર્વતરં કૃતમ્ ॥ ૧૫ ॥

પૂર્વેઃ	= પૂર્વકાળના	કર્મ	= કર્મો	પૂર્વતરમ્, કૃતમ્	= સદાકાળથી
મુમુક્ષુભિઃ	= મુમુક્ષુઓએ	કૃતમ્	= કર્યા છે,		આચરવામાં આવેલાં
અપિ	= પણ	તસ્માત્	= માટે	કર્મ	= કર્મોને
એવમ્	= આ પ્રમાણે	ત્વમ્	= તું (પણ)	એવ	= જ (તેમની જેમ)
જ્ઞાત્વા	= જાણીને	પૂર્વેઃ	= પૂર્વજો વડે	કુરુ	= કર.

ટીકા — [નવમા શ્લોકમાં ભગવાને પોતાનાં કર્મોની દિવ્યતાના જે પ્રસંગનો આરંભ કર્યો હતો, તેનો અહીં ઉપસંહાર કરે છે.]

‘એવં જ્ઞાત્વા કૃતં કર્મ પૂર્વેરપિ મુમુક્ષુભિઃ’ — અર્જુન મુમુક્ષુ હતા અર્થાત્ પોતાનું કલ્યાણ ઈચ્છતા હતા. પરંતુ યુદ્ધ રૂપે પ્રાપ્ત પોતાના કર્તવ્યકર્મને કરવામાં તેમને પોતાનું કલ્યાણ નથી દેખાતું, બલકે તેઓ તેને ધોરકર્મ સમજીને તેનો ત્યાગ કરવાનું ઈચ્છે છે (ગીતા અ. ૩/૧). એટલા માટે ભગવાન અર્જુનને પૂર્વકાળના મુમુક્ષુ પુરુષોનું ઉદાહરણ આપે છે કે તેમણે પણ પોતપોતાનાં કર્તવ્યકર્મોનું પાલન કરીને કલ્યાણની પ્રાપ્તિ કરી છે, એટલા માટે તારે પણ તેમની જેમ પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરવું જોઈએ.

ત્રીજા અધ્યાયના વીસમા શ્લોકમાં જનકાદિનું ઉદાહરણ આપીને તથા આ (ચોથા) અધ્યાયના પહેલા-બીજા શ્લોકોમાં વિવસ્વાન, મનુ, ઇક્ષ્વાકુ વગેરેનાં ઉદાહરણો આપીને ભગવાને જે વાત કહી હતી, તે જ વાત આ શ્લોકમાં

પણ કહી રહ્યા છે.

શાસ્ત્રોમાં એવી પ્રસિદ્ધિ છે કે મુમુક્ષા જાગ્રત થતાં કર્મોનો સ્વરૂપથી ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ; કેમકે મુમુક્ષા બાદ મનુષ્ય કર્મનો અધિકારી નથી રહેતો; પરંતુ જ્ઞાનનો અધિકારી થઈ જાય છે.^૨ પરંતુ અહીં ભગવાન કહે છે કે મુમુક્ષુઓએ પણ કર્મયોગનું તત્ત્વ જાણીને કર્મો કર્યા છે. એટલા માટે મુમુક્ષુત્વ જાગ્રત થવા છતાં પણ પોતાનાં કર્તવ્યકર્મોનો ત્યાગ નહિ કરવો જોઈએ, પરંતુ નિષ્કામભાવપૂર્વક કર્તવ્યકર્મો કરતા રહેવું જોઈએ.

કર્મયોગનું તત્ત્વ છે — કર્મો કરતા રહીને યોગમાં સ્થિર રહેવું અને યોગમાં સ્થિર રહીને કર્મો કરવાં. કર્મો સંસારને માટે અને યોગ પોતાને માટે હોય છે. કર્મોને કરવાં અને ન કરવાં — બન્ને અવસ્થાઓ છે. આથી પ્રવૃત્તિ (કર્મ કરવું) અને નિવૃત્તિ (કર્મ ન કરવું) — બન્નેય પ્રવૃત્તિ (કર્મ કરવું) છે. પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ — બેઉથી પર થઈ જવું એ યોગ છે, જે પૂર્ણ નિવૃત્તિ છે. પૂર્ણ નિવૃત્તિ કોઈ અવસ્થા નથી.

૧. આને ગીતાએ ‘ચેષ્ટા’ પણ કહી છે — ‘સદૃશં ચેષ્ટતે’ (૩/૩૩).

૨. ‘તાવત્ કર્માણિ કુર્વાત ન નિર્વિદ્યેત યાવતા । મત્કથાશ્રવણાદૌ વા શ્રદ્ધા યાવન્ન જાયતે ॥

(શ્રીમદ્ભા. ૧૧/૨૦/૮)

‘ત્યાં સુધી કર્મો કરવાં જોઈએ, જ્યાં સુધી વૈરાગ્ય ન થઈ જાય અથવા જ્યાં સુધી મારી (ભગવાનની) કથાના શ્રવણ વગેરેમાં શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન ન થઈ જાય.’

ચૌદમા શ્લોકમાં ભગવાને કહ્યું કે કર્મફળમાં મારી સ્પૃહા નથી, એટલા માટે મને કર્મો નથી બાંધતાં. જે મનુષ્ય કર્મ કરવાની આ વિદ્યા (કર્મયોગ)ને જાણીને ફળેચ્છાનો ત્યાગ કરીને કર્મો કરે છે, તે પણ કર્મોથી નથી બંધાતો, કારણ કે ફળેચ્છાથી જ મનુષ્ય બંધાય છે — ‘ફલે સક્તો નિબધ્યતે’ (ગીતા અ. ૫/૧૨). જો મનુષ્ય પોતાના સુખભોગને માટે અથવા ધન, માન, બડાઈ, સ્વર્ગ વગેરેની પ્રાપ્તિને માટે કર્મો કરે, તો તે કર્મો તેને બાંધે છે (ગીતા અ. ૩/૮). પરંતુ જો તેનું લક્ષ્ય ઉત્પત્તિ-વિનાશશીલ સંસાર ના હોય, પણ તે સંસારથી સંબંધ-વિચ્છેદ કરવાને માટે નિઃસ્વાર્થ સેવાભાવથી કેવળ બીજાઓનાં હિતને માટે કર્મો કરે, તો તે કર્મો તેને બાંધતા નથી (ગીતા અ. ૪/૨૩). કારણ કે બીજાઓને માટે કર્મો કરવાથી કર્મોનો પ્રવાહ સંસાર તરફ થઈ જાય છે, જેથી કર્મોનો સંબંધ (રાગ) દૂર થઈ જાય છે અને ફળેચ્છા ન રહેવાથી નવો સંબંધ

પેદા નથી થતો.

‘કુરુ કર્મેવ તસ્માત્ત્વં પૂર્વેઃ પૂર્વતરં કૃતમ્’ — આ પદો વડે ભગવાન અર્જુનને આજ્ઞા આપી રહ્યા છે કે તું મુમુક્ષુ છે, એટલા માટે જેવી રીતે પહેલાં અન્ય મુમુક્ષુઓએ લોકહિતાર્થે કર્મો કર્યાં છે, તેવી જ રીતે તું પણ સંસારના હિતને માટે કર્મો કર.

શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન વગેરે કર્મની સઘળી સામગ્રી આપણાથી ભિન્ન તથા સંસારથી અભિન્ન છે. તે સંસારની છે અને સંસારની સેવાને માટે જ મળી છે. તેને પોતાની માનીને પોતાને માટે કર્મો કરવાથી કર્મોનો સંબંધ પોતાની સાથે થઈ જાય છે. જ્યારે સઘળાં કર્મો કેવળ બીજાઓના હિતને માટે કરવામાં આવે છે, ત્યારે કર્મોનો સંબંધ આપણી સાથે નથી રહેતો. કર્મો સાથે સર્વથા સંબંધ-વિચ્છેદ થતાં ‘યોગ’ અર્થાત્ પરમાત્માની સાથે આપણા નિત્યસિદ્ધ સંબંધનો અનુભવ થઈ જાય છે, કે જે પહેલેથી જ છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : તેરમા-ચૌદમા શ્લોકોમાં ભગવાને જણાવ્યું કે, કર્તૃત્વાભિમાન અને ફળેચ્છા છોડીને સૃષ્ટિ-રચના આદિ કર્મ કરતો હોવાથી તે કર્મો મારા માટે બંધનકર્તા થતા નથી. અહિં ભગવાન કહે છે કે, મુમુક્ષુઓએ પણ આ જ પ્રમાણે કર્તૃત્વાભિમાન અને ફળેચ્છાનો ત્યાગ કરીને કર્મ કર્યાં છે. કારણ કે કર્તૃત્વાભિમાન અને ફળેચ્છા હોવાથી જ કર્મો બંધનકારક બને છે. તેથી તું (હે અર્જુન!) પણ એ જ પ્રમાણે કર્મ કર.

જ્ઞાનયોગમાં પ્રથમ કર્તૃત્વાભિમાનનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે, પછી ફળેચ્છાનો ત્યાગ આપમેળે થઈ જાય છે. કર્મયોગમાં પ્રથમ ફળેચ્છાનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે, પછી કર્તૃત્વાભિમાનનો ત્યાગ સરળતાથી થઈ જાય છે.

— ■ —

સંબંધ — પૂર્વશ્લોકમાં ‘એવં જ્ઞાત્વા કૃતં કર્મ’ પદો વડે કર્મોને જાણવાની વાત કહેવાઈ હતી. હવે ભગવાન આગળના શ્લોકથી કર્મોને ‘તત્ત્વ’થી જાણવા માટેના પ્રકરણનો આરંભ કરે છે.

કિં કર્મ કિમકર્મેતિ કવયોડપ્યત્ર મોહિતાઃ ।

તત્તે કર્મ પ્રવક્ષ્યામિ યજ્ઞજ્ઞાત્વા મોક્ષસેડશુભાત્ ॥ ૧૬ ॥

કર્મ	= કર્મ	કવયઃ	= બુદ્ધિશાળી પુરુષો	પ્રવક્ષ્યામિ	= સમ્યક્ રીતે કહીશ,
કિમ્	= શું છે (અને)	અપિ	= પણ	યત્	= જેને
અકર્મ	= અકર્મ	મોહિતાઃ	= મોહિત થઈ જાય છે (માટે)	જ્ઞાત્વા	= જાણીને (તું)
કિમ્	= શું છે —	તત્	= તે	અશુભાત્	= અશુભથી એટલે કે
ઈતિ	= એ પ્રમાણે	કર્મ	= કર્મ-તત્ત્વ (હું)		કર્મબંધનમાંથી
અત્ર	= આ વિષયમાં	તે	= તને	મોક્ષસે	= મુક્ત થઈ જઈશ.

ટીકા — ‘કિં કર્મ’ — સાધારણ રીતે મનુષ્યો શરીર અને ઇન્દ્રિયોની ક્રિયાઓને જ કર્મ માની લે છે તથા શરીર અને ઇન્દ્રિયોની ક્રિયાઓ બંધ થવાને અકર્મ માની લે છે. પરંતુ ભગવાને શરીર, વાણી અને મનના દ્વારા થવાવાળી તમામ ક્રિયાઓને કર્મ માની છે — ‘શરીરવાઙ્મનોભિર્યત્કર્મ પ્રારભતે નરઃ’ (ગીતા અ. ૧૮/૧૫).

ભાવના અનુસાર જ કર્મની સંજ્ઞા (નામ) હોય છે. ભાવ બદલાઈ જતાં કર્મની સંજ્ઞા પણ બદલાઈ જાય છે. જેવી રીતે, કર્મ સ્વરૂપે સાત્ત્વિક દેખાતું હોવા છતાં પણ જો કર્તાનો ભાવ રાજસ કે તામસ હોય, તો તે કર્મ પણ રાજસ કે તામસ બની જાય છે. જેવી રીતે કોઈ દેવીની ઉપાસનારૂપી કર્મ કરતો હોય, જે સ્વરૂપથી સાત્ત્વિક છે.

પરંતુ જો એવી ઉપાસના કરનારો તેને કોઈ કામનાની સિદ્ધિને માટે કરે, તો તે કર્મ રાજસ બની જાય છે અને કોઈનો નાશ કરવા માટે કરે, તો તે જ કર્મ તામસ બની જાય છે. એ જ રીતે જો કર્તામાં ફળેચ્છા, મમતા અને આસક્તિ ના હોય, તો તેના દ્વારા કરવામાં આવેલાં 'કર્મો' 'અકર્મ' બની જાય છે અર્થાત્ ફળમાં બાંધવાવાળાં નથી થતાં. તાત્પર્ય એ છે કે કેવળ બહારની ક્રિયા કરવા અથવા ન કરવાથી કર્મના વાસ્તવિક સ્વરૂપનું જ્ઞાન નથી થતું. આ વિષયમાં શાસ્ત્રોને જાણવાવાળા મોટા-મોટા વિદ્વાનો પણ મોહિત થઈ જાય છે અર્થાત્ કર્મના તત્ત્વનો યથાર્થ નિર્ણય નથી કરી શકતા. જે ક્રિયાને તેઓ કર્મ માને છે, તે કર્મ પણ હોઈ શકે છે, અકર્મ પણ હોઈ શકે છે અને વિકર્મ પણ હોઈ શકે છે. કારણ કે કર્તાના ભાવ અનુસાર કર્મનું સ્વરૂપ બદલાઈ જાય છે. એટલા માટે ભગવાન જાણે એમ કહે છે કે વાસ્તવિક કર્મ શું છે? તે કેમ બાંધે છે? કેવી રીતે બાંધે છે? એનાથી કઈ રીતે મુક્ત બની શકાય છે? — આ બધાનું હું વિવેચન કરીશ, જેને જાણીને તે રીતે કર્મ કરવાથી તે કર્મો બાંધનારા નહિ બને.

જો મનુષ્યમાં મમતા, આસક્તિ અને ફળેચ્છા હોય, તો કર્મ ન કરતો હોવા છતાં પણ તેના દ્વારા વાસ્તવમાં કર્મ જ થતું રહ્યું છે અર્થાત્ કર્મો સાથે લિપ્તતા છે. પરંતુ જો મમતા, આસક્તિ અને ફળેચ્છા ના હોય, તો કર્મ કરતો હોવા છતાં પણ કર્મ નથી થતું કારણ કે તેની કર્મો સાથે નિર્લિપ્તતા છે. તાત્પર્ય એ છે કે જો કર્તા નિર્લિપ્ત હોય તો કર્મ કરવું અથવા ન કરવું — બન્નેય અકર્મ છે અને જો કર્તા લિપ્ત હોય તો કર્મ કરવું અથવા ન કરવું — બન્નેય કર્મ છે અને બાંધનારાં છે.

'કિમકર્મેતિ' — ભગવાને કર્મના બે ભેદ બતાવ્યા છે — કર્મ અને અકર્મ. કર્મથી જીવ બંધાય છે અને અકર્મથી (બીજાઓને માટે કર્મ કરવાથી) મુક્ત થઈ જાય છે.

કર્મોનો ત્યાગ કરવો અકર્મ નથી. ભગવાને મોહપૂર્વક કરવામાં આવેલાં કર્મોના ત્યાગને 'તામસ' બતાવ્યો છે (ગીતા અ. ૧૮/૭). શારીરિક કષ્ટના ભયથી કરવામાં આવેલા કર્મોના ત્યાગને 'રાજસ' બતાવવામાં આવ્યો છે (ગીતા અ. ૧૮/૮). તામસ અને રાજસ ત્યાગમાં કર્મોનો સ્વરૂપથી ત્યાગ થવા છતાં પણ કર્મોથી સંબંધ-વિચ્છેદ નથી થતો. કર્મોમાં ફળેચ્છા અને આસક્તિનો ત્યાગ 'સાત્ત્વિક' છે (ગીતા અ. ૧૮/૯). સાત્ત્વિક ત્યાગમાં સ્વરૂપથી કર્મ કરવું એ પણ વાસ્તવમાં અકર્મ છે; કેમકે સાત્ત્વિક ત્યાગમાં કર્મોથી સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય છે. આથી કર્મ કરતા હોવા છતાં પણ તેનાથી નિર્લિપ્ત રહેવું એ વાસ્તવમાં અકર્મ છે.

શાસ્ત્રોના તત્ત્વને જાણવાવાળા વિદ્વાનો પણ અકર્મ શું છે — એ વિષયમાં મોહિત થઈ જાય છે. આથી કર્મ કરવાની અથવા ન કરવાની — બેઉ અવસ્થાઓમાં જેનાથી જીવ બંધાય નહિ, તે તત્ત્વને સમજવાથી જ કર્મ શું છે અને અકર્મ શું છે — એ વાત સમજમાં આવશે. અર્જુન યુદ્ધરૂપી કર્મને ન કરવાને કલ્યાણકારક સમજે છે. એટલા માટે ભગવાન જાણે કે એમ કહે છે કે યુદ્ધરૂપી કર્મનો ત્યાગ કરવામાત્રથી તારી અકર્મ-અવસ્થા (બંધનથી મુક્તિ) નહિ થાય (ગીતા અ. ૩/૪), બલ્કે યુદ્ધ કરતો હોવા છતાં પણ તું અકર્મ-અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરી શકે છે (ગીતા અ. ૨/૩૮); આથી અકર્મ શું છે — આ તત્ત્વને તું સમજ.

નિર્લિપ્ત રહીને કર્મો કરવાં અથવા કર્મો કરતા હોવા છતાં નિર્લિપ્ત રહેવું — આ જ વાસ્તવમાં અકર્મ-અવસ્થા છે.

'કવયોઽપ્યત્ર મોહિતાઃ' — સાધારણ મનુષ્યોમાં એટલું સામર્થ્ય નથી કે તેઓ કર્મ અને અકર્મનો તાત્ત્વિક નિર્ણય કરી શકે. શાસ્ત્રોના જ્ઞાતા મોટા-મોટા વિદ્વાનો પણ આ વિષયમાં ભૂલ કરી બેસે છે. કર્મ અને અકર્મનું તત્ત્વ જાણવામાં તેમની બુદ્ધિ પણ ચક્કર ખાઈ જાય છે. તાત્પર્ય એ થયું કે એનું તત્ત્વ કાં તો કર્મયોગથી સિદ્ધ થયેલા અનુભવી તત્ત્વજ્ઞ મહાપુરુષો જાણે છે અથવા ભગવાન જાણે છે.

'તત્તે કર્મ પ્રવક્ષ્યામિ' — જીવ કર્મો વડે બંધાયો છે તો કર્મો વડે જ મુક્ત થશે. અહીં ભગવાન પ્રતિજ્ઞા કરે છે કે હું તે કર્મતત્ત્વને સારી રીતે કહીશ, જેનાથી કર્મ કરતા હોવા છતાં પણ તે બંધનકારક ન બને. તાત્પર્ય એ છે કે કર્મો કરવાની એ વિદ્યા બતાવીશ, જેનાથી તું કર્મ કરતો હોવા છતાં પણ જન્મ-મરણરૂપી બંધનથી મુક્ત થઈ જશે.

કર્મો કરવાના બે માર્ગો છે — પ્રવૃત્તિમાર્ગ અને નિવૃત્તિમાર્ગ. પ્રવૃત્તિમાર્ગને 'કર્મ કરવું' એમ કહે છે અને નિવૃત્તિમાર્ગને 'કર્મ ન કરવું' એમ કહે છે. આ બેઉ માર્ગો બાંધવાવાળા નથી. બાંધવાવાળી તો કામના, મમતા અને આસક્તિ છે, ચાહે એ પ્રવૃત્તિમાર્ગમાં હોય, કે ચાહે એ નિવૃત્તિમાર્ગમાં હોય. જો કામના, મમતા અને આસક્તિ ન હોય તો મનુષ્ય પ્રવૃત્તિમાર્ગ અને નિવૃત્તિમાર્ગ — બેઉમાં આપમેળે મુક્ત છે. આ વાતને સમજવી એ જ કર્મતત્ત્વને સમજવું એમ ગણાય.

બીજા અધ્યાયના પચાસમા શ્લોકમાં ભગવાને 'યોગઃ કર્મસુ કૌશલમ્' કર્મોમાં યોગ જ કુશળતા છે' — એવું કહીને કર્મતત્ત્વ બતાવ્યું છે. તાત્પર્ય એ છે કે કર્મબંધનથી છૂટવાનો

વાસ્તવિક ઉપાય ‘યોગ’ અર્થાત્ સમતા જ છે. પરંતુ અર્જુન આ તત્ત્વને પકડી નહિ શક્યા, એટલા માટે ભગવાન આ તત્ત્વને ફરીથી સમજાવવાની પ્રતિજ્ઞા કરી રહ્યા છે.

વિશેષ વાત

કર્મયોગ કર્મ નથી, પરંતુ સેવા છે. સેવામાં ત્યાગનું પ્રાધાન્ય હોય છે. સેવા અને ત્યાગ - એ બન્નેય કર્મો નથી. આ બેઉમાં વિવેકનું જ પ્રાધાન્ય છે.

આપણી પાસે શરીર, ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ વગેરે જેટલી પણ વસ્તુઓ છે, તે બધી મળેલી છે અને વિખૂટી થવાવાળી છે. મળેલી વસ્તુને પોતાની માનવાનો આપણને અધિકાર નથી. સંસાર પાસેથી મળેલી વસ્તુને સંસારની જ સેવામાં લગાડવાનો આપણને અધિકાર છે. જે વસ્તુ વાસ્તવમાં પોતાની છે, તે (સ્વરૂપ કે પરમાત્મા)નો ત્યાગ કદી થઈ જ નથી શકતો અને જે વસ્તુ પોતાની નથી, તે (શરીર કે સંસાર)નો ત્યાગ સ્વતઃસિદ્ધ છે. આથી ત્યાગ તેનો થાય છે, જે પોતાનું નથી, પરંતુ જેને ભૂલથી પોતાનું માની લીધું છે અર્થાત્ પોતાપણાની માન્યતાનો જ ત્યાગ થાય છે. આ રીતે જે વસ્તુ પોતાની છે જ નહિ, તેને પોતાની ન માનવી એ ત્યાગ કેવી રીતે? આ તો વિવેક છે.

કર્મસામગ્રી (શરીર, ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ વગેરે) પોતાની અને પોતાને માટે નથી, બલ્કે બીજાઓની અને બીજાઓને માટે જ છે. એનો સંબંધ સંસારની સાથે છે. પોતાની સાથે એનો કોઈ સંબંધ નથી; કેમકે પોતે નિત્ય-નિરંતર નિર્વિકાર રૂપે એકરસ રહે છે, પરંતુ કર્મ-સામગ્રી પહેલાં આપણી પાસે ન હતી, પાછળથી પણ આપણી પાસે નહિ રહે અને અત્યારે પણ નિરંતર વિખૂટી થઈ રહી છે. એટલા માટે એના દ્વારા જે પણ કર્મ કરવામાં આવે, તે બીજાઓને માટે જ હોય છે, પોતાને માટે નહિ. એમાં એક માર્મિક વાત છે કે કર્મ-સામગ્રી વિના કોઈ પણ કર્મ નથી કરી શકાતું; જેમ કે - ગમે તેટલો મોટો લેખક કેમ ન હોય, શાહી, કલમ અને કાગળ વિના તે કંઈ પણ નથી લખી શકતો. આથી જ્યારે કર્મ-સામગ્રી વિના કંઈ કરી નથી શકાતું, ત્યારે આ વિધાન માનવું જ પડશે કે પોતાને માટે કંઈ કરવાનું નથી; કારણ કે કર્મ-સામગ્રીનો સંબંધ સંસારની સાથે છે, આપણી સાથે નહિ. એટલા માટે કર્મ-સામગ્રી અને કર્મ સદા બીજાઓના હિતને માટે જ હોય છે, જેને સેવા કહે છે. બીજાઓની જ વસ્તુ બીજાઓને મળી ગઈ તો તે સેવા કેવી રીતે? આ તો વિવેક છે.

આ રીતે ત્યાગ અને સેવા - એ બન્નેય કર્મસાધ્ય

નથી; પરંતુ વિવેકસાધ્ય છે. મળેલી વસ્તુ પોતાની નથી, બીજાઓની અને બીજાઓની સેવામાં લગાડવા માટે જ છે - આ વિવેક છે. એટલા માટે મૂળરૂપમાં કર્મયોગ કર્મ નથી, પરંતુ વિવેક છે.

વિવેક કોઈ કર્મનું ફળ નથી, પરંતુ પ્રાણીમાત્રને અનાદિકાળથી આપમેળે પ્રાપ્ત છે. જો વિવેક કોઈ શુભકર્મનું ફળ હોત, તો વિવેક વિના તે શુભકર્મને કોણ કરત? કેમકે વિવેક દ્વારા જ મનુષ્ય શુભ અને અશુભ કર્મના ભેદને જાણે છે તથા અશુભ કર્મનો ત્યાગ કરીને શુભ કર્મનું આચરણ કરે છે. આથી વિવેક શુભકર્મોનું કારણ છે, કાર્ય નહિ. આ વિવેક સ્વતઃસિદ્ધ છે, એટલા માટે કર્મયોગ પણ સ્વતઃસિદ્ધ છે અર્થાત્ કર્મયોગમાં પરિશ્રમ નથી. આ જ રીતે જ્ઞાનયોગમાં પોતાનું અસંગ સ્વરૂપ સ્વતઃસિદ્ધ છે અને ભક્તિયોગમાં ભગવાનની સાથે પોતાનો સંબંધ સ્વતઃસિદ્ધ છે.

‘યજ્ઞાત્વા મોક્ષસેઽશુભાત્’ - જીવ પોતે શુભ છે અને પરિવર્તશીલ સંસાર અશુભ છે. જીવ પોતે પરમાત્માનો નિત્ય અંશ હોવા છતાં પણ પરમાત્માથી વિમુખ થઈને અનિત્ય સંસારમાં ફસાઈ ગયો છે. ભગવાન કહે છે કે હું તે કર્મતત્ત્વનું વર્ણન કરીશ, જેને જાણીને કર્મ કરવાથી તું અશુભથી અર્થાત્ જન્મ-મરણરૂપી સંસાર-બંધનથી મુક્ત થઈ જશે.

[આ શ્લોકમાં કર્મોને જાણવાના વિષયનો જે આરંભ થયો છે, તેનો ઉપસંહાર બત્રીસમા શ્લોકમાં ‘એવં જ્ઞાત્વા વિમોક્ષસે’ પદો વડે કરવામાં આવ્યો છે.]

માર્મિક વાત

કર્મયોગનું તાત્પર્ય છે - ‘કર્મ’ સંસારને માટે અને ‘યોગ’ આપણા માટે. કર્મના બે અર્થ થાય છે - કરવું અને ન કરવું. કર્મ કરવું અને ન કરવું - એ બેઉ પ્રાકૃત અવસ્થાઓ છે. આ બન્નેય અવસ્થાઓમાં અહંતા રહે છે. કર્મ કરવામાં ‘કાર્ય’ રૂપે અહંતા રહે છે, અને કર્મ ન કરવામાં ‘કારણ’ રૂપે. જ્યાં સુધી અહંતા છે, ત્યાં સુધી સંસાર સાથે સંબંધ છે અને જ્યાં સુધી સંસાર સાથે સંબંધ છે, ત્યાં સુધી અહંતા છે. પરંતુ ‘યોગ’ બેઉ અવસ્થાઓથી અતીત છે. એ યોગનો અનુભવ કરવા માટે અહંતાને છોડવી આવશ્યક છે. અહંતાને છોડવાનો ઉપાય છે કર્મ કરતા રહીને અથવા ન કરતા રહીને યોગમાં સ્થિત રહેવું અને યોગમાં સ્થિત રહીને કર્મ કરવાં અથવા ન કરવાં. તાત્પર્ય એ છે કે કર્મ કરવાં અથવા ન કરવાં બન્ને અવસ્થાઓમાં નિર્લિપ્તતા રહે -

‘યોગસ્થઃ કુરુ કર્મણિ’ (ગીતા અ. ૨/૪૮).

કર્મ કરવાથી સંસારમાં અને કર્મ ન કરવાથી પરમાત્મામાં પ્રવૃત્તિ થાય છે — એવું માનતા હોઈને સંસારથી નિવૃત્ત થઈને એકાંતમાં ધ્યાન અને સમાધિ લગાવવી, એ પણ કર્મ કરવું જ કહેવાય. એકાંતમાં ધ્યાન અને સમાધિ લગાવવાથી તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થશે — આ રીતે ભવિષ્યમાં પરમાત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિ કરવાનો ભાવ પણ કર્મનું સૂક્ષ્મ રૂપ છે. કારણ કે કરવાના આધાર પર જ ભવિષ્યમાં તત્ત્વપ્રાપ્તિની આશા રહે છે. પરંતુ પરમાત્મતત્ત્વ કરવું અને ન કરવું — બન્નેથી અતીત છે.

ભગવાન કહે છે કે હું તે કર્મતત્ત્વ કહીશ, જેને જાણવાથી તત્કાળ પરમાત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિ થઈ જશે. એને માટે ભવિષ્યની અપેક્ષા નથી; કેમકે પરમાત્મતત્ત્વ સઘળા સ્થળ, કાળ, વસ્તુ, વ્યક્તિ, શરીર, ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ,

પ્રાણ વગેરેમાં સમાનરૂપે પરિપૂર્ણ છે. મનુષ્ય પોતાને જ્યાં માને છે, પરમાત્મા ત્યાં જ છે. કર્મ કરતી વેળા અથવા ન કરતી વેળા બેઉ અવસ્થાઓમાં પરમાત્મતત્ત્વનો આપણી સાથેનો સંબંધ જેવો છે તેવો રહે છે. કેવળ પ્રકૃતિજન્ય ક્રિયા અને પદાર્થો સાથે સંબંધ માનવાને કારણે જ તેની અનુભૂતિ થતી નથી.

અહંતાપૂર્વક કરેલું સાધન અને સાધનનું અભિમાન જ્યાં સુધી રહે છે, ત્યાં સુધી અહંતા દૂર થતી નથી, બલ્કે દૃઢ થાય છે, ચાહે એ અહંતા સ્થૂળ રૂપે (કર્મ કરવાની સાથે) રહે અથવા સૂક્ષ્મ રૂપે (કર્મ ન કરવાની સાથે) રહે.

‘હું કરું છું’ — એમાં જેવી અહંતા છે, તેવી જ અહંતા ‘હું નથી કરતો’ — એમાં પણ છે. પોતાને માટે કંઈ ન કરવાથી અર્થાત્ કર્મમાત્ર સંસારના હિતને માટે કરવાથી અહંતા સંસારમાં વિલીન થઈ જાય છે.

સંબંધ — હવે ભગવાન કર્મોના તત્ત્વને જાણવાની પ્રેરણા કરે છે.

કર્મણો હ્યપિ બોદ્યવ્યં બોદ્યવ્યં ચ વિકર્મણઃ ।

અકર્મણશ્ચ બોદ્યવ્યં ગહના કર્મણો ગતિઃ ॥ ૧૭ ॥

કર્મણઃ	= કર્મોનું (સ્વરૂપ)	બોદ્યવ્યમ્	= જાણવું જોઈએ	કર્મણઃ	= કર્મની
અપિ	= પણ	ચ	= તેમજ	ગતિઃ	= ગતિ
બોદ્યવ્યમ્	= જાણવું જોઈએ	વિકર્મણઃ	= વિકર્મનું (સ્વરૂપ પણ)	ગહના	= અતિ ગહન છે
ચ	= અને	બોદ્યવ્યમ્	= જાણવું જોઈએ;		અર્થાત્ સમજવી બહુ
અકર્મણઃ	= અકર્મનું (સ્વરૂપ પણ)	હિ	= કેમકે		કઠણ છે.

ટીકા — ‘કર્મણો હ્યપિ બોદ્યવ્યમ્’ — કર્મ કરતા રહીને નિર્લિપ્ત રહેવું એ જ કર્મના તત્ત્વને જાણવું કહેવાય, જેનું વર્ણન આગળ અઢારમા શ્લોકમાં ‘કર્મણ્યકર્મ યઃ પશ્યેત્’ પદો વડે કરવામાં આવ્યું છે.

કર્મ સ્વરૂપથી એક દેખાવા છતાં પણ અંતઃકરણના ભાવ અનુસાર તેના ત્રણ પ્રકારના બની જાય છે — કર્મ, અકર્મ અને વિકર્મ. સકામ ભાવથી કરવામાં આવેલી શાસ્ત્રવિહિત ક્રિયા ‘કર્મ’ બની જાય છે. ફળેચ્છા, મમતા અને આસક્તિથી રહિત બનીને કેવળ બીજાઓના હિતને માટે કરવામાં આવેલું કર્મ ‘અકર્મ’ બની જાય છે. વિહિત કર્મ પણ જો બીજાનું અહિત કરવા અથવા તેને દુઃખ પહોંચાડવાના ભાવથી કરવામાં આવ્યું હોય તો તે પણ ‘વિકર્મ’ બની જાય છે, નિષિદ્ધ કર્મ તો ‘વિકર્મ’ છે જ.

‘અકર્મણશ્ચ બોદ્યવ્યમ્’ — નિર્લિપ્ત રહીને કર્મ કરવું

એ જ અકર્મના તત્ત્વને જાણવું કહેવાય, જેનું વર્ણન આગળ અઢારમા શ્લોકમાં ‘અકર્મણિ ચ કર્મ યઃ’ પદોથી કરવામાં આવ્યું છે.

‘બોદ્યવ્યમ્ ચ વિકર્મણઃ’ — કામનાથી કર્મો થાય છે. જ્યારે કામના અધિક વધી જાય છે, ત્યારે વિકર્મ (પાપકર્મ) થાય છે.

બીજા અધ્યાયના આઠત્રીસમા શ્લોકમાં ભગવાને બતાવ્યું છે કે જો યુદ્ધ જેવું હિંસાયુક્ત ઘોર કર્મ પણ શાસ્ત્રની આજ્ઞાથી અને સમતાપૂર્વક (જય-પરાજય, લાભ-હાનિ અને સુખ-દુઃખને સમાન સમજીને) કરવામાં આવે, તો તેનાથી પાપ નથી લાગતું. તાત્પર્ય એ છે કે સમતાપૂર્વક કર્મ કરવાથી દેખાવામાં વિકર્મ હોઈને પણ તે ‘અકર્મ’ બની જાય છે.

શાસ્ત્રનિષિદ્ધ કર્મને ‘વિકર્મ’ કહેવામાં આવે છે. વિકર્મના થવામાં કામના જ કારણ છે (ગીતા અ. ૩/૩૬-

૩૭).^૧ આથી વિકર્મનું તત્ત્વ છે — કામના; અને વિકર્મના તત્ત્વને જાણવું એટલે — વિકર્મનો સ્વરૂપથી ત્યાગ કરવો તથા તેના કારણરૂપ કામનાનો ત્યાગ કરવો.

‘ગહના કર્મણો ગતિઃ’ — કયું કર્મ મુક્ત કરવાવાળું અને કયું કર્મ બાંધવાવાળું છે — એનો નિર્ણય કરવો ઘણો કઠિન છે. કર્મ શું છે, અકર્મ શું છે અને વિકર્મ શું છે — તેનું યથાર્થ તત્ત્વ જાણવામાં મોટા-મોટા શાસ્ત્રજ્ઞ વિદ્વાનો પણ પોતાની જાતને અસમર્થ માને છે. અર્જુન પણ આ તત્ત્વને ન જાણવાને કારણે પોતાના યુદ્ધરૂપી કર્તવ્યકર્મને ઘોર કર્મ માની રહ્યા છે. આથી કર્મની ગતિ (જ્ઞાન કે તત્ત્વ) બહુ જ ગહન છે.

શંકા — (આ સત્તરમા) શ્લોકમાં ભગવાને ‘બોદ્ધવ્યં ચ વિકર્મણઃ’ પદોથી એ કહ્યું કે વિકર્મનું તત્ત્વ પણ જાણવું જોઈએ. પરંતુ ઓગણીસમાથી તેવીસમા શ્લોક સુધીના વિભાગમાં ભગવાને ‘વિકર્મ’ના વિષયમાં કંઈ કહ્યું જ નહિ! પછી કેવળ આ શ્લોકમાં જ વિકર્મની વાત કેમ કહી?

સમાધાન — ઓગણીસમા શ્લોકથી માંડીને તેવીસમા શ્લોક સુધીના વિભાગમાં ભગવાને મુખ્યરૂપે ‘કર્મમાં અકર્મ’ની વાત કહી છે, જેથી બધાં કર્મો અકર્મ થઈ જાય અર્થાત્ કર્મ કરતા હોવા છતાં પણ બંધન ન થાય. વિકર્મ કર્મની બહુ નજીક પડે છે; કેમકે કર્મોમાં કામના જ

વિકર્મનું મુખ્ય કારણ છે. આથી કામનાનો ત્યાગ કરવાને માટે તથા વિકર્મને નિવૃત્ત બતાવવાને માટે ભગવાને વિકર્મનું નામ લીધું છે.

જે કામનાથી ‘કર્મ’ થાય છે, તે જ કામના અધિક વધવાથી ‘વિકર્મ’ થવા લાગે છે, પરંતુ કામના નષ્ટ થતાં સઘળાં કર્મ ‘અકર્મ’ બની જાય છે. આ પ્રકરણનું ખાસ તાત્પર્ય ‘અકર્મ’ને જાણવામાં જ છે અને ‘અકર્મ’ બને છે કામનાનો નાશ થવાથી. કામનાનો નાશ થવાથી વિકર્મ થતું જ નથી; આથી વિકર્મના વિવેચનની જરૂર જ નથી. એટલા માટે આ પ્રકરણમાં વિકર્મની વાત નથી આવી. બીજી વાત, વિકર્મ પાપજનક અને નરકોની પ્રાપ્તિ કરાવવાવાળું હોવાને કારણે સર્વથા ત્યાજ્ય છે. એટલા માટે પણ એનો વિસ્તાર નથી કરવામાં આવ્યો. હા, વિકર્મના મૂળ કારણ ‘કામના’નો ત્યાગ કરવાનો ભાવ આ પ્રકરણમાં મુખ્યરૂપે આવ્યો છે; જેમ કે — ‘કામસંકલ્પવર્જિતાઃ’ (અ. ૪/૧૮), ‘ત્યક્ત્વા કર્મફલાસક્તૈર્મ’ (અ. ૪/૨૦), ‘નિરાશીઃ’ (અ. ૪/૨૧), ‘સમઃ સિદ્ધાવસિદ્ધૌ ચ’ (અ. ૪/૨૨). ‘ગતસંજ્ઞસ્ય’, ‘યજ્ઞાયાચરતઃ’ (અ. ૪/૨૩).

આ રીતે વિકર્મના મૂળ ‘કામના’ના ત્યાગનું વર્ણન કરવાને માટે જ આ શ્લોકમાં વિકર્મને જાણવાની વાત કહેવામાં આવી છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : આપણા માટે અને અન્યના માટે, અત્યારે અને આખરમાં કયા કર્મનું કેવું ફળ હોય છે તે સમજાવું બહુ મુશ્કેલ છે. કોઈ કર્મ કરવામાં મનુષ્ય પોતાનું હિત સમજે છે, પરંતુ થઈ જાય છે અહિત! તે લાભ માટે કરે છે પણ થઈ જાય છે નુકસાન! તે સુખને માટે કરે છે, પરંતુ મળે છે દુઃખ! કારણ કે કર્તૃત્વાભિમાન અને ફળેચ્છા (સુખની ઈચ્છા) હોવાના કારણે મનુષ્ય કર્મની ગતિને સમજી શકતો નથી.

—■—

સંબંધ — હવે ભગવાન કર્મોના તત્ત્વને જાણવાવાળા મનુષ્યની પ્રશંસા કરે છે.

કર્મણ્યકર્મ યઃ પશ્યેદકર્મણિ ચ કર્મ યઃ ।

સ બુદ્ધિમાન્મનુષ્યેષુ સ યુક્તઃ કૃત્સ્નકર્મકૃત્ ॥ ૧૮ ॥

યઃ = જે મનુષ્ય
કર્મણિ = કર્મમાં
અકર્મ = અકર્મ
પશ્યેત્ = જુએ છે
ચ = અને

યઃ = જે
અકર્મણિ = અકર્મમાં
કર્મ = કર્મ (જુએ છે),
સઃ = તે
મનુષ્યેષુ = સઘળાં મનુષ્યોમાં

બુદ્ધિમાન્ = બુદ્ધિશાળી છે,
સઃ = તે
યુક્તઃ = યોગી છે (અને)
કૃત્સ્નકર્મકૃત્ = સમસ્ત કર્મો કરનારો (કૃતકૃત્ય) છે.

૧. સોળમા અધ્યાયમાં જ્યાં આસુરી સંપત્તિનું વર્ણન થયું છે, ત્યાં આઠમા શ્લોકથી તેવીસમા શ્લોક સુધી ‘કામ’ શબ્દ કુલ નવ વખત આવ્યો છે. આનાથી સિદ્ધ થાય છે કે ‘કામ’ અર્થાત્ કામના જ સઘળી આસુરી સંપત્તિ (વિકર્મ)નું કારણ છે.

ટીકા — ‘કર્મણ્યકર્મ યઃ પश्यેત્’ — કર્મમાં અકર્મ જોવાનું તાત્પર્ય છે — કર્મ કરતા હોઈએ અથવા ન કરતા હોઈએ તેનાથી નિર્લિપ્ત રહેવું અર્થાત્ પોતાને માટે કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિ ન કરવી. અમુક કર્મ હું કરું છું, આ કર્મનું અમુક ફળ મને મળે — એવો ભાવ રાખીને કર્મ કરવાથી જ મનુષ્ય કર્મોથી બંધાય છે. પ્રત્યેક કર્મનો આરંભ અને અંત હોય છે, એટલા માટે તેનું ફળ પણ આરંભ અને અંતવાળું હોય છે. પરંતુ જીવ પોતે નિત્ય-નિરંતર રહે છે. આ રીતે જોકે જીવ પોતે પરિવર્તનશીલ કર્મ અને તેના ફળથી સર્વથા સંબંધરહિત છે, છતાં પણ તે ફળની ઈચ્છાને કારણે તેનાથી બંધાઈ જાય છે. એટલા માટે ચૌદમા શ્લોકમાં ભગવાને કહ્યું છે કે મને કર્મો નથી બાંધતાં; કેમકે કર્મફળમાં મારી સ્પૃહા નથી. ફળની સ્પૃહા કે ઈચ્છા જ બાંધવાવાળી છે — ‘ફલે સક્તો નિબધ્યતે’ (ગીતા અ. ૫/૧૨).

ફળની ઈચ્છા ન રાખવાથી નવો રાગ ઉત્પન્ન નથી થતો અને બીજાઓના હિતને માટે કર્મો કરવાથી જૂનો રાગ નષ્ટ થઈ જાય છે. આ રીતે રાગરૂપી બંધન ન રહેવાથી સાધક સર્વથા વીતરાગ બની જાય છે. વીતરાગ બનવાથી સઘળાં કર્મ અકર્મ બની જાય છે.

જીવનો જન્મ કર્મોના અનુબંધથી થાય છે. જેમ કે, જે પરિવારમાં જન્મ લીધો છે, તે પરિવારના લોકો સાથે ઋણાનુબંધ છે અર્થાત્ કોઈનું ઋણ ચૂકવવાનું છે અને કોઈની પાસેથી ઋણ વસૂલ કરવાનું છે; કારણ કે અનેક જન્મોમાં અનેક લોકો પાસેથી લીધું છે અને અનેક લોકોને દીધું છે. આ લેવા-દેવાનો વ્યવહાર અનેક જન્મોથી ચાલતો આવી રહ્યો છે. તેને ચૂકતે કર્યા વિના જન્મમરણથી છુટકારો નથી મળી શકતો. તેને સરભર કરવાનો ઉપાય છે — અગાઉથી લેવાનું બંધ કરી દેવું અર્થાત્ પોતાના અધિકારનો ત્યાગ કરી દેવો અને આપણા ઉપર જેમનો અધિકાર છે, તેમની સેવા કરવાનો આરંભ કરી દેવો. આ રીતે નવું ઋણ લે નહિ અને જૂનું ઋણ (બીજાઓને માટે કર્મો કરીને) ચૂકવી દે, તો ઋણાનુબંધ (લેવા-દેવાનો વ્યવહાર) સમાપ્ત થઈ જશે અર્થાત્ જન્મમરણ ટળી જશે (ગીતા અ. ૪/૨૩). જેમ કે, કોઈ દુકાનદાર પોતાની દુકાન બંધ કરવા ઈચ્છે છે, તો તે બે કામ કરશે — પહેલું, જેને આપવાનું છે, તેને આપી દેશે. અને ‘બીજું’, જેની પાસેથી લેવાનું છે, તે લઈ લેશે અથવા છોડી દેશે. એવું કરવાથી તેની દુકાન બંધ થઈ જશે. જો તે એવો વિચાર રાખે કે જે લેવાનું છે, તે સઘળે-સઘળું લઈ લઉં, તો દુકાન બંધ થશે નહિ; કારણ કે જ્યાં સુધી તે લેવાની ઈચ્છાથી વસ્તુઓ આપતો રહેશે, ત્યાં સુધી દુકાન ચાલુ જ રહેશે, બંધ થશે નહિ.

પોતાને માટે કંઈ પણ ન કરવાથી અને ન ઈચ્છવાથી

અસંગતા આપમેળે પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. કારણ કે કરણો (શરીર, ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, પ્રાણ) અને ઉપકરણો (કર્મ કરવામાં ઉપયોગી સામગ્રી) સંસારનાં છે અને સંસારની સેવામાં લગાડવા માટે જ મળ્યાં છે, પોતાને માટે નહિ. એટલા માટે સઘળાં કર્તવ્યકર્મો (સેવા, ભજન, જપ, ધ્યાન, સમાધિ પણ) કેવળ સંસારના હિતને માટે જ કરવાથી કર્મોનો પ્રવાહ સંસાર તરફ ચાલ્યો જાય છે અને સાધક પોતે અસંગ અને નિર્લિપ્ત રહી જાય છે. આ જ કર્મમાં અકર્મ જોવું કહેવાય.

જ્યાં સુધી પ્રકૃતિની સાથે સંબંધ છે, ત્યાં સુધી કર્મ કરવું અથવા ન કરવું — બન્નેય ‘કર્મ’ છે. એટલા માટે કર્મો કરવાં અથવા ન કરવાં — બન્નેય અવસ્થાઓમાં કર્મયોગીએ નિર્લિપ્ત રહેવું જોઈએ. કર્મ કરવામાં નિર્લિપ્ત રહેવાનું તાત્પર્ય છે — કર્મ કરવાથી આપણને સારું ફળ મળશે, અમને લાભ થશે, અમને સિદ્ધિ મળશે, લોકો અમને સારા માનશે, આ લોકમાં અને પરલોકમાં ભોગો મળશે — આ પ્રકારની કોઈ પણ ઈચ્છા ન થવી. એવી જ રીતે કર્મ ન કરવામાં નિર્લિપ્ત રહેવાનું તાત્પર્ય છે — કર્મોનો ત્યાગ કરવાથી અમને માન, આદર, ભોગ, શરીરનો આરામ વગેરે મળશે — આ પ્રકારની કિંચિત્માત્ર પણ ઈચ્છા ન થવી.

દુઃખ સમજીને તેમ જ શારીરિક ક્લેશના ભયથી કર્મ ન કરવું એ રાજસ ત્યાગ છે અને મોહ, આળસ અને પ્રમાદને કારણે કર્મ ન કરવું એ તામસ ત્યાગ છે. આ બન્નેય ત્યાગ સર્વથા ત્યાજ્ય છે. એ ઉપરાંત કર્મ ન કરવું એ જો પોતાની વિલક્ષણ સ્થિતિને માટે હોય, સમાધિનું સુખ ભોગવવા માટે હોય, જીવનમુક્તિનો આનંદ લેવાને માટે હોય, તો આ ત્યાગ દ્વારા પણ પ્રકૃતિ સાથેનો સંબંધ-વિચ્છેદ નથી થતો. કારણ કે જ્યાં સુધી કર્મ ન કરવા સાથે સંબંધ છે, ત્યાં સુધી પ્રકૃતિ સાથે સંબંધ રહે છે. પ્રકૃતિ સાથે સર્વથા સંબંધ-વિચ્છેદ થતાં કર્મયોગી કર્મ કરવાં અને ન કરવાં — આ બેઉ અવસ્થાઓમાં જેવો છે તેવો નિર્લિપ્ત રહે છે.

‘અકર્મણિ ચ કર્મ યઃ’ — અકર્મમાં કર્મ જોવાનું તાત્પર્ય છે — નિર્લિપ્ત રહીને કર્મો કરવાં અથવા ન કરવાં. ભાવ એ છે કે કર્મો કરતી વખતે અથવા ન કરતી વખતે પણ નિત્ય-નિરંતર નિર્લિપ્ત રહેવું.

સંસારમાં કોઈ કાર્ય કરવા માટે પ્રવૃત્ત થાય છે તો તેની સામે પ્રવૃત્તિ (કરવું) અને નિવૃત્તિ (ન કરવું) — બેઉ આવે છે. કોઈ કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે અને કોઈ કાર્યથી નિવૃત્તિ થાય છે. પરંતુ કર્મયોગીની પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ — બેઉ નિર્લિપ્તતાપૂર્વક અને કેવળ સંસારના હિતને માટે થાય છે. પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ બન્નેયથી તેનું કોઈ પ્રયોજન નથી હોતું — ‘નૈવ તસ્ય કૃતેનાર્થો નાકૃતેનેહ કશ્ચન’ (ગીતા

અ. ૩/૧૮). જો પ્રયોજન હોય તો તે કર્મયોગી નહિ, પરંતુ કર્મી (કર્મ કરનારો) છે.

સાધક જ્યાં સુધી પ્રકૃતિ સાથે પોતાનો સંબંધ માને છે, ત્યાં સુધી તે કર્મો કરવાથી પોતાની સાંસારિક ઉન્નતિ માને છે અને કર્મો ન કરવાથી પોતાની પારમાર્થિક ઉન્નતિ માને છે, પરંતુ વાસ્તવમાં પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ - બન્નેય પ્રવૃત્તિ છે; કેમકે બન્નેયમાં પ્રકૃતિની સાથે સંબંધ રહે છે. જેવી રીતે હરવું-ફરવું, ખાવું-પીવું વગેરે સ્થૂળ-શરીરની ક્રિયાઓ છે, એવી જ રીતે એકાંતમાં બેસી રહેવું, ચિંતન કરવું, ધ્યાન કરવું વગેરે સૂક્ષ્મ-શરીરની ક્રિયાઓ છે અને સમાધિ લગાવવી એ કારણ-શરીરની ક્રિયા છે. એટલા માટે નિર્લિપ્ત રહીને જ લોકસંગ્રહને માટે કર્તવ્યકર્મો કરવાનાં છે. આ જ અકર્મમાં કર્મ કહેવાય. આને બીજા અધ્યાયના અડતાળીસમા શ્લોકમાં ‘યોગસ્થઃ કુરુ કર્મણિ’ (યોગ અર્થાત્ સમતામાં સ્થિર રહીને કર્મ કર) પદોથી કહેવાયું છે.

સાંસારિક પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ - બન્ને ‘કર્મ’ છે. પ્રવૃત્તિ અથવા નિવૃત્તિ કરતા રહીને નિર્લિપ્ત રહેવું અને નિર્લિપ્ત રહીને જ પ્રવૃત્તિ અથવા નિવૃત્તિ કરવી - આ રીતે પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ - બન્નેમાં સર્વથા નિર્લિપ્ત રહેવું એ ‘યોગ’ છે. આને કર્મયોગ કહે છે.

શંકા - કર્મ કરતા રહીને અથવા ન કરતા રહીને નિર્લિપ્ત રહેવું અને નિર્લિપ્ત રહીને કર્મ કરવાં અથવા ન કરવાં - આ બન્નેમાં ‘અકર્મ’ અર્થાત્ એક નિર્લિપ્તતા જ મુખ્ય થઈ; તો પછી ભગવાને કર્મમાં અકર્મ અને અકર્મમાં કર્મ - આ બે વાતો શા માટે કહી?

સમાધાન - કર્મમાં અકર્મ અને અકર્મમાં કર્મ - આ બન્નેમાં એક નિર્લિપ્તતા સાર હોવા છતાં પણ પહેલા (કર્મમાં અકર્મ)માં કર્મ કરતા રહીને અથવા ન કરતા રહીને - બન્ને અવસ્થાઓમાં રહેવાવાળી નિર્લિપ્તતાનું પ્રાધાન્ય છે અને બીજા (અકર્મમાં કર્મ)માં નિર્લિપ્ત રહેતા રહીને કર્મ કરવા અથવા ન કરવાનું પ્રાધાન્ય છે. તાત્પર્ય એ છે કે નિર્લિપ્તતા પોતાને માટે અને કર્મ સંસારને માટે છે; કેમકે નિર્લિપ્તતાનો સંબંધ ‘સ્વ’ (સ્વરૂપ)ની સાથે અને કર્મ કરવા અથવા ન કરવાનો સંબંધ ‘પર’ (શરીર અને સંસારની) સાથે છે. એટલા માટે નિર્લિપ્તતા સ્વધર્મ અને કર્મ કરવાં અથવા ન કરવાં એ પરધર્મ છે. આ બન્નેનો વિભાગ સર્વથા ભિન્ન-ભિન્ન બતાવવાને માટે જ ભગવાને ઉપર્યુક્ત બે વાતો કહી છે.

કર્મમાં અકર્મ અને અકર્મમાં કર્મ - આ બન્ને વાતો કર્મયોગની છે, જેમનું તાત્પર્ય એ છે કે પ્રકૃતિ સાથે તો સર્વથા

સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય અર્થાત્ કરવા અથવા ન કરવા સાથે પોતાનું કોઈ પ્રયોજન ન રહે અને લોકસંગ્રહને માટે કર્મોને કરવા અથવા ન કરવાનું રહે. કારણ કે કર્મ કરતા રહીને નિર્લિપ્ત રહેવું અને નિર્લિપ્ત રહીને પણ બીજાઓના હિતને માટે કર્મ કરવાં - આ બન્નેય ગીતાના સિદ્ધાંતો છે.

પ્રવૃત્તિ (કરવું) અને નિવૃત્તિ (ના કરવું) બન્ને પ્રકૃતિના રાજ્યમાં જ છે. પ્રકૃતિ નિરંતર પરિવર્તનશીલ છે, એટલા માટે પ્રવૃત્તિનો પણ આરંભ અને અંત હોય છે તથા નિવૃત્તિનો પણ આરંભ અને અંત હોય છે પરંતુ તેમનાથી સર્વ રીતે અતીત પરમનિવૃત્તિતત્ત્વ - પોતાના સ્વરૂપનો આદિ અને અંત નથી હોતો. તે પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિના આરંભમાં પણ રહે છે અને તેમના અંતમાં પણ રહે છે તથા પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિકાળમાં પણ જેમ છે તેમ રહે છે. તે પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ - બન્નેનું પ્રકાશક અને આધાર છે. એટલા માટે તેમાં ન પ્રવૃત્તિ છે અને ન નિવૃત્તિ છે - આ તત્ત્વને સમજવાને માટે અને તેમાં સ્થિત થઈને લોકસંગ્રહાર્થે (યજ્ઞાર્થે) કર્મ કરવાને માટે અહીં કર્મમાં અકર્મ અને અકર્મમાં કર્મ - આ બે વાતો કહેવામાં આવી છે.

‘સ બુદ્ધિમાન્મનુષ્યેષુ’ - જે પુરુષ કર્મમાં અકર્મ જુએ છે અને અકર્મમાં કર્મ જુએ છે અર્થાત્ નિત્ય-નિરંતર નિર્લિપ્ત રહે છે, તે જ વાસ્તવમાં કર્મતત્ત્વને જાણવાવાળો છે. જ્યાં સુધી તે નિર્લિપ્ત નથી થતો અર્થાત્ કર્મ અને પદાર્થને પોતાના અને પોતાને માટેના માને છે, ત્યાં સુધી તે કર્મતત્ત્વને સમજ્યો જ નથી.

પરમાત્માને જાણવાને માટે પોતાને પરમાત્મા સાથે અભિન્નતાનો અનુભવ કરવો પડે છે અને સંસારને જાણવા માટે પોતાને સંસાર (ક્રિયા અને પદાર્થ)થી સર્વથા ભિન્નતાનો અનુભવ કરવો પડે છે. કારણ કે વાસ્તવમાં આપણે (સ્વરૂપથી) પરમાત્માથી અભિન્ન અને સંસારથી ભિન્ન છીએ. એટલા માટે કર્મોથી અલગ થઈને અર્થાત્ નિર્લિપ્ત બનીને જ કર્મતત્ત્વને જાણી શકીએ છીએ. કર્મો આદિ-અંતવાળાં છે અને હું (પોતે જીવ) નિત્ય રહેવાવાળો છું. આથી હું સ્વરૂપથી કર્મોથી અલગ (નિર્લિપ્ત) છું - આ વાસ્તવિકતાનો અનુભવ કરવો એને જ ‘જાણવું’ કહેવાય. વાસ્તવિકતાના મૂળમાં બેઠા વિના જાણવું થઈ જ કેવી રીતે શકે છે?

જેવી રીતે કાજળની કોટડીમાં પ્રવેશ કરીને પણ કાજળથી સર્વથા નિર્લિપ્ત રહેવું સાધારણ બુદ્ધિમાનનું કામ નથી, એવી જ રીતે સઘળાં કર્તવ્યકર્મોને કરતા રહીને પણ કર્મોથી સર્વથા નિર્લિપ્ત રહેવું એ સાધારણ બુદ્ધિમાનના વશનું કામ નથી. એટલા માટે ભગવાન એવા કર્મયોગીને મનુષ્યોમાં બુદ્ધિમાન કહે છે. અઢારમા અધ્યાયના દસમા શ્લોકમાં પણ

ભગવાને તેને 'મેધાવી' (બુદ્ધિમાન) કહ્યો છે.

હમણાં સત્તરમા શ્લોકમાં ભગવાને કર્મ, અકર્મ અને વિકર્મ - ત્રણેનું તત્ત્વ સમજવાને માટે કહ્યું હતું. અહીં 'મનુષ્યેષુ બુદ્ધિમાન્' પદ આપીને ભગવાન જાણે એ બતાવે છે કે જેણે કર્મમાં અકર્મ અને અકર્મમાં કર્મના તત્ત્વને જાણી લીધું છે, તેણે બધું જ જાણી લીધું છે અર્થાત્ તે જ્ઞાત-જ્ઞાતવ્ય બની ગયો છે.

'સ યુક્તઃ' - કર્મયોગી સિદ્ધિ-અસિદ્ધિમાં સમ રહે છે, કર્મનું ફળ મળે કે ના મળે, તેનામાં કદી વિષમતા નથી આવતી; કેમકે તેણે ફળેચ્છાનો સર્વથા ત્યાગ કરી દીધો છે. સમતાને યોગ કહેવાય છે. તે નિત્ય-નિરંતર સમતામાં સ્થિર છે, એટલા માટે તે યોગી છે.

પ્રાણીમાત્રનો પરમાત્મા સાથે સ્વતઃસિદ્ધ નિત્યયોગ છે. પરંતુ મનુષ્યે સંસાર સાથે પોતાનો સંબંધ માની લીધો, એથી તે નિત્યયોગને ભૂલી ગયો. તાત્પર્ય એ છે કે જડની સાથે પોતાનો સંબંધ માનવો એને જ પરમાત્માની સાથે પોતાના નિત્ય સંબંધને ભૂલવો એમ કહેવાય. કર્મયોગી ફળેચ્છા, મમતા અને આસક્તિનો ત્યાગ કરીને કેવળ બીજાઓને માટે જ કર્તવ્યકર્મો કરે છે, જેથી તેનો જડની સાથે માનેલો સંબંધ તૂટી જાય છે અને તેને પરમાત્મા સાથેના સ્વતઃસિદ્ધ નિત્યયોગની

અનુભૂતિ થઈ જાય છે. એટલા માટે તેને યોગી કહેવામાં આવ્યો છે.

'યુક્તઃ' - પદમાં એ ભાવ છે કે તેણે પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય તત્ત્વને પ્રાપ્ત કરી લીધું છે અર્થાત્ તે પ્રાપ્ત-પ્રાપ્તવ્ય થઈ ચૂક્યો છે.

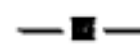
'કૃત્સ્નકર્મકૃત્' - જ્યાં સુધી કંઈ 'મેળવવાનું' બાકી રહે છે, ત્યાં સુધી 'કરવાનું' બાકી રહે જ છે અર્થાત્ જ્યાં સુધી કંઈ ને કંઈ મેળવવાની ઈચ્છા રહે છે, ત્યાં સુધી કરવાનો રાગ દૂર થતો નથી.

નાશવાન કર્મો દ્વારા મળવાવાળું ફળ પણ નાશવાન જ હોય છે. જ્યાં સુધી નાશવાન ફળની ઈચ્છા છે, ત્યાં સુધી (કર્મો) કરવાનું સમાપ્ત નથી થતું. પરંતુ જ્યારે નાશવાનથી સર્વથા સંબંધ છૂટીને પરમાત્મપ્રાપ્તિ રૂપી અવિનાશી ફળની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે, ત્યારે (કર્મ) કરવાનું સદાને માટે સમાપ્ત થઈ જાય છે અને કર્મયોગીનું કર્મ કરવા તથા ન કરવા સાથે કોઈ પ્રયોજન નથી રહેતું. એવો કર્મયોગી સઘળાં કર્મોને કરવાવાળો છે અર્થાત્ તેને માટે હવે કંઈ કરવાનું બાકી નથી રહેતું, તે કૃતકૃત્ય બની ગયો છે.

કરવાનું, જાણવાનું અને મેળવવાનું બાકી નહિ રહેવાથી તે કર્મયોગી અશુભ સંસારબંધનથી મુક્ત થઈ જાય છે (ગીતા અ. ૪/૧૬, ૩૨).

પરિશિષ્ટ ભાવ : એક વિભાગ કર્મનો છે અને એક વિભાગ અકર્મનો છે. આ બન્નેમાં અકર્મ જ સાર તત્ત્વ છે. તેથી જે મનુષ્ય કર્મમાં અકર્મ જુએ છે અર્થાત્ કર્મ કરવા છતાં તેમાં નિર્લેપ રહે છે અને જે અકર્મમાં કર્મ જુએ છે અર્થાત્ નિર્લેપ રહીને કર્મ કરે છે, તેના માટે કોઈ કર્તવ્ય, પ્રાપ્તવ્ય અને જ્ઞાતવ્ય શેષ રહેતું નથી. જેમ કે કોઈ કર્મના આરંભમાં તો ગણપતિનું પૂજન કરીએ છીએ, પરંતુ કર્મ કરતાં કરતાં નિરંતર તેમનું પૂજન કરતા નથી, એ જ પ્રમાણે કોઈ એવું ન માની લે કે, કર્મના આરંભમાં એક વાર નિર્લેપ બની ગયા, હવે તે નિર્લેપતાને કાયમ નથી રાખવી, તેથી ભગવાને અહીં ઉપરોક્ત બે વાતો કહી છે. મતલબ કે આપણામાં ક્યારેય લિપ્તતા (ફળેચ્છા અને કર્તૃત્વાભિમાન) આવવી જોઈએ નહીં અર્થાત્ હરહંમેશ નિર્લેપ રહેવું જોઈએ.

ત્રીજા અધ્યાયના આઠમા શ્લોકમાં ભગવાને કહ્યું છે કે કર્મ ન કરવા કરતાં કર્મ કરવું શ્રેષ્ઠ છે - 'કર્મ જ્યાયો હ્યકર્મણઃ' અને અહીં જણાવે છે, કે કર્મ કરવા કરતાં પણ અકર્મ (અકર્તૃત્વ)ને જોવું શ્રેષ્ઠ છે અને એ રીતે જોનાર મનુષ્યને માટે કંઈ પણ કરવું, જાણવું અથવા પ્રાપ્ત કરવું બાકી રહેતું નથી. આથી સાબિત થાય છે કે મનુષ્યમાં ફળેચ્છા અને કર્તૃત્વાભિમાન રહેવા જોઈએ નહીં; કારણ કે આ બન્નેથી જ મનુષ્ય બંધનમાં પડે છે.

સંબંધ - હવે ભગવાન આગળના બે શ્લોકોમાં કર્મમાં અકર્મ અને અકર્મમાં કર્મ જોવાવાળા અર્થાત્ કર્મોનું તત્ત્વ જાણવાવાળા સિદ્ધ કર્મયોગી મહાપુરુષનું વર્ણન કરે છે.

यस्य सर्वे समारम्भाः कामसंकल्पवर्जिताः ।

ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥ ૧૮॥

યસ્ય	= જેનાં	વર્જિતા:	વિનાના છે (તથા)	તમ્	= તે મહાપુરુષને
સર્વે	= સંપૂર્ણ	જ્ઞાનાગ્નિદગ્ધ-	= જેનાં બધાંય કર્મો	બુધા:	= જ્ઞાનીજનો (પણ)
સમારમ્ભા:	= કર્મો (નો આરંભ)	કર્માણમ્	જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ	પણ્ડિતમ્	= પંડિત
કામસંકલ્પ-	= કામના કે સંકલ્પ		વડે બળી ગયાં છે,	આહુ:	= કહે છે.

ટીકા — ‘યસ્ય સર્વે સમારમ્ભા: કામસંકલ્પવર્જિતા:’^૧
— વિષયોનું વારંવાર ચિંતન થવાથી, તેમની વારંવાર યાદ આવવાથી તે વિષયોમાં ‘આ વિષય સારા છે, કામમાં આવનારા છે, જીવનમાં ઉપયોગી છે અને સુખ આપવાવાળા છે — એવી સમ્યક્બુદ્ધિ થવી એને ‘સંકલ્પ’ કહે છે અને ‘આ વિષયપદાર્થો અમારે માટે સારા નથી, હાનિકારક છે’ — એવી બુદ્ધિ થવી એને ‘વિકલ્પ’ કહે છે. આવા સંકલ્પો અને વિકલ્પો બુદ્ધિમાં થતા રહે છે. જ્યારે વિકલ્પ દૂર થઈને કેવળ એક સંકલ્પ રહી જાય છે, ત્યારે ‘આ વિષયપદાર્થો અમને મળવા જોઈએ, આ અમારા થવા જોઈએ’ — આ રીતે અતઃકરણમાં તેમને પ્રાપ્ત કરવાની જે ઈચ્છા પેદા થઈ જાય છે, તેને ‘કામ’ (કામના) કહે છે. કર્મયોગથી સિદ્ધ થયેલા મહાપુરુષમાં સંકલ્પ અને કામના — બન્નેય નથી રહેતાં અર્થાત્ તેમાં ન તો કામનાઓનું કારણ સંકલ્પ રહે છે અને ન સંકલ્પોનું કાર્ય કામના પણ રહે છે. આથી તેના દ્વારા જે કંઈ કર્મો થાય છે, તે બધાં સંકલ્પ અને કામનાથી રહિત હોય છે.

સંકલ્પ અને કામના — એ બન્ને કર્મનાં બીજ છે. સંકલ્પ અને કામના ન રહેતાં કર્મ અકર્મ બની જાય છે અર્થાત્ કર્મો બાંધવાવાળાં નથી બનતાં. સિદ્ધ મહાપુરુષમાં પણ સંકલ્પ અને કામના ન રહેવાથી તેના દ્વારા થવાવાળાં કર્મો બંધનકારક નથી બનતાં. તેના દ્વારા લોકસંગ્રહાર્થે, કર્તવ્યપરંપરાની સુરક્ષા માટે સઘળાં કર્મો થવા છતાં પણ તે તે કર્મોથી આપમેળે બધી રીતે નિર્લિપ્ત રહે છે.

ભગવાને કોઈક જગાએ સંકલ્પોનો (અ. ૬/૪), કોઈક જગાએ કામનાઓનો (અ. ૨/૫૫) અને કોઈક જગાએ સંકલ્પો તથા કામના — બન્નેનો (અ. ૬/૨૪-૨૫) ત્યાગ બતાવ્યો છે. આથી જ્યાં કેવળ સંકલ્પોનો ત્યાગ બતાવવામાં

આવ્યો છે, ત્યાં કામનાઓનો અને જ્યાં કેવળ કામનાઓનો ત્યાગ બતાવવામાં આવ્યો છે, ત્યાં સંકલ્પોનો ત્યાગ પણ સમજી લેવો જોઈએ; કેમકે સંકલ્પ કામનાઓનું કારણ છે અને કામના સંકલ્પોનું કાર્ય છે. તાત્પર્ય એ છે કે સાધકે સઘળાં સંકલ્પો અને કામનાઓનો ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ.

મોટરની ચાર અવસ્થાઓ હોય છે—

(૧) મોટર ગેરેજમાં ઊભી રહેતાં ન એન્જિન ચાલે છે અને ન પૈડાં ચાલે છે. (૨) મોટર ચાલુ કરતાં એન્જિન તો ચાલવા લાગે છે, પરંતુ પૈડાં નથી ચાલતાં. (૩) મોટરને ત્યાંથી રવાના કરતાં એન્જિન પણ ચાલે છે અને પૈડાં પણ ચાલે છે. (૪) આપત્તિ વિનાનો ઢાળનો માર્ગ આવતાં એન્જિનને બંધ કરી દે છે અને પૈડાં ચાલતા રહે છે. આ જ રીતે મનુષ્યની પણ ચાર અવસ્થાઓ હોય છે—

(૧) ન કામના હોય છે અને ન કર્મ થાય છે. (૨) કામના હોય છે, પરંતુ કર્મ નથી થતું. (૩) કામના પણ હોય છે અને કર્મ પણ થાય છે. (૪) કામના નથી હોતી અને કર્મ થાય છે.

મોટરની સૌથી ઉત્તમ (ચોથી) અવસ્થા એ છે કે એન્જિન ન ચાલે અને પૈડાં ચાલતાં રહે અર્થાત્ તેલનો પણ ખર્ચ ન થાય અને રસ્તો પણ પસાર થઈ જાય. એ જ રીતે મનુષ્યની સૌથી ઉત્તમ અવસ્થા એ છે કે કામના ન હોય અને કર્મો થતાં રહે. એવી અવસ્થાવાળા મનુષ્યને જ્ઞાનીજનો પણ પંડિત કહે છે.

‘સમારમ્ભા:’^૨ પદનો એ ભાવ છે કે કર્મયોગ વડે સિદ્ધ મહાપુરુષ દ્વારા દરેક કર્મ સુચારુ રૂપથી, સાંગોપાંગ અને તત્પરતાપૂર્વક થાય છે. બીજો એક એ ભાવ પણ છે કે તેનાં કર્મો શાસ્ત્રસંમત હોય છે. તેના દ્વારા કરવા યોગ્ય કર્મો જ થાય છે. જેનાથી કોઈનું અહિત થતું હોય, તેવું

૧. જ્યાં બન્ને પદોનો અર્થ મુખ્ય હોય છે, ત્યાં ‘દ્વન્દ્વસમાસ’ થાય છે. અહીં ‘સંકલ્પ’ અને ‘કામ’ બન્ને શબ્દો પોતપોતાના અર્થમાં મુખ્ય છે. આથી અહીં ‘સંકલ્પાશ્ચ કામાશ્ચ’ — એવો દ્વન્દ્વસમાસ હોવાથી ‘સંકલ્પકામા:’ — એવું રૂપ બન્યું. પરંતુ દ્વન્દ્વસમાસના જે પદમાં ઓછા સ્વર હોય છે, તેનો પૂર્વપ્રયોગ થાય છે. અહીં પણ ‘કામ’ શબ્દમાં ઓછા સ્વર હોવાથી તેનો પૂર્વપ્રયોગ થયો છે; આથી ‘કામસંકલ્પા:’ — એવું રૂપ બન્યું. હવે ‘કામસંકલ્પૈર્વર્જિતા:’ — એવો તૃતીયા સમાસ કરવાથી આખું પદ ‘કામસંકલ્પવર્જિતા:’ બન્યું.

૨. અહીં ‘સમારમ્ભા:’ પદ સિદ્ધ કર્મયોગીની રાગદ્વેષરહિત સાંગોપાંગ પ્રવૃત્તિનું વાચક છે, ચૌદમા અધ્યાયના બારમા શ્લોકમાં આવેલા ‘આરમ્ભ’ પદનું વાચક નથી. કારણ કે ત્યાં ‘પ્રવૃત્તિ’ અને ‘આરમ્ભ’ — એ બે શબ્દો આવ્યા છે; આથી ત્યાં કર્તવ્યકર્મને કરવું એને ‘પ્રવૃત્તિ’ કહેલ છે તથા ભોગ અને સંગ્રહના ઉદ્દેશ્યથી નવાં-નવાં કર્મોને શરૂ કરવાં એને ‘આરંભ’ કહેલ છે.

કર્મ તેનાથી કદી નથી થતું.

‘સર્વે’ પદનો એ ભાવ છે કે તેના દ્વારા થવાવાળાં સઘળે-સઘળાં કર્મો સંકલ્પ અને કામનાથી રહિત હોય છે. કોઈ પણ કર્મ સંકલ્પસહિત નથી થતું. સવારે ઊઠવાથી માંડીને સૂવા સુધી શૌચ, સ્નાન, ખાવું, પીવું, પાઠ, પૂજા, જપ, ચિંતન, ધ્યાન, સમાધિ વગેરે શરીર-નિર્વાહ સંબંધી સઘળાં કર્મો સંકલ્પ અને કામનાથી રહિત જ હોય છે.

‘જ્ઞાનાગ્નિદગ્ધકર્માણમ્’ — કર્મોનો સંબંધ ‘પર’ (શરીર-સંસાર)ની સાથે છે, ‘સ્વ’ (સ્વરૂપ)ની સાથે નથી; કેમકે કર્મોનો આરંભ અને અંત થાય છે, પરંતુ સ્વરૂપ સદા જેમ છે તેમ રહે છે — આ તત્ત્વને ઠીક-ઠીક જાણવું એને જ ‘જ્ઞાન’ કહેવાય છે. આ જ્ઞાનરૂપી અગ્નિથી સઘળાં કર્મો ભસ્મ થઈ જાય છે અર્થાત્ કર્મોમાં ફળ આપવાની (બાંધવાની) શક્તિ નથી રહેતી (ગીતા અ. ૪/૧૬,૩૨).

વાસ્તવમાં શરીર અને ક્રિયા - બેઉ સંસારથી અભિન્ન છે, પરંતુ પોતે સર્વથા ભિન્ન હોવા છતાં પણ ભૂલથી એમની સાથે પોતાનો સંબંધ માની લે છે. જ્યારે મહાપુરુષનો પોતાના કહેવાતા શરીરની સાથે પણ કોઈ સંબંધ નથી રહેતો, ત્યારે જેવી રીતે સંસાર દ્વારા બધાં કર્મો થાય છે, એવી જ રીતે તેના કહેવાતા શરીર દ્વારા બધાં કર્મો થાય છે. આ રીતે કર્મોથી નિર્લિપ્તતાનો અનુભવ થતાં તે મહાપુરુષનાં વર્તમાન કર્મો જ નહીં, પરંતુ સંચિત કર્મો પણ સંપૂર્ણપણે નષ્ટ થઈ જાય છે. પ્રારબ્ધ કર્મો પણ કેવળ અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિના રૂપમાં તેની સામે આવીને નષ્ટ થઈ જાય છે; પરંતુ ફળથી અસંગ હોવાને કારણે તે

તેમનો ભોક્તા નથી બનતો અર્થાત્ કિંચિત્માત્ર પણ સુખી કે દુઃખી નથી થતો. એટલા માટે પ્રારબ્ધ કર્મો પણ માત્ર અસ્થાયી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરીને નષ્ટ થઈ જાય છે.

‘તમાહુઃ પશ્વિતં બુધાઃ’ — જે કર્મોનો સ્વરૂપથી ત્યાગ કરીને પરમાત્મામાં લાગેલો છે, તે મનુષ્યને સમજવો તો સુગમ છે, પરંતુ જે કર્મોથી કિંચિત્માત્ર પણ લિપ્ત થયા વિના તત્પરતાપૂર્વક કર્મો કરી રહ્યો છે, તેને સમજવો કઠણ છે. સંતોની વાણીમાં કહ્યું છે —

ત્યાગી શોભા જગત મેં કરતા હૈ સબ કોય ।
હરિયા ગૃહસ્થી સંત કા ભેદી બિરલા હોય ॥

તાત્પર્ય એ છે કે સંસારમાં (બહારથી ત્યાગ કરવાવાળા) ત્યાગી પુરુષનો મહિમા તો બધા ગાય છે, પરંતુ ગૃહસ્થમાં રહીને બધાં કર્તવ્યકર્મો કરતો હોવા છતાં પણ જે નિર્લિપ્ત રહે છે, તે (અંદરનો ત્યાગ કરવાવાળા) પુરુષને સમજવાવાળો કોઈ વિરલો જ હોય છે.

જેવી રીતે કમળનું પાન જળમાં જ ઉત્પન્ન થઈને અને જળમાં રહેતું હોવા છતાં પણ જળથી લિપ્ત નથી થતું, તેવી જ રીતે કર્મયોગી કર્મયોગી (મનુષ્યશરીર)માં જ ઉત્પન્ન થઈને અને કર્મમય જગતમાં રહીને કર્મો કરતો હોવા છતાં પણ લિપ્ત નથી થતો.^૧ કર્મોથી લિપ્ત ન થવું એ કોઈ સાધારણ બુદ્ધિમાનનું કામ નથી. પાછળના અઢારમા શ્લોકમાં ભગવાને એવા કર્મયોગીને ‘મનુષ્યોમાં બુદ્ધિમાન’ કહ્યો છે અને અહીં કહ્યું છે કે તેને જ્ઞાનીજનો પણ પંડિત અર્થાત્ બુદ્ધિમાન કહે છે. ભાવ એ છે કે એવો કર્મયોગી પંડિતોનો પણ પંડિત અને જ્ઞાનીઓનો પણ જ્ઞાની છે.^૨

ત્યક્ત્વા કર્મફલાસક્તં નિત્યતૃપ્તો નિરાશ્રયઃ ।

કર્મણ્યભિપ્રવૃત્તોઽપિ નૈવ કિંચિત્કરોતિ સઃ ॥ ૨૦ ॥

કર્મફલા- = (જે) કર્મો તેમજ
સક્તમ્ ફળની આસક્તિનો
ત્યક્ત્વા = ત્યાગ કરીને
નિરાશ્રયઃ = આશ્રયથી રહિત
(તથા)

નિત્યતૃપ્તઃ = સદાય તૃપ્ત છે,
સઃ = તે
કર્મણિ = કર્મોમાં
અભિપ્રવૃત્તઃ = સારી રીતે વર્તતો
હોવા છતાં

અપિ = પણ (વાસ્તવમાં)
કિંચિત્ = કંઈ
એવ = જ
ન = નથી
કરોતિ = કરતો.

૧. નિવૃત્તિરપિ મૂઢસ્ય પ્રવૃત્તિરુપજાયતે । પ્રવૃત્તિરપિ ધીરસ્ય નિવૃત્તિફલદાયિની ॥ (અષ્ટાવકગીતા ૧૮/૬૧)

‘મૂઢ પુરુષની નિવૃત્તિ પણ પ્રવૃત્તિને ઉત્પન્ન કરવાવાળી હોય છે અને જ્ઞાની પુરુષની પ્રવૃત્તિ પણ નિવૃત્તિરૂપી ફળને આપવાવાળી હોય છે.’

૨. ગૃહેષુ પશ્વિતાઃ કેચિત્કેચિન્મૂર્ખેષુ પશ્વિતાઃ । સભાયાં પશ્વિતાઃ કેચિત્કેચિત્પશ્વિતાઃ ॥

ટીકા — ‘ત્યક્ત્વા કર્મફલાસક્તમ્’ — જ્યારે કર્મ કરતી વખતે કર્તાનો એ ભાવ રહે છે કે શરીર વગેરે કર્મસામગ્રી મારી છે, હું કર્મ કરું છું, કર્મ મારું અને મારા માટે છે તથા એનું મને અમુક ફળ મળશે, ત્યારે તે કર્મફળની ઇચ્છાવાળો બની જાય છે. કર્મયોગથી સિદ્ધ મહાપુરુષને પ્રાકૃત પદાર્થોથી સર્વથા સંબંધ—વિચ્છેદનો અનુભવ થઈ જાય છે, એટલા માટે કર્મ કરવાની સામગ્રીમાં, કર્મમાં તથા કર્મફળમાં કિંચિત્માત્ર પણ આસક્તિ ન રહેવાને કારણે તે કર્મફળની ઇચ્છાવાળો નથી બનતો.

સેના વિજયની ઇચ્છાથી યુદ્ધ કરે છે. વિજય થતાં વિજય સેનાનો નહિ, પરંતુ રાજાનો માનવામાં આવે છે; કેમકે રાજાએ જ સેનાના જીવન-નિર્વાહનો પ્રબંધ કર્યો છે; તેને યુદ્ધ કરવાની સામગ્રી આપી છે અને તેને યુદ્ધ કરવાની પ્રેરણા કરી છે અને સેના પણ રાજાને માટે જ યુદ્ધ કરે છે. એ જ રીતે શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ વગેરે કર્મસામગ્રીની સાથે સંબંધ જોડવાથી જ જીવ તેમના દ્વારા કરેલાં કર્મોના ફળનો ભાગીદાર બને છે.

કર્મસામગ્રીની સાથે કિંચિત્માત્ર પણ સંબંધ ન હોવાને કારણે મહાપુરુષનો કર્મફળની સાથે કોઈ સંબંધ નથી હોતો.

વાસ્તવમાં કર્મફળની સાથે સ્વરૂપનો સંબંધ છે જ નહિ. કારણ કે સ્વરૂપ ચેતન, અવિનાશી અને નિર્વિકાર છે; પરંતુ કર્મ અને કર્મફળ — બન્ને જડ તથા વિકારી છે અને તેમનો આરંભ તથા અંત હોય છે. સદા સ્વરૂપની સાથે ન તો કોઈ કર્મ રહે છે તથા ન કોઈ ફળ પણ રહે છે. આ રીતે જોકે કર્મ અને ફળ સાથે સ્વરૂપનો કોઈ સંબંધ નથી, તોપણ જીવે ભૂલથી તેમની સાથે પોતાનો સંબંધ માની લીધો છે. આ માની લીધેલો સંબંધ જ બંધનનું કારણ છે. જો આ માની લીધેલો સંબંધ દૂર થઈ જાય, તો કર્મ અને ફળ સાથેની તેની સ્વતઃસિદ્ધ નિર્લિપ્તતાનો બોધ થઈ જાય છે.

‘નિરાશ્રયઃ’ — દેશ, કાળ, વસ્તુ, વ્યક્તિ, પરિસ્થિતિ વગેરેનો કિંચિત્માત્ર પણ આશ્રય ન લેવો એને જ ‘નિરાશ્રય’ અર્થાત્ આશ્રયથી રહિત હોવું એમ કહેવાય. કેટલોય મોટો ધનવાન કે રાજા મહારાજા કેમ ન હોય, તેને સ્થળ, કાળ વગેરેનો આશ્રય લેવો જ પડે છે. પરંતુ કર્મયોગ વડે સિદ્ધ મહાપુરુષ સ્થળ, કાળ વગેરેનો કોઈ આશ્રય નથી માનતો. આશ્રય મળે કે ના મળે — તેની તેને કિંચિત્માત્ર પણ પરવા નથી હોતી. એટલા માટે તે નિરાશ્રય હોય છે.

‘નિત્યતૃપ્તઃ’ — જીવ (આત્મા) પરમાત્માનો સનાતન અંશ હોવાથી સતસ્વરૂપ છે. સતનો કદી અભાવ નથી હોતો — ‘નાભાવો વિદ્યતે સતઃ’ (ગીતા અ. ૨/૧૬). પરંતુ જ્યારે તે અસતની સાથે પોતાનો સંબંધ માની લે છે, ત્યારે તેને

પોતાનામાં અભાવ અર્થાત્ ઊણપનો અનુભવ થવા લાગે છે. તે ઊણપની પૂર્તિ કરવાને માટે તે સાંસારિક વસ્તુઓની કામના કરવા લાગે છે. ઇચ્છિત વસ્તુઓના મળવાથી એક તૃપ્તિ થાય છે; પરંતુ તે તૃપ્તિ ટકતી નથી, તે ક્ષણિક હોય છે. કારણ કે સંસારની પ્રત્યેક વસ્તુ, વ્યક્તિ, પરિસ્થિતિ વગેરે પ્રત્યેક ક્ષણે અભાવની તરફ જઈ રહી છે; આથી તેમને આશ્રયે રહેવાવાળી તૃપ્તિ સ્થાયી કેવી રીતે રહી શકે છે? સત વસ્તુની તૃપ્તિ અસત વસ્તુ વડે થઈ જ કેવી રીતે શકે? આથી જીવ જ્યાં સુધી ઉત્પત્તિ-વિનાશશીલ ક્રિયાઓ અને પદાર્થો સાથે પોતાનો સંબંધ માને છે તથા તેમનો આશ્રિત રહે છે, ત્યાં સુધી તેને સ્વતઃસિદ્ધ નિત્યતૃપ્તિનો અનુભવ નથી થતો.

કર્મયોગ વડે સિદ્ધ મહાપુરુષ નિરાશ્રય અર્થાત્ સંસારના આશ્રયથી સર્વથા રહિત હોય છે, એટલા માટે તેને સ્વતઃસિદ્ધ નિત્યતૃપ્તિનો અનુભવ થઈ જાય છે. ત્રીજા અધ્યાયના સત્તરમા શ્લોકમાં ‘આત્મતૃપ્તઃ’ પદ દ્વારા પણ આ જ નિત્યતૃપ્તિની વાત આવી છે.

‘કર્મણ્યભિપ્રવૃત્તોઽપિ નૈવ કિંચિત્કરોતિ સઃ’ — ‘અભિપ્રવૃત્તઃ’ પદનું તાત્પર્ય એ છે કે કર્મયોગથી સિદ્ધ મહાપુરુષ દ્વારા થવાવાળાં સઘળાં કર્મો સાંગોપાંગ રીતે થાય છે; કેમકે કર્મફળમાં તેની કિંચિત્માત્ર પણ આસક્તિ નથી હોતી. તેનાં સઘળાં કર્મો કેવળ સંસારનાં હિતને માટે હોય છે.

જેની કર્મફળમાં આસક્તિ હોય છે, તે સાંગોપાંગ રીતે કર્મો નથી કરી શકતો; કેમકે ફળની સાથે સંબંધ હોવાથી કર્મ કરતો હોવા છતાં વચ્ચે-વચ્ચે ફળનું ચિંતન થવાથી તેની શક્તિ વ્યર્થ ખર્ચાઈ જાય છે, જેથી તેની શક્તિ પૂરી રીતે કર્મ કરવામાં નથી લાગતી.

‘અપિ’ પદનું તાત્પર્ય એ છે કે સાંગોપાંગ રીતે બધાં કર્મો કરતો હોવા છતાં પણ તે વાસ્તવમાં કિંચિત્માત્ર પણ કોઈ કર્મ નથી કરતો; કેમકે સર્વથા નિર્લિપ્ત હોવાને કારણે કર્મનો સ્પર્શ જ નથી થતો. તેનાં સઘળાં કર્મ અકર્મ બની જાય છે.

જ્યારે તે કંઈ પણ નથી કરતો, ત્યારે તે કર્મફળથી બંધાઈ જ કેવી રીતે શકે? એટલા માટે અઢારમા અધ્યાયના બારમા શ્લોકમાં ભગવાને કહ્યું છે કે કર્મફળનો ત્યાગ કરવાવાળા કર્મયોગીને કર્મનું ફળ ક્યાંય પણ નથી મળતું — **‘ન તુ સંન્યાસિનાં ક્વચિત્’**

પ્રકૃતિ નિરંતર ક્રિયાશીલ છે. આથી જ્યાં સુધી પ્રકૃતિના ગુણો (ક્રિયા અને પદાર્થ) સાથે સંબંધ છે, ત્યાં સુધી કર્મ ન કરતો હોવા છતાં પણ મનુષ્યનો કર્મોની સાથે સંબંધ થઈ જાય છે. પ્રકૃતિના ગુણો સાથે સંબંધ ન રહેતાં મનુષ્ય કર્મ કરતો

હોવા છતાં પણ કંઈ નથી કરતો. કર્મયોગથી સિદ્ધ મહાપુરુષનો પ્રકૃતિજન્ય ગુણો સાથે કોઈ સંબંધ નથી રહેતો, એટલા માટે કંઈ નથી કરતો.

પરિશિષ્ટ ભાવ : જ્યાં સુધી મનુષ્યમાં કર્તૃત્વ છે, ત્યાં સુધી તે કરે છે તો પણ કરે છે અને નથી કરતો તો પણ કરે છે. પરંતુ કર્તાભાવ નષ્ટ થઈ જાય તો તે ક્યારેય કંઈ કરતો નથી.

—■—

સંબંધ — ઓગણીસમા-વીસમા શ્લોકોમાં કર્મયોગથી સિદ્ધ મહાપુરુષની કર્મો સાથેની નિર્લિપ્તતાનું વર્ણન કરીને હવે ભગવાન એકવીસમા શ્લોકમાં નિવૃત્તિપરાયણ અને બાવીસમા શ્લોકમાં પ્રવૃત્તિપરાયણ કર્મયોગના સાધકની કર્મો સાથેની નિર્લિપ્તતાનું વર્ણન કરે છે.

નિરાશીર્યતચિત્તાત્મા

ત્યક્તસર્વપરિગ્રહઃ ।

શારીરં કેવલં કર્મ કુર્વન્નાપ્નોતિ કિલ્બિષમ્ ॥ ૨૧ ॥

યતચિત્તાત્મા = જેણે શરીર અને	કરી દીધો છે (એવો)	કર્મ = કર્મ
અંતઃકરણ સારી રીતે	નિરાશીઃ = ઈચ્છારહિત	કુર્વન્ = કરતો હોવા છતાં (પણ)
વશમાં કરેલું છે,	(કર્મયોગી)	કિલ્બિષમ્ = પાપને
ત્યક્ત- = જેણે બધી પ્રકારના	કેવલમ્ = કેવળ	ન = નથી
સર્વપરિગ્રહઃ સંગ્રહનો પરિત્યાગ	શારીરમ્ = શરીર-સંબંધી	આપ્નોતિ = પામતો.

ટીકા — ‘યતચિત્તાત્મા’ — સંસારમાં આશા કે ઈચ્છા રહેવાને કારણે જ શરીર, ઈન્દ્રિયો, મન વગેરે વશમાં નથી થતાં. આ શ્લોકમાં ‘નિરાશીઃ’ પદથી બતાવ્યું છે કે કર્મયોગીમાં આશા કે ઈચ્છા નથી રહેતી. આથી તેનાં શરીર, ઈન્દ્રિયો અને અંતઃકરણ આપમેળે વશમાં રહે છે. તેમના વશમાં રહેવાથી તેના દ્વારા નકામી કોઈ ક્રિયા નથી થતી.

‘ત્યક્તસર્વપરિગ્રહઃ’ — કર્મયોગી જો સંન્યાસી હોય, તો તે બધી જાતની ભોગસામગ્રીના સંગ્રહનો સ્વરૂપથી ત્યાગ કરી દે છે. જો તે ગૃહસ્થ હોય, તો તે ભોગબુદ્ધિથી (પોતાના સુખને માટે) કોઈ પણ સામગ્રીનો સંગ્રહ નથી કરતો. તેની પાસે જે કંઈ સામગ્રી હોય તેને તે પોતાની અને પોતાને માટેની ન માનીને સંસારની અને સંસારને માટેની જ માને છે તથા સંસારના સુખમાં જ તે સામગ્રીને યોજી દે છે. ભોગબુદ્ધિથી સંગ્રહનો ત્યાગ કરવો એ તો સાધકમાત્રને માટે આવશ્યક છે.

[આવો નિવૃત્તિપરક શ્લોક ગીતામાં બીજે ક્યાંય નથી આવ્યો. છઠ્ઠા અધ્યાયના દસમા શ્લોકમાં ધ્યાનયોગીને માટે અને અઠારમા અધ્યાયના ત્રેપનમાં શ્લોકમાં જ્ઞાનયોગીને માટે પરિગ્રહનો ત્યાગ કરવાની વાત આવી છે. પરંતુ તેનાથી પણ ઊંચી શ્રેણીના પરિગ્રહત્યાગની વાત ‘ત્યક્તસર્વપરિગ્રહઃ’ પદથી અહીં આવી છે; કેમકે ‘પરિગ્રહ’ની સાથે ‘સર્વ’ શબ્દ કેવળ અહીં આવ્યો છે. બારમા અધ્યાયના ઓગણીસમા

શ્લોકમાં ભક્તિયોગીને માટે ‘અનિકેતઃ’ પદ આવ્યું છે, પરંતુ ત્યાં તેનો અર્થ નિવાસસ્થાનમાં મમતા-આસક્તિથી રહિત હોવું એવો છે.]

‘નિરાશીઃ’ — કર્મયોગીમાં આશા, કામના, સ્પૃહા, વાસના વગેરે નથી રહેતાં. તે બહારથી જ ભોગસામગ્રીના સંગ્રહનો ત્યાગ કરતો હોય — એટલી જ વાત નથી, પરંતુ તે અંતરથી પણ ભોગસામગ્રીની આશા કે ઈચ્છાનો ત્યાગ કરી દે છે. આશા કે ઈચ્છાનો સર્વથા ત્યાગ ન થવા છતાં પણ તેનો ઉદ્દેશ્ય તેમના ત્યાગનો જ રહે છે.

‘શારીરં કેવલં કર્મ કુર્વન્’ — ‘શારીરમ્ કર્મ’ (શરીર સંબંધી કર્મ)ના બે અર્થ થાય છે — એક તો શરીરથી થવાવાળું કર્મ, અને બીજું શરીરનિર્વાહને માટે કરવામાં આવતું કર્મ. શરીરથી થવાવાળા કર્મની વાત પાંચમા અધ્યાયના અગિયારમા શ્લોકમાં પણ આવી છે, જેનું તાત્પર્ય એ છે કે સઘળાં કર્મો કેવળ શરીર, ઈન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ દ્વારા જ થઈ રહ્યાં છે, મારો તેમની સાથે કોઈ પણ સંબંધ નથી, એવું માનીને કર્મયોગી અંતઃકરણની શુદ્ધિ માટે કર્મો કરે છે. પરંતુ અહીં આવેલો શ્લોક નિવૃત્તિપરક છે, એટલે અહીં ઉપર્યુક્ત પદોનો અર્થ શરીર-નિર્વાહ-માત્રને માટે કરવામાં આવનારાં આવશ્યક કર્મો (ખાવું, પીવું, શૌચ, સ્નાન વગેરે) માનવું એ જ યોગ્ય પ્રતીત થાય છે. નિવૃત્તિપરાયણ કર્મયોગી કેવળ એટલાં જ કર્મો કરે છે,

જેટલામાંથી કેવળ શરીરનિર્વાહ થઈ જાય.

‘નાપ્નોતિ કિલ્બિષમ્’ – જે કર્મો કરવા અથવા ન કરવા સાથે પોતાનો કિંચિત્માત્ર પણ સંબંધ રાખે છે, તે પાપને અર્થાત્ જન્મમરણરૂપી બંધનને પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ આશ્ચર્યહિત કર્મયોગી કર્મ કરવા અથવા ન કરવા સાથે પોતાનો કંઈ પણ સંબંધ નથી રાખતો, એટલા માટે તે પાપને પ્રાપ્ત નથી થતો અર્થાત્ તેનાં સઘળાં કર્મ અકર્મ બની જાય છે.

નિવૃત્તિપરાયણ હોવા છતાં પણ કર્મયોગી કદી આળસ-પ્રમાદ નથી કરતો. આળસ-પ્રમાદનો પણ ભોગ હોય છે. એકાંતમાં એમ જ પડ્યા રહેવાથી આળસનો ભોગ થાય છે અને શાસ્ત્રવિરુદ્ધ તથા નિર્રથક કર્મો કરવાથી પ્રમાદનો ભોગ થાય છે. આ રીતે નિવૃત્તિમાં આળસના સુખનો અને શાસ્ત્રવિરુદ્ધ પ્રવૃત્તિમાં પ્રમાદના સુખનો ભોગ થઈ શકે છે. આથી આળસ-પ્રમાદથી મનુષ્ય પાપને પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ બહુ જ થોડાં કર્મો કરવા છતાં પણ નિવૃત્તિ-પરાયણ કર્મયોગીમાં કિંચિત્માત્ર પણ આળસ-પ્રમાદ નથી આવતાં. જો તેનામાં કિંચિત્માત્ર પણ આળસ-પ્રમાદ આવે, તો ‘કિલ્બિષમ્ ન આપ્નોતિ’ કહેવાનું બનત જ નહિ. તે ‘યતચિત્તાત્મા’ છે અર્થાત્ તેનાં શરીર, ઈન્દ્રિયો અને અંતઃકરણ વશમાં છે, એટલા માટે તેનામાં આળસ-પ્રમાદ આવી જ નથી શકતાં. શરીર, ઈન્દ્રિયો તથા અંતઃકરણ વશમાં હોવાથી, ભોગ-સામગ્રીનો ત્યાગ કરવાથી તથા આશા, કામના, મમતા વગેરેથી રહિત થવાથી તેના દ્વારા નિષિદ્ધ ક્રિયા થઈ શકતી જ નથી.

અહીં શંકા થઈ શકે છે કે જ્યારે તેના દ્વારા પાપક્રિયા થઈ શકતી જ નથી, ત્યારે એમ શા માટે કહેવામાં આવ્યું કે તે પાપને પ્રાપ્ત થતો નથી? એનું સમાધાન એ છે કે ક્રિયામાત્રના આરંભમાં અનિવાર્ય દોષ (પાપ) મળી આવતાં હોય છે – ‘સર્વારમ્ભા હિ દોષેષા ધૂમેનાગ્નિરિવાવૃતાઃ’ (ગીતા અ. ૧૮/૪૮). પરંતુ મૂળમાં અસતનો સંગ – કામના, મમતા અને આસક્તિથી જ પાપ લાગે છે. કર્મયોગીમાં કામના, મમતા અને આસક્તિ હોતી જ નથી અથવા તેનો કામના, મમતા અને આસક્તિનો ઉદ્દેશ્ય જ નથી હોતો; એટલા માટે તેનું કર્મ કરવા સાથે અથવા ન કરવા સાથે કોઈ પ્રયોજન નથી હોતું. આ જ કારણે ન તો તેને કર્મોમાં રહેવાવાળું આનુષંગિક પાપ લાગે છે અને ન તો શાસ્ત્રવિહિત કર્મોના ત્યાગનું પણ પાપ લાગે છે.

બીજી એક શંકા એ થઈ શકે છે કે ત્રીજા અધ્યાયમાં ભગવાને સિદ્ધ મહાપુરુષને પણ (પોતાને માટે કોઈ કર્તવ્ય બાકી ન રહેવા છતાં પણ) લોકસંગ્રહને માટે કર્મો કરવાની

પ્રેરણા કરી છે (અ. ૩/૨૫-૨૬). પોતાને માટે પણ ભગવાને કહ્યું છે કે ત્રિલોકમાં કંઈ પણ કર્તવ્ય અને પ્રાપ્તવ્ય ન હોવા છતાં પણ હું સાવધાનીપૂર્વક કર્મો કરું છું (અ. ૩/૨૨થી૨૪). આથી શરીરનિર્વાહમાત્રને માટે કર્મો કરવાવાળા કર્મયોગીને શું લોકસંગ્રહના ત્યાગનો દોષ નહિ લાગે? એનું સમાધાન એ છે કે કામના, મમતા વગેરે ન રહેવાને કારણે તેને કોઈ દોષ નથી લાગતો. જોકે સિદ્ધ મહાપુરુષમાં અને ભગવાનમાં કામના, મમતા વગેરેનો સર્વથા અભાવ હોય છે, તોપણ તેઓ જે લોકસંગ્રહને માટે કર્મો કરે છે, એ એમની દયા અને કૃપા જ છે. વાસ્તવમાં તેઓ લોકસંગ્રહ કરે અથવા ન કરે, તેમાં તેઓ સ્વતંત્ર છે, એની એમના ઉપર કોઈ જવાબદારી નથી (ગીતા અ. ૩/૧૮). વાસ્તવમાં આ પણ નિવૃત્તિપરાયણ સાધકોને માટે એક લોકસંગ્રહ જ છે. લોકસંગ્રહ કરવામાં નથી આવતો, પરંતુ થાય છે.

ત્રીજી એક શંકા એ પણ થઈ શકે છે કે ત્રીજા અધ્યાયના તેરમા શ્લોકમાં ભગવાને કેવળ પોતાના શરીરનું પોષણ કરવાવાળા મનુષ્યને પાપી કહ્યો છે અને અહીં કહે છે કે શરીર-નિર્વાહમાત્રને માટે કર્મો કરવાવાળો પાપને નથી પ્રાપ્ત થતો. બન્નેનું ઔચિત્ય કેવી રીતે કહેવાય? એનું સમાધાન એ છે કે જ્યાં સુધી ભોગબુદ્ધિ છે અને કર્મો તથા પદાર્થોમાં આસક્તિ રહેલી છે, ત્યાં સુધી કર્મો કરવા અથવા ન કરવાથી પાપ લાગે જ છે, એટલા માટે ત્યાં ‘પચન્તિ આત્મકારણાત્’ પદો આવ્યાં છે. પરંતુ તે કર્મયોગીમાં ભોગબુદ્ધિ નથી અને કર્મો તથા પદાર્થોમાં આસક્તિ પણ નથી; આથી સર્વથા નિર્લિપ્ત થવાથી તેને કર્મો કરવા અથવા ન કરવાથી કિંચિત્માત્ર પણ પાપ નથી લાગતું.

પ્રશ્ન – આ શ્લોકને જો સાંખ્યયોગીનો માની લઈએ તો શું વાંધો છે; કેમકે એમાં આવેલાં બધાં લક્ષણો સાંખ્યયોગીમાં બંધ બેસે છે.

ઉત્તર – પહેલી વાત તો એ છે કે અહીં કર્મયોગનો પ્રસંગ છે, એટલા માટે આ શ્લોક મુખ્યરૂપે કર્મયોગીનો જ છે. બીજી વાત, સાંખ્યયોગી પોતાને કર્તા માનતો જ નથી. તેનામાં ‘હું કંઈ પણ નથી કરતો’ (ગીતા અ. ૫/૮) – એવો સ્પષ્ટ વિવેક રહેતો હોય છે; પછી તેને માટે ‘કર્મો કરતો હોવા છતાં પણ પાપને નથી પ્રાપ્ત થતો’ – એવું કહેવાનું કેવી રીતે બની શકે?

કર્મયોગના સાધકમાં તેવો સ્પષ્ટ વિવેક જાગ્રત ન હોવા છતાં પણ તેનો એ નિશ્ચય રહેતો હોય છે કે ‘મારું કંઈ નથી; મારે માટે કંઈ ન જોઈએ; અને મારે માટે કંઈ નથી કરવાનું.’ આ ત્રણ વાતોનો દૃઢ નિશ્ચય રહેવાને કારણે તે કર્મો કરતો હોવા છતાં પણ તેમનાથી નિર્લિપ્ત રહે છે.

લોકોમાં પ્રાયઃ એવી માન્યતા છે કે કર્મયોગી ગૃહસ્થ-આશ્રમમાં અને જ્ઞાનયોગી (સાંખ્યયોગી) સંન્યાસ-આશ્રમમાં રહે છે. પરંતુ વાસ્તવમાં એવી વાત નથી. જેને શરીરથી પોતાની અલગ સત્તાનો સ્પષ્ટ વિવેક છે, તે જ્ઞાનયોગી છે;

ચાહે એ ગૃહસ્થ-આશ્રમમાં હોય અથવા સંન્યાસ-આશ્રમમાં. જેનામાં એટલો સ્પષ્ટ વિવેક નથી, પરંતુ ઉપર્યુક્ત ત્રણ વાતોનો નિશ્ચય પાકો છે, તે કર્મયોગી જ છે; ચાહે તે ગૃહસ્થ-આશ્રમમાં હોય અથવા સંન્યાસ-આશ્રમમાં.

યદૃચ્છાલાભસંતુષ્ટો દ્વન્દ્વાતીતો વિમત્સરઃ ।
સમઃ સિદ્ધાવસિદ્ધૌ ચ કૃત્વાપિ ન નિબધ્યતે ॥ ૨૨ ॥

યદૃચ્છા- = ઇચ્છા વિના આપમેળે
લાભ- મળેલા પદાર્થમાં જે
સંતુષ્ટઃ સદાય સંતુષ્ટ રહે છે
(અને)
વિમત્સરઃ = અદેખાઈનો જેનામાં
સર્વ રીતે અભાવ

થઈ ગયો છે,
દ્વન્દ્વાતીતઃ = દ્વંદ્વોથી રહિત
(તથા)
સિદ્ધૌ = સિદ્ધિ
ચ = તથા
અસિદ્ધૌ = અસિદ્ધિમાં

સમઃ = સમ છે (તે)
કૃત્વા = (કર્મ) કરતો હોવા
છતાં
અપિ = પણ
ન = (કર્મોથી) નથી
નિબધ્યતે = બંધાતો.

ટીકા — ‘યદૃચ્છાલાભસંતુષ્ટઃ’ — કર્મયોગી નિષ્કામ ભાવપૂર્વક સાંગોપાંગ રીતે સઘળાં કર્તવ્ય કર્મો કરે છે. ફળપ્રાપ્તિનો ઉદ્દેશ્ય ન રાખીને કર્મો કરતાં ફળના રૂપમાં તેને અનુકૂળતા કે પ્રતિકૂળતા, લાભ કે હાનિ, માન કે અપમાન, સ્તુતિ કે નિંદા વગેરે જે કંઈ મળે છે, તેનાથી તેના અંતઃકરણમાં કોઈ અસંતોષ પેદા નથી થતો. જેવી રીતે, તે વેપાર કરતો હોય તો તેને વેપારમાં લાભ થાય અથવા હાનિ, તેના અંતઃકરણ ઉપર તેની કોઈ અસર નથી પડતી. તે દરેક પરિસ્થિતિમાં સમાન રૂપે સંતુષ્ટ રહે છે; કેમકે તેના મનમાં ફળની ઇચ્છા નથી હોતી. તાત્પર્ય એ છે કે વેપારમાં તેને લાભ-હાનિનું જ્ઞાન તો હોય છે તથા તે તેના અનુસાર યથોચિત ચેષ્ટા પણ કરે છે, પરંતુ પરિણામથી તે સુખી-દુઃખી નથી થતો. જો સાધકના અંતઃકરણ ઉપર અનુકૂળતા-પ્રતિકૂળતાની થોડી અસર પડી પણ જાય, તોપણ તેણે ગભરાવું નહિ જોઈએ; કેમકે સાધકના અંતઃકરણમાં તે પ્રભાવ સ્થાયી નથી રહેતો, જલદી દૂર થઈ જાય છે.

ઉપર્યુક્ત પદોમાં આવેલો ‘લાભ’ શબ્દ પ્રાપ્તિના અર્થમાં છે, જેના અનુસાર કેવળ લાભ કે અનુકૂળતા મળવી એ જ ‘લાભ’ નથી, પરંતુ લાભ-હાનિ, અનુકૂળતા-પ્રતિકૂળતા વગેરે જે કંઈ પ્રાપ્ત થઈ જાય, તે બધું ‘લાભ’ જ છે.

‘વિમત્સરઃ’ — કર્મયોગી સઘળાં પ્રાણીઓની સાથે પોતાની એકતા માને છે — ‘સર્વભૂતાત્મભૂતાત્મા’ (ગીતા અ. ૫/૭). એટલા માટે તેનો કોઈ પણ પ્રાણી સાથે કિંચિત્માત્ર પણ ઇર્ષ્યાનો ભાવ નથી રહેતો.

‘વિમત્સરઃ’ — પદ અલગ આપવાનો ભાવ એ છે કે

પોતાનામાં કોઈ પણ પ્રાણીના પ્રત્યે કિંચિત્માત્ર પણ ઇર્ષ્યાનો ભાવ ન આવી જાય, એ બાબતમાં કર્મયોગી બહુ જ સાવધાન રહે છે. કારણ કે કર્મયોગીની સઘળી ક્રિયાઓ પ્રાણીમાત્રના હિતને માટે જ હોય છે; આથી જો તેનામાં કિંચિત્માત્ર પણ ઇર્ષ્યાનો ભાવ હશે, તો તેની સઘળી ક્રિયાઓ બીજાઓના હિતને માટે નહિ થઈ શકે.

ઈર્ષ્યાદોષ બહુ જ સૂક્ષ્મ છે. બે દુકાનદારો હોય અને પરસ્પરમાં મિત્રતા રાખતા હોય. તેમનામાં એકની દુકાન બીજાની અપેક્ષાએ વધુ ચાલે, તો બીજાનામાં થોડી ઇર્ષ્યા પેદા થઈ જશે કે તેની દુકાન વધુ ચાલે છે, અને મારી ઓછી ચાલે છે. આ રીતે ઇર્ષ્યાદોષને કારણે મિત્રથી પણ મિત્રની ઉન્નતિ સહન નથી થતી. જ્યાં પરસ્પરમાં પ્રેમ છે, એકતા છે, મિત્રતા છે, ત્યાં પણ ઇર્ષ્યાદોષ આવી જાય છે; પછી જ્યાં વેર, ભિન્નતા વગેરે હોય, ત્યાંનું તો કહેવું જ શું? એટલા માટે સાધકે આ પ્રકારના દોષથી બચવાને માટે વિશેષ સાવધાન રહેવું જોઈએ.

‘દ્વન્દ્વાતીતઃ’ — કર્મયોગી લાભ-હાનિ, માન-અપમાન, સ્તુતિ-નિંદા, અનુકૂળતા-પ્રતિકૂળતા, સુખ-દુઃખ વગેરે દ્વન્દ્વોથી અતીત હોય છે, એટલા માટે તેના અંતઃકરણમાં તે દ્વન્દ્વોથી થવાવાળા રાગ-દ્વેષ, હર્ષ-શોક વગેરે વિકારો નથી હોતા.

દ્વન્દ્વો અનેક પ્રકારના હોય છે જેમ કે — ભગવાનનું સગુણ-સાકાર રૂપ સારું છે કે નિર્ગુણ-નિરાકાર રૂપ સારું છે, અદ્વૈત સિદ્ધાંત સારો છે કે દ્વૈત સિદ્ધાંત સારો છે, ભગવાનમાં મન લાગ્યું કે ના લાગ્યું, એકાંત મળ્યું કે ના મળ્યું, શાંતિ મળી કે ના મળી, સિદ્ધિ મળી કે ન મળી વગેરે-વગેરે. આ

બધા દ્વન્દ્વોની સાથે સંબંધ ન રહેવાથી જ સાધક નિર્વન્ધ થાય છે. જેવી રીતે ત્રાજવું કોઈ પણ તરફ નમી જાય તો તે બરાબર નથી કહેવાતું, એવી જ રીતે સાધકના અંતઃકરણમાં કોઈ પણ તરફ ઝોક થઈ જાય તો તે દ્વન્દ્વાતીત નથી કહેવાતો.

કર્મયોગી બધા પ્રકારના દ્વન્દ્વોથી પર થયેલો હોય છે, એટલા માટે તે સુખપૂર્વક સંસાર-બંધનથી મુક્ત થઈ જાય છે (ગીતા અ. ૫/૩).

‘સમઃ સિદ્ધાવસિદ્ધૌ ચ’ — કોઈ પણ કર્તવ્યકર્મનું નિર્વિઘ્નરૂપે પૂરું થઈ જવું એ સિદ્ધિ છે અને કોઈ પ્રકારના વિઘ્ન કે બાધાને કારણે તેનું પૂરું ન થવું એ અસિદ્ધિ છે. કર્મનું ફળ મળી જવું એ સિદ્ધિ છે અને ન મળવું એ અસિદ્ધિ છે. સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિમાં રાગદ્વેષ, હર્ષશોક વગેરે વિકારોનું ન હોવું એને જ સિદ્ધિ-અસિદ્ધિમાં સમાન રહેવું કહેવાય. બીજા અધ્યાયના અડતાળીસમા શ્લોકમાં ‘સિદ્ધ્યસિદ્ધ્યોઃ સમો ભૂત્વા’ પદોમાં પણ આ જ ભાવ આવ્યો છે.

પોતાનું કંઈ પણ નથી, પોતાને માટે કંઈ પણ ના જોઈએ, અને પોતાને માટે કંઈ પણ નથી કરવાનું — આ ત્રણે વાતો બરાબર અનુભવમાં આવી જાય, ત્યારે સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિમાં પૂર્ણ રીતે સમતા આવશે.

‘કૃત્વાપિ ન નિબધ્યતે’ — અહીં ‘કૃત્વા અપિ’ પદોનું તાત્પર્ય એ છે કે કર્મયોગી કર્મો કરતો રહીને પણ નથી બંધાતો, પછી કર્મો ન કરતો હોય ત્યારે તો બંધાવાનો પ્રશ્ન જ પેદા નથી થતો. તે બન્ને અવસ્થાઓમાં નિર્લિપ્ત રહે છે.

જેવી રીતે માત્ર શરીર-નિર્વાહ માટે કર્મો કરવાવાળો કર્મયોગી કર્મોથી નથી બંધાતો, તેવી જ રીતે શાસ્ત્રવિહિત સઘળાં કર્મોને કરવાવાળો કર્મયોગી પણ કર્મોથી નથી બંધાતો.

વાસ્તવમાં જોવામાં આવે તો કર્મયોગમાં કર્મ કરવું, અધિક કરવું, ઓછું કરવું અથવા ન કરવું એ બંધન અથવા

મુક્તિનું કારણ નથી. તેમની સાથે જે લિપ્તતા (આસક્તિ) છે, તે જ બંધનનું કારણ છે અને જે નિર્લિપ્તતા છે, તે જ મુક્તિનું કારણ છે. જેવી રીતે નાટકમાં એક વ્યક્તિ લક્ષ્મણનું અને બીજી વ્યક્તિ મેઘનાદનું પાત્ર ભજવે છે અને બન્ને વ્યક્તિઓ પોતપોતાના પાત્રને ઠીક-ઠીક ભજવતા હોવા છતાં પણ તેનાથી નિર્લિપ્ત રહે છે અર્થાત્ પોતાને વાસ્તવમાં લક્ષ્મણ કે મેઘનાદ નથી માનતા. તેવી જ રીતે કર્મયોગી પોતાના વર્ણ, આશ્રમ વગેરે અનુસાર કર્તવ્યોનું પાલન કરતો હોવા છતાં પણ તેમનાથી નિર્લિપ્ત રહે છે અર્થાત્ તેમની સાથે પોતાનો કોઈ જાતનો સંબંધ નથી માનતો. તેનો સંબંધ નિત્ય-નિરંતર રહેવાવાળા સ્વરૂપની સાથે રહે છે, પ્રતિક્ષણ પરિવર્તનશીલ પ્રકૃતિની સાથે નહિ. એટલા માટે તેની સ્થિતિ સ્વાભાવિક જ સમતામાં રહે છે. સમતામાં સ્થિતિ રહેવાથી તે કર્મો કરતો હોવા છતાં પણ તેમનાથી નથી બંધાતો.

જો વિશેષ વિચારપૂર્વક જોવામાં આવે તો સમતા સ્વતઃસિદ્ધ છે. એ પ્રત્યેક મનુષ્યનો અનુભવ છે કે અનુકૂળ પરિસ્થિતિમાં આપણે જેવા રહીએ છીએ, પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ આવતાં પણ આપણે તેવા જ રહીએ છીએ. જો આપણે તેવા જ (એક જ) ન રહેતા હોત, તો બે અલગ-અલગ (અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ) પરિસ્થિતિઓનું જ્ઞાન કેવી રીતે થાય? આથી સિદ્ધ થયું કે પરિવર્તન પરિસ્થિતિઓમાં થાય છે, પોતાના સ્વરૂપમાં નહિ. એટલા માટે પરિસ્થિતિઓના બદલાવા છતાં પણ સ્વરૂપે આપણે સમાન (જેમ છીએ તેમ) જ રહીએ છીએ. ભૂલ એ થાય છે કે આપણે પરિસ્થિતિઓની તરફ તો જોઈએ છીએ, પરંતુ સ્વરૂપની તરફ નથી જોતા. પોતાના સમ સ્વરૂપની તરફ ન જોવાને કારણે જ આપણે આવવા-જવાવાળી પરિસ્થિતિઓ સાથે મળીને સુખી-દુઃખી થઈએ છીએ.

— ■ —

સંબંધ — ત્રીજા અધ્યાયના નવમા શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં ભગવાને ‘વ્યતિરેક રીતિ’થી કહ્યું હતું કે યજ્ઞ સિવાયનાં કર્મો મનુષ્યને બાંધે છે. હવે ત્રેવીસમા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં તે જ વાતને ‘અન્વય રીતિ’થી રહે છે.

ગતસજ્જસ્ય મુક્તસ્ય જ્ઞાનાવસ્થિતયેતસઃ ।

યજ્ઞાયાચરતઃ કર્મ સમગ્રં પ્રવિલીયતે ॥ ૨૩ ॥

ગતસજ્જસ્ય = જેની આસક્તિ
સર્વથા નાશ પામી
ચુકી છે,

મુક્તસ્ય = જે મુક્ત થઈ ગયો
છે,

જ્ઞાનાવસ્થિત- = જેની બુદ્ધિ
સ્વરૂપના

યેતસઃ જ્ઞાનમાં સ્થિત છે,
(એવા કેવળ)

યજ્ઞાય = યજ્ઞને અર્થે

આચરતઃ = કર્મ કરનાર
મનુષ્યનાં

સમગ્રમ્ = સમસ્ત

કર્મ = કર્મો

પ્રવિલીયતે = નષ્ટ થઈ જાય છે.

ટીકા — [કર્મયોગીનાં સઘળાં કર્મો વિલીન થવાની વાત ગીતામાં કેવળ આ જ શ્લોકમાં આવી છે, એટલા માટે આ કર્મયોગનો મુખ્ય શ્લોક છે. એવી જ રીતે ચોથા અધ્યાયનો છત્રીસમો શ્લોક જ્ઞાનયોગનો અને અઠારમા અધ્યાયનો છાસઠમો શ્લોક ભક્તિયોગનો મુખ્ય શ્લોક છે.]

‘ગતસક્તસ્ય’ — ક્રિયાઓનો, પદાર્થોનો, ઘટનાઓનો, પરિસ્થિતિઓનો, વ્યક્તિઓનો જે સંગ છે, એમની સાથે જે હૃદયની ગાંઠ છે, તે જ વાસ્તવમાં બાંધનારી અથવા જન્મ-મરણ આપનારી છે (ગીતા અ. ૧૩/૨૧). સ્વાર્થભાવને છોડીને કેવળ લોકોના હિતને માટે, લોકસંગ્રહાર્થે કર્મો કરતો રહેવાથી કર્મયોગી ક્રિયાઓ, પદાર્થો વગેરેથી અસંગ થઈ જાય છે અર્થાત્ તેની આસક્તિ સંપૂર્ણપણે દૂર થઈ જાય છે.

વાસ્તવમાં મનુષ્ય સ્વરૂપથી અસંગ જ છે — ‘અસક્તો હ્યયં પુરુષઃ’ (બૃહદારણ્યક. ૪/૩/૧૫). પરંતુ અસંગ હોવા છતાં પણ આ શરીર, ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, પદાર્થ, પરિસ્થિતિ, વ્યક્તિ વગેરે સાથે સંબંધ માનીને સુખની ઈચ્છાથી તેઓમાં તે બદ્ધ થઈ જાય છે. મારું મનગમતું થાય અર્થાત્ જે હું ઈચ્છું છું, તે જ થાય અને જે હું નથી ઈચ્છતો, તે ના થાય — એવો ભાવ જ્યાં સુધી રહે છે, ત્યાં સુધી આ સંગ વધતો જ રહે છે. વાસ્તવમાં જે થાય છે તે થવાવાળું જ છે. જે થવાવાળું છે તેને ઈચ્છો કે ના ઈચ્છો, તે થશે જ; અને જે નથી થવાવાળું, તેને ઈચ્છો કે ના ઈચ્છો, તે નહિ થાય. આથી પોતાનું મનગમતું કરીને મનુષ્ય વ્યર્થમાં (વિના કારણ) ફસાય છે અને દુઃખ પામે છે.

કર્મયોગી સંસાર પાસેથી મળેલી શરીર વગેરે વસ્તુઓને પોતાની અને પોતાને માટેની ન માનીને તેમને સંસારની જ માનીને સંસારની સેવામાં અર્પણ કરી દે છે. તેનાથી વસ્તુઓ અને ક્રિયાઓનો પ્રવાહ સંસાર તરફ જ થઈ જાય છે અને પોતાનું અસંગ સ્વરૂપ જેમ છે તેમ રહી જાય છે.

કર્મયોગીનો ‘અહમ્’ પણ સેવામાં લાગી જાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે તેના હૈયામાં ‘હું સેવક છું’ એ ભાવ પણ નથી રહેતો. એ ભાવ પણ મનુષ્યને સેવકપણાના અભિમાન વડે બાંધી દે છે. સેવકપણાનું અભિમાન ત્યારે જ થાય છે, જ્યારે સેવાસામગ્રીની સાથે પોતાપણું હોય છે. સેવાની વસ્તુ તેની જ હતી, તેને જ આપી દીધી તો સેવા શું થઈ? આપણે તો તેનાથી ઋણમુક્ત થયા, એટલા માટે સેવક ન રહ્યા, કેવળ સેવા રહી ગઈ. એ ભાવ રહે કે સેવાના બદલામાં ધન, માન, મોટાઈ, પદ, અધિકાર

વગેરે કંઈ પણ લેવું નથી; કેમકે તેના ઉપર આપણો હક જ નથી લાગતો, તેનો સ્વીકાર કરવો એ તો અનધિકાર ચેષ્ટા છે. લોકો મને સેવક કહે — એવો ભાવ પણ ન રહે અને જો તેઓ કહે તો તેમાં રાજી પણ ન થવું. આ રીતે સંસારની વસ્તુઓને સંસારની સેવામાં સર્વ રીતે યોજી દેવાથી અંતઃકરણમાં એક પ્રસન્નતા થાય છે. એ પ્રસન્નતાનો પણ ભોગ ન કરવામાં આવે તો સ્વતઃસિદ્ધ અસંગતાનો અનુભવ થઈ જાય છે.

‘મુક્તસ્ય’ — જે પોતાના સ્વરૂપથી સર્વથા અલગ છે, તે ક્રિયાઓ અને શરીર વગેરે પદાર્થો સાથે પોતાનો સંબંધ ન હોવા છતાં પણ કામના, મમતા અને આસક્તિપૂર્વક તેમની સાથે પોતાનો સંબંધ માની લેવાથી મનુષ્ય બંધાઈ જાય છે અર્થાત્ પરાધીન થઈ જાય છે. કર્મયોગનું અનુષ્ઠાન કરવાથી જ્યારે માની લીધેલો (અવાસ્તવિક) સંબંધ દૂર થઈ જાય છે, ત્યારે કર્મયોગી સર્વથા અસંગ બની જાય છે. અસંગ થતાં જ તે સર્વથા મુક્ત બની જાય છે અર્થાત્ સ્વાધીન બની જાય છે.

‘જ્ઞાનાવસ્થિતચેતસઃ’ — જેની બુદ્ધિમાં સ્વરૂપનું જ્ઞાન નિત્યનિરંતર જાગ્રત રહે છે, તે ‘જ્ઞાનાવસ્થિતચેતસઃ’ છે. સ્વરૂપજ્ઞાન થતાં જ તેની સ્વરૂપમાં સ્થિતિ થઈ જાય છે, જે વાસ્તવમાં પહેલેથી જ હતી.

વાસ્તવમાં જ્ઞાન સંસારનું જ થાય છે. સ્વરૂપનું જ્ઞાન નથી થતું; કેમકે સ્વરૂપ આપમેળે જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. ક્રિયા અને પદાર્થ જ સંસાર છે. ક્રિયા અને પદાર્થનો વિભાગ અલગ છે તથા સ્વરૂપનો વિભાગ અલગ છે અર્થાત્ ક્રિયા અને પદાર્થનો સ્વરૂપની સાથે કિંચિત્માત્ર પણ સંબંધ નથી. ક્રિયા અને પદાર્થ જડ છે તથા સ્વરૂપ ચેતન છે. ક્રિયા અને પદાર્થ પ્રકાશ્ય છે તથા સ્વરૂપ પ્રકાશક છે. આ રીતે ક્રિયા અને પદાર્થની સ્વરૂપ સાથેની ભિન્નતાનું સારું એવું જ્ઞાન થતાં જ ક્રિયા અને પદાર્થરૂપી સંસાર સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ થઈને સ્વતઃસિદ્ધ અસંગ સ્વરૂપમાં સ્થિતિનો અનુભવ થઈ જાય છે.

‘યજ્ઞાયાચરતઃ કર્મ સમગ્રં પ્રવિલીયતે’ — ‘કર્મમાં અકર્મ’ જોવાનો જ એક પ્રકાર છે — ‘યજ્ઞાર્થ કર્મ’ અર્થાત્ યજ્ઞને માટે કર્મ કરવું. નિઃસ્વાર્થભાવથી કેવળ બીજાઓના હિતને માટે કર્મો કરવાં એ ‘યજ્ઞ’ છે. જે યજ્ઞને માટે જ સઘળાં કર્મો કરે છે, તે કર્મબંધનથી મુક્ત થઈ જાય અને જે યજ્ઞને માટે કર્મો નથી કરતો અર્થાત્ પોતાને માટે કર્મો કરે છે, તે કર્મો વડે બંધાઈ જાય છે — ‘યજ્ઞાર્થાત્કર્મણોડન્યત્ર લોકોડયં કર્મબન્ધનઃ’ (ગીતા અ. ૩/૮).

પ્રકૃતિનું કાર્ય છે — ક્રિયા અને પદાર્થ. આ બન્નેમાં

ક્રિયાનો પણ આદિ અને અંત થાય છે તથા પદાર્થનો પણ આદિ અને અંત થાય છે. ક્રિયા આરંભ થતાં પહેલાં પણ ન હતી અને સમાપ્ત થયા બાદ પણ નહિ રહે, એટલા માટે વચમાં પણ તે નથી — એવું સિદ્ધ થયું. આ જ રીતે પદાર્થ ઉત્પન્ન થતાં પહેલાં પણ ન હતો અને નષ્ટ થયા બાદ પણ નહિ રહે, એટલા માટે વચમાં પણ તે નથી — એ સિદ્ધ થયું; કેમકે એ સિદ્ધાંત છે કે જે વસ્તુ આદિ અને અંતમાં નથી હોતી, તે મધ્ય (વર્તમાન)માં પણ નથી હોતી.^૧ પરંતુ ચેતન કે સ્વરૂપનો આદિ અને અંત નથી હોતો, તે સદા અક્રિય રૂપે જેમ છે તેમ રહે છે. તે ચેતનતત્ત્વ ક્રિયા અને પદાર્થ — બન્નેનું પ્રકાશક છે. આ રીતે ક્રિયા અને પદાર્થોની સાથે કિંચિત્માત્ર પણ સંબંધ ન હોવા છતાં પણ જ્યારે તે તેમની સાથે પોતાનો સંબંધ માની લે છે, ત્યારે તે બંધાઈ જાય છે. આ બંધનથી છૂટવાનો ઉપાય છે — ફળેષ્ઠાનો ત્યાગ કરીને કેવળ બીજાઓના હિતને માટે કર્મો કરવાં.

સંસારમાં અનેક પ્રકારની ક્રિયાઓ થઈ રહી છે અને અનેક પ્રકારના પદાર્થો વિદ્યમાન છે. પરંતુ મનુષ્ય જે ક્રિયાઓ અને પદાર્થોની સાથે આસક્તિ, મમતા અને કામનાપૂર્વક પોતાનો સંબંધ માને છે, તે જ ક્રિયાઓ અને પદાર્થો વડે તે બંધાય છે. જ્યારે મનુષ્ય કામના, મમતા અને આસક્તિનો ત્યાગ કરીને કેવળ બીજાઓના હિતને માટે સઘળાં કર્મો કરે છે અને મળેલા પદાર્થોને બીજાઓના જ માનીને તેમની સેવામાં યોજે છે, ત્યારે કર્મયોગીનાં સઘળાં (ક્રિયમાણ, સંચિત અને પ્રારબ્ધ) કર્મો વિલીન થઈ જાય છે અર્થાત્ તેને કર્મોની સાથે પોતાની સ્વતઃસિદ્ધ અસંગતાનો અનુભવ થઈ જાય છે.

વિશેષ વાત

(૧) કર્તા, કરણ અને કર્મ — આ ત્રણેના મળવાથી કર્મોનો સંચય થાય છે (ગીતા અ. ૧૮/૧૮). જો કર્તાપણું ન રહે તો કર્મોનો સંગ્રહ નથી થતો; કેમકે કરણ અને કર્મ-બન્ને કર્તાને જ આધીન છે. આથી કર્મસંચયનું મુખ્ય કારણ કર્તાપણું જ છે.

વિચારપૂર્વક જોવામાં આવે તો કંઈ ને કંઈ મેળવવાની ઇચ્છાથી જ કરવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે, જેથી કર્તાપણું ઉત્પન્ન થાય છે. કર્તાપણાથી બંધન થાય છે. જ્યારે મનુષ્ય

મેળવવાની ઇચ્છાથી પોતાને માટે કર્મો કરે છે, ત્યારે તેનું કર્તાપણું દૃઢ થઈ જાય છે. જ્યારે કર્મયોગી મેળવવાની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરીને કેવળ યજ્ઞને માટે અર્થાત્ બીજાઓના હિતને માટે કર્મ કરે છે, ત્યારે તેનું કર્તાપણું બીજાઓને માટે હોય છે; એનાથી તેને પોતાની અસંગતાનો અનુભવ થઈ જાય છે. એટલા માટે તેના દ્વારા થવાવાળાં કર્મોનો સંચય નથી થતો; કારણ કે જ્યારે આધાર (કર્તાપણું) જ ન રહ્યું, ત્યારે કર્મો ટકશે જ ક્યાં?

કર્મયોગમાં ‘મમતા’ (મારાપણા)નો ત્યાગ અને જ્ઞાનયોગમાં ‘અહંતા’ (હુંપણા)નો ત્યાગ મુખ્ય છે. મમતાનો ત્યાગ થવાથી અહંતાનો અને અહંતાનો ત્યાગ થવાથી મમતાનો ત્યાગ આપમેળે થઈ જાય છે. એટલા માટે કર્મયોગમાં પહેલાં ‘મમતા’ દૂર થાય છે, પછી અહંતા આપમેળે દૂર થઈ જાય છે^૨ અને જ્ઞાનયોગમાં પહેલાં ‘અહંતા’ દૂર થાય છે, પછી ‘મમતા’ આપમેળે દૂર થઈ જાય છે. અહંતા અને મમતા દૂર થતાં કર્તાપણું અને ભોક્તાપણું પણ દૂર થઈ જાય છે.

કર્મયોગી પોતાને માટે કોઈ કર્મ કરતો જ નથી અને કંઈ ઇચ્છતો પણ નથી; આથી તે કર્મોના ફળનો ભોક્તા બનતો નથી જેવી રીતે, એક વ્યક્તિને અહીં કેટલીક સજાઓ ભોગવવાની છે. પરંતુ તે મરી જાય તો અહીં એની બધી જ સજાઓ સમાપ્ત થઈ જાય છે; કેમકે જ્યારે ભોગવવાવાળી વ્યક્તિ જ નથી રહી, ત્યારે શિક્ષા ભોગવશે જ કોણ? એવી જ રીતે જ્યારે કર્મયોગીનું ભોક્તાપણું દૂર થઈ જાય છે, ત્યારે તેનાં બધાં કર્મો સમાપ્ત થઈ જાય છે; કેમકે જ્યારે ભોક્તા જ નથી રહ્યો ત્યારે કર્મોનું ફળ ભોગવશે કોણ?

(૨) આ જ અધ્યાયના નવમા શ્લોકમાં ભગવાને કહ્યું કે ‘મારા જન્મો અને કર્મો દિવ્ય છે — આ રીતે જે મનુષ્ય તત્ત્વથી જાણી લે છે, તે મને પ્રાપ્ત થાય છે.’ જન્મો તો કેવળ ભગવાનના જ દિવ્ય હોય છે, પરંતુ કર્મો મનુષ્યમાત્રનાં પણ (જો તે કરવા ઇચ્છે તો) દિવ્ય થઈ શકે છે. આથી આ અધ્યાયના ચૌદમા શ્લોકમાં ભગવાન પોતાનાં કર્મોની દિવ્યતાનું કારણ બતાવે છે કે કર્મોના ફળમાં મારી સ્પૃહા નથી, એટલા માટે મને કર્મો લિપ્ત નથી કરતાં અર્થાત્ મારાં કર્મ, અકર્મ બની જાય છે. આ રીતે કર્મોનું તત્ત્વ જાણીને જે કર્મો કરે છે, તેનાં પણ કર્મ અકર્મ બની જાય છે. પછી પંદરમા શ્લોકમાં ભગવાને કહ્યું

૧. આદાવન્તે ચ યન્નાસ્તિ વર્તમાનેડપિ તત્તથા । (માણૂક્યકારિકા ૪/૩૧)

૨. અહંતાની સાથે પણ મમતા રહે છે; જેમકે — મારો અહંકાર. એટલા માટે કર્મયોગમાં મમતાનો સર્વથા ત્યાગ થતાં અહંતાની સાથે પણ મમતા નથી રહેતી. પછી અહંતા (કથનમાત્રને માટે) કેવળ સંસારની સેવાને માટે જ રહી જાય છે.

કે મુમુક્ષુઓએ પણ આ જ રીતે સમજીને કર્મો કર્યા છે. તેના પછી સોળમા શ્લોકમાં ભગવાન કર્મોનું તત્ત્વ કહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે, અને સત્તરમા શ્લોક કહે છે કે કર્મ, વિકર્મ અને અકર્મ — ત્રણેનું તત્ત્વ જાણવું જોઈએ. પછી અઠારમા શ્લોકમાં ભગવાને પ્રધાનરૂપે કર્મોનું તત્ત્વ (અકર્મ અથવા અનાસક્તિ) બતાવ્યું.

કામનાથી 'કર્મ' થાય છે, કામના વધવાથી 'વિકર્મ'

થાય છે અને કામનાનો અત્યંત અભાવ થવાથી 'અકર્મ' થાય છે. મૂળમાં આ (સોળમાથી બત્રીસમા શ્લોક સુધીના) વિષયનું તાત્પર્ય 'અકર્મ'નું વર્ણન કરવાનું જ છે. એટલા માટે ભગવાને કર્મ અને વિકર્મ — બન્નેના મૂળ કારણ 'કામના'ના ત્યાગનું તથા 'અકર્મ'નું વર્ણન ઓગણીસમાથી ત્રેવીસમા શ્લોક સુધી પ્રત્યેક શ્લોકમાં કર્યું છે^૧ અને અંતમાં બત્રીસમા શ્લોકમાં આ વિષયનો ઉપસંહાર કર્યો છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : એક 'ક્રિયા' હોય છે, એક 'કર્મ' હોય છે અને એક 'કર્મયોગ' હોય છે. શરીર બાળકમાંથી યુવાન અને યુવાનથી વૃદ્ધ થાય છે - આ ક્રિયા છે. ક્રિયાથી ન તો પાપ થાય છે કે ન પુણ્ય; ન બંધન થાય છે, ન મુક્તિ. જેમ ગંગાજીનું વહેવું ક્રિયા છે, તેથી તેમાં કોઈ ડૂબીને મરી જાય અથવા ખેતી વગેરેમાં તે પાણીથી પરોપકાર થઈ જાય તો ગંગાજીને પાપ-પુણ્ય લાગતું નથી. જ્યારે મનુષ્ય 'કર્મ' સાથે સંબંધ જોડીને કર્તા બની જાય છે અર્થાત્ પોતાના માટે ક્રિયા કરે છે, ત્યારે તે ક્રિયા ફળદાયી 'કર્મ' બની જાય છે. કર્મથી બંધન થાય છે. 'યજ્ઞાર્થાત્કર્મણોડન્યત્ર લોકોડયં કર્મબંધનઃ'(ગીતા ૩/૮). કર્મબંધનથી છૂટવા માટે જ્યારે મનુષ્ય પોતાના માટે કશું કરતો નથી, બલકે નિઃસ્વાર્થભાવેમાત્ર અન્યના હિતને માટે જ કર્મ કરે છે, ત્યારે તે 'કર્મયોગ' બની જાય છે. કર્મયોગથી બંધન ખતમ થઈ જાય છે - 'યજ્ઞાયાચરતઃ કર્મ સમગ્રં પ્રવિલીયતે.' બંધન ખતમ થતાં યોગ થઈ જાય છે અર્થાત્ પરમાત્માની સાથે નિત્ય-સંબંધનો અનુભવ થઈ જાય છે.

આ તેવીસમો શ્લોક કર્મયોગનો મુખ્ય શ્લોક છે. જેમ કે ભગવાને 'જ્ઞાનાગ્નિ સર્વકર્માણિ ભસ્મસાત્કુરુતે' (૪/૩૭) પદો દ્વારા જ્ઞાનાગ્નિ દ્વારા જ્ઞાનયોગીના સંપૂર્ણ પાપ ભસ્મ થવાની વાત કહી છે અને 'અહં ત્વા સર્વપાપેભ્યો મોક્ષયિષ્યામિ' (૧૮/૬૬) પદો દ્વારા ભક્તના બધાં જ પાપ નષ્ટ થવાની વાત કહી છે, એ જ પ્રમાણે આ શ્લોકમાં 'યજ્ઞાયાચરતઃ કર્મ સમગ્રં પ્રવિલીયતે' પદોથી કર્મયોગીના સમગ્ર કર્મ (પાપ) નષ્ટ થવાની વાત કહી છે.

સંબંધ — પૂર્વશ્લોકમાં ભગવાને જણાવ્યું કે યજ્ઞને માટે કર્મ કરવાથી સઘળાં કર્મો વિલીન થઈ જાય છે. સાધકોની રુચિ, વિશ્વાસ અને યોગ્યતાની ભિન્નતાને કારણે સાધન પણ ભિન્ન-ભિન્ન પ્રકારનાં હોય છે. એટલા માટે હવે આગળના સાત શ્લોકોમાં (ચોવીસમાથી ત્રીસમા શ્લોક સુધી) ભગવાન ભિન્ન-ભિન્ન પ્રકારનાં સાધનોનું 'યજ્ઞ'રૂપે વર્ણન કરે છે.

બ્રહ્માર્પણં બ્રહ્મ હવિર્બ્રહ્માગ્નૌ બ્રહ્મણા હુતમ્ ।

બ્રહ્મૈવ તેન ગન્તવ્યં બ્રહ્મકર્મસમાધિના ॥ ૨૪॥

અર્પણમ્	= અર્પણ એટલે જેના વડે અર્પણ કરાય છે તે સુક્-સુવા આદિ પાત્રો (પણ)	બ્રહ્મ	= બ્રહ્મ છે (તથા)	સમાધિના	= જે મનુષ્યની બ્રહ્મમાં જ કર્મ-સમાધિ થઈ ગઈ છે,
બ્રહ્મ	= બ્રહ્મ છે,	બ્રહ્મણા	= બ્રહ્મરૂપી હોતા દ્વારા	તેન	= તેના દ્વારા
હવિઃ	= હવન કરવા માટેનું દ્રવ્ય (તલ, જવ, ઘી)	બ્રહ્માગ્નૌ	= બ્રહ્મરૂપી અગ્નિમાં	ગન્તવ્યમ્	= મળવા પાત્ર (ફળ પણ)
		હુતમ્	= હોમવારૂપી ક્રિયા (પણ બ્રહ્મ છે),	બ્રહ્મ	= બ્રહ્મ
		બ્રહ્મકર્મ-	(આવો યજ્ઞ કરનારા)	એવ	= જ છે.

૧. ઉદાહરણાર્થે — કામનાના ત્યાગની વાત આ પદોમાં આવી છે — 'કામસંકલ્પવર્જિતાઃ' (અ. ૪/૧૮); 'ત્યક્ત્વા કર્મફલાસક્તમ્' (અ. ૪/૨૦); 'નિરાશીઃ' (અ. ૪/૨૧); 'યદેચ્છાલાભસંતુષ્ટઃ' (અ. ૪/૨૨) અને 'ગતસંજ્ઞસ્ય' (અ. ૪/૨૩).

અકર્મની વાત આ પદોમાં આવી છે — 'જ્ઞાનાગ્નિદગ્ધકર્માણમ્' (અ. ૪/૧૮); 'નૈવ કિંચિત્કરોતિ સઃ' (અ. ૪/૨૦); 'કર્મ કુર્વન્નાપ્નોતિ કિલ્બિષમ્' (અ. ૪/૨૧); 'કૃત્વાપિ ન નિબધ્યતે' (અ. ૪/૨૨) અને 'કર્મ સમગ્રં પ્રવિલીયતે' (અ. ૪/૨૩).

ટીકા — [યજ્ઞમાં આહુતિ મુખ્ય હોય છે. તે આહુતિ ત્યારે પૂર્ણ થાય છે, જ્યારે તે અગ્નિરૂપ જ બની જાય અર્થાત્ હવ્ય પદાર્થની અગ્નિથી અલગ સત્તા જ ન રહે. એ જ રીતે જેટલાં પણ સાધનો છે, બધાં સાધ્યરૂપ બની જાય, ત્યારે તે યજ્ઞ બને છે.]

જેટલા પણ યજ્ઞો છે, તેમાં પરમાત્મતત્ત્વનો અનુભવ કરવો એ ભાવના નથી, પરંતુ વાસ્તવિકતા છે. ભાવના તો પદાર્થોની છે.

આ ચોવીસમા શ્લોકથી ત્રીસમા શ્લોક સુધી જે યજ્ઞોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તે બધા 'કર્મયોગ'ની અંતર્ગત છે; કારણ કે ભગવાને આ વિષયના ઉપક્રમમાં પણ 'તત્ત્વે કર્મ પ્રવક્ષ્યામિ યજ્ઞશાત્વા મોક્ષ્યસેડશુભાત્' (અ. ૪/૧૬) — એમ કહ્યું છે; અને ઉપસંહારમાં પણ 'કર્મજાન્વિદ્ધિ તાન્સર્વાનેવં જ્ઞાત્વા વિમોક્ષ્યસે' (૪/૩૨) — એવું કહ્યું છે તથા વચમાં પણ કહ્યું છે — 'યજ્ઞાયાચરતઃ કર્મ સમગ્રં પ્રવિલીયતે' (૪/૨૩). મુખ્ય વાત એ છે કે યજ્ઞકર્તાનાં બધાં કર્મ 'અકર્મ' થઈ જાય. યજ્ઞ કેવળ યજ્ઞપરંપરાના રક્ષણને માટે કરવામાં આવે તો સઘળે - સઘળાં કર્મ અકર્મ બની જાય છે. આથી આ બધા યજ્ઞોમાં 'કર્મમાં અકર્મ'નું જ વર્ણન છે.]

'બ્રહ્માર્પણં બ્રહ્મ હવિઃ' — જે પાત્ર વડે અગ્નિમાં આહુતિ આપવામાં આવે છે, તે સુક્ સુવા (ચાટવો) વગેરેને અહીં 'અર્પણમ્' પદ વડે કહેવામાં આવ્યાં છે — 'અર્પ્યતે અનેન ઈતિ અર્પણમ્' એ અર્પણને બ્રહ્મ જ માનવું.

તલ, જવ, ઘી વગેરે જે પદાર્થોનો હવન કરવામાં આવે છે, તે હવ્ય પદાર્થોને પણ બ્રહ્મ જ માનવા.

'બ્રહ્માગ્નૌ બ્રહ્મણા હુતમ્' — આહુતિ આપવાવાળો પણ બ્રહ્મ જ છે (ગીતા ૧૩/૨), જેમાં આહુતિ આપવામાં આવી રહી છે, તે અગ્નિ પણ બ્રહ્મ જ છે અને આહુતિ આપવારૂપી ક્રિયા પણ બ્રહ્મ જ છે — એવું માનવું.

'બ્રહ્મકર્મસમાધિના' — જેવી રીતે હવન કરવાવાળો પુરુષ સુવા, હવિ, અગ્નિ વગેરે બધાને બ્રહ્મનું જ સ્વરૂપ માને છે, એવી જ રીતે જે પ્રત્યેક કર્મમાં કર્તા, કરણ, કર્મ અને પદાર્થ બધાને બ્રહ્મરૂપ જ અનુભવ કરે છે, તે પુરુષની બ્રહ્મમાં જ કર્મ-સમાધિ થાય છે અર્થાત્ તેની સઘળાં કર્મોમાં બ્રહ્મબુદ્ધિ થાય છે. તેને માટે સઘળાં કર્મો બ્રહ્મરૂપ જ બની જાય છે. બ્રહ્મના સિવાય કર્મોનું પોતાનું કોઈ અલગ સ્વરૂપ રહેતું જ નથી.

'બ્રહ્મૈવ તેન ગન્તવ્યમ્' — બ્રહ્મમાં જ કર્મ-સમાધિ

થવાથી જેનાં સઘળાં કર્મો બ્રહ્મરૂપ જ બની ગયાં છે, તેને ફળના રૂપમાં નિઃસંદેહ બ્રહ્મની જ પ્રાપ્તિ થાય છે. કારણ કે તેની દૃષ્ટિમાં બ્રહ્મના સિવાય બીજા કોઈની સ્વતંત્ર સત્તા રહેતી જ નથી.

આ (ચોવીસમા) શ્લોકને વિદ્વાનો ભોજનના સમયે બોલે છે, જેથી ભોજનરૂપી કર્મ પણ યજ્ઞ બની જાય. ભોજનરૂપી કર્મમાં બ્રહ્મબુદ્ધિ આ રીતે કરી શકાય છે —

- (૧) જેના વડે અર્પણ કરવામાં આવે છે, તે હાથ પણ બ્રહ્મરૂપ છે — 'સર્વતઃ પાણિપાદં તત્' (ગીતા ૧૩/૧૩).
- (૨) ભોજનના પદાર્થો પણ બ્રહ્મરૂપ છે — 'અહમેવાજયમ્' (ગીતા ૮/૧૬).
- (૩) ભોજન કરવાવાળો પણ બ્રહ્મરૂપ છે — 'મમૈવાંશો જીવલોકે' (ગીતા ૧૫/૭).
- (૪) જઠરાગ્નિ પણ બ્રહ્મરૂપ છે — 'અહમ્ વૈશ્વાનરઃ' (ગીતા ૧૫/૧૪).
- (૫) ભોજન કરવારૂપી ક્રિયા અર્થાત્ જઠરાગ્નિમાં અન્નની આહુતિ આપવારૂપી ક્રિયા પણ બ્રહ્મ છે — 'અહમ્ હુતમ્' (ગીતા ૮/૧૬).
- (૬) આ રીતે ભોજન કરવાવાળા મનુષ્યો દ્વારા પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય ફળ પણ બ્રહ્મ જ છે — 'યજ્ઞશિષ્ટામૃતભુજો યાન્તિ બ્રહ્મ સનાતનમ્' (ગીતા ૪/૩૧).

માર્મિક વાત

પ્રકૃતિનું કાર્ય એવા સંસારનું સ્વરૂપ છે — ક્રિયા અને પદાર્થ. વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ જોવામાં આવે તો પ્રકૃતિ કે સંસાર ક્રિયારૂપ જ છે.^૧ કારણ કે પદાર્થ એક ક્ષણ પણ સ્થિર નથી રહેતો; તેમાં નિરંતર પરિવર્તન થતું રહે છે. આથી વાસ્તવમાં પદાર્થ પરિવર્તનરૂપી ક્રિયાનો પુંજ જ છે. કેવળ 'રાગ'ને કારણે પદાર્થનું પ્રાધાન્ય દેખાય છે. સઘળી ક્રિયાઓ અભાવમાં જઈ રહી છે. આથી સંસાર અભાવરૂપ જ છે. ભાવરૂપે કેવળ એક અક્રિય તત્ત્વ બ્રહ્મ જ છે, જેની સત્તાથી અભાવરૂપી સંસાર પણ સત્તાવાન પ્રતીત થઈ રહ્યો છે. સંસારની અભાવરૂપતાને આ રીતે સમજી શકીએ છીએ —

સંસારની ત્રણ અવસ્થાઓ દેખાય છે — ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય; જેમ કે — વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય છે, પછી રહે છે અને અંતે નષ્ટ થઈ જાય છે અથવા મનુષ્ય જન્મ લે છે, પછી રહે છે અને અંતે મરી જાય છે. એનાથી

૧. પ્રકર્ષણ કરણં (ભાવે લ્યુટ) ઈતિ પ્રકૃતિઃ । સમ્યગ્રીત્યા સરતીતિ સંસારઃ ।

આગળ વિચાર કરીએ તો કેવળ ઉત્પત્તિ અને પ્રલયનો જ ક્રમ છે, સ્થિતિ વસ્તુતઃ છે જ નહિ; જેમ કે - જો મનુષ્યનું પૂરું આયુષ્ય પચાસ વર્ષનું હોય, તો વીસ વર્ષ વીત્યા પછી તેનું આયુષ્ય ત્રીસ વર્ષનું જ રહી જાય છે. એનાથી આગળ વિચાર કરીએ તો કેવળ પ્રલય જ પ્રલય (નાશ જ નાશ) છે, ઉત્પત્તિ છે જ નહિ; જેમ કે - આયુષ્યનાં જેટલાં વર્ષો વીતી ગયાં, તેટલાં વર્ષો મનુષ્ય

મરી જ ગયો. આ રીતે મનુષ્ય પ્રતિક્ષણે જ મરી રહ્યો છે, તેનું જીવન પ્રતિક્ષણે મૃત્યુમાં જઈ રહ્યું છે. દૃશ્યમાત્ર પ્રતિક્ષણે અદૃશ્યમાં જઈ રહ્યું છે. પ્રલય, અભાવનું જ નામ છે, એટલા માટે અભાવ જ શેષ રહ્યો. અભાવની સત્તા ભાવરૂપી બ્રહ્મ ઉપર જ ટકી રહેલી છે. આથી ભાવરૂપે એક બ્રહ્મ જ શેષ રહ્યું - 'સર્વ ખલ્વિદં બ્રહ્મ' (છાંદોગ્ય. ૩/૧૪/૧); 'વાસુદેવઃ સર્વમ્' (ગીતા ૭/૧૮).

—■—

દૈવમેવાપરે યજ્ઞં યોગિનઃ પર્યુપાસતે ।
બ્રહ્માગ્નાવપરે યજ્ઞં યજ્ઞેનૈવોપજુહતિ ॥ ૨૫ ॥

અપરે	= બીજા	એવ	= જ	યજ્ઞેન	= (વિચારરૂપી) યજ્ઞ દ્વારા
યોગિનઃ	= યોગીજનો	પર્યુપાસતે	= અનુષ્ઠાન કરે છે (અને)	એવ	= જ
દૈવમ્	= દૈવ (ભગવદર્પણરૂપી)	અપરે	= અન્ય (યોગીજનો)	યજ્ઞમ્	= (જીવાત્મારૂપી) યજ્ઞનો
યજ્ઞમ્	= યજ્ઞનું	બ્રહ્માગ્નૌ	= બ્રહ્મરૂપ અગ્નિમાં	ઉપજુહતિ	= હોમ કરે છે.

ટીકા - 'દૈવમેવાપરે યજ્ઞં યોગિનઃ પર્યુપાસતે' - પૂર્વશ્લોકમાં ભગવાને સર્વત્ર બ્રહ્મદર્શનરૂપી યજ્ઞ કરવાવાળા સાધકનું વર્ણન કર્યું છે. અહીં ભગવાન 'અપરે' પદ વડે તેનાથી ભિન્ન પ્રકારના યજ્ઞો કરવાવાળા સાધકોનું વર્ણન કરે છે.

અહીં 'યોગિનઃ' પદ યજ્ઞને માટે કર્મ કરવાવાળા નિષ્કામ સાધકોને માટે આવ્યું છે.

સઘળી ક્રિયાઓ તથા પદાર્થોને પોતાના અને પોતાને માટેના ન માનીને તેમને કેવળ ભગવાનના અને ભગવાન માટેના જ માનવા એ 'દૈવયજ્ઞ' અર્થાત્ ભગવદર્પણરૂપી યજ્ઞ છે. ભગવાન દેવોના પણ દેવ છે, એટલા માટે બધુંય એમને અર્પણ કરી દેવાને જ અહીં 'દૈવયજ્ઞ' કહેવામાં આવ્યો છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : 'બ્રહ્માગ્નાવપરે યજ્ઞં યજ્ઞેનૈવોપજુહતિ'નો આ અર્થ પણ લઈ શકાય છે - બીજા યોગીજનો સંસારરૂપી બ્રહ્મની સેવા માટે માત્ર લોકસંગ્રહરૂપી યજ્ઞને માટે કર્તવ્ય-કર્મરૂપી યજ્ઞ કરે છે અર્થાત્ યજ્ઞાર્થ કર્મ કરે છે. (ગીતા અ. ૩/૮ અને ૪/૨૩).

—■—

શ્રોત્રાદીનીન્દ્રિયાણ્યન્યે સંયમાગ્નિષુ જુહતિ ।
શબ્દાદીન્વિષયાનન્ય ઇન્દ્રિયાગ્નિષુ જુહતિ ॥ ૨૬ ॥

અન્યે	= અન્ય કેટલાક (યોગીઓ)	જુહતિ	= હવન કર્યા કરે છે (અને)	શબ્દાદીન્	= શબ્દ વગેરે
શ્રોત્રાદીનિ	= શ્રોત્ર વગેરે	અન્યે	= બીજા કેટલાક (યોગીજનો)	વિષયાન્	= સર્વ વિષયોને
ઇન્દ્રિયાણિ	= સઘળી ઇન્દ્રિયોને			ઇન્દ્રિયાગ્નિષુ	= ઇન્દ્રિયોરૂપી અગ્નિઓમાં
સંયમાગ્નિષુ	= સંયમરૂપી			જુહતિ	= હોમતા રહે છે.

ટીકા — ‘શ્રોત્રાદીનીન્દ્રિયાણ્યન્યે સંયમાગ્નિષુ જુહતિ’ — અહીં સંયમરૂપી અગ્નિઓમાં ઇન્દ્રિયોની આહુતિ આપવાને યજ્ઞ કહેવામાં આવ્યો છે. તાત્પર્ય એ છે કે એકાંતકાળમાં શ્રોત્ર, ત્વચા, નેત્ર, રસના અને દ્રાણ — આ પાંચેય ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયો (ક્રમશઃ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ)માં બિલકુલ પ્રવૃત્ત ન થાય. ઇન્દ્રિયો સંયમ રૂપ જ બની જાય.

પૂરો સંયમ ત્યારે જ સમજવો જોઈએ, જ્યારે ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ તથા અહમ્ — આ બધામાંથી રાગ અને આસક્તિનો સર્વથા અભાવ થઈ જાય (ગીતા ૨/૫૮-૫૯ અને ૬૮).

‘શબ્દાદીન્વિષયાનન્ય ઇન્દ્રિયાગ્નિષુ જુહતિ’ — શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ — એ પાંચ વિષયો છે. વિષયોનું ઇન્દ્રિયરૂપી અગ્નિઓમાં હવન કરવાથી તે યજ્ઞ બની જાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે વ્યવહારકાળમાં વિષયોનો ઇન્દ્રિયો સાથે સંયોગ થતો રહેવા છતાં પણ ઇન્દ્રિયોમાં કોઈ વિકાર ઉત્પન્ન ન થાય (ગીતા ૨/૬૪-૬૫). ઇન્દ્રિયો રાગ-દ્વેષથી

રહિત બની જાય. ઇન્દ્રિયોમાં રાગ-દ્વેષ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ વિષયોમાં રહે જ નહિ.

આ શ્લોકમાં કહેવામાં આવેલા બન્ને પ્રકારના યજ્ઞોમાં રાગ અને આસક્તિનો સર્વથા અભાવ થતાં જ સિદ્ધિ (પરમાત્મપ્રાપ્તિ) થાય છે. રાગ અને આસક્તિને દૂર કરવા માટે જ બે પ્રકારની પ્રક્રિયાઓનું યજ્ઞરૂપે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે —

પહેલી પ્રક્રિયામાં સાધક એકાંતકાળમાં ઇન્દ્રિયોનો સંયમ કરે છે. વિવેક, વિચાર, જપ, ધ્યાન વગેરેથી ઇન્દ્રિયોનો સંયમ થવા લાગે છે. પૂરો સંયમ થતાં જ્યારે રાગનો અભાવ થઈ જાય છે, ત્યારે એકાંતકાળ અને વ્યવહારકાળ-બન્નેમાં તેની સમાન સ્થિતિ રહે છે.

બીજી પ્રક્રિયામાં સાધક વ્યવહારકાળમાં રાગ-દ્વેષરહિત ઇન્દ્રિયો વડે વ્યવહાર કરતો હોઈને મન, બુદ્ધિ અને અહમ્થી પણ રાગ-દ્વેષનો અભાવ કરી દે છે. રાગનો અભાવ થતાં વ્યવહારકાળ અને એકાંતકાળ - બન્નેમાં તેની સમાન સ્થિતિ રહે છે.

—■—

સર્વાણીન્દ્રિયકર્માણિ પ્રાણકર્માણિ ચાપરે । આત્મસંયમયોગાગ્નૌ જુહતિ જ્ઞાનદીપિતે ॥ ૨૭॥

અપરે	= અન્ય (યોગીજનો)	ચ	= તથા	આત્મસંયમ-	= આત્મસંયમયોગ
સર્વાણિ	= સંપૂર્ણ	પ્રાણકર્માણિ	= પ્રાણોની	યોગાગ્નૌ	(સમાધિયોગ)-
ઇન્દ્રિયકર્માણિ	= ઇન્દ્રિયોની		ક્રિયાઓને		રૂપી અગ્નિમાં
	ક્રિયાઓને	જ્ઞાનદીપિતે	= જ્ઞાન વડે પ્રજ્વલિત	જુહતિ	= હોમી દે છે.

ટીકા — ‘સર્વાણીન્દ્રિયકર્માણિ પ્રાણકર્માણિ ચાપરે’ — આ શ્લોકમાં સમાધિને યજ્ઞનું રૂપ આપવામાં આવ્યું છે. કેટલાક યોગી લોકો દસેય ઇન્દ્રિયોની ક્રિયાઓનો સમાધિમાં હવન કર્યા કરે છે. તાત્પર્ય એ છે કે સમાધિ-અવસ્થામાં મનબુદ્ધિ સહિત સઘળી ઇન્દ્રિયો (જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને કર્મેન્દ્રિયો)ની ક્રિયાઓ બંધ પડી જાય છે. ઇન્દ્રિયો સર્વથા નિશ્ચલ અને શાંત થઈ જાય છે.

સમાધિરૂપી યજ્ઞમાં પ્રાણોની ક્રિયાઓનો પણ હવન થઈ જાય છે અર્થાત્ સમાધિકાળમાં પ્રાણોની ક્રિયા પણ બંધ પડી જાય છે. સમાધિમાં પ્રાણોની ગતિ રોકવાના બે પ્રકારો છે.

એક તો હઠયોગની સમાધિ હોય છે, જેમાં પ્રાણોને રોકવાને માટે કુંભક કરવામાં આવે છે. કુંભકનો અભ્યાસ વધતાં-વધતાં પ્રાણ રોકાઈ જાય છે, જે કલાકો સુધી, દિવસો

સુધી રોકાયેલો રહી શકે છે. આ પ્રાણાયામથી આયુષ્ય વધે છે; જેવી રીતે વર્ષા થતાં જળ વહેવા લાગે છે તો જળની સાથે-સાથે રેતી પણ આવી જાય છે, તે રેતીમાં દેડકો દબાઈ જાય છે. વર્ષા વીતતાં જ્યારે રેતી સુકાઈ જાય છે, ત્યારે દેડકો તે રેતીમાં જ ચુપચાપ સુકાયેલાની જેમ પડ્યો રહે છે, તેના પ્રાણ રોકાઈ જાય છે. ફરીથી જ્યારે વર્ષા આવે છે, ત્યારે વર્ષાનું જળ ઉપર પડતાં દેડકામાં ફરીથી પ્રાણનો સંચાર થઈ જાય છે અને તે ડ્રાઉ ડ્રાઉ કરવા લાગી જાય છે.

બીજા પ્રકારમાં મનને એકાગ્ર કરવામાં આવે છે. મન સર્વથા એકાગ્ર થતાં શ્વાસની ગતિ આપોઆપ રોકાઈ જાય છે.

‘જ્ઞાનદીપિતે’ — સમાધિ અને નિદ્રા — બન્નેમાં કારણ-શરીર સાથે સંબંધ રહે છે, એટલા માટે બહારથી બન્નેની સમાન અવસ્થા દેખાઈ આવે છે. અહીં ‘જ્ઞાનદીપિતે’

પદથી સમાધિ અને નિદ્રામાં પરસ્પર ભિન્નતા સિદ્ધ કરવામાં આવી છે. તાત્પર્ય એ છે કે બહારથી સમાન દેખાવા છતાં પણ સમાધિકાળમાં 'એક સચ્ચિદાનંદ પરમાત્મા જ સર્વત્ર પરિપૂર્ણ છે' એવું જ્ઞાન પ્રકાશિત (જાગ્રત) રહે છે અને નિદ્રાકાળમાં વૃત્તિઓ અવિદ્યામાં લીન થઈ જાય છે. સમાધિકાળમાં શ્વાસની ગતિ બંધ પડી જાય છે અને નિદ્રાકાળમાં શ્વાસની ગતિ ચાલતી રહે છે. એટલા માટે નિદ્રા સમાધિમાં અવરોધક છે.

‘આત્મસંયમયોગાગ્નૌ જુહ્વતિ’ — ચિત્તવૃત્તિનિરોધ રૂપી અર્થાત્ સમાધિરૂપી યજ્ઞ કરવાવાળા યોગી લોકો ઇન્દ્રિયો તથા પ્રાણોની ક્રિયાઓનો સમાધિયોગરૂપી અગ્નિમાં હવન કર્યા કરે છે અર્થાત્ મન-બુદ્ધિસહિત સઘળી ઇન્દ્રિયો અને શ્વાસની ક્રિયાઓને રોકીને સમાધિમાં સ્થિર થઈ જાય છે. સમાધિકાળમાં સઘળી ઇન્દ્રિયો અને પ્રાણ પોતાની ચંચળતા છોડીને શાંત થઈ જાય છે. એક સચ્ચિદાનંદધન પરમાત્માનું જ્ઞાન જ જાગ્રત રહે છે.

દ્રવ્યયજ્ઞાસ્તપોયજ્ઞા

યોગયજ્ઞાસ્તથાપરે ।

સ્વાધ્યાયજ્ઞાનયજ્ઞાશ્ચ

યતયઃ સંશિતવ્રતાઃ ॥ ૨૮ ॥

અપરે	= બીજા (કેટલાક)	તપોયજ્ઞા:	= (અને કેટલાક)	છે
સંશિતવ્રતા:	= તીક્ષ્ણવ્રતકરવાવાળા	તપોયજ્ઞ કરવાવાળા	ચ	= તથા (કેટલાક)
યતયઃ	= પ્રયત્નશીલ સાધકો	છે	સ્વાધ્યાય-	= સ્વાધ્યાયરૂપી
દ્રવ્યયજ્ઞા:	= દ્રવ્યમય યજ્ઞ કરવાવાળા છે	તથા	જ્ઞાનયજ્ઞા:	જ્ઞાનયજ્ઞ કરવાવાળા છે.
		યોગયજ્ઞા:	= યોગયજ્ઞ કરવાવાળા	

ટીકા — ‘યતયઃ સંશિતવ્રતાઃ’ — અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય (ચોરીનો અભાવ), બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ (ભોગ-બુદ્ધિથી સંગ્રહનો અભાવ) — આ પાંચ ‘યમ’ છે,^૧ જેમને ‘મહાવ્રત’ને નામે કહેવામાં આવ્યા છે. શાસ્ત્રોમાં આ મહાવ્રતોની બહુ જ પ્રશંસા અને મહિમા છે. આ વ્રતોનો સાર એ જ છે કે મનુષ્ય સંસારથી વિમુખ થઈ જાય. આ વ્રતોનું પાલન કરવાવાળા સાધકોને માટે અહીં ‘સંશિતવ્રતાઃ’ પદ આવ્યું છે.

એ સિવાય આ શ્લોકમાં આવેલા ચારેય યજ્ઞોમાં જે જે પાલન કરવા યોગ્ય વ્રતો અર્થાત્ નિયમો છે, તેનું દૃઢતાપૂર્વક પાલન કરવાવાળા પણ બધા ‘સંશિતવ્રતાઃ’ છે. પોતપોતાના યજ્ઞના અનુષ્ઠાનમાં પ્રયત્નશીલ હોવાને કારણે તેમને ‘યતયઃ’ કહેવામાં આવ્યા છે.

‘સંશિતવ્રતાઃ’ પદની સાથે (‘દ્રવ્યયજ્ઞાઃ’, ‘તપોયજ્ઞાઃ’, ‘યોગયજ્ઞાઃ’ અને ‘જ્ઞાનયજ્ઞાઃ’ની જેમ) ‘યજ્ઞાઃ’ પદ નહિ આપવાને કારણે તેને અલગ યજ્ઞ નથી માનવામાં આવ્યો.

‘દ્રવ્યયજ્ઞાઃ’ — માત્ર સંસારના હિતના ઉદ્દેશ્યથી કૂવો, તળાવ, મંદિર, ધર્મશાળા વગેરે બનાવડાવવાં, અભાવગ્રસ્ત લોકોને અન્ન, જળ, વસ્ત્ર, ઔષધ, પુસ્તક વગેરે આપવાં, દાન કરવું વગેરે બધા ‘દ્રવ્યયજ્ઞ’ છે. દ્રવ્ય (ત્રણે શરીરોસહિત સઘળા પદાર્થો)ને પોતાના અને પોતાને માટેના નહિ માનીને નિઃસ્વાર્થભાવે તેમના (સંસારના) માનીને સંસારની સેવામાં

લગાડવાથી દ્રવ્યયજ્ઞ સિદ્ધ થઈ જાય છે.

શરીર વગેરે જેટલી વસ્તુઓ આપણી પાસે છે, તેમનાથી યજ્ઞ થઈ શકે છે, અધિકની આવશ્યકતા નથી. મનુષ્ય બાળક પાસેથી એટલી જ આશા રાખે છે, જેટલું તે કરી શકે છે, પછી સર્વજ્ઞ ભગવાન તથા સંસાર આપણી પાસેથી આપણી ક્ષમતા કરતાં અધિકની આશા કેવી રીતે રાખશે?

‘તપોયજ્ઞાઃ’ — પોતાના કર્તવ્ય (સ્વધર્મ)ના પાલનમાં જે જે પ્રતિકૂળતાઓ, કઠિનાઈઓ આવે, તેમને પ્રસન્નતાપૂર્વક સહી લેવાં એ ‘તપોયજ્ઞ’ છે. લોકહિતાર્થે એકાદશી વગેરેનું વ્રત રાખવું, મૌન ધારણ કરવું વગેરે પણ ‘તપોયજ્ઞ’ અર્થાત્ તપસ્યારૂપી યજ્ઞ છે. પરંતુ પ્રતિકૂળથી પણ પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ, વસ્તુ, વ્યક્તિ અને ઘટના આવતાં પણ સાધક પ્રસન્નતાપૂર્વક પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરતો રહે — પોતાના કર્તવ્યથી થોડો પણ વિચલિત ન થાય તો એ સહુથી મોટી તપસ્યા છે, જે શીઘ્ર સિદ્ધિ આપવાવાળી હોય છે.

આખા ગામની ગંદકી, કચરાપટ્ટી બહાર એક જગાએ એકઠી થઈ જાય, તો તે ખરાબ લાગે છે; પરંતુ તે જ કચરાપટ્ટી ખેતરમાં પડી જાય, તો ખેતીને માટે ખાતરરૂપે ઉત્તમ સામગ્રી બની જાય છે. એ જ રીતે પ્રતિકૂળતા ખરાબ લાગે છે અને તેને આપણે કચરાપટ્ટીની જેમ ફેંકી દઈએ છીએ અર્થાત્ તેને મહત્ત્વ નથી આપતા; પરંતુ તે જ પ્રતિકૂળતા પોતાનું કર્તવ્યપાલન કરવાને માટે ઉત્તમ સામગ્રી છે. એટલા માટે

પ્રતિકૂળથી પણ પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિને સહર્ષ સહન કરવા સમાન બીજું કોઈ તપ નથી. ભોગોમાં આસક્તિ રહેવાથી અનુકૂળતા સારી અને પ્રતિકૂળતા ખરાબ લાગે છે. આ કારણે પ્રતિકૂળતાનું મહત્ત્વ સમજાતું નથી.

‘યોગયજ્ઞસ્તથાપરે’ – અહીં અંતઃકરણની સમતાનું નામ યોગ છે. સમતાનો અર્થ છે – કાર્યની પૂર્તિ અને અપૂર્તિમાં, ફળની પ્રાપ્તિ અને અપ્રાપ્તિમાં, અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં, નિંદા અને સ્તુતિમાં, આદર અને અનાદરમાં સમ રહેવું અર્થાત્ અંતઃકરણમાં હિલચાલ રાગદ્વેષ, હર્ષ-શોક અને સુખ-દુઃખ ન થવું. આ રીતે સમ રહેવું એ જ ‘યોગયજ્ઞ’ છે.

‘સ્વાધ્યાયજ્ઞાનયજ્ઞઃ’ – કેવળ લોકહિતને માટે ગીતા, રામાયણ, ભાગવત વગેરેનું તથા વેદ, ઉપનિષદ વગેરેનું અધિકાર પ્રમાણે મનન વિચારપૂર્વક પઠન-પાઠન કરવું, પોતાની વૃત્તિઓનું તથા જીવનનું અધ્યયન કરવું વગેરે સઘળાં સ્વાધ્યાયરૂપી ‘જ્ઞાનયજ્ઞ’ છે.

ગીતાના અંતમાં ભગવાને કહ્યું છે કે જે આ ગીતાશાસ્ત્રનું અધ્યયન કરશે, તેના દ્વારા હું જ્ઞાનયજ્ઞ વડે પૂજાઈશ – એવો મારો મત છે (અ. ૧૮/૭૦). તાત્પર્ય એ છે કે ગીતાનો સ્વાધ્યાય ‘જ્ઞાનયજ્ઞ’ છે. ગીતાના ભાવોમાં ઊંડા ઊતરીને વિચાર કરવો, તેના ભાવોને સમજવાની ચેષ્ટા કરવી વગેરે સઘળાં સ્વાધ્યાયરૂપી જ્ઞાનયજ્ઞ છે.

અપાને જુહતિ પ્રાણં પ્રાણોડપાનં તથાપરે ।

પ્રાણાપાનગતી રુદ્ધ્વા પ્રાણાયામપરાયણાઃ ॥ ૨૯॥

અપરે નિયતાહારાઃ પ્રાણાન્પ્રાણેષુ જુહતિ ।

સર્વેડપ્યેતે યજ્ઞવિદો યજ્ઞક્ષપિતકલ્મષાઃ ॥ ૩૦॥

અપરે	= બીજા (કેટલાય)	પ્રાણે	= (કુંભક કરીને)	પ્રાણાન્	= પ્રાણોને
પ્રાણાયામ-	= પ્રાણાયામ-પરાયણ	અપાનમ્	= અપાનવાયુને	પ્રાણેષુ	= પ્રાણોમાં
પરાયણાઃ	(યોગીઓ)	જુહતિ	= હોમે છે,	જુહતિ	= હોમે છે.
અપાને	= અપાનવાયુમાં		(રેચક) કરે છે;	એતે	= આ
પ્રાણમ્	= પ્રાણવાયુને (પૂરક કરીને)	તથા	= તેમજ	સર્વે, અપિ	= સઘળા (સાધકો)
પ્રાણાપાન-	= પ્રાણ અને	અપરે	= અન્ય (કેટલાય)	યજ્ઞક્ષપિત-	= યજ્ઞો દ્વારા પાપોનો
ગતી	અપાનની ગતિને	નિયતાહારાઃ	= નિયમ પ્રમાણે	કલ્મષાઃ	નાશ કરનારા
રુદ્ધ્વા	= રોકીને		આહાર કરનારા		(તેમજ)
				યજ્ઞવિદઃ	= યજ્ઞોને જાણનારા છે.

ટીકા – ‘અપાને જુહતિ... પ્રાણાયામપરાયણાઃ’^૧ – પ્રાણનું સ્થાન હૃદય (ઉપર) તથા અપાનનું સ્થાન ગુદા (નીચે) છે.^૨ શ્વાસને બહાર કાઢતી વખતે વાયુની ગતિ ઉપરની બાજુ તથા શ્વાસને અંદર લઈ જતી વખતે વાયુની ગતિ નીચેની બાજુ થઈ જાય છે. એટલા માટે શ્વાસને બહાર કાઢવાનું ‘પ્રાણ’નું કાર્ય અને શ્વાસને અંદર લઈ જવાનું ‘અપાન’નું કાર્ય છે. યોગી લોકો પહેલાં બહારના વાયુને ડાબી નાસિકા (ચંદ્રનાડી) દ્વારા અંદર લઈ જાય છે. તે વાયુ હૃદયમાં રહેલા પ્રાણવાયુને સાથે લઈને નાભિથી પસાર

થઈને સ્વાભાવિક રીતે જ અપાનમાં લીન થઈ જાય છે. આને ‘પૂરક’ કહે છે. પછી તેઓ પ્રાણવાયુ અને અપાનવાયુ – બન્નેની ગતિ રોકી દે છે. ન તો શ્વાસ બહાર જાય છે અને ન શ્વાસ અંદર આવે છે. આને ‘કુંભક’ કહે છે. એના પછી તેઓ અંદરના વાયુને જમણી નાસિકા (સૂર્યનાડી) દ્વારા બહાર કાઢે છે. તે વાયુ સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રાણવાયુને તથા એની પાછળ-પાછળ અપાનવાયુને સાથે લઈને બહાર નીકળે છે. આ જ પ્રાણવાયુમાં અપાનવાયુનો હવન કરવો કહેવાય. આને ‘રેચક’ કહે છે. ચાર ભગવાનનાં

૧. આ (ઓગણત્રીસમા) શ્લોકમાં ‘અપરે’ કર્તા અને ‘જુહતિ’ ક્રિયા એક જ આવી છે; આથી અહીં પૂરક, કુંભક અને રેચકપૂર્વક કરવામાં આવનારો એક જ પ્રાણાયામરૂપી યજ્ઞ લેવામાં આવ્યો છે.

૨. હૃદિ પ્રાણઃ સ્થિતો નિત્યમપાનો ગુદમણ્ડલે । (યોગચૂડામણ્યુપનિષદ્ ૨૩)

નામોથી પૂરક, સોળ ભગવાનનાં નામોથી કુંભક અને આઠ ભગવાનનાં નામોથી રેચક કરવામાં આવે છે.

આ રીતે યોગી લોકો પહેલાં ચંદ્રનાડીથી પૂરક, પછી કુંભક અને પછી સૂર્યનાડીથી રેચક કરે છે. ત્યાર પછી સૂર્યનાડીથી પૂરક, પછી કુંભક અને પછી ચંદ્રનાડીથી રેચક કરે છે. આ રીતે વારંવાર પૂરક, કુંભક અને રેચક કરવો એ પ્રાણાયામરૂપી યજ્ઞ છે. પરમાત્મપ્રાપ્તિના ઉદ્દેશ્યથી નિષ્કામભાવપૂર્વક પ્રાણાયામને પરાયણ થવાથી બધાં પાપો નષ્ટ થઈ જાય છે.^૧

‘અપરે નિયતાહારાઃ પ્રાણાન્ પ્રાણેષુ જુહ્વતિ’ — નિયમિત આહારવિહાર કરવાવાળા સાધકો જ પ્રાણોનો પ્રાણોમાં હવન કરી શકે છે. વધારે કે બહુ જ ઓછું ભોજન કરવાવાળો અથવા બિલકુલ ભોજન ન કરવાવાળો આ પ્રાણાયામ નથી કરી શકતો (ગીતા ૬/૧૬-૧૭).

પ્રાણોનો પ્રાણોમાં હવન કરવાનું તાત્પર્ય છે — પ્રાણનો પ્રાણમાં અને અપાનનો અપાનમાં હવન કરવો અર્થાત્ પ્રાણ અને અપાનને પોતપોતાનાં સ્થાનો ઉપર રોકી દેવા. ન શ્વાસ બહાર કાઢવો અને ન શ્વાસ અંદર લેવો. આને ‘સ્તંભવૃત્તિ પ્રાણાયામ’ પણ કહે છે. આ પ્રાણાયામથી સ્વાભાવિક રીતે જ વૃત્તિઓ શાંત થાય છે અને પાપોનો નાશ થઈ જાય છે. કેવળ પરમાત્મપ્રાપ્તિનો ઉદ્દેશ્ય રાખીને પ્રાણાયામ કરવાથી અંતઃકરણ નિર્મળ થઈ જાય છે અને પરમાત્મપ્રાપ્તિ થઈ જાય છે.

‘સર્વેઽપ્યેતે યજ્ઞવિદો યજ્ઞક્ષપિતકલ્મષાઃ’ — ચોવીસમા શ્લોકથી ત્રીસમા શ્લોકના પૂર્વાર્ધ સુધી જે યજ્ઞોનું વર્ણન થયું છે, તેમનું અનુષ્ઠાન કરવાવાળા સાધકોને માટે અહીં ‘સર્વેઽપ્યેતે’ પદ આવ્યું છે. એ યજ્ઞોનું અનુષ્ઠાન કરતા રહેવાથી તેમનાં સઘળાં પાપો નષ્ટ થઈ જાય છે અને અવિનાશી પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે.

વાસ્તવમાં સઘળા યજ્ઞો કેવળ કર્મો સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ કરવાને માટે જ છે — એવું જાણવાવાળા જ ‘યજ્ઞવિત્’ અર્થાત્ યજ્ઞના તત્ત્વને જાણવાવાળા છે. કર્મો સાથે સર્વથા સંબંધ-વિચ્છેદ થતાં પરમાત્માનો અનુભવ થઈ જાય છે. જે લોકો અવિનાશી પરમાત્માનો અનુભવ કરવા માટે યજ્ઞ નથી કરતા, બલ્કે આ લોક અને પરલોક (સ્વર્ગ વગેરે)ના વિનાશી ભોગોની પ્રાપ્તિને માટે જ યજ્ઞ કરે છે, તેઓ યજ્ઞના તત્ત્વને જાણવાવાળા નથી. કારણ કે વિનાશી પદાર્થોની કામના જ બંધનનું કારણ છે — ‘ગતાગતં કામકામા લભન્તે’ (ગીતા ૯/૨૧). આથી મનમાં કામના

અને વાસના રાખીને પરિશ્રમપૂર્વક મોટા-મોટા યજ્ઞો કરવા છતાં પણ જન્મ-મરણનું બંધન ચાલુ રહે છે.

મિટી ન મનકી વાસના, નૌ તત ભયે ન નાસ ॥

તુલસી કેતે પય મુયે, દે દે તનકો ત્રાસ ॥

વિશેષ વાત

યજ્ઞ કરતી વખતે અગ્નિમાં આહુતિ આપવામાં આવે છે. આહુતિ અપાનારી વસ્તુઓનાં રૂપો પહેલાં અલગ-અલગ હોય છે, પરંતુ અગ્નિમાં આહુતિ આપ્યા બાદ તેમનાં રૂપ અલગ-અલગ નથી રહેતાં, પરંતુ બધી વસ્તુઓ અગ્નિરૂપ બની જાય છે. આ જ રીતે પરમાત્મપ્રાપ્તિને માટે જે સાધનોનું યજ્ઞરૂપે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તેમાં આહુતિ આપવાનું તાત્પર્ય આ જ છે કે આહુતિ અપાનારી વસ્તુઓની અલગ સત્તા રહે જ નહિ, સઘળું સ્વાહા થઈ જાય. જ્યાં સુધી તેમની અલગ સત્તા બની રહે છે, ત્યાં સુધી વાસ્તવમાં તેમની આહુતિ આપવામાં જ નથી આવી અર્થાત્ યજ્ઞનું અનુષ્ઠાન થયું જ નથી.

આ જ અધ્યાયના સોળમા શ્લોકથી ભગવાન કર્મોના તત્ત્વ (કર્મમાં અકર્મ)નું વર્ણન કરી રહ્યા છે. કર્મોનું તત્ત્વ છે — કર્મો કરતા હોવા છતાં પણ તેમનાથી નહિ બંધાવું. કર્મોથી ન બંધાવાનું જ એક સાધન છે — યજ્ઞ. જેવી રીતે અગ્નિમાં નાખતાં બધી વસ્તુઓ સ્વાહા થઈ જાય છે, એવી જ રીતે કેવળ લોકહિતને માટે કરવામાં આવનારાં બધાં કર્મો સ્વાહા થઈ જાય છે — ‘યજ્ઞાયાચરતઃ કર્મ સમગ્રં પ્રવિલીયતે’ (ગીતા ૪/૨૩).

નિષ્કામભાવપૂર્વક કેવળ લોકહિતાર્થે કરવામાં આવેલાં સાધારણમાં સાધારણ કર્મો પણ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરાવનારાં બની જાય છે. પરંતુ સકામભાવપૂર્વક કરવામાં આવેલાં મોટામાં મોટાં કર્મોથી પણ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ નથી થતી. કારણ કે ઉત્પત્તિ-વિનાશશીલ પદાર્થોની કામના જ બંધનનું કારણ છે. પદાર્થ અને ક્રિયારૂપી સંસાર સાથે પોતાનો સંબંધ માનવાને કારણે મનુષ્યમાત્રમાં પદાર્થો મેળવવાનો અને કર્મો કરવાનો રાગ રહે છે કે મને કંઈક ને કંઈક મળતું રહે અને હું કંઈક કરતો રહું. આને જ ‘મેળવવાની કામના’ તથા ‘કરવાનો વેગ’ કહે છે.

મનુષ્યમાં જે પામવાની કામના રહે છે, તે વાસ્તવમાં પોતાના અંશી પરમાત્માને જ પામવાની ભૂખ છે; પરંતુ પરમાત્માથી વિમુખ અને સંસારની સન્મુખ થવાને કારણે મનુષ્ય આ ભૂખને સાંસારિક પદાર્થો વડે જ દૂર કરવાને

ઈચ્છે છે. સાંસારિક પદાર્થો વિનાશી છે અને જીવ અવિનાશી છે. અવિનાશીની ભૂખ વિનાશી પદાર્થો વડે દૂર થઈ જ કેવી રીતે શકે? પરંતુ જ્યાં સુધી સંસારની સન્મુખતા રહે છે, ત્યાં સુધી પામવાની કામના ચાલુ રહે છે. જ્યાં સુધી મનુષ્યમાં પામવાની કામના રહે છે, ત્યાં સુધી તેનામાં કરવાનો વેગ ચાલુ રહે છે. આ રીતે જ્યાં સુધી પામવાની કામના અને કરવાનો વેગ ચાલુ રહે છે અર્થાત્ પદાર્થ અને ક્રિયા સાથેનો સંબંધ ચાલુ હોય છે, ત્યાં સુધી જન્મ-મરણ નથી છૂટતાં. તેનાથી છૂટવાનો ઉપાય છે — કંઈ

પણ પામવાની કામના ન રાખીને કેવળ બીજાઓના હિતને માટે કર્મો કરવાં. આને જ લોકસંગ્રહ, યજ્ઞાર્થ કર્મ, લોકહિતાર્થ કર્મ વગેરે નામો વડે ઓળખાવવામાં આવેલ છે.

કેવળ બીજાઓના હિતને માટે કર્મો કરવાથી સંસાર સાથેનો સંબંધ છૂટી જાય છે અને અનાસક્તિ આવી જાય છે. જો કેવળ ભગવાનને માટે કર્મો કરવામાં આવે, તો સંસાર સાથેનો સંબંધ છૂટી જઈને અનાસક્તિ તો આવી જ જાય છે, પણ તેની સાથે એક વધારે વિલક્ષણ વાત એ થાય છે કે ભગવાનનો 'પ્રેમ' પ્રાપ્ત થઈ જાય છે!

પરિશિષ્ટ ભાવ : નિઃસ્વાર્થભાવે માત્ર અન્યના હિત માટે કર્તવ્યકર્મ કરવું તે 'યજ્ઞ' છે. યજ્ઞથી બધાં જ કર્મ અકર્મ થઈ જાય છે અર્થાત્ બંધનકારક થતાં નથી. ચોવીસથી ત્રીસમા શ્લોક સુધી કુલ બાર પ્રકારના યજ્ઞો કહેવામાં આવ્યા છે, જે આ પ્રમાણે છે :

૧. બ્રહ્મયજ્ઞ — પ્રત્યેક કર્મમાં કર્તા, કરણ, ક્રિયા અને પદાર્થ વગેરે તમામને બ્રહ્મરૂપ માનવા.
૨. ભગવદર્પણરૂપ યજ્ઞ — બધી જ ક્રિયાઓ અને પદાર્થોને માત્ર ભગવાનના અને ભગવાન માટેના જ માનવા.
૩. અભિન્નતારૂપ યજ્ઞ — અસત પદાર્થોથી સર્વથા વિમુખ થઈને પરમાત્મામાં લીન થઈ જવું અર્થાત્ પરમાત્માથી ભિન્ન પોતાની સ્વતંત્ર સત્તા ન રાખવી.
[કર્તવ્ય-કર્મરૂપ યજ્ઞ - માત્ર બીજાઓ (અન્ય)ના હિત માટે તમામ કર્તવ્યકર્મો કરવાં.]
૪. સંયમરૂપ યજ્ઞ — એકાંતકાળમાં પોતાની ઈન્દ્રિયોને વિષયોમાં પ્રવૃત્ત ન થવા દેવી.
૫. વિષય-હવનરૂપ યજ્ઞ — વ્યવહારકાળમાં ઈન્દ્રિયોનો વિષયો સાથે સંયોગ થવા છતાં પણ તેમનામાં રાગ-દ્વેષ પેદા ન થવા દેવો (ગીતા - અ. ૨/૬૪-૬૫)
૬. સમાધિરૂપ યજ્ઞ — મન-બુદ્ધિ સહિત બધી જ ઈન્દ્રિયો અને શ્વાસની ક્રિયાઓને રોકીને જ્ઞાનથી પ્રકાશિત સમાધિમાં સ્થિત થવું.
૭. દ્રવ્યયજ્ઞ — સંપૂર્ણ પદાર્થોને નિઃસ્વાર્થભાવે અન્યની સેવામાં સમર્પિત કરવા.
૮. તપોયજ્ઞ — પોતાના કર્તવ્યપાલનમાં આવનારી મુશ્કેલીઓને પ્રસન્નતાપૂર્વક સહી લેવી.
૯. યોગયજ્ઞ — કાર્યની સિદ્ધિ-અસિદ્ધિમાં તથા ફળની પ્રાપ્તિ-અપ્રાપ્તિમાં સમાન રહેવું.
૧૦. સ્વાધ્યાયરૂપ જ્ઞાનયજ્ઞ — અન્યના હિતને માટે સત-શાસ્ત્રોનું પઠન-પાઠન, નામ-જપ વગેરે કરવું.
૧૧. પ્રાણાયામરૂપ યજ્ઞ — પૂરક, કુમ્ભક અને રેચકપૂર્વક પ્રાણાયામ કરવો.
૧૨. સ્તમ્ભવૃત્તિ (ચતુર્થ) પ્રાણાયામરૂપ યજ્ઞ — નિયમિત (સ-પ્રમાણ) આહારનું સેવન કરીને પ્રાણ અને અપાનને પોત-પોતાના સ્થાનમાં રોકી દેવા. (સ-પ્રમાણ આહાર લેનારને જ આ સિદ્ધિ મળે છે). આ બધાનું તાત્પર્ય એ છે કે આપણી સમસ્ત ક્રિયાઓ યજ્ઞરૂપ જ બની જવી જોઈએ. તો જ જીવન સફળ થશે. તાત્પર્ય એ છે કે આપણે આપણા માટે કશું કરવાનું નથી. ક્રિયા અને પદાર્થોની સાથે આપણો કોઈ સંબંધ નથી. આપણો સંબંધ પરમાત્મા સાથે છે, જે ક્રિયા અને પદાર્થોથી પર છે.

સંબંધ — ચોવીસમા શ્લોકથી ત્રીસમા શ્લોકના પૂર્વાર્ધ સુધી ભગવાને કુલ બાર પ્રકારના યજ્ઞોનું વર્ણન કર્યું અને ત્રીસમા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં યજ્ઞ કરવાવાળા સાધકોની પ્રશંસા કરી છે. હવે ભગવાન આગળના શ્લોકમાં યજ્ઞ કરવાથી થનારા લાભ અને ન કરવાથી થનારી હાનિ શું છે તેનું બયાન કરે છે.

યજ્ઞશિષ્ટામૃતભુજો યાન્તિ બ્રહ્મ સનાતનમ્ ।

નાયં લોકોડસ્ત્યયજ્ઞસ્ય કુતોડન્યઃ કુરુસત્તમ ॥ ૩૧ ॥

કુરુસત્તમ	= હે કુરુવંશિઓમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન!	બ્રહ્મ	= પરબ્રહ્મ પરમાત્માને	લોક:	= મનુષ્યલોક પણ
યજ્ઞશિષ્ટા-	= યજ્ઞશેષ અમૃતનો	યાન્તિ	= પ્રાપ્ત થાય છે,	ન	= (સુખદાયક) નથી,
મૃતભુજ:	અનુભવ કરનારા	અયજ્ઞસ્ય	= યજ્ઞ ન કરનાર મનુષ્ય માટે	અન્ય:	= (પછી) પરલોક
સનાતનમ્	= સનાતન	અયમ્	= આ	કુત:	= કઈ રીતે (સુખદાયી થશે)?

ટીકા - ‘યજ્ઞશિષ્ટામૃતભુજો યાન્તિ બ્રહ્મ સનાતનમ્’ - યજ્ઞ કરવાથી અર્થાત્ નિષ્કામભાવપૂર્વક બીજાઓને સુખ પહોંચાડવાથી સમતાનો અનુભવ થઈ જવો એને જ ‘યજ્ઞશિષ્ટ અમૃત’નો અનુભવ કરવો કહેવાય. અમૃત અર્થાત્ અમરતાનો અનુભવ કરવાવાળા સનાતન પરબ્રહ્મ પરમાત્માને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે (ગીતા ૩/૧૩).

સ્વરૂપથી મનુષ્ય અમર છે. મરવાવાળી વસ્તુઓના સંગથી જ મનુષ્યને મૃત્યુનો અનુભવ થાય છે. આ વસ્તુઓને સંસારના હિતમાં લગાડવાથી જ્યારે મનુષ્ય અસંગ બની જાય છે, ત્યારે તેને સ્વતઃસિદ્ધ અમરતાનો અનુભવ થઈ જાય છે.

કર્તવ્યમાત્ર કેવળ કર્તવ્ય સમજીને કરવામાં આવે, તો તે યજ્ઞ બની જાય છે. કેવળ બીજાઓના હિતને માટે કરવામાં આવતું કર્મ જ કર્તવ્ય હોય છે. જે કર્મ પોતાને માટે કરવામાં આવે છે, તે કર્તવ્ય નથી હોતું, પરંતુ માત્ર કર્મ હોય છે, જેના વડે મનુષ્યો બંધાય છે. એટલા માટે યજ્ઞમાં માત્ર આપવાનું જ હોય છે, લેવાનું કેવળ નિર્વાહને માટે હોય છે (ગીતા ૪/૨૧). શરીર યજ્ઞ કરવાને માટે સમર્થ રહે - એ દૃષ્ટિએ શરીર-નિર્વાહમાત્રને માટે વસ્તુઓનો ઉપભોગ કરવો એ પણ યજ્ઞની અંતર્ગત છે. મનુષ્યશરીર યજ્ઞને માટે જ છે. તેને માન, મોટાઈ, સુખ, આરામ, વગેરેમાં લગાડવું એ બંધનકારક છે. કેવળ યજ્ઞને માટે કર્મો કરવાથી મનુષ્ય બંધનરહિત (મુક્ત) થઈ જાય

છે અને તેને સનાતન બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે.

‘નાયં લોકોઽસ્ત્યયજ્ઞસ્ય કુતોઽન્યઃ કુરુસત્તમ’ - જેવી રીતે ત્રીજા અધ્યાયના આઠમા શ્લોકમાં ભગવાને કહ્યું કે કર્મ ન કરવાથી તારો શરીરનિર્વાહ પણ સિદ્ધ નહિ થાય, એવી જ રીતે અહીં કહે છે કે યજ્ઞ ન કરવાથી તારો આ લોક પણ લાભદાયક નહિ રહે, પછી પરલોકનું તો કહેવું જ શું? કેવળ સ્વાર્થભાવે (પોતાને માટે) કર્મો કરવાથી આ લોકમાં સંઘર્ષ ઉત્પન્ન થઈ જશે અને સુખશાંતિનો ભંગ થઈ જશે તથા પરલોકમાં પણ કલ્યાણ નહિ થાય.

પોતાના કર્તવ્યનું પાલન ન કરવાથી ઘરમાં પણ ભેદ અને સંઘર્ષ પેદા થઈ જાય છે અને ખટપટ ઊભી થાય છે. ઘરમાં કોઈ સ્વાર્થી અને ખાઉધરી વ્યક્તિ હોય, તો ઘરવાળાઓને એનું રહેવું ગમતું નથી. સ્વાર્થત્યાગપૂર્વક પોતાના કર્તવ્યથી બધાંને સુખ પહોંચાડવું એ ઘરમાં અથવા સંસારમાં રહેવાની વિદ્યા છે. પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરવાથી બીજાઓને પણ કર્તવ્યપાલનની પ્રેરણા મળે છે. એનાથી ઘરમાં એકતા અને શાંતિ સ્વાભાવિક રીતે આવી જાય છે. પરંતુ પોતાના કર્તવ્યનું પાલન ન કરવાથી આ લોકમાં સુખપૂર્વક જીવવાનું પણ કઠિન થઈ જાય છે તો અન્ય લોકોની તો વાત જ શી કરવી! એનાથી વિપરીત પોતાના કર્તવ્યનું સારી રીતે પાલન કરવાથી આ લોક અને પરલોક પણ સુખદાયક બની જાય છે.

સંબંધ - આ જ અધ્યાયના સોળમા શ્લોકમાં ભગવાને કર્મોનું તત્ત્વ જણાવવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. તેનું વિસ્તારથી વર્ણન કરીને હવે ભગવાન તેનો ઉપસંહાર કરે છે.

એવં બહુવિધા યજ્ઞા વિતતા બ્રહ્મણો મુખે ।

કર્મજાન્વિદ્ધિ તાન્સર્વાનેવં જાત્વા વિમોક્ષ્યસે ॥ ૩૨ ॥

એવમ્	= આ પ્રમાણે (બીજા પણ)	વિતતા:	= વિસ્તારથી કહેવાયેલા છે.	વિદ્ધિ	= જાણ.
બહુવિધા:	= અનેક જાતના	તાન્	= તે	એવમ્	= આ પ્રમાણે
યજ્ઞા:	= યજ્ઞો	સર્વાન્	= બધા યજ્ઞોને (તું)	જાત્વા	= જાણીને (એમના અનુજ્ઞાન દ્વારા તું)
બ્રહ્મણ:	= વેદની	કર્મજાન્	= કર્મજન્ય	વિમોક્ષ્યસે	= (કર્મબંધનથી) પૂર્ણ રીતે છૂટી જઈશ.
મુખે	= વાણીમાં				

ટીકા — ‘એવં બહુવિદ્યા યજ્ઞા વિતતા બ્રહ્મણો મુખે’ — ચોવીસમાથી ત્રીસમા શ્લોક સુધી જે બાર યજ્ઞોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, એ સિવાય બીજા પણ અનેક પ્રકારના યજ્ઞોનું વેદની વાણીમાં વિસ્તારથી વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. કારણ કે સાધકોની પ્રકૃતિ અનુસાર તેમની નિષ્ઠાઓ પણ અલગ-અલગ હોય છે અને તદનુસાર તેમનાં સાધનો પણ અલગ-અલગ હોય છે.

વેદોમાં સકામ અનુષ્ઠાનોનું પણ વિસ્તારથી વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. પરંતુ એ બધાંથી નાશવાન ફળની જ પ્રાપ્તિ થાય છે, અવિનાશીની નહિ. એટલા માટે વેદોમાં વર્ણવેલાં સકામ અનુષ્ઠાનો કરવાવાળા મનુષ્યો સ્વર્ગલોકમાં જાય છે અને પુણ્ય ક્ષીણ થતાં ફરીથી મૃત્યુલોકમાં આવી જાય છે. આ રીતે તેઓ જન્મમરણના બંધનમાં પડ્યા રહે છે (ગીતા ૮/૨૧). પરંતુ અહીં તે સકામ અનુષ્ઠાનોની વાત નથી કહેવામાં આવી. અહીં નિષ્કામકર્મરૂપી એ યજ્ઞોની વાત કહેવામાં આવી છે, જેમના અનુષ્ઠાનથી પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થાય છે — ‘યાન્તિ બ્રહ્મ સનાતનમ્’ (ગીતા ૪/૩૧).

વેદોમાં કેવળ સ્વર્ગપ્રાપ્તિના સાધનરૂપી સકામ અનુષ્ઠાનોનું જ વર્ણન છે, એવી વાત નથી. વેદોમાં પરમાત્મપ્રાપ્તિના સાધનરૂપી શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન, પ્રાણાયામ, સમાધિ વગેરે અનુષ્ઠાનોનું પણ વર્ણન થયું છે. ઉપર્યુક્ત પદો તે જ સંદર્ભમાં છે.

ત્રીજા અધ્યાયના ચૌદમા-પંદરમા શ્લોકોમાં કહેવાઈ ગયું છે કે યજ્ઞ વેદોથી ઉત્પન્ન થયા છે અને સર્વવ્યાપી પરમાત્મા તે યજ્ઞોમાં નિત્ય પ્રતિષ્ઠિત (બિરાજમાન) છે. યજ્ઞોમાં પરમાત્મા નિત્ય પ્રતિષ્ઠિત રહેવાથી તે યજ્ઞોનું અનુષ્ઠાન કેવળ પરમાત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિને માટે જ કરવું જોઈએ.

‘કર્મજાન્વિદ્ધિ તાન્સર્વાન્’ — ચોવીસમાથી ત્રીસમા શ્લોક સુધી જે બાર યજ્ઞોનું વર્ણન થયું છે તથા તે જ રીતે વેદોમાં જે યજ્ઞોનું વર્ણન થયું છે, તે બધા યજ્ઞોને માટે અહીં ‘તાન્ સર્વાન્’ પદ આવ્યાં છે.

‘કર્મજાન્ વિદ્ધિ’ પદોનું તાત્પર્ય એ છે કે સઘળે-સઘળા યજ્ઞો કર્મજન્ય છે અર્થાત્ કર્મો વડે થવાવાળા છે. શરીર વડે જે ક્રિયાઓ થાય છે, વાણી વડે જે કથન થાય છે અને મન વડે જે સંકલ્પો થાય છે, તે બધાં કર્મો કહેવાય છે — ‘શરીરવાઙ્મનોભિર્યત્કર્મ પ્રારભતે નરઃ’ (ગીતા ૧૮/૧૫).

અર્જુન પોતાનું કલ્યાણ તો ઇચ્છે છે, પરંતુ યુદ્ધરૂપી

કર્તવ્યકર્મને પાપ માનીને તેનો ત્યાગ કરવાને ઇચ્છે છે. એટલા માટે ‘કર્મજાન્ વિદ્ધિ’ પદો વડે ભગવાન અર્જુનના પ્રત્યે એવો ભાવ પ્રગટ કરી રહ્યા છે કે યુદ્ધરૂપી કર્તવ્યકર્મનો ત્યાગ કરીને પોતાના કલ્યાણને માટે તું જે સાધન કરશે, તે પણ કર્મ જ હશે. વાસ્તવમાં કલ્યાણ, કર્મથી નથી થતું, પરંતુ કર્મો સાથે સર્વથા સંબંધ-વિચ્છેદ થવાથી થાય છે. એટલા માટે જો તું યુદ્ધરૂપી કર્તવ્યકર્મને પણ આસક્તિ રહિત થઈને કરશે, તો તેનાથી પણ તારું કલ્યાણ થઈ જશે; કેમકે મનુષ્યને કર્મો નથી બાંધતાં, પરંતુ (કર્મની અને તેના ફળની) આસક્તિ જ બાંધે છે (ગીતા ૬/૪). યુદ્ધ તો તારું સહજ કર્મ (સ્વધર્મ) છે, એટલા માટે તે કરવું તારા માટે સુગમ પણ છે.

‘એવં જ્ઞાત્વા વિમોક્ષસે’ — ભગવાને આ જ અધ્યાયના ચૌદમા શ્લોકમાં બતાવ્યું કે કર્મફળમાં મારી સ્પૃહા નથી, એટલા માટે મને કર્મો નથી બાંધતાં — આ રીતે જે મને જાણી લે છે, તે પણ કર્મોથી નથી બંધાતો. તાત્પર્ય એ છે કે જેણે કર્મો કરતા રહીને પણ તેમનાથી અનાસક્ત રહેવાની વિદ્યા (કર્મફળમાં સ્પૃહા ન રાખવી)ને શીખીને તેનો અનુભવ કરી લીધો છે, તે કર્મબંધનથી મુક્ત થઈ જાય છે. પછી પંદરમા શ્લોકમાં ભગવાને એ જ વાતને ‘એવં જ્ઞાત્વા’ પદો વડે કહી. ત્યાં પણ એ જ ભાવ છે કે મુમુક્ષુ પુરુષો પણ એ જ રીતે જાણીને કર્મો કરતા આવ્યા છે. સોળમા શ્લોકમાં કર્મોથી નિર્લિપ્ત રહેવાના આ જ તત્ત્વને વિસ્તારથી કહેવાને માટે ભગવાને પ્રતિજ્ઞા કરી અને ‘યજ્ઞજ્ઞાત્વા મોક્ષસેઽશુભાત્’ પદો વડે તેને જાણવાનું ફળ તે મુક્ત થવું, એમ બતાવ્યું. હવે આ શ્લોકમાં ‘એવં જ્ઞાત્વા વિમોક્ષસે’ પદો વડે જ એ વિષયનો ઉપસંહાર કરે છે. તાત્પર્ય એ છે કે ફળની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરીને કેવળ લોકહિતાર્થે કર્મો કરવાથી મનુષ્ય કર્મબંધનથી મુક્ત થઈ જાય છે.

સંસારમાં અસંખ્ય ક્રિયાઓ થતી રહે છે; પરંતુ જે ક્રિયાઓ સાથે મનુષ્ય પોતાનો સંબંધ જોડે છે, તેમનાથી તે બંધાય છે, સંસારમાં ક્યાંય પણ કોઈ ક્રિયા (ઘટના) થાય, અને મનુષ્ય તેની સાથે પોતાનો સંબંધ જોડી દે છે — તેમાં રાજી કે નારાજ થાય છે, ત્યારે તે તે ક્રિયાથી બંધાઈ જાય છે, જ્યારે શરીર કે સંસારમાં થવાવાળી કોઈ પણ ક્રિયા સાથે મનુષ્યનો સંબંધ નથી રહેતો, ત્યારે તે કર્મબંધનથી મુક્ત થઈ જાય છે.

—■—

સંબંધ — યજ્ઞોનું વર્ણન સાંભળીને એવી જિજ્ઞાસા થાય છે કે તે યજ્ઞોમાંથી કયો યજ્ઞ શ્રેષ્ઠ છે? એનું સમાધાન ભગવાન આગળના શ્લોકમાં કરે છે.

શ્રેયાન્દ્રવ્યમયાદ્યાજ્ઞાનયજ્ઞઃ

પરન્તપ ।

સર્વ કર્માખિલં પાર્થ જ્ઞાને પરિસમાપ્યતે ॥ ૩૩ ॥

પરન્તપ, પાર્થ = હે પરંતપ! અર્જુન!	શ્રેયાન્ = શ્રેષ્ઠ છે.	જ્ઞાને = જ્ઞાન
દ્રવ્યમયાત્ = દ્રવ્યમય	સર્વમ્ = સઘળાં	(તત્ત્વ)માં
યજ્ઞાત્ = યજ્ઞની અપેક્ષાએ	કર્મ = કર્મો (અને)	પરિસમાપ્યતે = સમાપ્ત
જ્ઞાનયજ્ઞઃ = જ્ઞાનયજ્ઞ	અખિલમ્ = પદાર્થો	(લીન) થઈ જાય છે.

ટીકા — ‘શ્રેયાન્દ્રવ્યમયાદ્યાજ્ઞાનયજ્ઞઃ પરંતપ’ — જે યજ્ઞોમાં દ્રવ્યો (પદાર્થો) તથા કર્મોની આવશ્યકતા રહે છે, તે બધા યજ્ઞો ‘દ્રવ્યમય’ હોય છે. ‘દ્રવ્ય’ શબ્દની સાથે ‘મય’ પ્રત્યય પ્રચુરતાના અર્થમાં છે. જેવી રીતે માટીના પ્રાધાન્યવાળું પાત્ર ‘મૃન્મય’ કહેવાય છે, એવી જ રીતે દ્રવ્યના પ્રાધાન્યવાળો યજ્ઞ ‘દ્રવ્યમય’ કહેવાય છે, એવા દ્રવ્યમય યજ્ઞ કરતાં જ્ઞાનયજ્ઞ શ્રેષ્ઠ છે; કેમકે જ્ઞાનયજ્ઞમાં દ્રવ્ય અને કર્મની આવશ્યકતા નથી હોતી.

બધા જ યજ્ઞોને ભગવાને કર્મજન્ય કહ્યા છે (અ. ૪/૩૨). અહીં ભગવાન કહે છે કે સઘળાં કર્મો જ્ઞાનયજ્ઞમાં સંપૂર્ણ થઈ જાય છે અર્થાત્ જ્ઞાનયજ્ઞ કર્મજન્ય નથી, પરંતુ વિવેક-વિચારજન્ય છે. આથી અહીં જે જ્ઞાનયજ્ઞની વાત આવી છે, તે અગાઉ વર્ણવેલા બાર યજ્ઞોની અંતર્ગત આવેલા જ્ઞાનયજ્ઞ (અ. ૪/૨૮)નો વાચક નથી, પરંતુ આગળના (ચોત્રીસમા) શ્લોકમાં વર્ણવેલી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની પ્રચલિત પ્રક્રિયાનો વાચક છે. અગાઉ વર્ણવેલા બાર યજ્ઞોનો વાચક અહીં ‘દ્રવ્યમય યજ્ઞ’ છે. દ્રવ્યમય યજ્ઞ સમાપ્ત કરીને જ જ્ઞાનયજ્ઞ કરવામાં આવે છે.

જો સૂક્ષ્મદષ્ટિએ જોવામાં આવે તો જ્ઞાનયજ્ઞ પણ ક્રિયાજન્ય જ છે, પરંતુ એમાં વિવેકવિચારનું પ્રાધાન્ય રહે છે.

‘સર્વ કર્માખિલં પાર્થ જ્ઞાને પરિસમાપ્યતે’ — ‘સર્વમ્’ અને ‘અખિલમ્’ — બન્ને શબ્દો પર્યાયવાચક છે અને તેમનો અર્થ ‘સઘળાં’ થાય છે. એટલે અહીં ‘સર્વમ્ કર્મ’નો અર્થ સઘળાં કર્મો (કર્મમાત્ર) અને ‘અખિલમ્’નો અર્થ સઘળાં દ્રવ્યો (પદાર્થમાત્ર) લેવો એ જ યોગ્ય માલૂમ પડે છે.

જ્યાં સુધી મનુષ્ય પોતાને માટે કર્મો કરે છે, ત્યાં સુધી તેનો સંબંધ ક્રિયાઓ અને પદાર્થો સાથે ચાલુ રહે છે. જ્યાં સુધી ક્રિયાઓ અને પદાર્થો સાથે સંબંધ રહે છે, ત્યાં સુધી અંતઃકરણમાં અશુદ્ધિ રહે છે, એટલા માટે પોતાને માટે કર્મો ન કરવાથી જ અંતઃકરણ શુદ્ધ થાય છે.

અંતઃકરણમાં ત્રણ દોષો રહે છે — મળ (સંચિત

પાપો), વિક્ષેપ (ચિત્તની ચંચળતા) અને આવરણ (અજ્ઞાન). પોતાને માટે કોઈ પણ કર્મ ન કરવાથી અર્થાત્ સંસારમાત્રની સેવાને માટે જ કર્મ કરવાથી જ્યારે સાધકના અંતઃકરણમાં રહેલા મળ અને વિક્ષેપ-બન્ને દોષો દૂર થઈ જાય છે, ત્યારે તે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ દ્વારા આવરણદોષને દૂર કરવા માટે કર્મોનો સ્વરૂપથી ત્યાગ કરીને ગુરુની પાસે જાય છે. તે સમયે તે કર્મો અને પદાર્થોથી પર થઈ જાય છે અર્થાત્ કર્મો અને પદાર્થો તેનું લક્ષ્ય નથી રહેતાં, બલકે એક ચિન્મય તત્ત્વ જ તેનું લક્ષ્ય રહે છે. આને જ સઘળાં કર્મો અને પદાર્થોનું તત્ત્વજ્ઞાનમાં સમાપ્ત થવું એમ કહેવાય છે.

જ્ઞાનપ્રાપ્તિની પ્રચલિત પ્રક્રિયા

શાસ્ત્રોમાં જ્ઞાનપ્રાપ્તિનાં આઠ અંતરંગ સાધનો કહેવામાં આવ્યાં છે — (૧) વિવેક, (૨) વૈરાગ્ય, (૩) શમ વગેરે ષટ્સંપત્તિ (શમ, દમ, શ્રદ્ધા, ઉપરતિ, તિતિક્ષા અને સમાધાન), (૪) મુમુક્ષુતા, (૫) શ્રવણ, (૬) મનન, (૭) નિદિધ્યાસન અને (૮) તત્ત્વપદાર્થસંશોધન.

આ બધામાં પહેલું સાધન વિવેક છે. સત અને અસતને અલગ-અલગ જાણવા એ ‘વિવેક’ કહેવાય છે. સત-અસતને અલગ-અલગ જાણીને અસતનો ત્યાગ કરવો અર્થાત્ સંસારથી વિમુખ થવું એ ‘વૈરાગ્ય’ છે. એના પછી શમ વગેરે ષટ્સંપત્તિ આવે છે. મનને ઇન્દ્રિયોના વિષયોથી હઠાવવું એ ‘શમ’ છે. ઇન્દ્રિયોને વિષયોથી હઠાવવી એ ‘દમ’ છે. ઇશ્વર, શાસ્ત્ર વગેરે ઉપર પૂજ્યભાવપૂર્વક પ્રત્યક્ષથી પણ વધારે વિશ્વાસ રાખવો એ ‘શ્રદ્ધા’ છે. વૃત્તિઓનું સંસાર તરફથી હઠી જવું એ ‘ઉપરતિ’ છે. શરદી, ગરમી વગેરે દુશ્વળોને સહન કરવાં, તેમની ઉપેક્ષા કરવી એ ‘તિતિક્ષા’ છે. અંતઃકરણમાં શંકાઓ ન રહેવી એ ‘સમાધાન’ છે. એના પછી ચોથું સાધન છે — મુમુક્ષુતા. સંસારથી છૂટવાની ઇચ્છા એ ‘મુમુક્ષુતા’ છે.

મુમુક્ષુતા જાગ્રત થયા બાદ સાધક પદાર્થો અને કર્મોનો સ્વરૂપથી ત્યાગ કરીને શ્રોત્રિય અને બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુની પાસે જાય છે. ગુરુની પાસે નિવાસ કરતા રહીને શાસ્ત્રોને સાંભળીને તાત્પર્યનો નિર્ણય કરવો તથા તેને ધારણ કરવો એને ‘શ્રવણ’

કહે છે. શ્રવણથી પ્રમાણગત સંશય દૂર થાય છે. પરમાત્મતત્ત્વનું યુક્તિપ્રયુક્તિઓથી ચિંતન કરવું એ 'મનન' છે. મનનથી પ્રમેયગત સંશય દૂર થાય છે. સંસારની સત્તાને માનવી અને પરમાત્મતત્ત્વની સત્તા ન માનવી એ 'વિપરીત ભાવના' કહેવાય છે. વિપરીત ભાવનાને હઠાવવી એ 'નિદિધ્યાસન' છે. પ્રાકૃત પદાર્થમાત્ર સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય અને કેવળ એક

ચિન્મયતત્ત્વ શેષ રહી જાય — એ 'તત્ત્વપદાર્થસંશોધન' છે. એને જ તત્ત્વસાક્ષાત્કાર કહે છે.^૧

વિચારપૂર્વક જોવામાં આવે તો આ બધાં સાધનોનું તાત્પર્ય છે — અસાધન અર્થાત્ અસતના સંબંધનો ત્યાગ. ત્યાજ્ય વસ્તુ પોતાને માટે નથી હોતી, પરંતુ ત્યાગનું પરિણામ (તત્ત્વસાક્ષાત્કાર) પોતાને માટે હોય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : દ્રવ્યમય યજ્ઞમાં ક્રિયા અને પદાર્થની પ્રધાનતા છે, તેથી તે કરણ-સાપેક્ષ છે. જ્ઞાનયજ્ઞમાં વિવેક-વિચારની પ્રધાનતા છે; તેથી તે કરણ-નિરપેક્ષ છે. તેથી દ્રવ્યમય યજ્ઞથી જ્ઞાનયજ્ઞ શ્રેષ્ઠ છે. જ્ઞાનયજ્ઞમાં સંપૂર્ણ ક્રિયાઓ અને પદાર્થોથી સંબંધ છૂટી જાય છે અર્થાત્ તત્ત્વજ્ઞાન થતાં કંઈ પણ કરવું, જાણવું અને પ્રાપ્ત કરવું શેષ રહેતું નથી; કારણ કે એક પરમાત્મા સિવાય બીજા કશાનું અસ્તિત્વ જ રહેતું નથી.

— ■ —

સંબંધ — અર્જુન પોતાનું કલ્યાણ ઇચ્છે છે; આથી કલ્યાણપ્રાપ્તિનાં વિભિન્ન સાધનોનું યજ્ઞરૂપે વર્ણન કરીને હવે ભગવાન જ્ઞાનયજ્ઞ દ્વારા તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની પ્રચલિત પ્રણાલીનું વર્ણન કરે છે.

તદ્વિદ્ધિ પ્રણિપાતેન પરિપ્રશ્નેન સેવયા ।
ઉપદેક્ષ્યન્તિ તે જ્ઞાનં જ્ઞાનિનસ્તત્ત્વદર્શિનઃ ॥ ૩૪ ॥

તત્	= એ (તત્ત્વજ્ઞાન)ને	દંડવત્પ્રણામ કરવાથી,	તત્ત્વદર્શિનઃ	= તત્ત્વદર્શી
	(તું તત્ત્વદર્શી જ્ઞાની	સેવયા	= (એમની) સેવા	(અનુભવી)
	મહાપુરુષો પાસે		કરવાથી (તેમજ)	
	જઈને)	પરિપ્રશ્નેન	= સરળ ભાવે પ્રશ્ન	જ્ઞાનિનઃ
			પૂછવાથી	= જ્ઞાની (શાસ્ત્રજ્ઞ)
વિદ્ધિ	= જાણી લે;			મહાપુરુષ
પ્રણિપાતેન	= (એમને) સાષ્ટાંગ	તે	= તે	જ્ઞાનમ્
				= (તને તે) તત્ત્વજ્ઞાનનો
				ઉપદેક્ષ્યન્તિ
				= ઉપદેશ આપશે.

ટીકા — 'તદ્વિદ્ધિ' — અર્જુને પહેલાં કહ્યું હતું કે યુદ્ધમાં સ્વજનોને મારીને હું હિત નથી જોતો (ગીતા ૧/૩૧); આ આતતાયીઓને મારવાથી તો પાપ જ લાગશે (ગીતા ૧/૩૬). યુદ્ધ કરવાની અપેક્ષાએ હું ભિક્ષા માગીને જીવનનિર્વાહ કરવાનું શ્રેષ્ઠ સમજું છું (ગીતા ૨/૫). આ રીતે અર્જુન યુદ્ધરૂપી કર્તવ્યકર્મનો ત્યાગ કરવાનું શ્રેષ્ઠ માને છે. પરંતુ ભગવાનના મતાનુસાર જ્ઞાનપ્રાપ્તિને માટે કર્મોનો ત્યાગ કરવો આવશ્યક નથી (૩/૨૦; ૪/૧૫). એટલા માટે અહીં ભગવાન અર્જુનને જાણે એમ કહી રહ્યા છે કે જો તું કર્મોનો સ્વરૂપથી ત્યાગ કરીને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને જ શ્રેષ્ઠ માનતો હોય, તો તું કોઈ તત્ત્વદર્શી જ્ઞાની મહાપુરુષની પાસે જઈને વિધિપૂર્વક જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કર; હું તને એવો ઉપદેશ નહિ આપું.

વાસ્તવમાં અહીં ભગવાનનો અભિપ્રાય અર્જુનને જ્ઞાની મહાપુરુષની પાસે મોકલવાનો નથી, બલકે તેમને ચેતવવાનો છે એવું પ્રતીત થાય છે. જેવી રીતે કોઈ મહાપુરુષ કોઈને તેના કલ્યાણની વાત કહી રહ્યા છે, પરંતુ શ્રદ્ધાની ઊણપને કારણે સાંભળનારને એ વાત નથી રુચતી, તો તે મહાપુરુષ તેને કહી દે છે કે તું કોઈ બીજા મહાપુરુષની પાસે જઈને પોતાના કલ્યાણનો ઉપાય પૂછ; એવી જ રીતે ભગવાન જાણે એમ કહી રહ્યા છે કે જો તને મારી વાત નથી રુચતી, તો તું કોઈ જ્ઞાની મહાપુરુષની પાસે જઈને પ્રચલિત પ્રણાલી વડે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર. જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની પ્રચલિત પ્રણાલી છે — કર્મોનો સ્વરૂપથી ત્યાગ કરીને, જિજ્ઞાસાપૂર્વક શ્રોત્રિય અને બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુની

૧. જેઓ સાંસારિક ભોગ અને સંગ્રહમાં લાગેલા છે, એવા મનુષ્યો દ્વારા 'શ્રવણ' થાય છે શાસ્ત્રોનું, 'મનન' થાય છે વિષયોનું, 'નિદિધ્યાસન' થાય છે રૂપિયાનું અને 'સાક્ષાત્કાર' થાય છે દુઃખોનો!

પાસે જઈને વિધિપૂર્વક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું.^૧

આગળ ચાલીને ભગવાને આડત્રીસમા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે એ જ તત્ત્વજ્ઞાન તને પોતાનાં કર્તવ્યકર્મો કરતાં-કરતાં (કર્મયોગ સિદ્ધ થતાં જ) બીજા કોઈ સાધન વિના આપોઆપ પોતાની અંદર પ્રાપ્ત થઈ જશે. તેને માટે કોઈ બીજાની પાસે જવાની જરૂર નથી.

‘પ્રણિપાતેન’ – જ્ઞાનપ્રાપ્તિને માટે ગુરુની પાસે જઈને એમને સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરવા. તાત્પર્ય એ છે કે ગુરુની પાસે નીચ પુરુષની જેમ રહેવું – ‘નીચવત્ સેવેત સદ્ગુરુમ્’, જેથી પોતાના શરીરથી ગુરુનો કદી અનાદર ને તિરસ્કાર ન થઈ જાય. નમ્રતા, સરળતા અને જિજ્ઞાસુભાવથી તેમની પાસે રહેવું અને એમની સેવા કરવી. પોતાની જાતને એમને સમર્પિત કરી દેવી; એમને આધીન થઈ જવું. શરીર અને વસ્તુઓ – બન્ને એમને અર્પણ કરી દેવાં. સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામથી પોતાનું શરીર અને સેવા દ્વારા પોતાની વસ્તુઓ એમને અર્પણ કરી દેવી.

‘સેવયા’ – શરીર અને વસ્તુઓ વડે ગુરુની સેવા કરવી. જેનાથી તેઓ પ્રસન્ન થાય, તેવું કામ કરવું. એમની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરવી હોય તો પોતાની જાતને સર્વથા એમને આધીન કરી દેવી. એમના મનને, સંકેતને અને આજ્ઞાને અનુકૂળ કામ કરવું. આ જ વાસ્તવિક સેવા છે.

સંતમહાપુરુષની સૌથી મોટી સેવા છે – એમના સિદ્ધાંતો અનુસાર પોતાનું જીવન બનાવવું. કારણ કે એમને સિદ્ધાંતો જેટલા પ્રિય હોય છે, એટલું પોતાનું શરીર પ્રિય નથી હોતું. સિદ્ધાંતની રક્ષાને માટે તેઓ પોતાના શરીર સુધ્ધાંનો સહર્ષ ત્યાગ કરી દે છે. એટલા માટે સાચો સેવક એમના સિદ્ધાંતોનું દૃઢતાપૂર્વક પાલન કરે છે.

‘પરિપ્રશ્નેન’ – કેવળ પરમાત્મતત્ત્વને જાણવાને માટે, જિજ્ઞાસુભાવે સરળતા અને વિનમ્રતાપૂર્વક ગુરુને પ્રશ્ન કરવો. પોતાની વિદ્વત્તા બતાવવાને માટે અથવા તેમની પરીક્ષા કરવાને માટે પ્રશ્ન ન કરવો.

હું કોણ છું? સંસાર શું છે? બંધન શું છે? મોક્ષ

શું છે? પરમાત્મતત્ત્વનો અનુભવ કેવી રીતે થઈ શકે છે? મારી સાધનામાં ક્યાં-ક્યાં વિઘ્નો છે? એ વિઘ્નોને કેવી રીતે દૂર કરવામાં આવે? તત્ત્વ સમજમાં કેમ નથી આવી રહ્યું? વગેરે-વગેરે પ્રશ્નો કેવળ પોતાના બોધને માટે (જેમ જેમ જિજ્ઞાસા થાય, તેમ - તેમ) કરવા.

‘જ્ઞાનિનસ્તત્ત્વદર્શિનઃ’ – ‘તત્ત્વદર્શિનઃ’ – પદનું તાત્પર્ય એ છે કે તે મહાપુરુષને પરમાત્મતત્ત્વનો અનુભવ થઈ ગયો હોય; અને ‘જ્ઞાનિનઃ’ પદનું તાત્પર્ય એ છે કે એમને વેદો તથા શાસ્ત્રોનું સારી રીતે જ્ઞાન હોય. એવા તત્ત્વદર્શી અને જ્ઞાની મહાપુરુષની પાસે જઈને જ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ.

અંતઃકરણની શુદ્ધિ અનુસાર જ્ઞાનના અધિકારીઓ ત્રણ પ્રકારના હોય છે – ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ. ઉત્તમ અધિકારીને શ્રવણમાત્રથી તત્ત્વજ્ઞાન થઈ જાય છે.^૨ મધ્યમ અધિકારીને શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન કરવાથી તત્ત્વજ્ઞાન થાય છે. કનિષ્ઠ અધિકારી તત્ત્વને સમજવા માટે ભિન્નભિન્ન પ્રકારની શંકાઓ કર્યા કરે છે. એ શંકાઓનું સમાધાન કરવાને માટે વેદો અને શાસ્ત્રોનું સારું એવું જ્ઞાન હોવું આવશ્યક છે; કેમકે ત્યાં કેવળ યુક્તિઓથી તત્ત્વને સમજાવી શકાતું નથી. આથી જો ગુરુ તત્ત્વદર્શી હોય, પરંતુ જ્ઞાની ન હોય, તો તે શિષ્યની જાતજાતની શંકાઓનું સમાધાન નહિ કરી શકે. જો ગુરુ શાસ્ત્રોના જ્ઞાતા હોય, પરંતુ તત્ત્વદર્શી ન હોય તો તેમની વાતો એવી નક્કર નહિ હોય, જેનાથી શ્રોતાને જ્ઞાન થઈ જાય. તે વાતો સંભળાવી શકે છે, પુસ્તકો વંચાવી શકે છે, પરંતુ શિષ્યને બોધ નથી કરાવી શકતો. એટલા માટે ગુરુનું તત્ત્વદર્શી અને જ્ઞાની બન્નેય હોવું બહુ જ જરૂરી છે.

‘ઉપદેક્ષ્યન્તિ તે જ્ઞાનમ્’ – મહાપુરુષને દંડવત્ પ્રણામ કરવાથી, તેમની સેવા કરવાથી અને તેમને સરળતાપૂર્વક પ્રશ્નો પૂછવાથી તેઓ તને તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશ આપશે – એનું એ તાત્પર્ય નથી કે તે મહાપુરુષને આ બધાની અપેક્ષા રહે છે. વાસ્તવમાં તેમને પ્રણામ, સેવા

૧. આદૌ સ્વવર્ણાશ્રમવર્જિતાઃ ક્રિયાઃ કૃત્વા સમાસાદિતશુદ્ધમાનસઃ ।

સમાપ્ય તત્પૂર્વમુપાત્તસાધનઃ સમાશ્રયેત્ સદ્ગુરુમાત્મલબ્ધયે ॥ (અધ્યાત્મરામાયણ, ઉત્તર ૫/૭)

‘સહુથી પહેલાં પોતપોતાના વર્ણ અને આશ્રમને માટે શાસ્ત્રોમાં વર્ણવેલી ક્રિયાઓનું યથાવત્ પાલન કરીને ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જતાં તે ક્રિયાઓનો ત્યાગ કરી દેવો, પછી શમ, દમ વગેરે સાધનોથી સંપન્ન થઈને આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિને માટે સદ્ગુરુના શરણમાં જવું.’

તદ્વિજ્ઞાનાર્થં સ ગુરુમેવાભિગચ્છેત્ સમિત્યાણિઃ શ્રોત્રિયં બ્રહ્મનિષ્ઠમ્ ॥ (મુણ્ડક. ૧/૨/૧૨)

‘તે જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરવાને માટે તે જિજ્ઞાસુ સાધકે હાથમાં સમિધ લઈને વિનયપૂર્વક વેદશાસ્ત્રોના જ્ઞાતા અને તત્ત્વજ્ઞાની ગુરુની પાસે જવું.’

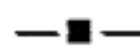
૨. ઉત્તમ અધિકારી તે જ છે, જેનામાં તત્ત્વપ્રાપ્તિની લગની હોય, જેને તત્ત્વપ્રાપ્તિમાં ભવિષ્ય સારું ન લાગે અર્થાત્ જે વર્તમાનમાં જ તત્કાળ તત્ત્વપ્રાપ્તિ કરવાને ઇચ્છે છે.

વગેરેની કિંચિત્માત્ર પણ તમન્ના નથી હોતી. આ બધું કહેવાનો ભાવ એ છે કે જ્યારે સાધક આ રીતે જિજ્ઞાસા કરે છે અને સરળતાપૂર્વક મહાપુરુષની પાસે જઈને રહે છે, ત્યારે એ મહાપુરુષના અંતઃકરણમાં તેના પ્રત્યે વિશેષ ભાવ પેદા થઈ જાય છે, જેનાથી સાધકને બહુ જ લાભ થાય છે. જો સાધક આ રીતે તેમની પાસે ન રહે, તો જ્ઞાન મળે તોપણ તે તેને ગ્રહણ નહિ કરી શકે.

‘જ્ઞાનમ્’ પદ અહીં તત્ત્વજ્ઞાન અથવા સ્વરૂપબોધનું વાચક છે. વાસ્તવમાં જ્ઞાન સ્વરૂપનું નથી થતું, પરંતુ સંસારનું થાય છે. સંસારનું જ્ઞાન થતાં જ સંસાર સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય છે અને સ્વતઃસિદ્ધ સ્વરૂપનો

અનુભવ થઈ જાય છે.

‘ઉપદેક્ષ્યન્તિ’ પદનું એ તાત્પર્ય છે કે મહાપુરુષ જ્ઞાનનો ઉપદેશ તો આપે છે, એનાથી સાધકને બોધ થઈ જ જાય, એવું નિશ્ચિત નથી. આગળ ઓગણચાળીસમા શ્લોકમાં ભગવાને કહ્યું છે કે શ્રદ્ધાવાન પુરુષ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરે છે — ‘શ્રદ્ધાવાંલ્લભતે જ્ઞાનમ્’ કારણ કે શ્રદ્ધા અંતઃકરણની વસ્તુ છે; પરંતુ પ્રજ્ઞામ, સેવા, પ્રશ્ન વગેરે કપટપૂર્વક પણ કરી શકાય છે. એટલા માટે અહીં મહાપુરુષ દ્વારા કેવળ જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપવાની જ વાત કહેવામાં આવી છે અને ઓગણચાળીસમા શ્લોકમાં શ્રદ્ધાવાન સાધક દ્વારા જ્ઞાનના પ્રાપ્ત થવાની વાત કહેવામાં આવી છે.

સંબંધ — તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની પ્રયત્નિત પ્રજ્ઞાલીનું વર્ણન કરીને હવે ભગવાન આગળના ત્રણ (પાંત્રીસમા, છત્રીસમા અને સાડત્રીસમા) શ્લોકોમાં તત્ત્વજ્ઞાનનું વાસ્તવિક માહાત્મ્ય બતાવે છે.

યજ્ઞાત્વા ન પુનર્મોહમેવં યાસ્યસિ પાણ્ડવ ।

યેન ભૂતાન્યશેષેણ દ્રક્ષ્યસ્યાત્મન્યથો મયિ ॥ ૩૫ ॥

યત્	= જે (તત્ત્વજ્ઞાનને)	યાસ્યસિ	= પામે, (તેમજ)	આત્મનિ	= પોતાનામાં
જ્ઞાત્વા	= જાણ્યા પછી (તું)	પાણ્ડવ	= હે અર્જુન!		(અને)
પુનઃ	= ફરીથી	યેન	= જે (તત્ત્વજ્ઞાન)થી	અથો	= ત્યાર પછી
એવમ્	= આ રીતે	ભૂતાનિ	= (તું) સમગ્ર ભૂતોને	મયિ	= મુજ સચ્ચિદાનંદધન
મોહમ્	= મોહને	અશેષેણ	= નિઃશેષભાવે		પરમાત્મામાં
ન	= નહીં		(પહેલાં)	દ્રક્ષ્યસિ	= જોઈશ.

ટીકા — ‘યજ્ઞાત્વા ન પુનર્મોહમેવં યાસ્યસિ પાણ્ડવ’ — પૂર્વશ્લોકમાં ભગવાને કહ્યું કે તે મહાપુરુષો તને તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશ આપશે; પરંતુ ઉપદેશ સાંભળવા માત્રથી વાસ્તવિક બોધ અર્થાત્ સ્વરૂપનો યથાર્થ અનુભવ નથી થતો. ‘શ્રુત્વાપ્યેનં વેદ ન ચૈવ કશ્ચિત્’ (ગીતા ૨/૨૮); અને વાસ્તવિક બોધનું વર્ણન પણ કોઈ કરી નથી શકતું. કારણ કે વાસ્તવિક બોધ કરણ-નિરપેક્ષ છે અર્થાત્ મન, વાણી વગેરેથી પર છે. આથી વાસ્તવિક બોધ પોતાના દ્વારા જ પોતાને થાય છે અને તે ત્યારે થાય છે, જ્યારે મનુષ્ય પોતાના વિવેક (જડ-ચેતનના ભેદનું જ્ઞાન)ને મહત્ત્વ આપે છે. વિવેકને મહત્ત્વ આપવાથી જ્યારે અવિવેક સર્વથા દૂર થઈ જાય છે, ત્યારે તે વિવેક જ વાસ્તવિક બોધમાં પરિણત થઈ જાય છે અને જડતા સાથે સર્વથા સંબંધ-વિચ્છેદ કરાવી દે છે. વાસ્તવિક બોધ થતાં ફરીથી કદી મોહ નથી થતો.

ગીતાના પહેલા અધ્યાયમાં અર્જુનનો મોહ પ્રગટ થાય

છે કે યુદ્ધમાં બધા કુટુંબી અને સગાસંબંધી લોકો મરી જશે તો તેમને પિંડ અને જળ દેવાવાળા કોણ હશે? પિંડ અને જળ ન દેવાથી તેઓ નરકોમાં પડી જશે. જે જીવિત રહી જશે, તે સ્ત્રીઓ અને બાળકોનો નિર્વાહ અને પાલન કેવી રીતે થશે? વગેરે વગેરે. તત્ત્વજ્ઞાન થયા બાદ આવો મોહ નથી રહેતો. બોધ થતાં જ્યારે સંસાર સાથે હું-મારાપણાનો સંબંધ નથી રહેતો, ત્યારે ફરીથી મોહ થવાનો પ્રશ્ન જ નથી રહેતો.

‘યેન ભૂતાન્યશેષેણ દ્રક્ષ્યસ્યાત્મનિ’ — તત્ત્વજ્ઞાન થતાં જ એવો અનુભવ થાય છે કે મારી સત્તા સર્વત્ર પરિપૂર્ણ છે અને તે સત્તાની અંતર્ગત જ અનંત બ્રહ્માંડો છે. જેવી રીતે સ્વપ્નમાંથી જાગેલો મનુષ્ય સ્વપ્નની સૃષ્ટિને પોતાનામાં જ દેખે છે, તેવી જ રીતે તત્ત્વજ્ઞાન થતાં મનુષ્ય સઘળાં પ્રાણીઓ (જગત)ને પોતાનામાં જ દેખે છે. છઠ્ઠા અધ્યાયના ઓગણત્રીસમા શ્લોકમાં આવેલા ‘સર્વભૂતાનિ ચાત્મનિ’

પદો વડે પણ એ જ સ્થિતિનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

‘અથો મયિ’ – તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની જે પ્રચલિત પ્રક્રિયા છે, તેના અનુસાર ભગવાન કહી રહ્યા છે કે ગુરુ પાંસેથી વિધિપૂર્વક (શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસનપૂર્વક) તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતાં સાધક પહેલાં પોતાના સ્વરૂપમાં સઘળાં પ્રાણીઓને દેખે છે – આ ‘ત્વમ્’ પદનો અનુભવ થયો, પછી તે સ્વરૂપને તથા સઘળાં પ્રાણીઓને એક સચ્ચિદાનંદઘન પરમાત્મામાં દેખે છે – આ ‘તત્’ પદનો અનુભવ થયો. આ રીતે તેને પહેલાં ‘ત્વમ્’ (સ્વરૂપ)નો અને પછી ‘તત્’ (પરમાત્મતત્ત્વ)ની સાથે ‘ત્વમ્’ની એકતાનો અનુભવ થઈ જાય છે. એક માત્ર બ્રહ્મ જ શેષ રહી જાય છે. એવી અવસ્થામાં દષ્ટા, દશ્ય અને દર્શન— એ ત્રણેય નથી રહેતાં. પરંતુ લોકોની દૃષ્ટિમાં તેના પોતાના કહેવાતા અંતઃકરણમાં જે ભાવ દેખાય છે, તેને લીધે જ ભગવાન કહે છે કે તે બધાંને મારામાં દેખે છે.

સ્થૂળ દૃષ્ટિએ સમુદ્ર અને મોજામાં ભિન્નતા દેખાય

છે. મોજાં સમુદ્રમાં જ ઊઠે છે અને લીન થતાં રહે છે. પરંતુ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ સમુદ્ર અને મોજાંની સ્વતંત્ર સત્તા નથી. સત્તા કેવળ એક જળતત્ત્વની જ છે. જળતત્ત્વમાં ન સમુદ્ર છે, ન મોજાં. પૃથ્વી સાથે સંબંધ હોવાને કારણે સમુદ્ર પણ મર્યાદિત છે અને મોજાં પણ; પરંતુ જળતત્ત્વ મર્યાદિત નથી. આથી સમુદ્ર અને મોજાંને ન જોઈને એક જળતત્ત્વને જોવું એ જ યથાર્થ દૃષ્ટિ છે. આ જ રીતે સંસારરૂપી સમુદ્ર અને શરીર રૂપી મોજામાં ભિન્નતા દેખાય છે. શરીરો સંસારમાં જ ઉત્પન્ન અને નષ્ટ થતાં રહે છે. પરંતુ વાસ્તવમાં સંસાર અને શરીરસમુદાયની સ્વતંત્ર સત્તા નથી. સત્તા કેવળ પરમાત્મતત્ત્વની જ છે. પરમાત્મતત્ત્વમાં ન સંસાર છે, ન શરીર. પ્રકૃતિની સાથે સંબંધ હોવાને કારણે સંસાર પણ મર્યાદિત છે અને શરીર પણ. પરંતુ પરમાત્મતત્ત્વ મર્યાદિત નથી. આથી સંસાર અને શરીરોને ન જોઈને એક પરમાત્મતત્ત્વને જોવું એ જ યથાર્થ દૃષ્ટિ છે (ગીતા ૧૩/૨૭).

પરિશિષ્ટ ભાવ : તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ અથવા અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ એક વાર જ થાય છે અને તે હંમેશને માટે થાય છે. મતલબ કે તત્ત્વજ્ઞાન વારંવાર પ્રાપ્ત થતું નથી. એક વાર અનુભવમાં આવી ગયું તો તે હંમેશના માટે આવી જ ગયું! કારણ કે જ્યારે અજ્ઞાનની સ્વતંત્ર સત્તા જ નથી, તો પછી પુનઃ અજ્ઞાન કઈ રીતે થશે? તેથી નિત્ય-નિવૃત્ત એવા અજ્ઞાનની જ નિવૃત્તિ થાય છે અને નિત્ય-પ્રાપ્ત તત્ત્વજ્ઞાનની જ પ્રાપ્તિ થાય છે.

આપણું સ્વરૂપ સ્વયં સત્તારૂપ અને બોધસ્વરૂપ છે, પરંતુ બોધ (જ્ઞાન)નો અનાદર કરવાથી આપણે અસતનો સ્વીકાર કરી લીધો અને અસતનો સ્વીકાર કરવાથી અવિવેક થયો. મતલબ કે બોધ (જ્ઞાન)થી વિમુખ થઈને આપણે અસતને સત્તા આપવાથી વિવેકનો અનાદર થયો. વાસ્તવમાં બોધનો અનાદર કર્યો નથી, બલકે અનાદિકાળથી અનાદર છે. જો એવું માની લઈએ કે આપણે બોધનો અનાદર કર્યો તો એનાથી એ સાબિત થશે કે, પહેલાં બોધનો આદર હતો. તેથી હવે આદર કરીશું તો ફરીથી પાછો અનાદર થઈ જશે. પરંતુ એવું નથી, બોધ એક જ વાર થાય છે અને સદાને માટે થાય છે.

તત્ત્વજ્ઞાન થયા પછી મોહ રહેતો નથી; કારણ કે વાસ્તવમાં મોહ છે જ નહીં. નાશ એનો થાય છે, જે છે જ નહીં, અને પ્રાપ્ત એ જ થાય છે, જે હોય છે.

જગત જીવની અંતર્ગત છે અને જીવ પરમાત્માની અંતર્ગત છે, તેથી સાધક જગતને પોતાનામાં જુએ છે – ‘દ્રક્ષ્યસ્યાત્મનિ’, પછી પોતાને પરમાત્મામાં જુએ છે – ‘અથો મયિ’. ‘દ્રક્ષ્યસ્યાત્મનિ’માં આત્મજ્ઞાન (જ્ઞાન) છે અને ‘અથો મયિ’માં પરમાત્મજ્ઞાન (વિજ્ઞાન) છે. આત્મજ્ઞાનમાં નિજાનંદ છે અને પરમાત્મજ્ઞાનમાં પરમાનંદ છે. લૌકિક નિષ્ઠા (કર્મયોગ તથા જ્ઞાનયોગ)થી આત્મજ્ઞાનનો અનુભવ થાય છે અને અલૌકિક નિષ્ઠા (ભક્તિયોગ)થી પરમાત્મજ્ઞાનનો અનુભવ થાય છે.

બધું જ કાંઈ ભગવાન જ છે – આ પ્રકારનું સમગ્રનું જ્ઞાન ‘પરમાત્મજ્ઞાન’ છે. આત્મજ્ઞાનથી મુક્તિ તો થઈ જાય છે, પરંતુ સૂક્ષ્મ અહમ્ની ગંધ રહી જાય છે, તેથી દાર્શનિકો (તત્ત્વવેત્તાઓ)માં અને તેમનાં દર્શનમાં મતભેદ રહે છે. જો સૂક્ષ્મ અહમ્ની ગંધ ન રહે તો પછી મતભેદ કઈ રીતે થાય ? પરંતુ પરમાત્મજ્ઞાનથી સૂક્ષ્મ અહમ્ની ગંધ પણ નથી રહેતી અને તેનાથી પેદા થનારા સઘળા દાર્શનિક મતભેદ સમાપ્ત થઈ જાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે જ્યાં સુધી ‘આત્મનિ’ છે, (સૂક્ષ્મ અહંકાર છે) ત્યાં સુધી દાર્શનિક મતભેદ છે. જ્યારે ‘વાસુદેવઃ સર્વમ્’નો અનુભવ થઈ જાય, પછી મતભેદ રહેતા નથી, ત્યારે ‘અથો મયિ’ થઈ જાય છે. ‘અથો મયિ’માં એક પરમાત્મા સિવાય બીજી કોઈ સત્તા જ રહેતી નથી.

અપિ ચેદસિ પાપેભ્યઃ સર્વેભ્યઃ પાપકૃત્તમઃ ।
સર્વ જ્ઞાનપ્લવેનૈવ વૃજિનં સંતરિષ્યસિ ॥ ૩૬ ॥

ચેત્	= જો (તું)	પાપકૃત્તમઃ	= વધારે પાપ કરનાર	સર્વમ્	= સંપૂર્ણ
સર્વેભ્યઃ	= સમસ્ત	અસિ	= હોય, (તો પણ તું)	વૃજિનમ્	= પાપ-સાગરને
પાપેભ્યઃ	= પાપીઓ કરતાં	જ્ઞાનપ્લવેન	= જ્ઞાનરૂપી નૌકા દ્વારા	સંતરિષ્યસિ	= સારી રીતે પાર
અપિ	= પણ	એવ	= નિઃસંદેહ		કરી જઈશ.

ટીકા — ‘અપિ ચેદસિ પાપેભ્યઃ સર્વેભ્યઃ પાપકૃત્તમઃ’
— પાપ કરવાવાળાઓની ત્રણ શ્રેણીઓ હોય છે — (૧) ‘પાપકૃત્’ અર્થાત્ પાપ કરવાવાળો, (૨) ‘પાપકૃત્તર’ અર્થાત્ બે પાપીઓમાં એકથી અધિક પાપ કરવાવાળો અને (૩) ‘પાપકૃત્તમ’ અર્થાત્ સઘળા પાપીઓમાં સૌથી અધિક પાપ કરવાવાળો. અહીં ‘પાપકૃત્તમઃ’ પદનો પ્રયોગ કરીને ભગવાન કહે છે કે જો તું સઘળા પાપીઓમાં પણ અત્યંત પાપ કરવાવાળો હોય, તોપણ તત્ત્વજ્ઞાન વડે તું સઘળાં પાપોથી તરી શકે છે.

ભગવાનનું આ કથન બહુ જ આશ્વાસન આપવાવાળું છે. તાત્પર્ય એ છે કે જે પાપોનો ત્યાગ કરીને સાધનમાં લાગેલો છે, એનું તો કહેવું જ શું? પરંતુ જેણે પહેલાં બહુ જ પાપો કર્યા હોય, તેણે પણ જિજ્ઞાસા જાગ્રત થયા બાદ પોતાના ઉદ્ધારની બાબતમાં કદી નિરાશ નહિ થવું જોઈએ. કારણ કે પાપીમાં પણ પાપી મનુષ્ય પણ જો ઈચ્છે તો આ જ જન્મમાં અત્યારે જ પોતાનું કલ્યાણ કરી શકે છે. પુરાણાં પાપો એટલાં બાધક નથી થતાં, જેટલાં વર્તમાનનાં પાપો બાધક થાય છે. જો મનુષ્ય વર્તમાનમાં પાપ કરવાનું છોડી દે અને નિશ્ચય કરી લે કે હવે હું કદી પાપ નહિ કરું અને કેવળ તત્ત્વજ્ઞાનને જ પ્રાપ્ત કરીશ, તો તેનાં પાપોનો નાશ થવામાં વિલંબ નથી લાગતો.

જો કોઈ જગાએ સો વર્ષોથી ગાઢ અંધકાર છવાયો હોય અને ત્યાં દીવો પેટાવી દેવામાં આવે, તો તે અંધારાને દૂર કરીને પ્રકાશ કરવામાં દીવાને સો વર્ષ નથી લાગતાં, ઊલટાનું દીવો પેટાવતાં જ તત્કાળ અંધારું દૂર થઈ જાય છે. એ જ રીતે તત્ત્વજ્ઞાન થતાં જ પહેલાં કરવામાં આવેલાં સઘળાં પાપો તત્કાળ નષ્ટ થઈ જાય છે.

‘ચેત્’ (જો) પદ દેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ઘણું કરીને

એવા પાપી મનુષ્યો પરમાત્માનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી પરંતુ એવો નિયમ નથી કે તેઓ પરમાત્માનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી જ નથી શકતા — એવી વાત નથી. કોઈ મહાપુરુષના સંગથી અથવા કોઈ ઘટના, પરિસ્થિતિ, વાતાવરણ વગેરેના પ્રભાવથી જો તેમનો એવો દૃઢ નિશ્ચય થઈ જાય કે હવે પરમાત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું જ છે, તો તેઓ પણ સઘળા પાપ-સમુદ્રને સારી રીતે તરી જાય છે.

નવમા અધ્યાયના ત્રીસમા-એકત્રીસમા શ્લોકમાં પણ ભગવાને અનન્યભાવે પોતાનું ભજન કરવાવાળાને માટે એવી જ વાત કહી છે કે મહાન દુરાચારી મનુષ્ય પણ જો એવો નિશ્ચય કરી લે કે હવે હું ભગવાનનું ભજન જ કરીશ, તો તેનું પણ બહુ જ જલદી કલ્યાણ થઈ જાય છે.

‘સર્વ જ્ઞાનપ્લવેનૈવ વૃજિનં સંતરિષ્યસિ’ — પ્રકૃતિનું કાર્ય એવા શરીર અને સંસારના સંબંધથી જ સઘળાં પાપો થાય છે. તત્ત્વજ્ઞાન થતાં જ્યારે તેમનાથી સર્વથા સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય છે, ત્યારે પાપો કેવી રીતે રહી શકે છે? ‘મૂલાભાવે કુતઃ શાખા’?

પરમાત્માના સ્વતઃસિદ્ધ જ્ઞાનની સાથે એક થવું એને જ ‘જ્ઞાનપ્લવ’ અર્થાત્ જ્ઞાનરૂપી નૌકાનું પ્રાપ્ત થવું કહેવાય. મનુષ્ય ગમે તેટલોયે પાપી કેમ ના રહ્યો હોય, જ્ઞાનરૂપી નૌકા વડે તે સમગ્ર પાપ-સમુદ્રને સારી રીતે તરી જાય છે. આ જ્ઞાનરૂપી નૌકા કદી તૂટતી-ફૂટતી નથી, તેમાં કદી છિદ્ર નથી પડતું અને એ કદી ડૂબતી પણ નથી. એ મનુષ્યને પાપ-સમુદ્રથી પાર કરાવી દે છે.

‘જ્ઞાનયજ્ઞ’ (અ. ૪/૩૩) વડે જ આ જ્ઞાનરૂપી નૌકા પ્રાપ્ત થાય છે. આ જ્ઞાનયજ્ઞ આરંભથી જ ‘વિવેક’ને લઈને ચાલે છે અને ‘તત્ત્વજ્ઞાન’માં તેની સમાપ્તિ થઈ જાય છે. સમાપ્તિ થતાં લેશમાત્ર પણ પાપ નથી રહેતું.

પરિશિષ્ટ ભાવ : અહીં ભગવાને ‘પાપેભ્યઃ સર્વેભ્યઃ પાપકૃત્તમઃ’ પદોથી પાપીની છેલ્લી સીમા બતાવી દીધી છે! જોકે ‘પાપેભ્યઃ’ પદ બહુવચન હોવાથી બધાં જ પાપીઓના અર્થમાં છે, તેમ છતાં ભગવાને તેની સાથે ‘સર્વેભ્યઃ’ પદ મૂક્યું છે. ‘સર્વેભ્યઃ’ પદ પણ સંપૂર્ણતાનું વાચક છે. આ બે પદ આપ્યા પછી પણ ભગવાને ‘પાપકૃત્તમઃ’ પદ પણ આપ્યું છે, જે અતિશયતાનો બોધ કરાવે છે. પ્રથમ મનુષ્ય ‘પાપકૃત્’ થાય છે, પછી ‘પાપકૃત્તર’ થાય છે અને પછી ‘પાપકૃત્તમ’ થાય છે અર્થાત્ સંપૂર્ણ સંસારમાં જેટલાં પણ પાપીઓ હોઈ શકે છે, તે બધાં જ પાપીઓથી પણ જે અત્યંત પાપી છે, તેને

પણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ શકે છે! કારણ કે પાપ ગમે તેટલાં કેમ ન હોય, છે તો તે અસંત જ. જ્યારે જ્ઞાન સત છે. સતની આગળ અસત કઈ રીતે ઊભું રહી શકે? પાપ અપવિત્ર છે, જ્યારે જ્ઞાન પરમપવિત્ર છે (આ જ અધ્યાયનો ૩૮મો શ્લોક). અપવિત્ર વસ્તુ, પવિત્ર વસ્તુને કઈ રીતે રોકી શકે છે? તેથી પાપમાં જ્ઞાનને રોકવાની શક્તિ નથી. જ્ઞાન પ્રાપ્તિમાં મુખ્ય અવરોધ છે — નાશવાન (જડ) સુખોમાં આસક્તિ (ગીતા અ. ૩/૩૪ થી ૪૧ સુધી). ભોગાસક્તિને લીધે મનુષ્યની પારમાર્થિક વિષયમાં રુચિ થતી નથી અને રુચિ ન હોવાથી જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ ખૂબ કઠણ જણાય છે.

—■—

યથૈધાંસિ સમિદ્ધોઽગ્નિર્ભસ્મસાત્કુરુતેઽર્જુન ।

જ્ઞાનાગ્નિઃ સર્વકર્માણિ ભસ્મસાત્કુરુતે તથા ॥ ૩૭ ॥

અર્જુન	= હે અર્જુન!	એધાંસિ	= ઈંધણોને	જ્ઞાનાગ્નિઃ	= જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ
યથા	= જે રીતે	ભસ્મસાત્	= સર્વથા ભસ્મ	સર્વકર્માણિ	= સમગ્ર કર્મોને
સમિદ્ધઃ	= ભડભડતો	કુરુતે	= કરી નાખે છે,	ભસ્મસાત્	= સર્વથા ભસ્મ
અગ્નિઃ	= અગ્નિ	તથા	= તે જ રીતે	કુરુતે	= કરી નાખે છે.

ટીકા — ‘યથૈધાંસિ સમિદ્ધોઽગ્નિર્ભસ્મસાત્ કુરુતેઽર્જુન’ — પાછળના શ્લોકમાં ભગવાને જ્ઞાનરૂપી નૌકા દ્વારા સઘળા પાપ-સમુદ્રને તરવાની વાત કહી. એનાથી એ પ્રશ્ન પેદા થાય છે કે પાપ-સમુદ્ર તો શેષ રહે જ છે, પછી તેનું શું થશે? આથી ભગવાન ફરીથી બીજું દૃષ્ટાંત આપતા રહીને કહે છે કે જેવી રીતે પ્રજ્વલિત અગ્નિ કાષ્ઠ વગેરે સઘળાં ઈંધણોને એવી રીતે ભસ્મ કરી દે છે કે તેમનો કિંચિત્માત્ર પણ અંશ શેષ નથી રહેતો, એવી જ રીતે જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ સઘળાં પાપોને એવી રીતે ભસ્મ કરી દે છે કે તેમનો કિંચિત્માત્ર પણ અંશ શેષ નથી રહેતો.

જ્ઞાનાગ્નિઃ સર્વકર્માણિ ભસ્મસાત્કુરુતે તથા — જેવી રીતે અગ્નિ કાષ્ઠને ભસ્મ કરી દે છે, તેવી જ રીતે તત્ત્વજ્ઞાનરૂપી અગ્નિ સંચિત, પ્રારબ્ધ અને ક્રિયમાણ — ત્રણે કર્મોને ભસ્મ કરી દે છે. જેવી રીતે અગ્નિમાં કાષ્ઠનો અત્યંત અભાવ થઈ જાય છે, તેવી જ રીતે તત્ત્વજ્ઞાનમાં સઘળાં કર્મોનો અત્યંત અભાવ થઈ જાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે જ્ઞાન થતાં કર્મો સાથે અથવા સંસાર સાથે સર્વથા સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય છે. સંબંધ-વિચ્છેદ થતાં સંસારની સ્વતંત્ર સત્તાનો અનુભવ નથી થતો, પરંતુ એક પરમાત્મતત્ત્વ જ શેષ રહે છે.

વાસ્તવમાં તમામ ક્રિયાઓ પ્રકૃતિના દ્વારા જ થાય છે (ગીતા અ. ૧૩/૨૯). તે ક્રિયાઓ સાથે પોતાનો સંબંધ માની લેવાથી કર્મો થાય છે. નાડીઓમાં રક્તપ્રવાહ થવો,

શરીરનું બાળકથી જવાન થવું, શ્વાસોનું આવવું-જવું, ભોજનનું પચવું વગેરે ક્રિયાઓ જે સમષ્ટિ પ્રકૃતિથી થાય છે, તે જ પ્રકૃતિથી ખાવું, પીવું, ચાલવું, જોવું, બોલવું વગેરે ક્રિયાઓ પણ થાય છે. પરંતુ મનુષ્ય અજ્ઞાનવશ તે ક્રિયાઓ સાથે પોતાનો સંબંધ માની લે છે અર્થાત્ પોતાને તે ક્રિયાઓનો કર્તા માની લે છે. એનાથી તે ક્રિયાઓ ‘કર્મ’ બનીને મનુષ્યને બાંધે છે. આ રીતે માનેલા સંબંધથી જ કર્મો થાય છે, અન્યથા ક્રિયાઓ જ થાય છે.

તત્ત્વજ્ઞાન થતાં અનેક જન્મોનાં સંચિત કર્મો સર્વથા નષ્ટ થઈ જાય છે. કારણ કે બધાં સંચિત કર્મો અજ્ઞાનને આશ્રયે રહે છે; આથી જ્ઞાન થતાં જ (આશ્રય, આધારરૂપી અજ્ઞાન ન રહેવાથી) તેઓ નષ્ટ થઈ જાય છે. તત્ત્વજ્ઞાન થતાં કર્તૃત્વાભિમાન નથી રહેતું; આથી સઘળાં ક્રિયમાણ કર્મ અકર્મ બની જાય છે અર્થાત્ ફળજનક નથી રહેતાં. પ્રારબ્ધ કર્મોની ઘટનાનો અંશ (અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ) તો જ્યાં સુધી શરીર રહે છે, ત્યાં સુધી રહે છે, પરંતુ જ્ઞાની ઉપર તેની કોઈ અસર નથી પડતી. કારણ કે તત્ત્વજ્ઞાન થતાં ભોક્તૃત્વ નથી રહેતું; આથી અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ સામે આવતાં તે સુખી-દુઃખી નથી થતો. આ રીતે તત્ત્વજ્ઞાન થતાં સંચિત, પ્રારબ્ધ અને ક્રિયમાણ-ત્રણે કર્મો સાથે કિંચિત્માત્ર પણ સંબંધ નથી રહેતો. કર્મો સાથે પોતાનો સંબંધ ન રહેવાથી કર્મો નથી રહેતાં; ભસ્મ રહી જાય છે અર્થાત્ સઘળાં કર્મ અકર્મ થઈ જાય છે.

—■—

સંબંધ — હવે ભગવાન આગળ કહેલા શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં તત્ત્વજ્ઞાનનો મહિમા બતાવતા રહીને ઉત્તરાર્ધમાં કર્મયોગની વિશેષ મહત્તા પ્રગટ કરે છે.

ન હિ જ્ઞાનેન સદૃશં પવિત્રમિહ વિદ્યતે ।
તત્સ્વયં યોગસંસિદ્ધઃ કાલેનાત્મનિ વિન્દતિ ॥ ૩૮ ॥

ઈહ	= આ મનુષ્યલોકમાં	સાધન)	તત્	= એ તત્ત્વજ્ઞાનને
જ્ઞાનેન	= જ્ઞાન	ન વિદ્યતે	કાલેન	= અવશ્ય જ
સદૃશમ્	= જેવું	યોગસંસિદ્ધઃ	સ્વયમ્	= આપમેળે
પવિત્રમ્	= પવિત્ર કરનારું	રીતે સિદ્ધ થઈ ગયો	આત્મનિ	= પોતાનામાં
હિ	= નિઃસંદેહ (બીજું કોઈ	છે (તે કર્મયોગી)	વિન્દતિ	= પ્રાપ્ત કરી લે છે.

ટીકા — ‘ન હિ જ્ઞાનેન સદૃશં પવિત્રમિહ વિદ્યતે’ — અહીં ‘ઈહ’ પદ મનુષ્યલોકનું વાચક છે; કેમકે સઘળે-સઘળી પવિત્રતા આ મનુષ્યલોકમાં જ પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે. પવિત્રતા પ્રાપ્ત કરવાનો અધિકાર અને અવસર મનુષ્યશરીરમાં જ છે. એવો અધિકાર કોઈ અન્ય શરીરમાં નથી. અલગ-અલગ લોકોના અધિકારો પણ મનુષ્યલોકથી જ મળે છે.

સંસારની સ્વતંત્ર સત્તાને માનવાથી તથા તેના દ્વારા સુખ લેવાની ઈચ્છાથી જ સઘળા દોષો અને પાપો ઉત્પન્ન થાય છે (ગીતા ૩/૩૭). તત્ત્વજ્ઞાન થતાં જ્યારે સંસારની સ્વતંત્ર સત્તા જ નથી રહેતી, ત્યારે સઘળાં પાપોનો સર્વથા નાશ થઈ જાય છે અને પરમ પવિત્રતા આવી જાય છે. એટલા માટે સંસારમાં જ્ઞાનના સમાન પવિત્ર કરવાવાળું બીજું કોઈ સાધન છે જ નહિ.

સંસારમાં યજ્ઞ, દાન, તપ, પૂજા વ્રત, ઉપવાસ, જપ, ધ્યાન, પ્રાણાયામ વગેરે જેટલાં સાધનો છે તથા ગંગા, યમુના, ગોદાવરી વગેરે જેટલાં તીર્થો છે, તે બધાં મનુષ્યનાં પાપોનો નાશ કરીને તેને પવિત્ર કરવાવાળાં છે. પરંતુ તે બધાંમાં પણ તત્ત્વજ્ઞાન સમાન પવિત્ર કરવાવાળું બીજું કોઈ પણ સાધન, તીર્થ વગેરે નથી; કેમકે એ બધાં તત્ત્વજ્ઞાનનાં સાધનો છે અને તત્ત્વજ્ઞાન એ બધાંનું સાધ્ય છે.

પરમાત્મા પવિત્રોના પણ પવિત્ર છે — ‘પવિત્રાણાં પવિત્રમ્’ (વિષ્ણુસહસ્રં ૧૦). એ જ પરમપવિત્ર પરમાત્માનો અનુભવ કરાવવાવાળું હોવાથી તત્ત્વજ્ઞાન પણ અત્યંત પવિત્ર છે.

‘યોગસંસિદ્ધઃ’ — જેનો કર્મયોગ સિદ્ધ થઈ ગયો છે અર્થાત્ કર્મયોગનું અનુષ્ઠાન સાંગોપાંગ પૂર્ણ થઈ ગયું છે, તે મહાપુરુષને અહીં ‘યોગસંસિદ્ધઃ’ કહેવામાં આવ્યો છે. છઠ્ઠા અધ્યાયના ચોથા શ્લોકમાં તેને જ ‘યોગારૂઢઃ’ કહેવામાં આવ્યો છે. યોગારૂઢ થવું એ કર્મયોગની અંતિમ અવસ્થા છે. યોગારૂઢ થતાં જ તત્ત્વબોધ થઈ જાય છે. તત્ત્વબોધ થઈ જતાં સંસાર સાથે સર્વથા સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય છે.

કર્મયોગની મુખ્ય વાત છે — પોતાનું કંઈ પણ ન માનીને સઘળાં કર્મો સંસારના હિતને માટે કરવાં, પોતાને માટે કંઈ પણ ન કરવું. એમ કરતાં સામગ્રી અને ક્રિયાશક્તિ — બન્નેનો પ્રવાહ સંસારની સેવામાં થઈ જાય છે. સંસારની સેવામાં પ્રવાહ થતાં ‘હું સેવક છું’ એવો (અહમ્)નો ભાવ પણ નથી રહેતો અર્થાત્ સેવક નથી રહેતો, કેવળ સેવા રહી જાય છે. આ રીતે જ્યારે સેવક સેવા બનીને સેવ્યમાં લીન થઈ જાય છે, ત્યારે પ્રકૃતિનાં કાર્ય શરીર તથા સંસાર સાથે સર્વથા વિયોગ (સંબંધ-વિચ્છેદ) થઈ જાય છે. વિયોગ થતાં સંસારની સ્વતંત્ર સત્તા નથી રહેતી, કેવળ ક્રિયા રહી જાય છે. એને યોગની સંસિદ્ધિ અર્થાત્ સમ્યક્ સિદ્ધિ કહે છે.

કર્મ અને ફળની આસક્તિને કારણે જ ‘યોગ’નો અનુભવ નથી થતો. વાસ્તવમાં કર્મો અને પદાર્થો સાથેનો સંબંધ-વિચ્છેદ સ્વતઃસિદ્ધ છે. કારણ કે કર્મો અને પદાર્થો તો અનિત્ય (આદિ-અંતવાળા) છે, અને પોતાનું સ્વરૂપ નિત્ય છે. અનિત્ય કર્મોથી નિત્ય સ્વરૂપને શું મળી શકે છે? એટલા માટે સ્વરૂપને કર્મો દ્વારા કંઈ મેળવવાનું નથી — આ ‘કર્મવિજ્ઞાન’ છે. કર્મવિજ્ઞાનનો અનુભવ થતાં કર્મફળ સાથે પણ સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય છે અર્થાત્ કર્મજન્ય સુખ લેવાની આસક્તિ સર્વથા દૂર થઈ જાય છે, જે દૂર થતાં જ પરમાત્માની સાથે પોતાના સ્વાભાવિક નિત્ય સંબંધનો અનુભવ થઈ જાય છે, જે ‘યોગવિજ્ઞાન’ છે. યોગવિજ્ઞાનનો અનુભવ થવો એ જ યોગની સંસિદ્ધિ છે.

‘તત્સ્વયં કાલેનાત્મનિ વિન્દતિ’ — જે તત્ત્વજ્ઞાનથી સઘળાં કર્મો ભસ્મ થઈ જાય છે અને જેના સમાન પવિત્ર કરવાવાળું સંસારમાં બીજું કોઈ સાધન નથી, કર્મયોગી યોગસંસિદ્ધ થતાં બીજા કોઈ સાધન વિના પોતાની મેળે પોતાના આત્મામાં જ તે જ તત્ત્વજ્ઞાનને તત્કાળ પ્રાપ્ત કરી લે છે.

ચોત્રીસમા શ્લોકમાં ભગવાને બતાવ્યું હતું કે પ્રચલિત પ્રણાલી અનુસાર કર્મોનો ત્યાગ કરીને ગુરુની પાસે જતાં

તેઓ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશ આપશે - ‘ઉપદેક્ષ્યન્તિ તે જ્ઞાનમ્’. પરંતુ ગુરુ તો ઉપદેશ દઈ દેશે, પણ તેનાથી તત્ત્વજ્ઞાન થઈ જ જશે - એવું નિશ્ચિત નથી. પછી પણ ભગવાન અહીં બતાવે છે કે કર્મયોગની પ્રણાલીથી કર્મો કરવાવાળા મનુષ્યને યોગસંસિદ્ધિ મળી જતાં તત્ત્વજ્ઞાન થઈ જ જાય છે.

ઉપર્યુક્ત પદોમાં આવેલું ‘કાલેન’ પદ વિશેષ ધ્યાન દેવા યોગ્ય છે. ભગવાને વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ ‘કાલેન’ પદ તૃતીયામાં પ્રયોજીને એ બતાવ્યું છે કે કર્મયોગથી અવશ્ય જ તત્ત્વજ્ઞાન અથવા પરમાત્મતત્ત્વનો અનુભવ થઈ જાય છે.^૧

‘સ્વયમ્’ પદ આપવાનું તાત્પર્ય એ છે કે તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને માટે કર્મયોગીને કોઈ ગુરુની, ગ્રંથની કે બીજા કોઈ સાધનની અપેક્ષા નથી. કર્મયોગની વિધિથી કર્તવ્યકર્મો કરતા રહેવાથી જ તેને પોતાની મેળે તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ જશે.

‘આત્મનિ વિન્દતિ’ પદોનું તાત્પર્ય એ છે કે તત્ત્વજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરવાને માટે કર્મયોગીને કોઈ બીજી જગાએ જવાની જરૂર નથી. કર્મયોગ સિદ્ધ થતાં તેને પોતાની જાતમાં જ સ્વતઃસિદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનનો અનુભવ થઈ જાય છે.

પરમાત્મા બધી જગાએ પરિપૂર્ણ હોવાથી પોતાનામાં પણ છે. જ્યાં સાધક ‘હું છું’-રૂપે પોતાની જાતને માને છે, ત્યાં જ પરમાત્મા બિરાજમાન છે; પરંતુ પરમાત્માથી વિમુખ થઈને સંસાર સાથે પોતાનો સંબંધ માની લેવાને કારણે પોતાની જાતમાં રહેલા પરમાત્માનો અનુભવ નથી થતો. કર્મયોગનું સારી રીતે અનુષ્ઠાન કરવાથી જ્યારે સંસાર સાથે સર્વથા સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય છે અર્થાત્ સંસાર સાથેનાં તાદાત્મ્ય, મમતા અને કામના દૂર થઈ જાય છે, ત્યારે તેને પોતાની જાતમાં જ તત્ત્વનો સુખપૂર્વક અનુભવ થઈ જાય છે - ‘નિર્વિન્દો હિ મહાબાહો સુખં બન્ધાત્રમુચ્યતે’ (ગીતા ૫/૩).

પરમાત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન કરણ-નિરપેક્ષ છે. એટલા માટે તેનો અનુભવ પોતાની જાત વડે જ થઈ શકે છે, ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ વગેરે કરણોથી નહિ. સાધક કોઈ પણ ઉપાય વડે તત્ત્વને જાણવાનો પ્રયત્ન કેમ ન કરે, પરંતુ અંતમાં

તે પોતાની જાત વડે જ તત્ત્વને જાણશે. શ્રવણ, મનન વગેરે સાધનો તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં અસંભાવના, વિપરીત ભાવના વગેરે જ્ઞાનની બાધાઓને દૂર કરવાવાળાં પરંપરાગત સાધનો માની લઈ શકાય છે, પરંતુ વાસ્તવિક બોધ પોતાની જાત વડે જ થાય છે; કારણ કે મન, બુદ્ધિ વગેરે બધાં જડ છે. જડ દ્વારા તે ચિન્મય સાધનને કેવી રીતે જાણી શકાય, જે જડથી સર્વથા અતીત છે? વાસ્તવમાં તત્ત્વનો અનુભવ જડના સંબંધ-વિચ્છેદથી થાય છે, જડ દ્વારા નહિ. જેવી રીતે, આંખો વડે સંસારને તો જોઈ શકાય છે, પરંતુ આંખો વડે આંખોને નથી જોઈ શકાતી. પરંતુ એમ કહી શકાય છે કે જેના વડે જોઈએ છીએ, તે જ આંખ છે. એ જ રીતે જે બધાને જાણવાવાળો છે, તેને કોના દ્વારા જાણી શકાય છે? - ‘વિજ્ઞાતામરે કેન વિજાનીયાત્’ (બૃહદારણ્યક. ૨/૪/૧૪). પરંતુ જેના વડે સઘળી વસ્તુઓનું જ્ઞાન થાય છે, તે જ પરમાત્મતત્ત્વ છે.

વિશેષ વાત

આ અધ્યાયના તેત્રીસમાથી સાડત્રીસમા શ્લોક સુધી ભગવાને જ્ઞાનની જે પ્રશંસા કરી છે, તેનાથી જ્ઞાનયોગનો વિશેષ મહિમા ઝળકે છે; પરંતુ વાસ્તવમાં તેને જ્ઞાનયોગનો જ મહિમા માની લેવો એ ઉચિત લાગતું નથી. ઊંડો વિચાર કરવામાં આવે તો એમાં અર્જુનના પ્રત્યે ભગવાનનો એક ગૂઢ અભિપ્રાય પ્રતીત થાય છે કે જે તત્ત્વજ્ઞાન એટલું મહાન અને પવિત્ર છે, તથા જે જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરવા માટે હું તને તત્ત્વદર્શી મહાપુરુષની પાસે જવાની આજ્ઞા આપી રહ્યો છું, તે જ્ઞાનને તું પોતે કર્મયોગ દ્વારા અવશ્યમેવ પ્રાપ્ત કરી શકે છે - ‘તત્સ્વયં યોગસંસિદ્ધઃ કાલેનાત્મનિ વિન્દતિ’ (ગીતા ૪/૩૮). આ રીતે જ્ઞાનયોગની પ્રશંસાના આ શ્લોકો વાસ્તવમાં પ્રકારાંતરથી કર્મયોગની જ વિશેષતા અને મહિમા બતાવવાને માટે છે. ભગવાનનો અભિપ્રાય એ ન હતો કે અર્જુન જ્ઞાનીઓની પાસે જઈને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે; ભગવાનનો અભિપ્રાય એ હતો કે જે જ્ઞાન આટલી દુર્લભતાથી, જ્ઞાનીઓની પાસે રહીને એમની સેવા કરીને અને વિનયપૂર્વક પ્રશ્નોત્તરી કરીને તથા તેના અનુસાર

૧. ‘કાલેન’ - આ શબ્દમાં ‘કાલાધ્વનોરત્યન્તસંયોગે’ (પાણિનિસૂત્ર ૨/૩/૫) - એનાથી પ્રાપ્ત દ્વિતીયા વિભક્તિનો નિષેધ કરીને ‘અપવર્ગે તૃતીયા’ (એ જ ૨/૩/૬) - એનાથી તૃતીયા વિભક્તિ બની છે. તૃતીયા વિભક્તિ ત્યાં જ થાય છે, જ્યાં અવશ્ય ફળપ્રાપ્તિનું અર્થાત્ કાર્ય અવશ્ય સિદ્ધ થવાનું ઘોતન થાય છે. પરંતુ જ્યાં દ્વિતીયા વિભક્તિ હોય છે, ત્યાં અવશ્ય ફળપ્રાપ્તિનું પ્રકાશન નથી થતું; જેમ કે - ‘માસમ્ અધીતે’ પદ દ્વિતીયામાં પ્રયોજાય, તો તેનો અર્થ એમ થાય છે કે એક માસમાં પણ પૂરું ન વાંચી શક્યો. પરંતુ એ જ પદ જો ‘માસેન અધીતે’ એ રીતે તૃતીયામાં પ્રયોજાય તો તેનો અર્થ એમ થાય કે એક માસમાં પૂરું વાંચી લીધું. એ જ રીતે ભગવાને અહીં દ્વિતીયામાં ‘કાલમ્’ પદ ન આપીને તૃતીયામાં ‘કાલેન’ પદ આપ્યું છે, જેનાથી એ અર્થ નીકળે છે કે કર્મયોગથી અવશ્ય ફળપ્રાપ્તિ (સિદ્ધિ) થાય છે.

શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન કરીને તું પ્રાપ્ત કરશે, એ જ જ્ઞાન તને કર્મયોગની વિધિથી પ્રાપ્ત કર્તવ્ય (યુદ્ધ)નું પાલન કરવાથી જ પ્રાપ્ત થઈ જશે. જે તત્ત્વજ્ઞાનને માટે મેં તત્ત્વદર્શી મહાપુરુષોની પાસે જવાની પ્રેરણા કરી છે, તે તત્ત્વજ્ઞાન ત્યાં પ્રાપ્ત થઈ જ જશે, એ નિશ્ચિત નથી; કેમકે જે પુરુષની પાસે જશો તે તત્ત્વદર્શી જ છે — એની શી ખાતરી? અને એ મહાપુરુષ પ્રત્યે શ્રદ્ધાની ઊણપ પણ રહી શકે છે. બીજી વાત, આ પ્રક્રિયામાં પહેલાં સઘળાં પ્રાણીઓને પોતાનામાં જોશે અને તે પછી સઘળાં પ્રાણીઓને એક પરમાત્મતત્ત્વમાં જોશે (ગીતા ૪/૩૫). આ રીતે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની આ પ્રક્રિયામાં સંશય તથા વિલંબની

સંભાવના છે. પરંતુ કર્મયોગ દ્વારા અન્ય પુરુષની અપેક્ષા વિના, અવશ્યમેવ અને તત્કાળ તે તત્ત્વજ્ઞાનનો અનુભવ થઈ જાય છે. એટલા માટે હું તારા માટે કર્મયોગને જ યોગ્ય સમજું છું; આથી તને પ્રચલિત પ્રણાલીના જ્ઞાનનો ઉપદેશ હું નહિ આપું.

ભગવાન તો મહાપુરુષોના પણ મહાપુરુષ છે. આથી તેઓ અર્જુનને કોઈ બીજા મહાપુરુષની પાસે જઈને જ્ઞાન શીખવાને માટે કેવી રીતે કહી શકે? આગળ આ જ અધ્યાયના એકતાળીસમા શ્લોકમાં ભગવાને કર્મયોગની પ્રશંસા કરીને બેતાળીસમા શ્લોકમાં અર્જુનને સમતામાં સ્થિર થઈને યુદ્ધ કરવાની સ્પષ્ટરૂપે આજ્ઞા આપી છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ‘પવિત્રમિહ’ — અપવિત્રતા સંસારના સંબંધથી આવે છે. તત્ત્વજ્ઞાન થવાથી જ્યારે સંસારથી સંપૂર્ણ રીતે નિવૃત્તિ થઈ જાય છે, ત્યારે અપવિત્રતા રહેવાનો પ્રશ્ન જ રહેતો નથી. તેથી જ્ઞાનમાં કિંચિત્માત્ર પણ અપવિત્રતા, જડતા અને વિકાર નથી.

‘ઈહ’ પદ ‘લોક’નું વાચક છે. મતલબ કે, તત્ત્વજ્ઞાન લૌકિક છે, જ્યારે પરમાત્મજ્ઞાન અલૌકિક છે.

—■—

સંબંધ — હવે ભગવાન આગળના શ્લોકમાં જ્ઞાનપ્રાપ્તિના પાત્રનું નિરૂપણ કરે છે.

શ્રદ્ધાવાંલ્લભતે જ્ઞાનં તત્પરઃ સંયતેન્દ્રિયઃ ।

જ્ઞાનં લબ્ધ્વા પરાં શાન્તિમચિરેણાધિગચ્છતિ ॥ ૩૮ ॥

સંયતેન્દ્રિયઃ	= (જે)જિતેન્દ્રિય (તથા)	જ્ઞાનમ્	= જ્ઞાનને	અચિરેણ	= તત્કાળ
તત્પરઃ	= સાધનપરાયણ છે,	લભતે	= પામી જાય છે (અને)	પરામ્	= પરમ
	(એવો)	જ્ઞાનમ્	= જ્ઞાનને	શાન્તિમ્	= શાન્તિને
શ્રદ્ધાવાન્	= શ્રદ્ધાવાન મનુષ્ય	લબ્ધ્વા	= પામીને (તે)	અધિગચ્છતિ	= પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.

ટીકા — ‘તત્પરઃ સંયતેન્દ્રિયઃ’ — આ શ્લોકમાં શ્રદ્ધાવાન પુરુષને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાની વાત આવી છે. પોતાનામાં શ્રદ્ધા ઓછી હોવા છતાં પણ મનુષ્ય ભૂલથી પોતાને વધારે શ્રદ્ધાવાળો માની શકે છે, એટલા માટે ભગવાને શ્રદ્ધાની ઓળખ માટે બે વિશેષણો આપ્યાં છે — ‘સંયતેન્દ્રિયઃ’ અને ‘તત્પરઃ’.

જેની ઈન્દ્રિયો પૂર્ણતયા વશમાં છે, તે ‘સંયતેન્દ્રિયઃ’ છે અને જે પોતાના સાધનમાં તત્પરતાપૂર્વક લાગેલો છે, તે ‘તત્પરઃ’ છે. સાધનમાં તત્પરતાની કસોટી છે — ઈન્દ્રિયોનો સંયમ હોવો. જો ઈન્દ્રિયોનો સંયમ ના હોય અને વિષયભોગો તરફ જાય, તો સાધન-પરાયણતામાં ઊણપ સમજવી જોઈએ.

‘શ્રદ્ધાવાંલ્લભતે જ્ઞાનમ્’ — પરમાત્મામાં, મહા-પુરુષોમાં, ધર્મમાં અને શાસ્ત્રોમાં પ્રત્યક્ષની જેમ આદરપૂર્વક

વિશ્વાસ હોવો તે ‘શ્રદ્ધા’ કહેવાય છે.

જ્યાં સુધી પરમાત્મતત્ત્વનો અનુભવ ન થાય, ત્યાં સુધી પરમાત્મામાં પ્રત્યક્ષથી પણ વધારે વિશ્વાસ હોવો જોઈએ. વાસ્તવમાં પરમાત્માથી સ્થળ, કાળ વગેરેનું અંતર નથી, કેવળ માની લીધેલું અંતર છે. અંતર માનવાને કારણે જ પરમાત્મા સર્વત્ર વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ અનુભવમાં નથી આવી રહ્યા. એટલા માટે ‘પરમાત્મા પોતાનામાં છે.’ એવું માની લેવાનું નામ જ શ્રદ્ધા છે. કોઈ પણ વ્યક્તિ કેમ ન હોય, જો તે એકમાત્ર પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરવાને ઈચ્છે અને ‘પરમાત્મા પોતાનામાં છે’ એવી શ્રદ્ધાવાળો હોય, તો તેને અવશ્ય પરમાત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન થઈ જાય છે.

સંસાર પ્રતિક્ષણે જઈ રહ્યો છે, એક ક્ષણ પણ સ્થિર નથી. તેની સ્વતંત્ર સત્તા છે જ નહિ. કેવળ પરમાત્માની સત્તા વડે જ તે સત્તાવાન દેખાઈ રહ્યો છે. આ રીતે સંસારની

સ્વતંત્ર સત્તાને ન માનીને એક પરમાત્માની સત્તાને જ માનવી એ શ્રદ્ધા છે. એવી શ્રદ્ધા થતાં તત્કાળ જ્ઞાન થઈ જાય છે.

જ્યાં સુધી ઈન્દ્રિયો પર સંયમ ન હોય અને સાધનમાં તત્પરતા ન હોય, ત્યાં સુધી શ્રદ્ધામાં ઊણપ સમજવી જોઈએ. જો ઈન્દ્રિયો વિષયો તરફ જાય, તો સાધનમાં તત્પરતા નથી આવતી. સાધનમાં તત્પરતા ન હોવાથી અન્યની પરાયણતા, અન્યનો આદર થાય છે. જ્યાં સુધી સાધનપરાયણતા નથી હોતી, ત્યાં સુધી શ્રદ્ધા પણ પૂરી નથી હોતી. શ્રદ્ધા પૂરી ન હોવાને કારણે જ તત્ત્વના અનુભવમાં સમય લાગે છે, અન્યથા નિત્યપ્રાપ્ત તત્ત્વના અનુભવમાં વિલંબનું કારણ હોય જ નહિ.

આ જ અધ્યાયના ચોત્રીસમા શ્લોકમાં ભગવાને ગુરુની પાસે જઈને વિધિપૂર્વક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની પ્રણાલીનું વર્ણન કરતા રહીને ત્રણ સાધનો બતાવ્યાં — દંડવત્ પ્રણામ, પરિપ્રશ્ન અને સેવા. અહીં ભગવાને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું એક સાધન બતાવ્યું છે — શ્રદ્ધા. ચોત્રીસમા શ્લોકમાં ‘ઉપદેક્ષ્યન્તિ’ પદ વડે ગુરુ દ્વારા કેવળ જ્ઞાનનો ઉપદેશ દેવાની વાત આવી છે; ઉપદેશ વડે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ જશે એવી વાત નથી આવી. પરંતુ આ શ્લોકમાં ‘લભતે’ પદ વડે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાની વાત આવી છે. તાત્પર્ય એ છે કે ચોત્રીસમા શ્લોકમાં કહેલાં સાધનો વડે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ જશે — એવું નિશ્ચિત નથી; પરંતુ આ શ્લોકમાં કહેલા સાધનથી નિશ્ચિતરૂપે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. કારણ એ છે કે ચોત્રીસમા શ્લોકમાં કહેલાં સાધનો બહિરંગ હોવાથી કપટભાવથી અને સાધારણ ભાવથી પણ કરી શકાય છે; પરંતુ આ શ્લોકમાં કહેલું સાધન અંતરંગ હોવાથી કપટભાવથી તથા સાધારણ ભાવથી નથી કરી શકાતું (ગીતા ૧૭/૩). એટલા માટે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં શ્રદ્ધા મુખ્ય છે.

એવું એક તત્ત્વ કે બોધ છે, જેનો અનુભવ મને થઈ શકે છે અને અત્યારે પણ થઈ શકે છે — આ જ વાસ્તવમાં શ્રદ્ધા છે. તત્ત્વ પણ વિદ્યમાન છે. હું પણ વિદ્યમાન છું અને તત્ત્વનો અનુભવ કરવાને પણ ઈચ્છું છું, પછી વિલંબ કઈ વાતનો?

વિશેષ વાત

મોટા આશ્ચર્યની વાત છે કે જે નિત્યનિરંતર વિદ્યમાન રહે છે, તે તો પ્રિય નથી લાગતું અને જે નિરંતર બદલાઈ રહ્યો છે, અભાવમાં જઈ રહ્યો છે, તે સંસાર પ્રિય લાગે

છે! એમાં કારણ આ જ છે કે સંસારની એક ક્ષણ પણ સ્થિરતા નથી, જે નિરંતર જ અભાવમાં જઈ રહ્યો છે, તેને આપણે સ્થાયી માની લઈએ છીએ. સ્થાયી માનવાને કારણે જ તેના વડે સ્થાયી સુખ લેવાને ઈચ્છીએ છીએ, જે સર્વથા અસંભવિત છે.

સુખ લેવાને માટે આપણે સંસાર સાથે આત્મીયતા કરી લઈએ છીએ, પરંતુ સંસાર કોઈ પણ કાળમાં પોતાનો નથી. પોતાની વસ્તુ તે જ છે, જે આપણાથી કદી અલગ નથી થતી અને જેનાથી આપણે કદી અલગ નથી થતા. જો સંસાર પોતાનો હોત, તો પ્રત્યેક પરિસ્થિતિ આપણી સાથે રહેત. પરંતુ ન તો પરિસ્થિતિ આપણી સાથે રહે છે અને ન આપણેય પરિસ્થિતિની સાથે રહીએ છીએ. એટલા માટે તે પોતાની છે જ નહિ. જે અંતઃકરણ અને ઈન્દ્રિયો વડે આપણે સંસારને જોઈએ છીએ, તેમને પણ આપણે ભૂલથી પોતાની માની લઈએ છીએ. પરંતુ એમના ઉપર પણ આપણો કોઈ અધિકાર નથી ચાલતો. અંતઃકરણ અને ઈન્દ્રિયો સહિત સઘળો સંસાર પ્રલય તરફ જઈ રહ્યો છે. તેની સત્તા છે જ નહિ.

સંસારની પ્રતીતિમાત્ર થાય છે, એટલા માટે તેની પ્રાપ્તિ કદી થઈ જ નથી શકતી. સંસાર આપણા સ્વરૂપ સુધી પહોંચી જ નથી શકતો, પરંતુ સ્વરૂપ બધી જગાએ સત્તારૂપે વિદ્યમાન રહે છે. સંસારનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ નથી, પરંતુ પોતાનું અસ્તિત્વ નિત્યનિરંતર રહે છે. સ્વરૂપનો અર્થાત્ પોતાના હોવાપણાનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થાય છે. સ્વરૂપ અપરિવર્તનશીલ છે. જો તે પરિવર્તનશીલ હોત તો, સંસારના પરિવર્તનને કોણ દેખત? આપણને જેવી રીતે સંસારના નિરંતર પરિવર્તન અને અભાવનો અનુભવ થાય છે, તેવી રીતે પોતાના પરિવર્તન અને અભાવનો અનુભવ કદી નથી થતો. આમ હોવા છતાં પણ પરિવર્તન શરીરની સાથે પોતાને ભેળવીને તેના પરિવર્તનને ભૂલથી પોતાનું પરિવર્તન માની લઈએ છીએ. શરીરની સાથે સંબંધ માનીને શરીરની અવસ્થાને પોતાની અવસ્થા માની લઈએ છીએ. વિચાર કરો કે જો શરીરની અવસ્થાની સાથે આપણે એક હોત, તો અવસ્થાના ચાલ્યા જતાં આપણે પણ ચાલ્યા ગયા હોત. આથી સિદ્ધ થાય છે કે જવાવાળી અવસ્થા બીજી છે અને આપણે બીજા છીએ. આ રીતે પોતાના નિત્યસિદ્ધ સ્વરૂપનો અનુભવ થવો તે ‘જ્ઞાન’ છે.

બીજી વાત, આ ઓગણચાળીસમા શ્લોકમાં ‘લભતે’ પદ આવ્યું છે, જેનું તાત્પર્ય છે — જે વસ્તુનું નિર્માણ નથી થતું, એવી નિત્યસિદ્ધ વસ્તુની પ્રાપ્તિ. જે વસ્તુનું નિર્માણ

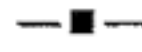
થાય છે અર્થાત્ જે વસ્તુ પહેલાં નથી હોતી, પરંતુ બનાવવામાં આવે છે, તે વસ્તુની પ્રાપ્તિને ‘લભતે’ નથી કહી શકતા. કારણ કે જે વસ્તુ પહેલાં ન હતી તથા પછીથી પણ નહિ રહે, એવી વસ્તુની પ્રતીતિ તો થાય છે, પરંતુ પ્રાપ્તિ નથી થતી. પ્રતીતિ થવાવાળી વસ્તુને પ્રાપ્ત મानी લેવી એ પોતાના વિવેકનો સર્વથા અનાદર છે.

જે સંસારની ઉત્પત્તિના પહેલાં પણ રહે છે, સંસારની (ઉત્પન્ન થઈને હોવાવાળી) સ્થિતિમાં પણ રહે છે અને સંસારના નષ્ટ થયા પછી પણ રહે છે, તે તત્ત્વ ‘છે’ (એવા) નામથી ઓળખવામાં આવે છે, અને ‘છે’ની પ્રાપ્તિને જ ‘લભતે’ કહે છે. પરંતુ જે વસ્તુ ઉત્પન્ન થવા પહેલાં પણ ન હતી અને નષ્ટ થયા બાદ પણ નહિ રહે તથા વચમાં પણ નિરંતર નાશ તરફ જઈ રહી છે, તે વસ્તુ ‘નથી’ એવા નામથી ઓળખાવવામાં આવે છે. ‘નથી’ની પ્રતીતિ થાય છે, પ્રાપ્તિ નહિ. જે ‘છે’, તે તો છે જ અને જે ‘નથી’, તે છે જ નહિ. ‘નથી’ને ‘નથી’ રૂપે માનતા રહીને ‘છે’ ને ‘છે’ રૂપે માની લેવું એ શ્રદ્ધા છે, જેનાથી નિત્યસિદ્ધ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે — ‘શ્રદ્ધાવાલ્લભતે જ્ઞાનમ્’.

‘જ્ઞાનં લબ્ધ્વા પરાં શાન્તિમચિરેણાધિગચ્છતિ’ — નવમા અધ્યાયના ત્રીજા શ્લોકમાં ભગવાને નિષેધ-મુખથી કહ્યું છે કે શ્રદ્ધારહિત પુરુષો મને ન પ્રાપ્ત થઈને જન્મ-મરણરૂપી સંસારચક્રમાં ધૂમતા રહે છે. એ જ વાતને અહીં વિધિમુખથી કહે છે કે શ્રદ્ધાવાન પુરુષ પરમશાંતિને પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ મને પ્રાપ્ત થઈને જન્મમરણરૂપી સંસારચક્રથી છૂટી જાય છે.

પરમશાંતિનો તત્કાળ અનુભવ ન થવાનું કારણ છે — જે વસ્તુ પોતાની જાતમાં છે, તેને પોતાની જાતમાં ન શોધીને બહાર બીજી જગાએ શોધવી. પરમશાંતિ પ્રાણીમાત્રમાં સ્વતઃસિદ્ધ છે. પરંતુ મનુષ્ય પરમશાંતિસ્વરૂપ પરમાત્માથી તો વિમુખ થઈ જાય છે અને સાંસારિક વસ્તુઓમાં શાંતિ ખોળે છે. એટલા માટે અનેક જન્મો સુધી શાંતિની ખોજમાં ભટકતો રહેવા છતાં પણ તેને શાંતિ નથી મળતી. ઉત્પત્તિ-વિનાશશીલ વસ્તુઓમાં શાંતિ મળી જ કેવી રીતે શકે? તત્ત્વજ્ઞાનનો અનુભવ થતાં જ્યારે દુઃખરૂપી સંસાર સાથે સર્વથા સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય છે, ત્યારે સ્વતઃસિદ્ધ પરમ શાંતિનો તત્કાળ અનુભવ થઈ જાય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ‘શ્રદ્ધાવાલ્લભતે જ્ઞાનમ્’ — શ્રદ્ધા, વિશ્વાસ અને વિવેકની આવશ્યકતા બધા જ સાધકો માટે છે. હા, કર્મયોગ તથા જ્ઞાનયોગમાં વિવેકની પ્રધાનતા છે અને ભક્તિયોગમાં શ્રદ્ધા-વિશ્વાસની પ્રધાનતા છે. આરંભમાં ‘તત્ત્વજ્ઞાન છે’ તેવી શ્રદ્ધા થશે, ત્યારે સાધક તેની પ્રાપ્તિ માટે સાધના કરશે.

સંબંધ — જે જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો અપાત્ર છે, એવા વિવેકહીન સંશયાત્મા મનુષ્યની ભગવાન આગળના શ્લોકમાં નિંદા કરે છે.

અજશ્ચાશ્રદ્ધધાનશ્ચ સંશયાત્મા વિનશ્યતિ ।

નાયં લોકોઽસ્તિ ન પરો ન સુખં સંશયાત્મનઃ ॥ ૪૦ ॥

અજઃ	= વિવેકહીન,	સંશયાત્મનઃ	= સંશયગ્રસ્ત મનુષ્ય	ન	= ન
ચ	= તેમજ		માટે	પરઃ	= પરલોક
અશ્રદ્ધધાનઃ	= અશ્રદ્ધાળુ	ન	= ન તો		(હિતકારક) છે
સંશયાત્મા	= સંશયગ્રસ્ત માણસનું	અયમ્	= આ	ચ	= અને
વિનશ્યતિ	= પતન થઈ જાય છે	લોકઃ	= લોક (હિતકારક)	ન	= ન
(આવા)		અસ્તિ	= છે	સુખમ્	= સુખ (પણ) છે.

ટીકા — ‘અજશ્ચાશ્રદ્ધધાનશ્ચ સંશયાત્મા વિનશ્યતિ’ — જે પુરુષનો વિવેક અત્યારે જાગ્રત નથી થયો તથા જેટલો વિવેક જાગ્રત થયો છે, તેને મહત્ત્વ નથી આપતો અને વળી જે અશ્રદ્ધાળુ છે, એવા સંશયયુક્ત પુરુષનું પારમાર્થિક માર્ગથી પતન થઈ જાય છે. કારણ કે સંશયયુક્ત પુરુષની પોતાની બુદ્ધિ તો પ્રાકૃત — અશિક્ષિત છે અને તે બીજાની

વાતનો આદર નથી કરતો, પછી એવા પુરુષના સંશયો કેવી રીતે નષ્ટ થઈ શકે? અને સંશય નષ્ટ થયા વિના તેની ઉન્નતિ પણ કેવી રીતે થઈ શકે?

અલગ-અલગ વાતોને સાંભળવાથી ‘આ ઠીક છે કે તે ઠીક છે?’ આ રીતે સંદેહયુક્ત પુરુષનું નામ સંશયાત્મા છે. પારમાર્થિક માર્ગ પર ચાલવાવાળા સાધકમાં સંશય પેદા

થવો એ સ્વાભાવિક છે; કેમકે તે કોઈ પણ વિષયને વાંચશે તો કંઈક સમજશે અને કંઈક નહિ સમજે. જે વિષયમાં કંઈ જ નથી સમજતા, તે વિષયમાં સંશય પેદા નથી થતો અને જે વિષયને પૂરો સમજીએ છીએ, તે વિષયમાં સંશય રહેતો નથી. આથી સંશય સદા અધૂરા જ્ઞાનમાં જ પેદા થાય છે, આને જ અજ્ઞાન કહે છે.^૧ એટલા માટે સંશયનું ઉત્પન્ન થવું એ હાનિકારક નથી, બલકે સંશયને ચાલુ રાખવો અને તેને દૂર કરવાની ચેષ્ટા ન કરવી એ જ હાનિકારક છે. સંશયને દૂર કરવાની ચેષ્ટા ન કરવાથી તે સંશય જ ‘સિદ્ધાંત’ બની જાય છે. કારણ કે સંશય દૂર ન થતાં મનુષ્ય વિચારે છે કે પારમાર્થિક માર્ગમાં સર્વ કંઈ આડંબર છે અને એવું વિચારીને તેને છોડી દે છે તથા નાસ્તિક બની જાય છે. પરિણામસ્વરૂપ તેનું પતન થઈ જાય છે. એટલા માટે પોતાના અંતરમાં સંશય રહે તો સાધકને એ ખટકવું જોઈએ. સંશયનો ખટકો લાગે તો જિજ્ઞાસા જાગ્રત થાય છે, જેની પૂર્તિ થતાં સંશય-વિનાશક જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે.

સાધકનું લક્ષણ છે — ખોજ કરવી. જો તે મન અને ઈન્દ્રિયો વડે જોયેલી વાતને જ સત્ય માની લે, તો ત્યાં જ અટકી જાય છે, આગળ વધી શકતો નથી. સાધકે નિરંતર આગળ જ વધતા રહેવું જોઈએ. જેવી રીતે રસ્તે ચાલતી વખતે મનુષ્ય એ ન જુએ કે કેટલા માઈલ આગળ આવી ગયા, બલકે એ જુએ કે કેટલા માઈલ હજુ બાકી રહ્યા છે, તો તે બરાબર પોતાના લક્ષ્ય સુધી પહોંચી જશે. એવી જ રીતે સાધક એ જ જુએ છે કે કેટલું જાણી લીધું અર્થાત્ પોતાના જાણેલા ઉપર સંતોષ ન કરે, બલકે જે વિષયને સારી રીતે નથી જાણતો, તેને જાણવાની ચેષ્ટા કરતો રહે. એટલા માટે સંશય રહેલો હોવા છતાં કદી સંતોષ નહિ હોવો જોઈએ, બલકે જિજ્ઞાસા અગ્નિની જેમ ભડકે બળતી રહેવી જોઈએ. એમ થતાં સાધકનો સંશય સંત-મહાત્માઓ દ્વારા અથવા ગ્રંથો દ્વારા, કોઈ ને કોઈ રીતે દૂર થઈ જ જાય છે. સંશય દૂર કરવાવાળા કોઈ ન મળે તો ભગવત્કૃપાથી સંશય દૂર થઈ જાય છે.

વિશેષ વાત

જીવાત્મા પરમાત્માનો અંશ છે — ‘મમૈવાંશો

જીવલોકે’ (ગીતા ૧૫/૭). એટલા માટે જ્યારે તેનામાં પોતાના અંશી પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરવાની ભૂખ જાગ્રત થાય છે અને તેની પૂર્તિ ન થવાનું દુઃખ થાય છે, ત્યારે એ દુઃખને ભગવાન સહી નથી શકતા. આથી તેની પૂર્તિ ભગવાન પોતાની જાતે કરે છે. એવી જ રીતે જ્યારે સાધકને પોતાના અંતરમાં રહેલા સંશયથી વ્યાકુળતા કે દુઃખ થાય છે, ત્યારે તે દુઃખ અસહ્ય થાય છે. સંશય દૂર કરવાને માટે ભગવાનને પ્રાર્થના નથી કરવી પડતી, પરંતુ જે સંશયને લીધે સાધકને દુઃખ થઈ રહ્યું હોય, તે સંશયને દૂર કરીને ભગવાન પોતાની જાતે તેનું તે દુઃખ દૂર કરી દે છે. સંશયાત્મા પુરુષનો એક પોકાર થાય છે, જે આપમેળે ભગવાન સુધી પહોંચી જાય છે.

સંશયને કારણે સાધકની વાસ્તવિક ઉન્નતિ રોકાઈ જાય છે, એટલા માટે સંશય દૂર કરવામાં જ એનું હિત છે. ભગવાન પ્રાણીમાત્રના સુહૃદ્ છે — ‘સુહૃદં સર્વભૂતાનામ’ (ગીતા ૫/૨૮), એટલા માટે જે સંશયને લીધે મનુષ્ય વ્યાકુળ થાય અને તે વ્યાકુળતા તેને અસહ્ય થઈ જાય, તો ભગવાન તે સંશયને કોઈ પણ રીતે દૂર કરી દે છે. ભૂલ એ જ થાય છે કે મનુષ્ય જેટલું જાણી લે છે, તેને જ પૂરું સમજીને અભિમાન કરે છે કે હું બહુ જાણું છું. આ અભિમાન મહાન પતન કરવાવાળું બની જાય છે.

‘નાયં લોકોઽસ્તિ ન પરો ન સુખં સંશયાત્મનઃ’ — આ શ્લોકમાં એવા સંશયાત્મા મનુષ્યનું વર્ણન છે, જે ‘અજ્ઞાની’ અને ‘અશ્રદ્ધાળુ’ છે. તાત્પર્ય એ છે કે અંતરમાં સંશય રહેવાથી તે મનુષ્યની ન તો પોતાની વિવેકવાણી બુદ્ધિ છે અને ન તે બીજાની વાતને માને છે. એટલા માટે તે સંશયાત્મા મનુષ્યનું પતન થઈ જાય છે. તેને માટે ન આ લોક છે, ન પરલોક છે અને ન સુખ પણ છે.^૨

સંશયાત્મા મનુષ્યનો આ લોકમાં વ્યવહાર બગડી જાય છે. કારણ કે તે પ્રત્યેક વિષયમાં સંશય કરે છે, જેમ કે — આ માણસ સારો છે કે નકારો છે? આ ભોજન સારું છે કે ખરાબ છે? આમાં મારું હિત છે કે અહિત છે? વગેરે. એ સંશયાત્મા મનુષ્યને પરલોકમાં પણ કલ્યાણની પ્રાપ્તિ નથી થતી; કેમકે કલ્યાણમાં નિશ્ચયાત્મિકા બુદ્ધિની આવશ્યકતા હોય છે અને સંશયાત્મા મનુષ્ય દ્વિવિધામાં રહેવાને કારણે કોઈ એક નિશ્ચય નથી કરી શકતો; જેમ

૧. અજ્ઞાનનો અર્થ જ્ઞાનનો અભાવ નથી. અધૂરા જ્ઞાનને પૂરું જ્ઞાન માની લેવું એ જ અજ્ઞાન છે. કારણ કે પરમાત્માનો જ અંશ હોવાથી જીવમાં સર્વથા જ્ઞાનનો અભાવ હોઈ જ નથી શકતો. કેવળ નાશવાન અસત પદાર્થોની સત્તા માનીને તેને મહત્વ આપી દે છે, અસતને અસત માનીને પણ અસતથી વિમુખ નથી થતો — એ જ અજ્ઞાન છે. એટલા માટે મનુષ્યોમાં જેટલું જ્ઞાન છે, જો તે જ્ઞાનના અનુસાર તે પોતાનું જીવન ઘડી લે, તો અજ્ઞાન સર્વથા દૂર થઈ જશે અને જ્ઞાન પ્રગટ થઈ જશે. કારણ કે અજ્ઞાનની સ્વતંત્ર સત્તા છે જ નહિ.

૨. કુછ શ્રદ્ધા, કુછ દુષ્ટતા, કુછ સંશય, કુછ જ્ઞાન । ઘરકા રહા ન ઘાટકા, જ્યોં ધોબીકા શ્વાન ॥

કે જપ કરું કે સ્વાધ્યાય કરું? સંસારનું કામ કરું કે પરમાત્મપ્રાપ્તિ કરું? વગેરે. અંતરમાં સંશય ભરાઈ રહેવાને કારણે તેના મનમાં પણ સુખશાંતિ નથી રહેતાં. એટલા માટે વિવેકવાળી બુદ્ધિ દ્વારા સંશયને અવશ્ય જ દૂર કરી દેવો જોઈએ.

બે અલગ-અલગ વાતો વાંચવા-સાંભળવાથી સંશય

પેદા થાય છે. તે સંશય કાં તો વિવેક-વિચાર દ્વારા દૂર થઈ શકે છે અથવા શાસ્ત્ર તથા સંત-મહાપુરુષોની વાતોને શ્રદ્ધાપૂર્વક માનવાથી. એટલા માટે સંશયયુક્ત પુરુષમાં જો અજ્ઞાન હોય તો તે વિવેક-વિચારને વધારે અને જો અશ્રદ્ધા હોય તો શ્રદ્ધાને વધારે; કેમકે આ બન્નેમાંથી કોઈ એકને વિશેષતાથી અપનાવ્યા વિના સંશય દૂર નથી થતો.

પરિશિષ્ટ ભાવ : જ્ઞાન થવાથી સંશય ખતમ થઈ જાય છે ‘જ્ઞાનસંછિન્નસંશયમ્’ (ગીતા ૪/૪૧) અને શ્રદ્ધા હોય તો પણ સંશય રહેતો નથી – ‘શ્રદ્ધાવાંલ્લભતે જ્ઞાનમ્’ (ગીતા ૪/૩૮). પરંતુ જ્ઞાન અને શ્રદ્ધા – આ બન્ને ન હોય તો સંશય મટી શકતો નથી. તેથી જે સંશયાત્મા મનુષ્યમાં ન તો જ્ઞાન (વિવેક) છે અને ન શ્રદ્ધા પણ છે અર્થાત્ જે ન તો પોતે જાણે છે અને ન બીજાની વાત માને છે, તેનું પતન થઈ જાય છે.

—■—

સંબંધ — ભગવાને તેત્રીસમા શ્લોકથી જ્ઞાનયોગનો વિષય આરંભ કરીને જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો ઉપાય તથા જ્ઞાનનો મહિમા બતાવ્યો. જે જ્ઞાન ગુરુની પાસે રહીને એમની સેવા વગેરે કરવાથી થાય છે, તે જ જ્ઞાન કર્મયોગ વડે સિદ્ધ થયેલા મનુષ્યને પોતાની જાતે પ્રાપ્ત થઈ જાય છે — એવું બતાવીને ભગવાને જ્ઞાનપ્રાપ્તિના પાત્ર-અપાત્રનું વર્ણન કરીને વિષયનો ઉપસંહાર કર્યો.

હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે સિદ્ધ થવાને માટે કર્મયોગીએ શું કરવું જોઈએ? એનો ઉત્તર ભગવાન આગળના શ્લોકમાં આપે છે.

યોગસંન્યસ્તકર્માણં

જ્ઞાનસંછિન્નસંશયમ્ ।

આત્મવન્તં ન કર્માણિ નિબધ્નન્તિ ધનઞ્જય ॥ ૪૧ ॥

ધનઞ્જય	= હે ધનંજય!	જ્ઞાનસંછિન્ન-	= જેનો વિવેક-જ્ઞાન	અન્તઃકરણવાળા
યોગ-	= યોગ (સમતા) દ્વારા	સંશયમ્	વડે સકળ સંશયોનો	પુરુષને
સંન્યસ્ત-	જેનો સંપૂર્ણ કર્મોથી		નાશ થઈ ગયો છે,	કર્માણિ = કર્મો
કર્માણમ્	સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ		(એવા)	ન = નથી
	ગયો છે (અને)	આત્મવન્તમ્	= વશ કરેલ	નિબધ્નન્તિ = બાંધતાં.

ટીકા — ‘યોગસંન્યસ્તકર્માણમ્’ — શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ વગેરે જે વસ્તુઓ આપણને મળી છે અને આપણી દેખાય છે, તે બધી બીજાઓની સેવાને માટે જ છે, પોતાનો અધિકાર જમાવવા માટે નથી. આ દૃષ્ટિએ જ્યારે તે વસ્તુઓને બીજાઓની સેવામાં (તેમની જ માનીને) આપી દેવામાં આવે છે, ત્યારે કર્મો અને વસ્તુઓનો પ્રવાહ સંસાર તરફ જ થઈ જાય છે અને પોતાનામાં સ્વતઃસિદ્ધ સમતાનો અનુભવ થઈ જાય છે. આ રીતે યોગ (સમતા) દ્વારા જેણે કર્મો સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ કરી લીધો છે, તે પુરુષ ‘યોગસંન્યસ્તકર્મા’ છે.

જ્યારે કર્મયોગી કર્મમાં અકર્મ તથા અકર્મમાં કર્મ જુએ છે અર્થાત્ કર્મ કરતી વખતે અથવા ન કરતી વખતે — બન્ને અવસ્થાઓમાં નિત્ય-નિરંતર અસંગ રહે છે, ત્યારે

તે જ વાસ્તવમાં ‘યોગસંન્યસ્તકર્મા’ છે.

‘જ્ઞાનસંછિન્નસંશયમ્’ — મનુષ્યના અંતરમાં પ્રાયઃ એવા સંશયો રહે છે કે કર્મો કરતા રહીને જ કર્મો સાથે પોતાનો સંબંધ-વિચ્છેદ કેવી રીતે થશે? પોતાને માટે કંઈ ન કરે તો પોતાનું કલ્યાણ કેવી રીતે થશે? વગેરે. પરંતુ જ્યારે તે કર્મોના તત્ત્વને સારી રીતે જાણી લે છે,^૧ ત્યારે તેના સઘળા સંશયો દૂર થઈ જાય છે. તેને એ વાતનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન થઈ જાય છે કે કર્મો અને તેમનાં ફળનો આદિ અને અંત હોય છે, પરંતુ સ્વરૂપ સદા જેમ છે તેમ રહે છે. એટલા માટે કર્મમાત્રનો સંબંધ ‘પર’ (સંસાર)ની સાથે છે, ‘સ્વ’ (સ્વરૂપ)ની સાથે બિલકુલ નથી. આ દૃષ્ટિએ પોતાને માટે કર્મો કરવાથી કર્મો સાથે સંબંધ જોડાઈ જાય છે અને નિષ્કામભાવપૂર્વક કેવળ બીજાઓને માટે કર્મો

૧. કર્મોના તત્ત્વનું વર્ણન આ જ અધ્યાયના સોળમાથી બત્રીસમા શ્લોક સુધીના વિભાગમાં વિશેષતાથી થયું છે. તેમાં પણ અઢારમો શ્લોક મુખ્ય છે.

કરવાથી સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય છે. આનાથી સિદ્ધ થાય છે કે પોતાનું કલ્યાણ બીજાઓને માટે કર્મો કરવાથી જ થાય છે, પોતાને માટે કર્મો કરવાથી થતું નથી.

‘આત્મવન્તમ્’ — કર્મયોગીનો ઉદ્દેશ્ય સ્વરૂપબોધને પ્રાપ્ત કરવાનો હોય છે, એટલા માટે તે સદા સ્વરૂપને પરાયણ રહે છે. તેનાં સઘળાં કર્મો સંસારને માટે જ હોય છે, સેવા તો સ્વરૂપથી જ બીજાઓને માટે થાય છે, ખાવું, પીવું, સૂવું, બેસવું વગેરે જીવનનિર્વાહની સઘળી ક્રિયાઓ

પણ બીજાઓને માટે જ હોય છે; કેમકે ક્રિયામાત્રનો સંબંધ સંસારની સાથે છે, સ્વરૂપની સાથે નથી.

‘ન કર્મણિ નિબઘ્નન્તિ’ — પોતાને માટે કોઈ પણ કર્મ ન કરવાથી કર્મયોગીનો સઘળાં કર્મો સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય છે અર્થાત્ તે સદાને માટે સંસારબંધનથી સર્વથા મુક્ત થઈ જાય છે. (ગીતા ૪/૨૩).

કર્મ સ્વરૂપથી બંધનકારક છે જ નહિ. કર્મોમાં ફળેચ્છા, મમતા, આસક્તિ અને કર્તૃત્વાભિમાન જ બાંધવાવાળાં છે.

સંબંધ — પૂર્વશ્લોકમાં ભગવાને બતાવ્યું કે જ્ઞાન દ્વારા સંશયનો નાશ થાય છે અને સમતા દ્વારા કર્મો સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ થાય છે. હવે આગળના શ્લોકમાં ભગવાન જ્ઞાન દ્વારા પોતાના સંશયનો નાશ કરીને સમતામાં સ્થિત થવાને માટે અર્જુનને આજ્ઞા આપે છે.

તસ્માદજ્ઞાનસમ્ભૂતં હૃત્સ્થં જ્ઞાનાસિનાત્મનઃ ।

છિત્ત્વૈનં સંશયં યોગમાતિષ્ઠોત્તિષ્ઠ ભારત ॥ ૪૨ ॥

તસ્માત્	= માટે	સમ્ભૂતમ્	= અજ્ઞાનજનિત	છિત્વા	= છેદીને
ભારત	= હે ભરતવંશી અર્જુન!	આત્મનઃ	= પોતાના	યોગમ્	= સમત્વરૂપ કર્મયોગમાં
હૃત્સ્થમ્	= હૃદયમાં રહેલા	સંશયમ્	= સંશયને	આતિષ્ઠ	= સ્થિત થઈ જા
એનમ્	= આ	જ્ઞાનાસિના	= વિવેકજ્ઞાનરૂપી		(અને યુદ્ધ માટે)
અજ્ઞાન-		તલવાર વડે		ઉત્તિષ્ઠ	= ઊભો થઈ જા.

ટીકા — ‘તસ્માદજ્ઞાનસમ્ભૂતં... છિત્ત્વૈનં સંશયમ્’ — પૂર્વશ્લોકમાં ભગવાને આ સિદ્ધાંત બતાવ્યો કે જેણે સમતા દ્વારા સઘળાં કર્મો સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ કરી લીધો છે અને જ્ઞાન દ્વારા સમસ્ત સંશયોને નષ્ટ કરી દીધા છે, તે આત્મપરાયણ કર્મયોગીને કર્મો નથી બાંધતાં અર્થાત્ તે જન્મ-મરણથી મુક્ત થઈ જાય છે. હવે ભગવાન ‘તસ્માત્’ પદ વડે અર્જુનને પણ તેવું જ જાણીને કર્તવ્યકર્મ કરવાની પ્રેરણા કરે છે.

અર્જુનના હૃદયમાં સંશય હતો — યુદ્ધરૂપી ધોર કર્મથી મારું કલ્યાણ કેવી રીતે થશે? અને કલ્યાણને માટે હું કર્મયોગનું અનુષ્ઠાન કરું કે જ્ઞાનયોગનું? આ શ્લોકમાં ભગવાન એ સંશયને દૂર કરવાની પ્રેરણા કરે છે; કેમકે સંશય રહેતો હોય તો કર્તવ્યનું પાલન યોગ્ય રીતે થઈ શકતું નથી.

‘અજ્ઞાનસમ્ભૂતમ્’ પદનો ભાવ એ છે કે બધા સંશયો અજ્ઞાનથી અર્થાત્ કર્મોના અને યોગના તત્ત્વને સારી રીતે ન સમજવાથી ઉત્પન્ન થાય છે. ક્રિયાઓ અને પદાર્થોને પોતાના અને પોતાને માટેના માનવા એ જ અજ્ઞાન છે. આ અજ્ઞાન જ્યાં સુધી રહે છે, ત્યાં સુધી અંતઃકરણમાં સંશય રહે છે; કેમકે ક્રિયાઓ અને પદાર્થો વિનાશી છે અને સ્વરૂપ અવિનાશી છે.

ત્રીજા અધ્યાયમાં કર્મયોગનું આચરણ કરવાની અને ચોથા અધ્યાયમાં કર્મયોગને તત્ત્વથી જાણવાની વાત વિશેષ રૂપે આવી છે. કારણ કે કર્મ કરવાની સાથે-સાથે કર્મને જાણવાની પણ બહુ જ આવશ્યકતા છે. સારી રીતે જાણ્યા વિના કોઈ પણ કર્મ ઉત્તમ રીતે નથી થતું. એના સિવાય સારી રીતે જાણીને કર્મો કરવાથી જે કર્મો બંધનકારક થાય છે, તે જ કર્મો મુક્તિદાયક બની જાય છે (ગીતા ૪/૧૬, ૩૨). એટલા માટે આ અધ્યાયમાં ભગવાને કર્મોને તત્ત્વથી જાણવા ઉપર વિશેષ ભાર મૂક્યો છે.

અગાઉના શ્લોકમાં પણ ‘જ્ઞાનસંછિન્નસંશયમ્’ પદ આ જ અર્થમાં આવ્યું છે. જે મનુષ્ય કર્મ કરવાની વિદ્યાને જાણી લે છે, તેના સમસ્ત સંશયોનો નાશ થઈ જાય છે. કર્મ કરવાની વિદ્યા છે — પોતાને માટે કંઈ કરવાનું જ નથી.

‘યોગમાતિષ્ઠોત્તિષ્ઠ ભારત’ — અર્જુન પોતાના ધનુષ્ય-બાણનો ત્યાગ કરીને રથના મધ્યભાગમાં બેસી ગયા હતા (અ. ૧/૪૭). તેમણે ભગવાનને સાફ કહી દીધું હતું કે ‘હું યુદ્ધ નહિ કરું’ — ‘ન યોત્સ્યે’ (ગીતા ૨/૮). અહીં ભગવાન અર્જુનને યોગમાં સ્થિત થઈને યુદ્ધને માટે ઊભા

થઈ જવાની આજ્ઞા આપે છે. આ જ વાત ભગવાને બીજા અધ્યાયના અડતાળીસમા શ્લોકમાં ‘યોગસ્થઃ કુરુ કર્માણિ’ (યોગમાં સ્થિર થઈને કર્તવ્યકર્મ કર) પદો વડે પણ કહી હતી. યોગનો અર્થ ‘સમતા’ છે – ‘સમત્વં યોગ ઉચ્યતે’ (ગીતા ૨/૪૮).

અર્જુન યુદ્ધને પાપ સમજતા હતા (ગીતા અ. ૧/૩૬, ૪૫). એટલા માટે ભગવાન અર્જુનને સમતામાં સ્થિર થઈને યુદ્ધ કરવાની આજ્ઞા આપે છે; કેમકે સમતામાં સ્થિર થઈને યુદ્ધ કરવાથી પાપ નથી લાગતું (ગીતા ૨/૩૮). એટલા માટે સમતામાં સ્થિત થઈને કર્તવ્યકર્મ કરવું એ જ કર્મબંધનથી છૂટવાનો ઉપાય છે.

સંસારમાં રાતદિવસ અનેક કર્મો થતાં રહે છે, પરંતુ તે કર્મોમાં રાગ-દ્વેષ ન હોવાથી આપણે સંસારનાં તે કર્મો વડે બંધાતા નથી, બલકે નિર્લિપ્ત રહીએ છીએ. જે કર્મોમાં આપણો

રાગ કે દ્વેષ થઈ જાય છે, તે જ કર્મો આપણા માટે બંધનકારક છે. કારણ કે રાગ કે દ્વેષથી કર્મોની સાથે પોતાનો સંબંધ જોડાઈ જાય છે. જ્યારે રાગ-દ્વેષ નથી રહેતા અર્થાત્ સમતા આવી જાય છે, ત્યારે કર્મોની સાથે પોતાનો સંબંધ નથી જોડાતો; આથી મનુષ્ય કર્મબંધનથી મુક્ત થઈ જાય છે.

પોતાના સ્વરૂપને જુએ તો તેમાં સમતા સ્વતઃસિદ્ધ છે. વિચાર કરો કે પ્રત્યેક કર્મનો આરંભ થાય છે અને સમાપ્તિ થાય છે. તે કર્મોનું ફળ પણ આદિ અને અંતવાળું હોય છે. પરંતુ સ્વરૂપ નિરંતર જેમ છે તેમ રહે છે. કર્મ અને ફળ અનેક હોય છે, પરંતુ સ્વરૂપ એક જ રહે છે. આથી કોઈ પણ કર્મ પોતાને માટે ન કરવાથી અને કોઈ પણ પદાર્થને પોતાનો અને પોતાને માટેનો ન માનવાથી જ્યારે ક્રિયા-પદાર્થરૂપી સંસારની સાથે સર્વથા સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય છે, ત્યારે સ્વતઃસિદ્ધ સમતાનો આપમેળે અનુભવ થઈ જાય છે.

ૐ તત્સદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે
શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે જ્ઞાનકર્મસંન્યાસયોગો નામ ચતુર્થોઽધ્યાયઃ ॥ ૪ ॥

આ રીતે ૐ, તત્, સત્ — આ ભગવન્નામોના ઉચ્ચારણપૂર્વક બ્રહ્મવિદ્યા અને યોગશાસ્ત્રમય શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતોપનિષદ્રૂપી શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદમાં ‘જ્ઞાનકર્મસંન્યાસયોગ’ નામનો ચોથો અધ્યાય પૂરો થયો. ॥ ૪ ॥

તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિને માટે કર્મયોગ અને સાંખ્યયોગનું વર્ણન હોવાથી આ ચોથા અધ્યાયનું નામ ‘જ્ઞાનકર્મ-સંન્યાસયોગ’ છે.

ચોથા અધ્યાયનાં પદ, અક્ષર અને ઉવાચ

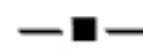
(૧) આ અધ્યાયમાં ‘અથ ચતુર્થોઽધ્યાયઃ’નાં ત્રણ, ‘અર્જુન ઉવાચ’ વગેરે પદોનાં છ, શ્લોકોનાં પાંચસો અગિયાર અને પુષ્પિકાનાં તેર પદો છે. આ રીતે સઘળાં પદોનો સરવાળો પાંચસો તેત્રીસ છે.

(૨) આ અધ્યાયમાં ‘અથ ચતુર્થોઽધ્યાયઃ’ના સાત, ‘અર્જુન ઉવાચ’ વગેરે પદોના વીસ, શ્લોકોના એક હજાર ત્રણસો ચુંમાળીસ અને પુષ્પિકાના પચાસ અક્ષરો છે. આ રીતે સઘળા અક્ષરોનો સરવાળો એક હજાર ચારસો એકવીસ છે. આ અધ્યાયના સઘળા શ્લોકો બત્રીસ અક્ષરોના છે.

(૩) આ અધ્યાયમાં ત્રણ ઉવાચ છે — બે ‘શ્રીભગવાનુવાચ’ અને એક ‘અર્જુન ઉવાચ’.

ચોથા અધ્યાયમાં પ્રયોજાયેલા છંદ

આ અધ્યાયના બેતાળીસ શ્લોકોમાંથી — એકત્રીસમા અને આડત્રીસમા શ્લોકના પ્રથમ ચરણમાં તથા બીજા, દસમા, તેરમા અને ચાળીસમા શ્લોકના તૃતીય ચરણમાં ‘નગણ’ પ્રયોજાયેલો હોવાથી ‘ન વિપુલા’; છઠ્ઠા શ્લોકના પ્રથમ ચરણમાં ‘રગણ’ પ્રયોજાયેલો હોવાથી ‘ર વિપુલા’ અને ચોવીસમા શ્લોકના પ્રથમ ચરણમાં તથા ત્રીસમા શ્લોકના તૃતીય ચરણમાં ‘ભગણ’ પ્રયોજાયેલો હોવાથી ‘ભ વિપુલા’ સંજ્ઞાવાળા છંદો છે. શેષ તેત્રીસ શ્લોકો બરાબર ‘પથ્યાવકત્ર’ અનુષ્ટુપ છંદનાં લક્ષણોથી યુક્ત છે.

પાંચમો અધ્યાય

ભૂમિકા

શ્રીભગવાને ચોથા અધ્યાયના તેત્રીસમાથી સાડત્રીસમા શ્લોક સુધી કર્મો તથા પદાર્થોનો સ્વરૂપથી ત્યાગ કરીને તત્ત્વદર્શી મહાપુરુષની પાસે જઈને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની પ્રચલિત પ્રણાલીની પ્રશંસા કરી અને તેને માટે (અ. ૪/૩૪માં) અર્જુનને આજ્ઞા આપી. તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની આ પ્રણાલીમાં કર્મોનો સ્વરૂપથી ત્યાગ કરીને એકાંતમાં પરમાત્મતત્ત્વનું મનન કરવું આવશ્યક છે. અર્જુનના મનમાં પહેલાંય યુદ્ધરૂપી કર્મ ન કરવાનો ભાવ હતો; કેમકે તેઓ પોતાનું કલ્યાણ ચાહતા હતા અને યુદ્ધને પાપ સમજતા હતા. આથી અર્જુન એવું સમજ્યા કે ભગવાન મારે માટે આ રીતે કર્મોનો સ્વરૂપથી ત્યાગ કરીને જ્ઞાનપ્રાપ્તિને માટે સાધન કરવાનું કહે છે.

પછી ચોથા અધ્યાયના ૪ આડત્રીસમા શ્લોકમાં ભગવાને કહ્યું કે તે ૪ તત્ત્વજ્ઞાનને સાધક કર્મયોગ દ્વારા અવશ્ય જ પોતે પોતાનામાં જ પ્રાપ્ત કરી લે છે. ભાવ એ છે કે કર્મયોગના સાધકને જ્ઞાનપ્રાપ્તિને માટે બીજાં સાધનોની તથા તત્ત્વદર્શી મહાપુરુષની પાસે જઈને નિવાસ કરવાની કોઈ આવશ્યકતા નથી. આથી સ્પષ્ટ રીતે ૪ તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં કર્મયોગની વિશેષરૂપે પ્રશંસા થઈ છે.

આ રીતે અર્જુને ચોથા અધ્યાયને તેત્રીસમા શ્લોકમાં જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની પ્રચલિત પ્રણાલીની પ્રશંસા સાંભળી અને ચોત્રીસમા શ્લોકમાં ‘વિદ્ધિ’ પદથી તે પ્રણાલીથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની પોતાને માટે વિશેષ આજ્ઞા માની. પછી આડત્રીસમા અને એકતાળીસમા શ્લોકમાં કર્મયોગની પ્રશંસા સાંભળી. બેતાળીસમા શ્લોકમાં ભગવાને અર્જુનને ‘યોગમાતિષ્ઠોત્તિષ્ઠ’ પદથી કર્મયોગની વિધિથી યુદ્ધ કરવાની આજ્ઞા આપી. આ રીતે જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગ બન્નેની પ્રશંસા સાંભળીને તથા બન્નેને માટે આજ્ઞા પ્રાપ્ત થતાં અર્જુન એ નિર્ણય ન કરી શક્યા કે આ બન્નેમાં કયું સાધન મારે માટે શ્રેષ્ઠ છે. આથી તેનો નિર્ણય ભગવાન પાસે કરાવવાના ઉદ્દેશ્યથી અર્જુન પ્રશ્ન કરે છે.

અર્જુન ઉવાચ

સંન્યાસં કર્મણાં કૃષ્ણ પુનર્યોગં ચ શંસસિ ।
યચ્છ્રેય એતયોરેકં તન્મે બ્રૂહિ સુનિશ્ચિતમ્ ॥ ૧ ॥

અર્જુન બોલ્યા—

કૃષ્ણ	= હે કૃષ્ણ!	યોગમ્	= કર્મયોગની	એકમ્	= એક
	(તમે એક બાજુ)	શંસસિ	= પ્રશંસા કરો છો.	સુનિશ્ચિતમ્	= ચોક્કસપણે
કર્મણામ્	= કર્મોના		(તો)	શ્રેયઃ	= કલ્યાણકારી હોય,
સંન્યાસમ્	= સંન્યાસની (ત્યાગની)	એતયોઃ	= આ બન્ને	તત્	= તે
ચ	= અને		સાધનોમાંથી	મે	= મારા માટે
પુનઃ	= વળી (બીજી બાજુ)	યત્	= જે	બ્રૂહિ	= કહો.

ટીકા — ‘સંન્યાસં કર્મણાં કૃષ્ણ’ — કૌટુંબિક સ્નેહને કારણે અર્જુનના મનમાં યુદ્ધ ન કરવાનો ભાવ પેદા થઈ ગયો હતો. એના સમર્થનમાં અર્જુને પહેલા અધ્યાયમાં કેટલાક તર્ક અને યુક્તિઓ પણ સામે રાખી. તેમણે યુદ્ધ કરવું એને પાપ બતાવ્યું (ગીતા ૧/૪૫). તેઓ યુદ્ધ ન કરીને ભિક્ષાના અન્ન વડે નિર્વાહ કરવાનું શ્રેષ્ઠ સમજવા લાગ્યા (અ. ૨/૫) અને તેમણે નિશ્ચય કરીને ભગવાનને સ્પષ્ટ કહી દીધું કે હું કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં યુદ્ધ નહિ કરું (અ. ૨/૮).

પ્રાયઃ વક્તાના શબ્દોનો અર્થ શ્રોતા પોતાના વિચારને અનુસાર કર્યા કરે છે. સ્વજનોને જોઈને અર્જુનના હૃદયમાં જે મોહ પેદા થયો, તેના અનુસાર તેમને યુદ્ધરૂપી કર્મના ત્યાગની વાત ઉચિત પ્રતીત થવા લાગી. આથી ભગવાનના શબ્દોને તેઓ પોતાના વિચારને અનુસાર સમજી રહ્યા છે કે ભગવાન કર્મોનો સ્વરૂપથી ત્યાગ કરીને પ્રચલિત પ્રજાલી અનુસાર તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની જ પ્રશંસા કરી રહ્યા છે.

‘પુનર્યોગં ચ શંસસિ’ — ચોથા અધ્યાયના આડત્રીસમા શ્લોકમાં ભગવાને કર્મયોગીને બીજા કોઈ સાધન વિના અવશ્યમેવ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાની વાત કહી છે. તેને લક્ષ્ય બનાવીને અર્જુન ભગવાનને કહી રહ્યા છે કે ક્યારેક તો આપ જ્ઞાનયોગની પ્રશંસા (અ. ૪/૩૩) કરો છો અને ક્યારેક કર્મયોગની પ્રશંસા કરો છો (અ. ૪/૪૧).

‘યચ્છ્રેય એતયોરેકં તન્મે બ્રૂહિ સુનિશ્ચિતમ્’ — આ જ જાતનો પ્રશ્ન અર્જુને બીજા અધ્યાયના સાતમા શ્લોકમાં પણ ‘યચ્છ્રેયઃ સ્યાન્નિશ્ચિતં બ્રૂહિ તન્મે’ પદોથી કર્યો હતો. તેના ઉત્તરમાં ભગવાને બીજા અધ્યાયના સુડતાળીસમા-અડતાળીસમા શ્લોકોમાં કર્મયોગની વ્યાખ્યા કરીને તેનું આચરણ કરવાને માટે કહ્યું. પછી ત્રીજા અધ્યાયના બીજા શ્લોકમાં અર્જુને ‘તદેકં વદ નિશ્ચિત્ય યેન શ્રેયોઽહમાપ્નુયામ્’ પદોથી ફરીથી પોતાના કલ્યાણની વાત પૂછી, જેના ઉત્તરમાં ત્રીજા અધ્યાયના ત્રીસમા શ્લોકમાં નિષ્કામ, નિર્મમ અને નિઃસંતાપ થઈને યુદ્ધ કરવાની આજ્ઞા આપી તથા પાંત્રીસમા શ્લોકમાં પોતાના ધર્મનું પાલન કરવાનું કલ્યાણકારી બતાવ્યું.

અહીં ઉપર્યુક્ત પદોથી અર્જુને જે વાત પૂછી છે, તેના ઉત્તરમાં ભગવાને કહ્યું છે કે કર્મયોગ શ્રેષ્ઠ છે (અ. ૫/૨), કર્મયોગી સુખપૂર્વક સંસારબંધનથી મુક્ત થઈ જાય છે; (૫/૩), કર્મયોગ વિના સાંખ્યયોગનું સાધન સિદ્ધ થવું કઠિન

છે; પરંતુ કર્મયોગી શીઘ્ર જ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરી લે છે (અ. ૫/૬). આ રીતે કહીને ભગવાન અર્જુનને જાણે એ બતાવી રહ્યા છે કે કર્મયોગ જ તારે માટે શીઘ્રતા અને સુગમતાપૂર્વક બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરાવનારો છે; આથી તું કર્મયોગનું જ અનુષ્ઠાન કર.

અર્જુનના મનમાં મુખ્યતઃ પોતાના કલ્યાણની જ ઈચ્છા હતી. એટલા માટે તેઓ વારંવાર ભગવાનની સામે શ્રેયવિષયક જિજ્ઞાસા રાખે છે (અ. ૨/૭; ૩/૨; ૫/૧). કલ્યાણની પ્રાપ્તિમાં ઈચ્છાનું પ્રાધાન્ય છે. સાધનની સફળતામાં વિલંબનું કારણ પણ આ જ છે કે કલ્યાણની ઈચ્છા પૂરી રીતે જાગ્રત નથી થઈ. જે સાધકોમાં તીવ્ર વૈરાગ્ય નથી, તેઓ પણ કલ્યાણની ઈચ્છા જાગ્રત થતાં કર્મયોગનું સાધન સુગમતાપૂર્વક કરી શકે છે.^૧ અર્જુનના હૃદયમાં ભોગોથી પૂર્ણ વૈરાગ્ય નથી, પણ તેમનામાં પોતાના કલ્યાણની ઈચ્છા છે, એટલા માટે તેઓ કર્મયોગના અધિકારી છે.

પહેલા અધ્યાયના બત્રીસમા તથા બીજા અધ્યાયના આઠમા શ્લોકને જોવાથી જણાય છે કે અર્જુન મૃત્યુલોકના રાજ્યની તો વાત જ શું, ત્રિલોકનું રાજ્ય પણ નથી ઈચ્છતા. પરંતુ વાસ્તવમાં અર્જુન રાજ્ય તથા ભોગોને સર્વથા ન ચાહતા હોય, એવી વાત પણ નથી. તેઓ કહે છે કે હું યુદ્ધમાં કુટુંબીજનોને મારીને રાજ્ય તથા વિજય નથી ઈચ્છતો. એનું તાત્પર્ય એ છે કે જો કુટુંબીઓને માર્યા વિના રાજ્ય મળી જાય તો હું તેને લેવાને તૈયાર છું. બીજા અધ્યાયના પાંચમા શ્લોકમાં અર્જુન એ જ કહે છે કે ગુરુજનોને મારીને ભોગ ભોગવવા એ યોગ્ય નથી. એનાથી એવો ધ્વનિ પણ નીકળે છે કે ગુરુજનોને માર્યા વિના રાજ્ય મળી જાય તો તે સ્વીકાર્ય છે. બીજા અધ્યાયના છઠ્ઠા શ્લોકમાં અર્જુન કહે છે કે કોણ જીતશે. એની અમને ખબર નથી અને તેઓને મારીને અમે જીવવાનું પણ નથી ઈચ્છતા. આનું તાત્પર્ય એ છે કે જો અમારો વિજય નિશ્ચિત હોય તથા એમને માર્યા વિના રાજ્ય મળતું હોય તો હું લેવાને તૈયાર છું. આગળ બીજા અધ્યાયના સાડત્રીસમા શ્લોકમાં ભગવાન અર્જુનને કહે છે કે તારા તો બન્ને હાથોમાં લાડુ છે; જો યુદ્ધમાં તું માર્યો ગયો તો તને સ્વર્ગ મળશે અને જીતી ગયો તો રાજ્ય મળશે. જો અર્જુનના મનમાં સ્વર્ગ અને સંસારના રાજ્યની કિંચિત્માત્ર પણ ઈચ્છા ન હોત

૧. યોગશાસ્ત્રયો મયા પ્રોક્તા નૃણાં શ્રેયોવિધિત્સયા । ॥
..... । તેષ્યનિર્વિણ્ણચિત્તાનાં કર્મયોગસ્તુ કામિનામ્ ॥
(શ્રીમદ્ભા. ૧૧/૨૦/૬-૭)

તો ભગવાન ભાગ્યે જ એવું કહેત. આથી અર્જુનના હૃદયમાં પોતાના કલ્યાણની ઈચ્છા છે જે આ શ્લોકમાં પણ દેખાઈ પ્રતીત થવાવાળો વૈરાગ્ય વાસ્તવિક નથી. પરંતુ તેમનામાં રહી છે.

—■—

સંબંધ — હવે ભગવાન અર્જુનના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ

સંન્યાસઃ કર્મયોગશ્ચ નિઃશ્રેયસકરાવુભૌ ।
તયોસ્તુ કર્મસંન્યાસાત્કર્મયોગો વિશિષ્યતે ॥ ૨ ॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા—

સંન્યાસઃ	= સંન્યાસ (સાંખ્યયોગ)	નિઃશ્રેયસકરૌ	= કલ્યાણ કરનારા છે.	(સાંખ્યયોગ) કરતાં
ય	= અને	તુ	= પરંતુ	કર્મયોગઃ = કર્મયોગ (સાધનમાં
કર્મયોગઃ	= કર્મયોગ	તયોઃ	= એ બન્નેમાં (પણ)	સુગમ હોવાથી)
ઉભૌ	= બન્ને જ	કર્મસંન્યાસાત્	= કર્મસંન્યાસ	વિશિષ્યતે = શ્રેષ્ઠ છે.

ટીકા — [ભગવાનના સિદ્ધાંત અનુસાર સાંખ્યયોગ અને કર્મયોગનું પાલન પ્રત્યેક વર્ણ, આશ્રમ, સંપ્રદાય વગેરેના મનુષ્યો કરી શકે છે. કારણ કે તેમનો સિદ્ધાંત કોઈ વર્ણ, આશ્રમ, સંપ્રદાય વગેરેને લીધે નથી. આ જ અધ્યાયના પહેલા શ્લોકમાં અર્જુને કર્મોનો ત્યાગ કરીને વિધિપૂર્વક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની પ્રચલિત પ્રણાલીને ‘કર્મસંન્યાસ’ નામથી ઓળખાવી છે. પરંતુ ભગવાનના સિદ્ધાંત અનુસાર જ્ઞાનપ્રાપ્તિને માટે સાંખ્યયોગનું પાલન પ્રત્યેક મનુષ્ય સ્વતંત્રતાથી કરી શકે છે અને તેનું પાલન કરવામાં કર્મોનો સ્વરૂપથી ત્યાગ કરવાની આવશ્યકતા પણ નથી. એટલા માટે ભગવાન પ્રચલિત મતનો પણ આદર કરતા હોઈને પોતાના સિદ્ધાંત અનુસાર અર્જુનના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે.]

‘સંન્યાસઃ’ — અહીં ‘સંન્યાસઃ’ પદનો અર્થ ‘સાંખ્યયોગ’ છે, કર્મોનો સ્વરૂપથી ત્યાગ એવો અર્થ નથી. અર્જુનના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપી રહેલા ભગવાન કર્મોના ત્યાગપૂર્વક સંન્યાસનું વિવેચન ન કરીને કર્મ કરતા રહીને જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરવાનો જે સાંખ્યયોગનો માર્ગ છે, તેનું વિવેચન કરે છે. તે સાંખ્યયોગ દ્વારા મનુષ્ય પ્રત્યેક વર્ણ, આશ્રમ, સંપ્રદાય વગેરેમાં રહીને પ્રત્યેક પરિસ્થિતિમાં સ્વતંત્રતાપૂર્વક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે અર્થાત્ પોતાનું કલ્યાણ કરી શકે છે.

સાંખ્યયોગની સાધનામાં વિવેક-વિચારનું પ્રાધાન્ય રહે છે. વિવેકપૂર્વક તીવ્ર વૈરાગ્યના વિના આ સાધના સફળ થતી નથી. આ સાધનામાં સંસારની સ્વતંત્ર સત્તાનો અભાવ થઈને એકમાત્ર પરમાત્મતત્ત્વ ઉપર દૃષ્ટિ રહે છે.

રાગ દૂર થયા વિના સંસારની સ્વતંત્ર સત્તાનો અભાવ થવો બહુ જ કઠિન છે. એટલા માટે ભગવાને દેહાભિમાનીઓને માટે આ સાધન ક્લેશયુક્ત બતાવ્યું છે (ગીતા ૧૨/૫). આ અધ્યાયના છઠા શ્લોકમાં પણ ભગવાને કહ્યું છે કે કર્મયોગનું સાધન કર્યા વિના સંન્યાસનું સાધન થવું કઠિન છે; કેમકે સંસારથી રાગ હઠાવવાને માટે કર્મયોગ જ સુગમ ઉપાય છે.

‘કર્મયોગશ્ચ’ — માનવમાત્રમાં કર્મ કરવાનો રાગ અનાદિકાળથી ચાલતો આવી રહ્યો છે, જેને દૂર કરવાને માટે કર્મ કરવું આવશ્યક છે (ગીતા ૫/૩). પરંતુ તે કર્મો કયા ભાવ અને ઉદ્દેશ્યથી કેવી રીતે કરવામાં આવે જેથી કરવાનો રાગ સર્વથા દૂર થઈ જાય, એ કર્તવ્યકર્મને કરવાની કળાને ‘કર્મયોગ’ કહે છે. કર્મયોગમાં કાર્ય નાનું છે કે મોટું, તેના ઉપર દૃષ્ટિ નથી રહેતી. જે કોઈ કર્તવ્યકર્મ સામે આવી જાય, તેને નિષ્કામભાવથી બીજાઓના હિત માટે કરવાનું છે. કર્મો સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ કરવાને માટે એ આવશ્યક છે કે કર્મો પોતાને માટે કરવામાં ન આવે. પોતાને માટે કર્મ ન કરવાનો અર્થ છે — કર્મોના બદલામાં પોતાને માટે કંઈ પણ મેળવવાની ઈચ્છા ન હોવી. જ્યાં સુધી પોતાને માટે કંઈ મેળવવાની ઈચ્છા રહે છે, ત્યાં સુધી કર્મોની સાથે સંબંધ ચાલુ રહે છે.

‘નિઃશ્રેયસકરાવુભૌ’ — અર્જુનનો પ્રશ્ન હતો કે સાંખ્યયોગ અને કર્મયોગ — આ બન્ને સાધનોમાં કયું સાધન નિશ્ચયપૂર્વક કલ્યાણ કરવાવાળું છે? ઉત્તરમાં ભગવાન કહે છે કે હે અર્જુન! આ બન્નેય સાધનો નિશ્ચયપૂર્વક કલ્યાણ

કરવાવાળાં છે. કારણ કે બન્ને દ્વારા એક જ સમત્વભાવની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ જ અધ્યાયના ચોથા-પાંચમા શ્લોકોમાં પણ ભગવાને આ જ વાતની પુષ્ટિ કરી છે. તેરમા અધ્યાયના ચોવીસમા શ્લોકમાં પણ ભગવાને સાંખ્યયોગ અને કર્મયોગ — બેઉથી પરમાત્મતત્ત્વનો અનુભવ થવાની વાત કહી છે. એટલા માટે આ બન્નેય પરમાત્મપ્રાપ્તિનાં સ્વતંત્ર સાધનો છે (ગીતા ૩/૩).

‘તયોસ્તુ કર્મસંન્યાસાત્’ — એક જ સાંખ્યયોગના બે ભેદ છે — એક તો ચોથા અધ્યાયના ચોત્રીસમા શ્લોકમાં કહેલો સાંખ્યયોગ, જેમાં કર્મોનો સ્વરૂપથી ત્યાગ છે; અને બીજો, બીજા અધ્યાયના અગિયારમાથી ત્રીસમા શ્લોક સુધી કહેલો સાંખ્યયોગ, જેમાં કર્મોનો સ્વરૂપથી ત્યાગ નથી. અહીં ‘કર્મસંન્યાસાત્’ પદ બેય પ્રકારના સાંખ્યયોગનું વાચક છે.

‘કર્મયોગો વિશિષ્યતે’ — આગળના (ત્રીજા) શ્લોકમાં ભગવાને આ પદોની વ્યાખ્યા કરતાં કહ્યું છે કે કર્મયોગી નિત્યસંન્યાસી સમજવા યોગ્ય છે; કેમકે તે સુખપૂર્વક સંસારબંધનથી મુક્ત થઈ જાય છે. પછી છઠ્ઠા શ્લોકમાં ભગવાને કહ્યું છે કે કર્મયોગ વિના સાંખ્યયોગનું સાધન બનવું કઠિન છે તથા કર્મયોગી શીઘ્ર જ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરી લે છે. તાત્પર્ય એ છે કે સાંખ્યયોગમાં તો કર્મયોગની આવશ્યકતા છે, પરંતુ કર્મયોગમાં સાંખ્યયોગની આવશ્યકતા નથી. એટલા માટે બન્ને સાધનો કલ્યાણકારક હોવા છતાં પણ ભગવાન કર્મયોગને જ શ્રેષ્ઠ બતાવે છે.

કર્મયોગી લોકસંગ્રહને માટે કર્મ કરે છે — ‘લોક-સંગ્રહમેવાપિ સંપશ્યન્કર્તુમર્હસિ’ (ગીતા ૩/૨૦). લોકસંગ્રહનું તાત્પર્ય છે — નિઃસ્વાર્થભાવે લોકમર્યાદા સુરક્ષિત રાખવા માટે, લોકોને ઉન્માર્ગથી હઠાવીને સન્માર્ગે વાળવા માટે કર્મો કરવાં અર્થાત્ કેવળ બીજાઓના હિતને માટે કર્મો કરવાં. આને ગીતામાં ‘યજ્ઞાર્થ કર્મ’ના નામથી પણ કહેવામાં આવ્યું છે. જે કેવળ પોતાને માટે કર્મો કરે છે, તે બંધાઈ જાય છે (અ. ૩/૯, ૧૩). પરંતુ કર્મયોગી નિઃસ્વાર્થભાવથી કેવળ બીજાઓના હિતને માટે કર્મો કરે છે; આથી તે કર્મબંધનથી સુગમતાપૂર્વક મુક્ત થઈ જાય છે (અ. ૪/૨૩). એટલા માટે કર્મયોગ શ્રેષ્ઠ છે.

કર્મયોગનું સાધન પ્રત્યેક પરિસ્થિતિમાં અને પ્રત્યેક વ્યક્તિ દ્વારા કરી શકાય છે, ચાહે તે કોઈ પણ વર્ણ, આશ્રમ, સંપ્રદાય વગેરેનો કેમ ના હોય. પરંતુ અર્જુન જે કર્મસંન્યાસની વાત કહે છે, તે એક વિશેષ પરિસ્થિતિમાં કરી શકાય છે (ગીતા ૪/૩૪); કેમકે તત્ત્વજ્ઞ મહાપુરુષનું

મળવું, તેમનામાં પોતાની શ્રદ્ધા થવી અને તેમની પાસે જઈને નિવાસ કરવો — એવી પરિસ્થિતિ દરેક મનુષ્યને પ્રાપ્ત થવી સંભવ નથી. આથી પ્રચલિત પ્રણાલીના સાંખ્યયોગનું સાધન એક વિશેષ પરિસ્થિતિમાં જ સાધ્ય છે, જ્યારે કર્મયોગનું સાધન પ્રત્યેક પરિસ્થિતિમાં અને પ્રત્યેક વ્યક્તિને માટે સાધ્ય છે. એટલા માટે કર્મયોગ શ્રેષ્ઠ છે.

પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિનો સદુપયોગ કરવો એ કર્મયોગ છે. યુદ્ધ જેવી ઘોર પરિસ્થિતિમાં પણ કર્મયોગનું પાલન કરી શકાય છે. કર્મયોગનું પાલન કરવામાં કોઈ પણ મનુષ્ય કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં અસમર્થ અને પરાધીન નથી; કેમકે કર્મયોગમાં કંઈ પણ મેળવવાની ઈચ્છાનો ત્યાગ થાય છે. કંઈ ને કંઈ મેળવવાની ઈચ્છા રહેવાથી જ કર્તવ્યકર્મો કરવામાં અસમર્થતા અને પરાધીનતાનો અનુભવ થાય છે.

કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વ જ સંસાર છે. સાંખ્યયોગી અને કર્મયોગી — આ બન્નેએ જ સંસાર સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ કરવાનો છે, એટલા માટે બન્નેય સાધકોએ કર્તૃત્વ અને ભોક્તૃત્વ — આ બન્નેને દૂર કરવાની આવશ્યકતા છે. તીવ્ર વૈરાગ્ય અને તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ હોવાથી સાંખ્યયોગી કર્તૃત્વને દૂર કરે છે. એટલો તીવ્ર વૈરાગ્ય અને તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ ન હોવાથી કર્મયોગી બીજાઓના હિતને માટે જ બધાં કર્મો કરીને ભોક્તૃત્વને દૂર કરે છે. આ રીતે સાંખ્યયોગી કર્તૃત્વનો ત્યાગ કરીને સંસારથી મુક્ત થાય છે અને કર્મયોગી ભોક્તૃત્વનો અર્થાત્ કંઈ મેળવવાની ઈચ્છાનો ત્યાગ કરીને મુક્ત થાય છે. એ નિયમ છે કે કર્તૃત્વનો ત્યાગ કરવાથી ભોક્તૃત્વનો ત્યાગ અને ભોક્તૃત્વનો ત્યાગ કરવાથી કર્તૃત્વનો ત્યાગ આપમેળે થઈ જાય છે. કંઈ ને કંઈ મેળવવાની ઈચ્છાથી જ કર્તૃત્વ બને છે. જે કર્મથી પોતાને માટે કોઈ પ્રકારના પણ સુખભોગની ઈચ્છા નથી, તે ક્રિયામાત્ર છે, કર્મ નહિ. જેવી રીતે યંત્રમાં કર્તૃત્વ નથી રહેતું, એવી જ રીતે કર્મયોગીમાં કર્તૃત્વ નથી રહેતું.

સાધકને સંસારના પ્રાણી, પદાર્થ, પરિસ્થિતિ વગેરેમાં સ્પષ્ટ રીતે જ પોતાનો રાગ દેખાય છે. તે રાગને તે પોતાના બંધનનું ખાસ કારણ માને છે તથા તેને દૂર કરવાની ચેષ્ટા પણ કરે છે. તે રાગને દૂર કરવાને માટે કર્મયોગી કોઈ પણ પ્રાણી, પદાર્થ વગેરેને પોતાનાં નથી માનતો,^૧ પોતાને માટે કંઈ નથી કરતો તથા પોતાને માટે કંઈ નથી ઈચ્છતો. ક્રિયાઓથી સુખ લેવાનો ભાવ ન રહેવાથી કર્મયોગીની ક્રિયાઓ પરિણામમાં બધાનું હિત તથા વર્તમાનમાં બધાંની પ્રસન્નતા અને સુખ માટેની જ બની જાય છે. ક્રિયાઓથી

૧. કર્મયોગી સેવા કરવાને માટે તો બધાંને પોતાનાં માને છે, પરંતુ પોતાને માટે કોઈનેય પોતાનાં નથી માનતો.

સુખ લેવાનો ભાવ હોવાથી ક્રિયાઓમાં અભિમાન (કર્તૃત્વ) અને મમતા થઈ જાય છે, પરંતુ તેમનાથી સુખ લેવાનો ભાવ સર્વથા ન રહેવાથી કર્તૃત્વ સમાપ્ત થઈ જાય છે. કારણ કે ક્રિયાઓ દોષિત નથી, ક્રિયાજન્ય આસક્તિ અને ક્રિયાઓના ફળને ઇચ્છવું એ જ દોષિત છે. જ્યારે સાધક ક્રિયાજન્ય સુખ નથી લેતો તથા ક્રિયાઓનું ફળ નથી ઇચ્છતો ત્યારે કર્તૃત્વ રહી જ કેવી રીતે શકે છે? કારણ કે કર્તૃત્વ ટકે છે ભોક્તૃત્વ ઉપર. ભોક્તૃત્વ ન રહેવાથી કર્તૃત્વ પોતાના ઉદ્દેશ્યમાં (જેના માટે કર્મ કરે છે, તેમાં) લીન થઈ જાય છે અને એક પરમાત્મતત્ત્વ શેષ રહી જાય છે.

કર્મયોગીનો 'અહમ્' (વ્યક્તિત્વ) શીઘ્ર તથા સુગમતાપૂર્વક નષ્ટ થઈ જાય છે, જ્યારે જ્ઞાનયોગીનો 'અહમ્' લાંબા સમય સુધી સાથે રહે છે. કારણ એ છે કે 'હું સેવક છું' (કેવળ સેવ્યને માટે સેવક છું, પોતાને માટે નહિ) એવું માનવાથી કર્મયોગીનો 'અહમ્' પણ સેવ્યની સેવામાં લાગી જાય છે; પરંતુ 'હું મુમુક્ષુ છું' એવું માનવાથી જ્ઞાનયોગીનો 'અહમ્' સાથે રહે છે. કર્મયોગી પોતાને માટે કંઈ ન કરીને કેવળ બીજાઓનાં હિતને માટે બધાં કર્મો કરે છે, પરંતુ જ્ઞાનયોગી પોતાના હિતને માટે સાધન કરે છે. પોતાના હિતને માટે સાધન કરવાથી 'અહમ્' જેમ છે તેમ ચાલુ રહે છે.

જ્ઞાનયોગની મુખ્ય વાત છે — સંસારની સ્વતંત્ર સત્તાનો અભાવ કરવો, અને કર્મયોગની મુખ્ય વાત છે — રાગનો અભાવ કરવો. જ્ઞાનયોગી વિચાર દ્વારા સંસારની સત્તાનો અભાવ તો કરવાને ઇચ્છે છે, પરંતુ પદાર્થોમાં રાગ રહેતો હોઈને તેની સ્વતંત્ર સત્તાનો અભાવ થવો બહુ જ કઠિન છે. જોકે વિચારકાળમાં જ્ઞાનયોગના સાધકને પદાર્થોની સ્વતંત્ર સત્તાનો અભાવ દેખાય છે, તોપણ વ્યવહારકાળમાં તે પદાર્થોની સ્વતંત્ર સત્તા પ્રતીત થવા લાગે છે. પરંતુ કર્મયોગના સાધકનું લક્ષ્ય બીજાઓને સુખ પહોંચાડવાનું રહેવાથી તેનો રાગ આપમેળે દૂર થઈ જાય છે. એ ઉપરાંત મળેલી સામગ્રીનો ત્યાગ કરવાનું કર્મયોગીને માટે જેટલું સુગમ પડે છે, એટલું જ્ઞાનયોગીને માટે નહિ. જ્ઞાનયોગની દૃષ્ટિએ કોઈ વસ્તુને માયામાત્ર સમજીને એવી રીતે જ તેનો ત્યાગ કરી દેવાનું કઠિન થઈ પડે છે; પરંતુ એ જ વસ્તુ કોઈના કામમાં આવતી જોવા મળે તો તેનો ત્યાગ કરવો

સુગમ થઈ પડે છે. જેવી રીતે, આપણી પાસે કામળા (ધાબડા) પડ્યા હોય તો તે કામળાઓને બીજાઓના કામમાં આવતા જાણીને તેમનો ત્યાગ કરવો અર્થાત્ તેમનાથી પોતાનો રાગ હઠાવવો એ સાધારણ વાત છે; પરંતુ (જો તીવ્ર વૈરાગ્ય ન હોય તો) તે જ કામળાઓને વિચાર દ્વારા અનિત્ય, ક્ષણભંગુર, સ્વપ્નના માયામય પદાર્થ સમજીને એમ જ છોડીને ચાલી નીકળવાનું કઠિન છે. બીજી વાત, માયામાત્ર સમજીને ત્યાગ કરવામાં (જો તીવ્ર વૈરાગ્ય ન હોય તો) જે વસ્તુઓમાં આપણી સુખબુદ્ધિ નથી, તે ખરાબ વસ્તુઓનો ત્યાગ તો સુગમતાપૂર્વક થઈ જાય છે, પરંતુ જેમાં આપણી સુખબુદ્ધિ છે, એ સારી વસ્તુઓનો ત્યાગ કઠિનતાથી થાય છે. પરંતુ બીજાઓના કામમાં આવતી દેખીને જે વસ્તુઓમાં આપણી સુખબુદ્ધિ છે, તે વસ્તુઓનો ત્યાગ સુગમતાથી થઈ જાય છે; જેમ કે — ભોજનને સમયે થાળીમાંથી રોટલી કાઢવી પડે તો ઠંડી, વાસી અને સૂકી રોટલી જ કાઢીશું. પરંતુ જો એ જ રોટલી કોઈ બીજાને આપવી હોય તો સારી રોટલી જ કાઢીશું, ખરાબ નહિ. એટલા માટે કર્મયોગની પ્રણાલીથી રાગને દૂર કર્યા વિના સાંખ્યયોગનું સાધન થવું બહુ જ કઠિન છે. વિચાર દ્વારા પદાર્થોની સત્તા ન માનતા હોવા છતાં પણ પદાર્થોમાં સ્વાભાવિક રાગ રહેવાને કારણે ભોગોમાં ફસાઈને પતન સુધ્યાં થવાની સંભાવના રહે છે.

કેવળ અસતના જ્ઞાનથી અર્થાત્ અસતને અસત જાણી લેવાથી રાગની નિવૃત્તિ નથી થતી^૧. જેવી રીતે, સિનેમામાં દેખાનારા પદાર્થો વગેરેની સત્તા નથી — એવું જાણતા હોવા છતાં પણ તેમાં રાગ થઈ જાય છે. સિનેમા જોવાથી ચરિત્ર, સમય, નેત્રશક્તિ અને ધન - આ ચારેયનો નાશ થાય છે — એવું જાણતા હોવા છતાં પણ રાગને કારણે સિનેમા જુએ છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે વસ્તુની સત્તા ન હોવા છતાં પણ તેમાં રાગ અથવા સંબંધ રહી શકે છે. જો રાગ ન હોય તો વસ્તુની સત્તા માનવા છતાં પણ તેમાં રાગ ઉત્પન્ન નથી થતો. એટલા માટે સાધકનું મુખ્ય કામ રાગનો અભાવ કરવાનું હોવું જોઈએ. સત્તાનો અભાવ કરવાનું નહિ; કેમકે બાંધવાવાળી વસ્તુ રાગ કે સંબંધ જ છે, સત્તામાત્ર નહિ. પદાર્થ ચાહે સત હો, ચાહે અસત હો, ચાહે સત-અસતથી વિલક્ષણ હો, જો તેમાં રાગ હોય તો તે

૧. અસતને અસત જાણવાથી તેની નિવૃત્તિ ત્યારે જ થાય છે, જ્યારે પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિર થઈને અસતને અસતરૂપે જાણીએ છીએ. સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરણ-નિરપેક્ષ છે. પરંતુ બુદ્ધિ વગેરે કરણો વડે અસતને અસત જાણવાથી તેની નિવૃત્તિ નથી થતી; કેમકે બુદ્ધિ વગેરે કરણો પણ અસત છે. આથી અસત દ્વારા જ અસતને જાણવાથી તેની નિવૃત્તિ કેવી રીતે થઈ શકે છે?

બાંધવાવાળો થઈ જ જશે. વાસ્તવમાં આપણને કોઈ પણ રાગથી થાય છે. આથી આપણા ઉપર રાગ દૂર કરવાની પદાર્થ નથી બાંધતો. આપણો સંબંધ બાંધે છે અને એ સંબંધ જ જવાબદારી છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : જોકે 'યોગ' વિના કર્મ અને જ્ઞાન-બન્નેય બંધનકારક છે, તેમ છતાં કર્મ કરવાથી એટલું પતન નથી થતું, જેટલું વાચિક (શીખેલા) જ્ઞાનથી થાય છે. વાચિક જ્ઞાન નરકમાં પણ લઈ જઈ શકે છે.

अज्ञस्यार्धप्रबुद्धस्य सर्वं ब्रह्मेति यो वदेत । महानिरयजालेषु स तेन विनियोजितः ॥

(યોગવાસિષ્ઠ, સ્થિતિ. ૩૯)

જે મૂર્ખ માણસને 'બધું જ બ્રહ્મ છે' એવો ઉપદેશ આપે છે, તે તે મનુષ્યને ઘોર નરકોની જાળમાં નાખી દે છે.'

તેથી વાચક (ગોખેલા) જ્ઞાની કરતાં કર્મ કરનાર શ્રેષ્ઠ છે. તો પછી કર્મયોગનું આચરણ કરનારની શ્રેષ્ઠતાનું તો કહેવું જ શું? જ્ઞાનયોગી તો માત્ર પોતાના સ્વયં માટે જ ઉપયોગી હોય છે, પરંતુ કર્મયોગી પૂરા સંસાર માટે ઉપયોગી છે. જે સંસાર માટે ઉપયોગી હોય છે - તે પોતાના માટે પણ ઉપયોગી બની જાય છે - એ નિયમ છે. તેથી કર્મયોગને વિશેષ કહ્યો છે.

સાંખ્યયોગ વિના કર્મયોગ થઈ શકે છે, પરંતુ કર્મયોગ વિના સાંખ્યયોગ થવો કઠણ છે (ગીતા ૫/૬). તેથી સાંખ્યયોગ કરતાં કર્મયોગ વિશેષ છે. સાંખ્યયોગથી કર્મયોગ શ્રેષ્ઠ છે અને કર્મયોગથી ભક્તિયોગ શ્રેષ્ઠ છે. (ગીતા ૬-૪૭). તેથી ગીતામાં પ્રથમ સાંખ્યયોગ, પછી કર્મયોગ અને પછી ભક્તિયોગ - આ ક્રમથી વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.^૧

ફળ આપવામાં જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગ એક છે. (ગીતા ૫/૪-૫). સાધનમાં કર્મયોગ અને ભક્તિયોગ એક છે 'મૈત્રઃ કરુણ એવ ચ.' (ગીતા - ૧૨/૧૩). કારણ કે કર્મયોગ અને ભક્તિયોગ - બન્નેમાં બીજાને સુખ આપવાનો ભાવ રહેલો છે. કર્મ કરવામાં કર્મી અને કર્મયોગી એક છે (ગીતા ૩/૨૫) તથા તત્ત્વજ્ઞ મહાપુરુષ અને ભગવાન પણ કર્મ કરવામાં સાથે છે (ગીતા - ૩/૨૨ થી ૨૬). આ પ્રમાણે કર્મી, જ્ઞાનયોગી, ભક્તિયોગી અને ભગવાન - ચારેયની સાથે કર્મયોગી એક થઈ જાય છે - આ કર્મયોગની વિશેષતા છે.

સાંખ્યયોગમાં તો અહમ્ના સૂક્ષ્મ સંસ્કાર રહી શકે છે, પરંતુ કર્મયોગમાં ક્રિયા અને પદાર્થની સાથે સંપૂર્ણપણે સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જવાથી અહમ્નો સૂક્ષ્મ સંસ્કાર પણ રહેતો નથી. કર્મયોગમાં અકર્મ (અભાવ) શેષ રહે છે (ગીતા ૪/૧૮), અને સાંખ્યયોગમાં આત્મા શેષ રહે છે (ગીતા ૬/૨૮).

—■—

સંબંધ - હવે ભગવાન કર્મયોગને શ્રેષ્ઠ કહેવાનું કારણ બતાવે છે.

ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति ।

निर्वन्दो हि महाबाहो सुખं बन्धात्प्रमुच्यते ॥ ૩॥

મહાબાહો	= હે મહાબાહો!	કાંક્ષતિ	= આકાંક્ષા કરે છે,	નિર્વન્દ્વઃ	= રાગ-દ્વેષ વગેરે દ્વંદ્વો
યઃ	= જે માણસ	સઃ	= તે (કર્મયોગી)		વિનાનો (માણસ)
ન	= ન	નિત્યસંન્યાસી	= સદા સંન્યાસી (જ)	સુખમ્	= સુખપૂર્વક
દ્વેષ્ટિ	= (કોઈનોય) દ્વેષ કરે છે (અને)	જ્ઞેયઃ	= સમજવા યોગ્ય છે;	બન્ધાત્	= સંસાર-બંધનમાંથી
ન	= ન (તો કોઈનીય)	હિ	= કેમકે	પ્રમુચ્યતે	= મુક્ત થઈ જાય છે.

૧. ભાગવતમાં પણ આ જ ક્રમ છે -

योगास्त्रयो मया प्रोक्ता नृणां श्रेयो विधित्तया । ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च नोपायोऽन्योऽस्ति कुत्रचित् ॥

(શ્રીમદ્ભા. ૧૧/૨૦/૬)

પોતાનું કલ્યાણ ઈચ્છનારા મનુષ્યો માટે મેં ત્રણ યોગ-માર્ગ બતાવ્યા છે - જ્ઞાનયોગ, કર્મયોગ અને ભક્તિયોગ. આ ત્રણ સિવાય બીજો કોઈ કલ્યાણનો માર્ગ જ નથી.

ટીકા — ‘મહાબાહો’ — ‘મહાબાહો’ સંબોધનના બે અર્થ થાય છે — એક તો જેની ભુજાઓ મોટી અને બળવાન હોય અર્થાત્ શૂરવીર હોય; અને બીજો, જેના મિત્ર તથા ભાઈ મોટા પુરુષો હોય. અર્જુનના મિત્ર હતા પ્રાણીમાત્રના સુહૃદ્ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અને ભાઈ હતા અજાતશત્રુ ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર. એટલા માટે આ સંબોધનથી ભગવાન અર્જુનને જાણે એમ કહી રહ્યા છે કે કર્મયોગ અનુસાર બધાની સેવા કરવાનું બળ તારામાં છે. આથી તું સુગમતાથી કર્મયોગનું પાલન કરી શકે છે.

‘યો ન દ્વેષ્ટિ’ — કર્મયોગી તે હોય છે, જે કોઈ પણ પ્રાણી, પદાર્થ, પરિસ્થિતિ, સિદ્ધાંત વગેરેથી દ્વેષ નથી કરતો. કર્મયોગીનું કામ છે બધાની સેવા કરવી, સહુને સુખ પહોંચાડવું. જો તેનો કોઈની પણ સાથે કિંચિત્માત્ર પણ દ્વેષ હશે તો તેના દ્વારા કર્મયોગનું આચરણ સાંગોપાંગ નહિ થઈ શકે. આથી જેની સાથે થોડો પણ દ્વેષ હોય, તેની સેવા કર્મયોગીએ સર્વપ્રથમ કરવી જોઈએ.

સહુથી પહેલાં ‘ન દ્વેષ્ટિ’ પદ આપવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જે કોઈને પણ ખરાબ સમજે છે અને કોઈનું પણ ખરાબ ઈચ્છે છે, તે કર્મયોગના તત્ત્વને સમજી જ નથી શકતો.

માર્મિક વાત

પ્રાણીમાત્રના હિતના ઉદ્દેશ્યથી કર્મયોગીને માટે બૂરાઈનો ત્યાગ કરવાનું જેટલું આવશ્યક છે, એટલું ભલાઈ કરવાનું આવશ્યક નથી. ભલાઈ કરવાથી કેવળ સમાજનું હિત થાય છે; પરંતુ બૂરાઈ છોડવાથી વિશ્વમાત્રનું હિત થાય છે. કારણ એ છે કે ભલાઈ કરવામાં સીમિત ક્રિયાઓ અને પદાર્થોનું પ્રાધાન્ય રહે છે; પરંતુ બૂરાઈ છોડવામાં હૈયાનો અસીમ ભાવ મુખ્ય રહે છે. જો હૈયામાંથી હીન ભાવ દૂર ન થયો હોય અને બહારથી ભલાઈ કરવામાં આવે તો એનાથી અભિમાન પેદા થશે, જે આસુરી સંપત્તિનું મૂળ છે. ભલાઈ કરવાનું અભિમાન ત્યારે પેદા થાય છે, જ્યારે હૈયામાં કંઈક ને કંઈક બૂરાઈ હોય. જ્યાં અપૂર્ણતા (કમી) હોય છે, ત્યાં જ અભિમાન પેદા થાય છે. પરંતુ જ્યાં પૂર્ણતા હોય છે, ત્યાં અભિમાનનો પ્રશ્ન જ પેદા થતો નથી.

ઊંડાણથી જોવામાં આવે તો નાશવાન વસ્તુઓની સહાય વિના ભલાઈ કરી શકાતી નથી. જે વસ્તુઓ વડે આપણે ભલાઈ કરીએ છીએ, તે વસ્તુઓ આપણી છે જ નહિ; બલ્કે જેમની આપણે ભલાઈ કરીએ છીએ તેમની છે. આમ છતાં પણ જો ભલાઈનું અભિમાન થાય, તો એ નાશવાનનો સંગ છે. જ્યાં સુધી નાશવાનનો સંગ હોય, ત્યાં સુધી ‘યોગ’ની સિદ્ધિ નથી થતી. મેં ભલાઈ કરી — એ અભિમાન બૂરાઈથી

પણ અધિક ભયંકર છે; કેમકે એ ભાવ ‘હું’પણામાં વસી જાય છે. કર્મ અને ફળ તો દૂર થાય છે, પરંતુ જ્યાં સુધી હુંપણું રહે છે, ત્યાં સુધી હુંપણામાં બેઠેલું ભલાઈનું અભિમાન દૂર થતું નથી. બીજી વાત, બૂરાઈને તો આપણે બૂરાઈના રૂપમાં જાણીએ જ છીએ, પરંતુ ભલાઈને બૂરાઈના રૂપમાં નથી જાણતા. એટલા માટે ભલાઈના અભિમાનનો ત્યાગ કરવો એ જ કઠિન છે; જેમ કે — લોઢાની હાથકડીનો તો ત્યાગ કરી શકીએ છીએ, પરંતુ સોનાની હાથકડીનો ત્યાગ નથી કરી શકતા; કેમકે તે ઘરેણાં રૂપે દેખાય છે. એટલા માટે બૂરાઈને ત્યજીને જ ભલાઈ કરવી જોઈએ. વાસ્તવમાં બૂરાઈનો ત્યાગ થતાં વિશ્વમાત્રની ભલાઈ આપમેળે જ થાય છે, કરવી પડતી નથી. એટલા માટે બૂરાઈરહિત મહાપુરુષ જો હિમાલયની એકાંત ગુફામાં પણ બેઠેલો હોય, તોપણ તેના દ્વારા વિશ્વનું ઘણું જ હિત થાય છે.

‘ન કાઙ્ક્ષતિ’ — કર્મયોગમાં કામનાનો ત્યાગ મુખ્ય છે. કર્મયોગી કોઈ પણ પ્રાણી, પદાર્થ, પરિસ્થિતિ વગેરેની કામના નથી કરતો. કામનાત્યાગ અને પરહિતમાં પરસ્પર ઘનિષ્ઠ સંબંધ છે. નિષ્કામ બનવાને માટે બીજાનું હિત કરવું આવશ્યક છે. બીજાનું હિત કરવાથી કામનાના ત્યાગનું બળ આવે છે.

કર્મયોગમાં કર્તા નિષ્કામ થાય છે, કર્મ નહિ; કેમકે જડ હોવાને કારણે કર્મ પોતે નિષ્કામ કે સકામ નથી હોઈ શકતું. કર્મ કર્તાને આધીન હોય છે, એટલે કર્મોની અભિવ્યક્તિ કર્તાથી જ થાય છે. નિષ્કામ કર્તા દ્વારા જ નિષ્કામ કર્મો થાય છે, જેને કર્મયોગ કહે છે. આથી ચાહે ‘કર્મયોગ’ કહો કે ‘નિષ્કામ કર્મ’ — બન્નેનો અર્થ એક જ થાય છે. સકામ કર્મયોગ થતો જ નથી. નિષ્કામ થવાથી કર્તા કર્મફળથી અસંગ રહે છે; પરંતુ જ્યારે કર્તામાં સકામભાવ આવી જાય છે, ત્યારે તે કર્મફળથી બંધાઈ જાય છે (ગીતા ૫/૧૨). સકામભાવ ત્યારે જ નષ્ટ થાય છે, જ્યારે કર્તા કોઈ પણ કર્મ પોતાને માટે નથી કરતો, પરંતુ સઘળાં કર્મો બીજાંઓના હિતને માટે જ કરે છે. એટલા માટે કર્તાનો ભાવ નિત્યનિરંતર નિષ્કામ રહેવો જોઈએ. કર્તામાં જેટલો નિષ્કામભાવ હશે, એટલું જ કર્મયોગનું સાચું અચરણ થશે. કર્તા સર્વથા નિષ્કામ થતાં કર્મયોગ સિદ્ધ થઈ જાય છે.

‘જ્ઞેયઃ સ નિત્યસંન્યાસી’ — અર્જુને યુદ્ધ નહિ કરીને ભિક્ષા માગીને જીવનનિર્વાહ કરવાની ઈચ્છા પ્રગટ કરી હતી — ‘ગુરુનહત્વા હિ મહાનુભાવાન્ શ્રેયો ભોક્તું ભૈશ્યમપીહ લોકે’ (ગીતા ૨/૫) અર્થાત્ ગુરુજનોને નહિ મારીને સંન્યાસ લેવો એ જ શ્રેષ્ઠ છે. ભગવાન એ જ વાતનો ઉત્તર આપતાં જાણે કહી રહ્યા છે કે હે અર્જુન! એ સંન્યાસ તો ગુરુજનોના મરી જવાના ભયથી કરવામાં આવનારો બાહ્ય સંન્યાસ છે,

પરંતુ કર્મયોગનો સંન્યાસ રાગ-દ્વેષના ત્યાગથી થવાવાળો નિત્ય સંન્યાસ અર્થાત્ આંતરિક તેમ જ સાચો સંન્યાસ છે.

આગળ છઠ્ઠા અધ્યાયના પહેલા શ્લોકમાં પણ ભગવાને કેવળ અગ્નિનો ત્યાગ કરવાવાળા અર્થાત્ માત્ર સંન્યાસ ગ્રહણ કરવાવાળા પુરુષને સંન્યાસી ન કહીને અંદરથી કર્મફળના આશ્રયનો ત્યાગ કરવાવાળા કર્મયોગીને જ સંન્યાસી કહ્યો છે. આ રીતે ભગવાનના મતે કર્મયોગી જ વાસ્તવિક સંન્યાસી છે.

કર્મો કરતા રહીને પણ કર્મો સાથે કોઈ પ્રકારનો સંબંધ ન રાખવો એ જ સંન્યાસ છે. કર્મો સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ ન રાખવાવાળાને કર્મોનું ફળ કદી કોઈ પણ અવસ્થામાં કિંચિત્માત્ર પણ નથી મળતું — ‘ન તુ સંન્યાસિનાં ક્વચિત્’ (ગીતા ૧૮/૧૨). એટલા માટે શાસ્ત્રવિહિત સમસ્ત કર્મો કરતો હોઈને પણ કર્મયોગી સદા સંન્યાસી જ છે.

કર્મયોગનું અનુષ્ઠાન કર્યા વિના સાંખ્યયોગનું પાલન કરવું કઠિન છે. એટલા માટે સાંખ્યયોગનો સાધક પહેલાં કર્મયોગી થાય છે, પછી સંન્યાસી (સાંખ્યયોગી) થાય છે. પરંતુ કર્મયોગના સાધકને માટે સાંખ્યયોગનું અનુષ્ઠાન કરવું આવશ્યક નથી. એટલા માટે કર્મયોગી આરંભથી જ સંન્યાસી છે.

જેના રાગ-દ્વેષનો અભાવ થઈ ગયો છે, તેને સંન્યાસ-આશ્રમમાં જવાની આવશ્યકતા નથી. કોઈ પણ વ્યક્તિ, વસ્તુ, શરીર, ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ વગેરે પોતાનાં નથી અને પોતાને માટેનાં પણ નથી — એવો નિશ્ચય થયા પછી રાગ-દ્વેષથી દૂર થઈને એવો જ યથાર્થ અનુભવ થઈ જાય છે, પછી વ્યવહારમાં સંસાર સાથે સંબંધ દેખાવા છતાં પણ અંદરથી (રાગ-દ્વેષ ન રહેવાથી) સંબંધ હોતો જ નથી. આ જ ‘નિત્ય-સંન્યાસ’ છે. લૌકિક અથવા પારલૌકિક પ્રત્યેક કાર્ય કરતી વેળા કર્મયોગીનો સંસાર સાથે સર્વથા સંન્યાસ રહે છે, એટલા માટે તે નિત્યસંન્યાસી જ સમજવા યોગ્ય છે.

સંસાર સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ અર્થાત્ મમતાનો અભાવ જ સંન્યાસ છે અને કર્મયોગીમાં રાગ-દ્વેષ ન રહેવાથી સંસાર સાથે મમતા રહેતી જ નથી. આથી કર્મયોગી નિત્યસંન્યાસી છે.

‘નિર્વન્દ્વો હિ... સુખં બન્ધાત્પ્રમુચ્યતે’^૧ — સાધનાના આરંભમાં સાધકના અંતઃકરણમાં દ્વન્દ્વ રહે છે. સત્સંગ, સ્વાધ્યાય, વિચાર વગેરે કરવાથી તે પરમાત્મપ્રાપ્તિને પોતાનું

ધ્યેય માની લે છે, પરંતુ તેનાં પોતાનાં કહેવાતાં મન, ઈન્દ્રિયો વગેરેની રુચિ સ્વાભાવિક રીતે જ ભોગ ભોગવવા તથા સંગ્રહ કરવામાં રહે છે. એટલા માટે સાધક ક્યારેક પરમાત્મતત્ત્વને પ્રાપ્ત કરવા અને ક્યારેક ભોગ તેમજ સંગ્રહ કરવા ઈચ્છે છે. તેને જેવો સંગ મળે છે, તેના જ અનુસાર તેના ભાવોમાં પરિવર્તન થતું રહે છે. એમ હોવા છતાં પણ તે ભોગોને શાંતિથી નથી ભોગવી શક્તો; કેમકે સત્સંગ વગેરેના સંસ્કારો તેના અંતઃકરણમાં વૈરાગ્ય (ભોગોથી અરુચિ) પેદા કરતા રહે છે. આ રીતે સાધકના અંતઃકરણમાં દ્વન્દ્વ (ભોગ ભોગવું કે સાધન કરું) ચાલતો રહે છે. આ દ્વન્દ્વ ઉપર જ અહંભાવ ટકેલો છે. અમારે સાંસારિક ભોગો અને સંગ્રહમાં લાગવું જ નથી, બલકે એકમાત્ર પરમાત્મતત્ત્વને જ પ્રાપ્ત કરવું છે — એવો દૃઢ નિશ્ચય થતાં દ્વન્દ્વ નથી રહેતો અને અહંભાવ પરમાત્મતત્ત્વમાં લીન થઈ જાય છે.

વાસ્તવમાં સંસારનું મહત્ત્વ અંતઃકરણમાં અંકિત થઈ જવાથી જ દ્વન્દ્વ રહે છે. ભોગ ભોગવતા રહેવાથી, બીજાઓ પાસેથી સુખ ઈચ્છતા રહેવાથી સંસારનાં પ્રાણી-પદાર્થોનું મહત્ત્વ અંતઃકરણમાં અંકિત થઈ જાય છે. તેમનાથી સુખ લેવાથી તેનું મહત્ત્વ વધતું જાય છે, જેથી તેમને પ્રાપ્ત કરવાની રુચિ પ્રબળ થઈ જાય છે. તે રુચિ પરમાત્મપ્રાપ્તિના એક ઉદ્દેશ્યને સ્થિર અને દૃઢ થવા દેતી નથી. એનાથી સાધકમાં દ્વન્દ્વ ચાલુ રહે છે. ઉદ્દેશ્યની દૃઢતાને માટે સાધકોએ પાકો વિચાર કરવો જોઈએ કે કેટલાંયે સુખ, આરામ અને ભોગ કેમ ન મળી જાય, મારે જોઈતો જ નથી, પરંતુ પરહિતને માટે તેમનો ત્યાગ કરવો છે. આ વિચાર જેટલો દૃઢ થશે, એટલો જ સાધક નિર્વન્દ્વ થશે.

નિર્વન્દ્વ થવાની વાત આ શ્લોકમાં ‘ન દ્વેષ્ટિ ન કાઙ્ક્ષતિ’ પદોથી કહેવામાં આવી છે; જેનું તાત્પર્ય છે — રાગ-દ્વેષથી રહિત થવું. રાગ-દ્વેષને દૂર કરવા માટે એ વિચાર કરવો જોઈએ કે પોતે ન ઈચ્છવા છતાં પણ અનુકૂળતા અને પ્રતિકૂળતા આવે જ છે અર્થાત્ પોતે ઈચ્છવાથી અનુકૂળતા આવતી હોય, એવી વાત નથી અને ન ઈચ્છવાથી પ્રતિકૂળતા નથી આવતી, એવી વાત પણ નથી. અનુકૂળતા અને પ્રતિકૂળતા તો પ્રારબ્ધના ફળસ્વરૂપે આવતી જતી રહે છે, પછી તેના આવવાની અથવા જવાની ઈચ્છા શા માટે કરીએ? અનુકૂળતા પ્રત્યેક રાગ અને પ્રતિકૂળતા પ્રત્યે દ્વેષ પોતાની

૧. ગીતામાં આવેલા ‘કર્મબન્ધં પ્રહાસ્યસિ’ (અ. ૨/૩૮); ‘ત્રાયતે મહતો ભયાત્’ (અ. ૨/૪૦); ‘જહાતીહ ઉભે સુકૃતદુષ્કૃતે’ (અ. ૨/૫૦); ‘મોક્ષસેઽશુભાત્’ (અ. ૪/૧૬, ૮/૧); ‘વૃજિનં સંતરિષ્યસિ’ (અ. ૪/૩૬); ‘નાપ્નુવન્તિ દુઃખાલયમશાશ્વતમ્’ (અ. ૮/૧૫); ‘શુભાશુભફલૈરેવં મોક્ષસે કર્મબન્ધનૈઃ’ (અ. ૮/૨૮); ‘મૃત્યુસંસારસાગરાત્ સમુદ્ધર્તા ભવામિ’ (અ. ૧૨/૭) વગેરે પદો અહીં આવેલા ‘બન્ધાત્ પ્રમુચ્યતે’ પદોના જ પર્યાયવાચક છે.

ભૂલથી થાય છે. આ રીતે વિચાર કરવાથી ભૂલ દૂર થઈને રાગ-દ્વેષ સર્વથા સમાપ્ત થઈ જાય છે.

બીજી વાત એ છે કે પોતાની (સ્વયંની) સત્તા સ્વતંત્ર છે, કોઈ પદાર્થ, વ્યક્તિ કે ક્રિયાને આધીન નથી; કેમકે સુષુપ્તિ-અવસ્થામાં જ્યારે આપણે સંસારને ભૂલી જઈએ છીએ, ત્યારે પણ આપણી સત્તા ચાલુ રહે છે; જાગ્રત અને સ્વપ્ન-અવસ્થામાં પણ આપણે પ્રાણી કે પદાર્થ વિના રહી શકીએ છીએ. પછી (પોતાની સ્વતંત્ર સત્તા હોવા છતાં પણ) તેઓમાં રાગ-દ્વેષ કરીને આપણે એમને આધીન કેમ થઈએ? આ રીતે વિચાર કરવાથી પણ રાગ-દ્વેષ દૂર થાય છે.

સંસારનો રાગ ઉત્પન્ન અને નષ્ટ થવાવાળો છે. એ રાગ કદી સ્થાયી નથી રહેતો; પરંતુ આપણે નવા-નવા પ્રાણી-પદાર્થોમાં રાગ કરીને તેને ચાલુ રાખવાની ચેષ્ટા કરીએ છીએ. પરંતુ પરમાત્માની અભિલાષા ઉત્પન્ન અને નષ્ટ થવાવાળી નથી; કેમકે જીવ, પરમાત્માનો જ અંશ હોવાને લીધે તેનો પરમાત્મા સાથે અખંડ સંબંધ છે. પરમાત્માની અભિલાષા કદી ઘટતી-વધતી પણ નથી. કેવળ સંસારમાં રાગ અધિક થતાં તે ઘટતી હોય અને રાગ ઓછો થતાં તે વધતી હોય એમ દેખાય છે. એટલા માટે ‘હું સદા જીવતો રહું; હું બધું જાણી લઉં; હું સદા સુખી રહું’ — આ રૂપે સત્-ચિત્-આનંદસ્વરૂપ પરમાત્માની અભિલાષા

જીવમાત્રમાં નિરંતર રહે છે. જ્યારે સંસારનો રાગ દૂર થાય છે અને એકમાત્ર પરમાત્માની અભિલાષા રહી જાય છે, ત્યારે દ્વન્દ્વ રહેતો નથી.

કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ અને ભક્તિયોગ — ત્રણેય માર્ગોમાં નિર્વન્દ્વ થવું એ બહુ જ આવશ્યક છે. જ્યાં સુધી દ્વન્દ્વ છે, ત્યાં સુધી મુક્તિ થતી નથી. (ગીતા ૭/૨૭). પરમાત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિમાં રાગ અને દ્વેષ — આ બે શત્રુઓ છે. (ગીતા ૩/૩૪). નિર્વન્દ્વ બનવાથી આ બન્ને દૂર થાય છે અને એમના દૂર થવાથી સુખપૂર્વક પરમાત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે.

સંસારમાં મૂંઝવણનાં બે જ કારણો છે — રાગ અને દ્વેષ. જેટલાં પણ સાધનો છે, તે બધાં રાગદ્વેષને દૂર કરવાને માટે જ છે.^૧ રાગદ્વેષ દૂર થતાં નિત્યપ્રાપ્ત પરમાત્મતત્ત્વની અનુભૂતિ સ્વતઃસિદ્ધ છે. એમાં પરિશ્રમ છે જ નહિ. કારણ કે પરમાત્મતત્ત્વની અનુભૂતિ અસત દ્વારા નથી થતી, બલ્કે અસતના ત્યાગથી થાય છે. અસતની સત્તા રાગ-દ્વેષ ઉપર જ ટકેલી છે. અસત સંસાર તો આપમેળે જ દૂર થઈ રહ્યો છે, પરંતુ પોતાનામાં રાગદ્વેષને પકડવાથી સંસાર સ્થિર દેખાય છે. આથી જે સંસાર નિરંતર દૂર થઈ રહ્યો છે, તેમાં રાગદ્વેષ ન રહેવાથી મુક્તિ નહિ થાય તો શું થશે? એટલા માટે નિર્વન્દ્વ અર્થાત્ રાગ-દ્વેષથી રહિત પુરુષ સુખપૂર્વક સંસારબંધનથી મુક્ત થઈ જાય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : બહારનાં સુખ-દુઃખ (સુખદ-દુઃખદ પરિસ્થિતિ)માં સમ અને અંદરના સુખ-દુઃખથી પર થવું એને નિર્વન્દ્વ અર્થાત્ દ્વન્દ્વરહિત કહે છે.

તાદાત્મ્યમાં ચેતન-અંશની મુખ્યતઃ ‘જિજ્ઞાસા’ રહે છે અને જડ-અંશની મુખ્યતઃ ‘કામના’ રહે છે. મનુષ્યમાં ભૂખ તો અવિનાશી તત્ત્વની રહે છે, પરંતુ રુચિ નાશવાનની રહે છે; કારણ કે અવિનાશીની ભૂખને એ નાશવાન દ્વારા મિટાવવા ઈચ્છે છે. ભૂખ અને રુચિનું આ દ્વન્દ્વ મનુષ્યના સંસાર-બંધનને દૃઢ કરે છે. જ્યારે મનુષ્યનો સંસારમાં રાગદ્વેષ નથી રહેતો, ત્યારે તેની જિજ્ઞાસા પૂરી થઈ જાય છે અને કામના ખતમ થઈ જાય છે અર્થાત્ તે નિર્વન્દ્વ થઈ જાય છે.

—■—

સંબંધ — આ અધ્યાયના બીજા શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં ભગવાને જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગ બન્નેને પરમ કલ્યાણ કરવાવાળા બતાવ્યા. તેની વ્યાખ્યા હવે આગળના બે શ્લોકોમાં કરે છે.

સાદ્બ્યયોગૌ પૃથગ્બાલાઃ પ્રવદન્તિ ન પણ્ડિતાઃ ।

એકમપ્યાસ્થિતઃ સમ્યગુભયોર્વિન્દતે ફલમ્ ॥ ૪ ॥

૧. એતાવાનેવ યોગેન સમગ્રેણેહ યોગિનઃ । યુજ્યતેડભિમતો હ્યર્થો યદસજ્જસ્તુ કૃત્સનશઃ ॥

(શ્રીમદ્ભા. ૩/૩૨/૨૭)

‘યોગીઓનાં સમસ્ત યોગસાધનોનું એકમાત્ર અભીષ્ટ ફળ છે — સકળ સંસારમાં આસક્તિનો અભાવ થઈ જવો.’

બાલા:	= બાળકબુદ્ધિનાં માણસો	પ્રવદન્તિ	= કહે છે,	સમ્યક્-	= સમ્યક્ રીતે
સાંખ્યયોગૌ	= સાંખ્યયોગ અને કર્મયોગને	ન પહિંડતા:	= ડાહ્યાં માણસો નહીં, (કેમકે)	આસ્થિત:	સ્થિત (મનુષ્ય)
પૃથક્	= અલગ-અલગ (ફળ આપનાર)	એકમ્	= (આ બન્નેમાંથી) એક સાધનમાં	ઉભયો:	= બન્નેના
		અપિ	= પણ	ફલમ્	= ફળરૂપ (પરમાત્માને)
				વિન્દતે	= પ્રાપ્ત કરી લે છે.

ટીકા — ‘સાંખ્યયોગૌ પૃથક્બાલા: પ્રવદન્તિ ન પહિંડતા:’ — આ જ અધ્યાયના પહેલા શ્લોકમાં અર્જુને કર્મોનો સ્વરૂપથી ત્યાગ કરીને તત્ત્વદર્શી મહાપુરુષની પાસે જઈને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાના સાધનને ‘કર્મસંન્યાસ’ના નામથી ઓળખાવ્યું છે. ભગવાને પણ બીજા શ્લોકમાં પોતાના સિદ્ધાંતનું પ્રાધાન્ય જાળવીને તેને ‘સંન્યાસ’ અને ‘કર્મસંન્યાસ’ના નામે ઓળખાવેલ છે. હવે એ સાધનાને ભગવાન અહીં ‘સાંખ્ય’ નામથી ઓળખાવે છે. ભગવાન શરીર-શરીરીના ભેદનો વિચાર કરીને સ્વરૂપમાં સ્થિત થવાને ‘સાંખ્ય’ કહે છે. ભગવાનને મતે ‘સંન્યાસ’ અને ‘સાંખ્ય’ પર્યાયવાચક છે, જેમાં કર્મોનો સ્વરૂપથી ત્યાગ કરવાની આવશ્યકતા નથી.

અર્જુન જેને ‘કર્મસંન્યાસ’ના નામે કહી રહ્યા છે, તે પણ નિઃસંદેહ ભગવાન દ્વારા કહેલા ‘સાંખ્ય’નો જ અવાંતર ભેદ છે. કારણ કે ગુરુ પાસેથી સાંભળીને પણ સાધક શરીર-શરીરીના ભેદનો જ વિચાર કરે છે.

‘બાલા:’ પદથી ભગવાન એ કહે છે કે આયુષ્ય અને બુદ્ધિમાં મોટા હોઈને પણ જે સાંખ્યયોગ અને કર્મયોગને અલગ-અલગ ફળવાળા માને છે, તેઓ બાળક અર્થાત્ સમજણ વિનાના જ છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : જે બીજી શાસ્ત્રીય વાતોને તો જાણે છે, પરંતુ સાંખ્યયોગ અને કર્મયોગના તત્ત્વને ગંભીરતાથી નથી જાણતો તે ખરેખર બાળક અથવા મૂર્ખ છે.

ગીતામાં અવિનાશી તત્ત્વના માટે ‘ફળ’ શબ્દ ફક્ત આ જ શ્લોકમાં આવ્યો છે. ‘ફળ’ શબ્દનો અર્થ છે પરિણામ. કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગ બન્ને સાધનોથી પ્રાપ્ત થનારા તત્ત્વને ‘ફળ’ કહેવાનો અભિપ્રાય છે કે આ બન્ને સાધનોમાં મનુષ્યનો પોતાનો પ્રયત્ન મુખ્ય છે. જ્ઞાનયોગમાં વિવેકરૂપી સાવચેતી મુખ્ય છે અને કર્મયોગમાં પરહિત માટે થતી ક્રિયારૂપી પ્રયત્ન મુખ્ય છે. સાધકનો પોતાનો પ્રયત્ન. પરિશ્રમ સફળ થઈ ગયો તેથી તેને ‘ફળ’ કહ્યું છે. આ ફળ નાશવાન નથી. કર્મયોગ તથા જ્ઞાનયોગ - બન્નેનું ફળ આત્મજ્ઞાન અથવા બ્રહ્મજ્ઞાન છે.

કર્તવ્ય-કર્મ કરવું એ કર્મયોગ છે અને કશું ન કરવું એ જ્ઞાનયોગ છે. કશું ન કરવાથી જે તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે જ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ કર્તવ્ય-કર્મ કરવાથી થઈ જાય છે. ‘કરવું’ અને ‘ન કરવું’ એ તો સાધન છે અને તેમનાથી જે તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે સાધ્ય છે.

—■—

યત્સાંખ્યૈઃ પ્રાપ્યતે સ્થાનં તદ્યોગૈરપિ ગમ્યતે ।

એકં સાંખ્યં ચ યોગં ચ યઃ પશ્યતિ સ પશ્યતિ ॥ ૫ ॥

જે મહાપુરુષો સાંખ્યયોગ અને કર્મયોગના તત્ત્વને સારી રીતે સમજ્યા છે, તેઓ જ પંડિત અર્થાત્ બુદ્ધિમાન છે. તે લોકો બન્નેને અલગ-અલગ ફળવાળા નથી કહેતા; કેમકે તેઓ બન્ને સાધનોની પ્રણાલીઓને ન જોતાં તે બન્નેનાં વાસ્તવિક પરિણામને જુએ છે. સાધનપ્રણાલીને જોતાં ખુદ ભગવાને ત્રીજા અધ્યાયના ત્રીજા શ્લોકમાં સાંખ્યયોગ અને કર્મયોગનાં બે પ્રકારનાં સાધનોનો સ્વીકાર કર્યો છે. બન્નેની સાધનપ્રણાલી તો અલગ-અલગ છે, પરંતુ સાધ્ય-અલગ-અલગ નથી.

‘એકમપ્યાસ્થિતઃ સમ્યગુભયોર્વિન્દતે ફલમ્’ — ગીતામાં ઠેકઠેકાણે સાંખ્યયોગ અને કર્મયોગનું પરમાત્મપ્રાપ્તિ રૂપી ફળ એક જ બતાવવામાં આવ્યું છે. તેરમા અધ્યાયના ચોવીસમા શ્લોકમાં બન્ને સાધનો વડે પોતાની જાતમાં પરમાત્મતત્ત્વનો અનુભવ થવાનું બતાવવામાં આવ્યું છે. ત્રીજા અધ્યાયના ઓગણીસમા શ્લોકમાં કર્મયોગીને માટે પરમાત્માની પ્રાપ્તિ બતાવવામાં આવી છે અને બારમા અધ્યાયના ચોથા શ્લોકમાં તથા તેરમા અધ્યાયના ચોત્રીસમા શ્લોકમાં જ્ઞાનયોગીને માટે પરમાત્માની પ્રાપ્તિ બતાવવામાં આવી છે. આ રીતે ભગવાનને મતે બન્ને સાધનો એક જ ફળવાળાં છે.

સાંખ્યૈ:	= સાંખ્યયોગીઓ વડે	તત્	= એ (જ)	યોગમ્	= કર્મયોગને
યત્	= જે	ગમ્યતે	= પ્રાપ્ત કરવામાં આવે		(ફળરૂપે)
સ્થાનમ્	= તત્ત્વ		છે (આથી).	એકમ્	= એક
પ્રાપ્યતે	= પ્રાપ્ત કરાય છે,	ય:	= જે માણસ	પશ્યતિ	= જુએ છે
યોગૈ:	= કર્મયોગીઓ વડે	સાંખ્યમ્	= સાંખ્યયોગ	સઃ, ચ	= તે જ (યથાર્થ)
અપિ	= પણ	ચ	= અને	પશ્યતિ	= જુએ છે.

ટીકા — ‘યત્સાંખ્યૈઃ પ્રાપ્યતે સ્થાનં તદ્યોગૈરપિ ગમ્યતે’ — પૂર્વશ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં ભગવાને કહ્યું હતું કે એક સાધનમાં પણ સારી રીતે સ્થિત રહીને મનુષ્ય બન્ને સાધનોના ફળરૂપ પરમાત્મતત્ત્વને પ્રાપ્ત કરી લે છે. એ જ વાતની પુષ્ટિ ભગવાન ઉપર્યુક્ત પદોમાં બીજી રીતે કરી રહ્યા છે કે જે તત્ત્વ સાંખ્યયોગીઓ પ્રાપ્ત કરે છે, તે જ તત્ત્વ કર્મયોગીઓ પણ પ્રાપ્ત કરે છે.

સંસારમાં જે એવી માન્યતા છે કે કર્મયોગથી કલ્યાણ નથી થતું, કલ્યાણ તો જ્ઞાનયોગથી જ થાય છે — આ માન્યતાને દૂર કરવા માટે અહીં ‘અપિ’ અવ્યયનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

સાંખ્યયોગી અને કર્મયોગી — બન્નેયનો અંતમાં કર્મોથી અર્થાત્ ક્રિયાશીલ પ્રકૃતિથી સંબંધ-વિચ્છેદ થાય છે. પ્રકૃતિથી સંબંધ-વિચ્છેદ થતાં બન્નેય યોગ એક થઈ જાય છે. સાધનકાળમાં પણ સાંખ્યયોગનો વિવેક (જડ-ચેતનનો સંબંધ-વિચ્છેદ) કર્મયોગીએ અપનાવવો પડે છે અને કર્મયોગની પ્રણાલી (પોતાને માટે કર્મ ન કરવાની પદ્ધતિ) સાંખ્યયોગીએ અપનાવવી પડે છે. સાંખ્યયોગનો વિવેક પ્રકૃતિ-પુરુષનો સંબંધ-વિચ્છેદ કરવાને માટે હોય છે, અને કર્મયોગનું કર્મ સંસારની સેવાને માટે હોય છે. સિદ્ધ થઈ જતાં સાંખ્યયોગી અને કર્મયોગી-બન્નેની એક સ્થિતિ થાય છે; કેમકે બન્નેય સાધકોની પોતાની નિષ્ઠાઓ હોય છે (ગીતા ૩/૩).

સંસાર વિષમ છે. ગાઢમાં પણ ગાઢ સાંસારિક સંબંધમાં પણ વિષમતા રહે છે. પરંતુ પરમાત્મા સમ છે. આથી સમરૂપી પરમાત્માની પ્રાપ્તિ સંસાર સાથે સર્વથા સંબંધ-વિચ્છેદ થવાથી જ થાય છે. સંસાર સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ કરવાને માટે બે યોગમાર્ગો છે — જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગ. મારા સત્-સ્વરૂપમાં કદી અભાવ નથી થતો, જ્યારે કામના-આસક્તિ અભાવમાં જ પેદા થાય છે — એમ સમજીને અસંગ બની જવું — એ જ્ઞાનયોગ છે. જે વસ્તુઓમાં સાધકનો રાગ છે, તે વસ્તુઓને બીજાઓની સેવામાં વાપરી દેવી અને જે વ્યક્તિઓમાં રાગ છે, તેમની નિઃસ્વાર્થભાવે સેવા કરવી — એ કર્મયોગ છે. આ રીતે

જ્ઞાનયોગમાં વિવેક-વિચાર દ્વારા અને કર્મયોગમાં સેવા દ્વારા સંસાર સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય છે.

‘એકં સાંખ્યં ચ યોગં ચ યઃ પશ્યતિ સ પશ્યતિ’ — પૂર્વશ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં ભગવાને વ્યતિરેક રીતિથી કહ્યું હતું કે સાંખ્યયોગ અને કર્મયોગને સમજણ વગરના લોકો જ અલગ-અલગ ફળ આપવાવાળા કહે છે. એ જ વાતને હવે અન્વય રીતિથી કહે છે કે જે મનુષ્ય આ બન્ને સાધનોને ફળદૃષ્ટિએ એક જુએ છે, એ જ સાચા રૂપમાં જુએ છે.

આ રીતે ચોથા અને પાંચમા શ્લોકનો સાર એ છે કે ભગવાન સાંખ્યયોગ અને કર્મયોગ — બન્નેને સ્વતંત્ર સાધનો માને છે અને બન્નેનું ફળ એક જ પરમાત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિ માને છે. આ વાસ્તવિકતાને ન જાણવાવાળા મનુષ્યને ભગવાન સમજણ વિનાનો કહે છે અને એને જાણવાવાળાને ભગવાન યથાર્થ જાણવાવાળો (બુદ્ધિમાન) કહે છે.

વિશેષ વાત

કોઈ પણ સાધના પૂર્ણ થતાં જીવવાની ઈચ્છા, મરવાનો ભય, મેળવવાની લાલચ અને કરવાનો રાગ — આ ચારેય સર્વથા દૂર થઈ જાય છે.

જે નિરંતર મરી રહ્યું છે અર્થાત્ જેનો નિરંતર અભાવ થઈ રહ્યો છે; તેવા શરીરમાં મરવાનો ભય નથી થઈ શક્તો; અને જે નિત્યનિરંતર રહે છે, તે સ્વરૂપમાં જીવવાની ઈચ્છા નથી થઈ શક્તી તો પછી જીવવાની ઈચ્છા અને મરવાનો ભય કોને થાય છે? જ્યારે સ્વરૂપ શરીરની સાથે તાદાત્મ્ય કરી લે છે, ત્યારે તેનામાં જીવવાની ઈચ્છા અને મરવાનો ભય ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. જીવવાની ઈચ્છા અને મરવાનો ભય — આ બન્ને ‘જ્ઞાનયોગ’થી (વિવેક દ્વારા) દૂર થઈ જાય છે.

મેળવવાની ઈચ્છા તેનામાં થાય છે, જેનામાં કોઈ અભાવ હોય છે. પોતાનું સ્વરૂપ ભાવરૂપ છે, તેમાં કદી અભાવ નથી થઈ શક્તો, એટલા માટે સ્વરૂપમાં કદી મેળવવાની ઈચ્છા નથી હોતી. મેળવવાની ઈચ્છા ન હોવાથી તેનામાં કદી કરવાનો રાગ ઉત્પન્ન નથી થતો. પોતે ભાવરૂપ

હોવા છતાં પણ જ્યારે સ્વરૂપ અભાવરૂપ શરીરની સાથે તાદાત્મ્ય કરી લે છે, ત્યારે તેને પોતાનામાં અભાવ પ્રતીત થવા લાગે છે, જેનાથી તેનામાં મેળવવાની ઈચ્છા ઉત્પન્ન થઈ જાય અને મેળવવાની ઈચ્છાથી કરવાનો રાગ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. મેળવવાની ઈચ્છા અને કરવાનો રાગ -

એ બેઉ 'કર્મયોગ' દ્વારા દૂર થઈ જાય છે.

જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગ - આ બેઉ સાધનોમાંથી કોઈ એક સાધનની પૂર્ણતા થતાં જીવવાની ઈચ્છા, મરવાનો ભય, મેળવવાની લાલચ અને કરવાનો રાગ - એ ચારેય સર્વથા દૂર થઈ જાય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : સાંખ્યયોગ અને કર્મયોગ - બન્ને સાધન લૌકિક હોવાથી એક જ છે. સાંખ્યયોગમાં સાધક ચિન્મયતામાં સ્થિત થાય છે અને ચિન્મયતામાં સ્થિત થવાથી જડતાનો ત્યાગ થઈ જાય છે. કર્મયોગમાં સાધક જડતાનો ત્યાગ કરે છે અને જડતાનો ત્યાગ થવાથી ચિન્મયતામાં સ્થિત થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે સાંખ્યયોગ અને કર્મયોગ - બન્નેય સાધનોના પરિણામમાં ચિન્મયતાની પ્રાપ્તિ અર્થાત્ ચિન્મય સ્વરૂપમાં સ્થિત થવાનો અનુભવ થઈ જાય છે.

શરીરને સંસારની સેવામાં લગાવવું એ કર્મયોગ છે અને શરીરથી પોતાને અલગ કરી લેવું એ જ્ઞાનયોગ છે. ભલે શરીરને સંસારની સેવામાં લગાવી દો, અથવા શરીરથી પોતે અલગ થઈ જાઓ - બન્નેનું પરિણામ (ફળ) એક જ હશે અર્થાત્ બંનેય સાધનોથી સંબંધ-વિચ્છેદ થઈને સ્વરૂપાનંદની પ્રાપ્તિ થઈ જશે.

અહીં ચોથા-પાંચમા શ્લોકોમાં ચોથા શ્લોકના પૂર્વાર્ધનો સંબંધ પાંચમા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધ સાથે છે અને પાંચમા શ્લોકના પૂર્વાર્ધનો સંબંધ ચોથા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધ સાથે છે.

કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ અને ભક્તિયોગ - આ ત્રણે સાધનોમાં જ્ઞાનયોગ અને ભક્તિયોગનો પ્રચાર તો ખૂબ છે, પરંતુ કર્મયોગનો પ્રચાર બહુ ઓછો છે. ભગવાને પણ ગીતામાં કહ્યું છે કે, 'ઘણો સમય વીતી ગયો હોવાના કારણે આ કર્મયોગ આ મનુષ્યલોકમાં લુપ્તપ્રાય થઈ ગયો છે (ગીતા ૪/૨). તેથી કર્મયોગના સંબંધમાં એવી ધારણા બનેલી છે કે આ ભગવાનની પ્રાપ્તિનું સ્વતંત્ર સાધન નથી. તેથી કર્મયોગનો સાધક કાં તો જ્ઞાનયોગમાં ચાલ્યો જાય છે અથવા ભક્તિયોગમાં ચાલ્યો જાય છે. જેમ કે -

તાવત્ કર્માણિ કુર્વીત ન નિર્વિદ્યેત યાવતા । મત્કથાશ્રવણાદૌ વા શ્રદ્ધા યાવન્ન ન જાયતે ॥

(શ્રીમદ્ભા. ૧૧-૨૦-૮)

ત્યાં સુધી જ કર્મ કરવું જોઈએ, જ્યાં સુધી ભોગોથી વૈરાગ્ય ન થઈ જાય (જ્ઞાનયોગનો અધિકારી ન બની જાય) અથવા મારી લીલા-કથાના શ્રવણાદિમાં શ્રદ્ધા ન થઈ જાય (ભક્તિયોગનો અધિકારી ન બની જાય).

પરંતુ અહીં ભગવાન જ્ઞાનયોગની જેમ કર્મયોગને પણ પરમાત્મપ્રાપ્તિનું સ્વતંત્ર સાધન કહી રહ્યા છે. ઉપરોક્ત ચોથા-પાંચમા શ્લોકો સિવાય ગીતામાં અનેક સ્થળે કર્મયોગ દ્વારા સ્વતંત્રતાપૂર્વક તત્ત્વજ્ઞાન, પરમશાંતિ, મુક્તિ તથા પરમાત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિ થવાની વાત આવી છે; જેમ કે - 'તત્સ્વયં યોગસંસિદ્ધઃ કાલેનાત્મનિ વિન્દતિ' (૪/૩૮), 'યોગયુક્તો મુનિર્બ્રહ્મ નચિરેણાધિગચ્છતિ' (૫/૬), 'યજ્ઞાયાચરતઃ કર્મ સમગ્રં પ્રવિલીયતે' (૪/૨૩), 'જ્ઞાનાગ્નિદગ્ધકર્માણં તમાહુઃ પણ્ડિતં બુધાઃ' (૪/૧૮), 'યુક્તઃ કર્મફલં ત્યક્ત્વા શાન્તિમાપ્નોતિ નૈષ્ઠિકીમ્' (૫/૧૨).

શ્રીમદ્ભાગવતમાં પણ કર્મયોગને પરમાત્મપ્રાપ્તિનું સ્વતંત્ર સાધન બતાવવામાં આવ્યું છે -

સ્વધર્મસ્થો યજન્ યજૈરનાશીઃ કામ ઉદ્ધવ । ન યાતિ સ્વર્ગનરકૌ યદ્યન્યન્ન સમાચરેત્ ॥

(૧૧/૨૦/૧૦)

જે સ્વધર્મમાં સ્થિત રહીને તથા ભોગોની કામનાનો ત્યાગ કરીને પોતાનાં કર્તવ્યકર્મો દ્વારા ભગવાનનું પૂજન કરે છે તથા સકામભાવપૂર્વક કોઈ કર્મ કરતો નથી, તેને સ્વર્ગ અથવા નરકમાં જવું પડતું નથી અર્થાત્ તે કર્મબંધનથી મુક્ત થઈ જાય છે.

અસ્મિંલ્લોકે વર્તમાનઃ સ્વધર્મસ્થોડનઘઃ શુચિઃ । જ્ઞાનં વિશુદ્ધમાપ્નોતિ મદ્ભક્તિં વા યદૃચ્છયા ॥

(૧૧/૨૦/૧૧)

'સ્વધર્મમાં સ્થિત આ કર્મયોગી આ લોકમાં બધાં કર્તવ્યકર્મોનું આચરણ કરતો હોવા છતાં પાપ-પુણ્યથી મુક્ત થઈને પરિશ્રમ વિના જ તત્ત્વજ્ઞાનને અથવા પરમપ્રેમ (પરાભક્તિ)ને પ્રાપ્ત કરી લે છે.'

તાત્પર્ય એ થયું કે કર્મયોગ સાધકને જ્ઞાનયોગ અને ભક્તિયોગનો પણ અધિકારી બનાવી દે છે અને સ્વતંત્ર રીતે કલ્યાણ પણ કરી દે છે. બીજા શબ્દોમાં, કર્મયોગથી સાધન-જ્ઞાન અથવા સાધન-ભક્તિની પ્રાપ્તિ પણ થઈ શકે છે અને સાધ્ય-જ્ઞાન (તત્ત્વજ્ઞાન) અથવા સાધ્ય-ભક્તિ (પરમપ્રેમ અથવા પરાભક્તિ)ની પ્રાપ્તિ પણ થઈ શકે છે.

—■—

સંબંધ — આ જ અધ્યાયના બીજા શ્લોકમાં ભગવાને ‘સંન્યાસ (સાંખ્યયોગ)ની અપેક્ષાએ કર્મયોગને શ્રેષ્ઠ બતાવ્યો. હવે એ જ વાતને બીજી રીતે કહે છે.

સન્યાસસ્તુ
યોગયુક્તો

મહાબાહો
મુનિર્બ્રહ્મ

દુઃખમાપ્તુમયોગતઃ ।
નચિરેણાધિગચ્છતિ ॥ ૬ ॥

તુ	= પરંતુ	આપ્તુમ્	= સિદ્ધ થવો	નચિરેણ	= વિના વિલંબે
મહાબાહો	= હે મહાબાહો!	દુઃખમ્	= મુશ્કેલ છે.	બ્રહ્મ	= પરબ્રહ્મ
અયોગતઃ	= કર્મયોગ વિના	મુનિઃ	= મનનશીલ		પરમાત્માને
સન્યાસઃ ^૧	= સાંખ્યયોગ	યોગયુક્તઃ	= કર્મયોગી	અધિગચ્છતિ	= પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.

ટીકા — ‘સંન્યાસસ્તુ મહાબાહો દુઃખમાપ્તુમયોગતઃ’ — સાંખ્યયોગની સફળતા માટે કર્મયોગનું સાધન કરવું આવશ્યક છે; કેમકે તેના વિના સાંખ્યયોગની સિદ્ધિ કઠિનતાથી થાય છે, પરંતુ કર્મયોગની સિદ્ધિ માટે સાંખ્યયોગનું સાધન કરવાની આવશ્યકતા નથી. એ જ ભાવ અહીં ‘તુ’ પદથી પ્રગટ કરવામાં આવ્યો છે.

સાંખ્યયોગીનું લક્ષ્ય પરમાત્મતત્ત્વનો અનુભવ કરવાનું હોય છે. પરંતુ રાગ રહેતો હોવાથી આ સાધન દ્વારા પરમાત્મ-તત્ત્વના અનુભવની વાત તો બાજુમાં રહી આ સાધન સમજમાં આવવું પણ કઠિન છે.

રાગને દૂર કરવાનો સુગમ ઉપાય છે — કર્મયોગનું અનુષ્ઠાન કરવું. કર્મયોગમાં પ્રત્યેક ક્રિયા બીજાઓના હિતને માટે જ કરવામાં આવે છે. બીજાઓના હિતનો ભાવ હોવાથી પોતાનો રાગ આપમેળે દૂર થાય છે. એટલા માટે કર્મયોગના આચરણ દ્વારા રાગને દૂર કરીને સાંખ્યયોગનું સાધન કરવું સુગમ પડે છે. કર્મયોગનું સાધન કર્યા વિના સાંખ્યયોગ સિદ્ધ થવો કઠિન છે.

‘યોગયુક્તો મુનિર્બ્રહ્મ નચિરેણાધિગચ્છતિ’ — પોતાના નિષ્કામભાવનું અને બીજાઓના હિતનું મનન કરવાવાળા કર્મયોગીને અહીં ‘મુનિઃ’ કહેવામાં આવ્યો છે.

કર્મયોગી નાની કે મોટી પ્રત્યેક ક્રિયા કરતી વેળા એ જોતો રહે છે કે મારો ભાવ નિષ્કામ છે કે સકામ? સકામભાવ આવતાં જ તે એને દૂર કરી દે છે; કેમકે સકામભાવ

આવતાં જ તે ક્રિયા પોતાની અને પોતાને માટેની બની જાય છે.

બીજાઓનું હિત કેવી રીતે થાય? આ રીતે મનન કરવાથી રાગનો ત્યાગ સુગમતાથી થાય છે.

ઉપર્યુક્ત પદોથી ભગવાન કર્મયોગની વિશેષતા બતાવી રહ્યા છે કે કર્મયોગી શીઘ્ર જ પરમાત્મતત્ત્વને પ્રાપ્ત કરી લે છે. પરમાત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિમાં વિલંબનું કારણ છે — સંસારનો રાગ. નિષ્કામભાવપૂર્વક કેવળ બીજાઓના હિતને માટે કર્મો કરતા રહેવાથી કર્મયોગીના રાગનો સર્વથા અભાવ થઈ જાય છે અને રાગનો સર્વથા અભાવ થતાં સ્વતઃસિદ્ધ પરમાત્મતત્ત્વની અનુભૂતિ થઈ જાય છે. આ જ આશયને ભગવાને ચોથા અધ્યાયના આડત્રીસમા શ્લોકમાં ‘તત્સ્વયં યોગસંસિદ્ધઃ કાલેનાત્મનિ વિન્દતિ’ પદોથી બતાવ્યો છે કે યોગસંસિદ્ધ થતાં જ આપોઆપ તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ અવશ્યમેવ થઈ જાય છે. આ સાધનમાં અન્ય સાધનની અપેક્ષા નથી. એની સિદ્ધિમાં કઠિનાઈ અને વિલંબ પણ નથી.

બીજું કારણ એ છે કે દેહધારી - દેહાભિમાની મનુષ્ય સઘળાં કર્મોનો ત્યાગ નથી કરી શકતો, પરંતુ જે કર્મફળનો ત્યાગી છે, તે ત્યાગી કહેવાય છે (અ. ૧૮/૧૧). આનાથી એ ધ્વનિ નીકળે છે કે દેહધારી કર્મોનો ત્યાગ તો નથી કરી શકતો, પરંતુ કર્મફળનો-ફળેચ્છાનો ત્યાગ તો કરી જ શકે છે. એટલા માટે કર્મયોગમાં સુગમતા છે.

કર્મયોગના મહિમામાં ભગવાન કહે છે કે કર્મયોગીને

૧. જોકે અહીં ‘સંન્યાસ’ પદ ‘આપ્તુમ્’ ક્રિયાનું કર્મ હોવાથી તેમાં દ્વિતીયા હોવી જોઈએ, તેમ છતાં ‘તુ’ પદને નિપાત સંજ્ઞા માનીને તેનાથી કર્મ કહેવાયેલું હોવાથી ‘સંન્યાસ’ પદમાં પ્રથમા થઈ છે.

તત્કાળ જ શાંતિ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે — ‘ત્યાગાચ્છાન્તિ-
રનન્તરમ્’ (ગીતા ૧૨/૧૨). તે સંસાર બંધનથી સુખપૂર્વક
મુક્ત થઈ જાય છે — ‘સુખં બન્ધાત્પ્રમુચ્યતે’ (ગીતા ૫/૩).

આથી કર્મયોગનું સાધન સુગમ, શીઘ્ર સિદ્ધિદાયક અને કોઈ
અન્ય સાધન વિના પરમાત્મપ્રાપ્તિ કરાવવાવાળું સ્વતંત્ર
સાધન છે.

— ■ —

સંબંધ — હવે ભગવાન કર્મયોગીનાં લક્ષણોનું વર્ણન કરે છે.

યોગયુક્તો વિશુદ્ધાત્મા વિજિતાત્મા જિતેન્દ્રિયઃ ।
સર્વભૂતાત્મભૂતાત્મા કુર્વન્નપિ ન લિપ્યતે ॥ ૭ ॥

જિતેન્દ્રિયઃ	= જેની ઇન્દ્રિયો	વશ છે (અને)	કુર્વન્	= (કર્મ) કરતો હોવા
	પોતાને વશ છે,			છતાં
વિશુદ્ધાત્મા	= જેનું અંતઃકરણ	સર્વભૂતાત્મ- = સઘળાં પ્રાણીઓનો	અપિ	= પણ
	વિશુદ્ધ છે,	ભૂતાત્મા આત્મા જ જેનો		(તેનાથી)
વિજિતાત્મા	= જેનું શરીર પોતાને	આત્મા છે, (એવો)	ન, લિપ્યતે	= લેપાતો નથી.
		યોગયુક્તઃ = કર્મયોગી		

ટીકા — ‘જિતેન્દ્રિયઃ’ — ઇન્દ્રિયો વશમાં હોવાનું
તાત્પર્ય છે — ઇન્દ્રિયોનું રાગ-દ્વેષથી રહિત થવું. રાગ-દ્વેષથી
રહિત થતાં ઇન્દ્રિયોમાં મનને વિચલિત કરવાની શક્તિ નથી
રહેતી.^૧ સાધક ઇન્દ્રિયોને પોતાના મનને અનુકૂળ ગમે ત્યાં
જોડી શકે છે.

કર્મયોગના સાધકને માટે ઇન્દ્રિયો વશમાં હોવી
આવશ્યક છે. એટલા માટે ભગવાન કર્મયોગના વિષયમાં
ઇન્દ્રિયોને વશમાં કરવાની વાત વિશેષરૂપે કહે છે; જેમ
કે — ‘યસ્તિવન્દ્રિયાણિ મનસા નિયમ્ય’ (અ. ૩/૭);
‘તસ્માત્વમિન્દ્રિયાણ્યદૌ નિયમ્ય’ (અ. ૩/૪૧); કર્મયોગીનો
કર્મોની સાથે વધારે સંબંધ રહે છે; તેથી ઇન્દ્રિયો વશમાં
ન હોવાથી તેના વિચલિત થવાની સંભાવના રહે છે.
કર્મયોગના સાધનમાં બીજાઓના હિતને માટે સેવારૂપે
કર્તવ્યકર્મો કરવાં આવશ્યક છે, જેના માટે ઇન્દ્રિયોનું વશમાં
હોવું બહુ જ જરૂરી છે. ઇન્દ્રિયો વશમાં થયા વિના
કર્મયોગનું સાધન થવું કઠિન છે.

‘વિશુદ્ધાત્મા’ — અંતઃકરણની મલિનતામાં કારણ છે
— સાંસારિક પદાર્થોનું મહત્વ. જ્યાં પદાર્થોનું મહત્વ રહે છે,
ત્યાં જ તેમની કામનાઓ રહે છે. સાધક નિષ્કામ ત્યારે જ

થાય છે, જ્યારે તેના અંતઃકરણમાં સાંસારિક પદાર્થોનું મહત્વ
નથી રહેતું. જ્યાં સુધી પદાર્થોનું મહત્વ છે; ત્યાં સુધી તે
નિષ્કામ નથી થઈ શકતો.

એક પરમાત્મપ્રાપ્તિનો દૃઢ ઉદ્દેશ્ય હોવાથી અંતઃકરણની
જેટલી ત્વરાથી અને જેવી શુદ્ધિ થાય છે, એટલી ત્વરાથી અને
તેવી શુદ્ધિ બીજા કોઈ અનુષ્ઠાનથી નથી થતી. એટલા માટે
કર્મયોગમાં એક ઉદ્દેશ્ય હોવાનો જેટલો મહિમા છે, એટલો
કશાનો નથી.

‘વિજિતાત્મા’ — કર્મયોગમાં શરીરના સુખ અને
આરામનો ત્યાગ કરવાની બહુ જરૂર છે. જો શરીરથી આળસ,
પ્રમાદ થશે, તો કર્મયોગનું અનુષ્ઠાન નહિ થઈ શકે. આથી
અહીં ભગવાને શરીરને વશમાં કરવાની વાત કહી છે.

‘સર્વભૂતાત્મભૂતાત્મા’ — કર્મયોગીને સઘળાં પ્રાણીઓની
સાથે પોતાની એકતાનો અનુભવ થઈ જાય છે.^૨ જેવી રીતે
શરીરના કોઈ એક અંગમાં પ્રહાર થવાથી બીજું અંગ તેની
સેવા કરવા માટે સજ્જભાવે, કોઈ અભિમાન વિના,
કૃતજ્ઞતાની ઈચ્છા વિના આપમેળે લાગી જાય છે, એવી જ
રીતે કર્મયોગી દ્વારા બીજાઓને સુખ પહોંચાડવાની ચેષ્ટા
સહજભાવે, કોઈ અભિમાન કે કામના વિના, કૃતજ્ઞતાની

૧. શ્રુત્વા સ્મૃત્વા ચ દૃષ્ટ્વા ચ ભુક્ત્વા દ્રાત્વા ચ યો નરઃ । ન હૃષ્યતિ ગ્લાયતિ વા સ વિજેયો જિતેન્દ્રિયઃ ॥

(મનુસ્મૃતિ ૨/૧૮)

‘જે પુરુષ સાંભળીને, સ્પર્શ કરીને, જોઈને, ખાઈને અને સૂંધીને ન તો પ્રસન્ન થાય છે અને ન ખિન્ન થાય છે, તેને જ જિતેન્દ્રિય
જાણવો જોઈએ.’

૨. ચાહે પોતાના શરીરથી અસંગ થઈ જાય, ચાહે પોતાના શરીર જેવાં સઘળાં પ્રાણીઓનાં શરીરો સાથે એકતા માની લે — બેઉનું પરિણામ
એક જ આવશે. જ્ઞાનયોગી પોતાના શરીરથી અસંગ થઈ જાય છે અને કર્મયોગી બધાં શરીરો સાથે પોતાના શરીરની એકતા માને
છે. એકતા માનવાથી તે ઉદાર થઈ જાય છે.

ઈચ્છા વિના આપમેળે થાય છે. તે સેવા કરવાને માટે કોઈ પણ પ્રાણીને પોતાનાથી અલગ નથી સમજતો, બધાંને પોતાનાં જ અંગ માને છે.

જેવી રીતે પોતાના શરીરમાં ભિન્ન-ભિન્ન અવયવો વડે ભિન્ન-ભિન્ન વ્યવહાર થવા છતાં પણ બધા અવયવોની સાથે પોતાપણું એકસમાન જ રહે છે, એવી જ રીતે કર્મયોગી દ્વારા મર્યાદા અનુસાર સંસારમાં યથાયોગ્ય ભિન્ન-ભિન્ન વ્યવહાર થવા છતાં પણ બધાંની સાથે આત્મભાવ સમાન રહે છે.

પોતાનો રાગ દૂર કરવા માટે ‘સર્વભૂતાત્મભૂતાત્મા’ થવું, અર્થાત્ બધાં પ્રાણીઓની સાથે પોતાની એકતા માનવી બહુ જ આવશ્યક છે. કર્મયોગીનો સ્વભાવ છે — ઉદારતા. સર્વભૂતાત્મભૂતાત્મા (સર્વ પ્રાણીઓનો આત્મા જ જેનો આત્મા છે) થયા વિના ઉદારતા નથી આવતી.

વિશેષ વાત

ક્રિયા અને પદાર્થની સાથે આપણે નિરંતર નથી રહી શકતા અને તેઓ આપણી સાથે નિરંતર નથી રહી શકતાં. કારણ એ છે કે ક્રિયા અને પદાર્થમાં નિરંતર પરિવર્તન થાય છે, પરંતુ આપણામાં (સ્વરૂપમાં) કદી પરિવર્તન નથી થતું. એટલા માટે ક્રિયા અને પદાર્થ નિરંતર આપણો ત્યાગ કરી રહ્યાં છે. પણ એમનો ત્યાગ કરીને જ આપણે મુક્તિ પામી શકીએ છીએ, પરમ શાંતિ પામી શકીએ છીએ. એમની સાથે રહીને આપણે મુક્તિ અને પરમશાંતિ નથી પામી શકતાં; કેમકે એમની સાથે રહેવાનો આપણો સ્વભાવ નથી અને આપણી સાથે રહેવાનો એમનો સ્વભાવ નથી એટલા માટે ક્રિયા અને પદાર્થનો બીજાઓની સેવામાં ઉપયોગ કરવાનો છે. બીજાઓની સેવામાં ઉપયોગ કરવામાં આપણી કોઈ મહત્તા નથી, પરંતુ વાસ્તવિકતા છે. જે વાસ્તવિકતા હોય છે, તે સહજ હોય છે અર્થાત્ એમાં પરિશ્રમ અને અભિમાન નથી હોતાં. અવાસ્તવિકતામાં જ પરિશ્રમ અને અભિમાન હોય છે.

ક્રિયા અને પદાર્થ બીજાઓની સેવામાં ત્યારે જ વાપરી શકાય છે, જ્યારે આપણામાં ‘ઉદારતા’ આવી જાય. અહીં ધ્યાન આપવાની વાત છે કે ઉદારતા આપણું સ્વરૂપ છે.^૧ એટલા માટે ઉદારતામાં ન તો ધનનો ખર્ચ કરવાની કે ન પરિશ્રમ કરવાની આવશ્યકતા છે. આવશ્યકતા કેવળ એ જ

વાતની છે કે આપણે બીજાને સુખી જોઈને પ્રસન્ન થઈ જઈએ અને બીજાને દુઃખી જોઈને કરુણાર્દ્ર અને દયાળુ થઈ જઈએ. હૃદયમાં એવી કરુણા ઉત્પન્ન થઈ જાય કે એ (બીજી વ્યક્તિ) સુખી કેવી રીતે થાય? સુખીને જોઈને એવો ભાવ થઈ જાય કે બધા સુખી થઈ જાય અને દુઃખીને જોઈને એવો ભાવ થઈ જાય કે કોઈ દુઃખી ન રહે.

ભગવાને ભોગ અને સંગ્રહને સાધનામાં બાધક બતાવ્યા છે (ગીતા ૨/૪૪). સુખીને જોઈને પ્રસન્ન થવાથી ભોગ ભોગવવાની ઈચ્છા દૂર થાય છે; કેમકે ભોગ ભોગવવામાં જે સુખ મળે છે, તે સુખ આપણને બીજાઓને સુખી જોઈને સારી રીતે મળી જશે અને તેથી આપણને ભોગ ભોગવવાની આવશ્યકતા નહિ રહે. દુઃખીને જોઈને દુઃખી થવાથી સંગ્રહ કરવાની ઈચ્છા દૂર થઈ જાય છે; કેમકે પોતાનું દુઃખ દૂર કરવા માટે જે વસ્તુઓનો આપણે સંગ્રહ કરીએ છીએ અને વ્યય કરીએ છીએ, તે આપમેળે બીજાઓનું દુઃખ દૂર કરવામાં ખપ લાગશે. જેવી રીતે આપણા ઉપર કોઈ દુઃખ આવવાથી આપણે તેને દૂર કરવાની ચેષ્ટા કરીએ છીએ, તેવી જ રીતે બીજાઓને દુઃખી જોઈને પોતાની શક્તિ અનુસાર તેમનું દુઃખ દૂર કરવાની ચેષ્ટા થવા લાગશે.

પ્રસન્નતા અને કરુણામાં એક વિલક્ષણ રસ છે. તે રસ ક્રિયા અને પદાર્થ સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ કરીને જીવને પરમાત્મસ્વરૂપ નિત્ય રસની સાથે અભિન્ન કરાવી દે છે.

‘યોગયુક્તઃ’ — જિતેન્દ્રિય, વિશુદ્ધાત્મા, વિજિતાત્મા અને સર્વભૂતાત્મભૂતાત્મા — આ ચાર પૂર્વોક્ત લક્ષણોથી યુક્ત જે કર્મયોગી છે, તેને જ અહીં ‘યોગયુક્તઃ’ કહેવામાં આવ્યો છે.

સાધનામાં સહજ પ્રવૃત્તિ ન થવામાં ઉદ્દેશ્ય અને રુચિમાં ભિન્નતા કારણ છે. જ્યાં સુધી અંતઃકરણમાં સંસારનું મહત્ત્વ છે, ત્યાં સુધી ઉદ્દેશ્ય અને રુચિનો સંઘર્ષ ઘણું કરીને દૂર થતો નથી. ઉદ્દેશ્ય અવિનાશી પરમાત્માનો હોય છે અને રુચિ ઘણું કરીને નાશવંત સંસારનાં પ્રાણી, પદાર્થ, પરિસ્થિતિ વગેરેની હોય છે. ઉદ્દેશ્ય અને રુચિ અભિન્ન થઈ જતાં સાધન આપમેળે ત્વરાથી થવા લાગે છે. અહીં ‘યોગયુક્તઃ’ પદ એવા કર્મયોગીને માટે આવ્યું છે, જેનો ઉદ્દેશ્ય અને રુચિ અભિન્ન થઈ ગયાં છે અર્થાત્ ઉદ્દેશ્ય અને રુચિ બન્ને એક પરમાત્માનાં જ બની ગયાં છે.

૧. ઉદારતા ગુણ પણ છે અને પોતાનું સ્વરૂપ પણ. આપણી પાસે જે પદાર્થો છે, તે બીજાઓની સેવામાં વપરાય એ ભાવથી તેમને બીજાઓની સેવામાં વાપરવામાં આવે, એ ઉદારતાનો ‘ગુણ’ છે. આપણી પાસે જે પદાર્થો છે, એ આપણા છે જ નહિ — એવું સમજીને તેમને બીજાઓની સેવામાં વાપરવામાં આવે, એ ઉદારતા આપણું ‘સ્વરૂપ’ છે; કેમકે એમાં પદાર્થો સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય છે અને સ્વરૂપ જેમ છે તેમ રહી જાય છે.

ઉત્પન્ન અને નષ્ટ થવાવાળા ફળની ઈચ્છા કિંચિત્માત્ર પણ ન રહે, ત્યારે જ કર્મયોગ થાય છે. ફળ અને ઉદ્દેશ્ય બન્ને ભિન્ન-ભિન્ન હોય છે. કર્મયોગીમાં ફળની ઈચ્છા તો રહેતી નથી, પરંતુ ઉદ્દેશ્ય અવશ્ય હોય છે. કર્મયોગીનો ઉદ્દેશ્ય સદા પરમાત્મતત્ત્વનો જ હોય છે. જે બધાને મળી શકે છે અને સદા સાથે રહે છે. જે કોઈને મળે છે અને કોઈને નથી મળતો તથા ક્યારેક રહે છે અને ક્યારેક નથી રહેતો તેવો નાશવંત પદાર્થોનો એનો ઉદ્દેશ્ય નથી હોતો. આ દૃષ્ટિથી ઉદ્દેશ્ય સદા પરમાત્મતત્ત્વનો જ હોય છે. પરમાત્મતત્ત્વ કોઈ કર્મ, અભ્યાસ વગેરેનું ફળ નથી. કારણ કે ફળ ઉત્પન્ન અને નષ્ટ થવાવાળું હોય છે, પરંતુ પરમાત્મા નિત્ય રહે છે. ઉત્પન્ન અને નષ્ટ થવાવાળી વસ્તુને કર્મયોગી ઈચ્છતો જ નથી; કેમકે તેવી ઈચ્છા જ પરમાત્મપ્રાપ્તિમાં વિઘ્નકર્તા છે. એકમાત્ર પરમાત્માનો જ ઉદ્દેશ્ય હોવાથી કર્મયોગીને ‘યોગયુક્ત’ કહેવામાં આવ્યો છે.

અહીં જેને ‘યોગયુક્તઃ’ કહેવામાં આવ્યો છે, તેને જ છઠ્ઠા અધ્યાયના ચોથા શ્લોકમાં ‘યોગારૂઢઃ’ કહેવામાં આવ્યો છે.

‘કુર્વન્નપિ ન લિપ્યતે’ — કર્મયોગી કર્મો કરતો હોવા છતાં પણ કર્મોથી નથી લેપાતો. કર્મોના બંધનમાં કારણ છે — કર્મો પ્રત્યેની મમતા, કર્મોના ફળની ઈચ્છા, કર્મજન્ય સુખની ઈચ્છા તથા તેનો ભોગ અને કર્તૃત્વાભિમાન.^૧ સારાંશમાં કર્મો વડે કંઈક ને કંઈક મેળવવાની ઈચ્છા જ બંધનનું કારણ છે. કિંચિત્માત્ર પણ મેળવવાની ઈચ્છા ન હોવાને કારણે કર્મયોગી કર્મ કરતો હોવા છતાં પણ કર્મોથી બંધાતો નથી અર્થાત્ તેનાં કર્મ અકર્મ બની જાય છે.

સાંખ્યયોગી તો ‘ગુણા ગુણેષુ વર્તન્તે’ (ગીતા ૩/૨૮) ‘ગુણો જ ગુણોમાં વર્તી રહ્યા છે’ — એવું માનીને કર્મો વડે નથી બંધાતો, પરંતુ કર્મયોગી પરહિતને માટે કર્મો કરતો હોઈને પણ કર્મો વડે બંધાતો નથી. કેવળ બીજાઓને માટે કર્મો કરવાથી તેનાં કર્મો પણ ‘ગુણા ગુણેષુ વર્તન્તે’ની જેમ જ બની જાય છે.

અહીં ‘અપિ’ પદમાં એક ભાવ એ પણ છે કે કર્મયોગી કર્મો કરતી વખતે તો નિર્લેપ છે જ, કર્મો ન કરતી વખતે પણ તે નિર્લેપ છે (ગીતા અ. ૪/૧૮). તેનું કર્મ કરવા અથવા ન કરવાથી કોઈ પ્રયોજન નથી રહેતું (ગીતા - ૩/૧૮). તે સદાય અનાસક્ત રહે છે.

તાત્પર્ય એ છે કે સાંખ્યયોગી જડતાનો ત્યાગ કરીને ચિન્મયતાની સાથે પોતાની એકતા માને છે અને કર્મયોગી પોતાના કહેવાતા શરીર, મન, ઈન્દ્રિયો વગેરેની સંસારની સાથે એકતા માને છે અર્થાત્ પદાર્થ, શરીર, મન, ઈન્દ્રિયો વગેરેને અને એમની ક્રિયાઓને પોતાની નથી માનતો; પરંતુ એમને સંસારની અને સંસાર માટેની જ માને છે. કર્મયોગી જ્યારે પદાર્થ, મન, બુદ્ધિ વગેરેને અને એમની ક્રિયાઓને કેવળ સંસારની જ માને છે, તો પછી એમના દ્વારા કોઈનું હિત થઈ ગયું, કોઈને સુખ પહોંચ્યું, કોઈના ઉપર ઉપકાર થઈ ગયો વગેરે શુભ કર્મોને ‘મેં કર્યા’, ‘મારા દ્વારા આવું થયું’ — એવું કેવી રીતે માની શકે? અર્થાત્ નથી માની શકતો. એટલા માટે તે કર્મ કરતો હોવા છતાં પણ કર્તા નથી બનતો અર્થાત્ કર્મોથી લેપાતો નથી થતો.

પરિશિષ્ટ ભાવ : શરીર, ઈન્દ્રિયો અને અંતઃકરણથી સંબંધ-વિચ્છેદ થવાને કારણે જ્યારે કર્મયોગીને બધાં જ પ્રાણીઓની સાથે પોતાના એકત્વનો અનુભવ થઈ જાય છે; ત્યારે કર્મ કરતાં હોવા છતાં પણ કર્તાપણું (કર્તૃત્વ) રહેતું નથી. કર્તાપણું ન રહેવાથી તેના દ્વારા થતાં કર્મો બંધનકારક થતાં નથી (ગીતા. ૮/૧૭).

—■—

સંબંધ — કર્મોના વિષયમાં કર્મયોગીની વાત કહીને હવે ભગવાન આગળના બે શ્લોકોમાં સાંખ્યયોગના સાધનની વાત કહે છે.

નેવ કિંચિત્કરોમીતિ યુક્તો મન્યેત તત્ત્વવિત્ ।

પશ્યન્શૃણ્વન્સ્પૃશન્નિઙ્ગન્નશ્નન્ગચ્છન્સ્વપન્નચસન્ ॥ ૮ ॥

પ્રલપન્વિસૃજન્ગૃહ્ણન્નુન્મિષન્નિમિષન્નપિ ।

ઈન્દ્રિયાણીન્દ્રિયાર્થેષુ વર્તન્ત ઈતિ ધારયન્ ॥ ૯ ॥

૧. બીજા અધ્યાયના સુડતાળીસમા શ્લોકમાં કર્મયોગના સ્વરૂપનું વિવેચન કરતાં ભગવાને ‘મા કર્મફલહેતુર્ભૂઃ’ પદોથી કર્મો પ્રત્યે મમતા, કર્મજન્ય સુખની ઈચ્છા તથા તેનો ભોગ અને કર્તૃત્વાભિમાન દૂર કરવાને માટે કહ્યું છે તથા ‘મા ફલેષુ કદાચન’ પદોથી કર્મોનાં ફળની ઈચ્છા દૂર કરવા માટે કહ્યું છે.

તત્ત્વવિત્	= તત્ત્વને જાણનારો	વિસૃજન્	= (મળ-મૂત્રનો) ત્યાગ કરતો,	એટલે કે વિષયોમાં
યુક્તઃ	= સાંખ્યયોગી	સ્વપન્	= ઊંઘતો,	વર્તન્તે = વર્તી રહી છે'—
પશ્યન્	= જોતો,	શ્વસન્	= શ્વાસ લેતો (તથા)	ઈતિ = એમ
શૃણ્વન્	= સાંભળતો,	ઉન્મિષન્	= આંખો ઉઘાડતો (અને)	ધારયન્ = સમજીને
સ્પૃશન્	= સ્પર્શ કરતો,	નિમિષન્	= મીચતો હોવા છતાં	કિંચિત્ = '(હું પોતે) કશું જ
જિઘ્રન્	= સૂંઘતો,	અપિ = પણ		એવ = પણ
અશ્રન્	= જમતો,	ઈન્દ્રિયાણિ	= 'સર્વ ઈન્દ્રિયો	ન = નથી
ગચ્છન્	= ચાલતો,	ઈન્દ્રિયાર્થેષુ	= પોતપોતાના અર્થોમાં	કરોમિ = કરી રહ્યો'—
ગૃહ્ણન્	= ગ્રહણ કરતો,			ઈતિ = એમ
બ્રલપન્	= બોલતો,			મન્યેત = માને.

ટીકા — 'તત્ત્વવિત્ યુક્તઃ' — અહીં આ પદો સાંખ્યયોગના વિવેકશીલ સાધકનાં વાચક છે, જે તત્ત્વવિદ મહાપુરુષની જેમ નિર્ભ્રાન્ત અનુભવ કરવાને માટે તત્પર રહે છે. તેનામાં એવો વિવેક જાગ્રત થઈ ગયો છે કે બધી ક્રિયાઓ પ્રકૃતિમાં જ થઈ રહી છે, તે ક્રિયાઓનો મારી સાથે કોઈ સંબંધ છે જ નહિ.

જે પોતાનામાં અર્થાત્ સ્વરૂપમાં કદી કિંચિત્માત્ર પણ કોઈ ક્રિયાના કર્તાપણાને નથી જોતો, તે 'તત્ત્વવિત્' છે. તેનામાં નિત્યનિરંતર સ્વાભાવિક જ એ સાવધાની રહે છે કે સ્વરૂપમાં કર્તાપણું છે જ નહિ. પ્રકૃતિનાં કાર્ય શરીર, ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, પ્રાણ વગેરેની સાથે તે કદી પણ પોતાની એકતાનો સ્વીકાર નથી કરતો, એટલા માટે તેના દ્વારા થનારી ક્રિયાઓને તે પોતાની કેવી રીતે માની શકે?

વાસ્તવમાં ઉપર્યુક્ત સ્થિતિ સ્વરૂપથી બધા મનુષ્યોની છે; પરંતુ તેઓ ભૂલથી સ્વરૂપને ક્રિયાઓનો કર્તા માની લે છે (ગીતા ૩/૨૭). પરમાત્માની જે શક્તિ વડે સમષ્ટિ સંસારની ક્રિયાઓ થઈ રહી છે, તે શક્તિ વડે વ્યષ્ટિ શરીરની ક્રિયાઓ પણ થઈ રહી છે, પરંતુ સમષ્ટિનો જ અલ્પ અંશ વ્યષ્ટિની સાથે પોતાનો સંબંધ માની લેવાને કારણે મનુષ્ય વ્યષ્ટિની કેટલીક ક્રિયાઓને પોતાની ક્રિયાઓ માનવા લાગી જાય છે. આ માન્યતાને હઠાવવાને માટે જ ભગવાન કહે છે કે સાધક પોતાને કદી કર્તા ન માને. જ્યાં સુધી કોઈ પણ અંશે કર્તાપણાની માન્યતા છે, ત્યાં સુધી તે સાધક કહેવાય છે. જ્યારે પોતાનામાં કર્તાપણાની માન્યતાનો સર્વથા અભાવ થઈને પોતાના સ્વરૂપનો અનુભવ થઈ જાય છે, ત્યારે તે તત્ત્વવિદ મહાપુરુષ કહેવાય છે. જેવી રીતે સ્વપ્નમાંથી જાગતાં મનુષ્યનો સ્વપ્ન સાથે બિલકુલ સંબંધ નથી રહેતો, એવી જ રીતે તત્ત્વવિદ મહાપુરુષનો શરીર

વગેરેથી થવાવાળી ક્રિયાઓ સાથે બિલકુલ સંબંધ (કર્તાપણું) નથી રહેતો.

અહીં 'તત્ત્વવિત્' એ જ છે, જે પ્રકૃતિ અને પુરુષના વિભાગને અર્થાત્ ગુણ અને ક્રિયા સમગ્ર પ્રકૃતિમાં છે, પ્રકૃતિથી અતીત તત્ત્વમાં ગુણ અને ક્રિયા નથી — એને સારી રીતે જાણે છે. પ્રકૃતિથી અતીત નિર્વિકાર તત્ત્વ તો બધાનું પ્રકાશક અને આધાર છે. બધાનું પ્રકાશક હોવા છતાં પણ તે પ્રકાશ્યની (શરીર-સંસારની) અંતર્ગત ઓતપ્રોત છે. પ્રકાશ્ય (શરીર વગેરે)માં ભળી ગયેલ હોવા છતાં પણ પ્રકાશક એ પ્રકાશક જ છે અને પ્રકાશ્ય એ પ્રકાશ્ય જ છે. એવી જ રીતે એ બધાનો આધાર હોવા છતાં પણ બધાના (આધેયના) કણ-કણમાં વ્યાપ્ત છે. પરંતુ તે કદી આધેય (આધાર આપવા લાયક) નથી બનતું. કારણ કે જે પ્રકાશક અને આધાર છે, તેનામાં કરવાનું અને બનવાનું નથી હોતું. કરવા અને હોવારૂપી પરિવર્તન તો પ્રકાશ્ય અથવા આધેયમાં જ છે. આ રીતે પ્રકાશક અને પ્રકાશ્ય, આધાર અને આધેયના ભેદ (વિભાગ)ને જે યોગ્ય રીતે જાણે છે, તે જ 'તત્ત્વવિદ' છે. આ જ પ્રકૃતિ (ક્ષેત્ર) અને પુરુષ (ક્ષેત્રજ)ના વિભાગને જાણવાની વાત ભગવાને અગાઉ બીજા અધ્યાયના સોળમા શ્લોકમાં અને આગળ સાતમા અધ્યાયના ચોથા-પાંચમા તથા તેરમા અધ્યાયના બીજા, ઓગણીસમા, ત્રેવીસમા અને ચોત્રીસમા શ્લોકમાં કહી છે.

'પશ્યન્શૃણ્વન્સ્પૃશન્...ઉન્મિષન્નિમિષન્નપિ' — અહીં જોવું, સાંભળવું, સ્પર્શ કરવો, સૂંઘવું અને ખાવું — એ પાંચેય ક્રિયાઓ (ક્રમશઃ નેત્ર, શ્રોત્ર, ત્વચા, ઘ્રાણ અને રસના — આ પાંચ) જ્ઞાનેન્દ્રિયોની છે. ચાલવું, ગ્રહણ કરવું, બોલવું અને મળ-મૂત્રનો ત્યાગ કરવો — એ ચારેય ક્રિયાઓ (ક્રમશઃ પગ, હાથ, વાણી, ઉપસ્થ અને ગુદા — આ પાંચ) કર્મેન્દ્રિયોની છે.^૧

૧. અહીં પાંચેય કર્મેન્દ્રિયોની ક્રિયાઓનું વર્ણન ચાર ક્રિયાઓની અંતર્ગત કરવામાં આવ્યું છે અર્થાત્ 'વિસૃજન્' ક્રિયાની અંતર્ગત જ ઉપસ્થ અને ગુદાની ક્રિયાઓનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

સૂવું — આ એક ક્રિયા અંતઃકરણની છે. શ્વાસ લેવો — આ એક ક્રિયા પ્રાણની, અને આંખો ખોલવી તથા મીંચવી — આ બે ક્રિયાઓ ‘કૂર્મ’ નામના ઉપપ્રાણની છે.

ઉપર્યુક્ત તેર ક્રિયાઓ આપીને ભગવાને જ્ઞાનેન્દ્રિયો, કર્મેન્દ્રિયો, અંતઃકરણ, પ્રાણ અને ઉપપ્રાણ વડે થવાવાની સઘળી ક્રિયાઓનો ઉલ્લેખ કરી દીધો છે. તાત્પર્ય એ છે કે સઘળી ક્રિયાઓ પ્રકૃતિનાં કાર્ય શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, પ્રાણ વગેરેના દ્વારા જ થાય છે, પોતાના દ્વારા નહિ. બીજો એક ભાવ આ પણ પ્રતીત થાય છે કે સાંખ્યયોગી દ્વારા વર્ણ, આશ્રમ, સ્વભાવ, પરિસ્થિતિ વગેરેના અનુસાર શાસ્ત્રવિહિત શરીરનિર્વાહની ક્રિયાઓ, ખાન, પાન, વેપાર કરવો, ઉપદેશ આપવો, લખવું, વાંચવું, સાંભળવું, વિચારવું વગેરે ક્રિયાઓ ન થતી હોય — એવી વાત નથી. તેના દ્વારા આ બધી ક્રિયાઓ થઈ શકે છે.

મનુષ્ય પોતાને એ જ ક્રિયાઓનો કર્તા માને છે, જેમને તે જાણીને અર્થાત્ મન-બુદ્ધિપૂર્વક કરે છે; જેમ કે વાંચવું, લખવું, વિચારવું, જોવું, ભોજન કરવું વગેરે. પરંતુ અનેક ક્રિયાઓ એવી હોય છે, જેનો મનુષ્ય કર્તા નથી; જેમ કે — શ્વાસનું આવવું-જવું, આંખોનું ખૂલવું અને બંધ થવું વગેરે. પછી આ ક્રિયાઓનો કર્તા પોતાને ન માનવાની વાત આ શ્લોકમાં કેવી રીતે કહેવામાં આવી? એનો ઉત્તર એ છે કે સામાન્ય રૂપે શ્વાસોનું આવવું-જવું વગેરે ક્રિયાઓ સ્વાભાવિક થવાવાળી છે; પરંતુ પ્રાણાયામ વગેરેમાં મનુષ્ય શ્વાસ લેવા વગેરે ક્રિયાઓનો કર્તા રહે છે. એવી જ રીતે આંખોને ખોલવી અને બંધ કરવી પણ ક્રિયા રૂપે થાય છે. એટલા માટે એ ક્રિયાઓનો કર્તા પણ પોતાને ન માનવાને માટે કહેવામાં આવ્યું છે. બીજી વાત જેવી રીતે મનુષ્ય ‘શ્વાસન્ ઉન્મિષન્ નિમિષન્’ (શ્વાસ લેવો, આંખોને ખોલવી અને મીંચવી) — એ ક્રિયાઓને સ્વાભાવિક માનીને તેમાં પોતાનું કર્તાપણું નથી માનતો, એવી જ રીતે અન્ય ક્રિયાઓને પણ સ્વાભાવિક માનીને તેમનામાં પોતાનું કર્તાપણું માનવું જોઈએ નહિ.

અહીં ‘પશ્યન્’ વગેરે જે તેર ક્રિયાઓ બતાવી છે, તેમનું કોઈ આધાર વિના થવું સંભવિત નથી. એ ક્રિયાઓ જેની આશ્રિત હોય છે અર્થાત્ એ ક્રિયાઓનો જે આધાર છે, તેમાં કદી કોઈ ક્રિયા થતી નથી. એવી જ રીતે પ્રકાશિત થવાવાળી એ સઘળી ક્રિયાઓ કોઈ પ્રકાશ વિના સિદ્ધ થઈ શકતી નથી. જે પ્રકાશ વડે એ ક્રિયાઓ પ્રકાશિત થાય છે, જે પ્રકાશની અંતર્ગત હોય છે, તે પ્રકાશમાં કદી કોઈ ક્રિયા થઈ નથી, થતી નથી, થશે નહિ, થઈ શકતી નથી અને થવી સંભવિત પણ નથી. એવું તે તત્ત્વ સહુનો આધાર,

પ્રકાશક અને પોતે પ્રકાશસ્વરૂપ છે. તે બધામાં રહેતું હોવા છતાં પણ કંઈ નથી કરતું. એ તત્ત્વની તરફ લક્ષ્ય કરાવવાનું જ ઉપર્યુક્ત તેર ક્રિયાઓનું તાત્પર્ય છે.

‘ઇન્દ્રિયાણીન્દ્રિયાર્થેષુ વર્તન્ત ઇતિ ધારયન્’ — જ્યારે સ્વરૂપમાં કર્તાપણું છે જ નહિ, ત્યારે ક્રિયાઓ કેવી રીતે અને કોના દ્વારા થઈ રહી છે? — એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં ભગવાન ઉપર્યુક્ત પદોમાં કહે છે કે સઘળી ક્રિયાઓ ઇન્દ્રિયો દ્વારા ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં જ થઈ રહી છે. અહીં ભગવાનનું તાત્પર્ય ઇન્દ્રિયોમાં કર્તૃત્વ બતાવવામાં નથી, પરંતુ સ્વરૂપને કર્તૃત્વરહિત (નિર્લેપ) બતાવવામાં છે.

જ્ઞાનેન્દ્રિયો, કર્મેન્દ્રિયો, અંતઃકરણ, પ્રાણ, ઉપપ્રાણ વગેરે સહુને અહીં ‘ઇન્દ્રિયાણિ’ પદની અંતર્ગત લેવામાં આવ્યાં છે. ઇન્દ્રિયોના પાંચ વિષયો છે — શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ. આ વિષયોમાં જ ઇન્દ્રિયોનો વ્યવહાર થાય છે. સઘળી ઇન્દ્રિયો અને ઇન્દ્રિયોના વિષયો પ્રકૃતિનું કાર્ય છે. એટલા માટે ઇન્દ્રિયો દ્વારા થવાવાળી સઘળી ક્રિયાઓ પ્રકૃતિમાં જ થઈ રહી છે —

(૧) ‘પ્રકૃતેઃ’ ક્રિયામાણાનિ ગુણૈઃ કર્માણિ સર્વશઃ (ગીતા ૩/૨૭). (૨) ‘પ્રકૃત્યૈવ ચ કર્માણિ ક્રિયામાણાનિ સર્વશઃ’ (ગીતા ૧૩/૨૮).

ગુણોનું કાર્ય હોવાથી ઇન્દ્રિયો અને તેમના વિષયોને ‘ગુણ’ જ કહેવામાં આવે છે. આથી ગુણો જ ગુણોમાં વર્તી રહ્યા છે — ‘ગુણા ગુણેષુ વર્તન્તે’ (ગીતા ૩/૨૮). ગુણો સિવાય બીજો કોઈ કર્તા નથી — ‘નાન્યં ગુણેભ્યઃ કર્તારં યદા દ્રષ્ટાનુપશ્યતિ’ (ગીતા ૧૪/૧૮). તાત્પર્ય એ છે કે ક્રિયામાત્રને ચાહે પ્રકૃતિથી થવાવાળી કહો, ચાહે પ્રકૃતિના કાર્ય ગુણો દ્વારા થવાવાળી કહો, ચાહે ઇન્દ્રિયો દ્વારા થવાવાળી કહો, વાસ્તવમાં એક જ વાત છે.

ક્રિયાનું તાત્પર્ય છે — પરિવર્તન. પરિવર્તનરૂપી ક્રિયા પ્રકૃતિમાં જ થાય છે. સ્વરૂપમાં પરિવર્તનરૂપી ક્રિયા લેશમાત્ર પણ નથી. કારણ કે પ્રકૃતિ નિરંતર ક્રિયાશીલ છે અને સ્વરૂપ કર્તાપણાથી રહિત છે. પ્રકૃતિ કદી નિષ્ક્રિય થઈ શકતી નથી અને સ્વરૂપમાં કદી ક્રિયા થઈ શકતી નથી. ક્રિયામાત્ર પ્રકાશ્ય છે અને સ્વરૂપ પ્રકાશક છે.

‘નૈવ કિંચિત્કરોમીતિ મન્યેત’ — અહીં ‘હું (સ્વરૂપથી) કર્તા નથી’ — એનું તાત્પર્ય એ નથી કે હું (સ્વરૂપ) પહેલાં કર્તા હતો. સ્વરૂપમાં કર્તાપણું ન તો વર્તમાનમાં છે, ન ભૂતકાળમાં હતું અને ન ભવિષ્યમાં પણ થશે. ક્રિયામાત્ર પ્રકૃતિમાં જ થઈ રહી છે, કેમકે પ્રકૃતિ સદા ક્રિયાશીલ છે અને પુરુષ અર્થાત્ ચેતનતત્ત્વ સદા ક્રિયારહિત છે. જ્યારે ચેતન અનાદિ ભૂલથી પ્રકૃતિના કાર્યની સાથે તાદાત્મ્ય કરી

લે છે, ત્યારે તે પ્રકૃતિની ક્રિયાઓને પોતાની ક્રિયાઓ માનવા લાગે છે અને તે ક્રિયાઓનો કર્તા પોતે બની જાય છે (ગીતા ૩/૨૭).

જેવી રીતે, એક મનુષ્ય ચાલતી રેલગાડીના ડબ્બામાં બેઠો છે, ચાલી નથી રહ્યો; પરંતુ રેલગાડીના ચાલવાને કારણે તેના ચાલ્યા વિના જ ચાલવાનું થઈ જાય છે. રેલગાડીમાં ચઢવાને કારણે હવે તે સ્થિર થઈ શકતો નથી. એવી જ રીતે ક્રિયાશીલ પ્રકૃતિના કાર્યરૂપી સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ — કોઈ પણ શરીરની સાથે જ્યારે પોતે પોતાનો સંબંધ જોડી લે છે, ત્યારે પોતે કર્મ ન કરતો હોવા છતાં એ શરીરોથી થવાવાળી ક્રિયાઓનો કર્તા બન્યા વિના રહી શકતો નથી.

સાંખ્યયોગી શરીર, ઇન્દ્રિયો, અંતઃકરણ વગેરેની સાથે કદી પોતાનો સંબંધ નથી માનતો, એટલા માટે તે કર્મોના કર્તાપણાનો પોતાનામાં કદી અનુભવ નથી કરતો (ગીતા ૫/૧૩). જેવી રીતે શરીરનું બાળકમાંથી યુવાન થવું, વાળનું કાળામાંથી સફેદ થવું, ખાધેલા અન્નનું પચવું, શરીરનું બળવાન કે નિર્બળ થવું વગેરે ક્રિયાઓ સ્વાભાવિક (પોતાની મેળે) થાય છે, એવી જ રીતે બીજી સઘળી ક્રિયાઓને પણ સાંખ્યયોગી સ્વાભાવિક થવાવાળી હોવાનો અનુભવ કરે છે. તાત્પર્ય એ છે કે તે પોતાને કોઈ પણ ક્રિયાનો કર્તા હોવાનો અનુભવ કરતો નથી.

ગીતામાં પોતાને કર્તા માનવાવાળાની નિંદા કરવામાં આવી છે (અ. ૩/૨૭). એ જ રીતે શુદ્ધ સ્વરૂપને કર્તા માનવાવાળાને મલિન અંતઃકરણવાળો અને દુર્મતિ કહેવામાં આવ્યો છે (અ. ૧૮/૧૬). પરંતુ સ્વરૂપને અકર્તા માનવાવાળાની પ્રશંસા કરવામાં આવી છે (અ. ૧૩/૨૮).

‘એવ’ પદ આપવાનું તાત્પર્ય એ છે કે સાધક કદી કિંચિત્માત્ર પણ પોતાનામાં કર્તાપણાની માન્યતા ન કરે અર્થાત્ કદી કોઈ પણ અંશે પોતાને કોઈ કર્મનો કર્તા ન માને. આ રીતે જ્યારે પોતાનામાં કર્તાપણાનો ભાવ નથી રહેતો, ત્યારે તેના દ્વારા થવાવાળાં કર્મોની સંજ્ઞા ‘કર્મ’ નથી રહેતી, પરંતુ ‘ક્રિયા’ રહે છે. તેને ‘ચેષ્ટામાત્ર’ કહેવામાં આવે છે. આ જ ઉદ્દેશ્યથી ત્રીજા અધ્યાયના તેત્રીસમા શ્લોકમાં જ્ઞાની મહાપુરુષ દ્વારા થવાવાળી ક્રિયાને ‘ચેષ્ટતે’ પદથી કહેવામાં આવી છે.

અહીં ‘એવ’ પદ આપવાનું બીજું તાત્પર્ય એ છે કે સ્વયંનું શરીરની સાથે તાદાત્મ્ય થવા છતાં પણ, શરીરની સાથે કેટલુંય ભળી જવા છતાં પણ અને પોતાને ‘હું કર્તા છું’ એવું માની લેવા છતાં પણ સ્વયંમાં કદી કર્તૃત્વ આવતું જ નથી અને ન કદી આવી પણ શકે છે. પરંતુ પ્રકૃતિની

સાથે તાદાત્મ્ય કરીને એ પોતે પોતાનામાં કર્તૃત્વ માની લે છે; કેમકે એનામાં માનવા અને ન માનવાનું સામર્થ્ય છે ને સ્વતંત્રતા છે, એટલા માટે એ પોતાને કર્તા પણ માની લે છે અને જ્યારે તે પોતાના તરફ જુએ છે તો અકર્તાપણું પણ એના અનુભવમાં આવે છે. આ બન્ને વાતો (પોતાનામાં કર્તૃત્વ માનવું અને ન માનવું) હોવા છતાં પણ પોતાનામાં કદી કર્તૃત્વ આવતું જ નથી. તેરમા અધ્યાયના એકત્રીસમા શ્લોકમાં ભગવાને કહ્યું છે — શરીરમાં રહેતો હોવા છતાં પણ તે ન કરે છે અને ન લિપ્ત પણ થાય છે. ભોક્તા તો પ્રકૃતિમાં રહેલો પુરુષ જ બને છે (ગીતા ૧૩/૨૧). ગુણોનો — ક્રિયાફળનો ભોક્તા બનવા છતાં પણ તે વાસ્તવમાં પોતાના સ્વરૂપથી કદી અ્યુત નથી થતો; પરંતુ પોતાના સ્વરૂપની તરફ દૃષ્ટિ ન રહેવાથી પોતાનામાં લિપ્તતાનો ભાવ પેદા થાય છે.

જોકે પુરુષ પોતે સ્વરૂપથી નિર્લિપ્ત છે, તેનામાં ભોક્તાપણું છે નહિ, હોઈ શકતું નથી, તોપણ સુખ-દુઃખનો ભોક્તા તો પોતે પુરુષ (ચેતન) જ બને છે અર્થાત્ સુખી-દુઃખી તો પોતે પુરુષ (ચેતન) જ થાય છે, જડ નહિ; કેમકે જડમાં સુખી-દુઃખી થવાની શક્તિ અને યોગ્યતા નથી. તો પછી પુરુષમાં ભોક્તાપણું છે જ નહિ અને સુખ-દુઃખનો ભોક્તા પુરુષ જ બને છે — એ બન્ને વાતો કેવી રીતે? ભોગની વેળા જે ભોગાકાર — સુખ-દુઃખાકાર વૃત્તિ બને છે, તે તો પ્રકૃતિની હોય છે અને પ્રકૃતિમાં જ હોય છે. પરંતુ તે વૃત્તિની સાથે તાદાત્મ્ય હોવાથી સુખી-દુઃખી થવાનું અર્થાત્ ‘હું સુખી છું’, ‘હું દુઃખી છું’ — એવી માન્યતા પોતાનામાં પુરુષ પોતે જ કરે છે. કારણ કે પુરુષના વિના એવું માનવું નથી થતું અર્થાત્ એવું માનવું પુરુષમાં જ થઈ શકે છે, જડમાં નહિ; આ દૃષ્ટિએ પુરુષને ભોક્તા કહેવામાં આવ્યો છે. સુખી-દુઃખી થવું સ્વયંમાં માનવા છતાં પણ અર્થાત્ સુખની વેળા સુખી અને દુઃખની વેળા દુઃખી — એવી માન્યતા પોતાનામાં કરવા છતાં પણ પુરુષ પોતે પોતાના સ્વરૂપથી નિર્લિપ્ત અને સુખ-દુઃખનો પ્રકાશકમાત્ર જ રહે છે; એ દૃષ્ટિએ પુરુષમાં ભોક્તાપણું નથી અને હોઈ શકતું જ નથી. કારણ કે એકદેશીયપણાથી ભોક્તાપણું થાય છે અને એકદેશીયપણું અહંકારથી થાય છે. અહંકાર પ્રકૃતિનું કાર્ય છે અને પ્રકૃતિ જડ છે; આથી તેનું કાર્ય પણ જડ જ હોય છે અર્થાત્ ભોક્તાપણું પણ જડ જ હોય છે. એટલા માટે ભોક્તાપણું પુરુષ (ચેતન)માં નથી. જો આ પુરુષ સુખને સમયે સુખી અને દુઃખના સમયે દુઃખી થાત તો એનું સ્વરૂપ પરિવર્તનશીલ જ હોત; કેમકે સુખનો પણ આરંભ અને અંત હોય છે તથા દુઃખનો પણ આરંભ અને

અંત હોય છે. એવી જ રીતે આ પુરુષ પણ આરંભ અને અંતવાળો થઈ જાત, કે જે સર્વથા અનુચિત છે. કારણ કે ગીતાએ એને અક્ષર, અવ્યય અને નિર્લિપ્ત કહ્યો છે અને તત્ત્વજ્ઞ પુરુષોએ એનું સ્વરૂપ ચોક્કસ અને એકરૂપ માન્યું છે. જો આ પુરુષને સુખને સમયે સુખી અને દુઃખને સમયે દુઃખી થવાવાળો જ માનીએ, તો પછી પુરુષ સદા એકરૂપ અને એકરૂપ રહે છે — એવું કેવી રીતે કહી શકીએ છીએ?

વિશેષ વાત

ત્રીજા અધ્યાયના સત્તાવીસમા શ્લોકમાં ‘અહંકાર-વિમૂઢાત્મા કર્તાહમિતિ મન્યતે’ — આમાં આવેલા ‘મન્યતે’ પદથી જે વાત આવી હતી, તેનો જ નિષેધ અહીં ‘નૈવ કિંચિત્કરોમીતિ યુક્તો મન્યેત તત્ત્વવિત્’ — આમાં આવેલા ‘મન્યેત’ પદથી કરવામાં આવ્યો છે. ‘મન્યેત’ પદનો અર્થ માનવું એવો નથી, પરંતુ અનુભવ કરવો એવો છે; કેમકે સ્વરૂપમાં ક્રિયા નથી — એ અનુભવ છે, માન્યતા નથી. કર્મ કરતી વેળા અથવા ન કરતી વેળા — બેઉ અવસ્થાઓમાં સ્વરૂપમાં અકર્તાપણું જેમ છે તેમ છે. એટલા માટે તત્ત્વવિદ પુરુષ એ અનુભવ કરે છે કે કર્મ કરતી વેળા પણ હું એ જ હતો અને કર્મ ન કરતી વેળા પણ હું એ જ રહ્યો; આથી કર્મ કરવા અથવા ન કરવાથી પોતાના સ્વરૂપ (પોતાની સત્તા)માં શું ફરક પડ્યો? અર્થાત્ સ્વરૂપ તો અકર્તા જ રહ્યું. આ રીતે પ્રકૃતિના પરિવર્તનનું જ્ઞાન (અનુભવ) તો બધાને થાય છે, પરંતુ પોતાના સ્વરૂપના પરિવર્તનનું જ્ઞાન કોઈને નથી થતું. સ્વરૂપ સઘળી ક્રિયાઓનું

નિર્લિપ્ત રૂપે આશ્રય, આધાર અને પ્રકાશક છે. તેમાં કદી કિંચિત્માત્ર પણ પરિવર્તનની સંભાવના નથી.

સ્વરૂપમાં કદી અભાવ નથી હોતો. જ્યારે તે પ્રકૃતિની સાથે રાગથી તાદાત્મ્ય માની લે છે, ત્યારે તેને પોતાનામાં અભાવ પ્રતીત થવા લાગે છે. એ અભાવની પૂર્તિને માટે તે પદાર્થોની કામના કરવા લાગી જાય છે. કામનાની પૂર્તિને માટે તેનામાં કર્તાપણું આવી જાય છે; કેમકે કામના થયા વિના સ્વરૂપમાં કર્તાપણું નથી આવતું.

પ્રકૃતિ સાથે સંબંધ વિના પોતે કોઈ ક્રિયા નથી કરી શકતો. કારણ કે જે કરણોથી કર્મો થાય છે, તે કરણો પ્રકૃતિનાં જ છે. કર્તા કરણને આધીન હોય છે. જેવી રીતે ગમે તેટલો યોગ્ય સોની કેમ ન હોય, પરંતુ તે એરણ, હથોડો વગેરે ઓજારો વિના કાર્ય નથી કરી શકતો, તેવી જ રીતે કર્તા કરણો વિના કોઈ ક્રિયા નથી કરી શકતો. આ રીતે યોગ્યતા, સામર્થ્ય અને કરણ — એ ત્રણે પ્રકૃતિમાં જ છે અને પ્રકૃતિના સંબંધથી જ પોતાનામાં પ્રતીત થાય છે. આ ત્રણે ઘટે-વધે છે અને સ્વરૂપ સદા જેવું છે તેવું રહે છે. આથી એમનો સ્વરૂપ સાથે સંબંધ છે જ નહિ.

કર્તાપણું પ્રકૃતિના સંબંધથી છે, એટલા માટે પોતાને કર્તા માનવો એ પરધર્મ છે. સ્વરૂપમાં કર્તાપણું નથી, એટલા માટે પોતાને અકર્તા માનવો એ સ્વધર્મ છે. જેવી રીતે બ્રાહ્મણ પોતાના બ્રાહ્મણપણા (હું બ્રાહ્મણ છું — એ)માં નિરંતર સ્થિત રહે છે, એવી જ રીતે તત્ત્વવિદ પોતાના અકર્તાપણા (સ્વધર્મ)માં નિરંતર સ્થિત રહે છે — આ જ ‘નૈવ કિંચિત્કરોમીતિ યુક્તો મન્યેત તત્ત્વવિત્’ પદોનો ભાવ છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : વિવેકશીલ જ્ઞાનયોગી પ્રથમ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, કર્મેન્દ્રિયો, અંતઃકરણ તથા પ્રાણોથી થનારી ક્રિયાઓને કરતો હોવા છતાં પણ ‘હું પોતે કશું જ કરતો નથી.’ — એવું માને છે, પછી તેને એવો અનુભવ થઈ જાય છે. ખરેખર ચિન્મય સત્તામાત્રમાં, ન કરવું છે, ન થવું છે! સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ શરીરમાં થનારી સંપૂર્ણ ક્રિયાઓ પ્રકૃતિમાં જ થાય છે, સ્વયંમાં નહીં. તેથી સ્વયંનો કોઈ પણ ક્રિયા સાથે કિંચિત્માત્ર પણ સંબંધ નથી.

અવિવેકપૂર્વક અહમ્ને પોતાનું સ્વરૂપ માનવાથી જે ‘અહંકારવિમૂઢાત્મા’ થઈ ગયો હતો (ગીતા ૩/૨૭), તે જ વિવેકપૂર્વક પોતાને અહમ્થી અલગ અનુભવવાથી ‘તત્ત્વવિત્’ બની જાય છે અર્થાત્ તેમાં કર્તૃત્વ રહેતું નથી. તે નિરંતર ચિન્મય તત્ત્વમાં જ સ્થિત રહે છે.

અહંકારથી મોહિત થઈને ભૂલથી પોતે પોતાને કર્તા માની લીધો, તેથી તે કર્મોથી તથા તેના ફળથી બંધાઈ ગયો અને ચોરાસી લાખ યોનિયોમાં ચાલ્યો ગયો. હવે જો તે પોતાને અહમ્થી અલગ માને અને પોતાને કર્તા ન માને અર્થાત્ સ્વયં ખરેખર જેવો છે, તેવો જ પોતાને અનુભવે તો તેના મુક્ત (તત્ત્વવિત્) થવામાં આશ્ચર્ય જ શું છે? મતલબ કે જે અસત્ય છે, તે પણ જ્યારે સત્ય માની લેવાથી સત્ય દેખાવા લાગ્યું તો પછી જે વાસ્તવમાં સત્ય છે, તેને માની લેવાથી તે તેવું જ દેખાવા લાગે તો તેમાં આશ્ચર્ય શું છે?

વાસ્તવમાં સ્વયં જ્યારે પોતાને કર્તા-બોક્તા માને છે, ત્યારે પણ તે કર્તા-બોક્તા નથી — ‘શરીરસ્થોઽપિ કૌન્તેય

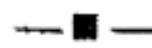
ન કરોતિ ન લિપ્યતે' (ગીતા ૧૩/૩૧). કારણ કે પોતાનું સ્વરૂપ સત્તામાત્ર છે. સત્તામાં (અસ્તિત્વમાં) અહમ્ નથી અને અહમ્ની સત્તા (અસ્તિત્વ) નથી. તેથી 'હું કર્તા છું' - આ માન્યતા ગમે તેટલી દૃઢ હોય, છે તો ભૂલ જ! ભૂલને ભૂલ માનવાથી જ ભૂલ રહેતી નથી - એ નિયમ છે. કોઈ ગુફામાં સેંકડો વર્ષોથી અંધકાર હોય તો પ્રકાશ થતાં જ તે તરત જ નાશ પામે છે, તેના નાશ થવામાં અનેક વર્ષો કે મહિના લાગતા નથી. તેથી સાધક દૃઢતાપૂર્વક એવું માની લે કે 'હું કર્તા નથી' - પછી આ ખોટી માન્યતા તેની માન્યતાના રૂપમાં રહેશે નહીં, બલ્કે અનુભવમાં રૂપાંતરિત થઈ જશે.

જડ-ચેતનનું તાદાત્મ્ય થવાથી 'હું'નો પ્રયોગ જડ (તાદાત્મ્યરૂપ અહમ્)ના માટે પણ થાય છે અને ચેતન (સ્વરૂપ)ને માટે પણ થાય છે. જેમ કે 'હું કર્તા છું' - 'એમાં દષ્ટિ જડ તરફ છે અને 'હું કર્તા નથી' - એમાં (જડનો નિષેધ થવાથી) દષ્ટિ ચેતન તરફ છે. જેની દષ્ટિ જડ તરફ છે અર્થાત્ જે અહમ્ને પોતાનું સ્વરૂપ માને છે તે 'અહંકાર - વિમૂઢાત્મા' છે અને જેની દષ્ટિ ચેતન (અહંકારરહિત સ્વરૂપ) તરફ છે તે 'તત્ત્વવિત્' છે.

જ્યારે સાધક વર્તમાનમાં 'હું પોતે કશું જ કરતો નથી' - આ પ્રમાણે પોતાને અકર્તા અનુભવ કરવાની ચેષ્ટા કરે છે, ત્યારે તેની સામે એક મોટી સમસ્યા આવે છે. જ્યારે તેને ભૂતકાળમાં કરેલાં સારાં કર્મોની યાદ આવે છે, ત્યારે તે પ્રસન્ન થઈ જાય છે કે મેં બહુ સુંદર કામ કર્યું, બહુ સારું કર્યું! અને જ્યારે તેને નિષિદ્ધ કર્મોની યાદ આવે છે, ત્યારે તે દુઃખી થઈ જાય છે કે મેં ઘણું ખરાબ કામ કર્યું, મોટી ભૂલ કરી. આ પ્રમાણે ભૂતકાળમાં કરેલાં કર્મોના સંસ્કાર તેને સુખી-દુઃખી કરે છે. આ સંદર્ભમાં એક માર્મિક વાત છે. સ્વરૂપને ન તો કર્તાપણું વર્તમાનમાં છે, ન ભૂતકાળમાં હતું અને ન ભવિષ્યમાં થશે. તેથી સાધકે એ જોવું જોઈએ કે, જેમ વર્તમાનમાં પોતે અકર્તા છે, એવી જ રીતે ભૂતકાળમાં પણ સ્વયં અકર્તા જ હતો. કારણ કે વર્તમાન જ ભૂતકાળમાં ગયો છે. સ્વરૂપ સત્તામાત્ર છે અને સત્તામાત્રમાં કોઈ કર્મ કરવું શક્ય જ નથી. કર્મ માત્ર અહંકારથી મોહિત અંતઃકરણવાળા અજ્ઞાની મનુષ્ય દ્વારા જ થાય છે (ગીતા ૩/૨૭). સાધકને ભૂતકાળમાં કરેલાં કર્મોની યાદ આવવાથી જે સુખ-દુઃખ થાય છે, ચિંતા થાય છે, એ પણ વાસ્તવમાં અહંકારને કારણે જ થાય છે. વર્તમાનમાં અહંકારવિમૂઢાત્મા થઈને અર્થાત્ અહંકારની સાથે પોતાનો સંબંધ માનીને જ સાધક સુખી-દુઃખી થાય છે. સ્થૂળ દષ્ટિથી જોઈએ તો જેમ અત્યારે ભૂતકાળનો અભાવ છે એવી જ રીતે ભૂતકાળમાં કરેલાં કર્મોનો પણ અત્યારે પ્રત્યક્ષ અભાવ છે. સૂક્ષ્મ દષ્ટિએ જોઈએ તો જેમ ભૂતકાળમાં વર્તમાનનો અભાવ હતો, એવી જ રીતે ભૂતકાળનો પણ અભાવ હતો. એવી જ રીતે વર્તમાનમાં જેમ ભૂતકાળનો અભાવ છે. તેવી જ રીતે વર્તમાનનો પણ અભાવ છે, પરંતુ સત્તાનો નિત્ય-નિરંતર ભાવ છે. મતલબ કે, સત્તામાત્રમાં ભૂત-ભવિષ્ય અને વર્તમાન ત્રણેનો જ સર્વથા અભાવ છે. સત્તા કાલાતીત છે. તેથી તે કોઈ પણ કાળમાં કર્તા નથી. તે કાલાતીત અને અવસ્થાતીત સત્તામાં કોઈ કાળવિશેષ અને અવસ્થાવિશેષને લઈને કર્તૃત્વ તથા ભોક્તૃત્વનો આરોપ કરવો એ અજ્ઞાન છે, તેથી ભૂતકાળમાં કરવામાં આવેલાં કર્મોની સ્મૃતિ અહંકારવિમૂઢાત્માની સ્મૃતિ છે, તત્ત્વવિત્ની નથી.

'નૈવ કિંચિત્ કરોમિ'નું તાત્પર્ય છે કે ક્રિયા નથી પરંતુ સત્તા છે. તેથી સાધકની દષ્ટિ સત્તા પર જ રહેવી જોઈએ. તે સત્તા ચિન્મય હોવાથી જ્ઞાનસ્વરૂપ છે અને નિર્વિકાર હોવાથી આનંદસ્વરૂપ છે. આ આનંદ અખંડ, શાંત અને એકરસ છે.

શરીર સાથે તાદાત્મ્ય હોવાના કારણે પ્રત્યેક ક્રિયામાં પોતાનું પ્રાધાન્ય રહે છે કે હું જોઉં છું, હું સાંભળું છું વગેરે. ક્રિયા તો થાય છે શરીરમાં, પરંતુ માનીએ છીએ પોતાની. સ્વયંમાં કોઈ ક્રિયા નથી, તે કરવા અને ન કરવા - બન્નેથી પર છે (ગીતા ૩/૧૮). તેથી શરીર દ્વારા ક્રિયા થવા છતાં સત્તામાત્ર અને સ્વરૂપ પર દષ્ટિ રહેવી જોઈએ કે હું કંઈ પણ કરતો નથી.

સંબંધ - સાતમા શ્લોકમાં કર્મયોગીની અને આઠમા-નવમા શ્લોકમાં સાંખ્યયોગીની કર્મો સાથે નિર્લિપ્તતા બતાવીને હવે ભગવાન ભક્તિયોગીની કર્મોની નિર્લિપ્તતા બતાવે છે.

બ્રહ્મણ્યાધાય કર્માણિ સર્જં ત્યક્ત્વા કરોતિ યઃ ।

લિપ્યતે ન સ પાપેન પદ્મપત્રમિવામ્ભસા ॥ ૧૦ ॥

યઃ	= જે (ભક્તિયોગી)	સર્જમ્	= આસક્તિને	પદ્મપત્રમ્	= કમળના
કર્માણિ	= બધાં કર્મોને	ત્યક્ત્વા	= છોડીને		પાંદડાની
બ્રહ્મણિ	= પરમાત્મામાં	કરોતિ	= (કર્મ) કરે છે,	ઇવ	= પેઠે
આધાય	= અર્પિને	સઃ	= એ માણસ	પાપેન	= પાપથી
	(તેમજ)	અમ્ભસા	= જળથી	ન, લિપ્યતે	= લેપાતો નથી.

ટીકા — ‘બ્રહ્મણ્યાધાય કર્માણિ’ — શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, પ્રાણ વગેરે બધાં ભગવાનનાં જ છે, પોતાનાં છે જ નહિ; આથી એમના દ્વારા થવાવાળી ક્રિયાઓને જે ભક્તિયોગી છે, તે પોતાની કેવી રીતે માની શકે છે? એટલા માટે તેનો એ ભાવ રહે છે કે સઘળી ક્રિયાઓ ભગવાન દ્વારા જ થઈ રહી છે અને ભગવાનને માટે જ થઈ રહી છે, હું તો નિમિત્તમાત્ર છું.

ભગવાન જ પોતાની (મારી) ઇન્દ્રિયો દ્વારા પોતે જ સઘળી ક્રિયાઓ કરે છે — આ વાતને સારી રીતે દૃઢ કરીને સઘળી ક્રિયાઓના કર્તા ભગવાન જ છે એવું માનવું એ જ ઉપર્યુક્ત પદોનો અર્થ છે.

શરીર વગેરે વસ્તુઓ પોતાની છે જ નહિ, પરંતુ મળેલી છે અને વિખૂટી થઈ રહી છે. એ કેવળ ભગવાનના સંબંધથી, ભગવત્પ્રીત્યર્થે બીજાઓની સેવા કરવા માટે મળી છે. એ વસ્તુઓ ઉપર આપણો સ્વતંત્ર અધિકાર નથી અર્થાત્ એમને પોતાની ઇચ્છા અનુસાર ન તો રાખી શકીએ છીએ, ન બદલી શકીએ છીએ અને ન મૃત્યુ પછી સાથે પણ લઈ જઈ શકીએ છીએ. એટલા માટે આ શરીર વગેરેને તથા એમના વડે થવાવાળી ક્રિયાઓને પોતાની માનવી એ ઇમાનદારી નથી. આથી મનુષ્યે ઇમાનદારી સાથે જેની એ વસ્તુઓ છે, તેની અર્થાત્ ભગવાનની જ છે એવું માની લેવું જોઈએ.

સઘળી ક્રિયાઓ અને પદાર્થોને કર્મયોગી ‘સંસાર’ને, જ્ઞાનયોગી ‘પ્રકૃતિ’ને અને ભક્તિયોગી ‘ભગવાન’ને અર્પણ કરે છે. પ્રકૃતિ અને સંસાર બન્નેના સ્વામી ભગવાન જ છે. આથી ક્રિયાઓ અને પદાર્થો ભગવાનને અર્પણ કરવા એ જ શ્રેષ્ઠ છે.

‘સર્જં ત્યક્ત્વા કરોતિ યઃ’ — કોઈ પણ પ્રાણી, પદાર્થ, શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, પ્રાણ, ક્રિયા વગેરેમાં કિંચિત્માત્ર પણ રાગ, ખેંચાણ, આકર્ષણ, જોડાણ, મહત્વ, મમતા, કામના વગેરેનું ન રહેવું એને જ આસક્તિનો સર્વથા ત્યાગ કરવો કહે છે.

શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ જન્મમરણનું કારણ ‘અજ્ઞાન’ હોવા

છતાં પણ સાધના માર્ગમાં ‘રાગ’ જ જન્મમરણનું મુખ્ય કારણ છે — ‘કારણં ગુણસંજોડસ્ય સદસદ્યોનિજન્મસુ’ (ગીતા ૧૩/૨૧). રાગ પર જ અજ્ઞાન ટકેલું છે, એટલા માટે રાગ દૂર થતાં અજ્ઞાન પણ દૂર થઈ જાય છે. આ રાગ અથવા આસક્તિથી જ કામના પેદા થાય છે — ‘સંજ્ઞાત્સંજાયતે કામઃ’ (ગીતા ૨/૬૨). કામના જ સઘળાં પાપોની જડ છે (ગીતા ૩/૩૭). એટલા માટે અહીં પાપોના મૂળ કારણ આસક્તિનો ત્યાગ કરવાની વાત આવી છે; કેમકે તેની હયાતીમાં મનુષ્ય પાપોથી બચી શકતો નથી, અને તે ન રહે તો મનુષ્ય પાપોથી લિપ્ત થતો નથી.

કોઈ પણ ક્રિયા કરતી વખતે ક્રિયાજન્ય સુખ લેવાથી તથા તેના ફળમાં આસક્ત રહેવાથી તે ક્રિયાનો સંબંધ છૂટતો નથી, બલ્કે છૂટવાની અપેક્ષાએ વધારે વધે છે. કોઈ પણ નાની કે મોટી ક્રિયાના ફળના રૂપમાં કોઈ વસ્તુ ઇચ્છવી એ જ આસક્તિ નથી, પરંતુ ક્રિયા કરતી વખતે પણ પોતાનામાં મોટાઈનું ને સારાપણાનું આરોપણ કરવું અને બીજાઓ દ્વારા સારા કહેવડાવવાનો ભાવ રાખવો એ પણ આસક્તિ જ છે. એટલા માટે પોતાને માટે કંઈ પણ નથી કરવાનું. જે કર્મ વડે પોતાને માટે કોઈ પ્રકારનું કિંચિત્માત્ર પણ સુખ મેળવવાની ઇચ્છા થાય, તે કર્મ પોતાને માટેનું બની જાય છે. પોતાનાં સુખસગવડ અને સન્માનની ઇચ્છાનો સર્વથા ત્યાગ કરીને કર્મ કરવું એ જ ઉપર્યુક્ત પદોનો અભિપ્રાય છે.

‘લિપ્યતે ન સ પાપેન પદ્મપત્રમિવામ્ભસા’ — ભક્તિ-યોગી સંસારમાં રહીને બધાં જ કર્મો ભગવદ્-પ્રીત્યર્થે કરતો રહે તો તે કર્મ - બંધનની લેપાતો નથી, આ કેટલી વિશેષ વાત છે! જેવી રીતે કમળપત્ર જળમાં ઉત્પન્ન થઈને અને જળમાં રહીને પણ નિર્લિપ્ત રહે છે, એવી જ રીતે ભક્તિયોગી સંસારમાં રહીને સઘળી ક્રિયાઓ કરવા છતાં પણ ભગવાનની સન્મુખ હોવાને કારણે સંસારમાં સર્વદા-સર્વથા નિર્લિપ્ત રહે છે.

ભગવાનથી વિમુખ થઈને સંસારની કામના કરવી એ જ બધાં પાપોનું મુખ્ય કારણ છે. કામના આસક્તિથી ઉત્પન્ન થાય છે. આસક્તિનો સર્વથા અભાવ થવાથી કામના રહી

શક્તી નથી, અને તેથી પાપ થવાની સંભાવના જ નથી રહેતી.

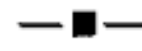
ધુમાડાથી અગ્નિની જેમ બધાં જ કર્મો કોઈક ને કોઈક દોષથી યુક્ત હોય છે (ગીતા ૧૮/૪૮). પરંતુ જેણે આશા, કામના અને આસક્તિનો ત્યાગ કરી દીધો છે, તેને એ દોષો સ્પર્શ નથી કરતા. આસક્તિરહિત થઈને ભગવદર્થે કર્મો કરવાના પ્રભાવથી સઘળાં સંચિત પાપો વિલીન થઈ જાય છે (ગીતા ૯/૨૭-૨૮). આથી ભક્તિયોગીને કોઈ રીતે પણ પાપ

સ્પર્શ નથી શકતું.

અહીં ‘પાપેન’ પદ કર્મોથી થવાવાળાં એ પાપ-પુણ્ય રૂપી ફળનું વાચક છે, જે આગામી જન્મારંભનું કારણ બને છે. ભક્તિયોગી એ પાપ-પુણ્યરૂપી ફળથી કદી લિપ્ત નથી થતો અર્થાત્ બંધાતો નથી. એ જ વાતને નવમા અધ્યાયના અઢાવીસમા શ્લોકમાં ‘શુભાશુભફલૈરેવં મોક્ષસે કર્મબન્ધનૈઃ’ પદોથી કહેવામાં આવી છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : અહીં સગુણ ઈશ્વરને ‘બ્રહ્મ’ કહેવાનું તાત્પર્ય છે કે ઈશ્વર સગુણ, નિર્ગુણ, સાકાર, નિરાકાર બધું જ છે; કારણ કે તે સમગ્ર છે. સમગ્રમાં બધું આવી જાય છે (ગીતા ૭/૨૯-૩૦). શ્રીમદ્ભાગવતમાં પણ બ્રહ્મ (નિર્ગુણ-નિરાકાર). પરમાત્મા (સગુણ-નિરાકાર) અને ભગવાન (સગુણ-સાકાર) - ત્રણેને એક બતાવ્યા છે.^૧ તાત્પર્ય એ થયું કે, ‘સગુણ’ની અંતર્ગત બ્રહ્મ, પરમાત્મા અને ભગવાન - આ ત્રણે આવી જાય છે, પરંતુ ‘નિર્ગુણ’ની અંતર્ગત માત્ર બ્રહ્મ જ આવે છે; કારણ કે નિર્ગુણમાં ગુણોનો નિષેધ છે. તેથી નિર્ગુણ સીમિત છે અને સગુણ સમગ્ર છે.

વૈષ્ણવો સગુણ-સાકાર ભગવાનના ઉત્સવને ‘બ્રહ્મોત્સવ’ નામ આપે છે. અર્જુને પણ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને બ્રહ્મ કહ્યા છે - ‘પરં બ્રહ્મ પરં ધામ પવિત્રં પરમં ભવાન્’ (ગીતા ૧૦/૧૨). ગીતામાં બ્રહ્મનાં ત્રણ નામ બતાવવામાં આવ્યાં છે - ‘ૐ’, ‘તત્’ અને ‘સત્’ (૧૭/૨૩). નામ-નામીનો સંબંધ હોવાથી આ પણ સગુણ જ થયાં.

સંબંધ - હવે ભગવાન કર્મયોગીની કર્મ કરવાની શૈલી બતાવે છે.

કાયેન મનસા બુદ્ધ્યા કેવલૈરિન્દ્રિયૈરપિ ।

યોગિનઃ કર્મ કુર્વન્તિ સર્જં ત્યક્ત્વાત્મશુદ્ધયે ॥ ૧૧ ॥

યોગિનઃ	= કર્મયોગી	ઇન્દ્રિયૈઃ	= ઇન્દ્રિયો,	આત્મશુદ્ધયે	= અન્તઃકરણની
સર્જમ્	= આસક્તિ	કાયેન	= શરીર,		શુદ્ધિ માટે
ત્યક્ત્વા	= ત્યજીને	મનસા	= મન	અપિ	= જ
કેવલૈઃ	= કેવળ (મમત્વભાવ		(અને)	કર્મ	= કર્મ
	રાખ્યા વિના)	બુદ્ધ્યા	= બુદ્ધિ દ્વારા	કુર્વન્તિ	= કરે છે.

ટીકા - ‘યોગિનઃ’ - અહીં ‘યોગિનઃ’ પદ કર્મયોગીને માટે આવ્યું છે. જે યોગીઓ ભગવદર્પણબુદ્ધિથી કર્મો કરે છે, તેઓ ભક્તિયોગી કહેવાય છે. પરંતુ જે યોગીઓ કેવળ સંસારની સેવાને માટે નિષ્કામભાવપૂર્વક કર્મો કરે છે, તેઓ કર્મયોગી કહેવાય છે. કર્મયોગી પોતાના કહેવાતા શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન વગેરેથી કર્મો કરતો હોવા છતાં પણ તેમને પોતાનાં નથી માનતો, પરંતુ સંસારનાં જ માને છે. કારણ કે શરીર વગેરેની સંસારની સાથે એકતા છે.

‘કાયેન મનસા બુદ્ધ્યા કેવલૈરિન્દ્રિયૈરપિ’ - જેમને સાધારણ મનુષ્યો પોતાનાં માને છે, તે શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ વાસ્તવમાં કોઈ પણ દૃષ્ટિએ પોતાનાં નથી, બલ્કે

આપણને મળેલાં છે અને વિખૂટાં પડવાવાળાં છે. એમને પોતાનાં માનવાં એ સર્વથા ભૂલ છે. એ શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ બધાંની સંસાર સાથે સ્વતઃસિદ્ધ એકતા છે.

વિચારપૂર્વક જોવામાં આવે તો શરીર વગેરે પદાર્થો કોઈ પણ દૃષ્ટિએ પોતાના નથી. માલિકની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો એ ભગવાનનાં છે, કારણની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો એ પ્રકૃતિનાં છે અને કાર્યની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો એ સંસારનાં (સંસારથી અભિન્ન) છે. આ રીતે કોઈ પણ દૃષ્ટિએ એમને પોતાનાં માનવાં, તે બધાંમાં મમતા રાખવી એ ભૂલ છે. મમતાને સર્વથા દૂર કરવાને માટે જ અહીં ‘કેવલૈઃ’ પદ પ્રયોજાયેલું છે.

અહીં ‘કેવલૈઃ’ પદ બહુવચન હોવાથી ઇન્દ્રિયોનું જ

વિશેષણ છે; પરંતુ ઇન્દ્રિયોથી જ મમતા હઠાવવાને માટે કહેવામાં આવે, શરીર-મન-બુદ્ધિથી નહિ — એ સંભવ નથી. શરીર વગેરેનો સંબંધ સમષ્ટિ સંસારની સાથે છે. વ્યષ્ટિ કદી સમષ્ટિથી અલગ નથી થઈ શકતી. એટલા માટે વ્યષ્ટિ (શરીર વગેરે) સાથે સંબંધ જોડતાં સમષ્ટિ (સંસાર) સાથે આપમેળે સંબંધ જોડાઈ જાય છે. જેવી રીતે છોકરી સાથે લગ્ન થતાં અર્થાત્ સંબંધ જોડતાં સાસુ, સસરા વગેરે સાસરીના બધા સંબંધીઓ સાથે આપોઆપ સંબંધ જોડાઈ જાય છે, એવી જ રીતે સંસારની કોઈ પણ વસ્તુ (શરીર વગેરે) સાથે સંબંધ જોડતાં અર્થાત્ તેને પોતાની માનતાં સમસ્ત સંસાર સાથે આપોઆપ સંબંધ જોડાઈ જાય છે. આથી અહીં ‘કેવલૈ’ પદ શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ બધામાંથી સાધકને મમતા હઠાવવાની પ્રેરણા આપે છે.^૧

વાસ્તવમાં કર્તાનું પોતે નિર્મમ થવું એ જ આવશ્યક છે. જો કર્તા પોતે નિર્મમ હોય તો શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ વગેરે બધી જગાએથી મમતા સર્વથા દૂર થઈ જાય છે. કારણ કે વાસ્તવમાં શરીર, ઇન્દ્રિયો વગેરે સ્વરૂપથી સર્વથા ભિન્ન છે; આથી એમનામાં મમતા કેવળ માનેલી છે, વાસ્તવમાં છે નહિ.

કર્મયોગની સાધનામાં ફળની ઇચ્છાનો ત્યાગ મુખ્ય છે (ગીતા ૫/૧૨). સાધારણ લોકો ફળપ્રાપ્તિને માટે કર્મ કરે છે, પરંતુ કર્મયોગી ફળની આસક્તિને દૂર કરવા માટે કર્મ કરે છે. પરંતુ જે શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, પ્રાણ વગેરેને પોતાનાં માનતો રહે છે, તે ફળની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરી જ નથી શકતો.^૨ કારણ કે એનો એવો ભાવ રહે છે કે શરીર વગેરે પોતાનાં છે તો એમના દ્વારા કરવામાં આવેલાં કર્મોનું ફળ પણ આપણને મળવું જોઈએ. આ રીતે શરીર વગેરેને પોતાનાં માનવાથી આપમેળે ફળની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે. એટલા માટે ફળની ઇચ્છાને દૂર કરવા માટે શરીર વગેરેને કદી પણ પોતાનાં ન માનવાં એ અત્યંત આવશ્યક છે.

‘કેવલૈઃ’ પદનું તાત્પર્ય એ છે કે જેવી રીતે વરસાદ વરસે અને તેનાથી લોકોનું હિત થાય; પરંતુ તેના પોતાનામાં એવો ભાવ નથી હોતો કે હું વરસું છું અને આ મારી વર્ષા છે, જેનાથી બીજાઓનું હિત થશે તથા બીજાઓને સુખ થશે. એવી જ રીતે ઇન્દ્રિયો વગેરે દ્વારા થવાવાળા

લોકહિતમાં પણ પોતાપણું જણાવવા ના દેવું. પરંતુ શરીર, મન, બુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયો દ્વારા કોઈનું મનગમતું થઈ ગયું, — એ ક્રિયાઓને લીધે જો પોતાના મનમાં ખુશી થતી હોય તો મન, બુદ્ધિ વગેરેમાં અકર્તાભાવ ન રહ્યો, બલકે એમની સાથે સંબંધ જોડાઈ ગયો, મમતા થઈ ગઈ.

‘સર્જં ત્યક્ત્વાત્મશુદ્ધયે’ — [અગાઉ દસમા શ્લોકમાં પણ ‘સર્જં ત્યક્ત્વા’ પદો આવ્યાં છે; આથી એમની વ્યાખ્યા ત્યાં જ જોવી જોઈએ.]

સાધારણ રીતે મળ, વિક્ષેપ અને આવરણ-દોષ દૂર થાય તેને અંતઃકરણની શુદ્ધિ માનવામાં આવે છે. પરંતુ વાસ્તવમાં અંતઃકરણની શુદ્ધિ છે — શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ સાથેની મમતાનું સર્વથા દૂર થઈ જવું. શરીર વગેરે કદી નથી કહેતાં કે અમે તમારા છીએ અને તમે અમારા છો. આપણે જ એમને પોતાનાં માની લઈએ છીએ. એમને પોતાનાં માનવાં એ જ અશુદ્ધિ છે — ‘મમતા મલ જરિ જાઈ’ (માનસ ૭/૧૧૭ ક). આથી શરીર વગેરે પ્રત્યે અહંતા-મમતાપૂર્વક માનવામાં આવેલા સંબંધનો સર્વથા અભાવ એ જ આત્મશુદ્ધિ છે.

આ શ્લોકમાં આવેલા ‘કેવલૈઃ’ પદ દ્વારા શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિને પોતાનાં ન માનવાની વાત આવી છે અર્થાત્ ત્યાં ‘કેવલૈઃ’ પદમાં પોતાપણું હઠાવવાનો ઉદ્દેશ્ય છે અને અહીં ‘આત્મશુદ્ધયે’ પદમાં પોતાપણું સર્વથા હઠવાની વાત આવી છે. તાત્પર્ય એ છે કે અંતઃકરણની શુદ્ધિને માટે (પોતાપણું સર્વથા હઠાવવાના ઉદ્દેશ્યથી) શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિને પોતાનાં ન માનવા છતાં પણ તેઓમાં સૂક્ષ્મ પોતાપણું રહી જાય છે. એ સૂક્ષ્મ પોતાપણાનું સર્વથા દૂર થવું એ જ આત્મશુદ્ધિ અર્થાત્ અંતઃકરણની શુદ્ધિ છે.

અહંતામાં પણ મમતા રહે છે. મમતા સર્વથા દૂર થઈ જતાં જ્યારે અહંતામાં પણ મમતા નથી રહેતી, ત્યારે બધી રીતે શુદ્ધિ થઈ જાય છે.

‘કર્મ કુર્વન્તિ’ — શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિમાં જે સૂક્ષ્મ પોતાપણું રહી જાય છે, એને સર્વથા દૂર કરવા માટે કર્મયોગીઓ કર્મો કરે છે.

જ્યાં સુધી મનુષ્ય કર્મ કરતી વેળા પોતાને માટે કોઈ પ્રકારનું સુખ ઇચ્છે છે અર્થાત્ કોઈ ફળની ઇચ્છા રાખે છે

૧. અહીં ‘અર્થવશાદ્ વિભક્તિપરિણામઃ’ના પ્રમાણે ‘કેવલૈઃ’ પદની વિભક્તિનું પરિણામ કરી દેવું જોઈએ અર્થાત્ ‘કેવલેન કાયેન’, ‘કેવલેન મનસા’, ‘કેવલયા બુદ્ધયા’ — આ રીતે વિભક્તિને બદલી લેવી જોઈએ.

૨. જો મનુષ્ય ફળની ઇચ્છા ન કરે, તોપણ શરીર વગેરેને પોતાનાં માનવાથી તે કર્મફળનો હેતુ બની જ જાય છે, જેનો ભગવાને નિષેધ કર્યો છે — ‘મા કર્મફલહેતુર્ભૂઃ’ (ગીતા ૨/૪૭).

અને શરીર, ઈન્દ્રિયો, મન વગેરે કર્મસામગ્રીને પોતાની માને છે, ત્યાં સુધી તે કર્મબંધનથી મુક્ત નથી થઈ શકતો. એટલા માટે કર્મયોગી ફળની ઈચ્છાનો ત્યાગ કરીને અને કર્મસામગ્રીને પોતાની ન માનીને કેવળ બીજાઓના હિતને માટે કર્મ કરે છે. કારણ કે યોગારૂઢ થવાની ઈચ્છાવાળા મનનશીલ યોગીને

માટે (બીજાઓના હિતને માટે) કર્મો કરવાં એ જ સાધના કહેવામાં આવે છે — ‘આરુરુક્ષોર્મુનેર્યોગં કર્મ કારણમુચ્યતે’ (ગીતા ૬/૩). આ રીતે બીજાઓના હિતને માટે તે જેમ-જેમ કર્મો કરે છે, તેમ-તેમ જ મમતા-આસક્તિ દૂર થતી જાય છે અને અંતઃકરણની શુદ્ધિ થતી જાય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : મમતા-આસક્તિ છોડ્યા વિના અંતઃકરણ શુદ્ધ થતું નથી. મમતા જ મૂળ અશુદ્ધિ છે. તેથી રામાયણમાં આવ્યું છે — ‘મમતા મલ જરિ જાઈ’ (માનસ, ઉત્તર. ૧૧૭ ક). ભગવાને પણ અહીં ‘કેવલૈઃ’ પદથી અંતઃકરણની સાથે મમતા ન રાખવાની વાત કહી છે. શરીર, ઈન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિમાં મમતાનો સંપૂર્ણ અભાવ થઈ જવો જ અંતઃકરણની શુદ્ધિ છે, તેથી અંતઃકરણની મમતા (પોતાપણું) સંપૂર્ણપણે મિટાવવાના ઉદ્દેશથી કર્મયોગી અનાસક્ત ભાવથી કર્મ કરે છે. તેઓ પોતાના માટે કોઈ કર્મ કરતા નથી. કારણ કે મમતા રાખવાથી કર્મ થાય છે, ‘કર્મયોગ’ નથી થતો. પોતાના માટે કોઈ કર્મ ન કરવાથી કર્મયોગીની ગતિ સ્વરૂપ તરફ હોય છે.

કર્મયોગી પહેલાં મમતારહિત થવાના ઉદ્દેશથી કર્મ કરે છે, પછી તેનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ થઈ જાય છે.

સંબંધ — હવે ભગવાન આગળના શ્લોકમાં અન્વય અને વ્યતિરેક રીતિથી કર્મયોગના મહિમાનું વર્ણન કરે છે.

યુક્તઃ કર્મફલં ત્યક્ત્વા શાન્તિમાપ્નોતિ નૈષ્ઠિકીમ્ ।

અયુક્તઃ કામકારેણ ફલે સક્તો નિબધ્યતે ॥ ૧૨ ॥

યુક્તઃ	= કર્મયોગી	શાન્તિમ્	= શાંતિ	કામકારેણ	= કામનાને કારણે
કર્મફલમ્	= કર્મોના ફળને	આપ્રોતિ	= પ્રાપ્ત કરે છે.	ફલે	= ફળમાં
ત્યક્ત્વા	= ત્યજીને		(પરંતુ)	સક્તઃ	= આસક્ત થઈને
નૈષ્ઠિકીમ્	= નૈષ્ઠિકી	અયુક્તઃ	= સકામ માણસ	નિબધ્યતે	= બંધાય છે.

ટીકા — ‘યુક્તઃ’ — આ પદનો અર્થ પ્રસંગ અનુસાર લેવામાં આવે છે; જેમ કે — આ જ અધ્યાયના આઠમા શ્લોકમાં પોતાને અર્ક્તા માનવાવાળા સાંખ્યયોગી માટે ‘યુક્તઃ’ પદ આવ્યું છે, એવી જ રીતે અહીં કર્મફળનો ત્યાગ કરવાવાળા કર્મયોગીને માટે ‘યુક્તઃ’ પદ આવ્યું છે.

જેમનો ઉદ્દેશ્ય ‘સમતા’ છે, તે બધા પુરુષો યુક્ત અર્થાત્ યોગી છે. અહીં કર્મયોગીનો વિષય ચાલી રહ્યો છે, એટલા માટે અહીં ‘યુક્તઃ’ પદ એવા કર્મયોગીને માટે આવ્યું છે, જેની બુદ્ધિ એક નિશ્ચયવાળી હોવાથી જેનામાં સાંસારિક કામનાઓનો અભાવ થઈ ગયો છે.

‘કર્મફલં ત્યક્ત્વા’ — અહીં કર્મફળનો ત્યાગ કરવાનું તાત્પર્ય ફળની ઈચ્છા, આસક્તિનો ત્યાગ કરવો એમ છે; કેમકે વાસ્તવમાં ત્યાગ કર્મફળનો નહિ, પરંતુ કર્મફળની ઈચ્છાનો હોય છે. કર્મફળની ઈચ્છાનો ત્યાગ કરવાનો અર્થ છે — કોઈ પણ કર્મ અને કર્મફળથી પોતાને માટે કદી કિંચિત્માત્ર પણ કોઈ પ્રકારનું સુખ લેવાની ઈચ્છા ન રાખવી. કર્મ કરવાથી એક તો તાત્કાલિક ફળ (સુખ) મળે

છે અને બીજું પરિણામમાં ફળ મળે છે — આ બન્નેય ફળોની ઈચ્છાનો ત્યાગ કરવાનો છે. પોતાનું કંઈ જ નથી, પોતાને માટે કંઈ નથી કરવાનું અને પોતાને કંઈ નહિ જોઈએ — આ રીતે કર્તા સર્વથા નિષ્કામ થઈ જતાં કર્મફળની ઈચ્છાનો ત્યાગ થઈ જાય છે.

સંચિતકર્મો અનુસાર પ્રારબ્ધ બને છે, પ્રારબ્ધ અનુસાર મનુષ્યનો જન્મ થાય છે અને મનુષ્યજન્મમાં નવાં કર્મો થવાથી નવા કર્મસંસ્કાર સંચિત થાય છે. પરંતુ કર્મફળની આસક્તિનો ત્યાગ કરીને કર્મો કરવાથી કર્મો શેકેલા બીજની જેમ સંસ્કાર ઉત્પન્ન કરવામાં અસમર્થ બની જાય છે અને તેમની સંજ્ઞા ‘અકર્મ’ થઈ જાય છે (ગીતા ૪/૨૦). વર્તમાનમાં નિષ્કામભાવપૂર્વક કરેલાં કર્મોના પ્રભાવથી તેના પુરાણા કર્મસંસ્કારો (સંચિતકર્મો) પણ સમાપ્ત થઈ જાય છે (ગીતા ૪/૨૩). આ રીતે તેના પુનર્જન્મનું કારણ જ સમાપ્ત થઈ જાય છે.

કર્મફળ ચાર પ્રકારનાં થાય છે —

(૧) દૃષ્ટ કર્મફળ — વર્તમાનમાં કરવામાં આવતાં નવાં

કર્મોનું ફળ, જે તત્કાળ પ્રત્યક્ષ મળતું દેખાય છે; જેમ કે — ભોજન કરવાથી તૃપ્તિ થવી વગેરે.

(૨) અદૃષ્ટ કર્મફળ — વર્તમાનમાં કરવામાં આવતાં નવાં કર્મોનું ફળ, જે અત્યારે તો સંચિતરૂપે સંગૃહીત થાય છે, પરંતુ ભવિષ્યમાં આ લોક અને પરલોકમાં અનુકૂળતા કે પ્રતિકૂળતાના રૂપે મળશે.

(૩) પ્રાપ્ત કર્મફળ — પ્રારબ્ધ અનુસાર વર્તમાનમાં મળેલાં શરીર, જાતિ, વર્ણ, ધન, સંપત્તિ, અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ વગેરે.

(૪) અપ્રાપ્ત કર્મફળ — પ્રારબ્ધકર્મના ફળ રૂપે જે અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ ભવિષ્યમાં મળવાવાળી છે.

ઉપર્યુક્ત ચાર પ્રકારનાં કર્મફળમાં દૃષ્ટ અને અદૃષ્ટ કર્મફળ ‘ક્રિયમાણ-કર્મ’ને આધીન છે તથા પ્રાપ્ત અને અપ્રાપ્ત કર્મફળ ‘પ્રારબ્ધકર્મ’ને આધીન છે. કર્મફળનો ત્યાગ કરવાનો અર્થ છે — દૃષ્ટ કર્મફળનો આગ્રહ ન રાખવો તથા મળવાથી પ્રસન્ન કે અપ્રસન્ન ન થવું; અદૃષ્ટ કર્મફળની આશા ન રાખવી; પ્રાપ્ત કર્મફળમાં મમતા ન કરવી તથા મળવાથી સુખી કે દુઃખી ન થવું અને અપ્રાપ્ત કર્મફળની કામના ન કરવી કે ‘મારું દુઃખ દૂર થઈ જાય અને સુખ મળી જાય.’

સાધારણ મનુષ્ય કોઈક ને કોઈક કામનાને લીધે જ કર્મોનો આરંભ કરે છે અને કર્મોની સમાપ્તિ સુધી એ કામનાનું ચિંતન કરતો રહે છે. જેવી રીતે વેપારી ધનની ઇચ્છાથી વેપારનો આરંભ કરે, તો તેની વૃત્તિઓ ધનના લાભ અને હાનિ તરફ જ રહે છે કે, લાભ થાય, હાનિ ન થાય. ધનનો લાભ થતાં તે પ્રસન્ન થાય છે અને હાનિ થતાં દુઃખી થાય છે. એ જ રીતે બધા મનુષ્યો સ્ત્રી, પુત્ર, ધન, માન, મોટાઈ વગેરે કંઈક ને કંઈક અનુકૂળ ફળની ઇચ્છા રાખીને જ કર્મો કરે છે. પરંતુ કર્મયોગી ફળની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરીને કર્મો કરે છે.

અહીં સ્વાભાવિક પ્રશ્ન એ છે કે જો કોઈ ઇચ્છા જ ન હોય તો કર્મ કરવાં જ શા માટે? એના ઉત્તરમાં સહુથી પહેલી વાત એ છે કે કોઈ પણ મનુષ્ય કોઈ પણ અવસ્થામાં કર્મોનો સર્વથા ત્યાગ કરી શકતો નથી. (ગીતા ૩/૫). જો એવું માની પણ લેવામાં આવે કે મનુષ્ય મોટે ભાગે કર્મોનો સ્વરૂપથી ત્યાગ કરી શકે છે, તોપણ મનુષ્યના હૈયામાં જ્યાં સુધી સંસાર પ્રત્યે રાગ છે, ત્યાં સુધી એ શાંતિથી (કર્મ કર્યા વિના) નથી રહી શકતો. તેનાથી વિષયોનું ચિંતન અવશ્ય થશે, એ પણ એક કર્મ જ છે. વિષયોનું ચિંતન થવાથી તે ક્રમશઃ પતનની બાજુ ચાલ્યો જશે (ગીતા ૨/૬૨-૬૩). એટલા માટે જ્યાં સુધી રાગનો

સર્વથા અભાવ નથી થઈ જતો, ત્યાં સુધી મનુષ્ય કર્મોથી છૂટી શકતો નથી. કર્મો કરવાથી જૂનો રાગ દૂર થાય છે અને નિઃસ્વાર્થભાવે કેવળ પરહિતને માટે કર્મો કરવાથી નવો રાગ પેદા થતો નથી.

વિચારપૂર્વક જોવામાં આવે તો કર્મફળની ઇચ્છા રાખીને કર્મ કરવું એ મોટી ભૂલ છે. પહેલી મહત્ત્વની વાત તો એ છે કે, જ્યારે પ્રત્યેક કર્મ આરંભ અને અંતવાળું છે, ત્યારે એનું ફળ નિત્ય કેવી રીતે હોઈ શકે? ફળ પણ પ્રાપ્ત થઈને નષ્ટ થઈ જાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે કર્મ અને કર્મફળ — બન્નેય નાશવંત છે. કાં તો ફળ નહિ રહે, અથવા તો આપણું કહેવાનારું શરીર નહિ રહે. બીજી વાત, ઇચ્છા રાખો કે ન રાખો, જે ફળ મળવાવાળું છે, તે તો મળશે જ. ઇચ્છા કરવાથી અધિક ફળ મળતું હોય અને ઇચ્છા ન કરવાથી ઓછું ફળ મળતું હોય, એવી વાત પણ નથી. આથી ફળની કામના કરવી એ નાસમજ છે.

નિષ્કામભાવે અર્થાત્ ફળની કામના ન રાખીને લોકહિતાર્થે કર્મો કરવાથી કર્મો સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય છે. કર્મયોગીનાં કર્મો ઉદ્દેશ્યહીન અર્થાત્ પાગલનાં કર્મોની જેમ નથી હોતાં, પરંતુ પરમાત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિનો મહાન ઉદ્દેશ્ય રાખીને જ તે લોકહિતાર્થે બધાં કર્મો કરે છે. તેનાં કર્મોનું લક્ષ્ય પરમાત્મતત્ત્વ રહે છે, સાંસારિક પદાર્થ નહિ. શરીરમાં મમતા ન રહેવાથી તેનામાં આળસ, અકર્મણ્યતા વગેરે દોષ નથી આવતા, બલકે તે કર્મોને સુચારુ રૂપે અને તત્પરતાની સાથે કરે છે.

માર્મિક વાત

જે કર્મોને કરવાથી નાશવંત પદાર્થોની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે જ કર્મો નિષ્કામભાવપૂર્વક એકમાત્ર પરમાત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિનો ઉદ્દેશ્ય રાખીને લોકહિતાર્થે કરવાથી નિત્યસિદ્ધ પરમાત્મતત્ત્વની અનુભૂતિમાં સાધન બની શકે છે. ત્રીજા અધ્યાયના વીસમા શ્લોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે કર્મો દ્વારા જ જનક વગેરે કર્મયોગીઓને પરમાત્મપ્રાપ્તિરૂપી સિદ્ધિ મળી; અને છઠ્ઠા અધ્યાયના ત્રીજા શ્લોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે યોગમાં આરૂઢ થવાને માટે કર્મો કરવાં આવશ્યક છે. એ બધી વાતોથી એ અર્થ નીકળે છે કે પરમાત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિ કર્મોથી થાય છે. મા પાર્વતીજી, મનુ-શતરૂપા વગેરેને પણ તપ-રૂપી કર્મથી ભગવત્પ્રાપ્તિ થઈ. એવી વાત પણ આવે છે કે જપ, ધ્યાન, સત્સંગ, સ્વાધ્યાય, શ્રવણ, મનન વગેરે સાધનોથી તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થઈ જાય છે. એનાથી વિપરીત એવી વાત પણ આવે છે કે તપ

વગેરે કર્મોથી ભગવતપ્રાપ્તિ નથી થતી (ગીતા ૧૧/૫૩), પરમાત્મા કોઈ કર્મફળનું ફળ નથી વગેરે. આ બેઉ વાતોમાં સામંજસ્ય (ઔચિત્ય) કેવી રીતે હોઈ શકે?

એનું સમાધાન એ છે કે વાસ્તવમાં પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કોઈ પણ કર્મ વડે નથી થતી. પરમાત્મા કોઈ કર્મનું ફળ નથી. પરમાત્મા પ્રત્યેક સ્થળ, કાળ, વસ્તુ, વ્યક્તિ, ઘટના, પરિસ્થિતિ વગેરેમાં સદાસર્વદા વિદ્યમાન છે. તેઓ સદાસર્વદા સર્વને પ્રાપ્ત છે અને બધાં જ પ્રાણીઓની સદાસર્વદા એમનામાં જ સ્થિતિ છે. પરમાત્માથી કોઈ પણ મનુષ્ય કદી અલગ હતો નહિ, છે નહિ, થશે નહિ અને થઈ શકતો પણ નથી. પરંતુ જડ પ્રકૃતિનાં કાર્ય શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, પદાર્થ વગેરે સાથે અહંતા-મમતાપૂર્વક પોતાનો સંબંધ માનતો રહેવાથી મનુષ્ય પરમાત્માથી વિમુખ થઈ જાય છે અને જે વાસ્તવમાં પોતાના છે, તે પરમાત્માને પોતાના ન માનીને જે પોતાના છે જ નહિ, તે નાશવંત પદાર્થોને પોતાના માનવા લાગી જાય છે. આથી જડ પદાર્થોની સાથે જીવનો જે રાગયુક્ત સંબંધ છે, તેને દૂર કરવામાં જ સઘળાં સાધનોની સાર્થકતા છે.

જડતાથી બધી રીતે સંબંધ-વિચ્છેદ થતાં જ નિત્યપ્રાપ્ત પરમાત્માનો અનુભવ થઈ જાય છે. આથી તપ વગેરે સાધન કરતાં-કરતાં જ્યારે જડતાથી સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય છે, ત્યારે જ પરમાત્માપ્રાપ્તિ થાય છે. સંબંધ-વિચ્છેદ ત્યારે બહુ જ સુગમતાથી થઈ જાય છે, જ્યારે નિષ્કામભાવે કેવળ લોકહિતને માટે કર્તવ્યકર્મો કરવામાં આવે.

પરમાત્મા કોઈ સાધન વડે ખરીદી નથી શકાતા; કેમકે પ્રકૃતિના સઘળા પદાર્થો એકસાથે મળીને પણ ચિન્મય અને અવિનાશી પરમાત્માની કિંચિત્માત્ર પણ સમાનતા નથી કરી શકતા. બીજી વાત, મૂલ્ય આપીને જે વસ્તુ મળે છે, એ તે મૂલ્યથી કમજોર (ઓછા મૂલ્યવાળી) જ હોય છે. જો કર્મો વડે પરમાત્મા મળી જાય તો એ કર્મો કરતાં ઓછા મૂલ્યવાળા જ સાબિત થશે!

અહીં એક માર્મિક વાત સમજવાની છે કે ઘણું કરીને સાધક જે શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ વગેરેથી સાધન કરે છે, તેમનો સંબંધ, મહત્ત્વ અને આશ્રય રાખીને જ સાધન કરે છે. જ્યાં સુધી આ શરીર વગેરે સાથે ચત્કિચિત્ પણ સંબંધ છે; ત્યાં સુધી જડતા સાથે સંબંધ ચાલુ જ રહ્યો છે. જડતાની સાથે સંબંધ રાખીને પરમાત્મતત્ત્વનો અનુભવ

નથી થતો. પરમાત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિ જડતા દ્વારા નથી થતી, પરંતુ જડતાના ત્યાગથી થાય છે.

જે જાતિનો સંસાર છે, તે જ જાતિનાં આ શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ વગેરે છે. આથી એમને સંસારનાં જ માનીને, સંસારની જ સેવામાં લગાડી દેવાં (જે કર્મયોગ છે). પરંતુ આ શરીર વગેરેથી કિંચિત્માત્ર પણ પોતાનો સંબંધ ન માનવો, એમને મહત્ત્વ ન આપવું, એમનો આશ્રય ન રાખવો; કેમકે અસત સાથે સંબંધ રાખીને અસતની સર્વથા નિવૃત્તિ નથી થઈ શકતી. અસત સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ કરવાને માટે નિષ્કામભાવથી કરેલાં સર્વ કર્મો (સાધન) સહાયક થાય છે. અસતથી સર્વથા સંબંધ-વિચ્છેદ થતાં જ પરમાત્માથી જે વિમુખતા થઈ રહી હતી, તે દૂર થઈ જાય છે ને નિત્યપ્રાપ્ત પરમાત્મતત્ત્વની અનુભૂતિ થઈ જાય છે.

‘શાન્તિમાપ્નોતિ નૈષ્ઠિકીમ્’ – આ વાત અનુભવ સિદ્ધ છે કે સાંસારિક પદાર્થોની કામના અને મમતાના ત્યાગથી શાંતિ મળે છે. સુષુપ્તિમાં જ્યારે સંસારની વિસ્મૃતિ થઈ જાય છે, ત્યારે એમાં પણ શાંતિનો અનુભવ થઈ જાય છે. જો જાગ્રતમાં જ સંસારનો સંબંધ-વિચ્છેદ (કામના-મમતાનો ત્યાગ) થઈ જાય તો પછી કહેવું જ શું! એવી જ રીતે નિદ્રા આવવી, કોઈ કાર્ય પૂરું થવું, છોકરીનો વિવાહ વગેરે થવો વગેરેથી પણ એક શાંતિ મળે છે. તાત્પર્ય એ છે કે સાંસારિક કામના, મમતા અને આસક્તિનો ત્યાગ કરતાં જ શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ એ શાંતિનો ઉપભોગ કરવાથી અર્થાત્ તેમાં સુખ લેવાથી અને એને જ લક્ષ્ય માની લેવાથી સાધક એ શાંતિના ફળસ્વરૂપે મળવાવાળી ‘નૈષ્ઠિકી શાંતિ’^૧ અર્થાત્ પરમશાંતિથી વંચિત રહી જાય છે. કારણ કે એ શાંતિ ધ્યેય નથી, પરંતુ પરમશાંતિનું કારણ છે – ‘યોગાઙ્ઠસ્ય તસ્યૈવ શમઃ કારણમુચ્યતે’ (ગીતા ૬/૩).

સંસારના સંબંધ-વિચ્છેદથી થવાવાળી શાંતિ સત્ત્વગુણ સાથે સંબંધ રાખવાવાળી સાત્ત્વિક શાંતિ છે. જ્યાં સુધી સાધક આ શાંતિનો ભોગ કરે છે અને એ શાંતિ વડે ‘મારામાં શાંતિ છે.’ એ રીતે પોતાનો સંબંધ માને છે, ત્યાં સુધી પરિચ્છિન્નતા રહે છે (ગીતા ૧૪/૬) અને જ્યાં સુધી પરિચ્છિન્નતા રહે છે, ત્યાં સુધી અખંડ એકરસ રહેવાવાળી વાસ્તવિક શાંતિનો અનુભવ નથી થતો.

‘અયુક્તઃ કામકારેણ ફલે સક્તો નિબધ્યતે’ – જે

૧. આ ‘નૈષ્ઠિકી શાન્તિ’ પરમાત્માપ્રાપ્તિ રૂપ જ છે. એને જ ગીતામાં ક્યાંક ‘શશ્વચ્છાન્તિમ્’ (અ. ૮/૩૧) પદથી, ક્યાંક ‘પરાં શાન્તિમ્’ (અ. ૪/૩૮; ૧૮/૬૨) પદોથી અને ક્યાંક ‘શાન્તિમ્’ (અ. ૫/૨૮; ૨/૭૦-૭૧) પદથી પણ કહેવામાં આવી છે.

કર્મયોગી નથી, પરંતુ કર્મી છે એવા સકામ પુરુષને માટે અહીં ‘અયુક્તઃ’ પદ આવ્યું છે.

સકામ પુરુષ નવી-નવી કામનાઓને કારણે ફળમાં આસક્ત બનીને જન્મમરણરૂપી બંધનમાં પડી જાય છે. કામનામાત્રથી કોઈ પણ પદાર્થ નથી મળતો, જો મળતો પણ હોય તો સદા સાથે નથી રહેતો — એવી વાત પ્રત્યક્ષ હોવા છતાં પણ પદાર્થોની કામના રાખવી એ પ્રમાદ જ છે. તુલસીદાસજી મહારાજ કહે છે—

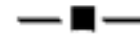
અંતહું તોહિ તજેંગે પામર તૂ ન તજે અબહી તે ॥
(વિનયપત્રિકા ૧૮૮)

એનો અર્થ એ નથી કે પદાર્થોને સ્વરૂપથી છોડી દેવા. જો સ્વરૂપથી છોડતાં પણ જો મુક્તિ થતી હોત, તો મરવાવાળા (શરીર છોડવાવાળા) બધા મુક્ત થઈ જાત. પદાર્થો તો પોતાની જાતે જ સ્વરૂપથી છૂટતા જાય છે. આથી વાસ્તવમાં તે પદાર્થોમાં જે કામના, મમતા અને આસક્તિ છે, તેને છોડવાની છે; કેમકે પદાર્થો સાથે કામના, મમતા અને આસક્તિપૂર્વક માનેલો સંબંધ જ જન્મમરણરૂપી બંધનનું કારણ છે. કર્મયોગના આચરણથી (કર્મોનો પ્રવાહ કેવળ પરહિતને માટે થવાથી) આ માની લીધેલો સંબંધ સુગમતાથી છૂટી જાય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : વાસ્તવમાં મુક્તિને માટે અથવા પરમાત્માની પ્રાપ્તિને માટે સાધના કરવી એ પણ ફળાસક્તિ છે. મનુષ્યની આદત પડી ગઈ છે કે, તે દરેક કાર્ય ફળની કામના માટે કરે છે, તેથી કહેવામાં આવે છે કે, મુક્તિને માટે, પરમાત્માપ્રાપ્તિને માટે સાધના કરવી. વાસ્તવમાં સાધના માત્ર અસાધના (ફળાસક્તિ) મિટાવવા માટે છે. મુક્તિ સ્વતઃ સિદ્ધ છે. પરમાત્મા નિત્યપ્રાપ્ત છે. પરમાત્માપ્રાપ્તિ કોઈ ક્રિયાનું ફળ નથી. તેથી કંઈક કરવાથી પરમાત્માપ્રાપ્તિ થશે — આવી ઈચ્છા કરવી એ પણ ફળેચ્છા છે.

સાધકે એ નહીં જોવું જોઈએ કે હું આ સાધના કરીશ તો તેનું આ ફળ મળશે. ફળને જોવું જ ફળાસક્તિ છે, તેના કારણે વર્તમાનમાં સાધના બરાબર થતી નથી. તેથી ફળનો વિચાર કર્યા વિના પોતાની સાધના તરફ ધ્યાન આપવું જોઈએ. સાધના તત્પર થઈને કરવી જોઈએ, પછી સિદ્ધિ આપમેળે આવશે. જો સાધકનું ફળ તરફ ધ્યાન રહેશે તો સિદ્ધિ નહીં મળે.

આપણે નિર્વિકલ્પ, નિષ્કામ થઈ જઈશું તો બહુ સુખ મળશે — આ પ્રમાણે મૂળમાં જે સુખની ઈચ્છા રહે છે, એ પણ ફળેચ્છા જ છે, જે સાધકને નિર્વિકલ્પ, નિષ્કામ થવા દેતી નથી.

સંબંધ — કર્મયોગનું વર્ણન કરીને હવે ભગવાન ફરીથી સાંખ્યયોગનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કરે છે.

સર્વકર્માણિ મનસા સંન્યસ્યાસ્તે સુખં વશી ।

નવદારે પુરે દેહી નૈવ કુર્વન્ન કારયન્ ॥ ૧૩ ॥

વશી	= જેની ઈન્દ્રિયો અને મન વશમાં છે, એવો	સર્વકર્માણિ	= સઘળાંય કર્મોને	ન	= ન
દેહી	= દેહધારી પુરુષ	મનસા	= (વિવેકપૂર્વક) મનથી	કારયન્	= કરાવતો રહીને
નવદારે	= નવ દારોના	સંન્યસ્ય	= ત્યજીને	સુખમ્	= આનંદપૂર્વક
પુરે	= શરીરરૂપી પુરમાં	એવ,	= નિઃસંદેહ		(પોતાના સ્વરૂપમાં)
		ન, કુર્વન્	= ન કરતો રહીને (અને)	આસ્તે	= સ્થિત રહે છે.

ટીકા — ‘વશી દેહી’ — ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ વગેરેમાં મમતા-આસક્તિ હોવાથી જ તે બધાં મનુષ્ય ઉપર પોતાનો અધિકાર જમાવે છે. મમતા-આસક્તિ ન રહેતાં એ આપમેળે પોતાના વશમાં રહે છે. સાંખ્યયોગીની ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ વગેરેમાં મમતા-આસક્તિ ન રહેવાથી તે બધાં સર્વથા તેના વશમાં રહે છે. એટલા માટે અહીં તેને ‘વશી’ કહેવામાં આવ્યો છે.

જ્યાં સુધી કોઈ પણ મનુષ્યનું પ્રકૃતિનાં કાર્ય (શરીર,

ઈન્દ્રિયો વગેરે)ની સાથે ક્રિયિત્માત્ર પણ કોઈ પ્રયોજન રહે છે, ત્યાં સુધી તે પ્રકૃતિને ‘અવશ’ અર્થાત્ વશીભૂત રહે છે — ‘કાર્યતે હ્યવશઃ કર્મ સર્વઃ પ્રકૃતિજૈર્ગુણૈઃ’ (ગીતા અ. ૩/૫). પ્રકૃતિ સદૈવ ક્રિયાશીલ રહે છે. આથી પ્રકૃતિ સાથે સંબંધ ચાલુ રહેવાને કારણે મનુષ્ય કર્મરહિત થઈ જ નથી શકતો. પરંતુ પ્રકૃતિનાં કાર્ય સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ — ત્રણે શરીરો સાથે મમતા-આસક્તિપૂર્વક કોઈ સંબંધ ન હોવાથી સાંખ્યયોગી એમની ક્રિયાઓનો કર્તા

નથી બનતો. જોકે સાંખ્યયોગીનો શરીરની સાથે કિંચિત્માત્ર પણ સંબંધ નથી હોતો, તોપણ લોકોની દૃષ્ટિએ તે શરીરધારી જ દેખાય છે. એટલા માટે એને ‘દેહી’ કહેવામાં આવ્યો છે.

‘નવદારે પુરે’ — શબ્દ વગેરે વિષયોનું સેવન કરવાને માટે બે કાન, બે નેત્ર, બે નાસિકાછિદ્રો તથા એક મુખ — આ સાત દારો શરીરના ઉપરના ભાગમાં છે, અને મળમૂત્રનો ત્યાગ કરવા માટે ગુદા અને ઉપસ્થ — એ બે દારો શરીરના નીચલા ભાગમાં છે. આ નવ દારોવાળા શરીરને ‘પુર’ અર્થાત્ નગર કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જેવી રીતે નગર અને તેમાં રહેવાવાળો મનુષ્ય — બન્ને અલગ-અલગ હોય છે, એવી જ રીતે આ શરીર અને એમાં રહેવાનો ભાવ રાખવાવાળો જીવાત્મા — બન્ને અલગ-અલગ છે. જેવી રીતે નગરમાં રહેવાવાળો મનુષ્ય નગરમાં થવાવાળી ક્રિયાઓને પોતાની ક્રિયાઓ નથી માનતો, એવી જ રીતે સાંખ્યયોગી શરીરમાં થવાવાળી ક્રિયાઓને પોતાની ક્રિયાઓ નથી માનતો.

‘સર્વકર્માણિ મનસા સંન્યસ્ય’ — આ જ અધ્યાયના આઠમા-નવમા શ્લોકોમાં શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ અને પ્રાણો દ્વારા થવાવાળી જે તેર ક્રિયાઓનું વર્ણન થયું છે, એ બધી ક્રિયાઓનું બોધક અહીં ‘સર્વકર્માણિ’ પદ છે.

અહીં ‘મનસા સંન્યસ્ય’ પદોનો અભિપ્રાય છે — વિવેકપૂર્વક મનથી ત્યાગ કરવો. જો એ પદોનો અર્થ કેવળ મનથી ત્યાગ કરવાનો માનવામાં આવે તો દોષ આવે છે; કેમકે મનથી ત્યાગ કરવો એ પણ મનની એક ક્રિયા છે અને ગીતા મનથી થવાવાળી ક્રિયાને ‘કર્મ’ માને છે — ‘શરીરવાહ્નનોભિર્યત્કર્મ પ્રારભતે નરઃ’ (અ. ૧૮/૧૫). શરીરથી થવાવાળી ક્રિયાઓના કર્તાપણાનો મનથી ત્યાગ કરવા છતાં પણ મનની (ત્યાગરૂપી) ક્રિયાનું કર્તાપણું તો રહી જ ગયું! આથી ‘મનસા સંન્યસ્ય’ પદોનું તાત્પર્ય છે — વિવેકપૂર્વક મનથી ક્રિયાઓના કર્તાપણાનો ત્યાગ કરવો. અર્થાત્ કર્તાપણા સાથે માની લીધેલા સંબંધનો ત્યાગ કરવો. જ્યાંથી કર્તાપણાનો સંબંધ માન્યો છે, ત્યાંથી જ તેના સંબંધનો ત્યાગ કરવાનો છે. સાંખ્યયોગી પોતાનામાં કર્તાપણું ન માનીને તેને શરીરમાં જ છોડી દે છે અર્થાત્ કર્તાપણું શરીરમાં જ છે, પોતાનામાં કદી નથી.

‘નૈવ કુર્વન્ન કારયન્’ — સાંખ્યયોગીમાં કર્તૃત્વ અને કારયિતૃત્વ — બન્નેય નથી હોતાં અર્થાત્ એ કરવાવાળો પણ નથી હોતો અને કરાવવાવાળો પણ નથી હોતો.

શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ વગેરે સાથે કિંચિત્માત્ર પણ અહંતા-મમતાનો સંબંધ ન હોવાને કારણે સાંખ્યયોગી

તેમના દ્વારા થવાવાળી ક્રિયાઓનો કર્તા પોતાને કેવી રીતે માની શકે છે? અર્થાત્ કદી નથી માની શકતો. આ જ અધ્યાયના આઠમા શ્લોકમાં પણ ‘નૈવ કિંચિત્ કરોમિ’ પદોથી આ જ વાત કહેવામાં આવી છે. તેરમા અધ્યાયના એકત્રીસમા શ્લોકમાં પણ ભગવાને ‘શરીરસ્થોઽપિ કૌન્તેય ન કરોતિ’ પદોથી કહ્યું છે કે શરીરમાં રહેવા છતાં પણ આ અવિનાશી આત્મા કશું કરતો નથી.

અહીં શંકા થાય છે કે જીવાત્મા પોતે કોઈ કર્મ નથી કરતો; પરંતુ તે પ્રેરક બનીને કર્મ તો કરાવી શકે છે? એનું સમાધાન એ છે કે જેવી રીતે સૂર્ય ભગવાનનો ઉદય થતાં સંપૂર્ણ જગતમાં પ્રકાશ છવાઈ જાય છે, લોકો પોતપોતાનાં કામોમાં લાગી જાય છે, કોઈ ખેતી કરે છે, કોઈ વેદપાઠ કરે છે, કોઈ વેપાર કરે છે વગેરે. પરંતુ સૂર્ય ભગવાન વિહિત કે નિષિદ્ધ કોઈ પણ ક્રિયાના પ્રેરક નથી હોતા. તેમની પાસેથી બધાને પ્રકાશ મળે છે, પરંતુ એ પ્રકાશનો કોઈ સદુપયોગ કરે કે દુરુપયોગ, એમાં સૂર્ય ભગવાનની કોઈ પ્રેરણા નથી. જો એમની પ્રેરણા હોત તો પાપ કે પુણ્યકર્મોના ભાગીદાર પણ તેમને જ થવું પડત. એવી જ રીતે ચેતનતત્ત્વ પાસેથી પ્રકૃતિને સત્તા અને શક્તિ તો પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ તે કોઈ ક્રિયાનું પ્રેરક નથી હોતું. એ જ વાત ભગવાને અહીં ‘ન કારયન્’ પદોથી કહી છે.

‘આસ્તે સુખમ્’ — મનુષ્યમાત્રની સ્વરૂપમાં સ્વાભાવિક સ્થિતિ છે; પરંતુ એ પોતાની સ્થિતિ શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, પ્રાણ વગેરેમાં માની લે છે, જેનાથી એને એ સ્વાભાવિક સ્થિતિનો અનુભવ નથી થતો. પરંતુ સાંખ્યયોગીને નિરંતર સ્વરૂપમાં પોતાની સ્વાભાવિક સ્થિતિનો અનુભવ થતો રહે છે. સ્વરૂપ સદાસર્વદા સુખસ્વરૂપ છે. એ સુખ અખંડ, એકરસ અને પરિચ્છિન્નતાથી રહિત છે.

એક વસ્તુની બીજી વસ્તુમાં જેવી સ્થિતિ હોય છે, સ્વરૂપમાં એવી સ્થિતિ નથી હોતી. કારણ કે સ્વરૂપ જેમ છે તેમ વિદ્યમાન રહે છે. એ સ્વરૂપમાં મનુષ્યની સ્થિતિ સ્વતઃ-સ્વાભાવિક છે; આથી એમાં સ્થિત થવામાં કોઈ શ્રમ કે ઉદ્યોગ નથી. સ્વરૂપને ઓળખતાં એક સ્વરૂપ જ સ્વરૂપ રહી જાય છે. ઓળખાણમાત્રને સમજાવવાને માટે જ અહીં ‘આસ્તે’ પદનો પ્રયોગ થયો છે. એને જ ચૌદમા અધ્યાયના ચોવીસમા શ્લોકમાં ‘સ્વસ્થઃ’ પદ વડે કહેવામાં આવ્યું છે.

અહીં ‘આસ્તે’ ક્રિયા જે તત્ત્વની સત્તાને પ્રગટ કરી રહી છે, તે બધા આધારોનો આધાર છે. સમસ્ત ઉત્પન્ન તત્ત્વ એ અનુત્પન્ન તત્ત્વનું આશ્રિત છે. તે સર્વાધિષ્ઠાન રૂપી તત્ત્વને કોઈ આધારની આવશ્યકતા શી છે? એ

સ્વતઃસિદ્ધ તત્ત્વમાં સ્વાભાવિક સ્થિતિને જ અહીં ‘આસ્તે’ શ્લોકમાં ‘બ્રહ્મવિદ્ બ્રહ્મણિ સ્થિતઃ’ પદો વડે કહેવામાં પદ વડે કહેવામાં આવી છે. એને જ આગળ વીસમા આવી છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ‘નૈવ કુર્વન્ન કારયન્’ – તત્ત્વપ્રાપ્તિમાં કરવાનો ભાવ જ બાધક છે. કરવાના ભાવથી જ કર્તૃત્વ આવે છે અને કર્તૃત્વથી વ્યક્તિત્વ આવે છે. ક્રિયા પ્રકૃતિમાં છે, સ્વરૂપમાં સ્વતઃ અક્રિયતા છે. તેથી કરવાથી પ્રકૃતિ સાથે સંબંધ જોડાય છે અને કશું ન કરવાથી સ્વરૂપમાં સ્વતઃ સ્થિતિ થાય છે. મારે કશું કરવું નથી – આવો ભાવ પણ કરવાની અંતર્ગત આવી જાય છે. તેથી કરવાથી પણ પ્રયોજન ન હોવું જોઈએ અને ન કરવાથી પણ પ્રયોજન ન હોવું જોઈએ – ‘નૈવ તસ્ય કૃતેનાર્થો નાકૃતેનેહ કશ્ચન’ (ગીતા - ૩/૧૮). સ્વરૂપ કરવા અને ન કરવા – બન્નેથી પર અર્થાત્ નિરપેક્ષ છે.

‘વશી’ – ગુણોના સંગથી જ જીવ ‘અવશ’ અર્થાત્ પરાધીન થાય છે (ગીતા - ૩/૫). જ્ઞાનયોગથી પરાધીનતા મટી જાય છે અને જીવ ‘વશી’ અર્થાત્ સ્વાધીન, નિરપેક્ષ બની જાય છે.

—■—

સંબંધ – પૂર્વશ્લોકમાં કહેવામાં આવ્યું કે સાંખ્યયોગી ન તો કર્મ કરે છે અને ન કરાવેય છે; પરંતુ ભગવાન તો કર્મો કરાવતા હશે? એના ઉત્તરમાં આગળનો શ્લોક કહે છે.

ન કર્તૃત્વં ન કર્માણિ લોકસ્ય સૃજતિ પ્રભુઃ ।

ન કર્મફલસંયોગં સ્વભાવસ્તુ પ્રવર્તતે ॥ ૧૪ ॥

પ્રભુઃ	= પરમેશ્વર	કર્માણિ	= કર્મોને (કે)	સૃજતિ	= સર્જે છે;
લોકસ્ય	= માણસોના	ન	= ન (તો)	તુ	= પણ
ન	= ન	કર્મફલ-	= કર્મફળના	સ્વભાવઃ	= સ્વભાવ (જ)
કર્તૃત્વમ્	= કર્તાપણાને,	સંયોગમ્	સંયોગને	પ્રવર્તતે	= બધું સર્જન કરે છે.
ન	= ન				

ટીકા – ‘ન કર્તૃત્વં ન કર્માણિ લોકસ્ય સૃજતિ પ્રભુઃ’ – સૃષ્ટિની રચનાનું કાર્ય સગુણ ભગવાનનું છે, એટલા માટે ‘પ્રભુઃ’ પદ આપ્યું છે. ભગવાન સર્વસમર્થ છે અને બધાના શાસક તથા નિયામક છે. સૃષ્ટિરચનાનું કાર્ય કરવા છતાં પણ તેઓ અકર્તા જ છે (ગીતા ૪/૧૩).

કોઈ પણ કર્મના કર્તાપણાનો સંબંધ ભગવાનનો બનાવેલ નથી. મનુષ્ય પોતે જ કર્મોના કર્તાપણાની રચના કરે છે. સઘળાં કર્મો પ્રકૃતિના દ્વારા કરવામાં આવે છે; પરંતુ મનુષ્ય અજ્ઞાનવશ પ્રકૃતિ સાથે તાદાત્મ્ય કરી લે છે અને તેના દ્વારા થવાવાળાં કર્મોનો કર્તા બની જાય છે (ગીતા ૩/૨૭). જો કર્તાપણાનો સંબંધ ભગવાનનો બનાવેલો હોત, તો ભગવાન જ આ જ અધ્યાયના આઠમા શ્લોકમાં ‘નૈવ કિંચિત્કરોમીતિ યુક્તો મન્યેત તત્ત્વવિત્’ – એવું કેવી રીતે કહેત? તાત્પર્ય એ છે કે કર્તાપણું ભગવાનનું બનાવેલું નથી, પરંતુ જીવનું પોતાનું માનેલું છે. આથી જીવ તેનો ત્યાગ કરી શકે છે.

ભગવાન એવું વિધાન પણ નથી કરતા કે અમુક જીવને અમુક શુભ અથવા અશુભ કર્મ કરવું પડશે. જો એવું વિધાન ભગવાન કરતા હોત તો વિધિ-નિષેધ

બતાવવાવાળાં શાસ્ત્ર, ગુરુ, શિક્ષણ વગેરે બધું વ્યર્થ થઈ જાત, તેમની કોઈ સાર્થકતા જ ના રહેત અને કર્મોનું ફળ પણ જીવને ના ભોગવવું પડત. ‘ન કર્માણિ’ પદોથી એ સિદ્ધ થાય છે કે મનુષ્ય કર્મ કરવામાં સ્વતંત્ર છે.

‘ન કર્મફલસંયોગમ્’ – જીવ જેવું કર્મ કરે છે, તેવું ફળ તેણે ભોગવવું પડે છે. જડ હોવાને કારણે કર્મ પોતે પોતાનું ફળ ભોગવાવવામાં અસમર્થ છે. આથી કર્મોના ફળનું વિધાન ભગવાન કરે છે – ‘લભતે ચ તતઃ કામાન્મયૈવ વિહિતાન્હિ તાન્’ (ગીતા ૭/૨૨). ભગવાન કર્મોનું ફળ તો આપે છે, પરંતુ તે ફળની સાથે સંબંધ ભગવાન નથી જોડતા, પરંતુ જીવ પોતે જોડે છે. જીવ અજ્ઞાનવશ કર્મોનો કર્તા બનીને અને કર્મફળમાં આસક્ત થઈને કર્મફળની સાથે પોતાનો સંબંધ જોડી દે છે અને એનાથી સુખી-દુઃખી થાય છે. જો તે કર્મફળની સાથે પોતાનો સંબંધ ન જોડે, તો તે કર્મફળના સંબંધથી મુક્ત રહી શકે છે. એવા કર્મફળ સાથે સંબંધ ન જોડવાવાળા પુરુષોને માટે અઢારમા અધ્યાયના બારમા શ્લોકમાં ‘સંન્યાસિનામ્’ પદ આપ્યું છે. તેમને કર્મોનું ફળ આ લોકમાં કે પરલોકમાં ક્યાંય નથી મળતું. જો કર્મફળનો સંબંધ ભગવાને જોડ્યો

હોત તો જીવ કદી કર્મફળથી મુક્ત ન થાત.

બીજા અધ્યાયના સુડતાણીસમા શ્લોકમાં ભગવાન કહે છે — ‘મા કર્મફલહેતુર્ભૂઃ’ અર્થાત્ કર્મફળનો હેતુ પણ ના બન. તાત્પર્ય એ થયું કે સુખી-દુઃખી થવું અથવા ન થવું અને કર્મફળની ઈચ્છાવાળા બનવું અથવા ન બનવું એ મનુષ્યના હાથમાં છે. જો કર્મફળનો સંબંધ ભગવાનનો બનાવેલો હોત, તો મનુષ્ય કદી સુખ-દુઃખમાં સમાન ના થઈ શકત અને નિષ્કામભાવથી કર્મ પણ નહિ કરી શકત, જેને કરવાની વાત ભગવાને ગીતામાં ઠેકઠેકાણે કહી છે (જેમ કે ૪/૨૦; ૫/૧૨; ૧૪/૨૪ વગેરે).

શંકા — શ્રુતિમાં આવે છે કે ભગવાન જેની ઊર્ધ્વગતિ કરવા ઈચ્છે છે, તેના દ્વારા તો શુભ કર્મો કરાવે છે અને જેની અધોગતિ કરવા ઈચ્છે છે, તેના દ્વારા અશુભ કર્મો કરાવે છે.^૧ જ્યારે ભગવાન જ શુભાશુભ કર્મો કરાવે છે, તો પછી ‘ભગવાન કોઈના કર્તૃત્વ, કર્મ અને કર્મફળ-સંયોગની રચના નથી કરતા’ — એમ કહેવું એ તો શ્રુતિની સાથે વિરોધ થયો!

સમાધાન — વાસ્તવમાં શ્રુતિના ઉપર્યુક્ત કથનનું તાત્પર્ય શુભાશુભ કર્મો કરાવીને મનુષ્યની ઊર્ધ્વગતિ અને અધોગતિ કરાવવાનું નથી, બલકે પ્રારબ્ધ અનુસાર કર્મફળ ભોગવાવીને તેને શુદ્ધ કરાવવાનું છે.^૨ અર્થાત્ મનુષ્ય શુભાશુભ કર્મોનું ફળ જેવી રીતે ભોગવી શકે, ભગવાન કૃપાપૂર્વક તેને કર્મબંધનથી મુક્ત કરીને પોતાનો વાસ્તવિક પ્રેમ પ્રદાન કરવા માટે (તેના પ્રારબ્ધ અનુસાર) તેવી જ પરિસ્થિતિ અને બુદ્ધિ સર્જી દે છે. જેવી રીતે, જે મનુષ્યને પ્રારબ્ધ અનુસાર ધનની પ્રાપ્તિ થવાવાળી છે, તેને વેપાર વગેરેમાં તેવી જ (ખરીદવા વગેરેની) પ્રેરણા કરે છે અર્થાત્ એ સમયે તેની તેવી જ બુદ્ધિ બની જાય છે અને જેને પ્રારબ્ધ અનુસાર નુકસાન થવાનું છે, તેને વેપાર વગેરેમાં તેવી જ પ્રેરણા કરે છે. તાત્પર્ય એ છે કે મનુષ્ય જે રીતે

પોતાનાં શુભાશુભ કર્મોનું ફળ ભોગવી શકે, ભગવત્પ્રેરણાથી તેવી જ પરિસ્થિતિ અને બુદ્ધિ બની જાય છે.

જો શ્રુતિનો એ જ અર્થ લેવામાં આવે કે ભગવાન જેની ઊર્ધ્વગતિ અને અધોગતિ કરવાને ઈચ્છે છે, તેના દ્વારા શુભ અને અશુભ કર્મો કરાવે છે, તો મનુષ્ય કર્મો કરવામાં સર્વથા પરાધીન થઈ જશે અને શાસ્ત્રો, સંત-મહાત્માઓ વગેરેનો વિધિ-નિષેધ, ગુરુનું શિક્ષણ બધું વ્યર્થ થઈ જશે. આથી અહીં શ્રુતિનું તાત્પર્ય કર્મોનું ફળ ભોગવીને મનુષ્યને શુદ્ધ કરવાનું જ યોગ્ય પ્રતીત થાય છે.

‘સ્વભાવસ્તુ પ્રવર્તતે’ — કર્તાપણું, કર્મ અને કર્મફળનો સંબંધ — આ ત્રણેને મનુષ્ય પોતાના સ્વભાવને વશ થઈને આચરે છે. અહીં ‘સ્વભાવઃ’ પદ વ્યષ્ટિ પ્રકૃતિ (આદત)નું વાચક છે, જેને ખુદ જીવે ઘડેલો છે. જ્યાં સુધી સ્વભાવમાં રાગદ્વેષ રહે છે, ત્યાં સુધી સ્વભાવ શુદ્ધ નથી થતો. જ્યાં સુધી સ્વભાવ શુદ્ધ નથી થતો, ત્યાં સુધી જીવ સ્વભાવને વશીભૂત રહે છે.

ત્રીજા અધ્યાયના તેત્રીસમા શ્લોકમાં ‘પ્રકૃતિં યાન્તિ ભૂતાનિ’ પદોથી ભગવાને કહ્યું છે કે મનુષ્યોએ પોતાની પ્રકૃતિ અર્થાત્ સ્વભાવને વશીભૂત થઈને કર્મો કરવાં પડે છે. આ જ વાત ભગવાન અહીં ‘તુ સ્વભાવઃ પ્રવર્તતે’ પદોથી કહી રહ્યા છે.

જ્યાં સુધી પ્રકૃતિ અર્થાત્ સ્વભાવ સાથે જીવનો સંબંધ માની લીધેલો છે, ત્યાં સુધી કર્તાપણું, કર્મ અને કર્મફળની સાથે સંયોગ — આ ત્રણેમાં જીવની પરતંત્રતા ચાલુ રહેશે, જે જીવની જ ઘડેલી છે.

ઉપર્યુક્ત પદોથી ભગવાન એ કહી રહ્યા છે કે કર્તૃત્વ, કર્મ અને કર્મફળસંયોગ (ભોક્તૃત્વ) — ત્રણે જીવનાં પોતાનાં ઘડેલાં છે, એટલા માટે તે પોતે એમનો ત્યાગ કરીને નિર્લિપ્તતાનો અનુભવ કરી શકે છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : કર્તાપણું, કર્મ અને કર્મફળનો સંયોગ એ પરમાત્માની દુનિયા નથી; પરંતુ જીવની દુનિયા છે, તેથી તેના ત્યાગની જવાબદારી પણ જીવની જ છે.

‘સ્વભાવસ્તુ પ્રવર્તતે’ — વાસ્તવમાં સંસારની સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ સ્વાભાવિક છે; પરંતુ અસ્વાભાવિકતામાં સ્વભાવિકતા દેખાવાને લીધે સંસાર સાથેનો સંબંધ સ્વાભાવિક દેખાવા લાગ્યો. આ સ્વભાવ કૃત્રિમ છે, સ્વાભાવિક નથી.

૧. ‘એષ હ્યેવ સાધુ કર્મ કારયતિ તં યમેભ્યો લોકેભ્ય ઉન્નિનીષત એષ હ્યેવાસાધુ કર્મ કારયતિ તં યમધો નિનીષતે ।’

(કૌષીતકિબ્રાહ્મણોપનિષદ્ ૩/૮)

૨. મૂળમાં શુભ (પુણ્ય) અને અશુભ (પાપ) કર્મ મનુષ્ય કામનાને વશીભૂત થઈને જ કરે છે (ગીતા ૩/૩૭), જેમનું ફળ ક્રમશઃ ઊર્ધ્વગતિ (સ્વર્ગ વગેરે લોકોની પ્રાપ્તિ) અને અધોગતિ (નરકોની પ્રાપ્તિ) થાય છે. મનુષ્ય મુક્તિને માટે ભગવાનની જ આપેલી સ્વતંત્રતાનો દુરુપયોગ કરીને જ કામના કરે છે.

સંબંધ — જો ભગવાન કોઈના કર્તૃત્વ, કર્મ અને કર્મફળસંયોગની રચના નથી કરતા, તો પછી તેઓ કોઈનાં કર્મોના ફળભાગી કેવી રીતે થઈ શકે છે? — આ વાતને આગળના શ્લોકમાં સ્પષ્ટ કરે છે.

નાદત્તે કસ્યચિત્પાપં ન ચૈવ સુકૃતં વિભુઃ ।

અજ્ઞાનેનાવૃતં જ્ઞાનં તેન મુહ્યન્તિ જન્તવઃ ॥ ૧૫ ॥

વિભુઃ	= સર્વવ્યાપી પરમેશ્વર	ન	= ન (કોઈના)	જ્ઞાનમ્	= જ્ઞાન
ન	= ન (તો)	સુકૃતમ્, એવ	= શુભકર્મને પણ	આવૃતમ્	= ઢંકાયેલું છે,
કસ્યચિત્	= કોઈના	આદત્તે	= ગ્રહણ કરે છે	તેન	= એનાથી (જ)
પાપમ્	= પાપકર્મને		(પરંતુ)	જન્તવઃ	= બધા અજ્ઞાની માણસો
ચ	= અને	અજ્ઞાનેન	= અજ્ઞાન વડે	મુહ્યન્તિ	= મોહ પામે છે.

ટીકા — ‘નાદત્તે કસ્યચિત્પાપં ન ચૈવ સુકૃતં વિભુઃ’ — પૂર્વશ્લોકમાં જેને ‘પ્રભુઃ’ પદથી કહેવામાં આવ્યા છે, એ જ પરમાત્માને અહીં ‘વિભુઃ’ પદથી કહેવામાં આવ્યા છે.

કર્મફળના ભાગીદાર બનવાનું બે રીતે થાય છે — જે કર્મ કરે છે, તે પણ કર્મફળનો ભાગીદાર થાય છે અને જે બીજા દ્વારા કર્મ કરાવે છે, તે પણ કર્મફળનો ભાગીદાર થાય છે. પરંતુ પરમાત્મા ન તો કોઈના કર્મને કરવાવાળા છે અને ન કર્મ કરાવવાવાળાય છે; આથી તે કોઈના પણ કર્મફળના ભાગીદાર નથી થઈ શકતા.

સૂર્ય સકળ જગતને પ્રકાશ આપે છે અને એ પ્રકાશની અંતર્ગત મનુષ્યો પાપ અને પુણ્યકર્મો કરે છે; પરંતુ તે કર્મો સાથે સૂર્યનો કિંચિત્માત્ર પણ સંબંધ નથી. એ જ રીતે પરમાત્મતત્ત્વ પાસેથી પ્રકૃતિ સત્તા મેળવે છે અર્થાત્ સકળ સંસાર સત્તા મેળવે છે. તેની જ સત્તા મેળવીને પ્રકૃતિ અને તેનું કાર્ય સંસાર, શરીર વગેરે ક્રિયાઓ કરે છે. તે શરીર વગેરે વડે થવાવાળાં પાપ-પુણ્યોનો પરમાત્મતત્ત્વ સાથે કિંચિત્માત્ર પણ સંબંધ નથી. કારણ કે ભગવાને મનુષ્યમાત્રને સ્વતંત્ર સત્તા આપી રાખી છે, આથી મનુષ્ય તે કર્મોના ફળનો ભાગીદાર પોતાને પણ માની શકે છે અને ભગવાનને પણ માની શકે છે અર્થાત્ સઘળાં કર્મો અને કર્મફળોને ભગવાનને અર્પણ પણ કરી શકે છે. જે ભગવાને આપેલી સ્વતંત્રતાનો દુરુપયોગ કરીને કર્મોનો કર્તા અને ભોક્તા પોતાને માની લે છે, તે બંધનમાં પડી જાય છે. તેનાં કર્મો અને કર્મફળને ભગવાન ગ્રહણ નથી કરતા. પરંતુ જે મનુષ્ય એ સ્વતંત્રતાનો સદુપયોગ કરીને કર્મ અને કર્મફળ ભગવાનને અર્પણ કરે છે, તે મુક્ત થઈ જાય છે. તેનાં કર્મો અને કર્મફળને ભગવાન ગ્રહણ કરે છે.

જેવી રીતે સાતમા અધ્યાયના પચીસમા શ્લોકમાં

‘સર્વસ્ય’ પદથી અને છઠ્ઠીસમા શ્લોકમાં ‘કશ્ચન’ પદથી સામાન્ય મનુષ્યોની વાત કહેવામાં આવી છે, એવી જ રીતે અહીં ‘કસ્યચિત્’ પદથી પોતાને કર્તા અને ભોક્તા માનીને કર્મો કરવાવાળા સામાન્ય મનુષ્યોની વાત કહેવામાં આવી છે, નહિ કે ભક્તોની. કારણ કે ભાવગ્રાહી હોવાથી ભગવાન ભક્તો દ્વારા અર્પણ કરેલાં પત્ર, પુષ્પ વગેરે પદાર્થોને અને સઘળાં કર્મોને ગ્રહણ કરે છે (ગીતા ૮/૨૬-૨૭).

‘અજ્ઞાનેનાવૃતં જ્ઞાનમ્’ — સ્વરૂપનું જ્ઞાન બધા જ મનુષ્યોને સ્વતઃસિદ્ધ છે; પરંતુ અજ્ઞાન દ્વારા આ જ્ઞાન ઢંકાયેલું છે. એ અજ્ઞાનને કારણે જીવો મૂઢતાને પ્રાપ્ત થઈ રહ્યા છે. પોતાને કર્મોનો કર્તા માનવો એ મૂઢતા છે (ગીતા ૩/૨૭). ભગવાનના દ્વારા દરેક મનુષ્યને વિવેક આપવામાં આવેલો છે, જેના દ્વારા આ મૂઢતાનો નાશ કરી શકાય છે. એટલા માટે આ અધ્યાયના આઠમા શ્લોકમાં કહેવાઈ ગયું છે કે સાંખ્યયોગીએ કદી પણ પોતાને કોઈ કર્મનો કર્તા ન માનવો અને તેરમા શ્લોકમાં કહેવાઈ ગયું છે કે સઘળાં કર્મોના કર્તાપણાને વિવેકપૂર્વક મનથી છોડી દેવું.

શરીર વગેરે સઘળા પદાર્થોમાં નિરંતર પરિવર્તન થઈ રહ્યું છે. સ્વરૂપમાં કદી કોઈ પરિવર્તન નથી થતું. સ્વરૂપથી અપરિવર્તનશીલ હોવા છતાં પણ પોતાને પરિવર્તનશીલ પદાર્થો સાથે એક માની લેવું એ અજ્ઞાન છે. શરીર વગેરે બધા પદાર્થો બદલાઈ રહ્યા છે — એવો જેને અનુભવ છે, તે પોતે કદી નથી બદલાતો. એટલા માટે પોતાના બદલાવાનો અનુભવ કોઈને નથી થતો. આથી હું બદલાવાવાળો નથી — આ રીતે પરિવર્તનશીલ પદાર્થો સાથે પોતાની અસંગતાનો અનુભવ કરી લેવાથી અજ્ઞાન દૂર થઈ જાય છે અને તત્ત્વજ્ઞાન આપમેળે પ્રકાશિત થઈ જાય છે. કારણ કે પ્રકૃતિના કાર્ય સાથે પોતાનો સંબંધ માનતા રહેવાથી જ

તત્ત્વજ્ઞાન ઢંકાયેલું રહે છે.

‘અજ્ઞાન’ શબ્દમાં જે ‘નજ્ઞ’ સમાસ છે, તે જ્ઞાનના અભાવનું વાચક નથી, પરંતુ અલ્પજ્ઞાન અર્થાત્ અધૂરા જ્ઞાનનું વાચક છે. કારણ કે જ્ઞાનનો અભાવ કદી થતો જ નથી, ચાહે એનો અનુભવ હોય કે ના હોય. એટલા માટે અધૂરા જ્ઞાનને જ અજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. ઇન્દ્રિયોનું અને બુદ્ધિનું જ્ઞાન જ અધૂરું જ્ઞાન છે. આ અધૂરા જ્ઞાનને મહત્ત્વ આપવાથી, તેના પ્રભાવથી પ્રભાવિત થવાથી વાસ્તવિક જ્ઞાન તરફ દૃષ્ટિ જતી જ નથી — એ જ અજ્ઞાન દ્વારા જ્ઞાનનું આવૃત્ત થવું છે.

ઇન્દ્રિયોનું જ્ઞાન સીમિત છે. ઇન્દ્રિયોના જ્ઞાનની અપેક્ષાએ બુદ્ધિનું જ્ઞાન અસીમ છે, પરંતુ બુદ્ધિનું જ્ઞાન મન અને ઇન્દ્રિયોના જ્ઞાન (જાણવા અને ન જાણવા)ને જ પ્રકાશિત કરે છે અર્થાત્ બુદ્ધિ પોતાના વિષયપદાર્થોને જ પ્રકાશિત કરે છે. બુદ્ધિ જે પ્રકૃતિનું કાર્ય છે અને જે બુદ્ધિનું કારણ પ્રકૃતિ છે, તે પ્રકૃતિને બુદ્ધિ પ્રકાશિત નથી કરતી. બુદ્ધિ જ્યારે પ્રકૃતિને પણ પ્રકાશિત નથી કરી શકતી, ત્યારે પ્રકૃતિથી અતીત જે ચેતનતત્ત્વ છે, તેને કેવી રીતે પ્રકાશિત કરી શકે! એટલા માટે બુદ્ધિનું જ્ઞાન અધૂરું જ્ઞાન છે.

‘તેન મુહ્યન્તિ જન્તવઃ’ — ભગવાને ‘જન્તવઃ’ પદ આપીને જાણે મનુષ્યોને ફટકાર્યા છે કે જે મનુષ્યો પોતાના વિવેકને મહત્ત્વ નથી આપતા, તેઓ વાસ્તવમાં જંતુ અર્થાત્

પશુ જ છે.^૧; કેમકે તેમના અને પશુઓના જ્ઞાનમાં કોઈ તફાવત નથી. આકૃતિમાત્રથી કોઈ મનુષ્ય નથી હોતો. મનુષ્ય એ જ છે, કે જે પોતાના વિવેકને મહત્ત્વ આપે છે. ઇન્દ્રિયો દ્વારા ભોગો તો પશુઓ પણ ભોગવે છે; પરંતુ એ ભોગો ભોગવવાનું મનુષ્યજીવનનું લક્ષ્ય નથી. મનુષ્યજીવનનું લક્ષ્ય સુખ-દુઃખથી પર તત્ત્વને પ્રાપ્ત કરવાનું છે. જેમને પોતાના કર્તવ્ય અને અકર્તવ્યનું યથાર્થ જ્ઞાન છે, તે મનુષ્યો સાધક કહેવાવાને યોગ્ય છે.

પોતાને કર્મોનો કર્તા માની લેવો તથા કર્મફળની ઇચ્છાવાળા બનીને સુખી-દુઃખી થવું એને જ અજ્ઞાનથી મોહિત થવું કહે છે. ‘પાપ-પુણ્ય અમારે કરવાં પડે છે, તેનાથી અમે કેવી રીતે છૂટી શકીએ?’ ‘સુખી-દુઃખી થવું એ અમારાં કર્મોનું ફળ છે, તેનાથી અમે અતીત કેવી રીતે થઈ શકીએ?’ — આ પ્રકારની ધારણા બનાવી લેવી એને જ અજ્ઞાનથી મોહિત થવું કહે છે.

જીવ સ્વરૂપથી અકર્તા તથા સુખદુઃખથી પર છે, કેવળ પોતાની મૂર્ખતાને કારણે તે કર્તા બની જાય છે અને કર્મફળની સાથે સંબંધ જોડીને સુખી-દુઃખી થાય છે. આ મૂઢતા (અજ્ઞાન)ને જ અહીં ‘તેન’ પદથી કહેવામાં આવી છે. એ મૂઢતાથી અજ્ઞાની મનુષ્ય સુખી-દુઃખી થઈ રહ્યો છે, આ વાતને અહીં ‘તેન મુહ્યન્તિ જન્તવઃ’ પદોથી કહેવામાં આવી છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : જેમ અંધકારમાં સૂર્યને ઢાંકવાનું સામર્થ્ય નથી એ જ રીતે અજ્ઞાનમાં જ્ઞાનને ઢાંકવાનું સામર્થ્ય નથી. અસ્વાભાવિકને સ્વાભાવિક માની લીધું એ જ અજ્ઞાન છે, જેનાથી મનુષ્ય મોહિત થઈ જાય છે. તેથી અજ્ઞાન દ્વારા જ્ઞાનને ઢાંકવાની વાત માત્ર મૂર્ખતાપ્રેરિત માન્યતા છે; વાસ્તવિકતા નથી. મનુષ્ય ઈચ્છે તો પોતાના વિવેકને મહત્ત્વ આપીને આ મૂર્ખતા (અજ્ઞાન)ને મિટાવી શકે છે. (ગીતા ૫/૧૬).

વાસ્તવમાં જ્ઞાન ઢંકાતું નથી, બલકે બુદ્ધિ ઢંકાય છે, પરંતુ માણસને જ્ઞાન ઢંકાયેલું દેખાય છે, તેથી અહીં ‘આવૃત્ત’ શબ્દ આપેલો છે. આ જ વાત ત્રીજા અધ્યાયના ઓગણચાલીસમા શ્લોકમાં પણ ‘આવૃત્ત જ્ઞાનમેતેન’ પદોથી કહેવામાં આવી છે. અજ્ઞાન અભાવરૂપ છે, તેની કોઈ સત્તા (અસ્તિત્વ) નથી. જેનો અભાવ છે અર્થાત્ છે જ નહીં તેનાથી આવરણ થઈ શકતું નથી. તેથી વિપરીત જ્ઞાન અર્થાત્ અસ્વાભાવિકતામાં સ્વાભાવિકતાનો આરોપ જ અજ્ઞાન છે.^૨ જો અસ્વાભાવિકતા મટીને સ્વાભાવિકતા થઈ જાય તો સર્વવ્યાપી પરમાત્માની સાથે એકત્વનો અનુભવ થઈ જશે. વ્યક્તિત્વ જ પાપ-પુણ્યને, સુકૃત-દુષ્કૃતને ગ્રહણ કરે છે, તેથી સર્વવ્યાપી પરમાત્માની સાથે એકત્વનો અનુભવ થવાથી અર્થાત્ વ્યક્તિત્વ (અહમ્)નો નાશ થઈ જાય તો પાપ-પુણ્ય થતું નથી.

અજ્ઞાન અર્થાત્ વિપરીત જ્ઞાન (અસ્વાભાવિકમાં સ્વાભાવિક બુદ્ધિ)ના કારણે માણસ ‘જન્તુ’ બની જાય છે — ‘તેન

૧. આહારનિદ્રાભયમૈથુનાનિ સમાનિ ચૈતાનિ નૃણાં પશૂનામ્ ।

જ્ઞાનં નરાણામધિકો વિશેષો જ્ઞાનેન હીનાઃ પશુભિઃ સમાનાઃ ॥ (ચાણક્યનીતિ ૧૭/૧૭)

‘આહાર, નિદ્રા, ભય અને મૈથુન — એ મનુષ્યોમાં અને પશુઓમાં સમાન જ છે. મનુષ્યોમાં વિશેષતા એ જ છે કે તેઓમાં વિવેક રહે છે. વિવેકથી શૂન્ય મનુષ્ય તો પશુ સમાન છે.’

૨. અનિત્યાશુચિદુઃખાનાત્મસુ નિત્યશુચિસુખાત્મખ્યાતિરવિદ્યા । (યોગદર્શન ૨/૫)

‘અનિત્યમાં નિત્ય, અપવિત્રમાં પવિત્ર, દુઃખમાં સુખ અને અનાત્મમાં આત્મભાવની અનુભૂતિ અજ્ઞાન છે.’

મુહ્યન્તિ જન્તવઃ' આ જ પ્રમાણે જડ સાથે સંબંધ માનવાથી જીવ 'જગત' (જડ) થઈ જાય છે. (ગીતા ૭/૧૩).

જે આપણી સાથે એકરસ છે, તે પરમાત્માને તો પોતાનાથી અલગ માની લીધા અને જે આપણાથી અલગ છે, તે શરીરને આપણી સાથે એકરસ માની લીધું — આ અજ્ઞાન છે.

—■—

સંબંધ — પૂર્વશ્લોકમાં ભગવાને બતાવ્યું કે અજ્ઞાન દ્વારા જ્ઞાન ઢંકાઈ જવાને કારણે બધા જીવો મોહિત થઈ રહ્યા છે. પોતાના વિવેક દ્વારા એ અજ્ઞાનનો નાશ કરી દેતાં જે જ્ઞાનનો ઉદય થાય છે, તેનો મહિમા આગળના શ્લોકમાં કહે છે.

જ્ઞાનેન તુ તદજ્ઞાનં યેષાં નાશિતમાત્મનઃ ।

તેષામાદિત્યવજ્જ્ઞાનં પ્રકાશયતિ તત્પરમ્ ॥ ૧૬ ॥

તુ	= પરંતુ	અજ્ઞાનમ્	= અજ્ઞાન	આદિત્યવત્	= સૂર્યની જેમ
યેષામ્	= જેમણે	નાશિતમ્	= નષ્ટ કરી	પરમ્	= એ સચ્ચિદાનંદધન
આત્મનઃ	= પોતાના જે		નાખ્યું છે,		પરમાત્માને
જ્ઞાનેન	= જ્ઞાન વડે	તેષામ્, તત્	= એમનું એ	પ્રકાશયતિ	= પ્રકાશિત કરી
તત્	= તે	જ્ઞાનમ્	= જ્ઞાન		દે છે.

ટીકા — 'જ્ઞાનેન તુ તદજ્ઞાનં યેષાં નાશિતમાત્મનઃ' — પાછળના શ્લોકમાં કહેલી વાતથી વિલક્ષણ વાત બતાવવાને માટે અહીં 'તુ' પદનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

પાછળના શ્લોકમાં જેને 'અજ્ઞાનેન' પદથી કહ્યું હતું, તેને જ અહીં 'તત્ અજ્ઞાનમ્' પદથી કહેવામાં આવ્યું છે.

પોતાની સત્તાને અને શરીરને અલગ-અલગ માનવાં એ 'જ્ઞાન' છે અને એક માનવાં એ 'અજ્ઞાન' છે.

ઉત્પત્તિ-વિનાશશીલ સંસારના કોઈ અંશમાં તો આપણે પોતાને રાખી લીધા અર્થાત્ 'હું'પણું (અહંતા) કરી લીધું અને કોઈ અંશને પોતાનામાં રાખી લીધો અર્થાત્ મારાપણું (મમતા) કરી લીધું. પોતાની સત્તાનો તો નિરંતર અનુભવ થાય છે અને હું-મારાપણું નિરંતર બદલાતું પ્રત્યક્ષ દેખાય છે; જેમ કે — પહેલાં હું બાળક હતો અને રમકડાં વગેરે મારાં હતાં, હવે હું યુવાન અને વૃદ્ધ થયો છું અને સ્ત્રી, પુત્ર, ધન, મકાન વગેરે મારાં છે. આ રીતે હું-મારાપણાના પરિવર્તનનું જ્ઞાન આપણને છે, પરંતુ પોતાની સત્તાના પરિવર્તનનું જ્ઞાન આપણને નથી — એ જ્ઞાન અર્થાત્ વિવેક છે.

હું-મારાપણાને જડ પદાર્થોની સાથે ન ભેળવીને સાધક પોતાના વિવેકને મહત્ત્વ આપે કે હું-મારાપણું જેની સાથે ભેળવું છું, તે બધું બદલાય છે; પરંતુ હું-મારું કહેવાવાળો હું (મારી સત્તા) એ જ રહ્યું છે. જડનું બદલાવું અને અભાવ તો સમજવામાં આવે છે, પરંતુ પોતાની જાતનું બદલાવું અને અભાવ કોઈની સમજમાં નથી આવતાં; કેમકે પોતાની જાતમાં કિંચિત્ પણ પરિવર્તન અને અભાવ કદી થતાં જ નથી —

આ વિવેક દ્વારા હું — મારાપણાનો ત્યાગ કરી દે કે શરીર 'હું' નથી અને બદલાવાળી વસ્તુ 'મારી' નથી. આ જ વિવેક દ્વારા અજ્ઞાનનો નાશ કરવાનો છે. પરિવર્તનશીલની સાથે અપરિવર્તનશીલનો સંબંધ અજ્ઞાનથી અર્થાત્ વિવેકને મહત્ત્વ ન આપવાથી છે. જેણે વિવેકને જાગ્રત કરીને પરિવર્તનશીલ હું-મારાપણાના સંબંધનો વિચ્છેદ કરી દીધો છે, તેનો તે વિવેક સચ્ચિદાનંદધન પરમાત્માને પ્રકાશિત કરી દે છે અર્થાત્ અનુભવ કરાવી દે છે.

'તેષામાદિત્યવજ્જ્ઞાનં પ્રકાશયતિ તત્પરમ્' — વિવેક સર્વથા જાગ્રત થતાં પરિવર્તનશીલની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે. પરિવર્તનશીલની નિવૃત્તિ થતાં પોતાના સ્વરૂપનો સ્પષ્ટ બોધ થઈ જાય છે, જે થતાં જ સર્વત્ર પરિપૂર્ણ પરમાત્મતત્ત્વ પ્રકાશિત થઈ જાય છે અર્થાત્ એની સાથે અભિન્નતાનો અનુભવ થઈ જાય છે.

અહીં 'પરમ્' પદ પરમાત્મતત્ત્વને માટે પ્રયોજાયેલું છે. બીજા અધ્યાયના ઓગણસાઠમા શ્લોકમાં તથા તેરમા અધ્યાયના ચોત્રીસમા શ્લોકમાં પણ પરમાત્મતત્ત્વને માટે 'પરમ્' પદ આવ્યું છે.

'પ્રકાશયતિ' પદનું તાત્પર્ય એ છે કે સૂર્યનો ઉદય થવાથી નવી વસ્તુનું નિર્માણ નથી થતું, પરંતુ અંધકારથી ઢંકાઈ જવાને કારણે જે વસ્તુ દેખાતી ન હતી, તે દેખાવા માંડે છે. એ જ રીતે પરમાત્મતત્ત્વ સ્વતઃસિદ્ધ છે, પરંતુ અજ્ઞાનને કારણે એનો અનુભવ નહોતો થઈ રહ્યો. વિવેક દ્વારા અજ્ઞાન દૂર થતાં જ એ સ્વતઃસિદ્ધ પરમાત્મતત્ત્વનો અનુભવ થવા માંડે છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : અજ્ઞાનનો નાશ વિવેકથી જ થાય છે, પ્રયત્નથી નહીં — ‘યતન્તોઽપ્યકૃતાત્માનો નૈનં પશ્યન્તયેતસઃ’ (ગીતા ૧૫-૧૧). કારણ કે અજ્ઞાનનો નાશ ક્રિયાસાધ્ય, પરિશ્રમસાધ્ય નથી. પરિશ્રમ કરવાથી શરીર સાથે સંબંધ ચાલુ રહે છે, કેમકે શરીર સાથે સંબંધ જોડ્યા વિના પરિશ્રમ થતો નથી. બીજી વાત, અજ્ઞાનને દૂર કરવાના પ્રયત્નથી અજ્ઞાન દૃઢ થાય છે, કારણ કે તેની સત્તા (અસ્તિત્વ) માનીને જ તેને દૂર કરવાની વાત છે.

અસ્વાભાવિકતામાં સ્વાભાવિકતાની વિપરીત ભાવના (અજ્ઞાન) આપણામાં જ છે, તેથી વિવેકનો આદર કરવાથી તેનું નિરાકરણ થઈ જાય છે.

સંબંધ — જે સ્થિતિમાં સર્વત્ર પરિપૂર્ણ પરમાત્મતત્ત્વનો અનુભવ થઈ જાય છે, તે સ્થિતિની પ્રાપ્તિને માટે આગળના શ્લોકમાં સાધન બતાવે છે.

તદ્બુદ્ધયસ્તદાત્માનસ્તન્નિષ્ઠાસ્તત્પરાયણાઃ ।

ગચ્છન્ત્યપુનરાવૃત્તિં જ્ઞાનનિર્ધૂતકલ્મષાઃ ॥ ૧૭ ॥

તદાત્માનઃ = (પરમાત્મામાં) જેમનું મન તદ્ભૂપ થઈ રહ્યું છે,	તન્નિષ્ઠાઃ = સચ્ચિદાનંદધન પરમાત્મામાં જ જેમની સ્થિતિ છે, (એવા)	જ્ઞાનનિર્ધૂત- = જ્ઞાન દ્વારા પાપરહિત કલ્મષાઃ = થઈને
તદ્બુદ્ધયઃ = (પરમાત્મામાં) જેમની બુદ્ધિ તદ્ભૂપ થઈ રહી છે (અને)	તત્પરાયણાઃ = પરમાત્મપરાયણ સાધકો	અપુનરા- = અપુનરાવૃત્તિને વૃત્તિમ્ = એટલે કે પરમગતિને
		ગચ્છન્તિ = પામે છે.

ટીકા — [પરમાત્મતત્ત્વનો અનુભવ કરવા માટે બે પ્રકારનાં સાધનો છે — એક તો વિવેક દ્વારા અસતનો ત્યાગ કરતાં સતમાં સ્વરૂપસ્થિતિ આપમેળે થઈ જાય છે અને બીજું, સતનું ચિંતન કરતાં-કરતાં સતની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. ચિંતનથી સતની જ પ્રાપ્તિ થાય છે. અસતની પ્રાપ્તિ કર્મોથી થાય છે, ચિંતનથી નહિ. ઉત્પત્તિ-વિનાશશીલ વસ્તુ કર્મથી મળે છે અને નિત્ય પરિપૂર્ણ તત્ત્વ ચિંતનથી મળે છે. ચિંતનથી પરમાત્મા કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે, એની વિધિ આ શ્લોકમાં બતાવે છે.]

‘તદ્બુદ્ધયઃ’ — નિશ્ચય કરવાવાળી વૃત્તિનું નામ ‘બુદ્ધિ’ છે. સાધકે પહેલાં બુદ્ધિ વડે એ નિશ્ચય કરવો કે સર્વત્ર એક પરમાત્મતત્ત્વ જ પરિપૂર્ણ છે. સંસારના ઉત્પન્ન થતાં પહેલાં પણ પરમાત્મા હતા અને સંસારનો નાશ થયા પછી પણ પરમાત્મા રહેશે. વચમાં પણ સંસારનો જે પ્રવાહ ચાલી રહ્યો છે, તેમાં પણ પરમાત્મા તેવા ને તેવા જ છે. આ રીતે પરમાત્માની સત્તા (હોવાપણા)માં અચળ નિશ્ચય હોવો એ જ ‘તદ્બુદ્ધયઃ’ પદનું તાત્પર્ય છે.

‘તદાત્માનઃ’ — અહીં ‘આત્મા’ શબ્દ મનનો વાચક છે. જ્યારે બુદ્ધિમાં એક પરમાત્મતત્ત્વનો નિશ્ચય થઈ જાય છે, ત્યારે મનથી આપમેળે-સ્વાભાવિક પરમાત્માનું જ ચિંતન થવા

લાગે છે. બધી ક્રિયાઓ કરતી વેળા એ ચિંતન અખંડ રહે છે કે સત્તારૂપે બધી જગાએ એક પરમાત્મતત્ત્વ જ પરિપૂર્ણ છે. ચિંતનમાં સંસારની સત્તા આવતી જ નથી.

‘તન્નિષ્ઠાઃ’ — જ્યારે સાધકનાં મન અને બુદ્ધિ પરમાત્મામાં લાગી જાય છે, ત્યારે એ દરેક સમયે પરમાત્મામાં પોતાની (જાતની) આપોઆપ-સ્વાભાવિક સ્થિતિનો અનુભવ કરે છે. જ્યાં સુધી મનબુદ્ધિ પરમાત્મામાં નથી લાગતાં અર્થાત્ મનથી પરમાત્માનું ચિંતન અને બુદ્ધિથી પરમાત્માનો નિશ્ચય નથી થતો, ત્યાં સુધી પરમાત્મામાં પોતાની સ્વાભાવિક સ્થિતિ હોવા છતાં પણ એનો અનુભવ નથી થતો.

‘તત્પરાયણાઃ’ — પરમાત્માથી અલગ પોતાની સત્તા ન રહેવી એને પરમાત્માને પરાયણ થવું કહે છે. પરમાત્મામાં પોતાની સ્થિતિનો અનુભવ કરવાથી પોતાની સત્તા પરમાત્માની સત્તામાં લીન થઈ જાય છે અને પોતે પરમાત્મસ્વરૂપ બની જાય છે.

જ્યાં સુધી સાધક અને સાધનની એકતા નથી થતી, ત્યાં સુધી સાધન છૂટતું રહે છે, અખંડ નથી રહેતું. જ્યારે સાધકપણું અર્થાત્ અહંભાવ દૂર થઈ જાય છે, ત્યારે સાધક સાધ્યરૂપ જ બની જાય છે; કેમકે વાસ્તવમાં સાધન અને સાધ્ય બન્નેમાં નિત્ય એકતા છે.

‘જ્ઞાનનિર્ધૂતકલ્મષાઃ’ – જ્ઞાન અર્થાત્ સત-અસતના વિવેકની વાસ્તવિક જાગૃતિ થતાં અસતની સર્વથા નિવૃત્તિ થઈ જાય છે. અસતના સંબંધથી જ પાપ-પુણ્યરૂપી દોષ થાય છે, જેના વડે મનુષ્ય બંધાય છે. અસત સાથે સર્વથા સંબંધ-વિચ્છેદ થતાં પાપ-પુણ્ય દૂર થઈ જાય છે.

‘ગચ્છન્ત્યપુનરાવૃત્તિમ્’ – અસતનો સંગ જ પુનરાવૃત્તિ (પુનર્જન્મ)નું કારણ છે – ‘કારણં ગુણસજ્જોડસ્ય સદસદ્યોનિજન્મસુ’ (ગીતા ૧૩/૨૧). અસતનો સંગ સર્વથા દૂર થતાં પુનરાવૃત્તિનો પ્રશ્ન જ પેદા થતો નથી.

જે વસ્તુ એકદેશીય હોય છે, તેનું આવવું-જવું થાય છે. જે વસ્તુ સર્વત્ર પરિપૂર્ણ છે, તે ક્યાંથી આવે અને ક્યાં જાય?

પરમાત્મા સઘળાં સ્થળ, કાળ, વસ્તુ, પરિસ્થિતિ વગેરેમાં એકરસ પરિપૂર્ણ રહે છે. એમનું ક્યાંય આવવું-જવું નથી થતું. શ્રુતિ કહે છે –

‘ન તસ્ય પ્રાણા ઉત્કામન્તિ બ્રહ્મૈવ સન્ બ્રહ્માપ્યેતિ’
(બૃહદારણ્યક. ૪/૪/૬)

‘તેના પ્રાણોનું ઉત્કમણ નથી થતું; તે બ્રહ્મ જ બનીને બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે.’

તેના કહેવાનારા શરીરને લીધે જ એમ કહેવામાં આવે છે કે તેનો પુનર્જન્મ નથી થતો. વાસ્તવમાં અહીં ‘ગચ્છન્તિ’ પદનું તાત્પર્ય છે – વાસ્તવિક બોધ થવો, જે થતાં જ નિત્યપ્રાપ્ત પરમાત્મતત્ત્વનો અનુભવ થઈ જાય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : અસ્વાભાવિકતામાં સ્વાભાવિકતાની ભાવના નષ્ટ થયા પછી એક પરમાત્માના સિવાય બીજા કોઈની સ્વતંત્ર સત્તા (અસ્તિત્વ) રહેતી નથી અને સાધક પરમાત્માસ્વરૂપ જ થઈ જાય છે, જે ખરેખર સ્વયંસિદ્ધ છે જ. પછી તેના માટે પુનઃ સંસાર-બંધનમાં આવવાનો પ્રશ્ન જ પેદા થતો નથી - ‘સર્ગેડપિ નોપજાયન્તે પ્રલયે ન વ્યથન્તિ ચઃ’ (ગીતા ૧૪-૨)

—■—

સંબંધ – પૂર્વશ્લોકમાં વર્ણિત સાધન દ્વારા સિદ્ધ થયેલા મહાપુરુષનું જ્ઞાન વ્યવહારકાળમાં કેવું રહે છે – તેને આગળના શ્લોકમાં બતાવે છે.

વિદ્યાવિનયસંપન્ને બ્રાહ્મણે ગવિ હસ્તિનિ ।

શુનિ ચૈવ શ્વપાકે ચ પણ્ડિતાઃ સમદર્શિનઃ ॥ ૧૮ ॥

પણ્ડિતાઃ	= જ્ઞાની મહાપુરુષો	ગવિ	= ગાય,	શ્વપાકે	= ચાંડાળમાં
વિદ્યાવિનય-	= વિદ્યા અને	હસ્તિનિ	= હાથી (અને)	એવ	= પણ
સમ્પન્ને	વિનયશીલ	શુનિ	= કૂતરામાં	સમદર્શિનઃ	= સમાનરૂપે
બ્રાહ્મણે	= બ્રાહ્મણમાં	ચ	= અને		પરમાત્માને
ચ	= તથા				જોવાવાળા હોય છે.

ટીકા – ‘વિદ્યાવિનયસમ્પન્ને... પણ્ડિતાઃ સમદર્શિનઃ’ – અહીં બ્રાહ્મણને માટે બે વિશેષણો આપવામાં આવ્યાં છે – વિદ્યાયુક્ત અને વિનયયુક્ત અર્થાત્ એવો બ્રાહ્મણ જે વિદ્વાન પણ છે અને વિનય સ્વભાવવાળો (બ્રાહ્મણપણાના અભિમાનથી રહિત) પણ છે. બ્રાહ્મણ હોવાથી તે જાતિથી તો ઊંચો છે જ, સાથે ને સાથે વિદ્યા અને વિનયથી પણ સંપન્ન છે – આ બ્રાહ્મણત્વની પૂર્ણતા છે. જ્યાં પૂર્ણતા હોય છે, ત્યાં અભિમાન નથી રહેતું. અભિમાન ત્યાં જ રહે છે, જ્યાં પૂર્ણતા નથી હોતી.

બ્રાહ્મણ અને ચંડાળમાં તથા ગાય, હાથી તેમ જ કૂતરામાં વ્યવહારની વિષમતા અનિવાર્ય છે. તેઓમાં સમાન વર્તીવ શાસ્ત્ર પણ નથી કહેતું. ઉચિત પણ નથી અને કરી શકતા પણ નથી. જેવી રીતે, પૂજન વિદ્યાવિનયયુક્ત બ્રાહ્મણનું જ થઈ શકે છે, નહિ કે ચંડાળનું; દૂધ ગાયનું જ પીવામાં આવે છે, નહિ કે કૂતરીનું; સવારી હાથીની જ થઈ શકે છે,

નહિ કે કૂતરાની. આ પાંચે પ્રાણીઓનું ઉદાહરણ આપીને ભગવાન એ કહી રહ્યા છે કે એમના પ્રત્યેના વ્યવહારમાં સમતા સંભવિત ન હોવા છતાં પણ તત્ત્વતઃ બધામાં એક જ પરમાત્મતત્ત્વ પરિપૂર્ણ છે. મહાપુરુષોની દૃષ્ટિ એ પરમાત્મતત્ત્વ ઉપર જ સદાસર્વદા રહે છે. એટલા માટે એમની દૃષ્ટિ કદી વિષમ નથી હોતી.

અહીં એક શંકા થઈ શકે છે કે દૃષ્ટિ વિષમ થયા વિના વ્યવહારમાં ભિન્નતા કેવી રીતે થશે? એનું સમાધાન એ છે કે પોતાના શરીરનાં બધાં અંગો (મસ્તક, પગ, હાથ, ગુદા વગેરે)માં આપણી દૃષ્ટિ અર્થાત્ પોતાપણું અને હિતની ભાવના સમાન રહે છે, છતાં પણ આપણે એમના વ્યવહારમાં ભેદ રાખીએ છીએ; જેમ કે કોઈને પગ અડકી જાય તો ક્ષમાયાચના કરીએ છીએ, પરંતુ કોઈને હાથ અડકી જાય તો ક્ષમાયાચના નથી કરતા. પ્રણામ મસ્તક અને હાથો વડે કરીએ છીએ, પગ વડે નહિ. ગુદાને હાથ અડકવાથી હાથ ધોઈએ

છીએ, પરંતુ હાથને હાથ અડકતાં નહિ. એટલું જ નહિ, એક હાથની આંગળીઓ વચ્ચે પણ વ્યવહારમાં ભેદ રહે છે. કોઈને તર્જની આંગળી બતાવવાનો અને અંગૂઠો બતાવવાનો ભેદ તો બધા જાણે જ છે. આ રીતે શરીરનાં ભિન્ન-ભિન્ન અંગોના વ્યવહારમાં તો ભેદ હોય છે, પરંતુ આત્મીયતામાં ભેદ નથી હોતો. એટલા માટે શરીરના કોઈ પણ પીડિત અંગની ઉપેક્ષા નથી થતી. વ્યવહારમાં ભેદ હોવા છતાં પણ પીડા દૂર કરવા માટે આપણે સમાનતાનો વ્યવહાર કરીએ છીએ. શરીરનાં બધાં અંગોના સુખ-દુઃખમાં આપણો એક જ ભાવ રહે છે (ગીતા ૬/૩૨). એ જ રીતે પ્રાણીઓમાં ખાન, પાન, ગુણ, આચરણ, જાતિ વગેરેનો ભેદ હોવાથી તેઓની સાથે જ્ઞાની મહાપુરુષોના વ્યવહારમાં પણ ભેદ હોય છે અને હોવો પણ જોઈએ. પરંતુ એ બધાં પ્રાણીઓમાં એક જ પરમાત્મતત્ત્વ પરિપૂર્ણ હોવાને કારણે મહાપુરુષની દૃષ્ટિમાં ભેદ નથી હોતો. એ પ્રાણીઓ પ્રત્યે મહાપુરુષની આત્મીયતા, પ્રેમ, હિત, દયા વગેરેના ભાવમાં કદી ફરક નથી પડતો. એમના અંતઃકરણમાં રાગ, દ્વેષ, મમતા, આસક્તિ, અભિમાન, પક્ષપાત, વિષમતા વગેરેનો સર્વથા અભાવ હોય છે. જેવી રીતે પોતાના શરીરના કોઈ અંગનું દુઃખ દૂર કરવાની ચેષ્ટા સ્વાભાવિક થાય છે, એવી જ રીતે ખબર પડતાં જ બીજા પ્રાણીનું દુઃખ દૂર કરવાની અને તેને સુખ પહોંચાડવાની ચેષ્ટા પણ એમના દ્વારા સ્વાભાવિક થાય છે. એ જ કારણ છે કે ભગવાને અહીં મહાપુરુષોને સમદર્શી કહ્યા છે, નહિ કે સમવર્તી. ગીતામાં બીજી જગાએ પણ સમાન જોવાની કે સમબુદ્ધિની જ વાત આવી છે, જેમ કે — ‘સમબુદ્ધિર્વિશિષ્યતે’ (અ. ૬/૮); ‘સર્વત્ર સમદર્શનઃ’ (અ. ૬/૨૮); ‘આત્મૌપમ્યેન સર્વત્ર સમં પશ્યતિ’ (અ. ૬/૩૨); ‘સર્વત્ર સમબુદ્ધયઃ’ (અ. ૧૨/૪); ‘સમં સર્વેષુ ભૂતેષુ... યઃ પશ્યતિ સ પશ્યતિ’ (અ. ૧૩/૨૭); અને ‘સમં પશ્યન્ હિ સર્વત્ર’ (અ. ૧૩/૨૮).

શ્રી શંકરાચાર્યજી મહારાજ કહે છે — ‘ભાવાદ્વૈતં સદા કુર્યાત્ ક્રિયાદ્વૈતં ન કુત્રચિત્’ (તત્ત્વોપદેશ).

ભાવમાં જ સદા એકત્વ હોવું જોઈએ, ક્રિયા (વ્યવહાર)માં ક્યાંય નહિ.

સમતા-સંબંધી વિશેષ વાત

આજકાલ સમતા ઉપર વિશેષ ચર્ચા ચાલી રહી છે. બધાની સાથે સમતાનો વર્તાવ કરો — એવો પ્રચાર કરવામાં આવી રહ્યો છે. પરંતુ વાસ્તવમાં સમતા કોને કહે છે અને તે ક્યારે આવે છે — એને સમજવાની બહુ જરૂર છે.

સમતા કોઈ ખેલ કે તમાશો નથી, પરંતુ પરમાત્માનું

સાક્ષાત્ સ્વરૂપ છે. જેમનું મન સમતામાં સ્થિર થઈ જાય છે, તેઓ અહીં જીવંત અવસ્થામાં જ સંસાર ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરી લે છે અને પરબ્રહ્મ પરમાત્માનો અનુભવ કરી લે છે (ગીતા ૫/૧૮). આ સમતા ત્યારે આવે છે, જ્યારે બીજાઓનું દુઃખ પોતાનું દુઃખ અને બીજાઓનું સુખ પોતાનું સુખ બની જાય છે. ગીતામાં ભગવાન કહે છે કે ‘હે અર્જુન! જે પુરુષ પોતાના શરીરની જેમ મને બધી જગાએ સમાન જુએ છે અને સુખ અથવા દુઃખને પણ બધી જગાએ સમાન જુએ છે, તે યોગી પરમ શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવ્યો છે (૬/૩૨).

જેવી રીતે શરીરના કોઈ પણ અંગમાં પીડા થતાં તેને દૂર કરવાની લગની લાગી જાય છે, એવી જ રીતે કોઈ પ્રાણીને દુઃખ, સંતાપ વગેરે થતાં તેને દૂર કરવાની લગની લાગી જાય, ત્યારે સમતા આવે છે. સંતોનાં લક્ષણોમાં પણ આવ્યું છે — ‘પર દુઃખ દુઃખ સુખ સુખ દેખે પર’ (માનસ ૭/૩૮/૧).

જ્યાં સુધી પોતાના સુખની લાલસા છે, ત્યાં સુધી ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરી લો, સમતા નહિ આવે. પરંતુ જ્યારે હૃદયથી એવી લગની લાગી જશે કે બીજાઓને સુખ કેવી રીતે પહોંચે? એમને આરામ કેવી રીતે થાય? એમને લાભ કેવી રીતે થાય? એમનું કલ્યાણ કેવી રીતે થાય? ત્યારે સમતા આપમેળે આવી જશે. એનો આરંભ સર્વપ્રથમ પોતાના ઘરમાંથી કરવો જોઈએ. હૃદયમાં એવો ભાવ થાય કે કોઈને કિંચિત્માત્ર પણ દુઃખ કે કષ્ટ ન પહોંચે, કોઈનું કદી અનિષ્ટ ન થાય. ભલે હું ગમે તેટલું કષ્ટ પામું, પરંતુ મારાં માતા-પિતા, સ્ત્રી-પુત્ર, ભાઈ-ભાભી વગેરેને સુખ થવું જોઈએ. ઘરવાળાઓને સુખ પહોંચાડવાથી હૃદયમાં શાંતિ આવશે જ. જ્યાં પોતાના ઘરનો પણ સંબંધ નથી, ત્યાં સુખ પહોંચાડીશું તો વિશેષ આનંદની લહેરો આવવા લાગી જશે. પરંતુ મમતાપૂર્વક સુખ પહોંચાડવાથી આપણી ઉન્નતિ નહિ થાય. જ્યાં આપણી મમતા ન હોય, ત્યાં સુખ પહોંચાડીએ અથવા જ્યાં આપણે મમતાપૂર્વક સુખ પહોંચાડીએ છીએ, ત્યાંથી આપણી મમતા હઠાવી લઈએ — બંનેનું પરિણામ એક જ આવશે.

ચિત્રકૂટમાં લક્ષ્મણજી ભગવાન રામ અને સીતાની સેવા કેવી રીતે કરે છે, એનું વર્ણન ગોસ્વામી તુલસીદાસજી કરે છે —

સેવહિં લખનુ સીયરઘુબીરહિ । જિમિ અભિબેક્રી પુરુષ સરીરહિ ॥

(માનસ ૨/૧૪૨/૧)

અર્થાત્ લક્ષ્મણજી ભગવાન રામ અને સીતાજીની તેવી જ રીતે સેવા કરે છે, જેવી રીતે અજ્ઞાની મનુષ્ય પોતાના શરીરની સેવા કરે છે. પરંતુ પોતાના શરીરની સેવા કરવી, તેને સુખ પહોંચાડવું એ સમજદારી નથી. પોતાના શરીરની

સેવા તો પશુઓ પણ કરે છે. જેવી રીતે, વાંદરીની પોતાના બચ્ચા ઉપર એટલી મમતા રહે છે કે તેના મરણ પછી પણ તે તેના શરીરને છોડતી નથી. પરંતુ જ્યારે કોઈ વસ્તુ ખાવાને માટે મળી જાય છે, ત્યારે તે પોતે તો ખાઈ લે છે, પરંતુ બચ્ચાને નથી ખાવા દેતી. બચ્ચું ખાવાની ચેષ્ટા કરે તો એને એવું ધૂરકિયું કરે છે કે તે ચીંચીં કરતું ભાગી જાય છે. આથી મમતા હોય ત્યાં સુધી સમતા આવવી સંભવ નથી.

જેની પાસેથી આપણે કંઈ લેવાનું નથી, જેની સાથે આપણો કોઈ સ્વાર્થ નથી, એવી વ્યક્તિ સાથે પણ આપણે પ્રેમપૂર્વક સારામાં સારો વર્તાવ કરવો, જેથી તેનું હિત થાય. કોઈ વ્યક્તિ માર્ગમાં ભૂલી પડી ગઈ છે. તેને માર્ગની ખબર નથી અને એ આપણને પૂછે છે. આપણે તેને બહુ પ્રસન્નતાથી માર્ગ બતાવીએ અથવા થોડા અંતર સુધી તેની સાથે જઈએ તો આપણને હૃદયમાં પ્રત્યક્ષ સુખનો ને શાંતિનો અનુભવ થશે. પરંતુ જો આપણે જાણતા હોવા છતાં પણ તેને માર્ગ ન બતાવીએ, તો આપણને હૃદયમાં સુખ નહિ થાય. આ અનુભવની વાત છે. કોઈને આવો અનુભવ ન હોય તો કરી જુવે! કોઈને તરસ લાગી છે તો એને કહેવું કે ભાઈ, અહીં આવો, અહીં ઠંડું પાણી છે. પછી આપણે આપણું હૃદય જોઈએ. આપણા હૃદયમાં પ્રસન્નતા આવશે, સુખ આવશે. એ સુખ આપણું કલ્યાણ કરવાવાળું છે. બીજો દુઃખ પામે પણ હું સુખ લઈ લઉં — એ સુખ પતન કરવાવાળું છે. એનાથી ન તો વ્યવહારમાં આપણી ઉન્નતિ થશે અને ન પરમાર્થમાં. આપણે સત્સંગનું આયોજન કરીએ છીએ. તેમાં આવવાવાળી વ્યક્તિઓના બેસવાની વ્યવસ્થા કરીએ તો એમને પ્રેમપૂર્વક કહેવું કે આવો, અહીં બેસો. તેમને ત્યાં બેસાડવા, જ્યાંથી તેઓ સારી રીતે સાંભળી શકે. તેઓ આરામથી કેવી રીતે બેસી શકે? સારી રીતે કેમ સાંભળી શકે; એવો ભાવ રાખીને તેમની સાથે વર્તાવ કરવો. એવું કરવામાં આપણા હૃદયમાં પ્રત્યક્ષ શાંતિ આવશે. પણ ત્યાં હુકમ ચલાવીએ કે શું કરો છો? અહીં બેસો, અહીં નહિ, તો વાત એ જ હોવા છતાં પણ હૃદયમાં શાંતિ નહિ આવે. હૈયામાં જે અભિમાન છે, તે બીજાઓને ભોંકાશે, ખોટું લાગશે. એવો વર્તાવ કરીએ અને ઈચ્છા રાખીએ કે સમતા આવી જાય, તો તે કદી આવવાની નથી.

સહુના હિતમાં જેની પ્રીતિ થઈ ગઈ છે, તેમને ભગવાન પ્રાપ્ત થઈ જાય છે — ‘તે પ્રાપ્નુવન્તિ મામેવ સર્વભૂતહિતે રતાઃ’ (ગીતા ૧૨/૪). કારણ કે ભગવાન પ્રાણીમાત્રના પરમ સુહૃદ છે (ગીતા ૫/૨૯). તેઓ પ્રાણીમાત્રનું પાલન-પોષણ કરવાવાળા છે. આસ્તિકમાં આસ્તિક હોય અથવા નાસ્તિકમાં

નાસ્તિક, બન્નેને માટે ભગવાનનું વિધાન બરાબર છે. એક વ્યક્તિ ઘણી આસ્તિક છે, ભગવાનને બહુ જ માને છે અને એમને મેળવવા માટે સાધન-ભજન કરે છે અને એક વ્યક્તિ એવી નાસ્તિક છે કે સંસારમાંથી ભગવાનનું ખાતું કાઢી નાખવા ઈચ્છે છે. તેનું માનવું છે કે, ભગવાનને માનવાથી અને ભગવાનને કારણે જ દુનિયા દુઃખ પામી રહી છે, ભગવાન નામની કોઈ ચીજ છે જ નહિ, — અને એવો જ પ્રચાર કરે છે. એવા નાસ્તિકમાં નાસ્તિક વ્યક્તિની તરસ પણ જળ છિપાવે છે અને એ જ જળ આસ્તિકમાં આસ્તિક વ્યક્તિની પણ તરસ છિપાવે છે. જળમાં એ ભેદ નથી કે તે આસ્તિકની તરસ સારી રીતે શાંત કરે અને નાસ્તિકની તરસ શાંત ન કરે. તે સમાન રીતિથી બધાની તરસ છિપાવે છે. એવી જ રીતે સૂર્ય સમાન રીતિથી બધાને પ્રકાશ આપે છે, હવા સમાન રીતિથી બધાને શ્વાસ લેવા દે છે, પૃથ્વી સમાન રીતિથી બધાને રહેવાનું સ્થાન આપે છે. આ રીતે ભગવાનની રચેલી પ્રત્યેક વસ્તુ બધાને સમાન રીતિથી મળે છે.

સમતાનો અર્થ એ નથી કે સમાન રીતિથી બધાની સાથે રોટી-બેટી (ભોજન અને વિવાહ)નો વર્તાવ કરવો. વ્યવહારમાં સમતા તો મહાન પતન કરનારી છે. સમાન વર્તાવ યમરાજનું, મોતનું નામ છે; કેમકે તેના વર્તાવમાં વિષમતા નથી હોતી. ચાહે મહાત્મા હોય, ચાહે ગૃહસ્થ હોય, ચાહે સાધુ હોય, ચાહે પશુ હોય, ચાહે દેવતા હોય, મોત બધાનું બરાબર થાય છે. એટલા માટે યમરાજને ‘સમવર્તી’ (સમાન વર્તાવ કરવાવાળા) કહેવામાં આવ્યા છે.^૧ આથી જેઓ સમાન વર્તાવ કરે છે, તેઓ પણ યમરાજ છે.

પશુઓમાં પણ સમાન વર્તાવ જોવામાં આવે છે. કૂતરું બ્રાહ્મણની રસોઈમાં જાય તો પગ ધોઈને નથી જતું. બ્રાહ્મણની રસોઈ હોય કે હરિજનની, તે તો જેવું હોય, તેવું જ ચાલ્યું જાય છે; કેમકે એ તેની સમતા છે. પરંતુ મનુષ્યને માટે એ સમતા નથી, ઊલટાની મહાન પશુતા છે. સમતા તો એ છે કે બીજાનું દુઃખ કેવી રીતે દૂર થાય, બીજાને સુખ કેવી રીતે થાય અને આરામ કેવી રીતે થાય. એવી સમતા રાખીને વર્તાવમાં પવિત્રતા અને નિર્મળતા રાખવી જોઈએ. વર્તાવમાં પવિત્રતા રાખવાથી અંતઃકરણ પવિત્ર અને નિર્મળ બને છે. પરંતુ વર્તાવમાં અપવિત્રતા રાખવાથી, ખાનપાન વગેરે એક કરવાથી અંતઃકરણમાં અપવિત્રતા આવે છે, જેથી અશાંતિ વધે છે. કેવળ બહારનો વર્તાવ સમાન રાખવો એ શાસ્ત્રો અને સમાજની મર્યાદાની વિરુદ્ધ છે. એનાથી સમાજમાં સંઘર્ષ પેદા થાય છે.

વર્ણોમાં બ્રાહ્મણો ઊંચા છે અને શૂદ્રો નીચા છે — એવો શાસ્ત્રોનો સિદ્ધાંત નથી. બ્રાહ્મણો ઉપદેશ દ્વારા, ક્ષત્રિયે રક્ષણ દ્વારા, વૈશ્યે ધનસંપત્તિ તેમ જ આવશ્યક વસ્તુઓ દ્વારા અને શૂદ્રે શરીરથી પરિશ્રમ કરીને બધા વર્ણોની સેવા કરવી. એનો અર્થ એ નથી કે બીજાઓએ પોતાના કર્તવ્યપાલનમાં પરિશ્રમ ન કરવો, બલકે પોતાના કર્તવ્યપાલનમાં સમાન રીતિથી બધાએ જ પરિશ્રમ કરવો. જેની પાસે જે પ્રકારની શક્તિ, વિદ્યા, વસ્તુ, કલા વગેરે હોય, તેના દ્વારા ચારેય વર્ણો ચારેય વર્ણોની સેવા કરવી, એમનાં કાર્યોમાં સહાયક બનવું. પરંતુ ચારેય વર્ણોની સેવા કરવામાં ભેદભાવ ન રાખવો.

આજકાલ વર્ણાશ્રમને નાબૂદ કરીને પાર્ટીબાજી થઈ રહી છે. આજે વર્ણાશ્રમમાં એટલી લડાઈ નથી, જેટલી લડાઈ પાર્ટીબાજીમાં થઈ રહી છે — આ પ્રત્યક્ષ વાત છે. પહેલાં લોકો ચારેય વર્ણો અને આશ્રમોની મર્યાદા પ્રમાણે ચાલતા હતા અને સુખશાંતિપૂર્વક રહેતા હતા. આજે વર્ણાશ્રમની મર્યાદાને નાબૂદ કરીને અનેક પાર્ટીઓ બનાવાઈ રહી છે, જેનાથી સંઘર્ષને પ્રોત્સાહન મળી રહ્યું છે. ગામડાંમાં બધા લોકોને પાણી મળવું કઠિન થઈ રહ્યું છે. જેમના અધિકારમાં કૂવો છે, તેઓ કહે છે કે તમે એ પાર્ટીને મત આપ્યો છે, એટલા માટે તમે અહીંથી પાણી નહિ ભરી શકો. મા, બાપ અને બેટો — ત્રણેય અલગ-અલગ પાર્ટીઓને મત આપે છે અને ઘરમાં લડે છે. અંતરમાં વેર બાંધી લીધું કે તમે એ પાર્ટીના અને અમે આ પાર્ટીના. કેટલો મહાન અનર્થ થઈ રહ્યો છે!

જો સમતા લાવવી હોય તો બીજી વ્યક્તિ કોઈ પણ વર્ણ, આશ્રમ, ધર્મ, સંપ્રદાય, મત વગેરેની કેમ ન હોય, તેને સુખ આપવાનું છે, તેનું દુઃખ દૂર કરવાનું છે અને તેનું વાસ્તવિક હિત કરવાનું છે. તેમનામાં એ ભેદ હોઈ શકે કે આપ રામરામ કહો છો તો અમે કૃષ્ણ કૃષ્ણ કહીશું; આપ વૈષ્ણવ છો તો અમે શૈવ છીએ; આપ મુસલમાન છો તો અમે હિંદુ છીએ વગેરે-વગેરે. પરંતુ એનાથી કોઈ વિઘ્ન નથી આવતું. વિઘ્ન ત્યારે આવે છે, જ્યારે એ ભાવ રહે કે તેઓ અમારી પાર્ટીના નથી, એટલા માટે એમને ભલે દુઃખ થતું રહે, પરંતુ અમને અને અમારી પાર્ટીવાળાઓને સુખ મળવું જોઈએ. આવો ભાવ મહાન પતન કરવાવાળો છે. એટલા માટે કદીક કોઈ વર્ણ વગેરેના મનુષ્યોને કષ્ટ થાય તો એમના હિતની ચિંતા સમાન રીતિથી થવી જોઈએ અને એમને સુખ

થાય તો તેથી પ્રસન્નતા સમાન રીતિથી થવી જોઈએ. જેવી રીતે, બ્રાહ્મણો અને હરિજનોમાં સંઘર્ષ થયો. એમાં હરિજનોની હાર અને બ્રાહ્મણોની જીત થતાં આપણા મનમાં પ્રસન્નતા થાય અથવા બ્રાહ્મણોની હાર અને હરિજનોની જીત થતાં આપણા મનમાં દુઃખ થાય, તો એ વિષમતા કહેવાય, જે બહુ જ હાનિકારક છે. બ્રાહ્મણો અને હરિજનો — બન્નેય પ્રત્યે આપણા મનમાં હિતની સમાન ભાવના હોવી જોઈએ. કોઈનું પણ અહિત આપણને સહન ન થાય. કોઈનું પણ દુઃખ આપણને સમાન રીતે ખટકવું જોઈએ. જો બ્રાહ્મણ દુઃખી હોય તો એને સુખ પહોંચાડીએ અને જો હરિજન દુઃખી હોય તો એને સુખ ન પહોંચાડીએ — એવો પક્ષપાત નહિ થવો જોઈએ, બલકે હરિજનને સુખ પહોંચાડવાની વિશેષ ચેષ્ટા થવી જોઈએ. હરિજનોને સુખ પહોંચાડવાની ચેષ્ટા કરતા રહીને પણ બ્રાહ્મણોના દુઃખની ઉપેક્ષા નહિ થવી જોઈએ. આ રીતે કોઈ પણ વર્ણ, આશ્રમ, ધર્મ, સંપ્રદાય વગેરેને કારણે પક્ષપાત નહિ થવો જોઈએ. બધાના પ્રત્યે સમાન રીતિથી હિતનો વર્તાવ થવો જોઈએ. જો કોઈ નીચો વર્ગ હોય અને તેને આપણે ઊંચો લાવવા ઈચ્છતા હોઈએ, તો તે વર્ગના લોકોના ભાવો અને આચરણોને શુદ્ધ અને શ્રેષ્ઠ બનાવવાં જોઈએ; તેમની પાસે વસ્તુઓની અછત હોય તો તેની પૂર્તિ કરવી જોઈએ; તેમને સહાય કરવી જોઈએ; પરંતુ તેમને ઉશ્કેરીને તેમનાં હૈયામાં બીજા વર્ગ પ્રત્યે ઈર્ષ્યા અને દ્વેષના ભાવ ભરી દેવા એ અત્યંત અહિતકર અને ઘાતક છે તથા લોક-પરલોકમાં પતન કરવાવાળા છે. કારણ કે ઈર્ષ્યા, દ્વેષ, અભિમાન વગેરે મનુષ્યનું મહાન પતન કરનારાં છે. જો એવા ભાવ બ્રાહ્મણોમાં હોય તો તેમનું પણ પતન થશે અને હરિજનોમાં હોય તો તેમનું પણ પતન થશે. ઉત્થાન તો સદ્ભાવો, સદ્ગુણો અને સદાચારો વડે જ થાય છે.

ભોજન, વસ્ત્ર, મકાન વગેરે નિર્વાહની વસ્તુઓની જેમની પાસે ઊણપ છે, તેમને એ વસ્તુઓ વિશેષપણે આપવી જોઈએ, ચાહે તે કોઈ પણ વર્ણ, આશ્રમ, ધર્મ, સંપ્રદાય વગેરેના કેમ ન હોય. બધાનું જીવનયાપન સુખપૂર્વક થવું જોઈએ. બધા સુખી થાય, બધા નીરોગી થાય, બધાનું હિત થાય, કદી કોઈને કિંચિત્માત્ર પણ દુઃખ ન થાય^૧ — એવો ભાવ રાખીને યથાયોગ્ય વર્તાવ કરવો એ જ સમતા છે, જે સઘળા મનુષ્યોને માટે હિતકર છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : બ્રાહ્મણ, ચંડાલ, ગાય, હાથી અને કૂતરું — આ બધાં તો નિરંતર બદલાઈ રહ્યાં છે અને અભાવમાં જઈ રહ્યાં છે, પરંતુ તેમનામાં રહેવાવાળું જે ભાવરૂપ સત-તત્ત્વ છે, તે ક્યારેય બદલાતું નથી, બલકે નિત્ય-નિરંતર જેમ-નું-તેમ રહે છે. જ્ઞાની લોકો તે સત-તત્ત્વને જ જુએ છે. જેમ કીડી રેતીમાં ભળી ગયેલા ખાંડના કણને પકડીને કાઢી લે

છે, એ જ પ્રમાણે જ્ઞાનીઓની વિવેકયુક્ત સૂક્ષ્મ દષ્ટિ અસત સંસારમાં વ્યાપ્ત સત-તત્ત્વને પકડી લે છે. તાત્પર્ય એ છે કે બ્રાહ્મણ હોય કે ચંડાળ, ગાય હોય કે કૂતરું, હાથી હોય કે કીડી, વિષમ - માં - વિષમ (અસમાન) પ્રાણીઓમાં પણ તેમની દષ્ટિ હંમેશાં સમાન રહે છે. વ્યવહારમાં વિષમતા થતી હોવા છતાં તેમની દષ્ટિ ક્યારેય વિષમ થતી નથી.

સંબંધ - હવે ભગવાન પૂર્વશ્લોકમાં વર્ણિત સમતાનો વિશેષ મહિમા કહે છે.

ઈહૈવ તૈર્જિતઃ સર્ગો યેષાં સામ્યે સ્થિતં મનઃ ।

નિર્દોષં હિ સમં બ્રહ્મ તસ્માદ્બ્રહ્મણિ તે સ્થિતાઃ ॥ ૧૮ ॥

યેષામ્	= જેમનું	એવ	= જ	નિર્દોષમ્	= નિર્દોષ (અને)
મનઃ	= અંતઃકરણ	સર્ગઃ	= સકળ સંસારને	સમમ્	= સમ છે,
સામ્યે	= સમભાવમાં	જિતઃ	= જીતી લીધો છે અર્થાત્ તે જીવનમુક્ત થઈ ગયા છે;	તસ્માત્	= માટે
સ્થિતમ્	= સ્થિત છે,	હિ	= કેમકે	તે	= તેઓ
તૈઃ	= તેમણે	બ્રહ્મ	= બ્રહ્મ	બ્રહ્મણિ	= બ્રહ્મમાં (જ)
ઈહ	= આ જીવંત અવસ્થામાં			સ્થિતાઃ	= સ્થિત છે.

ટીકા - ‘યેષાં સામ્યે સ્થિતં મનઃ’ - પરમાત્મતત્ત્વ અથવા સ્વરૂપમાં સ્વાભાવિક સ્થિતિનો અનુભવ થતાં જ્યારે મનબુદ્ધિમાં રાગ, દ્વેષ, કામના, વિષમતા વગેરેનો સર્વથા અભાવ થઈ જાય છે, ત્યારે મનબુદ્ધિમાં આપમેળે-સ્વાભાવિક સમતા આવી જાય છે, લાવવી નથી પડતી. બહારથી જોતાં મહાપુરુષ અને સાધારણ પુરુષમાં ખાવું-પીવું, ચાલવું-ફરવું વગેરે વ્યવહાર એક જેવો જ દેખાય છે પરંતુ મહાપુરુષોના અંતઃકરણમાં નિરંતર સમતા, નિર્દોષતા, શાંતિ વગેરે રહે છે અને સાધારણ પુરુષોના અંતઃકરણમાં વિષમતા, દોષ, અશાંતિ વગેરે રહે છે.

જેવી રીતે, પૂર્વમાં અને પશ્ચિમમાં - બન્ને બાજુએ પર્વત હોય, તો પૂર્વમાં સૂર્યનો ઉદય થતો નથી દેખાતો; પરંતુ પશ્ચિમમાં આવેલા પર્વતના શિખર ઉપર પ્રકાશ દેખાવાથી સૂર્યનો ઉદય થયો હોવામાં કોઈ સંદેહ નથી રહેતો. કારણ કે સૂર્યનો ઉદય થયા વિના પશ્ચિમના પર્વત ઉપર પ્રકાશ દેખાવો સંભવિત જ નથી. એવી જ રીતે જેમનાં મનબુદ્ધિ ઉપર માન-અપમાન, નિંદા-સ્તુતિ, સુખ-દુઃખ વગેરેની કોઈ અસર નથી પડતી તથા જેમનાં મનબુદ્ધિ રાગદ્વેષ, હર્ષશોક વગેરે વિકારોથી સર્વથા રહિત છે, તેમની સ્વરૂપમાં સ્વાભાવિક સ્થિતિ અવશ્ય થાય છે. કારણ કે સ્વરૂપમાં સ્વાભાવિક સ્થિતિ વિના મનબુદ્ધિમાં અટલ અને એકરસ સમતાનું રહેવું સંભવિત જ નથી.

‘ઈહૈવ તૈર્જિતઃ સર્ગઃ’ - અહીં ‘તૈઃ’ પદમાં બહુવચન આપવાનું તાત્પર્ય એ છે કે બધા મનુષ્યો પરમાત્મતત્ત્વની

પ્રાપ્તિ કરી શકે છે અને સકળ સંસાર ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

‘ઈહ એવ’ પદોનું તાત્પર્ય એ છે કે મનુષ્ય જીવંત અવસ્થામાં જ, અહીં સંસારને જીતી શકે છે અર્થાત્ સંસારથી મુક્ત થઈ જાય છે.

શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, પ્રાણી, પદાર્થ, ઘટના, પરિસ્થિતિ વગેરે બધાં ‘પર’ છે અને જે તેમને આધીન રહે છે, તેને ‘પરાધીન’ કહે છે. આ શરીર વગેરે વસ્તુઓમાં મહત્ત્વબુદ્ધિ થવી તથા તેમની આવશ્યકતાનો અનુભવ કરવો અર્થાત્ તેમની કામના કરવી એને જ તેમને આધીન થવું કહે છે. પરાધીન પુરુષ જ વાસ્તવમાં પરાજિત (હારેલો) છે. જ્યાં સુધી પરાધીનતા નથી છૂટતી, ત્યાં સુધી તે પરાજિત જ રહે છે.

જેના મનમાં સાંસારિક વસ્તુઓની કામના છે, તે મનુષ્ય જો બીજાં પ્રાણી, રાજ્ય વગેરે ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરી લે તોપણ તે વાસ્તવમાં પરાજિત જ છે. કારણ કે તે એ પદાર્થોમાં મહત્ત્વબુદ્ધિ રાખે છે અને પોતાના જીવનને તેમને આધીન માને છે. શરીરથી વિજય તો પશુ પણ પ્રાપ્ત કરી લે છે, પરંતુ વાસ્તવિક વિજય હૃદયથી વસ્તુની આધીનતા દૂર થતાં જ પ્રાપ્ત થાય છે.

પરાજિત વ્યક્તિ જ બીજાઓને પરાજિત કરવાને ઇચ્છે છે, બીજાને પોતાને આધીન બનાવવા ઇચ્છે છે. વાસ્તવમાં પોતાને પરાજિત કર્યા વિના કોઈ બીજાને પરાજિત કરી જ નથી શક્તો; જેમ કે - કોઈ રાજા કે

વિદ્વાન કોઈ બીજા ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરવાને ઇચ્છે તો તેણે સહુથી પહેલાં પોતાની સેના, સામર્થ્ય, બુદ્ધિ, વિદ્યા વગેરેનો સહારો લેવો જ પડે છે.

કામના ઉત્પન્ન થતાં જ મનુષ્ય પરાધીન થઈ જાય છે. એ પરાધીનતા કામનાની પૂર્તિ ન થતાં અથવા પૂર્તિ થતાં — બન્નેય અવસ્થાઓમાં જેમ છે તેમ જ રહે છે. કામનાની પૂર્તિ ન થતાં મનુષ્ય વસ્તુના અભાવને કારણે પરાધીનતાનો અનુભવ કરે છે અને કામનાની પૂર્તિ થતાં અર્થાત્ વસ્તુ મળતાં તે એ વસ્તુને પરાધીન બની જાય છે; કેમકે ઉત્પત્તિ-વિનાશશીલ વસ્તુમાત્ર ‘પર’ છે. કામનાની પૂર્તિ ન થતાં તો મનુષ્યને પરાધીનતાનો અનુભવ થાય છે, પરંતુ કામનાની પૂર્તિ થતાં બુદ્ધિમાં એવું અંધારું છવાઈ જાય છે કે પરાધીન રહેવા છતાં પણ મનુષ્યને પરાધીનતાનો અનુભવ નથી થતો, બલકે સ્વાધીનતાનો અનુભવ થાય છે!

જ્ઞાની મહાપુરુષમાં કામનાનો સર્વથા અભાવ હોવાથી તે સંપૂર્ણ રીતે સ્વાધીન થઈ જાય છે. સ્વાધીન પુરુષ જ વિજયી થાય છે. પરંતુ સ્વાધીન પુરુષના મનમાં કદી કોઈને પરાજિત કરવાનો ભાવ નથી આવતો. તે સંસારની કિંચિત્માત્ર પણ આવશ્યકતાનો અનુભવ નથી કરતો, બલકે સંસાર જ તેની આવશ્યકતાનો અનુભવ કરે છે.

જેણે સંસારને જીતી લીધો છે, એવા સમદર્શી મહાપુરુષને સંસારનું મોટામાં મોટું સુખ (પ્રલોભન) પણ આકૃષ્ટ નથી કરી શકતું અને મોટામાં મોટું દુઃખ પણ વિચલિત નથી કરી શકતું (ગીતા ૬/૨૨).

તેના મનમાં સંસારનાં કોઈ પણ પ્રાણી, પદાર્થ, પરિસ્થિતિ વગેરેનાં કિંચિત્માત્ર પણ કામના, વાસના, સ્પૃહા, તૃષ્ણા વગેરે નથી રહેતાં. જોકે તેને અનુકૂળતા-પ્રતિકૂળતાનું જ્ઞાન થાય છે તથા તેના અનુસાર યથાયોગ્ય ચેષ્ટા પણ થાય છે, તોપણ અનુકૂળતા-પ્રતિકૂળતાની તેના અંતઃકરણ ઉપર કોઈ અસર નથી પડતી.

‘નિર્દોષં હિ સમં બ્રહ્મ’ — પરમાત્મતત્ત્વમાં દોષ, વિકાર કે વિષમતા છે જ નહિ. જેટલા પણ દોષો કે વિષમતાઓ આવે છે, તે બધાં પ્રકૃતિ સાથે રાગપૂર્વક સંબંધ માનવાથી જ આવે છે. પરમાત્મતત્ત્વ પ્રકૃતિના સંબંધથી સર્વથા નિર્લિપ્ત છે, એટલા માટે તેમાં કિંચિત્માત્ર પણ દોષ કે વિષમતા નથી.

‘તસ્માદ્ બ્રહ્મણિ તે સ્થિતાઃ’ — પરમાત્મતત્ત્વ

નિર્દોષ અને સમ છે, એટલા માટે જે મહાપુરુષોનું અંતઃકરણ નિર્દોષ અને સમ થઈ ગયું છે, તેઓ પરમાત્મતત્ત્વમાં જ સ્થિત છે.

અસતના સંગથી જ સઘળા દોષો અને વિષમતાઓની ઉત્પત્તિ થાય છે. સંસાર અસત છે. અસત તેને કહે છે, જે પ્રતિક્ષણ પરિવર્તનશીલ છે અને મૂળમાં જેની સ્વતંત્ર સત્તા નથી. અસત સાથે સંબંધ (તાદાત્મ્ય) રહેતાં દોષો અને વિષમતાઓથી બચવું સંભવ નથી. મહાપુરુષોના અંતઃકરણમાં અસતનું મહત્ત્વ ન રહેવાથી તેમના ઉપર અસતની કોઈ અસર નથી પડતી. અસતની કોઈ અસર ન પડવાથી તેમનું અંતઃકરણ નિર્દોષ અને સમ બની જાય છે. નિર્દોષ અને સમ હોવાથી તેમની પરમાત્મતત્ત્વમાં આપમેળે-સ્વાભાવિક સ્થિતિ થઈ જાય છે, કે જે પહેલેથી છે જ. જેવી રીતે જ્યાં ધુમાડો છે, ત્યાં અગ્નિ અવશ્ય છે; કેમકે અગ્નિ વિના ધુમાડો સંભવિત જ નથી, એવી જ રીતે જેમના અંતઃકરણમાં સમતા છે, તેઓ અવશ્ય જ પરમાત્મતત્ત્વમાં સ્થિત છે; કેમકે પરમાત્મતત્ત્વમાં સ્થિત થયા વિના પૂર્ણ સમતા આવવી સંભવ નથી.

પોતાની (જાતની) સ્થિતિ પરમાત્મતત્ત્વમાં અથવા સમતામાં હોવાને કારણે જ અંતઃકરણમાં સમતા આવે છે. એટલા માટે અંતઃકરણમાં સમતા આવતાં જ એ મહાપુરુષોની એ ઓળખાણ થાય છે કે તેઓ પરમાત્મતત્ત્વમાં અથવા સમતામાં સ્થિત છે. આ સમતાને ગીતાએ ‘યોગ’ કહ્યો છે — ‘સમત્વં યોગ ઉચ્યતે’ (અ. ૨/૪૮), અને તેની પ્રાપ્તિને જ ગીતા મનુષ્યજન્મની પૂર્ણતા માને છે.

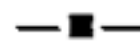
જ્ઞાનયોગનું આ પ્રકરણ તેરમા શ્લોકથી શરૂ થયું છે. પંદરમા શ્લોકના અંતમાં આવેલા ‘જન્તવઃ’ પદથી બહુવચનના પ્રયોગનો આરંભ થયો છે, જે આ ઓગણીસમા શ્લોક સુધી ચાલ્યો છે. બધામાં બહુવચન આવવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જે મનુષ્યો મોહિત થઈ રહ્યા હતા, તેઓ બધા જ પરમાત્મતત્ત્વને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. પરંતુ પ્રસ્તુત શ્લોકમાં ‘બ્રહ્મણિ’ પદમાં એકવચન આવ્યું છે, જેનું તાત્પર્ય એ છે કે સઘળા મનુષ્યોને એક જ પરમાત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. મુક્તિ ચાહે બ્રાહ્મણની થાય કે ચંડાલની, બન્નેને એક જ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. ભેદ કેવળ શરીરોને લીધે છે, જે સ્વીકાર્ય છે. તત્ત્વને લીધે કોઈ ભેદ નથી. પહેલાં જેટલા સનકાદિ વગેરે મહાત્માઓ થઈ ગયા, તેમને જે તત્ત્વ પ્રાપ્ત થયું, તે જ તત્ત્વ આજે પણ પ્રાપ્ત થાય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : અહીં આવેલા ‘મન’ શબ્દને બુદ્ધિનો વાચક સમજવો જોઈએ, કારણ કે સમતામાં મન સ્થિત થતું નથી, બલકે બુદ્ધિ જ સ્થિત થાય છે. મન ધ્યાનમાં સ્થિત થાય છે. આ પ્રકરણ જ સ્થિરબુદ્ધિનું છે. મનની સ્થિરતા માત્ર

ધ્યાન-અવસ્થામાં રહે છે, વ્યવહારમાં નહીં; પરંતુ બુદ્ધિની સ્થિરતા નિરંતર રહે છે. કલ્યાણ મનની સ્થિરતાથી થતું નથી, બલકે બુદ્ધિની સ્થિરતાથી થાય છે. મનની સ્થિરતાથી સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી મનની સ્થિરતા બહુ ઊંચી નથી, જેટલી બુદ્ધિની છે. ભગવાને પણ બીજા અધ્યાયમાં સ્થિતપ્રજ્ઞ (સ્થિરબુદ્ધિ) થવાનો મહિમા કહ્યો છે. આગળના (આ અધ્યાયના) શ્લોકમાં પણ ભગવાને કહ્યું છે — ‘સ્થિરબુદ્ધિરસમ્મૂઢો બ્રહ્મવિદ્ બ્રહ્મણિ સ્થિતઃ’,

સાધક ભૂલથી પણ પોતાને તત્ત્વજ્ઞ ન માની લે, તેથી એની ઓળખ આપવામાં આવી છે કે, જો બુદ્ધિમાં સમતા આવી નથી તો સમજી લેવું જોઈએ કે, હજી તત્ત્વજ્ઞાન લાધ્યું નથી. ફક્ત વહેમ છે. બુદ્ધિની સમતાનું સ્વરૂપ છે - રાગ-દ્વેષ, હર્ષ-શોક વગેરે ન થવાં. તત્ત્વપ્રાપ્તિ થવાથી બુદ્ધિમાં નિરંતર સમતા રહે છે. આ સમતાથી બુદ્ધિનું ક્યારેય વ્યુત્થાન અથવા વિયોગ થતો નથી.

જેની બુદ્ધિ સમતામાં સ્થિત છે, તેમાં રાગ-દ્વેષ રહેતાં નથી. તેની આવી સમબુદ્ધિ સ્વાભાવિકપણે અટલ રહે છે કે સર્વ કંઈ પરમાત્મા જ છે. જ્યારે એક પરમાત્મા સિવાય બીજું કંઈ છે જ નહીં, તો પછી કોની સાથે દ્વેષ કરે અને કોણ કરે? જ્યારે એક જ સત્તા અટલ અનુભવમાં આવી જાય છે, ત્યારે કોઈ કામના રહેતી નથી અને અશાંતિ પણ રહેતી નથી.

સંબંધ — પૂર્વશ્લોકમાં જે સ્થિતિનું વર્ણન થયું છે, તેની પ્રાપ્તિનું સાધન તથા સિદ્ધિનાં લક્ષણોનું વર્ણન આગળના શ્લોકમાં કરે છે.

ન પ્રહૃષ્યેત્પ્રિયં પ્રાપ્ય નોદ્વિજેત્પ્રાપ્ય ચાપ્રિયમ્ ।

સ્થિરબુદ્ધિરસમ્મૂઢો બ્રહ્મવિદ્ બ્રહ્મણિ સ્થિતઃ ॥ ૨૦ ॥

પ્રિયમ્	= (જે) પ્રિયને	અપ્રિયમ્	= અપ્રિયને	અસમ્મૂઢઃ	= મૂઢતારહિત (જ્ઞાની)
પ્રાપ્ય	= પામીને	પ્રાપ્ય	= પામીને	બ્રહ્મવિદ્	= (તથા) બ્રહ્મવેત્તા મનુષ્ય
ન પ્રહૃષ્યેત્	= હરખાય નહીં	ન, ઉદ્વિજેત્	= ઉદ્વિગ્ન ન થાય,	બ્રહ્મણિ	= બ્રહ્મમાં
ચ	= તેમજ	સ્થિરબુદ્ધિઃ	= (તે) સ્થિરબુદ્ધિનો,	સ્થિતઃ	= સ્થિત છે.

ટીકા — ‘ન પ્રહૃષ્યેત્પ્રિયં પ્રાપ્ય નોદ્વિજેત્પ્રાપ્ય ચાપ્રિયમ્’ — શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, સિદ્ધાંત, સંપ્રદાય, શાસ્ત્ર આદિને અનુકૂળ પ્રાણી, પદાર્થ, ઘટના, પરિસ્થિતિ વગેરેની પ્રાપ્તિ થવી એને જ ‘પ્રિય’ને પામવું કહે છે.

શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, સિદ્ધાંત, સંપ્રદાય, શાસ્ત્ર આદિને પ્રતિકૂળ પ્રાણી, પદાર્થ, ઘટના, પરિસ્થિતિ વગેરેની પ્રાપ્તિ થવી એને જ ‘અપ્રિય’ને પામવું કહે છે.

પ્રિય અને અપ્રિય પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ સાધકના અંતઃકરણમાં હર્ષ અને શોક નહિ થવા જોઈએ. અહીં પ્રિય અને અપ્રિયની પ્રાપ્તિનો એ અર્થ નથી કે સાધકના હૃદયમાં અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ પ્રાણી-પદાર્થના પ્રત્યે રાગ કે દ્વેષ છે, ઊલટાનું અહીં તે પ્રાણી-પદાર્થોની પ્રાપ્તિના જ્ઞાનને જ પ્રિય અને અપ્રિયની પ્રાપ્તિ કહેવામાં આવી છે. પ્રિય કે અપ્રિયની પ્રાપ્તિ અથવા અપ્રાપ્તિનું જ્ઞાન થવામાં કોઈ દોષ નથી. અંતઃકરણમાં તેમની પ્રાપ્તિ અથવા અપ્રાપ્તિની અસર પડવી અર્થાત્ હર્ષશોક વગેરે વિકારો થવા એ જ દોષ છે.

પ્રીતિ અને અપ્રીતિનું જ્ઞાન તો અંતઃકરણમાં થાય છે, પરંતુ હર્ષિત અને ઉદ્વિગ્ન તો કર્તા થાય છે. અહંકારથી મોહિત

અંતઃકરણવાળો પુરુષ પ્રકૃતિનાં કરણો દ્વારા થવાવાળી ક્રિયાઓને લીધે ‘હું કર્તા છું’ — એવું માની લે તથા હર્ષિત અને ઉદ્વિગ્ન થતો રહે છે. પરંતુ જેનો મોહ દૂર થઈ ગયો છે, જે તત્ત્વવેત્તા છે, તે ‘ગુણો જ ગુણોમાં વર્તી રહ્યા છે’ — એવું જાણીને પોતાનામાં (સ્વરૂપમાં) વાસ્તવિક અકર્તૃત્વનો અનુભવ કરે છે (ગીતા ૩/૨૮). સ્વરૂપનું હર્ષિત અને ઉદ્વિગ્ન થવું સંભવિત જ નથી.

‘સ્થિરબુદ્ધિઃ’ — સ્વરૂપનું જ્ઞાન પોતાના દ્વારા જ પોતાને થાય છે. એમાં જ્ઞાતા અને જ્ઞેયનો ભાવ નથી રહેતો. આ જ્ઞાન કરણનિરપેક્ષ હોય છે અર્થાત્ તેમાં શરીર, મન, બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયો વગેરે કોઈ કરણની અપેક્ષા નથી હોતી. કરણોથી થવાવાળું જ્ઞાન સ્થિર તથા સંદેહરહિત નથી હોતું, એટલા માટે તે અલ્પજ્ઞાન છે. પરંતુ પોતા(પોતાના હોવાપણા)નું જ્ઞાન પોતાને જ થવાથી તેમાં કદી પરિવર્તન કે સંદેહ નથી થતાં. જે મહાપુરુષને એવા કરણનિરપેક્ષ જ્ઞાનનો અનુભવ થઈ ગયો છે, તેની કહેવામાં આવતી બુદ્ધિમાં એ જ્ઞાન એટલી દૃઢતાથી ઊતરી આવે છે કે તેમાં કદી વિકલ્પ, સંદેહ, વિપરીત ભાવના, અસંભાવના વગેરે થતાં જ નથી.

એટલા માટે તેને ‘સ્થિરબુદ્ધિઃ’ કહેવામાં આવ્યો છે.

‘અસમ્મૂઢઃ’ – જે પરમાત્મતત્ત્વ સદાસર્વત્ર વિદ્યમાન છે, તેનો અનુભવ ન થવો અને જેની સ્વતંત્ર સત્તા નથી, તે ઉત્પત્તિ-વિનાશશીલ સંસારને સત્ય માનવો – એવી મૂઢતા સાધારણ મનુષ્યમાં રહે છે. એ મૂઢતાનો જેનામાં સર્વથા અભાવ થઈ ગયો છે, તેને જ અહીં ‘અસમ્મૂઢઃ’ કહેવામાં આવ્યો છે.

‘બ્રહ્મવિત્’ – પરમાત્માથી અલગ થઈને પરમાત્માનો અનુભવ નથી થતો. પરમાત્માનો અનુભવ કરનાર, અનુભવ અને અનુભાવ્ય એ ત્રિપુટી નથી રહેતી, બલ્કે ત્રિપુટી-રહિત અનુભવમાત્ર (જ્ઞાનમાત્ર) રહે છે. વાસ્તવમાં બ્રહ્મને જાણવાવાળો કોણ છે – એ બતાવી શકાતું નથી. કારણ કે બ્રહ્મને જાણવાવાળો બ્રહ્મથી અભિન્ન બની જાય છે^૧, એટલા માટે તે પોતાને બ્રહ્મવિદ માનતો જ નથી અર્થાત્ તેનામાં ‘હું બ્રહ્મને જાણું છું’ એવું અભિમાન નથી રહેતું.

‘બ્રહ્મણિ સ્થિતઃ’ – વાસ્તવમાં સઘળાં પ્રાણીઓ તત્ત્વથી નિત્યનિરંતર બ્રહ્મમાં જ રહેલાં છે; પરંતુ ભૂલથી પોતાની સ્થિતિ શરીર, ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ વગેરેમાં જ માનતાં રહેવાને કારણે મનુષ્યને બ્રહ્મમાં પોતાની સ્વાભાવિક સ્થિતિનો અનુભવ નથી થતો. જેને બ્રહ્મમાં પોતાની સ્વાભાવિક સ્થિતિનો અનુભવ થઈ ગયો છે, એવા મહાપુરુષને માટે અહીં ‘બ્રહ્મણિ સ્થિતઃ’ પદોનો પ્રયોગ થયો છે. એવા મહાપુરુષને પ્રત્યેક પરિસ્થિતિમાં નિત્યનિરંતર બ્રહ્મમાં પોતાની સ્વાભાવિક સ્થિતિનો અનુભવ થતો રહે છે.

જોકે એક વસ્તુની બીજી વસ્તુમાં સ્થિતિ થાય છે, તોપણ બ્રહ્મમાં સ્થિતિ એ પ્રકારની નથી. કારણ કે બ્રહ્મનો અનુભવ થતાં સર્વત્ર એક બ્રહ્મ ને બ્રહ્મ જ રહી જાય છે. તેમાં સ્થિતિ માનવાવાળો બીજો કોઈ રહેતો જ નથી. જ્યાં સુધી કોઈ બ્રહ્મમાં પોતાની સ્થિતિ માને છે, ત્યાં સુધી બ્રહ્મની વાસ્તવિક અનુભૂતિમાં ખામી છે, પરિચ્છિન્નતા છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : સુષુપ્તિ અને મૂર્છામાં મનુષ્યનો શરીરથી અજ્ઞાનપૂર્વક સંબંધ-વિચ્છેદ થાય છે અર્થાત્ મન અવિદ્યામાં લીન થાય છે; તેથી આ અવસ્થાઓમાં મનુષ્યને પ્રિય અને અપ્રિયનું, શારીરિક પીડા વગેરેનું જ્ઞાન રહેતું નથી પરંતુ જીવનમુક્ત મહાપુરુષનો જ્ઞાનપૂર્વક શરીર સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય છે. તેથી તેને પ્રિય અને અપ્રિયનું, શરીરની પીડા વગેરેનું જ્ઞાન તો થાય છે, પરંતુ તેનાથી તે હર્ષિત કે ઉદાસ, સુખી કે દુઃખી થતો નથી. તેની શરીર-ઈન્દ્રિયો-મન-બુદ્ધિની પરવશતા ચાલી જાય છે.

બ્રહ્મને જાણવું અને તેમાં સ્થિત થવું - બંને એક જ છે.

—■—

સંબંધ – બ્રહ્મમાં પોતાની સ્વાભાવિક સ્થિતિનો અનુભવ કેવી રીતે થાય છે, એનું વિવેચન આગળના શ્લોકમાં કરે છે.

બાહ્યસ્પર્શેષ્યસક્તાત્મા વિન્દત્યાત્મનિ યત્સુખમ્ ।

સ બ્રહ્મયોગયુક્તાત્મા સુખમક્ષયમશ્નુતે ॥ ૨૧ ॥

બાહ્યસ્પર્શેષુ	= બહારના વિષયોમાં (પ્રાકૃત વસ્તુ માત્રના સંબંધમાં)	આત્મનિ	= અંતઃકરણમાં	બ્રહ્મયોગ-	= સચ્ચિદાનંદધન
અસક્તાત્મા	= આસક્તિ વિનાના અંતઃકરણવાળો સાધક	યત્	= જે	યુક્તાત્મા	બ્રહ્મમાં અભિન્નભાવે સ્થિત માણસ
		સુખમ્	= (સાત્ત્વિક) સુખ છે (તેને)	અક્ષયમ્	= અક્ષય
		વિન્દતિ	= પામે છે. (એ પછી)	સુખમ્	= સુખનો
		સઃ	= તે	અશ્નુતે	= અનુભવે કરે છે.

ટીકા – ‘બાહ્યસ્પર્શેષ્યસક્તાત્મા’ – પરમાત્મા સિવાય શરીર, ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, પ્રાણ વગેરેમાં તથા શબ્દ, સ્પર્શ વગેરે વિષયોના સંયોગજન્ય સુખમાં જેની આસક્તિ દૂર થઈ ગઈ છે, એવા સાધકને માટે અહીં આ પદો પ્રયોજાયેલાં છે. જે સાધકોની આસક્તિ હજુ દૂર થઈ

નથી, પરંતુ જેમનો ઉદ્દેશ્ય આસક્તિને દૂર કરવાનો થઈ ગયો છે, એ સાધકોને પણ આસક્તિરહિત માની લેવા જોઈએ. કારણ કે ઉદ્દેશ્યની દૃઢતાને કારણે તેઓ પણ શીઘ્ર જ આસક્તિથી મુક્ત થઈ જાય છે.

પૂર્વશ્લોકમાં વર્ણવેલી ‘પ્રિયને પ્રાપ્ત થઈને હર્ષિત

અને અપ્રિયને પ્રાપ્ત થઈને ઉદ્વિગ્ન નહિ થવું જોઈએ' એવી સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરવા માટે બાહ્યસ્પર્શમાં (પ્રાકૃત પદાર્થોમાં) આસક્તિરહિત થવું આવશ્યક છે.

ઉત્પત્તિ-વિનાશશીલ વસ્તુમાત્રનું નામ 'બાહ્યસ્પર્શ' છે, ચાહે તેનો સંબંધ બહારથી હોય કે અંતઃકરણથી હોય; જ્યાં સુધી બાહ્યસ્પર્શમાં આસક્તિ રહે છે, ત્યાં સુધી પોતાના સ્વરૂપનો અનુભવ થતો નથી. બાહ્યસ્પર્શ (પદાર્થો) નિરંતર બદલાતા રહે છે. પરંતુ આસક્તિને કારણે તેના બદલાવા ઉપર દૃષ્ટિ નથી જતી અને તેમાં સુખનો અનુભવ થાય છે. પદાર્થોને અપરિવર્તનશીલ અને સ્થિર માનવાથી જ મનુષ્ય તેમનાથી સુખ લે છે. પરંતુ વાસ્તવમાં તે પદાર્થોમાં સુખ નથી. સુખ પદાર્થોના સંબંધ-વિચ્છેદથી જ થાય છે. એટલા માટે સુષુપ્તિમાં જ્યારે પદાર્થોના સંબંધની વિસ્મૃતિ થઈ જાય છે, ત્યારે સુખનો અનુભવ થાય છે.

બ્રાન્તિ (વહેમ) તો એવી છે કે બાહ્ય પદાર્થો વિના મનુષ્ય જીવી નથી શકતો, પરંતુ વાસ્તવમાં જોવામાં આવે તો બાહ્ય પદાર્થોના વિયોગ વિના મનુષ્ય જીવી જ નથી શકતો. એટલા જ માટે તે નિદ્રા લે છે; કેમકે નિદ્રામાં પદાર્થોને ભૂલી જાય છે. પદાર્થોને ભૂલવા છતાં પણ નિદ્રાથી જે તાજગી, બળ, આરોગ્યલાભ, નિશ્ચિંતતા વગેરે સુખ મળે છે, તે જાગ્રતમાં પદાર્થોના સંયોગથી નથી મળી શકતું. એટલા માટે જાગ્રતમાં મનુષ્યને વિશ્રામ લેવાની અને પ્રાણી-પદાર્થોથી અલગ થવાની ઈચ્છા થાય છે અને મનુષ્ય નિદ્રાને અત્યંત આવશ્યક સમજે છે; કેમકે વાસ્તવમાં પદાર્થોના વિયોગથી જ મનુષ્યને જીવન મળે છે.

નિદ્રાવસ્થામાં બે વાતો થાય છે — એક તો મનુષ્ય બાહ્ય પદાર્થો સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ કરવા ઈચ્છે છે અને બીજી, તેનામાં એ ભાવ રહે છે કે નિદ્રા લીધા પછી અમુક કાર્ય કરવું છે. એ બન્ને વાતોમાં પદાર્થો સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ ઈચ્છવો એ તો પોતાની ઈચ્છા છે, જે સદા એક જ રહે છે; પરંતુ કાર્ય કરવાનો ભાવ બદલાતો રહે છે. કાર્ય કરવાનો ભાવ પ્રબળ રહેવાને કારણે મનુષ્યની દૃષ્ટિ પદાર્થો સાથેના સંબંધ-વિચ્છેદ તરફ નથી જતી. તે પદાર્થોનો સંબંધ રાખીને જ નિદ્રા લે છે અને જાગે છે.

એ મોટા આશ્ચર્યની વાત છે કે સંબંધી તો નથી રહેતો, પરંતુ સંબંધ રહી જાય છે. એનું કારણ એ છે કે પોતે (અવિનાશી ચેતન) જે સંબંધને પોતાનામાં માની લે છે, તે દૂર થતો નથી. આ માનેલા સંબંધને દૂર કરવાનો ઉપાય છે — પોતાનામાં સંબંધને ન માને. કારણ કે પ્રાણી-પદાર્થો સાથે સંબંધ વાસ્તવમાં છે નહિ, કેવળ માનેલો છે. માનેલી વાત ન માનતાં ટકી નથી શકતી અને માન્યતાને

પકડી રાખવાથી કોઈ અન્ય સાધન વડે દૂર થઈ શકતી નથી. એટલા માટે માનેલા સંબંધની માન્યતાને વર્તમાનમાં જ દૂર કરી દેવી જોઈએ. પછી મુક્તિ સ્વતઃસિદ્ધ છે.

બાહ્ય પદાર્થોનો સંબંધ અવાસ્તવિક છે, પરંતુ પરમાત્મા સાથેનો આપણો સંબંધ વાસ્તવિક છે. મનુષ્ય સુખની ઈચ્છાથી બાહ્ય પદાર્થોની સાથે પોતાનો સંબંધ માની લે છે, પરંતુ પરિણામમાં તેને દુઃખ ને દુઃખ જ પ્રાપ્ત થાય છે (ગીતા ૫/૨૨). આ રીતે અનુભવ કરવાથી બાહ્ય પદાર્થોની આસક્તિ દૂર થઈ જાય છે.

'વિન્દત્યાત્મનિયત્સુખમ્' — બાહ્ય પદાર્થોની આસક્તિ દૂર થતાં અંતઃકરણમાં સાત્ત્વિક સુખનો અનુભવ થઈ જાય છે. બાહ્ય પદાર્થોના સંબંધથી થવાવાળું સુખ રાજસિક હોય છે. જ્યાં સુધી મનુષ્ય રાજસિક સુખ લેતો રહે છે, ત્યાં સુધી સાત્ત્વિક સુખનો અનુભવ થતો નથી. રાજસિક સુખમાં આસક્તિરહિત થવાથી જ સાત્ત્વિક સુખનો અનુભવ થાય છે.

'સ બ્રહ્મયોગયુક્તાત્મા' — સંસારથી રાગ દૂર થતાં જ બ્રહ્મમાં અભિન્ન ભાવે આપમેળે સ્થિતિ થઈ જાય છે. જેવી રીતે અંધકારનો નાશ થવો અને પ્રકાશ થવો — બન્ને એકસાથે જ થાય છે, છતાં પણ પહેલાં અંધકારનો નાશ થવો અને પછી પ્રકાશ થવો માનવામાં આવે છે. એવી જ રીતે રાગનું દૂર થવું અને બ્રહ્મમાં સ્થિત થવું — બન્ને એકસાથે થવા છતાં પણ પહેલાં રાગનો નાશ ('બાહ્યસ્પર્શોષ્વસક્તાત્મા') અને પછી બ્રહ્મમાં સ્થિતિ ('બ્રહ્મયોગયુક્તાત્મા') માનવામાં આવે છે. જેવી રીતે તેરમા અધ્યાયના પહેલા શ્લોકમાં ક્ષેત્રજ (જીવાત્મા) દ્વારા પોતાને ક્ષેત્ર(શરીર)થી સર્વથા અલગ અનુભવ કરવાની વાત આવી છે અને પછી બીજા શ્લોકમાં ક્ષેત્રજ દ્વારા પોતાને પરમાત્મતત્ત્વથી સર્વથા અભિન્ન અનુભવ કરવાની વાત આવી છે. એવી જ રીતે અહીં પહેલાં 'બાહ્યસ્પર્શોષ્વસક્તાત્મા' પદથી શરીર-સંસારથી પોતાને સર્વથા અલગ અનુભવ કરવાની વાત બતાવીને પછી 'બ્રહ્મયોગયુક્તાત્મા' પદથી પોતાને પરમાત્મતત્ત્વથી સર્વથા અભિન્ન અનુભવ કરવાની વાત બતાવવામાં આવી છે.

ભોગોથી વિરક્ત થઈને સાત્ત્વિક સુખ મળ્યા બાદ 'હું સુખી છું', 'હું જ્ઞાની છું', 'હું નિર્વિકાર છું', 'મારે માટે કોઈ કર્તવ્ય નથી.' આ રીતે 'અહમ્'નો સૂક્ષ્મ અંશ શેષ રહી જાય છે. તેની નિવૃત્તિને માટે એકમાત્ર પરમાત્મતત્ત્વ સાથે અભિન્નતાનો અનુભવ કરવો આવશ્યક છે. કારણ કે પરમાત્મતત્ત્વ સાથે સર્વથા એક થયા વિના પોતાની સત્તા, પોતાના વ્યક્તિત્વ (પરિચ્છિન્નતા કે એકદેશીયતા)નો સર્વથા અભાવ થતો નથી.

‘સુખમક્ષયમશ્નુતે’ – જ્યાં સુધી સાધક સાત્ત્વિક સુખનો ઉપભોગ કરતો રહે છે, ત્યાં સુધી તેનામાં સૂક્ષ્મ ‘અહમ્’, સૂક્ષ્મ પરિચિન્નતા રહે છે. સાત્ત્વિક સુખનો પણ ઉપભોગ ન કરવાથી ‘અહમ્’નો સર્વથા અભાવ થઈ જાય છે અને સાધકને પરમાત્મસ્વરૂપ, ચિન્મય અને નિત્ય એકરસ રહેવાવાળા અવિનાશી સુખનો અનુભવ થઈ જાય છે. આ જ અક્ષય સુખને ‘આત્યંતિક સુખ’ (અ. ૬/૨૧), ‘અત્યંત સુખ’ (અ. ૬/૨૮) ‘એકાંતિક સુખ’ (અ. ૧૪/૨૭) વગેરે નામો વડે ઓળખાવ્યું છે. એનો અનુભવ થતાં એ પરમાત્મતત્ત્વમાં સ્વાભાવિક જ એક આકર્ષણ થાય છે, જેને

પ્રેમ કહે છે (ગીતા ૧૮/૫૪). આ પ્રેમમાં કદી ઊણપ આવતી નથી, બલકે તે ઉત્તરોત્તર વધતો જ રહે છે. તે તત્ત્વનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થતાં, તેના ઉપર વિચાર કરતાં પહેલાંથી કંઈક નાવીન્ય દેખાય છે – આને જ પ્રેમનું પ્રતિક્ષણે વધવું કહે છે. એમાં એક સમજવાની વાત એ છે કે પ્રેમના પ્રતિક્ષણે વધવા છતાં પણ જો ‘પહેલાં ઊણપ હતી અને હવે પૂર્તિ થઈ ગઈ’ એવું પ્રતીત થાય તો એ સાધનાવસ્થા છે, જો નાવીન્ય દેખાવા છતાં પણ ‘પહેલાં ઊણપ હતી અને હવે પૂર્તિ થઈ ગઈ’ એવું પ્રતીત ન થાય, તો એ સિદ્ધ-અવસ્થા છે.

સંબંધ – પૂર્વશ્લોકમાં ભગવાને વિષયોથી વિરક્ત પુરુષને અક્ષય સુખની પ્રાપ્તિ બતાવી. હવે વિષયોથી વિરક્તિ કેવી રીતે થાય – એનું આગળના શ્લોકમાં વિવેચન કરે છે.

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःખयोनय एव ते ।
आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥ २२ ॥

હિ	= કેમકે	ભોગા:	= ભોગ (સુખ) છે,	(તેથી)	
યે	= જે	તે	= તે	કૌન્તેય	= હે કુંતીનંદન!
સંસ્પર્શજા:	= ઇન્દ્રિયો અને	આદ્યન્તવન્ત:	= આદિ-અન્તવાળા	બુધ:	= વિવેકશીલ મનુષ્ય
	વિષયોના સંયોગથી		(અને)	તેષુ	= તેમાં
	ઉત્પન્ન થતા	દુઃખયોનયઃ, એવ	= દુઃખના જ હેતુ છે.	ન રમતે	= રમણ કરતો નથી.

ટીકા – ‘યે હિ સંસ્પર્શજા ભોગા:’ – શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ – આ વિષયો સાથે ઇન્દ્રિયોનો રાગપૂર્વક સંબંધ થતાં જે સુખ પ્રતીત થાય છે, તેને ‘ભોગ’ કહે છે. સંબંધજન્ય અર્થાત્ ઇન્દ્રિયજન્ય ભોગમાં મનુષ્ય કદી સ્વતંત્ર નથી. સુખ-સુવિધા અને માન-મોટાઈ મળતાં પ્રસન્ન થવું એને ભોગ કહે છે. પોતાની બુદ્ધિમાં જે સિદ્ધાંતનો આદર છે, બીજી વ્યક્તિ દ્વારા એ જ સિદ્ધાંતની પ્રશંસા સાંભળીને જે પ્રસન્નતા થાય છે, સુખ થાય છે, તે પણ એક જાતનો ભોગ જ છે. તાત્પર્ય એ છે કે પરમાત્મા સિવાય જેટલાં પણ પ્રકૃતિજન્ય પ્રાણી, પદાર્થ, પરિસ્થિતિઓ, અવસ્થાઓ વગેરે છે, તેમનાથી કોઈ પણ પ્રકૃતિજન્ય કરણ દ્વારા સુખની અનુભૂતિ કરવી એ ભોગ જ છે.

શાસ્ત્રનિષિદ્ધ ભોગ તો સર્વથા ત્યાજ્ય છે જ પરંતુ શાસ્ત્રવિહિત ભોગ પણ પરમાત્મપ્રાપ્તિમાં બાધક હોવાથી ત્યાજ્ય છે. કારણ કે જડતાના સંબંધ વિના ભોગ થતો નથી. જ્યારે પરમાત્મપ્રાપ્તિને માટે જડતા સાથે સંબંધ-

વિચ્છેદ કરવો આવશ્યક છે.

‘આદ્યન્તવન્ત:’ – સઘળા ભોગો આવવા-જવાવાળા છે, અનિત્ય છે, પરિવર્તનશીલ છે (ગીતા— ૨/૧૪). એ કદી એકરૂપ રહી શકતા જ નથી. તાત્પર્ય એ છે કે એ ભોગોની પોતાની સાથે કોઈ પણ અંશે એકતા નથી. ભોગો આવવા-જવાવાળા છે અને પોતે સદા રહેવાવાળો છે. ભોગો જડ છે અને પોતે ચેતન છે. ભોગો વિકારી છે અને પોતે નિર્વિકાર છે. ભોગો આદિ-અન્તવાળા છે અને પોતે આદિ-અન્ત રહિત છે. એટલા માટે પોતાને ભોગોથી કદી સુખ મળી શકતું નથી. જીવ પરમાત્માનો અંશ છે – ‘મમૈવાંશો જીવલોકે’ (ગીતા ૧૫/૭), એટલા માટે તેને પરમાત્માથી જ અક્ષય સુખ મળી શકે છે – ‘સ બ્રહ્મયોગયુક્તાત્મા સુખમક્ષયમશ્નુતે’ (ગીતા ૫/૨૧).

ભોગો આવવા-જવાવાળા છે – એ તરફ ધ્યાન જતાં જ સુખ-દુઃખનો પ્રભાવ ઓછો થઈ જાય છે. એટલા માટે ‘આદ્યન્તવન્ત:’ પદ ભોગોના પ્રભાવને દૂર કરવા

માટે ઔષધરૂપ છે.

‘દુઃખયોનય એવ તે’ — જેટલાં પણ સંબંધ-જન્ય સુખો છે, તે બધાં દુઃખનાં ઉત્પત્તિસ્થાનો છે. સંબંધ-જન્ય સુખ દુઃખથી જ ઉત્પન્ન થાય છે અને દુઃખમાં જ પરિણમે છે. પહેલાં વસ્તુના અભાવનું દુઃખ થાય છે, ત્યારે જ તે વસ્તુના મળવાથી સુખ થાય છે. વસ્તુના અભાવનું દુઃખ જેટલી માત્રામાં થાય છે, વસ્તુના મળવાનું સુખ પણ તેટલી જ માત્રામાં થાય છે.

ભોગવનાર વ્યક્તિ દુઃખોથી બચી શકતી નથી. કારણ કે ભોગો જડતાના સંબંધથી જ થાય છે અને જડતાનો સંબંધ જ જન્મ-મરણરૂપી મહાન દુઃખનું કારણ છે.

પાતંજલયોગદર્શનમાં કહેવામાં આવ્યું છે —

‘પરિણામતાપસંસ્કારદુઃખૈર્ગુણવૃત્તિવિરોધાચ્ચ દુઃખમેવ સર્વં વિવેકિનઃ’ (૨/૧૫).

‘પરિણામદુઃખ, તાપદુઃખ અને સંસ્કારદુઃખ — એવાં ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખો બધામાં વિદ્યમાન રહેવાને કારણે તથા ત્રણ, ગુણોની વૃત્તિઓમાં પરસ્પર વિરોધ હોવાને કારણે વિવેકી પુરુષને માટે સઘળેસઘળા ભોગો દુઃખરૂપ જ છે.’

સઘળા વિષયભોગો આરંભમાં સુખરૂપ પ્રતીત થવા છતાં પણ પરિણામમાં દુઃખ જ આપવાવાળા છે (ગીતા ૧૮/૩૮); કેમકે ભોગોના પરિણામમાં આપણી શક્તિનો હાસ અને ભોગ્યપદાર્થોનો નાશ થાય છે — આ ‘પરિણામદુઃખ’ છે.

બીજી વ્યક્તિઓ પાસે આપણાથી અધિક ભોગ જોઈને, પોતાની ઈચ્છાનુસાર પૂરતા ભોગો ન મળવાથી, હૈયામાં ભોગોની આસક્તિ હોવા છતાં પણ ભોગો ભોગવવાનું સામર્થ્ય ન હોવાથી તથા પ્રાપ્ત ભોગોથી વિખૂટા થઈ જવાની આશંકાથી ભોગોની પાસે રહેતા હોવા છતાં પણ હૃદયમાં સંતાપ રહે છે — આ ‘તાપદુઃખ’ છે.

કોઈ કારણવશ ભોગોથી વિખૂટા પડી જવા પર મનુષ્ય એ ભોગોને યાદ કરી કરીને દુઃખી થાય છે — આ ‘સંસ્કારદુઃખ’ છે.

ભોગોમાં રુચિ હોવાને કારણે મન એ ભોગોને ભોગવવાને ઈચ્છે છે; પરંતુ વિવેકને કારણે બુદ્ધિ તેને ભોગવતાં રોકે છે. એવી જ રીતે સત્સંગ કરતી વેળા તામસી

વૃત્તિને કારણે નિદ્રા આવવા લાગે છે અને નિદ્રાનું સુખ મનુષ્યને પોતાની તરફ ખેંચે છે; પરંતુ સાત્ત્વિક વૃત્તિને કારણે તેને વિચાર આવે છે કે હમણાં સત્સંગ કરી લઈએ; કેમકે આવો અવસર વારંવાર મળશે નહિ — આ ‘ગુણવૃત્તિ-વિરોધ’ છે, જેના દ્વારા સાધકોને બહુ જ દુઃખ થાય છે.

ભોગોને પ્રાપ્ત કરવા એ પોતાના વશની વાત નથી; કેમકે એમાં પ્રારબ્ધનું પ્રાધાન્ય અને પોતાની પરતંત્રતા છે. પરંતુ ભગવાનની પ્રાપ્તિ પ્રત્યેક મનુષ્ય કરી શકે છે; કેમકે એમની પ્રાપ્તિને માટે જ મનુષ્યશરીર મળેલું છે. ભોગ બે મનુષ્યોને પણ સમાન રૂપે પ્રાપ્ત નથી થઈ શકતા, પરંતુ ભગવાન મનુષ્યમાત્રને સમાનરૂપે પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. સત્યયુગ આદિમાં મોટા-મોટા ઋષિઓને જે ભગવાન પ્રાપ્ત થયા હતા, એ જ આજે કલિયુગમાં પણ બધાને પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. ભોગોની પ્રાપ્તિ સદાને માટે નથી થતી અને બધાને નથી થતી. પરંતુ ભગવાનની પ્રાપ્તિ સદાને માટે થાય છે અને બધાને થાય છે. તાત્પર્ય એ થયું કે ભોગો (જડતા)ની પ્રાપ્તિમાં તો વિભિન્નતા રહે જ છે, પરંતુ તેના ત્યાગમાં બધું એક બની જાય છે.

‘એવ’ પદનું તાત્પર્ય એ છે કે ભોગો નિઃસંદેહ અને નિશ્ચિતરૂપથી દુઃખનું કારણ છે. તેમાં સુખ પ્રતીત થતું હોવા છતાં પણ વાસ્તવમાં સુખનો અંશ પણ નથી.

‘ન તેષુ રમતે બુધઃ’ — સાધારણ મનુષ્યને જે ભોગોમાં સુખ પ્રતીત થાય છે, તે ભોગોને વિવેકશીલ મનુષ્ય દુઃખરૂપ જ સમજે છે. એટલા માટે તે એ ભોગોમાં રમણ કરતો નથી, એમને આધીન થતો નથી.

વિવેકી મનુષ્યને આ વાતનું જ્ઞાન રહે છે કે સંસારનાં સમસ્ત દુઃખ, સંતાપ, તાપ, નરક વગેરે સંયોગજન્ય સુખની ઈચ્છા ઉપર જ આધારિત છે. પોતાના આ જ્ઞાનને મહત્વ આપવાથી જ તે બુદ્ધિમાન છે. પરંતુ જેણે એ જાણી લીધું છે કે ભોગો દુઃખપ્રદ છે, છતાં પણ ભોગોની કામના કરે છે, અને તેમનામાં જ રમણ કરે છે, તે વાસ્તવમાં પોતાના જ્ઞાનને પૂર્ણરૂપે મહત્વ ન આપવાને કારણે બુદ્ધિમાન કહેવડાવવાનો અધિકારી નથી. પોતાના જ્ઞાનને મહત્વ આપવાવાળો બુદ્ધિમાન મનુષ્ય ભોગોની કામના અને તેમનામાં રમણ કરી જ નથી શકતો.

પરિશિષ્ટ ભાવ : વસ્તુ, વ્યક્તિ અને ક્રિયાના સંબંધથી થવાવાળું સુખ, દુઃખોનું કારણ છે. સુખના ભોગીને નિયમ પ્રમાણે દુઃખ ભોગવવું જ પડે છે. સુખની આશા, કામના અને ભોગથી વાસ્તવમાં સુખ મળતું નથી, બલકે દુઃખ જ મળે છે. ભોગોનો સંયોગ અનિત્ય અને વિયોગ નિત્ય છે. મનુષ્ય અનિત્યને મહત્વ આપીને જ દુઃખ પામે છે. તેણે વિચાર કરવો જોઈએ કે, શું સુખ ઈચ્છવાથી મળી જશે? સુખની ઈચ્છા કરવાથી ન તો સુખ મળે છે અને ન દુઃખ મટે છે. દુઃખને મિટાવવા માટે સુખની ઈચ્છા કરવી એ જ દુઃખનું મૂળ છે.

એક તો દુઃખનો ભોગ હોય અને એક દુઃખનો પ્રભાવ હોય છે. જ્યારે મનુષ્ય દુઃખ ભોગવે છે, ત્યારે તેનામાં સુખની ઈચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે અને જ્યારે તેના પર દુઃખનો પ્રભાવ હોય છે, ત્યારે સુખની ઈચ્છા મટી જાય છે, તેનાથી અરુચિ થઈ જાય છે. દુઃખના ભોગથી મનુષ્ય દુઃખી થાય છે અને દુઃખના પ્રભાવથી તે દુઃખથી ઉપર ઊઠે છે. દુઃખના પ્રભાવથી તે દુઃખમાં ગરકાવ ન થઈને તેના કારણનો વિચાર કરે છે કે, મને દુઃખ શા માટે થયું? વિચાર કરવાથી તેને ખબર પડે છે કે, સુખની આસક્તિ સિવાય દુઃખનું કોઈ કારણ નથી, હતું નહીં અને હશે પણ નહીં અને હોઈ શકતું પણ નથી. પરિસ્થિતિ પણ દુઃખનું કારણ નથી; કારણ કે તે બિચારી એક ક્ષણ માટે પણ રોકાતી નથી. કોઈ પ્રાણી પણ દુઃખનું કારણ નથી. કારણ કે તે આપણાં જૂનાં (સંચિત) પાપોનો નાશ કરે છે અને તેથી આગળ આપણો વિકાસ થાય છે. સંસાર પણ દુઃખનું કારણ નથી. કારણ કે જે કંઈ પરિવર્તન થાય છે, તે આપણને દુઃખ આપવા માટે થતું નથી, બલ્કે વિકાસ માટે થાય છે. જો પરિવર્તન નહીં થાય તો વિકાસ કઈ રીતે થશે? પરિવર્તન વિના બીજમાંથી વૃક્ષ કઈ રીતે થશે? રજ-વીર્યનું શરીર કઈ રીતે બનશે? બાળકમાંથી જવાન કઈ રીતે થશે? મૂર્ખમાંથી વિદ્વાન કઈ રીતે થશે? રોગીમાંથી નીરોગી કઈ રીતે થશે? તાત્પર્ય છે કે સ્વાભાવિક પરિવર્તન વિકાસ કરવાવાળું છે. સંસારમાં પરિવર્તન જ સાર છે. પરિવર્તન વિના સંસાર એક અચળ, સ્થિર ચિત્ર જેવો જ હોત. તેથી પરિવર્તનમાં દોષ નથી બલ્કે તેમાં સુખબુદ્ધિ રાખવી એ દોષ છે. ભગવાન પણ આપણાં દુઃખનું કારણ નથી, કારણ કે તેઓ આનંદધન છે, તેમને ત્યાં દુઃખ છે જ નહીં.

‘ન તેષુ રમતે બુધઃ’ વિવેકી માણસ ભોગોમાં રાચતો નથી, કારણ કે ભોગોની કામના વિવેકી લોકો માટે નિત્યવેરી છે — ‘જ્ઞાનિનો નિત્યવૈરિણા’ (ગીતા ૩/૩૮). અવિવેકીને ભોગ સારા લાગે છે, કારણ કે દોષોમાં ગુણબુદ્ધિ અવિવેકથી જ થાય છે. બધા જ ભોગો દોષયુક્ત હોય છે. અંતઃકરણમાં કોઈ દોષ ન હોય તો કોઈ ભોગ થતો નથી. પરંતુ દોષ વિવેકીને જ દેખાય છે. તેથી તે ભોગોમાં રાચતો નથી અર્થાત્ ભોગો દ્વારા સુખ લેતો નથી.

વિવેકી મનુષ્ય એ વસ્તુને નથી ઈચ્છતો, જે હંમેશાં તેની સાથે રહેવાની ન હોય. પોતાના વિવેકથી તે આ સત્યનો સ્વીકાર કરી લે છે કે પ્રાપ્ત થયેલી કોઈ પણ વસ્તુ, વ્યક્તિ, યોગ્યતા અને સામર્થ્ય મારાં નથી અને મારા માટે પણ નથી. એટલું જ નહીં, અનંત સૃષ્ટિમાં કોઈ પણ વસ્તુ એવી નથી, જે મારી હોય અને મારા માટે હોય! પ્રિયમાં પ્રિય વસ્તુ પણ હંમેશ માટે મારી નથી, સદા મારી સાથે રહેવાવાળી નથી. એટલા માટે વિવેકી મનુષ્ય એ નિશ્ચય કરી લે છે કે જે વસ્તુ અને વ્યક્તિ સદા મારી સાથે રહેવાવાળા નથી, તેમના વિના હું હંમેશાં પ્રસન્નતાપૂર્વક રહી શકું છું.

સંબંધ — પૂર્વશ્લોકમાં ભગવાને બતાવ્યું કે સંયોગજન્ય સુખ ભોગવવાવાળો દુઃખી નથી બચી શકતો, તો પછી સુખી કોણ થાય છે — એનો ઉત્તર આગળના શ્લોકમાં આપે છે.

શક્નોતીહૈવ યઃ સોદું પ્રાક્શરીરવિમોક્ષણાત્ ।

કામક્રોધોદ્ભવં વેગં સ યુક્તઃ સ સુખી નરઃ ॥ ૨૩ ॥

યઃ	= જે સાધક	કામ-	= કામ-ક્રોધમાંથી	સઃ	= તે (જ)
ઈહ	= આ મનુષ્યશરીરમાં,	ક્રોધોદ્ભવમ્	ઉદ્ભવતા	નરઃ	= માણસ
શરીર-	= દેહનો નાશ થયા	વેગમ્	= વેગને	યુક્તઃ	= યોગી છે
વિમોક્ષણાત્		સોદુમ્	= સહેવા		(અને)
પ્રાક્	= પહેલાં	શક્નોતિ	= સમર્થ બની	સઃ	= તે (જ)
એવ	= જ		જાય છે,	સુખી	= સુખી છે.

ટીકા — ‘શક્નોતીહૈવ યઃ... કામક્રોધોદ્ભવં વેગમ્’ રહે છે; કેમકે એ યોનિઓ ભોગોને માટે મળે છે. આથી — પ્રાણીમાત્રને એક અલૌકિક વિવેક પ્રાપ્ત થયેલો છે. આ તેઓમાં ભોગોની બહુલતા તથા ભોગોનો ઉદ્દેશ્ય રહે છે. વિવેક પશુપક્ષી વગેરે યોનિઓમાં સુષુપ્ત રહે છે. તેઓમાં મનુષ્યયોનિમાં પણ ભોગવનાર અને સંગ્રહખોર મનુષ્યનો કેવળ પોતપોતાની યોનિ અનુસાર શરીરનિર્વાહમાત્રનો વિવેક ઢંકાયેલો રહેવા છતાં પણ એ વિવેક મનુષ્યને વારંવાર ભોગ અને સંગ્રહમાં દુઃખ તેમ જ દોષનું દર્શન કરાવતો વિવેક રહે છે. દેવ વગેરે યોનિઓમાં આ વિવેક ઢંકાયેલો

રહે છે. પરંતુ એને મહત્વ ન દેવાને કારણે મનુષ્ય ભોગ અને સંગ્રહમાં ફસાયેલો રહે છે. આથી મનુષ્યે એ વિવેકને મહત્વ આપીને એને સ્થાયી બનાવી લેવો જોઈએ. આમ કરવાની તેને પૂર્ણ સ્વતંત્રતા છે. વિવેકને સ્થાયી બનાવીને તે રાગદ્વેષ, કામક્રોધ વગેરે વિકારોને સર્વથા સમાપ્ત કરી શકે છે. એટલા માટે ભગવાન ‘ઈહ’ પદથી મનુષ્યને સાવધાન કરે છે કે અત્યારે એને એવો દુર્લભ અવસર પ્રાપ્ત થયો છે, જેમાં એ કામક્રોધ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરીને સદાને માટે સુખી થઈ શકે છે.

મનુષ્યશરીર મુક્ત થવાને માટે જ મળ્યું છે. એટલા માટે મનુષ્યમાત્ર કામક્રોધનો વેગ સહન કરવામાં યોગ્ય, અધિકારી અને સમર્થ છે. એમાં કોઈ વર્ણ, આશ્રમ વગેરેની અપેક્ષા પણ નથી.

મૃત્યુની કંઈ ખબર નથી કે ક્યારે આવી જાય; આથી સહુથી પહેલાં કામક્રોધના વેગને સહન કરી લેવો જોઈએ અર્થાત્ કામક્રોધને વશીભૂત નહિ થવું જોઈએ. આ સાવધાની જીવનભર રાખવાની છે. આ કાર્ય મનુષ્ય પોતે જ કરી શકે છે, કોઈ બીજો નહિ. આ કાર્યને કરવાનો અવસર મનુષ્યશરીરમાં જ છે, બીજાં શરીરોમાં નહિ. એટલા માટે શરીર છૂટતાં પહેલાં જ આ કાર્ય જરૂર કરી લેવું જોઈએ — એ જ ભાવ એ પદોમાં છે.

ઉપર્યુક્ત પદો દ્વારા એક ભાવ એ પણ લઈ શકાય છે કે કામક્રોધને વશીભૂત બનીને શરીર ક્રિયા કરવા લાગે — એવી સ્થિતિના પહેલાં જ એમના વેગને સહી લેવો જોઈએ. કારણ કે કામક્રોધ અનુસાર ક્રિયાનો આરંભ થયા પછી શરીર અને વૃત્તિઓ પોતાના વશમાં રહેતી નથી.

ભોગોને મેળવવાની ઈચ્છા પહેલાં તે માટેનો સંકલ્પ થાય છે. તે સંકલ્પ થતાં જ સાવધાન બની જવું જોઈએ કે હું તો સાધક છું, મારે ભોગોમાં નથી ફસાવાનું; કેમકે એ સાધકનું કામ નથી. આ રીતે સંકલ્પ ઉત્પન્ન થતાં જ તે (ભોગો)નો ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ.

પદાર્થો પ્રત્યે રાગ (આસક્તિ) રહેવાને કારણે ‘અમુક પદાર્થ સુંદર અને સુખપ્રદ છે’ વગેરે સંકલ્પો ઉત્પન્ન થાય છે. સંકલ્પ ઉત્પન્ન થયા પછી એ પદાર્થોને પ્રાપ્ત કરવાની કામના ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, અને તેમની પ્રાપ્તિમાં વિઘ્ન નાખવાવાળાઓ પ્રત્યે ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે.

કામક્રોધના વેગને સહન કરવાનું તાત્પર્ય એ છે કે — કામક્રોધના વેગને ઉત્પન્ન જ ન થવા દેવો. કામક્રોધનો સંકલ્પ ઉત્પન્ન થયા પછી વેગ આવે છે અને વેગ આવ્યા પછી કામક્રોધને રોકવાનું કઠિન બની જાય છે, એટલા માટે

કામક્રોધના સંકલ્પને ઉત્પન્ન ન થવા દેવાનો જ ઉપર્યુક્ત પદોનો ભાવ જણાય છે. કારણ એ છે કે કામક્રોધનો સંકલ્પ ઉત્પન્ન થતાં અંતઃકરણમાં અશાંતિ, ઉત્તેજના, સંઘર્ષ વગેરે થવા લાગે છે, જેની હાજરીમાં મનુષ્યને સુખી કહી શકાતો નથી. પરંતુ આ જ શ્લોકમાં ‘સ સુખી’ પદોથી કામક્રોધના વેગને સહન કરવાવાળા મનુષ્યને ‘સુખી’ બતાવવામાં આવ્યો છે. બીજી વાત એ છે કે કામક્રોધના વેગને મનુષ્ય પોતાનાથી શક્તિશાળી પુરુષની સામે ભયથી પણ રોકી શકે છે અથવા વેપારમાં આવક મળતી જોઈને લોભથી પણ રોકી શકે છે, પરંતુ આ રીતે ભય અને લોભને કારણે કામક્રોધનો વેગ સહેવાથી તે સુખી નથી થઈ જતો; કેમકે તે જેવી રીતે ક્રોધમાં ફસાયો હતો, એવી જ રીતે ભય અને લોભમાં ફસાઈ ગયો છે. ત્રીજી વાત એ છે કે આ શ્લોકમાં ‘યુક્તઃ’ પદથી કામક્રોધનો વેગ સહેવાવાળી વ્યક્તિને યોગી કહેવામાં આવી છે; પરંતુ સંકલ્પોનો ત્યાગ કર્યા વિના મનુષ્ય કોઈ પણ જાતનો યોગી નથી થતો (ગીતા ૬/૨). એટલા માટે કામક્રોધના વેગને રોકવો એ સારું હોવા છતાં પણ સાધકને માટે તેના સંકલ્પને જ ઉત્પન્ન ન થવા દેવો એ જ ઉચિત છે.

કામક્રોધના સંકલ્પને રોકવાનો ઉપાય છે — સ્વયંમાં કામક્રોધને ન માનવા. કારણ કે આપણે (પોતે) રહેવાવાળા છીએ અને કામક્રોધ આવવા-જવાવાળા છે. એટલા માટે તેઓ આપણી સાથે રહેવાવાળા નથી. બીજી વાત, આપણે કામક્રોધને પોતાનાથી અલગરૂપે પણ જાણીએ છીએ. જે વસ્તુને આપણે અલગ રૂપે જાણીએ છીએ, તે વસ્તુ પોતાનામાં નથી હોતી. ત્રીજી વાત, કામક્રોધને ત્યજી શકાય છે — ‘કામક્રોધવિયુક્તાનામ્’ (ગીતા ૫/૨૬), ‘એતૈર્વિમુક્તઃ’ (ગીતા ૧૬/૨૨). એમનાથી અલગ તે જ થઈ શકે છે, જે વાસ્તવમાં પહેલેથી જ તેમનાથી અલગ હોય છે. ચોથી વાત, ભગવાને કામક્રોધને (જે રાગદ્વેષનાં જ સ્થૂળ રૂપો છે) ક્ષેત્ર અર્થાત્ પ્રકૃતિના વિકારોરૂપે બતાવ્યા છે (ગીતા ૧૩/૬). આથી તેઓ પ્રકૃતિમાં જ હોય છે, પોતાનામાં નહિ; કેમકે સ્વરૂપ તો નિર્વિકાર છે. આનાથી સિદ્ધ થાય છે કે કામક્રોધ પોતાનામાં નથી. એમને પોતાનામાં માનવા એ જાણે એમને નિમંત્રણ આપવા જેવું છે.

‘સ યુક્તઃ નરઃ’ — અજ્ઞાન દ્વારા જેમનું જ્ઞાન ઢંકાયેલું છે, એવા મનુષ્યોને ભગવાને આ જ અધ્યાયના પંદરમા શ્લોકમાં જંતુ (જન્તવઃ) કહ્યા છે. અહીં કામક્રોધનો વેગ સહેવામાં સમર્થ મનુષ્યને ‘નરઃ’ કહ્યો છે. ભાવ એ છે કે જે કામક્રોધના વશમાં છે, તેઓ મનુષ્ય કહેવડાવવાને

યોગ્ય નથી. જેણે કામક્રોધ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરી લીધો છે, તે જ વાસ્તવમાં નર છે, શૂરવીર છે.

સમતામાં સ્થિત મનુષ્યને યોગી કહે છે. જે પોતાના વિવેકને મહત્ત્વ આપીને કામક્રોધના વેગને ઉત્પન્ન જ નથી થવા દેતો, તે જ સમતામાં સ્થિત થઈ શકે છે.

‘સ સુખી’ — મનુષ્ય જ નહિ, પશુપક્ષીઓ પણ કામક્રોધ ઉત્પન્ન થતાં સુખશાંતિથી નથી રહી શકતાં. એટલા માટે જે મનુષ્યે કામક્રોધના સંકલ્પને નાબૂદ કરી દીધો છે,

તે જ વાસ્તવમાં સુખી છે. કારણ કે કામક્રોધનો સંકલ્પ ઉત્પન્ન થતાં જ મનુષ્યના અંતઃકરણમાં અશાંતિ, ચંચળતા, સંઘર્ષ વગેરે દોષો ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. આ દોષો રહેતાં તે સુખી કેવી રીતે કહી શકાય? જ્યારે તે કામક્રોધના વેગને વશીભૂત થઈ જાય છે, ત્યારે તે દુઃખી થઈ જ જાય છે. કારણ કે ઉત્પત્તિ-વિનાશશીલ વસ્તુઓનો આશ્રય લઈને, તેમની સાથે સંબંધ જોડીને સુખ ઇચ્છવાવાળો મનુષ્ય કદી સુખી થઈ શકતો નથી — એ નિયમ છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : પ્રથમ સ્ફુરણ થાય છે. તે સ્ફુરણમાં સત્તા, આસક્તિ અને આગ્રહ હોવાથી તે સ્ફુરણનો સ્વીકાર થાય છે અને તે સંકલ્પ બની જાય છે. સંકલ્પથી મનોરથ થવા લાગે છે. જેનાથી કામ-ક્રોધાદિનો વેગ (રાગ) ઉત્પન્ન થાય છે. (ગીતા ૨/૬૨-૬૩) સાધકના માટે એક નંબરની વાત તો એ છે કે, વેગ (રાગ) ઉત્પન્ન ન થવા દે અર્થાત્ સંકલ્પ ન કરે, અને બે નંબરની વાત એ છે કે, વેગ ઉત્પન્ન થવા છતાં પણ તેવી ક્રિયા ન કરે.

સંબંધ — બાહ્ય સંબંધથી થનારા સુખના અનર્થનું વર્ણન કરીને હવે ભગવાન આંતરિક તત્ત્વના સંબંધથી થનારા સુખના મહિમાનું વર્ણન કરે છે.

યોડન્તઃસુખોડન્તરારામસ્તથાન્તજ્યોતિરેવ યઃ ।

સ યોગી બ્રહ્મનિર્વાણં બ્રહ્મભૂતોઽધિગચ્છતિ ॥ ૨૪ ॥

યઃ	= જે માણસ (માત્ર)	યઃ	= જે	સ્થિતિનો અનુભવ
અન્તઃસુખઃ-	= પરમાત્મામાં સુખવાળો (અને)	અન્ત-	= કેવળ પરમાત્મામાં	કરવાવાળો
અન્તરારામઃ	= કેવળ પરમાત્મામાં રમણ કરવાવાળો છે	જ્યોતિઃ-	જ્ઞાનવાળો છે,	(બ્રહ્મરૂપ બનેલો)
તથા	= અને	એવ		યોગી = સાંખ્યયોગી
		સઃ	= તે	બ્રહ્મનિર્વાણમ્ = નિર્વાણ બ્રહ્મને
		બ્રહ્મભૂતઃ	= બ્રહ્મમાં પોતાની	અધિગચ્છતિ = પામે છે.

ટીકા — ‘યોડન્તઃસુખોડન્તરારામસ્તથાન્તજ્યોતિરેવ યઃ’ — જેને પ્રકૃતિજન્ય બાહ્ય પદાર્થોમાં સુખ પ્રતીત થતું નથી, પરંતુ એકમાત્ર પરમાત્મામાં જ સુખ મળે છે, એવા સાધકને અહીં ‘અન્તઃસુખઃ’ કહેવામાં આવ્યો છે. પરમાત્મતત્ત્વના સિવાય ક્યાંય પણ તેની સુખબુદ્ધિ નથી રહેતી. પરમાત્મતત્ત્વમાં સુખનો અનુભવ તેને હરઘડી થાય છે; કેમકે તેના સુખનો આધાર બાહ્ય પદાર્થોનો સંયોગ હોતો નથી.

પોતે પોતાની સત્તામાં નિરંતર સ્થિત રહેવા માટે બાહ્યની (સાંસારિક પદાર્થોની) કિંચિત્માત્ર પણ આવશ્યકતા નથી. પોતાને પોતાનાથી દુઃખ નથી થતું, પોતાને પોતાનાથી અરુચિ નથી થતી — આ અંતઃસુખ છે.

જે સદાને માટે ન મળે અને બધાંને ન મળે, તે ‘બાહ્ય’ છે. પરંતુ જે સદાને માટે મળે અને બધાંને મળે

તે ‘આંતરિક’ છે.

જે ભોગોમાં રમણ નથી કરતો, પરંતુ કેવળ પરમાત્મતત્ત્વમાં જ રમણ કરે છે, અને વ્યવહારકાળમાં પણ જેનો એકમાત્ર પરમાત્મતત્ત્વમાં જ વ્યવહાર થઈ રહ્યો છે, એવા સાધકને અહીં ‘અન્તરારામઃ’ કહેવામાં આવ્યો છે.

ઈન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન, બુદ્ધિજન્ય જ્ઞાન વગેરે જેટલાં પણ સાંસારિક જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે, તે બધાંનું પ્રકાશક અને આધાર પરમાત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન છે. જે સાધકનું આ જ્ઞાન હરઘડી જાગ્રત રહે છે, તેને અહીં ‘અન્તજ્યોતિઃ’ કહેવામાં આવ્યો છે.

સાંસારિક જ્ઞાનનો તો આરંભ અને અંત થાય છે, પરંતુ એ પરમાત્મતત્ત્વના જ્ઞાનનો આરંભ કે અંત થતો

નથી. એ નિત્યનિરંતર રહે છે. એટલા માટે ‘બધામાં એક પરમાત્મતત્ત્વ જ પરિપૂર્ણ છે’ – એવું જ્ઞાન સાંખ્યયોગીમાં નિત્યનિરંતર અને સ્વતઃ સ્વાભાવિક રહે છે.

‘સ યોગી બ્રહ્મનિર્વાણં બ્રહ્મભૂતોઽધિગચ્છતિ’ – સાંખ્યયોગનો ઊંચો સાધક બ્રહ્મમાં પોતાની સ્થિતિનો અનુભવ કરે છે, જે પરિચ્છિન્નતાનો ધોતક છે. કારણ કે સાધકમાં ‘હું સ્વાધીન છું’, ‘હું મુક્ત છું’, ‘હું બ્રહ્મમાં સ્થિત છું’ – આ રીતે પરિચ્છિન્નતાના સંસ્કારો રહે છે. બ્રહ્મભૂત સાધકને પોતાનામાં પરિચ્છિન્નતાનો અનુભવ નથી થતો. જ્યાં સુધી કિંચિત્માત્ર પણ પરિચ્છિન્નતા કે વ્યક્તિત્વ શેષ છે, ત્યાં સુધી તે તત્ત્વનિષ્ઠ નથી થયો. એટલા માટે એ અવસ્થામાં સંતોષ નહિ કરવો જોઈએ.

‘બ્રહ્મનિર્વાણમ્’ પદનો અર્થ છે – જેમાં કદી કોઈ હિલચાલ થઈ નથી, છે નહિ, થશે નહિ અને થઈ શક્તી પણ નથી – એવું નિર્વાણ અર્થાત્ શાંત બ્રહ્મ.

જ્યારે બ્રહ્મભૂત સાંખ્યયોગીનું વ્યક્તિત્વ નિર્વાણ બ્રહ્મમાં લીન થઈ જાય છે, ત્યારે એકમાત્ર નિર્વાણ બ્રહ્મ જ શેષ રહી જાય છે અર્થાત્ સાધક પરમાત્મતત્ત્વની સાથે અભિન્ન બની જાય છે – તત્ત્વનિષ્ઠ થઈ જાય છે, કે જે સ્વતઃસિદ્ધ છે. બ્રહ્મભૂત અવસ્થામાં તો સાધક બ્રહ્મમાં પોતાની સ્થિતિનો અનુભવ કરે છે, પરંતુ વ્યક્તિત્વનો નાશ થતાં અનુભવ કરવાવાળો કોઈ નથી રહેતો. સાધક બ્રહ્મ જ થઈને બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે – ‘બ્રહ્મૈવ સન્ બ્રહ્માપ્યેતિ’ (બૃહદારણ્યક ૪/૪/૬).

પરિશિષ્ટ ભાવ : અહીં ‘અન્તઃ’ પદનો અર્થ ‘પરમાત્મા’ સમજવો જોઈએ. અંતઃકરણ નહીં. કારણ કે અંતઃકરણમાં સુખવાળા અથવા અંતઃકરણમાં રમણ કરવાવાળા અથવા અંતઃકરણમાં જ્ઞાનવાળા મનુષ્યને બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થઈ શક્તી નથી. બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ તો અંતઃકરણ સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ થવાથી થાય છે.

સંબંધ – પૂર્વશ્લોકમાં ભગવાને નિવૃત્તિપૂર્વક સાંખ્યયોગની સાધના બતાવી. હવે આગળના શ્લોકમાં પ્રવૃત્તિપૂર્વક સાંખ્યયોગની સાધના બતાવે છે.

લભન્તે બ્રહ્મનિર્વાણમૃષયઃ ક્ષીણકલ્મષાઃ ।

છિન્નદ્વૈધા યતાત્માનઃ સર્વભૂતહિતે રતાઃ ॥ ૨૫ ॥

યતાત્માનઃ = જેમનું શરીર, મન
ઈન્દ્રિયો સહિત
વશમાં છે,
સર્વભૂતહિતે, = જેઓ સર્વ
પ્રાણીઓ-

રતાઃ = ના હિતમાં રત છે
છિન્નદ્વૈધાઃ = જેમના સઘળા
સંશયો જ્ઞાન દ્વારા
નિવૃત્ત થઈ
ચુક્યા છે,

ક્ષીણકલ્મષાઃ = જેમનાં સઘળાં પાપ
નષ્ટ થઈ ચુક્યાં છે,
ઋષયઃ = તે વિવેકી સાધકો
બ્રહ્મનિર્વાણમ્ = શાન્ત બ્રહ્મને
લભન્તે = પામે છે.

ટીકા – ‘યતાત્માનઃ’ – નિત્ય સત્યતત્ત્વની પ્રાપ્તિનું દૃઢ લક્ષ્ય હોવાને કારણે સાધકોને શરીર, ઈન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ વશમાં કરવાં નથી પડતાં, બલકે તેઓ સ્વાભાવિક જ સુગમતાપૂર્વક તેમને વશ થઈ જાય છે. વશ થવાને કારણે તેમનામાં રાગદ્વેષ વગેરે દોષોનો અભાવ થઈ જાય છે અને તેમના દ્વારા થવાવાળી પ્રત્યેક ક્રિયા બીજાઓનું હિત કરવાવાળી થઈ જાય છે.

શરીર, ઈન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિને પોતાનાં અને પોતાને માટેનાં માનતા રહેવાથી જ તેઓ પોતાને વશ નથી થતાં અને તેમનામાં રાગદ્વેષ, કામક્રોધ વગેરે દોષો વિદ્યમાન રહે છે. એ દોષો જ્યાં સુધી વિદ્યમાન રહે છે, ત્યાં સુધી

સાધક પોતે તેમને વશ રહે છે. એટલા માટે સાધકે તે શરીર વગેરેને કદી પોતાનાં અને પોતાને માટેનાં નહિ માનવાં જોઈએ. એવું માનવાથી તેમનું આગ્રહીપણું સમાપ્ત થઈ જાય છે અને તેઓ વશ થઈ જાય છે. આથી જેમનો શરીર, ઈન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિમાં પોતાનાપણાનો ભાવ નથી તથા જેઓ આ શરીર વગેરેને કદી પોતાનું સ્વરૂપ નથી માનતા, એવા સાવધાન સાધકોને માટે અહીં ‘યતાત્માનઃ’ પદ આવ્યું છે.

‘સર્વભૂતહિતે રતાઃ’ – સાંખ્યયોગની સિદ્ધિમાં વ્યક્તિત્વનું અભિમાન મુખ્ય બાધક છે. આ વ્યક્તિત્વના અભિમાનને દૂર કરીને તત્ત્વમાં પોતાની સ્વાભાવિક

સ્થિતિનો અનુભવ કરવા માટે સઘળાં પ્રાણીઓના હિતનો ભાવ થવો આવશ્યક છે. સઘળાં પ્રાણીઓના હિતમાં પ્રીતિ જ તેના વ્યક્તિત્વને નાબૂદ કરવાનું સુગમ સાધન છે.

જેઓ સર્વત્ર પરિપૂર્ણ પરમાત્મતત્ત્વની સાથે અભિન્નતાનો અનુભવ કરવા ઇચ્છે છે, તેમના માટે પ્રાણીમાત્રના હિતમાં પ્રીતિ થવી આવશ્યક છે. જેવી રીતે પોતાના કહેવાનારા શરીરમાં આકૃતિ, અવયવો, કાર્ય, નામ વગેરે ભિન્ન-ભિન્ન હોવા છતાં પણ એવો ભાવ રહે છે કે બધાં અંગોને આરામ મળે, કોઈ પણ અંગને કષ્ટ ન થાય, એવી જ રીતે વર્ણ, આશ્રમ, સંપ્રદાય, સાધન-પદ્ધતિ વગેરે ભિન્ન-ભિન્ન હોવા છતાં પણ સઘળાં પ્રાણીઓના હિતમાં સ્વાભાવિક જ રતિ થવી જોઈએ કે બધાંને સુખ મળે, બધાંનું હિત થાય, કદી કોઈને કિંચિત્માત્ર પણ કષ્ટ ન થાય. કારણ કે બહારથી ભિન્નતા રહેવા છતાં પણ અંદરથી એક પરમાત્મતત્ત્વ જ સમાનરૂપે બધામાં પરિપૂર્ણ છે. આથી પ્રાણીમાત્રના હિતમાં પ્રીતિ થવાથી વ્યક્તિગત સ્વાર્થભાવ સુગમતાથી નષ્ટ થઈ જાય છે અને પરમાત્મતત્ત્વની સાથે પોતાની અભિન્નતાનો અનુભવ થઈ જાય છે.

‘છિન્નદ્વેષાઃ’ – જ્યાં સુધી તત્ત્વપ્રાપ્તિનો એક નિશ્ચય દૃઢ નથી થતો, ત્યાં સુધી મોટા-મોટા સાધકોના અંતઃકરણમાં પણ કંઈક ને કંઈક દ્વિવિધા વિદ્યમાન રહે છે. દૃઢ નિશ્ચય થતાં સાધકોને પોતાની સાધનામાં કોઈ સંશય, વિકલ્પ, ભ્રમ વગેરે નથી રહેતા અને તેઓ અસંદિગ્ધરૂપે તત્પરતાપૂર્વક પોતાની સાધનામાં લાગી જાય છે.

‘ક્ષીણકલ્મષાઃ’ – પ્રકૃતિ સાથે માનેલો જે પણ સંબંધ

છે, તે બધો કલ્મષ જ છે; કેમકે પ્રકૃતિ સાથે માનેલો સંબંધ જ સઘળાં કલ્મષો અર્થાત્ પાપ, દોષ અને વિકારોનું મૂળ છે. પ્રકૃતિ તથા તેનાં કાર્યો શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ વગેરે સાથે સ્પર્શરૂપે પોતાનો અલગ અનુભવ કરવાથી સાધકમાં આપમેળે નિર્વિકારતા આવી જાય છે.

‘ઋષયઃ’ – ‘ઋષ્’ ધાતુનો અર્થ છે – જ્ઞાન. તે જ્ઞાન (વિવેક)ને મહત્ત્વ આપવાવાળા ઋષિ કહેવાય છે. પ્રાચીન કાળમાં ઋષિઓએ ગૃહસ્થ રહીને પણ પરમાત્મતત્ત્વને પ્રાપ્ત કર્યું હતું. આ શ્લોકમાં પણ સાંસારિક વ્યવહાર કરતા રહીને વિવેકપૂર્વક પરમાત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિને માટે સાધન કરવાવાળા સાધકોનું વર્ણન કર્યું છે. આથી પોતાના વિવેકને મહત્ત્વ આપવાવાળા એ સાધકો પણ ઋષિઓ જ છે.

‘લભન્તે બ્રહ્મનિર્વાણમ્’ – બ્રહ્મ તો બધાંને સદાસર્વદા પ્રાપ્ત છે જ, પરંતુ પરિવર્તનશીલ શરીર વગેરે સાથે પોતાની એકતા માની લેવાને કારણે મનુષ્ય બ્રહ્મથી વિમુખ રહે છે. જ્યારે શરીર વગેરે ઉત્પત્તિ-વિનાશશીલ વસ્તુઓ સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય છે, ત્યારે સઘળા વિકારો અને સંશયોનો નાશ થઈને સર્વત્ર પરિપૂર્ણ બ્રહ્મનો અનુભવ થઈ જાય છે.

‘લભન્તે’ પદનું તાત્પર્ય એ છે કે જેવી રીતે લહેરો સમુદ્રમાં લીન થઈ જાય છે, એવી જ રીતે સાંખ્યયોગીઓ નિર્વાણ બ્રહ્મમાં લીન થઈ જાય છે. જેવી રીતે જળતત્ત્વમાં સમુદ્ર અને લહેરો – એવા બે ભેદ નથી, તેવી જ રીતે નિર્વાણ બ્રહ્મમાં આત્મા અને પરમાત્મા – એવા બે ભેદ નથી.

પરિશિષ્ટ ભાવ : લોકોની દૃષ્ટિમાં જ્ઞાનયોગી બીજાઓનું હિત કરતો (સર્વભૂતહિતે રતાઃ) દેખાય છે, વાસ્તવમાં તે બીજા કોઈનું હિત કરતો નથી, બલ્કે તેના દ્વારા સ્વતઃ (આપમેળે) સ્વાભાવિક રીતે જ બીજાઓનું હિત થાય છે.

—■—

સંબંધ – ચોવીસમા-પચીસમા શ્લોકોમાં ભગવાને સાંખ્યયોગના સાધકો દ્વારા નિર્વાણ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરવાની વાત કહી. હવે આગળના શ્લોકમાં તેઓ એ બતાવે છે કે નિર્વાણ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થતાં એનો કેવો અનુભવ થાય છે?

કામક્રોધવિયુક્તાનાં યતીનાં યતયેતસામ્ ।

અભિતો બ્રહ્મનિર્વાણં વર્તતે વિદિતાત્મનામ્ ॥ ૨૬ ॥

કામક્રોધ-	= કામ-ક્રોધથી	વિદિતાત્મનામ્ =	સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર	હોય ત્યારે કે મૃત્યુ
વિયુક્તાનામ્	સર્વથા રહિત,		કરી ચુકેલા	પછી)
યતયેતસામ્	= જીતેલા મનવાળા	યતીનામ્	= સાંખ્યયોગીઓ માટે	બ્રહ્મનિર્વાણમ્ = નિર્વાણ બ્રહ્મ
(અને)		અભિતઃ	= ચારે કોર (શરીર	વર્તતે = પરિપૂર્ણ છે.

ટીકા — ‘કામક્રોધવિયુક્તાનાં યતીનામ્’ — ભગવાન ઉપર્યુક્ત પદોથી એ સ્પષ્ટ કહી રહ્યા છે કે સિદ્ધ મહાપુરુષમાં કામ-ક્રોધ વગેરેની ગંધ પણ રહેતી નથી. કામક્રોધ વગેરે દોષો ઉત્પત્તિ-વિનાશશીલ અસત પદાર્થો (શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ વગેરે)ના સંબંધથી ઉત્પન્ન થાય છે. સિદ્ધ મહાપુરુષને ઉત્પત્તિ-વિનાશરહિત સત-તત્ત્વમાં પોતાની સ્વાભાવિક સ્થિતિનો અનુભવ થઈ જાય છે, આથી ઉત્પત્તિ-વિનાશશીલ અસત પદાર્થો સાથે તેનો સંબંધ બિલકુલ રહેતો નથી. તેના અનુભવમાં પોતાના કહેવાનારા શરીર — અંતઃકરણસહિત સકળ સંસારની સાથે પોતાના સંબંધનો સર્વથા અભાવ થઈ જાય છે; આથી તેનામાં કામક્રોધ વગેરે વિકારો કેવી રીતે ઉત્પન્ન થઈ શકે? જો કામક્રોધ સૂક્ષ્મરૂપે પણ હોય, તો પોતાને જીવનમુક્ત માની લેવો એ જ ભ્રમ છે.

ઉત્પત્તિ-વિનાશશીલ વસ્તુઓની ઈચ્છાને ‘કામ’ કહે છે. કામ અર્થાત્ કામના, અભાવમાં પેદા થાય છે. અભાવ સદૈવ અસતમાં રહે છે. સત-સ્વરૂપમાં અભાવ છે જ નહિ. પરંતુ જ્યારે સ્વરૂપ અસત સાથે તાદાત્મ્ય કરી લે છે, ત્યારે અસત-અંશના અભાવને તે પોતાનામાં માની લે છે. પોતાનામાં અભાવ માનવાથી જ કામના પેદા થાય છે અને કામનાપૂર્તિમાં વિઘ્ન આવતાં ક્રોધ આવી જાય છે. આ રીતે સ્વરૂપમાં કામના ન હોવા છતાં પણ તાદાત્મ્યને કારણે પોતાનામાં કામનાની પ્રતીતિ થાય છે. પરંતુ જેઓનું તાદાત્મ્ય નષ્ટ થઈ ગયું છે અને સ્વરૂપમાં સ્વાભાવિક સ્થિતિનો અનુભવ થઈ ગયો છે, તેઓને પોતાનામાં અસતનો (અભાવનો) અનુભવ થઈ જ કેવી રીતે શકે?

સાધના કરવાથી કામક્રોધ ઓછા થાય છે — એવો સાધકોનો અનુભવ છે. જે વસ્તુ ઓછી થવાવાળી હોય છે, તે નાબૂદ થવાવાળી હોય છે, આથી જે સાધના વડે એ કામક્રોધ ઓછા થાય છે, તે જ સાધના વડે તેઓ નાબૂદ પણ થઈ જાય છે.

સાધના કરવાવાળાઓને આ અનુભવ થાય છે કે (૧) કામક્રોધ વગેરે દોષો પહેલાં જેટલા જલદી આવતા હતા, તેટલા જલદી હવે નથી આવતા. (૨) પહેલાં જેટલા વેગથી આવતા હતા, એટલા વેગથી હવે નથી આવતા, અને (૩) પહેલાં જેટલા સમય સુધી રહેતા હતા, એટલા

સમય સુધી હવે નથી રહેતા. ક્યારેક-ક્યારેક સાધકને એવું પણ પ્રતીત થાય છે કે કામક્રોધનો વેગ પહેલાં કરતાં પણ વધારે આવી ગયો. એનું કારણ એ છે કે (૧) સાધના કરવાથી ભોગાસક્તિ તો નાબૂદ થઈ ગઈ અને પૂર્ણાવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ નહિ. (૨) અંતઃકરણ શુદ્ધ થવાથી થોડા કામક્રોધ પણ સાધકને અધિક પ્રતીત થાય છે. (૩) કોઈ મનની વિરુદ્ધ કાર્ય કરે તો એ સાધકને માહું લાગે છે, પરંતુ સાધક એની દરકાર કરતો નથી. માહું લાગવાના ભાવનો અંતરમાં સંગ્રહ થતો રહે છે. પછી અંતમાં નાની-નાની વાતમાં પણ જોરથી ક્રોધ આવી જાય છે; કેમકે અંતરમાં જે સંગ્રહ થયો હતો, તે એકી સાથે બહાર નીકળે છે. એનાથી બીજી વ્યક્તિને પણ આશ્ચર્ય થાય છે કે આટલી નાની વાતમાં પણ એને આટલો ક્રોધ કેવી રીતે આવી ગયો!

ક્યારેક ક્યારેક વૃત્તિઓ બરાબર હોવાથી સાધકને એવું પ્રતીત થાય છે કે મારી પૂર્ણાવસ્થા થઈ ગઈ. પરંતુ વાસ્તવમાં જ્યાં સુધી પૂર્ણાવસ્થાનો અનુભવ કરવાવાળો છે, ત્યાં સુધી (વ્યક્તિત્વ હાજર રહેવાથી) પૂર્ણાવસ્થા થઈ નથી.

‘યતચેતસામ્’ — જ્યાં સુધી અસતનો સંબંધ રહે છે, ત્યાં સુધી મન વશમાં નથી થતું. અસતનો સંબંધ સર્વથા ન રહેવાથી મહાપુરુષોનું કહેવાનારું મન આપમેળે વશમાં રહે છે.

‘અભિતો બ્રહ્મનિર્વાણં વર્તતે વિદિતાત્મનામ્’ — પોતાના સ્વરૂપનો વાસ્તવિક બોધ થઈ જવાથી તે મહાપુરુષોને અહીં ‘વિદિતાત્મનામ્’ કહેવામાં આવ્યા છે. તાત્પર્ય એ છે કે જે ઉદ્દેશ્યને માટે મનુષ્યજન્મ થયો છે અને મનુષ્યજન્મનો આટલો મહિમા ગાવામાં આવ્યો છે, તે ઉદ્દેશ્યને તેમણે પ્રાપ્ત કરી લીધો છે.

શરીર રહેતાં અથવા શરીર છૂટ્યા પછી — નિત્યનિરંતર તે મહાપુરુષો શાંત બ્રહ્મમાં જ સ્થિત રહે છે. જેવી રીતે ભિન્ન-ભિન્ન ક્રિયાઓ કરતી વેળા સાધારણ મનુષ્યોની શરીરમાં સ્થિતિની માન્યતા નિરંતર રહે છે, તેવી જ રીતે ભિન્ન-ભિન્ન ક્રિયાઓ કરતી વેળા એ મહાપુરુષોની સ્થિતિ નિરંતર એક બ્રહ્મમાં જ રહે છે. તેઓની આ સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં કદી થોડો પણ ફરક નથી પડતો; કેમકે જે વિભાગમાં ક્રિયાઓ થાય છે, તે વિભાગ (અસત) સાથે તેમનો કોઈ સંબંધ જ નથી રહ્યો.

સંબંધ — હવે આગળના બે શ્લોકોમાં ભગવાન એ બતાવે છે કે જે તત્ત્વને જ્ઞાનયોગી અને કર્મયોગી પ્રાપ્ત કરે છે, તે જ તત્ત્વને ધ્યાનયોગી પણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.^૧

૧. ધ્યાનયોગ સાધકને સ્વતંત્ર રીતે પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરાવે છે તેમ જ કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ અને ભક્તિયોગના સાધકો દ્વારા પણ આનો ઉપયોગ કરી શકાય છે. જપ, ધ્યાન, સત્સંગ અને સ્વાધ્યાય — એ પ્રત્યેક સાધકને માટે ઉપયોગી છે અને આવશ્યક પણ છે.

સ્પર્શાન્કૃત્વા બહિર્બાહ્યાંચક્ષુશ્ચૈવાન્તરે ભ્રુવોઃ ।
પ્રાણાપાનૌ સમૌ કૃત્વા નાસાભ્યન્તરચારિણૌ ॥ ૨૭ ॥

યતેન્દ્રિયમનોબુદ્ધિર્મુનિર્મોક્ષપરાયણઃ ।
વિગતેચ્છાભયક્રોધો યઃ સદા મુક્ત એવ સઃ ॥ ૨૮ ॥

બાહ્યાન્	= બહારના	ચારિણૌ	વિચરતા	મોક્ષપરાયણઃ	= મોક્ષપરાયણ છે
સ્પર્શાન્	= પદાર્થોને	પ્રાણાપાનૌ	= પ્રાણ અને અપાન		(તથા)
બહિઃ	= બહાર		વાયુને	વિગતેચ્છા-	= જે ઇચ્છા, ભય અને
એવ	= જ	સમૌ	= સમ	ભયક્રોધઃ	ક્રોધ વિનાનો થઈ
કૃત્વા	= ત્યજીને	કૃત્વા	= કરીને		ગયો છે,
ચ	= અને	યતેન્દ્રિય-	= જેણે ઇન્દ્રિયો,	સઃ	= તે
ચક્ષુઃ	= આંખોની દૃષ્ટિને	મનોબુદ્ધિઃ	મન અને બુદ્ધિને	મુનિઃ	= મુનિ
ભ્રુવોઃ	= ભ્રમરોની		જીતી લીધાં છે,	સદા	= સદા
અન્તરે	= મધ્યમાં (સ્થાપીને)		(એવો)	મુક્તઃ	= મુક્ત
નાસાભ્યન્તર-	= (તથા) નાસિકામાં	યઃ	= જે (કેવળ),	એવ	= જ છે.

ટીકા — ‘સ્પર્શાન્કૃત્વા બહિર્બાહ્યાન્’ — પરમાત્માના સિવાય બધા પદાર્થો બાહ્ય છે. પદાર્થોને બહાર જ છોડી દેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે મનથી બાહ્ય વિષયોનું ચિંતન ન કરવું.

બાહ્ય પદાર્થોના સંબંધનો ત્યાગ કર્મયોગમાં સેવા દ્વારા અને જ્ઞાનયોગમાં વિવેક દ્વારા કરવામાં આવે છે. અહીં ભગવાન ધ્યાનયોગ દ્વારા બાહ્ય પદાર્થો સાથે સંબંધ-વિચ્છેદની વાત કહી રહ્યા છે. ધ્યાનયોગમાં એકમાત્ર પરમાત્માનું જ ચિંતન હોવાથી બાહ્ય પદાર્થોથી વિમુખતા થઈ જાય છે.

વાસ્તવમાં બાહ્ય પદાર્થો વિઘ્નકર્તા નથી પરંતુ એમની સાથે રાગપૂર્વક માનેલો આપણો સંબંધ વિઘ્નકર્તા છે. આ માનેલા સંબંધનો ત્યાગ કરવામાં જ ઉપર્યુક્ત પદોનું તાત્પર્ય છે.

‘ચક્ષુશ્ચૈવાન્તરે ભ્રુવોઃ’ — અહીં ‘ભ્રુવોઃ અન્તરે’ પદોથી દૃષ્ટિને બે ભ્રમરોની વચ્ચેમાં રાખવી અથવા દૃષ્ટિને નાસિકાના અગ્ર ભાગ ઉપર રાખવી (ગીતા ૬/૧૩) — એ બન્નેય અર્થ લઈ શકાય છે.

ધ્યાનકાળમાં નેત્રોને સર્વથા બંધ રાખવાથી લયદોષ અર્થાત્ નિદ્રા આવવાની સંભાવના રહે છે, અને નેત્રોને સર્વથા ખુલ્લાં રાખવાથી (સામે દૃશ્ય રહેવાથી) વિક્ષેપદોષ આવવાની સંભાવના રહે છે. આ બન્ને પ્રકારના દોષોને દૂર કરવા માટે અરધાં મીચેલાં નેત્રોની દૃષ્ટિને બન્ને ભ્રમરોની વચ્ચેમાં સ્થાપિત

કરવા માટે કહેવામાં આવ્યું છે.

‘પ્રાણાપાનૌ સમૌ કૃત્વા નાસાભ્યન્તરચારિણૌ’ — નાસિકાની બહાર નીકળવાવાળા વાયુને ‘પ્રાણ’ અને નાસિકાની અંદર જવાવાળા વાયુને ‘અપાન’ કહે છે.

પ્રાણવાયુની ગતિ દીર્ઘ અને અપાનવાયુની ગતિ લઘુ હોય છે. આ બન્નેને સમ કરવા માટે પહેલાં ડાબી નાસિકાથી અપાનવાયુને અંદર લઈ જઈને જમણી નાસિકાથી પ્રાણવાયુને બહાર કાઢવો. પછી જમણી નાસિકાથી અપાનવાયુને અંદર લઈ જઈને ડાબી નાસિકાથી પ્રાણવાયુને બહાર કાઢવો. આ બધી ક્રિયાઓમાં યોગ્ય સમય લાગવો જોઈએ. આ રીતે લગાતાર અભ્યાસ કરતા રહેવાથી પ્રાણ અને અપાનવાયુની ગતિ સમ, શાંત અને સૂક્ષ્મ બની જાય છે. જ્યારે નાસિકાની બહાર અને અંદર તથા કંઠ વગેરે ભાગમાં વાયુના સ્પર્શનું જ્ઞાન ન રહે, ત્યારે સમજવું જોઈએ કે પ્રાણ-અપાનની ગતિ સમ બની ગઈ છે. આ બન્નેની ગતિ સમ થતાં (લક્ષ્ય પરમાત્મા રહેવાથી) મન વડે સ્વાભાવિક જ પરમાત્માનું ચિંતન થવા લાગે છે. ધ્યાનયોગમાં આ પ્રાણાયામની આવશ્યકતા હોવાથી જ તેનો ઉપર્યુક્ત પદોમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

‘યતેન્દ્રિયમનોબુદ્ધિઃ’ — પ્રત્યેક મનુષ્યમાં એક તો ઇન્દ્રિયોનું જ્ઞાન રહે છે અને એક બુદ્ધિનું જ્ઞાન. ઇન્દ્રિયો અને બુદ્ધિ — બન્નેની વચ્ચેમાં મનનો નિવાસ છે. મનુષ્યે જોવાનું

એ છે કે તેના મન ઉપર ઈન્દ્રિયોના જ્ઞાનનો પ્રભાવ છે કે બુદ્ધિના જ્ઞાનનો પ્રભાવ છે અથવા આંશિક રૂપે બન્નેના જ્ઞાનનો પ્રભાવ છે. ઈન્દ્રિયોના જ્ઞાનમાં ‘સંયોગ’નો પ્રભાવ પડે છે અને બુદ્ધિના જ્ઞાનમાં ‘પરિણામ’નો. જે મનુષ્યોનાં મન ઉપર કેવળ ઈન્દ્રિયોના જ્ઞાનનો પ્રભાવ છે, તેઓ સંયોગજન્ય સુખભોગમાં જ લાગેલા રહે છે; અને જેમનાં મન ઉપર બુદ્ધિના જ્ઞાનનો પ્રભાવ છે, તેઓ (પરિણામ તરફ દૃષ્ટિ રહેવાથી) સુખભોગનો ત્યાગ કરવામાં સમર્થ બની જાય છે — ‘ન તેષુ રમતે બુધઃ’ (ગીતા ૫/૨૨).

ઘણું કરીને સાધકોના મન ઉપર આંશિક રૂપે ઈન્દ્રિયો અને બુદ્ધિ-બન્નેના જ્ઞાનનો પ્રભાવ રહે છે. તેમના મનમાં ઈન્દ્રિયો તથા બુદ્ધિના જ્ઞાનનો દ્વન્દ્વ ચાલતો રહે છે. એટલા માટે તેઓ પોતાના વિવેકને મહત્ત્વ નથી આપી શકતા અને જે કરવા ઇચ્છે છે, તેને કરી પણ નથી શકતા. આ દ્વન્દ્વ જ ધ્યાનમાં વિઘ્નકર્તા છે. આથી અહીં મન, બુદ્ધિ તથા ઈન્દ્રિયોને વશ કરવાનું તાત્પર્ય એ છે કે મન ઉપર કેવળ બુદ્ધિના જ્ઞાનનો પ્રભાવ રહી જાય અને ઈન્દ્રિયોના જ્ઞાનનો પ્રભાવ સર્વથા દૂર થઈ જાય.

‘મુનિર્મોક્ષપરાયણઃ’ — પરમાત્મપ્રાપ્તિ કરવાનું જ જેનું લક્ષ્ય છે, એવા પરમાત્મસ્વરૂપનું મનન કરવાવાળા સાધકને અહીં ‘મોક્ષપરાયણઃ’ કહેવામાં આવ્યો છે. પરમાત્મતત્ત્વ બધાં સ્થળ, કાળ વગેરેમાં પરિપૂર્ણ હોવાને કારણે સદાસર્વદા બધાને પ્રાપ્ત જ છે. પરંતુ દૃઢ ઉદ્દેશ્ય ન હોવાને કારણે એવા નિત્યપ્રાપ્ત તત્ત્વની અનુભૂતિમાં વિલંબ થઈ રહ્યો છે. જો એક દૃઢ ઉદ્દેશ્ય બની જાય તો તત્ત્વની અનુભૂતિમાં વિલંબને સ્થાન નથી. વાસ્તવમાં ઉદ્દેશ્ય પહેલેથી જ સુનિશ્ચિત છે; કેમકે પરમાત્મપ્રાપ્તિને માટે જ આ મનુષ્યશરીર મળેલું છે. કેવળ એ ઉદ્દેશ્યને ઓળખવાનો છે. જ્યારે સાધક આ ઉદ્દેશ્યને ઓળખી લે છે, ત્યારે તેનામાં પરમાત્મપ્રાપ્તિની લાલસા ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. એ લાલસા સંસારની બધી કામનાઓને દૂર કરીને સાધકને પરમાત્મતત્ત્વનો અનુભવ કરાવી દે છે. આથી પરમાત્મપ્રાપ્તિના ઉદ્દેશ્યને ઓળખવાને માટે જ અહીં ‘મોક્ષપરાયણઃ’ પદનો પ્રયોગ થયો છે.

કર્મયોગ, સાંખ્યયોગ, ધ્યાનયોગ, ભક્તિયોગ વગેરે બધાં સાધનોમાં એક દૃઢ નિશ્ચય કે ઉદ્દેશ્યની મોટી આવશ્યકતા છે. જો પોતાના કલ્યાણનો ઉદ્દેશ્ય જ દૃઢ નહિ હોય, તો સાધનમાં સિદ્ધિ કેવી રીતે મળશે? એટલા માટે અહીં ‘મોક્ષપરાયણઃ’ પદથી ધ્યાનયોગમાં દૃઢ નિશ્ચયની આવશ્યકતા બતાવવામાં આવી છે.

‘વિગતેચ્છાભયકોધો યઃ’ — પોતાની ઇચ્છાની પૂર્તિમાં

વિઘ્ન નાખવાવાળા પ્રાણીને પોતાનાથી સબળ માનવાથી તેનાથી ભય લાગે છે અને નિર્બળ માનવાથી તેના ઉપર ક્રોધ આવે છે. એવી જ રીતે જીવવાની ઇચ્છા રહેવાથી મૃત્યુનો ભય લાગે છે અને બીજાઓથી પોતાની ઇચ્છાપૂર્તિ કરવાની તથા બીજાઓ ઉપર પોતાનો અધિકાર જમાવવાની ઇચ્છાથી ક્રોધ થાય છે. આથી ભય અને ક્રોધ થવામાં ઇચ્છા જ મુખ્ય છે. જો મનુષ્યમાં ઇચ્છાપૂર્તિનો ઉદ્દેશ્ય ન રહે, પરંતુ એકમાત્ર પરમાત્મપ્રાપ્તિનો ઉદ્દેશ્ય રહી જાય, તો ભય-ક્રોધસહિત ઇચ્છાનો સર્વથા અભાવ થઈ જાય છે. ઇચ્છાનો સર્વથા અભાવ થતાં મનુષ્ય મુક્ત થઈ જાય છે. કારણ કે વસ્તુઓની અને જીવવાની ઇચ્છાથી જ મનુષ્ય જન્મ-મરણ રૂપી બંધનમાં પડે છે. સાધકે ગંભીરતાપૂર્વક વિચાર કરવો જોઈએ કે શું વસ્તુઓની ઇચ્છાથી વસ્તુઓ મળી જાય છે? અને શું જીવવાની ઇચ્છાથી મૃત્યુથી બચી શકાય છે? વાસ્તવિકતા તો એ છે કે ન તો વસ્તુઓની ઇચ્છા પૂરી કરી શકીએ છીએ અને ન મૃત્યુથી બચી શકીએ છીએ. એટલા માટે જો સાધકનો એ દૃઢ નિશ્ચય થઈ જાય કે મારે એક પરમાત્મપ્રાપ્તિ સિવાય કંઈ પણ ના જોઈએ, તો એ વર્તમાનમાં જ મુક્ત થઈ શકે છે. પરંતુ જો વસ્તુઓની અને જીવવાની ઇચ્છા રહેશે, તો ઇચ્છા કદી પૂરી નહિ થાય અને મૃત્યુના ભયથી પણ બચાવ નહિ થાય તથા ક્રોધથી પણ છુટકારો નહિ થાય. એટલા માટે મુક્ત થવા માટે ઇચ્છારહિત થવું આવશ્યક છે.

જો વસ્તુ મળવાની હશે તો ઇચ્છા કર્યા વિના પણ મળશે અને જો વસ્તુ નહિ મળવાની હોય તો ઇચ્છા કરવા છતાં પણ નહિ મળે. આથી વસ્તુનું મળવું કે ના મળવું ઇચ્છાને આધીન નથી, પરંતુ કોઈ વિધાનને આધીન છે. જે વસ્તુ ઇચ્છાને આધીન નથી, તેની ઇચ્છાને છોડવામાં શી કઠિનતા છે? જો વસ્તુની ઇચ્છા પૂરી થતી હોત તો તેને પૂરી કરવાનો પ્રયત્ન કરત અને જો જીવવાની ઇચ્છા પૂરી થતી હોત તો મૃત્યુથી બચવાનો પ્રયત્ન કરત. પરંતુ ઇચ્છા અનુસાર ન તો બધી વસ્તુઓ મળે છે અને ન મૃત્યુથી બચાવ પણ થાય છે. જો વસ્તુઓની ઇચ્છા ન રહે તો જીવન આનંદમય બની જાય છે અને જો જીવવાની ઇચ્છા ન રહે તો મૃત્યુ પણ આનંદમય બની જાય છે. જીવન ત્યારે જ કષ્ટમય બને છે, જ્યારે વસ્તુઓની ઇચ્છા કરીએ છીએ, અને મૃત્યુ ત્યારે જ કષ્ટમય બને છે, જ્યારે જીવવાની ઇચ્છા કરીએ છીએ. એટલા માટે જેણે વસ્તુઓની અને જીવવાની ઇચ્છાનો સર્વથા ત્યાગ કરી દીધો છે, તે જીવતેજીવત જ મુક્ત થઈ જાય છે, અમર થઈ જાય છે.

‘સદા મુક્ત એવ સઃ’ — ઉત્પત્તિ-વિનાશશીલ પદાર્થોની સાથે પોતાનો સંબંધ માનવો એ જ બંધન છે. એ

માનેલા સંબંધનો સર્વથા ત્યાગ કરવો એ જ મુક્તિ છે. જે મુક્ત થઈ ગયો છે, તેના ઉપર કોઈ પણ ઘટના, પરિસ્થિતિ, નિંદા, સ્તુતિ, અનુકૂળતા, પ્રતિકૂળતા, જીવન-મરણ વગેરેની કિંચિત્માત્ર પણ અસર પડતી નથી.

‘સદા મુક્ત એવ’ પદોનું તાત્પર્ય એ છે કે વાસ્તવમાં

સાધક સ્વરૂપથી સદા મુક્ત જ છે. કેવળ ઉત્પન્ન અને નષ્ટ થવાવાળી વસ્તુઓ સાથે પોતાનો સંબંધ માનવાને કારણે તેને પોતાના મુક્ત સ્વરૂપનો અનુભવ નથી થઈ રહ્યો. સંસાર સાથે માનેલો સંબંધ દૂર થતાં જ સ્વતઃસિદ્ધ મુક્તિનો અનુભવ થઈ જાય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : બહારના પદાર્થોને બહાર જ રાખવાનું તાત્પર્ય છે — પોતાને શરીરથી અલગ કરી દેવો કે, હું શરીર નથી, શરીર મારું નથી અને તે મારા માટે નથી. આ ત્રણે વાતો દરેક સાધકે માનવી જ પડશે. ભલે તે કોઈ પણ યોગ માર્ગ કેમ ન જાય. શરીર સાથે પોતાનો કોઈ સંબંધ ન માને તો મુક્તિ સ્વતઃ સિદ્ધ છે.

પહેલાં ચોવીસમા શ્લોકમાં ‘અન્તઃ’ શબ્દ આવ્યો હતો, તેથી અહીં ‘બાહ્ય’ શબ્દ આપ્યો છે. વાસ્તવમાં બાહ્ય કોઈ વસ્તુ નથી, બલ્કે માત્ર વૃત્તિ છે. ‘બાહ્ય’ શબ્દનો પ્રયોગ બીજી સત્તા માનીને જ થાય છે, જ્યારે વાસ્તવમાં સત્તા એક જ છે. તેથી ‘સ્પર્શાન્કૃત્વા બહિર્બાહ્યાન્’ પદોનો મતલબ છે કે એક તત્ત્વના સિવાય બીજી કોઈ સત્તાનું અસ્તિત્વ જ નથી.

—■—

સંબંધ — ભગવાને યોગનિષ્ઠા અને સાંખ્યનિષ્ઠાનું વર્ણન કરીને બેઉને માટે ઉપયોગી ધ્યાનયોગનું વર્ણન કર્યું. હવે સુગમતાપૂર્વક કલ્યાણ કરવાવાળી ભગવન્નિષ્ઠાનું વર્ણન કરે છે.

**ભોક્તારં યજ્ઞતપસાં સર્વલોકમહેશ્વરમ્ ।
સુહૃદં સર્વભૂતાનાં જ્ઞાત્વા માં શાન્તિમૃચ્છતિ ॥ ૨૮ ॥**

મામ્	= મને	મહેશ્વરમ્	ઈશ્વરોનોય ઈશ્વર	દયાળુ અને પ્રેમી
યજ્ઞતપસામ્	= સર્વ યજ્ઞો અને તપોનો	(તેમજ)		જ્ઞાત્વા = જાણીને (ભક્ત)
ભોક્તારમ્	= ભોક્તા,	સર્વભૂતાનામ્	= સઘળાં પ્રાણીઓનો	શાન્તિમ્ = શાન્તિને
સર્વલોક-	= સકળ લોકોના	સુહૃદમ્	= સુહૃદ્ એટલે કે સ્વાર્થ વિના	ઋચ્છતિ = પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.

ટીકા — ‘ભોક્તારં યજ્ઞતપસામ્’ — જ્યારે મનુષ્ય કોઈ શુભ કર્મ કરે છે, ત્યારે તે જેમના વડે શુભ કર્મ કરે છે, તે શરીર, ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, પદાર્થ વગેરેને પોતાનાં માને છે અને જેના માટે શુભ કર્મ કરે છે, તેને તે કર્મોનો ભોક્તા માને છે; જેમ કે — કોઈ દેવતાની પૂજા કરી તો એ દેવતાને પૂજા રૂપી કર્મનો ભોક્તા માને છે; કોઈની સેવા કરી તો તેને સેવા રૂપી કર્મનો ભોક્તા માને છે; કોઈ ભૂખી વ્યક્તિને અન્ન આપ્યું તો તેને અન્નનો ભોક્તા માને છે, વગેરે. આ માન્યતાને દૂર કરવા માટે ભગવાન ઉપર્યુક્ત પદોમાં કહે છે કે વાસ્તવમાં સઘળાં શુભ કર્મોનો ભોક્તા હું જ છું. કારણ કે પ્રાણીમાત્રના હૃદયમાં ભગવાન જ વિદ્યમાન છે.^૧ એટલા માટે કોઈનું પૂજન કરવું, કોઈને અન્નજળ આપવું, કોઈને માર્ગ બતાવવો વગેરે જેટલાં પણ શુભ કર્મો છે, તે બધાંના ભોક્તા ભગવાનને જ

માનવા જોઈએ. લક્ષ્ય ભગવાન ઉપર જ રહેવું જોઈએ, પ્રાણી ઉપર નહિ.

નવમા અધ્યાયના ચોવીસમા શ્લોકમાં પણ ભગવાને પોતાને સઘળા યજ્ઞોના ભોક્તા બતાવ્યા છે — ‘અહં હિ સર્વયજ્ઞાનાં ભોક્તા.’

બીજી વાત એ છે કે જેમના દ્વારા શુભ કર્મો કરવામાં આવે છે, તે શરીર, ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, પદાર્થ વગેરે પોતાનાં નથી, પરંતુ ભગવાનના છે. તેમને પોતાના માનવા એ ભૂલ જ છે. તેમને પોતાના માનીને પોતાને માટે શુભ કર્મો કરવાથી મનુષ્ય પોતે તે કર્મોનો ભોક્તા બની જાય છે. આથી ભગવાન કહે છે કે તમે સઘળાં શુભ કર્મો પોતાને માટે કદી ન કરો, કેવળ મારે માટે જ કરો. એમ કરવાથી તમે એ કર્મોના ફળના ભાગીદાર નહિ બનો અને તમારો

૧. ‘હૃદિ સર્વસ્ય વિષ્ણિતમ્’ (ગીતા ૧૩/૧૭); ‘સર્વસ્ય ચાહં હૃદિ સંનિવિષ્ટઃ’ (ગીતા ૧૫/૧૫); ‘ઈશ્વરઃ સર્વભૂતાનાં હૃદેશેઽર્જુન તિષ્ઠતિ’ (ગીતા ૧૮/૬૧).

કર્મો સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જશે.

કામનાથી જ સઘળાં અશુભ કર્મો થાય છે. કામનાનો ત્યાગ કરીને કેવળ ભગવાનને માટે જ બધાં કર્મો કરવાથી અશુભ કર્મો તો સ્વરૂપથી જ નથી થતાં તથા શુભ કર્મો સાથે પોતાનો સંબંધ નથી રહેતો. આ રીતે સઘળાં કર્મો સાથે સર્વથા સંબંધ-વિચ્છેદ થતાં પરમશાંતિની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે.

‘સર્વલોકમહેશ્વરમ્’ – ભિન્ન-ભિન્ન લોકોના ભિન્ન-ભિન્ન ઈશ્વર હોઈ શકે છે; પરંતુ તેઓ પણ એક ભગવાનને જ આધીન છે. ભગવાન સઘળા લોકોના ઈશ્વરોના પણ ઈશ્વર છે, એટલા માટે અહીં ‘સર્વલોકમહેશ્વરમ્’ પદ આપવામાં આવ્યું છે. તાત્પર્ય એ છે કે સકળ સૃષ્ટિના એકમાત્ર સ્વામી ભગવાન જ છે, તો પછી કોઈ ઈમાનદાર વ્યક્તિ સૃષ્ટિની કોઈ પણ વસ્તુને પોતાની કેવી રીતે માની શકે છે?

શરીર, ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, સ્ત્રી, પુત્ર, ધન, જમીન, મકાન વગેરેને પોતાનાં માનીને ઘણું કરીને લોકો કહ્યા કરે છે કે ભગવાન જ સમસ્ત સંસારના માલિક છે. પરંતુ એવું કહેવું એ સમજદારી નથી; કેમકે મનુષ્ય જ્યાં સુધી શરીર, ઈન્દ્રિયો, મન વગેરેને પોતાનાં માને છે, ત્યાં સુધી ભગવાનને સમસ્ત સંસારના સ્વામી કહેવા એ પોતાની જાત સાથે જ દગો કર્યો કહેવાય. કારણ કે જો બધા લોકો શરીર વગેરે પદાર્થોને પોતાના જ માનતા રહે તો બાકી શું રહ્યું? તો પછી ભગવાન કોના સ્વામી કહેવાય? અર્થાત્ ભગવાનના હિસ્સામાં કશું ન બચ્યું. એટલા માટે ‘સર્વકાંઈ ભગવાનનું છે’ – એવું તે જ કહી શકે છે, જે શરીર વગેરે કોઈ પણ પદાર્થને પોતાના નથી માનતો. જે કોઈ પણ વસ્તુને પોતાની માને છે, તે વાસ્તવમાં ભગવાનને યથાર્થ રૂપથી સર્વ લોકમહેશ્વર માનતો જ નથી. તે જેટલી વસ્તુઓને પોતાની માને છે, તેટલા અંશે ભગવાનને સર્વલોકમહેશ્વર માનવામાં કમી રહે છે.

મનુષ્યને શરીર વગેરે પદાર્થોનો સદુપયોગ કરવાનો જ અધિકાર છે, પોતાના માનવાનો અધિકાર બિલકુલ નથી. એ પદાર્થોને પોતાના ન માની કેવળ ભગવાનના જ માનતા રહીને તેમની જ સેવામાં સમર્પિત કરવાથી પરમ શાંતિની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે.

‘સુહૃદં સર્વભૂતાનાં જાત્વા માં શાન્તિમૃચ્યતિ’ – જે સઘળા લોકોના ઈશ્વરોના પણ ઈશ્વર છે, તે અહેતુ

સ્વાભાવિક જ પ્રાણીમાત્રનું હિત કરવાવાળા, પ્રાણીમાત્રની રક્ષા કરવાવાળા છે તથા પ્રાણીમાત્ર સાથે પ્રેમ કરવાવાળા અને હિતેચ્છુ છે. તેમના જેવો રક્ષક તથા પ્રેમી બીજો કોઈ નથી – આ રીતે જાણી^૧ લેવાથી પરમશાંતિ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, કેમકે તેઓ વાસ્તવમાં એવા જ છે. મહાન શક્તિશાળી ભગવાન કોઈ પ્રયોજન વિના આપણા પરમ સુહૃદ છે, પછી ભય, ચિંતા, ઉદ્વેગ, અશાંતિ વગેરે કેવી રીતે થઈ શકે છે?

જીવમાત્રનું અહેતુ હિત કરવાવાળા બે જ છે – ભગવાન અને એમના ભક્તો.^૨ ભગવાનને કોઈની પાસેથી કંઈ પણ મેળવવાનું છે જ નહીં – ‘નાનવાપ્ત-મવાપ્તવ્યમ્’ (ગીતા ૩/૨૨), એટલા માટે તેઓ સ્વાભાવિક જ સહુના સુહૃદ છે. ભક્ત પણ પોતાને માટે કોઈની પાસેથી કંઈ પણ નથી ઇચ્છતો અને બધાનું હિત ઇચ્છે છે તથા હિત કરે છે, એટલા માટે તે પણ સહુનો સુહૃદ છે – ‘સુહૃદઃ સર્વદેહિનામ્’ (શ્રીમદ્ભા. ૩/૨૫/૨૧). ભક્તોમાં જે સુહૃદતા આવે છે, તે પણ મૂળમાં ભગવાન પાસેથી જ આવે છે.

ભગવાન સઘળા યજ્ઞો અને તપોના ભોક્તા છે, સઘળા લોકોના મહાન ઈશ્વર છે તથા આપણા પરમ સુહૃદ છે – આ ત્રણે વાતોમાંથી જો એક વાત પણ દઢતાથી માની લઈએ, તો ભગવત્પ્રાપ્તિરૂપી પરમશાંતિની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે, તો પછી ત્રણેય વાતોને માની લઈએ તો કહેવાનું જ શું?

પોતાને માટે કંઈ પણ ઇચ્છવું, કોઈ પણ વસ્તુને પોતાની માનવી અને ભગવાનને પોતાના ન માનવા – આ ત્રણે વાતો ભગવત્પ્રાપ્તિમાં મુખ્ય બાધક છે. ભગવાન ‘ભોક્તારં યજ્ઞતપસામ્’ પદોથી કહે છે કે પોતાને માટે કંઈ પણ ન ઇચ્છવું અને કંઈ પણ ન કરવું, ‘સર્વલોકમહેશ્વરમ્’ પદથી કહે છે કે પોતાનું કંઈ પણ ન માનવું અર્થાત્ સુખની ઇચ્છાનો અને વસ્તુવ્યક્તિઓ પરના આધિપત્યનો ત્યાગ કરી દેવો તથા ‘સુહૃદં સર્વભૂતાનામ્’ પદોથી કહે છે કે કેવળ મને જ પોતાનો માનવો, અન્ય કોઈ વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરેને પોતાનાં ન માનવાં. આ ત્રણેમાંથી એક વાત પણ માની લેવાથી શેષ વાતો આપમેળે આવી જાય છે અને ભગવત્પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે.

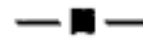
પોતાને માટે સુખની ઇચ્છાનો ત્યાગ ત્યારે જ થાય છે, જ્યારે મનુષ્ય કોઈ પણ પ્રાણી કે પદાર્થને પોતાનાં

૧. અહીં જાણવાનો અર્થ છે – દઢતાપૂર્વક માનવું. માનવું જાણવા કરતાં નબળું નથી હોતું. એટલા માટે દઢતાથી માની લેવું એ પણ જાણવું જ છે.

૨. હેતુ રહિત જગ જુગ ઉપકારી । તુમ્હ તુમ્હાર સેવક અસુરારી ॥ (માનસ ૭/૪૭/૩)

ન માને. જ્યાં સુધી કોઈ પણ પદાર્થને પોતાનો માને છે, ત્યાં સુધી તેના બદલામાં તે સુખ ઈચ્છશે જ. સુખની ઈચ્છાના ત્યાગથી મમતાનો ત્યાગ અને મમતાના ત્યાગથી સુખની ઈચ્છાનો ત્યાગ થાય છે. જ્યારે બધી વસ્તુઓ અને વ્યક્તિઓમાંથી મમતાનો ત્યાગ થઈ જાય છે, ત્યારે એકમાત્ર ભગવાન જ પોતાના રહી જાય છે. જે કોઈને પણ પોતાનો માને છે, તે વાસ્તવમાં ભગવાનને પોતાના નથી માનતો, કહેવા માટે ભલે કહેતો રહે કે ભગવાન મારા છે. માનેલા સંબંધનો અભાવ થવાથી ભગવાન સાથે પોતાની સાચી આત્મીયતા જાગ્રત થઈ જાય છે. તાત્પર્ય એ નીકળ્યું કે ચાહે સુખની ઈચ્છાનો ત્યાગ થઈ જાય, ચાહે મમતાનો અભાવ થઈ જાય અને ચાહે ભગવાન સાથે સાચી આત્મીયતા થઈ જાય; એ થતાંની સાથે જ પરમશાંતિનો અનુભવ થઈ જશે. કારણ કે એક પણ ભાવ દૃઢ થતાં અન્ય ભાવો પણ સાથે આવી જ જાય છે.

એક તો કર્મ કરવું જોઈએ અને બીજું, કર્મ કરવાની વિદ્યા આવડવી જોઈએ. જ્યારે મનુષ્ય કર્મ તો કરે છે, પરંતુ કર્મ કરવાની વિદ્યા નથી જાણતો અથવા કર્મ કરવાની વિદ્યા તો જાણે છે, પરંતુ કર્મ નથી કરતો, ત્યારે તેના દ્વારા સુચારુરૂપથી કર્મો થતાં નથી. એટલા માટે ભગવાને ત્રીજા અધ્યાયમાં કર્મ કરવા ઉપર વિશેષ ભાર મૂક્યો છે, પરંતુ સાથે કર્મોને જાણવાની વાત પણ કહી છે; અને ચોથા અધ્યાયમાં કર્મોનું તત્ત્વ જાણવા ઉપર વિશેષ ભાર મૂક્યો છે, અને સાથે કર્મ કરવાની વાત પણ કહી છે. પાંચમા અધ્યાયમાં જોકે કર્મયોગ અને સાંખ્યયોગ બન્ને દ્વારા કલ્યાણ થવાની વાત આવી છે, તોપણ ભગવાને સાંખ્યયોગની અપેક્ષાએ કર્મયોગને શ્રેષ્ઠ બતાવ્યો છે. આ અધ્યાયમાં ભગવાને ક્રમપૂર્વક કર્મયોગ અને સાંખ્યયોગનું વર્ણન કરીને પછી સંક્ષેપમાં ધ્યાનયોગનું વર્ણન કર્યું અને અંતે સંક્ષેપમાં ભક્તિયોગનું વર્ણન કર્યું, જે ભગવાનનું મુખ્ય ધ્યેય છે.

ૐ તત્સદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે
શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે કર્મસંન્યાસયોગો નામ પચ્ચમોઽધ્યાયઃ ॥ ૫ ॥

આ રીતે ૐ, તત્, સત્, — આ ભગવન્નામોના ઉચ્ચારણપૂર્વક બ્રહ્મવિદ્યા અને યોગશાસ્ત્રમય શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાપનિષદ્ગ્રંથી શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદમાં ‘કર્મસંન્યાસયોગ’ નામનો પાંચમો અધ્યાય પૂરો થયો. ॥ ૫ ॥

કર્મયોગ અને સાંખ્યયોગ — બન્નેનું વર્ણન હોવાથી આ પાંચમા અધ્યાયનું નામ ‘કર્મસંન્યાસયોગ’ છે.

પાંચમા અધ્યાયનાં પદ, અક્ષર અને ઉવાચ

(૧) આ અધ્યાયમાં ‘અથ પંચમોઽધ્યાયઃ’નાં ત્રણ, ‘અર્જુન ઉવાચ’ વગેરે પદોનાં ચાર, શ્લોકોનાં ત્રણસો બાવન અને પુષ્પિકાનાં તેર પદો છે. આ રીતે સઘળાં પદોનો સરવાળો ત્રણસો બોતેર છે.

(૨) આ અધ્યાયમાં ‘અથ પંચમોઽધ્યાયઃ’ના સાત, ‘અર્જુન ઉવાચ’ વગેરે પદોના તેર, શ્લોકોના નવસો અઠાવીસ અને પુષ્પિકાના અડતાળીસ અક્ષરો છે. આ રીતે સઘળા અક્ષરોનો સરવાળો નવસો છત્રુ છે. આ અધ્યાયના બધા

શ્લોકો બત્રીસ અક્ષરોના છે.

(૩) આ અધ્યાયમાં બે ‘ઉવાચ’ છે — એક ‘અર્જુન ઉવાચ’ અને એક ‘શ્રીભગવાનુવાચ.’

પાંચમા અધ્યાયમાં પ્રયોજાયેલા છંદ

આ અધ્યાયના ઓગણત્રીસ શ્લોકો પૈકી — તેરમા અને ઓગણત્રીસમા શ્લોકના પ્રથમ ચરણમાં ‘નગણ’ પ્રયોજાયેલો હોવાથી ‘ન-વિપુલા’ અને બાવીસમા શ્લોકના તૃતીય ચરણમાં ‘મગણ’ પ્રયોજાયેલો હોવાથી ‘મ-વિપુલા’ સંજ્ઞાવાળા છંદ છે. શેષ છવ્વીસ શ્લોકો બરાબર ‘પથ્યાવકત્ર’ અનુષ્ટુપ છંદનાં લક્ષણોથી યુક્ત છે.

છઠ્ઠો અધ્યાય

ભૂમિકા

પાંચમા અધ્યાયના આરંભમાં અર્જુને એ વાત પૂછી હતી કે સાંખ્યયોગ અને કર્મયોગ — આ બન્નેમાં કયો યોગ શ્રેષ્ઠ છે? એના ઉત્તરમાં ભગવાને કહ્યું છે કે એ બન્નેય કલ્યાણ કરવાવાળા છે; પરંતુ કર્મસંન્યાસ અને કર્મયોગ — આ બન્નેમાં કર્મયોગ શ્રેષ્ઠ છે — ‘તયોસ્તુ કર્મસંન્યાસાત્કર્મયોગો વિશિષ્યતે’ (અ. ૫/૨)

હવે બન્ને કલ્યાણ કરવાવાળા કેવી રીતે છે — એનું વર્ણન ભગવાને પાંચમા અધ્યાયના છઠ્ઠીસમા શ્લોક સુધી કર્યું. પછી સાંખ્યયોગ તથા કર્મયોગને માટે ઉપયોગી અને સ્વતંત્ર રીતે કલ્યાણ કરવાવાળા ધ્યાનયોગનું સંક્ષેપથી બે શ્લોકોમાં વર્ણન કર્યું તથા અંતમાં પોતાના જ તરફથી ભક્તિની નિષ્ઠાનું વર્ણન કરીને પાંચમા અધ્યાયના વિષયનો ઉપસંહાર કર્યો.

હવે ફરીથી કર્મયોગની શ્રેષ્ઠતા બતાવવા માટે ભગવાન છઠ્ઠા અધ્યાયના વિષયનો આરંભ કરે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ

અનાશ્રિતઃ કર્મફલં કાર્યં કર્મ કરોતિ યઃ ।

સ સંન્યાસી ચ યોગી ચ ન નિરશ્નિર્ન યાક્રિયઃ ॥ ૧ ॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા—

કર્મફલમ્	= કર્મફળનો	સઃ	= તે જ		કરનારો
અનાશ્રિતઃ	= આશ્રય લીધા વિના	સંન્યાસી	= સંન્યાસી	ન	= (સંન્યાસી) નથી હોતો.
યઃ	= જે માણસ	ચ	= તથા	ચ	= અને
કાર્યમ્	= કર્તવ્ય	યોગી	= યોગી છે	અક્રિયઃ	= (માત્ર) ક્રિયાઓનો
કર્મ	= કર્મ	ચ	= અને (કેવળ)		ત્યાગ કરનારો
કરોતિ	= કરે છે,	નિરશ્નિઃ	= અગ્નિનો ત્યાગ	ન	= (યોગી) નથી હોતો.

ટીકા — ‘અનાશ્રિતઃ કર્મફલમ્’ — આ પદોનો આશય એ પ્રતીત થાય છે કે મનુષ્યે કોઈ ઉત્પત્તિ-વિનાશશીલ વસ્તુ, વ્યક્તિ, ઘટના, પરિસ્થિતિ, ક્રિયા વગેરેનો આશ્રય રાખવો જોઈએ નહિ. કારણ કે આ જીવ પોતે પરમાત્માનો અંશ હોવાથી નિત્યનિરંતર રહેવાવાળો છે અને તે જે વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરેનો આશ્રય લે છે, તે બધા ઉત્પત્તિ-વિનાશશીલ તથા પ્રતિક્ષણે પરિવર્તિત થવાવાળા છે. તે બધા તો પરિવર્તનશીલ હોવાને કારણે નષ્ટ થઈ જાય છે અને આ (જીવ) ખાલીનો ખાલી રહી જાય છે. કેવળ ખાલી જ નથી રહેતો, પરંતુ તે વસ્તુ-વ્યક્તિ-પ્રત્યેના રાગને પકડી રાખે છે. જ્યાં સુધી તે એમના રાગને પકડીને રાખે છે, ત્યાં સુધી તેનું કલ્યાણ થતું નથી અર્થાત્ એ રાગ તેના ઊંચ-નીચ યોનિઓમાં જન્મ લેવાનું કારણ બની જાય છે

(ગીતા ૧૩/૨૧). જો તે એ રાગનો ત્યાગ કરી દે તો તે આપમેળે મુક્ત થઈ જશે. વાસ્તવમાં તે સ્વયં મુક્ત છે જ, કેવળ રાગને કારણે તે મુક્તિનો અનુભવ નથી થતો. આથી ભગવાન કહે છે કે મનુષ્ય કર્મફળનો આશ્રય છોડીને કર્તવ્યકર્મ કરે. કર્મફળના આશ્રયનો ત્યાગ કરવાવાળો તો નૈષ્ઠિક શાંતિને પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ કર્મફળનો આશ્રય રાખવાવાળો બંધાઈ જાય છે (ગીતા ૫/૧૨).

સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ — આ ત્રણે શરીરો ‘કર્મફળ’ છે. આ ત્રણેમાંથી કોઈનો પણ આશ્રય ન લઈને એમને બધાના હિતમાં યોજવાં જોઈએ. જેમકે, સ્થૂળશરીર દ્વારા ક્રિયાઓ અને પદાર્થોને સંસારના જ માનીને તેમનો ઉપયોગ સંસારની સેવા(હિત)માં કરવો, સૂક્ષ્મશરીર દ્વારા બીજાઓનું હિત કેવી રીતે થાય, બધા સુખી કેવી રીતે થાય, બધાનો

ઉદ્ધાર કેવી રીતે થાય — એવું ચિંતન કરવું; અને કારણશરીર દ્વારા થવાવાળી સ્થિરતા (સમાધિ)નું પણ ફળ સંસારના હિતને માટે અર્પણ કરવું. કારણ કે એ ત્રણે શરીરો પોતાનાં (વ્યક્તિગત) નથી અને પોતાને માટેનાં પણ નથી, બલકે સંસારનાં અને સંસારની સેવા માટે જ છે. આ ત્રણેની સંસારની સાથે અભિન્નતા અને પોતાના સ્વરૂપની સાથે ભિન્નતા છે. આ રીતે એ ત્રણેનો આશ્રય ન લેવો એને જ ‘કર્મફળનો આશ્રય ન લેવો’ એમ કહે છે અને એ ત્રણેથી કેવળ સંસારના હિતને માટે કર્મો કરવાં એને જ ‘કર્તવ્યકર્મો કરવાં’ એમ કહે છે.

આશ્રય ન લેવાનું તાત્પર્ય એ થયું કે સાધનરૂપે તો શરીર વગેરેને બીજાઓના હિતને માટે કામમાં લેવાનાં છે, પરંતુ પોતે તેમનો આશ્રય નથી લેવાનો અર્થાત્ તેમને પોતાનાં અને પોતાને માટેનાં નથી માનવાનાં. કારણ કે મનુષ્ય-જન્મમાં શરીર વગેરેનું મહત્ત્વ નથી, પરંતુ શરીર વગેરે દ્વારા કરવામાં આવનારી સાધનાનું મહત્ત્વ છે. આથી સંસાર દ્વારા મળેલી ચીજ સંસારને આપી દઈએ, સંસારની સેવામાં યોજી દઈએ તો આપણે ‘સંન્યાસી’ થઈ ગયા અને મળેલી ચીજમાંથી મમત્વ છોડી દઈએ તો આપણે ‘ત્યાગી’ થઈ ગયા.

કર્મફળનો આશ્રય ન લઈને કર્તવ્યકર્મ કરવાથી શું થશે? પોતાને માટે કર્મ ન કરવાથી નવી આસક્તિ તો થશે નહિ અને કેવળ બીજાઓના હિતને માટે કર્મ કરવાથી જૂની આસક્તિ દૂર થશે તથા કર્મ કરવાનો વેગ પણ દૂર થશે. આ રીતે આસક્તિ સર્વથા દૂર થવાથી મુક્તિ સ્વતઃસિદ્ધ બને છે. ઉત્પત્તિ-વિનાશશીલ વસ્તુઓને પકડવાનું નામ બંધન છે અને તેમનાથી છૂટવાનું નામ મુક્તિ છે. તે ઉત્પત્તિ-વિનાશશીલ વસ્તુઓથી છૂટવાનો ઉપાય છે — તેમનો આશ્રય ન લેવો. અર્થાત્ તેમની સાથે મમતા ન કરવી અને પોતાના જીવનને તેમને આશ્રિત ન માનવું.

‘કાર્ય કર્મ કરોતિ યઃ’ — કર્તવ્યમાત્રને કાર્ય કહે છે. કાર્ય અને કર્તવ્ય-એ બન્ને શબ્દો પર્યાયવાચક છે. કર્તવ્યકર્મ તેને કહે છે, જેને આપણે સુખપૂર્વક કરી શકીએ છીએ, જેને જરૂર કરવું જોઈએ અને જેનો ત્યાગ કદી નહિ કરવો જોઈએ.

‘કાર્ય કર્મ’ - અર્થાત્ કર્તવ્યકર્મ અસંભવિત તો હોતું જ નથી, કઠિન પણ નથી હોતું. જેને ન કરવું જોઈએ, તે કર્તવ્યકર્મ હોતું જ નથી. તે તો અકર્તવ્ય (અકાર્ય) હોય છે. તે અકર્તવ્ય પણ બે પ્રકારનું હોય છે (૧) જેને આપણે કરી નથી શકતા અર્થાત્ જે આપણા સામર્થ્ય બહારનું છે અને

(૨) જેને કરવું નહિ જોઈએ અર્થાત્ જે શાસ્ત્ર અને લોકમર્યાદાની વિરુદ્ધ છે. એવા અકર્તવ્યને કદી પણ કરવું નહિ જોઈએ. તાત્પર્ય એ થયું કે કર્મફળનો આશ્રય ન લઈને શાસ્ત્રવિહિત અને લોકમર્યાદા અનુસાર પ્રાપ્ત કર્તવ્યકર્મને નિષ્કામભાવે બીજાઓના હિતને માટે જ કરવું જોઈએ.

કર્મો બે રીતે કરવામાં આવે છે — કર્મફળની પ્રાપ્તિને માટે અને કર્મ તથા તેના ફળની આસક્તિ દૂર કરવાને માટે. અહીં કર્મ અને તેના ફળની આસક્તિ દૂર કરવાને માટે જ કર્મ કરવાની પ્રેરણા આપવામાં આવી છે.

‘સ સંન્યાસી ચ યોગી ચ’ — આ રીતે કર્મ કરવાવાળો જ સંન્યાસી અને યોગી છે. તે કર્તવ્યકર્મો કરતો રહીને નિર્લિપ્ત રહે છે, એટલા માટે તે ‘સંન્યાસી’ છે અને તે કર્તવ્યકર્મોને કરતો રહીને તે સુખી-દુઃખી નથી થતો અર્થાત્ કર્મોની સિદ્ધિ-અસિદ્ધિમાં સમ રહે છે, એટલા માટે તે ‘યોગી’ છે.

તાત્પર્ય એ થયું કે કર્મફળનો આશ્રય ન લઈને કર્મ કરવાથી તેના કર્તૃત્વ અને ભોક્તૃત્વનો નાશ થઈ જાય છે અર્થાત્ તેનો ન તો કર્મો સાથે સંબંધ રહે છે અને ન ફળની સાથેય સંબંધ રહે છે, એટલા માટે તે ‘સંન્યાસી’ છે. તે કર્મો કરવામાં અને કર્મફળની પ્રાપ્તિ-અપ્રાપ્તિમાં સમ રહે છે, એટલા માટે તે ‘યોગી’ છે.

અહીં પહેલાં સંન્યાસી ‘પદ’ કહેવામાં એ ભાવ માલૂમ પડે છે કે અર્જુન સ્વરૂપથી કર્મોના ત્યાગને શ્રેષ્ઠ માનતા હતા. એટલે જ અર્જુને (અ. ૨/૫માં) કહ્યું હતું કે યુદ્ધ કરવાની અપેક્ષાએ ભિક્ષા માગીને જીવનનિર્વાહ કરવો શ્રેષ્ઠ છે. એટલા માટે અહીં ભગવાન પહેલાં ‘સંન્યાસી’ પદ આપીને અર્જુનને કહી રહ્યા છે કે હે અર્જુન! તું જેને સંન્યાસ માને છે, તે વાસ્તવમાં સંન્યાસ નથી, બલકે જે કર્મફળનો આશ્રય ત્યજીને પોતાના કર્તવ્યરૂપી કર્મને કેવળ બીજાઓના હિતને માટે કર્તવ્યબુદ્ધિથી કરે છે, તે જ વાસ્તવમાં સાચો સંન્યાસી છે.

‘ન નિરગ્નિઃ’ — કેવળ અગ્નિરહિત થવાથી સંન્યાસી નથી થતો અર્થાત્ જેણે ઉપરથી તો યજ્ઞ, હવન વગેરેનો ત્યાગ કરી દીધો છે, પદાર્થોનો ત્યાગ કરી દીધો છે, પરંતુ હૈયામાં ક્રિયાઓ અને પદાર્થોનો રાગ છે, મહત્ત્વ છે, પ્રીતિ છે, તે કદી સાચો સંન્યાસી નથી થઈ શકતો.

‘ન અક્રિયઃ’ — લોકોની પ્રાયઃ એ ધારણા રહે છે કે જે મનુષ્ય કોઈ પણ ક્રિયા નથી કરતો, સ્વરૂપથી ક્રિયાઓ અને પદાર્થોનો ત્યાગ કરીને વનમાં ચાલ્યો જાય છે અથવા નિષ્ક્રિય બનીને સમાધિમાં બેસી રહે છે, તે જ યોગી હોય

છે. પરંતુ ભગવાન કહે છે કે જ્યાં સુધી મનુષ્ય ઉત્પત્તિ-વિનાશશીલ વસ્તુઓના આશ્રયનો ત્યાગ નથી કરતો અને મનથી તેમની સાથે પોતાનો સંબંધ જોડી રાખે છે, ત્યાં સુધી તે ગમે તેટલોયે અક્રિય થઈ જાય, ચિત્તની વૃત્તિઓનો સર્વથા નિરોધ કરી લે, પરંતુ તે યોગી નથી થઈ શકતો. હા, ચિત્તની વૃત્તિઓનો સર્વથા નિરોધ થવાથી તેને જાતજાતની સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે; પરંતુ કલ્યાણ નથી થઈ શકતું. તાત્પર્ય એ થયું કે કેવળ બહારથી અક્રિય થવા માત્રથી કોઈ યોગી થઈ જતો નથી. યોગી તે હોય છે, જે ઉત્પત્તિ-વિનાશશીલ વસ્તુઓ (કર્મફળ)નો આશ્રય ન રાખીને કર્તવ્યકર્મ કરે છે.

મનુષ્યોમાં કર્મ કરવાનો એક વેગ રહે છે, જેને કર્મયોગની પદ્ધતિથી કર્મ કરીને જ દૂર કરી શકાય છે, અન્યથા તે વેગ શાંત નથી થતો. પ્રાયઃ એવું જોવામાં આવે છે કે, જે સાધક સઘળી ક્રિયાઓથી ઉપરત થઈને એકાન્તમાં રહીને જપ, ધ્યાન વગેરે સાધન કરે છે, એવા એકાન્તપ્રિય ભલભલા સાધકોમાં પણ લોકોનો ઉદ્ધાર કરવાની પ્રવૃત્તિ બહુ જોરથી પેદા થઈ જાય છે અને તેઓ એકાન્તમાં રહીને સાધન કરવાનું છોડીને લોકોના ઉદ્ધારના કાર્યમાં લાગી જાય છે.

સકામભાવથી અર્થાત્ પોતાને માટે કર્મ કરવાથી કર્મ કરવાનો વેગ વધે છે. તે વેગ ત્યારે જ શાંત થાય છે, જ્યારે સાધક પોતાને માટે કદી કિંચિત્માત્ર પણ કોઈ કર્મ નથી કરતો, પરંતુ સઘળાં કર્મો કેવળ લોકહિતાર્થે જ કરે છે. આ રીતે કેવળ નિષ્કામભાવથી બીજાઓને માટે કર્મ કરવાથી કર્મ કરવાનો વેગ શાંત થઈ જાય છે અને સમતાની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. સમતાની પ્રાપ્તિ થતાં સમરૂપ પરમાત્મતત્ત્વનો અનુભવ થઈ જાય છે.

વિશેષ વાત

શરીર-સંસારમાં અહંતા-મમતા કરવી એ કર્મનું ફળ નથી. આ અહંતા-મમતા તો મનુષ્યની માનેલી છે; આથી તે બદલાતી રહે છે. જેવી રીતે, મનુષ્ય કદી ગૃહસ્થ હોય તો તે પોતાને માને છે કે ‘હું ગૃહસ્થ છું.’ અને તે જ જ્યારે સાધુ બની જાય છે, ત્યારે પોતાને માને છે કે ‘હું સાધુ છું.’ અર્થાત્ તેની ‘હું ગૃહસ્થ છું’ એ અહંતા દૂર થાય છે. એવી જ રીતે ‘આ વસ્તુ મારી છે’ એ રીતે મનુષ્યની તે વસ્તુમાં મમતા રહે છે અને તે જ વસ્તુ જ્યારે બીજાને આપી દે છે, ત્યારે તે વસ્તુમાં મમતા રહેતી નથી.

આનાથી એ સિદ્ધ થયું કે અહંતા-મમતા માનેલી છે, વાસ્તવિક નથી. જો તે વાસ્તવિક હોત, તો કદી દૂર થાત નહિ — ‘નાભાવો વિદ્યતે સતઃ’ અને જો તે દૂર થાય છે તો તે વાસ્તવિક નથી — ‘નાસતો વિદ્યતે ભાવઃ’ (ગીતા-૨/૧૬).

અહંતા-મમતાનો જે આધાર છે, આશ્રય છે, તે તો સાક્ષાત્ પરમાત્માનો અંશ છે. તેનો કદી અભાવ નથી થતો. તેની બધી જગાએ વ્યાપક પરમાત્માની સાથે એકતા છે. તેમાં અહંતા-મમતાની ગંધ પણ નથી. અહંતા-મમતા તો પ્રાકૃત પદાર્થોની સાથે તાદાત્મ્ય કરવાથી પ્રતીત થાય છે. તાદાત્મ્ય કરવામાં અને ન કરવામાં મનુષ્ય સ્વતંત્ર છે. જેમકે — ‘હું ગૃહસ્થ છું’, ‘હું સાધુ છું -’ એવું માનવામાં અને ‘વસ્તુ મારી છે’, ‘વસ્તુ મારી નથી’ — એવું માનવામાં અર્થાત્ અહંતા-મમતાનો સંબંધ જોડવામાં અને છોડવામાં આ મનુષ્ય સ્વતંત્ર અને સમર્થ છે. એમાં તે પરાધીન અને અસમર્થ નથી; કેમકે શરીર વગેરેની સાથે સંબંધ ખુદ ચેતને જોડ્યો છે, શરીર તથા સંસારે નહિ. તેથી જેને જોડતા આવડે છે, તેને તોડતાં પણ આવડે છે.

સંબંધ જોડવાની અપેક્ષાએ તોડવાનું સુગમ છે. જેવી રીતે મનુષ્ય બાલ્યાવસ્થામાં ‘હું બાળક છું’ અને યુવાવસ્થામાં ‘હું યુવાન છું’ — એવું માને છે. એ જ રીતે તે બાલ્યાવસ્થામાં ‘રમકડાં મારાં છે’ — એવું માને છે અને યુવાવસ્થામાં ‘રૂપિયા-પૈસા મારા છે.’ — એવું માને છે. આ રીતે મનુષ્યને બાલ્યાવસ્થા વગેરેની સાથે અને રમકડાં વગેરેની સાથે જાતે સંબંધ જોડવો પડે છે. પરંતુ તેમની સાથે સંબંધ તોડવો નથી પડતો, બલકે સંબંધ આપોઆપ છૂટી જાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે બાલ્યાવસ્થા વગેરેની અહંતા શરીરના રહેવા અથવા ન રહેવા ઉપર નિર્ભર નથી, પરંતુ પોતાની માન્યતા ઉપર નિર્ભર છે. એવી જ રીતે રમકડાં વગેરેની મમતા વસ્તુના રહેવા અથવા ન રહેવા ઉપર નિર્ભર નથી. પરંતુ માન્યતા ઉપર નિર્ભર છે. એટલા માટે કર્મફળ (વસ્તુ, શરીર વગેરે)ના રહેવા છતાં પણ તેનો આશ્રય સુગમતાપૂર્વક છૂટી શકે છે.

પોતે નિત્ય છે અને શરીર-સંસાર અનિત્ય છે. નિત્યની સાથે અનિત્યનો સંબંધ કદી ટકી નથી શકતો, રહી નથી શકતો. પરંતુ જ્યારે પોતે અહંતા-મમતાને પકડી લે છે, ત્યારે અહંતા-મમતા પણ નિત્ય દેખાવા લાગી જાય છે. પછી તેને છોડવી કઠિન માલૂમ પડે છે; કેમકે તેણે નિત્ય સ્વરૂપમાં અનિત્ય અહંતા-મમતા (હું અને મારાપણા)નો આરોપ કરી લીધો. વાસ્તવમાં જોવામાં આવે તો શરીરની

સાથે પોતાનો સંબંધ માની લીધેલો છે, વાસ્તવમાં છે નહિ. કારણ કે શરીર પ્રકાશ્ય છે અને પોતે (સ્વરૂપ) પ્રકાશક છે. શરીર એકદેશીય છે અને સ્વરૂપ સર્વદેશીય અથવા દેશાતીત છે. શરીર જડ છે અને સ્વરૂપ ચેતન છે. શરીર જ્ઞેય છે અને સ્વરૂપ જ્ઞાતા છે. સ્વરૂપનું તે જ્ઞાતાપણું પણ શરીરની દૃષ્ટિએ જ છે. જો શરીરની દૃષ્ટિ હઠાવી દેવામાં

આવે, તો સ્વરૂપ જ્ઞાતૃત્વરહિત ચિન્માત્ર છે અર્થાત્ કેવળ જ્ઞાનરૂપે (ચિત્તિરૂપે) રહે છે. તે ચિત્તિમાત્ર સ્વરૂપમાં 'હું' અને 'મારા'પણું નથી. તેમાં અહંતા-મમતાનો અત્યંત અભાવ છે. તે ચિત્તિમાત્ર બ્રહ્મસ્વરૂપ છે, અને બ્રહ્મમાં 'હું' અને 'મારા'પણું કદી થયું નથી, છે નહિ અને થઈ શકતું પણ નથી.

પરિશિષ્ટ ભાવ : કીડીથી લઈને બ્રહ્મલોક સુધી સંપૂર્ણ સંસાર કર્મફળ છે. સંસારનું સ્વરૂપ છે — વસ્તુ, વ્યક્તિ અને ક્રિયા. વસ્તુમાત્રની પ્રાપ્તિ અને અપ્રાપ્તિ થાય છે, વ્યક્તિમાત્રનો સંયોગ અને વિયોગ થાય છે તથા ક્રિયામાત્રનો આરંભ અને અંત થાય છે. જે વસ્તુ, વ્યક્તિ અને ક્રિયા — ત્રણેના આશ્રયનો ત્યાગ કરીને પ્રાપ્ત કર્તવ્યનું પાલન કરે છે, તે જ સાચો સંન્યાસી તથા યોગી છે. જે કર્મફળનો ત્યાગ કર્યા વિના માત્ર અગ્નિનો ત્યાગ કરે છે, તે સાચો સંન્યાસી નથી અને જે માત્ર ક્રિયાઓનો ત્યાગ કરે છે, તે સાચો યોગી નથી. કારણ કે મનુષ્ય કર્મફળથી બંધાય છે, અગ્નિથી અથવા ક્રિયાઓથી નહીં.

ત્રીજા અધ્યાયના ત્રીજા શ્લોકમાં ભગવાને બે નિષ્ઠાઓ કહી છે — સાંખ્યનિષ્ઠા (સાંખ્યયોગ) અને યોગનિષ્ઠા (કર્મયોગ). પછી પાંચમા અધ્યાયના ચોથા-પાંચમા શ્લોકમાં ભગવાને સાંખ્યયોગ અને કર્મયોગ-બન્નેને એકસમાન ફળવાળા કહ્યા. હવે અહીં ભગવાન એ જ બે નિષ્ઠાઓના સંબંધમાં કહે છે કે, જેણે કર્મફળનો ત્યાગ કરી દીધો છે તે જ સાચો સાંખ્યયોગી અને કર્મયોગી છે. તાત્પર્ય એ છે કે, ચિત્તવૃત્તિઓનો નિરોધ કરવામાત્રથી કોઈ યોગી થતો નથી. યોગી ત્યારે જ થાય છે, જ્યારે તે કર્મફળનો ત્યાગ કરી દે છે. કારણ કે જ્યાં સુધી કર્મફળની ઈચ્છા છે. ત્યાં સુધી વૃત્તિનિરોધ કરવાથી સિદ્ધિઓની પ્રાપ્તિ તો થઈ શકે છે, પણ કલ્યાણ નહીં થાય.

—■—

સંબંધ — પૂર્વશ્લોકમાં એ કહેવાઈ ગયું કે જે સંન્યાસી છે, તે જ યોગી છે. પરંતુ એમનું એકત્વ શામાં છે — તેનું વર્ણન આગળના શ્લોકમાં કરે છે.

યં સંન્યાસમિતિ પ્રાહુર્યોગં તં વિદ્ધિ પાણ્ડવ ।

ન હ્યસંન્યસ્તસંકલ્પો યોગી ભવતિ કશ્ચન ॥ ૨ ॥

પાણ્ડવ	= હે અર્જુન!	યોગમ્	= યોગ	કશ્ચન	= કોઈ પણ
યમ્	= (લોકો) જેને	વિદ્ધિ	= જાણ;		(માણસ)
સંન્યાસમ્ ઇતિ	= 'સંન્યાસ' એવું	હિ	= કેમકે	યોગી	= યોગી
પ્રાહુઃ	= કહે છે,	અસંન્યસ્ત-	= સંકલ્પોનો ત્યાગ	ન	= નથી
તમ્	= એને જ (તું)	સંકલ્પઃ	ન કરનાર	ભવતિ	= થઈ શકતો.

ટીકા — 'યં સંન્યાસમિતિ પ્રાહુર્યોગં તં વિદ્ધિ પાણ્ડવ' — પાંચમા અધ્યાયના આરંભમાં ભગવાને જણાવ્યું હતું કે સંન્યાસ (સાંખ્યયોગ) અને યોગ (કર્મયોગ) — આ બન્નેય સ્વતંત્ર રીતે કલ્યાણ કરવાવાળા છે (અ. ૫/૨), તથા બન્નેનું ફળ એક જ છે (અ. ૫/૫) અર્થાત્ સંન્યાસ અને યોગ બે નથી, એક જ છે. તે જ વાત ભગવાન અહીં કહે છે કે જેવી રીતે સંન્યાસી સર્વથા ત્યાગી હોય છે, તેવી જ રીતે કર્મયોગી પણ સર્વથા ત્યાગી હોય છે.

અઢારમા અધ્યાયના નવમા શ્લોકમાં ભગવાને કહ્યું છે કે ફળ અને આસક્તિનો સર્વથા ત્યાગ કરીને જે નિયત કર્તવ્યકર્મ કેવળ કર્તવ્યમાત્ર સમજીને કરવામાં આવે છે, તે 'સાત્ત્વિક ત્યાગ' છે, જેનાથી પદાર્થો અને ક્રિયાઓ સાથે સર્વથા સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય છે અને મનુષ્ય ત્યાગી અર્થાત્ યોગી થઈ જાય છે. એ જ રીતે સંન્યાસી પણ કર્તૃત્વાભિમાનનો ત્યાગી હોય છે. આથી બન્નેય ત્યાગી છે. તાત્પર્ય એ છે કે યોગી અને સંન્યાસીમાં કોઈ ભેદ નથી.

ભેદ ન રહેવાથી જ ભગવાને પાંચમા અધ્યાયના ત્રીજા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે રાગ-દ્વેષનો ત્યાગ કરવાવાળો યોગી 'સંન્યાસી' જ છે.

‘ન હ્યસંન્યસ્તસંકલ્પો યોગી ભવતિ કશ્ચન’ – મનમાં જે સ્ફુરણાઓ થાય છે અર્થાત્ જાતજાતની વાતો યાદ આવે છે, તે પૈકી જે સ્ફુરણા (વાત)ની સાથે મન વળગી જાય છે, જે સ્ફુરણા પ્રત્યે પ્રીતિ-અપ્રીતિ પેદા થઈ જાય છે અને તે ‘સંકલ્પ’ બની જાય છે. તે સંકલ્પનો ત્યાગ કર્યા વિના મનુષ્ય કોઈ પણ પ્રકારનો યોગી નથી થતો, બલ્કે ભોગી થાય છે. કારણ કે પરમાત્મા સાથેના સંબંધને ‘યોગ’ કહે છે અને જેના હૈયામાં જ પદાર્થોનું મહત્ત્વ, સૌંદર્ય અને સુખબુદ્ધિ છે, તે (અંદરથી પદાર્થોની સાથે સંબંધ માનવાથી) ભોગી જ થશે, યોગી થઈ જ નથી શકતો. તે યોગી તો ત્યારે થાય છે, જ્યારે તેની અસત પદાર્થોમાં મહત્ત્વ, સૌંદર્ય તથા સુખબુદ્ધિ નથી રહેતી અને ત્યારે જ તે સર્વ સંકલ્પોનો ત્યાગી થાય છે તથા તેને ભગવાન સાથે પોતાના નિત્ય સંબંધનો અનુભવ થાય છે.

અહીં ‘કશ્ચન’ પદથી એ અર્થ પણ લઈ શકાય છે કે સંકલ્પનો ત્યાગ કર્યા વિના મનુષ્ય કોઈ પણ પ્રકારનો યોગી અર્થાત્ કર્મયોગી, જ્ઞાનયોગી, ભક્તિયોગી, હઠયોગી, લયયોગી વગેરે નથી થતો. કારણ કે તેનો સંબંધ ઉત્પન્ન અને નષ્ટ થવાવાળા જડ પદાર્થો સાથે છે, આથી તે યોગી કેવી રીતે થશે? તે તો ભોગી જ થશે. એવા ભોગી કેવળ મનુષ્યો જ નથી, પરંતુ પશુપક્ષી વગેરે પણ ભોગી છે; કેમકે તેમણે પણ સંકલ્પોનો ત્યાગ નથી કર્યો.

તાત્પર્ય એ નીકળ્યું કે જ્યાં સુધી અસત પદાર્થોની સાથે કિંચિત્માત્ર પણ સંબંધ રહે અર્થાત્ પોતાની જાતને કંઈક ને કંઈક માને, ત્યાં સુધી મનુષ્ય કોઈ પણ પ્રકારનો યોગી નથી થઈ શકતો અર્થાત્ અસત પદાર્થો સાથે સંબંધ રાખીને તે ગમે તેટલો પણ અભ્યાસ કરી લે, સમાધિ લગાવી લે, ગિરિકંદરાઓમાં ચાલ્યો જાય, તોપણ ગીતાના સિદ્ધાંત અનુસાર તેને યોગી કહી શકાતો નથી.

આમ તો સંન્યાસ અને યોગની સાધના અલગ-અલગ છે, પરંતુ સંકલ્પોના ત્યાગમાં બન્ને સાધનો એક છે.

સંબંધ – પૂર્વશ્લોકમાં જે યોગની પ્રશંસા કરવામાં આવી છે, તે યોગની પ્રાપ્તિનો ઉપાય આગળના શ્લોકમાં બતાવે છે.

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।
योगाद्भूतस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥ ३॥

योगम्	= જે યોગમાં (સમતા)માં	કર્મ	= કર્તવ્યકર્મ કરવું	योगાદ્ભૂતસ્ય	= યોગાદ્ભૂત માણસ માટે
आरुरुक्षोः	= આરૂઢ થવા ઇચ્છે છે, (એવા)	कारणम्	= હેતુ	शमः	= શમ, (શાન્તિ)
मुनेः	= મનનશીલ યોગી માટે	उच्यते	= કહેવાય છે (અને)	कारणम्	= (કલ્યાણમાં) હેતુ
		तस्य, એव	= તે જ	उच्यते	= કહેવાયો છે.

ટીકા – ‘आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते’ – જે યોગ (સમતા)માં આરૂઢ થવા ઇચ્છે છે, એવા મનનશીલ યોગીને માટે (યોગાદ્ભૂત થવામાં) નિષ્કામભાવથી કર્તવ્યકર્મ કરવું એ હેતુ છે. તાત્પર્ય એ છે કે કરવાનો વેગ દૂર કરવા પ્રાપ્ત કર્તવ્યકર્મ કરવું એ હેતુ છે, કેમકે કોઈ પણ વ્યક્તિ જન્મી હોય, પોષાતી હોય અને જીવિત હોય તો તેનું જીવન બીજાઓની સહાય વિના ચાલી જ નથી શકતું. તેની પાસે શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ અને અહમ્ સુધીની કોઈ એવી ચીજ નથી, જે પ્રકૃતિની ન હોય. એટલા માટે જ્યાં સુધી તે એ પ્રાકૃત ચીજોને સંસારની સેવામાં નથી

યોજતો, ત્યાં સુધી તે યોગાદ્ભૂત નથી થઈ શકતો અર્થાત્ સમતામાં સ્થિર નથી થઈ શકતો; કેમકે પ્રાકૃત વસ્તુમાત્રની સંસાર સાથે એકતા છે, પોતાની સાથે એકતા છે જ નહિ.

પ્રાકૃત પદાર્થોમાં જે પોતાપણું દેખાય છે, તેનું તાત્પર્ય એ છે કે તે પદાર્થોને બીજાઓની સેવામાં યોજવાનું દાયિત્વ આપણા ઉપર છે. આથી તે બધાને બીજાઓની સેવામાં યોજવાનો ભાવ હોવાથી સઘળી ક્રિયાઓનો પ્રવાહ સંસાર તરફ થઈ જશે અને તે પોતે યોગાદ્ભૂત થઈ જશે. આ જ વાત ભગવાને બીજી જગાએ અન્વય-વ્યતિરેક રીતિથી કહી છે કે યજ્ઞને માટે અર્થાત્ બીજાઓના હિતને માટે કર્મ

કરવાવાળાઓનાં સઘળાં કર્મ લીન થઈ જાય છે અર્થાત્ ક્રિયિત્માત્ર પણ બંધનકારક નથી થતાં (ગીતા - ૪/૨૩) અને યજ્ઞથી ઈતર અર્થાત્ પોતાને માટે કરવામાં આવેલાં કર્મો બંધનકારક થાય છે (ગીતા - ૩/૮).

યોગારૂઢ થવા માટે કર્મ હેતુ કેમ છે? કેમકે ફળની પ્રાપ્તિ-અપ્રાપ્તિમાં આપણી સમતા છે કે નહિ, તેની આપણા ઉપર શું અસર પડે છે - તેની ખબર ત્યારે જ પડશે, જ્યારે આપણે કર્મ કરીશું. સમતાની પિછાણ કર્મો કરવાથી જ થશે. તાત્પર્ય એ છે કે કર્મો કરતા રહીને જો આપણામાં સમતા રહી, રાગદ્વેષ ન રહ્યા, તો તો બરાબર છે; કેમકે તે કર્મ 'યોગ'નું સાધન બની ગયું. પરંતુ જો આપણામાં સમતા ન રહી, રાગદ્વેષ થઈ ગયા; તો આપણો જડતા સાથે સંબંધ હોવાથી તે કર્મ 'યોગ'માં હેતુ ન બન્યું.

'યોગારૂઢસ્ય તસ્યૈવ શમઃ કારણમુચ્યતે' - અસતની સાથે સંબંધ રાખવાથી જ અશાંતિ પેદા થાય છે. તેનું કારણ

એ છે કે અસત પદાર્થો (શરીર વગેરેની) સાથે પોતાનો સંબંધ એક ક્ષણ પણ રહી નથી શકતો અને રહેતો પણ નથી; કેમકે પોતે નિત્ય રહેવાવાળો છે અને શરીર વગેરે પદાર્થમાત્ર પ્રતિક્ષણ અભાવમાં જઈ રહ્યા છે. તે પ્રતિક્ષણે અભાવમાં જવાવાળાઓની સાથે એ પોતે પોતાનો સંબંધ જોડી દે છે અને તેમની સાથે પોતાનો સંબંધ રાખવા ઈચ્છે છે. પરંતુ તેમની સાથે સંબંધ રહેતો નથી. એટલે તેમના ચાલ્યા જવાના ભયથી અને તેમના ચાલ્યા જવાથી અશાંતિ પેદા થઈ જાય છે. જ્યારે આ શરીર વગેરે અસત પદાર્થોને સંસારની સેવામાં યોજીને તેમનાથી પોતાનો સર્વથા સંબંધ-વિચ્છેદ કરી લે છે, ત્યારે અસતના ત્યાગથી તેને આપોઆપ એક પ્રકારની શાંતિ મળે છે. જો સાધક એ શાંતિમાં પણ સુખ લેવા લાગી જશે તો તે બંધાઈ જશે. જો એ શાંતિમાં રાગ નહિ કરે અને તેનાથી સુખ નહિ લે, તો એ શાંતિ પરમાત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિમાં કારણ બની જશે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : યોગારૂઢ થવાની ઈચ્છાવાળા સાધકને માટે યોગારૂઢ થવામાં નિષ્કામભાવથી કર્મ કરવું કારણ છે અને તેનાથી પ્રાપ્ત થવાવાળી શાંતિ પરમાત્મપ્રાપ્તિમાં કારણ છે. તાત્પર્ય છે કે, પરમાત્મપ્રાપ્તિમાં કર્મ કારણ નથી બલકે કર્મોના સંબંધ-વિચ્છેદથી થનારી શાંતિ કારણ છે. આ શાંતિ સાધન છે, સિદ્ધિ નથી.

વિવેકપૂર્વક કર્મ કરવાથી જ કર્મોનો રાગ (વેગ) મટે છે, કારણ કે રાગ મિટાવવાની શક્તિ કર્મમાં નથી; બલકે વિવેકમાં છે. જેની યોગારૂઢ થવાની લાલસા છે, તે બધાં કર્મો વિવેકપૂર્વક જ કરે છે. વિવેક ત્યારે વિકસિત થાય છે, જ્યારે સાધક કામનાની પૂર્તિમાં પરતંત્રતા અને અપૂર્તિમાં અભાવનો અનુભવ કરે છે. પરતંત્રતા અને અભાવ કોઈ ઈચ્છતું નથી, જ્યારે કામના કરવાથી આ બન્નેય છૂટતાં નથી.

યોગારૂઢ અવસ્થામાં ખુશ થવાનું નથી કારણ કે ખુશ થવાથી સાધક ત્યાં જ અટકી જશે, જેથી પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થવામાં ખૂબ સમય લાગી જશે (ગીતા - ૧૪/૬) જેમ કે પહેલાં બાળકની રમતમાં રુચિ હોય છે, પરંતુ મોટો થતાં તેની રુચિ પૈસામાં થઈ જાય છે, ત્યારે રમતની રુચિ પોતાની મેળે ચાલી જાય છે. એ જ પ્રમાણે જ્યાં સુધી પરમાત્મપ્રાપ્તિનો અનુભવ નથી થયો ત્યાં સુધી તે શાંતિમાં રુચિ રહે છે અર્થાત્ શાંતિ ખૂબ સરસ લાગે છે. પરંતુ તે શાંતિનો ઉપભોગ ન કરે, તેનાથી ઉપરામ થઈ જાય તો તેની રુચિ આપમેળે ચાલી જાય છે, અને ખૂબ જલદી પરમાત્માનો અનુભવ થઈ જાય છે.

યોગારૂઢ થવામાં કર્મ કરવું કારણ છે અર્થાત્ નિઃસ્વાર્થભાવે બીજાના હિતમાં કર્મ કરતાં-કરતાં જ્યારે બધાનો વિયોગ થઈ જાય છે, ત્યારે સાધક યોગારૂઢ થઈ જાય છે. કર્મોની સમાપ્તિ થઈ જાય છે અને યોગ નિત્ય રહે છે.

કર્મી (ભોગી) પણ કર્મ કરે છે અને કર્મયોગી પણ કર્મ કરે છે, પરંતુ તે બન્નેના ઉદ્દેશમાં ખૂબ મોટું અંતર છે. એક આસક્તિ રાખવા માટે અથવા કામનાપૂર્તિને માટે કર્મ કરે છે અને એક આસક્તિનો ત્યાગ કરવા માટે કર્મ કરે છે. ભોગી પોતાના માટે કર્મ કરે છે અને કર્મયોગી બીજાના માટે કર્મ કરે છે. આથી આસક્તિપૂર્વક કર્મ કરવામાં સમાન હોવા છતાં પણ જે આસક્તિ-ત્યાગના ઉદ્દેશથી બીજાના માટે કર્મ કરે છે તે યોગી (યોગારૂઢ) થઈ જાય છે. કર્મ કરવાથી જ યોગીની ઓળખ થાય છે, અન્યથા 'વૃદ્ધા નારી પતિવ્રતા!'

અહીં જેને શમ (શાંતિ) કહ્યો છે તેને બીજા અધ્યાયના ચોસઠમા શ્લોકમાં 'પ્રસાદ' (અંતઃકરણની પ્રસન્નતા) કહ્યો છે. આ શાંતિમાં રમણ (સંતોષ) ન કરવાથી 'નિર્વાણપરમા શાંતિ'ની પ્રાપ્તિ થાય છે (ગીતા - ૬/૧૫). ત્યાગથી શાંતિ મળે છે (ગીતા - ૧૨/૧૨). શાંતિમાં રમણ (સંતોષ) ન કરવાથી અખંડરસ (તત્ત્વજ્ઞાન) મળે છે અને અખંડરસમાં પણ સંતોષ ન કરવાથી અનન્તરસ (પરમપ્રેમ) મળે છે.

સંબંધ — યોગારૂઢ કોણ થાય છે — એનો ઉત્તર ભગવાન આગળના શ્લોકમાં આપે છે.

યદા હિ નેન્દ્રિયાર્થેષુ ન કર્મસ્વનુષજજતે ।

સર્વસંકલ્પસંન્યાસી

યોગારૂઢસ્તદોચ્યતે ॥ ૪ ॥

હિ	= કારણ કે	ન	= નથી	સર્વસંકલ્પ-	= સઘળા સંકલ્પોનો
યદા	= જે વખતે	કર્મસુ	= કર્મોમાં (પણ)	સંન્યાસી	ત્યાગી મનુષ્ય
ન	= નથી (તો)	અનુષજજતે	= આસક્ત થતો,	યોગારૂઢ:	= યોગારૂઢ
ઈન્દ્રિયાર્થેષુ	= ઈન્દ્રિયોના	તદા	= તે વખતે (તે)	ઉચ્યતે	= કહેવાય છે.
	ભોગોમાં (તથા)				

ટીકા — ‘યદા હિ નેન્દ્રિયાર્થેષુ (અનુષજજતે)’ — સાધક ઈન્દ્રિયોના વિષયોમાં અર્થાત્ પ્રારબ્ધ અનુસાર પ્રાપ્ત થવાવાળા શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ — આ પાંચેય વિષયોમાં; અનુકૂળ પદાર્થ, પરિસ્થિતિ, ઘટના, વ્યક્તિ વગેરેમાં અને શરીરનો આરામ, માન, મોટાઈ વગેરેમાં આસક્તિ ન કરે, એમનો ભોગબુદ્ધિથી ભોગ ન કરે, એમાં રાજી ન થાય, પરંતુ એવો અનુભવ કરે કે એ બધા વિષયો, પદાર્થો વગેરે આવેલા છે અને પ્રતિક્ષણે ચાલ્યા જઈ રહ્યા છે. એ આવવા-જવાવાળા અને અનિત્ય છે, પછી એમાં શા માટે રાજી થવું — એવો અનુભવ કરીને તેમનામાં આસક્તિ ન થાય.

ઈન્દ્રિયોના ભોગોમાં આસક્તિ ન થવાનું સાધન છે — ઈચ્છાપૂર્તિનું સુખ ન લેવું. જેમ કે, કોઈ મનગમતી વાત થઈ જાય; મનગમતી વસ્તુ, વ્યક્તિ પરિસ્થિતિ ઘટના વગેરે મળી જાય અને જેને નથી ઈચ્છતા તે ન થાય, તો મનુષ્ય તેમાં રાજી (પ્રસન્ન) થઈ જાય છે તથા તેમાં સુખ લે છે. સુખ લેવાથી ઈન્દ્રિયોના ભોગોમાં આસક્તિ વધે છે. આથી સાધકે અનુકૂળ વસ્તુ, પદાર્થ, વ્યક્તિ વગેરે મળવાની ઈચ્છા ન કરવી અને વિના ઈચ્છાએ અનુકૂળ વસ્તુ વગેરે મળી પણ જાય તો તેમાં રાજી ન થવું. આવું થવાથી ઈન્દ્રિયોના ભોગોમાં આસક્તિ નહિ થાય.

બીજી વાત, મનુષ્યની પાસે અનુકૂળ ચીજો ન હોવાથી તે એ ચીજોના અભાવનો અનુભવ કરે છે અને તે મળી જતાં તે તેમને આધીન થઈ જાય છે. જે સમયે તેને અભાવનો અનુભવ થતો હતો, તે સમયે પણ પરતંત્રતા હતી અને હવે એ ચીજો મળી ગયા પછી પણ ‘ક્યાંક એમનો વિયોગ ન થઈ જાય’ — આ જાતની પરતંત્રતા રહે છે. આથી વસ્તુ ન મળવા અને મળવામાં ફરક એટલો

જ રહ્યો કે વસ્તુ ન મળવાથી તો વસ્તુની પરતંત્રતાનો અનુભવ થતો હતો, પરંતુ વસ્તુ મળી જતાં પરતંત્રતાનો અનુભવ નથી થતો બલકે તેમાં મનુષ્યને સ્વતંત્રતા દેખાય છે — આ રીતે તેને ધોખો થાય છે. જેવી રીતે, કોઈ કોઈની સાથે વિશ્વાસઘાત કરે, એવી જ રીતે અનુકૂળ પરિસ્થિતિમાં રાજી થવાથી મનુષ્ય પોતાની સાથે જ વિશ્વાસઘાત કરે છે કારણ કે આ મનુષ્ય અનુકૂળ પરિસ્થિતિને આધીન બની જાય છે, તેને ભોગવતાં-ભોગવતાં તેનો સ્વભાવ બગડી જાય છે અને વારંવાર સુખ ભોગવવાની કામના થવા લાગે છે. આ સુખભોગની કામના જ તેના જન્મ-મરણનું કારણ બની જાય છે. તાત્પર્ય એ થયું કે અનુકૂળતાની ઈચ્છા કરવી, આશા કરવી અને અનુકૂળ વિષય વગેરેમાં રાજી થવું — એ સઘળા અનર્થોનું મૂળ છે. એનાથી કોઈ પણ જાતનાં અનર્થ કે પાપ બાકી નથી રહેતાં. જો તેનો ત્યાગ કરી દેવામાં આવે તો મનુષ્ય યોગારૂઢ થઈ જાય છે.

ત્રીજી વાત, આપણી પાસે ફક્ત જીવનનિર્વાહ સિવાયની જેટલી અનુકૂળ ભોગ્ય વસ્તુઓ છે, તેમાંની એક પણ આપણી નથી. તે કોની છે, તેની આપણને ખબર નથી; પરંતુ જ્યારે કોઈ અભાવગ્રસ્ત પ્રાણી મળી જાય, તો તે સામગ્રીને તેની જ સમજીને તેને અર્પણ કરી દેવી જોઈએ [આ આપની જ છે — એવું તેને કહેવાનું નથી], અને તેને આપીને એવું માનવું જોઈએ કે નિર્વાહ સિવાયની જે વસ્તુઓ મારી પાસે પડી હતી, તેના ઋણથી હું મુક્ત થઈ ગયો છું. તાત્પર્ય એ છે કે નિર્વાહ ઉપરાંતની વસ્તુઓને પોતાની અને પોતાને માટેની ન માનવાથી મનુષ્યની ભોગોમાં આસક્તિ થતી નથી.

‘ન કર્મસ્વનુષજજતે’^૧ — જેવી રીતે ઈન્દ્રિયોના

૧. અહીં ‘કર્મસુ’ પદ બહુવચન છે, જેનું તાત્પર્ય એ છે કે આસક્ત પુરુષમાં અનેક કર્મોની અને તેમનાં ફળોની ઈચ્છા રહે છે. પરંતુ અઢારમા અધ્યાયના પિસ્તાળીસમા શ્લોકમાં ‘કર્મણિ’ પદ એકવચન છે, જેનું તાત્પર્ય એ છે કે આસક્તિરહિત પુરુષ દ્વારા કર્મો તો અનેક થાય છે, પરંતુ તેનામાં કર્તવ્યબુદ્ધિ એક જ રહે છે.

વિષયોમાં આસક્તિ નહિ થવી જોઈએ, તેવી જ રીતે કર્મોમાં પણ આસક્તિ નહિ થવી જોઈએ અર્થાત્ ક્રિયામાં કર્મોની પૂર્તિ-અપૂર્તિમાં અને તે કર્મોના તાત્કાલિક ફળની પ્રાપ્તિ-અપ્રાપ્તિમાં પણ આસક્તિ નહિ થવી જોઈએ. કારણ કે કર્મ કરવાથી પણ એક પ્રકારનો રાગ થાય છે. કર્મ સારી રીતે થઈ જાય છે તો તેનાથી એક પ્રકારનું સુખ મળે છે, અને કર્મ સારી રીતે નથી થતું તો મનમાં એક પ્રકારનું દુઃખ થાય છે. આ સુખ-દુઃખનું થવું એ કર્મની આસક્તિ છે. આથી સાધકે કર્મને વિધિપૂર્વક અને તત્પરતાથી કરવું, પરંતુ તેમાં આસક્તિ થયા વિના સાવધાનીપૂર્વક નિર્લેપ રહેવું. કારણ કે આ તો આવવા-જવાવાળાં છે અને આપણે નિત્ય નિરંતર રહેવાવાળા છીએ; આથી એમના થવા ન થવાથી અને આવવા-જવાથી આપણામાં શો ફરક પડે છે?

કર્મોમાં આસક્તિ થવાની પિછાણ શું છે? જો ક્રિયામાં (વર્તમાનમાં કરવામાં આવતાં) કર્મોની પૂર્તિ-અપૂર્તિમાં અને તેનાથી મળવાવાળા તાત્કાલિક ફળની પ્રાપ્તિ-અપ્રાપ્તિમાં અર્થાત્ સિદ્ધિ-અસિદ્ધિમાં મનુષ્ય નિર્વિકાર ન રહે, બલકે તેના અંતઃકરણમાં હર્ષ-શોક વગેરે વિકારો થાય, તો સમજવું જોઈએ કે તેની કર્મોમાં અને તેમના તાત્કાલિક ફળમાં આસક્તિ રહી ગઈ છે.

ઈન્દ્રિયોના ભોગોમાં અને કર્મોમાં આસક્ત ન થવાનું તાત્પર્ય એ થયું કે પોતે (સ્વરૂપ) ચિન્મય પરમાત્માનો અંશ હોવાથી નિત્ય અપરિવર્તનશીલ છે અને પદાર્થ તથા ક્રિયાઓ પ્રકૃતિનું કાર્ય હોવાથી નિત્યનિરંતર બદલાતાં રહે છે. પરંતુ જ્યારે પોતે તે પરિવર્તનશીલ પદાર્થો અને ક્રિયાઓમાં આસક્ત થઈ જાય છે, ત્યારે તે તેમને આધીન થઈ જાય છે અને વારંવાર જન્મ-મરણ રૂપી મહાન દુઃખોનો અનુભવ કરતો રહે છે. તે પદાર્થો અને ક્રિયાઓથી અર્થાત્ પ્રકૃતિથી સર્વથા મુક્ત થવાને માટે ભગવાને બે વિભાગો બતાવ્યા છે કે ન તો ઈન્દ્રિયોના અર્થોમાં (ભોગોમાં) અર્થાત્ પદાર્થોમાં આસક્તિ કરવી અને ન કર્મોમાં (ક્રિયાઓમાં) આસક્તિ કરવી. એમ કરવાથી મનુષ્ય યોગારૂઢ થઈ જાય છે.

અહીં એક વાત સમજવાની છે કે ક્રિયાઓમાં પ્રીતિ ઘણું કરીને ફળને લીધે જ થાય છે, અને ફળ હોય છે — ઈન્દ્રિયોના ભોગ. આથી ઈન્દ્રિયોના ભોગોની આસક્તિ સર્વથા દૂર થાય તો ક્રિયાઓની આસક્તિ પણ દૂર થઈ જાય છે. છતાં પણ ભગવાને ક્રિયાઓની આસક્તિ દૂર કરવાની વાત અલગ કેમ કહી? એનું કારણ એ છે કે ક્રિયાઓમાં પણ એક પ્રકારની સ્વતંત્ર આસક્તિ હોય છે. ફળેચ્છા ન હોવા છતાં પણ મનુષ્યમાં એક પ્રકારનો કરવાનો વેગ હોય છે. આ વેગ એ જ ક્રિયાઓની આસક્તિ છે,

જેને કારણે મનુષ્યથી વિના કંઈ કર્યે રહી શકાતું નથી અને તે કંઈ ને કંઈ કામ કરતો જ રહે છે. આ આસક્તિ દૂર થાય છે કેવળ બીજાઓને માટે કર્મ કરવાથી અથવા ભગવાનને માટે કર્મ કરવાથી. એટલા માટે ભગવાને બારમા અધ્યાયમાં પહેલાં અભ્યાસયોગ બતાવ્યો. પરંતુ હૈયામાં કરવાનો વેગ હોવાથી અભ્યાસમાં મન નથી લાગતું; આથી કરવાનો વેગ દૂર કરવા માટે દસમા શ્લોકમાં બતાવ્યું કે સાધક મારા માટે જ કર્મ કરે (અ. ૧૨/૧૦). તાત્પર્ય એ છે કે પારમાર્થિક અભ્યાસ વગેરે કરવામાં જેનું મન ન લાગે અને હૈયામાં કર્મ કરવાનો વેગ (આસક્તિ) પડ્યો હોય, તો એ ભક્તિયોગનો સાધક કેવળ ભગવાનને માટે જ કર્મ કરે. એનાથી તેની આસક્તિ દૂર થશે. તેવી જ રીતે કર્મયોગનો સાધક કેવળ સંસારના હિતને માટે જ કર્મ કરે, તો તેનો કરવાનો વેગ (આસક્તિ) દૂર થઈ જશે.

જેવી રીતે કર્મ કરવાની આસક્તિ હોય છે, તેવી જ રીતે કર્મ ન કરવાની પણ આસક્તિ હોય છે. કર્મ ન કરવાની આસક્તિ પણ નહિ હોવી જોઈએ; કેમકે કર્મ ન કરવાની આસક્તિ આળસ અને પ્રમાદ પેદા કરે છે, કે જે તામસી વૃત્તિ છે અને કર્મ કરવાની આસક્તિ વ્યર્થ ચેષ્ટાઓમાં યોજાય છે, કે જે રાજસી વૃત્તિ છે.

તે યોગારૂઢ કેટલાંક દિવસોમાં, કેટલાંક મહિનાઓમાં અથવા કેટલાં વર્ષોમાં થશે? એના માટે ભગવાન ‘યદા’ અને ‘તદા’ પદો આપીને બતાવે છે કે જે કાળમાં મનુષ્ય ઈન્દ્રિયોના અર્થોમાં (ભોગોમાં) અને ક્રિયાઓમાં સર્વથા આસક્તિરહિત બની જાય છે, ત્યારે તે યોગારૂઢ થઈ જાય છે. જેમ કે, કોઈએ એ નિશ્ચય કરી લીધો કે ‘હું આજથી કદી ઈચ્છાપૂર્તિનું સુખ નહિ લઉં.’ જો તે પોતાના આ નિશ્ચય (પ્રતિજ્ઞા) ઉપર દૃઢ રહે, તો તે આજે જ યોગારૂઢ થઈ જશે. આ બાબતને બતાવવાને માટે જ ભગવાને ‘યદા’ અને ‘તદા’ પદોની સાથે ‘હિ’ પદ આપ્યું છે.

પદાર્થો અને ક્રિયાઓમાં આસક્તિ કરવામાં અને ન કરવામાં ભગવાને મનુષ્યમાત્રને એ સ્વતંત્રતા આપી છે કે તમે સાક્ષાત્ મારા અંશ છો અને આ પદાર્થો અને ક્રિયાઓ પ્રકૃતિજન્ય છે. આ પદાર્થો પણ ઉત્પન્ન અને નષ્ટ થવાવાળા છે તથા ક્રિયાઓનો પણ આરંભ અને અંત થઈ જાય છે. આથી તે નિત્ય રહેવાવાળા નથી અને તમે નિત્ય રહેવાવાળા છો. તમે નિત્ય હોઈને પણ અનિત્યમાં ફસાઈ જાઓ છો, અનિત્યમાં આસક્તિ અને પ્રીતિ કરી લો છો. એનાથી તમારા હાથમાં કશું નથી આવતું, કેવળ દુઃખ ને દુઃખ જ પામતા રહો છો. આથી તમે આજથી એ વિચાર કરી લો કે ‘અમે લોકો પદાર્થો અને ક્રિયાઓનું સુખ નહિ

લઈએ' તો તમે લોકો આજે જ યોગારૂઢ થઈ જશો; કેમકે યોગ અર્થાત્ સમતા તમારા ઘરની ચીજ છે. સમતા તમારું સ્વરૂપ છે અને સ્વરૂપ સત છે. સતનો કદી અભાવ નથી થતો અને અસતનો કદી ભાવ નથી થતો. એવા સતસ્વરૂપ તમે અસત પદાર્થો અને ક્રિયાઓમાં આસક્તિ ના કરો તો તમને સ્વતઃસિદ્ધ યોગારૂઢ અવસ્થાનો અનુભવ થઈ જશે.

‘સર્વસંકલ્પસંન્યાસી’ — આપણા મનમાં જેટલી સ્ફુરણાઓ થાય છે, તે સ્ફુરણાઓમાંથી જે સ્ફુરણામાં સુખ થાય છે અને તેને લીધે એ વિચાર આવે છે કે ‘અમને આવું મળી જાય; અમે આટલા સુખી થઈ જઈશું’, તો એ રીતે સ્ફુરણામાં આસક્તિ થવાથી તે સ્ફુરણાનું નામ ‘સંકલ્પ’ બની જાય છે. તે સંકલ્પ જ અનુકૂળતા-પ્રતિકૂળતાને કારણે સુખદાયી અને દુઃખદાયી બને છે. જેવી રીતે સુખદાયી સંકલ્પ આસક્તિ (રાગદ્વેષ) કરાવે છે, એવી જ રીતે દુઃખદાયી સંકલ્પ પણ રાગદ્વેષ (આસક્તિ) કરાવે છે. આથી બન્નેય સંકલ્પો બંધનમાં નાખવાવાળા છે. તેમનાથી હાનિ સિવાય કોઈ લાભ નથી; કેમકે સંકલ્પ ન તો પોતાના સ્વરૂપનો બોધ થવા દે છે, ન બીજાઓની સેવા કરવા દે છે, ન ભગવાનમાં પ્રેમ થવા દે છે, ન ભગવાનમાં મન લાગવા દે છે અને ન પોતાનાં નજીકનાં કુટુંબીઓને અનુકૂળ પણ બનવા દે છે. તાત્પર્ય એ છે કે પોતાનો સંકલ્પ રાખવાથી ન પોતાનું હિત થાય છે, ન સંસારનું હિત થાય છે, ન કુટુંબીઓની કોઈ સેવા થાય છે, ન ભગવાનની પ્રાપ્તિ થાય છે અને ન પોતાના સ્વરૂપનો બોધ પણ થાય છે. એનાથી કેવળ હાનિ જ હાનિ થાય છે. એવું સમજીને સાધકે સઘળા સંકલ્પોથી રિક્ત થઈ જવું જોઈએ, કે જે વાસ્તવમાં છે જ.

મનમાં થનારી સ્ફુરણા જો સંકલ્પનું રૂપ ધારણ ન કરે, તો તે સ્ફુરણા આપોઆપ નષ્ટ થઈ જાય છે. માત્ર સ્ફુરણા થવાથી મનુષ્યની એટલી હાનિ નથી થતી અને પતન પણ નથી થતું; પરંતુ સમય તો નષ્ટ થાય જ છે; આથી તે સ્ફુરણા પણ ત્યાજ્ય છે. પરંતુ સંકલ્પોનો ત્યાગ તો સાધકે જરૂરથી કરવો જોઈએ. કારણ કે સંકલ્પોનો ત્યાગ કર્યા વિના અર્થાત્ પોતાના મનની વાસના છોડ્યા વિના પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થતી નથી. કૃતકૃત્યતા નથી થતી, મનુષ્યજન્મ સાર્થક નથી થતો, ભગવાનમાં પ્રેમ નથી થતો અને દુઃખોનો સર્વથા અંત નથી થતો.

બીજા શ્લોકમાં તો ભગવાને વ્યતિરેક રીતિથી કહ્યું છે કે સંકલ્પોનો ત્યાગ કર્યા વિના મનુષ્ય કોઈ રીતે પણ યોગી નથી બનતો અને અહીં અન્વય રીતિથી કહે છે કે સંકલ્પોનો ત્યાગ કરવાથી મનુષ્ય યોગારૂઢ થઈ જાય

છે. એનું તાત્પર્ય એ નીકળ્યું કે સાધકે કોઈ પ્રકારનો સંકલ્પ નહિ રાખવો જોઈએ.

સંકલ્પોના ત્યાગના ઉપાયો — (૧) ભગવાને આપણા માટે પોતાના તરફથી અંતિમ જન્મ (મનુષ્યજન્મ) આપ્યો છે કે તમે એનાથી પોતાનો ઉદ્ધાર કરી લો. આથી આપણે મનુષ્યજન્મના અમૂલ્ય, મુક્તિદાયક સમયને નિર્રથક સંકલ્પોમાં બરબાદ નથી કરવાનો — એવો વિચાર કરીને સંકલ્પોને હઠાવી દેવા.

(૨) કર્મયોગના સાધકે પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરવાનું છે. કર્તવ્યનો સંબંધ વર્તમાન સાથે છે, ભૂત-ભવિષ્ય કાળ સાથે નહિ. પરંતુ સંકલ્પ-વિકલ્પો ભૂત અને ભવિષ્ય કાળના થાય છે; વર્તમાનના નહિ. આથી સાધકે પોતાના કર્તવ્યનો ત્યાગ કરીને ભૂત-ભવિષ્ય-કાળના સંકલ્પ-વિકલ્પોમાં નહિ ફસાવું જોઈએ, પરંતુ આસક્તિરહિત થઈને કર્તવ્યકર્મ કરવામાં પ્રયત્નશીલ થવું જોઈએ (ગીતા — ૩/૨૮).

(૩) જ્ઞાનયોગના સાધકે આ વાત પર દૃઢ રહેવું જોઈએ કે, વાસ્તવમાં સત્તા એક પરમાત્માની જ છે. સંકલ્પોની, સંસારની સત્તા જ નથી. એથી કોઈ સંકલ્પ આવે તો તે તેમાં રાગ કે દ્વેષ ન કરે બલ્કે તટસ્થ (ઉદાસીન રહે).

(૪) ભક્તિયોગના સાધકે વિચાર કરવો જોઈએ કે મનમાં જેટલા પણ સંકલ્પો આવે છે, તે બહુધા ભૂતકાળના આવે છે, કે જે અત્યારે નથી અથવા ભવિષ્યકાળના આવે છે, કે જે આગળ થવાવાળું છે અર્થાત્ જે અત્યારે નથી. આથી જે વર્તમાનમાં નથી, તેના ચિંતનમાં સમય બરબાદ કરવો અને જે ભગવાન વર્તમાનમાં છે, પોતાનામાં છે અને પોતાના છે, એમનું ચિંતન ન કરવું — આ કેટલી મોટી ભૂલ છે! એવો વિચાર કરીને સંકલ્પોને હઠાવી દેવા.

‘યોગારૂઢસ્તદોચ્યતે’ — સિદ્ધિ-અસિદ્ધિમાં સમાન રહેવાનું નામ ‘યોગ’ છે (ગીતા — ૨/૪૮). આ યોગ અર્થાત્ સમતા પર આરૂઢ થવું કે સ્થિત થવું એને જ યોગારૂઢ થવું કહે છે. યોગારૂઢ થતાં પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે.

બીજા શ્લોકમાં ભગવાને એ કહ્યું હતું કે સંકલ્પોનો ત્યાગ કર્યા વિના કોઈ પણ પ્રકારનો યોગ સિદ્ધ નથી થતો અને અહીં કહ્યું છે કે સંકલ્પોનો સર્વથા ત્યાગ કરી દેવાથી તે યોગારૂઢ થઈ જાય છે. આનાથી સિદ્ધ થાય છે કે બધી જાતના યોગો વડે યોગારૂઢ-અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે. જોકે અહીં કર્મયોગનો જ વિષય છે, પરંતુ સંકલ્પોનો સર્વથા ત્યાગ કરવાથી યોગારૂઢ-અવસ્થામાં બધા એક થઈ જાય છે (ગીતા-૫/૫).

પરિશિષ્ટ ભાવ : યોગારૂઢની ઓળખ શું છે? એના માટે અહીં ત્રણ વાતો બતાવી છે. પદાર્થો (વસ્તુઓ તથા વ્યક્તિઓ)માં આસક્તિ ન હોવી, ક્રિયાઓમાં આસક્તિ ન હોવી અને તમામ સંકલ્પોનો અર્થાત્ મનની ઈચ્છાનો ત્યાગ થઈ જવો. તાત્પર્ય એ છે કે ઈન્દ્રિયોના ભોગોમાં અને ક્રિયાઓમાં આસક્તિ ન હોય તથા અંદરથી એવો આગ્રહ પણ ન હોય કે આમ થવું જોઈએ, અને આમ ન થવું જોઈએ. જેની પદાર્થોમાં આસક્તિ નથી, અને ન પદાર્થોના અભાવમાં આસક્તિ છે; ન ક્રિયાઓમાં આસક્તિ છે અને ન ક્રિયાઓના અભાવમાં આસક્તિ છે અને ન કોઈ સંકલ્પ છે, તે 'યોગારૂઢ' છે. તાત્પર્ય છે કે, પદાર્થ મળે યા ન મળે, વ્યક્તિ મળે યા ન મળે, ક્રિયા થાય અથવા ન થાય, — એનો કોઈ આગ્રહ ન હોવો જોઈએ. (ગીતા — ૩/૧૮)

સાધકે વિચાર કરવો જોઈએ કે, એવી કઈ વસ્તુ છે, જે હંમેશાં આપણી પાસે રહેશે અને આપણે હંમેશાં તેની પાસે રહીશું? એવી કઈ વ્યક્તિ છે, જે હંમેશાં અમારી સાથે રહેશે અને આપણે સદા તેની સાથે રહીશું? એવી કઈ ક્રિયા છે, જેને આપણે સદા કરતા રહીશું અને જે સદા આપણા દ્વારા થતી રહેશે? સદાને માટે આપણી સાથે ન કોઈ વસ્તુ રહેશે, ન કોઈ વ્યક્તિ રહેશે અને ન કોઈ ક્રિયા રહેશે. એક દિવસ આપણે વસ્તુ, વ્યક્તિ અને ક્રિયાથી રહિત થવું જ પડશે. જો આપણે વર્તમાનમાં જ તેમના વિયોગને સ્વીકારી લઈએ, તેમનાથી અસંગ થઈ જઈએ તો જીવનમુક્તિ સ્વતઃસિદ્ધ છે. તાત્પર્ય છે કે વસ્તુ, વ્યક્તિ અને ક્રિયાનો સંયોગ તો અનિત્ય છે પણ વિયોગ નિત્ય છે. નિત્યનો સ્વીકાર કરવાથી નિત્યતત્ત્વની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે અને કોઈ અભાવ શેષ રહેતો નથી.

ઈન્દ્રિયોના ભોગોમાં અને કર્મમાં આસક્તિ ન હોવાનો અર્થ છે — કામનારહિત અને કર્તૃત્વરહિત થવું. ઈન્દ્રિયોના ભોગોમાં અને પદાર્થોમાં આસક્તિ ન હોય તો સાધક કામનારહિત થઈ જાય છે અને ક્રિયાઓમાં આસક્તિ ન હોય તો કર્તૃત્વરહિત થઈ જાય છે. કામના અને કર્તૃત્વરહિત થવાથી સ્વરૂપમાં સ્વતઃ સ્થિતિ થઈ જાય છે. વાસ્તવમાં સ્થિતિ થતી નથી, બલકે છે જ. પરંતુ કામનારહિત અને કર્તૃત્વરહિત ન થવાથી તેનો અનુભવ થતો નથી. કામના અને કર્તૃત્વનો અભાવ થવાથી સ્વરૂપમાં સ્વતઃસિદ્ધ સ્થિતિનો અનુભવ થઈ જાય છે.

જેમ લેખનકાર્ય કરતાં કલમનો ઉપયોગ કરીએ છીએ અને લેખનકાર્ય પૂરું થતાં જ કલમને જેમ-ની-તેમ મૂકી દઈએ છીએ, એવી જ રીતે સાધક કાર્ય કરતી વખતે શરીરનો ઉપયોગ કરે અને કાર્ય પૂરું થતાં જ તેને જેમ-નું-તેમ મૂકી દે અર્થાત્ તેનાથી અસંગ થઈ જાય તો દરેક ક્રિયા બાદ તેની યોગ (સમતા)માં સ્થિતિ થઈ જશે. જો ક્રિયાથી સંપૂર્ણ સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય તો તે યોગારૂઢ થઈ જશે.

ક્રિયા (ભોગ) અને પદાર્થ (ઐશ્વર્ય)ની આસક્તિથી પતન થાય છે (ગીતા — ૨/૪૪). તેથી ન તો ક્રિયામાં આસક્તિ થવી જોઈએ અને ન ફળમાં આસક્તિ થવી જોઈએ (ગીતા ૨-૪૭ અને ૫-૧૨). સંકલ્પજન્ય સુખનો ભોગ પણ ન થાય અર્થાત્ સંકલ્પપૂર્તિનું સુખ પણ ન લેવું. પોતાની મુક્તિનો પણ સંકલ્પ ન કરવો, કારણ કે મુક્તિના સંકલ્પથી બંધનની સત્તા દૃઢ થાય છે, તેથી કોઈ પણ સંકલ્પ ન કરીને ઉદાસીન રહેવું.

સંબંધ — પૂર્વશ્લોકમાં ભગવાને યોગારૂઢ મનુષ્યનાં લક્ષણો બતાવતાં 'યદા' અને 'તદા' પદથી યોગારૂઢ થવામાં અર્થાત્ પોતાનો ઉદ્ધાર કરવામાં મનુષ્યને સ્વતંત્ર બતાવ્યો. હવે આગળના શ્લોકમાં ભગવાન મનુષ્યમાત્રને પોતાનો ઉદ્ધાર કરવાની પ્રેરણા આપે છે.

ઉદ્ધરેદાત્મનાત્માનં

નાત્માનમવસાદયેત્ ।

આત્મૈવ દ્યાત્મનો

બન્ધુરાત્મૈવ

રિપુરાત્મનઃ ॥ ૫ ॥

આત્મના	= પોતાના વડે	સાદયેત્	નાખે;	બન્ધુ:	= મિત્ર છે (અને)
આત્માનમ્	= પોતાનો	હિ	= કારણકે	આત્મા	= પોતે
ઉદ્ધરેત્	= ઉદ્ધાર કરે,	આત્મા	= પોતે	એવ	= જ
આત્માનમ્	= પોતાને	એવ	= જ	આત્મનઃ	= પોતાનો
ન, અવ-	= અધોગતિમાં ન	આત્મનઃ	= પોતાનો	રિપુ:	= શત્રુ છે.

ટીકા — ‘ઉદ્ધરેદાત્મનાત્માનમ્’ — પોતાની જાતે જ પોતાનો ઉદ્ધાર કરવો — એનું તાત્પર્ય એ છે કે શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, પ્રાણ વગેરેથી માણસે પોતાની જાતને ઊંચી ઉઠાવવી. પોતાના સ્વરૂપ સાથે જે એકદેશીય ‘હું’ પણ દેખાય છે, તેનાથી પણ મનુષ્ય પોતાને ઊંચે ઉઠાવે. કારણ કે શરીર, ઇન્દ્રિયો વગેરે અને ‘હું’પણ એ બધાં પ્રકૃતિનાં કાર્યો છે; આપણું સ્વરૂપ નથી. જે આપણું સ્વરૂપ નથી, તેનાથી પોતાને ઊંચે ઉઠાવવો.

પોતાનું સ્વરૂપ પરમાત્માની સાથે એક છે અને શરીર, ઇન્દ્રિયો વગેરે તથા ‘હું’પણ પ્રકૃતિની સાથે એક છે. જો એ પોતાનો ઉદ્ધાર કરવામાં, પોતાને ઊંચે ઉઠાવવામાં શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ વગેરેની સહાય માનશે, તેમનો સહારો લેશે તો પછી જડતાનો ત્યાગ કેવી રીતે થશે? કેમકે જડ વસ્તુઓ સાથે સંબંધ માનવો, તેમની આવશ્યકતા સમજવી, તેમનો સહારો લેવો એ જ ખાસ બંધન છે. જે પોતાના છે, પોતાનામાં છે, અત્યારે છે અને અહીં છે, એવા પરમાત્માની પ્રાપ્તિને માટે શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ વગેરેની આવશ્યકતા નથી. કારણ કે અસત દ્વારા સતની પ્રાપ્તિ નથી થતી, પરંતુ અસતના ત્યાગથી સતની પ્રાપ્તિ થાય છે.

બીજો ભાવ, હમણાં પૂર્વશ્લોકમાં આવ્યું છે કે પ્રાકૃત પદાર્થ, ક્રિયા અને સંકલ્પમાં આસક્ત ન થવું, તેઓમાં ફસાવું નહિ, પરંતુ તે બધાથી પોતાની જાતને ઉપર ઉઠાવવી. એ બધાનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે કે પદાર્થ, ક્રિયા અને સંકલ્પનો આરંભ તથા અંત થાય છે, તેમનો સંયોગ તથા વિયોગ થાય છે, પરંતુ પોતાના (સ્વયંના) અભાવનો અને પરિવર્તનનો અનુભવ કોઈને નથી થતો. પોતે સદા એકરૂપ રહે છે. આથી ઉત્પન્ન અને નષ્ટ થવાવાળા પદાર્થો વગેરેમાં ન ફસાવું, તેમને આધીન ન થવું, એમનાથી નિર્લિપ્ત રહેવું એને જ પોતાનો ઉદ્ધાર કરવો કહે છે.

મનુષ્યમાત્રમાં એક એવી વિચારશક્તિ છે, જેને કામમાં લાવવાથી તે પોતાનો ઉદ્ધાર કરી શકે છે. ‘જ્ઞાનયોગ’નો સાધક તે વિચારશક્તિ વડે જડચેતનનું વિભાજન કરીને ચેતન (પોતાના સ્વરૂપ)માં સ્થિત થઈ જાય છે અને જડ (શરીર-સંસાર) સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ કરી લે છે. ‘ભક્તિયોગ’નો સાધક એ જ વિચારશક્તિ વડે ‘હું ભગવાનનો છું અને ભગવાન મારા છે’ એ રીતે ભગવાન સાથે આત્મીયતા કરીને પોતાનો ઉદ્ધાર કરી લે છે. ‘કર્મયોગ’નો સાધક તે જ વિચારશક્તિથી મળેલાં શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ વગેરે પદાર્થોને સંસારના જ માનીને, સંસારની સેવામાં યોજીને તે પદાર્થો સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ

કરીને પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિત થઈ જાય છે. આ દૃષ્ટિએ મનુષ્ય પોતાની વિચારશક્તિને કામમાં લઈને કોઈ પણ યોગમાર્ગ વડે પોતાનું કલ્યાણ કરી શકે છે.

ઉદ્ધાર-સંબંધી વિશેષ વાત

વિચાર કરવો જોઈએ કે ‘હું શરીર નથી’, કેમકે શરીર બદલાતું રહે છે અને હું એ જ રહું છું. આ શરીર ‘મારું’ પણ નથી; કેમકે શરીર ઉપર મારું આધિપત્ય નથી ચાલતું અર્થાત્ શરીરને હું જેવું રાખવા ઇચ્છું, એ તેવું નથી રહી શકતું; જેટલા દિવસો રાખવા ઇચ્છું, તેટલા દિવસો નથી રહી શકતું અને જેવું સબળ બનાવવા ઇચ્છું, તેવું બની નથી શકતું. આ શરીર ‘મારા માટે’ પણ નથી; કેમકે જો એ મારા માટે હોત તો એ મળતાં મારી કોઈ ઇચ્છા બાકી ન રહેત. બીજી વાત, એ પરિવર્તનશીલ છે અને હું અપરિવર્તનશીલ છું. પરિવર્તનશીલ અપરિવર્તનશીલના કામમાં કેવી રીતે આવી શકે છે? નથી આવી શકતું. ત્રીજી વાત, જો એ મારે માટે હોત તો સદા મારી પાસે રહેત. પરંતુ એ મારી પાસે નથી રહેતું. આ રીતે શરીર હું નથી, મારું નથી અને મારે માટે નથી — આ વાસ્તવિકતા ઉપર મનુષ્ય દૃઢ રહે, તો પોતાની જાત વડે પોતાનો ઉદ્ધાર થઈ જશે.

હવે શંકા થાય છે કે ઈશ્વર, સંત-મહાત્મા, ગુરુ, શાસ્ત્ર — આ બધાથી પણ મનુષ્યોનો ઉદ્ધાર તો થાય છે; પછી પોતાની જાતે પોતાનો ઉદ્ધાર કરવો — એવું શા માટે કહ્યું? એનું સમાધાન એ છે કે ઈશ્વર, સંત-મહાત્મા વગેરે આપણો ઉદ્ધાર ત્યારે જ કરશે, જ્યારે એમનામાં આપણી શ્રદ્ધા થશે. તે શ્રદ્ધા આપણે જાતે જ કરવી પડશે. આપણે પોતે શ્રદ્ધા કર્યા વિના શું તેઓ પોતાનામાં શ્રદ્ધા કરાવી શકશે? નહિ કરાવી શકે. જો ઈશ્વર, સંત વગેરે આપણે શ્રદ્ધા કર્યા વિના જ તેમના પોતાનામાં આપણી શ્રદ્ધા કરાવીને આપણો ઉદ્ધાર કરતા હોત તો આપણો ઉદ્ધાર ક્યારનોય થઈ ગયો હોત. કારણ કે આજ દિન સુધી ભગવાનના અનેક અવતારો થઈ ગયા છે, કેટલીયે જાતના સંત-મહાત્માઓ, જીવનમુક્તો, ભગવત્પ્રેમીઓ થઈ ગયા છે; પરંતુ હજી સુધી આપણો ઉદ્ધાર નથી થયો. એનાથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે આપણે પોતે તેઓનામાં શ્રદ્ધા નથી રાખી, આપણે પોતે તેઓની સન્મુખ નથી બન્યા, આપણે પોતે તેઓની વાત નથી માની, એટલા માટે આપણો ઉદ્ધાર નથી થયો. પરંતુ જેમણે તેઓના ઉપર શ્રદ્ધા રાખી, જેઓ તેઓની સન્મુખ થઈ ગયા, જેમણે તેઓની વાત માની, તેમનો ઉદ્ધાર થઈ ગયો. આથી સાધકે શાસ્ત્ર, ભગવાન, ગુરુ વગેરેમાં શ્રદ્ધા-વિશ્વાસ રાખીને તથા

તેઓની આજ્ઞા અનુસાર ચાલીને પોતાનો ઉદ્ધાર કરી લેવો જોઈએ.

ભગવાન, સંત-મહાત્મા વગેરેના રહેવા છતાં આપણો ઉદ્ધાર નથી થયો તો તેમાં ઉદ્ધારની સામગ્રીની ઊણપ નથી અથવા આપણે આપણો ઉદ્ધાર કરવામાં અસમર્થ પણ નથી પરંતુ આપણે આપણો ઉદ્ધાર કરવા માટે તૈયાર નથી થયા એટલે જ તેઓ બધા મળીને પણ આપણો ઉદ્ધાર કરવામાં સમર્થ નથી થયા. જો આપણે આપણો ઉદ્ધાર કરવા માટે તૈયાર થઈ જઈએ, સન્મુખ બની જઈએ તો મનુષ્યજન્મ જેવી સામગ્રી અને કલિયુગ જેવી તક પ્રાપ્ત કરીને આપણે કેટલીય વાર પોતાનો ઉદ્ધાર કરી શકીએ છીએ! પરંતુ એ ત્યારે થશે, જ્યારે આપણે પોતે આપણો ઉદ્ધાર કરવા તત્પર બનીશું.

બીજી વાત, સ્વયં મનુષ્યે પોતાના હાથે જ પોતાનું પતન કર્યું છે અર્થાત્ એણે જ સંસારના સંબંધને પકડ્યો છે, સંસારે એને નથી પકડ્યો. જેમ કે, બાલ્યાવસ્થાને એણે છોડી નથી, પરંતુ એ સ્વાભાવિક જ છૂટી ગઈ. પછી એણે જવાનીના સંબંધને પકડી લીધો કે ‘હું જવાન છું’, પરંતુ એનો જવાનીની સાથે પણ સંબંધ નહિ રહે. તાત્પર્ય એ થયું કે જો તે નવો સંબંધ નહિ જોડે તો જૂનો સંબંધ સ્વાભાવિક રીતે છૂટી જશે, જે આપોઆપ છૂટી જ રહ્યો છે. જૂનો સંબંધ તો રહેતો નથી અને નવો સંબંધ એ જોડી લે છે — એનાથી સિદ્ધ થાય છે કે સંબંધ જોડવા અને છોડવામાં એ સ્વતંત્ર અને સમર્થ છે. જો એ નવો સંબંધ ન જોડે, તો પોતાનો ઉદ્ધાર પોતે જ કરી શકે છે.

શરીર-સંસારની સાથે જે સંયોગ (સંબંધ) છે, તેનો પ્રતિક્ષણ આપોઆપ વિયોગ થઈ રહ્યો છે. એ આપોઆપ થઈ રહેલા વિયોગનો સંયોગ-અવસ્થામાં જ સ્વીકાર કરી લે, તો એ પોતાની જાતે પોતાનો ઉદ્ધાર કરી શકે છે.

‘નાત્માનમવસાદયેત્’ — તે પોતાની જાતને પતન તરફ ન લઈ જાય — એનું તાત્પર્ય એ છે કે પરિવર્તનશીલ પ્રાકૃત પદાર્થોની સાથે પોતાનો સંબંધ ન જોડે અર્થાત્ તેમને મહત્ત્વ આપીને તેમનો દાસ ન બને, પોતાને તેમને આધીન ન માને, પોતાને માટે તેમની આવશ્યકતા ન સમજે. જેવી રીતે કોઈને ધન મળ્યું, પદ મળ્યું, અધિકાર મળ્યો. તો તેમના મળવાથી તે પોતાને મોટો, શ્રેષ્ઠ અને સ્વતંત્ર માને છે, પરંતુ વિચાર કરીને જુએ કે એ પોતે મોટો થયો કે ધન, પદ, અધિકાર મોટાં થયાં? પોતે ચેતન એકરૂપ રહેવા છતાં

પણ એ પ્રાકૃત ચીજોને પરાધીન થઈ જાય છે અને પોતાનું પતન કરી લે છે. મોટા આશ્ચર્યની વાત છે કે આ પતનમાં પણ તે પોતાનું ઉત્થાન માને છે અને તેમને આધીન થઈને પણ પોતાને સ્વાધીન માને છે!

‘આત્મૈવ હ્યાત્મનો બંધુઃ’ — એ પોતે જ પોતાનો બંધુ છે. પોતાના સિવાય બીજો કોઈ બંધુ છે જ નહિ. આથી પોતાને કોઈની જરૂર નથી, તેને પોતાના ઉદ્ધારને માટે કોઈ યોગ્યતાની જરૂર નથી, શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ વગેરેની જરૂર નથી અને કોઈ વસ્તુ, વ્યક્તિ, પરિસ્થિતિ વગેરેની પણ જરૂર નથી. તાત્પર્ય એ છે કે પ્રાકૃત પદાર્થો તેના સાધક (સહાયક) અથવા બાધક નથી. એ પોતે જ પોતાનો ઉદ્ધાર કરી શકે છે, એટલા માટે એ પોતે જ પોતાનો બંધુ (મિત્ર) છે.

આપણા જે સહાયકો છે, રક્ષકો છે, ઉદ્ધારકો છે, તેઓમાં પણ જ્યારે આપણે શ્રદ્ધાભક્તિ રાખીશું, તેમની વાત માનીશું, ત્યારે તેઓ આપણા બંધુ થશે, સહાયક વગેરે થશે. આથી મૂળમાં આપણે જ આપણા બંધુ છીએ; કેમકે આપણા માન્યા, વિના, આપણા શ્રદ્ધા-વિશ્વાસ કર્યા વિના તેઓ આપણો ઉદ્ધાર નહિ કરી શકે — એ નિયમ છે.

‘આત્મૈવ રિપુરાત્મનઃ’ — એ પોતે જ પોતાનો શત્રુ છે અર્થાત્ જે પોતાના દ્વારા પોતાની જાતનો ઉદ્ધાર નથી કરતો, તે પોતાની જાતનો શત્રુ છે. પોતાના સિવાય કોઈ બીજો શત્રુ નથી. પ્રકૃતિનાં કાર્ય શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ વગેરે પણ તેનું અહિત કરવામાં સમર્થ નથી. આ શરીર, ઇન્દ્રિયો વગેરે જેવી રીતે તેનો અપકાર નથી કરી શકતાં, એવી જ રીતે તેનો ઉપકાર પણ નથી કરી શકતાં. જ્યારે પોતે તે શરીર વગેરેને પોતાનાં માની લે છે, તો તે પોતે જ પોતાનો શત્રુ બની જાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે એ પ્રાકૃત પદાર્થો સાથેની પોતાનાપણાની સ્વીકૃતિને જ પોતાની સાથે પોતાની શત્રુતા કહે છે.

શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં બે વાર ‘એવ’ પદ આપવાનું તાત્પર્ય એ છે કે પોતાનો મિત્ર અને શત્રુ પોતે જ છે, બીજો કોઈ મિત્ર કે શત્રુ થઈ જ નથી શકતો અને થવાનું સંભવિત પણ નથી. પ્રકૃતિના કાર્યની સાથે કિંચિત્માત્ર પણ સંબંધ ન માનવાથી તે પોતે જ પોતાનો મિત્ર છે અને પ્રકૃતિના કાર્યની સાથે કિંચિત્માત્ર પણ સંબંધ માનવાથી તે પોતે જ પોતાનો શત્રુ છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : પોતાના ઉદ્ધાર અને પતનમાં મનુષ્ય પોતે જ કારણ બને છે, બીજું કોઈ નહીં. ભગવાને મનુષ્યશરીર આપ્યું છે અને પોતાના કલ્યાણની સામગ્રી પણ પૂરી આપી છે. તેથી પોતાના કલ્યાણ માટે બીજાની જરૂર નથી. આપણું પતન પણ બીજું કોઈ કરતું નથી. જીવ પોતે જ ગુણોનો સંગ કરીને જન્મ-મરણના ચક્રમાં પડે છે (ગીતા — ૧૩/૨૧).

ગુરુ, સંત અને ભગવાન પણ ત્યારે જ ઉદ્ધાર કરે છે, જ્યારે મનુષ્ય સ્વયં તેમના ઉપર વિશ્વાસ કરે છે, તેમનો સ્વીકાર કરે છે, તેમના સન્મુખ થાય છે, તેમના શરણે જાય છે, તેમની આજ્ઞાનું પાલન કરે છે. જો મનુષ્ય તેમનો સ્વીકાર ન કરે તો તેઓ કઈ રીતે ઉદ્ધાર કરશે? નહીં કરી શકે. સ્વયં શિષ્ય ન બને તો ગુરુ શું કરશે? જેમ બીજી વ્યક્તિ ભોજન તો આપી દેશે, પરંતુ ભૂખ પોતાની હોવી જોઈએ. પોતાને ભૂખ ન હોય તો બીજા દ્વારા અપાયેલું ભોજન શું કામનું? એ જ પ્રમાણે ખુદ પોતાની ઈચ્છા ન હોય તો ગુરુનો, સંત-મહાત્માઓનો ઉપદેશ શું કામનો?

ગુરુ, સંત અને ભગવાનનો ક્યારેય અભાવ થતો નથી. અનેક મહાન-મહાન સંતોની પરંપરા ચાલી આવે છે, ગુરુ પણ થતા આવ્યા છે, ભગવાનના અનેક અવતાર થતા રહ્યા છે, તેમ છતાં અત્યાર સુધી આપણો ઉદ્ધાર થયો નથી તો આથી સાબિત થાય છે કે આપણે જ એમનો સ્વીકાર કર્યો નથી. તેથી આપણા ઉદ્ધાર અને પતનમાં આપણે જ કારણ છીએ. જે પોતાના ઉદ્ધાર અને પતનમાં બીજાને કારણ માને છે, તેનો ઉદ્ધાર ક્યારેય થઈ જ નથી શકતો.

વાસ્તવિક દૃષ્ટિથી જોઈએ તો ભગવાન પણ વિદ્યમાન છે, ગુરુ પણ વિદ્યમાન છે, તત્ત્વજ્ઞાન પણ વિદ્યમાન છે અને આપણામાં યોગ્યતા-સામર્થ્ય પણ છે. માત્ર નાશવાન સુખની આસક્તિને લીધે જ તેમના પ્રત્યક્ષ થવામાં અડચણ થઈ રહી છે. નાશવાન સુખની આસક્તિ ખતમ કરવાની જવાબદારી સાધકની છે; કારણ કે આસક્તિ તેણે જ કરી છે.

ગુરુ બનવું અથવા બનાવવા, ગીતાનો સિદ્ધાંત નથી. મનુષ્ય સ્વયં પોતાનો ગુરુ છે. તેથી ઉપદેશ પોતાને જ આપવાનો છે. જ્યારે સર્વ કંઈ પરમાત્મા જ છે (વાસુદેવઃ સર્વમ્), તો પછી બીજો ગુરુ કઈ રીતે બને અને કોણ કોને ઉપદેશ આપે? તેથી ‘ઉદ્ધરેદાત્મનાત્માનમ્’નું તાત્પર્ય એ છે કે, બીજામાં ઊણપ ન જોતાં પોતાની જ ઊણપને જુઓ અને તેને દૂર કરવાની ચેષ્ટા કરો, પોતાને જ ઉપદેશ આપો. સ્વયં જ પોતાના ગુરુ બનો, સ્વયં જ પોતાના નેતા બનો અને સ્વયં જ પોતાના શાસક બનો.

સંબંધ — પૂર્વશ્લોકમાં ભગવાને જણાવ્યું કે મનુષ્ય પોતે જ પોતાનો મિત્ર છે અને પોતે જ પોતાનો શત્રુ છે. આથી પોતે પોતાનો મિત્ર અને શત્રુ કેવી રીતે છે — તેનો ઉત્તર આગળના શ્લોકમાં આપે છે અર્થાત્ પૂર્વશ્લોકના ઉત્તરાર્ધની વ્યાખ્યા આગળના શ્લોકમાં કરે છે.

**બન્ધુરાત્માત્મનસ્તસ્ય યેનાત્મૈવાત્મના જિતઃ ।
અનાત્મનસ્તુ શત્રુત્વે વર્તેતાત્મૈવ શત્રુવત્ ॥ ૬ ॥**

યેન	= જેણે	એવ	= જ	અનાત્માનો	
આત્મના	= પોતે-પોતાથી	આત્મનઃ	= પોતાનો	આત્મા	= આત્મા
આત્મા	= પોતે-પોતાને	બન્ધુઃ	= મિત્ર છે	એવ	= જ
જિતઃ	= જીતી લીધો છે,	તુ	= અને	શત્રુત્વે	= શત્રુતામાં
તસ્ય	= તેના માટે	અનાત્મનઃ	= જેણે પોતાને	શત્રુવત્	= શત્રુની જેમ
આત્મા	= પોતે		જીત્યો નથી એવા	વર્તેત	= વર્તે છે.

ટીકા — ‘બન્ધુરાત્માત્મનસ્તસ્ય યેનાત્મૈવાત્મના જિતઃ’ — પોતાનામાં પોતાના સિવાય બીજાની સત્તા છે જ નહિ. આથી જેણે પોતાનામાં પોતાના સિવાય બીજાં- (શરીર, ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ વગેરે)ની કિંચિત્માત્ર પણ આવશ્યકતા નથી રાખી અર્થાત્ અસત પદાર્થોના આશ્રયનો સર્વથા ત્યાગ કરીને જે પોતાના સમ સ્વરૂપમાં સ્થિત થઈ ગયો છે, તેણે પોતાની જાતને જીતી લીધી છે.

તે પોતાની જાતમાં સ્થિત થઈ ગયો — એની શી પિછાણ છે? તેનું અંતઃકરણ સમતામાં સ્થિત થઈ જશે;

કેમકે બ્રહ્મ નિર્દોષ અને સમ છે. તે બ્રહ્મની નિર્દોષતા અને સમતા તેના અંતઃકરણ ઉપર આવી જાય છે. તેનાથી ખબર પડી જાય છે કે તે બ્રહ્મમાં સ્થિત છે (ગીતા — ૫/૧૮). તાત્પર્ય એ નીકળ્યું કે બ્રહ્મમાં સ્થિત થવાથી જ તેણે પોતાના દ્વારા પોતાની જાત ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરી લીધો છે. વાસ્તવમાં બ્રહ્મમાં સ્થિતિ તો નિત્યનિરંતર હતી જ, કેવળ મન, બુદ્ધિ વગેરેને પોતાનાં માનવાથી જ તે સ્થિતિનો અનુભવ નહોતો થઈ રહ્યો.

સંસારમાં બીજાઓની સહાય વિના કોઈ પણ કોઈના

ઉપર વિજય પ્રાપ્ત નથી કરી શકતો અને બીજાઓની સહાય લેવી એને જ પોતાને પરાજિત કરવો કહે છે. આ દૃષ્ટિએ પોતે પહેલાં પરાજિત થઈને જ બીજાઓ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરે છે. જેવી રીતે, કોઈ અસ્ત્ર-શસ્ત્રો વડે બીજાઓને પરાજિત કરે, તો તે બીજાઓને પરાજિત કરવામાં પોતાને માટે અસ્ત્ર-શસ્ત્રોની આવશ્યકતા માને છે; આથી પોતે અસ્ત્રશસ્ત્રો વડે પરાજિત જ થયો. કોઈ શાસ્ત્ર દ્વારા કે બુદ્ધિ દ્વારા શાસ્ત્રાર્થ કરીને બીજાઓના ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરે, તો તે પહેલાં શાસ્ત્ર અને બુદ્ધિ દ્વારા પરાજિત જ થાય છે અને થવું જ પડશે. તાત્પર્ય એ નીકળ્યું કે જે કોઈ પણ સાધન વડે જે કોઈના ઉપર પણ વિજય મેળવે છે, તે પોતાની જાતને જ પરાજિત કરે છે. પોતે પરાજિત થયા વિના બીજાઓના ઉપર કદી કોઈ વિજય કરી જ નથી શકતો — આ નિયમ છે. આથી જે પોતાને માટે બીજાઓની કિંચિત્માત્ર પણ આવશ્યકતા નથી સમજતો, તે જ પોતાની જાતે પોતાની જાત ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરે છે અને તે જ પોતે પોતાનો બંધુ છે.

‘અનાત્મનસ્તુ શત્રુત્વે વર્તેતાત્મૈવ શત્રુવત્’ — જે પોતાના સિવાય બીજાઓની અર્થાત્ શરીર, ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ ધન, વૈભવ, રાજ્ય, જમીન, ઘર, પદ, અધિકાર વગેરેની પોતાને માટે આવશ્યકતા માને છે, તે જ ‘અનાત્મા’ છે. તાત્પર્ય એ છે કે જે પોતાનું સ્વરૂપ નથી કે આત્મા નથી, તેને પોતાને માટે આવશ્યક અને સહાયક સમજે છે તથા તેને પોતાનું સ્વરૂપ માની લે છે. એવો અનાત્મા થઈને જે કોઈ પણ પ્રાકૃત પદાર્થોને પોતાના સમજે છે, તે પોતે જ પોતાની સાથે શત્રુતાનો વર્તાવ કરે છે. જોકે તે એવું જ સમજે છે કે મન, બુદ્ધિ વગેરેને પોતાનાં માનીને મેં તેમના ઉપર પોતાનું આધિપત્ય સ્થાપી દીધું છે, તેમના ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરી લીધો છે, તોપણ વાસ્તવમાં (તેમને પોતાના માનવાથી) તે પોતે જ પરાજિત થયો છે. તાત્પર્ય એ નીકળ્યું કે બીજાઓથી પરાજિત થઈને પોતાનો વિજય સમજવો એને જ પોતાની સાથે શત્રુતાનો વર્તાવ કરવો કહે છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : શરીરમાં ‘હું — મારાપણું’ ન રહે તો સ્વયં જ પોતાનો મિત્ર છે અને શરીરને ‘હું મારાપણું માને તો સ્વયં પોતાનો જ શત્રુ છે અર્થાત્ અનાત્માને સત્તા આપવાથી તેનું પરિણામ શત્રુ જેવું જ થશે.

‘શત્રુવત્’ — જે નુકસાન શત્રુ કરે છે, તે નુકસાન તે પોતાનું કરે છે. વાસ્તવમાં ભોગી મનુષ્ય જેટલું પોતાનું નુકસાન કરે છે, એટલું શત્રુ પણ કરી શકતો નથી. વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો શત્રુ દ્વારા તો આપણું હિત જ થાય છે. તે આપણું અહિત કરી જ નથી શકતો. કારણ કે તેની પહોંચ વસ્તુઓ સુધી જ છે, સ્વયં સુધી પહોંચતો જ નથી. તેથી નાશ થનારા પદાર્થો સિવાય તે બીજું શું કરી શકે છે? અને નાશવાનના નાશથી આપણું હિત જ થશે. ખરેખર આપણું નુકસાન આપણો ભાવ બગડવાથી જ થાય છે.

‘શત્રુત્વે’ કહેવામાં ભાવ એ છે કે જે આપણું નથી, તેની સાથે ‘હું’ અને ‘મારા’પણાનો સંબંધ માનવો એ પોતાની સાથે શત્રુપણાનું મુખ્ય કારણ છે. આથી એ સિદ્ધ થયું કે પોતે પ્રકૃતિજન્ય પદાર્થોની સાથે પોતાનો સંબંધ સ્થાપિત કરી લે છે — અહીંથી જ શત્રુતા શરૂ થઈ જાય છે. મનુષ્ય પ્રાકૃત વસ્તુઓ ઉપર જેટલો-જેટલો અધિકાર જમાવતો જાય છે, તેટલો-તેટલો તે પોતાની જાતને પરાધીન બનાવતો જાય છે. તેમાં પણ તે માન, મોટાઈ, કીર્તિ વગેરે ઈચ્છે છે અને વધારેમાં વધારે પતન તરફ જાય છે. તેને દેખાય તો એ છે કે હું સારું કરી રહ્યો છું, મારી ઉન્નતિ થઈ રહી છે, પરંતુ વાત બિલકુલ ઊલટી છે. વાસ્તવમાં તે પોતાની સાથે પોતાની શત્રુતાને જ વધારી રહ્યો છે.

મોટા આશ્ચર્યની વાત છે કે માનવશરીર જડતાનો સર્વથા ત્યાગ કરીને કેવળ ચિન્મયતાની પ્રાપ્તિ માટે મળ્યું છે, તેને ભૂલીને તે વર્તમાનમાં તથા મર્યા પછી પણ પોતાના નામ-રૂપ વગેરેના રૂપમાં કાયમ રહે — એ રીતે જડતાને મહત્ત્વ આપીને તેને સ્થાયી રાખવા ઈચ્છે છે! આ રીતે સ્વયં ચિન્મય હોઈને પણ જડતાના દાસત્વમાં ફસાઈને તે પોતાની સાથે મહાન શત્રુતાનો જ વર્તાવ કરે છે.

‘શત્રુવત્’ કહેવાનો ભાવ એ છે કે શરીર, ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ વગેરેને પોતાનાં સમજીને તે પોતાને તેમનો અધિપતિ માને છે; પરંતુ વાસ્તવમાં થઈ જાય છે તેમનો દાસ! જોકે તેનો વર્તાવ પોતાની દૃષ્ટિએ પોતાનું અહિત કરવાનો નથી હોતો, તોપણ પરિણામમાં તો તેનું પોતાનું અહિત જ થાય છે. એટલા માટે ભગવાને કહ્યું કે તેનો વર્તાવ તેની પોતાની સાથે શત્રુવત્ અર્થાત્ શત્રુતાના જેવો હોય છે.

તાત્પર્ય એ થયું કે કોઈ પણ મનુષ્ય પોતાની દૃષ્ટિએ પોતાની સાથે શત્રુતાનો વર્તાવ નથી કરતો. પરંતુ અસત વસ્તુનો આશ્રય લઈને મનુષ્ય પોતાના હિતની દૃષ્ટિએ પણ જે કંઈ વર્તાવ કરે છે, તે વર્તાવ વાસ્તવમાં પોતાની સાથે શત્રુના જેવો જ હોય છે; કેમકે અસત વસ્તુનો આશ્રય પરિણામમાં જન્મ-મૃત્યુ રૂપી મહાન દુઃખ આપવાવાળો છે.

સંબંધ — પોતાના દ્વારા પોતાનો વિજય કરવાનું પરિણામ શું આવે છે? તેનો ઉત્તર આગળના ત્રણ શ્લોકોમાં ભગવાન આપે છે.

જિતાત્મનઃ પ્રશાન્તસ્ય પરમાત્મા સમાહિતઃ ।

શીતોષ્ણસુખદુઃખેષુ તથા માનાપમાનયોઃ ॥ ૭ ॥

જિતાત્મનઃ	= જેણે પોતે જ પોતાને જીતી લીધો છે તેવા	પ્રતિકૂળતા) સુખ-દુઃખાદિમાં	પમાનયોઃ	અપમાનમાં
શીતોષ્ણ-	= ઠંડી-ગરમી	તથા = તથા	પ્રશાન્તસ્ય	= નિર્વિકાર મનુષ્યને
સુખદુઃખેષુ	(અનુકૂળતા-માના-	માના- = માન-	પરમાત્મા	= પરમાત્મા
			સમાહિતઃ	= નિત્યપ્રાપ્ત છે.

ટીકા — [છઠ્ઠા શ્લોકમાં ‘અનાત્મનઃ’ પદ અને અહીં ‘જિતાત્મનઃ’ પદ આવ્યું છે. એનું તાત્પર્ય એ છે કે જે ‘અનાત્મા’ હોય છે, તે શરીર વગેરે પ્રાકૃત પદાર્થોની સાથે ‘હું’ અને ‘મારા’પણું કરીને પોતાની સાથે શત્રુતાનો વર્તાવ કરે છે અને જે ‘જિતાત્મા’ હોય છે, તે શરીર વગેરે પ્રાકૃત પદાર્થો સાથે પોતાનો સંબંધ ન માનીને પોતાની સાથે મિત્રતાનો વર્તાવ કરે છે. આ રીતે અનાત્મા મનુષ્ય પોતાનું પતન કરે છે અને જિતાત્મા મનુષ્ય પોતાનો ઉદ્ધાર કરે છે.]

‘જિતાત્મનઃ’ — જે શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ વગેરે કોઈ પણ પ્રાકૃત પદાર્થોની પોતાને માટે સહાય નથી લેતો અને તે પ્રાકૃત પદાર્થોની સાથે કિંચિત્માત્ર પણ પોતાપણાનો સંબંધ નથી જોડતો, તેનું નામ ‘જિતાત્મા’ છે. જિતાત્મા મનુષ્ય પોતાનું તો હિત કરે જ છે, વળી તેના દ્વારા દુનિયાનું પણ ઘણું મોટું હિત થાય છે.

‘શીતોષ્ણસુખદુઃખેષુ પ્રશાન્તસ્ય’ — અહીં ‘શીત’ અને ‘ઉષ્ણ’ — એ બેઉ પદો ઉપર ઊંડો વિચાર કરીએ તો એ શરદી અને ગરમીના વાયક સિદ્ધ નથી થતા; કેમકે શરદી અને ગરમી — એ બેઉ કેવળ સ્પર્શેન્દ્રિયના વિષય છે. જો જિતાત્મા પુરુષ કેવળ એક સ્પર્શેન્દ્રિયના વિષયમાં જ શાંત રહેશે તો શ્રવણ, નેત્ર, રસના, ઘ્રાણ — એ ઇન્દ્રિયોના વિષયો બાકી રહી જશે અર્થાત્ તેઓમાં તેનું પ્રશાંત રહેવાનું બાકી રહી જશે, તો તેનામાં પૂર્ણતા નહિ આવે. આથી અહીં ‘શીત’ અને ‘ઉષ્ણ’ પદ અનુકૂળતા અને પ્રતિકૂળતાનાં વાયક છે.

શીત અર્થાત્ અનુકૂળતા પ્રાપ્તિ થતાં હૈયામાં એક જાતની શીતળતા માલૂમ પડે છે અને ઉષ્ણ અર્થાત્ પ્રતિકૂળતાની પ્રાપ્તિ થતાં હૈયામાં એક જાતનો સંતાપ માલૂમ પડે છે. તાત્પર્ય એ છે કે હૈયામાં ન શીતળતા રહે અને ન સંતાપ રહે, પરંતુ એકસમાન શાંતિ વ્યાપી રહે અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોના અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ વિષય, વસ્તુ, વ્યક્તિ, ઘટના, પરિસ્થિતિ વગેરેની પ્રાપ્તિ થતાં હૈયાની

શાંતિનો ભંગ ન થાય. કારણ કે હૈયામાં જે સ્વતઃસિદ્ધ શાંતિ છે, તેનો અનુકૂળતામાં રાજી થવાથી અને પ્રતિકૂળતામાં નારાજ થવાથી ભંગ થઈ જાય છે. આથી શીત-ઉષ્ણમાં પ્રશાંત રહેવાનો અર્થ એ થયો કે બહારથી થવાવાળા સંયોગ-વિયોગની હૈયામાં અસર ન પડે.

હવે એ વિચાર કરવો જોઈએ કે ‘સુખ’ અને ‘દુઃખ’ પદનો શો અર્થ કરવો. સુખ અને દુઃખ બબ્બે જાતનાં હોય છે —

(૧) સાધારણ લૌકિક દૃષ્ટિએ જેની પાસે ધન, સંપત્તિ, વૈભવ, સ્ત્રી-પુત્ર વગેરે અનુકૂળ સામગ્રીની વિપુલતા હોય, તેને લોકો ‘સુખી’ કહે છે. જેની પાસે ધન, સંપત્તિ-વૈભવ, સ્ત્રી-પુત્ર વગેરે અનુકૂળ સામગ્રીનો અભાવ હોય, તેને લોકો દુઃખી કહે છે.

(૨) જેની પાસે બહારની સુખદાયી સામગ્રી નથી, તે ભોજન ક્યાં કરશે — એ નક્કી નથી, પાસે પહેરવા માટે પૂરતાં કપડાં નથી, રહેવાને માટે સ્થાન નથી અને સાથે કોઈ સેવા કરવાવાળો નથી — એવી અવસ્થા હોવા છતાં પણ જેના મનમાં દુઃખ-સંતાપ નથી થતો અને જે, કોઈ વસ્તુ, વ્યક્તિ, પરિસ્થિતિ વગેરેની આવશ્યકતાનો અનુભવ નથી કરતો, પરંતુ દરેક પરિસ્થિતિમાં બહુ પ્રસન્ન રહે છે, તે ‘સુખી’ કહેવાય છે. પરંતુ જેની પાસે બહારની સુખદાયી સામગ્રી પૂરતી છે, ભોજનને માટે ઉત્તમમાં ઉત્તમ પદાર્થો છે, પહેરવાને માટે સારામાં સારાં કપડાં છે, રહેવાને માટે ઘણું જ સારું મકાન છે અને સેવાને માટે કેટલાયે નોકરો છે — એવી અવસ્થા હોવા છતાં પણ અંતરમાં રાત-દિવસ ચિંતા રહે છે કે મારી આ સામગ્રી ક્યાંક નષ્ટ ન થઈ જાય! આ સામગ્રી કાયમ કેવી રીતે રહે, વધે કેવી રીતે? વગેરે. આ રીતે બહારની સામગ્રી રહેવા છતાં પણ જે અંતરમાં દુઃખી રહે છે, તે ‘દુઃખી’ કહેવાય છે.

ઉપર્યુક્ત બે પ્રકારનાં સુખ-દુઃખ કહેવાનું તાત્પર્ય એ

છે કે - બહારની સામગ્રીને લીધે સુખ-દુઃખી થવું અને અંતરની પ્રસન્નતા-ખિન્નતાને લીધે સુખ-દુઃખી થવું. ગીતામાં જ્યાં સુખ-દુઃખમાં 'સમાન' થવાની વાત આવી છે, ત્યાં બહારની સામગ્રીમાં સમાન રહેવાને માટે કહેવામાં આવ્યું છે; જેમ કે - 'સમદુઃખસુખઃ' (અ. ૧૨/૧૩; અ. ૧૪/૨૪), 'શીતોષ્ણસુખદુઃખેષુ સમઃ' (અ. ૧૨/૧૮) વગેરે. જ્યાં સુખ-દુઃખથી 'પર' થવાની વાત આવી છે, ત્યાં અંતરની પ્રસન્નતા અને ખિન્નતા રહિત થવાને માટે કહેવામાં આવ્યું છે; જેમ કે - 'દ્વન્દ્વૈર્વિમુક્તાઃ સુખદુઃખસંજૈઃ' (અ. ૧૫/૫) વગેરે. જ્યાં સુખ-દુઃખમાં સમાન થવાની વાત છે, ત્યાં સુખ-દુઃખની સત્તા તો છે, પરંતુ તેની અસર નથી પડતી અને જ્યાં સુખ-દુઃખથી રહિત થવાની વાત છે, ત્યાં સુખ-દુઃખની સત્તા જ નથી. આ રીતે ચાહે બહારની સુખદાયી-દુઃખદાયી સામગ્રી પ્રાપ્ત થતાં અંતરમાં સમાન થવાને કહો, ચાહે અંતરમાં સુખ-દુઃખથી રહિત થવાને કહો - બેઉનું તાત્પર્ય એક જ છે; કેમકે 'સમાન' ભાવ પણ અંતરમાં છે અને 'રહિત' ભાવ પણ અંતરમાં છે.

અહીં શીત-ઉષ્ણ અને સુખ-દુઃખમાં પ્રશાંત (સમાન) રહેવાની વાત કહેવામાં આવી છે. અનુકૂળતાથી સુખ થાય છે - 'અનુકૂલવેદનીયં સુખમ્' અને પ્રતિકૂળતાથી દુઃખ થાય છે - 'પ્રતિકૂલવેદનીયં દુઃખમ્'. એટલા માટે જો શીત-ઉષ્ણનો અર્થ અનુકૂળતા-પ્રતિકૂળતા લેવામાં આવે તો સુખ-દુઃખ કહેવાનું વ્યર્થ થઈ જશે; કેમકે સુખ-દુઃખ પદ શીત-ઉષ્ણ (અનુકૂળતા-પ્રતિકૂળતા)નાં જ વાચક છે. પછી અહીં શીત-ઉષ્ણ અને સુખ-દુઃખ પદોની સાર્થકતા કેવી રીતે સિદ્ધ થશે? આને માટે 'શીત-ઉષ્ણ' પદ દ્વારા પ્રારબ્ધ અનુસાર આવવાળી અનુકૂળતા-પ્રતિકૂળતાને લેવામાં આવે અને સુખ-દુઃખ પદ દ્વારા વર્તમાનમાં કરવામાં આવનારાં ક્રિયામાણ કર્મોની પૂર્તિ-અપૂર્તિ તથા તેમનાં તાત્કાલિક ફળની સિદ્ધિ-અસિદ્ધિને લેવામાં આવે તો એ પદોની સાર્થકતા સિદ્ધ થઈ જાય છે. તાત્પર્ય એ નીકળ્યું કે ચાહે પ્રારબ્ધની અનુકૂળતા-પ્રતિકૂળતા પરિસ્થિતિ હોય કે ચાહે ક્રિયામાણની તાત્કાલિક સિદ્ધિ-અસિદ્ધિ હોય - આ બન્નેયમાં પ્રશાંત (નિર્વિકાર) રહે.

આ પ્રકરણ અનુસાર પણ ઉપર્યુક્ત અર્થ યોગ્ય જણાય છે. કારણ કે આ જ અધ્યાયના ચોથા શ્લોકમાં આવેલા 'નેન્દ્રિયાર્થેષુ (અનુષજ્જતે)' પદને અહીં 'શીત-ઉષ્ણ' પદ દ્વારા કહેવામાં આવેલ છે અને 'ન કર્મસુ અનુષજ્જતે' પદોને અહીં 'સુખ-દુઃખ' પદ દ્વારા કહેવામાં આવેલ છે અર્થાત્ ત્યાં પ્રારબ્ધ અનુસાર આવેલી અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં અને ક્રિયામાણ કર્મોની પૂર્તિ-અપૂર્તિ તથા તાત્કાલિક ફળની

સિદ્ધિ-અસિદ્ધિમાં આસક્તિરહિત થવાની વાત આવી છે અને અહીં એ બન્નેમાં પ્રશાંત થવાની વાત આવી છે.

'તથા માનાપમાનયોઃ' - એવી જ રીતે જે માન-અપમાનમાં પણ પ્રશાંત છે. હવે અહીં કોઈ શંકા કરે કે માન-અપમાન પણ તો પ્રારબ્ધનું ફળ છે; આથી એ શીત ઉષ્ણ (અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ)ની જ અંતર્ગત આવી ગયું. પછી તેને અલગ કેમ લેવામાં આવ્યું? માન-અપમાનને અલગ એટલા માટે લેવામાં આવ્યું છે કે શીત-ઉષ્ણ તો દૈવેચ્છા (અનિચ્છા) કૃત પ્રારબ્ધનું ફળ છે, પરંતુ માન-અપમાન પરેચ્છાકૃત પ્રારબ્ધનું ફળ છે. આ પરેચ્છાકૃત પ્રારબ્ધ માન-મોટાઈમાં પણ થાય છે અને નિંદાસ્તુતિ વગેરેમાં પણ થાય છે. એટલા માટે 'માન-અપમાન' પદમાં નિંદાસ્તુતિ લેવા હોય તો લઈ શકીએ છીએ. તાત્પર્ય એ થયું કે કર્મયોગી બીજાંઓ દ્વારા કરવામાં આવતા માન-અપમાનમાં પણ પ્રશાંત રહે છે અર્થાત્ તેની શાંતિમાં કિંચિત્માત્ર પણ ફરક નથી પડતો.

માન-અપમાનમાં પ્રશાંત રહેવાનો ઉપાય - સાધકનું કોઈ માન-આદર કરે, તો સાધક એ ન માને કે એ મારાં કર્મોનું, મારા ગુણોનું, મારા સારાપણાનું ફળ છે, પરંતુ એવું જ માને કે આ તો માન-આદર કરવાવાળાની સજ્જનતા છે કે ઉદારતા છે. તેમની સજ્જનતાને પોતાનો ગુણ માનવો એ ઈમાનદારી નથી. જો કોઈ અપમાન કરી દે, તો એવું માને કે એ મારાં કર્મોનું જ ફળ છે. એમાં અપમાન કરવાવાળાનો કોઈ દોષ નથી, પરંતુ તે તો દયાપાત્ર છે; કેમકે તે બિચારાએ મારાં પાપોનું ફળ ભોગવવામાં નિમિત્ત બનીને મને શુદ્ધ કરી દીધો છે. આ રીતે માનવાથી સાધક માન-અપમાનમાં પ્રશાંત અને નિર્વિકાર બની જશે. જો તે માનને પોતાનો ગુણ અને અપમાનને બીજાઓનો દોષ માનશે, તો તે માન-અપમાનમાં પ્રશાંત નહિ થઈ શકે.

'પરમાત્મા સમાહિતઃ' - શીત-ઉષ્ણ, સુખ-દુઃખ અને માન-અપમાન - આ છયેમાં પ્રશાંત અને નિર્વિકાર રહેવાથી સિદ્ધ થાય છે કે તેને પરમાત્મા પ્રાપ્ત છે. કારણ કે અંદરથી વિલક્ષણ આનંદ મળ્યા વિના બહારનાં અનુકૂળતા-પ્રતિકૂળતા, સિદ્ધિ-અસિદ્ધિ અને માન-અપમાનમાં તે પ્રશાંત રહી શકતો નથી. તે પ્રશાંત રહેતો હોય, તો તેને એકરસ રહેવાવાળો વિલક્ષણ આનંદ મળી ગયો છે. એટલા માટે ગીતાએ ઠેકાણે-ઠેકાણે કહ્યું છે કે 'જે પુરુષોનું મન સમભાવમાં સ્થિત છે, તે પુરુષોએ આ જીવિત-અવસ્થામાં જ સંસારને જીતી લીધો છે.' (અ. ૫/૧૮); જે લાભની પ્રાપ્તિ થતાં તેનાથી વધારે લાભ થવાનું માની જ નથી શકતો અને જેમાં સ્થિત થતાં બહુ ભારે દુઃખથી પણ વિચલિત નથી થઈ શકતો (અ. ૬/૨૨), વગેરે-વગેરે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : જેનો આત્મા મિત્ર જેવો છે અર્થાત્ જેનું શરીર સાથે ‘હું અને મારાપણું’ નથી, તે અનુકૂળતા – પ્રતિકૂળતા, સુખ-દુઃખ અને માન-અપમાન થવા છતાં પણ સમ, નિર્વિકાર રહે છે. આવો મનુષ્ય સિદ્ધ કર્મયોગી છે અર્થાત્ તેને પરમાત્માનો અનુભવ થઈ ચૂક્યો છે – એવું માનવું જોઈએ. કારણ કે અનુકૂળતા-પ્રતિકૂળતા, સુખ-દુઃખ અને માન-અપમાન તો આવે – જાય છે, પરંતુ પરમાત્મતત્ત્વ જેમનું તેમ રહે છે.

—■—

**જ્ઞાનવિજ્ઞાનતૃપ્તાત્મા કૂટસ્થો વિજિતેન્દ્રિયઃ ।
યુક્ત ઈત્યુચ્યતે યોગી સમલોષ્ટાશ્મકાઞ્ચનઃ ॥ ૮ ॥**

જ્ઞાનવિજ્ઞાન- તૃપ્તાત્મા	= જેનું અંતઃકરણ જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનથી તૃપ્ત છે,	વિજિતેન્દ્રિયઃ = જેની ઈન્દ્રિયો સારી પેઠે જિતાયેલી છે (તેમજ)	ઈતિ = (એવો) યોગી = યોગી	સમબુદ્ધિ છે.
કૂટસ્થઃ	= જેની સ્થિતિ વિકારરહિત છે,	સમલોષ્ટાશ્મ- કાઞ્ચનઃ = જે માટી, પથ્થર અને સુવર્ણમાં	યુક્તઃ = યુક્ત (યોગારૂઢ) ઉચ્યતે = કહેવાય છે.	

ટીકા — ‘જ્ઞાનવિજ્ઞાનતૃપ્તાત્મા’ — અહીં કર્મયોગનું પ્રકરણ છે; આથી અહીં કર્મ કરવાની જાણકારીનું નામ ‘જ્ઞાન’ છે અને કર્મોની સિદ્ધિ-અસિદ્ધિમાં સમાન રહેવાનું નામ ‘વિજ્ઞાન’ છે.

સ્થૂળશરીર દ્વારા થનારી ક્રિયા, સૂક્ષ્મશરીર દ્વારા થનારું ચિંતન અને કારણશરીર દ્વારા થવાવાળી સમાધિ — એ ત્રણેને પોતાને માટે કરવાં એ જ્ઞાન નથી. કારણ કે ક્રિયા, ચિંતન, સમાધિ વગેરે તમામ કર્મોનો આરંભ અને સમાપ્તિ થાય છે તથા તે કર્મો દ્વારા મળવાવાળા ફળનો પણ આદિ અને અંત હોય છે. પરંતુ સ્વયં પરમાત્માનો અંશ હોવાથી નિત્ય રહે છે. આથી અનિત્ય કર્મ અને ફળ વડે આ નિત્ય રહેવાવાળાને શું તૃપ્તિ મળશે? જડ દ્વારા ચેતનને શી તૃપ્તિ મળશે? એવો બરાબર અનુભવ થઈ જાય કે કર્મો દ્વારા મને કશું પણ મળી શકતું નથી, તો એ કર્મોને કરવાનું ‘જ્ઞાન’ છે. એવું જ્ઞાન થતાં તે કર્મોની પૂર્તિ-અપૂર્તિમાં અને પદાર્થોની પ્રાપ્તિ-અપ્રાપ્તિમાં સમાન રહેશે — આ ‘વિજ્ઞાન’ છે. આ જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન વડે તે પોતે તૃપ્ત થઈ જાય છે. પછી તેને માટે કરવાનું, જાણવાનું અને મેળવવાનું કંઈ પણ બાકી નથી રહેતું.

‘કૂટસ્થઃ’ —^૧ કૂટ (એરણ) એક લોહપિંડ હોય છે, જેના ઉપર લોહું, સોનું, ચાંદી વગેરે અનેક આકારોમાં ઘડવામાં આવે છે, પરંતુ તે એકરૂપ જ રહે છે. એવી જ રીતે સિદ્ધ મહાપુરુષની સમક્ષ જાતજાતની પરિસ્થિતિઓ આવે છે, પરંતુ તે એરણની જેમ જેવો છે તેવો નિર્વિકાર રહે છે.

‘વિજિતેન્દ્રિયઃ’ — કર્મયોગના સાધકે ઈન્દ્રિયો ઉપર

વિશેષ ધ્યાન આપવું પડે છે; કેમકે કર્મ કરવામાં પ્રવૃત્તિ હોવાને કારણે તેનો કંઈક ને કંઈક રાગદ્વેષ થવાની પૂરી સંભાવના રહે છે. એટલા માટે ગીતાએ કહ્યું છે કે — ‘સર્વકર્મફલત્યાગં તતઃ કુરુ યતાત્મવાનૃ’ — (અ. ૧૨/૧૧) અર્થાત્ કર્મફળના ત્યાગમાં જિતેન્દ્રિયપણું મુખ્ય છે. આ રીતે સાધન-અવસ્થામાં ઈન્દ્રિયો ઉપર વિશેષ ખ્યાલ રાખવાવાળો સાધક સિદ્ધ-અવસ્થામાં આપોઆપ ‘વિજિતેન્દ્રિય’ થાય છે.

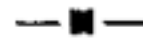
‘સમલોષ્ટાશ્મકાઞ્ચનઃ’ — ‘લોષ્ટ’ નામ માટીના ઢેફાનું છે, ‘અશ્મ’ નામ પથ્થરનું અને ‘કાંચન’ નામ સોનાનું છે — આ બધામાં સિદ્ધ કર્મયોગી સમાન રહે છે. સમાન રહેવાનો અર્થ એ નથી કે તેને માટીનું ઢેફું, પથ્થર તથા સોનાનું જ્ઞાન નથી હોતું. તેને એ ઢેફું છે, એ પથ્થર છે, એ સોનું છે — એવું જ્ઞાન સારી રીતે હોય છે અને તેનો વ્યવહાર પણ તેને અનુરૂપ જેવો થવો જોઈએ, તેવો જ થાય છે અર્થાત્ તે સોનાને તિજોરીમાં સુરક્ષિત રાખે છે અને ઢેફા તથા પથ્થરને બહાર જ પડ્યા રહેવા દે છે. એવું હોવા છતાં પણ સોનું ચાલ્યું જાય, ધન ચાલ્યું જાય તો તેના મન ઉપર કોઈ અસર થતી નથી અને સોનું મળી જાય તોપણ તેના મન ઉપર કોઈ અસર થતી નથી અર્થાત્ તેમના આવવા-જવાથી, સુધરવા-બગાડવાથી તેને કોઈ હર્ષશોક નથી થતો — આને જ તેનું સમાન રહેવું કહે છે. તેને માટે જેવી રીતે પથ્થર છે, તેવી જ રીતે સોનું છે; જેવી રીતે સોનું છે, તેવી જ રીતે માટીનું ઢેફું છે અને જેવી રીતે ઢેફું છે તેવી જ રીતે સોનું છે. આથી તેઓમાંથી કોઈક ચાલ્યું ગયું તો શું? કોઈક બગડી ગયું તો શું? આ

બાબતોને લઈને તેના અંતઃકરણમાં કોઈ વિકાર પેદા નથી થતો. આ સોનું વગેરે પ્રાકૃત પદાર્થોનું મૂલ્ય તો પ્રકૃતિની સાથે સંબંધ રાખતા હોવાથી જ પ્રતીત થાય છે અને ત્યાં સુધી તેમના ઉત્તમ-કનિષ્ઠપણાની અંતઃકરણમાં અસર થાય છે. પરંતુ વાસ્તવિક બોધ થઈ જતાં જ્યારે પ્રકૃતિ સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય છે, ત્યારે તેના અંતઃકરણમાં આ પ્રાકૃત (ભૌતિક) પદાર્થોનું કંઈ પણ મૂલ્ય નથી રહેતું અર્થાત્ ઉત્તમ-કનિષ્ઠ બધા પદાર્થોમાં તેનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

સાર એ નીકળે છે કે તેની દૃષ્ટિ પદાર્થોના ઉત્પન્ન અને નષ્ટ થવાવાળા સ્વભાવ ઉપર રહે છે અર્થાત્ તેની દૃષ્ટિમાં એ પ્રાકૃત પદાર્થોના ઉત્પન્ન અને નષ્ટ થવામાં કોઈ ફરક નથી. સોનું ઉત્પન્ન અને નષ્ટ થાય છે, પથ્થર

ઉત્પન્ન અને નષ્ટ થાય છે તથા ઢેકું પણ ઉત્પન્ન અને નષ્ટ થાય છે. તેની એ અનિત્યતા ઉપર દૃષ્ટિ રહેવાથી તેને સોનું, પથ્થર અને ઢેકામાં તત્ત્વથી કોઈ ફરક નથી દેખાતો. આ ત્રણેનાં નામો એટલા માટે લીધાં છે કે તેમની સાથે વ્યવહાર તો યથાયોગ્ય જ થવો જોઈએ અને યથાયોગ્ય કરવો જ ઉચિત છે તે યોગ્ય વ્યવહાર કરે પણ છે, પરંતુ તેની દૃષ્ટિ તેમના વિનાશીપણા ઉપર જ રહે છે. તેઓમાં જે પરમાત્મતત્ત્વ એકસમાન પરિપૂર્ણ છે, તે પરમાત્મતત્ત્વની સ્વતઃસિદ્ધ સમતા તેનામાં રહે છે.

‘યુક્ત ઇત્યુચ્યતે યોગી’ – એવો જ્ઞાન-વિજ્ઞાન વડે તૃપ્ત, નિર્વિકાર, જિતેન્દ્રિય અને સમબુદ્ધિવાળો સિદ્ધ કર્મયોગી યુક્ત અર્થાત્ યોગારૂઢ કે સમતામાં સ્થિત કહેવાય છે.

સુહૃન્મિત્રાર્યુદાસીનમધ્યસ્થદ્વેષ્યબન્ધુષુ સાધુષ્વપિ ચ પાપેષુ સમબુદ્ધિર્વિશિષ્યતે ॥ ૮ ॥

સુહૃન્મિત્રા-	= સુહૃદ્, મિત્ર, શત્રુ,	ચ	= અને	અપિ	= પણ
ર્યુદાસીન-	ઉદાસીન, મધ્યસ્થ,	સાધુષુ	= ધર્માત્માઓમાં	સમબુદ્ધિઃ	= સમાન ભાવ
મધ્યસ્થ-	દ્વેષ્ય તેમજ		(અને)		રાખનાર મનુષ્ય
દ્વેષ્યબન્ધુષુ	બંધુગણોમાં,	પાપેષુ	= પાપીઓમાં	વિશિષ્યતે	= શ્રેષ્ઠ છે.

ટીકા — [આઠમા શ્લોકમાં પદાર્થોમાં સમતા બતાવી, હવે આ શ્લોકમાં વ્યક્તિઓમાં સમતા બતાવે છે. વ્યક્તિઓ સમતા બતાવવાનું તાત્પર્ય એ છે કે વસ્તુ તો પોતાના તરફથી કોઈ ક્રિયા નથી કરતી; આથી તેમાં સમબુદ્ધિ થવી સુગમ છે, પરંતુ વ્યક્તિ તો પોતાને માટે અને બીજાઓને માટે પણ ક્રિયા કરે છે, આથી તેમાં સમબુદ્ધિ થવી કઠિન છે. એટલા માટે વ્યક્તિઓનાં આચરણોને જોઈને પણ જેની બુદ્ધિમાં કે વિચારોમાં કોઈ વિષમતા કે પક્ષપાત નથી થતો, એવો સમબુદ્ધિવાળો પુરુષ શ્રેષ્ઠ છે.]

‘સુહૃન્મિત્રાર્યુદાસીનમધ્યસ્થદ્વેષ્યબન્ધુષુ’ – જે માતાની જેમ જ, પરંતુ મમતારહિત થઈને કોઈ કારણ વિના પણ સહુનું હિત ઇચ્છવાના અને હિત કરવાના સ્વભાવવાળો હોય છે, તેને ‘સુહૃદ્’ કહે છે અને જે ઉપકારના બદલામાં ઉપકાર કરવાવાળો હોય છે, તેને ‘મિત્ર’ કહે છે.

જેવી રીતે સુહૃદનો વિના કારણ બીજાઓનું હિત કરવાનો સ્વભાવ હોય છે, એવી જ રીતે જેનો વિના કારણ બીજાઓનું અહિત કરવાનો સ્વભાવ હોય છે, તેને ‘અરિ’ કહે છે. જે પોતાના સ્વાર્થ માટે અથવા અન્ય કોઈ વિશેષ કારણને

લીધે બીજાઓનું અહિત કે અપકાર કરે છે, તે ‘દ્વેષી’ હોય છે.

બે જણા અરસપરસ વાદવિવાદ કરી રહ્યા હોય, તેમને જોઈને પણ જે તટસ્થ રહે છે, કોઈનો કિંચિત્માત્ર પણ પક્ષપાત નથી કરતો અને પોતાના તરફથી કંઈ કહેતો પણ નથી, તે ‘ઉદાસીન’ કહેવાય છે. પરંતુ એ બન્નેની લડાઈ બંધ થાય અને બન્નેનું હિત થઈ જાય – એવી ચેષ્ટા કરવાવાળો ‘મધ્યસ્થી’ કહેવાય છે.

એક તો ‘બંધુ’ અર્થાત્ સંબંધી છે અને બીજો બંધુ નથી, પરંતુ બન્નેની સાથે વર્તાવ કરવામાં તેના મનમાં કોઈ વિષમભાવ નથી હોતો. જેમ કે, તેના પુત્રે અથવા બીજા કોઈના પુત્રે કોઈ ખરાબ કર્યું હોય, તો તે તેમના અપરાધને અનુરૂપ બન્નેયને સમાન શિક્ષા કરે છે, એવી જ રીતે તેના પુત્રે અથવા બીજાના પુત્રે કોઈ સારું કામ કર્યું હોય, તો તેમને પુરસ્કાર આપવામાં પણ તેનો કોઈ પક્ષપાત નથી હોતો.

‘સાધુષ્વપિ ચ પાપેષુ સમબુદ્ધિર્વિશિષ્યતે’ – શ્રેષ્ઠ આચરણ કરવાવાળાઓની અને પાપાચરણ કરવાવાળાઓની સાથે વ્યવહાર કરવામાં તો અંતર હોય છે અને અંતર હોવું

જ જોઈએ, પરંતુ એ બન્નેના હિતૈષીપણામાં અર્થાત્ તેઓનું હિત કરવામાં, દુઃખને સમયે તેમને સહાય કરવામાં તેના અંતઃકરણમાં કોઈ વિષમભાવ કે પક્ષપાત નથી હોતો. ‘સહુમાં એક પરમાત્મા છે’ એવું પોતાને થાય છે, બુદ્ધિમાં સહુની હિતેચ્છા હોય છે, મનથી સહુનું હિતચિંતન થાય છે, અને વ્યવહારમાં મારા-તારાની મમતા છોડીને સહુના સુખનું સંપાદન થાય છે.

જ્યાં વિષમબુદ્ધિ અધિક રહેવાની સંભાવના છે, ત્યાં પણ સમબુદ્ધિ થવી એ વિશેષ છે. ત્યાં સમબુદ્ધિ થઈ જાય, તો પછી બધી જગાએ સમબુદ્ધિ થઈ જાય છે.

આ શ્લોકમાં ભાવ, ગુણ, આચરણ વગેરેની ભિન્નતાને લીધે નવ પ્રકારના જીવોનાં નામો આવ્યાં છે. એ જીવોનાં ભાવ, ગુણ, આચરણ વગેરેની ભિન્નતાને લીધે તેઓની સાથે વર્તીવ કરવામાં વિષમતા આવી જાય, તો એ દોષી નથી. કારણ કે એ વર્તીવ તો તેમના ભાવ, આચરણ, પરિસ્થિતિ વગેરેના અનુસાર જ છે અને તેમને માટે જ છે, પોતાને માટે નહિ. પરંતુ તે બધામાં પરમાત્મા જ પરિપૂર્ણ છે — એ ભાવમાં કોઈ ફરક નહિ આવવો જોઈએ અને પોતાના તરફથી બધાની સેવા થઈ જાય — એ ભાવમાં પણ કોઈ અંતર નહિ આવવું જોઈએ.

તાત્પર્ય એ થયું કે જે કોઈ માર્ગે જેને તત્ત્વબોધ થઈ જાય છે, તેની સર્વ જગાએ સમબુદ્ધિ થઈ જાય છે અર્થાત્ કોઈ પણ જગાએ પક્ષપાત ન થઈને સમાનભાવે સેવા અને હિતની કામના થઈ જાય છે. જેવી રીતે ભગવાન સઘળાં પ્રાણીઓના સુહૃદ છે — ‘સુહૃદં સર્વભૂતાનામ્’ (ગીતા — ૫/૨૯), એવી જ રીતે તે સિદ્ધ કર્મયોગી પણ સઘળાં પ્રાણીઓનો સુહૃદ થઈ જાય છે — ‘સુહૃદઃ સર્વદેહિનામ્’ (શ્રીમદ્ભા. ૩/૨૫/૨૧).

અહીં સુહૃદ, મિત્ર વગેરે નામો લીધા પછી અંતમાં ‘સાધુષ્વપિ ચ પાપેષુ’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જેની શ્રેષ્ઠ આચરણવાળાઓ અને નિકૃષ્ટ આચરણવાળાઓમાં સમબુદ્ધિ થઈ જશે, તેની બધી જગાએ સમબુદ્ધિ થઈ જશે. કારણ કે સંસારમાં આચરણોનું જ પ્રાધાન્ય છે, આચરણોની જ અસર પડે છે, આચરણોથી જ મનુષ્યની પરીક્ષા થાય છે, આચરણોથી જ શ્રદ્ધા-અશ્રદ્ધા થાય છે, સ્વાભાવિક દષ્ટિ આચરણો ઉપર જ પડે છે અને આચરણોથી જ સદ્ભાવ-દુર્ભાવ પેદા થાય છે. ભગવાને પણ ‘યદ્યદાચરતિ શ્રેષ્ઠસ્તતદેવેતરો જનઃ’ (અ. ૩/૨૧) કહીને આચરણને પ્રધાનતા આપી છે. એટલા માટે શ્રેષ્ઠ આચરણવાળા અને નિકૃષ્ટ આચરણવાળા — આ બેઉમાં સમતા થઈ જશે, તો પછી બધી જગાએ સમતા થઈ જશે. આ બેઉમાં પણ શ્રેષ્ઠ

આચરણવાળા પુરુષોમાં તો સદ્ભાવ થવો સુગમ છે, પરંતુ પાપાચરણવાળા પુરુષોમાં તો સદ્ભાવ થવો કઠિન છે. આથી ભગવાને અહીં ‘અપિ ચ’ એ બે અવ્યયોનો પ્રયોગ કર્યો છે, જેનો અર્થ છે ‘અને પાપાચરણ કરવાવાળાઓમાં પણ’ જેની સમબુદ્ધિ છે, તે શ્રેષ્ઠ છે.

અહીં દેખાનારાઓને અનુલક્ષીને દેખનારાઓની સ્થિતિનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, આથી ‘સમબુદ્ધિર્વિશિષ્યતે’ કહ્યું છે. દેખનારામાં જે સમબુદ્ધિ હોય છે, તે દરેકને દેખાતી નથી, પરંતુ સાધકને માટે તો તે જ મુખ્ય છે; કેમકે સાધક ‘હું પોતાની દષ્ટિએ કેવો છું’, એમ પોતાની જાતને દેખે છે. એટલા માટે પોતાની જાતે પોતાનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે કહેવામાં આવ્યું છે (અ. ૬/૫).

સંસારમાં મોટાભાગે બીજાઓનાં આચરણો ઉપર જ દષ્ટિ રહે છે. સાધકે વિચાર કરવો જોઈએ કે મારી દષ્ટિ પોતાના ભાવો ઉપર રહે છે કે બીજાઓનાં આચરણો ઉપર? બીજાઓનાં આચરણો ઉપર દષ્ટિ રાખવાથી, પોતાનું કલ્યાણ શેમાં છે, તે જોવાની દષ્ટિ બંધ થઈ જાય છે અને અંધકાર થઈ જાય છે. એટલા માટે સાધકે બીજાઓનાં શ્રેષ્ઠ અને નિકૃષ્ટ આચરણો ઉપર દષ્ટિ ન રાખતાં પોતાનું જે વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે, તેના ઉપર દષ્ટિ રાખવી જોઈએ. સ્વરૂપ ઉપર દષ્ટિ રાખવાથી અન્યનાં આચરણો ઉપર દષ્ટિ નહિ રહે; કેમકે સ્વરૂપ સદા જેવું છે તેવું જ રહે છે, જ્યારે આચરણો પ્રાયઃ બદલાતાં રહે છે. સત્ય તત્ત્વ ઉપર રહેનારી દષ્ટિ પણ સત્ય હોય છે. પરંતુ જેની દષ્ટિ કેવળ આચરણો ઉપર જ રહે છે, તેની દષ્ટિ અસત ઉપર રહેવાથી અસત જ હોય છે. એમાં પણ અશુદ્ધ આચરણો ઉપર જેની વધારે દષ્ટિ છે, તેનું તો પતન જ સમજવું જોઈએ. તાત્પર્ય એ છે કે જે આચરણ આદરણીય નથી, એવાં અશુદ્ધ આચરણોને જે પ્રાધાન્ય આપે છે, તે તો પોતાનું પતન જ કરે છે. આથી ભગવાને અહીં અશુદ્ધ આચરણવાળા પાપી પ્રત્યે પણ સમબુદ્ધિવાળાને શ્રેષ્ઠ ગણાવ્યો છે. કારણ કે તેની દષ્ટિ સત્ય-તત્ત્વ ઉપર રહેવાથી તેની દષ્ટિમાં સર્વ કંઈ પરમાત્મતત્ત્વ જ રહે છે. પછી આગળ ચાલીને ‘સર્વ કંઈ’ નથી રહેતું, કેવળ પરમાત્મતત્ત્વ જ રહે છે. તેનો જ અહીં ‘સમબુદ્ધિર્વિશિષ્યતે’ — પદથી મહિમા ગાવામાં આવ્યો છે.

વિશેષ વાત

ગીતાનો યોગ ‘સમતા’ જ છે — ‘સમત્વં યોગ ઉચ્યતે’ (અ. ૨/૪૮). ગીતાની દષ્ટિએ જો સમતા આવી ગઈ તો બીજા કોઈ ગુણની જરૂર નથી અર્થાત્ જેને

વાસ્તવિક સમતાની પ્રાપ્તિ થઈ ગઈ છે, તેનામાં બધા સદ્ગુણ-સદાચાર આપોઆપ આવી જશે અને તેનો સંસાર ઉપર વિજય થઈ જશે (અ. ૫/૧૮). વિષ્ણુપુરાણમાં પ્રહ્લાદજીએ પણ કહ્યું છે કે સમદષ્ટિ એ જ ભગવાનની આરાધના (ભજન) છે — ‘સમત્વમારાધનમચ્યુતસ્ય’ (૧/૧૭/૮૦). આ રીતે જે સમતાનો અસીમ, અપાર અને અનંત મહિમા છે, જેનું વર્ણન કદી કોઈ કરી જ નથી શકતું, તે સમતાની પ્રાપ્તિનો ઉપાય છે — બૂરાઈનો ત્યાગ કરવો. બૂરાઈ ત્યજવાનો ઉપાય છે — (૧) કોઈને ખરાબ ન માનવો (૨) કોઈનું ખરાબ ન કરવું, (૩) કોઈનું ખરાબ ન વિચારવું, (૪) કોઈનું ખરાબ ન જોવું, (૫) કોઈનું ખરાબ ન સાંભળવું (૬) કોઈનું ખરાબ ન કહેવું. આ છ બાબતોનું દઢતાથી પાલન કરવાથી આપણે બૂરાઈથી બચી જઈશું. બૂરાઈ છૂટી જતાં જ આપણામાં આપોઆપ-સ્વાભાવિક ભલાઈ આવી જશે; કેમકે ભલાઈ આપણું સ્વરૂપ છે.

ભલાઈને લાવવાને માટે આપણે પ્રયત્ન કરીએ છીએ, સાધન કરીએ છીએ; પરંતુ વર્ષો સુધી સાધના કરવા છતાં પણ વાસ્તવિક ભલાઈ આપણામાં નથી આવતી અને સાધના કરતાં પોતાને પણ સંતોષ નથી થતો, બલકેનો એ જ વિચાર આવે છે કે આટલી સાધના કરવા છતાં પણ સદ્ગુણ-સદાચાર કેમ ન આવ્યા? આથી હવે આ સદ્ગુણ — સદાચાર આવવાના

જ નથી — એવું સમજીને આપણે સાધનાથી હતાશ થઈ જઈએ છીએ. હતાશ થવામાં મુખ્ય કારણ એ છે કે આપણે ભલાઈને પ્રયત્નસાધ્ય માનીએ છીએ અને બૂરાઈને પૂર્ણરૂપે છોડી નથી. બૂરાઈનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કર્યા વિના આંશિક ભલાઈ, બૂરાઈને બળ આપતી રહે છે. કારણ કે આંશિક ભલાઈથી ભલાઈનું અભિમાન થાય છે અને જેટલી બૂરાઈ છે, તે પૂરેપૂરી ભલાઈના અભિમાન ઉપર જ અવલંબિત રહે છે. પરંતુ પૂર્ણ ભલાઈ આવી જતાં ભલાઈનું અભિમાન થતું નથી અને બૂરાઈ પણ ઉત્પન્ન નથી થતી. આથી બૂરાઈનો ત્યાગ કરવાથી ભલાઈ પ્રયત્ન કર્યા વિના અને વગર માગ્યે આપોઆપ આવી જાય છે. જ્યારે ભલાઈ આપણામાં આવી જાય છે, ત્યારે આપણે ભલા થઈ જઈએ છીએ. જ્યારે આપણે ભલા થઈ જઈએ છીએ, ત્યારે આપણા દ્વારા સ્વાભાવિક જ ભલાઈ થવા માંડે છે, અને તેના કારણે સૃષ્ટિ દ્વારા સ્વાભાવિક જ આપણો જીવનનિર્વાહ થતો રહે છે અર્થાત્ જીવનનિર્વાહને માટે આપણે પરિશ્રમ નથી કરવો પડતો અને બીજાઓનો આશ્રય પણ નથી લેવો પડતો. એવી અવસ્થામાં આપણે સંસારના આશ્રયથી સર્વથા મુક્ત થઈ જઈએ છીએ. સંસારના આશ્રયથી સર્વથા મુક્ત થતાં આપણને સ્વતઃસિદ્ધ સમતા પ્રાપ્ત થઈ જાય છે અને આપણે કૃતકૃત્ય થઈ જઈએ છીએ. જીવનમુક્ત થઈ જઈએ છીએ.

પરિશિષ્ટ ભાવ : સમતાનો વિભાગ જુદો છે અને વિષમતાનો વિભાગ જુદો છે. પરમાત્મતત્ત્વ સમ છે અને સંસાર વિષમ છે. સિદ્ધ કર્મયોગીની વિષમ વ્યવહારમાં પણ સમબુદ્ધિ રહે છે. વર્તન કરવામાં જેની સાથે ક્યારેય એકતા થઈ શકતી નથી, એકતા કરવી પણ ન જોઈએ અને એકતા કરી પણ શકતા નથી, તેવા માટીના ઢેફા, પથ્થર અને સોનામાં અને સુદૃઢ મિત્ર, શત્રુ, ઉદાસીન, મધ્યસ્થ, દ્વેષી, સાધુ અને પાપી વ્યક્તિઓમાં પણ તેની સમબુદ્ધિ રહે છે. કારણ કે તેને ‘એક પરમાત્માના સિવાય કશું જ નથી.’ એવો અનુભવ થઈ ગયો છે.

એક સોનાની વિષ્ણુ ભગવાનની મૂર્તિ હોય અને એક સોનાની કૂતરાની મૂર્તિ હોય તો તે બન્ને તોલમાં બરાબર હોવાના કારણે બન્નેની કિંમત સરખી થશે. વિષ્ણુ ભગવાન સર્વશ્રેષ્ઠ અને પરમપૂજ્ય છે અને કૂતરું નીચ (અસ્પૃશ્ય) અને અપૂજ્ય છે — આ પ્રમાણે બહારના રૂપને જોઈએ તો બન્નેમાં ઘણો મોટો ભેદ છે. પરંતુ સોનાને જોઈએ તો, બન્નેમાં કોઈ ફરક નથી! એ જ પ્રમાણે સંસારમાં કોઈ મિત્ર છે, કોઈ શત્રુ છે; કોઈ મહાત્મા છે, કોઈ દુરાત્મા છે. કોઈ સારો છે, કોઈ ખરાબ છે; કોઈ સજ્જન છે, કોઈ દુષ્ટ છે, કોઈ ધર્માત્મા છે, કોઈ પાપી છે; કોઈ વિદ્વાન છે, કોઈ મૂર્ખ છે; આ બધું તો બાહ્ય દષ્ટિથી છે, પરંતુ તત્ત્વથી જોઈએ તો બધા જ ભગવાન જ છે. એક ભગવાન જ અનંત રૂપોમાં પ્રગટ થયા છે. જાણકાર માણસ તેમને ઓળખી લે છે અને બીજો નથી ઓળખી શકતો.

સ્નાન કરતી વખતે શરીર પર સાબુ લગાડીને દર્પણમાં જોઈએ તો શરીર એકદમ ખરાબ કંઠંગુ દેખાશે. ક્યાંક ઢીમણાં દેખાશે, ક્યાંક લાઈનો દેખાશે. પરંતુ એવું જોવા છતાં મનમાં ચિંતા નહીં થાય કે આ કેવી બીમારી થઈ ગઈ! કારણ કે અંદર એવો ભાવ રહે છે કે આ તો ઉપરથી આવું દેખાય છે, પાણી નાખતાં જ સાફ થઈ જશે. આ જ રીતે બધા પરમાત્માનાં જ સ્વરૂપ છે, પરંતુ ઉપરથી તેમનાં શરીરોમાં અલગ-અલગ સ્વભાવ દેખાય છે. ખરેખર ઉપરથી દેખાનારા પણ પરમાત્માનાં સ્વરૂપ જ છે; પરંતુ પોતાના રાગ-દ્વેષને કારણે તે અલગ-અલગ દેખાય છે.

આ વાત પાંચમા અધ્યાયના બીજા શ્લોકમાં ‘કર્મયોગો વિશિષ્યતે’ પદો દ્વારા કહેવામાં આવી હતી, તે જ વાત અહીં

‘સમબુદ્ધિર્વિશિષ્યતે’ પદોથી કહી છે. સમબુદ્ધિવાળો મનુષ્ય નિર્લેપ રહે છે. નિર્લેપ રહેવાથી ‘યોગ’ થાય છે, લિપ્તતા થતાં જ ભોગ થઈ જાય છે. સમબુદ્ધિ ત્રણે યોગમાં છે, પરંતુ કર્મયોગમાં વિશેષ છે; કારણ કે ભૌતિક સાધના હોવાથી કર્મયોગીની સામે વિષમતા વધારે આવે છે.

—■—

સંબંધ — જે સમતા (સમબુદ્ધિ) કર્મયોગથી પ્રાપ્ત થાય છે, તે જ સમતા ધ્યાનયોગથી પણ પ્રાપ્ત થાય છે. એટલા માટે ભગવાન ધ્યાનયોગના વિષયનો આરંભ કરીને પ્રથમ ધ્યાનયોગ માટે પ્રેરણા આપતાં કહે છે —

યોગી યુજ્જત સતતમાત્માનં રહસિ સ્થિતઃ ।

એકાકી યતચિત્તાત્મા નિરાશીરપરિગ્રહઃ ॥ ૧૦ ॥

અપરિગ્રહઃ	= ભોગબુદ્ધિથી સંગ્રહ ન કરવાવાળો,	શરીરને વશમાં રાખનાર	સ્થિતઃ	= સ્થિત થઈને
નિરાશીઃ	= ક્ષાયની ઈચ્છા ન રાખનાર (અને)	યોગી = યોગી	આત્માનમ્	= મનને
યતચિત્તાત્મા	= અંતઃકરણ તથા	એકાકી = એકલો જ	સતતમ્	= નિરંતર
		રહસિ = એકાન્ત સ્થળે	યુજ્જત	= (પરમાત્મામાં) જોડે.

ટીકા — [પાંચમા અધ્યાયના સત્તાવીસમા-અઠાવીસમા શ્લોકોમાં જે ધ્યાનયોગનું સંક્ષેપમાં વર્ણન કર્યું હતું, હવે અહીં ભગવાન તેનું વિસ્તારથી વર્ણન કરી રહ્યા છે.]

‘યુજ્ સમાધૌ’ ધાતુથી જે ‘યોગ’ શબ્દ બને છે, જેનો અર્થ ચિત્તવૃત્તિઓનો નિરોધ કરવો થાય છે^૧, તે યોગનું વર્ણન અહીં દસમા શ્લોકથી આરંભ કરે છે.]

‘અપરિગ્રહઃ’ — ચિત્તવૃત્તિઓના નિરોધરૂપી યોગનું સાધન સંસારમાત્રથી વિમુખ થઈને અને કેવળ પરમાત્માને સન્મુખ થઈને કરી શકાય છે. આથી તેના માટે પહેલું સાધન બતાવે છે — ‘અપરિગ્રહઃ’ અર્થાત્ પોતાને માટે સુખબુદ્ધિથી કંઈ પણ સંગ્રહ ન કરવો. કારણ કે પોતાના સુખને માટે ભોગ અને સંગ્રહ કરવાથી તેમાં મનનું ખેંચાણ રહેશે, જેથી સાધકનું મન ધ્યાનમાં નહિ લાગે. આથી ધ્યાનયોગના સાધકને માટે અપરિગ્રહ હોવો જરૂરી છે.

‘નિરાશીઃ’^૨ — પહેલાં ‘અપરિગ્રહઃ’ પદથી બહારના ભોગપદાર્થોનો ત્યાગ બતાવ્યો, હવે ‘નિરાશીઃ’ પદથી અંતરની ભોગ અને સંગ્રહની ઈચ્છાનો ત્યાગ કરવા માટે કહે છે. તાત્પર્ય એ છે કે અંતરમાં કોઈ પણ ભોગને ભોગ બુદ્ધિથી ભોગવવાની ઈચ્છા, કામના અને આશા ન રાખવી. કારણ કે મનમાં ઉત્પત્તિ-વિનાશશીલ પદાર્થોનું મહત્વ, આશા અને કામના પરમાત્મપ્રાપ્તિમાં મહાન બાધક છે. આથી તેમાં સાધકે સાવધાન રહેવું જોઈએ.

‘યતચિત્તાત્મા’ — બહારથી પોતાના સુખને માટે પદાર્થ અને સંગ્રહનો ત્યાગ તથા અંતરથી તેમની કામના અને આશાનો ત્યાગ થવા છતાં પણ અંતઃકરણ વગેરેમાં નવો રાગ થવાની સંભાવના રહે છે, આથી અહીં ત્રીજું સાધન બતાવે છે — ‘યતચિત્તાત્મા’ અર્થાત્ સાધક અંતઃકરણ સહિત શરીરને વશમાં રાખવાવાળો બને. અંતઃકરણ અને શરીર વશ થયા પછી નવો રાગ પેદા નહિ થાય. તેમને વશમાં કરવાનો ઉપાય છે — કોઈ પણ નવું કામ રાગપૂર્વક ન કરવું. કારણ કે રાગપૂર્વક પ્રવૃત્તિ થવાથી શરીરની આરામ-આંજલિમાં, ઈન્દ્રિયોની ભોગોમાં અને મનની ભોગોના ચિંતનમાં અથવા વ્યર્થ ચિંતનમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે, એટલા માટે અંતઃકરણ અને શરીરને વશ કરવાની વાત કહેવામાં આવી છે.

‘યોગી’ — જેનું ધ્યેય કે લક્ષ્ય કેવળ પરમાત્મામાં જોડાવાનું જ છે અર્થાત્ જે પરમાત્મપ્રાપ્તિને માટે જ ધ્યાનયોગ કરવાવાળો છે, સિદ્ધિઓ અને ભોગોની પ્રાપ્તિ માટે નહિ, તેને અહીં ‘યોગી’ કહેવામાં આવ્યો છે.

‘એકાકી’ — ધ્યાનયોગનો સાધક એકલો હોય, સાથે કોઈ સહાયક ન હોય; કેમકે બે હશે તો વાતચીત શરૂ થઈ જશે અને સાથે કોઈ સહાયક હશે તો રાગને કારણે તેની યાદ આવતી રહેશે, જેથી મન ભગવાનમાં નહિ લાગે.

‘રહસિ સ્થિતઃ’ — સાધકે ક્યાં સ્થિત રહેવું જોઈએ

૧. ‘યોગચિત્તવૃત્તિનિરોધઃ’ (પાતંજલયોગદર્શન ૧/૨)

૨. ‘આશિષ્’ નામ ઈચ્છાનું છે અને ‘નિસ્’ નામ રહિત થવાનું છે; આથી ‘નિરાશીઃ’નો અર્થ થયો — ઈચ્છાથી રહિત હોવું.

— એના માટે બતાવે છે કે તે એકાંતમાં સ્થિત રહે અર્થાત્ એવા સ્થાનમાં સ્થિત રહે, જ્યાં ધ્યાનને પ્રતિકૂળ કોઈ વાતાવરણ ન હોય. જેમ કે, નદીનો કિનારો હોય, વનમાં એકાંત સ્થાન હોય, એકાંત મંદિર વગેરે હોય અથવા ઘરમાં જ એક ઓરડો એવો હોય, જેમાં કેવળ ભજન-ધ્યાન કરવામાં આવે. તેમાં ન તો પોતે ભોજન-શયન કરે અને ન બીજું કોઈ પણ કરે.

‘આત્માનં સતતં યુગ્જ્યત’ — ઉપર્યુક્ત રીતે એકાંતમાં બેસીને મનને નિરંતર ભગવાનમાં જોડવું. મનને નિરંતર ભગવાનમાં જોડવાને માટે ખાસ વાત એ છે કે સાધક જ્યારે ધ્યાન કરવા માટે એકાંત સ્થાન પર જાય, ત્યારે જતાં પહેલાં જ તેણે એ વિચાર કરી લેવો કે, હવે મારે સંસારનું કોઈ કામ નથી કરવાનું, કેવળ ભગવાનનું ધ્યાન જ કરવાનું છે. હવે ભગવાનના સિવાય બીજાનું ચિંતન કરવાનું જ નથી — આ વાતને માટે નિરંતર સાવધાની રાખે કેમકે સાવધાની જ સાધના છે.

સાધકને માટે એ બાબતની ઘણી આવશ્યકતા છે કે તે ધ્યાનના સમયે તો ભગવાનના ચિંતનમાં તત્પરતાપૂર્વક જોડાયેલો રહે, પરંતુ વ્યવહાર સમયે પણ નિર્લેપ રહીને ભગવાનનું ચિંતન કરતો રહે; કેમકે વ્યવહાર સમયે ભગવાનનું ચિંતન ન થવાથી સંસારમાં આસક્તિ અધિક થાય છે. વ્યવહાર સમયે ભગવાનનું ચિંતન કરવાથી ધ્યાનને સમયે ચિંતન કરવાનું સુગમ થાય છે અને ધ્યાનને સમયે સારી રીતે ચિંતન થવાથી વ્યવહારને સમયે પણ ચિંતન થતું રહે છે અર્થાત્ બેઉ સમયે કરવામાં આવેલું ચિંતન એકબીજાનું પૂરક બને છે. તાત્પર્ય એ છે કે સાધકનું સાધકપણું હરઘડી જાગ્રત રહે. તે સંસારમાં તો ભગવાનને ભેળવે, પરંતુ ભગવાનમાં સંસારને ન ભેળવે અર્થાત્ સાંસારિક કાર્ય કરતી વખતે પણ ભગવત્સ્મરણ કરતો રહે.

જો ધ્યાનને માટે બેસતી વખતે સાધક ‘અમુક કામ કરવાનું છે, આટલું લેવાનું છે, આટલું આપવાનું છે, અમુક જગાએ જવાનું છે, અમુકને મળવાનું છે’ વગેરે કાર્યોને મનમાં ભરી રાખશે અર્થાત્ મનમાં તેઓનું ચિંતન કરશે, તો તેનું મન ભગવાનના ધ્યાનમાં નહિ લાગે. આથી ધ્યાનને માટે બેસતી વખતે એવો દૃઢ નિશ્ચય કરી લેવો કે ગમે તે થઈ જાય, ગળું ભલે કપાઈ જાય, મારે કેવળ ભગવાનનું ધ્યાન જ કરવાનું છે. એવો દૃઢ નિશ્ચય કરવાથી ભગવાનમાં

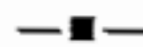
મન જોડવામાં ભારે સુવિધા થઈ જાય છે.

સાધકની એ ફરિયાદ રહે છે કે ભગવાનમાં મન નથી લાગતું, તો તેનું શું કારણ છે? એનું કારણ એ છે કે સાધક સંસાર સાથે સંબંધ તોડીને ધ્યાન નથી કરતો, બલકે સંસાર સાથે સંબંધ જોડીને ધ્યાન કરે છે. આથી સાધકે પોતાના સુખ કે સેવાને માટે અંતરથી કોઈને પણ પોતાનાં ન માનવા અર્થાત્ કોઈમાં મમતા ન રાખવી; કેમકે ત્યાં મન જશે, જ્યાં મમતા હશે. એટલા માટે ઉદ્દેશ્ય કેવળ પરમાત્માનો રાખીને બધાથી અસંગ રહે તો ભગવાનમાં મન લાગી શકે છે.

વિશેષ વાત

અર્જુન પહેલાં પણ યુદ્ધને માટે તૈયાર હતા અને છેવટે તો તેમણે યુદ્ધ કર્યું. કેવળ વચમાં તેઓ યુદ્ધને પાપ સમજવા લાગ્યા હતા તો ભગવાનના ઉપદેશથી તેમણે યુદ્ધ કરવાનો સ્વીકાર કર્યો. આ રીતે પ્રસંગ કર્મોનો હોવાથી ગીતામાં કર્મયોગનો વિષય આવવો એ તો બરાબર જ હતું, પરંતુ તેમાં જ્ઞાનયોગ, ભક્તિયોગ વગેરે પારમાર્થિક સાધનોનું વર્ણન કેવી રીતે આવ્યું? તેમાં પણ અહીં ધ્યાનયોગનું વર્ણન આવ્યું, જેમાં કેવળ એકાંતમાં બેસીને ધ્યાન કરવાનું હોય છે તો કર્મયોગમાં આ ધ્યાનયોગનો પ્રસંગ કહેવાનો શો આશય છે?

અર્જુન પાપના ભયથી યુદ્ધથી ઉપરત થાય છે અને તેથી તેમના અંતરમાં કલ્યાણની ઈચ્છા જાગ્રત થાય છે. આથી તેઓ ભગવાનને પ્રાર્થના કરે છે કે જેનાથી મારું નિશ્ચિત શ્રેય (કલ્યાણ) થાય, તે વાત આપ કહો (અ. ૨/૭; ૩/૨; ૫/૧). આ અંગે ભગવાનને શ્રેય કરવાવાળા જેટલા માર્ગો છે, તે બધા બતાવવા પડ્યા. તેમાં દાન, યજ્ઞ, તપ, વેદાધ્યયન, પ્રાણાયામ, ધ્યાનયોગ, હઠયોગ, લયયોગ વગેરે કહેવા એ પણ કર્તવ્ય બની જાય છે. એટલા માટે ભગવાને ગીતામાં અનેક કલ્યાણકારક સાધનો બતાવ્યાં છે. તે બધાં સાધનોમાં ભગવાને એ વાત બનાવી કે ઉત્પત્તિ-વિનાશશીલ વસ્તુઓ માટેની આસક્તિ છે, તે જ વિશેષરૂપે બંધનકારક છે. જો સાધકનું લક્ષ્ય કેવળ પરમાત્મા જ હોય, તો પછી તેની સમક્ષ કોઈ પણ કર્તવ્યકર્મ આવી જાય, તેને સમભાવે કરવું જોઈએ. સમભાવથી કરવામાં આવેલાં સઘળેસઘળાં કર્તવ્યકર્મો કલ્યાણપ્રદ હોય છે.

સંબંધ - પૂર્વશ્લોકમાં ભગવાને ધ્યાનયોગને માટે પ્રેરણા આપી. ધ્યાનયોગનું સાધન કેવી રીતે કરવું - તેને માટે હવે આગળના ત્રણ શ્લોકોમાં ધ્યાનયોગની ઉપયોગી વાતો બતાવે છે.

શુચૌ દેશે પ્રતિષ્ઠાપ્ય સ્થિરમાસનમાત્મનઃ ।
નાત્યુચ્છિન્નં નાતિનીયં ચૈલાજિનકુશોત્તરમ્ ॥ ૧૧ ॥

શુચૌ	= શુદ્ધ	(તેમજ)	અતિનીયમ્	= ઘણા નીચા (એવા)
દેશે	= ભૂમિ પર	ન = (જે) ન	આત્મનઃ	= પોતાના
ચૈલાજિન-	= (જેના પર કમશઃ)	અત્યુચ્છિન્નમ્	આસનમ્	= આસનને
કુશોત્તરમ્	દર્ભ, મૃગચર્મ અને	(અને)	સ્થિરમ્	= સ્થિરરૂપે
	વસ્ત્ર પાથરેલાં છે,	ન = ન	પ્રતિષ્ઠાપ્ય	= સ્થાપીને.

ટીકા - ‘શુચૌ દેશે’ - ભૂમિની શુદ્ધિ બે રીતની હોય છે - (૧) સ્વાભાવિક શુદ્ધ સ્થાન; જેમ કે ગંગા વગેરેનો કિનારો; જંગલ; તુલસી; આમળાનું, પીપળાનું વગેરે પવિત્ર વૃક્ષોની પાસેનું સ્થાન અને (૨) શુદ્ધ કરેલું સ્થાન; જેમ કે - ભૂમિને ગાયના છાણ વડે લીંપીને અથવા જળ છાંટીને શુદ્ધ કરવામાં આવે; જ્યાં માટી હોય, ત્યાં ઉપરની ચાર-પાંચ આંગળ માટી દૂર કરીને ભૂમિને શુદ્ધ કરવામાં આવે. એવી સ્વાભાવિક અથવા શુદ્ધ કરેલી સમતલ ભૂમિમાં લાકડાની અથવા પથ્થરની ચોકી વગેરે મૂકવી.

‘ચૈલાજિનકુશોત્તરમ્’ - જોકે પાઠ અનુસાર કમશઃ વસ્ત્ર, મૃગચર્મ અને દર્ભ બિછાવવાં જોઈએ,^૧ તોપણ આસનમાં પહેલાં દર્ભ બિછાવી દેવો, તેના ઉપર આપમેળે મરેલા મૃગનું ચામડું બિછાવી દેવું; કારણ કે મરેલા મૃગનું ચામડું અશુદ્ધ હોય છે. જો એવું મૃગચર્મ ન મળે, તો દર્ભ ઉપર કંતાનનો કોથળો અથવા ઊનનો કામળો બિછાવી દેવો. પછી તેના ઉપર કોમળ સુતરાઉ કપડું બિછાવી દેવું.

વરાહ ભગવાનના રુવાંટાંથી ઉત્પન્ન થવાને કારણે દર્ભ બહુ જ પવિત્ર માનવામાં આવ્યો છે; આથી સાધકો તેનાથી બનેલું આસન ઉપયોગમાં લે છે. ગ્રહણ વગેરેના સમયે સૂતકથી બચવા માટે અર્થાત્ શુદ્ધિને માટે દર્ભને પૂજા-સામગ્રીના પદાર્થોમાં અને કપડામાં રાખે છે. પવિત્રી (દર્ભની વીંટી) પ્રોક્ષણ વગેરેમાં પણ તેને ઉપયોગમાં લે છે. આથી ભગવાને દર્ભ બિછાવવા માટે કહ્યું છે.

દર્ભ શરીરમાં ભોંકાય નહિ અને આપણા શરીરમાં જે વિદ્યુત્-શક્તિ છે, તે આસનમાં થઈને જમીનમાં ન ચાલી

જાય, એટલા માટે (વિદ્યુત-શક્તિને રોકવા માટે) મૃગચર્મ બિછાવવાનું વિધાન આવ્યું છે.

મૃગચર્મનાં રુવાંટાં (રૂવાં) શરીરમાં ન વાગે અને આસન કોમળ રહે, એટલા માટે મૃગચર્મના ઉપર સૂતરનું શુદ્ધ કપડું બિછાવવાને માટે કહ્યું છે. જો મૃગચર્મની જગાએ કામળો અથવા કંતાન હોય, તો તે ગરમ ન થઈ જાય, એટલા માટે તેના ઉપર સૂતરનું કપડું બિછાવવું જોઈએ.

‘નાત્યુચ્છિન્નં નાતિનીયમ્’ - સમતલ શુદ્ધ ભૂમિમાં જે ચોકી કે બાજઠ રાખવામાં આવે, તે ન ખૂબ ઊંચો હોય અને ન ખૂબ નીચો હોય. કારણ કે આસન અત્યંત ઊંચું હોય તો ધ્યાન કરતી વખતે અચાનક નિદ્રા આવી જાય તો ગબડી જવાની અને વાગવાની સંભાવના રહેશે અને અત્યંત નીચું હોય તો ભૂમિ ઉપર ફરવાવાળાં કીડી વગેરે જંતુઓ શરીર ઉપર ચઢી જવાથી અને કરડવાથી ધ્યાનમાં વિક્ષેપ થશે. એટલા માટે અતિ ઊંચા અને અતિ નીચા આસનનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે.

‘પ્રતિષ્ઠાપ્ય સ્થિરમાસનમાત્મનઃ’ - ધ્યાનને માટે ભૂમિ ઉપર જે આસન - (બાજઠ કે ચોકી) રાખવામાં આવે, તે હાલવાવાળું ન હોવું જોઈએ અર્થાત્ ભૂમિ ઉપર તેના ચારેય પાયા બરાબર સ્થિર રહેવા જોઈએ.

જે આસન ઉપર બેસીને ધ્યાન વગેરે કરવામાં આવે, તે આસન પોતાનું હોવું જોઈએ, બીજાનું નહિ; કેમકે બીજાનું આસન કામમાં લેવામાં આવે તો તેમાં તેવાં જ પરમાણુ રહે છે. આથી અહીં ‘આત્મનઃ’ પદથી પોતાનું આસન અલગ રાખવાનું વિધાન આવ્યું છે. એવી જ રીતે ગોમુખી, માળા,

૧. શ્લોકમાં જેવો પાઠ છે, જો તેવો જ લેવામાં આવે તો નીચે કપડું, તેની ઉપર મૃગચર્મ અને તેની ઉપર દર્ભ બિછાવવો પડે. પરંતુ એ ક્રમ લેવો યુક્તિસંગત નથી; કેમકે દર્ભ શરીરમાં વાગે છે. આથી નીચે દર્ભ, તેની ઉપર મૃગચર્મ અને તેની ઉપર કપડું - એવો ક્રમ લેવામાં આવ્યો છે; કેમકે પાઠક્રમ કરતાં અર્થક્રમ બળવાન હોય છે - ‘પાઠક્રમાદર્થક્રમો બલીયાન્.’

સંધ્યાનાં પંચપાત્ર, આચમની વગેરે પણ પોતાનાં અલગ રાખવાં જોઈએ. શાસ્ત્રોમાં તો ત્યાં સુધી વિધાન આવેલું છે કે બીજાઓને બેસવાનું આસન, પહેરવાના જોડા, ચાખડી, પહેરણ વગેરેને પોતાના કામમાં લેવાથી પોતાને બીજાઓનાં

પાપ-પુણ્યના ભાગીદાર બનવું પડે છે! પુણ્યાત્મા સંત-મહાત્માઓનાં આસન ઉપર પણ બેસવું જોઈએ નહિ. કેમકે તેમનાં આસન, કપડાં વગેરેને પગથી અડવું એ પણ તેઓનો અનાદર થયો ગણાય, અપરાધ થયો ગણાય.

—■—

તત્રૈકાગ્રં મનઃ કૃત્વા યતચિત્તેન્દ્રિયક્રિયઃ ।
ઉપવિશ્યાસને યુઝ્યાદ્યોગમાત્મવિશુદ્ધયે ॥ ૧૨ ॥

તત્ર	= તે	ક્રિયાઓને	આત્મવિશુદ્ધયે = અન્તઃકરણની
આસને	= આસન પર	વશમાં રાખી	શુદ્ધિ માટે
ઉપવિશ્ય	= બેસીને	મનઃ = મનને	યોગમ્ = યોગનો
યતચિત્તેન્દ્રિય-	= ચિત્ત અને	એકાગ્રમ્ = એકાગ્ર	યુઝ્યાત્ = અભ્યાસ કરે.
ક્રિયઃ	ઈન્દ્રિયોની	કૃત્વા = કરીને	

ટીકા — [પૂર્વશ્લોકમાં બિછાવવામાં આવનારા આસનની વિધિ બતાવ્યા પછી હવે ભગવાન બારમા અને તેરમા શ્લોકોમાં બેસનારના આસનની વિધિ બતાવે છે.]

‘તત્ર આસને’ — જે આસન ઉપર ક્રમશઃ દર્ભ, મૃગયર્મ અને વસ્ત્ર બિછાવેલું છે, એવા પૂર્વશ્લોકમાં વર્ણવેલા આસનને માટે અહીં ‘તત્ર આસને’ પદ આવ્યું છે.

‘ઉપવિશ્ય’ — તે બિછાવેલા આસન ઉપર સિદ્ધાસન, પદ્માસન, સુખાસન વગેરે જે કોઈ આસનથી સુખપૂર્વક બેસી શકાય, તે આસનથી બેસી જવું જોઈએ. આસનની બાબતમાં એવું આવ્યું છે કે જે કોઈ આસનથી બેસે, તેમાં લગાતાર ત્રણ કલાક સુધી બેસી રહેવું. એટલા સમય સુધી આમતેમ હાલવું-ડોલવું નહિ. એવો બેસવાનો અભ્યાસ સિદ્ધ થવાથી મન અને પ્રાણ આપોઆપ-સ્વાભાવિક શાંત (ચંચળતા-રહિત) થઈ જાય છે. કારણ કે મનની ચંચળતા શરીરને સ્થિર નથી થવા દેતી અને શરીરની ચંચળતા, ક્રિયા-અભિમુખતા મનને સ્થિર નથી થવા દેતી. એટલા માટે ધ્યાન વખતે શરીરનું સ્થિર રહેવું બહુ જ આવશ્યક છે.

‘યતચિત્તેન્દ્રિયક્રિયઃ’ — આસન ઉપર બેસવાના સમયે ચિત્ત અને ઈન્દ્રિયોની ક્રિયાઓ વશમાં રહેવી જોઈએ. વ્યવહારના સમયે પણ શરીર, મન, ઈન્દ્રિયો વગેરેની ક્રિયાઓ ઉપર આપણો અધિકાર રહેવો જોઈએ. કારણ કે વ્યવહારકાળમાં ચિત્ત અને ઈન્દ્રિયોની ક્રિયાઓ વશમાં નહિ હોય તો ધ્યાનની વેળાએ પણ તે ક્રિયાઓ જલદી વશમાં નહિ થઈ શકે. આથી વ્યવહારકાળમાં પણ ચિત્ત વગેરેની ક્રિયાઓને વશમાં રાખવી આવશ્યક છે. તાત્પર્ય એ છે કે પોતાનું જીવન સારી રીતે સંયમી હોવું જોઈએ. આગળ

સોળમા-સત્તરમા શ્લોકોમાં પણ સંયમી જીવન રાખવાનું કહેવામાં આવ્યું છે.

‘એકાગ્રં મનઃ કૃત્વા’ — મનને એકાગ્ર કરવું અર્થાત્ મનમાંથી સંસારના ચિંતનને બિલકુલ દૂર કરી દેવું. એને માટે એવો વિચાર કરવો કે હવે હું ધ્યાન કરવાને માટે આસન ઉપર બેઠો છું. જો આ સમયે હું સંસારનું ચિંતન કરીશ તો અત્યારે સંસારનું કામ તો થશે નહિ અને સંસારનું ચિંતન થવાથી પરમાત્માનું ચિંતન, ધ્યાન પણ નહિ થાય. આ રીતે બન્ને તરફથી હું વંચિત રહી જઈશ અને ધ્યાનનો સમય વીતી જશે. એટલા માટે આ સમયે મારે સંસારનું ચિંતન નથી કરવાનું, પરંતુ મનને કેવળ પરમાત્મામાં જ પરોવવાનું છે. એવો દૃઢ નિશ્ચય કરીને બેસી જવું. એવો દૃઢ નિશ્ચય કરવા છતાં પણ સંસારની કોઈ વાત આવી જાય તો એમ જ સમજવું કે એ ચિંતન મારું કરેલું નથી; પરંતુ આપોઆપ આવેલું છે. જે ચિંતન આપોઆપ આવે છે, તેને આપણે પકડવું નહિ અર્થાત્ ન તો તેનું અનુમોદન કરવું અને ન તેનો વિરોધ પણ કરવો. એવું કરવાથી તે ચિંતન આપોઆપ નિર્જીવ થઈને નષ્ટ થઈ જશે અર્થાત્ જેવી રીતે આવ્યું, તેવી રીતે ચાલ્યું જશે; કેમકે જે ઉત્પન્ન થાય છે, તે નષ્ટ થાય જ છે — એ નિયમ છે. જેવી રીતે સંસારમાં ઘણાંયે સારાંખોટાં કાર્યો થતાં રહે છે, પરંતુ તેમની સાથે આપણે આપણો સંબંધ નથી જોડતા તો તેઓની આપણા ઉપર કોઈ અસર નથી થતી અર્થાત્ આપણને તેમનાં પાપ-પુણ્ય નથી લાગતાં. એવી જ રીતે આપોઆપ આવવાવાળા ચિંતનની આપણા ઉપર કોઈ અસર નહિ થાય, તેની સાથે આપણું મન નહિ ચોંટે. જ્યારે મન નહિ ચોંટે

તો તે આપોઆપ એકાગ્ર અને શાંત થઈ જશે.

‘યુગ્મ્યાદ્યોગમાત્મવિશુદ્ધયે’ — અંતઃકરણની શુદ્ધિને માટે જ ધ્યાનયોગનો અભ્યાસ કરવો. સાંસારિક પદાર્થ, ભોગ, માન, બડાઈ, આરામ, યશ, પ્રતિષ્ઠા, સુખ, સુવિધા વગેરેનો ઉદ્દેશ્ય રાખવો અર્થાત્ તેમની કામના રાખવી એ જ અંતઃકરણની અશુદ્ધિ છે અને સાંસારિક પદાર્થ વગેરેની પ્રાપ્તિનો ઉદ્દેશ્ય કે કામના ન રાખીને કેવળ પરમાત્મપ્રાપ્તિનો

ઉદ્દેશ્ય રાખવો એ જ અંતઃકરણની શુદ્ધિ છે.

ઋદ્ધિ, સિદ્ધિ વગેરેની પ્રાપ્તિને માટે અને બીજાઓને દેખાડવાને માટે પણ યોગનો અભ્યાસ કરી શકાય છે, પરંતુ તેનાથી અંતઃકરણની શુદ્ધિ થતી નથી. ‘યોગ’ એક શક્તિ છે, જેને સાંસારિક ભોગોની પ્રાપ્તિમાં યોજી દે તો ભોગ — ઋદ્ધિઓ અને સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થઈ જશે અને પરમાત્માની પ્રાપ્તિમાં યોજી દેવાથી પરમાત્મપ્રાપ્તિમાં સહાયક બની જશે.

સમં કાયશિરોગ્રીવં ધારયન્નચલં સ્થિરઃ ।
સમ્પ્રેક્ષ્ય નાસિકાગ્રં સ્વં દિશશ્ચાનવલોકયન્ ॥ ૧૩ ॥

કાયશિરો-	= કાયા, મસ્તક	ધારયન્	= રાખીને	સ્વમ્	= પોતાની
ગ્રીવમ્	અને ડોકને	ચ	= અને	નાસિકાગ્રમ્	= નાસિકાના અગ્રભાગે
સમમ્	= સીધાં (તેમજ)	દિશઃ	= (અન્ય) દિશાઓમાં	સમ્પ્રેક્ષ્ય	= દૃષ્ટિ ટેકવીને
અચલમ્	= અચળ	અનવલોકયન્	= ન જોતો (માત્ર)	સ્થિરઃ	= સ્થિર થઈ (બેસે).

ટીકા — ‘સમં કાયશિરોગ્રીવં ધારયન્નચલમ્’ — જોકે ‘કાયા’ નામ શરીરમાત્રનું છે, તોપણ અહીં (આસન ઉપર બેઠા પછી) કમરથી માંડીને ગળા સુધીના ભાગને ‘કાયા’ નામથી કહેવામાં આવ્યું છે. ‘શિર’ નામ ઉપરના ભાગનું અર્થાત્ મસ્તકનું છે અને ‘ગ્રીવા’ નામ મસ્તક અને કાયાની વચ્ચેના ભાગનું છે. ધ્યાનને સમયે એ કાયા, શિર અને ગ્રીવા સમાન કે સીધાં રહે અર્થાત્ જે કરોડરજજુ છે, તેના બધા મણકા સીધા ભાગમાં રહે અને તેના જ સીધા ભાગમાં શિર તથા ગ્રીવા રહે. તાત્પર્ય એ છે કે કાયા, શિર અને ગ્રીવા — એ ત્રણે એક રેખામાં અચળ રહે. કારણ કે એ ત્રણેના આગળ ઝૂકવાથી નિદ્રા આવે છે, પાછળ ઝૂકવાથી જડતા આવે છે, જમણી-ડાબી બાજુએ ઝૂકવાથી ચંચળતા આવે છે. એટલા માટે ન આગળ ઝૂકે, ન પાછળ ઝૂકે અને ન જમણી-ડાબી બાજુએ પણ ઝૂકે. સાધક દંડની જેમ સીધો અને સરળ બેસી રહે.

સિદ્ધાસન, પદ્માસન વગેરે જેટલાં પણ આસનો છે, આરોગ્યની દૃષ્ટિએ બધાં જ ધ્યાનયોગમાં સહાયક છે. પરંતુ અહીં ભગવાને સઘળાં આસનોનો સારભાગ બતાવ્યો છે — કાયા, શિર અને ગ્રીવાને સીધાં સમતામાં રાખવાં. એટલા માટે ભગવાને બેસવાનાં સિદ્ધાસન, પદ્માસન વગેરે કોઈ પણ આસનનું નામ નથી લીધું અને કોઈ પણ આસનનો આગ્રહ નથી રાખ્યો. તાત્પર્ય એ છે કે ચાહે કોઈ પણ આસનમાં બેસે, પરંતુ કાયા, શિર અને ગ્રીવા એક રેખામાં જ રહેવાં જોઈએ; કેમકે તેમનાં એક રેખામાં રહેવાથી મન બહુ જ જલદીથી

શાંત અને સ્થિર થઈ જાય છે.

આસન ઉપર બેઠા હોઈએ ત્યારે કદી નિદ્રા સતાવવા લાગે, તો ઊઠીને થોડી વાર આમતેમ ફરી લેવું. પછી સ્થિરતાથી બેસી જવું અને એવી ભાવના કરી લેવી કે હવે મારે ઊઠવું નથી, આમતેમ ઝૂકવું નથી. કેવળ સ્થિર અને સીધા બેસીને ધ્યાન કરવું છે.

‘દિશશ્ચાનવલોકયન્’ — દસ દિશાઓમાં ક્યાંય પણ જોવું નહિ; કેમકે આમતેમ જોવા માટે જ્યારે ગ્રીવા (ડોક) હાલશે, ત્યારે ધ્યાન નહિ થાય અને વિક્ષેપ પડશે. આથી ગ્રીવાને સ્થિર રાખે.

‘સમ્પ્રેક્ષ્ય નાસિકાગ્રં સ્વમ્’ — પોતાની નાસિકાના અગ્રભાગને દેખતા રહેવું અર્થાત્ પોતાનાં નેત્રોને અર્ધનિમીલિત (અર્ધમીચેલાં) રાખવાં. કારણ કે આંખો મીચી લેવાથી નિદ્રા આવવાની સંભાવના રહે છે અને નેત્રો ખુલ્લાં રાખવાથી સામે દૃશ્ય દેખાશે અને તેના સંસ્કારો પડશે તો ધ્યાનમાં વિક્ષેપ થવાની સંભાવના રહે છે. આથી નાસિકાના અગ્રભાગને દેખવાનું તાત્પર્ય અર્ધનિમીલિત નેત્રો રાખવાનું જ છે.

‘સ્થિરઃ’ — આસન ઉપર બેઠા પછી શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન વગેરેની કંઈ પણ અને કોઈ પણ પ્રકારની ક્રિયા ન થાય, કેવળ પથ્થરની મૂર્તિની જેમ બેસી રહે. આ રીતે એક આસનમાં ઓછામાં ઓછા ત્રણ કલાક સ્થિર બેઠેલા રહેવાનો અભ્યાસ થઈ જશે, તો તે આસન ઉપર તેનો વિજય થઈ જશે અર્થાત્ તે ‘જિતાસન’ બની જશે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : અહીં નાસિકાના અગ્ર ભાગને જોવું મુખ્ય વાત નથી બલકે મનને એકાગ્ર કરવું મુખ્ય છે.

—■—

સંબંધ — બિછાવવાના અને બેસવાના આસનની વિધિ બતાવીને હવે આગળના બે શ્લોકોમાં ફળસહિત સગુણસાકારના ધ્યાનનો પ્રકાર બતાવે છે.

પ્રશાન્તાત્મા વિગતભીર્બ્રહ્માચારિવ્રતે સ્થિતઃ ।

મનઃ સંયમ્ય મચ્ચિત્તો યુક્ત આસીત મત્પરઃ ॥ ૧૪ ॥

પ્રશાન્તાત્મા = સમ્યક્ રીતે શાન્ત	વ્રતમાં	સંયમ્ય = સંયત કરી
અન્તઃકરણનો	સ્થિતઃ = સ્થિત છે (એવો)	મચ્ચિત્તઃ = મારામાં ચિત્ત જોડી
વિગતભીઃ = નિર્ભય (તથા)	યુક્તઃ = સાવધાન ધ્યાનયોગી	મત્પરઃ = મારા પરાયણ થઈને
બ્રહ્માચારિવ્રતે = જે બ્રહ્માચારીના	મનઃ = મનને	આસીત = (ધ્યાનમાં) બેસે.

ટીકા — ‘પ્રશાન્તાત્મા’ — જેનું અન્તઃકરણ રાગદ્વેષથી રહિત છે, તે ‘પ્રશાન્તાત્મા’ છે. જેનો સાંસારિક વિશેષતા પ્રાપ્ત કરવાનો, અને ઋદ્ધિ-સિદ્ધિ વગેરે પ્રાપ્ત કરવાનો ઉદ્દેશ્ય ન હોઈને કેવળ પરમાત્મપ્રાપ્તિનો જ દૃઢ ઉદ્દેશ્ય હોય છે, તેના રાગ-દ્વેષ શિથિલ થઈને દૂર થઈ જાય છે. રાગદ્વેષ દૂર થતાં આપોઆપ શાંતિ આવી જાય છે, કે જે સ્વતઃસિદ્ધ છે. તાત્પર્ય એ છે કે સંસારના સંબંધને કારણે જ હર્ષ, શોક, રાગ, દ્વેષ વગેરે દ્વન્દ્વો થાય છે અને એ જ દ્વન્દ્વોને કારણે શાંતિનો ભંગ થાય છે. જ્યારે આ દ્વન્દ્વો દૂર થાય છે, ત્યારે સ્વતઃસિદ્ધ શાંતિ પ્રગટ થઈ જાય છે. એ સ્વતઃસિદ્ધ શાંતિને પ્રાપ્ત કરવાવાળાનું નામ જ ‘પ્રશાન્તાત્મા’ છે.

‘વિગતભીઃ’ — એટલે કે નિર્ભય. શરીરને ‘હું’ અને ‘મારું’ માનવાથી જ રોગનો, નિંદાનો, અપમાનનો, મરવા વગેરેનો ભય પેદા થાય છે. પરંતુ જ્યારે મનુષ્ય શરીરની સાથે ‘હું’ અને ‘મારા’પણાની માન્યતાને છોડી દે છે, ત્યારે તેનામાં કોઈ પણ પ્રકારનો ભય નથી રહેતો. કારણ કે તેના અન્તઃકરણમાં એ ભાવ દૃઢ થઈ જાય છે કે આ શરીરને જીવવું હશે તો જીવશે જ, તેને કોઈ મારી નથી શકતું અને આ શરીરને મરવું હશે તો મરશે જ, પછી તેને કોઈ બચાવી નથી શકતું. જો એ મરી પણ જશે તો બહુ આનંદની વાત છે; કેમકે મારી ચિત્તવૃત્તિ પરમાત્માની તરફ હોવાથી મારું કલ્યાણ તો થઈ જ જશે! જ્યારે કલ્યાણમાં કોઈ સંદેહ જ નથી, તો પછી ભય કઈ વાતનો? આ ભાવથી તે સર્વથા ભયરહિત થઈ જાય છે.

‘બ્રહ્માચારિવ્રતે સ્થિતઃ’ — અહીં ‘બ્રહ્માચારીવ્રત’નું તાત્પર્ય કેવળ વીર્યરક્ષા સાથે જ નથી, પરંતુ બ્રહ્માચારીના

વ્રતની સાથે છે. તાત્પર્ય એ છે કે જેવી રીતે બ્રહ્માચારીનું જીવન ગુરુની આજ્ઞા અનુસાર સંયત અને નિયત હોય છે, એવી જ રીતે ધ્યાનયોગીએ પોતાનું જીવન સંયત અને નિયત રાખવું જોઈએ. જેવી રીતે બ્રહ્માચારી શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ — આ પાંચેય વિષયોથી તથા માન, બડાઈ અને શરીરના પ્રમાદથી દૂર રહે છે, તેવી જ રીતે ધ્યાનયોગીએ પણ ઉપર્યુક્ત આઠ વિષયોમાંથી કોઈ પણ વિષયનું ભોગબુદ્ધિથી કે રસબુદ્ધિથી સેવન નહિ કરવું જોઈએ, પરંતુ નિર્વાહબુદ્ધિથી જ સેવન કરવું જોઈએ. જો ભોગબુદ્ધિથી તે વિષયોનું સેવન કરવામાં આવશે, તો ધ્યાન યોગની સિદ્ધિ નહિ થાય. એટલાં માટે ધ્યાનયોગીએ બ્રહ્માચારીવ્રતમાં સ્થિર રહેવું બહુ જ આવશ્યક છે.

વ્રતમાં સ્થિત રહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે કોઈ પણ અવસ્થા, પરિસ્થિતિ વગેરેમાં કોઈ પણ કારણથી કદી કિંચિત્માત્ર પણ સુખબુદ્ધિથી પદાર્થોનું સેવન ન થાય, ચાહે તે ધ્યાનકાળ હોય કે ચાહે વ્યવહારકાળ હોય. આમાં સઘળી ઈન્દ્રિયોનું બ્રહ્મચર્ય આવી જાય છે.

‘મનઃ સંયમ્ય મચ્ચિત્તઃ’ — ભગવાન કહે છે કે, મનને સંયત કરીને મારામાં જ યોજી દેવું અર્થાત્ ચિત્તને સંસાર તરફથી સર્વથા હઠાવીને કેવળ મારા સ્વરૂપના ચિંતનમાં, મારી લીલા, ગુણ, પ્રભાવ, મહિમા વગેરેના ચિંતનમાં જ જોડી દેવું. તાત્પર્ય એ છે કે સાંસારિક વસ્તુ, વ્યક્તિ, પરિસ્થિતિ, ઘટના વગેરેને લીધે મનમાં જે કંઈ સંકલ્પ-વિકલ્પરૂપે ચિંતન થાય છે, તેનાથી મનને હઠાવીને એક મારામાં જ જોડતા રહેવું.

મનમાં જે કંઈ ચિંતન થાય છે, તે પ્રાયઃ ભૂતકાળનું જ હોય છે અને કંઈક ભવિષ્યકાળનું પણ હોય છે તથા

વર્તમાનમાં સાધક મનને પરમાત્મામાં જોડવા ઈચ્છે છે. જ્યારે ભૂતકાળની વાત યાદ આવી જાય, ત્યારે એમ સમજવું કે ઘટના અત્યારે નથી અને ભવિષ્યની વાત યાદ આવી જાય, તો તે પણ અત્યારે નથી. વસ્તુ, વ્યક્તિ, પદાર્થ, ઘટના, પરિસ્થિતિ વગેરેને લીધે જેટલા સંકલ્પ-વિકલ્પ થઈ રહ્યા છે, તે એ જ વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરેના થઈ રહ્યા છે, જે અત્યારે નથી. આપણું લક્ષ્ય પરમાત્માના ચિંતનનું છે, સંસારના ચિંતનનું નહીં. તેથી જે સંસારનું ચિંતન થઈ રહ્યું છે, તે સંસાર પહેલાં ન હતો, પાછળથી નહિ રહે અને અત્યારે પણ નથી. પરંતુ જે પરમાત્માનું ચિંતન કરવાનું છે, તે પરમાત્મા પહેલાં પણ હતા, અત્યારે પણ છે અને આગળ પણ રહેશે. આ રીતે સાંસારિક વસ્તુ વગેરેના ચિંતનથી મનને હઠાવીને પરમાત્મામાં જોડી દેવું જોઈએ. કારણ કે ભૂતકાળનું ગમે તેટલું ચિંતન કરવામાં આવે, તેનાથી લાભ તો કંઈ થશે જ નહિ અને ભવિષ્યનું ચિંતન કરવામાં આવે તો તે કામ અત્યારે કરી શકીશું નહિ તથા ભૂત-ભવિષ્યનું ચિંતન થતું રહેવાથી જે અત્યારે ધ્યાન કરીએ છીએ, તે પણ થશે નહિ તો બધી બાજુએથી કોરા જ રહી જઈશું.

‘યુક્ત:’ — ધ્યાન કરતી વખતે સાવધાન રહેવું અર્થાત્

મનને સંસારમાંથી હઠાવીને ભગવાનમાં જોડવા માટે સદા સાવધાન અને જાગ્રત રહેવું. તેમાં કદી પ્રમાદ, આળસ વગેરે ન કરવાં. તાત્પર્ય એ છે કે એકાંતમાં અથવા વ્યવહારમાં ભગવાનમાં મન જોડવાની સાવધાની સદા ચાલુ રહેવી જોઈએ; કેમકે હરતાં-ફરતાં કે કામધંધો કરતી વખતે પણ સાવધાની રહેવાથી એકાંતમાં મન સારું લાગશે અને એકાંતમાં મન સારું લાગવાથી વ્યવહાર કરતી વખતે પણ મન જોડવામાં સુવિધા થશે. આથી એ બેઉ એકબીજાનાં સહાયક છે અર્થાત્ વ્યવહારની સાવધાની એકાંતમાં અને એકાંતની સાવધાની વ્યવહારમાં સહાયક છે.

‘આસીત મત્પર:’ — કેવળ ભગવત્પરાયણ થઈને બેસવું અર્થાત્ ઉદ્દેશ્ય, લક્ષ્ય કે ધ્યેય કેવળ ભગવાનનું જ રહે. ભગવાનના સિવાય કોઈ પણ સાંસારિક વાસના, આસક્તિ, કામના, સ્પૃહા, મમતા વગેરે ન રહે.

આ જ અધ્યાયના દસમા શ્લોકમાં ‘યોગી યુગ્જ્ઞત સતતમાત્માનં રહસિ સ્થિત:’ પદોથી ધ્યાનયોગનો જે ઉપક્રમ કર્યો હતો, તેને અહીં ‘યુક્ત આસીત મત્પર:’ પદોથી કહેવામાં આવ્યો છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : પોતાની વિશેષતા માનવાથી આસુરી સંપત્તિ આવી જાય છે. તેથી ભગવાને ‘મત્પર:’ પદથી ધ્યાનયોગી માટે પણ ભગવાનને પરાયણ થવાની વાત કહી છે. ભગવત્પરાયણતામાં ભગવાનનું બળ રહેવાથી વિકારો શીઘ્ર દૂર થઈ જાય છે અને અભિમાન પણ થતું નથી. આ ભક્તિની વિશેષતા છે.

આ શ્લોકમાં ‘મન’ અને ‘ચિત્’ — આ બન્ને સમાનાર્થી પદ આવેલાં છે. ‘મન’થી કોઈ વસ્તુનું વારંવાર મનન કરવામાં આવે છે અને ‘ચિત્’થી કોઈ એક જ વસ્તુનું ચિંતન કરવામાં આવે છે. તેથી અહીં આવેલા ‘મન: સંયમ્ય મચ્ચિત્:’ પદોનું તાત્પર્ય છે કે, સંસારનું મનન ન કરતાં અર્થાત્ સંસારને મનમાંથી હઠાવીને ચિત્તથી માત્ર ભગવાનનું જ ચિંતન કરે. અર્થાત્ ચિત્તને માત્ર ભગવાનમાં જ જોડી દે.

—■—

યુગ્જ્ઞત્રેવં સદાત્માનં યોગી નિયતમાનસ: ।

શાન્તિં નિર્વાણપરમાં મત્સંસ્થામધિગચ્છતિ ॥ ૧૫ ॥

નિયતમાનસ: = વશ કરેલા મનનો	સદા = નિરંતર	સ્થિતિવાળી
યોગી = યોગી	યુગ્જ્ઞન્ = (પરમાત્મા)માં	નિર્વાણપરમામ્ = જે નિર્વાણ પરમા
આત્માનમ્ = મનને	જોડીને	શાન્તિમ્ = શાન્તિ છે, (તેને)
એવમ્ = આ રીતે	મત્સંસ્થામ્ = મારામાં સમ્યક	અધિગચ્છતિ = પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.

ટીકા — ‘યોગી નિયતમાનસ:’ — જેનો મન ઉપર અધિકાર છે, તે ‘નિયતમાનસ:’ છે. સાધક ‘નિયતમાનસ’ ત્યારે થઈ શકે છે, જ્યારે તેના ઉદ્દેશ્યમાં કેવળ પરમાત્મા જ રહે છે. પરમાત્મા સિવાય તેનો કોઈની સાથે સંબંધ નથી રહેતો. કારણ કે જ્યાં સુધી તેનો સંબંધ સંસારની સાથે ચાલુ રહે છે, ત્યાં સુધી તેનું મન નિયત નથી

થઈ શકતું.

સાધકની એક મોટી ભૂલ થાય છે કે તે પોતાની જાતને ગૃહસ્થ વગેરે માને છે અને સાધના ધ્યાનયોગની કરે છે, જેથી ધ્યાનયોગની સિદ્ધિ જલદી થતી નથી. આથી સાધકે પોતાની જાતને ગૃહસ્થ, સાધુ, બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર વગેરે કોઈ વર્ણાશ્રમના નહિ માનીને એવું માનવું

જોઈએ કે ‘હું તો કેવળ ધ્યાન કરવાવાળો છું. ધ્યાન વડે પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરવાનું જ મારું કામ છે. સાંસારિક ઋદ્ધિ-સિદ્ધિ વગેરેને પ્રાપ્ત કરવાનો મારો ઉદ્દેશ્ય જ નથી.’ આ રીતે અહંતાનું પરિવર્તન થતાં મન સ્વાભાવિક જ નિયત થઈ જશે; કેમકે જ્યાં અહંતા હોય છે, ત્યાં જ અંતઃકરણ અને બહિઃકરણની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ થાય છે.

‘યુગ્મજન્તેવં સદાત્માનમ્’ — દસમા શ્લોકના ‘યોગી યુગ્મજન્ત સતતમ્’ પદોથી લઈને ચૌદમા શ્લોકનાં ‘યુક્ત આસીત મત્પરઃ’ પદો સુધી જેટલું ધ્યાનનું કે મન જોડવાનું વર્ણન થયું છે, તે બધાંને અહીં ‘એવમ્’ પદથી લેવું જોઈએ.

‘યુગ્મજન્ આત્માનમ્’નું તાત્પર્ય એ છે કે મનને સંસારથી હટાવીને પરમાત્મામાં જોડતા રહેવું જોઈએ.

‘સદા’નું તાત્પર્ય એ છે કે પ્રતિદિન નિયમિત રૂપે ધ્યાનયોગનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. ક્યારેક યોગનો અભ્યાસ કર્યો અને ક્યારેક નહિ — એવું કરવાથી ધ્યાનયોગની સિદ્ધિ જલદી નથી થતી. બીજું તાત્પર્ય એ છે કે પરમાત્માની પ્રાપ્તિનું લક્ષ્ય એકાંતમાં અથવા

વ્યવહારમાં નિરંતર ચાલુ રહેવું જોઈએ.

‘શાંતિં નિર્વાણપરમાં મત્સંસ્થામધિગચ્છતિ’ — ભગવાનમાં જે વાસ્તવિક સ્થિતિ છે, જેને પ્રાપ્ત થઈને કંઈ પણ પ્રાપ્ત કરવાનું બાકી નથી રહેતું. તેને અહીં ‘નિર્વાણપરમા શાંતિ’ કહેવામાં આવી છે. ધ્યાનયોગી એવી નિર્વાણપરમા શાંતિને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.

એક ‘નિર્વિકલ્પ સ્થિતિ’ હોય છે અને એક ‘નિર્વિકલ્પ બોધ’ હોય છે. ધ્યાનયોગમાં પહેલાં નિર્વિકલ્પ સ્થિતિ થાય છે, પછી ત્યાર પછી નિર્વિકલ્પ બોધ થાય છે. આ જ નિર્વિકલ્પ બોધને અહીં ‘નિર્વાણપરમા શાંતિ’ નામથી ઓળખાવવામાં આવી છે.

શાંતિ બે પ્રકારની હોય છે — શાંતિ અને પરમશાંતિ. સંસારના ત્યાગ (સંબંધ-વિચ્છેદ)થી ‘શાંતિ’ થાય છે અને પરમાત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિ થતાં ‘પરમશાંતિ’ થાય છે. આ પરમશાંતિને ગીતામાં ‘નૈષ્ઠિકી શાન્તિ’ (અ. ૫/૧૨), ‘શશ્વચ્છાન્તિ’ (અ. ૮/૩૧) વગેરે નામોથી અને અહીં ‘પરમનિર્વાણ શાંતિ’ નામથી ઓળખાવવામાં આવી છે.

સંબંધ — હવે આગળના બે શ્લોકોમાં ધ્યાનયોગને માટે ઉપયોગી નિયમોનું ક્રમશઃ વ્યતિરેક અને અન્વયરીતિથી વર્ણન કરે છે.

નાત્યશ્નતસ્તુ યોગોડસ્તિ ન ચૈકાન્તમનશ્નતઃ ।

ન યાતિ સ્વપ્નશીલસ્ય જાગ્રતો નૈવ ચાર્જુન ॥ ૧૬ ॥

અર્જુન	= હે અર્જુન!	ચ	= અને	અતિ	= ઘણું
યોગઃ	= (આ) યોગ	ન	= ન	સ્વપ્રશીલસ્ય	= ઊંઘનારનો
ન	= ન	એકાન્તમ્	= બિલકુલ	ચ	= અને
તુ	= તો	અનશ્નતઃ	= ન ખાનારનો	ન	= ન
અતિ	= ખૂબ	ચ	= તથા	જાગ્રતઃ	= (બિલકુલ) ન સૂનારનો
અશ્નતઃ	= ખાનારનો	ન	= ન	એવ	= જ
				અસ્તિ	= સિદ્ધ થાય છે.

ટીકા — ‘નાત્યશ્નતસ્તુ યોગોડસ્તિ’ — અધિક ખાનારનો યોગ સિદ્ધ નથી થતો.^૧ કારણ કે અન્ન અધિક ખાવાથી અર્થાત્ ભૂખ વિના ખાવાથી અથવા ભૂખ કરતાં અધિક ખાવાથી તરસ વધારે લાગે છે, જેથી પાણી વધારે પીવું પડે છે. વધારે અન્ન ખાવા અને પાણી પીવાથી પેટ ભારે થઈ જાય છે. પેટ ભારે થવાથી શરીર પણ વજનદાર માલૂમ પડે છે. શરીરમાં આળસ છવાઈ જાય છે. વારંવાર પેટ યાદ આવે

છે. કોઈ પણ કામ કરવાનું અથવા સાધન, ભજન, જપ, ધ્યાન વગેરે કરવાનું મન નથી થતું. ન તો સુખપૂર્વક બેસી શકાય છે અને ન સુખપૂર્વક સૂઈ પણ શકાય છે તથા ન હરવા-ફરવાનું મન થાય છે. અજીર્ણ વગેરે થવાથી શરીરમાં રોગ પેદા થાય છે. એટલા માટે અધિક ખાવાવાળા પુરુષનો યોગ કેવી રીતે સિદ્ધ થઈ શકે? અર્થાત્ નથી થઈ શકતો.

‘ન ચૈકાન્તમનશ્નતઃ’ — એવી જ રીતે બિલકુલ ન

૧. બીજાઓના ભોજનની અપેક્ષાએ પોતાનું ભોજન પ્રમાણમાં ભલેને થોડું હોય, પરંતુ પોતાની ભૂખની અપેક્ષાએ અધિક હોવાથી તે ભોજન અધિક જ માનવામાં આવે છે.

ખાવાથી પણ યોગ સિદ્ધ નથી થતો. કારણ કે ભોજન ન કરવાથી મનમાં વારંવાર ભોજનનું ચિંતન થાય છે. શરીરમાં શક્તિ ઓછી થઈ જાય છે. માંસ-ચરબી વગેરે પણ સુકાતાં જાય છે. શરીર શિથિલ થઈ જાય છે. હરવું-ફરવું કઠિન થઈ જાય છે. સૂઈ રહેવાનું મન થાય છે. જીવવું ભારે થઈ જાય છે. બેસીને અભ્યાસ કરવાનું કઠિન થઈ જાય છે. આથી ચિત્ત પરમાત્મામાં લાગતું જ નથી. પછી એવા પુરુષનો યોગ કેવી રીતે સિદ્ધ થશે?

‘ન ચાતિ સ્વપ્નશીલસ્ય’ – જેનો વધારે સૂવાનો સ્વભાવ હોય છે, તેનો પણ યોગ સિદ્ધ નથી થતો. કારણ કે વધારે સૂવાથી સ્વભાવ બગડી જાય છે અર્થાત્ વારંવાર નિદ્રા સતાવે છે. પડ્યા રહેવામાં સુખ અને બેઠેલા રહેવામાં પરિશ્રમ માલૂમ પડે છે. વધારે સૂઈ રહેવાથી ગાઢ નિદ્રા પણ નથી આવતી. ગાઢ નિદ્રા ન આવવાથી સ્વપ્નો આવતાં રહે છે, સંકલ્પ-વિકલ્પો થતા રહે છે. શરીરમાં આળસ ભરાઈ રહે છે. આળસને કારણે બેસવામાં કઠિનાઈ થાય છે. આથી તે યોગનો અભ્યાસ પણ નથી કરી શકતો, પછી યોગની સિદ્ધિ કેવી રીતે થાય?

‘જાગ્રતો નૈવ ચાર્જુન’ – હે અર્જુન! જ્યારે અધિક સૂવાથી પણ યોગની સિદ્ધિ નથી થતી, તો પછી બિલકુલ ન સૂવાથી યોગની સિદ્ધિ થઈ જ કેવી રીતે શકે? કેમકે

આવશ્યક નિદ્રા ન લઈને અધિક જાગવાથી બેસતી વખતે નિદ્રા સતાવશે, જેથી તે યોગનો અભ્યાસ નહિ કરી શકે.

સાત્ત્વિક મનુષ્યોમાં પણ ક્યારેક સત્સંગનો, સાત્ત્વિક ઊંડી વાતોનો, ભગવાનની કથાનો અથવા ભક્તોના ચરિત્રનો પ્રસંગ શરૂ થઈ જાય અને કથા વગેરે કહેતાં કે સાંભળતાં જ્યારે રસ કે આનંદ આવે, ત્યારે તેમને પણ નિદ્રા નથી આવતી. પરંતુ તેમનું જાગવાનું જુદી જ જાતનું હોય છે અર્થાત્ રાજસિક-તામસિક વૃત્તિવાળાઓનું જેવું જાગવાનું હોય છે, તેવું જાગવાનું સાત્ત્વિક વૃત્તિવાળાઓનું નથી હોતું. જાગવામાં તેવા સાત્ત્વિક મનુષ્યોને જે આનંદ મળે છે, તેમાં તેઓને નિદ્રાના વિશ્રામનો ખોરાક મળે છે. આથી રાતોની રાતો જાગવા છતાં પણ તેઓને બાકીને સમયે નિદ્રા નથી સતાવતી. એટલું જ નહિ, તેઓનું એ જાગવું પણ ગુણાતીત થવામાં સહાય કરે છે. પરંતુ રાજસિક અને તામસિક વૃત્તિવાળા જાગે તો તેઓને બાકીને સમયે નિદ્રા તંગ કરે છે અને રોગ પેદા કરે છે.

એવી જ રીતે ભક્ત લોકો ભગવાનના નામજપમાં, કીર્તનમાં અને ભગવાનના વિરહમાં ભોજન કરવાનું ભૂલી જાય, અને તેઓને ભૂખ ના લાગે, તો તેઓ ‘અનશ્નતઃ’ નથી. કારણ કે ભગવાન તરફ લાગી જવાથી તેઓના દ્વારા જે કંઈ થાય છે, તે ‘સત’ બની જાય છે.

યુક્તાહારવિહારસ્ય યુક્તચેષ્ટસ્ય કર્મસુ ।
યુક્તસ્વપ્નાવબોધસ્ય યોગો ભવતિ દુઃખહા ॥ ૧૭ ॥

દુઃખહા	= દુઃખનો નાશ કરનાર	વિહારસ્ય	વિહાર કરનારનો,	યુક્તસ્વપ્નાવ-	= યથાયોગ્ય ઊંઘનાર
યોગઃ	= યોગ (તો)	કર્મસુ	= કર્મોમાં	બોધસ્ય	તેમજ
યુક્તાહાર-	= યથાયોગ્ય આહાર-	યુક્તચેષ્ટસ્ય	= યથાયોગ્ય ચેષ્ટા કરનારનો (તથા)	ભવતિ	જાગનારનો(જ)
					= સિદ્ધ થાય છે.

ટીકા – ‘યુક્તાહારવિહારસ્ય’ – ભોજન સત્ય અને ન્યાયપૂર્વક કમાયેલા ધનનું હોય, સાત્ત્વિક હોય, અપવિત્ર ન હોય. ભોજન સ્વાદબુદ્ધિ અને પુષ્ટિબુદ્ધિથી ન કરવામાં આવે, પરંતુ સાધનબુદ્ધિથી કરવામાં આવે. ભોજન ધર્મશાસ્ત્ર અને આયુર્વેદની દૃષ્ટિએ કરવામાં આવે તથા એટલું જ કરવામાં આવે, જેટલું સુગમતાથી પચી શકે. ભોજન શરીરને અનુકૂળ હોય તથા તે હલકું અને અલ્પમાત્રામાં (ભૂખ કરતાં થોડું ઓછું) હોય – એવું ભોજન કરવાવાળો જ યુક્ત (યથોચિત) આહાર કરવાવાળો છે.

વિહાર પણ યથાયોગ્ય હોય અર્થાત્ વધારે હરવા-

ફરવાનું ના હોય, પરંતુ સ્વાસ્થ્યને માટે જેવું હિતકારી હોય, તેવું જ હરવા-ફરવાનું હોય. વ્યાયામ, યોગાસન વગેરે પણ ન તો અધિક પ્રમાણમાં કરવામાં આવે અને ન તેમનો અભાવ પણ હોય. આ બધું પ્રમાણસર જ હોય. એવું કરવાવાળાને અહીં યુક્ત વિહાર કરવાવાળો બતાવવામાં આવ્યો છે.

‘યુક્તચેષ્ટસ્ય કર્મસુ’ – પોતાના વર્ણાશ્રમને અનુકૂળ જેવું સ્થળ, કાળ, પરિસ્થિતિ વગેરે પ્રાપ્ત થઈ જાય, તે અનુસાર શરીર-નિર્વાહને માટે કર્મો કરવામાં આવે અને પોતાની શક્તિ અનુસાર કુટુંબીઓની અને સમાજની હિતબુદ્ધિથી સેવા કરવામાં આવે તથા પરિસ્થિતિને અનુસાર

જે શાસ્ત્રવિહિત કર્તવ્યકર્મ સામે આવી જાય, તેને બહુ પ્રસન્નતાપૂર્વક કરવામાં આવે — આ રીતે જેની કર્મોમાં યથોચિત ચેષ્ટા છે, તેનું નામ અહીં ‘યુક્તચેષ્ટ’ છે.

‘યુક્તસ્વપ્નાવબોધસ્ય’ — સૂવાનું એટલી માત્રામાં હોય, જેનાથી જાગવાને સમયે નિદ્રા, આળસ ન સતાવે. દિવસે અને રાત્રિને સમયે આરંભમાં સૂવે નહીં તથા અંતિમ ભાગમાં જાગી જાય. રાત્રિના મધ્યભાગમાં સૂવે તેમાં પણ રાત્રે વધુ સમય સુધી જાગવાથી સવારે જલદી ઉઠાશે નહિ. આથી વહેલા સૂવે અને વહેલા જાગે. તાત્પર્ય એ છે કે જે સૂવા અને જાગવાથી સ્વાસ્થ્યમાં વિઘ્ન ન આવે, યોગમાં વિઘ્ન ન આવે એવી રીતે યથોચિત સૂવું અને જાગવું જોઈએ.

અહીં ‘યુક્તસ્વપ્નસ્ય’ કહીને નિદ્રાવસ્થાને જ યથોચિત કહી દેત, તો યોગની સિદ્ધિમાં વિઘ્ન ન લાગત અને પૂર્વશ્લોકમાં કહેલા ‘અધિક સૂવું અને બિલકુલ ન સૂવું’ — તેમનો નિષેધ અહીં ‘યથોચિત સૂવું’ કહેવાથી જ થઈ જાત, તો પછી અહીં ‘અવબોધ’ શબ્દ આપવાનું શું તાત્પર્ય છે? અહીં ‘અવબોધ’ શબ્દ આપવાનું તાત્પર્ય છે કે — જેને માટે માનવજન્મ મળ્યો છે, તે કામમાં લાગી જવું, ભગવાનમાં લાગી જવું અર્થાત્ સાંસારિક સંબંધથી પર થઈને સાધનામાં યથાયોગ્ય સમય આપવો. એનું નામ જાગવું છે.

અહીં ધ્યાનયોગીનો આહાર, વિહાર, ચેષ્ટા, સૂવું અને જાગવું — આ પાંચેયને ‘યુક્ત’ (યથાયોગ્ય) કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે વર્ણ, આશ્રમ, સ્થળ, કાળ, પરિસ્થિતિ, જીવિકા વગેરેને લીધે બધાના નિયમો એક સરખા ચાલી શકતા નથી; આથી જેને માટે જે યોગ્ય હોય, તેવું કરવાથી દુઃખોનો નાશ કરવાવાળો યોગ સિદ્ધ થઈ જાય છે.

‘યોગો ભવતિ દુઃખહા’ — આ રીતે યથોચિત આહાર, વિહાર વગેરે કરવાવાળા ધ્યાનયોગીનાં દુઃખોનો અત્યંત અભાવ કરવાવાળો યોગ સિદ્ધ થઈ જાય છે.

યોગ અને ભોગમાં વિલક્ષણ અંતર છે. યોગમાં તો ભોગનો અત્યંત અભાવ છે, પરંતુ ભોગમાં યોગનો અત્યંત અભાવ નથી. કારણ કે ભોગોમાં જે સુખ હોય છે, તે

સુખાનુભૂતિ પણ અસતના સંયોગનો વિયોગ થવાથી થાય છે. પરંતુ મનુષ્યની તે વિયોગ ઉપર દૃષ્ટિ ન રહેતાં અસતના સંયોગ ઉપર જ દૃષ્ટિ રહે છે. આથી મનુષ્ય ભોગના સુખને સંયોગજન્ય જ માની લે છે અને એવું માનવાથી જ ભોગાસક્તિ પેદા થાય છે. એટલા માટે તેને દુઃખોનો નાશ કરવાવાળા યોગનો અનુભવ થતો નથી. દુઃખોનો નાશ કરવાવાળો યોગ તે જ હોય છે, જેમાં ભોગોનો અત્યંત અભાવ હોય છે.

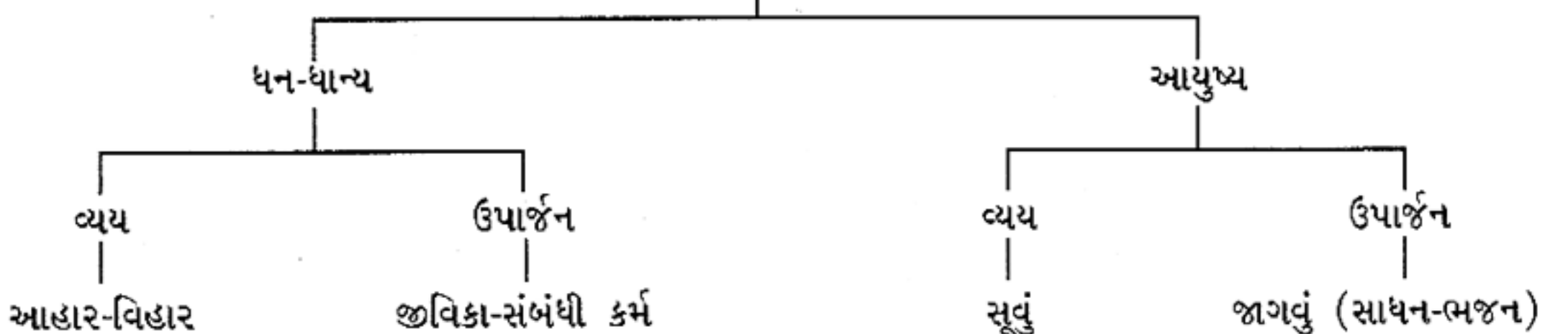
વિશેષ વાત

જોકે આ શ્લોક ધ્યાનયોગીને માટે કહેવામાં આવ્યો છે, તોપણ આ શ્લોકને બધા સાધકો પોતાના ઉપયોગમાં લઈ શકે છે અને તે અનુસાર પોતાનું જીવન ઘડીને પોતાનો ઉદ્ધાર કરી શકે છે. આ શ્લોકમાં પ્રધાનરૂપે ચાર વાતો બતાવવામાં આવી છે — યોગ્ય આહાર-વિહાર, યોગ્ય કર્મ, યોગ્ય સૂવું અને યોગ્ય જાગવું. આ ચાર બાબતોમાં સાધક કેવી રીતે વર્તે છે, એના ઉપર વિચાર કરવાનો છે.

આપણી પાસે ચોવીસ કલાક છે અને આપણી સમક્ષ ચાર કામ છે. ચોવીસ કલાકને ચાર વડે ભાગવાથી પ્રત્યેક કાર્યને માટે ૬-૬ કલાકો મળી જાય છે; જેમ કે— (૧) આહાર-વિહાર અર્થાત્ ભોજન કરવું અને હરવું-ફરવું આ શારીરિક આવશ્યક કાર્યો માટે ૬ કલાક. (૨) કર્મ અર્થાત્ ખેતી, વેપાર, નોકરી વગેરે જીવિકાસંબંધી કાર્યો માટે ૬ કલાક. (૩) સૂવા માટે ૬ કલાક અને (૪) જાગવા અર્થાત્ ભગવત્પ્રાપ્તિને માટે જપ, ધ્યાન, સાધન-ભજન, કથા-કીર્તન વગેરેને માટે ૬ કલાક.

આ ચાર કાર્યોના પણ બે-બે વિભાગો છે — એક વિભાગ ‘ઉપાર્જન’ અર્થાત્ કમાવાનો છે અને બીજો વિભાગ ‘વ્યય’ અર્થાત્ ખર્ચનો છે. યોગ્ય કર્મ અને યોગ્ય જાગવું — એ બે વાતો ઉપાર્જનની છે. યોગ્ય આહાર-વિહાર અને યોગ્ય સૂવું — આ બે કાર્ય વ્યયના છે. ઉપાર્જન અને વ્યય — આ બે વિભાગોને માટે આપણી પાસે બે પ્રકારની પૂંજી છે — (૧) સાંસારિક ધન-ધાન્ય અને (૨) આયુષ્ય.

મનુષ્યની પાસે પૂંજી

પહેલી પૂંજી-ધન-ધાન્ય ઉપર વિચાર કરવામાં આવે તો ઉપાર્જન અધિક કરવામાં આવે તો તો ચાલી શકે, પરંતુ ઉપાર્જનની અપેક્ષાએ અધિક ખર્ચ કરવાથી કામ ના ચાલે. એટલા માટે આહાર-વિહારમાં છ કલાક નહિ ગાળીને ચાર કલાકથી પણ કામ ચલાવી લેવું અને ખેતી, વેપાર વગેરેમાં આઠ કલાક આપવા. તાત્પર્ય એ છે કે આહાર-વિહારનો સમય ઓછો કરીને જીવિકાસંબંધી કાર્યોમાં અધિક સમય આપવો.

બીજી પૂંજી — આયુષ્ય ઉપર વિચાર કરવામાં આવે તો સૂવામાં આયુષ્ય વ્યર્થ ખર્ચાય છે. આથી સૂવામાં છ કલાકને બદલે ચાર કલાકથી જ કામ ચલાવી લેવું અને ભજન-ધ્યાન વગેરે માટે આઠ કલાક રાખવા. તાત્પર્ય એ છે કે જેટલું ઓછું સૂવાથી કામ ચાલી જાય, તેટલાથી ચલાવી લેવું અને નિદ્રાનો બચેલો સમય ભગવાનના ભજન-ધ્યાન વગેરેમાં વાપરવો. આ ઉપાર્જન (સાધન-ભજન)ની માત્રા તો દિન-પ્રતિદિન વધતી

જ રહેવી જોઈએ; કેમકે આપણે અહીં સાંસારિક ધન-વૈભવ વગેરે કમાવાને માટે નથી આવ્યા, પરંતુ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરવાને માટે જ આવ્યા છીએ એટલા માટે બીજા સમયમાંથી જેટલો સમય કાઢી શકીએ, તેટલો સમય કાઢીને વધારેમાં વધારે ભજન-ધ્યાન કરવાં જોઈએ.

બીજી વાત, જીવિકાસંબંધી કર્મ કરતી વેળા પણ ભગવાનને યાદ રાખવા અને સૂતી વેળા પણ ભગવાનને યાદ રાખવા. સૂતી વેળા એવું સમજવું કે અત્યાર સુધી હરતાં-ફરતાં અને બેસીને ભજન કર્યું છે, હવે આડા પડીને ભજન કરવાનું છે. આડા પડીને ભજન કરતાં-કરતાં નિદ્રા આવી જાય તો ભલે આવી જાય, પરંતુ નિદ્રા માટે નિદ્રા નથી લેવાની. આ રીતે આડા પડીને ભગવત્સ્મરણ કરવાનો સમય પૂરો થઈ જાય, તો પછી ઊઠીને ભજન-ધ્યાન અને સત્સંગ-સ્વાધ્યાય કરવાં અને ભગવત્સ્મરણ કરતા રહીને જ કામધંધામાં લાગી જવામાં આવે, તો કામધંધાની બધી જ ક્રિયા ભજન બની જશે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : સોળમો અને સત્તરમો શ્લોક ધ્યાનયોગીને માટે તો ઉપયોગી છે જ, બીજા યોગીઓ (સાધકો)ને માટે પણ ખૂબ ઉપયોગી છે.

—■—

સંબંધ — પાછળના બે શ્લોકોમાં ધ્યાનયોગને માટે અન્વય-વ્યતિરેક રીતિથી ખાસ નિયમો બતાવી દીધા. હવે એવા નિયમોનું પાલન કરતા રહીને સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવાવાળા સાધકની શી સ્થિતિ થાય છે, એ આગળના શ્લોકમાં બતાવે છે.

યદા વિનિયતં ચિત્તમાત્મન્યેવાવતિષ્ઠતે ।

નિઃસ્પૃહઃ સર્વકામેભ્યો યુક્ત ઈત્યુચ્યતે તદા ॥ ૧૮ ॥

વિનિયતમ્	= વશમાં કરેલું	અવતિષ્ઠતે	= સ્થિત થઈ જાય છે	(થઈ જાય છે)	
ચિત્તમ્	= ચિત્ત		(અને)	તદા	= તે વખતે
યદા	= જે વખતે	સર્વકામેભ્યઃ	= (સ્વયં) સમસ્ત	યુક્તઃ	= (તે) યોગી છે—
આત્મનિ	= પોતાના સ્વરૂપમાં		પદાર્થોથી	ઈતિ	= એમ
એવ	= જ	નિઃસ્પૃહઃ	= નિઃસ્પૃહ	ઉચ્યતે	= કહેવાય છે.

ટીકા — [આ અધ્યાયના દસમાથી તેરમા શ્લોક સુધી બધા ધ્યાનયોગી સાધકોને માટે બિછાવવાનાં અને બેસવાનાં આસનોની વિધિ બતાવી. ચૌદમા અને પંદરમા શ્લોકમાં સગુણ-સાકારના ધ્યાનનું ફળસહિત વર્ણન કર્યું. પછી સોળમા-સત્તરમા શ્લોકોમાં બધા સાધકોને માટે ઉપયોગી નિયમો

બતાવ્યા. હવે આ (અઠારમા) શ્લોકથી શરૂ કરીને ત્રેવીસમા શ્લોક સુધી ભગવાન સ્વરૂપના ધ્યાનનું ફળસહિત વર્ણન કરે છે.]

‘યદા વિનિયતં ચિત્તમાત્મન્યેવાવતિષ્ઠતે’ — સારી રીતે વશમાં કરેલું ચિત્ત^૧ અર્થાત્ સંસારના ચિન્તનને છોડીને

૧. (ક) ચિત્તની પાંચ અવસ્થાઓ માનવામાં આવી છે — મૂઢ, ક્ષિપ્ત, વિક્ષિપ્ત, એકાગ્ર અને નિરુદ્ધ. તેમાં ‘મૂઢ’ અને ‘ક્ષિપ્ત’ વૃત્તિવાળો પુરુષ યોગનો અધિકારી હોતો જ નથી. ચિત્ત ક્યારેક સ્વરૂપમાં લાગે છે અને ક્યારેક નથી લાગતું — એવો ‘વિક્ષિપ્ત’ વૃત્તિવાળો પુરુષ યોગનો અધિકારી હોય છે. જ્યારે ચિત્તવૃત્તિ ‘એકાગ્ર’ થઈ જાય છે, ત્યારે સવિકલ્પ સમાધિ થાય છે. એકાગ્રવૃત્તિ પછી જ્યારે ચિત્તની ‘નિરુદ્ધ’ અવસ્થા થાય છે, ત્યારે નિર્વિકલ્પ સમાધિ થાય છે. આ નિર્વિકલ્પ સમાધિને જ ‘યોગ’ કહેવામાં આવ્યો છે.

અહીં ભગવાને ‘વિનિયતં ચિત્તમ્’ પદોથી એકાગ્રવૃત્તિ અર્થાત્ સવિકલ્પ સમાધિનો સંકેત કર્યો છે.

(ખ) આ જ અધ્યાયના પંદરમા શ્લોકમાં જેને ‘નિયતમાનસઃ’ કહેવામાં આવ્યો છે, તેની અવસ્થાનું વર્ણન અહીં કરવામાં આવ્યું છે.

ચિત્ત જ્યારે પોતાના સ્વતઃસિદ્ધ સ્વરૂપમાં સ્થિત થઈ જાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે જ્યારે આ બધું કંઈ ન હતું, ત્યારે પણ જે હતું અને કંઈ પણ નહિ રહે, ત્યારે પણ જે રહેશે તથા બધાના ઉત્પન્ન થતાં પહેલાં પણ જે હતું, બધાનો લય થયા પછી પણ જે રહેશે અને અત્યારે પણ જે જેવું-ને-તેવું છે, તે પોતાના સ્વરૂપમાં ચિત્ત સ્થિત થઈ જાય છે. પોતાના સ્વરૂપમાં જે રસ છે, આનંદ છે, તે આ મનને ક્યાંય પણ અને ક્યારેય પણ નથી મળ્યો. આથી તે રસ કે આનંદ મળતાં જ મન તેમાં તલ્લીન થઈ જાય છે.

‘નિઃસ્પૃહઃ સર્વકામેભ્યો યુક્ત ઈત્યુચ્યતે તદા’ – અને જ્યારે તે પ્રાપ્ત-અપ્રાપ્ત, દૃષ્ટ-અદૃષ્ટ, આલોકના અને પરલોકના, સાંભળેલા અને નહીં સાંભળેલા સઘળા પદાર્થોથી અને ભોગોથી નિઃસ્પૃહ થઈ જાય છે અર્થાત્ તેને કોઈ પણ પદાર્થની અને ભોગની કિંચિત્માત્ર પણ પરવા નથી રહેતી, તે સમયે તેને ‘યોગી’ કહેવામાં આવે છે.

અહીં ‘યદા’ અને ‘તદા’ પદ આપવાનું તાત્પર્ય એ છે કે તે આટલા દિવસોમાં, આટલા મહિનાઓમાં કે આટલાં વર્ષોમાં યોગી થશે – એવી વાત નથી, પરંતુ જે ક્ષણે વશ કરેલું ચિત્ત સ્વરૂપમાં સ્થિત થઈ જશે અને સઘળા પદાર્થોથી નિઃસ્પૃહ થઈ જશે, તે જ ક્ષણે તે યોગી થઈ જશે.

વિશેષ વાત

આ શ્લોકમાં બે ખાસ વાતો બતાવી છે – એક તો ચિત્ત સ્વરૂપમાં સ્થિત થઈ જાય અને બીજી, સઘળા પદાર્થોથી નિઃસ્પૃહ થઈ જાય. તાત્પર્ય એ છે કે એકાગ્ર થતાં-થતાં જ્યારે

મન સ્વરૂપમાં જ સ્થિત થઈ જાય છે, તો પછી મનમાં કોઈ વસ્તુ, વ્યક્તિ, પરિસ્થિતિ વગેરેનું ચિંતન નથી થતું, પરંતુ મન સ્વરૂપમાં જ તલ્લીન થઈ જાય છે. આ રીતે સ્વરૂપમાં જ મન લાગેલું રહેવાથી ધ્યાનયોગી વાસના, કામના, આશા, તૃષ્ણા વગેરેથી પૂર્ણ રીતે મુક્ત થઈ જાય છે. એટલું જ નહિ, તે જીવન-નિર્વાહને માટે ઉપયોગી પદાર્થોની આવશ્યકતાથી પણ નિઃસ્પૃહ થઈ જાય છે. તેના મનમાં કોઈ પણ વસ્તુ વગેરેની કિંચિત્માત્ર પણ સ્પૃહા નથી રહેતી, ત્યારે તે વાસ્તવમાં યોગી બને છે.

આ જ અવસ્થાનો સંકેત પહેલાં ચોથા શ્લોકમાં કર્મયોગીને માટે કરવામાં આવ્યો છે કે ‘જે સમયે ઈન્દ્રિયોના અર્થો (ભોગો)માં અને ક્રિયાઓમાં આસક્તિ નથી રહેતી તથા સાધક સઘળા સંકલ્પોનો ત્યાગ કરી દે છે, ત્યારે તે યોગારૂઢ કહેવાય છે’ (અ. ૬/૪). ત્યાંના અને અહીંના પ્રસંગમાં અંતર એટલું જ છે કે ત્યાં કર્મયોગી બીજાઓની સેવાને માટે જ કર્મ કરે તો તેનો ક્રિયાઓ અને પદાર્થો સાથેનો સર્વથા રાગ હઠી જાય છે, અને ત્યારે તે યોગારૂઢ થઈ જાય છે અને અહીં ધ્યાનયોગી ચિત્તને સ્વરૂપમાં પરોવે છે તો તેનું ચિત્ત કેવળ સ્વરૂપમાં જ સ્થિત થઈ જાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે કર્મયોગીની કામનાઓ પહેલાં દૂર થાય છે, ત્યારે તે યોગારૂઢ થાય છે અને ધ્યાનયોગીનું ચિત્ત પહેલાં પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિત થઈ જાય છે, ત્યારે તેની કામનાઓ દૂર થાય છે. કર્મયોગીનું મન સંસારની સેવામાં લાગી જાય છે અને પોતે સ્વરૂપમાં સ્થિત થઈ જાય છે; અને ધ્યાનયોગી પોતે મનની સાથે સ્વરૂપમાં સ્થિત થઈ જાય છે.

સંબંધ – સ્વરૂપમાં સ્થિર થયેલા ચિત્તની કેવી સ્થિતિ હોય છે – તેને આગળના શ્લોકમાં દીપકના દૃષ્ટાંતથી સ્પષ્ટ રીતે બતાવે છે.

યથા દીપો નિવાતસ્થો નેજ્જતે સોપમા સ્મૃતા ।

યોગિનો યતચિત્તસ્ય યુઝ્જતો યોગમાત્મનઃ ॥ ૧૮ ॥

યથા	= જે રીતે	ન, ઈજ્જતે	= ડોલતી નથી,	યોગિનઃ	= યોગીના
નિવાતસ્થઃ	= વાયુ વિનાના સ્થાનમાં રહેલી	યોગમ્	= યોગનો	આત્મનઃ	= ચિત્તની
દીપઃ	= દીવાની જ્યોત	યુઝ્જતઃ	= અભ્યાસ કરતાં	સા	= એવી જ
		યતચિત્તસ્ય	= વશ કરેલા ચિત્તવાળા	ઉપમા	= ઉપમા
				સ્મૃતા	= કહેવાઈ છે.

ટીકા – યથા દીપો નિવાતસ્થો... યુઝ્જતો યોગમાત્મનઃ’ – જેવી રીતે સર્વથા સ્પંદનરહિત વાયુના સ્થાનમાં રાખેલા દીપકની જ્યોત થોડી પણ હાલતી-ડોલતી નથી, એવી જ રીતે જે યોગનો અભ્યાસ કરે છે, જેનું મન સ્વરૂપના ચિંતનમાં લાગે છે અને જેણે ચિત્તને પોતાના વશમાં કરી લીધું છે, તે ધ્યાનયોગીના ચિત્તને માટે પણ દીપકની

જ્યોતની ઉપમા આપવામાં આવી છે. તાત્પર્ય એ છે કે તે યોગીનું ચિત્ત સ્વરૂપમાં એવું લાગેલું છે કે તેમાં એક સ્વરૂપ સિવાય બીજું કંઈ પણ ચિત્ત નથી થતું.

પૂર્વશ્લોકમાં જે યોગીના ચિત્તને 'વિનિયત' કહેવામાં આવ્યું છે, તે વશીભૂત કરેલા ચિત્તવાળા યોગીને માટે અહીં 'યતચિત્તસ્ય' પદ આવ્યું છે.

કોઈ પણ સ્થાન વાયુથી સર્વથા રહિત નથી હોતું. વાયુ સર્વત્ર રહે છે. ક્યાંક વાયુ સ્પંદન રૂપે છે અને ક્યાંક નિઃસ્પંદન રૂપે રહે છે. એટલા માટે અહીં 'નિવાતસ્થઃ' પદ વાયુના અભાવનું વાચક નથી, પરંતુ સ્પંદિત વાયુના અભાવનું વાચક છે.

અહીં ઉપમેય ચિત્તને પર્વત વગેરે સ્થિર કે અચલ પદાર્થોની ઉપમા ન આપીને દીપકની જ્યોતની જ ઉપમા કેમ આપવામાં આવી? દીપકની જ્યોત તો સ્પંદિત વાયુથી હાલી પણ શકે છે, પરંતુ પર્વત કદી હાલતો જ નથી. આથી પર્વતની જ ઉપમા આપવી જોઈતી હતી? એનો ઉત્તર એ છે કે પર્વત

સ્વભાવથી જ સ્થિર, અચલ અને પ્રકાશહીન છે, જ્યારે દીપકની જ્યોત સ્વભાવે ચંચળ અને પ્રકાશમાન છે. ચંચળ વસ્તુને સ્થિર રાખવામાં વિશેષ કઠિનતા પડે છે. ચિત્ત પણ દીપકની જ્યોતની જેમ સ્વભાવથી જ ચંચળ છે, એટલા માટે ચિત્તને દીપકની જ્યોતની ઉપમા આપવામાં આવી છે.

બીજી વાત, જેવી રીતે દીપકની જ્યોત પ્રકાશમાન હોય છે, એવી જ રીતે યોગીના ચિત્તની પરમાત્મતત્ત્વમાં જાગૃતિ રહે છે. આ જાગૃતિ, સુષુપ્તિથી વિલક્ષણ છે. જોકે સુષુપ્તિ અને સમાધિ — આ બેઉમાં સંસારની નિવૃત્તિ સમાન રહે છે, તથાપિ સુષુપ્તિમાં ચિત્તવૃત્તિ અવિદ્યામાં લીન થઈ જાય છે. આથી એ અવસ્થામાં સ્વરૂપનું ભાન નથી હોતું. પરંતુ સમાધિમાં ચિત્તવૃત્તિ જાગ્રત રહે છે અર્થાત્ ચિત્તમાં સ્વરૂપની જાગૃતિ રહે છે. એટલા માટે અહીં દીપકની જ્યોતનું દૃષ્ટાંત આપવામાં આવ્યું છે. આ જ વાતને ચોથા અધ્યાયના સત્તાવીસમા શ્લોકમાં 'જ્ઞાન-દીપિતે' પદથી કહી છે.

—■—

સંબંધ — જે અવસ્થામાં પૂર્ણતા પ્રાપ્ત થાય છે, તે અવસ્થાનું આગળના શ્લોકમાં સ્પષ્ટ વર્ણન કરે છે.

યત્રોપરમતે ચિત્તં નિરુદ્ધં યોગસેવયા ।

યત્ર ચૈવાત્મનાત્માનં પશ્યન્નાત્મનિ તુષ્યતિ ॥ ૨૦ ॥

યોગસેવયા	= યોગનું સેવન કરવાથી	ઉપરમતે	= ઉપરામ થઈ જાય છે	આત્માનમ્	= પોતે-પોતાનો
યત્ર	= જે અવસ્થામાં	ચ	= અને	પશ્યન્	= સાક્ષાત્કાર કરતો
નિરુદ્ધમ્	= નિરુદ્ધ	યત્ર	= જે અવસ્થામાં (સ્વયં)	આત્મનિ	= પોતે-પોતાનામાં
ચિત્તમ્	= ચિત્ત	આત્મના	= પોતે-પોતાથી	એવ	= જ
				તુષ્યતિ	= સંતુષ્ટ થઈ જાય છે —

ટીકા — 'યત્રોપરમતે ચિત્તં... પશ્યન્નાત્મનિ તુષ્યતિ' — ધ્યાનયોગમાં પહેલાં 'મનને કેવળ સ્વરૂપમાં જ જોડવાનું છે' એ ધારણા કહેવામાં આવે છે. આવી ધારણા થયા પછી સ્વરૂપ સિવાય બીજી કોઈ વૃત્તિ પેદા થઈ પણ જાય, તો તેની ઉપેક્ષા કરીને તેને હઠાવી દેવાથી અને ચિત્તને કેવળ સ્વરૂપમાં જ જોડવાથી જ્યારે મનનો પ્રવાહ કેવળ સ્વરૂપમાં જ લાગી જાય છે, ત્યારે તેને ધ્યાન કહે છે. ધ્યાનને સમયે ધ્યાતા, ધ્યાન અને ધ્યેય-આ ત્રિપુટી રહે છે અર્થાત્ સાધક ધ્યાનને સમયે પોતાને ધ્યાતા (ધ્યાન કરવાવાળો) માને છે, સ્વરૂપમાં તદ્રૂપ થવાવાળી વૃત્તિને ધ્યાન માને છે અને સાધ્યરૂપ સ્વરૂપને ધ્યેય માને છે. તાત્પર્ય એ છે કે જ્યાં સુધી આ ત્રણેનું અલગ-અલગ જ્ઞાન રહે છે, ત્યાં સુધી તે 'ધ્યાન' કહેવાય છે. ધ્યાનમાં ધ્યેયનું પ્રાધાન્ય હોવાને કારણે સાધક પહેલાં પોતાનામાં ધ્યાતાપણું

ભૂલી જાય છે. પછી ધ્યાનની વૃત્તિ પણ ભૂલી જાય છે. અંતમાં કેવળ ધ્યેય જ જાગ્રત રહે છે એને 'સમાધિ' કહે છે. આ 'સંપ્રજ્ઞાત-સમાધિ' છે, જે ચિત્તની એકાગ્ર અવસ્થામાં થાય છે. આ સમાધિના દીર્ઘકાળના અભ્યાસથી પછી 'અસંપ્રજ્ઞાત-સમાધિ' થાય છે. આ બેઉ સમાધિઓમાં ભેદ એ છે કે જ્યાં સુધી ધ્યેય, ધ્યેયનું નામ અને નામ-નામીનો સંબંધ — આ ત્રણે ચીજો રહે છે, ત્યાં સુધી તે 'સંપ્રજ્ઞાત-સમાધિ' હોય છે. આને જ ચિત્તની 'એકાગ્ર' અવસ્થા કહે છે. પરંતુ જ્યારે નામની સ્મૃતિ ન રહીને કેવળ નામી (ધ્યેય) રહી જાય છે, ત્યારે તે 'અસંપ્રજ્ઞાત-સમાધિ' હોય છે. આને જ ચિત્તની 'નિરુદ્ધ' અવસ્થા કહે છે.

નિરુદ્ધ અવસ્થાની સમાધિ બે પ્રકારની હોય છે — સબીજ અને નિર્બીજ. જેમાં સંસારની સૂક્ષ્મ વાસના રહે છે, તે 'સબીજ સમાધિ' કહેવાય છે. સૂક્ષ્મ વાસનાને કારણે

સબીજ સમાધિમાં સિદ્ધિઓ પ્રગટ થઈ જાય છે. એ સિદ્ધિઓ સાંસારિક દૃષ્ટિએ તો ઐશ્વર્ય છે, પરંતુ પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ (ચેતનતત્ત્વની પ્રાપ્તિમાં) વિઘ્નો છે. ધ્યાનયોગી જ્યારે એ સિદ્ધિઓને નિસ્તત્ત્વ સમજીને તેમનાથી ઉપરામ થઈ જાય છે, ત્યારે તેની 'નિર્બીજ સમાધિ' થાય છે, જેનો અહીં (આ શ્લોકમાં) 'નિરુદ્ધમ્' પદથી સંકેત કરવામાં આવ્યો છે.

ધ્યાનમાં સંસારના સંબંધથી વિમુખ થતાં એક અદ્વિતીય શાંતિ અને સુખ મળે છે, કે જે સંસારનો સંબંધ રહેતાં કદી નથી મળતું. સંપ્રજ્ઞાત-સમાધિમાં તેનાથી પણ વિલક્ષણ સુખનો અનુભવ થાય છે. આ સંપ્રજ્ઞાત-સમાધિથી પણ અસંપ્રજ્ઞાત-સમાધિમાં વિલક્ષણ સુખ મળે છે. જ્યારે સાધક નિર્બીજ સમાધિમાં પહોંચે છે, ત્યારે તેમાં બહુ જ વિલક્ષણ સુખ કે આનંદની પ્રાપ્તિ છે. યોગનો અભ્યાસ કરતાં-કરતાં ચિત્ત નિરુદ્ધ-અવસ્થા- નિર્બીજ સમાધિથી પણ ઉપરામ થઈ જાય છે અર્થાત્ યોગી, એ નિર્બીજ સમાધિનું પણ સુખ નથી લેતો કે તેના સુખનો ભોક્તા નથી બનતો. તે સમયે તે પોતાના સ્વરૂપમાં પોતાની જાતનો અનુભવ કરતો રહીને પોતાની જાતમાં સંતુષ્ટ થાય છે.

'ઉપરમતે' પદનું તાત્પર્ય એ છે કે ચિત્તનું સંસાર સાથે તો પ્રયોજન રહ્યું નહિ અને સ્વરૂપને પકડી શકતું નથી. કારણ કે ચિત્ત પ્રકૃતિનું કાર્ય હોવાથી જડ છે અને સ્વરૂપ ચેતન છે. જડ ચિત્ત ચેતન સ્વરૂપને કેવી રીતે પકડી શકે? નથી પકડી શકતું. એટલા માટે તે ઉપરામ થઈ જાય છે. ચિત્ત ઉપરામ થતાં યોગીનો ચિત્ત સાથે સર્વથા સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય છે.

'તુષ્યતિ' કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે તેના સંતોષનું બીજું કોઈ કિંચિત્માત્ર પણ કારણ નથી રહેતું. કેવળ પોતાનું સ્વરૂપ જ તેના સંતોષનું કારણ રહે છે.

આ શ્લોકનો સાર એ છે કે પોતાના દ્વારા પોતાનામાં

જ પોતાના સ્વરૂપની અનુભૂતિ થાય છે. તે તત્ત્વ પોતાની અંદર જેવું છે તેવું છે. કેવળ સંસાર સાથે પોતાનો સંબંધ માનવાને કારણે ચિત્તની વૃત્તિઓ સંસારમાં લાગે છે, જેથી એ તત્ત્વની અનુભૂતિ નથી થતી. જ્યારે ધ્યાનયોગ દ્વારા ચિત્ત સંસારથી ઉપરામ થઈ જાય છે, ત્યારે યોગીનો ચિત્તથી તથા સંસારથી સર્વથા સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય છે. સંસારથી સર્વથા સંબંધ-વિચ્છેદ થતાં જ તેને પોતાની જાતમાં જ પોતાના સ્વરૂપની અનુભૂતિ થઈ જાય છે.

વિશેષ વાત

જે તત્ત્વની પ્રાપ્તિ ધ્યાનયોગથી થાય છે, તે જ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ કર્મયોગથી થાય છે. પરંતુ આ બે સાધનોમાં થોડું અંતર છે. ધ્યાનયોગમાં જ્યારે સાધકનું ચિત્ત સમાધિના સુખથી પણ ઉપરામ થઈ જાય છે, ત્યારે તે પોતાની મેળે પોતાના સ્વરૂપમાં સંતુષ્ટ થઈ જાય છે. કર્મયોગમાં જ્યારે સાધક મનમાં રહેલી સઘળી કામનાઓનો સર્વથા ત્યાગ કરી દે છે, ત્યારે તે પોતાની મેળે પોતાના સ્વરૂપમાં સંતુષ્ટ થાય છે (ગીતા ૨/૫૫).

ધ્યાનયોગમાં પોતાના સ્વરૂપમાં મન લાગવાથી જ્યારે મન સ્વરૂપમાં તદાકાર થઈ જાય છે, ત્યારે સમાધિ લાગે છે. તે સમાધિથી પણ જ્યારે મન ઉપરામ થઈ જાય છે, ત્યારે યોગીનો ચિત્ત સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય છે અને તે પોતાની જાતમાં સંતુષ્ટ થઈ જાય છે.

કર્મયોગમાં મન, બુદ્ધિ, ઈન્દ્રિયો, શરીર વગેરે પદાર્થોનો અને સઘળી ક્રિયાઓનો પ્રવાહ કેવળ બીજાઓના હિતની તરફ થઈ જાય છે, ત્યારે મનમાં રહેલી સઘળી કામનાઓ છૂટી જાય છે. કામનાઓનો ત્યાગ થતાં જ મનથી સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય છે અને તે આપોઆપ સંતુષ્ટ થઈ જાય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : મન આત્મામાં લાગતું નથી, બલ્કે ઉપરામ થઈ જાય છે. કારણ કે મનની જાતિ અલગ છે અને આત્માની જાતિ અલગ છે. મન અપરા પ્રકૃતિ (જડ) છે અને આત્મા પરા પ્રકૃતિ (ચેતન) છે. તેથી આત્મા જ આત્મા સાથે જોડાય છે - 'આત્મનાત્માનં પશ્યન્નાત્મનિ તુષ્યતિ.'

પોતે-પોતાનામાં પોતે-પોતાને જોવો એનું તાત્પર્ય છે કે આત્મતત્ત્વ પરસંવેદ (બીજાથી જાણી શકાય તેવો) નથી બલ્કે સ્વસંવેદ છે. મનથી જે ચિંતન કરવામાં આવે છે, તે મનના વિષય (અનાત્મા)નું જ ચિંતન થાય છે, પરમાત્માનું નહીં. બુદ્ધિથી જે નિશ્ચય કરવામાં આવે છે, તે બુદ્ધિના વિષયનો જ નિશ્ચય હોય છે, પરમાત્માનો નહીં. વાણીથી જે વર્ણન કરવામાં આવે છે, તે વાણીના વિષયનું જ વર્ણન થાય છે, પરમાત્માનું નહીં. તાત્પર્ય એ છે કે મન, બુદ્ધિ, વાણીથી પ્રકૃતિનાં કાર્ય (અનાત્મા)નું જ ચિંતન, નિશ્ચય અને વર્ણન કરવામાં આવે છે, પરંતુ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ મન-બુદ્ધિ-વાણીથી સર્વથા વિમુખ (સંબંધ-વિચ્છેદ) થવાથી જ થાય છે.^૧

૧. જો એક પરમાત્માપ્રાપ્તિનું જ ધ્યેય હોય તો મન-બુદ્ધિ-વાણીથી ચિંતન, નિશ્ચય તથા વર્ણન કરવું પણ અનુચિત નથી, બલ્કે તે પણ સાધનારૂપ બની જાય છે, પરંતુ સાધક તેમાં જ સંતોષ કરી લે, પૂર્ણતા માની લે તો તે બાધક બની જાય છે.

અહીં જે તત્ત્વની પ્રાપ્તિ ધ્યાનયોગથી બતાવવામાં આવી છે, તે જ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ બીજા અધ્યાયના પંચાવનમાં શ્લોકમાં કર્મયોગથી પણ બતાવવામાં આવી છે. ફરક માત્ર એટલો જ છે કે ધ્યાનયોગ તો કરણ-સાપેક્ષ છે, પરંતુ કર્મયોગ કરણ-નિરપેક્ષ સાધન છે. કરણ-સાપેક્ષ સાધનમાં જડતાથી સંબંધ-વિચ્છેદ થતાં વાર લાગે છે અને એમાં યોગબ્રષ્ટ થવાની સંભાવના રહે છે.

—■—

સંબંધ — પૂર્વશ્લોકમાં કહેવાઈ ગયું કે ધ્યાનયોગી પોતાની જાતે પોતાની જાતમાં જ સંતોષનો અનુભવ કરે છે. હવે ત્યારબાદ શું થાય છે — તેને આગળના શ્લોકમાં બતાવે છે.

સુખમાત્યન્તિકં યતદ્બુદ્ધિગ્રાહ્યમતીન્દ્રિયમ્ ।
વેત્તિ યત્ર ન ચૈવાયં સ્થિતશ્ચલતિ તત્ત્વતઃ ॥ ૨૧ ॥

યત્	= જે	બુદ્ધિગ્રાહ્યમ્	= બુદ્ધિગ્રાહ્ય છે,	સ્થિતઃ	= સ્થિત થયેલો
સુખમ્	= સુખ	તત્	= તે સુખ	અયમ્	= આ ધ્યાનયોગી
આત્યન્તિકમ્	= અનંત,	યત્ર	= જે અવસ્થામાં	તત્ત્વતઃ	= તત્ત્વથી
અતીન્દ્રિયમ્	= ઇન્દ્રિયોથી અતીત (અને)	વેત્તિ	= અનુભવે છે	એવ	= પછી કદીયે
		ચ	= અને (જે સુખમાં)	ન, ચલતિ	વિચલિત થતો જ નથી.

ટીકા — ‘સુખમાત્યન્તિકં યત્’ — ધ્યાનયોગી પોતાના દ્વારા પોતાની જાતમાં જે સુખનો અનુભવ કરે છે, પ્રાકૃત સંસારમાં તે સુખથી વધીને બીજું કોઈ સુખ હોઈ જ નથી શકતું અને હોવાનો સંભવ જ નથી. કારણ કે આ સુખ ત્રણે ગુણોથી અતીત અને સ્વતઃસિદ્ધ છે. આ સઘળાં સુખોની આખરી સીમા છે — ‘સા કાષ્ઠા સા પરા ગતિઃ’. આ જ સુખને અક્ષય સુખ (અ. ૫/૨૧), અત્યંત સુખ (અ. ૬/૨૮) અને એકાંતિક સુખ (અ. ૧૪/૨૭) કહેવામાં આવ્યું છે.

આ સુખને અહીં ‘આત્યંતિક’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે આ સુખ સાત્ત્વિક સુખથી વિલક્ષણ છે. કારણ કે સાત્ત્વિક સુખ તો પરમાત્મવિષયક બુદ્ધિની પ્રસન્નતાથી ઉત્પન્ન થાય છે (ગીતા — ૧૮/૩૭); પરંતુ આ આત્યંતિક સુખ ઉત્પન્ન નથી થતું. બલકે એ સ્વતઃસિદ્ધ અનુત્પન્ન સુખ છે.

‘અતીન્દ્રિયમ્’ — આ સુખને ઇન્દ્રિયોથી અતીત બતાવવાનું તાત્પર્ય એ છે કે આ સુખ રાજસ સુખથી વિલક્ષણ છે. રાજસ સુખ સાંસારિક વસ્તુ, વ્યક્તિ, પદાર્થ, પરિસ્થિતિ વગેરેના સંબંધથી પેદા થાય છે અને ઇન્દ્રિયો દ્વારા ભોગવવામાં આવે છે. વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરેનું પ્રાપ્ત થવું એ આપણા હાથની વાત નથી અને પ્રાપ્ત થતાં તે સુખનો ભોગ તે વિષય(વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરે)ને જ આધીન હોય છે. આથી રાજસસુખમાં પરાધીનતા છે, પરંતુ આત્યંતિક સુખમાં પરાધીનતા નથી. કારણ કે આત્યંતિક

સુખ ઇન્દ્રિયોનો વિષય નથી. ઇન્દ્રિયોની તો વાત જ શી છે, ત્યાં મનની પણ પહોંચ નથી. આ સુખ તો પોતાના દ્વારા જ અનુભવમાં આવે છે. આથી આ સુખને અતીન્દ્રિય કહ્યું છે.

‘બુદ્ધિગ્રાહ્યમ્’ — આ સુખને બુદ્ધિગ્રાહ્ય બતાવવાનું તાત્પર્ય એ છે કે આ સુખ તામસ સુખથી વિલક્ષણ છે. તામસ સુખ નિદ્રા, આળસ અને પ્રમાદથી ઉત્પન્ન થાય છે. ગાઢ નિદ્રા(સુષુપ્તિ)માં સુખ તો મળે છે, પરંતુ તેમાં બુદ્ધિ લીન થઈ જાય છે. આળસ અને પ્રમાદમાં પણ સુખ થાય છે, પરંતુ તેમાં બુદ્ધિ સારી રીતે જાગ્રત નથી રહેતી તથા વિવેકશક્તિ પણ લુપ્ત થઈ જાય છે. પરંતુ આ આત્યંતિક સુખમાં બુદ્ધિ લીન નથી થતી અને વિવેકશક્તિ પણ બરાબર જાગ્રત રહે છે. પરંતુ આ આત્યંતિક સુખને બુદ્ધિ પકડી નથી શકતી; કેમકે પ્રકૃતિનું કાર્ય બુદ્ધિ પ્રકૃતિથી અતીત સ્વરૂપભૂત સુખને પકડી જ કેવી રીતે શકે?

અહીં સુખને આત્યંતિક, અતીન્દ્રિય અને બુદ્ધિગ્રાહ્ય બતાવવાનું તાત્પર્ય એ છે કે આ સુખ સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ સુખથી વિલક્ષણ અર્થાત્ ગુણતીત સ્વરૂપભૂત છે.

‘વેત્તિ યત્ર ન ચૈવાયં સ્થિતશ્ચલતિ તત્ત્વતઃ’ — ધ્યાનયોગી પોતાના દ્વારા જ પોતાની જાતના સુખનો અનુભવ કરે છે અને આ સુખમાં સ્થિત થયેલો તે કદી કિંચિત્માત્ર પણ વિચલિત નથી થતો અર્થાત્ આ સુખની અખંડતા નિરંતર આપમેળે ચાલુ રહે છે. જેમકે, મુસલમાનોએ કપટથી શિવાજીના પુત્ર સંભાજીને કેદ કરી લીધો અને તેને

મુસ્લિમધર્મ સ્વીકાર કરવાને માટે કહ્યું. પરંતુ જ્યારે સંભાજીએ તેનો સ્વીકાર ન કર્યો, ત્યારે મુસલમાનોએ તેમની આંખો કાઢી નાખી, તેમની ચામડી ઉતારી લીધી, તોપણ તેઓ પોતાના હિંદુધર્મથી કિંચિત્માત્ર પણ વિચલિત ન થયા. તાત્પર્ય એ નીકળ્યું કે મનુષ્ય જ્યાં સુધી પોતાની માન્યતાને જાતે નથી છોડતો ત્યાં સુધી તેને બીજો કોઈ છોડાવી નથી શકતો. જ્યારે પોતાની માન્યતાને પણ કોઈ છોડાવી નથી શકતો, તો પછી જેને વાસ્તવિક સુખ પ્રાપ્ત થઈ ગયું છે, તે સુખને કોઈ કેવી રીતે છોડાવી શકે છે અને તે પોતે પણ તે સુખથી કેવી રીતે વિચલિત થઈ શકે છે? અર્થાત્ નથી થઈ શકતો.

મનુષ્ય તે વાસ્તવિક સુખથી, જ્ઞાનથી અને આનંદથી કદી ચલાયમાન નથી થતો. એનાથી સિદ્ધ થાય છે કે મનુષ્ય સાત્ત્વિક સુખથી પણ ચલાયમાન થાય છે; તેનું સમાધિથી પણ વ્યુત્થાન થાય છે. પરંતુ આત્યંતિક સુખથી અર્થાત્ તત્ત્વથી તે કદી વિચલિત અને વ્યુત્થિત નથી થતો; કેમકે એમાં એનાં અંતર, ભેદ અને ભિન્નતા દૂર થયાં અને હવે કેવળ તે-જ-તે રહી ગયો. હવે તે વિચલિત અને વ્યુત્થિત કેવી રીતે થાય? વિચલિત અને વ્યુત્થિત ત્યારે જ થાય છે, જ્યારે જડતાનો કિંચિત્માત્ર પણ સંબંધ રહે છે. જ્યાં સુધી જડતાનો સંબંધ રહે છે, ત્યાં સુધી તે એકરસ નથી રહી શકતો; કેમકે પ્રકૃતિ સદાયે ક્રિયાશીલ રહે છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : સ્વરૂપનો અનુભવ થવાથી તે ધ્યાનયોગીને તે અવિનાશી, અખંડ સુખની અનુભૂતિ થઈ જાય છે, જે જે ‘આત્યંતિક’ અર્થાત્ સાત્ત્વિક સુખથી વિલક્ષણ, ‘અતિન્દ્રિય’ અર્થાત્ રાજસ સુખથી વિલક્ષણ અને ‘બુદ્ધિગ્રાહ્ય’ અર્થાત્ તામસ સુખથી વિલક્ષણ છે.

અવિનાશી સુખને ‘બુદ્ધિગ્રાહ્ય’ કહેવાનો અર્થ એ નથી કે તે બુદ્ધિની પકડમાં આવવાવાળું છે. કારણ કે બુદ્ધિ તો પ્રકૃતિનું કાર્ય છે, પછી તે પ્રકૃતિથી અતીત સુખને કઈ રીતે પકડી શકે છે? તેથી અવિનાશી સુખને બુદ્ધિગ્રાહ્ય કહેવાનું તાત્પર્ય તે સુખને તામસ સુખથી વિલક્ષણ બતાવવાનું જ છે. નિદ્રા, આળસ અને પ્રમાદથી ઉત્પન્ન થવાવાળું સુખ તામસ હોય છે. (ગીતા ૧૮/૩૮). ગાઢ નિદ્રા (સુષુપ્તિ)માં બુદ્ધિ અવિદ્યામાં લીન થઈ જાય છે અને આળસ તથા પ્રમાદમાં બુદ્ધિ પૂરેપૂરી જાગ્રત રહેતી નથી. પરંતુ સ્વતઃસિદ્ધ અવિનાશી સુખમાં બુદ્ધિ અવિદ્યામાં લીન થતી નથી, બલકે પૂરી રીતે જાગ્રત રહે છે — ‘જ્ઞાનદીપિતે’ (ગીતા — ૪/૨૭). તેથી બુદ્ધિની જાગ્રતિની દૃષ્ટિથી જ તેને ‘બુદ્ધિગ્રાહ્ય’ કહેવાઈ છે. વાસ્તવમાં બુદ્ધિ ત્યાં સુધી પહોંચતી નથી.

જેમ દર્પણમાં સૂર્ય આવતો નથી બલકે સૂર્યનું પ્રતિબિંબ આવે છે, તેવી જ રીતે બુદ્ધિમાં તે અવિનાશી સુખ આવતું નથી, બલકે તે સુખનું પ્રતિબિંબ આભાસ આવે છે, તેથી પણ તેને ‘બુદ્ધિગ્રાહ્ય’ કહ્યું છે.

તાત્પર્ય એ થયું કે, સ્વયંનું અખંડ સુખ સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ સુખથી પણ અત્યંત વિલક્ષણ અર્થાત્ ગુણાતીત છે. તેને બુદ્ધિગ્રાહ્ય કહેવાથી પણ વાસ્તવમાં તે બુદ્ધિથી સર્વથા અતીત છે.

બુદ્ધિયુક્ત (પ્રકૃતિ સાથે મળેલું) ચેતન જ બુદ્ધિગ્રાહ્ય છે, શુદ્ધ ચેતનનું નહીં. વાસ્તવમાં સ્વયં પ્રકૃતિ સાથે મળી શકતો જ નથી, પરંતુ તે પોતાને મળેલો માની લે છે — ‘યયેદં ધાર્યતે જગત’ (ગીતા ૭/૫).

સંબંધ — ધ્યાનયોગી તત્ત્વથી ચલાયમાન કેમ નથી થતો — એનું કારણ આગળના શ્લોકમાં બતાવે છે.

યં લબ્ધ્વા ચાપરં લાભં મન્યતે નાધિકં તતઃ ।

યસ્મિન્સ્થિતો ન દુઃખેન ગુરુણાપિ વિચાલ્યતે ॥ ૨૨ ॥

યમ્ = જે

લાભમ્ = લાભ

લબ્ધ્વા = પ્રાપ્ત થતાં

તતઃ = એનાથી

અધિકમ્ = વધુ

અપરમ્ = બીજો કોઈ અધિક (લાભ)

ન, મન્યતે = નથી માનતો,

ચ = અને

યસ્મિન્ = જેમાં

સ્થિતઃ = સ્થિત રહેલો (યોગી)

ગુરુણા = ઘણા ભારે

દુઃખેન = દુઃખથી

અપિ = પણ

ન, વિચાલ્યતે = વિચલિત કરી

શકાતો નથી.

ટીકા — ‘યં લબ્ધ્વા ચાપરં લાભં મન્યતે નાધિકં તતઃ’ — મનુષ્યને જે સુખ પ્રાપ્ત છે, તેનાથી અધિક સુખ દેખાતું હોય તો તે તેના લોભમાં આવીને વિચલિત થઈ જાય છે. જેમકે, કોઈને એક કલાકના સો રૂપિયા મળે છે. જો તેટલા જ સમયમાં બીજી જગાએ હજાર રૂપિયા મળતા હોય, તો તે સો રૂપિયાની સ્થિતિથી વિચલિત થઈ જશે અને હજાર રૂપિયાની સ્થિતિમાં ચાલ્યો જશે. નિદ્રા, આળસ અને પ્રમાદનું તામસી સુખ પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ જ્યારે વિષયજન્ય સુખ વધારે સારું લાગે છે, તેમાં અધિક સુખ માલૂમ પડે છે, ત્યારે મનુષ્ય તામસ સુખને છોડીને વિષયજન્ય સુખની તરફ દોડીને ચાલ્યો જાય છે. એવી જ રીતે જ્યારે તે વિષયજન્ય સુખથી ઊંચે ચડે છે, ત્યારે તે સાત્ત્વિક સુખને માટે વિચલિત થઈ જાય છે; અને જ્યારે તે સાત્ત્વિક સુખથી પણ ઊંચે ચડે છે ત્યારે તે આત્યંતિક સુખને માટે વિચલિત થઈ જાય છે, પરંતુ જ્યારે આત્યંતિક સુખ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, તો પછી તે તેનાથી વિચલિત નથી થતો; કેમકે આત્યંતિક સુખથી વધીને બીજું કોઈ સુખ કે કોઈ લાભ છે જ નહિ. આત્યંતિક સુખમાં સુખની સીમા આવી જાય છે. ધ્યાનયોગીને જ્યારે એવું સુખ મળી જાય, તો પછી તે એ સુખથી વિચલિત થઈ જ કેવી રીતે શકે?

‘યસ્મિન્સ્થિતો ન દુઃખેન ગુરુણાપિ વિચાલ્યતે’ — વિચલિત થવાનું બીજું કારણ એ છે કે લાભ તો અધિક થતો હોય, પરંતુ સાથે મહાન દુઃખ હોય, તો મનુષ્ય તે લાભથી વિચલિત થઈ જાય છે. જેવી રીતે, હજાર રૂપિયા મળતા હોય, પરંતુ સાથે જીવનું પણ જોખમ હોય, તો મનુષ્ય હજાર

રૂપિયાથી વિચલિત થઈ જાય છે. એવી જ રીતે મનુષ્ય જે કોઈ સ્થિતિમાં સ્થિત હોય, ત્યાં કોઈ ભયંકર આફત આવી જાય, તો મનુષ્ય તે સ્થિતિને છોડી દે છે. પરંતુ અહીં ભગવાન કહે છે કે આત્યંતિક સુખમાં સ્થિત થતાં યોગીને મોટામાં મોટા દુઃખથી પણ વિચલિત નથી કરી શકાતો. જેવી રીતે, કોઈ કારણથી તેના શરીરને ફાંસી આપી દેવામાં આવે, શરીરના ટુકડે-ટુકડા કરી દેવામાં આવે, આપસમાં ભિડાતા બે પહાડોની વચ્ચેમાં શરીર દબાવીને પીસી નાખવામાં આવે, જીવતેજીવ શરીરની ચામડી ઉતારી નાખવામાં આવે, શરીરમાં જાતજાતનાં છિદ્રો પાડવામાં આવે, ઊકળતા તેલમાં શરીર નાખવામાં આવે — આ રીતનાં વધારે મોટાં, મહાભયંકર દુઃખો એકસાથે આવવા છતાં પણ તે વિચલિત નથી થતો.

તેને વિચલિત કેમ નથી કરી શકાતો? કારણ કે જેટલાં પણ દુઃખો આવે છે, તે બધાં પ્રકૃતિના રાજ્યમાં અર્થાત્ શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિમાં જ આવે છે, જ્યારે આત્યંતિક સુખ, સ્વરૂપબોધ પ્રકૃતિથી અતીત તત્ત્વ છે. પરંતુ જ્યારે પુરુષ પ્રકૃતિસ્થ થઈ જાય છે અર્થાત્ શરીરની સાથે તાદાત્મ્ય કરી લે છે, ત્યારે તે પ્રકૃતિજન્ય અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં પોતાને સુખી-દુઃખી માનવા લાગી જાય છે (ગીતા — ૧૩/૨૧). જ્યારે તે પ્રકૃતિથી સંબંધ-વિચ્છેદ કરીને પોતાના સ્વરૂપભૂત સુખનો અનુભવ કરી લે છે અને તેમાં સ્થિત થઈ જાય છે, પછી પ્રાકૃતિક દુઃખ તેના સુખી પહોંચી જ નથી શકતું અને તેને સ્પર્શ જ નથી કરી શકતું. એટલા માટે શરીરમાં ગમે તેટલી આપત્તિ આવવા છતાં પણ તેને પોતાની સ્થિતિથી વિચલિત નથી કરી શકાતો.

પરિશિષ્ટ ભાવ : આ શ્લોક બધાં સાધનોની કસોટી છે. કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ, ધ્યાનયોગ, ભક્તિયોગ વગેરે કોઈ પણ સાધનામાં આ કસોટીએ પોતાને તપાસવો જોઈએ. પોતાની સ્થિતિ સમજવા માટે આ શ્લોક સાધકને માટે બહુ જ ઉપયોગી છે. જીવમાત્રનું ધ્યેય એ જ રહે છે કે મારું દુઃખ મટી જાય અને સુખ મળી જાય. તેથી આ શ્લોકમાં જણાવેલી સ્થિતિ દરેક સાધકે પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ, અન્યથા તેની સાધના પૂરી થઈ નથી. સાધક વચ્ચે અટકી ન જાય, પોતાની અધૂરી સ્થિતિને જ પૂરી ન માની લે, તે માટે તેણે આ શ્લોક પોતાની સામે રાખવો જોઈએ.

જેમાં લાભનો તો અંત નથી અને દુઃખનો લેશ પણ નથી — એવું દુર્લભ પદ દરેક મનુષ્યને પ્રાપ્ત થઈ શકે છે! પરંતુ તે ભોગ અને સંગ્રહ સાથે તાદાત્મ્ય કરીને અનર્થ કરી લે છે, જેનો કોઈ અંત નથી.

સંબંધ — જે સુખની પ્રાપ્તિ થતાં તેનાથી અધિક લાભની સંભાવના નથી રહેતી અને જેમાં સ્થિત થતાં બહુ ભારે દુઃખ પણ વિચલિત નથી કરતું, એવા સુખની પ્રાપ્તિને માટે આગળના શ્લોકમાં પ્રેરણા કરે છે.

તં વિદ્યાદુઃખસંયોગવિયોગં યોગસંજિતમ્ ।

સ નિશ્ચયેન યોક્તવ્યો યોગોડનિર્વિણયેતસા ॥ ૨૩ ॥

દુઃખસંયોગ-	= જેમાં દુઃખોના	વિદ્યાત્	= જાણવો જોઈએ.	અભ્યાસ	
વિયોગમ્	સંયોગનો જ	સઃ	= (તે યોગ જે ધ્યાન-યોગનું લક્ષ્ય છે,)	અનિર્વિણ્ણ-	= ધૈર્યશીલ અને
	વિયોગ છે,			ચેતસા	ઉત્સાહી ચિત્તથી
તમ્	= એને		તે	નિશ્ચયેન	= નિશ્ચયપૂર્વક
યોગસંજિતમ્	= 'યોગ' નામથી	યોગઃ	= ધ્યાનયોગનો	યોક્તવ્યઃ	= કરવો જોઈએ.

ટીકા — ‘તં વિદ્યાદુઃખસંયોગવિયોગં યોગ સંજિતમ્’ — જેની સાથે આપણો સંબંધ છે નહિ, થયો નથી, થશે નહિ અને થવાનો સંભવ જ નથી, એવા દુઃખરૂપ સંસાર-શરીરની સાથે સંબંધ માની લીધો, તે જ ‘દુઃખસંયોગ’ છે. આ દુઃખસંયોગ ‘યોગ’ નથી. જો તે યોગ હોત અર્થાત્ સંસારની સાથે આપણો નિત્યસંબંધ હોત, તો આ દુઃખસંયોગનો કદી વિયોગ (સંબંધ-વિચ્છેદ) ન થાત. પરંતુ બોધ થતાં તેનો વિયોગ થઈ જાય છે. એનાથી સિદ્ધ થાય છે કે દુઃખસંયોગ કેવળ આપણો માનેલો છે, આપણો બનાવેલો છે, સ્વાભાવિક નથી. તેની સાથે ગમે તેટલી દૃઢતાથી સંયોગ માની લઈએ અને ગમે તેટલા લાંબા કાળ સુધી સંયોગ માની લઈએ, તોપણ તેનો કદી સંયોગ નથી થઈ શકતો. આથી આપણે આ માનેલા આગંતુક દુઃખસંયોગનો વિયોગ કરી શકીએ છીએ. આ દુઃખસંયોગ (શરીર-સંસાર)નો વિયોગ કરતાં જ સ્વાભાવિક ‘યોગ’ની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે અર્થાત્ સ્વરૂપની સાથે આપણો જે નિત્યયોગ છે, તેની આપણને અનુભૂતિ થઈ જાય છે. સ્વરૂપની સાથે નિત્યયોગને જ અહીં ‘યોગ’ સમજવો જોઈએ.

અહીં દુઃખરૂપી સંસારના સર્વથા વિયોગને ‘યોગ’ કહેવામાં આવ્યો છે. એનાથી એ અસર પડે છે કે પોતાના સ્વરૂપની સાથે પહેલાં આપણો વિયોગ હતો, હવે યોગ થઈ ગયો, પરંતુ એવી વાત નથી. સ્વરૂપની સાથે આપણો નિત્યયોગ છે. દુઃખરૂપી સંસારના સંયોગનો તો આરંભ અને અંત થાય છે તથા સંયોગકાળમાં પણ સંયોગનો આરંભ અને અંત થતો રહે છે. પરંતુ આ નિત્યયોગનો કદી આરંભ અને અંત નથી થતો. કારણ કે આ યોગ મન, બુદ્ધિ, વગેરે પ્રાકૃતિક પદાર્થોથી નથી થતો, પરંતુ તેઓના સંબંધ-વિચ્છેદથી થાય છે. આ નિત્યયોગ સ્વતઃસિદ્ધ છે. તેમાં બધાની સ્વાભાવિક સ્થિતિ છે. પરંતુ અનિત્ય સંસાર સાથે સંબંધ માનતા રહેવાને કારણે આ નિત્યયોગની વિસ્મૃતિ થઈ ગઈ છે. સંસાર સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ થતાં જ નિત્યયોગની સ્મૃતિ થઈ જાય છે. આને જ અર્જુને અઢારમા અધ્યાયના તોતેરમા શ્લોકમાં ‘નષ્ટો મોહઃ સ્મૃતિર્લબ્ધા’

કહ્યું છે. આથી આ યોગ નવો નથી થયો, પરંતુ જે નિત્યયોગ છે, તેની અનુભૂતિ થઈ છે.

ભગવાને અહીં ‘યોગસંજિતમ્’ પદ આપીને દુઃખના સંયોગના વિયોગનું નામ ‘યોગ’ બતાવ્યું છે અને બીજા અધ્યાયમાં ‘સમત્વં યોગ ઉચ્યતે’ કહીને સમતાને જ ‘યોગ’ બતાવ્યો છે. અહીં સાધ્યરૂપ સમતાનું વર્ણન છે અને ત્યાં (અ. ૨/૪૮)માં સાધનરૂપ સમતાનું વર્ણન છે. આ બન્ને વાતો તત્ત્વતઃ એક જ છે; કેમકે સાધનરૂપ સમતા જ અંતમાં સાધ્યરૂપ સમતામાં પરિણત થઈ જાય છે.

પતંજલિ મહારાજે ચિત્તવૃત્તિઓના નિરોધને ‘યોગ’ કહ્યો છે — ‘યોગશ્ચિત્તવૃત્તિનિરોધઃ’ (યોગદર્શન ૧/૨) અને ચિત્તવૃત્તિઓનો નિરોધ થતાં દૃષ્ટાની સ્વરૂપમાં સ્થિતિ બતાવી છે — ‘તદા દ્રષ્ટુઃ સ્વરૂપેઽવસ્થાનમ્’ (૧/૩). પરંતુ ગીતામાં ભગવાને ‘તં વિદ્યાદુઃખસંયોગવિયોગં યોગસંજિતમ્’ પદોથી દ્રષ્ટાની સ્વરૂપમાં સ્થિતિને જ ‘યોગ’ કહ્યો છે, જે સ્વતઃસિદ્ધ છે.

અહીં ‘તમ્’ કહેવાનું શું તાત્પર્ય છે? અઢારમા શ્લોકમાં યોગીનાં લક્ષણો બતાવીને ઓગણીસમા શ્લોકમાં દીપકના દૃષ્ટાંતથી તેના અંતઃકરણની સ્થિતિનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. તે ધ્યાનયોગીનું ચિત્ત જે અવસ્થામાં ઉપરામ થઈ જાય છે, તેનો સંકેત વીસમા શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં ‘યત્ર’ પદથી કર્યો અને જ્યારે તે યોગીની સ્થિતિ પરમાત્મામાં થઈ જાય છે, તેનો સંકેત શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં ‘યત્ર’ પદથી કર્યો. એકવીસમા શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં ‘યત્’ પદથી તે યોગીના આત્યંતિક સુખનો મહિમા કહ્યો અને ઉત્તરાર્ધમાં ‘યત્ર’ પદથી તેની અવસ્થાનો સંકેત કર્યો. બાવીસમા શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં ‘યત્’ પદથી તે યોગીના લાભનું વર્ણન કર્યું અને ઉત્તરાર્ધમાં તે જ લાભને ‘યસ્મિન્’ પદથી કહ્યો. આ રીતે વીસમા શ્લોકથી બાવીસમા શ્લોક સુધી છ વાર ‘યત્’^૧ શબ્દનો પ્રયોગ કરીને યોગીની જે વિલક્ષણ સ્થિતિ બતાવવામાં આવી છે, તેનો જ અહીં ‘તમ્’ પદથી સંકેત કરીને તેનો મહિમા કહેવામાં આવ્યો છે.

‘સ નિશ્ચયેન યોક્તવ્યો યોગોઽનિર્વિણ્ણચેતસા’ —

જેમાં દુઃખોના સંયોગનો જ અભાવ છે, એવા યોગ (સાધ્ય રૂપી સમતા)નો ઉદ્દેશ્ય રાખીને સાધકે ઉત્સાહિત ચિત્ત વડે નિશ્ચયપૂર્વક ધ્યાનયોગનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ, જેનું આ જ અધ્યાયના અઢારમાથી વીસમા શ્લોક સુધી વર્ણન થયું છે.

યોગનો અનુભવ કરવા માટે સહુથી પહેલાં સાધકે પોતાની બુદ્ધિ એક નિશ્ચયવાળી બનાવવી જોઈએ અર્થાત્ ‘મારે તો યોગની જ પ્રાપ્તિ કરવી છે’ એવો એક નિશ્ચય કરવો જોઈએ. એવો નિશ્ચય કરીને સંસારનું ગમે તેટલું પ્રલોભન આવી જાય, ગમે તેટલું ભયંકર કષ્ટ આવી જાય, તોપણ તે નિશ્ચયને નહિ છોડવો જોઈએ.

‘અનિર્વિણ્ણયેતસા’નું તાત્પર્ય એ છે કે સમય બહુ થઈ ગયો, પુરુષાર્થ બહુ જ કર્યો, પરંતુ સિદ્ધિ ન થઈ!

એની સિદ્ધિ ક્યારે થશે? કેવી રીતે થશે — આ રીતે કદી કંટાળવું નહિ. સાધકનો ભાવ એવો રહે કે ચાહે ગમે તેટલાં વર્ષો થઈ જાય, ગમે તેટલા જન્મો થઈ જાય, ગમે તેટલાં ભયંકરમાં ભયંકર દુઃખો આવી જાય, તોપણ મારે તત્ત્વને પ્રાપ્ત કરવું જ છે. સાધકના મનમાં આપોઆપ-સ્વાભાવિક એવો વિચાર આવવો જોઈએ કે મારા અનેક જન્મો થયા; પરંતુ તે તમામ નિર્રથક ચાલ્યા ગયા; તેમનાથી કોઈ પણ લાભ ન થયો. અનેક વાર નરકોમાં કષ્ટો ભોગવ્યાં, પરંતુ તેમના ભોગવવાથી પણ કંઈ ના મળ્યું અર્થાત્ કેવળ પૂર્વનાં પાપો નષ્ટ થયાં, પરંતુ પરમાત્મા ના મળ્યા. હવે જો આ જન્મનો પૂરેપૂરો સમય, આયુષ્ય અને પુરુષાર્થ પરમાત્માની પ્રાપ્તિમાં લાગી જાય, તો કેટલી ઉત્તમ વાત છે!

પરિશિષ્ટ ભાવ : સાંસારિક સંયોગનો વિભાગ અલગ છે અને યોગનો વિભાગ અલગ છે. ‘સંયોગ’ તેની સાથે થાય છે, જેની સાથે આપણે કાયમ રહી શકતા નથી અને જે આપણી સાથે કાયમ નથી રહી શકતું. ‘યોગ’ તેની સાથે થાય છે જેની સાથે આપણે હંમેશાં રહી શકીએ છીએ અને જે આપણી સાથે સદા રહી શકે છે. તેથી સંસારમાં એકબીજાની સાથે સંયોગ થાય છે અને પરમાત્માની સાથે યોગ થાય છે. સંસાર સાથે યોગ નથી અને પરમાત્મા સાથે વિયોગ નથી, અર્થાત્ સંસાર આપણને મળેલો નથી અને પરમાત્મા આપણાથી અલગ નથી. સંસારને મળેલો માનવો અને પરમાત્માને અલગ માનવા — એ જ અજ્ઞાન છે, એ જ મનુષ્યની સૌથી મોટી ભૂલ છે. સંસારના સંયોગનો તો વિયોગ થાય જ છે, પરંતુ પરમાત્માના યોગનો ક્યારેય વિયોગ થતો નથી.

મનુષ્ય ઈચ્છે છે સંયોગ, પરંતુ થઈ જાય છે વિયોગ, તેથી સંસાર દુઃખરૂપ છે — ‘દુઃખાલયમશાશ્વતમ્’ (ગીતા ૮/૧૫). કંઈક કામના રહેવાથી જ દુઃખોનો સંયોગ થાય છે. કશી પણ કામના ન રહે તો દુઃખોનો સંયોગ થતો નથી, બલ્કે પરમાત્માની સાથે યોગ થાય છે.

પરમાત્માની સાથે જીવનો યોગ અર્થાત્ સંબંધ નિત્ય છે. આ સ્વતઃ સિદ્ધ નિત્યયોગનું જ નામ ‘યોગ’ છે. તે નિત્યયોગ બધા જ દેશ, કાળ, ક્રિયા, વસ્તુ, વ્યક્તિ, અવસ્થા અને પરિસ્થિતિઓમાં છે, બધી જ ઘટનાઓમાં છે. તાત્પર્ય એ છે કે આ નિત્યયોગનો ક્યારેય વિયોગ થયો જ નથી. વિયોગ છે નહીં, થશે નહીં અને થઈ શકતો પણ નથી. પરંતુ અસત (શરીર)ની સાથે આપણો સંબંધ માની લેવાથી આ નિત્યયોગનો અનુભવ થતો નથી. દુઃખરૂપ અસત સાથે માની લીધેલા સંયોગનો વિયોગ (સંબંધ-વિચ્છેદ) થતાં જ આ નિત્યયોગનો અનુભવ થઈ જાય છે. આ જ ગીતાનો મુખ્ય યોગ છે અને આ જ યોગનો અનુભવ કરવા માટે ગીતાએ કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ, ધ્યાનયોગ, ભક્તિયોગ વગેરે સાધનોનું વર્ણન કર્યું છે, પરંતુ આ સાધનોને યોગ ત્યારે જ કહી શકાશે, જ્યારે અસત સાથે સર્વથા સંબંધ-વિચ્છેદ અને પરમાત્માની સાથે નિત્ય સંબંધનો અનુભવ થશે.

યોગની પરિભાષા ભગવાને બે પ્રકારે કરી છે -

(૧) સમતાનું નામ યોગ છે — ‘સમત્વં યોગ ઉચ્યતે’ (૨/૪૮).

(૨) દુઃખરૂપ સંસારના સંયોગના વિયોગનું નામ યોગ છે —

‘તં વિદ્યાદુઃખસંયોગવિયોગં યોગસંજિતમ્’ (૬/૨૩).

ચાહે સમતા કહીએ, સંસારના સંયોગનો વિયોગ કહીએ, બન્ને એક જ છે. તાત્પર્ય છે કે સમતામાં સ્થિત થતાં સંસારના સંયોગનો વિયોગ થઈ જશે અને સંસારના સંયોગનો વિયોગ થતાં સમતામાં સ્થિત થઈ જશે. બન્નેમાંથી કોઈ પણ એક થવાથી નિત્યયોગની પ્રાપ્તિ થઈ જશે. પરંતુ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો ‘તં વિદ્યાદુઃખસંયોગવિયોગં યોગસંજિતમ્’ પહેલી સ્થિતિ છે અને ‘સમત્વં યોગ ઉચ્યતે’ પછીની સ્થિતિ છે. જેમાં નૈષ્ઠિકી શાંતિ, પરમશાંતિ અથવા આત્યંતિક સુખની પ્રાપ્તિ છે.

સમતાની પ્રાપ્તિ પણ સ્વતઃ થઈ રહી છે અને દુઃખોની નિવૃત્તિ પણ સ્વતઃ થઈ રહી છે. પ્રાપ્તિ તેની જ થાય છે,

જે નિત્ય પ્રાપ્ત છે અને નિવૃત્તિ તેની જ થાય છે, જે નિત્યનિવૃત્ત છે. નિત્યપ્રાપ્તની પ્રાપ્તિનું નામ પણ યોગ છે અને નિત્યનિવૃત્તની નિવૃત્તિનું નામ પણ યોગ છે. વસ્તુ, વ્યક્તિ અને ક્રિયાના સંયોગથી થવાવાળાં જેટલાં પણ સુખ છે, તે બધાં દુઃખોનાં કારણ અર્થાત્ દુઃખ પેદા કરવાવાળા છે (ગીતા ૫-૨૨) તેથી સંયોગમાં જ દુઃખ થાય છે, વિયોગમાં નહીં. વિયોગ (સંસારથી સંબંધ-વિચ્છેદ)માં જે સુખ છે, તે સુખનો વિયોગ થતો નથી, કેમ કે તે નિત્ય છે. જ્યારે સંયોગમાં પણ વિયોગ છે અને વિયોગમાં પણ વિયોગ છે તો વિયોગ જ નિત્ય થયો. આ નિત્ય વિયોગ તે જ ગીતા 'યોગ' કહે છે.

પરમાત્મતત્ત્વ 'છે'-રૂપ અને સંસાર 'નથી'-રૂપ છે. એક માર્મિક વાત છે કે 'છે' ને જોવાથી શુદ્ધ 'છે' નથી દેખાતો, પરંતુ 'નથી' ને 'નથી' રૂપથી જોવાથી શુદ્ધ 'છે' દેખાય છે! કારણ કે 'છે' ને જોવામાં મન-બુદ્ધિ લગાવીશું, વૃત્તિ લગાવીશું તો 'છે'ની સાથે વૃત્તિરૂપ 'નથી' પણ મળેલો રહેશે. પરંતુ 'નથી' ને 'નથી' રૂપથી જોવાથી વૃત્તિ પણ 'નથી'માં ચાલી જશે અને શુદ્ધ 'છે' શેષ રહી જશે; જેમ કે કચરો સાફ કર્યા પછી તેની સાથે ઝાડુનો પણ ત્યાગ થઈ જાય છે અને મકાન શેષ રહી જાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે 'પરમાત્મા બધામાં પરિપૂર્ણ છે' — એનું મનથી ચિંતન કરવાથી, બુદ્ધિથી નિશ્ચય કરવાથી વૃત્તિની સાથે આપણો સંબંધ ચાલુ રહેશે, પરંતુ સંસારનો પ્રતિક્ષણ વિયોગ થઈ રહ્યો છે' — એ પ્રમાણે સંસારને અભાવરૂપે જોવાથી સંસાર અને વૃત્તિ — બન્ને સાથે સંબંધ વિચ્છેદ થઈ જશે અને ભાવરૂપ શુદ્ધ પરમાત્મતત્ત્વ સ્વતઃ શેષ રહી જશે.

સંબંધ — પૂર્વશ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં ભગવાને જે યોગ (સાધ્યરૂપી સમતા)નું વર્ણન કર્યું હતું, તે જ યોગની પ્રાપ્તિને માટે હવે આગળના શ્લોકથી નિર્ગુણ-નિરાકારના ધ્યાનના પ્રકરણનો આરંભ કરે છે.

સંકલ્પપ્રભવાન્કામાંસ્ત્યક્ત્વા

સર્વાનશેષતઃ ।

મનસૈવેન્દ્રિયગ્રામં

વિનિયમ્ય

સમન્તતઃ ॥ ૨૪ ॥

સંકલ્પ-	= સંકલ્પથી ઉત્પન્ન	અશેષતઃ	= સર્વથા	ઈન્દ્રિયગ્રામમ્	= ઈન્દ્રિયોના
પ્રભવાન્	થનારી	ત્યક્ત્વા	= ત્યજીને (તેમજ)		સમુદાયને
સર્વાન્	= સઘળી	મનસા	= મન વડે	સમન્તતઃ	= બધી બાજુથી
કામાન્	= કામનાઓને	એવ	= જ	વિનિયમ્ય	= સમ્યક્ રીતે રોકીને—

ટીકા — [જે સ્થિતિ કર્મફળનો ત્યાગ કરવાવાળા કર્મયોગીની થાય છે (અ. ૬ના શ્લોક ૧થી ૯ સુધી), એ જ સ્થિતિ સગુણસાકાર ભગવાનનું ધ્યાન કરવાવાળાની (અ. ૬/૧૪-૧૫) તથા પોતાના સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવાવાળા ધ્યાનયોગીની પણ થાય છે. (અ. ૬ના ૧૮થી ૨૩મા શ્લોક સુધી) હવે નિર્ગુણ-નિરાકારનું ધ્યાન કરવાવાળાની પણ એ જ સ્થિતિ થાય છે — એ બતાવવા માટે ભગવાન આગળનું પ્રકરણ કહે છે.]

‘સંકલ્પપ્રભવાન્કામાંસ્ત્યક્ત્વા સર્વાનશેષતઃ’ — સાંસારિક વસ્તુ, વ્યક્તિ, પદાર્થ, સ્થળ, કાળ, ઘટના, પરિસ્થિતિ વગેરેને લીધે મનમાં જે જાતજાતની સ્ફુરણાઓ થાય છે, તે સ્ફુરણાઓમાંથી જે સ્ફુરણામાં પ્રીતિ, સુંદરતા અને આવશ્યકતા દેખાય છે, તે સ્ફુરણા ‘સંકલ્પ’નું રૂપ ધારણ કરી લે છે. એવી જ રીતે જે સ્ફુરણામાં ‘એ વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરે ઘણાં ખરાબ છે, એ અમારા ઉપયોગના નથી’ — એવો વિપરીત ભાવ પેદા થઈ જાય છે, તે સ્ફુરણા

પણ ‘સંકલ્પ’ બની જાય છે. સંકલ્પથી ‘આમ થવું જોઈએ અને આમ નહિ થવું જોઈએ’ — એવી ‘કામના’ ઉત્પન્ન થાય છે. આ રીતે સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થવાવાળી કામનાઓનો સર્વથા ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ.

અહીં ‘કામાન્’ પદ બહુવચનમાં આવ્યું છે, છતાં પણ તેની સાથે ‘સર્વાન્’ પદ આપવાનું તાત્પર્ય એ છે કે કંઈ પણ અને કોઈ પણ જાતની કામના ન રહેવી જોઈએ.

‘અશેષતઃ’ પદનું તાત્પર્ય એ છે કે કામનાનું બીજ (સૂક્ષ્મ સંસ્કાર) પણ નહિ રહેવું જોઈએ. કારણ કે વૃક્ષના એક બીજથી જ માઈલો સુધીનું જંગલ પેદા થઈ શકે છે. આથી બીજરૂપી કામનાનો પણ ત્યાગ થવો જોઈએ.

‘મનસૈવેન્દ્રિયગ્રામં વિનિયમ્ય સમન્તતઃ’ — જે ઈન્દ્રિયોથી શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ — એ વિષયોનો અનુભવ થાય છે અને ભોગ થાય છે, તે ઈન્દ્રિયોના સમૂહનું મન દ્વારા સારી રીતે નિયમન કરી લેવું અર્થાત્ મનથી ઈન્દ્રિયોને તેમના પોતપોતાના વિષયોથી હઠાવી લેવી.

‘સમન્તતઃ’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે મનથી શબ્દ, સ્પર્શ વગેરે વિષયોનું ચિંતન ન થાય અને સાંસારિક માન, બડાઈ, આરામ વગેરે તરફ કિંચિત્માત્ર પણ ખેંચાણ ન થાય.

તાત્પર્ય એ છે કે ધ્યાનયોગીએ ઈન્દ્રિયો અને અંતઃકરણ દ્વારા પ્રાકૃત પદાર્થો સાથે સર્વથા સંબંધ-વિચ્છેદનો નિશ્ચય કરી લેવો જોઈએ.

પરિશિષ્ટ ભાવ : પ્રથમ સ્ફુરણા થાય છે, પછી સંકલ્પ થાય છે. સ્ફુરણામાં સત્તા, આસક્તિ અને આગ્રહ હોવાથી તે સંકલ્પ બની જાય છે, જે બંધનકારક હોય છે. સંકલ્પથી પછી કામના ઉત્પન્ન થાય છે. ‘સ્ફુરણા’ દર્પણના કાચ જેવી છે, જેમાં ચિત્ર પકડાતું નથી, પરંતુ સંકલ્પ કેમેરાના કાચ જેવો છે, જેમાં ચિત્ર પકડાઈ જાય છે. સાધકે સાવધાની રાખવી જોઈએ કે સ્ફુરણા ભલે થાય પણ સંકલ્પ ન થાય.

સંબંધ — પૂર્વશ્લોકમાં ભગવાને સઘળી કામનાઓનો ત્યાગ તેમ જ ઈન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરવાના નિશ્ચયની વાત કહી. હવે કામનાઓનો ત્યાગ અને ઈન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કેવી રીતે કરવો — તેનો ઉપાય આગળના શ્લોકમાં બતાવે છે.

**શનૈઃ શનૈરુપરમેદ્બુદ્ધ્યા ધૃતિગૃહીતયા ।
આત્મસંસ્થં મનઃ કૃત્વા ન કિઞ્ચિદપિ ચિન્તયેત્ ॥ ૨૫ ॥**

ધૃતિગૃહીતયા = ધૈર્યશીલ	ઉપરમેત્ = ઉપરામ થઈ જાય	કૃત્વા = કરીને (પછી)
બુદ્ધ્યા = બુદ્ધિ દ્વારા	(અને)	કિઞ્ચિત્ અપિ = (પરમાત્મા સિવાય
(સંસારથી)	મનઃ = મન (બુદ્ધિ)ને	બીજા) કશાયનું
શનૈઃ શનૈઃ = ધીરે-ધીરે	આત્મસંસ્થમ્ = પરમાત્મસ્વરૂપમાં	પણ
(અભ્યાસ કરતો)	સમ્યક્ પ્રકારે સ્થિત	ન, ચિન્તયેત્ = ચિંતન ન કરે.

ટીકા — ‘બુદ્ધ્યા ધૃતિગૃહીતયા’ — સાધન કરતાં-કરતાં પ્રાયઃ સાધકોને કંટાળો આવે છે અને નિરાશા થાય છે કે ધ્યાન કરતાં અને ચિંતન કરતાં આટલા દિવસો થઈ ગયા, પરંતુ તત્ત્વપ્રાપ્તિ ન થઈ, તો હવે શું થવાની છે? કેવી રીતે થશે? આ વાત અંગે ભગવાન ધ્યાનયોગના સાધકને સાવધાન કરે છે કે તેને ધ્યાનયોગનો અભ્યાસ કરતાં સિદ્ધિ પ્રાપ્ત ન થાય, તોપણ કંટાળવું ના જોઈએ, પરંતુ ધૈર્ય રાખવું જોઈએ. જેવી રીતે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતાં કે સફળતા મળતાં ધૈર્ય રહે છે, તેવું જ ધૈર્ય વિફળતા મળતાં પણ રહેવું જોઈએ; ભલે વર્ષોનાં વર્ષો વીતી જાય અને શરીર છૂટી જાય તોપણ પરવા નહિ, પરંતુ તત્ત્વને તો પ્રાપ્ત કરવું જ છે.^૧ કારણ કે એનાથી ચડિયાતું બીજું કોઈ એવું કામ છે જ નહિ. એટલા માટે તેને સમાપ્ત કરીને આગળ શું કામ કરવાનું છે? જો એનાથી પણ ચડિયાતું કોઈ કામ હોય તો આને છોડો અને તે કામને અત્યારે જ કરો! — આ રીતે બુદ્ધિને વશમાં કરી લેવી અર્થાત્ બુદ્ધિમાં માન, બડાઈ, આરામ વગેરેને લીધે જે સંસારનું મહત્ત્વ રહ્યું છે, તે મહત્ત્વને હઠાવી

દેવું. તાત્પર્ય એ છે કે પૂર્વશ્લોકમાં જે વિષયોનો ત્યાગ કરવાને માટે કહેવામાં આવ્યું છે, એ વિષયોથી ધૈર્યયુક્ત બુદ્ધિથી ઉપરામ થઈ જવું.

‘શનૈઃ શનૈરુપરમેત્’ — ઉપરામ થવામાં ઉતાવળ ન કરવી; પરંતુ ધીરે-ધીરે ઉપેક્ષા કરતાં-કરતાં વિષયોથી ઉદાસીન થઈ જવું અને ઉદાસીન થઈ જતાં તેમનાથી બિલકુલ જ ઉપરામ થઈ જવું.

કામનાઓનો ત્યાગ અને મનથી ઈન્દ્રિયસમૂહનું સંયમન કર્યા પછી પણ અહીં જે ઉપરામ થવાની વાત બતાવી છે, તેનું તાત્પર્ય એ છે કે કોઈ ત્યાજ્ય વસ્તુનો ત્યાગ કરવા છતાં પણ તે ત્યાજ્ય વસ્તુની સાથે આંશિક દ્વેષનો ભાવ રહી શકે છે. એ દ્વેષભાવને હઠાવવાને માટે અહીં ઉપરામ થવાની વાત કહેવામાં આવી છે. તાત્પર્ય એ છે કે સંકલ્પોની સાથે ન રાગ કરવો કે ન દ્વેષ કરવો; પરંતુ તેમનાથી સર્વથા ઉપરામ થઈ જવું.

અહીં ઉપરામ થવાની વાત એટલા માટે કહેવામાં આવી છે કે પરમાત્મતત્ત્વ મનના કબજામાં નથી આવતું;

૧. ઈલાસને શુષ્યતુ મે શરીરં ત્વગસ્થિમાંસં પ્રલયગ્ચ યાતુ । અપ્રાપ્ય બોધં બહુકલ્પદુર્લભં નૈવાસનાત્ કાયમિદં ચલિષ્યતિ ॥

‘ભલેને આ આસન ઉપર મારું શરીર સુકાઈ જાય, ચામડી, માંસ અને હાડકાં પણ નષ્ટ થઈ જાય; પરંતુ બહુકલ્પદુર્લભ બોધ પ્રાપ્ત કર્યા વિના આ આસનથી આ શરીર ચલિત નહીં થાય.’

કેમકે મન પ્રકૃતિનું કાર્ય હોવાથી જ્યારે તે પ્રકૃતિને પણ નથી પકડી શકતું, તો પછી પ્રકૃતિથી અતીત પરમાત્મતત્ત્વને પકડી જ કેવી રીતે શકે? અર્થાત્ પરમાત્માનું ચિંતન કરતાં-કરતાં મન પરમાત્માને પકડી લે, એ તેના હાથની વાત નથી. જે પરમાત્માની શક્તિથી મન પોતાનું કાર્ય કરે છે, તે પરમાત્માને મન કેવી રીતે પકડી શકે? — ‘યન્મનસા ન મનુતે યેનાહુર્મનો મતમ્’ (કેન. ૧/૫). જેવી રીતે, જે સૂર્યના પ્રકાશથી દીપક, વીજળી વગેરે પ્રકાશિત થાય છે, તે દીપક વગેરે સૂર્યને કેવી રીતે પ્રકાશિત કરી શકે? કારણ કે તેમાં પ્રકાશ તો સૂર્યથી જ આવે છે. એવી જ રીતે મન, બુદ્ધિ વગેરેમાં જે કંઈ શક્તિ છે, તે એ પરમાત્માથી જ આવે છે. આથી તે મન, બુદ્ધિ વગેરે તે પરમાત્માને કેવી રીતે પકડી શકે? અર્થાત્ નથી પકડી શકતાં.

બીજી વાત, સંસારની તરફ ચાલવાથી સુખ મળ્યું જ નથી. કેવળ દુઃખ ને દુઃખ જ મળ્યું છે. આથી સંસારના ચિંતન સાથે પ્રયોજન ના રહ્યું. તો હવે શું કરવું? એનાથી ઉપરામ થઈ જવું.

‘આત્મસંસ્થં મનઃ^૧ કૃત્વા’ — બધી જગાએ એક સચ્ચિદાનંદ પરમાત્મા જ પરિપૂર્ણ છે. સંકલ્પોમાં પહેલા અને અંતમાં (પછી) તે જ પરમાત્મા છે. સંકલ્પોમાં પણ આધાર અને પ્રકાશરૂપે એક પરમાત્મા જ પરિપૂર્ણ છે. તે સંકલ્પોમાં બીજી કોઈ સત્તા પેદા નથી થઈ; પરંતુ તેઓમાં સત્તારૂપે તે પરમાત્મા જ છે. એવો બુદ્ધિનો દૃઢ નિશ્ચય કે નિર્ણય રહે. મનમાં કોઈ તરંગ પેદા થઈ પણ જાય તો એ તરંગને પરમાત્માનું જ સ્વરૂપ માનવું.

બીજો ભાવ એ છે કે પરમાત્મા સ્થળ, કાળ, વસ્તુ, વ્યક્તિ, ઘટના, પરિસ્થિતિ વગેરે બધામાં પરિપૂર્ણ છે. આ સ્થળ, કાળ વગેરે તો ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામે છે; પરંતુ પરમાત્મતત્ત્વ બનતું-બગડતું નથી. તે તો સદા જેવું છે તેવું જ રહે છે. તે પરમાત્મામાં મનને સ્થિર કરીને અર્થાત્ સર્વ જગાએ એક પરમાત્મા જ છે, તે પરમાત્માના સિવાય બીજી કોઈ સત્તા છે જ નહિ — એવો પાકો નિશ્ચય કરીને કંઈ પણ ચિંતન ન કરવું.

‘ન કિંચિદપિ ચિન્તયેત્’ — સંસારનું ચિંતન ન કરવું — આ વાત તો પહેલાં જ આવી ગઈ. હવે ‘પરમાત્મા સર્વ જગાએ પરિપૂર્ણ છે’ એવું ચિંતન પણ ન કરવું. કારણ કે જ્યારે મનને પરમાત્મામાં સ્થાપિત કરી દીધું, તો હવે ચિંતન કરવાથી સવિકલ્પ વૃત્તિ થઈ જશે અર્થાત્ મન સાથે

સંબંધ ચાલુ રહેશે, જેથી સંસાર સાથે વિયોગ નહિ થાય. જો ‘આપણી આવી સ્થિતિ ચાલુ રહે’ — એવું ચિંતન કરીશું, તો પરિચ્છિન્નતા ચાલુ રહેશે અર્થાત્ ચિંતની અને ચિંતન કરવાવાળાની સત્તા ચાલુ રહેશે. આથી ‘સર્વ જગાએ એક પરમાત્મા જ પરિપૂર્ણ છે’ — એવો દૃઢ નિશ્ચય કર્યા પછી કોઈ પ્રકારનું કિંચિત્માત્ર પણ ચિંતન ન કરવું. આ રીતે ઉપરામ થવાથી સ્વતઃસિદ્ધ સ્વરૂપનો અનુભવ થઈ જશે, જેનું વર્ણન પહેલાં બાવીસમા શ્લોકમાં થયું છે.

ધ્યાન-સંબંધી માર્મિક વાત

સહુથી મુખ્ય વાત એ છે કે પરમાત્મા બધી જગાએ પરિપૂર્ણ છે. બધાં સ્થળે, બધા સમયે, સઘળી વસ્તુઓમાં, સઘળી વ્યક્તિઓમાં, સઘળી ઘટનાઓમાં અને સઘળી ક્રિયાઓમાં પરમાત્મા સાકાર, નિરાકાર વગેરે બધાં રૂપે સદા જેવા છે તેવા બિરાજમાન છે. તે પરમાત્માના સિવાય જેટલું પણ પ્રકૃતિનું કાર્ય છે, તે સઘળેસઘળું પરિવર્તનશીલ છે. પરંતુ પરમાત્મતત્ત્વમાં કદી કિંચિત્માત્ર પણ પરિવર્તન નથી થયું, ન થશે અને નથી થઈ શકતું. એ પરમાત્મતત્ત્વનું ધ્યાન એવી રીતે કરવામાં આવે કે જેમ કોઈ મનુષ્ય સમુદ્રમાં ઊંડો ઊતરી જાય, તો જ્યાં સુધી દૃષ્ટિ જાય છે, ત્યાં સુધી પાણી જ પાણી દેખાય છે. નીચે જુઓ તો પણ પાણી છે, ઉપર જુઓ તો પણ પાણી છે, ચારે તરફ પાણી જ પાણી પરિપૂર્ણ છે. આ રીતે જ્યાં પોતે પોતાની જાતને એક જગાએ માને છે, તેની અંદર પણ પરમાત્મા છે, બહાર પણ પરમાત્મા છે, ઉપર પણ પરમાત્મા છે, નીચે પણ પરમાત્મા છે, ચારે તરફ પરમાત્મા જ પરમાત્મા પરિપૂર્ણ છે. શરીરના પણ કણકણમાં એ પરમાત્મા છે. એ પરમાત્મતત્ત્વને પ્રાપ્ત કરવા એ જ મનુષ્યમાત્રનું ધ્યેય છે અને એ નિત્યનિરંતર પ્રાપ્ત છે. એ પરમાત્મતત્ત્વથી કોઈ કદી દૂર થઈ શકતું જ નથી. કોઈ પણ અવસ્થામાં તેનાથી કોઈ અલગ નથી થઈ શકતું. કેવળ પોતાની દૃષ્ટિ વિનાશી પદાર્થોની તરફ રહેવાથી તે સદા પરિપૂર્ણ, નિર્વિકાર, સમ, શાંત રહેવાવાળું પરમાત્મતત્ત્વ દેખાતું નથી.

જો એ પરમાત્મા તરફ દૃષ્ટિ કે લક્ષ્ય થઈ જાય કે એ બધી જગાએ જેવા છે તેવા પરિપૂર્ણ છે, તો આપોઆપ ધ્યાન થઈ જશે, ધ્યાન કરવું નહિ પડે. જેવી રીતે, આપણે બધા પૃથ્વી ઉપર રહીએ છીએ, તો આપણી અંદર-બહાર, ઉપર અને ચારે તરફ આકાશ ને આકાશ જ છે, પોલાણ ને પોલાણ જ છે; પરંતુ તેના તરફ આપણું લક્ષ્ય નથી

૧. અહીં ‘મનઃ’ શબ્દ અંતઃકરણનો વાચક છે.

રહેતું. જો લક્ષ્ય થઈ જાય, તો આપણે નિરંતર આકાશમાં જ રહીએ છીએ. આકાશમાં જ ચાલીએ છીએ, ફરીએ છીએ, ખાઈએ છીએ, પીએ છીએ, સૂઈએ છીએ અને જાગીએ છીએ. આકાશમાં જ આપણે બધાં કામ કરી રહ્યા છીએ. પરંતુ આકાશની તરફ ધ્યાન ન હોવાથી એનો પત્તો નથી લાગતો. જો એ તરફ ધ્યાન જાય કે આકાશ છે, તેમાં વાદળાં હોય છે, વર્ષા થાય છે, તેમાં સૂર્ય, ચંદ્રમા, નક્ષત્ર વગેરે છે, તો આકાશનો ખ્યાલ આવે છે, અન્યથા નથી આવતો. આકાશનો ખ્યાલ ન હોવા છતાં પણ આપણી બધી ક્રિયાઓ આકાશમાં જ થાય છે. એવી જ રીતે એ પરમાત્મતત્ત્વની તરફ ખ્યાલ ન હોવા છતાં પણ આપણી સઘળી ક્રિયાઓ એ પરમાત્મતત્ત્વમાં જ થઈ રહી છે. એટલા માટે ગીતાએ કહ્યું છે કે - ‘શનૈઃ શનૈરુપરમેદ્બુદ્ધ્યા ધૃતિગૃહીતયા’ અર્થાત્ જે બુદ્ધિમાં ધીરજ છે, એવી બુદ્ધિ દ્વારા ધીરે-ધીરે ઉપરામ થઈ જવું. સંસારની કોઈ પણ વાત મનમાં આવે, તો તેનાથી ઉપરામ થઈ જવું. સાધકની ભૂલ એ થાય છે કે જે સમયે તે પરમાત્માનું ધ્યાન કરવા બેસે છે, તે સમયે સાંસારિક વસ્તુની યાદ આવતાં તે તેનો વિરોધ કરવા લાગે છે. વિરોધ કરવાથી પણ વસ્તુનો પોતાની સાથે સંબંધ થઈ જાય છે અને તેમાં રાગ કરવાથી પણ સંબંધ થઈ જાય છે. આથી ન તો તેનો વિરોધ કરવો અને ન તેમાં રાગ કરવો. તેની ઉપેક્ષા કરવી અને તેનાથી ઉદાસીન થઈ જવું. બેદરકાર થઈ જવું. સંસારની યાદ આવી ગઈ તો આવી ગઈ, ન આવી તો ન આવી - આ બેદરકારીથી સંસારની સાથે સંબંધ નહિ જોડાય. આથી ભગવાન કહે છે કે તેનાથી ઉદાસીન જ નહિ, ઉપરામ થઈ જવું - ‘શનૈઃ શનૈઃ ઉપરમેત્.’

ઉત્પન્ન થવાવાળી ચીજ નષ્ટ થવાવાળી હોય છે - આ નિયમ છે. આથી સંસારનો ગમે તેટલો સંકલ્પ-વિકલ્પ થઈ જાય, તે બધો નષ્ટ થઈ રહ્યો છે. એટલા માટે તેને રોકવાની ચેષ્ટા કરવી એ પણ ભૂલ છે અને નાશ કરવાનો ઉદ્યોગ કરવો એ પણ ભૂલ છે. સંસારમાં ઘણીયે ચીજો ઉત્પન્ન અને નષ્ટ થાય છે, પરંતુ તેમનું પાપ અને પુણ્ય આપણને નથી લાગતું; કેમકે તેમની સાથે આપણો સંબંધ નથી. એવી જ રીતે મનમાં સંકલ્પ-વિકલ્પ આવી જાય કે સંસારનું ચિંતન થઈ જાય, તો તેની સાથે આપણો કોઈ સંબંધ નથી. ન તો યાદ આવવાવાળી વસ્તુની સાથે સંબંધ છે અને ન વસ્તુની યાદ જેમાં આવે છે તે મનની સાથે સંબંધ છે. આપણો સંબંધ તો બધી જગાએ પરિપૂર્ણ પરમાત્મા સાથે છે. આથી ઉત્પન્ન અને નષ્ટ થવાવાળા સંકલ્પ-વિકલ્પો સાથે શું રાગ કરવો અને શું દ્વેષ કરવો?

એ તો ઉત્પત્તિ અને વિનાશનો એક પ્રવાહ છે. તેનાથી ઉપરામ થઈ જવું, વિમુખ થઈ જવું અને તેની કંઈ પણ પરવા ન કરવી.

એક પરમાત્મા જ પરમાત્મા પરિપૂર્ણ છે. જ્યારે આપણે આપણું એક વ્યક્તિત્વ પકડી લઈએ છીએ, ત્યારે ‘હું છું’ એવું દેખાવા લાગે છે. આ વ્યક્તિત્વ, ‘હું’પણું પણ જેની અંતર્ગત છે, એવા એ અપાર, અસીમ, સમ, શાંત, સદ્ધન, ચિદ્ધન અને આનંદધન પરમાત્મા છે. જેવી રીતે, સઘળા પદાર્થો, ક્રિયાઓ વગેરે એક પ્રકાશની અંતર્ગત છે. તે પ્રકાશનો સંબંધ છે તો સઘળી વસ્તુઓ, ક્રિયાઓ, વ્યક્તિઓ વગેરેની સાથે છે અને નથી તો કોઈની પણ સાથે નથી. પ્રકાશ પોતાની જગાએ જેમ છે તેમ સ્થિત છે. તેમાં કેટલીયે વસ્તુઓ આવતી જતી રહે છે અને કેટલીય ક્રિયાઓ થતી રહે છે; પરંતુ પ્રકાશમાં કોઈ પણ ફરક નથી પડતો. એવી જ રીતે પ્રકાશસ્વરૂપ પરમાત્માની સાથે કોઈ પણ વસ્તુ, ક્રિયા વગેરેનો કોઈ સંબંધ નથી. સંબંધ છે તો પૂર્ણની સાથે છે, નથી તો કોઈની સાથે પણ નથી. એ વસ્તુ, ક્રિયા વગેરે બધું ઉત્પત્તિ-વિનાશશીલ છે અને તે પરમાત્મા અનુત્પન્ન તત્ત્વ છે. તે પરમાત્મામાં સ્થિત થઈ જવું અને કંઈ પણ ચિંતન ન કરવું.

એક ચિંતન ‘કરીએ’ છીએ અને એક ચિંતન ‘થાય’ છે. ચિંતન કરવું નહિ અને આપમેળે કોઈ ચિંતન થઈ જાય તો તેની સાથે આપણો સંબંધ ન જોડવો અને તટસ્થ રહેવું. વાસ્તવમાં આપણે તટસ્થ જ છીએ; કેમકે સંકલ્પ-વિકલ્પ તો ઉત્પન્ન અને નષ્ટ થાય છે, પરંતુ આપણે રહીએ છીએ. એટલા માટે રહેવાવાળા સ્વરૂપમાં જ રહીએ અને સંકલ્પ-વિકલ્પની ઉપેક્ષા કરી દઈએ, તો આપણા ઉપર તે (સંકલ્પ-વિકલ્પ) લાગુ નહિ થાય. સાધક એક ભૂલ કરે છે કે જ્યારે તેને સંસાર યાદ આવે છે, ત્યારે તે તેની સાથે દ્વેષ કરે છે કે આને હઠાવો, આને દૂર કરો. એવું કરવાથી સંસારની સાથે વિશેષ સંબંધ જોડાઈ જાય છે. એટલા માટે તેને હઠાવવાનો કોઈ પ્રયત્ન ન કરવો, પરંતુ એવો વિચાર કરવો કે જો સંકલ્પ-વિકલ્પો થાય, તો તેમાં પણ એ પરમાત્મતત્ત્વ ઓતપ્રોત છે. જેવી રીતે પાણીમાં બરફનો ગાંગડો નાખીએ તો બરફ પોતે પણ પાણી છે અને તેની બહાર પણ પાણી છે. એવી જ રીતે સંકલ્પ-વિકલ્પ કંઈ પણ આવે, તો પરમાત્માની જ અંતર્ગત છે અને સંકલ્પ-વિકલ્પની પણ અંતર્ગત પરમાત્મા જ પરમાત્મા પરિપૂર્ણ છે. જેવી રીતે સમુદ્રમાં મોટાં મોટાં મોજાં ઊછળે છે. એક મોજા પછી બીજું મોજું આવે છે. એ મોજામાં પણ પાણી જ પાણી છે. જોવામાં મોજું અલગ દેખાય છે,

પરંતુ પાણી સિવાય બીજું કંઈ નથી. એવી જ રીતે સંકલ્પ-વિકલ્પમાં પરમાત્મા સિવાય અન્ય કોઈ તત્ત્વ નથી કે કોઈ વસ્તુ નથી.

અત્યારે કોઈ પુરાણી ઘટના યાદ આવી ગઈ, તો તે ઘટના પહેલાં બની હતી પણ હાલ તે ઘટના નથી. મનુષ્ય જબરજસ્તીથી તે ઘટનાને યાદ કરીને ગભરાઈ જાય છે કે શું કરું, મન નથી લાગતું! વાસ્તવમાં જ્યારે પરમાત્માનું ધ્યાન કરીએ છીએ, તે સમયે અનેક જાતની પુરાણી વાતોની યાદ, પુરાણા સંસ્કારો નષ્ટ થવાને માટે પ્રગટ થાય છે. પરંતુ સાધક એ વાતને સમજ્યા વિના તેમને સત્તા આપીને વધારે મજબૂત બનાવી લે છે. એટલા માટે તેમની ઉપેક્ષા કરી દેવી. વિચારો ન સારા સમજીએ, ન ખરાબ સમજીએ, તો તેઓ જેવી રીતે ઉત્પન્ન થયા, તેવી જ રીતે નષ્ટ થઈ જશે. આપણો સંબંધ પરમાત્માની સાથે છે. આપણે પરમાત્માના છીએ અને પરમાત્મા આપણા છે. સર્વ જગાએ પરિપૂર્ણ એ પરમાત્મામાં આપણી સ્થિતિ શાશ્વત કાળ માટે છે — એવું માનીને ચૂપ બેસી રહેવું. પોતાના તરફથી કંઈ પણ ચિંતન ન કરવું. આપમેળે ચિંતન થઈ જાય તો તેની સાથે સંબંધ ન જોડવો. પછી વૃત્તિઓ આપમેળે શાંત થઈ જશે અને પરમાત્માનું ધ્યાન આપોઆપ થશે. કારણ કે વૃત્તિઓ આવવા-જવાવાળી છે અને પરમાત્મા સદા રહેવાવાળા છે. જે સ્વતઃસિદ્ધ છે, તેમાં કરવાનું શું છે? કરવાનું કંઈ જ નથી. સાધક એવું માની લે છે કે હું ધ્યાન કરું છું, ચિંતન કરું છું — આ ભૂલ છે. જ્યારે સર્વ જગાએ એક પરમાત્મા જ છે, તો શું ચિંતન કરવું, શું ધ્યાન કરવું! સમુદ્રમાં મોજાં થાય છે, પરંતુ જળતત્ત્વમાં ન મોજાં છે, ન સમુદ્ર છે. એવી જ રીતે પરમાત્મતત્ત્વમાં ન સંસાર છે, ન આકૃતિ છે, ન આવવું-જવું છે. તે પરમાત્મતત્ત્વ પરિપૂર્ણ છે, સમ છે, શાંત છે, નિર્વિકાર છે અને સ્વતઃસિદ્ધ છે. તેનું ચિંતન કરવું નથી પડતું. એનું ચિંતન શું કરવું? એમાં તો આપણી સ્થિતિ આપમેળે છે, હર સમયે છે. વ્યવહાર કરતી વેળા પણ એ પરમાત્માથી આપણે અલગ નથી થતા, પરંતુ નિરંતર તેમાં રહીએ છીએ. જ્યારે વ્યવહારવાળી વસ્તુઓને આદર આપીએ છીએ કે મહત્ત્વ આપીએ છીએ, ત્યારે વિક્ષેપ થાય છે. એકાંતમાં બેઠા હોઈએ અને કોઈ વાત યાદ આવી જાય છે તો વિક્ષેપ થઈ જાય છે. વાસ્તવમાં વિક્ષેપ વાતથી નથી થતો; તેને

સત્તા આપી દઈએ છીએ કે મહત્ત્વ આપી દઈએ છીએ, તેનાથી વિક્ષેપ થાય છે.

જેવી રીતે આકાશમાં વાદળો આવે છે અને વિખેરાઈ જાય છે, એવી જ રીતે મનમાં કેટલીયે સ્ફુરણાઓ આવે છે અને શાંત થઈ જાય છે. આકાશમાં ગમે તેટલાં વાદળો આવે અને ચાલ્યાં જાય, પરંતુ આકાશમાં કોઈ પરિવર્તન નથી થતું; તે જેવું છે તેવું રહે છે. એવી જ રીતે ધ્યાનના સમયે કંઈ યાદ આવે અથવા ન આવે, પરમાત્મા જેમ છે તેમ પરિપૂર્ણ રહે છે. કંઈ યાદ આવે તો તેમાં પણ પરમાત્મા છે અને કંઈ યાદ ન આવે તો તેમાં પણ પરમાત્મા છે. જોવામાં, સાંભળવામાં અને સમજવામાં જે કંઈ આવી જાય, તે બધાની બહાર પણ પરમાત્મા છે અને બધાની અંદર પણ પરમાત્મા છે. ચર અને અચર જે કંઈ છે, તે પણ પરમાત્મા જ છે. દૂરમાં દૂર પણ પરમાત્મા છે અને નજીકમાં નજીક પણ પરમાત્મા છે. પરંતુ અત્યંત સૂક્ષ્મ હોવાથી તે બુદ્ધિની અંતર્ગત નથી આવતા (ગીતા — ૧૩/૧૫). એવા એ પરમાત્મા સદ્ધન, ચિદ્ધન અને આનંદધન છે. બધી જગાએ પૂર્ણ આનંદ, અપાર આનંદ, સમ આનંદ, શાંત આનંદ, ધન આનંદ, અચળ આનંદ, અટલ આનંદ અને આનંદ જ આનંદ છે!

એકાંતમાં ધ્યાન કરવા સિવાય બીજે સમયે કાર્ય કરતાં પણ એમ સમજવું કે પરમાત્મા બધામાં પરિપૂર્ણ છે. કાર્ય કરતાં સાવધાન થઈને પરમાત્માની સત્તા માનીશું, તો ધ્યાનને સમયે મોટી સહાય મળશે અને ધ્યાનને સમયે સંકલ્પ-વિકલ્પની ઉપેક્ષા કરીને પરમાત્મામાં અટલ સ્થિત રહીશું તો વ્યવહાર કરતી વેળા પરમાત્માના ચિંતનમાં મોટી સહાય મળશે. જે સાધક હોય છે, તે કલાક-બે કલાક નહિ, આઠેય પહોર સાધક હોય છે. જેવી રીતે બ્રાહ્મણ પોતાના બ્રાહ્મણપણામાં નિરંતર સ્થિત રહે છે. બ્રાહ્મણ તો પેદા થાય છે, પરંતુ પરમાત્મા પેદા નથી થતા. પરંતુ કામધંધો કરતી વેળા પદાર્થોની, ક્રિયાઓની અને વ્યક્તિઓની તરફ વૃત્તિ રહેવાથી તે બધાંમાં પરિપૂર્ણ પરમાત્મા દેખાતા નથી. એટલા માટે એકાંતમાં બેસીને ધ્યાન કરતી વખતે અને વ્યવહારકાળમાં કાર્ય કરતી વખતે સાધકની દૃષ્ટિ એ તરફ રહેવી જોઈએ કે બધાં સ્થળ, કાળ, વસ્તુ, વ્યક્તિ, ઘટના, ક્રિયા વગેરેમાં એક પરમાત્મતત્ત્વ જ જેવું છે તેવું પરિપૂર્ણ છે. તેમાં જ સ્થિત રહેવું અને કંઈ પણ ચિંતન ન કરવું.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ધ્યાનયોગના બે પ્રકાર છે — (૧) મનને એકાગ્ર કરવું, અને (૨) વિવેકપૂર્વક મન સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ કરવો. વિવેકપૂર્વક સંબંધ-વિચ્છેદથી તરત મુક્તિ મળે છે. સંસારમાં કેટલાં પાપ-પુણ્ય થાય છે, પરંતુ તેમની સાથે આપણો સંબંધ છે જ નહીં, એ જ પ્રમાણે શરીર-ઇન્દ્રિયો-મન-બુદ્ધિ સાથે પણ આપણો સંબંધ નથી. તેને જ ‘ઉપરતિ’ કહે છે. ચિંતન કરવાની વૃત્તિ સાથે પણ સંબંધ નહીં રહેવો જોઈએ. ‘શ્રીમદ્ભગવતમાં’ લખ્યું છે કે -

સર્વ બ્રહ્માત્મકં તસ્ય વિદ્યાડડત્મમનીષયા । પરિપશ્યન્પરમેત્ સર્વતો મુક્તસંશયઃ ॥

(શ્રીમદ્ભા. ૧૧/૨૮/૧૮)

‘પૂર્વોક્ત સાધન (મન-વાણી-શરીરની બધી જ ક્રિયાઓથી પરમાત્માની ઉપાસના) કરવાવાળા ભક્તનનો ‘સર્વ કાંઈ પરમાત્મસ્વરૂપ જ છે’ — એવો નિશ્ચય થઈ જાય છે. પછી તે આ અધ્યાત્મવિદ્યા દ્વારા બધા પ્રકારનાં સંશયોથી મુક્ત થઈને બધી જગ્યાએ પરમાત્માનો સારી રીતે અનુભવ કરીને ઉપરામ થઈ જાય છે અર્થાત્ ‘સર્વ કાંઈ પરમાત્મા જ છે’ આવું ચિંતન પણ ન રહે બલ્કે તેને બધે સાક્ષાત્ પરમાત્મા જ દેખાય.’

સંપૂર્ણ દેશ, કાળ, ક્રિયા, વસ્તુ, વ્યક્તિ, અવસ્થા, પરિસ્થિતિ અને ઘટના વગેરેમાં એક જ પરમાત્મતત્ત્વ જેમ-નું-તેમ પરિપૂર્ણ છે. દેશ, કાળ વગેરેનો તો અભાવ છે, પરંતુ પરમાત્મતત્ત્વનો નિત્યભાવ છે. આ પ્રમાણે સાધક પહેલાં મન-બુદ્ધિથી એવો નિશ્ચય કરી લે કે ‘પરમાત્મતત્ત્વ’ છે. પછી આ નિશ્ચયને પણ છોડી દે અને ચુપ થઈ જાય અર્થાત્ કંઈ જ ચિંતન ન કરે. આત્માનું, અનાત્માનું, પરમાત્માનું, સંસારનું, સંયોગનું, વિયોગનું પણ ચિંતન ન કરે. કંઈ પણ ચિંતન કરશે તો સંસાર આવી જ જશે. કારણ કે કંઈ પણ ચિંતન કરવાથી ચિત્ત (કરણ) સાથે રહેશે. કરણ સાથે રહેશે તો સંસારનો ત્યાગ નહીં થાય, કારણ કે કરણ પણ સંસાર જ છે. તેથી ‘ન કિંચિદપિ ચિન્તયેત’માં કરણથી સંબંધ-વિચ્છેદ છે; કારણ કે જ્યારે કરણ સાથે નહીં રહે ત્યારે જ સાચું ધ્યાન થશે. સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ ચિંતન કરવામાં પણ વૃત્તિ રહે જ છે, વૃત્તિનો અભાવ થતો નથી. પરંતુ કશું જ ચિંતન કરવાનો ભાવ ન રહેવાથી વૃત્તિ આપમેળે શાંત થઈ જાય છે. તેથી સાધકે ચિંતનની બધી રીતે ઉપેક્ષા કરવાની છે. જેમ જળ શાંત થતાં તેમાં ભળેલી માટી ધીરે-ધીરે પોતાની મેળે નીચે બેસી જાય છે, એ જ રીતે ચિંતન ન કરવાથી બધા વિકારો ધીરે-ધીરે પોતાની મેળે શાંત થઈ જાય છે, અહમ્ ઓગળી જાય છે અને વાસ્તવિક તત્ત્વ (અહમ્ રહિત સત્તા)નો અનુભવ થઈ જાય છે.

અહીં વૃત્તિનો અભાવ કરવામાં જ ‘શનૈઃ શનૈઃ’ પદોનો પ્રયોગ થયો છે. ‘શનૈઃ શનૈઃ’ કહેવાનું તાત્પર્ય છે કે જબરજસ્તી ન કરવી, ઉતાવળ પણ ન કરવી; કારણ કે જન્મ-જન્માન્તરના સંસ્કારો જલદીથી જતા નથી. ઉતાવળ ચંચળતાને સ્થિર-સ્થાયી કરવાવાળી છે પરંતુ ‘શનૈઃ શનૈઃ’ ચંચળતાનો નાશ કરે છે.

પ્રકૃતિના સંબંધ વિના તત્ત્વનું ચિંતન, મનન વગેરે થઈ શકતું નથી. તેથી સાધક તત્ત્વનું ચિંતન કરશે, ત્યારે ચિત્ત સાથે રહેશે, મનન કરશે તો મન સાથે રહેશે, નિશ્ચય કરશે તો બુદ્ધિ સાથે રહેશે, દર્શન કરશે તો દૃષ્ટિ સાથે રહેશે, શ્રવણ કરશે તો શ્રવણેન્દ્રિય સાથે રહેશે, કથન કરશે તો વાણી સાથે રહેશે. એવી જ રીતે ‘છે’ ને માનશે તો માન્યતા તથા માનવાવાળો રહી જશે અને ‘નથી’નો નિષેધ કરશે તો નિષેધ કરનારો રહી જશે. ‘કર્તૃત્વાભિમાનનો ત્યાગ કરશે તો ‘હું કર્તા નથી’ — આવો સૂક્ષ્મ અહંકાર રહી જશે અર્થાત્ ત્યાગ કરવાથી ત્યાજ્ય વસ્તુ અને ત્યાગી (ત્યાગ કરનાર) રહી જશે. તેથી સાધક ઉપરામ થઈ જાય અર્થાત્ ન માન્યતા કરે, ન નિષેધ કરે, ન ગ્રહણ કરે, ન ત્યાગ કરે બલ્કે સ્વતઃસિદ્ધ સ્વાભાવિક તત્ત્વનો સ્વીકાર કરે અને બહાર-અંદરથી ચુપ થઈ જાય. મારે શાંત થવું છે — એવો આગ્રહ (સંકલ્પ) પણ ન રાખે, અન્યથા કર્તૃત્વ આવી જશે. કારણ કે ચુપ રહેવું સ્વતઃસિદ્ધ છે.

સાધક હું, તું, આ અને તે — ચારેયને છોડી દે તો એક ‘છે’ (સત્તામાત્ર) રહી જાય છે. તે સ્વતઃસિદ્ધ ‘છે’નો સ્વીકાર કરી લે તથા પોતે કંઈ પણ ચિંતન ન કરે. જો સહજ કોઈ ચિંતન થઈ જાય તો તેનાથી રાગ કે દ્વેષ ન કરે; ન રાજી થાય કે ન નારાજ થાય; ન તેને સારું માને કે ન ખરાબ અને ન પોતાનામાં માને, ચિંતન કરવું નથી પરંતુ થઈ જાય તો તેમાં કોઈ દોષ નથી. સહજ રીતે હવા ચાલે છે, શરદી ગરમી આવે છે, વરસાદ વરસે છે, તો તેમાં આપણને કોઈ દોષ દેખાતો નથી. કારણ કે તેની સાથે આપણો કોઈ સંબંધ નથી. દોષ તો જડ પદાર્થો સાથે સંબંધ જોડવાથી લાગે છે. તેથી ચિંતન થઈ જાય તો તેની ઉપેક્ષા કરવી, તેની સાથે પોતાને જોડી ન દેવું અર્થાત્ એવું ન માનવું કે, ‘હું ચિંતન કરું છું અને ચિંતન મારા દ્વારા થાય છે.’ ચિંતન મનમાં થાય છે અને મનની સાથે મારો કોઈ સંબંધ નથી.

‘આત્મસંસ્થં મનઃ કૃત્વા’માં ‘મન’ શબ્દ, બુદ્ધિના અર્થમાં છે; કારણ કે ચંચળતા મનમાં અને સ્થિરતા બુદ્ધિમાં થાય છે. તેથી ‘આત્મસંસ્થં’ કહેવાનું તાત્પર્ય છે કે, ચંચળતા ન રહે બલ્કે સ્થિરતા રહે. જેમ કે ‘આ અમુક ગામ છે’ — એવી માન્યતા દૃઢ થવાથી એનું ચિંતન કરવું પડતું નથી, એવી જ રીતે ‘પરમાત્મા છે’ એવી માન્યતા દૃઢ થઈ જાય તો પછી એનું ચિંતન નહીં કરવું પડે. જે સ્વતઃસિદ્ધ છે, તેનું ચિંતન શું કરવું? તેથી આત્મચિંતન કરવાથી આત્મબોધ થતો નથી, કારણ કે આત્મચિંતન કરવાથી ચિંતક રહે છે અને અનાત્માની સત્તા રહે છે. અનાત્માની સત્તા માનીશું ત્યારે જ તો તેનો ત્યાગ અને આત્માનું ચિંતન કરીશું!

‘ન કિંચિદપિ ચિન્તયેત્’ આને ‘ચૂપ સાધન’, ‘મૂક સાધન’, ‘મૂક સત્સંગ’ અને ‘અચિન્ત્યનું ધ્યાન’ પણ કહે છે. એમાં ન તો સ્થૂળશરીરની ક્રિયા છે, ન સૂક્ષ્મ શરીરનું ચિંતન છે અને ન કારણ-શરીરની સ્થિરતા છે. એમાં ઈન્દ્રિયો પણ ચૂપ છે, મન પણ ચૂપ છે, બુદ્ધિ પણ ચૂપ છે અર્થાત્ શરીર-ઈન્દ્રિયો, મન-બુદ્ધિની કોઈ ક્રિયા નથી. બધાં ચૂપ છે. કોઈ બોલતું નથી! જે જોવું હતું એ જોઈ લીધું. સાંભળવું હતું એ સાંભળી લીધું, બોલવું હતું એ બોલી લીધું. કરવું હતું તે કરી લીધું. હવે કંઈ પણ જોવા, કરવા, સાંભળવા, બોલવાની રુચિ નથી — આવું થવાથી જ ‘ચૂપ સાધન’ થાય છે. આ ‘ચૂપ સાધન’ સમાધિ કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ છે. કારણ કે એમાં બુદ્ધિ અને અહમ્મથી સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય છે. સમાધિમાં તો લય, વિક્ષેપ, કષાય (વિકારો) અને રસાસ્વાદ-આ ચાર દોષ (વિઘ્નો) રહે છે. પરંતુ ‘ચૂપ સાધન’માં આ દોષો રહેતા નથી. ચૂપ સાધન વૃત્તિરહિત છે.

—■—

સંબંધ — પૂર્વોક્ત પ્રકારે નિર્વિકલ્પ સ્થિતિ ન થાય તો શું કરવું — એના માટે આગળના શ્લોકમાં અભ્યાસ બતાવે છે.

યતો યતો નિશ્ચરતિ મનશ્ચઞ્ચલમસ્થિરમ્ ।
તતસ્તતો નિયમ્યૈતદાત્મન્યેવ વશં નયેત્ ॥ ૨૬ ॥

અસ્થિરમ્ = સ્થિર ન રહેનારું (અને)	નિશ્ચરતિ = વિચરે છે,	આત્મનિ = (એક) પરમાત્મામાં
ચઞ્ચલમ્ = ચંચળ	તતઃ તતઃ = ત્યાં-ત્યાંથી	એવ = જ
મનઃ = મન	નિયમ્ય = રોકીને	વશમ્ = સારી રીતે
યતઃ, યતઃ = જ્યાં - જ્યાં	એતત્ = એને	નયેત્ = જોડી દેવું. ^૧

ટીકા — ‘યતો યતો નિશ્ચરતિ... આત્મન્યેવ વશં નયેત્’ — સાધકે જે ધ્યેય રાખ્યું છે, તેમાં આ મન ટકતું નથી કે રોકાતું નથી. આથી તેને ‘અસ્થિર’ કહેવામાં આવ્યું છે. આ મન જાતજાતનાં સાંસારિક ભોગોનું અને પદાર્થોનું ચિંતન કરે છે. આથી તેને ‘ચંચળ’ કહેવામાં આવ્યું છે. તાત્પર્ય એ છે કે આ મન ન તો પરમાત્મામાં સ્થિર થાય છે અને ન સંસારને પણ છોડે છે. એટલા માટે સાધકે આ મન જ્યાં-જ્યાં જાય, જે જે કારણથી જાય, જેવી-જેવી રીતે જાય અને જ્યારે-જ્યારે જાય, તેને ત્યાં-ત્યાંથી, તે તે કારણથી તેવી-તેવી રીતે અને ત્યારે-ત્યારે હઠાવીને પરમાત્મામાં જોડવું. આ અસ્થિર અને ચંચળ મનનું નિયમન કરવામાં સાવધાની રાખવી અને ઢીલાશ ન કરવી.

મનને પરમાત્મામાં જોડવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જ્યારે એ ખબર પડે કે મન પદાર્થોનું ચિંતન કરી રહ્યું છે, ત્યારે એવો વિચાર કરવો કે ચિંતનની વૃત્તિ અને તેના વિષયનો આધાર અને પ્રકાશક પરમાત્મા જ છે. એ જ પરમાત્મામાં મન જોડવાનું છે.

પરમાત્મામાં મન જોડવાની યુક્તિઓ

(૧) મન જે કોઈ ઈન્દ્રિયના વિષયમાં, જે કોઈ વ્યક્તિ, વસ્તુ, ઘટના, પરિસ્થિતિ, વગેરેમાં ચાલ્યું જાય, અર્થાત્ તેનું

ચિંતન કરવા લાગી જાય, તે જ સમયે તે વિષય વગેરેથી મનને હઠાવીને પોતાના ધ્યેય-પરમાત્મામાં જોડવું. ફરીથી ચાલ્યું જાય તો ફરીથી લાવીને પરમાત્મામાં જોડવું. આ રીતે મનને વારંવાર પોતાના ધ્યેયમાં જોડતા રહેવું.

(૨) જ્યાં-જ્યાં મન જાય, ત્યાં-ત્યાં પરમાત્માને જોવા. જેમ કે, ગંગાજી યાદ આવી જાય, તો ગંગાજીના રૂપમાં પરમાત્મા જ છે, ગાય યાદ આવી જાય, તો ગાય રૂપે પરમાત્મા જ છે — આ રીતે મનને પરમાત્મામાં જોડવું. બીજી દૃષ્ટિએ, ગંગાજી વગેરેમાં સત્તા રૂપે પરમાત્મા જ પરમાત્મા છે; કેમકે એમના પહેલાં પણ પરમાત્મા જ હતા, એ નહીં રહે ત્યારે પણ પરમાત્મા જ રહેશે અને એમના રહેવા છતાં પણ પરમાત્મા જ છે — આ રીતે મનને પરમાત્મામાં જોડવું.

(૩) સાધક જ્યારે પરમાત્મામાં મન જોડવાનો અભ્યાસ કરે છે, ત્યારે સંસારની વાતો યાદ આવે છે. એનાથી સાધક ગભરાઈ જાય છે કે જ્યારે હું સંસારનું કામ કરું છું, ત્યારે આટલી વાતો યાદ નથી આવતી, આટલું ચિંતન નથી થતું; પરંતુ જ્યારે પરમાત્મામાં મન જોડવાનો અભ્યાસ કરું છું. ત્યારે મનમાં જાતજાતની વાતો યાદ આવવા લાગે છે! પરંતુ એવું સમજીને સાધકે ગભરાવું નહિ જોઈએ; કેમકે જ્યારે સાધકનો ઉદ્દેશ્ય પરમાત્માનો બની ગયો, તો હવે સંસારના ચિંતનના રૂપમાં અંદરથી કૂડો-કચરો નીકળી રહ્યો છે, અંદર

સફાઈ થઈ રહી છે. તાત્પર્ય એ છે કે સાંસારિક કાર્ય કરતી વખતે અંદર જામેલા પુરાણા સંસ્કારોને બહાર નીકળવાની તક નથી મળતી. એટલા માટે સાંસારિક કાર્ય છોડીને એકાંતમાં બેસવાની તેમને બહાર નીકળવાની તક મળે છે અને તેઓ બહાર નીકળવા લાગે છે.

(૪) સાધકને ભગવાનનું ચિંતન કરવામાં કઠિનતા એટલા માટે પડે છે કે તે પોતાને સંસારનો માનીને ભગવાનનું ચિંતન કરે છે. આથી સંસારનું ચિંતન આપોઆપ થાય છે અને ભગવાનનું ચિંતન કરવું પડે છે, છતાં પણ ચિંતન થતું નથી. એટલા માટે સાધકે ભગવાનના થઈને ભગવાનનું ચિંતન કરવું જોઈએ. તાત્પર્ય એ છે કે ‘હું તો કેવળ ભગવાનનો જ છું અને કેવળ ભગવાન જ મારા છે; હું શરીર-સંસારનો નથી અને શરીર-સંસાર મારાં નથી’ — આ રીતે ભગવાનની સાથે સંબંધ થવાથી ભગવાનનું ચિંતન સ્વાભાવિક જ થવા લાગશે અને ચિંતન કરવું નહિ પડે.

(૫) ધ્યાન કરતી વખતે સાધકે એ ખ્યાલ રાખવો જોઈએ કે મનમાં કોઈ કાર્ય ભરાયેલું ન રહે અર્થાત્ ‘અમુક કાર્ય કરવું છે, અમુક સ્થાને જવું છે, અમુક વ્યક્તિને મળવું

છે, અમુક વ્યક્તિ મળવા માટે આવવાની છે, તો તેની સાથે વાતચીત પણ કરવાની છે’ વગેરે કાર્ય ભરી ન રાખવાં. આ કાર્યોની સ્મૃતિ ધ્યાનમાં લીન થવા નથી દેતી. આથી ધ્યાનમાં શાંતચિત્ત થઈને બેસવું જોઈએ.

(૬) ધ્યાન કરતી વખતે કદી સંકલ્પ-વિકલ્પો આવી જાય તો ‘અડંગ બડંગ સ્વાહા’ — એમ કહીને તેમને દૂર કરી દેવા અર્થાત્ ‘સ્વાહા’ કહીને સંકલ્પ-વિકલ્પો (અડંગ-બડંગ)ની આહુતિ આપી દેવી.

(૭) સામે જોઈને આંખોને થોડીક વાર વારંવાર ઝડપથી પટપટાવવી અને પછી આંખો બંધ કરી દેવી. આંખો પટપટાવવાથી જેવી રીતે બહારનું દૃશ્ય કપાઈ જાય છે, તેવી જ રીતે અંદરના સંકલ્પ-વિકલ્પો પણ કપાઈ જાય છે.

(૮) પહેલાં નાસિકાથી શ્વાસને બે-ત્રણ વાર જોરથી બહાર કાઢવા અને પછી અંતમાં જોરથી (ફૂંફાડા સાથે) પૂરા શ્વાસને બહાર કાઢીને બહાર જ રોકી દેવો. જેટલો સમય શ્વાસ રોકી શકાય, તેટલો સમય રોકીને પછી ધીરે-ધીરે શ્વાસ લેતા રહીને સ્વાભાવિક શ્વાસ લેવાની સ્થિતિમાં આવી જવું. આનાથી પણ બધા સંકલ્પ-વિકલ્પો દૂર થઈ જાય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : જો પૂર્વ શ્લોક પ્રમાણે ચૂપ-સાધન ન થઈ શકે તો મન જ્યાં-જ્યાં જાય ત્યાં-ત્યાંથી હટાવીને તેને એક પરમાત્મામાં લગાવવું. મનને પરમાત્મામાં લગાવવાનું એક બહુ શ્રેષ્ઠ સાધન એ છે કે મન જ્યાં-જ્યાં જાય, ત્યાં-ત્યાં પરમાત્માને જ જોવા અથવા મનમાં જે જે ચિંતન થાય તેને પરમાત્માનું જ સ્વરૂપ સમજવું.

એક માર્મિક વાત છે કે, જ્યાં સુધી સાધક, એક પરમાત્માની સત્તા સિવાય બીજી સત્તા માનશે, ત્યાં સુધી તેનું મન બધી રીતે નિરુદ્ધ (રોકેલું) રહી શકતું નથી. કારણ કે જ્યાં સુધી આપણી અંદર બીજી સત્તાની માન્યતા છે, ત્યાં સુધી રાગનો સર્વથા નાશ થઈ શકતો નથી અને રાગનો સર્વથા નાશ થયા વિના મન સર્વથા નિર્વિષય થઈ શકતું નથી. રાગ હશે તો મનનો મર્યાદિત નિરોધ થશે, જેનાથી લૌકિક સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થશે, પરંતુ વાસ્તવિક તત્ત્વની પ્રાપ્તિ નહીં થાય. અન્ય સત્તાની માન્યતા રહેવાથી મનનો નિરોધ થાય છે, તેમાં વ્યુત્થાન થાય છે અર્થાત્ સમાધિ અને વ્યુત્થાન — આ બન્ને અવસ્થાઓ થાય છે, કારણ કે બીજી સત્તાનો સ્વીકાર કર્યા વિના બે સત્તાઓ સંભવ નથી, તેથી મનનો સંપૂર્ણ નિરોધ, બીજી સત્તા ન માનવાથી જ થશે.

—■—

સંબંધ — ચોવીસમા-પચીસમા શ્લોકોમાં જે ધ્યાનયોગીની ઉપરતિનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું, આગળના બે શ્લોકોમાં તેની અવસ્થાનું વર્ણન કરીને તેના સાધનનું ફળ બતાવે છે.

પ્રશાન્તમનસં હ્યેનં યોગિનં સુખમુત્તમમ્ ।

ઉપૈતિ શાન્તરજસં બ્રહ્મભૂતમકલ્મષમ્ ॥ ૨૭॥

અકલ્મષમ્ = જે નિષ્પાપ છે
(અને)

શાન્તરજસમ્ = જેનો રજોગુણ શાંત થઈ ચુક્યો છે, (તથા)

પ્રશાન્ત- = જેનું મન સમ્યક્

મનસમ્

એનમ્

બ્રહ્મભૂતમ્ = બ્રહ્મરૂપ બનેલા

યોગિનમ્ = યોગીને

રીતે શાન્ત (નિર્મળ)

થઈ ગયું છે, (એવા)

= આ

= બ્રહ્મરૂપ બનેલા

= યોગીને

હિ

ઉત્તમમ્

સુખમ્

ઉપૈતિ

= ચોક્કસ જ

= ઉત્તમ

(સાત્ત્વિક)

= સુખ

= પ્રાપ્ત થાય છે.

ટીકા — ‘પ્રશાન્તમનસં હ્યેનં... બ્રહ્મભૂતમકલ્મષમ્’ — જેનાં સઘળાં પાપો નષ્ટ થઈ ગયાં છે અર્થાત્ તમોગુણ અને તમોગુણની અપ્રકાશ, અપ્રવૃત્તિ, પ્રમાદ અને મોહ (ગીતા અ. ૧૪/૧૩) — એ વૃત્તિઓ નષ્ટ થઈ ગઈ છે, એવા યોગીને અહીં ‘અકલ્મષમ્’ કહેવામાં આવ્યો છે.

જેનો રજોગુણ અને રજોગુણનો લોભ, પ્રવૃત્તિ, નવાં-નવાં કર્મોમાં જોડાવું, અશાંતિ અને સ્પૃહા (ગીતા અ. ૧૪/૧૨) — એ વૃત્તિઓ શાંત થઈ ગઈ છે, એવા યોગીને અહીં ‘શાન્તરજસમ્’ કહેવામાં આવ્યો છે.

તમોગુણ, રજોગુણ તથા તેમની વૃત્તિઓ શાંત થવાથી જેમનું મન સ્વાભાવિક શાંત થઈ ગયું છે અર્થાત્ જેની તમામ પ્રાકૃત પદાર્થોથી તથા સંકલ્પ-વિકલ્પોથી પણ ઉપરતિ થઈ ગઈ છે, એવા સ્વાભાવિક શાંત મનવાળા યોગીને અહીં ‘પ્રશાન્તમનસમ્’ કહેવામાં આવ્યો છે.

‘પ્રશાન્ત’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ધ્યાનયોગી જ્યાં સુધી મનને પોતાનું માને છે, ત્યાં સુધી મન અભ્યાસથી શાંત તો થઈ શકે છે, પરંતુ પ્રશાંત અર્થાત્ સર્વથા શાંત નથી થઈ શકતું. પણ જ્યારે ધ્યાનયોગી મનથી પણ ઉપરામ થઈ જાય છે અર્થાત્ મનને પણ પોતાનું નથી માનતો અને

મનથી પણ સંબંધ-વિચ્છેદ કરી લે છે, ત્યારે મનમાં રાગદ્વેષ ન હોવાથી તેનું મન સ્વાભાવિક જ શાંત થઈ જાય છે.

પચીસમા શ્લોકમાં જેની ઉપરામતાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તે જ (ઉપરામ થવાથી) પાપરહિત, શાંત રજોગુણવાળો અને પ્રશાંત મનવાળો થયો છે. આથી તે યોગીને માટે અહીં ‘એનમ્’ પદ આવ્યું છે. એવા બ્રહ્મસ્વરૂપ ધ્યાનયોગીને સ્વાભાવિક જ ઉત્તમ સુખ અર્થાત્ સાત્ત્વિક સુખ પ્રાપ્ત થાય છે.

પહેલાં ત્રેવીસમા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં જે યોગનો નિશ્ચયપૂર્વક અભ્યાસ કરવાની આજ્ઞા આપવામાં આવી હતી — ‘સ નિશ્ચયેન યોક્તવ્યઃ’, તે યોગનો અભ્યાસ કરવાવાળા યોગીને નિશ્ચિત જ ઉત્તમ સુખની પ્રાપ્તિ થઈ જશે, તેમાં કિંચિત્માત્ર પણ સંદેહ નથી. આ નિઃસંદિગ્ધતાને બતાવવાને માટે અહીં ‘હિ’ પદનો પ્રયોગ થયો છે.

‘સુખમુપૈતિ’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જે યોગી બધાથી ઉપરામ થઈ ગયો છે, તેને ઉત્તમ સુખની ખોજ નથી કરવી પડતી, તે સુખપ્રાપ્તિને માટે પ્રયત્ન, પરિશ્રમ વગેરે નથી કરવાં પડતાં, પરંતુ તે ઉત્તમ સુખ તેને સ્વતઃ સ્વાભાવિક જ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.

—■—

યુગ્જન્નેવં સદાત્માનં યોગી વિગતકલ્મષઃ ।
સુખેન બ્રહ્મસંસ્પર્શમત્યન્તં સુખમશ્રુતે ॥ ૨૮ ॥

એવમ્	= આ પ્રમાણે	જોડતો રહીને	બ્રહ્મસંસ્પર્શમ્ = બ્રહ્મપ્રાપ્તિરૂપ
આત્માનમ્	= પોતે-પોતાને	વિગતકલ્મષઃ = નિષ્પાપ	અત્યન્તમ્ = અનંત
સદા	= નિરંતર	યોગી = યોગી	સુખમ્ = સુખનો
યુગ્જન્	= (પરમાત્મામાં)	સુખેન = સુખપૂર્વક	અશ્રુતે = અનુભવ કરે છે.

ટીકા — ‘યુગ્જન્નેવં સદાત્માનં યોગી વિગત-કલ્મષઃ’ — પોતાની સ્થિતિને માટે જે (મનને વારંવાર જોડવું વગેરે) અભ્યાસ કરવામાં આવે છે, તે અભ્યાસ અહીં નથી. અહીં તો અનભ્યાસ જ અભ્યાસ છે અર્થાત્ પોતાના સ્વરૂપમાં પોતાની જાતને દૃઢ રાખવી એ જ અભ્યાસ છે. આ અભ્યાસમાં અભ્યાસવૃત્તિ નથી. એવા અભ્યાસથી તે યોગી અહંતા-મમતારહિત થઈ જાય છે. અહંતા અને મમતાથી રહિત થવું એને જ નિષ્પાપ થવું કહે છે; કેમકે સંસારની સાથે અહંતા-મમતાપૂર્વક સંબંધ રાખવો એ જ પાપ છે.

પંદરમા શ્લોકમાં ‘યુગ્જન્નેવમ્’ પદ સગુણના ધ્યાન માટે આવ્યું છે અને અહીં ‘યુગ્જન્નેવમ્’ પદ નિર્ગુણના

ધ્યાન માટે આવ્યું છે. એવી જ રીતે પંદરમા શ્લોકમાં ‘નિયતમાનસઃ’ આવ્યું છે અને અહીં ‘વિગતકલ્મષઃ’ આવ્યું છે; કેમકે ત્યાં પરમાત્મામાં મન લગાડવાનું પ્રાધાન્ય છે અને અહીં જડતાનો ત્યાગ કરવાનું પ્રાધાન્ય છે. ત્યાં તો પરમાત્માનું ચિંતન કરતાં-કરતાં સગુણ પરમાત્મામાં તલ્લીન થઈ ગયા તો સંસારઆપોઆપ છૂટી ગયો અને અહીં અહંતા-મમતારૂપી કલ્મષથી અર્થાત્ સંસારથી સર્વથા સંબંધ-વિચ્છેદ કરીને પોતાના ધ્યેય પરમાત્મામાં સ્થિત થઈ ગયા. આ રીતે બન્નેનું તાત્પર્ય એક જ થયું અર્થાત્ ત્યાં પરમાત્મામાં જોડાવાથી સંસાર છૂટી ગયો અને અહીં સંસારને છોડીને પરમાત્મામાં સ્થિત થઈ ગયા.

‘સુખેન બ્રહ્મસંસ્પર્શમત્યન્તં સુખમશ્રુતે’ — તેની

બ્રહ્મની સાથે જે અભિન્નતા થાય છે, તેમાં 'હું'પણાનો સંસ્કાર પણ નથી રહેતો, સત્તા પણ નથી રહેતી. આને જ સુખપૂર્વક બ્રહ્મનો સંસ્પર્શ કરવો કહે છે. જે સુખમાં અનુભવ કરનારો અને અનુભવમાં આવનારો — એ બન્નેય

નથી રહેતા, તે 'અત્યંત સુખ' છે. આ યોગી આ સુખને પ્રાપ્ત કરી લે છે. આ 'અત્યંત સુખ', 'અક્ષય સુખ' (અ. ૫/૨૧) અને 'આત્યંતિક સુખ' (અ. ૬/૨૧) — એ એક જ પરમાત્મતત્ત્વરૂપી આનંદનાં વાચક છે.

—■—

સંબંધ — અઢારમાથી તેવીસમા શ્લોક સુધી સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવાવાળા જે સાંખ્યયોગીનું વર્ણન થયું છે, તેના અનુભવનું વર્ણન આગળના શ્લોકમાં કરે છે.

સર્વભૂતસ્થમાત્માનં સર્વભૂતાનિ ચાત્મનિ ।
ઈક્ષતે યોગયુક્તાત્મા સર્વત્ર સમદર્શનઃ ॥ ૨૮ ॥

સર્વત્ર	= બધી જગ્યાએ	યોગયુક્તાત્મા	= ધ્યાનયોગથી યુક્ત અંતઃકરણવાળો (સાંખ્યયોગી)	સર્વભૂતસ્થમ્	= સર્વભૂતોમાં સ્થિત
સમદર્શનઃ	= પોતાના સ્વરૂપને જોનારો			ઈક્ષતે	= જુએ છે. (અને)
ચ	= અને	આત્માનમ્	= પોતાના સ્વરૂપને	સર્વભૂતાનિ	= સર્વભૂતોને
				આત્મનિ	= પોતાના સ્વરૂપમાં (જુએ છે).

ટીકા — 'ઈક્ષતે યોગયુક્તાત્મા સર્વત્ર સમદર્શનઃ' — બધી જગ્યાએ એક સચ્ચિદાનંદધન પરમાત્મા જ પરિપૂર્ણ છે. જેવી રીતે મનુષ્ય ખાંડનાં બનેલાં અનેક જાતનાં રમકડાંનાં નામ, રૂપ, આકૃતિ વગેરે ભિન્ન-ભિન્ન હોવા છતાં પણ તેઓમાં સમાનરૂપે એક ખાંડને, લોઢાથી બનેલાં અનેક જાતનાં અસ્ત્ર-શસ્ત્રોમાં એક લોઢાને, માટીથી બનેલાં અનેક જાતનાં વાસણોમાં એક માટીને અને સોનાથી બનેલાં આભૂષણોમાં એક સોનાને જ દેખે છે, એવી જ રીતે ધ્યાનયોગી જાતજાતની વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરેમાં સમાનરૂપે એક પોતાના સ્વરૂપને જ દેખે છે.

'યોગયુક્તાત્મા' — આનું તાત્પર્ય એ છે કે ધ્યાનયોગનો અભ્યાસ કરતાં-કરતાં તે યોગીનું અંતઃકરણ પોતાના સ્વરૂપમાં તલ્લીન થઈ ગયું છે. [તલ્લીન થયા પછી તેનો અંતઃકરણ સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય છે, જેનો સંકેત 'સર્વભૂતસ્થમાત્માનં સર્વભૂતાનિ ચાત્મનિ' પદોથી કરવામાં આવ્યો છે.]

'સર્વભૂતસ્થમાત્માનમ્' — તે સઘળાં પ્રાણીઓમાં પોતાના આત્માને — પોતાના સતસ્વરૂપને સ્થિત દેખે છે. જેવી રીતે સાધારણ પ્રાણી આખા શરીરમાં પોતાની જાતને દેખે છે અર્થાત્ શરીરનાં બધાં અવયવોમાં અને અંશોમાં 'હું'ને જ પરિપૂર્ણ રૂપે દેખે છે, એવી જ રીતે સમદર્શી પુરુષ બધાં પ્રાણીઓમાં પોતાના સ્વરૂપને જ સ્થિત દેખે છે.

કોઈને નિદ્રામાં સ્વપ્ન આવે, તો તે સ્વપ્નમાં સ્થાવર-જંગમ પ્રાણી-પદાર્થ દેખે છે. પરંતુ નિદ્રા ખૂલતાં એ સ્વપ્નની

સૃષ્ટિ નથી દેખાતી; આથી સ્વપ્નમાં સ્થાવર-જંગમ વગેરે સર્વ કંઈ પોતે જ બન્યો છે. જાગ્રત-અવસ્થામાં કોઈ જડ કે ચેતન પ્રાણીપદાર્થની યાદ આવે, તો તે મનથી દેખાવા લાગી જાય છે અને યાદ હઠતાં જ તે બધું દશ્ય, અદશ્ય થઈ જાય છે; આથી યાદમાં સર્વ કંઈ પોતાનું મન જ બન્યું છે. એવી જ રીતે ધ્યાનયોગી સઘળાં પ્રાણીઓમાં પોતાના સ્વરૂપને સ્થિત દેખે છે. સ્થિત દેખાવાનું તાત્પર્ય એ છે કે સઘળાં પ્રાણીઓમાં સત્તારૂપે પોતાનું જ સ્વરૂપ છે. સ્વરૂપના સિવાય બીજી કોઈ સત્તા જ નથી; કેમકે સંસાર એક ક્ષણ પણ એકરૂપ નથી રહેતો, પરંતુ પ્રતિક્ષણે બદલાતો જ રહે છે. સંસારના કોઈ રૂપને એક વાર દેખ્યા પછી જો બીજી વાર તેને એ જ રૂપમાં કોઈ દેખવા ઈચ્છે, તો દેખી જ શકાતું નથી, કેમકે તે પહેલું રૂપ બદલાઈ ગયું. એવી પરિવર્તનશીલ વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરેમાં યોગી સત્તારૂપે અપરિવર્તનશીલ પોતાના સ્વરૂપને જ દેખે છે.

'સર્વભૂતાનિ ચાત્મનિ' — તે સઘળાં પ્રાણીઓને પોતાની અંતર્ગત દેખે છે અર્થાત્ પોતાના સર્વગત્, અસીમ અને સચ્ચિદાનંદધન સ્વરૂપમાં જ બધાં પ્રાણીઓને તથા સમગ્ર સંસારને દેખે છે. જેવી રીતે એક પ્રકાશની અંતર્ગત લાલ, પીળો, કાળો, ભૂરો વગેરે જેટલા રંગો દેખાય છે, તે બધા પ્રકાશથી જ બનેલા છે અને પ્રકાશમાં જ દેખાય છે અને જેવી રીતે જેટલી વસ્તુઓ દેખાય છે, તે બધી સૂર્યથી જ ઉત્પન્ન થઈ છે અને સૂર્યના પ્રકાશમાં જ દેખાય છે, તેવી જ રીતે તે યોગી સઘળાં પ્રાણીઓને પોતાના સ્વરૂપથી જ પેદા થયેલાં, સ્વરૂપમાં જ લીન થતાં અને સ્વરૂપમાં જ સ્થિત દેખે છે.

તાત્પર્ય એ છે કે તેને જે કંઈ દેખાય છે, તે બધું પોતાનું સ્વરૂપ જ દેખાય છે.

આ શ્લોકમાં પ્રાણીઓમાં તો પોતાને સ્થિત બતાવ્યો છે, પરંતુ પોતાનામાં પ્રાણીઓને સ્થિત નથી બતાવ્યાં. એવું કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે પ્રાણીઓમાં તો પોતાની સત્તા છે, પરંતુ પોતાનામાં પ્રાણીઓની સત્તા નથી. કારણ કે સ્વરૂપ તો

સદા એકરૂપ રહેવાવાળું છે, પરંતુ પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન અને નષ્ટ થવાવાળાં છે.

આ શ્લોકનું તાત્પર્ય એ થયું કે વ્યવહારમાં તો પ્રાણીઓની સાથે અલગ-અલગ વર્તીવ થાય છે, પરંતુ અલગ-અલગ વર્તીવ થવા છતાં પણ તે સમદર્શી યોગીની સ્થિતિમાં કોઈ ફરક નથી પડતો.

—■—

સંબંધ — ભગવાને ચૌદમા-પંદરમા શ્લોકોમાં સગુણસાકારનું ધ્યાન કરવાવાળા જે ભક્તિયોગીનું વર્ણન કર્યું હતું. તેના અનુભવની વાત આગળના શ્લોકમાં કહે છે.

યો માં પશ્યતિ સર્વત્ર સર્વં ચ મયિ પશ્યતિ ।

તસ્યાહં ન પ્રણશ્યામિ સ ચ મે ન પ્રણશ્યતિ ॥ ૩૦ ॥

ય:	= જે (ભક્ત)	મયિ	= મારામાં	ન, પ્રણશ્યામિ	= અદૃશ્ય નથી થતો
સર્વત્ર	= સઘળાં ભૂતોમાં	સર્વમ્	= સઘળાં ભૂતોને	ચ	= અને
મામ્	= મને	પશ્યતિ	= જુએ છે,	સ:	= તે
પશ્યતિ	= જુએ છે	તસ્ય	= એને માટે	મે	= મારે માટે
ચ	= અને	અહમ્	= હું	ન, પ્રણશ્યતિ	= અદૃશ્ય નથી થતો.

ટીકા — ‘યો માં પશ્યતિ સર્વત્ર’ — જે ભક્ત બધાં સ્થળ, કાળ, વસ્તુ, વ્યક્તિ, પશુ, પક્ષી, દેવતા, યક્ષ, રાક્ષસ, પદાર્થ, પરિસ્થિતિ, ઘટના વગેરેમાં મને દેખે છે. જેવી રીતે, બ્રહ્માજી જ્યારે વાછરડાં અને ગ્વાલબાલોને ચોરીને લઈ ગયા, ત્યારે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જાતે જ વાછરડાં અને ગ્વાલબાલ બની ગયા. વાછરડાં અને ગ્વાલબાલ જ નહિ, પરંતુ તેમની સોટી, શિંગડાં, (એક પ્રકારનું વાદ્ય) વાંસળી, વસ્ત્ર, આભૂષણ વગેરે પણ ભગવાન જાતે જ બની ગયા.^૧ એ લીલા એક વર્ષ સુધી ચાલતી રહી, પરંતુ કોઈને તેની ખબર ના પડી. વાછરડાંમાંથી કેટલાંક વાછરડાં તો કેવળ દૂધ જ પીવાવાળાં હતાં, એટલા માટે તેઓ ઘેર જ રહેતાં હતાં અને મોટાં વાછરડાંઓને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પોતાની સાથે વનમાં લઈ જતા હતા. એક દિવસ દાઉ દાદા (બલરામજી)એ જોયું કે નાનાં વાછરડાંવાળી ગાયો પણ પોતાનાં અગાઉનાં (મોટાં) વાછરડાંઓને જોઈને તેમને દૂધ પિવડાવવા માટે હોકારા કરતી દોડવા માંડી. મોટા

ગોવાળોએ એ ગાયોને બહુ જ રોકી, પરંતુ તે રોકાઈ નહિ. એનાથી ગોવાળોને તે ગાયો પર બહુ જ ગુસ્સો આવી ગયો. પરંતુ જ્યારે તેમણે પોત-પોતાનાં બાળકોને જોયા, ત્યારે તેમનો ગુસ્સો શાંત થઈ ગયો અને સ્નેહ ઉભરાઈ આવ્યો. તેઓ બાળકોને હૃદય સાથે ચાંપવા લાગ્યા, તેમનાં માથાં સુંઘવા લાગ્યા. આ લીલાને જોઈ દાઉ દાદાએ વિચાર્યું કે આ શું રહસ્ય છે; એમણે ધ્યાન ધરીને જોયું તો એમને વાછરડાં અને ગ્વાલબાલોના રૂપમાં શ્રીકૃષ્ણ જ દેખાયા. એવી જ રીતે ભગવાનનો સિદ્ધ ભક્ત બધી જગ્યાએ ભગવાનને જ જુએ છે અર્થાત્ તેની દૃષ્ટિમાં ભગવત્સત્તા સિવાય બીજી કિંચિત્માત્ર પણ સત્તા નથી રહેતી.

‘સર્વં ચ મયિ પશ્યતિ’ — અને જે ભક્ત સ્થળ, કાળ, વસ્તુ, વ્યક્તિ, ઘટના, પરિસ્થિતિ વગેરેને મારા જ અંતર્ગત જુએ છે. જેવી રીતે, ગીતાનો ઉપદેશ દેતી વખતે અર્જુન દ્વારા પ્રાર્થના કરતાં ભગવાન પોતાનું વિશ્વરૂપ દેખાડતાં કહે છે કે

૧. યાવદ્વત્સપવત્સકાલ્પકવપુર્યાવત્કરાઙ્ગયાદિકં યાવદ્દષ્ટિવિષાણવેણુદલશિગ્યાવદ્વિભૂષામ્બરમ્ ।

યાવદ્દશીલગુણાભિધાકૃતિવયો યાવદ્દિહારાદિકં સર્વં વિષ્ણુમયં ગિરોઽન્નવદજઃ સર્વસ્વરૂપો બભૌ ॥

(શ્રીમદ્ભા. ૧૦/૧૩/૧૮)

‘તે બાળકો અને વાછરડાં સંખ્યામાં જેટલાં હતાં, જેટલાં નાનાં-નાનાં તેમનાં શરીર હતાં, તેમનાં હાથપગ વગેરે જેવાં-જેવાં હતાં, તેમની પાસે જેટલાં અને જેવી છડીઓ, શીંગડીઓ, વાંસળી, શરીરે શોભા માટે પહેરેલા પત્ર-પુષ્પો, અને શીંકાં હતાં, જેવાં અને જેટલાં વસ્ત્રાભૂષણો હતાં, તેમનાં શીલ, સ્વભાવ, ગુણ, નામ, રૂપ અને અવસ્થાઓ જેવાં હતાં, જે રીતે તેઓ ખાતાં-પીતાં, ચાલતાં વગેરે હતાં, બરાબર તેવાં જ અને તેટલાં જ રૂપોમાં સર્વસ્વરૂપ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પ્રગટ થઈ ગયા. તે સમયે ‘આ સઘળું જગત વિષ્ણુરૂપ છે’ — એ વેદવાણી જાણે કે મૂર્તિમંત થઈને પ્રગટ થઈ ગઈ.’

‘ચરાચર સમગ્ર સંસારને મારા એક અંશમાં રહેલો જો’ — ‘ઈહૈકસ્થં જગત્કૃત્સ્નં પશ્યાદ્ય સચરાચરમ્ । મમ દેહે...’ (અ. ૧૧/૭), તો અર્જુન પણ કહે છે કે હું આપના શરીરમાં સઘળાં પ્રાણીઓને જોઈ રહ્યો છું — ‘પશ્યામિ દેવાંસ્તવ દેવ દેહે સર્વાસ્તથા ભૂતવિશેષસઘ્નાન્’ (અ. ૧૧/૧૫). સંજયે પણ કહ્યું કે અર્જુને ભગવાનના શરીરમાં સકળ સંસારને દેખ્યો — ‘તત્રૈકસ્થં જગત્કૃત્સ્નં પ્રવિભક્તમનેકધા’ (અ. ૧૧/૧૩). તાત્પર્ય એ છે કે અર્જુને ભગવાનના શરીરમાં સર્વ કંઈ ભગવત્સ્વરૂપ જ દેખ્યું. એવી જ રીતે ભક્તના દેખવા, સાંભળવા અને સમજવામાં જે કંઈ આવે છે, તેને ભગવાનમાં જ દેખે છે અને ભગવત્સ્વરૂપ જ દેખે છે.

‘તસ્યાહં ન પ્રણશ્યામિ’ — ભક્ત જ્યારે બધી જગાએ મને જ દેખે છે, તો હું તેનાથી કેવી રીતે છુપાઉં, ક્યાં છુપાઉં અને કોની પાછળ છુપાઉં? એટલા માટે હું તે ભક્તને માટે અદૃશ્ય નથી રહેતો અર્થાત્ નિરંતર તેની સામે જ રહું છું.

‘સ ય મે ન પ્રણશ્યતિ’ — જ્યારે ભક્ત ભગવાનને બધી જગાએ દેખે છે, તો ભગવાન પણ ભક્તને બધી જગાએ દેખે છે; કેમકે ભગવાનનો એ નિયમ છે કે ‘જેઓ જે રીતે મારું શરણ લે છે, હું પણ તે જ રીતે તેઓને આશ્રય આપું છું’ — ‘યે યથા માં પ્રપદ્યન્તે તાંસ્તથૈવ ભજામ્યહમ્’ (ગીતા — ૪/૧૧). તાત્પર્ય એ છે કે ભક્તો ભગવાનની સાથે

હળીમળી જાય છે અને ભગવાનની સાથે તેમની આત્મીયતા અને એકતા થઈ જાય છે; આથી ભગવાન પોતાના સ્વરૂપમાં તેમને બધી જગાએ દેખે છે. આ દૃષ્ટિએ ભક્ત પણ ભગવાનને માટે કદી અદૃશ્ય નથી થતો.

અહીં શંકા થાય છે કે ભગવાનને માટે તો કોઈ પણ અદૃશ્ય નથી — ‘વેદાહં સમતીતાનિ વર્તમાનાનિ ચાર્જુન । ભવિષ્યાણિ ન ભૂતાનિ....’ (ગીતા — ૭/૨૬), પછી અહીં કેવળ ભક્તને માટે જ ‘તે મારા માટે અદૃશ્ય નથી હોતો’ — એવું કેમ કહ્યું છે? એનું સમાધાન એ છે કે જોકે ભગવાનને માટે કોઈ પણ અદૃશ્ય નથી, તોપણ જે ભગવાનને બધી જગાએ દેખે છે, તેના ભાવને કારણે ભગવાન પણ તેને બધી જગાએ દેખે છે. પરંતુ જે ભગવાનથી વિમુખ થઈને સંસારમાં આસક્ત છે, તેને માટે ભગવાન અદૃશ્ય રહે છે — ‘નાહં પ્રકાશઃ સર્વસ્ય’ (ગીતા — ૭/૨૫). આથી (તેના ભાવને કારણે) તે પણ ભગવાનને માટે અદૃશ્ય રહે છે. જેટલે અંશમાં તેનો ભગવાન પ્રત્યે ભાવ નથી, તેટલે અંશમાં તે ભગવાનને માટે અદૃશ્ય રહે છે. એવી જ વાત ભગવાને નવમા અધ્યાયમાં પણ કહી છે કે ‘હું સર્વ પ્રાણીઓમાં સમાન છું. ન તો કોઈ મારો દ્વેષી છે અને ન કોઈ પ્રિય છે. પરંતુ જેઓ ભક્તિપૂર્વક મારું ભજન કરે છે, તેઓ મારામાં છે અને હું તેઓમાં છું.’

પરિશિષ્ટ ભાવ : પૂર્વશ્લોકમાં આત્મજ્ઞાનની વાત કહીને હવે ભગવાન પરમાત્મતત્ત્વની વાત કહે છે. ધ્યાનયોગના કોઈ સાધનમાં જ્ઞાનના સંસ્કાર રહેવાથી વિવેકની પ્રધાનતા રહે છે અને કોઈ સાધકમાં ભક્તિના સંસ્કાર રહેવાથી શ્રદ્ધા વિશ્વાસની પ્રધાનતા રહે છે. તેથી જ્ઞાનના સંસ્કારવાળો ધ્યાનયોગી વિવેકપૂર્વક આત્માનો અનુભવ કરે છે — ‘સર્વભૂતસ્થમાત્માનં સર્વભૂતાનિ ચાત્મનિ (ગીતા ૬/૨૯) અને ભક્તિના સંસ્કારવાળો ધ્યાનયોગી શ્રદ્ધા-વિશ્વાસપૂર્વક પરમાત્માનો અનુભવ કરે છે — ‘યો માં પશ્યતિ સર્વત્ર સર્વં ચ મયિ પશ્યતિ.’

‘યો માં પશ્યતિ સર્વત્ર’ પદોનો ભાવ છે કે જે મને બીજાઓમાં પણ જુએ છે અને પોતાનામાં પણ જુએ છે. ‘સર્વં ચ મયિ પશ્યતિ’ પદોનો ભાવ છે કે જે બીજાઓને પણ મારામાં જુએ છે અને પોતાને પણ મારામાં જુએ છે.

જેમ બધી જગ્યાએ બરફ જ બરફ પડેલો હશે તો તે કઈ રીતે છુપાયેલો રહી શકશે? બરફની પાછળ બરફ મૂકવાથી પણ બરફ જ દેખાશે. એ પ્રમાણે જ્યારે બધાં રૂપોમાં એક ભગવાન જ છે તો તે કઈ રીતે છુપાય? ક્યાં છુપાય અને કોની પાછળ છુપાય? કારણ કે એક પરમાત્માના સિવાય બીજી સત્તા છે જ નહીં. પરમાત્મામાં શરીર અને શરીરી, સત અને અસત, જડ અને ચેતન, ઈશ્વર અને જગત, સગુણ અને નિર્ગુણ, સાકાર અને નિરાકાર વગેરે કોઈ વિભાગ છે જ નહીં. તે એકમાં જ અનેક વિભાગ છે અને અનેક વિભાગોમાં તે એક જ છે. તે વિવેક-વિચારનો વિષય નથી, બલકે શ્રદ્ધા-વિશ્વાસનો વિષય છે. તેથી ‘સર્વ કાંઈ પરમાત્મા જ છે’ — આને સાધક શ્રદ્ધા-વિશ્વાસપૂર્વક માની લે, સ્વીકાર કરી લે. દૃઢતાપૂર્વક માનવાથી પછી એવો જ અનુભવ થઈ જશે.

સાધક પહેલાં પરમાત્માને દૂર જુએ છે, પછી નજીક જુએ છે, પછી પોતાની અંદર જુએ છે, અને પછી ફક્ત પરમાત્માને જ જુએ છે. કર્મયોગી પરમાત્માને નજીક જુએ છે, જ્ઞાનયોગી પરમાત્માને પોતાની અંદર જુએ છે અને ભક્તિયોગી સર્વત્ર પરમાત્માને જ જુએ છે.

સંબંધ — હવે ભગવાન ધ્યાન કરવાવાળા સિદ્ધ ભક્તિયોગીનાં લક્ષણો બતાવે છે.

સર્વભૂતસ્થિતં યો માં ભજત્યેકત્વમાસ્થિતઃ ।

સર્વથા વર્તમાનોઽપિ સ યોગી મયિ વર્તતે ॥ ૩૧ ॥

એકત્વમ્	= મારામાં	સ્થિતમ્	રહેલા	અપિ	= પણ
	એકાત્મભાવથી	મામ્	= મારું	મયિ	= મારામાં (જ)
આસ્થિતઃ	= સ્થિત થઈને	ભજતિ	= ભજન કરે છે,	વર્તતે	= વર્તાવ કરી રહ્યો છે
યઃ	= જે	સઃ	= તે		અર્થાત્ તે નિત્ય-
યોગી	= ભક્તિયોગી	સર્વથા	= સર્વ રીતે		નિરંતર મારામાં જ
સર્વભૂત-	= સર્વ ભૂતોમાં	વર્તમાનઃ	= વર્તતો હોવા છતાં		સ્થિત છે.

ટીકા — ‘એકત્વમાસ્થિતઃ’ — પૂર્વ શ્લોકમાં ભગવાને જણાવ્યું હતું કે જે મને સર્વમાં અને સર્વને મારામાં જુએ છે, તેને માટે હું અદૃશ્ય નથી હોતો અને તે મારા માટે અદૃશ્ય નથી હોતો. અદૃશ્ય કેમ નથી હોતો? કારણ કે સઘળાં પ્રાણીઓમાં સ્થિત મારી સાથે તેની અભિન્નતા થઈ ગઈ છે અર્થાત્ મારી સાથે તેનો અત્યધિક પ્રેમ થઈ ગયો છે.

અદ્વૈત-સિદ્ધાંતમાં તો સ્વરૂપથી એકતા હોય છે, પરંતુ અહીં તેવી એકતા નથી. અહીં દ્વૈત હોવા છતાં પણ અભિન્નતા છે અર્થાત્ ભગવાન અને ભક્ત દેખાવામાં તો બે છે, પરંતુ વાસ્તવમાં એક જ છે.^૧ જેવી રીતે પતિ અને પત્ની બે શરીર હોવા છતાં પણ પોતાને અભિન્ન માને છે, બે મિત્રો પોતાને એક જ માને છે; કેમકે અત્યંત સ્નેહ હોવાને કારણે ત્યાં દ્વૈતપણું નથી રહેતું. એવી જ રીતે જે ભક્તિયોગનો સાધક ભગવાનને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, ભગવાનમાં અત્યંત સ્નેહ હોવાને કારણે તેની ભગવાન સાથે અભિન્નતા થઈ જાય છે. એ જ અભિન્નતાને અહીં ‘એકત્વમાસ્થિતઃ’ પદથી બતાવવામાં આવી છે.

‘સર્વભૂતસ્થિતં યો માં ભજતિ’ — સર્વ સ્થળ, વસ્તુ, વ્યક્તિ, ઘટના, પરિસ્થિતિ વગેરેમાં ભગવાન જ પરિપૂર્ણ છે અર્થાત્ સકળ ચરાચર જગત ભગવત્સ્વરૂપ જ છે — ‘વાસુદેવઃ સર્વમ્’ (અ. ૭/૧૮) — એ જ તેનું ભજન છે.

‘સર્વભૂતસ્થિતમ્’ પદથી એવી અસર પડે છે કે ભગવાન કેવળ પ્રાણીઓમાં જ સ્થિત છે. પરંતુ વાસ્તવમાં એવી વાત નથી. ભગવાન કેવળ પ્રાણીઓમાં જ સ્થિત છે, એવું નથી, પરંતુ સંસારના કણકણમાં પરિપૂર્ણરૂપે સ્થિત છે. જેવી રીતે, સોનાનાં આભૂષણો સોનામાંથી જ બને છે, સોનામાં જ સ્થિત રહે છે અને સોનામાં જ તેમનું પર્યવસાન (અંત) થાય છે અર્થાત્ બધા સમયે એક સોનું જ સોનું છે. પરંતુ લોકોની દૃષ્ટિમાં આભૂષણોની સત્તા અલગ પ્રતીત

થવાને કારણે તેમને સમજાવવા માટે કહેવામાં આવે છે કે આભૂષણોમાં સોનું જ છે. એવી જ રીતે સૃષ્ટિની પહેલાં, સૃષ્ટિના સમયે અને સૃષ્ટિના પછી એક પરમાત્મા જ પરમાત્મા છે. પરંતુ લોકોની દૃષ્ટિમાં પ્રાણીઓ અને પદાર્થોની સત્તા અલગ પ્રતીત થવાને કારણે એમને સમજાવવા માટે કહેવામાં આવે છે કે સર્વ પ્રાણીઓમાં એક પરમાત્મા જ છે, બીજું કોઈ નથી. આ જ વાસ્તવિકતાને અહીં ‘સર્વભૂતસ્થિતં મામ્’ પદોથી કહેવામાં આવી છે.

‘સર્વથા વર્તમાનોઽપિ સ યોગી મયિ વર્તતે’ — તે ભક્તિયોગી અને વર્ણાશ્રમની મર્યાદા અનુસાર ખાતો-પીતો, સૂતો-જાગતો, ઊઠતો-બેસતો વગેરે બધી ક્રિયાઓ કરતો રહીને મારામાં જ વર્તે છે અને મારામાં જ રહે છે. કારણ કે જ્યારે તેની દૃષ્ટિમાં મારા સિવાય કોઈ બીજી સત્તા જ નથી રહી, તો પછી તે જે કંઈ વર્તાવ કરશે, તે ક્યાં કરશે? તે તો મારામાં જ સર્વ કંઈ કરશે.

તેરમા અધ્યાયમાં જ્ઞાનયોગના વિષયમાં ભગવાને એમ કહ્યું છે કે સર્વ રીતે કર્તવ્ય કર્મ કરતો હોવા છતાં પણ તેનો પુનર્જન્મ નથી થતો — ‘સર્વથા વર્તમાનોઽપિ ન સ ભૂયોઽભિજાયતે’ (અ. ૧૩/૨૩); અને અહીં ભગવાને કહ્યું છે કે સર્વ રીતે વર્તવા છતાં પણ તે મારામાં જ રહે છે. એનું તાત્પર્ય એ છે કે ત્યાં સંસારથી સંબંધ-વિચ્છેદ થવાની વાત છે અને અહીં ભગવાનની સાથે અભિન્ન થવાની વાત છે. સંસારથી સંબંધ-વિચ્છેદ થતાં જ્ઞાનયોગી મુક્ત થઈ જાય છે અને ભગવાનની સાથે અભિન્નતા થતાં ભક્ત પ્રેમના એક વિલક્ષણ રસનું આસ્વાદ કરે છે, જે અનંત અને પ્રતિક્ષણ વધતું રહે છે.

અહીં ભગવાને કહ્યું છે કે તે યોગી મારામાં વર્તાવ કરે છે અર્થાત્ મારામાં જ રહે છે. આ અંગે શંકા થાય છે કે શું અન્ય પ્રાણીઓ ભગવાનમાં નથી રહેતાં? એનું

૧. જ્ઞાનમાં તો બે હોઈને એક થાય છે, પરંતુ ભક્તિમાં પ્રેમના વિલક્ષણ આનંદનું આદાન-પ્રદાન કરવા માટે, પ્રેમનો વિસ્તાર કરવા માટે એક હોઈને બે થઈ જાય છે; જેમ કે — ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અને શ્રીરાધાજી એક હોઈને પણ બે છે.

સમાધાન એ છે કે વાસ્તવમાં સઘળાં પ્રાણીઓ ભગવાનમાં જ વર્તે છે અને ભગવાનમાં જ રહે છે; પરંતુ તેમના અંતઃકરણમાં સંસારની સત્તા અને મહત્તા રહેવાથી તેઓ ભગવાનમાં પોતાની સ્થિતિ જાણતાં નથી કે માનતાં નથી. આથી ભગવાનમાં વર્તતાં હોવા છતાં પણ, ભગવાનમાં રહેતાં હોવા છતાં પણ તેમનો વર્તીવ સંસારમાં જ થઈ રહ્યો છે અર્થાત્ તેઓએ જગત સાથે અહંતા-મમતા કરીને જગતને

ધારણ કરી રાખ્યું છે — ‘યયેદં ધાર્યતે જગત્’ (ગીતા — ૭/૫). તેઓ જગતને ભગવાનનું સ્વરૂપ ન સમજીને અર્થાત્ જગત સમજીને વર્તીવ કરે છે. તેઓ કહે પણ છે કે અમે તો સંસારી માણસ છીએ, અમે તો સંસારમાં રહેવાવાળા છીએ. પરંતુ ભગવાનનો ભક્ત આ વાતને જાણે છે કે આ બધો સંસાર વાસુદેવરૂપ છે. આથી તે ભક્ત હરદમ ભગવાનમાં જ રહે છે અને ભગવાનમાં જ વર્તીવ કરે છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ભક્ત સમગ્ર સંસારને પરમાત્માનું જ સ્વરૂપ જુએ છે. તેની દૃષ્ટિમાં એક પરમાત્મા સિવાય અન્ય કોઈની સત્તા રહેતી નથી. તેના માટે દ્રષ્ટા, દશ્ય અને દર્શન-ત્રણેય પરમાત્માસ્વરૂપ બની જાય છે — ‘વાસુદેવઃ સર્વમ્’ (ગીતા ૭/૧૮). તેથી જેમ ગંગાજળથી જ ગંગાજીનું પૂજન કરવામાં આવે, એમ તે ભક્તની તમામ ક્રિયાઓ ભગવાનમાં જ થાય છે. જેમ કે શરીર સાથે તાદાત્મ્ય ધરાવનાર વ્યક્તિ બધી ક્રિયાઓ કરવા છતાં શરીરમાં જ રહે છે, એવી જ રીતે ભક્ત બધી ક્રિયાઓ કરવા છતાં પણ પરમાત્મામાં જ રહે છે.

આગળ ૧૩મા અધ્યાયમાં ભગવાને જ્ઞાનયોગી માટે કહ્યું છે — ‘સર્વથા વર્તમાનોઽપિ ન સ ભૂયોઽભિજાયતે’ (૧૩/૨૩) અને અહીં ભક્તના માટે કહ્યું છે — ‘સર્વથા વર્તમાનોઽપિ સ યોગી મયિ વર્તતે’ તાત્પર્ય એ થયું કે જ્ઞાનમાર્ગમાં તો જન્મ-મરણ મટી જાય છે, મુક્તિ મળી જાય છે, પરંતુ ભક્તિમાર્ગમાં જન્મ-મરણ મટીને ભગવાન સાથે અભિન્નતા થઈ જાય છે, આત્મીયતા થાય છે. આ જ ભાવને ગીતામાં આ પ્રમાણે પણ કહ્યો છે — ‘તસ્યાહં ન પ્રણશ્યામિ સ ચ મે ન પ્રણશ્યતિ’ (૬/૩૦), ‘પ્રિયો હિ જ્ઞાનિનોઽત્યર્થમહં સ ચ મમ પ્રિયઃ’ (૭/૧૭), ‘જ્ઞાની ત્વાત્મૈવ મે મતમ્’ (૭/૧૮), ‘યે ભજન્તિ તુ માં ભક્ત્યા મયિ તે તેષુ ચાપ્યહમ્’ (૯/૨૯). જ્ઞાનમાર્ગમાં તો સૂક્ષ્મ અહમ્ની ગંધ રહેવાથી દાર્શનિક મતભેદ રહી શકે છે, પરંતુ ભક્તિમાર્ગમાં ભગવાન સાથે આત્મીયતા થવાથી સૂક્ષ્મ અહમ્ની ગંધ તથા તેનાથી થનારો દાર્શનિક મતભેદ રહેતો નથી. ‘ન સ ભૂયોઽભિજાયતે’માં સ્વરૂપમાં સ્થિતિનો અનુભવ થવાથી ફક્ત સ્વયં (સ્વરૂપ) રહે છે અને ‘સ યોગી મયિ વર્તતે’ માં ફક્ત ભગવાન રહે છે, સ્વયં (યોગી) રહેતો નથી અર્થાત્ સ્વયં યોગીરૂપે રહેતો નથી બલ્કે ભગવાન સ્વરૂપ રહે છે.

સંબંધ — ભક્ત બધો વર્તીવ કરતો રહીને પણ મારામાં કઈ રીતે વર્તીવ કરે છે—તે આગળના શ્લોકમાં બતાવે છે—

આત્મૌપમ્યેન સર્વત્ર સમં પશ્યતિ યોઽર્જુન ।

સુખં વા યદિ વા દુઃખં સ યોગી પરમો મતઃ ॥ ૩૨ ॥

અર્જુન	= હે અર્જુન!	પશ્યતિ	= જુએ છે	સઃ	= તે
યઃ	= જે (ભક્ત)	વા	= અને	પરમઃ	= પરમ શ્રેષ્ઠ
આત્મૌપમ્યેન	= પોતાના શરીરની ઉપમાથી	સુખમ્	= સુખ	યોગી	= યોગી
સર્વત્ર	= બધી જગ્યાએ (મને)	યદિ, વા	= અથવા	મતઃ	= માનવામાં આવે છે.
સમમ્	= સમાન	દુઃખમ્	= દુઃખનેય (બધામાં સમ જુએ છે),		

ટીકા — ‘આત્મૌપમ્યેન સર્વત્ર સમં પશ્યતિ યોઽર્જુન’ — સાધારણ મનુષ્ય જેવી રીતે પોતાના શરીરમાં પોતાની સ્થિતિ જુએ છે તો તેના શરીરના કોઈ પણ અંગમાં કોઈ જાતની પીડા થાય, એવું તે નથી ઈચ્છતો, પરંતુ બધાં અંગોનું સમાન રૂપે સુખ ઈચ્છે છે. તેવી જ રીતે બધાં પ્રાણીઓમાં પોતાની સમાન

સ્થિતિ જોવાવાળો મહાપુરુષ બધાં પ્રાણીઓમાં સમાન રૂપે સુખ ઈચ્છે છે. તેની સમક્ષ કોઈ દુઃખી પ્રાણી આવી જાય, તો પોતાના શરીરના કોઈ અંગનું દુઃખ દૂર કરવાની જેમ જ તેનું દુઃખ દૂર કરવાની સ્વાભાવિક ચેષ્ટા તે કરે છે. તાત્પર્ય એ છે કે જેવી રીતે સાધારણ પ્રાણીની પોતાના શરીરના સુખ માટે ચેષ્ટા

થાય છે, એવી જ રીતે જ્ઞાની મહાપુરુષની બીજાઓનાં શરીરોના સુખ માટે સ્વાભાવિક ચેષ્ટા થાય છે.

‘સર્વત્ર’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે તેના દ્વારા વર્ણ, આશ્રમ, સ્થળ, વેશ, સંપ્રદાય વગેરેનો ભેદ ન રાખીને બધાને સમાન રીતિથી સુખ પહોંચાડવાની સ્વાભાવિક ચેષ્ટા થાય છે. એવી જ રીતે પશુ-પક્ષી, વૃક્ષ-લતા વગેરે સ્થાવર-જંગમ બધાં જ પ્રાણીઓને પણ સમાન રીતે સુખ પહોંચાડવાની ચેષ્ટા કરે છે અને સાથે સાથે તેઓનું દુઃખ દૂર કરવાનો પણ સ્વાભાવિક પ્રયત્ન કરે છે.

પોતાના શરીરનાં અંગોનું દુઃખ દૂર કરવાની સમાન ચેષ્ટા થવા છતાં પણ અંગોમાં ભેદદષ્ટિ તો રહે જ છે અને રહેવી આવશ્યક પણ છે. જેમ કે, હાથનું કામ પગ વડે નથી કરવામાં આવતું. જો હાથને હાથ અડકી જાય તો હાથ ધોવાની જરૂર નથી પડતી; પરંતુ પગને હાથ અડકી જાય તો હાથ ધોવો પડે છે. જો મળમૂત્રવાળાં અંગોને હાથથી સાફ કરવામાં આવે, તો હાથને માટી વડે વિશેષરૂપે ધોવા કે શુદ્ધ કરવા પડે છે. એવી જ રીતે શાસ્ત્ર અને વર્ણાશ્રમની મર્યાદા અનુસાર બધાંનાં સુખદુઃખમાં સમાન ભાવ રાખતા હોવા છતાં પણ સ્પર્શાસ્પર્શનો ખ્યાલ રાખીને વ્યવહાર થવો જોઈએ. કોઈના પ્રત્યે કિંચિત્માત્ર પણ ઘૃણાની સંભાવના જ ન રહેવી જોઈએ. જેવી રીતે પોતાના શરીરનાં પવિત્ર-અપવિત્ર અંગોની રક્ષા કરવામાં અને તેમને સુખ પહોંચાડવામાં કોઈ કમી ન રાખતા હોવા છતાં પણ શુદ્ધિની દષ્ટિએ તેમાં સ્પર્શ-અસ્પર્શનો ભેદ રાખીએ છીએ. એવી જ રીતે શાસ્ત્રમર્યાદા અનુસાર સંસારનાં બધાં પ્રાણીઓમાં સ્પર્શાસ્પર્શનો ભેદ માનતા હોવા છતાં પણ જ્ઞાની મહાપુરુષ દ્વારા તેમનાં દુઃખ દૂર કરવાની અને તેમને સુખ પહોંચાડવાની ચેષ્ટામાં કદી કિંચિત્માત્ર પણ ઊણપ રહેતી નથી. તાત્પર્ય એ છે કે પોતાના શરીરનું કોઈ અંગ અસ્પૃશ્ય હોવા છતાં પણ તે અપ્રિય નથી હોતું, એવી જ રીતે શાસ્ત્રમર્યાદા અનુસાર કોઈ પ્રાણી અસ્પૃશ્ય હોવા છતાં પણ તેના પ્રત્યે પ્રેમ કે હિતૈષિતાની કદી કમી હોતી નથી.

‘સુખં વા યદિ વા દુઃખમ્’ – પોતાના શરીરની જેમ બીજાઓના સુખદુઃખમાં સમાન રહેવાનું તાત્પર્ય એ નથી કે બીજાઓના શરીરના કોઈ અંગમાં પીડા થઈ જાય, તો એ પીડા પોતાના શરીરમાં પણ થઈ જાય, પોતાને પણ એ પીડાનો અનુભવ થઈ જાય જો એવી સમતા લેવામાં આવે તો પોતાને દુઃખ જ વધારે થશે; કેમકે સંસારમાં દુઃખી પ્રાણીઓ જ વધારે છે.

બીજી વાત, જેવી રીતે વિરક્ત ત્યાગી મહાત્માલોકો પોતાના શરીરની અને પોતાના શરીરનાં અંગોમાં થવાવાળી પીડાની ઉપેક્ષા કરે છે, એવી જ રીતે બીજાઓનાં શરીરોની

અને તેઓનાં અંગોમાં થવાવાળી પીડાની ઉપેક્ષા થઈ જાય અર્થાત્ જેવી રીતે તેમને પોતાના શરીરનાં સુખદુઃખનું ભાન નથી હોતું, એવી જ રીતે બીજાઓનાં સુખદુઃખનું પણ પોતાને ભાન ન હોય – એ પણ ઉપર્યુક્ત પદોનું તાત્પર્ય નથી.

ઉપર્યુક્ત પદોનું તાત્પર્ય એ છે કે જેવી રીતે શરીરમાં આસક્ત અજ્ઞાની પુરુષના શરીરમાં પીડા થતાં તે પીડાને દૂર કરવામાં અને સુખ પહોંચાડવામાં તેની જેવી તત્પરતાથી ચેષ્ટા થાય છે એવી જ રીતે બીજાઓનું દુઃખ દૂર કરવામાં અને સુખ પહોંચાડવામાં જ્ઞાની મહાત્માઓની સ્વાભાવિક ચેષ્ટા અને તત્પરતા રહે છે.

જેવી રીતે કોઈના હાથમાં ઈજા થઈ હોય અને તે લોકસમુદાયમાં જતો હોય તો એ પીડિત હાથને ધક્કો ન લાગી જાય, એટલા માટે બીજા હાથને આગળ રાખીને એ પીડિત હાથની રક્ષા કરે છે અને તેને ધક્કો ન લાગે, એવો પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ એના મનમાં કદી એવું અભિમાન નથી આવતું કે હું આ હાથની પીડા દૂર કરવાવાળો છું અને એને સુખ પહોંચાડવાવાળો છું. તે એ હાથ ઉપર એવો અહેસાન પણ નથી કરતો કે હે હાથ! તું જો, ‘મેં તારી પીડા દૂર કરવા માટે કેટલો પ્રયત્ન કર્યો!’ પીડાને શાંત કરી દેતાં તે પોતાનામાં વિશેષતાનો પણ અનુભવ નથી કરતો. એવી જ રીતે જ્ઞાની મહાપુરુષો દ્વારા દુઃખી પ્રાણીઓને સુખ પહોંચાડવાની ચેષ્ટા સ્વાભાવિક થાય છે. એમના મનમાં એ અભિમાન નથી આવતું કે હું પ્રાણીઓનું દુઃખ દૂર કરી રહ્યો છું; બીજાઓને સુખ પહોંચાડી રહ્યો છું. તેઓનું દુઃખ દૂર કરવાની ચેષ્ટા કરવા છતાં પણ તેઓ પોતાનામાં કોઈ વિશેષતા પણ નથી જોતા. તેઓનો સ્વભાવ જ બીજાઓનું દુઃખ દૂર કરવાનો અને તેઓને સુખ પહોંચાડવાનો હોય છે.

ભક્તના શરીરમાં પીડા થાય છે, તો તે તેને સહી શકે છે અને તેના દ્વારા તે પીડાની ઉપેક્ષા પણ થઈ શકે છે; પરંતુ બીજાઓનાં શરીરમાં પીડા થાય તો તેને તે સહન નથી કરી શકતો. કારણ કે જેવી રીતે બન્ને હાથમાં પોતાની વ્યાપકતા સમાન છે, એવી જ રીતે બધાં શરીરોમાં તેની પોતાની સ્થિતિ સમાન છે. પરંતુ જે અંતઃકરણમાં બોધ થયો છે, તેમાં પીડા સહેવાની શક્તિ છે અને બીજાઓના અંતઃકરણમાં પીડા સહેવાનું એવું સામર્થ્ય નથી. આથી તેમના દ્વારા બીજાઓનાં શરીરોની પીડા દૂર કરવાની વિશેષ તત્પરતા હોય છે. જેવી રીતે, ઈન્દ્રે કોઈ અપરાધ વિના દધીચિ ઋષિનું માથું કાપી નાખ્યું. પાછળથી અશ્વિનીકુમારોએ તેમને ફરીથી જીવિત કર્યા પરંતુ જ્યારે ઈન્દ્રને કામ પડ્યું ત્યારે દધીચિએ પોતાનું શરીર ત્યજીને તેમને (વજ્ર બનાવવા માટે) પોતાનાં અસ્થિ આપી દીધાં!

અહીં શંકા થઈ શકે છે કે પોતાના શરીરના દુઃખની તો ઉપેક્ષા થાય છે અને બીજાઓનાં દુઃખની ઉપેક્ષા નથી થતી — એ તો વિષમતા કહેવાય! એમાં સમતા ક્યાં રહી? એનું સમાધાન એ છે કે વાસ્તવમાં એ વિષમતા સમતાની જનક છે અને સમતાને પ્રાપ્ત કરાવનાર છે. એ વિષમતા સમતાથી પણ ઊંચા દરજ્જાની ચીજ છે. સાધક સાધન-અવસ્થામાં એવી વિષમતા કરે, તો સિદ્ધ-અવસ્થામાં પણ તેની એવી જ સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ થાય છે. પરંતુ તેના અંતઃકરણમાં

કિંચિત્માત્ર પણ વિષમતા નથી આવતી.

‘સ યોગી પરમો મતઃ’ — એની દૃષ્ટિમાં પરમાત્મા સિવાય કંઈ નથી રહેતું. તે નિત્યયોગ (પરમાત્માનો નિત્યસંબંધ) અને નિત્યસમતામાં સ્થિત રહે છે. કારણ કે શરીરસંસાર સાથે સર્વથા સંબંધ-વિચ્છેદ થવાથી તેનો પરમાત્માથી કદી વિયોગ થતો જ નથી અને તે બધી અવસ્થાઓ તથા પરિસ્થિતિઓમાં એકરૂપ જ રહે છે. આથી ભગવાન કહે છે કે, તે પરમ યોગી મને માન્ય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : જેમ સાધારણ મનુષ્ય શરીરમાં પોતાને જુએ છે, શરીરના કોઈ પણ અંગની પીડા ન ઈચ્છીને, કોઈ પણ અંગ સાથે દ્વેષ ન કરીને, બધાં અંગોને સમાન ભાવે પોતાનાં માને છે, એ જ રીતે ભક્ત બધાં જ પ્રાણીઓમાં પોતાના અંશી ભગવાનને જુએ છે અને બધાંનાં દુઃખ દૂર કરવા તથા સુખ પહોંચાડવાની સમાનભાવે ચેષ્ટા કરે છે. તે પદાર્થ, યોગ્યતા અને સામર્થ્યને પોતાના ન માનીને ભગવાનના માને છે. જેમ ગંગાજળથી ગંગાજીનું પૂજન કરવામાં આવે, દીવાથી સૂર્યનું પૂજન કરવામાં આવે એ જ પ્રમાણે ભક્ત ભગવાનની વસ્તુને ભગવાનની સેવામાં અર્પણ કરે છે. — ‘ત્વદીયં વસ્તુ ગોવિંદ તુભ્યમેવ સમર્પયે.’

જેમ શરીરનાં બધાં અંગોથી યથાયોગ્ય વ્યવહાર કરવા છતાં પણ તેમાં આત્મબુદ્ધિ એક જ રહે છે અને તે અંગોની પીડા દૂર કરવાની તથા તેમને સુખ પહોંચાડવાની ચેષ્ટા પણ સમાન જ રહે છે, એ જ પ્રકારે ‘જેવા દેવ, તેવી પૂજા’ પ્રમાણે બ્રાહ્મણ અને ચંડાળ, સાધુ અને કસાઈ, ગાય અને કૂતરું વગેરે બધામાં શાસ્ત્રમર્યાદા પ્રમાણે યથાયોગ્ય વ્યવહાર કરવા છતાં પણ ભક્તની ભગવદ્બુદ્ધિમાં તથા તેમનું દુઃખ દૂર કરવામાં અને તેમને સુખી કરવાની ચેષ્ટામાં કોઈ ફરક પડતો નથી.

જેમ ભક્ત સંપૂર્ણ પ્રાણીઓના આત્માને ભગવાનથી અલગ માનતો નથી (આ જ અધ્યાયનો એકત્રીસમો શ્લોક), તે બધાં શરીરોની પણ પોતાના શરીર સાથે એકતા માને છે અર્થાત્ અલગ માનતો નથી. તેથી તે બીજાનાં દુઃખથી દુઃખી અને સુખથી સુખી થાય છે. ‘પર દુખ દુખ સુખ સુખ દેખે પર.’ (માનસ, ઉત્તર. ૩૮/૧). તે પોતાના શરીરનાં સુખ-દુઃખની જેમ બધાંનાં સુખ-દુઃખને પોતાનું જ સુખ-દુઃખ સમજે છે. બીજાનાં દુઃખથી દુઃખી થવાનું તાત્પર્ય પોતે દુઃખી થવું એવું નથી બલકે બીજાના દુઃખને દૂર કરવાની ચેષ્ટા કરવી એ છે. એ જ પ્રમાણે પોતે સુખી થવા માટે બીજાના દુઃખને દૂર કરવું એવું નથી, બલકે કરુણાવશ બીજાને સુખી કરવાની ચેષ્ટા કરવી એ છે. તાત્પર્ય એ છે કે ખુદ પોતે સુખનો ભોગ કરવાનો નથી, બલકે ‘બીજાનું દુઃખ દૂર થઈ ગયું અને તે પોતે સુખી થઈ ગયો’ — આવું કરીને પ્રસન્ન થવું છે.

આંખ અને પગનો ભેદ એટલો છે કે આંખોથી જોઈએ છીએ અને પગથી ચાલીએ છીએ. આંખ જ્ઞાનેન્દ્રિય છે અને પગ કર્મેન્દ્રિય છે. આટલો ભેદ હોવા છતાં પણ અભિન્નતા એટલી છે કે, કાંટો પગમાં વાગે છે અને આંસુ આંખોમાં આવે છે અને ધૂળ આંખમાં પડે છે અને પગ લથડાય છે! તાત્પર્ય એ છે કે આપણે શરીરને સંસારથી અને સંસારને શરીરથી અલગ કરી શકતા નથી. તેથી જો આપણે શરીરની પરવા કરીએ છીએ તો એ જ રીતે સંસારની પણ પરવા કરીએ અને જો સંસારની ચિંતા નથી કરતા તો એ જ રીતે શરીરની પણ ચિંતા ન કરીએ. આ બન્નેમાંથી કોઈ પણ એક વાત માની લેવી એમાં જ ઈમાનદારી છે.

—■—

સંબંધ — જે સમતાની પ્રાપ્તિ સાંખ્યયોગ અને કર્મયોગ દ્વારા થાય છે, તે જ સમતાની પ્રાપ્તિ ધ્યાનયોગ દ્વારા પણ થાય છે — તેને ભગવાને દસમા શ્લોકથી ઓગણત્રીસમા શ્લોક સુધી બતાવ્યું. હવે અર્જુન ધ્યાનયોગથી પ્રાપ્ત સમતા અંગે આગળના બે શ્લોકોમાં પોતાની માન્યતા પ્રગટ કરે છે.

અર્જુન ઉવાચ

યોડયં યોગસ્ત્વયા પ્રોક્તઃ સામ્યેન મધુસૂદન ।

એતસ્યાહં ન પશ્યામિ ચગ્યલત્વાત્સ્થિતિં સ્થિરામ્ ॥ ૩૩ ॥

અર્જુન બોલ્યા—

મધુસૂદન	= હે મધુસૂદન!	યોગઃ	= યોગ	એતસ્ય	= આ યોગની
ત્વયા	= આપે	પ્રોક્તઃ	= કહ્યો છે,	સ્થિરામ્	= નિત્ય
સામ્યેન	= સમભાવે	ચગ્ચલત્વાત્	= (મન) ચંચળ	સ્થિતિમ્	= સ્થિતિને
યઃ	= જે		હોવાને લીધે	ન	= નથી
અયમ્	= આ	અહમ્	= હું	પશ્યામિ	= જોતો.

ટીકા — [મનુષ્યના કલ્યાણને માટે ભગવાને ગીતામાં ખાસ વાત બતાવી કે સાંસારિક પદાર્થોની પ્રાપ્તિ-અપ્રાપ્તિમાં ચિત્તમાં સમતા રહેવી જોઈએ. આ સમતાથી મનુષ્યનું કલ્યાણ થાય છે. અર્જુન પાપોથી ડરતા હતા તો તેમને માટે ભગવાને કહ્યું કે ‘જય-પરાજય, લાભ-હાનિ અને સુખ-દુઃખને સમાન સમજીને તું યુદ્ધ કર, પછી તને પાપ નહિ લાગે.’ (ગીતા — ૨/૩૮). જેવી રીતે દુનિયામાં ઘણાંયે પાપો થતાં રહે છે, પરંતુ તે પાપ આપણને નથી લાગતાં; કેમકે એ પાપોમાં આપણી વિષમબુદ્ધિ નથી થતી, પરંતુ સમબુદ્ધિ રહે છે. એવી જ રીતે સમબુદ્ધિપૂર્વક સાંસારિક કામો કરવાથી કર્મબંધન નથી થતું. આ જ ભાવથી ભગવાને આ અધ્યાયના આરંભમાં કહ્યું છે કે જે કર્મફળનો આશ્રય ન લઈને કર્તવ્યકર્મ કરે છે, તે જ સંન્યાસી યોગી છે. આ જ કર્મફળત્યાગની સિદ્ધિને ભગવાને ‘સમતા’ તરીકે બતાવી (અ. ૬/૮). આ સમતાની પ્રાપ્તિને માટે ભગવાને દસમા શ્લોકથી બત્રીસમા શ્લોક સુધી ધ્યાનયોગનું વર્ણન કર્યું. આ જ ધ્યાનયોગના વર્ણનનું લક્ષ્ય કરીને અર્જુન અહીં

પોતાની માન્યતા પ્રગટ કરે છે.]

‘યોડયં યોગસ્ત્વયા પ્રોક્તઃ સામ્યેન’ — અહીં અર્જુને જે પોતાની માન્યતા બતાવી છે, તે પૂર્વશ્લોકને અંગે નથી, પરંતુ ધ્યાનના સાધન અંગે છે. કારણ કે બત્રીસમો શ્લોક ધ્યાનયોગ દ્વારા સિદ્ધ પુરુષનો છે અને સિદ્ધ પુરુષની સમતા આપમેળે હોય છે. એટલા માટે અહીં ‘યઃ’ પદથી આ પ્રકરણની પહેલાં કહેલા યોગ(સમતા)નો સંકેત છે અને ‘અયમ્’ પદથી દસમા શ્લોકથી અઠાવીસમા શ્લોક સુધી કહેલા ધ્યાનયોગના સાધનનો સંકેત છે.

‘એતસ્યાહં ન પશ્યામિ ચગ્ચલત્વાત્સ્થિતિં સ્થિરામ્’ — આ પદોથી અર્જુનનો એ આશય માલૂમ પડે છે કે કર્મયોગથી તો સમતાની પ્રાપ્તિ સુગમ છે, પરંતુ અહીં જે ધ્યાનયોગથી સમતાની પ્રાપ્તિ બતાવી છે, મનની ચંચળતાને કારણે એ ધ્યાનમાં સ્થિર સ્થિતિ રહેવી એ મને ઘણી કઠિન દેખાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે જ્યાં સુધી મનની ચંચળતા દૂર નહિ થાય, ત્યાં સુધી ધ્યાનયોગ સિદ્ધ નહિ થાય અને ધ્યાનયોગ સિદ્ધ થયા વિના સમતાની પ્રાપ્તિ નહિ થાય.

—■—

સંબંધ — જે ચંચળતાને કારણે અર્જુન પોતાના મનની દૃઢ સ્થિતિ નથી જોતા, તે ચંચળતાનું આગળના શ્લોકમાં ઉદાહરણસહિત સ્પષ્ટ વર્ણન કરે છે.

ચગ્ચલં હિ મનઃ કૃષ્ણ પ્રમાથિ બલવદ્દૃઢમ્ ।

તસ્યાહં નિગ્રહં મન્યે વાયોરિવ સુદુષ્કરમ્ ॥ ૩૪ ॥

હિ	= કેમકે	દૃઢમ્	= દૃઢ (જિદ્દી)		રહેલા)
કૃષ્ણ	= હે શ્રીકૃષ્ણ!	બલવત્	= (અને) બળવાન છે.	વાયોઃ	= વાયુને રોકવાની
મનઃ	= મન	તસ્ય	= એને	ઈવ	= પેઠે
ચગ્ચલમ્	= ઘણું જ ચંચળ,	નિગ્રહમ્	= વશમાં કરવાનું	સુદુષ્કરમ્	= ઘણું દુષ્કર
પ્રમાથિ	= પ્રમથન સ્વભાવનું,	અહમ્	= હું (આકાશમાં	મન્યે	= માનું છું.

ટીકા — ‘ચગ્ચલં હિ મનઃ કૃષ્ણ પ્રમાથિ બલવદ્દૃઢમ્’ — અહીં ભગવાનને ‘કૃષ્ણ’ સંબોધન આપીને અર્જુન જાણે એ કહી રહ્યા છે કે નાથ! આપ જ કૃપા કરીને આ મનને ખેંચીને આપનામાં જોડી દો, તો આ મન લાગી શકે છે. મારાથી તો એનું વશમાં થવું ઘણું કઠિન છે! કેમકે આ

મન બહુ જ ચંચળ છે. ચંચળતાની સાથેસાથે એ ‘પ્રમાથિ’ પણ છે અર્થાત્ એ સાધકને પોતાની સ્થિતિથી વિચલિત કરી દે છે. એ બહુ જ જિદ્દી અને બળવાન પણ છે. ભગવાને ‘કામ’ (કામના)નાં રહેવાનાં પાંચ સ્થાન બતાવ્યાં છે — ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, વિષય અને પોતે (ગીતા

— ૩/૪૦; ૩/૩૪; ૨/૫૯). વાસ્તવમાં કામ પોતાનામાં અર્થાત્ ચિજજડગ્રંથિમાં રહે છે અને ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ તથા વિષયોમાં તેની પ્રતીતિ થાય છે. કામ જ્યાં સુધી પોતાનામાંથી નિવૃત્ત નથી થતો, ત્યાં સુધી આ કામ સમયે-સમયે ઈન્દ્રિયો વગેરેમાં પ્રતીત થતો રહે છે. પરંતુ જ્યારે એ પોતાનામાંથી નિવૃત્ત થઈ જાય છે, ત્યારે ઈન્દ્રિયો વગેરેમાં પણ તે નથી રહેતો. એનાથી એ સિદ્ધ થાય છે કે જ્યાં સુધી પોતાનામાં કામ રહે છે, ત્યાં સુધી મન સાધકને વ્યથિત કરતું રહે છે. આથી અહીં મનને ‘પ્રમાથિ’ બતાવવામાં આવ્યું છે. એવી જ રીતે પોતાનામાં કામ રહેવાને કારણે ઈન્દ્રિયો સાધકના મનને વ્યથિત કરતી રહે છે. એટલા માટે બીજા અધ્યાયના સાઠમા શ્લોકમાં ઈન્દ્રિયોને પણ પ્રમાથિ બતાવવામાં આવી છે — ‘ઈન્દ્રિયાણિ પ્રમાથીનિ હરન્તિ પ્રસભં મનઃ.’ તાત્પર્ય એ થયું કે જ્યારે કામના મન અને ઈન્દ્રિયોમાં આવે છે, ત્યારે તે સાધકને અત્યંત વ્યથિત કરી દે છે, જેથી સાધક પોતાની જાત ઉપર કાબૂ નથી રાખી શકતો.

એ કામ પોતાનામાં રહેવાને કારણે મનનું પદાર્થો પ્રત્યે ગાઢ ખેંચાણ રહે છે. એનાથી મન કોઈ પણ રીતે તેઓની તરફ જવાનું છોડતું નથી અને હઠ કરી બેસે છે; આથી મનને દૃઢ (જિદ્દી) કહ્યું છે. મનની આ દૃઢતા બહુ જ બળવાન હોય છે; આથી મનને ‘બલવત્’ કહ્યું છે. તાત્પર્ય એ છે કે મન બહુ બળવાન છે, કે જે સાધકને જબરદસ્તીથી વિષયોમાં લઈ જાય છે. શાસ્ત્રોએ તો ત્યાં સુધી કહી દીધું છે કે મન એ જ મનુષ્યોના મોક્ષ અને

બંધનનું કારણ છે — ‘મન એવ મનુષ્યાણાં કારણં બન્ધમોક્ષયોઃ’. પરંતુ મનમાં આ પ્રમથનશીલતા, દૃઢતા અને બળવત્તા ત્યાં સુધી રહે છે, જ્યાં સુધી સાધક પોતાનામાંથી કામને સર્વથા કાઢી નથી નાખતો. જ્યારે સાધક પોતે નિષ્કામ થઈ જાય છે, ત્યારે પદાર્થોનો અને વિષયોનો ગમે તેટલો સંસર્ગ થવા છતાં પણ સાધક ઉપર તેમની કંઈ પણ અસર નથી પડતી. પછી મનની પ્રમથનશીલતા વગેરે નષ્ટ થઈ જાય છે.

મનની ચંચળતા પણ ત્યાં સુધી જ બાધક થાય છે, જ્યાં સુધી પોતાનામાં કંઈક પણ કામનો અંશ રહે છે. કામનો અંશ સર્વથા નિવૃત્ત થતાં મનની ચંચળતા કિંચિત્માત્ર પણ બાધક નથી થતી. શાસ્ત્રકારોએ કહ્યું છે—

દેહાભિમાને ગલિતે વિજ્ઞાતે પરમાત્મનિ ।

યત્ર યત્ર મનો યાતિ તત્ર તત્ર પરમૃતમ્ ॥

(સરસ્વતીરહસ્યોપનિષદ-૩૧)

અર્થાત્ દેહાભિમાન (જડની સાથે ‘હું’પણું) સર્વથા દૂર થતાં જ્યારે પરમાત્મતત્ત્વનો બોધ થઈ જાય છે, ત્યારે જ્યાં-જ્યાં મન જાય છે, ત્યાં-ત્યાં પરમાત્મતત્ત્વનો અનુભવ થાય છે અર્થાત્ તેની અખંડ સમાધિ (સહજ સમાધિ) રહે છે.

‘તસ્યાહં નિગ્રહં મન્યે વાયોરિવ સુદુષ્કરમ્’ — આ ચંચળ, પ્રમાથિ, દૃઢ અને બળવાન મનનો નિગ્રહ કરવો બહુ કઠિન છે. જેવી રીતે આકાશમાં વિચરણ કરતા વાયુને કોઈ મુઠ્ઠીમાં નથી પકડી શકતું, એવી જ રીતે આ મનને કોઈ પકડી નથી શકતું. આથી એનો નિગ્રહ કરવો એને હું અત્યંત દુષ્કર માનું છું.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ભગવાને ઓગણત્રીસમા શ્લોકમાં સ્વરૂપનું ધ્યાન કરનાર સાધકનો અનુભવ કહ્યો અને ૩૦ થી ૩૨મા શ્લોકોમાં સગુણ-સાકાર ભગવાનનું ધ્યાન કરનાર સાધકનો અનુભવ કહ્યો. આ શ્લોકોમાં ભગવાનનો આશય એ હતો કે સર્વમાં આત્મદર્શન અથવા સર્વમાં ભગવદ્દર્શન કરવું એ જ ધ્યાનયોગનું અંતિમ ફળ છે. જ્ઞાનના સંસ્કારવાળા ધ્યાનયોગી બધામાં આત્માને અને ભક્તિના સંસ્કારવાળા ધ્યાનયોગી બધામાં ભગવાનને જુએ છે. બધામાં આત્માને જોવો એ ‘આત્મજ્ઞાન’ છે અને સર્વમાં ભગવાનને જોવા એ ‘પરમાત્મજ્ઞાન’ છે. આત્મજ્ઞાનમાં વિવેકની અને પરમાત્મજ્ઞાનમાં શ્રદ્ધા-વિશ્વાસની પ્રધાનતા છે, મનની સ્થિરતાનું પ્રાધાન્ય નથી. પરંતુ અર્જુનના હૃદયમાં દસથી અઠાવીસમા શ્લોક સુધી કહેલા ધ્યાનયોગના સંસ્કાર હતા, તેથી તેમણે આત્મજ્ઞાન અથવા પરમાત્મજ્ઞાન ન લાધવામાં મનની ચંચળતાને કારણ માની લીધું. તેમની દૃષ્ટિ ધ્યાનયોગીના અંદર રહેલા જ્ઞાન અથવા ભક્તિના સંસ્કાર તરફ ન ગઈ, પરંતુ મનની ચંચળતા તરફ ગઈ, તેથી તેમણે મનની ચંચળતાને બાધક માની લીધી.

સંબંધ — હવે આગળના શ્લોકમાં ભગવાન અર્જુનની માન્યતાનું અનુમોદન કરીને મનના નિગ્રહના ઉપાય બતાવે છે.

શ્રીભગવાનવાચ

અસંશયં મહાબાહો મનો દુર્નિગ્રહં ચલમ્ ।

અભ્યાસેન તુ કૌન્તેય વૈરાગ્યેણ ચ ગૃહ્યતે ॥ ૩૫ ॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા—

મહાબાહો	= હે મહાબાહો!	થનારું છે,	અભ્યાસેન	= અભ્યાસ	
મનઃ	= આ મન	અસંશયમ્	= આ તારું કહેવું	ચ	= અને
ચલમ્	= ઘણું ચંચળ છે		બિલકુલ બરાબર છે.	વૈરાગ્યેણ	= વૈરાગ્ય વડે
	(તેમજ)	તુ	= છતાં પણ	ગૃહ્યતે	= વશમાં
દુર્નિગ્રહમ્	= મુશ્કેલીથી વશ	કૌન્તેય	= હે કુન્તીપુત્ર! (એ)		થાય છે.

ટીકા - ‘અસંશયં મહાબાહો મનો દુર્નિગ્રહં ચલમ્’ - અહીં ‘મહાબાહો’ સંબોધનનું તાત્પર્ય શૂરવીરતા બતાવવામાં છે અર્થાત્ અભ્યાસ કરતાં કદી કંટાળવું નહિ જોઈએ. પોતાનામાં ધૈર્યપૂર્વક તેવી જ હિંમત રાખવી જોઈએ.

અર્જુને પહેલાં ચંચળતાને કારણે મનનો નિગ્રહ કરવો ઘણો કઠિન બતાવ્યો. તેના સંદર્ભમાં ભગવાન કહે છે કે તું જે કહે છે, તે તદ્દન સાચી વાત છે, અસંદિગ્ધ વાત છે; કેમકે મન ઘણું ચંચળ છે અને તેનો નિગ્રહ કરવો પણ ઘણો કઠિન છે. પરંતુ -

‘અભ્યાસેન તુ કૌન્તેય વૈરાગ્યેણ ચ ગૃહ્યતે’ - અર્જુનનાં માતા કુંતીજી બહુ જ વિવેકશીલ તથા ભોગોથી વિરક્ત રહેવાવાળાં હતાં. કુંતીજીએ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પાસે વિપત્તિનું વરદાન માગ્યું હતું.^૧ એવું વરદાન માગનાર ઇતિહાસમાં ક્વચિત્ જ જોવા મળે છે. આથી અહીં ‘કૌન્તેય’ સંબોધન આપીને ભગવાન અર્જુનને કુંતી માતાની યાદ અપાવે છે, કે જેવી રીતે તારી માતા કુંતીજી ઘણાં વિરક્ત છે, એવી જ રીતે તું પણ સંસારથી વિરક્ત થઈને પરમાત્મા સાથે જોડાઈ જા. અર્થાત્ મનને સંસારથી હઠાવીને પરમાત્મામાં લગાવી દે.

મનને વારંવાર ધ્યેયમાં લગાડવાને ‘અભ્યાસ’ કહે છે. આ અભ્યાસની સિદ્ધિ નિરંતર સમય આપવાથી થાય છે. સમય પણ નિરંતર કાઢવો જોઈએ, દરરોજ કાઢવો જોઈએ. ક્યારેક અભ્યાસ કર્યો અને ક્યારેક ન કર્યો - એવું ન થાય. તાત્પર્ય એ છે કે અભ્યાસ નિરંતર થવો જોઈએ અને પોતાના ધ્યેયમાં મહત્ત્વ તથા આદરબુદ્ધિ હોવાં જોઈએ. આ રીતે અભ્યાસ કરવાથી અભ્યાસ દૃઢ થઈ જાય છે.

અભ્યાસના બે પ્રકાર છે - (૧) પોતાનું જે લક્ષ્ય કે ધ્યેય છે, તેમાં મનોવૃત્તિ લગાડવી અને બીજી વૃત્તિ આવી જાય અર્થાત્ બીજું કંઈ પણ ચિંતન આવી જાય, તેની ઉપેક્ષા

કરી દેવી, તેનાથી ઉદાસીન થઈ જવું.

(૨) જ્યાં-જ્યાં મન ચાલ્યું જાય, ત્યાં-ત્યાં પોતાના લક્ષ્યને જ અથવા ઈષ્ટને જોવાં.

ઉપર્યુક્ત બે સાધનો સિવાય મન લગાડવાના બીજા કેટલાક ઉપાય છે; જેવા કે -

(૧) જ્યારે સાધક ધ્યાન કરવા માટે બેસે, ત્યારે સહુથી પહેલાં બે-ચાર શ્વાસ બહાર કાઢીને એવી ભાવના કરે કે મેં મનથી સંસારને સર્વથા કાઢી નાખ્યો, હવે મારું મન સંસારનું ચિંતન નહિ કરે, ભગવાનનું જ ચિંતન કરશે અને ચિંતનમાં જે કંઈ પણ આવશે, તે ભગવાનનું જ સ્વરૂપ હશે. ભગવાનના સિવાય મારા મનમાં બીજી વાત આવી જ નથી શકતી. આથી ભગવાનનું સ્વરૂપ એ જ છે, કે જે મનમાં આવી જાય અને મનમાં જે આવી જાય, તે જ ભગવાનનું સ્વરૂપ છે - આ ‘વાસુદેવઃ સર્વમ્’નો સિદ્ધાંત છે. એવું થતાં મન ભગવાનમાં જ લાગશે; બીજે લાગશે જ નહીં.

(૨) ભગવાનના નામનો જપ કરવો, પરંતુ જપમાં બે વાતોનો ખ્યાલ રાખવો - એક તો નામના ઉચ્ચારણમાં સમય ખાલી ન જવા દેવો અર્થાત્ ‘રા... મ... રા... મ...’ એ રીતે નામનું ભલેને ધીરે-ધીરે ઉચ્ચારણ કરો, પરંતુ વચમાં સમય ખાલી ન જવા દેવો અને બીજું નામને સાંભળ્યા વિના ન જવા દેવું અર્થાત્ જપની સાથે-સાથે તેને સાંભળો.

(૩) જે નામનું ઉચ્ચારણ કરવામાં આવે, મનથી તે નામ ઉપર લક્ષ્ય રાખવું અર્થાત્ તે નામને આંગળી અથવા માળાથી ન ગણતાં મનથી જ નામનું ઉચ્ચારણ કરવું અને મનથી જ નામની ગણતરી કરવી.

(૪) એક નામનું તો વાણીથી ઉચ્ચારણ કરવું અને બીજા નામનો મનથી જપ કરવો; જેમકે - વાણીથી તો ‘રામ-રામ-રામ’નું ઉચ્ચારણ કરવું અને મનથી ‘કૃષ્ણ-કૃષ્ણ-કૃષ્ણ’નો જપ કરવો.

૧. વિપદઃ સન્તુ નઃ શશ્વતત્ર તત્ર જગદ્ગુરો । ભવતો દર્શનં યત્સ્યાદપુનર્ભવદર્શનમ્ ॥ (શ્રીમદ્ભા. ૧/૮/૨૫)

‘હે જગદ્ગુરુ! અમારા જીવનમાં સર્વદા પગલે પગલે વિપત્તિઓ આવતી રહે, જેથી અમને ફરીથી સંસારની પ્રાપ્તિ ન કરાવનારાં આપનાં દુર્લભ દર્શન મળતાં રહે.’

(૫) જેવી રીતે રાગરાગિણીની સાથે બોલીને નામનું કીર્તન કરે છે; એવી જ રીતે રાગરાગિણીની સાથે મનથી નામનું કીર્તન કરવું.

(૬) ચરણોથી માંડીને મુકુટ સુધી અને મુકુટથી માંડીને ચરણો સુધી ભગવાનના સ્વરૂપનું ચિંતન કરવું.

(૭) ભગવાન મારી સામે ઊભા છે — એવું સમજીને ભગવાનના સ્વરૂપનું ચિંતન કરવું. ભગવાનના જમણા પગની પાંચ આંગળીઓ ઉપર મનથી જ પાંચ નામ લખી દેવાં. આંગળીઓની ઉપરનો જે ભાગ છે, તેના ઉપર લંબાઈમાં ત્રણ નામ લખી દેવાં. ચરણોની પિંડીનો જે આરંભ છે, તે પિંડીના સાંધા ઉપર બે નામોનાં કડાં બનાવી દેવાં. પછી પિંડી ઉપર લંબાઈમાં ત્રણ નામો લખી દેવાં. ઘૂંટણોની નીચે અને ઉપર એકએક નામનું ગોળ કડું બનાવી દેવું અર્થાત્ ગોળાકાર નામ લખી દેવાં. ઊરુ (જાંઘ) ઉપર લંબાઈમાં ત્રણ નામો લખી દેવાં. અરધી (જમણી તરફની) કમરમાં બે નામોનો કંદોરો બનાવી દેવો. ત્રણ નામો પાંસળી ઉપર લખી દેવાં. બે નામો ખભા ઉપર અને ત્રણ નામો બાજુ ઉપર (ભુજાના ઉપરના ભાગ ઉપર) લખી દેવાં. કોણીની ઉપર અને નીચે બબે નામોનું કડું બનાવી દેવું. પછી ત્રણ નામો (કોણીની નીચે) પહોંચાથી ઉપરના ભાગ ઉપર લખી દેવાં. પહોંચામાં બે નામોનું કડું બનાવી દેવું તથા પાંચ આંગળીઓ ઉપર પાંચ નામ લખી દેવાં. ગળામાં ચાર નામોનો અરધો હાર અને કાનમાં બે નામોનું કુંડળ બનાવી દેવું. મુકુટના જમણા અરધા ભાગ ઉપર છ નામો લખી દેવાં અર્થાત્ નીચેના ભાગ ઉપર બે નામોનું કડું, મધ્ય ભાગ ઉપર બે નામોનું કડું અને ઉપરના ભાગ ઉપર બે નામોનું કડું બનાવી દેવું.

તાત્પર્ય એ થયું કે ભગવાનના જમણા અંગમાં ચરણથી લઈને મુકુટ સુધી ચોપન નામો અથવા મંત્રો આવવા જોઈએ અને ડાબા અંગમાં મુકુટથી લઈને ચરણ સુધી ચોપન નામો અથવા મંત્રો આવવા જોઈએ. એનાથી ભગવાનની એક પરિક્રમા થઈ જાય છે, ભગવાનનાં સઘળાં અંગોનું ચિંતન થઈ જાય છે અને એક સો આઠ નામોની એક માળા પણ થઈ જાય છે. દરરોજ એવી ઓછામાં ઓછી એક માળા કરવી જોઈએ. એનાથી વધારે ઈચ્છો,

તો વધારે પણ કરી શકો છો.

આ રીતે અભ્યાસ કરવાનાં અનેક રૂપ અને અનેક રીતો છે. આવી રીતો સાધક પોતે પણ વિચારી શકે છે.

અભ્યાસની સહાય માટે 'વૈરાગ્ય'ની જરૂર છે. કારણ કે સંસારના ભોગોથી જેટલો રાગ હઠશે, તેટલું મન પરમાત્મામાં લાગશે. સંસારનો રાગ સર્વથા હઠી જતાં મનમાં સંસારનું રાગપૂર્વક ચિંતન નહિ થાય. આથી પુરાણા સંસ્કારોને કારણે કદી કોઈ સ્ફુરણા થઈ પણ જાય, તો એની ઉપેક્ષા કરી દેવી અર્થાત્ એમાં ન રાગ કરવો અને ન દ્વેષ કરવો. પછી તે સ્ફુરણા આપોઆપ દૂર થશે. આ રીતે અભ્યાસ અને વૈરાગ્યથી મનનો નિગ્રહ થઈ જાય છે, મન પકડાઈ જાય છે.

વૈરાગ્ય થવાના કેટલાક ઉપાયો છે; જેવા કે -

(૧) સંસાર પ્રતિક્ષણે બદલાય છે અને સ્વરૂપ ક્યારેય અને કોઈ પણ ક્ષણે બદલાતું નથી. આથી સંસાર આપણી સાથે નથી અને આપણે સંસારની સાથે નથી. જેવી રીતે, બાલ્યાવસ્થા અને યુવાવસ્થા આપણી સાથે ન રહી, પરિસ્થિતિ આપણી સાથે ન રહી વગેરે. એવો વિચાર કરવાથી સંસારથી વૈરાગ્ય થાય છે.

(૨) પોતાના કહેવાનારા જેટલા કુટુંબી અને સંબંધીઓ છે, તેઓ આપણી પાસે અનુકૂળતાની ઈચ્છા રાખતા હોય તો આપણી શક્તિ, સામર્થ્ય, યોગ્યતા અને સમજ અનુસાર તેમની ન્યાયયુક્ત ઈચ્છા પૂરી કરી દેવી અને પરિશ્રમ કરીને તેમની સેવા કરવી; પરંતુ એમની પાસેથી પોતાની અનુકૂળતાની તથા કંઈ લેવાની ઈચ્છાનો સર્વથા ત્યાગ કરવો. આ રીતે પોતાના સામર્થ્ય અનુસાર વસ્તુ આપવાથી અને પરિશ્રમ કરીને સેવા કરવાથી પુરાણો રાગ દૂર થાય છે અને તેમની પાસેથી કંઈ પણ ઈચ્છવાથી નવો રાગ પેદા નથી થતો એથી સ્વાભાવિક સંસારથી વૈરાગ્ય થઈ જાય છે.

(૩) જેટલાં પણ દોષ, પાપ અને દુઃખ પેદા થાય છે, તે બધાં સંસારના રાગથી પેદા થાય છે અને જેટલાં સુખ અને શાંતિ મળે છે, તે બધાં રાગરહિત થવાથી જ મળે છે. એવો વિચાર કરવાથી વૈરાગ્ય થઈ જ જાય છે.

— ■ —

સંબંધ — પૂર્વશ્લોકમાં અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય દ્વારા મનના નિગ્રહની વાત કહીને હવે આગળના શ્લોકમાં ભગવાન ધ્યાનયોગની પ્રાપ્તિ માટે અન્વય-વ્યતિરેકથી પોતાને મત બતાવે છે.

અસંયતાત્મના યોગો દુષ્પ્રાપ ઈતિ મે મતિઃ ।

વશ્યાત્મના તુ યતતા શક્યોઽવાપ્તુમુપાયતઃ ॥ ૩૬ ॥

અસંયતા-	= જેનું મન	પ્રાપ્ત થવો મુશ્કેલ) છે	છે એવા સાધકને
ત્મના	સર્વથા વશમાં	તુ = પરંતુ	અવાપ્તુમ્ = (યોગ) પ્રાપ્ત થઈ
	નથી એવા	ઉપાયતઃ = ઉપાયપૂર્વક	શક્યઃ = શકે છે,
	માણસ દ્વારા	યતતા = પ્રયત્નશીલ માણસ	ઈતિ = આવો
યોગઃ	= યોગ	દ્વારા (તથા)	મે = મારો
દુષ્પ્રાપઃ	= દુષ્પ્રાપ્ય (એટલે કે	વશ્યાત્મના = જેણે મનને વશ કર્યું	મતિઃ = મત છે.

ટીકા — ‘અસંયતાત્મના યોગો દુષ્પ્રાપઃ’ — મારા મતે તો જેનું મન વશમાં નથી; તેના દ્વારા યોગ સિદ્ધ થવો કઠિન છે. કારણ કે યોગની સિદ્ધિમાં મનનું વશમાં ન હોવું જેટલું બાધક છે, એટલી મનની ચંચળતા બાધક નથી. જેમ કે પતિવ્રતા સ્ત્રી મનને વશમાં તો રાખે છે પણ તેને એકાગ્ર નથી કરતી આથી ધ્યાનયોગીએ પોતાના મનને વશ કરવું જોઈએ. મન વશ થતાં તે મનને જ્યાં જોડવા ઇચ્છે, ત્યાં જોડી શકે છે, જેટલો સમય જોડવા ઇચ્છે, તેટલો સમય જોડી શકે છે અને જ્યાંથી હઠાવવા ઇચ્છે, ત્યાંથી હઠાવી પણ શકે છે.

મોટા ભાગના સાધકોની એ પ્રવૃત્તિ હોય છે કે તેઓ સાધન તો શ્રદ્ધાપૂર્વક કરે છે, પરંતુ તેમના પ્રયત્નમાં શિથિલતા રહે છે, જેથી સાધકમાં સંયમ નથી રહેતો અર્થાત્ મન, ઇન્દ્રિયો અને અંતઃકરણનો પૂર્ણ રીતે સંયમ નથી થતો. એટલા માટે યોગની પ્રાપ્તિમાં કઠિનતા થાય છે અર્થાત્ પરમાત્મા સદાસર્વત્ર વિદ્યમાન રહેલા હોવા છતાં પણ જલદી પ્રાપ્ત નથી થતા.

ભગવાનની તરફ ચાલવાવાળા, વૈષ્ણવ સંસ્કારવાળા સાધકોમાં માંસ વગેરેમાં જેવી અરુચિ હોય છે, તેવી અરુચિ સાધકની વિષયભોગોમાં નથી હોતી અર્થાત્ વિષયભોગ એટલા નિષિદ્ધ અને પતન કરવાવાળા નથી દેખાતા. કારણ કે વિષયભોગોનો વધારે અભ્યાસ હોવાથી એમનામાં માંસ વગેરેની જેમ ગ્લાનિ નથી થતી. માંસ વગેરે સર્વથા નિષિદ્ધ વસ્તુ ખાવાથી પતન તો થાય જ છે, પરંતુ તેનાથી પણ વધારે પતન થાય છે — રાગપૂર્વક વિષયભોગોને ભોગવવાથી. કારણ કે માંસ વગેરેમાં તો ‘આ નિષિદ્ધ વસ્તુ છે’ એવી ભાવના રહે છે, પરંતુ ભોગોને ભોગવવાથી ‘આ નિષિદ્ધ છે,’ એવી ભાવના નથી રહેતી. એટલા માટે ભોગોના જે સંસ્કારો અંતરમાં વસી જાય છે, તે બહુ ભયંકર હોય છે. તાત્પર્ય એ છે કે માંસ વગેરે ખાવાથી જે પાપ લાગે છે, તે દંડ ભોગવીને નષ્ટ થઈ જશે. તે પાપ આગળ નવાં પાપોમાં નહિ જોડે. પરંતુ રાગપૂર્વક વિષયભોગોનું સેવન કરવાથી જે સંસ્કારો પડે છે, તે જન્મ-જન્માંતર સુધી વિષયભોગોમાં અને તેમની રુચિના પરિણામસ્વરૂપ પાપોમાં જોડતા રહેશે.

તાત્પર્ય એ છે કે સાધકના અંતઃકરણમાં વિષયભોગોની રુચિ રહેવાને કારણે જ તે સંયતાત્મા નથી થઈ શકતો,

મન-ઇન્દ્રિયોને પોતાના વશમાં નથી કરી શકતો. એટલા માટે તેને યોગની પ્રાપ્તિમાં અર્થાત્ ધ્યાનયોગની સિદ્ધિમાં કઠિનતા થાય છે.

‘વશ્યાત્મના તુ યતતા શક્યોડવાપ્તુમુપાયતઃ’ — પરંતુ જે તત્પરતાપૂર્વક સાધનામાં લાગેલો છે અર્થાત્ જે ધ્યાનયોગની સિદ્ધિને માટે ધ્યાનયોગમાં ઉપયોગી આહાર—વિહાર, સૂવું, જાગવું વગેરે ઉપાયોનો અર્થાત્ નિયમોનું નિયમિતરૂપે અને દૃઢતાપૂર્વક પાલન કરે છે અને જેનું મન સર્વથા વશમાં છે, એવા વશ્યાત્મા સાધક દ્વારા યોગ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે અર્થાત્ તેને ધ્યાનયોગની સિદ્ધિ મળી શકે છે, એવો મારો મત છે — ‘ઈતિ મે મતિઃ’

વશ્યાત્મા થવાનો ઉપાય છે — સહુથી પહેલાં પોતાની જાતને એમ સમજે કે ‘હું ભોગી નથી. હું જિજ્ઞાસુ છું, તેથી કેવળ તત્ત્વને જાણવાનું જ મારું કામ છે; હું ભગવાનનો છું, તેથી કેવળ ભગવાનને અર્પિત થવાનું જ મારું કામ છે. હું સેવક છું તો કેવળ સેવા કરવાનું જ મારું કામ છે. કોઈની પાસેથી કંઈ પણ ઇચ્છવાનું મારું કામ નથી’ — આ રીતે પોતાની અહંતાનું પરિવર્તન કરી દેવામાં આવે તો મન બહુ જ જલદી વશમાં થઈ જાય છે.

મન જ્યારે શુદ્ધ થઈ જાય છે, ત્યારે તે આપોઆપ વશમાં થઈ જાય છે. મનમાં ઉત્પત્તિ-વિનાશશીલ વસ્તુઓનો રાગ રહેવો એ જ મનની અશુદ્ધિ છે. જ્યારે સાધકનો એક પરમાત્મપ્રાપ્તિનો દૃઢ ઉદ્દેશ્ય થઈ જાય છે, ત્યારે ઉત્પત્તિ-વિનાશશીલ વસ્તુઓનો રાગ હઠી જાય છે અને મન શુદ્ધ થઈ જાય છે.

વ્યવહારમાં સાધકે એ સાવધાની રાખવી કે કદી કોઈ અંશે પારકાના હક્કનું ન આવી જાય; કેમકે પારકાના હક્કનું લેવાથી મન અશુદ્ધ થઈ જાય છે. ક્યાંક નોકરી કે મજૂરી કરીએ તો જેટલા પૈસા મળતા હોય, તેનાથી વધારે કામ કરવું. વેપાર કરીએ તો વસ્તુનું તોલ, માપ કે ગણતરી બીજાઓની સરખામણીમાં વધારે ભલેને થઈ જાય, પરંતુ ઓછી ન થાય. મજૂર વગેરેને પૈસા આપીએ તો તેના કામના જેટલા પૈસા થતા હોય, તેનાથી કંઈક વધારે પૈસા તેને આપવા. આ રીતે વ્યવહાર કરવાથી મન શુદ્ધ થઈ જાય છે.

માર્મિક વાત

ધ્યાનયોગમાં અર્જુને મનની ચંચળતાને બાધક માની અને તેને રોકવાનું વાયુને રોકવાની જેમ અસંભવ બતાવ્યું. ત્યારે ભગવાને મનના નિગ્રહ માટે અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય — આ બે ઉપાયો બતાવ્યા. આ બન્નેમાં પણ ધ્યાનયોગીને માટે ‘અભ્યાસ’ મુખ્ય છે (ગીતા — ૬/૨૬). ‘વૈરાગ્ય’ જ્ઞાનયોગને માટે વિશેષ ઉપયોગી હોય છે. જોકે વૈરાગ્ય ધ્યાનયોગમાં પણ સહાયક છે, તોપણ ધ્યાનયોગમાં રાગ રહેવા છતાં પણ મનને રોકી શકાય છે. જો એમ કહેવામાં આવે કે રાગ રહેતાં મન નથી રોકાતું તો એક અડચણ આવે છે. પાતંજલયોગદર્શન અનુસાર ચિત્તવૃત્તિઓનો નિરોધ અભ્યાસથી જ થઈ શકે છે. જો તેમાં વૈરાગ્ય જ કારણ હોય, તો સિદ્ધિઓની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થશે? (જેનું વર્ણન પાતંજલયોગદર્શનના વિભૂતિપાદમાં કરવામાં આવ્યું છે.) તાત્પર્ય એ છે કે જો અંદર રાગ રહેવા છતાં ચિત્ત એકાગ્ર અને નિરુદ્ધ થાય છે તો તેમાં રાગને કારણે સિદ્ધિઓ પ્રગટ થાય છે. કારણ કે સંયમ (ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ) કોઈ ને કોઈ સિદ્ધિને માટે કરવામાં આવે છે અને જ્યાં સિદ્ધિનો ઉદ્દેશ્ય છે, ત્યાં રાગનો અભાવ કેવી રીતે હોઈ શકે છે? પરંતુ જ્યાં કેવળ પરમાત્મતત્ત્વનો ઉદ્દેશ્ય હોય છે, ત્યાં એ ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ પણ પરમાત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિમાં સહાયક બની જાય છે.

એકાગ્રતા પછી જ્યારે ચિત્તની નિરુદ્ધ અવસ્થા આવે છે, ત્યારે સમાધિ થાય છે. સમાધિ કારણશરીરમાં થાય છે અને

સમાધિથી પણ વ્યુત્થાન (સમાધિમાંથી ઊઠવું) થાય છે. જ્યાં સુધી સમાધિ અને વ્યુત્થાન — આ બે અવસ્થાઓ છે, ત્યાં સુધી પ્રકૃતિની સાથે સંબંધ છે. પ્રકૃતિની સાથે સર્વથા સંબંધ-વિચ્છેદ થતાં તો સહજાવસ્થા થાય છે, જેનાથી વ્યુત્થાન થતું જ નથી. આથી ચિત્તની ચંચળતાને રોકવાના વિષયમાં ભગવાન વધારે નથી બોલ્યા; કેમકે ચિત્તને નિરુદ્ધ કરવાનું ભગવાનનું ધ્યેય નથી અર્થાત્ ભગવાને જે ધ્યાનનું વર્ણન કર્યું છે, તે ધ્યાન સાધન છે, ધ્યેય નહિ. ભગવાનના મતે સંસારમાં જે રાગ છે, એ જ ખાસ વિઘ્ન છે અને તેને દૂર કરવાનો જ ભગવાનનો ઉદ્દેશ્ય છે. ધ્યાન તો એક શક્તિ છે, એક પૂંજી છે, જેનો લૌકિક-પારલૌકિક સિદ્ધિઓ વગેરેમાં યોગ્ય ઉપયોગ કરી શકાય છે.

પોતે કેવળ પરમાત્મતત્ત્વને ઈચ્છે છે, તો તેણે મનને એકાગ્ર કરવાની એટલી આવશ્યકતા નથી, જેટલી આવશ્યકતા પ્રકૃતિનાં કાર્ય એવા મન સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ કરવાની અને મન સાથેના પોતાપણાને હઠાવવાની છે. આથી જ્યારે સમાધિથી પણ ઉપરતિ થઈ જાય છે, ત્યારે સર્વાતીત તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે જ્યાં સુધી સમાધિઅવસ્થાની પ્રાપ્તિ નથી થતી, ત્યાં સુધી તેનું એક આકર્ષણ રહે છે. જ્યારે તે અવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, ત્યારે તેનું આકર્ષણ ન રહેતાં સાચા જિજ્ઞાસુની તેનાથી ઉપરતિ થઈ જાય છે. ઉપરતિ થવાથી અર્થાત્ અવસ્થામાત્રથી સંબંધ-વિચ્છેદ થવાથી અવસ્થાતીત ચિન્મય તત્ત્વની અનુભૂતિ આપમેળે થઈ જાય છે. આ જ યોગની સિદ્ધિ છે. ચિન્મયતત્ત્વની સાથે પોતાનો નિત્યયોગ અર્થાત્ નિત્યસંબંધ છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : વાસ્તવમાં ધ્યાનયોગની સિદ્ધિ માટે મનનો નિગ્રહ કરવો એટલો જરૂરી નથી, જેટલો એને વશમાં કરવું છે, અર્થાત્ શુદ્ધ કરવું જરૂરી છે. શુદ્ધ કરવાનો મતલબ છે — મનમાં વિષયો પ્રત્યે રાગ ન રહેવો. જેણે પોતાના મનને શુદ્ધ કરી લીધું છે, તેનો ધ્યાનયોગ પ્રયત્ન કરવાથી સિદ્ધ થઈ જાય છે.

ભગવાને ૩૧મા શ્લોકમાં ‘સર્વભૂતસ્થિતં યોમાં ભજત્યેકત્વમાસ્થિતઃ’ પદો વડે જે વાત કહી હતી, તેમાં મુખ્ય અડચણ છે — ભગવદ્બુદ્ધિ ન હોવી અને ૩૨મા શ્લોકમાં ‘આત્મૌપમ્યેન સર્વત્ર સમં પશ્યતિ યોડર્જુન’ પદો વડે જે વાત કહી હતી, તેમાં મુખ્ય અડચણ છે — રાગ-દ્વેષ હોવા. પરંતુ અર્જુને ભૂલથી મનની ચંચળતાને બાધક સમજી લીધી! વાસ્તવમાં મનની ચંચળતા બાધક નથી. બલકે સર્વમાં ભગવદ્બુદ્ધિ ન હોવી અને રાગ-દ્વેષ હોવા એ બાધક છે. જ્યાં સુધી રાગ-દ્વેષ રહે છે, ત્યાં સુધી બધામાં ભગવદ્બુદ્ધિ થતી નથી અને જ્યાં સુધી બધામાં ભગવદ્બુદ્ધિ થતી નથી અથવા ભગવાન સિવાય અન્યની સત્તાની માન્યતા રહે છે, ત્યાં સુધી સર્વથા મનનો નિરોધ થતો નથી.

વૃત્તિનો નિરોધ કરવાથી વૃત્તિની સત્તા આવે છે, કારણ કે વૃત્તિની સત્તાનો સ્વીકાર કર્યો છે, ત્યારે તો તેનો વિરોધ કરીએ છીએ. સ્વરૂપમાં કોઈ વૃત્તિ નથી. તેથી વૃત્તિનો નિરોધ કરવાથી થોડા સમય માટે મનનો વિરોધ થશે. પછી વ્યુત્થાન થઈ જશે. જો બીજી સત્તાની માન્યતા જ ન રહે તો પછી વ્યુત્થાનનો પ્રશ્ન જ ઉપસ્થિત થશે નહીં. કારણ કે બીજી સત્તા નહીં હોય તો મનનું અસ્તિત્વ રહેતું નથી.

—■—

સંબંધ — પૂર્વશ્લોકમાં ભગવાને કહ્યું કે જેનું અંતઃકરણ પૂરું વશમાં નથી અર્થાત્ જે શિથિલ પ્રયત્નવાળો છે, તેને યોગની પ્રાપ્તિમાં કઠિનતા થાય છે. આ અંગે અર્જુન આગળના બે શ્લોકોમાં પ્રશ્ન કરે છે.

અર્જુન ઉવાચ

અયતિઃ શ્રદ્ધયોપેતો યોગાચ્ચલિતમાનસઃ ।

અપ્રાપ્ય યોગસંસિદ્ધિં કાં ગતિં કૃષ્ણ ગચ્છતિ ॥ ૩૭ ॥

અર્જુન બોલ્યા—

કૃષ્ણ	= હે શ્રીકૃષ્ણ!	અંત સમયમાં જો)	સિદ્ધિને
શ્રદ્ધયા, ઉપેતઃ	= જેની સાધનમાં શ્રદ્ધા છે, પરંતુ	યોગાત્ = યોગથી	અપ્રાપ્ય = ન પામતાં
અયતિઃ	= જેનો પ્રયત્ન શિથિલ છે (તે	ચલિતમાનસઃ = વિચલિત થઈ જાય (તો)	કામ્ = કઈ
		યોગસંસિદ્ધિમ્=(તે) યોગની	ગતિમ્ = ગતિને
			ગચ્છતિ = પામે છે?

ટીકા — ‘અયતિઃ શ્રદ્ધયોપેતો યોગાચ્ચલિતમાનસઃ’ — જેની સાધનામાં અર્થાત્ જપ, ધ્યાન, સત્સંગ, સ્વાધ્યાય વગેરેમાં રુચિ છે, શ્રદ્ધા છે અને તે કરે પણ છે, પરંતુ અંતઃકરણ અને બહિષ્કરણ (ઈન્દ્રિયો) વશમાં ન હોવાથી સાધનામાં શિથિલતા છે અને તત્પરતા નથી. એવો સાધક અંતસમયમાં સંસારમાં રાગ રહેવાથી અને વિષયોનું ચિંતન થવાથી પોતાની સાધનાથી વિચલિત થઈ, પોતાના ધ્યેય ઉપર સ્થિર ન રહે તો પછી એની શી ગતિ થાય છે?

‘અપ્રાપ્ય યોગસંસિદ્ધિં કાં ગતિં કૃષ્ણ ગચ્છતિ’ — વિષયાસક્તિ અને અસાવધાનીને કારણે અંતઃકાળમાં જેનું મન વિચલિત થઈ ગયું અર્થાત્ સાધનાથી હઠી ગયું અને એ કારણે તેને યોગની સંસિદ્ધિ-પરમાત્માની પ્રાપ્તિ ન થઈ તો પછી તે કઈ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે?

પરિશિષ્ટ ભાવ : કરણસાપેક્ષ સાધનમાં મનને સાથે લઈને સ્વરૂપમાં સ્થિતિ થાય છે. — ‘યદા વિનિયતં ચિત્તમાત્મન્યેવાવતિષ્ઠતે’ (ગીતા ૬-૧૮). તેથી મનની સાથે સંબંધ રહેવાથી વિચલિત મનના થઈને યોગભ્રષ્ટ થવાની સંભાવના રહે છે. કરણને પોતાનું માનવાથી જ કરણ-સાપેક્ષ સાધના થાય છે. ધ્યાનયોગી મન (કરણ)ને પોતાનું માનીને તેને પરમાત્મામાં લગાવે છે. મન લગાવવાથી જ તે યોગભ્રષ્ટ થાય છે. તેથી યોગભ્રષ્ટ થવામાં કરણ-સાપેક્ષતા કારણ છે. આ કરણ-સાપેક્ષતા કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ અને ભક્તિયોગ ત્રણે સાધનાઓમાં નથી.

ધ્યાનયોગીનો પુનર્જન્મ થાય છે — મન વિચલિત થવાથી અર્થાત્ પોતાની સાધનાથી ભ્રષ્ટ થવાથી. પરંતુ કર્મયોગી અથવા જ્ઞાનયોગીનો પુનર્જન્મ થાય છે — સાંસારિક આસક્તિ રહેવાથી. ભક્તિયોગમાં ભગવાનનો આશ્રય હોવાથી ભગવાન પોતાના ભક્તની વિશેષરૂપે રક્ષા કરે છે — ‘યોગક્ષેમં વહામ્યહમ્’ (૮/૨૨), ‘મચ્ચિત્તઃ સર્વદુર્ગાણિ મત્રસાદાતરિધ્યસિ’ (ગીતા-૧૮/૫૮).

—■—

કચ્ચિત્તોભયવિભ્રષ્ટશિષ્ટાભ્રમિવ નશ્યતિ ।

અપ્રતિષ્ઠો મહાબાહો વિમૂઢો બ્રહ્મણઃ પથિ ॥ ૩૮ ॥

મહાબાહો	= હે મહાબાહો!	વિમૂઢઃ	= મોહ પામેલો	શિષ્ટાભ્રમ્	= શિષ્ટભિન્ન થયેલા
અપ્રતિષ્ઠઃ	= સંસારના આશ્રય વિનાનો (અને)	ઉભય-	= (આ - પ્રમાણે)	વાદળની	
બ્રહ્મણઃ	= ભગવત્પ્રાપ્તિના	વિભ્રષ્ટઃ	બન્ને બાજુથી ભ્રષ્ટ થયેલો સાધક	ઈવ	= પેઠે
પથિ	= માર્ગમાં	કચ્ચિત્	= શું	ન, નશ્યતિ	= નાશ તો નથી પામતો ને?

ટીકા — [અર્જુને પૂર્વોક્ત શ્લોકમાં ‘કાં ગતિં કૃષ્ણ ગચ્છતિ’ કહીને જે વાત પૂછી હતી, તેનો જ આ શ્લોકમાં ખુલાસો પૂછે છે.]

‘અપ્રતિષ્ઠો મહાબાહો વિમૂઢો બ્રહ્મણઃ પથિ’ — તે સાંસારિક પ્રતિષ્ઠા (સ્થિતિ)થી તો જાણીને વંચિત રહ્યો છે અર્થાત્ તેણે સંસારનાં સુખ-આરામ, આદર-સત્કાર, યશ-પ્રતિષ્ઠા વગેરેની કામના છોડી દીધી છે, તેમને પ્રાપ્ત કરવાનો તેનો ઉદ્દેશ્ય જ નથી રહ્યો. આ રીતે સંસારનો આશ્રય છોડીને તે પરમાત્મપ્રાપ્તિના માર્ગ ઉપર ચાલ્યો; પરંતુ જીવિત-અવસ્થામાં પરમાત્માની પ્રાપ્તિ ન થઈ અને અંતસમયમાં સાધનથી વિચલિત થઈ ગયો અર્થાત્ પરમાત્માની સ્મૃતિ ન રહી.

‘કચ્ચિન્નોભયવિભ્રષ્ટશિષ્ટનાભમિવ નશ્યતિ’ — એવો તે બન્ને બાજુથી ભ્રષ્ટ થયેલો અર્થાત્ સાંસારિક અને પારમાર્થિક-બન્ને ઉન્નતિઓથી વંચિત થયેલો સાધક શિષ્ટભિન્ન વાદળની માફક નષ્ટ તો નથી થઈ જતો? તાત્પર્ય એ છે કે જેવી રીતે કોઈ વાદળનો ટુકડો એક વાદળને છોડીને બીજા વાદળને મળવા જાય છે પરંતુ ત્યાં સુધી તે પહોંચ્યો નહિ, વાયુને કારણે વચમાં જ શિષ્ટભિન્ન થઈ ગયો! એવી જ રીતે સાધકે સંસારના આશ્રયને તો છોડી દીધો અને અંતસમયમાં પરમાત્માની સ્મૃતિ પણ ના રહી, તેથી તે નષ્ટ તો નથી થઈ જતો? તેનું પતન તો નથી થઈ જતું?

વાદળનું દૃષ્ટાંત અહીં યથાર્થ બંધબેસતું નથી. કારણ કે તે વાદળનો ટુકડો જે વાદળમાંથી ચાલ્યો, તે વાદળ અને જેની પાસે જઈ રહ્યો હતો, તે વાદળ તથા તે પોતે (વાદળનો ટુકડો) — એ ત્રણે એક જ જાતિના છે અર્થાત્ ત્રણેય જડ છે. પરંતુ જે સાધકે સંસારને છોડ્યો, તે સંસાર અને જેની પ્રાપ્તિને માટે ચાલ્યો તે પરમાત્મા તથા તે પોતે (સાધક) — એ ત્રણે એક જાતિના નથી. આ ત્રણ પૈકી સંસાર જડ છે અને પરમાત્મા તથા પોતે ચેતન છે. એટલા માટે ‘પહેલો આશ્રય છોડી દીધો અને બીજો પ્રાપ્ત ન થયો’ — એ વિષયમાં જ ઉપર્યુક્ત દૃષ્ટાંત બરાબર બંધ બેસે છે.

આ શ્લોકમાં અર્જુનના પ્રશ્નનો આશય એ છે કે સાક્ષાત્ પરમાત્માનો અંશ હોવાથી જીવનો અભાવ તો કદી થઈ જ નથી શકતો. જો તેની અંદર સંસારનો ઉદ્દેશ્ય હોત અને સંસારનો આશ્રય હોત, તો આ સ્વર્ગ વગેરે લોકોમાં અથવા નરકોમાં તથા પશુ-પક્ષી વગેરે આસુરી યોનિઓમાં ચાલ્યો જાત, પરંતુ રહેત તો સંસારમાં જ. તેણે સંસારનો આશ્રય છોડી

દીધો અને તેનો ઉદ્દેશ્ય કેવળ પરમાત્મપ્રાપ્તિનો થઈ ગયો, પરંતુ તેના અંતકાળ સુધી પરમાત્માની પ્રાપ્તિ ન થઈ અને અંતકાળમાં કોઈ કારણવશ તે ઉદ્દેશ્ય અનુસાર સાધનામાં સ્થિતિ પણ ન રહી, પરમાત્મચિંતન પણ ન રહ્યું, તો તે ત્યાંથી પણ ભ્રષ્ટ થઈ ગયો. એવો સાધક કેવી ગતિને પ્રાપ્ત થશે?

વિશેષ વાત

જો આ શ્લોકમાં ‘પરમાત્માની પ્રાપ્તિથી અને સાધનાથી ભ્રષ્ટ (ચ્યુત) થયો’ — એવો અર્થ લેવામાં આવે, તો એમ કહેવું અહીં બની જ નથી શકતું. કારણ કે આગળ જે વાદળનું દૃષ્ટાંત આપ્યું છે, તે ઉપર્યુક્ત અર્થ સાથે બરાબર બંધબેસતું નથી. વાદળનો ટુકડો એક વાદળને છોડીને બીજા વાદળ તરફ ચાલ્યો, પરંતુ બીજા વાદળ સુધી પહોંચતાં પહેલાં વચમાં જ વાયુથી શિષ્ટભિન્ન થઈ ગયો. આ દૃષ્ટાંતમાં પોતે વાદળના ટુકડાએ જ પહેલા વાદળને છોડ્યું છે અર્થાત્ પોતાની પહેલી સ્થિતિને છોડી છે અને આગળ બીજા વાદળ સુધી પહોંચ્યો નહિ, ત્યારે તે ઉભયભ્રષ્ટ થયો છે. પરંતુ સાધકને તો હજુ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થઈ જ નથી, પછી તેનું પરમાત્માની પ્રાપ્તિથી ભ્રષ્ટ (ચ્યુત) થવું કેવી રીતે કહી શકાય?

બીજી વાત, સાધ્યની પ્રાપ્તિ થતાં સાધક સાધ્યથી કદી ચ્યુત થઈ જ નથી શકતો અર્થાત્ કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં તે સાધ્યથી અલગ નથી થઈ શકતો કે તેને છોડી નથી શકતો. આથી તેને સાધ્યથી ચ્યુત થવું કહેવું બનતું જ નથી. હા, અંતસમયમાં સ્થિતિ ન રહેવાથી કે પરમાત્માની સ્મૃતિ ન રહેવાથી તેને ‘સાધનાભ્રષ્ટ’ તો કહી શકીએ છીએ, પરંતુ ‘ઉભયભ્રષ્ટ’ નથી કહી શકતા. આથી અહીં વાદળના દૃષ્ટાંત અનુસાર તે જ ઉભયભ્રષ્ટ લેવું યુક્તિસંગત લાગે છે, જેણે સંસારના આશ્રયને જાણીને જ પોતાના તરફથી છોડી દીધો અને પરમાત્માની પ્રાપ્તિને માટે ચાલ્યો, પરંતુ અંતસમયમાં કોઈ કારણથી પરમાત્માની યાદ ન રહી, સાધનાથી વિચલિત મનવાળો થઈ ગયો. આ રીતે સંસાર અને સાધના — બન્નેમાં તેની સ્થિતિ ન રહેવાથી જ તે ઉભયભ્રષ્ટ થયો છે. અર્જુને પણ સાડત્રીસમા શ્લોકમાં ‘યોગાચ્ચલિત-માનસઃ’ કહ્યું છે અને આ (સાડત્રીસમા) શ્લોકમાં ‘અપ્રતિષ્ઠઃ’, ‘વિમૂઢો બ્રહ્મણઃ પથિ’ અને ‘શિષ્ટનાભમિવ’ કહ્યું છે. એનું તાત્પર્ય એ જ છે કે તેણે સંસારને છોડી દીધો અને પરમાત્માની પ્રાપ્તિના સાધનથી વિચલિત થઈ ગયો, મોહિત થઈ ગયો.

સંબંધ — પૂર્વોક્ત સંદેહને દૂર કરવા માટે અર્જુન આગળના શ્લોકમાં ભગવાનને પ્રાર્થના કરે છે.

એતન્મે સંશયં કૃષ્ણ છેતુમર્હસ્યશેષતઃ ।
ત્વદન્યઃ સંશયસ્યાસ્ય છેતા ન હ્યુપપદ્યતે ॥ ૩૯ ॥

કૃષ્ણ	= હે કૃષ્ણ!	છેતુમ	= છેદવા માટે	બીજો	
મે	= મારા	અર્હસિ	= (આપ જ)	અસ્ય	= આ
એતત્	= આ		લાયક છો;	સંશયસ્ય	= સંશયનું
સંશયમ્	= સંશયને	હિ	= કેમકે	છેતા	= છેદન કરનાર
અશેષતઃ	= સર્વથા	ત્વદન્યઃ	= આપના સિવાય	ન, ઉપપદ્યતે	= કોઈ હોઈ શકે નહીં.

ટીકા — ‘એતન્મે સંશયં કૃષ્ણ છેતુમર્હસ્યશેષતઃ’ — પરમાત્મપ્રાપ્તિનો ઉદ્દેશ્ય હોવાથી સાધકનાં પાપકર્મો તો સર્વથા છૂટી જવાથી તે નરકોમાં તો જઈ જ નથી શકતો અને સ્વર્ગનું ધ્યેય ન રહેવાથી સ્વર્ગમાં પણ જઈ નથી શકતો. મનુષ્યયોનિમાં આવવાનો તેનો ઉદ્દેશ્ય નથી, એટલા માટે તે તેમાં પણ નથી આવી શકતો અને પરમાત્મપ્રાપ્તિના સાધનથી પણ વિચલિત થઈ ગયો. એવો સાધક શું છિન્નભિન્ન વાદળની જેમ નષ્ટ તો નથી થઈ જતો? આ મારો સંશય છે.

‘ત્વદન્યઃ સંશયસ્યાસ્ય છેતા ન હ્યુપપદ્યતે’ — આ સંશયનું સર્વથા છેદન કરવાવાળો અન્ય કોઈ હોઈ નથી શકતો. એનું તાત્પર્ય એ છે કે શાસ્ત્રનો કોઈ કોયડો હોય, શાસ્ત્રનો કોઈ ગહન વિષય હોય કે કોઈ એવી કઠિન પંક્તિ હોય, જેનો અર્થ ન જડતો હોય, તો તેને શાસ્ત્રોનો જ્ઞાતા કોઈ વિદ્વાન

પણ સમજાવી શકે છે. પરંતુ યોગભ્રષ્ટની શી ગતિ થાય છે? તેનો ઉત્તર તે નથી આપી શકતો. હા, યોગી કેટલીક હદ સુધી તેને જાણી શકે છે, પરંતુ તે સઘળાં પ્રાણીઓની ગતિ-આગતિને અર્થાત્ જવા અને આવવાને નથી જાણી શકતો, કેમકે તે ‘યુગ્મજ્ઞાન યોગી’ છે અર્થાત્ અભ્યાસ કરીને યોગી બન્યો છે. આથી તે ત્યાં સુધી જાણી શકે છે, જ્યાં સુધી તેની જાણવાની મર્યાદા છે. પરંતુ આપ તો ‘યુક્ત યોગી’ છો. અર્થાત્ આપ વિના અભ્યાસ અને પરિશ્રમે સર્વત્ર સર્વ કંઈ જાણવાવાળા છો. આપના સમાન જાણનારો કોઈ હોઈ શકતો જ નથી. આપ સાક્ષાત્ ભગવાન છો અને સઘળાં પ્રાણીઓની ગતિ-આગતિને જાણવાવાળા છો.^૧ આથી આ યોગભ્રષ્ટના ગતિવિષયના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ જ આપી શકો છો. આપ જ મારા આ સંશયને દૂર કરી શકો છો.

પરિશિષ્ટ ભાવ : અર્જુનને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની ભગવત્તા પર વિશ્વાસ હતો, ત્યારે અહીં તેઓ યોગભ્રષ્ટની ગતિના વિષયમાં પ્રશ્ન કરે છે અને કહે છે કે મારા આ સંશયને આપના સિવાય બીજું કોઈ મિટાવી શકે એવું નથી. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની ભગવત્તા પર વિશ્વાસ હોવાના કારણે જ તેમણે એક અક્ષૌહિણી સશસ્ત્ર નારાયણી સેનાને છોડીને નિઃશસ્ત્ર ભગવાનને જ સ્વીકારી લીધા!

— ■ —

સંબંધ — આડત્રીસમા શ્લોકમાં અર્જુને શંકા કરી હતી કે સંસારથી અને સાધનથી ચ્યુત થયેલા સાધકનું કંઈ પતન તો નથી થઈ જતું? એનું સમાધાન કરવા માટે ભગવાન આગળનો શ્લોક કહે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ

પાર્થ નૈવેહ નામુત્ર વિનાશસ્તસ્ય વિદ્યતે ।
ન હિ કલ્યાણકૃત્કશ્ચિદુર્ગતિં તાત ગચ્છતિ ॥ ૪૦ ॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા—

પાર્થ	= હે પૃથાનંદન!	ન	= ન તો	(અને)
તસ્ય	= એ માણસનો	ઈહ	= આ લોકમાં	ન = ન

૧. ઉત્પત્તિં પ્રલયં ચૈવ ભૂતાનામાગતિં ગતિમ્ । વેતિ વિદ્યામવિદ્યાં ચ સ વાચ્યો ભગવાનિતિ ॥

(વિષ્ણુપુરાણ ૬/૫/૭૮; નારદપુરાણ, પૂર્વ. ૪૬/૨૧)

‘જે સઘળાં પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ અને પ્રલયને, ગતિ અને આગતિને તેમ જ વિદ્યા અને અવિદ્યાને જાણે છે, તે જ ભગવાન કહેવડાવવાને યોગ્ય છે.’

અમુત્ર	= પરલોકમાં	હિ	= કેમકે	કશ્ચિત્	= કોઈ પણ
એવ	= પણ	તાત	= હે વહાલા!		મનુષ્ય
વિનાશ:	= વિનાશ	કલ્યાણકૃત્	= કલ્યાણકારી કામ	દુર્ગતિમ્	= દુર્ગતિને
વિદ્યતે	= થાય છે;		કરનાર	ન, ગચ્છતિ	= પામતો નથી.

ટીકા — [જેને અંતકાળમાં પરમાત્માનું સ્મરણ નથી થતું, તેનું કંઈ પતન તો નથી થઈ જતું — આ વાતને લીધે અર્જુનના હૃદયમાં બહુ જ વ્યાકુળતા છે. આ વ્યાકુળતા ભગવાનથી છૂપી નથી. આથી ભગવાન અર્જુનના ‘કાં ગતિં કૃષ્ણ ગચ્છતિ’ — આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં પહેલાં જ અર્જુનના હૃદયની વ્યાકુળતા દૂર કરે છે.]

‘પાર્થ નૈવેહ નામુત્ર વિનાશસ્તસ્ય વિદ્યતે’ — હે પૃથાનંદન! જે સાધક અંતસમયમાં કોઈ કારણવશાત્ યોગથી કે સાધનાથી વિચલિત થઈ ગયો હોય, તે યોગભ્રષ્ટ સાધક મર્યા બાદ ચાહે આ લોકમાં જન્મ લે, ચાહે પરલોકમાં જન્મ લે, તેનું પતન નથી થતું (ગીતા — ૬/૪૧થી ૪૫). તાત્પર્ય એ છે કે તેની યોગમાં જેટલી સ્થિતિ થઈ ગઈ છે, તેનાથી નીચે તે નથી પડતો. તેની સાધનાની મુડી નષ્ટ નથી થતી. તેનો પારમાર્થિક ઉદ્દેશ્ય નથી બદલાતો. જેવી રીતે અનાદિકાળથી તે જન્મતો-મરતો રહ્યો છે, તેવી જ રીતે આગળ પણ જન્મતો-મરતો રહે — તેનું એ પતન નથી થતું.

જેવી રીતે ભરત મુનિ ભારતવર્ષનું રાજ્ય છોડીને એકાંતમાં તપ કરતા હતા. ત્યાં દયાપરવશ થઈને તેઓ હરણના બચ્ચામાં આસક્ત થઈ ગયા, જેથી બીજા જન્મમાં તેમને હરણ બનવું પડ્યું. પરંતુ તેમણે જેટલો ત્યાગ કે તપ કર્યું હતું, તેમની જેટલી સાધનાની પૂંજી એકઠી થઈ હતી, તે એ હરણના જન્મમાં પણ નષ્ટ ન થઈ. તેમને હરણના જન્મમાં પણ પૂર્વજન્મની વાત યાદ હતી, કે જે મનુષ્યજન્મમાં પણ નથી રહેતી. આથી તેઓ (હરણજન્મમાં) બાળપણથી જ પોતાની માની સાથે ન રહ્યા. તેઓ લીલાં પાંદડાં પણ ખાતા ન હતા, સૂકાં પાંદડાં ખાતા હતા. તાત્પર્ય એ છે કે પોતાની તપસ્યાની સ્થિતિ જળવાઈ રહેવાને કારણે હરણના જન્મમાં પણ તેમનું પતન ન થયું (શ્રીમદ્ભાગવત, સ્કંધ ૫, અધ્યાય ૭-૮). આ રીતે પહેલાં મનુષ્યજન્મમાં જેમનો સ્વભાવ સેવા કરવાનો કે જપ-ધ્યાન કરવાનો રહ્યો છે અને પોતાનો ઉદ્ધાર કરવાનો સંકલ્પ રહ્યો છે, તેઓ કોઈ કારણવશાત્ અંતસમયમાં યોગભ્રષ્ટ થઈ જાય તથા આ લોકમાં પશુ-પક્ષી પણ બની જાય, તોપણ તેનો એ સારો સ્વભાવ અને સત્સંસ્કાર નષ્ટ નથી થતા. એવાં ઘણાંયે ઉદાહરણો આવે છે કે કોઈ બીજા જન્મમાં હાથી, ઊંટ વગેરે બની ગયા, પરંતુ તે યોનિઓમાં પણ તેઓ ભગવાનની કથા સાંભળતા હતા. એક જગાએ કથા થતી હતી,

તો એક કાળો કૂતરો આવીને ત્યાં બેસતો અને કથા સાંભળતો. જ્યારે કીર્તન કરતી કીર્તનમંડળની નાયતી તો એ મંડળીની સાથે કૂતરો પણ નાયતો હતો. આ અમારી જોયેલી વાત છે.

‘ન હિ કલ્યાણકૃત્કશ્ચિદુર્ગતિં તાત ગચ્છતિ’ — ભગવાને આ શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં અર્જુનને માટે ‘પાર્થ’ સંબોધન આપ્યું, જે આત્મીયસંબંધનું ઘોતક છે. અર્જુનનાં બધાં નામોમાં ભગવાનને આ ‘પાર્થ’ નામ બહુ જ વહાલું હતું. હવે ઉત્તરાર્ધમાં તેનાથી પણ અધિક પ્રેમભર્યા શબ્દોમાં કહે છે કે ‘હે તાત! કલ્યાણકારી કાર્ય કરવાવાળાની દુર્ગતિ નથી થતી.’ આ ‘તાત’ સંબોધન ગીતામાં ફક્ત એક જ વાર આવ્યું છે, જે અત્યધિક વ્હાલનું ઘોતક છે.

આ શ્લોકમાં ભગવાને સાધકમાત્રને માટે બહુ જ આશ્વાસનની વાત કહી છે કે જે કલ્યાણકારી કામ કરવાવાળો છે અર્થાત્ કોઈ પણ સાધનથી સાચા હૃદયથી પરમાત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિ કરવા ઈચ્છે છે, એવા કોઈ પણ સાધકની દુર્ગતિ નથી થતી.

તેની દુર્ગતિ નથી થતી — એમ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જે મનુષ્ય કલ્યાણકારી કાર્યમાં લાગેલો છે અર્થાત્ જેને માટે મનુષ્યશરીર મળ્યું છે, તે પોતાના અસલી કામમાં લાગેલો છે તથા સાંસારિક ભોગ અને સંગ્રહમાં આસક્ત નથી, તે ભલે કોઈ પણ માર્ગથી ચાલે, તેની દુર્ગતિ નથી થતી. કારણ કે તેનું ધ્યેય ચિન્મયતત્ત્વ હું (પરમાત્મા) છું; આથી તેનું પતન નથી થતું. તેની રક્ષા હું કરતો જ રહું છું, પછી તેની દુર્ગતિ કેવી રીતે થઈ શકે?

મારી દૃષ્ટિ સહજ રીતે જ પ્રાણીમાત્રના હિતમાં રહે છે. જે મનુષ્ય મારી તરફ ચાલે છે, પોતાનું પરમહિત કરવા માટે પ્રયત્ન કરે છે, તે મને બહુ જ વહાલો લાગે છે, કેમકે વાસ્તવમાં તે મારો જ અંશ છે, સંસારનો નથી. તેનો વાસ્તવિક સંબંધ મારી સાથે જ છે. સંસારની સાથે તેનો વાસ્તવિક સંબંધ નથી. તેણે મારી સાથેના એ વાસ્તવિક સંબંધને કે અસલી લક્ષ્યને ઓળખી લીધું છે, તો પછી તેની દુર્ગતિ કેવી રીતે થઈ શકે? તેની કરેલી સાધના પણ નષ્ટ કેવી રીતે થઈ શકે? હા, ક્યારેક જોવામાં તે મોહિત થયા જેવો જણાય છે, તેની સાધના છૂટેલા જેવી દેખાય છે; પરંતુ એવી પરિસ્થિતિ તેના અભિમાનને કારણે જ તેની સામે આવે છે. હું પણ તેને ચેતવવા માટે, તેનું અભિમાન દૂર કરવા માટે એવી ઘટના ઉપસ્થિત

કરું છું, જેથી તે વ્યાકુળ થઈ જાય છે અને પુનઃ તે મારા તરફ તેજ ગતિથી ચાલવા માંડે છે. જેવી રીતે, ગોપીઓનું અભિમાન જોઈને હું રાસમાં જ અંતર્ધાન થઈ ગયો, તો બધી ગોપીઓ ગભરાઈ ગઈ! જ્યારે તેઓ વિશેષ વ્યાકુળ થઈ ગઈ, ત્યારે હું તે ગોપીઓના સમુદાયની વચમાં જ પ્રગટ થઈ ગયો અને તેઓના પૂછવાથી મેં કહ્યું — ‘મયા પરોક્ષં ભજતા તિરોહિતમ્’ (શ્રીમદ્ભા. ૧૦/૩૨/૨૧) અર્થાત્ તમારા લોકોનું ભજન કરતો રહીને જ હું અંતર્ધાન થયો હતો. તમારા લોકોની યાદ અને તમારા લોકોનું હિત મારાથી છૂટ્યું નથી. આ રીતે સાધન કરવાવાળાઓનું મારા હૃદયમાં બહુ જ મોટું સ્થાન છે. એનું કારણ એ છે કે અનંત જન્મોથી ભૂલેલ આ પ્રાણી જ્યારે કેવળ મારી તરફ આવે છે, ત્યારે તે મને બહુ જ વહાલો લાગે છે; કેમકે તેણે અનેક યોનિઓમાં બહુ જ દુઃખ વેઠ્યું છે અને હવે તે સન્માર્ગ ઉપર આવી ગયો છે. જેવી રીતે મા પોતાના નાના બાળકની રક્ષા, પાલન અને હિત કરે છે, તેવી જ રીતે હું તે સાધકની સાધના અને તેના હિતની રક્ષા કરતો રહીને તેની સાધનામાં વૃદ્ધિ કરતો રહું છું.

તાત્પર્ય એ થયું કે જેની અંદર એક વાર સાધનાના સંસ્કાર પડી ગયા છે, તે સંસ્કારો ફરી કદી નષ્ટ નથી થતા. કારણ કે પરમાત્માને માટે જે કામ કરવામાં આવે છે, તે ‘સત’ થઈ જાય છે — ‘કર્મ ચૈવ તદર્થીયં સદિત્યેવાભિધીયતે’ (ગીતા — ૧૭/૨૭) અર્થાત્ તેનો અભાવ નથી થતો — ‘નાભાવો વિદ્યતે સતઃ’ (ગીતા — ૨/૧૬). આ જ વાતને ભગવાન અહીં કહી રહ્યા છે કે કલ્યાણકારી કામ કરવાવાળા કોઈ પણ મનુષ્યની દુર્ગતિ નથી થતી. તેના જેટલા સદ્ભાવો બન્યા છે અને જેવો સ્વભાવ બન્યો છે, તે પ્રાણી કોઈ કારણવશાત્ કોઈ પણ યોનિમાં ચાલ્યો જાય અથવા કોઈ પણ પરિસ્થિતિને પ્રાપ્ત થાય, તોપણ તે પૂર્વના સદ્ભાવો તેનું કલ્યાણ કરીને જ છોડશે. જો તે કોઈ કારણથી કોઈ નીચ યોનિમાં પણ ચાલ્યો જાય, તો ત્યાં પણ પોતાના સજાતીય યોનિવાળાઓ કરતાં તેના સ્વભાવમાં ફરક પડશે.^૧

જોકે અહીં અર્જુનનો પ્રશ્ન મરણ પછીની ગતિનો છે,

— ■ —

સંબંધ — પૂર્વશ્લોકમાં ભગવાને અર્જુનને આશ્વાસન આપ્યું કે કોઈ પણ સાધકનું પતન નથી થતું અને તે દુર્ગતિએ નથી જતો. હવે ભગવાન અર્જુન દ્વારા સાડત્રીસમા શ્લોકમાં કરવામાં આવેલા પ્રશ્ન અનુસાર યોગબ્રજની ગતિનું વર્ણન કરે છે.

પ્રાપ્ય પુણ્યકૃતાં લોકાનુષિત્વા શાશ્વતીઃ સમાઃ ।

શુચીનાં શ્રીમતાં ગેહે યોગભ્રષ્ટોઽભિજાયતે ॥ ૪૧ ॥

૧. જેનો સ્વભાવ સારો બની ગયો છે, જેના અંતરમાં સદ્ભાવ છે, તે કોઈ નીચ યોનિમાં સાપ, વીંછી વગેરે નથી બની શકતો. કારણ કે તેનો સ્વભાવ સાપ, વીંછી વગેરે યોનિઓને અનુરૂપ નથી અને તે એ યોનિઓને અનુરૂપ કામ પણ નથી કરી શકતો.

૨. વિધિ બસ સુજન કુસંગત પરહીં । ફનિ મનિ સમ નિજ ગુન અનુસરહીં ॥ (માનસ ૧/૩/૫).

તોપણ પરમાત્માના માર્ગે વળવાનું બહુ મોટું માહાત્મ્ય છે — એ વાતને સ્પષ્ટ કરવા માટે અહીં ‘ઈહ’ પદથી ‘આ’ જીવિત અવસ્થામાં પણ પતન નથી થતું. — એવો અર્થ પણ લઈ શકાય છે. એવો અર્થ લેવાથી એ શંકા થઈ શકે છે કે અજામિલ જેવો શુદ્ધ બ્રાહ્મણ પણ વેશ્યાગામી થઈ ગયો, બિલ્વમંગલ પણ ચિંતામણિ નામની વેશ્યાને વશ થઈ ગયો, તો તેમનું આ જીવિત-અવસ્થામાં જ પતન કેવી રીતે થઈ ગયું? એનું સમાધાન એ છે કે, લોકોને તો તેઓનું પતન થઈ ગયું — એવું દેખાય છે, પરંતુ વાસ્તવમાં તેઓનું પતન નથી થયું; કેમકે અંતમાં તેઓનો ઉદ્ધાર જ થયો છે. અજામિલને લેવાને માટે ભગવાનના પાર્ષદો આવ્યા અને બિલ્વમંગલ ભગવાનના ભક્ત બની ગયા. આ રીતે તેઓ પહેલાં પણ સદાચારી હતા અને અંતમાં પણ તેઓનો ઉદ્ધાર થઈ ગયો, કેવળ વચમાં જ તેઓની દશા સારી ના રહી. તાત્પર્ય એ થયું કે કોઈ કુસંગથી, કોઈ વિઘ્નબાધાથી અને કોઈ અસાવધાનીથી તેના ભાવ અને આચરણો નીચાં પડી શકે છે અને ‘હું કોણ છું, હું શું કરી રહ્યો છું અને મારે શું કરવું જોઈએ —’ એની વિસ્મૃતિ થઈને તે સંસારના પ્રવાહમાં વહી શકે છે. પરંતુ પહેલાંની સાધનાવસ્થામાં તે જેટલી સાધના કરી ચૂક્યો છે, તેનો સંસારની સાથે જેટલો સંબંધ તૂટી ચૂક્યો છે, તેટલી પૂંજી તો તેની યથાવત્ જળવાઈ રહે છે અર્થાત્ તે કદી કોઈ અવસ્થામાં ક્ષીણ થતી નથી, પરંતુ તેના અંતરમાં સુરક્ષિત રહે છે. તેને જ્યારે કદી સારો સંગ મળે છે અથવા કોઈ મોટી આફત આવે છે, ત્યારે તેનો અંદરનો ભાવ પ્રગટ થઈ જાય છે અને તે ભગવાન તરફ ગતિપૂર્વક પ્રયાણ કરે છે.^૨ હા, સાધનમાં વિઘ્ન પડી જવું, ભાવ અને આચરણોનું શિથિલ થવું તથા પરમાત્મપ્રાપ્તિમાં વિલંબ લાગવો — એ દૃષ્ટિએ તો તેનું પતન થયું જ છે. આથી ઉપર્યુક્ત ઉદાહરણોથી સાધકે એ બોધ લેવો જોઈએ કે આપણે દરેક સમયે સાવધાન રહેવાનું છે, જેથી આપણે ક્યાંક કુસંગમાં ન પડી જઈએ, ક્યાંક વિષયોને વશીભૂત થઈને પોતાનું સાધન છોડી ન દઈએ અને ક્યાંક વિપરીત કામોમાં ન ચાલ્યા જઈએ.

યોગભ્રષ્ટઃ	= (તે) યોગભ્રષ્ટ	શાશ્વતીઃ	= (ત્યાં) ઘણાં	શુચીનામ્	= શુદ્ધ (મમતારહિત)
પુણ્યકૃતામ્	= પુણ્યશાળીઓના	સમાઃ	= વર્ષો સુધી	શ્રીમતામ્	= શ્રીમાન લોકોના
લોકાન્	= લોકોને	ઉષિત્વા	= નિવાસ કરીને	ગેહે	= ઘરે
પ્રાપ્ય	= પામીને (અને)		(પછી અહીં)	અભિજાયતે	= જન્મ લે છે.

ટીકા — ‘પ્રાપ્ય પુણ્યકૃતાં લોકાન્’ — જે લોકો શાસ્ત્રીય વિધિવિધાનથી યજ્ઞ વગેરે કર્મોને સાંગોપાંગ કરે છે, તે લોકોનો સ્વર્ગ વગેરે લોકો ઉપર અધિકાર છે, એટલા માટે તે લોકોને અહીં ‘પુણ્યકર્મ કરવાવાળાઓનો લોક’ કહેવામાં આવ્યો છે. તાત્પર્ય એ છે કે તે લોકોમાં પુણ્યકર્મ કરવાવાળાઓ જ જાય છે, પાપકર્મ કરવાવાળાઓ નહિ. પરંતુ જે સાધકોને પુણ્યકર્મોના ફળરૂપ સુખ ભોગવવાની ઈચ્છા નથી, તેઓને તે સ્વર્ગ વગેરે લોક વિઘ્નરૂપે અને મફતમાં મળે છે! તાત્પર્ય એ છે કે યજ્ઞ વગેરે શુભ કર્મ કરવાવાળાઓને પરિશ્રમ કરવો પડે છે, દેવતાઓ પાસે યાચના — પ્રાર્થના કરવી પડે છે, યજ્ઞ વગેરે કર્મોને વિધિવિધાનથી અને સાંગોપાંગ કરવાં પડે છે, ત્યારે ક્યાંક તેઓને સ્વર્ગ વગેરે લોકોની પ્રાપ્તિ થાય છે. ત્યાં પણ તેઓની ભોગોની વાસના ચાલુ રહે છે; કેમકે તેઓનો ઉદ્દેશ્ય જ ભોગ ભોગવવાનો હતો. પરંતુ કોઈ કારણવશાત્ અંતસમયે કોઈ સાધક સાધનાથી વિચલિત મનવાળો થઈ જાય છે, તેને સ્વર્ગ વગેરે લોકોની પ્રાપ્તિ માટે ન તો પરિશ્રમ કરવો પડે છે, ન કોઈ યાચના કરવી પડે છે અને ન સ્વર્ગાદિની પ્રાપ્તિ માટે યજ્ઞ વગેરે શુભ કર્મો પણ કરવાં પડે છે. તોપણ તેને સ્વર્ગ વગેરે લોકોની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. ત્યાં રહેવા છતાં પણ તેની ત્યાંના ભોગોમાં અરુચિ થઈ જાય છે; કેમકે તેનો ઉદ્દેશ્ય ભોગો ભોગવવાનો હતો જ નહિ. તે તો કેવળ સાંસારિક સૂક્ષ્મ વાસનાને કારણે તે લોકોમાં જાય છે. પરંતુ તેની વાસના ભોગીપુરુષોની વાસના જેવી નથી હોતી.

જેઓ કેવળ ભોગો ભોગવવા માટે સ્વર્ગમાં જાય છે, તેઓ જેવી રીતે ભોગોમાં તલ્લીન થાય છે, તેવી રીતે યોગભ્રષ્ટ તલ્લીન નથી થઈ શકતો. કારણ કે ભોગોની ઈચ્છાવાળા પુરુષો ભોગબુદ્ધિથી ભોગોનો સ્વીકાર કરે છે અને યોગભ્રષ્ટને વિઘ્નરૂપે ભોગોમાં જવું પડે છે.

‘ઉષિત્વા શાશ્વતીઃ સમાઃ’ — યજ્ઞ વગેરે શુભ કર્મો કરવાવાળા પણ સ્વર્ગ વગેરે ઊંચા લોકોમાં (ભોગ ભોગવવાના ઉદ્દેશ્યથી) જાય છે અને યોગભ્રષ્ટો પણ જાય છે. ભોગ ભોગવવાના ઉદ્દેશ્યથી સ્વર્ગમાં જવાવાળાઓનાં પુણ્યો ક્ષીણ થાય છે અને પુણ્યો ક્ષીણ થતાં તેઓને પાછા ફરીને મૃત્યુલોકમાં આવવું પડે છે. એટલા માટે તેઓ ત્યાં

સીમિત વર્ષો સુધી જ રહી શકે છે. પરંતુ જેનો ઉદ્દેશ્ય ભોગ ભોગવવાનો નથી, પરંતુ પરમાત્મપ્રાપ્તિનો છે, તે યોગભ્રષ્ટ કોઈ સૂક્ષ્મ વાસનાને કારણે સ્વર્ગમાં ચાલ્યો જાય, તો ત્યાં તેની સાધનસંપત્તિ ક્ષીણ નથી થતી. એટલા માટે તે ત્યાં અસીમ વર્ષો સુધી રહે છે અર્થાત્ તેને માટે ત્યાં રહેવાની કોઈ સીમા નથી હોતી.

જેઓ ભોગ ભોગવવાના ઉદ્દેશ્યથી ઊંચા લોકોમાં જાય છે, તેઓનું તે લોકોમાં જવું કર્મજન્ય છે. પરંતુ યોગભ્રષ્ટનું ઊંચા લોકોમાં જવું કર્મજન્ય નથી; પરંતુ એ તો યોગનો પ્રભાવ છે, તેની સાધના-સંપત્તિનો પ્રભાવ છે અને તેના સત-ઉદ્દેશ્યનો પ્રભાવ છે.

સ્વર્ગ વગેરેનું સુખ ભોગવવાના ઉદ્દેશ્યથી જેઓ તે લોકોમાં જાય છે, તેઓને ન તો ત્યાં રહેવાની સ્વતંત્રતા છે અને ન ત્યાંથી આવવાની પણ સ્વતંત્રતા છે. તેઓએ ભોગ ભોગવવાના ઉદ્દેશ્યથી જ યજ્ઞ વગેરે કર્મો કર્યા છે, એટલા માટે તે શુભ કર્મોનું ફળ જ્યાં સુધી સમાપ્ત નથી થતું, ત્યાં સુધી તેઓ ત્યાંથી નીચે નથી આવી શકતા અને શુભ કર્મોનું ફળ સમાપ્ત થતાં તેઓ ત્યાં રહી પણ નથી શકતા. પરંતુ જેઓ પરમાત્માની પ્રાપ્તિને માટે જ સાધન કરવાવાળા છે અને કેવળ અંતસમયમાં યોગથી વિચલિત થવાને કારણે સ્વર્ગ વગેરેમાં ગયા છે, તેઓનું વાસનાના તારતમ્યને કારણે ત્યાં ઓછું-વધારે રહેવું થઈ શકે છે, પરંતુ તેઓ ત્યાંના ભોગોમાં ફસાઈ નથી શકતા. કારણ કે જ્યારે યોગનો જિજ્ઞાસુ પણ શબ્દબ્રહ્મનું અતિક્રમણ કરી જાય છે (અ. ૬/૪૪), ત્યારે આ યોગભ્રષ્ટ ત્યાં ફસાઈ જ કેવી રીતે શકે?

‘શુચીનાં શ્રીમતાં ગેહે યોગભ્રષ્ટોઽભિજાયતે’ — સ્વર્ગ વગેરે લોકોમાં ભોગ ભોગવતાં જ્યારે ભોગોથી અરુચિ થઈ જાય છે, ત્યારે તે યોગભ્રષ્ટ પાછો ફરીને મૃત્યુલોકમાં આવે છે અને શુદ્ધ શ્રીમંતોને ઘેર જન્મ લે છે. તેના ફરી પાછા આવવાનું શું કારણ છે? વાસ્તવમાં એનું કારણ તો ભગવાન જ જાણે; પરંતુ ગીતા ઉપર વિચાર કરવાથી આપણને એવું જણાય છે કે તે મનુષ્યજન્મમાં સાધના કરતો રહ્યો. તે સાધનાને છોડવા નહોતો ચાહતો, પરંતુ અંતસમયે સાધના છૂટી ગઈ. આથી એ સાધનાનું જે મહત્ત્વ તેના અંતઃકરણમાં અંકિત છે, તે સ્વર્ગ વગેરે લોકમાં પણ તે યોગભ્રષ્ટને અજ્ઞાતરૂપે ફરીથી સાધના કરવાને માટે પ્રેરિત

કરતું રહે છે અને ઉત્તેજિત કરતું રહે છે. એનાથી એ યોગબ્રજના મનમાં થાય છે કે હું સાધના કરું. એવું મનમાં શા માટે થાય છે — તેની એને ખબર નથી પડતી. જ્યારે શ્રીમંતોના ઘરમાં ભોગોને પરવશ થવા છતાં પણ પૂર્વજન્મનો અભ્યાસ તેને જબરદસ્તીથી ખેંચી લે છે (અ. ૬/૪૪), ત્યારે તે સાધના તેને સ્વર્ગ વગેરેમાં સાધના વિના ચેનથી કેવી રીતે રહેવા દેશે? આથી ભગવાન તેને સાધના કરવાની તક આપવા માટે શુદ્ધ શ્રીમંતોના ઘરમાં જન્મ આપે છે.

જેમનું ધન શુદ્ધ કમાણીનું છે, જેઓ કદી પારકાના

હકનું નથી લેતા, જેઓનાં આચરણ તથા ભાવ શુદ્ધ છે, જેઓના અંતઃકરણમાં ભોગોનું અને પદાર્થોનું મહત્ત્વ તથા તેના પ્રત્યે મમતા નથી, જેઓ સઘળા પદાર્થો, ઘર, પરિવાર વગેરેને સાધન-સામગ્રી સમજે છે, જેઓ ભોગબુદ્ધિથી કોઈના ઉપર પોતાનું વ્યક્તિગત આધિપત્ય નથી જમાવતા, તેઓ ‘શુદ્ધ શ્રીમંત’ કહેવાય છે. જેઓ ધન અને ભોગો ઉપર પોતાનું આધિપત્ય જમાવે છે, તેઓ પોતાને તો ધન અને પદાર્થોના માલિક માને છે, પરંતુ થઈ જાય છે તેમના ગુલામ! એટલા માટે તેઓ શુદ્ધ શ્રીમંત નથી.

—■—

સંબંધ — પૂર્વશ્લોકમાં તો ભગવાને અર્જુનના પ્રશ્ન અનુસાર યોગબ્રજોની ગતિ બતાવી. હવે આગળના શ્લોકમાં ‘અથવા’ કહીને પોતાના જ તરફથી બીજા યોગબ્રજની વાત કહે છે.

**અથવા યોગિનામેવ કુલે ભવતિ ધીમતામ્ ।
એતદ્ધિ દુર્લભતરં લોકે જન્મ યદીદૃશમ્ ॥ ૪૨ ॥**

અથવા	= અથવા જે (વૈરાગ્યવાન યોગબ્રજ)	કુલે	= કુળમાં	એતત્	= આ
ધીમતામ્	= જ્ઞાનવાન	એવ	= જ	જન્મ	= જન્મ છે, (એ)
યોગિનામ્	= યોગીઓના	ભવતિ	= જન્મ લે છે.	લોકે	= સંસારમાં
		ઈદૃશમ્	= આ પ્રકારનો	હિ	= ખરેખર
		યત્	= જે	દુર્લભતરમ્	= ઘણો જ દુર્લભ છે.

ટીકા — [સાધન કરવાવાળા બે પ્રકારના હોય છે — વાસનાસહિત અને વાસનારહિત. જેને સાધન સારું લાગે છે, જેની સાધનમાં રુચિ થઈ જાય છે અને જે પરમાત્માની પ્રાપ્તિનો ઉદ્દેશ્ય બનાવીને સાધનામાં લાગી પણ જાય છે, પરંતુ હાલ તેની ભોગોની વાસના સર્વથા દૂર થઈ નથી, તે અંતસમયે સાધનથી વિચલિત થતાં યોગબ્રજ થઈ જાય છે, તો તે સ્વર્ગ વગેરે લોકોમાં બહુ જ વર્ષો સુધી રહીને શુદ્ધ શ્રીમંતોના ઘરમાં જન્મ લે છે. (આ યોગબ્રજની વાત પૂર્વશ્લોકમાં બતાવી દીધી). બીજો સાધક, જેના અંતરમાં વાસના નથી, તીવ્ર વૈરાગ્ય છે અને જે પરમાત્માનો ઉદ્દેશ્ય રાખીને તીવ્રતાથી સાધનામાં લાગેલો છે, પરંતુ હજુ પૂર્ણતા પ્રાપ્ત નથી થઈ, તે કોઈ વિશેષ કારણથી યોગબ્રજ થઈ જાય, તો તેને સ્વર્ગ વગેરેમાં નથી જવું પડતું, પરંતુ તે સીધો જ યોગીઓના કુળમાં જન્મ લે છે (આ યોગબ્રજની વાત આ શ્લોકમાં બતાવે છે.)]

‘અથવા’ — તે જે યોગબ્રજની વાત પૂછી હતી, તે તો મેં કહી દીધી. પરંતુ જે સંસારથી વિરક્ત થઈને કે સર્વથા

વિમુખ થઈને સાધનામાં લાગેલો છે, તે પણ કોઈ કારણથી કે કોઈ પરિસ્થિતિથી તત્કાળ મૃત્યુ પામે અને તેની વૃત્તિ અંતસમયે સાધનામાં ન રહે, તો તે પણ યોગબ્રજ થઈ જાય છે. એવા યોગબ્રજની ગતિને હું અહીં કહી રહ્યો છું.

‘યોગિનામેવ કુલે ભવતિ ધીમતામ્’ — જેઓ પરમાત્મતત્ત્વને પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યા છે અને જેઓની બુદ્ધિ પરમાત્મતત્ત્વમાં સ્થિર થઈ ગઈ છે, એવા તત્ત્વજ્ઞ જીવનમુક્ત બુદ્ધિમાન યોગીઓના કુળમાં તે વૈરાગ્યવાન યોગબ્રજ જન્મ લે છે.

‘કુલે’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે તેનો જન્મ સાક્ષાત્ જીવનમુક્ત યોગી મહાપુરુષના કુળમાં જ થાય છે; કેમકે શ્રુતિ કહે છે કે તે બ્રહ્મજ્ઞાનીના કુળમાં કોઈ પણ બ્રહ્મજ્ઞાનથી રહિત નથી હોતો અર્થાત્ બધા બ્રહ્મજ્ઞાની જ થાય છે — ‘નાસ્ત્યાબ્રહ્મવિત્ કુલે ભવતિ’ (મુણ્ડક. ૩/૨/૮).

‘એતદ્ધિ દુર્લભતરં^૧ લોકે જન્મ યદીદૃશમ્’ — તેનો એ આ પ્રકારના યોગીઓના કુળમાં જન્મ થવો એ આ લોકમાં બહુ જ દુર્લભ છે. તાત્પર્ય એ છે કે શુદ્ધ સાત્ત્વિક રાજાઓના,

૧. અહીં ‘દુર્લભતર’ શબ્દમાં ‘તરપ્’ પ્રત્યય આપવાનું તાત્પર્ય એ છે કે શ્રીમંતોના ઘરમાં જન્મ લેવાવાળા અને યોગીઓના કુળમાં જન્મ લેવાવાળા — આ બન્ને યોગબ્રજોમાંથી યોગીઓના કુળમાં જન્મ લેવાવાળાનો જન્મ અત્યંત દુર્લભ છે.

ધનવાનોના અને પ્રસિદ્ધ ગુણવાનોના ઘરમાં જન્મ થવો એ પણ દુર્લભ માનવામાં આવે છે અને પુણ્યનું ફળ માનવામાં આવે છે; પછી તત્ત્વજ્ઞ જીવનમુક્ત યોગી મહાપુરુષોને ત્યાં જન્મ થવો તો દુર્લભતર — બહુ જ દુર્લભ છે! કારણ કે તે યોગીઓના કુળમાં કે ઘરમાં સ્વાભાવિક જ પારમાર્થિક વાયુમંડળ રહે છે. ત્યાં સાંસારિક ભોગોની ચર્ચા જ નથી થતી. આથી ત્યાંના વાયુમંડળથી, દશ્યથી, તત્ત્વજ્ઞ મહાપુરુષોના સંગથી, સારા શિક્ષણ વગેરેથી તેને માટે સાધનામાં જોડાવું બહુ જ સુગમ થઈ જાય છે અને તે બચપણથી જ સાધનામાં લાગી જાય છે. એટલા માટે એવા યોગીઓના કુળમાં જન્મ લેવાને દુર્લભતર બતાવવામાં આવ્યો છે.

વિશેષ વાત

અહીં ‘એતત્’ અને ‘ઈદેશમ્’ — એ બે પદો આવ્યાં છે. ‘એતત્’ પદથી તો તત્ત્વજ્ઞ યોગીઓના કુળમાં જન્મ લેવાવાળો યોગબ્રહ્મ સમજવો જોઈએ (જેનું આ શ્લોકમાં વર્ણન થયું છે) અને ‘ઈદેશમ્’ પદથી તે તત્ત્વજ્ઞયોગી મહાપુરુષોના સંગનો અવસર જેને પ્રાપ્ત થયો છે — એ પ્રકારનો સાધક સમજવો જોઈએ. સંસારમાં બે પ્રકારની પ્રજા

માનવામાં આવે છે — બિંદુજ અને નાદજ. જે માતાપિતાના રજ-વીર્યથી પેદા થાય છે, તે ‘બિંદુજ પ્રજા’ કહેવાય છે; અને જે મહાપુરુષોના નાદથી અર્થાત્ શબ્દથી કે ઉપદેશથી પારમાર્થિક માર્ગમાં લાગી જાય છે તે ‘નાદજ પ્રજા’ કહેવાય છે. અહીં યોગીઓના કુળમાં જન્મ લેવાવાળો યોગબ્રહ્મ ‘બિંદુજ’ છે અને તત્ત્વજ્ઞ જીવનમુક્ત મહાપુરુષોનો સંગપ્રાપ્ત સાધક ‘નાદજ’ છે. આ બન્નેય સાધકોને એવો જન્મ અને સંગ મળવો બહુ દુર્લભ છે.

શાસ્ત્રોમાં મનુષ્યજન્મને દુર્લભ બતાવ્યો છે, પરંતુ મનુષ્યજન્મમાં મહાપુરુષોનો સંગ મળવો એથી પણ દુર્લભ છે.^૧ નારદજી પોતાના ભક્તિસૂત્રમાં કહે છે — ‘મહત્સજ્જસ્તુ દુર્લભોઽગમ્યોઽમોઘશ્ચ’ અર્થાત્ મહાપુરુષોનો સંગ દુર્લભ છે, અગમ્ય છે અને અમોઘ છે. કારણ કે એક તો તેઓનો સંગ મળવો કઠિન છે અને ભગવાનની કૃપાથી એવો સંગ મળી પણ જાય^૨ તો એ મહાપુરુષોને ઓળખવા કઠિન છે. પરંતુ તેઓનો સંગ કોઈ પણ રીતે મળી જાય, તો તે કદી નિષ્ફળ નથી જતો. તાત્પર્ય એ છે કે મહાપુરુષોનો સંગ મળવાની દૃષ્ટિએ જ ઉપર્યુક્ત બન્ને સાધકોને ‘દુર્લભતર’ બતાવવામાં આવ્યા છે.

સંબંધ — પૂર્વશ્લોકમાં ભગવાને વૈરાગ્યવાન યોગબ્રહ્મનો તત્ત્વજ્ઞ યોગીઓના કુળમાં જન્મ થવો બતાવ્યો. હવે ત્યાં જન્મ થયા પછી શું થાય છે — એ વાત આગળના શ્લોકમાં બતાવે છે.

તત્ર તં બુદ્ધિસંયોગં લભતે પૌર્વદેહિકમ્ ।

યતતે ચ તતો ભૂયઃ સંસિદ્ધૌ કુરુનન્દન ॥ ૪૩ ॥

કુરુનન્દન	= હે કુરુનન્દન!	બુદ્ધિસંયોગમ્	= સાધન-સંપત્તિ	ભૂયઃ	= પહેલાં કરતાં પણ
તત્ર	= ત્યાં		(અનાયાસે જ)		વધુ
તમ્	= તેને	લભતે	= પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.	સંસિદ્ધૌ	= સાધનસિદ્ધિ
પૌર્વદેહિકમ્	= પહેલાના મનુષ્ય	ચ	= પછી		માટે
	જન્મની	તતઃ	= તેનાથી (તે)	યતતે	= પ્રયત્ન કરે છે.

ટીકા — ‘તત્ર તં બુદ્ધિસંયોગં લભતે પૌર્વદેહિકમ્’ — તત્ત્વજ્ઞ જીવનમુક્ત મહાપુરુષોના કુળમાં જન્મ થયા પછી તે વૈરાગ્યવાન સાધકની શી દશા થાય છે? એ વાતને બતાવવા માટે અહીં ‘તત્ર’ પદ આવ્યું છે.

‘પૌર્વદેહિકમ્’ તથા ‘બુદ્ધિસંયોગમ્’ પદોનું તાત્પર્ય એ છે કે સંસારથી વિરક્ત તે સાધકને સ્વર્ગ વગેરે લોકોમાં નથી

જવું પડતું, તેનો તો સીધો યોગીઓના કુળમાં જન્મ થાય છે. ત્યાં તેને અનાયાસે જ પૂર્વજન્મની સાધનસામગ્રી મળી જાય છે. જેવી રીતે, કોઈને રસ્તે ચાલતાં-ચાલતાં નિદ્રા આવવા લાગી અને તે ત્યાં જ કિનારા ઉપર સૂઈ ગયો. હવે જ્યારે તે સૂઈને ઊઠશે, તો એટલો રસ્તો તેનો પસાર કરેલો જ રહેશે; અથવા કોઈએ વ્યાકરણનો પાઠ તૈયાર કર્યો અને વચમાં

૧. દુર્લભો માનુષો દેહો દેહિનાં ક્ષણભક્તુરઃ ।

તત્રાપિ દુર્લભં મન્યે વૈકુણ્ઠપ્રિયદર્શનમ્ ॥ (શ્રીમદ્ભા. ૧૧/૨/૨૮)

૨. જબ દ્રવૈ દીનદયાલુ રાઘવ સાધુ સંગતિ પાઈયે ॥ (વિનયપત્રિકા ૧૩૬/૧૦)

કેટલાંય વર્ષો ભણવાનું છૂટી ગયું. જ્યારે તે ફરીથી ભણવા લાગે છે, તો તેનો પહેલાં તૈયાર કરેલો પાઠ બહુ જ જલદીથી તૈયાર થઈ જાય છે અને યાદ રહી જાય છે. એવી જ રીતે પૂર્વજન્મમાં તેનું જેટલું સાધન થઈ ચૂક્યું છે અને જેટલા સારા સંસ્કારો પડી ચૂક્યા છે, તે બધા જ આ જન્મમાં પ્રાપ્ત થઈ જાય છે અર્થાત્ જાગ્રત થઈ જાય છે.

‘યતતે ચ તતો ભૂયઃ સંસિદ્ધૌ’ – એક તો ત્યાં તેને પૂર્વજન્મકૃત બુદ્ધિસંયોગ મળી જાય છે અને ત્યાંનો સંગ સારો હોવાથી સાધનાની ઉત્તમ વાતો મળી જાય છે, અને સાધનામાં જરૂરી યુક્તિઓ પણ મળી જાય છે. જેમ જેમ નવી યુક્તિઓ મળે છે, તેમ તેમ તેનો સાધનમાં ઉત્સાહ વધે છે. આ રીતે તે સિદ્ધિને માટે વિશેષ તત્પરતાથી યત્ન કરે છે.

જો આ વિષયનો અર્થ એવો લેવામાં આવે કે એ બન્નેય પ્રકારના યોગબ્રહ્મે પહેલાં સ્વર્ગ વગેરે લોકોમાં જાય છે. તેઓમાંથી જેનામાં ભોગોની વાસના રહી છે, તે તો શુદ્ધ શ્રીમંતોના ઘરમાં જન્મ લે છે અને જેનામાં ભોગોની વાસના નથી, તે યોગીઓના કુળમાં જન્મ લે છે, તો આ પ્રકરણનાં પદો ઉપર વિચાર કરવાથી એ વાત બંધ નથી બેસતી. કારણ કે એવો અર્થ લેવાથી ‘યોગીઓના’ કુળમાં

જન્મ લેવાવાળાને ‘પૌર્વદેહિક’ બુદ્ધિસંયોગ અર્થાત્ પૂર્વજન્મકૃત સાધનસામગ્રી મળી જાય છે – એમ કહેવું નહિ બને. અહીં ‘પૌર્વદેહિક’ કહેવું પણ ત્યારે બનશે, જ્યારે વચમાં બીજા શરીરનું વ્યવધાન ન હોય. જો એવું માને કે સ્વર્ગ વગેરે લોકોમાં જઈને પછી તે યોગીઓના કુળમાં જન્મ લે છે, તો તેને ‘પૂર્વાભ્યાસ’ કહી શકીએ છીએ. (જેમ કે શ્રીમંતોને ઘેર જન્મ લેવાવાળા યોગબ્રહ્મે માટે આગળના શ્લોકમાં કહ્યું છે), પરંતુ ‘પૌર્વદેહિક’ નથી કહી શકતા. કારણ કે તેમાં સ્વર્ગ વગેરેનું વ્યવધાન પડી જશે અને સ્વર્ગ વગેરે લોકોના દેહને પૌર્વદેહિક બુદ્ધિસંયોગ નથી કહી શકતા; કેમકે તે લોકોમાં ભોગસામગ્રીની બહુલતા હોવાથી ત્યાં સાધન થવાનો પ્રશ્ન જ નથી. આથી તે બન્ને યોગબ્રહ્મે સ્વર્ગ વગેરેમાં જઈને આવે છે – એમ કહેવું પ્રકરણ અનુસાર બંધ નથી બેસતું.

બીજી વાત, જેનામાં ભોગોની વાસના છે, તેનું તો સ્વર્ગ વગેરેમાં જવું બરાબર છે; પરંતુ જેનામાં ભોગોની વાસના નથી અને જે અંતસમયે કોઈ કારણવશાત્ સાધનથી વિચલિત થઈ ગયો છે, એવા સાધકને સ્વર્ગ વગેરેમાં મોકલવો એ તો તેને દંડ દેવા જેવું છે, કે જે સર્વથા અનુચિત છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : પારમાર્થિક ઉન્નતિ ‘સ્વ’ની છે અને સાંસારિક ઉન્નતિ ‘પર’ની છે. તેથી સાંસારિક પૂંજી તો નષ્ટ થઈ જાય છે, પરંતુ પારમાર્થિક પૂંજી (સાધના) યોગબ્રહ્મ થવા છતાં પણ નષ્ટ થતી નથી. પારમાર્થિક ઉન્નતિ ઢંકાઈ શકે પણ નષ્ટ ન થઈ શકે અને સમય મળ્યે પ્રગટ થઈ જાય છે.

પૂર્વજન્મમાં કરેલા સાધનના જે સંસ્કાર બુદ્ધિમાં રહેલા છે, તેમને અહીં ‘બુદ્ધિસંયોગ’ કહેવામાં આવ્યા છે.

—■—

સંબંધ – પૂર્વશ્લોકમાં ભગવાને એ બતાવ્યું કે તત્ત્વજ્ઞ યોગીઓના કુળમાં જન્મ લેવાવાળાને પૂર્વજન્મકૃત બુદ્ધિસંયોગ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે અને તે સાધનામાં તત્પરતાથી લાગી જાય છે. હવે શુદ્ધ શ્રીમંતોના ઘરમાં જન્મ લેવાવાળા યોગબ્રહ્મની શી દશા થાય છે – તેનું વર્ણન આગળના શ્લોકમાં કરે છે.

પૂર્વાભ્યાસેન તેનૈવ ક્ષિયતે હ્યવશોડપિ સઃ ।

જિજ્ઞાસુરપિ યોગસ્ય શબ્દબ્રહ્માતિવર્તતે ॥ ૪૪ ॥

સઃ	= તે (શ્રીમંતોના ઘરે જન્મ લેનાર યોગબ્રહ્મ મનુષ્ય)	પૂર્વાભ્યાસેન	= પૂર્વજન્મના અભ્યાસના બળે	યોગસ્ય	= યોગ (સમતા)નો
અવશઃ	= (ભોગોને) પરવશ હોઈને	એવ	= જ	જિજ્ઞાસુઃ	= જિજ્ઞાસુ
અપિ	= પણ	ક્ષિયતે	= (ભગવાન તરફ) આકર્ષાય છે;	અપિ	= પણ
તેન	= તે	હિ	= કેમકે	શબ્દબ્રહ્મ	= વેદમાં કહેલાં સકામ કર્મોને
				અતિવર્તતે	= ઓળંગી જાય છે.

ટીકા – ‘પૂર્વાભ્યાસેન તેનૈવ ક્ષિયતે હ્યવશોડપિ સઃ’ – યોગીઓના કુળમાં જન્મ લેવાવાળા યોગબ્રહ્મે જેવી સાધનાની સુવિધા મળે છે, જેવું વાયુમંડળ મળે છે, જેવો સંગ મળે છે, અને

જેવું શિક્ષણ મળે છે, તેવી સાધનાની સુવિધા, વાયુમંડળ, સંગ, શિક્ષણ વગેરે શ્રીમંતોને ઘેર જન્મ લેવાવાળાને નથી મળતાં. પરંતુ સ્વર્ગ વગેરે લોકોમાં જતાં પહેલાં મનુષ્યજન્મમાં જેટલું

યોગનું સાધન કર્યું છે, સાંસારિક ભોગોનો ત્યાગ કર્યો છે અને તેના અંતઃકરણમાં જેટલા સારા સંસ્કારો પડ્યા છે, તે મનુષ્યજન્મમાં કરેલા અભ્યાસને કારણે જ ભોગોમાં આસક્ત થતો હોવા છતાં પણ તે પરમાત્માની તરફ જબરદસ્તીથી ખેંચાઈ જાય છે.

‘અવશોડપિ’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે તે શ્રીમંતોને ઘેર જન્મ લેતાં પહેલાં ઘણાં વર્ષો સુધી સ્વર્ગ વગેરે લોકોમાં રહ્યો છે. ત્યાં તેને માટે ભોગોની બહુલતા રહી છે અને અહીં (સાધારણ ઘરોની અપેક્ષાએ) શ્રીમંતોના ઘરમાં પણ ભોગોની બહુલતા છે. તેના મનમાં જે ભોગોની આસક્તિ છે, તે પણ હજુ સર્વથા દૂર થઈ નથી, એટલા માટે તે ભોગોને પરવશ થઈ જાય છે, પરવશ થવા છતાં પણ અર્થાત્ ઈન્દ્રિયો, મન વગેરેનું ભોગોના તરફ આકર્ષણ થતું રહેવા છતાં પણ પૂર્વના અભ્યાસ વગેરેને કારણે તે જબરદસ્તીથી પરમાત્માના તરફ ખેંચાઈ જાય છે. કારણ એ છે કે ભોગવાસના ગમે તેટલીયે પ્રબળ કેમ ના હોય, પરંતુ તે છે ‘અસત’ જ. તેનો જીવના સત-સ્વરૂપની સાથે કોઈ સંબંધ જ નથી. જેટલું ધ્યાનયોગ વગેરે સાધન કર્યું છે અને સાધનના જેટલા સંસ્કારો છે તે ગમે તેટલા સાધારણ કેમ ના હોય, પરંતુ તે છે ‘સત’ જ. તે બધાં જ જીવનના સત-સ્વરૂપને અનુકૂળ છે. એટલા માટે તે સંસ્કારો ભોગોને પરવશ થયેલા યોગબ્રહ્મને અંદરથી ખેંચીને પરમાત્માની તરફ જોડી જ દે છે.

‘જિજ્ઞાસુરપિ યોગસ્ય શબ્દ બ્રહ્માતિવર્તતે’ – આ વિષયમાં અર્જુનનો પ્રશ્ન હતો કે સાધનમાં લાગેલો શિથિલ પ્રયત્નવાળો સાધક અંતસમયે યોગથી વિચલિત થઈ જાય છે તો તે યોગની સંસિદ્ધિને પ્રાપ્ત ન થઈને કઈ ગતિએ જાય છે અર્થાત્ તેનું ક્યાંક પતન તો નથી થઈ જતું ને? એના ઉત્તરમાં ભગવાને આ લોકમાં અને પરલોકમાં યોગબ્રહ્મનું પતન ન થવાની વાત આ શ્લોકના પૂર્વાર્ધ સુધી કહી. હવે આ શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં યોગમાં લાગેલા યોગીનો વાસ્તવિક મહિમા કહેવાને માટે યોગના જિજ્ઞાસુનો મહિમા કહે છે.

જ્યારે યોગનો જિજ્ઞાસુ પણ વેદોમાં કહેલાં સકામ કર્મો અને તેમનાં ફળોનું અતિક્રમણ કરી જાય છે અર્થાત્ તેઓનાથી પર થઈ જાય છે, પછી યોગબ્રહ્મને માટે તો કહેવું જ શું! અર્થાત્ તેના પતનની કોઈ શંકા જ નથી. તે યોગમાં પ્રવૃત્ત થઈ ચૂક્યો છે; આથી તેનો તો અવશ્ય ઉદ્ધાર થશે જ.

અહીં ‘જિજ્ઞાસુરપિ યોગસ્ય’ પદોનો અર્થ એ થાય

છે કે જે હજુ યોગબ્રહ્મ પણ નથી થયો અને યોગમાં પ્રવૃત્ત પણ નથી થયો, પરંતુ જે યોગ(સમતા)ને મહત્ત્વ આપે છે અને તેને પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છે છે – એવો યોગનો જિજ્ઞાસુ પણ શબ્દબ્રહ્મને^૧ અર્થાત્ વેદોના સકામ કર્મના ભાગનું અતિક્રમણ કરી જાય છે.

યોગનો જિજ્ઞાસુ તે છે, જે ભોગ અને સંગ્રહને સાધારણ લોકોની જેમ મહત્ત્વ નથી આપતો, પરંતુ તેની ઉપેક્ષા કરીને યોગને અધિક મહત્ત્વ આપે છે. તેની ભોગ અને સંગ્રહની રુચિ દૂર થઈ નથી, પરંતુ સિદ્ધાંતમાં યોગને જ મહત્ત્વ આપે છે. એટલા માટે તે યોગારૂઢ તો નથી થયો, પરંતુ યોગનો જિજ્ઞાસુ છે અને યોગને પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છે છે. એ જિજ્ઞાસામાત્રનું એ માહાત્મ્ય છે કે તે વેદોમાં કહેલાં સકામ કર્મોથી અને તેમનાં ફળોથી પર થઈ જાય છે. આથી સિદ્ધ થયું કે જે અહીંના ભોગોની અને સંગ્રહની રુચિ સર્વથા દૂર ન કરી શકે અને તત્પરતાથી યોગમાં પણ ન લાગી શકે, તેની આટલી મહત્તા છે, તો પછી યોગબ્રહ્મના વિષયમાં તો કહેવું જ શું! એવી જ વાત ભગવાને બીજા અધ્યાયના ચાળીસમા શ્લોકમાં કહી છે કે યોગ(સમતા)નો આરંભ પણ નષ્ટ નથી થતો અને તેનું થોડું પણ અનુષ્ઠાન મહાન ભયથી રક્ષા કરી લે છે અર્થાત્ કલ્યાણ કરી દે છે. પછી જે યોગમાં પ્રવૃત્ત થઈ ચૂક્યો છે, તેનું પતન કેવી રીતે થઈ શકે છે? તેનું તો કલ્યાણ થશે જ, એમાં સંદેહ નથી.

વિશેષ વાત

(૧) ‘યોગબ્રહ્મ’ બહુ જ વિશેષતાવાળા મનુષ્યનું નામ છે. કેવી વિશેષતા? કે મનુષ્યોમાં હજારો અને હજારોમાં કોઈ એક સિદ્ધિને માટે યત્ન કરે છે (ગીતા – ૭/૩) તથા સિદ્ધિને માટે યત્ન કરવાવાળો જ યોગબ્રહ્મ થાય છે.

યોગમાં જોડાનારનો મોટો મહિમા છે. આ યોગનો જિજ્ઞાસુ પણ શબ્દબ્રહ્મનું અતિક્રમણ કરી જાય છે અર્થાત્ ઊંચામાં ઊંચા બ્રહ્મલોક વગેરે લોકોથી પણ તેની અરુચિ થઈ જાય છે. કારણ કે બ્રહ્મલોક વગેરે બધા લોકો પુનરાવર્તી છે અને તે અપુનરાવર્તન ઇચ્છે છે. જ્યારે યોગની જિજ્ઞાસામાત્ર થવાનો આટલો મહિમા છે, તો પછી યોગબ્રહ્મનો કેટલો મહિમા હોવો જોઈએ? કારણ કે તેના ઉદ્દેશ્યમાં યોગ(સમતા) આવી ગયો છે, ત્યારે તો તે યોગબ્રહ્મ થયો છે.

આ યોગબ્રહ્મમાં મહિમા છે તે યોગનો છે, નહિ કે

૧. વેદોમાં જે સાધનસામગ્રી છે, તેને આ ‘શબ્દબ્રહ્મ’ની અંતર્ગત ન લેવી જોઈએ.

બ્રહ્મ થવાનો. જેવી રીતે કોઈ 'આચાર્ય'ની પરીક્ષામાં નાપાસ થઈ ગયો હોય, તે શું 'શાસ્ત્રી' અને 'મધ્યમા'ની પરીક્ષામાં પાસ થવાવાળાઓથી નીચો થશે? નહિ થાય. એવી જ રીતે જે યોગબ્રહ્મ થઈ ગયો છે, તે સકામભાવે મોટાં-મોટાં યજ્ઞ, દાન, તપ વગેરે કરવાવાળાઓથી નીચો નથી હોતો, પરંતુ ઘણો શ્રેષ્ઠ હોય છે. કારણ કે તેનો ઉદ્દેશ્ય સમતાનો થઈ ગયો છે. મોટાં-મોટાં યજ્ઞો, દાન, તપસ્યા વગેરે કરવાવાળાઓને લોકો મોટા માને છે, પરંતુ વાસ્તવમાં મોટો એ જ છે, જેનો ઉદ્દેશ્ય સમતાનો છે. સમતાના ઉદ્દેશ્યવાળો શબ્દબ્રહ્મનું પણ અતિક્રમણ કરી જાય છે.

આ યોગબ્રહ્મના પ્રસંગથી સાધકોને ઉત્સાહ અપાવવાવાળી એક અદ્ભુત વાત એ છે કે જો સાધકો 'અમારે તો પરમાત્માની જ પ્રાપ્તિ કરવી છે' — એવો દૃઢતાથી વિચાર કરી લે, તો તેઓ શબ્દબ્રહ્મનું અતિક્રમણ કરી જશે!

(૨) જો સાધક આરંભમાં 'સમતા'ને પ્રાપ્ત ન પણ કરી શકે, તોપણ તેણે પોતાની રુચિ કે ઉદ્દેશ્ય સમતાપ્રાપ્તિનો જ રાખવો જોઈએ; જેવું કે ગોસ્વામી તુલસીદાસજી કહે છે —

મતિ અતિ નીચ ઊંચિ રુચિ આછી ।

ચહિઅ અમિઅ જગ જુરઈ ન છાછી ॥

(માનસ ૧/૮/૪)

તાત્પર્ય એ છે કે સાધક ગમે તેવો હોય, પરંતુ તેની

રુચિ કે ઉદ્દેશ્ય સદૈવ ઊંચો રહેવો જોઈએ. સાધકની રુચિ કે ઉદ્દેશ્યપૂર્તિની લગની જેટલી તેજ કે તીવ્ર હશે, તેટલી જ જલદી તેના ઉદ્દેશ્યની સિદ્ધિ થશે. ભગવાનનો સ્વભાવ છે કે તેઓ એ નથી જોતા કે સાધક કરે છે શું, પરંતુ એ જુએ છે કે સાધક ઈચ્છે છે શું—

... ..
રીઝત રામ જાનિ જન જી કી ॥
રહતિ ન પ્રભુ ચિત ચૂક કિએ કી ।
કરત સુરતિ સય બાર હિએ કી ॥

(માનસ ૧/૨૮/૨-૩)

એક પ્રજ્ઞાચક્ષુ સંત રોજ મંદિરમાં (ભગવદ્વિગ્રહનાં દર્શન કરવા) જતા હતા. એક દિવસે જ્યારે તેઓ મંદિરે ગયા, ત્યારે કોઈએ પૂછી લીધું કે આપ અહીં શા માટે આવો છો? સંતે ઉત્તર આપ્યો કે દર્શન કરવા માટે આવું છું. તેણે કહ્યું કે આપને તો દેખાતું જ નથી! સંત બોલ્યા — મને દેખાતું નથી તો શું ભગવાનને પણ દેખાતું નથી? હું એમને નથી દેખતો, પરંતુ એ તો મને દેખે છે; બસ, એનાથી મારું કામ થઈ જશે!

એ જ રીતે આપણે સમતાને પ્રાપ્ત ભલેને ન કરી શકીએ, છતાં પણ આપણી રુચિ કે ઉદ્દેશ્ય સમતાનો જ રહેવો જોઈએ, જેને ભગવાન જુએ છે! આથી આપણું કામ જરૂર થઈ જશે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : સાંસારિક પુણ્ય તો પાપની તુલનામાં (દ્વંદ્વવાળું) છે, પરંતુ ભગવાનના સંબંધ (સત્સંગ, ભજન વગેરે)થી થવાવાળું પુણ્ય (યોગ્યતા, સામર્થ્ય) વિલક્ષણ છે. તેથી સાંસારિક પુણ્ય મનુષ્યને ભગવાન સાથે જોડતું નથી, પરંતુ ભગવત્સંબંધી પુણ્ય મનુષ્યને ભગવાનમાં જોડી દે છે. તે પુણ્ય ફળ આપીને નષ્ટ થતું નથી (ગીતા ૨/૪૦). સાંસારિક કામનાઓનો ત્યાગ કરવો અને ભગવાન તરફ લાગવું — બન્નેય ભગવત્સંબંધી પુણ્ય છે.

'પૂર્વાભ્યાસેન તેનૈવ' પદોનો મતલબ છે કે વર્તમાન જન્મમાં સત્સંગ, સત્યચર્યા વગેરે ન થવાથી પણ ફક્ત પૂર્વાભ્યાસને લીધે તે પરમાત્મા સાથે જોડાઈ જાય છે. આ પૂર્વાભ્યાસમાં ક્રિયા (પ્રવૃત્તિ) નથી, બલકે ગતિ છે.^૧ 'જિજ્ઞાસુરપિ યોગસ્ય શબ્દ બ્રહ્માતિવર્તતે'માં પણ ક્રિયાવાળો અભ્યાસ ન હોઈ ગતિવાળો અભ્યાસ છે. મતલબ કે આ અભ્યાસમાં પ્રયત્ન પણ નથી અને કર્તૃત્વ પણ નથી, પરંતુ ગતિ છે. ગતિમાં સ્વતઃ પરમાત્મા તરફ ખેંચવાની શક્તિ છે. ક્રિયાવાળો અભ્યાસ કરવો પડે છે અને ગતિવાળો અભ્યાસ સ્વતઃ થાય છે.

સંબંધ — શ્રીમંતોના ઘરમાં જન્મ લીધા પછી જ્યારે તે યોગબ્રહ્મ પરમાત્માની તરફ ખેંચાય છે, ત્યારે તેની શી દશા થાય છે? એ આગળના શ્લોકમાં બતાવે છે.

પ્રયત્નાદ્યતમાનસ્તુ યોગી સંશુદ્ધિક્લિષ્ઠઃ ।
અનેકજન્મસંસિદ્ધસ્તતો યાતિ પરાં ગતિમ્ ॥ ૪૫ ॥

૧. ગતિ અને પ્રવૃત્તિનો ભેદ જાણવા માટે પંદરમા અધ્યાયના છઠા શ્લોકનો પરિશિષ્ટ ભાવ જોવો જોઈએ.

તુ	= પરંતુ	સંશુદ્ધ-	= જેનાં પાપો નષ્ટ થઈ	તતઃ	= પછી
યોગી	= જે યોગી	કિલ્બિષઃ	ગયાં છે (તથા)	પરામ્	= પરમ
પ્રયત્નાત્	= પ્રયત્નપૂર્વક	અનેકજન્મ-	= પાછલા અનેક	ગતિમ્	= ગતિને
યતમાનઃ	= અભ્યાસ કરે છે (અને)	સંસિદ્ધઃ	જન્મોથી સિદ્ધ થયો છે, તે યોગી	યાતિ	= પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.

ટીકા — [વૈરાગ્યવાન યોગબ્રહ્મ તો તત્ત્વજ્ઞ જીવનમુક્ત યોગીઓના કુળમાં જન્મ લેવા તથા ત્યાં વિશેષતાથી યત્ન કરવાને કારણે સુગમતાથી પરમાત્માને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. પરંતુ શ્રીમંતોના ઘરમાં જન્મ લેવાવાળો યોગબ્રહ્મ પરમાત્માને કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે? એનું વર્ણન આ શ્લોકમાં કરે છે.]

‘તુ’ — આ પદનું તાત્પર્ય એ છે કે યોગનો જિજ્ઞાસુ પણ જ્યારે વેદોમાં કહેલાં સકામ કર્મોનું અતિક્રમણ કરી જાય છે કે તેમનાથી પર થઈ જાય છે, ત્યારે જે યોગમાં લાગેલો છે અને તત્પરતાથી યત્ન કરે છે, તે વેદોથી પર થઈ જાય અને પરમગતિને પ્રાપ્ત થઈ જાય, તેમાં તો સંદેહ જ શું છે.

‘યોગી’ — જે પરમાત્મતત્ત્વને અને સમતાને ઈચ્છે છે અને રાગદ્વેષ, હર્ષશોક વગેરે દ્વન્દ્વોમાં નથી ફસાતો, તે યોગી છે.

‘પ્રયત્નાદ્યતમાનઃ’ — પ્રયત્નપૂર્વક યત્ન કરવાનું તાત્પર્ય એ છે કે તેના અંતરમાં પરમાત્મા તરફ ચાલવાની જે ઉત્કંઠા છે, લગન છે, ઉત્સાહ છે અને તત્પરતા છે, તે દિન-પ્રતિદિન વધતાં જ રહે છે. સાધનમાં તેની નિરંતર સજાગતા રહે છે.

શ્રીમંતોના ઘરમાં જન્મ લેવાવાળો યોગબ્રહ્મ પૂર્વાભ્યાસને કારણે પરમાત્મા તરફ ખેંચાય છે અને વર્તમાનના ભોગોના સંગથી સંસાર તરફ ખેંચાય છે. જો તે પ્રયત્નપૂર્વક હિંમતથી ભોગોનો ત્યાગ કરી દે, તો પછી પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરી લેશે. કારણ કે જ્યારે યોગનો જિજ્ઞાસુ પણ શબ્દબ્રહ્મનું અતિક્રમણ કરી જાય છે, તો પછી જે તત્પરતાથી સાધનામાં લાગી જાય છે, એનું તો કહેવું જ શું! જેવી રીતે નિષિદ્ધ આચરણ કરનારો પુરુષ એક વાર ફટકો ખાતાં વિશેષ ત્વરાથી પરમાત્મા તરફ વળે છે, એવી જ રીતે યોગબ્રહ્મ પણ શ્રીમંતોના ઘરમાં જન્મ લઈને

વિશેષ ત્વરાથી પરમાત્માની ભક્તિમાં લાગી જાય છે.

‘સંશુદ્ધકિલ્બિષઃ’ — તેના અંતઃકરણના બધા દોષો અને બધાં પાપો નષ્ટ થઈ ગયાં છે અર્થાત્ પરમાત્મા પ્રત્યે લગની હોવાથી તેના હૈયામાં ભોગ, સંગ્રહ, માન, બડાઈ વગેરેની ઈચ્છા સર્વથા દૂર થઈ ગઈ છે.

જે પ્રયત્નપૂર્વક યત્ન કરે છે, તેના પ્રયત્નથી જ એ માલૂમ પડે છે કે તેનાં બધાં પાપો નષ્ટ થઈ ચૂક્યાં છે.

‘અનેકજન્મસંસિદ્ધઃ’^૧ — પહેલાં મનુષ્યજન્મમાં યોગને માટે યત્ન કરવાથી શુદ્ધિ થઈ, પછી અંતસમયે યોગથી વિચલિત થઈને સ્વર્ગ વગેરે લોકોમાં ગયો તથા ત્યાં ભોગોથી અરુચિ થવાથી શુદ્ધિ થઈ, અને પછી અહીં શુદ્ધ શ્રીમંતોને ઘેર જન્મ લઈને પરમાત્માપ્રાપ્તિને માટે તત્પરતાપૂર્વક યત્ન કરવાથી પણ શુદ્ધિ થઈ. આ રીતે ત્રણ જન્મોમાં શુદ્ધ થવું એને જ અનેકજન્મસંસિદ્ધ થવું કહે છે.^૨

‘તતો યાતિ પરાં ગતિમ્’ — એટલા માટે તે પરમગતિને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે જેની પ્રાપ્તિ થતાં તેનાથી વધીને કોઈ પણ લાભ માનવામાં નથી આવતો અને જેમાં સ્થિત થતાં ભયંકરમાં ભયંકર દુઃખ પણ વિચલિત નથી કરી શકતું (ગીતા — ૬/૨૨) — એવા આત્યંતિક સુખને તે પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.

માર્મિક વાત

વાસ્તવમાં જોવામાં આવે તો મનુષ્યમાત્ર અનેકજન્મ-સંસિદ્ધ છે. કારણ કે આ મનુષ્યશરીરના પહેલાં જો તે સ્વર્ગ વગેરે લોકોમાં ગયો હોય, તો ત્યાં શુભ કર્મોનું ફળ ભોગવવાથી એનાં સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરાવવાવાળાં પુણ્ય સમાપ્ત થઈ ગયાં છે અને તે પુણ્યોથી શુદ્ધ થઈ ગયો છે. જો તે નરકોમાં ગયો હોય, તો ત્યાં નારકીય યાતના ભોગવવાથી તેનાં નરક પ્રાપ્ત કરાવનારાં પાપ સમાપ્ત થઈ ગયાં છે

૧. ‘અનેકજન્મ’નો અર્થ છે — ‘ન એકજન્મ ઈતિ અનેકજન્મ’ અર્થાત્ એકથી વધારે જન્મ. ઉપર્યુક્ત યોગીના અનેક જન્મો થઈ જ ગયા છે.

‘સંસિદ્ધઃ’ પદમાં ભૂતકાળનો ‘ક્ત’ પ્રત્યય હોવાથી એનો અર્થ છે — તે યોગી અનેક જન્મોમાં સંસિદ્ધ (શુદ્ધ) થઈ ચૂક્યો છે.

૨. એવી જ રીતે વૈરાગ્યવાન યોગબ્રહ્મના પહેલા મનુષ્યજન્મમાં સંસારથી વિરક્ત થવાથી શુદ્ધિ થઈ અને પછી અહીં યોગીઓના કુળમાં જન્મ લઈને પરમાત્માપ્રાપ્તિને માટે તત્પરતાપૂર્વક યત્ન કરવાથી શુદ્ધિ થઈ. આ રીતે બે જન્મોમાં શુદ્ધ થવું એને એનું અનેકજન્મસંસિદ્ધ થવું કહે છે.

અને તે પાપોથી શુદ્ધ થઈ ગયો છે. જો તે ચોરાશી લાખ યોનિઓમાં ગયો હોય, તો ત્યાં તે તે યોનિના રૂપમાં અશુભ કર્મોનું કે પાપોનું ફળ ભોગવવાથી તેનાં મનુષ્યેતર યોનિ પ્રાપ્ત કરાવવાવાળાં પાપ કપાઈ ગયાં છે અને તે શુદ્ધ થઈ ગયો છે.^૧ આ રીતે આ જીવ અનેક જન્મોમાં પુણ્યો અને પાપોથી શુદ્ધ થયો છે. આ શુદ્ધ થવું એને જ એનું 'સંસિદ્ધ' થવું કહે છે.

બીજી વાત, મનુષ્યમાત્ર પ્રયત્નપૂર્વક યત્ન કરીને

પરમગતિને પ્રાપ્ત કરી શકે છે અને પોતાનું કલ્યાણ કરી શકે છે. કારણ કે ભગવાને આ અંતિમ જન્મ આ મનુષ્યને કેવળ પોતાનું કલ્યાણ કરવા માટે જ આપ્યો છે. જો આ મનુષ્ય પોતાનું કલ્યાણ કરવાનો અધિકારી ન હોત, તો ભગવાન એને મનુષ્યજન્મ જ શા માટે આપત? હવે જ્યારે મનુષ્યશરીર આપ્યું છે, તો એ મુક્તિને પાત્ર છે જ. આથી મનુષ્યમાત્રે પોતાના ઉદ્ધાર માટે તત્પરતાપૂર્વક યત્ન કરવો જોઈએ.

—■—

સંબંધ — યોગબ્રહ્મનું આ લોકમાં અને પરલોકમાં પતન નથી થતું; યોગનો જિજ્ઞાસુ પણ શબ્દબ્રહ્મનું અતિક્રમણ કરી જાય છે — આ જે ભગવાને મહિમા કહ્યો છે, તે મહિમા બ્રહ્મ થવાનો નથી, પરંતુ યોગનો છે. આથી હવે આગળના શ્લોકમાં એ જ યોગનો મહિમા કહે છે.

તપસ્વિભ્યોડધિકો યોગી જ્ઞાનિભ્યોડપિ મતોડધિકઃ ।

કર્મિભ્યશ્ચાધિકો યોગી તસ્માદ્યોગી ભવાર્જુન ॥ ૪૬ ॥

તપસ્વિભ્યઃ	= (સકામ ભાવવાળા)	અપિ	= પણ	અધિકઃ	= શ્રેષ્ઠ છે —
	તપસ્વીઓ કરતાં	અધિકઃ	= (યોગી) શ્રેષ્ઠ છે	મતઃ	= (એવો મારો) મત છે.
	પણ	ચ	= અને	તસ્માત્	= તેથી
યોગી	= યોગી	કર્મિભ્યઃ	= કર્મ કરનારાઓથી	અર્જુન	= હે અર્જુન! (તું)
અધિકઃ	= શ્રેષ્ઠ છે,		પણ	યોગી	= યોગી
જ્ઞાનિભ્યઃ	= જ્ઞાનીઓથી	યોગી	= યોગી	ભવ	= થઈ જા.

ટીકા — 'તપસ્વિભ્યોડધિકો યોગી' — ઋદ્ધિ-સિદ્ધિ વગેરેને મેળવવા માટે જે ભૂખ-તરસ, શરદી-ગરમી વગેરેનાં કષ્ટો સહન કરે છે, તેઓ તપસ્વી છે. આ સકામ તપસ્વીઓથી પારમાર્થિક રુચિવાળો અને ધ્યેયવાળો યોગી શ્રેષ્ઠ છે.

'જ્ઞાનિભ્યોડપિ મતોડધિકઃ' — શાસ્ત્રોને જાણવાવાળા, ભણેલાગણેલા વિદ્વાનોને અહીં 'જ્ઞાની' સમજવા જોઈએ. જેઓ શાસ્ત્રોનું વિવેચન કરે છે, જ્ઞાનયોગ શું છે? કર્મયોગ શું છે? ભક્તિયોગ શું છે? લયયોગ શું છે? વગેરે-વગેરે ઘણીયે વાતો જાણે છે અને કહે પણ છે; પરંતુ જેનો ઉદ્દેશ્ય સાંસારિક ભોગ અને ઐશ્વર્ય છે, એવા સકામ શબ્દજ્ઞાનીઓથી પણ યોગીને શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવ્યો છે.

'કર્મિભ્યશ્ચાધિકો યોગી' — આ લોકમાં રાજ્ય મળી જાય, ધનસંપત્તિ, એશઆરામ, ભોગ વગેરે મળી જાય અને મર્યા પછી પરલોકમાં ઊંચા-ઊંચા લોકોની પ્રાપ્તિ થઈ જાય અને તે લોકોનું સુખ મળી જાય — એવો ઉદ્દેશ્ય રાખીને જેઓ કર્મ કરે છે અર્થાત્ સકામભાવે યજ્ઞ, દાન, તીર્થ વગેરે શાસ્ત્રીય

કર્મો કરે છે, તે કર્મીઓથી પણ યોગી શ્રેષ્ઠ છે.

જે સંસારથી વિમુખ થઈને પરમાત્માની સન્મુખ થઈ ગયો છે; તે જ વાસ્તવમાં યોગી છે. એવો યોગી મોટા-મોટા તપસ્વીઓ, શાસ્ત્રજ્ઞ પંડિતો અને કર્મકાંડીઓથી પણ શ્રેષ્ઠ છે. કારણ કે તપસ્વીઓ વગેરેનો ઉદ્દેશ્ય સંસાર છે તથા સકામભાવ છે અને યોગીનો ઉદ્દેશ્ય પરમાત્મા છે તથા નિષ્કામભાવ છે.

તપસ્વી, જ્ઞાની અને કર્મી — આ ત્રણેની ક્રિયાઓ અલગ-અલગ છે અર્થાત્ તપસ્વીઓમાં સહિષ્ણુતાનું, જ્ઞાનીઓમાં શાસ્ત્રીય જ્ઞાનનું અર્થાત્ બુદ્ધિના જ્ઞાનનું અને કર્મીઓમાં શાસ્ત્રીય ક્રિયાનું પ્રાધાન્ય છે. આ ત્રણેમાં સકામભાવ હોવાથી એ ત્રણે યોગી નથી, પરંતુ ભોગી છે. જો આ ત્રણે નિષ્કામભાવવાળા યોગી હોત, તો ભગવાન તેઓની સાથે યોગીની તુલના ન કરત; આ ત્રણેથી યોગીને શ્રેષ્ઠ ન બતાવત.

'તસ્માદ્યોગી ભવાર્જુન' — અત્યાર સુધી ભગવાને

૧. જીવ આ મનુષ્યજન્મમાં જ પોતાના ઉદ્ધારને માટે મળેલા અવસરનો દુરુપયોગ કરીને અર્થાત્ પાપ અને અન્યાય કરીને અશુદ્ધ થાય છે. સ્વર્ગ, નરક તથા અન્ય યોનિઓમાં તો આ પ્રાણીની શુદ્ધિ થાય છે, અશુદ્ધિ થતી જ નથી.

જેનો મહિમા ગાયો છે; તેને માટે અર્જુનને આજ્ઞા આપે છે કે ‘હે અર્જુન! તું યોગી થઈ જા, રાગદ્વેષથી રહિત થઈ જા અર્થાત્ બધાં કામ કરતો રહીને પણ જળમાં કમળપત્રની માફક નિર્લિપ્ત રહે.’ આ જ વાત ભગવાને આગળ આઠમા અધ્યાયમાં પણ કહી છે — ‘યોગયુક્તો ભવાર્જુન’ (અ. ૮/૨૭).

પાંચમા અધ્યાયના આરંભમાં અર્જુને પ્રાર્થના કરી

હતી કે આપ મારે માટે એક નિશ્ચિત શ્રેયની વાત કહો. તેથી ભગવાને સાંખ્યયોગ, કર્મયોગ અને ધ્યાનયોગનું વર્ણન કર્યું, પરંતુ આ પહેલાં ક્યાંય પણ અર્જુનને એ આજ્ઞા નથી આપી કે તું આવો બની જા અને આ માર્ગમાં લાગી જા. હવે અહીં ભગવાન અર્જુનની પ્રાર્થનાના ઉત્તરમાં આજ્ઞા આપે છે કે ‘તું યોગી થઈ જા; કેમકે એ જ તારા માટે એક નિશ્ચિત શ્રેય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ભોગીનો વિભાગ અલગ છે અને યોગીનો વિભાગ અલગ છે. ભોગી યોગી થતો નથી અને યોગી ભોગી નથી થતો. જેમનામાં સકામ ભાવ હોય છે, તેઓ ભોગી થાય છે અને જેમનામાં નિષ્કામભાવ હોય છે તેઓ યોગી થાય છે. તેથી સકામભાવવાળા તપસ્વી, જ્ઞાની અને કર્મીથી પણ નિષ્કામભાવવાળા યોગી શ્રેષ્ઠ છે.

—■—

સંબંધ — પૂર્વશ્લોકમાં ભગવાને યોગીની પ્રશંસા કરીને અર્જુનને યોગી થવાની આજ્ઞા આપી. પરંતુ કર્મયોગી, જ્ઞાનયોગી, ધ્યાનયોગી, ભક્તિયોગી વગેરેમાંથી કયા યોગી થવું જોઈએ — એને માટે અર્જુનને સ્પષ્ટરૂપે આજ્ઞા નથી આપી. એટલા માટે હવે ભગવાન આગળના શ્લોકમાં ‘અર્જુન ભક્તિયોગી બને’ — એ ઉદ્દેશ્યથી ભક્તિયોગીનો વિશેષ મહિમા કહે છે.

યોગિનામપિ સર્વેષાં મદ્ગતેનાન્તરાત્મના ।

શ્રદ્ધાવાન્મજતે યો માં સ મે યુક્તતમો મતઃ ॥ ૪૭ ॥

સર્વેષામ્	= સઘળા	શ્રદ્ધાવાન્	= શ્રદ્ધાવાન ભક્ત	ભજતે	= (નિરંતર) ભજે છે,
યોગિનામ્	= યોગીઓમાં	મદ્ગતેન	= મારામાં જોડાયેલા	સઃ	= એ યોગી
અપિ	= પણ	અન્તરાત્મના	= મનથી	મે	= મારા
યઃ	= જે	મામ્	= મને	મતઃ	= મત પ્રમાણે
				યુક્તતમઃ	= સૌથી શ્રેષ્ઠ છે.

ટીકા — ‘યોગિનામપિ સર્વેષામ્’ — જેમનામાં જડ પદાર્થો સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ કરવાનું પ્રાધાન્ય છે, જેઓ કર્મયોગ, સાંખ્યયોગ, હઠયોગ, મંત્રયોગ, લયયોગ વગેરે સાધનો દ્વારા પોતાના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ(અનુભવ)માં જ લાગેલા છે, તેઓ સકામ તપસ્વીઓ, જ્ઞાનીઓ અને કર્મીઓથી શ્રેષ્ઠ છે. પરંતુ તે સઘળા યોગીઓમાં પણ કેવળ મારી સાથે સંબંધ જોડનારો ભક્તિયોગી સર્વશ્રેષ્ઠ છે.

‘યઃ શ્રદ્ધાવાન્’ — જે મારા ઉપર શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ કરે છે અર્થાત્ જેના અંતરમાં મારી જ સત્તા અને મહત્તા છે, એવો તે શ્રદ્ધાવાન ભક્ત મારી સાથે જોડેલા મનથી મારું ભજન કરે છે.

‘મદ્ગતેનાન્તરાત્મના માં ભજતે’ — હું ભગવાનનો હું અને ભગવાન મારા છે — આ રીતે જ્યારે પોતાનું ભગવાનમાં પોતાપણું થઈ જાય છે, ત્યારે મન આપોઆપ જ ભગવાનમાં લાગી જાય છે અને તલ્લીન થઈ જાય છે. જેવી રીતે લગ્ન થતાં છોકરીનું મન સ્વાભાવિક જ સાસરીમાં લાગી જાય છે, એવી જ રીતે ભગવાનમાં પોતાપણું થતાં ભક્તનું

મન સ્વાભાવિક જ ભગવાનમાં લાગી જાય છે, મનને લગાવવું નથી પડતું. પછી ખાતાં-પીતાં, ઊઠતાં-બેસતાં, ચાલતાં-ફરતાં, સૂતાં-જાગતાં વગેરે બધી ક્રિયાઓમાં મન ભગવાનનું જ ચિંતન કરે છે અને ભગવાન સાથે જ સંલગ્ન રહે છે.

જે કેવળ ભગવાનનો જ થઈ જાય છે, જેનું પોતાનું વ્યક્તિગત કંઈ નથી રહેતું, તેની સાધન-ભજન, જપ-કીર્તન, શ્રવણ, મનન વગેરે બધી પારમાર્થિક ક્રિયાઓ; ખાવું-પીવું, ચાલવું-ફરવું, સૂવું-જાગવું વગેરે બધી જ શારીરિક ક્રિયાઓ અને ખેતી, વેપાર, નોકરી વગેરે જીવિકાસંબંધી ક્રિયાઓ પણ ભક્તિ બની જાય છે.

અનન્યભક્તની ભક્તિનું સ્વરૂપ ભગવાને અગિયારમા અધ્યાયના પંચાવનમાં શ્લોકમાં બતાવ્યું છે કે તે ભક્ત મારી પ્રસન્નતાને માટે જ બધાં કર્મો કરે છે, સદા મારા જ પરાયણ રહે છે, કેવળ મારો જ ભક્ત છે, સંસારનો ભક્ત નથી, સંસારની આસક્તિને સર્વથા છોડી દે છે અને સઘળાં પ્રાણીઓમાં વેરભાવથી રહિત થઈ જાય છે.

‘સ મે યુક્તતમો મતઃ’ — સંસારથી વિમુખ થઈને

પોતાનો ઉદ્ધાર કરવા પ્રયત્નશીલ જેટલા યોગી (સાધક) હોય છે, તે બધા જ 'યુક્ત' છે. જેઓ સગુણ-નિરાકારનું અર્થાત્ વ્યાપકરૂપે બધામાં પરિપૂર્ણ પરમાત્માનું શરણ લે છે, તેઓ બધા 'યુક્તતર' છે. પરંતુ જેઓ કેવળ મારું સગુણ ભગવાનનું જ શરણ લે છે, તેઓ મારી માન્યતામાં 'યુક્તતમ' છે.

તે ભક્ત યુક્તતમ ત્યારે જ થશે, જ્યારે કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ, ભક્તિયોગ વગેરે બધા યોગ તેનામાં આવી જશે. શ્રદ્ધા-વિશ્વાસપૂર્વક ભગવાનમાં તલ્લીન થયેલા મનથી ભજન કરવાથી તેનામાં બધા જ યોગ આવી જાય છે. કારણ કે ભગવાન મહાયોગેશ્વર છે, સઘળા યોગોના મહાન ઈશ્વર છે, તો મહાયોગેશ્વરને શરણે થતાં શરણાગતનો કયો યોગ બાકી રહેશે? તે તો સઘળા યોગોથી યુક્ત થઈ જાય છે. એટલા માટે ભગવાન તેને 'યુક્તતમ' કહે છે.

યુક્તતમ કદી યોગભ્રષ્ટ થઈ જ નથી શકતો. કારણ કે તેનું મન ભગવાનને નથી છોડતું, તો ભગવાન પણ તેને નથી છોડી શકતાં. અંતસમયે તે પીડા, બેહોશી વગેરેને કારણે ભગવાનને યાદ ન કરી શકે, તો ભગવાન તેને યાદ કરે છે;^૧ આથી તે યોગભ્રષ્ટ થઈ જ કેવી રીતે શકે?

તાત્પર્ય એ છે કે જે સંસારથી સર્વથા વિમુખ થઈને ભગવાનને જ પરાયણ થઈ ગયો છે, જેને પોતાના બળનો, પ્રયત્નનો, સાધનાનો સહારો, વિશ્વાસ અને અભિમાન નથી, એવા ભક્તને ભગવાન યોગભ્રષ્ટ નથી થવા દેતા. કેમકે તે ભગવાન ઉપર જ નિર્ભર હોય છે. જેના અંતઃકરણમાં સંસારનું મહત્ત્વ છે તથા જેને પોતાના પુરુષાર્થનો સહારો, વિશ્વાસ અને અભિમાન છે, તેના યોગભ્રષ્ટ થવાની સંભાવના રહે છે. કારણ કે અંતઃકરણમાં ભોગોનું મહત્ત્વ થતાં પરમાત્માનું ધ્યાન કરતો હોવા છતાં પણ મન સંસારમાં ચાલ્યું જાય છે. આ રીતે જો પ્રાણ છૂટતી વખતે મન સંસારમાં ચાલ્યું જાય, તો તે યોગભ્રષ્ટ થઈ જાય છે. જો પોતાના બળનો સહારો, વિશ્વાસ અને અભિમાન ન હોય, તો મન સંસારમાં જવા છતાં પણ તે યોગભ્રષ્ટ નથી થતો. કારણ કે એવી અવસ્થા આવતાં (મન સંસારમાં જતાં) તે ભગવાનને પોકારે છે. આથી એવા ભગવાન ઉપર નિર્ભર ભક્તનું ચિંતન ભગવાન પોતે કરે છે, જેથી તે યોગભ્રષ્ટ નથી થતો; પરંતુ ભગવાનને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.

અહીં ભક્તિયોગીને સર્વશ્રેષ્ઠ બતાવવાથી એ સિદ્ધ થાય છે કે બીજા જેટલા યોગીઓ છે, તેઓની પૂર્ણતામાં કંઈક ને કંઈક કમી રહેતી હશે? સંસારનો સંબંધ-વિચ્છેદ થવાથી બધા યોગીઓ બંધનથી સર્વથા મુક્ત થઈ જાય છે, નિર્વિકાર થઈ જાય છે અને પરમ સુખ, પરમ શાંતિ અને પરમ આનંદનો અનુભવ કરે છે — એ દૃષ્ટિએ તો કોઈની પણ પૂર્ણતામાં કોઈ ઊણપ નથી રહેતી. પરંતુ જે અંતરાત્માથી ભગવાનમાં લાગી જાય છે અને ભગવાનની સાથે જ તાદાત્મ્ય કરી લે છે, તેનામાં ભગવત્પ્રેમ પ્રગટ થઈ જાય છે. તે પ્રેમ પ્રતિક્ષણે વધતો રહે છે તથા સાપેક્ષ વૃદ્ધિ, ક્ષતિ અને પૂર્તિથી રહિત છે. એવો પ્રેમ પ્રગટ થવાથી જ ભગવાને તેને સર્વશ્રેષ્ઠ માન્યો છે.

પાંચમા અધ્યાયના આરંભમાં અર્જુને પૂછ્યું હતું કે સાંખ્યયોગ અને કર્મયોગ — એ બેમાં શ્રેષ્ઠ કયો યોગ છે? તો ભગવાને અર્જુનના પ્રશ્ન અનુસાર ત્યાં આગળ કર્મયોગને શ્રેષ્ઠ બતાવ્યો. પરંતુ અર્જુનને માટે કયો યોગ શ્રેષ્ઠ છે, એ વાત ન કહી, ત્યારે પછી સાંખ્યયોગ અને કર્મયોગની સાધના કેવી ચાલે છે — તેનું વિવેચન કરીને છઠ્ઠા અધ્યાયના આરંભમાં કર્મયોગનો વિશેષ મહિમા કહ્યો. કર્મયોગથી જે તત્ત્વ (સમતા)ની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે જ તત્ત્વ ધ્યાનયોગથી પણ પ્રાપ્ત થાય છે — એ વાતને સ્પષ્ટ કરવા ધ્યાનયોગનું વર્ણન કર્યું. ધ્યાનયોગમાં મનની ચંચળતા બાધક બને છે — એ વાતને સ્પષ્ટ કરવા અર્જુને મનના વિષયમાં પ્રશ્ન કર્યો. એનો ઉત્તર ભગવાને સંક્ષેપમાં આપી દીધો. પછી અર્જુને પૂછ્યું કે યોગની સાધના કરનારનું મન જો અંત સમયે યોગથી વિચલિત થઈ જાય, તો તેની શી ગતિ થશે? એના ઉત્તરમાં ભગવાને યોગભ્રષ્ટની ગતિનું વર્ણન કર્યું અને છંતાણીસમા શ્લોકમાં યોગીનો વિશેષ મહિમા કહીને અર્જુનને યોગી બનવા માટે સ્પષ્ટ આજ્ઞા આપી. પરંતુ ભગવાનની માન્યતા પ્રમાણે કયો યોગ શ્રેષ્ઠ છે — એ વાત ભગવાને અહીં સુધી સ્પષ્ટરૂપે નથી કહી. હવે અહીં અંતિમ શ્લોકમાં ભગવાન પોતાની માન્યતાની વાત પોતાના જ તરફથી (અર્જુનના પૂછ્યા વિના જ) કહે છે કે 'હું તો ભક્તિયોગીને શ્રેષ્ઠ માનું છું' — 'સ મે યુક્તતમો મતઃ'. પરંતુ એવું સ્પષ્ટરૂપે કહેવા છતાં પણ અર્જુન ભગવાનની વાતને પકડી નહિ શક્યા. એટલા માટે અર્જુન આગળ બારમા અધ્યાયના આરંભમાં

૧. ભગવાન કહે છે —

તતસ્તં મિયમાણં તુ કાષ્ઠપાષાણસન્નિભમ્ । અહં સ્મરામિ મદ્ભક્તં ન્યામિ પરમાં ગતિમ્ ॥

'કાષ્ઠ અને પાષાણની જેમ મૃતપ્રાય તે ભક્તનું હું પોતે સ્મરણ કરું છું અને તેને પરમ ગતિ પ્રદાન કરું છું.'

કફવાતાદિદોષેણ મદ્ભક્તો ન ચ માં સ્મરેત્ । તસ્ય સ્મરામ્યહં નો ચેત્ કૃતઘ્નો નાસ્તિ મત્પરઃ ॥

'કફ, વાત વગેરે દોષોને કારણે મારો ભક્ત જો મૃત્યુ સમયે મારું સ્મરણ નથી કરી શકતો, તો હું પોતે તેનું સ્મરણ કરું છું.' જો હું એવું ના કરું. તો મારાથી વધુ કૃતઘ્ન કોઈ હોઈ શકે નહીં.

ફરીથી પ્રશ્ન કરે છે કે આપની (સગુણ) ભક્તિ કરવાવાળા અને અવિનાશી નિરાકારની ઉપાસના કરવાવાળાઓમાં શ્રેષ્ઠ કોણ છે? તો ઉત્તરમાં ભગવાન પોતાના ભક્તને જ શ્રેષ્ઠ બતાવશે, કે જેવું અહીં બતાવ્યું છે.^૧

વિશેષ વાત

કર્મયોગી, જ્ઞાનયોગી વગેરે બધા જ યુક્ત છે અર્થાત્ બધા જ સંસારથી વિમુખ છે અને સમતા (ચેતન-તત્ત્વ)ની સન્મુખ છે. તેઓમાં પણ ભક્તિયોગી (ભક્ત)ને સર્વશ્રેષ્ઠ બતાવવાનું તાત્પર્ય એ છે કે આ જીવ પરમાત્માનો અંશ છે, પરંતુ સંસારની સાથે પોતાનો સંબંધ માનીને એ બંધાઈ ગયો છે. જ્યારે એ સંસાર-શરીરની સાથે માનેલા સંબંધને છોડી દે છે, ત્યારે એ સ્વાધીન અને સુખી થઈ જાય છે. આ સ્વાધીનતાનો પણ એક ભોગ હોય છે. જોકે આ સ્વાધીનતામાં પદાર્થો, વ્યક્તિઓ, ક્રિયાઓ, પરિસ્થિતિઓ વગેરેની કોઈ પરાધીનતા નથી રહેતી, તોપણ આ સ્વાધીનતાને લીધે જે સુખ થાય છે અર્થાત્ મારામાં દુઃખ નથી, સંતાપ નથી અને લેશમાત્ર પણ કોઈ ઈચ્છા નથી — આ જે સુખનો ભોગ થાય છે, એ સ્વાધીનતામાં પણ પરિચ્છિન્નતા (પરાધીનતા) છે. એમાં સંસારની સાથે સૂક્ષ્મ સંબંધ ચાલુ રહેલો છે. એટલા માટે એને ‘બ્રહ્મભૂત અવસ્થા’ કહેવામાં આવી છે (ગીતા — ૧૮/૫૪).

જ્યાં સુધી સુખના અનુભવમાં સ્વતંત્રતા માલૂમ પડે છે, ત્યાં સુધી સૂક્ષ્મ અહંકાર રહે છે. પરંતુ આ જ સ્થિતિમાં (બ્રહ્મભૂત અવસ્થામાં) સ્થિત રહેવાથી એ અહંકાર પણ દૂર થઈ જાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે કર્મયોગી અને જ્ઞાનયોગી પણ અંતમાં સમય આવ્યે અહંકારથી રહિત થઈ જાય છે. પરંતુ ભક્તિયોગી તો આરંભથી જ ભગવાનનો થઈ જાય છે. આથી તેનો અહંકાર આરંભમાં જ સમાપ્ત થઈ જાય છે! એવી વાત ગીતામાં અન્યત્ર પણ જોવામાં આવે છે કે જ્યાં સિદ્ધ કર્મયોગી,

જ્ઞાનયોગી અને ભક્તિયોગીનાં લક્ષણોનું વર્ણન થયું છે, ત્યાં કર્મયોગી અને જ્ઞાનયોગીનાં લક્ષણોમાં તો કરુણા અને કોમળતા જોવામાં નથી આવતી, પરંતુ ભક્તોનાં લક્ષણોમાં જોવામાં આવે છે. એટલા માટે સિદ્ધ ભક્તોનાં લક્ષણોમાં તો ‘અદ્વેષ્ટા સર્વભૂતાનાં મૈત્રઃ કરુણ એવ ચ’ (અ. ૧૨/૧૩) — એ પદો આવેલાં છે, પરંતુ સિદ્ધ કર્મયોગી અને જ્ઞાનયોગીનાં લક્ષણોમાં એવાં પદો નથી આવ્યાં. તાત્પર્ય એ છે કે ભક્ત પહેલેથી જ નાનો બનીને ચાલે છે.^૨ આથી તેનામાં નમ્રતા, કોમળતા, ભગવાનના વિધાનમાં પ્રસન્નતા વગેરે વિલક્ષણ વાતો સાધનાવસ્થામાં જ આવી જાય છે અને સિદ્ધાવસ્થામાં એ વાતો વિશેષતાથી આવી જાય છે. એટલા માટે ભક્તમાં સૂક્ષ્મ અહંકાર પણ નથી રહેતો. આ જ કારણોથી ભગવાને ભક્તને સર્વશ્રેષ્ઠ કહ્યો છે.

શાંતિ, સ્વાધીનતા વગેરેનો રસ ચિન્મય હોવા ઉપરાંત ‘અખંડ’ પણ છે. પરંતુ ભક્તિરસ ચિન્મય હોવા ઉપરાંત પણ ‘પ્રતિક્ષણ વર્ધમાન’ છે અર્થાત્ તે નિત્ય નવીનરૂપે વધતો જ રહે છે, કદી ઘટતો નથી, તેનો નાશ થતો નથી અને પૂરો થતો નથી. એવા રસની, પ્રેમાનંદની ભૂખ ભગવાનને પણ છે. ભગવાનની એ ભૂખની પૂર્તિ ભક્ત જ કરે છે. એટલા માટે ભગવાન ભક્તને સર્વશ્રેષ્ઠ માને છે.

આમાં એક વાત વધારે સમજવાની છે કે કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગ — આ બન્નેમાં તો સાધકની પોતાની નિષ્ઠા (સ્થિતિ) હોય છે, પરંતુ ભક્તની પોતાની કોઈ સ્વતંત્ર નિષ્ઠા નથી હોતી. ભક્ત તો સર્વથા ભગવાનનો જ આશ્રિત રહે છે, ભગવાન ઉપર જ નિર્ભર રહે છે અને ભગવાનની પ્રસન્નતામાં જ પ્રસન્ન રહે છે — ‘તત્સુખે સુખિત્વમ્.’ તેને પોતાના ઉદ્ધારની પણ ચિંતા નથી હોતી. અમારું શું થશે? એ બાજુ એનું ધ્યાન જ નથી જતું. એવા ભગવન્નિષ્ઠ ભક્તનો બધો ભાર, બધી દેખભાળ ભગવાન ઉપર જ આવે છે — ‘યોગક્ષેમં વહામ્યહમ્.’

પરિશિષ્ટ ભાવ : મનુષ્ય ત્યાં જ સ્થિત હોય છે, જ્યાં તેનાં મન-બુદ્ધિ હોય છે (ગીતા — ૧૨/૮) અહીં ‘મદ્ગતે — નાન્તરાત્મના’માં ભક્તનું મન ભગવાનમાં લાગેલું છે અને ‘શ્રદ્ધાવાન’માં, તેની બુદ્ધિ ભગવાનમાં લાગેલી છે. તેથી ભગવાન સાથે ગાઢ આત્મીયતા હોવાથી એવો ભક્ત ભગવાનમાં જ સ્થિત છે.

કર્મયોગી, જ્ઞાનયોગી, ધ્યાનયોગી, હઠયોગી, લયયોગી, રાજયોગી વગેરે જેટલા પણ યોગીઓ છે, તે બધામાં ભગવાનનો ભક્ત સર્વશ્રેષ્ઠ છે. પોતાના ભક્તના સંબંધમાં આવી વાત ભગવાને અન્ય જગાએ પણ કહી છે; જેમ કે — તે મે યુક્તતમા

૧. અહીં ભગવાને ‘સ મે યુક્તતમો મતઃ’ કહ્યું છે અને બારમા અધ્યાયના બીજા શ્લોકમાં તે ‘તે મે યુક્તતમા મતાઃ’ કહ્યું છે. બન્ને જગાએ ભગવાને એક જ શબ્દો કહ્યા છે, કેવળ વચનોમાં અંતર છે અર્થાત્ અહીં એકવચનથી કહ્યું છે અને ત્યાં બહુવચનથી.

૨. તૃણાદપિ સુનીચેન તરોરિવ સહિષ્ણુના । અમાનિના માનદેન કીર્તનીયઃ સદા હરિઃ ॥ (શિક્ષાષ્ટક)

ભક્ત ‘પોતાને તૃણથી પણ નીચો સમજીને, વૃક્ષથી પણ સહનશીલ બનીને, બીજાઓને માન આપતા રહીને અને પોતે માનરહિત બનીને સદા હરિનું નામ સંકીર્તન કરતો રહે.

મતા: (૧૨/૨), ‘ભક્તાસ્તેડતીવ મે પ્રિયા:’ (૧૨-૨૦) ‘સ યોગી પરમો મત:’ (૬-૩૨).

પરમાત્મપ્રાપ્તિનાં સઘળાં સાધનોમાં ભક્તિ મુખ્ય છે. એટલું જ નહીં સઘળાં સાધનોનો અંત ભક્તિમાં જ થાય છે. કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ વગેરે તો સાધન છે, પરંતુ ભક્તિ સાધ્ય છે. ભક્તિ એટલી વ્યાપક છે કે તે પ્રત્યેક સાધનાની શરૂઆતમાં પણ છે અને અંતમાં પણ છે. ભક્તિ પ્રત્યેક સાધનાના આરંભમાં પારમાર્થિક આકર્ષણના રૂપમાં રહે છે; કારણ કે પરમાત્મામાં આકર્ષણ થયા વિના કોઈ મનુષ્ય સાધનામાં જોડાઈ જ નથી શકતો. સાધનાના અંતમાં ભક્તિ પ્રતિક્ષણ વર્ધમાન પ્રેમના રૂપમાં રહે છે – ‘મદ્ભક્તિં લભતે પરમ્’ (ગીતા ૧૮/૫૪). તેથી બ્રહ્મસૂત્રમાં બીજા બધા ધર્મોની અપેક્ષાએ ભગવદ્ભક્તિ-વિષયક ધર્મને શ્રેષ્ઠ બતાવવામાં આવ્યો છે – ‘અતસ્તિવરજ્યાયો લિજ્ઞાચ્ચ’ (૩/૪/૩૯).

પ્રસ્તુત શ્લોકથી એ સાબિત થાય છે કે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ સમગ્ર છે અને તેમની ભક્તિ અલૌકિક છે! તે ભક્તિની પ્રાપ્તિમાં જ માનવજીવનની પૂર્ણતા છે.

—■—

ૐ તત્સદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે
શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે આત્મસંયમયોગો નામ ષષ્ઠોઽધ્યાયઃ ॥ ૬ ॥

આ રીતે ૐ, તત્, સત્ – આ ભગવન્નામોના ઉચ્ચારણપૂર્વક બ્રહ્મવિદ્યા અને યોગશાસ્ત્રમય શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતોપનિષદરૂપી શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદમાં ‘આત્મસંયમયોગ’ નામનો છઠો અધ્યાય પૂર્ણ થયો. ॥ ૬ ॥

આત્મસંયમ અર્થાત્ મનનો સંયમ કરવાથી ધ્યાનયોગીને યોગ (સમતા)નો અનુભવ થઈ જાય છે; આથી આ અધ્યાયનું નામ ‘આત્મસંયમયોગ’ રાખવામાં આવ્યું છે.

છઠા અધ્યાયનાં પદ, અક્ષર અને ઉવાચ

(૧) આ અધ્યાયમાં ‘અથ ષષ્ઠોઽધ્યાયઃ’નાં ત્રણ, ‘અર્જુન ઉવાચ’ વગેરે પદોનાં દસ, શ્લોકોનાં પાંચસો તોતેર અને પુષ્પિકાનાં તેર પદો છે. આ રીતે સઘળાં પદોનો સરવાળો પાંચસો નવ્વાણું છે.

(૨) ‘અથ ષષ્ઠોઽધ્યાયઃ’ના છ, ‘અર્જુન ઉવાચ’ વગેરે પદોના તેત્રીસ, શ્લોકોના એક હજાર પાંચસો ચાર અને પુષ્પિકાના સુડતાળીસ અક્ષરો છે. આ રીતે સઘળા અક્ષરોનો સરવાળો એક હજાર પાંચસો નેવું છે. આ અધ્યાયના સઘળા શ્લોકો બત્રીસ અક્ષરોના છે.

(૩) આ અધ્યાયમાં પાંચ ‘ઉવાચ’ છે – ત્રણ ‘શ્રીભગવાનુવાચ’ અને બે ‘અર્જુન ઉવાચ.’

છઠા અધ્યાયમાં પ્રયોજાયેલા છંદ

આ અધ્યાયના સુડતાળીસ શ્લોકોમાંથી પહેલા અને છઠ્ઠીસમા શ્લોકના પ્રથમ ચરણમાં ‘ભગણ’ પ્રયોજાયેલ હોવાથી ‘ભ-વિપુલા’; દસમા, ચૌદમા અને પચીસમા શ્લોકના પ્રથમ ચરણમાં તથા પંદરમા, સત્તાવીસમા, છત્રીસમા અને બેતાળીસમા શ્લોકના તૃતીય ચરણમાં ‘નગણ’ પ્રયોજાયેલ હોવાથી ‘ન-વિપુલા’ અને અગિયારમા શ્લોકના તૃતીય ચરણમાં ‘રગણ’ પ્રયોજાયેલ હોવાથી ‘ર-વિપુલા’ સંજ્ઞાવાળા છંદો છે. બાકીના સાડત્રીસ શ્લોકો બરાબર ‘પથ્યાવકત્ર’ અનુષ્ટુપ છંદનાં લક્ષણોથી યુક્ત છે.

—■—

સાતમો અધ્યાય

ભૂમિકા

શ્રીભગવાને છઠ્ઠા અધ્યાયના છેતાળીસમા શ્લોકમાં યોગીનો મહિમા કહ્યો અને સુડતાળીસમા શ્લોકમાં કહ્યું કે યોગીઓમાં પણ જે મારામાં શ્રદ્ધાપ્રેમ રાખીને મારું ભજન કરે છે, તે ભક્તો સર્વશ્રેષ્ઠ છે. ભક્તોને જેવી રીતે ભગવાનની યાદ આવે, ત્યારે તેઓ તેમાં તલ્લીન થઈ જાય છે — મશગૂલ થઈ જાય છે, તેવી જ રીતે ભગવાનની સમક્ષ ભક્તોનો વિશેષ પ્રસંગ આવે છે, ત્યારે ભગવાન પણ તેમાં મશગૂલ થઈ જાય છે. આ જ મસ્તીમાં તરબોળ થઈને ભગવાન અર્જુનના પૂછ્યા વિના જ સાતમા અધ્યાયના વિષયનો પોતાના તરફથી પ્રારંભ કરી દે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ

મય્યાસક્તમનાઃ પાર્થ યોગં યુઝન્મદાશ્રયઃ ।
અસંશયં સમગ્રં માં યથા જ્ઞાસ્યસિ તચ્છૃણુ ॥ ૧ ॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા—

પાર્થ	= હે પૃથાનંદન!	યોગમ્	= યોગમાં	અસંશયમ્	= નિઃસંદેહ
મયિ	= મારામાં	યુઝન્	= જોડાયેલો (તું)	જ્ઞાસ્યસિ	= જાણીશ,
આસક્તમનાઃ	= આસક્ત મનવાળો,	યથા	= જે રીતે	તત્	= તેને
મદાશ્રયઃ	= મારે આશ્રિત થઈને	મામ્	= મારા		(તે જ પ્રકારે)
		સમગ્રમ્	= (જે) સમગ્રરૂપને	શ્રુણુ	= સાંભળ.

ટીકા — ‘મય્યાસક્તમનાઃ’ — મારામાં જ જેનું મન આસક્ત થઈ ગયું છે અર્થાત્ અધિક સ્નેહને કારણે જેનું મન સ્વાભાવિક જ મારામાં લાગી ગયું છે અને ચોંટી ગયું છે, તેને મારી યાદ કરવી નથી પડતી, પરંતુ સ્વાભાવિક મારી યાદ આવે છે અને વિસ્મૃતિ કદી થતી જ નથી — એવો તું મારામાં મનવાળો થા.

જેનું ઉત્પત્તિ-વિનાશશીલ વસ્તુઓનું અને શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ તથા ગંધનું આકર્ષણ દૂર થયું છે, જેનું આ લોકમાં શરીરનાં સુખ, આદર-સત્કાર અને નામની મોટાઈમાં તથા સ્વર્ગ વગેરે પરલોકના ભોગોમાં કિંચિત્માત્ર પણ ખેંચાણ, આસક્તિ કે પ્રીતિ નથી, પરંતુ કેવળ મારામાં જ આસક્ત છે, એવા પુરુષનું નામ ‘મય્યાસક્તમનાઃ’ છે.

સાધક ભગવાનમાં કેવી રીતે મન જોડે, જેથી તે ‘મય્યાસક્તમનાઃ’ થઈ જાય — એને માટે બે ઉપાયો બતાવવામાં આવે છે -

(૧) સાધક જ્યારે સાચી નિષ્ઠાથી ભગવાનને માટે જ જપ-ધ્યાન કરવા બેસે છે, ત્યારે ભગવાન તેને પોતાનું ભજન માની લે છે. જેમ કે, કોઈ ધનિક માણસ કોઈ નોકરને કહી દે કે ‘તમે અહીં બેસો, કોઈ કામ હશે તો તમને બતાવી દઈશું.’ આખો દિવસ તે નોકરને માલિકે કોઈ કામ ન બતાવ્યું. તે નોકર આખો દિવસ ખાલી બેસી રહ્યો અને સાંજે માલિકને કહે છે — ‘શેઠ! મને પૈસા આપો.’ માલિક કહે છે, ‘તમે આખો દિવસ બેસી રહ્યા, પૈસા કઈ વાતના?’ તે નોકર કહે છે — ‘શેઠજી! આખો દિવસ બેસી રહ્યો, એ વાતના!’ આ રીતે જ્યારે એક મનુષ્યને માટે બેસવાવાળાને પણ પૈસા મળે છે, તો જે કેવળ ભગવાનમાં મનને લીન કરવા માટે સાચી લગનીથી બેસે છે, તેનું બેસવું શું ભગવાન નિર્થક માનશે? તાત્પર્ય એ થયું કે જે ભગવાનમાં મન લગાડવાને માટે ભગવાનનો આશ્રય લઈને, ભગવાનના જ ભરોસે બેસે છે, તે ભગવાનની કૃપાથી

ભગવાનમાં મનવાળો થઈ જાય છે.

(૨) ભગવાન બધી જગાએ છે તો અહીં પણ છે; કેમકે જો અહીં નથી તો ભગવાન બધી જગાએ છે — એમ કહી શકાય નહીં. ભગવાન બધા સમયે છે તો આ સમયે પણ છે; કેમકે જો આ સમયે નથી તો ભગવાન બધા સમયે છે — એમ કહી શકાય નહીં. ભગવાન બધામાં છે તો મારામાં પણ છે; કેમકે જો મારામાં નથી તો ભગવાન બધામાં છે — એમ કહી શકાય નહિ. ભગવાન બધાના છે તો મારા પણ છે; કેમકે જો મારા નથી તો ભગવાન બધાના છે — એમ કહી શકાય નહિ. એટલા માટે ભગવાન અહીં છે, અત્યારે છે, મારામાં છે અને મારા છે. કોઈ સ્થળ, કાળ, વસ્તુ, વ્યક્તિ, પરિસ્થિતિ, ઘટના અને ક્રિયા ભગવાનથી રહિત નથી, એમનાથી વંચિત હોવું સંભવિત જ નથી. આ વાતને દૃઢતાથી માનતા રહીને, ભગવન્નામમાં, પ્રાણમાં, મનમાં, બુદ્ધિમાં, શરીરમાં, શરીરના કણકણમાં પરમાત્મા છે — એ ભાવની જાગૃતિ રાખતો રહીને નામજપ કરે તો સાધક બહુ જ જલદીથી ભગવાનમાં મનવાળો થઈ શકે છે.

‘મદાશ્રયઃ’ — જેને કેવળ મારી જ આશા છે, મારો જ ભરોસો છે, મારો જ સહારો છે, મારો જ વિશ્વાસ છે અને જે સર્વથા મારો જ આશ્રિત રહે છે, તે ‘મદાશ્રયઃ’ છે.

કોઈક ને કોઈકનો આશ્રય લેવો એ આ જીવનો સ્વભાવ છે. પરમાત્માનો અંશ હોવાથી આ જીવ પોતાના અંશીને શોધે છે, પરંતુ જ્યાં સુધી તેના લક્ષ્યમાં, ઉદ્દેશ્યમાં પરમાત્મા નથી હોતા, ત્યાં સુધી એ શરીરની સાથે સંબંધ જોડીને રહે છે અને શરીર જેનો અંશ છે, તે સંસાર તરફ ખેંચાય છે. તે એમ માનવા લાગે છે કે સંસારમાંથી જ મને કશુંક મળશે, આનાથી જ હું ન્યાલ થઈ જઈશ, જે કંઈ થશે, તે સંસારથી જ થશે. પરંતુ જ્યારે તે ભગવાનને જ સર્વોપરી માની લે છે, ત્યારે તે ભગવાનમાં જ આસક્ત થઈ જાય છે અને ભગવાનનો જ આશ્રય લઈ લે છે.

સંસારનો અર્થાત્ ધન, સંપત્તિ, વૈભવ, વિદ્યા, બુદ્ધિ, યોગ્યતા, કુટુંબ વગેરેનો જે આશ્રય છે, તે નાશવાન છે, દૂર થવાવાળો છે અને સ્થિર રહેવાવાળો નથી. તે સદા રહેવાવાળો નથી અને સદાને માટે પૂર્તિ અને તૃપ્તિ કરાવનારો પણ નથી. પરંતુ ભગવાનનો આશ્રય કદી કિંચિત્માત્ર પણ ઓછો થવાવાળો નથી; કેમકે ભગવાનનો આશ્રય પહેલાં પણ હતો, અત્યારે પણ છે અને આગળ જતાં પણ રહેશે. આથી આશ્રય કેવળ ભગવાનનો જ લેવો જોઈએ. કેવળ ભગવાનનો જ આશ્રય, અવલંબન,

આધાર અને સહારો હોય. એનું જ વાચક અહીં ‘મદાશ્રયઃ’ પદ છે.

ભગવાન કહે છે કે મન પણ મારામાં આસક્ત થઈ જાય અને આશ્રય પણ મારો થાય. મન આસક્ત થાય છે — પ્રેમથી અને પ્રેમ થાય છે — પોતાપણાથી. આશ્રય લેવામાં આવે છે — મોટાનો કે સર્વસમર્થનો. સર્વસમર્થ તો આપણા પ્રભુ જ છે. એટલા માટે એમનો જ આશ્રય લેવાનો છે અને એમના પ્રત્યેક વિધાનમાં પ્રસન્ન થવાનું છે કારણ કે તેઓ મારા મનની વિરુદ્ધ વિધાન મોકલીને મારી કેટલી દેખરેખ રાખે છે! મારો કેટલો ખ્યાલ રાખે છે કે મારી સંમતિ લીધા વિના જ વિધાન કરે છે! એવા મારા દયાળુ પ્રભુની મારા ઉપર કેટલી આત્મીયતા છે! આથી મારે કદી કોઈ વસ્તુ, વ્યક્તિ, પરિસ્થિતિ વગેરેની કિંચિત્માત્ર પણ આવશ્યકતા નથી. આ રીતે ભગવાનના આશ્રિત રહેવું એને જ ‘મદાશ્રયઃ’ હોવું કહે છે.

‘યોગં યુઝન્’ — ભગવાનની સાથે જે સ્વતઃસિદ્ધ અખંડ સંબંધ છે, તે સંબંધને માનતો રહીને તથા સિદ્ધિ-અસિદ્ધિમાં સમાન રહીને સાધક જપ, ધ્યાન અને કીર્તન કરવામાં તથા ભગવાનની લીલા અને સ્વરૂપનું ચિંતન કરવામાં સ્વાભાવિક જ અટલ ભાવથી જોડાયેલો રહે છે. તેની ચેષ્ટા સ્વાભાવિક જ ભગવાનને અનુકૂળ હોય છે. આ જ ‘યોગં યુઝન્’ કહેવાનું તાત્પર્ય છે.

જ્યારે સાધક ભગવાનમાં જ આસક્ત મનવાળો અને ભગવાનના જ આશ્રયવાળો થશે, ત્યારે તે અભ્યાસ શું કરશે? કયો યોગ કરશે? તે ભગવત્સંબંધી અથવા સંસાર સંબંધી જે પણ કાર્ય કરે છે, તે બધો યોગનો જ અભ્યાસ છે. તાત્પર્ય એ છે કે જેની સાથે પરમાત્માનો સંબંધ થઈ જાય છે તે (લૌકિક કે પારમાર્થિક) કામ તો કરે છે, પરંતુ તે પરમાત્માનો વિયોગ થઈ જાય, તેવું કામ નથી કરતો.

‘અસંશયં સમગ્રં મામ્’ — જેનું મન ભગવાનમાં આસક્ત થઈ ગયું છે, જે સર્વથા ભગવાનનો આશ્રિત થઈ ગયો છે અને જેણે ભગવાનના સંબંધનો સ્વીકાર કરી લીધો છે — એવો પુરુષ ભગવાનના સમગ્રરૂપને જાણી લે છે અર્થાત્ સગુણ, નિર્ગુણ, સાકાર, નિરાકાર, અવતાર, અવતારી અને શિવ, ગણેશ, સૂર્ય, વિષ્ણુ વગેરે જેટલાં રૂપો છે, તે બધાંને તે જાણી લે છે.

ભગવાન પોતાના ભક્તની વાત કહેતાં-કહેતાં ધરાતા નથી અને કહે છે કે જ્ઞાનમાર્ગે ચાલવાવાળો તો મને જાણી શકે છે અને પ્રાપ્ત કરી શકે છે; પરંતુ ભક્તિ વડે તો મારો ભક્ત મારા સમગ્ર રૂપને જાણી શકે છે અને ઈષ્ટનું અર્થાત્ જે રૂપે મારી ઉપાસના કરે છે, તે રૂપનું દર્શન

પણ કરી શકે છે.

‘યથા જ્ઞાસ્યસિ તચ્છૃણુ’ – અહીં ‘યથા’^૧ પદથી પ્રકાર બતાવવામાં આવ્યો છે કે તું જે પ્રકાર જાણી શકે, તે પ્રકાર પણ કહીશ અને ‘તત્’^૨ પદથી બતાવવામાં આવ્યું છે કે જે તત્ત્વને તું જાણી શકે છે, તેનું હું વર્ણન કરું છું, તું સાંભળ.

છઠ્ઠા અધ્યાયના સુડતાળીસમા શ્લોકમાં ‘શ્રદ્ધાવાન્ ભજતે યો માં સ મે યુક્તતમો મતઃ’ પદોમાં પ્રથમ પુરુષ (તે)નો પ્રયોગ કરીને સામાન્ય વાત કહી હતી અને અહીં સાતમા અધ્યાયનો આરંભ કરતાં ‘યથા જ્ઞાસ્યસિ તચ્છૃણુ’ પદોમાં મધ્યમ પુરુષ (તું)નો પ્રયોગ કરીને અર્જુનને માટે વિશેષરૂપે કહે છે કે તું જે રીતે મારા સમગ્ર રૂપને જાણશે, તે મારી પાસેથી સાંભળ.

આનાથી અગાઉ છ અધ્યાયોમાં ભગવાનને માટે ‘સમગ્ર’ શબ્દ નથી આવ્યો. ચોથા અધ્યાયના તેવીસમા શ્લોકમાં ‘યજ્ઞાયાચરતઃ કર્મ સમગ્રં પ્રવિલીયતે’ પદોમાં કર્મના વિશેષણના રૂપમાં ‘સમગ્ર’ શબ્દ આવ્યો છે અને અહીં ‘સમગ્ર’ શબ્દ ભગવાનના વિશેષણના રૂપમાં આવ્યો છે. ‘સમગ્ર’ શબ્દમાં ભગવાનનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ સઘળે-સઘળું આવી જાય છે, બાકી કંઈ નથી રહેતું.

વિશેષ વાત

(૧) આ શ્લોકમાં ‘આસક્તિ કેવળ મારામાં જ હોય, આશ્રય પણ કેવળ મારો જ હોય, પછી યોગનો અભ્યાસ કરવામાં આવે તો મારા સમગ્ર રૂપને જાણી લેશે’ – એવું કહેવામાં ભગવાનનું તાત્પર્ય એ છે કે જો મનુષ્યની આસક્તિ ભોગોમાં હોય અને આશ્રય રૂપિયા, પૈસા, કુટુંબ વગેરેનો હોય તો કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ, ભક્તિયોગ વગેરે કોઈ યોગનો અભ્યાસ કરતો હોવા છતાં પણ મને નથી જાણી શકતો. મારા સમગ્રરૂપને જાણવા માટે તો મારામાં જ પ્રેમ હોય, મારો જ આશ્રય હોય. મારા દ્વારા કોઈ પણ કાર્યપૂર્તિની ઈચ્છા ન હોય. આમ થવું જોઈએ અને આમ નહિ થવું જોઈએ – એવી કામનાને છોડીને, ભગવાન જે કરે છે, તે જ થવું જોઈએ અને ભગવાન જે નથી કરવા ઈચ્છતા, તે નહિ થવું જોઈએ – એ ભાવથી કેવળ મારો આશ્રય લે છે, તે મારા સમગ્ર રૂપને જાણી લે છે. એટલા માટે

ભગવાન અર્જુનને કહે છે કે તું ‘મય્યાસક્તમનાઃ’ અને ‘મદાશ્રયઃ’ થઈ જા.

(૨) પરમાત્માની સાથે વાસ્તવિક સંબંધનું નામ ‘યોગમ્’ છે અને તે સંબંધને અખંડભાવે માનવાનું નામ ‘યુગ્જન્’ છે. તાત્પર્ય એ છે કે મન, બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયો વગેરેની સાથે સંબંધ માનીને પોતાનામાં ‘હું’ રૂપે જે એક વ્યક્તિત્વ માની રાખ્યું છે, તેને ન માનતાં પરમાત્માની સાથે જે પોતાની વાસ્તવિક અભિન્નતા છે, તેનો અનુભવ કરતા રહેવું.

વાસ્તવમાં ‘યોગં યુગ્જન્’ની એટલી આવશ્યકતા નથી, જેટલી આવશ્યકતા સંસારની આસક્તિ અને આશ્રય છોડવાની છે. સંસારની આસક્તિ અને આશ્રય છોડવાથી પરમાત્માનું ચિંતન સ્વતઃસ્વાભાવિક થશે અને સઘળી ક્રિયાઓ નિષ્કામભાવપૂર્વક થવા લાગશે. પછી ભગવાનને જાણવા માટે તેને કોઈ અભ્યાસ નહિ કરવો પડે. એનું તાત્પર્ય એ છે કે જેનું સંસાર તરફ ખેંચાણ છે અને જેના અંતઃકરણમાં ઉત્પત્તિ-વિનાશશીલ વસ્તુઓનું મહત્ત્વ રહેલું છે, તે પરમાત્માના વાસ્તવિક સ્વરૂપને નથી જાણી શકતો.

મનુષ્યની જ્યારે સમાજની કોઈ મોટી વ્યક્તિની સાથે આત્મીયતા થઈ જાય છે, ત્યારે તેને એક જાતની પ્રસન્નતા થાય છે. એવી જ રીતે આપણા સદાના હિતૈષી અને આપણા ખાસ અંશી ભગવાન સાથે આત્મીયતા થઈ જાય છે, ત્યારે હરદય પ્રસન્નતા રહેવાથી એક અલૌકિક અને વિલક્ષણ પ્રેમ પ્રગટ થઈ જાય છે. પછી સાધક સ્વાભાવિક જ ભગવાનમાં મનવાળો અને ભગવાનનો આશ્રિત થઈ જાય છે.

શરણાગતિના પર્યાયો

આશ્રય, અવલંબન, આધીનતા, પ્રપત્તિ અને સહારો-આ બધા શબ્દો શરણાગતિના પર્યાયવાચક હોવા છતાં પણ પોતાનો અલગ અર્થ રાખે છે; જેમ કે-

(૧) આશ્રય – જેવી રીતે આપણે પૃથ્વીના આધાર વિના જીવી જ નથી શકતા અને ઊઠવું, બેસવું વગેરે કંઈ કરી જ નથી શકતા, એવી જ રીતે પ્રભુના આધાર વિના આપણે જીવી નથી શકતા અને કંઈ પણ કરી નથી શકતા. જીવવાનું અને કંઈ પણ કરવાનું પ્રભુના આધારથી જ થાય છે. એને જ ‘આશ્રય’ કહે છે.

૧. સ્થૂળથી માંડીને સૂક્ષ્મ સુધી વર્ણન કરવાનું (જેમ કે – ભૂમિથી જળ સૂક્ષ્મ છે, જળથી અગ્નિ સૂક્ષ્મ છે, અગ્નિથી વાયુ સૂક્ષ્મ છે વગેરે) – એ ‘યથા’ કહેવાનું તાત્પર્ય છે. આ ‘યથા’ અર્થાત્ પ્રકારનું વર્ણન આ જ અધ્યાયના ચોથાથી સાતમા શ્લોક સુધી થયું છે.

૨. જે કંઈ કાર્ય (સંસાર) દેખાય છે, તેમાં કારણરૂપે ભગવાન જ છે – ‘તત્’ કહેવાનું તાત્પર્ય છે. એનું વર્ણન આ જ અધ્યાયના આઠમાથી બારમા શ્લોક સુધી થયું છે.

(૨) અવલંબન — જેવી રીતે કોઈના હાથનું હાડકું તૂટતાં ડોક્ટર તેના ઉપર પટ્ટી બાંધીને તેને ગળાને સહારે લટકાવી દે છે તો તે હાથ ગળાનો અવલંબિત થઈ જાય છે, એવી જ રીતે સંસારથી નિરાશ અને અનાશ્રિત થઈને ભગવાનને આશરે રહેવું અર્થાત્ ભગવાનને પકડી લેવાનું નામ ‘અવલંબન’ કરે છે.

(૩) આધીનતા — આધીનતા બે રીતે થાય છે — (૧) કોઈ આપણને જબરદસ્તીથી આધીન કરી લે કે પકડી લે અને (૨) આપણે પોતાના તરફથી કોઈને આધીન થઈ જઈએ કે તેના દાસ બની જઈએ. એવી જ રીતે પોતાનું કોઈ પણ પ્રયોજન ન રાખીને અર્થાત્ કેવળ ભગવાનને નાતે જ અનન્યભાવે સર્વથા ભગવાનના દાસ બની જવું અને કેવળ ભગવાનને જ પોતાના સ્વામી માની લેવા એ ‘આધીનતા’ છે.

(૪) પ્રપત્તિ — જેવી રીતે કોઈ કોઈક સમર્થનાં ચરણોમાં લાંબો થઈ જાય, એવી જ રીતે સંસાર તરફથી સર્વથા નિરાશ થઈને ભગવાનનાં ચરણોમાં પડી જવું એ ‘પ્રપત્તિ’ (પ્રપન્નતા) છે.

(૫) સહારો — જેવી રીતે જળમાં ડૂબવાવાળાને કોઈ વૃક્ષ, લતા, દોરડું વગેરેનો આધાર મળી જાય છે, એવી જ રીતે સંસાર સાગરમાં વારંવાર (જન્મ-મરણરૂપી) ડૂબવાના ભયથી ભગવાનનો આધાર લઈ લેવો એ ‘સહારો’ છે.

આ રીતે ઉપર્યુક્ત બધા શબ્દોમાં કેવળ શરણાગતિનો ભાવ પ્રગટ થાય છે. શરણાગતિ ત્યારે થાય છે, જ્યારે ભગવાનમાં જ આસક્તિ હોય અને ભગવાનનો જ આશ્રય હોય અર્થાત્ ભગવાનમાં જ મન-બુદ્ધિ જોડાય. જો મનુષ્ય મન-બુદ્ધિસહિત સ્વયં ભગવાનનો આશ્રિત (સમર્પિત) થઈ જાય, તો શરણાગતિના ઉપર્યુક્ત સઘળે-સઘળા ભાવો તેનામાં આવી જાય છે.

મન અને બુદ્ધિને પોતાનાં ન માનીને ‘તે ભગવાનનાં જ છે’ એવું દૃઢતાથી માની લેવાથી સાધક ‘મય્યા-સક્તમનાઃ’ અને ‘મદાશ્રયઃ’ થઈ જાય છે. સાંસારિક વસ્તુમાત્ર પ્રતિક્ષણે પ્રલય તરફ જઈ રહી છે અને કોઈ પણ વસ્તુ સાથે પોતાનો નિત્યસંબંધ છે જ નહિ — એ બધાનો અનુભવ છે. જો આ અનુભવને મહત્ત્વ આપવામાં આવે અર્થાત્ નષ્ટ થનારા સંબંધને પોતાનો ન માનવામાં આવે તો પોતાના કલ્યાણનો ઉદ્દેશ્ય હોવાથી ભગવાનની શરણાગતિ આપોઆપ આવી જશે. કારણ કે એ આપમેળે જ ભગવાનનો થયો છે. સંસારની સાથે સંબંધ કેવળ માનેલો છે (વાસ્તવમાં સંબંધ છે નહિ) અને ભગવાનથી કેવળ વિમુખતા થઈ છે (વાસ્તવમાં વિમુખતા છે જ નહિ.) એટલા માટે સંસાર સાથે માનેલો સંબંધ છોડતાં, ભગવાનની સાથે જે સ્વતઃસિદ્ધ સંબંધ છે, તે પ્રગટ થઈ જાય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : જેનું મન સ્વાભાવિક જ ભગવાન તરફ ખેંચાઈ ગયું છે, જે બધી રીતે ભગવાનનો આશ્રિત થઈ ગયો છે અને જેણે ભગવાનની સાથે પોતાના સ્વતઃસિદ્ધ નિત્યયોગ — (આત્મીય સંબંધ) નો સ્વીકાર કરી લીધો છે, તે ભક્ત ભગવાનના સમગ્ર રૂપને જાણી લે છે. સર્વ કંઈ ભગવાન જ છે — આ ભગવાનનું સમગ્ર રૂપ છે.

‘મય્યાસક્તમનાઃ’ : — માં પ્રેમની અને ‘મદાશ્રયઃ’ માં શ્રદ્ધાની પ્રધાનતા છે.

‘સમગ્રં મામ્’ — આમાં ‘સમગ્રમ્’ (સમગ્રરૂપ) વિશેષણ છે અને ‘મામ્’ (ભગવાન) વિશેષ્ય છે. ભક્તનો સંબંધ વિશેષણના સાથે નહીં પરંતુ વિશેષ્યની સાથે હોય છે.

છઠ્ઠા અધ્યાયના અંતમાં ‘શ્રદ્ધાવાન ભજતે યો મામ્’ પદોમાં આવેલા ‘મામ્’ નું સ્વરૂપ શું છે — તે ભગવાન અહીં બતાવે છે કે તે ‘મામ્’ મારું સમગ્રરૂપ છે.

‘યથા જ્ઞાસ્યસિ તચ્છૃણુ’ — તે સમગ્રરૂપનું વર્ણન હું આ પ્રમાણે ઉપાય, યુક્તિ, શૈલીથી કહીશ, જેથી તું મને સુગમતાપૂર્વક યથાર્થરૂપે જાણી લઈશ.

અર્જુને પાછલા અધ્યાયમાં પોતાનો સંશય પ્રગટ કર્યો હતો — ‘એતન્મે સંશયં કૃષ્ણ’. (૬/૩૮). તેથી ભગવાન કહે છે કે હવે હું તે જ વાત કહીશ, જેથી કોઈ સંશય શેષ ન રહે.

—■—

સંબંધ — પહેલા શ્લોકમાં ભગવાને અર્જુનને કહ્યું હતું કે તું મારા સમગ્રરૂપને જેવું જાણશે, તે સાંભળ. હવે ભગવાન આગળના શ્લોકમાં તેને સંભળાવવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે

જ્ઞાનં તેડહં સવિજ્ઞાનમિદં વક્ષ્યામ્યશેષતઃ ।

યજ્ઞાત્વા નેહ ભૂયોડન્યજ્ઞાતવ્યમવશિષ્યતે ॥ ૨ ॥

અહમ્	= હું	અશેષતઃ	= સંપૂર્ણપણે	ભૂયઃ	= ફરી
તે	= તારે માટે	વક્ષ્યામિ	= કહીશ,	અન્યત્	= બીજું કશું પણ
ઈદમ્	= આ	યત્	= જેને	જ્ઞાતવ્યમ્	= જાણવાલાયક
સવિજ્ઞાનમ્	= વિજ્ઞાનસહિત	જ્ઞાત્વા	= જાણીને	ન, અવશિષ્ય તે	= શેષ રહેશે
જ્ઞાનમ્	= જ્ઞાન	ઈહ	= આ વિષયમાં		નહી.

ટીકા — ‘જ્ઞાનં તેહં સવિજ્ઞાનમિદં વક્ષ્યામ્યશેષતઃ’ — ભગવાન કહે છે કે ભાઈ અર્જુન! હવે હું વિજ્ઞાનસહિત જ્ઞાન કહીશ,^૧ તને કહીશ અને હું પોતે કહીશ તથા સંપૂર્ણતાથી કહીશ. આમ તો દરેક મનુષ્ય દરેક ગુરુ પાસેથી મારા સ્વરૂપના સંબંધમાં સાંભળે છે અને તેનાથી લાભ પણ થાય છે; પરંતુ તને હું સ્વયં કહી રહ્યો છું. સ્વયં કોણ? જે સમગ્ર પરમાત્મા છે, તે હું પોતે! હું પોતે મારા સ્વરૂપનું જેવું વર્ણન કરી શકું છું, એવું બીજા નથી કરી શકતા; કેમકે બીજા તો સાંભળીને અને પોતાની બુદ્ધિ અનુસાર વિચાર કરીને જ કહે છે.^૨ તેમની બુદ્ધિ સમષ્ટિ બુદ્ધિનો એક નાનો સરખો અંશ હોવાથી તે કેટલું જાણી શકે છે? સાંભળીને કહેનારા તો પહેલાં અજાણ્યા હતા પછીથી જાણકાર બન્યા છે, પરંતુ હું સદા અલુપ્તજ્ઞાન (જેનું જ્ઞાન લુપ્ત થતું નથી) છું. મારાથી અજાણ્યું કશું નથી, ન કદી હતું, ન થશે અને ન થવું સંભવિત પણ છે. એટલા માટે હું તારે માટે એ તત્ત્વનું વર્ણન કરીશ, જેને જાણ્યા પછી બીજું કંઈ જાણવાનું બાકી નહિ રહે.

દસમા અધ્યાયના સોળમા શ્લોકમાં અર્જુન કહે છે કે આપ પોતાની દિવ્ય વિભૂતિઓને સંપૂર્ણપણે કહેવામાં સમર્થ છો — ‘વક્તુમર્હસ્યશેષેણ દિવ્યા હ્યાત્મવિભૂતિયઃ’ તો તેના ઉત્તરમાં ભગવાન કહે છે કે મારા વિસ્તારનો અંત નથી. તેથી મુખ્યરૂપે સંક્ષેપમાં કહીશ — ‘પ્રાધાન્યતઃ કુરુશ્રેષ્ઠ નાસ્ત્યન્તો વિસ્તરસ્ય મે’ (અ. ૧૦/૧૮). પછી અંતે કહે છે કે મારી વિભૂતિઓનો અંત નથી — ‘નાન્તોઽસ્તિ મમ દિવ્યાનાં વિભૂતીનાં પરંતપ’ (અ. ૧૦/૪૦). અહીં (અ. ૭/૨માં)

ભગવાન કહે છે કે હું વિજ્ઞાનસહિત જ્ઞાનને સંપૂર્ણતાથી કહીશ, શેષ નહિ રાખું — ‘અશેષતઃ’ એનું તાત્પર્ય એ સમજવું જોઈએ કે હું તત્ત્વથી કહીશ. તત્ત્વથી કહ્યા પછી કહેવું અને જાણવું કંઈ પણ બાકી નહિ રહે.

દસમા અધ્યાયમાં વિભૂતિ અને યોગની વાત આવી કે ભગવાનની વિભૂતિઓનો અને યોગનો અંત નથી. અભિપ્રાય એ છે કે વિભૂતિઓનો અર્થાત્ ભગવાનની જે અલગ-અલગ શક્તિઓ છે, તેઓનો અને ભગવાનના યોગનો અર્થાત્ સામર્થ્ય અને ઐશ્વર્યનો અંત નથી. રામચરિતમાનસમાં કહ્યું છે —

નિર્ગુન રૂપ સુલભ અતિ સગુન જાન નહિં કોઈ ।
સુગમ અગમ નાના ચરિત સુનિ મુનિ મન ભ્રમ હોઈ ॥
(ઉત્તર. ૭૩ ખ)

તાત્પર્ય એ છે કે સગુણ ભગવાનનો જે પ્રભાવ છે, ઐશ્વર્ય છે, તેનો અંત નથી. જ્યારે અંત જ નથી, ત્યારે એને જાણવો એ મનુષ્યની બુદ્ધિની બહારની વાત છે, પરંતુ જે વાસ્તવિક તત્ત્વ છે, તેને મનુષ્ય સુગમતાથી સમજી શકે છે. જેવી રીતે, સોનાનાં ઘરેણાં કેટલાં હોય છે? તેને મનુષ્ય નથી જાણી શકતો; કેમકે ઘરેણાંનો અંત નથી; પરંતુ એ બધાં ઘરેણાંમાં તત્ત્વથી એક સોનું જ છે, તેને તો મનુષ્ય જાણી જ શકે છે. એવી જ રીતે પરમાત્માની સંપૂર્ણ વિભૂતિઓ અને સામર્થ્યને કોઈ જાણી નથી શકતું; પરંતુ એ બધામાં તત્ત્વથી એક પરમાત્મા જ છે, તેને તો મનુષ્ય જાણી જ શકે છે. પરમાત્માને તત્ત્વથી જાણવાથી તેની સમજ તત્ત્વથી પરિપૂર્ણ થઈ જાય છે, બાકી નથી રહેતી. જેવી રીતે કોઈ કહે કે ‘મેં

૧. હું ‘વિજ્ઞાનસહિત જ્ઞાન’ સંપૂર્ણતાથી કહીશ — એમાં વિજ્ઞાન, જ્ઞાનનું વિશેષણ છે. વિશેષણ વિશેષ્યની વિશેષતા બતાવનારું હોય છે. એ દષ્ટિએ વિશેષ્ય વ્યાપક થયું અને વિશેષણ વ્યાપ્ય થયું અર્થાત્ જ્ઞાન (વિશેષ્ય) મોટું થયું અને વિજ્ઞાન (વિશેષણ) નાનું થયું. પરંતુ વિજ્ઞાને જ્ઞાનની વિશેષતા બતાવી દીધી — એ દષ્ટિએ વિજ્ઞાન મોટું અર્થાત્ શ્રેષ્ઠ થયું. અહીં આ સંસાર ભગવાનથી જ ઉત્પન્ન થાય છે અને ભગવાનમાં જ લીન થાય છે — એવું માનવું જ્ઞાન છે; અને સર્વ કંઈ ભગવાન જ છે, ભગવાન જ સંસારમાં સર્વ કંઈ બનેલા છે, ભગવાનના સિવાય કંઈ છે જ નહિ — એવો અનુભવ થઈ જવો એ વિજ્ઞાન છે. આમાં જ્ઞાન સામાન્ય બન્યું અને વિજ્ઞાન વિશેષ બન્યું.

૨. જેમ કે, કોઈ વર્ણન કરે, તો વર્ણન કરવાવાળાનો જે પોતાનો અનુભવ છે, તે પૂરો બુદ્ધિમાં નથી આવતો; બુદ્ધિમાં જેટલો આવે છે તેટલો મનમાં નથી આવતો અને જેટલો મનમાં આવે છે, તેટલો કહેવામાં નથી આવતો. આ રીતે જ્યારે તેનો પોતાનો અનુભવ પણ પૂરો કહેવામાં નથી આવતો અર્થાત્ તે પોતાના અનુભવને પણ પૂરો પ્રગટ નથી કરી શકતો, તો પછી તે ભગવાન જેવું વર્ણન ભગવાનના સંબંધમાં કેવી રીતે કરી શકે?

જળ પી લીધું' તો એનું તાત્પર્ય એ નથી કે હવે સંસારમાં જળ બાકી નથી રહ્યું. આથી જળ પીવાથી જળનો અંત નથી થયો, પરંતુ આપણી તરસનો અંત થયો છે. આ જ રીતે પરમાત્મતત્ત્વને તત્ત્વથી સમજી લેતાં પરમાત્મતત્ત્વના જ્ઞાનનો અંત નથી થયો, પરંતુ આપણી પોતાની જે સમજ છે અને જિજ્ઞાસા છે, તે પૂર્ણ થઈ છે, એનો અંત થયો છે, એમાં કેવળ પરમાત્મતત્ત્વ જ રહ્યું છે.

દસમા અધ્યાયના બીજા શ્લોકમાં ભગવાને કહ્યું છે કે મારા પ્રગટ થવાને દેવતા અને મહર્ષિ નથી જાણતા, અને ત્રીજા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે જે મને અજન્મા અને અનાદિ જાણે છે, તે મનુષ્યોમાં અસંમૂઢ છે અને તે સઘળાં પાપોથી મુક્ત થઈ જાય છે. તો જેને દેવતા અને મહર્ષિ નથી જાણતા, તેને મનુષ્ય જાણી લે — એ કેવી રીતે બની શકે? ભગવાન અજ (અજન્મા) અને અનાદિ છે, એવું દૃઢતાથી માનવું એ જ જાણવું છે. મનુષ્ય ભગવાનને અજ અને અનાદિ માની જ શકે છે. પરંતુ જેવી રીતે બાળક પોતાનાં માતા-પિતાના લગ્ન નથી જોઈ શકતો, એવી રીતે બધાં પ્રાણીઓનો આદિ તથા ખુદ અનાદિ ભગવાનને દેવતા, ઋષિ, મહર્ષિ, તત્ત્વજ્ઞ, જીવનમુક્ત વગેરે નથી જાણી શકતા. આ જ રીતે ભગવાનના અવતારોને તેમની લીલાને અને ઐશ્વર્યને કોઈ જાણી નથી શકતું, કેમકે તે અંનત છે, અગાધ છે. પરંતુ તેઓને તત્ત્વથી તો જાણી જ શકાય છે.

પરમાત્મતત્ત્વને જાણવાને માટે 'જ્ઞાનયોગ'માં જાણકારી (જાણવા)નું પ્રાધાન્ય રહે છે અને 'ભક્તિયોગ'માં માન્યતા (માનવા)નું પ્રાધાન્ય રહે છે. જે વાસ્તવિક માન્યતા હોય છે, તે બહુ દૃઢ હોય છે. તેને કોઈ ચલિત નથી કરી શકતું અર્થાત્ માનવાવાળો જ્યાં સુધી પોતાની માન્યતાને ન છોડે, ત્યાં સુધી તેની માન્યતાને કોઈ છોડાવી નથી શકતું. જેવી રીતે, મનુષ્યે સંસાર અને સંસારના પદાર્થોને પોતાને માટે ઉપયોગી માની રાખ્યા હોય તો એ માન્યતાને પોતે છોડ્યા વિના બીજો કોઈ છોડાવી નથી શકતો, પરંતુ સ્વયં પોતાને એ વાતનો અનુભવ થઈ જાય કે, આ બધા પદાર્થો ઉત્પન્ન અને નષ્ટ થવાવાળા છે, તો એ માન્યતાને મનુષ્ય છોડી શકે છે, કેમકે એ માન્યતા અસત્ય છે, જૂઠી છે. આમ અસત્ય માન્યતાને પણ બીજો કોઈ છોડાવી નથી શકતો, ત્યારે જે વાસ્તવિક પરમાત્મા બધાના મૂળમાં છે, એ તથ્યને કોઈ માની લે તો એ માન્યતા કેવી રીતે છૂટી શકે? કેમકે એ માન્યતા સત્ય છે. આ યથાર્થ માન્યતા જ્ઞાનથી ઓછી નથી હોતી, પરંતુ જ્ઞાનની જેમ જ દૃઢ હોય છે.

ભક્તિમાર્ગમાં માનવું મુખ્ય હોય છે. જેવી રીતે, દસમા અધ્યાયના પહેલા શ્લોકમાં ભગવાને અર્જુનને કહ્યું

કે 'હે મહાબાહો અર્જુન! હું તારા હિતને માટે પરમ (સર્વશ્રેષ્ઠ) વચન કહું છું, તું સાંભળ અર્થાત્ તું મારા આ વચનને માની લે.' ત્યાં ભક્તિનો વિષય છે; તેથી ત્યાં માનવાની વાત કહે છે. જ્ઞાનમાર્ગમાં જાણવાનું મુખ્ય હોય છે. જેમ કે, ચૌદમા અધ્યાયના પહેલા શ્લોકમાં ભગવાને કહ્યું કે 'હું ફરીથી જ્ઞાનોમાં ઉત્તમ અને સર્વોત્કૃષ્ટ જ્ઞાન કહું છું, જેને જાણવાથી સઘળા મુનિઓ પરમ સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયા છે.' ત્યાં જ્ઞાનનો વિષય છે, આથી ત્યાં જાણવાની વાત કહે છે. ભક્તિમાર્ગમાં મનુષ્ય માનીને જાણી લે છે અને જ્ઞાનમાર્ગમાં જાણીને માની લે છે. આથી પૂર્ણ થતાં બન્નેની એકતા થઈ જાય છે.

જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનસંબંધી વિશેષ વાત

સંસાર ભગવાનથી જ પેદા થાય છે અને એમનામાં જ લીન થાય છે, એટલા માટે ભગવાન આ સંસારનું મહાકારણ છે — એવું માનવું એ 'જ્ઞાન' છે. ભગવાનના સિવાય બીજી કોઈ ચીજ છે જ નહિ. સર્વ કંઈ ભગવાન જ છે, સ્વયં ભગવાન જ સર્વ કંઈ બનેલા છે — એવો અનુભવ થઈ જવો એ 'વિજ્ઞાન' છે.

અપરા અને પરા પ્રકૃતિ મારી છે; એમના સંયોગથી સઘળાં પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ થાય છે અને હું સંપૂર્ણ જગતનું મહાકારણ છું (અ. ૭/૪-૬) — એવું કહીને ભગવાને 'જ્ઞાન'નો પરિચય આપ્યો. મારા સિવાય અન્ય કંઈ છે જ નહિ, સૂતરના દોરામાં તે જ સૂતરના બનેલા મણકાઓની જેમ સર્વ કંઈ મારામાં જ ઓતપ્રોત છે (અ. ૭/૭) — એવું કહીને ભગવાને 'વિજ્ઞાન'નો પરિચય આપ્યો.

જળમાં રસ અને ચંદ્ર-સૂર્યમાં પ્રભા હું છું વગેરે; સઘળાં ભૂતોનું સનાતન બીજ હું છું; સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ ભાવો મારાથી જ થાય છે (અ. ૭/૮થી ૧૨) — એવું કહીને 'જ્ઞાન'નું વર્ણન કર્યું એ મારામાં અને હું તેઓમાં નથી, અર્થાત્ સર્વ કંઈ હું જ હું છું; કેમકે એમની સ્વતંત્ર સત્તા નથી (અ. ૭/૧૨) — એવું કહીને 'વિજ્ઞાન'નું વર્ણન કર્યું.

જે મારા સિવાય ગુણોની અલગ સત્તા માની લે છે, તે મોહિત થઈ જાય છે, પરંતુ જે ગુણોથી મોહિત ન થઈને અર્થાત્ આ ગુણો ભગવાનથી જ થાય છે અને ભગવાનમાં જ લીન થાય છે — એવું માનીને જે મારે શરણે આવે છે, તે ગુણમયી માયાને તરી જાય છે. એવા મારે શરણે આવનારા ચાર પ્રકારના ભક્તો હોય છે — અર્થાર્થી, આર્ત, જિજ્ઞાસુ અને જ્ઞાની (પ્રેમી). એ બધા ઉદાર છે, પરંતુ જ્ઞાની અર્થાત્ પ્રેમી મને અત્યંત પ્રિય છે અને મારો આત્મા જ છે (અ. ૭/૧૩થી ૧૮) — એવું કહીને 'જ્ઞાન'નું વર્ણન

કર્મ, જેને 'સર્વ કંઈ વાસુદેવ જ છે' એવો અનુભવ થઈ જાય છે, તે મહાત્મા અત્યંત દુર્લભ છે (અ. ૭/૧૮) — એવું કહીને 'વિજ્ઞાન'નું વર્ણન કર્યું.

મને ન માનીને જેઓ કામનાઓને કારણે અન્ય દેવતાઓને શરણે જાય છે, તેઓને અંતવાણું ફળ (જન્મ-મરણ) મળે છે અને જેઓ મારે શરણે આવી જાય છે, તેઓને હું મળી જાઉં છું. જેઓ મને અજ-અવિનાશી નથી જાણતા, તેઓની સમક્ષ હું પ્રગટ નથી થતો. હું ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન — ત્રણે કાળને અને તેઓમાં રહેવાવાળાં સઘળાં પ્રાણીઓને જાણું છું, પરંતુ મને કોઈ નથી જાણતું. જેઓ દ્વન્દ્વમોહથી મોહિત થઈ જાય છે, તેઓ વારંવાર જન્મ-મરણને પ્રાપ્ત થાય છે. જેઓ એક નિશ્ચય કરીને મારી દૃઢ ભક્તિ કરે છે, તેઓનાં પાપ નષ્ટ થઈ જાય છે તથા તેઓ નિર્દ્વન્દ્વ થઈ જાય છે (અ. ૭/૨૦થી ૨૮) — એવું કહીને 'જ્ઞાન'નું વર્ણન કર્યું. જેઓ મારો આશ્રય લે છે, તેઓ બ્રહ્મ, અધ્યાત્મ, કર્મ, અધિભૂત, અધિદેવ અને અધિયજ્ઞને જાણી લે છે અર્થાત્ ચર-અચર સર્વ કંઈ હું જ છું, એવો તેઓને અનુભવ થઈ જાય છે (અ. ૭/૨૯-૩૦) — એવું કહીને 'વિજ્ઞાન'નું વર્ણન કર્યું.

‘યજ્ઞાત્વા નેહ ભૂયોડન્યજ્ઞાતવ્યમવશિષ્યતે’ — વિજ્ઞાનસહિત જ્ઞાનને જાણ્યા પછી જાણવાનું શેષ નથી રહેતું. તાત્પર્ય એ છે કે મારા સિવાય સંસારનું મૂળ બીજું કંઈ નથી, કેવળ હું જ છું — ‘મત્તઃ પરતરં નાન્યત્કિંચિદસ્તિ ધનંજય’ (ગીતા- ૭/૭) અને તત્ત્વથી સર્વ કંઈ વાસુદેવ જ છે — ‘વાસુદેવઃ સર્વમ્’ (અ. ૭/૧૮), બીજું કંઈ છે જ નહિ — એવું જાણી લેશે તો જાણવું બાકી કેવી રીતે રહેશે? કેમકે એના સિવાય બીજું કંઈ જાણવા યોગ્ય છે જ નહિ. જો એક પરમાત્માને ન જાણીને સંસારની તમામ વિદ્યાઓને જાણી પણ લીધી તો પણ વાસ્તવમાં કંઈ જ નથી જાણ્યું, કોરો પરિશ્રમ જ કર્યો છે.

‘જાણવાનું કંઈ બાકી નથી રહેતું’ — એનું તાત્પર્ય એ છે કે ઈન્દ્રિયોથી, મનથી અને બુદ્ધિથી જે પરમાત્માને જાણે છે, તે વાસ્તવમાં પૂર્ણ જાણવું નથી. કારણ કે આ ઈન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ પ્રાકૃત છે એટલા માટે એ પ્રકૃતિથી અતીત તત્ત્વને નથી જાણી શકતાં. પોતે જ્યારે પરમાત્માને શરણે થઈ જાય છે, ત્યારે પોતે જ પરમાત્માને જાણે છે. એટલા માટે પરમાત્માને સ્વયંથી જ જાણી શકાય છે, મન-બુદ્ધિ વગેરેથી નહિ.

પરિશિષ્ટ ભાવ : પરા અને અપરા પ્રકૃતિની સ્વતંત્ર સત્તા નથી — આ ‘જ્ઞાન’ છે અને પરા-અપરા બધું જ ભગવાન જ છે — આ વિજ્ઞાન છે. તેથી અહમ્ સહિત સર્વ કાંઈ ભગવાન જ છે એ જ વિજ્ઞાનસહિત જ્ઞાન છે.

‘જ્ઞાતવ્યમ્’ — જેને અવશ્ય જાણવું જોઈએ અને જે જાણી શકાય છે, તેને ‘જ્ઞાતવ્ય’ કહે છે.

વિજ્ઞાન સહિત જ્ઞાનને અર્થાત્ ભગવાનના સમગ્રરૂપને જાણ્યા પછી ફરી જાણવાયોગ્ય કશું જ શેષ રહેતું નથી અર્થાત્ જે યથાર્થ તત્ત્વ જાણવા ઇચ્છે છે, તેના માટે જાણવું કંઈ પણ બાકી રહેતું નથી. કારણ કે એક ભગવાનના સિવાય કિંચિત્-માત્ર કશું છે જ નહીં (આ જ અધ્યાયનો સાતમો શ્લોક), તો ફરી જાણવાયોગ્ય શું બાકી રહેશે ?

અહીં કોઈ કહી શકે છે કે, ‘વિજ્ઞાન સહિત જ્ઞાન’ કહેવાથી જ્ઞાનની પ્રધાનતા થઈ અને વિજ્ઞાન ગૌણ થયું..? પરંતુ વાસ્તવમાં એવી વાત નથી. ફક્ત ‘જ્ઞાન’ થી મુક્તિ તો થઈ જાય છે, પરંતુ પ્રેમનો અનંત આનંદ ત્યારે મળે છે, જ્યારે તેની સાથે વિજ્ઞાન પણ હોય. ‘જ્ઞાન’ સંપત્તિ જેવું છે અને ‘વિજ્ઞાન’ આકર્ષણ છે. જેમ સંપત્તિના આકર્ષણમાં જે સુખ છે તે સંપત્તિમાં નથી, એ જ પ્રમાણે વિજ્ઞાન (ભક્તિ)માં જે આનંદ છે તે ‘જ્ઞાન’માં નથી. ‘જ્ઞાન’માં તો અખંડરસ છે, પરંતુ ‘વિજ્ઞાન’માં પ્રતિક્ષણ વર્ધમાન રસ છે. તેથી ‘વિજ્ઞાન સહિત જ્ઞાન’ કહેવામાં ભગવાનનું ધ્યેય મુખ્યતઃ ‘વિજ્ઞાન’ તરફ જ છે અને તેને જ ભગવાન શ્રેષ્ઠ બતાવવા ઇચ્છે છે, કારણ કે ‘વિજ્ઞાન’ સમગ્રતાનું વાચક છે.

સંબંધ — ભગવાને બીજા શ્લોકમાં એ કહ્યું કે હું વિજ્ઞાન સહિત જ્ઞાનને સંપૂર્ણતાથી કહીશ, જેથી કંઈ પણ જાણવાનું બાકી નથી રહેતું. જ્યારે જાણવાનું બાકી રહેતું જ નથી, તો પછી બધા મનુષ્યો એ તત્ત્વને શા માટે નથી જાણી લેતા? એના ઉત્તરમાં આગળનો શ્લોક કહે છે.

મનુષ્યાણાં સહસ્રેષુ કશ્ચિદતતિ સિદ્ધયે ।
યતતામપિ સિદ્ધાનાં કશ્ચિન્માં વેતિ તત્ત્વતઃ ॥ ૩ ॥

સહસ્રેષુ = હજારો	(અને એ)	અપિ = જ
મનુષ્યાણામ્ = માણસોમાંથી	યતતામ્ = પ્રયત્ન કરનાર	મામ્ = મને
કશ્ચિત્ = કોઈ (એક)	સિદ્ધાનામ્ = સિદ્ધો-	તત્વતઃ = તત્ત્વથી એટલે કે
સિદ્ધયે = સિદ્ધિ (કલ્યાણ) માટે	(મુક્ત-પુરુષોમાં)	યથાર્થરૂપે
યતતિ = પ્રયત્ન કરે છે	કશ્ચિત્ = કોઈ (એક)	વેત્તિ = જાણે છે.

ટીકા - ‘મનુષ્યાણાં સહસ્રેષુ કશ્ચિદ્યતતિ સિદ્ધયે’^૧

— હજારો મનુષ્યોમાં કોઈ એક જ મારી પ્રાપ્તિને માટે યત્ન કરે છે. તાત્પર્ય એ છે કે જેઓમાં મનુષ્યત્વ છે અર્થાત્ જેઓમાં પશુઓની જેમ ખાવું-પીવું અને એશઆરામ કરવાનું નથી, તેઓ જ વાસ્તવમાં મનુષ્ય છે. તે મનુષ્યોમાં પણ જેઓ નીતિ અને ધર્મ ઉપર ચાલવાવાળા છે, એવા મનુષ્યો હજારો છે. એ હજારો મનુષ્યોમાં પણ કોઈ એક જ સિદ્ધિને માટે^૨ યત્ન કરે છે. અર્થાત્ જેનાથી વધીને કોઈ લાભ નથી, જેમાં દુઃખનો અંશ પણ નથી અને આનંદની કિંચિત્માત્ર પણ કમી નથી — કમીની સંભાવના જ નથી એવા સ્વતઃસિદ્ધ નિત્યતત્ત્વની પ્રાપ્તિને માટે યત્ન કરે છે.

જે પરલોકમાં સ્વર્ગ વગેરેની પ્રાપ્તિ નથી ઇચ્છતો અને આ લોકમાં ધન, માન, ભોગ, કીર્તિ વગેરે નથી ઇચ્છતો અર્થાત્ જે ઉત્પત્તિ-વિનાશશીલ વસ્તુઓમાં નથી અટકતો અને ભોગવેલા ભોગોના તથા માન-બંડાઈ, આદર-સત્કાર વગેરેના સંસ્કારો રહેવાથી તે વિષયોનો સંગ થતાં, તે વિષયોમાં રુચિ થતી હોવા છતાં પણ જે પોતાની માન્યતા, ઉદ્દેશ્ય, વિચાર, સિદ્ધાંત વગેરેથી વિચલિત નથી થતો — એવો કોઈ એક પુરુષ જ સિદ્ધિને માટે યત્ન કરે છે. આનાથી સિદ્ધ થાય છે કે પરમાત્મપ્રાપ્તિ રૂપી સિદ્ધિને માટે યત્ન કરવાવાળા અર્થાત્ દૃઢતાથી એ તરફ જનારા બહુ જ થોડા મનુષ્યો હોય છે.

પરમાત્મપ્રાપ્તિ તરફ ન વળવાનું કારણ છે — ભોગ

અને સંગ્રહમાં આસક્તિ. સાંસારિક ભોગ પદાર્થોમાં કેવળ આરંભમાં જ સુખ દેખાય છે. મનુષ્યો પ્રાયઃ તત્કાળ સુખ આપવાવાળાં સાધનોને જ ચાહે છે. તેનું પરિણામ શું આવશે — તેના ઉપર તેઓ વિચાર કરતા જ નથી. જો તેઓ ભોગ અને ઐશ્વર્યના પરિણામ ઉપર વિચાર કરવા લાગી જાય કે ‘ભોગ અને સંગ્રહને અંતે કશું નહિ મળે, કોરા રહી જઈશું અને તેમની પ્રાપ્તિને માટે કરવામાં આવેલાં પાપકર્મોના ફળસ્વરૂપે ચોરાસી લાખ યોનિઓ તથા નરકોના રૂપમાં દુઃખ જ દુઃખ મળશે’, તો તેઓ પરમાત્માની સાધનામાં લાગી જશે. બીજું કારણ એ છે કે પ્રાયઃ લોકો સાંસારિક ભોગોમાં જ લાગેલા રહે છે. તેઓમાંથી કેટલાક લોકો સંસારના ભોગોથી વિરક્ત થઈ જાય તો પણ તેઓ પરલોકની સ્વર્ગ વગેરે ભોગભૂમિઓની પ્રાપ્તિ માટે યત્ન કરે છે, પરંતુ પોતાનું કલ્યાણ થાય, પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થઈ જાય — એવો દૃઢતાથી વિચાર કરીને પરમાત્મા તરફ જનારા લોકો બહુ જ ઓછા હોય છે. ઇતિહાસમાં પણ જોઈએ છીએ તો સકામભાવે તપસ્યા વગેરે સાધનો કરવાવાળાઓનાં જ ચરિત્રો વિશેષ આવે છે. કલ્યાણને માટે તત્પરતાથી સાધન કરવાવાળાઓનાં ચરિત્રો બહુ જ ઓછાં જોવા મળે છે.

વાસ્તવમાં પરમાત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિ કઠિન કે દુર્લભ નથી, પરંતુ એ બાજુ સાચી લગનીથી તત્પરતાપૂર્વક પ્રયાસ કરનારા બહુ જ ઓછા છે. એ બાજુ દૃઢતાથી પ્રયાસ ન કરવામાં સંયોગજન્ય સુખની તરફ આકૃષ્ટ થવું અને

૧. સંખ્યાવાચક શબ્દને જો કશાનું વિશેષણ બતાવવામાં આવે, તો એ શબ્દમાં એકવચન જ હોય છે. જો તેના યોગમાં છઠ્ઠી કરવામાં આવે તો સંખ્યાવાચક શબ્દમાં ત્રણે વચનો થાય છે. અહીં ‘મનુષ્યાણામ્’ પદમાં સહસ્ર સંખ્યાના યોગમાં છઠ્ઠી થઈ છે અને ‘સહસ્રાણિ’ પદમાં નિર્ધારણ અર્થમાં સપ્તમીનું બહુવચન થયું છે. આથી ‘મનુષ્યાણાં સહસ્રેષુ કશ્ચિદ્યતતિ સિદ્ધયે’ પદોનો અર્થ થયો — ‘મનુષ્યાણાં સહસ્રાણિ ભગવતિ રુચિં કુર્વન્તિ સહસ્રેષુ કશ્ચિત્ સિદ્ધયે યતતિ ચ’ ‘હજારો મનુષ્યો ભગવાનમાં રુચિ રાખે છે, પરંતુ એ હજારોમાંથી કોઈ એક સિદ્ધિને માટે યત્ન કરે છે.

૨. સ્વર્ગ વગેરે લોકોની અને અણિમા, મહિમા, ગરિમા વગેરે સિદ્ધિઓની પ્રાપ્તિ વાસ્તવમાં સિદ્ધિ છે જ નહિ, પરંતુ તે તો અસિદ્ધિ જ છે; કેમકે તે પતન કરવાવાળી અર્થાત્ વારંવાર જન્મ-મરણ દેનારી (અ. ૮/૨૧). એટલા માટે અહીં પરમાત્માની પ્રાપ્તિને જ સિદ્ધિ કહેવામાં આવી છે.

પરમાત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિને માટે ભવિષ્યની આશા^૧ રાખવી એ જ ખાસ કારણ છે.

ઘણું કરીને લોકો આ (ત્રીજા) શ્લોકને તત્ત્વની કઠિનતા બતાવવાવાળો માને છે. પરંતુ વાસ્તવમાં આ શ્લોક તત્ત્વની કઠિનતાના વિષયનો નથી; કેમકે પરમાત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિ કઠિન છે જ નહીં; પરંતુ તત્ત્વપ્રાપ્તિની ઉત્કટ અભિલાષા થવી અને અભિલાષાની પૂર્તિને માટે તત્ત્વજ્ઞ જીવનમુક્ત મહાપુરુષોનું મળવું દુર્લભ છે. અહીં ભગવાન અર્જુનને કહે છે કે ‘હું કહીશ અને તું જાણશે’, તો અર્જુન જેવો પોતાના શ્રેયનો પ્રશ્ન કરવાવાળો અને ભગવાન જેવા સર્વજ્ઞ કહેવાવાવાળા મળવા

દુર્લભ છે. વાસ્તવમાં જોવામાં આવે તો કેવળ ઉત્કટ અભિલાષા થવી જ દુર્લભ છે. કારણ કે અભિલાષા થતાં તેને જણાવવાની જવાબદારી ભગવાન ઉપર આવી જાય છે.

અહીં ‘તત્ત્વતઃ’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે તે મારા સગુણ-નિર્ગુણ, સાકાર-નિરાકાર, શિવ, શક્તિ, ગણેશ, સૂર્ય, વિષ્ણુ વગેરે રૂપોમાં પ્રગટ થવાવાળા અને સમયે-સમયે અનેકવિધ અવતાર લેવાવાળા એવા મને તત્ત્વથી જાણી લે છે અર્થાત્ તેના જાણવામાં કિંચિત્માત્ર પણ સંદેહ નથી રહેતો અને તેના અનુભવમાં એક પરમાત્મતત્ત્વના સિવાય સંસારની કિંચિત્માત્ર પણ સત્તા નથી રહેતી.

પરિશિષ્ટ ભાવ : કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ, ધ્યાનયોગ આદિ જેટલાં સાધન છે, તે સાધનોથી (યત્ન કરીને) જે સિદ્ધ થઈ ચૂક્યા છે. એવા જીવનમુક્ત જ્ઞાની મહાપુરુષોમાં પણ ‘સર્વ કંઈ ભગવાન જ છે’ — આ પ્રમાણે ભગવાનના સમગ્રરૂપનો યથાર્થરૂપે અનુભવ કરવાવાળા પ્રેમી ભક્તો દુર્લભ છે.^૨ (આ જ અધ્યાયનો ઓગણીસમો શ્લોક)

‘યતતામપિ સિદ્ધાનામ્’ — તે સિદ્ધ અર્થાત્ જીવનમુક્ત પુરુષ પોતાની સ્થિતિ — (મુક્તાવસ્થા) થી અસંતુષ્ટ છે અને તેમની અંદર પરમપ્રેમ — (અનંતરસ) — ને પ્રાપ્ત કરવાની ઉત્કંઠા છે, ભૂખ છે. તેથી બ્રહ્મસૂત્રમાં આવ્યું છે — ‘મુક્તોપસૃપ્યવ્યપદેશાત્ (૧-૩-૨) ‘તે પ્રેમસ્વરૂપ ભગવાનને મુક્ત પુરુષોને માટે પણ પ્રાપ્તવ્ય બતાવવામાં આવ્યા છે, કારણ એ છે કે મુક્ત થવાથી નાશવાન રસની કામના તો ચાલી જાય છે પરંતુ અનંત રસની કામના (ભૂખ) મટતી નથી. તે ભૂખ ભગવાનની કૃપાથી જ જાગ્રત થાય છે. મતલબ કે જે ભગવાન પર શ્રદ્ધા-વિશ્વાસ રાખીને સાધના કરે છે, જેમની અંદર ભક્તિના સંસ્કાર છે, તેમને ભગવાન જ્ઞાનમાં સંતુષ્ટ થવા દેતા નથી, તેમાં ટકવા દેતા નથી અને તેમની મુક્તિના રસને ફીકો કરી દે છે.

સિદ્ધ (મુક્ત) તો કર્મયોગી, જ્ઞાનયોગી, ધ્યાનયોગી વગેરે બધા થઈ શકે છે, પરંતુ ભગવાનના સમગ્ર રૂપને જાણવાવાળા બધા હોતા નથી. તેથી ‘યતતામપિ સિદ્ધાનામ્’ પદોનું તાત્પર્ય છે કે તેઓ યત્ન કરતા રહીને પોતાની પદ્ધતિથી સિદ્ધ તો થઈ ગયા, પરંતુ મારા સમગ્રરૂપને જાણી શક્યા નહીં ! કારણ કે મારા સમગ્રરૂપને પરાભક્તિથી જ જાણી શકાય છે — ‘ભક્ત્યા મામભિજાનાતિ યાવાન્યશ્ચાસ્મિ તત્ત્વતઃ’ (ગીતા-૧૮/૫૫).

‘કશ્ચિન્માં વેત્તિ તત્ત્વતઃ’ અહીં ‘મામ’ પદ સમગ્ર પરમાત્માના અર્થમાં છે. ભગવાનના સમગ્રરૂપને ભગવાનની કૃપાથી જ જાણી શકાય છે. ચિન્તનથી નહીં (ગીતા — ૧૦/૧૧). અર્જુને પણ ગીતા સાંભળ્યા પછી ભગવાનને કહ્યું કે આપની કૃપાથી મારો મોહ નષ્ટ થઈ ગયો અને સ્મૃતિ પ્રાપ્ત થઈ ગઈ — ‘નષ્ટો મોહઃ સ્મૃતિર્લબ્ધા ત્વત્પ્રસાદાન્મયાચ્યુત’ (૧૮-૭૩) જેમ દૂધ પિવડાવતાં ગાય પોતાના વાછરડાને સ્નેહપૂર્વક ચાટે છે, તેનાથી વાછરડાની જે પુષ્ટિ થાય છે, તે માત્ર દૂધ પીવાથી થતી નથી. એવી જ રીતે ભગવાનની કૃપાથી જે જ્ઞાન થાય છે, તે પોતાના ચિન્તનથી થતું નથી, કેમકે ચિન્તન

૧. પરમાત્મા બધા સ્થળે, બધા સમયે, સઘળી વ્યક્તિઓમાં, બધી વસ્તુઓમાં, બધી ઘટનાઓમાં, બધી પરિસ્થિતિઓમાં અને સઘળી ક્રિયાઓમાં આપોઆપ પરિપૂર્ણરૂપે મોજૂદ છે; એટલા માટે તેઓની પ્રાપ્તિમાં ભવિષ્યનું કોઈ કારણ જ નથી. પરમાત્મતત્ત્વ કર્મજન્ય નથી. જે વસ્તુ કર્મજન્ય હોય છે, તે ભવિષ્યમાં મળે છે. કારણ કે જે વસ્તુ કર્મજન્ય હોય છે તે ઉત્પત્તિ — વિનાશવાળી હોય છે અને તેમાં સ્થળ, કાળનું અંતર રહે છે; આથી તેને માટે ભવિષ્ય હોય છે. મનુષ્ય એ વિચાર કરે કે પરમાત્મા બધા સ્થળે છે તો અહીં પણ છે, જ્યારે તે અહીં છે તો ક્યાંય જવાની જરૂર નથી. પરમાત્મા બધા સમયમાં છે તો અત્યારે પણ છે, જ્યારે અત્યારે છે, તો ભવિષ્ય શા માટે? પરમાત્મા બધામાં છે તો મારામાં પણ છે, જ્યારે મારામાં છે તો બીજા કોઈમાં શોધવાની પરાધીનતા નથી. પરમાત્મા બધાના છે, તો મારા પણ છે; જ્યારે મારા છે તો મને અત્યંત વહાલા હોવા જ જોઈએ; કારણ કે પોતાની વસ્તુ બધાને વહાલી હોય જ છે. સાથે-સાથે પરમાત્મા સર્વોત્કૃષ્ટ છે અર્થાત્ તેમનાથી મોટું કોઈ છે જ નહિ — એવો વિશ્વાસ થતાં આપોઆપ જ મન ખેંચાશે.

ઉપર્યુક્ત વાતો ઉપર દૃઢ વિશ્વાસ થઈ જાય તો પરમાત્માની આશા ભવિષ્યનું અવલંબન કરવાવાળી નથી થતી; પરંતુ પરમાત્માને તત્કાળ પ્રાપ્ત કરવાની ઉત્કંઠા થઈ જાય છે.

૨. ધર્મસીલ બિરક્ત અરુ જ્ઞાની । જીવન મુક્ત બ્રહ્મપર પ્રાની ।

સબ તે સો દુર્લભ સુરરાયા । રામ ભગતિ રત ગત મદ માયા ॥ (માનસ, ઉત્તર. ૫૪/૩-૪)

કરવામાં સ્વયંની સત્તા રહે છે.

માત્ર નિર્ગુણને જાણનારો પરમાત્માને તત્ત્વથી જાણતો નથી, બલકે સગુણ-નિર્ગુણ બન્નેને (સમગ્રને) જાણનારો જ પરમાત્માને તત્ત્વથી જ જાણે છે.

કર્મયોગથી 'શાન્ત આનંદ' (શાન્તિ)ની પ્રાપ્તિ થાય છે, કારણ કે સંસારની સાથે સંબંધ થવાથી જ અશાન્તિ થાય છે. કર્મયોગથી (સંસારનો સંબંધ-વિચ્છેદ થવાથી) શાન્તિ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે - 'ત્યાગાચ્છાન્તિરનન્તરમ્' (ગીતા ૧૨/૧૨). જ્ઞાનયોગથી 'અખંડ આનંદ' ની પ્રાપ્તિ થાય છે. અખંડ આનંદને નિજાનંદ પણ કહે છે, કારણ કે એ પોતાના સ્વરૂપનો આનંદ છે. નિજાનંદમાં જીવનો બ્રહ્મની સાથે સાધર્મ્ય (સધર્મતા) થઈ જાય છે. અર્થાત્ જેમ બ્રહ્મ સત્-ચિત્-આનંદસ્વરૂપ છે, એમ જીવ પણ સત્-ચિત્-આનંદસ્વરૂપ થઈ જાય છે - 'મમ સાધર્મ્યમાગતાઃ' (ગીતા - ૧૪/૨). જોકે નિજાનંદની પ્રાપ્તિ થવાથી સાધકમાં કોઈ ઊણપ રહેતી નથી, તેમ છતાં જેની અંદર ભક્તિના સંસ્કાર છે અને ભગવાનની કૃપાનો આશ્રય છે, તેમને નિજાનંદમાં સંતોષ થતો નથી.^૧ તેની અંદર અનંત આનંદની ભૂખ રહે છે, તેથી ભક્તિયોગથી 'અનંત આનંદ' ની પ્રાપ્તિ થાય છે. નિજાનંદ તો અંશ (સ્વરૂપ) નો આનંદ છે પરંતુ અનંત આનંદ અંશી (ભગવાન)નો આનંદ છે. એ સિદ્ધાંત છે કે વસ્તુના આકર્ષણમાં જે સુખ થાય છે, તે સુખ વસ્તુના જ્ઞાનમાં થતું નથી. જેમ કે રૂપિયા-પૈસાના લોભમાં જે સુખ મળે છે, તે પૈસાનું જ્ઞાન થવાથી મળતું નથી. રૂપિયા - પૈસાનું જ્ઞાન થતાં તેનો ઉપયોગ કરવાનું તો આવડી જશે, પરંતુ વિશેષ આકર્ષણ નહીં થાય. 'હજી વધારે મળે', 'હજી વધારે મળે' - આવું આકર્ષણ તો લોભથી જ થાય છે. રૂપિયા-પૈસાનું સુખ તો લોભરૂપી દોષને લીધે દેખાય છે, ખરેખર છે નહીં, પરંતુ ભગવાનનો આનંદ નિર્દોષ પ્રેમને લીધે છે, જે વાસ્તવમાં છે. કારણ કે ભગવાનનો જ અંશ હોવાથી જીવમાં અંશી (ભગવાન)નું આકર્ષણ સ્વતઃ છે. આ સિદ્ધાન્ત છે કે અંશનું અંશી પ્રત્યે સ્વતઃ આકર્ષણ થાય છે, જેમ કે પૃથ્વીનો અંશ હોવાથી ઉપર ફેંકેલો પથ્થર સ્વતઃ પૃથ્વી તરફ ખેંચાય છે. અગ્નિ સ્વતઃ સૂર્ય તરફ ઉપર ખેંચાય છે.^૨ નદીઓ સ્વતઃ સમુદ્ર તરફ ખેંચાય છે, વગેરે વગેરે.

આપણને ભગવાનની આવશ્યકતા કેમ છે ? તેના પર વિચાર કરીએ તો ખ્યાલ આવે છે કે, આપણી કોઈ એવી આવશ્યકતા છે જેને ન તો આપણે પોતાનાથી પૂરી કરી શકીએ છીએ, અને ન સંસાર દ્વારા પૂરી કરી શકીએ છીએ. દુઃખોનો નાશ કરવા માટે અને પરમ શાન્તિ પ્રાપ્ત કરવા માટે ભગવાનની જરૂર નથી. કારણ કે આપણે કામનાઓનો સંપૂર્ણપણે ત્યાગ કરી દઈએ તો આપણાં દુઃખોનો નાશ આપમેળે થઈ જશે અને પરમશાન્તિ પ્રાપ્ત થઈ જશે - 'ત્યાગાચ્છાન્તિરનન્તરમ્' અર્થાત્ આપણે મુક્ત થઈ જઈશું. ભગવાનની જરૂરત આપણને પરમપ્રેમની પ્રાપ્તિને માટે છે. કારણ કે આપણે ભગવાનના જ અંશ છીએ.

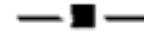
જે મનુષ્ય સાંસારિક દુઃખોથી છૂટવા ઇચ્છે છે. પરાધીનતાથી છૂટીને સ્વાધીન થવા ઇચ્છે છે, તેની મુક્તિ થઈ જાય છે. પરંતુ જે માણસ સંસારથી દુઃખી થઈને એવું વિચારે છે કે, કોઈક તો મારું પોતાનું હોત, જે મને તેની શરણમાં લઈને, પોતાના ગળે લગાડીને મારાં દુઃખ, સંતાપ, પાપ, અભાવ, ભય, નિરસતા વગેરે દૂર કરી દેત, આવા આર્ત સાધકને ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. તાત્પર્ય એ થયું કે, મુક્તિને માટે ભગવાનની આવશ્યકતા નથી, પરંતુ ભક્તિ પ્રાપ્ત કરવા માટે જ ભગવાનની આવશ્યકતા છે. જ્યારે મનુષ્ય આ વાતને જાણી લે છે કે આટલા મોટા સંસારમાં, અનંત બ્રહ્માંડોમાં કોઈ પણ વસ્તુ આપણી પોતાની નથી, બલકે જેના એક અંશમાં અનંત બ્રહ્માંડ છે, તે જ આપણો પોતાનો છે, ત્યારે તેની અંદર ભગવાનની આવશ્યકતાનો અનુભવ થાય છે. કારણ કે આપણી વસ્તુ એ જ હોઈ શકે છે, જે હંમેશાં આપણી સાથે રહે અને આપણે હંમેશાં તેની સાથે રહી શકીએ. જે ક્યારેય આપણાથી અલગ ન થાય અને આપણે ક્યારેય તેનાથી અલગ ન થઈએ; એવી વસ્તુ એક ભગવાન જ હોઈ શકે છે.

હવે પ્રશ્ન થાય છે કે જ્યારે મનુષ્યને ભગવાનની આવશ્યકતા છે, તો પછી ભગવાન મળતા કેમ નથી ? એનું કારણ એ છે કે, મનુષ્ય ભગવાનની પ્રાપ્તિ વિના પણ સુખ-ચેનથી રહે છે, તેથી તે તેની આવશ્યકતાને વિસારે પાડી દે છે. તે, મળેલી વસ્તુ, યોગ્યતા અને સામર્થ્યમાં જ સંતોષ માની લે છે. જો તે ભગવાનની આવશ્યકતાનો અનુભવ કરે, ભગવાન વિના ચેન ન પડે, તો ભગવાન પ્રાપ્ત થવામાં વિલંબ નથી. કારણ કે જે નિત્ય પ્રાપ્ત છે, તેની પ્રાપ્તિમાં વાર શેની ?

૧. જે મુક્ત થઈ જાય છે, તેને તો સ્વાભાવિક જ સંતોષ થઈ જાય છે, પરંતુ જેની અંદર ભક્તિના સંસ્કાર છે, તેને સંતોષ થતો નથી. કારણ કે ભક્તિના સંસ્કારવાળા ઉપર ભગવાન વિશેષ કૃપા કરે છે અને તેને ક્યાંય અટકવા દેતા નથી.

૨. અહીં શંકા થઈ શકે છે કે રાત્રે સૂર્ય રહેતો નથી, છતાં અગ્નિ રાત્રિના સમયે ઉપરની તરફ કેમ જાય છે ? એનું સમાધાન એ છે કે રાત હોય અથવા દિવસ, સૂર્ય ક્યાંય પણ હોય, તે હંમેશાં પૃથ્વીની ઉપર જ રહે છે. તેથી જેમ ભારતના લોકો સૂર્યને પૃથ્વીથી ઉપર જુએ છે એ જ રીતે (પૃથ્વી મંડળ પર ભારતની લગભગ વિપરીત દિશામાં) અમેરિકાના લોકો પણ સૂર્યને ઉપર જ જુએ છે.

ભગવાન કોઈ વૃક્ષ તો છે નહીં કે આજે વાવીશું અને વર્ષો પછી ફળ મળશે ! તે તો બધાં સ્થળે, બધા સમયે, બધી વસ્તુઓમાં, બધી અવસ્થાઓમાં, બધી પરિસ્થિતિઓમાં જેમ-ના-તેમ વિદ્યમાન છે. આપણે જ તેમનાથી વિમુખ થયા છીએ. તે આપણાથી ક્યારેય વિમુખ થયા નથી.

સંબંધ — બીજા શ્લોકમાં ભગવાને જ્ઞાનવિજ્ઞાન કહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. એ પ્રતિજ્ઞા અનુસાર હવે ભગવાન જ્ઞાન-વિજ્ઞાન કહેવાનો આરંભ કરે છે.

ભૂમિરાપોડનલો વાયુઃ ખં મનો બુદ્ધિરેવ ચ ।
અહંકાર ઈતીયં મે ભિન્ના પ્રકૃતિરષ્ટધા ॥ ૪ ॥
અપરેયમિતસ્ત્વન્યાં પ્રકૃતિં વિદ્ધિ મે પરામ્ ।
જીવભૂતાં મહાબાહો યયેદં ધાર્યતે જગત્ ॥ ૫ ॥

ભૂમિઃ	= પૃથ્વી	ઈયમ્	= આ	અન્યામ્	= ભિન્ન
આપઃ	= જળ,	અષ્ટધા	= આઠ પ્રકારના	જીવભૂતામ્	= જીવરૂપે બનેલી
અનલઃ	= અગ્નિ,	ભિન્ના	= ભેદવાળી	મે	= મારી
વાયુઃ	= વાયુ,	મે	= મારી	પરામ	= પરા
ખમ્	= આકાશ (-આપંચમહાભૂત)	ઈયમ્	= આ	પ્રકૃતિમ્	= પ્રકૃતિને
ચ	= અને	અપરા	= અપરા	વિદ્ધિ	= જાણ
મનઃ	= મન,	પ્રકૃતિઃ	= પ્રકૃતિ છે.	યયા	= જેના દ્વારા
બુદ્ધિ	= બુદ્ધિ	તુ	= અને	ઈદમ્	= આ
એવ	= તથા	મહાબાહો	= હે મહાબાહો!	જગત્	= જગત
અહંકારઃ	= અહંકાર -	ઈતઃ	= આ અપરા	ધાર્યતે	= ધારણ કરવામાં
ઈતિ	= આ પ્રમાણે		પ્રકૃતિથી		આવે છે

ટીકા — [જે પરિવર્તનશીલ છે. કદી એકરૂપ નથી રહેતું, તે જડનું જ ભગવાને અત્યંત સૂક્ષ્મરૂપે ‘ક્ષર’ નામથી વર્ણન કર્યું છે — ‘ક્ષરઃ સર્વાણિ ભૂતાનિ’ (અ. ૧૫/૧૬), પછી ‘ભૂમિરાપોડનલો વાયુઃ..... પ્રકૃતિરષ્ટધા’ (અ. ૭/૪) — આ શ્લોકમાં તેને જ આઠ ભેદોવાળી ‘અપરા પ્રકૃતિ’ના નામથી કહી છે અને પછી ‘મહાભૂતાન્યહંકારઃ..... પચ્ચ ચેન્દ્રિયગોચરાઃ’ (અ. ૧૩/૫) — આ શ્લોકમાં તેના જ વિસ્તારથી ચોવીસ ભેદ બતાવ્યા છે.]

‘ભૂમિરાપોડનલો વાયુઃ..... વિદ્ધિ મે પરામ્’ — પરમાત્મા બધાનું કારણ છે. તેઓ પ્રકૃતિને લઈને સૃષ્ટિની રચના કરે છે.^૧ જે પ્રકૃતિને લઈને રચના કરે છે, તેનું નામ ‘અપરા પ્રકૃતિ’ છે અને પોતાનો અંશ જે જીવ છે,

તેને ભગવાન ‘પરા પ્રકૃતિ’ કહે છે. અપરા પ્રકૃતિ નિષ્કૃષ્ટ, જડ અને પરિવર્તનશીલ છે તથા પરા પ્રકૃતિ શ્રેષ્ઠ, ચેતન અને પરિવર્તનરહિત છે.

પ્રત્યેક મનુષ્યનો સ્વભાવ ભિન્ન-ભિન્ન હોય છે. જેવી રીતે સ્વભાવને મનુષ્યથી અલગ સિદ્ધ નથી કરી શકતા, એવી જ રીતે પરમાત્માની પ્રકૃતિને પરમાત્માથી અલગ (સ્વતંત્ર) સિદ્ધ નથી કરી શકતા. આ પ્રકૃતિ પ્રભુનો જ એક સ્વભાવ છે; એટલા માટે તેનું નામ ‘પ્રકૃતિ’ છે. એ જ રીતે પરમાત્માનો અંશ હોવાથી જીવને પરમાત્માથી ભિન્ન સિદ્ધ નથી કરી શકતા; કેમકે એ પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે. પરમાત્માનું સ્વરૂપ હોવા છતાં પણ કેવળ અપરા પ્રકૃતિની સાથે સંબંધ જોડવાને કારણે આ જીવાત્માને પ્રકૃતિ કહેવામાં આવ્યો છે. અપરા પ્રકૃતિના સંબંધથી પોતાનામાં

૧. ક્યાંક તો પ્રકૃતિને લઈને ભગવાન રચના કરે છે (ગીતા — ૮/૮) અને ક્યાંક ભગવાનની અધ્યક્ષતામાં પ્રકૃતિ રચના કરે છે (ગીતા — ૮/૧૦) — ગીતામાં આ બન્ને પ્રકારથી સંસારની રચનાનું વર્ણન આવે છે.

કૃતિ (કાર્ય) માનવાને કારણે જ એ જીવરૂપ છે. જો તે પોતાનામાં કૃતિ ન માને તો એ પરમાત્મસ્વરૂપ જ છે; પછી તેની જીવ અથવા પ્રકૃતિ સંજ્ઞા નથી રહેતી અર્થાત્ એમાં બંધનકારક કર્તૃત્વ અને ભોકૃત્વ નથી રહેતું (ગીતા - ૧૮/૧૭).

અહીં અપરા પ્રકૃતિમાં પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, આકાશ, મન, બુદ્ધિ અને અહંકાર - આ આઠ શબ્દો લેવામાં આવ્યા છે. એમાંથી જો પાંચ સ્થૂળ ભૂતોથી સ્થૂળ સૃષ્ટિ માનવામાં આવે તથા મન, બુદ્ધિ અને અહંકાર - આ ત્રણેથી સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિ માનવામાં આવે તો આ વર્ણનમાં સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિ તો આવી જાય છે, પરંતુ કારણરૂપ પ્રકૃતિ એમાં નથી આવતી. કારણરૂપ પ્રકૃતિના વિના પ્રકૃતિનું વર્ણન અધૂરું રહી જાય છે. આથી આદરણીય ટીકાકારોએ પાંચ સ્થૂળ ભૂતોથી સૂક્ષ્મ પંચતન્માત્રાઓ (શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ)ને લીધી છે, કે જે પાંચ સ્થૂળ ભૂતોનું કારણ છે. 'મન' શબ્દથી અહંકાર લીધો છે, કે જે મનનું કારણ છે. 'બુદ્ધિ' શબ્દથી મહત્ત્વ (સમષ્ટિ બુદ્ધિ) અને 'અહંકાર' શબ્દથી પ્રકૃતિ લેવામાં આવી છે. આ રીતે આ આઠ શબ્દોનો એવો અર્થ લેવાથી જ સમષ્ટિ અપરા પ્રકૃતિનું પૂરું વર્ણન થાય છે; કેમકે એમાં સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ - એ ત્રણે સમષ્ટિ શરીરો આવી જાય છે. શાસ્ત્રોમાં આ જ સમષ્ટિ પ્રકૃતિનું 'પ્રકૃતિ-વિકૃતિ'ના નામથી વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.^૧ પરંતુ અહીં એક વાતનું ધ્યાન આપવાનું છે કે ભગવાને અહીં અપરા અને પરા પ્રકૃતિનું વર્ણન 'પ્રકૃતિ-વિકૃતિ'ની દૃષ્ટિએ નથી કર્યું. જો ભગવાન પ્રકૃતિ-વિકૃતિની દૃષ્ટિએ વર્ણન કરત તો ચેતનને પ્રકૃતિના નામથી કહેત જ નહિ. કેમકે ચેતન ન તો પ્રકૃતિ છે અને ન વિકૃતિ છે. આનાથી સિદ્ધ થાય છે કે ભગવાને અહીં જડ અને ચેતનનો વિભાગ બતાવવા માટે જ અપરા પ્રકૃતિના નામથી જડનું અને પરા પ્રકૃતિના નામથી ચેતનનું વર્ણન કર્યું છે.

અહીં એ આશય માલૂમ પડે છે કે પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ - આ તત્ત્વોના સ્થૂળરૂપથી સ્થૂળ સૃષ્ટિ

લેવામાં આવી છે અને તેઓનું સૂક્ષ્મરૂપ જેને પંચતન્માત્રાઓ કહેવામાં આવે છે, તેઓનાથી સૂક્ષ્મસૃષ્ટિ લેવામાં આવી છે. સૂક્ષ્મસૃષ્ટિનાં અંગ મન, બુદ્ધિ અને અહંકાર છે. અહંકાર બે પ્રકારનો હોય છે - (૧) 'અહં-અહં' કરીને અંતઃકરણની વૃત્તિનું નામ પણ અહંકાર છે કે જે કારણરૂપ છે. આ થઈ અપરા 'પ્રકૃતિ' જેનું વર્ણન અહીં ચોથા શ્લોકમાં થયું છે અને (૨) 'અહં' રૂપે વ્યક્તિત્વ, એકદેશીયતાનું નામ પણ અહંકાર છે કે જે કર્તારૂપ છે અર્થાત્ પોતાને ક્રિયાઓનો કરવાવાળો માને છે. આ થઈ 'પરા પ્રકૃતિ', જેનું વર્ણન અહીં પાંચમા શ્લોકમાં થયું છે. આ અહંકાર કારણશરીરમાં તાદાત્મ્યરૂપથી રહે છે. આ તાદાત્મ્યમાં એક જડ-અંશ છે અને એક ચેતન-અંશ છે. એમાં જે જડ-અંશ છે તે કારણ-શરીર છે અને એમાં જે અભિમાન કરે છે, તે ચેતન-અંશ છે. જ્યાં સુધી બોધ નથી થતો, ત્યાં સુધી આ જડ-ચેતનના તાદાત્મ્યવાળા કારણશરીરનો 'અહં' કર્તારૂપે નિરંતર ચાલુ રહે છે. સુષુપ્તિને સમયે એ સૂતેલો રહે છે અર્થાત્ પ્રગટ નથી થતો. નિદ્રામાંથી જાગતાં 'હું સૂતો હતો, હવે જાગત થયો છું' આ રીતે 'અહં'ની જાગૃતિ થાય છે. એના પછી મન અને બુદ્ધિ જાગૃત થાય છે; જેમ કે - હું ક્યાં છું, - કેમ છું - આ મનની જાગૃતિ થઈ અને હું આ સ્થળે, આ સમયે છું - એવો નિશ્ચય થવો એ બુદ્ધિની જાગૃતિ થઈ. આ રીતે નિદ્રામાંથી જાગતાં જેનો અનુભવ થાય છે, તે 'અહં' પરા પ્રકૃતિ છે અને વૃત્તિરૂપી જે અહંકાર છે, તે અપરા પ્રકૃતિ છે આ અપરા પ્રકૃતિને પ્રકાશિત કરવાવાળો અને આશ્રય આપવાવાળો ચેતન જ્યારે અપરા પ્રકૃતિને પોતાની માની લે છે, ત્યારે તે જીવરૂપી પરા પ્રકૃતિ થાય છે - 'યયેદં ધાર્યતે જગત્'.

જો આ પરા પ્રકૃતિ અપરા પ્રકૃતિથી વિમુખ થઈને પરમાત્માની જ સન્મુખ થઈ જાય, પરમાત્માને જ પોતાના માને અને અપરા પ્રકૃતિને કદી પણ પોતાની ન માને અર્થાત્ અપરા પ્રકૃતિ સાથેનો સંબંધ સર્વથા ત્યજીને નિર્લિપ્તતાનો અનુભવ કરી લે તો તેને પોતાના સ્વરૂપનો બોધ થઈ જાય છે. સ્વરૂપનો બોધ થઈ જતાં પરમાત્માનો

૧. મૂળપ્રકૃતિરવિકૃતિર્મહદાદ્યાઃ પ્રકૃતિવિકૃતયઃ સપ્ત । ષોડશકસ્તુ વિકારો ન પ્રકૃતિર્ન વિકૃતિઃ પુરુષઃ ॥

(સાંખ્યકારિકા ૩)

તાત્પર્ય એ છે કે મૂળ પ્રકૃતિ તો કોઈથી પેદા નથી થતી; આથી તે કોઈની પણ વિકૃતિ (કાર્ય) નથી. મૂળ પ્રકૃતિથી પેદા થવાને કારણે મહત્ત્વ, અહંકાર અને પંચતન્માત્રાઓ - એ સાત પદાર્થો 'વિકૃતિ' પણ છે અને શબ્દ વગેરે પાંચ વિષયો તથા દસ ઇન્દ્રિયોનું કારણ હોવાથી 'પ્રકૃતિ' પણ છે અર્થાત્ આ સાતેય પદાર્થો 'પ્રકૃતિ-વિકૃતિ' છે. શબ્દ વગેરે પાંચ વિષયો, દસ ઇન્દ્રિયો અને મન - આ સોળ પદાર્થો કેવળ 'વિકૃતિ' છે; કેમકે એ કોઈની પણ પ્રકૃતિ (કારણ) નથી અર્થાત્ એમનાથી કોઈ પણ પદાર્થ પેદા નથી થતો.

ચેતન ન પ્રકૃતિ છે અને ન વિકૃતિયે છે અર્થાત્ એ ન તો કોઈનું કારણ છે અને ન કાર્ય.

પ્રેમ પ્રગટ થઈ જાય છે,^૧ કે જે પહેલાં અપરા પ્રકૃતિની સાથે સંબંધ રાખવાથી આસક્તિ અને કામનાના રૂપમાં હતો. એ પ્રેમ અનંત, અગાધ, અસીમ, આનંદરૂપ અને પ્રતિશક્ષે વર્ધમાન છે. તેની પ્રાપ્તિ થવાથી આ પરા પ્રકૃતિ પ્રાપ્ત-પ્રાપ્તવ્ય થઈ જાય છે, પોતાના અસંગરૂપનો અનુભવ થવાથી જ્ઞાત-જ્ઞાતવ્ય થઈ જાય છે અને અપરા પ્રકૃતિને સંસારમાત્રની સેવામાં લગાડીને સંસારથી સર્વથા વિમુખ થવાથી કૃતકૃત્ય થઈ જાય છે. આ માનવજીવનની પૂર્ણતા છે અને સફળતા છે.

‘પ્રકૃતિરષ્ટધા અપરેયમ્’ પદોથી એવું માલૂમ પડે છે કે અહીં જે આઠ પ્રકારની અપરા પ્રકૃતિ કહેવામાં આવી છે, તે ‘વ્યષ્ટિ અપરા પ્રકૃતિ’ છે. એનું કારણ એ છે કે મનુષ્યને વ્યષ્ટિ પ્રકૃતિ અથાત્ શરીરથી જ બંધન થાય છે. સમષ્ટિ પ્રકૃતિથી નહિ. કારણ કે મનુષ્ય વ્યષ્ટિ શરીરની સાથે પોતાનાપણું કરી લે છે, જેનાથી બંધન થાય છે.

વ્યષ્ટિ કોઈ અલગ તત્ત્વ નથી, પરંતુ સમષ્ટિનો જ એક અલ્પ અંશ છે. સમષ્ટિ સાથે માનેલો સંબંધ જ વ્યષ્ટિ કહેવાય છે અર્થાત્ સમષ્ટિના અંશ શરીરની સાથે જીવ પોતાનો સંબંધ માની લે, તો તે સમષ્ટિનો અંશ શરીર જ ‘વ્યષ્ટિ’ કહેવાય છે. વ્યષ્ટિ સાથે સંબંધ જોડવો એ જ બંધન છે. આ બંધન છોડાવવાને માટે ભગવાનને આઠ પ્રકારની અપરા પ્રકૃતિનું વર્ણન કરીને કહ્યું છે કે જીવરૂપી પરા પ્રકૃતિએ જ અપરા પ્રકૃતિને ધારણ કરી રાખી છે. જો ધારણ ન કરે તો બંધનનો પ્રશ્ન જ નથી.

પંદરમા અધ્યાયના સાતમા શ્લોકમાં ભગવાને જીવાત્માને પોતાનો અંશ કહ્યો છે — ‘મમૈવાંશો જીવલોકે જીવભૂતઃ સનાતનઃ’. પરંતુ એ પ્રકૃતિમાં સ્થિત રહેવાવાળા મન અને પાંચે ઈન્દ્રિયોને ખેંચે છે અર્થાત્ તેઓને પોતાની માને છે — ‘મનઃ ષષ્ઠાનીન્દ્રિયાણિ પ્રકૃતિસ્થાનિ કર્ષતિ’. એ જ રીતે તેરમા અધ્યાયના પાંચમા શ્લોકમાં ભગવાને ક્ષેત્રરૂપથી સમષ્ટિનું વર્ણન કરીને છઠ્ઠા શ્લોકમાં વ્યષ્ટિના વિકારોનું વર્ણન કર્યું; કેમકે આ વિકારો વ્યષ્ટિના જ હોય છે, સમષ્ટિના નહિ. આ બધાથી એ જ સિદ્ધ થયું કે વ્યષ્ટિ સાથે સંબંધ જોડવો એ જ બાધક છે. આ વ્યષ્ટિથી સંબંધ તોડવાને માટે જ અહીં વ્યષ્ટિ અપરા પ્રકૃતિનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે કે જે સમષ્ટિનું જ અંગ છે. વ્યષ્ટિ પ્રકૃતિ અર્થાત્

શરીર સમષ્ટિ સૃષ્ટિમાત્રની સાથે સર્વથા અભિન્ન છે, ભિન્ન કદી થઈ જ નથી શકતું.

વાસ્તવમાં મૂળ પ્રકૃતિ કદી કોઈની બાધક કે સાધક (સહાયક) નથી થતી. જ્યારે સાધક તેની સાથે પોતાનો સંબંધ નથી માનતો, ત્યારે તો તે સહાયક થઈ જાય છે, પરંતુ જ્યારે એ તેની સાથે પોતાનો સંબંધ માની લે છે, ત્યારે તે બાધક થઈ જાય છે; કેમકે પ્રકૃતિની સાથે સંબંધ માનવાથી વ્યષ્ટિ અહંતા (હુંપણું) પેદા થાય છે. આ અહંતા જ બંધનનું કારણ બને છે.

અહીં ‘ઈતીયં મે’ પદોથી ભગવાન એ ચેતવી રહ્યા છે કે આ અપરા પ્રકૃતિ મારી છે. એની સાથે ભૂલથી પોતાનાપણું કરી લેવું એ જ વારંવાર જન્મ-મરણનું કારણ છે; અને જે ભૂલ કરે છે, તેના ઉપર જ ભૂલ દૂર કરવાની જવાબદારી હોય છે. આથી જીવે આ ‘અપરા’ની સાથે પોતાપણું ન કરવું.

અહંતામાં ભોગેચ્છા અને જિજ્ઞાસા — એ બેઉ રહે છે. આ પૈકી ભોગેચ્છાને કર્મયોગ દ્વારા દૂર કરી શકાય છે અને જિજ્ઞાસાને જ્ઞાનયોગ દ્વારા પૂરી કરી શકાય છે. કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગ — આ બેમાંથી કોઈ પણ એક સમ્યક રીતે પૂર્ણ થવાથી એકબીજામાં બન્ને આવી જાય છે (ગીતા-૫/૪-૫) અર્થાત્ ભોગેચ્છાની નિવૃત્તિ થતાં જિજ્ઞાસાની પણ પૂર્તિ થઈ જાય છે અને જિજ્ઞાસાની પૂર્તિ થતાં ભોગેચ્છાની પણ નિવૃત્તિ થઈ જાય છે. કર્મયોગમાં ભોગેચ્છા દૂર થતાં તથા જ્ઞાનયોગમાં જિજ્ઞાસાની પૂર્તિ થતાં અસંગતા આપમેળે આવી જાય છે. એ અસંગતાનો પણ ઉપભોગ ન કરવાથી વાસ્તવિક બોધ થઈ જાય છે અને મનુષ્યનો જન્મ સર્વથા સાર્થક થઈ જાય છે.

‘જીવભૂતામ્’ — વાસ્તવમાં એ જીવરૂપ નથી, પરંતુ જીવ બનેલો છે. એ તો સ્વતઃ સાક્ષાત્ પરમાત્માનો અંશ છે. કેવળ સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણશરીરરૂપી પ્રકૃતિની સાથે સંબંધ જોડવાથી જ એ જીવ બન્યો છે. એ સંબંધ જોડે છે — પોતાના સુખને માટે. આ જ સુખ એના જન્મમરણરૂપી મહાન દુઃખનું ખાસ કારણ છે.

‘મહાબાહો’ — હે અર્જુન! તું મહાન શક્તિશાળી છે. એટલા માટે તું અપરા અને પરા પ્રકૃતિના ભેદને સમજવામાં સમર્થ છે. એને સમજ — ‘વિદ્ધિ’.

૧. જે સાધકમાં જ્ઞાનમાર્ગનું વિશેષ મહત્ત્વ હોય છે, તેનામાં પરમાત્માનો પ્રેમ પોતાના સ્વરૂપના આકર્ષણના રૂપમાં પ્રગટ થઈ જશે અને જે સાધકમાં ભક્તિના સંસ્કારો હોય છે, તેનામાં એ પ્રભુપ્રેમના રૂપમાં પ્રગટ થઈ જશે. જો જ્ઞાનમાર્ગવાળા સાધકનો આગ્રહ નહિ હોય તો તેનામાં પણ પ્રભુ-પ્રેમ પ્રગટ થઈ જશે. વાસ્તવમાં સ્વરૂપબોધ થતાં જ્ઞાનમાર્ગીનો આગ્રહ નથી રહેતો; આથી તેનામાં પ્રભુ-પ્રેમ થઈ જાય છે. એ દૃષ્ટિએ અંતમાં બન્ને (ભક્તિયોગી અને જ્ઞાનયોગી) એક થઈ જાય છે.

‘યથેદં ધાર્યતે જગત્’^૧ – વાસ્તવમાં આ જગત જગદ્રૂપ નથી, પરંતુ ભગવાનનું જ સ્વરૂપ છે – ‘વાસુદેવઃ સર્વમ્’ (અ. ૭/૧૮), ‘સદસચ્ચાહમ્’ (અ. ૮/૧૮). કેવળ આ પરા પ્રકૃતિ – જીવે તેને જગતરૂપથી ધારણ કરી રાખ્યું છે અર્થાત્ જીવ આ સંસારની સ્વતંત્ર સત્તા ન માનીને તેને કેવળ ભગવત્સ્વરૂપ જ માને તો તેનું જન્મમરણરૂપી બંધન દૂર થશે.

ભગવાનની પરા પ્રકૃતિ હોઈને પણ જીવાત્માએ આ દશ્યમાન જગતને, કે જે અપરા પ્રકૃતિ છે, ધારણ કરી રાખ્યું છે અર્થાત્ આ પરિવર્તનશીલ, વિકારી જગતને સ્થાયી, સુંદર અને સુખપ્રદ માનીને ‘હું’ અને ‘મારા’રૂપે ધારણ કરી રાખ્યું છે. જેની ભોગો અને પદાર્થોમાં જેટલી આસક્તિ છે અને આકર્ષણ છે, તેને એટલા જ સંસાર અને શરીર સ્થાયી, સુંદર અને સુખદાયી માલૂમ પડે છે. પદાર્થોનો સંગ્રહ તથા તેમનો ઉપભોગ કરવાની લાલસા જ ખાસ બાધક છે. સંગ્રહથી અભિમાનજન્ય સુખ થાય છે અને ભોગોથી સંયોગજન્ય સુખ થાય છે. આ સુખાસક્તિથી જ જીવે જગતને જગતરૂપથી ધારણ કરી રાખ્યું છે. સુખાસક્તિને કારણે જ તે આ જગતને ભગવત્સ્વરૂપે નથી જોઈ શકતો. જેવી રીતે સ્ત્રી વાસ્તવમાં જનન-શક્તિ છે; પરંતુ સ્ત્રીમાં આસક્ત પુરુષ સ્ત્રીને માતૃરૂપે નથી જોઈ શકતો, એવી જ રીતે સંસાર વાસ્તવમાં ભગવત્સ્વરૂપ છે; પરંતુ સંસારને પોતાનો ભોગ્ય માનવાવાળો ભોગ્યાસક્ત પુરુષ સંસારને ભગવત્સ્વરૂપે નથી જોઈ શકતો. આ ભોગ્યાસક્તિ જ જગતને ધારણ કરાવે છે અર્થાત્ જગતને ધારણ કરાવવામાં કારણ છે.

બીજી વાત, સઘળા મનુષ્યોનાં શરીરની ઉત્પત્તિ રજ-વીર્યથી જ થાય છે, કે જે સ્વરૂપથી આપોઆપ જ મલિન છે. પરંતુ ભોગોમાં આસક્ત પુરુષોની એ શરીરોમાં મલિન બુદ્ધિ નથી થતી, પરંતુ રમણીય બુદ્ધિ થાય છે. આ રમણીય બુદ્ધિ જ જગતને ધારણ કરાવે છે.

નદીને કિનારે ઊભેલા એક સંતને કોઈએ કહ્યું કે ‘જુઓ મહારાજ! આ નદીનું પાણી વહી રહ્યું છે અને પેલા પુલ ઉપર મનુષ્યો વહી રહ્યા છે.’ સંતે તેને કહ્યું કે ‘જુઓ ભાઈ, નદીનું પાણી જ નહિ, ખુદ નદી પણ વહી રહી છે; અને પુલ ઉપર મનુષ્યો જ નહિ ખુદ પુલ પણ વહી રહ્યો છે.’ તાત્પર્ય એ થયું કે એ નદી, પુલ તથા મનુષ્યો બહુ

ઝડપથી નાશની તરફ જઈ રહ્યાં છે. એક દિવસે, ન એ નદી રહેશે, ન એ પુલ રહેશે અને ન એ મનુષ્યો રહેશે. એવી જ રીતે આ પૃથ્વી પણ વહી રહી છે અર્થાત્ પ્રલયની તરફ જઈ રહી છે. આ રીતે ભાવરૂપથી દેખાવાવાળું આ સમગ્ર જગત પ્રતિક્ષણે અભાવમાં જઈ રહ્યું છે; પરંતુ જીવે તેને ભાવરૂપથી અર્થાત્ ‘છે’ રૂપથી ધારણ (સ્વીકાર) કરી રાખ્યું છે. પરા પ્રકૃતિની (સ્વરૂપથી) ઉત્પત્તિ નથી થતી; પરંતુ અપરા પ્રકૃતિની સાથે તાદાત્મ્ય કરવાને કારણે આ શરીરની ઉત્પત્તિને પોતાની ઉત્પત્તિ માની લે છે અને શરીરના નાશને પોતાનો નાશ માની લે છે, જેથી એ જન્મતો-મરતો રહે છે. જો એ અપરાની સાથે સંબંધ ન જોડે, એનાથી વિમુખ થઈ જાય અર્થાત્ ભાવરૂપથી એને સત્તા ન આપે તો જગત સતરૂપથી દેખાઈ જ નથી શકતું.

‘ઈદમ્’ પદથી શરીર અને સંસાર – બન્ને લેવાં જોઈએ; કેમકે શરીર અને સંસાર અલગ-અલગ નથી. તત્ત્વતઃ (ધાતુ ચીજ) એક જ છે. શરીર અને સંસારનો ભેદ કેવળ માનેલો છે, વાસ્તવમાં અભેદ જ છે. એટલા માટે તેરમા અધ્યાયમાં ભગવાને ‘ઈદં શરીરમ્’ પદોથી શરીરને ક્ષેત્ર બતાવ્યું (અ. ૧૩/૧); પરંતુ જ્યાં ક્ષેત્રનું વર્ણન કર્યું છે, ત્યાં સમજિનું જ વર્ણન થયું છે (અ. ૧૩/૫) અને ઈચ્છા-દ્વેષ વગેરે વિકારો વ્યજિના માનવામાં આવ્યા છે (અ. ૧૩/૬); કેમકે ઈચ્છા વગેરે વિકારો વ્યજિ પ્રાણીના જ હોય છે. તાત્પર્ય એ છે કે સમજિ અને વ્યજિ તત્ત્વતઃ એક જ છે. એક હોવા છતાં પણ પોતાને શરીર માનવાથી ‘અહંતા’ અને શરીરને પોતાનું માનવાથી ‘મમતા’ પેદા થાય છે, જેનાથી બંધન થાય છે. જો શરીર અને સંસારની અભિન્નતાનો અથવા પોતાની અને ભગવાનની અભિન્નતાનો સાક્ષાત્ અનુભવ થઈ જાય તો અહંતા અને મમતા આપમેળે દૂર થાય છે. આ અહંતા અને મમતા કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ અને ભક્તિયોગ – ત્રણેયથી દૂર થાય છે. કર્મયોગથી – ‘નિર્મમો નિરહંકારઃ’ (ગીતા – ૨/૭૧), જ્ઞાનયોગથી – ‘અહંકારં. . . વિમુચ્ય નિર્મમઃ’ (ગીતા – ૧૮/૫૩) અને ભક્તિયોગથી ‘નિર્મમો નિરહંકારઃ’ (ગીતા – ૧૨/૧૩). તાત્પર્ય એ છે કે જડતાની સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ થવો જોઈએ. કે જે કેવળ માની લીધેલો છે. આથી વિવેકપૂર્વક ન માનવાથી અર્થાત્ વાસ્તવિકતાનો અનુભવ કરવાથી એ માની લીધેલો સંબંધ દૂર થાય છે.

૧. ગીતામાં ‘જગત્’ શબ્દ ક્યાંક ‘પરા’ પ્રકૃતિનો (અ. ૭/૧૩), ક્યાંક ‘અપરા’ પ્રકૃતિનો (અ. ૭/૫) અને ક્યાંક ‘પરા-અપરા’ બેઉ પ્રકૃતિઓનો વાચક છે. (અ. ૭/૬).

વિશેષ વાત

જેવી રીતે ગુરુશિષ્યનો સંબંધ હોય છે, તો એમાં ગુરુ શિષ્યને પોતાનો શિષ્ય માને છે. શિષ્ય ગુરુને પોતાના ગુરુ માને છે. આ રીતે ગુરુ અલગ છે અને શિષ્ય અલગ છે અર્થાત્ એ બન્નેની અલગ-અલગ સત્તા દેખાય છે. પરંતુ એ બન્નેના સંબંધથી એક ત્રીજી સત્તા પ્રતીત થવા લાગી જાય છે, જેને ‘સંબંધની સત્તા’ કહે છે.^૧ એવી જ રીતે સાક્ષાત્ પરમાત્માના અંશ જીવે શરીર-સંસારની સાથે પોતાનો સંબંધ માની લીધો છે. આ સંબંધને કારણે એક ત્રીજી સત્તા પ્રતીત થવા લાગી જાય છે, જેને ‘હું’ પણ કહે છે. સંબંધની આ સત્તા (‘હું’પણ) કેવળ માની લીધેલી છે, વાસ્તવમાં છે નહિ. જીવ ભૂલથી આ માની લીધેલા સંબંધને સત્ય માની લે છે અર્થાત્ એમાં સદ્ભાવ કરી લે છે અને બંધાઈ જાય છે. આ રીતે જીવ સંસારથી નહિ, પરંતુ સંસાર સાથે માની લીધેલા સંબંધથી જ બંધાય છે.

ગુરુ અને શિષ્યમાં તો બન્નેની અલગ-અલગ સત્તા છે અને બન્ને એકબીજા સાથે સંબંધ માને છે; પરંતુ જીવ (ચેતન) અને સંસાર (જડ) — આ બન્નેમાં કેવળ એક જીવની જ વાસ્તવિક સત્તા છે અને એ જ ભૂલથી સંસારની સાથે પોતાનો સંબંધ માને છે. સંસાર પ્રતિક્ષણે નષ્ટ થઈ રહ્યો છે; આથી તેની સાથે માનેલો સંબંધ પણ પ્રતિક્ષણે આપમેળે નષ્ટ થઈ રહ્યો છે. એવું હોવા છતાં પણ જ્યાં સુધી સંસારથી સુખ પ્રતીત થાય છે. ત્યાં સુધી તેની સાથે માનેલો સંબંધ સ્થાયી પ્રતીત થાય છે, તાત્પર્ય એ છે કે સંસાર સાથે માની લીધેલો સંબંધ સુખાસકિત ઉપર જ ટકેલો છે. સંસાર સાથે સુખાસકિતપૂર્વક માની લીધેલા સંબંધને કારણે જ સંસાર અપ્રાપ્ત હોવા છતાં પણ પ્રાપ્ત અને

પરમાત્મા પ્રાપ્ત હોવા છતાં પણ અપ્રાપ્ત પ્રતીત થઈ રહ્યા છે. સંસાર સાથે માની લીધેલો સંબંધ તૂટતાં જ પરમાત્માના વાસ્તવિક સંબંધનો અથવા સંસારની અપ્રાપ્તિ અને પરમાત્માની પ્રાપ્તિનો અનુભવ થઈ જાય છે.

‘હું’પણને દૂર કરવા માટે સાધક પ્રકૃતિ અને પ્રકૃતિના કાર્યને ન તો પોતાનું સ્વરૂપ સમજે, ન તેનાથી કંઈ મળવાની ઈચ્છા રાખે અને ન પોતાને માટે પણ કંઈ કરે. જે કંઈ કરે, તે સઘળું કેવળ સંસારની સેવાને માટે જ કરતો રહે. તાત્પર્ય એ છે કે જે કંઈ પ્રકૃતિજન્ય પદાર્થો છે, તે બધાની સંસારની સાથે એકતા છે; આથી તેમને કેવળ સંસારના માનીને સંસારની. જ સેવામાં યોજતો રહે. એનાથી ક્રિયા અને પદાર્થોનો પ્રવાહ સંસારની તરફ થઈ જાય છે અને પોતાનું સ્વરૂપ અવશિષ્ટ રહી જાય છે અર્થાત્ પોતાના સ્વરૂપનો બોધ થઈ જાય છે. આ કર્મયોગ થયો. જ્ઞાનયોગમાં વિવેક-વિચારપૂર્વક પ્રકૃતિનાં કાર્ય પદાર્થો અને ક્રિયાઓ સાથે સર્વથા સંબંધ-વિચ્છેદ કરવાથી સ્વરૂપનો બોધ થઈ જાય છે. આ રીતે જડના સંબંધથી જે અહંતા (‘હું’પણ) પેદા થઈ હતી, તેની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે.

ભક્તિયોગમાં ‘હું કેવળ ભગવાનનો છું અને કેવળ ભગવાન જ મારા છે તથા હું શરીર-સંસારનો નથી અને શરીર-સંસાર મારાં નથી’ — એવી દૃઢ માન્યતા કરીને ભક્ત સંસારથી વિમુખ થઈને કેવળ ભગવત્પરાયણ થઈ જાય છે, જેથી સંસારનો સંબંધ આપમેળે તૂટી જાય છે અને અહંતાની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે.

આ રીતે કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ અને ભક્તિયોગ — આ ત્રણેમાંથી કોઈ એકનું પણ બરાબર અનુષ્ઠાન કરવાથી જડતા સાથેનો સર્વથા સંબંધ-વિચ્છેદ થઈને પરમાત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : જ્યારે ચેતન અપરા પ્રકૃતિની સાથે તાદાત્મ્ય કરી લે છે અર્થાત્ ‘અહમ્’ની સાથે એકરૂપ થઈને પોતાને ‘હું છું’ એવું માની લે છે, ત્યારે તે જીવરૂપ બનેલી ‘પરા પ્રવૃત્તિ’ કહેવાય છે. ‘અહમ્’ (હું) થી આ બાજુ જગત (અપરા પ્રકૃતિ) છે અને પેલી બાજુ પરમાત્મા છે, પરંતુ જીવ તે પરમાત્માનો સ્વીકાર ન કરીને, બલકે તેમની અપરા પ્રકૃતિનો સ્વીકાર કરીને તેને જગતરૂપે ધારણ કરી લે છે અને જન્મ-મરણના બંધનમાં પડી જાય છે.

‘અપરેયમિતસ્ત્વન્યામ્’ — અપરાથી અન્ય પરા છે અને પરાથી અન્ય અપરા છે. અપરા ‘અન્ય’ એટલે કે વિજાતીય છે. અન્યને પકડવાથી જ પરા ‘જીવ’ બની જાય છે — ‘જીવભૂતામ્’.

અપરા (પરિવર્તનશીલ) અને પરા (અપરિવર્તનશીલ) — બન્ને ભગવાનની પ્રકૃતિઓ અર્થાત્ શક્તિઓ છે — સ્વભાવ છે. ભગવાનની શક્તિ હોવાથી બન્ને ભગવાનથી અભિન્ન છે, કારણ કે શક્તિમાન વિના શક્તિની સ્વતંત્ર સત્તા હોતી નથી. જેમ નખ અને વાળ (કેશ) નિષ્પ્રાણ હોવા છતાં પણ આપણા પ્રાણયુક્ત શરીરથી અલગ નથી, એવી જ રીતે અપરા

૧. ગુરુશિષ્યના સંબંધમાં ગુરુનું કામ કેવળ શિષ્યનું હિત કરવાનું છે અને શિષ્યનું કામ કેવળ ગુરુની સેવા કરવાનું છે. આ રીતે સંસારમાં માની લીધેલા જેટલા પણ સંબંધો છે, સઘળા કેવળ એકબીજાનું હિત કે સેવા કરવાને માટે જ છે, પોતાને માટે નહિ.

પ્રકૃતિ જડ હોવા છતાં પણ ચેતન ભગવાનથી અલગ નથી — ‘સદસચ્ચાહમર્જુન’ (ગીતા-૮/૧૮). આ પ્રમાણે જ્યારે અપરા અને પરા — બન્ને પ્રકૃતિઓ ભગવાનનું સ્વરૂપ છે તો પછી ભગવાન સિવાય શું બાકી રહ્યું? અર્થાત્ કંઈ પણ શેષ ન રહ્યું. ‘વાસુદેવઃ સર્વમ્’ (ગીતા ૭/૧૮) મતલબ કે અપરા અને પરા — બન્ને પ્રકૃતિઓ સાથે ભગવાનનું સ્વરૂપ ‘સમગ્ર’ છે — અર્થાત્ પરા-અપરા, જડ-ચેતન બધું જ ભગવાન છે.

‘યયેદં ધાર્યતે જગત્’ નો મતલબ છે કે સંસાર ન તો ભગવાનની દૃષ્ટિમાં છે, બલકે જીવની દૃષ્ટિ (માન્યતા)માં છે. ભગવાનની દૃષ્ટિમાં સત-અસત સર્વ કાંઈ તે જ છે — ‘સદસચ્ચાહમર્જુન’ (ગીતા-૮/૧૮) અને મહાત્માની દૃષ્ટિમાં પણ સર્વ કાંઈ ભગવાન જ છે — ‘વાસુદેવઃ સર્વમ્’ (ગીતા-૭/૧૮). જીવે જ રાગ-દ્વેષને લીધે જગતને પોતાની બુદ્ધિમાં ધારણ કરી રાખ્યું છે. આ જ વાતને આગળ પંદરમા અધ્યાયના સાતમા શ્લોકમાં ‘મનઃષષ્ઠાનીન્દ્રિયાણિ પ્રકૃતિસ્થાનિ કર્ષતિ’ — પદો દ્વારા કહેવામાં આવી છે. જગતને સત્તા આપવાથી જ રાગ — દ્વેષ પેદા થાય છે.

જીવે સંસારની સત્તા માની લીધી અને સત્તા માનીને તેને મહત્તા આપી દીધી. મહત્તા આપવાથી કામના અર્થાત્ સુખ-ભોગની ઇચ્છા પેદા થઈ, જેના કારણે જીવ જન્મ-મરણના ચક્કરમાં પડી ગયો. તાત્પર્ય એ છે કે એક ભગવાન સિવાય બીજી સત્તા માનવાથી જ જીવ સંસારના બંધનમાં પડ્યો છે. તેથી બીજી સત્તા ન માનવાની જવાબદારી જીવની છે. જો તે સંસારની સત્તા ન માને તો સંસાર છે જ ક્યાં ?

ભગવાને પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, આકાશ, મન, બુદ્ધિ અને અહમ્ — આ આઠેયને અપરા (જડ) પ્રકૃતિ કહી છે.^૧ તેથી જેમ પૃથ્વી જડ અને જાણી શકાય તેવી છે, તેવી જ રીતે અહમ્ પણ જડ અને જાણી શકાય તેવો છે. તાત્પર્ય એ છે કે પૃથ્વી, જળ વગેરે આઠેય એક જ જાતિના છે^૨ અર્થાત્ જે જાતિની પૃથ્વી છે, એ જ જાતિનો અહમ્ પણ છે અર્થાત્ અહમ્ પણ માટીના ઢેફા જેવો જડ અને દૃશ્ય છે. તેથી ભગવાને અહમ્ને એતત્તાથી (આ ક્ષેત્ર નામથી) કહ્યો છે; જેમ કે — ‘એતદ્ યોવેતિ’ (ગીતા-૧૩/૧) ‘એતત્’ (આ) ક્યારેય ‘અહમ્’ (હું) હોતો નથી. તેથી અહમ્ ને એતત્તાથી કહેવાનું તાત્પર્ય છે કે એ (અહમ્) આપણું સ્વરૂપ નથી. પરંતુ જ્યારે ચેતન (જીવ) આ અહમ્ની સાથે પોતાનું તાદાત્મ્ય માની લે છે, ત્યારે તે બંધાઈ જાય છે — ‘અહંકાર વિમૂઢાત્મા કર્તાહમિતિમન્યતે’ (ગીતા-૩-૨૭). આને જ ત્રિજગડગ્રંથિ કહે છે.

‘અહંકાર ઈતિયં મે’ — આ ધાતુરૂપ અહંકાર તો અપરા પ્રકૃતિનો (જડ) છે, પરંતુ ‘હું છું’ — આ ગ્રંથિરૂપ અહંકાર માત્ર અપરા પ્રકૃતિનો નથી બલકે તેમાં પરા પ્રકૃતિ પણ મળેલી છે. તત્ત્વજ્ઞાન થવાથી જન્મ-મરણ આપનારો આ ગ્રંથિરૂપ અહંકાર તો રહેતો નથી પરંતુ અપરા પ્રકૃતિનો ધાતુરૂપ અહંકાર રહે છે.

ક્રિયા અને પદાર્થ ન તો પરા પ્રકૃતિમાં છે અને ન પરમાત્મામાં છે, બલકે અપરા પ્રકૃતિમાં છે. અપરા પ્રકૃતિ ક્રિયારૂપ અને પદાર્થરૂપ છે. પરમાત્મા પ્રકૃતિની સહાયથી જ સૃષ્ટિ-રચના કરે છે. પરા પ્રકૃતિ અર્થાત્ જીવ ક્રિયા અને પદાર્થરૂપ અપરા પ્રકૃતિમાં આસક્ત થઈને અને તેનો આશ્રય લઈને બંધાઈ જાય છે. અપરાની આસક્તિ અને તેનો આશ્રય લેવો એ જ જગતને ધારણ કરવું છે. તેથી ભગવાને સાતમા અધ્યાયના આરંભમાં જ ‘મથ્યાસકતમનાઃ પાર્થ યોગં યુગ્જન્ મદાશ્રયઃ’ પદો દ્વારા પોતાનામાં આસક્તિ (પ્રેમ) કરવા અને પોતાનો આશ્રય લેવાની વાત કહી છે. જો જીવ અપરા પ્રકૃતિમાં આસક્તિ ન રાખે અને તેનો આશ્રય ન લે તો તે મુક્ત થઈ જશે. જો તે ભગવાનમાં આસક્તિ (પ્રેમ) કરે અને તેમનો આશ્રય લે તો તે ‘ભક્ત’ બની જશે.

જગતની સ્વતંત્ર સત્તા નથી. બંધનકારક જગત તો જીવનું જ નિર્માણ છે. જીવ જ જગતને પકડે છે અને તેથી જ સુખ-દુઃખ થાય છે, બંધન થાય છે, ચોરાશી લાખ યોનિઓ, ભૂત, પ્રેત, પિશાચ, દેવતા વગેરે યોનિઓ તથા નરકોની પ્રાપ્તિ થાય છે. સત્ત્વ, રજ અને તમ — આ ત્રણે ગુણો કોઈ નુકસાન કરતા નથી, પરંતુ તેમનો સંગ કરવાથી જીવ ઊર્ધ્વગતિ,

૧. પૃથ્વી સ્થૂળ છે. પૃથ્વીથી સૂક્ષ્મ જળ છે. જળથી સૂક્ષ્મ તેજ છે. તેજથી સૂક્ષ્મ વાયુ છે. વાયુથી સૂક્ષ્મ આકાશ છે. આકાશથી સૂક્ષ્મ મન છે. મનથી સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ છે. બુદ્ધિથી સૂક્ષ્મ અહમ્ છે. અપરા પ્રકૃતિમાં બધાથી સૂક્ષ્મ અહમ્ છે. આ પ્રમાણે ભગવાને સ્થૂળથી સૂક્ષ્મ સુધી ક્રમ પ્રમાણે અપરા પ્રકૃતિનું વર્ણન કર્યું છે.

૨. એક અનેકમાં અનુગત (પાછળ ગયેલું) થાય તો તેને જાતિ કહે છે. પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, આકાશ, મન, બુદ્ધિ અને અહમ્ — આ આઠેયમાં જાતીય એકતા તો છે, પરંતુ સ્વરૂપની એકતા નથી અર્થાત્ જાતિ એક હોવા છતાં પણ એમનું સ્વરૂપ અલગ-અલગ છે. તેથી તેને ‘અષ્ટધા’ કહી છે. અપરા પ્રકૃતિનું કાર્ય હોવાથી અહીં પૃથ્વી, જળ વગેરેને પણ અપરા પ્રકૃતિ કહેવામાં આવ્યાં છે.

મધ્યગતિ અને અધોગતિમાં જાય છે — ‘કારણં ગુણ સંગોડસ્ય સદસદ્યોનિજન્મસુ’ (ગીતા-૧૩/૨૧). ગુણોનો સંગ જીવ પોતે કરે છે. અપરા પ્રકૃતિ કોઈની સાથે સંબંધ કરતી નથી. સંબંધ નથી તો પ્રકૃતિ કરે છે કે ન ગુણ કરે છે, ન ઈન્દ્રિયો કરે છે, ન મન કરે છે, ન બુદ્ધિ કરે છે. જીવ પોતે જ સંબંધ કરે છે. તેથી જ સુખી-દુઃખી થઈ રહ્યો છે, જન્મ-મરણમાં જઈ રહ્યો છે. જીવ સ્વતંત્ર છે, કેમકે તે પરા અર્થાત્ ઉત્કૃષ્ટ પ્રકૃતિ છે. અપરા પ્રકૃતિ તો બિચારી કંઈ કરતી નથી. કારણ કે તેનામાં ચેતના અને કામના નથી. તેનાથી સંબંધ જોડીને, તેનો સદુપયોગ — દુરુપયોગ કરીને જીવ ઊંચ-નીચ યોનિઓમાં જાય છે, ભટકે છે. મતલબ કે, અપરિવર્તનશીલ હોવા છતાં પણ જીવ વિજાતીય જગતની સાથે સંબંધ જોડીને પરિવર્તનશીલ જગતરૂપ થઈ જાય છે^૧ (આ જ અધ્યાયનો ૧૩મો શ્લોક). તેની દૃષ્ટિ શરીર તરફ જ રહે છે, પોતાના સ્વરૂપની સ્ફુરણા થતી જ નથી.

જે આપણાથી બધી રીતે અલગ છે, તે જગત અર્થાત્ શરીર — ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, અહમ્ની સાથે એકતા માની લીધી — એ જ જગતને ધારણ કરવું છે. વાસ્તવમાં જગત આપણું છે જ નહીં; કારણ કે જો આપણી ચીજ આપણને મળી ગઈ હોત તો આપણી કામનાઓ કાયમ માટે નષ્ટ થઈ જાત અને આપણે નિર્મમ, નિર્ભય, નિશ્ચિંત, નિષ્કામ થઈ જાત, પરંતુ જગત આપણને એવી ચીજ આપી શકતું નથી, જે આપણી હોય અર્થાત્ જે આપણાથી ક્યારેય વિખૂટી પડે નહીં. જે ચીજ વાસ્તવમાં આપણી છે, તે જગત દ્વારા પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી બલ્કે જગત સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ કરવાથી જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે... આપણી વસ્તુ છે — પરમાત્મા. આપણે એ પરમાત્માના જ અંશ છીએ — ‘મમૈવાંશો જીવલોકે’ (ગીતા ૧૫/૭). તેની પ્રાપ્તિનો ઉપાય (કર્મયોગની દૃષ્ટિએ) એ છે કે જગતમાંથી મળેલી વસ્તુઓ (શરીર વગેરે)ને જગતની જ સેવામાં અર્પી દઈએ અને બદલામાં તેની પાસેથી કશી જ આશા (ફલેચ્છા) ના રાખીએ. તેની સાથે કોઈ સંબંધ પણ ન જોડીએ; કિયાની સાથે કે પદાર્થોની સાથે પણ સંબંધ ન જોડીએ. સેવા કરવા કરતાં પણ કોઈને કષ્ટ ન આપીએ એ શ્રેષ્ઠ છે. કોઈને પણ કષ્ટ ન આપવાથી, કોઈનું પણ અહિત ન કરવાથી સેવા આપમેળે જ થવા લાગે છે, કરવી પડતી નથી.^૨ આપમેળે થનારી કિયાનું અભિમાન થતું નથી, અને તેના ફળની ઈચ્છા પણ થતી નથી. અભિમાન અને ફળની ઈચ્છાનો ત્યાગ થવાથી આપણને એ વસ્તુ મળી જાય છે, જે ખરેખર આપણી છે.

વાસ્તવમાં અપરા પ્રકૃતિની પરમાત્મા સિવાય અલગ સત્તા છે જ નહીં — ‘નાસતો વિદ્યતે ભાવઃ’. તેને વિશેષ સત્તા જીવે જ આપી છે. જેમ કે રૂપિયા-પૈસાનું પોતાનું કોઈ મહત્ત્વ નથી, પણ આપણે જ લોભને કારણે તેને મહત્ત્વ આપીએ છીએ. આપણે જેને મહત્ત્વ આપીએ છીએ, એમાં આપણું આકર્ષણ થાય છે. મહત્ત્વ ત્યારે આપીએ છીએ, જ્યારે દોષોનો સ્વીકાર કરીએ છીએ.^૩ કામરૂપી દોષને કારણે જ સ્ત્રીમાં આકર્ષણ થાય છે. લોભરૂપી દોષને કારણે જ ધનમાં આકર્ષણ થાય છે, મોહરૂપ દોષને કારણે જ કુટુંબ-પરિવારમાં આકર્ષણ થાય છે. વગેરે...વગેરે. પરંતુ દોષો સાથે તાદાત્મ્ય થવાને કારણે તે દોષ, દોષરૂપે દેખાતા નથી અને આપણને એ વાતની ખબર નથી પડતી કે આપણે જ તેમને (અપરા પ્રકૃતિને) સત્તા અને મહત્ત્વ આપી રહ્યા છીએ. તાદાત્મ્ય ખતમ થતાં દોષ તો રહેતા નથી અને ગુણ દેખાતા નથી !

અનંત બ્રહ્માંડોમાં ત્રણ લોક, ચૌદ ભુવન, જડ-ચેતન, સ્થાવર-જંગમ, થલચર-જલચર, નભચર, જરાયુ, અંડજ, સ્વેદજ, ઉદ્ભિજજ, સાત્ત્વિક-રાજસ-તામસ, મનુષ્ય, દેવતા, પિતર, ગન્ધર્વ, પશુ, પક્ષી, કીટ, પતંગ, ભૂત-પ્રેત, પિશાચ, બ્રહ્મરાક્ષસ વગેરે જે કાંઈ પણ જોવા, સાંભળવા, વાંચવા તથા કલ્પનામાં આવે છે, તેમાં ‘પરા’ અને ‘અપરા’ — આ પ્રકૃતિઓ સિવાય કશું જ નથી. જે જોવા, સાંભળવા, વાંચવા અને કલ્પનામાં આવે છે અને જે શરીર-ઈન્દ્રિયો-મન-બુદ્ધિ-અહમ્ દ્વારા જોવા, સાંભળવા, વાંચવા, વિચારવામાં આવે છે, તે બધું જ ‘અપરા’ છે. પરંતુ જે જુએ છે, સાંભળે છે, વાંચે છે, વિચારે છે,

૧. અહીં ‘જગત’ શબ્દ પરિવર્તનશીલનું વાચક છે — ‘ગચ્છતીતિ જગત’.

૨. કોઈનું પણ અહિત ન કરવાથી બે વાતો થશે — અમે કશું નહીં કરીએ, જો કંઈ કરીશું તો અમારાથી સેવા જ થશે. કશું ન કરવું અથવા સેવા કરવી — આ બન્નેથી જ સંસારથી સંબંધ-વિચ્છેદ થાય છે. કારણ કે કશું ન કરવામાં કોઈ દોષ થતો જ નથી અને આપમેળે (સહજ) સેવા થવાથી બધા દોષો ખતમ થઈ જાય છે. જેમ કે, ‘ભોજન કરવામાં ‘હું ખાઉં છું’ — આ પ્રકારનો જે અભિમાન થાય છે, તેવો ભોજન પચવામાં થતો નથી; કેમકે તે આપમેળે જ પચે છે. એ જ પ્રમાણે સેવા આપમેળે થવાથી કર્તૃત્વાભિમાન અને ફળાસક્તિનો ત્યાગ સ્વતઃ થાય છે.

૩. સંસારનાં બધાં સુખો દોષયુક્ત છે. દોષોનો સ્વીકાર કરવાથી જ સુખ દેખાય છે. કામવિકારને કારણે જ મનુષ્ય સ્ત્રી વિના રહી શકતો નથી. દોષના કારણે જ એને ત્યાગનું મહત્ત્વ દેખાતું નથી.

જાણે છે, માને છે તે ‘પરા’ છે. પરા અને અપરા — બન્નેય ભગવાનની શક્તિઓ હોવાથી ભગવાનથી અભિન્ન અથવા ભગવદ્-સ્વરૂપ જ છે. તેથી અનંત બ્રહ્માંડોની અંદર અને બહાર અને અનંત બ્રહ્માંડોના રૂપમાં એક ભગવાન સિવાય કિંચિત્માત્ર પણ કશું જ નથી — ‘વાસુદેવઃ સર્વમ્’ (૭-૧૮)

‘સદસચ્ચાહમર્જુન’ (૮/૧૮) સંસારના બધા જ (દર્શન) મત-મતાંતર આચાર્યોને કારણે છે, પરંતુ ‘વાસુદેવઃ સર્વમ્’ કોઈ આચાર્યનું દર્શન, મત નથી, બલકે સાક્ષાત્ ભગવાનનો અટલ સિદ્ધાંત છે, જેની અંતર્ગત બધાં જ દર્શન, મત-મતાંતર આવી જાય છે.

‘અપરા’ (જગત) ને સ્વતંત્ર સત્તા જીવે જ આપી છે — ‘યયેદં ધાર્યતે જગત્’. ‘અપરા’ ભગવાનની છે, પરંતુ તેને અર્થાત્ શરીર — ઇન્દ્રિયો — મન — બુદ્ધિ — અહમ્ને પોતાના અને પોતાના માટેના માની લેવાથી જીવ બંધનમાં પડ્યો છે. તેથી સાધકને જો જગત દેખાય છે તો તે તેની પોતાની વ્યક્તિગત દૃષ્ટિ છે. વ્યક્તિગત દૃષ્ટિ સિદ્ધાન્ત બની શકે નહીં. દૃષ્ટિ સીમિત હોય છે, જ્યારે તત્ત્વ અસીમ હોય છે. જેમ કે સૂર્ય થાળી જેવો દેખાય છે. પરંતુ ખરેખર તે થાળી જેવો નથી, બલકે પૃથ્વીથી પણ અનેકગણો મોટો છે.

જો સાધકને જગત દેખાય છે તો તેણે નિષ્કામભાવથી જગતની સેવા કરવી જોઈએ. જગતને પોતાનું અને પોતાના માટેનું માનવું તથા તેનાથી સુખ લેવું એ જ દોષ છે, બંધન છે. કારણ કે આપણી પાસે શરીર-ઇન્દ્રિયો-મન-બુદ્ધિ વગેરે જે કંઈ પણ છે, તે બધું જગતનું જ છે અને જગતને માટે છે. તેથી જગતની વસ્તુને જગતની સેવામાં અર્પિત કરવાથી જગત જગતરૂપે નહીં દેખાતાં ભગવદ્-સ્વરૂપ દેખાશે, જે ખરેખર ભગવદ્-સ્વરૂપ છે જ. તાત્પર્ય છે કે સાધક ભલે જગતને માને, આત્માને માને કે પરમાત્માને માને, કોઈને પણ માનીને તે સાધના કરી શકે છે અને અંતિમ તત્ત્વ વાસુદેવઃ સર્વમ્’નો અનુભવ કરી શકે છે.

સંબંધ — પૂર્વશ્લોકમાં ભગવાને કહ્યું કે પરા પ્રકૃતિએ અપરા પ્રકૃતિને ધારણ કરી રાખી છે. તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરવાને માટે હવે આગળનો શ્લોક કહે છે.

એતદ્યોનીનિ ભૂતાનિ સર્વાણીત્યુપધારય ।
અહં કૃત્સ્નસ્ય જગતઃ પ્રભવઃ પ્રલયસ્તથા ॥ ૬ ॥

સર્વાણિ	= સઘળાં	પ્રકૃતિઓનો સંયોગ	કૃત્સ્નસ્ય	= આખાય
ભૂતાનિ	= પ્રાણીઓના (ઉત્પન્ન થવામાં)	જ કારણ છે—	જગતઃ	= જગતનો
એતદ્યોનીનિ	= પરા અને અપરા — આ બન્ને	ઈતિ = એવું	પ્રભવઃ	= પ્રભવ
		ઉપધારય = તું સમજ.	તથા	= તેમજ
		અહમ્ = હું	પ્રલયઃ	= પ્રલય હું.

ટીકા — ‘એતદ્યોનીનિ ભૂતાનિ’^૧ જેટલાં પણ દેવતા, મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી વગેરે જંગમ અને વૃક્ષ, લતા, ઘાસ વગેરે સ્થાવર પ્રાણીઓ છે, તે તમામ મારી અપરા અને પરા પ્રકૃતિના સંબંધથી જ ઉત્પન્ન થાય છે.

તેરમા અધ્યાયના છઠ્ઠીસમા શ્લોકમાં પણ ભગવાને ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞના સંબંધથી સઘળાં સ્થાવરજંગમ પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ બતાવી છે. એ જ વાત સામાન્ય રીતિથી ચૌદમા અધ્યાયના ચોથા શ્લોકમાં પણ બતાવી છે કે સ્થાવર અને

જંગમ યોનિઓમાં ઉત્પન્ન થવાવાળાં જેટલાં શરીરો છે, તે બધાં પ્રકૃતિનાં છે અને તે શરીરોમાં જે બીજ અર્થાત્ જીવાત્મા છે, તે મારો અંશ છે. એ જ બીજ અર્થાત્ જીવાત્માને ભગવાને ‘પરા પ્રકૃતિ’ (અ. ૭/૫) અને ‘પોતાનો અંશ’ (અ. ૧૫/૭) કહ્યો છે.

‘સર્વાણીત્યુપધારય’ — સ્વર્ગલોક, મૃત્યુલોક અને પાતાળલોક વગેરે સઘળા લોકોનાં જેટલાં પણ સ્થાવર-જંગમ પ્રાણીઓ છે, તે બધાં જ અપરા અને પરા પ્રકૃતિના

૧. ‘એતદ્યોનીનિ ભૂતાનિ’ પદોનો અર્થ છે — ‘એતે અપરા-પરે યોની કારણે યેષાં તાનિ’ અર્થાત્ ‘અપરા અને પરા — આ બે પ્રકૃતિઓ જેનું કારણ છે, એવાં સઘળાં પ્રાણીઓ.’

સંયોગથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે પરા પ્રકૃતિએ અપરાને પોતાની માની લીધી છે,^૧ તેનો સંગ કરી લીધો છે, એનાથી જ બધાં પ્રાણીઓ પેદા થાય છે — એને તું ધારણ કર અર્થાત્ સારી રીતે સમજી લે અથવા માની લે.

‘અહં કૃત્સ્નસ્ય જગતઃ પ્રભવઃ પ્રલયસ્તથા’ — તમામ વસ્તુઓને સત્તાસ્ફૂર્તિ પરમાત્માથી જ મળે છે, એટલા માટે ભગવાન કહે છે કે હું સકળ જગતનો પ્રભવ (ઉત્પન્ન) કરવાવાળો અને પ્રલય (લીન કરવાવાળો) છું.

‘પ્રભવઃ’નું તાત્પર્ય એ છે કે હું જ આ જગતનું નિમિત્તકારણ છું, કેમકે સમગ્ર સૃષ્ટિ મારા સંકલ્પથી^૨ પેદા થઈ છે — ‘સદૈક્ષત બહુ સ્યાં પ્રજાયેયેતિ’ (છાન્દોગ્ય. ૬/૨/૩).

જેવી રીતે ઘડો બનાવવામાં કુંભાર અને સોનાનાં આભૂષણો બનાવવામાં સોની જ નિમિત્તકારણ છે, એવી જ રીતે સંસારમાત્રની ઉત્પત્તિમાં ભગવાન જ નિમિત્ત-કારણ છે.

‘પ્રલયઃ’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે આ જગતનું ઉપાદાનકારણ પણ હું જ છું; કેમકે કાર્યમાત્ર ઉપાદાનકારણથી ઉત્પન્ન થાય છે; ઉપાદાનકારણરૂપથી જ રહે છે અને અંતમાં ઉપાદાનકારણમાં જ લીન થઈ જાય છે.

જેવી રીતે ઘડો બનાવવામાં માટી ઉપાદાનકારણ છે, એવી જ રીતે સૃષ્ટિની રચના કરવામાં ભગવાન જ ઉપાદાનકારણ છે. જેવી રીતે ઘડો માટીથી જ પેદા થાય છે, માટીરૂપે જ રહે છે અને અંતે તૂટીને ઘસાતાં-ઘસાતાં માટી જ બની જાય છે; અને જેવી રીતે સોનાનાં યાવન્માત્ર (સઘળાં) આભૂષણો સોનામાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, સોનારૂપે જ રહે છે અને અંતમાં સોનું જ રહી જાય છે, એવી જ રીતે આ સંસાર ભગવાનથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, ભગવાનમાં જ રહે છે અને અંતમાં ભગવાનમાં જ લીન થઈ જાય છે. એવું જાણવું એ જ ‘જ્ઞાન’ છે. સર્વ કંઈ ભગવત્સ્વરૂપ જ છે, ભગવાનના સિવાય બીજું કંઈ છે જ નહિ — એવો અનુભવ થઈ જવો એ ‘વિજ્ઞાન’ છે.

‘કૃત્સ્નસ્ય જગતઃ’ પદોમાં ભગવાને પોતાને જડ-

ચેતનાત્મક સકળ જગતની ઉત્પત્તિ અને પ્રલય કહ્યા છે. આમાં જડ (અપરા પ્રકૃતિ)ની ઉત્પત્તિ અને પ્રલય બતાવવાં એ તો બરાબર છે, પરંતુ ચેતન (પરા પ્રકૃતિ અર્થાત્ જીવાત્મા)નાં ઉત્પત્તિ અને વિનાશ કેવી રીતે થયાં? કેમકે એ તો નિત્ય તત્ત્વ છે — ‘નિત્યઃ સર્વગતઃ સ્થાણુરચલોડયં સનાતનઃ’ (ગીતા — ૨/૨૪). જે પરિવર્તનશીલ છે, તેને જગત કહે છે — ‘ગચ્છતીતિ જગત્.’ પરંતુ અહીં ‘જગત’ શબ્દ જડ-ચેતનાત્મક સકળ સંસારનો વાચક છે. એમાં જડ-અંશ તો પરિવર્તનશીલ છે અને ચેતન-અંશ સદાસર્વદા પરિવર્તનરહિત તથા નિર્વિકાર છે. એ નિર્વિકાર તત્ત્વ જ્યારે જડની સાથે પોતાનો સંબંધ માનીને તાદાત્મ્ય કરી લે છે, ત્યારે એ જડ (શરીર)નાં ઉત્પત્તિવિનાશને પોતાનાં ઉત્પત્તિવિનાશ માની લે છે. એનાથી તેનાં જન્મમરણ કહેવામાં આવે છે. એટલા માટે ભગવાને પોતાને સકળ જગત અર્થાત્ અપરા અને પરા પ્રકૃતિની ઉત્પત્તિ અને પ્રલય કહ્યા છે.

જો અહીં ‘જગત’ શબ્દથી કેવળ નાશવાન, પરિવર્તનશીલ અને વિકારી સંસાર જ લેવામાં આવે, ચેતનને ન લેવામાં આવે તો મોટો અવરોધ આવશે. ભગવાને ‘કૃત્સ્નસ્ય જગતઃ’ પદોથી પોતાને સકળ જગતના કારણ બતાવ્યા છે.^૩ આથી સકળ જગતની અંતર્ગત સ્થાવરજંગમ, જડચેતન બધાં લેવામાં આવશે. જો કેવળ જડને લેવામાં આવશે તો ચેતનભાગ છૂટી જશે, જેનાથી ‘હું સકળ જગતનું કારણ છું’ એવું કહેવું નહિ બની શકે અને આગળ પણ મોટું વિઘ્ન આવશે. કારણ કે આગળ આ જ અધ્યાયના તેરમા શ્લોકમાં ભગવાને કહ્યું છે કે ત્રણે ગુણોથી મોહિત જગત મને નથી જાણતું, તો અહીં જાણવું અથવા ન જાણવું ચેતનનું જ થઈ શકે છે. જડનું જાણવું અથવા ન જાણવું થતું જ નથી. એટલા માટે ‘જગત’ શબ્દથી કેવળ જડને જ નહિ, ચેતનને પણ લેવું પડશે.

એવી જ રીતે સોળમા અધ્યાયના આઠમા શ્લોકમાં પણ આસુરી સંપદાવાળાઓની માન્યતા અનુસાર ‘જગત’ શબ્દથી

૧. આમાં એક વિચિત્ર વાત છે કે સંબંધ કેવળ ક્ષેત્રજ્ઞે માન્યો છે, ક્ષેત્રે નહિ. જો એ પોતાનો સંબંધ ન માને તો એનો પુનર્જન્મ થઈ જ નથી શકતો; કેમકે પુનર્જન્મનું કારણ ગુણોનો સંગ જ છે — ‘કારણં ગુણસંજોડસ્ય સદસદ્યોનિજન્મસુ’ (ગીતા — ૧૩/૨૧).
૨. જીવોના દ્વારા કરેલાં અનાદિકાળનાં કર્મો, જીવોના પ્રલયકાળમાં લીન થતાં જ્યારે પરિપક્વ થાય છે અર્થાત્ ફળ આપવા માટે ઉન્મુખ થાય છે, ત્યારે તેનાથી (પ્રલયનો સમય સમાપ્ત થતાં, સર્ગના આરંભમાં) ભગવાનનો સંકલ્પ થાય છે અને તે જ સંકલ્પથી શરીરોની ઉત્પત્તિ થાય છે.
૩. અપરા પ્રકૃતિ અને ભગવાનમાં તો કાર્યકારણનો સંબંધ છે; કેમકે અપરા પ્રકૃતિ ભગવાનનું કાર્ય છે, પરંતુ પરા પ્રકૃતિ અને ભગવાનમાં કાર્યકારણનો સંબંધ નથી; કેમકે પરા પ્રકૃતિ (જીવ) ભગવાનનો અંશ છે, કાર્ય નથી. એટલા માટે અંશ-અંશીની દૃષ્ટિએ જ ભગવાન જીવના કારણ કહેવામાં આવ્યા છે. કાર્યકારણની દૃષ્ટિએ નહિ.

જડ અને ચેતન — બન્ને લેવા પડશે; કેમકે આસુરી સંપદાવાળી વ્યક્તિઓ સઘળાં શરીરધારી જીવોને અસત્ય માને છે, કેવળ જડને નહિ. એટલા માટે જો ત્યાં ‘જગત’ શબ્દથી કેવળ જડ સંસાર જ લેવામાં આવે તો જગતને (જડ સંસારને) અસત્ય, મિથ્યા અને અપ્રતિષ્ઠિત કહેવાવાળા અદ્વૈતસિદ્ધાંતીઓ પણ આસુરી સંપદાવાળાઓમાં આવી જશે, કે જે સર્વથા અનુચિત છે. એવી જ રીતે આઠમા અધ્યાયના છઠ્ઠીસમા શ્લોકમાં આવેલા ‘શુક્લકૃષ્ણો ગતી દ્વિતે જગતઃ’ પદોમાં ‘જગત’ શબ્દને કેવળ જડનો જ વાચક માનીએ તો

જડની શુક્લ અને કૃષ્ણ ગતિનું શું તાત્પર્ય થશે? ગતિ તો ચેતનની જ થાય છે. જડ સાથે તાદાત્મ્ય કરવાને કારણે જ ચેતનને ‘જગત’ નામે કહેવામાં આવ્યું છે.

આ બધી વાતો ઉપર વિચાર કરવાથી એ નિષ્કર્ષ નીકળે છે કે જડની સાથે એકાત્મતા કરવાથી જીવને ‘જગત’ કહેવામાં આવે છે. પરંતુ જ્યારે એ જડથી વિમુખ થઈને ચિન્મયતત્ત્વની સાથે પોતાની એકતાનો અનુભવ કરી લે છે, ત્યારે તે ‘યોગી’ કહેવાય છે, જેનું વર્ણન ગીતામાં ઠેકઠેકાણે આવ્યું છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : જે ખુદ પોતાને જાણી ન શકે અને બીજાને પણ જાણી ન શકે તે ‘અપરા પ્રકૃતિ’ છે. જે પોતાને પણ જાણી શકે અને બીજાને પણ જાણી શકે, તે ‘પરા પ્રકૃતિ’ છે. આ અપરા અને પરા — બન્નેના માનેલા સંયોગથી જ સંપૂર્ણ સ્થાવર-જંગમ પ્રાણી પેદા થાય છે. (ગીતા-૧૩-૨૬).

મૂળ દોષ એક જ છે, જે સ્થાનભેદથી અનેકરૂપે દેખાય છે, તે છે — અપરાની સાથે સંબંધ. આ એક દોષથી જ બધા જ દોષો ઉત્પન્ન થાય છે. આ એક દોષ આવી જવાથી બધા જ દોષો આવી જશે અને આ એક દોષ દૂર થઈ જાય તો બધા જ દોષો દૂર થઈ જશે. એ પ્રમાણે મૂળ ગુણ પણ એક જ છે, જેનાથી બધા જ ગુણો પ્રગટ થાય છે, તે છે — ભગવાન સાથેનો સંબંધ.

અપરાને ચાહે નિત્ય માનો, ચાહે અનિત્ય માનો, પરંતુ તેની સાથેનો આપણો સંબંધ અનિત્ય છે — આ સર્વ સંમત વાત છે. આ સંબંધ જ જન્મ-મરણનું કારણ છે — ‘કારણં ગુણ સર્ગોડય સદસદ્યોનિજન્મસુ’ (ગીતા-૧૩/૨૧). આ જ સંસારનું બીજ છે.

હું સંપૂર્ણ જગતનો પ્રભવ (ઉત્પન્ન કરનાર) તથા પ્રલય (નાશ કરનાર) છું — આનો અર્થ એ છે કે આ સ્થાવર — જંગમરૂપ જગતને હું જ ઉત્પન્ન કરવાવાળો છું અને હું જ (સંસારરૂપે) ઉત્પન્ન થવાવાળો છું; હું જ નાશ કરવાવાળો છું અને હું જ નષ્ટ થવાવાળો છું. કારણ કે મારા સિવાય આ સંસારનું કોઈ પણ કારણ અને કાર્ય નથી (આ જ અધ્યાયનો સાતમો શ્લોક) અર્થાત્ હું આનો નિમિત્ત અને ઉપાદાન કારણ છું. તેથી જગતરૂપે હું જ છું. નવમા અધ્યાયના ઓગણીસમા શ્લોકમાં પણ ભગવાને કહ્યું છે — ‘અમૃતં ચૈવ મૃત્યુશ્ચ સદસચ્ચાહમર્જુન’ અર્થાત્ ‘અમૃત અને મૃત્યુ તથા સત અને અસત પણ હું જ છું.’ શ્રીમદ્ભગવતમાં ભગવાન કહે છે —

આત્મૈવ તદિદં વિશ્વં સૃજયતે સૃજતિ પ્રભુઃ । ત્રાયતે ત્રાતિ વિશ્વાત્મા દ્વિયતે હરતીશ્વરઃ ॥

(૧૧/૨૮/૬)

‘જે કોઈ પ્રત્યક્ષ યા અપ્રત્યક્ષ વસ્તુ છે, તે સર્વ શક્તિમાન પરમાત્માની જ છે. જે કંઈ સૃષ્ટિ પ્રતીત થઈ રહી છે, તેના નિમિત્ત કારણ પણ તે જ છે અને ઉપાદાન કારણ પણ તે જ છે અર્થાત્ તે જ વિશ્વની રચના કરે છે અને તે જ વિશ્વરૂપે બને છે (પ્રગટ થાય છે). તે જ રક્ષક છે અને તે જ રક્ષિત છે. તે જ સર્વાત્મા ભગવાન આનો સંહાર કરે છે અને જેનો સંહાર થાય છે, તે પણ તે જ છે.’

તૈતરીયોપનિષદમાં આવ્યું છે કે અન્ન પણ હું જ છું અને અન્નને ખાવાવાળો પણ હું જ છું. ‘અહમન્નમહમન્ન મહમન્નમ્ અહમન્નાદોહમન્નાદોહમન્નાદઃ (૩/૧૦/૬)

તાત્પર્ય એ છે કે અપરા અને પરા પ્રકૃતિ તથા તેમના સંયોગથી ઉત્પન્ન થનારા સંપૂર્ણ પ્રાણીઓ — આ તમામ ભગવાન જ છે. કારણ પણ ભગવાન છે અને કાર્ય પણ ભગવાન છે.

—■—

સંબંધ — પૂર્વશ્લોકમાં ભગવાને પોતાને પરા અને અપરા પ્રકૃતિરૂપી સકળ જગતનું મૂળ કારણ બતાવ્યું. હવે ભગવાનના સિવાય પણ જગતનું બીજું કોઈ કારણ હશે — એનો આગળના શ્લોકમાં નિષેધ કરે છે.

મત્તઃ પરતરં નાન્યત્કિંચિદસ્તિ ધનંજય ।

મયિ સર્વમિદં પ્રોતં સૂત્રે મણિગણા ઈવ ॥ ૭ ॥

ધનઞ્જય	= હે ધનંજય!	કિઞ્ચિત્	= કિંચિત્માત્ર પણ (કારણ તથા કાર્ય)	ઈવ	= એ જ રીતે
મત્તઃ	= મારા	ન અસ્તિ	= નથી.	ઈદમ્	= આ
પરતરમ્	= સિવાય (આ જગતનું)	મણિગણાઃ	= (જેમ સૂતરના) મણકા	સર્વમ્	= આખું જગત
અન્યત્	= બીજું કોઈ	સૂત્રે	= સૂતરના ધાગામાં	મયિ	= મારામાં (જ)
				પ્રોતમ્	= ગૂંથાયેલું છે.

ટીકા — ‘મત્તઃ પરતરં નાન્યત્ કિઞ્ચિદસ્તિ ધનંજય’ — હે અર્જુન! મારા સિવાય બીજું કોઈ કારણ નથી, હું જ સકળ સંસારનું મહાકારણ છું. જેવી રીતે વાયુ આકાશથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, આકાશમાં જ રહે છે અને આકાશમાં જ લીન થાય છે અર્થાત્ આકાશના સિવાય વાયુની કોઈ પૃથક સ્વતંત્ર સત્તા નથી. એવી જ રીતે સંસાર ભગવાનથી ઉત્પન્ન થાય છે, ભગવાનમાં સ્થિત રહે છે અને ભગવાનમાં જ લીન થઈ જાય છે અર્થાત્ ભગવાનના સિવાય સંસારની કોઈ પૃથક સ્વતંત્ર સત્તા નથી.

અહીં ‘પરતરમ્’ કહીને બધાનું મૂળ કારણ બતાવવામાં આવ્યું છે. મૂળ કારણથી આગળ કોઈ કારણ નથી અર્થાત્ મૂળ કારણના કોઈ ઉત્પાદક નથી. ભગવાન જ બધાનું મૂળ કારણ છે. આ સંસાર અર્થાત્ સ્થળ, કાળ, વ્યક્તિ, વસ્તુ, ઘટના, પરિસ્થિતિ વગેરે બધું પરિવર્તનશીલ છે. પરંતુ જેના હોવાપણાથી એ બધાનું હોવાપણું દેખાય છે અર્થાત્ જેની સત્તાથી એ બધું ‘છે’ એવું દેખાય છે, તે પરમાત્મા જ એ બધામાં પરિપૂર્ણ છે.

ભગવાને આ અધ્યાયના બીજા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે હું વિજ્ઞાનસહિત જ્ઞાન કહીશ, જેને જાણ્યા બાદ કંઈ જાણવાનું બાકી નહિ રહે — ‘યજ્ઞાત્વા નેહ ભૂયોઽન્ય-જ્ઞાતવ્યમવશિષ્યતે’ અને અહીં કહે છે કે મારા સિવાય બીજું કોઈ કારણ નથી — ‘મત્તઃ પરતરં નાન્યત્ કિઞ્ચિદસ્તિ.’ બન્નેય જગાએ ‘ન અન્યત્’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જ્યારે મારા સિવાય કંઈ છે જ નહિ, ત્યારે મને જાણ્યા પછી જાણવાનું કેવી રીતે બાકી રહેશે? આથી ભગવાને અહીં ‘મયિ સર્વમિદં પ્રોતમ્’ અને આગળ ‘વાસુદેવઃ સર્વમ્’ (અ. ૭/૧૮) તથા ‘સદસચ્ચાહમ્’ (અ. ૮/૧૮) કહ્યું છે.

જે કાર્ય થાય છે, તે કારણના સિવાય પોતાની કોઈ સ્વતંત્ર સત્તા નથી રાખતું. વાસ્તવમાં કારણ જ કાર્યરૂપે દેખાય છે. આ રીતે જ્યારે કારણનું જ્ઞાન થઈ જશે, ત્યારે કાર્ય કારણમાં લીન થઈ જશે અર્થાત્ કાર્યની અલગ સત્તા પ્રતીત નહિ થાય અને ‘એક પરમાત્માના સિવાય અન્ય કોઈ કારણ નથી’ — એવો અનુભવ આપમેળે થઈ જશે.

‘મયિ સર્વમિદં પ્રોતં સૂત્રે મણિગણા ઈવ’ — આ સકળ સંસાર દોરામાં દોરાના જ મણકાઓની જેમ મારામાં પરોવાયેલો છે અર્થાત્ હું જ સકળ સંસારમાં અનુસ્યૂત (વ્યાપ્ત) છું. જેવી રીતે સૂતરના બનેલા મણકાઓમાં અને સૂતરમાં સૂતર સિવાય અન્ય કંઈ નથી; એવી જ રીતે સંસારમાં મારા સિવાય અન્ય કોઈ તત્ત્વ નથી. તાત્પર્ય એ છે કે જેવી રીતે સૂતરમાં સૂતરના મણકા પરોવવામાં આવ્યા હોય તો જોવામાં મણકા અને સૂતર અલગ-અલગ દેખાય છે, પરંતુ વાસ્તવમાં તેઓમાં સૂતર એક જ હોય છે. એવી જ રીતે સંસારમાં જેટલાં પ્રાણીઓ છે, તે બધાં નામ, રૂપ, આકૃતિ વગેરેથી અલગ-અલગ દેખાય છે, પરંતુ વાસ્તવમાં તેઓમાં વ્યાપ્ત રહેવાવાળું ચેતનતત્ત્વ એક જ છે. એ ચેતનતત્ત્વ હું જ છું — ‘ક્ષેત્રજં ચાપિ માં વિદ્ધિ સર્વક્ષેત્રેષુ ભારત’ (ગીતા — ૧૩/૨) અર્થાત્ મણકારૂપી અપરા પ્રકૃતિ પણ મારું સ્વરૂપ છે અને દોરારૂપી પરા પ્રકૃતિ પણ હું જ છું. બન્નેમાં હું જ પરિપૂર્ણ છું, વ્યાપ્ત છું. સાધક જ્યારે સંસારને સંસારબુદ્ધિથી જુએ છે, ત્યારે તેને સંસારમાં પરિપૂર્ણરૂપે વ્યાપેલા પરમાત્મા નથી દેખાતા. જ્યારે તેને પરમાત્મતત્ત્વનો વાસ્તવિક બોધ થઈ જાય છે, ત્યારે વ્યાપ્ત-વ્યાપક ભાવ દૂર થઈ એક પરમાત્મતત્ત્વ જ દેખાય છે. આ તત્ત્વને બતાવવાને માટે જ ભગવાને અહીં કારણરૂપે પોતાની વ્યાપકતાનું વર્ણન કર્યું છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : જેમ સૂતરના મણકા સૂતરના દોરામાં પરોવ્યા હોય તો તેમાં સૂતર સિવાય બીજું કંઈ નથી, એમ જ સંસારમાં ભગવાનના સિવાય બીજું કંઈ નથી. તાત્પર્ય એ છે કે મણકારૂપ અપરા પ્રકૃતિ અને દોરારૂપ પરા પ્રકૃતિ — બંનેમાં ભગવાન જ પરિપૂર્ણ છે. મણકા બનવામાં અપરા પ્રકૃતિ મુખ્ય છે અને દોરો બનવામાં પરા પ્રકૃતિ મુખ્ય છે. ‘મણિગણાઃ’ પદ બહુવચનમાં આપવાનો એ અર્થ છે કે અપરા પ્રકૃતિ સ્થાવર-જંગમ, જલચર-થલચર-નભચર, ચૌદ ભુવન, ચોર્યાસી લાખ યોનિઓ વગેરે અનંતરૂપોમાં અને અનંત સમુદાયોમાં વિભક્ત છે.

અપરા અને પરાનો ભેદ ‘અપરા’ પ્રકૃતિને લીધે જ છે; કેમ કે અપરાને સત્તા અને મહત્તા આપીને તેની સાથે સંબંધ

જોડવાને કારણે જ જીવ છે (આ અધ્યાયનો પાંચમો શ્લોક). તેથી અપરા પ્રકૃતિ જગતમાં પણ છે અને જીવમાં પણ છે. પરંતુ પરમાત્મામાં પરા પણ નથી કે અપરા પણ નથી, જગત પણ નથી અને જીવ પણ નથી. મતલબ કે નથી દોરો કે નથી મણકો, ફક્ત એક સૂતર માત્ર (૩) જ છે. એ પ્રમાણે પરા પણ નથી અને અપરા પણ નથી, બલકે એક પરમાત્મા જ છે. આ જ વાતનું ભગવાને આગળ બારમા શ્લોક સુધી વર્ણન કર્યું છે. આ શ્લોકમાં આવેલા ‘મત્તઃ’ પદથી શરૂ કરીને બારમા શ્લોકના ‘મત્ત એવ’ પદો સુધી ભગવાને આ જ વાત બતાવી છે કે મારા સિવાય કંઈ જ નથી. અહીં ‘મત્તઃ’ પદ સમગ્ર પરમાત્માના અર્થમાં છે, જે પરા અને અપરા જે બન્ને પ્રકૃતિઓના માલિક છે.

કારણ જ કાર્યમાં રૂપાન્તર થાય છે, જેમ રૂ જ દોરો બને છે, બીજ જ વૃક્ષ બને છે. તેથી બધાના પરમ કારણ ભગવાન હોવાથી બધાં રૂપોમાં ભગવાન જ છે — ‘વાસુદેવઃ સર્વમ્’ તેથી ભગવાન સિવાય બીજી સત્તાને જોવી એ ભૂલ છે.

‘મત્તઃ પરતરં નાન્યત્કિંચિદસ્તિ’ જે બેમાં શ્રેષ્ઠ હોય, તેને ‘પરતર’ કહે છે. ભગવાન અદ્વિતીય છે, તેમના સિવાય બીજી કોઈ વસ્તુ (‘પર’) છે જ નહીં, તો પછી તેઓ ‘પરતર’ કઈ રીતે થઈ શકે ? તેમના માટે ‘પરતર’ શબ્દ લાગુ જ થતો નથી. અહીં ભગવાનને અદ્વિતીય દેખાડવા માટે જ ‘પરતર’ શબ્દ આવ્યો છે. મતલબ કે ભગવાનથી અન્ય કંઈ જ નથી અને શ્રેષ્ઠ પણ કંઈ નથી. ઉપનિષદમાં આવ્યું છે —

પુરુષાન્ન પરં કિંચિત્સા કાષ્ટા સા પરા ગતિઃ ॥

(કઠ. ૧/૩/૧૧)

‘પુરુષથી પર કંઈ નથી. તે જ સૌની પરમ સીમા અને તે જ પરમગતિ છે.’

અર્જુને પણ કહ્યું છે —

‘ન ત્વત્સમોઽસ્ત્યભ્યધિકઃ કુતઽન્યો લોકત્રયેઽપ્યપ્રતિમપ્રભાવ

(ગીતા-૧૧/૪૩).

—■—

સંબંધ — જે કંઈ કાર્ય દેખાય છે, તેના મૂળમાં પરમાત્મા જ છે — જ્ઞાન કરાવવાને માટે હવે ભગવાન આઠમાથી બારમા શ્લોક સુધીના વિષયનો આરંભ કરે છે.

રસોઽહમપ્સુ કૌન્તેય પ્રભાસ્મિ શશિસૂર્યયોઃ ।

પ્રણવઃ સર્વવેદેષુ શબ્દઃ ખે પૌરુષં નૃષુ ॥ ૮ ॥

કૌન્તેય	= હે કૌન્તેય!	શશિસૂર્યયોઃ	= ચન્દ્ર તેમજ સૂર્યમાં	પ્રણવઃ	= ઓંકાર,
અપ્સુ	= જળમાં	પ્રભા	= પ્રકાશ (પ્રભા)	ખે	= આકાશમાં
રસઃ	= રસ	અસ્મિ	= હું છું,	શબ્દઃ	= શબ્દ (અને)
અહમ્	= હું છું,	સર્વવેદેષુ	= બધા વેદોમાં	નૃષુ	= મનુષ્યોમાં
				પૌરુષમ્	= પુરુષાર્થ (હું છું).

ટીકા — [જેવી રીતે સાધારણ દૃષ્ટિથી લોકોએ રૂપિયાને જ સર્વશ્રેષ્ઠ માની રાખ્યા છે તો રૂપિયા પેદા કરવા અને તેમનો સંગ્રહ કરવામાં જ લોભી માણસની સ્વાભાવિક રુચિ થઈ જાય છે. એવી જ રીતે જોવા, સાંભળવા માનવા અને સમજવામાં જે કંઈ જગત આવે છે, તેનું કારણ ભગવાન છે (અ. ૭/૬); ભગવાનના સિવાય તેની સ્વતંત્ર સત્તા છે જ નહિ — એવું માનવાથી ભગવાનમાં સ્વાભાવિક રુચિ થઈ જાય છે. પછી સ્વાભાવિક જ એમનું ભજન થાય છે. આ જ વાત દસમા અધ્યાયના આઠમા

શ્લોકમાં કહી છે કે ‘હું સકળ સંસારનું કારણ છું, મારાથી જ સંસારની ઉત્પત્તિ થાય છે’ — એવું સમજીને બુદ્ધિમાન મનુષ્યો મારું ભજન કરે છે. એવી જ રીતે અઢારમા અધ્યાયના છેતાળીસમા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે ‘જે પરમાત્માથી સકળ જગતની પ્રવૃત્તિ થાય છે અને જેનાથી સકળ સંસાર વ્યાપ્ત છે, તે પરમાત્માનું પોતાનાં કર્મો દ્વારા પૂજન કરીને મનુષ્ય સિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરી લે છે.’ આ સિદ્ધાંતને બતાવવાને માટે આ વિષય આવ્યો છે.]

‘રસોઽહમપ્સુ કૌન્તેય’ — હે કુંતીનંદન! જળમાં હું

‘રસ’ છું. જળ રસતન્માત્રાથી^૧ પેદા થાય છે; રસતન્માત્રામાં રહે છે અને રસતન્માત્રામાં જ લીન થાય છે. જળમાંથી જો ‘રસ’ કાઢી લેવામાં આવે તો જળતત્ત્વ કંઈ નહિ રહે. આથી રસ જ જળરૂપે છે. તે રસ હું છું.

‘પ્રભાસ્મિ શશિસૂર્યયોઃ’ — ચંદ્રમા અને સૂર્યમાં પ્રકાશ કરવાની જે એક વિલક્ષણ શક્તિ ‘પ્રભા’ છે,^૨ તે મારું સ્વરૂપ છે. પ્રભા રૂપતન્માત્રાથી ઉત્પન્ન થાય છે, રૂપતન્માત્રામાં રહે છે અને અંતે રૂપતન્માત્રામાં જ લીન થઈ જાય છે. જો ચંદ્રમા અને સૂર્યમાંથી પ્રભા કાઢી લેવામાં આવે તો ચંદ્રમા અને સૂર્ય નિસ્તત્ત્વ થઈ જશે. તાત્પર્ય એ છે કે કેવળ પ્રભા જ ચંદ્ર અને સૂર્યરૂપે પ્રગટ થઈ રહી છે. ભગવાન કહે છે કે તે પ્રભા પણ હું જ છું.

‘પ્રણવઃ સર્વવેદેષુ’ — સઘળા વેદોમાં પ્રણવ (ઓમકાર) મારું સ્વરૂપ છે. કારણ કે સહુથી પહેલાં પ્રણવ પ્રગટ થયો. પ્રણવથી ત્રિપદા ગાયત્રી અને ત્રિપદા ગાયત્રીથી વેદત્રયી પ્રગટ થઈ છે. એટલા માટે વેદોમાં સાર ‘પ્રણવ’ જ રહ્યો. જો વેદોમાંથી પ્રણવ કાઢી લેવામાં આવે તો વેદ વેદરૂપે નહિ રહે. પ્રણવ જ વેદ અને ગાયત્રીરૂપે પ્રગટ થઈ રહ્યો છે. તે પ્રણવ હું જ છું.

‘શબ્દઃ ખે’ — દરેક જગાએ આ જે પોલાણ દેખાય છે, તે આકાશ છે. આકાશ શબ્દતન્માત્રાથી પેદા થાય છે, શબ્દતન્માત્રામાં જ રહે છે અને અંતે શબ્દતન્માત્રામાં જ

લીન થઈ જાય છે. આથી શબ્દતન્માત્રા જ આકાશરૂપે પ્રગટ થઈ રહી છે. શબ્દતન્માત્રા વિના આકાશ કંઈ નથી. તે શબ્દ હું જ છું.

‘પૌરુષં નૃષુ’ — મનુષ્યોમાં સાર વસ્તુ જે પુરુષાર્થ છે, તે મારું સ્વરૂપ છે. વાસ્તવમાં નિત્યપ્રાપ્ત પરમાત્મતત્ત્વનો અનુભવ કરવો એ જ મનુષ્યોમાં અસલ પુરુષાર્થ છે. પરંતુ મનુષ્યોએ અપ્રાપ્તને પ્રાપ્ત કરવામાં જ પોતાનો પુરુષાર્થ માની રાખ્યો છે; જેમ કે — નિર્ધન આદમી ધનની પ્રાપ્તિમાં પુરુષાર્થ માને છે, અભણ આદમી ભણી લેવામાં પુરુષાર્થ માને છે, અપ્રસિદ્ધ આદમી પોતાનું નામ વિખ્યાત કરી લેવામાં પુરુષાર્થ માને છે, વગેરે-વગેરે. નિષ્કર્ષ એ નીકળ્યો કે જે અત્યારે નથી, તેની પ્રાપ્તિમાં જ મનુષ્ય પોતાનો પુરુષાર્થ માને છે. પરંતુ આ પુરુષાર્થ વાસ્તવમાં પુરુષાર્થ નથી. કારણ કે જે પહેલાં ન હતા, પ્રાપ્તિને વખતે પણ જેમનો નિરંતર સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ રહ્યો છે અને અંતે જે ‘નથી’માં ભળી જશે, એવા પદાર્થોને પ્રાપ્ત કરવા એ પુરુષાર્થ નથી. પરમાત્મા પહેલાં પણ મોજૂદ હતા, અત્યારે પણ મોજૂદ છે અને આગળ પણ સદા મોજૂદ રહેશે; કેમકે એમનો કદી અભાવ નથી હોતો. એટલા માટે પરમાત્માને ઉત્સાહપૂર્વક પ્રાપ્ત કરવાનો જે પ્રયત્ન છે, તે જ વાસ્તવમાં પુરુષાર્થ છે. એની પ્રાપ્તિ કરવામાં જ મનુષ્યોનું મનુષ્યત્વ છે. તેના વિના મનુષ્ય કંઈ નથી અર્થાત્ નિર્રર્થક છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : છઠ્ઠા-સાતમા શ્લોકોમાં ભગવાને પોતાને સંપૂર્ણ જગતના કારણ બતાવ્યા છે. તેથી હવે ભગવાન આઠમા શ્લોકથી બારમા શ્લોક સુધી ‘કારણ’ રૂપે પોતાની વિભૂતિઓનું વર્ણન કરે છે. જોકે કારણની તુલનામાં કાર્યમાં વિશેષ ગુણ હોય છે, પરંતુ સ્વતંત્ર સત્તા કારણની જ હોય છે અર્થાત્ ‘કારણ’ વિના કાર્યની સ્વતંત્ર સત્તા હોતી નથી. જેમ કે માટી કારણ છે અને ઘડો કાર્ય છે. ઘડામાં પાણી ભરી શકાય પણ આ વિશેષતા માટીમાં નથી, પરંતુ માટી વિના ઘડાની સ્વતંત્ર સત્તા નથી. મતલબ કે કારણ જ કાર્યરૂપમાં રૂપાન્તર થાય છે. ઘડાના સર્જનમાં કર્તા, કારણ અને કાર્ય — ત્રણે એક હોતા નથી અર્થાત્ કારણ (માટી), અને કાર્ય (ઘડો)ની તો એક સત્તા હોય છે, પરંતુ કર્તા (કુંભાર)ની અલગ સ્વતંત્ર સત્તા હોય છે. પરંતુ સૃષ્ટિની રચનામાં કર્તા, કારણ અને કાર્ય — ત્રણે એક ભગવાન જ હોય છે. તેથી રસ પણ ભગવાન છે અને જલ પણ ભગવાન છે. પ્રભા પણ ભગવાન છે અને ચન્દ્ર-સૂર્ય પણ ભગવાન છે. ઓંકાર પણ ભગવાન છે અને વેદ

૧. પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ — આ સ્થૂળ પંચમહાભૂતોનાં કારણોનાં નામ પણ ક્રમશઃ ગંધ, રસ, રૂપ, સ્પર્શ અને શબ્દ છે, જે ‘પંચતન્માત્રાઓ’ કહેવાય છે. પંચતન્માત્રાઓ ઈન્દ્રિયો અને અંતઃકરણનો વિષય નથી તથા કેવળ શાસ્ત્રોથી સાંભળીને માનવામાં આવે છે. પંચમહાભૂતોનાં કાર્યોનાં નામ પણ ગંધ, રસ, રૂપ, સ્પર્શ અને શબ્દ છે, જે ઈન્દ્રિયો અને અંતઃકરણનો વિષય છે.

૨. રૂપતન્માત્રામાં બે શક્તિઓ હોય છે — એક ‘પ્રકાશિકા’ અર્થાત્ પ્રકાશ કરવાવાળી અને એક ‘દાહિકા’ અર્થાત્ બાળવાવાળી. પ્રકાશિકા શક્તિને ‘પ્રભા’ કહે છે અને દાહિકા શક્તિને ‘તેજ’ કહે છે. ‘પ્રકાશિકા શક્તિ’ દાહિકા શક્તિના વિના પણ રહી શકે છે (જેવી કે — મણિ, ચંદ્ર વગેરેમાં), પરંતુ ‘દાહિકા શક્તિ’ પ્રકાશિકા શક્તિના વિના નથી રહી શકતી. અહીં ‘પ્રભાસ્મિ શશિસૂર્યયોઃ’ પદોમાં ચંદ્રમા અને સૂર્યની ‘પ્રકાશિકા શક્તિ’ના પ્રાધાન્યને લીધે ‘પ્રભા’ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે અને આગળ આ જ અધ્યાયના નવમા શ્લોકમાં ‘તેજશ્ચાસ્મિ વિભાવસૌ’ પદોમાં અગ્નિની ‘દાહિકા શક્તિ’ના પ્રાધાન્યને લીધે ‘તેજ’ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે.

સૂર્ય અને અગ્નિમાં પ્રકાશિકા અને દાહિકા — બેઉ શક્તિઓ છે. ચંદ્રમામાં પ્રકાશિકા શક્તિ તો છે, પરંતુ તેમાં દાહિકા શક્તિ તિરસ્કૃત થઈને ‘સૌમ્ય શક્તિ’ પ્રગટ થઈ ગઈ છે કે જે શીતળતા આપવાવાળી છે.

પણ ભગવાન છે. શબ્દ પણ ભગવાન છે અને આકાશ પણ ભગવાન છે. પુરુષાર્થ પણ ભગવાન છે અને પ્રારબ્ધ પણ ભગવાન છે અને મનુષ્ય પણ ભગવાન છે.

(માટી તો ઘડાના રૂપમાં રૂપાન્તરિત થાય છે, પરંતુ પરમાત્મા સંસારના રૂપમાં રૂપાન્તરિત થતા નથી. કારણ કે રૂપાન્તરિત થવાવાળી વસ્તુ વિકારી હોય છે, જ્યારે પરમાત્મા નિર્વિકાર છે. જેમ અંધારામાં દોરડું સાપના રૂપમાં દેખાય છે અર્થાત્ સાપ જ કૂંડાળા રૂપે દેખાય છે. એ જ પ્રમાણે પરમાત્મા સંસારરૂપે દેખાય છે. મતલબ કે પરમાત્મામાં કાર્ય — કારણનો ભેદ નથી. કેમકે તેમના સિવાય બીજી કોઈ વસ્તુ છે જ નહીં. કાર્ય-કારણનો ભેદ મનુષ્યની દૃષ્ટિમાં જ છે. તેથી મનુષ્યોને સમજાવવા માટે અન્ય વસ્તુની કંઈ ને કંઈ સત્તા માનીને જ પરમાત્માનું વર્ણન, વિવેચન, વિચાર, ચિન્તન, પ્રશ્નોત્તર વગેરે કરવામાં આવે છે — ‘નોદં વા પરિહારો વા કિયતાં દ્વૈતભાષયા’.)

—■—

પુણ્યો ગન્ધઃ પૃથિવ્યાં ચ તેજશ્ચાસ્મિ વિભાવસૌ ।

જીવનં સર્વભૂતેષુ તપશ્ચાસ્મિ તપસ્વિષુ ॥ ૮ ॥

પૃથિવ્યામ્	= પૃથ્વીમાં	તેજ :	= તેજ	(હું છું)
પુણ્યઃ	= પવિત્ર	અસ્મિ	= હું છું	ચ = અને
ગન્ધઃ	= ગન્ધ (હું છું)	ચ	= તથા	તપસ્વિષુ = તપસ્વીઓમાં
ચ	= અને	સર્વભૂતેષુ	= બધાં પ્રાણીઓમાં	તપઃ = તપ
વિભાવસૌ	= અગ્નિમાં	જીવનમ્	= જીવન (શક્તિ)	અસ્મિ = હું છું.

ટીકા — ‘પુણ્યો ગન્ધઃ પૃથિવ્યામ્’ — પૃથ્વી ગંધતન્માત્રાથી ઉત્પન્ન થાય છે, ગંધતન્માત્રારૂપે રહે છે અને ગંધતન્માત્રામાં જ લીન થાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે ગંધ વિના પૃથ્વી કંઈ નથી. ભગવાન કહે છે કે પૃથ્વીમાં તે પવિત્ર ગંધ હું છું.

અહીં ગંધની સાથે ‘પુણ્યઃ’ વિશેષણ આપવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ગંધમાત્ર પૃથ્વીમાં રહે છે. તેમાં પુણ્ય અર્થાત્ પવિત્ર ગંધ તો પૃથ્વીમાં સ્વાભાવિક રહે છે, પરંતુ દુર્ગંધ કોઈ વિકૃતિથી પ્રગટ થાય છે.

‘તેજશ્ચાસ્મિ વિભાવસૌ’ — તેજ રૂપતન્માત્રાથી પ્રગટ થાય છે, તેમાં જ રહે છે અને અંતે તેમાં જ લીન થઈ જાય છે. અગ્નિમાં તેજ જ તત્ત્વ છે. તેજ વિના અગ્નિ નિસ્તત્ત્વ છે, કંઈ નથી. તે તેજ હું જ છું.

‘જીવનં સર્વભૂતેષુ’ — સઘળાં પ્રાણીઓમાં એક જીવનશક્તિ છે, પ્રાણશક્તિ છે, જેનાથી બધાં જીવી રહ્યાં છે. તે પ્રાણશક્તિથી તેઓ પ્રાણી કહેવાય છે. પ્રાણશક્તિ વિના તેઓમાં પ્રાણીપણું કંઈ નથી. પ્રાણશક્તિને કારણે ગાઢ નિદ્રામાં સૂતેલો આદમી પણ મડદાથી વિલક્ષણ દેખાય છે. તે પ્રાણશક્તિ હું જ છું.

‘તપશ્ચાસ્મિ તપસ્વિષુ’ — દ્વન્દ્વસહિષ્ણુતાને તપ કહે છે. પરંતુ વાસ્તવમાં પરમાત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિને માટે ગમે તેટલાં કષ્ટ આવે, તેઓમાં નિર્વિકાર રહેવું એ જ અસલ તપ છે. એ જ તપસ્વીઓમાં તપ છે, એનાથી જ તેઓ તપસ્વી કહેવાય છે અને એ જ તપને ભગવાન પોતાનું સ્વરૂપ બતાવે છે. જો તપસ્વીઓમાંથી એવું તપ કાઢી લેવામાં આવે તો તેઓ તપસ્વી નહિ રહે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : સૃષ્ટિની રચનામાં ભગવાન જ કર્તા છે, ભગવાન જ કારણ છે અને ભગવાન જ કાર્ય છે. તેથી ગન્ધ અને પૃથ્વી, તેજ અને અગ્નિ, જીવવાની શક્તિ અને પ્રાણી, તપસ્યા અને તપસ્વી — આ બધા જ (કારણ તથા કાર્ય) એક ભગવાન જ છે. કારણ કે પરા અને અપરા — બન્નેય ભગવાનની શક્તિ હોવાથી ભગવાનથી અભિન્ન છે. તેથી પરા-અપરાના સંયોગથી થવાવાળી સંપૂર્ણ સૃષ્ટિ ભગવદ્સ્વરૂપ જ છે.

‘પુણ્યો ગન્ધઃ’ — ગન્ધ-તન્માત્રા કારણ છે અને પૃથ્વી તેનું કાર્ય છે. ગંધને પવિત્ર કહેવાનું તાત્પર્ય છે કે કારણ (તન્માત્રા) સદા પવિત્ર જ હોય છે. અપવિત્રતા કાર્યમાં વિકૃતિ થવાથી જ આવે છે. તેથી જે પ્રમાણે ગન્ધ-તન્માત્રા પવિત્ર છે, એ જ પ્રમાણે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ અને રસ-તન્માત્રા પણ પવિત્ર સમજવી જોઈએ.

—■—

બીજં માં સર્વભૂતાનાં વિદ્ધિ પાર્થ સનાતનમ્ । બુદ્ધિર્બુદ્ધિમતામસ્મિ તેજસ્તેજસ્વિનામહમ્ ॥ ૧૦ ॥

પાર્થ	= હે પૃથાનંદન!	મામ્	= મને	તેજસ્વિનામ્	= તેજસ્વીઓનું
સર્વભૂતાનામ્	= સર્વ જીવોનું	વિદ્ધિ	= જાણ.	તેજઃ	= તેજ
સનાતનમ્	= અનાદિ	બુદ્ધિમતામ્	= બુદ્ધિમાનોની	અહમ્	= હું
બીજમ્	= બીજ	બુદ્ધિઃ	= બુદ્ધિ (તથા)	અસ્મિ	= છું.

ટીકા — ‘બીજં માં સર્વભૂતાનાં વિદ્ધિ^૧ પાર્થ સનાતનમ્’ — હે પાર્થ! સઘળાં પ્રાણીઓનું સનાતન (અવિનાશી) બીજ હું છું અર્થાત્ બધાનું કારણ હું જ છું. સઘળાં પ્રાણીઓ બીજરૂપે મારાથી ઉત્પન્ન થાય છે, મારામાં જ રહે છે અને અંતે મારામાં જ લીન થાય છે. મારા વિના પ્રાણીની સ્વતંત્ર સત્તા નથી.

જેટલાં બીજ હોય છે, તે બધાં વૃક્ષથી ઉત્પન્ન થાય છે અને વૃક્ષ પેદા કરીને પોતે નષ્ટ થઈ જાય છે. પરંતુ અહીં જે બીજનું વર્ણન છે, તે બીજ ‘સનાતન’ છે અર્થાત્ આદિ-અંતથી રહિત (અનાદિ તેમ જ અનંત) છે. એને જ નવમા અધ્યાયના અઢારમા શ્લોકમાં ‘અવ્યય બીજ’ કહેવામાં આવ્યું છે. આ ચેતનતત્ત્વ અવ્યય અર્થાત્ અવિનાશી છે. એ પોતે વિકારરહિત રહેતું હોવા છતાં પણ સકળ જગતનું ઉત્પાદક, આશ્રય અને પ્રકાશક છે તથા જગતનું કારણ છે.

ગીતામાં ‘બીજ’ શબ્દ ક્યાંક ભગવાન અને ક્યાંક જીવાત્મા — બન્નેને માટે આવ્યો છે. અહીં જે ‘બીજ’ શબ્દ આવ્યો છે, તે ભગવાનનો વાચક છે; કેમકે અહીં કારણરૂપે વિભૂતિઓનું વર્ણન છે. દસમા અધ્યાયના ઓગણચાળીસમા શ્લોકમાં વિભૂતિરૂપે આવેલો ‘બીજ’ શબ્દ પણ ભગવાનનો જ વાચક છે; કેમકે ત્યાં એમને સઘળાં પ્રાણીઓના કારણ કહેવામાં આવ્યા છે. નવમા અધ્યાયના અઢારમા શ્લોકમાં ‘બીજ’ શબ્દ ભગવાનને માટે આવ્યો છે; કેમકે એ જ અધ્યાયના ઓગણીસમા શ્લોકમાં ‘સદસચ્ચાહમર્જુન’ પદમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે કાર્ય અને કારણ બધું હું જ છું. સર્વ કંઈ ભગવાન જ હોવાથી ‘બીજ’ શબ્દ ભગવાનનો વાચક છે. ચૌદમા અધ્યાયના ચોથા શ્લોકમાં ‘અહં બીજપ્રદઃ પિતા’ ‘હું બીજ પ્રદાન કરવાવાળો પિતા છું’ — એવું હોવાથી ત્યાં ‘બીજ’ શબ્દ જીવાત્માનો વાચક છે. ‘બીજ’ શબ્દ જીવાત્માનો વાચક ત્યારે જ થાય છે, જ્યારે

એ જડની સાથે પોતાનો સંબંધ માની લે છે, નહિ તો એ ભગવાનનું સ્વરૂપ જ છે.

‘બુદ્ધિર્બુદ્ધિમતામસ્મિ’ — બુદ્ધિમાનોમાં બુદ્ધિ હું છું. બુદ્ધિને કારણે જ તેઓ બુદ્ધિમાન કહેવાય છે. જો તેઓમાં બુદ્ધિ ન રહે તો તેઓની બુદ્ધિમાન સંજ્ઞા જ નહિ રહે.

‘તેજસ્તેજસ્વિનામહમ્’ — તેજસ્વીઓમાં તેજ હું છું. આ તેજ દૈવીસંપત્તિનો એક ગુણ છે. તત્ત્વજ્ઞ જીવનમુક્ત મહાપુરુષોમાં એક વિશેષ તેજ-શક્તિ રહે છે, જેના પ્રભાવથી દુર્ગુણ-દુરાચારી મનુષ્ય પણ સદ્ગુણ-સદાચારી બની જાય છે. આ તેજ ભગવાનનું જ સ્વરૂપ છે.

વિશેષ વાત

ભગવાન જ સકળ સંસારના કારણ છે, સંસારના રહેવા છતાં પણ તેઓ બધામાં પરિપૂર્ણ છે અને સકળ સંસારનો નાશ થવા છતાં પણ તેઓ રહે છે. આથી સિદ્ધ થયું કે સર્વ કંઈ ભગવાન જ છે. એના માટે ઉપનિષદોમાં સોનું, માટી અને લોઢાનું દૃષ્ટાંત આપવામાં આવ્યું છે કે જેવી રીતે સોનામાંથી બનેલાં બધાં ઘરેણાં સોનું જ છે, માટીમાંથી બનેલાં બધાં વાસણો માટી જ છે અને લોઢાથી બનેલાં બધાં અસ્ત્ર-શસ્ત્ર લોઢું જ છે, એવી જ રીતે ભગવાનમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો સકળ સંસાર ભગવાન જ છે. પરંતુ ગીતામાં ભગવાને બીજનું દૃષ્ટાંત આપ્યું છે કે સકળ સંસારનું બીજ હું છું. બીજ વૃક્ષથી પેદા થાય છે અને વૃક્ષને પેદા કરીને પોતે નષ્ટ થઈ જાય છે અર્થાત્ બીજમાંથી અંકુર નીકળી આવે છે, અંકુરમાંથી વૃક્ષ થઈ જાય છે અને બીજ પોતે નાશ પામે છે. પરંતુ ભગવાને પોતાને સંસારમાત્રનું બીજ કહીને પણ આ એક વિલક્ષણ વાત બતાવી છે કે હું અનાદિ બીજ છું, પેદા થયેલું બીજ નથી — ‘બીજં માં સર્વભૂતાનાં વિદ્ધિ પાર્થ સનાતનમ્’ (અ. ૭/૧૦), અને હું અવિનાશી બીજ છું — ‘બીજમવ્યયમ્’

૧. આ જ અધ્યાયના છઠ્ઠા શ્લોકમાં ભગવાને ‘ઉપધારય’ કહ્યું અને અહીં ‘વિદ્ધિ’ કહે છે. એનું તાત્પર્ય એ છે કે સકળ સંસારમાં સારરૂપે હું જ છું — આ વાતને સમજો અને સમજીને ધારણ કરો. સમજીને ધારણ કરવાથી અસલ પ્રેમ જાગ્રત થઈ જાય છે.

(અ. ૮/૧૮). અવિનાશી બીજ કહેવાનો આશય એ છે કે સંસાર મારામાંથી પેદા થઈ જાય છે, પરંતુ હું નાશ પામતો નથી, જેવો છું તેવો જ રહું છું.

સોનું, માટી અને લોઢાના દૃષ્ટાંતમાં ઘરેણાંમાં સોનું દેખાય છે, વાસણોમાં માટી દેખાય છે અને અસ્ત્ર-શસ્ત્રોમાં લોહું દેખાય છે. પરંતુ સંસારમાં પરમાત્મા દેખાતા નથી. જો બીજનું દૃષ્ટાંત લઈએ તો વૃક્ષમાં બીજ નથી દેખાતું. જ્યારે વૃક્ષમાં બીજ આવે છે, ત્યારે ખબર પડે છે કે આ વૃક્ષમાં આવું બીજ છે, જેનાથી આ વૃક્ષ પેદા થયું છે. આખું વૃક્ષ બીજમાંથી જ નીકળે છે અને બીજમાં જ સમાપ્ત થઈ જાય છે. વૃક્ષનો આરંભ બીજથી થાય છે અને અંત પણ બીજમાં જ આવે છે અર્થાત્ તે વૃક્ષ ભલે સો વર્ષો સુધી રહે, પરંતુ તેની અંતિમ પરિણતિ બીજમાં જ થશે, બીજના સિવાય બીજું શું રહેશે? એવી જ રીતે ભગવાન સંસારનું બીજ છે અર્થાત્ ભગવાનમાંથી જ સંસાર ઉત્પન્ન થાય છે અને ભગવાનમાં લીન થઈ જાય છે. અંતે એક ભગવાન જ બાકી રહે છે ‘શિષ્યતે શેષસંજઃ’ (શ્રીમદ્ભા. ૧૦/૩/૨૫).

વૃક્ષ દેખાવા છતાં પણ ‘આ બીજ જ છે’ – એવું જે જાણે છે, તેઓ વૃક્ષને પૂરેપૂરું જાણે છે અને જેઓ બીજને ન જોતાં કેવળ વૃક્ષને જુએ છે, તેઓ વૃક્ષના તત્ત્વને નથી જાણતા. ભગવાન અહીં ‘બીજં માં સર્વભૂતાનામ્’ કહીને બધાને એ જ્ઞાન કરાવે છે કે તમને જેટલો આ સંસાર દેખાય છે, તેના પહેલાં હું જ હતો, હું એક જ પ્રજા-રૂપે ઘણાં રૂપોમાં પ્રગટ થયો છું – ‘બહુ સ્યાં પ્રજાયેય’ (છાન્દોગ્ય. ૬/૨/૩) અને તેઓના સમાપ્ત થતાં હું જ રહી જાઉં છું. તાત્પર્ય એ છે કે પહેલાં હું જ રહું છું તો વચમાં પણ હું જ છું.

આ સંસાર પાંચભૌતિક પણ તેમને જ દેખાય છે, જેઓ વિચાર કરે છે, નહિ તો આ પાંચભૌતિક પણ નથી

દેખાતો. જેવી રીતે કોઈ કહી દે કે આ આપણાં તમામ શરીરો પાર્થિવ (પૃથ્વીમાંથી પેદા થવાવાળાં) છે, એટલા માટે તેઓમાં માટીનું પ્રાધાન્ય છે તો બીજો કહેશે કે એ માટી તો કેવી રીતે છે? માટીથી તો હાથ ધૂએ છે માટી તો રેત હોય છે; આથી આ શરીર માટી હોવા છતાં એને માટી નથી દેખાતી. પરંતુ આ જેટલો સંસાર દેખાય છે, તેને બાળીને રાખ કરી દેવામાં આવે તો અંતે એક માટી જ થઈ જાય છે.

વિચાર કરો કે આ શરીરોના મૂળમાં શું છે? મા-બાપમાં રજ-વીર્ય રૂપી અંશ હોય છે, જેનાથી શરીર બને છે, તે અંશ અન્નમાંથી પેદા થાય છે. અન્ન માટીમાંથી પેદા થાય છે. આથી આ શરીરો માટીમાંથી જ પેદા થાય છે અને અંતે માટીમાં જ લીન થઈ જાય છે. અંતે શરીરની ત્રણ ગતિઓ હોય છે – ચાહે જમીનમાં દાટી દેવામાં આવે, ચાહે બાળી દેવામાં આવે અને ચાહે પશુપક્ષી ખાઈ જાય. ત્રણેય પ્રકારે તે અંતે માટી થઈ જાય છે. આ રીતે પહેલાં અને આખરે માટી હોવાથી વચમાં પણ શરીર કે સંસાર માટી જ છે, પરંતુ વચમાં આ શરીર કે સંસાર જોવામાં માટી નથી દેખાતો. વિચાર કરવાથી જ માટી દેખાય છે પરંતુ આંખોથી નથી દેખાતો. આ જ રીતે આ સંસાર વિચાર કરવાથી પરમાત્મસ્વરૂપ દેખાય છે. વિચાર કરીને તો જ્યારે ભગવાને આ સંસાર રચ્યો ત્યારે ક્યાંકથી કોઈ સામાન નથી મંગાવ્યો, જેનાથી સંસારને બનાવ્યો હોય અને બનાવવાવાળો પણ બીજો નથી થયો. પોતે જ સંસારને બનાવવાવાળા છે અને પોતે જ સંસાર બની ગયા. શરીરોની રચના કરીને પોતે જ તેઓમાં પ્રવિષ્ટ થઈ ગયા – ‘તત્સૃષ્ટ્વા તદેવાનુપ્રાવિશત્’ (તૈત્તિરીયોપનિષદ્ ૨/૬). આ શરીરોમાં જીવરૂપે પણ એ જ પરમાત્મા છે. આથી આ સંસાર પણ પરમાત્માનું સ્વરૂપ જ છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : પોતાને સંપૂર્ણ પ્રાણીઓનું બીજ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે બધાં પ્રાણીઓના રૂપમાં હું જ છું. સૃષ્ટિ અનંત છે. અનંત બ્રહ્માંડોમાં અનંત જીવ છે. પરંતુ તે અનંત જીવોનું બીજ (પરમાત્મા) એક જ છે. અનંત સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થવા છતાં તે બીજમાં કોઈ ફરક પડતો નથી, કેમકે તે અવ્યય છે – ‘બીજમવ્યયમ્’ (ગીતા ૮/૧૮). તે એક બીજથી અનેક પ્રકારની સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે (ગીતા ૧૦/૩૮). બીજને ગમે તેટલી સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જોઈએ, તેમાં ફળ-ફૂલ, પાંદડાં વગેરે દેખાશે નહીં, કારણ કે તે પેલા બીજમાં કારણરૂપે રહેલાં છે. તે બીજથી પેદા થનારા વૃક્ષના બે પાંદડાં પણ પરસ્પર મળી શકતાં નથી – આવી અનેકતા પણ તે એક બીજમાં જ રહેલી છે.

સૃષ્ટિની એક-એક વસ્તુમાં અનેક ભેદ છે. જુદા જુદા દેશોમાં મનુષ્યોની અનેક જાતિઓ છે. તેમનામાં પણ એટલું અંતર છે કે બે માણસોના અંગૂઠાની રેખાઓ પણ એક-બીજાથી મળતી નથી. તેમનાં રૂપ, સ્વભાવ, રુચિ, પ્રકૃતિ, માન્યતા, ભાવ વગેરે પણ પરસ્પર મળતા નથી. ગાય, ભેંસ, ઘેટું, બકરી, ઘોડો, ઊંટ, કૂતરું વગેરે અનેક જાતિઓ છે અને તેમની એક-એક જાતિમાં પણ અનેક ભેદ છે. વૃક્ષોમાં પણ એક-એક વૃક્ષની અનેક જાતો હોય છે. એક-એક વિદ્યાને જુઓ તો તેમાં એટલા ભેદ છે કે તેનો અંત નથી. મૂળ રંગ ત્રણ છે, પણ તેમના મિશ્રણથી અનેક રંગ બની જાય છે. તેમાં પણ

એક-એક રંગમાં એટલા પ્રકાર છે કે બે વ્યક્તિઓને પણ એક રંગ એકસરખો દેખાતો નથી. આ પ્રમાણે સંસારમાં એક જેવી દેખાનારી વસ્તુઓ પણ વાસ્તવમાં એક જેવી નથી હોતી. આટલી અનેકતા હોવા છતાં પણ સૃષ્ટિનું બીજ એક જ છે. મતલબ કે એક જ ભગવાન અનેક રૂપોમાં પ્રગટ થાય છે અને અનેકરૂપોમાં પ્રગટ થવા છતાં પણ એક જ રહે છે.^૧

ભગવાન દેશ-કાળ બધી દૃષ્ટિથી અનંત છે. જો ભગવાનની બનાવેલી સૃષ્ટિનો પણ અંત આવતો નથી તો પછી ભગવાનનો અંત કઈ રીતે આવી શકે? આજ સુધી ભગવાનના વિષયમાં જે કંઈ વિચારાયું છે, જે કંઈ કહેવાયું છે, જે કંઈ લખાયું છે, જે કંઈ માનવામાં આવ્યું છે, તે બધું જ મળીને પણ અધૂરું છે, એટલું જ નહીં, ભગવાન પણ તેમના સંબંધમાં પૂરી વાત કહી શકતા નથી, અને જો કહી દેશે તો તેઓ અનંત કઈ રીતે રહેશે ?

—■—

બલં બલવતાં ચાહં કામરાગવિવર્જિતમ્ ।

ધર્માવિરુદ્ધો ભૂતેષુ કામોડસ્મિ ભરતર્ષભ ॥ ૧૧ ॥

ભરતર્ષભ	= હે ભરતવંશીઓમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન!	વિવર્જિતમ્	કામનાઓ વિનાનું	ભૂતેષુ	= સહુ જીવોમાં
બલવતામ્	= બળવાનોમાં	બલમ્	= બળ	ધર્માવિરુદ્ધ:	= ધર્મને અનુકૂળ (ધર્મયુક્ત)
કામરાગ-	= આસક્તિ તથા	અહમ્	= હું છું	કામ:	= કામ
		ચ	= અને	અસ્મિ	= હું છું.

ટીકા — ‘બલં બલવતાં ચાહં કામરાગવિવર્જિતમ્’ — કઠિનમાં કઠિન કામ કરતા હોવા છતાં પણ આપણી અંદર એક કામના-આસક્તિરહિત શુદ્ધ, નિર્મળ, ઉત્સાહ રહે છે. કામ પૂરું થતાં પણ ‘મારું કાર્ય શાસ્ત્ર અને ધર્મને અનુકૂળ છે તથા લોકમર્યાદા અનુસાર સંતજનાનુમોદિત છે’ — એવા વિચારથી મનમાં એક ઉત્સાહ રહે છે. એનું નામ ‘બળ’ છે. આ બળ ભગવાનનું જ સ્વરૂપ છે. આથી આ બળ ગ્રાહ્ય છે.

ગીતામાં ભગવાને પોતે જ ‘બળ’ની વ્યાખ્યા કરી દીધી છે. સત્તરમા અધ્યાયના પાંચમા શ્લોકમાં ‘કામરાગબલ્લાન્વિતા:’ પદમાં આવેલું ‘બળ’ કામના અને આસક્તિથી યુક્ત હોવાથી દુરાગ્રહ અને હઠનું વાચક છે. આથી એ ‘બળ’ ભગવાનનું સ્વરૂપ નથી, પરંતુ આસુરી સંપત્તિ હોવાથી ત્યાજ્ય છે. એવી જ રીતે ‘સિદ્ધોહદં બલવાન્સુખી’ (ગીતા — ૧૬/૧૪) અને ‘અહંકારં બલં દર્પમ્’ (ગીતા — ૧૬/૧૮; ૧૮/૫૩) પદોમાં આવેલું બળ

પણ ત્યાજ્ય છે. છઠ્ઠા અધ્યાયના ચોત્રીસમા શ્લોકમાં ‘બલવદ્દેહમ્’ પદમાં આવેલો ‘બળ’ શબ્દ મનનું વિશેષણ છે. તે ‘બળ’ પણ આસુરી સંપત્તિનું જ છે; કેમકે તેમાં કામના અને આસક્તિ છે, પરંતુ અહીં (અ. ૭/૧૧)માં જે શબ્દ આવ્યો છે, તે કામના અને આસક્તિથી રહિત છે, એટલા માટે એ સાત્ત્વિક ઉત્સાહનો વાચક છે અને ગ્રાહ્ય છે. સત્તરમા અધ્યાયના આઠમા શ્લોકમાં ‘આયુઃ-સત્ત્વબલારોગ્ય’.... પદમાં આવેલ ‘બળ’ પણ આ જ સાત્ત્વિક બળનો વાચક છે.

‘ધર્માવિરુદ્ધો ભૂતેષુ કામોડસ્મિ ભરતર્ષભ’ — હે ભરતવંશીઓમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન! મનુષ્યોમાં^૨ ધર્મથી અવિરુદ્ધ અર્થાત્ ધર્મયુક્ત ‘કામ’^૩ મારું સ્વરૂપ છે. કારણ કે શાસ્ત્ર અને લોકમર્યાદા અનુસાર શુભભાવે કેવળ સંતાન-ઉત્પત્તિ માટે જે કામ હોય છે, તે કામ મનુષ્યને આધીન હોય છે, પરંતુ આસક્તિ, કામના, સુખભોગ વગેરેને માટે જે કામ હોય છે, તે કામમાં મનુષ્ય પરાધીન બની જાય છે

૧. પ્રાણીઓમાં અનેકતા હોવા છતાં પણ તેમનામાં પરસ્પર પ્રેમની એકતા હોવી જોઈએ. જેમ કે કાંટો પગમાં વાગે છે, પરંતુ આંસુ આંખોમાં આવે છે, એવો જ ભાવ બધાં જ પ્રાણીઓમાં રહેવો જોઈએ. ‘સર્વભૂતહિતેહતા:’ (ગીતા — ૫/૨૫, ૧૨/૪) એકમાત્ર પ્રેમ એવી વસ્તુ છે, જેમાં કોઈ ભેદ રહેતો નથી. પ્રેમમાં ભેદ કરી શકાતો નથી. પ્રેમમાં બધા એક થઈ જાય છે. જ્ઞાનમાં તત્ત્વભેદ તો રહેતો નથી, પરંતુ મતભેદ રહે છે. પ્રેમમાં મતભેદ પણ રહેતો નથી. તેથી પ્રેમની આગળ કશું જ નથી. પ્રેમથી ત્રિલોકના નાથ ભગવાન પણ વશ થઈ જાય છે.

૨. ધર્મનું વિધાન મનુષ્યોને માટે જ છે; કેમકે મનુષ્યેતર પ્રાણીઓમાં ધર્મની મર્યાદા લાગુ જ નથી પડતી.

૩. ત્રીજા અધ્યાયના સાડત્રીસમા શ્લોકમાં ભગવાને જે કામને સઘળાં પાપોનું મૂળ બતાવ્યો છે, તે કામનો વાચક અહીં ‘કામ’ શબ્દ નથી. અહીં ‘કામ’ શબ્દ ગૃહસ્થધર્મના પાલનનો વાચક છે.

અને તેને વશ થઈને તે ન કરવા યોગ્ય શાસ્ત્રવિરુદ્ધ કામમાં પ્રવૃત્ત થઈ જાય છે. શાસ્ત્રવિરુદ્ધ કામ પતનનું તથા સઘળાં પાપો અને દુઃખોનું કારણ હોય છે.

કૃત્રિમ ઉપાયોથી સંતિતિ-નિરોધ કરાવીને કેવળ ભોગ-બુદ્ધિથી કામમાં પ્રવૃત્ત થવું એ મહાન નરકોનો દરવાજો છે. જે સંતાનની ઉત્પત્તિ કરી શકે, તે 'પુરુષ' કહેવાય છે. અને જે ગર્ભ ધારણ કરી શકે તે 'સ્ત્રી' કહેવાય છે.^૧ જો પુરુષ અને સ્ત્રી ઓપરેશન દ્વારા પોતાની

સંતાનોત્પત્તિ કરવાની યોગ્યતા (પુરુષત્વ-સ્ત્રીત્વ) ને નષ્ટ કરી નાખે, તો એ બન્નેય નપુંસક કહેવડાવવાને યોગ્ય છે. નપુંસક હોવાને કારણે દેવકાર્ય (હવન-પૂજન વગેરે) અને પિતૃકાર્ય (શ્રાદ્ધ-તર્પણ)માં તેઓનો અધિકાર નથી રહેતો.^૨ સ્ત્રીમાં માતૃશક્તિ નષ્ટ થઈ જવાને કારણે તેને માટે પરમ આદરણીય તેમજ પ્રિય 'મા' સંબોધનનો પ્રયોગ પણ નથી કરી શકાતો. એટલા મનુષ્યે કાં તો શાસ્ત્ર અને કામનું સેવન કરવું અથવા બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવું જોઈએ.

પરિશિષ્ટ ભાવ : જંગમ સૃષ્ટિ તમામ કામથી ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી મનુષ્યમાં જે કામ ધર્મથી વિરુદ્ધ નથી, મર્યાદા પ્રમાણે છે, તે કામ ભગવાનનું સ્વરૂપ છે. ભગવાન પહેલાં કહી ચૂક્યા છે — 'મતઃ પરતરં નાન્યત્કિંચિદસ્તિ' (૭/૭) અને આગળ પણ કહેશે — 'યે યૈવ સાત્ત્વિકા ભાવા' (૭/૧૨), 'વાસુદેવઃ સર્વમ્' (૭/૧૮). આ પ્રમાણે જેમ ધર્મયુક્ત કામ ભગવાનનું સ્વરૂપ છે, એવી જ રીતે ધર્મ વિરુદ્ધ કામ પણ ભગવાનથી અલગ નથી. જે ધર્મ વિરુદ્ધ કામનું આચરણ કરે છે, તેમને નરકરૂપમાં ભગવાન મળે છે, કેમકે નરક પણ ભગવાન જ છે. પરંતુ ગીતાનો ઉદ્દેશ માણસોને નરકોમાં અથવા જન્મ-મરણમાં મોકલવાનો નથી, બલકે તેમનું કલ્યાણ કરવાનો છે. ઉદ્દેશ હંમેશાં કલ્યાણનો, આનંદનો જ હોય છે, દુઃખનો ઉદ્દેશ હોતો નથી. દુઃખ કોઈ પણ નથી ઈચ્છતું. અર્જુને પણ કલ્યાણની વાત પૂછી છે.^૩ ઉદાહરણ માટે, શબ્દ સારા પણ હોય છે અને બૂરા પણ હોય છે, પરંતુ વ્યાકરણમાં સારા શબ્દો પર જ વિચાર કરવામાં આવે છે. કેમકે વ્યાકરણ વગેરે પણ મનુષ્યના ઉદ્ધાર માટે જ છે.

—■—

યે યૈવ સાત્ત્વિકા ભાવા રાજસાસ્તામસાશ્ચ યે ।

મત્ત એવેતિ તાન્વિદ્ધિ ન ત્વહં તેષુ તે મયિ ॥ ૧૨ ॥

યે	= જેટલા	(ભાવો છે, તે બધા)	(વાસ્તવમાં)
એવ	= પણ	મત્તઃ એવ = મારાથી જ	અહમ્ = હું
સાત્ત્વિકાઃ	= સાત્ત્વિક	(થનારા છે)	તેષુ = તેમનામાં (કે)
ભાવાઃ	= ભાવો છે (તેમજ)	ઈતિ = એમ	તે = તેઓ
યે, ચ	= જેટલા, પણ	તાન્ = તેમને	મયિ = મારામાં
રાજસાઃ	= રાજસ	વિદ્ધિ = સમજ;	ન = નથી.
તામસાઃ	= તામસ	તુ = એમ હોવા છતાં પણ	

ટીકા — 'યે યૈવ સાત્ત્વિકા ભાવા રાજસાસ્તામસાશ્ચ યે' — આ જે સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ ભાવો (ગુણ, પદાર્થ અને ક્રિયા) છે. તેઓ પણ મારાથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. એનું તાત્પર્ય એ થયું કે સૃષ્ટિમાત્રમાં જે કંઈ બની રહ્યું છે, તેનાં મૂળમાં બધાનો આશ્રય, આધાર અને

પ્રકાશક ભગવાન જ છે અર્થાત્ બધું ભગવાનથી જ સત્તાસ્ફૂર્તિ પામે છે.

સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ ભાવો ભગવાનથી જ થાય છે, એટલા માટે તેઓમાં જે કંઈ વિલક્ષણતા દેખાય છે, તે બધી ભગવાનની જ છે; આથી મનુષ્યની દૃષ્ટિ

૧. 'સ્ત્યૈ શબ્દસંઘાતયોઃ'। સ્ત્યાયતઃ — સંગતે ભવતઃ અસ્યાં શુક્રશોણિતે ઈતિ સ્ત્રી । (સિદ્ધાન્તકૌમુદી, બાલમનોરમા)

૨. અઙ્ગહીનાશ્રોત્રિયષણ્ઢશૂદ્રવર્જમ્ । (કાત્યાયનશ્રૌતસૂત્ર ૧/૧/૫)

૩. 'યચ્છ્રેયઃ સ્યાન્નિશ્ચિતં બ્રૂહિ તન્મે' (ગીતા ૨/૭)

'તદેકં વદ નિશ્ચિત્ય યેન શ્રેયોહહમાપ્નુયામ્ ॥' (ગીતા ૩/૨)

'યચ્છ્રેય એતયોરેકં તન્મે બ્રૂહિ સુનિશ્ચિતમ્ ॥' (ગીતા ૫/૧)

ભગવાનની તરફ જ જવી જોઈએ. સાત્ત્વિક વગેરે ભાવોના તરફ નહિ. જો તેની દૃષ્ટિ ભગવાનની તરફ જશે તો તે મુક્ત થઈ જશે અને જો તેની દૃષ્ટિ સાત્ત્વિક વગેરે ભાવોની તરફ જશે તો તે બંધાઈ જશે.

સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ — આ ભાવોના (ગુણ, પદાર્થ અને ક્રિયાઓના) સિવાય કોઈ ભાવ છે જ નહિ. એ બધા જ ભગવત્સ્વરૂપ જ છે. અહીં શંકા થાય છે કે જો એ બધા જ ભગવત્સ્વરૂપ જ હોય તો આપણે લોકો જે કંઈ કરીએ, તે બધું ભગવત્સ્વરૂપ જ થશે, પછી આમ કરવું જોઈએ અને આમ નહિ કરવું જોઈએ — એ વિધિ-નિષેધ ક્યાં રહ્યો? એનું સમાધાન એ છે કે મનુષ્યમાત્ર સુખ ઇચ્છે છે; દુઃખ નથી ઇચ્છતો. અનુકૂળ પરિસ્થિતિ, વિહિત કર્મોનું ફળ છે અને પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ નિષિદ્ધ કર્મોનું ફળ છે. એટલા માટે કહેવામાં આવે છે કે વિહિત કર્મ કરો અને નિષિદ્ધ કર્મ ન કરો. જો નિષિદ્ધ કર્મને ભગવત્સ્વરૂપ માનીને કરશો તો ભગવાન દુઃખો અને નરકોના રૂપમાં પ્રગટ થશે. જે અશુભ કર્મોની ઉપાસના કરે છે, તેની સામે ભગવાન અશુભરૂપે જ પ્રગટ થાય છે; કેમકે દુઃખ અને નરક પણ તો ભગવાનનાં જ સ્વરૂપ છે.

જ્યાં કરવા અને ન કરવાની વાત હોય છે, ત્યાં જ વિધિ અને નિષેધ લાગુ પડે છે. આથી ત્યાં વિહિત જ કરવું જોઈએ, નિષિદ્ધ નહિ કરવું જોઈએ. પરંતુ જ્યાં માનવાની અને જાણવાની વાત હોય છે, ત્યાં પરમાત્માને જ ‘માનવા’ જોઈએ અને પોતાને અથવા સંસારને ‘જાણવો’ જોઈએ.

જ્યાં માનવાની વાત છે, ત્યાં પરમાત્માને જ માનીને તેમને મળવાની ઉત્કંઠા વધારવી જોઈએ. એમને પ્રાપ્ત અને પ્રસન્ન કરવા માટે એમની આજ્ઞાનું પાલન કરવું જોઈએ તથા એમની આજ્ઞા અને સિદ્ધાંતોની વિરુદ્ધ કાર્ય નહિ કરવું જોઈએ. ભગવાનની આજ્ઞાની વિરુદ્ધ કાર્ય કરીશું તો એમને પ્રસન્નતા કેવી રીતે થશે? અને વિરુદ્ધ કાર્ય કરવાવાળાને એમની પ્રાપ્તિ કેવી થશે? જેમ કે કોઈ મનુષ્યના મનની વિરુદ્ધ કામ કરવાથી તે રાજી કેવી રીતે થશે અને પ્રેમથી કેવી રીતે મળશે?

જ્યાં જાણવાની વાત છે, ત્યાં સંસારને જાણવો જોઈએ, જે ઉત્પત્તિ-વિનાશશીલ છે, સદા સાથે રહેવાવાળો નથી, તે પોતાનો નથી અને પોતાને માટે પણ નથી — એવું જાણીને તેની સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ કરવો જોઈએ. તેમાં કામના, મમતા અને આસક્તિ નહિ કરવી જોઈએ. તેનું મહત્ત્વ હૃદયમાંથી કાઢી નાખવું જોઈએ. એનાથી સત-તત્ત્વ પ્રત્યક્ષ થઈ જશે અને જાણવું પૂર્ણ થઈ જશે. અસત

(નાશવાન) વસ્તુ આપણી સાથે રહેવાવાળી નથી, એવું સમજીને પણ જો વખતો-વખત તેને મહત્ત્વ આપતા રહીશું તો વાસ્તવિકતા (સત-વસ્તુ)ની પ્રાપ્તિ નહિ થાય.

‘મત્ત એવેતિ તાન્વિદ્ધિ’ — એ બધાને તું મારાથી જ ઉત્પન્ન થવાવાળા સમજ અર્થાત્ સર્વ કંઈ હું જ છું. કાર્ય અને કારણ — એ બેઉ ભિન્ન દેખાવા છતાં પણ કાર્ય કારણથી પોતાની ભિન્ન તેમ જ સ્વતંત્ર સત્તા નથી રાખતું. આથી કાર્ય કારણરૂપ જ હોય છે. જેવી રીતે, સોનામાંથી ઘરેણાં પેદા થાય છે તો તેઓ સોનાથી અલગ નથી હોતાં અર્થાત્ સોનું જ હોય છે. એવી જ રીતે પરમાત્માથી પેદા થવાવાળી અનંત સૃષ્ટિ પરમાત્માથી ભિન્ન સ્વતંત્ર સત્તા નથી રાખી શકતી.

‘મત્ત એવ’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે અપરા અને પરા પ્રકૃતિ મારો સ્વભાવ છે; આથી કોઈ તેમને મારાથી ભિન્ન સિદ્ધ નથી કરી શકતો. સાતમા અધ્યાયના પરિશિષ્ટ-રૂપી નવમા અધ્યાયમાં ભગવાને કહ્યું છે કે ‘કલ્પના આદિમાં પ્રકૃતિને વશ કરીને હું વારંવાર સૃષ્ટિની રચના કરું છું’ (અ. ૮/૮) અને આગળ કહે છે કે ‘મારી અધ્યક્ષતામાં પ્રકૃતિ ચરાચર સંસારને રચે છે’ (અ. ૮/૧૦) — આ બન્ને વાતો એક જ થઈ. ચાહે પ્રકૃતિને લઈને ભગવાન રચના કરે, ચાહે ભગવાનની અધ્યક્ષતામાં પ્રકૃતિ રચના કરે — આ બન્નેનું તાત્પર્ય એક જ છે. ભગવાન રચના કરે છે તો પ્રકૃતિને લઈને જ કરે છે, તો પ્રાધાન્ય ભગવાનનું જ થયું અને પ્રકૃતિ ભગવાનની અધ્યક્ષતામાં રચના કરે છે, તોપણ પ્રાધાન્ય ભગવાનનું જ છે. એ જ વાતને અહીં કહી છે કે ‘હું સમગ્ર જગતનો પ્રભવ અને પ્રલય છું’ (અ. ૭/૬). અને એનો ઉપસંહાર કરતાં કહે છે કે ‘સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ — આ ભાવો મારાથી જ થાય છે’.

ભગવાને વિજ્ઞાનસહિત જ્ઞાન કહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરીને જાણવાવાળાની દુર્લભતા બતાવતાં જે પ્રકરણનો આરંભ કર્યો, તેમાં અપરા અને પરા પ્રકૃતિનું કથન કર્યું. અપરા અને પરા પ્રકૃતિઓને સઘળાં પ્રાણીઓનું કારણ બતાવ્યું; કેમકે તેમના સંયોગથી જ સઘળાં પ્રાણીઓ પેદા થાય છે. પછી પોતાને એ અપરા અને પરાનું કારણ બતાવ્યું — મત્ત: પરતરં નાન્યત્’ (અ. ૭/૭). આ જ વાત વિભૂતિઓના વર્ણનનો ઉપસંહાર કરતાં અહીં કહી છે કે સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ ભાવોને મારાથી જ થવાવાળા જાણ.

‘ન ત્વહં તેષુ તે મયિ’ — હું તેઓમાં નથી અને તેઓ મારામાં નથી. તાત્પર્ય એ છે કે એ ગુણોની મારા સિવાય કોઈ સ્વતંત્ર સત્તા નથી અર્થાત્ હું ને હું જ છું; મારા સિવાય બીજું કશું છે જ નહિ. તે સાત્ત્વિક, રાજસ

અને તામસ જેટલા પણ પ્રાકૃત પદાર્થો અને ક્રિયાઓ છે, તે સઘળે-સઘળા ઉત્પન્ન અને નષ્ટ થાય છે. પરંતુ હું ઉત્પન્ન પણ નથી થતો અને નષ્ટ પણ નથી થતો. જો હું તેઓમાં હોત તો તેઓનો નાશ થતાં મારો પણ નાશ થઈ જાત; પરંતુ મારો કદી નાશ નથી થતો, એટલા માટે હું તેઓમાં નથી. જો તેઓ મારામાં હોત તો હું જેવો અવિનાશી છું, તેવા તેઓ પણ અવિનાશી હોત; પરંતુ તેઓ તો નષ્ટ થાય છે અને હું રહું છું, એટલા માટે તેઓ મારામાં નથી.

જેવી રીતે બીજ જ વૃક્ષ, શાખાઓ, પાંદડાં, ફૂલ વગેરેના રૂપમાં હોય છે; પરંતુ વૃક્ષ, શાખાઓ, પાંદડાં વગેરેમાં બીજને ખોળીશું તો તેઓમાં બીજ નહિ મળે. કારણ કે બીજ તેઓમાં તત્ત્વરૂપ વિદ્યમાન રહે છે. એવી જ રીતે સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ ભાવો મારાથી જ થાય છે; પરંતુ તે ભાવોમાં મને ખોળશો તો તેઓમાં હું નહિ મળું (ગીતા - ૭/૧૩). કારણ કે હું તેઓમાં મૂળરૂપે અને તત્ત્વરૂપે વિદ્યમાન છું. આથી હું તેઓમાં અને તેઓ મારામાં નથી અર્થાત્ સર્વ કંઈ હું ને હું જ છું.

જેવી રીતે વાદળ આકાશમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. આકાશમાં જ રહે છે અને આકાશમાં જ લીન થાય છે; પરંતુ આકાશ જેવું છે તેવું નિર્વિકાર રહે છે. ન આકાશમાં વાદળો રહે છે અને ન વાદળોમાં આકાશ રહે છે. એવી જ રીતે આઠમા શ્લોકથી માંડીને અહીં સુધી જેટલી (સત્તર) વિભૂતિઓ બતાવવામાં આવી છે, તે બધી મારાથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, મારામાં જ રહે છે અને મારામાં જ લીન થઈ જાય છે. પરંતુ તેઓ મારામાં નથી અને હું તેઓમાં નથી. મારા સિવાય તેઓની સ્વતંત્ર સત્તા નથી. એ દૃષ્ટિએ સર્વ કંઈ હું જ છું. તાત્પર્ય એ થયું કે ભગવાનના સિવાય જેટલા સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ ભાવો અર્થાત્ પ્રાકૃત પદાર્થો અને ક્રિયાઓ દેખાઈ આવે છે, તેમની સત્તા માનીને અને તેમને મહત્વ આપીને આ મનુષ્યો તેઓમાં ફસાઈ રહ્યા છે. આથી ભગવાન તે મનુષ્યોનું લક્ષ્ય આ બાજુ કરાવે છે કે એ બધા પદાર્થો અને ક્રિયાઓમાં સત્તા અને મહત્તા મારી જ છે.

વિશેષ વાત

સત્ત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણથી ઉત્પન્ન થવાવાળા જાત-જાતના જેટલા ભાવો (પ્રાકૃત પદાર્થો અને ક્રિયાઓ) છે, તે તમામ ભગવાનની શક્તિ પ્રકૃતિથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ પ્રકૃતિ ભગવાનથી અભિન્ન હોવાને કારણે એ ગુણોને ભગવાને ‘મત્ત એવ’ ‘મારાથી જ થાય છે’ -

એવું કહ્યું છે. તાત્પર્ય એ છે કે પ્રકૃતિ ભગવાનથી અભિન્ન હોવાથી એ બધા ભાવો ભગવાનથી ઉત્પન્ન થાય છે અને ભગવાનમાં લીન થઈ જાય છે, પરંતુ પરા પ્રકૃતિ (જીવાત્મા)એ તેઓની સાથે સંબંધ જોડી લીધો અર્થાત્ તેઓને પોતાના અને પોતાને માટેના માની લીધા - એ જ પરા પ્રકૃતિ દ્વારા જગતને ધારણ કરવું છે. એનાથી તે જન્મતો-મરતો રહે છે. હવે એ બંધનનું નિવારણ કરવા માટે અહીં કહે છે કે સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ - એ બધા ભાવો મારાથી જ થાય છે. આ જ રીતે દસમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે - ‘ભવન્તિ ભાવા ભૂતાનાં મત્ત એવ પૃથગ્વિદાઃ’ (અ. ૧૦/૫) અર્થાત્ પ્રાણીઓના એ અલગ-અલગ પ્રકારના (વીસ) ભાવો મારાથી જ ઉત્પન્ન થાય છે અને ‘અહં સર્વસ્ય પ્રભવો મત્તઃ સર્વ પ્રવર્તતે’ (અ. ૧૦/૮) અર્થાત્ બધાનો પ્રભવ હું છું અને બધું મારાથી પ્રવૃત્ત થાય છે. પંદરમા અધ્યાયમાં પણ કહ્યું છે કે સ્મૃતિ, જ્ઞાન વગેરે બધું મારાથી જ ઉત્પન્ન થાય છે - ‘મત્તઃ સ્મૃતિર્જ્ઞાનપોહનં ચ’ (અ. ૧૫/૧૫). જ્યારે સર્વ કંઈ પરમાત્માથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે મનુષ્યોની સાથે તે ગુણોનો કોઈ સંબંધ નથી. પોતાની સાથે ગુણોનો સંબંધ ન માનવાથી આ મનુષ્ય બંધાતો નથી અર્થાત્ એ ગુણો તેને માટે જન્મમરણનું કારણ નથી બનતા.

ગીતામાં જ્યાં ભક્તિનું વર્ણન છે, ત્યાં ભગવાન કહે છે કે સર્વ કંઈ હું જ છું - ‘સદસચ્ચાહમર્જુન’ (અ. ૮/૧૮) અને અર્જુન પણ ભગવાનને માટે કહે છે કે આપ સત અને અસત પણ છો તથા તેનાથી પર પણ છો - ‘સદસત્તત્પરં યત્’ (અ. ૧૧/૩૭). જ્ઞાની (પ્રેમી) ભક્તને માટે પણ ભગવાન કહે છે કે તેની દૃષ્ટિમાં સર્વ કંઈ વાસુદેવ જ છે - ‘વાસુદેવઃ સર્વમ્’ (અ. ૭/૧૮). કારણ એ છે કે ભક્તિમાં શ્રદ્ધા અને માન્યતાનું પ્રાધાન્ય હોય છે તથા ભગવાનમાં દૃઢ અનન્યતા હોય છે. ભક્તિમાં અન્યનો અભાવ હોય છે. જેવી રીતે ઉત્તમ પતિવ્રતાને એક પતિના સિવાય સંસારમાં બીજો કોઈ પુરુષ દેખાતો જ નથી, એવી જ રીતે ભક્તને એક ભગવાનના સિવાય બીજું કંઈ દેખાતું જ નથી, કેવળ ભગવાન જ દેખાય છે.

ગીતામાં જ્યાં જ્ઞાનનું વર્ણન છે, ત્યાં ભગવાન કહે છે કે સત અને અસત - બન્ને અલગ-અલગ છે - ‘નાસતો વિદ્યતે ભાવો નાભાવો વિદ્યતે સતઃ’ (અ. ૨/૧૬). એવી જ રીતે જ્ઞાનમાર્ગમાં શરીર-શરીરી, દેહ-દેહી, ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ, પ્રકૃતિ-પુરુષ - બન્નેને અલગ-અલગ જાણવાની વાત બહુ વાર આવી છે; જેમકે - ‘પ્રકૃતિં પુરુષં ચૈવ વિદ્વ્યનાદી ઉભાવપિ’ (અ. ૧૩/૧૮);

‘ક્ષેત્રક્ષેત્રજયોર્જ્ઞાનમ્’ (અ. ૧૩/૨); ‘ક્ષેત્રક્ષેત્રજસંયોગાત્’ (અ. ૧૩/૨૬), ‘ક્ષેત્રં ક્ષેત્રી તથા કૃત્સ્નમ્’ (અ. ૧૩/૩૩); ‘ક્ષેત્રક્ષેત્રજયોરેવમન્તરં જ્ઞાનચક્ષુષા’ (અ. ૧૩/૩૪). કારણ એ છે કે જ્ઞાનમાર્ગમાં વિવેકનું પ્રાધાન્ય હોય છે. આથી ત્યાં નિત્ય-અનિત્ય, અવિનાશી-વિનાશી વગેરેનો વિચાર થાય છે અને પછી પોતાનું સ્વરૂપ બિલકુલ નિર્લિપ્ત છે — એવો બોધ થાય છે.

સાધકમાં શ્રદ્ધા અને વિવેક — બન્નેય રહેવા જોઈએ. ભક્તિમાર્ગમાં શ્રદ્ધાનું પ્રાધાન્ય હોય છે અને જ્ઞાનમાર્ગમાં વિવેકનું પ્રાધાન્ય હોય છે. આમ હોવા છતાં પણ ભક્તિમાર્ગમાં વિવેકનો અને જ્ઞાનમાર્ગમાં શ્રદ્ધાનો અભાવ નથી. ભક્તિમાર્ગમાં માને છે કે સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ

ભાવો ભગવાનથી જ થાય છે (અ. ૭/૧૨) અને જ્ઞાનમાર્ગમાં માને છે કે સત્ત્વ, રજ અને તમ — આ ત્રણે ગુણો પ્રકૃતિથી જ થાય છે — ‘સત્ત્વં રજસ્તમ ઈતિ ગુણાઃ પ્રકૃતિસંભવાઃ’ (અ. ૧૪/૫). બન્નેય સાધકો પોતાનામાં નિર્વિકારતા માને છે કે એ ગુણો પોતાના નથી; અને બન્નેય જ્યાં એક તત્ત્વને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યાં ન દ્વેત કહી શકાય છે, ન અદ્વેત; ન સત કહી શકાય છે, ન અસત.

ભક્તિમાર્ગવાળા ભગવાનની સાથે અનન્ય પ્રેમથી અભિન્ન થઈને પ્રકૃતિથી સર્વથા રહિત થઈ જાય છે અને જ્ઞાનમાર્ગવાળા પ્રકૃતિ તેમ જ પુરુષનો વિવેક કરીને પ્રકૃતિથી બિલકુલ અસંબદ્ધ પોતાના સ્વરૂપનો સાક્ષાત્ અનુભવ કરીને પ્રકૃતિથી સર્વથા સંબંધરહિત થઈ જાય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ‘મત્તઃ પરતરં નાન્યત્કિંચિદસ્તિ’ (૭/૭) નો વિસ્તાર કરતાં ભગવાને પાછળના ચાર શ્લોકોમાં જે વાત કહી છે અને જે વાત નથી કહી, તે પૂરેપૂરી વાત ઉપસંહારરૂપે ભગવાને આ શ્લોકમાં કહી દીધી છે. ભગવાન કહે છે કે સંપૂર્ણ સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ ભાવ મારાથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, મારાથી જ સત્તા-સ્ફૂર્તિ મેળવે છે, તેમ છતાં હું એમનામાં નથી અને એ મારામાં નથી અર્થાત્ સર્વ કંઈ હું જ છું છું. તેથી મારી પ્રાપ્તિ ઈચ્છનારા સાધકની દૃષ્ટિ આ ભાવો તરફ નહીં, બલકે મારા તરફ જવી જોઈએ. જો સાધક તે ભાવોમાં જ ફસાઈ જશે તો ક્યારેય મુક્ત અથવા ભક્ત નહીં થઈ શકે.

જોવા, સાંભળવા, સમજવા વગેરેમાં જે ભાવ આવે છે અને જે ભાવ આવતા નથી તે બધા જ ‘યે’ પદ ના અંતર્ગત સમજવા જોઈએ.

ભગવાનથી ઉત્પન્ન થવાને કારણે અહીં સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ ગુણોને ‘ભાવ’ નામથી કહેવાયા છે. તાત્પર્ય એ છે કે ભગવાન ભાવ (સત્તા) રૂપ છે^૧, તેથી તેમનાથી ભાવ જ ઉત્પન્ન થશે, અભાવ કઈ રીતે ઉત્પન્ન થશે? ભગવાનથી ઉત્પન્ન થવાના કારણે બધા ભાવો ભગવાનનાં જ સ્વરૂપ છે — ‘ભવન્તિ ભાવા ભૂતાનાં મત્ત એવ પૃથગ્વિધાઃ’ (ગીતા-૧૦/૫). મતલબ કે શરીર — ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિથી જે પણ સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ ભાવ, ક્રિયા, પદાર્થ વગેરે ગ્રહણ કરવામાં આવે છે, તે બધું ભગવાન જ છે.^૨ મનની સમગ્ર સ્ફુરણામાત્ર ચાહે સારી હોય કે ખોટી, ભગવાન જ છે. સંસારમાં સારું-ખોટું, શુદ્ધ-અશુદ્ધ, શત્રુ-મિત્ર, દુષ્ટ-સજ્જન, પાપાત્મા-પુણ્યાત્મા વગેરે જે કંઈ જોવા, સાંભળવા, કહેવા, વિચારવા કે સમજવામાં આવે છે, તે બધું માત્ર ભગવાન જ છે. ભગવાન સિવાય ક્યાંય કશું જ નથી.

પોતાનો કંઈક સ્વાર્થ હોય, કંઈક લેવાની ઈચ્છા હોય ત્યારે જ સાત્ત્વિક, રાજસ, તામસ — આ ત્રણ ભેદ થાય છે. જો પોતાનો કોઈ સ્વાર્થ ન હોય અને બીજાના હિતની દૃષ્ટિ હોય તો આ (ત્રણે ગુણો) ભગવાન સ્વરૂપ છે. તેમને પોતાના માટે માનવા, તેમનાથી સુખ લેવું એ જ પતનનું કારણ છે (ગીતા — ૩/૪૭).

‘ત્રણે ગુણ મારાથી જ પ્રગટ થાય છે’ — એવું કહીને ભગવાને એવો ભાવ પ્રગટ કર્યો છે કે સાધકની દૃષ્ટિ આ ગુણો તરફ નહીં પણ મારા-ગુણાતીતની તરફ જ જવી જોઈએ અર્થાત્ મારી સત્તા અને મહત્તા માનીને મારી સાથે જ સંબંધ જોડવો જોઈએ, જેથી મારી પ્રાપ્તિ થઈ જાય અને હંમેશને માટે દુઃખરહિત મહાન આનંદનો અનુભવ

૧. ‘નાસતો વિદ્યતે ભાવો નાભાવો વિદ્યતે સતઃ’ (ગીતા-૨/૧૬) ‘મદ્ભાવં સોઽધિગચ્છતિ’ (ગીતા ૧૪/૧૮); ‘સર્વભૂતેષુ યેનૈકં ભાવમવ્યયમીક્ષતે.’ (ગીતા ૧૮/૨૦)

૨. મનસા વચસા દૃષ્ટયા ગૃહ્યતેઽન્યૈરપીન્દ્રિયૈઃ । અહમેવ ન મત્તોઽન્યદિતિ બુદ્ધ્યધ્વમજ્જસા ॥

(શ્રીમદ્ભા. ૧૧/૧૩/૨૪)

‘મનથી, વાણીથી, દૃષ્ટિથી તથા અન્ય ઈન્દ્રિયોથી જે કંઈ (શબ્દાદિ વિષયો) ગ્રહણ કરવામાં આવે છે, તે બધા હું જ છું. તેથી મારા સિવાય બીજું કશું છે જ નહીં. આ સિદ્ધાન્ત આપ વિચારપૂર્વક શીઘ્ર સમજી લો અર્થાત્ સ્વીકાર કરીને અનુભવ કરી લો.

થઈ જાય. ‘હું તેમનામાં નથી અને તેઓ મારામાં નથી’ — આવું કહીને ભગવાને એવો ભાવ પ્રગટ કર્યો છે કે જો કોઈ મનુષ્ય મને સત્તા અને મહત્તા ન આપીને સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ ગુણ, પદાર્થ તથા ક્રિયાને સત્તા અને મહત્તા આપીને તેમની સાથે સંબંધ જોડશે તો તે મને પ્રાપ્ત ન થઈને જન્મ-મરણમાં ચાલ્યો જશે — ‘કારણં ગુણસંજોડસ્ય સદસદ્યોનિજન્મસુ’ (ગીતા ૧૩/૨૧).

‘મત્ત એવ’ પદોનો પ્રયોગ કરીને ભગવાન જાણે એવું કહે છે કે ત્રણે ગુણો મારાથી જ થાય છે, પછી તમે મારી તરફ ન આવીને ગુણોમાં કેમ ફસાઓ છો ? જે લોકો ગુણોમાં ફસાઈ જાય છે, તેઓ મારું ભજન (ભક્તિ) કરી શકતા નથી. (ગીતા — આ અધ્યાયનો તેરમો શ્લોક). પરંતુ જે ગુણોમાં ફસાતા નથી, તે ભક્તો મારું ભજન કરે છે. (ગીતા — ૭/૧૬, ૧૦/૮). આ ગુણો કાયમ રહેવાવાળા નથી, કેમકે ‘કારણ’ ટકે છે, કાર્ય ટકતું નથી. જેમ કે સોનું ટકે છે, દાગીના નથી ટકતા, માટી ટકે છે, ઘડો ટકતો નથી. એ જ પ્રમાણે ભગવાન ટકે છે, ગુણ ટકતા નથી. ગુણ તો પરિવર્તનશીલ અને નષ્ટ થવાવાળા છે પરંતુ ભગવાન નિત્ય-નિરંતર જેમ-ના-તેમ રહેવાવાળા છે. તેમનું ન તો પરિવર્તન થાય છે કે ન નાશ થાય છે. તેથી ભગવાનની પ્રાપ્તિ ગુણો દ્વારા થતી નથી બલકે ગુણો સાથે સંબંધ-વિચ્છેદથી થાય છે. તેથી તમોગુણને રજોગુણથી અને રજોગુણને સત્ત્વગુણથી જીતીને ગુણોથી અતીત થવાનું છે.

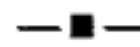
અહીં એક વિશેષ વાત સમજવા જેવી છે કે સગુણ-સાકાર ભગવાન પણ વાસ્તવમાં નિર્ગુણ જ છે, કેમકે તેઓ સત્ત્વ, રજ અને તમોગુણથી યુક્ત નથી, બલકે ઐશ્વર્ય, માધુર્ય, સૌન્દર્ય, ઔદાર્ય વગેરે ગુણોથી યુક્ત છે. તેથી સગુણ-સાકાર ભગવાનની ભક્તિને પણ નિર્ગુણ (સત્ત્વાદિ ગુણોથી રહિત) બતાવવામાં આવી છે, જેમ કે — ‘મન્નિષ્ઠં નિર્ગુણં સ્મૃતમ્’, ‘મન્નિકેતં તુ નિર્ગુણં’, ‘નિર્ગુણો મદપાશ્રયઃ’, ‘મત્સેવાયાં તુ નિર્ગુણા’ (શ્રીમદ્ભા. ૧૧/૨૫/૨૪ થી ૨૭)

પ્રશ્ન — જ્યારે બધું જ કંઈ ભગવાન જ છે તો પછી સાત્ત્વિક, રાજસ, તામસ ભાવ ત્યાજ્ય કેમ છે ?

ઉત્તર — જેમ જમીનમાં જળ બધી જગાએ રહે છે, પરંતુ તેનું પ્રાપ્તિસ્થાન કૂવો છે, એ જ પ્રમાણે ભગવાન બધે છે પરંતુ તેમનું પ્રાપ્તિસ્થાન યજ્ઞ (કર્તવ્ય-કર્મ) છે — ‘તસ્માત્સર્વગતં બ્રહ્મ નિત્યં યજ્ઞે પ્રતિષ્ઠિતં’ (ગીતા-૩/૧૫). પરંતુ સાત્ત્વિક-રાજસ-તામસ ભાવ ભગવાનના પ્રાપ્તિસ્થાન નથી. અર્થાત્ એમના દ્વારા ભગવાનની પ્રાપ્તિ થતી નથી (ગીતા-આ અધ્યાયનો તેરમો શ્લોક). તેથી તે સાધક માટે ઉપયોગી નથી. તેથી ભગવાને કહ્યું છે કે આ બધા ભાવો મારાથી ઉત્પન્ન થવા છતાં પણ હું તેમનામાં અને તે મારામાં નથી.

જેમ બાજરીની ખેતીમાં બાજરી જ મુખ્ય હોય છે, તેનાં પાંદડાં અને છોડ નહીં. ખેડૂતનું લક્ષ્ય માત્ર બાજરી પ્રાપ્ત કરવાનું જ હોય છે. બાજરી પ્રાપ્ત કરવા તે ફસલને, ખાતર, પાણી વગેરેથી પુષ્ટ કરે છે, જેથી ઉત્તમ બાજરી પ્રાપ્ત થઈ શકે. એવી જ રીતે સાધકનું લક્ષ્ય પણ ફક્ત ભગવાન જ હોવું જોઈએ, સંસારનું નહીં. ભગવાનને પ્રાપ્ત કરવા માટે સાધકે સંસારની સેવા કરવી જોઈએ. સેવા સિવાય સંસાર સાથે પોતાનો કોઈ સ્વાર્થ ન રાખવો જોઈએ. મહત્વ બાજરીના દાણાનું છે, પાંદડાં-છોડનું નહીં. કારણ કે આરંભમાં પણ બાજરી જ રહે છે (બીજ તરીકે) અને અંતમાં પણ બાજરી જ રહે છે. બાજરી પ્રાપ્ત થયા પછી જે શેષ રહે છે તે પાંદડાં — ડાંડલી બાજરીથી જુદા ન હોવા છતાં, આપણા માટે કોઈ કામની વસ્તુ નથી બલકે પશુઓને ખાવાની ચીજ છે. એ જ રીતે સાત્ત્વિક, રાજસ, તામસ ભાવ મૂઢ (અવિવેકી) મનુષ્યો માટે છે. આ ત્રણે ભાવ મનુષ્યને બાંધનારા છે. (ગીતા-૧૪/૫). તેથી આ ભાવ ભગવાનના હોવા છતાં પણ સ્વયં માટે નથી, બલકે વિવેકપૂર્ણ સાંસારિક વ્યવહાર માટે છે. જેમ કે ઝેર પણ ભગવાનનું રૂપ છે, પરંતુ ખાવા માટે નથી.

જેમ બાજરી (બીજ)થી પાંદડાં-ડાંડલી ઉત્પન્ન થયા હોવા છતાં પણ તે પાંદડાં-ડાંડલીમાં બાજરી નથી અને બાજરીમાં પાંદડાં-ડાંડલી નથી. એ જ રીતે ભગવાનથી પેદા થવા છતાં પણ સાત્ત્વિક-રાજસ-તામસ ભાવોમાં ભગવાન નથી અને ભગવાનમાં સાત્ત્વિક-રાજસ-તામસ ભાવ નથી.

સંબંધ — ભગવાને પહેલાં બારમા શ્લોકમાં કહ્યું કે સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ ભાવો મારાથી જ થાય છે, પરંતુ હું તેઓમાં અને તેઓ મારામાં નથી. આ વિવેચનથી એ સિદ્ધ થયું કે ભગવાન પ્રકૃતિ અને પ્રકૃતિના કાર્યથી સર્વથા નિર્લિપ્ત છે. એવી જ રીતે ભગવાનનો શુદ્ધ અંશ આ જીવ પણ નિર્લિપ્ત છે. આ અંગે આ પ્રશ્ન થાય છે કે આ જીવ નિર્લિપ્ત હોઈને પણ બંધાય છે કેવી રીતે? આનું વિવેચન આગળના શ્લોકમાં કરે છે.

ત્રિભિર્ગુણમયૈર્ભાવૈરેભિઃ સર્વમિદં જગત્ ।
મોહિતં નાભિજનાતિ મામેભ્યઃ પરમવ્યયમ્ ॥ ૧૩ ॥

એભિઃ	= આ	ઈદમ્	= આ	અવ્યયમ્	= અવિનાશી (એવા)
ત્રિભિઃ	= ત્રણેય	સર્વમ્	= આખું	મામ્	= મને
ગુણમયૈઃ	= ગુણરૂપ	જગત્	= જગત (પ્રાણીમાત્ર)	ન	= નથી
ભાવૈઃ	= ભાવોથી	એભ્યઃ	= આ ત્રણેય ગુણોથી	અભિજનાતિ	= જાણતું.
મોહિતમ્	= મોહિત	પરમ્	= અતીત		

ટીકા — ‘ત્રિભિર્ગુણમયૈર્ભાવૈરેભિઃ... પરમવ્યયમ્’ — સત્ત્વ, રજ અને તમ — ત્રણે ગુણોની વૃત્તિઓ ઉત્પન્ન અને લીન થતી રહે છે. તેમની સાથે તાદાત્મ્ય કરીને મનુષ્ય પોતાને સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ માની લે છે અર્થાત્ તેઓનું પોતાનામાં આરોપણ કરી લે છે કે ‘હું સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ થઈ ગયો છું’ આ રીતે ત્રણે ગુણોથી મોહિત થયેલો મનુષ્ય એવું માની જ નથી શકતો કે હું પરમાત્માનો અંશ છું. તે પોતાના અંશી પરમાત્માની તરફ ન જોતાં ઉત્પન્ન અને નષ્ટ થવાવાળી વૃત્તિઓની સાથે પોતાનો સંબંધ માની લે છે — આ જ તેનું મોહિત થવું છે. આ રીતે મોહિત થવાને કારણે તે ‘મારો પરમાત્માની સાથે નિત્યસંબંધ છે’ — એને સમજી જ નથી શકતો.

અહીં ‘જગત્’ શબ્દ જીવાત્માનો વાયક છે. નિરંતર પરિવર્તનશીલ શરીરની સાથે તાદાત્મ્ય થવાને કારણે જ આ જીવ ‘જગત’ એવા નામે કહેવામાં આવે છે. તાત્પર્ય એ છે કે શરીરના જન્મવામાં પોતાનું જન્મવાનું શરીરના મરવામાં પોતાનું મરવાનું, શરીરના બીમાર થવામાં પોતાનું બીમાર થવાનું અને શરીરના સ્વસ્થ થવામાં પોતાનું સ્વસ્થ થવાનું માની લે છે, આનાથી જ એ ‘જગત’ એવા નામે કહેવામાં આવે છે. જ્યાં સુધી એ શરીરની સાથે પોતાનું તાદાત્મ્ય માનશે, ત્યાં સુધી એ જગત જ રહેશે અર્થાત્ જન્મતો-મરતો જ રહેશે, ક્યાંય પણ સ્થાયી નહિ રહે.

ગુણોની ભગવાનના સિવાય અલગ સત્તા માનવાથી જ પ્રાણીઓ મોહિત થાય છે. જો તેઓ ગુણોને ભગવત્સ્વરૂપ માને તો કદી મોહિત થઈ જ નથી શકતાં.

ત્રણ ગુણોનું કાર્ય જે શરીર છે, તે શરીરને ચાહે પોતાનું માની લે, ચાહે પોતાને શરીર માની લે — બન્નેય માન્યતાઓથી મોહ પેદા થાય છે. શરીરને પોતાનું માનવું એ ‘મમતા’ થઈ અને પોતાને શરીર માનવું એ ‘અહંતા’ થઈ. શરીરની સાથે અહંતા-મમતા કરવી એ જ મોહિત થવું છે. મોહિત થઈ જવાથી ગુણોથી સર્વથા અતીત જે

ભગવત્તત્ત્વ છે, તેને નથી જાણી શકતો. તે એ ભગવત્તત્ત્વને ત્યારે જાણી શકે છે, જ્યારે ત્રિગુણાત્મક શરીરની સાથે તેની અહંતા-મમતા દૂર થાય છે. એ સિદ્ધાંત છે કે મનુષ્ય સંસારથી સર્વથા અલગ થઈને જ સંસારને જ જાણી શકે છે અને પરમાત્મા સાથે સર્વથા અભિન્ન થઈને જ પરમાત્માને જાણી શકે છે. કારણ એનું એ છે કે ત્રિગુણાત્મક શરીરથી એ પોતે સર્વથા ભિન્ન છે અને પરમાત્માની સાથે એ પોતે સર્વથા અભિન્ન છે.

અસ્વાભાવિકમાં સ્વાભાવિક ભાવ થવો એ જ મોહિત થવું છે. જે પ્રતિક્ષણે નષ્ટ થવાવાળા ત્રણે ગુણોથી પર છે, અત્યંત નિર્લિપ્ત છે અને નિત્યનિરંતર એકરૂપ રહેવાવાળા છે, એવા પરમાત્મા ‘સ્વાભાવિક’ છે. પરમાત્માની આ સ્વાભાવિકતા બનાવેલી નથી, કૃત્રિમ નથી, અભ્યાસસાધ્ય નથી, પરંતુ સ્વતઃ-સ્વાભાવિક છે. પરંતુ શરીર તથા સંસારમાં અહંતા-મમતા અર્થાત્ ‘હું’ અને ‘મારો’ ભાવ જેમ ઉત્પન્ન થયો છે તેમ જ નષ્ટ થવાવાળો છે, એ કેવળ માની લીધેલો છે, એટલા માટે એ ‘અસ્વાભાવિક’ છે. આ અસ્વાભાવિકને સ્વાભાવિક માની લેવું એ જ મોહિત થવું છે, જેને કારણે મનુષ્ય સ્વાભાવિકતાને સમજી નથી શકતો.

જીવ પહેલાં પરમાત્માથી વિમુખ થયો કે પહેલાં સંસારની સન્મુખ (ગુણોથી મોહિત) થયો? — આમાં દાર્શનિકોનો મત એ છે કે પરમાત્માથી વિમુખ થવું અને સંસાર સાથે સંબંધ જોડવો — એ બન્ને અનાદિ છે, તેનો આદિ નથી. આથી તેમાં પહેલાં અને પછીની વાત નથી કહી શકાતી. પરંતુ મનુષ્ય જો મળેલી સ્વતંત્રતાનો દુરુપયોગ ન કરે, તેને કેવળ ભગવાનમાં જ યોજવાનું શરૂ કરી દે તો એ સંસારથી પર થઈ જાય છે અર્થાત્ એનાં જન્મ-મરણ દૂર થઈ જાય છે. આથી એ સિદ્ધ થાય છે કે આ મનુષ્ય પ્રભુએ આપેલી સ્વતંત્રતાનો દુરુપયોગ કરીને જ બંધનમાં પડ્યો છે. પોતાની સ્વતંત્રતાનો દુરુપયોગ કરીને નષ્ટ થવાવાળા પદાર્થોમાં ગૂંચવાઈ જવાથી તે પરમાત્મતત્ત્વને જાણી નથી શકતો.

‘પરમવ્યયમ્’ પદથી ભગવાન કહે છે કે હું આ ન ગુણોના પરિવર્તનથી મારામાં કોઈ પરિવર્તન પણ થાય ગુણોથી પર છું અર્થાત્ આ ગુણોથી સર્વથા રહિત, અસંબદ્ધ છે. એવા મારા વાસ્તવિક સ્વરૂપને ગુણોથી મોહિત પ્રાણીઓ અને નિર્લિપ્ત છું. હું ન કદી કોઈ ગુણથી બંધાયો છું અને નથી જાણી શકતાં.

પરિશિષ્ટ ભાવ - જે મનુષ્ય ભગવાનને ન જોતાં સાત્ત્વિક, રાજસ, તામસ ભાવોને જુએ છે, તેમનો ભોગ કરે છે, તેમનાથી સુખ લે છે, તે એ ભાવોથી મોહિત થઈ જાય છે અર્થાત્ ભગવાનની દુરત્યય ગુણમયી માયાથી બંધાઈ જાય છે અને તેના ફળસ્વરૂપે વારંવાર જન્મે-મરે છે. તાત્પર્ય છે કે સાત્ત્વિક, રાજસ-તામસ ભાવ (કર્મ, પદાર્થ, કાલ, સ્વભાવ, ગુણ આદિ) અનિત્ય છે અને ભગવાન નિત્ય છે. જે અનિત્યનો ભોગ કરે છે, તે બંધનમાં આવે છે. પરંતુ જે અનિત્યનો ત્યાગ કરીને નિત્યસ્વરૂપ ભગવાનનો આશ્રય લે છે, તે મુક્ત થઈ જાય છે. (ગીતા - આ ૪ અધ્યાયનો ચૌદમો શ્લોક)

આ શ્લોકમાં જીવાત્મા માટે ‘જગત’ શબ્દ આવ્યો છે. એનું તાત્પર્ય છે કે જેની સત્તા વિદ્યમાન છે જ નહીં, તેને સત્તા અને મહત્તા આપીને તેની સાથે સંબંધ જોડીને જીવ પણ જગત થઈ જાય છે. ચેતન પણ (ચેતનતાનો દુરુપયોગ કરીને) જડ થઈ જાય છે. ઉત્કૃષ્ટ પરા પ્રકૃતિ પણ નિકૃષ્ટ બની જાય છે ! જીવ જગતના ઉત્પત્તિ-વિનાશને પોતાનો ઉત્પત્તિ-વિનાશ, જગતના લાભ-હાનિને પોતાના લાભ-હાનિ માની લે છે. જેમ મનુષ્ય કામનાની સાથે અભિન્ન થઈને ‘કામાત્માનઃ’ અર્થાત્ કામનારૂપ થઈ જાય છે (ગીતા ૨/૪૩) અને ભગવાન સાથે અભિન્ન થઈને ‘મન્મયા’ અર્થાત્ ભગવદ્રૂપ થઈ જાય છે (ગીતા ૪/૧૦), એવી જ રીતે જીવ જગત સાથે અભિન્ન થઈને જગતરૂપ થઈ જાય છે. ફરક એ જ છે કે ભગવદ્રૂપથી તે નિત્ય છે, પરંતુ કામનારૂપથી યા જગતરૂપે તે અનિત્ય છે.

જીવે ભગવાન સિવાય બીજી સત્તાને માનીને તેને મહત્ત્વ આપ્યું, મહત્ત્વ આપીને તેની સાથે સંબંધ જોડ્યો અને સંબંધ જોડીને પોતાની સ્વતંત્ર સત્તાનો અભાવ કરી દીધો તેથી તે ‘જગત’ બની ગયો ! જે માત્ર જગતની સત્તાને માને છે, તે પોતાની સત્તાથી વિમુખ થઈને ‘જગત’ બની જાય છે, જે અવાસ્તવિક છે, અને જે માત્ર ભગવાનની જ સત્તાને માને છે, તે પોતાની સ્વતંત્ર સત્તાની માન્યતા મિટાવીને ભગવાન બની જાય છે - ‘મમ સાધર્મ્યમાગતાઃ’ (ગીતા-૧૪/૨), જે વાસ્તવિક છે.

જીવને જગત કહેવાનો અર્થ એ છે કે તેનું ચેતનતાની તરફ ધ્યાન જ નથી બલ્કે જડ શરીરને જ ‘હું’ (પોતાનું સ્વરૂપ) અને ‘મારું’ માનવા લાગી ગયો. જીવ સ્વરૂપથી નિર્ગુણ તથા અવ્યય હોવા છતાં પણ ‘જગત’ થઈ જવાને કારણે સાત્ત્વિક, રાજસ, તામસ ગુણોથી બંધાઈ જાય છે ! નિબધ્નન્તિ મહાબાહો દેહે દેહિનમવ્યયમ્’ (ગીતા - ૧૪/૫). વાસ્તવમાં અલૌકિક પરમાત્માનો અંશ હોવાથી જીવ પણ અલૌકિક જ છે (ગીતા-૧૩/૩૧), પરંતુ લૌકિક જગતને પકડવાથી તે પણ લૌકિક થઈ જાય છે ! અહમ્થી લઈને પૃથ્વી સુધી બધું જ અપરા પ્રકૃતિ જ છે (ગીતા-૭/૪). તેથી જેમ પૃથ્વી જડ છે, એમ જ અહમ્ પણ જડ છે. જ્યારે જીવ અહમ્ને દૃઢતાથી પકડીને ‘અહંકારવિમૂઢાત્મા’ થઈ જાય છે અર્થાત્ અહમ્ને પોતાનું સ્વરૂપ માની લે છે, ત્યારે તેનું પતન થતાં થતાં તે પણ જડ જગત જ બની જાય છે અર્થાત્ તેનું ચેતનપણું લુપ્ત (વિસ્મૃત) થઈ જાય છે, તેને ચેતનપણાનો અનુભવ થતો નથી.

જે ગુણોમાં આસક્ત થતા નથી, તેમની સામે જડતા ઊભી રહેતી જ નથી. તેથી તેને બધી જગાએ ભગવાન જ ભગવાન દેખાય છે - ‘વાસુદેવઃ સર્વમ્’ (ગીતા ૭/૧૮) પરંતુ જે ગુણોમાં આસક્ત થાય છે, તેમને ભગવાન દેખાતા જ નથી, બલ્કે સંસાર જ સંસાર દેખાય છે. તેથી તે ભગવાનને પણ સંસારી જ જુએ છે ! તે ગુણોથી અતીત ભગવાનને પણ ગુણોથી બંધાયેલા જુએ છે, અવિનાશી ભગવાનને પણ જન્મવા-મરવાવાળા જુએ છે (ગીતા - આ ૪ અધ્યાયનો ચોવીસમો શ્લોક). ભક્તની દૃષ્ટિ તો ભગવાનને છોડીને બીજી તરફ જતી નથી, પરંતુ ગુણોમાં આસક્ત સંસારી લોકોની દૃષ્ટિ સંસારને છોડીને બીજી તરફ નથી જતી. તેથી ભક્તને આનંદ જ આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે અને સંસારી મનુષ્યને દુઃખ જ દુઃખ - ‘દુઃખાલયમ્’ (ગીતા-૮/૧૫).

સંબંધ - હવે આગળના શ્લોકમાં ભગવાન પોતાને ન જાણી શકવાનું કારણ બતાવે છે.

દૈવી હ્યેષા ગુણમયી મમ માયા દુરત્યયા ।

મામેવ યે પ્રપદન્તે માયામેતાં તરન્તિ તે ॥ ૧૪ ॥

હિ	= કેમકે	માયા	= માયા	એવ	= જ
મમ	= મારી	દુરત્યયા	= પાર કરવી ઘણી	પ્રપદન્તે	= શરણ લે છે,
એષા	= આ		કઠિન છે, (પરંતુ)	તે	= તેઓ
દૈવી	= અલૌકિક	યે	= જે માણસો	એતામ્	= આ
ગુણમયી	= ત્રિગુણમયી	મામ્	= (માત્ર) મારું	માયામ્	= માયાને
				તરન્તિ	= તરી જાય છે.

ટીકા — ‘દૈવી હ્યેષા ગુણમયી’^૧ મમ માયા દુરત્યયા’ — સત્ત્વ, રજ અને તમ — આ ત્રણ ગુણોવાળી દૈવી (દેવ અર્થાત્ પરમાત્માની) માયા ઘણી જ દુસ્તર છે. ભોગ અને સંગ્રહની ઈચ્છા રાખવાવાળા મનુષ્યો આ માયાથી સંબંધ-વિચ્છેદ નથી કરી શકતા.

‘દુરત્યયા’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે આ મનુષ્યો પોતાને કદીક સુખી અને કદીક દુઃખી, કદીક સમજદાર અને કદીક અણસમજ, કદીક નિર્બળ અને કદીક બળવાન વગેરે માનીને એ ભાવોમાં તલ્લીન રહે છે. આ રીતે આવવા-જવાવાળા પ્રાકૃત ભાવો અને પદાર્થોમાં જ તાદાત્મ્ય, મમતા અને કામના કરીને તેમનાથી બંધાયેલા રહે છે અને પોતાને તેમનાથી અલગ હોવાનો અનુભવ નથી કરી શકતા. આ જ એ માયાનું દુસ્તરપણું છે.

આ ગુણમયી માયા ત્યારે જ દુસ્તર બને છે, જ્યારે ભગવાનના સિવાય ગુણોની સ્વતંત્ર સત્તા અને મહત્તા માનવામાં આવે. જો મનુષ્ય ભગવાનના સિવાય ગુણોની અલગ સત્તા અને મહત્તા નહિ માને, તો એ આ ગુણમયી માયાથી તરી જશે.

‘મામેવ યે પ્રપદન્તે માયામેતાં તરન્તિ તે’ — મનુષ્યોમાંથી જેઓ કેવળ મારે જ શરણે આવે છે, તેઓ આ માયાને તરી જાય છે; કેમકે તેઓની દૃષ્ટિ કેવળ મારી જ બાજુ રહે છે, ત્રણ ગુણો તરફ નહિ. જેવું કે પહેલાં વર્ણન કર્યું છે કે — આ ત્રણ ગુણ ન મારામાં છે અને ન હું તેઓમાં છું. હું તો નિર્લિપ્ત રહીને બધાં જ કાર્યો કરું છું. આ રીતે જેઓ મારા સ્વરૂપને જાણે છે, તેઓ ગુણોમાં નથી ફસાતા અને આ માયાથી તરી જાય છે. તેઓ ગુણોનું કાર્ય મનબુદ્ધિનો કિંચિત્માત્ર પણ સહારો નથી લેતા. કેમ નથી લેતા? કેમકે તેઓ એ વાતને જાણે છે કે પ્રકૃતિનું કાર્ય હોવાથી મનબુદ્ધિ પણ પ્રકૃતિ જ છે. પ્રકૃતિની ક્રિયાશીલતા પ્રકૃતિમાં જ છે. જેવી રીતે પ્રકૃતિ હરઘડી પ્રલય તરફ જઈ

રહી છે, એવી જ રીતે આ મનબુદ્ધિ પણ પ્રલય તરફ જ જઈ રહ્યાં છે. આથી તેઓનો સહારો લેવો એ પરતંત્રતા જ છે. એવી પરતંત્રતા બિલકુલ ન રહે અને પરા પ્રકૃતિ (કે જે પરમાત્માનો અંશ છે) કેવળ પરમાત્માની તરફ આકર્ષિત થઈ જાય તથા અપરાથી સર્વથા વિમુખ થઈ જાય — આ જ ભગવાનને સર્વથા શરણે થવાનું તાત્પર્ય છે.

અહીં ‘મામેવ’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે તેઓ અનન્યભાવે કેવળ મારે જ શરણે આવે છે; કેમકે મારા સિવાય બીજી કોઈ સત્તા છે જ નહિ.

કેટલાક સાધકો મારે શરણે તો આવી જાય છે; પરંતુ ‘કેવળ મારે જ’ શરણે નથી થતા. એટલા માટે કહ્યું કે જેઓ ‘મામેવ’ — કેવળ મારું જ શરણ લે છે, તેઓ તરી જાય છે. માયાનું શરણ ન લે અર્થાત્ અમારી પાસે રૂપિયા-પૈસા, ચીજ-વસ્તુ વગેરે બધું રહે, પરંતુ અમે તેમને પોતાનો આધાર ન માનીએ, તેમનો આશ્રય ન લઈએ, તેમનો ભરોસો ન કરીએ અને એમને મહત્ત્વ ન આપીએ. તેમનો ઉપયોગ કરવાનો આપણને અધિકાર છે, પરંતુ તેમના ઉપર કબજો કરવાનો આપણને અધિકાર નથી. તેમના ઉપર કબજો કરી લેવો એ જ તેમના આશ્રિત થવું છે. આશ્રિત થવાથી તેમનાથી અલગ થવું કઠિન માલૂમ પડે છે — આ જ વાસ્તવમાં દુસ્તરપણું છે. આ દુસ્તરપણાથી છૂટવાને માટે જ ઉપાય બતાવે છે — ‘મામેવ યે પ્રપદન્તે.’

શરીર, ઈન્દ્રિયો વગેરે સામગ્રીને પોતાની અને પોતાને માટેની ન માનીને, ભગવાનની અને ભગવાનને માટેની જ માનીને ભગવાનની ભક્તિમાં, એમના આજ્ઞાપાલનમાં યોજી દેવાની છે. પોતાને તેમાંથી કંઈ જ લેવાનું નથી. તે તમામને ભગવાનના કાર્યમાં જ યોજી દેવાનું ફળ પણ પોતાને લેવાનું નથી; કેમકે જ્યારે ભગવાનની વસ્તુ સર્વથા ભગવાનને અર્પણ કરી દીધી અર્થાત્ તેમાં ભૂલથી જે માલિકી ભાવ કરી લીધો હતો, તે હઠાવી લીધો ત્યારે એ સમર્પણનું ફળ આપણું કેવી

૧. ભગવાન પહેલાં બારમા શ્લોકમાં એ કહી ગયા છે કે આ સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ ભાવો મારાથી જ થાય છે. આ વાતને લીધે ભગવાને અહીં ગુણમયી માયાને પોતાની દૈવી (અલૌકિક) માયા બતાવી છે. પાછળના તેરમા શ્લોકમાં જે ત્રણ ગુણમય ભાવોથી સકળ જગતને મોહિત બતાવ્યું હતું, તેમને જ અહીં ‘એષા’ પદથી કહ્યું છે. માયાને ગુણમયી કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે આ માયા કાર્યરૂપ છે; કેમકે ગુણો પ્રકૃતિનું કાર્ય છે અને તે ગુણો જ જીવને બાંધે છે, સ્વયં પ્રકૃતિ નહિ.

રીતે હોઈ શકે છે? આ બધી સામગ્રી તો ભગવાનની સેવાને માટે જ ભગવાન પાસેથી મળી છે. આથી તેને એમની સેવામાં યોજી દેવાનું આપણું કર્તવ્ય છે, આપણી ઈમાનદારી છે. એ ઈમાનદારીથી ભગવાન બહુ પ્રસન્ન થઈ જાય છે અને એમની કૃપાથી મનુષ્ય માયાને તરી જાય છે.

આપણી પાસે પોતાની કહી શકાય તેવી કોઈ વસ્તુ જ નથી. ભગવાનની આપેલી વસ્તુઓને પોતાની માનીને પોતાનામાં અભિમાન કર્યું હતું — એ ભૂલ હતી. ભગવાનનો તો ઘણો જ ઉદાર અને પ્રેમભર્યો સ્વભાવ છે કે તેઓ જે કોઈને કશું આપે છે, તેને એ વાતની ખબર જ નથી પડવા દેતા કે એ તેમનું આપેલું છે, પરંતુ જેને જે કંઈ મળ્યું છે, તેને તે પોતાનું અને પોતાને માટેનું જ માની લે છે. આ ભગવાનનો આપવાનો એક વિલક્ષણ ઢંગ છે. એમની એ કૃપાને કેવળ ભક્તજનો જ જાણી શકે છે. પરંતુ જે લોકો ભગવાનથી વિમુખ હોય છે, તેઓ એ વિચારી જ નથી

શક્તા કે એ વસ્તુઓને આપણે શું સદા પાસે રાખી શકીશું? અથવા વસ્તુઓની પાસે આપણે શું સદા રહી શકીશું? એ વસ્તુઓ ઉપર શું આપણું આધિપત્ય ચાલી શકે છે? એટલા માટે તેઓ અનન્યભાવે ભગવાનને શરણે નથી થઈ શક્તા.

આ શ્લોકનો ભાવ એ થયો કે જેઓ કેવળ ભગવાનને જ શરણે થાય છે અર્થાત્ જેઓ કેવળ દૈવી સંપત્તિવાળા હોય છે, તેઓ ભગવાનની ગુણમયી માયાને તરી જાય છે, પરંતુ જેઓ ભગવાનને શરણે ન થઈને અન્ય દેવતાઓ વગેરેને શરણે થાય છે અર્થાત્ જેઓ કેવળ આસુરી સંપત્તિવાળા (પ્રાણ-પિંડ-પોષણ-પરાયણ, સુખભોગ-પરાયણ) હોય છે, તેઓ ભગવાનની ગુણમયી માયાને નથી તરી શક્તા. એવા આસુરી સ્વભાવવાળા મનુષ્યો ભલેને બ્રહ્મલોક સુધી પહોંચી જાય, તોપણ તેઓને (બ્રહ્મલોક સુધી ગુણમયી માયા હોવાથી) ત્યાંથી પાછા ફરવું જ પડે છે, જન્મવું-મરવું જ પડે છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : જ્યારે મનુષ્ય સંસારથી વિમુખ થઈને ભગવાનની શરણાગતિ સ્વીકાર કરી લે છે, ત્યારે તે માયા (અપરા પ્રકૃતિનું કાર્ય)ને તરી જાય છે અર્થાત્ તેના અહમ્નો સર્વથા નાશ થઈ જાય છે. ભગવાનની શરણાગતિ સ્વીકાર કરવાનું તાત્પર્ય છે — ભગવાનની સત્તામાં જ પોતાની સત્તા મિલાવી દે અર્થાત્ માત્ર ભગવાનની જ સત્તાનો સ્વીકાર કરી લે. ન પોતાની સ્વતંત્ર સત્તા માને, ન માયાની સ્વતંત્ર સત્તા માને. ન અહમ્નો આશ્રય લે, ન માયા (ગુણો)નો આશ્રય લે. આમાં કોઈ પરિશ્રમ, પ્રયત્ન નથી.

માયાને સત્તા મનુષ્યે જ આપી છે — ‘યયેદં ધાર્યતે જગત્’ (ગીતા-૭/૫) ‘મનઃષષ્ઠાનીન્દ્રિયાણિ પ્રકૃતિસ્થાનિ કર્ષતિ’ (ગીતા-૧૫/૭). જો તે માયાને સત્તા ન આપીને માત્ર ભગવાનનાં જ શરણમાં રહ્યો હોત તો તે માયાને તરી જાત અર્થાત્ તેના માટે માયાની સત્તા રહેતી જ નહીં.

જીવ જડતાનો આશ્રય લેવાથી અર્થાત્ તેને પોતાની અને પોતાના માટેની માનવાથી જડતામાં ચાલ્યો જાય છે અને જગત બની જાય છે (ગીતા — આ જ અધ્યાયનો તેરમો શ્લોક). પરંતુ ભગવાનનો આશ્રય લેવાથી તે સ્વતઃ સિદ્ધ ચિન્મયતામાં ચાલ્યો જાય છે અને ભક્ત થઈ જાય છે ભક્ત થઈ જવાથી જગત લુપ્ત થઈ જાય છે અર્થાત્ જગત જગતરૂપે નથી રહેતું, બલકે ભગવત્સ્વરૂપ થઈ જાય છે, જે વાસ્તવમાં છે.

‘મામેવ’ પદથી ભગવાનનું તાત્પર્ય એ છે કે જીવ મારો જ (મમ એવ) અંશ છે — ‘મમૈવાંશો જીવલોકે’ (ગીતા-૧૫/૭); તેથી મારે જ (મામ્ એવ) શરણ થવાથી તે માયાને તરી જાય છે. તેથી મારું શરણ લેનારા ભક્તોનો મારા સિવાય કોઈનાથી સંબંધ થતો જ નથી; થવો સંભવ જ નથી; કેમકે તેમની દૃષ્ટિમાં મારા (ભગવાન) સિવાય અન્ય કોઈ હોતું જ નથી. ન તો તેમની દૃષ્ટિ બીજામાં જાય છે અને ન બીજો તેમની દૃષ્ટિમાં આવે છે. તેમની દૃષ્ટિમાં અપરા પ્રકૃતિની ન તો સત્તા રહે છે, ન મહત્તા રહે છે અને ન પોતાનાપણું જ રહે છે. તેમની માત્ર ભગવદ્બુદ્ધિ થઈ જાય છે, જે વાસ્તવમાં ભગવદ્સ્વરૂપ જ છે.

જેમનામાં વિવેકની પ્રધાનતા છે, એવા ભક્તો અહમ્નો આશ્રય છોડીને અર્થાત્ સંસારનો ત્યાગ કરીને ભગવાનના આશ્રિત થાય છે, પરંતુ જેમનામાં વિવેકનું પ્રાધાન્ય નથી, બલકે ભગવાનમાં શ્રદ્ધા-વિશ્વાસની પ્રધાનતા છે, એવા સીધા-સરળ ભક્તો અહમ્ની સાથે (જેવા છે, તેવા જ) ભગવાનને આશ્રિત થઈ જાય છે. એવા ભક્તોના અહમ્નો નાશ ભગવાન સ્વયં કરે છે (ગીતા — ૧૦/૧૧).

સંબંધ — પૂર્વશ્લોકમાં ભગવાને એ બતાવ્યું કે મારે શરણે થવાવાળા બધા જ માયાથી તરી જાય છે. તેમ છતાં તમામ પ્રાણીઓ મારે શરણે કેમ નથી થતાં — એનું કારણ આગળના શ્લોકમાં ભગવાન બતાવે છે.

ન માં દુષ્ટતિનો મૂઢા: પ્રપદ્યન્તે નરાધમા: । માયયાપહતજ્ઞાના આસુરં ભાવમાશ્રિતા: ॥ ૧૫ ॥

માયયા	= માયા વડે	ભાવમ્	ભાવનો	દુષ્ટતિન:	= પાપ-કર્મ કરનારા
અપહતજ્ઞાના:	= જેમનું જ્ઞાન હરાયેલું છે, એવાં	આશ્રિતા:	= આશ્રય લેનારા (અને)	મૂઢા:	= મૂઢ જનો
આસુરમ્	= આસુરી	નરાધમા:	= મનુષ્યોમાં અત્યંત અધમ, (તથા)	મામ્	= મારા
				ન પ્રપદ્યન્તે	= શરણે થતા નથી.

ટીકા — ‘ન માં દુષ્ટતિનો મૂઢા: પ્રપદ્યન્તે નરાધમા:’ — જેઓ દુષ્ટ અને મૂઢ હોય છે, તેઓ ભગવાનને શરણે નથી થતા. દુષ્ટ તે જ હોય છે, જે નાશવાન, પરિવર્તનશીલ પ્રાપ્ત પદાર્થોમાં ‘મમતા’ રાખે છે અને અપ્રાપ્ત પદાર્થોની ‘કામના’ રાખે છે. કામના પૂરી થતાં ‘લોભ’ અને કામનાની પૂર્તિમાં વિઘ્ન આવવાથી ‘ક્રોધ’ પેદા થાય છે. આ રીતે જેઓ ‘કામના’માં ફસાઈને વ્યભિચાર વગેરે શાસ્ત્રનિષિદ્ધ વિષયોનું સેવન કરે છે, ‘લોભ’માં ફસાઈને જૂઠ, કપટ, વિશ્વાસઘાત, બેઈમાની વગેરે પાપો કરે છે અને ‘ક્રોધ’ને વશીભૂત થઈને દ્વેષ, શત્રુતા વગેરે દુર્ભાવપૂર્વક હિંસા વગેરે પાપ કરે છે, તેઓ ‘દુષ્ટ’ છે.

જ્યારે મનુષ્ય ભગવાન સિવાયની બીજી સત્તાને માનીને તેને મહત્વ આપે છે, ત્યારે જ કામના પેદા થાય છે. કામના પેદા થવાથી મનુષ્ય માયાથી મોહિત થઈ જાય છે અને ‘અમે જીવતા રહીએ અને ભોગ ભોગવતા રહીએ’ — એ વાત તેમને પસંદ આવી જાય છે. એટલા માટે તેઓ ભગવાનને શરણે નથી થતા, પરંતુ વિનાશી વસ્તુ, પદાર્થ વગેરેને શરણે થઈ જાય છે.

તમોગુણની અધિકતા થવાથી સાર-અસાર, નિત્ય-અનિત્ય, સત-અસત, ગ્રાહ્ય-ત્યાજ્ય, કર્તવ્ય-અકર્તવ્ય વગેરેની તરફ ધ્યાન ન આપવાવાળા ભગવદ્વિમુખ મનુષ્યો ‘મૂઢ’ છે. દુષ્ટ અને મૂઢ પુરુષો પરમાત્માના તરફ ચાલવાનો નિશ્ચય જ નથી કરી શકતા, પછી તેઓ પરમાત્માને શરણે તો થઈ જ કેવી રીતે શકે?

‘નરાધમા:’ કહેવાનો આશય એ છે કે તે દુષ્ટ અને મૂઢ મનુષ્યો પશુઓથી પણ હીન છે. પશુઓ તો થોડા પણ પોતાની મર્યાદામાં રહે છે, પરંતુ આ મનુષ્યો હોવા છતાં પોતાની મર્યાદામાં નથી રહેતા. પશુઓ તો પોતાની યોનિ ભોગવીને મનુષ્યયોનિ તરફ આવી રહ્યાં છે અને આ મનુષ્યો હોવા છતાં (કે જેમને પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરવા માટે મનુષ્યશરીર મળ્યું છે) પાપ, અન્યાય વગેરે કરીને નરકો અને પશુયોનિઓ તરફ જઈ રહ્યા છે. એવાં મૂઢતાપૂર્વક પાપ કરવાવાળાં પ્રાણીઓ નરકોના અધિકારી

હોય છે. એવાં પ્રાણીઓને માટે ભગવાને (ગીતા — ૧૬/૧૮-૨૦)માં કહ્યું છે કે ‘દ્વેષ રાખવાવાળા, મૂઢ, કૂર અને નરાધમ પુરુષોને હું વારંવાર આસુરી યોનિઓમાં નાખું છું. તેઓ આસુરી યોનિઓને પ્રાપ્ત થઈને પછી ધોર નરકોમાં જાય છે’.

માયયાપહતજ્ઞાના આસુરં ભાવમાશ્રિતા:’ — ભગવાનની જે ત્રણે ગુણોવાળી માયા છે (ગીતા- ૭/૧૪), તે માયાથી વિવેક ઢંકાઈ જવાને કારણે જેઓ આસુરી ભાવને પ્રાપ્ત થઈ ગયા છે અર્થાત્ શરીર, ઇન્દ્રિયો, અંતઃકરણ અને પ્રાણોનું પોષણ કરવામાં લાગેલા છે, તેઓ મારાથી સર્વથા વિમુખ જ રહે છે. એટલા માટે તેઓ મારે શરણે નથી થતા.

બીજો ભાવ એ છે કે જેઓનું જ્ઞાન માયાથી હરાયેલું છે, તેઓની વૃત્તિ પદાર્થોના આદિ અને અંત તરફ જતી જ નથી. ઉત્પત્તિ વિનાશશીલ પદાર્થોને પ્રત્યક્ષ નશ્વર દેખતા હોવા છતાં પણ તેઓ રૂપિયા-પૈસા, સંપત્તિ વગેરેના સંગ્રહમાં અને માન, યોગ્યતા, પ્રતિષ્ઠા, કીર્તિ વગેરેમાં જ આસક્ત રહે છે અને તેઓની પ્રાપ્તિ કરવામાં જ પોતાની ચતુરાઈ અને પ્રયત્નની સફળતા તથા પૂર્ણતા માને છે. આ કારણે તેઓ એ સમજી જ નથી શકતા કે જે અત્યારે નથી, તેની પ્રાપ્તિ થઈ જાય તો પણ અંતમાં તે ‘નહિ’ રહે અને તેની સાથે આપણો સંબંધ નહિ રહે.

‘અસુ’ નામ પ્રાણોનું છે. પ્રાણોને પ્રત્યક્ષ જ આવવા-જવાવાળા અર્થાત્ ક્રિયાશીલ અને નાશવાન જોતા હોવા છતાં પણ તેઓ એ પ્રાણોનું પોષણ કરવામાં જ લાગ્યા રહે છે અર્થાત્ જીવનનિર્વાહમાં કામ આવવાવાળી સાંસારિક વસ્તુઓને જ તેઓ મહત્વ આપે છે. તે વસ્તુઓથી પણ આગળ ચાલીને તેઓ રૂપિયા-પૈસાને મહત્વ આપે છે કે જે રૂપિયા પોતે કામમાં નથી આવતા, પરંતુ વસ્તુઓના રૂપમાં કામમાં આવે છે. તેઓ કેવળ રૂપિયાને જ આદર નથી આપતા, પરંતુ તેમની સંખ્યાને બહુ જ આદર આપે છે. રૂપિયાની સંખ્યા અભિમાન વધારવામાં કામ આવે છે. અભિમાન સઘળી આસુરી

સંપત્તિનો આધાર અને સઘળાં દુઃખો તેમ જ પાપોનું કારણ છે.^૧ એવા અભિમાનને લીધે જ જેઓ પોતાને મોટા માને છે, તેઓ આસુરીભાવને પામેલા છે.

વિશેષ વાત

અહીં ભગવાને કહ્યું છે કે દુષ્ટ મનુષ્યો મારે શરણે નથી થઈ શકતા અને નવમા અધ્યાયના ત્રીસમા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે અત્યંત દુરાચારી મનુષ્ય પણ જો અનન્યભાવે મારું ભજન કરે તો તે બહુ જલદી ધર્માત્મા બની જાય છે તથા નિરંતર રહેવાવાળી શાંતિને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે — એ કેવી રીતે? એનું સમાધાન એ છે કે ત્યાં (અ. ૮/૩૦)માં ‘અપિ ચેત્’ પદો આવ્યાં છે, જેમનો અર્થ થાય છે — અત્યંત દુરાચારી મનુષ્યની પ્રવૃત્તિ પરમાત્માની તરફ સ્વાભાવિક નથી થતી; પરંતુ જો તે ભગવાનને શરણે થઈ જાય, તો તેને માટે ભગવાનના તરફથી મનાઈ નથી. ભગવાનના તરફથી કોઈ પણ જીવને માટે કિંચિત્માત્ર પણ રુકાવટ નથી; કેમકે ભગવાન પ્રાણીમાત્રને માટે સમાન છે. તેઓનો કોઈ પણ પ્રાણીમાં રાગદ્વેષ નથી (ગીતા — ૮/૨૮). દુરાચારીમાં દુરાચારી મનુષ્ય પણ ભગવાનના દ્વેષનો વિષય નથી. બધાં પ્રાણીઓ ઉપર ભગવાનનો પ્રેમ અને કૃપા સમાન જ છે.

વાસ્તવમાં દુરાચારી અધિક દયાને પાત્ર છે. કારણ કે તે પોતાનું જ મહાન અહિત કરી રહ્યો છે, ભગવાનનું કંઈ પણ નથી બગાડી રહ્યો. એટલા માટે કોઈ કારણવશાત્ કોઈ આફત આવી જાય, મોટું ભારે સંકટ આવી જાય અને તેનો કોઈ સહારો ન રહે તો તે ભગવાનને પોકારી ઊઠશે. એવી જ રીતે કોઈ સંતને એણે દુઃખ આપ્યું અને સંતના હૃદયમાં કૃપા આવી જાય તો એ સંતની કૃપાથી તે ભગવાનમાં લાગી જાય અથવા કોઈ એવા સ્થાનમાં ચાલ્યો જાય, જ્યાં સારા-સારા મોટા વિલક્ષણ દયાળુ મહાત્મા રહી ચૂક્યા હોય અને તેમના પ્રભાવથી તેનો ભાવ બદલાઈ જાય અથવા કોઈ કારણવશાત્ તેના કોઈ પુરાણા વિલક્ષણ પુણ્યનો ઉદય થઈ જાય, તો તે અચાનક ચેતી શકે છે અને ભગવાનને શરણે થઈ જાય છે. એવો પાપી પુરુષ જો ભગવાનની ભક્તિમાં લાગી જાય છે તો બહુ દૃઢતાથી લાગી જાય છે. કારણ કે તેનાં અંતરમાં કોઈ સારાઈ નથી હોતી. એટલા માટે તેનામાં સારાપણાનું અભિમાન નથી હોતું.

તાત્પર્ય એ થયું કે સઘળાં પ્રાણીઓમાં ભગવાનની

વ્યાપકતા અને કૃપા સમાન છે. સદાચાર અને દુરાચાર તો પ્રાણીઓનાં કરેલાં કાર્યો છે. મૂળમાં તો તે પ્રાણીઓ સદા ભગવાનના શુદ્ધ અંશો છે. કેવળ દુરાચારને કારણે તેઓની ભગવાનમાં રુચિ નથી થતી. જો કોઈ કારણવશાત્ રુચિ થઈ જાય તો ભગવાન તેઓનાં કરેલાં કાર્યો ન જોતાં તેઓનો સ્વીકાર કરી લે છે —

રહતિ ન પ્રભુ ચિત ચૂક કિએ કી ।

કરત સુરતિ સય બાર હિએ કી ॥

(માનસ. ૧/૨૮/૩)

જેવી રીતે માનું હૃદય પોતાના સંબંધથી બાળકો ઉપર સમાન જ રહે છે. તેઓના સદાચાર-દુરાચારથી તેઓના પ્રત્યે માનો વ્યવહાર તો વિષમ હોય છે, પરંતુ હૃદય વિષમ નથી હોતું — ‘કુપુત્રો જાયેત ક્વચિદપિ કુમાતા ન ભવતિ’ મા તો એક જન્મને અને એક શરીરને આપવાવાળી હોય છે; પરંતુ પ્રભુ તો સદા રહેવાવાળી મા છે. પ્રભુનું હૃદય તો પ્રાણીમાત્ર ઉપર સદૈવ દ્રવિત જ રહે છે. પ્રાણી નિમિત્તમાત્ર પણ શરણે થઈ જાય તો પ્રભુ વિશેષ દ્રવિત થઈ જાય છે.

ભગવાન કહે છે —

જૈં નર હોઈ ચરાચર દ્રોહી । આવૈ સભય સરન તકિ મોહી ।
તજિ મદ મોહ કપટ છલ નાના । કરઉં સદ્ય તેહિ સાધુ સમાના ॥

(માનસ. ૫/૪૮/૧-૨)

આનું તાત્પર્ય એ છે કે જે ચરાચર પ્રાણીઓની સાથે દ્વેષ કરવાવાળો છે, તે જો ક્યાંય પણ આશ્રય ન મળવાથી ભયભીત થઈને સર્વથા મારો જ આશ્રય લઈને મારે શરણે થઈ જાય છે તો તેનામાં થવાવાળા મદ, મોહ, કપટ, વિવિધ છળ વગેરે દોષોની તરફ ન જોતાં, કેવળ તેના ભાવ તરફ જોઈને હું તેને બહુ જ જલદી સાધુ બનાવી દઉં છું.

ધર્મનો આશ્રય રહેવાથી ધર્માત્મા પુરુષના અંતરમાં અનન્યભાવ થવામાં કઠિનતા રહે છે, પરંતુ દુરાત્મા પુરુષ જ્યારે કોઈ કારણથી ભગવાનની સન્મુખ થાય છે, ત્યારે તેનામાં કોઈ પ્રકારના શુભ કર્મનો આશ્રય ન હોવાથી કેવળ ભગત્પરાયણતાનું જ બળ રહે છે. આ બળ બહુ જ જલદીથી પવિત્ર કરે છે. કારણ કે આ બળ પોતાનું હોય છે અર્થાત્ કોઈ જાતનો આશ્રય ન રહેવાથી તેનો પોતાનો પોકાર થાય છે. આ પોકારથી ભગવાન બહુ જ જલદીથી પીગળી જાય છે. એવો પોકાર થવામાં પુણ્યાત્મા-પાપાત્મા, વિદ્વાન-મૂર્ખ સુજાતિ-કુજાતિ વગેરેનું હોવું એ કારણ નથી. પરંતુ સંસારના તરફથી સર્વથા નિરાશ થવું એ જ ખાસ કારણ છે. આ નિરાશા દરેક મનુષ્યને થઈ શકે છે.

બીજી વાત, ભગવાનના કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે દુષ્ટ પુરુષ મારે શરણે નથી થતા; કેમકે તેઓનો સ્વભાવ મારાથી વિપરીત હોય છે. તેઓમાંથી કોઈ મારે શરણે થઈ જાય, તો હું તેની સાથે પ્રેમ કરવા માટે હરધડી તૈયાર છું. ભગવાનની કૃપાળુતા એટલી વિલક્ષણ છે કે ભગવાન પણ પોતાની કૃપાને પરવશ બનીને જીવનું શીઘ્ર કલ્યાણ કરી દે છે. આથી અહીંના અને ત્યાંના પ્રસંગમાં વિરોધ નથી, પરંતુ તેમાં ભગવાનની કૃપાળુતા જ પ્રગટ થાય છે.

સુકૃત અને દુષ્ટનું^૧ હોવું એ તેમની ક્રિયાઓ ઉપર નિર્ભર નથી, પરંતુ ભગવાનની સન્મુખ અને વિમુખ થવા ઉપર નિર્ભર છે. જે ભગવાનની સન્મુખ છે, તે સુકૃત છે અને જે ભગવાનથી વિમુખ છે તે દુષ્ટ છે. ભગવાનની સન્મુખ થવાનું જેવું માહાત્મ્ય સકામભાવપૂર્વક કરવામાં આવેલાં યજ્ઞ, દાન, તપ વગેરે શુભ કર્મોનું પણ નથી. જોકે યજ્ઞ, દાન, તપ વગેરે ક્રિયાઓ પણ પવિત્ર છે, પરંતુ જે પોતાને સર્વથા અયોગ્ય સમજીને અને પોતાનામાં કોઈ જાતની પવિત્રતા ન જોઈને આર્તભાવે ભગવાનની સન્મુખ ગદ્ગદ થઈ જાય છે, તેની પવિત્રતા ભગવત્કૃપાથી બહુ

જ જલદીથી થાય છે. ભગવત્કૃપાથી થવાવાળી પવિત્રતા અનેક જન્મોમાં કરેલાં શુભ કર્મોની અપેક્ષાએ બહુ જ વિલક્ષણ હોય છે. એ જ રીતે શુભ કર્મ કરવાવાળા સુકૃતજનો પણ શુભ કર્મોનો આશ્રય છોડીને ભગવાનને પોકારી ઊઠે, તો તેઓનો પણ શુભ કર્મોનો આશ્રય ન રહેતાં એક ભગવાનનો આશ્રય બની જાય છે. કેવળ ભગવાનનો જ આશ્રય હોવાને કારણે તેઓ ભગવાનના પ્રિય ભક્તો થઈ જાય છે.

એક કૃતિ (કાર્ય) હોય છે અને એક ભાવ હોય છે. કાર્યમાં બહારની ક્રિયા હોય છે અને ભાવ હૈયામાં હોય છે. ભાવની પાછળ ઉદ્દેશ્ય હોય છે અને ઉદ્દેશ્યની પાછળ ભગવાન તરફ અનન્યતા હોય છે. એ અનન્યતા કૃતિઓ અને ભાવોથી બહુ જ વિલક્ષણ હોય છે; કેમકે તે પોતાની હોય છે. એ અનન્યતાની સામે કોઈ દુરાચાર ટકી જ નથી શકતો. એ અનન્યતા દુરાચારીમાં દુરાચારી પુરુષને પણ બહુ જ જલદીથી પવિત્ર કરી દે છે. વાસ્તવમાં આ જીવ પરમાત્માનો અંશ હોવાથી પવિત્ર તો છે જ. કેવળ દુર્ભાવો અને દુરાચારોને કારણે જ એમાં અપવિત્રતા આવે છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : જે મનુષ્ય ભગવાનનો આશ્રય નથી લેતા, તે આસુરી, રાક્ષસી અને મોહિની પ્રકૃતિનો આશ્રય લેવાવાળા હોય છે. (ગીતા - ૮/૧૨). તેમની દૃષ્ટિ સંસાર- (પદાર્થ અને ક્રિયા)ને છોડીને બીજી તરફ જતી જ નથી. તેમની દૃષ્ટિમાં ભગવાનની સત્તા જ હોતી નથી, પછી ભગવાનને શરણે જવાનો પ્રશ્ન જ રહેતો નથી ! ભોગ ભોગવવા અને સંગ્રહ કરવો એ જ તેમનું અંતિમ લક્ષ્ય હોય છે - ‘કામોપભોગપરમા એતાવદિતિ નિશ્ચિતા:’ (ગીતા - ૧૬/૧૧). તેમનું જ્ઞાન માયા દ્વારા હરી લેવાયું હોઈ માયાને આધીન હોય છે. માયાને આધીન હોવાથી તે માયાને તરી જ શકતા નથી.

‘માયયાપ્રહતજ્ઞાના:’ પદનું તાત્પર્ય એ છે કે માયાને કારણે તે મનુષ્યોની વિવેકશક્તિ ધિક્કારને પાત્ર બની ગઈ છે. તે મનુષ્યો માયામાં જ રચ્યા-પચ્યા રહે છે અર્થાત્ ભોગ ભોગવવા અને સંગ્રહ કરવા, શરીરને શણગારવું, મકાનની સજાવટ કરવી વગેરેમાં જ મંડ્યા રહે છે. તેઓ શરીરને સુખ-આરામ આપનારી વસ્તુઓનો જ નવો-નવો આવિષ્કાર કરતા રહે છે અને તેને જ વિશેષ મહત્ત્વ આપે છે. આવા અનિત્ય, પરિવર્તનશીલ પદાર્થોને જ ઓળખવાવાળા લોકો નિત્ય, અપરિવર્તનશીલ તત્ત્વને કઈ રીતે જાણે ? કેમકે તે બાજુ તેમની દૃષ્ટિ જતી જ નથી, જઈ શકતી જ નથી ?

સંબંધ - પૂર્વશ્લોકમાં ભગવાને કહ્યું કે દુષ્ટ પુરુષો માટે શરણ નથી થતા. તો પછી શરણે કોણ થાય છે? એને આગળના શ્લોકમાં બતાવે છે.

૧. અહીં (અ. ૭/૧૫)માં ‘દુષ્ટતિન:’ કહીને બહુવચન આપવામાં આવ્યું છે અને ત્યાં (અ. ૮/૩૦માં) ‘સુદુરાચાર:’ કહીને એકવચન આપ્યું છે. એનું તાત્પર્ય એ છે કે બહુવચન આપવું એ સામાન્ય શાસ્ત્ર (સામાન્ય વાત) છે અને એકવચન આપવું એ વિશેષ શાસ્ત્ર (વિશેષ વાત) છે. જ્યાં સામાન્ય અને વિશેષ શાસ્ત્રની તુલના થાય છે, ત્યાં સામાન્ય શાસ્ત્ર કરતાં વિશેષ શાસ્ત્ર બળવાન બની જાય છે - ‘સામાન્યશાસ્ત્રો ન્યૂનં વિશેષો બલવાન્ ભવેત્’ એટલા માટે એકવચન બળવાન છે.

બીજી વાત, જેને અવકાશ નથી મળતો, તે વિધિ બળવાન હોય છે - ‘નિરવકાશો વિધિરપવાદ:’. એનો આશય એ થયો કે દુષ્ટજનો ભગવાનને શરણ નથી થતા - એ તેમનો સામાન્ય સ્વભાવ બતાવ્યો; પરંતુ તેઓમાંથી કોઈ એક વિશેષ કારણથી ભગવાનને શરણે થઈ જાય તો ભગવાનના તરફથી કૃપાનો દરવાજો ખુલ્લો છે -

સનમુખ હોઈ જીવ મોહિ જબહીં । જન્મ કોટિ અઘ નાસહિં તબહીં ॥ (માનસ. ૫/૪૪/૧)

યતુર્વિધા ભજન્તે માં જનાઃ સુકૃતિનોડર્જુન ।
આર્તો જિજ્ઞાસુરર્થાર્થી જ્ઞાની ચ ભરતર્ષભ ॥ ૧૬ ॥

ભરતર્ષભ,	= હે ભરતશ્રેષ્ઠ	જિજ્ઞાસુઃ	= જિજ્ઞાસુ	જનાઃ	= મનુષ્યો
અર્જુન	અર્જુન!	ચ	= અને	મામ્	= મને
સુકૃતિનઃ	= ઉત્તમ કર્મ કરનાર	જ્ઞાની	= જ્ઞાની અર્થાત્ પ્રેમી	ભજન્તે	= ભજે છે અર્થાત્
અર્થાર્થી	= અર્થાર્થી,		(આ)		મારે શરણે
આર્તઃ	= આર્ત,	યતુર્વિધાઃ	= ચાર પ્રકારના		આવે છે.

ટીકા — ‘યતુર્વિધા ભજન્તે માં જનાઃ સુકૃતિનોડર્જુન’ સુકૃત પવિત્રાત્મા મનુષ્ય અર્થાત્ ભગવત્સંબંધી કાર્ય કરવાવાળા મનુષ્યો ચાર પ્રકારના હોય છે. એ ચારેય પ્રકારના મનુષ્યો મારી ભક્તિ કરે છે અર્થાત્ મારે શરણે થાય છે.

પૂર્વશ્લોકમાં ‘દુષ્કૃતિનઃ’ પદથી ભગવાનની ભક્તિ ન કરનારા મનુષ્યોની વાત આવી હતી. હવે અહીં ‘સુકૃતિનઃ’ પદથી ભગવાનને પ્રિય એવું કાર્ય કરનારા મનુષ્યોની વાત કહે છે. એ સુકૃત મનુષ્યો શાસ્ત્રોક્ત સકામ પુણ્યકર્મ કરવાવાળા નથી, પરંતુ ભગવાન સાથે પોતાનો સંબંધ જોડીને ભગવત્સંબંધી નિષ્કામ કર્મ કરવાવાળા છે. સુકૃત મનુષ્યો બે પ્રકારના હોય છે — એક તો યજ્ઞ, દાન, તપ વગેરે અને વર્ણાશ્રમ પ્રમાણે શાસ્ત્રોક્ત કર્મો ભગવાનને માટે કરે છે અથવા તેમનાં કર્મો ભગવાનને અર્પણ કરે છે અને બીજા ભક્તો ભગવન્નામનો જપ તથા કીર્તન કરવું, ભગવાનની લીલા સાંભળવી તથા કહેવી વગેરે કેવળ ભગવત્સંબંધી કર્મો કરે છે.

જેમની ભગવાનમાં રુચિ થઈ ગઈ છે, તેઓ જ ભાગ્યશાળી છે, તેઓ જ શ્રેષ્ઠ છે અને તેઓ જ સુકૃત મનુષ્યો કહેવડાવવાને યોગ્ય છે. તેમની આવી રુચિ ચાહે કોઈ પૂર્વ પુણ્યથી થઈ ગઈ હોય, ચાહે સંકટને સમયે પોતાના કહેવાતા સંબંધીઓનો સહારો છૂટી જવાથી થઈ હોય, ચાહે કોઈ વિશ્વસનીય મનુષ્ય દ્વારા કરવામાં આવેલા વિશ્વાસઘાતને કારણે થઈ ગઈ હોય, ચાહે સત્સંગ, સ્વાધ્યાય અથવા શુભ વિચાર વગેરેથી થઈ ગઈ હોય, કોઈ પણ કારણથી ભગવાનમાં રુચિ થઈ હોય તે બધા જ સુકૃત મનુષ્યો છે.

જ્યારે ભગવાન તરફ રુચિ થાય, તે જ પવિત્ર દિવસ છે, તે જ નિર્મળ સમય છે અને તે જ સુસંપત્તિ છે. જ્યારે ભગવાનની તરફ રુચિ નથી થતી, તે જ અનિષ્ટ દિવસ છે અને તે જ વિપત્તિ છે —

કહ હનુમંત્ બિપતિ પ્રભુ સોઈ । જબ તવ મુમિરન ભજન ન હોઈ ॥

(માનસ. ૫/૩૨/૨)

ભગવાને કૃપા કરીને ભગવત્પ્રાપ્તિરૂપી જે ઉદ્દેશ્યને લીધે જેમને માનવશરીર આપ્યું છે, તે જ સાચા અર્થમાં

‘જનાઃ’ (મનુષ્ય) કહેવાય છે. ભગવાનનો સંકલ્પ મનુષ્યમાત્રના ઉદ્ધાર માટે થયો છે; આથી મનુષ્યમાત્ર ભગવાનની પ્રાપ્તિનો અધિકારી છે. તાત્પર્ય એ છે કે એ સંકલ્પમાં ભગવાને મનુષ્યને પોતાના ઉદ્ધારની સ્વતંત્રતા આપી છે કે જે અન્ય પ્રાણીઓને નથી મળતી; કેમકે તે ભોગયોનિઓ છે અને આ માનવશરીર કર્મયોનિ છે. વાસ્તવમાં કેવળ ભગવત્પ્રાપ્તિને માટે જ હોવાને કારણે માનવશરીરને સાધનયોનિ પણ માનવું જોઈએ. એટલા માટે

એ સ્વતંત્રતાનો સદુપયોગ કરીને મનુષ્ય શાસ્ત્રનિષિદ્ધ કર્મોને છોડીને જો ભગવત્પ્રાપ્તિને માટે જ પ્રયત્ન કરે તો તેને ભગવત્કૃપાથી અનાયાસે જ ભગત્પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. પરંતુ જે મળેલી સ્વતંત્રતાનો દુરુપયોગ કરીને વિપરીત માર્ગ ઉપર ચાલે છે, તેઓ અનેક નરકો અને ચોરાસી લાખ યોનિઓમાં જાય છે. આ રીતે સહુનો ઉદ્ધાર કરવાના આશયથી ભગવાને કૃપા કરીને જે માનવશરીર આપ્યું છે, તે શરીરને પ્રાપ્ત કરીને ભગવાનનું ભજન કરવાવાળા સુકૃત મનુષ્યો જ ‘જનાઃ’ અર્થાત્ મનુષ્ય કહેવડાવવાને યોગ્ય છે.

‘આર્તો જિજ્ઞાસુરર્થાર્થી જ્ઞાની ચ ભરતર્ષભ’ — અર્થાર્થી, આર્ત, જિજ્ઞાસુ અને જ્ઞાની અર્થાત્ પ્રેમી — આ ચાર પ્રકારના ભક્તો ભગવાનનું ભજન કરે છે અર્થાત્ ભગવાનને શરણે થાય છે.

(૧) અર્થાર્થી ભક્ત — જેમની પોતાની ન્યાયયુક્ત સુખ-સુવિધાની ઇચ્છા હોય છે અર્થાત્ ધનસંપત્તિ, વૈભવ વગેરેની ઇચ્છા હોય છે; પરંતુ તેને તેઓ કેવળ ભગવાન પાસેથી જ ઇચ્છે છે, સંસાર પાસેથી નહિ, એવા ભક્તો અર્થાર્થી ભક્તો કહેવાય છે.

ચાર પ્રકારના ભક્તોમાં અર્થાર્થી આરંભિક ભક્ત હોય છે. પૂર્વના સંસ્કારોથી તેની ધનની ઇચ્છા રહે છે અને તે ધનને માટે ચેષ્ટા પણ કરે છે, પરંતુ તે સમજે છે કે ભગવાનના જેવો ધનની ઇચ્છા પૂરી કરવાવાળો બીજો ત્રિલોકમાં કોઈ નથી. એવું સમજીને તે ધનપ્રાપ્તિને માટે તત્પરતાપૂર્વક ભગવન્નામનાં જપકીર્તન, ભગવત્સ્વરૂપનું

ધ્યાન વગેરે કરે છે. ધન પ્રાપ્ત કરવા માટે તેનો ભગવાન ઉપર જ વિશ્વાસ અને નિષ્ઠા હોય છે.

જેમની ધનની ઇચ્છા તો છે, પરંતુ તેની પ્રાપ્તિને માટે તે સાંસારિક ઉપાયોનો સહારો લે છે અને ક્યારેક ધનને માટે ભગવાનને પણ યાદ કરી લે છે, તે કેવળ અર્થાર્થી અર્થાત્ અર્થનો ભક્ત છે, ભગવાનનો ભક્ત નથી. કારણ કે તેનામાં ધનની ઇચ્છા જ મુખ્ય છે. પરંતુ જેનામાં ભગવાનના સંબંધનું પ્રાધાન્ય છે, તે ક્રમશઃ ભગવાનની તરફ જ આગળ વધતો જાય છે. ભગવાનમય રહેવાથી તેની ધનની ઇચ્છા બહુ જ ઓછી થઈ જાય છે અને સમય આવ્યે ક્ષીણ પણ થઈ જાય છે. આ જ ભગવાનનો અર્થાર્થી ભક્ત છે. આવા ભક્તોમાં મુખ્યત્વે ધ્રુવજીનું નામ પ્રસિદ્ધ છે.

એક દિવસે બાળક ધ્રુવના મનમાં રાજાની ગોદમાં બેસવાની ઇચ્છા થઈ, પરંતુ સાવકી માએ તેમને બેસવા નહિ દીધા. તેણે ધ્રુવને કહ્યું કે 'તે ભક્તિ નથી કરી, તું અભાગિયો છે અને અભાગણીને ત્યાં જ તે જન્મ લીધો છે; આથી તું રાજાની ગોદમાં બેસવાનો અધિકારી નથી.' ધ્રુવે સાવકી માએ કહેલી બધી વાતો પોતાની માને કહી. માએ કહ્યું કે 'બેટા! તારી સાવકી માએ બરાબર જ કહ્યું છે; કેમકે ભગવાનની ભક્તિ તે પણ નથી કરી અને મેં પણ કરી નથી.' ત્યારે ધ્રુવે માને કહ્યું કે 'મા! હવે તો હું ભક્તિ કરીશ.' એવું કહીને તેઓ ભગવદ્ભક્તિ કરવા માટે ઘેરથી નીકળી ગયા અને માએ પણ ભારે હિંમત કરીને ધ્રુવને જંગલમાં જવા માટે આજ્ઞા આપી દીધી. રસ્તામાં જતાં નારદજી મહારાજ મળી ગયા. નારદજીએ ધ્રુવને કહ્યું કે 'અરે ભોળા બાળક! તું એકલો ક્યાં જઈ રહ્યો છે? ભગવાન કંઈ આમ જલદીથી થોડા જ મળે છે? તું જંગલમાં ક્યાં રહેશે? ત્યાં મોટાં મોટાં ભયંકર જંગલી જાનવરો છે. તે તને ખાઈ જશે. ત્યાં તારી મા થોડી જ બેઠી છે! તું મારી સાથે ચાલ. રાજા (તારા પિતા) મારી વાત માને છે. હું તારો અને તારી માનો પ્રબંધ કરાવી દઈશ.' નારદજીની વાતો સાંભળીને ધ્રુવની ભગવદ્ભક્તિમાં વધારે દૃઢતા થઈ ગઈ, તેમને થયું જુઓ, ભગવાનની ભક્તિનો વિચારમાત્ર કરવાથી નારદજી પણ આટલી વાત કહે છે અને તેઓ મને ઘેર લઈ જવાનું પણ કહે છે, પરંતુ મારી સાવકી માએ મને મારા પિતાશ્રીની ગોદમાં બેસતા અટકાવ્યો, ત્યારે તેઓ ક્યાં ગયા હતા? ધ્રુવે નારદજીને

કહ્યું કે 'મહારાજ! હું તો હવે ભગવાનની ભક્તિ જ કરીશ.' ધ્રુવજીનો એવો દૃઢ નિશ્ચય જોઈને નારદજીએ તેમને દ્વાદશાક્ષર મંત્ર (ૐ નમો ભગવતે વાસુદેવાય) આપ્યો અને ચતુર્ભુજ ભગવાન વિષ્ણુનું ધ્યાન શીખવાડી મધુવનમાં જઈને ભક્તિ કરવાની આજ્ઞા આપી.

ધ્રુવજીએ મધુવનમાં જઈને એવી નિષ્ઠાથી ભક્તિ કરી કે તેમની નિષ્ઠાને જોઈને છ મહિનાની અવધિની અંદર જ ભગવાન સ્વંય ધ્રુવની સામે પ્રગટ થઈ ગયા. ભગવાને ધ્રુવજીને રાજગાદીનું વરદાન આપ્યું, પરંતુ એ વરદાનથી ધ્રુવજી વિશેષ રાજી ન થયા. ભક્તિથી તેમનું અંતઃકરણ શુદ્ધ થઈ જવાથી તેમને ધન (રાજ્ય)ને માટે ભગવાનની ભક્તિ કરી. તેથી ભારે ગ્લાનિ થઈ અને મનમાં કહેવા લાગ્યા — 'મેં મોટી ભૂલ કરી!'

તાત્પર્ય એ થયું કે ધ્રુવજીને તો પહેલાં રાજાની ગોદમાં બેસવાની ઇચ્છા થઈ. પરંતુ તેમણે એ ઇચ્છાની પૂર્તિનો મુખ્ય ઉપાય ભગવાનની ભક્તિ જ માન્યો. ભક્તિ કરવાથી તેમને રાજ્ય મળી ગયું પરંતુ રાજ્યની ઇચ્છા દૂર થઈ ગઈ. આ રીતે અર્થાર્થી ભક્તને કેવળ ભગવાન જ જોઈએ છે.

આજકાલ જેઓ ધનપ્રાપ્તિ માટે જૂઠ, કપટ, બેઈમાની વગેરે કરે છે, તેઓ પણ ધનને માટે વારંવાર ભગવાનને પોકારે છે. તેઓ અર્થાર્થી તો છે, પરંતુ ભગવાનના ભક્ત નથી. તેઓ તો જૂઠ, કપટ, બેઈમાની વગેરેના ભક્ત છે; કેમકે તેઓનું પાપ વિના, જૂઠ-કપટ વિના કામ નથી ચાલતું — આ રીતે તેમને જૂઠ-કપટ વગેરે ઉપર જેટલો વિશ્વાસ છે, એટલો વિશ્વાસ ભગવાન ઉપર નથી.

જેઓ કેવળ ભગવાનને જ પરાયણ છે અને જેઓ ભગવાનની સાથે આત્મીયતા રાખીને ભગવાનનું જ ભજન કરે છે; પરંતુ ક્યારેક-ક્યારેક પૂર્વસંસ્કારોથી અથવા કોઈ કારણથી જેઓનામાં પોતાના શરીર વગેરેને માટે અનુકૂળ પરિસ્થિતિની ઇચ્છા થઈ જાય છે, તેઓ પણ અર્થાર્થી ભક્ત કહેવાય છે. એમની અનુકૂળતાની ઇચ્છા જ અર્થાર્થીપણું છે.

(૨) આર્તભક્ત — પ્રાણસંકટ આવતાં, આફત આવતાં, મનને પ્રતિકૂળ ઘટના ઉપસ્થિત થતાં જેઓ દુઃખી થઈને પોતાનું દુઃખ દૂર કરવા માટે ભગવાનને પોકારે છે અને દુઃખને દૂર કરવાનું કેવળ ભગવાન દ્વારા જ ચાહે છે તથા બીજા કોઈ ઉપાયનો આશરો નથી લેતા, તેઓ આર્ત ભક્ત કહેવાય છે. આર્ત ભક્તોમાં ઉત્તરાનું દૃષ્ટાંત લેવું એ યોગ્ય જણાય છે.^૧ કારણ કે જ્યારે તેના ઉપર આફત આવી, ત્યારે

૧. આર્ત ભક્તોમાં દ્રૌપદી અને ગજેન્દ્રનું દૃષ્ટાંત યોગ્ય નથી જણાતું; કેમકે તેમણે પોતાની રક્ષા માટે અન્ય ઉપાયોનો સહારો પણ લીધો હતો, કેવળ ભગવાનનો જ નહિ. જ્યાં સુધી પોતાનું દુઃખ દૂર કરવા માટે અન્ય ઉપાયોનો સહારો રહે છે, અન્ય ઉપાયો તરફ વૃત્તિ રહે છે, ત્યાં સુધી તેઓ અનન્ય ભક્ત નથી અને ત્યાં સુધી તેમના ઉપર કષ્ટ આવે છે. જ્યારે એ અન્ય તરફની વૃત્તિ

એણે ભગવાનના સિવાય અન્ય કોઈ ઉપાયનો સહારો ન લીધો. અન્ય ઉપાયોની તરફ તેની દૃષ્ટિ જ ન ગઈ. તેણે કેવળ ભગવાનનો જ સહારો લીધો.^૧ તાત્પર્ય એ થયું કે સકામભાવ રહેવા છતાં પણ આર્ત ભક્ત તેની પૂર્તિ કેવળ ભગવાનથી જ ઇચ્છે છે.

જેઓ ભગવાનની સાથે આત્મીયતા રાખીને ભગવાનને પરાયણ છે અને પોતાની અનુકૂળતાની ઇચ્છા નથી કરતા; પરંતુ પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ આવતાં મનમાં એવું થાય છે કે ભગવાને આવું શા માટે કર્યું? આ પ્રતિકૂળતા દૂર થાય તો બહુ જ સારું છે. આ રીતે પ્રતિકૂળતા દૂર કરવાનો ભાવ પેદા થવાથી તેઓ પણ આર્ત ભક્ત કહેવાય છે.

(૩) જિજ્ઞાસુ ભક્ત — જેનામાં પોતાના સ્વરૂપને, ભગવત્ત્વને જાણવાની તીવ્ર ઇચ્છા જાગ્રત થઈ જાય છે કે વાસ્તવમાં મારું સ્વરૂપ શું છે? ભગવત્ત્વ શું છે? આ રીતે તત્ત્વને જાણવા માટે શાસ્ત્ર, ગુરુ અથવા પુરુષાર્થ (શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન વગેરે ઉપાયો)નો પણ આશ્રય ન રાખતાં કેવળ ભગવાનને આશ્રિત થઈને એ તત્ત્વને જે કેવળ ભગવાનથી જ જાણવા ચાહે છે, તેઓ જિજ્ઞાસુ ભક્ત કહેવાય છે.

જિજ્ઞાસુ ભક્ત તે જ હોય છે, જેની જિજ્ઞાસા કેવળ ભગવત્ત્વ અને પ્રયત્ન કેવળ ભગવદ્ભક્તિ જ હોય છે અર્થાત્ ઉપેય (સાધવા યોગ્ય) અને ઉપાયમાં (સાધનમાં) અનન્યતા હોય છે.

જિજ્ઞાસુ ભક્તોમાં ઉદ્ધવજીનું નામ લેવામાં આવે છે. ભગવાને ઉદ્ધવજીને દિવ્ય જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપ્યો હતો, જે ‘ઉદ્ધવગીતા’ (શ્રીમદ્ભગવત ૧૧/૭ થી ૩૦)ના નામે પ્રસિદ્ધ છે.

જેઓ ભગવાનમાં આત્મીયતા રાખીને ભગવાનના ભજનમાં જ તલ્લીન રહે છે; પરંતુ ક્યારેક-ક્યારેક સંગથી અને સંસ્કારોથી મનમાં એ ભાવ પેદા થઈ જાય છે કે

વાસ્તવમાં મારું સ્વરૂપ શું છે? ભગવત્ત્વ શું છે? તેઓ પણ જિજ્ઞાસુ કહેવાય છે.

(૪) જ્ઞાની (પ્રેમી) ભક્ત — અર્થાર્થી, આર્ત અને જિજ્ઞાસુ — ત્રણે ભક્તોથી જ્ઞાની ભક્તની વિલક્ષણતા બતાવવા માટે અહીં ‘ચ’ અવ્યય આવ્યો છે.

જ્ઞાની ભક્તને અનુકૂળમાં અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળમાં પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ, ઘટના, વ્યક્તિ, વસ્તુ વગેરે બધું ભગવત્સ્વરૂપ જ દેખાય છે અર્થાત્ તેને અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં કેવળ ભગવલ્લીલા જ દેખાય છે. જેવી રીતે ભગવાનમાં પોતાને માટે અનુકૂળતા પ્રાપ્ત કરવી, પ્રતિકૂળતા હટાવવી, બોધ પ્રાપ્ત કરવો વગેરે કોઈ જાતની કદી કિંચિત્માત્ર પણ ઇચ્છા હોતી જ નથી. ભગવાન તો માત્ર ભક્તોના પ્રેમમાં જ મગ્ન રહે છે; એવી જ રીતે જ્ઞાની (પ્રેમી) ભક્તોને પણ પોતાની કિંચિત્માત્ર પણ કોઈ ઇચ્છા નથી હોતી, તેઓ કેવળ ભગવાનના પ્રેમમાં જ મગ્ન રહે છે.

જ્ઞાની અર્થાત્ પ્રેમી ભક્તોમાં ગોપિકાઓનું નામ પ્રસિદ્ધ છે. દેવર્ષિ નારદજીએ પણ ‘યથા વ્રજગોપિકાનામ્’ (ભક્તિસૂત્ર — ૨૧) કહીને ગોપીઓને પ્રેમી ભક્તોમાં આદર્શ ગણાવી છે. કારણ કે ગોપીઓએ પોતાના સુખનો સર્વથા ત્યાગ કર્યો હતો. પ્રિયતમ-ભગવાનનું સુખ જ તેમનું સુખ હતું.

અહીં એક વાત સમજવાની છે કે ધનની ઇચ્છા, દુઃખ દૂર કરવાની ઇચ્છા અને જિજ્ઞાસાપૂર્તિની ઇચ્છાને લીધે જેઓ ભગવાન તરફ વળે છે, તેઓમાં તો ભગવાનના પ્રતિ પ્રેમ જાગ્રત થઈ જાય છે અને તેથી તેઓ ભક્ત કહેવાય છે. પરંતુ જેમની એ ભાવના રહે છે કે અન્ય ઉપાયોથી ધન મળી શકે છે, દુઃખ દૂર થઈ શકે છે, જિજ્ઞાસાપૂર્તિ થઈ શકે છે, તેમનો ભગવાનની સાથે સંબંધ ન હોવાથી તેઓમાં પ્રેમ જાગ્રત નથી થતો અને તેમની ‘ભક્ત’ સંજ્ઞા નથી હોતી.

સંતોની વાણીમાં આવે છે કે પ્રેમ તો કેવળ ભગવાન જ કરે છે, ભક્ત કેવળ ભગવાનમાં આત્મીયતા રાખે છે. કારણ

હટાવી દે છે, ત્યારે તેઓ ભક્ત કહેવાય છે અને તેમના ઉપર કષ્ટ દૂર થાય છે. જેવી રીતે ચિરહરણની વેળાએ જ્યાં સુધી દ્રૌપદીની બીજાઓની તરફ દૃષ્ટિ હતી, બીજાઓનો ભરોસો હતો, પોતાના બળનો ભરોસો હતો, ત્યાં સુધી એ કષ્ટ પામ્યાં પરંતુ જ્યારે બીજાઓની તરફથી તો શું, પોતાના હાથથી પણ સાડીને પકડવાનું માંડી વાળ્યું અર્થાત્ પોતાના બળનો પણ ભરોસો છોડી દીધો, ત્યારે તેનો અનન્યભાવ થઈ ગયો અને તેમનાં દુઃખનો અંત આવી ગયો.

એવી જ રીતે ગજેન્દ્રે જ્યાં સુધી તેના પરિવારના હાથીઓ અને હાથણીઓનો સહારો લીધો, પોતાના બળનો સહારો લીધો, ત્યાં સુધી તે વર્ષો સુધી દુઃખ પામતો રહ્યો. જ્યારે બધો સહારો છૂટી ગયો, કેવળ ભગવાનનો જ સહારો રહ્યો, ત્યારે તેને ભગવાને તુરત પ્રગટ થઈ દુઃખમાંથી મુક્ત કર્યો.

૧. પાહિ પાહિ મહાયોગિન્ દેવદેવ જગત્પતે । નાન્યં ત્વદભયં પશ્યે યત્ર મૃત્યુઃ પરસ્પરમ્ ।

અભિદ્રવતિ મામીશ શરસ્તપ્તાયસો વિભો । કામં દહતુ માં નાથ મા મે ગર્ભો નિપાત્યતામ્ ॥ (શ્રીમદ્ભા. ૧/૮/૯-૧૦)

‘દેવાધિદેવ! જગદીશ્વર! મહાયોગી! આપ મારી રક્ષા કરો, રક્ષા કરો. આપના સિવાય આ લોકમાં મને અભય દેવાવાળો બીજો કોઈ નથી; કેમકે અહીં બધા માંહોમાંહે એકબીજાના મૃત્યુનું કારણ બની રહ્યા છે. પ્રભો! સર્વશક્તિમાન! આ ધગધગતું લોહાનું બાણ મારા તરફ વેગથી આવી રહ્યું છે. હે સ્વામી! આ અસ્ત્ર મને ભલેને બાળી નાખે, પરંતુ મારા ગર્ભને નષ્ટ ન કરે.’

કે પ્રેમ તે જ કરી શકે છે, જેને કદી કોઈની પાસેથી કંઈ પણ લેવાનું નથી. ભગવાને જીવમાત્રના પ્રતિ પોતાની જાતને સર્વથા અર્પણ કરી રાખી છે અને જીવ પાસેથી કદી કંઈ પણ પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છાની શક્યતા જ નથી રાખી. એટલા માટે ભગવાન જ વાસ્તવમાં પ્રેમ કરે છે. જીવને ભગવાનની આવશ્યકતા છે, એટલા માટે જીવ ભગવાન સાથે આત્મીયતા જ રાખે છે. જ્યારે પોતાની જાતને સર્વથા ભગવાનને અર્પિત કરી દેતાં ભક્તમાં કદી કંઈ પણ મેળવવાની કોઈ અભિલાષા નથી રહેતી, ત્યારે તે જ્ઞાની અર્થાત્ પ્રેમી ભક્ત કહેવામાં આવે છે. પોતાની જાતને સર્વથા ભગવાનને અર્પિત કરી દેવાથી તે ભક્તની સત્તા ભગવાનથી કિંચિત્માત્ર પણ અલગ નથી રહેતી, પરંતુ તેની જગાએ કેવળ ભગવાનની સત્તા જ રહી જાય છે.

વિશેષ વાત

(૧)

ચાર છોકરા રમતા હતા. એટલામાં તેમના પિતાજી ચાર કેરીઓ લઈને આવ્યા. તેમને જોતાં જ એક છોકરો કેરી માગવા લાગ્યો અને એક છોકરો કેરી લેવા માટે રડવા લાગ્યો. પિતાજીએ એ બન્નેને એક-એક કેરી આપી દીધી. ત્રીજો છોકરો ન તો રડે છે અને ન માગે છે, કેવળ કેરીની તરફ જુએ છે અને ચોથો છોકરો કેરી તરફ ન જોતાં જેવી રીતે પહેલાં રમતો હતો, તેવી જ રીતે મસ્તીથી રમી રહ્યો છે. એ બન્નેને પણ પિતાજીએ એકએક કેરી આપી દીધી. આ રીતે ચારેય છોકરાઓને કેરી મળે છે. અહીં કેરી માગવાવાળો છોકરો અર્થાર્થી છે, રડવાવાળો છોકરો આર્ત છે, કેવળ કેરી તરફ જોવાવાળો જિજ્ઞાસુ છે અને કેરીની પરવા ન કરીને રમતમાં લાગી રહેવાવાળો છોકરો જ્ઞાની છે. એવી જ રીતે અર્થાર્થી ભક્ત ભગવાન પાસે અનુકૂળતા માગે છે, આર્ત ભક્ત ભગવાન પાસે પ્રતિકૂળતા દૂર કરાવવા ઈચ્છે છે, જિજ્ઞાસુ ભક્ત ભગવાનને જાણવા ઈચ્છે છે અને જ્ઞાની અર્થાત્ પ્રેમી ભક્ત ભગવાન પાસેથી કંઈ પણ ઈચ્છતો નથી.

અર્થાર્થી, આર્ત, જિજ્ઞાસુ અને જ્ઞાની — આ ચારેય ભક્તો ભગવન્નિષ્ઠ છે. આથી એમને યોગબ્રહ્મ પુરુષો (ગીતા — ૬/૪૧-૪૨)માં નથી લઈ શકાતા. એવી જ રીતે અર્થાર્થી અને આર્ત — આ બે સકામ પુરુષોથી અલગ છે; કેમકે આ બન્ને ભક્તોમાં ભગવાનનો આશ્રય મુખ્ય છે. સકામ પુરુષો કામનાપૂર્તિમાં જ લાગ્યા રહેવાને કારણે ‘હતજ્ઞાનાઃ’ છે (ગીતા — ૭/૨૦), એટલા માટે તેઓને આસુરી સંપત્તિવાળા પુરુષોમાં લેવામાં આવ્યા છે. જોકે

અર્થાર્થી વગેરે ભક્તોમાં જે કંઈ ઓછાવત્તાપણું છે, તે કામનાને કારણે જ છે, પરંતુ કામના હોવા છતાં પણ તેઓ ‘હતજ્ઞાનાઃ’ નથી. એમને તો ભગવાને ‘સુકૃતિનઃ’ અને ‘ઉદારાઃ’ (અ. ૭/૧૮) કહ્યા છે.

જેઓ ભગવાનને શરણે થાય છે, તેઓમાં સકામભાવ પણ હોઈ શકે છે, પરંતુ તેઓમાં પ્રાધાન્ય ભગવન્નિષ્ઠ બનવાનું જ હોય છે. એટલા માટે તેઓની ભગવાનની સાથે જેટલી જેટલી ઘનિષ્ઠતા થતી જાય છે, એટલો એટલો જ તેમનામાં સકામભાવ દૂર થતો જાય છે અને વિલક્ષણતા આવતી જાય છે. એટલા માટે તેઓને ભગવાને ‘ઉદારાઃ’ કહ્યા છે અને જ્ઞાની ભક્તને પોતાનું સ્વરૂપ કહ્યું છે — ‘જ્ઞાની ત્વાત્મૈવ મે મતમ્’ (અ. ૭/૧૮).

(૨)

ભગવાનની સાથે આત્મીયતા માનવા જેવું બીજું કોઈ સાધન નથી, કોઈ યોગ્યતા નથી, કોઈ બળ નથી અને અધિકારીપણું નથી. ભગવાનની પ્રાણીમાત્ર ઉપર આત્મીયતા સદાથી છે અને સદાય રહેશે. એ આત્મીયતાને કેવળ પ્રાણી જ ભૂલ્યો છે અને તેણે ભૂલથી સંસારની સાથે આત્મીયતા માની લીધી છે. આથી આ ભૂલથી કરેલી સંસાર સાથેની આત્મીયતાને હઠાવવાની છે. કારણ કે પ્રભુની સાથે જે સ્વતઃસિદ્ધ આત્મીયતા છે, તેને માનવાની છે. પ્રભુને પોતાના માનવામાં મન, બુદ્ધિ વગેરે કશાની સહાય નથી લેવી પડતી, જ્યારે બીજાં સાધનોમાં મન, બુદ્ધિ વગેરેની સહાય લેવી પડે છે.

ભગવાનની સાથે આત્મીયતા થતાં અર્થાત્ ‘હું કેવળ ભગવાનનો જ છું અને કેવળ ભગવાન જ મારા છે’ — એવું દૃઢતાથી માની લેતાં સાધક ભક્તને પોતાના કહેવાનારા અંતઃકરણમાં ભાવોની અને ગુણોની કમી પણ દેખાઈ શકે છે, પરંતુ ભગવાનની સાથે આત્મીયતા હોવાથી તે કમી રહેશે નહિ. બીજી વાત, સાધક ભક્તમાં કંઈક ગુણોની કમી રહેવા છતાં પણ ભગવાનની દૃષ્ટિ કેવળ આત્મીયતા ઉપર જ જાય છે, ગુણોની કમી ઉપર નહિ. કારણ કે ભગવાનની સાથે આપણી જે આત્મીયતા છે, તે વાસ્તવિક છે.

ભગવાનની આત્મીયતા તો દુષ્ટમાં દુષ્ટ મનુષ્ય ઉપર પણ તેવી જ હોય છે. એટલા માટે સોળમા અધ્યાયમાં આસુરી પ્રકૃતિવાળાઓનું વર્ણન કરતાં ભગવાન કહે છે કે ‘કૂર, દ્વેષ કરવાવાળા, નરાધમ દુષ્ટોને હું આસુરી યોનિઓમાં નાખું છું.’ કારણ કે, આ રીતે ભગવાન તેઓને આસુરી યોનિઓમાં નાખીને શુદ્ધ કરે છે. જેવી રીતે માતા પોતાના બાળકને સ્નાન કરાવે છે તો તેની સંમતિ નથી લેતી, એવી જ રીતે તેઓને શુદ્ધ કરવા માટે ભગવાન તેઓની સંમતિ

નથી લેતા; કેમકે ભગવાનની તેમના ઉપર આત્મીયતા છે. ભગવાનની સાથે આત્મીયતાનો સંબંધ પહેલેથી જ છે. છતાં પણ કોઈ કામના ઉત્પન્ન થઈ જાય છે તો પણ ભક્તનો ભગવાનની સાથે આત્મીયતાનો સંબંધ મુખ્ય હોય છે અને કામના ગૌણ હોય છે. એ દૃષ્ટિએ ભક્તો પહેલી શ્રેણીમાં આવે છે.

ભગવાન સાથેનો સંબંધ તો પહેલેથી જ છે, પરંતુ જ્યારે-જ્યારે કામના ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, જેની પૂર્તિ બીજાઓ પાસેથી ઇચ્છે છે. જ્યારે બીજાઓથી કામનાની પૂર્તિ નથી થતી, ત્યારે અંતમાં ભગવાન પાસે જાય છે. આ રીતે અનન્યતાની કમી હોવાને કારણે એ ભક્તો બીજી શ્રેણીના છે.

જ્યાં કેવળ કામનાપૂર્તિને માટે જ ભગવાનની સાથે આત્મીયતાનો સંબંધ કરવામાં આવે છે, ત્યાં કામના મુખ્ય હોય છે અને ભગવાનનો સંબંધ ગૌણ હોય છે. આ દૃષ્ટિએ આવા ભક્તો ત્રીજી શ્રેણીના છે.

માર્મિક વાત

કામના બે જાતની હોય છે—પારમાર્થિક અને લૌકિક.

(૧) પારમાર્થિક કામના — પારમાર્થિક કામના બે જાતની હોય છે — મુક્તિ (કલ્યાણ)ની અને ભક્તિ (ભગવત્પ્રેમ)ની.

જે મુક્તિની કામના છે, તેમાં તત્ત્વને જાણવાની ઇચ્છા હોય છે, જેને જિજ્ઞાસા કહે છે. આ જિજ્ઞાસા જેનામાં હોય છે, તે જિજ્ઞાસુ હોય છે. ઊંડો વિચાર કરવામાં આવે તો જિજ્ઞાસા એ કામના નથી; કેમકે તે પોતાના સ્વરૂપને અર્થાત્ તત્ત્વને જાણવા ઇચ્છે છે, જે વાસ્તવમાં તેની આવશ્યકતા છે. આવશ્યકતા તેને કહે છે, જે જરૂર પૂરી થાય છે અને પૂરી થયા પછી અન્ય કોઈ આવશ્યકતા પેદા નથી થતી.^૧

આ આવશ્યકતા સત વિષયની હોય છે.

બીજી કામના પ્રભુપ્રેમ પ્રાપ્તિની હોય છે. તેને પ્રાપ્તિ તો કહે છે, પરંતુ વાસ્તવમાં એ પ્રાપ્તિ પોતાને માટે નથી હોતી, પરંતુ પ્રભુને માટે જ હોય છે. તેમાં પોતાનું કિંચિત્માત્ર પ્રયોજન નથી રહેતું; પ્રભુને સમર્પિત થવાનું જ પ્રયોજન રહે છે. પ્રેમી તો પોતાની જાતને સમર્પિત કરી દે છે કે જે એનો જ અંશ છે.^૨

ઉપર્યુક્ત બન્નેય પારમાર્થિક કામનાઓ વાસ્તવમાં 'કામના' નથી.

(૨) લૌકિક કામના — લૌકિક કામના પણ બે જાતની હોય છે — સુખ પ્રાપ્ત કરવાની અને દુઃખ દૂર કરવાની.

શરીરને સુખ મળે; જીવું ત્યાં સુધી મારો આદર-સત્કાર થતો રહે અને મર્યા પછી મારું નામ અમર થઈ જાય, મારું સ્મારક બની જાય, કોઈ ગ્રંથની રચના કરી દે, જેને લોકો જોતા રહે, વાંચતા રહે અને લોકો જાણી લે કે, આવો કોઈ વિલક્ષણ પુરુષ થયો છે; મર્યા બાદ સ્વર્ગ વગેરેમાં ભોગો મળતા રહે વગેરે વગેરે લૌકિક સુખપ્રાપ્તિની કામનાઓ હોય છે. એવી કામનાઓથી તો વાસના જ વધે છે, જેનાથી બંધન અને પતન જ થાય છે, ઉદ્ધાર નથી થતો. આ કામના આસુરી સંપત્તિ છે, એટલા માટે ત્યાજ્ય છે.

બીજી કામના દુઃખ દૂર કરવાની છે. દુઃખ ત્રણ પ્રકારનાં છે — આધિદૈવિક, આધિભૌતિક અને આધ્યાત્મિક.

અતિવૃષ્ટિ, અનાવૃષ્ટિ, શરદી-ગરમી, આંધી વગેરેથી જે દુઃખ થાય છે, તેને 'આધિદૈવિક' કહે છે. આ દુઃખ દેવતાઓના અધિકારથી થાય છે.

સિંહ, સાપ, ચોર વગેરે પ્રાણીઓથી જે દુઃખ થાય છે, તેને 'આધિભૌતિક' કહે છે.

શરીર અને અંતઃકરણને લીધે જે દુઃખ થાય છે, તે

૧. કામના તે હોય છે, જે કદી પૂરી નથી થતી. એક કામના પૂરી થતાં બીજી કામના પેદા થઈ જાય છે. જેમ કે, ધનની કામના થઈ. જેટલું ધન ઇચ્છે છે, એટલું ધન મળી જાય તો પછી એથીયે વધારે ધનની કામના થાય છે. ધનની જેમ જ માનમોટાઈની, જીવવાની, ભોગની, નીરોગિતાની, યશકીર્તિની, સ્ત્રીપુત્રની વગેરે વગેરે ઉત્પત્તિ-વિનાશશીલ વસ્તુઓની કામના થાય છે. એ ધન વગેરે વસ્તુઓ આપણી નથી, કેમકે એમાંથી કોઈ પણ વસ્તુ પોતાના સુધી પહોંચતી જ નથી. એમની કામનાપૂર્તિ કેવળ શરીર અને નામ સુધી જ પહોંચે છે. કામના અસત વિષયની હોય છે. કામનાપૂર્તિ પછી ફરી વધારે કામના પેદા થઈ જાય છે; આ રીતે અપૂર્તિ જ બાકી રહે છે. આથી કામના ત્યાજ્ય છે; કેમકે એ ચીજો તો રહેશે નહિ અને તેમની પૂર્તિને માટે કરેલી કામના અને પ્રયત્ન — એ બન્નેય નિષ્ફળ થશે.

૨. મુક્તિની અપેક્ષાએ ભક્તિની કામના શ્રેષ્ઠ છે; કેમકે મુક્તિમાં પોતે મુક્ત થવા ઇચ્છે છે અને ભક્તિમાં ભગવાનને સમર્પિત થવા ઇચ્છે છે. તાત્પર્ય એ છે કે મુક્તિમાં લેવાની ઇચ્છા રહે છે. એટલા માટે મુક્તિમાં તો સૂક્ષ્મ અહં રહે છે, પરંતુ ભક્તિમાં અહં બિલકુલ નથી રહેતું.

આધ્યાત્મિક હોય છે.^૧

આ દુઃખોને દૂર કરવાની અને સુખ પ્રાપ્ત કરવાની જે કામના થાય છે તે તદ્દન નિર્થક છે; કેમકે તે કામનાની પૂર્તિ નથી થતી. પૂર્તિ થઈ પણ જાય છે તો બીજી નવી

કામના પેદા થઈ જાય છે અને અંતમાં અપૂર્તિ જ બાકી રહે છે. એટલા માટે આ બન્ને કામનાઓની પૂર્તિ કોઈ પણ મનુષ્યની કદી પણ થઈ નથી, ન થાય છે અને ન ભવિષ્યમાં પણ પૂરી થવાવાળી છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ચૌદમા શ્લોકમાં ભગવાને કહ્યું હતું કે, મારું શરણ લેવાવાળા ભક્તો ગુણમયી માયાને તરી જાય છે. તે શરણ લેવાવાળા ભક્તો કોણ છે — તેને હવે આ શ્લોકમાં બતાવે છે.

પૂર્વ શ્લોકમાં ‘દુષ્ટિ’ મનુષ્યોની અને આ શ્લોકમાં ‘સુકૃતિ’ મનુષ્યોની વાત આવી છે. જે આપણાથી અલગ છે એ સંસારને પોતાનો માનવો, સૌથી મોટું ‘દુષ્ટિ’ અર્થાત્ પાપ છે અને જે આપણાથી અભિન્ન છે, એ ભગવાનને પોતાના માનવા સૌથી મોટું સુકૃતિ અર્થાત્ પુણ્ય છે. તેથી જે સંસારને પોતાનો માને છે, તેઓ દુષ્ટિ છે અને જે ભગવાનને પોતાના માને છે, તેઓ સુકૃતિ છે.

ભોગી માણસ ભગવાન સાથે જોડાતો નથી, તેથી ‘અર્થાર્થી’ તો ભગવાનનો ભક્ત થઈ શકે છે, પરંતુ ‘ભોગાર્થી’ ભગવાનનો ભક્ત થઈ શકતો નથી. કારણ કે ભોગાર્થીમાં સંસાર સાથે તાદાત્મ્ય વધારે હોય છે અને અર્થાર્થીમાં તાદાત્મ્ય ઓછું હોય છે તથા ભગવાનની મુખ્યતા હોય છે.

થોડા અંશોમાં ભગવાન સિવાય અન્ય સત્તાની માન્યતા હોવાને કારણે જ ભક્ત અર્થાર્થી, આર્ત અથવા જિજ્ઞાસુ હોય છે. જો અન્ય સત્તાની માન્યતા બિલકુલ ન હોય તો તે જ્ઞાની (પ્રેમી) બની જાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે ભગવાન સિવાય બીજી સત્તા માનવાથી જ ભક્તોમાં આ ચાર ભેદ થાય છે. વાસ્તવમાં એક ભગવાનની સત્તા સિવાય બીજી સત્તા સંભવ જ નથી.

જે વિજ્ઞાન સહિત જ્ઞાનને અર્થાત્ પરમાત્માના સમગ્ર રૂપને જાણવા ઇચ્છે છે, તે ‘જિજ્ઞાસુ’ છે. જિજ્ઞાસુ ભગવાનના ઐશ્વર્ય, પ્રભાવ, સામર્થ્યને જાણવા ઇચ્છે છે, તેથી ભગવાનની લીલા-કથામાં તેને વિશેષ રસ પડે છે. ભગવાને ‘મુમુક્ષુ’ પદ ન આપીને ‘જિજ્ઞાસુ’ પદ આપ્યું છે, કેમકે મુમુક્ષુ તો માત્ર તત્ત્વજ્ઞાન ઇચ્છનારો જ હોય છે, પરંતુ ‘જિજ્ઞાસુ’ જ્ઞાન ચાહનારો પણ હોઈ શકે છે અને ભક્તિ ચાહનારો પણ. મુમુક્ષુમાં પોતાના કલ્યાણની વાત મુખ્ય હોય છે અને ‘જિજ્ઞાસુ’ ભક્તમાં પોતાને ભગવાનને સમર્પિત કરવાની વાત મુખ્ય હોય છે. મુમુક્ષુને બ્રહ્મજ્ઞાન થાય છે અને જિજ્ઞાસુ ભક્તને ‘વાસુદેવઃ સર્વમ્’નું જ્ઞાન થાય છે. તત્ત્વજ્ઞાનીને તો બ્રહ્મનું જ્ઞાન થાય છે, પરંતુ ભક્તને સમગ્રનું જ્ઞાન થાય છે (ગીતા — આ અધ્યાયનો ૨૮મો, ૩૦મો શ્લોક)

અર્થાર્થી, આર્ત અને જિજ્ઞાસુમાં ક્રમશઃ સંસારનો સંબંધ ઘટતો જાય છે અને પરમાત્માનો સંબંધ વધતો જાય છે. જ્યાં સુધી જીવ જગતને ધારણ કરી રાખે છે, ત્યાં સુધી જ અર્થાર્થી, આર્ત અને જિજ્ઞાસુ રહે છે. જ્યારે તે જગતને ધારણ નથી કરતો, ત્યારે માત્ર ‘જ્ઞાની’ રહે છે.

જે ભક્તને ‘સર્વ કાંઈ વાસુદેવ જ છે’ — આ પ્રકારના ભગવાનના સમગ્રરૂપનું જ્ઞાન થઈ ગયું છે તેને અહીં ‘જ્ઞાની’ કહેવામાં આવ્યો છે. આ જ જ્ઞાની ભક્તને આગળ ઓગણીસમા શ્લોકમાં ‘જ્ઞાનવાન’ કહેવામાં આવ્યો છે.

‘અર્થાર્થી’ ને પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિમાં સંતોષ ન થતાં સંપત્તિ જોઈએ છે. ‘આર્ત’ પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિથી સંતુષ્ટ તો છે, પરંતુ દુઃખ આવે ત્યારે તે દુઃખ સહી શકતો નથી. અર્થાર્થીમાં અર્થની પ્રધાનતા નથી, બલકે ભગવાનની પ્રધાનતા છે, તેનામાં સંપત્તિની ઇચ્છા તો છે પરંતુ તે ભગવાન દ્વારા જ સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છે છે. કારણ કે ભગવાન પાસે કોઈ ખોટ નથી. અપરા પ્રકૃતિ છે તો ભગવાનની જ ! આર્ત ભક્ત પણ પોતાનું દુઃખ ફક્ત ભગવાન દ્વારા જ દૂર કરવા ઇચ્છે છે. ‘જિજ્ઞાસુ’ પણ ફક્ત ભગવાન દ્વારા જ પોતાની જિજ્ઞાસા પૂરી કરવા ઇચ્છે છે. પરંતુ જ્યારે ભક્તમાં આવી ઉત્કટ અભિલાષા રહેતી હોય કે ‘મને માત્ર ભગવાન જ પ્રિય લાગે’ ત્યારે તેમાં અર્થાર્થીપણું, આર્તપણું અને જિજ્ઞાસુપણું રહેતું નથી અને તે જ્ઞાની અર્થાત્ પ્રેમી થઈ જાય છે.

‘અર્થાર્થી’ નો તો અર્થ સાથે નિરંતર સંબંધ રહે રહે છે, કારણ કે અર્થની વાસના હંમેશાં રહે છે. પરંતુ ‘આર્ત’નો

૧. આધ્યાત્મિક દુઃખના બે પ્રકાર છે — આધિ અને વ્યાધિ. મનની ચિંતા ‘આધિ’ છે અને શરીરનો રોગ ‘વ્યાધિ’ છે. આધિ પણ બે જાતની હોય છે — (૧) પાગલપણું અને (૨) ચિંતા, શોક, ભય, ઉદ્વેગ વગેરે. પાગલપણું તો પ્રારબ્ધથી થાય છે અને ચિંતા, શોક વગેરે અજ્ઞાનથી થાય છે. જ્ઞાન થતાં ચિંતા, શોક વગેરે તો દૂર થઈ જાય છે, પરંતુ પાગલપણું પ્રારબ્ધવશાત્ થઈ શકે છે.

દુઃખ સાથે નિરંતર સંબંધ રહેતો નથી; કારણ કે દુઃખ કાયમ રહેતું નથી. ‘જિજ્ઞાસુ’ ને સુખ-દુઃખની પરંવા હોતી નથી, તેથી તે ન તો સુખની ઝંખના કરે છે અને ન દુઃખ જતું રહે, એવી ઇચ્છા કરે છે. અર્થાર્થી અને આર્ત – બન્ને છેવટે જિજ્ઞાસુ થઈને જ્ઞાની થઈ જાય છે.

‘અર્થાર્થી’ ભક્તને જ્યારે અર્થ (સંપત્તિ) મળે છે, ત્યારે તેને પોતાની ભૂલ પર પશ્ચાત્તાપ થાય છે; જેમ કે ધ્રુવજીને રાજ્ય મળવાથી પસ્તાવો થયો. પરંતુ ‘આર્ત’ ભક્તને એટલો પસ્તાવો થતો નથી, બલકે તેનામાં એવો ભાવ રહે છે કે ભગવાન દુઃખ દૂર કરવાવાળા છે; જેમ કે – દ્રૌપદી અને ગજેન્દ્રની રક્ષા થયા પછી તેમને પસ્તાવો થયો નહોતો, બલકે ભગવાન તરફ જ તેમનું ધ્યાન રહ્યું. ‘આર્ત’ ભક્ત આવેલા દુઃખને સહી શકતો નથી, આ તેની નબળાઈ છે.

‘જિજ્ઞાસુ ભક્તમાં ભગવાનના સમગ્રરૂપને જાણવાની ભૂખ રહે છે. તેને મુક્તિ, તત્ત્વજ્ઞાન થવા છતાં પણ સંતોષ થતો નથી, બલકે તેનામાં પ્રેમ પ્રાપ્ત કરવાની ભૂખ રહે છે. પરંતુ ‘જ્ઞાની’ ભક્તની દૃષ્ટિમાં એક વાસુદેવ સિવાય અન્ય સત્તા લેશમાત્ર પણ હોતી નથી, પછી તેમાં કોઈ ઊણપ કઈ રીતે રહી શકે ? તેથી ભગવાને જ્ઞાની ભક્તને પોતાનું સ્વરૂપ કહ્યો છે. — ‘જ્ઞાની ત્વાત્મૈવ મે મતમ્’ (ગીતા – ૭/૧૮)

—■—

સંબંધ — પૂર્વશ્લોકમાં વર્ણવેલી ચારેય ભક્તોમાંથી જ્ઞાની ભક્તની વિશેષતાનું વિશદ વર્ણન આગળના શ્લોકમાં કરે છે.

તેષાં જ્ઞાની નિત્યયુક્ત એકભક્તિર્વિશિષ્યતે ।

પ્રિયો હિ જ્ઞાનિનોડત્યર્થમહં સ ચ મમ પ્રિયઃ ॥ ૧૭ ॥

તેષામ્	= તે ચાર ભક્તોમાંથી	વિશિષ્યતે	= શ્રેષ્ઠ છે;	પ્રિયઃ	= પ્રિય છું
નિત્યયુક્તઃ	= હંમેશાં મારામાં	હિ	= કેમકે	ચ	= અને
	એકાત્મભાવે સ્થિત,	જ્ઞાનિનઃ	= જ્ઞાની ભક્તને	સઃ	= તે
એકભક્તિઃ	= અનન્ય ભક્તિવાળો	અહમ્	= હું	મમ	= મને
જ્ઞાની	= જ્ઞાની અર્થાત્ પ્રેમીભક્ત	અત્યર્થમ્	= અત્યંત	પ્રિયઃ	= (અત્યંત) પ્રિય છે.

ટીકા — ‘તેષાં જ્ઞાની નિત્યયુક્તઃ’ તે (અર્થાર્થી, આર્ત, જિજ્ઞાસુ અને જ્ઞાની) ભક્તોમાં જ્ઞાની અર્થાત્ પ્રેમી ભક્ત શ્રેષ્ઠ છે; કેમકે તે નિત્યયુક્ત છે અર્થાત્ તે સદાસર્વદા કેવળ ભગવાન સાથે જ જોડાયેલો રહે છે. ભગવાનના સિવાય બીજા કોઈમાં તે કિંચિત્માત્ર પણ નથી જોડાતો. જેવી રીતે ગોપીઓ ગાય દોહતાં, દહીં વલોવતાં, ડાંગર ખાંડતાં વગેરે બધાં જ લૌકિક કાર્યો કરતી વખતે પણ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણમાં ચિત્ત રાખતી રહે છે,^૧ એવી જ રીતે તે જ્ઞાની ભક્ત લૌકિક અને પારમાર્થિક બધી ક્રિયાઓ કરતી વેળાએ સદા-સર્વદા ભગવાન સાથે જોડાયેલો રહે છે. ભગવાનનું અનુસંધાન રાખીને જ તેની બધી ક્રિયાઓ થાય છે.

‘એકભક્તિર્વિશિષ્યતે’ — તે જ્ઞાની અર્થાત્ પ્રેમી ભક્તનું આકર્ષણ કેવળ ભગવાનમાં જ હોય છે. તેની

પોતાની કોઈ વ્યક્તિગત ઇચ્છા નથી રહેતી. એટલા માટે તે શ્રેષ્ઠ છે.

અર્થાર્થી વગેરે ભક્તોમાં પૂર્વસંસ્કારોને કારણે જ્યાં સુધી વ્યક્તિગત ઇચ્છાઓ ઉત્પન્ન થતી રહે છે, ત્યાં સુધી તેમની એકભક્તિ નથી થતી અર્થાત્ કેવળ ભગવાનમાં પ્રેમ નથી થતો. પરંતુ તે ભક્તોમાં એ ઇચ્છાઓ નષ્ટ કરવાનો ભાવ થતો રહે છે અને ઇચ્છાઓ સર્વથા નષ્ટ થતાં બધા જ અર્થાર્થી ભક્તો ભગવાનના પ્રેમી અને ભગવાનના પ્રેમાસ્પદ થઈ જાય છે. ત્યાં ભક્ત અને ભગવાનમાં દ્વૈતનો ભાવ ન રહીને પ્રેમાદૈત (પ્રેમમાં અદ્વૈત) થઈ જાય છે.

આમ તો ચારેય ભક્તો ભગવાન સાથે નિત્યનિરંતર જોડાયેલા રહે છે; પરંતુ ત્રણ ભક્તોના અંતરમાં કંઈ ને કંઈ વ્યક્તિગત ઇચ્છા રહે છે; જેમ કે — અર્થાર્થી ભક્તો

૧. યા દોહનેડવહનને મથનોપલેપપ્રેક્ષ્મ્બેન્નાર્ભરુદિતોક્ષણમાર્જનાદૌ ।

ગાયન્તિ ચૈનમનુરક્તધિયોડશ્રુકણ્ઠ્યો ધન્યા વ્રજસ્ત્રિય ઉરુકમચિત્તયાનાઃ ॥ (શ્રીમદ્ભા. ૧૦/૪૪/૧૫)

‘જેઓ ગાયોનું દૂધ દોહતી વેળાએ, ડાંગર વગેરે ખાંડતી વેળાએ, દહીં વલોવતી વેળાએ, આંગણું લીંપતી વેળાએ, બાળકોને પારણામાં ઝુલાવતાં, રડતા બાળકને હાલરડું સંભળાવતાં, તુલસી વગેરેને જળથી સીંચતાં તથા ઝાડુ કાઢતાં, આદિ બધાં કર્મો કરતી વેળાએ પ્રેમપૂર્ણ ચિત્તથી આંખોમાં આંસુ ભરીને ગદ્ગદ કંઠથી શ્રીકૃષ્ણની દિવ્ય લીલાઓનું ગાન કરતી રહે છે, તે શ્રીકૃષ્ણમાં ચિત્ત લગાડીને રહેવાવાળી વ્રજવાસી ગોપીઓ ધન્ય છે.’

અનુકૂળતાની ઇચ્છા કરે છે, આર્ત ભક્તો પ્રતિકૂળતાને દૂર કરવાની ઇચ્છા કરે છે અને જિજ્ઞાસુ ભક્તો પોતાના સ્વરૂપ કે ભગવત્તત્ત્વને જાણવાની ઇચ્છા કરે છે. જ્ઞાની અર્થાત્ પ્રેમી ભક્તમાં પોતાની કોઈ ઇચ્છા નથી રહેતી; આથી તે ‘એકભક્તિ’ છે.

‘પ્રિયો હિ જ્ઞાનિનોડત્યર્થમહં સ ચ મમ પ્રિયઃ’ — તે જ્ઞાની (પ્રેમી) ભક્તને હું અત્યંત પ્રિય છું. તેનામાં પોતાની કિંચિત્માત્ર પણ ઇચ્છા નથી, કેવળ મારામાં પ્રેમ છે. એટલા માટે તે મને અત્યંત પ્રિય છે.

વાસ્તવમાં તો ભગવાનના અંશ હોવાથી બધા જ જીવો સ્વાભાવિક જ ભગવાનને પ્રિય છે. ભગવાનના પ્રેમમાં કોઈ અંગત સ્વાર્થ નથી. જેવી રીતે મા પોતાના બાળકનું પાલન કરે છે, એવી જ રીતે ભગવાન કોઈ કારણ વિના બધાના પાલન-પોષણની વ્યવસ્થા કરે છે. પરંતુ જે મનુષ્યો કોઈ કારણથી ભગવાનની સંમુખ થઈ જાય છે, તેમની તે

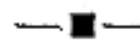
સંમુખતાને કારણે ભગવાનમાં તેમના પ્રત્યે એક વિશેષ પ્રેમ થઈ જાય છે.

જ્યારે ભક્ત તદ્દન નિષ્કામ બની જાય છે અર્થાત્ તેનામાં લૌકિક-પારલૌકિક કોઈ પણ જાતની ઇચ્છા નથી રહેતી, ત્યારે તેનામાં સ્વતઃસિદ્ધ પ્રેમ પૂર્ણરૂપે જાગ્રત થઈ જાય છે. પૂર્ણરૂપે જાગ્રત થવાનો અર્થ એ છે કે પ્રેમમાં કિંચિત્માત્ર પણ કમી નથી રહેતી. પ્રેમ કદી સમાપ્ત પણ નથી થતો; કેમકે તે અનંત અને પ્રતિક્ષણે વર્ધમાન છે. પ્રતિક્ષણે વર્ધમાનનું તાત્પર્ય એ છે કે પ્રતિક્ષણે અલૌકિક વિલક્ષણતાનો અનુભવ થતો રહે છે અર્થાત્ આ તરફ પહેલાં દૃષ્ટિ ગઈ જ નહિ, આ તરફ પહેલાં મારો ખ્યાલ ગયો જ નહિ, દૃષ્ટિ ગઈ જ નહીં, આ તરફ મારું ધ્યાન ગયું જ નહિ, હમણાં જ મારું ધ્યાન ગયું — આ રીતે પ્રતિક્ષણે ભાવ અને અનુભવ થતો જ રહે છે. એટલા માટે પ્રેમને અનંત કહેવામાં આવ્યો છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ભગવાને પોતાના પ્રેમી ભક્તને ‘જ્ઞાની’ નામ એટલા માટે આપ્યું છે કે ‘સર્વ કાંઈ પરમાત્મા જ છે’ — આ જ વાસ્તવિક અને અંતિમ જ્ઞાન છે, આથી આગળ કશું નથી. તેથી આવો અનુભવ કરનાર પ્રેમી ભક્ત જ વાસ્તવિક જ્ઞાની છે. (આ જ અધ્યાયનો ઓગણત્રીસમો શ્લોક). કારણ કે આવા ભક્તની દૃષ્ટિમાં એક પરમાત્માના સિવાય બીજી સત્તા છે જ નહીં, જ્યારે વિવેકી પુરુષની દૃષ્ટિમાં સત અને અસત — બે સત્તાઓ રહે છે. મતલબ કે અહીં ‘જ્ઞાની’ શબ્દ જીવનમુક્ત તત્ત્વજ્ઞાની માટે નહીં બલકે ‘વાસુદેવઃ સર્વમ્’નો અનુભવ કરવાવાળા જ્ઞાની અર્થાત્ પ્રેમી ભક્તના માટે આવ્યો છે. ગીતામાં ભગવાને મુખ્યતઃ ભક્તને જ ‘જ્ઞાની’ કહ્યો છે. — (આ અધ્યાયનો ૧૬, ૧૭ અને ૧૮મો શ્લોક) કેમ કે તે જ અંતિમ અને વાસ્તવમાં જ્ઞાની છે. તેનો માત્ર ભગવાનમાં જ પ્રેમ હોય છે, તેથી તે શ્રેષ્ઠ છે — ‘એકભક્તિર્વિશિષ્યતે’

ભગવાનનો અર્થાર્થી ભક્ત અનિત્યયુક્ત (નિરંતર ભગવાન સાથે જોડાયેલો નથી) હોય છે. અર્થાર્થીની તુલનામાં આર્ત ઓછો અનિત્યયુક્ત હોય છે. આર્તની તુલનામાં પણ જિજ્ઞાસુ ઓછો અનિત્યયુક્ત હોય છે. પરંતુ જ્ઞાની સર્વથા નિત્યયુક્ત હોય છે.

‘પ્રિયો હિ જ્ઞાનિનોડત્યર્થમહં સ ચ મમ પ્રિયઃ’ પદોનું તાત્પર્ય એ છે કે ‘વાસુદેવઃ સર્વમ્’નો અનુભવ થયા પછી ભક્ત અને ભગવાન — બન્નેમાં પરસ્પર માત્ર પ્રેમ જ શેષ રહે છે. આને જ શાસ્ત્રોમાં પ્રતિક્ષણ વર્ધમાન પ્રેમ, અનન્તરસ વગેરે નામોથી કહેવાયો છે.

સંબંધ — પૂર્વશ્લોકમાં ભગવાને જ્ઞાની ભક્તને પોતાનો અત્યંત પ્રિય બતાવ્યો, તેનાથી એવો અભિપ્રાય બને છે કે ભગવાને બીજા ભક્તોનો આદર નથી કર્યો. એટલા માટે ભગવાન આગળના શ્લોકમાં કહે છે —

ઉદારાઃ સર્વ એવૈતે જ્ઞાની ત્વાત્મૈવ મે મતમ્ ।

આસ્થિતઃ સ હિ યુક્તાત્મા મામેવાનુત્તમાં ગતિમ્ ॥ ૧૮ ॥

એતે	= પહેલાં કહેલા		(શ્રેષ્ઠભાવવાળા) છે.	આત્મા	= સ્વરૂપ
સર્વે, એવ	= બધાય (ચારેય)	તુ	= છતાં (એ સર્વેમાં)	એવ	= જ છે—
	ભક્તો	જ્ઞાની	= જ્ઞાની (પ્રેમી) તો	મતમ્	= (એવો મારો) મત છે;
ઉદારાઃ	= ખૂબ ઉદાર	મે	= મારું	હિ	= કેમકે

સઃ	= એ	અનુત્તમામ્, = જેનાથી ઉત્તમ બીજી	મામ્	= (તે) મારામાં	
યુક્તાત્મા	= મારાથી અભિન્ન છે	ગતિમ્	કોઈ ગતિ નથી,	એવ	= જ
	(અને)		(એવો)	આસ્થિતઃ	= સમ્યક્ રીતે સ્થિત છે.

ટીકા — ‘ઉદારાઃ સર્વ એવૈતે’ — આ બધા જ ભક્તો ઉદાર છે, શ્રેષ્ઠ ભાવવાળા છે. ભગવાને અહીં જે ‘ઉદારાઃ’ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે, તેમાં કેટલાય વિચિત્ર ભાવો છે; જેમ કે —

(૧) ચોથા અધ્યાયના અગિયારમા શ્લોકમાં ભગવાને કહ્યું છે કે ‘ભક્ત જે રીતે મારે શરણે થાય છે, તે જ રીતે હું તેમનું ભજન કરું છું.’ ભક્ત ભગવાનને ચાહે છે અને ભગવાન ભક્તને ચાહે છે. પરંતુ આ બન્નેમાં પ્રથમ સંબંધ ભક્તે જોડ્યો છે અને જે પહેલાં સંબંધ જોડે છે, તે ઉદાર હોય છે. તાત્પર્ય એ છે કે ભગવાન સંબંધ જોડે કે ન જોડે, તેની ભક્ત પરવા નથી કરતો. તે તો પોતાના તરફથી પહેલાં સંબંધ જોડે જ છે અને પોતાને સમર્પિત કરે છે, એટલા માટે તે ઉદાર છે.

(૨) દેવતાઓના ભક્તો સકામભાવે વિધિપૂર્વક યજ્ઞ, દાન, તપ વગેરે કર્મ કરે છે તો દેવતાઓએ તેમની કામના અનુસાર તે વસ્તુઓ આપવી જ પડે છે; કેમકે દેવતાઓ તેમને આપતી વેળાએ તેઓનું હિત-અહિત નથી જોતા. પરંતુ ભગવાનનો ભક્ત જો ભગવાન પાસે કોઈ ચીજ માગે તો ભગવાન જો ઉચિત સમજે તો તે ચીજ આપે છે અર્થાત્ આપવાથી તેની ભક્તિ વધતી હોય તો આપી દે છે અને ભક્તિ ન વધતી હોય અને સંસારમાં ફસામણી થતી હોય તો નથી આપતા. કારણ કે ભગવાન પરમ પિતા અને પરમ હિતૈષી છે. તાત્પર્ય એ થયું કે ઉદાર ભક્તો પોતાની કામનાની પૂર્તિ થાય અથવા ન થાય, તોપણ તેઓ ભગવાનનું જ ભજન કરે છે, ભગવાનના ભજનને નથી છોડતા — એ તેઓની ઉદારતા જ છે.

(૩) સંસારના ભોગ અને રૂપિયા-પૈસા પ્રત્યક્ષ સુખદાયી દેખાય છે અને ભગવાનના ભજનમાં પ્રત્યક્ષ જલદી સુખ નથી દેખાતું, છતાં પણ સંસારના પ્રત્યક્ષ સુખને છોડીને અર્થાત્ ભોગ ભોગવવા અને સંગ્રહ કરવાની લાલસાને છોડીને ભગવાનનું ભજન કરે છે, આ તેઓની ઉદારતા જ છે.

(૪) ભગવાનના દરબારમાં માગવાવાળાઓને પણ ઉદાર કહેવામાં આવે છે — ‘યહિ દરબાર દીનકો આદર રીતિ સદા ચલિ આઈ’ (વિનયપત્રિકા ૧૬૫/૫) અર્થાત્ કોઈ કંઈક માગે છે, કોઈ ધન ઇચ્છે છે, કોઈ દુઃખ દૂર કરવાને ઇચ્છે છે — એવા માગવાવાળા ભક્તોને

પણ ભગવાન ઉદાર કહે છે, એ ભગવાનની વિશેષ ઉદારતા છે.

(૫) ભક્તોનો લૌકિક-પારલૌકિક કામનાપૂર્તિને માટે અન્ય દેવતાઓ તરફ કિંચિત્માત્ર પણ ભાવ નથી જતો. તેઓ કેવળ ભગવાનથી જ કામનાપૂર્તિ ઇચ્છે છે. ભક્તોનો આ અનન્યભાવ જ તેઓની ઉદારતા છે.

‘જ્ઞાની ત્વાત્મૈવ મે મતમ્’ — અહીં ‘તુ’ પદથી જ્ઞાની અર્થાત્ પ્રેમી ભક્તની વિલક્ષણતા બતાવી છે કે બીજા ભક્તો તો ઉદાર છે જ, પરંતુ જ્ઞાનીને ઉદાર કહેતાં પણ સંકોચ થાય છે, તે તો મારું સ્વરૂપ જ છે. સ્વરૂપમાં કોઈ નિમિત્તથી કે કોઈ કારણવિશેષને કારણે પ્રેમ થતો નથી, પરંતુ પોતાનું સ્વરૂપ હોવાથી તેમાં સ્વતઃસ્વાભાવિક પ્રેમ હોય છે.

પ્રેમમાં પ્રેમી પોતાની જાતને પ્રેમાસ્પદ ઉપર ન્યોછાવર કરી દે છે અર્થાત્ પ્રેમી પોતાની સત્તા અલગ નથી માનતો. એવી જ રીતે પ્રેમાસ્પદ પણ પોતે પ્રેમી ઉપર ન્યોછાવર થઈ જાય છે. તેઓને આ પ્રેમાદૈતની વિલક્ષણ અનુભૂતિ થાય છે. જ્ઞાનમાર્ગનો જે અદ્વૈતભાવ છે, તે નિત્યનિરંતર અખંડરૂપે શાંત અને સમ રહે છે. પરંતુ પ્રેમનો જે અદ્વૈતભાવ છે, તે એકબીજાની અભિન્નતાનો અનુભવ કરાવતો હોઈ પ્રતિક્ષણે વર્ધમાન રહે છે. પ્રેમનો અદ્વૈતભાવ એક હોવા છતાં પણ બે છે અને બે હોવા છતાં પણ એક છે. એટલા માટે પ્રેમતત્ત્વ અનિર્વચનીય છે. શરીરની સાથે સર્વથા અભિન્નતા (એકતા) માનતા હોવા છતાં પણ નિરંતર ભિન્નતા ચાલુ રહે છે અને ભિન્નતાનો અનુભવ હોવા છતાં પણ અભિન્નતા ચાલુ રહે છે. એ જ રીતે પ્રેમતત્ત્વમાં ભિન્નતા રહેતી હોવા છતાં પણ અભિન્નતા ચાલુ રહે છે અને અભિન્નતાનો અનુભવ હોવા છતાં પણ ભિન્નતા ચાલુ રહે છે.

જેવી રીતે નદી સમુદ્રમાં પ્રવિષ્ટ થાય છે તો પ્રવિષ્ટ થતાં જ નદી અને સમુદ્રના જળની એકતા થઈ જાય છે. એકતા થવા છતાં પણ બન્ને તરફથી જળનો એક પ્રવાહ ચાલતો રહે છે અર્થાત્ કદીક નદીનો સમુદ્રની તરફ અને કદીક સમુદ્રનો નદીની તરફ એક વિલક્ષણ પ્રવાહ ચાલતો રહે છે. એવી જ રીતે પ્રેમીનો પ્રેમાસ્પદની તરફ અને પ્રેમાસ્પદનો પ્રેમીની તરફ પ્રેમનો એક વિલક્ષણ પ્રવાહ ચાલતો રહે છે. તેમનો નિત્યયોગમાં વિયોગ અને વિયોગમાં નિત્યયોગ — આ રીતે પ્રેમની એક વિલક્ષણ લીલા અનંતરૂપે

અનંતકાળ સુધી ચાલતી રહે છે. તેમાં કોણ પ્રેમાસ્પદ છે અને કોણ પ્રેમી છે — એનો ખ્યાલ નથી રહેતો. ત્યાં બન્નેય પ્રેમાસ્પદ છે અને બન્નેય પ્રેમી છે. આ જ ‘જ્ઞાની ત્વાત્મૈવ મે મતમ્’ પદોનું તાત્પર્ય છે.

‘આસ્થિતઃ સ હિ યુક્તાત્મા મામેવાનુત્તમાં ગતિમ્’ — કેમકે જેનાથી ઉત્તમ ગતિ કોઈ હોઈ જ નથી શકતી, એવા સર્વોપરી મારામાં જ તેની શ્રદ્ધા, વિશ્વાસ અને દૃઢ આસ્થા છે. તાત્પર્ય એ છે કે તેની વૃત્તિ કોઈ અનુકૂળ-

પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિને લીધે મારામાંથી હઠતી નથી, પરંતુ એક મારામાં જ જોડાયેલી રહે છે.

‘કેવળ ભગવાન જ મારા છે’ — આ રીતે મારામાં તેની જે આત્મીયતા છે, તેમાં અનુકૂળતા-પ્રતિકૂળતાને લીધે કિંચિત્માત્ર પણ ફરક નથી પડતો, પરંતુ એ આત્મીયતા દૃઢ થાય છે અને વધતી જાય છે.

તે યુક્તાત્મા છે અર્થાત્ કોઈ પણ અવસ્થામાં મારાથી અલગ નથી થતો, પરંતુ સદા મારાથી અભિન્ન રહે છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : સાંસારિક અર્થાર્થી ભગવાનને છોડીને માત્ર અર્થને જ ઇચ્છે છે, તેથી તે જૂઠ, કપટ, બેઈમાની વગેરેનો ભક્ત હોય છે. તેની અંદર સંપત્તિનું મહત્ત્વ વધારે હોવાથી તે ઉદાર હોતો નથી, બલકે ખૂબ જ કૃપણ હોય છે. તેથી તેના માટે ‘ઉદાર’ શબ્દ લાગુ જ પડતો નથી. પરંતુ જે અર્થાર્થી ભગવાનનો ભક્ત હોય છે, તેની અંદર સંપત્તિનું મહત્ત્વ ન હોઈ ભગવાનનું મહત્ત્વ હોય છે. તેથી તેનામાં કૃપણતા હોતી નથી બલકે ઉદારતા હોય છે. તેથી ભગવાને તેને અહીં ‘ઉદાર’ કહ્યો છે. અહીં ઉદાર ભાવનો અર્થ છે — ત્યાગ. અર્થાર્થી, આર્ત અને જિજ્ઞાસુ ભક્તો સંસાર — (ભોગ અને સંગ્રહ)ને છોડીને ભગવાનમાં લાગી ગયા — આ તેમનો ત્યાગ છે. તેથી તે બધા જ ઉદાર છે — ‘ઉદારાઃ સર્વ એવૈતે’ એકમાત્ર ભગવાનનો સંબંધ મુખ્ય હોવાથી અર્થાર્થી, આર્ત અને જિજ્ઞાસુ પણ આગળ જતાં સ્વયં ‘જ્ઞાની’ થઈ જાય છે.

એક માર્મિક વાત છે કે ભગવાનને ન માનવા એ કામનાથી પણ વધારે દોષ છે. જે ભગવાનને છોડીને અન્ય દેવતાઓની ઉપાસના કરે છે, તેમનામાં જો કામના રહી જાય તો જન્મ-મરણને પ્રાપ્ત થાય છે. ‘ગતાગતં કામકામા લભંતે’ (ગીતા ૯/૨૧) પરંતુ જે માત્ર ભગવાનનું જ ભજન કરે છે તેમનામાં જો કામના રહી પણ જાય તો ભગવાનની કૃપા અને ભજનના પ્રભાવથી ભગવાનને જ પ્રાપ્ત થાય છે. કારણ કે મનુષ્યનો કોઈ પણ રીતે ભગવાન સાથે સંબંધ જોડાઈ જાય તો તે ભગવાનને જ પ્રાપ્ત થાય છે,^૧ કારણ કે તે મૂળ તો ભગવાનનો જ અંશ છે.

અર્થાર્થી, આર્ત અને જિજ્ઞાસુ — આ ત્રણેયને ભગવાને અહીં ‘ઉદાર’ કહ્યા છે. પરંતુ જે ભગવાન સિવાય અન્યનું ભજન કરવાવાળા છે, તેમને ભગવાને ઉદાર ન કહીને ‘અલ્પમેધા’ કહ્યા છે (ગીતા — આ જ અધ્યાયનો તેવીસમો શ્લોક) અને તેમની ઉપાસનાને અવિધિપૂર્વક કરવામાં આવેલી ગણાવી છે (ગીતા ૯/૨૩). દેવતાઓને ભગવાનથી અલગ સમજવાને લીધે અર્થાત્ દેવતાઓમાં ભગવદ્બુદ્ધિ ન હોવાને લીધે, સાથે-સાથે કામના પણ હોવાને લીધે તેમની ઉપાસના અવિધિપૂર્વક છે. તાત્પર્ય છે કે બધામાં ભગવદ્બુદ્ધિ ન હોવી સકામભાવથી પણ વધારે ઘાતક છે, કારણ કે ચેતનની સાથે સંબંધ ન થયો !

તત્ત્વજ્ઞાનીની બ્રહ્મ સાથે ‘તાત્ત્વિક એકતા’ અર્થાત્ સધર્મતા હોય છે, પરંતુ ભક્તની ભગવાન સાથે, ‘આત્મીય એકતા’ હોય છે — ‘જ્ઞાની ત્વાત્મૈવ મે મતમ્’. તત્ત્વજ્ઞાનીની તાત્ત્વિક એકતા — (સધર્મતા) — માં જીવ અને બ્રહ્મમાં અભેદ થઈ જાય છે અર્થાત્ જેમ બ્રહ્મ સત્-ચિત્-આનંદ સ્વરૂપ છે, તેમ એ પણ સત્-ચિત્-આનંદસ્વરૂપ થઈ જાય છે અને એક તત્ત્વ સિવાય કંઈ રહેતું નથી. પરંતુ ભક્તની આત્મીય એકતામાં જીવ અને ભગવાનમાં અભિન્નતા થઈ જાય છે. અભિન્નતામાં ભક્ત અને ભગવાન એક હોવા છતાં પણ પ્રેમવશ બે થઈ જાય છે. તેમનામાં બન્ને પ્રેમી છે અને બન્ને પ્રેમાસ્પદ છે. તેથી તે બે હોવા છતાં પણ એક જ રહે છે.

જીવ પરમાત્માનો અંશ છે. તેથી તે પરમાત્માથી જેટલો-જેટલો દૂર જાય છે, તેટલો-તેટલો અહંકાર દૃઢ થતો જાય છે અને તે જેમ-જેમ ભગવાન તરફ આવે છે, તેમ-તેમ અહંકાર નિવૃત્ત થતો જાય છે. સ્વરૂપમાં સ્થિત થવા છતાં પણ અહમ્ની ગંધ રહી શકે છે. પરંતુ પ્રેમમાં પરમાત્માની સાથે અભિન્નતા (આત્મીયતા) થવાથી જીવનો અપરા પ્રકૃતિથી બિલકુલ સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય છે અને અહંકાર સર્વથા મટી જાય છે. કારણ કે અહંકાર અપરા પ્રકૃતિનું

૧. કામાદ્ દ્વેષાદ્ ભયાત્ સ્નેહાદ્ યથા ભક્ત્યેશ્વરે મનઃ । આવેશ્ય તદ્દં હિત્વા બહવસ્તદ્ગતિં ગતાઃ ॥

(શ્રીમદ્ભા. ૭/૧/૨૮)

‘એક નહીં, અનેક મનુષ્યો કામથી, દ્વેષથી, ભયથી અને સ્નેહથી પોતાના મનને ભગવાનમાં લગાવીને પોતાનાં સર્વ પાપ ધોઈને એ રીતે ભગવાનને પ્રાપ્ત થયા છે, જે રીતે ભક્તો ભક્તિથી.’

જ કાર્ય છે. તેથી ભગવાને કહ્યું છે — ‘જ્ઞાની ત્વાત્મૈવ મે મતમ્’.

અર્થાર્થી, આર્ત અને જિજ્ઞાસુમાં ક્રમશઃ પોતાની સ્વતંત્ર સત્તા (અહંતા) ઓછી થતી જાય છે — અને જ્ઞાનીમાં પોતાની સ્વતંત્ર સત્તા બિલકુલ રહેતી નથી. તેથી ‘ત્વાત્મૈવ’ પદનું તાત્પર્ય એ છે કે પ્રેમી ભક્તની સ્વતંત્ર સત્તા ન રહેતાં ભગવાન જ રહ્યા અર્થાત્ પ્રેમીના રૂપમાં સાક્ષાત્ ભગવાન જ છે — તસ્મિંસ્તજ્જને ભેદાભાવાત્ (નારદ૦ — ૪૧) આ આત્મીયતા ભક્તિ માટે સ્વીકારેલું દ્વૈત છે, જે જ્ઞાનયોગના અદ્વૈત કરતાં પણ સુંદર છે — ‘ભક્ત્યર્થ કલ્પિતં (સ્વીકૃતં) દ્વૈતમદ્વૈતાદપિ સુંદરમ્’^૧ (બોધસાર, ભક્તિ૦ — ૪૨)

‘મામેવાનુત્તમાં ગતિમ્’ ભગવાનથી વધીને ઉત્તમ ગતિ બીજી કોઈ નથી. ‘ગતિ’ શબ્દના ત્રણ અર્થ છે — જ્ઞાન, ગમન અને પ્રાપ્તિ. અહીં ‘ગતિ’ શબ્દ પ્રાપ્તિના અર્થમાં આવ્યો છે. અંતિમ પ્રાપ્તિ તત્ત્વ હોવાથી ભગવાન સર્વોત્તમ ગતિ છે.

‘આસ્થિતઃ’ એક દૃઢતા અભ્યાસથી થાય છે અને એક દૃઢતા સ્વતઃ થાય છે. જેમ માત્ર પ્રાણીઓની ‘હું છું’ — આ પ્રમાણે પોતાનામાં સ્વતઃ દૃઢ સ્થિતિ થાય છે, એવી જ રીતે જ્ઞાની ભક્તની ભગવાનમાં સ્વતઃ દૃઢ સ્થિતિ થાય છે.

—■—

સંબંધ — પૂર્વશ્લોકમાં કહેલા જ્ઞાની અર્થાત્ પ્રેમી ભક્તની વાસ્તવિકતા અને તેના ભજનનો પ્રકાર આગળના શ્લોકમાં બતાવે છે.

બહૂનાં જન્મનામન્તે જ્ઞાનવાન્માં પ્રપદ્યતે ।

વાસુદેવઃ સર્વમિતિ સ મહાત્માં સુદુર્લભઃ ॥ ૧૮ ॥

બહૂનામ્	= ઘણા	સર્વમ્	= ‘સર્વ કાંઈ	પ્રપદ્યતે	= ભજે છે -
જન્મનામ્	= જન્મો પછીના	વાસુદેવઃ	= વાસુદેવ જ છે’		શરણે થાય છે
અન્તે	= અંતિમ જન્મમાં	ઈતિ	= એવા ભાવે	સઃ	= એ
	અર્થાત્ મનુષ્ય	જ્ઞાનવાન્	= (જે) જ્ઞાની	મહાત્મા	= મહાત્મા
	જન્મમાં	મામ્	= મને	સુદુર્લભઃ	= ઘણો દુર્લભ છે.

ટીકા — ‘બહૂનાં જન્મનામન્તે’ — મનુષ્યજન્મ સઘળા જન્મોનો અંતિમ જન્મ છે. ભગવાને જીવને મનુષ્યશરીર આપીને તેને જન્મ-મરણના પ્રવાહથી અલગ થઈને ભગવદ્ પ્રાપ્તિનો પૂરો અધિકાર આપ્યો છે. પરંતુ મનુષ્ય ભગવાનને પ્રાપ્ત ન કરીને રાગને કારણે ફરીથી પુરાણા પ્રવાહમાં અર્થાત્ જન્મ-મરણના ચક્કરમાં ચાલ્યો જાય છે. એટલા માટે ભગવાન કહે છે — ‘અપ્રાપ્ય માં નિવર્તન્તે મૃત્યુસંસારવર્ત્મનિ’ (ગીતા — ૮/૩). જ્યાં ભગવાન આસુરી યોનિઓ અને નરકોમાં જનારા જીવોનું વર્ણન કરે છે, ત્યાં દુર્ગુણ-દુરાચારોને કારણે ભગવત્પ્રાપ્તિની સંભાવના ન દેખાવા છતાં પણ ભગવાન કહે છે — ‘મામપ્રાપ્યૈવ કૌન્તેય તતો યાન્ત્યધમાં ગતિમ્’ (ગીતા — ૧૬/૨૦) અર્થાત્ મને પ્રાપ્ત કર્યા વિના જ આ પ્રાણીઓ અધમ ગતિમાં ચાલ્યા ગયા અર્થાત્ તેઓ મૃત્યુ પછી મનુષ્યયોનિમાં પણ ગયા હોત તો કમ સે કમ મનુષ્ય તો રહી જાત; પરંતુ તેઓ મારી પ્રાપ્તિનો પૂરો અધિકાર મળવા છતાં

પણ અધમ ગતિને પ્રાપ્ત થયા!

સંતોની વાણીમાં અને શાસ્ત્રોમાં આવે છે કે મનુષ્યજન્મ કેવળ પોતાનું કલ્યાણ કરવાને માટે મળ્યો છે, વિષયોનું સુખ ભોગવવા માટે તથા સ્વર્ગની પ્રાપ્તિને માટે નહિ.^૨ એટલા માટે ગીતાએ સ્વર્ગની ઇચ્છાવાળાઓને મૂઢ અને તુચ્છ બુદ્ધિવાળા કહ્યા છે — ‘અવિપશ્ચિતઃ’ (અ. ૨/૪૨) અને ‘અલ્પમેધસામ્’ (અ. ૭/૨૩).

આ મનુષ્યજન્મ સઘળા જન્મોનો આદિ જન્મ પણ છે અને અંતિમ જન્મ પણ છે. સઘળા જન્મોનો આરંભ મનુષ્યજન્મથી જ થાય છે અર્થાત્ મનુષ્યજન્મમાં કરેલાં પાપો ચોરાસી લાખ યોનિઓ અને નરકોમાં ભોગવવા છતાં પણ સમાપ્ત નથી થતાં, બાકી જ રહે છે, એટલા માટે એ સઘળા જન્મોનો આદિ જન્મ છે. મનુષ્યજન્મમાં સઘળાં પાપોનો નાશ કરીને, સઘળી વાસનાઓનો નાશ કરીને પોતાનું કલ્યાણ કરી શકીએ છીએ, ભગવાનને પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ, એટલા માટે આ બધા જન્મોનો

૧. ભક્તિની આ અદ્વૈત કલ્પના નથી, બલકે સ્વીકૃતિ છે. કલ્પિત અદ્વૈત તો અસત્ય હોય છે, તેમાં પ્રેમ હોતો નથી.

૨. એહિ તન કર ફલ બિષય ન ભાઈ । સ્વર્ગઉ સ્વલ્પ અંત દુખદાઈ ॥ (માનસ ૭/૪૪/૧)

અંતિમ જન્મ છે.

ભગવાને આઠમા અધ્યાયના છઠ્ઠા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે ‘જે મનુષ્ય અંત સમયે જે જે ભાવનું સ્મરણ કરીને શરીર છોડીને જાય છે, તે તે ભાવને જ તે પ્રાપ્ત થાય છે.’ આ રીતે મનુષ્યને કોઈ પણ ભાવનું સ્મરણ કરવાની સ્વતંત્રતા આપવામાં આવી છે, તેનાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ભગવાને મનુષ્યને પૂરો અધિકાર આપ્યો છે અર્થાત્ મનુષ્યના ઉદ્ધારને માટે ભગવાને પોતાના તરફથી આ અંતિમ જન્મ આપ્યો છે. તેથી હવે આની આગળ એ નવા જન્મની તૈયારી કરી લે અથવા પોતાનો ઉદ્ધાર કરી લે — એમાં એ સંપૂર્ણ રીતે સ્વતંત્ર છે.^૧ આ સંદર્ભમાં ગીતા મનુષ્યમાત્રને પરમાત્મપ્રાપ્તિનો અધિકારી માને છે અને ઢોલ વગાડીને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહે છે કે વર્તમાનનો દુરાચારીમાં દુરાચારી, પૂર્વજન્મનાં પાપોને કારણે નીચ યોનિમાં જન્મેલો પાપયોનિ અને ચારે વર્ણવાળાં સ્ત્રી-પુરુષો એ બધાં ભગવાનનો આશ્રય લઈને પરમગતિને પ્રાપ્ત થઈ શકે છે (ગીતા — ૮/૩૦ થી ૩૩). ગીતાએ (અ. ૮/૩૨માં) એવો વિચિત્ર ‘પાપયોનિ’ શબ્દ કહ્યો છે, જેમાં શૂદ્રથી પણ નીચ કહેવાતા અને માનવામાં આવનારા ચાંડાલ, યવન વગેરે તથા પશુ-પક્ષી, કીટ-પતંગ, વૃક્ષ-લતા વગેરે બધાં જ આવી જાય છે. હા, એ વાત અલગ છે કે પશુ-પક્ષી વગેરે મનુષ્યેતર પ્રાણીઓમાં પરમાત્માની ભક્તિ કરવાની યોગ્યતા નથી; પરંતુ તે બધાં પણ પરમાત્માનો અંશ હોવાથી તેમને માટે પરમાત્મા તરફથી મનાઈ નથી. તેઓમાંથી ઘણાંયે પ્રાણીઓ ભગવાન અને સંતમહાપુરુષોની કૃપાથી તથા તીર્થ અને ભગવદ્-ધામના પ્રભાવથી પરમગતિને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. દેવતાઓ તો ભોગયોનિ છે; તેઓ ભોગોમાં જ રચ્યા-પચ્યા રહે છે, એટલા માટે તેઓને ‘પોતાનો ઉદ્ધાર કરવાનો છે’ એવો વિચાર નથી આવતો. પરંતુ તેઓ જો કોઈ કારણથી ભગવાન તરફ વળી જાય તો તેમનો પણ ઉદ્ધાર થઈ જાય છે. ઈન્દ્રને પણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું — એવો શાસ્ત્રોમાં ઉલ્લેખ છે.

ભગવાનના તરફથી મનુષ્યમાત્રનો જન્મ અંતિમ જન્મ છે. કારણ કે ભગવાનનો એ સંકલ્પ છે કે મારા આપેલા આ શરીરથી એ પોતાનું કલ્યાણ કરી લે. આથી એ પોતાનો કોઈ સંકલ્પ ન રાખીને કેવળ નિમિત્તમાત્ર બની જાય, તો ભગવાનના સંકલ્પથી તેનું કલ્યાણ થઈ જાય. જેવી રીતે અગિયારમા અધ્યાયના ચોત્રીસમા શ્લોકમાં

ભગવાને અર્જુનને કહ્યું છે — મારા દ્વારા મારેલાને જ તું મારી નાખ — ‘મયા હતાંસ્ત્વં જહિ.’ તું ચિંતા ના કર — ‘મા વ્યથિષ્ઠા:’. તું યુદ્ધ કર, તારો વિજય થશે — ‘યુધ્યસ્વ જેતાસિ.’ આ રીતે ભગવાને કૃપા કરીને જ મનુષ્યશરીર આપ્યું છે. જો મનુષ્ય ભગવાનથી વિમુખ થઈને સંસારના રાગમાં ન ફસાય, તો ભગવાનના એ સંકલ્પથી અનાયાસે જ મુક્ત થઈ જાય છે.

ભગવાનનો સંકલ્પ એવો નથી કે સાધકની ઈચ્છા વિના તેનું કલ્યાણ થઈ જાય અર્થાત્ જેવી રીતે શાપ કે વરદાન આપવામાં આવે છે, તેવો એ સંકલ્પ નથી. તો પછી કેવો છે એ સંકલ્પ? ભગવાને મનુષ્યને પોતાનું કલ્યાણ કરવાની, આ મનુષ્યજન્મમાં સ્વતંત્રતા આપી છે. જો મનુષ્ય એ સ્વતંત્રતાનો દુરુપયોગ ન કરે અર્થાત્ ભગવાન અને શાસ્ત્રોથી વિપરીત ન વર્તે, ઓછામાં ઓછું પોતાના વિવેકની વિરુદ્ધ ન વર્તે તો તેનાથી ભગવાન અને શાસ્ત્રોને અનુકૂળ વર્તન સ્વાભાવિક થશે. કારણ કે ભગવાન અને શાસ્ત્રોથી વિપરીત ન વર્તવાથી બે અવસ્થાઓમાંથી એક અવસ્થા સ્વભાવિક થશે — કાં તો એ શરીર, ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ વગેરે દ્વારા કંઈ નહિ કરે અથવા કેવળ ભગવાન અને શાસ્ત્રને અનુકૂળ જ કરશે.

કંઈ નહિ કરવાની અવસ્થામાં અર્થાત્ કંઈ કરવાની રુચિ ન રહેવાની અવસ્થામાં મન, બુદ્ધિ, ઈન્દ્રિયો વગેરેની સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય છે. કારણ કે કંઈક ને કંઈક કરવાની ઈચ્છાથી જ કર્તૃત્વાભિમાન ઉત્પન્ન થઈને અંતઃકરણ અને ઈન્દ્રિયોની સાથે સંબંધ જોડાય છે અને પોતાને માટે કરવાથી ફળની સાથે સંબંધ જોડાય છે. કંઈ પણ ન કરવાથી ન કર્તૃત્વાભિમાન થશે અને ન ફળેચ્છા થશે, પરંતુ નિજ સ્વરૂપમાં આપમેળે સ્થિતિ થઈ જશે.

શાસ્ત્રની આજ્ઞા અનુસાર નિષ્કામભાવપૂર્વક કર્મ કરવાની અવસ્થામાં કરવાનો પ્રવાહ દૂર થઈ જાય છે અને ક્રિયા તથા પદાર્થ સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય છે. ક્રિયા તથા પદાર્થ સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ થવાથી નવી કામના ઉત્પન્ન થશે નહિ અને જૂનો રાગ દૂર થશે તો આપમેળે બોધ થઈ જશે — ‘તત્સ્વયં યોગસંસિદ્ધઃ કાલેનાત્મનિ વિન્દતિ’ (ગીતા — ૪/૩૨).

ગીતામાં કહ્યું છે — નિષ્કામભાવથી વિધિપૂર્વક પોતાના કર્તવ્યકર્મનું પાલન કરવામાં આવે તો અનાદિકાળથી થયેલાં બધાં જ કર્મો નાશ પામે છે (અ. ૪/૨૩).

૧. નર તન સમ નહિં કવનિઉ દેહી । જીવ ચરાચર જાયત તેહી ।

નરક સ્વર્ગ અપબર્ગ નિસેની । ગ્યાન બિરાગ ભગતિ સુભ દેની ॥ (માનસ ૭/૧૨૧/૫)

જ્ઞાનયોગથી મનુષ્ય તમામ પાપોથી છૂટી જાય છે (અ. ૪/૩૬). ભગવાન ભક્તને સમસ્ત પાપોથી મુક્ત કરાવી દે છે (અ. ૧૮/૬૬). જે ભગવાનને અજ-અનાદિ જાણે છે, તે સમસ્ત પાપોથી મુક્ત થઈ જાય છે (અ. ૧૦/૩). આ રીતે કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ અને ભક્તિયોગ — ત્રણે યોગોથી પાપ નષ્ટ થઈ જાય છે. તાત્પર્ય એ નીકળ્યું કે અંતિમ મનુષ્ય-જન્મ કેવળ કલ્યાણને માટે જ મળ્યો છે.

મનુષ્ય-જન્મમાં સત્સંગ મળી જાય, ગીતા જેવા ગ્રંથનો પરિચય થઈ જાય અને ભગવન્નામનો પરિચય થઈ જાય તો સાધકે એમ સમજવું જોઈએ કે ભગવાને વિશેષ-રૂપે કૃપા કરી દીધી છે; આથી હવે તો અમારો ઉદ્ધાર થશે જ, હવે આગળ અમારા જન્મ-મરણ નહિ થાય. કારણ કે જો અમારો ઉદ્ધાર ન થવાનો હોત, તો આવી તક ક્યાંથી મળત? પરંતુ ‘ભગવાનની કૃપાથી ઉદ્ધાર થશે જ’ એના ભરોસે સાધના છોડવી જોઈએ નહિ બલકે તત્પરતા અને ઉત્સાહપૂર્વક સાધનામાં લાગ્યા રહેવું જોઈએ. સમય સાર્થક બને, કોઈ સમય નિર્થક ન જાય — એવી સાવધાની હરદમ રાખવી જોઈએ. પરંતુ પોતાના કલ્યાણની ચિંતા નહિ કરવી જોઈએ; કેમકે અત્યાર સુધી જેણે આટલો પ્રબંધ કર્યો છે, તે આગળ પણ કરશે. જેવી રીતે, કોઈએ ભોજન માટે નિમંત્રણ આપી દીધું, આસન બિછાવી દીધું, આસન ઉપર બેસાડી દીધા, પતરાળું આપી દીધું અને લોટામાં પાણી ભરીને પાસે રાખી દીધું. હવે કોઈ ચિંતા કરે કે આ વ્યક્તિ ભોજન આપશે કે નહિ આપે, તો એ વાત બિલકુલ અસ્થાને છે. કારણ કે જો ભોજન ન આપવાનું હોત તો એ નિમંત્રણ કેમ આપત? ભોજનની તૈયારી શા માટે કરત? પરંતુ જ્યારે એણે નિમંત્રણ આપ્યું છે, બોલાવ્યા છે અને તૈયારી કરી

છે, તો તે ભોજન આપશે જ. આપણે ભોજનની ચિંતા શા માટે કરીએ? હવે તો બસ, જેમ-જેમ ભોજનના પદાર્થ આવે, તેમ તેમ એમને ખાતા જઈએ. એવી જ રીતે ભગવાને આપણને મનુષ્યશરીર આપ્યું છે અને ઉદ્ધારની બધી જ સામગ્રી (સત્સંગ, ભગવન્નામ વગેરે)નો સંયોગ પણ કરી દીધો છે, તો આપણો ઉદ્ધાર થશે જ, હવે તો આપણે સંસાર-સમુદ્રના કિનારે આવી ગયા છીએ — એવો દૃઢ વિશ્વાસ કરીને નિમિત્તમાત્ર બનીને સાધન કરવું જોઈએ.

જેઓનાં પૂર્વજન્મોનાં પુણ્ય હોય છે, તે જ ભગવાનને રસ્તે ચાલી શકે છે — જો એવું માનવામાં આવે તો પૂર્વજન્મોનાં પાપપુણ્યોનાં ફળ તો પશુ, પક્ષી, કીટ, પતંગ વગેરે યોનિવાળાં પ્રાણીઓ ભોગવે જ છે, પછી મનુષ્યમાં અને એ પ્રાણીઓમાં શો ફરક રહેશે? ભગવાનનું કૃપા કરીને મનુષ્યજન્મ આપવાનું કેવી રીતે સાર્થક થશે? તથા મનુષ્યજન્મની વિલક્ષણતા અને મહિમા શું રહેશે? મનુષ્યજન્મનો મહિમા તો એમાં જ છે કે મનુષ્ય ભગવાનનો આશ્રય લઈને પોતાના કલ્યાણના માર્ગમાં લાગી જાય.^૧

‘વાસુદેવઃ સર્વમ્’^૨ — મહાસર્ગના આદિમાં એક ભગવાન જ અનેક રૂપોમાં બની જાય છે — ‘સદૈક્ષત બહુ સ્યાં પ્રજાયેયેતિ’ (છાન્દોગ્ય. ૬/૨/૩) અને અંતમાં અર્થાત્ મહાપ્રલયમાં એક ભગવાન જ શેષ રહી જાય છે — ‘શિષ્યતે શેષસંજઃ’ (શ્રીમદ્ભા. ૧૦/૩/૨૫). આ રીતે જ્યારે આદિ અને અંતમાં એક ભગવાન જ રહે છે, તો વચમાં બીજો ક્યાંથી આવ્યો? કેમકે સંસારની રચના કરવામાં ભગવાનની પાસે પોતાના સિવાય કોઈ સામગ્રી ન હતી, તેઓ જાતે જ સંસારના રૂપમાં બન્યા છે. એટલા માટે આ બધું વાસુદેવ જ છે.

૧. (૧) લબ્ધ્વા સુદુર્લભમિદં બહુસમ્ભવાન્તે માનુષ્યમર્થદમનિત્યમપીહ ધીરઃ ।

તૂર્ણં યતેત ન પતેદનુમૃત્યુયાવન્તિઃશ્રેયસાય વિષયઃ ખલુ સર્વતઃ સ્યાત્ ॥ (શ્રીમદ્ભા. ૧૧/૮/૨૮)

અનેક જન્મો પછી આ પરમપુરુષાર્થના સાધનરૂપી મનુષ્યશરીરને (જે અનિત્ય હોવા છતાં પણ અત્યંત દુર્લભ છે.) પામીને બુદ્ધિમાન પુરુષે પોતે જલદીમાં જલદી, મૃત્યુ આવતાં પહેલાં જ પોતાના કલ્યાણને માટે પ્રયત્ન કરી લેવો જોઈએ. વિષયભોગ તો બધી જ યોનિઓમાં પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે, એટલા માટે તેમના સંગ્રહમાં આ અમૂલ્ય જીવનને નહિ વેડફવું જોઈએ.

(૨) નૃદેહમાદ્યં સુલભં સુદુર્લભં પ્લવં સુકલ્પં ગુરુકર્ણધારમ્ ।

મયાનુકૂલેન નભસ્વતેરિતં પુમાન્ ભવાબ્ધિં ન તરેત્ સ આત્મહા ॥ (શ્રીમદ્ભા. ૧૧/૨૦/૧૭)

આ મનુષ્યશરીર સમસ્ત શુભ ફળોની પ્રાપ્તિનું મૂળ છે અને અત્યંત દુર્લભ હોવા છતાં પણ અનાયાસે સુલભ બની ગયું છે. આ સંસારસાગરથી પાર ઊતરવા માટે આ એક સુદૃઢ નૌકા છે, જેને ગુરુરૂપી નાવિક ચલાવે છે અને હું (ભગવાન) વાયુરૂપ બનીને એને લક્ષ્ય તરફ લઈ જવામાં સહાય કરું છું. આટલી સુવિધા હોવા છતાં પણ જે મનુષ્ય આ સંસારસાગરથી પાર નથી ઊતરતો, તે પોતાના આત્માનું હનન કરવાવાળો અર્થાત્ પતન કરવાવાળો છે.’

૨. અહીં ‘વાસુદેવઃ’ શબ્દ પુલિંગમાં અને ‘સર્વમ્’ શબ્દ નપુંસકલિંગમાં આવ્યો છે. અહીં ‘વાસુદેવઃ સર્વઃ’ પણ કહી શકતા હતા; પરંતુ એમ ન કહીને ‘વાસુદેવઃ સર્વમ્’ કહ્યું છે. એનું તાત્પર્ય એ છે કે ‘સર્વમ્’ શબ્દમાં સ્ત્રી, પુરુષ, નપુંસક, સ્થાવરજંગમ વગેરે બધાનો સમાહાર થઈ જાય છે.

જે ચીજ આદિ અને અંતમાં હોય છે, તે જ ચીજ મધ્યમાં પણ હોય છે. જેવી રીતે, સોનાનાં ઘરેણાં આદિમાં સોનું હતાં અને અંતમાં સોનું રહેશે, તો ઘરેણામાં બીજી ચીજ ક્યાંથી હોય? કેવળ સોનું ને સોનું જ છે. માટીમાંથી બનવાવાળાં વાસણો પહેલાં માટી હતાં અને અંતમાં માટી થઈ જશે, તો વચમાં માટી સિવાય શું છે? કેવળ માટીને માટી જ છે. ખાંડમાંથી બનેલાં રમકડાં પહેલાં ખાંડ હતાં અને અંતમાં ખાંડ જ થઈ જશે, તો વચમાં ખાંડના સિવાય શું છે? કેવળ ખાંડ ને ખાંડ જ છે. આ જ રીતે સૃષ્ટિની પહેલાં ભગવાન હતા અને અંતમાં ભગવાન જ રહેશે, તો વચમાં ભગવાનના સિવાય શું છે? કેવળ ભગવાન ને ભગવાન જ છે. જેવી રીતે સોનાને ચાહે ઘરેણાંના રૂપમાં જોઈએ, ચાહે પાસાના રૂપમાં જોઈએ, ચાહે વરખના રૂપમાં દેખીએ, છે તો તે સોનું જ. એવી રીતે સંસારમાં અનેક રૂપોમાં, અનેક આકૃતિઓમાં એક ભગવાન જ છે.

જ્યાં સુધી મનુષ્યની દૃષ્ટિ ઘરેણાંની તરફ, તેની આકૃતિઓની તરફ રહે છે અને તેને જ મહત્ત્વ આપે છે, ત્યાં સુધી ‘આ સોનું જ છે’ એ તરફ તેની દૃષ્ટિ નથી જતી. એવી જ રીતે જ્યાં સુધી મનુષ્યની દૃષ્ટિ સંસાર તરફ રહે છે અને તેને જ મહત્ત્વ આપે છે, ત્યાં સુધી ‘સર્વ કંઈ ભગવાન જ છે’ એ તરફ તેની દૃષ્ટિ નથી જતી. પરંતુ જ્યારે ઘરેણાંની તરફ દૃષ્ટિ નથી રહેતી, ત્યારે ઘરેણામાં સોનાની ભાવના નથી રહેતી, પરંતુ ‘આ સોનું જ છે’ એવી ભાવના થાય છે. એવી જ રીતે જ્યારે સંસારની તરફ દૃષ્ટિ નથી રહેતી, ત્યારે સંસારમાં ભગવાનની ભાવના નથી રહેતી, પરંતુ ‘સર્વ કંઈ ભગવાન જ છે, ભગવાનના સિવાય બીજું કંઈ છે જ નહિ’ એવી ભાવના થાય છે. કારણ કે સંસારમાં ભગવાનની ભાવના કરવાથી સંસારની સત્તા સાથે રહે છે અર્થાત્ સંસારની ભાવના રાખતા રહીને, એની સત્તા માનતા રહીને, તેમાં ભગવાનની ભાવના કરવાથી પણ, જ્યાં સુધી સંસારની સત્તા રહેશે અને સંસારનું મમત્ત્વ રહેશે, ત્યાં સુધી ‘વાસુદેવઃ સર્વમ્’નો અનુભવ થશે નહિ.

બ્રહ્મભૂત મનુષ્ય નિર્વાણ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે (અ. ૫/૨૪); બ્રહ્મભૂત યોગીને ઉત્તમ સુખ મળે છે (અ. ૬/૨૭); બ્રહ્મભૂત ભગવાનની પરાભિક્તને પ્રાપ્ત થાય છે અને તે ભક્તિથી તત્ત્વને જાણીને તેમાં પ્રવેશ કરે છે (અ. ૧૮/૫૪-૫૫) – ગીતાની દૃષ્ટિએ આ ત્રણેય અવસ્થાઓ છે. અવસ્થાઓમાં પરિવર્તન થાય છે. પરંતુ ‘વાસુદેવઃ સર્વમ્’ – એ અવસ્થા નથી, પરંતુ વાસ્તવિક તત્ત્વ છે. એમાં કદી પરિવર્તન નથી થતું.

આ જે કંઈ સંસાર દેખાય છે, બધું ભગવાનનું જ સ્વરૂપ છે. ભગવાનના સિવાય આ સંસારની સ્વતંત્ર સત્તા હતી નહિ, છે નહિ અને કદી થશે પણ નહિ. આથી દેખવા, સાંભળવા અને સમજવામાં જે કંઈ સંસાર આવે છે, તે સઘળું-સઘળું ભગવત્સ્વરૂપ જ છે. ભગવાનની આજ્ઞા છે -

મનસા વચસા દૃષ્ટ્યા ગૃહ્યતેડન્યૈરપીન્દ્રિયૈઃ ।

અહમેવ ન મત્તોડન્યદિતિ બુધ્યધ્વમઞ્જસા ॥

(શ્રીમદ્ભા. ૧૧/૧૩/૨૪)

‘મનથી, વાણીથી, દૃષ્ટિથી તથા અન્ય ઈન્દ્રિયો વડે પણ જે કંઈ ગ્રહણ કરવામાં આવે છે, તે બધું હું જ છું. મારાથી ભિન્ન બીજું કશું નથી. આ સિદ્ધાંત આપલોકો વિચારપૂર્વક સમજી લેજો.’

આ આજ્ઞા અનુસાર જ તે જ્ઞાની અર્થાત્ પ્રેમીનું જીવન થઈ જાય છે. તે બધી જગાએ ભગવાનને જ દેખે છે – ‘યો માં પશ્યતિ સર્વત્ર સર્વં ચ મયિ પશ્યતિ’ (ગીતા – ૬/૩૦). તે સર્વ કંઈ કરતો હોવા છતાં પણ ભગવાનમાં જ રહે છે, ‘સર્વથા વર્તમાનોડપિ સ યોગી મયિ વર્તતે’ (ગીતા – ૬/૩૧).

કોઈને એક જગ્યાએ પણ પોતાની પ્રિય વસ્તુ મળી જાય, તો તેને ઘણી પ્રસન્નતા થાય છે, પછી જેને બધીય જગ્યાએ પોતાના વહાલા ઈષ્ટ દેવનો અનુભવ થાય છે,^૧ તો તેની પ્રસન્નતાનું અને આનંદનું શું ઠેકાણું? એ આનંદમાં વિભોર થઈને ભગવાનનો પ્રેમી ભક્ત ક્યારેક હસે છે, ક્યારેક રડે છે, ક્યારેક નાચે છે અને કદીક ચુપ થઈને

૧. જિત દેખૌં તિત સ્યામમઈ હૈ ।

સ્યામ કુંજ બન જમુના સ્યામા, સ્યામ ગગન ઘન ઘટા છઈ હૈ ॥

સબ રંગનમેં સ્યામ ભરો હૈ, લોગ કહત યહ બાત નઈ હૈ ।

હૌં બૌરી, કે લોગન હી કી, સ્યામ પુતરિયા બદલ ગઈ હૈ ॥

ચંદ્રસાર રબિસાર સ્યામ હૈ, મૃગમદ સાર કામ બિજઈ હૈ ।

નીલકંઠ કો કંઠ સ્યામ હૈ, મનહું સ્યામતા બેલ બઈ હૈ ।

શ્રુતિકો અચ્છર સ્યામ દેખિયત, દીપ સિખાપર સ્યામતઈ હૈ ॥

નર દેબનકી કૌન કથા હૈ, અલખ બ્રહ્મછબિ સ્યામમઈ હૈ ।

શાંત બની જાય છે.^૧ આ રીતે એનું જીવન અલૌકિક આનંદથી પરિપૂર્ણ થઈ જાય છે. પછી એને માટે કંઈ પણ કરવાનું, જાણવાનું અને મેળવવાનું બાકી નથી રહેતું. એ સર્વથા પૂર્ણ બની જાય છે અર્થાત્ એને માટે કોઈ પણ અવસ્થામાં અને કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં કંઈ પણ પ્રાપ્ત કરવાનું બાકી નથી રહેતું.

જે ભક્તિમાર્ગ પર ચાલે છે, તે ‘આ સત છે અને આ અસત છે’ એ વિવેકને લઈને નથી ચાલતો. તેનામાં વિવેક-જ્ઞાનનું પ્રાધાન્ય નથી રહેતું. તેનામાં કેવળ ભગવદ્ભાવનું જ પ્રાધાન્ય રહે છે. કેવળ ભગવદ્ભાવનું પ્રાધાન્ય રહેવાને કારણે તેને માટે આ બધો સંસાર ચિન્મય થઈ જાય છે. તેની દૃષ્ટિમાં જડતા રહેતી જ નથી. ભગવાનમાં તલ્લીનતા હોવાથી ભક્તનું શરીર પણ જડ નથી રહેતું, પરંતુ ચિન્મય થઈ જાય છે, જેમ કે — મીરાંબાઈનું શરીર (ચિન્મય હોવાથી) ભગવાનના વિગ્રહમાં લીન થઈ ગયું હતું.

જ્ઞાનમાર્ગમાં જ્યાં સત-અસતનો વિવેક થાય છે, ત્યાં પરિણામમાં સત-અસત બન્નેની સત્તા નથી રહેતી, કેવળ સત્સ્વરૂપ જ રહી જાય છે, પરંતુ ભક્તિમાર્ગમાં સત-અસત સર્વ કંઈ ભગવત્સ્વરૂપ જ થઈ જાય છે. પછી ભક્ત ભગવત્સ્વરૂપ સંસારની સેવા કરે છે. સેવામાં પહેલાં તો સેવા, સેવક અને સેવ્ય — એ ત્રણ હોય છે. પરંતુ જ્યારે ભગવદ્ભાવ અત્યધિક ગાઢ થઈ જાય છે; ત્યારે સેવકભાવની વિસ્મૃતિ થઈ જાય છે. પછી ભક્ત પોતે સેવારૂપ થઈને સેવ્યમાં લીન થઈ જાય છે. કેવળ એક ભગવત્તત્ત્વ જ શેષ રહી જાય છે. આ રીતે ભગવદ્ભાવમાં તલ્લીન થયેલા ભગવાનના પ્રેમી ભક્તો જ્યાં-જ્યાં પણ વિચરે છે, ત્યાં તેઓનાં દર્શન, સ્પર્શ, વાણી વગેરેનો પ્રાણીઓ ઉપર ભારે પ્રભાવ પડે છે.

જ્યાં સુધી મનુષ્યોની પદાર્થોમાં ભોગબુદ્ધિ રહે છે, ત્યાં સુધી તેઓને તે પદાર્થોનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમજમાં નથી આવતું. પરંતુ જ્યારે ભોગબુદ્ધિ સર્વથા હઠી જાય છે, ત્યારે કેવળ ભગવત્સ્વરૂપ જ જોવામાં આવે છે.

માર્મિક વાત

‘વાસુદેવઃ સર્વમ્’ — આ તત્ત્વને સમજવાના બે

પ્રકાર છે — (૧) સંસારનો અભાવ કરીને પરમાત્માને રાખવા અર્થાત્ સંસાર નથી અને પરમાત્મા છે, (૨) સર્વ કંઈ ભગવાન ને ભગવાન જ છે. એમાં જે પરિવર્તન દેખાય છે, તે પણ ભગવાનનું જ સ્વરૂપ છે; કેમકે ભગવાનના સિવાય તેની કોઈ સ્વતંત્ર સત્તા નથી.

ઉપર્યુક્ત બન્ને પ્રકાર સાધકોને માટે છે. જે સાધકનું પદાર્થોને લીધે સંસારમાં આકર્ષણ (રાગ) છે, તેણે ‘આ સર્વ કંઈ નથી, કેવળ પરમાત્મા જ છે.’ — આ પ્રણાલીને અપનાવવી જોઈએ. જે સાધકનું પદાર્થોને લીધે સંસારમાં કિંચિત્માત્ર પણ આકર્ષણ નથી અને જે કેવળ ભગવાનના સ્મરણ, ચિંતન, જપ, કીર્તન વગેરેમાં લાગ્યો રહે છે, તેણે ‘સંસારરૂપે સર્વ કંઈ ભગવાન જ છે’, — આ પ્રણાલીને અપનાવવી જોઈએ. વાસ્તવમાં જોવામાં આવે તો આ બન્ને પ્રણાલીઓ તત્ત્વથી એક જ છે. એ બન્નેમાં ફરક એટલો જ છે કે જેવી રીતે સોનામાં ઘરેણાં અને ઘરેણાંનાં નામ, રૂપ, આકૃતિ વગેરે અલગ-અલગ હોવા છતાં પણ સર્વ કંઈ સોનું જ સોનું છે એમ જાણવું. જ્યાં આગળ સંસારનો અભાવ કરીને પરમાત્માને તત્ત્વથી જાણવાના છે, ત્યાં વિવેકનું પ્રાધાન્ય છે; અને જ્યાં સંસારને ભગવત્સ્વરૂપ માનવાનો છે, ત્યાં ભાવનું પ્રાધાન્ય છે. નિર્ગુણના ઉપાસકોમાં વિવેકનું પ્રાધાન્ય હોય છે અને સગુણના ઉપાસકોમાં ભાવનું પ્રાધાન્ય હોય છે.

સંસારનો અભાવ કરીને પરમાત્મતત્ત્વને જાણવું એ પણ તત્ત્વથી જાણવું છે અને સંસારને ભાવત્સ્વરૂપ માનવું પણ તત્ત્વથી જાણવું છે. કારણ કે વાસ્તવમાં તત્ત્વ એક જ છે. ફરક એટલો જ છે કે જ્ઞાનમાર્ગમાં જાણવાનું પ્રાધાન્ય રહે છે અને ભક્તિમાર્ગમાં માનવાનું પ્રાધાન્ય રહે છે. એટલા માટે ભગવાને જ્ઞાનમાર્ગમાં માનવાને પણ જાણવાના અર્થમાં લીધું છે — ‘ઈતિ મત્વા ન સજ્જતે’ (અ. ૩/૨૮), અને ભક્તિમાર્ગમાં જાણવાને પણ માનવાના અર્થમાં લીધું છે (અ. ૫/૨૯; ૮/૧૩; ૧૦/૩, ૭, ૨૪, ૨૭, ૪૧). આમાં એક ખાસ વાત સમજવાની છે. પરમાત્માને જાણવા અને માનવા — બન્નેય જ્ઞાન છે તથા સંસારને સત્તા આપીને સંસારને જાણવો અને માનવો — બન્નેય અજ્ઞાન છે.

સંસારને તત્ત્વથી જાણવાથી સંસારની સ્વતંત્ર સત્તાનો અભાવ થઈ જાય છે, અને પરમાત્માને તત્ત્વથી જાણવાથી

૧. વાગ્ ગદ્ગદા દ્રવતે यस્ય ચિત્તં રુદત્યભીક્ષ્ણં હસતિ ક્વચિચ્ચ ।

વિલજ્જ ઉદ્ગાયતિ નૃત્યતે ચ મદ્ભક્તિયુક્તો ભુવનં પુનાતિ ॥ (શ્રીમદ્ભા. ૧૧/૧૪/૨૪)

‘જેની વાણી મારાં નામ, ગુણ અને લીલાનું વર્ણન કરતી-કરતી ગદ્ગદ થઈ જાય છે, જેનું ચિત્ત મારાં રૂપ, ગુણ, પ્રભાવ અને લીલાઓને યાદ કરતાં-કરતાં દ્રવિત થઈ જાય છે, જે વારંવાર રડતો રહે છે, ક્યારેક-ક્યારેક હસવા લાગી જાય છે, ક્યારેક લજ્જા છોડીને ઊંચા સ્વરે ગાવા લાગે છે, ક્યારેક નાચવા લાગી જાય છે, એવો મારો ભક્ત સમગ્ર સંસારને પવિત્ર કરી દે છે.’

પરમાત્માનો અનુભવ થઈ જાય છે. એવી જ રીતે સંસાર ભગવત્સ્વરૂપ છે — એવું દઢતાથી માનવાથી સંસારની સ્વતંત્ર સત્તાનો અભાવ થઈ જાય છે અને પછી સંસાર સંસારના રૂપમાં ન દેખાતાં ભગવત્સ્વરૂપ દેખાવા લાગી જાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે પરમાત્મતત્ત્વનો અનુભવ થતાં જાણવું અને માનવું — બન્ને એક થઈ જાય છે.

‘ઈતિ જ્ઞાનવાન્માં પ્રપદ્યતે’ — જેઓ પ્રતિક્ષણે બદલાવાવાળા સંસારની સત્તાને માને છે, તેઓ અજ્ઞાની છે, મૂઢ છે; પરંતુ જેઓની દૃષ્ટિ કદી ન બદલાવાવાળા ભગવત્તત્ત્વની તરફ રહે છે, તેઓ જ્ઞાનવાન છે, અસંમૂઢ છે.

‘જ્ઞાનવાન્’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે તે તત્ત્વથી સમજે છે કે સર્વ જગાએ, સર્વમાં અને સર્વના રૂપમાં વસ્તુતઃ એક ભગવાન જ છે. એવા જ્ઞાનવાનને જ આગળ પંદરમા અધ્યાયના ઓગણીસમા શ્લોકમાં ‘સર્વવિત્’ કહેવામાં આવ્યો છે.

જ્ઞાનવાનની શરણાગતિ અર્થાર્થી, આર્ત અને જિજ્ઞાસુ ભક્તોના જેવી નથી. ભગવાને જ્ઞાનીને પોતાનો આત્મા બતાવ્યો છે — ‘જ્ઞાની ત્વાત્મૈવ મે મતમ્’ (અ. ૭/૧૮). જ્યારે જ્ઞાની ભગવાનનો આત્મા થયો તો જ્ઞાનીનો આત્મા ભગવાન થયા; આથી એક ભગવત્તત્ત્વના સિવાય બીજી સત્તા હોતી જ નથી — આ જ તેની શરણાગતિ છે.

ભગવાનની દૃષ્ટિમાં પોતાના સિવાય કોઈ અન્ય તત્ત્વ છે જ નહિ — ‘મયિ સર્વમિદં પ્રોતં સૂત્રે મણિગણા ઈવ’ (અ. ૭/૭). જેવી રીતે સૂતરની માળામાં મણકાઓની જગાએ સૂતરની ગાંઠો વાળી દીધી, તો માળામાં સૂતર સિવાય બીજું શું રહ્યું? કેવળ સૂતર જ રહ્યું. હા, જોવામાં ગાંઠો અલગ દેખાય છે અને દોરો અલગ દેખાય છે; પરંતુ તત્ત્વથી એક જ ચીજ (સૂતર) છે. એવી જ રીતે પરમાત્મા સંસારમાં વ્યાપક દેખાય છે; પરંતુ તત્ત્વથી પરમાત્મા અને સંસાર એક જ છે. તેઓમાં વ્યાપ્ત-વ્યાપકનો ભાવ નથી. આથી સર્વ કંઈ એક વાસુદેવ જ છે — એવો જેને અનુભવ થાય છે, તે પણ ભગવત્સ્વરૂપ જ થયો. ભગવત્સ્વરૂપ થઈ જવું એ જ તેની શરણાગતિ છે.

‘સ મહાત્મા સુદુર્લભઃ’ — ઘણાંયે મનુષ્યો તો ‘અમારે પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરવાની છે’ એ તરફ દૃષ્ટિ જ નથી નાખતા અને એવું ઈચ્છતા જ નથી. જેઓ એ બાજુ દૃષ્ટિ નાખે છે, તેઓ પણ ઉત્કંઠાપૂર્વક અનન્યભાવે પોતાના જીવનને સફળ કરવાનો યત્ન નથી કરતા. જેઓ પોતાનું કલ્યાણ કરવાનો યત્ન કરે છે, તેઓ પણ મૂર્ખતાને કારણે પરમાત્મપ્રાપ્તિથી નિરાશ થઈને પોતાના અસલ

અવસરને ખોઈ નાખે છે, જેથી તેઓ પરમ લાભથી વંચિત રહી જાય છે.

આ જ અધ્યાયના ત્રીજા શ્લોકમાં ભગવાને કહ્યું છે કે મનુષ્યોમાં હજારો અને હજારોમાં કોઈ એક મનુષ્ય વાસ્તવિક સિદ્ધિને માટે યત્ન કરે છે. યત્ન કરવાવાળા એ સિદ્ધોમાં પણ કોઈ એક મનુષ્ય ‘સર્વ કંઈ વાસુદેવ જ છે’ એવું તત્ત્વથી જાણે છે. એવો તત્ત્વથી જાણવાવાળો મહાત્મા અત્યંત દુર્લભ છે. એનું તાત્પર્ય એ નથી કે પરમાત્મા દુર્લભ છે. સાચા હૃદયથી પરમાત્મપ્રાપ્તિને માટે યત્ન કરનારા દુર્લભ છે. સાચા હૃદયથી પરમાત્મપ્રાપ્તિને માટે યત્ન કરવાથી મનુષ્યમાત્રને પરમાત્મપ્રાપ્તિ થઈ શકે છે; કેમકે ભગવાનની પ્રાપ્તિને માટે જ મનુષ્યશરીર મળ્યું છે.

સંસારમાં બધા જ મનુષ્યો ધનવાન નથી થઈ શકતા. સાંસારિક ભોગસામગ્રી બધાને એકસરખી નથી મળી શકતી. પરંતુ જે પરમાત્મતત્ત્વ ભગવાન શંકરને પ્રાપ્ત છે, સનકાદિકોને પ્રાપ્ત છે, નારદ, વસિષ્ઠ વગેરે દેવર્ષિ-મહર્ષિઓને પ્રાપ્ત છે, તે જ તત્ત્વ બધા મનુષ્યોને સમાનરૂપે અવશ્ય પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. એટલા માટે મનુષ્યે આવો દુર્લભ અવસર કદી નહિ ખોવો જોઈએ.

ભગવાનની આ એક અલૌકિક વિલક્ષણતા છે કે તેઓ ભૂખ્યાને માટે અન્નરૂપે, તરસ્યાને માટે જળરૂપે અને વિષયીને માટે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધરૂપે બનીને આવે છે. તેઓ જ મન, બુદ્ધિ અને ઈન્દ્રિયો બનીને આવે છે. તેઓ જ સંકલ્પ-વિકલ્પ બનીને આવે છે. તેઓ જ વ્યક્તિ બનીને આવે છે. પરંતુ સાથે ને સાથે દુઃખરૂપે આવીને મનુષ્યને ચેતવે છે કે જો તમે આ વસ્તુઓને ભોગ્ય માનીને તેમના ભોક્તા બનશો, તો એના ફળસ્વરૂપે તમારે દુઃખ જ ભોગવવું પડશે. એટલા માટે મનુષ્યને શરમ આવવી જોઈએ કે હું ભગવાનને ભોગસામગ્રી બનાવું છું, મારા સુખને માટે ભગવાનને સુખની સામગ્રી બનવું પડે છે ! ભગવાનની દયાળુતા કેટલી અદ્ભુત છે કે આ પ્રાણી જે ઈચ્છે છે, ભગવાન તેવા જ બની જાય છે !

જોવા, સાંભળવા અને સમજવામાં જે કંઈ આવી રહ્યું છે, અને જે મન, બુદ્ધિ અને ઈન્દ્રિયોનો વિષય નથી, તે બધું ભગવાન જ છે અને ભગવાનનું જ છે — એવું માની લે અને વાસ્તવિકતાથી અનુભવ કરી લે તો મનુષ્ય વિલક્ષણ થઈ જાય છે, ‘સ મહાત્મા સુદુર્લભઃ’ બની જાય છે.

એક વૈરાગી બાબાજી હતા. તેઓ ગણેશજીનું પૂજન કર્યા કરતા હતા. તેમની પાસે સોનાની બનેલી એક ગણેશજીની અને એક ઉંદરની મૂર્તિ હતી. તે બન્ને મૂર્તિઓ

વજનમાં સરખી હતી. એક વાર બાબાજીએ તીર્થોમાં જવાનો વિચાર કર્યો અને તેઓ એ મૂર્તિઓ વેચવા માટે સોનીની પાસે ગયા. સોનીએ બન્ને મૂર્તિઓને તોલીને બન્નેની સરખી કિંમત બતાવી દીધી તો બાબાજી સોની ઉપર ગુસ્સે થઈ ગયા કે તું શું કહી રહ્યો છે? ગણેશજી તો દેવતા છે અને ઉંદર એમનું વાહન છે, પરંતુ તું બન્નેની સરખી કિંમત બતાવી રહ્યો છે! આ કેવી રીતે બની શકે? સોની બોલ્યો કે બાબાજી! હું ગણેશ અને ઉંદરને નથી ખરીદતો, હું તો સોનું ખરીદું છું. સોનાનું જેટલું વજન હશે, તેના અનુસાર જ તેની કિંમત થશે. જો સોની ગણેશ અને ઉંદરને દેખશે તો તેને સોનું નહિ દેખાય અને જો સોનાને દેખશે તો તેને ગણેશ અને ઉંદર નહિ દેખાય. એટલા માટે સોની ન ગણેશને દેખે છે, ન ઉંદર, તે તો કેવળ સોનાને જ દેખે છે. એવી જ રીતે ભગવાનની સાથે અભિન્ન થયેલો મહાત્મા સંસારને નથી દેખતો, એ તો કેવળ ભગવાનને જ દેખે છે.

કોઈ એક સંત રસ્તામાં ચાલતા-ચાલતા એક તરબૂચના ખેતરમાં લઘુશંકા કરવા બેઠા. ખેતરના માલિકે એમને જોયા તો ‘તરબૂચ ચોરવાવાળો આ જ માણસ છે’ — એવું સમજીને પાછળથી આવીને તેમના માથામાં લાકડી મારી. પછી જોયું કે આ તો કોઈ બાબાજી છે; આથી હાથ જોડીને બોલ્યો — ‘મહારાજ! મેં આપને ઓળખ્યા નહિ અને ચોર સમજીને લાકડી મારી દીધી; એટલા માટે મહારાજ! મને માફ કરો.’ સંતે કહ્યું — ‘માફ શું કરવું? તેં મને તો માર્યો નથી, તેં તો ચોરને માર્યો છે.’ તેણે કહ્યું — ‘હવે શું કરું મહારાજ?’ સંતે કહ્યું — ‘તારી જેવી મરજી થાય, એવું કર.’ તેણે સંતને બળદગાડીમાં લઈ જઈને હોસ્પિટલમાં દાખલ કરી દીધા. ત્યાં મલમપટ્ટી કર્યા પછી કોઈ આદમી દૂધ લઈને આવ્યો અને બોલ્યો — ‘મહારાજ! દૂધ પી લો.’ સંતે કહ્યું — ‘તું બહુ ચાલાક-હોશિયાર છે. તારાં વિચિત્ર-વિચિત્ર રૂપ છે. તું વિચિત્ર-વિચિત્ર લીલાઓ કરે છે. પહેલાં તો તેં લાકડીથી માર્યો અને હવે કહે છે કે દૂધ પી લો!’ તે આદમી ડરી ગયો અને કહેવા લાગ્યો — ‘બાબાજી મેં નથી માર્યું.’ સંત બોલ્યા — ‘બિલકુલ જૂઠી વાત છે. હું ઓળખું છું, તું જ હતો. તેં જ માર્યું છે. તારા સિવાય બીજો કોણ આવે, ક્યાંથી આવે? અને કેવી રીતે આવે? પહેલાં તો માર્યો લાકડીથી અને હવે આવ્યો દૂધ પિવડાવવા! હું દૂધ પી લઈશ, પણ હતો તું જ.’ આ રીતે બાબાજી તો પોતાની ‘વાસુદેવઃ સર્વમ્’ વાળી ભાષામાં બોલી રહ્યા હતા અને તે વિચારી રહ્યો હતો કે બાબાજી કંઈ ફસાવી ન દે! તાત્પર્ય

એ છે કે સંત કેવળ ભગવાનને જ દેખે છે કે લાકડી મારવાવાળો, મલમપટ્ટી કરવાવાળો અને દૂધ પિવડાવવાવાળો — બધું તે જ છે.

મહાત્માઓનો મહિમા

જ્યાં સંતમહાત્માઓનું વર્ણન આવે છે, ત્યાં કહેવાયું છે — (૧) જેઓ ઊંચા દરજ્જાના તત્ત્વજ્ઞ જીવનમુક્ત મહાપુરુષો હોય છે, તેઓ અભિન્નભાવે અને અખંડરૂપે કેવળ પોતાના સ્વરૂપમાં અથવા ભગવત્તત્ત્વમાં સ્થિત રહે છે. તેઓના જીવનથી તેઓનાં દર્શનથી, તેઓના ચિંતનથી અને શરીરનો સ્પર્શ કરેલા વાયુના સ્પર્શથી જીવોનું કલ્યાણ થતું રહે છે.

(૨) જે મનુષ્યો તે મહાપુરુષોના મહિમાને નથી જાણતા, તેઓની સમક્ષ તે મહાપુરુષો પોતાના ભાવોમાંથી નીચે ઊતરે તો કંઈક કહી દે છે; જેમ કે — સંત મહાત્માઓએ આમ કર્યું છે, તેમણે કરેલાં આચરણો અને કહેલાં વચનો અનુસાર જ શાસ્ત્રો બને છે, વગેરે.

(૩) જ્યારે તેઓ આનાથી પણ નીચે ઊતરે તો કહી દે છે કે સંતમહાત્માઓની આજ્ઞાનું પાલન કરવું જોઈએ.

(૪) જેઓથી ઉપર્યુક્ત ઉપદેશોનું પાલન નથી થતું, એવા સાધકોની સામે તેઓ જાતે એવું વિધાન કરી દે છે કે આમ કરવું જોઈએ, આમ નહિ કરવું જોઈએ.

(૫) જ્યારે તેઓ તેથી પણ નીચે ઊતરે તો ‘આમ કરો અને આમ ના કરો.’ — એવી આજ્ઞા પણ આપી દે છે.

[સંતોની આજ્ઞામાં જે સિદ્ધાંત ભરેલો છે, તે આજ્ઞા-પાલકમાં ઊતરી આવે છે. તેઓની આજ્ઞા વિના પણ તેઓના સિદ્ધાંતનું પાલન કરવાવાળાઓનું કલ્યાણ થઈ જાય છે; પરંતુ એ મહાત્મા આજ્ઞાના રૂપમાં જેને જે કંઈ કહી દે છે, તેનામાં એક વિલક્ષણ શક્તિ આવી જાય છે. આજ્ઞાપાલન કરવાવાળાને કોઈ પરિશ્રમ નથી પડતો અને તેના દ્વારા આપમેળે-સ્વાભાવિક તેવાં આચરણો થવા લાગે છે.]

(૬) જેઓ તેઓની આજ્ઞાનું પાલન નથી કરતા, એવા નીચા દરજ્જાના સાધકોને તેઓ ક્યાંક-ક્યાંક, ક્યારેક ક્યારેક શાપ કે વરદાન આપી દે છે.

આ પરંપરામાં જોઈએ તો (૧) જે કંઈ નથી કરતા, નિરંતર પોતાના સ્વરૂપમાં જ સ્થિત રહે છે — તે સંતમહાપુરુષો ઉચ્ચકોટીના છે. (૨) શાસ્ત્રોએ આવું કહ્યું, સંતમહાત્માઓએ આવું કર્યું — તે એવો સંકેત કરનારા

સંતોનો બીજો દરજ્જો થયો (૩) સંતમહાત્માઓની આજ્ઞાનું પાલન કરવું જોઈએ — એવું કહેનારા સંતોનો ત્રીજો દરજ્જો થઈ ગયો, (૪) આવું કરવું જોઈએ અને આવું નહિ કરવું જોઈએ — આ જાતનું વિધાન કરનારા સંતોનો ચોથો દરજ્જો થયો, (૫) તમે આમ કરો અને આમ ના કરો — એવું કહેવું એ સંતોના પાંચમા દરજ્જાની વાત થઈ, (૬) શાપ અને વરદાન આપવું તે એ સંતોના છઠા દરજ્જાની વાત થઈ ગઈ. આ બધા દરજ્જાઓમાં સંત-મહાપુરુષોનું જે નીચે ઊતરવું છે, તેમાં તેઓની કમશઃ અધિકાધિક દયાળુતા છે. તેઓ શાપ કે વરદાન આપી દે, ઠપકો આપી દે, તેમાં તેઓનો અત્યધિક ત્યાગ છે. કારણ કે તેઓએ જીવોના ઉદ્ધારને માટે જ નીચો દરજ્જો સ્વીકારી લીધો છે. તેમાં

તેઓનો લેશમાત્ર પણ પોતાનો સ્વાર્થ નથી.

એવી જ રીતે ભગવાન પણ પોતાના સ્વરૂપમાં નિત્ય નિરંતર સ્થિત રહે છે, આ એમના ઊંચા દરજ્જાની વાત છે; પરંતુ એ જ ભગવાન અત્યધિક કરુણાને કારણે, કૃપાને પરવશ બનીને જીવોનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે અવતાર લઈને આદર્શ લીલા કરે છે. તેમની લીલાઓને જોવા-સાંભળવાથી લોકોનો ઉદ્ધાર થાય છે. ભગવાન તેથી પણ વધારે નીચા ઊતરે તો ઉપદેશ આપે છે. તેનાથી પણ નીચા ઊતરે છે તો આજ્ઞા આપે છે. એથી પણ વધારે નીચા ઊતરે તો શાસન કરીને લોકોને સાચા રસ્તા ઉપર લાવે છે. એનાથી પણ નીચા ઊતરે તો શાપ ને વરદાન આપી દે છે અથવા તેના ને સંસારના હિતને માટે તેનો શરીરથી વિયોગ પણ કરાવી દે છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : સોળમા શ્લોકમાં ભગવાને અર્થાર્થી, આર્ત અને જિજ્ઞાસુ અને જ્ઞાની — આ ચાર પ્રકારના ભક્તો દ્વારા પોતાની ભક્તિ કરવાની વાત કરી હતી — ‘ચતુર્વિધા ભજન્તે મામ’. તેમાં જ્ઞાનીની ભક્તિનું સ્વરૂપ શું છે — તેને આ શ્લોકમાં બતાવે છે કે ‘સર્વ કાંઈ વાસુદેવ જ છે’ — આવો અનુભવ કરવો એ જ જ્ઞાનીની ભક્તિ છે, શરણાગતિ છે. સાચી શરણાગતિ એ જ છે, જેમાં શરણાગતની સત્તા જ ન રહે, બલકે શરણ્ય જ રહી જાય.

સર્વ કાંઈ ભગવાન જ છે — આ વાસ્તવિક જ્ઞાન છે. આવા વાસ્તવિક જ્ઞાનવાળો મહાત્મા ભક્ત, ભગવાનને શરણ થઈ જાય છે અર્થાત્ પોતાનું અસ્તિત્વ મિટાવીને ભગવાનમાં લીન થઈ જાય છે. પછી હુંપણું રહેતું નથી અર્થાત્ પ્રેમ કરનાર રહેતો નથી બલકે ફક્ત પ્રેમસ્વરૂપ ભગવાન રહી જાય છે. જેનામાં હું-તું-આ-તે ચારેય નથી. આ જ શરણાગતિનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે.

‘મહાત્મા’ શબ્દનો અર્થ છે — મહાન આત્મા અર્થાત્ અહંભાવ, વ્યક્તિત્વ, એકદેશીયતાથી સર્વથા રહિત આત્મા^૧ જેમાં અહમ્ભાવ, વ્યક્તિત્વ, એકદેશીયતા છે, તે ‘અલ્પાત્મા’ છે.

અહીં ‘વાસુદેવઃ’ પદ પુલ્લિંગમાં છે, તેથી અહીં ‘વાસુદેવઃ સર્વઃ’ પદ આવવાં જોઈતાં હતાં. પરંતુ અહીં ‘સર્વઃ’ પદ ન આપીને ‘સર્વમ્’ પદ આપ્યું છે, જે નપુંસકલિંગમાં છે. જો ત્રણે લિંગો (સર્વઃ, સર્વા અને સર્વમ્)નું એકશેષ કરવામાં આવે તો નપુંસકલિંગ (સર્વમ્) જ એકશેષ રહે છે. નપુંસકલિંગની અંતર્ગત ત્રણે લિંગ આવી જાય છે. તેથી ‘સર્વમ્’ પદમાં સ્ત્રી, પુરુષ અને નપુંસક — આ બધાનો સમાહાર થઈ જાય છે. ગીતામાં જગત, જીવ અને પરમાત્મા — આ ત્રણેને માટે પુલ્લિંગ, સ્ત્રીલિંગ અને નપુંસકલિંગ — આ ત્રણેય લિંગોનો પ્રયોગ થયો છે.^૨ આનાથી તાત્પર્ય એ નીકળે છે કે જગત, જીવ અને પરમાત્મા — આ ત્રણેય ‘સર્વમ્’ શબ્દની અંતર્ગત છે. તેથી ત્રણે લિંગોથી કહેવાનારી તમામ વસ્તુઓ, વ્યક્તિ, પરિસ્થિતિઓ વગેરે પરમાત્મા જ છે.

‘વાસુદેવઃ સર્વમ્’ આમાં ‘સર્વમ્’ તો અસત છે અને ‘વાસુદેવઃ’ સત છે. અસતનું અસ્તિત્વ વિદ્યમાન નથી અને સતનો અભાવ વિદ્યમાન નથી — ‘નાસતો વિદ્યતે ભાવો નાભાવો વિદ્યતે સતઃ’ (ગીતા — ૨/૧૬) તાત્પર્ય છે કે સત — જ — સત છે, અસત છે જ નહીં. વાસુદેવ — જ — વાસુદેવ છે, ‘સર્વમ્’ છે જ નહીં. પરંતુ કહેવા, સાંભળવા, વાંચવાવાળા સાધકોની દૃષ્ટિમાં ‘સર્વમ્’ (સંસાર) રહે છે, તેથી ભગવાન ‘સર્વમ્’ ની ધારણા મિટાવવા માટે ‘વાસુદેવઃ સર્વમ્’ કહે છે.

૧. ગીતામાં ભગવાને ‘મહાત્મા’ શબ્દનો પ્રયોગ ફક્ત ભક્ત માટે કર્યો છે. જે ભક્તિમાર્ગ પર ચાલે છે, તે સાધકોને પણ મહાત્મા કહ્યા છે — ‘મહાત્માનસ્તુ માં પાર્થ દૈવી પ્રકૃતિમાશ્રિતાઃ (૮/૧૩), જે ભગવાનથી અભિન્ન થઈ ગયા છે, તેમને પણ મહાત્મા કહ્યા છે — ‘વાસુદેવઃ સર્વમિતિ સ મહાત્મા સુદુર્લભઃ (૭/૧૮) અને જે પરમસિદ્ધિ (પરમ પ્રેમ)ને પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યા છે, તેમને પણ મહાત્મા કહ્યા છે — ‘નાપ્નુવન્તિ મહાત્માનઃ સંસિદ્ધિં પરમાં ગતાઃ (૮/૧૫). એ જ પ્રમાણે ગીતામાં ભગવાને ‘સુકૃતિનઃ’ (૭/૧૬), ‘ઉદારાઃ (૭/૧૮), ‘સુદુર્લભઃ’ (૭/૧૮), ‘યુક્તતમઃ’ (૬/૪૭; ૧૨/૨) ‘અદ્વેષ્ટા’, ‘મૈત્રઃ’, ‘કરુણઃ’ (૧૨/૧૩), ‘અતીવ મે પ્રિયાઃ (૧૨/૨૦), વગેરે પદોનો પ્રયોગ પણ માત્ર ભક્ત માટે જ કર્યો છે.

૨. દ્રષ્ટવ્ય — ‘ગીતા-દર્પણ’ ગ્રંથમાં લેખ નં. ૮૮ — ‘ગીતામાં ઈશ્વર, જીવાત્મા અને પ્રકૃતિની અલિજ્ઞતા’.

કર્મયોગી, જ્ઞાનયોગી, ધ્યાનયોગી, લયયોગી, હઠયોગી, રાજયોગી, મંત્રયોગી, અનાસક્તયોગી વગેરે અનેક પ્રકારના યોગી છે, જેમનું શાસ્ત્રોમાં વર્ણન થયું છે, પરંતુ તેમને ભગવાન અત્યંત દુર્લભ બતાવતા નથી, બલકે ‘સર્વકાંઈ વાસુદેવ જ છે’ — આનો અનુભવ કરવાવાળા મહાત્માને જ અત્યંત દુર્લભ બતાવે છે.

ભગવાન સંપૂર્ણ સંસારના બીજ છે — ‘યથ્યાપિ સર્વભૂતાનાં બીજં તદહમર્જુન’ (ગીતા ૧૦/૩૮), ‘બીજં માં સર્વભૂતાનાં વિદ્ધિ પાર્થ સનાતનમ્’ (ગીતા — ૭/૧૦). બીજથી જેટલી વસ્તુઓ પેદા થાય છે, તે બધી બીજરૂપ જ હોય છે. જેમ ઘઉંથી ઉત્પન્ન થનાર પાકને પણ ઘઉં જ કહે છે. ખેડૂતો કહે છે કે ઘઉંની ખેતી ખૂબ સરસ થઈ છે ! જુઓ, ખેતરમાં ઘઉં ઊભા છે, ઘઉંથી ખેતર ભરેલું છે ! પરંતુ કોઈ શહેરમાં રહેવાવાળો વેપારી હોય, તે આ ખેતરમાં રહેલા પાકને ઘઉં કેવી રીતે માની લેશે ? તે કહેશે કે ‘મેં અનેક બોરીઓ ઘઉંની ખરીદી અને વેચી છે, શું હું જાણતો નથી કે ઘઉં કેવા હોય ?’ આ તો ઘાસ છે, આમાં તો પાંદડાં અને ડાંખળાં છે, આ ઘઉં નથી. પરંતુ ખેતી કરનાર જાણકાર વ્યક્તિ તો એમ જ કહેશે કે આ પશુઓને ખાવા માટેનું ઘાસ નથી, આ તો ઘઉં છે. ફસલને ગાય ખાઈ જાય છે તો કહીએ છીએ કે ‘તમારી ગાય અમારા ઘઉં ખાઈ ગઈ, જ્યારે કે ગાયે ઘઉંનો એક દાણો પણ ખાધો નથી. ખેતરમાં ભલે ઘઉંનો એક દાણો પણ ન દેખાય, પણ આ ઘઉં છે — એમાં સંદેહ થતો નથી. કારણ કે આ પહેલાં (વાવતી વખતે) ઘઉં જ હતા, અંતમાં પણ ઘઉં રહેશે, માત્ર વચ્ચે જ ખેતીના રૂપમાં જુદા દેખાવા છતાં પણ ઘઉં જ છે. અત્યારે તો આ લીલું-લીલું ઘાસ દેખાય છે, પરંતુ પાક્યા પછી આમાંથી ઘઉં જ નીકળશે. એ જ પ્રમાણે સંસારના પહેલા પણ પરમાત્મા હતા — ‘સદેવ સોમ્યેદમગ્ર આસીદેકમેવાદિતીયમ્’ (છાન્દોગ્ય — ૬/૨/૧), અંતમાં પણ પરમાત્મા જ રહેશે — ‘શિષ્યતે શેષસંજઃ’ (શ્રીમદ્ભા. — ૧૦/૩/૨૫). તેથી વચ્ચે પણ સર્વ કાંઈ પરમાત્મા જ છે — ‘વાસુદેવઃ સર્વમ્’.

જ્યાં સુધી સાધકમાં અહમ્ છે, ત્યાં સુધી તે ભોગી છે. હું યોગી છું — આ યોગનો ભોગ છે, હું જ્ઞાની છું — આ જ્ઞાનનો ભોગ છે, હું પ્રેમી છું — આ પ્રેમનો ભોગ છે. જ્યાં સુધી સાધકમાં ભોગ રહે છે, ત્યાં સુધી તેના પતનની સંભાવના રહે છે. જે યોગનો ભોગી છે, તે ક્યારેક વિષયોનો ભોગી પણ થઈ શકે છે, જે જ્ઞાનનો ભોગી છે, તે ક્યારેક અજ્ઞાનનો ભોગી પણ થઈ શકે છે, જે પ્રેમનો ભોગી છે, તે ક્યારેક રાગનો ભોગી પણ થઈ શકે છે. કારણ કે તેનામાં પહેલેથી ભોગની પ્રવૃત્તિ, આદત રહેલી છે. જ્યારે ભોગી નથી રહેતો, ત્યારે માત્ર યોગ રહે છે. યોગ રહેવાથી મનુષ્ય મુક્ત થઈ જાય છે. પરંતુ મુક્ત થવાથી પણ મહાપુરુષે જે સાધનથી મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી છે, એ સાધનનો એક સંસ્કાર (અહમ્ની સૂક્ષ્મ ગંધ) રહી જાય છે, જે બીજા દાર્શનિકોની સાથે એકતા થવા દેતો નથી. આ સંસ્કારના કારણે જ દાર્શનિકોમાં અને તેમનાં દર્શનોમાં (તત્ત્વજ્ઞાનમાં) મતભેદ રહે છે. પોતાના મત (અભિપ્રાય) ના સંસ્કાર બીજા તત્ત્વજ્ઞાનીઓના અભિપ્રાયનો તટસ્થરૂપે આદર નથી કરવા દેતા. પરંતુ પ્રતિક્ષણ વર્ધમાન પ્રેમની પ્રાપ્તિ થવાથી પોતાના મતનો સંસ્કાર પણ રહેતો નથી અને બધાની સાથે એકતા થઈ જાય છે અર્થાત્ સંપૂર્ણ મતભેદ ખતમ થઈ જાય છે અને ‘વાસુદેવઃ સર્વમ્’ નો અનુભવ થઈ જાય છે. વાસ્તવમાં ‘વાસુદેવઃ સર્વમ્’નો અનુભવ કરવાવાળો, તેને જાણવાવાળો, કહેવાવાળો પણ રહેતો નથી બલકે એક વાસુદેવ જ રહે છે, જે અનાદિ કાળથી જેમ-ના-તેમ છે. સર્વમાં પરમાત્માને જોવાથી બધા જ અભિપ્રાયોમાં સમાન આદરભાવ થઈ જાય છે, કેમકે આપણા ઈષ્ટ પરમાત્મા સાથે વિરોધ સંભવ જ નથી — નિજ પ્રભુમય દેખાઈ જગત કેહિ સન કરહિં બિરોધ’ (માનસ. ઉત્તર — ૧૧૨ ખ)

ઈશ્વર અને જીવના વિષયમાં બે પ્રકારનું વર્ણન છે — (૧) ઈશ્વર સમુદ્ર છે અને જીવ તેનો તરંગ છે અર્થાત્ તરંગ સમુદ્રનો છે અને (૨) જીવ (સ્વરૂપ) સમુદ્ર છે અને ઈશ્વર તેનો તરંગ છે અર્થાત્ સમુદ્ર તરંગનો છે. આ બન્નેમાં તરંગ સમુદ્રનો છે — એવું માનવું જ વાજબી લાગે છે. સમુદ્ર તરંગનો છે — આવું માનવું ઠીક નથી લાગતું; કારણ કે સમુદ્ર અપેક્ષાકૃત નિત્ય છે અને તરંગ અનિત્ય (ક્ષણભંગુર) છે. તેથી તરંગ સમુદ્રનો હોય છે, સમુદ્ર તરંગનો હોતો નથી. જો પોતાને સમુદ્ર અને ઈશ્વરને તરંગ માનીએ તો, આવી માન્યતાથી અનર્થ થશે, કેમકે આવું માનવાથી અભિમાન પેદા થઈ જશે તથા અહમ્ (ચિજ્જડ ગ્રંથિ) નિત્ય રહેશે અને ઈશ્વર અનિત્ય થઈ જશે ! કારણ કે જીવમાં અનાદિ કાળથી અહમ્ (વ્યક્તિત્વ) નો અભ્યાસ પડેલો છે. તેથી જ્યાં સ્વરૂપને અહમ્ કહીશું, ત્યાં તે જ અહમ્ આવશે, જે અનાદિ કાળથી છે. તે અહમ્ના મટ્યા બાદ જ મુક્તિ મળે છે. ઉપર્યુક્ત બન્ને વાતોના સિવાય ત્રીજી એક વિલક્ષણ વાત છે કે જળતત્ત્વમાં ન સમુદ્ર છે, ન તરંગ છે અર્થાત્ ત્યાં સમુદ્ર અને તરંગનો ભેદ નથી. આ જ વાસ્તવિક વાત છે. સમુદ્ર અને તરંગ તો સાપેક્ષ છે, પરંતુ જળતત્ત્વ નિરપેક્ષ છે.

જેમ જળતત્ત્વમાં સમુદ્ર, નદી, વર્ષા, ઝાકળ, ધૂમસ, વરાળ, વાદળ વગેરે બધાં મટીને એક થઈ જાય છે, એવી જ રીતે ‘વાસુદેવઃ સર્વમ્’માં બધાં જ સાધન, યોગમાર્ગ મટીને એક (વાસુદેવરૂપ) થઈ જાય છે. જેમ જળતત્ત્વમાં કોઈ ભેદ

નથી એવી જ રીતે ‘વાસુદેવઃ સર્વમ્’ માં કોઈ ભેદ નથી. મતભેદથી અસંતોષ થાય છે, પરંતુ ‘વાસુદેવઃ સર્વમ્’ માં કોઈ મતભેદ ન હોવાથી બધાને પૂરેપૂરો સંતોષ થઈ જાય છે. ‘વાસુદેવઃ સર્વમ્’ માં ન યોગી છે, ન જ્ઞાની છે, ન પ્રેમી છે, તેથી આવો અનુભવ કરવાવાળો મહાત્મા અત્યંત દુર્લભ છે.

એક જ જળ બરફ, ધૂમસ, વાદળ, ઝાકળ, વર્ષા, નદી, તળાવ, સમુદ્ર આદિ અનેક રૂપોમાં થઈ જાય છે. કઢાઈમાં બરફ નાખીને તેને ચૂલા ઉપર મૂકવામાં આવે તો બરફ પીગળીને પાણી થઈ જશે. પછી પાણી પણ વરાળ થઈ જશે અને વરાળ પરમાણુ બનીને નિરાકાર થઈ જશે. જળ જ ધૂમસ રૂપમાં હોય છે, તે જ વાદળરૂપમાં હોય છે, તે જ નિરાકારરૂપે હોય છે, તે જ બરફરૂપે હોય છે, તે જ ઝાકળરૂપે હોય છે, તે જ વરસાદ થઈને પૃથ્વી પર વરસે છે, તે જ નદી રૂપે હોય છે, તે જ સમુદ્ર રૂપે હોય છે. અનેક રૂપોમાં હોવા છતાં તત્ત્વથી જળ એક જ રહે છે. એવી જ રીતે એક જ ભગવાન અનેક રૂપમાં બની જાય છે. જેમ જળ ઠંડીમાં જામીને બરફ થઈ જાય છે અને ગરમીમાં પીગળીને અને વરાળ બનીને પરમાણુરૂપ થઈ જાય છે, તેવી જ રીતે અજ્ઞાનરૂપી ઠંડકથી ભગવાન સ્થૂળ તથા જડ સંસારરૂપે દેખાય છે અને જ્ઞાનરૂપી અગ્નિથી સૂક્ષ્મ તથા ચેતન વાસુદેવરૂપે દેખાય છે. જળ ચાહે બરફ રૂપે દેખાય, ચાહે વરાળ — વાદળ વગેરે રૂપોમાં દેખાય, પણ છે તો તે જળ જ. જળ સિવાય કશું નથી. એ જ પ્રમાણે ભગવાન ચાહે સંસારરૂપે દેખાય, ચાહે અન્ય રૂપોમાં દેખાય, છે તે ભગવાન જ. ભગવાન સિવાય કંઈ નથી.

સાધકની એક ભૂલ થાય છે કે તે પોતાને અલગ રાખીને સંસારને ભગવદ્સ્વરૂપ જોવાની ચેષ્ટા કરે છે અર્થાત્ ‘વાસુદેવઃ સર્વમ્’ ને પોતાની બુદ્ધિનો વિષય બનાવે છે. વાસ્તવમાં દેખાનાર સંસાર જ ભગવદ્સ્વરૂપ નથી, બલકે જોવાવાળો પણ ભગવદ્સ્વરૂપ છે — ‘સકલમિદમહં ચ વાસુદેવઃ’ (વિષ્ણુપુરાણ ૩/૭/૩૨). તેથી સાધકે એવું માનવું જોઈએ કે પોતાના શરીર સાથે સર્વ કાંઈ ભગવાન જ છે અર્થાત્ શરીર પણ ભગવદ્સ્વરૂપ છે, ઈન્દ્રિયો પણ ભગવદ્સ્વરૂપ છે, મન પણ ભગવદ્સ્વરૂપ છે, બુદ્ધિ પણ ભગવદ્સ્વરૂપ છે, પ્રાણ પણ ભગવદ્સ્વરૂપ છે અને અહમ્ (હુંપણું) પણ ભગવદ્સ્વરૂપ છે. સર્વ કાંઈ ભગવાન જ છે — એને માનવા માટે સાધકે બુદ્ધિથી જોર ન કરવું જોઈએ, બલકે સહજરૂપે જેવું છે, તેવું સ્વીકાર કરી લેવું જોઈએ. તે માટે ભાગવતમાં લખ્યું છે કે —

સર્વ બ્રહ્માત્મકં તસ્ય વિદ્યાઽડત્મમનીષયા । પરિપશ્યન્પરમેત્ સર્વતો મુક્તસંશયઃ ॥

(૧૧/૨૮/૧૮)

જ્યારે ‘સર્વ કાંઈ ભગવાન જ છે’ — એવો નિશ્ચય થઈ જાય, ત્યારે સાધક આ અધ્યાત્મવિદ્યા — (બ્રહ્મવિદ્યા) — દ્વારા બધી રીતે સંશયમુક્ત થઈને સર્વત્ર ભગવાનને સારી રીતે જોતો રહીને ઉપરામ થઈ જાય અર્થાત્ ‘સર્વ કાંઈ ભગવાન જ છે’ એવું ચિન્તન પણ ન રહે, બલકે સાક્ષાત્ ભગવાન જ દેખાવા લાગે.

તાત્પર્ય એ છે કે ‘સર્વ કાંઈ ભગવાન જ છે’ — આવા ભાવથી પણ ઉપરામ થઈ જાય અર્થાત્ ન દૃષ્ટા (જોવાવાળો) રહે, ન દૃશ્ય (દેખાનાર) રહે અને ન દર્શન (જોવાની વૃત્તિ) પણ રહે, માત્ર ભગવાન જ રહે.

‘વાસુદેવઃ સર્વમ્’નો અનુભવ અનેક રીતે થઈ શકે છે; જેમ કે (૧) ક્રિયા, પદાર્થ અને વ્યક્તિનો તો આદિ અને અંત થાય છે, પરંતુ સત્તા (અસ્તિત્વ) નિરંતર જેમની તેમ રહે છે. તેથી દરેક મનુષ્યને ક્રિયા, પદાર્થ અને વ્યક્તિના અભાવનો તો અનુભવ થાય છે, પરંતુ પોતાની સત્તા (અસ્તિત્વ) ના અભાવનો અનુભવ ક્યારેય કોઈને થતો નથી. આ નિત્ય-નિરંતર રહેવાવાળી સત્તા અનુભવ થવો વિવેકની દૃષ્ટિથી ‘વાસુદેવઃ સર્વમ્’ છે.

(૨) સૃષ્ટિના પહેલાં પણ માત્ર ભગવાન હતા અને પછી પણ માત્ર ભગવાન રહેશે પછી વચ્ચે ભગવાન સિવાય બીજું કંઈ રીતે આવી શકે છે ? — આ યુક્તિની દૃષ્ટિથી ‘વાસુદેવઃ સર્વમ્’ છે.

(૩) મારા તો એક ભગવાન જ છે, ભગવાન સિવાય મારું કોઈ છે જ નહીં, અને કોઈ હોય તો ભલે હોય, તેનાથી અમારે શું મતલબ ? — આ સીધા-સરળ, વિશ્વાસુ ભક્તોની દૃષ્ટિથી ‘વાસુદેવઃ સર્વમ્’ છે. જેમ કે, વ્રજમાં એક સાધુ કૂવા પર કોઈની સાથે વાતો કરી રહ્યો હતો કે બ્રહ્મ આવો હોય છે, જીવ આવો થાય છે વગેરે-વગેરે. ત્યાં જળ ભરવા આવેલી એક ગોપીએ આ વાતો સાંભળી તો તેણે બીજી ગોપીને પૂછ્યું — સખી ! આ બ્રહ્મ, જીવ વગેરે શું હોય છે ? તે ગોપીએ કહ્યું કે આ આપણા લાલાના જ કોઈ સગા-સંબંધી હશે; ત્યારે જ તો સાધુ લોકો તેમની વાતો કરે છે, નહીં તો સાધુઓને લાલા સિવાય બીજાથી શું મતલબ ?

(૪) જેની અંદર ભગવદ્તત્ત્વને જાણવાની વ્યાકુળતા છે, દિવસે ભૂખ નથી લાગતી, રાત્રે નિદ્રા નથી આવતી, તે કોઈ સંત પાસેથી સાંભળીને અથવા પુસ્તકમાં વાંચીને દૃઢતાપૂર્વક માની લે છે કે સર્વ કાંઈ ભગવાન જ છે. ભગવાન કેવા છે — એની તો

ખબર નથી, પરંતુ ભગવાન સિવાય કંઈ જ નથી — આ સંતના વચન પર વિશ્વાસની દૃષ્ટિથી ‘વાસુદેવ: સર્વમ્’ છે. સંત — વચન પર પ્રત્યક્ષથી પણ વધીને વિશ્વાસ થવાથી, એવું જ દેખાવા લાગે છે અર્થાત્ અનુભવ થઈ જાય છે.

દાર્શનિક દૃષ્ટિથી વિચાર કરીએ તો સત્તા એક જ હોઈ શકે છે, બે નહીં. શ્રદ્ધા-વિશ્વાસ (ભક્તિ)ની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો સર્વ કંઈ ભગવાન જ છે, ભગવાન સિવાય કંઈ જ નથી. ભક્તની દૃષ્ટિ ભગવાનને છોડીને બીજી તરફ જતી જ નથી અને ભગવાન સિવાય તેમની દૃષ્ટિમાં કોઈ આવતું જ નથી.

સંબંધ — જેઓ ભગવાનની મહત્તાને સમજીને ભગવાનને શરણે જાય છે, એવા ભક્તોનું વર્ણન સોળમાથી ઓગણીસમા શ્લોક સુધી કર્યા પછી હવે ભગવાન આગળના ત્રણ શ્લોકોમાં દેવતાઓને શરણે જનારા મનુષ્યોનું વર્ણન કરે છે.

કામૈસ્તૈસ્તૈર્હતજ્ઞાના:

પ્રપદ્યન્તેડન્યદેવતા: ।

તં તં નિયમમાસ્થાય પ્રકૃત્યા નિયતા: સ્વયા ॥ ૨૦ ॥

તૈ: , તૈ:	= તે, તે	સ્વયા	= પોત-પોતાની	દેવતાઓના તે તે
કામૈ:	= કામનાઓ વડે	પ્રકૃત્યા	= પ્રકૃતિ અર્થાત્	નિયમમ્ = નિયમોને
હતજ્ઞાના:	= જેમનું જ્ઞાન હરાઈ ચુક્યું છે, (એવા માણસો)		સ્વભાવથી	આસ્થાય = ધારણ કરીને
		નિયતા:	= પ્રેરાઈને	અન્યદેવતા: = અન્ય દેવતાઓને
		તમ્, તમ્	= તે, તે અર્થાત્	પ્રપદ્યન્તે = શરણે થઈ જાય છે. ^૧

ટીકા — ‘કામૈસ્તૈસ્તૈર્હતજ્ઞાના:’ — તે તે અર્થાત્ આ લોકના અને પરલોકના ભોગોની કામનાઓથી જેઓનું જ્ઞાન ઢંકાઈ ગયું છે કે આચ્છાદિત થઈ ગયું છે. તાત્પર્ય એ છે કે પરમાત્માની પ્રાપ્તિને માટે જે વિવેકયુક્ત મનુષ્ય શરીર મળ્યું છે, તે શરીરમાં આવીને પરમાત્માની પ્રાપ્તિ ન કરીને તેઓ પોતાની કામનાઓની પૂર્તિ કરવામાં જ લાગ્યા રહે છે.

સંયોગજન્ય સુખની ઈચ્છાને કામના કહે છે. કામના બે જાતની હોય છે — અહીંના ભોગો ભોગવવાને માટે ધનસંગ્રહની કામના અને સ્વર્ગ વગેરે પરલોકના ભોગો ભોગવવા માટે પુણ્યસંગ્રહની કામના.

ધનસંગ્રહની કામના બે જાતની હોય છે — પહેલી, અહીં ગમે તેવા ભોગ ભોગવવા, ગમે ત્યારે, ગમે ત્યાં અને ગમે એટલો ધનનો ખર્ચ કરવો, એશ-આરામમાં

દિવસો પસાર થાય વગેરેને માટે અર્થાત્ સંયોગજન્ય સુખને માટે ધનસંગ્રહની કામના થાય છે અને બીજી, હું ધની થઈ જાઉં, ધનથી હું મોટો થઈ જાઉં વગેરેને માટે અર્થાત્ અભિમાનજન્ય સુખને માટે ધનસંગ્રહની કામના થાય છે. એવી જ રીતે પુણ્યસંગ્રહની કામના પણ બે જાતની હોય છે — પહેલી, અહીં પુણ્યાત્માના મોભા માટે અને બીજી, પરલોકમાં ભોગ માટે. આ બધી જ કામનાઓથી સત-અસત, નિત્ય-અનિત્ય, સાર-અસાર, બંધન-મોક્ષ વગેરેનો વિવેક ઢંકાઈ જાય છે. વિવેક ઢંકાઈ જવાથી તેઓ એ સમજી જ નથી શકતા કે જે પદાર્થોની અમે કામના કરી રહ્યા છીએ, તે પદાર્થો અમારી સાથે ક્યાં સુધી રહેશે અને અમે એ પદાર્થોની સાથે ક્યાં સુધી રહીશું!

‘પ્રકૃત્યા નિયતા: સ્વયા’^૨ — કામનાઓને કારણે વિવેક ઢંકાઈ જવાથી તેઓ પોતાની પ્રકૃતિ દ્વારા નિયંત્રિત

૧. આ જ અધ્યાયના પંદરમા શ્લોકમાં વર્ણવેલા પુરુષોનું જ્ઞાન તો માયાથી ઢંકાયેલું છે અને અહીં વર્ણવેલા પુરુષોનું જ્ઞાન કામનાથી ઢંકાયેલું છે. ત્યાંના પુરુષો તો કામનાપૂર્તિને માટે જડપદાર્થોનો આશ્રય લે છે અને અહીંના પુરુષો કામનાપૂર્તિને માટે અન્ય દેવતાઓનો આશ્રય લે છે. ત્યાંના પુરુષો દુષ્ટતાને કારણે નરકોમાં જાય છે અને અહીંના પુરુષો કામનાને કારણે વારંવાર જન્મ-મરણને પ્રાપ્ત થાય છે.

૨. અહીં જે ‘પ્રકૃત્યા નિયતા: સ્વયા’ કહ્યું છે, તેને જ સત્તરમા અધ્યાયના ત્રીજા શ્લોકમાં ‘યો યચ્છ્રદ્ધ: સ એવ સ:’ કહ્યું છે. ‘સ્વયા’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે પોતપોતાની પ્રકૃતિ અનુસાર બધાંની કામનાઓ પણ અલગ-અલગ હોય છે.

રહે છે અર્થાત્ પોતાના સ્વભાવને પરવશ રહે છે. અહીં ‘પ્રકૃતિ’ શબ્દ વ્યક્તિગત સ્વભાવનો વાચક છે, સમષ્ટિ પ્રકૃતિનો વાચક નથી. આ વ્યક્તિગત સ્વભાવ બધામાં મુખ્ય હોય છે — ‘સ્વભાવો મૂર્ધ્નિ વર્તતે’. આથી વ્યક્તિગત સ્વભાવને કોઈ છોડી નથી શકતું — ‘યા યસ્ય પ્રકૃતિઃ સ્વભાવજનિતા કેનાપિ ન ત્યજ્યતે.’ પરંતુ એ સ્વભાવમાં જે દોષો છે, તેમને તો મનુષ્ય ચોક્કસ છોડી શકે છે. જો એ દોષોને મનુષ્ય છોડી નથી શકતો, તો પછી મનુષ્યજન્મનો મહિમા જ શો થયો? મનુષ્ય પોતાના સ્વભાવને નિર્દોષ અને શુદ્ધ બનાવવામાં હંમેશાં સ્વતંત્ર છે. પરંતુ જ્યાં સુધી મનુષ્યના હૈયામાં કામનાપૂર્તિનો ઉદ્દેશ્ય રહે છે, ત્યાં સુધી તે પોતાના સ્વભાવને સુધારી નથી શકતો અને ત્યાં સુધી જ સ્વભાવની પ્રબળતા અને પોતાનામાં નિર્બળતા દેખાય છે. પરંતુ જેનો ઉદ્દેશ્ય કામના દૂર કરવાનો થઈ જાય છે, તે પોતાની પ્રકૃતિ (સ્વભાવ)નો સુધારો કરી શકે છે અર્થાત્ તેમાં પ્રકૃતિની પરવશતા નથી રહેતી.

‘તં તં નિયમમાસ્થાય’ — કામનાઓને કારણે પોતાની પ્રકૃતિને પરવશ થતાં મનુષ્ય કામનાપૂર્તિના અનેક ઉપાયોને અને વિધિઓ (નિયમો)ને ખોળતો રહે છે. અમુક

યજ્ઞ કરવાથી કામના પૂરી થશે કે અમુક તપ કરવાથી? અમુક દાન આપવાથી કામના પૂરી થશે કે અમુક મંત્રનો જપ કરવાથી? વગેરે વગેરે ઉપાયો શોધતો રહે છે. તે ઉપાયોની વિધિઓ અર્થાત્ નિયમો અલગ-અલગ હોય છે. જેમકે — અમુક કામનાપૂર્તિને માટે અમુક વિધિથી યજ્ઞ વગેરે કરવાં જોઈએ અને અમુક સ્થાન ઉપર કરવાં જોઈએ વગેરે-વગેરે. આ રીતે મનુષ્ય પોતાની કામનાપૂર્તિ માટે અનેક ઉપાયો અને નિયમોને ધારણ કરે છે.

‘પ્રપદ્યન્તેઽન્યદેવતાઃ’ — કામનાપૂર્તિને માટે અનેક ઉપાયો અને નિયમોને ધારણ કરીને મનુષ્યો અન્ય દેવતાઓનું શરણ લે છે, ભગવાનનું શરણ નથી લેતા. અહીં ‘અન્યદેવતાઃ’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે તેઓ દેવતાઓને ભગવત્સ્વરૂપ નથી માનતા, પરંતુ તેઓની અલગ સત્તા માને છે, એનાથી તેઓને અંતવાણું (નાશવાન) ફળ મળે છે — ‘અન્તવત્તુ ફલં તેષામ્’ (ગીતા — ૭/૨૩). જો તેઓ દેવતાઓની અલગ સત્તા ન માનીને તેઓને ભગવત્સ્વરૂપ જ માને તો પછી તેમને અંતવાણું ફળ નહિ મળે, પરંતુ અવિનાશી ફળ મળશે.

અહીં દેવતાઓનું શરણ લેવામાં બે કારણો મુખ્ય થયાં—એક કામના અને એક પોતાના સ્વભાવની પરવશતા.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ભગવાનના અર્થાર્થી અને આર્ત ભક્તોમાં જે કામનાઓ છે, તે જ કામનાઓ આ શ્લોકમાં વર્ણન કરાયેલા મનુષ્યોમાં પણ છે. પરંતુ બન્નેમાં ફરક એ છે કે અર્થાર્થી અને આર્ત ભક્તોમાં કામનાની પ્રધાનતા નથી; બલ્કે ભગવાનની પ્રધાનતા છે, તેથી તેઓ ‘હૃતજ્ઞાનાઃ’ નથી. પરંતુ અહીં વર્ણન કરાયેલા મનુષ્યોમાં કામનાની પ્રધાનતા છે તેથી તેઓ ‘હૃતજ્ઞાનાઃ’ છે.

અર્થાર્થી અને આર્ત ભક્તો તો માત્ર ભગવાનને જ શરણ થાય છે, પરંતુ આ માણસો ભગવાનને છોડીને બીજા દેવતાઓના શરણે જાય છે. કામનાઓ, દેવતા, મનુષ્ય અને નિયમ — આ બધા અનેક થયા કરે છે. જો અનેક કામનાઓ હોવા છતાં પણ ઉપાસ્ય દેવ એક પરમાત્મા હોય તો તે ઉપાસકનો ઉદ્ધાર કરી દેશે. પરંતુ કામનાઓ પણ અનેક હોય અને ઉપાસ્ય દેવ પણ અનેક હોય તો ઉદ્ધાર કોણ કરશે ?

એક ભગવાન સિવાય બીજી કોઈ વસ્તુ છે જ નહીં — આ જ્ઞાન, સુખની કામનાને કારણે ઢંકાઈ જાય છે. આ કામના ન તો પ્રકૃતિની બનાવેલી છે અને ન પરમાત્માએ પણ બનાવી છે; પરંતુ મનુષ્યની પોતાની બનાવેલી છે. તેથી તે કામનાને મિટાવવાની જવાબદારી મનુષ્યની જ છે. ‘હૃતજ્ઞાનાઃ’ કહેવાનો અર્થ છે કે, આ જ્ઞાન નષ્ટ થયું નથી, પરંતુ કામનાને કારણે હરાઈ ગયું છે. આ વાતને ગીતામાં ‘માયયાપહૃતજ્ઞાનાઃ’ (૭/૧૫), ‘અજ્ઞાનેનાવૃતં જ્ઞાનં’ (૫/૧૫) વગેરે પદો દ્વારા પણ કહેવામાં આવ્યું છે.

આ જ અધ્યાયના પંદરમા શ્લોકમાં આવેલા ‘માયયાપહૃતજ્ઞાનાઃ’ પદમાં તમોગુણ પ્રધાન છે અને રજોગુણ ગૌણ છે, પરંતુ અહીં આપેલા ‘કામૈસ્તૈસ્તૈર્હૃતજ્ઞાનાઃ’ પદમાં રજોગુણ પ્રધાન છે અને તમોગુણ ગૌણ છે. ‘માયયાપહૃતજ્ઞાનાઃ’ પદમાં અર્થ (સંપત્તિ)ની ઈચ્છા મુખ્ય છે અને ‘કામૈસ્તૈસ્તૈર્હૃતજ્ઞાનાઃ’ પદમાં ભોગોની ઈચ્છા મુખ્ય છે. બન્નેમાં ફરક એ છે કે માયાથી અપહૃત જ્ઞાનવાળા મનુષ્યો દેવતાઓનું પૂજન કરતા નથી, પરંતુ કામનાઓથી અપહૃત જ્ઞાનવાળા મનુષ્યો દેવતાઓનું પૂજન કરી શકે છે. કારણ કે અર્થ (સંપત્તિ)થી અરુચિ થતી નથી — ‘જિમિ પ્રતિલાભ લોભ અધિકાઈ’, પરંતુ ભોગોથી અરુચિ થાય જ છે. ‘માયયાપહૃતજ્ઞાનાઃ’ માં તો આસુર ભાવનો, જૂઠ, કપટ, બેઈમાની વગેરેનો આશ્રય

છે, પરંતુ ‘કામૈસ્તૈસ્તૈર્હૃતજ્ઞાનાઃ’ માં દેવતાઓનો આશ્રય છે. તેથી ‘મયયાપહૃતજ્ઞાનાઃ’માં તો જડતા વિશેષ છે, પરંતુ ‘કામૈસ્તૈસ્તૈર્હૃતજ્ઞાનાઃ’માં તેની તુલનામાં ચેતનતા છે.^૧

—■—

યો યો યાં યાં^૨ તનું ભક્તઃ શ્રદ્ધયાર્થિતુમિચ્છતિ ।

તસ્ય તસ્યાયલાં શ્રદ્ધાં તામેવ વિદધામ્યહમ્ ॥ ૨૧ ॥

યઃ, યઃ	= જે-જે	અર્થિતુમ્	= પૂજન કરવા	શ્રદ્ધામ્	= શ્રદ્ધાને
ભક્તઃ	= ભક્ત	ઈચ્છતિ	= ઇચ્છે છે,	તામ્,	= એ જ દેવતા
યામ્, યામ્ ^૨	= જે-જે	તસ્ય, તસ્ય	= તે-તે દેવતામાં		પ્રત્યે
તનુમ્	= દેવતાનું	એવ્	= જ	અયલામ્	= દઢ
શ્રદ્ધયા	= શ્રદ્ધાથી	અહમ્	= હું (તેની)	વિદધામિ	= કરી દઉં છું.

ટીકા — ‘યો યો યાં યાં તનું ભક્તઃ... તામેવ વિદધામ્યહમ્’ — જે જે મનુષ્ય જે જે દેવતાના ભક્ત બનીને શ્રદ્ધાપૂર્વક યજન-પૂજન કરવા ઇચ્છે છે, તે તે મનુષ્યની શ્રદ્ધા તે તે દેવતા પ્રત્યે હું અચલ (દઢ) કરી દઉં છું. તેઓ બીજાઓનું યજન-પૂજન ન કરતાં મારું જ કરે — એવું હું નથી કરતો. જોકે તે તે દેવતાઓનું યજન-ભજન કામનાને કારણે કરતા હોવાથી તેઓનું કલ્યાણ નથી થતું, છતાં પણ હું તે દેવતાઓમાં તેમની શ્રદ્ધા દઢ કરું છું, તો જેઓ મારામાં શ્રદ્ધા પ્રેમ રાખે છે, પોતાનું કલ્યાણ કરવા ઇચ્છે છે, તેમની શ્રદ્ધાને હું મારામાં દઢ કેમ નહિ કરું અર્થાત્ અવશ્ય કરીશ. કારણ કે હું પ્રાણીમાત્રનો સુહૃદ્ છું — ‘સુહૃદં સર્વભૂતાનામ્’ (ગીતા — ૫/૨૮).

આ અંગે એક શંકા થાય છે કે આપ બધાની શ્રદ્ધા આપનામાં જ દઢ કેમ નથી કરતા? આ અંગે ભગવાન જાણે એમ કહે છે કે જો હું બધાની શ્રદ્ધાને મારા પ્રત્યે દઢ કરું તો મનુષ્યજન્મની સ્વતંત્રતા અને સાર્થકતા જ ક્યાં રહી? તથા મારી સ્વાર્થપરાયણતાનો ત્યાગ ક્યાં થયો? જો લોકોને મારામાં જ જોડવાનો મારો આગ્રહ રહે, તો એ કંઈ મોટી વાત નથી; કેમકે એવો વર્તાવ તો દુનિયાના બધા સ્વાર્થી જીવોનો સ્વાભાવિક હોય છે. આથી હું એ સ્વાર્થપરાયણતાને દૂર કરીને એવો સ્વભાવ કેળવવા ચાહું છું કે કોઈ પણ મનુષ્ય પક્ષપાત કરીને બીજાઓ દ્વારા કેવળ પોતાની પૂજા-પ્રતિષ્ઠા કરાવવામાં જ ન લાગ્યો રહે અને કોઈને પરાધીન ન બનાવે.

હવે બીજી શંકા એ થાય છે કે આપ તેઓની શ્રદ્ધાને તે દેવતાઓના પ્રત્યે દઢ કરી દો છો, એનાથી આપની સાધુતા તો સિદ્ધ થઈ ગઈ, પરંતુ એ જીવોનું તો આપનાથી વિમુખ થવાથી અહિત જ થયું? એનું સમાધાન એ છે કે, જો હું તેઓની શ્રદ્ધાને બીજાઓમાંથી હઠાવીને મારામાં જોડવાનો ભાવ રાખીશ તો તેઓની મારામાં અશ્રદ્ધા થઈ જશે. પરંતુ જો હું પોતાનામાં જોડવાનો ભાવ નહિ રાખું અને તેઓને સ્વતંત્રતા આપીશ, તો એ સ્વતંત્રતાને લીધે જેઓ બુદ્ધિમાન હશે, તેઓ મારા આ વર્તાવને જોઈને મારા તરફ જ આકૃષ્ટ થશે. આથી તેઓના ઉદ્ધારનો આ જ ઇલાજ ઉત્તમ છે.

હવે ત્રીજી શંકા એ થાય છે કે જ્યારે આપ પોતે જ તેઓની શ્રદ્ધાને બીજાઓમાં દઢ કરી દો, તો પછી તે શ્રદ્ધાને કોઈ દૂર જ નથી કરી શકતું. પછી તો તેઓનું પતન જ થતું રહેશે! એનું સમાધાન એ છે કે હું તેઓની શ્રદ્ધાને દેવતાઓના પ્રત્યે જ દઢ કરું છું, બીજાઓના પ્રત્યે નહિ-એવી વાત નથી. હું તો તેઓની ઇચ્છા અનુસાર જ તેઓની શ્રદ્ધાને દઢ કરું છું અને પોતાની ઇચ્છાને બદલવામાં મનુષ્યો સ્વતંત્ર છે, યોગ્ય છે. ઇચ્છાને બદલવામાં તેઓ પરવશ, નિર્બળ અને અયોગ્ય નથી. જો ઇચ્છાને બદલવામાં તેઓ પરવશ હોત તો પછી મનુષ્યજન્મનો મહિમા જ ક્યાં રહ્યો? અને ઇચ્છા (કામના)નો ત્યાગ કરવાની આજ્ઞા પણ હું કેવી રીતે આપી શકતો હતો — ‘જહિ શત્રું મહાબાહો કામરૂપં દુરાસદમ્’ (ગીતા — ૩/૪૩) ?

૧. જે પોતાને અને બીજાને પણ જાણે, તે ‘ચેતન’ છે અને જે પોતાને અને બીજાને પણ ન જાણે તે ‘જડ’ છે.

૨. જેવી રીતે અહીં ‘યો યઃ, યાં યામ્’ આવ્યું છે, એવી જ રીતે આઠમા અધ્યાયના છઠ્ઠા શ્લોકમાં ‘યં યં વાપિ સ્મરન્ભાવમ્’ આવ્યું છે. બે વાર ‘યત્’ શબ્દનો અર્થાત્ ‘યો યો’ ‘યાં યામ્’ અને ‘યં યમ્’ શબ્દનો પ્રયોગ કરવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જેવી રીતે મનુષ્ય ઉપાસના કરવામાં સ્વતંત્ર છે અર્થાત્ દેવતાઓની ઉપાસના કરે, ચાહે મારી ઉપાસના કરે — એમાં તે સ્વતંત્ર છે. એવી જ રીતે અંતકાળમાં સ્મરણ કરવામાં પણ મનુષ્ય સર્વથા સ્વતંત્ર છે અર્થાત્ મારું સ્મરણ કરે ચાહે કોઈ બીજાનું સ્મરણ કરે — એમાં તે સ્વતંત્ર છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : પ્રાયઃ મનુષ્ય બીજા મનુષ્યોને પોતાના આધીન બનાવવા ઇચ્છે છે, પોતાના શિષ્ય યા સેવક બનાવવા ઇચ્છે છે, પોતાની વાત માને એવું ઇચ્છે છે. પરંતુ ભગવાન સર્વોપરી હોવા છતાં પણ કોઈને આધીન નથી બનાવતા, બલકે જેની જ્યાં શ્રદ્ધા હોય તેની તેમાં દૃઢ કરે છે — આ ભગવાનની કેટલી ઉદારતા છે, નિષ્પક્ષતા છે !

ભગવાનની દૃષ્ટિમાં સર્વ કાંઈ તેમનું જ સ્વરૂપ છે — મત્તઃ પરતરં નાન્યત્કિંચિદસ્તિ. તેથી ભગવાનમાં કોઈના પ્રતિ કિંચિત્માત્ર પણ પક્ષપાત નથી. પરંતુ ભગવાનનો આ પક્ષપાતરહિત સ્વભાવ સહજ રીતે સમજાતો નથી, બલકે ઊંડું ચિન્તન કરવાથી જ સમજાય છે. જો આ સ્વભાવ કોઈની સમજમાં આવી જાય તો તે ભગવાનનો ભક્ત થઈ જશે—

ઉમા રામ સુભાઉ જેહિં જાના । તાહિ ભજનુ તજિ ભાવ ન આના ॥

(માનસ, સુન્દર. ૩૪/૨)

‘સ સર્વવિદ્ભજતિ માં સર્વભાવેન ભારત ॥ (૧૫/૧૮)

બીજાને પોતાનો સેવક તે જ બનાવે છે, જેમાં કોઈ ઊણપ છે. ભગવાનમાં કોઈ ઊણપ છે જ નહીં, તેથી તેઓ પોતાના તરફથી કોઈને પોતાનો સેવક (આધીન) કઈ રીતે બનાવી શકે? પરંતુ કોઈ તેમનો દાસ થવા ઇચ્છે તો તેઓ રોકતા નથી અને અનુગ્રહપૂર્વક તેને સેવક સ્વીકારી લે છે. આ તેમની વિશેષ ઉદારતા છે ! જેમ નાના સરખા બાળકને જોઈને કોઈ વ્યક્તિ ખુશ થઈ જાય છે તો એનો અર્થ એ નથી કે તે બાળકથી તેને કોઈ સ્વાર્થ છે. એ જ રીતે જે ભગવાનનો સેવક બને છે, તેના સરળ ભાવથી ભગવાન રીઝી જાય છે — ‘મોરેં અધિક દાસ પર પ્રીતિ’ (માનસ. ઉત્તર. ૧૬/૪).

ગીતાના અઢારમા અધ્યાયમાં જ્યારે ભગવાન દ્વારા ‘યથેચ્છસિ તથા કુરુ’ સાંભળીને અર્જુન ગભરાઈ ગયા, ત્યારે ભગવાને કરુણાવશ થઈને અર્જુનને કહ્યું કે ‘તું મારી શરણમાં આવી જા — મામેકં શરણં વ્રજ’ (૧૮-૬૬). પરંતુ આવું કહેતાં પહેલાં ભગવાને કહ્યું કે આ બધાથી અત્યંત ગોપનીય (ગુપ્ત) વાત છે (૧૮/૬૪) અને પછી પણ કહ્યું કે આ વાતને હરકોઈને કહીશ નહીં. (૧૮/૬૭). આથી સાબિત થાય છે કે બીજાને પોતાનો સેવક બનાવવાની દાનત ન હોય તો પણ કોઈ બીજો આશરો ન મળતાં મનુષ્ય ગભરાઈ જાય અને તેમનો સેવક બનવા ઇચ્છે તો ભગવાન દયાવશ થઈને તેનો સ્વીકાર કરી લે છે. તાત્પર્ય એ થયું કે જે કોઈ દેવતા ઉપર શ્રદ્ધા રાખે છે, તેની શ્રદ્ધાને ભગવાન તે દેવતામાં દૃઢ કરી દે છે અને જે ભગવાન પર શ્રદ્ધા રાખે છે, તેની શ્રદ્ધાને ભગવાન પોતાનામાં દૃઢ કરી દે — તેમાં સંદેહ જ શો છે ! કારણ કે ભગવાનની દૃષ્ટિ ભક્તના હિતને માટે હોય છે, પોતાના સ્વાર્થને માટે નહીં.

—■—

સ તથા શ્રદ્ધયા યુક્તસ્તસ્યારાધનમીહતે ।

લભતે ચ તતઃ કામાન્મયૈવ વિહિતાન્હિ તાન્ ॥ ૨૨ ॥

તથા	= એ (મારા દ્વારા દૃઢ કરાયેલી)	આરાધનમ્	= (સકામ ભાવથી) ઉપાસના	લભતે	= પૂરી થાય છે;
શ્રદ્ધયા	= શ્રદ્ધાથી	ઈહતે	= કરે છે	હિ	= પરંતુ
યુક્તઃ	= યુક્ત થઈ	ચ	= અને	તાન્	= તે કામનાપૂર્તિ
સઃ	= એ માણસ	તતઃ	= તેની	મયા	= મારા વડે
તસ્ય	= તે દેવતાની	કામાન્	= તે કામના	એવ	= જ
				વિહિતાન્	= નિશ્ચિત કરેલી હોય છે.

ટીકા — ‘સ તથા શ્રદ્ધયા યુક્તઃ... મયૈવ વિહિતાન્હિ તાન્’ — મારા દ્વારા દૃઢ કરાયેલી શ્રદ્ધાથી સંપન્ન થયેલો તે મનુષ્ય તે દેવતાની આરાધનાની ચેષ્ટા કરે છે અને તે દેવતા દ્વારા જે કામનાપૂર્તિની આશા રાખે છે, તે કામનાની પૂર્તિ થાય છે. જોકે વાસ્તવમાં તે કામનાની પૂર્તિ મારા દ્વારા જ કરાયેલી હોય છે; પરંતુ તે તેને દેવતા દ્વારા જ પૂરી કરાયેલી માને છે. વાસ્તવમાં દેવતાઓમાં મારી જ શક્તિ છે અને મારા જ વિધાનથી તેઓ તેમની કામનાપૂર્તિ કરે છે.

જેવી રીતે સરકારી અફસરોને એક સીમિત અધિકાર આપવામાં આવે છે કે ‘તમે લોકો અમુક વિભાગમાં અમુક અવસર પર આટલો ખર્ચ કરી શકો છો, આટલું ઇનામ

આપી શકો છો.’ એવી જ રીતે દેવતાઓમાં એક સીમા સુધી જ આપવાની શક્તિ હોય છે; આથી તેઓ એટલું જ આપી શકે છે, વધારે નહિ. દેવતાઓમાં વધુમાં વધુ એટલી શક્તિ હોય છે કે તેઓ પોતપોતાના ઉપાસકોને પોતપોતાના લોકોમાં લઈ જઈ શકે છે. પરંતુ પોતાની ઉપાસનાનું ફળ ભોગવીને તેઓને ત્યાંથી પાછા ફરીને પછી સંસારમાં આવવું પડે છે (ગીતા - ૮/૧૬).

અહીં ‘મયૈવ’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે સંસારમાં આપમેળે જે કંઈ સંચાલન થઈ રહ્યું છે, તે બધું મારું જ કરેલું છે. આથી જે કોઈને જે કંઈ મળે છે, તે બધું મારા દ્વારા વિધાન કરેલું જ મળે છે. કારણ કે મારા સિવાય વિધાન કરવાવાળો બીજો કોઈ નથી. જો કોઈ મનુષ્ય આ રહસ્યને સમજી લે, તો પછી એ કેવળ મારી તરફ જ આકર્ષાશે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ભગવાને બધા દેવતાઓને અલગ-અલગ અને સીમિત અધિકાર આપેલા છે. પરંતુ ભગવાનનો અધિકાર અસીમ છે. ભગવાનમાં એ વિશેષતા છે કે તે કોઈના ઉપર શાસન કરતા નથી, કોઈને પોતાનો ગુલામ બનાવતા નથી. કોઈને પોતાનો ચેલો નથી બનાવતા, પરંતુ દરેકને પોતાનો મિત્ર બનાવે છે, પોતાના સમાન બનાવે છે. જેમ કે નિષાદરાજ સિદ્ધ ભક્ત હતો, વિભીષણ સાધક હતો અને સુગ્રીવ વિષયી હતો. પરંતુ ભગવાન શ્રીરામે ત્રણેયને પોતાના સખા (મિત્ર) બનાવ્યા. આ વિશેષતા દેવતાઓ વગેરેમાં જોવા નહીં મળે. તેથી વેદોમાં પણ ભગવાનને જીવના સખા કહેવામાં આવ્યા છે -

દ્વા સુપર્ણા સયુજા સખાયા સમાનં વૃક્ષં પરિષસ્વજાતે । (મુંડકો ૩/૧/૧, શ્વેતા૦ - ૪/૬)

ગીતામાં પણ ભગવાને અર્જુનને કહ્યું છે - ‘ભક્તોડસિમે સખા ચેતિ’ (૪/૩). અહીં ભગવાને ‘ભક્ત’ તો અર્જુનની દૃષ્ટિથી કહ્યું છે^૧, પરંતુ પોતાની દૃષ્ટિથી ‘સખા’ કહ્યું છે. ‘મમૈવાંશો જીવલોકે’ (૧૫/૭) આ પદોમાં પણ ભગવાને ‘એવ’ પદથી જીવને સાક્ષાત્ પોતાનું સ્વરૂપ કહ્યો છે. આ મારો જ અંશ છે - આવું કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે આમાં પ્રકૃતિનો અંશ બિલકુલ નથી.

—■—

સંબંધ - હવે ભગવાન ઉપાસના અનુસાર ફળનું વર્ણન કરે છે.

અન્તવતુ ફલં તેષાં તદ્ભવત્યલ્પમેધસામ્ ।

દેવાન્દેવયજો યાન્તિ મદ્ભક્તા યાન્તિ મામપિ ॥ ૨૩ ॥

તુ	= પરંતુ	ફલમ્	= ફળ	દેવાન્	= દેવતાઓને
તેષામ્	= તે	અન્તવત્	= (નાશવાન)	યાન્તિ	= પામે છે; (જ્યારે)
અલ્પમેધસામ્	= અલ્પબુદ્ધિવાળા મનુષ્યોને		અંતવાણું જ	મદ્ભક્તા:	= મારા ભક્તો
તત્	= તે દેવતાઓની આરાધનાનું	ભવતિ	= મળે છે,	મામ્	= મને
		દેવયજ:	= દેવતાઓને પૂજનારા	અપિ	= જ
				યાન્તિ	= પ્રાપ્ત થાય છે.

ટીકા - ‘અન્તવતુ ફલં તેષાં તદ્ભવત્યલ્પમેધસામ્’ - દેવતાઓની ઉપાસના કરવાવાળા અલ્પબુદ્ધિવાળા મનુષ્યોને અંતવાણું અર્થાત્ સીમિત અને નાશવાન ફળ મળે છે. અહીં શંકા થાય છે કે ભગવાનના દ્વારા વિધાન કરેલું ફળ તો નિત્ય જ હોવું જોઈએ, પછી તેમને અનિત્ય ફળ કેમ મળે છે? એનું સમાધાન એ છે કે એક તો તેમનામાં નાશવાન પદાર્થોની કામના છે અને બીજી વાત, તેઓ દેવતાઓને ભગવાનથી અલગ માને છે. એટલા માટે તેમને નાશવાન

ફળ મળે છે. પરંતુ તેમને બે ઉપાયોથી અવિનાશી ફળ મળી શકે છે - એક તો તેઓ કામના ન રાખીને (નિષ્કામભાવે) દેવતાઓની ઉપાસના કરે તો તેમને અવિનાશી ફળ મળી જશે, અને બીજું, તેઓ દેવતાઓને ભગવાનથી ભિન્ન ન સમજીને અર્થાત્ ભગવત્સ્વરૂપ જ સમજીને તેઓની ઉપાસના કરે તો, જો કામના રહી પણ જશે તોપણ સમય આવ્યે તેમને અવિનાશી ફળ મળી શકે છે અર્થાત્ ભગવત્પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે.

૧. અર્જુનની દૃષ્ટિથી એટલા માટે ‘ભક્ત’ કહ્યું છે કે અર્જુને ભગવાનની શરણાગતિ સ્વીકારી હતી - ‘શાધિ માં ત્વાં પ્રપન્નમ્’ (ગીતા - ૨/૭).

અહીં ‘તત્’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ફળ તો મારું વિધાન કર્યા પ્રમાણે જ મળે છે, પરંતુ કામના હોવાથી તે નાશવાન થઈ જાય છે.

અહીં ‘અલ્પમેધસામ્’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે તેમણે નિયમો તો અધિક ધારણ કરવા પડે છે તથા વિધિઓ પણ અધિક કરવી પડે છે, પરંતુ ફળ મળે છે સીમિત અને અંતવાળું. પરંતુ મારી આરાધના કરવામાં એટલા નિયમોની જરૂર નથી તથા એટલી વિધિઓની પણ આવશ્યકતા નથી, પરંતુ ફળ મળે છે અસીમ અને અનંત. આ રીતે દેવતાઓની ઉપાસનામાં નિયમો હોય અધિક, ફળ હોય અલ્પ અને વધારામાં થઈ જાય છે જન્મમરણરૂપી બંધન અને મારી આરાધનામાં નિયમો હોય થોડા, ફળ હોય અધિક અને થઈ જાય કલ્યાણ. આવું હોવા છતાં પણ તેઓ એ અન્ય દેવતાઓની ઉપાસના કરે છે અને મારી ઉપાસના નથી કરતા. એટલા માટે તેમની બુદ્ધિ અલ્પ છે. તુચ્છ છે.

‘દેવાન્દેવયજો યાન્તિ મદ્રક્તા યાન્તિ મામપિ’ – દેવતાઓનું પૂજન કરવાવાળા દેવતાઓને પ્રાપ્ત થાય છે અને મારું પૂજન કરવાવાળા મને જ પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં ‘અપિ’ પદથી એ સિદ્ધ થાય છે કે મારી ઉપાસના કરવાવાળાઓની કામનાપૂર્તિ પણ થઈ શકે છે અને મારી પ્રાપ્તિ તો થઈ જ જાય છે અર્થાત્ મારા ભક્તો સકામ હોય કે નિષ્કામ, તે તમામ મને જ પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ ભગવાનની ઉપાસના કરનારાઓની બધી જ કામનાઓ પૂરી થઈ જાય એ નિયમ નથી. ભગવાન યોગ્ય સમજે તો પૂરી કરી પણ દે અને ન પણ કરે અર્થાત્ તેમનું હિત થતું હોય તો પૂરી કરી દે છે અને અહિત થતું હોય તો પૂરી કરી દે છે અને અહિત થતું હોય તો ગમે તેટલો પોકાર પાડવા છતાં અને રડવા છતાં પણ પૂરી કરતા નથી.

એ નિયમ છે કે ભગવાનની ભક્તિ કરવાથી ભગવાનના

નિત્યસંબંધની સ્મૃતિ થઈ જાય છે; કેમકે ભગવાનનો સંબંધ સદા રહેવાવાળો છે. આથી ભગવાનની પ્રાપ્તિ થયા પછી સંસારમાં પાછા ફરીને નથી આવવું પડતું – ‘યદ્ગત્વા ન નિવર્તન્તે’ (અ. ૧૫/૬). પરંતુ દેવતાઓનો સંબંધ સદા રહેવાવાળો નથી; કેમકે તે કર્મજનિત છે. આથી દેવતાલોકની પ્રાપ્તિ થતાં સંસારમાં પાછા ફરીને આવવું જ પડે છે – ‘ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોકં વિશન્તિ’ (અ. ૮/૨૧).

મારું ભજન કરવાવાળા મને જ પ્રાપ્ત થાય છે – આ જ ભાવને લીધે ભગવાને અર્થાર્થી, આર્ત, જિજ્ઞાસુ અને જ્ઞાની – આ ચારેય પ્રકારના ભક્તોને સુકૃતી અને ઉદાર કહ્યા છે (અ. ૭/૧૬, ૧૮).

અહીં ‘મદ્રક્તા યાન્તિ મામપિ’નું તાત્પર્ય એ છે કે જીવ ગમે તેવાં આચરણોવાળો કેમ ના હોય અર્થાત્ તે દુરાચારીમાં દુરાચારી કેમ ના હોય, આખરે છે તો મારો જ અંશ. તેણે કેવળ આસક્તિ અને આગ્રહપૂર્વક સંસારની સાથે સંબંધ જોડી લીધો છે. જો સંસારની આસક્તિ અને આગ્રહ ન હોય તો તેને મારી પ્રાપ્તિ થઈ જ જશે.

વિશેષ વાત

સર્વ કંઈ ભગવત્સ્વરૂપ જ છે અને ભગવાનનું વિધાન પણ ભગવત્સ્વરૂપ છે – એવું હોવા છતાં પણ ભગવાનથી ભિન્ન સંસારની સત્તા માનવી અને પોતાની કામના રાખવી – એ બન્નેય પતનનાં કારણો છે. એમાંથી જો કામનાનો સર્વથા નાશ થઈ જાય તો સંસાર ભગવત્સ્વરૂપ દેખાવા લાગી જશે અને જો સંસાર ભગવત્સ્વરૂપ દેખાવા લાગી જાય તો કામના દૂર થશે. પછી તેની તમામ ક્રિયાઓ ભગવાનની સેવા બની જશે. જો સંસારનું ભગવત્સ્વરૂપ દેખાવું અને કામનાનું ન રહેવું – બન્ને એકસાથે થઈ જાય, તો પછી કહેવું જ શું છે?

પરિશિષ્ટ ભાવ : દેવતાઓની ઉપાસના કરવાવાળા તો વધારેમાં વધારે દેવતાઓના પુનરાવર્તી લોકોમાં જ જઈ શકે છે, પરંતુ ભગવાનની ઉપાસના કરવાવાળા ભગવાનને જ પ્રાપ્ત થાય છે. હા, જો સાધકની દેવતાઓમાં ભગવદ્બુદ્ધિ હોય અથવા પોતાનામાં નિષ્કામભાવ હોય તો તેનો ઉદ્ધાર થઈ જશે અર્થાત્ તે પણ ભગવાનને પ્રાપ્ત થઈ જશે. પરંતુ દેવતાઓમાં ભગવદ્બુદ્ધિ ન હોય અને પોતાનામાં નિષ્કામભાવ પણ ન હોય તો ઉદ્ધાર નહીં થાય.

દેવતાઓની ઉપાસનાનો દોષ એ છે કે, તેનું ફળ અંતવાળું અર્થાત્ નાશવાન હોય છે, કારણ કે દેવતાઓ પોતે મર્યાદિત અધિકાર ધરાવે છે. તેથી જે ભગવાનને છોડીને અન્ય દેવતાઓની ઉપાસના કરે છે, તે અલ્પબુદ્ધિના છે. જો તે અલ્પબુદ્ધિવાળા ન હોત તો નાશવાન ફળ આપનારા દેવતાઓની ઉપાસના કેમ કરત ? ભગવાનની જ ઉપાસના કરતા અથવા દેવતાઓમાં ભગવદ્બુદ્ધિ રાખતા. ભગવાનની ઉપાસના તો અત્યંત સુગમ છે. તેમાં વિધિ, નિયમ, પરિશ્રમની જરૂર નથી. તેમાં તો માત્ર ભાવ જ મુખ્ય છે. પરંતુ દેવતાઓની ઉપાસનામાં ક્રિયા, વિધિ અને પદાર્થો મુખ્ય છે.

મનુષ્યને સંસારની ગમે તેટલી વિદ્યાઓનું, કળા-કૌશલ્ય વગેરેનું જ્ઞાન થઈ જાય તો પણ તે ‘અલ્પમેધા’ (તુચ્છ

બુદ્ધિવાળો) જ છે. તે જ્ઞાન વાસ્તવમાં અજ્ઞાનને દૃઢ કરનારું છે. પરંતુ જેણે ભગવાનને જાણી લીધા છે, તેને કોઈ સાંસારિક વિદ્યા, કળા-કૌશલ્ય વગેરેનું જ્ઞાન ન હોવા છતાં પણ તે ‘સર્વવિત્’ (બધું જ જાણવાવાળો) છે (ગીતા-૧૫/૧૮).

—■—

સંબંધ — જોકે દેવતાઓની ઉપાસનાનું કળ સીમિત અને અંતવાળું હોય છે, છતાં પણ મનુષ્યો તેમાં કેમ ગુંચવાઈ જાય છે, ભગવાનની ઉપાસના કેમ નથી કરતા? — એનો ઉત્તર આગળના શ્લોકમાં આપે છે.

અવ્યક્તં વ્યક્તિમાપન્નં મન્યન્તે મામબુદ્ધયઃ ।
પરં ભાવમજાનન્તો મમાવ્યયમનુત્તમમ્ ॥ ૨૪ ॥

અબુદ્ધયઃ	= અજ્ઞાની મનુષ્યો	ભાવમ્	= ભાવને	મામ્	= મુજ સચ્ચિદાનંદધન
મમ	= મારા	અજાનન્તઃ	= નહિ જાણતા હોઈ		પરમાત્માને
પરમ્	= પરમ,	અવ્યક્તમ્	= અવ્યક્ત અર્થાત્	વ્યક્તિમ્	= મનુષ્યની જેમ શરીર
અવ્યયમ્	= અવિનાશી (અને)		મન-ઇન્દ્રિયોથી પર	આપન્નમ્	= ધારણ કરવાવાળો
અનુત્તમમ્	= સર્વશ્રેષ્ઠ		(એવા)	મન્યન્તે	= માને છે.

ટીકા — ‘અવ્યક્તં વ્યક્તિમાપન્નં... મમાવ્યય-મનુત્તમમ્’ — જે મનુષ્યો બુદ્ધિહીન છે અને જેમની મારામાં શ્રદ્ધાભક્તિ નથી, તેઓ અલ્પમતિને કારણે અર્થાત્ સમજવાની ઊણપને કારણે મને સાધારણ મનુષ્યની જેમ અવ્યક્તથી વ્યક્ત થવાવાળો અર્થાત્ જન્મવા-મરવાવાળો માને છે. મારો જે અવિનાશી અવ્યયભાવ છે અર્થાત્ જેનાથી વધીને બીજો કોઈ હોઈ જ નથી શકતો અને જે સ્થળ, કાળ, વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરેમાં પરિપૂર્ણ રહીને એ બધાથી અતીત, સદા એકરૂપ રહેવાવાળો, નિર્મળ અને અસંબદ્ધ છે — એવા મારા અવિનાશી ભાવને તેઓ નથી જાણતા અને મારું અવતાર લેવાનું જે તાત્ત્વિક કારણ છે, તેને નથી જાણતા. એટલા માટે તેઓ મને સાધારણ મનુષ્ય માનીને મારી ઉપાસના નથી કરતા, પરંતુ દેવતાઓની ઉપાસના કરે છે.

‘અબુદ્ધયઃ’ પદનો એ અર્થ નથી કે તેમનામાં બુદ્ધિનો અભાવ છે, પરંતુ બુદ્ધિમાં વિવેક રહેવા છતાં પણ અર્થાત્ સંસારને ઉત્પત્તિ-વિનાશશીલ જાણતા હોવા છતાં પણ તેને માનતા નથી. આ જ તેઓમાં બુદ્ધિહીનતા છે, મૂઢતા છે.

બીજો ભાવ એ છે કે કામનાને કોઈ રાખી નથી શકતું, કામના રહી નથી શક્તી; કેમકે કામના પહેલાં ન હતી અને કામનાપૂર્તિ બાદ પણ કામના રહેતી નથી. વાસ્તવમાં કામનાની સત્તા જ નથી, છતાં પણ તેનો ત્યાગ નથી કરી શકતા — એ જ અલ્પબુદ્ધિપણું છે.

મારા સ્વરૂપને ન જાણવાથી તેઓ અન્ય દેવતાઓની ઉપાસનામાં લાગી ગયા અને ઉત્પત્તિ-વિનાશશીલ પદાર્થોની કામનામાં લાગી જવાથી તે બુદ્ધિહીન મનુષ્યો મારાથી

વિમુખ બની ગયા. જોકે તેઓ મારાથી અલગ નથી થઈ શકતા તથા હું પણ તેઓનાથી અલગ નથી થઈ શકતો, તોપણ કામનાને કારણે તેમનું જ્ઞાન ઢંકાઈ જવાથી તેઓ દેવતાઓની તરફ આકર્ષાય છે. જો તેઓ મને જાણી લેત તો પછી કેવળ મારું જ ભજન કરત.

(૧) બુદ્ધિમાન મનુષ્યો તે હોય છે, જેઓ ભગવાનને શરણે જાય છે. તેઓ ભગવાનને જ સર્વોપરી માને છે.

(૨) અલ્પમતિવાળા મનુષ્યો તે હોય છે, જેઓ દેવતાઓને શરણે જાય છે. તેઓ દેવતાઓને પોતાનાથી મોટા માને છે, જેથી તેઓમાં થોડી નમ્રતા અને સરળતા રહે છે.

(૩) બુદ્ધિહીન મનુષ્યો તે હોય છે, જેઓ ભગવાનને દેવતા જેવા પણ નથી માનતા; પરંતુ સાધારણ મનુષ્યો જેવા જ માને છે. તેઓ પોતાને જ સર્વોપરી કે બધાથી મોટા માને છે (ગીતા — ૧૬/૧૪-૧૫). આ જ ત્રણેમાં અંતર છે.

‘પરં ભાવમજાનન્તઃ’નું તાત્પર્ય એ છે કે હું અજન્મા, અવિનાશી અને સર્વલોકોનો ઈશ્વર હોવાથી પોતાની (મારી) પ્રકૃતિને વશમાં કરીને યોગમાયાથી પ્રકટ થાઉં છું — આ મારા પરમભાવને બુદ્ધિહીન મનુષ્ય જાણતા નથી.

‘અનુત્તમમ્’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે પંદરમા અધ્યાયમાં જેને ક્ષરથી અતીત અને અક્ષરથી ઉત્તમ બતાવ્યો છે અર્થાત્ જેનાથી ઉત્તમ બીજો કોઈ છે જ નહિ, એવા મારા અનુત્તમ ભાવને તેઓ નથી જાણતા.

વિશેષ વાત

આ (ચોવીસમા) શ્લોકનો અર્થ કેટલાક એવો કરે છે કે ‘(યે) અવ્યક્તં માં વ્યક્તિમાપત્તં મન્યન્તે (તે) અબુદ્ધયઃ’ અર્થાત્ જેઓ સદા નિરાકાર રહેવાવાળા મને કેવળ સાકાર માને છે, તેઓ નિર્બુદ્ધિ છે; કેમકે તેઓ મારા અવ્યક્ત, નિર્વિકાર અને નિરાકાર સ્વરૂપને નથી જાણતા. બીજા કેટલાક એવો અર્થ કરે છે કે ‘(યે) વ્યક્તિમાપત્તં મામ્ અવ્યક્તં મન્યન્તે (તે) અબુદ્ધયઃ’ અર્થાત્ હું અવતાર લઈને તારો સારથિ બનેલો છું – એવા મને કેવળ નિરાકાર માને છે, તેઓ નિર્બુદ્ધિ છે; કેમકે તેઓ મારા સર્વશ્રેષ્ઠ-અવિનાશી ભાવને નથી જાણતા.

ઉપર્યુક્ત બન્ને અર્થોમાંથી કોઈ પણ અર્થ બરાબર નથી. કારણ કે એવો અર્થ માનતાં કેવળ નિરાકારને માનવાવાળા સાકારરૂપની અને સાકારરૂપના ઉપાસકોની નિંદા કરશે અને કેવળ સાકારને માનવાવાળા નિરાકારરૂપની અને નિરાકાર રૂપના ઉપાસકોની નિંદા કરશે. આ બધું એકદેશીયપણું જ છે.

પૃથ્વી, જળ, તેજ વગેરે તો મહાભૂતો છે, કે જે વિનાશી અને વિકારી છે, તેઓ પણ બબ્બે જાતનાં હોય છે – સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ. જેમ કે સ્થૂળરૂપે પૃથ્વી સાકાર છે અને

પરમાણુરૂપે નિરાકાર છે; જળ બરફ, બુંદ, વાદળ અને વરાળરૂપે સાકાર છે અને પરમાણુરૂપે નિરાકાર છે; તેજ (અગ્નિતત્ત્વ) લાકડાં અને દીવાસળીમાં રહેતું હોઈને નિરાકાર છે અને પ્રજ્વલિત બનવાથી સાકાર છે, વગેરેવગેરે. આ રીતે ભૌતિક સૃષ્ટિનાં પણ બન્ને રૂપો હોય છે અને બન્ને હોવા છતાં પણ વાસ્તવમાં એ બે નથી હોતાં. સાકાર થતાં નિરાકારમાં કોઈ બાધ નથી આવતો અને નિરાકાર થતાં સાકારમાં કોઈ બાધ નથી આવતો. પછી પરમાત્માને સાકાર અને નિરાકાર બન્ને થવામાં શો બાધ છે? અર્થાત્ કોઈ બાધ નથી. તેઓ સાકાર પણ છે અને નિરાકાર પણ છે, સગુણ પણ છે અને નિર્ગુણ પણ છે.

ગીતા સાકાર-નિરાકાર, સગુણ-નિર્ગુણ – બન્નેને માને છે. નવમા અધ્યાયના ચોથા શ્લોકમાં ભગવાને પોતાને ‘અવ્યક્તમૂર્તિ’ કહ્યા છે. ચોથા અધ્યાયના છઠા શ્લોકમાં ભગવાને કહ્યું છે હું અજન્મા હોવા છતાં પણ પ્રગટ થાઉં છું, અવિનાશી હોવા છતાં પણ અંતર્ધાન થઈ જાઉં છું અને બધાનો ઈશ્વર હોવા છતાં પણ આજ્ઞાપાલક (પુત્ર અને શિષ્ય) બની જાઉં છું. આથી નિરાકાર હોવા છતાં સાકાર થવામાં અને સાકાર હોવા છતાં નિરાકાર થવામાં ભગવાનમાં કિંચિત્માત્ર પણ અંતર નથી આવતું. એવા ભગવાનના સ્વરૂપને ન જાણવાને કારણે લોકો એમના વિષયમાં જાતજાતની કલ્પનાઓ કર્યા કરે છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ભગવાન વ્યક્ત પણ છે અને અવ્યક્ત પણ છે, લૌકિક પણ છે અને અલૌકિક પણ છે – ‘વાસુદેવઃ સર્વમ્’ (ગીતા-૭/૧૮), ‘સદસચ્ચાહમર્જુન’ (ગીતા - ૮/૧૮). પરંતુ બુદ્ધિહીન મનુષ્ય ભગવાનને તે પ્રાણીઓની જેમ અવ્યક્તથી વ્યક્ત થવાવાળા અર્થાત્ લૌકિક (જન્મવા-મરવાવાળા) માને છે, જેના માટે ભગવાને કહ્યું છે –

અવ્યક્તાદીનિ ભૂતાનિ વ્યક્તમધ્યાનિ ભારત । અવ્યક્તનિધનાન્યેવ તત્ર કા પરિદેવના ॥

(ગીતા - ૨/૨૮)

‘હે ભારત ! બધાં જ પ્રાણીઓ જન્મ પૂર્વે અપ્રગટ હતાં અને મર્યા પછી પણ અપ્રગટ થઈ જનાર છે, તેથી તેમાં શોક કરવાની વાત જ ક્યાં છે ?

ભગવાન મનુષ્યની જેમ અવ્યક્તથી વ્યક્ત નથી થતા, બલ્કે અવ્યક્ત રહેવા છતાં પણ વ્યક્ત થાય છે અને વ્યક્ત હોવા છતાં પણ અવ્યક્ત રહે છે.

‘પરમ્’ – ભગવાન દેવતાઓની ઉપાસના કરવાવાળાઓને શ્રદ્ધા પણ આપે છે અને તેમની ઉપાસનાનું ફળ આપે છે – આ ભગવાનનો પરમ અર્થાત્ પક્ષપાતરહિત ભાવ છે.

‘અવ્યયમ્’ – દેવતાઓ સાપેક્ષ અવિનાશી (અમર) છે, સર્વથા અવિનાશી નથી. પરંતુ ભગવાન નિરપેક્ષ અવિનાશી છે. તેમના જેવો અવિનાશી બીજો કોઈ નથી અને કોઈ થશે પણ નહીં.

‘અનુત્તમમ્’ – ભગવાન પ્રાણીમાત્રનું હિત ઈચ્છે છે – આ ભગવાનનો સર્વશ્રેષ્ઠ ભાવ છે. આનાથી શ્રેષ્ઠ બીજો કોઈ ભાવ થઈ જ નથી શકતો.

—■—

સંબંધ – ભગવાનને સાધારણ મનુષ્ય માનવામાં શું કારણ છે? એના અંગે આગળનો શ્લોક કહે છે.

નાહં પ્રકાશઃ સર્વસ્ય યોગમાયાસમાવૃતઃ ।
મૂઢોડયં નાભિજાનાતિ લોકો મામજમવ્યયમ્ ॥ ૨૫ ॥

અયમ્	= આ જે	અવ્યયમ્	= અવિનાશીને	સમાવૃતઃ	વડે સારી રીતે
મૂઢઃ	= અજ્ઞાની	ન,	= સારી પેઠે જાણતો		ઢંકાયેલો
લોકઃ	= જનસમુદાય	અભિજાનાતિ	(માનતો) નથી,	અહમ્	= હું
મામ્	= મુજ	સર્વસ્ય	= તે સૌની સામે	પ્રકાશઃ	= પ્રગટ
અજમ્	= અજન્મા (અને)	યોગમાયા-	= પોતાની યોગમાયા	ન	= નથી થતો.

ટીકા — ‘મૂઢોડયં નાભિજાનાતિ લોકો મામજમવ્યયમ્’ — હું અજ (અજન્મા) અવિનાશી છું અર્થાત્ જન્મ-મરણથી રહિત છું. આમ હોવા છતાં પણ હું પ્રગટ અને અંતર્ધાન થવાની લીલા કરું છું અર્થાત્ જ્યારે હું અવતાર લઉં છું, ત્યારે અજ (અજન્મા) હોવા છતાં પણ અવતાર લઉં છું અને અવ્યયાત્મા રહીને જ અંતર્ધાન થઈ જાઉં છું. જેવી રીતે સૂર્ય ભગવાન ઉદય થાય છે તો આપણી સામે આવી જાય છે અને અસ્ત છે થાય તો આપણાં નેત્રોથી ઓઝલ થઈ જાય છે, છુપાઈ જાય છે, એવી જ રીતે હું કેવળ પ્રગટ અને અંતર્ધાન થવાની લીલા કરું છું. જેઓ મને આ રીતે જન્મ-મરણથી રહિત માને છે, તેઓ તો જ્ઞાની છે (ગીતા — ૧૦/૩, ૧૫/૧૮). પરંતુ જેઓ મને સાધારણ પ્રાણીઓની જેમ જન્મવા-મરવાવાળો માને છે, તેઓ મૂઢ છે (ગીતા — ૮/૧૧).

ભગવાનને અજ અને અવિનાશી ન માનવાનું કારણ એ છે કે મનુષ્યની ભગવાનની સાથે જે સહજ આત્મીયતા છે, તેને ભૂલીને તેણે શરીરને પોતાનું માની લીધું કે ‘આ શરીર જ હું છું અને આ શરીર મારું છે.’ એટલા માટે તેની સામે પરદો આવી ગયો, જેનાથી તે ભગવાનને પણ પોતાની જેમ જ જન્મવા-મરવાવાળા માનવા લાગ્યો.

મૂઢ મનુષ્યો મને અજ અને અવિનાશી નથી જાણતા. તેઓના ન જાણવામાં બે કારણો છે — એક તો મારું યોગમાયાથી છુપું રહેવું અને એક તેઓની મૂઢતા. જેમ કે, કોઈ શહેરમાં કોઈનું એક ઘર છે અને તે પોતાના ઘરમાં બંધ છે તથા શહેરનાં તમામ ઘરો શહેરના કોટ (કિલ્લા)માં બંધ છે. જો તે મનુષ્ય બહાર નીકળવા ઇચ્છે તો પોતાના ઘરમાંથી તો નીકળી શકે છે, પરંતુ શહેરના કોટમાંથી નીકળવું એ તેના

હાથની વાત નથી. હા, જો એ શહેરનો રાજા ઇચ્છે તો એ કોટના દરવાજા પણ ખોલી શકે છે અને તેના ઘરનો દરવાજો પણ ખોલી શકે છે. જો એ માણસ પોતાના ઘરનો દરવાજો ન ખોલે તો રાજા એ દરવાજાને તોડી પણ શકે છે. એવી જ રીતે આ પ્રાણી પોતાની મૂઢતાને દૂર કરીને પોતાના નિત્ય સ્વરૂપને જાણી શકે છે. પરંતુ સર્વથા ભગવત્તત્ત્વનો બોધ તો ભગવાનની કૃપાથી જ થઈ શકે છે. ભગવાન જેને જણાવવા ઇચ્છે છે, તે જ તેમને જાણી શકે છે — ‘સોઈ જાનઈ જેહિ દેહુ જનાઈ’ (માનસ ૨/૧૨૭/૨). જો મનુષ્ય સર્વથા ભગવાનને શરણ થઈ જાય તો ભગવાન અજ્ઞાનને પણ દૂર કરી દે છે અને પોતાની માયાને પણ દૂર કરી દે છે.

‘નાહં પ્રકાશઃ સર્વસ્ય યોગમાયાસમાવૃતઃ’ — એ બધાની સામે અર્થાત્ એ મૂઢ સમુદાયની સામે હું ભગવદ્રૂપે પ્રગટ નથી થતો. કારણ કે તેઓ મને અજ-અવિનાશી ભગવદ્રૂપે જાણવા અથવા માનવા જ નથી ઇચ્છતા, પરંતુ તેઓ મને સાધારણ મનુષ્ય માનીને મારી અવહેલના કરે છે. આથી તેમની સામે હું પોતાના ભગવત્સ્વરૂપે કેવી રીતે પ્રગટ થાઉં? તાત્પર્ય એ છે કે જેઓ મને અજ-અવિનાશી નથી માનતા, પરંતુ મને જન્મવા-મરવાવાળો માને છે, તેઓની સામે હું પોતાની યોગમાયાથી છુપો રહું છું અને સામાન્ય મનુષ્યો જેવો જ રહું છું. પરંતુ જેઓ મને અજ, અવિનાશી અને સઘળાં પ્રાણીઓનો ઈશ્વર માને છે અને મારામાં શ્રદ્ધા-વિશ્વાસ રાખે છે, તેઓના ભાવોના અનુસાર હું તેઓની સામે પ્રગટ રહું છું.

ભગવાનની યોગમાયા વિચિત્ર, વિલક્ષણ અને અલૌકિક છે. મનુષ્યોનો ભગવાનના પ્રત્યે જેવો ભાવ હોય છે, તેને અનુસાર જ તેઓ યોગમાયા-સમાવૃત્ત ભગવાનને દેખે છે.^૧

૧. (૧) મલ્લાનામશનિર્નૃણાં નરવરઃ સ્ત્રીણાં સ્મરો મૂર્તિમાન્ ગોપાનાં સ્વજનોડસતાં ક્ષિતિભુજાં શાસ્તા સ્વપિત્રોઃ શિશુઃ ।

મૃત્યુર્ભોજપતેર્વિરાડવિદુષાં તત્ત્વં પરં યોગિનાં વૃષ્ણીનાં પરદેવતેતિ વિદિતો રક્તં ગતઃ સાગ્રજઃ ॥

(શ્રીમદ્ભા. ૧૦/૪૩/૧૭)

જે સમયે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ બલરામજીની સાથે રંગભૂમિમાં પધાર્યા, તે સમયે તેઓ પહેલવાનોને વજ્રકઠોર-શરીર, સાધારણ મનુષ્યોને નરરત્ન, સ્ત્રીઓને મૂર્તિમાન કામદેવ, ગોપોને સ્વજન, દુષ્ટ રાજાઓને શિક્ષા કરવાવાળા શાસક, માતાપિતા સમાન મોટાઓ અને વૃદ્ધોને શિશુ, કંસને મૃત્યુ, અજ્ઞાનીઓને વિરાટ, યોગીઓને પરમતત્ત્વ અને ભક્તશિરોમણિ વૃષ્ણિવંશીઓને પોતાના ઇષ્ટદેવ જણાયા.

(૨) જિન્હ કે રહી ભાવના જૈસી । પ્રભુ મૂરતિ તિન્હ દેખી તૈસી ॥ (માનસ ૧/૨૪૧/૨)

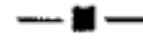
અહીં ભગવાને કહ્યું છે કે જેઓ મને અજ-અવિનાશી નથી જાણતા, તેઓ મૂઢ છે અને દસમા અધ્યાયના બીજા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે દેવતાઓ અને મહર્ષિઓ મારા પ્રભાવને નથી જાણતા. આ અંગે શંકા થાય કે ભગવાનને અજ-અવિનાશી ન જાણવા અને એમના પ્રભાવને ન જાણવો — આ બન્ને વાતો તો એક જ થઈ ગઈ; પરંતુ અહીં ન જાણવાવાળાઓને મૂઢ કહ્યા છે અને ત્યાં તેમને મૂઢ નથી કહ્યા, એવું કેમ? આનું સમાધાન એ છે કે ભગવાનના પ્રભાવને અર્થાત્ પ્રગટ થવાને ન જાણવું એ દોષ નથી; કેમકે ત્યાં ભગવાનને પોતે કહ્યું છે કે હું બધી રીતે દેવતાઓ અને મહર્ષિઓનો

આદિ છું. જેમ કે બાળક પોતાના પિતાના જન્મને કેવી રીતે દેખી શકે છે? કેમકે એ તે સમયે પેદા જ નહોતો થયો. આથી તેનું પિતાના જન્મને ન જાણવું એ દોષ નથી. એવી જ રીતે ભગવાનના પ્રગટ થવાના હેતુઓને પૂરા ન જાણવા એ દેવતાઓ અને મહર્ષિઓને માટે કોઈ દોષ નથી. ભગવાનના પ્રગટ થવાને કોઈ સર્વથા જાણી જ નથી શકતું. એટલા માટે ત્યાં દેવતાઓ અને મહર્ષિઓને મૂઢ નથી બતાવ્યા. મનુષ્ય ભગવાનને અજ-અવિનાશી જાણી શકે છે અને માની શકે છે. જો તેઓ ભગવાનને અજ-અવિનાશી ના માને તો એ તેઓનો દોષ છે. એટલા માટે તેઓને અહીં મૂઢ કહ્યા છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : જે બુદ્ધિહીન મનુષ્યો ભગવાનને નથી માનતા, ભગવાન અવતારકાળમાં બધાંની સામે પ્રગટ થતાં હોવા છતાં પણ, તેમની સામે પ્રગટ થતા નથી.

- યે યથા માં પ્રપદ્યન્તે તાંસ્તથૈવ ભજામ્યહમ્' (ગીતા — ૪/૧૧). વાસ્તવમાં ભગવાન અપ્રગટ રહેવા ઈચ્છતા નથી. પરંતુ જે તેમને માનતા નથી, તેમની સામે એ કઈ રીતે પ્રગટ થાય ?

અવતારકાળમાં ભગવાન લૌકિકરૂપમાં દેખાવા છતાં વાસ્તવમાં સદા અલૌકિક જ રહે છે, પરંતુ રાગ-દ્વેષને કારણે અજ્ઞાની મનુષ્યોને ભગવાન અજ્ઞાની દેખાય છે અર્થાત્ ભગવાનરૂપે ન દેખાતાં મનુષ્યરૂપે જ દેખાય છે.

સંબંધ — જેઓ ભગવાનને અજ-અવિનાશી નથી માનતા, તેઓની જ સામે માયાનો પરદો રહે છે, પરંતુ ભગવાનની સામે તે પરદો નથી રહેતો — એનું વર્ણન આગળના શ્લોકમાં કરે છે.

વેદાહં સમતીતાનિ વર્તમાનાનિ ચાર્જુન ।

ભવિષ્યાણિ ચ ભૂતાનિ માં તુ વેદ ન કશ્ચન ॥ ૨૬ ॥

અર્જુન	= હે અર્જુન!	ચ	= અને	તુ	= પરંતુ
ભૂતાનિ	= જે પ્રાણી	ભવિષ્યાણિ	= ભવિષ્યમાં થનાર	મામ્	= મને
સમતીતાનિ,	= પૂર્વ થઈ ગયેલાં		(આ બધાં	કશ્ચન	= કોઈ પણ (ભક્તિ
ચ	અને		પ્રાણીઓને તો)		વિનાનો માણસ)
વર્તમાનાનિ	= વર્તમાનમાં	અહમ્	= હું	ન	= નથી
	હયાત છે	વેદ	= જાણું છું,	વેદ	= જાણી શકતો.

ટીકા — ‘વેદાહં સમતીતાનિ... માં તુ વેદ ન કશ્ચન’ — અહીં ભગવાને પ્રાણીઓને માટે તો ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યકાળનાં ત્રણ વિશેષણો આપ્યાં છે; પરંતુ પોતાને માટે ‘અહં વેદ’ પદોથી કેવળ વર્તમાનકાળનો જ પ્રયોગ કર્યો છે. એનું તાત્પર્ય એ છે કે ભગવાનની દૃષ્ટિમાં ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન — એ ત્રણે કાળ વર્તમાન જ છે. આથી ભૂતનાં પ્રાણી હોય, ભવિષ્યનાં પ્રાણી હોય અથવા વર્તમાનનાં પ્રાણી

હોય — બધાં જ ભગવાનની દૃષ્ટિએ વર્તમાન હોવાથી ભગવાન બધાંને જ જાણે છે. ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન — એ ત્રણે કાળ તો પ્રાણીઓની દૃષ્ટિએ છે, ભગવાનની દૃષ્ટિએ નહિ. જેવી રીતે સિનેમા જોવાવાળાઓને માટે ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યકાળનો ભેદ રહે છે, પરંતુ સિનેમાની ફિલ્મમાં સર્વ કંઈ વર્તમાન જ છે, એવી જ રીતે પ્રાણીઓની દૃષ્ટિએ ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યકાળનો ભેદ રહે છે,

પરંતુ ભગવાનની દૃષ્ટિએ સર્વ કંઈ વર્તમાન જ રહે છે, કારણ કે સઘળાં પ્રાણીઓ કાળની અંતર્ગત છે અને ભગવાન કાળથી અતીત છે. સ્થળ, કાળ, વસ્તુ, વ્યક્તિ, ઘટના, પરિસ્થિતિ વગેરે બદલાતાં રહે છે અને ભગવાન હરદમ તેવા ને તેવા જ રહે છે. કાળની અંતર્ગત આવેલાં પ્રાણીઓનું જ્ઞાન સીમિત હોય છે અને ભગવાનનું જ્ઞાન અસીમ છે. એ પ્રાણીઓમાં પણ કોઈ યોગનો અભ્યાસ કરીને જ્ઞાન વધારી લેશે તો તેઓ ‘યુગ્જ્ઞાન યોગી’ થશે અને જે સમયે જે વસ્તુને જાણવાને ઇચ્છશે, તે સમયે તે જ વસ્તુને તેઓ જાણશે. પરંતુ ભગવાન તો ‘યુક્ત યોગી’ છે અર્થાત્ યોગનો અભ્યાસ કર્યા વિના જ તેઓ સઘળા જીવોને અને સકળ સંસારને સર્વ સમયે આપોઆપ જાણે છે.

ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનના બધા જ જીવો નિત્ય-નિરંતર ભગવાનમાં જ રહે છે અને ભગવાનથી કદી અલગ થઈ જ નથી શકતા. ભગવાનમાં પણ એ તાકાત નથી કે તેઓ જીવોથી અલગ થઈ જાય! આથી પ્રાણી ગમે ત્યાં રહે, તેઓ કદી પણ ભગવાનની દૃષ્ટિથી ઓઝલ નથી થઈ શકતાં.

‘માં તુ વેદ ન કશ્ચન’નું તાત્પર્ય એ છે કે પૂર્વ-શ્લોકમાં કહેલા મૂઢ સમુદાયોમાંથી મને કોઈ નથી જાણતો અર્થાત્ જેઓ મને અજ અને અવિનાશી નથી માનતા, પરંતુ મને સાધારણ મનુષ્ય જેવો જન્મવા-મરવાવાળો માને છે, તે મૂઢોમાંથી મને કોઈ પણ નથી જાણતો, પરંતુ હું બધાંને જાણું છું.

જેવી રીતે વાંસનો પરદો દરવાજા ઉપર લટકાવી દેવાથી અંદરવાળાઓ તો બહારવાળાઓને સંપૂર્ણ રીતે દેખે છે, પરંતુ બહારવાળા કેવળ દરવાજા ઉપર ટીંગાવેલા પરદાને જ દેખે છે, અંદરવાળાઓને નહિ. એવી જ રીતે યોગમાયારૂપી પરદાથી સારી રીતે આવૃત થવાને કારણે ભગવાનને મૂઢ લોકો નથી દેખી શકતા, પરંતુ ભગવાન બધાંને દેખે છે.

અહીં એક શંકા થાય છે કે ભગવાન જ્યારે ભવિષ્યમાં થવાવાળાં બધાં પ્રાણીઓને જાણે છે, તો કોની મુક્તિ થશે અને કોણ બંધનમાં રહેશે — એ પણ જાણે જ છે; કેમકે ભગવાનનું જ્ઞાન નિત્ય છે. આથી તેઓ જેમની મુક્તિને જાણે છે, તેમની તો મુક્તિ થશે અને જેમને બંધનમાં જાણે છે, તેઓ બંધનમાં જ રહેશે. ભગવાનની આ સર્વજ્ઞતાથી તો મનુષ્યની મુક્તિ પરતંત્ર થઈ ગઈ, મનુષ્યના પ્રયત્નથી સાધ્ય ન રહી.

આનું સમાધાન એ છે કે ભગવાને પોતાના તરફથી મનુષ્યને અંતિમ જન્મ આપ્યો છે. હવે આ જન્મમાં મનુષ્યો પોતાનો ઉદ્ધાર કરી લે અથવા પતન કરી લે — એ તેના ઉપર નિર્ભર રહે છે (ગીતા — ૭/૨૭; ૮/૬). તેના ઉદ્ધાર અથવા પતનનો નિર્ણય ભગવાન નથી કરતા.

આ જ અધ્યાયના ઓગણીસમા શ્લોકમાં ભગવાને એમ કહ્યું છે કે ઘણા જ જન્મોના આ અંતિમ મનુષ્ય-જન્મમાં જે ‘સર્વ કંઈ વાસુદેવ જ છે’ એવા મારે શરણે થાય છે, તે મહાત્મા દુર્લભ છે. આનું તાત્પર્ય એ થયું કે મનુષ્ય શરીરમાં સઘળાં પ્રાણીઓને એ સ્વતંત્રતા છે કે તેઓ પોતાના અનંત જન્મોના સંચિત કર્મસમુદાયનો નાશ કરીને ભગવાનને પ્રાપ્ત કરી શકે છે, પોતાની મુક્તિ કરી શકે છે. જો એમ જ માનવામાં આવે કે કયું પ્રાણી ભવિષ્યમાં કંઈ ગતિએ જશે — એવો ભગવાનનો સંકલ્પ છે, તો પછી પોતાનો ઉદ્ધાર કરવામાં મનુષ્યની સ્વતંત્રતા જ નહિ રહે અને ‘આમ કરો’, ‘આમ ન કરો’ — એ ભગવાન, સંત, શાસ્ત્ર, ગુરુ વગેરેનો ઉપદેશ પણ વ્યર્થ જશે. એના સિવાય ‘જે જે મનુષ્ય જે જે દેવતાની ઉપાસના કરવા ઇચ્છે છે, તે તે દેવતા પ્રત્યે હું તેની શ્રદ્ધા દઢ કરી દઉં છું. (અ. ૭/૨૧) અને ‘અંત સમયમાં મનુષ્યો જે જે ભાવનું સ્મરણ કરીને શરીર છોડે છે, તે તેને તેને જ પ્રાપ્ત થાય છે’ (અ. ૮/૨૬) — આ રીતે ઉપાસના અને અંતકાલીન સ્મરણમાં સ્વતંત્રતા પણ નહિ રહે, કે જે ભગવાને મનુષ્યમાત્રને આપી રાખી છે.

વિના કારણ કૃપા કરવાવાળા પ્રભુ જીવને મનુષ્યશરીર આપે છે,^૧ જેનાથી આ જીવ મનુષ્યશરીર પામીને સ્વતંત્રતાથી પોતાનું કલ્યાણ કરી લે. ગીતામાં અગિયારમા અધ્યાયના તેત્રીસમા શ્લોકમાં જેવી રીતે ભગવાને અર્જુનને કહ્યું — ‘મયૈવૈતે નિહતાઃ પૂર્વમેવ નિમિત્તમાત્રં ભવ સવ્યસાચિન્’ અર્થાત્ મારા દ્વારા એ પહેલેથી જ મરાઈ ચૂક્યા છે, તું કેવળ નિમિત્તમાત્ર બની જા. એવી જ રીતે મનુષ્યમાત્રને વિવેક અને ઉદ્ધારની પૂરી સામગ્રી આપીને ભગવાને કહ્યું છે કે તું પોતાનો ઉદ્ધાર કરી લે અર્થાત્ પોતાના ઉદ્ધારમાં તું કેવળ નિમિત્તમાત્ર બની જા, મારી કૃપા તારી સાથે છે. આ મનુષ્યશરીરરૂપી નૌકા પ્રાપ્ત થયા છતાં અને (ભગવાન કહે છે) મારી કૃપારૂપી અનુકૂળ હવાનો સહયોગ મળવા છતાં જે મનુષ્ય ભવસાગરમાંથી તરતો નથી અર્થાત્ પોતાનો ઉદ્ધાર નથી કરતો, તે આત્મહત્યારો છે — ‘મયાનુકૂલેન નભસ્વતેરિતં પુમાન્

ભવાબ્ધિન તરેત્ સ આત્મહા' (શ્રીમદ્ભા. ૧૧/૨૦/૧૭). ગીતામાં પણ ભગવાને કહ્યું છે કે જે પરમાત્મતત્ત્વને સર્વ જગાએ સમાન રીતે પરિપૂર્ણ જુએ છે, તે પોતાની હત્યા નથી કરતો, એટલા માટે તે પરમગતિને પ્રાપ્ત થાય છે (અ. ૧૩/૨૮). આનાથી પણ એ સિદ્ધ થયું કે મનુષ્યશરીર પ્રાપ્ત થતાં પોતાનો ઉદ્ધાર કરવાનો અધિકાર, સામર્થ્ય, સમજ, વગેરે પૂરી સામગ્રી મળે છે. આવો અમૂલ્ય અવસર પામીને પણ જે પોતાનો ઉદ્ધાર નથી કરતો, તે પોતાની હત્યા કરે છે અને એનાથી જ તે જન્મ-મરણને પ્રાપ્ત થાય છે. જો આ જીવ મનુષ્યશરીર પામીને શાસ્ત્ર અને ભગવાનથી વિરુદ્ધ ન ચાલે તથા પોતાને મળેલી સામગ્રીનો યથાર્થ ઉપયોગ કરે, તો તેની મુક્તિ સ્વતઃસિદ્ધ છે. એમાં કોઈ વિઘ્ન આવી જ નથી શકતું.

મનુષ્યને માટે એ ખાસ વાત છે કે ભગવાને કૃપા કરીને જે સામર્થ્ય, સમજ વગેરે સામગ્રી આપી છે, તેનો હું દુરુપયોગ નહિ કરું, ભગવાનના સિદ્ધાંતોની વિરુદ્ધ નહિ ચાલુ — એવો એ અટલ નિશ્ચય કરી લેવો અને તે નિશ્ચય ઉપર દૃઢ રહેવું. જો પોતાની અસમર્થતાથી કદીક તેનો દુરુપયોગ પણ થઈ જાય તો મનમાં તેનો પસ્તાવો થઈ જાય અને ભગવાનને કહી દે કે 'હે નાથ! મારાથી ભૂલ થઈ ગઈ, હવે આવી ભૂલ કદી નહિ કરું. હે નાથ! મને એવું બળ આપો, જેથી કદી આપના સિદ્ધાંતથી વિપરીત ના ચાલું.' તો તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત થઈ જાય છે અને ભગવાન પાસેથી મદદ મળે છે.

મનુષ્યની અસમર્થતા બે રીતે હોય છે — એક અસમર્થતા એ હોય છે કે તે કરી જ નથી શકતો; જેમ કે — કોઈ નોકરને કોઈ માલિક એમ કહી દે કે 'તમે આ મકાનને ઉઠાવીને, એક માઈલ સુધી લઈ જઈને રાખી દો,' તો તે એ કામ કરી જ નથી શકતો. બીજી અસમર્થતા એ હોય છે કે તે કરી તો શકે છે અને કરવાનું ઇચ્છે પણ છે, છતાં પણ સમયસર પ્રમાદવશ નથી કરતો. આ અસમર્થતા સાધકમાં આવતી રહે છે. તેને દૂર કરવા માટે સાધક ભગવાનને કહે કે 'હે નાથ! હું આવો પ્રમાદ ફરી કદી ન કરું, એવી મને શક્તિ આપો.'

ભગવાનની જ આપેલી સ્વતંત્રતાને કારણે ભગવાન એવો સંકલ્પ કદી કરી જ નથી શકતા કે આ જીવના આટલા જન્મો થશે. એટલું જ નહિ, ચર-અચર અનંત જીવોને માટે પણ ભગવાન એવો સંકલ્પ નથી કરતા કે તેમના અનેક જન્મો થશે. હા, એ વાત જરૂર છે કે મનુષ્યના સિવાય બીજાં પ્રાણીઓની પાછળ પરંપરાથી કર્મફળોની કતાર લાગેલી છે, જેનાથી તેઓ વારંવાર જન્મતા-મરતાં રહે છે. એવી પરંપરામાં પડેલા જીવોમાંથી કોઈ જીવ કોઈક કારણથી મનુષ્યશરીરમાં અથવા કોઈ અન્ય યોનિમાં પણ પ્રભુનાં ચરણોને શરણે થઈ જાય તો ભગવાન તેના અનંત જન્મોનાં પાપોને નષ્ટ કરી દે છે —

કોટિ બિપ્ર બધ લાગહિં જાહૂ । આર્ઐ સરન તજઉં નહિં તાહૂ ॥
સનમુખ હોઈ જીવ મોહિ જબહીં । જન્મ કોટિ અધ નાસહિં તબહીં ॥
(માનસ ૫/૪૪/૧)

પરિશિષ્ટ ભાવ : અહીં શંકા થઈ શકે છે કે જ્યારે ભગવાન બધા જીવોને જાણે જ છે તો પછી જેમને બદ્ધ (બંધાયેલા) જાણે છે તે તો બદ્ધ જ રહેશે અને જેમને મુક્ત જાણે છે, તે જ મુક્ત થશે; કેમકે ભગવાનનું જ્ઞાન નિત્ય છે ! આ શંકા વસ્તુતઃ સંસારની સત્તા અને મહત્તાને લઈને (આપણી દૃષ્ટિમાં) છે. વાસ્તવમાં ભગવાન અને મહાત્મા — બંનેની દૃષ્ટિમાં સંસાર નથી, બલકે માત્ર ભગવાન જ છે — 'વાસુદેવઃ સર્વમ્'. આપણે જ અહંકારને કારણે સંસારને સત્તા અને મહત્તા આપી રાખી છે. તે માટે ભગવાન આપણી ભાષામાં ભૂત-ભવિષ્ય-વર્તમાનની વાત કહે છે. જો તેઓ આપણી ભાષામાં નહીં બોલે તો આપણે સમજીશું કેવી રીતે ? જેમ કે આપણને અંગ્રેજી ભાષા શિખવનાર જો અંગ્રેજી ભાષામાં જ બોલે તો આપણે અંગ્રેજી શીખી જ નહીં શકીએ.

ભગવાનનું જ્ઞાન નિત્ય છે. સર્વ કાંઈ ભગવાનના જ્ઞાનના અંતર્ગત છે. તેમના જ્ઞાનથી બહાર કાંઈ જ નથી. ભગવાનના જ્ઞાનમાં તેમના સિવાય કશું જ નથી. 'મત્તઃ પરતરં નાન્યત્કિંચિદસ્તિ' (ગીતા — ૭/૭). જીવે જ અહમ્ને કારણે (અજ્ઞાન) થી જગતને ધારણ કરી રાખ્યું છે — 'યથેદં ધાર્યતે જગત્' (ગીતા — ૭/૫). આથી બંધન અને મોક્ષ જીવના જ બનાવેલા છે. તત્ત્વથી ન બંધન છે, ન મોક્ષ; પરંતુ કેવલ પરમાત્મા જ છે.^૧

બે વાર 'ચ' પદ આપવાનું તાત્પર્ય એ છે કે કોઈ પણ કાળ સ્થાયી નથી. ન ભૂતકાળ સદા રહે છે, ન વર્તમાન સદા રહે છે અને ન ભવિષ્ય સદા રહે છે, પરંતુ ભગવાન સદા રહે છે. જેમ ભૂતકાળ અને ભવિષ્યકાળ અત્યારે નથી, તે જ પ્રમાણે

૧. ન નિરોધો ન ચોત્પત્તિર્ન બદ્ધો ન ચ સાધકઃ । ન મુમુક્ષુર્ન વૈ મુક્ત ઈત્યેષા પરમાર્થતા ॥ (આત્મોપનિષદ્ — ૩૧)
ન પ્રલય છે અને ન ઉત્પત્તિ છે, ન બદ્ધ છે અને ન સાધક છે, ન મુમુક્ષુ છે અને ન મુક્ત છે — આ જ પરમાર્થતા અર્થાત્ વાસ્તવિક તત્ત્વ છે.'

વર્તમાનકાળ પણ નથી. ભૂતકાળ અને ભવિષ્યકાળની સંધિને જ વર્તમાનકાળ કહીએ છીએ. પાણિનિ — વ્યાકરણનું એક સૂત્ર છે — ‘વર્તમાનસામીપ્યે વર્તમાનવદ્વા’ (૩/૩/૧૩૧) અર્થાત્ વર્તમાનસામીપ્ય પણ વર્તમાન જેવો હોય છે. જેમ ભૂતકાળ માટે કહીએ છીએ કે, ‘હું હમણાં જ આવ્યો છું’ અને ભવિષ્યકાળ માટે કહીએ છીએ ‘હું હમણાં જઈ રહ્યો છું’

- આ વર્તમાનસામીપ્ય છે. વાસ્તવમાં વર્તમાનસામીપ્યને જ વર્તમાનકાળ કહીએ છીએ. જો વર્તમાનકાળ વાસ્તવમાં હોત તો તે કદી ભૂતકાળમાં પરિણત ન થાત. વાસ્તવમાં કાળ વર્તમાન નથી બલકે ભગવાન જ વર્તમાન છે. મતલબ કે જે પ્રતિક્ષણ બદલાય છે, તે વર્તમાન નથી, બલકે જે ક્યારેય બદલાતો નથી, તે જ વર્તમાન છે. તેથી ભગવાને શ્લોકના આરંભમાં વર્તમાન ક્રિયા આપી છે — ‘વેદાહમ્’ (હું જાણું છું). ભગવાન ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન — બધામાં હંમેશાં વર્તમાન છે. પરંતુ ભગવાનમાં ન ભૂતકાળ છે, ન ભવિષ્યકાળ છે અને ન વર્તમાનકાળ છે. ભગવાનનું વર્તમાનપણું કાળને આધીન નથી. કારણ કે ભગવાન કાળાતીત છે. કાળ ન ભગવાનની દૃષ્ટિમાં છે, ન મહાત્માની દૃષ્ટિમાં.

—■—

સંબંધ — પૂર્વશ્લોકમાં ભગવાને એ કહ્યું કે મને કોઈ પણ નથી જાણતું, તો ભગવાનને ન જાણવામાં મુખ્ય કારણ શું છે? એનો ઉત્તર આગળના શ્લોકમાં આપે છે.

ઈચ્છાદ્વેષસમુત્થેન દ્વન્દ્વમોહેન ભારત ।
સર્વભૂતાનિ સમ્મોહં સર્ગે યાન્તિ પરંતપ ॥ ૨૭ ॥

ભારત	= હે ભરતવંશમાં ઉત્પન્ન	દ્વન્દ્વમોહેન	= દ્વન્દ્વ-મોહને લીધે	(અનાદિકાળથી)
પરંતપ	= શત્રુતાપન અર્જુન!		(મોહિત)	
ઈચ્છાદ્વેષ-	= ઈચ્છા (રાગ) અને	સર્વભૂતાનિ	= સઘળાં પ્રાણીઓ	સમ્મોહમ્ = મૂઢતાને અર્થાત્
સમુત્થેન	દ્વેષથી થવાવાળા	સર્ગે	= સંસારમાં	જન્મ-મરણને
				યાન્તિ = પ્રાપ્ત થઈ રહ્યાં છે.

ટીકા — ‘ઈચ્છાદ્વેષસમુત્થેન... સર્ગે યાન્તિ પરંતપ’ — ઈચ્છા અને દ્વેષથી દ્વન્દ્વમોહ પેદા થાય છે, જેનાથી મોહિત થઈને પ્રાણીઓ ભગવાનથી બિલકુલ વિમુખ થઈ જાય છે અને વિમુખ થવાથી વારંવાર સંસારમાં જન્મ લે છે.

મનુષ્યે સંસારથી વિમુખ થઈને કેવળ ભગવાન સાથે સંબંધ જોડવાની આવશ્યકતા છે. ભગવાન સાથે જોડાવામાં મોટું વિઘ્ન કયું છે? આ મનુષ્યશરીર વિવેકપ્રધાન છે; આથી મનુષ્યની પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ પશુ-પક્ષીઓના જેવી ન હોઈ, પોતાના વિવેક અનુસાર હોવી જોઈએ. પરંતુ મનુષ્ય પોતાના વિવેકને મહત્ત્વ ન આપીને રાગ અને દ્વેષને લીધે જ પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ કરે છે, જેનાથી તેનું પતન થાય છે.

મનુષ્યની બે મનોવૃત્તિઓ છે — એક તરફ જોડાવું અને બીજી તરફથી હઠાવવું. મનુષ્યે પરમાત્મામાં તો પોતાની વૃત્તિ જોડવાની છે અને સંસારથી પોતાની વૃત્તિ હઠાવવાની છે અર્થાત્ પરમાત્મા સાથે તો પ્રેમ કરવાનો છે અને સંસારથી વૈરાગ્ય કરવાનો છે. પરંતુ આ બન્ને વૃત્તિઓને જ્યારે મનુષ્ય કેવળ સંસારમાં જ જોડી દે છે, ત્યારે તે જ પ્રેમ અને વૈરાગ્ય ક્રમશઃ રાગ અને દ્વેષનાં રૂપ ધારણ કરી લે છે, જેનાથી મનુષ્ય સંસારમાં ફસાઈ

જાય છે અને ભગવાનથી સર્વથા વિમુખ થઈ જાય છે. પછી ભગવાનની તરફ ચાલવાનો અવસર જ નથી મળતો. ક્યારેક-ક્યારેક તે સત્સંગની વાતો પણ સાંભળે છે, શાસ્ત્ર પણ વાંચે છે, સાત્ત્વિક વાતો ઉપર વિચાર પણ કરે છે, મનમાં સાત્ત્વિક વાતો પેદા થઈ જાય તો તેને સારી પણ સમજે છે. છતાં પણ તેના મનમાં સંસાર પ્રત્યેના રાગને કારણે એ વાત ઊંડી ઊતરેલી રહે છે કે મારે તો સાંસારિક અનુકૂળતા પ્રાપ્ત કરવી છે અને પ્રતિકૂળતાને હઠાવવી છે, આ મારું ખાસ કામ છે; કેમકે તેના વિના મારો જીવનનિર્વાહ નહિ થાય.’ આ રીતે એ હૃદયમાં દૃઢતાથી રાગદ્વેષને પકડી રાખે છે; જેથી સાંભળવા, વાંચવા અને વિચાર કરવા છતાં પણ તેની વૃત્તિ રાગદ્વેષરૂપી દ્વન્દ્વને નથી છોડતી. આનાથી તે પરમાત્મા તરફ ચાલી નથી શકતો.

દ્વન્દ્વોમાં પણ જો તેનો રાગ મુખ્યરૂપે એક જ વિષયમાં થઈ જાય, તોપણ ઠીક છે. જેવી રીતે, બિલ્વમંગળની વૃત્તિ ચિંતામણિ નામની વેશ્યામાં લાગી ગઈ, તો તેમની વૃત્તિ સંસારથી તો હઠી જ ગઈ. જ્યારે વેશ્યાએ એવો પ્રહાર કર્યો કે — ‘આવા હાડમાંસનાં શરીરમાં તું આકૃષ્ટ થઈ ગયો છે, પણ જો ભગવાનમાં આટલો આકૃષ્ટ થઈ ગયો

હોત તો તારો ઉદ્ધાર થઈ જાત.’ આ વાત સાંભળી તેમની વૃત્તિ વેશ્યામાંથી હઠીને ભગવાન સાથે જોડાઈ ગઈ અને તેમનો ઉદ્ધાર થઈ ગયો. આ જ રીતે ગોપીઓનો ભગવાનમાં રાગ થઈ ગયો, તો તે રાગ પણ કલ્યાણ કરવાવાળો થઈ ગયો. શિશુપાલનો ભગવાનની સાથે દ્વેષ રહ્યો તો વેરપૂર્વક ભગવાનનું ચિંતન કરવાથી પણ તેનું કલ્યાણ થઈ ગયું. કંસને ભગવાનથી ભય થયો, તો ભયવૃત્તિથી ભગવાનનું ચિંતન કરવાથી તેનું પણ કલ્યાણ થઈ ગયું. હા, એ વાત જરૂર છે કે વેર અને ભયથી ભગવાનનું ચિંતન કરવાથી શિશુપાલ અને કંસ ભક્તિના આનંદને ન લઈ શક્યા. તાત્પર્ય એ છે કે કોઈ પણ રીતે ભગવાન તરફ આકર્ષણ થઈ જાય તો મનુષ્યનો ઉદ્ધાર થઈ જાય છે. પરંતુ સંસારમાં રાગ-દ્વેષ, કામ-ક્રોધ, સારું-ખરાબ, અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ વગેરે દ્વંદ્વો રહેવાથી મૂઢતા દઢ થાય છે અને મનુષ્યનું પતન થઈ જાય છે.

બીજું એ પણ સમજવું કે દ્વંદ્વથી સંસારનો સંબંધ દઢ થાય છે. જ્યારે કામનાને લીધે મનોવૃત્તિનો પ્રવાહ સંસાર તરફ વળી જાય છે, ત્યારે સાંસારિક અનુકૂળતા અને પ્રતિકૂળતાને લીધે રાગદ્વેષ થઈ જાય છે અર્થાત્ એક જ પદાર્થ ક્યારેક સારો લાગે છે, અને ક્યારેક ખરાબ લાગે છે; ક્યારેક તેમાં રાગ થાય છે, ક્યારેક દ્વેષ થાય છે, જેથી સંસારનો સંબંધ દઢ થઈ જાય છે. એટલા માટે ભગવાને બીજા અધ્યાયમાં ‘નિર્વંદ્વઃ’ (૨/૪૫) પદ વડે દ્વંદ્વરહિત થવાની આજ્ઞા આપી છે. નિર્વંદ્વ પુરુષ સુખપૂર્વક મુક્ત બની જાય છે — ‘નિર્વંદ્વો હિ મહાબાહો સુખં બન્ધાત્પ્રમુચ્યતે’ (અ. ૫/૩). સુખદુઃખ વગેરે દ્વંદ્વોથી રહિત થઈને ભક્તજન અવિનાશી પદને પ્રાપ્ત થાય છે — ‘દ્વંદ્વૈર્વિમુક્તાઃ સુખદુઃખસંજૈર્ગચ્છન્ત્યમૂઢાઃ પદમવ્યયં તત્’ (અ. ૧૫/૫). ભગવાને દ્વંદ્વને મનુષ્યનો ખાસ શત્રુ બતાવ્યો છે (અ. ૩/૩૪). જેઓ દ્વંદ્વમોહથી રહિત થાય છે, તેઓ દઢપ્રતી થઈને ભગવાનનું ભજન કરે છે (અ. ૭/૨૮). આ પ્રમાણે ગીતામાં દ્વંદ્વરહિત થવાની વાત ઘણી વાર આવી છે.

જન્મ-મરણમાં જવાનું કારણ શું છે? શાસ્ત્રોની દૃષ્ટિએ તો જન્મ-મરણનું કારણ અજ્ઞાન છે; પરંતુ સંતવાણીને જોવામાં આવે તો જન્મમરણનું ખાસ કારણ રાગને કારણે પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિનો દુરુપયોગ છે. ફળેચ્છાપૂર્વક શાસ્ત્ર વિહિત કર્મ કરવાથી અને પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિનો દુરુપયોગ કરવાથી અર્થાત્ ભગવદાજ્ઞાવિરુદ્ધ કર્મ કરવાથી સત-અસત યોનિઓની પ્રાપ્તિ થાય છે અર્થાત્ દેવતાઓની યોનિ,

ચોરાસી લાખ યોનિ અને નરક પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિનો સદુપયોગ કરવાથી સંમોહ અર્થાત્ જન્મમરણ દૂર થઈ જાય છે. તેનો સદુપયોગ કેવી રીતે કરવો? આપણને જે અવસ્થા કે પરિસ્થિતિ મળી છે, તેનો દુરુપયોગ ન કરવાનો નિર્ણય કરવામાં આવે કે ‘અમે દુરુપયોગ નહિ કરીએ અર્થાત્ શાસ્ત્ર અને લોકમર્યાદાથી વિરુદ્ધ કામ નહિ કરીએ.’ આ રીતે રાગરહિત થઈને દુરુપયોગ ન કરવાનો નિર્ણય થતાં સદુપયોગ પોતાની મેળે થવા લાગશે અર્થાત્ શાસ્ત્ર અને લોકમર્યાદાને અનુકૂળ કામ થવા લાગશે. જ્યારે સદુપયોગ થવા લાગશે તો તેનું આપણને અભિમાન નહિ થાય. કારણ કે આપણે તો દુરુપયોગ ન કરવાનો વિચાર કર્યો છે, સદુપયોગ કરવાનો વિચાર તો આપણે કર્યો જ નથી, પછી અભિમાન થશે કેવી રીતે? એનાથી તો કર્તૃત્વાભિમાનનો ત્યાગ થઈ જશે. જ્યારે અમે સદુપયોગ કર્યો જ નથી તો તેનું ફળ પણ આપણે કેવી રીતે ઈચ્છીશું? કેમકે સદુપયોગ તો થયો છે, કર્યો નથી. આથી તેનાથી ફળેચ્છાનો ત્યાગ થઈ જશે. કર્તૃત્વાભિમાન અને ફળેચ્છાનો ત્યાગ થવાથી અર્થાત્ બંધનનો અભાવ થવાથી મુક્તિ સ્વતઃસિદ્ધ છે.

પ્રાયઃ સાધકોમાં એ વાત દઢ થયેલી છે કે સાધનભજન, જપધ્યાન વગેરે કરવાનો વિભાગ અલગ છે અને સાંસારિક કામધંધો કરવાનો વિભાગ અલગ છે. આ બન્ને વિભાગોને કારણે સાધક ભજનધ્યાન વગેરેને તો વધારી દે છે, પરંતુ સાંસારિક કામધંધો કરવા જતાં રાગદ્વેષ, કામક્રોધ વગેરે તરફ ધ્યાન નથી આપતા, બલ્કે એવી દઢ ભાવના કેળવી દે છે કે કામધંધો કરવા જતાં રાગદ્વેષ તો થાય જ છે, એ તો દૂર થવાના જ નથી. આ ભાવનાથી બહુ ભારે અનર્થ એ થાય છે કે સાધકના રાગદ્વેષ ચાલુ રહે છે, જેનાથી સાધકની સાધનામાં જલદી ઉન્નતિ નથી થતી. વાસ્તવમાં સાધક પારમાર્થિક કાર્ય કરે કે ચાહે સાંસારિક કાર્ય કરે, તેના અંતઃકરણમાં રાગદ્વેષ રહેવા જ ન જોઈએ.

પારમાર્થિક અને સાંસારિક ક્રિયાઓમાં ભેદ હોવા છતાં પણ સાધકના ભાવમાં ભેદ ન હોવો જોઈએ અર્થાત્ પારમાર્થિક અને સાંસારિક બન્ને ક્રિયાઓ કરતી વેળાએ સાધકનો ભાવ એક જ રહેવો જોઈએ કે ‘હું સાધક છું અને મારે ભગવત્પ્રાપ્તિ કરવી છે.’ આ રીતે ક્રિયાભેદ તો રહેશે જ અને રહેવો પણ જોઈએ, પરંતુ ભાવભેદ નહિ રહે. ભાવભેદ ન રહેવાથી અર્થાત્ એક ભગવત્પ્રાપ્તિનો જ ભાવ (ઉદ્દેશ્ય) રહેવાથી પારમાર્થિક અને સાંસારિક બન્નેય ક્રિયાઓ સાધન બની જશે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : જોકે સંસાર-બંધનનું મૂળ કારણ અજ્ઞાન છે, તથાપિ અજ્ઞાનની અપેક્ષાએ પણ મનુષ્ય રાગ-દ્વેષરૂપ દ્વંદ્વથી સંસારમાં વધારે ફસાય છે. કોઈ દેશ, કાળ, વસ્તુ, વ્યક્તિ, પરિસ્થિતિ વગેરેને પોતાના સુખ-દુઃખનું કારણ માનવાથી રાગ-દ્વેષ પેદા થાય છે. જેને પોતાના સુખનું કારણ માનીએ છીએ, તેમાં ‘રાગ’ થઈ જાય છે અને જેને આપણા દુઃખનું કારણ માનીએ છીએ, તેમાં ‘દ્વેષ’ થઈ જાય છે. રાગ-દ્વેષ ગયા પછી મનુષ્ય સુખપૂર્વક સંસાર-બંધનથી મુક્ત થઈ જાય છે — ‘નિર્દ્વંદ્વો હિ મહાબાહો સુખં બન્ધાત્મમુચ્યતે’ (ગીતા — ૫/૩).

પહેલાં તેરમા શ્લોકમાં પણ ભગવાન કહી ચૂક્યા છે કે, ત્રણે ગુણોથી મોહિત પ્રાણી મને જાણતો નથી. આવાં મોહિત પ્રાણી ન સંસારને જાણે છે, ન ભગવાનને. સંસારમાં રચ્યા-પચ્યા રહીને મનુષ્ય સંસારને જાણી શકતો નથી અને ભગવાનથી અલગ રહીને મનુષ્ય ભગવાનને નથી જાણી શકતો. વાસ્તવમાં સંસારનું જ્ઞાન સંસારથી અલગ થવાથી અને ભગવાનનું જ્ઞાન ભગવાનથી અભિન્ન થવાથી જ થાય છે. સંસાર નથી — આ જ સંસારનું જ્ઞાન છે. વાસ્તવમાં જે છે જ નહીં, રહેતો જ નથી, તેનું જ્ઞાન કેવું ? સંસાર છે — એવું માનવું જ અજ્ઞાન છે.

—■—

સંબંધ — પૂર્વશ્લોકમાં ભગવાને દ્વંદ્વમોહથી મોહિત થવાવાળાઓની વાત બતાવી, હવે આગળના શ્લોકમાં દ્વંદ્વમોહથી રહિત થવાવાળાઓની વાત કહે છે.

येषां त्वन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।

ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां ददव्रताः ॥ ૨૮॥

તુ	= પરંતુ	પાપમ્	= પાપ	નિર્મુક્તા:	મુક્ત થયેલા
યેષામ્	= જે	અન્તગતમ્	= નષ્ટ થઈ ચૂક્યાં		મનુષ્યો
પુણ્યકર્મણામ્	= ઉત્તમ કર્મોનું		છે,	દદવ્રતા:	= દદનિશ્ચયી થઈને
	આચરણ કરનારા	તે	= તે	મામ્	= મને
જનાનામ્	= મનુષ્યોનાં	દ્વન્દ્વમોહ-	= દ્વંદ્વ-મોહથી	ભજન્તે	= (સર્વ રીતે) ભજે છે.

ટીકા — ‘યેષાં ત્વન્તગતં પાપં જનાનાં પુણ્યકર્મણામ્’ — દ્વંદ્વમોહથી મોહિત મનુષ્યો તો ભક્તિ નથી કરતા અને જે દ્વંદ્વમોહથી મોહિત નથી, તેઓ ભક્તિ કરે છે, તો ભક્તિ ન કરવાવાળાઓની અપેક્ષાએ ભક્તિ કરવાવાળાઓની વિલક્ષણતા બતાવવા માટે અહીં ‘તુ’ પદ આવ્યું છે.

જે મનુષ્યોએ ‘અમારે-તો ભગવતપ્રાપ્તિ જ કરવાની છે’ — એ ઉદ્દેશ્યને ઓળખી લીધો છે અર્થાત્ જેઓને ઉદ્દેશ્યની એ સ્મૃતિ-આંવી ગઈ છે કે આ મનુષ્યશરીર ભોગ ભોગવવાને માટે નથી, પરંતુ ભગવાનની કૃપાથી કેવળ એમની પ્રાપ્તિને માટે જ મળ્યું છે — એવો જેઓનો દૃઢ નિશ્ચય થઈ ગયો છે, તે મનુષ્યો જ ‘પુણ્યકર્મા’ છે. તાત્પર્ય એ થયું કે પોતાના એક નિશ્ચયથી જે શુદ્ધિ થાય છે, પવિત્રતા આવે છે, તે યજ્ઞ, દાન, તપ વગેરે ક્રિયાઓથી નથી આવતી. કારણ કે ‘અમારે તો એક ભગવાન તરફ જ ચાલવાનું છે’, એ નિશ્ચય પોતાનામાં થાય છે અને યજ્ઞ, દાન વગેરે ક્રિયાઓ બહારથી થાય છે.

‘અન્તગતં પાપમ્’ કહેવાનો ભાવ એ છે કે જ્યારે એ નિશ્ચય થઈ ગયો કે ‘મારે તો કેવળ ભગવાનની તરફ જ ચાલવાનું છે’ તો એ નિશ્ચયથી અર્થાત્ ઈશ્વરાભિમુખ

થવાથી વિમુખતા ચાલી ગઈ, જેનાથી પાપોની જડ જ કપાઈ ગઈ; કેમકે ભગવાનની વિમુખતા જ પાપોનું મુખ્ય કારણ છે. સંતોએ કહ્યું છે કે દોઢ જ પાપ છે અને દોઢ જ પુણ્ય છે. ભગવાનથી વિમુખ થવું એ પૂરું પાપ છે અને દુર્ગુણદુરાચારમાં લાગવું એ અડધું પાપ છે. એવી જ રીતે ભગવાનની સન્મુખ થવું એ પૂરું પુણ્ય છે અને સદ્ગુણ-સદાચારોમાં લાગવું એ અડધું પુણ્ય છે. તાત્પર્ય એ થયું કે જ્યારે મનુષ્ય ભગવાનને સર્વથા શરણે થઈ જાય છે, ત્યારે તેનાં પાપોનો અંત આવી જાય છે.

બીજો ભાવ એ છે કે જેઓનું લક્ષ્ય કેવળ ભગવાન છે, તેઓ પુણ્યકર્મા છે; કેમકે ભગવાનનું લક્ષ્ય થવાથી બધાં પાપો નષ્ટ થઈ જાય છે. ભગવાનનું લક્ષ્ય થવાથી પુરાણા કોઈ સંસ્કારથી પાપ થઈ પણ જશે, તોપણ તે રહેશે નહિ; કેમકે હૃદયમાં બિરાજમાન ભગવાન એ પાપને નષ્ટ કરી દે છે — ‘વિકર્મ યચ્ચોત્પતિતં કથગ્ચિદ્ ધુનોતિ સર્વં હૃદિ સન્નિવિષ્ટઃ’ (શ્રીમદ્ભા. ૧૧/૫/૪૨).

ત્રીજો ભાવ એ છે કે મનુષ્ય સાચા હૃદયથી એ દૃઢ નિશ્ચય કરી લે કે ‘હવે પછી હું કદી પાપ નહિ કરું’ તો તેનાં

પાપો નષ્ટ થઈ જાય છે.

‘તે દ્વન્દ્વમોહનિર્મુક્તા ભજન્તે માં દંઢવ્રતાઃ’ — પુણ્યકર્મા લોકો દ્વન્દ્વરૂપી મોહનો ત્યાગ કરીને અને દંઢવ્રતી બનીને ભગવાનની ભક્તિ કરે છે. દ્વન્દ્વ કેટલીયે જાતનાં હોય છે; જેવાં કે -

(૧) ભગવાનની ભક્તિ કરવી કે સંસારમાં આસક્ત રહેવું? કેમકે પરલોકને માટે ભગવાનની ભક્તિ આવશ્યક છે અને આ લોકને માટે સંસારનું કામ આવશ્યક છે.

(૨) વૈષ્ણવ, શૈવ, શાક્ત, ગાણપત અને સૌર — આ સંપ્રદાયોમાંથી કયા સંપ્રદાયમાં રહેવું અને કયા સંપ્રદાયમાં ન રહેવું?

(૩) પરમાત્માના સ્વરૂપના વિષયમાં દ્વૈત, અદ્વૈત, વિશિષ્ટદ્વૈત, શુદ્ધદ્વૈત, અચિંત્યભેદાભેદ વગેરે કેટલીયે જાતના સિદ્ધાંતો છે. એમાંથી કયા સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર કરવો અને કયા સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર ન કરવો?

(૪) પરમાત્માની પ્રાપ્તિના ભક્તિયોગ, જ્ઞાનયોગ, કર્મયોગ, ધ્યાનયોગ, હઠયોગ, લયયોગ, મંત્રયોગ વગેરે કેટલાયે માર્ગો છે. તેમાંથી કયા માર્ગને અપનાવવો અને કયા માર્ગનું અનુકરણ ન કરવું?

(૫) સંસારમાં અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ, હર્ષ-શોક, સારું-નરસું, સુખ-દુઃખ, રાગ-દ્વેષ વગેરે કેટલાંય દ્વન્દ્વો છે.

આ બધાં જ પારમાર્થિક અને સાંસારિક દ્વન્દ્વરૂપી મોહથી મુક્ત થયેલા મનુષ્યો દંઢવ્રતી થઈને ભગવાનની ભક્તિ કરે છે.

મનુષ્યનો એક જ પારમાર્થિક ઉદ્દેશ્ય થઈ જાય, તો પારમાર્થિક અને સાંસારિક બધાં જ દ્વન્દ્વો દૂર થઈ જાય છે. પારમાર્થિક ઉદ્દેશ્યવાળા સાધકો પોતપોતાની રુચિ, યોગ્યતા અને શ્રદ્ધા-વિશ્વાસ અનુસાર પોતપોતાના ઈષ્ટને સગુણ-સાકાર માને, નિર્ગુણ-નિરાકાર માને, દ્વિભુજ માને, ચતુર્ભુજ માને અથવા સહસ્રભુજ વગેરે માને, પરંતુ સંસારની વિમુખતામાં અને પરમાત્માની સન્મુખતામાં એ બધા એક છે. ઉપાસનાની પદ્ધતિઓ ભિન્ન-ભિન્ન હોવા છતાં પણ લક્ષ્ય બધાનું એક હોવાથી કોઈ પણ પદ્ધતિ નાની-મોટી નથી. જે સાધકના જે પદ્ધતિમાં શ્રદ્ધા-વિશ્વાસ હોય છે, તેને માટે તે જ પદ્ધતિ શ્રેષ્ઠ છે અને તેણે તે જ પદ્ધતિનું અનુસરણ કરવું જોઈએ. પરંતુ બીજાઓની પદ્ધતિની કે નિષ્ઠાની નિંદા કરવી

અને તેને નિમ્ન શ્રેણીની માનવી એ દોષ છે. જ્યાં સુધી આ સાધના વિષયનું દ્વન્દ્વ રહે છે અને સાધકમાં પોતાના પક્ષનો આગ્રહ અને બીજાઓનો નિરાદર રહે છે, ત્યાં સુધી સાધકને ભગવાનના સમગ્રરૂપનો અનુભવ નથી થતો. એટલા માટે આદર તો બધી પદ્ધતિઓનો અને નિષ્ઠાઓનો જ કરે, પરંતુ અનુસરણ પોતાની પદ્ધતિ અને નિષ્ઠાનું જ કરે; તો એથી સાધના વિષયનું દ્વન્દ્વ દૂર થઈ જાય છે.

મનુષ્યમાત્રની એ પ્રકૃતિ હોય છે, એવો એક સ્વભાવ હોય છે કે જ્યારે એ પારમાર્થિક વાતો સાંભળે છે, ત્યારે તે એમ સમજે છે કે સાધના કરીને પોતાનું કલ્યાણ કરવાનું છે; કેમકે મનુષ્યજન્મની સફળતા એમાં જ છે. પરંતુ જ્યારે તે વ્યવહારમાં આવે છે, ત્યારે તે એવું વિચારે છે કે ‘સાધનભજનથી શું થશે? સાંસારિક કામ તો કરવું જ પડશે; કેમકે સંસારમાં બેઠા છીએ; ચીજવસ્તુની આવશ્યકતા પડે છે, તેના વિના કેવી રીતે ચાલશે? આથી સંસારનું કાર્ય મુખ્ય રહેશે જ અને સ્મરણભક્તિનો નિત્યનિયમ તો સમય આવ્યે કરી લેવાનો છે, કેમકે સાંસારિક કામની જેટલી આવશ્યકતા છે, એટલી સ્મરણ-ભક્તિ અને નિત્ય-નિયમની નથી.’ એવી ધારણા રાખીને ભગવાનનું ભજન કરનારા મનુષ્યો બહુ જ છે.

ભગવાનની ભક્તિ તરફ વળેલાઓમાં પણ જેમણે એક નિશ્ચય કરી લીધો છે કે મારે તો પોતાનું કલ્યાણ કરવાનું છે, સાંસારિક લાભ-હાનિ થવું હોય તે થાય, તેની કોઈ પરવા નથી. કારણ કે સાંસારિક જેટલી પણ સિદ્ધિઓ છે, તે આંખ મીંચાતાં જ રહેવાની નથી — ‘સમ્મીલને નયનયોર્નહિ કિઞ્ચિદસ્તિ’ અને આ સાંસારિક વસ્તુઓને પ્રાપ્ત કરવાથી કેટલા દિવસો સુધી અમારું કામ ચાલશે? એવો વિચાર કરીને જેઓ એક ભગવાનની ભક્તિમાં લાગી જાય છે અને સાંસારિક માન-અપમાન વગેરે તરફ ધ્યાન નથી આપતા, એવા મનુષ્યો જ દ્વન્દ્વમોહથી છૂટેલા છે.

‘દંઢવ્રતાઃ’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે અમારે તો કેવળ પરમાત્માની તરફ જ જવું છે, અમારું બીજું કોઈ લક્ષ્ય છે જ નહિ. એ પરમાત્મા દ્વૈત છે કે અદ્વૈત, શુદ્ધદ્વૈત છે કે વિશિષ્ટદ્વૈત, સગુણ છે કે નિર્ગુણ, દ્વિભુજ છે કે ચતુર્ભુજ — એની સાથે અમારે કોઈ મતલબ નથી.^૧ એ અમારે માટે ગમે તેવી પણ પરિસ્થિતિ સર્જે. અમને ગમે ત્યાં રાખે અને ગમે

૧. જેવી રીતે ગજેન્દ્રે કહ્યું હતું-

યઃ ‘કશ્ચનેશો બલિનોઽન્તકોરગાત્ પ્રચણ્ડવેગાદભિધાવતો ભૃશમ્ ।

ભીતં પ્રપન્નં પરિપાતિ યદ્વયાન્મૃત્યુઃ પ્રધાવત્પરણં તમીમહિ ॥ (શ્રીમદ્ભા. ૮/૨/૩૩)

‘જે ઈશ્વર કોઈ પ્રચંડ વેગથી (બધાને ગળી જવાને માટે) દોડી રહેલા અત્યંત બળવાન કાળરૂપી સાપથી ભયભીત થઈને શરણમાં આવેલાની રક્ષા કરે છે; અને જેનાથી ભયભીત થઈને મૃત્યુ પણ દોડી રહ્યું છે, તેનું જ હું શરણ ગ્રહણ કરું છું.’

તેવી રીતે રાખે — એની સાથે પણ અમારે કોઈ મતલબ નથી. બસ, અમારે તો કેવળ પરમાત્માની તરફ જ જવું છે — એવા નિશ્ચયથી તેઓ દૃઢપ્રતી બની જાય છે.

પરમાત્માની તરફ પ્રયાણ કરનારાઓની સામે ત્રણ વાતો આવે છે — પરમાત્મા કેવા છે? જીવ કેવો છે? અને જગત કેવું છે? તો તેમના હૃદયમાં તેમનો સીધો ઉત્તર એ મળે છે કે ‘પરમાત્મા છે.’ તેઓ ક્યાં રહે છે, શું કરે છે વગેરે સાથે અમારે કોઈ મતલબ નથી, અમારે તો પરમાત્મા સાથે મતલબ છે. જીવ શું છે, તેનું કેવું સ્વરૂપ છે, તે ક્યાં રહે છે, તેની સાથે અમારે કોઈ મતલબ નથી. અમારે તો એટલું જ પર્યાપ્ત છે કે ‘હું છું.’ જગત કેવું છે, સારું છે કે ખરાબ છે, અમારે તેની સાથે કોઈ મતલબ નથી. અમારે તો એટલું જ જાણવું પર્યાપ્ત છે કે ‘જગત ત્યાજ્ય છે’ અને અમારે તેનો ત્યાગ કરવો છે. તાત્પર્ય એ થયું કે પરમાત્માની તરફ ચાલવું છે. સંસારને છોડવો છે અર્થાત્ ‘અમારે સંસારથી વિમુખ થઈને પરમાત્માની સન્મુખ થવું છે’ — આ જ સઘળાં દર્શનોનો સાર છે અને એને જ દૃઢપ્રતી થવું કહે છે. દૃઢપ્રતી સાધકના દ્વન્દ્વો નષ્ટ થઈ જાય છે; એક નિશ્ચય ન થવાથી જ દ્વન્દ્વો રહે છે, અન્યથા રહેતા નથી.

બીજો ભાવ એ છે કે તેઓને ન તો નિર્ગુણનું જ્ઞાન છે અને ન તેઓને સગુણનાં દર્શન થયાં છે, પરંતુ તેઓની માન્યતામાં સંસાર નિરંતર નષ્ટ થઈ રહ્યો છે, નિરંતર અભાવમાં જઈ રહ્યો છે અને બધાં સ્થળ, કાળ, વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરેમાં ભાવરૂપે એક પરમાત્મા જ છે — એવું માનીને તેઓ દૃઢપ્રતી થઈને ભજન કરે છે. જેવી રીતે પતિવ્રતા સ્ત્રી પતિને પરાયણ રહે છે, એવી જ રીતે ભગવાનને પરાયણ રહેવું એ જ એમની ભક્તિ છે.

વિશેષ વાત

શાસ્ત્રોમાં, સંતવાણીમાં અને ગીતામાં પણ એ વાત આવે છે કે પાપી મનુષ્યો પ્રાયઃ ભગવાનની ભક્તિ નથી કરી શકતા, પરંતુ આ એક સ્વાભાવિક સામાન્ય નિયમ છે. વાસ્તવમાં ગમે તેટલાં પણ પાપો કેમ ન હોય, તે પાપ મનુષ્યને ભગવાનથી વિમુખ કરી જ નથી શકતાં; કેમકે જીવ સાક્ષાત્ ભગવાનનો અંશ છે; આથી તેની શુદ્ધિ પાપોનાં આવરણથી ભલેને ઢંકાઈ જાય, પરંતુ ભૂંસાઈ શકતી નથી. એટલા માટે

દુરાચારી પણ દુરાચાર છોડીને ભગવાનના ભજનમાં લાગી જાય, તો તે બહુ જ જલદીથી ધર્માત્મા (ભક્ત) થઈ જાય છે — ‘ક્ષિપ્રં ભવતિ ધર્માત્મા’ (ગીતા — ૮/૩૧).^૧

આથી મનુષ્યે કદી પણ એવું નહિ માનવું જોઈએ કે જૂનાં પાપોને કારણે મારાથી ભજન નથી થઈ રહ્યું; કેમકે જૂનાં પાપો કેવળ પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિરૂપે ફળ આપવા માટે હોય છે. ભજનમાં વિઘ્ન નાખવા માટે નહિ. પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ આપીને તે પાપો નષ્ટ થઈ જાય છે. જો એવું માની લેવામાં આવે કે પાપોને કારણે જ ભજન નથી થતું, તો ‘અપિ ચેત્સુદુરાચારો ભજતે મામનન્યભાક્’ (ગીતા — ૮/૩૦) ‘દુરાચારીમાં દુરાચારી પુરુષ અનન્યભાવે મારું ભજન કરે છે’ — એમ કહ્યું ના હોત. પાપોને કારણે જો ભજન-ધ્યાનમાં વિઘ્ન આવી જાય, તો મોટી મુશ્કેલી થઈ જશે; કેમકે પાપ વિનાનું કોઈ પ્રાણી છે જ નહિ. પાપપુણ્યથી જ મનુષ્યશરીર મળે છે. આનાથી સિદ્ધ થાય છે કે જૂનાં પાપો ભજનમાં વિઘ્નકર્તા નથી થઈ શકતાં. એટલા માટે જે દૃઢપ્રતી પુરુષો ભગવાનને શરણે જઈને વર્તમાનમાં ભગવાનના ભજનમાં લાગી જાય છે તેઓનાં જૂનાં પાપોનો અંત આવી જાય છે. મનુષ્યશરીર ભજન કરવા માટે જ મળ્યું છે, આથી જે પરિસ્થિતિઓ શરીર સુધી રહેવાવાળી છે, તે ભજનમાં વિઘ્ન પહોંચાડે — એવો કદી સંભવ જ નથી.

સકામ પુણ્યકર્મોનું પ્રાધાન્ય હોવાથી જીવો સ્વર્ગમાં જાય છે અને પાપકર્મોનું પ્રાધાન્ય હોવાથી નરકોમાં જાય છે. પરંતુ ભગવાન વિશેષ કૃપા કરીને પાપો અને પુણ્યોનો પૂરો ફળભોગ ન થવા છતાં પણ અર્થાત્ ચોરાસી લાખ યોનિઓની વચમાં જ જીવને મનુષ્યશરીર આપી દે છે. મનુષ્યશરીરમાં ભાગવદ્ભજનનો અવસર વિશેષતાથી પ્રાપ્ત થાય છે. આથી મનુષ્યશરીર પ્રાપ્ત થતાં ભગવત્-પ્રાપ્તિની તરફથી કદી નિરાશ નહિ થવું જોઈએ; કેમકે ભગવત્પ્રાપ્તિને માટે જ મનુષ્યશરીર મળ્યું છે.

આ મનુષ્યશરીર ભોગયોનિ નથી. એને સામાન્ય રીતે કર્મયોનિ કહે છે. પરંતુ સંતોની વાણી અને સિદ્ધાંતો અનુસાર મનુષ્યશરીર કેવળ ભગવત્પ્રાપ્તિને માટે જ છે. એમાં જૂનાં પુણ્યો અનુસાર જે અનુકૂળ પરિસ્થિતિ આવે છે અને જૂનાં પાપો અનુસાર જે પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ આવે છે — એ બન્નેય કેવળ સાધન-સામગ્રી છે. આ બન્નેમાંથી અનુકૂળ પરિસ્થિતિ

૧. અન્ય યોનિઓમાં પાપો નષ્ટ થઈ જતાં પણ સ્વભાવ સુધરી જ જાય — એ નિયમ નથી; જેમ કે ચોરાસી લાખ યોનિઓ અને નરક ભોગવતાં પાપો તો નષ્ટ થઈ જાય છે, પરંતુ સ્વભાવ નથી સુધરતો. પરંતુ મનુષ્યયોનિમાં પાપ રહેવા છતાં પણ સાધકનો સ્વભાવ સુધરી શકે છે, જેમ કે — પાપોના રહેવાથી તેમના ફળરૂપે પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ (બીમારી વગેરે) આવે છે, પરંતુ સત્સંગથી, સાધનપરાયણતાથી અને અહંતાપરિવર્તનથી પારમાર્થિક સાધકનો સ્વભાવ સુધરી જાય છે.

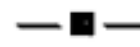
આવતાં દુનિયાની સેવા કરવી અને પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ આવતાં અનુકૂળતાની ઈચ્છાનો ત્યાગ કરવો — એ સાધકનું કામ છે. એવું કરવાથી એ બન્નેય પરિસ્થિતિઓ સાધન-સામગ્રી બની જશે. એમાં પણ જોવામાં આવે તો અનુકૂળ પરિસ્થિતિમાં જૂનાં પુણ્યોનો નાશ થાય છે અને વર્તમાનમાં

ભોગોમાં ફસાવાની સંભાવના પણ રહે છે, પરંતુ પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં જૂનાં પાપોનો નાશ થાય છે અને વર્તમાનમાં અધિક સજાગતા અને સાવધાની રહે છે, જેથી સાધના સુગમતાથી થાય છે. આ દૃષ્ટિએ સંતજનો સાંસારિક પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિનો આદર કરતા આવ્યા છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ભગવાનની સન્મુખ થવું સૌથી મોટું પુણ્ય છે; કારણ કે આ બધાં પુણ્યોનું મૂળ છે.^૧ પરંતુ ભગવાનથી વિમુખ થવું એ સૌથી મોટું પાપ છે; કારણ કે આ બધાં પાપોનું મૂળ છે. જે મનુષ્યોનાં પાપ નષ્ટ થઈ ગયાં છે અર્થાત્ જે સંસારથી વિમુખ થઈને ભગવાનની સન્મુખ થઈ ગયા છે, તે રાગ-દ્વેષ, હર્ષ-શોક, સુખ-દુઃખ વગેરે દ્વંદ્વોથી મુક્ત થઈને ભગવાનનું ભજન કરે છે. ભજન કરવાવાળાઓના પ્રકારનું વર્ણન ભગવાન સોળમા શ્લોકમાં ‘ચતુર્વિધા ભજન્તે મામ્’ પદોથી કરી ચૂક્યા છે.

રાગ-દ્વેષ મનુષ્યને સંસાર તરફ ખેંચતા રહે છે. જ્યાં સુધી એક વસ્તુમાં રાગ રહે છે, ત્યાં સુધી બીજી વસ્તુમાં દ્વેષ જ રહે છે; કારણ કે મનુષ્ય કોઈ વસ્તુની સન્મુખ થશે તો કોઈ વસ્તુથી વિમુખ થશે જ. જ્યાં સુધી મનુષ્યની અંદર રાગ-દ્વેષ રહે છે, ત્યાં સુધી તે સંપૂર્ણ રીતે ભગવાનની સન્મુખ થઈ શકતો નથી; કારણ કે તેનો સંબંધ સંસાર સાથે જોડાયેલો રહે છે. તેનો જેટલી માત્રામાં સંસાર સાથે રાગ રહે છે, તેટલી માત્રામાં ભગવાન સાથે દ્વેષ અર્થાત્ વિમુખતા રહે છે.

‘દૃઢપ્રતાઃ’ — ઢીલી પ્રકૃતિવાળા અર્થાત્ શિથિલ સ્વભાવવાળા માણસો અસતનો જલદી ત્યાગ કરી શકતા નથી. એક વિચાર કર્યો અને તેને છોડી દીધો, પછી બીજો વિચાર કર્યો અને તેને છોડી દીધો — આ રીતે વારંવાર વિચાર કરવા અને છોડવાથી આદત બગડી જાય છે. આવી બગડેલી આદતને કારણે જ તે અસતના ત્યાગની વાતો તો શીખી જાય છે, પરંતુ અસતનો ત્યાગ કરી શકતો નથી. જો તે અસતનો ત્યાગ કરી પણ દે છે તો સ્વભાવની શિથિલતાને કારણે ફરી તેને સત્તા આપી દે છે. સ્વભાવની શિથિલતા સ્વયં સાધકની પેદાશ છે. તેથી સાધક માટે એ બહુ જરૂરી છે કે પોતાનો સ્વભાવ દૃઢ રહે એવી મક્કમતા અપનાવે. એક વાર તે જે વિચાર કરે, તેના પર તે દૃઢ રહે. નાનામાં નાની વાતમાં પણ તે દૃઢ રહે તો એવો સ્વભાવ બની જવાથી તેનામાં અસતનો ત્યાગ કરવાની, સંસારથી વિમુખ થવાની શક્તિ આવી જશે.

સંબંધ — સાતમા અધ્યાયના આરંભમાં ભગવાને સાધકને માટે ત્રણ વાતો કહી હતી — ‘મય્યાસક્તમનાઃ’ — મારામાં પ્રેમ કરીને અને ‘મદાશ્રયઃ’ — મારો આશ્રય લઈને ‘યોગં યુજ્જન્’ — યોગનું અનુષ્ઠાન કરે છે, તે મારા સમગ્રરૂપને જાણી જાય છે. એ જ ત્રણ વાતોનો ઉપસંહાર હવે આગળના બે શ્લોકોમાં કરે છે.

જરામરણમોક્ષાય મામાશ્રિત્ય યતન્તિ યે ।

તે બ્રહ્મ તદ્વિદુઃ કૃત્સ્નમધ્યાત્મં કર્મ ચાખિલમ્ ॥ ૨૯ ॥

જરામરણ-	= જરા અને મરણમાંથી	યતન્તિ	= પ્રયત્ન કરે છે,	અધ્યાત્મમ્	= અધ્યાત્મને
મોક્ષાય	છૂટવા માટે	તે	= એ (માણસો)	ચ	= તેમજ
યે	= જેઓ	તત્	= તે	અખિલમ્	= સંપૂર્ણ
મામ્	= મારે	બ્રહ્મ	= બ્રહ્મને,	કર્મ	= કર્મને
આશ્રિત્ય	= શરણે થઈને	કૃત્સ્નમ્	= સમગ્ર	વિદુઃ	= ઓળખી લે છે.

ટીકા — આ ઓગણત્રીસમા-ત્રીસમા શ્લોકમાં આવેલા ‘મામાશ્રિત્ય’ પદમાં ‘મદાશ્રયઃ’નો, ‘યતન્તિ’ પદમાં ‘યોગં યુજ્જન્’નો ને ‘યુક્તચેતસઃ’ પદમાં ‘મય્યાસક્તમનાઃ’નો ઉપસંહાર કરવામાં આવ્યો છે. આ જ અધ્યાયના આરંભમાં જે ‘સમગ્રમ્’ પદ આવ્યું હતું, તેને અહીં બ્રહ્મ, અધ્યાત્મ, કર્મ, અધિભૂત, અધિદેવ અને અધિયજ્ઞ કહેવામાં

આવ્યું છે.

‘જરામરણમોક્ષાય મામાશ્રિત્ય યતન્તિ યે’ – અહીં જરા (વૃદ્ધાવસ્થા) અને મૃત્યુથી મુક્તિ પામવાનું તાત્પર્ય એ નથી કે બ્રહ્મ, અધ્યાત્મ અને કર્મનું જ્ઞાન થતાં વૃદ્ધાવસ્થા નહિ આવે અને શરીરનું મૃત્યુ નહિ થાય. એનું તાત્પર્ય એ છે કે પરમાત્મતત્ત્વનો બોધ થયા પછી શરીરમાં આવવાવાળી વૃદ્ધાવસ્થા અને મૃત્યુ તો આવશે જ, પરંતુ એ બન્ને અવસ્થાઓ તેને દુઃખી નહિ કરી શકે. જેવી રીતે તેરમા અધ્યાયના ચોત્રીસમા શ્લોકમા ‘ભૂતપ્રકૃતિ-મોક્ષમ્’ કહેવાનું તાત્પર્ય ભૂત અને પ્રકૃતિ અર્થાત્ કાર્ય અને કારણથી સંબંધ-વિચ્છેદ થવાનું છે, એવી જ રીતે અહીં ‘જરામરણમોક્ષાય’ કહેવાનું તાત્પર્ય જરા, મૃત્યુ વગેરે શરીરના વિકારોથી સંબંધ-વિચ્છેદ થવાનું છે.

જેવી રીતે કોઈ યુવાન પુરુષ હોય તો તેની અત્યારે ન વૃદ્ધાવસ્થા છે અને ન મૃત્યુ છે; આથી તે જરામરણથી અત્યારે મુક્ત છે. પરંતુ વાસ્તવમાં તે જરા-મરણથી મુક્ત નથી; કેમકે શરીરની સાથે જ્યાં સુધી સંબંધ છે, ત્યાં સુધી જરા-મરણથી રહિત હોવા છતાં પણ તેમનાથી મુક્ત નથી. પરંતુ જે જીવનમુક્ત મહાપુરુષો છે, તેઓના શરીરમાં જરા અને મરણ આવવા છતાં પણ તેઓ મુક્ત છે. આથી જરા-મરણથી મુક્ત થવાનું તાત્પર્ય છે— જેમાં જરા અને મરણ થાય છે, એવા પ્રકૃતિના કાર્ય શરીરની સાથે સર્વથા સંબંધ-વિચ્છેદ થવો. જ્યારે મનુષ્ય શરીરની સાથે તાદાત્મ્ય (‘હું આ જ છું’) માની લે છે, ત્યારે શરીરના વૃદ્ધ થવાથી ‘હું વૃદ્ધ થઈ ગયો’ અને શરીરના મરવાને લીધે ‘હું મરી જઈશ’— એવું માને છે. આ માન્યતા ‘શરીર હું છું અને શરીર મારું છે’ એના ઉપર જ ટકેલી છે. એટલા માટે તેરમા અધ્યાયના આઠમા શ્લોકમાં આવ્યું છે — ‘જન્મમૃત્યુજરાવ્યાધિદુઃખદોષાનુદર્શનમ્’ — અર્થાત્ જન્મ, મૃત્યુ, જરા અને વ્યાધિમાં દુઃખરૂપ દોષોને જોવા — એનું તાત્પર્ય એ છે કે શરીરની સાથે ‘હું અને મારાપણા’નો સંબંધ સમાપ્ત થઈ જશે. જ્યારે મનુષ્ય ‘હું’ અને ‘મારાપણા’થી મુક્ત થઈ જશે, ત્યારે તે જરા, મરણ વગેરેથી પણ મુક્ત થઈ જશે; કેમકે શરીરની સાથે માનેલો સંબંધ જ વાસ્તવમાં જન્મનું કારણ છે— ‘કારણં ગુણસજ્જોડસ્ય સદસદ્યોનિજન્મસુ’ (ગીતા — ૧૩/૨૧). વાસ્તવમાં એનો શરીરની સાથે સંબંધ નથી એટલે જ તે દૂર થાય છે. દૂર તે જ થાય છે, જે વાસ્તવમાં નથી.

અહીં ‘મામાશ્રિત્ય યતન્તિ યે’ પદોમાં આશ્રય લેવો અને યત્ન કરવો — એ બે વાતોને કહેવાનું તાત્પર્ય એ

છે કે મનુષ્યો જો પોતે યત્ન કરે છે, તો અભિમાન આવે છે કે ‘મેં આવું કર્યું, જેથી આવું થઈ ગયું’ અને જો પોતે યત્ન ન કરીને ‘ભગવાનના આશ્રયથી સર્વ કંઈ થઈ જશે’ એવું માને છે, તો તે આળસ અને પ્રમાદમાં તથા સંગ્રહ અને ભોગમાં લાગી જાય છે. એટલા માટે અહીં બે વાતો બતાવી કે શાસ્ત્રની આજ્ઞા અનુસાર પોતે તત્પરતાથી પ્રયત્ન કરે અને તે પ્રયત્ન કરવામાં તથા તેની સફળતામાં કારણ ભગવાનને માને.

જે નિત્યનિરંતર અલગ થઈ રહ્યાં છે, એવા શરીર-સંસારને મનુષ્ય પ્રાપ્ત અને સ્થાયી માની લે છે. જ્યાં સુધી એ શરીર અને સંસારને સ્થાયી માનીને તેને મહત્તા આપતો રહે છે, ત્યાં સુધી સાધના કરવા છતાં પણ તેને ભગવત્પ્રાપ્તિ નથી થતી. જો તે શરીરસંસારને સ્થાયી ન માને અને તેને મહત્તા ન આપે, તો ભગવત્પ્રાપ્તિમાં વાર નહિ લાગે. આથી આ બન્ને વિધનોને અર્થાત્ શરીર-સંસારની સ્વતંત્ર સત્તાને અને મહત્તાને વિવેકપૂર્વક હઠાવવાં એને જ યત્ન કરવો કહે છે. પરંતુ જેઓ ભગવાનનો આશ્રય લઈને યત્ન કરે છે, તેઓનો તો આ જ ભાવ રહે છે કે એ પ્રભુની કૃપાથી જ સાધન-ભજન થઈ રહ્યું છે. ભગવાનની કૃપાનો આશ્રય લેવાથી અને પોતાના બળનું અભિમાન ન કરવાથી તેઓ ભગવાનના સમગ્રરૂપને જાણી લે છે.

જેઓ ભગવાનનો આશ્રય ન લઈને પોતાનું કલ્યાણ ઈચ્છીને પ્રયત્ન કરે છે, પોતપોતાની સાધના અનુસાર ભગવત્સ્વરૂપનો બોધ તો થઈ જાય છે, પરંતુ ભગવાનના સમગ્રરૂપનો બોધ તેઓને નથી થતો. જેવી રીતે, કોઈ પ્રાણાયામ વગેરે દ્વારા યોગનો અભ્યાસ કરે છે તો તેને અણિમા, મહિમા વગેરે સિદ્ધિઓ મળે છે અને તેનાથી પર થતાં પરમાત્માના નિરાકાર સ્વરૂપનો બોધ થાય છે અથવા પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિતિ થાય છે. એવી જ રીતે બૌદ્ધ, જૈન વગેરે સંપ્રદાયોના અનુયાયી જેટલા મનુષ્યો છે, કે જેઓ ઈશ્વરને નથી માનતા, તેઓ પણ પોતપોતાના સંપ્રદાયના સિદ્ધાંતો અનુસાર સાધના કરીને અસત-જડરૂપી સંસાર સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ કરીને મુક્ત થઈ જાય છે. પરંતુ જેઓ સંસારથી વિમુખ થઈને ભગવાનનો આશ્રય લઈને યત્ન કરે છે, તેઓને ભગવાનના સમગ્રરૂપનો બોધ થઈને ભગવત્પ્રેમની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે — આ વિલક્ષણતા બતાવવાને માટે જ ભગવાને અહીં ‘મામાશ્રિત્ય યતન્તિ યે’ કહ્યું છે.

‘તે બ્રહ્મ તત્ (વિદુઃ)’ — આ રીતે યત્ન (સાધના)

કરવાથી તેઓ મારા સ્વરૂપને^૧ અર્થાત્ જે નિર્ગુણનિરાકાર છે, જે મન, બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયો વગેરેનું વિષય નથી, જે પ્રત્યક્ષ નથી, શાસ્ત્ર જેનું પરોક્ષરૂપથી વર્ણન કરે છે, તે સચ્ચિદાનંદધન બ્રહ્મને જાણી જાય છે.

‘બ્રહ્મ’ની સાથે ‘તત્’ શબ્દ આપવાનું તાત્પર્ય એ છે કે પ્રાયઃ બધા જ ‘તત્’ શબ્દથી કહેવામાં આવનારા જે પરમાત્માને પરોક્ષરૂપે જ દેખે છે, એવા પરમાત્માનો પણ તેઓ સાક્ષાત્ અપરોક્ષરૂપથી અનુભવ કરી લે છે.

એ પરમાત્માની સત્તા પ્રાણીમાત્રમાં સ્વતઃસિદ્ધ છે. કારણ કે એ પરમાત્મા કોઈ સ્થળમાં ન હોય, કોઈ સમયે ન હોય, કોઈ વસ્તુમાં ન હોય અને કોઈ વ્યક્તિમાં ન હોય — એવું નથી, પરંતુ એ સર્વ સ્થળે છે, સર્વ સમયે છે, સર્વ વસ્તુઓમાં છે અને સર્વ વ્યક્તિઓમાં છે. આમ હોવા છતાં પણ એ અપ્રાપ્ત શા માટે દેખાય છે? જે પહેલાં ન હતો, પછી નહીં રહે, હાલ મોજૂદ રહેવા છતાં પણ પ્રતિક્ષણે વિયુક્ત થઈ રહ્યો છે, અભાવમાં જઈ રહ્યો છે — એવા શરીર-સંસારની સત્તા અને મહત્તાનો સ્વીકાર કરી લીધો હોવાથી નિત્યપ્રાપ્ત પરમાત્મતત્ત્વ અપ્રાપ્ત દેખાઈ રહ્યું છે.

કૃત્સ્નમધ્યાત્મમ્ (વિદુઃ)’ — તેઓ સંપૂર્ણ અધ્યાત્મને જાણી જાય છે અર્થાત્ સંપૂર્ણ જીવ તત્ત્વરૂપે શું છે, એ વાતને તેઓ જાણી લે છે. પંદરમા અધ્યાયના દસમા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે ‘જીવ દ્વારા એક શરીરને છોડીને બીજા શરીરને પ્રાપ્ત કરવાને વિમૂઢ પુરુષો નથી જાણતા અને જ્ઞાનચક્ષુવાળા જાણે છે’. એને જાણવાનું તાત્પર્ય એ નથી કે ‘જીવ કેટલા છે, તેઓ શું શું કરે છે અને તેમની શી શી ગતિ થઈ રહી છે’ — એને જાણી જાય છે, પરંતુ આત્મા શરીરથી અલગ છે’ — એને તત્ત્વથી જાણી જાય છે અર્થાત્ અનુભવ કરી લે છે.

ભગવાનના આશ્રયથી સાધકનો જ્યારે ક્રિયાઓ અને પદાર્થોથી સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય છે, ત્યારે તે અધ્યાત્મતત્ત્વને — પોતાના સ્વરૂપને જાણી લે છે. કેવળ પોતાને સ્વરૂપને જ નહિ, પરંતુ ત્રણે લોક અને ચૌદ ભુવનોમાં જેટલાં પણ સ્થાવર-જંગમ પ્રાણીઓ છે, તે બધાંનું સ્વરૂપ શુદ્ધ છે, નિર્મળ છે અને પ્રકૃતિથી અસંબદ્ધ છે. અનંત જન્મો સુધી અનંત ક્રિયાઓ અને શરીરોની સાથે એકતા કરવા છતાં પણ તેમની કદી એકતા થઈ જ નથી શકતી અને અનંત જન્મો સુધી

પોતાના સ્વરૂપનો બોધ ન થવા છતાં પણ તેઓ પોતાના સ્વરૂપથી કદી અલગ થઈ જ નથી શકતા — એમ જાણવું એને સંપૂર્ણ અધ્યાત્મતત્ત્વને જાણવું કહે છે.

‘કર્મ ચાખિલં વિદુઃ’ — તેઓ સઘળાં કર્મોના વાસ્તવિક તત્ત્વને જાણી જાય છે અર્થાત્ સૃષ્ટિની રચના શા માટે થાય છે, કેવી રીતે થાય છે અને ભગવાન તે કેવી રીતે કરે છે — તેને પણ તેઓ જાણી લે છે.

જેવી રીતે ભગવાને ચાર વર્ણોની રચના કરી. એ રચનામાં જીવોના જે ગુણ અને કર્મ છે અર્થાત્ તેઓના જેવા ભાવ છે અને તેઓએ જેવાં કર્મ કર્યાં છે, તેમના અનુસાર જ શરીરોની રચના કરવામાં આવી છે. એ વર્ણોમાં જન્મ થવામાં સ્વયં ભગવાન તરફથી કોઈ સંબંધ નથી, એટલા માટે ભગવાનમાં કર્તૃત્વ નથી અને ફળેચ્છા પણ નથી (ગીતા-૪/૧૩-૧૪). તાત્પર્ય એ થયું કે સૃષ્ટિની રચના કરતા હોવા છતાં પણ ભગવાન કર્તૃત્વ અને ફળાસક્તિથી સર્વથા નિર્લિપ્ત રહે છે. એવી જ રીતે મનુષ્યે પણ સ્થળ, કાળ અને પરિસ્થિતિને અનુરૂપ જે કંઈ કર્તવ્યકર્મ પ્રાપ્ત થાય તેને કર્તૃત્વ અને ફળાસક્તિથી રહિત થઈને કરવાથી તે કર્મ તેને બંધનકારક નથી થતું અર્થાત્ તે કર્મ ફળદાયી નથી બનતું. તાત્પર્ય એ છે કે કર્મોની સાથે મનુષ્યે પોતાનો કોઈ સંબંધ ન રાખવો અને કર્મોની સાથે નિર્લિપ્તતાનો અનુભવ કરવો એને જ અખિલ કર્મને જાણવું કહેવાય છે.

જે અનન્યભાવે કેવળ ભગવાનનો આશ્રય લે છે, તેનો પ્રાકૃત ક્રિયાઓ અને પદાર્થોનો આશ્રય છૂટી જાય છે. એનાથી તેને આ વાત સારી રીતે સમજમાં આવી જાય છે કે આ બધી ક્રિયાઓ અને પદાર્થો પરિવર્તનશીલ અને નાશવાન છે અર્થાત્ ક્રિયાઓનો પણ આરંભ અને અંત થાય છે તથા પદાર્થોની પણ ઉત્પત્તિ અને વિનાશ, સંયોગ અને વિયોગ થાય છે. બ્રહ્મલોક સુધીની કોઈ પણ ક્રિયા અને પદાર્થ નિત્ય રહેવાવાળા નથી. આથી કર્મોની સાથે મારો કિંચિત્માત્ર પણ સંબંધ નથી — એને પણ અખિલ કર્મને જાણવું કહે છે.

તાત્પર્ય એ થયું કે ભગવાનનો આશ્રય લઈને ચાલનારા બ્રહ્મ, અધ્યાત્મ અને કર્મના વાસ્તવિક તત્ત્વને જાણી લે છે અર્થાત્ ભગવાને જેવું કહ્યું છે કે ‘આ સકળ સંસાર મારામાં જ ઓતપ્રોત છે’ (અ. ૭/૭) અને ‘સર્વ

૧. અહીં અઢાવીસમા, ઓગણત્રીસમા અને ત્રીસમા શ્લોકમાં ભગવાને અસ્મત્ શબ્દ ‘મામ્’નો પ્રયોગ કર્યો છે, એટલા માટે અહીં ટીકામાં, ‘મારું સ્વરૂપ’ એવો અર્થ લીધો છે.

કંઈ વાસુદેવ જ છે' (અ. ૭/૧૮), એવા જ તે ભગવાનના એ બધાં જ ભગવત્સ્વરૂપ જ છે, ભગવાનના સિવાય સમગ્રરૂપને જાણી લે છે કે બ્રહ્મ, અધ્યાત્મ અને કર્મ — એમનામાં બીજી કોઈ સત્તા નથી.

—■—

સાધિભૂતાધિદૈવં માં સાધિયજં ચ યે વિદુઃ ।
પ્રયાણકાલેડપિ ચ માં તે વિદ્યુક્તયેતસઃ ॥ ૩૦ ॥

યે	= જે માણસો	વિદુઃ	= જાણે છે	મામ્	= મને
સાધિભૂતાધિ-	= અધિભૂત અને	તે	= તે	ચ	= જ
દૈવમ્	અધિદૈવસહિત	યુક્તયેતસઃ	= મારામાં ચિત્ત	વિદુઃ	= ઓળખી લે છે
ચ	= તેમજ		પરોવેલા માણસો		એટલે કે પામી
સાધિયજમ્	= અધિયજસહિત	પ્રયાણકાલે	= અંતકાળે		જાય છે.
મામ્	= મને	અપિ	= પણ		

ટીકા — ‘સાધિભૂતાધિદૈવં માં સાધિયજં ચ યે વિદુઃ’ — [પૂર્વશ્લોકમાં નિર્ગુણનિરાકારને જાણવાનું વર્ણન કરીને હવે સગુણ-સાકારને જાણવાની વાત કહે છે.]

અહીં ‘અધિભૂત’ નામ ભૌતિક સ્થૂળ સૃષ્ટિનું છે, જેમાં તમોગુણનું પ્રાધાન્ય છે. જેટલી પણ ભૌતિક સૃષ્ટિ છે, તેની સ્વતંત્ર સત્તા નથી. તેનું ક્ષણમાત્ર પણ સ્થાયીપણું નથી. છતાં પણ આ ભૌતિક સૃષ્ટિ સત્ય દેખાય છે અર્થાત્ તેમાં સત્યતા, સ્થિરતા, સુખરૂપતા, શ્રેષ્ઠતા અને આકર્ષણ દેખાય છે. આ સત્યતા વગેરે તમામ વાસ્તવમાં ભગવાનનાં જ છે, ક્ષણભંગુર સંસારનાં નથી. તાત્પર્ય એ છે કે જેવી રીતે બરફની સત્તા જળ વિના નથી હોઈ શકતી, એવી જ રીતે ભૌતિક સ્થૂળ સૃષ્ટિ અર્થાત્ અધિભૂતની સત્તા ભગવાનના વિના નથી હોઈ શકતી. આ રીતે તત્ત્વરૂપે આ સંસાર ભગવત્સ્વરૂપ જ છે — એમ જાણવું એને જ અધિભૂત સહિત ભગવાનને જાણવું છે.

‘અધિદૈવ’ નામ સૃષ્ટિની રચના કરવાવાળા હિરણ્યગર્ભ બ્રહ્માજીનું છે, જેમનામાં રજોગુણનું પ્રાધાન્ય છે. ભગવાન જ બ્રહ્માજીના રૂપમાં પ્રગટ થાય છે અર્થાત્ તત્ત્વરૂપે બ્રહ્માજી ભગવત્સ્વરૂપ જ છે — એવું જાણવું એને જ અધિદૈવ સહિત ભગવાનને જાણવું કહે છે.

‘અધિયજ’ નામ ભગવાન વિષ્ણુનું છે, કે જે અંતર્યામીરૂપે બધામાં વ્યાપ્ત છે અને જેઓનામાં સત્ત્વગુણનું પ્રાધાન્ય છે. તત્ત્વથી ભગવાન જ અંતર્યામીરૂપે બધામાં પરિપૂર્ણ છે — એમ જાણવું એને જ અધિયજ સહિત ભગવાનને જાણવું કહે છે.

અધિભૂત, અધિદૈવ અને અધિયજ સહિત ભગવાનને

જાણવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના શરીરના કોઈ એક અંશમાં વિરાટરૂપ છે (ગીતા — ૧૦/૪૨; ૧૧/૭) અને એ વિરાટરૂપમાં અધિભૂત (અનંત બ્રહ્માંડ), અધિદૈવ (બ્રહ્માજી) અને અધિયજ (વિષ્ણુ) વગેરે બધાં છે, જેમ કે અર્જુને કહ્યું છે — હે દેવ! હું આપના શરીરમાં સઘળાં પ્રાણીઓને, જેમની નાભિમાંથી કમળ નીકળ્યું છે તે વિષ્ણુને, કમળ ઉપર બિરાજમાન બ્રહ્માને અને શંકર વગેરેને જોઈ રહ્યો છું. (ગીતા — ૧૧/૧૫). આથી તત્ત્વરૂપે અધિભૂત, અધિદૈવ અને અધિયજ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જ છે. શ્રીકૃષ્ણ જ સમગ્ર ભગવાન છે.

‘પ્રયાણકાલેડપિ ચ માં તે વિદ્યુક્તયેતસઃ’ — જેઓ સંસારના ભોગો અને સંગ્રહની પ્રાપ્તિ-અપ્રાપ્તિમાં સમાન રહેવાવાળા છે તથા સંસારથી સર્વ પ્રકારે ઉપરત થઈને ભગવાનમાં લાગેલા છે, તે મનુષ્યો અંતકાળે પણ મને જ જાણે છે અર્થાત્ અંતકાળની પીડા વગેરેમાં પણ તેઓ મારામાં જ અટલરૂપે સ્થિત રહે છે. તેઓની એવી દૃઢ સ્થિતિ હોય છે — તેઓ સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મશરીરમાં ગમે તેટલી હલચલ થવા છતાં પણ કદી કિંચિત્માત્ર પણ વિચલિત નથી થતા.

ભગવાનના સમગ્રરૂપ-સંબંધી વિશેષ વાત

(૧)

પ્રકૃતિ અને પ્રકૃતિનાં કાર્ય-ક્રિયા, પદાર્થ વગેરેની સાથે પોતાનો સંબંધ માનવાથી જ બધા વિકારો પેદા થાય છે અને તે ક્રિયા, પદાર્થ વગેરેની પ્રગટરૂપે સત્તા દેખાવા લાગી જાય છે. પરંતુ પ્રકૃતિ અને પ્રકૃતિના કાર્યથી સર્વ પ્રકારે

સંબંધ-વિચ્છેદ કરીને ભગવત્સ્વરૂપમાં સ્થિત થવાથી તેઓની સ્વતંત્ર સત્તા એ ભગવત્તત્ત્વમાં જ લીન થઈ જાય છે. પછી તેઓની કોઈ સ્વતંત્ર સત્તા નથી દેખાતી.

જેવી રીતે, કોઈ વ્યક્તિને વિષે આપણી જે સારા અને ખરાબની માન્યતા હોય છે, તે માન્યતા આપણી જ કરેલી છે. તત્ત્વથી તો એ વ્યક્તિ ભગવાનનું સ્વરૂપ છે અર્થાત્ તે વ્યક્તિમાં તત્ત્વ સિવાય બીજું કોઈ સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ જ નથી. એવી રીતે સંસારમાં ‘આ સારું છે, આ નરસું છે.’ આ રીતે સારા-નરસાની માન્યતા આપણી જ કરેલી છે. તત્ત્વથી તો સંસાર ભગવાનનું સ્વરૂપ જ છે. હા, સંસારમાં જે વર્ણ-આશ્રમની મર્યાદા છે. ‘આવું કામ કરવું જોઈએ અને આવું ન કરવું જોઈએ’ – આ જે વિધિ-નિષેધની મર્યાદા છે, તેને મહાપુરુષોએ જીવોના કલ્યાણાર્થે વ્યવહારને માટે માન્યતા આપી છે.

જ્યારે આ ભૌતિક સૃષ્ટિ ન હતી, ત્યારે પણ ભગવાન હતા અને તેના લીન થવા છતાં પણ ભગવાન રહેશે – આ રીતે જ્યારે વાસ્તવિક ભગવત્તત્ત્વનો બોધ થઈ જાય છે, ત્યારે ભૌતિક સૃષ્ટિની સ્વતંત્ર સત્તા નથી રહેતી. એનું એ તાત્પર્ય નથી કે સંસારની સ્વતંત્ર સત્તા ન રહેતાં સંસાર ભૂંસાઈ જાય છે કે તેનો અભાવ થઈ જાય છે, પરંતુ અંતઃકરણમાં સત્ય જાણવાથી જે સંસારની સત્તા અને મહત્તા દૃઢ થઈ ગઈ હતી, કે જે જીવના કલ્યાણમાં વિઘ્નકર્તા હતી, તે રહેતી નથી. જેવી રીતે સોનાનાં ઘરેણાંની અનેક જાતની આકૃતિઓ અને અલગ-અલગ ઉપયોગ હોવા છતાં પણ એ બધામાં એક જ સોનું હોય છે, એવી જ રીતે ભગવદ્ભક્ત દ્વારા અનેક જાતનો યથાયોગ્ય સાંસારિક વ્યવહાર થવા છતાં પણ એ બધામાં એક જ ભગવત્તત્ત્વ છે – એવી અટલબુદ્ધિ રહે છે. આ તત્ત્વને સમજવા માટે જ ઓગણત્રીસમા અને ત્રીસમા શ્લોકમાં સમગ્રરૂપનું વર્ણન થયું છે.

(૨)

ઉપાસનાની દૃષ્ટિએ ભગવાનના પ્રાયઃ બે રૂપોનું વિશેષ વર્ણન આવે છે – એક સગુણ અને બીજું નિર્ગુણ. એમાં સગુણના બે પ્રકાર છે – એક સગુણસાકાર અને

એક સગુણનિરાકાર. પરંતુ નિર્ગુણના બે પ્રકાર નથી હોતા, નિર્ગુણ નિરાકાર જ હોય છે. હા, નિરાકારના બે પ્રકાર હોય છે – એક સગુણ-નિરાકાર અને એક નિર્ગુણ-નિરાકાર.

ઉપાસના કરનારાઓની રુચિ બે પ્રકારની હોય છે – એક સગુણવિષયક રુચિવાળો હોય છે અને એક નિર્ગુણવિષયક રુચિવાળો હોય છે. પરંતુ તે બન્નેની ઉપાસના ભગવાનનાં ‘સગુણ-નિરાકાર’ રૂપથી જ શરૂ થાય છે, જેમ કે – પરમાત્મપ્રાપ્તિ માટે કોઈ પણ સાધક યત્ન કરે છે તો તે પહેલાં ‘પરમાત્મા છે’ – આ રીતે પરમાત્માની સત્તાને માને છે અને ‘એ પરમાત્મા બધાથી શ્રેષ્ઠ છે, બધાથી દયાળુ છે, એમનાથી મોટું કોઈ છે નહિ’ – એવા ભાવો તેના હૈયામાં રહે છે, તો ઉપાસના સગુણ-નિરાકારથી જ શરૂ થઈ. એનું કારણ એ છે કે બુદ્ધિ પ્રકૃતિનું કાર્ય (સગુણ) હોવાથી નિર્ગુણને પકડી નથી શકતી. એટલા માટે નિર્ગુણના ઉપાસકનું લક્ષ્ય તો નિર્ગુણ-નિરાકાર હોય છે, પરંતુ બુદ્ધિથી તે સગુણ-નિરાકારનું જ ચિંતન કરે છે.^૧

સગુણની જ ઉપાસના કરવાવાળા પહેલાં સગુણ-સાકાર માનીને ઉપાસના કરે છે. પરંતુ મનમાં જ્યાં સુધી સાકારરૂપ દૃઢ નથી થતું, ત્યાં સુધી ‘પ્રભુ છે અને તેઓ મારી સામે છે’ એવી માન્યતા મુખ્ય હોય છે. આ માન્યતામાં સગુણ ભગવાનની અભિવ્યક્તિ જેટલી અધિક થાય છે, એટલી જ ઉપાસના ઊંચી માનવામાં આવે છે. અંતમાં જ્યારે તે સગુણ સાકારરૂપે ભગવાનનાં દર્શન, ભાષણ, સ્પર્શ અને પ્રસાદ પ્રાપ્ત કરી લે છે, ત્યારે તેની ઉપાસનાની પૂર્ણતા થઈ જાય છે.

નિર્ગુણની ઉપાસના કરવાવાળા પરમાત્માને સકળ સંસારમાં વ્યાપક સમજીને ચિંતન કરે છે. તેઓની વૃત્તિ જેટલી સૂક્ષ્મ થતી જાય છે, તેટલી જ તેમની ઉપાસના ઊંચી માનવામાં આવે છે. અંતમાં સાંસારિક આસક્તિ અને ગુણોનો સર્વથા ત્યાગ થતાં જ્યારે ‘હું’, ‘તું’ વગેરે કંઈ પણ નથી રહેતું, કેવળ ચિન્મયતત્ત્વ શેષ રહી જાય છે, ત્યારે તેની ઉપાસનાની પૂર્ણતા થઈ જાય છે.

આ રીતે બન્નેની પોતપોતાની ઉપાસનાની પૂર્ણતા થતાં બન્નેની એકતા થઈ જાય છે અર્થાત્ બન્ને એક જ

૧. ઉપાસના સગુણનિરાકારથી શરૂ થાય છે – એટલા માટે ભગવાને આ (સાતમા) અધ્યાયના અઠાવીસમા શ્લોકમાં ‘સગુણ-નિરાકાર’નું વર્ણન કર્યું છે. પછી ઓગણત્રીસમા શ્લોકમાં ‘નિર્ગુણ-નિરાકાર’નું અને ત્રીસમા શ્લોકમાં ‘સગુણ-સાકાર’નું વર્ણન કર્યું છે. આ રીતે અહીં તો ત્રણે સ્વરૂપોનું એક-એક શ્લોકમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, પરંતુ આગળ આઠમા અધ્યાયમાં આ ત્રણેનું ત્રણ-ત્રણ શ્લોકોમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, જેમ કે – આઠમા અધ્યાયના આઠમા, નવમા અને દસમા શ્લોકમાં ‘સગુણ-નિરાકાર’ની ઉપાસનાનું; અગિયારમા, બારમા અને તેરમા શ્લોકમાં ‘નિર્ગુણ-નિરાકાર’ની ઉપાસનાનું તથા ચૌદમા, પંદરમા અને સોળમા શ્લોકમાં ‘સગુણ-સાકાર’ની ઉપાસનાનું વિશદ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

તત્ત્વને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.^૧ સગુણ-સાકારના ઉપાસકોને તો ભગવત્કૃપાથી નિર્ગુણનિરાકારનો પણ બોધ થઈ જાય છે — મમ દરસન ફલ પરમ અનૂપા । જીવ પાવ નિજ સહજ સરૂપા ॥ (માનસ ૩/૩૬/૫). નિર્ગુણ-નિરાકારના ઉપાસકમાં જો ભક્તિના સંસ્કાર હોય અને ભગવાનનાં દર્શનની અભિલાષા હોય, તો તેને ભગવાનનાં દર્શન થઈ જાય છે અથવા ભગવાનને તેની પાસેથી કોઈ કામ લેવું હોય, તો ભગવાન પોતાના તરફથી પણ દર્શન દઈ શકે છે. જેવી રીતે, નિર્ગુણ-નિરાકારના ઉપાસક મધુસૂદનાચાર્યજીને ભગવાને પોતાના તરફથી દર્શન દીધાં હતાં.^૨

(૩)

વાસ્તવમાં પરમાત્મા સગુણ-નિર્ગુણ, સાકાર-નિરાકાર સર્વ કંઈ છે. સગુણ-નિર્ગુણ તો એમનાં વિશેષણ છે, નામ છે. સાધક પરમાત્માને ગુણો સહિત માનતો હોય તો તેને માટે તે સગુણ છે અને સાધક તેઓને ગુણોથી રહિત માનતો હોય તો તેને માટે તેઓ નિર્ગુણ છે. વાસ્તવમાં પરમાત્મા સગુણ તથા નિર્ગુણ — બન્ને છે અને બન્નેથી પર પણ છે. પરંતુ આ વાસ્તવિકતા, જ્યારે પરમતત્ત્વનો બોધ થાય, ત્યારે સમજાય છે.

ભગવાનના સૌંદર્ય, માધુર્ય, ઐશ્વર્ય, ઔદાર્ય વગેરે જે દિવ્ય ગુણો છે, એ ગુણો સહિત સર્વત્ર વ્યાપક પરમાત્માને ‘સગુણ’ કહે છે. આ સગુણના બે પ્રકાર હોય છે —

(૧) સગુણ-નિરાકાર — જેવી રીતે, આકાશનો ગુણ ‘શબ્દ’ છે, પરંતુ આકાશનો કોઈ આકાર (આકૃતિ) નથી, એટલા માટે આકાશ સગુણ-નિરાકાર થયું. એવી જ રીતે પ્રકૃતિ અને પ્રકૃતિનાં કાર્ય સંસારમાં પરિપૂર્ણરૂપે વ્યાપક પરમાત્માનું નામ સગુણ-નિરાકાર છે.

(૨) સગુણસાકાર — એ જ સગુણ-નિરાકાર પરમાત્મા જ્યારે પોતાની દિવ્ય પ્રકૃતિને અધિષ્ઠિત કરીને પોતાની યોગમાયાથી લોકોની સામે પ્રગટ થઈ જાય છે, તેઓની ઈન્દ્રિયોનો વિષય બની જાય છે, ત્યારે એ પરમાત્માને સગુણ-સાકાર કહે છે. સગુણ તો તેઓ હતા જ, આકૃતિયુક્ત પ્રગટ થઈ જવાથી તેઓ સાકાર કહેવાય છે.

જ્યારે સાધક પરમાત્માને દિવ્ય અલૌકિક ગુણોથી પણ રહિત માને છે અર્થાત્ સાધકની દૃષ્ટિ કેવળ નિર્ગુણ પરમાત્માની તરફ રહે છે, ત્યારે પરમાત્માનું તે સ્વરૂપ ‘નિર્ગુણ-નિરાકાર’ કહેવાય છે.

ગુણોના પણ બે પ્રકાર હોય છે — (૧) પરમાત્માના સ્વરૂપભૂત સૌંદર્ય, માધુર્ય, ઐશ્વર્ય વગેરે દિવ્ય, અલૌકિક, અપ્રાકૃત ગુણ; અને (૨) પ્રકૃતિના સત્ત્વ, રજ અને તમ ગુણ. પરમાત્મા ચાહે સગુણ-નિરાકાર હોય, ચાહે સગુણ-સાકાર હોય, તેઓ પ્રકૃતિના સત્ત્વ, રજ અને તમ-ત્રણે ગુણોથી સર્વથા રહિત છે, અતીત છે. તેઓ જોકે પ્રકૃતિના ગુણોથી સ્વીકાર કરીને સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયની લીલા કરે છે, તોપણ તેઓ પ્રકૃતિના ગુણોથી સર્વપ્રકારે રહિત જ રહે છે (ગીતા - ૭/૧૩).

જે પરમાત્મા ગુણોથી કદી નથી બંધાતા, જેઓનું ગુણો ઉપર પૂરું આધિપત્ય હોય છે, તે જ પરમાત્મા નિર્ગુણ હોય છે. જો પરમાત્મા ગુણોથી બંધાયેલા અને ગુણોને આધીન હોય, તો તેઓ કદી નિર્ગુણ હોઈ શકતા નથી. નિર્ગુણ તો તેઓ જ હોઈ શકે છે, જેઓ ગુણોથી સર્વપ્રકારે અતીત છે, અને જે ગુણોથી સર્વથા અતીત છે, એવા પરમાત્મામાં જ સઘળા ગુણ રહી શકે છે. એટલા માટે પરમાત્માને સગુણ-નિર્ગુણ, સાકાર-નિરાકાર વગેરે સર્વ કંઈ કહી શકીએ છીએ. એવા પરમાત્માનું જ ઓગણત્રીસમા-ત્રીસમા શ્લોકોમાં સમગ્રરૂપે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

અધ્યાય સંબંધી વિશેષ વાત

ભગવાને આ અધ્યાયમાં પહેલાં પરિવર્તનશીલને ‘અપરા’ અને અપરિવર્તનશીલને ‘પરા’ નામથી કહી (અ. ૭/૪-૫). પછી આ બન્નેના સંયોગથી સઘળાં પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ બતાવી પોતાને સઘળાં સંસારનો પ્રભવ અને પ્રલય બતાવ્યા અર્થાત્ સંસારના આદિમાં અને અંતમાં ‘કેવળ હું જ રહું છું’ — એ બતાવ્યું (૭/૬-૭). એ જ પ્રસંગમાં ભગવાને સત્તર વિભૂતિઓના રૂપમાં

૧. સગુણ-નિર્ગુણનો ભેદ તો ઉપાસનાની દૃષ્ટિએ છે. વાસ્તવમાં એ બન્ને ઉપાસનાઓનું ઉપાસ્યતત્ત્વ એક જ છે. ઉપાસના સાધકની રુચિ, વિશ્વાસ અને યોગ્યતા અનુસાર થાય છે. આથી સાધકોની ભિન્ન-ભિન્ન રુચિ, વિશ્વાસ અને યોગ્યતા હોવાને કારણે ઉપાસનાઓ પણ ભિન્ન-ભિન્ન હોય છે. પરંતુ સઘળી ઉપાસનાઓથી અંતમાં એક જ ઉપાસ્યતત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ ઉપાસ્યતત્ત્વને જ ‘સમગ્ર બ્રહ્મ’ કહે છે.

૨. અદ્વૈતવીથીપતિથૈરુપાસ્યાઃ સ્વારાજ્યસિંહાસનલબ્ધદીક્ષાઃ । શઠેન કેનાપિ વયં હઠેન દાસીકૃતા ગોપવધૂવિટેન ॥

‘અદ્વૈતમાર્ગના અનુયાયીઓ દ્વારા પૂજ્ય તથા સ્વારાજ્ય રૂપી સિંહાસન પર પ્રતિષ્ઠિત હોવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરેલ અમને ગોપીઓની પાછળ-પાછળ ફરવાવાળા કોઈ ધૂર્ત હઠપૂર્વક પોતાના ચરણોના ગુલામ બનાવી દીધા!’

કારણરૂપે પોતાની વ્યાપકતા બતાવી (અ. ૭/૮થી૧૨). પછી ભગવાને કહ્યું કે જેઓ ત્રણે ગુણોથી મોહિત છે અર્થાત્ જેણે નિરંતર પરિવર્તનશીલ પ્રકૃતિની સાથે પોતાનો સંબંધ માની લીધો છે, તે ગુણોથી પર મને નથી જાણી શકતો. (અ. ૭/૧૩). આ ગુણમયી માયા તરવી બહુ દુસ્તર છે. જેઓ મારે શરણે થઈ જાય છે, તેઓ આ માયાને તરી જાય છે (અ. ૭/૧૪). પરંતુ જેઓ મારાથી વિમુખ બનીને નિષિદ્ધ આચરણોમાં લાગી જાય છે, તે દુષ્કૃત મનુષ્યો મારે શરણે નથી થતા (અ. ૭/૧૫). હવે અહીં ચૌદમા શ્લોક પછી જ સોળમો શ્લોક કહી દેત તો વધારે યોગ્ય ગણાત અર્થાત્ ચૌદમા શ્લોકમાં શરણે થવાની વાત કહી, તો ત્યાર પછી શરણે જનારા ચાર પ્રકારના હોય છે — એવું જણાવવાથી પ્રકરણ વધારે ન્યાયસંગત લાગત. પરંતુ પંદરમો શ્લોક વચ્ચે આવી જવાથી પ્રકરણ યથાર્થ રીતે નથી ગોઠવાતું. આમ આ શ્લોક પ્રકરણના વિષયને અનુરૂપ ન હોવાનું માલૂમ પડે છે. પરંતુ વાસ્તવમાં એવું નથી; કેમકે આ શ્લોક ન આવ્યો હોત તો ‘પાપીઓ મારે શરણે નથી થતાં’ — એમ કહેવું બાકી રહી જાત. એટલા માટે પંદરમા શ્લોકમાં ‘દુષ્કૃત’ (પાપી) મારે શરણે થતા જ નથી’ — એ વાત કહી દીધી અને સોળમા શ્લોકમાં શરણે થનારાના ચાર પ્રકાર બતાવી દીધા.

હવે જે શરણાગત થાય છે, તેમના પણ બે પ્રકાર છે — એક તો ભગવાનને ભગવાન સમજીને અર્થાત્ ભગવાનની મહત્તા સમજીને ભગવાનને શરણે થાય છે (અ. ૭/૧૬થી૧૮) અને બીજા ભગવાનને સાધારણ

મનુષ્ય માનીને અને દેવતાઓને સર્વોપરી માને છે, એટલા માટે ભગવાનનો આશ્રય છોડીને કામનાપૂર્તિને માટે દેવતાઓને શરણે જાય છે (અ. ૭/૨૦થી૨૩).

દેવતાઓને શરણે જવાના પણ બે કારણ હોય છે — કામનાઓનું બાહુલ્ય અને ભગવાનની મહત્તાને ન જાણવી. આમાંથી પહેલા કારણનું વર્ણન તો વીસમાથી ત્રેવીસમા શ્લોકમાં કરી દીધું અને બીજા કારણનું વર્ણન ચોવીસમા શ્લોકમાં કરી દીધું અને જેઓ ભગવાનને સાધારણ મનુષ્ય માને છે, તેઓની સામે ભગવાન પ્રગટ નથી થતા — એ વાત પચીસમા શ્લોકમાં જણાવી દીધી.

હવે એવી શંકા થાય છે કે ભગવાન પણ માયાથી ઢંકાયેલા હશે! આથી ભગવાન કહે છે કે મારું જ્ઞાન ઢંકાયેલું નથી (અ. ૭/૨૬). મને ન જાણવામાં મનુષ્યના રાગદ્વેષ જ મુખ્ય કારણ છે (અ. ૭/૨૭). જેઓ આ દ્વન્દ્વરૂપી મોહથી અલિપ્ત હોય છે, તેઓ દૃઢપ્રતી થઈને મારું ભજન કરે છે (અ. ૭/૨૮). જેઓ મારો આશ્રય લઈને યત્ન કરે છે, તેઓ મારા સમગ્રરૂપને જાણી લે છે અને અંતમાં મને જ પ્રાપ્ત થાય છે (અ. ૭/૨૯-૩૦).

આ અધ્યાય ઉપર આદિથી અંત સુધી વિચાર કરીને જોઈએ તો ભગવાનથી વિમુખ અને સન્મુખ થવાનું જ એમાં વર્ણન છે. તાત્પર્ય એ છે કે જડ પદાર્થો તરફ વૃત્તિ રાખવાથી મનુષ્યો વારંવાર જન્મતા-મરતા રહે છે. જો તેઓ જડતાથી વિમુખ થઈને ભગવાનની સન્મુખ થઈ જાય, તો તેઓ સગુણ-નિરાકાર, નિર્ગુણ-નિરાકાર અને સગુણ-સાકાર એવા ભગવાનના સમગ્રરૂપને જાણીને અંતમાં ભગવાનને જ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : આ અધ્યાયના આરંભમાં ભગવાને અર્જુનને કહ્યું હતું કે હું તે વિજ્ઞાન સહિત જ્ઞાન કહીશ, જેથી તું મારા સમગ્ર રૂપને જાણી જશે અને જે જાણ્યા પછી કશું જ જાણવાનું બાકી નહીં રહે. પછી ઓગણીસમા શ્લોકમાં ભગવાને ‘વાસુદેવઃ સર્વમ્’ કહીને પોતાના સમગ્રરૂપનું સંક્ષેપમાં વર્ણન કર્યું. હવે અધ્યાયના અંતમાં ભગવાન તેનો ખુલાસો કરે છે.

સાધકનો જન્મ તો થઈ ચૂક્યો છે અને વ્યાધિ અવશ્યંભાવિ (ટાળી ન શકાય એવું) નથી, પરંતુ વૃદ્ધાવસ્થા અને મૃત્યુ — આ બન્ને અવશ્યંભાવિ છે અને આ કારણે મનુષ્ય વધારે દુઃખી થાય છે. તેથી અહીં ‘જરામરણમોક્ષાય’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ભગવાનનો આશ્રય લેવાવાળા ભક્તો જરા અને મરણ બન્નેથી મુક્ત થઈ જાય છે અર્થાત્ તેમને શરીર રહે ત્યાં સુધી વૃદ્ધાવસ્થાનું પણ દુઃખ થતું નથી અને મર્યા પછી મારી શું ગતિ થશે, એ બાબતે પણ દુઃખ થતું નથી. તેઓ ભગવાનનો આશ્રય લઈને પ્રયત્ન કરે છે, તેથી તેઓ પરા-અપરા સહિત ભગવાનના સમગ્રરૂપને જાણી લે છે અર્થાત્ વિજ્ઞાન સહિત જ્ઞાનને જાણી લે છે.

જોકે કર્મયોગી અને જ્ઞાનયોગી પણ જન્મ-મરણથી મુક્ત થઈ જાય છે, પરંતુ ભક્તો જરા-મરણથી મુક્ત થવાની સાથે-સાથે ભગવાનના સમગ્રરૂપને પણ જાણી લે છે. કારણ કે કર્મયોગી અને જ્ઞાનયોગીની તો આરંભથી જ પોતાની સાધનામાં નિષ્ઠા હોય છે (ગીતા — ૩/૩) પરંતુ ભક્ત આરંભથી જ ભગવન્નિષ્ઠ અર્થાત્ ભગવદ્પરાયણ હોય છે. ભગવન્નિષ્ઠ હોવાથી ભગવાન કૃપા કરીને તેને પોતાના સમગ્રરૂપનું તેને જ્ઞાન કરાવી દે છે.

આ જ અધ્યાયના ત્રીજા શ્લોકમાં ભગવાને કહ્યું હતું કે કોઈ એક જ વિરલો (મનુષ્ય) મારા સમગ્રરૂપને જાણે છે — ‘કશ્ચિન્માં વેતિ તત્ત્વતઃ’. અહીં જણાવે છે કે જે મારે શરણે થઈ જાય છે, તે મારા સમગ્રરૂપને જાણી લે છે. તેથી ભગવાનના સમગ્રરૂપ (વિજ્ઞાનસહિત જ્ઞાન) ને જાણવાની મુખ્ય સાધના છે — શરણાગતિ (મામાશ્રિત્ય). કારણ કે સમગ્રનું જ્ઞાન વિચારથી થતું નથી, બલકે શ્રદ્ધા-વિશ્વાસપૂર્વક શરણાગત થવાથી ભગવદ્કૃપાથી જ થાય છે. તેથી ભગવાને સાતમા અધ્યાયના આરંભમાં ‘મદાશ્રયઃ’ કહીને અંતમાં ‘મામાશ્રિત્ય’ પદથી તેનો ઉપસંહાર કર્યો છે.

‘બ્રહ્મ’ (નિર્ગુણ-નિરાકાર), ‘કૃત્સ્ન અધ્યાત્મ’ (અનંત યોનિઓમાં અનંત જીવ) તથા ‘અખિલકર્મ’ (ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, પ્રલય વગેરેની સંપૂર્ણ ક્રિયાઓ) — આ ‘જ્ઞાન’ નો વિભાગ છે. આ વિભાગમાં નિર્ગુણની પ્રધાનતા છે.

અધિભૂત (પોતાના શરીર સહિત સંપૂર્ણ પાંચ મહાભૂતોનું જગત), અધિદૈવ (મન-ઇન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતા દેવતાઓ સહિત બ્રહ્માજી વગેરે બધા દેવતાઓ) તથા અધિયજ્ઞ (અન્તર્યામી વિષ્ણુ ભગવાન અને તેમના બધાં જ રૂપો.) — આ ‘વિજ્ઞાન’નો વિભાગ છે. આ વિભાગમાં સગુણની પ્રધાનતા છે.

અધિભૂત, અધિદૈવ અને અધિયજ્ઞ ‘સહિત’ કહેવાનું તાત્પર્ય છે કે, સત-અસત, પરા-અપરા — સર્વ કંઈ ભગવાન જ છે. ભગવાન સિવાય કિંચિત્માત્ર કશું જ નથી. સત-અસતને અલગ-અલગ કરવાથી જ્ઞાનમાર્ગ થાય છે — ‘નાસતો વિદ્યતે ભાવો નાભાવો વિદ્યતે સતઃ । ઉભયોરપિ.... (ગીતા. ૨/૧૬) અને એક કરવાથી ભક્તિમાર્ગ થાય છે — ‘સદસચ્ચાહમર્જુન’ (ગીતા- ૮/૧૮).

‘બ્રહ્મ’ની વાત પહેલાં પાંચમા અધ્યાયમાં તેરમાથી છવીસમા શ્લોક સુધી કહેવામાં આવી છે. ‘કૃત્સ્ન અધ્યાત્મ’ની વાત અગાઉ છઠ્ઠા અધ્યાયના ઓગણત્રીસમા શ્લોકમાં ‘સર્વભૂતસ્થમાત્માનમ’ પદથી કહેવામાં આવી છે. ‘અખિલ કર્મ’ ની વાત પહેલાં ચોથા અધ્યાયના અઠારમા, તેવીસમા અને તેત્રીસમા શ્લોકમાં ક્રમશઃ ‘કૃત્સ્નકર્મકૃત્’ ‘કર્મ સમગ્રમ્’ અને ‘સર્વ કર્માખિલં’ પદથી કહેવામાં આવી છે.

અભાવ કર્મનો થાય છે, આત્મા અથવા બ્રહ્મનો નહીં. એ સિદ્ધાન્ત છે કે કોઈ વસ્તુના ભાવ (અસ્તિત્વ) નું જ્ઞાન જે ઇન્દ્રિયથી થાય છે, તે જ ઇન્દ્રિયથી તેના અભાવનું અને જાતિનું જ્ઞાન પણ થાય છે. તેથી મનુષ્ય જે જ્ઞાનથી કર્મોને જાણે છે (કર્મ ચાખિલમ્), તે જ જ્ઞાનથી કર્મોના અભાવને અર્થાત્ અકર્મને પણ જાણે છે — ‘કર્મણ્યકર્મ યઃ પश्यેત્’ (ગીતા — ૪/૧૮). બ્રહ્મ, આત્મા અને અકર્મ — ત્રણે એક જ છે; આવું જાણવું એ જ ‘તે બ્રહ્મ તદ્વિદુઃ કૃત્સ્નમધ્યાત્મં કર્મ ચાખિલમ્’ પદોનું તાત્પર્ય છે.

‘કર્મ’ સીમિત છે, કર્મથી વ્યાપક ‘અધ્યાત્મ’ છે અને અધ્યાત્મથી વ્યાપક ‘બ્રહ્મ’ છે. પરંતુ ‘મામ્’ (સમગ્ર) તે બ્રહ્મથી પણ શ્રેષ્ઠ છે; કેમકે બ્રહ્મની અંતર્ગત તો સમગ્ર આવતું નથી, પણ સમગ્રની અંતર્ગત બ્રહ્મ આવી જાય છે.

‘અધ્યાત્મ’ ની સાથે ‘કૃત્સ્ન’ શબ્દ આપવાનું તાત્પર્ય છે — જેમને ભગવાને પોતાની પરાપ્રકૃતિ કહી છે, તે અનેકરૂપે દેખાતાં બધાં જ જીવ.

‘કર્મ’ ની સાથે ‘અખિલ’ શબ્દ આપવાનું તાત્પર્ય છે — જેના ફળસ્વરૂપે જીવ અનેક યોનિઓમાં અને અનેક લોકોમાં જાય છે, તે શુભ-અશુભ સંપૂર્ણ કર્મો, પરંતુ ‘બ્રહ્મ’ ની સાથે ‘કૃત્સ્ન’ અથવા ‘અખિલ’ શબ્દ ન આપવાનું તાત્પર્ય એ છે કે બ્રહ્મ અનેક નથી, બલકે એક જ છે.

ગીતામાં ભગવાને બે નિષ્ઠાઓ કહી છે — કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગ. આ બન્નેય નિષ્ઠાઓ લૌકિક છે — ‘લોકેડસ્મિન્ દ્વિવિધા નિષ્ઠા’ (ગીતા — ૩/૩), પરંતુ ભક્તિયોગ અલૌકિક નિષ્ઠા છે. કારણ કે કર્મયોગમાં ‘ક્ષર’ (સંસાર)ની પ્રધાનતા છે અને જ્ઞાનયોગમાં ‘અક્ષર’ (જીવાત્મા)ની પ્રધાનતા છે. ક્ષર અને અક્ષર — બન્નેય લોકમાં છે — ‘દ્વાવિમૌ પુરુષૌ લોકે ક્ષરશ્ચાક્ષર એવ ચ’ (ગીતા — ૧૫/૧૬) તેથી કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગ — બન્ને લૌકિક નિષ્ઠાઓ છે. પરંતુ ભક્તિયોગમાં પરમાત્માની પ્રધાનતા છે, જે ક્ષરથી અતીત અને અક્ષરથી ઉત્તમ છે (ગીતા ૧૫/૧૭-૧૮). તેથી ભક્તિયોગ અલૌકિક નિષ્ઠા છે. ભગવાનના સમગ્રરૂપમાં બ્રહ્મ, અધ્યાત્મ તથા કર્મ — આમાં લૌકિક નિષ્ઠા (કર્મયોગ તથા જ્ઞાનયોગ) ની વાત આવી છે^૧ અને અધિભૂત, અધિદૈવ તથા અધિયજ્ઞ — આમાં અલૌકિક નિષ્ઠા (ભક્તિયોગ) ની વાત આવી છે. ‘જ્ઞાન’

૧. ‘અધ્યાત્મ’થી જ્ઞાનયોગ અને ‘કર્મ’થી કર્મયોગ લેવો જોઈએ. જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગ — બન્નેથી ‘બ્રહ્મ’ ની પ્રાપ્તિ થાય છે (ગીતા પાંચમા અધ્યાયનો ચોથો પાંચમો શ્લોક).

ભક્તિનો પ્રસંગ હોવાથી અહીં ભગવાને જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગનું વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું નથી. આનું વિસ્તારથી વર્ણન પાછળ (બીજાથી છઠ્ઠા) અધ્યાયોમાં કરી ચૂક્યા છે.

લૌકિક છે — ‘ન હિ જ્ઞાનેન સદૃશં પવિત્રમિદં^૧ વિદ્યતે’ (ગીતા — ૪/૩૮) અને ‘વિજ્ઞાન’ અલૌકિક છે. લૌકિક તથા અલૌકિક બન્નેય સમગ્ર ભગવાનનાં રૂપ છે — ‘વાસુદેવઃ સર્વમ્’.

‘લોક’ શબ્દમાં જડ પણ છે અને ચેતન પણ છે. માત્ર જડ અથવા માત્ર ચેતનનું વાચક ‘લોક’ શબ્દ હોઈ શકતો નથી. તેથી લૌકિકમાં જડ અને ચેતન બન્ને આવે છે, પરંતુ અલૌકિકમાં ફક્ત ચેતન જ આવે છે, કારણ કે અલૌકિક સદા ચિન્મય જ હોય છે. પરંતુ ‘સમગ્ર’માં લૌકિક અને અલૌકિક બન્ને આવી જાય છે.

અહીં એક વિશેષ ધ્યાન આપવાની વાત છે કે નિર્ગુણ-નિરાકાર ‘બ્રહ્મ’નું નામ ભગવાનના સમગ્રરૂપની અંતર્ગત આવ્યું છે. લોકોમાં ઘણું કરીને એ વાત જાણીતી છે કે ‘નિર્ગુણ-નિરાકાર બ્રહ્મની અંતર્ગત જ સગુણ ઈશ્વર છે. બ્રહ્મ માયારહિત છે અને ઈશ્વર માયાસહિત છે. તેથી બ્રહ્મના એક અંશમાં ઈશ્વર છે’. વાસ્તવમાં આવું માનવું એ શાસ્ત્રસંમત અને તર્કસંમત નથી; કેમકે જ્યારે બ્રહ્મમાં માયા છે જ નહીં તો પછી માયાસહિત ઈશ્વર બ્રહ્મની અંતર્ગત કઈ રીતે થયા? બ્રહ્મમાં માયા ક્યાંથી આવી ? પરંતુ ગીતામાં ભગવાન કહી રહ્યા છે કે મારા સમગ્રરૂપના એક અંશમાં બ્રહ્મ છે ! તેથી ભગવાને પોતાને બ્રહ્મના આધાર કહ્યા છે — ‘બ્રહ્મણો હિ પ્રતિષ્ઠાહમ્’ (ગીતા — ૧૪/૨૭) ‘હું બ્રહ્મની પ્રતિષ્ઠા છું’ તથા ‘મયા તતમિદં સર્વં જગદવ્યક્તમૂર્તિના (ગીતા — ૮/૪) ‘આ બધો સંસાર મારા અવ્યક્ત રૂપથી વ્યાપ્ત છે.’ ભગવાનના આ કથનનું તાત્પર્ય છે કે બ્રહ્મનો અંશ હું નથી, બલકે મારો અંશ બ્રહ્મ છે. આથી નિષ્પક્ષ વિચાર કરવાથી એવું લાગે છે કે ગીતામાં બ્રહ્મની પ્રધાનતા નથી, બલકે ઈશ્વરની પ્રધાનતા છે. પૂર્ણ તત્ત્વ સમગ્ર જ છે. સમગ્રમાં સગુણ-નિર્ગુણ, સાકાર-નિરાકાર બધા આવી જાય છે.

વાસ્તવમાં જોઈએ તો સમગ્રરૂપ સગુણનું જ હોઈ શકે છે, કારણ કે સગુણ શબ્દની અંતર્ગત તો નિર્ગુણ આવી શકે છે, પરંતુ નિર્ગુણ શબ્દની અંતર્ગત સગુણ નથી આવી શકતો. કારણ કે સગુણમાં નિર્ગુણનો નિષેધ નથી, જ્યારે નિર્ગુણમાં ગુણોનો નિષેધ છે. તેથી નિર્ગુણમાં સમગ્ર શબ્દ આવી જ નથી શકતો. તેથી અહીં ‘અધ્યાત્મ’ અને ‘કર્મ’ની સાથે તો ક્રમશઃ ‘કૃત્સ્ન’ અને ‘અખિલ’ શબ્દ આવ્યા છે, જે સમગ્રતાના વાચક છે, પરંતુ બ્રહ્મની સાથે સમગ્રતાનો વાચક શબ્દ ક્યાંય આવ્યો નથી. તેથી સમગ્રતા સગુણમાં જ છે, નિર્ગુણમાં નહીં.

પ્રશ્ન — બ્રહ્મ, અધ્યાત્મ અને કર્મ — આ ત્રણેય લૌકિક કેવી રીતે છે ?

ઉત્તર — ભગવાને બ્રહ્મને ‘અક્ષર’ કહ્યું છે (ગીતા — ૮/૩) અને જીવને પણ અક્ષર કહ્યો છે — ‘દ્વાવિમૌ પુરુષૌ લોકે ક્ષરશ્ચાક્ષર એવ ચ’ (ગીતા — ૧૫/૧૬). જીવ અને બ્રહ્મ — બન્ને એક છે — ‘અયમાત્મા બ્રહ્મ’ (માંડુક્ય ૧). પ્રકૃતિ — (શરીર)ની સાથે સંબંધ હોવાથી ‘જીવ’ (અધ્યાત્મ) છે^૨ તે જ પ્રકૃતિની સાથે સંબંધ ન હોવાથી સામાન્ય ‘બ્રહ્મ’ છે. તેથી ગીતાના પ્રમાણે જેમ જીવ લોકમાં છે, એ જ રીતે બ્રહ્મ પણ લોકમાં છે અર્થાત્ બ્રહ્મ લૌકિક નિષ્ઠા — (કર્મયોગ તથા જ્ઞાનયોગ)થી પ્રાપણીય તત્ત્વ છે.

‘અધ્યાત્મ’ અર્થાત્ જીવે જગતને ધારણ કર્યું છે — ‘યયેદં ધાર્યતે જગત્’ (ગીતા — ૭/૫). જીવની પોતાની સ્વતંત્ર સત્તા નથી. તેથી જગતના સંગથી જીવ પણ જગત અર્થાત્ લૌકિક થઈ જાય છે. (આ જ અધ્યાયનો તેરમો શ્લોક). લોકમાં હોવાના કારણે જીવ પણ લૌકિક છે — ‘મમૈવાંશો જીવલોકે’ (ગીતા ૧૫/૭), ‘દ્વાવિમૌ પુરુષૌ લોકે ક્ષરશ્ચાક્ષર એવ ચ’ (ગીતા ૧૫/૧૬).

કર્મ બે પ્રકારથી થાય છે — સકામભાવથી અને નિષ્કામભાવથી. આ બન્નેય પ્રકારના કર્મ લોકમાં થતાં હોઈ લૌકિક છે.^૩

પ્રશ્ન — અધિભૂત, અધિદૈવ અને અધિયજ્ઞ — આ ત્રણેય અલૌકિક કઈ રીતે છે ?

૧. અહીં ‘પવિત્રમિદં’ ની અંતર્ગત આવેલો ‘ઈદં’ શબ્દ લોકનો વાચક છે.

૨. બંધ્યો બિષય સનેહ તે, તાતે કહિયે જીવ । અલખ અજોણી આપ હૈ, હરિયા ન્યારૌ થીવ ॥

૩. લોકમાં થવાવાળાં સકામ કર્મ — ‘યજ્ઞાર્થાત્કર્મણોડન્યત્ર લોકોડયં કર્મબંધનઃ’. (ગીતા ૩/૮), ‘ક્ષિપ્રં હિ માનુષે લોકે સિદ્ધિર્ભવતિ કર્મજા.’ (ગીતા ૪/૧૨); કર્માનુબન્ધીનિ મનુષ્યલોકે’ (૧૫/૨).

લોકમાં થવાવાળાં નિષ્કામ કર્મ — ‘લોકેડસ્મિન્દ્વિધા... યોગિનામ્’. (ગીતા ૩/૩).

વાસ્તવમાં કર્મ સકામ અથવા નિષ્કામ હોતાં નથી, પરંતુ કર્તા સકામ અથવા નિષ્કામ હોય છે. તેથી સકામ-નિષ્કામભાવ કર્તામાં રહે છે.

ઉત્તર — ‘અધિભૂત’ અર્થાત્ સંપૂર્ણ પંચમહાભૂતથી બનેલું જગત તત્ત્વથી ભગવાનનું જ સ્વરૂપ હોવાથી અલૌકિક છે — ‘અમૃતં ચૈવ મૃત્યુશ્ચ સદસચ્ચાહમર્જુન’ (ગીતા ૮/૧૮) ‘અમૃત અને મૃત્યુ તથા સત અને અસત પણ હું જ છું.’^૧ ભગવાને અર્જુનને વિરાટરૂપ દેખાડ્યું હતું, તે પણ દિવ્ય અને અલૌકિક હતું.^૨ તે દિવ્ય વિરાટરૂપ ભગવાને પોતાના જ દિવ્ય શરીરના એક અંગમાં દેખાડ્યું હતું.^૩ તેથી ભગવાનનું જ વિરાટરૂપ હોવાથી આ પંચમહાભૂતોથી બનેલું જગત પણ અલૌકિક જ છે.^૪ ભગવાને સંસારમાં પોતાની વિભૂતિઓને પણ દિવ્ય અર્થાત્ અલૌકિક કહી છે — ‘દિવ્યા હ્યાત્મવિભૂતયઃ’ (ગીતા ૧૦/૧૮), ‘મમ દિવ્યાનાં વિભૂતીનામ્’ (૧૦/૪૦).^૫ પરંતુ જીવને અજ્ઞાનવશ પોતાની બુદ્ધિથી (રાગ-દ્વેષને લીધે) આ જગત લૌકિક દેખાય છે. તેથી અજ્ઞાન મટ્યા પછી જડતા રહેતી જ નથી, માત્ર ચિન્મયતા રહે છે.

‘અધિદેવ’ અર્થાત્ બ્રહ્માદિ વગેરે બધા જ દેવતાઓ અલૌકિક છે.

‘અધિયજ્ઞ’ અર્થાત્ અંતર્યામી ભગવાન સૌના હૃદયમાં રહેતા હોવા છતાં પણ અલિપ્ત હોવાને લીધે અલૌકિક છે.^૬

ભગવાને ‘સાધિભૂતાધિદેવં માં સાધિયજ્ઞમ્’ પદોથી પોતાને અધિભૂત, અધિદેવ તથા અધિયજ્ઞની સાથે જાણવાની વાત કહી છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે પરમાત્મા સહિત હોવાથી જ આ ત્રણેય અલૌકિક છે, અન્યથા લૌકિક જ છે. જ્યાં સુધી ભગવાન સાથે સંબંધ થતો નથી, ત્યાં સુધી બધું લૌકિક જ હોય છે; પરંતુ ભગવાન સાથે સંબંધ થવાથી બધું અલૌકિક થઈ જાય છે. તેથી પોતાનો પ્રયત્ન મુખ્ય હોવાથી કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગ ‘લૌકિક નિષ્ઠા’ છે અને ભગવાનનો આશ્રય મુખ્ય હોવાથી ભક્તિયોગ ‘અલૌકિક નિષ્ઠા’ છે.

વાસ્તવમાં લૌકિક કોઈ તત્ત્વ નથી. વાસ્તવિક તત્ત્વ તો અલૌકિક જ છે. પરંતુ સાધકની દૃષ્ટિએ લૌકિક અને અલૌકિક — આ બે ભેદ કહેવામાં આવ્યા છે. તાત્પર્ય છે કે લૌકિક — અલૌકિકનો ભેદ અજ્ઞાનવશ થનારા રાગ-દ્વેષને કારણે જ

૧. મનસા વચસા દષ્ટયા ગૃહ્યતેઽન્યૈરપીન્દ્રિયૈઃ । અહમેવ ન મત્તોઽન્યદિતિ બુધ્ધ્યધ્વમજ્જસા ॥ (શ્રીમદ્ભા ૧૧/૧૩/૨૪)

‘મનથી, વાણીથી, દૃષ્ટિથી તથા બીજી ઈન્દ્રિયોથી જે કંઈ ગ્રહણ કરવામાં આવે છે, તે બધું હું જ છું. તેથી મારા સિવાય બીજું કંઈ પણ નથી — આ સિદ્ધાન્ત તમે લોકો વિચારપૂર્વક શીઘ્ર સમજી લો, સ્વીકાર કરી લો.

૨. ‘નાનાવિધાનિ દિવ્યાનિ’ (ગીતા ૧૧/૫), ‘અનેકદિવ્યાભરણં દિવ્યાનેકોઘતાયુધમ્’ (૧૧/૧૦), ‘દિવ્યમાલ્યામ્બરધરં દિવ્યગંધાનુલેપનમ્’ (૧૧/૧૧), ‘પશ્યામિ દેવાંસ્તવ દેવ દેહે’..... ‘સર્વાનુરગાંશ્ચ દિવ્યાન્’ (૧૧/૧૫).

૩. ભગવાનનાં વચન છે — ‘ઈહૈકસ્યં જગત્કૃત્સનં મમ દેહે’ (૧૧/૭).

સંજયનાં વચન છે — ‘તત્રૈકસ્યં જગત્કૃત્સનં... અપશ્યદેવદેવસ્ય શરીરે’ (૧૧/૧૩)

અર્જુનનાં વચન છે — ‘પશ્યામિ દેવાંસ્તવ દેવ દેહે’ (૧૧/૧૫).

૪. ખં વાયુમગ્નિં સલિલં મહીં ચ

જ્યોતીર્ષિ સત્વાનિ દિશો દુમાદીન્ ।

સરિત્સમુદ્રાંશ્ચ હરેઃ શરીરં

યત્ કિંચ ભૂતં પ્રણમેદનન્યઃ ॥ (શ્રીમદ્ભા ૧૧/૨/૪૧)

‘આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ, પૃથ્વી, ગ્રહ-નક્ષત્ર, જીવ-જન્તુ, દિશાઓ, વૃક્ષ, નદીઓ, સમુદ્ર — તમામ ભગવાનનાં જ શરીર છે — એવું માનીને ભક્ત બધાંને અનન્ય ભાવથી પ્રણામ કરે છે.’

ભૂદ્વીપવર્ષસરિદદ્રિનભઃસમુદ્રપાતાલદિક્નરકભાગણલોકસંસ્થા ।

ગીતા મયા તવ નૃપાદ્ભુતમીશ્વરસ્ય સ્થૂલં વપુઃ સકલજીવનિકાયધામ ॥

(શ્રીમદ્ભા ૫/૨૬/૪૦)

‘પરીક્ષિત ! મેં તમને પૃથ્વી, તેની અંતર્ગત દ્વીપ, ખંડ, નદી, પર્વત, આકાશ, સમુદ્ર, પાતાલ, દિશા, નરક, જ્યોતિર્ગણ (સૂર્ય, ચંદ્ર વગેરે) અને લોકોની સ્થિતિનું વર્ણન કર્યું. આ જ ભગવાનનું અતિ અદ્ભુત સ્થૂળ રૂપ છે, જે સમસ્ત જીવસમુદાયનો આશ્રય છે.

૫. અર્જુને પણ વિભૂતિઓને દિવ્ય કહી છે—‘વક્તુમર્હસ્યશેષેણ દિવ્યા હ્યાત્મવિભૂતયઃ’ (૧૧/૧૬).

૬. દ્વા સુપર્ણા સયુજા સખાયા સમાનં વૃક્ષં પરિષસ્વજાતે ।

તયોરન્યઃ પિપ્પલં સ્વાદત્યનશ્નન્નન્યો અભિથાકશીતિ ॥

(મુંડક ૩/૧/૧; — શ્વેતાશ્વતર ૦ ૪/૬)

એક સાથે રહેવાવાળા તથા પરસ્પર સખાભાવ રાખવાવાળા બે પક્ષી — જીવાત્મા અને પરમાત્મા એક જ વૃક્ષ — શરીરનો આશ્રય લઈને રહે છે. તે બન્નેમાંથી એક (જીવાત્મા) તો તે વૃક્ષ (શરીરના) નાં કર્મફળોનો સ્વાદ લઈને ઉપભોગ કરે છે, પરંતુ બીજો (પરમાત્મા) ઉપભોગ ન કરીને ફક્ત પ્રકાશિત કરે છે.’

છે. રાગ-દ્વેષ ન હોય તો સર્વ કાંઈ અલૌકિક, ચિન્મય, દિવ્ય જ છે — ‘વાસુદેવઃ સર્વમ્’. કારણ કે લૌકિકની સ્વતંત્ર સત્તા જ નથી. રાગ-દ્વેષને કારણે જ લૌકિકની સત્તા અને મહત્તા દેખાય છે. રાગદ્વેષને કારણે જ જીવે ભગવદ્સ્વરૂપ સંસારને પણ લૌકિક બનાવી દીધો અને સ્વયં પણ લૌકિક બની ગયો.

વિજ્ઞાનસહિત જ્ઞાનનું અર્થાત્ ભગવાનના સમગ્રરૂપનું વર્ણન કરવાનું તાત્પર્ય એ જ છે કે જડ-ચેતન, સત-અસત, પરા-અપરા, ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ વગેરે જે કાંઈ પણ છે, બધું ભગવાનનું જ સ્વરૂપ છે. તેથી ભગવાને અહીં સમગ્રરૂપ વર્ણનના આદિ અને અંતમાં ‘મામ્’ પદ આપ્યું છે, જે સમગ્રનું વાચક છે — ‘મામાશ્રિત્ય’ (૭/૨૮) અને ‘માં તે વિદુઃ’ (૭/૩૦).

ભગવાને કર્મોની ગતિ (તત્ત્વ)ને ગહન બતાવી છે — ‘ગહના કર્મણો ગતિઃ’ (૪/૧૭), પરંતુ ભક્ત તેને પણ જાણી લે છે. કર્મમાં અર્કમ અને અકર્મમાં કર્મ (૪/૧૮) — બન્નેને ભક્ત જાણી લે છે. મતલબ કે તે કર્મને પણ જાણી લે છે અને કર્મયોગને પણ જાણી લે છે. કર્મયોગી તો કર્મયોગને જ જાણે છે અને જ્ઞાનયોગી જ્ઞાનયોગને જ જાણે છે, પરંતુ ભક્ત ભગવદ્કૃપાથી કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગ — બન્નેને જાણી લે છે.

આ જ અધ્યાયના પહેલા શ્લોકમાં આવેલા ‘યોગં યુજ્જનમદાશ્રયઃ’ ને અહીં ‘મામાશ્રિત્ય યતન્તિ યે’ પદોથી અને ‘મય્યાસક્તમનાઃ’ ને અહીં ‘યુક્તચેતસઃ’ પદોથી કહેવામાં આવ્યો છે. તાત્પર્ય છે કે મારો આશ્રય લેવાથી ભક્તને કર્મયોગ તથા જ્ઞાનયોગની પણ સિદ્ધિ મળી જાય છે. અર્થાત્ તે બન્ને ફળ (લક્ષ્ય) રૂપ બ્રહ્મને પણ જાણી લે છે — ‘તે બ્રહ્મ તદ્વિદુઃ’ અને મારા સમગ્રરૂપને પણ જાણી લે છે — ‘માં તે વિદુઃ’.

‘પ્રયાણકાલેડપિ’ માં ‘અપિ’ પદ આપવાનું કારણ છે કે તે ભક્તો મને પહેલાંથી જ જાણે છે અને અંતકાળે પણ જાણે છે, અર્થાત્ તેમનું જ્ઞાન ક્યારેય લુપ્ત થતું નથી. એવા ભક્તો ‘યુક્તચેતા’ થઈ જાય છે અર્થાત્ તેમના મનની સ્વતંત્ર સત્તા રહેતી નથી, બલકે માત્ર ભગવાન જ રહે છે. ભગવાનની સાથે તેમની અભિન્નતા (નિત્યયોગ) હોવાથી ન તે ભગવાનથી વિયુક્ત (અલગ) થાય છે અને ન ભગવાન તેમનાથી વિયુક્ત થાય છે. આવા યુક્તચેતા ભક્તો અંતકાળે કંઈ પણ ચિન્તન કરવા છતાં પણ યોગબ્રહ્મ થતા નથી, બલકે ભગવાનને જ પ્રાપ્ત થાય છે — ‘પ્રયાણકાલેડપિ ચ માં તે વિદુર્યુક્તચેતસઃ’. કારણ કે તે ભક્તોની દૃષ્ટિમાં જ્યારે ભગવાન સિવાય કિંચિત્માત્ર કશું જ નથી, તો પછી તેમનું મન ભગવાનને છોડીને ક્યાં જશે? શા માટે જશે? કઈ રીતે જશે? તેમના મનમાં કંઈ પણ ચિન્તન થશે તો ભગવાનનું જ થશે, પછી તેમનું મન વિચલિત કઈ રીતે થશે અને મન વિચલિત થયા વિના તે યોગબ્રહ્મ કઈ રીતે થશે? કારણ કે કરણસાપેક્ષ સાધનામાં યોગથી મનના વિચલિત થવાથી જ મનુષ્ય યોગબ્રહ્મ થાય છે — ‘યોગાચ્ચલિત માનસઃ’ (ગીતા — ૬/૩૭) પરંતુ તમામ જગાએ ભગવાનને જ જોનારનો ભગવાન સાથે નિત્યયોગ રહે છે.

ભગવાનના કેટલાક ભક્તો તો મુક્તિ ઇચ્છે છે — ‘જરામરણમોક્ષાય’ અને કેટલાક ભક્તો પ્રેમ ઇચ્છે છે — ‘માં તે વિદુર્યુક્તચેતસઃ’. મુક્તિની ઇચ્છાવાળા ભક્તો કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગ (બ્રહ્મ, અધ્યાત્મ અને કર્મ)ને જાણી લે છે, પરંતુ પ્રેમ ઇચ્છતા ભક્તો સ્વયં સમગ્ર ભગવાનને જાણી લે છે — ‘માં વિદુઃ’. ભગવાન પોતાના પ્રેમી ભક્તોને કર્મયોગ (બુદ્ધિયોગ) અને જ્ઞાનયોગ — બન્ને આપી દે છે (ગીતા — અ. ૧૦ નો ૧૦/૧૧ મો શ્લોક). જરા-મરણરૂપ બંધન અને મુક્તિ — બન્ને જ લૌકિક છે, પરંતુ પ્રેમ અલૌકિક છે. જોકે સાધન-ભક્તિ પણ લૌકિક છે, તેમ છતાં ઉદ્દેશ અલૌકિક હોવાથી તે અલૌકિક સાધ્ય-ભક્તિ બની જાય છે. — ‘ભક્ત્યા સજ્જાતયા ભક્ત્યા’ (શ્રીમદ્ ભા. ૧૧/૩/૩૧).

ૐ તત્સદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે જ્ઞાનવિજ્ઞાનયોગો નામ સપ્તમોઽધ્યાયઃ ॥ ૭ ॥

આ રીતે ૐ, તત્, સત્ — આ ભગવન્નામોના ઉચ્ચારણપૂર્વક બ્રહ્મવિદ્યા અને યોગશાસ્ત્રમય શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતોપનિષદ્-રૂપી શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદમાં ‘જ્ઞાનવિજ્ઞાનયોગ’ નામનો સાતમો અધ્યાય પૂર્ણ થયો. ॥ ૭ ॥

આ સાતમા અધ્યાયમાં જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ભગવાન આ સકળ જગતના મહાકારણ છે — એવું દૃઢતાપૂર્વક માનવું એ ‘જ્ઞાન’ છે. એવી જ રીતે ભગવાનના સિવાય કંઈ પણ નથી — એવો અનુભવ થઈ જવો એ ‘વિજ્ઞાન’ છે. જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનથી પરમાત્માની સાથે નિત્યયોગનો અનુભવ થઈ જાય છે અર્થાત્ ‘હું ભગવાનનો છું અને ભગવાન મારા છે’ એ પરમ પ્રેમરૂપી નિત્યસંબંધની જાગૃતિ થઈ જાય છે. એટલા માટે આ સાતમા અધ્યાયનું નામ ‘જ્ઞાનવિજ્ઞાનયોગ’ રાખવામાં આવ્યું છે.

સાતમા અધ્યાયનાં પદ, અક્ષર અને ઉવાચ

(૧) આ અધ્યાયમાં ‘અથ સપ્તમોઽધ્યાયઃ’નાં ત્રણ, ‘શ્રીભગવાનુવાચ’નાં બે, શ્લોકોનાં ચારસો છ અને પુષ્પિકાનાં તેર પદ છે. આ રીતે સઘળાં પદોનો સરવાળો ચારસો ચોવીસ છે.

(૨) ‘અથ સપ્તમોઽધ્યાયઃ’ના સાત, ‘શ્રીભગવાનુવાચ’ના સાત, શ્લોકોના નવસો સાઠ અને પુષ્પિકાના અડતાળીસ અક્ષરો છે. આ રીતે સઘળા અક્ષરોનો સરવાળો એક હજાર બાવીસ છે. આ અધ્યાયના બધા શ્લોકો બત્રીસ અક્ષરોના છે.

(૩) આ અધ્યાયમાં એક ઉવાચ છે — ‘શ્રીભગવાનુવાચ.’

સાતમા અધ્યાયમાં પ્રયોજાયેલ છંદ

આ અધ્યાયના ત્રીસ શ્લોકોમાંથી—છઠ્ઠા શ્લોકના તૃતીય ચરણમાં અને ચૌદમા શ્લોકના પ્રથમ ચરણમાં ‘નગણ’ પ્રયોજાયેલ હોવાથી ‘ન-વિપુલા;’ અગિયારમા શ્લોકના તૃતીય ચરણમાં અને પચીસમા શ્લોકના પ્રથમ ચરણમાં ‘મગણ’ પ્રયોજાયેલા હોવાથી ‘મ-વિપુલા;’ સત્તરમા શ્લોકના પ્રથમ ચરણમાં ‘રગણ’ પ્રયોજાયેલ હોવાથી ‘ર-વિપુલા;’ તથા ઓગણીસમા અને વીસમા શ્લોકના તૃતીય ચરણમાં ‘ભગણ’ પ્રયોજાયેલ હોવાથી ‘ભ-વિપુલા’ સંજ્ઞાવાળા છંદો છે. બાકીના તેવીસ શ્લોકો બરાબર ‘પથ્યાવકત્ર’ અનુષ્ટુપ છંદનાં લક્ષણોથી યુક્ત છે.

સાતમા અધ્યાયનો સાર

ભગવાનની બે પ્રકૃતિઓ છે - અપરા અને પરા. સંસાર ‘અપરા’ પ્રકૃતિ છે અને જીવ ‘પરા’ પ્રકૃતિ છે. અપરા પ્રકૃતિ જડ તથા નિરંતર પરિવર્તનશીલ છે અને પરા પ્રકૃતિ ચેતન તથા નિત્ય અપરિવર્તનશીલ છે. ભગવાને અપરા અને પરા - બન્નેને પોતાની જ પ્રકૃતિ અર્થાત્ સ્વભાવ કહ્યો છે - ‘ઈતિયં મે’ (૭/૪), ‘મે પરામ્’ (૭/૫). ભગવાનનો સ્વભાવ હોવાથી અપરા પ્રકૃતિની સ્વતંત્ર (ભગવાનથી અલગ) સત્તા નથી; પરંતુ જીવ (પરા પ્રકૃતિ) અપરાને સત્તા અને મહત્તા આપીને તેની સાથે પોતાનો સંબંધ જોડી દે છે. આ સંબંધ જીવ બે રીતે માને છે - (૧) અહંતાપૂર્વક; જેમ કે - હું શરીર છું અને (૨) મમતાપૂર્વક; જેમ કે - શરીર મારું છે. આ માની લીધેલો સંબંધ જ સઘળાં પ્રાણીઓના ઉત્પન્ન થવામાં કારણ છે - ‘કારણં ગુણસજ્જોઽસ્ય સદસદ્યોનિજન્મસુ’ (ગીતા ૧૩/૨૧).

વાસ્તવમાં સંપૂર્ણ જગતના કર્તા, કારણ તથા કાર્ય એક ભગવાન જ છે. ભગવાનના સિવાય બીજું કોઈ છે જ નહીં - ‘મત્તઃ પરતરં નાન્યત્કિંચિદસ્તિ’ (૭/૭). આ સિદ્ધાંત છે કે સત્તા એક જ હોય છે, બે નથી હોતી. આથી એક ભગવાન જ અનેક રૂપોમાં પ્રગટ થયા છે. આકાશ, વાયુ, તેજ, જળ અને પૃથ્વી - આ પાંચ મહાભૂતો તથા તેમનું કાર્ય - શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગન્ધ - આ પાંચ વિષયો - આ બધાનું મૂળ કારણ ભગવાન જ છે. ભગવાન જ બધાં પ્રાણીઓના અનાદિ અને અવિનાશી બીજ છે. તાત્પર્ય એ છે કે, સૃષ્ટિમાં જે કંઈ પણ ક્રિયા, પદાર્થ, ભાવ વગેરે જોવા-સાંભળવા-સમજવામાં આવે છે, તે બધાનું બીજ (મૂળ કારણ) એકમાત્ર ભગવાન જ છે. કારણ જ કાર્યરૂપે રૂપાંતર થાય છે.^૧ માટે કારણની તો સ્વતંત્ર સત્તા હોય છે, પરંતુ કાર્યની સ્વતંત્ર સત્તા હોતી નથી. તેથી જો કોઈ સાધક કાર્યમાં ભગવાનને પ્રાપ્ત કરવા યાહે તો તેને ભગવાન મળશે નહીં - ‘ન ત્વહં તેષુ તે મયિ’ (૭/૧૨). જે સર્વના કારણરૂપ ભગવાનને શરણે થાય છે, તેમને જ ભગવાન મળે છે. પરંતુ જે કારણરૂપ ભગવાનને શરણે ન થઈને કાર્યરૂપ સત્ત્વાદિ ગુણોમાં ફસાઈ જાય છે, તેઓ જન્મ-મરણના ચક્કરમાં પડ્યા રહે છે. આવા મનુષ્યો કાર્યરૂપ શરીર-સંસારના સંબંધથી ઉત્પન્ન થનારી કામનાઓની પૂર્તિ માટે દેવતાઓનું શરણ લે છે, કારણ કે તેઓ અલૌકિક ભગવાનને સાધારણ મનુષ્ય જેવા લૌકિક માને છે. પરંતુ જે મનુષ્યો ત્રણે ગુણોથી મોહિત થતા નથી, તેઓ ભગવાનનું શરણ લે છે. આવા ભક્તોના ચાર પ્રકાર છે - અર્થાર્થી, આર્ત, જિજ્ઞાસુ અને જ્ઞાની. આ શરણાગત ભક્તોમાં જે ‘સર્વ કાંઈ ભગવાન જ છે’ - આ પ્રમાણે ભગવાનને શરણ થઈ જાય છે, તે મહાત્મા ભક્ત, મુક્ત પુરુષોથી પણ શ્રેષ્ઠ હોવાને લીધે અત્યંત

૧. ભગવાન કાર્યરૂપમાં પરિણત થતા નથી, બલકે કાર્યરૂપે પ્રગટ થાય છે.

દુર્લભ છે. તે મહાત્મા ભક્ત ભગવાનની કૃપાથી પરા-અપરા સહિત ભગવાનના સમગ્રરૂપને જાણી લે છે, જેને જાણ્યા બાદ પછી કશું જ જાણવાનું શેષ રહેતું નથી; કેમકે તેના સિવાય અન્ય કોઈ ચીજ છે જ નહીં. તેનો ભગવાન સાથે આત્મીય સંબંધ થઈ જાય છે, જેથી પ્રતિક્ષણે વૃદ્ધિ પામતા પ્રેમની પ્રાપ્તિ (જાગૃતિ) થઈ જાય છે. આ પ્રેમની જાગૃતિમાં જ મનુષ્યજન્મની સાર્થકતા (પૂર્ણતા) છે.

× × ×

એક અપરા પ્રકૃતિ છે, એક પરા પ્રકૃતિ છે અને એક પરા-અપરાના માલિક પરમાત્મા છે. સંપૂર્ણ શરીર-સંસાર (અધિભૂત) અપરા પ્રકૃતિની અંતર્ગત અને બધા જ જીવો (કૃત્સ્ન અધ્યાત્મ) પરા પ્રકૃતિની અંતર્ગત આવે છે. આનું તાત્પર્ય એ થયું કે માત્ર શરીર (સંસાર) પણ એક છે અને શરીરી (જીવ) પણ એક છે તથા અપરા અને પરા - આ બન્ને જેમની શક્તિઓ છે, તે પરમાત્મા પણ એક છે. આથી શરીરોની દૃષ્ટિથી, આત્માની દૃષ્ટિથી અને પરમાત્માની દૃષ્ટિથી - ત્રણેય દૃષ્ટિઓથી આપણે બધા એક છીએ, અનેક નથી - ‘નેહ નાનાસ્તિ કિંચન’ (કઠ૦ ૨/૧/૧૧, બૃહદાં ૪/૪/૧૮).

બધાં જ શરીરોમાં એકતા સ્વીકાર કરવાથી કોઈ પણ પ્રાણીમાં રાગ કે દ્વેષ નહીં થાય અને સંપૂર્ણ પ્રાણીઓના હિતનો ભાવ થશે. આમ થવાથી ‘કર્મયોગ’ સુગમતાપૂર્વક આપમેળે સિદ્ધ થઈ જશે. કારણ કે જ્યારે આપણાથી અલગ બીજું કોઈ છે જ નહીં અને વ્યક્તિગત આપણું કાંઈ છે જ નહીં તો પછી આપણી પાસે જે પણ વસ્તુ છે, તેમાં મમતા નહીં થાય અને જે વસ્તુ નથી, તેની કામના નહીં થાય. મમતા અને કામના નિવૃત્ત થતાં આપણી પાસે જે પણ વસ્તુ છે, તે આપમેળે બીજાની સેવામાં કામ આવશે.

સઘળા જીવોમાં સમભાવ (એકતા)નો સ્વીકાર કરવાથી સર્વમાં આત્મભાવ અથવા બ્રહ્મભાવ થઈ જશે - ‘સર્વ ખલ્વિદં બ્રહ્મ’ (છાન્દોગ્ય. ૩/૧૪/૧), ‘આત્મૈવેદં સર્વમ્’ (છાન્દોગ્ય. ૭/૨૫/૨). આવું થવાથી ‘જ્ઞાનયોગ’ સુગમતાપૂર્વક આપમેળે સિદ્ધ થઈ જશે. કારણ કે અનેક રૂપમાં જે જીવો છે, તે બધા એકરૂપે બ્રહ્મ છે અર્થાત્ જીવ અને બ્રહ્મ એક જ છે - ‘અયમાત્મા બ્રહ્મ’ (માણ્ડુક્ય ૧).

અપરા અને પરા - આ બન્ને પ્રકૃતિઓની સ્વતંત્ર સત્તા નથી; કેમકે આ બન્ને ભગવાનની શક્તિઓ, સ્વભાવ હોવાથી ભગવદ્સ્વરૂપ જ છે. આવો સ્વીકાર કરવાથી સર્વત્ર ભગવદ્ભાવ થઈ જશે. ‘વાસુદેવઃ સર્વમ્’ (૭/૧૮). આવું થવાથી ‘ભક્તિયોગ’ સુગમતાપૂર્વક આપમેળે સિદ્ધ થઈ જશે. કારણ કે ‘સર્વ કાંઈ ભગવાન જ છે’ - આ જ વાસ્તવિક શરણાગતિ છે.

તાત્પર્ય એ નીકળ્યું કે જગત, જીવ અને પરમાત્મા - ત્રણેની દૃષ્ટિએ આપણે બધા એક સમાન છીએ. આ સમતાને ગીતાએ ‘યોગ’ કહ્યો છે - ‘સમત્વં યોગ ઉચ્યતે’ (ગીતા ૨/૪૮). ભેદ (વિષમતા) માત્ર વહેવાર માટે છે, જે અનિવાર્ય છે; કેમકે વહેવારમાં સમતા સંભવ નથી. આથી સાધકની દૃષ્ટિ (ભાવના) સમ હોવી જોઈએ - ‘સર્વત્ર સમદર્શનઃ’ (ગીતા ૬/૨૮), ‘પણ્ડિતાઃ સમદર્શિનઃ’ (ગીતા ૫/૧૮), ‘સમબુદ્ધિર્વિશિષ્યતે’ (ગીતા ૬/૮), ‘સર્વત્ર સમબુદ્ધયઃ’ (ગીતા ૧૨/૪). વહેવારની ભિન્નતા તો સ્વાભાવિક છે, પરંતુ ભાવની ભિન્નતા મનુષ્યે પોતાના રાગ-દ્વેષથી પેદા કરી છે રાગ-દ્વેષને કારણે જ મનુષ્યે જગત, જીવ અને પરમાત્મા - ત્રણેમાં અનેક ભેદ પેદા કરી લીધા છે, જે તેના જન્મ-મરણનું કારણ છે - ‘મૃત્યોઃ સ મૃત્યું ગચ્છતિ ય ઇહ નાનેવ પશ્યતિ’ (કઠ૦ ૨/૧/૧૧). જે કોઈને પણ પરાયો માને છે, કોઈનું પણ બૂરું ઇચ્છે છે, જુએ તથા કરે છે અને સંસાર પાસેથી કંઈ પણ ઇચ્છે છે, તે ન તો કર્મયોગી થઈ શકે છે, ન જ્ઞાનયોગી થઈ શકે છે અને ન ભક્તિયોગી પણ થઈ શકે છે.

જગત, જીવ અને પરમાત્મા - આ ત્રણે પર વિચાર કરીએ તો સ્વતંત્ર સત્તા એક પરમાત્માની જ છે. જગત અને જીવની સ્વતંત્ર સત્તા નથી. જગતને જીવે જ ધારણ કર્યું છે - ‘યયેદં ધાર્યતે જગત્’ (૭/૫) અર્થાત્ જગતને સત્તા જીવે જ આપી છે, તેથી જગતની સ્વતંત્ર સત્તા નથી. જીવ પરમાત્માનો જ અંશ છે - ‘મમૈવાંશો જીવલોકે’ (ગીતા ૧૫/૭), તેથી ખુદ જીવની પણ સ્વતંત્ર સત્તા નથી. તાત્પર્ય એ છે કે જગતની સત્તા જીવને આધીન છે અને જીવની સત્તા પરમાત્માને આધીન છે, તેથી એક પરમાત્મા સિવાય અન્ય કાંઈ જ નથી - ‘સદસચ્ચાહમર્જુન’ (ગીતા ૮/૧૮). જગત અને જીવ - બંને પરમાત્મામાં જ ભાસિત થઈ રહ્યાં છે.

—■—

A black and white line drawing of Lord Krishna playing a flute, standing on a lotus flower. He is wearing a crown, jewelry, and a dhoti. The drawing is framed by a decorative border. The signature 'Jagadgururam' is visible at the bottom right of the lotus.

આઠમો અધ્યાય

ભૂમિકા

શ્રીભગવાને સાતમા અધ્યાયના અંતમાં પોતાના સમગ્રરૂપનું વર્ણન કરતાં બ્રહ્મ, અધ્યાત્મ, કર્મ, અધિભૂત, અધિદેવ અને અધિયજ્ઞ-આ છ શબ્દોનો પ્રયોગ કર્યો અને આ સમગ્રરૂપને જાણવાવાળા યોગીઓને અંતકાળમાં પોતાની પ્રાપ્તિ બતાવી. આને સાંભળીને આ છ શબ્દોને સ્પષ્ટરૂપે સમજવા માટે અર્જુન આઠમા અધ્યાયના આરંભના જ શ્લોકોમાં કુલ સાત પ્રશ્નો કરે છે.

અર્જુન ઉવાચ

કિં તદ્બ્રહ્મ કિમધ્યાત્મં કિં કર્મ પુરુષોત્તમ ।
અધિભૂતં ચ કિં પ્રોક્તમધિદેવં કિમુચ્યતે ॥ ૧ ॥
અધિયજ્ઞઃ કથં કોઽત્ર દેહેઽસ્મિન્મધુસૂદન ।
પ્રયાણકાલે ચ કથં જ્ઞેયોઽસિ નિયતાત્મભિઃ ॥ ૨ ॥

અર્જુન બોલ્યા—

પુરુષોત્તમ	= હે પુરુષોત્તમ!	પ્રોક્તમ્	= કહેવાયું છે ?	દેહે	= શરીરમાં
તત્	= તે	ચ	= અને	કથમ્	= કેવી રીતે છે?
બ્રહ્મ	= બ્રહ્મ	અધિદેવમ્	= અધિદેવ	મધુસૂદન	= હે મધુસૂદન!
કિમ્	= શું છે?	કિમ્	= કોને	નિયતાત્મભિઃ	= વશીભૂત -
અધ્યાત્મમ્	= અધ્યાત્મ	ઉચ્યતે	= કહે છે?		અંતઃકરણવાળા
કિમ્	= શું છે?	અત્ર	= અહીં		માણસો વડે
કર્મ	= કર્મ	અધિયજ્ઞઃ	= અધિયજ્ઞ	પ્રયાણકાલે	= અન્તકાળે (તમે)
કિમ્	= શું છે?	કઃ	= કોણ છે?	કથમ્	= કયા પ્રકારે
અધિભૂતમ્	= અધિભૂત (નામથી)	ચ	= અને (તે)	જ્ઞેયઃ	= જાણી શકાઓ
કિમ્	= શું	અસ્મિન્	= આ	અસિ	= છો?

ટીકા - ‘પુરુષોત્તમ કિં તદ્બ્રહ્મ’ - હે પુરુષોત્તમ! તે બ્રહ્મ શું છે અર્થાત્ ‘બ્રહ્મ’ શબ્દથી શું સમજવું જોઈએ?

‘કિમધ્યાત્મમ્’ - ‘અધ્યાત્મ’ શબ્દથી આપનો શો અભિપ્રાય છે?

‘કિં કર્મ’ - કર્મ શું છે અર્થાત્ ‘કર્મ’ શબ્દથી આપનો શો ભાવ છે?

‘અધિભૂતં ચ કિં પ્રોક્તમ્’ - આપે જે ‘અધિભૂત’ શબ્દ કહ્યો છે, તેનું શું તાત્પર્ય છે?

‘અધિદેવં કિમુચ્યતે’ - ‘અધિદેવ’ કોને કહેવામાં આવે છે?

‘અધિયજ્ઞઃ કથં કોઽત્ર દેહેઽસ્મિન્’ - આ પ્રકરણમાં ‘અધિયજ્ઞ’ શબ્દથી કોને લેવું જોઈએ? તે ‘અધિયજ્ઞ’ આ દેહમાં કેવી રીતે છે?

‘મધુસૂદન પ્રયાણકાલે ચ કથં જ્ઞેયોઽસિ નિયતાત્મભિઃ’ - હે મધુસૂદન! જે પુરુષો વશીભૂત અંતઃકરણવાળા છે અર્થાત્ જેઓ સંસારથી સર્વથા હઠીને અનન્યભાવે કેવળ આપમાં જ લાગેલા છે, તેઓ દ્વારા અંતકાળમાં આપ કેવી રીતે જાણવામાં આવો છો? અર્થાત્ તેઓ આપના કયા રૂપને જાણે છે અને કઈ રીતે જાણે છે?

સંબંધ — હવે ભગવાન આગળના બે શ્લોકોમાં અર્જુનના છ પ્રશ્નોનો ક્રમશઃ ઉત્તર આપે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ

અક્ષરં બ્રહ્મ પરમં સ્વભાવોઽધ્યાત્મમુચ્યતે ।
ભૂતભાવોઽવકરો વિસર્ગઃ કર્મસંશિતઃ ॥ ૩ ॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા—

પરમમ્	= પરમ	અધ્યાત્મમ્	= 'અધ્યાત્મ' (નામે)	ઽવકરઃ	ઓની સત્તાને પ્રગટ
અક્ષરમ્	= અક્ષર	ઉચ્યતે	= કહેવાય છે (તથા)		કરવાવાળો
બ્રહ્મ	= બ્રહ્મ છે (અને)	ભૂતભાવો-	= (સકળ)	વિસર્ગઃ	= ત્યાગ
સ્વભાવઃ	= પરા પ્રકૃતિ (જીવ)ને		ચરાચર પ્રાણી-	કર્મસંશિતઃ	= 'કર્મ' કહેવાય છે.

ટીકા — 'અક્ષરં બ્રહ્મ પરમમ્' — પરમ અક્ષરનું નામ બ્રહ્મ છે. જોકે ગીતામાં 'બ્રહ્મ' શબ્દ પ્રણવ, વેદ, પ્રકૃતિ વગેરેનો વાચક પણ આવ્યો છે, તોપણ અહીં 'બ્રહ્મ' શબ્દની સાથે 'પરમ' અને 'અક્ષર' વિશેષણ આપવાથી આ શબ્દ સર્વોપરી, સચ્ચિદાનંદધન, અવિનાશી, નિર્ગુણનિરાકાર પરમાત્માનો વાચક છે.

'સ્વભાવોઽધ્યાત્મમુચ્યતે' — આમ તો આત્મા અંગે જે વર્ણન કરવામાં આવે છે, તે પણ અધ્યાત્મ છે; અધ્યાત્મમાર્ગનું જેમાં વર્ણન હોય, તે માર્ગ પણ અધ્યાત્મ છે અને આ આત્માની જે વિદ્યા છે, તેનું નામ અધ્યાત્મ છે (ગીતા ૧૦/૩૨). પરંતુ અહીં 'સ્વભાવ' વિશેષણની સાથે 'અધ્યાત્મ' શબ્દ આત્માનો અર્થાત્ જીવના હોવાપણાનો (સ્વરૂપનો) વાચક છે.

'ભૂતભાવોઽવકરો વિસર્ગઃ કર્મસંશિતઃ' — સ્થાવર-જંગમ જેટલાં પણ પ્રાણીઓ જોવામાં આવે છે, તેઓનો જે ભાવ અર્થાત્ હોવાપણું છે, તે હોવાપણાને પ્રગટ કરવાને માટે જે વિસર્ગ અર્થાત્ ત્યાગ છે, તેને 'કર્મ' કહે છે.

મહાપ્રલયને સમયે પ્રકૃતિની અક્રિય અવસ્થા માનવામાં આવે છે તથા મહાસર્ગને સમયે પ્રકૃતિની સક્રિય-અવસ્થા માનવામાં આવે છે. આ સક્રિય-અવસ્થાનું કારણ ભગવાનનો સંકલ્પ છે કે 'હું એક જ બહુ રૂપોમાં થઈ જાઉં'. આ જ સંકલ્પથી સૃષ્ટિની રચના થાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે મહાપ્રલયને સમયે અહંકાર અને સંચિત કર્મો સહિત પ્રાણીઓ પ્રકૃતિમાં લીન થઈ જાય છે અને તે પ્રાણીઓના સહિત પ્રકૃતિ એક રીતે પરમાત્મામાં લીન થઈ જાય છે. એ લીન થયેલી

પ્રકૃતિને વિશેષ ક્રિયાશીલ કરવાને માટે ભગવાનનો પૂર્વોક્ત સંકલ્પ જ વિસર્ગ અર્થાત્ ત્યાગ છે. ભગવાનનો એ સંકલ્પ જ કર્મોનો આરંભ છે, જેનાથી પ્રાણીઓની કર્મપરંપરા ચાલુ થાય છે. કારણ કે મહાપ્રલયમાં પ્રાણીઓનાં કર્મો નથી થતાં, પરંતુ તેમાં પ્રાણીઓની સુષુપ્ત-અવસ્થા રહે છે. મહાસર્ગના આદિમાં કર્મો શરૂ થઈ જાય છે.

ચૌદમા અધ્યાયમાં આવ્યું છે — પરમાત્માની મૂળ પ્રકૃતિનું નામ 'મહદ્બ્રહ્મ' છે. એ પ્રકૃતિમાં લીન થયેલા જીવોનો પ્રકૃતિની સાથે વિશેષ સંબંધ કરાવી દેવો અર્થાત્ જીવોને પોતપોતાનાં કર્મોના ફળસ્વરૂપ શરીરોની સાથે સંબંધ કરાવી દેવો એને જ પરમાત્મા દ્વારા પ્રકૃતિમાં ગર્ભસ્થાપન કરવું કહે છે. (ગીતા — ૧૪/૩-૪). તેમાં પણ અલગ-અલગ યોનિઓમાં જાતજાતનાં જેટલાં શરીરો પેદા થાય છે, તે શરીરોની ઉત્પત્તિમાં પ્રકૃતિ હેતુ છે અને તેઓમાં જીવરૂપે ભગવાનનો અંશ છે— 'મમૈવાંશો જીવલોકે' (ગીતા — ૧૫/૭). આ રીતે પ્રકૃતિ અને પુરુષના અંશથી સઘળાં પ્રાણીઓ પેદા થાય છે.

તેરમા અધ્યાયના છઠ્ઠીસમા શ્લોકમાં ભગવાને કહ્યું છે કે સ્થાવર-જંગમ જેટલાં પણ પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તે બધાં ક્ષેત્ર(પ્રકૃતિ) અને ક્ષેત્રજ(પુરુષ)ના સંયોગથી જ થાય છે. ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજનો વિશેષ સંયોગ અર્થાત્ સ્થૂળશરીર ધારણ કરાવવાને માટે ભગવાનનો સંકલ્પરૂપી વિશેષ સંબંધ જ સ્થાવર-જંગમ પ્રાણીઓનાં સ્થૂળશરીર પેદા કરવાનું કારણ છે. એ સંકલ્પ થવામાં ભગવાનનું કોઈ અભિમાન નથી, પરંતુ જીવોના જન્મ-જન્માંતરોના જે કર્મસંસ્કાર છે, તે મહાપ્રલયને સમયે પરિપક્વ બનીને જ્યારે ફળ આપવાને

માટે ઉન્મુખ થાય છે, ત્યારે ભગવાનનો સંકલ્પ થાય છે.^૧ આ રીતે જીવોનાં કર્મોની પ્રેરણાથી ભગવાનમાં 'હું એક જ બહુ રૂપોમાં થઈ જાઉં-' એ સંકલ્પ થાય છે.

તે પ્રાણીઓમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર - આ

ચારે વર્ણોનો જે કર્માધિકારી મનુષ્યસમુદાય છે, તેના દ્વારા વિહિત ને નિષિદ્ધ જેટલી ક્રિયાઓ થાય છે. તે બધી ક્રિયાઓનું નામ 'કર્મ' છે. તાત્પર્ય એ છે કે મુખ્ય કર્મ તો ભગવાનનો સંકલ્પ થયો અને તેના પછી કર્મપરંપરા ચાલે છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ - 'સ્વભાવોડધ્યાત્મમુચ્યતે' - 'પરા પ્રકૃતિ' ભગવાનનો સ્વભાવ છે - 'પ્રકૃતિં વિદ્ધિ મે પરામ્' (ગીતા - ૭/૫). પ્રકૃતિ કહો ચાહે સ્વભાવ કહો, એક જ વાત છે. આ પરા પ્રકૃતિ અર્થાત્ જીવ જ 'અધ્યાત્મ' નામે કહેવાય છે. તેને ભગવાને પોતાનો અંશ પણ કહ્યો છે - 'મમૈવાંશો જીવલોકે' (ગીતા - ૧૫/૭)

'સ્વભાવોડધ્યાત્મમુચ્યતે' નું બીજું તાત્પર્ય એ છે કે બાળપણ, જવાની અને વૃદ્ધાવસ્થામાં; જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિમાં; ચોરાસી લાખ યોનિઓમાં, સર્ગ અને પ્રલયમાં, મહાસર્ગ અને મહાપ્રલયમાં પણ જીવનો ક્યારેય અભાવ થતો નથી - 'નાભાવો વિદ્યતે સતઃ' - (ગીતા - ૨/૧૬) અર્થાત્ એનો (જીવનો) સ્વયંભાવ (સત્તા અથવા હોવાપણું) હંમેશાં વિદ્યમાન રહે છે.

સૃષ્ટિ - રચનારૂપી કર્મને 'ત્યાગ' કહેવાનો અભિપ્રાય છે કે એમાં પોતાની સ્થિરતાનો ત્યાગ છે. કારણ કે તત્ત્વ સ્થિર, અચળ છે અને એ સ્થિરતાનો ત્યાગ એ જ કર્મ છે.

ભગવાનનું સૃષ્ટિ-રચનારૂપી કર્મ જ આદિકર્મ છે,^૨ જેનાથી કર્મોની પરંપરા શરૂ થઈ છે. તેથી 'કર્મ'ની અંતર્ગત ત્રણ પ્રકારનાં કર્મ આવે છે - (૧) સૃષ્ટિની રચના, (૨) ક્રિયામાત્ર, જે ફળજનક હોતી નથી અને (૩) પાપ-પુણ્ય (શુભાશુભ કર્મ) જે ફળજનક હોય છે.

ભગવાનનું સૃષ્ટિ - રચનારૂપી કર્મ, વાસ્તવમાં 'અકર્મ' જ છે. ભગવાને કહ્યું પણ છે - 'તસ્ય કર્તારમપિ માં વિદ્વ્યકર્તારમવ્યયમ્' (ગીતા - ૪/૧૩) 'તે સૃષ્ટિ-રચનાનો કર્તા હોવા છતાં પણ મને (અવ્યય પરમેશ્વરને) તું અકર્તા જાણ.'

—■—

અધિભૂતં ક્ષરો ભાવઃ પુરુષશ્ચાધિદૈવતમ્ ।
અધિયજ્ઞોડહમેવાત્ર દેહે દેહભૂતાં વર ॥ ૪ ॥

દેહભૂતામ્, વર = હે દેહધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન!	પુરુષઃ = પુરુષ અર્થાત્ હિરણ્યગર્ભ બ્રહ્મા	દેહે = શરીરમાં (અંતર્યામીરૂપે)
ક્ષરઃ ભાવઃ = ઉત્પત્તિ-વિનાશશીલ પ્રત્યેક પદાર્થ	અધિદૈવતમ્ = અધિદૈવ છે	અહમ્ = હું (વાસુદેવ)
અધિભૂતમ્ = અધિભૂત છે,	ચ = અને	એવ = જ
	અત્ર = આ	અધિયજ્ઞઃ = અધિયજ્ઞ છું.

ટીકા - 'અધિભૂતં ક્ષરો ભાવઃ' - પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ - આ પંચમહાભૂતોથી બનેલી પ્રતિક્ષણો પરિવર્તનશીલ અને નાશવાન સૃષ્ટિને અધિભૂત કહે છે.

'પુરુષશ્ચાધિદૈવતમ્' - અહીં 'અધિદૈવત' (અધિદૈવ)

પદ આદિપુરુષ હિરણ્યગર્ભ બ્રહ્માનું વાચક છે. મહાસર્ગના આદિમાં ભગવાનના સંકલ્પથી સહુથી પહેલાં બ્રહ્માજી જ પ્રગટ થાય છે અને પછી તેઓ જ સર્ગના આદિમાં સમગ્ર સૃષ્ટિની રચના કરે છે.

૧. જેવી રીતે કર્મ કરતાં-કરતાં થાક લાગે તો કર્તૃત્વાભિમાન, કર્મફળાસક્તિ અને સંચિત કર્મો જેમ છે તેમ રહેવા છતાં પણ પ્રાણીઓને નિદ્રા આવી જાય છે. નિદ્રામાં વિશ્રામ મળવાથી થાક દૂર થાય છે અને કર્મ કરવાને શરીર-ઇન્દ્રિયો-મન-બુદ્ધિમાં તાજગી આવે છે, સામર્થ્ય આવે છે. એ જ રીતેથી પ્રાણીઓ કર્તૃત્વાભિમાન, કર્મફળાસક્તિ અને સંચિત કર્મો સહિત પ્રલયમાં સૂક્ષ્મ પ્રકૃતિમાં અને મહાપ્રલયમાં કારણ પ્રકૃતિમાં લીન થઈ જાય છે. તે લીન થયેલાં પ્રાણીઓનાં સંચિત કર્મ વિશ્રામ મેળવીને - પરિપક્વ થઈને અર્થાત્ પ્રારબ્ધરૂપ બનીને ફળ આપવાને માટે ઉન્મુખ થઈ જાય છે. ત્યારે ભગવાનનો સંકલ્પ થાય છે અને એ સંકલ્પથી પ્રાણીઓના જન્મારંભક કર્મોની સાથે વિશેષતાથી સંબંધ જોડાઈ જવાનું નામ જ 'કર્મ' છે.

૨. 'ચાતુર્વર્ણ્ય મયા સૃષ્ટમ્' (ગીતા-૪/૧૩), 'કલ્પાદૌ વિસૃજામ્યહમ્' (૮/૭), 'વિસૃજામિ પુનઃ પુનઃ' (૮/૮), 'અહં બીજપ્રદઃ પિતાઃ' (૧૪/૪).

‘અધિયજ્ઞોઽહમેવાત્ર દેહે દેહભૃતાં વર’ — હે દેહધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન! આ દેહમાં અધિયજ્ઞ હું જ છું અર્થાત્ આ મનુષ્યશરીરમાં અંતર્યામીરૂપે હું જ છું^૧ ભગવાને ગીતામાં ‘હૃદિ સર્વસ્ય વિષ્ણિતમ્’ (અ. ૧૩/૧૭), ‘સર્વસ્ય ચાહં હૃદિ સંનિવિષ્ટઃ’ (અ. ૧૫/૧૫), ‘ઈશ્વરઃ સર્વભૂતાનાં હૃદેશેઽર્જુન તિષ્ઠતિ’ (અ. ૧૮/૬૧) વગેરેમાં પોતાને અંતર્યામીરૂપે બધાના હૃદયમાં બિરાજમાન બતાવ્યા છે.

‘અહમેવ અત્ર દેહે’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે બીજી યોનિઓમાં તો પૂર્વકૃત કર્મોનો ભોગ થાય છે, નવાં કર્મો નથી થતાં, પરંતુ આ મનુષ્ય શરીરમાં નવાં કર્મો પણ થાય છે. તે કર્મોના પ્રેરક અંતર્યામી ભગવાન^૩ હોય છે. જ્યાં મનુષ્ય રાગદ્વેષ નથી કરતો, ત્યાં તેનાં બધાં કર્મો ભગવાનની પ્રેરણા અનુસાર શુદ્ધ બને છે અર્થાત્ બંધનકારક નથી થતાં અને જ્યાં રાગદ્વેષને કારણે ભગવાનની પ્રેરણા અનુસાર કર્મ નથી કરતો, ત્યાં તેનાં કર્મો બંધનકારક થાય છે. કારણ કે રાગ અને દ્વેષ મનુષ્યના મહાન શત્રુઓ છે (ગીતા — ૩/૩૪). તાત્પર્ય એ થયું કે ભગવાનની પ્રેરણાથી કદી નિષિદ્ધ કર્મ થતાં જ નથી. શ્રુતિ અને સ્મૃતિ ભગવાનની આજ્ઞા છે — ‘શ્રુતિસ્મૃતી મમૈવાજ્ઞે’. આથી ભગવાન શ્રુતિ અને સ્મૃતિની વિરુદ્ધ પ્રેરણા કેવી રીતે કરી શકે છે? અર્થાત્ નથી કરી શકતા. નિષિદ્ધ કર્મ તો મનુષ્ય કામનાને વશીભૂત થઈને જ કરે છે (ગીતા — ૩/૩૭). જો મનુષ્ય કામનાને વશીભૂત ન થાય, તો તેના દ્વારા સ્વાભાવિક રીતે જ વિહિત કર્મો થશે, જેમને અઢારમા અધ્યાયમાં સહજ, સ્વભાવનિયત કર્મના નામથી કહેવામાં આવ્યાં છે.

અહીં અર્જુનને માટે ‘દેહભૃતાં વર’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે દેહધારીઓમાં એ જ મનુષ્ય શ્રેષ્ઠ છે, જે ‘આ દેહમાં પરમાત્મા છે’ — એવું જાણી લે છે. એવું જ્ઞાન ન હોય, તોપણ એવું માની લે કે સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણશરીરના કણકણમાં પરમાત્મા છે અને તેમનો અનુભવ કરવો એ જ મનુષ્યજન્મનું ખાસ ધ્યેય છે.

આ ધ્યેયની સિદ્ધિને માટે પરમાત્માની આજ્ઞા અનુસાર જ કામ કરવાનું છે.

ત્રીજા અને ચોથા શ્લોકમાં જે બ્રહ્મ, અધ્યાત્મ, કર્મ, અધિભૂત, અધિદેવ અને અધિયજ્ઞનું વર્ણન થયું છે, તેને માત્ર સમજવાને માટે જળનું એક દૃષ્ટાંત આપવામાં આવે છે. જેવી રીતે, જ્યારે આકાશ સ્વચ્છ હોય છે તો આપણી અને સૂર્યની વચ્ચે કોઈ પદાર્થ ન દેખાવા છતાં પણ વાસ્તવમાં ત્યાં પરમાણુરૂપે જળતત્ત્વ રહે છે. એ જ જળતત્ત્વ વરાળ બને છે અને વરાળ ઘનીભૂત થતાં વાદળ બને છે. વાદળમાં જે જળકણો રહે છે, તેમના મળવાથી ટીપાં બની જાય છે. એ ટીપાંમાં જ્યારે ઠંડકના સંયોગથી ઘનતા આવી જાય છે, ત્યારે એ જ ટીપાં કરા (બરફ) બની જાય છે — આ જળતત્ત્વનું બહુ જ સ્થૂળરૂપ થયું. એવી જ રીતે નિર્ગુણ-નિરાકાર ‘બ્રહ્મ’ પરમાણુરૂપે જળતત્ત્વ છે, ‘અધિયજ્ઞ’ (વ્યાપક વિષ્ણુ) વરાળરૂપે જળ છે; ‘અધિદેવ’ (હિરણ્યગર્ભ બ્રહ્મા) વાદળરૂપે જળ છે, ‘અધ્યાત્મ’ (અનંત જીવ) ટીપાંરૂપે જળ છે, ‘કર્મ’ (સૃષ્ટિચક્રનારૂપી કર્મ) વર્ષાની ક્રિયા છે અને ‘અધિભૂત’ (ભૌતિક સૃષ્ટિમાત્ર) બરફરૂપે જળ છે.

આ વર્ણનનું તાત્પર્ય એ થયું કે જેવી રીતે એક જ જળ પરમાણુ, વરાળ, વાદળ, વર્ષાની ક્રિયા, ટીપાં અને કરા(બરફ)ના રૂપે ભિન્ન-ભિન્ન દેખાય છે, પરંતુ વાસ્તવમાં છે એક જ. એ જ રીતે એક જ પરમાત્મતત્ત્વ બ્રહ્મ, અધ્યાત્મ, કર્મ, અધિભૂત, અધિદેવ અને અધિયજ્ઞને રૂપે ભિન્ન-ભિન્ન પ્રતીત થવા છતાં પણ તત્ત્વતઃ એક જ છે. આને જ સાતમા અધ્યાયમાં ‘સમગ્રમ્’ (અ. ૭/૧) અને ‘વાસુદેવઃ સર્વમ્’ (અ. ૭/૧૮) કહેવામાં આવ્યું છે.

તાત્વિક દૃષ્ટિએ તો સર્વ કંઈ વાસુદેવ જ છે. (અ. ૭/૧૮). એમાં પણ જ્યારે વિવેક-દૃષ્ટિએ જોઈએ છીએ, ત્યારે શરીર-શરીરી, પ્રકૃતિ-પુરુષ — એવા બે પ્રકાર થઈ જાય છે. ઉપાસનાની દૃષ્ટિએ જોઈએ છીએ તો ઉપાસ્ય (પરમાત્મા), ઉપાસક (જીવ) અને ત્યાજ્ય (પ્રકૃતિનું કાર્ય-

૧. અહીં આ મનુષ્યશરીરમાં કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે તેમાં ભગવાનની પ્રેરણાને સમજવાનું, સ્વીકાર કરવાનું અને તેના અનુસાર આચરણ કરીને તત્ત્વને પ્રાપ્ત કરવાનું સામર્થ્ય છે. અન્ય શરીરોમાં અંતર્યામીરૂપે પરમાત્માના રહેવા છતાં પણ એ પ્રાણીઓમાં એ તત્ત્વની તરફ દૃષ્ટિ નાખવાનું સામર્થ્ય નથી અને મનુષ્યશરીરમાં જે વિવેક પ્રાપ્ત છે, તે વિવેક એ શરીરોમાં જાગ્રત નથી. આથી મનુષ્યે આ શરીરના રહેતાં-રહેતાં એ તત્ત્વને પ્રાપ્ત કરી લેવું જોઈએ. આ દુર્લભ અવસરને વ્યર્થ ન જવા દેવો.

૨. બીજા શ્લોકમાં તો ‘અત્ર’ પદ પ્રકરણને માટે આવ્યું છે તથા ‘અસ્મિન્’ પદ દેહને માટે આવ્યું છે, પરંતુ અહીં ‘અત્ર’ પદ દેહને માટે જ આવ્યું છે. કારણ કે અર્જુનના પ્રશ્નમાં ‘અત્ર’ પદ આપીને પ્રકરણનો સંકેત કરી દીધો છે, એટલા માટે હવે તેનો ઉત્તર દેતાં પ્રકરણને માટે ‘અત્ર’ પદ આપવાની જરૂર નથી.

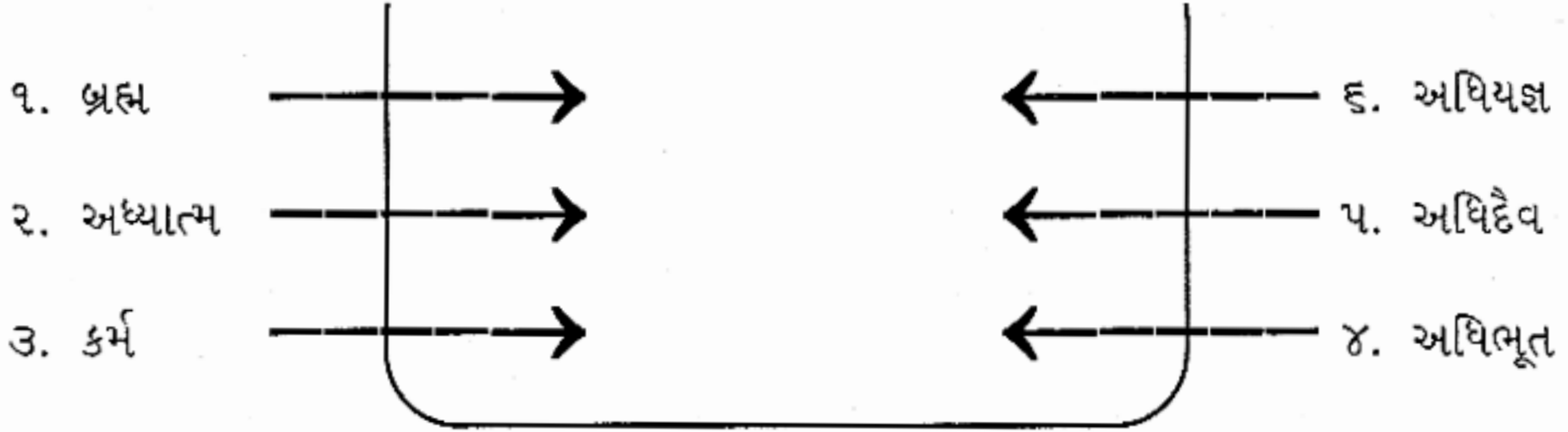
૩. કર્મોની પ્રેરણા ભગવાન મનુષ્યના સ્વભાવ અનુસાર કરે છે. જો સ્વભાવમાં રાગદ્વેષ હોય તો તે રાગદ્વેષને વશીભૂત થવું અથવા ન થવું એ મનુષ્યના હાથમાં છે. તે શાસ્ત્ર, સંત તથા ભગવાનનો આશ્રય લઈને પોતાના સ્વભાવને બદલી શકે છે.

સંસાર) — એ ત્રણ પ્રકાર થઈ જાય છે. આ ત્રણેને સમજવા માટે અહીં તેમના છ પ્રકાર કરવામાં આવ્યા છે —

પરમાત્માના બે પ્રકાર—બ્રહ્મ (નિર્ગુણ) અને અધિયજ્ઞ (સગુણ).

જીવના બે પ્રકાર—અધ્યાત્મ (સામાન્ય જીવ, કે જે બદ્ધ છે), અને અધિદેવ (કારક પુરુષ, કે જે મુક્ત છે).

સંસારના બે પ્રકાર — કર્મ (કે જે પરિવર્તનનો પુંજ છે) અને અધિભૂત (કે જે પદાર્થ છે).

વિશેષ વાત

(૧)

સકળ સંસારમાં પરમાત્મા વ્યાપ્ત છે — ‘મયા તતમિદં સર્વમ્’ (અ. ૮/૪), ‘યેન સર્વમિદં તતમ્’ (અ. ૧૮/૪૬); સકળ સંસાર પરમાત્મા છે — ‘મયિ સર્વમિદં પ્રોતમ્’ (અ. ૭/૭); સકળ સંસાર પરમાત્માનો જ છે — ‘વાસુદેવઃ સર્વમ્’ (૭/૧૮); સકળ સંસાર પરમાત્માનો છે — ‘અહં હિ સર્વયજ્ઞાનાં ભોક્તા ય પ્રભુરેવ ય’ (અ. ૮/૨૪), ‘ભોક્તારં યજ્ઞતપસાં સર્વલોકમહેશ્વરમ્’ (અ. ૫/૨૮) — આ રીતે ગીતામાં ભગવાનનાં જાતજાતનાં વચનો આવે છે. એ બધાંનું સામંજસ્ય કેવી રીતે થાય? બધાનો સુમેળ કેવી રીતે બેસે? આના ઉપર વિચાર કરવામાં આવે છે.

સંસારમાં પરમાત્મપ્રાપ્તિને માટે, પોતાના કલ્યાણને માટે સાધના કરવાવાળા જેટલા પણ સાધકો^૧ છે, તે બધા જ સંસારથી છૂટવા માગે છે અને પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરવા માગે છે. કારણ કે સંસારની સાથે સંબંધ રાખવાથી સદા રહેવાવાળી શાંતિ અને સુખ નથી મળી શકતાં, પરંતુ સદા અશાંતિ અને દુઃખ જ મળતાં રહે છે — એવો મનુષ્યોનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે. પરમાત્મા અનંત આનંદનું સ્વરૂપ છે, ત્યાં દુઃખનો લેશ પણ નથી — એવું શાસ્ત્રોનું કથન છે અને સંતોનો અનુભવ છે.

હવે વિચાર એ કરવાનો છે કે સાધકને સંસાર તો પ્રત્યક્ષરૂપે દેખાય છે અને પરમાત્માને તે કેવળ માને છે; કેમકે પરમાત્મા પ્રત્યક્ષ દેખાતા નથી. શાસ્ત્રો અને સંતો કહે છે કે ‘સંસારમાં પરમાત્મા છે અને પરમાત્મામાં સંસાર છે’ એને માનીને સાધક સાધના કરે છે. એ સાધનામાં જ્યાં સુધી સંસારનું પ્રાધાન્ય રહે છે, ત્યાં સુધી પરમાત્માની માન્યતા ગૌણ રહે છે. સાધન કરતાં-કરતાં જેમ-જેમ પરમાત્માની ધારણા (માન્યતા) મુખ્ય બનતી જાય છે, તેમ ને તેમ સંસારની માન્યતા ગૌણ બનતી જાય છે. પરમાત્માની ધારણા સર્વમાં મુખ્ય જણાતાં સાધકને એ સ્પષ્ટ દેખાવા લાગી જાય છે કે સંસાર પહેલાં ન હતો અને હવે પછી નહિ રહે તથા વર્તમાનમાં જે ‘છે’ રૂપથી દેખાય છે, તે પણ પ્રતિક્ષણે અભાવમાં જઈ રહ્યો છે. જ્યારે સંસાર ન હતો, ત્યારે પણ પરમાત્મા હતા; જ્યારે સંસાર નહિ રહે, ત્યારે પણ પરમાત્મા રહેશે અને વર્તમાનમાં સંસાર પ્રતિક્ષણે અભાવમાં જવા છતાં પરમાત્મા જેમ છે તેમ વિદ્યમાન છે. તાત્પર્ય એ છે કે સંસારનો સદા અભાવ છે અને પરમાત્માનો સદા ભાવ છે. આ રીતે જ્યારે સંસારની સ્વતંત્ર સત્તાનો સર્વથા અભાવ થઈ જાય છે, ત્યારે સત્યસ્વરૂપે ‘સર્વ કંઈ પરમાત્મા જ છે’ — એવો વાસ્તવિક અનુભવ થઈ જાય છે, જેના થવાથી સાધક ‘સિદ્ધ’ કહેવાય છે. કારણ કે ‘સંસારમાં પરમાત્મા છે અને પરમાત્મામાં સંસાર છે’ — એવી માન્યતા સંસારની સત્તા માનવાથી જ થતી હતી અને સંસારની

૧. સદા રહેવાવાળી શાંતિ અને અનંત સુખ મળે, જેમાં અશાંતિ અને દુઃખનો લેશ પણ ન હોય — એવો વિચાર કરવાવાળા ‘સાધકો’ હોય છે. પરંતુ જેઓ સંસારમાં જ રહેવાને ઇચ્છે છે, સંસારથી જ સુખ લેવાને ઇચ્છે છે, સાંસારિક સંગ્રહ અને ભોગોમાં જ પડ્યા રહેવાને ઇચ્છે છે અને સંસારનાં સુખદુઃખને ભોગવતા રહે છે, તેઓ સાધકો નથી હોતા, પરંતુ ‘સંસારી’ હોય છે. તેઓ જન્મમરણનાં ચક્રમાં પડ્યા રહે છે.

સત્તા સાધકના રાગને કારણે જ દેખાતી હતી. તત્ત્વતઃ સર્વ કંઈ પરમાત્મા જ છે.

(૨)

સત અને અસત બધું પરમાત્મા જ છે — ‘સદસચ્ચાહમ્’ (અ. ૮/૧૮), પરમાત્મા ન સત કહી શકાય છે અને ન અસત કહી શકાય છે — ‘ન સત્તન્નાસદુચ્યતે’ (અ. ૧૩/૧૨); પરમાત્મા સત પણ છે; અસત પણ છે અને સત-અસત બન્નેથી પર પણ છે — ‘સદસત્તત્પરં યત્’ (અ. ૧૧/૩૭). આ રીતે ગીતામાં ભિન્ન-ભિન્ન વચનો આવે છે. હવે તેઓની સંગતિ બાબતમાં વિચાર કરવામાં આવે છે.

પરમાત્મતત્ત્વ અત્યંત અલૌકિક અને વિલક્ષણ છે. એ તત્ત્વનું વર્ણન કોઈ પણ નથી કરી શકતું. એ તત્ત્વને ઈન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ નથી પકડી શકતાં અર્થાત્ એ તત્ત્વ ઈન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિની સીમામાં નથી આવતું. હા, ઈન્દ્રિયો મન અને બુદ્ધિ તેમાં વિલીન થઈ શકે છે. સાધક એ તત્ત્વમાં પોતે લીન થઈ શકે છે, તેને પ્રાપ્ત કરી શકે છે, પરંતુ એ તત્ત્વને પોતાના કબજામાં, પોતાના અધિકારમાં અને પોતાની સીમામાં નથી લઈ શકતા.

પરમાત્માતત્ત્વની પ્રાપ્તિ ઈચ્છવાવાળા સાધકો બે જાતના હોય છે — એક વિવેકપ્રધાન અને એક શ્રદ્ધાપ્રધાન અર્થાત્ એક મસ્તિષ્કપ્રધાન હોય છે અને એક હૃદયપ્રધાન હોય છે. વિવેકપ્રધાન સાધકના હૈયામાં વિવેકનું અર્થાત્ જાણવાનું પ્રાધાન્ય રહે છે અને શ્રદ્ધાપ્રધાન સાધકના હૈયામાં માનવાનું પ્રાધાન્ય રહે છે. એનું તાત્પર્ય એ નથી કે વિવેકપ્રધાન સાધકમાં શ્રદ્ધા નથી રહેતી અને શ્રદ્ધાપ્રધાન સાધકમાં વિવેક નથી રહેતો, પરંતુ એ તાત્પર્ય છે કે વિવેકપ્રધાન સાધકમાં વિવેકનું પ્રાધાન્ય અને સાથે શ્રદ્ધા રહે છે તથા શ્રદ્ધાપ્રધાન સાધકમાં શ્રદ્ધાનું પ્રાધાન્ય અને સાથે વિવેક રહે છે. બીજા શબ્દોમાં, જાણવાવાળાઓમાં માનવું પણ રહે છે અને માનવાવાળાઓમાં જાણવું પણ રહે છે. જાણવાવાળા જાણીને માની લે છે અને માનવાવાળા માનીને જાણી લે છે. આથી કોઈ પણ પ્રકારના સાધકમાં કિંચિત્માત્ર પણ કમી નથી રહેતી.

સાધક ચાહે વિવેકપ્રધાન હોય, કે ચાહે શ્રદ્ધાપ્રધાન હોય, પરંતુ સાધનમાં તેની પોતાની રુચિ, શ્રદ્ધા, વિશ્વાસ અને યોગ્યતાનું પ્રાધાન્ય રહે છે. રુચિ, શ્રદ્ધા, વિશ્વાસ અને

યોગ્યતા એક સાધનમાં હોવાથી સાધક એ તત્ત્વને જલદી સમજે છે. પરંતુ રુચિ અને શ્રદ્ધા-વિશ્વાસ હોવા છતાં પણ એવી યોગ્યતા ન હોય અથવા યોગ્યતા હોવા છતાં પણ એવી રુચિ અને શ્રદ્ધા-વિશ્વાસ ન હોય, તો સાધકને એ સાધનામાં કઠિનતા પડે છે. રુચિ હોવાથી મન સ્વાભાવિક રીતે લાગી જાય છે. શ્રદ્ધા-વિશ્વાસ હોવાથી બુદ્ધિ સ્વાભાવિક રીતે જોડાઈ જાય છે અને યોગ્યતા હોવાથી વાત બરાબર સમજમાં આવી જાય છે.

વિવેકપ્રધાન સાધક નિર્ગુણ-નિરાકારને પસંદ કરે છે અર્થાત્ તેની રુચિ નિર્ગુણ-નિરાકારમાં હોય છે. શ્રદ્ધાપ્રધાન સાધક સગુણ-સાકારને પસંદ કરે છે અર્થાત્ તેની રુચિ સગુણ-સાકારમાં હોય છે. જે નિર્ગુણ-નિરાકારને પસંદ કરે છે, તે એમ કહે છે કે પરમાત્મતત્ત્વ ન સત કહી શકાય છે અને ન અસત કહી શકાય છે. જે સગુણ-સાકારને પસંદ કરે છે તે કહે છે કે પરમાત્મા સત પણ છે, અસત પણ છે અને સત-અસતથી પર પણ છે.

તાત્પર્ય એ થયું કે ચિન્મયતત્ત્વ તો હરઘડી જેમ છે તેમ જ રહે છે અને જડ તથા અસત કહેવાતો સંસાર નિરંતર બદલાતો રહે છે. જ્યારે આ ચેતન જીવ બદલાતા સંસારને મહત્ત્વ આપે છે અને તેની સાથે સંબંધ જોડી લે છે, ત્યારે તે જન્મ-મરણના ચક્કરમાં ઘૂમતો રહે છે. પરંતુ જ્યારે તે આ જડતા સાથે સર્વથા સંબંધ-વિચ્છેદ કરી લે છે, ત્યારે તેને સ્વતઃસિદ્ધ ચિન્મયતત્ત્વનો અનુભવ થઈ જાય છે વિવેકપ્રધાન સાધક વિવેક-વિચાર દ્વારા જડતાનો ત્યાગ કરે છે. જડતાનો ત્યાગ થતાં ચિન્મયતત્ત્વ જ અવશેષ રહે છે અર્થાત્ નિત્યપ્રાપ્ત તત્ત્વનો અનુભવ થઈ જાય છે. શ્રદ્ધાપ્રધાન સાધક કેવળ ભગવાનની જ સન્મુખ થઈ જાય છે, જેથી જડતાથી વિમુખ થઈને ભગવાનને પ્રેમપૂર્વક પ્રાપ્ત કરી લે છે. વિવેકપ્રધાન સાધક તો સમ, શાંત, સત્ધન, ચિત્ધન અને આનંદધન તત્ત્વમાં અટલ સ્થિત થઈને અખંડ આનંદને પ્રાપ્ત થાય છે; પરંતુ શ્રદ્ધાપ્રધાન સાધક ભગવાનની સાથે અભિન્ન થઈને પ્રેમના અનંત, પ્રતિજ્ઞા વર્ધમાન આનંદને પ્રાપ્ત કરી લે છે.

આ રીતે બન્નેય સાધકોને જડતાથી સર્વથા સંબંધ-વિચ્છેદપૂર્વક ચિન્મયતત્ત્વની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે અને ‘સત-અસત અર્થાત્ સર્વ કંઈ પરમાત્મા જ છે’ — એવો અનુભવ થઈ જાય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ — પરિવર્તનશીલ અને નાશવાન ક્રિયા અને (તમામ પદાર્થો) ‘ક્ષરભાવ’ છે, જે ભગવાનની અપરા પ્રકૃતિ છે.

જ્ઞાનમાં બ્રહ્મની સાથે એકતા થાય છે અને પ્રેમમાં અંતર્યામી ભગવાન સાથે અભિન્નતા થાય છે. ભગવાને અહીં અંતર્યામી

— (અધ્યયજ્ઞ) — ને પોતાનું સ્વરૂપ કહ્યું છે. તેથી બ્રહ્મ તો વિશેષણ છે અને અંતર્યામી વિશેષ્ય છે — ‘બ્રહ્મણો હિ પ્રતિષ્ઠાહમ્’ (ગીતા — ૧૪/૨૭). તાત્પર્ય છે કે, જેને ગીતાએ ‘સમગ્ર’ કહ્યો છે, તે સર્વનો સર્જક અને નિયામક અંતર્યામી હું જ છું. આ જ અંતર્યામીને ચૌદમા અધ્યાયના ત્રીજા-ચોથા શ્લોકોમાં ‘મમ યોનિર્મહદ્ બ્રહ્મ તસ્મિન્ગર્ભ દધામ્યહમ્’ અને ‘અહં બીજપ્રદઃ પિતા’ પદોમાં ‘અહમ્’ શબ્દોથી કહેવામાં આવ્યા છે. ગીતામાં બ્રહ્મને માટે કહ્યું છે — ‘ન સતત્ત્વાસદુચ્યતે’ (૧૩/૧૨) અને સમગ્ર ભગવાન માટે કહ્યું છે — ‘સદસચ્ચાહમ્’ (૮/૧૮), ‘સદસતત્પરં યત્’ (૧૧/૩૭).

સંબંધ — બીજા શ્લોકમાં અર્જુનનો સાતમો પ્રશ્ન હતો કે અંતકાળમાં આપ કેવી રીતે જાણવામાં આવો છો? એનો ઉત્તર ભગવાન આગળના શ્લોકમાં આપે છે.

અન્તકાલે ચ મામેવ સ્મરન્મુક્ત્વા કલેવરમ્ ।

યઃ પ્રયાતિ સ મદ્ભાવં યાતિ નાસ્ત્યત્ર સંશયઃ ॥ ૫ ॥

યઃ	= જે માણસ	મુક્ત્વા	= છોડીને	યાતિ	= પ્રાપ્ત થાય છે,
અન્તકાલે,	ચ= અંતકાળમાં પણ	પ્રયાતિ	= જાય છે,	અત્ર	= એમાં
મામ્	= મારું	સઃ	= એ		(સહેજ પણ)
સ્મરન્	= સ્મરણ કરતો રહીને	મદ્ભાવમ્	= મારા સ્વરૂપને	સંશયઃ	= સંશય
કલેવરમ્	= શરીર	એવ	= જ	ન અસ્તિ	= નથી.

ટીકા — ‘અંતકાલે ચ^૧ મામેવ... યાતિ નાસ્ત્યત્ર સંશયઃ’ — ‘અંતકાળે પણ મારું સ્મરણ કરતો રહીને જે શરીર છોડીને જાય છે’ — એનું તાત્પર્ય એ થયું કે આ મનુષ્યને જીવનમાં સાધન-ભક્તિ કરીને પોતાનો ઉદ્ધાર કરવાનો અવસર આપ્યો હતો, પરંતુ તેણે કંઈ કર્યું જ નહિ. હવે બિચારો આ મનુષ્ય અંતકાળમાં બીજું સાધન કરવામાં અસમર્થ છે, એટલા માટે બસ, મને યાદ કરી લે તો તેને મારી પ્રાપ્તિ થઈ જશે.

‘મામેવ સ્મરન્’નું તાત્પર્ય એ છે કે સાંભળવા, સમજવા અને માનવામાં જે કંઈ આવે છે, તે બધું મારું સમગ્રરૂપ છે. આથી જે તેને મારું જ સ્વરૂપ માનશે તેને અંતકાળમાં પણ મારું જ ચિંતન થશે અર્થાત્ તેણે જ્યારે સર્વ કંઈ મારું જ સ્વરૂપ માની લીધું તો અંતકાળમાં તેને જે કંઈ યાદ આવશે, તે મારું જ સ્વરૂપ હશે, એટલા માટે તે સ્મરણ મારું જ થશે. મારું સ્મરણ થવાથી તેને મારી જ પ્રાપ્તિ થશે.

‘મદ્ભાવમ્’ — કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે સાધકે મારો જે કોઈ ભિન્ન અથવા અભિન્ન ભાવથી અર્થાત્ સગુણ-નિર્ગુણ, સાકાર-નિરાકાર, દ્વિભુજ-ચતુર્ભુજ તથા નામ, લીલા, ધામ, રૂપ વગેરેથી સ્વીકાર કર્યો છે અને મારી ઉપાસના

કરી છે, અંતસમયના સ્મરણ અનુસાર તે મારા એ જ ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે.

જેઓ ભગવાનની ઉપાસના કરે છે, તેઓ તો અંતસમયે ઉપાસ્યનું સ્મરણ થવાથી તે જ ઉપાસ્યને અર્થાત્ ભગવદ્ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ જેઓ ઉપાસના નથી કરતા, તેઓને પણ અંત સમયે કોઈ કારણવશાત્ ભગવાનના કોઈ નામ, રૂપ, લીલા, ધામ વગેરેનું સ્મરણ થઈ જાય, તો તેઓ પણ તે ઉપાસકોની જેમ એ જ ભગવદ્ભાવને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે જેવી રીતે ગુણો (સત્ત્વ, રજ અને તમ)માં સ્થિત રહેનારની (ગીતા — ૧૪/૧૮) અને અંતકાળે (આ ત્રણ પૈકીના) જે કોઈ ગુણનું પ્રાધાન્ય હોય તેવી જ ગતિ થાય છે (ગીતા અ. ૧૪/૧૪-૧૫), તેવી જ રીતે જેને અંતે ભગવાન યાદ આવી જાય છે, તેની પણ ભગવાનના ઉપાસકોની જેમ ઉત્તમ ગતિ થાય છે, અર્થાત્ ભગવાનની પ્રાપ્તિ થાય છે.

ભગવાનમાં સગુણ-નિર્ગુણ, સાકાર-નિરાકાર વગેરે અનેક રૂપોનો અને નામ, લીલા, ધામ વગેરેનો ભેદ તો સાધકોની દૃષ્ટિએ છે, અંતમાં બધા એક થઈ જાય છે અર્થાત્ અંતમાં બધા એક ‘મદ્ભાવ’ — ભગવદ્ભાવને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે; કેમકે ભગવાનનું સમગ્ર સ્વરૂપ એક જ છે. પરંતુ

ગુણો અનુસાર ગતિને પ્રાપ્ત થવાવાળા અંતમાં એક નથી થઈ શકતા; કેમકે ત્રણે ગુણો (સત્ત્વ, રજ, તમ) અલગ-અલગ છે. આથી ગુણો અનુસાર તેઓની ગતિ પણ અલગ-અલગ થાય છે.

ભગવાનનું સ્મરણ કરીને શરીર છોડનારાઓનો તો ભગવાનની સાથે સંબંધ રહે છે અને ગુણો અનુસાર શરીર છોડનારાઓનો ગુણોની સાથે સંબંધ રહે છે. એટલા માટે અંતે ભગવાનનું સ્મરણ કરનારા ભગવાનની જ સન્મુખ થઈ જાય છે અર્થાત્ ભગવાનને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે અને ગુણો સાથે સંબંધ રાખનારા ગુણોની સન્મુખ થઈ જાય છે અર્થાત્ ગુણોના કાર્ય જન્મ-મરણને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.

ભગવાને એક એ વિશેષ છૂટ આપી દીધી છે કે મરણાસન્ન વ્યક્તિનાં ગમે તેવાં આચરણ રહ્યાં હોય, ગમે તેવા ભાવ રહ્યા હોય કે ગમે તેવું જીવન વીત્યું હોય, પરંતુ અંતકાળે તે ભગવાનને યાદ કરી લે તો તેનું કલ્યાણ થઈ જશે. કારણ કે ભગવાને જીવનું કલ્યાણ કરવાને માટે જ તેને મનુષ્યશરીર આપ્યું છે અને જીવે એ મનુષ્યશરીરનો સ્વીકાર કર્યો છે. આથી જીવનું કલ્યાણ થઈ જાય, તો જ ભગવાનનું આ જીવને મનુષ્યશરીર આપવાનું અને જીવનું મનુષ્યશરીર લેવાનું સાર્થક થશે. તેથી જે પોતાનો ઉદ્ધાર કર્યા વિના જ દુનિયાથી વિદાય થઈ રહ્યો છે, એને માટે ભગવાન કહે છે કે ‘ભાઈ! તારી અને મારી બન્નેની ઈજાજત રહી જાય, એટલા માટે હવે જતાં-જતાં (અંતકાળમાં) પણ તું મને યાદ કરી લે તો તારું કલ્યાણ થઈ જાય!’ આથી દરેક મનુષ્યને માટે સાવધાન થવાની જરૂર છે કે તે પ્રત્યેક ક્ષણે ભગવાનનું સ્મરણ કરે, એક ક્ષણ પણ ખાલી ન જવા દે; કેમકે અંતકાળની ખબર નથી કે એ ક્યારે આવી જશે. વાસ્તવમાં પ્રત્યેક ક્ષણ અંતકાળ જ છે. એવું કોઈ નક્કી નથી કે આટલાં વર્ષો, આટલા મહિના અને આટલા દિવસો બાદ મૃત્યુ થશે. અનુભવ તો એવો છે કે ગર્ભમાં જ કેટલાંક બાળકો મરી જાય છે, કેટલાંક જન્મતાં જ મરી જાય છે, અને કેટલાંક અમુક દિવસોમાં, મહિનાઓમાં કે વર્ષોમાં મરી જાય છે. આ રીતે મૃત્યુની ગતિ હરઘડી ચાલી જ રહી છે. આથી પ્રત્યેક ક્ષણે ભગવાનને યાદ કરવા જોઈએ અને એમ જ સમજવું જોઈએ કે બસ, આ જ અંતકાળ છે! હિતની વાત તો એ છે કે જો ધર્મનું આચરણ કરવું હોય

કે કલ્યાણ કરવું હોય તો ‘મૃત્યુએ મારા કેશ પકડ્યા છે; ઝટકો મારે એટલી જ વાર છે!’ આવો વિચાર મનુષ્યને હરઘડી રહેવો જોઈએ – ‘ગૃહીત ઈવ કેશેષુ મૃત્યુના ધર્મમાચરેત્.’

ભગવાનની ઉપર્યુક્ત છૂટનો મનુષ્યમાત્રે વિશેષ લાભ લેવો જોઈએ. ક્યાંય કોઈ પણ વ્યાધિગ્રસ્ત, મરણાસન્ન વ્યક્તિ હોય તો તેના ઈષ્ટનું ચિત્ર કે મૂર્તિ તેની સામે રાખવાં જોઈએ; જેવી તેની ઉપાસના હોય અને જે ભગવન્નામમાં તેની રુચિ હોય, જેનો એ જપ કરતો હોય, એ જ ભગવન્નામ તેને સંભળાવવું જોઈએ; જે સ્વરૂપમાં ભગવાનના મહિમાનું વર્ણન કરવું જોઈએ; તેની શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ હોય, તેની યાદ અપાવવી જોઈએ; ગીતાના શ્લોક સંભળાવવા જોઈએ. જો એ બેહોશ થઈ જાય તો તેની પાસે ભગવન્નામનું જપકીર્તન કરવું જોઈએ. જેથી તે મરણાસન્ન વ્યક્તિની સામે ભગવત્સંબંધી વાયુમંડળ બનેલું રહે. ભગવત્સંબંધી વાયુમંડળ રહેવાથી ત્યાં યમરાજના દૂત નથી આવી શકતા. અજામિલ દ્વારા મૃત્યુ સમયે ‘નારાયણ’ નામનું ઉચ્ચારણ કરવાથી ત્યાં ભગવાનના પાર્ષદો આવી ગયા અને યમદૂતો નાસીને યમરાજની પાસે ચાલ્યા ગયા, તો યમરાજે પોતાના દૂતોને કહ્યું કે, ‘જ્યાં ભગવન્નામનું જપ, કીર્તન, કથા વગેરે થાય છે, ત્યાં તમે લોકો કદી ના જશો; કેમકે ત્યાં આપણું રાજ્ય નથી.’^૧ એવું કહીને યમરાજે ભગવાનનું સ્મરણ કરીને ભગવાન પાસે ક્ષમા માગી કે ‘મારા દૂતો દ્વારા જે અપરાધ થયો છે, તેને આપ ક્ષમા કરો.’^૨

અંતકાળમાં સ્મરણનું તાત્પર્ય એ છે કે તેણે ભગવાનનું જે સ્વરૂપ માની રાખ્યું છે, તેની યાદ આવી જાય અર્થાત્ તેણે પહેલાં રામ, કૃષ્ણ, વિષ્ણુ, શિવ, શક્તિ, ગણેશ, સૂર્ય, સર્વવ્યાપક વિશ્વરૂપ પરમાત્મા વગેરેમાંથી જે સ્વરૂપને ઈષ્ટ ગણ્યું હોય તે સ્વરૂપનાં નામ, રૂપ, લીલા, ધામ, ગુણ, પ્રભાવ વગેરેની યાદ આવી જાય. તેની યાદ કરતાં શરીરને છોડીને જવાથી તે ભગવાનને જ પ્રાપ્ત થાય છે. કારણ કે ભગવાનની યાદ આવવાથી ‘હું’ શરીર છું અને શરીર ‘મારું’ છે – તેની યાદ નથી રહેતી, પરંતુ કેવળ ભગવાનને જ યાદ કરતાં શરીર છૂટી જાય છે. એટલા માટે તેને માટે ભગવાનને પ્રાપ્ત થયા સિવાય બીજી કોઈ ગતિ જ નથી.

અહીં શંકા થાય છે કે જે વ્યક્તિએ જીવનભર ભજન-સ્મરણ ના કર્યું, કોઈ સાધન ના કર્યું અને સર્વથા ભગવાનથી

૧. એવં વિમૃશ્ય સુધિયો ભગવત્યનન્તે સર્વાત્મના વિદધતે ખલુ ભાવયોગમ્ ।

તે મે ન દણ્ડમર્હન્ત્યથ યદ્યમીષાં સ્યાત્ પાતકં તદપિ હન્ત્યુરુગાયવાદઃ ॥

(શ્રીમદ્ભા. ૬/૩/૨૬)

૨. તત્ક્ષમ્યતાં સ ભગવાન્ પુરુષઃ પુરાણો નારાયણઃ સ્વપુરુષૈર્યદસત્કૃતં નઃ ।

સ્વાનામહો ન વિદુષાં રચિતાઽજલીનાં ક્ષાન્તિર્ગરીયસિ નમઃ પુરુષાય ભૂમ્ને ॥

(શ્રીમદ્ભા. ૬/૩/૩૦)

વિમુખ રહ્યો, તેને અંતકાળે ભગવાનનું સ્મરણ કેવી રીતે થશે અને તેનું કલ્યાણ કેવી રીતે થશે? એનું સમાધાન એ છે કે અંતસમયે તેના ઉપર ભગવાનની કોઈ વિશેષ કૃપા થઈ જાય અથવા તેને કોઈ સંતનાં દર્શન થઈ જાય તો ભગવાનનું સ્મરણ થઈને તેનું કલ્યાણ થઈ જાય છે. તેના કલ્યાણને માટે કોઈ સાધક તેને ભગવાનનું નામ, લીલા કે ચરિત્ર સંભળાવે કે પદ ગાય તો ભગવાનનું સ્મરણ થવાથી તેનું કલ્યાણ થઈ જાય છે. જો મરણાસન્ન વ્યક્તિની ગીતામાં રુચિ હોય તો તેને ગીતાનો આઠમો અધ્યાય સંભળાવવો જોઈએ; કેમકે એ અધ્યાયમાં જીવની સદ્ગતિનું વિશેષતાથી વર્ણન આવ્યું છે. તેને સાંભળવાથી એને ભગવાનની સ્મૃતિ થઈ જાય છે. કારણ કે વાસ્તવમાં પરમાત્માનો જ અંશ હોવાથી તેનો પરમાત્માની સાથે આપમેળે સંબંધ તો છે જ. જો અયોધ્યા, મથુરા, હરિદ્વાર, કાશી વગેરે કોઈ તીર્થસ્થળમાં તેના પ્રાણ છૂટી જાય તો એ તીર્થના પ્રભાવથી તેને ભગવાનની સ્મૃતિ થઈ જશે.^૧ એવી જ રીતે જે જગાએ ભગવાનના નામનાં જપ, કીર્તન, કથા, સત્સંગ વગેરે થાય છે, તે જગાએ તેનું મૃત્યુ થઈ જાય તો ત્યાંના પવિત્ર વાયુમંડળના પ્રભાવથી તેને ભગવાનની સ્મૃતિ થઈ શકે છે. અંતકાળમાં કોઈ ભયંકર સ્થિતિ આવવાથી ભયભીત થતાં પણ ભગવાનની યાદ આવી શકે છે. શરીર છૂટતી વેળાએ શરીર, કુટુંબ, રૂપિયા વગેરેની આશા-મમતા છૂટી જાય અને એ ભાવ થઈ જાય કે ‘હે નાથ! આપના વિના મારું કોઈ નથી, કેવળ આપ જ મારા છો’ તો ભગવાનની સ્મૃતિ થવાથી કલ્યાણ થઈ જાય છે. એવી જ રીતે કોઈ કારણથી અચાનક પોતાના કલ્યાણનો ભાવ થઈ જાય, તોપણ કલ્યાણ થઈ શકે છે.^૨ એવી જ રીતે કોઈ સાધક કોઈ પ્રાણી કે જીવજંતુના મૃત્યુ સમયે ‘તેનું કલ્યાણ થઈ જાય’ એ ભાવથી તેને ભગવન્નામ સંભળાવે, તો એ ભગવન્નામના પ્રભાવથી તે પ્રાણીનું

કલ્યાણ થઈ જાય છે. શાસ્ત્રોમાં તો સંતમહાપુરુષોના પ્રભાવની વિચિત્ર વાતો આવે છે કે જો સંતમહાપુરુષ કોઈ મરણાસન્ન વ્યક્તિને જોઈ લે અથવા તેના મૃત દેહને જોઈ લે અથવા તેની ચિતાના ધુમાડાને જોઈ લે અથવા ચિતાની ભસ્મને જોઈ લે, તોપણ એ જીવનું કલ્યાણ થઈ જાય છે.^૩

માર્મિક વાત

આ અધ્યાયના ત્રીજા-ચોથા શ્લોકોમાં બ્રહ્મ, અધ્યાત્મ વગેરે જે છ વાતોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તેનું તાત્પર્ય સમગ્રરૂપ સાથે છે; અને સમગ્રરૂપનું તાત્પર્ય છે — ‘વાસુદેવઃ સર્વમ્’ અર્થાત્ સર્વ કંઈ વાસુદેવ જ છે. જેને સમગ્રરૂપનું જ્ઞાન થઈ ગયું છે, તેને માટે અંતકાળના સ્મરણની વાત જ નથી કરી શકાતી. કારણ કે જેની દૃષ્ટિમાં સંસારની સ્વતંત્ર સત્તા ન હોઈને સર્વ કંઈ વાસુદેવ જ છે, તેને માટે ‘અંતકાળમાં ભગવાનનું ચિંતન કર,’ એમ કહેવાની જરૂર જ નથી. જેવી રીતે સામાન્ય મનુષ્યને ‘હું છું’ આવું જે પોતાના હોવાપણાનું કિંચિત્માત્ર પણ સ્મરણ નથી કરવું પડતું, એવી જ રીતે એ મહાપુરુષે ભગવાનનું સ્મરણ નથી કરવું પડતું, પરંતુ તેને જાગ્રત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ વગેરે અવસ્થાઓમાં ભગવાનની વ્યાપકતાનું સ્વાભાવિક અટલ જ્ઞાન રહે છે.

પવિત્રમાં પવિત્ર અથવા અપવિત્રમાં અપવિત્ર કોઈ પણ સ્થળમાં; ઉત્તરાયણ-દક્ષિણાયન, શુકલપક્ષ-કૃષ્ણપક્ષ, દિન-રાત્રિ, પ્રાતઃ-સાયં વગેરે કોઈ પણ સમયે; જાગ્રત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ, મૂર્છા, રુગ્ણતા, નિરોગિતા વગેરે કોઈ પણ અવસ્થામાં; અને પવિત્ર અથવા અપવિત્ર કોઈ પણ વસ્તુ, વ્યક્તિ, પદાર્થ વગેરે સામે હોવા છતાં પણ એ મહાપુરુષના કલ્યાણમાં કિંચિત્માત્ર પણ સંદેહ નથી રહેતો.

૧. અયોધ્યા મથુરા માયા કાશી કાઞ્ચી અવન્તિકા । પુરી દ્વારાવતી ચૈવ સપ્તેતા મોક્ષદાયિકાઃ ॥

(નારદપુરાણ, પૂર્વ ૦ ૨૭/૩૫)

૨. એક વાર એક સજ્જન ગંગાજી જઈને આવ્યા હતા અને બધાને ગંગાજળનું આયમન આપતા હતા. ત્યાં એક વ્યક્તિ ઊભી હતી; તેને જ્યારે તેઓ આયમન આપવા લાગ્યા તો તેણે કહ્યું — મારાં પાપ બહુ જ છે, મારી જાણકારીમાં મેં બહુ જ પાપ કર્યાં છે, એટલા માટે આટલા થોડા ગંગાજળથી મારાં પાપ કેવી રીતે દૂર થશે? મારું કલ્યાણ કેવી રીતે થઈ જશે? તો એણે પૂછ્યું — કેટલું જોઈએ? તેણે કહ્યું — લોટો ભરી આપો. એ સજ્જને તેને લોટો ભરીને ગંગાજળ આપી દીધું. તેણે એ લોટો ભરેલું ગંગાજળ પી લીધું અને કહ્યું — હવે મારાં પાપ નહિ રહે! આ બધી ઘટના ત્યાંના એક ભાઈએ સાંભળી હતી. પછી ભાઈએ બતાવ્યું કે તે વ્યક્તિ જ્યારે મરી, ત્યારે તેના પ્રાણ દસમા દ્વારને ફોડીને નીકળ્યા અર્થાત્ તેનું કલ્યાણ થઈ ગયું.

૩. મહાપાતકયુક્તા વા યુક્તા વા ચોપપાતકૈઃ । પરં પદં પ્રયાન્ત્યેવ મહદ્ધિરવલોકિતાઃ ॥

કલેવરં વા તદ્ભસ્મ તદ્દૂમં વાપિ સત્તમ । યદિ પશ્યતિ પુણ્યાત્મા સ પ્રયાતિ પરાં ગતિમ્ ॥

(નારદપુરાણ, પૂર્વ ૦ ૧/૭/૭૪-૭૫)

ઉપર્યુક્ત મહાપુરુષોના સિવાય પરમાત્માની ઉપાસના કરવાવાળા જેટલા પણ સાધકો છે, તેઓ ચાહે સાકારના ઉપાસક હોય અથવા નિરાકારના ઉપાસક હોય; ચાહે સગુણના ઉપાસક હોય અથવા નિર્ગુણના ઉપાસક હોય; ચાહે રામ, કૃષ્ણ વગેરે અવતારોના ઉપાસક હોય; ભગવાનના કોઈ પણ નામ, રૂપ, લીલા, ધામ વગેરેની શ્રદ્ધા-પ્રેમપૂર્વક ઉપાસના કરવાવાળા કેમ ન હોય, તે બધાને પોતપોતાની રુચિ અનુસાર અંત સમયે ભગવાનના કોઈ પણ સ્વરૂપ, નામ વગેરેનું સ્મરણ થઈ જાય, તો તે ભગવાનનું જ સ્મરણ છે.

સાધકો સિવાય જે મનુષ્યોમાં 'ભગવાન છે' એવો સામાન્ય આસ્તિકભાવ હોય અને તેઓ કોઈ ઉપાસના વિશેષમાં ન લાગ્યા હોય, તેઓને પણ અંતસમયે કેટલાંક કારણોથી ભગવાનનું સ્મરણ થઈ શકે છે. જેમ કે, જીવનમાં

તેણે સાંભળ્યું છે કે 'દુઃખીઓના દુઃખને ભગવાન દૂર કરે છે,' આ સંસ્કારથી અંતસમયની પીડા (દુઃખ)ને સમયે ભગવાનની યાદ આવી શકે છે. અંતસમયે જો યમદૂત દેખાઈ આવે, તો ભયને કારણે ભગવાનનું સ્મરણ થઈ શકે છે. કોઈ સજ્જન તેની સામે ભગવાનનું ચિત્ર રાખી દે — તેને દેખાડી દે, તેને ભગવન્નામ સંભળાવી દે, ભગવાનની લીલાકથા સંભળાવી દે, ભક્તોનાં ચરિત્ર સંભળાવી દે કે તેની સામે કીર્તન કરવા લાગી જાય, તો તેને ભગવાનની યાદ આવી જશે. આ રીતે કોઈ પણ કારણથી ભગવાનની તરફ વૃત્તિ થવાથી એ સ્મરણ ભગવાનનું જ સ્મરણ છે.

એવા સાધકો અને સામાન્ય મનુષ્યોને માટે જ અંતકાળે ભગવત્સ્મરણની વાત કહેવામાં આવે છે, તત્ત્વજ્ઞ જીવનમુક્ત મહાપુરુષોને માટે નહિ.

પરિશિષ્ટ ભાવ — જે મનુષ્ય શરીર રહે ત્યાં સુધીમાં પોતાનો ઉદ્ધાર ન કરી શક્યો, પરંતુ તે જો અંત સમયે પણ ભગવાનનું સ્મરણ કરતાં કરતાં શરીર છોડે તો તે ભગવાનને જ પ્રાપ્ત થાય છે — એમાં કોઈ શંકા નથી. તો પછી જે નિરંતર ભગવાનનું સ્મરણ કરે છે, તે અંત સમયે ભગવાનનું સ્મરણ કરીને ભગવાનને પ્રાપ્ત થઈ જાય — એમાં તો કહેવું જ શું ? ભગવાને મનુષ્યને (પોતાનો ઉદ્ધાર કરવાની) ખૂબ જ સ્વતંત્રતા એટલા માટે આપી છે કે, કોઈ પણ રીતે એનું કલ્યાણ થઈ જાય. આ ભગવાનની મનુષ્ય પર અતિ વિશેષ કૃપા છે.

સંબંધ — અંતકાળે જેઓ મારું સ્મરણ કરે છે, તેઓ તો મને જ પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ જેઓ મારું સ્મરણ ન કરીને અન્ય કોઈનું સ્મરણ કરે છે, તેઓ કોને પ્રાપ્ત થાય છે — એને ભગવાન આગળના શ્લોકમાં બતાવે છે.

યં યં વાપિ સ્મરન્ભાવં ત્યજત્યન્તે કલેવરમ્ ।
તં તમેવૈતિ કૌન્તેય સદા તદ્ભાવભાવિતઃ ॥ ૬ ॥

કૌન્તેય	= હે કુન્તીપુત્ર અર્જુન!	સ્મરન્	= સ્મરણ કરતો રહીને	તમ્, તમ્	= તેને-તેને
અન્તે	= (માણસ) અન્તકાળે	કલેવરમ્	= શરીરને	એવ	= જ
યમ્, યમ્	= જે-જે	ત્યજતિ	= છોડે છે,	એતિ	= પ્રાપ્ત થાય છે
વા, અપિ	= પણ	સદા	= સદા		અર્થાત્ તે-તે
ભાવમ્	= ભાવનું	તદ્ભાવભાવિતઃ	= તે જ ભાવથી ભાવિત થઈને		યોનિમાં ચાલ્યો જાય છે.

ટીકા — 'યં યં વાપિ સ્મરન્ભાવં... સદા તદ્ભાવભાવિતઃ' — ભગવાને આ નિયમમાં દયાથી ભરેલી એક વિલક્ષણ વાત બનાવી છે કે અંતિમ ચિંતન અનુસાર મનુષ્ય તે તે યોનિની પ્રાપ્તિ થાય છે. જ્યારે એ નિયમ હોય, તો ભગવાન કહે છે — મારી સ્મૃતિથી મારી પ્રાપ્તિ થશે જ! પરમ દયાળુ ભગવાને પોતાને માટે અલગ કોઈ

વિશેષ નિયમ નથી બતાવ્યો, પરંતુ સામાન્ય નિયમમાં જ પોતાને સામેલ કરી દીધા છે. ભગવાનની દયાની એ કેટલી વિલક્ષણતા છે કે જેટલા મૂલ્યમાં કૂતરાની યોનિ મળે, એટલા જ મૂલ્યમાં ભગવાન મળી જાય!

'સદા તદ્ભાવભાવિતઃ'નું તાત્પર્ય એ છે કે અંતકાળમાં જે ભાવનું — જે કોઈનું ચિંતન થાય છે, શરીર છોડ્યા

બાદ તે જીવ જ્યાં સુધી બીજું શરીર ધારણ નથી કરી લેતો, ત્યાં સુધી એ તે જ ભાવથી પૂર્ણ રહે છે અર્થાત્ અંતકાળનું ચિંતન (સ્મરણ) સ્થાયી બનેલું રહે છે. અંતકાળનાં એ ચિંતન અનુસાર જ તેનું માનસિક શરીર બન્યું છે અને માનસિક શરીર અનુસાર જ તે બીજું શરીર ધારણ કરે છે. કારણ કે અંતકાળના ચિંતનને બદલવાને માટે ત્યાં કોઈ મોકો નથી, શક્તિ નથી અને બદલવાની સ્વતંત્રતા પણ નથી તથા નવું ચિંતન કરવાનો કોઈ અધિકાર પણ નથી. આથી તેની પાસે જે ચિંતન છે એમાં જ તલ્લીન રહે છે. પછી તેનો જે કોઈની સાથે કર્મોનો કિંચિત્માત્ર પણ સંબંધ રહે છે, વાયુ, જળ, ખાદ્યપદાર્થ વગેરે દ્વારા તે ત્યાં જ પુરુષ-જાતિમાં પ્રવિષ્ટ થાય છે. પછી પુરુષ-જાતિમાંથી સ્ત્રીજાતિમાં જઈને સમય આવ્યે જન્મ લે છે જેવી રીતે, કૂતરાને પાળનારો કોઈ મનુષ્ય અંતસમયે કૂતરાને યાદ કરતો કરતો શરીર છોડે, તો તેનું માનસિક શરીર કૂતરાનું થઈ જાય છે, જેનાથી તે કમશઃ કૂતરો જ બની જાય છે અર્થાત્ કૂતરાની યોનિમાં જન્મ લે છે. આ રીતે અંતકાળે જે કોઈનું સ્મરણ થાય છે, તેના જ અનુસાર જન્મ લેવો પડે છે. પરંતુ એનું તાત્પર્ય એ નથી કે મકાનને યાદ કરતા રહીને શરીર છોડવાથી મકાન બની જશે, ધનને યાદ કરતા રહીને શરીર છોડવાથી ધન બની જશે વગેરે, પરંતુ મકાનનું ચિંતન થવાથી એ તે મકાનમાં ઉંદર, ઘરોળી વગેરે બની જશે અને ધનનું ચિંતન કરવાથી તે સાપ બની જશે વગેરે. તાત્પર્ય એ થયું કે અંતકાળના ચિંતનનો નિયમ સજીવ પ્રાણીઓને માટે જ છે, નિર્જીવ (જડ) પદાર્થોને માટે નથી. આથી જડ પદાર્થોનું ચિંતન થવાથી તે તેમનાથી સંબંધિત કોઈ સજીવ પ્રાણી બની જશે.

મનુષ્યેતર (પશુ, પક્ષી વગેરે) પ્રાણીઓને પોતપોતાનાં કર્મો અનુસાર જ અંતકાળે સ્મરણ થાય છે અને તેના જ અનુસાર તેમનો આગળનો જન્મ થાય છે. આ રીતે અંતકાળના સ્મરણનો કાનૂન બધી જગાએ લાગુ પડે છે, પરંતુ મનુષ્યશરીરમાં એ વિશેષતા છે કે તેનું અંતકાળનું સ્મરણ કર્મોને આધીન નથી, પરંતુ પુરુષાર્થને આધીન છે. પુરુષાર્થમાં મનુષ્ય સર્વથા સ્વતંત્ર છે. તેથી જ તો અન્ય યોનિઓની અપેક્ષાએ તેનો અધિક મહિમા છે.

મનુષ્ય આ શરીરમાં સ્વતંત્રતાપૂર્વક જેની સાથે સંબંધ જોડે છે, તે સંબંધ અનુસાર જ તેનો અન્ય યોનિઓમાં જન્મ થઈ શકે છે. પરંતુ અંતકાળે જો તે ભગવાનનું સ્મરણ કરે તો તેના બધા સંબંધો તૂટી જાય છે. કારણ કે તે બધા સંબંધો વાસ્તવિક નથી, પરંતુ વર્તમાનના બનાવેલા, કૃત્રિમ

છે, જ્યારે ભગવાનની સાથે સંબંધ સ્વતઃસિદ્ધ છે, બનાવેલો નથી. આથી ભગવાનની યાદ આવવાથી તેના સઘળા કૃત્રિમ સંબંધો તૂટી જાય છે.

વિશેષ વાત

(૧)

બીજા જન્મની પ્રાપ્તિ અંતકાળે કરેલા ચિંતન અનુસાર થાય છે, જેનો જેવો સ્વભાવ હોય છે, અંતકાળે તેને પ્રાયઃ તેવું જ ચિંતન થાય છે. જેમ કે, જેને કૂતરો પાળવાનો સ્વભાવ હોય છે, અંતકાળે તેને કૂતરાનું ચિંતન થાય છે. તે ચિંતન આકાશવાણીકેન્દ્ર દ્વારા પ્રસારિત (વિશેષ શક્તિયુક્ત) ધ્વનિની જેમ બધી જગાએ ફેલાઈ જાય છે. જેવી રીતે આકાશવાણી કેન્દ્ર દ્વારા પ્રસારિત ધ્વનિ, રેડિયો દ્વારા (કોઈ વિશેષ નંબર ઉપર) પકડમાં આવી જાય છે. તેવી જ રીતે અંતકાળે કૂતરાનું ચિંતન, સંબંધિત કૂતરા દ્વારા (જેની સાથે કોઈ ઋણાનુબંધ અથવા કર્મો વગેરેનો કોઈ ને કોઈ સંબંધ છે) પકડમાં આવી જાય છે. પછી જીવ સૂક્ષ્મ અને કારણશરીરને સાથે લઈને અન્ન, જળ, વાયુ, (શ્વાસ) વગેરે દ્વારા તે કૂતરામાં પ્રવિષ્ટ થઈ જાય છે. પછી કૂતરીમાં પ્રવિષ્ટ થઈને ગર્ભ બની જાય છે અને નિશ્ચિત સમયે કૂતરાના શરીરથી જન્મ લે છે.

અંતકાલીન ચિંતન અને તેના અનુસાર ગતિને એક દૃષ્ટાંત દ્વારા સમજી લઈ શકાય છે. એક આદમી ફોટો પડાવવા ગયો. જ્યારે તે ફોટો પડાવવા બેઠો, ત્યારે ફોટોગ્રાફરે તેને કહ્યું કે ફોટો પાડતી વેળાએ હાલવું નહિ અને હસતા રહેવું, જેવો ફોટો પડવાનો સમય આવ્યો, કે તરત જ તે આદમીના નાક ઉપર એક માખી બેસી ગઈ. હાથ વડે માખીને ઉડાડવાનું યોગ્ય ન સમજીને (કે ક્યાંક ફોટામાં એવું ન આવી જાય) તેણે પોતાના નાકને સંકોર્યું. બરાબર તે જ ઘડીએ તેનો ફોટો પડી ગયો. તે આદમીએ ફોટોગ્રાફર પાસે ફોટો માગ્યો, તો તેણે કહ્યું કે હવે ફોટાને આવતાં થોડો સમય લાગશે; આપ અમુક દિવસે ફોટો લઈ જજો. એ દિવસ આવતાં ફોટોગ્રાફરે તેને ફોટો દેખાડ્યો, તો તેમાં પોતાનું નાક સંકોરેલું. જોઈને તે આદમી બહુ જ નારાજ થયો કે તમે ફોટો બગાડી નાખ્યો! ફોટોગ્રાફરે કહ્યું કે એમાં મારી શી ભૂલ? ફોટો પડાવતી વેળાએ તમે જેવી આકૃતિ બનાવી હતી, તેવી જ ફોટામાં આવી ગઈ; હવે તો ફોટામાં પરિવર્તન નથી થઈ શકતું. આ જ રીતે

અંતકાળમાં મનુષ્યનું જેવું ચિંતન હશે, તેવી જ યોનિ તેને પ્રાપ્ત થશે.

ફોટો પાડવાનો સમય તો પહેલેથી જ માલૂમ હોય છે, પરંતુ મૃત્યુ ક્યારે આવી જાય — તેની આપણને કોઈ ખબર નથી પડતી. એટલા માટે પોતાના સ્વભાવ અને ચિંતનને નિર્મળ બનાવી રાખીને પ્રત્યેક ક્ષણે સાવધાન રહેવું જોઈએ અને ભગવાનનું નિત્યનિરંતર સ્મરણ કરતા રહેવું જોઈએ (ગીતા — ૮/૫, ૭).

(૨)

અંતકાળની ગતિના નિયમમાં ભગવાનનું ન્યાયીપણું અને દયાળુપણું — આ બન્નેય ભરેલાં છે. સાધારણ દૃષ્ટિએ ન્યાય અને દયા — બન્ને પરસ્પર વિરુદ્ધ માલૂમ પડે છે. જો ન્યાય કરશે તો દયા સિદ્ધ નહિ થાય, અને દયા કરશે તો ન્યાય સિદ્ધ નહિ થાય. કારણ કે ન્યાયમાં યથાર્થ નિર્ણય થાય છે, છૂટ નથી હોતી અને દયામાં છૂટ હોય છે. પરંતુ વાસ્તવમાં આ વિરોધાભાસ સામાન્ય અને કૂર પુરુષના

બનાવેલા ન્યાયમાં જ આવી શકે છે. ભગવાનના બનાવેલા ન્યાયમાં નહિ; કેમકે ભગવાન પરમ દયાળુ અને પ્રાણીમાત્રના સુહૃદ્ છે — ‘સુહૃદં સર્વભૂતાનામ્’ (ગીતા — ૫/૨૮). ભગવાનના બધા ન્યાય અને કાયદા દયાથી પરિપૂર્ણ હોય છે.

મનુષ્ય અંતકાળે જેવું સ્મરણ કરે છે, તેના જ અનુસાર તેની ગતિ થાય છે. જો કોઈ કૂતરાનું ચિંતન કરતાં મરે છે, તો ક્રમશઃ કૂતરો જ બની જાય છે. આ ભગવાનનો મનુષ્યમાત્ર પ્રત્યેનો લાગુ થવાવાળો ન્યાય થયો; કેમકે ભગવાને મનુષ્યમાત્રને એ સ્વતંત્રતા આપી છે કે તે ચાહે મારું (ભગવાનનું) સ્મરણ કરે કે ચાહે અન્યનું સ્મરણ કરે. એટલા માટે આ ભગવાનનો ‘ન્યાય’ છે. જેટલા મૂલ્યમાં કૂતરાની યોનિ મળે, તેટલા જ મૂલ્યમાં ભગવાન મળી જાય — આ મનુષ્યમાત્ર પ્રત્યેની ભગવાનની ‘દયા’ છે. જો મનુષ્ય ભગવાનના આ ન્યાયીપણા અને દયાળુપણા તરફ ખ્યાલ કરે, તો એનું ભગવાનમાં આકર્ષણ થઈ જશે.

પરિશિષ્ટ ભાવ — સાતમા અધ્યાયના એકવીસમા શ્લોકમાં ભગવાને ‘યો યો યાં યાં તનું ભક્તઃ’ પદો દ્વારા ઉપાસનાના વિષયમાં મનુષ્યની સ્વતંત્રતા બતાવી હતી, હવે આ શ્લોકમાં ગતિના વિષયમાં મનુષ્યની સ્વતંત્રતા બતાવે છે. તાત્પર્ય છે કે, પોતાની ઉપાસના અને ગતિના વિષયમાં મનુષ્ય સ્વતંત્ર છે.^૧ અને તેમાં ભગવાન પોતાના દયાળુ સ્વભાવને કારણે બાધક નથી બનતા, બલકે તેને મદદ કરે છે. મનુષ્ય જ તેને મળેલી સ્વતંત્રતાનો દુરુપયોગ કરીને દુર્ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે.

મનુષ્ય શરીરની એ મહત્તા છે કે, તે જે ઇચ્છે, તે જ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. એવું કોઈ દુર્લભ પદ નથી, જે મનુષ્યને પ્રાપ્ત ન થઈ શકે. જેમાં સુખ (લાભ)ની તો કોઈ સીમા ન હોય અને દુઃખનો લેશ પણ ન હોય, આવું પદ મનુષ્ય પ્રાપ્ત કરી શકે છે. (ગીતા — ૬/૨૨). પરંતુ ભોગ અને સંગ્રહમાં ફસાઈને મનુષ્ય ચોરાશી લાખ યોનિમાં અને નરકમાં પડે છે! તેથી ભગવાન દુઃખ સાથે કહે છે — ‘અપ્રાપ્ય માં નિવર્તન્તે મૃત્યુસંસારવર્ત્તનિ’ (૮-૩), ‘મામપ્રાપ્યૈવ કૌન્તેય તતો યાન્ત્યધમાં ગતિમ્’ (૧૬/૨૦).

મનુષ્ય અંત સમયે જેવું ચિન્તન કરે છે, તેવી જ તેની ગતિ થાય છે, આ વિષયમાં એક શ્લોક આવે છે -

વાસના યસ્ય યત્ર સ્યાત્ સ તં સ્વપ્નેષુ પશ્યતિ ।

સ્વપ્નવન્મરણે શેયં વાસના તુ વપુર્નૃણામ્ ॥

‘જે મનુષ્યની જેમાં વાસના રહે છે, તે વાસના મુજબ તે સ્વપ્ન જુએ છે. સ્વપ્ન જેવું જ મરણ હોય છે અર્થાત્ વાસનાને અનુરૂપ જ અંત સમયે ચિન્તન થાય છે અને તે ચિન્તન અનુસાર જ મનુષ્યની ગતિ થાય છે.’

તાત્પર્ય એ છે કે, મૃત્યુ સમયે આપણે જેવું ઇચ્છીએ, એવું ચિન્તન કરી શકતા નથી, બલકે આપણી અંદર જેવી વાસના હશે, તેવું જ ચિન્તન આપમેળે થશે અને તે પ્રમાણે ગતિ થશે. જે વસ્તુને આપણે સત્તા અને મહત્તા આપીએ છીએ, તેની સાથે સંબંધ જોડીએ છીએ, તેનાથી સુખ લઈએ છીએ, તેની જ વાસના બને છે. જો સંસારમાં સુખબુદ્ધિ નહિ હોય તો સંસારમાં વાસના થશે નહીં અને વાસનાના અભાવમાં મૃત્યુ સમયે જે ચિન્તન થશે, તે ભગવાનનું જ થશે; કેમ કે, સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે સર્વ કંઈ ભગવાન જ છે — ‘વાસુદેવઃ સર્વમ્’.

‘તં તમેવૈતિ’ — જે પ્રમાણે સોયની પાછળ પાછળ (એ જ રસ્તે) દોરો જાય છે, તે જ રીતે મનુષ્ય પણ અંત સમયના ભાવ પ્રમાણે તે જ ગતિમાં જાય છે.

— ■ —

૧. નર તન સમ નહિં કવનિઉ દેહી । જીવ ચરાચર જાયત તેહી ॥

નરક સ્વર્ગ અપબર્ગ નિસેની । ગ્યાન બિરાગ ભગતિ સુભ દેની ॥

(માનસ, ઉત્તર. ૧૨૧/૫)

સંબંધ — જ્યારે અંતકાળના સ્મરણ અનુસાર જ ગતિ થાય છે, તો પછી અંતકાળમાં ભગવાનનું સ્મરણ થવા માટે મનુષ્યે શું કરવું જોઈએ — એનો ઉપાય આગળના શ્લોકમાં બતાવે છે.

તસ્માત્સર્વેષુ કાલેષુ મામનુસ્મર યુધ્ય ચ ।
મય્યર્પિતમનોબુદ્ધિર્મામેવૈષ્યસ્યસંશયમ્ ॥ ૭ ॥

તસ્માત્	= માટે (હે અર્જુન!) તું	ચ	= અને	મનોબુદ્ધિ:	યુક્ત થઈ (તું)
સર્વેષુ	= સર્વ	યુધ્ય	= યુદ્ધ પણ કર;	અસંશયમ્	= ચોક્કસ
કાલેષુ	= કાળે (નિરંતર)		(આ પ્રમાણે)	મામ્	= મને
મામ્	= મારું	મયિ	= મારામાં	એવ	= જ
અનુસ્મર	= સ્મરણ કર	અર્પિત-	= અર્પણ મન-બુદ્ધિથી	એષ્યસિ	= પામીશ.

ટીકા — ‘તસ્માત્સર્વેષુ કાલેષુ મામનુસ્મર યુધ્ય ચ’ — અહીં ‘સર્વેષુ કાલેષુ’ પદોનો સંબંધ કેવળ સ્મરણ સાથે જ છે; યુદ્ધ સાથે નહિ; કેમકે યુદ્ધ સઘળી વેળાએ, નિરંતર થઈ જ નથી શકતું. કોઈ પણ ક્રિયા નિરંતર નથી થઈ શકતી. પરંતુ સમય-સમય પર જ થઈ શકે છે. કારણ કે પ્રત્યેક ક્રિયાનો આરંભ અને સમાપ્તિ થાય છે — આ વાત બધાના અનુભવની છે. પરંતુ ભગવત્પ્રાપ્તિનો ઉદ્દેશ્ય હોવાથી ભગવાનનું સ્મરણ સતત થાય છે, કેમકે ઉદ્દેશ્યની જાગૃતિ હરદય રહે છે.

નિરંતર સ્મરણ કરવા માટે કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે પ્રત્યેક કાર્યમાં સમયનો વિભાગ હોય છે, જેમ કે — આ સમય સૂવાનો અને આ સમય જાગવાનો છે, આ સમય નિત્યકર્મનો છે, આ સમય આજીવિકાને માટે કામધંધો કરવાનો છે, આ સમય ભોજનનો છે, વગેરે-વગેરે. પરંતુ ભગવાનના સ્મરણમાં સમયનો વિભાગ ન થવો જોઈએ. ભગવાનને તો નિરંતર યાદ રાખવા જોઈએ.

‘યુધ્ય ચ’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે અહીં અર્જુનની સામે યુદ્ધરૂપી કર્તવ્યકર્મ છે, જે તેમને આપમેળે પ્રાપ્ત થયું છે — ‘યદૃચ્છયા ચોપપન્નમ્’ (ગીતા — ૨/૩૨). એવી જ રીતે મનુષ્યને કર્તવ્યરૂપે જે પ્રાપ્ત થઈ જાય, તેને ભગવાનનું સ્મરણ કરતા રહીને કરવું જોઈએ. પરંતુ તેમાં ભગવાનનું સ્મરણ મુખ્ય છે અને કર્તવ્યકર્મ ગૌણ છે.

‘અનુસ્મર’નો અર્થ એ છે કે સ્મરણની પાછળ સ્મરણ થતું રહે અર્થાત્ નિરંતર સ્મરણ થતું રહે. બીજો અર્થ એ છે કે ભગવાન કોઈ પણ જીવને ભૂલતા નથી. ભગવાને સાતમા અધ્યાયમાં ‘વેદાહમ્’ (અ. ૭/૨૬) કહીને વર્તમાનમાં બધા જીવોને જાણવાની વાત કહી છે. જ્યારે ભગવાન વર્તમાનમાં બધાને જાણે છે, ત્યારે ભગવાનનું તમામ જીવોનું સ્મરણ કરવું સ્વાભાવિક થયું, હવે આ જીવ ભગવાનનું

સ્મરણ કરે તો તેનો બેડો પાર છે!

ભગવાનના સ્મરણની જાગૃતિને માટે ભગવાનની સાથે પ્રેમ હોવો જોઈએ. આ પ્રેમ જેટલો દઢ હશે, એટલી જ ભગવાનની સ્મૃતિ વારંવાર આવશે.

‘મય્યર્પિતમનોબુદ્ધિઃ’ — મારામાં મનબુદ્ધિ અર્પણ કરી દેવાનો સાધારણ અર્થ એ થાય છે કે મનથી ભગવાનનું ચિંતન થાય અને બુદ્ધિથી પરમાત્માનો નિશ્ચય કરવામાં આવે. પરંતુ તેનો વાસ્તવિક અર્થ છે કે મન, બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયો, શરીર વગેરેને ભગવાનનાં જ માનવાં, કદી ભૂલથી પણ તેમને પોતાનાં ન માનવાં. કારણ કે જેટલા પણ પ્રાકૃત પદાર્થો છે, તે તમામ ભગવાનના જ છે. તે પ્રાકૃત પદાર્થોને પોતાના માનવા એ જ ભૂલ છે. સાધક જ્યાં સુધી તેમને પોતાના માનશે, ત્યાં સુધી તે શુદ્ધ નથી થઈ શકતો, કેમકે તેમને પોતાના માનવા એ જ ખાસ અશુદ્ધિ છે અને એ અશુદ્ધિથી જ અનેક અશુદ્ધિઓ પેદા થાય છે.

વાસ્તવમાં મનુષ્યનો સંબંધ કેવળ પ્રભુની સાથે જ છે. પ્રકૃતિ અને પ્રકૃતિના કાર્યની સાથે મનુષ્યનો સંબંધ કદી હતો નહિ, છે નહિ અને રહેશે પણ નહિ. કારણ કે મનુષ્ય સાક્ષાત્ પરમાત્માનો સનાતન અંશ છે; આથી તેનો પ્રકૃતિની સાથે સંબંધ કેવી રીતે હોઈ શકે છે? એટલા માટે સાધકે તે મન અને બુદ્ધિને ભગવાનનાં જ સમજીને ભગવાનને અર્પણ કરી દેવાં જોઈએ. પછી તેને સ્વાભાવિક રીતે જ ભગવાનની પ્રાપ્તિ થઈ જશે; કેમકે પ્રકૃતિનાં કાર્ય શરીર, મન, બુદ્ધિ વગેરેની સાથે સંબંધ જોડવાથી જ તે ભગવાનથી વિમુખ થયો છે.

એ પ્રાકૃત પદાર્થો કેવા છે — એ વિષયમાં દાર્શનિક મતભેદ તો છે, પરંતુ ‘તે પદાર્થો આપણા નથી અને આપણે તેમના નથી’ — આ વાસ્તવિકતામાં કોઈ મતભેદ નથી અર્થાત્ આને બધા જ દર્શનકારો માન્ય રાખે છે. આ

દાર્શનિકોમાં જેઓ ઈશ્વરવાદી છે, તેઓ બધા જ એ પ્રાકૃત પદાર્થોને ઈશ્વરના જ માને છે અને બીજા જેટલા દાર્શનિકો છે તેઓ એ પદાર્થોને ભલે પ્રકૃતિના માને કે ભલે પરમાત્માના માને, પરંતુ દાર્શનિક દૃષ્ટિએ તેઓ એમને પોતાના નથી માની શકતા. આથી સાધક એ બધા પદાર્થોને ઈશ્વરના જ માનીને ઈશ્વરને અર્પણ કરી દે, તો તેમનો ‘અમે ભગવાનના જ હતા અને ભગવાનના જ રહીશું’ એવો ભગવાનની સાથે નિત્યસંબંધ જાગૃત થઈ જશે.

‘મામેવૈધ્યસ્યસંશયમ્’ — મારામાં મનબુદ્ધિ અર્પણ કરવાથી તું મને જ પ્રાપ્ત થશે — એમાં કોઈ સંદેહ નથી. કારણ કે હું તને નિત્ય પ્રાપ્ત છું. અપ્રાપ્તિનો અનુભવ તો કદી પ્રાપ્ત ન થવાવાળા શરીર અને સંસારને પોતાનાં માનવાથી અને તેઓની સાથે સંબંધ જોડવાથી જ થાય છે. નિત્યપ્રાપ્ત તત્ત્વનો કદી અભાવ નથી થયો અને ન થઈ શકે છે. જો તું મન, બુદ્ધિ અને પોતાની જાતને મને અર્પણ કરી દેશે, તો તારો મારી સાથે જે નિત્યસંબંધ છે, તે પ્રગટ થઈ જશે — એમાં કોઈ સંદેહ નથી.

સ્મરણ-સંબંધી વિશેષ વાત

સ્મરણ ત્રણ જાતનું હોય છે — બોધજન્ય, સંબંધજન્ય અને ક્રિયાજન્ય. બોધજન્ય સ્મરણનો કદી અભાવ નથી થતો. જ્યાં સુધી સંબંધને ન છોડે, ત્યાં સુધી સંબંધજન્ય સ્મરણ ચાલુ રહે છે. ક્રિયાજન્ય સ્મરણ નિરંતર નથી રહેતું. આ ત્રણે પ્રકારનાં સ્મરણનો વિસ્તાર આ રીતે છે —

(૧) બોધજન્ય સ્મરણ — પોતાનું જે હોવાપણું છે, તેને યાદ નથી કરવું પડતું. પરંતુ શરીરની સાથે જે એકતા માની લીધી છે, તે ભૂલ છે. બોધ થતાં તે ભૂલ દૂર થઈ જાય છે, પછી પોતાનું હોવાપણું સ્વતઃસિદ્ધ રહે છે. ગીતામાં ભગવાનનાં વચન છે — ‘તું, હું અને આ રાજાલોકો પહેલાં ન હતા, એવી વાત નથી અને ભવિષ્યમાં નહિ રહે, એવી વાત પણ નથી. (ગીતા — ૨/૧૨) અર્થાત્ નિશ્ચિત જ પહેલાં હતા અને નિશ્ચિત જ પછી રહેશે. ‘જે પહેલાં સર્ગ-મહાસર્ગ અને પ્રલય-મહાપ્રલયમાં હતો, એ જ આ પ્રાણીસમુદાય ઉત્પન્ન થઈ થઈને નષ્ટ થાય છે’ (અ. ૮/૧૮). એમાં ‘એ જ આ પ્રાણીસમુદાય’ તો પરમાત્માનો અંશ છે અને ‘ઉત્પન્ન થઈ થઈને નષ્ટ થવાવાળું’ શરીર છે. જો નષ્ટ થવાવાળા ભાગનો વિવેકપૂર્વક સર્વથા ત્યાગ કરી દે તો પોતાના હોવાપણાનો સ્પષ્ટ બોધ થઈ જાય છે. આ બોધજન્ય સ્મરણ નિત્યનિરંતર ચાલુ રહે છે, કદી નષ્ટ નથી થતું; કેમકે આ સ્મરણ પોતાના નિત્ય સ્વરૂપનું છે.

(૨) સંબંધજન્ય સ્મરણ — જેને આપણે પોતે માની લઈએ છીએ, તે સંબંધજન્ય સ્મરણ છે, જેમ કે ‘શરીર આપણું છે, સંસાર આપણો છે’ વગેરે. આ માનેલો સંબંધ ત્યાં સુધી દૂર થતો નથી, જ્યાં સુધી આપણે ‘આ આપણું નથી’ એવું નથી માની લેતા. પરંતુ ભગવાન વાસ્તવમાં આપણા છે; આપણે માનીએ તો આપણા છે, ન માનીએ તો પણ આપણા છે, જાણીએ તો આપણા છે, ન જાણીએ તો પણ આપણા છે, આપણા દેખાય તો આપણા છે, આપણા ન દેખાય તો પણ આપણા છે. આપણે બધા એમના અંશ છીએ અને તેઓ અંશી છે. આપણે એમનાથી અલગ નથી થઈ શકતા અને તેઓ આપણાથી અલગ નથી થઈ શકતા. જ્યાં સુધી આપણે શરીર-સંસારની સાથે આપણો સંબંધ માનીએ છીએ, ત્યાં સુધી ભગવાનનો આ વાસ્તવિક સંબંધ સ્પષ્ટ નથી થતો. જ્યારે આપણે શરીર અને સંસારના સંબંધના અત્યંત અભાવનો સ્વીકાર કરી લઈએ છીએ, ત્યારે ભગવાનનો નિત્યસંબંધ આપમેળે જાગૃત થઈ જાય છે. પછી ભગવાનનું સ્મરણ નિત્યનિરંતર ચાલુ રહે છે.

(૩) ક્રિયાજન્ય સ્મરણ — ક્રિયાજન્ય સ્મરણ અભ્યાસજન્ય હોય છે. જેવી રીતે સ્ત્રીઓ માથા ઉપર પાણીનો ઘડો રાખીને ચાલે છે તો પોતાના બન્ને હાથોને છૂટા રાખે છે અને બીજી સ્ત્રીઓની સાથે વાતો પણ કરતી રહે છે; પરંતુ માથા ઉપર રાખેલા ઘડાની સાવધાની નિરંતર રહે છે. નટ દોરડા ઉપર ચાલતો ચાલતો ગાય પણ છે, બોલે પણ છે, પરંતુ દોરડાનું ધ્યાન નિરંતર રહે છે. ડ્રાઈવર મોટર ચલાવે છે, હાથથી ગિયર બદલે છે અને માલિક સાથે વાતચીત પણ કરે છે, પરંતુ રસ્તાનું ધ્યાન નિરંતર રહે છે, એવી જ રીતે સઘળી ક્રિયાઓમાં ભગવાનને નિરંતર યાદ રાખવા એ અભ્યાસજન્ય સ્મરણ છે.

આ અભ્યાસજન્ય સ્મરણના પણ ત્રણ પ્રકાર છે —

(ક) સંસારનું કાર્ય કરતા રહીને ભગવાનને યાદ રાખવા — આમાં સાંસારિક કાર્યનું પ્રાધાન્ય અને ભગવાનના સ્મરણની ગૌણતા રહે છે. આથી એમાં એ ભાવ રહે છે કે સંસારનું કામ બગડે નહિ, સારી રીતે થતું રહે અને સાથે-સાથે ભગવાનનું સ્મરણ પણ થતું રહે.

(ખ) ભગવાનને યાદ રાખતા રહીને સંસારનું કાર્ય કરવું — આમાં ભગવાનના સ્મરણનું પ્રાધાન્ય અને સાંસારિક કાર્ય ગૌણ રહે છે. આમાં ભગવાનના સ્મરણમાં ભૂલ ન થાય — એ સાવધાની રહે છે અને સંસારના કામમાં ભૂલ પણ થઈ જાય તો તેની પરવા નથી હોતી. કારણ કે સાધકમાં એ જાગૃતિ રહેશે કે સંસારનું કામ

સુધરી જાય તોપણ અંતમાં રહેશે નહિ અને બગડી જાય તોપણ રહેશે નહિ. એટલા માટે એમાં ભગવાનના સ્મરણની ભૂલ નથી થતી.

(ગ) કાર્યને ભગવાનનું જ સમજવું — આમાં કામ ધંધો કરતા રહીને પણ એક વિલક્ષણ આનંદ રહે છે કે ‘મારું અહોભાગ્ય છે કે હું ભગવાનનું જ કામ કરું છું, ભગવાનની જ સેવા કરું છું! આથી એમાં ભગવાનની સ્મૃતિ વિશેષ રૂપે રહે છે. જેમકે કોઈ સજ્જન પોતાની કન્યાના વિવાહકાર્યને સમયે કન્યાને માટે જાતજાતની વસ્તુઓ ખરીદે છે, જાતજાતનાં કાર્યો કરે છે, અનેક વ્યક્તિઓને નિમંત્રણ આપે છે; પરંતુ અનેક પ્રકારનાં કાર્ય કરતો હોવા છતાં પણ ‘કન્યાનો વિવાહ કરવો છે’ — એ વાત તેને નિરંતર યાદ રહે છે. કન્યામાં ભગવાન જેવો પૂજ્યભાવનો સંબંધ નથી હોતો તોપણ તેના વિવાહને માટે કાર્ય કરતાં તેની યાદ નિરંતર રહે છે, પછી ભગવાનને માટે કાર્ય કરતાં ભગવાનની પૂજ્યભાવસહિત મીઠી સ્મૃતિ નિરંતર ચાલુ રહે — એમાં કહેવાનું જ શું હોય!

ભગવત્સંબંધી કાર્ય બે જાતનું હોય છે — (૧) સ્વરૂપથી — ભગવાનના નામનો જપ અને કીર્તન કરવું; ભગવાનની લીલાનું શ્રવણ, ચિંતન, પઠન-પાઠન વગેરે કરવું — આ સ્વરૂપથી ભગવત્સંબંધી કામ છે. (૨) ભાવથી — સંસારનું કામ કરતા રહીને પણ ‘જ્યારે સકળ સંસાર ભગવાનનો છે, ત્યારે સંસારનું કામ પણ ભગવાનનું જ કામ થયું. તેને ભગવાનના સંબંધથી જ કરવાનું છે, ભગવાનની પ્રસન્નતાને માટે જ કરવાનું છે. આ કામમાં આપણે કંઈ લેવાનું નથી. ભગવાને આપણને જે વર્ણમાં પેદા કર્યા છે, જે આશ્રમમાં રાખ્યા છે, તેમાં ભગવાનની આજ્ઞા અનુસાર ઉચિત કામ કરવાનું છે’ — એવો ભાવ રહેવાથી તે કામ સાંસારિક હોવા છતાં પણ ભગવાનનું જ બની જાય છે.

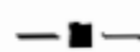
[સાતમા અધ્યાયના અંતમાં ભગવાને છ વાતો કહી કહી હતી; એ જ છ વાતો ઉપર અર્જુને આઠમા અધ્યાયના આરંભમાં સાત પ્રશ્નો કર્યા અને આ પ્રકરણ પણ સાત શ્લોકમાં સમાપ્ત થયું.]

પરિશિષ્ટ ભાવ — ભગવાને સાતમા અધ્યાયના ત્રીસમા શ્લોકમાં કહ્યું — ‘પ્રયાણકાલેડપિ ચ માં તે વિદ્યુક્ત ચેતસઃ’ તો આના સંદર્ભમાં અર્જુને આઠમા અધ્યાયના બીજા શ્લોકમાં પ્રશ્ન કર્યો — ‘પ્રયાણકાલે ચ કથં જ્ઞેયોડસિ નિયતાત્મભિઃ’ તેના ઉત્તરમાં ભગવાને કહ્યું કે, જે મનુષ્ય અંતકાળે મારું સ્મરણ કરતાં-કરતાં શરીર છોડે છે, તે મને જ પ્રાપ્ત થાય છે (૮/૫). પરંતુ આ નિયમ ફક્ત મારી પ્રાપ્તિના વિષયમાં જ નથી. મનુષ્ય જેનું-જેનું સ્મરણ કરતાં-કરતાં શરીર છોડે છે, તે તેને-તેને જ પ્રાપ્ત થાય છે — આ બધાના માટે સામાન્ય નિયમ છે (આઠમા અધ્યાયનો પાંચમો-છઠ્ઠો શ્લોક). અંતકાળ કોઈ પણ સમયે આવી શકે છે. એવું કોઈ વરસ, મહિનો, દિવસ, કલાક, મિનિટ, ક્ષણ નથી કે જેમાં અંતકાળ ન આવી શકે. તેથી મનુષ્યે નિત્ય-નિરંતર, હરસમયે મારું સ્મરણ કરવું જોઈએ — ‘તસ્માત્સર્વેષુ કાલેષુ મામનુસ્મર’ જે નિત્ય-નિરંતર મારું સ્મરણ કરે છે, તેના માટે મારી પ્રાપ્તિ સુલભ છે (૭/૧૪); કારણ કે તે કોઈ પણ સમયે શરીર છોડશે તો મારું સ્મરણ કરતાં કરતાં જ છોડશે અને મને જ પ્રાપ્ત થશે.

‘મય્યર્પિતમનોબુદ્ધિઃ’ — બધો જ સમય ભગવાનનું સ્મરણ કરવાથી સાધકનાં મન-બુદ્ધિ ભગવાનને અર્પિત થઈ જાય છે. ‘મન-બુદ્ધિ આપણાં નથી, એમની સાથે આપણો સંબંધ જ નથી’ — આ પ્રમાણે મન-બુદ્ધિ સાથે મમત્વ છોડવાથી મન-બુદ્ધિ આપમેળે ભગવાનને અર્પિત થશે; કારણ કે એ ભગવાનની જ અપરા પ્રકૃતિ છે. જોકે પરા અને અપરા — બન્ને પ્રકૃતિઓ ભગવાનની છે, તેમ છતાં પરા પ્રકૃતિનો સંબંધ અપરા સાથે નથી, બલ્કે ફક્ત ભગવાનની સાથે છે; કેમકે તે ભગવાનનો અંશ છે — ‘મમૈવાંશો જીવલોકે’ (૧૫/૭). તેથી સાધક ‘મય્યર્પિતમનોબુદ્ધિ’ ત્યારે જ થઈ શકે છે, જ્યારે તે અપરાની સાથે પોતાનો સંબંધ ન જોડે, અપરાને તેના માલિક ભગવાનને અર્પિત કરી દે અર્થાત્ અપરાને પોતાની અને પોતાના માટેની ક્યારેય ન માને.

અહીં ‘મન’ ની અંદર (અંતર્ગત) ચિત્તને અને બુદ્ધિની અંતર્ગત અહંકારને પણ સમજી લેવો જોઈએ. મન-બુદ્ધિ અર્પિત થવાથી ભક્ત વિરક્ત (નિર્મમ) અને નિરહંકાર થઈ જાય છે.

વાસ્તવમાં ભક્ત સ્વયં ભગવાનને અર્પિત થાય છે. સ્વયં અર્પિત થવાથી મન-બુદ્ધિ વગેરે સર્વસ્વ આપમેળે જ અર્પિત થઈ જાય છે. સર્વસ્વ ભગવાનને અર્પિત થવાથી સર્વસ્વ રહેતું નથી, બલ્કે માત્ર ભગવાન જ રહી જાય છે — ‘વાસુદેવઃ સર્વમ્’.

સંબંધ — પૂર્વશ્લોકમાં કહેલી અભ્યાસજન્ય સ્મૃતિનું હવે આગળના શ્લોકમાં વર્ણન કરે છે.

અભ્યાસયોગયુક્તેન ચેતસા નાન્યગામિના ।
પરમં પુરુષં દિવ્યં યાતિ પાર્થાનુચિન્તયન્ ॥ ૮ ॥

પાર્થ	= હે પૃથાનંદન!	ચેતસા	= ચિત્તથી		કરતો રહીને
અભ્યાસ-	= અભ્યાસસ્વરૂપ	પરમમ્	= પરમ		(શરીર છોડનાર)
યોગયુક્તેન	યોગથી યુક્ત,	દિવ્યમ્	= દિવ્ય		મનુષ્ય
નાન્યગામિના	= (અને) અન્યનું	પુરુષમ્	= પુરુષનું	યાતિ	= પરમેશ્વરને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.
	ચિંતન ન કરવાવાળા	અનુચિન્તયન્	= નિરંતર ચિન્તન		

ટીકા — [સાતમા અધ્યાયના અઠાવીસમા શ્લોકમાં જે સગુણ-નિરાકાર પરમાત્માનું વર્ણન થયું હતું, તેને જ અહીં આઠમા, નવમા અને દસમા શ્લોકમાં વિસ્તારથી કહેવામાં આવ્યું છે.]

‘અભ્યાસયોગયુક્તેન’ — આ પદમાં ‘અભ્યાસ’ અને ‘યોગ’ — આ બે શબ્દો આવેલા છે. સંસારથી મન હઠાવીને પરમાત્મામાં વારંવાર મન જોડવાનું નામ ‘અભ્યાસ’ છે અને સમતાનું નામ ‘યોગ’ છે — સમત્ત્વં યોગ ઉચ્યતે’ (ગીતા ૨/૪૮). અભ્યાસમાં મન લાગવાથી પ્રસન્નતા થાય છે અને મન ન લાગવાથી ખિન્નતા થાય છે. આ અભ્યાસ તો છે, પરંતુ અભ્યાસયોગ નથી. અભ્યાસયોગ ત્યારે જ થશે,

જ્યારે પ્રસન્નતા અને ખિન્નતા — બન્નેય ન થાય. જો ચિત્તમાં પ્રસન્નતા અને ખિન્નતા થઈ જાય, તોપણ તેમને મહત્ત્વ ન આપવું, કેવળ પોતાના લક્ષ્યને જ મહત્ત્વ આપવું. પોતાના લક્ષ્ય ઉપર દૃઢ રહેવું એ પણ યોગ છે. એવા યોગથી યુક્ત ચિત્ત હોવું.

‘ચેતસા નાન્યગામિના’ — ચિત્ત અન્યગામી ન હોય અર્થાત્ પરમાત્મા સિવાય બીજું કોઈ લક્ષ્ય ન હોય.

‘પરમં પુરુષં દિવ્યં યાતિ પાર્થાનુચિન્તયન્’ — એવા ચિત્તથી પરમ દિવ્ય પુરુષનું અર્થાત્ સગુણ નિરાકાર પરમાત્માનું ચિંતન કરતો રહીને શરીર છોડવાવાળો મનુષ્ય એ જ પરમાત્માને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ — અર્જુને પ્રશ્ન કર્યો હતો — ‘પ્રયાણ કાલે ચ કથં જ્યોત્સિ નિયતાત્મભિઃ’ (૮/૨). તે પ્રશ્નનો ઉત્તર આપીને હવે આઠમા, નવમા અને દશમા શ્લોકમાં અંતકાળે સ્મરણ કરવાવાળાઓના પ્રકાર (ભેદ)નું વર્ણન કરે છે.

—■—

સંબંધ — હવે ભગવાન ધ્યાન કરવાને માટે અત્યંત ઉપયોગી સગુણ-નિરાકાર પરમાત્માના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે.

કવિં પુરાણમનુશાસિતારમણોરણીયાંસમનુસ્મરેદ્ધઃ ।
સર્વસ્ય ધાતારમચિન્ત્યરૂપમાદિત્યવર્ણં તમસઃ પરસ્તાત્ ॥ ૯ ॥

યઃ	= જે માણસ	અણીયાંસમ્	= અતિ સૂક્ષ્મ,	આદિત્ય-	= સૂર્ય સમાન પ્રકાશ
કવિમ્	= સર્વજ્ઞ,	સર્વસ્ય	= સૌનું	વર્ણમ્	= સ્વરૂપ અર્થાત્
પુરાણમ્	= અનાદિ,	ધાતારમ્	= ધારણ-પોષણ કરનાર,	અચિન્ત્યરૂપમ્	= જ્ઞાનસ્વરૂપ (અને)
અનુશાસિતારમ્	= સૌના ઉપર શાસન કરવાવાળા	તમસઃ	= અવિદ્યાથી		આવા અચિન્ત્ય સ્વરૂપનું
અણોઃ	= સૂક્ષ્મથી	પરસ્તાત્	= અત્યંત પર,	અનુસ્મરેત્	= ચિંતન કરે છે

ટીકા — ‘કવિમ્’ — સઘળાં પ્રાણીઓને અને તેમનાં સઘળાં શુભાશુભ કર્મોને જાણવાવાળા હોવાથી એ પરમાત્માનું નામ ‘કવિ’ અર્થાત્ સર્વજ્ઞ છે.

‘પુરાણમ્’ — એ પરમાત્મા બધાંના આદિ હોવાથી ‘પુરાણ’ કહેવામાં આવે છે.

‘અનુશાસિતારમ્’ — અમે જોઈએ છીએ તો નેત્રોથી

જોઈએ છીએ. નેત્રોની ઉપર મન શાસન કરે છે, મનની ઉપર બુદ્ધિ અને બુદ્ધિની ઉપર ‘અહમ્’ શાસન કરે છે તથા ‘અહમ્’ની ઉપર પણ જે શાસન કરે છે, જે બધાના આશ્રય, પ્રકાશક અને પ્રેરક છે, તે (પરમાત્મા) ‘અનુશાસિતા’ છે.

બીજો ભાવ એ છે કે જીવોનો કર્મ કરવાનો જેવો-જેવો સ્વભાવ બન્યો છે, તેના અનુસાર જ પરમાત્મા (વેદ, શાસ્ત્ર,

ગુરુ, સંત વગેરે દ્વારા) કર્તવ્યકર્મ કરવાની આજ્ઞા આપે છે અને મનુષ્યોનાં પુરાણાં પાપ-પુણ્યરૂપી કર્મો અનુસાર અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ મોકલીને તે મનુષ્યોને શુદ્ધ અને નિર્મળ બનાવે છે. આ રીતે મનુષ્યોને માટે કર્તવ્ય-અકર્તવ્યનું વિધાન કરવાવાળા અને મનુષ્યોના પાપ-પુણ્યરૂપી પુરાણાં કર્મોનો (ફળ આપીને) નાશ કરવાવાળા હોવાથી પરમાત્મા ‘અનુશાસિતા’ છે.

‘અણોરણીયાંસમ્’ — પરમાત્મા પરમાણુથી પણ અત્યંત સૂક્ષ્મ છે. તાત્પર્ય એ છે કે પરમાત્મા મનબુદ્ધિના વિષય નથી; મનબુદ્ધિ વગેરે એમને પકડી નથી શકતાં, પછી પરમાત્મા તો એ પ્રકૃતિથી પણ અત્યંત પર છે! આથી એ પરમાત્મા સૂક્ષ્મથી પણ અત્યંત સૂક્ષ્મ છે અર્થાત્ સૂક્ષ્મતાની અંતિમ સીમા છે.

‘સર્વસ્ય ધાતારમ્’ — પરમાત્મા અનંતકોટિ બ્રહ્માંડોને ધારણ કરવાવાળા છે, અને તેમનું પોષણ કરવાવાળા છે. એ બધાને પરમાત્માથી જ સત્તાસ્ફૂર્તિ મળે છે. આથી એ પરમાત્માને બધાનું ધારણ-પોષણ કરવાવાળા કહેવામાં આવે છે.

‘તમસઃ પરસ્તાત્’ — પરમાત્મા અજ્ઞાનથી અત્યંત પર છે, અજ્ઞાનથી સર્વથા રહિત છે. એમનામાં લેશમાત્ર પણ અજ્ઞાન નથી, પરંતુ એ અજ્ઞાનના પણ પ્રકાશક છે.

‘આદિત્યવર્ણમ્’ — એ પરમાત્માનો વર્ણ સૂર્યની સમાન છે અર્થાત્ એ સૂર્યની સમાન છે અર્થાત્ તે સૂર્યની સમાન બધાને, મનબુદ્ધિ વગેરેને પ્રકાશિત કરવાવાળા છે. એમનાથી જ બધાને પ્રકાશ મળે છે.

‘અચિન્ત્યરૂપમ્’ — એ પરમાત્માનું સ્વરૂપ અચિન્ત્ય છે અર્થાત્ તેઓ મનબુદ્ધિ વગેરેના ચિંતનનો વિષય નથી.

‘અનુસ્મરેત્’ — સર્વજ્ઞ, અનાદિ, બધાના શાસક, પરમાણુથી પણ અત્યંત સૂક્ષ્મ, બધાનું ધારણ-પોષણ કરવાવાળા, અજ્ઞાનથી અત્યંત પર અને બધાને પ્રકાશિત કરવાવાળા સગુણ-નિરાકાર પરમાત્માના ચિંતનને માટે અહીં ‘અનુસ્મરેત્’ પદ આવ્યું છે.

અહીં ‘અનુસ્મરેત્’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે પ્રાણીમાત્ર એ પરમાત્માની જાણકારીમાં છે; એમની જાણકારીની બહાર કશું છે જ નહિ અર્થાત્ એ પરમાત્માને બધાનું સ્મરણ છે, હવે મનુષ્ય એ પરમાત્માનું સ્મરણ કરી લે.

અહીં શંકા થાય છે કે જે અચિન્ત્ય છે, એનું સ્મરણ કેવી રીતે કરવું? એનું સમાધાન એ છે કે ‘એ પરમાત્મતત્ત્વ ચિંતનમાં નથી આવતું’ — એવી દૃઢ ધારણા જ અચિન્ત્ય પરમાત્માનું ચિંતન છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ — પરમાત્માને ‘કર્ત્ત્વિમ્’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે, તેના જ્ઞાનની બહાર કશું જ નથી. ‘પુરાણમ્’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે તે અનાદિ છે, કાળથી પણ અતીત અર્થાત્ કાળનો પણ પ્રકાશક છે. ‘અનુશાસિતારમ્’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે બધું સ્વાભાવિક જ તેના શાસનમાં છે. તે જીવ અને જગત — બન્નેનો પણ શાસક છે —

ક્ષરં પ્રધાનમમૃતાક્ષરં હરઃ ક્ષરાત્માનાવીશતે દેવ એકઃ ।

(શ્વેતાશ્વતર ૧/૧૦)

‘પ્રકૃતિ તો વિનાશશીલ છે અને તેને ભોગવવાવાળો જીવાત્મા અમૃતસ્વરૂપ અવિનાશી છે. આ બન્ને — (વિનાશશીલ અને અવિનાશી) — ને એક ઈશ્વર પોતાના શાસનમાં રાખે છે.’

‘ધાતારમ્’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે તે પરમાત્મા બધાનું પાલન-પોષણ કરવાવાળો છે (ગીતા — ૧૫/૧૭). ‘આદિત્યવર્ણમ્’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જેમ સૂર્યમાં સ્વયં સ્વાભાવિક નિત્ય પ્રકાશ રહે છે, એવી જ રીતે પરમાત્મામાં સ્વતઃ સ્વાભાવિક નિત્યજ્ઞાન-બોધ રહે છે. તે પરમાત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે અને સર્વનો પ્રકાશક છે (ગીતા — ૧૩/૩૩). ‘તમસઃ પરસ્તાત્’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે તે પરમાત્મા અજ્ઞાનથી અથવા અપરાધી અત્યંત પર છે — ‘યસ્માન્ક્ષરમતીતોઽહમ્’ (ગીતા ૧૫/૧૮).

— ■ —

સંબંધ — હવે અંતકાળના ચિંતન અનુસાર ગતિ બતાવે છે.

પ્રયાણકાલે મનસાયલેન ભક્ત્યા યુક્તો યોગબલેન ચૈવ ।

ભ્રુવોર્મધ્યે પ્રાણમાવેશ્ય સમ્યક્ સ તં પરં પુરુષમુપૈતિ દિવ્યમ્ ॥ ૧૦ ॥

સઃ	= તે	અયલેન	= નિશ્ચળ	ભ્રુવોઃ	= બે બ્રમરોની
ભક્ત્યા, યુક્તઃ	= ભક્તિયુક્ત	મનસા	= મનથી	મધ્યે	= મધ્યમાં
	માણસ	ચ	= અને	પ્રાણમ્	= પ્રાણોને
પ્રયાણકાલે	= અંતસમયે	યોગબલેન	= યોગબળથી	સમ્યક્	= સારી રીતે

આવેશ્ય	= પ્રવિષ્ટ કરીને	તમ્	= તે	પુરુષમ્	= પુરુષને
(શરીર છોડવાથી)		પરમ્	= પરમ	એવ	= જ
(સ્મરન)	= સ્મરતો-સ્મરતો	દિવ્યમ્	= દિવ્ય	ઉપૈતિ	= પ્રાપ્ત થાય છે.

ટીકા - ‘પ્રયાણકાલે મનસાયલેનસ તં પરં પુરુષમુપૈતિ દિવ્યમ્’ - અહીં ભક્તિ નામ પ્રીતિનું છે; કેમકે એ તત્ત્વમાં પ્રીતિ (આર્કષણ) હોવાથી જ મન અચલ થાય છે. એ ભક્તિ અથવા પ્રીતિ સ્વયં થાય છે, મનબુદ્ધિ વગેરેથી નહિ.

અંતકાળમાં કવિ, પુરાણ, અનુશાસિતા વગેરે વિશેષણોથી (અગાઉના શ્લોકમાં) કહેલા સગુણ-નિરાકાર પરમાત્મામાં ભક્તિયુક્ત મનુષ્યનું મન સ્થિર થઈ જવું અર્થાત્ સગુણ-નિરાકારસ્વરૂપમાં આદરપૂર્વક દૃઢ થઈ જવું એને જ મનનું અચલ થવું કહે છે.

પહેલાં પ્રાણાયામ દ્વારા પ્રાણોને રોકવાનો જે અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યો છે, તેનું નામ ‘યોગબળ’ છે. એ યોગબળ દ્વારા બન્ને ભૂકુટીઓના મધ્યભાગમાં સ્થિત જે દ્વિદળ ચક્ર છે, તેમાં સ્થિત સુષુમ્ણા નાડીમાં પ્રાણોનો સારી રીતે પ્રવેશ કરીને તે (શરીર છોડીને દસમા દ્વારે થઈને) દિવ્ય પરમ પુરુષને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.

‘તં પરં પુરુષમુપૈતિ દિવ્યમ્’ પદોનું તાત્પર્ય એ છે કે જે પરમાત્મતત્ત્વનું પાછળના (નવમા) શ્લોકમાં વર્ણન થયું છે, એ જ દિવ્ય પરમ સગુણ-નિરાકાર પરમાત્માને તે પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.

આઠમા શ્લોકમાં જે વાત કહેવામાં આવી હતી, તેને જ નવમા અને દસમા શ્લોકોમાં વિસ્તારથી કહીને આ ત્રણ

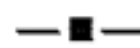
શ્લોકોના પ્રકરણનો ઉપસંહાર કરવામાં આવ્યો છે.

આ પ્રકરણમાં સગુણ-નિરાકાર પરમાત્માની ઉપાસનાનું વર્ણન છે. આ ઉપાસનામાં અભ્યાસની આવશ્યકતા છે. પ્રાણાયમપૂર્વક મનને એ પરમાત્મામાં પરોવવાનું નામ અભ્યાસ છે. આ અભ્યાસ અણિમા, મહિમા વગેરે સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરવાને માટે નથી, પરંતુ કેવળ પરમાત્મતત્ત્વને પ્રાપ્ત કરવા માટે છે. એવો અભ્યાસ કરીને પ્રાણો અને મન ઉપર એવો અધિકાર પ્રાપ્ત કરી લેવો કે જ્યારે ઈચ્છો ત્યારે પ્રાણોને રોકી શકો અને મનને જ્યારે ઈચ્છો ત્યારે જ તથા જ્યાં ઈચ્છો ત્યાં જ જોડી શકો. જે આવો અધિકાર પ્રાપ્ત કરી લે છે, તે જ અંતકાળે પ્રાણોને સુષુમ્ણા નાડીમાં પ્રવિષ્ટ કરાવી શકે છે. કારણ કે જ્યારે અભ્યાસકાળમાં પણ મનને સંસારથી હઠાવીને પરમાત્મામાં જોડવામાં સાધકને કઠિનતાનો અને અસમર્થતાનો અનુભવ થાય છે, ત્યારે અંતકાળ જેવા કઠિન સમયમાં મનને જોડવું એ સાધારણ માનવીનું કામ નથી. જેની પાસે પહેલેથી યોગબળ છે, તે જ અંતસમયે મનને પરમાત્મામાં જોડી શકે છે અને પ્રાણોનો સુષુમ્ણા નાડીમાં પ્રવેશ કરાવી શકે છે.

સાધકે પહેલાં આ નિશ્ચય કરી લેવો કે અજ્ઞાનથી અત્યંત પર, બધાથી અતીત જે પરમાત્મતત્ત્વ છે, એ બધાનું પ્રકાશક, બધાનું આધાર અને બધાને સત્તાસ્ફૂર્તિ આપવાવાળું નિર્વિકાર તત્ત્વમાં જ પ્રીતિ હોવી જોઈએ, મનનું અર્કષણ હોવું જોઈએ, પછી એમાં સ્વાભાવિક રીતે મન લાગશે.

પરિશિષ્ટ ભાવ - ‘ભક્ત્યા યુક્તઃ’ નું તાત્પર્ય એ છે કે સંસારની આસક્તિ મટી જવાથી તે સાધકનું એક પરમાત્મામાં જ આર્કષણ રહે છે, અન્યમાં આર્કષણ રહેતું નથી. સંસારી મનુષ્ય તો અપરામાં આકૃષ્ટ રહે છે, પરંતુ જે અપરાને છોડીને ભગવાનમાં આકૃષ્ટ થઈ જાય છે, તે ભક્ત થઈ જાય છે. સંસારી મનુષ્ય, શરીર-સંસારમાં આસક્ત હોવાથી વિભક્ત અર્થાત્ ભગવાનથી અલગ થઈ જાય છે પરંતુ ભગવાન સાથે જોડાયેલો સાધક વિભક્ત નથી રહેતો, બલકે ભક્ત અર્થાત્ ભગવાન સાથે એક (અભિન્ન) થઈ જાય છે.

‘યોગબલેન’ કહેવાનું તાત્પર્ય છે કે પહેલાં કરેલા યોગાભ્યાસને કારણે અંત સમયમાં થનારી અશક્ત અવસ્થા તેને ક્ષતિ (બાધા) પહોંચાડી શક્તી નથી, તેનામાં કોઈ વિકાર ઉત્પન્ન કરી શક્તી નથી. પ્રાણાયામ વગેરેનું બળ એ ‘યોગબળ’ છે.

સંબંધ - હવે ભગવાન આગળના શ્લોકમાં નિર્ગુણનિરાકારની પ્રાપ્તિના ઉપાયનો ઉપક્રમ બતાવે છે.

યદક્ષરં વેદવિદો વદન્તિ વિશન્તિ યદ્યતયો વીતરાગાઃ ।

યદિચ્છન્તો બ્રહ્મચર્યં યરન્તિ તત્તે પદં સંગ્રહેણ પ્રવક્ષ્યે ॥ ૧૧ ॥

વેદવિદઃ	= વેદને જાણનાર વિદ્વાનો	યતયઃ	= યતિ	ચરન્તિ	= પાલન કરે છે,
યત્	= જે પરમપદને	યત્	= જેને	તત્	= તે
અક્ષરમ્	= અવિનાશી	વિશન્તિ	= પ્રાપ્ત કરે છે (તથા)	પદમ્	= પદ (હું)
વદન્તિ	= કહે છે,	યત્	= (સાધક) જેની પ્રાપ્તિની	તે	= તારા માટે
વીતરાગાઃ	= વીતરાગ	ઈચ્છન્તઃ	= ઈચ્છા કરતા રહીને	સંગ્રહેણ	= સંક્ષેપમાં
		બ્રહ્મચર્યમ્	= બ્રહ્મચર્યનું	પ્રવક્ષ્યે	= કહીશ.

ટીકા — [સાતમા અધ્યાયના ઓગણત્રીસમા શ્લોકમાં જે નિર્ગુણનિરાકાર પરમાત્માનું વર્ણન થયું હતું, તેને જ અહીં અગિયારમા, બારમા અને તેરમા શ્લોકમાં વિસ્તારથી કહેવામાં આવ્યું છે.]

‘યદક્ષરં વેદવિદો વદન્તિ’ — વેદોને જાણવાવાળા પુરુષો જેને અક્ષર-નિર્ગુણ-નિરાકાર કહે છે, જેનો કદી નાશ નથી થતો, જે સદા-સર્વદા એકરૂપ અને એકરસ રહે છે અને જેને આ જ અધ્યાયના ત્રીજા શ્લોકમાં ‘અક્ષરં બ્રહ્મ પરમમ્’ કહેવામાં આવ્યું છે, એ જ નિર્ગુણ-નિરાકાર તત્ત્વનું અહીં ‘અક્ષર’ નામથી વર્ણન થયું છે.

‘વિશન્તિ યદ્યતયો વીતરાગાઃ’ — જેઓના અંતઃકરણમાં રાગનો અત્યંત અભાવ થઈ જવાથી જેઓનું અંતઃકરણ અત્યંત નિર્મળ છે અને જેઓના હૃદયમાં સર્વોપરી અદ્વિતીય પરમ તત્ત્વને પામવાની ઉત્કટ લગની લાગી છે, એવા પ્રયત્નશીલ યતિ મહાપુરુષો એ તત્ત્વમાં પ્રવેશ કરે છે — એને પ્રાપ્ત કરે છે.

‘યદિચ્છન્તો બ્રહ્મચર્ય ચરન્તિ’ — જેઓનો ઉદ્દેશ્ય કેવળ પરમાત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિનો છે, પરમાત્મપ્રાપ્તિના સિવાય જેઓનું બીજું કોઈ ધ્યેય છે જ નહિ અને જેઓ પરમાત્મપ્રાપ્તિની ઈચ્છા રાખીને બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરે છે, સઘળી ઇન્દ્રિયોનો સંયમ કરે છે અર્થાત્ કોઈ પણ વિષયનું ભોગબુદ્ધિથી સેવન નથી કરતા.

‘તત્તે પદં સંગ્રહેણ પ્રવેક્ષ્યે’ — જે સઘળાં સાધનોનું આખરી ફળ છે, એ પદને અર્થાત્ તત્ત્વને હું તારા માટે સંક્ષેપથી અને સારી રીતે કહીશ. સંક્ષેપથી કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે શાસ્ત્રોમાં જે તત્ત્વને સર્વોપરી વિલક્ષણ બતાવ્યું છે, દરેક વ્યક્તિ તેને પ્રાપ્ત નથી કરી શકતી — એવો જેનો મહિમા બતાવવામાં આવ્યો છે; તે પદ (તત્ત્વ) કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે — એ વાતને હું કહીશ. સારી રીતે કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે બ્રહ્મની ઉપાસના કરવાવાળા જે રીતે એ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, તેને હું સારી રીતે કહીશ.

પરિશિષ્ટ ભાવ — આ શ્લોકમાં ચારેય આશ્રમોનું ગૌણ રીતે વર્ણન છે; જેમ કે — ‘યદક્ષરં વેદવિદો વદન્તિ’ પદોથી ગૃહસ્થાશ્રમનો સંકેત છે; કારણ કે વેદોનું અધ્યયન કરવું એ બ્રાહ્મણોનું ખાસ કાર્ય છે. ‘વિશન્તિ યદ્યતયો વીતરાગાઃ’ પદોથી સંન્યાસ અને વાનપ્રસ્થાશ્રમનો સંકેત છે. ‘યદિચ્છન્તો બ્રહ્મચર્ય ચરન્તિ’ પદોથી બ્રહ્મચર્યાશ્રમનો સંકેત છે.

મુક્તિ બધા જ વર્ણ, આશ્રમોમાં થઈ શકે છે. તેથી ભગવાને આશ્રમોનું સ્પષ્ટરૂપે વર્ણન કર્યું નથી અને વર્ણોનું વર્ણન પણ સ્પષ્ટરૂપે કર્તવ્ય-પાલનની દૃષ્ટિએ કર્યું છે. અર્જુન ક્ષત્રિય હતા અને તેઓ પોતાના યુદ્ધરૂપી કર્તવ્યને છોડવા માગતા હતા, તેથી ભગવાને તેમને પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરવાના ઉદ્દેશથી વર્ણધર્મનું વર્ણન કર્યું. યુદ્ધ કરવું વર્ણધર્મ છે, આશ્રમ-ધર્મ નથી.

સંબંધ — અંતકાળમાં તે નિર્ગુણનિરાકાર તત્ત્વની પ્રાપ્તિની ફળસહિત વિધિ બતાવવા માટે આગળના બે શ્લોકો કહે છે.

સર્વદ્વારાણિ સંયમ્ય મનો હૃદિ નિરુધ્ય ચ ।

મૂઢ્યર્ચાધાયાત્મનઃ પ્રાણમાસ્થિતો યોગધારણામ્ ॥ ૧૨ ॥

ઓમિત્યેકાક્ષરં બ્રહ્મ વ્યાહરન્મામનુસ્મરન્ ।

યઃ પ્રયાતિ ત્યજન્દેહં સ યાતિ પરમાં ગતિમ્ ॥ ૧૩ ॥

સર્વદ્વારાણિ	= બધી ઇન્દ્રિયોનાં	આધાય	= સ્થાપીને,	ઉચ્ચારણ	
	સંપૂર્ણ દ્વારોને	યોગધારણામ્	= યોગધારણામાં	(અને)	
સંયમ્ય	= રોકીને	આસ્થિતઃ	= સમ્યક્ પ્રકારે	મામ્	= મારું
મનઃ	= મનને		સ્થિત થઈને	અનુસ્મરન્	= ચિંતન કરતો
હૃદિ	= હૃદય-પ્રદેશમાં	યઃ	= જે સાધક	દેહમ્	= શરીરને
નિરુધ્ય	= સ્થિર કરીને,	ઓમ્	= 'ૐ'	ત્યજન્	= છોડીને
ચ	= અને	ઈતિ	= એ	પ્રયાતિ	= જાય છે,
આત્મનઃ	= પોતાના	એકાક્ષરમ્	= એક-અક્ષર	સઃ	= એ માણસ
પ્રાણમ્	= પ્રાણોને	બ્રહ્મ	= બ્રહ્મનું	પરમામ્, ગતિમ્	= પરમગતિને
મૂર્ધ્નિ	= મસ્તકમાં	વ્યાહરન્	= (માનસિક)	યાતિ	= પામે છે.

ટીકા — ‘સર્વદ્વારાણિ સંયમ્ય’ — (અંતસમયે) સઘળી ઇન્દ્રિયોનાં દ્વારોનો સંયમ કરી લે અર્થાત્ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ — આ પાંચેય વિષયોથી શ્રોત્ર, ત્વચા, નેત્ર, રસના અને નાસિકા — આ પાંચેય જ્ઞાનેન્દ્રિયોને તથા બોલવું, ગ્રહણ કરવું, ચાલવું, મૂત્રત્યાગ અને મળત્યાગ — આ પાંચેય ક્રિયાઓથી વાણી, હાથ, ચરણ, ઉપસ્થ અને ગુદા — આ પાંચેય કર્મેન્દ્રિયોને સર્વથા હઠાવી લે. એનાથી ઇન્દ્રિયો પોતાના સ્થાનમાં રહેશે.

‘મનો હૃદિ નિરુધ્ય ચ’ — મનનો હૃદયમાં જ નિરોધ કરી લેવો અર્થાત્ મનને વિષયો તરફ ન જવા દેવું. એથી મન પોતાના સ્થાન (હૃદય)માં રહેશે.

‘મૂર્ધ્ન્યાધાયાત્મનઃ પ્રાણમ્’ — પ્રાણોને મસ્તકમાં ધારણ કરી લેવા અર્થાત્ પ્રાણો ઉપર પોતાનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરીને દસમા દ્વાર — બ્રહ્મરંધ્રમાં પ્રાણોને રોકી દેવા.

‘આસ્થિતો યોગધારણામ્’ — આ રીતે યોગધારણામાં

સ્થિત થઈ જવું. ઇન્દ્રિયોથી કંઈ પણ ચેષ્ટા ન કરવી, મનથી પણ સંકલ્પ-વિકલ્પ ન કરવા અને પ્રાણો ઉપર પૂરો અધિકાર પ્રાપ્ત કરવો એને જ યોગધારણામાં સ્થિત થવું કહે છે.

‘ઓમિત્યેકાક્ષરં બ્રહ્મ વ્યાહરન્મામનુસ્મરન્’ — એના પછી એક અક્ષર બ્રહ્મ ‘ૐ’ (પ્રણવ)નું માનસિક ઉચ્ચારણ કરવું અને મારું અર્થાત્ નિર્ગુણ-નિરાકાર પરમ અક્ષર બ્રહ્મનું (જેનું વર્ણન આ જ અધ્યાયના ત્રીજા શ્લોકમાં થયું છે) સ્મરણ કરવું.^૧ બધાં સ્થળ, કાળ, વસ્તુ, વ્યક્તિ, ઘટના, પરિસ્થિતિ વગેરેમાં એક સચ્ચિદાનંદધન પરમાત્મા જ સત્તારૂપે પરિપૂર્ણ છે — એવી ધારણા કરવી એ જ મારું સ્મરણ છે.

‘યઃ પ્રયાતિ ત્યજન્દેહં સ યાતિ પરમાં ગતિમ્’ — ઉપર્યુક્ત પ્રકારે નિર્ગુણ-નિરાકારનું સ્મરણ કરતા રહીને જે દેહનો ત્યાગ કરે છે અર્થાત્ દશમા દ્વારથી પ્રાણોને છોડે છે તે પરમગતિને અર્થાત્ નિર્ગુણ-નિરાકાર પરમાત્માને પ્રાપ્ત થાય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ — આ શ્લોકોમાં યોગાભ્યાસ કરનારા અદ્વૈતવાદીનું વર્ણન છે. ‘વ્યાહરન્’ પદથી માનસિક ઉચ્ચારણ સમજવું જોઈએ; કારણ કે મનનો હૃદયમાં નિરોધ કરવાથી તથા પ્રાણને મસ્તકમાં સ્થાપિત કરવાથી વાચિક ઉચ્ચારણ થવું સંભવ નથી.

સંબંધ — જેની પાસે યોગનું બળ હોય છે અને જેનો પ્રાણો ઉપર અધિકાર હોય છે, તેને તો નિર્ગુણ-નિરાકારની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે; પરંતુ દીર્ઘકાલીન અભ્યાસ-સાધ્ય હોવાથી એ વાત બધાને માટે કઠિન પડે છે. એટલા માટે ભગવાન આગળના શ્લોકમાં પોતાની અર્થાત્ સગુણ-સાકારની સુગમતાપૂર્વક પ્રાપ્તિની વાત કહે છે.

અનન્યચેતાઃ સતતં યો માં સ્મરતિ નિત્યશઃ ।

તસ્યાહં સુલભઃ પાર્થ નિત્યયુક્તસ્ય યોગિનઃ ॥ ૧૪ ॥

પાર્થ	= હે પૃથાપુત્ર!	યઃ	= જે માણસ	મામ્	= મુજ પુરુષોત્તમનું
અનન્યચેતાઃ	= અનન્ય ચિત્તવાળો	(મયિ)	= મારામાં	નિત્યશઃ	= નિત્ય

૧. સમગ્રરૂપનું પ્રકરણ હોવાથી અહીં ‘મામ્’ શબ્દથી નિર્ગુણ-નિરાકારનું ચિંતન લેવામાં આવ્યું છે.

સતતમ્	= નિરંતર	મારામાં	સુલભઃ	= સુલભ હું અર્થાત
સ્મરતિ	= સ્મરણ કરે છે,	જોડાયેલા		તેને સુલભતાથી
તસ્ય	= તે	યોગિનઃ	= યોગીને માટે	પ્રાપ્ત થઈ
નિત્યયુક્તસ્ય	= નિત્ય-નિરંતર	અહમ્	= હું	જાઉં છું.

ટીકા — [સાતમા અધ્યાયના ત્રીસમા શ્લોકમાં જે સગુણ-સાકાર પરમાત્માનું વર્ણન થયું હતું, તેને જ અહીં ચૌદમા, પંદરમા અને સોળમા શ્લોકમાં વિસ્તારથી કહેવામાં આવ્યું છે.]

‘અનન્યચેતાઃ’ — જેનું ચિત્ત ભગવાનને છોડીને કોઈ પણ ભોગભૂમિમાં, કોઈ પણ ઐશ્વર્યમાં કિંચિત્માત્ર પણ નથી જતું; જેના અંતઃકરણમાં ભગવાનના સિવાય અન્ય કોઈનો આશ્રય નથી કે મહત્ત્વ નથી, તે પુરુષ અનન્ય ચિત્તવાળો છે. જેવી રીતે, પતિવ્રતા સ્ત્રીનું પતિનું જ વ્રત કે નિયમ રહે છે. પતિના સિવાય તેના મનમાં અન્ય કોઈ પણ પુરુષનું રાગપૂર્વક ચિંતન કદી થતું જ નથી. શિષ્ય ગુરુને અને સુપુત્ર મા-બાપને પરાયણ રહે છે, તેમનો બીજો કોઈ ઇષ્ટ નથી હોતો. એ જ રીતે ભક્ત ભગવાનને જ પરાયણ રહે છે.

અહીં **‘અનન્યચેતાઃ’** પદ સગુણ-ઉપાસના કરવાવાળાનું વાચક છે. સગુણ-ઉપાસનામાં વિષ્ણુ, રામ, કૃષ્ણ, શિવ, શક્તિ, ગણેશ, સૂર્ય વગેરે જે ભગવાનનાં સ્વરૂપો છે, તેઓમાંથી જે જે સ્વરૂપની ઉપાસના કરે છે, એ જ સ્વરૂપનું ચિંતન કરે, પરંતુ બીજાં સ્વરૂપોને પોતાના ઇષ્ટથી અલગ ન માને અને પોતાની જાતને પણ પોતાના ઇષ્ટના સિવાય બીજા કોઈનો ન માને, તો તેનું અન્ય કોઈ તરફ મન નથી જતું. તાત્પર્ય એ થયું કે ‘હું કેવળ ભગવાનનો છું અને ભગવાન જ મારા છે; મારો બીજો કોઈ નથી તથા હું બીજા કોઈનો નથી.’ એવો ભાવ હોવાથી તે **‘અનન્યચેતાઃ’** થઈ જાય છે.

‘સતતં યો માં સ્મરતિ નિત્યશઃ’ — ‘સતતમ્’નો અર્થ થાય છે — નિરંતર અર્થાત્ જ્યારથી નિદ્રા ખૂલે, ત્યારથી શરૂ કરીને ગાઢ નિદ્રામાં આવતાં સુધી જે મારું સ્મરણ કરે છે; અને **‘નિત્યશઃ’**નો અર્થ થાય છે — સદા અર્થાત્ આ વાતને જે દિવસથી પકડી, તે દિવસથી શરૂ કરીને મૃત્યુ સુધી જે મારું સ્મરણ કરે છે.

‘તસ્યાહં સુલભઃ પાર્થ નિત્યયુક્તસ્ય યોગિનઃ’ — એવા નિત્યયુક્ત યોગીને માટે હું સુલભ છું. અહીં નિત્યયુક્ત’ પદ ચિત્ત દ્વારા નિરંતર ચિંતન કરનારનું વાચક નથી, પરંતુ શ્રદ્ધા-પ્રેમપૂર્વક નિષ્કામભાવથી ખુદ ભગવાનમાં જોડાનારનું વાચક છે. જેવી રીતે કોઈ બ્રાહ્મણ પોતાના બ્રાહ્મણપણામાં

સ્થિત રહે છે કે ‘હું બ્રાહ્મણ છું; ક્ષત્રિય, વૈશ્ય વગેરે નથી.’ તે પોતાના બ્રાહ્મણપણાને યાદ કરે કે ન કરે, પરંતુ તેના બ્રાહ્મણપણામાં કોઈ ફરક નથી પડતો. એવી જ રીતે ‘હું ભગવાનનો છું અને ભગવાન મારા છે’ — આ નિત્યસંબંધમાં દૃઢ રહેવાવાળો જ નિત્યયુક્ત છે; એવા નિત્યયુક્ત યોગીને ભગવાન સુગમતાથી મળી જાય છે.

ભગવાનના સિવાય શરીર, ઇન્દ્રિયો પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ પોતાનાં નથી, કેવળ ભગવાન જ પોતાના છે — એવું દૃઢતાથી માનતાં ભગવાન સુલભ થઈ જાય છે. પરંતુ શરીર વગેરેને પોતાનાં માનતા રહેવાથી ભગવાન સુલભ નથી થતા.

ભગવાનની સાથે પોતાની ભિન્નતા તથા સંસારની સાથે પોતાની એકતા કદી થઈ નથી, થશે નહિ અને થઈ શકતી પણ નથી. આ રીતે મનુષ્યની ભગવાનની સાથે સ્વયં-સ્વાભાવિક અભિન્નતા છે અને સંસારની સાથે સ્વયં-સ્વાભાવિક ભિન્નતા છે. પરંતુ ભૂલને કારણે મનુષ્ય પોતાને ભગવાનથી અને ભગવાનને પોતાનાથી અલગ માની લે છે તથા પોતાને શરીરનો અને શરીરને પોતાનું માની લે છે. આ વિપરીત ધારણાને કારણે જ આ મનુષ્ય જન્મમરણના ચક્કરમાં ફસાયેલો રહે છે. જ્યારે આ વિપરીત ધારણા સર્વથા દૂર થઈ જાય છે, ત્યારે ભગવાન આપમેળે સુલભ થઈ જાય છે.

આઠમાથી તેરમા શ્લોક સુધી સગુણ-નિરાકાર અને નિર્ગુણ-નિરાકારનું સ્મરણ બતાવવામાં આવ્યું. આ બન્ને સ્મરણોમાં પ્રાણાયામનું પ્રાધાન્ય રહે છે, જેને સિદ્ધ કરવાનું કઠિન છે. અંતકાળ જેવી વિકટ અવસ્થામાં પણ પ્રાણાયામના બળથી પ્રાણોને બ્રૂકુટીની મધ્યમાં સ્થાપિત કરી શકે અથવા મૂર્ધા (દશમદ્વાર)માં જોડી શકે — એવો પ્રાણો ઉપર અધિકાર રહેવાની આવશ્યકતા છે. પરંતુ ભગવાનના સ્મરણમાં આવી કઠિનતા નથી, કેમકે અહીં પ્રાણોનો વિચાર નથી. અહીં તો ભગવાનની સાથે સાધકને પોતાનો અનાદિકાળથી સ્વતઃસિદ્ધ સંબંધ છે. આ સંબંધમાં ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, પ્રાણ વગેરેની પણ જરૂર નથી. આથી આમાં અંતકાળે પ્રાણ વગેરેને જોડવાની જરૂર નથી. જેવી રીતે કોઈ વસ્તુનો વીમો લેતાં એ વસ્તુ બગડવાની કે તૂટવા-ફૂટવાની ચિંતા નથી રહેતી, તેવી જ રીતે શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિસહિત પોતાની ગતિના વિષયમાં કદી કિંચિત્માત્ર પણ ચિંતા નથી

રહેતી. કારણ કે આ સાધન ક્રિયાજન્ય અથવા અભ્યાસજન્ય | આમાં કઠિનતાનું નામનિશાન નથી. આથી જ ભગવાને નથી. આમાં તો વાસ્તવિક સંબંધની જાગૃતિ છે. આથી | પોતાની જાતને સુલભ બતાવી છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ — ‘અનન્યચેતાઃ’ — ભક્તની દૃષ્ટિમાં એક પરમાત્મા સિવાય અન્યની સત્તા ન હોવાથી તેનું મન અન્ય સ્થાને કઈ રીતે જશે ? શા માટે જશે ? ક્યાં જશે ? તેથી તે પોતે અનન્યચિત્તવાળો થઈ જાય છે.

‘સતતં યો માં સ્મરતિ નિત્યશઃ’ એક ‘કરવું’ પડે છે અને એક ‘થાય’ છે. જે કરીએ છીએ, તે ક્રિયા છે અને જે આપમેળે થાય છે, તે સ્મરણ છે. જેમ કે ગીતાના અંતમાં અર્જુને કહ્યું — ‘સ્મૃતિર્લબ્ધા’ (૧૮/૭૩) તો તે સ્મૃતિ ક્રિયા નથી, પરંતુ ભગવાન સાથેના પોતાના નિત્ય સંબંધની સ્વયં થનારી સ્મૃતિ છે. ભગવાનનું સ્મરણ થવામાં કારણ છે, તેમની સાથેનું પોતાનાપણું — આત્મીયતા. ભગવાન મારા જ છે અને મારા માટે જ છે — આવા પ્રકારનું ભગવાન સાથે પોતાનાપણું હોય તો સ્વતઃ ભગવાનમાં પ્રેમ થાય છે અને જેના પ્રતિ પ્રેમ થાય છે, તેનું સ્મરણ આપમેળે અને નિત્ય-નિરંતર થાય છે. તેથી ભગવાને સાતમા અધ્યાયના આરંભમાં ‘મય્યાસકતમનાઃ’ પદથી પોતાનામાં આસક્તિ અર્થાત્ પ્રેમ થવાની વાત કહી છે. તાત્પર્ય એ છે કે માત્ર ભગવાનને જ પોતાના અને પોતાના માટે માનવાથી સાધકનો ભગવાનમાં પ્રેમ થઈ જાય છે. ભગવાનમાં પ્રેમ થવાથી, પછી ભગવાનનું સ્મરણ આપમેળે થાય છે.

‘નિત્યયુક્તસ્ય’ — નિત્ય-નિરંતર ભગવાન સાથે જોડાયેલો હોવાથી ભક્તને ‘નિત્યયુક્ત’ કહ્યો છે. સાતમા અધ્યાયના સત્તરમા શ્લોકમાં ‘તેષાં જ્ઞાની નિત્યયુક્તઃ’ પદોથી પણ આ જ વાત કહેવામાં આવી છે. ‘નિત્યયુક્તસ્ય’ પદથી શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં આવેલી બધી વાતો સંક્ષેપમાં આવી જાય છે.

‘તસ્યાર્હ સુલભઃ પાર્થ’ — ભગવાને મહાત્માને તો દુર્લભ કહ્યા છે — ‘સ મહાત્મા સુદુર્લભઃ’ (ગીતા — ૭/૧૮), પરંતુ અહીં પોતાને સુલભ બતાવ્યા છે. એનો મતલબ એ છે કે, સંસારમાં ભગવાન દુર્લભ નથી, બલકે તેમના તત્ત્વને જાણીને તેમને શરણે થવાવાળા ભક્તો દુર્લભ છે. કારણ કે ભગવાનને શોધવામાં આવે તો તેઓ બધી જગાએ મળી જશે, પરંતુ ભગવાનનો પ્રિય ભક્ત ક્યાંક-ક્યાંક જ મળશે.

હરિ દુરલભ નહિં જગતમેં, હરિજન દુરલભ હોય ।

હરિ હેર્યાં સબ જગ મિલે હરિજન કહિં એક હોય ॥

ભગવાન કૃપા કરીને જે મનુષ્યશરીર આપે છે, તે શરીરથી જીવ અનેક યોનિઓમાં તથા નરકોમાં પણ જઈ શકે છે. પરંતુ ભક્ત કૃપા કરીને ભગવાનની જ પ્રાપ્તિ કરાવે છે.

હરિ સે તૂ જનિ હેત કર, કર હરિજન સે હેત ।

હરિ રીઝે જગ દેત હે, હરિજન હરિ હી દેત ॥

વાસ્તવમાં જે નિત્યપ્રાપ્ત છે, તેમાં સુલભતા-દુર્લભતા કહેવું ઠીક નથી. પરંતુ લોકોએ તેને દુર્લભ માની લીધા છે, આ વૃત્તિને દૂર કરવા માટે ભગવાને પોતાને સુલભ કહ્યા છે. જેની પોતાની સત્તા જ નથી, તે અસત (શરીર-સંસાર)ને સત્તા અને મહત્તા આપવાથી તથા તેની સાથે સંબંધ જોડવાથી જ નિત્યપ્રાપ્ત પરમાત્મા દુર્લભ બની રહ્યા છે. અસતને સત્તા અને મહત્તા ન આપીએ તો પરમાત્માની પ્રાપ્તિ સ્વતઃ સિદ્ધ છે. અસત છે અને તે આપણું અને આપણે માટે છે — એવું માનવું એ જ અસતને સત્તા અને મહત્તા આપીને તેની સાથે સંબંધ જોડવો છે.

—■—

સંબંધ — હવે બે શ્લોકોમાં ભગવાન પોતાની પ્રાપ્તિનું માહાત્મ્ય બતાવે છે.

મામુપેત્ય પુનર્જન્મ દુઃખાલયમશાશ્વતમ્ ।

નાપ્નુવન્તિ મહાત્માનઃ સંસિદ્ધિં પરમાં ગતાઃ ॥ ૧૫ ॥

મહાત્માનઃ	= મહાત્માઓ	દુઃખોનું રહેઠાણ	પુનર્જન્મ	= પુનર્જન્મને
મામ્	= મને	(અને)	ન, આપ્નુવન્તિ	= પ્રાપ્ત થતા
ઉપેત્ય	= પ્રાપ્ત કરીને	અશાશ્વતમ્		નથી
દુઃખાલયમ્	= દુઃખાલય અર્થાત્	નિરંતર બદલાતા		(કેમકે તે)

પરમામ્	= પરમ	ગતા:	= પ્રાપ્ત થઈ ગયા છે	પ્રેમની પ્રાપ્તિ
સંસિદ્ધિમ્	= સિદ્ધિને		અર્થાત્ તેમને પરમ	થઈ ગઈ છે.

ટીકા — ‘મામુપેત્ય પુનર્જન્મ... સંસિદ્ધિં પરમાં ગતા:’ — ‘મામુપેત્ય’નું તાત્પર્ય એ છે કે ભગવાનનાં દર્શન કરી લે, ભગવાનને તત્ત્વથી જાણી લે અથવા ભગવાનમાં પ્રવિષ્ટ થઈ જાય તો પછી પુનર્જન્મ નથી થતો. પુનર્જન્મનો અર્થ છે - ફરી શરીર ધારણ કરવું. તે શરીર ચાહે મનુષ્યનું હોય, ચાહે પશુ-પક્ષી વગેરે કોઈ પ્રાણીનું હોય, પરંતુ તેને ધારણ કરવામાં દુઃખ ને દુઃખ જ છે, એટલા માટે પુનર્જન્મને દુઃખાલય અર્થાત્ દુઃખોનું ઘર કહેવામાં આવ્યો છે.

મર્યા પછી આ પ્રાણી પોતાનાં કર્મો અનુસાર જે યોનિમાં જન્મ લે છે, ત્યાં જન્મને સમયે ઓરમાંથી બહાર આવતી વેળાએ તેને એવું કષ્ટ થાય છે, જેવું કષ્ટ મનુષ્યને શરીરની ચામડી ઉતારતી વેળાએ થાય છે. પરંતુ એ સમયે તે પોતાનું કષ્ટ કે દુઃખ કોઈને જણાવી નથી શકતો, કેમકે તે એ અવસ્થામાં અત્યંત અસમર્થ હોય છે. જન્મ પછી બાળક સર્વથા પરતંત્ર હોય છે. કોઈ પણ કષ્ટ થતાં એ રડતું રહે છે — પરંતુ કહી નથી શકતું. થોડું મોટું થતાં તેને ખાવા-પીવાની ચીજો, રમકડાં વગેરેની ઈચ્છા થાય છે અને તેમની પૂર્તિ ન થતાં બહુ દુઃખ થાય છે. ભણતી વેળાએ શાસનમાં રહેવું પડે છે. રાત્રિઓ જાગીને અભ્યાસ કરવો પડે તો કષ્ટ થાય છે. વિદ્યા ભુલાઈ જાય તથા પ્રશ્ન પૂછતાં ઉત્તર ના આવડે તો દુઃખ થાય છે. આપસમાં ઈર્ષ્યા, દ્વેષ, દાહ, અભિમાન વગેરેને કારણે હૃદયમાં બળતરા થાય છે. પરીક્ષામાં નાપાસ થઈ જાય તો મૂર્ખતાને કારણે એનું એટલું દુઃખ થાય છે કે કેટલાક આત્મહત્યા પણ કરી લે છે.

જવાન થતાં પોતાની ઈચ્છા અનુસાર વિવાહ વગેરે ન થવાથી દુઃખ થાય છે. વિવાહ થઈ જાય તો પત્ની અથવા પતિ અનુકૂળ ન મળવાથી દુઃખ થાય છે. બાલબચ્ચાં થઈ જાય તો તેઓનું પાલન-પોષણ કરવામાં કષ્ટ થાય છે. દીકરીઓ મોટી થઈ જાય તો તેઓનો જલદી વિવાહ ન થતાં મા-બાપની ઊંઘ ઊડી જાય છે, ખાવા-પીવાનું સારું નથી લાગતું અને હરદમ બેચેની રહે છે.

વૃદ્ધાવસ્થા આવતાં શરીરમાં અસમર્થતા આવી જાય છે. અનેક પ્રકારના રોગોનું આક્રમણ થવા લાગે છે. સુખેથી બેસવું, ઊઠવું, ચાલવું, ફરવું, ખાવું, પીવું વગેરે પણ મુશ્કેલ

થઈ જાય છે. ઘરવાળાઓ દ્વારા તિરસ્કાર થવા લાગે છે. તેઓના અપશબ્દો સાંભળવા પડે છે. રાતે ખાંસી આવે છે. ઊંઘ નથી આવતી. મૃત્યુ સમયે પણ બહુ ભયંકર કષ્ટો થાય છે. આવાં દુઃખો ક્યાં સુધી કહેવાં? તેઓનો કોઈ અંત નથી.

મનુષ્યના જેવું જ કષ્ટ પશુ-પક્ષી વગેરેને પણ થાય છે. તેઓને ઠંડી, તાપ, વર્ષા, હવા વગેરેથી કષ્ટ થાય છે. ઘણાંયે જંગલી જાનવરો તેઓનાં નાનાં બચ્ચાંને ખાઈ જાય છે તો તેઓને બહુ દુઃખ થાય છે. આ રીતે બધી જ યોનિઓમાં અનેક જાતનાં દુઃખો હોય છે. એવી જ રીતે નરકોમાં અને ચોરાસી લાખ યોનિઓમાં દુઃખો ભોગવવાં પડે છે. એટલા માટે પુનર્જન્મને ‘દુઃખાલય’ કહેવામાં આવ્યો છે.

પુનર્જન્મને ‘અશાશ્વત’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે કોઈ પણ પુનર્જન્મ (શરીર) નિરંતર નથી રહેતું. એમાં હરદમ પરિવર્તન થતું રહે છે. ક્યાંય કોઈ પણ યોનિમાં સ્થાયી રહેવાનું નથી હોતું. થોડું સુખ મળી પણ જાય તો તે પણ ચાલ્યું જાય છે અને શરીરનો પણ અંત આવી જાય છે. નવમા અધ્યાયના ત્રીજા શ્લોકમાં આ જ પુનર્જન્મને મોતનો રસ્તો કહ્યો છે — ‘મૃત્યુસંસારવર્ત્મનિ.’

અહીં ભગવાને ‘મારી પ્રાપ્તિ થતાં પુનર્જન્મ નથી થતો’ — એટલું જ કહેવું પર્યાપ્ત હતું, છતાં પણ પુનર્જન્મની સાથે ‘દુઃખાલય’ અને ‘અશાશ્વત’ — એ બે વિશેષણો શા માટે આપવામાં આપ્યાં? આ બે વિશેષણો આપવાથી આ એક ભાવ નીકળે છે કે જેવી રીતે ભગવાન ભક્તજનોની રક્ષા, દુષ્ટોનો વિનાશ અને ધર્મની સ્થાપના કરવા માટે પૃથ્વી ઉપર અવતાર લે છે, તેવી જ રીતે ભગવાનને પ્રાપ્ત થયેલા ભક્તલોકો પણ સાધુ પુરુષોની રક્ષા, દુષ્ટોનો વિનાશ અને ધર્મનું સારી રીતે પાલન કરાવવાને માટે કારક પુરુષના રૂપમાં કે સંતના રૂપમાં આ પૃથ્વી ઉપર જન્મ લઈ શકે છે.^૧ અથવા જ્યારે ભગવાન અવતાર લે છે, ત્યારે એમની સાથે પાર્ષદના રૂપમાં પણ (ગ્વાલબાલોની જેમ) એ ભક્તજનો પૃથ્વી ઉપર જન્મ લઈ શકે છે. પરંતુ એ ભક્તોનો એ જન્મ દુઃખાલય અને અશાશ્વત નથી હોતો; કેમકે એમનો જન્મ કર્મજન્ય નથી હોતો, પરંતુ ભગવાનની ઈચ્છાથી થાય છે.

૧. ‘સંતોએ કહ્યું છે -

પરિત્રાણાય સાધૂનાં સેવાં કર્તું ચ દુષ્ટતામ્ । ધર્મસંમ્પાલનાર્થાય સમ્ભવન્તિ કલૌ યુગે ॥

જેઓ આરંભથી જ ભક્તિમાર્ગ ઉપર ચાલે છે, એ સાધકોને પણ ભગવાને ‘મહાત્મા’ કહ્યા છે (અ. ૮/૧૩), જેઓ ભગવત્તત્ત્વથી અભિન્ન થઈ જાય છે, એમને પણ ‘મહાત્મા’ કહ્યા છે (અ. ૭/૧૮) અને જે વાસ્તવિક પ્રેમને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, એમને પણ ‘મહાત્મા’ કહ્યા છે (અ. ૮/૧૫). તાત્પર્ય એ છે કે અસત શરીર-સંસારની સાથે સંબંધ હોવાથી મનુષ્યો ‘અલ્પાત્મા’ થાય છે; કેમકે તેઓ શરીર-સંસારના આશ્રિત હોય છે. પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિત થતાં તેઓ ‘આત્મા’ થાય છે; કેમકે તેઓમાં અણુરૂપે ‘અહમ્’ની ગંધ રહેવાની સંભાવના હોય છે. ભગવાનની સાથે અભિન્નતા થતાં તેઓ ‘મહાત્મા’ થાય છે; કેમકે તેઓ ભગવન્નિષ્ઠ હોય છે, એમની પોતાની કોઈ સ્વતંત્ર સ્થિતિ નથી હોતી.

ભગવાને ગીતામાં કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ વગેરે યોગોમાં ‘મહાત્મા’ શબ્દનો પ્રયોગ નથી કર્યો. કેવળ ભક્તિયોગમાં જ ભગવાને ‘મહાત્મા’ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. એનાથી સિદ્ધ થાય છે કે ગીતામાં ભગવાન ભક્તિને જ સર્વોપરી માને છે.

મહાત્માઓનું પુનર્જન્મને પ્રાપ્ત ન થવાનું કારણ એ છે કે તેઓ પરમ સિદ્ધિને અર્થાત્ પરમ પ્રેમને પ્રાપ્ત થઈ ગયા છે — ‘સંસિદ્ધિ^૧ પરમાં ગતા:.’ જેવી રીતે લોભી વ્યક્તિને જેટલું ધન મળે છે, એટલું જ તેને ઓછું પડે છે અને તેની ધનની ભૂખ ઉત્તરોત્તર વધતી રહે છે, એવી જ રીતે પોતાના અંશી ભગવાનને ઓળખી લેતાં ભક્તમાં પ્રેમની ભૂખ વધતી રહે છે, તેને પ્રતિક્ષણે વર્ધમાન, અસીમ, અગાધ, અનંત પ્રેમની પ્રાપ્તિ થઈ

જાય છે. આ પ્રેમ ભક્તિની અંતિમ સિદ્ધિ છે. એના સમાન બીજી કોઈ સિદ્ધિ છે જ નહિ.

વિશેષ વાત

ગીતાનું અધ્યયન કરવાથી એવું લાગે છે કે ભગવાને ગીતામાં પોતાની ભક્તિનો બહુ જ વિશેષતાથી મહિમા ગાયો છે. ભગવાને ભક્તને સઘળા યોગીઓમાં યુક્તતમ (બધાથી શ્રેષ્ઠ) કહ્યો છે (ગીતા — ૬/૪૭) અને પોતાની જાતને ભક્તને માટે સુલભ બતાવી છે (અ. ૮/૧૪). પરંતુ પોતાના આગ્રહનો ત્યાગ કરીને કોઈ પણ સાધક કેવળ કર્મયોગ, કેવળ જ્ઞાનયોગ અથવા કેવળ ભક્તિયોગનું અનુષ્ઠાન કરે તો અંતમાં તે એક જ તત્ત્વને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. એનું કારણ એ છે કે સાધકોની દૃષ્ટિમાં તો કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ અને ભક્તિયોગ — આ ત્રણ ભેદ છે, પરંતુ સાધ્યતત્ત્વ એક જ છે. સાધ્યતત્ત્વમાં ભિન્નતા નથી. પરંતુ એમાં એક વાત વિચારવાની એ છે કે જે દર્શનમાં ઈશ્વર, ભગવાન, પરમાત્મા સર્વોપરી છે — એવી માન્યતા નથી, એ દર્શન અનુસાર ચાલવાવાળા અસત સાથે સર્વથા સંબંધ-વિચ્છેદ કરીને મુક્ત તો થઈ જાય છે; પરંતુ પોતાના અંશીની સ્વીકૃતિ વિના તેઓને પરમ પ્રેમની પ્રાપ્તિ નથી થતી અને પરમ પ્રેમની પ્રાપ્તિ વિના તેઓને પ્રતિક્ષણે વર્ધમાન આનંદ નથી મળતો. એ પ્રતિક્ષણ વર્ધમાન આનંદને કે પ્રેમને પ્રાપ્ત થવું, એને જ અહીં પરમસિદ્ધિને પ્રાપ્ત થવું કહેલ છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ — ગીતાના સાતમા અધ્યાયમાં તો સંસારને પરમાત્માનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવ્યો છે — ‘વાસુદેવઃ સર્વમ્’ (૭/૧૮), પરંતુ અહીં તેને દુઃખાલય અર્થાત્ દુઃખોનું ઘર કહેવામાં આવ્યો છે — ‘દુઃખાલયમ્’. એનું તાત્પર્ય છે કે, જે મનુષ્ય સાંસારિક વસ્તુ, વ્યક્તિ અને ક્રિયાથી સુખ લે છે, તેના માટે તો સંસાર ભયંકર દુઃખ આપવાવાળો છે, પરંતુ જે વસ્તુ અને ક્રિયાથી સંસારની સેવા કરે છે, તેના માટે સંસાર પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે. સુખની આશા, કામના અને ભોગ મહાન દુઃખોનાં કારણ છે. સુખ ભોગવનાર દુઃખથી ક્યારેય બચી શકતો નથી — આ અકાદ્ય નિયમ છે. તેથી વસ્તુ, વ્યક્તિ અને ક્રિયાથી સુખ લેવું જ નહીં. જે ક્ષણે સુખબુદ્ધિનો ત્યાગ થશે, તે જ ક્ષણે પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થશે — ‘ત્યાગાચ્છાન્તિરનન્તરમ્’ (ગીતા — ૧૨/૧૨)

જીવ તે સમગ્ર પરમાત્માનો અંશ છે, જેના રોમ-રોમમાં કરોડો બ્રહ્માંડ છે ! પરંતુ જીવ અપરા પ્રકૃતિના તુચ્છમાં તુચ્છ અંશ એવા શરીરમાં ફસાઈ ગયો ! તેથી જ્યાં માત્ર ભરપૂર આનંદ છે, ત્યાં જીવ માત્ર દુઃખ ને દુઃખ જ મેળવી રહ્યો છે. જેમ કે — ગાયના આંચળમાં જ્યાં દૂધ ને દૂધ જ છે, ત્યાં રહીને ચાંચડ માત્ર લોહી જ પીએ છે.

૧. અહીં ‘સિદ્ધિ’ શબ્દની સાથે ‘સમ’ ઉપસર્ગ અને ‘પરમામ્’ વિશેષણ આપવાનું તાત્પર્ય એ છે કે એનાથી ચડિયાતી કોઈ પણ સિદ્ધિ નથી. કારણ કે જીવ ભગવાનનો અંશ છે અને જ્યારે તે સર્વથા ભગવાનને સમર્પિત થઈ જાય છે, ત્યારે કોઈ પણ સિદ્ધિ બાકી નથી રહેતી.

ગોસ્વામી તુલસીદાસજી મહારાજ કહે છે -

આનંદ સિંધુ-મધ્ય તવ બાસા । બિનુ જાને કસ મરસિ પિયાસા ॥

(વિનયપત્રિકા ૧૩૬/૨)

—■—

આબ્રહ્મભુવનાલ્લોકાઃ પુનરાવર્તિનોઽર્જુન ।
મામુપેત્ય તુ કૌન્તેય પુનર્જન્મ ન વિદ્યતે ॥ ૧૬ ॥

અર્જુન	= હે અર્જુન!	અર્થાત્ ત્યાં જઈને	મામ્	= મને
આબ્રહ્મ-	બ્રહ્મલોક	સંસારમાં પાછા	ઉપેત્ય	= પ્રાપ્ત થઈને
ભુવનાત્	= સુધીના	આવવું પડે છે;	પુનર્જન્મ	= પુનર્જન્મ
લોકાઃ	= સમસ્ત લોકો	તુ	ન	= નથી
પુનરાવર્તિનઃ	= પુનરાવર્તી છે	કૌન્તેય	વિદ્યતે	= થતો.
		= પરંતુ		
		= હે કુન્તીપુત્ર!		

ટીકા -^૧ ‘આબ્રહ્મભુવનાલ્લોકાઃ પુનરાવર્તિનોઽર્જુન’ - હે અર્જુન! બ્રહ્માજીના લોકથી માંડીને બધા લોક પુનરાવર્તી છે, અર્થાત્ બ્રહ્મલોક અને તેની નીચેના જેટલા લોક (સુખ-ભોગ ભૂમિઓ) છે, તેઓમાં રહેવાવાળાં બધાં જ પ્રાણીઓને તે તે લોકોનાં પ્રાપ્ત થતાં પુણ્ય સમાપ્ત થઈ જતાં પાછા ફરીને આવવું જ પડે છે.

જેટલી પણ ભોગ-ભૂમિઓ છે, તે બધીમાં બ્રહ્મલોકને શ્રેષ્ઠ બતાવવામાં આવ્યો છે. સઘળા પૃથ્વીમંડળનો રાજા હોય અને તેનું ધનધાન્યથી સંપન્ન રાજ્ય હોય, સ્ત્રી-પુરુષ, પરિવાર વગેરે બધાં જ તેને અનુકૂળ હોય, તેની યુવાવસ્થા હોય તથા શરીર નીરોગી હોય, એને મૃત્યુલોકનું પૂર્ણ સુખ માનવામાં આવ્યું છે. મૃત્યુલોકના સુખથી સો ગણું અધિક સુખ મર્ત્ય દેવતાઓનું છે. મર્ત્ય દેવતાઓ તેમને કહે છે, જેઓ પુણ્યકર્મ કરીને દેવલોકને પ્રાપ્ત થાય છે અને દેવલોકનાં પ્રાપ્ત થયેલ પુણ્ય ક્ષીણ થતાં ફરીથી મૃત્યુલોકમાં આવી જાય છે (ગીતા - ૮/૨૧). આ મર્ત્ય દેવતાઓથી સો ગણું અધિક સુખ આજાન દેવતાઓનું છે. આજાન દેવતાઓ તે કહેવાય છે, જે કલ્પના આદિમાં દેવતાઓ બન્યા છે અને કલ્પના અંત સુધી દેવતાઓ તરીકે ચાલુ રહેશે. આ આજાન દેવતાઓથી સો ગણું અધિક સુખ ઈન્દ્રનું માનવામાં આવ્યું છે. ઈન્દ્રના સુખથી સો ગણું અધિક સુખ બ્રહ્મલોકનું માનવામાં આવ્યું છે. આ બ્રહ્મલોકના સુખથી પણ અનંત ગણું અધિક સુખ ભગવત્પ્રાપ્ત, તત્ત્વજ્ઞ, જીવનમુક્ત મહાપુરુષનું માનવામાં આવ્યું છે. તાત્પર્ય એ છે કે પૃથ્વીમંડળથી માંડીને બ્રહ્મલોક

સુધીનું સુખ સીમિત, પરિવર્તનશીલ અને વિનાશી છે. પરંતુ ભગવત્પ્રાપ્તિનું સુખ અનંત છે, અપાર અને અગાધ છે. આ સુખ કદી નષ્ટ નથી થતું. અનંત બ્રહ્મા અને અનંત બ્રહ્માંડ સમાપ્ત થઈ જાય, તોપણ આ પરમપ્રાપ્તિનું સુખ કદી નષ્ટ નથી થતું, સદા ચાલુ રહે છે.

‘પુનરાવર્તિનઃ’નો એક ભાવ એ પણ છે કે આ પ્રાણીઓ સાક્ષાત્ પરમાત્માનો અંશ હોવાને કારણે નિત્ય છે. આથી તેઓ જ્યાં સુધી નિત્ય તત્ત્વ પરમાત્માને પ્રાપ્ત નથી કરી લેતાં, ત્યાં સુધી ગમે તેટલાય ઊંચા લોકમાં જવા છતાં પણ તેમને ત્યાંથી પાછા ફરવું જ પડે છે. આથી બ્રહ્મલોક વગેરે ઊંચા લોકોમાં જવાવાળા પણ પુનર્જન્મને પ્રાપ્ત થાય છે.

અહીં એક શંકા થાય છે કે સંતો, ભક્તો, જીવનમુક્તો અને કારકપુરુષોનાં દર્શનમાત્રથી જીવનું કલ્યાણ થઈ જાય છે અને બ્રહ્માજી પોતે કારકપુરુષ છે તથા ભગવાનના ભક્ત પણ છે. બ્રહ્મલોકમાં જવાવાળા બ્રહ્માજીનું દર્શન કરે જ છે, તો પછી તેમની મુક્તિ કેમ નથી થતી? તેઓ પાછા ફરીને શા માટે આવે છે? આનું સમાધાન એ છે કે સંત, ભક્ત વગેરેનાં દર્શન સંભાષણ, ચિંતન વગેરેનું માહાત્મ્ય આ મૃત્યુલોકના મનુષ્યોને માટે જ છે. કારણ કે આ મનુષ્યશરીર કેવળ ભગવત્પ્રાપ્તિને માટે જ છે. આથી મનુષ્યને ભગવત્પ્રાપ્તિનો કોઈ પણ અને કિંચિત્માત્ર પણ મુક્તિનો ઉપાય મળી જાય તો તેઓ મુક્ત થઈ જાય છે. આવો મુક્તિનો અધિકાર અન્ય લોકોમાં નથી, એટલા માટે તેઓ મુક્ત નથી

૧. ‘આબ્રહ્મભુવનાત્’ પદમાં જે ‘આ’ શબ્દ આવ્યો છે, તેના બે અર્થ થાય છે - (૧) અભિવિધિ - જેમ કે, બ્રહ્મલોકથી માંડીને બધા લોક અર્થાત્ બ્રહ્મલોક તથા એનાથી નીચેના બધા જ લોક. (૨) મર્યાદા - જેમ કે બ્રહ્મલોકને છોડીને નીચેના બધા જ લોક અર્થાત્ બ્રહ્મલોકથી નીચેના બધા જ લોક. અહીં ‘આ’ શબ્દ ‘અભિવિધિ’ના અર્થમાં આવ્યો છે.

થતા. હા, એ લોકોમાં રહેવાવાળાઓમાં કોઈની મુક્ત થવા માટે તીવ્ર લાલસા થઈ જાય તો તે પણ મુક્ત થઈ જાય છે. એવી જ રીતે પશુ-પક્ષીઓમાં પણ ભક્ત થયા છે, પરંતુ એ બન્નેય અપવાદરૂપે છે, અધિકારીરૂપે નહિ. જો ત્યાંના લોકોને પણ અધિકારી માનવામાં આવે તો નરકોમાં જવાવાળા બધાયની મુક્તિ થઈ જવી જોઈએ. કેમકે એ બધાં જ પ્રાણીઓને પરમ ભાગવત, કારકપુરુષ યમરાજનાં દર્શન થાય જ છે! પરંતુ એવું શાસ્ત્રોમાં જોવામાં કે સાંભળવામાં આવ્યું નથી. આથી સિદ્ધ થાય છે કે તે તે લોકોમાં રહેવાવાળાં પ્રાણીઓનું ભક્ત વગેરેનાં દર્શનથી કલ્યાણ નથી થતું.

વિશેષ વાત

આ જીવ સાક્ષાત્ પરમાત્માનો અંશ છે — ‘મમૈવાંશઃ’ અને જ્યાં ગયા બાદ ફરીથી પાછા ફરીને નથી આવવું પડતું, એ પરમાત્માનું ધામ છે — ‘યદ્ગત્વા ન નિવર્તન્તે તદ્ધામ પરમં મમ.’ જેવી રીતે કોઈ પોતાને ઘેર જાય છે, એવી જ રીતે પરમાત્માનો અંશ હોવાથી આ જીવે ત્યાં જ (પરમધામમાં) જવું જોઈએ. છતાં પણ આ જીવ મર્યા પછી પાછો ફરીને શા માટે આવે છે?

જેવી રીતે કોઈ મનુષ્ય સત્સંગ વગેરેમાં જાય છે અને સમય પૂરો થતાં ત્યાંથી ચાલવા માંડે છે. પરંતુ જતી વખતે તેની કોઈ વસ્તુ (ચાદર વગેરે) ભૂલથી ત્યાં રહી જાય તો તેને લેવા માટે તેણે ફરીથી પાછા ફરીને ત્યાં આવવું પડે છે. એવી જ રીતે આ જીવે ઘર, પરિવાર, જમીન, ધન વગેરે જે ચીજોમાં મમતા કરી લીધી છે, પોતાનાપણું કરી લીધું છે, તે મમતા (પોતાનાપણા)ને કારણે આ જીવે મર્યા બાદ ફરીથી પાછા ફરીને આવવું પડે છે. કારણ કે જે શરીરમાં રહીને સંસારમાં મમતા-આસક્તિ કરી હતી, તે શરીર તો રહેતું નથી, ઈચ્છતા ન હોવા છતાં પણ છૂટી જાય છે. પરંતુ એ મમતા (વાસના)ને કારણે બીજું શરીર ધારણ કરીને અહીં આવવું પડે છે. એ મનુષ્ય બનીને પણ આવી શકે છે અને પશુ-પક્ષી બનીને પણ આવી શકે છે. એણે પાછા ફરીને આવવું પડે છે — એ વાત નિશ્ચિત છે. ભગવાને કહ્યું છે કે ઊંચનીચ યોનિઓમાં જન્મ થવાનું કારણ ગુણોનો સંગ જ છે — ‘કારણં ગુણસંજોડસ્ય સદસઘોનિજન્મસુ’ (અ. ૧૩/૨૧) અર્થાત્ જે સંસારમાં મમતા, આસક્તિ અને કામના કરશે તો તેણે પાછા ફરીને સંસારમાં આવવું જ પડશે.

‘મામુપેત્ય તુ કૌન્તેય પુનર્જન્મ ન વિદ્યતે’ — બ્રહ્મલોક સુધી જવાવાળા બધાયને પુનર્જન્મ લેવો પડે છે; પરંતુ હે

કૌન્તેય! સમગ્રરૂપે મારી પ્રાપ્તિ થતાં પુનર્જન્મ નથી થતો અર્થાત્ મને પ્રાપ્ત થવાથી ફરીથી સંસારમાં, જન્મમરણના ચક્કરમાં નથી આવવું પડતું. કારણ કે હું કાળાતીત છું; આથી મને પ્રાપ્ત થવાથી તેઓ પણ કાળાતીત થઈ જાય છે. અહીં ‘મામુપેત્ય’નો અર્થ એ છે કે મારાં દર્શન થઈ જાય, મારા સ્વરૂપનો બોધ થઈ જાય અને મારામાં પ્રવેશ થઈ જાય (ગીતા — ૧૧/૫૪).

મને પ્રાપ્ત થવાથી પુનર્જન્મ કેમ નથી થતો અર્થાત્ જીવ પાછો ફરીને સંસારમાં કેમ નથી આવતો? કેમકે જીવ મારો અંશ છે અને મારું પરમધામ જ એનું વાસ્તવિક ઘર છે. બ્રહ્મલોક વગેરે લોકો એનું ઘર નથી, એટલા માટે તેણે ત્યાંથી પાછા ફરવું પડે છે. જેવી રીતે રેલગાડીની જ્યાં સુધીની ટિકિટ હોય છે, ત્યાં સુધી જ માણસ તેમાં બેસી શકે છે. ત્યાર પછી તેણે ઊતરવું જ પડે છે. પરંતુ જો તે પોતાના ઘરમાં બેઠો હોય તો તેણે ઊતરવું નથી પડતું. એવી જ રીતે જે દેવતાઓના લોકમાં ગયો છે, તે માનો કે રેલગાડીમાં બેઠો છે. એટલા માટે તેણે એક દિવસે નીચે ઊતરવું જ પડશે. પરંતુ જે મને પ્રાપ્ત થઈ ગયો છે, તે પોતાના ઘરમાં બેઠેલો છે. એટલા માટે તેણે કદી ઊતરવું નહિ પડે. તાત્પર્ય એ છે કે ભગવાનને પ્રાપ્ત કર્યા વિના ઊંચામાં ઊંચા લોકોમાં જવા છતાં પણ કલ્યાણ નથી થતું. આથી સાધકે ઊંચા લોકોના ભોગોની કિંચિત્માત્ર પણ ઈચ્છા નહિ કરવી જોઈએ.

બ્રહ્મલોક સુધી જઈને ફરીથી પાછા ફરીને આવવાવાળા અર્થાત્ જન્મ-મરણરૂપી બંધનમાં પડવાવાળા પુરુષો આસુરી સંપત્તિવાળા હોય છે, કેમકે આસુરી સંપત્તિથી જ બંધન થાય છે — ‘નિબન્ધાયાસુરી મતા.’ એટલા માટે બ્રહ્મલોક સુધી બંધન ને બંધન જ છે. પરંતુ મારે શરણે થવાવાળા, મને પ્રાપ્ત થનારા પુરુષો દૈવી સંપત્તિવાળા હોય છે. તેઓનાં ફરીથી જન્મ-મરણ નથી થતાં; કેમકે દૈવી સંપત્તિથી મોક્ષ થાય છે — ‘દૈવી સંપદ્વિમોક્ષાય’ (ગીતા — ૧૬/૫).

વિશેષ વાત

બ્રહ્મલોકમાં જવાવાળા પુરુષો બે પ્રકારના હોય છે — એક તો જે બ્રહ્મલોકના સુખનો ઉદ્દેશ્ય રાખીને અહીં મોટાં-મોટાં પુણ્યકર્મો કરે છે તથા તેના ફળસ્વરૂપે બ્રહ્મલોકનું સુખ ભોગવવા માટે બ્રહ્મલોકમાં જાય છે; અને બીજા, જે પરમાત્મપ્રાપ્તિને માટે જ તત્પરતાપૂર્વક સાધનામાં લાગેલા છે; પરંતુ પ્રાણો રહેવા છતાં પરમાત્મપ્રાપ્તિ થઈ નહિ અને અંતકાળમાં પણ કોઈ કારણવિશેષથી સાધનાથી વિચલિત થઈ

ગયા, તો તેઓ બ્રહ્મલોકમાં જાય છે અને ત્યાં રહીને મહાપ્રલયમાં બ્રહ્માજીની સાથે જ મુક્ત થઈ જાય છે. એ સાધકોનો બ્રહ્મલોકના સુખભોગનો ઉદ્દેશ્ય નથી હોતો; પરંતુ અંતકાળમાં સાધનાથી વિમુખ થવાથી તથા અંતઃકરણમાં સુખભોગની કિંચિત્માત્ર ઈચ્છા રહેવાથી જ તેમને બ્રહ્મલોકમાં જવું પડે છે. આ રીતે બ્રહ્મલોકનું સુખ ભોગવીને બ્રહ્માજીની સાથે મુક્ત થવું એને ‘ક્રમમુક્તિ’ કહે છે. પરંતુ જે સાધકોને અહીં જ બોધ થઈ જાય છે, તેઓ અહીં જ મુક્ત થઈ જાય છે. આને ‘સધોમુક્તિ’ કહે છે.

આ જ અધ્યાયના બીજા શ્લોકમાં અર્જુનનો પ્રશ્ન હતો કે અંતકાળમાં આપ કેવી રીતે જાણવામાં આવો છો? એનો

ઉત્તર ભગવાને પાંચમા શ્લોકમાં આપ્યો. પછી છઠ્ઠા શ્લોકમાં અંતકાળની ગતિનો સામાન્ય નિયમ બતાવ્યો અને સાતમા શ્લોકમાં અર્જુનને નિરંતર સ્મરણ કરવાની આજ્ઞા આપી. આ સાતમા શ્લોક સાથે ચૌદમા શ્લોકનો સંબંધ છે. વચમાં (આઠમાથી તેરમા શ્લોક સુધી) સગુણ-નિરાકાર અને નિર્ગુણ-નિરાકારની વાત પ્રસંગથી આવી ગઈ છે.

આઠમાથી સોળમા શ્લોક સુધીના નવ શ્લોકોથી એ સિદ્ધ થાય છે કે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જ સર્વોપરી પૂર્ણ પરમાત્મા છે. તેઓ જ સમગ્ર પરમાત્મા છે. એમની અંતર્ગત જ સગુણ-નિરાકાર અને નિર્ગુણ-નિરાકાર આવી જાય છે. આથી એમનો પ્રેમ પ્રાપ્ત કરવો એ જ મનુષ્યનો પરમ પુરુષાર્થ છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ — અહીં કોઈ શંકા કરી શકે છે કે, બ્રહ્મલોક સુધી બધા લોક ભગવાનનાં જ સ્વરૂપ છે — ‘વાસુદેવઃ સર્વમ્’ પછી તે લોકમાં જવાવાળાઓનો સંસારમાં પુનર્જન્મ કેમ થાય છે ? એનું સમાધાન એ છે કે તે લોકોમાં જવાવાળા મનુષ્યો તે લોકને ભગવાનનું સ્વરૂપ સમજતા નથી, પરંતુ ભોગસામગ્રી સમજે છે (ગીતા — ૮/૨૩). તેઓ સુખભોગના ઉદ્દેશથી જ બ્રહ્મલોક વગેરેમાં જાય છે. તેથી તેમને કર્મફળના રૂપમાં બ્રહ્મલોક સુધીના લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે અને તેમનો પુનર્જન્મ ટળતો નથી.

પુનર્જન્મ સુખાસક્તિને કારણે જ થાય છે. તેથી અહીં ‘આબ્રહ્મભુવનાલ્લોકાઃ’ કહેવાનું તાત્પર્ય છે કે સંસારનાં સુખોની છેલ્લી સીમા તો ‘બ્રહ્મલોક’ છે, ત્યાં ગયા પછી પણ જીવને પાછા (સંસારમાં) આવવું જ પડે છે. અનંત બ્રહ્માંડોનું સુખ એકદંડ થાય તો પણ જીવને સુખી કરી શકતું નથી, તેની મુસીબત, જન્મ-મરણ મિટાવી શકતું નથી. તેથી સંસાર પાસેથી સુખની આજ્ઞા રાખવાવાળો ફક્ત ભ્રમમાં રહે છે.

બ્રહ્મલોકમાં બે પ્રકારના મનુષ્યો જાય છે — એક તો સુખભોગ માટે બ્રહ્મલોકમાં જાય છે અને ત્યાંથી પાછા ફરીને સંસારમાં આવે છે અને બીજા ક્રમમુક્તિવાળા બ્રહ્મલોકમાં જાય છે અને બ્રહ્માજીની સાથે મુક્ત થઈ જાય છે (ગીતા — ૮/૨૪). તે (ક્રમમુક્તિવાળા) પાછા સંસારમાં આવતા નથી તો આ તેમના ઉદ્દેશનો મહિમા છે, બ્રહ્મલોકનો મહિમા નથી. બ્રહ્મલોક તો પુનરાવર્તી જ છે, કારણ કે ત્યાં કોઈ કાયમ રહી શકતું નથી, ન ભોગી ત્યાં કાયમ રહે છે, ન યોગી (ક્રમ મુક્તિવાળો) કાયમ રહે છે. બ્રહ્મલોક સુધી બધું કર્મફળ છે. જ્યારે બધાં જ કર્મો આદિ — અંતવાળાં (નાશવાન) હોય છે, તો પછી તેનાં ફળ અવિનાશી કેવી રીતે હોઈ શકે ?

‘મામુપેત્ય’ માં ‘મામ્’ પદ સમગ્ર પરમાત્માનું વાચક છે, જે પરા અને અપરા — બન્નેનો માલિક છે. તેને પ્રાપ્ત થયા પછી ફરી દુઃખાલય સંસારમાં જન્મ થતો નથી. હા, તેમને પ્રાપ્ત થયેલા મનુષ્યો તેમની ઈચ્છાથી કારક મહાપુરુષના રૂપમાં અથવા ભગવાનના અવતાર સમયે સંસારમાં આવી શકે છે. પરંતુ તેમનો તે જન્મ કર્મોને આધીન થતો નથી, બલકે ભગવાનની ઈચ્છાથી થાય છે.

સંબંધ — બ્રહ્મલોકમાં જવાવાળા પણ ફરી પાછા ફરીને આવે છે — તેનું કારણ આગળના શ્લોકમાં બતાવે છે.

સહસ્રયુગપર્યન્તમહર્યદ્બ્રહ્મણો

વિદુઃ ।

રાત્રિં યુગસહસ્રાન્તાં તેહહોરાત્રવિદો

જનાઃ ॥ ૧૭ ॥

યત્ = જે મનુષ્ય
બ્રહ્મણઃ = બ્રહ્માનો
સહસ્ર- = એક હજાર

યુગપર્યન્તમ્ = ચતુર્યુગીવાળા
અહઃ = એક દિવસ (અને)
યુગ- = એક હજાર

સહસ્રાન્તામ્ = ચતુર્યુગવાળી
રાત્રિમ્ = એક રાત્રિને
વિદુઃ = જાણે છે,

તે	= તે	અહોરાત્ર-	= બ્રહ્માના દિવસ	રાત્રિને
જના:	= મનુષ્યો	વિદઃ	અને	જાણનારા છે.

ટીકા — ‘સહસ્રયુગપર્યન્તમ્... તેહહોરાત્રવિદોજનાઃ’
— સત્ય, ત્રેતા, દ્વાપર અને કલિ — મૃત્યુલોકના આ ચાર યુગોને એક ચતુર્યુગ કહે છે. એવા એક હજાર ચતુર્યુગ વીતતાં બ્રહ્માજીનો એક દિવસ થાય છે અને એક હજાર ચતુર્યુગ વીતતાં બ્રહ્માજીની એક રાત થાય છે.^૧ દિવસરાતની આ જ ગણતરી અનુસાર સો વર્ષનું બ્રહ્માજીનું આયુષ્ય હોય છે. બ્રહ્માજીના આયુષ્યનાં સો વર્ષ વીતતાં બ્રહ્માજી પરમાત્મામાં લીન થઈ જાય છે અને એમનો બ્રહ્મલોક પણ પ્રકૃતિમાં લીન થઈ જાય છે તથા પ્રકૃતિ પરમાત્મામાં લીન

થઈ જાય છે.

ગમે તેટલું મોટું આયુષ્ય કેમ ન હોય, તે પણ કાળની અવધિવાળું જ છે. ઊંચામાં ઊંચા કહેવાનારા જે ભોગ છે, તે પણ સંયોગજન્ય હોવાથી દુઃખોનું જ કારણ છે — ‘યે હિ સંસ્પર્શજા ભોગા દુઃખયોનય એવ તે’ (ગીતા — ૫/૨૨) અને કાળની અવધિવાળા છે. કેવળ ભગવાન જ કાળાતીત છે. આ રીતે કાળના તત્ત્વને જાણવાવાળા મનુષ્યો બ્રહ્મલોક સુધીના દિવ્ય ભોગોને કિંચિત્માત્ર પણ મહત્ત્વ નથી આપતા.

સંબંધ — બ્રહ્માજીના દિવસ અને રાતને લીધે જે સર્ગ અને પ્રલય થાય છે, તેનું વર્ણન હવે આગળના બે શ્લોકોમાં ભગવાન કરે છે.

**અવ્યક્તાદ્યક્તયઃ સર્વાઃ પ્રભવન્ત્યહરાગમે ।
રાત્ર્યાગમે પ્રલીયન્તે તત્રૈવાવ્યક્તસંજકે ॥ ૧૮ ॥**

અહરાગમે = બ્રહ્માના દિવસની	વ્યક્તયઃ = શરીરો	અવ્યક્ત- = અવ્યક્ત નામવાળા
શરૂઆતમાં	પ્રભવન્તિ = ઉત્પન્ન થાય છે (અને)	સંજકે = બ્રહ્માના સૂક્ષ્મ શરીરમાં
અવ્યક્તાત્ = અવ્યક્ત બ્રહ્માના	રાત્ર્યાગમે = બ્રહ્માની રાત્રિની	એવ = જ
સૂક્ષ્મ શરીરથી	શરૂઆતમાં	પ્રલીયન્તે = (બધાં શરીરો) લીન
સર્વાઃ = સંપૂર્ણ	તત્ર = તે	થઈ જાય છે.

૧. અત્યંત સૂક્ષ્મ કાળ છે — પરમાણુ. બે પરમાણુઓનો એક અણુ અને ત્રણ અણુઓનો એક ત્રસરેણુ થાય છે. ઝડપમાંથી આવેલાં સૂર્યકિરણોમાં ત્રસરેણુ ઊડતાં દેખાય છે. એવાં ત્રણ ત્રસરેણુઓને પાર કરવામાં સૂર્ય જેટલો સમય લે છે, તેને ત્રુટિ કહે છે. સો ત્રુટિઓનો એક વેધ, ત્રણ વેધોનો એક લવ, ત્રણ લવનો એક નિમેષ અને ત્રણ નિમેષોની એક ક્ષણ થાય છે. પાંચ ક્ષણોની એક કાષ્ઠા, પંદર કાષ્ઠાનો એક લઘુ, પંદર લઘુઓની એક નાડિકા, છ નાડિકાઓનો એક પ્રહર, અને આઠ પ્રહરોની એક દિવસ-રાત થાય છે. પંદર દિવસ-રાત્રિનો એક પક્ષ, બે પક્ષોનો એક માસ, છ માસનું એક અયન અને બે અયનોનું એક વર્ષ થાય છે.

આ રીતે મનુષ્યોના એક વર્ષની બરાબર દેવતાઓનાં એક દિવસ-રાત છે અર્થાત્ મનુષ્યોના છ મહિનાનું ઉત્તરાયણ દેવતાઓનો દિવસ છે અને છ મહિનાનું દક્ષિણાયન દેવતાઓની રાત છે. આ રીતે દેવતાઓના સમયનું પરિમાણ મનુષ્યોના સમયના પરિમાણથી ત્રણસો સાઠ ગણું અધિક માનવામાં આવે છે. એ હિસાબે મનુષ્યોનું એક વર્ષ દેવતાઓના એક દિવસરાત, મનુષ્યોમાં ત્રીસ વર્ષ દેવતાઓનો એક મહિનો અને મનુષ્યોનાં ત્રણસો સાઠ વર્ષ દેવતાઓનું એક દિવ્ય વર્ષ છે. એવી જ રીતે મનુષ્યના સત્ય, ત્રેતા, દ્વાપર અને કલિ — એ ચાર યુગ વીતતાં દેવતાઓનો એક દિવ્યયુગ થાય છે અર્થાત્ મનુષ્યોના સત્યયુગનાં સત્તર લાખ અઠાવીસ હજાર, ત્રેતાનાં બાર લાખ છન્નું હજાર, દ્વાપરનાં આઠ લાખ ચોસઠ હજાર અને કલિનાં ચાર લાખ બત્રીસ હજાર — એમ કુલ તેંતાળીસ લાખ વીસ હજાર વર્ષો વીતતાં દેવતાઓનો એક દિવ્યયુગ થાય છે. આને ‘મહાયુગ’ અને ‘ચતુર્યુગ’ પણ કહે છે.

મનુષ્યો અને દેવતાઓના સમયનું પરિમાણ તો સૂર્યથી થાય છે, પરંતુ બ્રહ્માજીના દિવસ-રાતનું પરિમાણ દેવતાઓના દિવ્ય યુગોથી થાય છે અર્થાત્ દેવતાઓના એક હજાર દિવ્યયુગોનો (મનુષ્યોનાં ચાર અબજ બત્રીસ કરોડ વર્ષોનો) બ્રહ્માજીનો એક દિવસ થાય છે અને એટલા જ દિવ્યયુગોની એક રાત થાય છે. બ્રહ્માજીના એ જ દિવસને ‘કલ્પ’ કે ‘સર્ગ’ કહે છે અને રાતને ‘પ્રલય’ કહે છે.

ટીકા — ‘અવ્યક્તાદ્યક્તયઃ તત્રૈવાવ્યક્તસંજકે’ — સઘળાં પ્રાણીઓનાં જેટલાં શરીર છે, તેમને અહીં ‘વ્યક્તયઃ’ અને ચૌદમા અધ્યાયના ચોથા શ્લોકમાં ‘મૂર્તયઃ’ કહેવામાં આવ્યાં છે. જેવી રીતે, જીવકૃત સૃષ્ટિ અર્થાત્ ‘હું’ અને ‘મારાપણા’ને લીધે જીવની જે સૃષ્ટિ છે, જીવના નિદ્રામાંથી જાગતાં તે સૃષ્ટિ જીવથી જ પેદા થાય છે અને નિદ્રા આવી જતાં તે સૃષ્ટિ જીવમાં જ લીન થઈ જાય છે. એવી જ રીતે જે આ સ્થૂળ સમષ્ટિ સૃષ્ટિ દેખાય છે, તે પૂરેપૂરી બ્રહ્માજીના જાગતાં તેમના સૂક્ષ્મશરીરથી અર્થાત્ પ્રકૃતિથી

પેદા થાય છે અને બ્રહ્માજીના સૂઈ જતા તેમના સૂક્ષ્મશરીરમાં જ લીન થઈ જાય છે. તાત્પર્ય એ થયું કે બ્રહ્માજીના જાગતાં તો ‘સર્ગ’ થાય છે અને બ્રહ્માજીના સૂતાં ‘પ્રલય’ થાય છે. જ્યારે બ્રહ્માજીનું સો વર્ષનું આયુષ્ય વીતી જાય છે, ત્યારે ‘મહાપ્રલય’ થાય છે, જેમાં બ્રહ્માજી પણ ભગવાનમાં લીન થઈ જાય છે. બ્રહ્માજીનું જેટલું આયુષ્ય હોય છે, એટલો જ મહાપ્રલયનો સમય રહે છે. મહાપ્રલયનો સમય વીતતાં બ્રહ્માજી ભગવાનથી પ્રગટ થાય છે તો ‘મહાસર્ગ’નો આરંભ થાય છે. (ગીતા — ૮/૭-૮).

પરિશિષ્ટ ભાવ — સોળમા શ્લોકમાં ભગવાને કહ્યું કે બ્રહ્મલોક સુધીના બધા લોકો પુનરાવર્તી છે. તે પુનરાવર્તી કેમ છે ? તેના ઉત્તરમાં ભગવાન સત્તરમા અને અઠારમા શ્લોકમાં જણાવે છે કે ઊંચામાં ઊંચો બ્રહ્મલોક પણ કાળની અવધિ (સીમા)માં છે. તે અવધિનું વિવેચન કરતાં ભગવાન બતાવે છે કે બ્રહ્મલોકનો અવધિ ગમે તેટલો દીર્ઘ કેમ ન હોય, પરંતુ તે કાળના અંતર્ગત જ છે. પરંતુ ભગવાન કાળની અવધિમાં નથી.

જેમ આપણે રાત્રે સૂઈ જઈએ છીએ, ત્યારે સંસારને ભૂલી જઈએ છીએ અને સવારે જાગીએ છીએ, ત્યારે ફરી સંસાર યાદ આવી જાય છે. એ જ રીતે બ્રહ્માજીની રાત્રિમાં સંપૂર્ણ સૃષ્ટિ લીન થઈ જાય છે અને દિવસે પુનઃ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. આ રાત્રિ-દિવસની આખરી સીમા છે.

બ્રહ્માજીના દિવસ અને રાત સૂર્ય દ્વારા થતાં નથી, બલકે પ્રકૃતિ દ્વારા થાય છે.

—■—

ભૂતગ્રામઃ સ એવાયં ભૂત્વા ભૂત્વા પ્રલીયતે ।

રાત્ર્યાગમેઽવશઃ પાર્થ પ્રભવત્યહરાગમે ॥ ૧૮ ॥

પાર્થ	= હે પાર્થ!	ભૂત્વા, ભૂત્વા	= વારંવાર ઉત્પન્ન થઈને	થતાં (ફરી)
સઃ, એવ	= તે જ	અવશઃ	= પ્રકૃતિને પરવશ થયેલો	પ્રભવતિ = ઉત્પન્ન થાય છે. (અને)
અયમ્	= આ	અહરાગમે	= બ્રહ્માનો દિવસ શરૂ	રાત્ર્યાગમે = બ્રહ્માની રાત્રિ થતાં
ભૂતગ્રામઃ	= પ્રાણીસમુદાય			પ્રલીયતે = લય પામે છે.

ટીકા — ‘ભૂતગ્રામઃ સ એવાયમ્’ — અનાદિકાળથી જન્મ-મરણના ચક્રરમાં પડેલો આ પ્રાણીસમુદાય તે જ છે, કે જે સાક્ષાત્ મારો અંશ અને મારું સ્વરૂપ છે. મારો સનાતન અંશ હોવાથી તે નિત્ય છે. સર્ગ અને પ્રલય તથા મહાસર્ગ અને મહાપ્રલયમાં પણ તે જ હતો અને આગળ પણ તે જ રહેશે. તેનો ન કદી અભાવ થયો છે અને ન આગળ કદી તેનો અભાવ થશે. તાત્પર્ય એ છે કે તે અવિનાશી છે, તેનો કદી વિનાશ નથી થતો. પરંતુ ભૂલથી તે પ્રકૃતિની સાથે પોતાનો સંબંધ માની લે છે. પ્રાકૃત પદાર્થ (શરીર વગેરે) તો બદલાતા રહે છે, ઉત્પન્ન અને નષ્ટ થતા રહે છે, પરંતુ તે તેમના સંબંધને પકડી રાખે છે. એ કેટલા આશ્ચર્યની વાત છે કે સંબંધી (સાંસારિક પદાર્થો) તો નથી રહેતા, પરંતુ તેમનો સંબંધ રહે છે; કેમકે તે સંબંધને પોતે પકડ્યો છે. આથી એ પોતે જ્યાં સુધી તે સંબંધને નથી

છોડતો, ત્યાં સુધી તેને બીજો કોઈ છોડાવી નથી શકતો. એ સંબંધને છોડવામાં તે સ્વતંત્ર છે અને સક્ષમ છે. વાસ્તવમાં તે એ સંબંધને રાખવામાં સદા પરતંત્ર છે; કેમકે તે પદાર્થો તો હરદમ બદલાતા રહે છે, પરંતુ એ નવા-નવા સંબંધો પકડતો રહે છે. જેમ કે, બાળપણને તેણે ન છોડ્યું અને ન છોડવા ઇચ્છ્યું, પણ એ છૂટી ગયું. એવી જ રીતે જવાનીને તેણે ન છોડી, પણ તે છૂટી ગઈ. વધારે તો શું, આ શરીરને પણ છોડવા નથી ઇચ્છતો, પરંતુ તે પણ છૂટી જાય છે. તાત્પર્ય એ થયું કે પ્રાકૃત પદાર્થો તો છૂટતા જ રહે છે, પરંતુ આ જીવ એ પદાર્થોની સાથે પોતાનો સંબંધ ચાલુ રાખે છે, જેથી તેણે વારંવાર શરીરો ધારણ કરવાં પડે છે, વારંવાર જન્મવું-મરવું પડે છે. જ્યાં સુધી તે એ માનેલા સંબંધને નહિ છોડે, ત્યાં સુધી આ જન્મ-મરણની પરંપરા ચાલતી જ રહેશે, કદી દૂર થશે નહિ.

ભગવાન દ્વારા એકલાથી ખેલ ન બન્યો ('એકાકી ન રમતે') તો ખેલ ખેલવાને માટે અર્થાત્ પ્રેમનું આદાનપ્રદાન કરવા માટે ભગવાને આ પ્રાણીસમુદાયને શરીરરૂપી રમકડાં સહિત પ્રગટ કર્યો. ખેલનો એ નિયમ હોય છે કે ખેલના પદાર્થો કેવળ ખેલવાને માટે જ હોય છે, કોઈના વ્યક્તિગત નથી હોતા. પરંતુ આ પ્રાણીસમુદાય ખેલ ખેલવાનું તો ભૂલી ગયો અને ખેલના પદાર્થોને અર્થાત્ શરીરોને વ્યક્તિગત માનવા લાગી ગયો. એનાથી તેમાં ફસાઈ ગયો અને ભગવાનથી સર્વથા વિમુખ થઈ ગયો.

'ભૂત્વા ભૂત્વા પ્રલીયતે' — આ પદો શરીરોને માટે કહેવામાં આવ્યાં છે, કે જે ઉત્પન્ન અને નષ્ટ થતાં રહે છે અર્થાત્ જેઓમાં પ્રતિક્ષણે જ પરિવર્તન થતું રહે છે. પરંતુ જીવ એ શરીરોનાં પરિવર્તનને પોતાનું પરિવર્તન અને તેઓના જન્મવા-મરવાને પોતાનું જન્મમરણ માનતો રહે છે. આ જ માન્યતાને કારણે તેનું જન્મ-મરણ કહેવામાં આવે છે.

એ પોતે સતસ્વરૂપ છે — 'ભૂતગ્રામઃ સ એવાયમ્' અને શરીર ઉત્પત્તિ-વિનાશશીલ છે — 'ભૂત્વા ભૂત્વા પ્રલીયતે', એટલા માટે શરીરોને ધારણ કરવાં અર્થાત્ જન્મ-મરણ થવું એ પરધર્મ છે અને મુક્ત થવું એ સ્વધર્મ છે.

'રાત્ર્યાગમેડવશઃ પાર્થ પ્રભવત્યહરાગમે' — અહીં 'અવશઃ' કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જો આ જીવ પ્રકૃતિની વસ્તુઓમાંથી કોઈ પણ વસ્તુને પોતાની માનતો રહેશે તો તેને વહેમ તો એ થશે કે 'હું આ વસ્તુનો માલિક છું.' પણ થઈ જશે એ વસ્તુને પરવશ કે પરાધીન. પ્રાકૃત પદાર્થોને તે જેટલા અધિક ગ્રહણ કરશે, તેટલો જ તે વધારે પરતંત્ર બનતો ચાલ્યો જશે. પછી તેની પરતંત્રતા કદી છૂટશે જ નહિ. બ્રહ્માજીના જાગતાં અને સૂતાં અર્થાત્ સર્ગ અને

પ્રલય થતાં (અ. ૮/૧૮), બ્રહ્માજીના પ્રગટ અને લીન થતાં અર્થાત્ મહાસર્ગ અને મહાપ્રલય થતાં (અ. ૮/૭-૮) તથા વર્તમાનમાં પ્રકૃતિને પરવશ થઈને કર્મો કરતો રહેવાથી (અ. ૩/૫) પણ આ જીવ 'જન્મવું અને મરવું તથા કર્મ કરવું અને તેનું ફળ ભોગવવું' — આ આફતથી કદી છૂટશે જ નહિ. આથી સિદ્ધ થયું કે જ્યાં સુધી પરમાત્માની પ્રાપ્તિ નથી થતી, બોધ નથી થતો અને તે પ્રકૃતિના સંબંધને નથી છોડતો, ત્યાં સુધી પરતંત્ર હોવાને કારણે આ દુઃખરૂપી જન્મ-મરણના ચક્કરથી છૂટી નથી શકતો. પરંતુ જ્યારે તેની પ્રકૃતિ અને પ્રકૃતિજન્ય પદાર્થોની પરવશતા દૂર થાય છે અર્થાત્ તેને પ્રકૃતિના સંબંધથી સર્વથા અલગ એવા પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપનો બોધ થઈ જાય છે, તો પછી તે મહાસર્ગમાં પણ ઉત્પન્ન નથી થતો અને મહાપ્રલયમાં પણ વ્યથિત નથી થતો — 'સર્ગેડપિ નોપજાયન્તે પ્રલયે ન વ્યથન્તિ ચ' (ગીતા ૧૪/૨).

મૂળમાં પરવશતા પ્રકૃતિજન્ય પદાર્થોને મહત્ત્વ દેવા અને તેમનો સ્વીકાર કરવામાં જ છે. આ પરવશતાને જ ક્યાંક કાળની, ક્યાંક સ્વભાવની, ક્યાંક કર્મની અને ક્યાંક ગુણોની પરવશતાના નામે કહેવામાં આવી છે.

પ્રાણીસમુદાયની આ પરવશતા ત્યાં સુધી જ રહે છે, જ્યાં સુધી તે પ્રાકૃત પદાર્થોના સંયોગથી સુખ લેવા ઇચ્છે છે. એ સંયોગજન્ય સુખની ઇચ્છાથી જ એ પરાધીનતા ભોગવતો રહે છે અને એવું માનતો રહે છે કે તે પરાધીનતા છૂટતી નથી અને તેને છોડવી બહુ કઠિન છે, પરંતુ એ પરવશતા તેની જ બનાવેલી છે, આપમેળે આવી નથી. આથી તેને છોડવાની જવાબદારી તેના જ ઉપર છે. તેને તે જ્યારે ઇચ્છે, ત્યારે જ છોડી શકે છે.

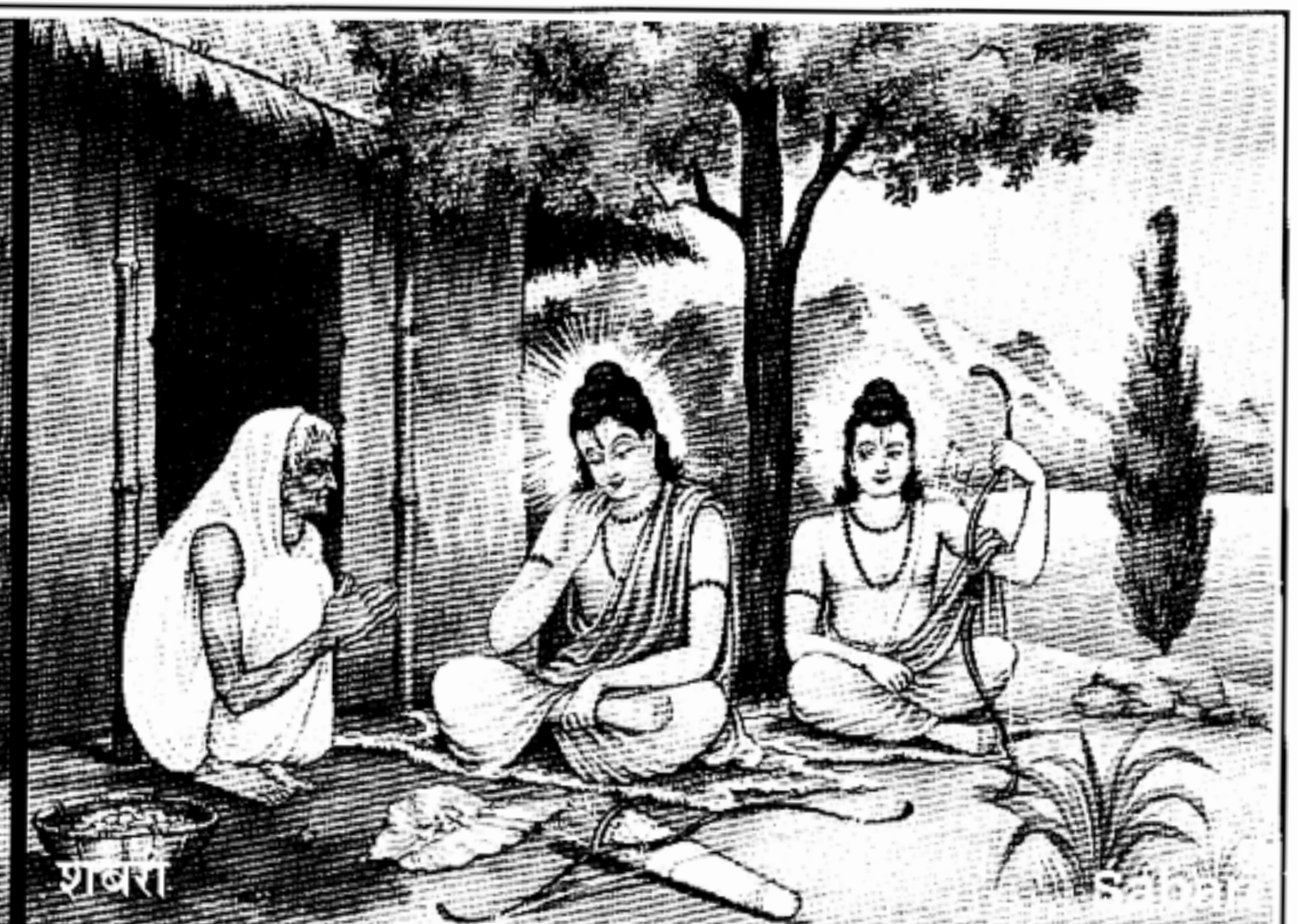
પરિશિષ્ટ ભાવ — એક વિભાગ પરિવર્તનશીલ સંસારનો છે અને એક વિભાગ અપરિવર્તનશીલ ચિન્મય સત્તાનો છે. જે અનાદિકાળથી જન્મ-મરણના પ્રવાહમાં પડેલો છે, તે જ આ જીવ-સમુદાય વારંવાર ઉત્પન્ન અને લીન થાય છે. બ્રહ્માજીના દિવસ અને રાતની વચ્ચે પણ જીવ નિરંતર જન્મતો-મરતો રહે છે. તાત્પર્ય એ છે કે જે વારંવાર ઉત્પન્ન અને લીન થાય છે, તે સંસાર છે અને જે એ જ છે, જેવોને તેવો રહે છે (જે પહેલાં સર્ગાવસ્થામાં હતો), તે જીવનું મૂળ સ્વરૂપ અર્થાત્ ચિન્મય સત્તા છે, જે પરમાત્માનો સાક્ષાત્ અંશ છે. બ્રહ્માજીના ગમે તેટલા દિવસ-રાત પસાર થઈ જાય, પરંતુ જીવ સ્વયં એનો એ જ રહે છે.

ચિન્મય સત્તા (ચિત્તિશક્તિ) અર્થાત્ સ્વયંમાં સ્વીકાર અથવા અસ્વીકાર કરવાનું સામર્થ્ય છે. આ સામર્થ્યનો દુરુપયોગ કરવાથી અર્થાત્ જડતાનો સ્વીકાર કરવાથી જ તે જન્મે-મરે છે — 'કારણં ગુણસજ્જોડસ્ય સદસદ્યોનિજન્મસુ' (ગીતા — ૧૩/૨૧). જો તે આ સામર્થ્યનો દુરુપયોગ ન કરે તો તેનું જન્મ-મરણ થઈ જ નથી શકતું તેથી જીવનો મુખ્ય પુરુષાર્થ છે — જડતાનો સ્વીકાર ન કરવો અર્થાત્ પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિત થવું અથવા પોતાના અંશી ભગવાનને શરણે થવું. જડતામાં અર્થાત્ દેશ, કાળ, વસ્તુ, વ્યક્તિ, ક્રિયા, અવસ્થા, પરિસ્થિતિમાં પરિવર્તન થાય છે, પોતાનામાં (પોતાના હોવાપણામાં) ક્યારેય પરિવર્તન થતું નથી — આ પ્રત્યેક મનુષ્યનો અનુભવ છે. પરંતુ આવો અનુભવ હોવા છતાં પણ મનુષ્ય સુખની આસક્તિને લીધે જડતાથી બંધાયેલો રહે છે, જેથી તેને પોતાના સહજ સ્વરૂપનો અનુભવ થતો નથી, બલકે તે પશુ-પક્ષી વગેરેની જેમ પોતાના સ્વરૂપને વિસારી દે છે.

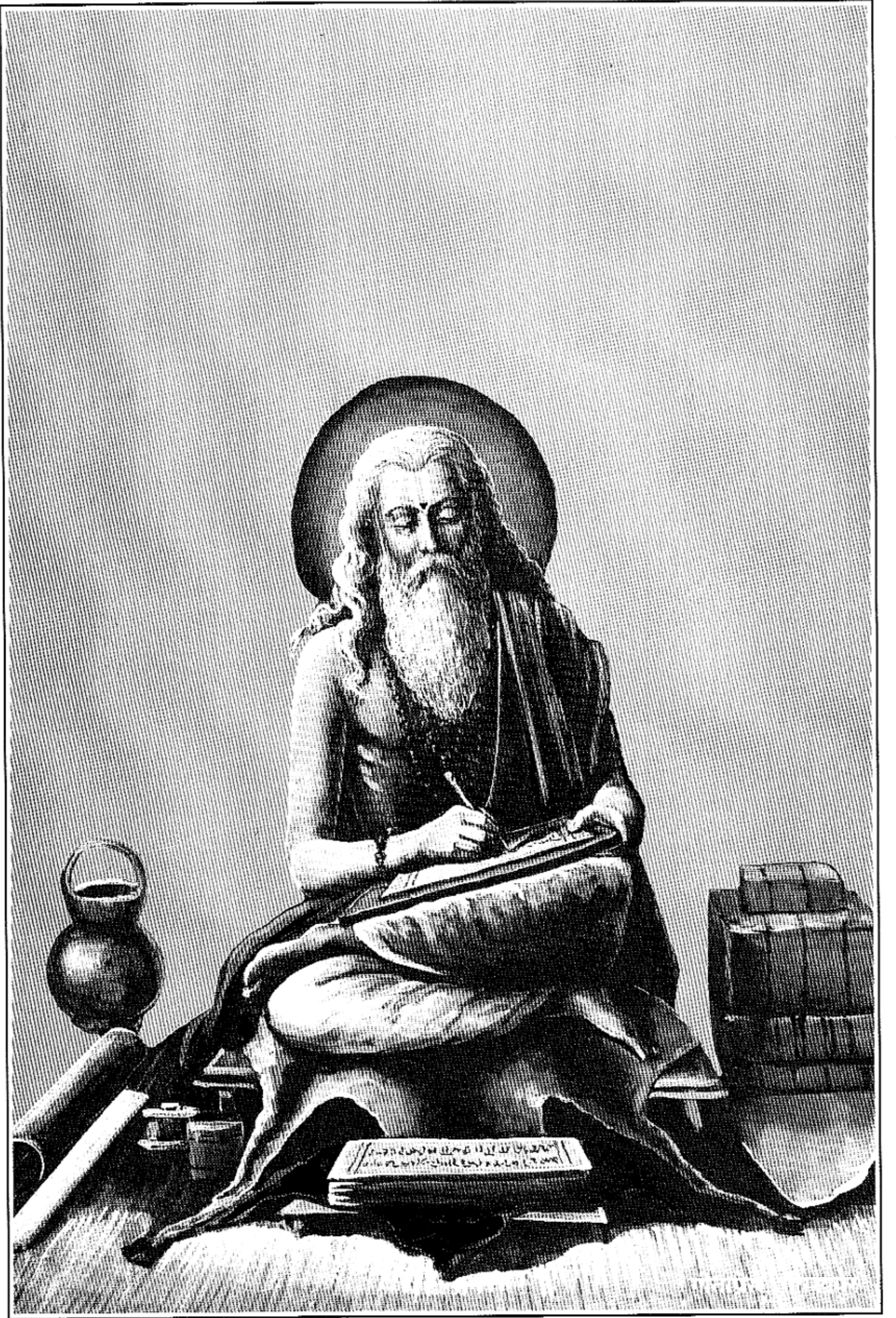
अजामिल-उद्धार

Redemption of Ajāmila

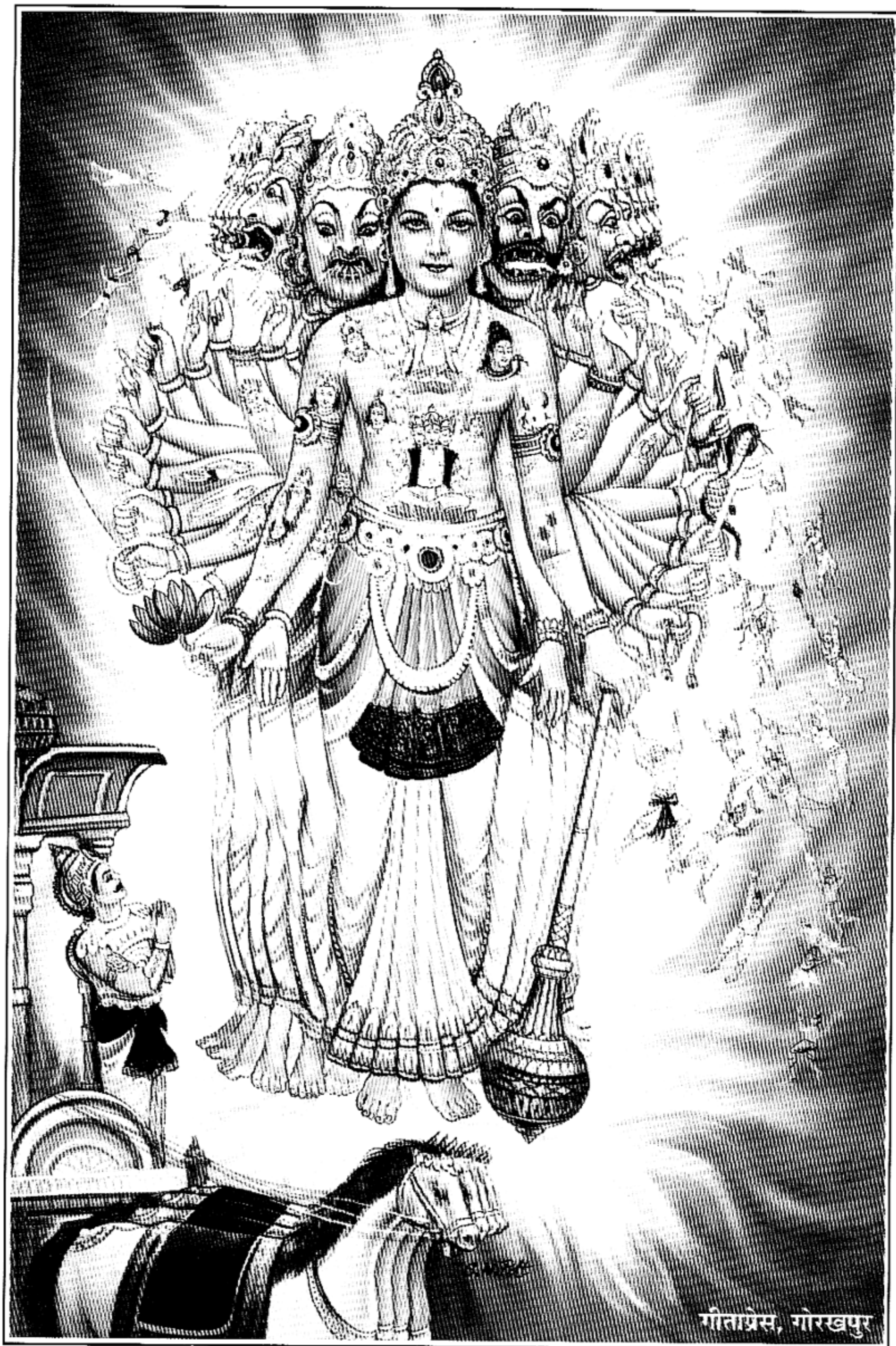
पत्र, पुष्प, फल, जलका ग्रहण

Trifle offerings accepted

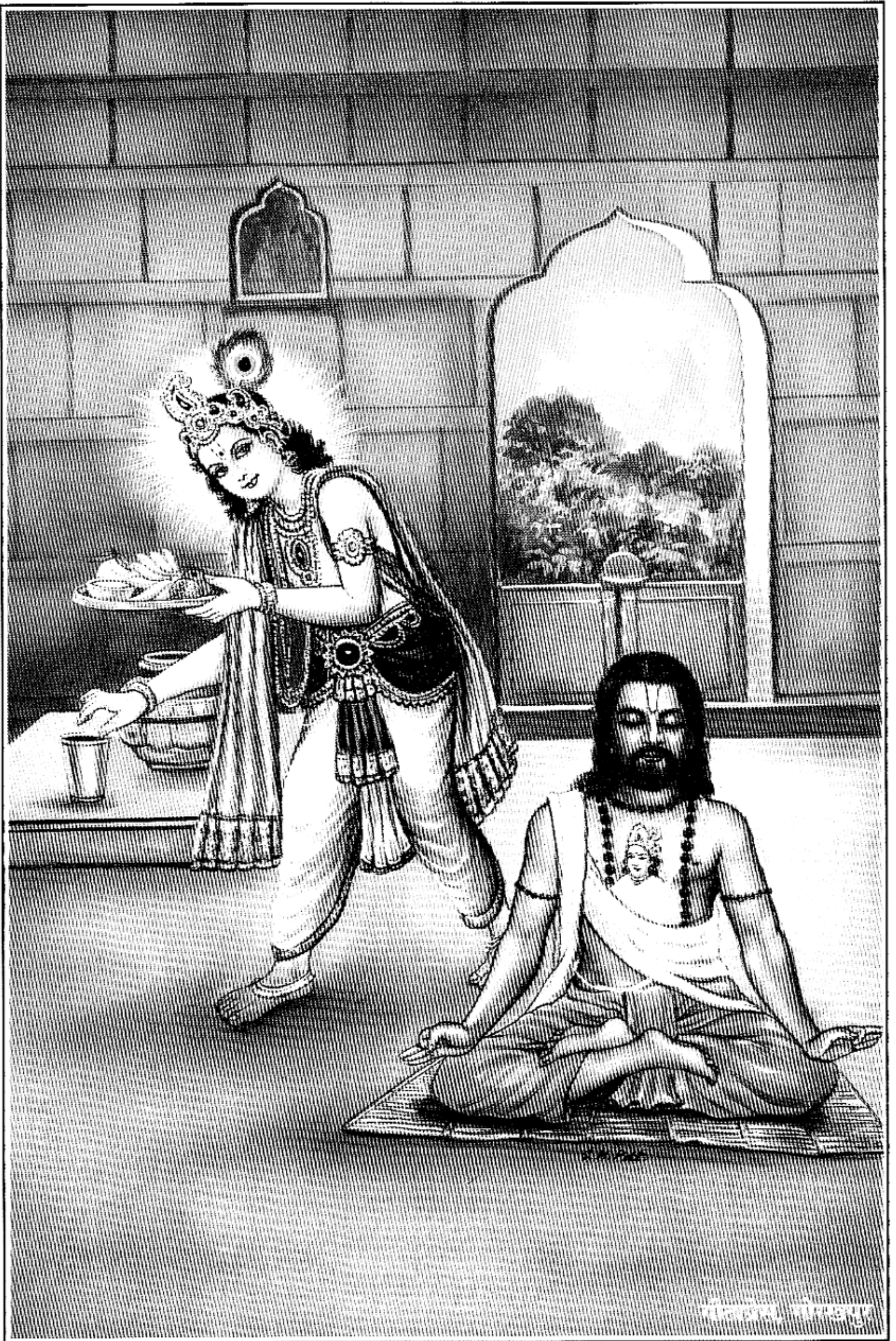
भगवान् वेदव्यास

Bhagavān Vedavyāsa

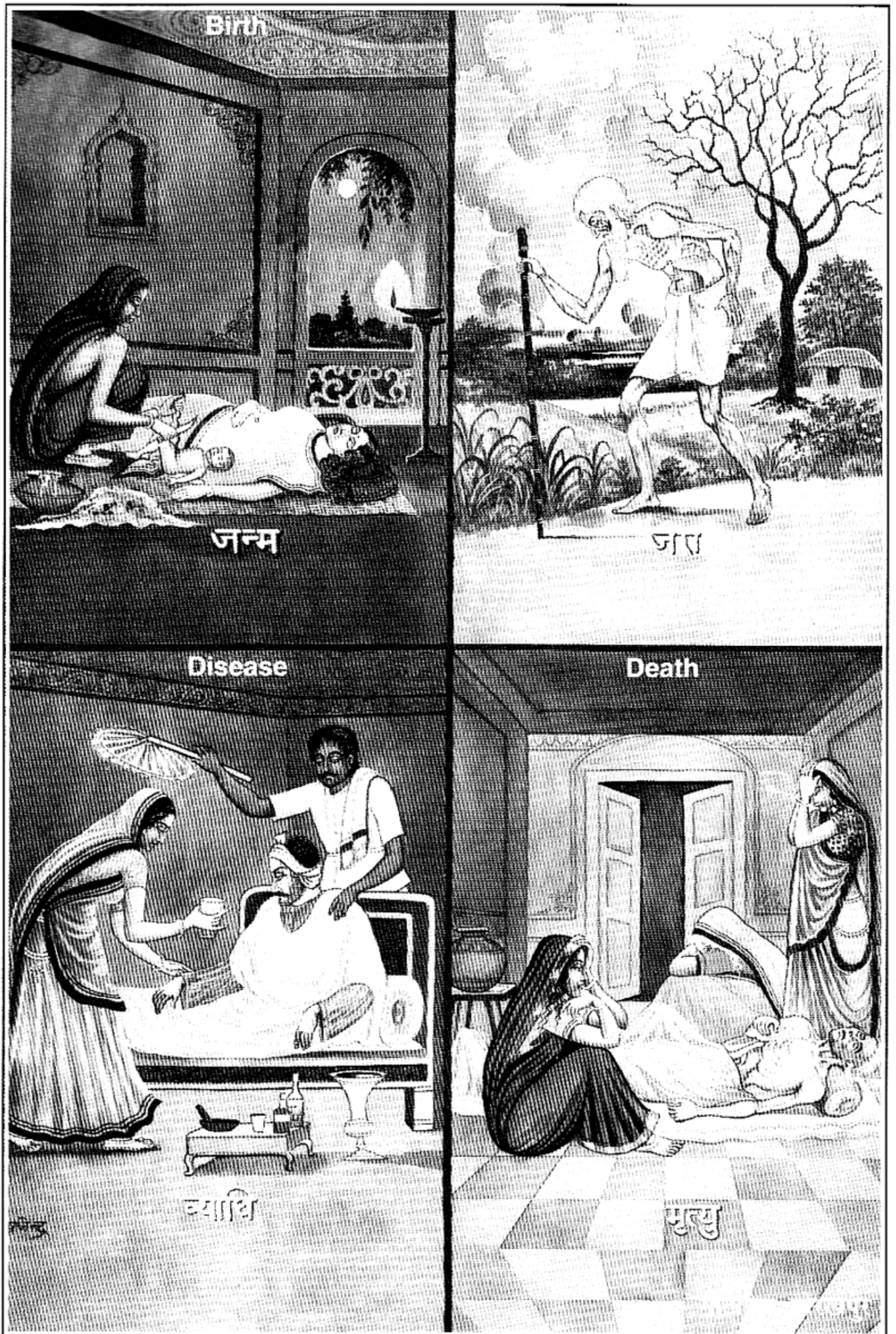
भगवान्का विश्वरूपदर्शन

Lord shows his cosmic body

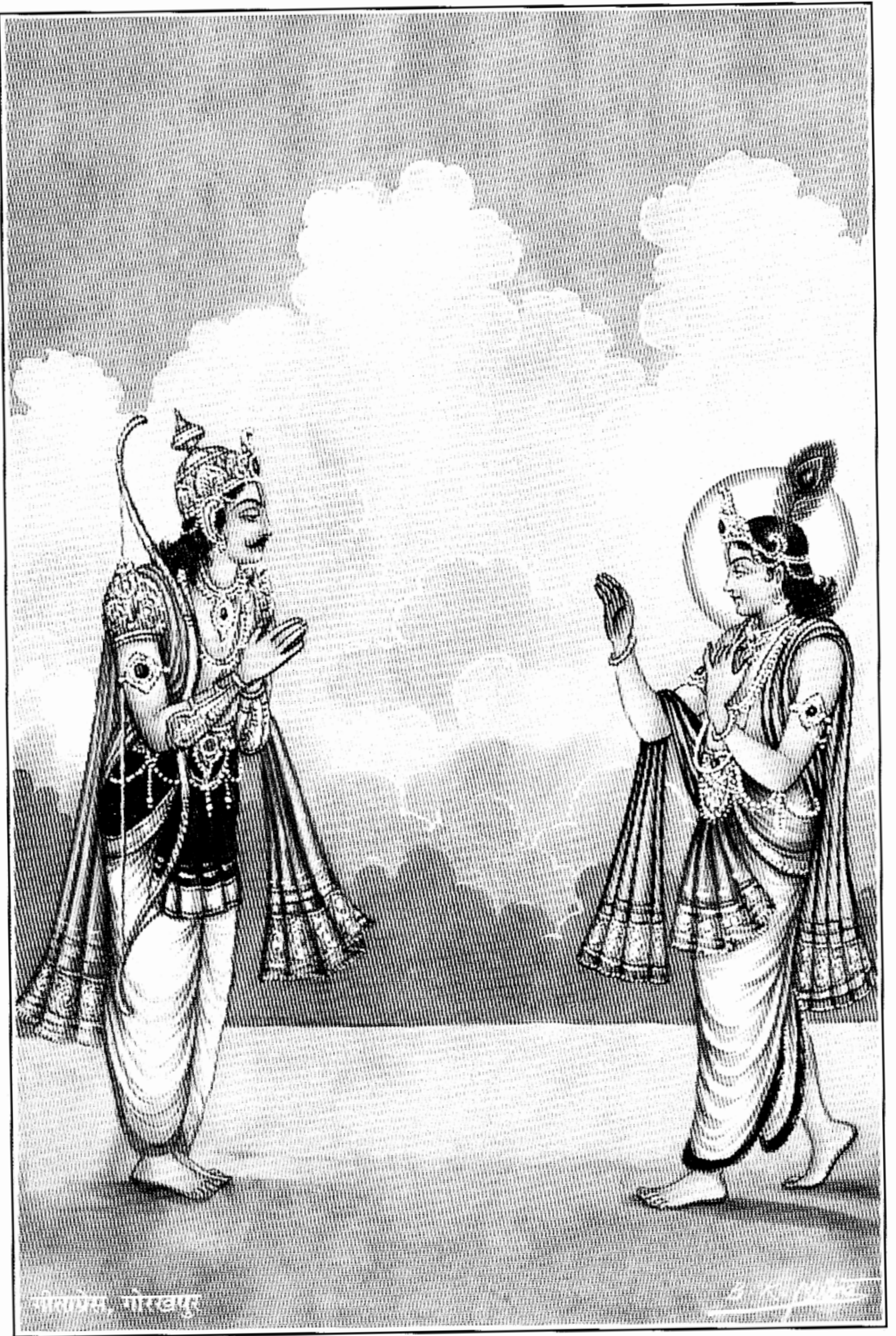

योगक्षेमं वहाम्यहम्

Yogakṣemaṁ Vahāmyaham

अनन्य शरणागति

Surrender unreserved

‘અવશઃ’ અપરા પ્રકૃતિ સાથે સંબંધ જોડવાથી જીવ પરવશ, પરાધીન થઈ જાય છે — ‘ભૂતગ્રામમિમં કૃત્સ્નમવશં પ્રકૃતેર્વશાત્’ (ગીતા — ૮/૮).^૧ તેથી પ્રકૃતિ સાથે માની લીધેલો સંબંધ છૂટી ગયા પછી તે સ્વાધીન અર્થાત્ મુક્ત થઈ જાય છે.

આપણી સત્તા અપરા પ્રકૃતિને અર્થાત્ વસ્તુ, વ્યક્તિ અને ક્રિયાને આધીન નથી. પ્રત્યેક વસ્તુની ઉત્પત્તિ અને વિનાશ થાય છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિનો જન્મ (સંયોગ) અને મૃત્યુ (વિયોગ) થાય છે તથા પ્રત્યેક ક્રિયાનો આરંભ અને અંત થાય છે. પરંતુ આ ત્રણેય (વસ્તુ, વ્યક્તિ અને ક્રિયા) — ને જાણવાવાળી આપણી ચિન્મય સત્તા — (હોવાપણું -)નો ક્યારેય વિનાશ, જન્મ-મરણ (સંયોગ-વિયોગ) અને આરંભ-અંત થતો નથી. આ સત્તા નિત્ય-નિરંતર સ્વતઃ યથાવત્ રહે છે — ‘ભૂતગ્રામઃ સ એવાયમ્’. આ સત્તાનો ક્યારેય અભાવ થતો નથી — ‘નાભાવો વિદ્યતે સતઃ’ (ગીતા — ૨/૧૬). આ સત્તામાં સ્વતઃ સ્વાભાવિક સ્થિતિના અનુભવનું નામ જ મુક્તિ (સ્વાધીનતા) છે.

મનુષ્યને એવો વહેમ રહે છે કે અમુક વસ્તુની પ્રાપ્તિ થયા પછી, અમુક વ્યક્તિ મળ્યા પછી તથા અમુક ક્રિયા કરવાથી હું સ્વાધીન (મુક્ત) થઈ જઈશ. પરંતુ આવી કોઈ વસ્તુ, વ્યક્તિ અને ક્રિયા છે જ નહીં, જેના વડે મનુષ્ય સ્વાધીન થઈ જાય. પ્રકૃતિજન્ય વસ્તુ, વ્યક્તિ અને ક્રિયા તો મનુષ્યને પરાધીન બનાવનારી છે. તેમનાથી સર્વથા અસંગ રહેવાથી જ મનુષ્ય સ્વાધીન થઈ શકે છે. અતઃ સાધકે પોતાને તે વસ્તુ, વ્યક્તિ અને ક્રિયા વિના જ એકાકી અનુભવવાનો સ્વભાવ બનાવવો જોઈએ, તેવા અનુભવને મહત્વ આપે, અને તેમાં વધારે ને વધારે સ્થિત રહે. આ દરેક મનુષ્યનો અનુભવ છે કે સુષુપ્તિ સમયે વસ્તુ, વ્યક્તિ અને ક્રિયા વિના પણ આપણે સ્વતઃ રહીએ છીએ, પરંતુ આપણા વિના વસ્તુ, વ્યક્તિ અને ક્રિયા રહેતી નથી. જ્યારે જાગૃતમાં પણ આપણે એમના વિના રહેવાનો સ્વભાવ કેળવી લઈશું, ત્યારે આપણે સ્વાધીન (મુક્ત) થઈ જઈશું. પ્રકૃતિજન્ય વસ્તુ, વ્યક્તિ અને ક્રિયાના સંબંધની માન્યતા જ આપણને સ્વાધીન થવા દેતી નથી અને આપણે ન ઈચ્છવા છતાં પણ તે આપણને પરાધીન બનાવી દે છે.

પરમાત્મામાં અનંત શક્તિઓ છે, જે ચિત્સ્વરૂપ છે. માયા (પ્રકૃતિ)માં પણ અનંત શક્તિ છે, પરંતુ તે જડસ્વરૂપ અને પરિવર્તનશીલ છે. ‘મયાધ્યક્ષેણ પ્રકૃતિઃ સૂયતે સચરાચરમ્’ (૮/૧૦). સર્વથી વિલક્ષણ શક્તિ ભગવાનના પ્રેમમાં છે. પરંતુ મુક્તિ — (સ્વાધીનતા-) માં સંતોષ માની લેવાથી તે પ્રેમ પ્રગટ થતો નથી. જડતા સાથેના સંબંધથી જ પરવશતા આવે છે અને મુક્ત થતાં તે પરવશતા સર્વથા મટી જાય છે અને જીવ સ્વાધીન બની જાય છે. પરંતુ પ્રેમ આ સ્વાધીનતાથી પણ વિશેષ વિલક્ષણ છે. સ્વાધીનતા (મુક્તિ)માં અખંડ આનંદ છે, પરંતુ પ્રેમમાં અનંત આનંદ છે.

જ્ઞાનયોગી તો સ્વાધીન થાય છે અને ભક્ત પ્રેમી થાય છે. ભક્તિયોગમાં ભક્ત ભગવાનને પરાધીન નથી થતો, કારણ કે ભગવાન પારકા (પરકીય) નથી, બલકે સ્વકીય (આપણા) છે. સ્વકીયની આધીનતામાં વિશેષ સ્વાધીનતા હોય છે.

ભગવાન તો સ્વાધીનથી પણ સ્વાધીન છે. જીવ જ જડતાને પરાધીન થઈ જાય છે. પરાધીનતાને દૂર કરવાથી તે સ્વાધીન બની જાય છે. પરંતુ ભગવાનને શરણ થવાથી તે સ્વાધીનતાપૂર્વક સ્વાધીન અર્થાત્ પરમ સ્વાધીન થઈ જાય છે. ભગવાનની આધીનતા પરમ સ્વાધીનતા છે, જેમાં ભગવાન પણ ભક્તના આધીન થઈ જાય છે — ‘અહંભક્તપરાધીનઃ’ (શ્રીમદ્ભા. ૮/૪/૬૩)

સંબંધ — અનિત્ય સંસારનું વર્ણન કરીને હવે આગળના શ્લોકમાં પરમાત્માના મહિમાનું વિશેષ વર્ણન કરે છે.

પરસ્તસ્માતુ ભાવોડન્યોડવ્યક્તોડવ્યક્તાત્સનાતનઃ ।

યઃ સ સર્વેષુ ભૂતેષુ નશ્યત્સુ ન વિનશ્યતિ ॥ ૨૦ ॥

તુ	= પરંતુ	સનાતનઃ	= અનાદિ	સઃ	= તે
તસ્માત્	= તે	પરઃ	= અત્યંત શ્રેષ્ઠ	સર્વેષુ	= સંપૂર્ણ
અવ્યક્તાત્	= અવ્યક્ત (બ્રહ્માના સૂક્ષ્મશરીર-)થી	ભાવઃ	= ભાવરૂપ	ભૂતેષુ	= પ્રાણીઓના
અન્યઃ	= અન્ય (વિલક્ષણ)	યઃ	= જે	નશ્યત્સુ	= નષ્ટ થવા છતાં પણ
		અવ્યક્તઃ	= અવ્યક્ત (ઈશ્વર) છે,	ન, વિનશ્યતિ	= નષ્ટ નથી થતો.

૧. અહીં (૮/૧૮માં) અને નવમા અધ્યાયના આઠમા શ્લોકમાં—બન્ને જગ્યાએ ‘ભૂતગ્રામ’ અને ‘અવશ’ શબ્દ આવ્યા છે. ફરક માત્ર એટલો જ છે કે અહીં સર્ગ તથા પ્રલયનું વર્ણન છે, ત્યાં (૮/૮માં) મહાસર્ગ તથા મહાપ્રલયનું વર્ણન છે.

ટીકા — ‘પરસ્તસ્માતુ ભાવોડન્યોડવ્યક્તોડવ્યક્તા-ત્સનાતનઃ’ — સોળમાથી ઓગણીસમા શ્લોક સુધી બ્રહ્મલોક તથા એનાથી નીચેના લોકોને પુનરાવર્તી કહેવામાં આવ્યા છે. પરંતુ પરમાત્મતત્ત્વ તેઓનાથી અત્યંત વિલક્ષણ છે — એ બતાવવા માટે અહીં ‘તુ’ પદ આપવામાં આવ્યું છે.

અહીં ‘અવ્યક્તાત્’ પદ બ્રહ્માજીના સૂક્ષ્મશરીરનું જ વાચક છે. કારણ કે એનાથી પહેલાં અઢારમા-ઓગણીસમા શ્લોકોમાં સર્ગના આદિમાં બ્રહ્માજીના સૂક્ષ્મશરીરથી પ્રાણીઓના પેદા થવાની અને પ્રલયમાં બ્રહ્માજીના સૂક્ષ્મશરીરમાં પ્રાણીઓના લીન થવાની વાત કહેવામાં આવી છે. આ શ્લોકમાં આવેલું ‘તસ્માત્’ પદ પણ બ્રહ્માજીના એ સૂક્ષ્મશરીરનું ઘોતન કરે છે. આમ હોવા છતાં પણ અહીં બ્રહ્માજીના સૂક્ષ્મશરીર (સમષ્ટિ મન, બુદ્ધિ અને અહંકાર)થી પણ પર અર્થાત્ અત્યંત વિલક્ષણ જે ભાવ રૂપી અવ્યક્ત કહેવામાં આવ્યું છે, તે બ્રહ્માજીના સૂક્ષ્મશરીરની સાથે સાથે બ્રહ્માજીના કારણશરીર (મૂળ પ્રકૃતિ)થી પણ અત્યંત વિલક્ષણ છે.

બ્રહ્માજીના સૂક્ષ્મશરીરથી પર બે તત્ત્વો છે — મૂળ પ્રકૃતિ અને પરમાત્મા. અહીં પ્રસંગ મૂળ પ્રકૃતિનો નથી, પરંતુ પરમાત્માનો છે. આથી આ શ્લોકમાં પરમાત્માને જ પર અને શ્રેષ્ઠ કહેવામાં આવ્યા છે, જે સઘળાં પ્રાણીઓના નષ્ટ થવા છતાં પણ નષ્ટ નથી થતા. આગળના શ્લોકમાં

પણ ‘અવ્યક્તોડક્ષર’ વગેરે પદોથી એ પરમાત્માનું જ વર્ણન આવ્યું છે.

ગીતામાં પ્રાણીઓના અપ્રગટ થવાને અવ્યક્ત કહેવામાં આવ્યું છે — ‘અવ્યક્તાદીનિ ભૂતાનિ’ (અ. ૨/૨૮); બ્રહ્માજીના સૂક્ષ્મશરીરને પણ અવ્યક્ત કહેવામાં આવ્યું છે (અ. ૮/૧૮); પ્રકૃતિને પણ અવ્યક્ત કહેવામાં આવી છે — ‘અવ્યક્તમેવ ચ’ (અ. ૧૩/૫) વગેરે. તે બધાંથી પરમાત્માનું સ્વરૂપ વિલક્ષણ છે, શ્રેષ્ઠ છે, ચાહે એ સ્વરૂપ વ્યક્ત હોય, ચાહે અવ્યક્ત હોય. એ ભાવરૂપ છે અર્થાત્ કોઈ પણ કાળમાં એનો અભાવ થયો નથી, થશે નહિ અને થઈ શકતો પણ નથી. કારણ કે તે સનાતન છે અર્થાત્ તે સદાથી છે અને સદાય રહેશે. એટલા માટે તે પર અર્થાત્ સર્વશ્રેષ્ઠ છે. તેનાથી શ્રેષ્ઠ કોઈ હોઈ જ નથી શકતું અને હોવાની સંભાવના પણ નથી.

‘યઃ સ સર્વેષુ ભૂતેષુ નશ્યત્સુ ન વિનશ્યતિ’ — હવે ઉત્તરાર્ધમાં તેની વિલક્ષણતા બતાવે છે કે સઘળાં પ્રાણીઓના નષ્ટ થવા છતાં પણ અર્થાત્ તે સઘળાં શરીરોનો અભાવ થવા છતાં પણ એ પરમાત્મતત્ત્વનો કદી અભાવ નથી થતો — એવું એ પરમાત્માનું અવ્યક્ત સ્વરૂપ છે.

‘ન વિનશ્યતિ’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે સંસારમાં કાર્યરૂપે અનેક જાતનાં પરિવર્તનો થવા છતાં પણ એ પરમાત્મતત્ત્વ જેમ છે તેમ જ અપરિવર્તનશીલ રહે છે. એમાં કદી કિંચિત્માત્ર પણ પરિવર્તન થતું જ નથી.

પરિશિષ્ટ ભાવ — એક અપરિવર્તનશીલ (સ્થાયી) તત્ત્વ ‘પરા’ છે અને એક પરિવર્તનશીલ (અસ્થાયી) તત્ત્વ ‘અપરા’ છે. પરામાં ક્યારેય પરિવર્તન થતું જ નથી અને અપરામાં નિરંતર પરિવર્તન થતું રહે છે. અપરા ક્યારેય પરિવર્તન વિના રહેતી જ નથી, રહી શકતી જ નથી. સર્ગ અને પ્રલયમાં તો પરિવર્તન થતું રહે છે, મહાસર્ગ અને મહાપ્રલયમાં પણ પરિવર્તન થતું રહે છે.

જો પરા અને અપરા — બન્નેય તત્ત્વો અપરિવર્તનશીલ હોય તો જન્મ-મરણ મટી જાય અથવા બન્નેય પરિવર્તનશીલ હોય તો જન્મ-મરણ મટી જાય ! પરંતુ સ્વયં અપરિવર્તનશીલ હોવા છતાં પણ જીવે (પરાએ) પરિવર્તનશીલ અપરા સાથે સંબંધ જોડી દીધો, તેના કારણે તે જન્મ-મરણના ચક્કરમાં પડી ગયો. જગત સાથે પોતાનો સંબંધ જોડીને તે પણ જગત થઈ ગયો (ગીતા — ૭/૧૩). જેમ કોઈ ચાલતી ગાડીમાં બેસીને ગાડીની સાથે તે પણ ચાલવા માંડે એ જ રીતે પરિવર્તનશીલ સંસારને પકડીને જીવ પણ પરિવર્તનશીલ બની ગયો — અનેક યોનિઓમાં ભટકવા લાગી ગયો !

પરમાત્માને ‘પર’ અર્થાત્ અત્યંત શ્રેષ્ઠ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે બ્રહ્માજીના સૂક્ષ્મશરીરથી પણ શ્રેષ્ઠ મૂળ પ્રકૃતિ (કારણ શરીર) છે અને મૂળ પ્રકૃતિથી પણ શ્રેષ્ઠ પરમાત્મા છે.

— ■ —

સંબંધ — અત્યાર સુધી જે પરમાત્મવિષયક વર્ણન થયું છે, એ બધાંની એકતા કરીને અનન્યભક્તિના વિશેષ મહત્ત્વનું વર્ણન આગળના બે શ્લોકોમાં કરે છે.

અવ્યક્તોડક્ષર ઈત્યુક્તસ્તમાહુઃ પરમાં ગતિમ્ ।

યં પ્રાપ્ય ન નિવર્તન્તે તદ્વામ પરમં મમ ॥ ૨૧ ॥

તમ્	= તેને જ	પરમામ્, ગતિમ્	= પરમ ગતિ	ન, નિવર્તન્તે	= (સંસારમાં) પાછા
અવ્યક્તઃ	= અવ્યક્ત (અને)	આહુઃ	= કહે છે		આવતા નથી,
અક્ષરઃ	= અક્ષર		(તથા)	તત્	= તે
ઈતિ	= એવા (નામે)	યમ્	= જેને	મમ	= મારું
ઉક્તઃ	= કહેવાયો છે.	પ્રાપ્ય	= પામીને	પરમમ્	= પરમ
	(તથા તેને)		(જીવો)	ધામ	= ધામ છે.

ટીકા — ‘અવ્યક્તોક્ષર... તદ્ધામ પરમં મમ’ — ભગવાને સાતમા અધ્યાયના અઠાવીસમા, ઓગણત્રીસમા અને ત્રીસમા શ્લોકોમાં જેને ‘મામ્’ કહ્યું છે તથા આઠમા અધ્યાયના ત્રીજા શ્લોકમાં ‘અક્ષરં બ્રહ્મ’, ચોથા શ્લોકમાં ‘અધિયજ્ઞઃ,’ પાંચમા અને સાતમા શ્લોકમાં ‘મામ્’, આઠમા શ્લોકમાં ‘પરમં પુરુષં દિવ્યમ્’, નવમા શ્લોકમાં ‘કવિં પુરાણમનુશાસિતારમ્’ વગેરે, તેરમા, ચૌદમા, પંદરમા અને સોળમા શ્લોકમાં ‘મામ્’ તથા વીસમા શ્લોકમાં ‘અવ્યક્તઃ’ અને ‘સનાતનઃ’ કહ્યું છે, એ બધાની એકતા કરીને ભગવાન કહે છે કે તેને જ અવ્યક્ત અને અક્ષર કહે છે તથા તેને જ પરમગતિ અર્થાત્ સર્વશ્રેષ્ઠ ગતિ કહે છે; અને જેને પ્રાપ્ત થઈને જીવો પછી પાછા ફરીને નથી આવતા, એ મારું પરમધામ છે અર્થાત્ મારું સર્વોત્કૃષ્ટ સ્વરૂપ છે. આ રીતે જે પ્રાપ્ત થઈને અનેક રૂપોમાં કહેવામાં આવી છે, તેની અહીં એકતા કરવામાં આવી છે. એવી જ રીતે ચૌદમા અધ્યાયના સત્તાવીસમા શ્લોકમાં પણ ‘બ્રહ્મ, અવિનાશી, અમૃત, શાશ્વત ધર્મ અને ઐકાંતિક સુખનો આશ્રય હું છું’ એવું કહીને ભગવાને પ્રાપ્ત થઈને એકતા કરી છે.

લોકોની એવી ધારણા રહે છે કે સગુણ-ઉપાસનાનું ફળ બીજું છે અને નિર્ગુણ-ઉપાસનાનું ફળ બીજું છે. આ ધારણાને દૂર કરવા માટે આ શ્લોકમાં બધાની એકતાનું વર્ણન કરવામાં

આવ્યું છે. મનુષ્યોની રુચિ, વિશ્વાસ અને યોગ્યતા અનુસાર ઉપાસનાના ભિન્ન-ભિન્ન પ્રકાર હોય છે, પરંતુ તેઓના અંતિમ ફળમાં કોઈ ફરક નથી હોતો. બધાનું પ્રાપ્ત થનારું (પ્રાપ્તશીલ) તત્ત્વ એક જ હોય છે. જેવી રીતે ભોજન પ્રાપ્ત ન થતાં અભાવની અને પ્રાપ્ત થતાં તૃપ્તિની એકતા થવા છતાં પણ ભોજનના પદાર્થોમાં ભિન્નતા રહે છે, તેવી જ રીતે પરમાત્મા પ્રાપ્ત ન થતાં અભાવની અને પ્રાપ્ત થતાં પૂર્ણતાની એકતા થવા છતાં પણ ઉપાસનાઓમાં ભિન્નતા રહે છે. તાત્પર્ય એ થયું કે એ પરમાત્માને ચાહે સગુણ-નિરાકાર માનીને ઉપાસના કરો, ચાહે નિર્ગુણ-નિરાકાર માનીને ઉપાસના કરો અને ચાહે સગુણ-સાકાર માનીને ઉપાસના કરો, અંતમાં બધાંને એક જ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થાય છે.

બ્રહ્મલોક વગેરે જેટલા પણ લોક છે, તે બધા જ પુનરાવર્તી છે અર્થાત્ ત્યાં ગયેલાં પ્રાણીઓને ‘પછી પાછાં ફરીને જન્મ-મરણના ચક્કરમાં આવવું પડે છે; કેમકે તે બધા લોક પ્રકૃતિના રાજ્યમાં છે અને વિનાશી છે. પરંતુ ભગવદ્ધામ પ્રકૃતિથી પર અને અવિનાશી છે. ત્યાં ગયેલાં પ્રાણીઓને ગુણોને પરવશ બનીને પાછા ફરવું નથી પડતું કે જન્મ લેવો નથી પડતો. હા, ભગવાન જેવી રીતે સ્વેચ્છાએ અવતાર લે છે, તેવી જ રીતે તેઓ ભગવાનની ઈચ્છાએ લોકોના ઉદ્ધારને માટે કારકપુરુષોના રૂપમાં આ ભૂમંડલ ઉપર આવી શકે છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ — અવ્યક્ત, અક્ષર વગેરે નામોની પહોંચ તે પ્રાપ્તશીલ તત્ત્વ સુધી નથી. કારણ કે તે અવ્યક્ત — વ્યક્ત, અક્ષર-ક્ષર, ગતિ-સ્થિતિ બન્નેથી રહિત નિરપેક્ષ તત્ત્વ છે. તેને પ્રાપ્ત થયા પછી જીવ પાછો સંસારમાં આવતો નથી, કારણ કે તેની સીમા (અવધિ) નથી.

—■—

પુરુષઃ સ પરઃ પાર્થ ભક્ત્યા લભ્યસ્ત્વનન્યયા ।

યસ્યાન્તઃસ્થાનિ ભૂતાનિ યેન સર્વમિદં તતમ્ ॥ ૨૨ ॥

પાર્થ	= હે પૃથાપુત્ર અર્જુન!	ઈદમ્	= આ	પુરુષઃ	= પુરુષ પરમાત્મા
ભૂતાનિ	= સર્વ પ્રાણીઓ	સર્વમ્	= આખું જગત	તુ	= તો
યસ્ય	= જેની	તતમ્	= પરિપૂર્ણ છે,	અનન્યયા	= અનન્ય
અન્તઃસ્થાનિ	= અન્તર્ગત છે (અને)	સઃ	= તે	ભક્ત્યા	= ભક્તિથી
યેન	= જેનાથી	પરઃ	= પરમ	લભ્યઃ	= પામી શકાય છે.

ટીકા — ‘યસ્યાન્તઃસ્થાનિ ભૂતાનિ યેન સર્વમિદં તતમ્’ — સાતમા અધ્યાયના બારમા શ્લોકમાં ભગવાને નિષેધરૂપથી કહ્યું કે સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ ભાવો મારાથી જ થાય છે, પરંતુ હું તેઓમાં અને તેઓ મારામાં નથી. અહીં ભગવાન વિધિરૂપથી કહે છે કે પરમાત્માની અંતર્ગત સઘળાં પ્રાણીઓ છે અને પરમાત્મા સઘળા સંસારમાં પરિપૂર્ણ છે. આને જ ભગવાને નવમા અધ્યાયના ચોથા, પાંચમા અને છઠ્ઠા શ્લોકમાં વિધિ અને નિષેધ — બન્ને રૂપોથી કહ્યું છે. તાત્પર્ય એ થયું કે મારા સિવાય કોઈની પણ સ્વતંત્ર સત્તા નથી. બધાં મારાથી જ ઉત્પન્ન થાય છે; મારામાં જ સ્થિત રહે છે અને મારામાં જ લીન થાય છે, આથી સર્વ કંઈ હું જ થયો.

એ પરમાત્મા સર્વોપરી હોવા છતાં પણ બધામાં વ્યાપ્ત છે અર્થાત્ એ પરમાત્મા સર્વ જગાએ છે; સર્વ સમયમાં છે, સઘળી વસ્તુઓમાં છે, સઘળી ક્રિયાઓમાં છે અને સઘળાં પ્રાણીઓમાં છે. જેવી રીતે સોનામાંથી બનેલાં ઘરેણાંમાં પહેલાં પણ સોનું જ હતું, ઘરેણાં બનવા છતાં પણ સોનું જ રહ્યું અને ઘરેણાંના નષ્ટ થતાં પણ સોનું જ રહેશે. પરંતુ સોનામાંથી બનેલાં ઘરેણાંનાં નામ, રૂપ, આકૃતિ, ઉપયોગ, તોલ, મૂલ્ય વગેરે ઉપર દૃષ્ટિ રહેવાથી સોનાના તરફ દૃષ્ટિ નથી જતી. તેવી જ રીતે સંસારની પહેલાં પણ પરમાત્મા જ હતા, સંસારરૂપે પણ પરમાત્મા જ છે અને સંસારનો અંત થવા છતાં પણ પરમાત્મા જ રહેશે. પરંતુ સંસારને પાંચભૌતિક, ઊંચ-નીચ, નાનો-મોટો, અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ વગેરે માની લેવાથી પરમાત્મા તરફ દૃષ્ટિ નથી જતી.

‘પુરુષઃ સ પરઃ પાર્થ ભક્ત્યા લભ્યસ્ત્વનન્યયા’ — પૂર્વશ્લોકમાં જેને અવ્યક્ત, અક્ષર, પરમગતિ વગેરે નામોથી કહેવામાં આવ્યો છે, તેને જ અહીં ‘પુરુષઃ સ પરઃ’ કહેવામાં આવ્યો છે. એવા તે પરમ પુરુષ પરમાત્મા અનન્યભક્તિથી પ્રાપ્ત થાય છે.

પરમાત્મા સિવાય પ્રકૃતિનું સઘળું કાર્ય ‘અન્ય’ કહેવામાં આવે છે. જે તે ‘અન્ય’ની સ્વતંત્ર સત્તા માનીને તેનો આદર કરે છે અને મહત્વ આપે છે, તેની અનન્ય ભક્તિ નથી. એનાથી પરમાત્માની પ્રાપ્તિમાં વિલંબ થાય છે. જો તે પરમાત્મા સિવાય કોઈની પણ સત્તા અને મહત્તા ન માને તથા ભગવાનના સંબંધથી, ભગવાનની પ્રસન્નતાને માટે પ્રત્યેક ક્રિયા કરે, તો એ તેની અનન્યભક્તિ છે. આ જ અનન્યભક્તિથી પરમ પુરુષ પરમાત્માને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.

પરમાત્મા સિવાય કોઈની પણ સત્તા અને મહત્તા ન માને — એ વાત પણ પ્રકૃતિ અને પ્રકૃતિના કાર્ય સંસારને સત્તા આપીને જ કહેવામાં આવે છે. કારણ કે મનુષ્યના હૃદયમાં ‘એક પરમાત્મા છે અને એક સંસાર છે’ — આ વાત દૃઢ થઈ ગયેલી છે. વાસ્તવમાં તો સર્વ સ્થળ, કાળ, વસ્તુ, વ્યક્તિ, ઘટના વગેરેના રૂપમાં એક પરમાત્મતત્ત્વ જ છે. જેવી રીતે બરફ, કરા, વાદળ, ટીપાં, ધુમ્મસ, ઝાકળ, નદી, તળાવ, સમુદ્ર આદિનારૂપમાં એક જળ જ છે, એ જ પ્રમાણે સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણરૂપે જે કંઈ સંસાર દેખાય છે, તે બધું કેવળ પરમાત્મતત્ત્વ જ છે. ભક્તની માન્યતામાં એક પરમાત્મા સિવાય અન્ય કંઈ રહેતું જ નથી, એટલા માટે મનુષ્યની ખાવું-પીવું, ઊઠવું-બેસવું, સૂવું-જાગવું વગેરે બધી જ ક્રિયાઓ કેવળ એ પરમાત્માની પૂજાના રૂપમાં જ થાય છે (ગીતા — ૧૮/૪૬).

વિશેષ વાત

આપ અંતકાળમાં કેવી રીતે જાણવામાં આવો છો? (અ. ૮/૨) — આ અર્જુનનો પશ્ચ બહુ જ ભાવપૂર્ણ માલૂમ પડે છે. કારણ કે ભગવાનને સામે જોતા હોવા છતાં પણ અર્જુનમાં ભગવાનની વિલક્ષતાને જાણવાની ઉત્કંઠા પેદા થઈ ગઈ. ઉત્તરમાં ભગવાને અંતકાળમાં પોતાના ચિંતનની અને સામાન્ય નિયમની વાત બતાવી ને અર્જુનને સર્વ સમયમાં ભગવત્ચિંતન કરવાની આજ્ઞા આપી. તેના પછી આઠમા શ્લોકથી સોળમા શ્લોક સુધી સગુણ-નિરાકાર અને નિર્ગુણ-નિરાકાર અને સગુણ-સાકારની પ્રાપ્તિ માટે ક્રમશઃ ત્રણ-ત્રણ શ્લોક કહ્યા. તેમાં પણ સગુણ-નિરાકાર અને નિર્ગુણ-નિરાકારની પ્રાપ્તિમાં (પ્રાણોને રોકવાની વાત સાથે હોવાથી) કઠિનતા બતાવી; અને સગુણ-સાકારની ઉપાસનામાં ભગવાનનો આશ્રય લઈને એમનું ચિંતન કરવાની વાત હોવાથી સગુણ-સાકારની પ્રાપ્તિમાં બહુ જ સુગમતા બતાવી.

સોળમા શ્લોક પછી સગુણ-સાકાર સ્વરૂપનો વિશેષ મહિમા બતાવવા માટે ભગવાને છ શ્લોક કહ્યા. તેમાં પણ પહેલા ત્રણ શ્લોકોમાં બ્રહ્માજીની અને એમના બ્રહ્મલોકની અવધિ બતાવી અને આગળના ત્રણ શ્લોકોમાં બ્રહ્માજી અને એમના બ્રહ્મલોક કરતાં પોતાની અને પોતાના લોકની વિલક્ષણતા બતાવી. તાત્પર્ય એ છે કે બ્રહ્માજીના સૂક્ષ્મશરીર (પ્રકૃતિ)થી પણ મારું સ્વરૂપ વિલક્ષણ છે. ઉપાસનાઓની જેટલી ગતિઓ છે, તે બધી મારા સ્વરૂપની અંતર્ગત આવી

જાય છે. એવું એ મારું સર્વોપરી સ્વરૂપ કેવળ મારા પરાયણ થવાથી અર્થાત્ અનન્યભક્તિથી પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. મારું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયા પછી સાધકની ન તો અન્ય સ્વરૂપો તરફ વૃત્તિ જાય છે અને ન તેમની આવશ્યકતા પણ રહે છે. તેમની વૃત્તિ કેવળ મારા સ્વરૂપ તરફ જ રહે છે.

આ રીતે બ્રહ્માજીના લોકથી મારો લોક વિલક્ષણ છે. બ્રહ્માજીના સ્વરૂપથી મારું સ્વરૂપ વિલક્ષણ છે, અને બ્રહ્મલોકની ગતિથી મારા લોક (ધામ)ની ગતિ વિલક્ષણ છે. તાત્પર્ય એ છે કે બધાં પ્રાણીઓનું અંતિમ ધ્યેય હું જ છું અને બધું મારી જ અંતર્ગત છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ — ભક્તિને અનન્ય કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ભક્તિની સાથે સહેજ પણ જડતાનો અંશ, અહમ્નો સંસ્કાર, પોતાના અભિપ્રાયનો સંસ્કાર ન રહે અર્થાત્ કોઈ પણ બાજુ કિંચિત્માત્ર પણ ખેંચાણ ન રહે. સર્વ કાંઈ ભગવાન જ છે — એવો અનુભવ કરવો એ અનન્યભક્તિ છે.

સુખની વાસના તો એક જ છે, પરંતુ સુખ-સામગ્રીની તારમ્યતા (ઓછી-વધારે હોવી) અનેક લોકોમાં છે. બ્રહ્મલોક સુધીનું સુખ પણ આકૃષ્ટ ન કરે, એટલે સુધી કે પોતાની મુક્તિના સુખથી પણ સંતોષ ન થાય, ત્યારે ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

સાતમા અધ્યાયમાં ભગવાને કહ્યું હતું — ‘મત્તઃ પરતરં નાન્યત્કિંચિદ્વ્યદસ્તિ’ (૭/૭), તે જ વાતને અહીં ‘યસ્યાન્તઃ-સ્થાનિ ભૂતાનિ યેન સર્વમિદં તતમ્’ પદોથી કહી છે. આને જ આગળ નવમા અધ્યાયના ચોથા-પાંચમા શ્લોકોમાં વિસ્તારથી કહેશે. આ બધાનું તાત્પર્ય એ છે કે એક ભગવાન સિવાય કશું જ નથી અર્થાત્ સર્વ કાંઈ ભગવાન જ છે.

સંબંધ — સોળમા શ્લોકમાં ભગવાને જણાવ્યું કે બ્રહ્મલોક સુધી પ્રાપ્ત કરવાવાળા પાછા આવે છે અને મને પ્રાપ્ત થવાવાળા પાછા ફરીને નથી આવતા. આથી ક્યા માર્ગથી જવાવાળા પાછા ફરીને નથી આવતા અને ક્યા માર્ગથી જવાવાળા પાછા ફરીને આવે છે? એ બતાવવાનું બાકી રહી ગયું. આથી એ બે માર્ગોનું વર્ણન કરવા માટે ભગવાન આગળના શ્લોકમાં આરંભ કરે છે.

યત્ર કાલે ત્વનાવૃત્તિમાવૃત્તિં ચૈવ યોગિનઃ ।

પ્રયાતા યાન્તિ તં કાલં વક્ષ્યામિ ભરતર્ષભ ॥ ૨૩ ॥

તુ	= પરંતુ	અનાવૃત્તિમ્	= પરત ન આવનારી ગતિને	આવૃત્તિમ્	= પરત આવનારી ગતિને
ભરતર્ષભ	= હે ભરતશ્રેષ્ઠ!	યાન્તિ	= પ્રાપ્ત થાય છે	તમ્	= તે
	અર્જુન!		અર્થાત્ પાછા ફરીને આવતા નથી	કાલમ્	= કાળને એટલે કે બેય માર્ગોને
યત્ર	= જે	ચ, એવ	= અને (જે માર્ગે ગયેલા)	વક્ષ્યામિ	= હું કહીશ.
કાલે	= કાળે અર્થાત્ માર્ગમાં				
પ્રયાતાઃ	= શરીર છોડીને ગયેલા				
યોગિનઃ	= યોગીઓ				

ટીકા — [જીવિત અવસ્થામાં જ બંધનથી છૂટવાને ‘સદ્યોમુક્તિ’ કહે છે અર્થાત્ જેઓને અહીં જ ભગવત્પ્રાપ્તિ થઈ ગઈ, ભગવાનમાં અનન્યભક્તિ થઈ ગઈ, અનન્યપ્રેમ થઈ ગયો, તેઓ અહીં જ પરમ સંસિદ્ધિને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. બીજા જે સાધકો કોઈ સૂક્ષ્મ વાસનાને કારણે બ્રહ્મલોકમાં જઈને ક્રમશઃ બ્રહ્માજીની સાથે મુક્ત થઈ જાય છે, તેમની મુક્તિને ‘ક્રમમુક્તિ’ કહે છે. જેઓ કેવળ સુખ ભોગવવાને માટે બ્રહ્મલોક વગેરે લોકોમાં જાય છે, તેઓ પછી પાછા ફરીને આવે છે. આને ‘પુનરાવૃત્તિ’ કહે છે. સદ્યોમુક્તિનું વર્ણન તો પંદરમા શ્લોકમાં થઈ ગયું, પરંતુ ક્રમમુક્તિ અને

પુનરાવૃત્તિનું વર્ણન કરવાને માટે ભગવાન આગળના પ્રકરણનો આરંભ કરે છે.]

‘યત્ર કાલે ત્વનાવૃત્તિમાવૃત્તિં.....વક્ષ્યામિ ભરતર્ષભ’ — પાછળ છૂટી ગયેલા વિષયનું લક્ષ્ય કરાવવા માટે અહીં ‘તુ’ અવ્યયનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

ઊર્ધ્વગતિવાળાઓને કાળાભિમાની દેવતા જે માર્ગથી લઈ જાય છે, તે માર્ગનો વાચક અહીં ‘કાળ’ શબ્દ લેવો જોઈએ; કેમકે આગળ છઠ્વીસમા અને સત્તાવીસમા શ્લોકમાં આ જ ‘કાળ’ શબ્દને માર્ગના પર્યાયવાચી ‘ગતિ’ અને ‘સૃતિ’ શબ્દોથી કહેવામાં આવ્યો છે.

‘અનાવૃત્તિમાવૃત્તિમ્’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે અનાવૃત્ત જ્ઞાનવાળા પુરુષો જ અનાવૃત્તિમાં જાય છે અને આવૃત્ત જ્ઞાનવાળા પુરુષો જ આવૃત્તિમાં જાય છે. જેઓ સાંસારિક પદાર્થો અને ભોગોથી વિમુખ થઈને પરમાત્માની સન્મુખ થઈ ગયા છે, તેઓ અનાવૃત્ત જ્ઞાનવાળા છે અર્થાત્ તેઓનું જ્ઞાન (વિવેક) ઢંકાયેલું નથી, પરંતુ જાગ્રત છે. એટલા માટે તેઓ અનાવૃત્તિના માર્ગમાં જાય છે, જ્યાંથી ફરી પાછા ફરવું નથી પડતું. નિષ્કામભાવ હોવાથી તેઓના માર્ગમાં પ્રકાશ અર્થાત્ વિવેકનું પ્રાધાન્ય રહે છે.

સાંસારિક પદાર્થો અને ભોગોમાં આસક્તિ, કામના અને મમતા રાખવાવાળા જે પુરુષો પોતાના સ્વરૂપથી તથા

પરમાત્માથી વિમુખ થઈ ગયા છે, તેઓ આવૃત્ત જ્ઞાનવાળા છે અર્થાત્ તેઓનું જ્ઞાન (વિવેક) ઢંકાયેલું છે. એટલા માટે તેઓ આવૃત્તિને માર્ગે જાય છે, જ્યાંથી ફરીથી પાછા ફરીને જન્મ-મરણના ચક્કરમાં આવવું પડે છે. સકામભાવ હોવાથી તેમના માર્ગમાં અંધકાર અર્થાત્ અવિવેકનું પ્રાધાન્ય રહે છે.

જેઓનો પરમાત્મપ્રાપ્તિનો ઉદ્દેશ્ય છે, પરંતુ અંતરમાં આંશિક વાસના રહેવાથી જેઓ અંતકાળમાં વિચલિત મનવાળા થઈને પુણ્યકારી લોકો (ભોગપ્રધાનલોક)ને પ્રાપ્ત કરીને પછી ત્યાંથી પાછા ફરીને આવે છે, એવા યોગબ્રહ્મોને પણ આવૃત્તિવાળાઓના માર્ગની અંતર્ગત લેવાને માટે અહીં ‘ચૈવ’ પદ આવ્યું છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ — જે પરિવર્તનશીલ પ્રકૃતિ સાથે સંબંધ રાખે છે, તેને પાછા ફરીને (સંસારમાં) આવવું પડે છે. પરંતુ જે પરિવર્તનશીલ પ્રકૃતિ સાથે સંબંધ નથી રાખતો, તેને પાછા ફરીને આવવું પડતું નથી.

સંબંધ — હવે એ બન્નેમાંથી પહેલાં શુક્લમાર્ગનું અર્થાત્ પાછા ફરીને ન આવવાવાળાઓના માર્ગનું વર્ણન કરે છે.

અગ્નિજ્યોતિરહઃ શુક્લઃ ષણ્માસા ઉત્તરાયણમ્ ।

તત્ર પ્રયાતા ગચ્છન્તિ બ્રહ્મ બ્રહ્મવિદો જનાઃ ॥ ૨૪ ॥

જ્યોતિઃ	= પ્રકાશસ્વરૂપ	ષણ્માસાઃ	= (અને)	જનાઃ	= પુરુષ (પહેલાં
અગ્નિઃ	= અગ્નિનો અધિપતિ		છ મહિનાવાળા		બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત
	દેવતા,	ઉત્તરાયણમ્	= ઉત્તરાયણના		થઈને પછી બ્રહ્માની
અહઃ	= દિવસનો અધિપતિ		અધિપતિ દેવતા છે,		સાથે)
	દેવતા,	તત્ર	= એ માર્ગે	બ્રહ્મ	= બ્રહ્મને
શુક્લઃ	= શુક્લપક્ષનો	પ્રયાતાઃ	= મૃત્યુ પામીને ગયેલા	ગચ્છન્તિ	= પ્રાપ્ત થઈ
	અધિપતિ દેવતા,	બ્રહ્મવિદઃ	= બ્રહ્મવેત્તા		જાય છે.

ટીકા — ‘અગ્નિજ્યોતિરહઃ શુક્લઃ ષણ્માસા ઉત્તરાયણમ્’ — આ ભૂમંડળ પર શુક્લમાર્ગમાં સહુથી પહેલો અગ્નિદેવતાનો અધિકાર રહે છે. અગ્નિ રાત્રિમાં પ્રકાશ કરે છે, દિવસમાં નહિ; કેમકે દિવસના પ્રકાશની સરખામણીમાં અગ્નિનો પ્રકાશ સીમિત છે. આથી અગ્નિનો પ્રકાશ થોડે દૂર સુધી (થોડા સ્થળમાં) તથા થોડા સમય સુધી રહે છે; અને દિવસનો પ્રકાશ બહુ જ દૂર સુધી તથા બહુ જ સમય સુધી રહે છે.

શુક્લપક્ષ પંદર દિવસોનો હોય છે, કે જે પિતૃઓની એક રાત છે. આ શુક્લપક્ષનો પ્રકાશ આકાશમાં બહુ જ દૂર સુધી અને બહુ જ દિવસો સુધી રહે છે. એ જ રીતે જ્યારે સૂર્ય ભગવાન ઉત્તરની તરફ ગતિ કરે છે, ત્યારે તેને ઉત્તરાયણ કહે છે, જેમાં દિવસનો સમય વધે છે, તે ઉત્તરાયણ છે

મહિનાનો હોય છે, કે જે દેવતાઓનો એક દિવસ છે. એ ઉત્તરાયણનો પ્રકાશ બહુ જ દૂર સુધી અને બહુ જ સમય સુધી રહે છે.

‘તત્ર પ્રયાતા ગચ્છન્તિ બ્રહ્મ બ્રહ્મવિદો જનાઃ’ — જે શુક્લમાર્ગમાં અર્થાત્ પ્રકાશની બહુલતાવાળા માર્ગમાં જવાવાળા છે, તેઓ સહુથી પહેલાં જ્યોતિઃસ્વરૂપ અગ્નિ-દેવતાના અધિકારમાં આવે છે. જ્યાં સુધી અગ્નિદેવતાનો અધિકાર છે, ત્યાંથી પાર કરાવીને અગ્નિદેવતા તે જીવોને દિવસના દેવતાને સોંપી દે છે. દિવસના દેવતા એ જીવોને પોતાના અધિકાર સુધી લઈ જઈને શુક્લપક્ષના અધિપતિ દેવતાને સમર્પિત કરી દે છે. એ શુક્લપક્ષના અધિપતિ દેવતા પોતાની સીમાને પાર કરાવીને એ જીવોને ઉત્તરાયણના

અધિપતિ દેવતાને સુપરત કરી દે છે. પછી એ ઉત્તરાયણના અધિપતિ દેવતા તેમને બ્રહ્મલોકના અધિકારી દેવતાને સુપરત કરી દે છે. આ રીતે તેઓ ક્રમપૂર્વક બ્રહ્મલોકમાં પહોંચી જાય છે. બ્રહ્માજીના આયુષ્ય સુધી તેઓ ત્યાં રહીને મહાપ્રલયમાં બ્રહ્માજીની સાથે જ મુક્ત થઈ જાય છે — સચ્ચિદાનંદધન પરમાત્માને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ — પહેલાં સાધનાવસ્થામાં જેની અંદર બ્રહ્મલોકની વાસના અથવા પોતાના અભિપ્રાય (મતનો) નો આગ્રહ રહ્યો હોય, તે ક્રમમુક્તિની પહેલાં બ્રહ્મલોકમાં જાય છે અને પછી મહાપ્રલય આવે ત્યારે બ્રહ્માજીની સાથે મુક્ત થઈ જાય છે.

બ્રહ્મણા સહ તે સર્વે સમ્પ્રાપ્તે પ્રતિસંચરે । પરસ્યાન્તે કૃતાત્માનઃ પ્રવિશન્તિ પરં પદમ્ ॥

(કૂર્મપુરાણ, પૂર્વ — ૧૧/૨૮૪)

બ્રહ્માજીનું આયુષ્ય પૂરું થવાથી જ્યારે મહાપ્રલયકાળ ઉપસ્થિત થાય છે, ત્યારે તે સંપૂર્ણ શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા પુરુષો બ્રહ્માજીની સાથે જ પરમપદમાં પ્રવિષ્ટ થઈ જાય છે.

ક્રમમુક્તિમાં બ્રહ્મલોક રસ્તામાં આવતા સ્ટેશન જેવો છે, જ્યાં સુખની વાસનાવાળા પુરુષો ઊતરે છે. પરંતુ જેમનામાં સુખની વાસના નથી, તેઓ ત્યાં નથી ઊતરતા; જેમ કે — આપણું કોઈ પ્રયોજન ન હોય તો રસ્તામાં સ્ટેશન આવે કે જંગલ, શું ફરક પડે છે ?

ઉપનિષદોમાં શુક્લમાર્ગના ક્રમનું અલગ-અલગ પ્રકારે વર્ણન આવે છે; જેમ કે —

છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ પ્રમાણે — અર્ચિકા દેવતા, દિવસનો દેવતા, શુક્લપક્ષનો દેવતા, ઉત્તરાયણનો દેવતા, સંવત્સર, આદિત્ય, ચન્દ્રમા, વિદ્યુત અને પછી અમાનવ પુરુષ દ્વારા બ્રહ્મલોકમાં (બ્રહ્માજીની પાસે) લઈ જવું (૪/૧૫/૫; ૫/૧૦/૧-૨).

બૃહદારણ્યકોપનિષદ પ્રમાણે — જ્યોતિનો દેવતા, દિવસનો દેવતા, શુક્લપક્ષનો દેવતા, ઉત્તરાયણનો દેવતા, દેવલોક, આદિત્ય, વિદ્યુત (વૈદ્યુત દેવ) અને પછી માનસ પુરુષ દ્વારા બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ (૬/૨/૧૫).

કૌષીતકિબ્રાહ્મણોપનિષદ પ્રમાણે — અગ્નિલોક, વાયુલોક, સૂર્યલોક, વરુણલોક, ઇન્દ્રલોક, પ્રજાપતિલોક અને બ્રહ્મલોક (૧/૩).

બ્રહ્મસૂત્ર (૪/૩/૨-૩)માં પણ આના ઉપર વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

શુક્લમાર્ગને ઉપનિષદોમાં દેવયાન, અર્ચિમાર્ગ, ઉત્તરમાર્ગ, દેવપથ અને બ્રહ્મપથ નામથી પણ કહેવામાં આવ્યો છે.

—■—

સંબંધ — હવે આગળના શ્લોકમાં કૃષ્ણમાર્ગનું અર્થાત્ પાછા ફરીને આવવાનાઓના માર્ગનું વર્ણન કરે છે.

ધૂમો રાત્રિસ્તથા કૃષ્ણઃ ષણ્માસા દક્ષિણાયનમ્ ।

તત્ર ચાન્દ્રમસં જ્યોતિર્યોગી પ્રાપ્ય નિવર્તતે ॥ ૨૫ ॥

જે માર્ગમાં—

ધૂમઃ	= ધૂમનો અધિપતિ દેવતા,	ષણ્માસાઃ	= છ મહિનાવાળા	ચાન્દ્રમસમ્	= ચન્દ્રમાની
રાત્રિઃ	= રાત્રિનો અધિપતિ દેવતા,	દક્ષિણાયનમ્	= દક્ષિણાયનના અધિપતિ દેવતા છે,	જ્યોતિઃ	= જ્યોતિને
કૃષ્ણઃ	= કૃષ્ણપક્ષનો અધિપતિ દેવતા	તત્ર	= (શરીર છોડીને) તે માર્ગે ગયેલો	પ્રાપ્ય	= પામીને
તથા	= અને	યોગી	= સકામ કર્મ કરનાર યોગી	નિવર્તતે	= પાછો આવે છે.
					અર્થાત્ જન્મ-મરણને પ્રાપ્ત થાય છે.

ટીકા — ‘ધૂમો રાત્રિસ્તથા કૃષ્ણઃ....પ્રાપ્ય નિવર્તતે’ — સ્થળ અને કાળની દૃષ્ટિએ જેટલો અધિકાર અગ્નિ અર્થાત્ પ્રકાશના દેવતાનો છે, તેટલો જ અધિકાર ધૂમ અર્થાત્ અંધકારના દેવતાનો છે. તે ધૂમાધિપતિ દેવતા કૃષ્ણમાર્ગથી જવાવાળા જીવોને પોતાની સીમાથી પાર કરાવીને રાત્રિના અધિપતિ દેવતાને આધીન કરી દે છે.

રાત્રિનો દેવતા એ જીવને પોતાની સીમાથી પાર કરાવીને દેશ-કાળને લઈને બહુ જ દૂર સુધી અધિકાર રાખવાવાળા કૃષ્ણપક્ષના અધિપતિ દેવતાને આધીન કરી દે છે. એ દેવતા તે જીવને પોતાની સીમાથી પાર કરાવીને દેશ અને કાળની દૃષ્ટિએ બહુ જ દૂર સુધી અધિકાર રાખવાવાળા દક્ષિણાયનના અધિપતિ દેવતાને સુપરત કરી દે છે. આ દેવતા એ જીવને ચંદ્રલોકના અધિપતિ દેવતાને સોંપી દે છે. એ રીતે કૃષ્ણમાર્ગથી જવાવાળો તે જીવ ધૂમ, રાત્રિ, કૃષ્ણપક્ષ અને દક્ષિણાયનના સ્થળને પસાર કરતો ચંદ્રમાની જ્યોતિને અર્થાત્ જ્યાં અમૃતનું પાન થાય છે, એવા સ્વર્ગાદિ દિવ્ય લોકોને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. પછી પોતાનાં પુણ્યો અનુસાર ન્યૂનાધિક સમય સુધી ત્યાં રહીને અર્થાત્ ભોગ ભોગવીને પાછો ફરે છે.

અહીં એક ધ્યાન દેવાની વાત એ છે કે આ જે ચંદ્રમંડળ દેખાય છે, એ ચંદ્રલોક નથી. કારણ કે આ ચંદ્રમંડળ તો પૃથ્વીની બહુ જ નજીક છે, જ્યારે ચંદ્રલોક સૂર્યથી પણ બહુ જ ઉપર છે. એ જ ચંદ્રલોકથી અમૃત આ ચંદ્રમંડળમાં આવે છે, જેનાથી શુક્લપક્ષમાં ઔષધિઓ પુષ્ટ થાય છે.

હવે એક સમજવાની વાત એ છે કે અહીં જે કૃષ્ણમાર્ગનું વર્ણન છે, તે શુક્લમાર્ગની સરખામણીમાં કૃષ્ણમાર્ગ છે. વાસ્તવમાં તો આ માર્ગ ઊંચા-ઊંચા લોકોમાં જવાનો છે. સામાન્ય મનુષ્યો મર્યા પછી મૃત્યુલોકમાં જન્મ લે છે, જેઓ પાપી હોય છે, તેઓ આસુરી યોનિઓમાં જાય છે અને તેમનાથી પણ જે અધિક પાપી હોય છે, તેઓ નરકકુંડોમાં જાય છે — આ બધા જીવોથી કૃષ્ણમાર્ગ જવાવાળા બહુ જ શ્રેષ્ઠ છે. તેઓ ચંદ્રમાની જ્યોતિને પ્રાપ્ત થાય છે — એવું કહેવાનું આ જ તાત્પર્ય છે કે સંસારમાં જન્મ-મરણના જેટલા માર્ગોમાં આ કૃષ્ણમાર્ગ (ઊર્ધ્વગતિનો હોવાથી) શ્રેષ્ઠ છે અને બીજાની તુલનામાં પ્રકાશમય છે.

કૃષ્ણમાર્ગથી પાછા ફરતી વેળાએ તે જીવ પહેલાં આકાશમાં આવે છે. પછી વાયુને આધીન થઈને વાદળોમાં આવે છે અને વાદળોમાંથી વર્ષા દ્વારા ભૂમંડળ પર આવીને અન્નમાં પ્રવેશ કરે છે. પછી કર્માનુસાર પ્રાપ્ત થવાવાળી યોનિના પુરુષમાં અન્ન દ્વારા પ્રવેશ કરે છે અને પુરુષ દ્વારા સ્ત્રીજાતિમાં જઈને શરીર ધારણ કરીને જન્મ લે છે. આ રીતે જન્મ-મરણના ચક્રમાં ફર્યા કરે છે.

અહીં સકામ મનુષ્યને પણ ‘યોગી’ શા માટે કહેવામાં આવ્યો છે? એનાં અનેક કારણો હોઈ શકે છે; જેવાં કે — (૧) ગીતામાં ભગવાને મરનાર પ્રાણીઓની ત્રણ ગતિઓ બતાવી છે — ઊર્ધ્વગતિ, મધ્યગતિ અને અધોગતિ (ગીતા

૧૪/૧૮). એમાંથી ઊર્ધ્વગતિનું વર્ણન આ પ્રકરણમાં થયું છે. મધ્યગતિ અને અધોગતિથી ઊર્ધ્વગતિ શ્રેષ્ઠ હોવાને કારણે અહીં સકામ મનુષ્યને પણ યોગી કહેવામાં આવ્યો છે.

(૨) જે કેવળ ભોગ ભોગવવાને માટે જ ઊંચા લોકોમાં જાય છે, તેણે સંયમપૂર્વક આ લોકમાં ભોગોનો ત્યાગ કર્યો છે. એ ત્યાગથી તેની અહીંના ભોગોના મળવા અને ન મળવામાં સમતા થઈ ગઈ. આ આંશિક સમતાને લીધે જ તેને અહીં યોગી કહેવામાં આવ્યો છે.

(૩) જેમનો ઉદ્દેશ્ય પરમાત્મપ્રાપ્તિનો છે, પરંતુ અંતકાળમાં કોઈ સૂક્ષ્મ ભોગવાસનાને કારણે તેઓ યોગથી વિચલિત મનવાળા થઈ જાય છે, તો તેઓ બ્રહ્મલોક વગેરે ઊંચા લોકોમાં જાય છે અને ત્યાં બહુ જ સમય સુધી રહીને પછી અહીં ભૂમંડળ ઉપર આવીને શુદ્ધ શ્રીમાનોના ઘરમાં જન્મ લે છે. એવા યોગભ્રષ્ટ મનુષ્યોનો પણ જવાનો આ જ માર્ગ (કૃષ્ણમાર્ગ) હોવાથી અહીં સકામ મનુષ્યને પણ ‘યોગી’ કહેલ છે.

ભગવાને પાછળના (ચોવીસમા) શ્લોકમાં બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થવાવાળાઓને માટે ‘બ્રહ્મવિદો જનાઃ’ કહીને બહુવચનનો પ્રયોગ કર્યો છે, અને અહીં ચંદ્રમાની જ્યોતિને પ્રાપ્ત થવાવાળાઓને માટે ‘યોગી’ કહીને એકવચનનો પ્રયોગ કર્યો છે. આનાથી એવું સમજવાનું છે કે બધા જ મનુષ્યો પરમાત્માની પ્રાપ્તિના અધિકારી છે અને પરમાત્માની પ્રાપ્તિ સુગમ છે. કારણ કે પરમાત્મા બધાને આપમેળે પ્રાપ્ત છે. આપમેળે પ્રાપ્ત તત્ત્વનો અનુભવ બહુ સુગમ છે. એમાં કરવું કંઈ નથી પડતું. એટલા માટે બહુવચનનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. પરંતુ સ્વર્ગ વગેરેની પ્રાપ્તિને માટે વિશેષ ક્રિયા કરવી પડે છે, પદાર્થોનો સંગ્રહ કરવો પડે છે અને વિધિ-વિધાનનું પાલન કરવું પડે છે. આ રીતે સ્વર્ગ વગેરે પ્રાપ્ત કરવામાં પણ કઠિનતા છે તથા પ્રાપ્ત કર્યા બાદ પાછા ફરીને પણ આવવું પડે છે. એટલા માટે અહીં એકવચન આપવામાં આવ્યું છે.

વિશેષ વાત

(૧)

જેમનો ઉદ્દેશ્ય પરમાત્મપ્રાપ્તિનો છે; પરંતુ સુખભોગની સૂક્ષ્મ વાસના સર્વથા દૂર થઈ નથી, તેઓ શરીર છોડીને બ્રહ્મલોકમાં જાય છે. બ્રહ્મલોકના ભોગ ભોગવતાં તેમની

એ વાસના દૂર થઈ જાય છે તો તેઓ મુક્ત થઈ જાય છે. તેમનું વર્ણન અહીં ચોવીસમા શ્લોકમાં થયું છે.

જેઓનો ઉદ્દેશ્ય પરમાત્મપ્રાપ્તિનો જ છે અને જેઓમાં ન અહીંના ભોગોની વાસના છે તથા ન બ્રહ્મલોકના ભોગોની; પરંતુ જેઓ અંતકાળમાં નિર્ગુણના ધ્યાનથી વિચલિત થઈ ગયા છે, તેઓ બ્રહ્મલોક વગેરે લોકોમાં નથી જતા. તેઓ તો સીધા જ યોગીઓના કુળમાં જન્મ લે છે અર્થાત્ જ્યાં પૂર્વજન્મકૃત ધ્યાન રૂપી સાધન સારી રીતે થઈ શકે, એવા યોગીઓના કુળમાં તેઓનો જન્મ થાય છે. ત્યાં તેઓ સાધન કરીને મુક્ત થઈ જાય છે (ગીતા ૬/૪૨-૪૩).

— ઉપર્યુક્ત બન્ને સાધકોનો ઉદ્દેશ્ય તો એક જ રહ્યો છે, પરંતુ વાસનામાં અંતર રહેવાથી એક તો બ્રહ્મલોકમાં જઈને મુક્ત થાય છે અને એક સીધો જ યોગીઓના કુળમાં ઉત્પન્ન થઈને સાધન કરીને મુક્ત થાય છે.

જેમનો ઉદ્દેશ્ય જ સ્વર્ગ વગેરે ઊંચા-ઊંચા લોકોનું સુખ ભોગવવાનો છે, તેઓ યજ્ઞ વગેરે શુભ કર્મો કરીને ઊંચા-ઊંચા લોકોમાં જાય છે અને ત્યાંના દિવ્ય ભોગો ભોગવીને પુણ્ય ક્ષીણ થતાં પાછા ફરીને આવી જાય છે અર્થાત્ જન્મ-મરણને પ્રાપ્ત થાય છે (ગીતા - ૭/૨૦-૨૩; ૮/૨૫; ૮/૨૦-૨૧).

જેનો ઉદ્દેશ્ય તો પરમાત્મપ્રાપ્તિનો જ રહ્યો છે; પરંતુ સાંસારિક સુખભોગની વાસનાને તે દૂર કરી નથી શક્યો. એટલા માટે અંતકાળમાં યોગથી વિચલિત થઈને તે સ્વર્ગ વગેરે લોકોમાં જઈને ત્યાંના ભોગ ભોગવે છે અને પછી પાછો ફરીને શુદ્ધ શ્રીમાનોના ઘરમાં જન્મ લે છે. ત્યાં તે જબરદસ્તીથી પૂર્વજન્મકૃત સાધનમાં લાગી જાય છે અને મુક્ત થઈ જાય છે (ગીતા - ૬/૪૧, ૪૪, ૪૫).

— ઉપર્યુક્ત બન્ને સાધકોમાંથી એકનો તો ઉદ્દેશ્ય જ સ્વર્ગના સુખભોગનો છે, એટલા માટે તે પુણ્યકર્મો અનુસાર ત્યાંના ભોગો ભોગવીને પછી પાછો ફરીને આવે છે. પરંતુ જેનો ઉદ્દેશ્ય પરમાત્માનો છે અને તે વિવેક દ્વારા સાંસારિક ભોગોનો ત્યાગ પણ કરે છે, છતાં પણ વાસના દૂર થતી નથી, તો અંતમાં ભોગોની યાદ આવવાથી તે સ્વર્ગ વગેરે લોકોમાં જાય છે, તેણે તો સાંસારિક ભોગોનો ત્યાગ કર્યો છે. તેનું બહુ મોટું માહાત્મ્ય છે. એટલા માટે તે એ લોકોમાં લાંબા સમય સુધી ભોગ ભોગવીને પછી શ્રીમાનોના ઘરમાં જન્મ લે છે.

(૨)

સામાન્ય મનુષ્યોની એ ધારણા છે કે જે દિવસમાં, શુકલપક્ષમાં અને ઉત્તરાયણમાં મરે છે, તેઓ તો મુક્ત થઈ જાય છે, પરંતુ જેઓ રાતમાં, કૃષ્ણપક્ષમાં અને દક્ષિણાયનમાં મરે છે, તેઓની મુક્તિ નથી થતી. આ ધારણા ઠીક નથી. કારણ કે અહીં જે શુકલમાર્ગ અને કૃષ્ણમાર્ગનું વર્ણન થયું છે, તે ઊર્ધ્વગતિને પ્રાપ્ત કરવાવાળાઓને માટે જ થયું છે, એટલા માટે જો એમ જ માની લેવામાં આવે કે દિવસ વગેરેમાં મરવાવાળા મુક્ત થાય છે અને રાત વગેરેમાં મરવાવાળા મુક્ત નથી થતા, તો પછી અધોગતિવાળા ક્યારે મરશે? કેમકે દિવસરાત, શુકલપક્ષ-કૃષ્ણપક્ષ અને ઉત્તરાયણ-દક્ષિણાયનને છોડીને બીજો કોઈ સમય જ નથી. વાસ્તવમાં મરવાવાળા પોતપોતનાં કર્મો અનુસાર જ ઊંચનીચ ગતિઓમાં જાય છે, તેઓ ચાહે દિવસમાં મરે, ચાહે રાતમાં, ચાહે શુકલપક્ષમાં મરે, ચાહે કૃષ્ણપક્ષમાં; ચાહે ઉત્તરાયણમાં મરે, ચાહે દક્ષિણાયનમાં — એનો કોઈ નિયમ નથી.

જેઓ ભગવદ્ભક્ત છે, જેઓ કેવળ ભગવાનને જ પરાયણ છે, જેમના મનમાં ભગવદ્દર્શનની જ લાલસા છે, એવા ભક્તો દિવસમાં કે રાતમાં, શુકલપક્ષમાં કે કૃષ્ણપક્ષમાં, ઉત્તરાયણમાં કે દક્ષિણાયનમાં, જ્યારે પણ શરીર છોડે, ત્યારે તેઓને લેવાને માટે ભગવાનના પાર્ષદો આવે છે. પાર્ષદોની સાથે તેઓ સીધા ભગવદ્ધામમાં પહોંચી જાય છે.

અહીં એક શંકા થાય છે કે જ્યારે મનુષ્ય પોતાનાં કર્મો અનુસાર જ ગતિ પામે છે, તો પછી ભીષ્મજીએ, જેઓ તત્ત્વજ્ઞ જીવનમુક્ત મહાપુરુષ હતા; દક્ષિણાયનમાં શરીર ન છોડીને ઉત્તરાયણની પ્રતિક્ષા શા માટે કરી?

એનું સમાધાન એ છે કે ભીષ્મજી ભગવદ્ધામમાં નહોતા ગયા. તેઓ ‘ઘૌ’ નામના વસુ (આજાન દેવતા) હતા, જેઓ શાપને કારણે મૃત્યુલોકમાં આવ્યા હતા. આથી તેમને દેવલોકમાં જવાનું હતું. દક્ષિણાયનને સમયે દેવલોકમાં રાત રહે છે અને તેના દરવાજા બંધ રહે છે. જો ભીષ્મજી દક્ષિણાયનને સમયે શરીર છોડત, તો તેમને પોતાના લોકમાં પ્રવેશ કરવાને માટે બહાર પ્રતીક્ષા કરવી પડત. તેઓ ઈચ્છામૃત્યુ તો હતા જ; આથી તેમણે વિચાર્યું કે ત્યાં પ્રતીક્ષા કરવા કરતાં અહીં પ્રતીક્ષા કરવી ઠીક છે; કેમકે અહીં તો ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન થતાં રહેશે અને સત્સંગ પણ થતો રહેશે, જેનાથી બધાયનું હિત થશે, ત્યાં એકલા પડ્યા રહીને શું કરીશું? આવું વિચારીને તેમણે પોતાનું શરીર દક્ષિણાયનમાં ન છોડીને ઉત્તરાયણમાં જ છોડ્યું.

પરિશિષ્ટ ભાવ — નિષ્કામભાવ પ્રકાશ છે અને સકામભાવ અંધારું છે.

ઉપનિષદોમાં કૃષ્ણમાર્ગના કમનું અલગ-અલગ પ્રકારથી વર્ણન આવે છે; જેમ કે —

છાન્દોગ્યોપનિષદ પ્રમાણે — ધૂમનો દેવતા, રાત્રિનો દેવતા, કૃષ્ણપક્ષનો દેવતા, દક્ષિણાયણનો દેવતા, પિતૃલોક, આકાશ, ચન્દ્રમા (સોમ) અને ફરી પુનરાગમનને પ્રાપ્ત થવું (૫/૧૦/૩-૪).

બૃહદારણ્યકોપનિષદ પ્રમાણે — ધૂમનો દેવતા, રાત્રિનો દેવતા, કૃષ્ણપક્ષનો દેવતા, દક્ષિણાયણનો દેવતા, પિતૃલોક, ચન્દ્રમા અને ફરી પુનરાગમની પ્રાપ્તિ (૬/૨/૧૬).

કૃષ્ણમાર્ગને ઉપનિષદોમાં પિતૃયાન, ધૂમમાર્ગ અને દક્ષિણમાર્ગ નામથી પણ કહેવામાં આવ્યો છે.

—■—

સંબંધ — ત્રેવીસમા શ્લોકથી શુક્લ અને કૃષ્ણગતિના જે પ્રકરણનો આરંભ કર્યો હતો, તેના આગળના શ્લોકમાં ઉપસંહાર કરે છે.

શુક્લકૃષ્ણો ગતી હ્યેતે જગતઃ શાશ્વતે મતે ।

એકયા યાત્યનાવૃત્તિમન્યયાવર્તતે પુનઃ ॥ ૨૬ ॥

હિ	= કેમકે	ની સાથે (સંબંધ રાખવાવાળી)	યાતિ	= ફરવું પડતું, (અને)
શુક્લકૃષ્ણો	= શુક્લ અને કૃષ્ણ-		અન્યયા	= બીજા માર્ગ દ્વારા (જનારને)
એતે	= આ બે પ્રકારની	મતે	= માનવામાં આવી છે.	
ગતી	= ગતિઓ	એકયા	= (આ બેમાંથી) એક ગતિમાં	પુનઃ-
શાશ્વતે	= અનાદિ કાળથી		જનારને પાછું નથી	આવર્તતે
જગતઃ	= જગતના (પ્રાણીમાત્ર)	અનાવૃત્તિમ્-		પડે છે.

ટીકા — ‘શુક્લકૃષ્ણો ગતી હ્યેતે જગતઃ શાશ્વતે મતે’ — શુક્લ અને કૃષ્ણ — આ બન્ને માર્ગોનો સંબંધ જગતનાં બધાં જ ચર-અચર પ્રાણીઓ સાથે છે. તાત્પર્ય એ છે કે ઊર્ધ્વગતિની સાથે મનુષ્યનો તો સાક્ષાત્ સંબંધ છે અને ચર-અચર પ્રાણીઓનો પરંપરાથી સંબંધ છે. કારણ કે ચર-અચર પ્રાણીઓ કમથી અથવા ભગવત્કૃપાથી ક્યારેક ને ક્યારેક મનુષ્યજન્મમાં આવે જ છે અને મનુષ્યજન્મમાં તેમણે કરેલાં કર્મો અનુસાર જ ઊર્ધ્વગતિ, મધ્યગતિ અને અધોગતિ થાય છે. હવે તેઓ ઊર્ધ્વગતિને પ્રાપ્ત કરે અથવા ન કરે, પરંતુ એ બધાનો સંબંધ ઊર્ધ્વગતિ અર્થાત્ શુક્લ અને કૃષ્ણગતિની સાથે છે જ.

જ્યાં સુધી મનુષ્યના અંતરમાં અસત (વિનાશી) વસ્તુઓનો આદર છે કે કામના છે, ત્યાં સુધી તેઓ ગમે તેટલીયે ઊંચી ભોગ-ભૂમિઓમાં કેમ ન ચાલ્યા જાય, પરંતુ અસત વસ્તુનું મહત્ત્વ રહેવાથી તેમની ગમે ત્યારે પણ અધોગતિ થઈ શકે છે. એવી જ રીતે પરમાત્માના અંશ હોવાથી તેઓની ગમે ત્યારે ઊર્ધ્વગતિ પણ થઈ શકે છે. એટલા માટે સાધકે હરદય સજાગ રહેવું જોઈએ અને પોતાના

અંતઃકરણમાં વિનાશી વસ્તુઓને મહત્ત્વ નહિ આપવું જોઈએ. તાત્પર્ય એ થયું કે પરમાત્મપ્રાપ્તિને માટે કોઈ પણ લોકમાં કે યોનિમાં કોઈ બાધા નથી. એનું કારણ એ છે કે પરમાત્માની સાથે કોઈ પણ પ્રાણીનો કદી સંબંધ-વિચ્છેદ થતો જ નથી. આથી ન જાણે ક્યારે અને કઈ યોનિમાં તે પરમાત્માની તરફ ચાલી પડે — એ દૃષ્ટિએ સાધકે કોઈ પણ પ્રાણીને ઘૃણાની દૃષ્ટિએ જોવાનો અધિકાર નથી.

ચોથા અધ્યાયના પહેલા શ્લોકમાં ભગવાને ‘યોગ’ને અવ્યય કહ્યો છે. જેવી રીતે યોગ્ય અવ્યય છે, તેવી જ રીતે આ શુક્લ અને કૃષ્ણ — બન્ને ગતિઓ પણ અવ્યય અને શાશ્વત છે અર્થાત્ એ બન્ને ગતિઓ નિરંતર રહેવાવાળી છે, અનાદિ કાળથી છે અને જગતને માટે અનંતકાળ સુધી ચાલતી રહેશે.

‘એકયા યાત્યનાવૃત્તિમન્યયાવર્તતે પુનઃ’ — એક માર્ગથી અર્થાત્ શુક્લમાર્ગથી ગયેલા સાધનાપરાયણ સાધકો અનાવૃત્તિને પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ બ્રહ્મલોકમાં જઈને બ્રહ્માજીની સાથે જ મુક્ત થઈ જાય છે, વારંવાર જન્મ-મરણના ચક્કરમાં નથી આવતા; અને બીજા માર્ગથી અર્થાત્ કૃષ્ણમાર્ગથી ગયેલા મનુષ્યો વારંવાર જન્મ-મરણના ચક્કરમાં આવે છે.

—■—

સંબંધ — હવે ભગવાન બન્ને માર્ગોને જાણવાનું માહાત્મ્ય બતાવવા માટે આગળનો શ્લોક કહે છે.

નૈતે સૃતી પાર્થ જાનન્યોગી મુહ્યતિ કશ્ચન ।
તસ્માત્સર્વેષુ કાલેષુ યોગયુક્તો ભવાર્જુન ॥ ૨૭ ॥

પાર્થ	= હે પૃથાનંદન!	યોગી	= યોગી	સર્વેષુ	= સર્વ
એતે	= આ બન્ને	ન, મુહ્યતિ	= મોહિત નથી થતો.	કાલેષુ	= કાળે
સૃતી	= માર્ગને	તસ્માત્	= માટે	યોગયુક્ત:	= યોગથી યુક્ત
જાનન્	= જાણનારા	અર્જુન	= હે અર્જુન!		(સમતામાં સ્થિત)
કશ્ચન	= કોઈ પણ		(તું)	ભવ	= થઈ જા.

ટીકા — ‘નૈતે સૃતી પાર્થ જાનન્યોગી મુહ્યતિ કશ્ચન’ — શુક્લમાર્ગ પ્રકાશમય છે અને કૃષ્ણમાર્ગ અંધકારમય છે. જેમના અંતઃકરણમાં ઉત્પત્તિ-વિનાશશીલ વસ્તુઓનું મહત્ત્વ નથી અને જેમના ઉદ્દેશ્ય કે ધ્યેયમાં પ્રકાશસ્વરૂપ (જ્ઞાનસ્વરૂપ) પરમાત્મા જ છે, એવા તે પરમાત્માની તરફ પ્રયાણ કરનારા સાધકો શુક્લમાર્ગી છે અર્થાત્ તેમનો માર્ગ પ્રકાશમય છે. પરંતુ જેઓ સંસારમાં જ રચ્યાપચ્યા છે અને જેમનું સાંસારિક પદાર્થોનો સંગ્રહ કરવાનું અને તેમનાથી સુંખ ભોગવવાનું જ ધ્યેય હોય છે, એવા મનુષ્યો તો ઘોર અંધકારમાં છે જ. પરંતુ જેઓ ભોગ ભોગવવાના ઉદ્દેશ્યથી અહીંના ભોગોથી સંયમ કરીને યજ્ઞ, તપ, દાન વગેરે શાસ્ત્રવિહિત શુભ કર્મો કરે છે અને મર્યા પછી સ્વર્ગ વગેરે ઊંચા ભોગપ્રધાન લોકોમાં જાય છે, તેઓ જોકે અહીંના ભોગોમાં આસક્ત મનુષ્યોથી શ્રેષ્ઠ છે, તોપણ જન્મમરણના માર્ગમાં હોવાથી તેઓ પણ અંધકારમાં જ છે. તાત્પર્ય એ છે કે કૃષ્ણમાર્ગવાળા ઊંચા-ઊંચા લોકોમાં જવા છતાં પણ જન્મ-મરણના ચક્કરમાં પડ્યા રહે છે. ક્યાંક જન્મી ગયા તો મરવાનું બાકી રહે છે અને મરી ગયા તો જન્મવાનું બાકી રહે છે — એવા જન્મમરણના ચક્કરમાં પડેલા તેઓ ઘાણીના બળદની જેમ અંતકાળ સુધી ફર્યા જ કરે છે.

આ રીતે શુક્લ અને કૃષ્ણ બન્ને માર્ગોના પરિણામને

જાણવાવાળો મનુષ્ય યોગી અર્થાત્ નિષ્કામ થઈ જાય છે, ભોગી નહિ. કારણ કે તે અહીંના અને પરલોકના ભોગોથી ઉપરામ થઈ જાય છે અને તેથી તે મોહિત નથી થતો.

સાંસારિક ભોગોને પ્રાપ્ત થવામાં અને ન થવામાં જેનો ઉદ્દેશ્ય નિર્વિકાર રહેવાનો જ હોય છે, તે યોગી કહેવાય છે.

‘તસ્માત્સર્વેષુ કાલેષુ યોગયુક્તો ભવાર્જુન’ — જેનો એવો દૃઢ નિશ્ચય થઈ ગયો છે કે મારે તો કેવળ પરમાત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિ જ કરવી છે, તો પછી ગમે તેવાં સ્થળ, કાળ, પરિસ્થિતિ વગેરેને પ્રાપ્ત થઈ જવા છતાં પણ તે વિચલિત નથી થતો અર્થાત્ તેની જે સાધના છે, તે કોઈ સ્થળ, કાળ, ઘટના, પરિસ્થિતિ વગેરેને આધીન નથી બનતી. તેનું લક્ષ્ય પરમાત્માની તરફ અટલ રહેવાને કારણે સ્થળ, કાળ વગેરેની તેના ઉપર કોઈ અસર નથી પડતી. અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ સ્થળ, કાળ, પરિસ્થિતિ વગેરેમાં તેની સ્વાભાવિક સમતા થઈ જાય છે. એટલા માટે ભગવાન અર્જુનને કહે છે કે તું સર્વ કાળમાં અર્થાત્ અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિઓને પ્રાપ્ત થવા છતાં તેમનાથી પ્રભાવિત ન થઈને તેમનો સદુપયોગ કરતો રહીને (અનુકૂળ પરિસ્થિતિ પ્રાપ્ત થતાં માત્ર સંસારની સેવા કરતો રહીને અને પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ પ્રાપ્ત થતાં હૃદયથી અનુકૂળતાની ઈચ્છાનો ત્યાગ કરીને) યોગયુક્ત થઈ જા અર્થાત્ નિત્યનિરંતર સમતામાં સ્થિત રહે.

પરિશિષ્ટ ભાવ — કામનાવાળો મનુષ્ય જ મોહિત થાય છે — અર્થાત્ જન્મ-મરણને પામે છે. શુક્લ અને કૃષ્ણમાર્ગ જવાવાળો મનુષ્ય નિષ્કામ થઈ જાય છે, તેથી તે જન્મ-મરણને પ્રાપ્ત થતો નથી અર્થાત્ કૃષ્ણમાર્ગને પ્રાપ્ત થતો નથી.

આ જ અધ્યાયના સાતમા શ્લોકમાં ભગવાને કહ્યું છે — ‘તસ્માત્સર્વેષુ કાલેષુ મામનુસ્મર યુધ્ય ચ’ અને અહીં કહે છે — ‘તસ્માત્સર્વેષુ કાલેષુ યોગયુક્તો ભવાર્જુન.’ તાત્પર્ય એ છે કે, ભગવદ્ સ્મરણ કરવું અર્થાત્ ભગવાન સાથે જોડાવું, એ પણ ‘યોગ’ છે અને સમતામાં સ્થિત થવું અર્થાત્ સંસારથી હઠી જવું પણ ‘યોગ’ છે. બન્નેનું પરિણામ એક જ છે.

સંબંધ — હવે ભગવાન યોગીના મહિમાનું વર્ણન કરે છે.

વેદેષુ યજ્ઞેષુ તપઃસુ ચૈવ દાનેષુ યત્પુણ્યફલં પ્રદિષ્ટમ્ ।

અત્યેતિ તત્સર્વમિદં વિદિત્વા યોગી પરં સ્થાનમુપૈતિ ચાદ્યમ્ ॥ ૨૮ ॥

યોગી	= યોગી (ભક્ત)	તપઃસુ	= તપોમાં	સર્વમ્	= સર્વ પુણ્યફળોને
ઈદમ્	= આ (આ અધ્યાયમાં વર્ણવેલા વિષયને)	ચ, એવ	= તથા	અત્યેતિ	= ઓળંગી જાય છે
		દાનેષુ	= દાનમાં	ચ	= અને
વિદિત્વા	= જાણીને	યત્	= જે-જે	આદ્યમ્, સ્થાનમ્	= આદિસ્થાન
વેદેષુ,	= વેદોમાં	પુણ્યફલમ્	= પુણ્યફળ	પરમ્	= પરમાત્માને
યજ્ઞેષુ	= યજ્ઞોમાં,	પ્રદિષ્ટમ્	= કહ્યાં છે,	ઉપૈતિ	= પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.
		તત્	= તે		

ટીકા — ‘વેદેષુ યજ્ઞેષુ તપઃસુ... સ્થાનમુપૈતિ ચાદ્યમ્’ — યજ્ઞ, દાન, તપ, તીર્થ, વ્રત વગેરે જેટલાં પણ શાસ્ત્રીય ઉત્તમમાં ઉત્તમ કાર્ય છે અને તેમનું જે ફળ છે, તે વિનાશી જ હોય છે, કારણ કે જ્યારે ઉત્તમમાં ઉત્તમ કાર્યનો પણ આરંભ અને સમાપ્તિ હોય છે, તો પછી એ કાર્યથી ઉત્પન્ન થવાવાળું ફળ અવિનાશી કેવી રીતે થઈ શકે? તે ફળ ચાહે આ લોકનું હોય કે ચાહે સ્વર્ગ વગેરે ભોગપ્રધાન લોકનું હોય, તેની નશ્વરતામાં કિંચિત્માત્ર પણ શંકા નથી. જીવ પોતે પરમાત્માનો અવિનાશી અંશ હોવા છતાં પણ વિનાશી પદાર્થોમાં ફસાયેલો રહે, તો તેમાં તેની અજ્ઞતા જ મુખ્ય છે. આથી જે મનુષ્ય ત્રેવીસમા શ્લોકથી લઈને છઠ્વીસમા શ્લોક સુધી વર્ણવેલા શુક્લ અને કૃષ્ણ માર્ગના રહસ્યને સમજી લે છે, તે યજ્ઞ, તપ, દાન વગેરે બધાં પુણ્યફળોનું અતિક્રમણ કરી જાય છે. કારણ કે તે એ સમજી જાય છે કે ભોગપ્રધાનલોકોની પણ આખરી સીમા જે બ્રહ્મલોક છે, ત્યાં જવા છતાં પણ ફરી પાછું આવવું પડે છે; પરંતુ ભગવાનને પ્રાપ્ત થતાં ફરીને પાછા નથી આવવું પડતું (અ. ૮/૧૬); અને સાથે-સાથે એ પણ સમજી લે છે કે હું તો સાક્ષાત્ પરમાત્માનો અંશ છું તથા આ પ્રાકૃત પદાર્થો નિત્ય-નિરંતર અભાવમાં કે નાશમાં જઈ રહ્યા છે, તો પછી તે નાશવાન પદાર્થોમાં કે ભોગોમાં ન ફસાઈને ભગવાનનો જ આશ્રિત થઈ જાય છે. એટલા માટે તે આદિસ્થાન^૧ પરમાત્માને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, જેને આ જ અધ્યાયના એકવીસમા શ્લોકમાં ‘પરમગતિ’ અને ‘પરમધામ’ નામે કહેવામાં આવ્યું છે.

નાશવાન પદાર્થોના સંગ્રહ અને ભોગોમાં આસક્ત થયેલો મનુષ્ય તે આદિસ્થાન પરમાત્માને નથી જાણી શકતો. ન જાણવાનું એ અસામર્થ્ય ન તો ભગવાનનું આપેલું છે, ન પ્રકૃતિથી પેદા થયેલું છે અને ન કોઈ કર્મનું ફળ પણ છે અર્થાત્

એ અસામર્થ્ય કોઈની દેન નથી; પરંતુ સ્વયં જીવાભાઈએ (જીવે) જ પરમાત્મતત્ત્વથી વિમુખ થઈને તેને પેદા કર્યું છે. એટલા માટે એ પોતે જ તેને દૂર કરી શકે છે. કારણ કે પોતાના દ્વારા કરેલી ભૂલને પોતે જ દૂર કરી શકે છે અને તે દૂર કરવાનું દાયિત્વ પણ પોતાના પર જ છે. આ ભૂલને દૂર કરવામાં એ જીવ અસમર્થ નથી, નિર્બળ નથી કે અપાત્ર નથી. કેવળ સંયોગજન્ય સુખની લોલુપતાને કારણે તે પોતાનામાં અસામર્થ્યનો આરોપ કરી લે છે અને તેનાથી જ મનુષ્યજન્મના મહાન લાભથી વંચિત રહી જાય છે. આથી મનુષ્યે સંયોગજન્ય સુખની લોલુપતાનો ત્યાગ કરીને મનુષ્યજન્મને સાર્થક બનાવવા માટે નિત્ય-નિરંતર ઉદ્યત રહેવું જોઈએ.

છઠ્ઠા અધ્યાયના અંતમાં ભગવાને પહેલા યોગીનો મહિમા કહ્યો અને પછી અર્જુનને યોગી બની જવાની આજ્ઞા આપી (અ. ૬/૪૬); અને અહીં ભગવાને પહેલાં અર્જુનને યોગી થવાની આજ્ઞા આપી અને પછી યોગીનો મહિમા કહ્યો. એનું તાત્પર્ય એ છે કે છઠ્ઠા અધ્યાયમાં યોગબ્રહ્મનો પ્રસંગ છે, અને તેના વિષયમાં અર્જુનના મનમાં સંદેહ હતો કે તે ક્યાંક નષ્ટબ્રહ્મ તો નથી થઈ જતો? એ શંકાને દૂર કરવાને માટે ભગવાને કહ્યું કે ‘કોઈ ગમે તે રીતે યોગમાં લાગી જાય તો તેનું પતન નથી થતું. એટલું જ નહિ, એ યોગનો જિજ્ઞાસુમાત્ર પણ શબ્દબ્રહ્મનું અતિક્રમણ કરી જાય છે.’ એટલા માટે યોગીનો મહિમા પહેલાં કહ્યો અને પછી અર્જુનને માટે યોગી બનવાની આજ્ઞા આપી. પરંતુ અહીં અર્જુનનો પ્રશ્ન રહ્યો કે નિયતાત્મા પુરુષો દ્વારા આપ કેવી રીતે જાણવામાં આવો છો? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા ભગવાને કહ્યું કે ‘જે સાંસારિક પદાર્થોથી સર્વથા વિમુખ થઈને કેવળ મારે પરાયણ થાય છે, તે યોગીને માટે હું સુલભ છું.’ એટલા માટે પહેલાં ‘તું યોગી થઈ જા.’ એવી આજ્ઞા આપી અને પછી યોગીનો મહિમા કહ્યો.

ૐ તત્સદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે
અક્ષરબ્રહ્મયોગો નામાષ્ટમોઽધ્યાયઃ ॥ ૮ ॥

૧. અહમાદિર્હિ દેવાનાં મહર્ષીણાં ચ સર્વશઃ ॥ (ગીતા — ૧૦/૨)

‘તમેવ ચાદ્યં પુરુષં પ્રપદ્યે’ (ગીતા ૧૫/૪)

આ રીતે ઝૂં, તત્, સત્ — આ ભગવન્નામોના ઉચ્ચારણપૂર્વક બ્રહ્મવિદ્યા અને યોગશાસ્ત્રમય શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતોપનિષદરૂપી શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદમાં ‘અક્ષરબ્રહ્મયોગ’ નામનો આઠમો અધ્યાય પૂરો થયો. ॥ ૮ ॥

‘અક્ષર’ અને ‘બ્રહ્મ’ શબ્દો પરમાત્માના નિર્ગુણનિરાકાર, સગુણનિરાકાર અને સગુણસાકાર — આ ત્રણે સ્વરૂપોના વાચક છે. આ ત્રણેમાંથી કોઈ પણ સ્વરૂપનું ચિંતન કરવાથી પરમાત્માની સાથે યોગ (સંબંધ) થઈ જાય છે. આથી આ અધ્યાયનું નામ ‘અક્ષરબ્રહ્મયોગ’ રાખવામાં આવ્યું છે.

આઠમા અધ્યાયનાં પદ, અક્ષર અને ઉવાચ

(૧) આ અધ્યાયમાં ‘અથાષ્ટમોઽધ્યાયઃ’નાં ત્રણ, ‘અર્જુન ઉવાચ’ વગેરે પદોનાં ચાર, શ્લોકોનાં ત્રણ સો સિત્તોત્તેર અને પુષ્પિકાનાં તેર પદ છે. આ રીતે સઘળાં પદોનો સરવાળો ત્રણ સો સત્તાણું છે.

(૨) ‘અથાષ્ટમોઽધ્યાયઃ’ના છ, ‘અર્જુન ઉવાચ’ વગેરે પદોના તેર, શ્લોકોના નવસો પિસ્તાળીસ અને પુષ્પિકાના સુડતાળીસ અક્ષર છે. આ રીતે સઘળા અક્ષરોનો સરવાળો એક હજાર અગિયાર છે. આ અધ્યાયના અઠાવીસ શ્લોકોમાંથી નવમો, અગિયારમો અને અઠાવીસમો — આ ત્રણ શ્લોકો ચુંમાળીસ અક્ષરોના તથા દસમો શ્લોક

પિસ્તાળીસ અક્ષરોનો છે. બાકીના ચોવીસ શ્લોકો બત્રીસ અક્ષરોના છે.

(૩) આ અધ્યાયમાં બે ઉવાચ છે — ‘અર્જુન ઉવાચ’ અને ‘શ્રીભગવાનુવાચ.’

આઠમા અધ્યાયમાં પ્રયોજાયેલ છંદ

આ અધ્યાયના અઠાવીસ શ્લોકોમાંથી નવમો, દસમો અને અગિયારમો — આ ત્રણ શ્લોકો ‘ઉપજાતિ’ છંદવાળા છે અને અઠાવીસમો શ્લોક ‘ઈન્દ્રવજ્ર’ છંદવાળો છે. શેષ ચોવીસ શ્લોકોમાંથી — બીજા શ્લોકના તૃતીય ચરણમાં અને ચૌદમા શ્લોકના પ્રથમ ચરણમાં ‘ભગણ’ પ્રયોજાયેલ હોવાથી ‘ભ-વિપુલા’; ચોવીસમા શ્લોકના તૃતીય ચરણમાં ‘મગણ’ પ્રયોજાયેલ હોવાથી ‘મ-વિપુલા’; સત્તાવીસમા શ્લોકના પ્રથમ ચરણમાં ‘રગણ’ પ્રયોજાયેલ હોવાથી ‘ર-વિપુલા’ તથા ત્રીજા શ્લોકના પ્રથમ અને તૃતીય ચરણમાં ‘નગણ’ પ્રયોજાયેલ હોવાથી ‘જાતિપક્ષ-વિપુલા’ સંજ્ઞાવાળા છંદો છે. બાકીના ઓગણીસ શ્લોકો બરાબર ‘પથ્યાવકત્ર’ અનુષ્ટુપ છંદનાં લક્ષણોથી યુક્ત છે.

નવમો અધ્યાય

ભૂમિકા

સાતમા અધ્યાયમાં ભગવાન દ્વારા વિજ્ઞાનસહિત જ્ઞાન કહેવાનો જે પ્રવાહ ચાલી રહ્યો હતો, તેની વચમાં જ અર્જુને આઠમા અધ્યાયના આરંભમાં સાત પ્રશ્નો કરી લીધા. તેઓમાંથી ભગવાને છ પ્રશ્નોનો ઉત્તર સંક્ષેપમાં આપીને અંતકાળની ગતિવિષયક સાતમા પ્રશ્નનો ઉત્તર વિસ્તારથી આપ્યો.

હવે સાતમા અધ્યાયમાં કહેવાના રહી ગયેલા એ જ વિજ્ઞાનસહિત જ્ઞાનના વિષયને વિલક્ષણ શૈલીથી કહેવાને માટે ભગવાન નવમા અધ્યાયના વિષયનો આરંભ કરે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ

ઈદં તુ તે ગુહ્યતમં પ્રવક્ષ્યામ્યનસૂયવે ।
જ્ઞાનં વિજ્ઞાનસહિતં યજ્ઞાત્વા મોક્ષ્યસેઽશુભાત્ ॥ ૧ ॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા—

ઈદમ્	= આ	તે	= તારા માટે	અશુભાત્	= અશુભથી
ગુહ્યતમમ્	= અત્યંત ગોપનીય	તુ	= તો (હું ફરી)		અર્થાત્
વિજ્ઞાનસહિતમ્	= વિજ્ઞાનસહિત	પ્રવક્ષ્યામિ	= સારી પેઠે કહીશ,		જન્મ-મરણરૂપી
જ્ઞાનમ્	= જ્ઞાન	યત્	= જેને		સંસારથી
અનસૂયવે	= દોષદષ્ટિરહિત	જ્ઞાત્વા	= જાણીને (તું)	મોક્ષ્યસે	= મુક્ત થઈ જઈશ.

ટીકા — ‘ઈદં તુ તે ગુહ્યતમં પ્રવક્ષ્યામ્યનસૂયવે’ — ભગવાનના મનમાં જે તત્ત્વને કે વિષયને કહેવાની ઈચ્છા છે, તેની તરફ લક્ષ્ય કરાવવાને માટે જ અહીં ભગવાન સૌથી પહેલાં ‘ઈદમ્’ (આ) શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે. એ (ભગવાનનાં મનબુદ્ધિમાં સ્થિત) તત્ત્વનો મહિમા કહેવાને માટે જ તેને ‘ગુહ્યતમમ્’ કહ્યું છે અર્થાત્ એ તત્ત્વ અત્યંત ગોપનીય છે. એને જ આગળના શ્લોકમાં ‘રાજગુહ્યમ્’ અને અઢારમા અધ્યાયના ચોસઠમા શ્લોકમાં ‘સર્વગુહ્યતમમ્’ કહ્યું છે.

અહીં પહેલાં ‘ગુહ્યતમમ્’ કહીને પછી (અ. ૮/૩૪માં) ‘મન્મના ભવ...’ કહ્યું છે અને અઢારમા અધ્યાયમાં પહેલાં ‘સર્વગુહ્યતમમ્’ કહીને પછી (અ. ૧૮/૬૫માં) ‘મન્મના ભવ...’ કહ્યું છે. તાત્પર્ય એ છે કે અહીંનો અને ત્યાંનો વિષય એક જ છે, બે નહિ.

આ અત્યંત ગોપનીય તત્ત્વ દરેકની સામે નથી કહી શકાતું; કેમકે તેમાં ભગવાને પોતે પોતાના મહિમાનું વર્ણન

કર્યું છે. જેના અંતઃકરણમાં ભગવાન પ્રત્યે થોડી પણ દોષદષ્ટિ છે, તેને આવી ગોપનીય વાત કહેવામાં આવે, તો તે ‘ભગવાન આત્મશ્લાઘી છે — પોતાની પ્રશંસા કરવાવાળા છે.’ એવો ઊલટો અર્થ લઈ લે છે. આ જ વાતને લીધે ભગવાન અર્જુનને માટે ‘અનસૂયવે’ વિશેષણ આપીને કહે છે કે ભાઈ તું દોષદષ્ટિરહિત છે, એટલા માટે હું તારી સામે અત્યંત ગોપનીય વાત ફરીથી સારી રીતે કહીશ અર્થાત્ એ તત્ત્વને પણ કહીશ અને એના ઉપાયોને પણ કહીશ — ‘પ્રવક્ષ્યામિ.’

‘પ્રવક્ષ્યામિ’ પદનો બીજો ભાવ એ છે કે હું એ વાતને વિલક્ષણ શૈલીથી અને સ્પષ્ટરૂપે કહીશ અર્થાત્ તમામ મનુષ્યો મારે શરણે થવાના અધિકારી છે. ચાહે કોઈ દુરાચારીમાં દુરાચારી અને પાપીમાં પાપી કેમ ન હોય તથા કોઈ પણ વર્ણનો, કોઈ પણ આશ્રમનો, કોઈ પણ સંપ્રદાયનો, કોઈ પણ દેશનો, કોઈ પણ વેશનો એમ કોઈ પણ કેમ ના હોય, તે પણ મારે શરણે થઈને મારી પ્રાપ્તિ

કરી લે છે — આ વાત હું વિશેષતાથી કહીશ.

સાતમા અધ્યાયમાં ભગવાનના મનમાં કહેવાની જેટલી વાતો આવી રહી હતી, એટલી વાતો એ ન કહી શક્યા. એટલા માટે ભગવાન અહીં ‘તુ’ પદ આપે છે કે એ જ વિષયને હું ફરીથી કહીશ.

‘જ્ઞાનં વિજ્ઞાનસહિતમ્’ — ભગવાન આ સંપૂર્ણ જગતના મહાકારણ છે — એવું દૃઢતાથી માનવું એ ‘જ્ઞાન’ છે અને ભગવાન સિવાય બીજું કોઈ (કાર્ય-કારણ) તત્ત્વ નથી — એવો અનુભવ થવો એ ‘વિજ્ઞાન’ છે. આ વિજ્ઞાનસહિત જ્ઞાનને માટે જ આ શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં ‘ઈદમ્’ અને ‘ગુહ્યતમમ્’ — એ બે વિશેષણો આવ્યાં છે.

જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન - સંબંધી વિશેષ વાત

આ જ્ઞાન-વિજ્ઞાનને જાણીને તું અશુભ સંસારથી મુક્ત થઈ જશે. આ જ્ઞાન-વિજ્ઞાન જ રાજવિદ્યા, રાજગુહ્ય વગેરે છે. આ ધર્મ ઉપર જેમની શ્રદ્ધા નથી, ધર્મ ઉપર જેમનો વિશ્વાસ નથી અને જે ધર્મને માનતા નથી, તેઓ મૃત્યુરૂપી સંસાર-સાગરમાં પડીને વારંવાર જન્મ-મૃત્યુને રસ્તે ભટક્યા કરે છે. (અ. ૯/ ૧થી૩) — એવું કહીને ભગવાને ‘જ્ઞાન’ બતાવ્યું. ‘અવ્યક્તમૂર્તિ’ એવા મારાથી જ આ સંપૂર્ણ સંસાર વ્યાપ્ત છે અર્થાત્ સંસારમાં સર્વ કંઈ હું ને હું જ છું; બીજું કોઈ છે જ નહિ (અ. ૯/૪થી૬) — એવું કહીને ભગવાને ‘વિજ્ઞાન’ બતાવ્યું.

પ્રકૃતિને વશ થયેલાં સઘળાં પ્રાણીઓ મહાપ્રલયમાં મારી પ્રકૃતિને પ્રાપ્ત થઈ મારામાં જ લીન થઈ જાય છે અને મહાસર્ગના આદિમાં હું ફરીથી તેઓને સર્જું છું. પરંતુ તે કર્મો (મનુષ્યની જેમ) મને બાંધતાં નથી. કારણ કે તે કર્મો પ્રત્યે હું ઉદાસીનની જેમ અનાસક્ત રહું છું. મારી અધ્યક્ષતામાં પ્રકૃતિ તમામ પ્રાણીઓની રચના કરે છે. મારા આ પરમ ભાવને નહિ જાણતા મૂઢલોકો મારી ઉપેક્ષા કરે છે. રાક્ષસી, આસુરી અને મોહિની પ્રકૃતિનો આશ્રય લેનારાઓની આશા, કર્મ, જ્ઞાન બધું વ્યર્થ છે. મહાત્માલોકો દૈવી પ્રકૃતિનો આશ્રય લઈને અને મને સઘળાં પ્રાણીઓનો આદિ માનીને મારી ભક્તિ કરે છે અને મને નમસ્કાર કરે છે. કોઈ જ્ઞાનયજ્ઞ દ્વારા એકભાવે મારી ઉપાસના કરે છે; વગેરે-વગેરે (અ. ૯/૭થી૧૫) — એવું કહીને ભગવાને ‘જ્ઞાન’ બતાવ્યું. હું કતુ, યજ્ઞ, સ્વધા, ઔષધ વગેરે હું જ છું અને સત- અસત પણ હું જ છું અર્થાત્ કાર્ય-કારણ

રૂપે જે કંઈ છે, તે બધું હું જ છું (અ. ૯/૧૬થી૧૮) — એવું કહીને ‘વિજ્ઞાન’ બતાવ્યું.

જેઓ યજ્ઞ કરીને સ્વર્ગમાં જાય છે, તેઓ ત્યાં સુખ ભોગવે છે અને પુણ્ય સમાપ્ત થતાં ફરી પાછા મૃત્યુલોકમાં આવે છે. અનન્યભાવે મારું ચિંતન કરનારાનો યોગક્ષેમ હું સ્વયં વહન કરું છું. શ્રદ્ધાપૂર્વક અન્ય દેવતાઓનું પૂજન કરવાવાળા વાસ્તવમાં મારું જ પૂજન કરે છે, પરંતુ કરે છે અવિધિપૂર્વક. જે મને સઘળા યજ્ઞોનો ભોક્તા અને સ્વામી નથી માનતા, તેઓનું પતન થઈ જાય છે. જેઓ શ્રદ્ધા-પ્રેમપૂર્વક પત્ર, પુષ્પ વગેરે તથા સઘળી ક્રિયાઓ મને અર્પણ કરે છે, તેઓ શુભ-અશુભ કર્મોથી મુક્ત થઈ જાય છે (અ. ૯/૨૦થી૨૮) — એવું કહીને ભગવાને ‘જ્ઞાન’ બતાવ્યું. હું સઘળાં પ્રાણીઓમાં સમાન છું. મને કોઈના પ્રતિ રાગ કે દ્વેષ નથી. પરંતુ જેઓ મારી ભક્તિ કરે છે, તેઓ મારામાં અને હું તેઓમાં છું (અ. ૯/૨૯) — એવું કહીને ‘વિજ્ઞાન’ બતાવ્યું. એની આગળના પાંચ શ્લોકો (અ. ૯/૩૦થી૩૪) આ વિજ્ઞાનની વ્યાખ્યામાં જ કહેવામાં આવ્યા છે.^૧

‘યજ્ઞજ્ઞાત્વા મોક્ષ્યસેઽશુભાત્’ — અસતની સાથે સંબંધ જોડવો એ જ ‘અશુભ’ છે, કે જે ઊંચ-નીચ યોનિઓમાં જન્મ લેવાનું કારણ છે. અસત (સંસાર)ની સાથે પોતાનો સંબંધ કેવળ માનેલો છે, વાસ્તવિક નથી. જેની સાથે વાસ્તવિક સંબંધ નથી હોતો, તેનાથી જ મુક્તિ થાય છે. પોતાના સ્વરૂપથી કદી કોઈની મુક્તિ નથી થતી. આથી મુક્તિ (છુટકારો) તેનાથી જ થાય છે, જે પોતાનું નથી; પરંતુ જેને ભૂલથી પોતાનું માની લીધું છે. એવી ભૂલજનિત માન્યતાથી જ છૂટી જવાય છે. ભૂલજનિત માન્યતાને ન માનવા માત્રથી જ તેનાથી મુક્તિ થઈ જાય છે. જેવી રીતે, કપડાંમાં મેલ લાગી જતાં તેને સાફ કરવામાં આવે, તો મેલ છૂટી જાય છે. કારણ કે મેલ આગંતુક છે અને મેલની અપેક્ષાએ કપડાં પહેલેથી છે અર્થાત્ મેલ અને કપડાં બે છે, એક નહિ. તેવી જ રીતે ભગવાનનો આ વિનાશી અંશ આ જીવ ભગવાનથી વિમુખ થઈને જે કોઈ યોનિમાં જાય છે, ત્યાં જ હું — મારાપણું કરીને શરીર-સંસારની સાથે સંબંધ જોડી લે છે. અર્થાત્ મેલ ચઢાવી લે છે અને જન્મતો-મરતો રહે છે. જ્યારે એ પોતાના સ્વરૂપને જાણી લે છે અથવા ભગવાનની સન્મુખ થઈ જાય છે, ત્યારે એ અશુભ સંબંધથી મુક્ત થઈ જાય છે અર્થાત્ તેનો સંસારથી સંબંધ-છૂટી જાય છે. એ જ ભાવને લઈને ભગવાન અહીં અર્જુનને કહે છે કે આ તત્ત્વને જાણીને તું અશુભથી મુક્ત થઈ જશે.

૧. અહીં જ્ઞાનના વર્ણનમાં વિજ્ઞાન અને વિજ્ઞાનના વર્ણનમાં જ્ઞાન — બન્ને સામેલ છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ — સંસાર ‘પ્રગટ’ છે. કર્મયોગ (નિષ્કામભાવ) પ્રગટ ન હોવાથી ‘ગુહ્ય’ છે. તેનાથી પણ ગુપ્ત હોવાથી જ્ઞાનયોગ (આત્મજ્ઞાન) ‘ગુહ્યતર’ છે. જ્ઞાનયોગથી પણ ગુપ્ત હોવાથી ભક્તિયોગ (પરમાત્મજ્ઞાન) ‘ગુહ્યતમ’ છે. ગુહ્ય અને ગુહ્યતર તો લૌકિક છે, પરંતુ ગુહ્યતમ અલૌકિક છે.

બ્રહ્મલોક સુધીના બધા જ લોક પુનરાવર્તી હોવાથી ‘અશુભ’ છે. (ગીતા — ૮/૧૬). ગુહ્યતમ વિષયને જાણી લેવાથી મનુષ્ય અશુભથી સર્વથા મુક્ત થઈ જાય છે. અશુભથી મુક્તિ તો કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગથી પણ થઈ જાય છે, પરંતુ અહીં અશુભથી મુક્ત થવાનું તાત્પર્ય છે — એક પરમાત્મા સિવાય અન્યની કિંચિત્માત્ર પણ સત્તા ન રહે, અહમ્ની તે સૂક્ષ્મ ગંધ પણ ન રહે, જેનાથી દાર્શનિક મતભેદ પેદા થાય છે.

પોતાના સ્વરૂપને જાણવું એ ‘જ્ઞાન’ છે અને સમગ્ર ભગવાનને જાણવા એ ‘વિજ્ઞાન’ છે. નિર્ગુણની અંતર્ગત તો સગુણ (સમગ્ર) નથી આવી શકતું પણ સગુણની અંતર્ગત નિર્ગુણ પણ આવી જાય છે, એટલા માટે સગુણનું જ્ઞાન ‘વિજ્ઞાન’ અર્થાત્ વિશેષ જ્ઞાન છે.

—■—

સંબંધ — પૂર્વશ્લોકમાં વિજ્ઞાનસહિત જ્ઞાન કહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરીને તેનું પરિણામ અશુભથી મુક્ત થવાનું બતાવ્યું. હવે આગળના શ્લોકમાં એ જ વિજ્ઞાનસહિત જ્ઞાનના મહિમાનું વર્ણન કરે છે.

**રાજવિદ્યા રાજગુહ્યં પવિત્રમિદમુત્તમમ્ ।
પ્રત્યક્ષાવગમં ધર્મ્ય સુસુખં કર્તુમવ્યયમ્ ॥ ૨ ॥**

ઈદમ્	= આ (વિજ્ઞાનસહિત જ્ઞાન અર્થાત્ સમગ્રરૂપ)	પવિત્રમ્	= આ (જ્ઞાન) અતિ પવિત્ર (તથા)	ધર્મ્યમ્	= આ ધર્મયુક્ત છે,
રાજવિદ્યા	= સઘળી વિદ્યાઓનો રાજા (અને)	ઉત્તમમ્	= ઘણું ઉત્તમ છે. (અને)	કર્તુમ્	= કરવામાં
રાજગુહ્યમ્	= સઘળાં ગોપનીયોનો	પ્રત્યક્ષાવગમમ્	= આનું ફળ પણ પ્રત્યક્ષ છે.	સુસુખમ્	= સાવ સહેલું અર્થાત્ આને પ્રાપ્ત કરવું ઘણું સુગમ છે. (અને)
				અવ્યયમ્	= અવિનાશી છે.

ટીકા — ‘રાજવિદ્યા’ — આ વિજ્ઞાનસહિત જ્ઞાન સઘળી વિદ્યાઓનો રાજા છે; કેમકે એને સારી રીતે જાણી લીધા પછી કંઈ જાણવાનું બાકી નથી રહેતું.

ભગવાને સાતમા અધ્યાયના આરંભમાં કહ્યું છે કે ‘મારા સમગ્રરૂપને જાણ્યા પછી જાણવાનું કંઈ બાકી નથી રહેતું.’ પંદરમા અધ્યાયના અંતમાં કહ્યું છે કે ‘જે અસંમૂઢ (જ્ઞાની) પુરુષ મને ક્ષરથી અતીત અને અક્ષરથી ઉત્તમ જાણે છે, તે સર્વવેત્તા થઈ જાય છે અર્થાત્ તેને માટે જાણવાનું કંઈ બાકી નથી રહેતું, તેનાથી એવું માલૂમ પડે છે કે ભગવાનનાં સગુણ-નિર્ગુણ, સાકાર-નિરાકાર, વ્યક્ત-અવ્યક્ત વગેરે જેટલાં સ્વરૂપ છે, તે બધાં સ્વરૂપોમાં ભગવાનના સગુણ-સાકાર સ્વરૂપનો બહુ જ વિશેષ મહિમા છે.

‘રાજગુહ્યમ્’ — સંસારમાં રહસ્યની જેટલી ગુપ્ત વાતો છે, એ બધી વાતોનો આ રાજા છે, કેમકે સંસારમાં એનાથી મોટી બીજી કોઈ રહસ્યની વાત છે જ નહિ.

જેવી રીતે નાટકમાં બધાની સામે પાઠ ભજવતો કોઈ કલાકાર પોતાનો અસલી પરિચય આપી દે, તો તેનો પરિચય આપવો એ વિશેષ ગોપનીય વાત છે; કેમકે તે નાટકમાં

જે પાત્ર ભજવી રહ્યો છે, તેમાં તે પોતાના અસલી રૂપને છુપાવી રાખે છે. એવી જ રીતે ભગવાન જ્યારે મનુષ્યરૂપમાં લીલા કરે છે, ત્યારે અભક્ત લોકો એમને મનુષ્ય માનીને એમની અવજા કરે છે. તેથી ભગવાન તેઓની સામે પોતાની જાતને પ્રગટ નથી કરતા (ગીતા — ૭/૨૫); પરંતુ જે ભગવાનના ખાસ વહાલા ભક્તો હોય છે તેઓની સામે ભગવાન પોતાની જાતને પ્રગટ કરી દે છે — આ રીતે પોતાની જાતને પ્રગટ કરી દેવી એ જ અત્યંત ગોપનીય વાત છે.

‘પવિત્રમિદમ્’ — આ વિદ્યા સમાન પવિત્ર કરનારી બીજી કોઈ વિદ્યા છે જ નહિ અર્થાત્ આ વિદ્યા પવિત્રતાની અંતિમ સીમા છે. પાપીમાં પાપી, દુરાચારીમાં દુરાચારી પણ આ વિદ્યાથી બહુ જ જલદી ધર્માત્મા બની જાય છે અર્થાત્ પવિત્ર બની જાય છે અને શાશ્વત શાંતિને પ્રાપ્ત થાય છે (અ. ૮/૩૧).

દસમા અધ્યાયમાં અર્જુને ભગવાનને પરમ પવિત્ર કહ્યા — ‘પવિત્રં પરમં ભવાન્’ (અ. ૧૦/૧૨); ચોથા અધ્યાયમાં ભગવાને જ્ઞાનને પવિત્ર કહ્યું — ‘ન હિ જ્ઞાનેન

સદૃશં પવિત્રમિહ વિદ્યતે' (અ. ૪/૩૮) અને અહીં રાજવિદ્યા વગેરે આઠ વિશેષણો આપીને વિજ્ઞાનસહિત જ્ઞાનને પવિત્ર બતાવે છે. આનું તાત્પર્ય એ થયું કે પવિત્ર પરમાત્માનું નામ, રૂપ, લીલા, ધામ, સ્મરણ, કીર્તન, જપ, ધ્યાન, જ્ઞાન વગેરે બધું જ પવિત્ર અર્થાત્ ભગવત્સંબંધી જે કંઈ છે, તે બધું અત્યંત પવિત્ર છે અને પ્રાણીમાત્રને પવિત્ર કરવાવાળું છે.^૧

‘ઉત્તમમ્’ — આ સર્વશ્રેષ્ઠ છે. તેની સમક્ષ બીજી કોઈ વસ્તુ, વ્યક્તિ, ઘટના, પરિસ્થિતિ વગેરે છે જ નહિ. આ શ્રેષ્ઠતાની અંતિમ સીમા છે, કેમકે આ વિદ્યાથી મારો ભક્ત સર્વશ્રેષ્ઠ થઈ જાય છે. એટલો શ્રેષ્ઠ થઈ જાય છે કે હું પણ તેની આજ્ઞાનું પાલન કરું છું.

આ વિજ્ઞાનસહિત જ્ઞાનને જાણીને જે મનુષ્ય એનો અનુભવ કરી લે છે, તેમને માટે ભગવાન કહે છે કે ‘તેઓ મારામાં છે અને હું તેઓમાં છું’ — ‘મયિ તે તેષુ ચાપ્યહમ્’ (અ. ૯/૨૯) અર્થાત્ તેઓ મારામાં તલ્લીન થઈને મારું સ્વરૂપ જ બની જાય છે.

‘પ્રત્યક્ષાવગમમ્’ — એનું ફળ પ્રત્યક્ષ છે. જે મનુષ્ય આ વાતને જેટલી જાણશે, તે એટલો જ પોતાનામાં વિલક્ષણતાનો અનુભવ કરશે. આ વાતને જાણતાં જ પરમગતિ પ્રાપ્ત થઈ જાય — આ તેનું પ્રત્યક્ષ ફળ છે.

‘ધર્મ્યમ્’ — આ ધર્મમય છે. પરમાત્માનું લક્ષ્ય (ધ્યેય) થતાં નિષ્કામભાવપૂર્વક જેટલાં પણ કર્તવ્ય-કર્મ કરવામાં આવે, તે તમામ આ ધર્મની અંતર્ગત આવી જાય છે. આથી આ વિજ્ઞાનસહિત જ્ઞાન બધા જ ધર્મોથી પરિપૂર્ણ છે.

બીજા અધ્યાયમાં ભગવાને અર્જુનને કહ્યું કે આ ધર્મમય યુદ્ધના સિવાય ક્ષત્રિયને માટે બીજું કોઈ શ્રેયસ્કર સાધન નથી — ‘ધર્મ્યાદિ યુદ્ધાય્ત્રેયોડન્યત્ક્ષત્રિયસ્ય ન વિદ્યતે’ (અ. ૨/૩૧). એનાથી એ જ સિદ્ધ થાય છે કે પોતપોતના વર્ણ, આશ્રમ વગેરે અનુસાર શાસ્ત્રવિહિત

જેટલાં કર્તવ્યકર્મ છે, તે બધાં ધર્મ છે. તેના સિવાય ભગવત્પ્રાપ્તિનાં જેટલાં સાધનો છે અને ભક્તોના જેટલાં લક્ષણો છે, એ બધાંનું નામ ભગવાને ‘ધર્મ્યામૃત’ રાખ્યું છે (ગીતા — ૧૨/૨૦) અર્થાત્ એ બધાં ભગવાનની પ્રાપ્તિ કરાવવાવાળાં હોવાથી ધર્મમય છે.

‘અવ્યયમ્’ — એમાં કદી કિંચિત્માત્ર પણ કમી નથી આવતી, એટલા માટે એ અવિનાશી છે. ભગવાને પોતાના ભક્તને માટે પણ કહ્યું છે કે ‘મારા ભક્તનો વિનાશ (પતન) નથી થતો’ — ‘ન મે ભક્તઃ પ્રણશ્યતિ’ (અ. ૯/૩૧).

‘કર્તુ સુસુખમ્’ — આ આચરવામાં બહુ જ સુગમ છે. પત્ર, પુષ્પ, ફળ, જળ વગેરે પદાર્થોને ભગવાનના માનીને ભગવાનને અર્પણ કરવા એ કેટલું સુગમ છે (અ. ૯/૨૬)! પદાર્થોને પોતાના માનીને ભગવાનને આપવાથી પણ ભગવાન તે પદાર્થોને અનંત ગણા કરીને આપે છે અને તેમને ભગવાનના જ માનીને ભગવાનને અર્પણ કરવાથી તો ભગવાન પ્રસન્ન થઈને પોતાની જાતને જ આપી દે છે. એમાં સાધકને શો પરિશ્રમ કરવો પડ્યો? એમાં તો કેવળ પોતાની ભૂલ (ભગવાનના પદાર્થોને પોતાના માન્યા એ ભૂલ હતી) દૂર કરવાની છે.

મારી પ્રાપ્તિ સુગમ છે, સરળ છે; કેમકે હું સર્વ સ્થળે છું, તો અહીં પણ છું અને સર્વ કાળમાં છું તો અત્યારે પણ છું. જે કંઈ પણ જોવા, સાંભળવા અને સમજવામાં આવે છે, તેમાં હું જ છું. જેટલા પણ મનુષ્યો છે, બધામાં હું છું અને બધા મારા છે. પરંતુ મારી તરફ દૃષ્ટિ ન રાખીને પ્રકૃતિ તરફ દૃષ્ટિ રાખવાથી તેઓ મને પ્રાપ્ત ન થઈને વારંવાર જન્મતા-મરતા રહે છે. જો તેઓ થોડુંક પણ મારી તરફ ધ્યાન આપે તો એમને મારી અલૌકિકતા અને વિલક્ષણતાનો અનુભવ થાય અર્થાત્ પ્રકૃતિની સાથે પોતાનો સંબંધ નથી અને ભગવાનની સાથે પોતાનો ધનિષ્ઠ સંબંધ છે — તેવો અનુભવ થઈ જાય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ — કર્મયોગ તથા જ્ઞાનયોગ ‘રાજવિદ્યા’ છે અને ભક્તિયોગ ‘રાજગુહ્ય’ છે. આ જ અધ્યાયના ચોથા અને પાંચમા શ્લોકમાં રાજવિદ્યાની અને ચોત્રીસમા શ્લોકમાં રાજગુહ્યતાની વાત વિશેષરૂપે કહેવામાં આવી છે.

‘પ્રત્યક્ષાવગમમ્’ — આનું પ્રત્યક્ષ (અપરોક્ષ) ફળ હોય છે. કર્મયોગથી શાંતિ, જ્ઞાનયોગથી મુક્તિ અને ભક્તિયોગથી પ્રત્યક્ષ પ્રેમ પ્રાપ્ત થાય છે. ભગવાનને શરણાગત થવાથી નિર્ભયતા, નિઃશોકતા, નિશ્ચિન્તતા અને નિઃશંકતા પ્રત્યક્ષમાં પ્રાપ્ત થાય છે. પોતાના સ્વરૂપની સત્તા-સ્ફૂર્તિ (સત-ચિત), પોતાના હોવાપણાનું જ્ઞાન (અનુભવ) પણ પ્રત્યક્ષ છે.

‘ધર્મ્યમ્’ — આ ધર્મ વિનાનું નથી, બલકે ધર્મમય છે, ધર્મથી ઓતપ્રોત છે. આને જાણવાથી મનુષ્ય-જીવન સફળ થઈ જાય છે અર્થાત્ મનુષ્ય કૃતકૃત્ય, જ્ઞાત-જ્ઞાતવ્ય અને પ્રાપ્ત-પ્રાપ્તવ્ય થઈ જાય છે.

‘સુસુખં કર્તુમ્’ આ કરવામાં ખૂબ સુગમ છે; કારણ કે આ સ્વતઃ પ્રાપ્ત છે. સર્વ કાંઈ પરમાત્મા જ છે — આમાં કાંઈ પરિશ્રમ નથી, આ તો ફક્ત સ્વીકૃતિ છે. કર્મયોગની દૃષ્ટિથી જે વસ્તુ પોતાની નથી બલકે બીજાની છે, તેને બીજાની સેવામાં અર્પણ કરવામાં શું જોર આવે છે ? જ્ઞાનયોગની દૃષ્ટિએ પોતે-પોતાનામાં સ્થિત થવામાં શું જોર આવે છે ! ભક્તિયોગની દૃષ્ટિએ જે પોતાનો છે, તેની તરફ જવામાં શું જોર આવે છે ! અર્થાત્ આ બધાં કામ સુખપૂર્વક થાય છે.

‘અવ્યયમ્’ — વાસ્તવમાં અવિનાશી અને અંતિમ તત્ત્વ એ જ છે, એનાથી આગળ કશું જ નથી.

—■—

સંબંધ — આવી સુગમ અને સર્વોપરી વિદ્યા હોવા છતાં પણ લોકો તેનો લાભ શા માટે નથી ઉઠાવી રહ્યા? આ અંગે કહે છે —

અશ્રદ્ધાનાઃ પુરુષા ધર્મસ્યાસ્ય પરંતપ ।
અપ્રાપ્ય માં નિવર્તન્તે મૃત્યુસંસારવર્ત્મનિ ॥ ૩ ॥

પરંતપ	= હે પરંતપ!	પુરુષાઃ	= મનુષ્યો	વર્ત્મનિ	સંસારચક્રમાં
અસ્ય	= આ	મામ્	= મને	નિવર્તન્તે	= ભટકતા રહે છે
ધર્મસ્ય	= ધર્મના મહિમા પર	અપ્રાપ્ય	= ન પામતાં		અર્થાત્ વારંવાર
અશ્રદ્ધાનાઃ	= શ્રદ્ધા વિનાના	મૃત્યુસંસાર-	= મૃત્યુરૂપી		જન્મતા-મરતા રહે છે.

ટીકા — ‘અશ્રદ્ધાનાઃ પુરુષા ધર્મસ્યાસ્ય^૧ પરંતપ’ — ધર્મ બે પ્રકારનો હોય છે — સ્વધર્મ અને પરધર્મ. મનુષ્યનું જે પોતાનું સ્વતઃસિદ્ધ સ્વરૂપ છે, એ તેને માટે સ્વધર્મ છે અને પ્રકૃતિ તથા પુરુષનું કાર્યમાત્ર તેને માટે પરધર્મ છે — ‘સંસારધર્મેરવિમુહ્યમાનઃ’ (શ્રીમદ્ભા. ૧૧/૨/૪૮). પાછળના બે શ્લોકોમાં ભગવાને જે વિજ્ઞાનસહિત જ્ઞાનને કહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી અને રાજવિદ્યા વગેરે આઠ વિશેષણો આપીને જેનું મોટું માહાત્મ્ય બતાવ્યું, તેને જ અહીં ‘ધર્મ’ કહેવામાં આવ્યું છે. આ ધર્મના માહાત્મ્ય ઉપર શ્રદ્ધા ન રાખવાવાળા અર્થાત્ ઉત્પત્તિ-વિનાશશીલ પદાર્થોને સત માનીને તેઓમાં જ રચ્યાપચ્યા રહેવાવાળા મનુષ્યોને અહીં ‘અશ્રદ્ધાનાઃ’ કહેવામાં આવ્યા છે.

આ એક મોટા આશ્ચર્યની વાત છે કે મનુષ્ય પોતાના શરીરને, કુટુંબને અને ધન-સંપત્તિ-વૈભવને નિઃસંદેહરૂપે ઉત્પત્તિ-વિનાશશીલ અને પ્રતિક્ષણે પરિવર્તનશીલ જાણવા છતાં પણ તેમના ઉપર વિશ્વાસ કરે છે, શ્રદ્ધા કરે છે અને તેમનો આશ્રય લે છે. તેઓ એવો વિચાર નથી કરતા કે આ શરીર વગેરેની સાથે આપણે કેટલા દિવસ રહીશું અને તેઓ આપણી સાથે કેટલા દિવસ રહેશે? શ્રદ્ધા તો સ્વધર્મ ઉપર હોવી જોઈતી હતી, પણ તે થઈ ગઈ પરધર્મ ઉપર!

‘અપ્રાપ્ય માં નિવર્તન્તે મૃત્યુસંસારવર્ત્મનિ’ —

ભગવાન કહે છે કે — પરધર્મ ઉપર શ્રદ્ધા રાખનારા મનુષ્યો બધાં સ્થળે, બધા કાળમાં, બધી વસ્તુઓમાં અને બધી વ્યક્તિઓમાં સદા-સર્વદા વિદ્યમાન, બધાંને નિત્ય એવા મને પ્રાપ્ત ન કરીને મૃત્યુરૂપી સંસારના માર્ગે પાછા ફરે છે. ક્યાંક જન્મી ગયા તો મરવાનું બાકી રહે છે અને મરી ગયા તો જન્મવાનું બાકી રહે છે. તેઓ જે જે યોનિઓમાં જાય છે, તે તે યોનિઓમાં તેઓ પોતાની સ્થિતિ માની લે છે અર્થાત્ ‘હું શરીર છું’ એવી અહંતા અને ‘શરીર મારું છે’ એવી મમતા કરી લે છે. પરંતુ વાસ્તવમાં તે યોનિઓ સાથે પણ તેમનો નિરંતર સંબંધ છૂટતો રહે છે. કેમકે કોઈ પણ યોનિની સાથે એમનો સંબંધ ટકી નથી શકતો. સ્થળ, કાળ, વસ્તુ, વ્યક્તિ, ઘટના, પરિસ્થિતિ વગેરે સાથે પણ એમનો નિરંતર સંબંધ છૂટી રહ્યો છે અર્થાત્ ત્યાંથી પણ તેઓ સતત પાછાને પાછા ફરી રહ્યા છે. તેઓ કોઈની સાથે સ્થિર રહી જ નથી શકતા. એવી જ રીતે તેઓ ઊર્ધ્વગતિમાં અર્થાત્ ઊંચામાં ઊંચા ભોગપ્રધાનલોકમાં પણ ચાલ્યા જાય તો ત્યાંથી પણ તેમણે પાછા ફરવું જ પડશે (ગીતા — ૮/૧૬, ૨૫; ૮/૨૧). તાત્પર્ય એ થયું કે મને પ્રાપ્ત થયા વિના આ મનુષ્યો ગમે ત્યાં પણ જશે, ત્યાંથી તેમણે પાછા ફરવું જ પડશે તથા વારંવાર જન્મવું અને મરવું જ પડશે.

૧. અહીં ‘અશ્રદ્ધાનાઃ’ પદમાં આવેલાં ‘શાનય્ કૃત્’ પ્રત્યયના યોગમાં ‘ન લોકાવ્યયનિષ્ઠાખલર્થતૃનામ્’ (પાણિ. અષ્ટા. ૨/૩/૬૮) — આ સૂત્રના નિયમથી દ્વિતીયા વિભક્તિ થવી જોઈએ; પરંતુ આ સૂત્ર કારક-ષષ્ઠીનો જ નિષેધ કરે છે. આથી અહીં શેષ ષષ્ઠીથી ‘ધર્મ’ પદમાં ષષ્ઠી વિભક્તિ કરવામાં આવી છે.

‘મૃત્યુસંસારવર્ત્તનિ’ કહેવાનો મતલબ એ છે કે આ સંસારના માર્ગમાં મરવાનું ને મરવાનું જ છે, વિનાશ ને વિનાશ જ છે, અભાવ ને અભાવ જ છે અર્થાત્ જ્યાં જઈશું, ત્યાંથી પાછા ફરવું જ પડશે. આ જ વાતને ભગવાને બારમા અધ્યાયના સાતમા શ્લોકમાં ‘મૃત્યુસંસારસાગરાત્’ કહી છે અર્થાત્ આ સંસાર મોતનો જ સમુદ્ર છે. તેમાં ક્યાંય પણ સ્થિરતાથી રહી જ નથી શકતા.

આ મનુષ્યશરીર કેવળ પરમાત્માની પ્રાપ્તિને માટે જ મળ્યું છે. ભગવાને કૃપા કરીને તમામ કર્મફળો (કે જે સત-અસત યોનિઓનાં કારણ છે)ને સ્થગિત કરીને મનુષ્ય જન્મ આપીને મુક્તિનો અવસર આપ્યો છે. એવા મુક્તિના અવસરને પ્રાપ્ત કરીને પણ જે જીવ જન્મ-મરણની પરંપરામાં ચાલ્યા જાય છે, તેમને જોઈને ભગવાન જાણે પશ્ચાત્તાપ કરે છે કે ‘મેં મારા તરફથી એમને જન્મ-મરણથી છૂટવાનો પૂરો અવસર આપ્યો હતો, પરંતુ તેઓ તે અવસરને પ્રાપ્ત કરીને પણ જન્મ-મરણવાળા માર્ગે જ જઈ રહ્યા છે!’ ભગવાનનો આ પશ્ચાત્તાપ કેવળ સાધારણ મનુષ્યોને માટે જ નથી પરંતુ ભયંકર આસુરી યોનિઓમાં પડેલા જીવોને માટે પણ છે કે મને પ્રાપ્ત કર્યા વિના જ તેઓ અધમ ગતિમાં જઈ રહ્યા છે — ‘મામપ્રાપ્યૈવ કૌન્તેય તતો યાન્ત્યધમાં ગતિમ્’ (ગીતા — ૧૬/૨૦).

‘અપ્રાપ્ય મામ્’ (મને પ્રાપ્ત ન થઈને) પદોથી એ સિદ્ધ થાય છે કે મનુષ્યમાત્રને ભગવત્પ્રાપ્તિનો અધિકાર મળેલો છે. એટલા માટે મનુષ્યમાત્ર ભગવાન તરફ ગતિ કરી શકે છે અને ભગવાનને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. સોળમા અધ્યાયના વીસમા શ્લોકમાં ‘મામપ્રાપ્યૈવ’ પદથી પણ એ સિદ્ધ થાય છે કે આસુરી પ્રકૃતિવાળાઓ પણ ભગવાનની સન્મુખ ચાલીને તે ભગવાનને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. એટલા માટે ગીતામાં કહેવામાં આવ્યું છે કે દુરાચારીમાં દુરાચારી પણ ભક્ત બની શકે છે. ધર્માત્મા બની શકે છે અને ભગવાનને પ્રાપ્ત કરી શકે છે (અ. ૮/૩૦-૩૧) તથા પાપીમાં પાપી પણ જ્ઞાન દ્વારા સઘળાં પાપોથી તરી શકે છે (અ. ૪/૩૬).

એક શહેર હતું. તેની ચારે તરફ ઊંચી દીવાલ બનેલી હતી. શહેરમાંથી બહાર નીકળવાને માટે એક જ દરવાજો હતો. એક સૂરદાસ (આંધળો) શહેરથી બહાર નીકળવા ઈચ્છતો હતો. તે એક હાથથી લાકડીનો સહારો અને બીજા હાથથી દીવાલનો સહારો લઈને ચાલી રહ્યો હતો. ચાલતાં-ચાલતાં જ્યારે બહાર જવાનો દરવાજો આવ્યો, ત્યારે એના માથામાં ખંજવાળ આવી. તે એક હાથથી ખંજવાળતો અને બીજા હાથથી લાકડીના સહારે ચાલતો રહ્યો, તો દરવાજો નીકળી ગયો અને તેનો હાથ ફરીથી દીવાલ ઉપર આવી ગયો.

આ રીતે ચાલતાં-ચાલતાં તેના કમનસીબે જ્યારે દરવાજો આવતો, ત્યારે ખંજવાળ આવી જતી. ખંજવાળવા માટે એ હાથ માથા ઉપર લઈ જતો ત્યાં સુધીમાં દરવાજો નીકળી જતો. આ રીતે એ ચક્કર મારતો જ રહ્યો. એવી જ રીતે આ જીવ સ્વર્ગ, નરક અને ચોરાસી લાખ યોનિઓમાં (ભટક્યા કરે) છે. ભોગયોનિઓથી તે જાતે છૂટકારો નથી મેળવી શકતો, તો ભગવાન કૃપા કરીને જન્મ-મરણના ચક્કરથી છૂટવા માટે મનુષ્ય-શરીર આપે છે. પરંતુ મનુષ્યશરીરને પ્રાપ્ત કરીને તેના મનમાં ભોગોની ખંજવાળ આવવા લાગે છે, જેથી તે પરમાત્માની તરફ ન જઈને સાંસારિક પદાર્થોનો સંગ્રહ કરવા અને તે પદાર્થોથી સુખ પ્રાપ્ત કરવામાં જ લાગ્યો રહે છે. આમ કરતાં-કરતાં જ તે મરી જાય છે અને ફરીથી સ્વર્ગ, નરક વગેરેની યોનિઓના ચક્કરમાં પડી જાય છે. આ રીતે એ વારંવાર તે યોનિઓમાં ભટકતો રહે છે — આને જ મૃત્યુરૂપી સંસાર-સાગરમાં પાછા ફરવાનું કહે છે.

આ જીવ સાક્ષાત્ પરમાત્માનો અંશ છે; આથી પરમાત્મા જ આ જીવનો અસલી મુકામ છે. જ્યારે આ જીવ એ પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરી લે છે, ત્યારે તેને પોતાનું અસલ સ્થાન (ઘર) પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. પછી ત્યાંથી તેને પાછા ફરવું નથી પડતું અર્થાત્ ગુણોને વશ થઈને જન્મ નથી લેવો પડતો — આને ગીતામાં વારંવાર કહેવામાં આવ્યું છે, જેમ કે — ‘ત્યક્ત્વા દેહં પુનર્જન્મ નૈતિ મામેતિ સોડર્જુન’ (અ. ૪/૮); ‘ગચ્છન્ત્યપુનરાવૃત્તિમ્’ (અ. ૫/૧૭); ‘યં પ્રાપ્ય ન નિવર્તન્તે’ (અ. ૮/૨૧); ‘યસ્મિન્ગતા ન નિવર્તન્તિ ભૂયઃ’ (અ. ૧૫/૪); ‘યદ્ગત્વા ન નિવર્તન્તે’ (અ. ૧૫/૬); વગેરે વગેરે. શ્રુતિ પણ કહે છે — ‘ન ચ પુનરાવર્તતે ન ચ પુનરાવર્તતે’ (છાન્દોગ્ય. ૪/૧૫/૧).

વિશેષ વાત

પ્રાયઃ લોકોના અંતરમાં એ વાત ખૂંપી ગઈ છે કે અમે સંસારી છીએ, જન્મવા-મરવાવાળા છીએ, અહીં જ રહેવાવાળા છીએ વગેરે વગેરે. પરંતુ આ વાત બિલકુલ ભૂલભરેલી છે. કારણ કે આપણે બધા પરમાત્માના અંશ છીએ, પરમાત્માની જાતિના છીએ, પરમાત્માના સાથી છીએ અને પરમાત્માના ધામના વાસી છીએ. આપણે બધા જ આ સંસારમાં આવ્યા છીએ; આપણે આ સંસારના નથી. કારણ કે સંસારના બધા પદાર્થો જડ છે અને પરિવર્તનશીલ છે, જ્યારે આપણે પોતે ચેતન છીએ અને આપણામાં (સ્વયંમાં) કદી પરિવર્તન નથી થતું. અનેક જન્મો થવા છતાં પણ આપણે પોતે નિત્યનિરંતર એ જ રહીએ છીએ — ‘ભૂતગ્રામઃ સ એવાયમ્’ (અ. ૮/૧૯) અને જેમ છીએ તેમ જ રહીએ છીએ.

સંસારની સાથે આપણો સંયોગ અને પરમાત્માની સાથે આપણો વિયોગ કદી થઈ જ નથી શકતો. આપણે ચાહે સ્વર્ગમાં જઈએ, ચાહે નરકોમાં જઈએ, ચાહે ચોરાસી લાખ યોનિઓમાં જઈએ કે ચાહે મનુષ્યયોનિમાં જઈએ, તોપણ આપણો પરમાત્માથી વિયોગ નથી થતો કે પરમાત્માનો સાથ નથી છૂટતો. પરમાત્મા બધી જ યોનિઓમાં આપણી સાથે રહે છે. પરંતુ મનુષ્યેતર યોનિઓમાં વિવેકની જાગૃતિ ન રહેવાથી તે પરમાત્માને ઓળખી નથી શકતા. પરમાત્માને ઓળખવાનો મોકો તો આ મનુષ્યશરીરમાં જ છે. કારણ કે ભગવાને કૃપા કરીને આ મનુષ્યને એવી શક્તિ અને યોગ્યતા આપી છે, જેનાથી તે સત્સંગ, વિચાર, સ્વાધ્યાય વગેરે દ્વારા વિવેક જાગ્રત કરીને પરમાત્માને જાણી શકે છે અને પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે. એટલા માટે ભગવાન અહીં કહે છે કે આ પ્રાણીઓને મનુષ્યશરીર પ્રાપ્ત થયું છે, તો મને પ્રાપ્ત થઈ જ જવું જોઈએ અને ‘અમે ભગવાનના જ છીએ તથા ભગવાન જ અમારા છે’ એ વાત તેમની સમજમાં આવી જ જવી જોઈએ. પરંતુ તેઓ આ વાતને ન સમજીને અને મારા ઉપર શ્રદ્ધા-વિશ્વાસ ન કરીને, મને પ્રાપ્ત ન થઈને સંસારરૂપી મોતના માર્ગમાં પડી ગયા છે — આ મોટા દુઃખની અને આશ્ચર્યની વાત છે!

સંસારમાં આવવું અને ચોરાસી લાખ યોનિઓમાં ભટકવું એ આપણું કામ નથી. આ સ્થળ, ગામ, કુટુંબ, ધન, પદાર્થ, શરીર વગેરે આપણાં નથી અને આપણે તેમના નથી. આ સ્થળ વગેરે બધું અપરા પ્રકૃતિ છે અને આપણે

પરા પ્રકૃતિ છીએ. પરંતુ ભૂલથી આપણે પોતાને અહીંના રહેવાવાળા માની લીધા છે. આ ભૂલને દૂર કરવી જોઈએ. કેમકે આપણે ભગવાનના અંશ છીએ અને ભગવાનના ધામના છીએ, જ્યાંથી પાછા ફરીને નથી આવવું પડતું, ત્યાં જવું એ આપણું મહત્વનું કામ છે. જન્મમરણથી છૂટવું એ આપણું મુખ્ય કામ છે. પરંતુ પોતાના ઘેર જવાને, પોતાની ચીજને કઠિન માની લીધી, ઉદ્યોગસાધ્ય માની લીધી! વાસ્તવમાં એ કઠિન નથી. કઠિન તો સંસારનો રસ્તો છે, કે જે નવો પકડવો પડે છે. નવું શરીર ધારણ કરવું પડે છે, નવાં કર્મો કરવાં પડે છે; અને કર્મોનાં ફળ ભોગવવા માટે નવા નવા લોકોમાં તથા નવી નવી યોનિઓમાં જવું પડે છે. ભગવાનની પ્રાપ્તિ તો સુગમ છે; કેમકે ભગવાન બધાં સ્થળોમાં છે, બધા કાળમાં છે, બધી વસ્તુઓમાં છે, બધી વ્યક્તિઓમાં છે, બધી ઘટનાઓમાં છે, બધી પરિસ્થિતિઓમાં છે અને બધા જ ભગવાનમાં છે. આપણે હરદમ ભગવાનની સાથે છીએ અને ભગવાન હરદમ આપણી સાથે છે. આપણે ભગવાનથી અને ભગવાન આપણાથી કદી અલગ થઈ જ નથી શકતા.

તાત્પર્ય એ થયું કે આપણે અહીંના કે જન્મ-મૃત્યુવાળા સંસારના નથી. આ આપણું સ્થળ નથી. આપણે આ સ્થળના નથી. અહીંની વસ્તુઓ આપણી નથી. આપણે એ વસ્તુઓના નથી. આપણા આ કુટુંબીઓ નથી. આપણે આ કુટુંબીઓના નથી. આપણે તો કેવળ ભગવાનના છીએ અને ભગવાન જ આપણા છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ — પૂર્વ શ્લોકમાં કહેલા વિજ્ઞાન સહિત જ્ઞાનના મહિમા પર શ્રદ્ધા ન રાખવાવાળા મનુષ્યો આનાથી લાભ ઉઠાવતા નથી, બલકે નાશવાન ભોગોને મહત્વ આપીને તેમાં જ રચ્યા-પચ્યા રહે છે. તેથી તેઓ ભગવાનને પ્રાપ્ત ન થઈને વારંવાર જન્મતા-મરતા રહે છે, સ્વતઃ પ્રાપ્ત એવો અમરતાનો માર્ગ છોડીને મૃત્યુના માર્ગ પર ચાલ્યા કરે છે.

‘અપ્રાપ્ય મામ્’ કહેવાનું તાત્પર્ય છે કે, મનુષ્ય શરીરમાં ભગવાનને પ્રાપ્ત કરવાનો મોકો હતો, મનુષ્ય ભગવદ્પ્રાપ્તિની નજીક આવી ગયો હતો, પરંતુ શ્રદ્ધા ન હોવાને કારણે તે ભગવાનની પ્રાપ્તિ ન કરીને સંસારમાં ફરતો રહે છે. જે નિત્ય વિદ્યમાન છે, તેને ન માનીને, જે એક ક્ષણ પણ ટકતું નથી, તેને માને છે. તેનું અંતઃકરણ એટલું અશુદ્ધ હોય છે કે ભગવાનનો પ્રત્યક્ષ પ્રભાવ જોઈને પણ તેમના પર શ્રદ્ધા રાખતો નથી. જેમ કે — સત્સંગ, કીર્તન વગેરેમાં પ્રત્યક્ષ લાભ દેખાતો હોવા છતાં પણ તે તેમાં હૃદયપૂર્વક જોડાતો નથી. કોઈ પ્રિય વ્યક્તિનું મૃત્યુ થવાથી કે અન્ય કોઈ ઘટના ઘટવાથી તેને સંસારથી વૈરાગ્ય તો થાય છે, તેમ છતાં તે તેમાં સ્થિર રહેતો નથી. આસો વદ બારસ, સંવત ૨૦૫૨ (દિનાંક ૨૧-૮-૧૯૮૫) ના રોજ સંપૂર્ણ ભૂમંડળમાં ભગવાન ગણેશજીની મૂર્તિઓ દ્વારા દૂધ પીવાની ઘટના લોકોએ પ્રત્યક્ષ જોઈ. પરંતુ પોતાને બુદ્ધિમાન સમજનારા કેટલાક આવી પ્રત્યક્ષ ઘટના પર પણ શ્રદ્ધા ન રાખતાં, વર્તમાનપત્રો, ટેલિવિઝન વગેરે માધ્યમો દ્વારા આ ઘટનાનું ખંડન કર્યું. કૌરવોની સભામાં પણ જ્યારે દ્રૌપદીનાં વસ્ત્ર-હરણ કરવાની ચેષ્ટા કરવામાં આવી, ત્યારે ત્યાં સાડીઓનો ઢગલો થઈ ગયો અને દુઃશાસન, દ્રૌપદીને કિંચિત્માત્ર પણ નગ્ન ન કરી શક્યો. આટલો મોટો ચમત્કાર પ્રત્યક્ષ જોયા પછી પણ કૌરવોને ભાન ન પડ્યું ! તેથી જેમની બુદ્ધિ તામસી છે, અશુદ્ધ છે, તેમના ઉપર આવી વિલક્ષણ ઘટનાઓનો પ્રભાવ પડતો નથી. તેમની શ્રદ્ધા જાગ્રત થતી નથી. તેમને બધું અવળું ને અવળું દેખાય છે. (ગીતા — ૧૮/૩૨). આવા અશ્રદ્ધાળુ મનુષ્યો અમરતાનો રસ્તો છોડીને મૃત્યુના માર્ગ પર ચાલ્યા કરે છે, જેમાં ફક્ત મૃત્યુ સિવાય કંઈ નથી. તેઓ એવા માર્ગને પકડી લે છે કે જ્યાં ક્યારેય ભગવાનની પ્રાપ્તિ થઈ જ ન શકે.

અપરાને પકડવાથી જ મનુષ્ય મૃત્યુમાર્ગે ચાલ્યો જાય છે. જો તે અપરાને ન પકડે, બલકે જેની અપરા છે, તે ભગવાનને પકડે તો હંમેશને માટે જન્મ-મરણથી મુક્ત થઈ જાય ! મનુષ્ય આ જ જન્મમાં મુક્ત થઈ શકે છે અને મુક્તિથી પણ શ્રેષ્ઠ ભગવાનનો પ્રેમ (ભક્તિ) પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. પરંતુ ભગવાન પાસેથી આટલી મોટી યોગ્યતા, પાત્રતા, અધિકાર વગેરે મેળવીને પણ તે મૃત્યુમાર્ગે ચાલી નીકળ્યો ! તેથી ભગવાન દુઃખ સાથે કહે છે — ‘અપ્રાપ્ય માં નિવર્તન્તે મૃત્યુસંસારવર્ત્મનિ’ ! અને ‘મામ-પ્રાપ્યૈવ કૌન્તેય તતો ચાન્ત્યધમાં ગતિમ્’ (ગીતા — ૧૬/૨૦). આથી સિદ્ધ થાય છે કે અત્યારે કલ્યાણ પ્રાપ્તિનો ખૂબ સરસ મોકો છે. મનુષ્ય સ્વયં પોતાના કલ્યાણમાં લાગી જાય તો એમાં ધર્મ, ગ્રન્થ, મહાત્મા, સંસાર, ભગવાન બધા સહયોગ કરે છે !

સંબંધ — આ અધ્યાયના પહેલા અને બીજા શ્લોકમાં જે રાજવિદ્યાનો મહિમા કહેવામાં આવ્યો છે, હવે આગળના બે શ્લોકોમાં તેનું જ વર્ણન કરે છે.

મયા તતમિદં સર્વં જગદવ્યક્તમૂર્તિના ।
મત્સ્થાનિ સર્વભૂતાનિ ન ચાહં તેષ્વવસ્થિતઃ ॥ ૪ ॥
ન ચ મત્સ્થાનિ ભૂતાનિ પશ્ય મે યોગમૈશ્વરમ્ ।
ભૂતભૃત્ ચ ભૂતસ્થો મમાત્મા ભૂતભાવનઃ ॥ ૫ ॥

ઈદમ્	= આ	તેષુ	= એમનામાં	ભૂતભાવનઃ	= સંપૂર્ણ
સર્વમ્	= આખું	ન, અવસ્થિતઃ	= સ્થિત નથી.		ભૂતોને
જગત્	= જગત	ચ	= અને		ઉત્પન્ન કરનાર
મયા	= મારા	ભૂતાનિ	= (તે) પ્રાણીઓ	ચ	= અને
અવ્યક્ત-	= નિરાકાર		(પણ)	ભૂતભૃત્	= ભૂતોનું
મૂર્તિના	પરમાત્માથી	મત્સ્થાનિ	= મારામાં સ્થિત		ધારણ-પોષણ
તતમ્	= પરિપૂર્ણ છે.	ન	= નથી		કરનાર
સર્વભૂતાનિ	= સંપૂર્ણ પ્રાણીઓ	મે	= મારા (આ)	મમ	= મારું
મત્સ્થાનિ	= મારામાં	ઐશ્વરમ્	= ઈશ્વરીય	આત્મા	= સ્વરૂપ
	સ્થિત છે;	યોગમ્	= યોગ	ભૂતસ્થઃ	= એ ભૂતોમાં
ચ	= પરંતુ		(શક્તિ)ને		સ્થિત
અહમ્	= હું	પશ્ય	= જો.	ન	= નથી.

ટીકા — ‘મયા તતમિદં સર્વં જગદવ્યક્તમૂર્તિના’ — મન, બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયોથી જેનું જ્ઞાન થાય છે, તે ભગવાનનું વ્યક્તરૂપ છે અને જે મન, બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયોનો વિષય નથી અર્થાત્ મન વગેરે જેને નથી જાણી શકતાં, એ ભગવાનનું અવ્યક્તરૂપ છે. અહીં ભગવાને ‘મયા’ પદથી વ્યક્ત (સાકાર) સ્વરૂપ અને ‘અવ્યક્તમૂર્તિના’ પદથી અવ્યક્ત (નિરાકાર) સ્વરૂપ બતાવ્યું છે. એનું તાત્પર્ય એ છે કે ભગવાન વ્યક્તરૂપે પણ છે અને અવ્યક્તરૂપે પણ છે. આ રીતે ભગવાનની અહીં વ્યક્ત-અવ્યક્ત (સાકાર-નિરાકાર) કહેવાની ગૂઢાભિસંધિ સમગ્રરૂપે છે અર્થાત્ સગુણ-નિર્ગુણ, સાકાર-નિરાકાર વગેરેનો ભેદ તો સંપ્રદાયોને લીધે છે,

વાસ્તવમાં પરમાત્મા એક છે. આ સગુણ-નિર્ગુણ વગેરે એક જ પરમાત્માનાં અલગ-અલગ વિશેષણો છે, અલગ-અલગ નામો છે.

ગીતામાં જ્યાં સત-અસત, શરીર-શરીરીનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું, ત્યાં જીવના વાસ્તવિક સ્વરૂપને માટે આવ્યું છે — ‘યેન સર્વમિદં તતમ્’ (અ. ૨/૧૭); કેમકે જીવ પરમાત્માનો સાક્ષાત્ અંશ હોવાથી પરમાત્માની સમાન જ સર્વત્ર વ્યાપક છે અર્થાત્ પરમાત્માની સાથે તેનો અભેદ છે. જ્યાં સગુણ-નિરાકારની ઉપાસનાનું વર્ણન આવ્યું છે, ત્યાં બતાવ્યું છે — ‘યેન સર્વમિદં તતમ્’ (અ. ૮/૨૨), જ્યાં કર્મો દ્વારા ભગવાનનું પૂજન બતાવ્યું છે, ત્યાં પણ

કહ્યું છે — ‘યેન સર્વમિદં તતમ્’ (અ. ૧૮/૪૬). એ બધાની સાથે એકતા કરવાને માટે જ ભગવાન અહીં કહે છે — ‘મયા તતમિદં સર્વમ્.’

‘મત્સ્થાનિ સર્વભૂતાનિ’ — તમામ પ્રાણીઓ મારામાં સ્થિત છે અર્થાત્ પરા-અપરા પ્રકૃતિરૂપી આખું જગત મારામાં જ સ્થિત છે. તે મને છોડીને રહી જ નથી શકતું. કારણ કે સઘળાં પ્રાણીઓ મારાથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, મારામાં જ સ્થિત રહે છે અને મારામાં જ લીન થાય છે અર્થાત્ તેઓનું ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયરૂપી જે કંઈ પરિવર્તન થાય છે, તે બધું મારામાં જ થાય છે. આથી તે બધાં પ્રાણીઓ મારામાં સ્થિત છે.

‘ન ચાહં તેષ્વવસ્થિતઃ’ — પહેલાં ભગવાને બે વાતો કહી-પહેલી ‘મયા તતમિદં સર્વ જગદવ્યક્તમૂર્તિના’ અને બીજી ‘મત્સ્થાનિ સર્વભૂતાનિ.’ હવે ભગવાન એ બન્ને વાતોની વિરુદ્ધ બે વાતો કહે છે.

પહેલી વાત (હું સઘળા જગતમાં સ્થિત છું)ની વિરુદ્ધ અહીં કહે છે કે હું તેઓમાં સ્થિત નથી. કારણ કે જો હું તેઓમાં સ્થિત હોત તો તેઓમાં જે પરિવર્તન થાય છે, તે પરિવર્તન મારામાં પણ થાત; તેઓના નાશ થવાથી મારો પણ નાશ થાત અને તેઓનો અભાવ થવાથી મારો પણ અભાવ થાત. તાત્પર્ય એ છે કે તેઓનું તો પરિવર્તન, નાશ અને અભાવ થાય છે; પરંતુ મારામાં કદી કિંચિત્માત્ર પણ વિકૃતિ નથી આવતી. હું તેઓમાં સર્વ રીતે વ્યાપ્ત રહેતો હોવા છતાં પણ તેઓનાથી નિર્લિપ્ત છું, તેમનાથી સર્વથા સંબંધરહિત છું. હું તો નિર્વિકારરૂપે પોતાની જાતમાં જ સ્થિત છું.

વાસ્તવમાં ‘હું તેઓમાં સ્થિત છું’ — એવું કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે મારી સત્તાથી જ તેઓની સત્તા છે, મારા હોવાપણાથી જ તેઓનું હોવાપણું છે. જો હું તેઓમાં ન હોત, તો જગતની સત્તા જ ન હોત. જગતનું હોવાપણું તો મારી સત્તાથી જ દેખાય છે. એટલા માટે કહ્યું કે હું તેઓમાં સ્થિત છું.

‘ન ચ મત્સ્થાનિ ભૂતાનિ’^૧ — હવે ભગવાન બીજી વાત (સઘળાં પ્રાણીઓ મારામાં સ્થિત છે)ની વિરુદ્ધ અહીં કહે છે કે તે પ્રાણીઓ મારામાં સ્થિત નથી. કારણ કે જો તે પ્રાણીઓ મારામાં સ્થિત હોત તો હું જેવો નિરંતર નિર્વિકારરૂપે જેમ છું તેમ રહું છું, તેવો સંસાર પણ નિર્વિકારરૂપે જેમ છે તેમ રહેત. મારો કદી ઉત્પત્તિ-વિનાશ નથી થતો, તો સંસારનો પણ ઉત્પત્તિ-વિનાશ ન થાત. એક સ્થળમાં છું અને એક સ્થળમાં નથી, એક કાળમાં છું અને

એક કાળમાં નથી, એક વ્યક્તિમાં છું અને એક વ્યક્તિમાં નથી — એવી પરિચ્છિન્નતા મારામાં નથી, તો સંસારમાં પણ એવી પરિચ્છિન્નતા ન હોત. તાત્પર્ય એ છે કે નિર્વિકારતા, નિત્યતા, વ્યાપકતા, અવિનાશીપણું વગેરે જેવી રીતે મારામાં છે, તેવી જ રીતે તે પ્રાણીઓમાં પણ હોત. પરંતુ એવી વાત નથી. મારી સ્થિતિ નિરંતર રહે છે અને તેમની સ્થિતિ નિરંતર એકસરખી રહેતી નથી. તો એનાથી સિદ્ધ થયું કે તેઓ મારામાં સ્થિત નથી.

હવે ઉપર્યુક્ત વિધિપરક અને નિષેધપરક ચારેય વાતોને બીજી રીતે સમજાવે. સંસારમાં પરમાત્મા છે અને પરમાત્મામાં સંસાર છે; તથા પરમાત્મા સંસારમાં નથી અને સંસાર પરમાત્મામાં નથી. જેમ કે, જો તરંગની સત્તા માનવામાં આવે તો તરંગમાં જળ છે અને જળમાં તરંગ છે. કારણ કે જળને છોડીને તરંગ રહી જ નથી શકતો. તરંગ જળથી જ પેદા થાય છે, જળમાં જ રહે છે અને જળમાં જ લીન થઈ જાય છે; આથી તરંગનો આધાર કે આશ્રય કેવળ જળ જ છે. જળ વિના તેની કોઈ સ્વતંત્ર સત્તા નથી. એટલા માટે તરંગમાં જળ છે અને જળમાં તરંગ છે. એવી જ રીતે સંસારની સત્તા માનવામાં આવે તો સંસારમાં પરમાત્મા અને પરમાત્મામાં સંસાર છે. કારણ કે પરમાત્માને છોડીને સંસાર રહી જ નથી શકતો. સંસાર પરમાત્માથી જ પેદા થાય છે, પરમાત્મામાં જ રહે છે અને પરમાત્મામાં જ લીન થઈ જાય છે. પરમાત્મા સિવાય સંસારની કોઈ સ્વતંત્ર સત્તા નથી. એટલા માટે સંસારમાં પરમાત્મા છે અને પરમાત્મામાં સંસાર છે.

જો તરંગ ઉત્પન્ન અને નષ્ટ થવાવાળો હોવાથી તથા જળ સિવાય તેની સ્વતંત્ર સત્તા ન હોવાથી તરંગની સત્તા ન માનવામાં આવે, તો ન તરંગમાં જળ છે અને ન જળમાં તરંગ છે અર્થાત્ કેવળ જળ ને જળ જ છે અને જળ જ તરંગ રૂપે દેખાઈ રહ્યું છે. તેવી જ રીતે સંસાર ઉત્પન્ન અને નષ્ટ થવાવાળો હોવાથી તથા પરમાત્મા સિવાય તેની સ્વતંત્ર સત્તા ન હોવાથી સંસારની સત્તા ન માનવામાં આવે, તો ન સંસારમાં પરમાત્મા છે અને ન પરમાત્મામાં સંસાર છે અર્થાત્ કેવળ પરમાત્મા ને પરમાત્મા જ છે અને પરમાત્મા જ સંસારરૂપે દેખાઈ રહ્યા છે. તાત્પર્ય એ થયું કે જેવી રીતે તત્ત્વથી એક જળ જ છે, તરંગ નથી, તેવી જ રીતે તત્ત્વથી એક પરમાત્મા જ છે, સંસાર નથી — ‘વાસુદેવઃ સર્વમ્’ (અ. ૭/૧૮).

૧. ‘ન ચ મત્સ્થાનિ ભૂતાનિ’નો બીજો ભાવ આ પણ છે કે તે પ્રાણીઓ પોતાને મારામાં સ્થિત નથી માનતાં, પરંતુ પોતાને પ્રકૃતિમાં સ્થિત માને છે. એટલા માટે તેઓ મારામાં સ્થિત નથી.

હવે કાર્યકારણની દૃષ્ટિથી જોઈએ તો જેવી રીતે માટીથી બનેલાં જેટલાં વાસણો છે, તે બધામાં માટી જ છે; કેમકે તેઓ માટીથી જ બનેલાં છે, માટીમાં જ રહે છે અને માટીમાં જ લીન થાય છે અર્થાત્ તેમનો આધાર માટી જ છે. એટલા માટે વાસણોમાં માટી છે અને માટીમાં વાસણો છે. પરંતુ વાસ્તવમાં જોવામાં આવે તો વાસણોમાં માટી અને માટીમાં વાસણો નથી. જો વાસણોમાં માટી હોત, તો વાસણોનો નાશ થવાથી માટીનો પણ નાશ થાત. પરંતુ માટીનો નાશ થતો જ નથી. આથી માટી માટીમાં જ રહી અર્થાત્ પોતાની જાતમાં જ સ્થિત રહી. એવી જ રીતે જો માટીમાં વાસણો હોત, તો માટી રહેતાં વાસણો હરહંમેશ રહેત. પરંતુ વાસણો હરહંમેશ નથી રહેતાં. એટલા માટે માટીમાં વાસણો નથી. એવી જ રીતે સંસારમાં પરમાત્મા અને પરમાત્મામાં સંસાર રહેવા છતાં પણ સંસારમાં પરમાત્મા અને પરમાત્મામાં સંસાર નથી. કારણ કે જો સંસારમાં પરમાત્મા હોત તો સંસારનો નાશ થતાં પરમાત્માનો પણ નાશ થઈ જાત. પરંતુ પરમાત્મા નાશ પામતા જ નથી. એટલા માટે સંસારમાં પરમાત્મા નથી. પરમાત્મા તો પોતાની જાતમાં સ્થિત છે. એવી જ રીતે પરમાત્મામાં સંસાર નથી. જો પરમાત્મામાં સંસાર હોત તો પરમાત્મા રહેતાં સંસાર પણ રહેત; પરંતુ સંસાર નથી રહેતો. એટલા માટે પરમાત્મામાં સંસાર નથી.

જેમ કે, કોઈએ હરિદ્વારને યાદ કર્યું તો તેના મનમાં ‘હરિકી પૌડી’ દેખાવા લાગી ગઈ. વચમાં ‘ઘંટાઘર’ બનેલું છે. તેની બન્ને બાજુ ગંગાજી વહી રહ્યાં છે. પગથિયાં ઉપર લોકો સ્નાન કરી રહ્યા છે. જળમાં માછલીઓ કૂદી રહી છે. આ સઘળેસઘળું હરિદ્વાર મનમાં છે. એટલા માટે હરિદ્વારમાં બનેલું સર્વ કંઈ (પથ્થર, જળ, મનુષ્ય, માછલીઓ વગેરે) મન જ છે, પરંતુ જ્યાં ચિંતન છોડ્યું, ત્યાં પછી હરિદ્વાર ન રહ્યું, કેવળ મન ને મન જ રહ્યું. એવી જ રીતે પરમાત્માએ ‘બહુ સ્યાં પ્રજાયેય’ સંકલ્પ કર્યો, તો સંસાર પ્રગટ થઈ ગયો. એ સંસારના કણકણમાં પરમાત્મા જ રહ્યા અને સંસાર પરમાત્મામાં જ રહ્યો; કેમકે પરમાત્મા જ સંસારરૂપે પ્રગટ થયા છે. પરંતુ જ્યાં પરમાત્માએ સંકલ્પ છોડ્યો, ત્યાં ફરી સંસાર ન રહ્યો, કેવળ પરમાત્મા ને પરમાત્મા જ રહ્યા.

તાત્પર્ય એ થયું કે પરમાત્મા છે અને સંસાર છે — એ દૃષ્ટિએ જોવામાં આવે તો સંસારમાં પરમાત્મા અને

પરમાત્મામાં સંસાર છે. પરંતુ તત્ત્વની દૃષ્ટિએ જોવામાં આવે તો ન સંસારમાં પરમાત્મા છે અને ન પરમાત્મામાં સંસાર છે; કેમકે ત્યાં સંસારની સ્વતંત્ર સત્તા જ નથી. ત્યાં તો કેવળ પરમાત્મા ને પરમાત્મા જ છે — ‘વાસુદેવઃ સર્વમ્’. આ જ જીવનમુક્તોની અને ભક્તોની દૃષ્ટિ છે.

‘પશ્ય મે યોગમૈશ્વરમ્^૧’ — હું સઘળા જગતમાં અને સઘળું જગત મારામાં હોવા છતાં પણ સઘળું જગત મારામાં નથી ને હું સઘળા જગતમાં નથી અર્થાત્ હું સંસારથી સર્વથા નિર્લિપ્ત છું. પોતાની જાતમાં જ સ્થિત છું — મારા આ ઈશ્વરસંબંધી યોગને અર્થાત્ પ્રભાવ (સામર્થ્ય)ને જો. તાત્પર્ય એ છે કે હું એક જ અનેક રૂપે દેખાઉં છું ને અનેક રૂપે દેખાતો હોઈને પણ હું એક જ છું; આથી કેવળ હું ને હું જ છું.

‘પશ્ય’ ક્રિયાના બે અર્થ થાય છે — જાણવું અને જોવું. જાણવું બુદ્ધિથી અને જોવું નેત્રોથી થાય છે. ભગવાનના યોગ (પ્રભાવ)ને જાણવાની વાત અહીં આવી છે અને તેને જોવાની વાત અગિયારમા અધ્યાયના આઠમા શ્લોકમાં આવી છે.

‘ભૂતભૃન્ન ચ ભૂતસ્થો મમાત્મા ભૂતભાવનઃ’ — મારું જે સ્વરૂપ છે, તે સઘળાં પ્રાણીઓને પેદા કરવાવાળું, બધાંને ધારણ કરવાવાળું તથા તેઓનું ભરણપોષણ કરવાવાળું છે. પરંતુ હું તે પ્રાણીઓમાં સ્થિત નથી અર્થાત્ હું તેઓને આશ્રિત નથી કે તેઓમાં લિપ્ત નથી. આ જ વાતને ભગવાને પંદરમા અધ્યાયના સત્તરમા શ્લોકમાં કહી છે કે ક્ષર (જગત) અને અક્ષર (જીવાત્મા) — બન્નેથી ઉત્તમ પુરુષ તો અન્ય જ છે, જેને ‘પરમાત્મા’ નામથી કહેવામાં આવ્યો છે અને જે સઘળા લોકોમાં વ્યાપ્ત થઈને બધાંનું ભરણપોષણ કરતો રહી બધાંનું શાસન કરે છે.

તાત્પર્ય એ થયું કે જેવી રીતે હું બધાંને ઉત્પન્ન કરતો હોઈને અને બધાંનું ભરણ-પોષણ કરતો હોઈને પણ અહંતા-મમતાથી રહિત છું અને બધામાં રહેતો હોઈને પણ તેઓને આશ્રિત નથી, તેમનાથી સર્વથા નિર્લિપ્ત છું. તેવી જ રીતે મનુષ્ય પોતે કુટુંબ-પરિવારનું ભરણ-પોષણ કરતો રહીને અને બધાનો પ્રબંધ તથા સંરક્ષણ કરતા રહીને તેઓમાં અહંતા-મમતા ન રાખે અને કોઈ પણ સ્થળ, કાળ કે પરિસ્થિતિમાં રહેવા છતાં પણ પોતાને તેમને આશ્રિત ન માને અર્થાત્ સર્વથા નિર્લિપ્ત રહે.

ભક્તની સામે જે કોઈ પરિસ્થિતિ આવે, જે કંઈ ઘટના

૧. અહીં ‘યોગ’ શબ્દ ‘યુજ્ સંયમને’ ધાતુથી બનેલો લેવામાં આવ્યો છે; કેમકે સઘળા સંસારનું સંયમન ભગવાન જ કરે છે. આમ તો યમરાજ પણ પ્રાણીઓનાં પાપ-પુણ્યો અનુસાર તેમનું સંયમન કરે છે; પરંતુ તેઓ તો એક મૃત્યુલોકનાં પ્રાણીઓનું જ સંયમન કરે છે, જ્યારે કે ભગવાન અનંત બ્રહ્માંડોનું તથા તેઓમાં અલગ-અલગ નિયુક્ત કરેલા યમરાજોનું પણ સંયમન કરે છે. આ સંયમન કરવાની શક્તિનું નામ જ અહીં યોગ, સામર્થ્ય અને પ્રભાવ છે. આ યોગ, સામર્થ્ય અને પ્રભાવ પૂર્ણરૂપે કેવળ ભગવાનમાં જ હોય છે.

બને કે મનમાં જે કોઈ સંકલ્પ-વિકલ્પ આવે, તે બધામાં તેણે ભગવાનની જ લીલા જોવી જોઈએ. ભગવાન જ કદીક ઉત્પત્તિની લીલા, કદીક સ્થિતિની લીલા અને કદીક સંહારની લીલા કરે છે. આ બધો સંસાર સ્વરૂપથી તો ભગવાનનું જ રૂપ છે અને તેમાં જે પરિવર્તન થાય છે, તે બધી ભગવાનની જ લીલા છે — આ રીતે ભગવાન અને એમની લીલાને જોતા રહીને ભક્તે હરહંમેશ પ્રસન્ન રહેવું જોઈએ.

માર્મિક વાત

‘સર્વ કંઈ પરમાત્મા જ છે’ — આ વાતને ખૂબ ઊંડા ઊતરીને સમજવાથી સાધકને આનો યથાર્થ અનુભવ થઈ જાય છે. યથાર્થ અનુભવ થવાની કસોટી એ છે કે જો તેની કોઈ પ્રશંસા કરે કે ‘આપનો સિદ્ધાંત બહુ સારો છે’ વગેરે, તો તેને પોતાનામાં મોટાઈનો અનુભવ ન થવો

જોઈએ. સંસારમાં કોઈ આદર કરે કે નિરાદર — એની પણ સાધક ઉપર અસર ન થવી જોઈએ. જો કોઈ એમ કહી દે કે ‘સંસાર નથી અને પરમાત્મા છે — એ તો આપની કોરી કલ્પના છે, બીજું કંઈ નથી’ વગેરે, તો એવી આપણા સિદ્ધાંતથી વિરુદ્ધ વાતથી સાધકને કિંચિત્માત્ર પણ ખરાબ ન લાગવું જોઈએ. એ વાતને સિદ્ધ કરવા માટે દૃષ્ટાંત આપવાની કે પ્રમાણ શોધવાની ઈચ્છા પણ ન રાખવી જોઈએ અને કદી પણ એવો ભાવ ન થવો જોઈએ કે ‘આ અમારો સિદ્ધાંત છે, આ અમારી માન્યતા છે, તેને અમે બરાબર સમજ્યા છીએ’ વગેરે. પોતાના સિદ્ધાંતની વિરુદ્ધ કોઈ ગમે તેટલું પણ વિવેચન કરે, તોપણ પોતાના સિદ્ધાંતમાં કોઈ ઊણપનો અનુભવ ન થવો જોઈએ અને પોતાનામાં કોઈ વિકાર પણ પેદા ન થવો જોઈએ. પોતાનો યથાર્થ અનુભવ સ્વાભાવિક રૂપે સદાસર્વદા અટલ અને અખંડરૂપે ચાલુ રહેવો જોઈએ.

પરિશિષ્ટ ભાવ — ‘મયા તતમિદં સર્વમ્’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે બરફમાં પાણીની જેમ સંસારમાં સત્તા (‘છે’) — રૂપથી એક સમ, શાન્ત, સદ્ધન, ચિદ્ધન, આનંદધન પરમાત્મતત્ત્વ પરિપૂર્ણ છે. જેનો પ્રતિક્ષણ અભાવ થઈ રહ્યો છે, તે સંસારની સ્વતંત્ર સત્તા છે જ નહીં. અજ્ઞાનના કારણે જે સત્તા સંસારમાં પ્રતીત થઈ રહી છે, તે પણ પરમાત્મતત્ત્વને કારણે જ છે. જ્યારે બધામાં એક અવિભક્ત સત્તા (‘છે’) જ પરિપૂર્ણ છે તો પછી તેમાં હું, તું, આ અને તે — આ વિભાગ કઈ રીતે થઈ શકે છે ? અહંતા અને મમતા કઈ રીતે થઈ શકે ? રાગ-દ્વેષ કઈ રીતે થઈ શકે ? જેમની સત્તા જ નથી, તેને મિટાવવાનો પ્રયાસ પણ કઈ રીતે થઈ શકે ?

ભગવાને ‘મત્સ્થાનિ સર્વભૂતાનિ’ ના માટે ‘ન ચ મત્સ્થાનિ ભૂતાનિ’ પદ કહ્યાં છે અને ‘મયા તતમિદં સર્વ જગદવ્યક્તમૂર્તિના’ ને માટે ‘ન ચાહં તેષ્વવસ્થિતઃ’ પદ કહ્યાં છે. જ્યાં સુધી સાધકમાં એવો ભાવ છે કે પરમાત્મા અને સંસાર બે છે, ત્યાં સુધી તેણે એવું સમજવું જોઈએ કે પરમાત્મામાં સંસાર છે અને સંસારમાં પરમાત્મા છે (ગીતા — ૬/૩૦). પરંતુ જ્યારે બેનો ભાવ ન હોય, ત્યારે ન પરમાત્મામાં સંસાર છે અને ન સંસારમાં પરમાત્મા છે.

જીવે જ સંસારને સ્વતંત્ર સત્તા આપી છે — ‘યયેદં ધાર્યતે જગત્’ (ગીતા-૭/૫) સંસારની સ્વતંત્ર સત્તા અહંતા, મમતા અને કામનાને કારણે જ છે. તેથી જ્યાં સુધી અહંતા, મમતા અને કામના છે, ત્યાં સુધી (સાધકની દૃષ્ટિમાં) પરમાત્મામાં સંસાર છે અને સંસારમાં પરમાત્મા છે. પરંતુ અહંતા, મમતા મટી ગયા પછી (સિદ્ધની દૃષ્ટિમાં) ન પરમાત્મામાં સંસાર છે, ન સંસારમાં પરમાત્મા છે અર્થાત્ પરમાત્મા જ પરમાત્મા છે — ‘વાસુદેવઃ સર્વમ્’.

પરમાત્મામાં સંસાર છે, સંસારમાં પરમાત્મા છે — આ ‘જ્ઞાન’ છે અને ન પરમાત્મામાં સંસાર છે અને ન સંસારમાં પરમાત્મા છે અર્થાત્ પરમાત્મા સિવાય કંઈ જ નથી — આ ‘વિજ્ઞાન’ છે.

શ્રીમદ્ભાગવતમાં આવ્યું છે કે જ્યાં સુધી સાધકની દૃષ્ટિમાં જગતની સ્વતંત્ર સત્તા છે, ત્યાં સુધી તે પોતાના વર્તાવ દ્વારા પ્રાણીઓમાં ભગવદ્બુદ્ધિ રાખી ઉપાસના કરે.^૧ પરંતુ જ્યારે તેની દૃષ્ટિમાં જગતની સત્તા ન રહે અર્થાત્ માત્ર ભગવાન જ રહી જાય, ત્યારે ‘સર્વ કંઈ ભગવાન જ છે’ — આ ચિન્તનથી પણ ઉપરામ થઈ જાય.^૨

૧. યાવત્ સર્વેષુ ભૂતેષુ મદ્ભાવો નોપજાયતે । તાવદેવમુપાસીત વાઙ્મનઃકાયવૃત્તિભિઃ ॥

(શ્રીમદ્ ભા૦ ૧૧/૨૮/૧૭)

‘જ્યાં સુધી સંપૂર્ણ પ્રાણીઓમાં મારો ભાવ અર્થાત્ ‘સર્વ કંઈ પરમાત્મા જ છે’ એવો વાસ્તવિક ભાવ ન થવા લાગે, ત્યાં સુધી આ પ્રમાણે મન, વાણી અને શરીરની બધી જ વૃત્તિઓ (વર્તાવ)થી મારી ઉપાસના કરતો રહે.’

૨. સર્વ બ્રહ્માત્મકં તસ્ય વિદ્યાઽડત્મમનીષયા । પરિપશ્યન્નુપરમેત્ સર્વતો મુક્તસંશયઃ ॥

(શ્રીમદ્ ભા૦ ૧૧/૨૮/૧૮)

‘ભૂતભૂત્ત્વ ય ભૂતસ્થો મમાત્મા ભૂતભાવનઃ’ – ભગવાન સંપૂર્ણ પ્રાણીઓને ઉત્પન્ન કરે છે – ‘અહં સર્વસ્ય પ્રભવઃ’ (ગીતા – ૧૦/૮), ‘અહં કૃત્સ્નસ્ય જગતઃ પ્રભવઃ’ (ગીતા – ૭/૬). એ પ્રાણીઓનું ભરણ-પોષણ પણ ભગવાન જ કરે છે – ‘યો લોકત્રયમાવિશ્ય બિભર્ત્યવ્યય ઈશ્વરઃ’ (ગીતા – ૧૫/૧૭). સંપૂર્ણ પ્રાણીઓને ઉત્પન્ન કરીને તથા તેમનું ભરણ-પોષણ કરતા હોવા છતાં પણ ભગવાન તેમનામાં લિપ્ત, આસક્ત થતા નથી, તેમના આશ્રિત થતા નથી. ભગવાન તે પ્રાણીઓમાં સ્થિત નથી; તેથી તે પ્રાણીઓ અને પદાર્થોમાં આસક્ત થવાથી ભગવાનની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

વાસ્તવમાં એક ચિન્મય સત્તા સિવાય જડતાની સત્તા છે જ નહીં – ‘નાસતો વિદ્યતે ભાવો નાભાવો વિદ્યતે સતઃ’ (ગીતા-૨/૧૬). જડતા – (સંસાર)ની સત્તા, મહત્તા અને સંબંધ ફક્ત કામના – (ભોગેષ્ણ) ને કારણે જ છે. તેથી જ્યાં સુધી સુખની ઈચ્છા છે, ત્યાં સુધી જ આ સંસાર છે.

જે પરમાત્મામાં સંસારને જુએ છે અર્થાત્ સંસારને પરમાત્મારૂપે ન જોઈને સંસારરૂપે (જડ) જુએ છે, તેઓ નાસ્તિક હોય છે, પરંતુ જેઓ સંસારમાં પરમાત્માને જુએ છે અર્થાત્ સંસારને સંસારરૂપે ન જોઈને પરમાત્મારૂપે (ચિન્મય) જુએ છે, તેઓ આસ્તિક હોય છે.

—■—

સંબંધ – હવે ભગવાન પાછળના બે શ્લોકોમાં કહેલી વાતોને દૃષ્ટાંત દ્વારા સ્પષ્ટ કરે છે.

યથાકાશસ્થિતો નિત્યં વાયુઃ સર્વત્રગો મહાન્ ।

તથા સર્વાણિ ભૂતાનિ મત્સ્થાનીત્યુપધારય ॥ ૬ ॥

યથા	= જેમ (આકાશમાંથી ઉદ્ભવેલો)	વાયુઃ	= વાયુ	સર્વાણિ	= સઘળાં
સર્વત્રગઃ	= સર્વ બાજુએ વિચરનાર	નિત્યમ્	= નિત્ય જ	ભૂતાનિ	= પ્રાણીઓ
મહાન્	= મહાન	આકાશ-	= આકાશમાં જ	મત્સ્થાનિ	= મારામાં સ્થિત રહે છે
		સ્થિતઃ	= સ્થિત રહે છે,	ઈતિ	= એવું તું
		તથા	= એ જ રીતે	ઉપધારય	= સમજી લે.

ટીકા – ‘યથાકાશસ્થિતો નિત્યં વાયુઃ સર્વત્રગો મહાન્’ – જેવી રીતે સર્વ જગાએ વિચરવાવાળો મહાન વાયુ હંમેશાં આકાશમાં સ્થિત રહે છે અર્થાત્ તે ક્યાંક નિઃસ્પંદનરૂપે રહે છે, ક્યાંક સામાન્યરૂપે ક્રિયાશીલ રહે છે, ક્યાંક મોટા વેગથી ચાલે છે વગેરે, પરંતુ કોઈ પણ રૂપે વિચરવાવાળો વાયુ આકાશથી અલગ નથી થઈ શકતો. તે વાયુ ક્યાંક રોકાયેલ માલૂમ પડશે અને ક્યાંક ચાલતો માલૂમ પડશે, તોપણ તે આકાશમાં જ રહેશે. આકાશને છોડીને તે ક્યાંય રહી જ નથી શકતો. તેવી જ રીતે ત્રણે લોકોમાં અને ચૌદ ભુવનોમાં વિચરનારા સ્થાવર-જંગમ સઘળાં પ્રાણીઓ મારામાં જ સ્થિત રહે છે – ‘તથા સર્વાણિ ભૂતાનિ મત્સ્થાનિ.’

ભગવાને ચોથા શ્લોકથી છઠ્ઠા શ્લોક સુધી ત્રણ વાર ‘મત્સ્થાનિ’ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. એનું તાત્પર્ય એ થયું કે આ સઘળાં પ્રાણીઓ મારામાં જ સ્થિત છે. મને છોડીને

એ ક્યાંય જઈ શકતાં જ નથી. આ પ્રાણીઓ પ્રકૃતિ અને પ્રકૃતિમાં કાર્ય શરીર વગેરેની સાથે ગમે તેટલો ઘનિષ્ઠ સંબંધ માની લે, તોપણ તેઓ પ્રકૃતિ અને તેના કાર્ય સાથે એક થઈ શકતાં જ નથી; અને પોતાને મારાથી ગમે તેટલાં અલગ માની લે, તોપણ તેઓ મારાથી અલગ થઈ શકતાં જ નથી.

વાયુને આકાશમાં નિત્ય સ્થિત બતાવવાનું તાત્પર્ય એ છે કે વાયુ આકાશથી કદી અલગ થઈ જ નથી શકતો. વાયુમાં એ કિયિંત્રમાત્ર પણ શક્તિ નથી કે તે આકાશથી અલગ થઈ જાય; કેમકે આકાશની સાથે તેનો નિત્યનિરંતર ઘનિષ્ઠ સંબંધ અર્થાત્ અભિન્નતા છે. વાયુ આકાશનું કાર્ય છે અને કાર્યની કારણની સાથે અભિન્નતા હોય છે. કાર્યને કેવળ કાર્યની દૃષ્ટિએ જોતાં કારણથી ભિન્ન દેખાય છે; પરંતુ કારણથી કાર્યની અલગ સત્તા નથી હોતી. જે સમયે કાર્ય કારણમાં લીન રહે છે, તે સમયે કાર્ય કારણમાં

‘પૂર્વોક્ત સાધના કરવાવાળા ભક્તનો ‘સર્વ કાંઈ પરમાત્માસ્વરૂપ જ છે’ એવો નિશ્ચય થઈ જાય છે. પછી તે આ અધ્યાત્મવિદ્યા (બ્રહ્મવિદ્યા) દ્વારા બધી રીતે સંશયરહિત થઈને સર્વત્ર પરમાત્માને સારી રીતે જોતો રહીને ઉપરામ થઈ જાય અર્થાત્ ‘સર્વ કાંઈ પરમાત્મા જ છે’ આ ચિન્તન પણ ન રહે, બલ્કે સાક્ષાત્ તેને પરમાત્મા જ દેખાવા લાગે.’

પ્રાગભાવરૂપે અર્થાત્ અપ્રગટરૂપે રહે છે, ઉત્પન્ન થતાં કાર્ય ભાવરૂપે અર્થાત્ પ્રગટરૂપે રહે છે અને લીન થતાં કાર્ય પ્રધ્વંસાભાવરૂપે અર્થાત્ કારણરૂપે રહે છે. કાર્યનો પ્રધ્વંસાભાવ નિત્ય રહે છે, તેનો કદી અભાવ નથી થતો; કેમકે તે કારણરૂપ જ બની જાય છે. આ પ્રમાણે વાયુ આકાશથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, આકાશમાં જ સ્થિત રહે છે અને આકાશમાં જ લીન થઈ જાય છે અર્થાત્ વાયુની સ્વતંત્ર સત્તા ન રહીને આકાશ જ રહી જાય છે. એવી જ રીતે આ જીવાત્મા પરમાત્માથી જ પ્રગટ થાય છે, પરમાત્મામાં જ સ્થિત રહે છે અને પરમાત્મામાં જ લીન થઈ જાય છે અર્થાત્ જીવાત્માની સ્વતંત્ર સત્તા ન રહીને કેવળ પરમાત્મા જ રહી જાય છે.

જેવી રીતે વાયુ ગતિશીલ હોય છે અર્થાત્ સર્વ જગાએ વિચરે છે, તેવી રીતે આ જીવાત્મા ગતિશીલ નથી હોતો. પરંતુ જ્યારે એ ગતિશીલ પ્રકૃતિના કાર્ય શરીરની સાથે તાદાત્મ્ય (હું-મારાપણું) કરી લે છે, ત્યારે શરીરની ગતિ તેને પોતાની ગતિ દેખાવા લાગી જાય છે. ગતિશીલતા દેખાવા છતાં પણ એ નિત્ય નિરંતર પરમાત્મામાં જ સ્થિત રહે છે. એટલા માટે બીજા અધ્યાયના ચોવીસમા શ્લોકમાં ભગવાને જીવાત્માને નિત્ય, સર્વગત, સ્થાણુ, અચલ અને સનાતન કહ્યો છે. અહીં શરીરની ગતિશીલતાને કારણે તેને ‘સર્વગત’ બતાવ્યો છે અર્થાત્ એ સર્વ જગાએ વિચરવાવાળો દેખાતો હોવા છતાં પણ સ્થાણુ અને અચલ છે. એ સ્થિર સ્વભાવવાળો છે. એનામાં હલન-ચલનની ક્રિયા નથી. એટલા માટે ભગવાન અહીં કહી રહ્યા છે કે બધાં પ્રાણીઓ અટલરૂપે નિત્યનિરંતર મારામાં જ સ્થિત છે.

તાત્પર્ય એ થયું કે ત્રણે લોક અને ચૌદ ભુવનોમાં વિચરનારા જીવોની પરમાત્માથી ભિન્ન કિંચિત્માત્ર પણ સ્વતંત્ર સત્તા નથી અને હોઈ શકતી પણ નથી અર્થાત્ બધી યોનિઓમાં ફરતા રહેવા છતાં પણ તેઓ નિત્યનિરંતર પરમાત્માના સચ્ચિદાનંદધનસ્વરૂપમાં જ સ્થિત રહે છે. પરંતુ પ્રકૃતિના કાર્યની સાથે પોતાનો સંબંધ માનવાથી તેનો અનુભવ નથી થઈ રહ્યો. જો આ મનુષ્યો શરીર સાથે તાદાત્મ્ય ન કરે કે હું-મારાપણું ન કરે તો તેમને અસીમ આનંદનો અનુભવ થઈ જાય. એટલા માટે મનુષ્યમાત્રને ચેતવણી આપવા માટે અહીં ભગવાન કહે છે કે તમે મારામાં નિત્યનિરંતર સ્થિત થાઓ, પછી મારી પ્રાપ્તિમાં પરિશ્રમ અને વિલંબ કઈ વાતનો? મારામાં પોતાની સ્થિતિ ન માનવાથી અને ન જાણવાથી જ મારાથી અંતર પ્રતીત થઈ રહ્યું છે.

‘ઈતિ ઉપધારય’ – આ વાત તમે વિશેષતાથી ધારણ કરી લો, માની લો કે ચાહે સર્ગ (સૃષ્ટિ)નો સમય હોય

કે ચાહે પ્રલયનો સમય હોય, અનંત બ્રહ્માંડોનાં સઘળાં પ્રાણીઓ સર્વથા મારામાં જ રહે છે; મારાથી અલગ તેમની સ્થિતિ કદી થઈ જ નથી શકતી. આવું દૃઢતાથી માની લેતાં પ્રકૃતિના કાર્યથી વિમુખતા થઈ જશે અને વાસ્તવિક તત્ત્વનો અનુભવ થઈ જશે.

આ વાસ્તવિક તત્ત્વનો અનુભવ કરવાને માટે સાધક દૃઢતાથી એમ માની લે કે જે સર્વ સ્થળ, કાળ, વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરે કોઈ પણ મારું નથી અને હું તેઓનો નથી.

વિશેષ વાત

તમામ જીવો ભગવાનમાં જ સ્થિત રહે છે. ભગવાનમાં સ્થિત રહેવા છતાં પણ જીવોનાં શરીરોમાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયનો ક્રમ ચાલતો રહે છે; કેમકે બધાં જ શરીરો પરિવર્તનશીલ છે અને આ જીવ પોતે અપરિવર્તનશીલ છે. આ જીવની પરમાત્માની સાથે તાત્ત્વિક એકતા છે. પરંતુ જ્યારે આ જીવ પરમાત્માથી વિમુખ થઈને શરીરની સાથે પોતાની એકતા માની લે છે, ત્યારે તેને ‘હું’પણાની સ્વતંત્ર સત્તાનું ભાન થવા લાગે છે કે ‘હું શરીર છું’. આ ‘હું’પણામાં એક તો પરમાત્માનો અંશ છે અને એક પ્રકૃતિનો અંશ છે – આ જીવનું સ્વરૂપ થયું. જીવ અંશ તો છે પરમાત્માનો પરંતુ પકડી લે છે પ્રકૃતિના અંશને!

આ ‘હું’પણામાં જે પ્રકૃતિનો અંશ છે, તે આપમેળે જ પ્રકૃતિની તરફ ખેંચાય છે. પરંતુ પ્રકૃતિના અંશની સાથે તાદાત્મ્ય થવાથી પરમાત્માનો અંશ જીવ એ ખેંચાણને પોતાનું ખેંચાણ માની લે છે અને ‘મને સુખ મળી જાય, ધન મળી જાય, ભોગ મળી જાય’ – એવો ભાવ કરી લે છે. એવો ભાવ કરવાથી તે પરમાત્માથી વિશેષ વિમુખ થઈ જાય છે. તેમાં ‘સંસારનું સુખ હરહંમેશ રહે; પદાર્થોનો સંયોગ હરહંમેશ રહે; આ શરીર મારી સાથે અને હું શરીરની સાથે સદા રહું’ – એવી ઈચ્છા રહે છે, એ ઈચ્છા વાસ્તવમાં પરમાત્માની સાથે રહેવાની છે; કેમકે તેનો નિત્યસંબંધ તો પરમાત્મા સાથે જ છે.

જીવ શરીરની સાથે જમે તેટલો પણ એક-જેવો થઈ જાય, પરંતુ પરમાત્માના તરફ તેનું આકર્ષણ કદી દૂર થતું નથી. ‘હું નિત્યનિરંતર રહું, સદા રહું, સદા સુખી રહું તથા મને સર્વોપરી સુખ મળે.’ – આવી જે ઈચ્છા છે તે પરમાત્મા તરફનું ખેંચાણ જ છે. પરંતુ તેનાથી ભૂલ એ થાય છે કે તે (જડઅંશના પ્રાધાન્યથી) આ સર્વોપરી સુખને જડ દ્વારા જ પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા કરે છે. તે ભૂલથી એ સુખને ચાહવા લાગે છે, જે સુખ ઉપર તેનો અધિકાર નથી. જો તે

સજાગ અને સાવધાન થઈ જાય અને ‘ભોગોમાં કોઈ સુખ નથી, આજ સુધી ભોગો સાથે કોઈ જાતનો પણ સંયોગ રહ્યો નથી, અને રહેવાનો સંભવ પણ નથી’ — એવું સમજી લે, તો સાંસારિક સંયોગજન્ય સુખની ઈચ્છા દૂર થઈ જશે અને વાસ્તવિક, સર્વોપરી તથા નિત્ય રહેવાવાળા સુખની ઈચ્છા

(કે જે આવશ્યકતા છે) જાગ્રત થઈ જશે. આ આવશ્યકતા જેમજેમ જાગ્રત થશે, તેમ ને તેમ નાશવાન પદાર્થોથી વિમુખતા થતી જશે. નાશવાન પદાર્થોથી સર્વથા વિમુખતા થતાં ‘મારી સ્થિતિ તો અનાદિકાળથી પરમાત્મામાં જ છે’ — એનો અનુભવ થઈ જશે.

પરિશિષ્ટ ભાવ — જેમ વાયુ આકાશથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, આકાશમાં જ સ્થિત રહે છે તથા આકાશમાં જ લીન થઈ જાય છે અર્થાત્ આકાશને છોડીને વાયુની સ્વતંત્ર સત્તા છે જ નહીં, એ જ રીતે બધાં જ પ્રાણીઓ ભગવાનથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, ભગવાનમાં જ સ્થિત રહે છે અને ભગવાનમાં જ લીન થઈ જાય છે અર્થાત્ ભગવાનને છોડીને પ્રાણીઓની સ્વતંત્ર સત્તા છે જ નહીં — આ વાતનો સાધક દંઢતાપૂર્વક સ્વીકાર કરી લે તો તેને ‘સર્વ કાંઈ ભગવાન જ છે’ એવા વાસ્તવિક તત્ત્વનો અનુભવ થઈ જશે.

આ શ્લોકને સમજવા માટે કાર્ય-કારણભાવ જેમ યોગ્ય રીતે જયે છે, તેમ વિવર્તવાદ યોગ્ય રીતે જયતો નથી. ‘વિવર્ત’ નો અર્થ છે — વિરુદ્ધ વર્તાવ. જે છે નહીં અને દેખાય છે, જેમ કે દોરડામાં સાપ દેખાવો — આ વિવર્તવાદ છે. વિવર્તવાદમાં બે સત્તા હોવી આવશ્યક છે; જેમ કે — દોરડું અને તેમાં દેખાતો સાપ — બન્નેની અલગ-અલગ (વ્યાવહારિક અને પ્રાતિભાસિક) સત્તા છે. પરંતુ ગીતાના આ શ્લોકમાં આકાશ અને વાયુનું દૃષ્ટાંત આપવામાં આવ્યું છે, જે બન્ને એક જ (વ્યાવહારિક) સત્તા છે. તાત્પર્ય એ છે કે દોરડામાં સાપની જેમ આકાશમાં વાયુ અધ્યસ્થ (આરોપિત) નથી અથવા આકાશમાં વાયુની પ્રતીતિ માત્ર નથી, બલકે વાયુ આકાશનું કાર્ય છે. કાર્યની કારણ સાથે અભિન્નતા હોય છે અર્થાત્ કાર્ય અને કારણની એક સત્તા હોય છે; જેમ કે — સોનું અને તેનું કાર્ય દાગીના — બન્નેની એક સત્તા છે. તેથી જેમ સોનું અને દાગીના — બન્નેમાં તત્ત્વથી એક સોનું — જ — સોનું છે, એ જ રીતે પરમાત્મા અને સંપૂર્ણ પ્રાણી — બન્નેમાં તત્ત્વથી એક પરમાત્મા — જ — પરમાત્મા છે. આ જ વાતને ગીતાએ ‘વાસુદેવઃ સર્વમ્’ (૭/૧૮) અને ‘સદસચ્ચાહમ્’ (૮/૧૮) પદો દ્વારા કહી છે, જે ગીતાનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત છે. વિવર્તવાદ સિદ્ધાન્ત નથી, બલકે સંસારમાં સત્યબુદ્ધિ હટાવવાનું એક સાધન છે.

જો વાયુ સ્પન્દિત થાય તો વાયુમાં આકાશ છે અને આકાશમાં વાયુ છે. જો વાયુ સ્પન્દિત ન થાય તો ન વાયુમાં આકાશ છે, ન આકાશમાં વાયુ છે અર્થાત્ આકાશ જ આકાશ છે. બીજા શબ્દોમાં, જ્યાં સુધી વાયુની સ્વતંત્ર સત્તાની માન્યતા છે, ત્યાં સુધી આકાશમાં વાયુ અને વાયુમાં આકાશ છે. પરંતુ તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો ન આકાશમાં વાયુ છે, ન વાયુમાં આકાશ છે અર્થાત્ આકાશ — જ — આકાશ છે. એ જ રીતે તાત્ત્વિક દૃષ્ટિથી ન પરમાત્મામાં પ્રાણી છે અને ન પ્રાણીઓમાં પરમાત્મા છે અર્થાત્ પરમાત્મા-જ-પરમાત્મા છે (ગીતા — આ જ અધ્યાયનો ચોથો-પાંચમો શ્લોક)

આ શ્લોકમાં વાયુને માટે બે પદ આપ્યાં છે — ‘સર્વત્રગઃ’ અને ‘મહાન્’. આથી એવું સમજવું જોઈએ કે જીવાત્મા પણ સંસારની દૃષ્ટિથી (પ્રકૃતિના સંબંધથી) ચોરાસી લાખ યોનિઓ, ત્રણ લોક, ચૌદ ભુવન વગેરેમાં ફરતો હોવાને કારણે ‘સર્વત્રગઃ’ છે. ‘મહાન્’ પદથી અનંત બ્રહ્માંડોના બધા જીવો (જીવ-સમુદાય) સમજવા જોઈએ. જેમ વાયુ નિત્ય આકાશમાં સ્થિત રહે છે અર્થાત્ વાયુનો આકાશ સાથે નિત્ય સંબંધ છે, એવો જ જીવાત્માનો પરમાત્મા સાથે નિત્ય સંબંધ (નિત્યયોગ) છે.

—■—

સંબંધ — પૂર્વશ્લોકમાં ભગવાને સઘળાં પ્રાણીઓની સ્થિતિ પોતાનામાં બતાવી, પરંતુ તેઓના મહાસર્ગ અને મહાપ્રલયનું વર્ણન કરવાનું બાકી રહી ગયું. આથી તેનું વર્ણન આગળના બે શ્લોકોમાં કરે છે.

સર્વભૂતાનિ કૌન્તેય પ્રકૃતિં યાન્તિ મામિકામ્ ।

કલ્પક્ષયે પુનસ્તાનિ કલ્પાદૌ વિસૃજામ્યહમ્ ॥ ૭ ॥

કૌન્તેય = હે કુન્તીનંદન!
કલ્પક્ષયે = કલ્પોનો
ક્ષય થતાં

(મહાપ્રલયના સમયે)
સર્વભૂતાનિ = બધાં પ્રાણીઓ
મામિકામ્ = મારી

પ્રકૃતિમ્ = પ્રકૃતિને
યાન્તિ = પામે છે
(અને)

કલ્પાદૌ	= કલ્પોના આરંભે (મહાસર્ગના સમયે)	તાનિ	= એમને	પુનઃ	= ફરી
		અહમ્	= હું	વિસૃજામિ	= સર્જું છું.

ટીકા — ‘સર્વભૂતાનિ કૌન્તેય પ્રકૃતિં યાન્તિ મામિકાં કલ્પક્ષયે’ — સઘળાં પ્રાણીઓ મારા જ અંશ છે અને સદા મારામાં જ સ્થિત રહેવાવાળા છે. પરંતુ તેઓ પ્રકૃતિનાં કાર્ય શરીર વગેરેની સાથે તાદાત્મ્ય (હું-મારાપણાનો સંબંધ) કરીને જે કંઈ પણ કર્મ કરે છે, તે કર્મો તથા તેમનાં ફળોની સાથે તેમનો સંબંધ જોડાતો જાય છે, જેનાથી તેઓ વારંવાર જન્મતાં-મરતાં રહે છે. જ્યારે મહાપ્રલયનો સમય આવે છે (જેમાં બ્રહ્માજી સો વર્ષનું આયુષ્ય પૂરું થતાં લીન થઈ જાય છે), તે સમયે પ્રકૃતિને પરવશ થયેલાં તે સઘળાં પ્રાણીઓ પ્રકૃતિજન્ય સંબંધને લીધે અર્થાત્ પોતપોતાનાં કર્મોને લીધે મારી પ્રકૃતિમાં લીન થઈ જાય છે.

મહાસર્ગને સમયે પ્રાણીઓનો જે સ્વભાવ હોય છે, તે જ સ્વભાવને લઈને તેઓ મહાપ્રલયમાં લીન થાય છે.

‘પુનસ્તાનિ કલ્પાદૌ વિસૃજામ્યહમ્’ — મહાપ્રલયને સમયે પોતપોતાનાં કર્મોને લઈને પ્રકૃતિમાં લીન થયેલાં પ્રાણીઓનાં કર્મ જ્યારે પરિપક્વ થઈને ફળ આપવાને માટે ઉન્મુખ થઈ જાય છે, ત્યારે પ્રભુના મનમાં ‘બહુ સ્યાં પ્રજાયેય’ એવો સંકલ્પ થઈ જાય છે. આ જ મહાસર્ગનો આરંભ છે. આને જ આઠમા અધ્યાયના ત્રીજા શ્લોકમાં કહ્યું છે — ‘ભૂતભાવોદ્ભવકરો વિસર્ગઃ કર્મસંશિતઃ’ અર્થાત્ સઘળાં પ્રાણીઓનું જે હોવાપણું છે, તેને પ્રગટ કરવાને માટે ભગવાનનો જે સંકલ્પ છે, તે જ વિસર્ગ (ત્યાગ) છે અને તે જ આદિકર્મ છે. ચૌદમા અધ્યાયમાં એને જ ‘ગર્ભ દધામ્યહમ્’ (અ. ૧૪/૩) અને ‘અહં બીજપ્રદઃ પિતા’ (અ. ૧૪/૪) કહ્યું છે.

તાત્પર્ય એ થયું કે કલ્પોના આદિમાં અર્થાત્ મહાસર્ગના આદિમાં બ્રહ્માજીના પ્રગટ થતાં હું ફરીથી પ્રકૃતિમાં લીન થયેલા, પ્રકૃતિને પરવશ થયેલા, એ જીવોનો તેઓનાં કર્મો અનુસાર તે તે યોનિઓ (શરીર)ની સાથે વિશેષ સંબંધ કરાવી દઉં છું — આ મારું તેઓને રચવાનું છે. આને જ ભગવાને ચોથા અધ્યાયના તેરમા શ્લોકમાં કહ્યું છે — ‘ચાતુર્વર્ણ્ય મયા સૃષ્ટં ગુણકર્મવિભાગશઃ’ અર્થાત્ મારા દ્વારા ગુણો અને કર્મોના વિભાગપૂર્વક ચારેય વર્ણોની રચના કરવામાં આવી છે.

બ્રહ્માજીના એક દિવસનું નામ ‘કલ્પ’ છે, જે

માનવીના એક હજાર ચતુર્યુગનો થાય છે. એટલા જ સમયની બ્રહ્માજીની એક રાત્રિ હોય છે. આ હિસાબે બ્રહ્માજીનું આયુષ્ય સો વર્ષનું થાય છે. બ્રહ્માજીનું આયુષ્ય સમાપ્ત થતાં, જ્યારે બ્રહ્માજી લીન થઈ જાય છે, તે મહાપ્રલયને અહીં ‘કલ્પક્ષયે’ પદથી કહેવામાં આવ્યો છે. જ્યારે બ્રહ્માજી ફરીથી પ્રગટ થાય છે, તે મહાસર્ગને અહીં ‘કલ્પાદૌ’ પદથી કહેવામાં આવ્યો છે.

અહીં ‘સર્વભૂતાનિ પ્રકૃતિં યાન્તિ’ મહાપ્રલયમાં તો જીવો પોતે જ પ્રકૃતિને પ્રાપ્ત થાય છે અને ‘તાનિ કલ્પાદૌ વિસૃજામિ’ મહાસર્ગના આદિમાં હું તેઓની રચના કરું છું — આ બે પ્રકારની ક્રિયાઓ આપવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ક્રિયાશીલ હોવાથી પ્રકૃતિ પોતે જ લયની તરફ જાય છે અર્થાત્ ક્રિયા કરતાં-કરતાં થાક લાગે તો પ્રકૃતિનો પરમાત્મામાં લય થાય છે. એવી પ્રકૃતિની સાથે સંબંધ રાખવાથી મહાપ્રલયને સમયે પ્રાણીઓ પણ પોતે પ્રકૃતિમાં લીન થઈ જાય છે અને પ્રકૃતિ પરમાત્મામાં લીન થઈ જાય છે. મહાસર્ગના આદિમાં તેઓનાં પરિપક્વ કર્મોનાં ફળ આપીને તેઓને શુદ્ધ કરવાને માટે હું તેઓનાં શરીરોની રચના કરું છું. રચના એ જ પ્રાણીઓની કરું છું કે જેઓ પ્રકૃતિને પરવશ થાય છે. જેવી રીતે મકાનનું નિર્માણ તો કરવામાં આવે છે, પરંતુ તે ધીરે-ધીરે આપમેળે જ પડી જાય છે, એવી જ રીતે સૃષ્ટિની રચના તો ભગવાન કરે છે, પરંતુ પ્રલય આપમેળે જ થાય છે. આથી સિદ્ધ થયું કે પ્રકૃતિના કાર્ય (સંસાર-શરીર)ની રચનામાં તો ભગવાનનો હાથ હોય છે; પરંતુ પ્રકૃતિનું કાર્ય દ્વાસની તરફ આપમેળે જ જાય છે. એવી જ રીતે ભગવાનનો અંશ હોવાને કારણે જીવ આપમેળે જ ભગવાનની તરફ, ઉત્થાનની તરફ જાય છે. પરંતુ જ્યારે તે કામના, મમતા અને આસક્તિ કરીને આપમેળે પતન (દ્વાસ)ની તરફ જવાવાળા નાશવાન શરીર-સંસારની સાથે પોતાનો સંબંધ માની લે છે, ત્યારે તે પતનની તરફ ચાલ્યો જાય છે. એટલા માટે મનુષ્યે પોતાના વિવેકને મહત્ત્વ આપીને તત્પરતાથી પોતાનું ઉત્થાન કરવું જોઈએ અર્થાત્ કામના, મમતા અને આસક્તિનો ત્યાગ કરીને કેવળ ભગવાનની જ સન્મુખ થઈ જવું જોઈએ.

પરિશિષ્ટ ભાવ — સૃષ્ટિમાં ત્રણ વાતો મુખ્ય છે — ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય. સાધકની દૃષ્ટિ સંસારની સ્થિતિ તરફ જ રહે છે, તેથી પહેલાં પૂર્વશ્લોકમાં સ્થિતિની વાત કહીને હવે ભગવાન આ શ્લોકમાં ઉત્પત્તિ અને પ્રલયની વાત કહે છે. તાત્પર્ય એ છે કે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય — ત્રણેય સમગ્ર પરમાત્માથી જ થાય છે.

વાસ્તવમાં સંસારની સ્થિતિ છે જ નહીં, બલકે ઉત્પત્તિ અને પ્રલયના પ્રવાહને જ સ્થિતિ કહીએ છીએ. તાત્ત્વિક દૃષ્ટિથી જોઈએ તો સંસારની ઉત્પત્તિ પણ નથી, બલકે પ્રલય-જ-પ્રલય અર્થાત્ અભાવ-જ-અભાવ છે. તેથી સંસારનો પ્રલય, અભાવ અથવા વિયોગ જ મુખ્ય છે — ‘નાસતો વિદ્યતે ભાવઃ’ (ગીતા-૨/૧૬).

—■—

પ્રકૃતિં સ્વામવષ્ટભ્ય વિસૃજામિ પુનઃ પુનઃ ।
ભૂતગ્રામમિમં કૃત્સ્નમવશં પ્રકૃતેર્વશાત્ ॥ ૮ ॥

પ્રકૃતેઃ	= પ્રકૃતિને	કૃત્સ્નમ્	= સંપૂર્ણ	પ્રકૃતિમ્	= પ્રકૃતિને
વશાત્	= વશમાં થવાથી	ભૂતગ્રામમ્	= પ્રાણીસમુદાયની	અવષ્ટભ્ય	= વશમાં કરીને
અવશમ્	= પરતંત્ર થયેલા		(કલ્પોના આદિમાં)	પુનઃ, પુનઃ	= વારંવાર
ઈમમ્	= આ	સ્વામ્	= (હું) મારી	વિસૃજામિ	= રચના કરું છું.

ટીકા — ‘ભૂતગ્રામમિમં કૃત્સ્નમવશં પ્રકૃતેર્વશાત્’ — અહીં ‘પ્રકૃતિ’ શબ્દ વ્યષ્ટિ પ્રકૃતિનો વાચક છે. મહાપ્રલયને સમયે બધાં જ પ્રાણીઓ પોતાની વ્યષ્ટિ પ્રકૃતિ (કારણશરીર)માં લીન થઈ જાય છે, વ્યષ્ટિ પ્રકૃતિ સમષ્ટિ પ્રકૃતિમાં લીન થાય છે અને સમષ્ટિ પ્રકૃતિ પરમાત્મામાં લીન થઈ જાય છે. પરંતુ જ્યારે મહાસર્ગનો સમય આવે છે, ત્યારે જીવોનાં કર્મો ફળ આપવા માટે ઉન્મુખ થઈ જાય છે. ઉન્મુખતાને કારણે ભગવાનમાં ‘બહુ સ્યાં પ્રજાયેય’ (છાન્દોગ્ય. ૬/૨/૩) — એ સંકલ્પ થાય છે, જેનાથી સમષ્ટિ પ્રકૃતિમાં ક્ષોભ (હલચલ) પેદા થઈ જાય છે. જેવી રીતે, દહીંને વલોવવામાં આવે તો તેમાં માખણ અને છાશ — આ બે ચીજો પેદા થઈ જાય છે. માખણ તો ઉપર આવી જાય છે અને છાશ નીચે રહી જાય છે. અહીં માખણ સાત્ત્વિક છે, છાશ તામસ છે અને વલોવવા-રૂપી ક્રિયા રાજસ છે. એવી જ રીતે ભગવાનના સંકલ્પથી પ્રકૃતિમાં ક્ષોભ થયો તો પ્રકૃતિમાંથી સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ — આ ત્રણે ગુણો પેદા થઈ ગયા. આ ત્રણે ગુણોથી સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાળ — આ ત્રણે લોકો પેદા થયા. આ ત્રણે લોકોમાં પણ પોતપોતાના ગુણ, કર્મ અને સ્વભાવથી સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ જીવો પેદા થયા અર્થાત્ કોઈ સત્ત્વપ્રધાન છે, કોઈ રજઃપ્રધાન છે અને કોઈ તમઃપ્રધાન છે.

આ જ મહાસર્ગનું વર્ણન ચૌદમા અધ્યાયના ત્રીજા-ચોથા શ્લોકોમાં પણ કરવામાં આવ્યું છે. ત્યાં પરમાત્માની પ્રકૃતિને ‘મહદ્બ્રહ્મ’ કહેવામાં આવી છે અને પરમાત્માના અંશ જીવોનો પોતપોતાના ગુણ, કર્મ અને સ્વભાવ અનુસાર પ્રકૃતિની સાથે વિશેષ સંબંધ કરાવી દેવાને બીજસ્થાપન કરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે.

આ જીવો મહાપ્રલયને સમયે પ્રકૃતિમાં લીન થયા હતા. તો તત્ત્વતઃ પ્રકૃતિનું કાર્ય પ્રકૃતિમાં લીન થયું હતું અને

પરમાત્માનો અંશ — ચેતનસમુદાય પરમાત્મામાં લીન થયો હતો. પરંતુ એ ચેતનસમુદાય પોતાના ગુણો અને કર્મોના સંસ્કારોને સાથે લઈને જ પરમાત્મામાં લીન થયો હતો, એટલા માટે પરમાત્મામાં લીન થવા છતાં પણ તે મુક્ત ન થયો. જો એ લીન થતાં પહેલાં ગુણોનો ત્યાગ કરી દેત, તો પરમાત્મામાં લીન થઈ જતાં સદાને માટે મુક્ત થઈ જાત, જન્મમરણરૂપી બંધનથી છૂટી જાત. એ ગુણોનો ત્યાગ ન કરવાથી જ તેનો મહાસર્ગના આદિમાં અલગ-અલગ યોનિઓનાં શરીરોની સાથે સંબંધ થઈ જાય છે અર્થાત્ અલગ-અલગ યોનિઓમાં જન્મ થઈ જાય છે.

અલગ-અલગ યોનિઓમાં જન્મ થવામાં આ ચેતન-સમુદાયની વ્યષ્ટિ પ્રકૃતિ અર્થાત્ ગુણ, કર્મ વગેરેથી માનેલા સ્વભાવની પરવશતા જ કારણ છે. આઠમા અધ્યાયના ઓગણીસમા શ્લોકમાં જે પરવશતા બતાવવામાં આવી છે, તે પણ વ્યષ્ટિ પ્રકૃતિની છે. ત્રીજા અધ્યાયના પાંચમા શ્લોકમાં જે અવશતા બતાવવામાં આવી છે, તે જન્મ થયા પછીની પરવશતા છે. એ પરવશતા ત્રણે લોકમાં છે. આ જ પરવશતાનું ચૌદમા અધ્યાયના પાંચમા શ્લોકમાં ગુણોની પરવશતાના રૂપમાં વર્ણન થયું છે.

‘પ્રકૃતિં સ્વામવષ્ટભ્ય’ — પ્રકૃતિ પરમાત્માની એક અનિવર્યનીય અલૌકિક વિલક્ષણ શક્તિ છે. તેને પરમાત્માથી ભિન્ન પણ નથી કહી શકતા અને અભિન્ન પણ નથી કહી શકતા. એવી પોતાની પ્રકૃતિનો સ્વીકાર કરીને પરમાત્મા મહાસર્ગના આદિમાં પ્રકૃતિને પરવશ થયેલા જીવોની રચના કરે છે.

પરમાત્મા પ્રકૃતિને લઈને જ સૃષ્ટિની રચના કરે છે, પ્રકૃતિ વિના નહિ. કારણ કે સૃષ્ટિમાં જે પરિવર્તન થાય છે કે ઉત્પત્તિ-વિનાશ થાય છે, તે બધું પ્રકૃતિમાં જ થાય

છે, ભગવાનમાં નહિ. આથી ભગવાન ક્રિયાશીલ પ્રકૃતિને લઈને જ સૃષ્ટિની રચના કરે છે. તેમાં ભગવાનની કોઈ અસમર્થતા, પરાધીનતા, અભાવ, કમજોરી વગેરે નથી.

જેવી રીતે મનુષ્યના દ્વારા વિભિન્ન કાર્યો થાય છે, તો તેઓ વિભિન્ન કરણ, ઉપકરણ, ઇન્દ્રિયો અને વૃત્તિઓથી થાય છે. પરંતુ આ મનુષ્યની કમજોરી નથી, પણ આ તેનું એ કરણ, ઉપકરણ વગેરે ઉપર આધિપત્ય છે, જેનાથી તે તેમના દ્વારા કર્મ કરાવી લે છે. (હા, મનુષ્યમાં એ ઊણપ છે કે તે એ કર્મોને પોતાનાં અને પોતાને માટેનાં માની લે છે, જેનાથી તે લિપ્ત થઈ જાય છે અર્થાત્ અધિપતિ હોઈને પણ ગુલામ થઈ જાય છે). એવી જ રીતે ભગવાન સૃષ્ટિની રચના કરે છે તો એમનું પ્રકૃતિ ઉપર આધિપત્ય જ સિદ્ધ થાય છે, પરંતુ આધિપત્ય હોવા છતાં પણ ભગવાનમાં લિપ્તતા વગેરે નથી હોતાં.

‘વિસૃજામિ પુનઃ પુનઃ’^૧ – અહીં ‘વિ’ ઉપસર્ગપૂર્વક ‘સૃજામિ’ ક્રિયા આપવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ભગવાન જે જીવોની રચના કરે છે, તેઓ વિવિધ (અનેક પ્રકારનાં) કર્મોવાળા જ હોય છે. એટલા માટે ભગવાન તેઓની વિવિધ પ્રકારે રચના કરે છે અર્થાત્ સ્થાવર-જંગમ, સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ વગેરે ભૌતિક શરીરોમાં પણ કેટલાંક પૃથ્વી-પ્રધાન, કેટલાંક તેજપ્રધાન, કેટલાંક વાયુપ્રધાન વગેરે અનેક પ્રકારનાં શરીર હોય છે, તે બધાંની ભગવાન રચના કરે છે.

અહીં એ વાત સમજવાની છે કે ભગવાન એ જીવોની રચના કરે છે, જે વ્યષ્ટિ પ્રકૃતિની સાથે ‘હું’ અને ‘મારું’ કરીને પ્રકૃતિને વશ થઈ ગયા છે. વ્યષ્ટિ પ્રકૃતિને પરવશ થવાથી જ જીવ સમષ્ટિ પ્રકૃતિને પરવશ થાય છે. પ્રકૃતિને પરવશ ન થવાથી મહાસર્ગમાં તેનો જન્મ નથી થતો.

પરિશિષ્ટ ભાવ – તત્ત્વથી પ્રકૃતિ ભગવાનથી અભિન્ન છે. તેથી વાસ્તવમાં ભગવાનનું સ્વરૂપ પ્રકૃતિસહિત જ છે. ભગવાનને પ્રકૃતિરહિત માનવા એ તેમને એકદેશીય (મર્યાદિત) માનવા જેવું છે, જે સંભવ જ નથી.

‘અવશં પ્રકૃતેર્વશાત્’ – પરા પ્રકૃતિ અર્થાત્ સ્વયં સર્વથા સ્વતંત્ર (સ્વસ્થ) છે. વિજાતીય અપરા પ્રકૃતિની સાથે સંબંધ જોડવાથી જ તે પરતંત્ર (પ્રકૃતિસ્થ) થયો છે, અન્યથા તે પરતંત્ર થઈ શકતો જ નથી. ગુણોનો સંગ થવો એ જ પરતંત્રતા છે – ‘કારણં ગુણસજ્જોડસ્ય સદસદ્યોનિજન્મસુ’ (ગીતા – ૧૩/૨૧).

જે પ્રકૃતિના વશમાં (અવશ) છે, તેવા જ પ્રાણીઓની ભગવાન વારંવાર રચના કરે છે. જે પ્રકૃતિના વશમાં (અવશ) નથી, તેમની રચના થતી નથી – ‘સર્ગેડપિ નોપજાયન્તે પ્રલયે ન વ્યથન્તિ ચ’ (ગીતા – ૧૪/૨).

—■—

સંબંધ – આસક્તિ અને કર્તૃત્વાભિમાનપૂર્વક કર્મ કરવાથી મનુષ્ય કર્મોથી બંધાઈ જાય છે. ભગવાન વારંવાર સૃષ્ટિરચનારૂપી કર્મ કરવાથી પણ શા માટે નથી બંધાતા? એનો ઉત્તર ભગવાન આગળના શ્લોકમાં આપે છે.

ન ચ માં તાનિ કર્માણિ નિબઘ્નન્તિ ધનઞ્જય ।

ઉદાસીનવદાસીનમસક્તં

તેષુ

કર્મસુ ॥ ૯ ॥

ધનઞ્જય	= હે ધનંજય!	અસક્તમ્	= આસક્તિ વિનાના	મામ્	= મુજ પરમાત્માને
તેષુ	= તે	ચ	= અને	તાનિ	= એ
	(સૃષ્ટિ રચના વગેરે)	ઉદાસીનવત્	= ઉદાસીનની જેમ	કર્માણિ	= કર્મો
કર્મસુ	= કર્મોમાં	આસીનમ્	= સ્થિત	ન	= નથી
				નિબઘ્નન્તિ	= બાંધતાં.

ટીકા – ઉદાસીનવદાસીનમસક્તં તેષુ કર્મસુ’ – મહાસર્ગના આદિમાં પ્રકૃતિને પરવશ થયેલાં પ્રાણીઓની તેમનાં કર્મો અનુસાર વિવિધ પ્રકારથી રચનારૂપી જે કર્મ છે, તેમાં મારી આસક્તિ નથી. કારણ કે હું તે કર્મ પ્રત્યે ઉદાસીનની જેમ રહું છું અર્થાત્ પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થતાં

હું હર્ષિત નથી થતો અને તે બધાં પ્રકૃતિમાં લીન થતાં હું ખિન્ન નથી થતો.

અહીં ‘ઉદાસીનવત્’ પદમાં જે ‘વત્’ પ્રત્યય છે, તેનો અર્થ ‘જેમ’ થાય છે; આથી આ પદનો અર્થ થયો – ઉદાસીનની જેમ. ભગવાને પોતાને ઉદાસીનની જેમ શા

૧. અહીં (છઠ્ઠા, સાતમા અને આઠમા શ્લોકમાં) ‘વિસૃજામિ’ પદથી ઉત્પત્તિનું, ‘મત્સ્થાનિ’ પદથી સ્થિતિનું અને ‘પ્રકૃતિં યાન્તિ મામિકાં કલ્પક્ષયે’ પદોથી પ્રલયનું વર્ણન આવી ગયું છે.

માટે કહ્યા? કારણ કે મનુષ્ય તે જ વસ્તુથી ઉદાસીન થાય છે, જે વસ્તુની તે સત્તા માને છે. પરંતુ જે સંસારની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય થાય છે, તેની ભગવાન સિવાય કોઈ સ્વતંત્ર સત્તા જ નથી. એટલા માટે ભગવાન એ સંસારની રચનારૂપી કર્મથી ઉદાસીન તો શું રહે? તેઓ ઉદાસીનની જેમ રહે છે; કેમકે ભગવાનની દૃષ્ટિમાં સંસારની કોઈ સત્તા જ નથી. તાત્પર્ય એ છે કે વાસ્તવમાં આ બધું ભગવાનનું જ સ્વરૂપ છે, તેની સ્વતંત્ર સત્તા જ નથી, તો પોતાના સ્વરૂપથી ભગવાન શું ઉદાસીન રહે? એટલા માટે ભગવાન ઉદાસીનની જેમ છે.

‘ન ચ માં તાનિ કર્મોણિ નિબઘ્નન્તિ’ – પૂર્વશ્લોકમાં ભગવાને કહ્યું કે હું પ્રાણીઓને વારંવાર રચું છું, એ રચના રૂપી કર્મોને જ અહીં ‘તાનિ’ કહેવામાં આવ્યાં છે. તે કર્મો મને નથી બાંધતા, કેમકે તે કર્મો અને તેમનાં ફળોની સાથે

મારો કોઈ સંબંધ નથી. એવું કહીને ભગવાન મનુષ્યમાત્રને કર્મબંધનથી છૂટવાની યુક્તિ બતાવે છે કે જેવી રીતે હું કર્મોમાં આસક્ત ન હોવાથી બંધાતો નથી, એવી જ રીતે તમે લોકો પણ કર્મોમાં અને તેના ફળમાં આસક્ત ન રાખો, તો બધાં કર્મો કરવા છતાં પણ તેનાથી બંધાશો નહિ. જો તમે લોકો કર્મોમાં અને તેમનાં ફળમાં આસક્તિ રાખશો, તો તમે દુઃખી થશો અને વારંવાર જન્મવું-મરવું જ પડશે. કારણ કે કર્મોનો આરંભ અને અંત હોય છે તથા ફળ પણ ઉત્પન્ન થઈને નષ્ટ થઈ જાય છે, પરંતુ કર્મફળની ઇચ્છાને કારણે મનુષ્ય કર્મબંધનમાં પડે છે. એ કેટલી વિચિત્ર વાત છે કે કર્મ અને તેનું ફળ તો નથી રહેતું, પરંતુ (ફલેચ્છાને કારણે) બંધન રહી જાય છે! તેવી જ રીતે વસ્તુ નથી રહેતી, પરંતુ વસ્તુનો સંબંધ (બંધન) રહી જાય છે! સંબંધી નથી રહેતો, પરંતુ તેનો સંબંધ રહી જાય છે! મૂર્ખતાની બલિહારી છે!

પરિશિષ્ટ ભાવ – કર્મોથી મનુષ્ય બંધાય છે (કર્મણા બધ્યતે જન્તુઃ) – આ સાંસારિક દૃષ્ટિથી જ ભગવાન કહે છે કે, હું કર્મોથી બંધાતો નથી, (ગીતા – ચોથા અધ્યાયનો ચૌદમો શ્લોક); કારણ કે મારામાં ન તો કર્મોમાં આસક્તિ છે અને ન ફળમાં આસક્તિ છે અને ન કર્તાભાવ છે. પરંતુ તાત્વિક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો કર્મોની સ્વતંત્ર સત્તા છે જ નહીં! સૃષ્ટિ-રચના-રૂપી કર્મ ભગવાનનું જ સ્વરૂપ છે – ‘તે બ્રહ્મ તદ્વિદુઃ કૃત્સ્નમધ્યાત્મં કર્મ ચાખિલમ્ (ગીતા – ૭/૨૮), ‘ભૂતભાવોદ્ભવકરો વિસગઃ કર્મસન્નિહતઃ’ (ગીતા – ૮/૩). તાત્પર્ય છે કે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય વગેરે જે કાંઈ થઈ રહ્યું છે, તે બધું ભગવાન દ્વારા જ થઈ રહ્યું છે તથા ભગવાનનું જ સ્વરૂપ છે. ઉત્પન્ન કરવાવાળો તથા ઉત્પન્ન થવાવાળો, પાલન કરવાવાળો તથા પાલિત થવાવાળો, નાશ કરવાવાળો તથા નાશ થવાવાળો – આ બધાં એક જ સમગ્ર ભગવાનનાં અંગ (સ્વરૂપ) છે – ‘અહં કૃત્સ્નસ્ય જગતઃ પ્રભવઃ પ્રલયસ્તથા’ (ગીતા – ૭/૬).

સર્વ કાંઈ ભગવાન જ છે, બીજું કોઈ છે જ નહીં, પછી ભગવાન કોનાથી વિરક્ત (ઉદાસીન) થાય? તેથી ભગવાને પોતાને ‘ઉદાસીનવત્’ અર્થાત્ ઉદાસીન જેવા કહ્યા છે.

સંબંધ – પૂર્વશ્લોકમાં આસક્તિનો નિષેધ કરીને હવે ભગવાન કર્તૃત્વાભિમાનનો નિષેધ કરે છે.

મયાધ્યક્ષેણ પ્રકૃતિઃ સૂયતે સચરાચરમ્ ।
હેતુનાનેન કૌન્તેય જગદ્વિપરિવર્તતે ॥ ૧૦ ॥

પ્રકૃતિઃ	= પ્રકૃતિ	આખા જગતને	હેતુના	= હેતુના લીધે જ
મયા	= મારી	સૂયતે	જગત્	= સંસારનું
અધ્યક્ષેણ	= અધ્યક્ષતામાં	કૌન્તેય		(વિવિધ પ્રકારે)
સચરાચરમ્	= ચરાચરસહિત	અનેન	વિપરિવર્તતે	= પરિવર્તન થાય છે.

ટીકા – ‘મયાધ્યક્ષેણ પ્રકૃતિઃ સૂયતે સચરાચરમ્’ મારાથી સત્તાસ્કૂર્તિ પ્રાપ્ત કરીને જ પ્રકૃતિ ચર-અચર, જડચેતન વગેરે ભૌતિક સૃષ્ટિને રચે છે. જેવી રીતે બરફનું જામવું, હીટરનું ગરમ થવું, ટ્રામ અને રેલનું આવવું-જવું, લિફ્ટનું ચડવું-ઉતરવું, હજારો માઈલના અંતરેથી

થવાવાળાં નાટક વગેરેને જોવાં, શરીરની અંદરનું ચિત્ર (એક્સ-રે) લેવું, અલ્પ સમયમાં જ મોટામાં મોટો હિસાબ કરવો વગેરે-વગેરે કાર્યો વિભિન્ન-વિભિન્ન યંત્રો દ્વારા થાય છે. પરંતુ એ બધાં જ યંત્રોમાં શક્તિ વીજળીની જ હોય છે. વીજળીની શક્તિ વિના તે યંત્રો જાતે કામ

કરી જ નથી શક્તાં; કેમકે એ યંત્રોનું વીજળી વિના કોઈ સામર્થ્ય નથી. એવી જ રીતે સંસારમાં જે કંઈ થઈ રહ્યું છે અર્થાત્ અનંત બ્રહ્માંડોનું સર્જન, પાલન અને સંહાર, સ્વર્ગ વગેરે લોકોમાં અને નરકોમાં પાપ-પુણ્યના ફળનો ભોગ, જાતજાતની વિચિત્ર પરિસ્થિતિઓ અને ઘટનાઓ, જાત-જાતની આકૃતિઓ, વેશભૂષા, સ્વભાવ વગેરે જે કંઈ થઈ રહ્યું છે, તે તમામ પ્રકૃતિ દ્વારા જ થઈ રહ્યું છે; પરંતુ વાસ્તવમાં ભગવાનની અધ્યક્ષતા અર્થાત્ સત્તાસ્ફૂર્તિથી જ થઈ રહ્યું છે. ભગવાનની સત્તાસ્ફૂર્તિ વિના પ્રકૃતિ એવાં વિચિત્ર કામો કરી જ નથી શક્તી; કેમકે ભગવાન વિના પ્રકૃતિમાં એવું સ્વતંત્ર સામર્થ્ય જ નથી કે જેનાથી તે આવાં કામો કરી શકે. તાત્પર્ય એ થયું કે જેવી રીતે વીજળીમાં વિવિધ પ્રકારની શક્તિ છે, પરંતુ તે યંત્રો દ્વારા જ પ્રગટ થાય છે, તેવી જ રીતે ભગવાનમાં અનંત શક્તિ છે, પરંતુ તે પ્રકૃતિ દ્વારા જ પ્રગટ થાય છે.

ભગવાન સંસારની રચના પ્રકૃતિને લઈને જ કરે છે; અને પ્રકૃતિ સંસારની રચના ભગવાનની અધ્યક્ષતામાં કરે છે. ‘ભગવાન અધ્યક્ષ છે’ — આ જ કારણથી જગતનું વિવિધ પરિવર્તન થાય છે — ‘હેતુનાનેન જગદ્વિપરિવર્તતે’. તે વિવિધ પરિવર્તન શું છે? જ્યાં સુધી પ્રાણીઓનું પ્રકૃતિ અને પ્રકૃતિનાં કાર્ય શરીરોની સાથે ‘હું’ અને ‘મારાપણું’ ચાલુ રહે છે, ત્યાં સુધી તેઓનું વિવિધ પરિવર્તન થતું જ રહે છે અર્થાત્ ક્યારેક એક લોકમાં તો ક્યારેક બીજા લોકમાં, ક્યારેક એક શરીરમાં તો ક્યારેક બીજા શરીરમાં પરિવર્તન થતું જ રહે છે. તાત્પર્ય એ થયું કે ભગવત્પ્રાપ્તિ વિના એ પ્રાણીઓની ક્યાંય પણ સ્થાયી સ્થિતિ થતી નથી. તેઓ જન્મ-મરણના ચક્કરમાં ધૂમતા જ રહે છે (ગીતા — ૮/૩).

સઘળાં પ્રાણીઓ ભગવાનમાં સ્થિત હોવાથી ભગવાનને પ્રાપ્ત છે, પરંતુ જ્યારે તેઓ પોતાને ભગવાનમાં ન માનીને પ્રકૃતિમાં માની લે છે અર્થાત્ પ્રકૃતિના કાર્યની સાથે ‘હું’ અને ‘મારા’પણાનો સંબંધ માની લે છે, ત્યારે તેઓ પ્રકૃતિને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. પછી ભગવાનની અધ્યક્ષતામાં પ્રકૃતિ

તેઓનાં શરીરો ઉત્પન્ન અને લીન કરતી રહે છે. વાસ્તવમાં જોવામાં આવે તો તે પ્રાણીઓને ઉત્પન્ન અને લીન કરવાની શક્તિ પ્રકૃતિમાં નથી; કેમકે તે જડ છે. જીવ સ્વયં પણ જન્મતો-મરતો નથી; કેમકે તે પરમાત્માનો અંશ હોવાથી અવિનાશી છે, ચેતન છે, નિર્વિકાર છે. પરંતુ પ્રકૃતિજન્ય પદાર્થો સાથે હું-મારાપણાનો સંબંધ જોડીને તેમને પરવશ થઈને જીવને જન્મવું-મરવું પડે છે અર્થાત્ નવાં-નવાં શરીરો ધારણ કરવાં અને છોડવાં પડે છે.

જગત-માત્રની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયની જે ક્રિયા થાય છે, તે પ્રકૃતિથી જ થાય છે, પ્રકૃતિમાં જ થાય છે અને પ્રકૃતિની જ હોય છે. પરંતુ એ પ્રકૃતિને પરમાત્માથી જ સત્તાસ્ફૂર્તિ મળે છે. પરમાત્માથી સત્તાસ્ફૂર્તિ મળવા છતાં પણ પરમાત્મામાં કર્તૃત્વ નથી આવતું. જેવી રીતે, સૂર્યના પ્રકાશમાં બધાં જ પ્રાણીઓ બધાં કર્મો કરે છે અને તેઓનાં કર્મોમાં વિહિત તથા નિષિદ્ધ બધી જાતની ક્રિયાઓ થાય છે. એ કર્મો અનુસાર જ પ્રાણીઓ અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિઓનો અનુભવ કરે છે અર્થાત્ કોઈ સુખી છે તો કોઈ દુઃખી છે, કોઈ ઊંચો છે તો કોઈ નીચો છે, કોઈ એક લોકમાં જાય છે તો કોઈ બીજા લોકમાં જાય છે, કોઈ એક વર્ણાશ્રમમાં જાય છે તો કોઈ બીજા વર્ણાશ્રમમાં જાય છે વગેરે જાતજાતનું પરિવર્તન થાય છે. પરંતુ સૂર્ય અને તેનો પ્રકાશ જેમ છે તેમ જ રહે છે. તેમાં કદી કિંચિત્માત્ર પણ કોઈ પરિવર્તન થતું નથી. એવી જ રીતે સંસારમાં વિવિધ પ્રકારનું પરિવર્તન થઈ રહ્યું છે, પરંતુ પરમાત્મા અને એમનો અંશ જીવાત્મા જેવા છે તેવા જ રહે છે. વાસ્તવમાં પોતાના સ્વરૂપમાં કિંચિત્માત્ર પણ પરિવર્તન નથી થતું, ન થયું છે, ન થશે અને ન થઈ પણ શકે છે. કેવળ પરિવર્તનશીલ સંસારની સાથે પોતાનો સંબંધ માનવાથી અર્થાત્ તાદાત્મ્ય, મમતા અને કામના કરવાથી જ સંસારનું પરિવર્તન પોતાનામાં થઈ રહેલું પ્રતીત થાય છે. જે ભગવાનની અધ્યક્ષતામાં તમામ પરિવર્તન થાય છે, તેની સાથે પ્રાણી પોતાની વાસ્તવિક એકતા માની લે (કે જે સ્વતઃસિદ્ધ છે), તો ભગવાનની સાથે તેનો જે વાસ્તવિક પ્રેમ છે, તે આપમેળે પ્રગટ થઈ જશે.

પરિશિષ્ટ ભાવ — ભગવાનથી સત્તા-સ્ફૂર્તિ મેળવીને જ પ્રકૃતિ ચરાચર સહિત સંપૂર્ણ પ્રાણીઓની રચના કરે છે અર્થાત્ બધું પરિવર્તન પ્રકૃતિમાં જ થાય છે, ભગવાનમાં થતું નથી. જ્યાં સુધી પ્રાણીઓનો પ્રકૃતિ સાથે સંબંધ રહે છે, ત્યાં સુધી પ્રકૃતિની પરવશતાને કારણે તેમનામાં વિવિધ પરિવર્તન થતું રહે છે અર્થાત્ તેમની ક્યાંય પણ સ્થાયી સ્થિતિ થતી નથી, બલ્કે તેઓ જન્મ-મરણના ચક્કરમાં ભટક્યા કરે છે.

પ્રકૃતિ તો પરમાત્માને આધીન રહીને સંપૂર્ણ સૃષ્ટિની રચના કરે છે, પરંતુ જીવ પ્રકૃતિને આધીન થઈને જન્મ-મરણના ચક્કરમાં ભટકે છે. તાત્પર્ય એ છે કે પરમાત્મા તો સ્વતંત્ર છે, પરંતુ તેમનો અંશ જીવાત્મા સુખની ઈચ્છાને કારણે પરતંત્ર થઈ જાય છે.

તત્ત્વથી ભગવાન (શક્તિમાન) અને પ્રકૃતિ (શક્તિ) એક હોવા છતાં પણ મનુષ્યોને સમજાવવાની દૃષ્ટિથી ભગવાન કહે છે કે સૃષ્ટિની રચનામાં પ્રકૃતિનો મુખ્ય હાથ છે. વાસ્તવમાં પ્રકૃતિની કોઈ સ્વતંત્ર સત્તા નથી કે નથી કર્મોની પણ.

જો ભગવાન અને તેમની પ્રકૃતિને અલગ-અલગ જોઈએ તો સંસારનું ઉપાદાન કારણ પ્રકૃતિ છે અને નિમિત્ત કારણ ભગવાન છે; કેમકે સંસારરૂપમાં ભગવાન પરિણત થતા નથી, બલકે પ્રકૃતિ પરિણત થાય છે. પરંતુ ભગવાન અને તેમની પ્રકૃતિને અભિન્ન (એક) જોઈએ (જે ખરેખર એક છે) તો ભગવાન સંસારના અભિન્નનિમિત્તોપાદાન કારણ છે.

સાતમા અધ્યાયના આરંભમાં ભગવાને પરા અને અપરા પ્રકૃતિના સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું છે અને અહીં (નવમા અધ્યાયના આરંભમાં) તેમનાં કાર્યો — (ઉત્પત્તિ — સ્થિતિ — પ્રલય)નું વર્ણન કર્યું છે, જે ભગવાનની લીલા છે. તાત્પર્ય છે કે સાતમા અધ્યાયમાં પરા-અપરાનું વર્ણન મુખ્ય છે અને અહીં પરા-અપરાના માલિક (પરમાત્મા)નું વર્ણન મુખ્ય છે. આ અધ્યાયમાં ભગવાનની લીલા, પ્રભાવ, ઐશ્વર્યનું વિસ્તૃત વર્ણન છે, જેથી સાધકનો ભગવાનમાં પ્રેમ થઈ જાય અને તે મુક્તિથી વંચિત ન રહી જાય.

—■—

સંબંધ — જે નિત્યનિરંતર પોતાના સ્વરૂપમાં જ સ્થિત રહે છે, જેના આશ્રયથી પ્રકૃતિ કાર્યાન્વિત થઈ રહી છે અને સંસારમાત્રનું પરિવર્તન થઈ રહ્યું છે, તે પરમાત્માની તરફ દૃષ્ટિ ન રાખીને વિપરીત વર્તન કરે છે, તેમનું વર્ણન આગળના બે શ્લોકોમાં ભગવાન કરે છે —

અવજાનન્તિ માં મૂઢા માનુષીં તનુમાશ્રિતમ્ ।

પરં ભાવમજાનન્તો મમ ભૂતમહેશ્વરમ્ ॥ ૧૧ ॥

મૂઢા:	= મૂઢ માણસો,	પરમ્, ભાવમ્	= પરમ ભાવને	આશ્રિતમ્	= આશ્રિત માનીને
મમ	= મારા	અવજાનન્ત:	= ન જાણીને		અર્થાત્ સાધારણ
ભૂતમહેશ્વરમ્	= સઘળાં	મામ્	= મને		મનુષ્ય માનીને
	પ્રાણીઓના	માનુષીમ્	મનુષ્ય	અવજાનન્તિ	= (મારી) અવજા
	મહાન ઈશ્વરરૂપ	તનુમ્	= શરીરને		કરે છે.

ટીકા — ‘પરં ભાવમજાનન્તો મમ ભૂતમહેશ્વરમ્’ — ભગવાનનો ભાવ (સ્વરૂપ) કેવો છે? — જે પરમાત્માની સત્તાસ્ફૂર્તિ મેળવીને પ્રકૃતિ અનંત બ્રહ્માંડોની રચના કરે છે, ચર-અચર, સ્થાવર-જંગમ પ્રાણીઓને પેદા કરે છે; જે પ્રકૃતિ અને તેના કાર્યમાત્રના સંચાલક, પ્રવર્તક, શાસક અને સંરક્ષક છે; જેમની ઈચ્છા વિના વૃક્ષનું પાંદડું પણ હાલતું નથી; તથા પ્રાણીઓ પોતાનાં કર્મો અનુસાર જે જે લોકોમાં જાય છે, તે તે લોકોમાં તેમના ઉપર શાસન કરવાવાળા જેટલા દેવતાઓ છે, તે દેવતાઓનો પણ જે ઈશ્વર (માલિક) છે અને જે સર્વજ્ઞ છે — એવો (ભગવાન કહે છે) ભૂતમહેશ્વરરૂપ (સર્વ પ્રાણીઓના મહાન ઈશ્વરરૂપ) મારો સર્વોત્કૃષ્ટ ભાવ (સ્વરૂપ) છે.

‘પરં ભાવમ્’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે મારા સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રભાવને અર્થાત્ કાર્ય કરવામાં, ન કરવામાં અને એને વિપરીત ક્રિયા કરવામાં જે પૂર્ણ રીતે સ્વતંત્ર છે; જે કર્મ, કલેશ, વિપાક વગેરે કોઈ પણ વિકારથી ક્યારેય બંધાયેલ નથી; જે ક્ષરથી અતીત અને અક્ષરથી પણ ઉત્તમ તથા વેદો અને શાસ્ત્રોમાં પુરુષોત્તમ નામથી પ્રસિદ્ધ છે (ગીતા — ૧૫/૧૮) — એવા મારા પરમભાવને મૂઢ લોકો નથી જાણતા, આનાથી

જ તેઓ તો મને મનુષ્ય જેવો માનીને મારી અવજા કરે છે.

‘માનુષીં તનુમાશ્રિતમ્’ — ભગવાનને મનુષ્ય માનવા એટલે શું? જેવી રીતે સાધારણ મનુષ્ય પોતાને શરીર, કુટુંબ-પરિવાર, ધનસંપત્તિ, પદ-અધિકાર વગેરેનો આશ્રિત માને છે અર્થાત્ શરીર, કુટુંબ વગેરેની ઈજ્જત-પ્રતિષ્ઠાને પોતાની ઈજ્જત-પ્રતિષ્ઠા માને છે; તે પદાર્થો મળવાથી પોતાને મોટો માને છે અને ન મળવાથી નાનો માને છે; અને જેવી રીતે સાધારણ પ્રાણીઓ પહેલાં પ્રગટ ન હતાં, વચમાં પ્રગટ થઈ જાય છે અને અંતમાં ફરીથી અપ્રગટ થઈ જાય છે (ગીતા — ૨/૨૮), તેવી જ રીતે તેઓ મને તેમના જેવો સાધારણ મનુષ્ય માને છે. તેઓ મને મનુષ્યશરીર ધારણ કરેલાને તેમના જેવો શરીરને પરવશ માને છે અર્થાત્ જેવી રીતે સાધારણ મનુષ્યો છે, એવી જ રીતે આ કૃષ્ણ પણ સાધારણ દેહધારી મનુષ્ય છે, એવું માને છે.

ભગવાન શરીરને આશ્રિત નથી હોતા. શરીરને આશ્રિત તો તેઓ જ હોય છે, જેઓને કર્મફળભોગને માટે પૂર્વકૃત કર્મો અનુસાર શરીર મળે છે, પરંતુ ભગવાનનું માનવીય શરીર કર્મજન્ય નથી હોતું. તેઓ પોતાની ઈચ્છાથી જ પ્રગટ થાય છે — ‘ઈચ્છ્યાડહતવપુષઃ’ (શ્રીમદ્ભા. ૧૦/૩૩/૩૫) અને

સ્વતંત્રતાપૂર્વક મત્સ્ય, કચ્છપ, વરાહ વગેરે અવતારો લે છે. એટલા માટે એમને ન તો કર્મબંધન હોય છે અને ન તેઓ શરીરને આશ્રિત હોય છે, પરંતુ શરીર એમને આશ્રિત થાય છે — ‘પ્રકૃતિં સ્વામિષ્ઠાય સમ્ભવામિ’ (ગીતા — ૪/૬) અર્થાત્ તેઓ પ્રકૃતિને અધિકૃત કરીને પ્રગટ થાય છે. તાત્પર્ય એ થયું કે સામાન્ય પ્રાણીઓ તો પ્રકૃતિને પરવશ થઈને જન્મ લે છે તથા પ્રકૃતિને આશ્રિત થઈને જ કર્મ કરે છે, પરંતુ ભગવાન સ્વેચ્છાએ, સ્વતંત્રતાથી અવતાર લે છે અને પ્રકૃતિ પણ એમની અધ્યક્ષતામાં કામ કરે છે.

મૂઢ લોકો મારા અવતારના તત્ત્વને ન જાણીને મને મનુષ્યશરીરને આશ્રિત માને છે અર્થાત્ તેમણે (મનુષ્યોએ) થવું તો જોઈએ મારે શરણે, પરંતુ મને મનુષ્યશરીરને આશ્રિત (શરણે) છું એવું માને છે. તો તેઓ મારે શરણે કેવી રીતે

થશે? થઈ જ નથી શકતા. આ જ વાત ભગવાને સાતમા અધ્યાયમાં કહી છે કે બુદ્ધિહીન લોકો મારા અજન્મા અવિનાશી પરમભાવને નથી જાણતા અને મને સાધારણ મનુષ્ય માને છે (અ. ૭/૨૪-૨૫). એટલા માટે તેઓ મારે શરણે ન થઈને દેવતાઓને શરણે થાય છે (અ. ૭/૨૦).

‘અવજાનન્તિ માં^૧ મૂઢાઃ’ — જેની અધ્યક્ષતામાં પ્રકૃતિ અનંત બ્રહ્માંડોને ઉત્પન્ન અને લીન કરે છે, જેની સત્તાસ્ફૂર્તિથી સંસારમાં સર્વ કંઈ થઈ રહ્યું છે અને જેણે કૃપા કરીને પોતાની પ્રાપ્તિને માટે મનુષ્યશરીર આપ્યું છે — એવા મારા સત્યતત્ત્વની મૂઢ લોકો અવહેલના કરે છે. તેઓ મને ન માનીને ઉત્પત્તિ-વિનાશશીલ પદાર્થોને જ સત્ય માનીને તેમનો સંગ્રહ કરવા અને ભોગોની પાછળ જ પડ્યા રહે છે — આને જ મારી અવજ્ઞા કે અવહેલના કરવી કહેવાય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ — આ શ્લોકમાં ભગવાનના પ્રભાવનું વિશેષ વર્ણન થયું છે. ભગવાનથી મોટો કોઈ ઈશ્વર નથી. તેઓ સર્વોપરી છે. પરંતુ અજ્ઞાની મનુષ્યો તેમને સ્વરૂપથી જાણતા નથી. તેઓ અલૌકિક ભગવાનને પણ પોતાની જેમ લૌકિક સમજે છે.

કેટલાક લોકો એવું માને છે કે, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ એક યોગી હતા. ઈશ્વર ન હતા. યોગના આઠ અંગ છે — યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ (યોગદર્શન બીજું ચરણ, ઓગણત્રીસમું સૂત્ર) આમાં સર્વ પ્રથમ ‘યમ’ આવે છે. યમ પાંચ છે — અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ (યોગદર્શન બીજું ચરણ, ત્રીસમું સૂત્ર). તેથી જે યોગી હશે તે ‘યમ’નું પાલન અવશ્ય કરશે અર્થાત્ તે સત્ય જ બોલશે. જો તે અસત્ય બોલે છે તો તે યોગી હોઈ શકે નહીં; કારણ કે તેણે યોગનું પહેલા અંગ (યમ) નું પાલન કર્યું નથી ! ગીતામાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે જ્યાં — ત્યાં પોતાને ઈશ્વર કહ્યા છે.^૨ તેથી જો તેઓ યોગી છે તો તેઓ સત્ય બોલે છે અને જો તેઓ સત્ય બોલે છે તો તેઓ સમગ્ર ઈશ્વર છે — આ માનવું જ પડશે.

—■—

સંબંધ — હવે ભગવાનના આગળના શ્લોકમાં પોતાની અવજ્ઞાનું ફળ બતાવે છે.

મોઘાશા મોઘકર્માણો મોઘજ્ઞાના વિચેતસઃ ।

રાક્ષસીમાસુરીં ચૈવ પ્રકૃતિં મોહિનીં શ્રિતાઃ ॥ ૧૨ ॥

આસુરીમ્ = જે આસુરી	શ્રિતાઃ = આશ્રય લે છે,	વ્યર્થ હોય છે (અને)
રાક્ષસીમ્ = રાક્ષસી	વિચેતસઃ = આવા અવિવેકી મનુષ્યોની	મોઘજ્ઞાનાઃ = બધાં જ્ઞાન વ્યર્થ હોય છે અર્થાત્ તેમની આશાઓ, કર્મ અને જ્ઞાન (સમજણ) સફળતા આપનારાં નથી હોતાં.
ચ = અને		
મોહિનીમ્ = મોહિની	મોઘાશાઃ = બધી આશાઓ વ્યર્થ હોય છે,	
પ્રકૃતિમ્ = પ્રકૃતિનો	મોઘકર્માણઃ = બધાં શુભ કર્મો	
એવ = જ		

૧. આ અધ્યાયના ચોથા શ્લોકથી દસમા શ્લોક સુધી જે પરમાત્માનું વર્ણન થયું છે, તેને જ અહીં ‘મામ્’ પદથી કહેવામાં આવ્યું છે.

૨. ‘ભૂતાનામીશ્વરોડપિસન્’ (૪/૬), ‘સર્વલોકમહેશ્વરમ્’ (૫/૨૮), ‘મતઃ પરતરં નાન્યત્કિંચિદસ્તિ’ (૭/૭), ‘મયા તતમિદં સર્વ જગદ્વ્યક્તમૂર્તિના’ (૮/૪), ‘યો મામજમનાદિં ચ વેતિ લોકમહેશ્વરમ્’ (૧૦/૩), સર્વસ્ય ચાહં હદિ સન્નિવિષ્ટઃ (૧૫/૧૫) વગેરે વગેરે.

ટીકા — ‘મોઘાશાઃ’ — જે લોકો ભગવાનથી વિમુખ હોય છે, તેઓ સાંસારિક ભોગો ઇચ્છે કે સ્વર્ગ ઇચ્છે, તેમની એ બધી કામનાઓ વ્યર્થ જ હોય છે. કારણ કે નાશવાન અને પરિવર્તનશીલ વસ્તુની કામના પૂરી થશે — એવો કોઈ નિયમ નથી. જો કદીક પૂરી થઈ પણ જાય, તો તે ટકશે નહિ અર્થાત્ ફળ આપીને નષ્ટ થઈ જશે. જ્યાં સુધી પરમાત્માની પ્રાપ્તિ નથી થતી, ત્યાં સુધી ગમે તેટલીયે સાંસારિક વસ્તુઓની ઇચ્છાઓ કરવામાં આવે અને તેમનું ફળ પણ મળી જાય, તોપણ તે બધી વ્યર્થ જ છે (ગીતા — ૭/૨૩).

‘મોઘકર્માણઃ’ — ભગવાનથી વિમુખ થયેલા મનુષ્યો શાસ્ત્રવિહિત ગમે તેટલાંયે શુભ કર્મો કરે, પરંતુ અંતમાં એ બધાં વ્યર્થ થઈ જશે. કારણ કે મનુષ્ય જો સકામભાવથી શાસ્ત્રવિહિત યજ્ઞ, દાન વગેરે કર્મ પણ કરશે, તોપણ તે કર્મોનો આદિ અને અંત હશે અને એમના ફળ પણ આદિ અને અંત વાળા હશે. તેઓ એ કર્મોના ફળસ્વરૂપે ઊંચા-ઊંચા લોકોમાં પણ ચાલ્યા જશે, તોપણ ત્યાંથી એમણે ફરી જન્મ-મરણમાં આવવું જ પડશે. એટલા માટે તેઓએ કર્મો કરીને કેવળ પોતાનો સમય જ બરબાદ કર્યો, પોતાની બુદ્ધિનો સદુપયોગ ન કર્યો, તેથી તેમને કંઈ પ્રાપ્ત ન થયું અને અંતમાં ખાલીના ખાલી રહી ગયા અર્થાત્ જેને માટે મનુષ્યશરીર મળ્યું હતું, તે લાભથી સદાય વંચિત રહી ગયા. એટલા માટે તેમનાં બધાં કર્મો વ્યર્થ અને નિષ્ફળ જ છે.

તાત્પર્ય એ થયું કે આ જીવ સ્વરૂપથી સાક્ષાત્ પરમાત્માનો અંશ છે, સદા રહેવાવાળો છે અને કર્મો તથા તેમનાં ફળ આદિ-અંતવાળાં છે; આથી જ્યાં સુધી પરમાત્માની પ્રાપ્તિ નહિ થાય, ત્યાં સુધી તે સકામભાવપૂર્વક ગમે તેટલાંયે કર્મો કરે અને તેનાં ફળ ભોગવે, પરંતુ અંતમાં દુઃખ અને અશાંતિ સિવાય કંઈ નહિ મળે.

જે શાસ્ત્રવિહિત કર્મો હોવા છતાં અનુકૂળ પરિસ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી સકામભાવપૂર્વક કરવામાં આવે તો તે વ્યર્થ થાય છે અર્થાત્ સતફળ આપવાવાળાં નથી થતાં. પરંતુ જે કર્મો ભગવાનને માટે, ભગવાનની પ્રસન્નતાને માટે કરવામાં આવે છે અને જે કર્મો ભગવાનને અર્પણ કરવામાં આવે છે, તે કર્મો નિષ્ફળ નથી થતાં અર્થાત્ નાશવાન ફળ આપનારાં નથી થતાં, પરંતુ સતફળ આપવાવાળાં થઈ જાય છે — ‘કર્મ ચૈવ તદર્થયં સદિત્યેવાભિધીયતે’ (ગીતા — ૧૭/૨૭).

સત્તરમા અધ્યાયના અઠાવીસમા શ્લોકમાં પણ ભગવાને કહ્યું છે કે જેમની મારામાં શ્રદ્ધા નથી અર્થાત્ જેઓ મારાથી વિમુખ છે, તેમના દ્વારા કરવામાં આવેલાં યજ્ઞ, દાન, તપ વગેરે બધાં જ કર્મો અસત હોય છે અર્થાત્ મારી પ્રાપ્તિ

કરાવવાવાળાં નથી હોતાં. તે કર્મોનું આ જન્મમાં અને મર્યા બાદ પણ (પરલોકમાં) સ્થાયી ફળ નથી મળતું અર્થાત્ જે કંઈ ફળ મળે છે, તે વિનાશી જ મળે છે. એટલા માટે તેમનાં તે બધાં કર્મો વ્યર્થ જ છે.

‘મોઘજ્ઞાનાઃ’ — તેમનાં બધાં જ્ઞાન વ્યર્થ છે. ભગવાનથી વિમુખ થઈને તેમણે સંસારની બધી ભાષાઓ શીખી લીધી, બધી લિપિઓ શીખી લીધી, જાતજાતની કળાઓ શીખી લીધી, જાતજાતની વિદ્યાઓનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લીધું, કેટલીયે જાતનાં સંશોધન કરી લીધાં, અનંત પ્રકારનાં જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લીધાં, પરંતુ એનાથી તેમનું કલ્યાણ નહિ થાય, જન્મમરણ નહિ છૂટે. એટલા માટે એ બધાં જ્ઞાન નિષ્ફળ છે. જેમ કે, હિસાબ કરતી વેળાએ એક આંકડાની પણ ભૂલ થઈ જાય તો હિસાબ કદી સાચો નથી આવતો, બધો ખોટો થઈ જાય છે, તેવી જ રીતે જેઓ ભગવાનથી વિમુખ થઈ ગયા છે, તેઓ ગમે તેટલું જ્ઞાન સંપાદન કરે, તે બધું ખોટું હશે અને પતનની તરફ જ લઈ જશે.

‘વિચેતસઃ’ — તેમને સાર-અસાર, નિત્ય-અનિત્ય, લાભ-હાનિ, કર્તવ્ય-અકર્તવ્ય, મુક્તિ-બંધન વગેરે વાતોનું જ્ઞાન નથી.

‘રાક્ષસીમાસુરીં ચૈવ પ્રકૃતિં મોહિનીં શ્રિતાઃ’ — એવા તે અવિવેકી અને ભગવાનથી વિમુખ મનુષ્યો આસુરી, રાક્ષસી અને મોહિની પ્રકૃતિ અર્થાત્ સ્વભાવનો આશ્રય લે છે.

જે મનુષ્યો પોતાનો સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવામાં, પોતાની કામનાપૂર્તિ કરવામાં અને પોતાના પ્રાણોનું પોષણ કરવામાં જ લાગ્યા રહે છે, બીજાઓને કેટલું દુઃખ થઈ રહ્યું છે, બીજાઓને કેટલું નુકસાન થઈ રહ્યું છે — તેની પરવા જ નથી કરતા, તેઓ ‘આસુરી’ સ્વભાવવાળા હોય છે.

રાક્ષસી સ્વભાવવાળા લોકોના સ્વાર્થમાં કે કામનાપૂર્તિમાં વિઘ્ન આવી જતાં તેમને ગુસ્સો આવી જાય છે અને ગુસ્સામાં આવીને તેઓ પોતાનો સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવા માટે બીજાઓને નુકસાન પહોંચાડે છે, બીજાઓને મારી પણ નાખે છે.

જેમાં પોતાનો ન તો કોઈ સ્વાર્થ છે, ન પરમાર્થ છે અને ન વેર છે, છતાં પણ કોઈ કારણ વિના જે અન્યને નુકસાન પહોંચાડે છે, બીજાઓને કષ્ટ આપે છે (જેમ કે આકાશમાં વિચરી રહેલા પક્ષીને ગોળી મારી દેવી, સૂતેલા કૂતરાને લાકડી ફટકારવી અને પછી રાજી થવું) આ બધાં મોહિની સ્વભાવવાળાનાં લક્ષણ છે.

પરમાત્માથી વિમુખ થઈને કેવળ પોતાના પ્રાણોને ટકાવવાની અર્થાત્ સુખપૂર્વક જીવવાની જે ઇચ્છા હોય છે, તે આસુરી પ્રકૃતિ છે. ઉપર જે ત્રણ પ્રકારની પ્રકૃતિ (આસુરી,

રાક્ષસી અને મોહિની) બતાવવામાં આવી છે, તેના મૂળમાં આસુરી પ્રકૃતિ જ છે અર્થાત્ આસુરી સંપત્તિ જ બધાનું મૂળ છે. એક આસુરી સંપત્તિને આશ્રિત થતાં રાક્ષસી અને મોહિની પ્રકૃતિ પણ સ્વાભાવિક રીતે આવી જાય છે. કારણ કે ઉત્પત્તિ-વિનાશશીલ પદાર્થો પ્રાપ્ત કરવાનું ધ્યેય હોવાથી બધી અનર્થ પરંપરા આવી જ જાય છે. એ જ આસુરી સંપત્તિના ત્રણ ભેદ અહીં બતાવવામાં આવ્યા છે — કામનાની પ્રધાનતાવાળાઓની ‘આસુરી’, ક્રોધની પ્રધાનતાવાળાઓની ‘રાક્ષસી’ અને મોહ

(મૂઢતા)ની પ્રધાનતાવાળાઓની ‘મોહિની’ પ્રકૃતિ હોય છે. તાત્પર્ય એ છે કે કામનાની પ્રધાનતા હોવાથી આસુરી પ્રકૃતિ આવે છે. જ્યાં કામનાની પ્રધાનતા હોય છે, ત્યાં રાક્ષસી પ્રકૃતિ — ક્રોધ આવી જ જાય છે — ‘કામાત્ક્રોધોઽભિજાયતે’ (ગીતા — ૨/૬૨) અને જ્યાં ક્રોધ આવે છે, ત્યાં મોહિની પ્રકૃતિ (મોહ) આવી જ જાય છે — ‘ક્રોધાદ્રવતિ સમ્મોહઃ’ (અ. ૨/૬૩). આ સમ્મોહ લોભથી પણ થાય છે અને મૂર્ખતાથી પણ થાય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ — આ શ્લોકમાં આસુરી સંપત્તિની વાત આવી છે, જેનું ફળસહિત વિસ્તૃત વર્ણન ભગવાને સોળમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. આસુરી સંપત્તિનું ફળ છે — ચોરાસી લાખ યોનિઓની અને નરકોની પ્રાપ્તિ (ગીતા — ૧૬/૧૮-૨૦ મો શ્લોક). આસુરી પ્રકૃતિવાળા મનુષ્યો જે ફળ ઇચ્છે છે, તે તો તેમને મળતું નથી (મોઘાશાઃ), પરંતુ અનિષ્ટ ફળ (સજારૂપે) તો તેમને મળે જ છે. તેઓ પાપ કરે છે સુખ પ્રાપ્ત કરવા, પરંતુ સુખ તો મળતું નથી, દુઃખ જરૂર ભોગવવું પડે છે ! તેઓ કરે તો છે ભગવાનની અવજ્ઞા, પરંતુ પરિણામે પોતાનું જ નુકસાન કરે છે, તેમાં ભગવાનનું શું ગયું ?

— ■ —

સંબંધ — ચોથા શ્લોકથી શરૂ કરીને દસમા શ્લોક સુધી ભગવાને પોતાનો પ્રભાવ, સામર્થ્ય વગેરેનું વર્ણન કર્યું. એ પ્રભાવને ન માનવાવાળાઓનું વર્ણન તો અગિયારમા અને બારમા શ્લોકમાં કરી દીધું. હવે એ પ્રભાવને જાણીને ભક્તિ કરવાવાળાઓનું વર્ણન આગળના શ્લોકમાં કરે છે.

મહાત્માનસ્તુ માં પાર્થ દૈવી પ્રકૃતિમાશ્રિતાઃ ।

ભજન્ત્યનન્યમનસો જ્ઞાત્વા ભૂતાદિમવ્યયમ્ ॥ ૧૩ ॥

તુ	= પણ	અનન્યમનસઃ	= અનન્ય મનવાળા	અવ્યયમ્	= અવિનાશી
પાર્થ	= હે પૃથાનંદન !	મહાત્માનઃ	= મહાત્માઓ	જ્ઞાત્વા	= સમજીને
દૈવીમ્	= દૈવી	મામ્	= મને	ભજન્તિ	= (મારું)
પ્રકૃતિમ્	= પ્રકૃતિને	ભૂતાદિમ્	= સર્વ પ્રાણીઓનો		ભજન કરે
આશ્રિતાઃ	= આશ્રિત		આદિ (અને)		છે.

ટીકા — ‘મહાત્માનસ્તુ માં પાર્થ દૈવી પ્રકૃતિમાશ્રિતાઃ’ — પૂર્વશ્લોકમાં જે આસુરી, રાક્ષસી અને મોહિની સ્વભાવને આશ્રિત મૂઢ લોકોનું વર્ણન કર્યું, તેમના કરતાં દૈવીસંપત્તિને આશ્રિત મહાત્માઓની વિલક્ષણતા બતાવવાને માટે જ અહીં ‘તુ’ પદ આવ્યું છે.

‘દૈવી પ્રકૃતિમ્’ અર્થાત્ દૈવી સંપત્તિમાં ‘દેવ’ નામ પરમાત્માનું છે અને પરમાત્માની સંપત્તિ દૈવી સંપત્તિ કહેવાય છે. પરમાત્મા ‘સત’ છે; આથી પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરાવવાવાળા જેટલા ગુણો અને આચરણો છે તેમની સાથે ‘સત’ શબ્દ જોડાય છે અર્થાત્ તે સદ્ગુણ અને સદાચાર કહેવાય છે. જેટલા પણ સદ્ગુણ અને સદાચાર કહેવાય છે, તે બધા જ ભગવત્સ્વરૂપ છે અર્થાત્ તે બધા ભગવાનના જ સ્વભાવ છે અને સ્વભાવ હોવાથી જ તેમને ‘પ્રકૃતિ’ કહેવામાં આવ્યા છે. એટલા માટે દૈવી પ્રકૃતિનો આશ્રય

લેવો એ પણ ભગવાનનો જ આશ્રય લેવા બરાબર છે.

દૈવી સંપત્તિના જેટલા પણ ગુણ છે (ગીતા — ૧૬/૧થી૩), તે બધા સામાન્ય ગુણ છે અને સ્વતઃસિદ્ધ છે અર્થાત્ એ ગુણો ઉપર બધા મનુષ્યોનો પૂરો અધિકાર છે. હવે કોઈ આ ગુણોનો આશ્રય લે કે ન લે — એ તો મનુષ્યો ઉપર નિર્ભર છે; પરંતુ જેઓ એમનો આશ્રય લઈને પરમાત્માની તરફ ચાલે છે, તેઓ પોતાનું કલ્યાણ કરી લે છે.

એક ખોજ હોય છે અને એક ઉત્પત્તિ હોય છે. ખોજ નિત્યતત્ત્વની હોય છે કે જે પહેલેથી જ હોય છે. જે વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય છે, તે નષ્ટ થવાવાળી હોય છે. દૈવી સંપત્તિના જેટલા સદ્ગુણ-સદાચાર છે, તેમને ભગવાનના અને ભગવત્સ્વરૂપ સમજીને ધારણ કરવા, તેમનો આશ્રય લેવો એને ‘ખોજ’ કહે છે. કારણ કે એ કોઈએ ઉત્પન્ન કરેલા

નથી અર્થાત્ તે કોઈની વ્યક્તિગત ઊપજ કે વારસામાં મળેલા નથી. જે આ ગુણોને પોતાના પુરુષાર્થ દ્વારા ઉપાર્જિત માને છે અર્થાત્ સ્વાભાવિક ન માનીને પોતાના બનાવેલા માને છે, તેને તે ગુણોનું અભિમાન થાય છે. આ અભિમાન જ વાસ્તવમાં પ્રાણીની વ્યક્તિગત ઊપજ છે, જે નષ્ટ થવાવાળી છે.

જ્યારે મનુષ્ય દૈવી ગુણોને પોતાના બળ દ્વારા ઉપાર્જિત માને છે, અને ‘હું સત્ય બોલું છું. બીજા સત્ય નથી બોલતા’ – આ રીતે બીજાઓની અપેક્ષાએ પોતાનામાં વિશેષતા માને છે, ત્યારે તેનામાં એ ગુણોનું અભિમાન પેદા થઈ જાય છે. પરંતુ આ ગુણોને કેવળ ભગવાનના જ ગુણો માનવાથી અને ભગવત્સ્વરૂપ સમજીને તેમનો આશ્રય લેવાથી અભિમાન પેદા નથી થતું. દૈવી સંપત્તિના અધૂરાપણામાં જ અભિમાન પેદા થાય છે. દૈવી સંપત્તિ (પોતાનામાં) પૂર્ણ થતાં અભિમાન પેદા નથી થતું. જેમ કે, કોઈને ‘હું સત્યવાદી છું’ – એનું અભિમાન થાય છે, તો તેનામાં સત્યભાષણની સાથે સાથે આંશિક અસત્યભાષણ પણ છે. જો સર્વથા સત્યભાષણ હોય તો ‘હું સત્ય બોલવાવાળો છું.’ – એનું અભિમાન નથી થઈ શકતું. બલ્કે તેનો એ ભાવ રહેશે કે ‘હું સત્યવાદી છું તો હું અસત્ય કેવી રીતે બોલી શકું!’

મનુષ્યમાં દૈવી સંપત્તિ ત્યારે પેદા થાય છે, જ્યારે તેનો ઉદ્દેશ્ય કેવળ ભગવત્પ્રાપ્તિનો થઈ જાય છે. ભગવત્પ્રાપ્તિને માટે દૈવી ગુણોનો આશ્રય લઈને જ તે પરમાત્માની તરફ વધી શકે છે. દૈવી ગુણોનો આશ્રય લેવાથી તેનામાં અભિમાન નથી આવતું; ઊલટાની નમ્રતા, સરળતા અને નિરાભિમાનતા આવે છે અને સાધનામાં નિત્ય નવો ઉત્સાહ આવે છે.

જે મનુષ્ય ભગવાનથી વિમુખ થઈ થઈને ઉત્પત્તિ-વિનાશશીલ ભોગો અને તેમના સંગ્રહમાં લાગેલા છે, તેઓ ‘અહ્યાત્મા’ છે અર્થાત્ મૂઢ છે; પરંતુ જેમણે ભગવાનનો આશ્રય લીધો છે, જેમની મૂઢતા ચાલી ગઈ છે અને જેમણે કેવળ પ્રભુની સાથે પોતાનો સંબંધ જોડી લીધો છે, તો મહાનની સાથે સંબંધ જોડવાથી, સત્યતત્ત્વની તરફ જ લક્ષ્ય થવાથી તેઓ ‘મહાત્મા’ છે.

‘ભજન્ત્યનન્યમનસો જ્ઞાત્વા ભૂતાદિમવ્યયમ્’ – હું સધળાં પ્રાણીઓનો આદિ છું અને અવિનાશી છું. તાત્પર્ય એ છે કે સંસાર ઉત્પન્ન નહોતો થયો, તે સમયે હું હતો અને બધો સંસાર લીન થઈ જશે, તે સમયે પણ હું રહીશ- એવો હું અનાદિ-અનંત છું. અનંત બ્રહ્માંડ, અનંત સૃષ્ટિઓ, અનંત સ્થાવરજંગમ પ્રાણીઓ મારાથી ઉત્પન્ન

થાય છે, મારામાં જ સ્થિત રહે છે, મારા દ્વારા જ પોષાય છે અને મારામાં જ લીન થાય છે; પરંતુ હું જેમ છું તેમ નિર્વિકાર રહું છું અર્થાત્ મારામાં કદી કિંચિત્માત્ર પણ કમી નથી આવતી.

સાંસારિક વસ્તુઓનો એ નિયમ છે કે કોઈ વસ્તુથી કોઈ ચીજ ઉત્પન્ન થાય, તો એ વસ્તુમાં ઘટાડો થઈ જાય છે; જેમ કે – માટીમાંથી ઘડો પેદા થતાં માટીમાં ઘટાડો થઈ જાય છે; સોનામાંથી ઘરેણાં પેદા થતાં સોનામાં ઘટાડો થઈ જાય છે, વગેરે. પરંતુ મારામાંથી અનંત સૃષ્ટિઓ પેદા થવા છતાં પણ મારામાં કિંચિત્માત્ર પણ ઘટાડો નથી થતો; કેમકે હું બધાનું અવ્યય બીજ છું (ગીતા – ૯/૧૮). જે મનુષ્યોએ મને અનાદિ અને અવ્યય જાણી લીધો છે, તેઓ અનન્ય મનથી મારું જ ભજન કરે છે.

જે જેના મહત્ત્વને જેટલું અધિક જાણે છે, તે તેટલો જ અધિક તેમાં લાગી જાય છે. જેમણે ભગવાનને સર્વોપરી જાણી લીધા છે, તેઓ ભગવાનમાં જ લાગી જાય છે. તેમના પરિચયને માટે અહીં ‘અનન્યમનસઃ’ પદ આવ્યું છે. તેમનું મન ભગવાનમાં જ લીન થઈ જવાથી તેમની વૃત્તિ આ લોકના અને પરલોકના ભોગો તરફ કદી નથી જતી. ભોગોમાં તેમની મહત્ત્વ બુદ્ધિ નથી રહેતી.

‘અનન્ય મનવાળા’ થવાનું તાત્પર્ય એ છે કે તેઓના મનમાં અનન્યનો આશ્રય નથી, સહારો નથી, ભરોસો નથી, અન્ય કોઈમાં આકર્ષણ નથી અને કેવળ ભગવાનમાં જ પોતાનાપણું છે. આ રીતે અનન્ય મનથી તેઓ ભગવાનનું ભજન કરે છે.

ભગવાનનું ભજન ગમે તે રીતે કરવામાં આવે, તેનાથી લાભ જ થાય છે. પરંતુ ભગવાનની સાથે અનન્ય થઈને ‘હું ભગવાનનો છું અને ભગવાન મારા છે’ એવો સંબંધ જોડીને થોડું પણ ભજન કરવામાં આવે તો તેનાથી બહુ જ લાભ થાય છે. કારણ કે પોતાનાપણાનો સંબંધ (ભાવરૂપ હોવાથી) નિત્ય-નિરંતર રહે છે, જ્યારે ક્રિયાનો સંબંધ નિત્ય-નિરંતર નથી રહેતો, ક્રિયા છૂટતાં જ તેનો સંબંધ છૂટી જાય છે. એટલા માટે બધાના આદિ અને અવિનાશી પરમાત્મા મારા છે અને હું એમનો છું – એવું જેણે માની લીધું છે, તે પોતાની જાતને ભગવાનનાં ચરણોમાં અર્પિત કરીને શરીર, ઈન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિથી જે કંઈ પણ શારીરિક, વ્યાવહારિક, લૌકિક, વૈદિક અને પારમાર્થિક કાર્ય કરે છે, તે બધું ભજનરૂપે પ્રભુની પ્રસન્નતાને માટે જ થાય છે – આને જ તેનું અનન્ય મનથી ભજન કરવું કહે છે. આનું વર્ણન ગીતામાં ઠેકાણે-ઠેકાણે થયું છે (જેમ કે અ. ૮/૧૪; ૮/૨૨; ૧૨/૬; ૧૪/૨૬).

પરિશિષ્ટ ભાવ — આગલા (પૂર્વ) શ્લોકમાં પતનના માર્ગે જવાવાળા સંસારી મનુષ્યોનું વર્ણન કરીને હવે તેનાથી વિલક્ષણ ભગવાન તરફ જવાવાળા મનુષ્યો — (ભક્તો-)નું વર્ણન કરે છે. ‘દૈવી પ્રકૃતિ’ નો અર્થ છે — ભગવાનનો સ્વભાવ.

આસુરી પ્રકૃતિના મનુષ્યો ન તો ભગવાનને માને છે અને તેમની આજ્ઞાને પણ માને છે (ગીતા — ૩/૩૨). પરંતુ દૈવી પ્રકૃતિના આશ્રિત મનુષ્યો ભગવાનને પણ માને છે અને તેમની આજ્ઞાને પણ માને છે. (ગીતા — ૩/૩૧).

‘જાત્વા ભૂતાદિમવ્યયમ્’ — અનંત બ્રહ્માંડોના અવિનાશી બીજ ભગવાન જ છે (ગીતા — ૭/૧૦ અને ૮/૧૮ મો શ્લોક) — આ પ્રમાણે દૃઢતાપૂર્વક માનવું એ જ ભગવાનને આદિ અને અવિનાશી જાણવું છે. દૃઢ માન્યતા પણ જાણવા બરાબર જ હોય છે. ભગવાન બધાંના આદિ અને અવિનાશી છે — આનું વર્ણન આ જ અધ્યાયના ચોથા શ્લોકથી અગિયારમા શ્લોક સુધી કરવામાં આવ્યું છે.

સંબંધ — પાછળના શ્લોકમાં ભજન કરવાવાળાઓનું વર્ણન કરીને હવે ભગવાન આગળના શ્લોકમાં તેમના ભજનનો પ્રકાર બતાવે છે.

સતતં કીર્તયન્તો માં યતન્તશ્ચ દૃઢવ્રતાઃ ।

નમસ્યન્તશ્ચ માં ભક્ત્યા નિત્યયુક્તા ઉપાસતે ॥ ૧૪ ॥

નિત્યયુક્તાઃ = નિત્ય-નિરંતર (મારામાં) લાગેલા મનુષ્યો	ય = અને ભક્ત્યા = અનન્ય પ્રેમથી કીર્તયન્તઃ, = મારાં નામ અને ગુણોનું કીર્તન કરતાં	મામ્ = મને નમસ્યન્તઃ = (વારંવાર) પ્રણામ કરતાં
દૃઢવ્રતાઃ = દૃઢનિશ્ચયી થઈને		સતતમ્ = નિરંતર
યતન્તઃ = પ્રયત્નપૂર્વક સાધનામાં લાગેલા	ય = તથા	મામ્ = મારી ઉપાસતે = ઉપાસના કરે છે.

ટીકા — ‘નિત્યયુક્તાઃ’ — મનુષ્યમાત્ર ભગવાનમાં જ નિત્યયુક્ત રહી શકે છે કે હરદમ રચ્યાપચ્યા રહી શકે છે, સાંસારિક ભોગો અને સંગ્રહમાં નહિ. કારણ કે વખતોવખત ભોગોથી પણ ગ્લાનિ થાય છે અને સંગ્રહથી પણ ઉપરતિ થાય છે. પરંતુ ભગવાનની પ્રાપ્તિનો, ભગવાનના તરફ ચાલવાનો જે એક ઉદ્દેશ્ય હોય છે કે એક દૃઢ વિચાર હોય છે, તેમાં કદી પણ ફરક નથી પડતો.

ભગવાનનો અંશ હોવાથી જીવનો ભગવાનની સાથે અખંડ સંબંધ છે. મનુષ્ય જ્યાં સુધી એ સંબંધને નથી ઓળખતો, ત્યાં સુધી તે ભગવાનથી વિમુખ રહે છે, પોતાને ભગવાનથી અલગ માને છે. પરંતુ જ્યારે તે ભગવાનની સાથે પોતાના નિત્યસંબંધને ઓળખી લે છે, ત્યારે તે ભગવાનની સંમુખ થઈ જાય છે, ભગવાનથી અલગ નથી રહી શકતો અને તેને ભગવાનના સંબંધની વિસ્મૃતિ પણ નથી થતી — એને જ તેનું ‘નિત્યયુક્ત’ રહેવું કહે છે.

મનુષ્યનો ભગવાનની સાથે ‘હું ભગવાનનો છું અને ભગવાન મારા છે’ — એવો જે પોતાનો સંબંધ છે, તે જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ — એ ત્રણે અવસ્થાઓમાં, એકાંતમાં ભજન-ધ્યાન કરતાં અથવા સેવારૂપે સંસારનાં બધાં કામો કરવા છતાં પણ કદી ખંડિત નથી થતો, અટલરૂપે સદાયે ચાલુ રહે છે. જેવી રીતે મનુષ્ય પોતાને જે મા-

બાપનો માની લે છે, બધાં કામ કરતો હોવા છતાં પણ તેનો ‘હું અમુકનો દીકરો છું’ — એ ભાવ સદા રહ્યા કરે છે. તેને યાદ રહે, યાહે ન રહે, તે યાદ કરે, યાહે ન કરે, પરંતુ એ ભાવ હરદમ રહે છે; કેમકે ‘હું અમુકનો દીકરો છું’ — એ ભાવ તેના ‘હું’પણામાં વસી ગયો છે. એવી જ રીતે જે ‘અનાદિ, અવિનાશી, સર્વોપરી ભગવાન જ મારા છે અને હું એમનો જ છું’ — એ વાસ્તવિકતાને જાણી લે છે અને માની લે છે, તેનો એ ભાવ હરદમ રહે છે. આ રીતે ભગવાનની સાથે પોતાનો વાસ્તવિક સંબંધ માની લેવો એને જ ‘નિત્યયુક્ત’ થવું કહે છે.

‘દૃઢવ્રતાઃ’ — જેઓ સાંસારિક ભોગ અને સંગ્રહમાં લાગેલા છે, તેઓ જે પારમાર્થિક નિશ્ચય કરે છે, તે નિશ્ચય દૃઢ નથી હોતો (ગીતા — ૨/૪૪). પરંતુ જેમણે અંતરથી જ પોતાના ‘હું’પણાને ઓગાળી નાખ્યું છે કે ‘અમે ભગવાનના છીએ અને ભગવાન અમારા છે’, તેમનો એ દૃઢ નિશ્ચય થઈ જાય છે કે ‘અમે સંસારના નથી અને સંસાર અમારો નથી’, આથી અમારે સાંસારિક ભોગ અને સંગ્રહની તરફ કદી જવાનું જ નથી, પરંતુ ભગવાનના હોવાના નાતે કેવળ સેવા કરવાની છે. આ રીતે તેમનો નિશ્ચય બહુ જ દૃઢ હોય છે. પોતાના નિશ્ચયથી તેઓ કદીય વિચલિત નથી થતા. કારણ કે તેમનો ઉદ્દેશ્ય ભગવાનનો

છે અને તેઓ પોતે પણ ભગવાનનો અંશ છે. તેમના નિશ્ચયમાં અદ્વૈતા આવવાનો પ્રશ્ન જ નથી. અદ્વૈતા તો સાંસારિક નિશ્ચયમાં આવે છે કે જે ટકવાવાળી નથી.

‘યતન્તશ્ચ’ — જેવી રીતે સાંસારિક મનુષ્યો કુટુંબનું પાલન કરે તો મમતાપૂર્વક કરે છે. રૂપિયા કમાય તો લોભપૂર્વક કમાય છે, એવી જ રીતે ભગવાનના ભક્ત ભગવત્પ્રાપ્તિને માટે યત્ન (સાધન) કરે તો લગનપૂર્વક જ કરે છે. તેમના પ્રયત્નો સાંસારિક દેખાતા હોવા છતાં પણ વાસ્તવમાં સાંસારિક નથી હોતા; કેમકે તેમના પ્રયત્નનો ઉદ્દેશ્ય માત્ર ભગવાન જ હોય છે.

‘ભક્ત્યા કીર્તયન્તો મામ્’ — તે ભક્તો પ્રેમપૂર્વક ક્યારેક ભગવાનના નામનું કીર્તન કરે છે, ક્યારેક નામજપ કરે છે, ક્યારેક પાઠ કરે છે, ક્યારેક નિત્યકર્મ કરે છે, ક્યારેક ભગવાન સંબંધી વાતો સંભળાવે છે; વગેરે વગેરે. તેઓ જે કંઈ વાણી સંબંધી ક્રિયાઓ કરે છે, તે બધી ભગવાનનું સ્તોત્ર જ હોય છે — ‘સ્તોત્રાણિ સર્વા ગિરઃ’.

‘નમસ્યન્તશ્ચ’ — તેઓ ભક્તિપૂર્વક ભગવાનને નમસ્કાર કરે છે. તેઓમાં સદ્ગુણ-સદાચાર આવે છે તેમના દ્વારા ભગવાનને અનુકૂળ કોઈ ચેષ્ટા થાય, તો તેઓ આ ભાવથી ભગવાનને નમસ્કાર કરે છે કે ‘હે નાથ! આ બધું આપની કૃપાથી જ થઈ રહ્યું છે. આપની તરફ આટલી અભિરુચિ અને તત્પરતા મારા પ્રયત્નથી નથી થઈ. આથી આ સદ્ગુણ-સદાચારોને, આ સાધનને આપની કૃપાથી થયેલું સમજીને હું તો આપને કેવળ નમસ્કાર જ કરી શકું છું.’

‘સતતં માં ઉપાસતે’ — આ રીતે મારા અનન્ય-ભક્તો નિરંતર મારી ઉપાસના કરે છે. નિરંતર ઉપાસના કરવાનું તાત્પર્ય એ છે કે તેઓ કીર્તન-નમસ્કાર વગેરે સિવાય જે પણ ખાવું-પીવું, સૂવું-જાગવું તથા વેપાર કરવો, ખેતી કરવી વગેરે સાધારણ ક્રિયાઓ કરે છે, તે બધી મારે માટે જ કરે છે. તેમની સઘળી લૌકિક અને પારમાર્થિક ક્રિયાઓ કેવળ મારા ઉદ્દેશ્યથી, મારી પ્રસન્નતાને માટે જ થાય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ — ભક્ત જે કાંઈ કહે છે, તે બધું ભગવાનનું કીર્તન જ છે. તે જે કાંઈ ક્રિયા કરે છે, તે બધી ભગવાનની જ સેવા છે^૧ (ગીતા — ૯/૨૭).

અનિત્ય સંસાર સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ કરવાને કારણે ભક્ત નિત્યયુક્ત હોય છે.

સંબંધ — અનિત્ય સંસારથી સંબંધવિચ્છેદ કરીને નિત્યતત્ત્વની તરફ ચાલવાવાળા સાધકો કેટલાય પ્રકારના હોય છે. તેમાંથી ભક્તિના સાધકોનું વર્ણન પાછળના બે શ્લોકોમાં કર્યું. હવે બીજા સાધકોનું વર્ણન આગળના શ્લોકમાં કરે છે.

જ્ઞાનયજ્ઞેન ચાપ્યન્તે યજન્તો મામુપાસતે ।

એકત્વેન પૃથક્ત્વેન બહુધા વિશ્વતોમુખમ્ ॥ ૧૫ ॥

અન્યે	= બીજા સાધકો	ચ	= અને		સ્વરૂપની અર્થાત્
જ્ઞાનયજ્ઞેન	= જ્ઞાનયજ્ઞ દ્વારા	અપિ	= બીજા પણ		સંસારને મારું
એકત્વેન	= અભિન્નભાવે		કેટલાક સાધકો		(વિરાટરૂપ માનીને
મામ્	= મારું	પૃથક્ત્વેન	= પોતાને પૃથક માનીને		સેવ્યસેવકભાવે
યજન્તઃ	= પૂજન કરતાં રહીને	વિશ્વતો-	= ચારે બાજુ મુખવાળા	બહુધા	= મારી અનેક પ્રકારથી
ઉપાસતે	= મારી ઉપાસના કરે છે.	મુખમ્	મારા વિરાટ		ઉપાસના કરે છે.

૧. કાપેન વાયા મનસેન્દ્રિયૈર્વા બુદ્ધ્યાહૃત્મના વાનુસૃતસ્વભાવાત્ । કરોતિ યદ્ યત્ સકલં પરસ્મૈ નારાયણાયેતિ સમર્પયેત્તત્ ॥ (શ્રીમદ્ભા. ૧૧/૨/૩૬)

‘શરીરથી, વાણીથી, મનથી, ઇન્દ્રિયોથી, બુદ્ધિથી, અહંકારથી અથવા અનુગત સ્વભાવથી મનુષ્ય જે — જે કરે, તે બધું પરમપુરુષ ભગવાન નારાયણને માટે જ છે, એવા ભાવથી તેમને સમર્પિત કરી દે.’

સંખ્યાર: પદ્યો: પ્રદક્ષિણવિધિ: સ્તોત્રાણિ સર્વા ગિરો । યદ્યત્કર્મ કરોમિ તત્તદ્બિલં શમ્ભો તવારાધનમ્ ॥ (શિવમાનસપૂજા)

‘હે શમ્ભો ! મારું હરવું-ફરવું આપની પરિક્રમા છે તથા સંપૂર્ણ શબ્દો આપના સ્તોત્ર છે. હું જે — જે પણ કર્મ કરું છું, તે બધાં આપની આરાધના જ છે.’

ટીકા — [જેવી રીતે, ભૂખ્યા માણસોની ભૂખ એક હોય છે અને ભોજન કર્યા પછી બધાની તૃપ્તિ પણ એક હોય છે; પરંતુ તેમની ભોજનના પદાર્થોમાં રુચિ ભિન્ન-ભિન્ન હોય છે. એવી જ રીતે પરિવર્તનશીલ અનિત્ય સંસાર તરફ ઢળેલા લોકો કંઈ પણ કરે, પરંતુ તેમને તૃપ્તિ નથી થતી, તેઓ અભાવગ્રસ્ત જ રહે છે. જ્યારે તેઓ સંસારથી વિમુખ થઈને કેવળ પરમાત્મા તરફ જ ચાલે છે, ત્યારે પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થતાં તે બધાની તૃપ્તિ થઈ જાય છે અર્થાત્ તેઓ કૃતકૃત્ય, જ્ઞાત-જ્ઞાતવ્ય અને પ્રાપ્ત-પ્રાપ્તવ્ય થઈ જાય છે, પરંતુ તેમની રુચિ, યોગ્યતા, શ્રદ્ધા, વિશ્વાસ વગેરે ભિન્ન-ભિન્ન હોય છે. એટલા માટે તેમની ઉપાસનાઓ પણ ભિન્ન-ભિન્ન હોય છે.]

‘જ્ઞાનયજ્ઞેન ચાપ્યન્તે યજન્તો મામુપાસર્તે એકત્વેન’ — કોઈ જ્ઞાનયોગી સાધક જ્ઞાનયોગથી અર્થાત્ વિવેકપૂર્વક અસતનો ત્યાગ કરતા રહીને સર્વત્ર વ્યાપક પરમાત્મતત્ત્વને ને પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપને એક માનતા રહીને મારા નિર્ગુણ-નિરાકાર સ્વરૂપની ઉપાસના કરે છે.

આ પરિવર્તનશીલ સંસારની કોઈ સ્વતંત્ર સત્તા નથી; કેમકે આ સંસાર પહેલાં અભાવરૂપે હતો અને અત્યારે પણ

અભાવમાં જઈ રહ્યો છે. આથી તે અભાવરૂપ જ છે. જેનાથી સંસાર ઉત્પન્ન થાય છે, જેને આશ્રિત છે અને જેનાથી પ્રકાશિત થાય છે, એ પરમાત્માની સત્તાથી જ તેની સત્તા પ્રતીત થઈ રહી છે. એ પરમાત્માની સાથે આપણી એકતા છે — આ રીતે તે પરમાત્મા તરફ નિત્યનિરંતર દૃષ્ટિ રાખવી એને જ ઐક્યભાવથી ઉપાસના કરવી કહે છે.

અહીં ‘યજન્તઃ’ પદનું તાત્પર્ય એ છે કે તેમના અંતરમાં કેવળ પરમાત્મતત્ત્વનો જ આદર છે — આ જ એમનું પૂજન છે.

‘પૃથક્ત્વેન બહુધા વિશ્વતોમુખમ્’ — એવી જ રીતે કેટલાક કર્મયોગી સાધકો પોતાને સેવક માનીને અને સમગ્ર સંસારને ભગવાનનું વિરાટરૂપ માનીને પોતાનાં શરીર, ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ વગેરેની સઘળી ક્રિયાઓને તથા પદાર્થોને સંસારની સેવામાં જ યોજી દે છે. આ બધાને સુખ કેવી રીતે થાય, બધાનું દુઃખ કેવી રીતે દૂર થાય, એમની સેવા કેવી રીતે થાય — એવી વિચારધારાથી તેઓ પોતાનાં તન, મન, ધન વગેરેથી જનતા-જનાર્દનની સેવામાં જ લાગેલા રહે છે, ભગવત્કૃપાથી તેમને પૂર્ણતાની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ — બધા સાધકો પોતાની રુચિ, યોગ્યતા અને શ્રદ્ધા-વિશ્વાસ પ્રમાણે અલગ-અલગ સાધનોથી જેની પણ ઉપાસના કરે છે, તે ભગવાનના સમગ્રરૂપની જ ઉપાસના થાય છે. આગળ સોળમાથી ઓગણીસમા શ્લોક સુધી આ જ સમગ્રરૂપનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

—■—

સંબંધ — જ્યારે બધી ઉપાસનાઓ અલગ-અલગ છે, તો પછી બધી ઉપાસનાઓ આપની કેવી રીતે થઈ? આ અંગે આગળના ચાર શ્લોક કહે છે.

અહં કૃતુરહં યજઃ સ્વધાહમહમૌષધમ્ ।

મન્ત્રોહમહમેવાજ્યમહમગ્નિરહં હુતમ્ ॥ ૧૬ ॥

પિતાહમસ્ય જગતો માતા ધાતા પિતામહઃ ।

વેદં પવિત્રમોક્ષાર ઋક્સામ યજુરેવ ચ ॥ ૧૭ ॥

ગતિર્ભર્તા પ્રભુઃ સાક્ષી નિવાસઃ શરણં સુહૃત્ ।

પ્રભવઃ પ્રલયઃ સ્થાનં નિધાનં બીજમવ્યયમ્ ॥ ૧૮ ॥

કૃતુઃ	= કૃતુ
અહમ્	= હું છું,
યજઃ	= યજ્ઞ વગેરે સ્માર્ત કર્મ
અહમ્	= હું છું,
સ્વધા	= સ્વધા
અહમ્	= હું છું,
ઔષધમ્	= ઔષધ
અહમ્	= હું છું,
મન્ત્રઃ	= મંત્ર

અહમ્	= હું છું,
આજ્યમ્	= ઘૃત
અહમ્	= હું છું,
અગ્નિઃ	= અગ્નિ
અહમ્	= હું છું (અને)
હુતમ્	= હવનરૂપી ક્રિયા
એવ	= પણ
અહમ્	= હું છું.
વેદમ્	= જાણવા યોગ્ય

પવિત્રમ્	= પવિત્ર
મોક્ષારઃ	= મોક્ષાર, ઊંકાર,
ઋક્	= ઋગ્વેદ,
સામ	= સામવેદ
ચ	= અને
યજુઃ	= યજુર્વેદ
એવ	= પણ
અહમ્	= હું જ છું.
અસ્ય	= આ

જગતઃ	= સકળ જગતનો	પ્રભુઃ	= પ્રભુ,	સ્થાનમ્	= સ્થાન,
પિતા	= પિતા,	સાક્ષી	= સાક્ષી,	નિધાનમ્	= નિધાન
ધાતા	= ધાતા,	નિવાસઃ	= નિવાસ,		(ભંડાર),
માતા	= માતા,	શરણમ્	= આશ્રય,	અવ્યયમ્	= (તથા)
પિતામહઃ	= પિતામહ,	સુહૃત્	= સુહૃદ્,		અવિનાશી
ગતિઃ	= ગતિ,	પ્રભવઃ	= ઉત્પત્તિ,	બીજમ્	= બીજ
ભર્તા	= ભરણ-પોષણ કરનાર,	પ્રલયઃ	પ્રલય,		(પણ હું જ છું).

વ્યાખ્યા — [સાતમા અધ્યાયથી બારમા અધ્યાય સુધીના મધ્યમ ષટ્કમાં ભગવાને પોતાની ભક્તિનું (ઉપાસનાનું) વર્ણન કર્યું છે અને તેમાં ‘અસ્મત્’ અર્થાત્ ‘અહમ્’, ‘મમ’, ‘મયા’, ‘મત્’ વગેરે શબ્દોનો પ્રયોગ કર્યો છે. અહીં સોળમા શ્લોકમાં તો ‘અસ્મત્’ અર્થાત્ ‘અહમ્’ શબ્દનો પ્રયોગ આઠ વાર કરવામાં આવ્યો છે. ‘અહમ્’ શબ્દનો આટલો વધારે પ્રયોગ આ ષટ્કના બીજા કોઈ પણ શ્લોકમાં નથી કરવામાં આવ્યો.]

પોતાની રુચિ અને શ્રદ્ધાવિશ્વાસના અનુસાર કોઈને પણ સાક્ષાત્ પરમાત્માનું સ્વરૂપ માનીને તેની સાથે સંબંધ જોડવામાં આવે, તો વાસ્તવમાં એ સંબંધ સતની સાથે જ છે. કેવળ પોતાનાં મન-બુદ્ધિમાં કિંચિત્માત્ર પણ સંદેહ ન થવો જોઈએ. જેવી રીતે જ્ઞાન દ્વારા મનુષ્ય સર્વ સ્થળ, કાળ, વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરેમાં એક પરમાત્મતત્ત્વને જ જાણે છે. પરમાત્મા સિવાય બીજી કોઈ વસ્તુ, વ્યક્તિ, ઘટના, પરિસ્થિતિ, ક્રિયા વગેરેની કિંચિત્માત્ર પણ સ્વતંત્ર સત્તા નથી — એમાં તેને કિંચિત્માત્ર પણ સંદેહ નથી હોતો. એવી જ રીતે ભગવાન વિરાટરૂપે અનેક રૂપોમાં પ્રગટ થઈ રહ્યા છે; આથી સર્વ કંઈ ભગવાન ને ભગવાન જ છે — પરંતુ ‘આ બધા ભગવાન કેવી રીતે હોઈ શકે? એવો કિંચિત્માત્ર પણ સંદેહ નહિ હોવો જોઈએ. કારણ કે આ સંદેહ સાધકને વાસ્તવિક તત્ત્વથી અને મુક્તિથી વંચિત કરી દે છે અને મહાન આફતમાં ફસાવી દે છે. આથી એ વાત દૃઢતાથી માની લઈએ કે કાર્ય-કારણરૂપે સ્થૂળ-સૂક્ષ્મરૂપે જે કંઈ જોવા, સાંભળવા, સમજવા અને માનવામાં આવે છે, તે બધું જ કેવળ ભગવાન જ છે. આ કાર્યકારણરૂપથી ભગવાનની સર્વવ્યાપકતાનું વર્ણન સોળમાથી ઓગણીસમા શ્લોક સુધી કરવામાં આવ્યું છે.]

‘અહં કતુરહં યજઃ સ્વધાહમહમૌષધમ્’ — જે વૈદિક વિધિથી કરવામાં આવે, તે ‘કતુ’ શ્રૌતકર્મ હોય છે. એ કતુ હું જ છું. જે સ્માર્ત (પૌરાણિક) વિધિથી કરવામાં આવે, તે ‘યજઃ’ હોય છે, જેને પંચમહાયજ્ઞ વગેરે સ્માર્તકર્મ કહે છે. તે યજ્ઞ હું છું. પિતૃઓને માટે જ અન્ન અર્પણ કરવામાં

આવે, તેને ‘સ્વધા’ કહે છે. તે સ્વધા હું જ છું. તે કતુ, યજ્ઞ અને સ્વધાને માટે આવશ્યક જે શાકલ્ય છે અર્થાત્ વનસ્પતિઓ, જડી-બુટ્ટીઓ, તલ, જવ, ખારેક વગેરે પદાર્થો છે, તે — ઔષધિઓ છે, તે પણ હું છું.

‘મન્ત્રોહમહમેવાજયમહમગ્નિરહં હુતમ્’ — જે મંત્રથી કતુ, (શ્રૌતકર્મ) યજ્ઞ અને સ્વધા કરવામાં આવે છે, તે મંત્ર પણ હું જ છું. યજ્ઞ વગેરે માટે જે ગાયનું ધી આવશ્યક હોય છે, તે ધી પણ હું જ છું. જે આહવનીય અગ્નિમાં હોમ કરવામાં આવે છે, તે અગ્નિ પણ હું જ છું અને હવન કરવાની ક્રિયા પણ હું જ છું.

‘વેદં પવિત્રમોઙ્કાર ઋક્સામ યજુરેવ ચ’ — વેદોમાં બતાવેલી જે વિધિ છે, તેને સારી રીતે જાણવી એ ‘વેદ’ છે. તાત્પર્ય એ છે કે કામનાપૂર્તિને માટે અથવા કામનાનિવૃત્તિને માટે વૈદિક અને શાસ્ત્રીય જે કંઈ કતુ, યજ્ઞ વગેરેનું અનુષ્ઠાન કરવામાં આવે છે, તે વિધિવિધાન-સહિત સાંગોપાંગ થવું જોઈએ. આથી વિધિવિધાનને જાણવા યોગ્ય બધી વાતો ‘વેદ’ કહેવાય છે. તે વેદ મારું સ્વરૂપ છે.

યજ્ઞ, દાન અને તપ — આ ત્રણે, નિષ્કામ પુરુષોને મહાન પવિત્ર કરવાવાળાં છે — ‘યજો દાનં તપશ્ચૈવ પાવનાનિ મનીષિણામ્’ (અ. ૧૮/૫). તેમાં નિષ્કામભાવથી જે હવ્ય વગેરે વસ્તુઓ ખર્ચાય છે, તે પણ પવિત્ર થઈ જાય છે અને તેમાં નિષ્કામભાવથી જે ક્રિયા કરવામાં આવે છે તે પણ પવિત્ર થઈ જાય છે. આ પવિત્રતા મારું સ્વરૂપ છે.

કતુ, યજ્ઞ વગેરેનું અનુષ્ઠાન કરવાને માટે જે ઋચાઓનું ઉચ્ચારણ કરવામાં આવે છે, તેમાં સહુથી પહેલાં ઐંનું જ ઉચ્ચારણ કરવામાં આવે છે. તેનું ઉચ્ચારણ કરવાથી જ ઋચાઓ અભીષ્ટ ફળ આપે છે. વેદવાદીઓની યજ્ઞ, દાન, તપ વગેરે બધી ક્રિયાઓ ‘ઐંનું’ ઉચ્ચારણ કરીને જ આરંભાય છે (ગીતા — ૧૭/૨૪). વૈદિકોને માટે પ્રણવનું ઉચ્ચારણ મુખ્ય છે. એટલા માટે ભગવાને પ્રણવને પોતાનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે.

એ કતુ, યજ્ઞ વગેરેની વિધિ બતાવવાવાળા ઋગ્વેદ, સામવેદ અને યજુર્વેદ — આ ત્રણે વેદ છે. જેમાં નિયત

અક્ષરોવાળી મંત્રોની ઋચાઓ હોય છે, એ ઋચાઓના સમુદાયને ‘ઋગ્વેદ’ કહે છે. જેમાં સ્વરો સાથે ગાવામાં આવતા મંત્રો હોય છે. તે બધા મંત્રો ‘સામવેદ’ કહેવાય છે. જેમાં અનિયત અક્ષરવાળા મંત્રો હોય છે, તે મંત્રો ‘યજુર્વેદ’ કહેવાય છે.^૧ આ ત્રણે વેદો ભગવાનનું જ સ્વરૂપ છે.

‘પિતાહમસ્ય જગતો માતા ધાતા પિતામહઃ’ – આ જડ્યેતન, સ્થાવરજંગમ વગેરે સકળ સંસારને હું જ ઉત્પન્ન કરું છું – ‘અહં કૃત્સ્નસ્ય જગતઃ પ્રભવઃ’ (ગીતા-૭/૬) અને વારંવાર અવતાર લઈને હું જ તેની રક્ષા કરું છું. એટલા માટે હું ‘પિતા’ છું. અગિયારમા અધ્યાયના તેતાળીસમા શ્લોકમાં અર્જુને પણ કહ્યું છે કે ‘આપ જ આ ચરાચર જગતના પિતા છો’ – ‘પિતાસિ લોકસ્ય ચરાચરસ્ય.’

આ સંસારને સર્વ રીતે હું જ ધારણ કરું છું અને સંસારમાત્રનું જે કોઈ વિધાન બને છે, તે વિધાનને બનાવવાવાળો પણ હું છું. એટલા માટે હું ‘ધાતા’ છું.

જીવોને પોતપોતાનાં કર્મો અનુસાર જે જે યોનિમાં, જેવાં – જેવાં શરીરોની આવશ્યકતા પડે છે, તે તે યોનિમાં તેવાં-તેવાં શરીરોને જન્મ આપનાર ‘માતા’ હું છું અર્થાત્ હું સઘળા જગતની માતા છું.

સઘળી સૃષ્ટિને પેદા કરવાવાળા બ્રહ્માજી છે એવું પ્રસિદ્ધ છે. તેથી બ્રહ્માજી પ્રજાના પિતા છે, તે બ્રહ્માજી પણ મારાથી પ્રગટ થયા છે – આ દૃષ્ટિએ હું બ્રહ્માજીનો પિતા અને પ્રજાનો ‘પિતામહ’ છું. અર્જુને પણ ભગવાનને બ્રહ્માના પણ આદિકર્તા કહ્યા છે – ‘બ્રહ્મણોઽપ્યાદિકર્ત્રે’ (અ. ૧૧/૩૭).

‘ગતિર્ભર્તા પ્રભુઃ સાક્ષી નિવાસઃ શરણં સુહૃત્’ – પ્રાણીઓને માટે જે સર્વોપરી પ્રાપ્ત થનાર તત્ત્વ છે, તે ‘ગતિ’ સ્વરૂપ હું જ છું. સંસારમાત્રનું ભરણ-પોષણ કરવાવાળો ‘ભર્તા’ અને સંસારનો માલિક ‘પ્રભુ’ હું જ છું. સર્વ કાળમાં સર્વને સારી રીતે જાણવાવાળો ‘સાક્ષી’ હું છું. મારા જ અંશ હોવાથી બધા જીવ સ્વરૂપથી નિત્ય-નિરંતર મારામાં જ રહે છે, એટલા માટે એ બધાનું ‘નિવાસ’ સ્થાન હું જ છું. જેનો આશ્રય લેવામાં આવે છે, તે ‘શરણ’ અર્થાત્ શરણાગતવત્સલ હું જ છું અને અહેતુ પ્રાણીમાત્રનું હિત કરવાવાળો ‘સુહૃદ્’ અર્થાત્ હિતૈષી પણ હું જ છું.

‘પ્રભવઃ પ્રલયઃ સ્થાનં નિધાનં બીજમવ્યયમ્’ – સઘળો સંસાર મારાથી જ ઉત્પન્ન થાય છે અને મારામાં જ લીન થાય છે, એટલા માટે હું ‘પ્રભવ’ અને ‘પ્રલય’ છું (ગીતા – ૭/૬).

મહાપ્રલય થતાં પ્રકૃતિસહિત સકળ સંસાર મારામાં જ રહે છે, એટલા માટે હું સંસારનું ‘સ્થાન’^૨ છું.

સંસારની ચાહે સર્ગ-અવસ્થા હોય, ચાહે પ્રલય-અવસ્થા હોય, એ બધી અવસ્થાઓમાં પ્રકૃતિ, સંસાર, જીવ તથા જે કંઈ જોવા, સાંભળવા અને જાણવામાં આવે છે, તે સઘળે-સઘળું મારામાં જ રહે છે, એટલા માટે હું ‘નિધાન’ છું.

સાંસારિક બીજ તો વૃક્ષથી પેદા થાય છે અને વૃક્ષને પેદા કરીને નષ્ટ થઈ જાય છે, પરંતુ આ બન્નેય દોષ મારામાં નથી. હું અનાદિ છું અર્થાત્ પેદા થવાવાળો નથી અને અનંત સૃષ્ટિઓ પેદા કરીને પણ જેવો છું તેવો જ રહું છું. એટલા માટે હું ‘અવ્યય બીજ’ છું.

પરિશિષ્ટ ભાવ – જેમ જ્ઞાનની દૃષ્ટિએ ગુણ જ ગુણોમાં વર્તી રહ્યા છે – ‘ગુણા ગુણેષુ વર્તન્તે’ (ગીતા-૩/૨૮), એ જ રીતે ભક્તની દૃષ્ટિથી ભગવાનની વસ્તુ જ ભગવાનને અર્પણ થઈ રહી છે. જેમ કોઈ ગંગાજળથી ગંગાજીનું પૂજન કરે, દીપકથી સૂર્યની પૂજા કરે, પુષ્પોથી પૃથ્વીની પૂજા કરે, એ જ રીતે ભગવાનની વસ્તુથી ભગવાનનું પૂજન થઈ રહ્યું છે ! વાસ્તવમાં જોઈએ તો પૂજ્ય પણ ભગવાન છે, પૂજાની સામગ્રી પણ ભગવાન છે, પૂજા પણ ભગવાન છે અને પૂજક પણ ભગવાન છે.

લૌકિક બીજ તો ખેતીથી પેદા થાય છે, પરંતુ ભગવાનરૂપી અલૌકિક બીજ ઉત્પન્ન થતું નથી, તેથી ભગવાને

૧. જે મંત્રોમાં અસ્ત્ર-શસ્ત્ર, ભવન વગેરે નિર્માણ કરવાવાળી લૌકિક વિદ્યાઓનું વર્ણન છે, તે બધા મંત્રો ‘અથર્વવેદ’ કહેવાય છે. જોકે અનુસમુચ્યાર્થ ‘ચ’ અવ્યયથી અથર્વવેદનું ગ્રહણ કરી શકાય છે, તોપણ તેમાં લૌકિક વિદ્યાઓનું વર્ણન હોવાથી કતુ, યજ્ઞ વગેરેનાં અનુષ્ઠાનમાં તેનું નામ નથી લેવામાં આવ્યું, આ જ કારણથી આગળ વીસમા-એકવીસમા શ્લોકોમાં આવેલા ‘ત્રૈવિદ્યાઃ’ ને ‘ત્રયીધર્મમનુપ્રપન્નાઃ’ પદોમાં પણ ઋક્, સામ, યજુઃ – આ ત્રણેયનો જ સંકેત કરવામાં આવ્યો છે.

૨. મહાસર્ગ-અવસ્થામાં સઘળાં પ્રાણીઓ જેમાં રહે છે, તે ‘નિવાસ’ છે અને મહાપ્રલય-અવસ્થામાં પ્રકૃતિસહિત સકળ સંસાર જેમાં રહે છે, તે ‘સ્થાન’ છે. આ જ નિવાસ અને સ્થાનનો તફાવત છે.

સાતમા અધ્યાયમાં પોતાને 'સનાતન બીજ' કહ્યા — 'બીજં માં સર્વભૂતાનાં વિદ્ધિ પાર્થ સનાતનમ્' (૭/૧૦). હવે ભગવાન અહીં પોતાને 'અવ્યય બીજ' કહે છે — 'બીજમવ્યયમ્'. કારણ કે લૌકિક બીજ તો અંકુર પેદા કરીને નષ્ટ થઈ જાય છે, પરંતુ ભગવાનરૂપી અલૌકિક બીજ અનંત બ્રહ્માંડો પેદા કરવા છતાં પણ જેમનું તેમ રહે છે, તેમાં કિંચિત્માત્ર પણ વિકાર થતો નથી. તાત્પર્ય છે કે, ભગવાન સંપૂર્ણ જગતના આદિમાં પણ રહે છે અને અંતમાં પણ રહે છે. જે આદિ અને અંતમાં રહે છે, તે જ મધ્ય — (વર્તમાન-) માં પણ રહે છે — આ સિદ્ધાન્ત છે. જેમ અનેક પ્રકારની વસ્તુઓ માટીથી પેદા થાય છે, માટીમાં જ રહે છે અને છેવટે માટીમાં જ ભળી જાય છે. આ જ પ્રમાણે સંસારનાં જેટલાં પણ બીજ છે, તે બધાં ભગવાનથી જ પેદા થાય છે, ભગવાનમાં જ રહે છે અને અંતમાં ભગવાનમાં જ લીન થઈ જાય છે (ગીતા — ૧૦/૩૮). મતલબ કે સાંસારિક બીજ તો ઉત્પન્ન થઈને નષ્ટ થઈ જાય છે. પરંતુ ભગવાનરૂપી અવિનાશી બીજ, આદિ મધ્ય અને અંતમાં જેમનું તેમ રહે છે. તેથી વર્તમાનમાં સંસારરૂપથી ભગવાન જ છે. ભગવાન સિવાય કંઈ જ નથી.

—■—

તપામ્યહમહં વર્ષં નિગૃહ્ણામ્યુત્સૃજામિ ચ ।
અમૃતં ચૈવ મૃત્યુશ્ચ સદસચ્ચાહમર્જુન ॥ ૧૮ ॥

અર્જુન	= હે અર્જુન!	ચ	= અને	ચ	= અને
	(સંસારનાહિત માટે)		(ફરી એ જળને)	મૃત્યુ:	= મૃત્યુ
અહમ્	= હું (જ)	વર્ષમ્	= (હું જ) વર્ષારૂપે	ચ	= તથા
તપામિ	= સૂર્યરૂપે તપું છું,	ઉત્સૃજામિ	= વરસાવું છું.	સત્, અસત્	= સત્-અસત્
અહમ્	= હું (જ)		(વધારે તો શું કહું)	ચ	= પણ
નિગૃહ્ણામિ	= જળને ગ્રહણ કરું છું	અમૃતમ્	= અમૃત	અહમ્, એવ	= હું જ છું.

ટીકા — 'તપામ્યહમહં વર્ષં નિગૃહ્ણામ્યુત્સૃજામિ ચ' — પૃથ્વી પર જે કંઈ અશુદ્ધ અને ગંદી ચીજો છે, જેનાથી રોગો પેદા થાય છે, તેમનું શોષણ કરીને પ્રાણીઓને નીરોગી કરવા માટે^૧ અર્થાત્ ઔષધિઓ અને જડીબુટ્ટીઓમાં જે ઝેરીલો ભાગ છે, તેનું શોષણ કરવા માટે અને પૃથ્વીનો જે પાણીવાળો ભાગ છે, જેનાથી અપવિત્રતા થાય છે, તેને સૂકવવા માટે હું જ સૂર્યરૂપે તપું છું. સૂર્યરૂપથી એ બધાના પાણીવાળા ભાગને ગ્રહણ કરીને અને તે જળને શુદ્ધ તથા મીઠું બનાવીને યથાસમય પ્રાણીમાત્રના હિતને માટે વર્ષારૂપે વરસાવી દઉં છું, જેનાથી તેમનું જીવન ચાલે છે.

'અમૃતં ચૈવ મૃત્યુશ્ચ સદસચ્ચાહમર્જુન' — હું જ અમૃત અને મૃત્યુ છું અર્થાત્ તમામ જીવોનું પ્રાણ ધારણ કરીને જીવિત રહેવું અને સઘળા જીવોનો પિંડ પ્રાણોનો વિયોગ થવો (મરવું) પણ હું જ છું.

વધારે તો શું કહું, સત્-અસત્, નિત્ય-અનિત્ય, કારણ-કાર્યરૂપે જે કંઈ છે, તે બધું હું જ છું. તાત્પર્ય એ છે કે જેવી રીતે મહાત્માની દૃષ્ટિમાં સર્વ કંઈ વાસુદેવ (ભગવત્સ્વરૂપ) જ છે — 'વાસુદેવઃ સર્વમ્,' એવી જ રીતે, ભગવાનની દૃષ્ટિમાં સત્-અસત્, કારણ-કાર્ય સર્વ કંઈ ભગવાન જ છે. પરંતુ સાંસારિક લોકોની દૃષ્ટિમાં બધું એકબીજાથી વિરુદ્ધ દેખાય છે જેમ કે — જીવવું અને મરવું અલગ-અલગ દેખાય છે. ઉત્પત્તિ અને વિનાશ અલગ-અલગ દેખાય છે. સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ અલગ-અલગ દેખાય છે, સત્ત્વ-રજ-તમ એ ત્રણે અલગ-અલગ દેખાય છે, કારણ અને કાર્ય અલગ-અલગ દેખાય છે તથા જળ અને બરફ અલગ-અલગ દેખાય છે. પરંતુ વાસ્તવમાં સંસારરૂપે ભગવાન જ પ્રગટ થવાથી, ભગવાન જ સંસારના રૂપમાં બનેલા હોવાથી સર્વ કંઈ ભગવત્સ્વરૂપ જ છે.

૧. આરોગ્ય સૂર્યથી જ પ્રાપ્ત થાય છે — 'આરોગ્યં ભાસ્કરાદિચ્છેત્.' (લૌગાક્ષિસ્મૃતિ)

ભગવાન સિવાય તેની સ્વતંત્ર સત્તા છે જ નહિ. જેવી છે, તેવી જ રીતે વસ્તુ, વ્યક્તિ, ક્રિયા, પદાર્થ વગેરે સર્વ રીતે સૂતરથી બનેલાં બધાં કપડાંમાં કેવળ સૂતર ને સૂતર કંઈ કેવળ ભગવાન ને ભગવાન છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ — સૃષ્ટિની પહેલાં પણ પરમાત્મા હતા અને અંતમાં પણ પરમાત્મા રહેશે, પછી વચ્ચે બીજો ક્યાંથી આવ્યો ? તેથી અમૃત પણ ભગવાનનું સ્વરૂપ છે અને મૃત્યુ પણ ભગવાનનું સ્વરૂપ છે. સત્ (પરા પ્રકૃતિ) પણ ભગવાનનું સ્વરૂપ છે અને અસત (અપરા પ્રકૃતિ) પણ ભગવાનનું સ્વરૂપ છે. જેમ કે, અન્નકૂટના પ્રસાદમાં રસગુલ્લા, ગુલાબજાંબુ વગેરે પણ હોય છે અને મેથી, કારેલાં વગેરેનું શાક પણ હોય છે અર્થાત્ મીઠાઈ પણ ભગવાનનો પ્રસાદ હોય છે અને કડવા પદાર્થો પણ ભગવાનનો પ્રસાદ હોય છે. એ જ પ્રમાણે જે આપણા મનને ગમે, તે પણ ભગવાનનું સ્વરૂપ છે અને જે ન ગમે, તે પણ ભગવાનનું સ્વરૂપ છે. સૂર્યરૂપે જળને ગ્રહણ કરવું અને પછી તેને વરસાવી દેવું — આ બન્ને વિપરીત કાર્ય (ગ્રહણ અને ત્યાગ) પણ ભગવાન કરે છે. એટલું જ નહીં, જળરૂપે ગ્રહણ થનાર પણ ભગવાન જ છે, વરસાદરૂપે વરસનાર પણ ભગવાન છે અને વૃષ્ટિરૂપી ક્રિયા પણ ભગવાન જ છે.

‘સદસચ્ચાહમર્જુન’ — સંસારમાં સત (પરા) અને અસત — (અપરા -) ના સિવાય બીજું કશું નથી. સંસાર અસત છે અને તેમાં રહેવાવાળા પરમાત્મતત્ત્વ સત છે. શરીર અસત છે અને તેમાં રહેવાવાળો જીવાત્મા સત છે. શરીર અને સંસાર પરિવર્તનશીલ છે, જીવાત્મા અને પરમાત્મા અપરિવર્તનશીલ છે. શરીર અને સંસાર નાશવાન છે, જીવાત્મા અને પરમાત્મા અવિનાશી છે (ગીતા — ૨/૧૨). ભગવાન કહે છે કે, પરિવર્તનશીલ પણ હું છું અને અપરિવર્તનશીલ પણ હું છું, નાશવાન પણ હું છું અને અવિનાશી પણ હું છું. તાત્પર્ય છે કે, સર્વ કંઈ ભગવાન જ ભગવાન છે. ભગવાનના સિવાય બીજું કંઈ જ નથી (ગીતા — ૭/૭).

‘નાસતો વિદ્યતે ભાવો નાભાવો વિદ્યતે સતઃ’ — આમાં તો વિવેક છે, પરંતુ ‘સદસચ્ચાહમ્’ — આમાં વિવેક નથી બલકે વિશ્વાસ છે. સર્વ કંઈ ભગવાન જ છે — આવો વિશ્વાસ વિવેકથી પણ પ્રભાવશાળી છે. કારણ કે વિવેક ત્યાં કામ કરે છે, જ્યાં સત અને અસત બન્નેનો વિચાર થાય છે. જ્યારે અસત છે નહીં તો પછી વિવેક શું કરે ? અસતને માનીએ તો વિવેક છે અને અસતને ન માનીએ તો વિશ્વાસ છે. વિવેકમાં સત-અસતનો વિભાગ છે, પરંતુ વિશ્વાસમાં વિભાગ છે જ નહીં. વિશ્વાસમાં માત્ર સત જ છે અર્થાત્ પરમાત્મા જ પરમાત્મા છે.

જ્ઞાનમાર્ગમાં વિવેકની અને ભક્તિમાર્ગમાં વિશ્વાસની પ્રધાનતા છે. જ્ઞાનમાર્ગમાં સત-અસત, જડ-ચેતન, નિત્ય-અનિત્ય વગેરેનો વિવેક મુખ્ય હોવાથી તેમાં ‘દ્વૈત’ છે, પરંતુ ભક્તિમાર્ગમાં એક ભગવાનનો જ વિશ્વાસ મુખ્ય હોવાથી તેમાં ‘અદ્વૈત’ છે. મતલબ કે બે સત્તા ન હોવાથી વાસ્તવિક અદ્વૈત ભક્તિમાં જ છે.

જ્ઞાનમાર્ગમાં સાધક અસતનો નિષેધ કરે છે. નિષેધ કરવાથી અસતની સત્તાનો ભાવ જતો નથી. સાધક અસતના નિષેધ પર જેટલું જોર લગાવે છે, એટલો જ અસતની સત્તાનો ભાવ દૃઢ થાય છે. તેથી અસતનો નિષેધ કરવો, એટલું સારું નથી, જેટલી તેની ઉપેક્ષા કરવી સારી છે. ઉપેક્ષા કરવા કરતાં પણ ‘સર્વ કંઈ પરમાત્મા જ છે’ — આ ભાવ વધારે સારો છે. તેથી ભક્ત ન અસતને હટાવે છે, ન અસતની ઉપેક્ષા કરે છે બલકે સત-અસત બધામાં પરમાત્માનાં જ દર્શન કરે છે, કારણ કે વાસ્તવમાં સર્વ કંઈ પરમાત્મા જ છે. ભગવાન કહે છે —

અહમેવાસમેવાગ્રે નાન્યદ્ યત્ સદસત્ પરમ્ । પશ્ચાદહં યદ્દેતચ્ચ યોડવશિષ્યેત સોડસ્મ્યહમ્ ॥

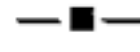
(શ્રીમદ્ભા. ૨/૮/૩૨)

‘સૃષ્ટિથી પહેલાં પણ હું જ વિદ્યમાન હતો, મારા સિવાય બીજું કશું જ ન હતું અને સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થયા પછી જે કંઈ પણ આ સંસાર દેખાય છે, તે પણ હું જ છું. સત-અસત તથા સત-અસતથી પર જે કંઈ હોઈ શકે છે, તે પણ હું જ છું. સૃષ્ટિ ઉપરાંત પણ જે કંઈ છે, તે હું જ છું અને સૃષ્ટિનો નાશ થયા પછી જે શેષ રહે છે, તે પણ હું જ છું.’

શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, પ્રાણ, અહમ્ વગેરે બધું જ ભગવાન જ છે. જેમ આપણે મનમાં હરિદ્વારનું ચિન્તન કરીએ તો હરિકી પૈડી, ઘંટાઘર વગેરે સ્થાવર પણ મન જ બને છે અને ગંગાજી અને તેમાં તરતી માછલીઓ, સ્નાન કરતા મનુષ્યો વગેરે જંગમ પણ મન જ બને છે અર્થાત્ સ્થાવર પણ મન જ થયું અને જંગમ પણ મન

જ થયું. એ જ પ્રમાણે સત પણ ભગવાન અને અસત પણ ભગવાન છે.

સત અને અસત — આ બે વિભાગ આપણી દૃષ્ટિમાં છે, ત્યારે જ ભગવાન આપણને સમજાવવા માટે કહે છે — ‘સદસચ્ચાહમ્’. ભગવાનની દૃષ્ટિમાં તો એક એમના સિવાય કંઈ નથી. ઊંચામાં ઊંચી દાર્શનિક દૃષ્ટિથી પણ જોઈએ તો સત્તા એક જ છે. બે સત્તાઓ હોઈ જ શકતી નથી. બીજી સત્તા માનવાથી જ મોહ થાય છે (ગીતા — ૭/૧૩ મો શ્લોક). રાગ-દ્વેષ પણ બીજી સત્તા માનવાથી જ થાય છે.

સંબંધ — જગતની રચના અને વિવિધ પરિવર્તન મારી અધ્યક્ષતામાં જ થાય છે; પરંતુ મારા આ પ્રભાવને ન જાણવાવાળાં મૂઢ લોકો આસુરી, રાક્ષસી અને મોહિની પ્રકૃતિનો આશ્રય લઈને મારી અવહેલના કરે છે, એટલા માટે તેમનું પતન થાય છે. જે ભક્તો મારા પ્રભાવને જાણે છે, તેઓ મારા દૈવી ગુણોનો આશ્રય લઈને અનન્યમનથી મારી વિવિધ પ્રકારે ઉપાસના કરે છે, એટલા માટે તેમને સત-અસત સર્વ કંઈ એક પરમાત્મા જ છે — એવો યથાર્થ અનુભવ થઈ જાય છે. પરંતુ જેમના અંતઃકરણમાં સાંસારિક ભોગો અને સંગ્રહની કામના હોય છે, તેઓ વાસ્તવિક તત્ત્વને ન જાણીને ભગવાનથી વિમુખ થઈને સ્વર્ગાદિ લોકોના ભોગોની પ્રાપ્તિને માટે સકામભાવપૂર્વક યજ્ઞાદિ અનુષ્ઠાન કર્યા કરે છે, એટલા માટે તેઓ આવાગમનને પ્રાપ્ત થાય છે — આનું વર્ણન ભગવાન આગળના બે શ્લોકોમાં કરે છે.

ત્રૈવિદ્યા માં સોમપાઃ પૂતપાપાયજૈરિષ્ટ્વા સ્વર્ગતિ પ્રાર્થયન્તે ।
તે પુણ્યમાસાઘ સુરેન્દ્રલોકમશનન્તિ દિવ્યાન્દિવિ દેવભોગાન્ ॥ ૨૦ ॥

ત્રૈવિદ્યાઃ	= ત્રણેય વેદોમાં વિધાન કરાવેલાં સકામ કર્મોને કરનારા,	મામ્	= (ઈન્દ્રરૂપે) મારું	સુરેન્દ્રલોકમ્	= સ્વર્ગલોકને
		ઈષ્ટ્વા	= પૂજન કરીને	આસાઘ	= પ્રાપ્ત કરીને
		સ્વર્ગતિમ્	= સ્વર્ગ પ્રાપ્તિની	દિવિ	= (ત્યાં) સ્વર્ગના
સોમપાઃ	= સોમરસ પીનારા,	પ્રાર્થયન્તે	= પ્રાર્થના કરે છે.	દિવ્યાન્	= દિવ્ય એવા
પૂતપાપાઃ	= પાપ વિનાના માણસો	તે	= એ પુણ્યોનાં ફળસ્વરૂપે	દેવભોગાન્	= દેવતાઓના ભોગોને
યજૈઃ	= યજ્ઞો દ્વારા	પુણ્યમ્	= પવિત્ર	અશનન્તિ	= ભોગવે છે.

ટીકા — ‘ત્રૈવિદ્યા માં સોમપાઃ... દિવ્યાન્દિવિ દેવભોગાન્’ — સંસારના મનુષ્યો પ્રાયઃ સંસારના ભોગોમાં જ લાગ્યા રહે છે. તેઓમાં પણ જેઓ વિશેષ બુદ્ધિમાન કહેવાય છે, તેમના હૃદયમાં પણ ઉત્પત્તિ-વિનાશશીલ વસ્તુઓનું મહત્ત્વ રહેવાને કારણે જ્યારે તેઓ ઋક્, સામ અને યજુઃ — આ ત્રણે વેદોમાં કહેલાં સકામ કર્મો તથા તેમનાં ફળનું વર્ણન સાંભળે છે, ત્યારે તેઓ (વેદોમાં આસ્તિકભાવ હોવાને કારણે) અહીંના ભોગોની એટલી પરવા નહિ કરીને સ્વર્ગના ભોગોને માટે લલચાઈ જાય છે અને સ્વર્ગપ્રાપ્તિને માટે વેદોમાં કહેલા યજ્ઞોના અનુષ્ઠાનમાં લાગી જાય છે. એવા મનુષ્યોને માટે જ અહીં

‘ત્રૈવિદ્યાઃ’ પદ આવ્યું છે.

સોમલતા અથવા સોમવલ્લી નામની એક લતા થાય છે. તેના વિષયમાં શાસ્ત્રમાં આવે છે કે જેવી રીતે શુક્લપક્ષમાં પ્રતિદિન ચંદ્રમાની એક-એક કળા વધતાં-વધતાં પૂર્ણિમાએ કળાઓ પૂર્ણ થઈ જાય છે અને કૃષ્ણપક્ષમાં પ્રતિદિન એક-એક કળા ક્ષીણ થતાં-થતાં અમાવાસ્યાએ સંપૂર્ણ કળાઓ ક્ષીણ થઈ જાય છે, તેવી જ રીતે એ સોમલતાનું પણ શુક્લપક્ષમાં પ્રતિદિન એક-એક પાંદડું નીકળતા-નીકળતાં પૂર્ણિમા સુધી પંદર પાંદડાં નીકળી આવે છે અને કૃષ્ણ-પક્ષમાં પ્રતિદિન એક-એક પાંદડું ખરતાં-ખરતાં અમાવાસ્યા સુધીમાં બધાં પાંદડાં ખરી જાય છે.^૧ એ

૧. પચ્યાઙ્ગયુક્તપચ્ચદશચ્છદાદ્યા સર્પાકૃતિઃ શોણિતપર્વદેશા । સા સોમવલ્લી રસબન્ધકર્મ કરોતિ એકાદિવસોપનીતા ॥
કરોતિ સોમવૃક્ષોડપિ રસબન્ધવધાદિકમ્ । પૂર્ણિમાદિવસાનીતસ્તયોર્વલ્લી ગુણાધિકા ॥
કૃષ્ણે પક્ષે પ્રગલતિ દલં પ્રત્યહં ચૈકમેકં શુક્લેડધ્યેકં પ્રભવતિ પુનર્લમ્બમાના લતાઃ સ્યુઃ ॥
તસ્યાઃ કન્દઃ કલયતિતરાં પૂર્ણિમાયાં ગૃહીતો બદ્ધ્યા સૂતં કનકસહિતં દેહલોહં વિધતે ॥

સોમલતાના રસને સોમરસ કહે છે. યજ્ઞ કરવાવાળા એ સોમરસને વૈદિક મંત્રો દ્વારા અભિમંત્રિત કરીને પીએ છે, એટલા માટે તેમને ‘સોમપાઃ’ કહેવામાં આવ્યા છે.

વેદોમાં વર્ણિત યજ્ઞોનું અનુષ્ઠાન કરવાવાળા અને વેદમંત્રોથી અભિમંત્રિત સોમરસને પીવાવાળા મનુષ્યોનાં સ્વર્ગનાં પ્રતિબંધક (રોકનારા) પાપો નષ્ટ થઈ જાય છે. એટલા માટે તેમને ‘પૂતપાપાઃ’ કહેવામાં આવે છે.

ભગવાને પૂર્વશ્લોકમાં કહ્યું છે કે સત-અસત સર્વ કંઈ હું જ છું તો ઈન્દ્ર પણ ભગવત્સ્વરૂપ જ થયા. આથી અહીં ‘મામ્’ પદથી ઈન્દ્રને જ લેવા જોઈએ; કેમકે સકામ યજ્ઞનું અનુષ્ઠાન કરવાવાળા મનુષ્યો સ્વર્ગપ્રાપ્તિની ઇચ્છાથી સ્વર્ગના અધિપતિ ઈન્દ્રનું જ પૂજન કરે છે અને ઈન્દ્રની પાસે જ સ્વર્ગપ્રાપ્તિની

પ્રાર્થના કરે છે.

સ્વર્ગપ્રાપ્તિની ઇચ્છાથી સ્વર્ગના અધિપતિ ઈન્દ્રની સ્તુતિ કરવી અને એ ઈન્દ્ર પાસે સ્વર્ગલોકની યાચના કરવી — એ બન્નેનું નામ ‘પ્રાર્થના’ છે. વૈદિક અને પૌરાણિક વિધિવિધાનથી કરવામાં આવેલા સકામ યજ્ઞો દ્વારા ઈન્દ્રનું પૂજન કરવાના અને પ્રાર્થના કરવાના ફળસ્વરૂપે તે લોકો સ્વર્ગમાં જઈને દેવતાઓના દિવ્ય ભોગોને ભોગવે છે. તે દિવ્યભોગો મનુષ્યલોકના ભોગોની અપેક્ષાએ બહુ જ વિલક્ષણ છે. ત્યાં તેઓ દિવ્ય શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ — આ પાંચે વિષયોનો ભોગ (અનુભવ) કરે છે. એ ઉપરાંત દિવ્ય નંદનવન વગેરેમાં ફરવું, એશ-આરામ કરવો, આદર-સત્કાર પ્રાપ્ત કરવો, યશ-ગૌરવ પ્રાપ્ત કરવા — વગેરે ભોગોને પણ ભોગવે છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ — અહીં એવા મનુષ્યોનું વર્ણન થયું છે, જેમની અંદર સંસારની સત્તા અને મહત્તા રહેલાં છે અને જે ભગવાનની અવિધિપૂર્વક ઉપાસના કરવાવાળા છે (ગીતા — ૯/૨૩). મનુષ્યોની આવી ઉપાસનાનું ફળ નાશવાન જ હોય છે (ગીતા — ૭/૨૩).

સમગ્રરૂપની અંતર્ગત હોવાથી બધું ભગવાન જ છે, તેથી અહીં ઈન્દ્રને માટે પણ ‘મામ્’ પદ આવ્યું છે. મનુષ્ય લોક કરતાં પવિત્ર હોવાથી ઈન્દ્રલોક માટે ‘પુણ્યમ્’ પદ આવ્યું છે.

—■—

તે તં ભુક્ત્વા સ્વર્ગલોકં વિશાલંક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોકં વિશન્તિ ।

એવં ત્રયીધર્મમનુપ્રપન્નાગતાગતં કામકામા લભન્તે ॥ ૨૧ ॥

તે	= તેઓ	ક્ષીણે	= ક્ષીણ થતાં	અનુપ્રપન્નાઃ	= આશ્રય લેનારા,
તમ્	= એ	મર્ત્યલોકમ્	= મૃત્યુલોકમાં		(તેમજ)
વિશાલમ્	= વિશાળ	વિશન્તિ	= (પાછા) આવે છે.	કામકામાઃ	= ભોગોને ઇચ્છતા
સ્વર્ગલોકમ્	= સ્વર્ગલોકના (ભોગો)	એવમ્	= આ રીતે		માણસો
ભુક્ત્વા	= ભોગવીને	ત્રયીધર્મમ્	= ત્રણેય વેદોમાં કહેલાં	ગતાગતમ્	= આવાગમનને
પુણ્યે	= પુણ્ય		સકામ કર્મોનો	લભન્તે	= પ્રાપ્ત થાય છે.

ઈયં સોમકલા નામ વલ્લી પરમદુર્લભા । અનયા બદ્ધસૂતેન્દ્રો લક્ષવેધી પ્રજાયતે ॥

(રસેન્દ્રયૂડામણિ ૬/૬થી૮)

‘જેનાં પંદર પાંદડાં હોય છે, જેની આકૃતિ સાપના જેવી હોય છે, જ્યાંથી પાંદડાં ફૂટે છે — તે ગાંઠો જેની લાલ હોય છે. એવી તે પૂર્ણિમાને દિવસે લાવવામાં આવેલ પંચાંગ (મૂળ, ડાંડી, પાંદડાં ફૂલ અને ફળ)થી યુક્ત સોમવલ્લી પારાને બદ્ધ કરી દે છે. પૂર્ણિમાને દિવસે લાવવામાં આવેલ પંચાંગ (મૂળ, છાલ, પાંદડાં, ફૂલ અને ફળ)થી યુક્ત સોમવૃક્ષ પણ પારાને બાંધવો, પારાની ભસ્મ બનાવવી વગેરે કાર્ય કરી દે છે. પરંતુ સોમવલ્લી અને સોમવૃક્ષ — આ બન્નેમાં સોમવલ્લી અધિક ગુણોવાળી છે. આ સોમવલ્લીનું કૃષ્ણપક્ષમાં પ્રતિદિન એક-એક પાંદડું ખરી પડે છે અને શુકલપક્ષમાં ફરીથી પ્રતિદિન એક-એક પાંદડું ફૂટે છે. આ રીતે લતા વધતી રહે છે. પૂર્ણિમાને દિવસે તે લતાનું કંદમૂળ કાઢવામાં આવે તો તે બહુ જ શ્રેષ્ઠ હોય છે. ધંતૂરાની સાથે આ કંદમૂળમાં બાંધેલો પારો દેહને લોખંડની જેમ મજબૂત બનાવી દે છે અને તેની સાથે બાંધેલો પારો લક્ષવેધી થઈ જાય છે અર્થાત્ એક ગણો બાંધેલો પારો લાખ ગણા લોઢાને સોનું બનાવી દે છે. આ સોમ નામની લતા અત્યંત દુર્લભ છે.

ટીકા — ‘તે તં ભુક્ત્વા સ્વર્ગલોકં... કામકામા લભન્તે’ — સ્વર્ગલોક પણ વિશાળ (વિસ્તૃત) છે, ત્યાંનું આયુષ્ય પણ વિશાળ (લાંબું) છે અને ત્યાંની ભોગસામગ્રી પણ વિશાળ (બહુ જ) છે. એટલા માટે ઇન્દ્રલોકને ‘વિશાળ’ કહેવામાં આવે છે.

સ્વર્ગ પ્રાપ્તિની ઇચ્છાવાળા ન તો ભગવાનનો આશ્રય લે છે અને ન ભગવત્પ્રાપ્તિના કોઈ સાધનનોય આશ્રય લે છે. તેઓ તો કેવળ ત્રણે વેદોમાં કહેલા સકામ ધર્મો (અનુષ્ઠાનો)નો જ આશ્રય લે છે. એટલા માટે તેઓને ત્રયીધર્મને શરણે બતાવ્યા છે.

‘ગતાગતમ્’નો અર્થ છે — જવું અને આવવું. સકામ અનુષ્ઠાન કરવાવાળા સ્વર્ગનાં પ્રાપ્ત જે પુણ્યોના ફળસ્વરૂપે સ્વર્ગમાં જાય છે, તે પુણ્યો સમાપ્ત થતાં તેઓ ફરીથી મૃત્યુલોકમાં પાછા આવે છે. એ રીતે તેમનું ઘટીયંત્રની જેમ

વારંવાર સકામ શુભકર્મો કરીને સ્વર્ગમાં જવાનું અને પછી પાછા ફરીને મૃત્યુલોકમાં આવવાનું ચક્કર ચાલતું જ રહે છે. આ ચક્કરથી તેઓ કદી છૂટી નથી શકતા.

જો પૂર્વશ્લોકમાં આવેલા ‘પૂતપાપાઃ’ પદથી જેમનાં સઘળાં પાપો નષ્ટ થઈ ગયાં છે અને અહીં આવેલાં ‘ક્ષીણે પુણ્યે’ પદોથી જેમનાં સઘળાં પુણ્યો ક્ષીણ થઈ ગયાં છે — એવો અર્થ લેવામાં આવે, તો તેમણે (પાપપુણ્ય બન્ને ક્ષીણ થવાથી) મુક્ત થઈ જવું જોઈએ. પરંતુ તેઓ મુક્ત નથી થતા, પણ આવાગમનને પ્રાપ્ત થાય છે. એટલા માટે અહીં ‘પૂતપાપાઃ’ પદથી તેમને લેવામાં આવ્યા છે, જેમનાં સ્વર્ગનાં પ્રતિબંધક પાપો યજ્ઞ કરવાથી નષ્ટ થઈ ગયાં છે અને ‘ક્ષીણે પુણ્યે’ પદોથી તેમને લેવામાં આવ્યા છે, જેમનાં સ્વર્ગનાં પ્રાપ્ત પુણ્યો ત્યાંનું સુખ ભોગવવાથી સમાપ્ત થઈ ગયાં છે. આથી સઘળાં પાપો અને પુણ્યોના નાશની વાત અહીં નથી આવી.

સંબંધ — જેઓ ત્રયીધર્મનો આશ્રય લે છે, તેમણે તો દેવતાઓની પ્રાર્થના - યાચના કરવી પડે છે; પરંતુ જેઓ કેવળ મારો જ આશ્રય લે છે, તેમણે પોતાના યોગક્ષેમને માટે મનમાં ચિંતા, સંકલ્પ અથવા યાચના નથી કરવાં પડતાં — એ વાત ભગવાન આગળના શ્લોકમાં બતાવે છે.

અનન્યાશ્ચિન્તયન્તો માં યે જનાઃ પર્યુપાસતે ।

તેષાં નિત્યાભિયુક્તાનાં યોગક્ષેમં વહામ્યહમ્ ॥ ૨૨ ॥

યે	= જે	પર્યુપાસતે	= (મારી) સારી રીતે	યોગક્ષેમમ્	= યોગક્ષેમ (અપ્રાપ્તની
અનન્યાઃ	= અનન્ય		ઉપાસના કરે છે -		પ્રાપ્તિ અને
જનાઃ	= ભક્તજનો	નિત્યાભિ-	= મારામાં નિરંતર		પ્રાપ્તની રક્ષા)
મામ્	= મુજ પરમેશ્વરનું	યુક્તાનામ્	લાગેલા	અહમ્	= હું પોતે
ચિન્તયન્તઃ	= નિરંતર ચિંતન કરતાં	તેષામ્	= તે ભક્તોનો	વહામિ	= વહન કરું છું.

ટીકા — ‘અનન્યાશ્ચિન્તયન્તો માં યે જનાઃ પર્યુપાસતે’ — જે કંઈ દેખવા, સાંભળવા અને સમજવામાં આવી રહ્યું છે, તે સઘળેસઘળું ભગવાનનું સ્વરૂપ જ છે અને તેમાં જે કંઈ પરિવર્તન તથા ચેષ્ટા થઈ રહી છે, તે સઘળેસઘળી ભગવાનની લીલા છે — એવું જે દૃઢતાથી માની લે છે અને સમજી લે છે, તેમની પછી ભગવાનના સિવાય ક્યાંય પણ મહત્વબુદ્ધિ નથી થતી. તેઓ ભગવાનમાં જ લાગેલા રહે છે. એટલા માટે તેઓ ‘અનન્ય’ છે. કેવળ ભગવાનમાં જ મહત્તા અને પ્રીતિ હોવાથી તેમના દ્વારા આપમેળે ભગવાનનું જ ચિંતન થાય છે.

‘અનન્યાઃ’ કહેવાનો બીજો ભાવ એ છે કે તેમનાં સાધન અને સાધ્ય કેવળ ભગવાન જ છે અર્થાત્ કેવળ ભગવાનને જ શરણે થવાનું છે, એમનું જ ચિંતન કરવાનું છે, એમની જ ઉપાસના કરવાની છે અને એમને જ પ્રાપ્ત કરવાના છે — એવો

એમનો દૃઢ ભાવ છે. ભગવાન સિવાય તેમનો કોઈ અન્ય ભાવ છે જ નહિ; કેમકે ભગવાન સિવાય અન્ય સર્વ નાશવાન છે. આથી તેમના મનમાં ભગવાન સિવાય અન્ય કોઈ ઇચ્છા નથી; પોતાના જીવન-નિર્વાહની પણ ઇચ્છા નથી. એટલા માટે તેઓ અનન્ય છે.

તેઓ ખાવું-પીવું, ચાલવું, ફરવું, વાતચીત કરવી, વ્યવહાર કરવો વગેરે જે કંઈ પણ કામ કરે છે, તે બધી ભગવાનની જ ઉપાસના છે; કેમ કે તે બધાં કામ ભગવાનની પ્રસન્નતાને માટે જ કરે છે.

‘તેષાં નિત્યાભિયુક્તાનામ્’ — જેઓ અનન્ય થઈને ભગવાનનું જ ચિંતન કરે છે અને ભગવાનની પ્રસન્નતાને માટે જ બધાં કામ કરે છે, તેમને જ માટે અહીં ‘નિત્યાભિયુક્તાનામ્’ પદ આવ્યું છે.

આને બીજા શબ્દોમાં આ રીતે સમજાવે કે તેઓ સંસારથી વિમુખ થઈ ગયા — એ તેમની ‘અનન્યતા’ છે, તેઓ કેવળ ભગવાનની સંમુખ થઈ ગયા — એ તેમનું ‘ચિંતન’ છે અને સક્રિય-અક્રિય બધી અવસ્થાઓમાં ભગવત્સેવાપરાયણ થઈ ગયા — એ તેમની ‘ઉપાસના’ છે. આ ત્રણે વાતો જેમનામાં આવી જાય છે, તેઓ જ ‘નિત્યાભિયુક્ત’ છે.

‘યોગક્ષેમં વહામ્યહમ્’ — અપ્રાપ્ત વસ્તુની પ્રાપ્તિ કરાવી દેવી એ ‘યોગ’ છે અને પ્રાપ્ત સામગ્રીની રક્ષા કરવી એ ‘ક્ષેમ’ છે. ભગવાન કહે છે કે મારામાં નિત્ય-નિરંતર લાગેલા ભક્તોના યોગક્ષેમ હું વહન કરું છું.

વાસ્તવમાં દેખવામાં આવે તો અપ્રાપ્ત વસ્તુની પ્રાપ્તિ કરાવવામાં પણ ‘યોગ’નું વહન છે અને પ્રાપ્તિ ન કરાવવામાં પણ ‘યોગ’નું વહન છે. કારણ કે ભગવાન તો પોતાના ભક્તનું હિત જુએ છે અને એ જ કામ તે કરે છે, જેમાં ભક્તનું હિત થતું હોય. એવી જ રીતે પ્રાપ્ત વસ્તુની રક્ષા કરવામાં પણ ‘ક્ષેમ’નું વહન છે અને રક્ષા ન કરવામાં પણ ‘ક્ષેમ’નું વહન છે. જો ભક્તની ભક્તિ વધતી હોય અને તેનું કલ્યાણ થતું હોય તો ભગવાન પ્રાપ્તની રક્ષા કરશે; કેમ કે તેમાં જ તેનું ‘ક્ષેમ’ છે. જો પ્રાપ્તની રક્ષા કરવાથી તેની ભક્તિ ન વધતી હોય, તેનું હિત ન થતું હોય તો ભગવાન તે પ્રાપ્ત વસ્તુને નષ્ટ કરી દેશે; કેમકે નષ્ટ કરવામાં જ તેનું ‘ક્ષેમ’ છે. એટલા માટે ભગવાનના ભક્ત અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ — બન્ને પરિસ્થિતિઓમાં પરમ પ્રસન્ન રહે છે. ભગવાન ઉપર નિર્ભર રહેવાને કારણે એમનો એ દૃઢ વિશ્વાસ થઈ જાય છે કે જે કોઈ પરિસ્થિતિ આવે છે, તે ભગવાનની જ મોકલેલી છે. આથી ‘અનુકૂળ પરિસ્થિતિ સારી છે અને પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ સારી નથી’ — તેમનો એ ભાવ દૂર થઈ જાય છે. તેમનો એ ભાવ રહે છે કે ‘ભગવાને જે કર્યું છે,

એ જ ઠીક છે અને ભગવાને જે નથી કર્યું, એ પણ ઠીક છે, તેમાં જ અમારું કલ્યાણ છે.’

‘આવું થવું જોઈએ અને આવું નહિ થવું જોઈએ’ — એ વિચારવાની આપણને કિંચિત્માત્ર પણ આવશ્યકતા નથી. કારણ કે આપણે સદા ભગવાનના હાથમાં જ છીએ અને ભગવાન સદાય આપણું વાસ્તવિક હિત કરતા રહે છે. એટલા માટે આપણું અહિત કદી થઈ જ નથી શકતું. તાત્પર્ય એ છે કે ભક્તનું મનગમતું થઈ જાય તો તેમાં પણ કલ્યાણ છે અને મનગમતું ન થાય તો તેમાં પણ કલ્યાણ છે. ભક્તનું ગમવા અને ન ગમવાનું કોઈ મૂલ્ય નથી રહેતું, મૂલ્ય તો ભગવાનના વિધાનનું છે. એટલા માટે જો કોઈ અનુકૂળતામાં પ્રસન્ન અને પ્રતિકૂળતામાં ખિન્ન થાય છે, તો તે ભગવાનનો દાસ નથી, બલકે પોતાના મનનો દાસ છે.

વાસ્તવમાં તો ‘યોગ’ નામ ભગવાન સાથેના સંબંધનું છે અને ‘ક્ષેમ’ નામ જીવના કલ્યાણનું છે. આ દૃષ્ટિએ ભગવાન ભક્તના સંબંધને પોતાની સાથે દૃઢ કરે છે — એ તો ભક્તનો ‘યોગ’ થયો અને ભક્તના કલ્યાણની ચેષ્ટા કરે છે — એ ભક્તનું ‘ક્ષેમ’ થયું. આ જ વાતને લીધે બીજા અધ્યાયના પિસ્તાળીસમા શ્લોકમાં ભગવાને અર્જુનને માટે આજ્ઞા આપી કે ‘તું નિર્યોગક્ષેમ થઈ જા’ અર્થાત્ તું યોગ અને ક્ષેમ સંબંધી કોઈ પ્રકારની ચિંતા ના કર.

‘વહામ્યહમ્’નું તાત્પર્ય એ છે કે જેવી રીતે નાના બાળકને માટે મા કોઈ વસ્તુની આવશ્યકતા સમજે છે, તો બહુ પ્રસન્નતા અને ઉત્સાહની સાથે પોતે તે વસ્તુ લાવીને આપે છે. તેવી જ રીતે મારામાં નિરંતર લાગેલા ભક્તોને માટે હું કોઈ વસ્તુની આવશ્યકતા સમજું છું. તો તે વસ્તુ હું પોતે ઊંચકી લાવું છું અર્થાત્ ભક્તોનાં બધાં કામ હું પોતે કરું છું.

પરિશિષ્ટ ભાવ — ભગવાને અહીં પૂર્વ શ્લોકમાં જેનું વર્ણન કર્યું છે, તે વૈદિક સકામી મનુષ્યો અને આગળ (હવે પછી)ના શ્લોકમાં ભગવાન વર્ણન કરવાના છે, તે અન્ય દેવતાઓના ઉપાસકોની અપેક્ષાએ પોતાના ભક્તોની વિશેષતા બતાવે છે. ભગવાનના અનન્ય ભક્તો ન તો પૂર્વ શ્લોકમાં વર્ણિત ઈન્દ્રને માને છે અને ન આગળના શ્લોકમાં વર્ણિત અન્ય દેવતાઓને માને છે. ઈન્દ્રાદિની ઉપાસના કરવાવાળાઓને તો કામના અનુસાર સીમિત ફળ મળે છે. પરંતુ ભગવાનની ઉપાસના કરવાવાળાઓને અસીમ ફળ મળે છે. દેવતાઓનો ઉપાસક તો મજૂર (નોકર) જેવો છે અને ભગવાનની ઉપાસના કરનાર ઘરના સદસ્ય જેવો છે. મજૂર કામ કરે છે તો તેને મજૂરી પ્રમાણે સીમિત પૈસા મળે છે, પરંતુ ઘરનો સદસ્ય કામ કરે છે તો સર્વ કાંઈ તેનું જ હોય છે.

અનન્ય ભક્ત તે છે, જેની દૃષ્ટિમાં એક ભગવાન સિવાય અન્ય કોઈની સત્તા જ નથી — ‘ઉત્તમ કે અસ બસ મન માહીં । સપનેહું આન પુરુષ જગ નાહીં ॥ (માનસ, અરણ્ય. ૫/૬).

‘યોગક્ષેમં વહામ્યહમ્’ — ભગવાન સાધકને તેના માટે આવશ્યક સાધનસામગ્રી પ્રાપ્ત કરાવે છે અને પ્રાપ્ત સાધનસામગ્રીનું રક્ષણ કરે છે — આ જ ભગવાનનું યોગક્ષેમ વહન કરવું છે, જેમ કે — પ્રિય બાળકનું પાલન-પોષણ મા પોતે કરે છે, નોકરો પાસે નથી કરાવતી.

જેમ ભક્તને ભગવાનની સેવામાં આનંદ આવે છે, એવો જ આનંદ ભગવાનને ભક્તની સેવામાં આવે છે — ‘યે યથા માં પ્રપદન્તે તાંસ્તથૈવ ભજામ્યહમ્’ (ગીતા — ૪/૧૧)

સંબંધ - પૂર્વશ્લોકમાં પોતાની ઉપાસનાની વાત કહીને હવે ભગવાન અન્ય દેવતાઓની ઉપાસનાની વાત કહે છે.

યેડધ્યન્યદેવતા ભક્તા યજન્તે શ્રદ્ધયાન્વિતાઃ ।

તેડપિ મામેવ કૌન્તેય યજન્ત્યવિધિપૂર્વકમ્ ॥ ૨૩ ॥

કૌન્તેય	= હે કુન્તીપુત્ર!	અન્યદેવતાઃ	= અન્ય દેવતાઓનું	યજન્તિ	= પૂજા કરે છે;
યે	= જે	યજન્તે	= પૂજન કરે છે		(પરંતુ) એમનું
અપિ	= પણ	તે	= તેઓ		તે પૂજન
ભક્તાઃ	= ભક્તો (મનુષ્ય)	અપિ	= પણ	અવિધિ-	= અવિધિપૂર્વકનું એટલે
શ્રદ્ધયા,	શ્રદ્ધાથી	મામ્	= મારી	પૂર્વકમ્	કે દેવતાઓને મારાથી
અન્વિતાઃ	= યુક્ત	એવ	= જ		અલગ માને છે.

ટીકા - ‘યેડધ્યન્યદેવતા ભક્તા યજન્તે શ્રદ્ધયાન્વિતાઃ’ - દેવતાઓના જે ભક્તોને ‘સર્વ કંઈ હું જ છું’ (‘સદસચ્ચાહમ્’ અ. ૮/૧૮) - એ સમજમાં આવ્યું નથી અને જેમની શ્રદ્ધા અન્ય દેવતાઓ ઉપર છે, તેઓ તે દેવતાઓનું જ શ્રદ્ધાપૂર્વક પૂજન કરે છે. તે દેવતાઓને મારાથી અલગ અને મોટા માનીને પોતપોતાની શ્રદ્ધાભક્તિ અનુસાર પોતપોતાના ઈષ્ટ દેવતાઓના નિયમોને ધારણ કરે છે. તે દેવતાઓની કૃપાથી જ અમને સર્વ કંઈ મળી જશે - એવું સમજીને નિત્ય-નિરંતર દેવતાઓની જ સેવા-પૂજામાં લાગેલા રહે છે.

‘તેડપિ મામેવ કૌન્તેય યજન્ત્યવિધિપૂર્વકમ્’ - દેવતાઓનું પૂજન કરવાવાળા પણ વાસ્તવમાં મારું જ પૂજન કરે છે; કેમ કે તત્ત્વથી મારા સિવાય બીજું કંઈ છે જ નહિ. મારાથી અલગ એ દેવતાઓની સત્તા જ નથી. તેઓ મારું જ સ્વરૂપ છે. આથી તેમના દ્વારા કરવામાં આવેલું દેવતાઓનું પૂજન પણ વાસ્તવમાં મારું જ પૂજન છે, પરંતુ છે અવિધિપૂર્વક. અવિધિપૂર્વક કહેવાનો મતલબ એવો નથી કે તેમની પૂજનસામગ્રી કેવી હોવી જોઈએ, તેમના મંત્રો કેવા હોવા જોઈએ, તેમનું પૂજન કેવું હોવું જોઈએ વગેરે. પરંતુ તેમને વિધિઓનું જ્ઞાન નથી. એનો અર્થ છે - મને તે દેવતાઓથી અલગ માનવો. જેવી રીતે કામનાને કારણે જ્ઞાન હરાઈ જવાથી તેઓ દેવતાઓને શરણે થાય

છે (ગીતા - ૭/૨૦). એવી જ રીતે અહીં મારાથી દેવતાઓની અલગ (સ્વતંત્ર) સત્તા માનીને જેઓ દેવતાઓનું પૂજન કરે છે, તેને જ અવિધિપૂર્વક પૂજન કરવું કહે છે.

આ શ્લોકનો નિષ્કર્ષ એ નીકળ્યો કે (૧) પોતાનામાં કોઈ પ્રકારની કિંચિત્માત્ર પણ કામના ન હોય અને ઉપાસ્યમાં ભગવદ્બુદ્ધિ હોય, તો પોતપોતાની રુચિ અનુસાર કોઈ પણ પ્રાણીને, મનુષ્યને અને કોઈ પણ દેવતાને પોતાના ઉપાસ્ય માનીને તેમની પૂજા કરવામાં આવે, તો તે બધું ભગવાનનું જ પૂજન થઈ જશે અને તેનું ફળ ભગવાનની જ પ્રાપ્તિ થશે; (૨) પોતાનામાં કિંચિત્માત્ર પણ કામના હોય અને ઉપાસ્યરૂપમાં સાક્ષાત્ ભગવાન હોય તો તે અર્થાર્થી, આર્ત વગેરે ભક્તોની શ્રેણીમાં આવી જશે, જેમને ભગવાને ઉદાર કહ્યા છે (અ. ૭/૧૮).

વાસ્તવમાં સર્વ કંઈ ભગવાન જ છે. આથી જે કોઈની ઉપાસના કરવામાં આવે, સેવા કરવામાં આવે કે હિત કરવામાં આવે, તે પ્રકારાંતરથી ભગવાનની જ ઉપાસના છે. જેવી રીતે આકાશથી વરસેલું પાણી, નદી, નાળાં, ઝરણાં વગેરે બનીને અંતમાં સમુદ્રને જ પ્રાપ્ત થાય છે (કેમ કે તે જળ સમુદ્રનું જ છે), એવી જ રીતે મનુષ્ય જે કોઈનું પણ પૂજન કરે, તે તત્ત્વથી ભગવાનનું જ પૂજન થાય છે.^૧ પરંતુ પૂજકને લાભ તો પોતાપોતાની ભાવના અનુસાર જ થાય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ - ‘ત્રૈવિદ્યા મામ્’ (૮/૨૦), ‘અનન્યાશ્ચિતયન્તો મામ્’ (૮/૨૨) અને ‘તેડપિ મામેવ’ (૮/૨૩) - ત્રણ જગાએ ભગવાન માટે ‘મામ્’ શબ્દ આપવાનું કારણ એ છે કે સર્વ કંઈ ભગવાન જ છે, તેથી ભગવાન બધાને પોતાનું સ્વરૂપ જ જાણે છે. જો મનુષ્યમાં કામના ન હોય અને સર્વમાં ભગવદ્બુદ્ધિ હોય તો તે કોઈની પણ ઉપાસના કરે, તે વાસ્તવમાં ભગવાનની જ ઉપાસના છે. તાત્પર્ય એ છે કે જો નિષ્કામભાવ અને ભગવદ્બુદ્ધિ થઈ જાય તો તેની પૂજા

અવિધિપૂર્વક ન રહેતાં તે ભગવાનની જ પૂજા બની જશે.

સાતમા અધ્યાયમાં ‘દેવયજઃ’ પદ આવ્યું હતું (૭/૨૩), તેને જ અહીં ‘યજન્તે’ પદથી કહેવામાં આવ્યું છે.

—■—

સંબંધ — દેવતાઓનું પૂજન કરવાવાળાઓનું અવિધિપૂર્વક પૂજન કરવું એ શું છે? તેને અંગે કહે છે -

અહં હિ સર્વયજ્ઞાનાં ભોક્તા ચ પ્રભુરેવ ચ ।

ન તુ મામભિજાનન્તિ તત્ત્વેનાતશ્યવન્તિ તે ॥ ૨૪ ॥

હિ	= કેમ કે	ચ	= પણ	તત્ત્વેન	= તત્ત્વથી
સર્વયજ્ઞાનામ્	= સમસ્ત	અહમ્	= હું	ન	= નથી
	યજ્ઞોનો	એવ	= જ છું;	અભિજાનન્તિ	= જાણતા,
ભોક્તા	= ભોક્તા	તુ	= પણ	અતઃ	= માટે જ
ચ	= અને	તે	= તે	શ્યવન્તિ	= તેમનું પતન
પ્રભુઃ	= સ્વામી	મામ્	= મને		થાય છે.

ટીકા — [બીજા અધ્યાયમાં ભગવાને કહ્યું છે કે જેઓ ભોગ અને ઐશ્વર્યમાં અત્યંત આસક્ત છે, તેઓ ‘મારે કેવળ પરમાત્માની તરફ જ ચાલવું છે’ — એવો નિશ્ચય નથી કરી શકતા. (અ. ૨/૪૪). આથી પરમાત્માની તરફ ચાલવામાં બે વિઘ્નો મુખ્ય છે પોતાને ભોગોનો ભોક્તા માનવો અને પોતાને સંગ્રહનો માલિક માનવો. આ બન્નેયથી મનુષ્યની બુદ્ધિ ઊલટી થઈ જાય છે. જેનાથી તે પરમાત્માથી સર્વથા વિમુખ થઈ જાય છે, જેવી રીતે, બાળપણમાં બાળક મા વગર રહી નથી શકતું. પરંતુ મોટો થતાં જ્યારે તેનાં લગ્ન થઈ જાય છે, ત્યારે તે સ્ત્રી સાથે ‘મારી સ્ત્રી છે’ એવો સંબંધ જોડીને તેનો ભોક્તા અને માલિક બની જાય છે. પછી તેને મા એટલી સારી નથી લાગતી, ગમતી નથી. એવી જ રીતે જ્યારે આ જીવ ભોગ અને ઐશ્વર્યમાં લાગી જાય છે અર્થાત્ પોતાને ભોગોનો ભોક્તા અને સંગ્રહનો માલિક માનીને તેમનો દાસ બની જાય છે અને ભગવાનથી સર્વથા વિમુખ થઈ જાય છે, ત્યાર પછી તેને એ વાત યાદ જ નથી રહેતી કે બધાના ભોક્તા અને માલિક ભગવાન છે. આનાથી જ તેનું પતન થઈ જાય છે. પરંતુ જ્યારે આ જીવ એવો નિશ્ચય કરી લે છે કે વાસ્તવમાં તમામ ભોગોના ભોક્તા અને તમામ ઐશ્વર્યના માલિક ભગવાન જ છે, ત્યારે તે છેવટે ભગવાનમાં લાગી જાય છે, સાચે રસ્તે આવી જાય છે અને પછી તેનું પતન નથી થતું.]

‘અહં હિ સર્વયજ્ઞાનાં^૧ ભોક્તા ચ પ્રભુરેવ ચ’ —

શાસ્ત્રની આજ્ઞા અનુસાર મનુષ્ય યજ્ઞ, દાન, તપ, તીર્થ, વ્રત વગેરે જેટલાં શુભ કર્મો કરે છે તથા પોતાના વર્ણાશ્રમની મર્યાદા અનુસાર જેટલાં વ્યાવહારિક અને શારીરિક કર્તવ્યકર્મો કરે છે, તે બધાં કર્મોનો ભોક્તા અર્થાત્ ફળભાગી હું છું. કારણ કે વેદોમાં, શાસ્ત્રોમાં, પુરાણોમાં અને સ્મૃતિગ્રંથોમાં પ્રાણીઓને માટે શુભકર્મોનું જે વિધાન કરવામાં આવ્યું છે, તે સઘળેસઘળું મારું જ બનાવેલું છે અને મને અર્પણ કરવા માટે જ બનાવેલું છે, જેથી આ પ્રાણીઓ સઘળાં કર્તવ્યકર્મોથી અને તેમનાં ફળોથી સર્વથા આસક્ત ન થાય, પોતાના સ્વરૂપથી ક્યારેય ચ્યુત ન થાય અને અનન્યભાવે કેવળ મારામાં જ લાગેલાં રહે. આથી તે સઘળાં શુભકર્મોનો અને વ્યાવહારિક તથા શારીરિક કર્તવ્યકર્મોનો ભોક્તા હું જ છું.

જેવી રીતે સઘળા યજ્ઞોનો ભોક્તા (ફળભાગી) હું જ છું, એવી જ રીતે સઘળા સંસારનો અર્થાત્ સઘળા લોકો, પદાર્થ, વ્યક્તિ, ઘટના, પરિસ્થિતિ, ક્રિયા અને પ્રાણીઓનાં શરીર, મન, બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયો વગેરેનો માલિક પણ હું જ છું. કારણ કે પોતાની પ્રસન્નતાને માટે જ મેં પોતાનામાંથી આ સઘળી સૃષ્ટિની રચના કરી છે; આથી આ બધાંની રચના કરવાવાળો હોવાથી તેમનો માલિક હું જ છું.

વિશેષ વાત

ભગવાનનું ભોક્તા બનવું એ શું છે?

ભગવાને કહ્યું છે કે મહાત્માઓની દૃષ્ટિમાં સર્વ કંઈ

૧. અહીં બહુવચન ‘યજ્ઞાનામ્’ શબ્દની અંતર્ગત સઘળાં કર્તવ્યકર્મો આવી જાય છે, છતાં પણ તેની સાથે ‘સર્વ’ શબ્દ જોડવાનું તાત્પર્ય એ છે કે શાસ્ત્રીય, શારીરિક, વ્યાવહારિક વગેરે કોઈ પણ કર્તવ્યકર્મ બાકી ન રહે.

વાસુદેવ જ છે (અ. ૭/૧૮) અને મારી દૃષ્ટિમાં પણ સત-અસત સર્વ કંઈ હું જ છું (અ. ૮/૧૮). જ્યારે સર્વ કંઈ હું જ છું તો કોઈ કોઈક દેવતાની પુષ્ટિને માટે યજ્ઞ કરે, તો તે યજ્ઞ દ્વારા દેવતારૂપમાં મારી જ પુષ્ટિ થાય છે. કોઈ કોઈકને દાન આપે, તો દાન લેવાવાળાના રૂપમાં મારો જ અભાવ દૂર થાય છે, તેનાથી મારી જ સહાય થાય છે. કોઈ તપ કરે, તો એ તપથી તપસ્વીના રૂપમાં મને જ સુખશાંતિ મળે છે. કોઈ કોઈને ભોજન કરાવે, તો એ ભોજનથી પ્રાણોના રૂપમાં મારી જ તૃપ્તિ થાય છે. કોઈ શૌચસ્નાન કરે, તો તેનાથી તે મનુષ્યના રૂપમાં મને જ પ્રસન્નતા થાય છે. કોઈ વૃક્ષ-છોડને ખાતર આપે કે તે તેમનું જળ વડે સિંચન કરે તો તે ખાતર અને જળ વૃક્ષ-છોડના રૂપમાં મને જ મળે છે અને તેમનાથી મારી જ પુષ્ટિ થાય છે. કોઈ કોઈક દીનદુઃખી કે વિકલાંગની તન-મન-ધનથી સેવા કરે, તો તે મારી જ સેવા થાય છે. કોઈ વૈદ્ય-ડૉક્ટર કોઈક રોગીનો ઈલાજ કરે, તો તે ઈલાજ મારો જ થાય છે. કોઈ કૂતરાંને રોટલા નાખે; કબૂતરોને દાણા નાખે; ગાયોની સેવા કરે; ભૂખ્યાને અન્ન આપે કે તરસ્યાંને પાણી પિવડાવે; તો તે બધાંના રૂપમાં મારી જ સેવા થાય છે, તે બધી વસ્તુઓને હું જ ગ્રહણ કરું છું.^૧ જેવી રીતે કોઈ કોઈક મનુષ્યની સેવા કરે, તેના કોઈ અંગની સેવા કરે કે તેના કુટુંબની સેવા કરે, તો તે બધી સેવા તે મનુષ્યની જ થાય છે. એવી જ રીતે મનુષ્ય જ્યાં કંઈ સેવા કરે, જે કોઈને સહાય કરે, તો તે સેવા અને સહાય મને જ મળે છે. કારણ કે મારા વિના અન્ય કોઈ છે જ નહિ. હું જ અનેક રૂપોમાં પ્રગટ થયો છું - ‘બહુ સ્યાં પ્રજાયેય’ (તૈત્તિરીય. ૨/૬). તાત્પર્ય એ થયું કે અનેક રૂપોમાં સર્વ કંઈ ગ્રહણ કરવું એને જ ભગવાનનું ભોક્તા બનવું કહે છે.

ભગવાનનું માલિક બનવું એ શું છે?

ભગવતત્ત્વને જાણવાવાળા ભક્તોની દૃષ્ટિમાં અપરા અને પરાપ્રકૃતિરૂપ સંસારમાત્રના માલિક ભગવાન જ છે. સંસારમાત્ર ઉપર તેમનો જ અધિકાર છે. સૃષ્ટિની રચના કરે કે ન કરે, સૃષ્ટિની સ્થિતિ રાખે કે ન રાખે, પ્રલય

કરે કે ન કરે; પ્રાણીઓને ગમે ત્યાં રાખે, તેમનું ગમે તેવું સંચાલન કરે, ગમે તેવો ઉપયોગ કરે; પોતાની મરજી અનુસાર ગમે તેવું પરિવર્તન કરે, વગેરે સઘળાં પરિવર્તન - પરિવર્ધન કરવામાં ભગવાનની બિલકુલ સ્વતંત્રતા છે. તાત્પર્ય એ થયું કે જેવી રીતે ભોગી પુરુષ ભોગ અને સંગ્રહનો ગમે તેવો ઉપભોગ કરવામાં સ્વતંત્ર છે (જોકે તેની સ્વતંત્રતા માનેલી છે, વાસ્તવમાં નથી), તેવી જ રીતે ભગવાન સકળ સંસારનું ગમે તેવું પરિવર્તન - પરિવર્ધન કરવામાં સર્વથા સ્વતંત્ર છે. ભગવાનની તે સ્વતંત્રતા વાસ્તવિક છે. આને જ ભગવાનનું માલિક બનવું કહે છે.

‘ન તુ મામભિજાનન્તિ તત્ત્વેનાતશ્ચયવન્તિ તે’ - વાસ્તવમાં સત-અસત, જડ-ચેતન વગેરે સર્વ કંઈ હું જ છું. આથી જે કંઈ કર્તવ્યકર્મો કરવામાં આવે, તે કર્મોનો અને તેમનાં ફળોનો ભોક્તા હું જ છું, તથા સઘળી સામગ્રીનો માલિક પણ હું જ છું. પરંતુ જે મનુષ્યો આ તત્ત્વને નથી જાણતા, તેઓ તો એમ જ સમજે છે કે આપણે જે કોઈને જે કંઈ આપીએ છીએ, ખવરાવીએ કે પિવડાવીએ છીએ, તે બધું તે પ્રાણીઓને જ મળે છે; જેમ કે - આપણે યજ્ઞ કરીએ, તો યજ્ઞના ભોક્તા દેવતાઓ બને છે; દાન આપીએ, તો દાનનો ભોક્તા તે લેવાવાળો બને છે; કૂતરાંને રોટલો અને ગાયને ઘાસ આપીએ, તો તે રોટલો અને ઘાસના ભોક્તા કૂતરો અને ગાય બને છે; આપણે ભોજન કરીએ તો ભોજનના ભોક્તા આપણે પોતે બનીએ છીએ, વગેરે-વગેરે. તાત્પર્ય એ થયું કે તેઓ બધાં રૂપોમાં મને ન માનીને અન્યને જ માને છે, એનાથી જ તેમનું પતન થાય છે. એટલા માટે મનુષ્યે પોતે કોઈ અન્યને ભોક્તા અને માલિક ન માનતાં કેવળ મને જ ભોક્તા અને માલિક માનવો જોઈએ અર્થાત્ જે કંઈ ચીજ આપવામાં આવે, તેને મારી જ સમજીને મને અર્પણ કરવી જોઈએ - ‘ત્વદીયં વસ્તુ ગોવિંદ તુભ્યમેવ સમર્પયે.’

બીજો ભાવ એ છે કે મનુષ્યની પાસે જે કંઈ ભોગ અને ઐશ્વર્ય છે, તે બધું મારું જ છે અને મારા વિરાટરૂપ સંસારની સેવાને માટે જ છે. પરંતુ ભોગ અને ઐશ્વર્યમાં

૧. એક કથા સાંભળી છે કે એક વાર શ્રી નામદેવજી મહારાજ તીર્થયાત્રામાં ગયા. યાત્રામાં કોઈ જગાએ એક વૃક્ષની નીચે તેમણે રોટલા બનાવ્યા અને સામાનમાંથી ઘી લેવાને માટે પાછળ કર્યા તો એટલામાં જ એક કૂતરો આવીને મોંમાં રોટલો લઈને નાઠો. નામદેવજી મહારાજે જોયું કે કૂતરો રોટલો લઈને દોડી રહ્યો છે તો તેઓ પણ હાથમાં ઘીનું પાત્ર લઈને તેની પાછળ દોડતા દોડતા કહેવા લાગ્યા - ‘હે નાથ! આપને જ ભોગ ધરાવવો છે, પછી લૂખો રોટલો લઈને શા માટે દોડી રહ્યા છો? રોટલા ઉપર થોડું ઘી તો ચોપડવા દો.’ નામદેવજીએ એમ કહેતાં જ કૂતરામાંથી ભગવાન પ્રગટ થઈ ગયા. કૂતરામાં ભગવાન સિવાય બીજું હતું જ કોણ? નામદેવજી જાણી ગયા તો તેઓ પ્રગટ થઈ ગયા. આ રીતે પ્રાણીમાત્રમાં તત્ત્વથી ભગવાન જ છે. એટલા માટે જે કોઈને જે કંઈ આપવામાં આવે છે, તે ભગવાનને જ મળે છે.

આસક્ત મનુષ્ય એ તત્ત્વને ન જાણવાને કારણે તે ભોગ અને ઐશ્વર્યને પોતાના અને પોતાને માટેના માની લે છે, જેથી તેઓ એમ જ સમજે છે કે આ બધી ચીજો અમારા ઉપભોગમાં આવવાવાળી છે અને અમે તેના અધિપતિ છીએ, માલિક છીએ. પરંતુ વાસ્તવમાં તેઓ એ ચીજોના ગુલામ થઈ જાય છે. તેઓ જેટલા તે ચીજોને પોતાની અને પોતાને માટેની માને છે, તેટલા જ તેમને પરાધીન થઈ જાય છે. પછી તેઓ તે ચીજોના રહેવા અને નાશ પામવાને પોતાનું રહેવું અને નાશ પામવું માની લે છે. એટલા માટે

તેમનું પતન થઈ જાય છે. તાત્પર્ય એ થયું કે મને સઘળા યજ્ઞોનો ભોક્તા અને માલિક જાણવાથી મુક્તિ થઈ જાય છે અને ન જાણવાથી પતન થઈ જાય છે.

‘અવન્તિ’ પદનું તાત્પર્ય એ છે કે ભગવાનને પ્રાપ્ત ન થવાથી તેમનું પતન થઈ જાય છે. તેઓ શુભ કર્મો કરીને ઊંચાઊંચા લોકોમાં ચાલ્યા જાય, તો એ પણ તેમનું પતન છે; કેમ કે ત્યાંથી તેમણે પાછા ફરીને આવવું જ પડે છે (ગીતા - ૮/૨૧). તેઓ આવાગમનને પ્રાપ્ત થતા જ રહે છે; મુક્ત નથી થઈ શકતા.

પરિશિષ્ટ ભાવ — પાંચમા અધ્યાયના અંતમાં પણ ભગવાને પોતાને સઘળા યજ્ઞો અને તપોના ભોક્તા કહ્યા છે — ‘ભોક્તારં યજ્ઞતપસામ્’ (૫/૨૮). ત્યાં તો ભગવાને અન્વય રીતે પોતાને સંપૂર્ણ યજ્ઞોના ભોક્તા જાણવાવાળાઓને શાન્તિ પ્રાપ્ત થવાની વાત કરી છે અને અહીં વ્યતિરેક રીતે તેવું ન જાણવાવાળાઓનું પતન થવાની વાત કહી છે. સ્વયં ભોક્તા બનવાથી જ પતન થાય છે. ભગવાનને સંપૂર્ણ શુભકર્મોના ભોક્તા માનવાથી આપણામાં ભોક્તાપણું અથવા ભોગેચ્છા રહેતી નથી. ભોગેચ્છા ન રહેવાથી શાન્તિ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.

વાસ્તવમાં સંપૂર્ણ કર્મોના મહાકર્તા અને મહાભોક્તા ભગવાન જ છે. પરંતુ કર્તા-ભોક્તા હોવા છતાં પણ ભગવાન વાસ્તવમાં વિરક્ત જ છે અર્થાત્ તેમનામાં કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વ નથી — ‘તસ્ય કર્તારમપિ માં વિદ્વ્ય કર્તારમવ્યયમ્’ (ગીતા - ૪/૧૩), ‘ન માં કર્માણિ લિમ્પન્તિ ન મે કર્મફલે સ્પૃહા’ (ગીતા - ૪/૧૪).

સંબંધ — જેઓ ભગવાનને સઘળા યજ્ઞોના ભોક્તા અને માલિક ન માનીને દેવતાઓ વગેરેનું સકામભાવથી પૂજન કરે છે, તેમની ગતિઓનું વર્ણન આગળના શ્લોકમાં કરે છે.

યાન્તિ દેવવ્રતા દેવાન્ પિતૃન્યાન્તિ પિતૃવ્રતાઃ ।

ભૂતાનિયાન્તિ ભૂતેજ્યા યાન્તિ મદ્યાજિનોડપિ મામ્ ॥ ૨૫ ॥

દેવવ્રતાઃ	= (સકામ ભાવે) દેવતાઓનું પૂજન કરનારા (મૃત્યુ પછી)	પિતૃવ્રતાઃ	= પિતૃઓને પૂજનારા	યાન્તિ	= પ્રાપ્ત થાય છે.
દેવાન્	= દેવતાઓને	પિતૃન્	= પિતૃઓને	મદ્યાજિનઃ	= પરંતુ મારું પૂજન કરનારા ભક્તો
યાન્તિ	= પ્રાપ્ત થાય છે.	યાન્તિ	= પ્રાપ્ત થાય છે.	મામ્	= મને
		ભૂતેજ્યાઃ	= ભૂતોને પૂજનારા	અપિ	= જ
		ભૂતાનિ	= ભૂત-પ્રેતોને	યાન્તિ	= પ્રાપ્ત થાય છે.

ટીકા — [પૂર્વશ્લોકમાં ભગવાને એમ બતાવ્યું કે હું જ સઘળા યજ્ઞોનો ભોક્તા અને સઘળા સંસારનો માલિક છું, પરંતુ જે મનુષ્યો મને ભોક્તા અને માલિક ન માનીને પોતે ભોક્તા અને માલિક બની જાય છે, તેમનું પતન થઈ જાય છે. હવે આ શ્લોકમાં તેમના પતનનું વિવેચન કરે છે.]

‘યાન્તિ દેવવ્રતા દેવાન્’ — ભગવાનને સારી રીતે ન જાણવાને કારણે ભોગ અને ઐશ્વર્યને ચાહવાવાળા પુરુષો વેદો અને શાસ્ત્રોમાં વર્ણિત નિયમો, વ્રતો, મંત્રો, પૂજન-

વિધિઓ વગેરેના અનુસાર પોતપોતાના ઉપાસ્ય દેવતાઓનું વિધિવિધાનથી સાંગોપાંગ પૂજન કરે છે, અનુષ્ઠાન કરે છે અને સર્વથા તે દેવતાઓને પરાયણ થઈ જાય છે (ગીતા - ૭/૨૦). તે ઉપાસ્ય દેવતાઓ પોતાના એ ભક્તોને અધિકમાં અધિક અને ઊંચામાં ઊંચું ફળ તે જ આપશે કે તેમને પોતપોતાના લોકોમાં લઈ જશે, પરંતુ તે લોકોને ભગવાને પુનરાવર્તી કહ્યા છે (અ. ૮/૧૬).

ત્રેવીસમા શ્લોકમાં ભગવાને જણાવ્યું કે દેવતાઓનું પૂજન પણ મારું જ પૂજન છે, પરંતુ તે પૂજન અવિધિપૂર્વકનું

છે. તે પૂજનમાં અવિધિપણું એ છે કે, ‘સર્વ કાંઈ ભગવાન જ છે’ એ વાતને તેઓ જાણતા નથી, માનતા નથી અને દેવતાઓ વગેરેનું પૂજન કરીને ભોગ અને ઐશ્વર્યને ઇચ્છે છે. તેથી તેમનું પતન થાય છે. જો તેઓ દેવતાઓ વગેરેના રૂપમાં મને જ માનતા અને તે ભગવદ્સ્વરૂપ દેવતાઓથી કાંઈ પણ ન ઇચ્છતા હોત, તો તે દેવતાઓ અને સ્વયં હું પણ તેમને કંઈક આપવા ઇચ્છત, તો પણ તેઓ એવું જ કહેતા કે, ‘હે પ્રભુ! આપ અમારા છો અને અમે આપના છીએ — આપની સાથે આવા પોતાનાપણાથી વધીને કંઈ બીજા (ભોગ તથા ઐશ્વર્ય) હોત તો અમે આપની પાસે ઇચ્છતા અને માગતા પણ ખરા. હવે આપ જ કહો આનાથી વિશેષ શું છે? આવા પ્રકારના ભાવવાળા તેઓ મને જ આનંદ આપનાર બની જાત, તો પછી તેઓ તુચ્છ અને ક્ષણભંગુર દેવલોકોને પ્રાપ્ત ન થાત.

‘પિતૃન્યાન્તિ પિતૃવ્રતાઃ’ — જેઓ સકામભાવથી પિતૃઓનું પૂજન કરે છે, તેમને પિતૃઓ દ્વારા કેટલીયે જાતની સહાય મળે છે. એટલા માટે લૌકિક સિદ્ધિ ઇચ્છવાવાળા મનુષ્યો પિતૃઓના વ્રતોનું, નિયમોનું અને પૂજન વિધિઓનું સાંગોપાંગ પાલન કરે છે અને પિતૃઓને પોતાના ઇષ્ટ માને છે. તેમને અધિકમાં અધિક અને ઊંચામાં ઊંચું ફળ એ મળશે કે પિતૃઓ તેમને પોતાના લોકમાં લઈ જશે. એટલા માટે અહીં કહેવામાં આવ્યું કે પિતૃઓનું પૂજન કરવાવાળા પિતૃઓને પ્રાપ્ત થાય છે.

‘ભૂતાનિ યાન્તિ ભૂતેજ્યાઃ’ — તામસ પ્રવૃત્તિવાળા મનુષ્યો સકામભાવપૂર્વક ભૂતપ્રેતોનું પૂજન કરે છે અને તેમના નિયમોને અપનાવે છે. જેમ કે મંત્રજપને માટે ગધેડાના પૂંછડાના વાળનો દોરો બનાવીને તેમાં ઊંટના દાંતના મણકા પરોવવા, રાત્રે સ્મશાનમાં જઈને મડદા ઉપર બેસીને ભૂતપ્રેતોના મંત્રો જપવા, માંસ-મદિરા વગેરે મહાન અપવિત્ર ચીજોથી ભૂતપ્રેતોનું પૂજન કરવું વગેરે- વગેરે. તેનાથી અધિકમાં અધિક તેમની સાંસારિક કામનાઓ સિદ્ધ થઈ શકે છે. પરંતુ મર્યા પછી તો તેમની દુર્ગતિ જ થશે અર્થાત્ તેમને ભૂતપ્રેતની યોનિ પ્રાપ્ત થશે. એટલા માટે

અહીં કહેવામાં આવ્યું કે ભૂતોનું પૂજન કરવાવાળા ભૂતપ્રેતોને પ્રાપ્ત થાય છે.

‘યાન્તિ મદ્યાજિનોડપિ મામ્’ — જેઓ અનન્યભાવથી કોઈ પણ રીતે મારું ભજન, પૂજન અને ચિંતન કરે છે, તેઓ નિશ્ચયરૂપે મને જ પ્રાપ્ત થાય છે.

વિશેષ વાત

સાંસારિક ભોગ અને ઐશ્વર્યની કામનાવાળા મનુષ્યો પોતપોતાના ઇષ્ટના પૂજન વગેરેમાં તત્પરતાથી લાગેલા રહે છે અને ઇષ્ટની પ્રસન્નતાને માટે બધાં કામ કરે છે; પરંતુ ભગવાનના ભજન ધ્યાનમાં લાગનારા જે તત્ત્વને પ્રાપ્ત થાય છે, તેને પ્રાપ્ત ન થઈને તેઓ વારંવાર સાંસારિક તુચ્છ ભોગોને અને નરકો તથા ચોરાસી લાખ યોનિઓને પ્રાપ્ત થતા રહે છે. આ રીતે જેઓ મનુષ્યજન્મ પ્રાપ્ત કરીને ભગવાનની સાથે પ્રેમનો સંબંધ જોડીને ભગવાનને પણ આનંદ આપનાર થઈ શકતા હતા. પરંતુ તેઓ સાંસારિક તુચ્છ કામનાઓમાં ફસાઈને અને તુચ્છ દેવતા, પિતૃઓ વગેરેના ચક્કરમાં પડીને કેટલીક અનર્થ પરંપરાને પ્રાપ્ત થાય છે! એટલા માટે મનુષ્યે બહુ સાવધાનીથી કેવળ ભગવાનમાં જ લાગી જવું જોઈએ.

દેવતા, પિતૃઓ, ઋષિ, મુનિ, મનુષ્ય વગેરેમાં ભગવદ્બુદ્ધિ થાય અને નિષ્કામભાવપૂર્વક કેવળ તેમની પુષ્ટિને માટે અને તેમના હિતને માટે જ તેમની સેવાપૂજા કરવામાં આવે તો ભગવાનની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે, પરંતુ દેવતા વગેરેને ભગવાનથી અલગ માનવા અને પોતાનો સકામભાવ રાખવો પતનનું કારણ છે.

ભૂત, પ્રેત, પિશાચ વગેરે યોનિઓ અશુદ્ધ છે અને તેમની પૂજાવિધિ, સામગ્રી, આરાધના વગેરે પણ અત્યંત અપવિત્ર છે. તેમનું પૂજન કરવાવાળા તેમનામાં ન તો ભગવદ્બુદ્ધિ કરી શકે છે^૧ અને ન નિષ્કામભાવ પણ રાખી શકે છે. એટલા માટે તેમનું તો સર્વથા પતન જ થાય છે. આ વિષયમાં થોડાં વર્ષો પહેલાંની એક સાચી ઘટના છે.

૧. જો ભક્તનો કોઈ ભૂતપ્રેતમાં ભગવદ્ભાવ થઈ પણ જાય તો તે ભૂતપ્રેતનો ઉદ્ધાર થઈ જાય છે અને ભક્તને ભગવાનનાં દર્શન થઈ જાય છે. જેમ કે ભક્ત નામદેવજીને એક વાર લાંબા કદનું એક ભયંકર પ્રેત દેખાઈ આવ્યું તો તેઓ તેને ભગવત્સ્વરૂપ જ સમજીને પ્રસન્નતાપૂર્વક બોલી ઊઠ્યા —

ભલે પર્ધાયા લંબકનાથ!

ધરની પાંવ, સ્વર્ગ લોં માથા, જોજન ભરકે લાંબે હાથ ॥

સિવ સનકાદિક પાર ન પાવેં, અનગિન સાજ સજાયે સાથ ॥

નામદેવકે તુમ હી સ્વામી, કીજૈ મોકોં આજ સનાથ ॥

એનાથી એ પ્રેતનો ઉદ્ધાર થઈ ગયો અને તેની જગાએ ભગવાન પ્રગટ થઈ ગયા!

કોઈ ‘કર્ણપિશાચિની’ની ઉપાસના કરવાવાળો હતો. તેની પાસે કોઈ પણ કંઈક પૂછવા આવે ત્યારે તેના પૂછ્યા વગર જ કહી દેતો કે ‘આ તમારો પ્રશ્ન છે અને આ તેનો ઉત્તર છે’ આનાથી તે બહુ જ રૂપિયા કમાયો.

હવે એ વિદ્યાનો ચમત્કાર જોઈને એક સજ્જન તેની પાછળ પડી ગયા કે ‘મને પણ આ વિદ્યા શિખવાડો, હું પણ આને શીખવા ઇચ્છું.’ તો તેણે સરળતાથી કહ્યું કે ‘આ વિદ્યા ચમત્કારી તો બહુ જ છે, પરંતુ વાસ્તવિક હિત કે કલ્યાણ કરનારી નથી.’ તેને એ પૂછવામાં આવ્યું કે ‘આપ બીજાના વિના કહ્યે જ તેના પ્રશ્નને અને ઉત્તરને કેવી રીતે જાણી જાવ છો?’ તો તેણે કહ્યું કે ‘હું મારા કાનમાં વિષ્ટા લગાવી રાખું છું. જ્યારે કોઈ પૂછવા આવે છે, તો તે સમયે કર્ણપિશાચિની આવીને મારા કાનમાં તેનો પ્રશ્ન અને પ્રશ્નનો ઉત્તર સંભળાવી દે છે અને હું તેવું જ કહી દઉં છું.’ પછી તેને પૂછવામાં આવ્યું કે ‘આપનું મરણ કેવી રીતે થશે — એ વિષે આપે કંઈ પૂછ્યું છે કે નહિ?’ આ અંગે તેણે કહ્યું કે ‘મારું મરણ તો નર્મદાને કિનારે થશે.’ તેનું શરીર શાંત થયા પછી ખબર પડી કે જ્યારે તે (પોતાનો અંતસમય જાણીને) નર્મદામાં જવા લાગ્યો, તો કર્ણપિશાચિની ભૂંડણ બનીને તેની સામે

આવી ગઈ. તેને જોઈને તે નર્મદા તરફ દોડ્યો, તો કર્ણપિશાચિનીએ તેને નર્મદામાં જતાં પહેલાં જ કિનારા ઉપર મારી નાખ્યો. કારણ એ હતું કે જો તે નર્મદામાં મરત તો તેની સદ્ગતિ થઈ જાત. પરંતુ કર્ણપિશાચિનીએ તેની સદ્ગતિ ન થવા દીધી અને તેને નર્મદાના કિનારા ઉપર જ મારીને પોતાની સાથે લઈ ગઈ.

આનું તાત્પર્ય એ થયું કે દેવતા, પિતૃઓ વગેરેની ઉપાસના સ્વરૂપથી ત્યાજ્ય નથી. પરંતુ ભૂત, પ્રેત, પિશાચ વગેરેની ઉપાસના સ્વરૂપથી જ ત્યાજ્ય છે. કારણ કે દેવતાઓમાં ભગવદ્ભાવ અને નિષ્કામભાવ હોય, તો તેમની ઉપાસના પણ કલ્યાણ કરવાવાળી છે. પરંતુ ભૂત, પ્રેત વગેરેની ઉપાસના કરવાવાળાઓની કદી સદ્ગતિ થતી જ નથી, દુર્ગતિ જ થાય છે.

હા, પારમાર્થિક સાધકો ભૂતપ્રેતોના ઉદ્ધારને માટે તેમનું શ્રાદ્ધ-તર્પણ કરી શકે છે. કારણ કે તે ભૂતપ્રેતોને પોતાનાં ઇષ્ટ માનીને તેમની ઉપાસના કરવી એ જ પતનનું કારણ છે. તેઓના ઉદ્ધારને માટે શ્રાદ્ધ-તર્પણ કરવું અર્થાત્ તેમને પિંડ જળ આપવું એ કોઈ દોષની વાત નથી. સંતમહાત્માઓ દ્વારા પણ અનેક ભૂતપ્રેતોનો ઉદ્ધાર થયો છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ — ‘વ્રત’ નો અર્થ છે — ‘નિયમ’. તેથી ‘દેવવ્રત’ શબ્દનો અર્થ થયો — દેવતાઓની ઉપાસનાના નિયમોને ધારણ કરવા (ગીતા — ૭/૨૦). ભગવાનને શરણે થઈને તેમના માટે જ કર્મ કરવું એ ભગવાનનું પૂજન છે — ‘સ્વકર્મણા તમભ્યર્ચ્ય સિદ્ધિં વિન્દતિ માનવઃ’ (ગીતા — ૧૮/૪૬).

તમામ ક્રિયાઓ ભગવાનને અર્પણ કરવાથી ભગવાનનું પૂજન થઈ જાય છે — (ગીતા — ૯/૨૭). નિષ્કામભાવ અને ભગવદ્બુદ્ધિ હોવાથી કોઈ નિષિદ્ધ ક્રિયા થઈ જ શક્તી નથી; કારણ કે કામનાને લીધે જ નિષિદ્ધ ક્રિયા થાય છે (ગીતા — ૩/૩૬-૩૭).

વાસ્તવમાં સર્વ કાંઈ ભગવાનનું જ રૂપ છે. પરંતુ જે ભગવાન સિવાય બીજી કોઈ સ્વતંત્ર સત્તા માને છે, તેનો ઉદ્ધાર થતો નથી. તે ઊંચામાં ઊંચા લોકમાં ચાલ્યો જાય તો પણ તેને પાછા સંસારમાં આવવું જ પડે છે. (ગીતા — ૮/૧૬).

સંબંધ — દેવતાઓના પૂજનમાં તો ઘણીયે સામગ્રી, નિયમો અને વિધિઓની આવશ્યકતા હોય છે, તો પછી આપના પૂજનમાં તો તેનાથી પણ વધારે કઠિનતા થતી હશે? તેનો ઉત્તર ભગવાન આગળના શ્લોકમાં આપે છે.

પત્રં પુષ્પં ફલં તોયં યો મે ભક્ત્યા પ્રયચ્છતિ ।

તદહં ભક્ત્યુપહૃતમશ્નામિ પ્રયતાત્મનઃ ॥ ૨૬ ॥

યઃ	= જે કોઈ ભક્ત	મે	= મને	ભક્ત દ્વારા
પત્રમ્	= પત્ર,	ભક્ત્યા	= પ્રેમથી	ભક્ત્યુપહૃતમ્ = પ્રેમપૂર્વક અર્પણ
પુષ્પમ્	= પુષ્પ,	પ્રયચ્છતિ	= અર્પણ કરે છે,	ઉપહાર (ભેટ)ને
ફલમ્	= ફળ,	તત્	= તે (મારામાં)	અહમ્ = હું
તોયમ્	= જળ વગેરે (અનાયાસે જ વસ્તુ મળે) તે	પ્રયતાત્મનઃ	= તલ્લીન થયેલા અંતઃકરણવાળા	અશ્નામિ = આરોગું છું અર્થાત્ સ્વીકાર કરું છું.

ટીકા — [ભગવાનની અપરા પ્રકૃતિનાં બે કાર્યો છે — પદાર્થ અને ક્રિયા. આ બન્નેની સાથે પોતાની એકતા માનીને જ આ જીવ પોતાને તેમનો ભોક્તા અને માલિક માનવા લાગી જાય છે અને એ પદાર્થો અને ક્રિયાઓના ભોક્તા તેમ જ માલિક ભગવાન છે — આ વાતને ભૂલી જાય છે. આ ભૂલને દૂર કરવા માટે જ ભગવાન અહીં કહે છે કે પત્ર, પુષ્પ, ફળ વગેરે જે કંઈ પદાર્થો છે અને જે કંઈ ક્રિયાઓ છે (અ. ૯/૨૭), તે બધાંને મને અર્પણ કરી દો, તો તમે હંમેશને માટે આપત્તિથી છૂટી જશો (અ. ૯/૨૮).

બીજી વાત, દેવતાઓના પૂજનમાં વિધિ-વિધાનની, મંત્રો વગેરેની આવશ્યકતા છે. પરંતુ મારો તો જીવની સાથે આપમેળે-સ્વાભાવિક આત્મીયતાનો સંબંધ છે, એટલા માટે મારી પ્રાપ્તિમાં વિધિઓનું પ્રાધાન્ય નથી. જેવી રીતે, બાળક માના ખોળામાં જાય, તો તેને માટે કોઈ વિધિની જરૂર નથી. એ તો આત્મભાવના સંબંધથી જ માના ખોળામાં જાય છે. એવી જ રીતે મારી પ્રાપ્તિને માટે વિધિ, મંત્ર વગેરેની આવશ્યકતા નથી, કેવળ આત્મીયતાના દૃઢ ભાવની આવશ્યકતા છે.]

‘પત્રં પુષ્પં ફલં તોયં યો મે ભક્ત્યા પ્રયચ્છતિ’ — જે ભક્ત અનાયાસે યથાસાધ્ય પ્રાપ્ત પત્ર (તુલસીદળ વગેરે), પુષ્પ, ફળ, જળ વગેરે પણ પ્રેમપૂર્વક ભગવાનને અર્પણ કરે છે, તો ભગવાન તેને પ્રેમથી આરોગે છે. જેવી રીતે, દ્રૌપદી પાસેથી પાંદડું લઈને ભગવાને ખાઈ લીધું અને ત્રિલોકીને તૃપ્ત કરી દીધા. ગજેન્દ્રે સરોવરનું એક પુષ્પ ભગવાનને અર્પણ કરીને નમસ્કાર કર્યા, તો ભગવાને ગજેન્દ્રનો ઉદ્ધાર કરી દીધો. શબરીનાં આપેલાં ફળ ખાઈને ભગવાન એટલા પ્રસન્ન થયા કે જ્યાં કંઈ ભોજન કરવાનો અવસર આવ્યો, ત્યાં શબરીનાં ફળોની પ્રશંસા કરતા રહ્યા.^૧ રંતિદેવે અંત્યજરૂપે આવેલા ભગવાનને જળ પિવડાવ્યું તો તેમને ભગવાનનાં સાક્ષાત્ દર્શન થઈ ગયાં.

જ્યારે ભક્તનો ભગવાનને આપવાનો ભાવ ઘણો વધારે વધી જાય છે, ત્યારે તે પોતાની જાતને ભૂલી જાય છે. ભગવાન પણ ભક્તના પ્રેમમાં એટલા મસ્ત બની જાય છે કે પોતાની જાતને ભૂલી જાય છે. પ્રેમની અધિકતામાં ભક્તને એનો ખ્યાલ નથી રહેતો કે હું શું આપી રહ્યો છું. તો ભગવાનને પણ એ ખ્યાલ નથી રહેતો કે હું શું ખાઈ રહ્યો છું! જેમકે, વિદુરપત્ની પ્રેમના આવેશમાં ભગવાનને કેળાંને બદલે કેળાની છાલ આપે છે, તો ભગવાન

તે કેળાની છાલને પણ કેળાની જેમ જ ખાઈ લે છે !^૨

‘તદહં ભક્ત્યુપહૃતમશ્નામિ પ્રયતાત્મનઃ’ — ભક્ત દ્વારા પ્રેમપૂર્વક આપવામાં આવેલા ઉપહારનો ભગવાન સ્વીકાર જ નથી કરે લેતા, પરંતુ તેને ખાઈ લે છે — ‘અશ્નામિ.’ જેવી રીતે, પુષ્પ સૂંઘવાની ચીજ છે, પરંતુ ભગવાન એ નથી જોતા કે એ ખાવાની ચીજ છે કે નહિ; તેઓ તો તેને ખાઈ જ લે છે. તેને આત્મસાત્ કરી લે છે, પોતાનામાં ભેળવી દે છે. આનાથી એ સિદ્ધ થયું કે ભક્તનો આપવાનો ભાવ રહે છે, તો ભગવાનનો પણ લેવાનો ભાવ થઈ જાય છે. ભક્તમાં ભગવાનને ખવડાવવાનો ભાવ આવે છે, તો ભગવાનને પણ ભૂખ લાગી જાય છે!

‘પ્રયતાત્મનઃ’નું તાત્પર્ય એ છે કે જેનું અંતઃકરણ ભગવાનમાં તલ્લીન થઈ ગયું છે, જે કેવળ ભગવાનને જ પરાયણ છે, એવા પ્રેમી ભક્તના આપેલા ઉપહાર (ભેટ)ને ભગવાન સ્વયં આરોગે છે.

અહીં પત્ર, પુષ્પ, ફળ અને જળ — આ ચારેનું નામ લેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે પત્ર, પુષ્પ અને ફળ — આ ત્રણે જળથી પેદા થવાને કારણે જળનું કાર્ય છે અને જળ એમનું કારણ છે. એટલા માટે આ પત્ર, પુષ્પ વગેરે કાર્ય-કારણરૂપ સઘળા પદાર્થોનાં ઉપલક્ષણ છે; કેમ કે સઘળી સૃષ્ટિ જળનું કાર્ય છે અને જળ તેનું કારણ છે. આથી સઘળા પદાર્થો ભગવાનને અર્પણ કરવા જોઈએ.

આ શ્લોકમાં ‘ભક્ત્યા’ અને ‘ભક્ત્યુપહૃતમ્’ — આ રૂપમાં ‘ભક્તિ’ શબ્દ બે વાર આવ્યો છે. એમાં ‘ભક્ત્યા’ પદથી ભક્તનો ભક્તિપૂર્વક આપવાનો ભાવ છે અને ‘ભક્ત્યુપહૃતમ્’ પદ ભક્તિપૂર્વક આપવામાં આવેલી વસ્તુનું વિશેષણ છે. તાત્પર્ય એ થયું કે ભક્તિપૂર્વક આપવાથી તે વસ્તુ ભક્તિરૂપ કે પ્રેમરૂપ થઈ જાય છે, તો ભગવાન તેને આત્મસાત્ કરી લે છે; પોતાનામાં ભેળવી દે છે; કેમ કે તેઓ પ્રેમના ભૂખ્યા છે.

વિશેષ વાત

આ શ્લોકમાં પદાર્થોનું પ્રાધાન્ય નથી, પરંતુ ભક્તના ભાવનું પ્રાધાન્ય છે; કેમ કે ભગવાન ભાવના ભૂખ્યા છે; પદાર્થોના નહિ. આથી અર્પણ કરવાનો ભાવ મુખ્ય (ભક્તિપૂર્ણ) હોવો જોઈએ. જેમ કે કોઈ અત્યધિક ગુરુભક્ત

૧. ઘર ગુરુ ગૃહ પ્રિયસદન સાસુરે, ભઈ જબ જહું પહુનાઈ । તબ તહું કહિ સબરીકે ફલનિકી, રુચિ માધુરી ન પાઈ ॥

(વિનયપત્રિકા ૧૬૪/૪)

૨. ‘તતવેતા’ તિહું લોકમેં, ભોજન કિયો અપાર । ઈક શબરી ઈક વિદુરઘર, રુચ પાયો દો બાર ॥

શિષ્ય હોય, તો ગુરુની સેવામાં તેનો જેટલો સમય, વસ્તુ અને ક્રિયાનો ઉપયોગ થાય છે, તેટલો જ તેને આનંદ આવે છે, પ્રસન્નતા થાય છે. એવી જ રીતે સમય, વસ્તુ અને ક્રિયાનો પતિની સેવામાં ઉપયોગ થતાં પતિવ્રતા સ્ત્રીને બહુ આનંદ આવે છે; કેમકે પતિની સેવામાં જ તેને પોતાના જીવનની અને વસ્તુની સફળતા દેખાય છે. એવી જ રીતે ભક્તનો ભગવાન પ્રત્યે પ્રેમભાવ હોય, તો વસ્તુ ચાહે નાની હોય કે મોટી હોય, સાધારણ હોય કે કીમતી હોય, તેને ભગવાનને અર્પણ કરવામાં ભક્તને બહુ આનંદ આવે છે. તેનો ભાવ એ રહે છે કે વસ્તુમાત્ર ભગવાનની જ છે. મને ભગવાને સેવાપૂજાનો અવસર આપી દીધો છે — આ મારા ઉપર ભગવાનની વિશેષ કૃપા થઈ ગઈ છે! આ કૃપાને નીરખી નીરખીને તે પ્રસન્ન થતો રહે છે.

ભાવપૂર્વક ધરાવેલા ભોગનો ભગવાન અવશ્ય સ્વીકાર કરે છે, ચાહે આપણને દેખાય કે ન દેખાય. આ વિષયમાં એક આચાર્ય કહેતા હતા કે અમારા મંદિરમાં દીવાળીથી હોળી સુધી અર્થાત્ શરદીના દિવસોમાં ઠાકોરજીને પિસ્તા, બદામ, અખરોટ, કાજુ, ચારોળી વગેરેનો ભોગ ધરાવવામાં આવતો હતો; પરંતુ જ્યારે તે બહુ જ મોંઘા થઈ ગયા ત્યારે અમે મગફળીનો ભોગ ધરાવવાનું શરૂ કરી દીધું. એક દિવસ રાત્રે

ઠાકોરજીએ સ્વપ્નામાં કહ્યું — ‘અરે દોસ્ત! તું શું મગફળી જ ખવડાવશે? તે દિવસ પછી ફરીથી મેવાનો ભોગ ધરાવવાનો શરૂ કરી દીધો. તેમને એ વિશ્વાસ થઈ ગયો કે જ્યારે ઠાકોરજીને ભોગ ધરાવીએ છીએ, ત્યારે તેઓ અવશ્ય તેનો સ્વીકાર કરે છે.

ભોગ ધરાવવાથી જે વસ્તુઓનો ભગવાન સ્વીકાર કરી લે છે, તે વસ્તુઓમાં વિલક્ષણતા આવી જાય છે અર્થાત્ તે વસ્તુઓનો સ્વાદ વધી જાય છે, તેમાં સુગંધ આવવા લાગે છે, તેમને ખાવાથી વિલક્ષણ તૃપ્તિ થાય છે, તે વસ્તુઓ કેટલાયે દિવસો સુધી પડી રહેવા છતાં પણ ખરાબ નથી થતી; વગેરે વગેરે. પરંતુ આ કસોટી નથી કે આવું થાય જ છે. ક્યારેક ભક્તનો એવો ભાવ થઈ જાય તો ભોગ ધરાવેલી વસ્તુઓમાં એવી વિલક્ષણતા આવી જાય છે — એવું અમે સંતો પાસેથી સાંભળ્યું છે.

મનુષ્યો જ્યારે પદાર્થોની આહુતિ આપે છે તો એ યજ્ઞ બની જાય છે; ચીજો બીજાઓને આપી દે છે તો તે દાન કહેવાય છે, સંયમપૂર્વક પોતાના કામમાં ન લેવાથી તે તપ થઈ જાય છે અને ભગવાનને અર્પણ કરવાથી ભગવાનની સાથે યોગ (સંબંધ) થઈ જાય છે — આ બધાં એક ‘ત્યાગ’નાં જ અલગ-અલગ નામ છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ — દેવતાઓની ઉપાસનામાં તો અનેક નિયમોનું પાલન કરવું પડે છે (ગીતા — ૭/૨૦); પરંતુ ભગવાનની ઉપાસનામાં કોઈ નિયમ નથી. ભગવાનની ઉપાસનામાં પ્રેમની, આત્મીયતા (પોતાનાપણાની)ની પ્રધાનતા છે, વિધિની નહીં — ‘ભક્ત્યા પ્રયચ્છતિ’, ‘ભક્ત્યુપહૃતમ્’.

જેમ અણસમજુ બાળક જે કાંઈ હાથમાં આવે, તેને મોઢામાં નાખી દે છે, એવી જ રીતે ભોળા ભક્તો ભગવાનને જે પણ અર્પણ કરે છે, તેને ભગવાન પણ ભોળા થઈને ખાઈ લે છે — ‘યે યથા માં પ્રપદ્યન્તે તાંસ્તથૈવ ભજામ્યહમ્’. (ગીતા ૪/૧૧); જેમ — વિદુરજીના પત્નીએ કેળાની છાલ આપી તો ભગવાન તે પણ ખાઈ ગયા !

‘ભક્ત્યા પ્રયચ્છતિ’ નો મતલબ છે કે ભક્ત વસ્તુને પ્રેમપૂર્વક ભગવાનને અર્પણ કરે છે, કોઈ કામનાપૂર્વક નહીં. દેવતાઓની ઉપાસનામાં તો વસ્તુવિશેષની આવશ્યકતા હોય છે, પરંતુ ભગવાનની ઉપાસનામાં વસ્તુવિશેષની આવશ્યકતા નહીં, પરંતુ પ્રેમની આવશ્યકતા છે.

—■—

સંબંધ — સંસારમાત્રનાં બે રૂપ છે — પદાર્થ અને ક્રિયા. એમાં આસક્તિ થવાથી એ બન્નેય પતન કરવાવાળાં છે. આથી પદાર્થ અર્પણ કરવાની વાત પૂર્વશ્લોકમાં કહી દીધી અને હવે આગળના શ્લોકમાં ‘ક્રિયા’ અર્પણ કરવાની વાત કહે છે.

યત્કરોષિ યદશનાસિ યજ્જુહોષિ દદાસિ યત્ ।

યત્તપસ્યસિ કૌન્તેય તત્કુરુષ્વ મદર્પણમ્ ॥ ૨૭॥

કૌન્તેય	= હે કૌન્તેય! (તું)	યત્	= જે કંઈ	યત્	= જે કંઈ
યત્	= જે કંઈ (કર્મ)	જુહોષિ	= (યજ્ઞ દ્વારા) હોમે છે,	તપસ્યસિ	= તપ કરે છે,
કરોષિ	= કરે છે,	યત્	= જે કંઈ	તત્	= એ સઘળું
યત્	= જે કંઈ	દદાસિ	= દાન કરે છે	મદર્પણમ્	= મને અર્પણ
અશનાસિ	= ખાય છે,		(તથા)	કુરુષ્વ	= કરી દે.

ટીકા — [ભગવાનનો એ નિયમ છે કે જેઓ જેવી રીતે મારું શરણ લે છે, હું તેવી જ રીતે તેમને આશ્રય આપું છું (ગીતા — ૪/૧૧). જે ભક્ત પોતાની વસ્તુ મને અર્પણ કરે છે, હું તેને પોતાની વસ્તુ આપું છું. ભક્ત તો સીમિત જ વસ્તુ આપે છે, પરંતુ હું અનંત ગણું કરીને આપું છું. પરંતુ જે પોતાની જાતને જ મને આપી દે છે, હું પોતાની જાતને જ તેને આપી દઉં છું. વાસ્તવમાં મેં પોતાની જાતને સંસારમાત્રને આપી રાખી છે (અ. ૯/૪), અને બધાને સર્વ કંઈ કરવાની સ્વતંત્રતા આપી રાખી છે. જો મનુષ્ય મારી આપેલી સ્વતંત્રતા મને અર્પણ કરી દે છે, તો હું પણ પોતાની સ્વતંત્રતાને તેને અર્પણ કરી દઉં છું અર્થાત્ હું તેને આધીન થઈ જાઉં છું. એટલા માટે અહીં ભગવાન એ સ્વતંત્રતા પોતાને અર્પણ કરવાને માટે અર્જુનને કહે છે.]

‘યત્કરોષિ’ — આ પદ એવું વિલક્ષણ છે કે એમાં શાસ્ત્રીય, શારીરિક, વ્યાવહારિક, સામાજિક, પારમાર્થિક વગેરે તમામ ક્રિયાઓ આવી જાય છે. ભગવાન કહે છે કે તું આ સઘળી ક્રિયાઓ મને અર્પણ કરી દે અર્થાત્ તું જાતે જ મને અર્પિત થઈ જા, તો તારી સઘળી ક્રિયાઓ આપમેળે મને અર્પિત થઈ જશે.

હવે આગળ ભગવાન એ જ ક્રિયાઓના વિભાગ કરે છે -

‘યદશનાસિ’ — આ પદની અંતર્ગત સઘળી શારીરિક ક્રિયાઓ લેવી જોઈએ અર્થાત્ શરીરને માટે તું જે ભોજન કરે છે, જળ પીએ છે, કુપથ્યનો ત્યાગ અને પથ્યનું સેવન કરે છે, ઔષધિસેવન કરે છે, કપડાં પહેરે છે, શરદી-ગરમીમાં શરીરની રક્ષા કરે છે, સ્વાસ્થ્યને માટે સમયાનુસાર સૂએ અને જાગે છે, હરે ફરે છે, શૌચ-સ્નાન કરે છે, વગેરે બધી ક્રિયાઓને તું મને અર્પણ કરી દે.

આ શારીરિક ક્રિયાઓનો પહેલો વિભાગ છે.

‘યજ્જુહોષિ’ — આ પદમાં યજ્ઞ-સંબંધી બધી જ ક્રિયાઓ આવી જાય છે અર્થાત્ શાકલ્ય-સામગ્રી એકઠી કરવી, અગ્નિ પ્રગટ કરવો, મંત્ર બોલવા, આહુતિ આપવી વગેરે બધી જ શાસ્ત્રીય ક્રિયાઓ મને અર્પણ કરી દે.

‘દદાસિ યત્’ — તું જે કંઈ આપે છે અર્થાત્ બીજાઓની સેવા કરે છે, બીજાઓને સહાય કરે છે, બીજાઓની આવશ્યકતાપૂર્તિ કરે છે, વગેરે જે કંઈ શાસ્ત્રીય ક્રિયા કરે છે, તે બધી મને અર્પણ કરી દે.

‘યત્તપસ્યસિ’ — તું જે કંઈ તપ કરે છે અર્થાત્ વિષયોથી પોતાની ઈન્દ્રિયોનો સંયમ કરે છે, પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરતો રહીને અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિઓને

પ્રસન્નતાપૂર્વક સહે છે અને તીર્થ, વ્રત, ભજન, ધ્યાન, જપ, કીર્તન, શ્રવણ, મનન, સમાધિ વગેરે જે કંઈ પારમાર્થિક ક્રિયાઓ કરે છે, તે બધી મને અર્પણ કરી દે.

ઉપર્યુક્ત ત્રણે પદો શાસ્ત્રીય અને પારમાર્થિક ક્રિયાઓને બીજો વિભાગ છે.

‘તત્કુરુષ્વ મદર્પણમ્’ — અહીં ભગવાને પરસ્મૈપદી ‘કુરુ’ ક્રિયાપદ ન આપીને આત્મનેપદી ‘કુરુષ્વ’ ક્રિયાપદ આપ્યું છે. એનું તાત્પર્ય એ થયું કે તું સર્વ કંઈ મને અર્પણ કરી દેશે, તો મારી ઊણપની પૂર્તિ થઈ જશે — એવી વાત નથી, પરંતુ સર્વ કંઈ મને અર્પણ કરવાથી તારી પાસે કંઈ નહિ રહે અર્થાત્ તારું ‘હું’ અને ‘મારા’પણું સર્વ ખતમ થઈ જશે, કે જે બંધનકારક છે. સર્વ કંઈ મને અર્પણ કરવાના ફળસ્વરૂપે તને પૂર્ણતાની પ્રાપ્તિ થઈ જશે અર્થાત્ જે લાભથી વધારે બીજો કોઈ લાભ સંભવ જ નથી અને જે લાભમાં સ્થિત થતાં બહુ ભારે દુઃખથી પણ વિચલિત નથી કરી શકાતો અર્થાત્ જ્યાં દુઃખોના સંયોગનો જ અત્યંત વિયોગ છે (ગીતા — ૬/૨૨-૨૩) — એવો લાભ તને પ્રાપ્ત થઈ જશે.

આ શ્લોકમાં ‘યત્’ પદ પાંચ વાર કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે એક-એક ક્રિયા અર્પણ કરવાનું પણ અપાર માહાત્મ્ય છે, પછી સઘળી ક્રિયાઓ અર્પણ કરવામાં આવે, ત્યારે તો કહેવું જ શું?

વિશેષ વાત

છઠ્વીસમા શ્લોકમાં તો ભગવાને પત્ર, પુષ્પ વગેરે અર્પણ કરવાની વાત કહી, કે જે અનાયાસે અર્થાત્ વિના પરિશ્રમે પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ એમાં કંઈક ને કંઈક ઉદ્યોગ તો કરવો જ પડશે અર્થાત્ સુગમમાં સુગમ વસ્તુને પણ ભગવાનને અર્પણ કરવાનો નવો ઉદ્યોગ કરવો પડશે. પરંતુ સત્તાવીસમા શ્લોકમાં ભગવાને તેનાથી પણ વિલક્ષણ વાત બતાવી છે કે નવા પદાર્થો નથી આપવાના, કોઈ નવી ક્રિયા નથી કરવાની અને કોઈ નવો ઉદ્યોગ પણ નથી કરવાનો, પરંતુ આપણા દ્વારા જે લૌકિક, પારમાર્થિક વગેરે સ્વાભાવિક ક્રિયાઓ થાય છે, એ જ ભગવાનને અર્પણ કરી દેવાની છે. એનું તાત્પર્ય એ થયું કે ભગવાનને માટે કોઈ વસ્તુ અને ક્રિયાવિશેષને અર્પણ કરવાની જરૂર નથી, પરંતુ સ્વયં પોતાને જ અર્પિત કરવાની જરૂર છે. જાતે અર્પિત થવાથી બધી ક્રિયાઓ સ્વાભાવિક ભગવાનને અર્પણ થઈ જશે અને ભગવાનની પ્રસન્નતાનું સાધન બની જશે. જેવી રીતે બાળક પોતાની માની સામે રમે છે, ક્યારેક

દોડીને દૂર ચાલ્યું જાય છે અને પછી દોડીને ખોળામાં આવી જાય છે, કદીક પીઠ ઉપર ચઢી જાય છે. વગેરે જે કંઈ ક્રિયાઓ બાળક કરે છે, તે ક્રિયાથી મા પ્રસન્ન થાય છે. માની એ પ્રસન્નતામાં બાળકનો મા પ્રત્યેનો પોતાનાપણાનો ભાવ જ કારણ છે. એવી જ રીતે શરણાગત ભક્તનો ભગવાન પ્રત્યેનો આત્મભાવ હોવાથી ભક્તની પ્રત્યેક ક્રિયાથી ભગવાનને પ્રસન્નતા થાય છે.

અહીં ‘કરોષિ’ ક્રિયાની સાથે સામાન્ય ‘યત્’ પદ હોવાથી અર્થાત્ ‘તું જે કંઈ કરે છે’ — એવું કહેવાથી નિષિદ્ધ ક્રિયા પણ આવી શકે છે. પરંતુ અંતમાં ‘તત્કુરુષ્વ મદર્પણમ્’ તે મને અર્પણ કરી દે’ — એવું આવ્યું છે. આથી જે ચીજ કે ક્રિયા ભગવાનને અર્પણ કરવામાં આવશે, તે ભગવાનની આજ્ઞા અનુસાર, ભગવાનને અનુકૂળ જ હશે. જેમ કે કોઈ ત્યાગી પુરુષને કોઈ વસ્તુ

આપવામાં આવશે તો તેને અનુકૂળ જ આપવામાં આવશે, નિષિદ્ધ વસ્તુ નહિ આપવામાં આવે. તેવી જ રીતે ભગવાનને કોઈ વસ્તુ કે ક્રિયા અર્પણ કરવામાં આવશે તો તેમને અનુકૂળ, વિહિત વસ્તુ કે ક્રિયા જ અર્પણ કરવામાં આવશે, નિષિદ્ધ નહિ. કારણ કે જેનો ભગવાન પ્રત્યે અર્પણ કરવાનો ભાવ છે, તેના દ્વારા ન તો નિષિદ્ધ ક્રિયા થવાની સંભાવના છે અને ન નિષિદ્ધ ક્રિયા અર્પણ કરવાનીયે સંભાવના છે.

જો કોઈ કહે કે ‘અમે તો ચોરી વગેરે નિષિદ્ધ ક્રિયા પણ ભગવાનને અર્પણ કરીશું’ તો એ નિયમ છે કે ભગવાનને આપેલું અનંત ગણું થઈને મળે છે. એટલા માટે જો ચોરી વગેરે નિષિદ્ધ ક્રિયા ભગવાનને અર્પણ કરશો, તો તેનું ફળ પણ અનંત ગણું થઈને મળશે અર્થાત્ તેનો સાંગોપાંગ દંડ ભોગવવો જ પડશે!

પરિશિષ્ટ ભાવ — આદરપૂર્વક આપવું અને તેની વસ્તુ તેને આપવી તે ‘અર્પણ’ કહેવાય છે. ભગવાને પદાર્થો માટે તો આપવાનું કહ્યું છે — ‘પ્રયચ્છતિ’ અને ક્રિયાઓને અર્પણ કરવાની વાત કહી છે — ‘તત્કુરુષ્વ મદર્પણમ્’; કારણ કે ક્રિયાઓ આપી શકાતી નથી.

જ્ઞાનયોગી તો સંસારની સાથે માનેલા સંબંધનો ત્યાગ કરે છે, પરંતુ ભક્ત એક ભગવાન સિવાય બીજી સત્તા માનતો જ નથી. બીજા શબ્દોમાં, જ્ઞાનયોગી ‘હું’ અને ‘મારું’ નો ત્યાગ કરે છે તથા ભક્ત ‘તું’ અને ‘તારું’ નો સ્વીકાર કરે છે. તેથી જ્ઞાનયોગી ક્રિયા અને પદાર્થનો ‘ત્યાગ’ કરે છે તથા ભક્ત પદાર્થ અને ક્રિયાને ભગવાનને અર્પણ કરે છે અર્થાત્ તેમને પોતાના ન માનીને ભગવાનના અને ભગવદ્સ્વરૂપ માને છે.

જે વસ્તુમાં મનુષ્યની સત્યત્વ અને મહત્ત્વ બુદ્ધિ હોય છે, તેને મિથ્યા સમજીને આમ જ ત્યાગી દેવા કરતાં કોઈ વ્યક્તિને આપી દેવી, તેની સેવામાં અર્પણ કરવી એ વધારે સુગમ છે. પછી જે પરમ શ્રદ્ધાસ્પદ, પરમ પ્રેમાસ્પદ ભગવાન છે, તેમને અર્પણ કરવાની સુગમતાનું તો કહેવું જ શું? બીજી વાત, ત્યાગીને ત્યાગનું અભિમાન પણ આવી શકે છે, પરંતુ અર્પણ કરવાવાળાને અભિમાન આવી શકતું નથી; કારણ કે જેની વસ્તુ છે, તેને જ આપવામાં અભિમાન કઈ રીતે આવશે? ‘ત્વદીયં વસ્તુ ગોવિન્દ તુભ્યમેવ સમર્પયે’. બધી જ વસ્તુઓ (સંપૂર્ણ સંસાર) સદાથી જ ભગવાનની છે. તેમને ભગવાનને અર્પણ કરવી એ માત્ર આપણી ભૂલ (તેમને પોતાની માની લીધી તે) સુધારવી છે. ભૂલ સુધરી જવાથી અભિમાન થતું નથી, બલ્કે પ્રસન્નતા થાય છે.

સંસારને ભગવાનનો માનતાં જ સંસાર સાથે સંબંધ છૂટી જાય છે અર્થાત્ સંસાર લુપ્ત થઈ જાય છે, સંસારની સ્વતંત્ર સત્તા રહેતી નથી (જે વાસ્તવમાં છે જ નહીં), બલ્કે ભગવાન જ રહી જાય છે (જે વાસ્તવમાં છે). તેથી સંસાર સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ કરવા માટે ભક્તને વિવેકની આવશ્યકતા નથી. તે સંસારથી સંબંધ — વિચ્છેદ (ત્યાગ) નથી કરતો, બલ્કે તેને ભગવાનનો અને ભગવદ્સ્વરૂપ માને છે; કેમકે અપરા પ્રકૃતિ ભગવાનની જ છે (ગીતા — ૭/૪).

—■—

સંબંધ — પાછળના બે શ્લોકોમાં પદાર્થો અને ક્રિયાઓ ભગવાનને અર્પણ કરવાનું વર્ણન કરીને હવે આગળના શ્લોકમાં તે અર્પણનું ફળ બતાવે છે.

શુભાશુભફલૈરેવં મોક્ષસે કર્મબન્ધનૈઃ ।
સંન્યાસયોગયુક્તાત્મા વિમુક્તો મામુપૈષ્યસિ ॥ ૨૮ ॥

એવમ્	= આ પ્રમાણે, (મને અર્પણ કરવાથી)	મોક્ષસે	= (તું) છૂટી જઈશ.	વિમુક્તઃ	= સર્વથી સર્વથા મુક્ત થયેલો (તું)
કર્મબન્ધનૈઃ	= કર્મબંધનથી (અને)	સંન્યાસયોગ-	= આમ પોતાના સહિત	મામ્	= મને જ
શુભાશુભફલૈઃ	= શુભ (વિહિત) અશુભ (નિષિદ્ધ)	યુક્તાત્મા	સર્વ કાંઈ મને અર્પણ કરવાવાળો	ઉપૈષ્યસિ	= પ્રાપ્ત થઈશ.

ટીકા — ‘શુભાશુભફલૈરેવં મોક્ષસે કર્મબન્ધનૈઃ’ પૂર્વોક્ત રીતે બધાં પદાર્થો અને ક્રિયાઓ મને અર્પણ કરવાથી અર્થાત્ તું સ્વયં મને અર્પિત થઈ જવાથી અનંત જન્મોનાં જે શુભ-અશુભ કર્મોનાં ફળ છે, તે બધાંથી તું મુક્ત થઈ જશે. તે કર્મફળો તને જન્મ-મરણ આપનારાં નહીં થાય.

અહીં શુભ અને અશુભ કર્મોથી અનંત જન્મોનાં કરેલાં સંચિત શુભ-અશુભ કર્મો લેવાં જોઈએ. કારણ કે ભક્ત વર્તમાનમાં ભગવદાજ્ઞા અનુસાર કરવામાં આવેલાં કર્મો જ ભગવાનને અર્પણ કરે છે. ભગવદાજ્ઞા અનુસાર કરેલાં કર્મો શુભ જ હોય છે, અશુભ હોતાં જ નથી. હા, જો કોઈ રીતિથી, કોઈ પરિસ્થિતિને કારણે, કોઈ પૂર્વાભ્યાસનાં પ્રવાહને કારણે ભક્ત દ્વારા કદાચિત્ કિંચિત્માત્ર પણ કોઈ આનુષંગિક અશુભકર્મ થઈ જાય, તો તેના હૃદયમાં બિરાજમાન ભગવાન તે અશુભકર્મને નષ્ટ કરી દે છે.^૧

જેટલાં પણ કર્મો કરવામાં આવે છે, તે બધાં જ બાહ્ય હોય છે અર્થાત્ શરીર, મન, બુદ્ધિ, ઈન્દ્રિયો વગેરે દ્વારા જ થાય છે. એટલા માટે તે શુભ અને અશુભ કર્મોનું અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિના રૂપમાં જે ફળ આવે છે, તે પણ બાહ્ય જ હોય છે. મનુષ્ય ભૂલથી તે પરિસ્થિતિઓની સાથે પોતાનો સંબંધ જોડીને સુખી-દુઃખી થતો રહે છે. આ સુખી-દુઃખી થવું એ જ કર્મબંધન છે અને એનાથી તે જન્મતો મરતો રહે છે, પરંતુ ભક્તની દષ્ટિ અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિઓ ઉપર ન રહીને ભગવાનની કૃપા ઉપર રહે છે અર્થાત્ ભક્ત તેમને ભગવાનનું વિધાન જ માને છે, કર્મોનું ફળ માનતો જ નથી. એટલા માટે તે અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિરૂપી કર્મબંધનથી મુક્ત થઈ જાય છે.

‘સંન્યાસયોગયુક્તાત્મા’ — સઘળાં કર્મો ભગવાનને અર્પણ કરવાનું નામ ‘સંન્યાસયોગ’ છે. આ સંન્યાસયોગ અર્થાત્ સમર્પણયોગથી યુક્ત થવાવાળાને અહીં

‘સંન્યાસયોગયુક્તાત્મા’ કહેવામાં આવ્યો છે. આમ તો ગીતામાં ઘણી જગ્યાએ ‘સંન્યાસ’ શબ્દ સાંખ્યયોગનો વાચક આવે છે, પરંતુ તેનો પ્રયોગ ભક્તિમાં પણ થાય છે; જેમ કે — ‘મયિ સંન્યસ્ય’ (અ. ૧૮/૫૭).

જેવી રીતે સાંખ્યયોગી સઘળાં કર્મોને મનથી નવદ્વારવાળા શરીરમાં રાખીને પોતે સુખપૂર્વક પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિત રહે છે (ગીતા — ૫/૧૩), એવી જ રીતે ભક્ત કર્મોની સાથે પોતે માનેલા સંબંધને ભગવાનમાં રાખી દે છે. તાત્પર્ય એ થયું કે જેવી રીતે કોઈ સજ્જન પોતાની થાપણને ક્યાંક જમા કરાવે છે, તેવી જ રીતે ભક્ત પોતાના સહિત અનંત જન્મોનાં સંચિત કર્મોને, તેમનાં ફળોને અને તેમના સંબંધને ભગવાન પાસે જમા કરાવે છે. એટલા માટે એને ‘સંન્યાસયોગ’ કહેવામાં આવ્યો છે.

‘વિમુક્તો મામુપૈષ્યસિ’ — પૂર્વશ્લોકમાં ‘તત્કુરુષ્વ મદર્પણમ્’ કહીને અર્પણ કરવાની આજ્ઞા આપી. અહીં કહે છે કે ‘એ રીતે અર્પણ કરવાથી તું શુભ-અશુભ કર્મફળોથી મુક્ત થઈ જશે.’ શુભ-અશુભ કર્મફળોથી મુક્ત થતાં તું મને પ્રાપ્ત થઈ જશે. તાત્પર્ય એ થયું કે સઘળાં કર્મફળોથી મુક્ત થવું એ તો પ્રેમપ્રાપ્તિનું સાધન છે અને ભગવાનની પ્રાપ્તિ થવી એ પ્રેમની પ્રાપ્તિ છે.

વિશેષ વાત

શુભ^૨ અને અશુભ કર્મોનું બંધન શું છે?

શુભ અથવા અશુભ કોઈ પણ કર્મ કરવામાં આવે, તે કર્મનો આરંભ અને અંત થાય છે. તેવી જ રીતે તે કર્મોના ફળરૂપમાં જે પરિસ્થિતિ છે, તેનો પણ સંયોગ અને વિયોગ થાય છે. તાત્પર્ય એ થયું કે જ્યારે કર્મો અને તેમનાં ફળ નિરંતર નથી રહેતાં, તો પછી તેમની સાથે સંબંધ નિરંતર કેવી રીતે રહી શકે છે? પરંતુ જ્યારે કર્તા (કર્મ

૧. વિકર્મ યચ્ચોત્પતિતં કથગ્ચિદ્ ધુનોતિ સર્વં હૃદિ સન્નિવિષ્ટઃ ॥ (શ્રીમદ્ભા. ૧૧/૫/૪૨)

૨. જેવી રીતે અશુભકર્મ બંધનકારક છે, તેવી જ રીતે શુભકર્મ પણ બંધનકારક છે. જેમ કે બેડી લોઢાની હોય ચાહે સોનાની, પરંતુ બંધન બન્નેયથી થાય છે. શુભકર્મ પણ જન્મનો આરંભ કરનાર હોવાથી બંધનકારક થાય છે અને અશુભકર્મ તો જબરજસ્તીથી બંધનકારક હોય જ છે.

કરવાવાળો) કર્મોની સાથે તાદાત્મ્ય કરી લે છે, ત્યારે તેનો ફળની સાથે સંબંધ જોડાઈ જાય છે. જોકે કર્મ અને ફળની સાથે સંબંધ કદી રહી નથી શકતો, તોપણ કર્તા તે સંબંધને પોતાનામાં માની લે છે. કર્તા પોતે (સ્વરૂપથી) નિત્ય છે, એટલા માટે તે સંબંધનો પોતાનામાં સ્વીકાર કરવાથી તે સંબંધ પણ નિત્ય પ્રતીત થવા લાગે છે.

કર્તા શુભ કર્મોનું ફળ ઇચ્છે છે, કે જે અનુકૂળ પરિસ્થિતિના રૂપમાં સામે આવે છે. તે પરિસ્થિતિમાં એ સુખ માને છે. જ્યાં સુધી આ સુખની ઇચ્છા રહે છે, ત્યાં સુધી તે દુઃખથી બચી નથી શકતો. કારણ કે સુખના આદિમાં અને અંતમાં દુઃખ જ રહે છે તથા સુખથી પણ પ્રતિક્ષણ સ્વાભાવિક વિયોગ થતો રહે છે. જેના વિયોગને એ પ્રાણી નથી ઇચ્છતો, તેનો વિયોગ તો થઈ જ જાય છે, એ નિયમ છે. તાત્પર્ય એ થયું કે સુખની ઇચ્છાને તે નથી છોડતો અને દુઃખ તેને નથી છોડતું.

જીવ જ્યારે પોતાની જાતને પ્રભુને સમર્પિત કરી દે છે, ત્યારે (સાક્ષાત્ પરમાત્માનો જ અંશ હોવાથી) તેની પરમાત્માની સાથે આપમેળે અભિન્નતા થઈ જાય છે; અને શરીરની સાથે ભૂલથી માનેલો સંબંધ દૂર થઈ જાય છે. એ પરમાત્માની સાથે અભિન્ન તો પહેલેથી જ હતો. કેવળ પોતાને માટે કર્મ કરવાથી એ અભિન્નતાનો અનુભવ નહોતો થતો. હવે પોતાના સહિત કર્મો ભગવાનને અર્પણ કરવાથી તેની પોતાને માટે કર્મો કરવાની માન્યતા દૂર થાય છે, તો તેને સ્વાભાવિક પ્રેમની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. તેને જ

ભગવાને અહીં ‘વિમુક્તો મામુપૈષ્યસિ’ કહ્યું છે.

જ્યારે આ જીવ પોતાની જાતને ભગવાનને સમર્પિત કરી દે છે તો પછી તેની સામે જે કંઈ અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ આવે છે, તે બધી દયા અને કૃપાના રૂપમાં પરિણત થઈ જાય છે. તાત્પર્ય એ થયું કે જ્યારે તેની સામે અનુકૂળ પરિસ્થિતિ આવે છે, ત્યારે તે તેમાં ભગવાનની ‘દયા’ માને છે અને જ્યારે પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ આવે છે, ત્યારે તે તેમાં ભગવાનની ‘કૃપા’ માને છે. દયા અને કૃપામાં ભેદ એ છે કે ક્યારેક ભગવાન પ્યાર કે સ્નેહ કરીને જીવને કર્મબંધનથી મુક્ત કરે છે — એ ‘દયા’ છે અને ક્યારેક શાસન કરીને કે તાડન કરીને (દુઃખ આપીને) તેનાં પાપોનો નાશ કરે છે — એ ‘કૃપા’ છે. આ રીતે દયા અને કૃપા કરીને ભગવાન ભક્તને સબળ અને સહિષ્ણુ બનાવે છે. પરંતુ ભક્ત તો બન્નેમાં પ્રસન્ન રહે છે. કારણ કે તેની દૃષ્ટિ અનુકૂળતા-પ્રતિકૂળતાની તરફ ન રહીને કેવળ ભગવાનની જ તરફ રહે છે. આથી તેની દૃષ્ટિમાં ભગવાનની દયા અને કૃપા બે રૂપથી નથી હોતી, પરંતુ એક જ રૂપથી હોય છે. જેમ કે કહ્યું છે —

લાલને તાડને માતુર્નાકારુણ્યં યથાર્થકે ।

તદ્વદેવ મહેશસ્ય નિયન્તુર્ગુણદોષયોઃ ॥

‘જેવી રીતે બાળકનું પાલન કરવા અને તાડન કરવા-બન્નેમાં માની ક્યાંય અકૃપા નથી હોતી, તે જ રીતે જીવોના ગુણદોષોનું નિયંત્રણ કરવાવાળા પરમેશ્વરની ક્યાંય કોઈના ઉપર અકૃપા નથી હોતી.’

પરિશિષ્ટ ભાવ — ભગવાને ‘યાન્તિ મદ્યાજિનોડપિ મામ્’ (૮/૨૫) થી જે વાત કહેવાનો આરંભ કર્યો હતો, તેનો ઉપસંહાર કરતાં તેઓ અર્જુનને જણાવે છે કે સંપૂર્ણ ક્રિયાઓ અને પદાર્થોને પોતાના સહિત મને અર્પણ કરવાથી તું કર્મબંધનથી તથા શુભ-અશુભ બન્ને કર્મોનાં ફળથી મુક્ત થઈને મને જ પ્રાપ્ત થઈ જઈશ.

‘કર્મ’ પણ શુભ-અશુભ હોય છે અને ‘ફળ’ પણ શુભ-અશુભ હોય છે. બીજાના હિત માટે કરેલું કર્મ ‘શુભ’ છે અને પોતાના માટે કરવું એ ‘અશુભ કર્મ’ છે. અનુકૂળ પરિસ્થિતિ ‘શુભ ફળ’ છે અને પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ ‘અશુભ-ફળ’ છે. ભગવાનનો ભક્ત શુભ કર્મો ભગવાનને અર્પણ કરી દે છે, અશુભ કર્મ તો તે કરતો જ નથી અને શુભ-અશુભ ફળથી અર્થાત્ અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિથી સુખી-દુઃખી થતો નથી. તેના અનંત જન્મોના સંચિત શુભાશુભ-કર્મો ભસ્મ થઈ જાય છે; જેમ કે — સળગતું ઘાસનું તણખલું ફેંકવાથી બધું ઘાસ બળી જાય છે !

ભગવાનને અર્પણ કરવાથી સંસારનો સંબંધ (ગુણો સાથે સંબંધ) રહેતો નથી, ફક્ત ભગવાન સાથે સંબંધ રહી જાય છે કે જે સ્વતઃ પહેલાંથી જ છે — ‘મમૈવાંશો જીવલોકે જીવભૂતઃ સનાતનઃ’ (ગીતા - ૧૫/૭). જે આપણું નથી, તેને પોતાનું માનવાથી બંધન સિવાય કંઈ પ્રાપ્ત થતું નથી. પોતાની માનવાથી વસ્તુ તો રહેવાની નથી, માત્ર બંધન રહી જાય છે. ભક્તનો કોઈ પણ વસ્તુ, વ્યક્તિ અને ક્રિયામાં રાગ ન રહેવાથી તે ‘વિમુક્ત’ થઈ જાય છે.

અહીં સમર્પણયોગને ‘સન્યાસયોગ’ નામે કહેવાયો છે.

‘મામુપૈષ્યસિ’ પદનું તાત્પર્ય છે કે ભક્ત ભગવાનથી અભિન્ન થઈ જાય છે, તેની પોતાની સ્વતંત્ર સત્તા રહેતી નથી — ‘જ્ઞાની ત્વાત્મૈવ મે મતમ્’ (ગીતા - ૭/૧૮). આને જ પ્રેમાદૈત કહે છે.

સંબંધ — હવે એક શંકા થાય છે કે જેઓ ભગવાનને સમર્પિત થાય છે, તેમને તો ભગવાન મુક્ત કરી દે છે અને જેઓ ભગવાનને સમર્પિત નથી થતા, તેમને ભગવાન મુક્ત નથી કરતા — એમાં તો ભગવાનનું દયાળુપણું અને સમતા ન થયાં, ઊલટાનાં વિષમદષ્ટિ અને પક્ષપાત થયાં? આ અંગે કહે છે —

સમોડહં સર્વભૂતેષુ ન મે દ્વેષ્યોડસ્તિ ન પ્રિયઃ ।

યે ભજન્તિ તુ માં ભક્ત્યા મયિ તે તેષુ ચાપ્યહમ્ ॥ ૨૮ ॥

અહમ્	= હું	અસ્તિ	= છે (અને)	ભજન્તિ	= ભજે છે,
સર્વભૂતેષુ	= સઘળાં પ્રાણીઓમાં	ન	= ન (કોઈ)	તે	= તેઓ
સમઃ	= સમાન છું,	પ્રિયઃ	= પ્રિય છે.	મયિ	= મારામાં છે
ન	= (તે પ્રાણીઓમાં)	તુ	= છતાં પણ	ચ	= અને
	ન તો કોઈ	યે	= જે ભક્તો	અહમ્	= હું
મે	= મને	મામ્	= મને	અપિ	= પણ
દ્વેષ્યઃ	= અપ્રિય	ભક્ત્યા	= પ્રેમથી	તેષુ	= એમનામાં છું. ^૧
					(પ્રત્યક્ષરૂપે પ્રગટ છું).

ટીકા — ‘સમોડહં સર્વભૂતેષુ’ — હું સ્થાવરજંગમ વગેરે સઘળાં પ્રાણીઓમાં વ્યાપકરૂપે અને કૃપાદષ્ટિએ સમાન છું. તાત્પર્ય એ છે કે હું સર્વમાં સમાનરૂપે વ્યાપક અને પરિપૂર્ણ છું — ‘મયા તત્તમિદં સર્વં જગદવ્યક્તમૂર્તિના’ (ગીતા-૯/૪), અને મારી સર્વ ઉપર સમાનરૂપે કૃપાદષ્ટિ છે — ‘સુહૃદં સર્વભૂતાનામ્’ (ગીતા — ૫/૨૮).

હું ક્યાંક કમ છું અને ક્યાંક અધિક છું અર્થાત્ કીડી નાની હોવાથી તેમાં કમ છું અને હાથી મોટો હોવાથી તેમાં અધિક છું; અંત્યજમાં કમ છું અને બ્રાહ્મણમાં અધિક છું; જેઓ મને પ્રતિકૂળ વર્તે છે, તેમનામાં કમ છું અને જેઓ મને અનુકૂળ વર્તે છે, તેમનામાં હું અધિક છું — એવી વાત છે જ નહિ. કારણ કે તમામ પ્રાણીઓ મારો અંશ છે અને મારું સ્વરૂપ છે. મારું સ્વરૂપ હોવાથી તેઓ મારાથી કદી અલગ નથી થઈ શકતાં અને હું પણ તેમનાથી કદી અલગ નથી થઈ શકતો. એટલા માટે હું સર્વમાં સમાન છું, મારો ક્યાંય કોઈ પક્ષપાત નથી. તાત્પર્ય એ થયું કે પ્રાણીઓમાં જન્મથી, કર્મથી, પરિસ્થિતિથી, ઘટનાથી સંયોગ-વિયોગ વગેરે અનેક રીતે વિષમતા હોવા છતાં પણ હું સર્વથા-સર્વદા સહુમાં સમાન રીતિથી વ્યાપક છું, ક્યાંક કમ અને ક્યાંક વધારે નથી.

‘ન મે દ્વેષ્યોડસ્તિ ન પ્રિયઃ’^૨ — પહેલાં ભગવાને કહ્યું કે હું સઘળાં પ્રાણીઓમાં સમાન છું, હવે તેનું જ વિવેચન કરતાં કહે છે કે કોઈ પણ પ્રાણી મારા રાગ-દ્વેષનો વિષય

નથી. તાત્પર્ય એ છે કે મારાથી વિમુખ થઈને કોઈ પ્રાણી શાસ્ત્રીય યજ્ઞ, દાન વગેરે ગમે તેટલાંયે શુભ કર્મો કરે, તો પણ તે મારા ‘રાગ’નો વિષય નથી અને બીજો શાસ્ત્રનિષિદ્ધ અન્યાય, અત્યાચાર વગેરે ગમે તેટલાંયે અશુભ કર્મો કરે, તોપણ તે મારા ‘દ્વેષ’નો વિષય નથી. કારણ કે હું સઘળાં પ્રાણીઓમાં સમાન રીતે વ્યાપ્ત છું, બધાં ઉપર મારી સમાન રીતે કૃપા છે અને બધાં પ્રાણીઓ મારો અંશ હોવાથી મને સમાન રીતે પ્રિય છે. હા, એ વાત જરૂર છે કે જે સકામભાવપૂર્વક શુભકર્મ કરશે, તે ઊંચી ગતિમાં જશે અને જે અશુભ કર્મ કરશે, તે નીચી ગતિમાં અર્થાત્ નરક તથા ચોરાસી લાખ યોનિઓમાં જશે. પરંતુ એ બન્ને પુણ્યાત્મા અને પાપાત્મા હોવા છતાં પણ મારા રાગદ્વેષના વિષય નથી.

મારાં રચેલા પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ અને આકાશ — આ ભૌતિક પદાર્થો પણ પ્રાણીઓનાં સારાં-નરસાં આચરણો તથા ભાવોને લીધે તેમને રહેવાનું સ્થાન આપવામાં, તેમની તરસ છિપાવવામાં, તેમને પ્રકાશ આપવામાં, તેમને હરવા-ફરવા માટે અવકાશ આપવામાં રાગ-દ્વેષપૂર્વક વિષમતા નથી કરતા, પરંતુ બધાને સમાન રીતે પ્રદાન કરે છે. પછી પ્રાણીઓ તેમના સારાં-નરસાં આચરણોને લીધે મારા રાગદ્વેષનો વિષય કેવી રીતે બની શકે છે? અર્થાત્ નથી બની શકતાં. કારણ કે તેઓ સાક્ષાત્ મારા જ અંશ છે, મારું જ સ્વરૂપ છે.

૧. આ શ્લોકના બે વિભાગ છે — પૂર્વાર્ધમાં તો ભજન ન કરવાવાળાઓનું વર્ણન છે અને ઉત્તરાર્ધમાં ભજન કરવાવાળાઓનું વર્ણન છે.

૨. અહીં ‘પ્રિય’ શબ્દને રાગનો જ વાચક માનવો જોઈએ; કેમકે પ્રાણીમાત્ર ઉપર ભગવાનની સમાન રીતિથી પ્રીતિ છે — ‘સબ મમ પ્રિય સબ મમ ઉપજાએ’ (માનસ ૭/૮૬/૨); આથી ભગવાન તેનો નિષેધ કેવી રીતે કરી શકે? બીજી વાત, ‘દ્વેષ્ય’ શબ્દની સાથે ‘રાગ’ શબ્દ જ બંધ બેસી શકે છે; કેમકે રાગ અને દ્વેષ — આ દ્વન્દ્વ છે. આ જ દ્વન્દ્વનો અહીં નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે.

જેમકે, કોઈ વ્યક્તિના એક હાથમાં પીડા થઈ રહી હોય, તો તે હાથ શરીરના કોઈ કામમાં નથી આવતો, દર્દ થવાથી રાત્રે ઊંઘ નથી લેવા દેતો, કામ કરવામાં વિઘ્ન નાખે છે અને બીજો હાથ બધી રીતે શરીરના કામમાં આવે છે. પરંતુ એ વ્યક્તિનો કોઈ હાથ પ્રત્યે રાગ કે દ્વેષ નથી થતો, કે આ તો સારો છે અને આ નકામો છે; કેમકે બન્નેય હાથ તેનાં અંગો છે અને પોતાના અંગ પ્રત્યે કોઈને રાગદ્વેષ નથી હોતો. એવી જ રીતે કોઈ મારાં વચનો કે સિદ્ધાંતો અનુસાર ચાલનારો હોય તથા પુણ્યાત્મામાં પુણ્યાત્મા હોય અને બીજો કોઈ મારાં વચનો કે સિદ્ધાંતોનું ખંડન કરવાવાળો હોય, મારી વિરુદ્ધ ચાલનારો હોય તથા પાપીમાં પાપી હોય તો એ બન્ને પ્રકારમાં કોઈના પ્રતિ મને રાગદ્વેષ નથી થતા. તેમના એક-બીજાના વર્તાવમાં અને આચરણમાં ભેદ છે, એટલા માટે તેમનાં પરિણામ (ફળ)માં ભેદ થશે, પરંતુ મારે કોઈના પ્રત્યે રાગદ્વેષ નથી. જો કોઈના પ્રત્યે રાગદ્વેષ હોત, તો ‘સંમોહહં સર્વભૂતેષુ’ એમ કહેવું શક્ય ન હતું. કેમકે વિષમતાને કારણે જ રાગદ્વેષ થાય છે.

‘યે ભજન્તિ તુ માં ભક્ત્યા મયિ તે તેષુ ચાપ્યહમ્’ — પરંતુ જેઓ ભક્તિપૂર્વક મારું ભજન કરે છે અર્થાત્ જેમને સંસારમાં આસક્તિ, રાગ અને પ્રલોભન નથી, જેઓ કેવળ મને જ પોતાનો માને છે, કેવળ મારે જ પરાયણ રહે છે, કેવળ મારી પ્રસન્નતાને માટે જ રાતદિવસ કામ કરે છે અને જેઓ શરીર, ઈન્દ્રિયો, મન અને વાણી દ્વારા મારા માર્ગે જ ચાલે છે (ગીતા-૯/૧૪; ૧૦/૮); તેઓ મારામાં છે અને હું તેઓમાં છું.

પ્રેમપૂર્વક મારું ભજન કરવાવાળા મારામાં છે અને હું તેઓમાં છું — એનું તાત્પર્ય એ નથી કે જેઓ સામાન્ય જીવ છે તથા મારી આજ્ઞાની વિરુદ્ધ વર્તનારા છે, તેઓ મારામાં અને હું તેમનામાં નથી, પરંતુ તેઓ પોતાને મારામાં માનતા જ નથી. તેઓ એવું કહી દે છે કે અમે તો સંસારી જીવો છીએ, સંસારમાં રહેવાવાળા છીએ! તેઓ એ નથી સમજતા કે સંસાર કે શરીર તો કદી એકરૂપ કે એકરસ રહેતાં જ નથી, તો એવા સંસાર કે શરીરમાં આપણે કેવી રીતે સ્થિત રહી શકીએ છીએ? આને ન જાણવાને કારણે જ તેઓ પોતાને સંસાર કે શરીરમાં સ્થિત જાણે છે. એમની અપેક્ષાએ તો જેઓ રાતદિવસ મારું ભજન-સ્મરણ કરે છે, બહાર-અંદર, ઉપર-નીચે, સર્વ સ્થળે, સર્વ

કાળમાં, બધી વસ્તુ, વ્યક્તિ, ઘટના, પરિસ્થિતિ, ક્રિયા વગેરેમાં અને સ્વયં તેમનાથી મને અભિન્ન માને છે, તેઓ મારામાં વિશેષરૂપથી છે અને હું તેઓમાં વિશેષરૂપથી છું.

બીજો ભાવ એ છે કે મારી સાથે ‘હું ભગવાનનો છું અને ભગવાન મારા છે.’ એવો સંબંધ જોડી દેનારા મનુષ્યો સાથે મારી એટલી ઘનિષ્ઠતા થઈ જાય છે કે હું ને તેઓ અભિન્ન થઈ જઈએ છીએ. ‘તસ્મિન્સ્તજજને ભેદાભાવાત્’ (નારદભક્તિસૂત્ર ૪૧). એટલા માટે તેઓ મારામાં અને હું તેઓમાં છું.

ત્રીજો ભાવ એ છે કે તેમનામાં ‘હું’પણું નથી રહેતું; કેમકે ‘હું’પણું એક પરિચિન્નતા છે. આ પરિચિન્નતા (એકદેશીયતા) દૂર થવાથી તેઓ મારામાં જ રહે છે.

હવે કોઈ ભગવાનને કહે કે આપ ભક્તોમાં વિશેષતાથી પ્રગટ થઈ જાઓ છે, અને બીજાઓમાં સામાન્યરૂપમાં પ્રગટ થાઓ છો — આવી આપની વિષમતા શા માટે? તો ભગવાન કહે છે કે ભાઈ! મારામાં આ વિષમતા તો ભક્તોને કારણે છે. જો કોઈ મારું ભજન કરે, મારે પરાયણ થઈ જાય કે શરણે થઈ જાય અને હું તેને વિશેષ પ્રેમ ન કરું કે તેનામાં વિશેષતાથી પ્રગટ ન થાઉં; તો એ મારી વિષમતા થઈ જશે. કારણ કે ભજન કરવાવાળા અને ભજન ન કરવાવાળા — બન્નેમાં હું બરાબર જ રહું, તો એ ન્યાય નહિ થાય; ઊલટાની મારી વિષમતા થશે. એનાથી ભક્તોના ભજનનું અને તેમના મારી તરફના આકર્ષણનું કોઈ મૂલ્ય નહિ રહે. આ વિષમતા મારામાં ન આવી જાય, એટલા માટે જેઓ જે રીતે મારું શરણ લે છે, હું પણ એ જ રીતે તેમને આશ્રય આપું છું — ‘યે યથા માં પ્રપદ્યન્તે તાંસ્તથૈવ ભજામ્યહમ્’ — (ગીતા — ૪/૧૧). આથી આ વિષમતા મારામાં ભક્તોના ભાવોને લીધે જ છે.^૧

જેવી રીતે, કોઈ પુત્ર સારું કામ કરે તો સુપુત્ર કહેવાય છે અને ખરાબ કામ કરે તો કુપુત્ર કહેવાય છે. આ સુપુત્ર-કુપુત્રનો ભેદ તો તેમનાં આચરણોને કારણે થયો છે. મા-બાપના પુત્રભાવમાં કોઈ ફરક નથી પડતો. ગાયના આચળમાં ચાંચડ રહે છે, તેઓ દૂધ ન પીતાં લોહી પીએ છે, તો એ વિષમતા ગાયની નથી, પરંતુ ચાંચડોની પોતાની છે. વીજળી દ્વારા ક્યાંક બરફ જામી જાય છે, અને ક્યાંક આગ પેદા થઈ જાય છે, તો એ વિષમતા વીજળીની નથી, પરંતુ યંત્રોની છે. એવી જ રીતે જેઓ ભગવાનમાં રહેતા હોવા છતાં પણ ભગવાનને નથી માનતા અને એમનું ભજન નથી કરતા, તો એ વિષમતા એ

૧. તદપિ કરહિં સમ વિષમ બિહારા । ભગત અભગત હૃદય અનુસારા ॥ (માનસ ૨/૨૧૮/૩)

કેવળ ભગવાનમાં જ નહિ, પરંતુ જીવનમુક્ત શ્રેષ્ઠ મહાપુરુષોમાં પણ સામાવાળાના ગુણો, ભાવો, આચરણો વગેરેને લીધે પક્ષપાત થઈ જાય છે-

‘વીતસ્પૃહાણામપિ મુક્તિભાજાં ભવન્તિ ભવ્યેષુ હિ પક્ષપાતાઃ ॥ (કિરાતા. ૩/૧૨)

પ્રાણીઓની જ છે, ભગવાનની નહિ. જેવી રીતે લાકડાનો ટુકડો, કાચનો ટુકડો અને બિલોરી કાચ — આ ત્રણેમાં સૂર્યની કોઈ વિષમતા નથી; પરંતુ સૂર્યની સામે (તડકામાં) રાખતાં લાકડાનો ટુકડો સૂર્યનાં કિરણોને રોકી દે છે, કાચનો ટુકડો કિરણોને નથી રોકતો ને બિલોરી કાચ કિરણોને એક જગાએ કેન્દ્રિત કરીને અગ્નિ પ્રગટ કરી દે છે. તાત્પર્ય એ છે કે એ વિષમતા સામે આવનારા પદાર્થોની છે, સૂર્યની નથી. સૂર્યનાં કિરણો તો બધા ઉપર એક સરખાં જ પડે છે. તે પદાર્થો એ કિરણોને જેટલાં સ્વીકારે છે, તેટલાં જ તે કિરણો તેઓમાં પ્રગટ થઈ જાય છે. એવી જ રીતે ભગવાન બધાં પ્રાણીઓમાં સમાન રૂપે વ્યાપક છે, પરિપૂર્ણ છે. પરંતુ જે પ્રાણીઓ ભગવાનની સંમુખ થઈ જાય છે, ભગવાનનું અને ભગવાનની કૃપાનું પ્રાગટ્ય તેમનામાં વિશેષતાથી થઈ જાય છે. તેમની ભગવાનમાં જેટલી અધિક પ્રીતિ હોય છે, ભગવાનની પણ એટલી જ અધિક પ્રીતિ પ્રગટ થઈ જાય છે. તેઓ પોતાની જાતને ભગવાનને સમર્પિત કરી દે છે, તો ભગવાન પણ સ્વયં તેમની જાતને આપી દે છે, આ રીતે ભક્તોના ભાવ અનુસાર જ ભગવાનની વિશેષ કૃપા, પ્રેમ વગેરે પ્રગટ થઈ જાય છે.

તાત્પર્ય એ થયું કે મનુષ્યો સાંસારિક રાગને કારણે

જ પોતાને સંસારના માને છે. જ્યારે તેઓ ભગવાનનું પ્રેમપૂર્વક ભજન કરવા લાગી જાય છે, ત્યારે તેમનો સાંસારિક રાગ દૂર થઈ જાય છે અને તેઓ પોતાની દૃષ્ટિએ ભગવાનમાં થઈ જાય છે અને ભગવાન તેમનામાં થઈ જાય છે. ભગવાનની દૃષ્ટિએ તો તેઓ વાસ્તવમાં ભગવાનમાં જ હતા અને ભગવાન પણ તેમનામાં હતા. કેવળ રાગને કારણે તેઓ પોતાને ભગવાનના અને ભગવાનને પોતાના નહોતા માનતા.

ભગવાને અહીં ‘યે ભજન્તિ’ પદોમાં ‘યે’ સર્વનામ પદ આપ્યું છે, જેનું તાત્પર્ય એ છે કે મનુષ્યો કોઈ પણ દેશ, વેશ, અવસ્થાના કોઈ પણ સંપ્રદાયના, કોઈ પણ વર્ણના કે કોઈ પણ આશ્રમના હોય, ગમે તેવી યોગ્યતાવાળા હોય પણ તેઓ જો ભક્તિપૂર્વક મારું ભજન કરે, તો તેઓ મારામાં અને હું તેઓમાં છું. જો ભગવાન અહીં કોઈ વર્ણ, આશ્રમ, સંપ્રદાય, જાતિ વગેરેને અનુલક્ષીને કહેત, તો તો ભગવાનમાં વિષમતા કે પક્ષપાતનું હોવું સિદ્ધ થઈ જાત. પરંતુ ભગવાને ‘યે’ પદથી સહુને ભજન કરવાની અને ‘હું ભગવાનમાં છું અને ભગવાન મારામાં છે’ — એનો અનુભવ કરવાની પૂરી સ્વતંત્રતા આપી રાખી છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ — ‘સમોઽહં સર્વભૂતેષુ’ — જીવ ભગવાનને પોતાની ક્રિયાઓ અને પદાર્થો અર્પણ કરે અથવા ન કરે, ભગવાનમાં કાંઈ ફરક પડતો નથી. તેઓ તો હંમેશાં સમાન જ રહે છે. કોઈ વર્ણવિશેષ, આશ્રમવિશેષ, નીતિવિશેષ, કર્મવિશેષ, યોગ્યતાવિશેષ વગેરેની પણ ભગવાન પર કોઈ અસર પડતી નથી. તેથી પ્રત્યેક વર્ણ, આશ્રમ, જાતિ વગેરેનો મનુષ્ય તેમના સંમુખ થઈ શકે છે, તેમનો ભક્ત થઈ શકે છે, તેમને પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

‘ન મે દ્વેષ્યોઽસ્તિ ન પ્રિયઃ’ — ભગવાનની દૃષ્ટિમાં ભગવાન સિવાય બીજું કોઈ છે જ નહીં, પછી તેમના પ્રેમ અને દ્વેષનો વિષય અન્ય કઈ રીતે બની શકે ? જીવ જ પોતે શુભાશુભ-કર્મ અને તેમના ફળથી રાગ-દ્વેષ કરીને સંસારમાં બંધાઈ જાય છે અને રાગ-દ્વેષનો ત્યાગ કરીને મુક્ત થઈ જાય છે. તેથી બંધન અને મુક્તિ જીવની જ થાય છે, ભગવાનની નહીં. વિષમતા જીવ કરે છે, ભગવાન નથી કરતા. ભગવાન તો જેમ છે તેમ જ રહે છે.

ચોથા અધ્યાયના અગિયારમા શ્લોકમાં ભગવાને કહ્યું હતું — ‘યે યથા માં પ્રપદ્યન્તે તાંસ્તથૈવ ભજામ્યહમ્’, એ જ વાત ભગવાને અહીં ‘યે ભજન્તિ તુ માં ભક્ત્યા મયિ તે તેષુ ચાપ્યહમ્’ પદો દ્વારા કહી છે. ભગવાન સંપૂર્ણ પ્રાણીઓમાં સમાનરૂપે પરિપૂર્ણ છે, તેમનામાં વિષમતા નથી. પરંતુ જેઓ પ્રેમપૂર્વક ભગવાનનું ભજન કરે છે, તેઓ ભગવાનમાં છે અને ભગવાન તેમનામાં છે અર્થાત્ ભગવાન તેમનામાં વિશેષરૂપે પ્રગટ છે. તાત્પર્ય એ છે કે જેમ પાણી પૃથ્વીમાં બધી જગાએ રહે છે, પરંતુ કૂવામાં તે વિશેષ પ્રગટ (આવરણરહિત) થાય છે, એ જ રીતે ભગવાન સંપૂર્ણ સંસારમાં પરિપૂર્ણ હોવા છતાં પણ ભક્તોમાં વિશેષ પ્રગટ થાય છે. ભક્તોમાં આ વિલક્ષણતા પ્રેમપૂર્વક ભગવાનનું ભજન કરવાથી ભગવદ્કૃપાથી આવી છે. જેમ ગાયના શરીરમાં રહેલું ઘી ગાયના કામમાં આવતું નથી બલકે તેના દૂધમાંથી કાઢેલું ઘી જ તેના કામમાં આવે છે, એ જ રીતે સંસારમાં પરિપૂર્ણ હોવા માત્રથી ભગવાન દ્વારા લોકોનાં પાપ નષ્ટ થતાં નથી, બલકે જે ભગવાનને સંમુખ થાય છે, પ્રેમપૂર્વક તેમનું ભજન કરે છે, તેમનાં જ પાપ નાશ પામે છે.^૧ સામાન્ય પ્રાણી ભગવાનની અંતર્ગત હોવા છતાં પણ ભગવાનને જોઈ શકતાં નથી, પરંતુ ભક્તો બધી જગાએ ભગવાનને જુએ છે (ગીતા — ૬/૩૦). ભક્તો ભગવાન સાથે પ્રેમ કરે છે અને ભગવાન ભક્તો સાથે પ્રેમ કરે છે. ‘પ્રિયો હિ જ્ઞાનિનોઽત્યર્થમહં સ ચ મમ પ્રિયઃ’ (ગીતા — ૭/૧૭). તેથી ભક્તો ભગવાનમાં

છે અને ભગવાન ભક્તોમાં છે - 'મયિ તે તેષુ ચાપ્યહમ્'. તાત્પર્ય એ નીકળ્યું કે વિષમતા ભગવાનમાં નથી, બલકે પ્રાણીઓએ જ વિષમતા ઊભી કરી છે કે જેઓ ભગવાનની વિમુખ છે.

તત્ત્વથી તો ભગવાન 'સમોઢહં સર્વભૂતેષુ' છે, પરંતુ અનુભવ કરવામાં ભગવાન 'મયિ તે તેષુચાપ્યહમ્' છે. તાત્પર્ય એ છે કે સંપૂર્ણ પ્રાણીઓમાં સમાનરૂપે પરિપૂર્ણ હોવા છતાં પણ ભગવાનનો અનુભવ ભક્તો જ કરે છે, બીજાં પ્રાણીઓ નહીં. વાસ્તવમાં અનુભવ કરવાની શક્તિ પણ ભગવાનથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. મનુષ્યનું કામ માત્ર ભગવાનને સંમુખ થવાનું છે.

રામાયણમાં આવ્યું છે કે -

સાતવં સમ મોહિ મય જગ દેખા । મોતેં સંત અધિક કરિ લેખા ॥

(માનસ, અરણ્ય. ૩૬/૨)

તાત્પર્ય એ છે કે ભગવાનની સંપૂર્ણ પ્રાણીઓમાં સમાનપણે વ્યાપકતા, પ્રેમ, કૃપા તથા આત્મીયતા છે, પરંતુ ભક્તોમાં તેઓ વિશેષરૂપે દેખાય છે. ભક્તોમાં આ વિશેષતા ભગવાનમાં પ્રેમ હોવાથી ભગવદ્કૃપાથી આવે છે અને ભગવાનની આપેલી હોય છે. ભક્તોની ભગવાનમાં જેવી તલ્લીનતા અને પ્રેમ હોય છે, તેવો બીજાઓનો હોતો નથી. તેથી ભગવાનનો પણ ભક્તોમાં પ્રેમ હોય છે. ભક્ત અને ભગવાનમાં પરસ્પરના પ્રેમને 'મયિ તે તેષુ ચાપ્યહમ્' પદોથી કહેવામાં આવ્યો છે.

—■—

સંબંધ - પૂર્વશ્લોકમાં ભગવાને 'યે ભજન્તિ તુ માં ભક્ત્યા' પદોથી ભક્તિપૂર્વક પોતાનું ભજન કરવાની વાત કહી. હવે આગળના શ્લોકમાં ભજન કરવાવાળાઓના વિવેચનનો આરંભ કરે છે.

અપિ ચેત્સુદુરાયારો ભજતે મામનન્યભાક્ ।

સાધુરેવ સ મન્તવ્યઃ સમ્યગ્વ્યવસિતો હિ સઃ ॥ ૩૦ ॥

ચેત્	= જો (કોઈ)	મામ્	= મને	મન્તવ્યઃ	= માનવાયોગ્ય છે;
સુદુરાયારઃ	= અત્યંત દુરાચારી	ભજતે	= ભજે છે, (તો)	હિ	= કેમકે
અપિ	= પણ	સઃ	= તેને	સઃ	= તેણે
અનન્યભાક્	= અનન્ય ભક્ત	સાધુઃ	= સાધુ	સમ્યક્-	= ખૂબ સારી રીતે દૃઢ
	બનીને	એવ	= જ	વ્યવસિતઃ	નિશ્ચય કરી લીધો છે.

ટીકા - [કોઈ કરોડપતિ કે અબજપતિ એવી વાત કહી દે કે મારી પાસે જે કોઈ આવશે, તેને હું એક લાખ રૂપિયા આપીશ, તો તેના એ વચનની પરીક્ષા ત્યારે થશે, જ્યારે તેનાથી તદ્દન વિરુદ્ધ વર્તનારો, તેની સાથે વેર રાખનારો અને તેનું અનિષ્ટ કરવાવાળો પણ આવીને તેની પાસે એક લાખ રૂપિયા માગે અને એ તેને આપી દે તો બધાને એ વિશ્વાસ થઈ જશે કે આ દાતા, જે માગે, તેને આપે છે. આવા ભાવથી ભગવાન સહુથી પહેલાં દુરાચારીનું નામ લે છે.]

'અપિ ચેત્' - સાતમા અધ્યાયમાં આવ્યું છે કે જેઓ પાપી હોય છે, તેઓ મારે શરણ નથી થતા (અ. ૭/૧૫) અને અહીં કહ્યું છે કે દુરાચારીમાં દુરાચારી પણ અનન્યભાવથી મારું ભજન કરે છે - આ બન્ને વાતોમાં પરસ્પરમાં વિરોધ પ્રતીત થાય છે. આ વિરોધને દૂર કરવાને માટે જ અહીં 'અપિ' અને

'ચેત્' આ બે પદો આપ્યાં છે. તાત્પર્ય એ છે કે સાતમા અધ્યાયમાં 'દુષ્ટતી મનુષ્યો મારે શરણ નથી થતા' એવું કહીને તેમના સ્વભાવનું વર્ણન કર્યું છે. પરંતુ તેઓ પણ કોઈ કારણથી મારા ભજનમાં લાગવા ઇચ્છે તો લાગી શકે છે. મારા તરફથી કોઈને કંઈ મનાઈ નથી;^૧ કેમકે કોઈ પણ પ્રાણી પ્રત્યે મને દ્વેષ નથી. એ ભાવ પ્રગટ કરવાને માટે જ અહીં 'અપિ' અને 'ચેત્' પદોનો પ્રયોગ કર્યો છે.

'સુદુરાયારો ભજતે મામનન્યભાક્' - જે સુષ્ટ (અત્યંત) દુરાચારી છે અર્થાત્ દુરાચાર કરવામાં કંઈ બાકી રાખતો નથી; દુરાચારની બધી સીમાઓ પાર કરી ચૂક્યો હોય એવો દુરાચારી પણ અનન્યભાક્ (અનન્ય ભક્તિયુક્ત) થઈને મારા ભજનમાં લાગી જાય તો તેનો ઉદ્ધાર થઈ જાય છે.

૧. કોટિ બિપ્ર બધ લાગહિં જાહૂ । આઐં સરન તજઉં નહિં તાહૂ ॥

સનમુખ હોઈ જીવ મોહિ જબહીં । જન્મ કોટિ અધ નાસહિં તબહીં ॥ (માનસ ૫/૪૪/૧)

અહીં ‘ભજતે’ ક્રિયા વર્તમાનની છે, જેનો કર્તા છે — સાંગોપાંગ દુરાચારી. એનું તાત્પર્ય એ થયું કે પહેલાં પણ તે દુરાચારી હતો, અત્યારે વર્તમાનમાં તે અનન્યભાવથી ભજન કરે છે, તો પણ તે દુરાચારથી પૂર્ણપણે નિવૃત્ત થયો નથી અર્થાત્ ક્યારેક-ક્યારેક કોઈ પરિસ્થિતિમાં આવીને પૂર્વસંસ્કારવશ તેના દ્વારા પાપક્રિયા થઈ શકે છે. એવી અવસ્થામાં પણ તે મારું ભજન કરે છે. કારણ કે તેનું ધ્યેય(લક્ષ્ય) અન્યનું નથી રહ્યું અર્થાત્ તેનું લક્ષ્ય હવે ધન, સંપત્તિ, આદર-સત્કાર, એશ-આરામ વગેરે પ્રાપ્ત કરવાનું નથી રહ્યું. તેનું એકમાત્ર લક્ષ્ય અનન્યભાવથી મારા પરાયણ થવાનું જ છે.

હવે શંકા એ થાય છે કે આવો દુરાચારી અનન્યભાવથી ભગવાનનું ભજન કેવી રીતે કરશે? તેની ભક્તિના કેટલાંક કારણો હોઈ શકે છે; જેમ કે -

(૧) તે કોઈ આફતમાં ઘેરાઈ જાય અને તેને ક્યાંયથી કિંચિત્માત્ર પણ કોઈ મદદ ન મળે. એવી અવસ્થામાં અચાનક તેને સાંભળેલી વાત યાદ આવી જાય કે ‘ભગવાન બધાના સહાયક છે અને એમના શરણમાં જવાથી બધું કામ સારું થઈ જાય છે’ વગેરે વગેરે...

(૨) તે કદીક કોઈ એવા વાતાવરણમાં જઈ પહોંચે છે, જ્યાં મોટા-મોટા શ્રેષ્ઠ સંત-મહાપુરુષોની પુણ્યભૂમિ હોય અને વર્તમાનમાં પણ કોઈ મહાત્મા ત્યાં બિરાજતા હોય, તો તેમના પ્રભાવથી ભગવાનમાં રુચિ પેદા થઈ જાય છે.

(૩) વાલ્મીકિ, અજામિલ, સદન કસાઈ વગેરે પાપીઓ પણ ભગવાનના ભક્તો બની ચૂક્યા છે અને ભજનના પ્રભાવથી તેઓમાં વિલક્ષણતા આવી છે — એવી કોઈ કથા સાંભળીને પૂર્વના કોઈ શુભ સંસ્કારો જાગી ઊઠે. (આવા સંસ્કારો બધાં પ્રાણીઓમાં હોય છે)^૧

(૪) કોઈ પ્રાણી એવી આફતમાં આવી ગયું, જ્યાં તેને બચવાની કોઈ સંભાવના જ ન હતી, પરંતુ તે બચી ગયું. એવી ઘટનાવિશેષને જોઈને તેના હૈયામાં એવો ભાવ પેદા થઈ જાય કે, ‘કોઈ એવી વિલક્ષણ શક્તિ છે, જે આવી આફતથી બચાવે છે. તે વિલક્ષણ શક્તિ ભગવાન જ હોઈ શકે છે; એટલા માટે મારે પણ તેમને પરાયણ થઈ જવું જોઈએ.’

(૫) તેને કોઈ સંતનાં દર્શન થઈ જાય અને તેનું પતન કરનારાં દુષ્કર્મોને જોઈને તેના ઉપર સંતની કૃપા થઈ જાય; જેમ કે વાલ્મીકિ, અજામિલ વગેરે પાપીઓ ઉપર સંતોની કૃપા થઈ છે.

- એવાં કેટલાંક કારણોથી જો દુરાચારીના હૃદયના ભાવ

બદલાઈ જાય, તો તે ભગવાનના ભજનમાં અર્થાત્ ભગવાનની ભક્તિમાં લાગી શકે છે. ચોર-ડાકુ, લૂંટારા, હત્યારા, પારધિ જેવા પણ અચાનક ભાવ બદલાઈ જવાથી ભગવાનના સારા ભક્તો થયા છે — એવી કેટલીક કથાઓ પુરાણોમાં તથા ભક્તમાલ વગેરે ગ્રંથોમાં આવે છે.

હવે એક શંકા થાય છે કે જેઓ વર્ષોથી ભજન-ધ્યાન કરતા હોય, એમનું મન પણ તત્પરતાથી ભગવાનમાં નથી લાગતું, તો પછી જે દુરાચારીમાં દુરાચારી હોય તેનું મન ભગવાનમાં તૈલધારાવત્ કેવી રીતે લાગશે? અહીં ‘અનન્યભાક્’નો અર્થ ‘તે તૈલધારાવત્ ચિંતન કરે છે’ — એવો નથી, પરંતુ તેનો અર્થ છે — ‘ન અન્યં ભજતિ’ અર્થાત્ તે અન્યનું ભજન નથી કરતો. તેનો ભગવાનના સિવાય અન્ય કોઈનો સહારો કે આશ્રય નથી, કેવળ ભગવાનનો જ આશ્રય છે. જેવી રીતે પતિવ્રતા સ્ત્રી કેવળ પતિનું જ ચિંતન કરતી હોય — એવી વાત નથી. તે તો હરદમ પતિની જ થઈને રહે છે, સ્વપ્નમાં પણ એ બીજાઓની નથી થતી. તાત્પર્ય એ છે કે તેનું તો એક પતિ સાથે જ પોતાનાપણું રહે છે. એવી જ રીતે એ દુરાચારીનું કેવળ ભગવાન સાથે જ પોતાનાપણું થઈ જાય છે અને ત્યારે તેને માત્ર એક ભગવાનનો જ આશ્રય રહે છે.

‘અનન્યભાક્’ થવામાં ખાસ વાત એ છે કે ‘હું ભગવાનનો છું અને ભગવાન મારા છે’ આ રીતે પોતાની અહંતાને ભગવાન સાથે જોડી દેવી. અહંતા-પરિવર્તનથી જેટલી જલદી શુદ્ધિ થાય છે, જપ, તપ, યજ્ઞ, દાન વગેરે ક્રિયાઓથી એટલી જલદી શુદ્ધિ નથી થતી. આ અહંતાના પરિવર્તનના વિષયમાં ત્રણ વાતો છે—

(૧) અહંતાને દૂર કરવી — જ્ઞાનયોગથી અહંતા દૂર થાય છે. જે પ્રકાશમાં અહમ્ (હુંપણા)નું ભાન થાય છે, તે પ્રકાશ મારું સ્વરૂપ છે અને એકદેશીય રૂપમાં પ્રતીત થવાવાળો ‘અહમ્’ મારું સ્વરૂપ નથી. કારણ એ છે કે ‘અહમ્’ દશ્ય હોય છે, અને જે દશ્ય હોય છે, તે પોતાનું સ્વરૂપ નથી હોતું. આ રીતે બન્નેનું વિભાજન કરીને પોતાના જ્ઞાનસમગ્રના સ્વરૂપમાં સ્થિત થવાથી ‘અહંતા’ દૂર થાય છે.

(૨) અહંતાને શુદ્ધ કરવી — કર્મયોગથી અહંતા શુદ્ધ થઈ જાય છે. જેવી રીતે, પુત્ર કહે છે કે ‘હું પુત્ર છું અને આ મારા પિતા છે’ તો તેનું તાત્પર્ય એ છે કે પિતાની સેવા કરવી એ જ મારું કર્તવ્ય છે; કેમકે પિતા-પુત્રનો સંબંધ કેવળ કર્તવ્યપાલનને માટે જ છે. પિતા મને પુત્ર ન માને, મને દુઃખ આપે કે મારું અહિત કરે, તોપણ મારે તેમની સેવા

કરવાની છે, તેમને સુખ પહોંચાડવાનું છે. એવી જ રીતે માતા, ભાઈ, ભાભી, સ્ત્રી, પુત્ર અને પરિવાર પ્રત્યે પણ મારે કેવળ પોતાના કર્તવ્યનું જ પાલન કરવાનું છે. તેમના કર્તવ્ય તરફ મારે જોવાનું જ નથી કે તેઓ મારા પ્રત્યે શું કરે છે કે દુનિયા પ્રત્યે શું કરે છે. એમના કર્તવ્યને જોવાનું મારું કર્તવ્ય નથી; કેમકે બીજાઓના કર્તવ્યને જોવાનું મારું કર્તવ્ય નથી; કેમકે બીજાઓના કર્તવ્યને જોવાવાળો પોતાના કર્તવ્યથી ચ્યુત થઈ જાય છે. આથી તેમનો તો મારા ઉપર પૂરો અધિકાર છે, પરંતુ તેઓ મને અનુકૂળ થઈને ચાલે — એવો મારો કોઈના ઉપર પણ અધિકાર નથી. આ રીતે બીજાઓનું કર્તવ્ય ન જોઈને કેવળ પોતાનું કર્તવ્યપાલન કરવાથી અહંતા શુદ્ધ થઈ જાય છે. કારણ કે પોતાનાં સુખની કામના હોવાથી જ અહંતા અશુદ્ધ થાય છે.

(૩) અહંતાનું પરિવર્તન કરવું — ભક્તિયોગથી અહંતા બદલાઈ જાય છે. જેમ કે લગ્નમાં પતિની સાથે સંબંધ થતાં જ કન્યાની અહંતા બદલાઈ જાય છે અને તે પતિના ઘરને જ પોતાનું ઘર અને પતિના ધર્મને જ પોતાનો ધર્મ માનવા લાગી જાય છે. તે પતિવ્રતા અર્થાત્ એક પતિની જ થઈ જાય છે, પછી તે માતાપિતા, સાસુ-સસરા વગેરે કોઈની પણ નથી થતી. એટલું જ નહિ, તે પોતાના પુત્ર અને પુત્રીની પણ નથી થતી; કેમકે જ્યારે તે સતી થાય છે, ત્યારે પુત્ર-પુત્રીના અને માતા-પિતાના સ્નેહની પણ પરવા નથી કરતી. હા, એ પતિને સંબંધે સેવા બધાની કરે છે, પરંતુ તેની અહંતા કેવળ પતિની જ થઈ જાય છે. એવી જ રીતે મનુષ્યની અહંતા ‘હું ભગવાનનો છું અને ભગવાન મારા છે’ આ રીતે ભગવાનની સાથે થઈ જાય, તો તેની અહંતા બદલાઈ જાય છે. આ અહંતાના બદલવાને જ અહીં ‘અનન્યભાક્’ કહ્યું છે.

‘સાધુરેવ સ મન્તવ્યઃ’ — હવે અહીં એક પ્રશ્ન થાય છે કે તે પહેલાં પણ દુરાચારી રહ્યો છે અને વર્તમાનમાં પણ તેનાં આચરણો પૂરેપૂરાં શુદ્ધ નથી થયાં, તો દુરાચારોને લીધે તેને દુરાચારી માનવો જોઈએ કે અનન્યભાવને લીધે સાધુ જ માનવો જોઈએ? તો ભગવાન કહે છે કે તેને તો સાધુ જ માનવો જોઈએ. અહીં ‘મન્તવ્યઃ’ (માનવો જોઈએ) વિધિવચન છે અર્થાત્ એ ભગવાની વિશેષ આજ્ઞા છે.

માનવાની વાત ત્યાં જ કહેવામાં આવે છે, જ્યાં સાધુતા નથી દેખાતી. જો તેનામાં કિંચિત્માત્ર પણ દુરાચાર ન હોત, તો ભગવાન ‘તેને સાધુ જ માનવો જોઈએ.’ એવું શા માટે કહેત? તો ભગવાનના કહેવાથી એ જ સિદ્ધ થાય છે કે તેનામાં હજુ દુરાચાર છે. તે દુરાચારોથી સર્વથા રહિત

નથી થયો. એટલા માટે ભગવાન કહે છે કે તે હજુ સાંગોપાંગ સાધુ નથી થયો, તોપણ તેને સાધુ જ માનવો જોઈએ અર્થાત્ બહારથી તેનાં આચરણોમાં કે ક્રિયાઓમાં કોઈ ઊણપ પણ જોવામાં આવી જાય, તોપણ તે અસાધુ નથી. તેનું કારણ એ છે કે તે ‘અનન્યભાક્’ થઈ ગયો અર્થાત્ ‘હું કેવળ ભગવાનનો જ છું અને કેવળ ભગવાન જ મારા છે; હું સંસારનો નથી અને સંસાર મારો નથી’ આ રીતે તે અંતરથી જ ભગવાનનો થઈ ગયો, તેણે અંતરથી જ પોતાની અહંતા બદલી દીધી. એટલા માટે હવે તેનાં આચરણો સુધરતાં વાર નહિ લાગે; કેમકે અહંતા અનુસાર જ બધાં આચરણો થાય છે.

તેને સાધુ જ માનવો જોઈએ — એવું ભગવાનને શા માટે કહેવું પડ્યું છે? કારણ કે લોકોમાં આ રીત છે કે તેઓ કોઈના અંતરના ભાવોને ન જોઈને બહારથી જેવાં આચરણો જુએ છે, તેવો જ તેને માની લે છે. જેમ કે એક મનુષ્ય વર્ષોથી પરિચિત છે અર્થાત્ ભજન કરે છે અને સારાં આચરણોવાળો છે — એવું વીસ, પચીસ વર્ષોથી જાણીએ છીએ. પરંતુ એક દિવસે જોયું કે તે રાત્રિને સમયે એક વેશ્યાને ત્યાંથી બહાર નીકળ્યો, તો તેને જોતાં જ લોકોના મનમાં આવે છે કે જુઓ! આપણે તો આને બહુ સારો માનતા હતા, પરંતુ આ તો એવો નથી, આ તો વેશ્યાગામી છે! એવો વિચાર આવતાં જ તેમના વિષેનો જે સારાપણાનો ભાવ હતો, તે ઊઠી જાય છે. જે કેટલાયે દિવસોની શ્રદ્ધાભક્તિ હતી, તે ઊઠી જાય છે. એવી જ રીતે લોકો વર્ષોથી કોઈ વ્યક્તિને જાણે છે કે તે અન્યાયી છે, પાપી છે અને દુરાચારી છે અને એ જ એક દિવસે ગંગાને કિનારે સ્નાન કરીને, હાથમાં ગોમુખી લઈને બેઠો છે. તેનો ચહેરો બહુ પ્રસન્ન છે. તેને જોઈને કોઈક કહે છે કે જુઓ! ભગવાનનું ભજન કરી રહ્યો છે, બહુ સારો માણસ છે, તો બીજો કહે છે કે અરે! તમે તેને જાણતા નથી, હું જાણું છું; આ તો સારો માણસ નથી, કેવળ પાખંડ કરે છે. આ રીતે ભજન કરવા છતાં પણ લોકો તેને તેવો જ પાપી માની લે છે અને પેલી બાજુ સાધન-ભજન કરવાવાળાને પણ વેશ્યાને ઘેરથી નીકળતો જોઈને ખરાબ માની લે છે. તેને ન જાણે કયા કારણથી વેશ્યાએ બોલાવ્યો હતો, શી ખબર કે તે દયા-પરવશ થઈને વેશ્યાને બોધ આપવાને માટે પણ ગયો હોય, તેને સુધારવા માટે ગયો હોય! એ તરફ તેમની દૃષ્ટિ નથી જતી. જેમનું અંતઃકરણ શુદ્ધ ન હોય, તેઓ તો અશોભનીય વાત કરીને પોતાના અંતઃકરણને વધારે ગંદું કરે છે. તેમનું અંતઃકરણ અપવિત્ર વાત જ પકડે છે. પરંતુ ઉપર્યુક્ત બન્ને પ્રકારની વાતો હોવા

છતાં પણ ભગવાનની દૃષ્ટિ મનુષ્યના ભાવ ઉપર જ રહે છે. આચરણો ઉપર નહિ—

રહતિ ન પ્રભુ ચિત ચૂક કિએ કી ।

કરત સુરતિ સય બાર હિએ કી ॥

(માનસ ૧/૨૮/૩)

કેમકે ભગવાન ભાવગ્રાહી છે — ‘ભાવગ્રાહી-જનાર્દન:’.

‘સમ્યગ્વ્યવસિતો હિ સઃ’ — બીજા અધ્યાયમાં કર્મયોગના વિષયમાં ‘વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિ’ની વાત આવી છે (અ. ૨/૪૧) અર્થાત્ ત્યાં પહેલાં બુદ્ધિમાં તે નિશ્ચય થાય છે કે ‘મારે રાગદ્વેષ નથી કરવાના, કર્તવ્ય-કર્મ કરતા રહીને સિદ્ધિ-અસિદ્ધિમાં સમાન રહેવું છે.’ આથી કર્મયોગીની બુદ્ધિ વ્યવસાયાત્મિકા થાય છે અને અહીં કર્તા પોતે વ્યવસિત છે — ‘સમ્યગ્વ્યવસિતઃ’. કારણ કે ‘હું કેવળ ભગવાનનો જ છું. હવે મારું કામ કેવળ ભજન કરવું એ જ છે’ — આ નિશ્ચય પોતાનો છે, બુદ્ધિનો નહિ. આથી સમ્યક્ નિશ્ચયવાળાની સ્થિતિ ભગવાનમાં છે. તાત્પર્ય એ થયું કે ત્યાં નિશ્ચય ‘કરણ’ (બુદ્ધિ)માં છે અને અહીં નિશ્ચય ‘કર્તા’ (પોતા)માં છે. કરણમાં નિશ્ચય થવા છતાં પણ જ્યારે કર્તા પરમાત્મતત્ત્વથી અભિન્ન થઈ જાય છે તો પછી કર્તામાં નિશ્ચય થતાં કરણમાં પણ નિશ્ચય થઈ જાય — એમાં તો કહેવું જ શું છે!

જ્યાં બુદ્ધિનો નિશ્ચય થાય છે, ત્યાં તે નિશ્ચય ત્યાં સુધી એકરૂપ નથી રહેતો, જ્યાં સુધી પોતે કર્તા એ નિશ્ચયની સાથે ભળી નથી જતો. જેમ કે સત્સંગ સ્વાધ્યાયને સમયે મનુષ્યોનો

એવો નિશ્ચય થાય છે કે હવે તો અમે કેવળ ભજન-સ્મરણ જ કરીશું. પરંતુ આ નિશ્ચય સત્સંગ-સ્વાધ્યાય પછી સ્થિર નથી રહેતો. એમાં કારણ એ છે કે તેની પોતાની સ્વાભાવિક રુચિ કેવળ પરમાત્મા પ્રત્યે દૃઢ નથી, પરંતુ સાથે સંસારનાં સુખ-ભોગ વગેરે લેવાની પણ રુચિ છે. પરંતુ જ્યારે પોતાનો એ નિશ્ચય થઈ જાય છે કે હવે મારે પરમાત્માના માર્ગે જ ચાલવું છે, તો પછી એ નિશ્ચય કદી દૂર થતો નથી; કેમકે એ નિશ્ચય પોતાનો છે.

જેવી રીતે, કન્યાનું લગ્ન થતાં ‘હવે હું પતિની થઈ ગઈ, હવે મારે પતિના ઘરનું કામ જ કરવું છે.’ એવો નિશ્ચય તેનો પોતાનો થઈ જવાથી તે કદી દૂર થતો નથી, પરંતુ સહજ રીતે હંમેશા યાદ રહે છે. એનું કારણ એ છે કે તેણે પોતાને પતિની જ માની લીધી છે. એવી જ રીતે જ્યારે મનુષ્ય એ નિશ્ચય કરી લે છે કે ‘હું ભગવાનનો છું અને હવે કેવળ ભગવાનનું જ કામ (ભજન) કરવું છે, ભજન સિવાય બીજું કંઈ કામ નથી, કોઈ કામ સાથે કોઈ મંતલબ નથી, તો એ નિશ્ચય પોતાનો હોવાથી સદાને માટે પાકો થઈ જાય છે, પછી કદી દૂર થતો જ નથી. એટલા માટે ભગવાન કહે છે કે તેને સાધુ જ માનવો જોઈએ. કેવળ માનવાની જ વાત નથી, પોતાનો નિશ્ચય હોવાથી તે બહુ જ જલદી ધર્માત્મા થઈ જાય છે — ‘ક્ષિપ્રં ભવતિ ધર્માત્મા’ (અ. ૮/૩૧).

ભક્તિયોગની દૃષ્ટિએ બધા દુર્ગુણ-દુરાચાર ભગવાનની વિમુખતા ઉપર જ ટકી રહે છે. જ્યારે પ્રાણી અનન્યભાવથી ભગવાનની સંમુખ થઈ જાય છે, ત્યારે સઘળા દુર્ગુણ-દુરાચાર દૂર થઈ જાય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ — જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગમાં બુદ્ધિની પ્રધાનતા રહે છે — ‘એષા તેડભિહિતા સાઙ્ખ્યે બુદ્ધિર્યોગે ત્વિમાં શૃણુ’ (ગીતા — ૨/૩૮). તેથી જ્ઞાનયોગી અને કર્મયોગીઓની બુદ્ધિ વ્યવસિત (નિશ્ચયવાળી) હોય છે — ‘વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિરેકેહ’ (ગીતા — ૨/૪૧), ‘વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિઃ’ (ગીતા — ૨/૪૪). પરંતુ ભક્તિયોગમાં સ્વયંની પ્રધાનતા રહે છે, તેથી ભક્ત પોતે વ્યવસિત હોય છે — ‘સમ્યગ્વ્યવસિતો હિ સઃ’.

મન-બુદ્ધિમાં રહેલી વાતની વિસ્મૃતિ થઈ શકે છે, પરંતુ સ્વયંમાં રહેલી વાતની વિસ્મૃતિ થઈ શકતી નથી. કારણ કે મન-બુદ્ધિ આપણી સાથે કાયમ રહેતાં નથી, સુષુપ્તિમાં આપણને તેમના અભાવનો અનુભવ થાય છે, પરંતુ સ્વયંના અભાવનો અનુભવ ક્યારેય કોઈને થતો નથી. તે સ્વયંમાં જે વાત હોય છે, તે અખંડ રહે છે. તેથી ‘હું ભગવાનનો છું અને ભગવાન મારા છે’ — આ સ્વીકૃતિ સ્વયંમાં હોય છે, મન-બુદ્ધિમાં નહીં. એક વાર આ સ્વીકૃતિ થયા પછી ફરી ક્યારેય અસ્વીકૃતિ થતી જ નથી, કારણ કે સ્વયં મૂળથી જ ભગવાનનો અંશ હોવાથી ભગવાનથી અભિન્ન છે, પરંતુ ભૂલથી તે પ્રકૃતિની સાથે પોતાનો સંબંધ સ્વીકારી લે છે (ગીતા — ૧૫/૭). તેથી ખરેખર તો પોતાની ભૂલ જ દૂર થાય છે. ભૂલ દૂર થતાં જ ભગવાન સાથેના નિત્ય-સંબંધની સ્વતઃ (આપમેળે) જાગૃતિ થઈ જાય છે — ‘નષ્ટો મોહઃ સ્મૃતિર્લબ્ધા’ (ગીતા — ૧૮/૭૩). બીજાની સાથે સંબંધ માની લીધો હતો, એ જ ભૂલ હતી, એ જ મોહ હતો.

સંબંધ — હવે આગળના શ્લોકમાં સમ્યક્ નિશ્ચયનું ફળ બતાવે છે.

ક્ષિપ્રં ભવતિ ધર્માત્મા શશ્વચ્છાન્તિં નિગચ્છતિ ।
કૌન્તેય પ્રતિજાનીહિ ન મે ભક્તઃ પ્રણશ્યતિ ॥ ૩૧ ॥

ક્ષિપ્રમ્	= (એ) સત્વરે (એ જ ક્ષણે)	શશ્વત્	= સદા રહેનારી	ભક્તઃ	= ભક્તનું
ધર્માત્મા	= ધર્માત્મા	શાન્તિમ્	= પરમ શાંતિને	પ્રણશ્યતિ,	= પતન
ભવતિ	= થઈ જાય છે (અને)	નિગચ્છતિ	= પામે છે.	ન	નથી થતું-
		કૌન્તેય	= હે કુંતીનંદન!	પ્રતિજાનીહિ	= (એવી તું)
		મે	= મારા		પ્રતિજ્ઞા કર.

ટીકા — ‘ક્ષિપ્રં ભવતિ ધર્માત્મા’ — તે તત્કાળ ધર્માત્મા થઈ જાય છે અર્થાત્ મહાન પવિત્ર બની જાય છે. કારણ કે આ જીવ પોતે પરમાત્માનો અંશ છે અને જ્યારે તેનો ઉદ્દેશ્ય પણ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરવાનો થઈ ગયો તો હવે તેને ધર્માત્મા થવામાં શું વાર લાગવાની? હવે તે પાપાત્મા કેવી રીતે રહેશે? કેમકે તે ધર્માત્મા તો આપમેળે હતો જ, કેવળ સંસારના સંબંધને કારણે તેનામાં પાપાત્માપણું આવ્યું હતું, કે જે આગંતુક હતું. હવે જ્યારે અહંતા બદલવાથી સંસારનો સંબંધ ન રહ્યો, તો તે જેવો છે તેવો (ધર્માત્મા) રહી ગયો.

આ જીવ જ્યારે પાપાત્મા નહોતો બન્યો, ત્યારે પણ પવિત્ર હતો અને જ્યારે પાપાત્મા બની ગયો, ત્યારે પણ તેવો જ પવિત્ર હતો. કારણ કે પરમાત્માનો અંશ હોવાથી જીવ સદાય પવિત્ર છે. કેવળ સંસારના સંબંધથી તે પાપાત્મા બન્યો હતો. સંસારનો સંબંધ છૂટતાં જ તે જેવો છે તેવો પવિત્ર રહી ગયો.

પાપ કરવાની ભાવના રહેતાં મનુષ્ય ‘મારે કેવળ ભગવાનની જ તરફ ચાલવું છે’ — એવો નિશ્ચય નથી કરી શકતો, એ વાત બરાબર છે. પરંતુ પાપી મનુષ્ય એવો નિશ્ચય નથી કરી શકતો — એ નિયમ નથી. કારણ કે જીવમાત્ર પરમાત્માનો અંશ હોવાથી તત્ત્વતઃ નિર્દોષ છે. સંસારની આસક્તિને કારણે જ તેનામાં આગંતુક દોષ આવી જાય છે. જો તેના મનમાં પાપોથી ઘૃણા થઈ જાય અને એવો નિશ્ચય થઈ જાય કે હવે ભગવાનનું જ ભજન કરવું છે, તો તે બહુ જ જલદી ધર્માત્મા બની જાય છે. કારણ કે જ્યાં સંસારની કામના છે, સાથે-સાથે ભગવાન પ્રત્યે પણ રુચિ છે. જો ભગવાન પ્રત્યેની રુચિ દૃઢ થઈ જાય, તો કામના અને આસક્તિ નષ્ટ થઈ જાય છે. પછી ભગવત્પ્રાપ્તિમાં વિલંબ થતો નથી.

તે બહુ જ જલદી ધર્માત્મા થઈ જાય છે — એનું તાત્પર્ય એ થયું કે તેનામાં યત્કિંચિત્ દુરાચાર દેખાય છે, તે પણ ટકશે નહિ, કારણ કે બધા જ દુરાચાર સંસારને

મહત્ત્વ દેવાથી ટકેલા છે — પરંતુ જ્યારે તે સંસારની કામનાથી રહિત થઈને કેવળ ભગવાનને જ ચાહે છે, ત્યારે તેના હૈયામાં સંસારનું મહત્ત્વ ન રહીને કેવળ ભગવાનનું જ મહત્ત્વ થઈ જાય છે. ભગવાનનું મહત્ત્વ થવાથી તે ધર્માત્મા બની જાય છે.

માર્મિક વાત

આ એક સિદ્ધાંત છે કે કર્તા બદલાતાં ક્રિયાઓ પોતાની જાતે બદલાઈ જાય છે, જેવી રીતે કોઈ ધર્મરૂપી ક્રિયા કરીને ધર્માત્મા થવાનું ઇચ્છે, તો તેને ધર્માત્મા થવામાં વાર લાગશે. પરંતુ જો તે કર્તાને જ બદલી દે અર્થાત્ ‘હું ધર્માત્મા છું’ એવી પોતાની અહંતાને જ બદલી દે, તો તે બહુ જ જલદી ધર્માત્મા બની જશે. એવી જ રીતે દુરાચારીમાં દુરાચારી પણ ‘હું ભગવાનનો છું અને ભગવાન મારા છે.’ એવી પોતાની અહંતાને બદલી દે, તો તે બહુ જ જલદી ધર્માત્મા થઈ જાય છે, સાધુ થઈ જાય છે અને ભક્ત થઈ જાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે મનુષ્ય જ્યારે સંસાર-શરીરની સાથે ‘હું’ અને ‘મારા’પણું કરીને સંયોગજન્ય સુખ ઇચ્છવા લાગે છે, ત્યારે તે ‘કામાત્મા’ (ગીતા — ૨/૪૩) બની જાય છે અને જ્યારે સંસારથી સર્વથા વિમુખ થઈને ભગવાનની સાથે અનન્ય સંબંધ જોડી લે છે, કે જે વાસ્તવમાં છે, ત્યારે તે ‘ધર્માત્મા’ બની જાય છે.

સાધારણ દૃષ્ટિથી લોકો એમ જ સમજે છે કે માણસ સત્ય બોલવાથી સત્યવાદી થાય છે અને ચોરી કરવાથી ચોર થાય છે, પરંતુ વાસ્તવમાં એવી વાત નથી. જ્યારે પોતે સત્યવાદી બને છે અર્થાત્ ‘હું સત્ય બોલવાવાળો છું.’ એવી અહંતાને પોતાનામાં પકડી લે છે, ત્યારે તે સત્ય બોલે છે અને સત્ય બોલવાથી તેનું સત્યવાદીપણું દૃઢ થઈ જાય છે. એવી જ રીતે ચોર હોય છે, તે ‘હું ચોર છું’ એવી અહંતાને પકડીને જ ચોરી કરે છે અને ચોરી કરવાથી તેનું ચોરપણું દૃઢ થઈ જાય છે. પરંતુ જેની અહંતામાં ‘હું

ચોર છું જ નહિ' એવો દઢ ભાવ છે, તે ચોરી નથી કરી શકતો. તાત્પર્ય એ થયું કે અહંતાના પરિવર્તનથી ક્રિયાઓનું પરિવર્તન થઈ જાય છે.

આ બન્ને દૃષ્ટાંતોથી એ સિદ્ધ થયું કે કર્તા જેવો હોય છે, તેના દ્વારા તેવાં જ કર્મો થાય છે અને જેવાં કર્મો થાય છે, તેવું જ કર્તાપણું દઢ થઈ જાય છે. એવી જ રીતે અહીં દુરાચારી પણ 'અનન્યભાક્' થઈને અર્થાત્ 'હું કેવળ ભગવાનનો છું અને કેવળ ભગવાન જ મારા છે' એવા અનન્યભાવથી ભગવાનની સાથે સંબંધ જોડી લે, તો તેની અહંતામાં 'હું ભગવાનનો છું. સંસારનો નથી' એ ભાવ દઢ થઈ જાય છે કે જે વાસ્તવમાં સત્ય છે. આ રીતે અહંતા બદલાઈ જતાં ક્રિયાઓમાં ક્રિયિત્માત્ર કમી રહેવા છતાં પણ તે બહુ જ જલદી ધર્માત્મા બની જાય છે.

અહીં શંકા થઈ શકે છે કે પૂર્વશ્લોકમાં ભગવાન તેને 'સુદુરાચારઃ' કહ્યો છે, તો પછી અહીં ભગવાને તેને 'ધર્માત્મા' શા માટે કહ્યો? એનું સમાધાન એ છે કે દુરાચારીના દુરાચાર દૂર થાય, તો તે સદાચારી અર્થાત્ ધર્માત્મા જ થશે. આથી સદાચારી કહો કે ધર્માત્મા કહો — એક જ વાત છે.

'શશ્વચ્છાન્તિં નિગચ્છતિ' — કેવળ ધાર્મિક ક્રિયાઓથી જે ધર્માત્મા બને છે, તેના હૈયામાં ભોગ અને ઐશ્વર્યની કામના હોવાથી તેને ભોગ અને ઐશ્વર્ય તો મળી શકે છે, પરંતુ શાશ્વતી શાંતિ નથી મળી શકતી. દુરાચારીની અહંતા બદલાતાં જ્યારે તે ભગવાનની સાથે હૃદયથી એક થઈ જાય છે, ત્યારે તેના અંતરમાં કામના નથી રહી શકતી કે અસતનું મહત્ત્વ નથી રહી શકતું. એટલા માટે તેને નિરંતર રહેવાવાળી શાંતિ મળી જાય છે.

બીજો ભાવ એ છે કે પોતે પરમાત્માનો અંશ હોવાથી 'ચેતન અમલ સહજ સુખરાસી' છે. આથી તેનામાં પોતાના સ્વરૂપની જે અનાદિ અનંત સ્વતઃસિદ્ધ શાંતિ છે, ધર્માત્મા થવાથી અર્થાત્ ભગવાનની સાથે અનન્યભાવે સંબંધ થવાથી તે શાશ્વતી શાંતિ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. કેવળ સંસારની સાથે સંબંધ માનવાથી જ તેનો અનુભવ નહોતો થતો.

'કૌન્તેય પ્રતિજ્ઞનીહિ ન મે ભક્તઃ પ્રણશ્યતિ' — અહીં 'મારા ભક્તનું પતન નથી થતું' એવી પ્રતિજ્ઞા

ભગવાન અર્જુન પાસે કરાવે છે, પોતે નથી કરતા. એનો આશય એ છે કે હવે યુદ્ધનો આરંભ થવાવાળો છે અને ભગવાને પહેલેથી જ હાથમાં શસ્ત્ર ન લેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી લીધી છે; પરંતુ જ્યારે આગળ ભીષ્મજી એ પ્રતિજ્ઞા કરી લેશે કે -

આજુ જૌ હરિહિં ન સસ્ત્ર ગહાઈં ।

તૌ લાજૌં ગંજા-જનનીકૌં શાન્તનુ સુત ન કહાઈં ॥

તો એ સમયે ભગવાનની પ્રતિજ્ઞા તો તૂટી જશે, પરંતુ ભક્ત (ભીષ્મજી)ની પ્રતિજ્ઞા નહિ તૂટે. ભગવાને ચોથા અધ્યાયના ત્રીજા શ્લોકમાં 'ભક્તોઽસિ મે સખા ચેતિ' કહીને અર્જુનને પોતાના ભક્ત તરીકે સ્વીકાર્યો છે. આથી ભગવાન અર્જુનને કહે છે કે ભાઈ! તું પ્રતિજ્ઞા કરી લે, કારણ કે તારા દ્વારા પ્રતિજ્ઞા કરવાથી જો હું પોતે પણ તારી પ્રતિજ્ઞા તોડવા ઈચ્છીશ, તોપણ તોડી શકીશ નહિ, પછી બીજો તોડશે જ કોણ? તાત્પર્ય એ થયું કે જો ભક્ત પ્રતિજ્ઞા કરે, તો એ પ્રતિજ્ઞાની વિરુદ્ધ મારી પ્રતિજ્ઞા પણ નહિ ચાલે.

મારા ભક્તનો વિનાશ અર્થાત્ પતન નથી થતું — એ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જ્યારે એ સર્વથા મારી સંમુખ થઈ ગયો છે, તો હવે તેના પતનની ક્રિયિત્માત્ર પણ સંભાવના ન રહી. પતનનું કારણ તો શરીરની સાથે પોતાનો સંબંધ માની લેવો એ જ હતું. એ માનેલા સંબંધથી સર્વથા વિમુખ થઈને જ્યારે તે અનન્યભાવથી મારી જ સંમુખ થઈ ગયો, ત્યારે હવે તેના પતનની સંભાવના રહે જ કઈ રીતે?

દુરાચારી પણ જ્યારે ભક્ત થઈ શકે છે, તો પછી ભક્ત થયા બાદ તે ફરીથી દુરાચારી પણ થઈ શકે છે — એમ ન્યાય કહે છે. આ ન્યાયને દૂર કરવાને માટે ભગવાન કહે છે કે એ ન્યાય અહીં નથી લાગુ પડતો. મારે ત્યાં તો દુરાચારીમાં દુરાચારી પણ ભક્તો બની શકે છે, પરંતુ ભક્ત થયા બાદ તેમનું ફરીથી પતન નથી થઈ શકતું અર્થાત્ તેઓ ફરીથી દુરાચારી નથી બની શકતા. આ રીતે ભગવાનના ન્યાયમાં પણ દયા ભરેલી છે. આથી ભગવાન ન્યાયકારી અને દયાળુ — બન્નેય સિદ્ધ થાય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ — જેમ બીમાર માણસનો વૈદ્ય સાથે સંબંધ થઈ જાય છે, એ જ રીતે આપણી નબળાઈ અને ભગવાનના સર્વસામર્થ્યનો વિશ્વાસ થઈ જવાથી મનુષ્યનો ભગવાન સાથે સંબંધ થઈ જાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે, જ્યારે માણસ સંસારના દુઃખોથી ગભરાઈ જાય છે અને તેને દૂર કરવામાં પોતાની નિર્બળતાનો અનુભવ કરે છે, પરંતુ સાથે સાથે તેનામાં એવો વિશ્વાસ રહે છે કે સર્વ સમર્થ ભગવાનની કૃપા શક્તિથી મારી આ નબળાઈ દૂર થઈ શકે છે, હું સાંસારિક દુઃખોથી બચી શકું છું, ત્યારે તે તુરંત 'ભક્ત' બની જાય છે — 'ક્ષિપ્રં ભવતિ ધર્માત્મા'. ભૂખ્યા માણસને ભોજન મળી જાય તો શું તેને ભોજન કરતાં વાર લાગશે ?

જ્યાં સુધી મનુષ્યને પોતાનામાં કંઈક બળ, યોગ્યતા, વિશેષતા દેખાય છે, ત્યાં સુધી તે ‘અનન્યભાક્’ (અનન્ય ભક્ત) થતો નથી. તે ‘અનન્યભાક્’ ત્યારે જ થાય છે, જ્યારે તેનાં દુઃખોને દૂર કરનાર બીજું કોઈ દેખાતું નથી. ‘અનન્યભાક્’ થતાં જ તે ધર્માત્મા અર્થાત્ ભગવાનનો ભક્ત થઈ જાય છે.

ભક્તનું પતન થતું નથી; કેમકે તે ભગવન્નિષ્ઠ હોય છે અર્થાત્ તેનાં સાધન અને સાધ્ય ભગવાન જ હોય છે; તેનું પોતાનું બળ હોતું નથી, બલકે ભગવાનનું જ બળ હોય છે. અહીં શંકા થઈ શકે છે કે જો ભક્તનું પતન નથી થતું તો ભગવાને અઢારમા અધ્યાયમાં અર્જુનને ‘અથ ચેત્ત્વમહાકારાન્ન શ્રોષ્યસિ વિનહ્યસિ’ (૧૮/૫૮) ‘જો તું અહંકારને કારણે મારી વાત નહિ સાંભળે તો તારું પતન થઈ જશે’ – આવું કેમ કહ્યું ? જ્યારે કે ભગવાન અર્જુનને પોતાનો ભક્ત પણ માને છે – ‘ભક્તોઽસિ મે સખા ચેતિ’ (ગીતા – ૪/૩) ? એનું સમાધાન એ છે કે ભક્તનું પતન ત્યારે થઈ શકે છે, જ્યારે તે ભગવાનનો આશ્રય છોડીને અહંકારનો આશ્રય લે છે – ‘અહાકારાન્ન શ્રોષ્યસિ’. ભગવાનનો આશ્રય હોય ત્યાં સુધી તેનું પતન થઈ શકતું નથી.

ભક્તો ભગવાનનાં નાનાં બાળકો છે અને જ્ઞાની મોટા બાળક છે. જેમ કે માને નાના-મોટા બધાં જ બાળકો સમાનરૂપે પ્રિય લાગે છે, પરંતુ તે દેખભાળ નાના બાળકની જ કરે છે, મોટાં બાળકોની નહિ. કારણ કે નાનું બાળક સર્વથા માને આશ્રિત રહે છે; તેથી તેની દેખભાળની જેટલી આવશ્યકતા છે, તેટલી મોટાં બાળકો માટે નથી. તેવી જ રીતે ભગવાન પણ પોતાના આશ્રિત ભક્તોની પૂરી સંભાળ લે છે અને સ્વયં તેના યોગક્ષેમનું વર્ણન કરે છે (ગીતા – ૯/૨૨). પરંતુ જ્ઞાની ભક્તના યોગક્ષેમનું વહન કોણ કરે ? તેથી જ્ઞાનમાર્ગનો સાધક યોગબ્રષ્ટ થઈ શકે છે, પરંતુ ભક્ત યોગબ્રષ્ટ થઈ શકતો નથી.

બ્રહ્માદિ દેવતાઓ ભગવાનને કહે છે –

યેઽન્યેઽરવિન્દાક્ષ વિમુક્તમાનિનસ્ત્વય્યસ્તભાવાદવિશુદ્ધબુદ્ધયઃ ।

આરુહ્ય કૃચ્છ્રેણ પરં પદં તતઃ પતન્ત્યધોઽનાદૈતયુષ્મદ્ઘ્રયઃ ॥

(શ્રીમદ્ભા. ૧૦/૨/૩૨)

‘હે કમળનયન ! જે લોકો આપનાં ચરણોનું શરણ લેતા નથી અને આપની ભક્તિથી રહિત હોવાના કારણે જેમની બુદ્ધિ પણ શુદ્ધ નથી, તેઓ પોતાને મુક્ત તો માને છે, પરંતુ ખરેખર તેઓ બંધાયેલા જ છે. તેઓ જો કષ્ટપૂર્વક સાધના કરીને ઊંચામાં ઊંચા પદ પર પહોંચી જાય, તો પણ ત્યાંથી નીચે પડે છે.’

તથા ન તે માધવ તાવકાઃ ક્વચિદ્ ભ્રશ્યન્તિ માર્ગાત્પયિ બદ્ધસૌહદાઃ ।

ત્વયાભિગુપ્તા વિચરન્તિ નિર્ભયા વિનાયકાનીકપમૂર્ધસુ પ્રભો ॥

(શ્રીમદ્ભા. ૧૦/૨/૩૩)

‘પરંતુ ભગવાન ! જે આપના ભક્ત છે, જેમનો આપનાં ચરણોમાં સાચો પ્રેમ છે, તેઓ ક્યારેય તે જ્ઞાનાભિમાનીઓની જેમ પોતાની સાધનાથી ચ્યુત થતા નથી. પ્રભુ ! આપના દ્વારા સુરક્ષિત હોવાથી તેઓ મોટાં-મોટાં વિઘ્નો નાખનારી સેનાના સરદારોનાં મસ્તક પર પગ મૂકીને નિર્ભયતાપૂર્વક વિચરે છે, કોઈ પણ વિઘ્ન તેમના માર્ગમાં અવરોધ ઊભો કરી શકતું નથી.’

ભગવાનની સ્તુતિ કરતાં વેદ કહે છે –

જે જ્ઞાન માન બિમત્ત તવ ભવ હરનિ ભક્તિ ન આદરી ।

તે પાઈ સુર દુર્લભ પદાદપિ પરત હમ દેખત હરી ॥

બિસ્વાસ કરિ સબ આસ પરિહરિ દાસ તવ જે હોઈ રહે ।

જપિ નામ તવ બિનુ શ્રમ તરહિં ભવ નાથ સો સમરામહે ॥

(માનસૂ ઉત્તર ૧૩/૩)

જ્ઞાનયોગના સાધકમાં કંઈક ઊણપ રહેવાથી પતન થઈ શકે છે, પરંતુ ભક્તિયોગના સાધકમાં ઊણપ રહેવા છતાં પણ પતન થતું નથી. તેથી ભગવાન કહે છે –

બાધ્યમાનોઽપિ મદ્ભક્તો વિષયૈરજિતેન્દ્રિયઃ । પ્રાયઃ પ્રગલ્ભયા ભક્ત્યા વિષયૈર્નાભિભૂયતે ॥

(શ્રીમદ્ભા. ૧૧/૧૪/૧૮)

‘ઉદ્ધવજી ! મારો જે ભક્ત હજી જિતેન્દ્રિય થઈ શક્યો નથી અને સંસારના વિષયો તેને વારંવાર ક્ષતિ પહોંચાડતા

રહે છે, પોતાના તરફ ખેંચતા રહે છે, તો પણ પ્રતિજ્ઞા વધનારી (વર્તમાન) મારી ભક્તિના પ્રભાવથી પ્રાપ્ત: તે વિષયોથી પરાજિત થતો નથી.’

ન વાસુદેવભક્તાનામશુભં વિદ્યતે કવચિત્ ।

(મહાભારત, અનુ૦ ૧૪૮/૧૩૧)

‘ભગવાનના ભક્તોનું ક્યાંય ક્યારેય પણ અશુભ થતું નથી.’

સીમ કિ ચૌપિ સકર્ષ કોઉ તાસૂ । બડ રખવાર રમાપતિ જાસૂ ॥

(માનસ, બાલ૦ ૧૨૬/૪)

‘કૌન્તેય પ્રતિજ્ઞાનીહિ’ – ભગવાન અર્જુનને પ્રતિજ્ઞા લેવા કહે છે; કારણ કે ભક્તની પ્રતિજ્ઞા ભગવાન પણ ટાળી શકતા નથી. ભક્તિ ભગવાનની નબળાઈ છે. તેથી ભગવાને દુર્વાસાજીને કહ્યું છે –

અહં ભક્તપરાધીનો હ્યસ્વતંત્ર ઈવ દ્વિજ । સાધુભિર્ગ્રસ્તહૃદયો ભક્તૈર્ભક્તજનપ્રિયઃ ॥

(શ્રીમદ્ભા૦ ૯/૪/૬૩)

‘હે બ્રાહ્મણ ! હું સર્વથા ભક્તોને આધીન છું, સ્વતંત્ર નથી. મને ભક્તજન અતિ પ્રિય છે. તેમનો મારા હૃદય પર પૂરો અધિકાર છે.’

‘કૌન્તેય પ્રતિજ્ઞાનીહિ ન મે ભક્તઃ પ્રણશ્યતિ’ – આ પદોથી સાધકે એવો દૃઢ વિશ્વાસ કરવો જોઈએ કે ‘મારું પતન થઈ જ નથી શકતું; કેમકે હું ભગવાનનો જ છું.’

—■—

સંબંધ – આ વિષયમાં ભગવાને પોતાની ભક્તિના સાત અધિકારીઓ બતાવ્યા છે. તેમનામાંથી દુરાચારીનું વર્ણન બે શ્લોકોમાં કર્યું. હવે આગળના શ્લોકમાં ભક્તિના ચાર અધિકારીઓનું વર્ણન કરે છે.

માં હિ પાર્થ વ્યપાશ્રિત્ય યેડપિ સ્યુઃ પાપયોનયઃ ।

સ્ત્રિયો વૈશ્યાસ્તથા શૂદ્રાસ્તેડપિ યાન્તિ પરાં ગતિમ્ ॥ ૩૨ ॥

પાર્થ	= હે પૃથાનંદન!	વૈશ્યા:	= વૈશ્યો	વ્યપાશ્રિત્ય	= સર્વથા મારા શરણે
યે	= જે (કોઈ)	તથા	= તથા		થઈને
અપિ	= પણ	શૂદ્રા:	= શૂદ્રો (હોય),	હિ	= નિઃસંદેહ
પાપયોનય:	= પાપયોનિવાળા	તે	= તેઓ	પરામ્	= પરમ
સ્યુ:	= હોય (તથા જે પણ)	અપિ	= પણ	ગતિમ્	= ગતિને
સ્ત્રિય:	= સ્ત્રીઓ,	મામ્,		યાન્તિ	= પામે છે.

ટીકા – ‘માં હિ પાર્થ વ્યપાશ્રિત્ય... યાન્તિ પરાં ગતિમ્’ – જેમનાં આ જન્મમાં આચરણો ખરાબ છે અર્થાત્ જે આ જન્મમાં પાપી છે, તેને ભગવાને ત્રીસમા શ્લોકમાં ‘દુરાચારી’ કહ્યો છે. જેમના પૂર્વજન્મમાં આચરણ ખરાબ હતાં અર્થાત્ જેઓ પૂર્વજન્મના પાપી છે અને પોતાનાં જૂનાં પાપોનું ફળ ભોગવવા માટે નીચ યોનિઓમાં પેદા થયા છે, તેમને ભગવાને અહીં ‘પાપયોનિ’ કહ્યા છે.

અહીં ‘પાપયોનિ’ શબ્દ એવો વ્યાપક છે, જેમાં અસુર, રાક્ષસ, પશુ, પક્ષી વગેરે બધાયને લઈ શકાય છે^૧ અને એ બધાયને ભગવદ્ભક્તિના અધિકારી માનવામાં આવે છે.

શાંડિલ્ય ઋષિએ કહ્યું છે – ‘આનિન્દ્યયોન્યધિક્રિયતે પારમ્પર્યાત્ સામાન્યવત્’ (શાંડિલ્ય-ભક્તિસૂત્ર ૭૮) અર્થાત્ જેવી રીતે દયા, ક્ષમા, ઉદારતા વગેરે સામાન્ય ધર્મોના બધા મનુષ્યો અધિકારી છે, તેવી જ રીતે ભગવદ્ભક્તિનાં નીચામાં નીચી યોનિથી માંડીને ઊંચામાં ઊંચી યોનિ સુધીનાં બધાં પ્રાણીઓ અધિકારી છે. તેનું કારણ એ છે કે તમામ જીવો ભગવાનના અંશ હોવાથી ભગવાન તરફ વળવામાં, ભગવાનની ભક્તિ કરવામાં અને ભગવાનની સંમુખ થવામાં અનધિકારી નથી. પ્રાણીઓની યોગ્યતા-અયોગ્યતા વગેરે તો સાંસારિક કાર્યોમાં છે; કારણ કે આ યોગ્યતા વગેરે બાહ્યના

૧. કેવલેન હિ ભાવેન ગોપ્યો ગાવો નગા મૃગાઃ । યેડન્યે મૂઢધિયો નાગાઃ સિદ્ધા મામીયુરજ્જસા ॥ (શ્રીમદ્ભા. ૧૧/૧૨/૮)

‘ગોપીઓ, ગાયો, વૃક્ષ, પશુ, નાગ તથા આ પ્રકારનાં બીજાં પણ મૂઢબુદ્ધિ પ્રાણીઓ અનન્યભાવ દ્વારા સિદ્ધ થઈને અનાયાસે જ મારી પ્રાપ્તિ કરી લીધી છે.’

છે અને પાછળથી મળેલી છે તથા વિખૂટી પડવાવાળી છે. એટલા માટે ભગવાનની સાથે સંબંધ જોડવામાં યોગ્યતા-અયોગ્યતા કોઈ કારણ નથી અર્થાત્ જેનામાં યોગ્યતા છે, તે ભગવાન સાથે જોડાઈ શકે છે અને જે અયોગ્ય છે, તે ભગવાન સાથે નથી જોડાઈ શકતો — એ કોઈ કારણ નથી. પ્રાણીઓ પોતે ભગવાનનાં છે; આથી બધાં જ ભગવાનની સંમુખ થઈ શકે છે. તાત્પર્ય એ થયું કે જેઓ હૃદયથી ભગવાનને ચાહે છે, તેઓ બધા જ ભગવદ્ભક્તિના અધિકારી છે. આમ પાપયોનિવાળાઓ પણ ભગવાનને શરણે થઈને પરમગતિને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે અને પરમ પવિત્ર બની જાય છે.

લૌકિક દૃષ્ટિએ તો આચરણ ભ્રષ્ટ હોવાથી અપવિત્રતા માનવામાં આવે છે. પરંતુ વાસ્તવમાં જે કંઈ અપવિત્રતા આવે છે, તે પૂરેપૂરી ભગવાનથી વિમુખ થવાથી જ આવે છે. જેવી રીતે, અંગારો અગ્નિથી વિમુખ થતાં જ કોલસો બની જાય છે. પછી એ કોલસાને સાબુ લગાવીને ગમે તેટલોય ધોઈ લો, તોપણ તેનું કાળાપણું નથી દૂર થતું. જો તેને ફરીથી અગ્નિમાં નાખી દેવામાં આવે, તો પછી તેનું કાળાપણું નથી રહેતું અને તે ચમકી ઊઠે છે. એવી જ રીતે ભગવાનના અંશ આ જીવમાં કાળાપણું અર્થાત્ અપવિત્રતા ભગવાનથી વિમુખ થવાથી જ આવે છે. જો એ ભગવાનની સંમુખ થઈ જાય, તો તેની તે અપવિત્રતા સર્વથા દૂર થઈ જાય છે અને તે મહાન પવિત્ર બની જાય છે તથા દુનિયામાં ચમકી ઊઠે છે. એનામાં એટલી પવિત્રતા આવી જાય છે કે ભગવાન પણ તેને પોતાનો મુકુટમણિ બનાવી લે છે!

જ્યારે પોતે આર્ત બનીને પ્રભુને પોકારે છે, તો એ પોકારમાં ભગવાનને દ્રવિત કરવાની જે શક્તિ છે, તે શક્તિ શુદ્ધ આચરણોમાં નથી. જેવી રીતે, માનો એક દીકરો સારું કામ કરે છે તો મા તેને પ્રેમ કરે છે અને એક દીકરો કંઈ પણ કામ નથી કરતો, પરંતુ આર્ત થઈને માને પોકારે છે અને રડે છે, તો પછી મા એ વિચાર નથી કરતી કે આ તો કંઈ પણ સારું કામ નથી કરતો, એને ખોળામાં કેવી રીતે લઉં? એ તેના રડવાને સહી નથી શક્તી અને ઝટ ઉઠાવીને ખોળામાં લઈ લે છે. એવી જ રીતે ખરાબમાં ખરાબ આચરણ કરનાર, પાપીમાં પાપી વ્યક્તિ પણ આર્ત બનીને ભગવાનને પોકારે છે અને રડે છે, તો ભગવાન તેને પોતાના ખોળામાં લઈ લે છે અને તેને પ્રેમ કરે છે. આનાથી એ સિદ્ધ થયું કે મનુષ્ય

જાતે ભગવાન તરફ પ્રયાણ કરે છે તો તેને આ જન્મનાં પાપો પણ વિઘ્ન નથી કરી શકતાં, તો પછી જૂનાં પાપ કેવી રીતે વિઘ્ન કરી શકે છે? કારણ કે જૂનાં પાપકર્મોનું ફળ જન્મ અને ભોગરૂપી પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ છે; આથી તે ભગવાન તરફ ચાલવામાં વિઘ્ન નથી નાખી શકતાં.

અહીં ‘સ્ત્રિયઃ’ પદ આપવાનું તાત્પર્ય એ છે કે કોઈ પણ વર્ણની, કોઈ પણ આશ્રમની, કોઈ પણ સ્થળની કે કોઈ પણ વેશની ગમે તેવી સ્ત્રીઓ કેમ ન હોય, તે બધી જ મારે શરણે થઈને પરમ પવિત્ર બની જાય છે અને પરમ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે. જેવી રીતે, પ્રાચીન કાળમાં દેવહૂતિ, શબરી, કુંતી, દ્રૌપદી, વ્રજગોપીઓ વગેરે અને હાલના જમાનામાં મીરાં, કરમૈતી, કરમાબાઈ, ફૂલીબાઈ વગેરે કેટલીયે સ્ત્રીઓ ભગવાનની ભક્ત થઈ ગઈ છે. એવી જ રીતે વૈશ્યોમાં સમાધિ, તુલાધાર વગેરે અને શૂદ્રોમાં વિદુર, સંજય, નિષાદરાજ ગુહ વગેરે કેટલાયે ભગવાનના ભક્તો થયા છે. તાત્પર્ય એ થયું કે પાપયોનિ, સ્ત્રીઓ, વૈશ્ય અને શૂદ્ર — એ બધાં ભગવાનનો આશ્રય લઈને પરમગતિને પ્રાપ્ત થાય છે.

વિશેષ વાત

આ શ્લોકમાં ‘પાપયોનયઃ’ પદ સ્વતંત્રરૂપે આવ્યું છે. આ પદને સ્ત્રીઓ, વૈશ્યો અને શૂદ્રોનું વિશેષણ નથી માની શકાતું; કેમકે એવું માનવાથી કેટલાંયે વિઘ્નો આવે છે. સ્ત્રીઓ ચારેય વર્ણોની હોય છે. તેમાંથી બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો અને વૈશ્યોની સ્ત્રીઓને પોતપોતાના પતિઓની સાથે યજ્ઞ વગેરે વૈદિક કર્મોમાં બેસવાનો અધિકાર છે. આથી સ્ત્રીઓને પાપયોનિ કેવી રીતે કહી શકીએ છીએ? અર્થાત્ નથી કહી શકતા. ચારેય વર્ણોમાં આવતી હોવા છતાં પણ ભગવાને સ્ત્રીઓનું નામ અલગ લીધું છે. એનું તાત્પર્ય એ છે કે સ્ત્રીઓ પતિની સાથે જ મારો આશ્રય લઈ શકે છે, મારા માર્ગે ચાલી શકે છે — એવો કોઈ નિયમ નથી. સ્ત્રીઓ સ્વતંત્રતાપૂર્વક મારો આશ્રય લઈને પરમગતિને પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. એટલા માટે સ્ત્રીઓએ કોઈ પણ વ્યક્તિનો મનથી કિંચિત્માત્ર પણ આશ્રય ન લઈને કેવળ મારો જ આશ્રય લેવો જોઈએ.

જો આ ‘પાપયોનયઃ’ પદને વૈશ્યોનું વિશેષણ માનવામાં આવે, તો તે પણ યુક્તિસંગત નથી લાગતું. કારણ કે શ્રુતિ અનુસાર વૈશ્યોને પાપયોનિના નથી માની શકાતા.^૧

૧. તદ્દ ઈહ રમણીયચરણા અભ્યાશો હ યત્તે રમણીયાં યોનિમાપદેરન્ બ્રાહ્મણયોનિં વા ક્ષત્રિયયોનિં વા વૈશ્યયોનિં વાથ ય ઈહ કપૂયચરણા અભ્યાશો હ યત્તે કપૂયાં યોનિમાપદેરન્ધ્યયોનિં વા સૂકરયોનિં વા ચાણ્ડાલયોનિં વા ॥ (છાન્દોગ્ય. ૫/૧૦/૭). અર્થાત્ જેઓ સારાં આચરણોવાળા છે, તેમનો જન્મ તો બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યોમાં થાય છે; પરંતુ જેઓ નીચ આચરણોવાળા છે, તેઓ કૂતરાં, સૂવર તથા ચંડાળયોનિમાં જન્મ લે છે.’

વૈશ્યોને તો વેદો ભણવાનો અને યજ્ઞ વગેરે વૈદિક કર્મો કરવાનો પૂરો અધિકાર આપવામાં આવ્યો છે.

જો આ ‘પાપયોનયઃ’ પદને શૂદ્રોનું વિશેષણ માનવામાં આવે તો એ પણ યુક્તિસંગત નથી લાગતું. કેમકે શૂદ્રો તો ચારેય વર્ણોમાં આવી જાય છે. આથી ચારેય વર્ણોથી અતિરિક્ત અર્થાત્ શૂદ્રોની તુલાનામાં પણ જે હીન જાતિવાળા યવન, હૂણ, ખસ વગેરે મનુષ્યો છે, તેમને જ ‘પાપયોનયઃ’ પદની અંતર્ગત લેવા જોઈએ.

જેવી રીતે માના ખોળામાં જવામાં કોઈ પણ બાળક માટે મનાઈ નથી; કેમકે તે બાળકો માનાં જ છે. તેવી જ રીતે ભગવાનના અંશ હોવાથી પ્રાણીમાત્રને માટે ભગવાનની તરફ જવામાં (ભગવાનના તરફથી) કોઈ મનાઈ નથી. પશુ, પક્ષી, વૃક્ષ, લતા વગેરેમાં ભગવાન તરફ ચાલવાની સમજ કે યોગ્યતા નથી, છતાં પણ પૂર્વજન્મના સંસ્કારથી કે અન્ય કોઈ કારણથી તેઓ ભગવાનની સંમુખ થઈ શકે છે. આથી અહીં ‘પાપયોનયઃ’ પદમાં પશુ, પક્ષી વગેરેને પણ અપવાદરૂપે લઈ શકીએ છીએ. પશુપક્ષીઓમાં ગજેન્દ્ર, જટાયુ વગેરે ભગવદ્ભક્ત થઈ ચૂક્યા છે.

માર્મિક વાત

ભગવાનની તરફ ચાલવામાં ભાવનું પ્રાધાન્ય હોય છે, જન્મનું નહિ. જેના અંતઃકરણમાં જન્મનું પ્રાધાન્ય હોય છે, તેનામાં ભાવનું પ્રાધાન્ય નથી હોતું અને તેનામાં ભગવાનની ભક્તિ પણ પેદા નથી થતી. કારણ કે જન્મનું પ્રાધાન્ય માનવાવાળાના ‘અહમ્’માં શરીરનો સંબંધ મુખ્ય રહે છે, જે ભગવાન સાથે તાદાત્મ્ય કરવા દેતો નથી અર્થાત્ શરીર ભગવાનનું ભક્ત નથી હોતું અને ભક્ત શરીર નથી હોતો, પરંતુ પોતે સ્વયં ભક્ત હોય છે. એવી જ રીતે જીવ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત નથી થઈ શકતો; પરંતુ બ્રહ્મ જ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ બ્રહ્મમાં જીવભાવ નથી હોતો અને જીવભાવમાં બ્રહ્મભાવ નથી હોતો. જીવ તો પ્રાણોને લીધે જ છે અને બ્રહ્મમાં પ્રાણ નથી હોતા. એટલા માટે બ્રહ્મ

જ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ જીવભાવ દૂર થઈને જ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે — ‘બ્રહ્મૈવ સન્ બ્રહ્માપ્યેતિ’ (બૃહદારણ્યક. ૪/૪/૬).

સ્વયંમાં શરીરનું અભિમાન નથી હોતું. જ્યાં સ્વયંમાં શરીરનું અભિમાન હોય છે, ત્યાં ‘હું શરીરથી અલગ છું’ એવો વિવેક નથી હોતો, પરંતુ તે હાડમાંસનો, મળ-મૂત્ર પેદા કરવાવાળા યંત્રનો જ દાસ (ગુલામ) બની રહે છે. આ જ અવિવેક છે, અજ્ઞાન છે. આ રીતે અવિવેકનું પ્રાધાન્ય હોવાથી મનુષ્ય ન તો ભક્તિમાર્ગમાં ચાલી શકે છે અને ન જ્ઞાનમાર્ગમાં પણ ચાલી શકે છે. આથી શરીરને લઈને જે વ્યવહાર છે, તે લૌકિક મર્યાદાને માટે બહુ જ આવશ્યક છે અને તે મર્યાદા અનુસાર ચાલવું પણ જોઈએ. પરંતુ ભગવાનની તરફ ચાલવામાં સ્વયંનું પ્રાધાન્ય છે, શરીરનું નહિ.

તાત્પર્ય એ થયું કે જે ભક્તિ કે મુક્તિ ઇચ્છનાર છે તે સ્વયં હોય છે, શરીર નહિ. જોકે તાદાત્મ્યને કારણે પોતે શરીર ધારણ કરતો રહે છે; પરંતુ પોતે કદી શરીર નથી હોઈ શકતો અને શરીર કદી પણ પોતે નથી હોઈ શકતું. સ્વયં એ સ્વયં જ છે અને શરીર એ શરીર જ છે. પોતાની પરમાત્માની સાથે એકતા છે અને શરીરની સંસારની સાથે એકતા છે. જ્યાં સુધી શરીરની સાથે તાદાત્મ્ય રહે છે, ત્યાં સુધી તે ન ભક્તિનો અને ન જ્ઞાનનોયે અધિકારી બને છે તથા ન સઘળી શંકાઓનું સમાધાનેય કરી શકે છે. તે શરીરનું તાદાત્મ્ય દૂર થાય છે — ભાવથી. મનુષ્યનો જ્યારે ભગવાનની તરફ ભાવ થાય છે, ત્યારે શરીર વગેરે અસત પદાર્થો તરફ તેની વૃત્તિ જ જતી નથી. તે તો કેવળ ભગવાનમાં જ તલ્લીન થઈ જાય છે, જેથી શરીરનું તાદાત્મ્ય દૂર થઈ જાય છે. એટલા માટે તેણે વિવેક-વિચાર નથી કરવો પડતો અને તેનામાં વર્ણ-આશ્રમ વગેરેની કોઈ પ્રકારની શંકા પેદા જ નથી થતી. એવી જ રીતે વિવેકથી પણ તાદાત્મ્ય દૂર થાય છે. તાદાત્મ્ય દૂર થતાં તેનામાં કોઈ પણ વર્ણ કે આશ્રમનું અભિમાન નથી થતું. કારણ કે સ્વયંમાં વર્ણ-આશ્રમ છે જ નહિ, તે તો વર્ણ-આશ્રમથી અતીત છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ — જેમાં બીજાનો આશ્રય નથી, એવા અનન્ય આશ્રયને અહીં ‘વ્યપાશ્રય’ અર્થાત્ વિશેષ આશ્રય કહેવામાં આવ્યો છે.

પૂર્વજન્મના પાપીની તુલનામાં વર્તમાનનો પાપી વધારે દોષી હોય છે, તેથી પહેલાં (ત્રીસમા, એકત્રીસમા શ્લોકમાં) વર્તમાન (આ જન્મના) પાપીની વાત કહીને હવે આ શ્લોકમાં ભગવાન પૂર્વજન્મના પાપીની વાત કહે છે — ‘યેઽપિ સ્યુઃ પાપયોનયઃ’

સંબંધ — હવે ભક્તિના શેષ બે અધિકારીઓનું વર્ણન આગળના શ્લોકમાં કરે છે.

કિં પુનર્બ્રાહ્મણાઃ પુણ્યા ભક્તા રાજર્ષયસ્તથા ।
અનિત્યમસુખં લોકમિમં પ્રાપ્ય ભજસ્વ મામ્ ॥ ૩૩ ॥

પુણ્યાઃ	= જે પવિત્ર આચરણ કરવાવાળા	ભક્તાઃ	= ભગવાનના ભક્તો હોય, (તે પરમગતિને પામે)	અસુખમ્	= સુખ વિનાના
બ્રાહ્મણાઃ	= બ્રાહ્મણો	કિમ્, પુનઃ	= એમાં તો કહેવું જ શું?	લોકમ્	= મનુષ્ય-શરીરને
તથા	= તથા	ઈમમ્	= આથી (આ)	પ્રાપ્ય	= પામીને (તું)
રાજર્ષયઃ	= ઋષિસ્વરૂપ ક્ષત્રિયો	અનિત્યમ્	= અનિત્ય (અને)	મામ્	= મારું
				ભજસ્વ	= ભજન કર.

ટીકા — ‘કિં પુનર્બ્રાહ્મણાઃ પુણ્યા ભક્તા’^૧ રાજર્ષયસ્તથા’ — જ્યારે વર્તમાનમાં પાપ કરવાવાળો સાંગોપાંગ દુરાચારી અને પૂર્વજન્મનાં પાપોને કારણે નીચ યોનિઓમાં જન્મ લેવાવાળાં પ્રાણીઓ તથા સ્ત્રીઓ, વૈશ્યો અને શૂદ્રો- એ બધાં મારે શરણે થઈને કે મારો આશ્રય લઈને પરમ ગતિને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે કે પરમ પવિત્ર થઈ જાય છે, તો પછી જેમનાં પૂર્વજન્મનાં આચરણો પણ સારાં હોય અને આ જન્મમાં પણ ઉત્તમ કુળમાં જન્મ થયો હોય, એવા પવિત્ર બ્રાહ્મણો અને પવિત્ર ક્ષત્રિયો જો મારે શરણે થઈ જાય અને મારા ભક્ત બની જાય, તો તેઓ પરમગતિને પ્રાપ્ત થઈ જશે, એમાં કહેવાનું જ શું છે! અર્થાત્ તેઓ નિઃસંદેહ પરમગતિને પ્રાપ્ત થઈ જશે.

પહેલાં ત્રીસમા શ્લોકમાં જેને દુરાચારી કહ્યો છે, તેના વિપક્ષમાં અહીં ‘પુણ્યાઃ’ પદ આવ્યું છે અને બત્રીસમા શ્લોકમાં જેમને ‘પાપયોનયઃ’ કહ્યા છે, તેમના વિપક્ષમાં અહીં ‘બ્રાહ્મણાઃ’ પદ આવ્યું છે. તેનો આશય એ છે કે બ્રાહ્મણો સદાચારી પણ છે અને પવિત્ર જન્મવાળા પણ છે. એવી જ રીતે આ જન્મમાં જેઓ શુદ્ધ આચરણોવાળા ક્ષત્રિયો છે, તેમની વર્તમાનની પવિત્રતા બતાવવા માટે અહીં ‘ઋષિ’ શબ્દ આવ્યો છે, અને જેમનાં જન્મારંભક કર્મો પણ શુદ્ધ છે, એ બતાવવાને માટે અહીં ‘રાજન્’ શબ્દ આવ્યો છે.

પવિત્ર બ્રાહ્મણ અને ઋષિસ્વરૂપ ક્ષત્રિય — એ બન્નેની વચ્ચેમાં ‘ભક્તાઃ’ પદ આપવાનું તાત્પર્ય છે એ કે જેમનાં પૂર્વજન્મનાં આચરણો પણ શુદ્ધ છે અને જેઓ આ જન્મમાં પણ સર્વથા પવિત્ર છે, તે (બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયો) જો ભગવાનની ભક્તિ કરવા લાગી જાય તો તેમના ઉદ્ધારમાં સંદેહ થઈ જ કેવી રીતે શકે છે?

‘પુણ્યા બ્રાહ્મણાઃ’, ‘રાજર્ષયઃ’ અને ‘ભક્તાઃ’ — આ ત્રણ વાતો કહેવાનું તાત્પર્ય એ થયું કે આ જન્મના આચરણથી પવિત્ર અને પૂર્વજન્મનાં શુદ્ધ આચરણોને કારણે આ જન્મમાં

ઊંચા કુળમાં પેદા થવાથી પવિત્ર — આ બન્ને તો બાહ્ય ચીજો છે. કારણ કે કર્મમાત્ર બહારથી (મન, બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયો અને શરીરથી) થાય છે તો તેમનાથી જે પવિત્રતા થશે, તે પણ બાહ્ય જ થશે. આ બાહ્ય શુદ્ધિનાં વાયક અહીં ‘પુણ્યા બ્રાહ્મણાઃ’ અને ‘રાજર્ષયઃ’ — આ બે પદો આવ્યાં છે. પરંતુ જેઓ અંતરથી પોતે ભગવાનને શરણે થાય છે, તેમને માટે અર્થાત્ સ્વયંને માટે અહીં ‘ભક્તાઃ’ પદ આવ્યું છે.

‘અનિત્યમસુખં લોકમિમં પ્રાપ્ય ભજસ્વ મામ્’ — આ મનુષ્યજન્મ અનંત જન્મોનો અંત કરવાવાળો હોવાથી અંતિમ જન્મ છે. આ જન્મમાં મનુષ્ય ભગવાનને શરણે થઈને ભગવાનને પણ સુખ આપવાવાળો બની શકે છે. આથી આ મનુષ્યજન્મ પવિત્ર તો છે, પણ અનિત્ય છે — ‘અનિત્યમ્’ અર્થાત્ નિત્ય રહેવાવાળો નથી; કયે સમયે છૂટી જાય, તે કંઈ નક્કી નથી. એટલા માટે જલદીમાં જલદી પોતાના ઉદ્ધારમાં લાગી જવું જોઈએ.

આ મનુષ્યશરીરમાં સુખ પણ નથી — ‘અસુખમ્.’ આઠમા અધ્યાયના પંદરમા શ્લોકમાં ભગવાને મનુષ્યજન્મને દુઃખાલય ગણાવ્યો છે. એટલા માટે મનુષ્યશરીર મળતાં સુખભોગને માટે લલચાવું જોઈએ નહિ. લલચાવામાં અને સુખ ભોગવવામાં પોતાનો ભાવ અને સમય બરબાદ નહિ કરવો જોઈએ.

અહીં ‘ઈમં લોકમ્’ પદ મનુષ્યશરીરનું વાયક છે, કે જે કેવળ ભગવત્પ્રાપ્તિને માટે જ મળ્યું છે. મનુષ્યશરીર મેળવ્યા પછી કોઈ પૂર્વકર્મને કારણે ભવિષ્યમાં આ જીવનો બીજો જન્મ થશે — એવું કોઈ વિધાન ભગવાને નથી બનાવ્યું, પરંતુ કેવળ પોતાની પ્રાપ્તિને માટે જ આ અંતિમ જન્મ આપ્યો છે. જો આ જન્મમાં ભગવત્પ્રાપ્તિ કરવાનું અને પોતાનો ઉદ્ધાર કરવાનું ભૂલી ગયા, તો અન્ય શરીરોમાં એવો મોકો મળશે નહિ. એટલા માટે ભગવાન કહે છે કે આ મનુષ્યશરીરને પ્રાપ્ત કરીને કેવળ મારું ભજન કર.

૧. અહીં ‘ભક્તાઃ’ પદ દેહલી-દીપક-ન્યાયથી બ્રાહ્મણ અને રાજર્ષિ (ક્ષત્રિય) — એ બન્નેને માટે આવ્યું છે.

મનુષ્યમાં જે કંઈ વિલક્ષણતા આવે છે, તે બધી ભજન કરવાથી જ આવે છે.

‘માં ભજસ્વ’થી ભગવાનનું એ તાત્પર્ય નથી કે મારું ભજન કરવાથી મને કંઈ લાભ થશે, પરંતુ તને જ મહાન લાભ થશે.^૧ એટલા માટે તું તત્પરતાથી કેવળ મારી તરફ જ લાગી જા અને કેવળ મારો જ ઉદ્દેશ્ય કે લક્ષ્ય રાખ. સાંસારિક પદાર્થોનું આવવું-જવું તો મારા વિધાનથી આપમેળે થતું રહેશે, પરંતુ તું પોતાના તરફથી ઉત્પત્તિ-વિનાશશીલ પદાર્થોનું લક્ષ્ય કે ઉદ્દેશ્ય ન રાખ, તેમના ઉપર દૃષ્ટિ જ ન રાખ અને તેમને મહત્ત્વ જ ન આપ. તેમનાથી વિમુખ થઈને તું કેવળ મારી સંમુખ થઈ જા.

માર્મિક વાત

જેવી રીતે માતાની દૃષ્ટિ બાળકના શરીર ઉપર રહે છે, તેવી જ રીતે ભગવાન અને એમના ભક્તોની દૃષ્ટિ પ્રાણીઓના સ્વરૂપ ઉપર રહે છે. તે સ્વરૂપ ભગવાનનો અંશ હોવાથી શુદ્ધ છે, ચેતન છે અને અવિનાશી છે. પરંતુ પ્રકૃતિની સાથે સંબંધ જોડીને તે જાતજાતનાં આચરણોવાળો બની જાય છે. ઓગણત્રીસમા શ્લોકમાં ભગવાને કહ્યું કે હું સઘળાં પ્રાણીઓમાં સમાન છું. કોઈ પણ પ્રાણી પ્રત્યે મારો રાગ અને દ્વેષ નથી. મારા સિદ્ધાંતથી, મારી માન્યતાથી અને મારા નિયમોથી સર્વથા વિરુદ્ધ વર્તનારા જેઓ દુરાચારીમાં દુરાચારી છે, તેઓ પણ જ્યારે મારામાં આત્મભાવ કરીને મારું ભજન કરે છે, તો તેમના વાસ્તવિક સ્વરૂપ તરફ દૃષ્ટિ રાખવાવાળો હું તેમને પાપી કેવી રીતે માની શકું? માનતો જ નથી અને તેમના પવિત્ર થવામાં વિલંબ શા માટે થઈ શકે? નથી થઈ શકતો. કારણ કે મારા અંશ હોવાથી તેઓ સર્વથા પવિત્ર છે જ. કેવળ ઉત્પન્ન અને નષ્ટ થવાવાળા આગંતુક દોષોને લીધે તેઓ સ્વયં દોષી કેવી રીતે થઈ શકે છે? અને હું તેમને દોષી કેવી રીતે માની શકું? તેઓ તો કેવળ ઉત્પત્તિ-વિનાશશીલ શરીરોની સાથે ‘હું’ અને ‘મારા’પણું કરવાને કારણે માયાને પરવશ થઈને દુરાચારમાં અને પાપાચારમાં લાગી ગયા હતા, પરંતુ વાસ્તવમાં તેઓ છે તો મારા જ અંશ! એવી જ રીતે જેઓ પાપયોનિવાળા છે અર્થાત્ પૂર્વનાં પાપોને કારણે જેમનો ચાંડાલ વગેરે નીચ યોનિઓમાં અને પશુ, પક્ષી વગેરે તિર્યક્ યોનિઓમાં જન્મ થયો છે, તેઓ તો પોતાનાં પૂર્વનાં પાપોથી મુક્ત થઈ રહ્યા છે. એવાં પાપયોનિવાળાં પ્રાણીઓ પણ મારે શરણે થઈને જો

મને પોકારે તો તેમનો પણ ઉદ્ધાર થઈ જાય છે. આ રીતે ભગવાને વર્તમાનના પાપી અને પૂર્વજન્મના પાપી — આ બે નીચા દરજ્જાના મનુષ્યોનું વર્ણન કર્યું.

હવે આગળ ભગવાને મધ્યમ દરજ્જાના મનુષ્યોનું વર્ણન કર્યું. પહેલાં ‘સ્ત્રિયઃ’ પદથી સ્ત્રી જાતિમાત્રની વાત કરી. એમાં બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયોની સ્ત્રીઓ પણ આવી ગઈ કે, જે વૈશ્યોને માટે વંદનીય છે. આથી તેમને પહેલાં રાખી છે. જેઓ બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયો જેવા પુણ્યાત્મા નથી, પરંતુ દ્વિજાતિ છે, તેઓ વૈશ્યો છે. જેઓ દ્વિજાતિ નથી અર્થાત્ જેઓ વૈશ્યોની સમાન પવિત્ર નથી, તેઓ ‘શૂદ્ર’ છે. તે સ્ત્રીઓ, વૈશ્યો અને શૂદ્રો પણ મારો આશ્રય લઈને પરમગતિને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. જેઓ ઉત્તમ દરજ્જાના મનુષ્યો છે અર્થાત્ જેઓ પૂર્વજન્મમાં સારાં આચરણોને કારણે અને આ જન્મમાં ઊંચા કુળમાં પેદા થવાથી પવિત્ર છે, એવા બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયો પણ મારો આશ્રય લઈને પરમગતિને પ્રાપ્ત થઈ જાય, એમાં સંદેહ જ શું છે?

ભગવાને અહીં (અ. ૯/૩૦થી૩૩માં) ભક્તિના સાત અધિકારીઓનાં નામ લીધાં છે — દુરાચારી, પાપયોનિ, સ્ત્રીઓ, વૈશ્ય, શૂદ્ર, બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય. આ સાતેયમાં સહુથી પહેલાં ભગવાને શ્રેષ્ઠ અધિકારીનું અર્થાત્ પવિત્ર ભક્ત, બ્રાહ્મણ કે ક્ષત્રિયનું નામ લેવું જોઈતું હતું. પરંતુ ભગવાને સહુથી પ્રથમ દુરાચારીનું નામ લીધું છે. આનું કારણ એ છે કે ભક્તિમાં જે જેટલો નાનો અને અભિમાનરહિત હોય છે, તે ભગવાનને એટલો જ અધિક પ્રિય લાગે છે. દુરાચારીમાં શ્રેષ્ઠતાનું કે સદ્ગુણ-સદાચારોનું અભિમાન નથી હોતું. એટલા માટે તેનામાં સ્વાભાવિક જ લઘુતા અને દીનતા રહે છે. આથી ભગવાન સહુથી પહેલાં દુરાચારીનું નામ લે છે. આ જ કારણથી બારમા અધ્યાયમાં ભગવાને સિદ્ધ ભક્તોને પ્રિય અને સાધક ભક્તોને અત્યંત પ્રિય કહ્યા છે. (અ. ૧૨/૧૩થી૨૦).

હવે આ વિષયમાં એક ધ્યાન આપવાની વાત એ છે કે ભગવાને અહીં ભક્તિના તો સાત અધિકારી બતાવ્યા છે, તેમના વિભાગો વર્ણ (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર), આચરણ (દુરાચારી અને પાપયોનિ) અને વ્યક્તિત્વ (સ્ત્રીઓ)ને લઈને કરવામાં આવ્યા છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે વર્ણ (જન્મ), આચરણ અને વ્યક્તિત્વથી ભગવાનની ભક્તિમાં કોઈ ફરક નથી પડતો; કેમકે આ ત્રણેનો સંબંધ શરીરની સાથે છે. પરંતુ ભગવાનનો સંબંધ સ્વરૂપની સાથે છે, શરીરની સાથે નહિ. સ્વરૂપથી તો બધા જ ભગવાનના જ અંશો છે. જ્યારે તેઓ ભગવાનની સાથે સંબંધ જોડીને,

એમની સંમુખ થઈને ભગવાનનું ભજન કરે છે, ત્યારે તેમના ઉદ્ધારમાં ક્યાંય કિંચિત્માત્ર પણ ફરક નથી પડતો; કેમકે ભગવાનના અંશ હોવાથી તેઓ પવિત્ર અને ઉદ્ધાર-સ્વરૂપ જ છે. તાત્પર્ય એ થયું કે ભક્તિના સાત અધિકારીઓમાં જે કંઈ વિલક્ષણતા કે વિશેષતા આવી છે, તે કોઈ વર્ણ, આશ્રમ, ભાવ, આચરણ વગેરેને લીધે નથી આવી, પરંતુ ભગવાનના સંબંધથી, ભગવદ્ભક્તિથી આવી છે.

સાતમા અધ્યાયમાં તો ભગવાને ભાવ અનુસાર ભક્તોના ચાર પ્રકારો બતાવ્યા (અ. ૭/૧૬) અને અહીં વર્ણ, આચરણ તેમ જ વ્યક્તિત્વ અનુસાર ભક્તિના અધિકારીઓના સાત પ્રકારો બતાવ્યા. આનું તાત્પર્ય એ છે કે ભાવોને લીધે તો ભક્તોમાં ભિન્નતા છે, પરંતુ વર્ણ, આચરણ વગેરેને લીધે

કોઈ ભિન્નતા નથી અર્થાત્ ભક્તિના બધા જ અધિકારી છે. હા, કોઈ ભગવાનને નથી ચાહતો અને નથી માનતો — એ વાત જુદી છે, પરંતુ ભગવાનના તરફથી કોઈ પણ ભક્તિનો અનધિકારી નથી.

તમામ મનુષ્યો ભગવાનની સાથે સંબંધ જોડી શકે છે; કેમકે આ મનુષ્યો ભગવાનથી જાતે વિમુખ થયા છે, ભગવાન કદી કોઈ મનુષ્યથી વિમુખ નથી થયા. એટલા માટે ભગવાનથી વિમુખ થયેલા બધા જ મનુષ્યો ભગવાનની સંમુખ થવામાં, ભગવાનની સાથે સંબંધ જોડવામાં અને ભગવાન તરફ ગતિ કરવામાં સ્વતંત્ર છે, સમર્થ છે, યોગ્ય છે અને અધિકારી છે. એટલા માટે ભગવાનના માર્ગે ચાલવામાં કોઈએ કદી કિંચિત્માત્ર પણ નિરાશ નહિ થવું જોઈએ.

પરિશિષ્ટ ભાવ — ત્રીસમાથી તેત્રીસમા શ્લોક સુધી ભગવાને ભક્તિના તથા ભગવત્પ્રાપ્તિના સાત અધિકારીઓનાં નામ લીધાં છે — દુરાચારી, પાપયોનિ, સ્ત્રીઓ, વૈશ્ય, શૂદ્ર, બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય. આ સાતની બહાર કોઈ પણ પ્રાણી નથી. કેવો પણ જન્મ થાય, કેવી પણ જાતિ હોય અને પૂર્વજન્મનાં કેટલાંયે પાપ હોય, છતાં ભગવાન અને તેમની ભક્તિ માટે મનુષ્યમાત્ર અધિકારી છે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર — આ ચારેય વર્ણોનું નામ આ શ્લોકમાં આવી ગયું. કોઈ ચારેય વર્ણોમાં માત્ર પુરુષોને જ સમજી લે, તેથી સ્ત્રીઓનું નામ અલગથી આપ્યું છે, જે ચારેય વર્ણથી નીચે છે, તે યવન, હૂણ (એક પ્રાચીન મોગલ જાતિનો માણસ), ખસ વગેરે બધા પાપયોનિમાં આવી ગયા. મનુષ્યો સિવાય બીજા જીવો (પશુ-પક્ષી વગેરે)ને પણ પાપયોનિમાં લઈ શકાય; કેમકે, જીવ માત્ર ભગવાનનો જ અંશ હોવાથી ભગવાન તરફ ચાલવામાં (ભગવાન તરફથી) કોઈને માટે પણ મના (રોક-ટોક) નથી.

જે વર્તમાનમાં પાપ કરી રહ્યો છે, તે ‘દુરાચારી’ છે અને પૂર્વજન્મનાં પાપને લીધે જેનો નીચ યોનિમાં જન્મ થયો છે, તે ‘પાપયોનિ’ છે. એનો અર્થ એ છે કે દુરાચારીમાં દુરાચારી અને નીચમાં નીચ યોનિવાળા પણ ભગવદ્પ્રાપ્તિના અધિકારી છે. તેથી કોઈ પણ મનુષ્યે ભગવદ્પ્રાપ્તિમાં જાતિ અને આચરણને કારણે નિરાશ થવું જોઈએ નહીં. જાતિ અને આચરણ અનિત્ય અને બનાવટી છે, પરંતુ ભગવાન સાથેનો મનુષ્યનો સંબંધ નિત્ય તથા વાસ્તવિક છે. તેથી ભગવાન ફક્ત ભક્તિનો સંબંધ જ માને છે, જાતિ-આચરણનો નહીં —

કહ રઘુપતિ સુનુ ભામિનિ બાતા । માનઉં એક ભગતિ કર નાતા ॥

જાતિ પાંતિ કુલ ધર્મ બડાઈ । ધન બલ પરિજન ગુન ચતુરાઈ ॥

ભગતિ હીન નર સોહઈ કેસા । બિનુ જલ બારિદ દેખિઅ જૈસા ॥

(માનસ, અરણ્ય. ૩૫/૨-૩)

સંસારમાં લોકો બહારના જાતિ-આચરણને જુએ છે, અંદરના તત્ત્વ — (વાસ્તવિકતા) ને નથી જોતા; પરંતુ ભગવાન તત્ત્વને જુએ છે કે ‘આ મારો સનાતન અંશ છે !’

સાતમા અધ્યાયના સોળમા શ્લોકમાં ભગવાને અંદરના ભાવો પરથી ભક્તોના અર્થાર્થી, આર્ત, જિજ્ઞાસુ અને જ્ઞાની — આ ચાર ભેદ બતાવ્યા છે અને અહીં બહારની માન્યતા — (જાતિ તથા આચરણ) પરથી લૌકિક દૃષ્ટિએ ભક્તોના સાત ભેદ બતાવ્યા છે. સાતમા અધ્યાયમાં તો તે ભક્તોની વાત છે, જે ભગવાન સાથે જોડાયેલા છે અને અહીં એવા મનુષ્યોની વાત છે, જે ભગવાન તરફ જઈ શકે છે (ભક્તિ કરી શકે છે). તાત્પર્ય એ છે કે વર્ણ, આશ્રમ, વેશભૂષા, જાતિ, સમ્રદાય વગેરે અલગ-અલગ હોવા છતાં પણ બધા જ મનુષ્યો અર્થાર્થી, આર્ત, જિજ્ઞાસુ અને જ્ઞાની — આ ચાર પ્રકારના ભક્ત બની શકે છે અને ભગવાનને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. ભગવદ્પ્રાપ્તિના વિષયમાં બધા એક છે, કોઈ નાનો કે મોટો નથી. ભગવદ્પ્રાપ્તિનો અનધિકારી કોઈ પણ યોનિમાં કોઈ છે નહિ, થયો નથી, થશે નહિ, થઈ શકતો નથી.

‘કિં પુનર્બ્રાહ્મણાઃ પુણ્યા ભક્તા રાજર્ષયસ્તથા’ — આ અર્ધા શ્લોકની વચ્ચે ‘ભક્તાઃ’ પદ આપવાનું તાત્પર્ય એ છે કે પવિત્ર આચરણવાળા બ્રાહ્મણોનો અને ઋષિસ્વરૂપ ક્ષત્રિયોનો મહિમા નથી, બલ્કે તેમનામાં જે ભક્તિ છે, એ ભક્તિનો

મહિમા છે. તાત્પર્ય એ થયું કે, ભગવાનમાં ન તો દુરાચારી તથા પાપાચારી પ્રત્યે દ્વેષ છે અને ન પુણ્યાત્મા બ્રાહ્મણો તથા ક્ષત્રિયોની સાથે પક્ષપાત છે. તેઓ તો બધાં પ્રાણીઓ માટે સમાન છે (ગીતા - આ જ અધ્યાયનો ઓગણત્રીસમો શ્લોક). પરંતુ જે પ્રેમપૂર્વક ભગવાનનું ભજન કરે છે, તે કોઈ પણ દેશ, વેશ, વર્ણ, આશ્રમ, જાતિ, સમ્પ્રદાય વગેરેનો કેમ ન હોય, તેમનો ભગવાન સાથે ઘનિષ્ટ સંબંધ છે - ‘મયિ તે તેષુ ચાપ્યહમ્’ (ગીતા - ૯/૨૯). તેથી દુરાચારી, પાપ-યોનિ, સ્ત્રીઓ, વૈશ્ય, શૂદ્ર, બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય - આ બધા’જ (સાતે સાત) ભક્તિમાં એક થઈ જાય છે, એમનામાં કોઈ અન્તર રહેતું નથી. તેથી ભગવાન ભજન કરવાની આજ્ઞા આપે છે - ‘ભજસ્વ મામ્’. ભજન કરવાનો અર્થ છે - ભગવાનને સંમુખ થવું, ભગવાનમાં પોતાનાપણું (પ્રિયતા) હોવું, ભગવાનની પ્રાપ્તિનો ઉદ્દેશ હોવો. ભગવદ્બુદ્ધિથી બીજાની સેવા કરવી, બીજાને આપવાનો ભાવ રાખવો, અભાવગ્રસ્તોને મદદ કરવી - આ પણ ભજન જ છે.

‘અનિત્યમસુખં લોકમિમં પ્રાપ્ય ભજસ્વ મામ્’ - અનિત્ય અને સુખરહિત આ શરીરને પ્રાપ્ત કરીને અર્થાત્ અમે જીવતા રહીએ અને સુખ ભોગવતા રહીએ - આવી કામનાને છોડીને ભગવાનનું ભજન કરવું જોઈએ. કારણ કે સંસારમાં સુખ છે જ નહિ, માત્ર સુખનો ભ્રમ છે. આ જ પ્રમાણે જીવવાનો પણ ભ્રમ છે. આપણે જીવી નથી રહ્યા બલ્કે પ્રતિક્ષણ મરી રહ્યા છીએ.

પહેલાં ઓગણત્રીસમા શ્લોકમાં ભગવાને કહ્યું હતું કે, જે પ્રેમપૂર્વક મારું ભજન કરે છે, તેઓ મારામાં છે અને હું તેમનામાં છું. તેથી ભગવાન અહીં ભજન કરવાની આજ્ઞા આપે છે - ‘ભજસ્વ મામ્’.

—■—

સંબંધ - ઓગણત્રીસમા શ્લોકથી લઈને તેત્રીસમા શ્લોક સુધી ભગવાનના ભજનની જ વાત મુખ્ય આવી છે. હવે આગળના શ્લોકમાં એ ભજનનું સ્વરૂપ બતાવે છે.

મન્મના ભવ મદ્ભક્તો મદ્યાજી માં નમસ્કુરુ ।

મામેવૈષ્યસિ યુક્ત્વૈવમાત્માનં મત્પરાયણઃ ॥ ૩૪ ॥

મદ્ભક્ત:	= (તું)	કરનારો થઈ જા	પરોવીને
	મારો ભક્ત	મામ્ = (અને) મને	મત્પરાયણઃ = મારે પરાયણ
ભવ	= થઈ જા,	નમસ્કુરુ = પ્રણામ કર.	થયેલો (તું)
મન્મના:	= મારામાં મનવાળો	એવમ્ = આ રીતે	મામ્ = મને
	થઈ જા,	આત્માનમ્ = પોતાને	એવ = જ
મદ્યાજી	= મારું પૂજન	યુક્ત્વા = (મારામાં)	એષ્યસિ = પ્રાપ્ત થઈશ.

ટીકા - [પોતાના હૃદયની વાત ત્યાં જ કહેવામાં આવે છે, જ્યાં સાંભળવાવાળામાં કહેવાવાળા પ્રત્યે દોષદષ્ટિ ન હોય, પરંતુ આદરભાવ હોય. અર્જુન દોષદષ્ટિથી રહિત છે, એટલા માટે ભગવાને તેમને ‘અનસૂયવે’ (અ. ૯/૧) કહ્યા છે. આ જ કારણથી ભગવાન અહીં અર્જુન સમક્ષ પોતાના હૃદયની ગોપનીય વાત કહી રહ્યા છે.

‘મદ્ભક્તઃ’ - મારો ભક્ત થઈ જા’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે તું કેવળ મારી સાથે જ આત્મભાવ કર; કેવળ મારી સાથે જ સંબંધ જોડ કે જે અનાદિકાળથી સ્વતઃસિદ્ધ છે. કેવળ ભૂલથી જ શરીર અને સંસારની સાથે પોતાનો સંબંધ માની રાખ્યો છે અર્થાત્ ‘હું અમુક વર્ણનો છું, અમુક આશ્રમનો છું, અમુક સંપ્રદાયનો છું, અમુક નામવાળો છું’ - આ રીતે વર્ણ, આશ્રમ વગેરેને પોતાની અહંતામાં માની રાખ્યા છે. એટલા માટે હવે અસતરૂપથી બનેલી અવાસ્તવિક અહંતાને વાસ્તવિક

સતરૂપમાં બદલી દેવી કે ‘હું તમારો છું અને તમે મારા છો.’ પછી તારું મારી સાથે સ્વાભાવિક જ પોતાનાપણું થઈ જશે કે જે વાસ્તવમાં (આત્મીયતા) છે.

‘મન્મના ભવ’ - મન ત્યાં જ લાગે છે, જ્યાં આત્મભાવ હોય છે કે પ્રેમ હોય છે. તારો મારી સાથે જે અખંડ સંબંધ છે, તેને હું તો નથી ભૂલી શકતો, પરંતુ તું ભૂલી શકે છે; એટલા માટે તને ‘મારામાં મનવાળો થઈ જા’ - એમ કહેવું પડે છે.

‘મદ્યાજી’ - ‘મારું પૂજન કરવાવાળો થા’ અર્થાત્ તું ખાવું-પીવું, સૂવું-જાગવું, આવવું-જવું, કામ-ધંધો વગેરે જે કંઈ ક્રિયા કરે છે, તે તમામ મારી પૂજના રૂપમાં જ કર; તે બધાંને મારી પૂજા જ સમજ.

‘માં નમસ્કુરુ’ - ‘મને નમસ્કાર કર’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે મારું જે કોઈ અનુકૂળ, પ્રતિકૂળ કે સામાન્ય વિધાન

હોય, તેમાં તું પરમ પ્રસન્ન રહે. હું ચાહે તારા મન અને માન્યતાથી તદ્દન વિરુદ્ધ ફેંસલો આપી દઉં, તોપણ તેમાં તું પ્રસન્ન રહે. જે મનુષ્યો હાનિ અને પરલોકના ભયથી મારાં ચરણોમાં પડે છે, મારે શરણે થાય છે, તેઓ વાસ્તવમાં પોતાનાં સુખ અને સુવિધાને જ શરણે થાય છે, મારે શરણે નહિ. મારે શરણે થયા પછી અન્ય કોઈ પાસેથી કંઈ પણ સુખ-સુવિધા ઈચ્છે છે, ત્યાં સુધી તે પોતાનું કંઈક સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ માને છે.

વાસ્તવમાં મારા ચરણોનો આશ્રિત એને જ માનવામાં આવે છે, જે પોતાની કંઈ પણ માન્યતા ન રાખીને મારી ઈચ્છામાં પોતાના મનને ભેળવી દે છે. તેનામાં મારાથી જ નહિ, પરંતુ સંસારમાત્રથી પણ પોતાની સુખ-સુવિધા અને સન્માનની કિંચિત્ ગંધમાત્ર પણ નથી રહેતી. અનુકૂળતા-પ્રતિકૂળતાનું જ્ઞાન થવા છતાં પણ તેના ઉપર તેની કંઈ પણ અસર નથી થતી અર્થાત્ મારા દ્વારા કોઈ અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ ઘટના બને, તો પણ મારે પરાયણ રહેવાવાળા ભક્તની તે ઘટનામાં વિષમતા નથી થતી. અનુકૂળતા-પ્રતિકૂળતાનું જ્ઞાન થવા છતાં પણ તે તેમાં કેવળ મારી કૃપા જ જુએ છે. વિષમતા જોતો નથી.

મારું કરેલું વિધાન ચાહે શરીરને અનુકૂળ હોય, ચાહે પ્રતિકૂળ હોય, મારા વિધાનથી કોઈ પણ ઘટના બને, તેને મારો આપેલો પ્રસાદ માનીને પરમ પ્રસન્ન રહેવું જોઈએ. જો મનથી પ્રતિકૂળમાં પ્રતિકૂળ ઘટના બને તો પણ તેમાં મારી વિશેષ કૃપા માનવી જોઈએ; કેમકે એ ઘટનામાં તેની સંમતિ નથી. અનુકૂળ ઘટનામાં તેની જેટલે અંશે સંમતિ થઈ જાય છે, તેટલે અંશે તે ઘટના તેને માટે અપવિત્ર થઈ જાય છે. પરંતુ પ્રતિકૂળ ઘટનામાં કેવળ મારું જ કરેલું શુદ્ધ વિધાન હોય છે — આ વાત સમજીને તેણે પરમ પ્રસન્ન થવું જોઈએ.

મનુષ્ય પ્રતિકૂળ ઘટનાને ઈચ્છતો નથી, કરતો નથી અને તેમાં તેનું અનુમોદન પણ નથી રહેતું, છતાં પણ એવી ઘટના બને, તો એ ઘટનાને ઉપસ્થિત કરવામાં કોઈ પણ નિમિત્ત કેમ ના બને અને તે પણ ભલેને કોઈકને નિમિત્ત માની લે, પરંતુ વાસ્તવમાં તે ઘટનાને ઘટાવવામાં મારો જ હાથ છે અને મારી જ મરજી છે.^૧ એટલા માટે મનુષ્યે એ ઘટનામાં દુઃખી થવાનું અને ચિંતા કરવાનું તો દૂર રહ્યું, પરંતુ એમાં વધારેમાં વધારે પ્રસન્ન થવું જોઈએ. તેની એ પ્રસન્નતા મારા વિધાનને લીધે નહિ થવી જોઈએ; પરંતુ મારે (વિધાન કરવાવાળાને) લીધે થવી જોઈએ. કારણ કે જો એમાં એ મનુષ્યનું મંગલ ન હોત, તો પ્રાણીમાત્રનો પરમ સૃષ્ટિ હું તેને માટે એવી ઘટના શા માટે ઘટાવત? આ રીતે હે અર્જુન! તું પણ સર્વથા મારાં

ચરણોનો આશ્રિત બની જા અર્થાત્ મારા પ્રત્યેક વિધાનમાં પરમ પ્રસન્ન રહે.

જેવી રીતે, કોઈક કોઈનો અપરાધ કરે, તો એ તેની સમક્ષ જઈને ચરણોમાં પડી જાય છે અને તેને કહે છે કે આપ ચાહે દંડ દો, ચાહે પુરસ્કાર આપો, ચાહે તિરસ્કાર કરો, ચાહે તે કરો, તેમાં જ મારી પરમ પ્રસન્નતા છે. તેના મનમાં એ નથી રહેતું કે સામેવાળો મને અનુકૂળ જ ફેંસલો આપશે. એવી જ રીતે ભક્ત ભગવાનને સર્વથા શરણે થઈ જાય છે, તો ભગવાનને કહી દે છે કે ‘હે પ્રભુ! મેં ન જાણે કયા કયા જન્મોમાં આપને પ્રતિકૂળ કયાં કયાં આચરણો કર્યાં છે, એની મને ખબર નથી, પરંતુ તે કર્મોને અનુરૂપ આપ જે પરિસ્થિતિ મોકલશો, તે મારે માટે સર્વથા કલ્યાણકારક જ હશે. એટલા માટે મને કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં કિંચિત્માત્ર પણ અસંતોષ ન રહેતાં પ્રસન્નતા ને પ્રસન્નતા જ રહેશે.’

‘હે નાથ! મારાં કર્મોનો આપ કેટલો ખ્યાલ રાખો છો કે મેં ન જાણે કયા કયા જન્મમાં અને કઈ કઈ પરિસ્થિતિમાં પરવશ થઈને કયાં કયાં કર્મ કર્યાં છે, તે સઘળાં કર્મબંધનથી સર્વથા મુક્ત કરવાને માટે આપ કેટલું વિચિત્ર વિધાન કરો છો! હું તો આપના વિધાનને કિંચિત્માત્ર પણ સમજી નથી શકતો અને મારામાં આપના વિધાનને સમજવાની શક્તિ પણ નથી. એટલા માટે હે નાથ! હું તેમાં મારી બુદ્ધિ શા માટે લગાવું? મારે તો કેવળ આપની તરફ જ જોવાનું છે. કારણ કે આપ જે કંઈ વિધાન કરો છો, તેમાં આપનો જ હાથ રહે છે અર્થાત્ તે આપનું જ કરેલું હોય છે, જે મારે માટે પરમ મંગલમય છે. આ જ ‘માં નમસ્કરુ’નું તાત્પર્ય છે.

‘મામેવૈષ્યસિ યુક્તૈવમાત્માનં મત્પરાયણઃ’ — અહીં ‘એવમ્’નું તાત્પર્ય એ છે કે ‘મદ્ભક્તઃ’થી તું પોતે મને અર્પિત થઈ ગયો, ‘મન્મનાઃ’થી તારું અંતઃકરણ મારે પરાયણ થઈ ગયું. ‘મદ્યાજી’થી તારી તમામ ક્રિયાઓ અને પદાર્થો મારી પૂજાસામગ્રી બની ગયાં અને ‘માં નમસ્કરુ’થી તારું શરીર મારાં ચરણોને અર્પિત થઈ ગયું. આ રીતે મારે પરાયણ થયેલો તું મને જ પ્રાપ્ત થશે.

‘યુક્તૈવમાત્માનમ્’ (પોતાની જાતને મારામાં જોડીને) કહેવાનું તાત્પર્ય એ થયું કે ‘હું ભગવાનનો જ છું’ એ રીતે પોતાની અહંતાનું પરિવર્તન થતાં શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, પદાર્થ, ક્રિયા — એ સઘળેસઘળાં મારામાં જ જોડાઈ જશે. તેનું જ નામ શરણાગતિ છે. એવી શરણાગતિ થતાં મારી જ પ્રાપ્તિ થશે. તેમાં સંદેહ નથી. મારી પ્રાપ્તિમાં સંદેહ ત્યાં જ થાય છે, જ્યાં મારા સિવાય બીજાની કામના હોય, આદર હોય

અને મહત્વબુદ્ધિ હોય. કારણ કે કામના, મહત્વબુદ્ધિ, આસક્તિ વગેરે થતાં બધી રીતે પરિપૂર્ણ રહેતો હોવા છતાં પણ મારી પ્રાપ્તિ નથી થતી.

‘મત્પરાયણઃ’નું તાત્પર્ય એ છે કે મારી મરજી વિના કંઈ પણ કરવા-કરાવવાની કિંચિત્માત્ર પણ સ્ફુરણા ન રહે. મારી સાથે સર્વથા અભિન્ન થઈને મારા હાથનું રમકડું બની જાય.

વિશેષ વાત

(૧)

ભગવાનનો ભક્ત બનવાથી, ભગવાનની સાથે આત્મભાવ કરવાથી, ‘હું ભગવાનનો છું’ એ રીતે અહંતાને બદલી દેવાથી મનુષ્યમાં બહુ જ જલદી પરિવર્તન થઈ જાય છે. તે પરિવર્તન એવું હશે કે તે ભગવાનમાં મનવાળો થઈ જશે, ભગવાનનું પૂજન કરવાવાળો બની જશે અને ભગવાનનાં સઘળાં વિધાનોમાં પ્રસન્ન રહેશે. આ રીતે આ ચારેય વાતોથી શરણાગતિ પૂર્ણ થઈ જાય છે, પરંતુ તે ચારેયમાં વિશેષતા તો ભગવાનનો ભક્ત બનવામાં જ છે. કારણ કે જે પોતે જ ભગવાનનો થઈ જાય છે, તેનાં ન તો મનબુદ્ધિ પોતાનાં રહે છે, ન પદાર્થ અને ક્રિયા પોતાનાં રહે છે અને ન શરીર પોતાનું રહે છે. તાત્પર્ય એ છે કે લૌકિક દૃષ્ટિમાં જે પોતાની કહેવાનારી ચીજો છે કે જે ઉત્પન્ન અને નષ્ટ થવાવાળી છે, તેમનામાંથી કોઈ પણ ચીજ પોતાની નથી રહેતી. સ્વયં અર્પિત થઈ જવાથી સઘળી પ્રાકૃત ચીજો ભગવાનની જ થઈ જાય છે. તેમનામાંથી પોતાની મમતા ઊઠી જાય છે. તેમનામાં મમતા કરવી એ જ ભૂલ હતી, તે ભૂલ સર્વથા દૂર થઈ જાય છે.

(૨)

મનુષ્યો સંસારની સાથે ગમે તેટલીયે એકતા માની લે, તોપણ તેઓ સંસારને નથી જાણી શકતા. એવી જ રીતે શરીરની સાથે ગમે તેટલીયે અભિન્નતા માની લે, તોપણ તેઓ શરીરની સાથે એક નથી થઈ શકતા અને તેને જાણી પણ નથી શકતા. વાસ્તવમાં સંસાર-શરીરથી અલગ થઈને જ તેમને જાણી શકીએ છીએ. આ રીતે પરમાત્માથી અલગ રહીને પરમાત્માને યથાર્થરૂપે નથી જાણી શકતા. પરમાત્માને તો તેઓ જ જાણી શકે છે, જેઓ પરમાત્મા સાથે એક થઈ ગયા છે અર્થાત્ જેમણે ‘હું’ અને ‘મારા’પણું સર્વથા ભગવાનને સમર્પિત કરી દીધાં છે. ‘હું’ અને ‘મારા’પણું તો દૂર રહ્યાં, ‘હું’ અને ‘મારા’પણાની ગંધ પણ પોતાનામાં ન રહે કે હું પણ કંઈક છું. મારો પણ કોઈક સિદ્ધાંત છે, મારી પણ કંઈક માન્યતા છે વગેરે વગેરે...

જેવી રીતે, પ્રાણી શરીરની સાથે પોતાની એકતા માની લે છે તો સ્વાભાવિક જ શરીરનું સુખદુઃખ પોતાનું સુખદુઃખ દેખાય છે. પછી તેને શરીરથી અલગ પોતાના અસ્તિત્વનું ભાન નથી થતું. એવી જ રીતે ભગવાનની સાથે પોતાની સ્વતઃસિદ્ધ એકતાનો અનુભવ થતાં ભક્તનું પોતાનું કિંચિત્માત્ર પણ અલગ અસ્તિત્વ નથી રહેતું. જેવી રીતે સંસારમાં ભગવાનની મરજીથી જે કંઈ પરિવર્તન થાય છે, તેની ભક્ત ઉપર અસર નથી પડતી, એવી જ રીતે તેના સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણશરીરમાં જે કંઈ પરિવર્તન થાય છે, તેની તેના ઉપર કંઈ પણ અસર નથી પડતી. તેના શરીર દ્વારા ભગવાનની મરજીથી આપમેળે-સ્વાભાવિક ક્રિયા થતી રહે છે. આ જ વાસ્તવમાં ભગવાનની પરાયણતા છે.

ભગવાનને પ્રાપ્ત થવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ભગવાનની સાથે અભિન્નતા થઈ જાય છે, કે જે વાસ્તવિકતા છે. આ અભિન્નતા ભેદભાવથી પણ થાય છે અને અભેદભાવથી પણ થાય છે. જેમકે, રાધાજીની ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની સાથે અભિન્નતા છે. મૂળમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જ શ્રીરાધાજી અને શ્રીકૃષ્ણ — આ બે રૂપોમાં પ્રગટ થાય છે. બે રૂપો હોવા છતાં પણ શ્રીરાધાજી ભગવાનથી ભિન્ન નથી અને ભગવાન શ્રીરાધાજીથી ભિન્ન નથી. પરંતુ પરસ્પર રસ (પ્રેમ)નું આદાન-પ્રદાન કરવા માટે તેઓમાં યોગ અને વિયોગની લીલા થતી રહે છે. વાસ્તવમાં તેઓના યોગમાં પણ વિયોગ છે અને વિયોગમાં પણ યોગ છે અર્થાત્ યોગથી વિયોગ અને વિયોગથી યોગ પુષ્ટ થતો રહે છે. જેમાં અનિર્વચનીય પ્રેમની વૃદ્ધિ થતી રહે છે. આ અનિર્વચનીય અને પ્રતિક્ષણે વર્ધમાન પ્રેમને પ્રાપ્ત થઈ જવું એને જ ભગવાનને પ્રાપ્ત થઈ જવું કહે છે.

સાતમા અને નવમા અધ્યાયના વિષયની એકતા

સાતમા અધ્યાયના આરંભમાં ભગવાને વિજ્ઞાનસહિત જ્ઞાન અર્થાત્ રાજવિદ્યાને પૂર્ણપણે કહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી — ‘જ્ઞાનં તેઽહં સવિજ્ઞાનમિદં વક્ષ્યામ્યશેષતઃ’ (અ. ૭/૨). સાતમા અધ્યાયમાં ભગવાનના કહેવાનો જે પ્રવાહ ચાલી રહ્યો હતો, આઠમા અધ્યાયના આરંભમાં અર્જુને પ્રશ્ન કરવાથી તેમાં કંઈક પરિવર્તન આવી ગયું. આથી આઠમા અધ્યાયનો વિષય સમાપ્ત થતાં જ ભગવાન અર્જુનના પૂછ્યા વિના જ ‘ઈદં તુ તે ગુહ્યતમં પ્રવક્ષ્યામ્યનસૂયવે । જ્ઞાનં વિજ્ઞાનસહિતમ્...’ (અ. ૮/૧) કહીને પોતાના તરફથી ફરીથી વિજ્ઞાનસહિત જ્ઞાન કહેવાનું શરૂ કરી દે છે. સાતમા અધ્યાયમાં ભગવાને જે વિષય ત્રીસ શ્લોકોમાં કહ્યો હતો, એ

જ વિષયને નવમા અધ્યાયના આરંભથી માંડીને દસમા અધ્યાયના અગિયારમા શ્લોક સુધી લગાતાર કહેતા જ જાય છે. આ શ્લોકોમાં કહેલી વાતોનો અર્જુન ઉપર ભારે પ્રભાવ પડે છે, જેથી તેઓ દસમા અધ્યાયના બારમા શ્લોકથી અઢારમા શ્લોક સુધી ભગવાનની સ્તુતિ અને પ્રાર્થના કરે છે. તાત્પર્ય એ થયું કે સાતમા અધ્યાયમાં કહેવાઈ ગયેલી વાતને ભગવાને નવમા અધ્યાયમાં સંક્ષેપથી, વિસ્તારથી અથવા પ્રકારભેદથી કહી છે.

સાતમા અધ્યાયના પહેલા શ્લોકમાં ‘મય્યાસક્તમનાઃ’ વગેરે પદોથી જે વિષય સંક્ષેપમાં કહ્યો હતો, તેને જ નવમા અધ્યાયના ચોત્રીસમા શ્લોકમાં ‘મન્મનાઃ’ વગેરે પદોથી થોડા વિસ્તારથી કહ્યો છે.

સાતમા અધ્યાયના બીજા શ્લોકમાં ભગવાને કહ્યું કે હું વિજ્ઞાનસહિત જ્ઞાન કહીશ; જેને જાણવાથી પછી જાણવાનું બાકી નહિ રહે. આ જ વાત ભગવાને નવમા અધ્યાયના પહેલા શ્લોકમાં કહી કે હું વિજ્ઞાનસહિત જ્ઞાન કહીશ જેને જાણીને તું અશુભ (સંસાર)થી મુક્ત થઈ જશે. મુક્તિ થવાથી પછી જાણવાનું બાકી નથી રહેતું. આ રીતે ભગવાને સાતમા અને નવમા — બન્નેય અધ્યાયોના આરંભમાં વિજ્ઞાનસહિત જ્ઞાન કહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી અને બન્નેનું એક ફળ બતાવ્યું.

સાતમા અધ્યાયના ત્રીજા શ્લોકમાં ભગવાને કહ્યું કે હજારોમાંથી કોઈ એક મનુષ્ય વાસ્તવિક સિદ્ધિને માટે યત્ન કરે છે અને યત્ન કરવાવાળાઓમાં કોઈ એક મને તત્ત્વથી જાણે છે. એનું કારણ નવમા અધ્યાયના ત્રીજા શ્લોકમાં બતાવે છે કે આ વિજ્ઞાનસહિત જ્ઞાન ઉપર શ્રદ્ધા ન રાખવાથી મનુષ્યો મને પ્રાપ્ત ન થઈને મૃત્યુના માર્ગે ચાલ્યા જાય છે અર્થાત્ વારંવાર જન્મતા-મરતા રહે છે.

સાતમા અધ્યાયના છઠ્ઠા શ્લોકમાં ભગવાને પોતાને સકળ જગતના પ્રભવ અને પ્રલય બતાવ્યા. આ જ વાત નવમા અધ્યાયના અઢારમા શ્લોકમાં ‘પ્રભવઃ પ્રલયઃ’ પદોથી બતાવી.

સાતમા અધ્યાયના દસમા શ્લોકમાં ભગવાને પોતાની જાતને સનાતન બીજ તરીકે બતાવી અને નવમા અધ્યાયના અઢારમા શ્લોકમાં પોતાની જાતને અવ્યય બીજ તરીકે બતાવી.

સાતમા અધ્યાયના બારમા શ્લોકમાં ‘ન ત્વહં તેષુ તે મયિ’ કહીને જે રાજવિદ્યાનું સંક્ષેપથી વર્ણન કર્યું હતું, તેનું જ નવમા અધ્યાયના ચોથા અને પાંચમા શ્લોકમાં વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે.

સાતમા અધ્યાયના તેરમા શ્લોકમાં ભગવાને સઘળાં પ્રાણીઓને ત્રણે ગુણોથી મોહિત બતાવ્યાં અને નવમા અધ્યાયના આઠમા શ્લોકમાં સઘળાં પ્રાણીઓને પ્રકૃતિને પરવશ થયેલાં બતાવ્યાં.

સાતમા અધ્યાયના ચૌદમા શ્લોકમાં ભગવાને કહ્યું કે જે મનુષ્યો મારે જ શરણે થઈ જાય છે, તેઓ માયાને તરી જાય છે અને નવમા અધ્યાયના બાવીસમા શ્લોકમાં કહ્યું કે જે અનન્ય ભક્તો મારું ચિંતન કરતા રહીને મારી ઉપાસના કરે છે, તેમનો યોગક્ષેમ હું વહન કરું છું.

સાતમા અધ્યાયના પંદરમા શ્લોકમાં ભગવાને ‘ન માં દુષ્કૃતિનો મૂઢાઃ’ કહ્યું હતું, તેને જ નવમા અધ્યાયના અગિયારમા શ્લોકમાં ‘અવજનન્તિ માં મૂઢાઃ’ કહ્યું છે.

સાતમા અધ્યાયના પંદરમા શ્લોકમાં ભગવાને ‘આસુરં ભાવમાશ્રિતાઃ’ પદોથી જે વાત કહી હતી, તે જ વાત નવમા અધ્યાયના બારમા શ્લોકમાં ‘રાક્ષસીમાસુરીં ચૈવ પ્રકૃતિં મોહિનીં શ્રિતાઃ’ પદોથી કહી છે.

સાતમા અધ્યાયના સોળમા શ્લોકમાં જેમને ‘સુકૃતિનઃ’ કહ્યા હતા, તેમને જ નવમા અધ્યાયના તેરમા શ્લોકમાં ‘મહાત્માનઃ’ કહ્યા છે.

સાતમા અધ્યાયના સોળમાથી અઢારમા શ્લોક સુધી સકામ અને નિષ્કામભાવને લીધે ભક્તોના ચાર પ્રકાર બતાવ્યા; અને નવમા અધ્યાયના ત્રીસમાથી તેત્રીસમા શ્લોક સુધી વર્ણ, આચરણ અને વ્યક્તિત્વને લીધે ભક્તોના સાત ભેદ બતાવ્યા.

સાતમા અધ્યાયના ઓગણીસમા શ્લોકમાં ભગવાને મહાત્માની દૃષ્ટિએ ‘વાસુદેવઃ સર્વમ્’ કહ્યું અને નવમા અધ્યાયના ઓગણીસમા શ્લોકમાં ભગવાને પોતાની દૃષ્ટિએ ‘સદસચ્ચાહમ્’ કહ્યું.

ભગવાનથી વિમુખ થઈને અન્ય દેવતાઓની ઉપાસના કરવામાં ખાસ બે જ કારણો છે — પહેલું કારણ કામના છે અને બીજું ભગવાનને ન ઓળખવા તે છે. સાતમા અધ્યાયના વીસમા શ્લોકમાં કામનાને કારણે દેવતાઓને શરણે થવાની વાત કહેવામાં આવી અને નવમા અધ્યાયના તેવીસમા શ્લોકમાં ભગવાનને ન ઓળખવાને કારણે દેવતાઓનું પૂજન કરવાની વાત કહેવામાં આવી.

સાતમા અધ્યાયના ત્રેવીસમા શ્લોકમાં સકામ પુરુષોને અંતવાણું (નાશવાન) ફળ મળવાની વાત કહી અને નવમા અધ્યાયના એકવીસમા શ્લોકમાં સકામ પુરુષોની આવાગમનને પ્રાપ્ત થવાની વાત કહી.

સાતમા અધ્યાયના ત્રેવીસમા શ્લોકમાં ભગવાને કહ્યું કે દેવતાઓના ભક્તો દેવતાઓને અને મારા ભક્તો મને પ્રાપ્ત થાય છે. આ જ વાત ભગવાને નવમા અધ્યાયના પચીસમા શ્લોકમાં પણ કહી.

સાતમા અધ્યાયના ચોવીસમા શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં ભગવાને જે ‘અવ્યક્તં વ્યક્તિમાપન્નં મન્યન્તે મામબુદ્ધયઃ’ કહ્યું હતું, તેને જ નવમા અધ્યાયના અગિયારમા શ્લોકના

પૂર્વાર્ધમાં ‘અવજાનન્તિ માં મૂઢા માનુષીં તનુમાશ્રિતમ્’ કહ્યું છે. એવી જ રીતે સાતમા અધ્યાયના ચોવીસમા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં જે ‘પરં ભાવમજાનન્તો મમાવ્યયમનુત્તમમ્’ કહ્યું હતું, તેને જ નવમા અધ્યાયના અગિયારમા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં ‘પરં ભાવમજાનન્તો મમ ભૂતમહેશ્વરમ્’ કહ્યું છે.

સાતમા અધ્યાયના સત્તાવીસમા શ્લોકમાં ભગવાને

‘સર્ગે યાન્તિ’ કહ્યું હતું, તેને જ નવમા અધ્યાયના ત્રીજા શ્લોકમાં ‘મૃત્યુસંસારવર્ત્તનિ’ કહ્યું છે.

સાતમા અધ્યાયના ત્રીસમા શ્લોકમાં ભગવાને પોતાને જાણવાની વાત મુખ્ય બતાવી છે અને નવમા અધ્યાયના ચોત્રીસમા શ્લોકમાં ભગવાને સમર્પિત થઈ જવાની વાત મુખ્ય બતાવી છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ — આ શ્લોકમાં અહંતા-પરિવર્તનની વાત મુખ્ય છે. ભક્ત ‘હું ભગવાનનો છું’ — આ પ્રમાણે પોતાની અહંતાને (સંસાર બાજુથી) બદલે છે અને પોતાનો સંબંધ ભગવાન સાથે જોડે છે. તે ભક્ત સાધના-નિષ્ઠ ન થતાં ભગવાન-નિષ્ઠ થાય છે. તેથી તેને સંસારના સંબંધનો ત્યાગ કરવો પડતો નથી, બલકે સંસારનો સંબંધ આપમેળે છૂટી જાય છે. કારણ કે વર્ણ, આશ્રમ, જાતિ, યોગ્યતા, અધિકાર, કર્મ, ગુણ વગેરેનો ભેદ હોવા છતાં પણ આ બધા આગંતુક (આવી ચઢેલા) છે, પરંતુ સ્વયંનો ભગવાન સાથેનો સંબંધ આગંતુક નથી, બલકે અનાદિ, નિત્ય અને સ્વતઃસિદ્ધ છે.

ૐ તત્સદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂપનિષદ્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે રાજવિદ્યારાજગુહ્યયોગો નામ નવમોઽધ્યાયઃ ॥ ૯ ॥

આ રીતે ૐ, તત્ સત્ — એ ભગવાનનાં નામનો ઉચ્ચારણપૂર્વક બ્રહ્મવિદ્યા અને યોગશાસ્ત્રમય શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાપનિષદ્સૂત્રી શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદમાં ‘રાજવિદ્યારાજગુહ્યયોગ’ નામનો નવમો અધ્યાય પૂરો થયો. ॥ ૯ ॥

આ અધ્યાયમાં ભગવાને જે ‘મયા તત્મિદં સર્વમ્’ વગેરે ઉપદેશ આપ્યો છે, તે બધી વિદ્યાઓનો રાજા છે; અને જે ભગવાને પોતાની જાતને પ્રગટ કરીને અર્જુનને પોતાને શરણે થવા અને પોતાનામાં મન પરોવવા માટે કહ્યું છે, તે સઘળા ગોપનીય ભાવોનો રાજા છે. આ બન્ને (રાજવિદ્યા અને રાજગુહ્ય)ને તત્ત્વથી સમજી લેવાથી ‘યોગ’ (નિત્યયોગ)નો અનુભવ થઈ જાય છે. આથી આ અધ્યાયનું નામ ‘રાજવિદ્યારાજગુહ્યયોગ’ રાખવામાં આવ્યું છે.

નવમા અધ્યાયનાં પદ, અક્ષર અને ઉવાચ

(૧) આ અધ્યાયમાં ‘અથ નવમોઽધ્યાયઃ’નાં ત્રણ, ‘શ્રીભગવાનુવાચ’નાં બે, શ્લોકોનાં ચારસો છતાળીસ અને પુષ્પિકાનાં તેર પદ છે. આ રીતે સઘળાં પદોનો સરવાળો ચારસો થોસઠ છે.

(૨) ‘અથ નવમોઽધ્યાયઃ’ના સાત, ‘શ્રીભગવાનુવાચ’ના સાત, શ્લોકોના એક હજાર એકસો બાર અને પુષ્પિકાના એકાવન અક્ષર છે. આ રીતે સઘળા અક્ષરોનો સરવાળો એક હજાર એકસો સિત્તોતેર છે. આ

અધ્યાયના ચોત્રીસ શ્લોકોમાંથી વીસમો અને એકવીસમો — આ બે શ્લોકો ચુંમાળીસ અક્ષરોના છે અને શેષ બત્રીસ શ્લોકો બત્રીસ અક્ષરોના છે.

(૩) આ અધ્યાયમાં એક ઉવાચ છે — ‘શ્રીભગવાનુવાચ.’

નવમા અધ્યાયમાં પ્રયોજાયેલ છંદ

આ અધ્યાયના ચોત્રીસ શ્લોકોમાંથી વીસમો અને એકવીસમો — આ બે શ્લોકો ‘ઉપજાતિ’ છંદવાળા છે. બાકીના બત્રીસ શ્લોકોમાંથી — પહેલા શ્લોકના પ્રથમ ચરણમાં ‘ભગણ’ અને તૃતીય ચરણમાં ‘નગણ’ પ્રયોજાયેલ હોવાથી ‘સંકીર્ણ-વિપુલા’; બીજા શ્લોકના પ્રથમ ચરણમાં ‘રગણ’ પ્રયોજાયેલ હોવાથી ‘ર-વિપુલા’; ત્રીજા અને દસમા શ્લોકના પ્રથમ ચરણમાં ‘ભગણ’ પ્રયોજાયેલ હોવાથી ‘ભ-વિપુલા’; સત્તરમા શ્લોકના પ્રથમ ચરણમાં અને તેરમા તથા છવ્વીસમા શ્લોકના તૃતીય ચરણમાં ‘નગણ’ પ્રયોજાયેલ હોવાથી ‘ન-વિપુલા’ સંજ્ઞાવાળા છંદ છે. શેષ પચ્ચીસ શ્લોકો બરાબર ‘પથ્યાવક્ટ્ર’ અનુષ્ટુપ છંદનાં લક્ષણોથી યુક્ત છે.

નવમા અધ્યાયનો સાર

ભગવાને સાતમા અધ્યાયથી 'જ્ઞાન' અને 'વિજ્ઞાન'નો વિષય કહેવાનો આરંભ કર્યો છે. 'જ્ઞાન' દ્વારા સંસારથી મુક્તિ થાય છે અને 'વિજ્ઞાન'થી ભગવાનમાં પ્રેમ થાય છે. વચ્ચે જ અર્જુને પ્રશ્નો પૂછવાથી, આઠમા અધ્યાયમાં વિષયાન્તર થયો. પરંતુ નવમા અધ્યાયથી ભગવાન ફરીથી તે જ વિષય કહેવાનો આરંભ કરે છે.

સાતમા અધ્યાયમાં ભગવાને સંસારની ઉત્પત્તિનું કારણ બતાવ્યું કે મારી પરા અને અપરા - આ બન્ને પ્રકૃતિઓના સંયોગથી જ સંપૂર્ણ પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ થાય છે (છઠ્ઠો શ્લોક). પરંતુ નવમા અધ્યાયમાં સંસારની સ્થિતિના સંબંધમાં કહે છે કે જેમની દૃષ્ટિમાં સંસારની સત્તા છે, તે સાધકો માટે સંસાર મારામાં છે અને હું સંસારમાં છું (ચોથો, પાંચમો અને છઠ્ઠો શ્લોક). આને જ છઠ્ઠા અધ્યાયમાં કહ્યું છે - યો માં પશ્યતિ સર્વત્ર સર્વં ચ મયિ પશ્યતિ' (૬/૩૦). પરંતુ જે સિદ્ધ મહાપુરુષોની દૃષ્ટિમાં સંસારની સ્વતંત્ર સત્તા નથી તેમની દૃષ્ટિમાં એક હું - જ - હું છું - 'વાસુદેવઃ સર્વમ્.'

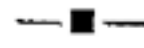
ભગવાન કહે છે કે જો કે સઘળાં પ્રાણીઓને ઉત્પન્ન કરનાર અને ધારણ કરવાવાળો હું જ છું, તેમ છતાં હું તે પ્રાણીઓનો આશ્રિત નથી, બલકે તે પ્રાણીઓ જ મારા આશ્રિત છે (નવમા અધ્યાયનો પાંચમો શ્લોક). જેમ આકાશમાં રહેનારો વાયુ આકાશને આશ્રિત હોય છે, પરંતુ આકાશ વાયુને આશ્રિત નથી હોતું, એ જ રીતે પરા અને અપરા પ્રકૃતિ તો ભગવાનનો સ્વભાવ હોવાથી ભગવાનને આશ્રિત (આધીન) છે, પરંતુ ભગવાન પરા અને અપરા પ્રકૃતિને આશ્રિત નથી. તેથી જેમ વાયુ આકાશમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, આકાશમાં જ સ્થિત રહે છે અને આકાશમાં જ લીન થાય છે, એ જ પ્રમાણે સંપૂર્ણ પ્રાણીઓ મહાસર્ગમાં ભગવાનમાંથી જ પ્રગટ થાય છે, ભગવાનમાં જ સ્થિત રહે છે અને મહાપ્રલયમાં ભગવાનમાં જ લીન થાય છે. (સાતમો શ્લોક). તાત્પર્ય એ છે કે સઘળાં પ્રાણીઓ પ્રકૃતિને આશ્રિત છે અને પ્રકૃતિ ભગવાનને આશ્રિત છે (આઠમો શ્લોક). બીજા શબ્દોમાં, ભગવાનના એક અંશમાં પ્રકૃતિ છે અને પ્રકૃતિના એક અંશમાં પ્રાણીઓ છે, આથી સૃષ્ટિની રચના કરવા છતાં પણ ભગવાન સૃષ્ટિ-રચનારૂપી કર્મથી બંધાતા નથી (નવમો શ્લોક); કેમકે વાસ્તવમાં સૃષ્ટિ-રચનાનું કાર્ય ભગવાનને આશ્રિત રહેનારી પ્રકૃતિ જ કરે છે (દશમો શ્લોક). આ રહસ્યને ન જાણવાને લીધે અજ્ઞાની લોકો ભગવાનને પણ પોતાની જેમ શરીર - (અપરા-)ને આશ્રિત માની લે છે કે જેમ આપણે શરીર વિના રહી શકતા નથી, એ જ પ્રમાણે ભગવાન પણ શરીર વિના રહી શકતા નથી (અગિયારમો શ્લોક). આવા લોકો આસુરી, રાક્ષસી અને મોહિની પ્રકૃતિને આશ્રિત રહેવાવાળા હોય છે (બારમો શ્લોક). વાસ્તવમાં મનુષ્યમાં શરીર અને શરીરી (જીવ)નો ભેદ રહે છે, એમ ભગવાનમાં શરીરનો ભેદ નથી - 'સદસચ્ચાહમર્જુન' (૮/૧૮). આથી જે મનુષ્ય ભગવાનને પ્રકૃતિના આશ્રિત નથી સમજતા તેઓ દૈવી પ્રકૃતિને આશ્રિત રહેવાવાળા હોય છે અર્થાત્ તેઓ પ્રકૃતિને આશ્રિત ન હોઈ ભગવાનને આશ્રિત હોય છે (તેરમો શ્લોક). ભગવાનને આશ્રિત હોવાથી તેઓ 'મહાત્મા' કહેવાય છે.

કર્મયોગ 'શરીર' - (અપરા-)ની પ્રધાનતાથી થાય છે અને જ્ઞાનયોગ 'શરીરી' - (પરા-)ની પ્રધાનતાથી થાય છે. એક દેશ - (શરીર અથવા શરીરી-)ની પ્રધાનતા વડે ચાલવાથી કર્મયોગી અને જ્ઞાનયોગી એકદેશીય (મર્યાદિત) હોય છે. પરંતુ ભક્તિયોગ ભગવાનની પ્રધાનતાથી ચાલે છે. આથી ભક્તોને ભગવાને 'મહાત્મા' અર્થાત્ મહાન આત્મા કહ્યા છે. તે એકાગ્રમનથી ભગવાનની ભક્તિ કરે છે. કારણ કે જ્યારે તેમની દૃષ્ટિમાં એક ભગવાન સિવાય અન્યની સ્વતંત્ર સત્તા જ નથી, તો પછી તેમનું મન ભગવાનને છોડીને ક્યાં જશે? તેથી તેઓ ભગવાનમાં નિરંતર પરોવાયેલા (મનવાળા) રહે છે. ક્યારેય ભગવાનથી વિખૂટા પડતા નથી - 'નિત્યયુક્તાઃ' (૮/૧૪). 'નિત્યાભિયુક્તાનામ્' (૮/૨૨).

સાધક અનેક પ્રકારના હોય છે અને અલગ અલગ સાધનોથી જુદા જુદા ઉપાસ્ય દેવોની ઉપાસના કરે છે. પરંતુ વાસ્તવમાં તે બધા જ સાધકો દ્વારા એક જ સમગ્ર ભગવાનની જ ઉપાસના થાય છે - ‘મામુપાસતે’ (૮/૧૫), ‘ત્રૈવિદ્યા મામ્’ (૮/૨૦), ‘તેડપિ મામેવ’ (૮/૨૩), ‘અહં હિ સર્વયજ્ઞાનાં ભોક્તા ચ પ્રભુરેવ ચ’ (૮/૨૪). કારણ કે એક જ ભગવાન અનેક રૂપોમાં પ્રગટ થયા છે (૮/૧૬થી૧૮). આ રહસ્યને ન સમજવાને કારણે જે લોકો પોતાના ઉપાસ્ય દેવને ભગવાનથી જુદા માનીને સકામભાવે તેમની ઉપાસના કરે છે, તેમની ઉપાસના વાસ્તવમાં ભગવાનની હોવા છતાં પણ અવિધિપૂર્વક હોય છે. તે માટે તેમનું પતન થઈ જાય છે અર્થાત્ તેઓ જન્મ-મરણને પ્રાપ્ત થાય છે. (૮/૨૩-૨૪). પરંતુ ભગવાનની ઉપાસના કરવાવાળા ભગવાનને જ પ્રાપ્ત થાય છે.

જે લોકો ભગવાનને છોડીને અન્ય દેવી-દેવતાઓની ઉપાસના કરે છે, તેમને અનેક નિયમો, વિધિઓ વગેરે કરવાં પડે છે, જેમાં ઘણી મુશ્કેલી થાય છે. પરંતુ ભગવાનની ઉપાસનામાં ભાવની જરૂર છે, ક્રિયાઓ - (નિયમો, વિધિઓ વગેરે-)ની જરૂરત નથી (૮/૨૬-૨૭). ભગવાન ક્રિયાગ્રાહી નથી, બલકે ભાવગ્રાહી છે - ‘ભાવગ્રાહી જનાર્દનઃ.’ આથી ભક્તને સુગમતાપૂર્વક ભગવાનની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. એટલું જ નહિ, મનુષ્ય કોઈ પણ આચરણ, વર્ણ, આશ્રમ, જાતિ વગેરેનો કેમ ન હોય, તે ભગવાનનો ભક્ત બનીને સુગતાપૂર્વક ભગવાનને પ્રાપ્ત થઈ શકે છે (૮/૩૦થી ૩૩ શ્લોક સુધી).

નવમા અધ્યાયના અંતમાં ભગવાન કહે છે - ‘મન્મના ભવ’ (૮/૩૪). આનું તાત્પર્ય એ છે કે જે કાંઈ પણ છે, તે હું જ છું, મારા સિવાય બીજું કશું છે જ નહિ (૭/૨૮-૩૦મો શ્લોક). આ વાતને દૃઢતાપૂર્વક સ્વીકાર કરવો એ જ ‘મન્મના ભવ’ વગેરે પદોનું તાત્પર્ય છે.

દસમો અધ્યાય

ભૂમિકા

શ્રીભગવાન સાતમા અધ્યાયમાં પોતાના હૃદયની વાત — વિજ્ઞાનસહિત જ્ઞાન કહી રહ્યા હતા. જ્યારે વચમાં જ આઠમા અધ્યાયના આરંભમાં અર્જુને પ્રશ્ન કરતાં પોતાની વાત કહેવામાં કંઈક પરિવર્તન થયું. ત્યારે ભગવાને ફરીથી વિજ્ઞાનસહિત જ્ઞાન કહેવાને માટે નવમા અધ્યાયના વિષયનો આરંભ કર્યો અને તેની સમાપ્તિ ભગવત્પરાયણતામાં કરી. છતાં પણ ભગવાનના મનમાં વધારે કહેવાનો ભાવ રહ્યો. એમને પોતાના કથનથી સંતોષ ન થયો. જેવી રીતે ભક્તને ભગવાનની વાત સાંભળતાં તૃપ્તિ નથી થતી (ગીતા — ૧૦/૧૮), તેવી જ રીતે પોતાના પ્રિય ભક્ત અર્જુન પ્રત્યે પોતાના હૃદયની વાત કહેતાં-કહેતાં ભગવાનને તૃપ્તિ નથી થઈ રહી. કારણ કે ભગવાનના હૃદયની ગોપનીય વાત ભક્તના સિવાય સંસારમાં બીજો કોઈ સાંભળવાવાળો નથી. આથી ભગવાન અર્જુનના પૂછ્યા વિના જ કૃપાપૂર્વક દસમા અધ્યાયના વિષયનો આરંભ કરી દે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ

ભૂય એવ મહાબાહો શૃણુ મે પરમં વચઃ ।
યત્તેહં પ્રીયમાણાય વક્ષ્યામિ હિતકામ્યયા ॥ ૧ ॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા—

મહાબાહો	= હે મહાબાહો અર્જુન!	એવ	= પણ	પ્રેમભાવ
મે	= મારા	શૃણુ	= સાંભળ,	રાખવાવાળા
પરમમ્	= પરમ	યત્	= જેને	તે
વચઃ	= વચનને (તું)	અહમ્	= હું	હિતકામ્યયા
ભૂયઃ	= ફરીથી	પ્રીયમાણાય	= મારામાં અતિશય	વક્ષ્યામિ
				= કહીશ.

ટીકા — ‘ભૂય એવ’ — ભગવાનની વિભૂતિઓને તત્ત્વથી જાણતાં ભગવાનમાં ભક્તિ થાય છે અને પ્રેમ થાય છે. એટલા માટે કૃપાવશ થઈને ભગવાને સાતમા અધ્યાયમાં (આઠમા શ્લોકથી બારમા શ્લોક સુધી) કારણરૂપે સત્તર વિભૂતિઓ અને નવમા અધ્યાયમાં (સોળમા શ્લોકથી ઓગણીસમા શ્લોક સુધી) કાર્ય-કારણરૂપે સાડત્રીસ વિભૂતિઓ બતાવી. હવે અહીં બીજી પણ વિભૂતિઓ બતાવવા માટે^૧ તથા (ગીતા — ૮/૧૪) તેમ જ ૮/૨૨, ૩૪માં કહેલી) ભક્તિનું એથી પણ વિશેષતાથી વર્ણન કરવા માટે ભગવાન ‘ભૂય એવ’ કહે છે.

‘શૃણુ મે પરમં વચઃ’ — ભગવાનના મનમાં પોતાના મહિમાની વાત, પોતાના હૃદયની વાત અને પોતાના

પ્રભાવથી વાત કહેવાની ઈચ્છા વિશેષપણે આવી રહી છે^૨ એટલા માટે તેઓ અર્જુનને કહે છે કે ‘તું ફરીથી મારાં પરમ વચનો સાંભળ.’

બીજો ભાવ એ છે કે ભગવાન જ્યાં-જ્યાં અર્જુનને પોતાની વિશેષ મહત્તા, પ્રભાવ, ઐશ્વર્ય વગેરે બતાવે છે અર્થાત્ પોતાની જાતને સ્પષ્ટ કરીને બતાવે છે, ત્યાં ત્યાં તેઓ પરમ વચન, રહસ્ય વગેરે શબ્દોનો પ્રયોગ કરે છે; જેમ કે — ચોથા અધ્યાયના ત્રીજા શ્લોકમાં ‘રહસ્યં હ્યેતદ્દુત્તમમ્’ પદોથી બતાવે છે કે જેણે સૂર્યને ઉપદેશ આપ્યો હતો, એ જ હું તારા રથના ઘોડા હાંકતો તારી સામે હાજર છું. અઢારમા અધ્યાયના ચોસઠમા શ્લોકમાં ‘શૃણુ મે પરમં વચઃ’ પદોથી આ પરમ વચન કહે છે કે તું સઘળા ધર્મોનો

૧. આ (દસમા) અધ્યાયમાં ભગવાને ચોથાથી છઠ્ઠા શ્લોક સુધી પોતાની પિસ્તાળીસ વિભૂતિઓ બતાવી છે.

૨. ભગવાન કહે છે કે હું પોતાના તરફથી તે ભક્તો ઉપર કૃપા કરીને તેમને જ્ઞાન આપી દઉં છું — ‘તેષામેવાનુકમ્પાર્થમ્’ (ગીતા — ૧૦/૧૧)—આ ભગવાનનું પરમ વચન છે.

નિર્ણય કરવાની ઝંઝટને છોડીને એક મારા શરણમાં આવી જા; હું તને સઘળાં પાપોથી મુક્ત કરી દઈશ, ચિંતા ના કરીશ (અ. ૧૮/૬૬). અહીં ‘શૃણુ મે પરમં વચઃ’ પદોથી ભગવાનનો આશય એ છે કે પ્રાણીઓના અનેક પ્રકારના ભાવ મારાથી જ પેદા થાય છે અને મારામાં જ ભક્તિભાવ રાખવાવાળા સાત મહર્ષિઓ, ચાર સનકાદિ મુનિઓ તથા ચૌદ મનુ – એ બધા જ મારા મનથી પેદા થાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે બધાના મૂળમાં હું જ છું.

જેવી રીતે આગળ તેરમા અધ્યાયમાં જ્ઞાનની વાત કહેવા છતાં પણ ચૌદમા અધ્યાયના આરંભમાં ભગવાને ફરીથી જ્ઞાનનું વર્ણન કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે, તેવી જ રીતે સાતમા અને નવમા અધ્યાયમાં જ્ઞાનવિજ્ઞાનની વાત કહેવા છતાં પણ દસમા અધ્યાયના આરંભમાં ફરીથી એ જ વિષયને કહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે. ચૌદમા અધ્યાયના આરંભમાં ભગવાને ‘પરં ભૂયઃ પ્રવક્ષ્યામિ જ્ઞાનાનાં જ્ઞાનમુત્તમમ્’ કહ્યું, અને અહીં (દસમા અધ્યાયના આરંભમાં) ‘શૃણુ મે પરમં વચઃ’ કહ્યું. એનું તાત્પર્ય એ છે કે જ્ઞાનમાર્ગમાં સમજનું અને વિવેક-વિચારનું પ્રાધાન્ય રહે છે; આથી સાધક વચનોને સાંભળીને વિચારપૂર્વક તત્ત્વને સમજી લે છે. એટલા માટે ત્યાં ‘જ્ઞાનાનાં જ્ઞાનમુત્તમમ્’ કહ્યું છે. ભક્તિમાર્ગમાં શ્રદ્ધાવિશ્વાસનું પ્રાધાન્ય રહે છે; આથી સાધક વચનોને સાંભળીને શ્રદ્ધા-વિશ્વાસપૂર્વક માની લે છે. એટલા માટે અહીં ‘પરમં વચઃ’ કહ્યું છે.

‘યત્તેહં પ્રીયમાણાય વક્ષ્યામિ હિતકામ્યયા’ –

સાંભળવાવાળો, વક્તામાં શ્રદ્ધા અને પ્રેમ રાખવાવાળો હોય અને વક્તાના અંતરમાં સાંભળવાવાળા પ્રત્યે કૃપાપૂર્વક હિત-ભાવના હોય તો વક્તાનાં વચનો અને તેના દ્વારા કહેલો વિષય શ્રોતાના અંતરમાં દૃઢ થઈ જાય છે. એનાથી શ્રોતાની ભગવાનમાં આપમેળે રુચિ પેદા થઈ જાય છે, ભક્તિ થઈ જાય છે ને પ્રેમ થઈ જાય છે.

અહીં એક શંકા થઈ શકે છે કે ભગવાને ગીતામાં વારંવાર કામનાનો નિષેધ કર્યો છે, પછી અહીં ‘હિતકામ્યયા’ પદથી સ્વયં પોતાનામાં કામના શા માટે રાખે છે? એનું સમાધાન એ છે કે વાસ્તવમાં પોતાને માટે ભોગ, સુખ, આરામ વગેરે ઇચ્છવાં એ જ ‘કામના’ છે. બીજાઓના હિતની કામના ‘કામના’ છે જ નહિ. બીજાઓના હિતની કામના એ તો ત્યાગ છે અને પોતાની કામનાને દૂર કરવાનું મુખ્ય સાધન છે. એટલા માટે ભગવાન બધાને અનુકરણ કરવા માટે આદર્શ રૂપે કહી રહ્યા છે કે જેવી રીતે હું હિતની કામનાથી કહું છું, એવી જ રીતે મનુષ્યમાત્રે પોતે પ્રાણીમાત્રના હિતની કામનાથી જ બધાની સાથે યથાયોગ્ય વ્યવહાર કરવો જોઈએ. એનાથી પોતાની કામના દૂર થઈ જશે અને પ્રાણીમાત્રના હિતની કામના રાખવાવાળાને મારા સગુણ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ પણ થઈ જાય છે – ‘તે પ્રાપ્નુવન્તિ મામેવ સર્વભૂતહિતે રતાઃ’ (ગીતા – ૧૨/૪), અને નિર્ગુણ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ પણ થઈ જાય છે – ‘લભન્તે બ્રહ્મનિર્વાણં... સર્વભૂતહિતે રતાઃ’ (ગીતા – ૫/૨૫).

પરિશિષ્ટ ભાવ : અર્જુન યુદ્ધક્ષેત્રમાં આવીને પણ વિજયની કામના ન રાખીને પોતાનું કલ્યાણ ચાહે છે, તેથી તેમના માટે ‘મહાબાહો’ સંબોધન આવ્યું છે. આ સંબોધન અર્જુનની શ્રેષ્ઠતાનું, ઉપદેશ ધારણ કરવાના સામર્થ્યનું અને અધિકારનું સૂચક છે.

‘પરમં વચઃ’ – જીવમાત્રનું કલ્યાણ કરવાવાળા હોવાથી ભગવાનનાં વચન ‘પરમ’ અર્થાત્ અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે. સઘળા જીવોનું કલ્યાણ કરનારી હોવાથી જ ગીતા વિશ્વભરની પ્રિય, વિશ્વવન્દ્ય છે.

‘વક્ષ્યામિ હિતકામ્યયા’ – અર્જુન તમામ જીવોના પ્રતિનિધિ છે અને પોતાનું હિત પણ ઇચ્છે છે.^૧ તેથી ભગવાન તેમના એટલે કે જીવમાત્રના હિતના ઉદ્દેશથી પરમ વચન કહે છે. કલ્યાણ સિવાય જીવનું અન્ય કોઈ હિત છે જ નહીં. ભગવાનનાં વચન પણ કલ્યાણ કરવાવાળાં છે અને તેમનો ઉદ્દેશ પણ કલ્યાણ કરવાનો છે, તેથી ભગવાનની વાણીમાં જીવનું વિશેષ કલ્યાણ (પરમહિત) સમાયેલું છે. જીવનું જેટલું હિત ભગવાન કરી શકે છે, એટલું બીજું કોઈ કરી શકતું જ નથી.

ઉમા રામ સમ હિત જગ માહીં । ગુરુ પિતુ માતુ બંધુ પ્રભુ નાહીં ॥

(માનસ, કિષ્કિંધા. ૧૨/૧)

બીજાની વાણીમાં તો મતભેદ રહે છે, પરંતુ ભગવાનની વાણી સર્વસમ્મત છે. ભગવાન યોગમાં સ્થિત થઈને ગીતા

૧. ‘યચ્છ્રેય સ્યાન્નિશ્ચિતં બ્રૂહિ તન્મે’ (ગીતા – ૨/૭)

‘તદેકં વદ નિશ્ચિત્ય યેન શ્રેયોહહમાપ્નુયામ્’ (ગીતા – ૩/૨)

‘યચ્છ્રેયો એતયોરેકં તન્મે બ્રૂહિ સુનિશ્ચિતમ્’ (ગીતા – ૫/૧)

કહી રહ્યા છે^૧; તેથી તેમનું કથન વિશેષ કલ્યાણકારી છે. ભગવાનનું યોગમાં સ્થિત થવું એટલે શું? ભગવાન સામાન્યરૂપે પ્રાણીમાત્રના સુદૃઢ છે, પરંતુ કોઈ વ્યાકુળ થઈને તેમને શરણે આવે છે, ત્યારે ભગવાનના હૃદયમાં તેના હિત માટે વિશેષ ભાવ પ્રગટ થાય છે - આ જ ભગવાનનું યોગમાં સ્થિત થવું છે,^૨ જેમ કે - વાછરું સામે આવતાં જ ગાયના શરીરમાં રહેલું દૂધ તેના સ્તનમાં આવી જાય છે.

‘યત્તેહં પ્રીયમાણાય વક્ષ્યામિ હિત કામ્યયા’ પદોથી ભગવાન કહે છે કે તારા હૃદયમાં મારા માટે પ્રેમનો ભાવ છે અને મારા હૃદયમાં તારા માટે હિત (કલ્યાણ)નો ભાવ છે, તેથી હું તે વિજ્ઞાનસહિત જ્ઞાન ફરીથી કહીશ, જે મેં સાતમા અને નવમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે સાતમો, નવમો અને દશમો - ત્રણે અધ્યાયોમાં ભગવાને પ્રાણીમાત્રના હિતની કામનાથી પોતાના હૃદયની વાત કહી છે.

—■—

સંબંધ - પરમ વચનના વિષયમાં, જેને હું આગળ કહીશ, મારા સિવાય પૂરેપૂરું બતાવનાર અન્ય કોઈ નથી મળી શકતો. એનું કારણ શું છે? એને ભગવાન આગળના શ્લોકમાં કહે છે.

ન મે વિદુઃ સુરગણાઃ પ્રભવં ન મહર્ષયઃ ।
અહમાદિર્હિ દેવાનાં મહર્ષીણાં ચ સર્વશઃ ॥ ૨ ॥

મે	= મારા	ન	= નથી	દેવાનામ્	= દેવતાઓનું
પ્રભવમ્	= પ્રગટ થવાને	મહર્ષયઃ	= મહર્ષિઓ (પણ).	ચ	= અને
ન	= નથી	હિ	= કેમકે	મહર્ષીણામ્	= મહર્ષિઓનું
સુરગણાઃ	= દેવતાઓ	અહમ્	= હું		(પણ)
વિદુઃ	= જાણતા (કે)	સર્વશઃ	= સર્વ રીતે	આદિઃ	= આદિ કારણ છું.

ટીકા - ‘ન મે વિદુઃ સુરગણાઃ પ્રભવં ન મહર્ષયઃ’
- જોકે દેવતાઓનાં શરીર, બુદ્ધિ, લોક, સામગ્રી વગેરે બધું દિવ્ય છે, તોપણ તેઓ મારા પ્રગટ થવાને નથી જાણતા. તાત્પર્ય એ છે કે મારું જે વિશ્વરૂપે પ્રગટ થવું છે, મત્સ્ય, કચ્છપ વગેરે અવતારરૂપે પ્રગટ થવું છે અને સૃષ્ટિમાં ક્રિયા, ભાવ અને વિભૂતિરૂપે પ્રગટ થવું છે, એવા મારા પ્રગટ થવાના ઉદ્દેશ્યને, લક્ષ્યને અને કારણોને દેવતાઓ પણ પૂર્ણરૂપે જાણતા નથી. એટલું જ નહીં તેમને તો મારાં દર્શન પણ ઘણી કઠિનતાથી થાય છે. એટલા માટે તેઓ મારા દર્શનને માટે હરદમ આતુર રહે છે (ગીતા - ૧૧/૫૨).

એવી જ રીતે જે મહર્ષિઓએ અનેક ઋષ્યાઓને, મંત્રોને, વિદ્યાઓને અને વિલક્ષણ-વિલક્ષણ શક્તિઓને પ્રગટ કરેલ છે, જેઓ સંસારથી ઊંચા ઊઠ્યા છે, જેઓ

દિવ્ય અનુભવથી યુક્ત છે, જેમને માટે કંઈ કરવાનું, જાણવાનું અને મેળવવાનું બાકી નથી રહ્યું, એવા તત્ત્વજ્ઞ જીવનમુક્ત મહર્ષિ લોકો પણ મારા પ્રગટ થવાને અર્થાત્ મારા અવતારોને, અનેક પ્રકારની લીલાઓને અને મારા મહત્ત્વને પૂરેપૂરાં નથી જાણતા.

અહીં ભગવાને દેવતા અને મહર્ષિ-આ બન્નેનું નામ લીધું છે. એમાં એવું માલૂમ પડે છે કે ઊંચા પદની દૃષ્ટિએ દેવતાનું નામ અને જ્ઞાનની દૃષ્ટિએ મહર્ષિનું નામ લેવામાં આવ્યું છે. આ બન્નેનું મારા પ્રગટ થવાને ન જાણવામાં કારણ એ છે કે હું દેવતાઓ અને મહર્ષિઓનો સર્વ રીતે આદિ છું - ‘અહમાદિર્હિ દેવાનાં મહર્ષીણાં ચ સર્વશઃ’ તેમનામાં જે કંઈ બુદ્ધિ છે, શક્તિ છે, સામર્થ્ય છે, પદ છે, પ્રભાવ છે અને મહત્તા છે, તે બધાં તેમણે મારી પાસેથી

૧. ન શક્યં તન્મયા ભૂયસ્તથા વક્તુમશેષતઃ ।

પરં હિ બ્રહ્મ કથિતં યોગયુક્તેન તન્મયા ॥ (મહાભારત, આશ્વ. ૧૬/૧૨-૧૩)

‘(ભગવાને અર્જુનને કહ્યું -) તે પૂરે-પૂરું બધું, તે જ રૂપમાં દોહરાવવું (ફરીથી કહેવું), હવે મારા વશની વાત નથી. તે સમયે યોગયુક્ત થઈને મેં પરમતત્ત્વનું વર્ણન કર્યું હતું.’

૨. બ્રૂયુઃ સ્નિગ્ધસ્ય શિષ્યસ્ય ગુરવો ગુહ્યમધ્યુત । (શ્રીમદ્ભા. ૧/૧/૮; ૧૦/૧૩/૩)

‘ગુરુજન’ પોતાના પ્રિય શિષ્યને ગુપ્તમાં ગુપ્ત વાત પણ કહી દેતા હોય છે.’

ગૂઢઉ તત્ત્વ ન સાધુ દુરાવહિ । આરત અધિકારી જહ્ન પાવહિ ॥ (માનસ, બાલ. ૧૧૦/૧)

જ પ્રાપ્ત કર્યા છે. આથી મારી પાસેથી પ્રાપ્ત કરેલાં પ્રભાવ, શક્તિ, સામર્થ્ય વગેરેથી તેઓ મને સંપૂર્ણપણે કેવી રીતે જાણી શકે છે? અર્થાત્ નથી જાણી શકતા. જેવી રીતે બાળક જે માતાથી પેદા થયું છે, તે માતાના લગ્નને અને પોતાના શરીરના પેદા થવાને નથી જાણતો એવી જ રીતે દેવતાઓ અને મહર્ષિઓ મારાથી જ પ્રગટ થયા છે; આથી તેઓ મારા પ્રગટ થવાને અને પોતાના કારણને નથી જાણતા. કાર્ય પોતાના કારણમાં લીન તો થઈ શકે છે, પરંતુ તેને જાણી નથી શકતું. એવી જ રીતે દેવતાઓ અને મહર્ષિઓ મારાથી ઉત્પન્ન થવાથી, મારું કાર્ય હોવાથી કારણરૂપ મને નથી જાણી શકતા, પરંતુ મારામાં લીન થઈ શકે છે.

તાત્પર્ય એ થયું કે દેવતાઓ અને મહર્ષિઓ ભગવાનના આદિને, અંતને અને વર્તમાનની ઈયત્તાને (સીમાને) અર્થાત્ ભગવાન આવા જ છે, આટલા જ અવતારો લે છે, તેને નથી જાણી શકતા. કારણ કે આ

દેવતાઓ અને મહર્ષિઓના પ્રગટ થવા પહેલાં પણ ભગવાન જેમ છે તેમ જ હતા અને તેમના લીન થતાં પણ ભગવાન જેમ છે તેમ જ રહેશે. આથી જેમનાં શરીરોનો આદિ અને અંત થતો રહે છે, તે દેવતાઓ અને મહર્ષિઓ અનાદિ-અનંતને અર્થાત્ અસીમ પરમાત્માને પોતાની સીમિત બુદ્ધિ, યોગ્યતા, સામર્થ્ય વગેરે દ્વારા કેવી રીતે જાણી શકે છે? અસીમને પોતાની સીમિત બુદ્ધિની અંતર્ગત કેવી રીતે લાવી શકે છે? અર્થાત્ નથી લાવી શકતા.

આ જ અધ્યાયના ચૌદમા શ્લોકમાં અર્જુને પણ ભગવાનને કહ્યું છે કે આપને દેવતાઓ અને દાનવો નથી જાણતા; કેમકે દેવતાઓની પાસે ભોગસામગ્રીની અને દાનવોની પાસે માયાશક્તિની અધિકતા છે. તાત્પર્ય એ છે કે ભોગોમાં રચ્યા-પચ્યા રહેવાથી દેવતાઓને (ભગવાનને જાણવા માટે) સમય જ નથી મળતો અને માયાશક્તિથી છળકપટ કરવાથી દાનવો ભગવાનને જાણી જ નથી શકતા.

પરિશિષ્ટ ભાવ : સાતમા અધ્યાયના ત્રીજા શ્લોકમાં ભગવાને ‘મનુષ્યાણાં સહસ્રેષુ.’ પદોથી જે વાત કહી હતી, તે અહીં ‘ન મે વિદુઃ.’ પદોથી કહે છે. તે ભગવાનને કેમ નથી જાણતા — તેનું કારણ બતાવે છે કે હું બધી રીતે દેવતાઓ અને મહર્ષિઓનો આદિ છું. સાતમા અધ્યાયના છઠ્ઠીસમા શ્લોકમાં પણ ભગવાને કહ્યું છે કે, ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનના બધાં પ્રાણીઓને હું જાણું છું, પરંતુ મને કોઈ જાણતું નથી. તેથી અર્જુને પણ આગળ ચૌદમા-પંદરમા શ્લોકોમાં કહ્યું છે કે આપને ન દેવો જાણે છે અને ન દાનવો પણ જાણે છે, બલકે આપ સ્વયં જ પોતે-પોતાથી પોતે-પોતાને જાણો છે.

આ શ્લોકમાં ભગવાને ‘રાજગુહ્ય’ વાત કહી છે. ભગવાન વિદ્યા, બુદ્ધિ, યોગ્યતા, સામર્થ્ય વગેરેથી જાણી શકાતા નથી, બલકે જિજ્ઞાસુના શ્રદ્ધા-વિશ્વાસ અને ભગવદ્કૃપાથી જ જાણવામાં આવે છે.

સંબંધ — પૂર્વશ્લોકમાં કહેવામાં આવ્યું કે દેવતા અને મહર્ષિલોકો પણ ભગવાનના પ્રગટ થવાને સર્વથા નથી જાણી શકતા, તો પછી મનુષ્ય ભગવાનને કેવી રીતે જાણશે અને તેનું કલ્યાણ કેવી રીતે થશે? એનો ઉપાય આગળના શ્લોકમાં બતાવે છે.

યો મામજમનાદિં ચ વેતિ લોકમહેશ્વરમ્ ।
અસમ્મૂઢઃ સ મર્ત્યેષુ સર્વપાપૈઃ પ્રમુચ્યતે ॥ ૩૥ ॥

યઃ	= જે (મનુષ્ય)	લોકમહેશ્વરમ્ =	સર્વ લોકોનો	સઃ	= તે
મામ્	= મને		મહાન ઈશ્વર	મર્ત્યેષુ	= બધાં માણસોમાં
અજમ્	= અજન્મા,	વેતિ	= જાણે છે અર્થાત્	અસમ્મૂઢઃ	= જ્ઞાની છે (અને)
અનાદિમ્	= અનાદિ		દૃઢતાથી (સંદેહરહિત)	સર્વપાપૈઃ	= (તે) સર્વ પાપોથી
ચ	= અને		સ્વીકાર કરે છે,	પ્રમુચ્યતે	= છૂટી જાય છે.

ટીકા — ‘યો મામજમનાદિં ચ વેતિ લોકમહેશ્વરમ્’ — પાછળના શ્લોકમાં ભગવાનના પ્રગટ થવાને જાણવાનો વિષય નથી બતાવ્યો. એ વિષયને તો મનુષ્ય પણ નથી જાણતો, પરંતુ જેટલું જાણવાથી મનુષ્ય પોતાનું કલ્યાણ કરી શકે, એટલું તો તે જાણી જ શકે છે. એ જાણવું અર્થાત્

માનવું આ છે કે ભગવાન અજ અર્થાત્ જન્મરહિત છે. તેઓ અનાદિ છે અર્થાત્ આ જે કાળ કહેવામાં આવે છે, જેમાં આદિ-અનાદિ શબ્દોનો પ્રયોગ થાય છે, ભગવાન તે કાળના પણ કાળ છે. એ કાળાતીત ભગવાનમાં કાળનો પણ આદિ અને અંત થઈ જાય છે. ભગવાન સઘળા લોકોના

મહાન ઈશ્વર છે અર્થાત્ સ્વર્ગ, પૃથ્વી અને પાતાળરૂપ જે ત્રિલોક છે તથા એ ત્રિલોકમાં જેટલાં પ્રાણીઓ છે અને એ પ્રાણીઓ ઉપર શાસન કરવાવાળા (અલગ-અલગ અધિકારપ્રાપ્ત) જેટલા ઈશ્વર (માલિક) છે, એ બધા ઈશ્વરોના પણ મહાન ઈશ્વર ભગવાન છે. આ રીતે જાણવાથી અર્થાત્ શ્રદ્ધા-વિશ્વાસપૂર્વક દૃઢતાથી માનવાથી મનુષ્યને ભગવાનના અજ, અવિનાશી અને લોકમહેશ્વર હોવામાં કદી કિંચિત્માત્ર પણ સંદેહ થતો નથી.

‘અસમ્બૂઢઃ સ મર્ત્યેષુ સર્વપાપૈઃ પ્રમુચ્યતે’ — ભગવાનને અજ, અવિનાશી અને લોકમહેશ્વર જાણવાથી મનુષ્ય પાપોથી મુક્ત કેવી રીતે થશે? ભગવાન જન્મરહિત છે, નાશરહિત છે અર્થાત્ એમનામાં કદી કિંચિત્માત્ર પણ પરિવર્તન નથી થતું. તેઓ અજન્મા તથા અવિનાશી રહીને જ બધાના મહાન ઈશ્વર છે. તેઓ સર્વ સ્થળે રહેતા હોવાને નાતે અહીં પણ છે, સર્વ સમયમાં હોવાને નાતે અત્યારે પણ છે, સર્વના હોવાને નાતે મારા પણ છે અને સર્વના માલિક હોવાને નાતે મારા સ્વયંના પણ માલિક છે — આ રીતે દૃઢતાથી માની લઈએ. એમાં સંદેહની ગંધ પણ ન રહે. સાથે સાથે, આ જે ક્ષણભંગુર સંસાર છે, જેનું પ્રતિક્ષણે પરિવર્તન થઈ રહ્યું છે અને જેને જે ક્ષણે જે રૂપમાં જોયો છે, તેને બીજી ક્ષણે તે રૂપમાં બીજી વાર કોઈ પણ જોઈ નથી શકતું; કેમકે તે બીજી ક્ષણે તેવો રહેતો જ નથી — આ રીતે સંસારને યથાર્થરૂપે જાણી લઈએ.

જેણે પોતાના સહિત સમગ્ર સંસારના માલિક ભગવાનને દૃઢતાથી માની લીધા છે અને સંસારની ક્ષણભંગુરતાને તત્ત્વથી બરાબર જાણી લીધી છે, તેનું સંસારમાં ‘હું’ અને ‘મારા’પણું રહી જ નથી શકતું; પરંતુ એકમાત્ર ભગવાનમાં જ પોતાનાપણું થઈ જાય છે. તો પછી તે પાપોથી મુક્ત નહિ થાય, તો બીજું શું થશે? એવો જ્ઞાની મનુષ્ય જ ભગવાનને તત્ત્વથી અજ, અવિનાશી અને લોકમહેશ્વર તરીકે જાણે છે અને એ જ બધાં પાપોથી મુક્ત થઈ જાય છે. તેનાં ક્રિયમાણ, સંચિત વગેરે સઘળાં કર્મો નષ્ટ થઈ જાય છે. મનુષ્યને આ વાસ્તવિકતાનો અનુભવ કરવાની આવશ્યકતા છે, કેવળ પોપટની માફક શીખવાની આવશ્યકતા નથી. પોપટની માફક શીખેલું જ્ઞાન પૂરું કામ નથી આપતું.

અસમ્બૂઢતા શું છે? સંસાર અને શરીર કોઈની પણ સાથે કદી રહી નથી શકતાં તથા કોઈ પણ તેમની સાથે કદી રહી નથી શકતું અને પરમાત્મા કોઈનાથી પણ કદી અલગ થઈ નથી શકતા અને કોઈ પણ પરમાત્માથી કદી અલગ થઈ નથી શકતું — આ વાસ્તવિકતા છે. આ વાસ્તવિકતાને ન જાણવી એ જ સમ્બૂઢતા (અજ્ઞાન) છે અને એને યથાર્થ જાણવી એ જ અસમ્બૂઢતા (જ્ઞાન) છે. આ અસમ્બૂઢતા જેનામાં રહે છે, તે મનુષ્યને અસમ્બૂઢ કહેવામાં આવે છે. એવો અસમ્બૂઢ પુરુષ મારા સગુણ-નિર્ગુણ અને સાકાર-નિરાકાર રૂપને તત્ત્વથી જાણી લે છે તો તેને મારી લીલા, રહસ્ય, પ્રભાવ, ઐશ્વર્ય વગેરેમાં કિંચિત્માત્ર પણ સંદેહ નથી રહેતો.

પરિશિષ્ટ ભાવ : નવમા અધ્યાયના ચોવીસમા શ્લોકમાં ભગવાને વ્યતિરેક પ્રમાણે કહ્યું કે, જે મને નથી જાણતો, તેનું પતન થઈ જાય છે અને અહીં અન્વય પ્રમાણે કહે છે કે જે મને જાણે છે, તે સંપૂર્ણ પાપોથી મુક્ત થઈ જાય છે.

અહીં ‘વેત્તિ’નો અર્થ છે — દૃઢતાપૂર્વક, સંશયરહિત સ્વીકાર કરી લેવું; કારણ કે ભગવાનને ઈન્દ્રિયો, મન-બુદ્ધિથી જાણી શકતા નથી (ગીતા-૧૦/૨). તેથી ભગવાન જાણવાનો વિષય નથી, બલ્કે માનવા અને અનુભવ કરવાનો વિષય છે. જાણવાનો વિષય ખુદ પ્રકૃતિ પણ નથી; પછી પ્રકૃતિથી અતીત ભગવાન જાણવાનો વિષય કઈ રીતે હોઈ શકે? અનુભવ કરવાનું તાત્પર્ય એ છે કે પોતે ભગવાનમાં લીન થઈ જવું, ભગવાનથી અભિન્ન થઈ જવું. ભગવાન સાથે અભિન્ન થઈને જ ભગવાનને જાણી શકીએ છીએ; કારણ કે વાસ્તવમાં આપણે ભગવાનથી અભિન્ન જ છીએ. (આ જ પ્રમાણે સંસારથી અલગ થઈને જ સંસારને જાણી શકીએ છીએ; કારણ કે વાસ્તવમાં અલગ જ છીએ.)

મહર્ષિઓ ભગવાનના આદિને તો જાણી શકતા નથી, પરંતુ તેઓ ભગવાનને અજ-અનાદિ તો જાણે જ છે. ભગવાનનો અંશ હોવાથી જીવ પણ અજ-અનાદિ છે. તેથી તે ભગવાનને અજ-અનાદિ જાણી લેશે તો પોતાને પણ તેવો જ (અજ-અનાદિ) જાણશે; કારણ કે જીવ ભગવાનથી અભિન્ન થઈને જ ભગવાનને જાણે છે. પોતાને અજ-અનાદિ જાણવાથી તેનું અજ્ઞાન રહેતું નથી, પછી તેનામાં પાપ ક્યાંથી રહેશે? કારણ કે પાપ તો પાછળથી પેદા થયાં છે, જીવ અજ-અનાદિ પહેલાંથી છે. ‘સર્વપાપૈઃ પ્રમુચ્યતે’નું તાત્પર્ય છે — ગુણોના સંગથી વિરક્ત થવું. ગુણોનો સંગ હશે, ત્યાં સુધી પાપોથી છૂટી શકાતું નથી; કારણ કે ગુણોનો સંગ પાપનું મૂળ કારણ છે.

આગળ ચોથાથી છઠ્ઠા શ્લોક સુધી અસમ્બૂઢતાનું જ વિવેચન થયું છે, જેમાં ભગવાને પોતાને સર્વના ‘આદિ’ કહ્યા છે. ભગવાન સ્વયં ‘અનાદિ’ છે તથા ભાવોના તથા મહર્ષિઓના ‘આદિ’ છે.

ક્યાંક આપસમાં લડાઈ થઈ રહી છે, કોઈ જન્મી રહ્યો છે તો કોઈ મરી રહ્યો છે, વગેરે-વગેરે જે વિવિધ પ્રકારની ચેષ્ટાઓ થઈ રહી છે, તે બધી ભગવાનની લીલાઓ કરવાવાળાં એ બધાં ભગવાનનાં જ રૂપો છે. આ રીતે ભક્તની દૃષ્ટિ હંમેશાં ભગવાન ઉપર જ રહેવી જોઈએ; કેમકે એ બધાંના મૂળમાં એક પરમાત્મતત્ત્વ જ છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : જ્ઞાનની દૃષ્ટિએ તો બધા જ ભાવ પ્રકૃતિથી થાય છે, પરંતુ ભક્તિની દૃષ્ટિએ બધા જ ભાવ ભગવાનથી થાય છે. જો આ ભાવોને જીવોના માનીએ તો જીવ પણ ભગવાનની જ પરા પ્રકૃતિ હોવાથી ભગવાનથી અભિન્ન છે; તેથી આ ભાવ ભગવાનના જ થયા. ભગવાનમાં તો આ ભાવ નિરંતર રહે છે, પરંતુ જીવમાં અપરાના સંગથી આવતા-જતા રહે છે. ભગવાનથી ઉત્પન્ન થવાના લીધે બધા ભાવ ભગવદ્-સ્વરૂપ જ છે.

‘પૃથગ્વિધા:’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જેમ હાથ એક જ હોય છે, પરંતુ તેમાં આંગળીઓ અલગ-અલગ હોય છે, એ જ પ્રમાણે ભગવાન એક જ છે, પરંતુ તેમનાથી પ્રગટ થનારા ભાવ અલગ-અલગ છે. એક જ ભગવાનમાં અનેક પ્રકારના પરસ્પર વિરુદ્ધ ભાવ એકસાથે રહે છે.

—■—

મહર્ષયઃ સપ્ત પૂર્વે ચત્વારો મનવસ્તથા ।

મદ્રાવા માનસા જાતા યેષાં લોક ઈમાઃ પ્રજાઃ ॥ ૬ ॥

સપ્ત	= સાત	મનવઃ	= સ્વાયંભુવ આદિ ચૌદ		ભક્તિ) રાખનારા
મહર્ષયઃ	= મહર્ષિજનો (અને)		મનુઓ (આ બધા)	છે,	
પૂર્વે	= પૂર્વે થયેલા	માનસાઃ	= મારા સંકલ્પથી	યેષામ્	= જેમની
ચત્વારઃ	= ચાર સનકાદિ	જાતાઃ	= જન્મેલા છે, (અને)	લોકે	= સંસારમાં
તથા	= તથા	મદ્રાવાઃ	= મારામાં ભાવ (શ્રદ્ધા-	ઈમાઃ	= આ સઘળી
				પ્રજાઃ	= પ્રજા છે.

ટીકા — [પાછળના બે શ્લોકોમાં ભગવાને પ્રાણીઓના ભાવરૂપે વીસ વિભૂતિઓ બતાવી. હવે આ શ્લોકમાં વ્યક્તિરૂપે પચીસ વિભૂતિઓ બતાવી રહ્યા છે કે જે પ્રાણીઓમાં વિશેષ પ્રભાવશાળી અને જગતનું કારણ છે.]

‘મહર્ષયઃ સપ્ત’ — જેઓ દીર્ઘ આયુષ્યવાળા; મંત્રોને પ્રગટ કરવાવાળા; ઐશ્વર્યવાન; દિવ્ય દૃષ્ટિવાળા; ગુણ, વિદ્યા વગેરેથી વૃદ્ધ; સાક્ષાત્ ધર્મમૂર્તિ અને ગોત્રોના પ્રવર્તક છે — એવા સાતેય ગુણોથી યુક્ત ઋષિઓ સપ્તર્ષિ કહેવાય છે.^૧ મરીચિ, અંગિરા, અત્રિ, પુલસ્ત્ય, પુલહ, કતુ અને વસિષ્ઠ — આ સાતેય ઋષિઓ ઉપર્યુક્ત સાતેય ગુણોથી યુક્ત છે. આ સાતેય વેદવેત્તા છે, વેદોના આચાર્ય માનવામાં આવ્યા છે, પ્રવૃત્તિધર્મનું સંચાલન કરવાવાળા છે અને

પ્રજાપતિના કાર્યમાં નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા છે.^૨ આ જ સાત ઋષિઓને અહીં ‘મહર્ષિ’ કહેવામાં આવ્યા છે.

‘પૂર્વે ચત્વારઃ’ — સનક, સનંદન, સનાતન અને સનત્કુમાર — આ ચારેય બ્રહ્માજીના તપ કરવાથી સહુથી પહેલા પ્રગટ થયા છે. આ ચારેય ભગવત્સ્વરૂપ છે. સહુથી પહેલાં પ્રગટ થવા છતાં પણ આ ચારેય સદા પાંચ વર્ષની અવસ્થાવાળા બાળકરૂપમાં જ રહે છે. એ ત્રણે લોકમાં ભક્તિ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્યનો પ્રચાર કરતા રહીને વિચરતા રહે છે. એમની વાણીથી સદા ‘હરિઃ શરણમ્’નું ઉચ્ચારણ થતું રહે છે.^૩ એ ભગવત્કથાના બહુ જ પ્રેમી છે. આથી એ ચારેમાંથી એક વક્તા અને ત્રણ શ્રોતા બનીને ભગવત્કથા કરતા અને સાંભળતા રહે છે.

૧. સપ્તૈતે સપ્તભિશ્ચૈવ ગુણૈઃ સપ્તર્ષયઃ સ્મૃતાઃ ॥

દીર્ઘાયુષો મન્ત્રકૃત ઈશ્વરો દિવ્યચક્ષુષઃ । વૃદ્ધાઃ પ્રત્યક્ષધર્માણો ગોત્રપ્રવર્તકાશ્ચ યે ॥ (વાયુપુરાણ ૬૧/૮૩-૮૪)

૨. મરીચિરજિરાશ્ચાત્રિઃ પુલસ્ત્યઃ પુલહઃ કતુઃ । વસિષ્ઠ ઈતિ સપ્તૈતે માનસા નિર્મિતા હિ તે ॥

એતે વેદવિદો મુખ્યા વેદાચાર્યાશ્ચ કલ્પિતાઃ । પ્રવૃત્તિધર્મિણશ્ચૈવ પ્રાજાપત્યે ચ કલ્પિતાઃ ॥

(મહા. શાન્તિપર્વ. ૩૪૭/૬૮-૭૦)

૩. હરિઃ શરણમેવં હિ નિત્યં યેષાં મુખે વયઃ । (પદ્મપુરાણોક્ત શ્રીમદ્ભાગવત-માહાત્મ્ય ૨/૪૮)

‘મનવસ્તથા’ — બ્રહ્માજીના એક દિવસ (કલ્પ)માં ચૌદ મનુઓ હોય છે. બ્રહ્માજીના વર્તમાન કલ્પના સ્વાયંભુવ, સ્વારોચિષ, ઉત્તમ, તામસ, રૈવત, ચાક્ષુષ, વૈવસ્વત, સાવર્ણિ, દક્ષસાવર્ણિ, બ્રહ્મસાવર્ણિ, ધર્મસાવર્ણિ, રુદ્રસાવર્ણિ, દેવસાવર્ણિ અને ઇન્દ્રસાવર્ણિ નામવાળા ચૌદ મનુઓ છે.^૧ એ બધા બ્રહ્માજીની આજ્ઞાથી સૃષ્ટિના સર્જક અને પ્રવર્તક છે.

‘માનસા જાતાઃ’ — સકળ સૃષ્ટિ ભગવાનના સંકલ્પથી પેદા થાય છે. પરંતુ અહીં સપ્તર્ષિ વગેરેને ભગવાનના મનથી પેદા થયેલા કહ્યા છે. આનું કારણ એ છે કે સૃષ્ટિનો વિસ્તાર કરવાવાળા હોવાથી સૃષ્ટિમાં એમનું પ્રાધાન્ય છે. બીજું કારણ એ છે એ બધા બ્રહ્માજીના મનથી અર્થાત્ સંકલ્પથી પેદા થયા છે. સ્વયં ભગવાન જ સૃષ્ટિરચનાને માટે બ્રહ્મારૂપે પ્રગટ થયા છે. આથી સાત મહર્ષિ, ચાર સનકાદિ અને ચૌદ મનુ—આ પચીસને બ્રહ્માજીના માનસપુત્ર કહો અથવા ભગવાનના માનસપુત્ર કહો, એક જ વાત છે.

‘મદ્ભાવાઃ’ — એ બધાય મારામાં જ ભાવ અર્થાત્ શ્રદ્ધાપ્રેમ રાખવાવાળા છે.

‘યેષાં લોકમિમાઃ પ્રજાઃ’ — સંસારમાં બે પ્રકારની પ્રજા છે — સ્ત્રીપુરુષના સંયોગથી ઉત્પન્ન થવાવાળી અને શબ્દથી (દીક્ષા, મંત્ર, ઉપદેશ વગેરેથી) ઉત્પન્ન થવાવાળી. સંયોગથી ઉત્પન્ન થવાવાળી પ્રજા ‘બિંદુજ’ કહેવાય છે અને શબ્દથી ઉત્પન્ન થવાવાળી પ્રજા ‘નાદજ’ કહેવાય છે. બિંદુજ પ્રજા પુત્ર-પરંપરાથી અને નાદજ પ્રજા શિષ્ય-પરંપરાથી ચાલે છે.

સપ્તર્ષિઓ અને ચૌદ મનુઓએ તો વિવાહ કર્યો હતો; આથી તેમનાથી ઉત્પન્ન થવાવાળી પ્રજા ‘બિંદુજ’ છે. પરંતુ સનકાદિકોએ વિવાહ કર્યો જ નહિ; આથી એમની પાસેથી ઉપદેશ પ્રાપ્ત કરીને પારમાર્થિક માર્ગમાં લાગવાવાળી પ્રજા ‘નાદજ’ છે. નિવૃત્તિપરાયણ થવાવાળા જેટલા સંતમહાપુરુષો પહેલાં થયા છે, હાલ છે અને આગળ થશે, તે બધા ઉપલક્ષણથી એમની જ ‘નાદજ’ પ્રજા છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : સાત મહર્ષિ ચાર સનકાદિ તથા ચૌદ મનુ — આ બધા ભગવાનના મનથી પેદા થવાને કારણે ભગવાનથી અભિન્ન છે.

સંબંધ — ચોથાથી છઠ્ઠા શ્લોક સુધી પ્રાણીઓના ભાવો તથા વ્યક્તિઓના રૂપમાં પોતાની વિભૂતિઓનું અને પોતાના યોગ (પ્રભાવ)નું વર્ણન કરીને હવે ભગવાન આગળના શ્લોકમાં તેમને તત્ત્વથી જાણવાનું ફળ બતાવે છે.

એતાં વિભૂતિં યોગં ચ મમ યો વેતિ તત્ત્વતઃ ।

સોઽવિકંમ્પેન યોગેન યુજ્યતે નાત્ર સંશયઃ ॥ ૭ ॥

યઃ	= જે માણસ	તત્ત્વતઃ	= તત્ત્વથી	અવિકંમ્પેન	= નિશ્ચલ
મમ	= મારી	વેતિ	= જાણે છે, અર્થાત્	યોગેન	= ભક્તિયોગથી
એતામ્	= આ		દૃઢતાપૂર્વક	યુજ્યતે	= યુક્ત થઈ જાય છે;
વિભૂતિમ્	= વિભૂતિને		(સંદેહરિહત)	અત્ર	= એમાં (લેશમાત્ર પણ)
ચ	= અને		સ્વીકારે છે,	સંશયઃ	= સંશય
યોગમ્	= યોગશક્તિને	સઃ	= એ	ન	= નથી.

ટીકા — ‘એતાં વિભૂતિં યોગં ચ મમ’ — ‘એતામ્’ સર્વનામ અત્યંત સમીપતાનું લક્ષ્ય કરાવે છે. અહીં આ શબ્દ ચોથાથી છઠ્ઠા શ્લોક સુધી કહેલી વિભૂતિ અને યોગનું લક્ષ્ય કરાવે છે.

‘વિભૂતિ’ નામ ભગવાનના ઐશ્વર્યનું છે અને ‘યોગ’ નામ ભગવાનની અલૌકિક વિલક્ષણ શક્તિ અને અનંત સામર્થ્યનું છે. તાત્પર્ય એ થયું કે ભગવાનની શક્તિનું નામ ‘યોગ’ છે અને એ યોગથી પ્રગટ થવાવાળી વિશેષતાઓનું

૧. (શ્રીમદ્ભાગવતના આઠમા સ્કંધના પહેલા, પાંચમા અને તેરમા અધ્યાયમાં આમનું વિસ્તારથી વર્ણન આવ્યું છે.)

બ્રહ્માજીનો એક દિવસ એક હજાર ચતુર્યુગનો હોય છે. એમાં એક મનુનું રાજ્ય ઇકોતેર ચતુર્યુગથી કંઈક વધારે સમયનું માનવામાં આવ્યું છે. આ સમયે બ્રહ્માજીના આયુષ્યનું એકાવનમું વર્ષ ચાલી રહ્યું છે અને તેમાં સાતમા મનુ ‘વૈવસ્વત’નું રાજ્ય ચાલી રહ્યું છે.

નામ 'વિભૂતિ' છે. ચોથાથી છઠ્ઠા શ્લોક સુધી કહેલી ભાવ અને વ્યક્તિના રૂપમાં જેટલી વિભૂતિઓ છે, તે તો ભગવાનના સામર્થ્ય અને પ્રભાવથી પ્રગટ થયેલી વિશેષતાઓ છે અને 'મારાથી પેદા થાય છે' ('મત્તઃ'; 'માનસા જાતાઃ') — એ ભગવાનનો યોગ છે, પ્રભાવ છે. આને જ નવમા અધ્યાયના પાંચમા શ્લોકમાં 'પશ્ય મે યોગમૈશ્વરમ્' (મારા આ ઈશ્વરીય યોગને જો) પદોથી કહેવામાં આવ્યો છે. એવી જ રીતે આગળ અગિયારમા અધ્યાયના આઠમા શ્લોકમાં અર્જુનને વિશ્વરૂપ દેખાડતી વખતે ભગવાને 'પશ્ય મે યોગમૈશ્વરમ્' પદોથી પોતાનો ઐશ્વર્યમય યોગ જોવાને માટે કહ્યું છે.

વિશેષ વાત

જ્યારે મનુષ્ય ભોગબુદ્ધિથી ભોગ ભોગવે છે અને ભોગોથી સુખ લે છે, ત્યારે પોતાની શક્તિનો હ્રાસ અને ભોગ્ય વસ્તુનો વિનાશ થાય છે. આ રીતે બન્ને તરફથી હાનિ થાય છે. પરંતુ જ્યારે તે ભોગોને ભોગબુદ્ધિથી નથી ભોગવતો અર્થાત્ તેનાં અંતરમાં ભોગ ભોગવવાની કિચિંત્માત્ર પણ લાલસા ઉત્પન્ન નથી થતી, ત્યારે તેની શક્તિનો હ્રાસ નથી થતો. તેનાં શક્તિ અને સામર્થ્ય નિરંતર ટકી રહે છે.

વાસ્તવમાં ભોગોને ભોગવવામાં સુખ નથી. સુખ છે — ભોગોના સંયમમાં. આ સંયમ બે પ્રકારનો હોય છે — (૧) બીજાઓના ઉપર શાસનરૂપી સંયમ અને (૨) પોતાના ઉપર શાસનરૂપી સંયમ. બીજાઓના ઉપર શાસનરૂપી સંયમનું તાત્પર્ય છે — 'બીજાઓનું દુઃખ દૂર થઈ જાય અને તેઓ સુખી થઈ જાય' — એ ભાવથી બીજાઓને ઉન્માર્ગેથી બચાવીને સન્માર્ગે વાળવા. પોતાના ઉપર શાસન રૂપ સંયમનું તાત્પર્ય છે — 'પોતાના સ્વાર્થ તથા અભિમાનનો ત્યાગ કરવો અને પોતે કિચિંત્માત્ર પણ સુખ ન ભોગવવું'. આ જ બન્ને સંયમોનું નામ 'યોગ' અથવા 'પ્રભાવ' છે. એવો યોગ અથવા પ્રભાવ સર્વોપરી પરમાત્મામાં સ્વતઃ સ્વાભાવિક હોય છે. બીજાઓમાં આ સાધન-સાધ્ય હોય છે.

સ્વાર્થ અને અભિમાનપૂર્વક બીજાઓના ઉપર શાસન કરવાથી, પોતાનો હુકમ ચલાવવાથી બીજો વશમાં થઈ જાય તો શાસન કરવાવાળાને એક સુખ મળે છે. આ સુખમાં શાસકની શક્તિ અને સામર્થ્ય ક્ષીણ થઈ જાય છે અને જેના ઉપર તે શાસન કરે છે, તે પરાધીન થઈ જાય છે. એટલા માટે સ્વાર્થ અને અભિમાનપૂર્વક બીજાઓના ઉપર શાસન કરવાની અપેક્ષાએ સ્વાર્થ અને અભિમાનનો સર્વથા ત્યાગ કરીને 'બીજાઓનું હિત થાય, મનુષ્યો નશ્વર ભોગોમાં

ન ફસાય, મનુષ્યો અનાદિકાળથી અનંત દુઃખોને ભોગવતા આવ્યા છે; આથી તેઓ સદાને માટે આ દુઃખોથી છૂટીને મહાન આનંદને પ્રાપ્ત થઈ જાય' — એવી બુદ્ધિથી બીજાઓ ઉપર શાસન કરવું એ બહુ જ શ્રેષ્ઠ અને વિલક્ષણ શાસન (સંયમ) છે. આ શાસનની આખરી સીમા છે — ભગવાનનું શાસન અર્થાત્ સંયમન. આનું જ નામ 'યોગ' છે.

સમતા, સંબંધ અને સામર્થ્યનું નામ 'યોગ' છે. જે સ્થિર પરમાત્મતત્ત્વ છે, તેનાથી જ અપાર સામર્થ્ય આવે છે. કારણ કે એ નિર્વિકાર પરમાત્મતત્ત્વ મહાન સામર્થ્યશાળી છે. એના સમાન સામર્થ્ય કોઈનામાં છે નહીં, થશે નહિ અને થઈ શકતું પણ નથી. મનુષ્યમાં આંશિક રૂપે એ સામર્થ્ય નિષ્કામ થવાથી આવે છે. કારણ કે કામના હોવાથી શક્તિનો ક્ષય થાય છે અને નિષ્કામ થવાથી શક્તિનો સંચય થાય છે.

માણસ કામ કરતાં-કરતાં થાકી જાય તો વિશ્રામ કરવાથી ફરીથી કામ કરવાની શક્તિ આવી જાય છે. બોલતાં-બોલતાં થાકી જાય તો ચુપ થવાથી ફરીથી બોલવાની શક્તિ આવી જાય છે. જીવતાં-જીવતાં પ્રાણી મરી જાય તો ફરીથી જીવવાની શક્તિ આવી જાય છે. સર્ગમાં શક્તિ ક્ષીણ થાય છે અને પ્રલયમાં શક્તિનો સંચય થાય છે. તાત્પર્ય એ થયું કે પ્રકૃતિના સંબંધથી શક્તિ ક્ષીણ થાય છે ને તેનાથી સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જતાં મહાન શક્તિ આવી જાય છે.

'યો વેતિ તત્ત્વતઃ' — વિભૂતિ અને યોગને તત્ત્વથી જાણવાનું તાત્પર્ય એ છે કે સંસારમાં કારણરૂપે મારાં જે કંઈ પ્રભાવ અને સામર્થ્ય છે અને તેનાથી કાર્યરૂપમાં પ્રગટ થવાવાળી જેટલી વિશેષતાઓ છે અર્થાત્ વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરેમાં જે કંઈ વિશેષતા દેખાય છે, પ્રાણીઓના અંતઃકરણમાં પ્રગટ થવાવાળા જેટલા ભાવો છે અને પ્રભાવશાળી વ્યક્તિઓમાં જ્ઞાનદષ્ટિએ, વિવેકદષ્ટિએ તથા સંસારની ઉત્પત્તિ અને સંચાલનની દષ્ટિએ જે કંઈ વિલક્ષણતા છે, તે બધાના મૂળમાં હું જ છું અને હું જ બધાનો આદિ છું. આ રીતે જે મને સમજી લે છે અને તત્ત્વથી બરાબર માની લે છે, તો પછી તે એ બધી વિલક્ષણતાઓના મૂળમાં કેવળ મને જ જુએ છે, તેનો ભાવ કેવળ મારામાં જ થાય છે; વ્યક્તિઓ અને વસ્તુઓની વિશેષતામાં નહિ. જેવી રીતે, સોનીની દષ્ટિ ઘરેણાં ઉપર જાય તો ઘરેણાંનાં નામ, આકૃતિ અને ઉપયોગ ઉપર દષ્ટિ રહેવા છતાં પણ તેના અંતરમાં એ ભાવ રહે છે કે તત્ત્વથી આ બધું સોનું જ છે. એવી જ રીતે જ્યાં ક્યાંય જે કંઈ પણ વિશેષતા દેખાય, તેમાં દષ્ટિ ભગવાન પર જ જવી જોઈએ કે તેમાં જે કંઈ વિશેષતા છે, તે ભગવાનની જ છે; વસ્તુ, વ્યક્તિ, ક્રિયા વગેરેની નહિ.

સંસારમાં ક્રિયાઓ અને પદાર્થો નિરંતર પરિવર્તનશીલ છે. એમનામાં જે કંઈ વિશેષતા દેખાય છે, તે સ્થાયીરૂપે વ્યાપક પરમાત્માની જ છે. જ્યાં-જ્યાં વિલક્ષણતા, અલૌકિકતા વગેરે દેખાય, ત્યાં-ત્યાં વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરેની જ વિલક્ષણતા માનવાથી મનુષ્ય તેમાં જ ગુંચવાઈ જાય છે અને મળતું કંઈ નથી. કારણ કે વસ્તુઓમાં જે વિલક્ષણતા દેખાય છે, તે પણ એ અપરિવર્તનશીલ પરમાત્માની ઝલક છે, પરિવર્તનશીલ વસ્તુની નહિ. આ રીતે એ મૂળ તત્ત્વ તરફ દૃષ્ટિ જવી એ જ તેને જાણવું અર્થાત્ શ્રદ્ધાથી દૃઢતાપૂર્વક માનવું કહે છે.

અહીં જે વિભૂતિઓનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, એનું તાત્પર્ય એમાં પરિપૂર્ણરૂપે વ્યાપક પરમાત્માના ઐશ્વર્ય સાથે છે. વિભૂતિઓના રૂપમાં પ્રગટ થવાવાળું સઘળું ઐશ્વર્ય પરમાત્માનું છે. તે ઐશ્વર્ય પ્રગટ થયું છે પરમાત્માની યોગશક્તિથી. એટલા માટે જે કોઈમાં જ્યાં ક્યાંય વિલક્ષણતા દેખાય, તે વિલક્ષણતા ભગવાનની યોગશક્તિથી પ્રગટ થયેલા ઐશ્વર્ય (વિભૂતિ)ની જ છે, નહિ કે તે વસ્તુની. આ રીતે યોગ અને વિભૂતિ પરમાત્માની થઈ તથા એ યોગ અને વિભૂતિને તત્ત્વથી જાણવાનું તાત્પર્ય એ થયું

કે એમાં વિલક્ષણતા છે તે પરમાત્માની છે. આથી દૃષ્ટાની દૃષ્ટિ કેવળ એ પરમાત્માની તરફ જ જવી જોઈએ. આને જ એમને તત્ત્વથી જાણવું અર્થાત્ માનવું કહે છે.^૧

‘સોડવિકમ્પેન યોગેન યુજ્યતે’ — તેની મારામાં દૃઢ ભક્તિ થઈ જાય છે. દૃઢ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે તેની મારા સિવાય ક્યાંય પણ કિંચિત્માત્ર પણ મહત્ત્વબુદ્ધિ નથી હોતી. આથી તેનું આકર્ષણ બીજાઓમાં ન હોઈને એક મારામાં જ હોય છે.

‘નાત્ર સંશયઃ’ — એમાં કોઈ સંદેહની વાત નથી — એવું કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જો તેને ક્યાંય પણ કિંચિત્માત્ર પણ સંદેહ થાય તો તે મને તત્ત્વથી નથી માનતો. કારણ કે તેણે મારા યોગને અર્થાત્ વિલક્ષણ પ્રભાવને અને તેનાથી ઉત્પન્ન થવાવાળી વિભૂતિઓને (ઐશ્વર્યને) મારાથી અલગ માનીને મહત્ત્વ આપ્યું છે.

મને તત્ત્વથી જાણી લીધા બાદ તેની સામે લૌકિક દૃષ્ટિએ કોઈ જાતની વિલક્ષણતા આવી જાય તો એ તેના ઉપર પ્રભાવ નહિ પાડી શકે. તેની દૃષ્ટિ એ વિલક્ષણતાની તરફ ન જઈને મારી તરફ જ જશે. આથી તેની મારામાં સ્વાભાવિક જ દૃઢ ભક્તિ થાય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : સંસારમાં જે કાંઈ વિલક્ષણતા (વિશેષતા) જોવામાં આવે છે, તે બધો ભગવાનનો ‘યોગ’ અર્થાત્ વિલક્ષણ પ્રભાવ, સામર્થ્ય છે. એ વિલક્ષણ પ્રભાવથી પ્રગટ થનારી વિશેષતા ‘વિભૂતિ’ છે — આ પ્રમાણે જે મનુષ્ય ભગવાનની વિભૂતિ અને યોગને તત્ત્વથી જાણી લે છે, તેની ભગવાનમાં દૃઢ ભક્તિ થઈ જાય છે. એક ભગવાન સિવાય બીજી સત્તા છે જ નહિ — આવું સંશય વિના દૃઢતાપૂર્વક સ્વીકાર કરી લેવું એ જ તત્ત્વથી જાણવું છે. આ પ્રમાણે તત્ત્વથી જાણવાવાળાને ભગવાને ‘જ્ઞાનવાન’ કહ્યો છે (ગીતા ૭/૧૮).

‘અવિકલ્પ (અવિચલ) યોગ’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે તે ભક્તિયોગ સ્વયં પણ અચળ છે અને તેને કોઈ ચલિત કરી પણ શકતું નથી; કેમકે એમાં એક ભગવાન સિવાય બીજી કોઈ વસ્તુ છે જ નહિ.

જેમ પૈસાથી બધી વસ્તુઓ મળી જાય છે — એવું માનીને સામાન્ય મનુષ્ય પૈસાને જ મહત્ત્વ આપે છે અને તેનું પૈસામાં આકર્ષણ થઈ જાય છે. એ જ પ્રમાણે જે કાંઈ પ્રભાવ, મહત્ત્વ દેખાય છે, તે બધો ભગવાનનો જ છે — આવું જાણવાથી મનુષ્યની ભગવાનમાં દૃઢ ભક્તિ થઈ જાય છે.

‘નાત્ર સંશયઃ’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જ્યારે ભગવાન સિવાય બીજી સત્તા છે જ નહિ તો પછી એમાં સંશય ક્યાંથી થાય? એમાં સંશય થવાનો અવકાશ જ નથી; કેમકે, જ્યાં બે સત્તાઓ હોય છે, ત્યાં સંશય થાય છે. એક ભગવાન

૧. ભક્તિનું પ્રકરણ હોવાથી અહીં ‘તત્ત્વતઃ વેત્તિ’ (તત્ત્વતઃ જાણવું)નો અર્થ ‘તત્ત્વતઃ માનવું’ એ જ લેવો જોઈએ. કારણ કે અહીં ભગવાને ‘તત્ત્વતઃ વેત્તિ’નું ફળ પોતાનામાં દૃઢ ભક્તિ થવી એમ બતાવ્યું છે અને આગળના શ્લોકમાં પણ ‘સંસારમાત્રનું મૂળ કારણ હું જ છું અને બધો સંસાર મારાથી જ ચેષ્ટા કરે છે’ એમ માનીને (ઈતિ મત્વા) ભજન કરવાની વાત કહી છે.

જેવી રીતે જાણવું દૃઢ હોય છે, એવી જ રીતે માનવું પણ દૃઢ હોય છે અર્થાત્ દૃઢ માન્યતા તત્ત્વજ્ઞાનની માફક જ ફળ આપે છે. જેવી રીતે, ‘હું હિંદુ છું’, ‘હું અમુક વર્ણવાળો છું’ વગેરે માન્યતાઓને જ્યાં સુધી પોતે નથી છોડતો, ત્યાં સુધી એ માન્યતાઓ છૂટતી નથી. એ જ રીતે, ‘આ બધી વિભૂતિઓના મૂળમાં ભગવાન જ છે,’ એ માન્યતા કદી છૂટતી નથી. વર્ણ, સંપ્રદાય વગેરેની માન્યતાઓ સાચી નથી, પરંતુ શરીરને લીધે હોવાથી પ્રાકૃત છે અને નષ્ટ થવાવાળી છે. પરંતુ ‘બધાના મૂળમાં પરમાત્મા છે’ આ માન્યતા સાચી છે અને વાસ્તવિક છે. આથી આ માન્યતા કદી દૂર થતી નથી, બલકે જ્ઞાન (તત્ત્વથી જાણવા)માં પરિણત થઈને જ્ઞાનસ્વરૂપ થઈ જાય છે.

સિવાય બીજું કોઈ છે જ નહિ તો પછી વૃત્તિ ક્યાં જશે, કેમ જશે, શેમાં જશે અને કઈ રીતે જશે? તેથી એક ભગવાનમાં જ અવિચળ ભક્તિ થઈ જાય છે — એમાં સંશય નથી.

—■—

સંબંધ — પૂર્વશ્લોકમાં ભગવાને બતાવ્યું કે મારી વિભૂતિ અને યોગને તત્ત્વથી જાણવાવાળો અવિચલ ભક્તિથી યુક્ત થઈ જાય છે. આથી વિભૂતિ અને યોગને તત્ત્વથી જાણવું એ શું છે? આનું વિવેચન આગળના શ્લોકમાં કરે છે.

અહં સર્વસ્ય પ્રભવો મત્તઃ સર્વં પ્રવર્તતે ।
ઈતિ મત્વા ભજન્તે માં બુધા ભાવસમન્વિતાઃ ॥ ૮ ॥

અહમ્	= હું	સર્વમ્	= સમગ્ર જગત	ભાવ-	= શ્રદ્ધા અને ભક્તિ
સર્વસ્ય	= આખા જગતની	પ્રવર્તતે	= ચેષ્ટા કરે છે અર્થાત્	સમન્વિતાઃ	રાખનારા
પ્રભવઃ	= ઉત્પત્તિનું મૂળ કારણ		પ્રવૃત્ત થઈ રહ્યું છે -	બુધાઃ	= બુદ્ધિમાન ભક્તો
	હું (અને)	ઈતિ	= આ પ્રમાણે	મામ્	= મુજ પરમેશ્વરને (જ)
મત્તઃ	= મારાથી જ	મત્વા	= સમજીને	ભજન્તે	= નિરંતર ભજે છે.

ટીકા — [પૂર્વ શ્લોકની વાત જ આ શ્લોકમાં કહેવામાં આવી છે. ‘અહં સર્વસ્ય પ્રભવઃ’માં ‘સર્વસ્ય’ ભગવાનની વિભૂતિ છે અર્થાત્ દેખવા, સાંભળવા અને સમજવામાં જે કંઈ આવી રહ્યું છે, તે સઘળેસઘળી ભગવાનની વિભૂતિ જ છે. ‘મત્તઃ સર્વં પ્રવર્તતે’માં ‘મત્તઃ’ ભગવાનનો યોગ (પ્રભાવ) છે, જેનાથી સઘળી વિભૂતિઓ પ્રગટ થાય છે. સાતમા, આઠમા અને નવમા અધ્યાયમાં જે કંઈ કહેવામાં આવ્યું છે, તે સઘળેસઘળું આ શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં આવી ગયું છે.]

‘અહં સર્વસ્ય પ્રભવઃ’ — માનસ, નાદજ, બિંદુજ, ઉદ્ભિજજ, જરાયુજ, અંડજ, સ્વેદજ અર્થાત્ જડચેતન, સ્થાવર-જંગમ તમામ જેટલાં પ્રાણીઓ પેદા થાય છે, તે બધાંની ઉત્પત્તિના મૂળમાં પરમપિતા પરમેશ્વરના રૂપમાં હું જ છું.^૧

અહીં ‘પ્રભવઃ’નું તાત્પર્ય એ છે કે હું સર્વનું ‘અભિન્ન-નિમિત્તોપાદાનકારણ’ છું અર્થાત્ હું પોતે જ સૃષ્ટિરૂપે પ્રગટ થયો છું.

‘મત્તઃ સર્વં પ્રવર્તતે’ — સંસારમાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, પ્રલય, પાલન, સંરક્ષણ વગેરે જેટલી પણ ચેષ્ટાઓ થાય છે. જેટલાં પણ કાર્યો થાય છે, તે બધાં મારાથી જ થાય છે. મૂળમાં તેમને સત્તાસ્કૂર્તિ વગેરે જે કંઈ મળે છે, તે બધું મારાથી જ મળે છે. જેવી રીતે વીજળીની શક્તિથી

બધાં કાર્યો થાય છે, એવી જ રીતે સંસારમાં જેટલી ક્રિયાઓ થાય છે, એ બધાંનું મૂળ કારણ હું જ છું.

‘અહં સર્વસ્ય પ્રભવો મત્તઃ સર્વં પ્રવર્તતે’ — કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે સાધકની દષ્ટિ પ્રાણીમાત્રનાં ભાવ, આચરણ, ક્રિયા વગેરેની તરફ ન જતાં એ બધાના મૂળમાં રહેલા ભગવાન તરફ જ જવી જોઈએ. કાર્ય, કારણ, ભાવ, ક્રિયા, વસ્તુ, પદાર્થ, વ્યક્તિ વગેરેના મૂળમાં જે તત્ત્વ છે, તેના તરફ જ ભક્તોની દષ્ટિ રહેવી જોઈએ.

સાતમા અધ્યાયના સાતમા તથા બારમા શ્લોકમાં અને દસમા અધ્યાયના પાંચમા અને આ (આઠમા) શ્લોકમાં ‘મત્તઃ’ પદ વારંવાર કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે આ ભાવ, ક્રિયા, વ્યક્તિ વગેરે બધાં ભગવાનથી જ પેદા થાય છે, ભગવાનમાં જ સ્થિત રહે છે અને ભગવાનમાં લીન થઈ જાય છે. આથી તત્ત્વથી સર્વ કંઈ ભગવત્સ્વરૂપ જ છે — આ વાતને જાણી લઈએ તો ભગવાનની સાથે અવિકમ્પ (કદી વિચલિત ન થનારો) યોગ અર્થાત્ સંબંધ થઈ જશે.

અહીં ‘સર્વસ્ય’ અને ‘સર્વમ્’ — બે વાર ‘સર્વ’ પદ આપવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ભગવાનના સિવાય આ સૃષ્ટિનો ન કોઈ સર્જક છે અને ન કોઈ સંચાલક છે. આ સૃષ્ટિના સર્જક અને સંચાલક કેવળ ભગવાન જ છે.

‘ઈતિ મત્વા ભાવસમન્વિતાઃ’ — ભગવાનથી જ સકળ સંસારની ઉત્પત્તિ થાય છે અને સકળ સંસારને

૧. જેવી રીતે સાતમા અધ્યાયના છઠ્ઠા શ્લોકમાં ભગવાને પોતાને અપરા અને પરા પ્રકૃતિનું કારણ બતાવ્યા છે અને ચૌદમા અધ્યાયના ચોથા શ્લોકમાં પોતાને બીજ પ્રદાન કરવાવાળા પિતા બતાવ્યા છે, તેવી જ રીતે અહીં ભગવાને પોતાને બધાના સર્જક બતાવ્યા છે.

સત્તાસ્કૃતિ ભગવાનથી જ મળે છે અર્થાત્ સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણરૂપથી સર્વ કંઈ ભગવાન જ છે — એવું જે દૃઢતાથી માની લે છે, તે ‘ભગવાન જ સર્વોપરી છે, ભગવાનના સમાન કોઈ થયું નથી, છે નહિ અને થશે નહિ તથા થવાનો સંભવ પણ નથી’ — એવા સર્વોચ્ચ ભાવથી યુક્ત થઈ જાય છે. આ રીતે જ્યારે તેની મહત્ત્વબુદ્ધિ કેવળ ભગવાનમાં થઈ જાય છે તો પછી તેનું આકર્ષણ, શ્રદ્ધા, વિશ્વાસ, પ્રેમ વગેરે સર્વ ભગવાનમાં જ થઈ જાય છે. ભગવાનનો જ આશ્રય લેવાથી તેનામાં સમતા, નિર્વિકારતા, શોકનો અભાવ નિશ્ચિંતતા, નિર્ભયતા વગેરે આપમેળે-સ્વાભાવિક જ આવી જાય છે. કારણ કે જ્યાં પરમાત્મા હોય છે, ત્યાં દૈવીસંપત્તિ સ્વાભાવિક જ આવી જાય છે.

‘બુધાઃ’ — ભગવાનના સિવાય અન્યની સત્તા જ ન માનવી, ભગવાનને જ બધાના મૂળમાં માનવા, ભગવાનનો જ આશ્રય લઈને એમનામાં જ શ્રદ્ધાપ્રેમ રાખવા — આ જ મનુષ્યની બુદ્ધિમાની છે. એટલા માટે તેમને બુદ્ધિમાન કહેવામાં આવ્યા છે. આ જ વાતને આગળ પંદરમા અધ્યાયમાં કહી છે કે જે મને ક્ષર (સંસારમાત્ર)થી અતીત અને અક્ષર (જીવાત્મા)થી ઉત્તમ જાણે છે, તે સર્વવેત્તા છે અને સર્વભાવથી મારું જ ભજન કરે છે.’ (અ. ૧૫/૧૮-૧૯).

‘મામ્ ભજન્તે’ — ભગવાનના નામનું જપકીર્તન કરવું, ભગવાનના રૂપનું ચિંતન ધ્યાન કરવું, ભગવાનની કથા સાંભળવી, ભગવત્સંબંધી ગ્રંથો (ગીતા, રામાયણ, ભાગવત વગેરે)નાં પઠન-પાઠન કરવાં — આ સઘળેસઘળું

ભજન છે. પરંતુ અસલી ભજન તો એ છે કે, જેમાં હૃદય ભગવાનની તરફ જ આકર્ષિત થઈ જાય છે, કેવળ ભગવાન જ પ્રિય લાગે છે, ભગવાનની વિસ્મૃતિ અસહ્ય બને છે અને અપ્રિય લાગે છે. આ રીતે ભગવાનમાં તલ્લીન થવું એ જ અસલી ભજન છે.

વિશેષ વાત

બધાના મૂળમાં પરમાત્મા છે અને પરમાત્માથી જ વસ્તુ, વ્યક્તિ, પદાર્થ ઘટના વગેરે બધાંને સત્તાસ્કૃતિ મળે છે — એવું જ્ઞાન થવું એ પરમાત્મપ્રાપ્તિ ઇચ્છવાવાળા બધા સાધકોને માટે બહુ જ આવશ્યક છે. કારણ કે જ્યારે બધાના મૂળમાં પરમાત્મા જ છે, ત્યારે સાધકનું લક્ષ્ય પણ પરમાત્મા તરફ જ હોવું જોઈએ. એ પરમાત્મા તરફ લક્ષ્ય કરાવવાનું જ સઘળી વિભૂતિઓ અને યોગના જ્ઞાનનું તાત્પર્ય છે. આ જ વાત ગીતામાં વારંવાર કહેવામાં આવી છે; જેમ કે — જેનાથી સઘળાં પ્રાણીઓની પ્રવૃત્તિ થાય છે અને જેનાથી સઘળો સંસાર વ્યાપ્ત છે, તે પરમાત્માનું પોતાનાં કર્તવ્યકર્મો દ્વારા પૂજન કરવું જોઈએ (અ. ૧૮/૪૬); જે સઘળાં પ્રાણીઓના હૃદયમાં બિરાજમાન છે અને જે સઘળાં પ્રાણીઓને પ્રેરણા આપે છે, તે પરમાત્માને સર્વભાવેથી શરણે જવું જોઈએ (અ. ૧૮/૬૧-૬૨); વગેરે-વગેરે. કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ અને ભક્તિયોગ — એ સાધનો તો પોતપોતાની રુચિ અનુસાર ભિન્ન-ભિન્ન હોઈ શકે છે, પરંતુ ઉપર્યુક્ત જ્ઞાન બધા સાધકોને માટે બહુ જ આવશ્યક છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : લોકો પૈસાને એટલા માટે બહુ મહત્ત્વ આપે છે કે તેનાથી બધી વસ્તુઓ મળી શકે છે. પૈસાથી વસ્તુઓ મળે છે, પેદા થતી નથી, પરંતુ ભગવાનથી બધી વસ્તુઓ પેદા પણ થાય છે અને મળે પણ છે! આ રીતે જે ભગવાનના મહત્ત્વને જાણી લે છે, તે તુચ્છ પૈસાના લોભમાં ન ફસાતાં ભગવાનના ભજનમાં જ જોડાઈ જાય છે — ‘સ સર્વવિદ્ભજતિ માં સર્વ ભાવેન ભારત’ (ગીતા — ૧૫/૧૯).

ભગવાન કહે છે કે પદાર્થ અને વ્યક્તિ પણ મારાથી જ ઉત્પન્ન થાય છે (અહં સર્વસ્ય પ્રભવઃ) અને ક્રિયાઓ પણ મારાથી જ થાય છે (મત્તઃ સર્વં પ્રવર્તતે). પરંતુ જીવ પદાર્થો અને ક્રિયાઓ સાથે સંબંધ જોડીને, તેમને પોતાનાં માનીને, એમનો ભોક્તા અને કર્તા બનીને બંધનમાં પડી જાય છે. ભોક્તા બનવાથી પદાર્થ બંધનકારક બની જાય છે અને કર્તા બનવાથી ક્રિયાઓ બંધનકારક બની જાય છે. જો જીવ ભોક્તા અને કર્તા ન બને તો બંધન છે જ નહિ.

સંસારમાં જે કાંઈ પણ પ્રભાવ જોવા મળે છે, તે બધો ભગવાનનો જ છે — આ વાત ભગવાને ગીતામાં ‘મત્તઃ’ પદ દ્વારા અનેક ઠેકાણે કહી છે; જેમ કે ‘મત્તઃ પરતરં નાન્યત્કિંચિદસ્તિ’ (૭/૭)

મારા સિવાય આ સંસારનું બીજું કોઈ કિંચિત્માત્ર પણ કારણ તથા કાર્ય નથી’

‘મત્ત એવેતિ તાન્વિદ્ધિ’ (૭/૧૨)

આ (સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ) ભાવ મારાથી જ થાય છે.

‘ભવન્તિ ભાવા ભૂતાનાં મત્ત એવ પૃથગ્વિધાઃ’ (૧૦/૫)

‘પ્રાણીઓના આ (બુદ્ધિ, જ્ઞાન, અસમ્મોહ વગેરે) અનેક પ્રકારના અલગ-અલગ ભાવો મારાથી જ થાય છે.’

‘મત્તઃ સ્મૃતિર્જ્ઞાનમપોહનં ચ’ (૧૫/૧૫)

મારાથી જ સ્મૃતિ, જ્ઞાન અને અપોહન (સંશય વગેરે દોષોનો નાશ) થાય છે.’

—■—

સંબંધ — હવે આગળના શ્લોકમાં એ ભક્તોનું ભજન કઈ રીતિથી થાય છે — એ બતાવે છે.

મચ્ચિત્તા મદ્ગતપ્રાણા બોધયન્તઃ પરસ્પરમ્ ।
કથયન્તશ્ચ માં નિત્યં તુષ્યન્તિ ચ રમન્તિ ચ ॥ ૮ ॥

મચ્ચિત્તા:	= નિરંતર મારામાં મન પરોવી રાખનારા (અને)	પરસ્પરમ્	= પરસ્પર બોધયન્તઃ	= (મારા પ્રભાવને) જણાવીને	તુષ્યન્તિ	= સંતુષ્ટ રહે છે
મદ્ગતપ્રાણા:	= મારામાં જ પ્રાણોને અર્પણ કરી રાખનારા (ભક્તજનો)	ચ	= તથા તેનું કથયન્તઃ	= કથન કરતા રહીને નિત્યમ્	ચ	= અને
					મામ્	= મુજ વાસુદેવમાં
					ચ	= જ નિરંતર
					રમન્તિ	= પ્રેમ કરે છે.

ટીકા — [આ શ્લોકમાં છ વાતો છે. તેમાંથી ‘મચ્ચિત્તા:’ અને ‘મદ્ગતપ્રાણા:’ આ બે વાતો જાતે કરવાની છે અર્થાત્ ભક્તો પોતે સ્વતંત્રતાપૂર્વક એવા બની જાય છે, ‘બોધયન્તઃ’ અને ‘કથયન્તઃ’ — આ બે વાતો પરસ્પર મળવાથી થાય છે; તથા ‘તુષ્યન્તિ’ અને ‘રમન્તિ’ — આ બે વાતો ફળરૂપે થાય છે.]

ભગવાનથી જ બધા ઉત્પન્ન થયા છે અને ભગવાનથી જ બધાની ચેષ્ટા થઈ રહી છે અર્થાત્ બધાના મૂળમાં પરમાત્મા છે — આ વાત જેમને દૃઢતાથી અને નિઃસંદેહપૂર્વક ઠસી ગઈ છે, તેમને માટે કંઈ પણ કરવાનું, જાણવાનું અને મેળવવાનું બાકી નથી રહેતું. બસ, તેમનું એક જ કામ રહે છે — સર્વ પ્રકારે ભગવાનમાં જ લાગ્યા રહેવું. આ જ વાત આ શ્લોકમાં બતાવવામાં આવી છે.]

‘મચ્ચિત્તા:’ — તેઓ મારામાં ચિત્તવાળા છે. એક પોતાને ભગવાનમાં જોડવાનું હોય છે અને એક ચિત્તને ભગવાનમાં જોડવાનું હોય છે. જ્યાં ‘હું ભગવાનનો છું’ એવી રીતે નિશ્ચયપૂર્વક પોતે ભગવાનમાં લાગી જાય છે, ત્યાં ચિત્ત, બુદ્ધિ વગેરે બધાં આપમેળે ભગવાનમાં લાગી જાય છે. કારણ કે કર્તા (પોતા)ના લાગવાથી કરણો (મન, બુદ્ધિ વગેરે) અલગ થોડાં જ રહેશે ! તેઓ પણ લાગી જશે. કરણોથી જોડાતાં તો કર્તા અલગ રહી શકે છે, પરંતુ કર્તાના જોડાવાથી કરણો અલગ નથી રહી શકતાં. જ્યાં કર્તા રહેશે, ત્યાં કરણો પણ રહેશે, કારણ કે કરણો કર્તાને જ આધીન હોય છે. કર્તા પોતે જ્યાં જોડાય છે, કરણો પણ ત્યાં જ જોડાય છે. જેમ કે, કોઈ મનુષ્ય પરમાત્મપ્રાપ્તિને માટે સાચા હૃદયથી સાધક બની જાય છે તો સાધનામાં તેનું મન આપોઆપ લાગે છે. તેનું મન સાધના સિવાય અન્ય કોઈ કાર્યમાં નથી લાગતું અને જે

કાર્યમાં લાગે છે, તે કાર્ય ભગવાનનું જ હોય છે. કારણ કે સ્વયં કર્તાની વિરુદ્ધ મન, બુદ્ધિ વગેરે નથી ચાલતાં. પરંતુ જ્યાં પોતે ભગવાનમાં નથી લાગતો, પરંતુ ‘હું તો સંસારી છું’, ‘હું તો ગૃહસ્થ છું’ — આ રીતે પોતાને સંસારમાં જોડીને ચિત્તને ભગવાનમાં જોડવા ઇચ્છે છે, તેનું ચિત્ત ભગવાનમાં નિરંતર નથી લાગતું. તાત્પર્ય એ છે કે પોતે તો સંસારી બની રહે અને ચિત્તને ભગવાનમાં જોડવા ઇચ્છે, તો ભગવાનમાં ચિત્ત જોડાવું અસંભવ જેવું છે.

બીજી વાત, ચિત્ત ત્યાં જ લાગે છે, જ્યાં પ્રેમ હોય છે. પ્રેમ ત્યાં જ હોય છે, જ્યાં આત્મીયતા હોય છે, આત્મીયતા થાય છે — ભગવાનની સાથે પોતાનો સંબંધ જોડવાથી. ‘હું કેવળ ભગવાનનો છું અને કેવળ ભગવાન જ મારા છે, શરીર-સંસાર મારા નથી. મારા ઉપર પ્રભુનો પૂરો અધિકાર છે, એટલા માટે તેઓ મારા પ્રત્યે ગમે તેવો વર્તીવ કે વિધાન કરી શકે છે. પરંતુ મારો પ્રભુ ઉપર કોઈ અધિકાર નથી અર્થાત્ તેઓ મારા છે તો હું જેવું ઇચ્છું, તેવું જ તે કરે — એવો મારો કોઈ અધિકાર નથી’ — આ રીતે જે પોતાને ભગવાનનો માની લે છે, પોતાની જાતને ભગવાનને અર્પણ કરી દે, તેનું ચિત્ત આપમેળે ભગવાનમાં લાગી જાય છે. એવા ભક્તોને જ અહીં ‘મચ્ચિત્તા:’ કહેવામાં આવ્યા છે.

અહીં ‘મચ્ચિત્તા:’ પદમાં ચિત્તની અંતર્ગત જ મન છે અર્થાત્ મનોવૃત્તિ અલગ નથી. ગીતામાં ચિત્ત અને મનને એક પણ કહ્યાં છે અને અલગ-અલગ પણ; જેમ કે ‘ભૂમિરાપોહનલો વાયુઃ ખં મનો બુદ્ધિરેવ ચ’ (અ. ૭/૪) — અહીં મનની અંતર્ગત જ ચિત્ત છે અને ‘મનઃ સંયમ્ય મચ્ચિત્તઃ’ (અ. ૬/૧૪) — અહીં મન અને ચિત્ત અલગ-અલગ છે. પરંતુ આ શ્લોકમાં આવેલા ‘મચ્ચિત્તા:’ પદમાં

મન અને ચિત્ત એક જ છે, બે નહિ.

‘મદ્ગતપ્રાણાઃ’ — તેમના પ્રાણ મને જ અર્પણ થઈ ગયા છે. પ્રાણોમાં બે વાતો છે — જીવવું અને ચેષ્ટા. એ ભક્તોનું જીવવું પણ ભગવાનને માટે જ છે અને શરીરની તમામ ચેષ્ટાઓ (ક્રિયાઓ) પણ ભગવાનને માટે જ છે. શરીરની જેટલી ક્રિયાઓ થાય છે, તેમાં પ્રાણોનું જ પ્રાધાન્ય હોય છે. આથી એ ભક્તોની યજ્ઞ, અનુષ્ઠાન વગેરે શાસ્ત્રીય; ભજન-ધ્યાન, કથા-કીર્તન વગેરે ભગવત્સંબંધી; ખાવું-પીવું વગેરે શારીરિક; ખેતી, વેપાર વગેરે જીવિકા સંબંધી; સેવા વગેરે સામાજિક વગેરે-વગેરે જેટલી ક્રિયાઓ થાય છે, એ બધી ભગવાનને માટે જ થાય છે. તેમની ક્રિયાઓમાં ક્રિયાભેદ તો હોય છે, પરંતુ ઉદ્દેશ્યભેદ નથી હોતો. તેમની તમામ ક્રિયાઓ એક ભગવાનના ઉદ્દેશ્યથી જ થાય છે. એટલા માટે તેઓ ‘ભગવદ્ગતપ્રાણ’ હોય છે.

જેવી રીતે ગોપિકાઓએ ‘ગોપીગીત’માં ભગવાનને કહ્યું છે કે અમે અમારા પ્રાણોને આપનામાં અર્પણ કરી દીધા છે — ‘ત્વયિ ધૃતાસવઃ’ (શ્રીમદ્ભા. ૧૦/૩૧/૧), એવી જ રીતે ભક્તોના પ્રાણ કેવળ ભગવાનમાં જ રહે છે. એમની જેટલી ભગવાન સાથે આત્મીયતા છે, એટલી પોતાના પ્રાણો સાથે નથી. દરેક પ્રાણીમાં ‘કોઈ પણ અવસ્થામાં મારા પ્રાણ ન છૂટે’ આ રીતની જીવવાની ઈચ્છા રહેતી હોય છે. આ જિજીવિષા-રહે છે. આ પ્રાણોનો મોહ છે, સ્નેહ છે, પરંતુ ભગવાનના ભક્તોનો પ્રાણોમાં મોહ નથી રહેતો. તેઓમાં ‘અમે જીવતાં રહીએ’ એવી ઈચ્છા નથી હોતી અને મરવાનો ભય પણ નથી રહેતો. તેમને ન જીવવાની દરકાર રહે છે અને ન મરવાની. તેમનું તો કેવળ ભગવાનને પ્રાપ્ત કરવાનું જ લક્ષ્ય છે. કારણ કે તેઓ એ વાતને સારી રીતે જાણે છે કે મરવાથી તો પ્રાણોનો જ વિયોગ થાય છે, ભગવાનથી કદી વિયોગ થતો જ નથી. પ્રાણોની સાથે અમારો સંબંધ નથી, પરંતુ ભગવાનની સાથે અમારો સ્વતઃસિદ્ધ ધનિષ્ઠ સંબંધ છે. પ્રાણ પ્રકૃતિનું કાર્ય છે અને અમે પોતે ભગવાનનો અંશ છીએ.

એવી રીતે ‘મદ્ગતપ્રાણાઃ’ થવા માટે સાધકે સહુથી પહેલાં એ ઉદ્દેશ્ય રાખવો જોઈએ કે અમારે તો ભગવત્પ્રાપ્તિ જ કરવી છે. સાંસારિક ચીજો પ્રાપ્ત થાય કે ન થાય અમે સ્વસ્થ રહીએ કે બીમાર, અમારો આદર થાય કે અનાદર,

અમને સુખ મળે કે દુઃખ — એમની સાથે અમારો મતલબ તો કેવળ ભગવાન છે. એવો દૃઢ ઉદ્દેશ્ય થઈ જતાં સાધક ‘ભગવદ્ગતપ્રાણ’ થઈ જશે.

‘બોધયન્તઃપરસ્પરમ્’ — તે ભક્તોને ભગવદ્ભાવવાળા અને ભગવદ્ગુણિવાળા ભક્તો મળી જાય તો તેમની વચ્ચે પરસ્પર ભગવાનની વાત શરૂ થઈ જાય છે. પછી તેઓ એકબીજાને ભગવાનનાં તત્ત્વ, રહસ્ય, ગુણ, પ્રભાવ વગેરેની ચર્ચા કરે છે તો એક વિલક્ષણ સત્સંગ થાય છે.^૧ જ્યારે તેઓ પરસ્પર ભાવપૂર્વક વાતો કરે છે, ત્યારે તેમના હૈયામાં ભગવત્સંબંધી વિલક્ષણ-વિલક્ષણ વાતો આપમેળે આવવા લાગે છે. જેવી રીતે દીપકની નીચે અંધારું રહે છે, પરંતુ બે દીપક એકબીજાની સામે રાખી દો તો બન્ને દીપકોની નીચેનું અંધારું દૂર થઈ જાય છે. એવી જ રીતે જ્યારે બે ભગવદ્ભક્તો એકસાથે મળે છે અને પરસ્પરમાં ભગવત્સંબંધી વાતો નીકળે છે, ત્યારે કોઈના મનમાં કોઈ પ્રકારનો ભગવત્સંબંધી વિલક્ષણ ભાવ પેદા થાય તો તેને પ્રગટ કરી દે છે તથા બીજા પ્રકારનો ભાવ પેદા થાય તો એ પણ તેને પ્રગટ કરી દે છે. આ પ્રમાણે આદાન-પ્રદાન થવાથી બીજાના મનમાં બીજા અદ્ભુત ભાવો પ્રગટ થતા રહે છે. પરંતુ એકાંતમાં ભગવાનનું ચિંતન કરવાથી એટલા ભાવો પ્રગટ નથી થતા અને જો પ્રગટ થઈ જાય તો માત્ર પોતાની પાસે જ રહે છે, તેમનું આદાન-પ્રદાન નથી થતું.

‘કથયન્તશ્ચ મામ્’ — તેમને કોઈ ભગવાનની લીલા-કથા સાંભળવાવાળો ભગવદ્ભક્ત મળી જાય, તો તેઓ ભગવાનની લીલા-કથા કહેવાનું શરૂ કરી દે છે. જેવી રીતે સનકાદિ ચારેય મુનિઓ ભગવાનની કથા કહે પણ છે અને સાંભળે પણ છે. ચારમાંથી કોઈ એક વક્તા બની જાય છે અને ત્રણ શ્રોતા બની જાય છે. એવી જ રીતે ભગવાનના પ્રેમી ભક્તોને કોઈ સાંભળવાવાળો મળી જાય તો તેઓ તેને ભગવાનની કથા, ગુણ, પ્રભાવ, રહસ્ય વગેરે સંભળાવે છે; અને કોઈ કહેનાર મળી જાય તો પોતે સાંભળવા લાગી જાય છે. પરંતુ તેઓ જ્યારે કથા કહે છે, ત્યારે તેમનામાં વક્તા હોવાનું અભિમાન નથી હોતું અને સાંભળતી વેળાએ ‘શ્રોતા’ બનવાનો સંકોચ નથી હોતો.

‘નિત્યં તુષ્યન્તિ ચ’ — આ રીતે ભગવાનની કથા, લીલા, ગુણ, પ્રભાવ, રહસ્ય વગેરેને માંહોમાંહે એકબીજાને જણાવતા

૧. સતામયં સારભૂતાં નિસર્ગો યદર્થવાણીશ્રુતિચેતસામપિ । પ્રતિક્ષણં નવ્યવદ્યયુતસ્ય યત્ સ્ત્રિયા વિટાનામિવ સાધુવાર્તા ॥
(શ્રીમદ્ભા. ૧૦/૧૩/૨)

‘સારતત્ત્વને ધારણ કરવાવાળા પુરુષોનો એ સ્વભાવ હોય છે કે તેમની વાણી, કાન અને અંતઃકરણ ભગવાનની લીલાઓને ગાવા, સાંભળવા અને ચિંતન કરવાને માટે જ હોય છે. જેવી રીતે લંપટ પુરુષોને સ્ત્રીઓની ચર્ચામાં રસ પડે છે, એવી જ રીતે ભક્તોને ભગવાનની લીલાઓમાં અને કથાઓમાં નિત્ય રસ પડે છે.

અને એમનું જ કથન અને ચિંતન કરતા રહીને તે ભક્તો નિત્યનિરંતર સંતુષ્ટ રહે છે. તાત્પર્ય એ છે કે એમની તૃપ્તિનું કારણ ભગવાનના સિવાય બીજું નથી રહેતું, કેવળ ભગવાનના સિવાય બીજું કોઈ નથી રહેતું, કેવળ ભગવાન જ રહે છે.

‘રમન્તિ ચ’ — તેઓ ભગવાનમાં જ રમણ અર્થાત્ પ્રેમ કરે છે. એ પ્રેમમાં ભગવાનમાં અને તેમનામાં ભેદ નથી રહેતો — ‘તસ્મિંસ્તજજને ભેદાભાવાત્’ (નારદભક્તિસૂત્ર ૪૧).

ક્યારેક ભક્ત ભગવાનનો ભક્ત થઈ જાય છે, તો ક્યારેક ભગવાન પોતાના ભક્તના ભક્ત થઈ જાય છે.^૧ આ રીતે ભગવાન અને ભક્તમાં પરસ્પર પ્રેમની લીલા અનંતકાળ સુધી ચાલતી જ રહે છે, અને પ્રેમ પ્રતિક્ષણે વધતો જ રહે છે.

આ વર્ણનથી સાધકે એ વાત તરફ ધ્યાન આપવું જોઈએ કે તેની દરેક ક્રિયા, ભાવ વગેરેનો પ્રવાહ કેવળ ભગવાન તરફ જ વહેતો રહે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : અહીં ભગવાન સાતમા શ્લોકમાં વર્ણવેલ અવિચળ ભક્તિયોગનું વર્ણન કરે છે. ભગવાનના ભક્તોનું ચિત્ત એક ભગવાનને છોડીને ક્યાંય જતું નથી. તેમની દૃષ્ટિમાં જ્યારે એક ભગવાન સિવાય બીજું કાંઈ છે જ નહિ, તો પછી તેમનું ચિત્ત ક્યાં જશે? કઈ રીતે જશે અને શા માટે જશે? તે ભક્તો ભગવાન માટે જ જીવે છે અને તેમની બધી જ ચેષ્ટાઓ પણ ભગવાન માટે જ થાય છે. કોઈ શ્રોતા મળી જાય તો તેઓ ભગવાનના ગુણ, પ્રભાવ વગેરેની વિલક્ષણ વાતોનો બોધ આપે છે, ભગવાનની કથા-લીલાઓનું વર્ણન કરે છે અને કોઈ વક્તા આવી જાય તો પ્રેમપૂર્વક સાંભળે છે. ન તો વક્તા તૃપ્ત થાય છે અને ન શ્રોતા તૃપ્ત થાય છે! તૃપ્તિ જ થતી નથી — આ વિયોગ છે અને નિત્ય નવો રસ મળે છે — એ યોગ છે. આ વિયોગ અને યોગને કારણે પ્રેમ પ્રતિક્ષણ વર્ધમાન (વધે) છે. નારદભક્તિસૂત્રમાં આવ્યું છે કે —

કણ્ઠાવરોધરોમાઞ્ચાશ્રુભિઃ પરસ્પરં લપમાનાઃ પાવયન્તિ કુલાનિ પૃથિવીં ચ ॥ ૬૮ ॥

‘આવા અનન્ય ભક્તો કંઠાવરોધ, રોમાંચ અને આંસુ સારતા નેત્રોથી પરસ્પર સંભાષણ (પ્રશ્નોત્તરી, વાર્તાલાપ) કરતાં પોતાનાં કુળને અને પૃથ્વીને પવિત્ર કરી દે છે.

—■—

સંબંધ — પૂર્વશ્લોકમાં ભક્તો દ્વારા થવાવાળા ભજનનો પ્રકાર બતાવીને હવે આગળના બે શ્લોકોમાં ભગવાન તેમના ઉપર વિશેષ કૃપા કરવાની વાત બતાવે છે.

તેષાં સતતયુક્તાનાં ભજતાં પ્રીતિપૂર્વકમ્ ।
દદામિ બુદ્ધિયોગં તં येन मामुपयान्ति ते ॥ ૧૦ ॥

તેષામ્	= તે	ભક્તોને	તે	= એ ભક્તોને	
સતત-	= નિરંતર મારામાં	તમ્	= (હું) એવો		
યુક્તાનામ્	પરોવાયેલા (અને)	બુદ્ધિયોગમ્	= બુદ્ધિયોગ	મામ્	= મારી (જ)
પ્રીતિપૂર્વકમ્	= પ્રેમપૂર્વક	દદામિ	= આપું છું,	ઉપયાન્તિ	= પ્રાપ્તિ થઈ
ભજતામ્	= (મને) ભજનારા	येन	= જેનાથી		જાય છે.

ટીકા — [ભગવન્નિષ્ઠ ભક્તો ભગવાનને છોડીને ન તો સમતા ઈચ્છે છે, ન તત્ત્વજ્ઞાન ઈચ્છે છે તથા ન બીજું કંઈ પણ ઈચ્છે છે.^૨ એમનું તો એક જ લક્ષ્ય છે — નિરંતર ભગવાનમાં લાગ્યા રહેવું. ભગવાનમાં લાગ્યા રહેવા સિવાય એમને માટે બીજું કંઈ કામ જ નથી. હવે દરેકે-દરેક કામ અને બંધી જવાબદારી ભગવાનની જ છે અર્થાત્ એ ભક્તો

પાસેથી જે કંઈ કરાવવાનું છે, એમને જે કંઈ આપવાનું છે વગેરે બધી ચિંતા ભગવાનને જ રહે છે. એટલા માટે ભગવાન અહીં (બે શ્લોકોમાં) એ ભક્તોને સમતા અને તત્ત્વજ્ઞાન આપવાની વાત કહી રહ્યા છે.]

‘તેષાં સતતયુક્તાનામ્’ — નવમા શ્લોક અનુસાર જેઓ ભગવાનમાં જ ચિત્ત અને પ્રાણવાળા છે, ભગવાનના ગુણ,

૧. ‘એવં સ્વભક્તયો રાજન્ ભગવાન્ ભક્તભક્તિમાન્ ।’ (શ્રીમદ્ભા. ૧૦/૮૬/૫૮)

૨. ન પારમેષ્ઠ્યં ન મહેન્દ્રધિષ્ઠ્યં ન સાર્વભૌમં ન રસાધિપત્યમ્ ।

ન યોગસિદ્ધીરપુનર્ભવં વા મય્યર્પિતાત્મેચ્છતિ મદ્વિનાન્યત્ ॥ (શ્રીમદ્ભા. ૧૧/૧૪/૧૪)

‘સ્વયં-પોતાને મને અર્પણ કરવાવાળો ભક્ત મને છોડીને બ્રહ્માનું પદ, ઈન્દ્રનું પદ, સંપૂર્ણ પૃથ્વીનું રાજ્ય, પાતાળ વગેરે લોકોનું રાજ્ય, યોગની સમસ્ત સિદ્ધિઓ અને મોક્ષને પણ નથી ઈચ્છતો.’

પ્રભાવ, લીલા, રહસ્ય વગેરેને પરસ્પરમાં એકબીજાને કહેતા રહીને તથા ભગવાનનાં નામ અને ગુણોનું કથન કરતા રહીને નિત્ય-નિરંતર ભગવાનમાં જ સંતુષ્ટ રહે છે અને ભગવાનને જ પ્રેમ કરે છે, એવા નિત્ય નિરંતર ભગવાન સાથે જોડાયેલા ભક્તોને માટે અહીં ‘સતતયુક્તાનામ્’ પદ આવ્યું છે.

‘ભજતાં પ્રીતિપૂર્વકમ્’ — એ ભક્તો ન જ્ઞાન ઇચ્છે છે, ન વૈરાગ્ય. તેઓ તો પારમાર્થિક જ્ઞાન, વૈરાગ્ય વગેરે પણ નથી ઇચ્છતા, તો પછી સાંસારિક ભોગ તથા અષ્ટસિદ્ધિ અને નવનિધિ તો ઇચ્છી જ કેવી રીતે શકે ! એમની દૃષ્ટિ એ સાંસારિક વસ્તુઓની તરફ જતી જ નથી. એમના હૃદયમાં સિદ્ધિ વગેરેનો કોઈ આદર નથી હોતો, કોઈ મૂલ્ય નથી હોતું. તેઓ તો કેવળ ભગવાનને પોતાના માનીને પ્રેમપૂર્વક સ્વાભાવિક જ ભગવાનની ભક્તિ કર્યા કરે છે. એમનો કોઈ પણ વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરે સાથે કોઈ પ્રકારનો કોઈ સંબંધ નથી રહેતો. એમનાં ભજન કે ભક્તિ એ જ છે કે નિરંતર ભગવાન સાથે જોડાયેલા રહેવું. ભગવાનના પ્રેમમાં તેઓ એટલા લીન રહે છે કે સ્વપ્નામાં પણ તેમના હૃદયમાં ભગવાન સિવાય કોઈ ઇચ્છા જાગ્રત નથી થતી.

‘દદામિ બુદ્ધિયોગં તમ્’ — કોઈ વસ્તુ, વ્યક્તિ, ઘટના, પરિસ્થિતિ વગેરેના સંયોગ-વિયોગથી અંતઃકરણમાં કોઈ

ખળભળાટ ન થાય અર્થાત્ સંસારના પદાર્થો મળે કે ન મળે, નફો થાય કે નુકસાન થાય, આદર મળે કે અનાદર, સ્તુતિ કે નિંદા, સ્વાસ્થ્ય બરાબર રહે કે ન રહે વગેરે જાતજાતની અને એકબીજાથી વિરુદ્ધ વિભિન્ન પરિસ્થિતિઓ આવવા છતાં પણ તેમનામાં સ્થિતપ્રજ્ઞતા (સમત્વભાવ) રહી શકે — એવો બુદ્ધિયોગ હું એ ભક્તોને આપું છું.

‘દદામિ’નું તાત્પર્ય એ છે કે તેઓ બુદ્ધિયોગને પોતાનો નથી માનતા, પરંતુ ભગવાનનો આપેલો જ માને છે. એટલા માટે બુદ્ધિયોગને લીધે એમને પોતાનામાં કોઈ વિશેષતા નથી માલૂમ પડતી.

‘યેન’ — હું એમને એ બુદ્ધિયોગ આપું છું, જે બુદ્ધિયોગથી તેઓ મને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.

‘મામુપયાન્તિ તે’ — જ્યારે તેઓ ભગવાનમાં જ ચિત્ત અને પ્રાણવાળા થઈ ગયા છે અને ભગવાનમાં જ સંતુષ્ટ રહે છે તથા ભગવાનને જ પ્રેમ કરે છે, તો એમને માટે હવે ભગવાનને પ્રાપ્ત થવામાં શું બાકી રહ્યું કે જેથી ભગવાનને એમ કહેવું પડે કે તેઓ મને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે ? મને પ્રાપ્ત થઈ જવાનું તાત્પર્ય એ છે કે તે પ્રેમી ભક્તો પોતાનામાં જે ઊણપ માને છે, તે કદી એમનામાં નથી રહેતી અર્થાત્ એમને પૂર્ણતાનો અનુભવ થઈ જાય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : જ્યાંસુધી રાગ-દ્વેષ (વિષમતા) છે, ત્યાં સુધી સંસાર જ દેખાય છે, ભગવાન દેખાતા નથી. ભગવાન દંદાતીત છે. જ્યાં સુધી રાગ-દ્વેષરૂપી દંદ રહે છે, ત્યાં સુધી બે વસ્તુ દેખાય છે, એક વસ્તુ નથી દેખાતી. જ્યારે રાગ-દ્વેષ છૂટી જાય છે, ત્યારે એક ભગવાન સિવાય કશું જ દેખાતું નથી ! તાત્પર્ય એ છે કે રાગ-દ્વેષ છૂટ્યા પછી અર્થાત્ સમતા આવવાથી ‘સર્વ કાંઈ ભગવાન જ છે’ — આવો અનુભવ થઈ જાય છે. તેથી ભગવાન પોતાના ભક્તોને સમતા આપે છે. સમતા જ ‘બુદ્ધિયોગ’ અર્થાત્ ‘કર્મયોગ’ છે — ‘સમત્વં યોગ ઉચ્યતે’ (ગીતા — ૨/૪૮). ગીતામાં કર્મયોગને ‘બુદ્ધિયોગ’ કહ્યો છે; જેમ કે, ‘દૂરેણ હ્રવરં કર્મ બુદ્ધિયોગાદ્-નગ્જય’ (૨/૪૮), ‘બુદ્ધિયોગમુપાશ્રિત્ય મચ્ચિત્તઃ સતતં ભવ’ (૧૮/૫૭). બુદ્ધિયોગ પ્રાપ્ત થતાં ભક્ત બીજાનાં દુઃખથી દુઃખી થઈને તેને સુખ પહોંચાડવાની ચેષ્ટા કરે છે.

એક ચિંતન ‘કરીએ’ છીએ અને એક ચિંતન ‘થાય’ છે. જે ચિંતન, ભજન કરે છે, તે નકલી (કૃત્રિમ) હોય છે અને જે આપમેળે થાય છે, તે અસલી હોય છે. કરવામાં આવેલું ચિંતન, ભજન નિરંતર થતું નથી, પરંતુ થવાવાળું ચિંતન શ્વાસની જેમ નિરંતર થાય છે, તે ખંડિત થતું નથી. — ‘સતતયુક્તાનામ્.’ શરીર સાથે પ્રેમ (મમતા) હોવાથી ભગવાનનું ચિંતન કરવું પડે છે અને શરીરનું ચિંતન આપમેળે (સ્વતઃ) થાય છે. પરંતુ ભગવાન સાથે પ્રેમ (પોતાનાપણું) હોવાથી ભજન કરવું પડતું નથી. બલકે આપમેળે થાય છે અને ખંડિત પણ થતું નથી. તેથી અહીં પ્રેમપૂર્વક ભજન કરવાની વાત આવી છે — ‘ભજતાં પ્રીતિપૂર્વકમ્.’

— ■ —

તેષામેવાનુકમ્પાર્થમહમજ્ઞાનજં

તમઃ ।

નાશયામ્યાત્મભાવસ્થો

જ્ઞાનદીપેન

ભાસ્વતા ॥ ૧૧ ॥

તેષામ્	= તે ભક્તો ઉપર	અહમ્	= હું પોતે	ભાસ્વતા	= ઝળહળતા
અનુકમ્પાર્થમ્	= અનુગ્રહ કરવા માટે	અજ્ઞાનજમ્	= અજ્ઞાનજનિત	જ્ઞાનદીપેન	= જ્ઞાનરૂપી
એવ	= જ	તમઃ	= અંધકારને		દીપક દ્વારા
આત્મભાવસ્થઃ	= એમના અંતઃ-			નાશયામિ	= નષ્ટ કરી દઉં છું.

ટીકા — ‘તેષામેવાનુકમ્પાર્થમહમજાનજં તમઃ’ — એ ભક્તોનાં હૃદયમાં કંઈ પણ સાંસારિક ઇચ્છા નથી હોતી. એટલું જ નહિ, તેમના હૈયામાં મને છોડીને મુક્તિ સુધીની પણ ઇચ્છા નથી હોતી.^૧ અભિપ્રાય એ છે કે તેઓ ન તો સાંસારિક ચીજો ઇચ્છે છે અને ન પારમાર્થિક ચીજો (મુક્તિ, તત્ત્વબોધ વગેરે) પણ ઇચ્છે છે. તેઓ તો કેવળ પ્રેમથી મારું ભજન જ કરે છે. એમના આ નિષ્કામભાવ અને પ્રેમપૂર્વકની ભક્તિ જોઈને મારું હૃદય દ્રવિત થઈ જાય છે. હું ઇચ્છું છું કે મારા દ્વારા એમની કંઈ સેવા થઈ જાય અને તેઓ મારી પાસેથી કંઈક માગી લે. પરંતુ તેઓ મારી પાસેથી કંઈ માગતા નથી, ત્યારે મારું હૃદય દ્રવિત થવાને કારણે કેવળ એમના ઉપર કૃપા કરવાને માટે કૃપાપરવશ થઈને હું એમના અજ્ઞાનજનિત અંધકારને દૂર કરી દઉં છું. દ્રવિત હૃદય થવાનું કારણ એ છે કે મારા ભક્તોમાં કોઈ પ્રકારની કિંચિત્માત્ર પણ કમી ન રહે.

‘આત્મભાવસ્થઃ’ — મનુષ્યો પોતાનું જે અસ્તિત્વ માને છે કે ‘હું છું’ તો આ અસ્તિત્વ પ્રાયઃ પ્રકૃતિ (શરીર)ની સાથે સંબંધ જોડીને જ માને છે, શરીર સાથેના તાદાત્મ્યને કારણે શરીરના રૂપાંતરને પોતાનું રૂપાંતર માને છે, જેમ કે — હું બાળક છું, જવાન છું, બળવાન છું, નિર્બળ છું વગેરે. પરંતુ આ વિશેષણોને બાદ કરતાં પણ તત્ત્વની દૃષ્ટિએ એ મનુષ્યોનું પોતાનું જ અસ્તિત્વ છે, તે પ્રકૃતિથી રહિત છે. આ જ અસ્તિત્વમાં સદા રહેનારા પ્રભુને માટે અહીં ‘આત્મભાવસ્થઃ’ પદ આવ્યું છે.

‘ભાસ્વતા જ્ઞાનદીપેન નાશયામિ’ — પ્રકાશમાન જ્ઞાનદીપક દ્વારા તે પ્રાણીઓના અજ્ઞાનજન્ય અંધકારનો હું નાશ કરી દઉં છું. તાત્પર્ય એ છે કે જે અજ્ઞાનને કારણે ‘હું કોણ છું અને મારું સ્વરૂપ શું છે?’ એવું જે અજ્ઞાન રહે છે, તે અજ્ઞાનનો હું નાશ કરી દઉં છું અર્થાત્ તત્ત્વબોધ કરાવી દઉં છું. જે તત્ત્વબોધનો મહિમા શાસ્ત્રોમાં ખૂબ ગવાયો છે, તેને માટે તેમને શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન વગેરે સાધન નથી કરવાં પડતાં, કોઈ પરિશ્રમ નથી કરવો પડતો, પરંતુ હું પોતે જ તેમને તત્ત્વબોધ (આત્મજ્ઞાન) કરાવી દઉં છું.

વિશેષ વાત

ભક્તો જ્યારે અનન્યભાવે ભગવાનની ભક્તિ કરે છે, ત્યારે સાંસારિક સિદ્ધિ-અસિદ્ધિમાં સમભાવ અર્થાત્ ‘સમતા’ પણ ભગવાન જ આપે છે અને જેના સમાન પવિત્ર કોઈ નથી, એ ‘તત્ત્વબોધ’ (સ્વરૂપજ્ઞાન) પણ ભગવાન પોતે આપે છે. ભગવાનનું પોતે આપવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ભક્તોને તેના માટે ઇચ્છા અને પ્રયત્ન નથી કરવાં પડતાં; પરંતુ ભગવત્કૃપાથી તેમનામાં સમતા આપમેળે આવી જાય છે. તેમને તત્ત્વબોધ આપમેળે થઈ જાય છે. કારણ કે જ્યાં ભક્તિરૂપી મા હશે, ત્યાં વૈરાગ્ય અને જ્ઞાન-રૂપી પુત્રો હશે જ. એટલા માટે ભક્તિ આવતાં સમતા-સંસારથી વૈરાગ્ય અને પોતાના સ્વરૂપનો બોધ — આ બન્ને આપમેળે આવી જાય છે. આનું તાત્પર્ય એ છે કે જે સાધનજન્ય પૂર્ણતા હોય છે, તેની અપેક્ષાએ ભગવાન દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલી પૂર્ણતા બહુ જ વિલક્ષણ હોય છે. એમાં અપૂર્ણતાની ગંધ પણ નથી રહેતી.

જેવી રીતે ભગવાન અનન્યભાવથી ભજન કરવાવાળા ભક્તોના યોગક્ષેમનું વહન કરે છે (ગીતા — ૯/૨૨), એવી જ રીતે જેઓ કેવળ ભગવાનને જ પરાયણ છે, એવા પ્રેમી ભક્તોને (તેમના ન ઇચ્છવા છતાં પણ અને તેમને માટે કંઈ પણ બાકી ન રહેવા છતાં પણ) ભગવાન સમતા અને તત્ત્વબોધ આપે છે. આ બધું આપવા છતાં પણ ભગવાન એ ભક્તોના ઋણી જ બની રહે છે. શ્રીમદ્ભગવતમાં ભગવાને ગોપીઓને માટે કહ્યું છે કે ‘મારી સાથે સર્વથા નિર્દોષ પ્રેમ-સંબંધ જોડવાવાળી ગોપીઓનો મારા ઉપર જે ઉપકાર છે, ઋણ છે, તેને હું દેવતાઓ જેટલું લાંબું આયુષ્ય મેળવીને પણ નથી ચૂકવી શકતો. કારણ કે મોટા-મોટા ઋષિ-મુનિ, ત્યાગી વગેરે પણ ઘર સાથેની મમતારૂપી બેડીઓને સહેલાઈથી નથી તોડી શકતા, તેવી દુર્ગમ મમતારૂપી બેડીઓને ગોપીઓએ તોડી નાખી છે.’^૨

ભક્તો ભગવાનના ભજનમાં એટલા તલ્લીન રહે છે કે તેમને એ ખબર જ નથી રહેતી કે તેમનામાં સમતા

૧. (૧) સાલોક્યસાર્થિસામીપ્યસારુપ્યૈકત્વમપ્યુત । દીયમાનં નગૃહ્ણન્તિ વિના મત્સેવનં જનાઃ ॥ (શ્રીમદ્ભા. ૩/૨૮/૧૩).

‘મારા પ્રેમી ભક્તગણ મારી સેવાને છોડીને સાલોક્ય, સાર્થિ, સામીપ્ય, સારુપ્ય અને સાયુજ્ય (આ પાંચ પ્રકારની) મુક્તિને આપવા છતાં પણ નથી લેતા.’

(૨) અસ બિચારિ હરિ ભગત સયાને । મુક્તિ નિરાદર ભગતિ લુભાને ॥ (માનસ ૭/૧૧૮/૪).

૨. ન પારયેહં નિરવધસંયુજં સ્વસાધુકૃત્યં વિબુધાયુષાપિ વઃ । યા માભજન્ દુર્જરગેહશૃઙ્ખલાઃ સંવૃશ્ય તદ્ વઃ પ્રતિયાતુ સાધુના ॥ (શ્રીમદ્ભા. ૧૦/૩૨/૨૨)

આવી છે, અમને સ્વરૂપનો બોધ થયો છે. જો કદીક ખબર પડી પણ જાય તો તેઓ આશ્ચર્ય કરે છે કે આ સમતા અને બોધ ક્યાંથી આવ્યાં! તેઓ ‘પોતાનામાં કોઈ વિશેષતા ન દેખાય’ એને માટે ભગવાનને પ્રાર્થના કરે છે કે ‘હે

નાથ! આપ સમતા અને બોધ જ નહિ, દુનિયાના ઉદ્ધારનો અધિકાર પણ આપી દો, તોપણ અમને કંઈ માલૂમ ન થવું જોઈએ કે અમારામાં આ વિશેષતા છે. અમે કેવળ આપના ભજનચિંતનમાં જ લાગ્યા રહીએ.

પરિશિષ્ટ ભાવ : જોકે કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગ — બન્ને સાધન છે અને ભક્તિયોગ સાધ્ય છે, તેમ છતાં ભગવાન પોતાના ભક્તોને કર્મયોગ પણ આપે છે — ‘દદામિ બુદ્ધિયોગં તમ્’ અને જ્ઞાનયોગ પણ આપે છે — ‘જ્ઞાનદીપેન ભાસ્વતા’. અપરા અને પરા — બન્ને પ્રકૃતિઓ ભગવાનની જ છે. તેથી ભગવાન કૃપા કરીને પોતાના ભક્તને અપરાની પ્રધાનતાથી થવાવાળો કર્મયોગ અને પરાની પ્રધાનતાથી થવાવાળો જ્ઞાનયોગ — બન્ને આપે છે. તેથી ભક્તને કર્મયોગનું પ્રાપણીય તત્ત્વ ‘નિષ્કામભાવ’ અને જ્ઞાનયોગનું પ્રાપણીય તત્ત્વ ‘સ્વરૂપબોધ’ — બન્નેય સુગમતાથી પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. કર્મયોગ પ્રાપ્ત થવાથી ભક્ત દ્વારા સંસારનું હિત થાય છે અને જ્ઞાનયોગ પ્રાપ્ત થવાથી ભક્તનું દેહાભિમાન છૂટી જાય છે.

ભક્ત ભગવાનના ચિંતનમાં, પ્રેમમાં જ સંતુષ્ટ અને મગ્ન રહે છે. તેને ન તો પોતાનામાં કોઈ ઊણપ દેખાય છે અને ન કશું પ્રાપ્ત કરવાની આવશ્યતા જણાય છે. જેમ બાળક સર્વથા માને જ આશ્રિત રહે છે તો તેની દષ્ટિ પોતાની ઊણપ તરફ જતી નથી! મા જ તેનો ખ્યાલ રાખે છે, તેને સ્નાન કરાવે છે, મેલાં કપડાં બદલાવીને સ્વચ્છ કપડાં પહેરાવે છે. એ જ રીતે ભક્ત સદા ભગવાનને આશ્રિત થઈ જાય છે કે ‘હું જેવો પણ છું, ભગવાનનો છું અને ભગવાન મારા છે.’ તે પોતા તરફ જોતો જ નથી. તેથી ભગવાન જ તેનામાં રહેલા અજ્ઞાનને તત્ત્વજ્ઞાન દ્વારા નષ્ટ કરી દે છે. બાળકમાં તો વિશેષરૂપે અજ્ઞાન રહે છે, પરંતુ ભક્તમાં વિશેષરૂપે વિવેક રહે છે.

ભક્તનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે — ભગવાનને પોતાના માનવા. ભક્ત પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરે છે તો ભગવાન પણ પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરે છે અને તેના માગ્યા વિના જ, વગર ઈચ્છા કર્યે, પોતાના તરફથી કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગ — બન્નેનું સામર્થ્ય પ્રદાન કરી દે છે, જેથી તેનામાં કોઈ પ્રકારની કમી ન રહે.

કર્મયોગમાં શાંતરસ, જ્ઞાનયોગમાં અખંડરસ અને ભક્તિયોગમાં અનંતરસ છે. શાંતરસ અને અખંડરસમાં અનંતરસ નથી પરંતુ અનંતરસમાં શાંતરસ પણ છે અને અખંડરસ પણ છે.

કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગ લૌકિક સાધન છે તથા ભક્તિયોગ અલૌકિક સાધન છે. અલૌકિકની પ્રાપ્તિ થતાં, લૌકિકની પ્રાપ્તિ સ્વતઃ ભગવદ્કૃપાથી થઈ જાય છે, પરંતુ લૌકિકની પ્રાપ્તિ થતાં અલૌકિકની પ્રાપ્તિ થતી નથી. કારણ કે અલૌકિકમાં તો લૌકિક આવી જાય છે, પરંતુ લૌકિકમાં અલૌકિક આવતું નથી.

જ્ઞાની તો ભક્તિરહિત હોઈ શકે છે, પરંતુ ભક્ત જ્ઞાનરહિત હોઈ શકતો નથી.^૧ ગોપીઓએ શ્રુતિઓનું અધ્યયન કર્યું ન હતું, જ્ઞાની મહાપુરુષોનો સંગ પણ કર્યો ન હતો અને વ્રત, તપ વગેરે પણ કાંઈ કર્યું ન હતું^૨ તેમ છતાં તેમનામાં વિલક્ષણ જ્ઞાન હતું^૩! એનો અર્થ એ છે કે ભક્તને સ્વરૂપનો બોધ પણ થઈ જાય છે. ‘વાસુદેવઃ સર્વમ્’નો બોધ તો તેને છે જ!

‘આત્મભાવસ્થઃ’ — જીવમાં ભગવાન રહે છે, કેમકે, તે ભગવાનનો જ અંશ છે. વાસ્તવમાં ભગવાન જ જીવરૂપે પ્રગટ થયા છે; કેમકે ભગવાનની પરા-પ્રકૃતિ હોવાથી જીવ, ભગવાનથી અભિન્ન છે. ઉપનિષદમાં આવ્યું છે કે શરીરોની રચના કરીને સ્વયં ભગવાન જ તેમનામાં પ્રવિષ્ટ થઈ ગયા — ‘તત્સૃષ્ટવા તદેવાનુપ્રાવિશત્’ (તૈત્તિરીય — ૨/૬).

—■—

૧. મમ દરસન ફલ પરમ અનૂપા । જીવ પાવ નિજ સહજ સરૂપા ॥ (માનસ, અરણ્યક ૩૬/૫)

૨. તે નાધીતશ્રુતિગણા નોપાસિતમહત્તમાઃ । અવ્રતાતપ્તતપસઃ સત્સંગાન્મામુપાગતાઃ ॥ (શ્રીમદ્ભા. ૧૧/૧૨/૭)

‘તેમણે (ગોપીઓએ) ન તો વેદોનું અધ્યયન કર્યું હતું અને ન વિધિપૂર્વક મહાપુરુષોની ઉપાસના પણ કરી હતી. એ જ રીતે તેમણે કૃષ્ણચાન્દ્રાયણ વગેરે વ્રત કે કોઈ તપસ્યા પણ કરી ન હતી. બસ, માત્ર સત્સંગ (પ્રેમ)ના પ્રભાવથી જ તે, મને પ્રાપ્ત થઈ ગયાં.’

૩. ન ખલુ ગોપિકાનન્દનો ભવાનખિલદેહિનામન્તરાત્મદેક ।

વિખનસાર્થિતો વિશ્વગુપ્તયે સખ ઉદેયિવાન્ સાત્વતાં કુલે ॥ (શ્રીમદ્ભા. ૧૦/૩૧/૪)

‘(ગોપીઓ કહે છે —) ‘હે સખે! આપ ખરેખર જ માત્ર યશોદાના પુત્ર જ નથી, બલકે સંપૂર્ણ પ્રાણીઓનાં અંતરાત્માના સાક્ષી છો. બ્રહ્માજીની સ્તુતિ સાંભળીને વિશ્વની રક્ષા માટે જ આપ યદુકુળમાં પ્રગટ થયા છો.’

સંબંધ — ભક્તો ઉપર ભગવાનની અલૌકિક, વિલક્ષણ કૃપાની વાત સાંભળીને અર્જુનની દૃષ્ટિ ભગવાનની કૃપા તરફ જાય છે અને એ કૃપાથી પ્રભાવિત થઈને તેઓ આગળના ચાર શ્લોકોમાં ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે.

અર્જુન ઉવાચ

પરં બ્રહ્મ પરં ધામ પવિત્રં પરમં ભવાન્ ।
પુરુષં શાશ્વતં દિવ્યમાદિદેવમજં વિભુમ્ ॥ ૧૨ ॥
આહુસ્વામૃષયઃ સર્વે દેવર્ષિર્નારદસ્તથા ।
અસિતો દેવલો વ્યાસઃ સ્વયં ચૈવ બ્રવીષિ મે ॥ ૧૩ ॥

અર્જુન બોલ્યા—

પરમ્	= પરમ	પુરુષમ્	= પુરુષ,	અસિતઃ	= અસિત,
બ્રહ્મ	= બ્રહ્મ,	આદિદેવમ્	= દેવોના પણ આદિદેવ,	દેવલઃ	= દેવલ ઋષિ
પરમ્	= પરમ	અજમ્	= અજન્મા (અને)	તથા	= તથા
ધામ	= ધામ (અને)	વિભુમ્	= સર્વવ્યાપક છો -	વ્યાસઃ	= વ્યાસ
પરમમ્	= પરમ	ત્વામ્	= (એનું) આપને	આહુઃ	= પણ કહે છે;
પવિત્રમ્	= પવિત્ર	સર્વે	= બધા જ	ચ	= અને વળી
ભવાન્	= આપ જ છો.	ઋષયઃ	= ઋષિજનો	સ્વયમ્	= આપ પોતે
શાશ્વતમ્	= (આપ) શાશ્વત,	દેવર્ષિઃ	= દેવર્ષિ	એવ	= પણ
દિવ્યમ્	= દિવ્ય	નારદઃ	= નારદ,	મે	= મને (એમ જ)
				બ્રવીષિ	= કહો છો.

ટીકા — ‘પરં બ્રહ્મ પરં ધામ પવિત્રં પરમં ભવાન્’ — સામે બેઠેલા ભગવાનની સ્તુતિ કરી રહેલા અર્જુન કહે છે કે મારા પૂછવાથી જેને આપે પરમ બ્રહ્મ (ગીતા ૮/૩) કહ્યું છે, તે પરમ બ્રહ્મ આપ જ છો. જેમાં બધો સંસાર સ્થિત રહે છે, તે પરમ ધામ અર્થાત્ પરમ સ્થાન આપ જ છો (ગીતા — ૮/૧૮). જેને પવિત્રમાં પણ પવિત્ર કહ્યું છે — ‘પવિત્રાણાં પવિત્રં યઃ’, એ મહાન પવિત્ર પણ આપ જ છો.

‘પુરુષં શાશ્વતં દિવ્યમાદિદેવમજં... સ્વયં ચૈવ બ્રવીષિ મે’ — ગ્રંથોમાં ઋષિઓએ,^૧ દેવર્ષિ નારદે^૨, અસિત અને એમના પુત્ર દેવલ ઋષિએ^૩ તથા મહર્ષિ વ્યાસજીએ.^૪ આપને શાશ્વત, દિવ્ય પુરુષ, આદિદેવ, અજન્મા અને વિભુ કહ્યા છે.

આત્માના રૂપમાં ‘શાશ્વત’ (ગીતા — ૨/૨૦), સગુણ-નિરાકારના રૂપમાં ‘દિવ્ય પુરુષ’ (ગીતા — ૮/૧૦),

૧. માર્કંડેય ઋષિએ કહ્યું છે — ‘શ્રીકૃષ્ણ યજ્ઞોના યજ્ઞ, તપોનું તપ અને ભૂત-ભવિષ્ય-વર્તમાન રૂપ છે.’ (મહા. ભીષ્મ. ૬૮/૩). ભૃગુ ઋષિએ કહ્યું છે — ‘એ દેવતાઓના દેવતા અને પરમ પુરાતન વિષ્ણુ છે.’ (મહા. ભીષ્મ. ૬૮/૪). અંગિરા ઋષિએ કહ્યું છે — ‘એ સઘળાં પ્રાણીઓની રચના કરવાવાળા છે.’ (મહા. ભીષ્મ. ૬૮/૬). સનત્કુમાર વગેરેએ કહ્યું છે — ‘એમના મસ્તકથી આકાશ અને ભુજાઓથી પૃથ્વી વ્યાપ્ત છે. ત્રણે લોકો એમના ઉદરમાં સ્થિત છે. એ સનાતન પુરુષ છે. તપ દ્વારા અંતઃકરણ શુદ્ધ થવાથી જ સાધકો એમને જાણી શકે છે. આત્મસાક્ષાત્કારથી તૃપ્ત થયેલ ઋષિઓમાં પણ એ પરમોત્કૃષ્ટ છે. યુદ્ધમાં કદી પીઠ ન દેખાડવાવાળા ઉદાર રાજર્ષિઓની પણ એ જ પરમગતિ છે.’ (મહા. ભીષ્મ. ૬૮/૮થી ૧૦).
૨. દેવર્ષિ નારદજીએ કહ્યું છે — ‘ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ સઘળા લોકોને ઉત્પન્ન કરવાવાળા અને સઘળા ભાવોને જાણવાવાળા છે. એ સાધ્યો અને દેવતાઓના ઈશ્વરોના પણ ઈશ્વર છે.’ (મહા. ભીષ્મ. ૬૮/૨).
૩. અસિત અને દેવલ ઋષિએ કહ્યું છે — ‘ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જ પ્રજાની સૃષ્ટિમાં પ્રજાપતિ અને સઘળા લોકોના એકમાત્ર રચયિતા છે.’ (મહા. વન. ૧૨/૫૦).
૪. મહર્ષિ વ્યાસજીએ કહ્યું છે — ‘આપ વસુઓના વાસુદેવ, ઈન્દ્રને ઈન્દ્રત્વ આપવાવાળા અને દેવતાઓના પણ પરમ દેવતા છો. (મહા. ભીષ્મ. ૬૮/૫).

દેવતાઓ અને મહર્ષિઓ વગેરેના રૂપમાં 'આદિદેવ' (ગીતા - ૧૦/૨), મૂઢલોકો મને અજ નથી જાણતા (ગીતા - ૭/૨૫) તથા અસંમૂઢ લોકો મને અજ જાણે છે (ગીતા

૧૦/૩) - આ રૂપમાં 'અજ' અને હું અવ્યક્તરૂપથી સકળ સંસારમાં વ્યાપક છું (ગીતા - ૮/૪) આ રૂપમાં 'વિભુ' સ્વયં આપે મને કહ્યું છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : નિર્ગુણ નિરાકાર માટે 'પરં બ્રહ્મ', સગુણ-નિરાકાર માટે 'પરં ધામ' અને સગુણ-સાકાર માટે 'પવિત્રં પરમં ભવાન્' પદોનો પ્રયોગ કરીને માનો કે અર્જુન ભગવાનને એવું કહે છે કે સમગ્ર પરમાત્મા આપ જ છો. (ગીતા - ૭મા અધ્યાયનો ૨૯-૩૦મો શ્લોક અને ૮મા અધ્યાયનો પહેલાથી ચોથો શ્લોક).

જે સ્વયં પણ શુદ્ધ હોય અને અન્યને પણ શુદ્ધ કરે તે 'પરમ પવિત્ર' છે. ભગવાન પરમ પવિત્ર છે અને તેમનાં નામ, રૂપ વગેરે બધાં પણ પરમ પવિત્ર છે. ચોથા અધ્યાયના આડત્રીસમા શ્લોકમાં જ્ઞાનને આ લોકમાં સૌથી પવિત્ર કહ્યું છે - 'ન હિ જ્ઞાનેન સદૃશં પવિત્રમિહ વિદ્યતે'. પરંતુ તે જ્ઞાન પણ સમગ્ર ભગવાનની અંતર્ગત છે. તેથી ભગવાન જ્ઞાનથી પણ વધારે પવિત્ર છે.

—■—

સર્વમેતદતં મન્યે યન્માં વદસિ કેશવ ।

ન હિ તે ભગવન્વ્યક્તિં વિદુર્દેવા ન દાનવાઃ ॥ ૧૪ ॥

કેશવ	= હે કેશવ!	સર્વમ્	= સઘળું (હું)	વ્યક્તિમ્	= પ્રગટ થવાને
મામ્	= મને (આપ)	ઋતમ્	= સત્ય	ન, હિ	= નથી તો
યત્	= જે (કંઈ પણ)	મન્યે	= માનું છું.	દેવાઃ	= દેવતા
વદસિ	= કહી રહ્યા છો,	ભગવન્	= હે ભગવન્!	વિદુઃ	= જાણતા (અને)
એતત્	= એ	તે	= આપના	ન	= નથી
				દાનવાઃ	= દાનવો પણ.

ટીકા - 'સર્વમેતદતં મન્યે યન્માં વદસિ કેશવ' - 'ક' સંજ્ઞા બ્રહ્માની છે, 'અ' સંજ્ઞા વિષ્ણુની છે, 'ઈશ' સંજ્ઞા શંકરની છે, અને 'વ' સંજ્ઞા વપુ અર્થાત્ સ્વરૂપની છે. આ રીતે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શંકર જેમનાં સ્વરૂપો છે, તેમને 'કેશવ' કહે છે. અર્જુનનું અહીં 'કેશવ' સંબોધન આપવાનું તાત્પર્ય એ છે કે આપ જ સંસારની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને સંહાર કરવાવાળા છો.

સાતમાથી નવમા અધ્યાય સુધી મારા પ્રત્યે આપ 'યત્' - જે કંઈ કહેતા આવ્યા છો, તે બધું હું સત્ય માનું છું અને 'એતત્' - હાલ દસમા અધ્યાયમાં આપે જે વિભૂતિ તથા યોગનું વર્ણન કર્યું છે, એ બધું પણ હું સત્ય માનું છું. તાત્પર્ય એ છે કે આપ જ બધાના સર્જક અને સંચાલક છો. આપથી ભિન્ન કોઈ પણ એવું હોઈ શકતું નથી. આપ જ સર્વોપરી છો. આ રીતે બધાના મૂળમાં આપ જ છો - 'એમાં મને કોઈ સંદેહ નથી.

ભક્તિમાર્ગમાં વિશ્વાસનું પ્રાધાન્ય છે. ભગવાને પહેલા શ્લોકમાં અર્જુનને પરમ વચન સાંભળવા માટે આજ્ઞા આપી હતી, એ જ પરમ વચનને અર્જુન અહીં 'ઋતમ્' અર્થાત્ સત્ય કહીને તેના ઉપર વિશ્વાસ પ્રગટ કરે છે.

'ન હિ તે ભગવન્ વ્યક્તિં વિદુર્દેવા ન દાનવાઃ' - આપે (ગીતા - ૪/૫)માં કહ્યું છે કે મારા અને તારા ઘણાં જન્મો વીતી ચૂક્યા છે, એ બધાને હું જાણું છું. તું નથી જાણતો. એ જ રીતે આપે (અ. ૧૦/૨માં) કહ્યું છે કે મારા પ્રગટ થવાને દેવતા અને મહર્ષિ પણ નથી જાણતા. આમ આપના પ્રગટ થવાના વિષયમાં આપે જે કંઈ કહ્યું છે, તે બધું બરાબર જ છે. કારણ કે મનુષ્યોની અપેક્ષાએ દેવતાઓમાં જે દિવ્યતા છે, તે દિવ્યતા ભગવતત્ત્વને જાણવામાં કંઈ પણ કામ નથી આવતી. એ દિવ્યતા પ્રાકૃત-ઉત્પન્ન અને નષ્ટ થવાવાળી છે. એટલા માટે તેઓ આપના પ્રગટ થવાના તત્ત્વને તથા હેતુને સંપૂર્ણ રીતે નથી જાણી શકતા. જ્યારે દેવતા પણ નથી જાણી શકતા તો દાનવ તો જાણી જ કેવી રીતે શકે? છતાં પણ અહીં 'દાનવાઃ' પદ આપવાનું તાત્પર્ય એ છે કે દાનવોની પાસે બહુ જ વિલક્ષણ-વિલક્ષણ માયા છે, જેથી તેઓ વિચિત્ર પ્રભાવ દેખાડી શકે છે. પરંતુ એ માયાશક્તિ વડે તેઓ ભગવાનને નથી જાણી શકતા. ભગવાનની સામે દાનવોની માયા કુંઠિત થઈ જાય છે. કારણ કે પ્રકૃતિ અને પ્રકૃતિની જેટલી શક્તિઓ છે, તે બધાથી ભગવાન અતીત છે. ભગવાન અનંત છે, અસીમ છે અને

દાનવોની માયાશક્તિ ગમે તેટલી વિલક્ષણ હોવા છતાં પણ પ્રાકૃત, સીમિત અને ઉત્પત્તિ-વિનાશશીલ છે. સીમિત અને નાશવાન વસ્તુ દ્વારા અસીમ અને અવિનાશી તત્ત્વને કેવી રીતે જાણી શકાય છે?

તાત્પર્ય એ થયું કે મનુષ્ય, દેવતા, દાનવ વગેરે કોઈ પણ પોતાની શક્તિથી, સામર્થ્યથી, યોગ્યતાથી કે બુદ્ધિથી ભગવાનને નથી જાણી શકતા. કારણ કે મનુષ્ય

વગેરેમાં જેટલી જાણવાની યોગ્યતા, સામર્થ્ય અને વિશેષતા છે, તે બધી પ્રાકૃત છે અને ભગવાન પ્રકૃતિથી અતીત છે. ત્યાગ, વૈરાગ્ય, તપ, સ્વાધ્યાય વગેરે અંતઃકરણને નિર્મળ કરવાવાળા છે, પરંતુ એમના બળથી પણ ભગવાનને નથી જાણી શકાતા. ભગવાનને તો અનન્યભાવે એમને શરણે થઈને એમની કૃપાથી જ જાણી શકીએ છીએ. (ગીતા - ૧૦/૧૧-૧૧/૫૪).

પરિશિષ્ટ ભાવ : ભગવાનને પોતાની શક્તિથી કોઈ જાણી શકતું નથી, બલકે ભગવાનની કૃપાથી જ જાણી શકે છે -

સોઈ જાનઈ જેહિ દેહુ જનાઈ । જાનત તુમહિ તુમહઈ હોઈ જાઈ ॥

તુમહરિહિ કૃપાં તુમહિ રઘુનંદન । જાનહિ ભગત ભગત ઉર ચંદન ॥

(માનસ, ૨/૧૨૭/૨)

ભગવાનને ત્યાં બુદ્ધિનો ચમત્કાર, સિદ્ધિઓ ચાલી શકતી નથી. મોટા-મોટા ભૌતિક આવિષ્કારોથી કોઈ ભગવાનને જાણી શક્યું નથી.

—■—

સ્વયમેવાત્મનાત્માનં વેત્થ ત્વં પુરુષોત્તમ ।
ભૂતભાવન ભૂતેશ દેવદેવ જગત્પતે ॥ ૧૫ ॥

ભૂતભાવન	= હે ભૂતભાવન!	જગત્પતે	= હે જગતના સ્વામી!	એવ	= જ
ભૂતેશ	= હે સઘળાં ભૂતોના ઈશ્વર!	પુરુષોત્તમ	= હે પુરુષોત્તમ!	આત્મના	= પોતાના વડે
		ત્વમ્	= આપ	આત્માનમ્	= પોતાને
દેવદેવ	= હે દેવોના દેવ!	સ્વયમ્	= પોતે	વેત્થ	= જાણો છો.

ટીકા - ‘ભૂતભાવન ભૂતેશ દેવદેવ જગત્પતે પુરુષોત્તમ’ - સઘળાં પ્રાણીઓને સંકલ્પમાત્રથી ઉત્પન્ન કરવાવાળા હોવાથી આપ ‘ભૂતભાવન’ છો; સઘળાં પ્રાણીઓના અને દેવતાઓના માલિક હોવાથી આપ ‘ભૂતેશ’ અને ‘દેવદેવ’ છો; જડ-ચેતન અને સ્થાવર-જંગમમાત્ર જગતનું પાલન-પોષણ કરવાવાળા હોવાથી આપ ‘જગત્પતિ’ છો; અને સઘળા પુરુષોમાં ઉત્તમ હોવાથી આપ લોકમાં અને વેદમાં ‘પુરુષોત્તમ’ એ નામથી કહેવાઓ છો (ગીતા - ૧૫/૧૮).^૧

આ શ્લોકમાં પાંચ સંબોધનો આવ્યાં છે. આટલાં સંબોધનો પૂરી ગીતામાં બીજા કોઈ પણ શ્લોકમાં નથી આવ્યાં. કારણ એ છે કે ભગવાનની વિભૂતિઓની અને

ભક્તો ઉપર કૃપા કરવાની વાત સાંભળીને અર્જુનના હૈયામાં ભગવાન પ્રત્યે વિશેષ ભાવો પેદા થાય છે અને એ ભાવોમાં વિભોર થઈને તેઓ ભગવાનને માટે એક સાથે પાંચ સંબોધનોનો પ્રયોગ કરે છે.^૨

‘સ્વયમેવાત્મનાત્માનં વેત્થ ત્વમ્’ - ભગવાન પોતે જ પોતા વડે જાણે છે. પોતાને જાણવામાં એમને કોઈ પ્રાકૃત સાધનની આવશ્યકતા નથી રહેતી. પોતાને જાણવામાં એમની પોતાની કોઈ વૃત્તિ પેદા નથી થતી, કોઈ જિજ્ઞાસા પણ નથી થતી, કોઈ કરણ (અંતઃકરણ અને બહિઃકરણ)ની આવશ્યકતા પણ નથી રહેતી. એમનામાં શરીર-શરીરીનો ભાવ પણ નથી. એ તો આપમેળે-સ્વાભાવિક પોતે જ પોતાના વડે પોતાને જાણે છે. એમનું આ જ્ઞાન કરણ-

૧. કાવ્યમાં પણ ભગવાનને ‘પુરુષોત્તમ’ એવા નામે કહેવાયા છે -

‘હરિર્યથૈકઃ પુરુષોત્તમઃ સ્મૃતઃ’ (રઘુવંશ ૩/૪૮).

૨. અહીં ભૂતભાવન, ભૂતેશ, દેવદેવ, જગત્પતે અને પુરુષોત્તમ - આ પાંચ સંબોધનોને ક્રમશઃ સૂર્ય, શિવ, ગણેશ, શક્તિ અને વિષ્ણુ - આ ઈશ્વરકોટિના પાંચ દેવતાઓનાં વાચક માની શકીએ છીએ. આ સંબોધનોનો પ્રયોગ કરીને અર્જુન ભગવાનને જાણે એમ કહે છે કે આ પાંચેય દેવતાઓ મૂળરૂપે આપ જ છો.

નિરપેક્ષ છે, કરણ-સાપેક્ષ નથી.

આ શ્લોકનો ભાવ એ છે કે જેવી રીતે ભગવાન પોતાને પોતાના વડે જ જાણે છે, એવી જ રીતે ભગવાનના અંશ જીવે પણ પોતાની જાત વડે જ પોતાની જાતને અર્થાત્ પોતાના સ્વરૂપને જાણવું જોઈએ. પોતાની જાતને

પોતાના સ્વરૂપનું જે જ્ઞાન થાય છે, તે સર્વથા કરણ-નિરપેક્ષ હોય છે. એટલા માટે ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ વગેરેથી પોતાના સ્વરૂપને નથી જાણી શકતાં. ભગવાનનો અંશ હોવાથી ભગવાનની જેમ જીવનું પોતાનું જ્ઞાન પણ કરણ-નિરપેક્ષ છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : આપ સ્વયં પોતાને-પોતાથી, પોતે-પોતાને જાણો છો — આનો અર્થ એ છે કે જાણવાવાળા પણ આપ જ છો, જાણવામાં આવનારા પણ આપ જ છો અને જાણવું પણ આપ જ છો અર્થાત્ સર્વ કંઈ આપ જ છો. જ્યારે આપના સિવાય બીજું કોઈ છે જ નહીં તો પછી કોણ કોને જાણે?

તત્ત્વને જાણવાની ચેષ્ટા કરીશું તો તત્ત્વથી દૂર થઈ જઈશું; કારણ કે તત્ત્વને જ્ઞેય (જાણવાનો વિષય) બનાવીશું, ત્યારે જ તેને જાણવા પ્રયત્ન કરીશું! તત્ત્વ તો સર્વનું જ્ઞાતા છે, જ્ઞેય નથી. સર્વના જ્ઞાતાનો કોઈ બીજો જ્ઞાતા હોઈ શકે જ નહીં.^૧ જેમ કે, આંખથી બધું જોઈએ છીએ, પરંતુ આંખથી આંખને જોઈ શકતા નથી; કારણ કે આંખની જોવાની શક્તિ ઈન્દ્રિયનો વિષય નથી અર્થાત્ ઈન્દ્રિયો પોતે અતીન્દ્રિય છે.^૨ તેથી તે પરમાત્મતત્ત્વ પોતે જ પોતાનો જ્ઞાતા છે.

—■—

સંબંધ — વિભૂતિઓનું જ્ઞાન ભગવાનમાં દૃઢ ભક્તિ કરાવવાવાળું છે (ગીતા — ૧૦/૭). આથી હવે આગળના ત્રણ શ્લોકોમાં અર્જુન ભગવાનને વિભૂતિઓને વિસ્તારથી કહેવાને માટે પ્રાર્થના કરે છે.

વક્તુમર્હસ્યશેષેણ દિવ્યા હ્યાત્મવિભૂતયઃ ।
યાભિર્વિભૂતિર્મિલોકાનિમાંસ્ત્વં વ્યાપ્ય તિષ્ઠસિ ॥ ૧૬ ॥

હિ	= તેથી	લોકાન્	= સકળ લોકોને	વિભૂતયઃ	વિભૂતિઓને
યાભિઃ	= જે	વ્યાપ્ય	= વ્યાપીને	અશેષેણ	= સંપૂર્ણપણે
વિભૂતિભિઃ	= વિભૂતિઓ દ્વારા	તિષ્ઠસિ	= રહેલા છો. (તે બધી)	વક્તુમ્	= કહેવા
ત્વમ્	= આપ			અર્હસિ	= (આપ જ)
ઈમાન્	= આ	દિવ્યાઃ, આત્મ-	= પોતાની દિવ્ય		સમર્થ છો,

ટીકા — ભગવાને પહેલાં (સાતમા શ્લોકમાં) એ વાત કહી હતી કે જે મનુષ્ય મારી વિભૂતિઓને અને યોગને તત્ત્વથી જાણે છે, તેનો મારામાં અટળ ભક્તિયોગ થઈ જાય છે. એ સાંભળીને અર્જુનના મનમાં થયું કે ભગવાનમાં દૃઢ ભક્તિ થવાનો આ બહુ જ સુગમ અને શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે; કેમકે ભગવાનની વિભૂતિઓને અને યોગને તત્ત્વથી જાણવાથી મનુષ્યનું મન ભગવાન તરફ સ્વાભાવિક જ ખેંચાઈ જાય છે અને ભગવાનમાં તેની સ્વાભાવિક જ ભક્તિ જાગ્રત થઈ જાય છે. અર્જુન પોતાનું કલ્યાણ ઈચ્છે છે અને કલ્યાણને

માટે તેમને ભક્તિ એ જ સર્વશ્રેષ્ઠ ઉપાય દેખાય છે. એટલા માટે અર્જુન કહે છે કે જે વિભૂતિઓ વડે આપ સઘળા લોકને વ્યાપ્ત કરીને સ્થિત છો — ‘યાભિર્વિભૂતિર્મિલોકાનિમાંસ્ત્વં વ્યાપ્ય તિષ્ઠસિ’, એ અલૌકિક, વિલક્ષણ વિભૂતિઓનું વિસ્તારપૂર્વક સંપૂર્ણતાથી વર્ણન કરો. કારણ કે તેમને કહેવામાં આપ જ સમર્થ છો; આપના સિવાય એ વિભૂતિઓને બીજો કોઈ કહી શકતો નથી.

‘વક્તુમર્હસ્યશેષેણ’ — આપે પહેલાં (સાતમા, નવમા અને અહીં દસમા અધ્યાયના આરંભમાં) પોતાની વિભૂતિઓ

૧. ‘નાન્યોડતોડસ્તિ દ્રષ્ટા’ (બૃહદારણ્યક ૩/૭/૨૩)

‘આનાથી ભિન્ન કોઈ દ્રષ્ટા નથી.’

‘વિજ્ઞાતામરે કેન વિજાનીયાત્’ (બૃહદારણ્યક. ૨/૪/૧૪)

‘સર્વના વિજ્ઞાતાને કોના વડે જાણી શકાય?’

૨. ઈન્દ્રિયોને જોવાવાળી ઈન્દ્રિયો નથી, મન છે. મનને જોવાવાળું મન નથી, બુદ્ધિ છે. બુદ્ધિને જોવાવાળી બુદ્ધિ નથી, અહમ્ છે. અહમ્ને જોવાવાળો અહમ્ નથી, સ્વયં છે. સ્વયંને જોવાવાળો સ્વયં જ છે.

બતાવી અને તેમને જાણવાનું ફળ દઢ ભક્તિયોગ હોવાનું બતાવ્યું. આથી હું પણ આપની બધી વિભૂતિઓને જાણી લઉં અને મારો પણ આપમાં દઢ ભક્તિયોગ થઈ જાય, એટલા માટે આપ પોતાની વિભૂતિઓને પૂરેપૂરી કહી દો, બાકી કંઈ ના રાખશો.

‘દિવ્યા હ્યાત્મવિભૂતયઃ’ – વિભૂતિઓને દિવ્ય કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે સંસારમાં જે કંઈ વિશેષતા દેખાય છે, તે મૂળમાં દિવ્ય પરમાત્માની જ છે, સંસારની નહિ. આથી સંસારની વિશેષતા જોવી એ ભોગ છે અને પરમાત્માની વિશેષતા જોવી એ વિભૂતિ છે – યોગ છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : અર્જુન ભગવાનને કહે છે કે આપની સંપૂર્ણ વિભૂતિઓનું વર્ણન આપ જ કરી શકો છો, કારણ કે આપ સ્વયં જ પોતે-પોતાને જાણો છો (ગીતા – આ જ અધ્યાયનો પંદરમો શ્લોક). બીજો આપને જાણી શકે – એ સંભવ જ નથી (આ જ અધ્યાયનો બીજો અને ચૌદમો શ્લોક). તેથી આપ જાતે જ પોતાની પૂરેપૂરી (તમામ) વિભૂતિઓ મને કહો, જેથી મને અવિચળ ભક્તિયોગ પ્રાપ્ત થઈ જાય.

—■—

કથં વિદ્યામહં યોગિંસ્ત્વાં સદા પરિચિન્તયન્ ।
કેષુ કેષુ ચ ભાવેષુ ચિન્ત્યોડસિ ભગવન્મયા ॥ ૧૭ ॥

યોગિન્	= હે યોગેશ્વર!	કથમ્	= કઈ રીતે	મયા	= મારા વડે
સદા	= નિરંતર	વિદ્યામ્	= જાણી શકું?	ચિન્ત્યઃ-	= ચિંતન કરવાયોગ્ય
પરિચિન્તયન્	= સાંગોપાંગ ચિંતન કરતો રહીને	ચ	= અને	અસિ	= છો? અર્થાત્ ક્યા-ક્યા ભાવોમાં આપનું ચિંતન કરું?
અહમ્	= હું	ભગવન્	= હે ભગવન્!		
ત્વામ્	= આપને	કેષુ, કેષુ	= ક્યા ક્યા		
		ભાવેષુ	= ભાવોમાં (આપ)		

ટીકા – ‘કથં વિદ્યામહં યોગિંસ્ત્વાં સદા પરિચિન્તયન્’ – સાતમા શ્લોકમાં ભગવાને કહ્યું કે જે મારી વિભૂતિ અને યોગને તત્ત્વથી જાણે છે, તે અવિચળ ભક્તિયોગથી યુક્ત થઈ જાય છે. એટલા માટે અર્જુન ભગવાનને પૂછે છે કે નિરંતર ચિંતન કરતો રહીને હું આપને કેવી રીતે જાણું?

‘કેષુ કેષુ ચ ભાવેષુ ચિન્ત્યોડસિ ભગવન્મયા’ – આઠમા અધ્યાયના ચૌદમા શ્લોકમાં ભગવાને કહ્યું કે જે અનન્યચિત્ત થઈને નિત્ય-નિરંતર મારું સ્મરણ કરે છે, તે યોગીને હું સુલભતાથી પ્રાપ્ત થઈ જાઉં છું. પછી નવમા અધ્યાયના બાવીસમા શ્લોકમાં કહ્યું કે જે અનન્ય ભક્તો નિરંતર મારું ચિંતન કરતા રહે છે, તેમનો યોગક્ષેમ હું વહન કરું છું. આ રીતે ચિંતનનો મહિમા સાંભળીને અર્જુન કહે છે કે જે ચિંતનથી હું આપને તત્ત્વથી જાણી જાઉં, તે ચિંતન હું ક્યાં-ક્યાં કરું? કઈ વસ્તુ, વ્યક્તિ, સ્થળ, કાળ, ઘટના, પરિસ્થિતિ

વગેરેમાં હું આપનું ચિંતન કરું? [અહીં ચિંતન કરવું એ સાધના છે અને ભગવાનને તત્ત્વથી જાણવા એ સાધ્ય છે.]

અહીં અર્જુને તો પૂછ્યું છે કે હું ક્યાં ક્યાં, કઈ કઈ વસ્તુ, વ્યક્તિ, સ્થળ વગેરેમાં આપનું ચિંતન કરું, પરંતુ ભગવાને આગળ ઉત્તર એ આપ્યો છે કે જ્યાં-જ્યાં પણ તું ચિંતન કરે, ત્યાં-ત્યાં જ તું મને સમજ. તાત્પર્ય એ છે કે હું તો સર્વ વસ્તુ, વ્યક્તિ, સ્થળ, કાળ વગેરેમાં પરિપૂર્ણ છું. એટલા માટે કોઈ વિશેષતા, મહત્તા, સુંદરતા વગેરેને લીધે જ્યાં-જ્યાં તારું મન જાય, ત્યાં-ત્યાં મારું જ ચિંતન કર અર્થાત્ ત્યાં એ વિશેષતા વગેરેને મારી જ વિશેષતા સમજ. કારણ કે સંસારની વિશેષતાને માનવાથી સંસારનું ચિંતન થશે, પરંતુ સંસારના તમામ પદાર્થોમાં મારી વિશેષતા માનવાથી મારું જ ચિંતન થશે. આ રીતે સંસારનું ચિંતન, મારા ચિંતનમાં પરિવર્તિત થઈ જશે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : અર્જુનના પ્રશ્નનું તાત્પર્ય એ છે કે, હે ભગવન્! આપ ક્યાં-ક્યાં રૂપોમાં પ્રગટ થયા છો. જે રૂપોનું હું ચિંતન કરી શકું? અર્જુને આ પ્રશ્ન સુગમતાપૂર્વક ભગવદ્પ્રાપ્તિના ઉદ્દેશથી કર્યો છે. અર્જુન તમામ સાધકોના પ્રતિનિધિ છે; તેથી તેમનો આ પ્રશ્ન સાધકો માટે છે.

અર્જુન ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને તો જાણતા હતા, પરંતુ તેમના સમગ્ર રૂપને જાણતા ન હતા. તેમનામાં ભગવાનના સમગ્રરૂપને જાણવાની જિજ્ઞાસા હતી. તેથી તેઓ પૂછે છે કે હું આપના સમગ્રરૂપને કઈ રીતે જાણું? ક્યાં રૂપોમાં હું આપનું

ચિંતન કરું? આથી સિદ્ધ થાય છે કે ભગવાનની વિભૂતિઓ ગૌણ નથી, પરંતુ ભગવત્પ્રાપ્તિનું માધ્યમ હોવાથી મુખ્ય છે. વિભૂતિરૂપથી સાક્ષાત્ ભગવાન જ છે. જ્યાં સુધી મનુષ્ય ભગવાનને જાણતો નથી, ત્યાં સુધી તેમાં ગૌણ અને મુખ્યની ભાવના રહે છે. ભગવાનને જાણ્યા પછી ગૌણ અને મુખ્યની ભાવના રહેતી નથી; કારણ કે ભગવાનના સિવાય કશું છે જ નહીં, પછી એમાં શું ગૌણ અને શું મુખ્ય? તાત્પર્ય એ છે કે ગૌણ અથવા મુખ્ય સાધકની દૃષ્ટિમાં છે, ભગવાન અને સિદ્ધની દૃષ્ટિમાં નથી.

—■—

વિસ્તરેણાત્મનો યોગં વિભૂતિં ચ જનાર્દન ।
ભૂયઃ કથય તૃપ્તિર્હિ શૃણ્વતો નાસ્તિ મેડમૃતમ્ ॥ ૧૮ ॥

જનાર્દન	= હે જનાર્દન!	વિસ્તરેણ	= વિસ્તારથી	જેવાં વચનોને	
આત્મનઃ	= (આપ) પોતાની	ભૂયઃ	= ફરીથી	શૃણ્વતઃ	= સાંભળતાં-સાંભળતાં
યોગમ્	= યોગશક્તિને	કથય	= કહો;	મે	= મને
ચ	= અને	હિ	= કેમકે	તૃપ્તિઃ	= તૃપ્તિ
વિભૂતિમ્	= વિભૂતિઓને	અમૃતમ્	= (આપના) અમૃત	ન, અસ્તિ	= થતી નથી.

ટીકા — ‘વિસ્તરેણાત્મનો યોગં વિભૂતિં ચ જનાર્દન’ — ભગવાને સાતમા અને નવમા અધ્યાયમાં જ્ઞાનવિજ્ઞાનનો વિષય વિસ્તારથી કહી દીધો. એટલું કહેવા છતાં પણ તેમની તૃપ્તિ ન થઈ, એટલે દસમા અધ્યાયમાં ભગવાને પોતાના તરફથી જ કહેવાનું શરૂ કરી દીધું. ભગવાને દસમો અધ્યાય આરંભ કરતાં કહ્યું કે ‘તું ફરીથી મારાં પરમ વચનો સાંભળ!’ એવું સાંભળીને ભગવાનની કૃપા અને મહત્ત્વ તરફ અર્જુનની દૃષ્ટિ વિશેષતાથી જાય છે અને તેઓ ભગવાનને ફરી સંભળાવવા માટે પ્રાર્થના કરે છે. અર્જુન કહે છે કે ‘આપ આપના યોગ અને વિભૂતિઓને વિસ્તારપૂર્વક ફરીથી કહો; કેમકે આપનાં અમૃતમય વચનો સાંભળતાં મને તૃપ્તિ થતી નથી. તેમનું મન કહે છે કે ‘હજી વધારેને વધારે સાંભળું.’

ભગવાનની વિભૂતિઓને સાંભળવાથી ભગવાનમાં પ્રત્યક્ષ આકર્ષણ વધતું જોઈને અર્જુનને થયું કે આ વિભૂતિઓનું જ્ઞાન થવાથી ભગવાન પ્રત્યે મારું વિશેષ આકર્ષણ થઈ જશે અને ભગવાનમાં સહજ જ મારી દૃઢ ભક્તિ થઈ જશે. એટલા માટે અર્જુન વિસ્તારપૂર્વક ફરીથી કહેવાને માટે પ્રાર્થના કરે છે.

‘ભૂયઃ કથય તૃપ્તિર્હિ શૃણ્વતો નાસ્તિ મેડમૃતમ્’ — અર્જુન શ્રેયનું સાધન ઈચ્છે છે (ગીતા — ૨/૭; ૩/૨; ૫/૧), અને ભગવાને વિભૂતિ તેમ જ યોગને તત્ત્વથી જાણવાનું ફળ પોતાનામાં દૃઢ ભક્તિ થવી એ બતાવ્યું (ગીતા —

૧૦/૭). એટલા માટે અર્જુનને વિભૂતિઓને જાણવાવાળી વાત બહુ જ સરળ લાગી કે મારે કોઈ નવું કામ નથી કરવાનું કે નવું ચિંતન નથી કરવાનું, પરંતુ જ્યાં કંઈ વિશેષતા વગેરેને લીધે મનનું સ્વાભાવિક ખેંચાણ થાય છે, ત્યાં એ વિશેષતાને ભગવાનની જ વિશેષતા માનવાની છે. એથી મનની વૃત્તિઓનો પ્રવાહ સંસાર તરફ ન જતાં ભગવાન તરફ થઈ જશે, જેથી મારી ભગવાનમાં દૃઢ ભક્તિ થઈ જશે અને મારું સહજતાથી કલ્યાણ થઈ જશે. કેટલી સીધી, સરળ અને સુગમ વાત છે! એટલા માટે ભગવાનની વિભૂતિઓને ફરીથી કહેવાને માટે પ્રાર્થના કરે છે.

જેમ કે કોઈ ભોજન કરવા બેસે અને ભોજનમાં કોઈ વસ્તુ પ્રિય (સ્વાદિષ્ટ) માલૂમ પડે તો તેમાં તેની રુચિ વધે છે અને તે વારંવાર એ પ્રિય વસ્તુને માગે છે. પરંતુ એ રુચિમાં બે વિઘ્નો આવે છે — એક તો એ વસ્તુ જો ઓછા પ્રમાણમાં હોય તો પૂરી તૃપ્તિ થાય તેટલી નથી મળતી; અને બીજું તે વસ્તુ અધિક માત્રામાં હોવા છતાં પણ પેટ ભરાઈ જાય તો વધારે ખાઈ શકાતી નથી! પરંતુ ભગવાનની વિભૂતિઓનો અને વિભૂતિઓ સાંભળવાની અર્જુનની રુચિનો અંત જ નથી. કાન દ્વારા અમૃતમય વચનોને સાંભળતાં ન તો એ વચનોનો અંત આવે છે, અને ન તેમને સાંભળતાં તૃપ્તિ પણ થાય છે. આથી અર્જુન ભગવાનને પ્રાર્થના કરતાં કહે છે કે આપ આવાં અમૃતમય વચનો સંભળાવતા જ જાઓ.

પરિશિષ્ટ ભાવ : જેમ ભૂખ્યાને ભોજન અને તરસ્યાને પાણી પ્રિય લાગે છે, એ જ રીતે જિજ્ઞાસુ અર્જુનને ભગવાનનાં વચન બહુ વિલક્ષણ લાગે છે. તેમને ભગવાનનાં વચન જેમ-જેમ વિલક્ષણ લાગે છે તેમ-તેમ તેમનો ભગવાનના પ્રતિ વિશેષ ભાવ પ્રગટ થતો જાય છે.^૧

—■—

સંબંધ — અર્જુનની પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર કરીને ભગવાન હવે આગળના શ્લોકથી પોતાની વિભૂતિઓ અને યોગને કહેવાનો આરંભ કરે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ

હન્ત તે કથયિષ્યામિ દિવ્યા હ્યાત્મવિભૂતયઃ ।
પ્રાધાન્યતઃ કુરુશ્રેષ્ઠ નાસ્ત્યન્તો વિસ્તરસ્ય મે ॥ ૧૯ ॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા—

હન્ત	= હા, બરાબર છે	પ્રાધાન્યતઃ	= મુખ્ય-મુખ્ય રૂપે	મે	= મારી વિભૂતિઓના
દિવ્યાઃ-	મારી દિવ્ય	કથયિષ્યામિ	= (સંક્ષેપમાં) કહીશ;	વિસ્તરસ્ય	= વિસ્તારનો
આત્મવિભૂતયઃ	= વિભૂતિઓને	હિ	= કેમકે	અન્તઃ	= અન્ત
તે	= તારા માટે	કુરુશ્રેષ્ઠ	= હે કુરુશ્રેષ્ઠ!	ન, અસ્તિ	= નથી.

ટીકા — ‘હન્ત તે કથયિષ્યામિ દિવ્યા હ્યાત્મવિભૂતયઃ’ — યોગ અને વિભૂતિ કહેવાને માટે અર્જુનની જે પ્રાર્થના છે, તેનો ‘હન્ત’ અવ્યયથી સ્વીકાર કરતાં ભગવાન કહે છે કે હું પોતાની દિવ્ય, અલૌકિક અને વિલક્ષણ વિભૂતિઓને તારે માટે કહીશ (યોગની વાત ભગવાને આગળ એકતાળીસમા શ્લોકમાં કહે છે).

‘દિવ્યાઃ’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જે કોઈ વસ્તુ, વ્યક્તિ, ઘટના વગેરેમાં જે કંઈ પણ વિશેષતા દેખાય છે, તે વસ્તુતઃ ભગવાનની જ છે, એટલા માટે તેને ભગવાનની જ જાણવી એ દિવ્યતા છે અને વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરેની જાણવી એ લૌકિકતા છે.

‘પ્રાધાન્યતઃ કુરુશ્રેષ્ઠ નાસ્ત્યન્તો વિસ્તરસ્ય મે’ — જ્યારે અર્જુને કહ્યું કે ભગવન્! આપ પોતાની વિભૂતિઓને વિસ્તારથી, પૂરેપૂરી કહી દો, ત્યારે ભગવાન કહે છે કે હું મારી વિભૂતિઓને સંક્ષેપમાં કહીશ, કેમકે તેનો અંત નથી. પરંતુ આગળ અગિયારમા અધ્યાયમાં જ્યારે અર્જુન ભારે સંકોચથી કહે છે કે હું આપનું વિશ્વરૂપ જોવા ઇચ્છું છું; જો મારા દ્વારા તે રૂપ જોઈ શકવું શક્ય હોય તો

દેખાડી દો, ત્યારે ભગવાન કહે છે કે — ‘પશ્ય મે પાર્થ રૂપાણિ’ (અ. ૧૧/૫) અર્થાત્ તું મારાં રૂપોને જોઈ લે. રૂપોમાં કેટલાં રૂપ છે? શું બે-ચાર? નહિ-નહિ, સેંકડો-હજારો રૂપોને જો પરંતુ અહીં અર્જુનની વિસ્તારથી વિભૂતિઓ કહેવાની પ્રાર્થના સાંભળીને ભગવાન સંક્ષેપમાં વિભૂતિઓ કહે છે અને ત્યાં અર્જુનની એક રૂપ દેખાડવાની પ્રાર્થના સાંભળીને ભગવાન સેંકડો-હજારો રૂપો જોવાને માટે કહે છે!

એ એક મોટા આશ્ચર્યની વાત છે કે સાંભળવામાં તો મનુષ્ય બહુ જ સાંભળી શકે છે, પરંતુ એટલું નેત્રો વડે જોઈ નથી શકતો; કેમકે જોવાની શક્તિ કાનોની અપેક્ષાએ સીમિત હોય છે.^૨ છતાં પણ જ્યારે અર્જુને સઘળી વિભૂતિઓને સાંભળવાનું પોતાનું સામર્થ્ય બતાવ્યું તો ભગવાને સંક્ષેપથી સાંભળવાને માટે કહ્યું; અને જ્યારે અર્જુને એક રૂપને જોવામાં નમ્રતાપૂર્વક પોતાની અસમર્થતા પ્રગટ કરી તો ભગવાને અનેક રૂપો જોવાને માટે કહ્યું! એનું કારણ એ છે કે ગીતામાં અર્જુનનું ભગવદ્વિષયક જ્ઞાન ઉત્તરોત્તર વધતું જાય છે. આ દસમા અધ્યાયમાં જ્યારે

૧. દૃષ્ટવ્ય — ‘ગીતા-દર્પણ’ પુસ્તકનો બારમો લેખ — ‘ગીતામાં ભગવાનનું વિવિધ રૂપોમાં પ્રગટ થવું.’

૨. કાનનો વિષય છે શબ્દ અને શબ્દ બે જાતનો હોય છે — વર્ણનાત્મક અને ધ્વન્યાત્મક. કાન દ્વારા શબ્દોને સાંભળીને આપણને પ્રત્યક્ષનું પણ જ્ઞાન થાય છે અને અપ્રત્યક્ષ (સ્વર્ગ, નરક વગેરે)નું પણ જ્ઞાન થાય છે. એટલા માટે વેદાંત પ્રક્રિયા (શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન વગેરે)માં ‘શ્રવણ’ સહુ પ્રથમ આવ્યું છે. એવી જ રીતે ભક્તિમાં પણ (શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, પાદસેવન વગેરેમાં) શ્રવણ પહેલું આવ્યું છે. શાસ્ત્રોમાં જે પરમાત્મતત્ત્વનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તેનું જ્ઞાન (પરોક્ષ જ્ઞાન) આપણને કાનોથી જ થાય છે અર્થાત્ કાનોથી સાંભળીને જ તેના અનુસાર કરવા, માનવા કે જાણવાથી આપણે એ પરમાત્મતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરીએ છીએ.

શબ્દમાં અચિંત્ય શક્તિ છે—

ભગવાને એમ કહ્યું કે ‘મારી વિભૂતિઓનો અંત નથી,’ ત્યારે અર્જુનની દૃષ્ટિ ભગવાનની અનંતતાની તરફ ચાલી ગઈ. તેઓ સમજ્યા કે ભગવાનના વિષયમાં તો હું કંઈ પણ નથી જાણતો; કેમકે ભગવાન અનંત છે, અસીમ છે અને અપાર છે. પરંતુ અર્જુને ભૂલથી એ કહી દીધું કે આપ આપની પૂરેપૂરી વિભૂતિઓ કહી દો. એટલા માટે અર્જુન આગળ જતાં સાવધાન થઈ જાય છે અને નમ્રતાપૂર્વક એક રૂપ દેખાડવા માટે જ ભગવાનને પ્રાર્થના કરે છે. નેત્રોની શક્તિ સીમિત હોવા છતાં પણ ભગવાન દિવ્ય ચક્ષુ પ્રદાન કરીને અર્થાત્ ચર્મચક્ષુઓમાં વિશેષ શક્તિ પ્રદાન કરીને પોતાનાં અનેક રૂપોને નિરખવાની આજ્ઞા આપે છે.

બીજી વાત, વક્તાની વ્યક્તિગત વાત પૂછવામાં આવે અને પોતાની અજાણતા તથા અયોગ્યતાપૂર્વક સ્વયં જાણવા

માટે પ્રાર્થના કરે — આ બન્નેમાં ફરક છે. અહીં અર્જુને વિસ્તારપૂર્વક વિભૂતિઓનું વર્ણન કરવાનું કહીને ભગવાનનો તાગ મેળવવાની ઈચ્છા કરી, તો ભગવાને કહી દીધું કે હું તો સંક્ષેપમાં કહીશ; કેમકે મારી વિભૂતિઓનો અંત નથી. અગિયારમા અધ્યાયમાં અર્જુને પોતાની અજ્ઞતા અને અયોગ્યતા પ્રગટ કરતાં ભગવાનને પોતાનું અવ્યય રૂપ દેખાડવાની પ્રાર્થના કરી તો ભગવાને પોતાનું અનંતરૂપ જોવાને માટે આજ્ઞા આપી અને તેમને જોવાની શક્તિ (દિવ્ય દૃષ્ટિ) પણ આપી! એટલા માટે સાધકે કિંચિત્માત્ર પણ પોતાનો આગ્રહ અને અહંકાર ન રાખીને અને પોતાના સામર્થ્ય તથા બુદ્ધિ પર નહીં પરંતુ ભગવાન ઉપર જ સર્વથા નિર્ભર થઈ જવું જોઈએ; કેમકે ભગવાન પર નિર્ભરતા રહેવાથી જે ચીજ મળે છે, તે અનંત હોય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ભગવાન અનંત છે, તેથી તેમની વિભૂતિઓ પણ અનંત છે. તે કારણે ભગવાનની વિભૂતિઓના વિસ્તારનું ન તો કોઈ વર્ણન કરી શકે છે અને ન કોઈ સાંભળી શકે છે. જો કોઈ કહી-સાંભળી શકે તો પછી, તે (વિભૂતિઓ) અનંત કંઈ રીતે રહેશે? તેથી ભગવાન કહે છે કે હું મારી વિભૂતિઓને સંક્ષેપમાં કહીશ.

અર્જુનને ‘કુરુશ્રેષ્ઠ’ કહેવામાં ભગવાનનો અભિપ્રાય છે કે ‘તારા મનમાં મને જાણવાની ઈચ્છા થઈ ગઈ, તે માટે તું શ્રેષ્ઠ છે!’

સંબંધ — વિભૂતિઓ અને યોગ આ બન્નેમાંથી પહેલાં ભગવાન વીસમા શ્લોકથી ઓગણચાળીસમા શ્લોક સુધી પોતાની બ્યાસી વિભૂતિઓનું વર્ણન કરે છે.

અહમાત્મા ગુડાકેશ સર્વભૂતાશયસ્થિતઃ ।
અહમાદિશ્ચ મધ્યં ચ ભૂતાનામન્ત એવ ચ ॥ ૨૦ ॥

શબ્દ શક્તેરચિન્ત્યત્વાચ્છબ્દાદેવાપરોક્ષધીઃ । પ્રસુપ્તઃ પુરુષો યદ્વચ્છબ્દેનૈવાવબુધ્યતે ॥ (સદાચારાનુસન્ધાનમ્ — ૧૮)

મનુષ્ય સૂએ છે, ત્યારે નિદ્રામાં ‘ઇન્દ્રિયો સંકુચિત થઈને મનમાં, મન સંકુચિત થઈને બુદ્ધિમાં અને બુદ્ધિ સંકુચિત થઈને અજ્ઞાન (અવિદ્યા)માં લીન થઈ જાય છે. આ રીતે જોકે નિદ્રામાં ઇન્દ્રિયો બહુ જ છૂપી રહે છે, તોપણ સૂતેલા આદમીનું નામ લઈને પોકારવામાં આવે તો તે જાગી જાય છે. શબ્દમાં એટલી શક્તિ છે કે તે અવિદ્યામાં લીન થયેલાને પણ જગાડી દે છે. આથી શબ્દમાં અનંત શક્તિ છે. દૃષ્ટિ તો પદાર્થ સુધી જઈને રોકાઈ જાય છે. પરંતુ શબ્દ કેવળ કાન સુધી જ નથી જતો, પરંતુ પોતાના (સ્વયં) સુધી ચાલ્યો જાય છે.

નેત્રોમાં રૂપ પકડાઈ જાય છે. જેવી રીતે દર્પણમાં મુખ જોતી વખતે કાચની અંદર રૂપ ચાલ્યું જાય તો તેમાં મુખ દેખાવા લાગે છે, એવી જ રીતે આંખમાં પણ એક કાચ છે, જેની અંદર પદાર્થનું રૂપ ચાલ્યું જાય તો તે પદાર્થ દેખાવા લાગે છે. નેત્રોમાં એક વિશેષ શક્તિ એ છે કે તેઓ પહેલા રૂપને પકડી રાખીને જ બીજા રૂપને જોઈ લે છે, આ જ કારણથી જ્યારે વીજળીથી પંખો ચાલે છે, ત્યારે એનાં ત્રણે પાંખિયાં અલગ-અલગ ધૂમવા છતાં પણ નેત્રોને (અલગ-અલગ પાંખિયાં ધૂમતાં ન દેખાતાં) એક ચક્ર જેવું દેખાય છે. એવું હોવા છતાં પણ કાનોમાં જેટલી શક્તિ છે, એટલી નેત્રોમાં નથી.

ઇન્દ્રિયો કેવળ પોતપોતાના વિષયોને જ પકડી શકે છે, પરમાત્મતત્ત્વને નથી પકડી શકતી; કેમકે પરમાત્મતત્ત્વ ઇન્દ્રિયોનો વિષય નથી. પરમાત્મતત્ત્વ પોતાનો વિષય છે અર્થાત્ તેનું જ્ઞાન પોતાનાથી જ થાય છે. એટલા માટે અર્જુને આ અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે આપ પોતાને પોતાના વડે જ જાણો છો — ‘સ્વયમેવાત્માનાત્માનં વેત્ય ત્વમ્’ (ગીતા — ૧૦/૧૫). બીજા અધ્યાયમાં ભગવાને કહ્યું છે કે મનમાં આવેલી સઘળી કામનાઓને છોડવાથી મનુષ્ય પોતાનાથી જ પોતાની જાતમાં સંતુષ્ટ થાય છે — ‘પ્રજહાતિ યદા કામાન્સર્વાન્યાર્થ મનોગતાન્ । આત્મન્યેવાત્મના તુષ્ટઃ.....’ (અ. ૨/૫૫). તાત્પર્ય એ થયું કે પરમાત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન કરણ-નિરપેક્ષ છે. એ જ્ઞાનને આંખો નથી પકડી શકતી. પરંતુ કાન શબ્દો દ્વારા પકડીને પોતાના સુધી પહોંચાડી દે છે.

ગુડાકેશ	= હે નિદ્રા વિજયી	ચ	= તથા	સર્વભૂતાશય-	= સઘળાં પ્રાણીઓનાં
	અર્જુન!	અન્તઃ	= અન્તમાં	સ્થિતઃ	અંતઃકરણ (હૃદય)
ભૂતાનામ્	= સઘળાં પ્રાણીઓના	અહમ્	= હું		માં સ્થિત
આદિઃ	= આદિ,	એવ	= જ છું	આત્મા	= આત્મા પણ
મધ્યમ્	= મધ્ય,	ચ	= અને	અહમ્	= હું જ છું.

ટીકા — [ભગવાનનું ચિંતન બે રીતે થાય છે — (૧) સાધક જેને પોતાના ઈષ્ટ માને છે, તેમના સિવાય બીજું કંઈ પણ ચિંતન ન થાય. ક્યારેક થઈ પણ જાય તો મનને ત્યાંથી હઠાવીને પોતાના ઈષ્ટદેવના ચિંતનમાં જ જોડી દે, અને (૨) મનમાં સાંસારિક વિશેષતાને લીધે સંસારનું ચિંતન થાય તો એ વિશેષતાને ભગવાનની જ વિશેષતા સમજે. આ બીજા ચિંતનને માટે જ અહીં વિભૂતિઓનું વર્ણન છે. તાત્પર્ય એ છે કે કોઈ વિશેષતાને લીધે જ્યાં જ્યાં વૃત્તિ જાય, ત્યાં ત્યાં ભગવાનનું જ ચિંતન થવું જોઈએ, તે વસ્તુ કે વ્યક્તિનું નહિ. આને માટે જ ભગવાન વિભૂતિઓનું વર્ણન કરી રહ્યા છે.]

‘અહમાદિશ્ચ મધ્યં ચ ભૂતાનામન્ત એવ ચ’^૧ — અહીં ભગવાને પોતાની સઘળી વિભૂતિઓનો સાર કહ્યો છે કે સઘળાં પ્રાણીઓના આદિ, મધ્ય અને અંતમાં હું જ છું. એ નિયમ છે કે જે વસ્તુ ઉત્પત્તિ-વિનાશશીલ હોય છે, તેના આરંભ અને અંતમાં જે તત્ત્વ રહે છે, એ જ તત્ત્વ તેની મધ્યમાં પણ રહે છે (ચાહે દેખાય કે ન દેખાય) અર્થાત્ જે વસ્તુ જે તત્ત્વથી ઉત્પન્ન થાય છે અને જેમાં લીન થાય છે, તે વસ્તુના આદિ, મધ્ય અને અંતમાં (હંમેશાં) એ જ તત્ત્વ રહે છે. જેવી રીતે, સોનામાંથી બનેલાં ઘરેણાં પહેલાં સોનારૂપે હોય છે અને અંતમાં (ઘરેણાં સોનામાં લીન થતાં) સોનારૂપે રહે છે તથા વચમાં પણ સોનારૂપે જ રહે છે. કેવળ નામ, આકૃતિ, ઉપયોગ, માપ, તોલ વગેરે અલગ-અલગ હોય છે અને એમનાં અલગ-અલગ હોવા છતાં પણ ઘરેણાં, સોનું જ રહે છે. એવી જ રીતે સઘળાં પ્રાણીઓ આદિમાં પણ પરમાત્મસ્વરૂપ હતાં અને અંતમાં લીન થતાં પણ પરમાત્મસ્વરૂપ રહેશે તથા મધ્યમાં નામ, રૂપ, આકૃતિ, ક્રિયા, સ્વભાવ વગેરે અલગ-અલગ હોવા

છતાં પણ તત્ત્વથી પરમાત્મસ્વરૂપ જ છે — આ બતાવવાને માટે જ અહીં ભગવાને પોતાને સઘળાં પ્રાણીઓના આદિ, મધ્ય અને અંતમાં ‘હું જ છું’ એમ કહ્યું છે.

ભગવાને વિભૂતિઓના આ પ્રકરણમાં આદિ, મધ્ય અને અંતમાં — ત્રણ જગાએ સારરૂપે પોતાની વિભૂતિઓનું વર્ણન કર્યું છે. પહેલાં આ વીસમા શ્લોકમાં ભગવાને કહ્યું કે ‘સઘળાં પ્રાણીઓના આદિ, મધ્ય અને અંતમાં હું જ છું; વચમાં બત્રીસમા શ્લોકમાં કહ્યું કે ‘સઘળા સર્ગોના આદિ, મધ્ય અને અંતમાં હું જ છું’; કેમકે મારા વિના કોઈ પણ ચર-અચર પ્રાણી નથી.’ ચિંતન કરવાને માટે આ જ વિભૂતિઓનો સાર છે. તાત્પર્ય એ છે કે કોઈ વિશેષતા વગેરેને લીધે જે વિભૂતિઓ કહેવામાં આવી છે, એ વિભૂતિઓ સિવાય પણ જે કંઈ જોવા મળે છે તે પણ ભગવાનની જ વિભૂતિ છે — એ જણાવવાને માટે ભગવાને પોતાને સઘળાં ચરાચર પ્રાણીઓના આદિ, મધ્ય તથા અંતમાં પોતાને વિદ્યમાન કહ્યા છે. તત્ત્વથી સર્વ કંઈ પરમાત્મા જ છે — ‘વાસુદેવઃ સર્વમ્’ — આ લક્ષ્યને સિદ્ધ કરવા માટે જ વિભૂતિઓ કહેવામાં આવી છે.

આ વીસમા શ્લોકમાં ભગવાને પ્રાણીઓમાં જે આત્મા છે અને જીવોનું જે સ્વરૂપ છે, તેને પોતાની વિભૂતિ બતાવી છે. પછી બત્રીસમા શ્લોકમાં ભગવાને સૃષ્ટિરૂપે પોતાની વિભૂતિ બતાવીને જે જડ-ચેતન અને સ્થાવર-જંગમ સૃષ્ટિ છે, તેના આદિમાં ‘હું એક જ અનેક રૂપોમાં થઈ જાઉં’ (‘બહુ સ્યાં પ્રજાયેયેતિ’ — છાન્દોગ્ય. ૬/૨/૩) — એવો સંકલ્પ કરું છું અને અંતમાં હું જ શેષ રહું છું — ‘શિષ્યતે શેષસંજઃ’ (શ્રીમદ્ભા. ૧૦/૩/૨૫). તેથી વચમાં પણ સર્વ કંઈ હું જ છું — વાસુદેવઃ સર્વમ્ (ગીતા — ૭/૧૮); ‘સદસચ્યાહમર્જુન’ — (ગીતા ૮/૧૮); કેમકે જે તત્ત્વ આદિ

૧. અહીં ‘આદિઃ’ અને ‘અન્તઃ’ શબ્દનો પ્રયોગ પુંલિંગમાં અને ‘મધ્યમ્’ શબ્દનો પ્રયોગ નપુંસકલિંગમાં કરવામાં આવ્યો છે. એનું તાત્પર્ય એ છે કે આદિમાં એકલા પરમપુરુષ ભગવાન રહે છે — ‘અહમાદિર્હિ દેવાનાં મહર્ષીણાં ચ સર્વશઃ’ (ગીતા — ૧૦/૨), અને અંતમાં પણ એક પરમપુરુષ ભગવાન રહે છે — ‘શિષ્યતે શેષસંજઃ’ (શ્રીમદ્ભા. ૧૦/૩/૨૫). એટલા માટે ભગવાને ‘આદિ’ અને ‘અન્ત’ શબ્દનો પ્રયોગ પુંલિંગમાં કર્યો છે. પરંતુ મધ્યમાં અર્થાત્ સૃષ્ટિને સમયે પુંલિંગ, સ્ત્રીલિંગ અને નપુંસકલિંગ એ ત્રણે લિંગોવાળી વ્યક્તિ, વસ્તુ, પદાર્થ, ક્રિયા, ભાવ વગેરે રહે છે. આથી આ ત્રણે લિંગોમાં નપુંસકલિંગ જ બાકી રહે છે અર્થાત્ નપુંસકલિંગની અંતર્ગત જ ત્રણે લિંગ આવી જાય છે. એટલા માટે ભગવાને અહીં અને આગળ બત્રીસમા શ્લોકમાં પણ ‘મધ્ય’ શબ્દનો પ્રયોગ નપુંસકલિંગમાં કર્યો છે.

અને અંતમાં હોય છે, એ જ તત્ત્વ મધ્યમાં પણ હોય છે. અંતમાં ઓગણચાળીસમા શ્લોકમાં ભગવાને બીજ (કારણ)રૂપથી પોતાની વિભૂતિ બતાવી કે હું જ સર્વનું બીજ છું, મારા વિના કોઈ પણ પ્રાણી નથી. આ રીતે આ ત્રણ જગાએ — ત્રણ શ્લોકોમાં મુખ્ય વિભૂતિઓ બતાવવામાં આવી છે અને અન્ય શ્લોકોમાં મુખ્ય વિભૂતિઓ બતાવવામાં આવી છે અને અન્ય શ્લોકોમાં જે સમુદાયમાં મુખ્ય છે, જેમનું સમુદાય ઉપર આધિપત્ય છે, જેમનામાં કોઈ વિશેષતા છે, તેમને લઈને વિભૂતિઓ બતાવવામાં આવી છે. પરંતુ સાધકે પોતે એ વિભૂતિઓની મહત્તા, વિશેષતા, સુંદરતા, આધિપત્ય વગેરેની તરફ ખ્યાલ ન રાખતાં, એ બધી વિભૂતિઓ ભગવાન દ્વારા જ પ્રગટ થાય છે, એમનામાં જે મહત્તા વગેરે છે, એ કેવળ ભગવાનની જ છે; એ વિભૂતિઓ ભગવત્સ્વરૂપ જ છે — એ તરફ ખ્યાલ રાખવો. કારણ કે

અર્જુનનો પ્રશ્ન ભગવાનના ચિંતનના વિષયમાં છે (અ. ૧૦/૧૭), કોઈ વસ્તુ કે વ્યક્તિના ચિંતનના વિષયમાં નથી.

‘અહમાત્મા ગુડાકેશ સર્વભૂતાશયસ્થિતઃ’ — સાધક આ વિભૂતિઓનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરે ? એની સમજણ છે કે જ્યારે સાધકની દૃષ્ટિ પ્રાણીઓના તરફ ચાલી જાય, ત્યારે તે ‘સઘળાં પ્રાણીઓમાં આત્મારૂપે ભગવાન જ છે’ — એવું સમજીને ભગવાનનું ચિંતન કરે. જ્યારે કોઈ વિચારશીલ સાધકની દૃષ્ટિ સંસાર તરફ ચાલી જાય, ત્યારે તે ‘ઉત્પત્તિ-વિનાશશીલ અને નિરંતર પરિવર્તનશીલ સૃષ્ટિના આદિ, મધ્ય તથા અંતમાં એક ભગવાન જ છે’ આ રીતે ભગવાનનું ચિંતન કરે. ક્યારેક પ્રાણીઓના મૂળ તરફ તેની દૃષ્ટિ જતી રહે, ત્યારે તે ‘બીજરૂપથી ભગવાન જ છે, ભગવાન સિવાય કોઈ પણ ચર-અચર પ્રાણી નથી, હોઈ શકતું પણ નથી’ — આ રીતે ભગવાનનું ચિંતન કરે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : તમામ પ્રાણીઓના આદિ, મધ્ય અને અંતમાં ભગવાન જ છે — આનો અભિપ્રાય એ છે કે એક ભગવાનના સિવાય બીજું કંઈ છે જ નહીં અર્થાત્ સર્વ કંઈ ભગવાન જ છે.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ સમગ્ર છે અને આત્મા તેમની વિભૂતિ છે. આત્મા ભગવાનની પરા-પ્રકૃતિ છે અને ‘અન્તઃકરણ’ ‘અપરા-પ્રકૃતિ’ છે (ગીતા — સાતમા અધ્યાયનો ચોથો, પાંચમો શ્લોક). પરા અને અપરા — બન્નેય ભગવાનથી અભિન્ન છે.

—■—

આદિત્યાનામહં
મરીચિર્મરુતામસ્મિ

વિષ્ણુજ્યોતિષાં
નક્ષત્રાણામહં

રવિરંશુમાન્ ।
શશી ॥ ૨૧ ॥

અહમ્ = હું
આદિત્યાનામ્ = અદિતિના બાર
પુત્રોમાં
વિષ્ણુઃ = વિષ્ણુ (વામન)
જ્યોતિષામ્ = (અને) પ્રકાશમાન

અંશુમાન્ = કિરણોવાળો
રવિઃ = સૂર્ય છું.
અહમ્ = હું
મરુતામ્ = મરુતોનું

મરીચિઃ = તેજ (અને)
નક્ષત્રાણામ્ = નક્ષત્રોનો
અધિપતિ
શશી = ચંદ્રમા
(અસ્મિ) = છું.

ટીકા — ‘આદિત્યાનામહં વિષ્ણુઃ’ — અદિતિના ધાતા, મિત્ર વગેરે જેટલા પુત્રો છે, તેઓમાં ‘વિષ્ણુ’ અર્થાત્ વામન મુખ્ય છે. ભગવાને જ વામનરૂપે અવતાર લઈને દૈત્યોની સંપત્તિને દાનરૂપે લીધી અને તેને અદિતિના પુત્રો (દેવતાઓ)ને આપી દીધી.^૧

‘જ્યોતિષાં રવિરંશુમાન્’ — ચંદ્રમા, નક્ષત્ર, તારા, અગ્નિ વગેરે જેટલી પણ પ્રકાશમાન ચીજો છે, તેઓમાં કિરણોવાળો સૂર્ય મારી વિભૂતિ છે; કેમકે પ્રકાશ કરવામાં સૂર્યનું પ્રાધાન્ય છે. સૂર્યના પ્રકાશથી જ બધાં પ્રકાશમાન થાય છે.

‘મરીચિર્મરુતામસ્મિ’ — સત્ત્વજ્યોતિ, આદિત્ય, હરિત વગેરે નામોવાળા જે ઓગણપચાસ મરુતો છે, તેમનું મુખ્ય તેજ હું છું. એ તેજના પ્રભાવથી જ ઈન્દ્રના દ્વારા દિતિના ગર્ભના સાત ટુકડા કરવા છતાં અને એ સાતેયના ફરીથી સાતસાત ટુકડા કરવા છતાં પણ તેઓ મર્યા નહિ, ઊલટાનાં એકના ઓગણપચાસ થઈ ગયા.

‘નક્ષત્રાણામહં શશી’ — અશ્વિની, ભરણી, કૃત્તિકા વગેરે જે સત્તાવીસ નક્ષત્રો છે, એ બધાનો અધિપતિ ચંદ્રમા હું છું.

આ વિભૂતિઓમાં જે વિશેષતા-મહત્તા છે, તે

૧. બાર મહિનાઓમાં જે બાર આદિત્યો હોય છે, તેઓમાં કાર્તિક માસના સૂર્યનું નામ પણ ‘વિષ્ણુ’ છે.

વાસ્તવમાં ભગવાનની છે.

[આ પ્રકરણમાં જે વિભૂતિઓનું વર્ણન આવ્યું છે, તેમને ભગવાને વિભૂતિરૂપથી જ કહ્યું છે, અવતારરૂપથી નહિ; જેમ કે - અદિતિના પુત્રોમાં વામન હું છું (અ.

૧૦/૨૧), શસ્ત્રધારીઓમાં રામ હું છું (અ. ૧૦/૩૧), વૃષ્ણિવંશીઓમાં વાસુદેવ (કૃષ્ણ) અને પાંડવોમાં ધનંજય (અર્જુન) હું છું (અ. ૧૦/૩૭) વગેરે. કારણ કે અહીં પ્રસંગ વિભૂતિઓનો છે.]

વેદાનાં સામવેદોઽસ્મિ દેવાનામસ્મિ વાસવઃ ।
ઇન્દ્રિયાણાં મનશ્ચાસ્મિ ભૂતાનામસ્મિ ચેતના ॥ ૨૨ ॥

વેદાનામ્	= (હું) વેદોમાં	અસ્મિ	= છું,	ભૂતાનામ્	= પ્રાણીઓની
સામવેદઃ	= સામવેદ	ઇન્દ્રિયાણામ્	= ઇન્દ્રિયોમાં	ચેતના	= ચેતના એટલે કે જીવનશક્તિ
અસ્મિ	= છું,	મનઃ	= મન		
દેવાનામ્	= દેવોમાં	અસ્મિ	= છું	અસ્મિ	= છું.
વાસવઃ	= ઇન્દ્ર	ચ	= અને		

ટીકા - ‘વેદાનાં સામવેદોઽસ્મિ’ - વેદોની જે ઋચાઓ સ્વરસહિત ગાવામાં આવે છે, તેમનું નામ સામવેદ છે. સામવેદમાં ઇન્દ્રરૂપે ભગવાનની સ્તુતિનું વર્ણન છે. એટલા માટે સામવેદ ભગવાનની વિભૂતિ છે.

‘દેવાનામસ્મિ વાસવઃ’ - સૂર્ય, ચંદ્રમા વગેરે જેટલા પણ દેવતા છે, એ બધામાં ઇન્દ્ર મુખ્ય છે અને બધાનો અધિપતિ છે. એટલા માટે ભગવાને તેને પોતાની વિભૂતિ બતાવેલ છે.

‘ઇન્દ્રિયાણાં મનશ્ચાસ્મિ’ - નેત્ર, કાન વગેરે બધી ઇન્દ્રિયોમાં મન મુખ્ય છે. બધી ઇન્દ્રિયો મનની સાથે રહેવાથી (મનને સાથે લઈને) જ કામ કરે છે. મન સાથે

ન રહેવાથી ઇન્દ્રિયો પોતાનું કામ નથી કરતી. જો મનનો સાથ ન હોય તો ઇન્દ્રિયોની સામે વિષયો આવવા છતાં પણ વિષયોનું જ્ઞાન નથી થતું. મનની એ વિશેષતા ભગવાન પાસેથી જ આવી છે. એટલા માટે ભગવાને મનને પોતાની વિભૂતિ બતાવી છે.

‘ભૂતાનામસ્મિ ચેતના’ - સઘળાં પ્રાણીઓની જે ચેતનાશક્તિ કે પ્રાણશક્તિ છે, જેનાથી મરેલા મનુષ્યની અપેક્ષાએ સૂતેલા મનુષ્યમાં વિલક્ષણતા દેખાય છે, તેને ભગવાને પોતાની વિભૂતિ બતાવી છે.

આ વિભૂતિઓમાં જે વિશેષતા છે, તે ભગવાન પાસેથી જ આવી છે. એમની સ્વતંત્ર વિશેષતા નથી.

રુદ્રાણાં શંકરશ્ચાસ્મિ વિત્તેશો યક્ષરક્ષસામ્ ।
વસૂનાં પાવકશ્ચાસ્મિ મેરુઃ શિખરિણામહમ્ ॥ ૨૩ ॥

રુદ્રાણામ્	= હું (અગિયાર) રુદ્રોમાં	અસ્મિ	= હું છું.	શિખરિણામ્	= શિખરોવાળા પર્વતોમાં
શંકરઃ	= શંકર	વસૂનામ્	= (આઠ) વસુઓમાં	મેરુઃ	= સુમેરુ પર્વત
ચ	= અને	પાવકઃ	= પવિત્ર કરનારો અગ્નિ	અહમ્	= હું
યક્ષરક્ષસામ્	= યક્ષ-રાક્ષસોમાં	ચ	= અને	અસ્મિ	= છું.
વિત્તેશઃ	= (ધનનો સ્વામી) કુબેર				

ટીકા - ‘રુદ્રાણાં શંકરશ્ચાસ્મિ’ - હર, બહુરૂપ, ત્ર્યંબક વગેરે અગિયાર રુદ્રોમાં શંભુ અર્થાત્ શંકર બધાના અધિપતિ છે. એ કલ્યાણ પ્રદાન કરવાવાળા અને કલ્યાણસ્વરૂપ છે. એટલા માટે ભગવાને એમને પોતાની વિભૂતિ તરીકે બતાવ્યા છે.

‘વિત્તેશો યક્ષરક્ષસામ્’ - યક્ષ તથા રાક્ષસોના અધિપતિ કુબેર છે અને એમને ધનાધ્યક્ષના પદ ઉપર નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા છે. બધા યક્ષરાક્ષસોમાં મુખ્ય હોવાથી કુબેર ભગવાનની વિભૂતિ છે.

‘વસૂનાં પાવકશ્ચાસ્મિ’ - ધર, ધ્રુવ, સોમ વગેરે આઠ

વસુઓમાં અનલ અર્થાત્ પાવક (અગ્નિ) બધાના અધિપતિ છે. એ બધા દેવતાઓને યજ્ઞનો હવિ પહોંચાડવાવાળા તથા ભગવાનનું મુખ છે. એટલા માટે એમને ભગવાને પોતાની વિભૂતિ તરીકે બતાવ્યા છે.

‘મેરુ: શિખરિણામહમ્’ – સોનું, ચાંદી, તાંબું વગેરેનાં શિખરોવાળા જેટલા પર્વતો છે, તેઓમાં સુમેરુ

પર્વત મુખ્ય છે. એ સોના તથા રત્નોનો ભંડાર છે. એટલા માટે ભગવાને એને પોતાની વિભૂતિ તરીકે બતાવેલ છે.

આ શ્લોકમાં ચાર વિભૂતિઓ કહી છે, તેઓમાં જે કંઈ વિશેષતા-મહત્તા દેખાય છે, તે વિભૂતિઓના મૂળરૂપ પરમાત્મામાંથી જ આવી છે. આથી એ વિભૂતિઓમાં પરમાત્માનું જ ચિંતન થવું જોઈએ.

—■—

પુરોધસાં ચ મુખ્યં માં વિદ્ધિ પાર્થ બૃહસ્પતિમ્ ।

સેનાનીનામહં સ્કન્દઃ સરસામસ્મિ સાગરઃ ॥ ૨૪ ॥

પાર્થ	= હે પાર્થ!	મામ્	= મારું સ્વરૂપ	ચ	= અને
પુરોધસામ્	= પુરોહિતોમાં	વિદ્ધિ	= જાણ;	સરસામ્	= જળાશયોમાં
મુખ્યમ્	= મુખ્ય	સેનાનીનામ્	= સેનાપતિઓમાં	સાગરઃ	= સમુદ્ર
બૃહસ્પતિમ્	= બૃહસ્પતિ	સ્કન્દઃ	= કાર્તિકેય	અહમ્	= હું
				અસ્મિ	= છું.

ટીકા – ‘પુરોધસાં ચ મુખ્યં માં વિદ્ધિ પાર્થ બૃહસ્પતિમ્’ – સંસારના સઘળા પુરોહિતોમાં અને વિદ્યાબુદ્ધિમાં બૃહસ્પતિ શ્રેષ્ઠ છે. એ ઈન્દ્રના ગુરુ તથા દેવતાઓના કુલપુરોહિત છે. એટલા માટે ભગવાને અર્જુનને બૃહસ્પતિને પોતાની વિભૂતિ જાણવા (માનવા)ને માટે કહ્યું છે.

‘સેનાનીનામહં સ્કન્દઃ’ – ‘સ્કન્દ (કાર્તિકેય) શંકરજીના પુત્ર છે. એમને છ મુખ અને બાર હાથ છે. એ દેવતાઓના સેનાપતિ છે અને સંસારના સઘળા સેનાપતિઓમાં શ્રેષ્ઠ છે. એટલા માટે ભગવાને એમને પોતાની વિભૂતિ તરીકે બતાવ્યા છે.

‘સરસામસ્મિ સાગરઃ’ – આ પૃથ્વી ઉપર જેટલાં જળાશયો છે, તેમાં સમુદ્ર બધાથી મોટો છે. સમુદ્ર સઘળાં જળાશયોનો અધિપતિ છે અને પોતાની મર્યાદામાં રહેવાવાળો તથા ગંભીર છે. એટલા માટે ભગવાને એને પોતાની વિભૂતિ તરીકે બતાવેલ છે.

અહીં આ વિભૂતિઓની જે અલૌકિકતા દેખાય છે, એ તેમની પોતાની નથી, પરંતુ ભગવાનની છે અને ભગવાન પાસેથી જ આવી છે. આથી એમને જોતાં ભગવાનની જ સ્મૃતિ થવી જોઈએ.

—■—

મહર્ષીણાં ભૃગુરહં ગિરામસ્મ્યેકમક્ષરમ્ ।

યજ્ઞાનાં જપયશોઽસ્મિ સ્થાવરાણાં હિમાલયઃ ॥ ૨૫ ॥

મહર્ષીણામ્	= મહર્ષિઓમાં	ઓંકાર	જપયજ્ઞઃ	= જપયજ્ઞ (અને)
ભૃગુઃ	= ભૃગુ (અને)	અહમ્	સ્થાવરાણામ્	= સ્થિર
ગિરામ્	= વાણી (શબ્દોમાં)	અસ્મિ		રહેવાવાળાઓમાં
એકમ્	= એક	યજ્ઞાનામ્	હિમાલયઃ	= હિમાલય
અક્ષરમ્	= અક્ષર એટલે કે	યજ્ઞોમાં	અસ્મિ	= હું છું.

ટીકા – ‘મહર્ષીણાં ભૃગુરહમ્’ – ભૃગુ, અત્રિ, મરીચિ વગેરે મહર્ષિઓમાં ભૃગુજી મહાન ભક્ત, જ્ઞાની અને તેજસ્વી છે. એમણે જ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ આ ત્રણેની પરીક્ષા કરીને ભગવાન વિષ્ણુને શ્રેષ્ઠ સિદ્ધ કર્યા હતા. ભગવાન વિષ્ણુ પણ પોતાના વક્ષઃસ્થળ ઉપર એમના ચરણચિહ્નને ‘ભૃગુલતા’ એવા નામથી ધારણ કરી રાખે

છે. એટલા માટે ભગવાને એમને પોતાની વિભૂતિ તરીકે બતાવ્યા છે.

‘ગિરામસ્મ્યેકમક્ષરમ્’ – સહુથી પહેલાં ત્રણ માત્રાવાળો પ્રણવ પ્રગટ થયો. પછી પ્રણવથી ત્રિપદા ગાયત્રી, ત્રિપદા ગાયત્રીથી વેદ અને વેદોથી શાસ્ત્ર, પુરાણ વગેરે સઘળું વાક્ય જગત પ્રગટ થયું. આથી એ બધાનું

કારણ હોવાથી અને એ બધામાં શ્રેષ્ઠ હોવાથી ભગવાને એક અક્ષર-પ્રણવને પોતાની વિભૂતિ તરીકે બતાવેલ છે. ગીતામાં બીજી જગાએ પણ એનું વર્ણન આવે છે; જેમ કે - ‘પ્રણવઃ સર્વવેદેષુ’ (અ. ૭/૮) - ‘સઘળા વેદોમાં પ્રણવ હું છું. ‘ઓમિત્યેકાક્ષરં બ્રહ્મ વ્યાહરન્મામનુસ્મરન્ । યઃ પ્રયાતિ ત્યજન્દેહં સ યાતિ પરમાં ગતિમ્ ॥’ (અ. ૮/૧૩). ‘જે મનુષ્ય ‘ૐ’ - આ એક અક્ષર પ્રણવનું ઉચ્ચારણ કરીને અને ભગવાનનું સ્મરણ કરીને શરીર છોડીને જાય છે, તે પરમગતિને પ્રાપ્ત થાય છે.’ ‘તસ્માદોમિત્યુદાહૃત્ય યજ્ઞદાનતપઃક્રિયાઃ । પ્રવર્તન્તે વિધાનોક્તાઃ સતતં બ્રહ્મવાદિનામ્’ (અ. ૧૭/૨૪). ‘વૈદિક લોકોની શાસ્ત્રવિહિત યજ્ઞ, દાન અને તપરૂપ ક્રિયાઓ પ્રણવનું ઉચ્ચારણ કરીને જ આરંભ થાય છે.’

‘યજ્ઞાનાં જપયજોઽસ્મિ’ - ‘મંત્રોથી જેટલા યજ્ઞો કરવામાં આવે છે, તેમાં અનેક વસ્તુ-પદાર્થોની અને વિધિઓની આવશ્યકતા પડે છે અને તેમને કરવામાં કંઈક ને કંઈક દોષ આવી જ જાય છે. પરંતુ જપયજ્ઞ અર્થાત્ ભગવન્નામનો જપ કરવામાં કોઈ પદાર્થ કે વિધિની આવશ્યકતા નથી પડતી. એને કરવાથી દોષ આવવાનો તો દૂર રહ્યો, બલકે બધા દોષો નષ્ટ થઈ જાય છે. એને કરવામાં બધા સ્વતંત્ર છે. ભિન્ન-ભિન્ન સંપ્રદાયોમાં ભગવાનનાં નામોમાં અંતર તો હોય છે, પરંતુ નામજપથી કલ્યાણ થાય છે - એને હિંદુ, મુસલમાન, બૌદ્ધ, જૈન વગેરે બધા સંપ્રદાયો માને છે. એટલા માટે ભગવાને જપયજ્ઞને

પોતાની વિભૂતિ તરીકે બતાવેલ છે.

‘સ્થાવરાણાં હિમાલયઃ’ - સ્થિર રહેવાવાળા જેટલા પણ પર્વતો છે, તે બધામાં હિમાલય તપસ્યાનું સ્થળ હોવાથી મહાન પવિત્ર છે અને બધાનો અધિપતિ છે. ગંગા, યમુના વગેરે જેટલી તીર્થસ્વરૂપ પવિત્ર નદીઓ છે, તે બધી પ્રાયઃ હિમાલયમાંથી પ્રગટ થાય છે. ભગતપ્રાપ્તિમાં હિમાલયસ્થળ બહુ જ સહાયક છે. આજે પણ દીર્ઘ આયુષ્યવાળા મોટા-મોટા યોગીઓ અને સંતજનો હિમાલયની ગુફાઓમાં સાધન-ભજન કરે છે. નર-નારાયણ ઋષિઓ પણ હિમાલયમાં જગતના કલ્યાણને માટે આજે પણ તપસ્યા કરી રહ્યા છે. હિમાલય ભગવાન શંકરનું સાસરું છે અને સ્વયં શંકર પણ એના જ એક શિખર - કૈલાસ પર્વત પર રહે છે. એટલા માટે ભગવાને હિમાલયને પોતાની વિભૂતિ તરીકે બતાવ્યા છે.

સંસારમાં જે કંઈ પણ વિશેષતા દેખાય છે, તેને સંસારની માનવાથી મનુષ્ય તેમાં ફસાઈ જાય છે, જેનાથી તેનું પતન થાય છે. પરંતુ ભગવાન અહીં બહુ જ સરળ સાધન બતાવે છે કે તમારું મન જ્યાં કંઈ અને જે કોઈ વિશેષતાને લીધે આકૃષ્ટ થાય છે, ત્યાં એ વિશેષતાને તમે મારી સમજો, અર્થાત્ એ વિશેષતા ભગવાનની છે અને ભગવાન પાસેથી જ આવી છે, આ પરિવર્તનશીલ નાશવાન સંસારની નથી. એવું સમજશો અને માનશો તો તમારું એ આકર્ષણ મારામાં જ થશે. તમારા મનમાં મારી જ મહત્તા થઈ જશે. એનાથી સંસારનું ચિંતન છૂટીને મારું જ ચિંતન થશે, જેથી તમારો મારામાં પ્રેમ થઈ જશે.

—■—

અશ્વત્થઃ સર્વવૃક્ષાણાં દેવર્ષીણાં ચ નારદઃ ।

ગન્ધર્વાણાં ચિત્રરથઃ સિદ્ધાનાં કપિલો મુનિઃ ॥ ૨૬ ॥

સર્વવૃક્ષાણામ્ = સઘળાં વૃક્ષોમાં
અશ્વત્થઃ = પીપળાનું વૃક્ષ,
દેવર્ષીણામ્ = દેવર્ષિઓમાં
નારદઃ = નારદ મુનિ,

ગન્ધર્વાણામ્ = ગન્ધર્વોમાં
ચિત્રરથઃ = ચિત્રરથ
ચ = અને
સિદ્ધાનામ્ = સિદ્ધોમાં

કપિલઃ = કપિલ
મુનિઃ = મુનિ
(અસ્મિ) = હું છું.

ટીકા - ‘અશ્વત્થઃ સર્વવૃક્ષાણામ્’ - પીપળો એક સૌમ્ય વૃક્ષ છે. એની નીચે દરેક વૃક્ષ ઉગે છે અને તે પહાડ, મકાનની દીવાલ, છત વગેરે કઠોર જગા પર પણ પેદા થઈ જાય છે. પીપળાના વૃક્ષના પૂજનનો મોટો મહિમા છે. આયુર્વેદમાં ઘણાંયે રોગોનો નાશ કરવાની શક્તિ પીપળાના વૃક્ષમાં બતાવવામાં આવી છે. આ બધી દૃષ્ટિથી ભગવાને પીપળાને પોતાની વિભૂતિ તરીકે બતાવ્યો છે.

‘દેવર્ષીણાં ચ નારદઃ’ - દેવર્ષિઓ પણ કેટલાય છે અને નારદો પણ કેટલાય છે, પરંતુ દેવર્ષિ નારદ એક જ

છે. એ ભગવાનના મનના અનુસાર ચાલે છે અને ભગવાનને જેવી લીલા કરવાની હોય છે, તેઓ પહેલેથી જ તેવી ભૂમિકા તૈયાર કરી દે છે. એટલા માટે નારદજીને ભગવાનનું મન કહેવામાં આવ્યા છે. તેઓ સદા વીણા લઈને ભગવાનના ગુણ ગાતા રહીને ધૂમતા રહે છે. વાલ્મીકિ અને વ્યાસજીને ઉપદેશ આપીને એમને રામાયણ અને ભાગવત જેવા ગ્રંથોના લેખનકાર્યમાં પ્રવૃત્ત કરાવવાવાળા પણ નારદજી જ છે. નારદજીની વાત ઉપર મનુષ્ય દેવતા, અસુર, નાગ વગેરે બધા

જ વિશ્વાસ કરે છે. બધા જ એમની વાત માને છે અને એમની પાસેથી સલાહ લે છે. મહાભારત વગેરે ગ્રંથોમાં એમના અનેક ગુણોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. અહીં ભગવાને એમને પોતાની વિભૂતિ બતાવી છે.

‘ગન્ધર્વોણાં ચિત્રરથઃ’ – સ્વર્ગના ગાયકોને ગંધર્વ કહે છે અને એ બધાય ગંધર્વોમાં ચિત્રરથ મુખ્ય છે. અર્જુનની સાથે એમની મિત્રતા રહી અને એમની પાસેથી જ અર્જુન ગાનવિદ્યા શીખ્યા હતા. ગાનવિદ્યામાં અત્યંત નિપુણ અને ગંધર્વોમાં મુખ્ય હોવાથી ભગવાને એમને પોતાની વિભૂતિ તરીકે બતાવ્યા છે.

‘સિદ્ધાનાં કપિલો મુનિઃ’ – સિદ્ધ બે જાતના હોય છે – એક તો સાધના કરીને સિદ્ધ બને છે અને બીજા જન્મજાત સિદ્ધ હોય છે. કપિલજી જન્મજાત સિદ્ધ છે અને એમને આદિસિદ્ધ કહેવામાં આવે છે. તેઓ કર્દમજીને ત્યાં દેવહૂતિના ગર્ભથી પ્રગટ થયા હતા. તેઓ સાંખ્યના આચાર્ય અને સઘળા સિદ્ધોના ગણાધીશ છે. એટલા માટે ભગવાને એમને પોતાની વિભૂતિ તરીકે બતાવ્યા છે.

આ બધી વિભૂતિઓમાં જે વિલક્ષણતા પ્રતીત થાય છે, તે મૂળમાં અને તત્ત્વથી ભગવાનની જ છે. આથી સાધકની દષ્ટિ ભગવાનમાં જ રહેવી જોઈએ.

—■—

ઉચ્ચૈઃશ્રવસમશ્વાનાં

વિદ્ધિ

મામમૃતોદ્રવમ્ ।

ઐરાવતં

ગજેન્દ્રાણાં

નરાણાં

ચ

નરાધિપમ્ ॥ ૨૭ ॥

અશ્વાનામ્ = અશ્વોમાં

અમૃતોદ્રવમ્ = અમૃતની સાથે
ઉદ્ભવેલો

ઉચ્ચૈઃશ્રવસમ્ = ઉચ્ચૈઃશ્રવા નામનો

અશ્વ,

ગજેન્દ્રાણામ્ = શ્રેષ્ઠ હાથીઓમાં

ઐરાવતમ્ = ઐરાવત નામનો
હાથી

ચ = અને

નરાણામ્ = મનુષ્યોમાં

નરાધિપમ્ = રાજાને (તું)

મામ્ = મારી વિભૂતિ

વિદ્ધિ = જાણ.

ટીકા – ‘ઉચ્ચૈઃશ્રવસમશ્વાનાં વિદ્ધિ મામમૃતોદ્રવમ્’ – સમુદ્રમંથનને સમયે પ્રગટ થવાવાળાં ચૌદ રત્નોમાં ઉચ્ચૈઃશ્રવા ઘોડો પણ એક રત્ન છે. એ ઈન્દ્રનું વાહન છે અને સઘળા ઘોડાઓનો રાજા છે. એટલા માટે ભગવાને તેને પોતાની વિભૂતિ તરીકે બતાવેલ છે.

‘ઐરાવતં ગજેન્દ્રાણામ્’ – હાથીઓના સમુદાયમાં જે શ્રેષ્ઠ હોય છે, તેને ગજેન્દ્ર કહે છે. એવા ગજેન્દ્રોમાં પણ ઐરાવત હાથી શ્રેષ્ઠ છે. ઉચ્ચૈઃશ્રવા ઘોડાની માફક ઐરાવત હાથીની ઉત્પત્તિ પણ સમુદ્રમાંથી થઈ છે અને એ પણ ઈન્દ્રનું વાહન છે. એટલા માટે ભગવાને એને

પોતાની વિભૂતિ તરીકે બતાવેલ છે.

‘નરાણાં ચ નરાધિપમ્’ – સઘળી પ્રજાનું પાલન, સંરક્ષણ અને શાસન કરવાવાળો હોવાથી રાજા સઘળા મનુષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ છે. સાધારણ મનુષ્યોની અપેક્ષાએ રાજામાં ભગવાનની વધારે શક્તિ રહેલી હોય છે. એટલા માટે ભગવાને રાજાને પોતાની વિભૂતિ તરીકે બતાવેલ છે.^૧

આ વિભૂતિઓમાં જે બળવત્તા કે સામર્થ્ય છે, તે ભગવાન પાસેથી જ આવેલ છે, આથી એને ભગવાનનું જ માનીને ભગવાનનું ચિંતન કરવું જોઈએ.

—■—

આયુધાનામહં

વજ્રં

ધેનૂનાસ્મિ

કામધુક્ ।

પ્રજનશ્ચાસ્મિ

કન્દર્પઃ

સર્પાણામસ્મિ

વાસુકિઃ ॥ ૨૮ ॥

આયુધાનામ્ = શસ્ત્રોમાં

વજ્રમ્ = વજ્ર (અને)

ધેનૂનામ્ = ગાયોમાં

કામધુક્ = કામધેનુ

અહમ્ = હું

અસ્મિ

= છું.

પ્રજનઃ

= સંતાનની

ઉત્પત્તિનો હેતુ

કન્દર્પઃ

= કામદેવ

અસ્મિ

= હું છું

ચ = અને

સર્પાણામ્ = સર્પોમાં

વાસુકિઃ = સર્પરાજ

વાસુકિ

અસ્મિ = હું છું.

ટીકા – ‘આયુધાનામહં વજ્રમ્’ – જેમનાથી યુદ્ધ કરવામાં આવે છે, તેમને આયુધ (અસ્ત્ર-શસ્ત્ર) કહે છે.

એ આયુધોમાં ઈન્દ્રનું વજ્ર મુખ્ય છે. એ દધીચિ ઋષિનાં હાડકાંમાંથી બનેલું છે અને એમાં દધીચિ ઋષિની તપસ્યાનું

૧. અહીં વર્તમાન મનવન્તરના મનુને પણ રાજા માની શકાય છે.

તેજ છે. એટલા માટે ભગવાને વજ્રને પોતાની વિભૂતિ કહેલ છે.

‘ધેનૂનામસ્મિ કામધુક્’ – નવી વિયાયેલી ગાયને ધેનુ કહે છે. બધી જ ધેનુઓમાં કામધેનુ મુખ્ય છે, જે સમુદ્રમંથનથી પ્રગટ થઈ હતી. એ સઘળા દેવતાઓ અને મનુષ્યોની કામનાપૂર્તિ કરવાવાળી છે. એટલા માટે એ ભગવાનની વિભૂતિ છે.

‘પ્રજનશ્ચાસ્મિ કન્ઠર્પઃ’ – સંસારમાત્રની ઉત્પત્તિ કામથી જ થાય છે. ધર્મને અનુકૂળ કેવળ સંતાનની ઉત્પત્તિને માટે સુખ-બુદ્ધિનો ત્યાગ કરીને જે કામનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, તે કામ ભગવાનની વિભૂતિ છે. સાતમા અધ્યાયના

અગિયારમા શ્લોકમાં પણ ભગવાને કામને પોતાની વિભૂતિ તરીકે બતાવેલ છે – ‘ધર્માવિરુદ્ધો ભૂતેષુ કામોઽસ્મિ ભરતર્ષભ’ – અર્થાત્ સઘળાં પ્રાણીઓમાં ધર્મને અનુકૂળ કામ હું છું.

‘સર્પાણામસ્મિ વાસુકિઃ’ – વાસુકિ સઘળા સર્પોના અધિપતિ અને ભગવાનના ભક્ત છે. સમુદ્રમંથનને સમયે એમની જ મંથનદોરી બનાવવામાં આવી હતી. એટલા માટે ભગવાને એમને પોતાની વિભૂતિ તરીકે બતાવ્યા છે.

આ વિભૂતિઓમાં જે વિલક્ષણતા દેખાઈ આવે છે, તે પ્રતિક્ષણે પરિવર્તનશીલ સંસારની થઈ જ કેવી રીતે શકે છે! એ તો પરમાત્માની જ છે.

અનન્તશ્ચાસ્મિ
પિતૃણામર્યમા

નાગાનાં
ચાસ્મિ

વરુણો
યમઃ

યાદસામહમ્ ।
સંયમતામહમ્ ॥ ૨૯ ॥

નાગાનામ્ = નાગોમાં
અનન્તઃ = અનંત (શેષનાગ)
ચ = અને
યાદસામ્^૧ = જળચરોનો અધિપતિ
વરુણઃ = વરુણ

અહમ્ = હું
અસ્મિ = છું.
પિતૃણામ્ = પિતૃઓમાં
અર્યમા = અર્યમા
ચ = તથા

સંયમતામ્ = શાસન
કરનારાઓમાં
યમઃ = યમરાજ
અહમ્ = હું
અસ્મિ = છું.

ટીકા – ‘અનન્તશ્ચાસ્મિ નાગાનામ્’ – શેષનાગ સઘળા નાગોના રાજા છે.^૧ એમની એક હજાર ફેણો છે. તેઓ ક્ષીરસાગરમાં સદા ભગવાનની શૈયા બનીને ભગવાનને સુખ પહોંચાડતા રહે છે. તેઓ અનેક વાર ભગવાનની સાથે અવતાર લઈને એમની લીલામાં સામેલ થયા છે. એટલા માટે ભગવાને એમને પોતાની વિભૂતિ તરીકે બતાવેલ છે.

‘વરુણો યાદસામહમ્’ – વરુણ સઘળાં જળજંતુઓના તથા જળદેવતાઓના અધિપતિ છે અને ભગવાનના ભક્ત છે. એટલા માટે ભગવાને એમને પોતાની વિભૂતિ તરીકે બતાવ્યા છે.

‘પિતૃણામર્યમા ચાસ્મિ’ – કવ્યવાહ, અનલ, સોમ વગેરે સાત પિતૃગણ છે. એ બધામાં અર્યમા નામવાળા પિતૃ

મુખ્ય છે. એટલા માટે ભગવાને એમને પોતાની વિભૂતિ તરીકે બતાવ્યા છે.

‘યમઃ સંયમતામહમ્’ – પ્રાણીઓ ઉપર શાસન કરવાવાળા રાજા વગેરે જેટલા પણ અધિકારીઓ છે, તેઓમાં યમરાજ મુખ્ય છે. તેઓ પ્રાણીઓને તેમનાં પાપ-પુણ્યોનાં ફળ આપીને શુદ્ધ કરે છે. એમનું શાસન ન્યાય અને ધર્મપૂર્વક થાય છે. તેઓ ભગવાનના ભક્ત અને લોકપાલ પણ છે. એટલા માટે ભગવાને એમને પોતાની વિભૂતિ તરીકે બતાવ્યા છે.

આ વિભૂતિઓમાં જે વિલક્ષણતા દેખાય છે, એ તેમની વ્યક્તિગત નથી. એ તો ભગવાન પાસેથી જ આવેલી છે અને ભગવાનની જ છે. આથી તેઓમાં ભગવાનનું જ ચિંતન થવું જોઈએ.

પ્રહ્લાદશ્ચાસ્મિ
મૃગાણાં ચ

દૈત્યાનાં
મૃગેન્દ્રોઽહં

કાલઃ
વૈનતેયશ્ચ

કલયતામહમ્ ।
પક્ષિણામ્ ॥ ૩૦ ॥

૧. સર્પ પૃથ્વી પર રહે છે અને નાગ જળમાં રહે છે – આ જ સર્પ અને નાગમાં અંતર છે.

દૈત્યાનામ્	= દૈત્યોમાં	કાલ:	= કાળ	મૃગેન્દ્ર:	= સિંહ
પ્રહ્લાદ:	= પ્રહ્લાદ	અહમ્	= હું	ચ	= અને
ચ	= અને	અસ્મિ	= છું.	પક્ષિણામ્	= પક્ષીઓમાં
કલયતામ્	= ગણના કરનારા	ચ	= તેમજ	વૈનતેય:	= ગરુડ
(જ્યોતિષિઓ)માં		મૃગાણામ્	= પશુઓમાં	અહમ્	= હું છું.

ટીકા - ‘પ્રહ્લાદશ્ચાસ્મિ દૈત્યાનામ્’ - જે દિતિથી ઉત્પન્ન થયા છે, એમને દૈત્યો કહે છે. એ દૈત્યોમાં પ્રહ્લાદજી મુખ્ય છે અને શ્રેષ્ઠ છે. એ ભગવાનના પરમ વિશ્વાસુ અને નિષ્કામ પ્રેમી ભક્ત છે. એટલા માટે ભગવાને એમને પોતાની વિભૂતિ તરીકે બતાવ્યા છે.

પ્રહ્લાદજી તો બહુ જ પહેલાં થઈ ગયા હતા, પરંતુ ભગવાને દૈત્યોમાં પ્રહ્લાદ હું છું’ એવો વર્તમાનનો પ્રયોગ કર્યો છે. એનાથી એ સિદ્ધ થાય છે કે ભગવાનના ભક્તો નિત્ય રહે છે અને શ્રદ્ધાભક્તિ અનુસાર દર્શન પણ આપી શકે છે. એમના ભગવાનમાં લીન થઈ ગયા પછી જો કોઈ એમને યાદ કરે અને એમનાં દર્શન ઇચ્છે તો એમનું રૂપ ધારણ કરીને ભગવાન દર્શન આપે છે.

‘કાલ: કલયતામહમ્’ - જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં કાળ (સમય)થી જ આયુષ્યની ગણના થાય છે. એટલા માટે ક્ષણ, ઘડી, દિવસ, પક્ષ, માસ, વર્ષ વગેરે ગણના કરવાનાં સાધનોમાં

કાળ ભગવાનની વિભૂતિ છે.

‘મૃગાણાં ચ મૃગેન્દ્રોહમ્’ - વાઘ, હાથી, ચિત્તો, રીંછ વગેરે જેટલાં પણ પશુઓ છે, એ બધામાં સિંહ બળવાન, તેજસ્વી, પ્રભાવશાળી, શૂરવીર અને સાહસી છે. એ બધાં પશુઓનો રાજા છે. એટલા માટે ભગવાને એને પોતાની વિભૂતિ તરીકે બતાવેલ છે.

‘વૈનતેયશ્ચ પક્ષિણામ્’ - વિનતાના પુત્ર ગરુડજી સઘળાં પક્ષીઓના રાજા છે અને ભગવાનના ભક્ત છે. તેઓ ભગવાન વિષ્ણુના વાહન છે અને જ્યારે તેઓ ઊડે છે, ત્યારે એમની પાંખોથી આપમેળે સામદેવની ઋચાઓ ધ્વનિત થાય છે. એટલા માટે ભગવાને એમને પોતાની વિભૂતિ તરીકે બતાવેલ છે.

આ બધી વિભૂતિઓમાં અલગ-અલગ રૂપે જે પ્રધાનતા બતાવવામાં આવી છે, તે તત્ત્વતઃ ભગવાનની જ છે. એટલા માટે એમની તરફ દૃષ્ટિ જતાં જ આપમેળે ભગવાનનું ચિંતન થવું જોઈએ.

—■—

પવન:	પવતામસ્મિ	રામ:	શસ્ત્રભૂતામહમ્ ।
ઝપાણાં	મકરશ્ચાસ્મિ	સ્રોતસામસ્મિ	જાહ્નવી ॥ ૩૧ ॥
પવતામ્	= પાવન	અહમ્	= હું
	કરનારાઓમાં	અસ્મિ	= છું.
પવન:	= વાયુ (અને)	ઝપાણામ્	= જળ-જંતુઓમાં
શસ્ત્રભૂતામ્	= શસ્ત્રધારીઓમાં	મકર:	= મગર
રામ:	= શ્રીરામ	અસ્મિ	= હું છું
			ચ = અને
			સ્રોતસામ્ = નદીઓમાં
			જાહ્નવી = ગંગાજી
			અસ્મિ = હું છું.

ટીકા - ‘પવન: પવતામસ્મિ’ - વાયુથી જ બધી ચીજો પવિત્ર થાય છે. વાયુથી જ નીરોગતા આવે છે. આથી ભગવાને પવિત્ર કરવાવાળાઓમાં વાયુને પોતાની વિભૂતિ તરીકે બતાવેલ છે.

‘રામ: શસ્ત્રભૂતામહમ્’ - આમ તો રામ અવતાર છે, સાક્ષાત્ ભગવાન છે, પરંતુ જ્યાં શસ્ત્રધારીઓની ગણના થાય છે, એ બધામાં રામ શ્રેષ્ઠ છે. એટલા માટે ભગવાને રામને પોતાની વિભૂતિ તરીકે બતાવેલ છે.

‘ઝપાણાં મકરશ્ચાસ્મિ’ - જળજંતુઓમાં મગર બધાથી બળવાન છે. એટલા માટે જળચરોમાં મગરને ભગવાને પોતાની વિભૂતિ તરીકે બતાવ્યો છે.

‘સ્રોતસામસ્મિ જાહ્નવી’ - પ્રવાહરૂપથી વહેવાવાળાં જેટલાં પણ નદ, નદી, નાળાં, ઝરણાં છે, એ બધામાં ગંગાજી શ્રેષ્ઠ છે. એ ભગવાનનું ખાસ ચરણોદક છે. ગંગાજી પોતાનાં દર્શન, સ્પર્શ વગેરેથી દુનિયાનો ઉદ્ધાર કરવાવાળાં છે. મરેલા મનુષ્યોનાં અસ્થિ ગંગાજીમાં પધરાવવાથી તેમની સદ્ગતિ થઈ જાય છે. એટલા માટે ભગવાને એમને પોતાની વિભૂતિ તરીકે બતાવેલ છે.

વાસ્તવમાં એ વિભૂતિઓની પ્રધાનતા ન માનીને ભગવાનની જ પ્રધાનતા માનવી જોઈએ. કારણ કે એ બધામાં જે વિશેષતા-મહત્તા જોવામાં આવે છે, તે ભગવાન પાસેથી જ આવેલી છે.

સત્તરમા શ્લોકમાં અર્જુનના બે પ્રશ્નો હતા — પહેલો, ભગવાનને જાણવાનો (હું આપને કેવી રીતે જાણું) અને બીજો જાણવાના ઉપાયનો (કયા કયા ભાવોમાં હું આપનું ચિંતન કરું). એ બેમાંથી ઉપાય તો છે — વિભૂતિઓમાં ભગવાનનું ચિંતન કરવું અને એ ચિંતનનું ફળ (પરિણામ) હશે — બધી વિભૂતિઓના મૂળમાં ભગવાનને તત્ત્વથી જાણવા. જેવી રીતે, શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રીરામને અને વૃષ્ણિઓમાં વાસુદેવ (પોતા)ને ભગવાને પોતાની વિભૂતિ તરીકે બતાવ્યા. આ તો તે સમુદાયમાં વિભૂતિરૂપથી શ્રીરામનું અને વાસુદેવનું ચિંતન કરવા માટે બતાવ્યું અને એમના ચિંતનનું ફળ હશે — શ્રીરામને અને વાસુદેવને તત્ત્વથી ભગવાન તરીકે જાણી લેવા. આ ચિંતન કરવાનું અને ભગવાનને તત્ત્વથી જાણવાનું બધી વિભૂતિઓના

વિષયમાં સમજવું જોઈએ.

સંસારમાં જ્યાં-જ્યાં પણ જે કંઈ વિશેષતા, વિલક્ષણતા અને સુંદરતા દેખાય છે, તેને વસ્તુ અને વ્યક્તિની માનવાથી ફસામણી થાય છે અર્થાત્ મનુષ્ય વિશેષતા વગેરેને સંસારની માનીને તેમાં ફસાઈ જાય છે. એટલા માટે ભગવાને અહીં મનુષ્યમાત્રને માટે એ જણાવ્યું છે કે તમે લોકો એ વિશેષતા, સુંદરતા વગેરેને વસ્તુ અને વ્યક્તિની ન માનો, પરંતુ મારી અને મારી પાસેથી જ આવેલી માનો. એવું માનીને મારું ચિંતન કરશો તો તમારું સંસારનું ચિંતન તો છૂટી જશે અને તે જગાએ હું આવી જઈશ. એનું પરિણામ એ થશે કે તમે લોકો મને તત્ત્વથી જાણી જશો. મને તત્ત્વથી જાણવાથી મારામાં તમારી દૃઢ ભક્તિ થઈ જશે. (ગીતા — ૧૦/૭).

—■—

સર્ગાણામાદિરન્તશ્ચ

મધ્યં

ચૈવાહમર્જુન ।

અધ્યાત્મવિદ્યા

વિદ્યાનાં

વાદઃ

પ્રવદતામહમ્ ॥ ૩૨ ॥

અર્જુન	= હે અર્જુન!	અહમ્	= હું	પ્રવદતામ્	= પરસ્પર શાસ્ત્રાર્થ
સર્ગાણામ્	= સંપૂર્ણ સૃષ્ટિઓનો	એવ	= જ છું.		કરનારાઓનો
આદિઃ	= આદિ,	વિદ્યાનામ્	= વિદ્યાઓમાં	વાદઃ	= (તત્ત્વનિર્ણયને માટે
મધ્યમ્	= મધ્ય	અધ્યાત્મવિદ્યા	= અધ્યાત્મવિદ્યા		કરવામાં આવતો)
ચ	= તથા		એટલે કે બ્રહ્મવિદ્યા		વાદ
અંતઃ	= અંતમાં	ચ	= અને	અહમ્	= હું છું.

ટીકા — ‘સર્ગાણામાદિરન્તશ્ચ મધ્યં ચૈવાહમ્’ — જેટલા સર્ગો અને મહાસર્ગો થાય છે અર્થાત્ જેટલાં પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેમના આદિમાં પણ હું રહું છું, તેમના મધ્યમાં પણ હું રહું છું અને તેમના અંતમાં (તેમના લીન થતાં) પણ હું રહું છું. તાત્પર્ય એ છે કે સર્વ કંઈ વાસુદેવ જ છે. આથી સઘળા સંસારને અને પ્રાણીઓને દેખતાં જ ભગવાનની યાદ આવવી જોઈએ.

‘અધ્યાત્મવિદ્યા વિદ્યાનામ્’ — જે વિદ્યાથી મનુષ્યનું કલ્યાણ થઈ જાય છે, તે ‘અધ્યાત્મવિદ્યા’ કહેવાય છે.^૧ બીજી સાંસારિક ગમે તેટલીયે વિદ્યાઓ શીખી લેવા છતાં પણ જાણવાનું બાકી જ રહે છે; પરંતુ આ અધ્યાત્મવિદ્યા પ્રાપ્ત થતાં જાણવાનું બાકી નથી રહેતું. એટલા માટે ભગવાને એને પોતાની વિભૂતિ તરીકે બતાવી છે.

‘વાદઃ પ્રવદતામહમ્’ — પરસ્પરમાં જે શાસ્ત્રાર્થ

કરવામાં આવે છે, એ ત્રણ પ્રકારનો હોય છે —

(૧) જલ્પ — યુક્તિ-પ્રયુક્તિથી પોતાના પક્ષનું મંડન અને બીજાના પક્ષનું ખંડન કરીને પોતાના પક્ષની જીત અને બીજાના પક્ષની હાર કરાવવાની ભાવનાથી જે શાસ્ત્રાર્થ કરવામાં આવે છે, તેને ‘જલ્પ’ કહે છે.

(૨) વિતંડા — પોતાનો કોઈ પણ પક્ષ ન રાખીને કેવળ બીજાના પક્ષનું ખંડન જ ખંડન કરવાને માટે જે શાસ્ત્રાર્થ કરવામાં આવે છે, તેને ‘વિતંડા’ કહે છે.

(૩) વાદ — વિના કોઈ પક્ષપાત કેવળ તત્ત્વનિર્ણયને માટે પરસ્પરમાં જે શાસ્ત્રાર્થ (વિચાર-વિનિમય) કરવામાં આવે છે તેને ‘વાદ’ કહે છે.

ઉપર્યુક્ત ત્રણેય પ્રકારના શાસ્ત્રાર્થોમાં ‘વાદ’ શ્રેષ્ઠ છે. એ જ વાદને ભગવાને પોતાની વિભૂતિ તરીકે બતાવેલ છે.

૧. અધ્યાત્મવિદ્યા અને રાજવિદ્યા — આ બન્નેમાં અંતર છે. અધ્યાત્મવિદ્યામાં નિર્ગુણસ્વરૂપની પ્રધાનતા છે અને રાજવિદ્યામાં સગુણસ્વરૂપની પ્રધાનતા છે. સંસારનો અભાવ કરીને નિર્ગુણ પરમાત્માને જાણવા એ અધ્યાત્મવિદ્યા છે. સઘળાં સ્થળ, કાળ, વસ્તુ, વ્યક્તિ, પરિસ્થિતિ, ઘટના વગેરેમાં વ્યાપકરૂપથી નિત્યનિરંતર રહેવાવાળા સગુણ પરમાત્માને જાણવા એ રાજવિદ્યા છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : લૌકિક વિદ્યાઓમાં ‘અધ્યાત્મવિદ્યા’ અર્થાત્ આત્મજ્ઞાન શ્રેષ્ઠ છે. આને જ ગીતાના અધ્યાયોની પુષ્પિકામાં ‘બ્રહ્મવિદ્યા’ કહેવામાં આવી છે.

અધ્યાત્મ વિદ્યા અર્થાત્ આત્મજ્ઞાનને પોતાની વિભૂતિ કહેવાનું કારણ છે કે આ સૌથી સરળ છે, સૌથી સુગમ છે અને સૌના પ્રત્યક્ષ અનુભવની વાત છે. આને કરવામાં, સમજવામાં અને પ્રાપ્ત કરવામાં કોઈ મુશ્કેલી છે જ નહિ. આમાં કરવું, સમજવું અને પ્રાપ્ત કરવું લાગુ પડતું જ નથી. કારણ કે આ નિત્યપ્રાપ્ત છે અને જાગ્રત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ વગેરે બધી જ અવસ્થાઓમાં હંમેશાં જેમનું તેમ વિદ્યમાન છે. આત્મજ્ઞાન જેટલું પ્રત્યક્ષ છે, એટલો પ્રત્યક્ષ આ સંસાર પણ નથી. અભિપ્રાય એ છે કે આપણા અનુભવમાં આત્મજ્ઞાન જેટલું સ્પષ્ટ આવે છે, એટલો સ્પષ્ટ આ સંસાર નથી આવતો. આ વાતને આ પ્રમાણે સમજવી જોઈએ — આપણે આપણાં બાળપણને જોઈએ અને વર્તમાન અવસ્થાને જોઈએ તો શરીર એ જ રહ્યું નથી, આદત એ જ રહી નથી, ભાષા એ જ રહી નથી, વ્યવહાર એ જ રહ્યો નથી, સ્થાન એ જ રહ્યું નથી, સમય એ જ રહ્યો નથી, સાથીદાર એ જ રહ્યા નથી, ક્રિયાઓ એ જ નથી રહી, વિચાર એ જ નથી રહ્યા; બધું જ બદલાઈ ગયું પરંતુ સત્તારૂપથી આપણે સ્વયં નથી બદલાયા, ત્યારે જ તો આપણે કહીએ છીએ કે ‘હું તો એ જ છું’ જે બાળપણમાં હતો. તાત્પર્ય એ થયું કે જે બદલાઈ ગયું એ અલગ સ્વભાવવાળું છે અને જે નથી બદલાયું, તે અલગ સ્વભાવવાળું છે. જે નથી બદલાયું તે આપણું અસલી સ્વરૂપ છે અર્થાત્ શરીરી છે અને જે બદલાઈ ગયું તે શરીર છે. આ આત્મજ્ઞાન છે.

—■—

અક્ષરાણામકારોડસ્મિ દ્વન્દ્વઃ સામાસિકસ્ય ચ ।

અહમેવાક્ષયઃ કાલો ધાતાહં વિશ્વતોમુખઃ ॥ ૩૩ ॥

અક્ષરાણામ્	= અક્ષરોમાં	અહમ્	= હું	વિશ્વતોમુખઃ	= સર્વ તરફ મુખવાળો
અકારઃ	= અકાર	અસ્મિ	= છું.	ધાતા	= ધાતા (સૌનું ધારણ-પોષણ કરનાર પણ)
ચ	= અને	અક્ષયઃ,	= અક્ષયકાળ	અહમ્	= હું
સામાસિકસ્ય	= સમાસોમાં	કાલઃ	એટલે કે કાળનોય મહાકાળ (તથા)	એવ	= જ છું.
દ્વન્દ્વઃ	= દ્વન્દ્વ નામનો સમાસ				

ટીકા — ‘અક્ષરાણામકારોડસ્મિ’ — વર્ણમાળામાં સર્વપ્રથમ અકાર આવે છે. સ્વર અને વ્યંજન — બન્નેમાં અકાર મુખ્ય છે. અકાર વિના વ્યંજનોનું ઉચ્ચારણ નથી થતું. એટલા માટે અકારને ભગવાને પોતાની વિભૂતિ તરીકે બતાવેલ છે.

‘દ્વન્દ્વઃ સામાસિકસ્ય ચ’ — જેથી બે કે બેથી વધારે શબ્દોને જોડીને એક શબ્દ બને છે, તેને સમાસ કહે છે. સમાસ કેટલાયે પ્રકારના હોય છે. તેમાં અવ્યયીભાવ, તત્પુરુષ બહુવ્રીહિ અને દ્વન્દ્વ-આ ચાર મુખ્ય છે. બે શબ્દોના સમાસમાં જો પહેલો શબ્દ પ્રધાનતા રાખતો હોય તો એ ‘અવ્યયીભાવ સમાસ’ થાય છે. જો પછીનો શબ્દ પ્રધાનતા રાખતો હોય તો તે ‘તત્પુરુષ સમાસ’ થાય છે. જો બન્ને શબ્દો અન્યના વાચક હોય તો એ ‘બહુવ્રીહિ સમાસ’ થાય છે. જો બન્ને શબ્દો પ્રધાનતા રાખતા હોય તો એ ‘દ્વન્દ્વ સમાસ’ થાય છે.

દ્વન્દ્વ સમાસમાં બન્ને શબ્દોનો અર્થ મુખ્ય હોવાથી

ભગવાને તેને પોતાની વિભૂતિ તરીકે બતાવેલ છે.

‘અહમેવાક્ષયઃ કાલઃ’ — જે કાળનો કદી ક્ષય નથી થતો અર્થાત્ જે કાળાતીત છે અને અનાદિ-અનંતરૂપ છે, તે કાળ ભગવાન જ છે.

સર્ગ અને પ્રલયની ગણના તો સૂર્યથી થાય છે, પરંતુ મહાપ્રલયમાં જ્યારે સૂર્ય પણ લીન થઈ જાય છે, ત્યારે સમયની ગણના પરમાત્માથી જ થાય છે.^૧ એટલા માટે પરમાત્મા અક્ષય કાળ છે.

ત્રીસમા શ્લોકનાં ‘કાલઃ કલયતામહમ્’ પદોમાં આવેલા ‘કાળ’માં અને અહીં આવેલા ‘અક્ષયકાળ’માં શું અંતર છે? ત્યાંનો જે ‘કાળ’ છે, તે એક ક્ષણ પણ સ્થિર નથી રહેતો, બદલાતો રહે છે. એ કાળ જ્યોતિષશાસ્ત્રનો આધાર છે અને તેનાથી સંસારમાત્રના સમયની ગણના થાય છે. પરંતુ અહીંનો જે ‘અક્ષય કાળ’ છે, એ પરમાત્મસ્વરૂપ હોવાથી કદી બદલાતો નથી. એ અક્ષય કાળ બધાને ખાઈ

૧. મહાપ્રલયમાં બ્રહ્માજી લીન થઈ જાય છે અર્થાત્ બ્રહ્માજીના આયુષ્યનો જેટલો સમય હોય છે, એટલો જ સમય મહાપ્રલયનો હોય છે. આથી એટલા લાંબા (મહાપ્રલયના) સમયની ગણના અક્ષયકાળરૂપી પરમાત્માથી જ થાય છે.

જાય છે અને પોતે જેમ છે તેમ જ રહે છે અર્થાત્ એમાં કદી કોઈ વિકાર નથી થતો. એ જ અક્ષય કાળને અહીં ભગવાને પોતાની વિભૂતિ તરીકે બતાવેલ છે. ‘કાલોડસ્મિ’ (અ. ૧૧/૩૨) પદથી અક્ષય કાળને પોતાના સ્વરૂપ તરીકે બતાવ્યો છે.

‘ધાતાહં વિશ્વતોમુખઃ’ — બધી બાજુએ મુખવાળા

હોવાથી ભગવાનની દૃષ્ટિ બધાં પ્રાણીઓ ઉપર રહે છે. આથી બધાનું ધારણ-પોષણ કરવામાં ભગવાન બહુ જ સાવધાન રહે છે. કયા પ્રાણીને કઈ વસ્તુ ક્યારે મળવી જોઈએ, તેનું ભગવાન ખૂબ ધ્યાન રાખે છે અને સમય આવ્યે તે વસ્તુને પહોંચાડી દે છે. એટલા માટે ભગવાને પોતાનું વિભૂતિરૂપે વર્ણન કર્યું છે.

—■—

મૃત્યુઃ સર્વહરશ્ચાહમુદ્રવશ્ચ ભવિષ્યતામ્ ।
કીર્તિઃ શ્રીર્વાક્ય નારીણાં સ્મૃતિર્મેધા ધૃતિઃ ક્ષમા ॥ ૩૪ ॥

સર્વહરઃ	= સર્વ કાંઈ હરણ કરનારું	અહમ્	= હું છું	સ્મૃતિઃ	= સ્મૃતિ,
મૃત્યુઃ	= મૃત્યુ	ય	= તથા	મેધા	= મેધા,
ય	= અને	નારીણામ્	= સ્ત્રીઓમાં	ધૃતિઃ	= ધૃતિ
ભવિષ્યતામ્	= ભવિષ્યમાં	કીર્તિઃ	= કીર્તિ,	ય	= અને
ઉદ્રવઃ	= ઉત્પન્ન થનાર	શ્રીઃ	= શ્રી,	ક્ષમા	= ક્ષમા (હું છું).
		વાક્	= વાક્, (વાણી),		

ટીકા — ‘મૃત્યુઃ સર્વહરશ્ચાહમ્’ — મૃત્યુમાં હરણ કરવાનું એવું વિલક્ષણ સામર્થ્ય છે કે મૃત્યુ બાદ અહીંની સ્મૃતિ સુધ્ધાં નથી રહેતી, સર્વ કંઈ હરાઈ જાય છે. વાસ્તવમાં એ સામર્થ્ય મૃત્યુનું નથી, પરંતુ પરમાત્માનું છે.

જો સંપૂર્ણ હરણ કરવાનું કે વિસ્મૃતિ કરવાનું ભગવત્પ્રદત્ત સામર્થ્ય મૃત્યુમાં ન હોત તો પોતાપણના સંબંધને લીધે જેવી ચિંતા આ જન્મમાં મનુષ્યને થાય છે, તેવી જ ચિંતા પાછલા જન્મના સંબંધને લીધે પણ થાત. મનુષ્ય ન જાણે કેટલાયે જન્મો લઈ ચૂક્યો છે. જો એ જન્મોની યાદ રહેત તો મનુષ્યની ચિંતાઓનો અને તેના મોહનો કદી અંત આવત જ નહિ. પરંતુ મૃત્યુ દ્વારા વિસ્મૃતિ થવાથી પૂર્વજન્મોનાં કુટુંબ, સંપત્તિ વગેરેની ચિંતા નથી થતી. આ રીતે મૃત્યુમાં જે ચિંતા અને મોહ દૂર કરવાનું સામર્થ્ય છે, તે બધું ભગવાનનું જ છે.

‘ઉદ્રવશ્ચ ભવિષ્યતામ્’ — જેવી રીતે પૂર્વશ્લોકમાં ભગવાને બતાવ્યું કે બધાનું ધારણ-પોષણ કરવાવાળો હું જ છું, એવી જ રીતે અહીં બતાવે છે કે બધાં ઉત્પન્ન થનારાઓની ઉત્પત્તિનું કારણ પણ હું જ છું. તાત્પર્ય એ છે કે સંસારની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય કરનાર હું જ છું.

‘કીર્તિઃ શ્રીર્વાક્ય નારીણાં સ્મૃતિર્મેધા ધૃતિઃ ક્ષમા’ — કીર્તિ, શ્રી, વાક્, સ્મૃતિ, મેધા, ધૃતિ અને ક્ષમા — આ સાતેયને સંસારભરની સ્ત્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવેલ છે. આ પૈકી કીર્તિ, સ્મૃતિ, મેધા, ધૃતિ અને ક્ષમા — એ પાંચ પ્રજાપતિ

દક્ષની કન્યાઓ છે, ‘શ્રી’ મહર્ષિ ભૃગુની કન્યા છે અને ‘વાક્’ બ્રહ્માજીની કન્યા છે.

કીર્તિ, શ્રી, વાક્, મેધા, ધૃતિ અને ક્ષમા — આ સાતેય સ્ત્રીવાચક નામવાળા ગુણો પણ સંસારમાં પ્રસિદ્ધ છે. સદ્ગુણોને લીધે સંસારમાં જે પ્રસિદ્ધ છે કે પ્રતિષ્ઠા છે, તેને ‘કીર્તિ’ કહે છે.

સ્થાવર અને જંગમ — આ બે પ્રકારનું ઐશ્વર્ય હોય છે. જમીન, મકાન, ધન, સંપત્તિ વગેરે સ્થાવર ઐશ્વર્ય છે અને ગાય, ભેંસ, ઘોડો, ઊંટ, હાથી વગેરે જંગમ ઐશ્વર્ય છે. આ બન્ને ઐશ્વર્યોને ‘શ્રી’ કહે છે.

જે વાણીને ધારણ કરવાથી સંસારમાં યશ કે પ્રતિષ્ઠા થાય છે અને જેનાથી મનુષ્ય પંડિત કે વિદ્વાન કહેવાય છે. તેને ‘વાક્’ કહે છે.

જૂની સાંભળેલી અને સમજેલી વાતથી ફરીથી યાદ આવવી એને ‘સ્મૃતિ’ કહે છે.

બુદ્ધિની જે સ્થાયીરૂપે ધારણ કરવાની શક્તિ છે અર્થાત્ જે શક્તિથી વિદ્યા સારી રીતે યાદ રહે છે, એ શક્તિને ‘મેધા’ કહે છે.

મનુષ્યને પોતાના સિદ્ધાંત, માન્યતા વગેરે પર દૃઢ રાખવાની તથા તેમનાથી વિચલિત ન થવા દેવાની શક્તિને ‘ધૃતિ’ કહે છે.

બીજો કોઈ વિના કારણ અપરાધ કરે, તો પોતાનામાં દંડ દેવાની શક્તિ હોવા છતાં પણ તેને દંડ ન કરવો અને

તેને લોક-પરલોકમાં ક્યાંક પણ એ અપરાધનો દંડ ન થાય — આ રીતનો ભાવ રાખીને તેને માફ કરી દેવો એને ‘ક્ષમા’ કહે છે.

કીર્તિ, શ્રી અને વાક્ — એ ત્રણે પ્રાણીઓની બહાર પ્રગટ થવાવાળી વિશેષતાઓ છે તથા સ્મૃતિ, મેધા, ધૃતિ અને ક્ષમા — એ ચાર પ્રાણીઓની અંદર પ્રગટ થવાવાળી વિશેષતાઓ છે. આ સાતેય વિશેષતાઓને ભગવાને પોતાની વિભૂતિ તરીકે બતાવેલ છે.

અહીં જે વિશેષ ગુણોને વિભૂતિરૂપે કહ્યા છે, એનું તાત્પર્ય એ કેવળ ભગવાનની તરફ લક્ષ્ય કરાવવાનું જ છે. કોઈ વ્યક્તિમાં એ ગુણ દેખાઈ આવે તો એ વ્યક્તિની વિશેષતા ન માનીને ભગવાનની જ વિશેષતા માનવી જોઈએ અને ભગવાનની જ યાદ આવવી જોઈએ.

જો એ ગુણો પોતાનામાં દેખાઈ આવે તો એમને ભગવાનના જ માનવા જોઈએ, પોતાના નહિ. કારણ કે એ દૈવી (ભગવાનની) સંપત્તિ છે, જે ભગવાનથી જ પ્રગટ થઈ

છે. આ ગુણોને પોતાના માની લેવાથી અભિમાન પેદા થાય છે, જેનાથી પતન થઈ જાય છે; કેમકે અભિમાન સઘળી આસુરી-સંપત્તિનો જનક છે.

સાધકોને જે કોઈનામાં જે કંઈ વિશેષતા કે સામર્થ્ય દેખાય, તેને એ વસ્તુ કે વ્યક્તિનું ન માનીને ભગવાનનું જ માનવું જોઈએ. જેવી રીતે, લોમશ ઋષિના શાપથી કાકભુશુંડિ બ્રાહ્મણમાંથી ચાંડાળ પક્ષી બની ગયા, પરંતુ એમને ન ભય થયો, ન કોઈ પ્રકારની દીનતા આવી અને ન કોઈ વિચાર પણ આવ્યો, બલકે તે પ્રસન્નતા જ થઈ. કારણ કે તેમણે તેમાં ઋષિનો દોષ ન માનીને ભગવાનની પ્રેરણા જ માની—

સુનુ ખગેસ નહિં કદુ રિષિ દૂષન ।

ઉર પ્રેરક રઘુબંસ બિભૂષન ॥

(માનસ ૭/૧૧૩/૧)

એવી જ રીતે મનુષ્ય બધી વસ્તુ, વ્યક્તિ, ઘટના, પરિસ્થિતિ વગેરેના ભગવાનને દેખવા લાગે તો પ્રતિક્ષણે આનંદ જ આનંદ રહેશે.

—■—

બૃહત્સામ તથા સામ્નાં ગાયત્રી છન્દસામહમ્ ।

માસાનાં માર્ગશીર્ષોડહમૃતૂનાં

કુસુમાકરઃ ॥ ૩૫ ॥

સામ્નામ્ = ગાઈ શકાય એવી
શ્રુતિઓમાં
બૃહત્સામ્ = બૃહત્સામ
તથા = અને

છન્દસામ્ = બધા છંદોમાં
ગાયત્રી = ગાયત્રી છંદ
અહમ્ = હું છું.
માસાનામ્ = બાર મહિનાઓમાં

માર્ગશીર્ષઃ = માગશર (અને)
ઋતૂનામ્ = છ ઋતુઓમાં
કુસુમાકરઃ = વસંત
અહમ્ = હું છું.

ટીકા — ‘બૃહત્સામ તથા સામ્નામ્’ — સામવેદમાં બૃહત્સામ નામની એક ગીતિ છે. એના દ્વારા ઇન્દ્રરૂપી પરમેશ્વરની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. અતિરાત્રયાગમા એ એક પૃષ્ઠસ્તોત્ર છે. સામવેદમાં સહુથી શ્રેષ્ઠ હોવાથી એ બૃહત્સામને ભગવાને પોતાની વિભૂતિ તરીકે બતાવેલ છે.^૧

‘ગાયત્રી છન્દસામહમ્’ — વેદોની જેટલી છંદોબદ્ધ ઋચાઓ છે, તેમાં ગાયત્રીની પ્રધાનતા છે. ગાયત્રીને વેદજનની કહે છે; કેમકે એનાથી વેદો પ્રગટ થયા છે. સ્મૃતિઓમાં અને શાસ્ત્રોમાં ગાયત્રીનો બહુ મોટો મહિમા ગાવામાં આવ્યો છે. ગાયત્રીમાં સ્વરૂપ, પ્રાર્થના અને ધ્યાન — ત્રણે પરમાત્માનાં જ હોવાથી એનાથી પરમાત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. એટલા માટે ભગવાને ગાયત્રીને પોતાની વિભૂતિ તરીકે બતાવેલ છે.

માસાનાં માર્ગશીર્ષોડહમ્’ — જે અન્નથી સઘળી પ્રજા જીવિત રહે છે, તે (વર્ષાથી થવાવાળા) અન્નની ઉત્પત્તિ માગશર મહિનામાં થાય છે. આ મહિનામાં નવા અન્નથી યજ્ઞ પણ કરવામાં આવે છે. મહાભારતકાળમાં નવું વર્ષ માગશરથી જ આરંભાતું હતું. આ વિશેષતાઓને કારણે ભગવાને માગશરને પોતાની વિભૂતિ તરીકે બતાવેલ છે.

‘ઋતૂનાં કુસુમાકરઃ’ — વસંત ઋતુમાં વર્ષા વગર જ વૃક્ષ, લતાઓ વગેરે પત્ર-પુષ્પોથી યુક્ત થઈ જાય છે. આ ઋતુમાં ન અધિક ગરમી રહે છે અને ન અધિક શરદી, એટલા માટે ભગવાને વસંત ઋતુને પોતાની વિભૂતિ કહી છે.

આ બધી વિભૂતિઓમાં જે મહત્તા અને વિશેષતા દેખાય છે, તે કેવળ ભગવાનની જ છે. આથી ચિંતન કેવળ ભગવાનનું જ થવું જોઈએ.

—■—

૧. આ (દસમા) અધ્યાયના બાવીસમા શ્લોકમાં ભગવાને વેદોમાં ‘સામવેદ’ને પોતાની વિભૂતિ તરીકે બતાવેલ છે અને અહીં (પાંત્રીસમા શ્લોકમાં) ભગવાને સામવેદમાં પણ ‘બૃહત્સામ’ને પોતાની વિભૂતિ તરીકે બતાવેલ છે.

ધૂતં છલયતામસ્મિ તેજસ્તેજસ્વિનામહમ્ ।
જયોડસ્મિ વ્યવસાયોડસ્મિ સત્ત્વં સત્ત્વવતામહમ્ ॥ ૩૬ ॥

છલયતામ્	= છળનારાઓમાં	અસ્મિ	= હું.	નિશ્ચય
ધૂતમ્	= જુગાર (તથા)	જયઃ	= જીતનારાઓનો વિજય	સત્ત્વવતામ્ = (અને) સાત્ત્વિક માણસોનો
તેજસ્વિનામ્	= તેજસ્વીઓમાં	અહમ્, અસ્મિ	= હું હું.	સત્ત્વમ્ = સાત્ત્વિક ભાવ
તેજઃ	= તેજ	વ્યવસાયઃ	= (નિશ્ચય કરનારાઓનો)	અહમ્ = હું
અહમ્	= હું			અસ્મિ = હું.

ટીકા — ‘ધૂતં છલયતામસ્મિ’ — છળ કરીને બીજાઓનું રાજ્ય, વૈભવ, ધન, સંપત્તિ વગેરેનું (સર્વસ્વનું) અપહરણ કરવાનું વિશેષ સામર્થ્ય રાખવાવાળી જે વિદ્યા છે, તેને જુગાર કહે છે. આ જુગારને ભગવાને પોતાની વિભૂતિ તરીકે બતાવેલ છે.

શંકા — અહીં ભગવાને છળ કરવાવાળાઓમાં જુગારને પોતાની વિભૂતિ તરીકે બતાવેલ છે તો પછી તેને રમવામાં શો દોષ છે? જો દોષ નથી તો પછી શાસ્ત્રોએ એનો નિષેધ શા માટે કર્યો છે?

સમાધાન — ‘આવું કરો અને આવું ના કરો’ — એ શાસ્ત્રોનો વિધિ-નિષેધ કહેવાય છે. એવા વિધિ-નિષેધનું વર્ણન અહીં નથી. અહીં તો વિભૂતિઓનું વર્ણન છે. ‘હું આપનું ચિંતન ક્યાં ક્યાં કરું?’ — અર્જુનના આ પ્રશ્ન અનુસાર ભગવાને વિભૂતિઓના રૂપમાં પોતાના ચિંતનની વાત જ બતાવી છે અર્થાત્ ભગવાનનું ચિંતન સુગમતાથી થઈ જાય, તેનો ઉપાય વિભૂતિઓના રૂપમાં બતાવ્યો છે. આથી જે સમુદાયમાં મનુષ્ય રહે છે, તે સમુદાયમાં જ્યાં દષ્ટિ પડે, ત્યાં સંસારને ન જોતાં ભગવાનને જ જોવા; કેમકે ભગવાન કહે છે કે આ સઘળું જગત મારાથી વ્યાપ્ત છે અર્થાત્ આ જગતમાં હું જ વ્યાપ્ત છું, પરિપૂર્ણ છું (ગીતા — ૮/૪).

જેવી રીતે કોઈ સાધકમાં પહેલાં જુગાર રમવાનું વ્યસન રહ્યું હોય અને હવે તે ભગવાનના ભજનમાં લાગ્યો છે. તેને કદીક જુગાર યાદ આવી જાય તો એ જુગારનું ચિંતન છોડવાને માટે એ તેમાં ભગવાનનું ચિંતન કરે કે આ જુગાર રમવામાં હારજીતની જે વિશેષતા છે, તે

ભગવાનની જ છે. આ રીતે જુગારમાં ભગવાનને જોવાથી જુગારનું ચિંતન તો છૂટી જશે અને ભગવાનનું ચિંતન થવા લાગશે. એવી જ રીતે કોઈ બીજાને જુગાર રમતાં જોયો અને તેમાં હારજીતને જોઈ તો હરાવવા અને જિતાડવાની શક્તિને જુગારની ન માનીને ભગવાનની જ માનવી. કારણ કે ખેલ તો સમાપ્ત થઈ રહ્યો છે ને સમાપ્ત થઈ જશે, પરંતુ પરમાત્મા એમાં નિરંતર રહે છે અને રહેશે. આ રીતે જુગાર વગેરેને વિભૂતિ કહેવાનું તાત્પર્ય ભગવાનના ચિંતનમાં છે.^૧

જીવ પોતે સાક્ષાત્ પરમાત્માનો અંશ છે, પરંતુ એણે ભૂલથી અસત શરીર-સંસારની સાથે પોતાનો સંબંધ માની લીધો છે. જો તે સંસારમાં દેખાનારી મહત્તા, વિશેષતા, શોભા વગેરેને પરમાત્માની જ માનીને પરમાત્માનું ચિંતન કરશે તો તે પરમાત્માની તરફ જશે અર્થાત્ તેનો ઉદ્ધાર થઈ જશે (ગીતા — ૮/૧૪); અને જો મહત્તા, વિશેષતા, શોભા વગેરેને સંસારની માનીને સંસારનું ચિંતન કરશે તો તે સંસારની તરફ જશે અર્થાત્ તેનું પતન થઈ જશે (ગીતા — ૨/૬૨-૬૩). એટલા માટે પરમાત્માનું ચિંતન કરતા રહીને પરમાત્માને તત્ત્વથી જાણવાના ઉદ્દેશ્યથી જ આ વિભૂતિઓનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

‘તેજસ્તેજસ્વિનામહમ્’^૨ — મહાપુરુષોના એ દૈવીસંપત્તિવાળા પ્રભાવનું નામ તેજ છે, જેની સામે પાપી પુરુષ પણ પાપ કરવામાં અચકાય છે. એ તેજને ભગવાને પોતાની વિભૂતિ તરીકે બતાવ્યું છે.

‘જયોડસ્મિ’ — વિજય પ્રત્યેક પ્રાણીને પ્રિય લાગે છે. વિજયની આ વિશેષતા ભગવાનની છે. એટલા માટે

૧. કોઈ ગ્રંથના કોઈ અંશ ઉપર શંકા થાય, તો એ ગ્રંથનું આદિથી અંત સુધી અધ્યયન કરીને તેમાં વક્તાના ઉદ્દેશ્યને, લક્ષ્યને અને આશયને સમજવાથી તે શંકાનું સમાધાન થઈ જાય છે.

૨. સાતમા અધ્યાયમાં જ્યાં ભગવાને કારણરૂપથી વિભૂતિઓનું વર્ણન કર્યું છે, ત્યાં પણ આ જ પદ આવ્યું છે — ‘તેજસ્તેજસ્વિનામહમ્’ (અ. ૭/૧૦).

વિજયને ભગવાને પોતાની વિભૂતિ તરીકે બતાવેલ છે.

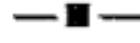
પોતાના મન પ્રમાણે પોતાનો વિજય થવાથી જે સુખ થાય છે, તેનો ઉપભોગ ન કરીને એમાં ભગવદ્બુદ્ધિ કરવી જોઈએ કે વિજયના રૂપમાં ભગવાન આવ્યા છે.

‘વ્યવસાયોડસ્મિ’— વ્યવસાય એક નિશ્ચયને કહે છે. આ એક નિશ્ચયનો ભગવાને ગીતામાં બહુ જ મહિમા ગાયો છે; જેમ કે — કર્મયોગીની નિશ્ચયાત્મિકા બુદ્ધિ એક હોય છે (અ. ૨/૪૧); ભોગ અને ઐશ્વર્યમાં આસક્ત પુરુષોની નિશ્ચયાત્મિકા બુદ્ધિ નથી થતી (અ. ૨/૪૪); ‘હવે તો હું કેવળ ભગવાનનું ભજન જ કરીશ’ — આ એક નિશ્ચયના બળ ઉપર દુરાચારીમાં દુરાચારી મનુષ્યને પણ ભગવાન સાધુ માને છે (અ. ૯/૩૦). આ રીતે ભગવાનની તરફ ચાલવાનો જે નિશ્ચય છે, તેને ભગવાને પોતાની વિભૂતિ તરીકે બતાવેલ છે.

નિશ્ચયને પોતાની વિભૂતિ બતાવવાનું તાત્પર્ય એ છે કે સાધકે એવો નિશ્ચય તો રાખવો જ જોઈએ, પરંતુ એવું માનવું જોઈએ કે આ ભગવાનની વિભૂતિ છે અને એમની જ કૃપાથી મને પ્રાપ્ત થઈ છે.

‘સત્ત્વં સત્ત્વવતામહમ્’ — સાત્ત્વિક મનુષ્યોમાં જે સત્ત્વગુણ છે, જે સાત્ત્વિક ભાવ અને આચરણ છે, તે પણ ભગવાનની વિભૂતિ છે. તાત્પર્ય એ છે કે રજોગુણ અને તમોગુણને દબાવીને જે સાત્ત્વિક ભાવ વધે છે, એ સાત્ત્વિક ભાવને સાધક પોતાનો ગુણ ન માનીને ભગવાનની વિભૂતિ માને.

તેજ, વ્યવસાય, સાત્ત્વિક ભાવ વગેરે પોતાનામાં અથવા બીજાઓમાં જોવામાં આવે તો સાધક એમને પોતાના અથવા કોઈ વસ્તુ-વ્યક્તિનો ગુણ ન માને, બલકે ભગવાનનો જ ગુણ માને. એ ગુણોની તરફ દૃષ્ટિ જાય ત્યારે એમાં તત્ત્વથી ભગવાનને જોઈને ભગવાનને જ યાદ કરવા જોઈએ.

વૃષ્ણીનાં વાસુદેવોડસ્મિ
મુનીનામધ્યહં વ્યાસઃ

પાણ્ડવાનાં ધનઞ્જયઃ ।
કવીનામુશના કવિઃ ॥ ૩૭ ॥

વૃષ્ણીનામ્ = વૃષ્ણિવંશીઓમાં
વાસુદેવઃ = વાસુદેવપુત્ર
શ્રીકૃષ્ણ (અને)
પાણ્ડવાનામ્ = પાંડવોમાં

ધનઞ્જયઃ = ધનંજય
અસ્મિ = હું છું.
મુનીનામ્ = મુનિઓમાં
વ્યાસઃ = વેદવ્યાસ (અને)

કવીનામ્ = કવિઓમાં
ઉશના, કવિઃ = કવિ શુકાચાર્ય
અપિ = પણ
અંહમ્ = હું (જ) છું.

ટીકા — ‘વૃષ્ણીનાં વાસુદેવોડસ્મિ’ — અહીં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના અવતારનું વર્ણન નથી, પરંતુ વૃષ્ણિવંશીઓમાં પોતાની જે વિશેષતા છે, એ વિશેષતાને લીધે ભગવાને પોતાનું વિભૂતિરૂપે વર્ણન કર્યું છે.

અહીં ભગવાનનું પોતાને વિભૂતિરૂપથી કહેવું એ તો સંસારની દૃષ્ટિએ છે, સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ તો તેઓ સાક્ષાત્ ભગવાન જ છે. આ અધ્યાયમાં જેટલી વિભૂતિઓ આવી છે, એ બધી સંસારની દૃષ્ટિએ જ છે. તત્ત્વથી તો એ પરમાત્મસ્વરૂપ જ છે.

‘પાણ્ડવાનાં ધનઞ્જયઃ’ — પાંડવોમાં અર્જુનની જે વિશેષતા છે, તે વિશેષતા ભગવાનની જ છે. તેથી ભગવાને અર્જુનને પોતાની વિભૂતિ કહ્યા છે.

મુનીનામધ્યહં વ્યાસઃ — વેદોના ચાર ભાગોમાં વિભાગ, પુરાણ, ઉપપુરાણ, મહાભારત વગેરે જે કંઈ સંસ્કૃત સાહિત્ય છે, તે સઘળે-સઘળું વ્યાસજીની કૃપાનું જ ફળ છે. આજે પણ કોઈ નવી રચના કરે છે તો એને પણ વ્યાસજીનું જ ઉચ્છિષ્ટ માનવામાં આવે છે. કહ્યું પણ છે

— ‘વ્યાસોચ્છિષ્ટં જગત્સર્વમ્’ — આ રીતે બધા મુનિઓમાં વ્યાસજી મુખ્ય છે. એટલા માટે ભગવાને વ્યાસજીને પોતાની વિભૂતિ તરીકે બતાવેલ છે. તાત્પર્ય એ છે કે વ્યાસજીમાં વિશેષતા દેખાતાં જ ભગવાનની યાદ આવવી જોઈએ કે આ બધી વિશેષતા ભગવાનની છે અને ભગવાન પાસેથી જ આવી છે.

‘કવીનામુશના કવિઃ’ — શાસ્ત્રીય સિદ્ધાંતોને સારી રીતે જાણવાવાળા જેટલા પણ પંડિતો છે, એ બધા જ ‘કવિ’ કહેવાય છે. એ બધા કવિઓમાં શુકાચાર્યજી મુખ્ય છે. શુકાચાર્યજી સંજીવની વિદ્યાના જ્ઞાતા છે. એમની શુકનીતિ પ્રસિદ્ધ છે. આ રીતે અનેક ગુણોને કારણે ભગવાને એમને પોતાની વિભૂતિ તરીકે બતાવેલ છે.

આ વિભૂતિઓની મહત્તા જોઈને ક્યાંય પણ બુદ્ધિ અટકે, તો એ મહત્તાને ભગવાનની જ માનવી જોઈએ; કેમકે એ મહત્તા એક ક્ષણ પણ સ્થાયીરૂપથી ન ટકવાવાળા સંસારની નથી હોઈ શક્તી.

દણ્ડો દમયતામસ્મિ નીતિરસ્મિ જિગીષતામ્ ।
મૌનં ચૈવાસ્મિ ગુહ્યાનાં જ્ઞાનં જ્ઞાનવતામહમ્ ॥ ૩૮ ॥

દમયતામ્	= દમન કરનારાઓની	અસ્મિ	= હું છું.	જ્ઞાનવતામ્	= જ્ઞાનીજનોનું
દણ્ડઃ	= દંડનીતિ (અને)	ગુહ્યાનામ્	= ગોપનીય ભાવોમાં	જ્ઞાનમ્	= જ્ઞાન
જિગીષતામ્	= વિજય	મૌનમ્	= મૌન	અહમ્	= હું
	ઈચ્છનારાઓની	અસ્મિ	= હું છું	એવ	= જ
નીતિઃ	= નીતિ	ચ	= અને	(અસ્મિ)	= છું.

ટીકા — ‘દણ્ડો દમયતામસ્મિ’ — દુષ્ટોને દુષ્ટતાથી બચાવીને સન્માર્ગ ઉપર લાવવા માટે દંડનીતિ મુખ્ય છે. એટલા માટે ભગવાને એને પોતાની વિભૂતિ તરીકે બતાવેલ છે.

‘નીતિરસ્મિ જિગીષતામ્’ — નીતિનો આશ્રય લેવાથી જ મનુષ્ય વિજય પ્રાપ્ત કરે છે અને નીતિથી જ વિજય ટકે છે. એટલા માટે નીતિને ભગવાને પોતાની વિભૂતિ તરીકે બતાવી છે.

‘મૌનં ચૈવાસ્મિ ગુહ્યાનામ્’ — ગુપ્ત રાખવા યોગ્ય જેટલા ભાવો છે, એ બધામાં મૌન (વાણીનો સંયમ અર્થાત્ ચુપ રહેવું) મુખ્ય છે; કેમકે ચુપ રહેવાવાળાના

ભાવોને દરેક વ્યક્તિ નથી જાણી શકતી. એટલા માટે ગોપનીય ભાવોમાં ભગવાને મૌનને પોતાની વિભૂતિ તરીકે બતાવેલ છે.

‘જ્ઞાનં જ્ઞાનવતામહમ્’ — સંસારમાં કલાકૌશલ વગેરે જાણવાવાળાઓમાં જે જ્ઞાન (જાણકારી) છે, તે ભગવાનની વિભૂતિ છે. તાત્પર્ય એ છે કે એવું જ્ઞાન પોતાનામાં અને બીજાઓમાં જોવામાં આવે, તો તેને ભગવાનની જ વિભૂતિ તરીકે માનવું.

આ બધી વિભૂતિઓમાં જે વિલક્ષણતા છે, તે એમની વ્યક્તિગત નથી, પરંતુ પરમાત્માની જ છે. એટલા માટે પરમાત્માની તરફ જ દષ્ટિ જવી જોઈએ.

યથ્યાપિ સર્વભૂતાનાં બીજં તદહમર્જુન ।
ન તદસ્તિ વિના યત્સ્યાન્મયા ભૂતં ચરાચરમ્ ॥ ૩૯ ॥

ચ	= અને	અપિ	= પણ	ન, અસ્તિ	= નથી,
અર્જુન	= હે અર્જુન!	અહમ્	= હું જ છું; (કેમકે)	યત્	= જે
સર્વભૂતાનામ્	= સમસ્ત પ્રાણીઓનું	તત્	= તેવું	મયા	= મારા
યત્	= જે	ચરાચરમ્	= ચર કે અચર (કોઈ પણ)	વિના	= વિનાનું
બીજમ્	= બીજ (મૂળ કારણ) છે,	ભૂતમ્	= પ્રાણી	સ્યાત્	= હોય અર્થાત્ ચર-અચર બધું હું જ છું.
તત્	= તે બીજ				

ટીકા — [ભગવાને વીસમા શ્લોકથી ઓગણચાળીસમા શ્લોક સુધી પોતાની કુલ બ્યાસી વિભૂતિઓનું વર્ણન કર્યું છે; જેમકે — વીસમા શ્લોકમાં ચાર, એકવીસમા શ્લોકમાં ચાર, બાવીસમા શ્લોકમાં ચાર, ત્રેવીસમા શ્લોકમાં ચાર, ચોવીસમા શ્લોકમાં ત્રણ, પચ્ચીસમા શ્લોકમાં ચાર, છવ્વીસમા શ્લોકમાં ચાર, સત્તાવીસમા શ્લોકમાં ત્રણ, અઠાવીસમા શ્લોકમાં ચાર, ઓગણત્રીસમા શ્લોકમાં ચાર, ત્રીસમા શ્લોકમાં ચાર, એકત્રીસમા શ્લોકમાં ચાર, બત્રીસમા શ્લોકમાં પાંચ, તેત્રીસમા

શ્લોકમાં ચાર, ચોત્રીસમા શ્લોકમાં નવ, પાંત્રીસમા શ્લોકમાં ચાર, છત્રીસમા શ્લોકમાં પાંચ, સાડત્રીસમા શ્લોકમાં ચાર, આડત્રીસમા શ્લોકમાં ચાર અને ઓગણચાળીસમા શ્લોકમાં એક વિભૂતિનું વર્ણન કર્યું છે.]

‘યથ્યાપિ સર્વભૂતાનાં બીજં તદહમર્જુન’ — અહીં ભગવાન સમસ્ત વિભૂતિઓનો સાર બતાવે છે કે બધાનું બીજ અર્થાત્ કારણ હું જ છું. બીજ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે આ સંસારનું નિમિત્ત કારણ પણ ભગવાન છે અને

ઉપાધાન કારણ પણ ભગવાન જ છે અર્થાત્ સંસારને બનાવવાવાળા પણ ભગવાન છે અને સંસારરૂપે બનવાવાળા પણ ભગવાન જ છે.

ભગવાને સાતમા અધ્યાયના દસમા શ્લોકમાં પોતાને ‘સનાતન બીજ’, નવમા અધ્યાયના અઠારમા શ્લોકમાં ‘અવ્યય બીજ’ અને અહીં કેવળ ‘બીજ’ બતાવ્યું છે. એનું તાત્પર્ય એ છે કે હું જેમ છું તેમ રહેતો હોવા છતાં પણ સંસારરૂપે પ્રગટ થઈ જાઉં છું અને સંસારરૂપે પ્રગટ થવા છતાં પણ હું તેમાં જેમ છું તેમ વ્યાપક રહું છું.

‘ન તદસ્તિ વિના યત્સ્યાન્મયા ભૂતં ચરાચરમ્’ — સંસારમાં જડ-ચેતન, સ્થાવર-જંગમ, ચર-અચર વગેરે જે કંઈ પણ જોવામાં આવે છે, તે બધું મારા વિના નથી હોઈ શકતું. બધું મારાથી જ થાય છે અર્થાત્ સર્વ કંઈ હું જ છું છું. આ વાસ્તવિક મૂળ તત્ત્વને જાણીને સાધકની ઈન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ ગમે ત્યાં જાય અથવા મનબુદ્ધિમાં સંસારની જે કંઈ વાત યાદ આવે, એ બધીને ભગવાનનું જ સ્વરૂપ માનવું. એવું માનવાથી સાધકને ભગવાનનું જ ચિંતન થશે, બીજાનું નહિ; કેમકે તત્ત્વથી ભગવાન સિવાય બીજું કંઈ છે જ નહિ.

અહીં ભગવાને કહ્યું છે કે મારા સિવાય ચર-અચર કંઈ નથી અર્થાત્ સર્વ કંઈ હું જ છું અને અઠારમા અધ્યાયના ચાળીસમા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે સત્ત્વ, રજ અને તમ — આ ત્રણે ગુણોના સિવાય કંઈ જ નથી અર્થાત્ સર્વ ગુણોનું જ કાર્ય છે. આ ભેદનું તાત્પર્ય એ છે કે અહીં ભક્તિયોગનું પ્રકરણ છે. આ પ્રકરણમાં અર્જુને પ્રશ્ન કર્યો છે કે હું આપનું ક્યાં ક્યાં ચિંતન કરું? એટલા માટે ઉત્તરમાં ભગવાને કહ્યું કે તારા મનમાં જેનું જેનું ચિંતન થાય છે, તે બધું હું જ છું. પરંતુ ત્યાં (અ. ૧૮/૪૦માં) સાંખ્યયોગનું પ્રકરણ છે. સાંખ્યયોગમાં પ્રકૃતિ અને પુરુષ — બન્નેના વિવેકની તથા પ્રકૃતિથી સંબંધ-વિચ્છેદ કરવાની પ્રધાનતા છે. પ્રકૃતિનું કાર્ય હોવાથી સઘળી સૃષ્ટિ ત્રિગુણમયી છે.^૧ એટલા માટે ત્યાં ત્રણે ગુણોથી રહિત કોઈ નથી — એવું કહેવામાં આવ્યું છે.

વિશેષ વાત

ભગવાને ‘અહમાત્મા ગુડાકેશ’ (અ. ૧૦/૨૦)થી

પરિશિષ્ટ ભાવ : સંપૂર્ણ પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિના ચાર સ્થાન છે — ૧. જરાયુજ — જેર (ઓર)ની સાથે પેદા થવાવાળા મનુષ્ય, ગાય, ભેંસ, બકરી વગેરે; ૨. અંડજ-ઈંડામાંથી પેદા થનારાં પક્ષી, સાપ, ખિસકોલી, ઘરોળી વગેરે; ૩. ઉદ્ભિજજ — પૃથ્વીને ફાડીને ઉપર જવાવાળાં વૃક્ષ, વેલ, ધરો, અનાજ વગેરે; અને ૪. સ્વેદજ — પરસેવાથી પેદા થવાવાળા જૂ, લીખ

લઈને ‘બીજં તદ્દભર્જન’ (અ. ૧૦/૩૯) સુધી જે બ્યાસી વિભૂતિઓ કહી છે, એનું તાત્પર્ય નાના-મોટા, ઉત્તમ-મધ્યમ-અધમ બતાવવાનું નથી, પરંતુ એ બતાવવાનું છે કે કોઈ પણ વસ્તુ, વ્યક્તિ, ઘટના, પરિસ્થિતિ વગેરે સામે આવે તો એમાં ભગવાનનું જ ચિંતન થવું જોઈએ.^૨ કારણ કે મૂળમાં અર્જુનનો પ્રશ્ન આ જ હતો કે આપનું ચિંતન કરતો રહીને હું આપને કેવી રીતે જાણું અને ક્યા-ક્યા ભાવોમાં હું આપનું ચિંતન કરું? (ગીતા — ૧૦/૧૭). એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ચિંતન કરવા માટે જ ભગવાને પોતાની વિભૂતિઓનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન કર્યું છે.

જેવી રીતે અહીં ગીતામાં ભગવાને અર્જુનને પોતાની વિભૂતિઓ કહી છે, એવી જ રીતે શ્રીમદ્ભાગવતમાં (અગિયારમા સ્કંધના સોળમા અધ્યાયમાં) ભગવાને ઉદ્ભવજીને પોતાની વિભૂતિઓ કહી છે. ગીતામાં કહેલી કેટલીક વિભૂતિઓ ભાગવતમાં નથી આવી અને ભાગવતમાં કહેલી કેટલીક વિભૂતિઓ ગીતામાં નથી આવી. ગીતા અને ભાગવતમાં કહેવાયેલી કેટલીક વિભૂતિઓમાં તો સમાનતા છે, પરંતુ કેટલીક વિભૂતિઓમાં બન્ને જગાએ અલગ-અલગ વાત આવી છે; જેમ કે — ગીતામાં ભગવાને પુરોહિતોમાં બૃહસ્પતિને પોતાની વિભૂતિ તરીકે બતાવ્યા છે — ‘પુરોધસાં ચ મુખ્યં માં વિદ્ધિ પાર્થ બૃહસ્પતિમ્’ (અ. ૧૦/૨૪) અને ભાગવતમાં ભગવાને પુરોહિતોમાં વસિષ્ઠજીને પોતાની વિભૂતિ તરીકે બતાવ્યા છે — ‘પુરોધસાં વસિષ્ઠોઽહમ્’ (અ. ૧૧/૧૬/૨૨). હવે શંકા એ થાય છે કે ગીતા અને ભાગવતની વિભૂતિઓના વક્તા એક હોવા છતાં પણ બન્નેમાં એકસમાન વાત શા માટે નથી મળતી? એનું સમાધાન એ છે કે વાસ્તવમાં વિભૂતિઓ કહેવામાં ભગવાનનું તાત્પર્ય કોઈ વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરેની મહત્તા બતાવવાનું નથી, પરંતુ પોતાનું ચિંતન કરાવવાનું છે. આથી ગીતા અને ભાગવત — બન્નેય જગાએ કહેવાયેલી વિભૂતિઓમાં ભગવાનનું ચિંતન કરવું એ જ મુખ્ય છે. આ દૃષ્ટિથી જ્યાં-જ્યાં વિશેષતા દેખાઈ આવે, ત્યાં-ત્યાં વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરેની વિશેષતા ન જોતાં કેવળ ભગવાનની જ વિશેષતા જોવી જોઈએ અને ભગવાનની તરફ જ વૃત્તિ જવી જોઈએ.

૧. ઈદં ગુણમયં વિદ્ધિ ત્રિવિધં માયયા કૃતમ્ ॥ (શ્રીમદ્ભા. ૧૧/૨૮/૭)

૨. યસ્ય કિંચિજજગત્સર્વં દેશ્યતે શ્રૂયતેઽપિ વા । અન્તર્બહિશ્ચ તત્સર્વં વ્યાપ્ય નારાયણઃ સ્થિતઃ ॥ (મહાનારાયણોપનિષદ ૧૧/૬)
‘આ જે કંઈ પણ જગત જોવામાં અથવા સાંભળવામાં આવે છે, એ બધાને બહાર અને અંદરથી વ્યાપ્ત કરીને ભગવાન નારાયણ રહેલા છે.’

વગેરે તથા વરસાદમાં જમીનથી પેદા થવાવાળા અળસિયાં વગેરે જીવો. આ ચાર સ્થાનોમાંથી ચોરાશી લાખ યોનિયો પેદા થાય છે. આ યોનિયોમાં બે પ્રકારના જીવો હોય છે — સ્થાવર અને જંગમ. વૃક્ષ, વેલ, ઘાસ વગેરે એક જ જગાએ રહેવાવાળા જીવ ‘સ્થાવર’ છે અને મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી વગેરે ચાલવા-ફરવાવાળા જીવો ‘જંગમ’ છે. આ જીવોમાં પણ કેટલાક પાણીમાં રહેવાવાળા છે, કોઈ આકાશમાં રહેવાવાળા છે અને કેટલાક પૃથ્વી પર રહેવાવાળા છે. આ ચોરાશી લાખ યોનિઓ સિવાય દેવતા, પિતૃઓ, ગન્ધર્વો, ભૂત, પ્રેત, પિશાચ, બ્રહ્મરાક્ષસ, પૂતના, બાલગ્રહ વગેરે અનેક યોનિઓ છે. આ તમામ યોનિઓનાં બીજ અર્થાત્ મૂળ કારણ ભગવાન છે. તાત્પર્ય એ છે કે અનંત બ્રહ્માંડોમાં અનંત જીવો છે, પરંતુ તે બધાનું બીજ એક જ છે ! તેથી બધાં રૂપોમાં એક ભગવાન જ છે — ‘વાસુદેવઃ સર્વમ્’.

જેમ બીજથી ખેતી થાય છે, એ જ પ્રમાણે એક ભગવાનથી આ સંપૂર્ણ સંસાર થયો છે. જેમ બાજરીથી બાજરી જ પેદા થાય છે, ઘઉંથી ઘઉં જ પેદા થાય છે, પશુથી પશુ જ પેદા થાય છે, મનુષ્યથી મનુષ્ય જ પેદા થાય છે. એ જ પ્રમાણે ભગવાનથી ભગવાન જ થાય છે અર્થાત્ સંસારરૂપે ભગવાન જ પેદા થાય છે! જેમ સોનાથી બનેલાં ઘરેણાં સોનારૂપ જ હોય છે, લોઢાથી બનેલાં ઓજાર લોઢારૂપ જ હોય છે, માટીથી બનેલાં વાસણો માટીરૂપ જ હોય છે, રૂથી બનેલાં વસ્ત્રો રૂ રૂપે જ હોય છે, એ જ રીતે ભગવાનથી થવાવાળો સંસાર પણ ભગવાનરૂપ જ છે.

લૌકિક બીજથી તો એક જ પ્રકારની ખેતી થાય છે. જેમ કે, ઘઉંના બીજથી ઘઉં જ પેદા થાય છે, એવું નથી થતું કે એક બીજથી ઘઉં પણ પેદા થઈ જાય અને બાજરી પણ પેદા થઈ જાય, મઠ પણ પેદા થઈ જાય, મગ પણ પેદા થઈ જાય. બધાનાં બીજ અલગ-અલગ હોય છે, પરંતુ ભગવાનરૂપી બીજ એવું વિલક્ષણ બીજ છે કે તે એક જ બીજથી અનેક પ્રકારની સૃષ્ટિ પેદા થઈ જાય છે. (ગીતા ૧૪/૪) અને અનેક પ્રકારની સૃષ્ટિ પેદા થવા છતાં પણ તેમાં કોઈ વિકૃતિ નથી આવતી, તે (બીજ રૂપે ભગવાન) જેમના તેમ (યથાવત્) રહે છે; કારણ કે તે બીજ ‘અવ્યય’ છે (ગીતા — ૮/૧૮) અને ‘સનાતન’ છે (ગીતા ૭/૧૦).

—■—

સંબંધ — હવે આગળના શ્લોકમાં ભગવાન પોતાની દિવ્ય વિભૂતિઓના કથનનો ઉપસંહાર કરે છે.

નાન્તોઽસ્તિ મમ દિવ્યાનાં વિભૂતીનાં પરંતપ ।

એષ તૂદેશતઃ પ્રોક્તો વિભૂતેર્વિસ્તરો મયા ॥ ૪૦ ॥

પરંતપ	= હે પરંતપ!	ન, અસ્તિ	= નથી.	પ્રોક્તઃ	= કહ્યો છે,
મમ	= મારી	મયા	= મેં	એષઃ	= આ
દિવ્યાનામ્	= દિવ્ય		(તારી સામે મારી)	તુ	= તો (માત્ર)
વિભૂતીનામ્	= વિભૂતિઓનો	વિભૂતેઃ	= વિભૂતિઓનો જે	ઉદેશતઃ	= સંક્ષેપથી એટલે કે
અન્તઃ	= અંત	વિસ્તરઃ	= વિસ્તાર		અત્યંત ટૂંકમાં કહ્યો છે.

ટીકા — ‘મમ દિવ્યાનાં^૧ વિભૂતીનામ્’ — ‘દિવ્ય’ શબ્દ અલૌકિક અને વિલક્ષણતાનું ધોતક છે. સાધકનું મન જ્યાં ચાલ્યું જાય, ત્યાં ભગવાનનું ચિંતન કરવાથી એ દિવ્યતા ત્યાં જ પ્રગટ થઈ જશે; કેમકે ભગવાન જેવું દિવ્ય કોઈ છે જ નહિ. દેવતાઓ જે દિવ્ય કહેવાતા હોય છે, તેઓ પણ હંમેશાં ભગવાનનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છા રાખે છે — ‘નિત્યં દર્શનકાંક્ષિણઃ’ (ગીતા — ૧૧/૫૨). એનાથી એ જ સિદ્ધ થાય છે કે દિવ્યાતિદિવ્ય તો એક ભગવાન

જ છે. એટલા માટે ભગવાનની જેટલી પણ વિભૂતિઓ છે, તત્ત્વથી તે બધી જ દિવ્ય છે. પરંતુ સાધકની સામે તે વિભૂતિઓની દિવ્યતા ત્યારે જ પ્રગટ થાય છે, જ્યારે તેનો ઉદ્દેશ્ય કેવળ એક ભગવત્પ્રાપ્તિનો જ હોય છે અને ભગવતત્ત્વને જાણવાને માટે રાગદ્વેષથી રહિત થઈને એ વિભૂતિઓમાં તે કેવળ ભગવાનનું જ ચિંતન કરે છે.

‘નાન્તોઽસ્તિ’ — ભગવાનની દિવ્ય વિભૂતિઓનો અંત નથી. કારણ કે ભગવાન અનંત છે તો એમની

૧. અર્જુને પહેલાં પ્રાર્થનાના રૂપમાં પૂછ્યું હતું — ‘વક્તુમર્હસ્યશેષેણ દિવ્યા હ્યાત્મવિભૂતયઃ’ (અ. ૧૦/૧૬); ભગવાને વિભૂતિઓનું વર્ણન શરૂ કરતાં રહીને કહ્યું — ‘હન્ત તે કથયિષ્યામિ દિવ્યા હ્યાત્મવિભૂતયઃ’ (અ. ૧૦/૧૮); અને અહીં તેનો ઉપસંહાર કરતાં રહીને ભગવાન કહે છે — ‘નાન્તોઽસ્તિ મમ દિવ્યાનાં વિભૂતીનાં પરંતપ’ (અ. ૧૦/૪૦). આ રીતે પ્રાર્થના (પ્રશ્ન)માં, ઉપક્રમમાં અને ઉપસંહારમાં — ત્રણે જગાએ ‘દિવ્ય’ પદની એકતા છે.

વિભૂતિઓ, ગુણ, લીલાઓ વગેરે પણ અનંત છે — ‘હરિ અનંત હરિ કથા અનંતા’ (માનસ ૧/૧૪૦/૫). એટલા માટે ભગવાને વિભૂતિઓના ઉપક્રમમાં અને ઉપસંહારમાં — બન્નેય જગાએ કહ્યું છે કે મારી વિભૂતિઓના વિસ્તારનો અંત નથી. શ્રીમદ્ભાગવતમાં ભગવાને પોતાની વિભૂતિઓના વિષયમાં કહ્યું છે કે ‘મારા દ્વારા પરમાણુઓની સંખ્યા કાળે કરીને ગણી શકાય છે, પરંતુ કરોડો બ્રહ્માંડોને રચવાવાળી મારી વિભૂતિઓનો અંત નથી પામી શકાતો.’^૧

ભગવાન અનંત, અસીમ અને અગાધ છે. સંખ્યાની દૃષ્ટિએ ભગવાન ‘અનંત’ છે અર્થાત્ એમની ગણના પારાધ સુધી નથી થઈ શકતી. સીમાની દૃષ્ટિએ ભગવાન ‘અસીમ’ છે. સીમા બે પ્રકારની હોય છે — કાળકૃત અને સ્થળકૃત. અમુક સમયે પેદા થયો અને અમુક સમય સુધી રહેશે — આ કાળકૃત સીમા થઈ; અને અહીંથી લઈને ત્યાં સુધી — આ સ્થળકૃત સીમા થઈ. ભગવાન એ રીતે સીમામાં બંધાયેલા નથી. તળની દૃષ્ટિએ ભગવાન ‘અગાધ’ છે. અગાધ શબ્દમાં ‘ગાધ’ નામ ‘તળ’નું છે; જેમ કે, જળમાં નીચેનું તળ હોય છે. અગાધનો અર્થ થયો — જેનું તળ છે જ નહિ, એવો અથાગ ઊંડો.

‘એષ તૂદ્દેશતઃ પ્રોક્તો વિભૂતેર્વિસ્તરો મયા’ — અઢારમા શ્લોકમાં અર્જુને કહ્યું કે આપ પોતાની દિવ્ય વિભૂતિઓને વિસ્તારથી કહો, તો ઉત્તરમાં ભગવાને કહ્યું કે મારી વિભૂતિઓના વિસ્તારનો અંત નથી. એવું કહીને પણ ભગવાને અર્જુનની જિજ્ઞાસાને કારણે કૃપાપૂર્વક પોતાની વિભૂતિઓનું વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું. પરંતુ આ વિસ્તાર કેવળ લૌકિક દૃષ્ટિએ જ છે. એટલા માટે ભગવાન અહીં કહી રહ્યા છે કે મેં અહીં જે વિભૂતિઓનો વિસ્તાર કર્યો છે, તે વિસ્તાર કેવળ તારી દૃષ્ટિએ જ છે. મારી દૃષ્ટિએ તો આ વિસ્તાર પણ વાસ્તવમાં બહુ જ સંક્ષેપથી (નામમાત્રનો) છે; કેમકે મારી વિભૂતિઓનો અંત નથી.

[આ અધ્યાયમાં બતાવાઈ ગયેલી સઘળી વિભૂતિઓ બધાને કામ નથી આવતી, પરંતુ એવી અનેક બીજી વિભૂતિઓ પણ કામમાં આવે છે, જેનું અહીં વર્ણન નથી થયું. આથી સાધકે જ્યાં-જ્યાં કોઈ વિશેષતાને લીધે મન ખેંચાતું હોય, ત્યાં-ત્યાં એ વિશેષતાને ભગવાનની જ માનવી જોઈએ અને ભગવાનનું જ ચિંતન કરવું જોઈએ; ચાહે એ વિભૂતિ અહીં ભગવાન દ્વારા કહેવાઈ હોય અથવા ન કહેવાઈ હોય.]

પરિશિષ્ટ ભાવ : ગીતામાં ભગવાને કારણરૂપે સત્તર વિભૂતિઓ (સાતમા અધ્યાયના આઠમાથી બારમા શ્લોક સુધી) કાર્ય-કારણરૂપે સાડત્રીસ વિભૂતિઓ (નવમા અધ્યાયના સોળમાથી ઓગણીસમા શ્લોક સુધી), ભાવરૂપે વીસ વિભૂતિઓ (દશમા અધ્યાયનો ચોથો-પાંચમો શ્લોક), વ્યક્તિરૂપે પચ્ચીસ વિભૂતિઓ (દશમા અધ્યાયનો છઠ્ઠો શ્લોક), મુખ્યરૂપે તથા અધિપતિરૂપે એકચાશી વિભૂતિઓ (દશમા અધ્યાયના વીસમાથી આડત્રીસમા શ્લોક સુધી), સારરૂપે એક વિભૂતિ (દશમા અધ્યાયનો ઓગણચાળીસમો શ્લોક) અને પ્રભાવરૂપે તેર વિભૂતિઓ (પંદરમા અધ્યાયના બારથી પંદરમા શ્લોક સુધી) બતાવી છે. આ બધાનો અભિપ્રાય એ જ છે કે, એક ભગવાન સિવાય કાંઈ નથી. બધાં જ રૂપોમાં એક ભગવાન જ ભગવાન છે. બધું ભગવાનનું જ સમગ્રરૂપ છે. અસત પરિવર્તનશીલ છે અને સત અપરિવર્તનશીલ છે. આ સત (પરા) અને અસત (અપરા) — બન્નેય ભગવાનની વિભૂતિઓ છે — ‘સદસચ્ચાહમર્જુન’ (ગીતા — ૮/૧૮). તાત્પર્ય એ છે કે વિભૂતિરૂપે સાક્ષાત્ ભગવાન જ છે. તેથી જેમાં આપણું આકર્ષણ થાય છે, તે વાસ્તવમાં ભગવાનનું જ આકર્ષણ છે. પરંતુ ભોગબુદ્ધિને કારણે તે આકર્ષણ ભગવત્પ્રેમમાં પરિણત ન થઈને કામ, આસક્તિમાં પરિણત થઈ જાય છે, જે સંસારમાં બાંધવાવાળું છે.

ગીતામાં ભગવાને બ્રહ્મને પણ ‘મામ્’ (પોતાનું સ્વરૂપ) કહ્યું છે (આઠમા અધ્યાયનો તેરમો શ્લોક). દેવતાઓને પણ ‘મામ્’ કહ્યા છે (નવમા અધ્યાયનો તેવીસમો શ્લોક), ઈન્દ્રને પણ ‘મામ્’ કહ્યા છે (૮/૨૦), ઉત્તમ ગતિને પણ ‘મામ્’ કહી છે (૭/૧૮), ક્ષેત્રજ (જીવાત્મા)ને પણ ‘મામ્’ કહ્યો છે (૧૬/૧૮), સંપૂર્ણ પ્રાણીઓના બીજને પણ ‘મામ્’ કહ્યું છે (૭/૧૦) વગેરે. તાત્પર્ય એ છે કે સગુણ-નિર્ગુણ, સાકાર-નિરાકાર તથા મનુષ્ય, દેવતા, પશુ, પક્ષી, ભૂત, પ્રેત, પિશાચ વગેરે જે કાંઈ પણ છે તે બધું મળીને ભગવાનનું જ સમગ્રરૂપ છે અર્થાત્ બધી ભગવાનની જ વિભૂતિઓ છે, તેમનું જ ઐશ્વર્ય છે.^૨ આ તમામ વિભૂતિઓ અવ્યય (અવિનાશી) છે.

૧. સંખ્યાનં પરમાણૂનાં કાલેન ક્રિયતે મયા । ન તથા મે વિભૂતીનાં સૃજતોઽણ્ડાનિ કોટિશઃ ॥ (શ્રીમદ્ભા. ૧૧/૧૬/૩૮)

૨. सर्वे य देवा मनवस्समस्तास्सप्तर्षयो ये मनुसूनवश्च । ईन्द्रश्च योऽयं त्रिदशेशभूतो विष्णोरशेषास्तु विभूतयस्ताः ॥ (विष्णुपुराण — ૩/૧/૪૬)

‘સમસ્ત દેવતા, મનુ, સપ્તર્ષિ તથા મનુપુત્ર અને દેવતાઓના અધિપતિ ઈન્દ્ર તથા એમના સિવાય જે કાંઈ છે — તે સમગ્ર ભગવાન વિષ્ણુની જ વિભૂતિઓ છે.’

અહીં શંકા થાય છે કે જ્યારે સંપૂર્ણ સંસાર જ ભગવદ્સ્વરૂપ છે તો પછી વિભૂતિ વર્ણનનો અભિપ્રાય શું છે? આનું સમાધાન એ છે કે અર્જુનનો પ્રશ્ન જ આ પ્રમાણેનો હતો કે ‘હું ક્યાં-ક્યાં આપનું ચિંતન કરું’ (આ જ અધ્યાયનો સત્તરમો શ્લોક)? વાસ્તવમાં સર્વ કાંઈ ભગવાનનું સમગ્રરૂપ જ છે, પરંતુ મનુષ્યને જે વસ્તુમાં વિશેષતા દેખાય, તે વસ્તુમાં ભગવાનને જોવા, તેમનું ચિંતન કરવું સુગમ પડે છે; કારણ કે મનમાં તેની વિશેષતા અંકિત થવાથી મન સ્વતઃ તેમાં જાય છે. તેથી ભગવાને પોતાની વિભૂતિઓનું વર્ણન કર્યું છે. મુખ્ય-મુખ્ય વિભૂતિઓનું વર્ણન કરતાં કરતાં ભગવાને કહ્યું કે સંપૂર્ણ પ્રાણીઓનો અને સમગ્ર સૃષ્ટિનો આદિ, મધ્ય તથા અંત હું જ છું. (અ. ૧૦નો ૨૦મો અને ૩૨મો શ્લોક), સંપૂર્ણ પ્રાણીઓનું બીજ હું જ છું, મારા વિના કોઈ પણ ચર-અચર પ્રાણી નથી (આ જ અધ્યાયનો ઓગણચાલીસમો શ્લોક) અને સંપૂર્ણ જગત મારા એક અંશમાં સ્થિત છે (આ જ અધ્યાયનો બેતાળીસમો શ્લોક), પછી ભગવાનના સિવાય બાકી શું રહ્યું? કશું જ બાકી ન રહ્યું! સર્વ કાંઈ ભગવાન જ થયા – ‘વાસુદેવઃ સર્વમ્’ (ગીતા – ૭/૧૮).

ગીતામાં વિભૂતિ-વર્ણન ગૌણ નથી, બલકે એ ભગવદ્પ્રાપ્તિનું મુખ્ય સાધન છે, જેની સિદ્ધિ ‘વાસુદેવઃ સર્વમ્’માં થાય છે. કારણ કે સંસારમાં આપણને જ્યાં પણ કોઈ વિશેષતા દેખાય, તેને ભગવાનની જ વિશેષતા માનવાથી આપણું આકર્ષણ એ વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરેમાં ન થતાં ભગવાનમાં જ થશે. જડ પદાર્થોનું આકર્ષણ અને તેના પ્રતિ પ્રેમ જ મનુષ્યને બાંધે છે – ‘કારણં ગુણસજ્જોડસ્ય સદસદ્યોનિજન્મસુ’ (ગીતા – ૧૩/૨૧). તેથી વિભૂતિ-વર્ણનનું તાત્પર્ય સંસારની સત્તા, મહત્તા અને પ્રિયતાને હટાવીને મનુષ્યને ‘વાસુદેવઃ સર્વમ્’નો અનુભવ કરાવવાનું છે, જે ગીતાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે.

સંસારની સત્તા, મહત્તા અને સંબંધ જ મનુષ્યને બાંધવાવાળા છે. તેથી સંસારમાં જ્યાં મનુષ્યને વધારે આકર્ષણ થાય છે, ત્યાં તેમની ભોગબુદ્ધિ ન થતાં ભગવદ્બુદ્ધિ થઈ જશે તો તેના અંતઃકરણમાં સંસારની સત્તા, મહત્તા અને સંબંધ ન રહેતાં ભગવાનની સત્તા, મહત્તા અને સંબંધ થઈ જશે.^૧

—■—

સંબંધ – અઢારમા શ્લોકમાં અર્જુને ભગવાનને વિભૂતિ અને યોગ બતાવવાની પ્રાર્થના કરી. આ અંગે ભગવાને પહેલાં પોતાની વિભૂતિઓને બતાવી અને હવે આગળના શ્લોકમાં યોગ બતાવે છે.

યદ્યદ્વિભૂતિમત્સત્ત્વં શ્રીમદ્દૂર્જિતમેવ વા ।
તત્તદેવાવગચ્છ ત્વં મમ તેજોઽશસમ્ભવમ્ ॥ ૪૧ ॥

યત્, યત્	= જે-જે	સત્ત્વમ્	= પ્રાણી તથા	એવ	= જ
વિભૂતિમત્	= ઐશ્વર્યસંપન્ન,		પદાર્થ છે,	તેજઃ અંશ-	= તેજ-(યોગ અર્થાત્
શ્રીમત્	= શોભાયુક્ત	તત્, તત્	= તે, તેને	સમ્ભવમ્,	સામર્થ્ય)ના અંશથી
વા	= અને	ત્વમ્	= તું		ઉત્પન્ન થયેલું
દૂર્જિતમ્	= શક્તિયુક્ત	મમ	= મારા	અવગચ્છ	= સમજ.

ટીકા – ‘યદ્યદ્વિભૂતિમત્સત્ત્વં શ્રીમદ્દૂર્જિતમેવ’ વા – કંઈ પણ વિશેષતા, વિલક્ષણતા, યોગ્યતા દેખાય, એ બધાંને સંસારમાત્રમાં જે કોઈ સજીવ-નિર્જીવ વસ્તુ, વ્યક્તિ, ઘટના, મારા તેજના કોઈ એક અંશથી ઉત્પન્ન થયેલ જાણ. તાત્પર્ય પરિસ્થિતિ, ગુણ, ભાવ, ક્રિયા વગેરેમાં જે કંઈ ઐશ્વર્ય એ છે કે એમનામાં એ વિલક્ષણતા મારા યોગથી, સામર્થ્યથી દેખાય, શોભા કે સૌંદર્ય દેખાય, બળવત્તા દેખાય, તથા જે અને પ્રભાવથી જ આવી છે – એવું તું સમજ –

૧. નરેષ્વભીક્ષ્ણં મદ્ભાવં પુંસો ભાવયતોઽચિરાત્ । સ્પર્ધાસૂચાતિરસ્કારાઃ સાહંકારા વિયન્તિ હિ ॥

(શ્રીમદ્ભા. ૧૧/૨૮/૧૫)

‘જ્યારે ભક્તનો બધાં જ સ્ત્રી-પુરુષોમાં નિરંતર મારો જ ભાવ થઈ જાય છે અર્થાત્ તેમનામાં મને જ જુએ છે, ત્યારે તુરંત જ તેના ચિત્તમાંથી ઈર્ષ્યા, દોષદૃષ્ટિ, તિરસ્કાર વગેરે દોષ અહંકાર-સહિત સર્વથા દૂર થઈ જાય છે.’

‘તત્તદેવાવગચ્છ ત્વં મમ તેજોઽશસમ્ભવમ્.’ મારા વિના ક્યાંય પણ અને કોઈ પણ વિલક્ષણતા નથી.

મનુષ્યને જેમાં-જેમાં વિશેષતા માલૂમ પડે, તેમાં-તેમાં ભગવાનની જ વિશેષતા માનીને ભગવાનનું જ ચિંતન થવું જોઈએ. જો ભગવાનને છોડીને બીજી વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરેની વિશેષતા દેખાય છે તો એ પતનનું કારણ છે. જેવી રીતે પતિવ્રતા સ્ત્રી પોતાના મનમાં જો પતિના સિવાય બીજા કોઈ પુરુષની વિશેષતા રાખે તો એનું પાતિવ્રત્ય ભંગ થઈ જાય છે, એવી જ રીતે ભગવાનના સિવાય બીજી કોઈ વસ્તુની વિશેષતાને લીધે મન ખેંચાય, તો વ્યભિચારદોષ આવી જાય છે અર્થાત્ ભગવાનના અનન્યભાવનું વ્રત ભંગ થઈ જાય છે.

સંસારમાં નાનામાં નાની અને મોટામાં મોટી વસ્તુ, વ્યક્તિ, ક્રિયા વગેરેમાં જે પણ મહત્તા, સુંદરતા, સુખરૂપતા દેખાય છે અને જે કંઈ લાભપ્રદ, હિતપ્રદ દેખાય છે, તે વાસ્તવમાં સાંસારિક વસ્તુની છે જ નહિ. જો તે વસ્તુની હોત તો એ બધો સમય રહેત અને બધાને દેખાત, પરંતુ એ ન તો બધો સમય રહે છે અને ન બધાને દેખાય છે. એનાથી સિદ્ધ થાય છે કે તે એ વસ્તુની નથી. તો પછી કોની છે? એ વસ્તુનો જે આધાર છે, તે પરમાત્માની છે. એ પરમાત્માની ઝલક જ એ વસ્તુમાં સુંદરતા, સુખરૂપતા વગેરે રૂપે દેખાય છે. પરંતુ જ્યારે મનુષ્યની વૃત્તિ પરમાત્માના મહિમાની તરફ ના જઈને તે વસ્તુની તરફ જ જાય છે, ત્યારે તે સંસારમાં ફસાઈ જાય છે. સંસારમાં ફસાતાં તેને ન તો કંઈ મળે છે અને ન તેની તૃપ્તિ થાય છે. કારણ કે એમાં સુખ નથી, એનાથી તૃપ્તિ નથી થતી — એટલો અનુભવ હોવા છતાં પણ મનુષ્યનો વસ્તુ વગેરેમાં સુખરૂપતાનો વહેમ દૂર થતો નથી. મનુષ્યે સાવધાની સાથે વિચારપૂર્વક જોવું જોઈએ કે પ્રતિક્ષણે દૂર થનારી વસ્તુમાં જે સુખ દેખાય છે, તે તેનું કેવી રીતે હોઈ શકે? એ વસ્તુ પ્રતિક્ષણે નષ્ટ થઈ રહી છે તો એમાં દેખાવાવાળી મહત્તા, સુંદરતા એ વસ્તુની કેવી રીતે હોઈ શકે છે!

જેવી રીતે વીજળીના સંબંધથી રેડિયો બોલે છે તો મનુષ્ય રાજી થાય છે કે જુઓ, આ યંત્રમાંથી કેવો અવાજ આવી રહ્યો છે! પરંતુ વાસ્તવમાં એ રેડિયોમાં જે કંઈ શક્તિ છે, તે બધી વીજળીની જ છે. વીજળી સાથે સંબંધ ન થતાં કેવળ યંત્રથી અવાજ કાઢી શકાતો નથી. અજાણી વ્યક્તિ તો એ શક્તિને યંત્રની જ માની લે છે, પરંતુ જાણકાર વ્યક્તિ એ શક્તિને વીજળીની જ માને છે. એવી જ રીતે કોઈ વસ્તુ, વ્યક્તિ, પદાર્થ, ક્રિયા વગેરેમાં જે કંઈ વિશેષતા દેખાય છે, તેને અજાણ્યો માણસ તો એ વસ્તુ, વ્યક્તિ

વગેરેની જ માની લે છે, પરંતુ જાણકાર માણસ એ વિશેષતાને ભગવાનની જ માને છે.

આ જ અધ્યાયના આઠમા શ્લોકમાં ભગવાને કહ્યું છે કે બધું મારાથી જ પેદા થાય છે અને બધામાં મારી જ શક્તિ છે. એમાં ભગવાનનું તાત્પર્ય એ જ છે કે તમને જ્યાં કંઈ અને જે કોઈનામાં વિશેષતા, મહત્તા, સુંદરતા, બળવત્તા વગેરે દેખાય, તે બધી મારી જ છે, તેમની નહિ. એક વેશ્યા બહુ સુંદર સ્વરોમાં ગાયન ગાઈ રહી હતી, તો એને સાંભળીને એક સંત તેમાં લીન થઈ ગયા કે જુઓ! ઠાકોરજીએ કેવો કંઠ આપ્યો છે! કેટલો સુંદર અવાજ આપ્યો છે! તો સંતની દષ્ટિ વેશ્યા પર ના ગઈ, ઊલટાની ભગવાન પર ગઈ કે એના કંઠમાં જે આકર્ષણ છે, મીઠાશ છે, તે ભગવાનની છે. એવી જ રીતે કોઈ ફૂલ દેખાય તો રાજી થઈ જાય કે વાહવાહ, ભગવાને આમાં કેવી સુંદરતા ભરી છે! કોઈ, કોઈકને ઉત્તમ રીતે ભણાવી રહ્યો હોય તો ઉત્તમ રીતે ભણાવવાની શક્તિ ભગવાનની છે. ભણાવવાવાળાની નહિ. દેવતાઓને બૃહસ્પતિ પ્રિય લાગે છે, રઘુવંશીઓને વસિષ્ઠજી પ્રિય લાગે છે, કોઈને સિંહમાં વિશેષતા દેખાય છે, કોઈને રૂપિયા બહુ જ વહાલા લાગે છે, તો તેઓમાં જે શક્તિ, મહત્તા, વિશેષતા વગેરેને લીધે આકર્ષણ, પ્રીતિ, અને ખેંચાણ થઈ રહ્યાં છે, તે શક્તિ, મહત્તા વગેરે ભગવાનનાં જ છે, તેઓનાં પોતાનાં નથી. આ રીતે જે કોઈમાં જ્યાં કંઈ વિશેષતા દેખાય, એ ભગવાનની જ દેખાવી જોઈએ. એટલા માટે ભગવાને અનેક જાતની વિભૂતિઓ બતાવી છે. એનું તાત્પર્ય એ છે કે તે વિભૂતિઓમાં શ્રદ્ધા અને રુચિના ભેદથી આકર્ષણ દરેકનું અલગ-અલગ થશે, એકસરખી બધાને વિભૂતિઓ સારી નહિ લાગે, પરંતુ એ બધામાં શક્તિ ભગવાનની છે.

જોકે જે કોઈનામાં જે પણ વિશેષતા છે, તે પરમાત્માની છે, તોપણ જેમનાથી આપણને લાભ થયો છે અથવા થઈ રહ્યો છે, તેમના આપણે જરૂર કૃતજ્ઞ થઈએ અને તેમની સેવા કરીએ. પરંતુ એમની વ્યક્તિગત વિશેષતા માનીને ત્યાં ફસાઈ ન જઈએ — એની સાવધાની રાખવી.

વિશેષ વાત

ભગવાને વીસમા શ્લોકથી માંડીને ઓગણચાળીસમા શ્લોક સુધી જેટલી વિભૂતિઓ કહી છે, એમાં મોટા ભાગે ‘અસ્મિ’ (હું છું) પદનો પ્રયોગ કર્યો છે. કેવળ ત્રણ જગાએ— ચોવીસમા અને સત્તાવીસમા શ્લોકમાં ‘વિદ્મિ’ તથા અહીં એકતાળીસમા શ્લોકમાં ‘અવગચ્છ’ પદનો પ્રયોગ કરીને ‘જાણવા’ની વાત કહી છે.

‘અસ્મિ’ (હું છું) પદનો પ્રયોગ કરવાનું તાત્પર્ય વિભૂતિઓના મૂળ તત્ત્વનું લક્ષ્ય કરાવવાનું છે કે આ બધી વિભૂતિઓના મૂળમાં હું જ છું. કારણ કે સત્તરમા શ્લોકમાં અર્જુને પૂછ્યું હતું કે હું આપને કેવી રીતે જાણું તો ભગવાને ‘અસ્મિ’નો પ્રયોગ કરીને બધી વિભૂતિઓમાં પોતાને જાણવાની વાત કહી.

બે જગાએ ‘વિદ્ધિ’ પદનો પ્રયોગ કરવાનું તાત્પર્ય મનુષ્યને સાવધાન કે સાવચેત કરાવવાનું છે. મનુષ્ય બેના દ્વારા સાવચેત થાય છે — જ્ઞાનના દ્વારા અને શાસનના દ્વારા. જ્ઞાન ગુરુના દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે અને શાસન પોતે રાજા કરે છે. આથી ચોવીસમા શ્લોકમાં જ્યાં ગુરુ બૃહસ્પતિનું વર્ણન આવ્યું છે, ત્યાં ‘વિદ્ધિ’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે તમે લોકો ગુરુના દ્વારા મારી વિભૂતિઓના તત્ત્વને સારી રીતે સમજો. વિભૂતિઓના તત્ત્વને સમજવાનું ફળ છે — મારામાં દૃઢ ભક્તિ થવી (ગીતા — ૧૦/૭). સત્તાવીસમા શ્લોકમાં જ્યાં રાજાનું વર્ણન આવ્યું છે, ત્યાં ‘વિદ્ધિ’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે તમે લોકો રાજાના શાસન દ્વારા ઉન્માર્ગથી બચીને સન્માર્ગમાં લાગો અર્થાત્ પોતાના જીવનને શુદ્ધ બનાવવાનું સમજો. ગુરુ પ્રેમથી સમજાવે છે અને રાજા બળથી કે ભયથી સમજાવે છે. ગુરુના સમજાવવામાં ઉદ્ધારની વાત મુખ્ય રહે છે અને રાજાના સમજાવવામાં લૌકિક

મર્યાદાનું પાલન કરવાની વાત મુખ્ય રહે છે.

સત્તાવીસમા શ્લોકમાં જે ‘ઉચ્ચૈઃશ્રવા’ અને ‘ઐરાવત’નું વર્ણન આવ્યું છે, એ બન્ને રાજાના વૈભવનાં ઉપલક્ષણો છે. કારણ કે ઘોડા, હાથી વગેરે રાજાનાં ઐશ્વર્ય છે અને ઐશ્વર્યવાન રાજા જ શાસન કરે છે. એટલા માટે એ શ્લોકમાં ‘વિદ્ધિ’ પદનો પ્રયોગ ખાસ કરીને રાજાને માટે જ કરેલો માલૂમ પડે છે.

અહીં એકતાળીસમા શ્લોકમાં જે ‘અવગચ્છ’ પદ આવ્યું છે, તેનો અર્થ છે — વાસ્તવિકતાથી સમજવું કે જે કંઈ પણ વિશેષતા દેખાય છે, તે વસ્તુતઃ ભગવાનની જ છે.

આ રીતે બે વાર ‘વિદ્ધિ’ અને એક વાર ‘અવગચ્છ’ પદ આવ્યું છે, તેનો અર્થ છે — વાસ્તવિકતાથી સમજવું કે જે કંઈ પણ વિશેષતા દેખાય છે, તે વસ્તુતઃ ભગવાનની જ છે.

આ રીતે બે વાર ‘વિદ્ધિ’ અને એક વાર ‘અવગચ્છ’ પદ આપવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ગુરુ અને રાજાના દ્વારા સમજાવવા છતાં પણ જ્યાં સુધી મનુષ્ય પોતે એમની વાતને વાસ્તવિકતાથી નહિ સમજે અને એમની વાતને નહિ માને, ત્યાં સુધી ગુરુનું જ્ઞાન અને રાજાનું શાસન તેના કામમાં નહિ આવે. અંતમાં તો તેણે પોતે જ માનવું પડશે અને એ જ તેના કામમાં આવશે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : પહેલાં કહેવામાં આવેલી વિભૂતિઓના સિવાય પણ સાધકને સ્વતઃ જ્યાં-જ્યાં વ્યક્તિગત આકર્ષણ દેખાય છે, ત્યાં-ત્યાં ભગવાનને જ જોવા જોઈએ અર્થાત્ તે વિશેષતા ભગવાનની જ છે — એવું દૃઢતાપૂર્વક માની લેવું જોઈએ. ભગવદ્બુદ્ધિની દૃઢતા હોવાથી સંસાર રહેશે નહિ, જેમ કે, સોનાનાં ઘરેણાંમાં સોનાબુદ્ધિ હોવાથી ઘરેણાં રહેતાં નથી, ખાંડનાં રમકડાંમાં ખાંડબુદ્ધિ હોવાથી રમકડાં રહેતાં નથી. કારણ કે વાસ્તવમાં સંસાર છે જ નહિ. માત્ર જીવે જ પોતાના રાગ-દ્વેષથી સંસારને પકડી રાખ્યો છે — ‘યયેદં ધાર્યતે જગત્’ (ગીતા — ૭/૧૫). સાર વાત એ છે કે કોઈ પણ પ્રકારે સાધકે અંતમાં ‘વાસુદેવઃ સર્વમ્’ (સર્વ કંઈ ભગવાન જ છે)માં જ પહોંચવાનું છે. તેથી ભગવાને અરુન્ધતીન્યાયથી ‘વાસુદેવઃ સર્વમ્’નો અનુભવ કરાવવા માટે જ વિભૂતિઓનું વર્ણન કર્યું છે; કેમકે, વિભૂતિઓમાં ભગવાનને જોવાથી બધી જગાએ ભગવાન જ દેખાવા લાગશે અર્થાત્ વસ્તુરૂપે આકર્ષણ ન રહીને ભગવદ્રૂપે આકર્ષણ થઈ જશે.

મનુષ્યમાં જે પણ વિશેષતા, વિલક્ષણતા આવે છે, તે બધી વાસ્તવમાં ભગવાન પાસેથી જ આવે છે. જો ભગવાનમાં વિશેષતા, વિલક્ષણતા ન હોત તો તે મનુષ્યમાં કઈ રીતે આવત? જે વસ્તુ અંશીમાં નથી, તે અંશમાં કઈ રીતે આવી શકે? મનુષ્યથી આ જ ભૂલ થાય છે કે તે વિશેષતાને પોતાની વિશેષતા માનીને અભિમાન કરે છે અને જ્યાંથી એ વિશેષતા આવી છે, તે તરફ ધ્યાન આપતો જ નથી.

સૃષ્ટિની દરેક વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરે પ્રતિક્ષણ નાશ તરફ જઈ રહ્યાં છે. આપણે જે વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરેમાં સુંદરતા, બળવત્તા વગેરે વિશેષતા જોઈએ છીએ, તે એક દિવસ નષ્ટ થઈ જાય છે. તેથી સંસારની દરેક વસ્તુ આપણને ક્રિયાત્મક ઉપદેશ આપી રહી છે કે મારી તરફ ન જુઓ, હું તો રહેવાની નથી, મને બનાવનાર અને બનવાવાળા તરફ જુઓ. મારામાં જે સુંદરતા, સામર્થ્ય, વિલક્ષણતા વગેરે દેખાય છે, એ મારી નથી, બલકે એની (ભગવાનની) છે! આવું જાણી લીધા બાદ વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરેમાં આપણું આકર્ષણ રહેશે નહિ અને પ્રત્યેક વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરેમાં ભગવાનનાં જ દર્શન થશે. આવું થયા પછી ભોગબુદ્ધિ નહીં રહે, બલકે આપમેળે (સ્વતઃ) યોગ (ભગવાનની સાથે નિત્ય સંબંધ) થઈ જશે.

પરમાત્મા સંપૂર્ણ શક્તિઓ, કળાઓ, વિદ્યાઓ વગેરેના વિલક્ષણ ભંડાર છે. શક્તિઓ જડ પ્રકૃતિમાં રહી શક્તી નથી, બલકે ચિન્મય પરમાત્મતત્ત્વમાં જ રહે છે. જે જ્ઞાનથી ક્રિયા થઈ રહી છે, તે જ્ઞાન ‘જડ’માં કઈ રીતે રહી શકે? જો એવું

માનીએ કે બધી શક્તિઓ પ્રકૃતિમાં જ છે તો પણ એ માનવું પડશે કે તે શક્તિઓનું પ્રાગટ્ય અને ઉપયોગ (સૃષ્ટિ રચના વગેરે) કરવાની યોગ્યતા પ્રકૃતિમાં નથી. જેમ કે કમ્પ્યુટર જડ હોવા છતાં પણ અનેક ચમત્કારિક કામ કરે છે, પરંતુ તેનું નિર્માણ અને સંચાલન કરનાર ચેતન (મનુષ્ય) છે. મનુષ્ય દ્વારા નિર્મિત, શિક્ષિત અને સંચાલિત થયા વિના તે કાર્ય કરી શકતું નથી. કમ્પ્યુટર સ્વતઃ સિદ્ધ નથી, બલકે કૃત્રિમ (બનાવેલું) છે, જ્યારે પરમાત્મા સ્વતઃ સિદ્ધ છે.

જો પરમાત્મામાં વિશેષતા ન હોત તો તે સંસારમાં ક્યાંથી આવત? જે વિશેષતા બીજમાં હોય છે, તે વૃક્ષમાં પણ આવે છે. જે વિશેષતા બીજમાં નથી, તે વૃક્ષમાં કઈ રીતે આવશે? તે જ પરમાત્માની કવિત્વ-શક્તિ કવિમાં આવે છે, તેની જ વક્તૃત્વ-શક્તિ વક્તામાં આવે છે, તેની જ લેખન-શક્તિ લેખકમાં આવે છે, તેની જ દાતૃત્વ-શક્તિ દાતામાં આવે છે. મુક્તિ, જ્ઞાન, પ્રેમ વગેરે બધું જ તે પરમાત્માનું જ આપેલું છે. આ પ્રકૃતિનું કાર્ય નથી. જો ‘હું મુક્ત સ્વરૂપ છું’ – આ વાત સાચી છે તો પછી બંધન ક્યાંથી આવ્યું? કઈ રીતે આવ્યું? ક્યારે આવ્યું અને કેમ આવ્યું? જો ‘હું જ્ઞાનસ્વરૂપ છું’ – આ વાત સાચી છે તો પછી અજ્ઞાન ક્યાંથી આવ્યું? કઈ રીતે આવ્યું? ક્યારે આવ્યું અને કેમ આવ્યું? સૂર્યમાં અમાવાસ્યાની રાત કઈ રીતે આવી શકે? વાસ્તવમાં જ્ઞાન છે તો પરમાત્માનું પણ માની લીધું આપણું, ત્યારે જ અજ્ઞાન આવ્યું.^૧ હું જ્ઞાનસ્વરૂપ છું, જ્ઞાન મારું છે - આ ‘હું’ અને ‘મારું’ (અહંતા-મમતા) જ અજ્ઞાન છે.^૨ જેના દ્વારા મુક્તિ, જ્ઞાન, પ્રેમ વગેરે મળ્યાં છે, તેના તરફ દૃષ્ટિ ન રહેવાથી જ આવું દેખાય છે કે મુક્તિ મારી છે, જ્ઞાન મારું છે, પ્રેમ મારો છે. આ તો આપવાવાળા પરમાત્માની વિલક્ષણતા છે કે લેવાવાળાને તે વસ્તુ પોતાની જ લાગે છે! પરમાત્માની આ વિલક્ષણતા મહાન આદર્શ છે, જેનો સાધકોએ આદર કરવો જોઈએ. મનુષ્યથી આ ઘણી મોટી ભૂલ થાય છે કે તે મળેલી વસ્તુને પોતાની માની લે છે, પરંતુ જ્યાંથી તે મળી છે, તે આપવાવાળા તરફ તેની દૃષ્ટિ જતી જ નથી! તે મળેલી વસ્તુને તો જુએ છે, પરંતુ આપવાવાળાને જોતો નથી! કાર્યને જુએ છે, પરંતુ જેની શક્તિથી કાર્ય થયું, તે કારણને જોતો જ નથી! વાસ્તવમાં વસ્તુ આપણી નથી, પરંતુ આપવાવાળો આપણો છે.

ભગવાનની આપેલી શક્તિથી જ મનુષ્ય કર્મયોગી બને છે, તેના આપેલા જ્ઞાનથી જ મનુષ્ય જ્ઞાનયોગી થાય છે, અને તેના આપેલા પ્રેમથી જ મનુષ્ય ભક્તિયોગી બને છે. મનુષ્યમાં જે કોઈ વિલક્ષણતા, વિશેષતા જોવા મળે છે, તે તમામ તેમની જ આપેલી છે. સર્વ કાંઈ આપીને પણ તે પોતાને પ્રગટ કરતા નથી – આ તેમનો સ્વભાવ છે.

સંબંધ – અહીં સુધી અર્જુનના પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપીને હવે ભગવાન પોતાના તરફથી ખાસ વાત બતાવે છે.

અથવા બહુનૈતેન કિં જ્ઞાતેન તવાર્જુન ।
વિષ્ટભ્યાહમિદં કૃત્સ્નમેકાંશેન સ્થિતો જગત્ ॥ ૪૨ ॥

અથવા	= અથવા	કિમ્	= શી જરૂર છે? (જ્યારે)	જગત્	= બ્રહ્માંડને
અર્જુન	= હે અર્જુન!	અહમ્	= હું	વિષ્ટભ્ય	= વ્યાપ્ત કરીને
તવ	= તારે	એકાંશેન	= (મારા કોઈ) એક અંશમાત્રથી	સ્થિતઃ	= સ્થિત છું અર્થાત્ અનંત બ્રહ્માંડ
એતેન	= આ પ્રમાણે				મારા કોઈ એક અંશમાં છે.
બહુના	= ઝાઝી-વાતો	ઈદમ્	= આ		
જ્ઞાતેન	= જાણવાની	કૃત્સ્નમ્	= આખાય		

ટીકા – ‘અથવા’ – આ અવ્યયપદ આપીને ભગવાન તેના અનુસાર મેં ઉત્તર આપ્યો જ છે; હવે હું પોતાના તરફથી અર્જુનને જાણે એમ કહી રહ્યા છે કે તે જે પ્રશ્ન કર્યો હતો, તારે માટે એક વિશેષ મહત્વની સાર વાત બતાવું છું.

૧. જ્ઞાન અથવા જાણવાની શક્તિ પ્રકૃતિમાં નથી. પ્રકૃતિ એકરસ (અખંડ) રહેવાવાળી નથી, બલકે પ્રતિક્ષણ બદલાવાવાળી છે. જો પ્રકૃતિમાં જ્ઞાન હશે તો તે જ્ઞાન પણ એકરસ (અખંડ) ન રહીને બદલાવાવાળું થઈ જશે. જે જ્ઞાન પેદા થશે, તે હંમેશાને માટે રહેશે નહિ, બલકે અનિત્ય હશે. જો કોઈ માને કે જ્ઞાન પ્રકૃતિમાં છે જ છે તો એ જ પ્રકૃતિને આપણે પરમાત્મા કહીએ છીએ, માત્ર શબ્દોનો ફરક છે! તાત્પર્ય એ થયું કે જ્ઞાન પ્રકૃતિમાં નથી, જો છે તો તે જ પરમાત્મા છે.

૨. મેં અરુ મોર તોર તૈં માયા । જેહિં બસ કીન્હે જીવ નિકાયા ॥ (માનસ, અરણ્યક ૧૫/૧)

‘બહુનૈતેન કિં જ્ઞાતેન તવાર્જુન’ — ભાઈ અર્જુન! તારે આ રીતે વધારે જાણવાની શી જરૂર છે? હું ઘોડાની લગામ અને ચાબુક પકડીને તારી સામે બેઠો છું. જોવામાં તો હું સારથિ દેખાઉં છું, પરંતુ મારા શરીરના કોઈ એક અંશમાં અનંત કોટિ બ્રહ્માંડ મહાસર્ગ અને મહાપ્રલય — બન્ને અવસ્થાઓમાં મારામાં સ્થિત છે. એ બધાંને લઈને હું તારી સામે બેઠો છું અને તારી આજ્ઞાનું પાલન કરું છું. એટલા માટે જ્યારે હું જાતે તારી સામે છું, ત્યારે તારે ઘણી બધી વાતો જાણવાની શી જરૂર છે?

‘વિષ્ટભ્યાહમિદં કૃત્સ્નમેકાંશેન સ્થિતો જગત્’ — હું આ સકળ જગતને એક અંશ વડે વ્યાપ્ત કરીને રહેલો છું — આ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ભગવાનના કોઈ પણ અંશમાં અનંત સૃષ્ટિઓ વિદ્યમાન છે — ‘રોમ રોમ પ્રતિ લાગે કોટિ કોટિ બ્રહ્માંડ’ (માનસ ૧/૨૦૧). પરંતુ એ સૃષ્ટિઓથી ભગવાનનો કોઈ અંશ કે ભાગ રોકાયેલા નથી અર્થાત્ અર્થાત્ ભગવાનના કોઈ અંશમાં

એ બધી સૃષ્ટિઓના રહેવા છતાં પણ ત્યાં ખાલી જગા પડી છે. જેવી રીતે, પ્રકૃતિનો બહુ જ અલ્પ અંશ આપણી બુદ્ધિ છે. બુદ્ધિમાં કેટલીયે ભાષાઓનું, કેટલીયે લિપિઓનું અને કેટલીયે કળાઓનું જ્ઞાન હોવા છતાં પણ આપણે એવું નથી કહી શકતા કે આપણી બુદ્ધિ અનેક ભાષાઓ વગેરેના જ્ઞાનથી ભરાઈ ગઈ છે; આથી હવે બીજી ભાષા, લિપિ વગેરે જાણવાને માટે જગા નથી રહી કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે બુદ્ધિમાં અનેક ભાષાઓ વગેરેનું જ્ઞાન હોવા છતાં પણ બુદ્ધિમાં જગા ખાલી જ રહે છે અને કેટલીયે ભાષાઓ વગેરે શીખવા છતાં પણ બુદ્ધિ ભરાઈ નથી શકતી. આ રીતે જ્યારે પ્રકૃતિનો નાનો અંશ બુદ્ધિ પણ અનેક ભાષાઓ વગેરેના જ્ઞાનથી નથી ભરાતી, તો પછી પ્રકૃતિથી અતીત, અનંત, અસીમ અને અગાધ ભગવાનનો કોઈ અંશ અનંત સૃષ્ટિઓથી કેવી રીતે ભરાઈ શકે? તે તો બુદ્ધિની અપેક્ષાએ પણ વિશેષરૂપથી ખાલી રહે છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : આ શ્લોકનું કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ભગવાન જ જગતરૂપે સ્થિત છે; કારણ કે વ્યાપ્ત અને વ્યાપક, સૂક્ષ્મ અને મહાન, સત અને અસત-બન્ને ભગવાન જ છે. ભગવાન અનંત છે, તેથી અનંત બ્રહ્માંડ તેમના કોઈ એક અંશમાં સ્થિત છે — ‘એકાંશેન સ્થિતો જગત્.’

ભગવાનના કહેવાનું તાત્પર્ય પોતાના તરફ દૃષ્ટિ કરાવવાનું છે કે સર્વ કંઈ હું જ તો છું! મારા તરફ જોવાથી પછી કોઈ પણ વિભૂતિ જોવી બાકી નહીં રહે. જ્યારે સંપૂર્ણ વિભૂતિઓનો આધાર, આશ્રય, પ્રકાશક, બીજ (મૂળ કારણ) હું તારી સામે બેઠો છું, તો પછી વિભૂતિઓનું ચિંતન કરવાની શું જરૂર?

—■—

ૐ તત્સદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે વિભૂતિયોગો નામ દશમોઽધ્યાયઃ ॥ ૧૦ ॥

આ રીતે ‘ૐ, તત્, સત્’ — આ ભગવન્નામોના ઉચ્ચારણપૂર્વક બ્રહ્મવિદ્યા અને યોગશાસ્ત્રમય

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાપનિષદરૂપી શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદમાં ‘વિભૂતિયોગ’ નામનો દસમો અધ્યાય પૂરો થયો. ॥ ૧૦ ॥

જ્યાં કંઈ જે કંઈ પણ વિશેષતા દેખાય છે, તે બધી ભગવાનની જ વિભૂતિ છે — એવું માનવાથી ભગવાનની સાથે યોગ (સંબંધ)નો અનુભવ થઈ જાય છે. એટલા માટે દસમા અધ્યાયનું નામ ‘વિભૂતિયોગ’ છે.

દસમા અધ્યાયનાં પદ, અક્ષર અને ઉવાચ

(૧) આ અધ્યાયમાં ‘અથ દશમોઽધ્યાયઃ’નાં ત્રણ, ‘અર્જુન ઉવાચ’ વગેરે પદોનાં છ, શ્લોકોનાં પાંચસો છપ્પન અને પુષ્પિકાનાં તેર પદો છે. આ રીતે સઘળાં પદોનો સરવાળો પાંચસો ઈકોતેર છે.

(૨) ‘અથ દશમોઽધ્યાયઃ’ના સાત, ‘અર્જુન ઉવાચ’ વગેરે પદોના વીસ, શ્લોકોના એક હજાર ત્રણસો ચુંમાળીસ અને પુષ્પિકાના છતાળીસ અક્ષરો છે. આ રીતે સઘળા અક્ષરોનો સરવાળો એક હજાર ચારસો સત્તર છે. આ અધ્યાયના સઘળા

ય શ્લોકો બત્રીસ અક્ષરોના છે.

(૩) આ અધ્યાયમાં ત્રણ ઉવાચ છે — બે ‘શ્રીભગવાનુવાચ’ અને એક ‘અર્જુન ઉવાચ.’

દસમા અધ્યાયમાં પ્રયોજાયેલા છંદ

આ અધ્યાયના બેતાળીસ શ્લોકોમાંથી — બીજા અને પચીસમા શ્લોકના પ્રથમ ચરણમાં ‘નગણ’ પ્રયોજાયેલ હોવાથી ‘ન-વિપુલા’; સાતમા શ્લોકના પ્રથમ ચરણમાં તથા પાંચમા અને બત્રીસમા શ્લોકના તૃતીય ચરણમાં ‘મગણ’ પ્રયોજાયેલ હોવાથી ‘મ-વિપુલા’; આઠમા શ્લોકના પ્રથમ ચરણમાં અને છઠ્ઠીસમા શ્લોકના તૃતીય ચરણમાં ‘ભગણ’ પ્રયોજાયેલા હોવાથી ‘ભ-વિપુલા’; અને છઠ્ઠા શ્લોકના પ્રથમ ચરણમાં ‘રગણ’ પ્રયોજાયેલ હોવાથી ‘ર-વિપુલા’ સંજ્ઞાવાળા છંદ છે. બાકીના છત્રીસ શ્લોકો બરાબર ‘પથ્યાવકત્ર’ અનુષ્ટુપ છંદનાં લક્ષણોથી યુક્ત છે.

—■—

અગિયારમો અધ્યાય

ભૂમિકા

દસમા અધ્યાયના અંતમાં ભગવાને અર્જુન પર વિશેષ કૃપા કરીને કહ્યું કે સઘળું જગત અર્થાત્ અનંત સૃષ્ટિઓ મારા કોઈ એક અંશમાં છે અને તે હું તારો સારથિ બનેલો તારા ઘોડાઓની લગામ અને ચાબુક લઈને બેઠો છું તથા તારી આજ્ઞાનું પાલન કરી રહ્યો છું! જ્યારે બધી વિભૂતિઓ અને યોગ (પ્રભાવ)નો મહાન આધાર હું તારી સામે બેઠો છું, ત્યારે તારે અલગ-અલગ વિભૂતિઓને જાણવાની શી આવશ્યકતા છે? આ વાતને સાંભળીને જ્યારે અર્જુનની દૃષ્ટિ ભગવાનની મહાન કૃપા પર ગઈ, ત્યારે તેઓ મોટા આશ્ચર્યમાં ડૂબી જાય છે અને બોલી ઊઠે છે -

અર્જુન ઉવાચ

મદનુગ્રહાય પરમં ગુહ્યમધ્યાત્મસંજ્ઞિતમ્ ।
યત્વયોક્તં વચસ્તેન મોહોડયં વિગતો મમ ॥ ૧ ॥

અર્જુન બોલ્યા—

મદનુગ્રહાય	= માત્ર મારા પર	ગુહ્યમ્	= ગોપનીય	તેન	= એનાથી
	અનુકંપા કરવા માટે	અધ્યાત્મ-	= અધ્યાત્મવિષયક	મમ	= મારો
ત્વયા	= આપે	સંજ્ઞિતમ્		અયમ્	= આ
યત્	= જે	વચઃ	= વચન	મોહઃ	= મોહ
પરમમ્	= પરમ	ઉક્તમ્	= કહ્યાં,	વિગતઃ	= નષ્ટ થઈ ગયો છે.

ટીકા — [ભગવાનની કૃપાનો અનુભવ કરીને અર્જુન ભાવવિભોર થઈ ગયા અને કૃપાનું રહસ્ય પ્રગટ કરવાને માટે જ્યારે અત્યધિક પ્રસન્નતાથી બોલ્યા, ત્યારે નિયમનો ખ્યાલ ન રહેવાથી આ શ્લોક તેત્રીસ અક્ષરોનો આવ્યો છે, જ્યારે સંપૂર્ણ ગીતામાં અનુષ્ટુપ છંદવાળા શ્લોકો બત્રીસ અક્ષરોના જ આવ્યા છે. તાત્પર્ય એ છે કે અત્યધિક પ્રસન્નતા થતાં નિયમનું ધ્યાન નથી રહેતું.]

‘મદનુગ્રહાય’ — મારી ભક્તિ કરવાવાળાઓ પર કૃપા કરીને હું પોતે એમના અજ્ઞાનજન્ય અંધકારનો નાશ કરી દઉં છું (ગીતા — ૧૦/૧૧) — આ વાત ભગવાને કેવળ કૃપાપરવશ થઈને કહી. આ વાતની અર્જુન પર બહુ ભારે અસર પડી, જેથી અર્જુન ભગવાનની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા.

(અ. ૧૦/૧૨થી૧૫). આવી સ્તુતિ એમણે પહેલાં ગીતામાં ક્યાંય નથી કરી. એનું જ લક્ષ્ય કરીને અર્જુન અહીં કહે છે કે કેવળ મારા ઉપર કૃપા કરવાને માટે જ આપે એવી વાત કહી છે.^૧

‘પરમં ગુહ્યમ્’ — પોતાની મુખ્ય-મુખ્ય વિભૂતિઓને કહ્યા બાદ ભગવાને દસમા અધ્યાયના અંતમાં પોતાના તરફથી કહ્યું કે હું પોતાના કોઈ અંશમાં સઘળા જગતને, અનંતકોટિ બ્રહ્માંડોને વ્યાપ્ત કરીને રહેલો છું (અ. ૧૦/૪૨) અર્થાત્ ભગવાને જાતે પોતાનો પરિચય આપ્યો કે હું કેવો છું. આ જ વાતને અર્જુન પરમ ગોપનીય માને છે.

‘અધ્યાત્મસંજ્ઞિતમ્’ — દસમા અધ્યાયના સાતમા શ્લોકમાં ભગવાને કહ્યું હતું કે જે મારી વિભૂતિ અને યોગને

૧. આમ તો પહેલા અધ્યાયથી લઈને અહીં સુધી ભગવાને જે કંઈ કહ્યું છે, એ બધું કૃપાપરવશ થઈને જ કહ્યું છે. વાસ્તવમાં ભગવાનની સઘળી ક્રિયાઓમાં કૃપા ભરેલી છે, પરંતુ મનુષ્ય તેને ઓળખતો નથી. ભગવાનની કૃપાને ઓળખતાં ભગવત્તત્ત્વનો અનુભવ બહુ જ સુગમતાથી અને શીઘ્રતાથી થઈ જાય છે. અર્જુનનું લક્ષ્ય પણ જ્યારે ભગવત્કૃપાની તરફ જાય છે, ત્યારે તે ભક્તિવિભોર થઈને કહી ઊઠે છે કે આપની કૃપાથી મારો મોહ નષ્ટ થઈ ગયો.

તત્ત્વની જાણે છે અર્થાત્ સઘળી વિભૂતિઓના મૂળમાં ભગવાન જ છે અને સઘળી વિભૂતિઓ ભગવાનના સામર્થ્યથી જ પ્રગટ થાય છે તથા અંતમાં ભગવાનમાં જ લીન થઈ જાય છે — એવું તત્ત્વથી જાણે છે, તે અવિચલ ભક્તિયોગથી યુક્ત થઈ જાય છે. આ જ વાતને અર્જુન અધ્યાત્મસંજ્ઞિત માની રહ્યા છે.^૧

‘યત્વયોક્તં વચસ્તેન મોહોડયં વિગતો મમ’ — સઘળું જગત ભગવાનના કોઈ એક અંશમાં છે — આ વાત ઉપર પહેલાં અર્જુનની દૃષ્ટિ ન હતી અને તેઓ પોતે આ વાતને જાણતા પણ ન હતા, એ જ એમનો મોહ હતો. પરંતુ જ્યારે ભગવાને કહ્યું કે સઘળા જગતને પોતાના એક અંશમાં વ્યાપ્ત કરીને હું તારી સામે બેઠો છું, ત્યારે અર્જુનની એ

તરફ દૃષ્ટિ ગઈ કે ભગવાન કેટલા વિલક્ષણ છે! એમના કોઈ એક અંશમાં અનંત સૃષ્ટિઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમાં સ્થિત રહે છે અને તેમાં જ લીન થઈ જાય છે અને તેઓ તેવા ને તેવા રહે છે! આ મોહ નષ્ટ થતાં જ અર્જુનને એ ખ્યાલ આવ્યો કે પહેલાં જે હું આ વાતને નહોતો જાણતો, તે મારો મોહ જ હતો.^૨ એટલા માટે અર્જુન અહીં પોતાની દૃષ્ટિથી કહે છે કે ભગવન્! મારો આ મોહ સર્વથા ચાલ્યો ગયો છે. પરંતુ એવું કહેવા છતાં પણ ભગવાને એનો (અર્જુનના મોહનાશનો) સ્વીકાર ન કર્યો; કેમકે આગળ ઓગણપચાસમા શ્લોકમાં ભગવાને અર્જુનને કહ્યું છે કે તને વ્યથા અને મૂઢભાવ (મોહ) નહિ થવાં જોઈએ — ‘મા તે વ્યથા મા ચ વિમૂઢભાવઃ’.

પરિશિષ્ટ ભાવ : અર્જુન કહે છે કે આપે જે વચન કહ્યાં છે, તે માત્ર મારા પર કૃપા કરીને જ કહ્યાં છે, પોતાની વિદ્વત્તા બતાવવા માટે નહિ. આમાં માત્ર કૃપા સિવાય બીજો કોઈ હેતુ નથી.

સંપૂર્ણ પ્રાણીઓના આદિ, મધ્ય અને અંતમાં હું જ છું (દશમા અધ્યાયનો વીસમો શ્લોક), હું જ સંપૂર્ણ પ્રાણીઓનું બીજ છું (દશમા અધ્યાયનો ઓગણત્રીશમો શ્લોક), ઐશ્વર્ય, શોભા અને બળથી યુક્ત પ્રત્યેક વસ્તુને મારા જ યોગના અંશથી ઉત્પન્ન થયેલી માન (દશમા અધ્યાયનો ચાળીસમો શ્લોક), હું મારા એક અંશથી સંપૂર્ણ જગતને વ્યાપ્ત કરીને સ્થિત છું, (દશમા અધ્યાયનો બેતાળીસમો શ્લોક) — આ વચનોને સાંભળવાથી અર્જુનને એમ લાગ્યું કે મારો મોહ નષ્ટ થઈ ગયો. પરંતુ વાસ્તવમાં તેમનો આંશિક મોહ ગયો છે, પૂરો નહિ.

સંબંધ — મોહ કેવી રીતે નષ્ટ થઈ ગયો — એને જ આગળના શ્લોકમાં વિસ્તારથી કહે છે.

ભવાપ્યયૌ હિ ભૂતાનાં શ્રુતૌ વિસ્તરશો મયા ।

ત્વત્તઃ કમલપત્રાક્ષ માહાત્મ્યમપિ ચાવ્યયમ્ ॥ ૨ ॥

હિ	= કેમકે	મયા	= મેં	ચ	= તથા (આપનો)
કમલપત્રાક્ષ	= હે કમલનયન!	વિસ્તરશઃ	= વિસ્તારપૂર્વક	અવ્યયમ્	= અવિનાશી
ભૂતાનામ્	= સંપૂર્ણ પ્રાણીઓની	ત્વત્તઃ	= આપની પાસેથી	માહાત્મ્યમ્	= મહિમા
ભવાપ્યયૌ	= ઉત્પત્તિ અને પ્રલય	શ્રુતૌ	= સાંભળ્યાં છે	અપિ	= પણ (સાંભળ્યો છે).

ટીકા — ‘ભવાપ્યયૌ હિ ભૂતાનાં ત્વત્તઃ શ્રુતૌ વિસ્તરશો મયા’ — ભગવાને પહેલાં કહ્યું હતું — હું સઘળા જગતનો પ્રભવ (ઉત્પત્તિ) અને પ્રલય છું, મારા સિવાય અન્ય કોઈ કારણ નથી (અ. ૭/૬-૭); સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ ભાવો મારાથી જ થાય છે (અ. ૭/૧૨); પ્રાણીઓના અલગ-અલગ અનેક જાતના ભાવો મારાથી

જ થાય છે (અ. ૧૦/૪-૫); સઘળાં પ્રાણીઓ મારાથી જ થાય છે અને મારાથી જ બધાં ચેષ્ટા કરે છે (અ. ૧૦/૮); પ્રાણીઓનો આદિ, મધ્ય તથા અંત હું જ છું (અ. ૧૦/૨૦); અને સઘળી સૃષ્ટિઓના આદિ, મધ્ય તથા અંતમાં હું જ છું (અ. ૧૦/૩૨). તેથી જ અર્જુન અહીં કહે છે કે મેં આપની પાસેથી પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ અને પ્રલયનું વર્ણન

૧. ભગવાનને અત્યાર સુધી ભક્તિની જેટલી વાતો કહી છે, તે સઘળેસઘળી પરમ ગોપનીય અધ્યાત્મનો ઉપદેશ છે.

૨. મોહ રહેતાં મોહનું જ્ઞાન નથી થતું, પરંતુ મોહ ચાલ્યો જતાં જ મોહનું જ્ઞાન થાય છે અને જ્ઞાન થતાં મોહ રહેતો જ નથી.

વિસ્તારથી સાંભળ્યું છે. એનું તાત્પર્ય પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ અને વિનાશ સાંભળવા સાથે નથી, પરંતુ એનું તાત્પર્ય એ સાંભળવાથી છે કે બધાં જ પ્રાણીઓ આપનાથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, આપનામાં જ રહે છે અને આપનામાં જ લીન થઈ જાય છે અર્થાત્ સર્વ કંઈ આપ જ છે.

‘માહાત્મ્યમપિ ચાવ્યયમ્’ — આપે દસમા અધ્યાયના સાતમા શ્લોકમાં જણાવ્યું કે મારી વિભૂતિ અને યોગને જે તત્ત્વથી જાણે છે, તે અવિકંપ (અચળ) ભક્તિયોગથી

યુક્ત થઈ જાય છે. આ રીતે આપની વિભૂતિ અને યોગને તત્ત્વથી જાણવાનું માહાત્મ્ય પણ મેં સાંભળ્યું છે.

માહાત્મ્યને ‘અવ્યય’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ભગવાનની વિભૂતિ અને યોગને તત્ત્વથી જાણવાથી ભગવાનમાં જે ભક્તિ થાય છે, પ્રેમ થાય છે, ભગવાન સાથે અભિન્નતા થાય છે, તે બધું અવ્યય છે. કારણ કે ભગવાન અવ્યય અને નિત્ય છે તો એમની ભક્તિ અને પ્રેમ પણ અવ્યય જ હશે!

પરિશિષ્ટ ભાવ : આ શ્લોકમાં અર્જુન પોતાની દૃષ્ટિથી મોહ નષ્ટ થવાનું કારણ બતાવે છે.

‘માહાત્મ્યમપિ ચાવ્યયમ્’ — અહીં ‘અપિ’ પદથી એવો અર્થ નીકળે છે કે અર્જુને ભગવાનનું વિનાશી માહાત્મ્ય પણ સાંભળ્યું છે અને અવિનાશી માહાત્મ્ય પણ સાંભળ્યું છે. ‘ભવાપ્યયૌ હિ ભૂતાનામ્’ — આ ભગવાનનું વિનાશી અર્થાત્ પરિવર્તનશીલ માહાત્મ્ય છે. મનુષ્ય ભગવાનની સાથે કોઈ પણ પ્રકારે સંબંધ જોડી દે તો તે કલ્યાણ જ કરશે — આ ભગવાનનું અવિનાશી અર્થાત્ અપરિવર્તનશીલ માહાત્મ્ય છે. તાત્પર્ય એ છે કે સત-અસત સર્વ કંઈ ભગવાન જ છે — ‘સદસચ્ચાહમ્’ (ગીતા — ૮/૧૮).

—■—

સંબંધ — હવે આગળના બે શ્લોકોમાં અર્જુન વિરાટરૂપનાનાં દર્શનને માટે ભગવાનને પ્રાર્થના કરે છે.

એવમેતદથાત્થ ત્વમાત્માનં પરમેશ્વર ।
દ્રષ્ટુમિચ્છામિ તે રૂપમૈશ્વરં પુરુષોત્તમ ॥ ૩ ॥

પુરુષોત્તમ	= હે પુરુષોત્તમ!	એતત્	= એ (ખરેખર)	ઐશ્વર્યમ્,	= ઈશ્વર સંબંધી
ત્વમ્	= આપ	એવમ્	= એમ જ છે, (છતાં પણ)	રૂપમ્	રૂપને (હું)
આત્માનમ્	= પોતાને	પરમેશ્વર	= હે પરમેશ્વર!	દ્રષ્ટુમ્	= જોવા
યથા	= જેવા	તે	= આપના	ઈચ્છામિ	= ઈચ્છું છું.
આત્થ	= કહો છો,				

ટીકા — ‘પુરુષોત્તમ’ — આ સંબોધન આપવાનું તાત્પર્ય એ છે કે હે ભગવન્! મારી દૃષ્ટિએ આ સંસારમાં આપના સમાન કોઈ ઉત્તમ, શ્રેષ્ઠ નથી અર્થાત્ આપ જ બધાથી ઉત્તમ, શ્રેષ્ઠ છો. આ વાતને આગળ પંદરમા અધ્યાયમાં ભગવાને કહી પણ છે કે હું ક્ષરથી અતીત અને અક્ષરથી ઉત્તમ છું; આથી હું શાસ્ત્ર અને વેદમાં પુરુષોત્તમ નામથી પ્રસિદ્ધ છું (અ. ૧૫/૧૮).

‘એવમેતદથાત્થ ત્વમાત્માનમ્’ — હે પુરુષોત્તમ! આપે (સાતમા અધ્યાયથી દસમા અધ્યાય સુધી) મારા પ્રત્યે આપના અલૌકિક પ્રભાવનું અને સામર્થ્યનું જે કંઈ વર્ણન કર્યું, તે વાસ્તવમાં એવું જ છે.

આ સંસાર મારાથી જ ઉત્પન્ન થાય છે અને મારામાં જ લીન થઈ જાય છે (અ. ૭/૬), મારા સિવાય એનું

બીજું કોઈ કારણ નથી (અ. ૭/૭), સર્વ કંઈ વાસુદેવ જ છે (અ. ૭/૧૮), બ્રહ્મ, અધ્યાત્મ, કર્મ, અધિભૂત અધિદેવ અને અધિયજ્ઞરૂપમાં હું જ છું (અ. ૭/૨૮-૩૦), અનન્ય ભક્તિથી પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય પરમ તત્ત્વ હું જ છું (અ. ૮/૨૨), મારાથી જ આ સઘળો સંસાર વ્યાપ્ત છે, પરંતુ હું સંસારમાં અને સંસાર મારામાં નથી (અ. ૮/૪-૫), સત અને અસતરૂપે સર્વ કંઈ હું જ છું (અ. ૮/૧૮), હું જ સંસારનું મૂળ કારણ છું અને મારાથી જ સમગ્ર સંસાર સત્તાસ્ફૂર્તિ મેળવે છે (અ. ૧૦/૮), આ સમગ્ર સંસાર મારા જ કોઈ એક અંશમાં સ્થિત છે (અ. ૧૦/૪૨) વગેરે — વગેરે. આપને માટે આપે જે કંઈ કહ્યું છે, તે અક્ષરશઃ યથાર્થ જ છે.

‘પરમેશ્વર’ — ભગવાનના મુખથી અર્જુને પહેલાં

સાંભળ્યું છે કે 'હું જ સઘળાં પ્રાણીઓનો અને સઘળા લોકોનો મહાન ઈશ્વર છું.' - 'ભૂતાનામીશ્વરોઽપિ' (અ. ૪/૬); 'સર્વલોકમહેશ્વરમ્' (અ. ૫/૨૯). એટલા માટે અર્જુન અહીં ભગવાનના વિલક્ષણ પ્રભાવથી પ્રભાવિત થઈને એમને માટે 'પરમેશ્વર' સંબોધન કરે છે, જેનું તાત્પર્ય એ છે કે હે ભગવન્! વાસ્તવમાં આપ જ પરમ ઈશ્વર છો, આપ જ સઘળા ઐશ્વર્યના માલિક છો.

'દ્રષ્ટુમિચ્છામિ તે રૂપમૈશ્વરમ્' - અર્જુન કહે છે કે મેં આપની પાસેથી આપનો માહાત્મ્યસહિત પ્રભાવ સાંભળ્યો છે અને આ વિષયમાં મારા હૃદયમાં દૃઢ વિશ્વાસ પણ થઈ ગયો છે. 'સઘળો સંસાર મારા શરીરના એક અંશમાં છે' - એવું સાંભળીને મારા મનમાં આપના એ રૂપને જોવાની ઉત્કટ લાલસા થઈ રહી છે.

બીજો ભાવ એ છે કે આપ આટલા વિલક્ષણ અને મહાન હોવા છતાં પણ મારી સાથે કેટલો સ્નેહ રાખો છો, કેટલી આત્મીયતા રાખો છો કે હું જે કહું છું, એ જ આપ કરો છો અને જે કંઈ પૂછું છું, તેનો આપ ઉત્તર આપો છો. આ કારણે આપને કહેવાનો અને પૂછવાનો કિંચિત્માત્ર પણ સંકોચ ન થવાથી મારા મનમાં આપનું એ રૂપ જોવાની બહુ જ ઈચ્છા થઈ રહી છે કે જેના એક અંશમાં સઘળો સંસાર વ્યાપ્ત છે.

દસમા અધ્યાયના સોળમા શ્લોકમાં અર્જુને કહ્યું હતું કે આપ પોતાની પૂરેપૂરી વિભૂતિઓ કહી દેજો, બાકી ના રાખશો - 'વક્તુમર્હસ્યશેષેણ', તો ભગવાને વિભૂતિઓનું વર્ણન કરતાં ઉપક્રમમાં અને ઉપસંહારમાં કહ્યું કે મારી વિભૂતિઓનો અંત નથી (અ. ૧૦/૧૯, ૪૦). એટલા

માટે ભગવાને વિભૂતિઓનું વર્ણન સંક્ષેપમાં જ કર્યું. પરંતુ અહીં જ્યારે અર્જુન કહે છે કે હું આપના એક રૂપને દેખવા ઈચ્છું છું - 'દ્રષ્ટુમિચ્છામિ તે રૂપમ્', ત્યારે ભગવાન આગળ (પાંચમા શ્લોકમાં) કહેશે કે તું મારાં સેંકડો-હજારો રૂપોને જો. જેવી રીતે સંસારમાં કોઈ કોઈની પાસેથી લાલચપૂર્વક વધારે માગે, તો આપવાવાળામાં આપવાનો ભાવ ઓછો થઈ જાય છે અને તે ઓછું આપે છે. એનાથી વિપરીત જો કોઈ સંકોચપૂર્વક ઓછું માગે, તો આપવાવાળો ઉદારતાપૂર્વક વધારે આપે છે. એવી જ રીતે ત્યાં અર્જુને સ્પષ્ટરૂપે કહી દીધું કે આપ આપની સર્વ વિભૂતિઓ કહી દો તો ભગવાને કહ્યું કે મારી વિભૂતિઓને સંક્ષેપમાં કહીશ. આ વાતને લીધે અર્જુન સાવધાન થઈ જાય છે કે હવે મારા કહેવામાં એવી કોઈ અનુચિત વાત ન આવી જાય. એટલા માટે અર્જુન અહીં સંકોચપૂર્વક કહે છે કે જો મારા દ્વારા આપનું વિરાટરૂપ દેખી શકાય એમ હોય તો તે દેખાડી દો. અર્જુનના આ સંકોચને જોઈને ભગવાન ભારે ઉદારતાપૂર્વક કહે છે કે તું મારાં સેંકડો-હજારો રૂપોને જોઈ લે.

બીજો ભાવ એ છે કે અર્જુનના રથમાં એક જગાએ બેઠેલા ભગવાને એમ કહ્યું કે 'તું જે મારા આ શરીરને જોઈ રહ્યો છે, તેના કોઈ એક અંશમાં સઘળું જગત (જેની અંતર્ગત અનંતકોટિ બ્રહ્માંડો છે) વ્યાપ્ત છે.' તાત્પર્ય એ છે કે ભગવાનનું મનુષ્યના જેવું સામાન્ય શરીર છે, અને એ સામાન્ય શરીરના કોઈ એક અંશમાં સઘળું જગત છે. આવા એક અંશમાં સ્થિત વિશ્વને ધારણ કરી રહેલા રૂપને હું જોવા ઈચ્છું છું - આ જ અર્જુનનો 'રૂપમ્' (એક રૂપ) કહેવાનો આશય માલૂમ પડે છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : અર્જુનના કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે મેં આપની વાતોને સાંભળીને યથાર્થ સમજી લીધું છે અને હવે તેમાં કોઈ સંદેહ રહ્યો નથી. સર્વ કંઈ આપ જ છો - આ બરાબર જ છે. હવે માત્ર આપનું ઈશ્વર સંબંધી રૂપ જોવું બાકી રહી ગયું છે.

ઉપદેશ બે પ્રકારે આપી શકાય છે - કહીને અને દેખાડીને. પહેલા દશમા અધ્યાયમાં ભગવાને પોતાના સમગ્રરૂપનું વર્ણન કર્યું કે હું મારા એક અંશથી સંપૂર્ણ જગતને વ્યાપ્ત કરીને સ્થિત છું. હવે આ અધ્યાયમાં તે જ રૂપને પ્રત્યક્ષ દેખાડવાની પ્રાર્થના કરે છે.

—■—

મન્યસે યદિ તચ્છક્યં મયા દ્રષ્ટુમિતિ પ્રભો ।

યોગેશ્વર તતો મે ત્વં દર્શયાત્માનમવ્યયમ્ ॥ ૪ ॥

પ્રભો	= હે પ્રભો!	ઈતિ	= એમ	ત્વમ્	= આપ
મયા	= મારા વડે (આપનું)	યદિ	= જો (આપ)	આત્માનમ્	= પોતાના (એ)
તત્	= એ ઐશ્વર્યરૂપ	મન્યસે	= માનતા હો,	અવ્યયમ્	= અવિનાશી સ્વરૂપનું
દ્રષ્ટુમ્	= જોવાનું	તતઃ	= તો	મે	= મને
શક્યમ્	= શક્ય છે	યોગેશ્વર	= હે યોગેશ્વર!	દર્શય	= દર્શન કરાવો.

ટીકા — ‘પ્રભો’ — પ્રભુ સર્વસમર્થને કહે છે, એટલા માટે આ સંબોધનનો ભાવ એ માલૂમ પડે છે કે જો આપ મારામાં વિરાટરૂપ જોઈ શકવાનું સામર્થ્ય છે એવું માનતા હો, તો તો બરાબર છે; નહિ તો આપ મને એવું સામર્થ્ય આપો, જેથી હું આપનું તે ઐશ્વર (ઈશ્વરસંબંધી) રૂપ દેખી શકું.

‘મન્યસે યદિ તચ્છક્યં મયા દ્રષ્ટુમિતિ’ — એનું તાત્પર્ય એ છે કે જો આપ આપનું એ રૂપ નહિ દેખાડો, તોપણ હું એમ જ માનીશ કે આપનું રૂપ તો એવું જ છે, જેવું આપ કહો છો, પરંતુ હું તેને જોવા અધિકારી નથી, યોગ્ય નથી કે પાત્ર નથી. આ રીતે અર્જુનને ભગવાનનાં વચનોમાં કિંચિત્માત્ર પણ સંદેહ નથી, બલકે દૃઢ વિશ્વાસ છે. એટલા માટે તો તેઓ કહે છે કે આપ મને આપનું વિરાટરૂપ દેખાડો.

‘યોગેશ્વર’ — ‘યોગેશ્વર’ સંબોધન કરવાનો એ ભાવ માલૂમ પડે છે કે ભક્તિયોગ, જ્ઞાનયોગ, કર્મયોગ,

ધ્યાનયોગ, હઠયોગ, રાજયોગ, લયયોગ, મંત્રયોગ વગેરે જેટલા પણ યોગ હોઈ શકે છે, એ બધાના આપ માલિક છો, એટલા માટે આપ આપની અલૌકિક યોગશક્તિથી તે વિરાટરૂપ પણ દેખાડી દો.

અર્જુને દસમા અધ્યાયના સત્તરમા શ્લોકમાં ભગવાનને માટે ‘યોગિન્’ સંબોધન કર્યું હતું અર્થાત્ ભગવાનને યોગી કહ્યા હતા; પરંતુ હવે અર્જુને ભગવાનને માટે ‘યોગેશ્વર’ સંબોધન વાપર્યું છે અર્થાત્ ભગવાનને સઘળા યોગોના માલિક બતાવ્યા છે. કારણ એ છે કે દસમા અધ્યાયના આરંભમાં અર્જુનની ભગવાનના પ્રત્યે જે ધારણા હતી, એ ધારણામાં હવે બહુ જ પરિવર્તન થયું છે.

‘તતો મે ત્વં દર્શયાત્માનમવ્યયમ્’ — આપનું એ સ્વરૂપ તો અવિનાશી જ છે, જેનાથી અનંત સૃષ્ટિઓ ઉત્પન્ન થાય છે, એમાં સ્થિત રહે છે અને એમાં જ લીન થઈ જાય છે. આપ આપના એવા અવિનાશી સ્વરૂપનાં દર્શન કરાવો.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ભગવાનના વિશ્વરૂપને ‘અવ્યય’ (અવિનાશી) કહેવાથી આ સિદ્ધ થાય છે કે, સંપૂર્ણ સંસાર ભગવાનનું જ સ્વરૂપ છે. અવ્યય હોવાથી એનો અત્યંત અભાવ થતો નથી (ગીતા — પંદરમા અધ્યાયનો પહેલો શ્લોક). વાસ્તવમાં પરિવર્તનશીલ (અસત) અને અપરિવર્તનશીલ (સત) — બન્નેય મળીને ભગવાનનું સમગ્રરૂપ છે — ‘સદસચ્ચાહમુર્જન’. માત્ર આપણી આસક્તિ અને અજ્ઞાનને કારણે જ જડતા પ્રતીત થાય છે.

—■—

સંબંધ — પૂર્વશ્લોકમાં અર્જુનની નમ્રતાપૂર્વક કરવામાં આવેલી પ્રાર્થનાને સાંભળીને હવે ભગવાન અર્જુનને વિશ્વરૂપ જોવાને માટે આજ્ઞા આપે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ

પશ્ય મે પાર્થ રૂપાણિ શતશોઽથ સહસ્રશઃ ।

નાનાવિધાનિ દિવ્યાનિ નાનાવર્ણાકૃતીનિ ચ ॥ ૫ ॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા—

પાર્થ	= હે પૃથાનંદન!	ચ	= અને	શતશઃ, સહસ્રશઃ	= સેંકડો-હજારો
અથ	= હવે	નાનાવર્ણાકૃતીનિ	= અનેક વર્ણો	દિવ્યાનિ	= અલૌકિક
મે	= મારાં		(રંગો) તથા	રૂપાણિ	= રૂપોને
નાનાવિધાનિ	= વિવિધ પ્રકારનાં		આકૃતિઓવાળા	પશ્ય	= (તું) જો.

ટીકા — ‘પશ્ય મે પાર્થ રૂપાણિ શતશોડશ સહસ્રશઃ’ — અર્જુનની સંકોચપૂર્વકની પ્રાર્થનાને સાંભળીને ભગવાન અત્યંત પ્રસન્ન થયા; આથી અર્જુનને માટે ‘પાર્થ’ સંબોધનનો પ્રયોગ કરતાં કહે છે કે તું મારાં રૂપોને જો. રૂપોમાં પણ ત્રણ-ચાર નહિ, બલ્કે સેંકડો-હજારો રૂપોને જો અર્થાત્ અગણિત રૂપોને જો. ભગવાને જેવી રીતે વિભૂતિઓના વિષયમાં કહ્યું છે કે મારી વિભૂતિઓનો અંત નથી, એવી જ રીતે અહીં ભગવાને પોતાનાં રૂપોની અનંતતા બતાવી છે.

‘નાનાવિધાનિ દિવ્યાનિ નાનાવર્ણાકૃતીનિ ચ’ — હવે ભગવાન એ રૂપોની વિશેષતાઓનું વર્ણન કરે છે કે તે રૂપોની અનેક વિવિધતાઓ છે. તેમના રંગ પણ જાતજાતના અર્થાત્ કોઈ એક રંગનું તો કોઈ બીજા રંગનું, કોઈક પીળું તો કોઈક લાલ વગેરે-વગેરે. તેમાં પણ એક-એક રૂપમાં કેટલીય જાતના રંગો છે. તે રૂપોની આકૃતિઓ પણ

જાતજાતની છે અર્થાત્ કોઈક નાનું તો કોઈક મોટું, કોઈક લાંબું તો કોઈક પહોળું વગેરે-વગેરે.

જેવી રીતે પૃથ્વીનો એક નાનકડો કણ પણ પૃથ્વી જ છે, એવી જ રીતે ભગવાનના અનંત અને અપાર વિશ્વરૂપનો એક નાનકડો અંશ હોવાને કારણે આ સંસાર પણ વિશ્વરૂપ છે. પરંતુ એ દરેકની સામે દિવ્ય વિશ્વરૂપથી પ્રગટ નથી, પરંતુ સંસારરૂપે જ પ્રગટ છે. કારણ કે મનુષ્યની દૃષ્ટિ ભગવાનની તરફ ન હોઈને નાશવાન સંસારની તરફ જ રહે છે. જેવી રીતે ભગવાન અવતાર લે છે, ત્યારે બધાની સામે ભગવત્રૂપે પ્રગટ નથી થતા (ગીતા — ૭/૨૫), બલ્કે મનુષ્યરૂપે જ પ્રગટ થાય છે, એવી જ રીતે વિશ્વરૂપ ભગવાન બધાની સામે સંસારરૂપે જ પ્રગટ રહે છે અર્થાત્ દરેકને આ વિશ્વરૂપ ભગવાન સંસારરૂપે જ દેખાય છે. પરંતુ અહીં ભગવાન પોતાના દિવ્ય અવિનાશી વિશ્વરૂપથી સાક્ષાત્ પ્રગટ થઈને અર્જુનને કહી રહ્યા છે કે તું મારાં દિવ્ય રૂપોને જો.

પરિશિષ્ટ ભાવ : અર્જુને તો પોતાને અસમર્થ માનીને ભગવાનને પોતાનું એક ઐશ્વર્યરૂપ દેખાડવાની પ્રાર્થના કરી હતી અને તે પણ ભગવાનની ઈચ્છા ઉપર છોડી દીધું હતું. પરંતુ ભગવાન તેમને સેંકડો-હજારો રૂપ જોવાની વાત કહે છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે ભગવાનની ઈચ્છા પર છોડવાથી સાધકને જે લાભ થાય છે, તે પોતાની ઈચ્છાથી, પોતાની બુદ્ધિથી થતો નથી. કારણ કે મનુષ્ય ગમે તેટલી વિદ્યાઓ, કળા-કૌશલ વગેરે શીખી લે, કેટલાંય શાસ્ત્રો ગોખી કાઢે તો પણ તેની બુદ્ધિ તુચ્છ, સીમિત જ રહે છે. સાધકમાં જેટલી સરળતા, નિર્બળતા, નિરાભિમાનિતાનો ભાવ હશે, તેટલો જ એ ભગવાનને જાણી શકશે. પોતાનું અભિમાન કરીને સાધક ભગવાનને જાણવામાં અવરોધ જ ઊભો કરે છે. તે જેટલો સમજદાર બને છે, એટલો જ નાદાન રહી જાય છે. પોતાને સમજદાર માનવાથી તે સમજદારીનો ગુલામ બની જાય છે. તે જેટલો નિરાભિમાની બને છે, સમજદારીનું અભિમાન કરતો નથી, એટલો જ તે સમજદાર થાય છે.

—■—

સંબંધ — પૂર્વશ્લોકમાં ભગવાને પોતાના વિશ્વરૂપમાં જાતજાતના વર્ણો અને આકૃતિઓને જોવાની વાત કહી. હવે આગળના શ્લોકમાં દેવતાઓને જોવાની વાત કહે છે.

પશ્યાદિત્યાન્વસૂન્નરુદ્રાનશ્ચિનૌ

મરુતસ્તથા ।

બહૂન્યદૃષ્ટપૂર્વાણિ

પશ્યાશ્ચર્યાણિ

ભારત ॥ ૬ ॥

ભારત	= હે ભરતવંશી અર્જુન!	અશ્ચિનૌ	= બે અશ્ચિની- કુમારોને	બહૂનિ	= એવા ઘણાંબધાં
આદિત્યાન્	= અદિતિના બાર પુત્રોને,	તથા	= તથા	અદૃષ્ટપૂર્વાણિ	= આ પહેલાં ન જોયેલાં
વસૂન્	= આઠ વસુઓને,	મરુતઃ	= ઓગણપચાસ મરુદ્ગણોને	આશ્ચર્યાણિ	= આશ્ચર્યમય રૂપોને (પણ)
રુદ્રાન્	= અગિયાર રુદ્રોને (અને)	પશ્ય	= જો.	પશ્ય	= જો.

ટીકા — ‘પશ્યાદિત્યાન્વસૂન્નરુદ્રાનશ્ચિનૌ મરુતસ્તથા’ — અદિતિના પુત્ર, ધાતા, મિત્ર, અર્યમા, શક, વરુણ, અંશ, ભગ, વિવસ્વાન, પૂષા, સવિતા, ત્વષ્ટા અને વિષ્ણુ — આ બાર ‘આદિત્યો’ છે (મહા. આદિ. ૬૫/૧૫-૧૬).

ધર, ધ્રુવ, સોમ, અહઃ, અનિલ, અનલ, પ્રત્યૂષ અને પ્રભાસ — આ આઠ ‘વસુઓ’ છે (મહા. આદિ. ૬૬/૧૮). હર, બહુરૂપ, ત્રયમ્બક, અપરાજિત, વૃષાકપિ, શંભુ, કપર્દી, રૈવત, મૃગવ્યાધ, શર્વ અને કપાલી — આ અગિયાર

‘રુદ્રો’ છે (હરિવંશ. ૧/૩/૫૧-૫૨).

‘અશ્વિનીકુમારો’ બે છે. એ બન્ને ભાઈઓ દેવતાઓના વૈદ્ય છે.

સત્વજ્યોતિ, આદિત્ય, સત્યજ્યોતિ, તિર્યગ્જ્યોતિ, સજ્યોતિ, જ્યોતિષ્માન્ હરિત, ઋતજિત્ સત્યજિત, સુષેણ, સેનજિત્, સત્યમિત્ર, અભિમિત્ર, હરિમિત્ર, કૃત, સત્ય, ધ્રુવ, ધર્તા, વિધર્તા, વિધારય, ધ્વાન્ત, ધુનિ, ઉગ્ર, ભીમ, અભિયુ, સાક્ષિપ, ઈદક્, અન્યાદક્ યાદક્ પ્રતિકૃત્, ઋક્, સમિતિ, સંરંભ, ઈદક્, પુરુષ, અન્યાદક્, ચેતસ, સમિતા, સમિદક્, પ્રતિદક્, મરુતિ, સરત, દેવ, દિશ, યજુઃ, અનુદક્ સામ, માનુષ અને વિશ્વ — આ ઓગણપચાસ ‘મરુતો’ છે (વાયુપુરાણ ૬૭/૧૨૩થી૧૩૦). એ બધાને તું મારા વિરાટરૂપમાં જો.

બાર આદિત્યો, આઠ વસુઓ, અગિયાર રુદ્રો અને

પરિશિષ્ટ ભાવ : પાછળના શ્લોકમાં ભગવાને વિરાટરૂપમાં અનેક પ્રકારના અને અનેક રંગો તથા આકૃતિયોવાળા રૂપોને જોવાની વાત કરી હતી, હવે તે જ વાતને આ શ્લોકમાં વિસ્તારથી કહે છે.

ભગવાનના કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે, બધા દેવતાઓ મારા જ સ્વરૂપ છે અર્થાત્ તે દેવતાઓનાં રૂપમાં હું જ છું (ગીતા નવમા અધ્યાયનો ત્રેવીસમો શ્લોક).

—■—

સંબંધ — ભગવાન દ્વારા વિશ્વરૂપ જોવાની આજ્ઞા અપાતાં અર્જુનની એ જિજ્ઞાસા હોઈ શકે છે કે હું આ રૂપને ક્યાં દેખું? આથી ભગવાન કહે છે -

ઈહૈકસ્થં જગત્કૃત્સ્નં પશ્યાથ સચરાચરમ્ ।
મમ દેહે ગુડાકેશ યચ્ચાન્યદ્દ્રષ્ટુમિચ્છસિ ॥ ૭ ॥

ગુડાકેશ	= હે નિદ્રાને જીતવાવાળા અર્જુન!	સચરાચરમ્	= ચર અને અચર સહિત	અન્યત્	= આ સિવાય (તું) બીજું
ઈહ	= આ	કૃત્સ્નમ્	= સંપૂર્ણ	ચ	= પણ
મમ	= મારા	જગત્	= જગતને	યત્	= જે કંઈ
દેહે	= શરીરમાં	અથ	= હમણાં જ	દ્રષ્ટુમ્	= જોવા
એકસ્થમ્	= એકસ્થળે રહેલા,	પશ્ય	= જોઈ લે.	ઈચ્છસિ	= ઇચ્છતો હોય (એ પણ જોઈ લે).

ટીકા — ‘ગુડાકેશ’ — નિદ્રા પર અધિકાર પ્રાપ્ત કરવાથી અર્જુનને ‘ગુડાકેશ’ કહે છે. અહીં એ સંબોધન આપવાનું તાત્પર્ય એ છે કે તું પ્રમાદ છોડીને સાવધાનીથી મારા વિશ્વરૂપને જો.

‘ઈહૈકસ્થં જગત્કૃત્સ્નં પશ્યાથ સચરાચરમ્ મમ દેહે’ — દસમા અધ્યાયના અંતમાં ભગવાને કહ્યું હતું કે હું સઘળા જગતને એક અંશથી વ્યાપ્ત કરીને સ્થિત છું. એનાથી અર્જુનના મનમાં વિશ્વરૂપ જોવાની ઇચ્છા થઈ.

બે અશ્વિનીકુમારો — આ તેત્રીસ કોટિ (તેત્રીસ પ્રકારના) દેવતાઓ સઘળા દેવતાઓમાં મુખ્ય છે. દેવતાઓમાં મરુદ્ગણોનું નામ પણ આવે છે. પરંતુ એ ઓગણપચાસ મરુદ્ગણો આ તેત્રીસ પ્રકારના દેવતાઓથી અલગ માનવામાં આવે છે; કેમકે એ બધા જ દૈત્યોમાંથી દેવતા બનેલા છે. એટલા માટે ભગવાને પણ ‘તથા’ પદ આપીને મરુદ્ગણોને અલગ બતાવ્યા છે.

‘બહૂન્યદેષ્ટપૂર્વાણિ પશ્યાશ્ચર્યાણિ ભારત’ — તેં આ રૂપોને પહેલાં કદી પ્રત્યક્ષ આંખોથી જોયાં કે કાનોથી સાંભળ્યાં નથી, મનથી ચિંતન કર્યું નથી, બુદ્ધિથી કલ્પના કરી નથી. આ રૂપોની તરફ તારી કદી વૃત્તિ જ નથી ગઈ. એવાં ઘણાંયે અદેષ્ટપૂર્વ રૂપોને તું હવે પ્રત્યક્ષ જોઈ લે.

આ રૂપોને જોતાં જ આશ્ચર્ય થાય છે કે અહો! આવાં પણ ભગવાનનાં રૂપો છે! એવાં અદ્ભુત રૂપોને તું જો!

આથી ભગવાન કહે છે કે હાથમાં ઘોડાઓની લગામ અને ચાબુક લઈને તારી સામે બેઠેલા મારા આ શરીરના એક સ્થળ (અંશ)માં ચર-અચર સહિત સઘળા જગતને જો. એક સ્થળે જોવાનો અર્થ એ છે કે તું જ્યાં દૃષ્ટિ નાખશે, ત્યાં જ તને અનંત બ્રહ્માંડો દેખાશે. તું મનુષ્ય, દેવતા, યક્ષ, રાક્ષસ, ભૂત, પશુ, પક્ષી વગેરે હરવા-ફરવાવાળાં જંગમ; અને વૃક્ષ, લતા, ઘાસ, છોડ વગેરે સ્થાવર તથા પૃથ્વી, પહાડ, રેતી વગેરે જડ સહિત સઘળા જગતને

‘અથ’ – અત્યારે જ, આ જ ક્ષણે જોઈ લે, એમાં વિલંબનું કામ નથી.

‘યચ્ચાન્યદ્દ્રષ્ટુમિચ્છસિ’ – ભગવાનના શરીરમાં બધી વાતો વર્તમાન હતી અર્થાત્ જે વાતો ભૂતકાળમાં વીતી ગઈ છે અને જે ભવિષ્યમાં વીતવાવાળી છે, એ બધી વાતો ભગવાનના શરીરમાં વર્તમાન હતી. એટલા માટે ભગવાન કહે છે કે તું બીજું પણ જે કંઈ જોવા ઇચ્છે છે, તે પણ જોઈ લે. અર્જુન બીજું શું જોવા ઇચ્છતા હતા? અર્જુનના મનમાં સંદેહ હતો કે યુદ્ધમાં જીત અમારી થશે કે કૌરવોની (ગીતા – ૨/૬) ? એટલા માટે ભગવાન કહે છે કે તે પણ તું મારા આ શરીરના એક અંશમાં જોઈ લે.

વિશેષ વાત

જેવી રીતે દસમા અધ્યાયમાં ભગવાન દ્વારા ‘જે મારી વિભૂતિ અને યોગને તત્ત્વથી જાણે છે, તેનો મારામાં દૃઢ ભક્તિયોગ થઈ જાય છે’ આ વાતને સાંભળીને જ અર્જુને ભગવાનની સ્તુતિપ્રાર્થના કરીને વિભૂતિઓ પૂછી હતી, એવી જ રીતે ભગવાન દ્વારા ‘મારા એક અંશમાં સમગ્ર સંસાર રહેલો છે.’ આ વાતને સાંભળીને અર્જુને વિશ્વરૂપનાં દર્શન

કરાવવા માટે પ્રાર્થના કરી છે. જો ભગવાન ‘અથવા’ કહીને પોતાના જ તરફથી ‘મારા કોઈ એક અંશમાં સઘળું જગત રહેલું છે’ એ વાત ન કહેત, તો અર્જુનને વિશ્વરૂપ જોવાની ઇચ્છા જ ન થઈ હોત. જ્યારે ઇચ્છા જ ન કરત, તો પછી વિશ્વરૂપ દેખાડવાને માટે પ્રાર્થના શા માટે કરત? અને જ્યારે પ્રાર્થના જ ન કરત, તો પછી ભગવાન પોતાનું વિશ્વરૂપ શા માટે દેખાડત? આથી સિદ્ધ થાય છે કે ભગવાન કૃપાપૂર્વક પોતાના તરફથી જ અર્જુનને પોતાનું વિશ્વરૂપ બતાવવા ઇચ્છે છે.

એવી જ વાત ગીતાના આરંભમાં પણ આવી છે. જ્યારે અર્જુને ભગવાનને બન્ને સેનાઓની વચમાં રથ ઊભો રાખવાને માટે કહ્યું, ત્યારે ભગવાને રથને પિતામહ ભીષ્મ અને દ્રોણાચાર્યની સામે ઊભો રાખ્યો અને અર્જુનને કહ્યું – આ કુરુવંશીઓને જો—‘કુરુન્ પશ્ય’ (અ. ૧/૨૫). એનો એ જ આશય માલૂમ પડે છે કે ભગવાન કૃપાપૂર્વક ગીતા પ્રગટ કરવા ઇચ્છે છે. કારણ કે જો ભગવાન એવું ના કહેત તો અર્જુનને શોક ન થાત અને ગીતાનો ઉપદેશ શરૂ થાત નહિ. તાત્પર્ય એ છે કે ભગવાને પોતાના તરફથી કૃપા કરીને જ ગીતાને પ્રગટ કરી છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ભગવાન પોતાના શરીરના એક અંશમાં સંપૂર્ણ જગત જોવાની આજ્ઞા આપે છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ સમગ્ર છે અને તેમના એક અંશમાં સંપૂર્ણ સંસાર છે. ‘રોમ રોમ પ્રતિ લાગે કોટિ કોટિ બ્રહ્મંડ’ (માનસ, બાલ્ક ૨૦૧) – આ ભગવાન પ્રત્યક્ષ દેખાડી રહ્યા છે. જ્યારે સંપૂર્ણ સંસાર ભગવાનના કોઈ એક અંશમાં છે, તો પછી ભગવાન સિવાય શું બાકી રહ્યું? સર્વ કાંઈ ભગવાન જ થયા. તેથી ભગવાન અર્જુનને કહે છે કે, તું જે કાંઈ પણ જોવા ઇચ્છે છે, તે બધું જ તું મારા વિરાટરૂપમાં જોઈ શકે છે. અર્જુન યુદ્ધનું પરિણામ જોવા ઇચ્છતા હતા, જે તેમણે વિરાટરૂપમાં જ જોઈ લીધું (ગીતા – આ જ અધ્યાયનો છઠ્ઠીસ-સત્તાવીસમો શ્લોક).

સંબંધ – ભગવાને ત્રણ શ્લોકોમાં ચાર વાર ‘પશ્ય’ પદ વડે પોતાનું રૂપ જોવાની આજ્ઞા આપી. એના અનુસાર જ અર્જુન આંખો ફાડીફાડીને જુએ છે અને જોવા ઇચ્છે પણ છે; પરંતુ અર્જુનને કંઈ પણ નથી દેખાતું. એટલા માટે હવે ભગવાન આગળના શ્લોકમાં અર્જુન દ્વારા ન જોઈ શકાવાનું કારણ કહીને એમને દિવ્ય ચક્ષુ આપીને વિશ્વરૂપ જોવાની આજ્ઞા આપે છે.

ન તુ માં શક્યસે દ્રષ્ટુમનેનૈવ સ્વચક્ષુષા ।

દિવ્યં દદામિ તે ચક્ષુઃ પશ્ય મે યોગમૈશ્વરમ્ ॥ ૮ ॥

તુ = પરંતુ
અનેન = આ (તું)
સ્વચક્ષુષા = પોતાની આંખો
(ચર્મચક્ષુ)થી
મામ્ = મને
દ્રષ્ટુમ્ = જોઈ

એવ = જ
ન, શક્યસે = નથી શક્તો,
તે = (માટે જ હું)
તને
દિવ્યમ્ = અલૌકિક
ચક્ષુઃ = ચક્ષુ

દદામિ = આપું છું;
(એનાથી તું)
મે = મારા
મૈશ્વરમ્ = ઈશ્વરીય
યોગમ્ = સામર્થ્યને
પશ્ય = જો.

ટીકા - ‘ન તુ માં શક્યસે દ્રષ્ટુમનેનૈવ સ્વયક્ષુષા’ - તારાં જે ચર્મચક્ષુ છે, એમની શક્તિ બહુ જ અલ્પ અને સીમિત છે. પ્રાકૃત હોવાને કારણે એ ચર્મચક્ષુ કેવળ પ્રકૃતિના તુચ્છ કાર્યને જ જોઈ શકે છે અર્થાત્ પ્રાકૃત મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી વગેરેનાં રૂપોને, તેમના ભેદોને તથા તડકો-છાંયડો વગેરે જ જોઈ શકે છે. પરંતુ તેઓ મન-બુદ્ધિ-ઇન્દ્રિયોથી અતીત મારા રૂપને નથી જોઈ શકતાં.

‘દિવ્યં દદામિ તે ચક્ષુઃ પશ્ય મે યોગમૈશ્વરમ્’ - હું તને ઇન્દ્રિયોથી પર અને અલૌકિક એવા મારા આ રૂપને જોવાના સામર્થ્યવાળાં દિવ્યચક્ષુ આપું છે અર્થાત્ તારાં આ ચર્મચક્ષુઓમાં જ દિવ્ય શક્તિ પ્રદાન કરું છું, જેનાથી તું અતીન્દ્રિય અને અલૌકિક પદાર્થો પણ જોઈ શકે અને સાથે-સાથે તેમની દિવ્યતાને પણ જોઈ શકે.

જોકે દિવ્યતા જોવાનો નેત્રનો વિષય નથી, પરંતુ બુદ્ધિનો વિષય છે, તોપણ ભગવાન કહે છે કે મારાં આપેલાં દિવ્યચક્ષુથી તું દિવ્યતાને અર્થાત્ મારા ઈશ્વરસંબંધથી અલૌકિક પ્રભાવને પણ જોઈ શકશે. તાત્પર્ય એ છે કે મારું વિરાટરૂપ જોવા માટે દિવ્યચક્ષુઓની આવશ્યકતા છે.

‘પશ્ય’ ક્રિયાના બે અર્થ થાય છે - બુદ્ધિ (વિવેક)થી જોવું અને નેત્રોથી જોવું. નવમા અધ્યાયના પાંચમા શ્લોકમાં ભગવાને ‘પશ્ય મે યોગમૈશ્વરમ્’ કહીને બુદ્ધિ દ્વારા દેખવા (જાણવા)ની વાત કહી હતી. હવે અહીં ‘પશ્ય મે યોગમૈશ્વરમ્’ કહીને નેત્રો દ્વારા જોવાની વાત કહે છે.

વિશેષ વાત

જેવી રીતે કોઈ જગાએ ‘શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા’ - એવું લખ્યું છે, જેમને વર્ણમાળાનું બિલકુલ જ્ઞાન નથી, તેમને તો એમાં કેવળ કાળી કાળી લીટીઓ દેખાય છે અને જેમને વર્ણમાળાનું જ્ઞાન છે, તેમને એમાં અક્ષરો દેખાય છે. પરંતુ જે ભણેલોગણેલો છે અને જેને ગીતાનું ઊંડું ચિંતન છે, તેને ‘શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા’ - એવું લખેલું દેખાતાં જ ગીતાના અધ્યાયોની, શ્લોકોની અને ભાવોની બધી વાતો દેખાવા લાગી જાય છે. એવી જ રીતે અર્જુનને જ્યારે ભગવાને દિવ્યચક્ષુ આપ્યાં, ત્યારે તેમને અલૌકિક વિશ્વરૂપ તથા એની દિવ્યતા પણ દેખાવા લાગી, કે જે સાધારણ બુદ્ધિનો વિષય નથી. આ બધું સામર્થ્ય ભગવત્પ્રદત્ત દિવ્ય

ચક્ષુનું જ હતું.

હવે અહીં એક શંકા થાય છે કે જ્યારે અર્જુને ચોથા શ્લોકમાં કહ્યું કે જો હું આપના વિશ્વરૂપને જોઈ શકું એમ હોઉં તો આપ પોતાના વિશ્વરૂપને દેખાડી દો, ત્યારે એના ઉત્તરમાં ભગવાને આ આઠમો શ્લોક કહેવો જોઈતો હતો કે તું પોતાનાં આ ચર્મચક્ષુઓથી મારા વિશ્વરૂપને નથી જોઈ શકતો, એટલા માટે હું તને દિવ્યચક્ષુઓ આપું છું. પરંતુ ભગવાને ત્યાં એવું ન કહ્યું, બલકે દિવ્યચક્ષુ આપતાં પહેલાં જ ‘પશ્ય-પશ્ય’ કહીને વારંવાર જોવાની આજ્ઞા આપી. જ્યારે અર્જુનને દેખાયું નહિ, ત્યારે એને ન દેખાવાનું કારણ બતાવ્યું અને પછી દિવ્યચક્ષુ આપીને તેનું નિરાકરણ કર્યું, આથી આટલી ઝંઝટ ભગવાને કેમ કરી?

સાધક પર ભગવાનની કૃપાનો ક્રમશઃ કેવો પ્રભાવ પડે છે, એ બતાવવાને માટે જ ભગવાને આમ કર્યું છે; કેમકે ભગવાનનો એવો જ સ્વભાવ છે. ભગવાન અતિશય કૃપાળુ છે. એ કૃપાસાગરની કૃપાનો કોઈ અંત નથી. ભક્તો પર કૃપા કરવાની એમની વિચિત્ર-વિચિત્ર શૈલી છે. જેમ કે પહેલાં તો ભગવાને અર્જુનને ઉપદેશ આપ્યો. ઉપદેશના દ્વારા અર્જુનના અંતરના ભાવોનું પરિવર્તન કરાવીને તેમને પોતાની વિભૂતિઓનું જ્ઞાન કરાવ્યું. એ વિભૂતિઓને જાણવાથી અર્જુનમાં એક વિલક્ષણતા આવી ગઈ, જેનાથી તેમણે ભગવાનને કહ્યું કે આપનાં અમૃતમય વચનો સાંભળતાં મારી તૃપ્તિ થતી નથી. વિભૂતિઓનું વર્ણન કરીને અંતમાં ભગવાને કહ્યું કે આવાં (જાતજાતની વિભૂતિઓવાળાં) અનંત બ્રહ્માંડો મારા એક અંશમાં પડેલાં છે. જેના એક અંશમાં અનંત બ્રહ્માંડો છે, એ વિરાટરૂપને નિહાળવાની અર્જુનની ઈચ્છા થઈ અને તેના માટે તેમણે પ્રાર્થના કરી. એટલે ભગવાને પોતાનું વિરાટરૂપ બતાવ્યું અને તે જોવા માટે વારંવાર આજ્ઞા આપી. પરંતુ અર્જુનને વિરાટરૂપ દેખાયું નહિ. ત્યારે તેમને ભગવાને દિવ્યચક્ષુ પ્રદાન કર્યાં. સારાંશ એ થયો કે ભગવાને જ વિરાટરૂપ જોવાની જિજ્ઞાસા પ્રગટ કરી. જિજ્ઞાસા પ્રગટ કરીને વિરાટરૂપ દેખાડવાની ઈચ્છા પ્રગટ કરી. ઈચ્છા પ્રગટ કરવાથી વિરાટરૂપ દેખાડ્યું. અર્જુનને ન દેખાયું તો દિવ્યચક્ષુ આપીને તેની પૂર્તિ કરી. તાત્પર્ય એ નીકળ્યું કે ભગવાનને શરણ થતાં શરણાગતનાં બધાં કામ કરવાની જવાબદારી ભગવાન પોતાના ઉપર લઈ લે છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ‘પશ્ય’ ક્રિયાના બે અર્થ થાય છે - જાણવું અને જોવું. નવમા અધ્યાયના પાંચમા શ્લોકમાં ‘પશ્ય મે યોગમૈશ્વરમ્’ પદોથી ભગવાનને જાણવાની વાત આવી છે અને અહીં ‘પશ્ય મે યોગમૈશ્વરમ્’ પદોથી ભગવાનના વિરાટ સ્વરૂપને જોવાની વાત આવી છે. તાત્પર્ય એ છે કે જે જાણવામાં આવે છે, તે પણ ભગવાન છે અને જે દેખવામાં આવે

છે, તે પણ ભગવાન છે. ભગવાનના સિવાય કાંઈ પણ નથી. આ અગિયારમા અધ્યાયમાં ભગવાનના અલૌકિક રૂપને જોવાની વિલક્ષણતા છે, વિવેચનની વિલક્ષણતા નથી. તેથી ગીતાના અંતમાં પણ સંજયે એક તો ‘સંવાદ’ની વિલક્ષણતા કહી છે અને એક રૂપની વિલક્ષણતા કહી છે (અઢારમા અધ્યાયનો છોતેરમો-સિત્યોતેરમો શ્લોક).

ભગવાનનું વિરાટરૂપ અલૌકિક હતું, તેથી તેને જોવા માટે ભગવાને અર્જુનને અલૌકિક ચક્ષુ આપ્યાં.

—■—

સંબંધ — દિવ્યચક્ષુ પ્રાપ્ત કરીને અર્જુને ભગવાનનું કેવું રૂપ જોયું, એ વાત સંજય ધૃતરાષ્ટ્રને આગળના શ્લોકમાં કહે છે.

સંજય ઉવાચ

એવમુક્ત્વા તતો રાજન્મહાયોગેશ્વરો હરિઃ ।
દર્શયામાસ પાર્થાય પરમં રૂપમૈશ્વરમ્ ॥ ૮ ॥

સંજય બોલ્યા—

રાજન્	= હે રાજન્!	મહાયોગેશ્વરઃ	= મહાયોગેશ્વર	એશ્વરમ્	= એશ્વર્યયુક્ત
એવમ્	= આવું	હરિઃ	= ભગવાન શ્રીહરિએ	રૂપમ્	= દિવ્યસ્વરૂપ
ઉક્ત્વા	= કહીને	પાર્થાય	= અર્જુનને	દર્શયામાસ	= દેખાડ્યું. ^૧
તતઃ	= પછી	પરમમ્	= પરમ		

ટીકા — ‘એવમુક્ત્વા તતો... પરમં રૂપમૈશ્વરમ્’ — પૂર્વશ્લોકમાં ભગવાને જે એમ કહ્યું હતું કે ‘તું પોતાનાં ચર્મચક્ષુઓથી મને જોઈ નહીં શકે, એટલા માટે હું તને દિવ્યચક્ષુઓ આપું છું, જેના વડે તું મારા ઈશ્વરસંબંધી યોગને જો’, એનો જ સંકેત અહીં સંજયે ‘એવમુક્ત્વા’ પદથી કર્યો છે.

ચોથા શ્લોકમાં અર્જુને ભગવાનને ‘યોગેશ્વર’ કહ્યા અને અહીં સંજય ભગવાનને ‘મહાયોગેશ્વર’ કહે છે. એનું તાત્પર્ય એ છે કે ભગવાને અર્જુનની પ્રાર્થનાથી બહુ જ મોટું પોતાનું વિશ્વરૂપ દેખાડ્યું. ભક્તની થોડીક પણ વાસ્તવિક રુચિ ભગવાનની તરફ થતાં ભગવાન પોતાની

અપાર શક્તિથી તેની પૂર્તિ કરી દે છે.

ત્રીજા શ્લોકમાં અર્જુને જે રૂપને માટે ‘રૂપમૈશ્વરમ્’ કહ્યું, એ જ રૂપને માટે અહીં સંજય ‘પરમં રૂપમૈશ્વરમ્’ કહે છે. એનું તાત્પર્ય એ છે કે ભગવાનનું વિશ્વરૂપ બહુ જ વિલક્ષણ છે. સઘળા યોગોના મહાન ઈશ્વર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે એવું વિલક્ષણ, અલૌકિક, અદ્ભુત વિશ્વરૂપ દેખાડ્યું, જેને ધૈર્યશીલ, જિતેન્દ્રિય, શૂરવીર અને ભગવાન પાસેથી પ્રાપ્ત દિવ્યદષ્ટિવાળા અર્જુનને પણ દુર્નિરીક્ષ્ય કહેવું પડ્યું (અ. ૧૧/૧૭) અને ભયભીત થવું પડ્યું (અ. ૧૧/૪૫), તથા ભગવાને પણ ‘વ્યપેતભીઃ’ કહીને અર્જુનને અશ્વાસન આપવું પડ્યું (અ. ૧૧/૪૮).

પરિશિષ્ટ ભાવ : ભગવાનને ‘મહાયોગેશ્વર’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ભગવાન સંપૂર્ણ યોગોના ઈશ્વર છે. એવો કોઈ પણ યોગ નથી જેના ઈશ્વર (માલિક) ભગવાન ન હોય અર્થાત્ બધા જ યોગ ભગવાનની અંતર્ગત જ છે.

અર્જુને તો ભગવાનને ‘યોગેશ્વર’ કહ્યા હતા (આ જ અધ્યાયનો ચોથો શ્લોક), પરંતુ સંજય ભગવાનને ‘મહાયોગેશ્વર’ કહે છે. કારણ કે સંજય ભગવાનને પહેલેથી જ અર્જુન કરતાં વધારે જાણતા હતા. સંજયથી પણ વેદવ્યાસજી ભગવાનને વધારે જાણતા હતા. વેદવ્યાસજીની કૃપાથી જ સંજયે ભગવાન અને અર્જુનનો સંવાદ સાંભળ્યો — ‘વ્યાસપ્રસાદાચ્છ્રુતવાનેતદ્ગુહ્યમહં પરમ્’ (ગીતા — ૧૮/૭૫). વેદવ્યાસજીથી પણ વધારે ભગવાનને સ્વયં ભગવાન જ જાણે છે. (ગીતા — દશમા અધ્યાયનો બીજો અને પંદરમો શ્લોક)

—■—

સંબંધ — હવે સંજય ભગવાનના એ પરમ એશ્વરરૂપનું વર્ણન આગળના બે શ્લોકોમાં કરે છે.

૧. સંજયને પણ વેદવ્યાસજી મહારાજ પાસેથી દિવ્યદષ્ટિ મળી હતી, એટલા માટે અર્જુનની સાથે ને સાથે એમણે પણ ભગવાનનાં વિશ્વરૂપનાં દર્શન કર્યાં હતાં (ગીતા — ૧૮/૭૭). હવે સંજય એ જ વિશ્વરૂપનું ધૃતરાષ્ટ્રને વર્ણન કરે છે.

अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ।

अनेकदिव्याम्बरं दिव्यानेकोद्यतायुधम्

॥ १० ॥

दिव्यमाल्याम्बरधरं

दिव्यगन्धानुलेपनम् ।

सर्वाश्चर्यमयं

देवमनन्तं

विश्वतोमुખम् ॥ ११ ॥

अनेकवक्त्रनयनम् = જેમનાં અનેક મુખ અને નેત્રો છે,
અનેકાદ્ભુતદર્શનम् = અનેક પ્રકારનાં અદ્ભુત દર્શન છે,
અનેકદિવ્યામ્બરણમ્ = અનેક દિવ્ય આભૂષણો છે,
દિવ્યાનેકોદ્યતાયુધમ્ = હાથોમાં ઉગામેલાં અનેક દિવ્ય આયુધો છે.

દિવ્યમાલ્યામ્બરધરમ્ = (તથા) જેમના ગળામાં દિવ્ય માળાઓ છે, અને જે અલૌકિક વસ્ત્રોને ધારણ કરેલા છે. (તથા)

દિવ્યગન્ધાનુલેપનમ્ = જેમના લલાટ અને શ્રીવિગ્રહ પર

દિવ્ય ચંદન, કુંકુમ વગેરે લગાડેલું છે,

સર્વાશ્ચર્યમયમ્ = બધી જ જાતનાં આશ્ચર્યોથી યુક્ત,

અનન્તમ્ = અનંત રૂપોવાળા (અને)

વિશ્વતોમુખમ્ = સર્વ તરફ મુખોવાળા

દેવમ્ = દેવ (પોતાના દિવ્ય

સ્વરૂપને-)

ને (ભગવાને દેખાડ્યું).

ટીકા - ‘અનેકવક્ત્રનયનમ્’ - વિરાટરૂપે પ્રગટ થયેલા ભગવાનનાં જેટલાં મુખ અને નેત્ર દેખાઈ રહ્યાં છે, તે બધાં જ દિવ્ય છે. વિરાટરૂપમાં જેટલાં પ્રાણી દેખાઈ રહ્યાં છે, તેમનાં મુખ, નેત્ર, હાથ, પગ વગેરે બધાં જ અંગો વિરાટરૂપ ભગવાનનાં છે. કારણ કે ભગવાન પોતે જ વિરાટરૂપે પ્રગટ થયા છે.

‘અનેકાદ્ભુતદર્શનમ્’ - ભગવાનના વિરાટરૂપમાં જેટલાં રૂપો દેખાય છે, જેટલી આકૃતિઓ દેખાય છે, જેટલા રંગ દેખાય છે, જેટલી તેમના રૂપની સજાવટ દેખાય છે, તે સઘળેસઘળી અદ્ભુત છે.

‘અનેકદિવ્યામ્બરણમ્’ - વિરાટરૂપમાં દેખાનારાં દરેક રૂપના હાથમાં, પગમાં, કાનમાં, નાકમાં, ગળામાં જે જે ઘરેણાં છે, આભૂષણો છે, તે બધાં જ દિવ્ય છે. કારણ કે ભગવાન પોતે જ ઘરેણાંના રૂપમાં પ્રગટ થયા છે.

‘દિવ્યાનેકોદ્યતાયુધમ્’ - વિરાટરૂપ ભગવાને પોતાના હાથમાં ચક્ર, ગદા, ધનુષ્ય, બાણ, પરિધ વગેરે અનેક પ્રકારનાં જે આયુધો (અસ્ત્રશસ્ત્ર) ઉઠાવી રાખ્યાં છે, તે બધાં જ દિવ્ય છે.

‘દિવ્યમાલ્યામ્બરધરમ્’ - વિરાટરૂપ ભગવાનના ગળામાં ફૂલોની, સોનાની, ચાંદીની, મોતીઓની, રત્નોની, ગુંજાઓની વગેરે અનેક પ્રકારની દિવ્ય માળાઓ ધારણ કરેલી છે. તે બધી જ દિવ્ય છે. એમણે પોતાનાં શરીરો પર લાલ, પીળાં, લીલાં, સફેદ, ગાઢ તપખીરિયા વગેરે અનેક રંગના દિવ્ય વસ્ત્રો ધારણ કર્યાં છે.

‘દિવ્યગન્ધાનુલેપનમ્’ - વિરાટરૂપ ભગવાને તેમના

લલાટ પર કસ્તૂરી, ચંદન, કુંકુમ વગેરે દિવ્ય ગંધના જેટલાં તિલક કર્યાં છે તથા શરીર ઉપર જેટલા લેપ કર્યાં છે, તે બધા જ દિવ્ય છે.

‘સર્વાશ્ચર્યમયં દેવમનન્તં વિશ્વતોમુખમ્’ - આ રીતે જોતાં જ આશ્ચર્યચકિત કરી દેનારા, અનંતરૂપવાળા તથા ચારે દિશાઓ તરફ અનેક મુખવાળા પોતાના પરમ ઐશ્વર્યમય રૂપને ભગવાને અર્જુનને દેખાડ્યું.

જેવી રીતે, કોઈ વ્યક્તિ દૂર બેસીને જ પોતાના મનથી ચિંતન કરે છે કે હું હરિદ્વારમાં છું તથા ગંગાજીમાં સ્નાન કરી રહ્યો છું, તો તે વેળાએ તેને ગંગાજી, પુલ, ઘાટ પર ઊભેલાં સ્ત્રીપુરુષ વગેરે દેખાવા લાગે છે તથા ‘હું ગંગાજીમાં સ્નાન કરી રહ્યો છું.’ - એવો પણ અનુભવ થાય છે. વાસ્તવમાં ત્યાં ન હરિદ્વાર છે અને ન ગંગાજી છે; પરંતુ તેનું મન જ એ બધાં રૂપોમાં બનેલું તેને દેખાય છે. એવી જ રીતે એક ભગવાન જ અનેક રૂપોમાં, એ રૂપોમાં પહેરેલાં ઘરેણાંના રૂપમાં, અનેક પ્રકારના આયુધોના રૂપમાં, અનેક પ્રકારની માળાઓના રૂપમાં, અનેક પ્રકારનાં વસ્ત્રોના રૂપમાં પ્રગટ થયા છે. એટલા માટે ભગવાનના વિરાટરૂપમાં સર્વ કંઈ દિવ્ય છે.

શ્રીમદ્ભાગવતમાં આવે છે કે જ્યારે બ્રહ્માજી વાછરડાં અને ગ્વાલબાલોને ચોરીને લઈ ગયા, ત્યારે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પોતે જ વાછરડાં અને ગ્વાલબાલ બની ગયા. વાછરડાં અને ગ્વાલબાલ જ નહિ, પરંતુ તેમની નેતરની સોટી, શિંગડાં, વાંસળી, વસ્ત્ર, આભૂષણ વગેરે પણ ભગવાન પોતે જ બની ગયા (શ્રીમદ્ભાગવત ૧૦/૧૩/૧૮).

પરિશિષ્ટ ભાવ : બીજા અધ્યાયમાં તો ભગવાનનો અંશ જીવાત્માનું સર્વ કાંઈ આશ્ચર્યમય બતાવવામાં આવ્યું છે (ગીતા - બીજા અધ્યાયનો ઓગણત્રીસમો શ્લોક), અહીં ભગવાનનું સર્વ કાંઈ આશ્ચર્યમય બતાવે છે. ભગવાનને જેમ-જેમ જોઈએ તેમ-તેમ વિલક્ષણતા દેખાતી જાય છે. ભગવાનની વિલક્ષણતા અનંત છે.

—■—

સંબંધ - હવે સંજય વિશ્વરૂપના પ્રકાશનું વર્ણન કરે છે.

દિવિ સૂર્યસહસ્રસ્ય ભવેદ્યુગપદુત્થિતા ।

યદિ ભાઃ સદેશી સા સ્યાદ્ભાસસ્તસ્ય મહાત્મનઃ ॥ ૧૨ ॥

દિવિ	= (જો) આકાશમાં	સા	= તે બધાનો	ભાસઃ	= પ્રકાશ
યુગપત્	= એક સાથે	ભાઃ	= પ્રકાશ (મળીને)	સદેશી	= જેટલો
સૂર્યસહસ્રસ્ય	= હજારો સૂર્યોનો	તસ્ય	= તે	યદિ	= ભાગ્યે (જ)
ઉત્થિતા	= ઉદય	મહાત્મનઃ	= મહાત્મા વિશ્વરૂપ	સ્યાત્	= થાય, અર્થાત્ થઈ શકે નહીં.
ભવેત્	= થઈ જાય, (તો પણ)		પરમાત્માના		

ટીકા - ‘દિવિ સૂર્યસહસ્રસ્ય... તસ્ય મહાત્મનઃ’ — જેવી રીતે આકાશમાં હજારો તારા એકીસાથે ઉદિત થવા છતાં પણ એ બધાનો એકત્રિત પ્રકાશ એક ચંદ્રમાના પ્રકાશની બરાબરી નથી કરી શકતો, અને હજારો ચંદ્રમાઓનો એકત્રિત પ્રકાશ એક સૂર્યના પ્રકાશની બરાબરી નથી કરી શકતો, એવી જ રીતે આકાશમાં હજારો સૂર્ય એકસાથે ઉદિત થવાં છતાં પણ એ બધાનો એકત્રિત પ્રકાશ વિરાટ ભગવાનના પ્રકાશની બરાબરી નથી કરી શકતો. તાત્પર્ય એ થયું કે હજારો સૂર્યોનો પ્રકાશ પણ વિરાટ ભગવાનના પ્રકાશનો ઉપમેય નથી થઈ શકતો. આ રીતે જ્યારે હજારો સૂર્યોના પ્રકાશની ઉપમા આપવામાં પણ દિવ્યદૃષ્ટિવાળા સંજયને સંકોચ થાય છે, ત્યારે તે પ્રકાશ વિરાટરૂપ ભગવાનના પ્રકાશનો ઉપમાન થઈ જ કેવી રીતે શકે છે ! કારણ કે સૂર્યનો પ્રકાશ ભૌતિક છે, જ્યારે વિરાટ ભગવાનનો પ્રકાશ દિવ્ય છે. ભૌતિક પ્રકાશ ગમે તેટલો મોટો કેમ ન હોય, દિવ્ય પ્રકાશની સામે એ તુચ્છ જ છે. ભૌતિક પ્રકાશ અને દિવ્ય પ્રકાશની જાતિ અલગ-અલગ હોવાથી તેમની પરસ્પર તુલના નથી કરી શકાતી. હા, અંગુલિનિર્દેશની જેમ ભૌતિક પ્રકાશ દ્વારા દિવ્ય પ્રકાશનો સંકેત કરી શકાય છે. અહીં સંજય પણ હજારો સૂર્યોના ભૌતિક પ્રકાશની કલ્પના કરીને વિરાટરૂપ ભગવાનના પ્રકાશ (તેજ)નું લક્ષ્ય કરાવે છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : હજારો સૂર્યનો પ્રકાશ મળીને પણ ભગવાનના પ્રકાશની બરાબરી નથી કરી શકતો; કારણ કે, સૂર્યમાં જે તેજ છે, તે પણ ભગવાનનું જ છે (ગીતા-પંદરમા અધ્યાયનો બારમો શ્લોક). જો હજારો સૂર્યોનો પ્રકાશ હોય તો પણ, છે તો ભૌતિક જ, જ્યારે ભગવાનનો પ્રકાશ ભૌતિક નથી બલ્કે દિવ્ય છે.

—■—

સંબંધ - પાછળના શ્લોકોમાં વિશ્વરૂપ ભગવાનનું દિવ્યરૂપ, અવયવ અને તેજનું વર્ણન કરીને હવે સંજય અર્જુન દ્વારા વિશ્વનું દર્શન કરવાની વાત કહે છે.

તત્રૈકસ્થં જગત્કૃત્સ્નં પ્રવિભક્તમનેકધા ।

અપશ્યદેવદેવસ્ય શરીરે પાણ્ડવસ્તદા ॥ ૧૩ ॥

તદા	= એ વખતે	તત્ર	= તે	પ્રવિભક્તમ્	= વિભાગોમાં વિભાજિત
પાણ્ડવઃ	= પાંડુપુત્ર અર્જુને	શરીરે	= શરીરમાં	કૃત્સ્નમ્	= સંપૂર્ણ
દેવદેવસ્ય	= દેવોના દેવ	એકસ્થમ્	= એક જગ્યાએ સ્થિત	જગત્	= જગતને
ભગવાનના		અનેકધા	= અનેક પ્રકારે	અપશ્યત્	= જોયું.

ટીકા — ‘તત્રૈકસ્થં જગત્કૃત્સ્નં પ્રવિભક્તમનેકધા’ — અનેક પ્રકારના વિભાગોમાં વિભક્ત અર્થાત્ આ દેવતાઓ છે, આ મનુષ્યો છે, આ પશુ-પક્ષીઓ છે, આ પૃથ્વી છે, આ સમુદ્રો છે, આ આકાશ છે, આ નક્ષત્રો છે, વગેરે-વગેરે વિભાગો સહિત (સંકુચિત નહિ, બહુ વિસ્તારસહિત) સકળ ચરાચર જગતને ભગવાનના શરીરના પણ એક ભાગમાં અર્જુને ભગવાને આપેલાં દિવ્યચક્ષુઓથી પ્રત્યક્ષ જોયું. તાત્પર્ય એ થયું કે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના સામાન્ય શરીરના પણ એક અંશમાં ચર-અચર, સ્થાવર-જંગમ સહિત સકળ સંસાર છે. તે સંસાર પણ અનેક બ્રહ્માંડોના રૂપમાં, અનેક દેવતાઓના લોકોના રૂપમાં, અનેક વ્યક્તિઓ અને પદાર્થોના રૂપમાં વિભક્ત અને વિસ્તૃત છે — આ રીતે અર્જુને સ્પષ્ટરૂપે જોયું.^૧

પરિશિષ્ટ ભાવ : અર્જુને ભગવાનના શરીરમાં એક સ્થાને સ્થિત જરાયુજ, અંડજ, ઉદ્ભિજજ સ્વેદજ; સ્થાવર-જંગમ, નભચર-જલચર-ચોરાશી લાખ યોનિઓ, ચૌદ ભુવન વગેરે અનેક વિભાગોમાં વિભક્ત જગતને જોયું. જગત ભલેને અનંત હોય, પણ છે તે ભગવાનના એક અંશમાં જ (ગીતા- દશમા અધ્યાયનો બેતાળીસમો શ્લોક)! અર્જુન ભગવાનના શરીરમાં જ્યાં પણ નજર નાંખે છે, ત્યાં જ તેમને અનંત જગત દેખાય છે!

સંબંધ — ભગવાનના અલૌકિક વિરાટરૂપને જોયા પછી અર્જુનની શી સ્થિતિ થઈ — એનું વર્ણન સંજય આગળના શ્લોકમાં કરે છે.

તતઃ સ વિસ્મયાવિષ્ટો હૃષ્ટરોમા ધનઞ્જયઃ ।
પ્રણમ્ય શિરસા દેવં કૃતાઞ્જલિરભાષત ॥ ૧૪ ॥

તતઃ	= ભગવાનના	(અને)	કૃતાઞ્જલિઃ	= (તે) હાથ જોડીને
	વિશ્વરૂપને જોઈને	હૃષ્ટરોમાઃ	દેવમ્	= વિશ્વરૂપને
સઃ	= તે		શિરસા	= મસ્તકથી
ધનંજયઃ	= ધનંજય		પ્રણમ્ય	= પ્રણામ કરીને
વિસ્મયાવિષ્ટઃ	= આશ્ચર્યમાં ડૂબેલા		અભાષત	= સ્તુતિ કરવા લાગ્યા.

ટીકા — ‘તતઃ સ વિસ્મયાવિષ્ટો હૃષ્ટરોમા ધનઞ્જયઃ’ — અર્જુને ભગવાનના રૂપના વિષયમાં જેવી કલ્પના પણ કરી ન હતી, તેવું રૂપ જોઈને તેમને મોટું આશ્ચર્ય થયું. ભગવાને મારા ઉપર કૃપા કરીને વિલક્ષણ આધ્યાત્મિક વાતો પોતાના તરફથી કહી અને હવે કૃપા કરીને મને પોતાનું વિલક્ષણ રૂપ દેખાડી રહ્યા છે — આ વાતને લીધે અર્જુન

પ્રસન્નતાને કારણે રોમાંચિત થઈ ઊઠ્યા.

‘પ્રણમ્ય શિરસા દેવં કૃતાઞ્જલિરભાષત’ — ભગવાનની વિલક્ષણ કૃપાને જોઈને અર્જુનનો એવો ભાવ ઊમટ્યો કે હું આના બદલામાં કઈ કૃતજ્ઞતા પ્રગટ કરું? મારી પાસે કોઈ એવી વસ્તુ નથી, જે હું ભગવાનને અર્પણ

૧. શ્રીમદ્ભાગવતમાં આવ્યું છે કે એક વાર યશોદાજીએ કનૈયાના નાનકડા મુખમાં વિશ્વરૂપ જોયું. એના ઉપર વિચાર કરવામાં આવે તો અનંતકોટિ બ્રહ્માંડોમાંથી એક બ્રહ્માંડમાં એક ભૂમંડળ છે. આ ભૂમંડળમાં ભારતવર્ષ, ભારતવર્ષમાં એક માથુરમંડળ, માથુરમંડળમાં એક વ્રજમંડળ, વ્રજમંડળમાં એક નંદગામ, નંદગામમાં એક નંદભવન અને નંદભવનમાં એક જગાએ નાનકડો કનૈયો ઊભો છે. એ કનૈયાને યશોદા મૈયા છડી લઈને ધમકાવે છે કે ‘તેં માટી કેમ ખાધી? દેખાડ તારું મોઢું!’ કનૈયાએ પોતાનું મોઢું ખોલીને દેખાડ્યું તો એ નાનકડા મોઢામાં યશોદા મૈયાએ સકળ જગતને—નંદગામને અને નંદભવનમાં પોતાની જાતને પણ દેખી — ‘સહાત્માનમ્’ (શ્રીમદ્ભા. ૧૦/૮/૩૮). આ જ રીતે અર્જુને પણ ભગવાનના શરીરના કોઈક અંશમાં સકળ જગતને જોયું.

કરું. હું તો કેવળ મસ્તકથી પ્રણામ જ કરી શકું છું અર્થાત્ જોડીને અને મસ્તક નમાવીને પ્રણામ કરતાં વિશ્વરૂપ પોતાની જાતને જ અર્પિત કરી શકું છું. આથી અર્જુન હાથ ભગવાનની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા.

—■—

સંબંધ — અર્જુન વિરાટરૂપ ભગવાનની જે વિલક્ષણતાને જોઈને ચકિત થઈ ગયા, તેનું વર્ણન આગળના ત્રણ શ્લોકોમાં કરતાં ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે.

અર્જુન ઉવાચ

પશ્યામિ દેવાંસ્તવ દેવ દેહે સર્વાંસ્તથા ભૂતવિશેષસદ્ધાન્ ।
બ્રહ્માણમીશં કમલાસનસ્થમૃષીંશ્ચ સર્વાનુરગાંશ્ચ દિવ્યાન્ ॥ ૧૫ ॥

અર્જુન બોલ્યા—

દેવ	= હે દેવ! (હું)	ભૂતવિશેષ-	= પ્રાણીઓના વિશેષ-	ઈશમ્,	= શંકરજીને,
તવ	= આપના	સદ્ધાન્	વિશેષ સમૂહોને,	સર્વાન્	= સમસ્ત
દેહે	= શ્રીવિગ્રહમાં	ચ	= અને	ઋષીન્, ચ	= ઋષિઓને અને
સર્વાન્	= સઘળા	કમલાસન-	= કમળના આસન પર	દિવ્યાન્	= દિવ્ય
દેવાન્	= દેવોને	સ્થમ્	ભિરાજેલા	ઉરગાન્	= સર્પોને
તથા	= તથા	બ્રહ્માણમ્	= બ્રહ્માજીને,	પશ્યામિ	= જોઈ રહ્યો છું.

ટીકા — ‘પશ્યામિ દેવાંસ્તવ દેવ દેહે સર્વાંસ્તથા ભૂતવિશેષસદ્ધાન્’ — અર્જુનની ભગવત્પ્રદત્ત દિવ્યદષ્ટિ એટલી વિલક્ષણ છે કે તેમને દેવલોક પણ પોતાની સામે દેખાઈ રહ્યા છે. એટલું જ નહિ, તેમને પૂરેપૂરા ત્રિલોક દેખાઈ રહ્યા છે. કેવળ ત્રિલોક જ નહિ, પરંતુ ત્રિલોકના સર્જક (બ્રહ્મા), પાલક (વિષ્ણુ) અને સંહારક (મહેશ) પણ પ્રત્યક્ષ દેખાઈ રહ્યા છે. આથી અર્જુન વર્ણન કરે છે કે હું સઘળા દેવોને, પ્રાણીઓના સમુદાયોને અને બ્રહ્મા તથા શંકરને જોઈ રહ્યો છું.

‘બ્રહ્માણમીશં કમલાસનસ્થમ્’ — અર્જુન કહે છે કે હું કમળ ઉપર સ્થિત બ્રહ્માજીને જોઉં છું — આનાથી સિદ્ધ થાય છે કે અર્જુન કમળની દાંડીને અને દાંડીના ઉગમસ્થાન અર્થાત્ મૂળ આધાર ભગવાન વિષ્ણુને (કે જે શેષશૈયા પર સૂતેલા છે) પણ જોઈ રહ્યા છે. એ ઉપરાંત ભગવાન શંકરને, એમના કૈલાસ પર્વતને અને કૈલાસ પર્વત પર સ્થિત એમના નિવાસસ્થાન વટવૃક્ષને પણ અર્જુન જોઈ રહ્યા છે.

‘ઋષીંશ્ચ સર્વાનુરગાંશ્ચ દિવ્યાન્’ — પૃથ્વી ઉપર રહેવાવાળા જેટલા પણ ઋષિઓ છે, તેમને તથા પાતાળલોકમાં રહેવાવાળા દિવ્ય સર્પોને પણ અર્જુન જોઈ રહ્યા છે.

આ શ્લોકમાં અર્જુનના કથનથી એ સિદ્ધ થાય છે કે તેમને સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાળ-આ ત્રિલોક અલગ-અલગ નથી દેખાઈ રહ્યા; પરંતુ વિભાગસહિત એકસાથે

એક જગાએ જ દેખાઈ રહ્યા છે — ‘પ્રવિભક્તમનેકધા’ (ગીતા — ૧૧/૧૩). આ ત્રિલોકથી જ્યારે અર્જુનની દષ્ટિ હટી જાય છે, ત્યારે જેમને બ્રહ્મલોક, કૈલાસ અને વૈકુંઠલોક કહે છે, તે અધિકારીઓના અભીષ્ટ લોક તથા તેમના માલિક (બ્રહ્મા, શંકર અને વિષ્ણુ) પણ અર્જુનને દેખાય છે. આ બધો ભગવત્પ્રદત્ત દિવ્યદષ્ટિનો જ પ્રભાવ છે.

વિશેષ વાત

જ્યારે ભગવાને કહ્યું કે આ સકળ જગત મારા કોઈ એક અંશમાં છે, ત્યારે અર્જુન તેને દેખાડવાની પ્રાર્થના કરે છે. અર્જુનની પ્રાર્થનાથી ભગવાન કહે છે કે તું મારા શરીરમાં એક જગાએ સ્થિત ચરાચર જગતને જો — ‘ઈહ એકસ્થં... મમ દેહે’ (અ. ૧૧/૭). વેદવ્યાસજી દ્વારા પ્રાપ્ત દિવ્યદષ્ટિવાળા સંજય પણ એ જ વાત કહે છે કે અર્જુને ભગવાનના શરીરમાં એક જગાએ સ્થિત સકળ જગતને જોયું — ‘તત્ર એકસ્થં... દેવદેવસ્ય શરીરે’ (અ. ૧૧/૧૩). અહીં અર્જુન કહે છે કે હું આપના શરીરમાં સઘળા ભૂતસમુદાય વગેરેને જોઉં છું — ‘તવ દેવ દેહે.’ આ રીતે ભગવાન અને સંજયનાં વચનોમાં તો ‘એકસ્થમ્’ (એક જગાએ સ્થિત) પદ આવ્યું છે, પરંતુ અર્જુનનાં વચનોમાં આ પદ નથી આવ્યું. એનું કારણ એ છે કે અર્જુનની

દષ્ટિ ભગવાનના શરીરમાં જે કોઈ એક સ્થાન પર ગઈ, ત્યાં જ તેમને ભગવાનનું વિશ્વરૂપ દેખાવા લાગ્યું. એ વેળાએ અર્જુનની દષ્ટિ સારથિરૂપી ભગવાનના શરીરની તરફ ગઈ જ નહિ. અર્જુનની દષ્ટિ જ્યાં ગઈ, ત્યાં જ અનંત સૃષ્ટિઓ દેખાવા લાગી; આથી અર્જુનની દષ્ટિ ત્યાં જ ખેંચાઈ ગઈ. એટલા માટે અર્જુન ‘એકસ્થમ્’ નહિ કહી શક્યા. તેઓ ‘એકસ્થમ્’ તો ત્યારે જ કહી શકે છે, જ્યારે વિશ્વરૂપ દેખાવાની સાથે-સાથે સારથિરૂપે ભગવાનનું શરીર પણ દેખાય. અર્જુનને કેવળ વિશ્વરૂપ જ દેખાઈ રહ્યું છે, એટલા માટે તેઓ વિશ્વરૂપનું જ વર્ણન કરી રહ્યા છે. એમને વિશ્વરૂપ એટલું અપાર દેખાઈ રહ્યું છે, જેની સ્થળ અને કાળથી કોઈ સીમા નથી દેખાતી. તાત્પર્ય એ થયું કે જ્યારે અર્જુનની દષ્ટિમાં વિશ્વરૂપનો જ અંત નથી આવી રહ્યો, ત્યારે એમની દષ્ટિ સારથિરૂપે બેઠેલા ભગવાનની તરફ જાય જ કેવી રીતે?

ભગવાન તો પોતાના શરીરના એક સ્થળમાં વિશ્વરૂપ દેખાડી રહ્યા છે, એટલા માટે એમણે ‘એકસ્થમ્’ કહ્યું છે. સંજય સારથિરૂપે બેઠેલા ભગવાનને અને એમના શરીરના એક સ્થળમાં સ્થિત વિશ્વરૂપને જોઈ રહ્યા છે, એટલા માટે સંજયે ‘એકસ્થમ્’ પદ આપ્યું છે.^૧

હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે ભગવાન અને સંજયની દષ્ટિમાં એ એક જગા કઈ હતી, જેમાં અર્જુન વિશ્વરૂપ દેખી રહ્યા હતા? તેનો ઉત્તર એ છે કે ભગવાનના શરીરમાં અમુક જગાએ જ અર્જુને વિશ્વરૂપ દેખ્યું હતું, એનો નિર્ણય નથી કરી શકાતા. કારણ કે ભગવાનના શરીરના એક-એક રોમદ્વારમાં અનંતકોટિ બ્રહ્માંડો બિરાજમાન છે.^૨

ભગવાને પણ એમ કહ્યું હતું કે મારા શરીરના એક સ્થળે તું ચરાચરસહિત સકળ જગતને જોઈ લે (ગીતા — ૧૧/૭). એટલા માટે જ્યાં અર્જુનની દષ્ટિ એક વાર પડી, ત્યાં જ એમને સઘળું વિશ્વરૂપ દેખાવા લાગી ગયું.

પરિશિષ્ટ ભાવ : અર્જુન ભગવાનના વિરાટરૂપમાં દેવતાઓ, પ્રાણીઓ, બ્રહ્માજી, વિષ્ણુ, શંકરજી, ઋષિઓ, નાગો — આ બધાના સમૂહને જુએ છે. તાત્પર્ય એ છે કે અર્જુન મૃત્યુલોકમાં બેઠા-બેઠા દેવલોક, બ્રહ્મલોક, વૈકુંઠ, કૈલાસ, નાગલોક વગેરે લોક જોઈ રહ્યા છે. તેથી જે કાંઈ પણ કહેવા-સાંભળવામાં આવે છે, તે બધું જ ભગવાનના એક અંશમાં સ્થિત છે. ભગવાન સાકાર હોય કે નિરાકાર, મોટામાં મોટા હોય કે નાનામાં નાના, તેમનું અનંતપણું જતું નથી. સંપૂર્ણ સૃષ્ટિ તેમનાથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમનામાં જ રહે છે અને તેમનામાં જ લીન થઈ જાય છે, પરંતુ તેઓ એવા ને એવા જ (યથાવત્) રહે છે!

—■—

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वां सर्वतोऽनन्तरूपम् ।
नान्तं न मध्यं न पुनस्तर्वादिं पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूप ॥ १६ ॥

વિશ્વરૂપ	= હે વિશ્વરૂપ!	સર્વતઃ	= સર્વ તરફથી	ન	= ન
વિશ્વેશ્વર	= હે વિશ્વેશ્વર!	અનન્તરૂપમ્	= અનન્ત રૂપોવાળા	મધ્યમ્	= મધ્યને
ત્વામ્	= આપને (હું)	પશ્યામિ	= જોઈ રહ્યો છું.	પુનઃ	= અને
અનેક-	= અસંખ્ય ભુજાઓ,	તવ	= (હું) આપના	ન	= ન (તો)
બાહૂદર-	ઉદરો, મુખો અને	ન	= ન	અન્તમ્	= અંતને પણ
વક્ત્રનેત્રમ્	નેત્રોવાળા (તેમજ)	આદિમ્	= આદિને,	પશ્યામિ	= જોઈ રહ્યો છું.

૧. ભગવાન અને સંજયનાં વચનોમાં ‘એકસ્થમ્’ પદ આવવાથી એમ માની લેવું જોઈએ કે અર્જુને પણ ભગવાનના શરીરમાં એક જગાએ જ સઘળા વિશ્વરૂપને જોયું.

૨. (૧) ‘રોમ રોમ પ્રતિ લાગે કોટિ કોટિ બ્રહ્માંડ’ (માનસ ૧/૨૦૧).

(૨) ક્વેદગ્વિધાવિગણિતાણ્ડપરાણુચર્યાવાતાધ્વરોમવિવરસ્ય ચ તે મહિત્વમ્ ॥ (શ્રીમદ્ભા. ૧૦/૧૪/૧૧)

‘આપના એક-એક રોમદ્વારમાં એવાં અગણિત બ્રહ્માંડો એવી જ રીતે ઊડતાં-પડતાં રહે છે, જેવી રીતે ઝરૂખાની જાળીમાંથી આવવાવાળાં સૂર્યનાં કિરણોમાં રજનાં નાનાં નાનાં પરમાણુઓ ઊડી રહેલાં દેખાય છે.’

ટીકા — ‘વિશ્વરૂપ’ અને ‘વિશ્વેશ્વર’ — આ બે સંબોધનોનું તાત્પર્ય એ છે કે મને જે કંઈ પણ દેખાઈ રહ્યું છે, તે બધું આપ જ છો અને આ વિશ્વના માલિક પણ આપ જ છો. સાંસારિક મનુષ્યોનાં શરીરો તો જડ હોય છે અને તેઓમાં શરીરી ચેતન હોય છે; પરંતુ આપના વિરાટરૂપમાં શરીર અને શરીરી — આ બે વિભાગ નથી. વિરાટરૂપમાં શરીર અને શરીરીરૂપથી એક આપ જ છો. એટલા માટે વિરાટરૂપમાં સર્વ કંઈ ચિન્મય જ ચિન્મય છે. તાત્પર્ય એ થયું કે અર્જુન ‘વિશ્વરૂપ’ સંબોધન કરીને એમ કહી રહ્યા છે કે આપ જ શરીર છો અને ‘વિશ્વેશ્વર’ સંબોધન કરીને એમ કહી રહ્યા છે કે આપ જ શરીરી (શરીરના માલિક) છો.

‘અનેકબાહુદરવકત્રનેત્રમ્’ — હું આપના હાથ તરફ જોઉં છું તો આપના અનેક હાથ છે; આપના પેટની તરફ જોઉં છું તો પેટ પણ અનેક છે; આપના મુખની તરફ જોઉં છું તો મુખ પણ અનેક છે; અને આપનાં નેત્રોની તરફ જોઉં છું તો નેત્ર પણ અનેક છે. તાત્પર્ય એ છે કે હાથ, ઉદર, મુખ અને નેત્રોનો કોઈ અંત નથી, બધાં જ અનંત છે.

‘પશ્યામિ ત્વાં સર્વતોડનન્તરૂપમ્’ — આપ સ્થળ, કાળ, વસ્તુ, વ્યક્તિ, પદાર્થ વગેરેના રૂપમાં ચારે તરફ અનંત જ અનંત દેખાઈ રહ્યા છો.

‘નાન્તં ન મધ્યં ન પુનસ્તવાદિમ્’ — આપનો ક્યાં અંત (સીમા) છે, ક્યાં મધ્ય છે, અને ક્યાં આદિ છે, એ જાણી શકાતું નથી.

સહુથી પહેલાં ‘નાન્તમ્’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ માલૂમ પડે છે કે જ્યારે કોઈ કોઈકને દેખે છે, ત્યારે સહુથી પહેલાં તેની દૃષ્ટિ એ વસ્તુની સીમા પર જાય છે કે એ ક્યાં સુધી છે. જેવી રીતે, કોઈ પુસ્તકને જોઈને સહુથી પહેલાં તેની સીમા પર દૃષ્ટિ જાય છે કે પુસ્તકની લંબાઈ-પહોળાઈ કેટલી છે. તેવી જ રીતે ભગવાનના વિરાટરૂપને જોતાં અર્જુનની દૃષ્ટિ સહુથી પહેલાં તેની સીમા (અંત)ની તરફ ગઈ. જ્યારે અર્જુનને તેનો અંત ન દેખાયો, ત્યારે તેમની દૃષ્ટિ મધ્યભાગ પર ગઈ; પછી આદિ (આરંભ)ની તરફ દૃષ્ટિ ગઈ, પરંતુ ક્યાંય પણ વિરાટસ્વરૂપનો અંત, મધ્ય અને આદિનો પત્તો ન લાગ્યો. એટલા માટે આ શ્લોકમાં ‘નાન્તં ન મધ્યં ન પુનસ્તવાદિમ્’ — આ કમ રાખવામાં આવ્યો છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : અહીં ભગવાનના અનંત એવા વિરાટરૂપનું વર્ણન થયું છે. ભગવાનના એક અંશમાં પણ અનંતતા છે. જેમ શાહીમાં કંઈ જગાએ કંઈ લિપિ નથી? સોનામાં કંઈ જગાએ કયું ઘરેણું નથી? એ જ પ્રમાણે ભગવાનમાં શું નથી? અર્થાત્ ભગવાનમાં સર્વ કંઈ સ્વાભાવિક જ છે.

કિરીટિનં ગદિનં ચક્રિણં ચ તેજોરાશિં સર્વતો દીપ્તિમન્તમ્ ।

પશ્યામિ ત્વાં દુર્નિરીક્ષ્યં સમન્તાદીપ્તાનલાર્કધુતિમપ્રમેયમ્ ॥ ૧૭ ॥

ત્વામ્	= (હું) આપને	સર્વતઃ	= બધી બાજુએ	દુર્નિરીક્ષ્યમ્	= નેત્રો દ્વારા મુશ્કેલીથી જોઈ શકાય એવા
કિરીટિનમ્	= મુકુટ,	તેજોરાશિમ્	= તેજના પુંજસ્વરૂપ,	ચ	= અને
ગદિનમ્	= ગદા,	દીપ્તિમન્તમ્	= પ્રકાશમાન	સમન્તાત્	= બધી બાજુએ
ચક્રિણમ્	= ચક્ર (તથા શંખ અને પદ્મ) ધારણ કરેલા	દીપ્તાન-	= દૈદીપ્યમાન અગ્નિ	અપ્રમેયમ્	= અપ્રમેયસ્વરૂપ (જોઈ રહ્યો છું.)
પશ્યામિ	= જોઈ રહ્યો છું. (આપને)	લાર્કધુતિમ્	તથા સૂર્ય જેવી કાન્તિવાળા,		

ટીકા — ‘કિરીટિનં ગદિનં ચક્રિણં ચ’ — આપને હું કિરીટ, ગદા અને ચક્ર ધારણ કરેલા જોઈ રહ્યો છું. અહીં ‘ચ’ પદથી શંખ અને પદ્મને પણ લઈ લેવાં જોઈએ. આનું તાત્પર્ય એવું માલૂમ પડે છે કે અર્જુનને વિશ્વરૂપમાં ભગવાન વિષ્ણુનું ચતુર્ભુજરૂપ પણ દેખાઈ રહ્યું છે.

‘તેજોરાશિમ્’ — આપ તેજના પુંજ છો, જાણે તેજનો

સમૂહ ને સમૂહ (અનંત તેજ) એકઠો થઈ ગયો છે. આનું પહેલાં સંજયે વર્ણન કર્યું છે કે આકાશમાં હજારો સૂર્ય એકસાથે ઉદિત થવા છતાં પણ ભગવાનના તેજની બરાબરી નથી કરી શકતા. (અ. ૧૧/૧૨). એવા આપ પ્રકાશસ્વરૂપ છો.

‘સર્વતો દીપ્તિમન્તમ્’ — સ્વયં પ્રકાશસ્વરૂપ હોવાથી આપ ચારે તરફ પ્રકાશ ફેલાવી રહ્યા છો.

‘પશ્યામિ ત્વાં દુર્નિરીક્ષ્યં સમન્તાદ્ દીપ્તાન-
લાર્કદ્યુતિપ્રમેયમ્’ — ખૂબ દેદીપ્યમાન અગ્નિ અને સૂર્યના
સમાન આપની કાન્તિ છે. જેવી રીતે સૂર્યના અત્યંત
પ્રકાશની સામે આંખો અંજાઈ જાય છે, એવી જ રીતે
આપને જોઈને આંખો અંજાઈ જાય છે. આથી આપ
કઠિનતાથી જોઈ શકાઓ છો. અર્થાત આપને સારી રીતે
જોઈ નથી શકાતા.

[અહીં એક મોટા આશ્ચર્યની વાત છે કે ભગવાને

અર્જુનને દિવ્યદ્રષ્ટિ આપી હતી, પરંતુ એ દિવ્યદ્રષ્ટિવાળા
અર્જુન પણ એ વિશ્વરૂપને જોવાને પૂરા સમર્થ નથી થઈ રહ્યા!
એવું દેદીપ્યમાન ભગવાનનું સ્વરૂપ છે!]

આપ બધી બાજુએથી અપ્રમેય (અપરિમિત) છો
અર્થાત્ આપ પ્રમા(માપ)નો વિષય નથી. પ્રત્યક્ષ, અનુમાન,
ઉપમાન, શબ્દ, અર્થાપત્તિ, અનુપલબ્ધિ વગેરે કોઈ પણ પ્રમાણ
આપનું વર્ણન કરવામાં કામ નથી લાગતું; કેમકે પ્રમાણોમાં
શક્તિ આપની જ છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ‘અપ્રમેયમ્’ — પરમાત્માના સગુણ-નિર્ગુણ, સાકાર-નિરાકાર બધાં જ રૂપો અપ્રમેય (અપરિમિત)
છે અને તેમનો અંશ જીવાત્મા પણ અપ્રમેય છે. — ‘અનાશિનોઽપ્રમેયસ્ય’ (૨/૧૮). તે પરમાત્મા જ્ઞાનનો વિષય નથી;
કારણ કે તેઓ જ્ઞાનના પણ જ્ઞાતા છે — ‘વેદાન્તકૃદ્દેવિદેવ ચાહમ્’ (ગીતા — ૧૫/૧૫).

‘દુર્નિરીક્ષ્યમ્’ — ભગવાન દ્વારા અપાયેલી દિવ્ય દ્રષ્ટિથી પણ અર્જુન ભગવાનના વિરાટરૂપને જોવામાં પૂરી રીતે સમર્થ
નથી થઈ રહ્યા! આથી સિદ્ધ થાય છે કે, ભગવાનની આપેલી શક્તિથી પણ ભગવાનને પૂરી રીતે જાણી શકાતા નથી. ભગવાન
પણ પોતાને પૂરી રીતે જાણતા નથી, જો જાણી જાય તો તે અનંત કઈ રીતે રહે?

—■—

સંબંધ — હવે આગળના શ્લોકમાં અર્જુન ભગવાનને નિર્ગુણ-નિરાકાર, સગુણ-નિરાકાર અને સગુણ-સાકારના
રૂપમાં જોઈને ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે.

ત્વમક્ષરં પરમં વેદિતવ્યં ત્વમસ્ય વિશ્વસ્ય પરં નિધાનમ્ ।

ત્વમવ્યયઃ શાશ્વતધર્મગોપ્તા સનાતનસ્ત્વં પુરુષો મતો મે ॥ ૧૮ ॥

ત્વમ્	= આપ (જ)	વિશ્વસ્ય	= સઘળા જગતના	ત્વમ્	= આપ (જ)
વેદિતવ્યમ્	= જાણવાયોગ્ય	પરમ્	= પરમ	અવ્યયઃ	= અવિનાશી
પરમમ્	= પરમ	નિધાનમ્	= આશ્રય છો,	સનાતનઃ	= સનાતન
અક્ષરમ્	= અક્ષર (અક્ષરબ્રહ્મ) છો,	ત્વમ્	= આપ (જ)	પુરુષઃ	= પુરુષ છો, (એવો)
ત્વમ્	= આપ (જ)	શાશ્વત-	= સનાતન ધર્મના રક્ષક	મે	= મારો
અસ્ય	= આ	ધર્મગોપ્તા	છો (અને)	મતઃ	= મત છે.

ટીકા — ‘ત્વમક્ષરં પરમં વેદિતવ્યમ્’ — વેદો,
શાસ્ત્રો, પુરાણો, સ્મૃતિઓ, સંતોની વાણી અને તત્ત્વજ્ઞ
જીવનમુક્ત મહાપુરુષો દ્વારા જાણવાને યોગ્ય જે
પરમાનંદસ્વરૂપ અક્ષરબ્રહ્મ છે, જેને નિર્ગુણ-નિરાકાર કહે
છે, તે આપ જ છો.

‘ત્વમસ્ય વિશ્વસ્ય પરં નિધાનમ્’ — જોવા, સાંભળવા
અને સમજવામાં જે કંઈ સંસાર આવે છે, તે સંસારના
પરમ આશ્રય અને આધાર આપ જ છો. જ્યારે મહાપ્રલય
થાય છે, ત્યારે સઘળો સંસાર કારણસહિત આપનામાં જ
લીન થાય છે અને પછી મહાસર્ગના આદિમાં આપનાથી

જ પ્રગટ થાય છે. આ રીતે આપ આ સંસારનું પરમ નિધાન
છો. [આ પદો વડે અર્જુન સગુણ-નિરાકારનું વર્ણન કરતા
સ્તુતિ કરે છે.]

‘ત્વં શાશ્વતધર્મગોપ્તા’ — જ્યારે ધર્મની હાનિ અને
અધર્મની વૃદ્ધિ થાય છે, ત્યારે આપ જ અવતાર લઈને
અધર્મનો નાશ કરીને સનાતનધર્મની રક્ષા કરો છો. [આ
પદો વડે અર્જુન સગુણ-સાકારનું વર્ણન કરતા સ્તુતિ કરે છે.]

‘અવ્યયઃ સનાતનસ્ત્વં પુરુષો મતો મે’ — અવ્યય
અર્થાત્ અવિનાશી, સનાતન, આદિરહિત અને સદા
રહેવાવાળા ઉત્તમ પુરુષ આપ જ છો, એવું હું માનું છું.

પરિશિષ્ટ ભાવ : અહીં ‘ત્વમક્ષરં પરમં વેદિતવ્યમ્’ પદોથી નિર્ગુણ-નિરાકારની વાત આવી છે, ‘ત્વમસ્ય વિશ્વસ્ય
પરં નિધાનમ્’ પદોથી સગુણ-નિરાકારની વાત આવી છે અને ‘ત્વં શાશ્વતધર્મગોપ્તા’ પદોથી સગુણ-સાકારની વાત આવી

છે. તાત્પર્ય એ છે કે નિગુણ-નિરાકાર, સગુણ-નિરાકાર અને સગુણ-સાકાર — આ બધા મળીને ભગવાનનું સમગ્રરૂપ છે, જેને જાણ્યા પછી ફરી કાંઈ જાણવાનું બાકી રહેતું નથી (ગીતા — સાતમા અધ્યાયનો બીજો શ્લોક); કારણ કે તેના સિવાય બીજી કોઈ વસ્તુ છે જ નહિ.

—■—

સંબંધ — પંદરમાથી અઠારમા શ્લોક સુધી આશ્ચર્યચકિત કરવાવાળા દેવરૂપનું વર્ણન કરીને હવે આગળના બે શ્લોકોમાં અર્જુન એ વિશ્વરૂપની ઉગ્રતા, પ્રભાવ અને સામર્થ્યનું વર્ણન કરે છે.

અનાદિમધ્યાન્તમનન્તવીર્યમનન્તબાહું શશિસૂર્યનેત્રમ્ ।
પશ્યામિ ત્વાં દીપ્તહુતાશવકત્રં સ્વતેજસા વિશ્વમિદં તપન્તમ્ ॥ ૧૯ ॥

ત્વામ્	= આપને (હું)	અનન્ત-	= અપાર	વક્રત્રમ્	મુખવાળા (અને)
અનાદિ-	= આદિ, મધ્ય અને	બાહુમ્	ભુજાઓવાળા,	સ્વતેજસા	= પોતાના તેજથી
મધ્યાન્તમ્	અંત વિનાના,	શશિસૂર્ય-	= ચંદ્ર-સૂર્યરૂપી	ઈદમ્	= આ
અનન્ત-	= અનન્ત સામર્થ્ય	નેત્રમ્	નેત્રોવાળા,	વિશ્વમ્	= સંસારને
વીર્યમ્	ધરાવનાર,	દીપ્તહુતાશ-	= પ્રજ્વલિત અગ્નિરૂપી	તપન્તમ્	= સંતપ્ત
				પશ્યામિ	= જોઈ રહ્યો છું.

ટીકા — ‘અનાદિમધ્યાન્તમ્’ આપ આદિ, મધ્ય અને અંતથી રહિત છો અર્થાત્ આપની કોઈ સીમા નથી.

સોળમા શ્લોકમાં પણ અર્જુને કહ્યું છે કે હું આપના આદિ, મધ્ય અને અંતને નથી દેખતો. ત્યાં તો ‘સ્થળકૃત’ અનંતતાનું વર્ણન થયું છે અને અહીં ‘કાલકૃત’ અનંતતાનું વર્ણન થયું છે. તાત્પર્ય એ છે કે સ્થળકૃત, કાલકૃત, વસ્તુકૃત વગેરે કોઈ રીતે પણ આપની સીમા નથી. સઘળાં સ્થળ, કાળ વગેરે આપની અંતર્ગત છે, પછી આપ સ્થળ, કાળ વગેરેની અંતર્ગત કેવી રીતે આવી શકો અર્થાત્ સ્થળ, કાળ વગેરે કોઈના પણ આધારે આપને માપી નથી શકાતા.

‘અનન્તવીર્યમ્’ — આપનામાં અપાર પરાક્રમ, સામર્થ્ય, બળ અને તેજ છે. આપ અનંત અને અસીમ શક્તિશાળી છો.

‘અનન્તબાહુમ્’^૧ — આપની કેટલી ભુજાઓ છે,

પરિશિષ્ટ ભાવ : આ શ્લોકનું તાત્પર્ય એ છે કે ભગવાન બધી રીતે અનન્ત છે. તેમના તેજથી તપવાવાળું વિશ્વ ભગવાનથી અલગ નથી. તેથી તપાવાવાળું અને તપવાવાળું — બન્ને ભગવાનનાં જ સ્વરૂપ છે.

—■—

દ્યાવાપૃથિવ્યોરિદમન્તરં હિ વ્યાપ્તં ત્વયૈકેન દિશશ્ચ સર્વાઃ ।
દૅષ્ટ્વાહુતં રૂપમુગ્રં તવેદં લોકત્રયં પ્રવ્યથિતં મહાત્મન્ ॥ ૨૦ ॥

૧. સોળમા શ્લોકમાં અર્જુને ‘અનેકબાહુદરવક્રનેત્રમ્’ કહ્યું અને અહીં પણ ‘અનન્તબાહુમ્’ કહે છે, તો એમાં પુનરુક્તિ જેવું દેખાય છે. પરંતુ વાસ્તવમાં એ પુનરુક્તિ નથી; કારણ કે ત્યાં વિરાટરૂપ ભગવાનના દેવરૂપનું વર્ણન છે અને અહીં ઉગ્રરૂપનું વર્ણન છે. ઉગ્રરૂપનું વર્ણન હોવાથી જ અહીં ‘વિશ્વમિદં તપન્તમ્’ અને આગળના (વીસમા) શ્લોકમાં ‘દૅષ્ટ્વાહુતં રૂપમુગ્રં તવેદં લોકત્રયં પ્રવ્યથિતમ્’ પદો આવ્યાં છે.

મહાત્મન્	= હે મહાત્મા!	દિશઃ	= દિશાઓ,	અદ્ભુતમ્	= અદ્ભુત (અને)
ઈદમ્	= આ	એકેન	= એકમાત્ર	ઉગ્રમ્	= ઉગ્ર
દ્યાવા-	= સ્વર્ગ અને	ત્વયા	= આપનાથી	રૂપમ્	= રૂપને
પૃથિવ્યોઃ	પૃથ્વીની	હિ	= જ	દૃષ્ટ્વા	= જોઈને
અન્તરમ્	= વચ્ચેનું સંપૂર્ણ આકાશ	વ્યાપ્તમ્	= પરિપૂર્ણ છે.	લોકત્રયમ્	= ત્રણેય લોક
થ	= તથા	તવ	= આપના	પ્રવ્યથિતમ્	= વ્યથિત (વ્યાકુળ)
સર્વાઃ	= સઘળી	ઈદમ્	= આ		થઈ રહ્યા છે.

ટીકા - ‘મહાત્મન્’ - આ સંબોધનનું તાત્પર્ય એ છે કે આપના સ્વરૂપના જેવું કોઈનું સ્વરૂપ થયું નથી, છે નહિ, થશે નહિ અને થઈ શકતું પણ નથી. એટલા માટે આપ ‘મહાત્મા’ અર્થાત્ મહાન સ્વરૂપવાળા છો.

‘દ્યાવાપૃથિવ્યોરિદમન્તરં હિ વ્યાપ્તં ત્વયૈકેન દિશઃ સર્વાઃ’ - સ્વર્ગ અને પૃથ્વીની વચમાં જેટલો અવકાશ છે, પોલાણ છે, તે બધું પોલાણ આપનાથી પરિપૂર્ણ થઈ રહ્યું છે.

પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર અને દક્ષિણ; પૂર્વ-ઉત્તરની વચમાં ‘ઈશાન’, ઉત્તર-પશ્ચિમની વચમાં ‘વાયવ્ય’, પશ્ચિમ-દક્ષિણની વચમાં ‘નૈઋત્ય’ અને દક્ષિણ-પૂર્વની વચમાં ‘આગ્નેય’ તથા ઉપર અને નીચે - આ દસે દિશાઓ આપનાથી વ્યાપ્ત છે અર્થાત્ એ બધીમાં એક આપ જ વિરાજમાન છો.

‘દૃષ્ટ્વાદ્ભુતં રૂપમુગ્રં તવેદં લોકત્રયં પ્રવ્યથિતમ્’ - [ઓગણીસમા શ્લોકમાં તથા વીસમા શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં ઉગ્રરૂપનું વર્ણન કરીને હવે વીસમા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધથી બાવીસમા શ્લોક સુધી અર્જુન ઉગ્રરૂપના પરિણામનું વર્ણન કરે છે -] આપના આ અદ્ભુત, વિલક્ષણ, અલૌકિક, આશ્ચર્યજનક, મહાન દેહીપ્યમાન અને ભયંકર ઉગ્રરૂપને જોઈને સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાળલોકમાં રહેવાવાળાં બધાં જ પ્રાણીઓ વ્યથિત થઈ રહ્યાં છે, ભયભીત થઈ રહ્યાં છે.

જોકે આ શ્લોકમાં સ્વર્ગ અને પૃથ્વીની જ વાત આવી છે (દ્યાવાપૃથિવ્યોઃ), તોપણ અર્જુન દ્વારા ‘લોકત્રયમ્’ કહેવા અનુસાર અહીં પાતાળ પણ લઈ શકીએ છીએ. કારણ કે અર્જુનની દૃષ્ટિ ભગવાનના શરીરના કોઈ એક સ્થળમાં જઈ રહી છે અને ત્યાં અર્જુનને જે દેખાઈ રહ્યું છે, એ દૃશ્ય ક્યારેક પાતાળનું છે, ક્યારેક મૃત્યુલોકનું છે અને

ક્યારેક સ્વર્ગનું છે. આ રીતે અર્જુનની દૃષ્ટિની સામે બધાં દૃશ્યો વિના ક્રમે આવી રહ્યાં છે.^૧

અહીં એક શંકા થાય છે કે જો વિરાટરૂપને જોઈને ત્રિલોક વ્યથિત થઈ રહ્યા છે, તો દિવ્યદૃષ્ટિ વિના ત્રિલોકે વિરાટરૂપને કેવી રીતે જોયું? ભગવાને તો કેવળ અર્જુનને દિવ્યદૃષ્ટિ આપી હતી. ત્રિલોકને વિરાટરૂપ જોવાને માટે દિવ્યદૃષ્ટિ કોણે આપી? કારણ કે પ્રાકૃત ચર્મચક્ષુઓથી આ વિરાટરૂપ નથી જોઈ શકાતું, જ્યારે ‘વિશ્વમિદં તપન્તતમ્’ (અ. ૧૧/૧૮) અને ‘લોકત્રયં પ્રવ્યથિતમ્’ પદોથી વિરાટરૂપને જોઈને ત્રિલોકના સંતપ્ત અને વ્યથિત થવાની વાત અર્જુને કહી છે.

એનું સમાધાન એ છે કે સંતપ્ત અને વ્યથિત થવાવાળા ત્રિલોક પણ એ વિરાટરૂપની અંતર્ગત જ છે અર્થાત્ વિરાટરૂપનું જ અંગ છે. સંજયે અને ભગવાને વિરાટરૂપને એક સ્થળે જોવાની વાત (એકસ્થમ્) કહી, પરંતુ અર્જુને એક સ્થળે જોવાની વાત નથી કહી. કારણ કે વિરાટરૂપ દેખતાં ભગવાનના શરીરની તરફ અર્જુનનો ખ્યાલ જ નથી ગયો. તેમની દૃષ્ટિ કેવળ વિરાટરૂપની તરફ જ ખેંચાઈ ગઈ. જ્યારે સારથિરૂપ ભગવાનના શરીરની તરફ પણ અર્જુનની દૃષ્ટિ ન ગઈ, ત્યારે સંતપ્ત અને વ્યથિત થવાવાળા આ લૌકિક સંસારની તરફ અર્જુનની દૃષ્ટિ કેવી રીતે જઈ શકે છે? આનાથી સિદ્ધ થાય છે કે સંતપ્ત થવાવાળા અને સંતપ્ત કરવાવાળા તથા વ્યથિત થવાવાળા અને વ્યથિત કરવાવાળા - આ ચારેય એ વિરાટરૂપનાં જ અંગ છે. અર્જુનને એવું દેખાઈ રહ્યું છે કે ત્રિલોક વિરાટરૂપને જોઈને વ્યથિત, ભયભીત થઈ રહ્યા છે, પરંતુ વાસ્તવમાં (વિરાટરૂપની અંતર્ગત) ભયાનક સિંહ, વાઘ,

૧. અર્જુને સ્વર્ગથી પાતાળ સુધી તથા પાતાળથી સ્વર્ગ સુધી ક્રમપૂર્વક વિશ્વરૂપને જોયું હોય, એવી વાત નથી. અર્જુન ભગવાનની આપેલી દિવ્યદૃષ્ટિથી સ્વર્ગ, ભૂમંડલ, પાતાળ વગેરે બધાને એકસાથે જોઈ રહ્યા છે; અને જેમ જોઈ રહ્યા છે, તેમ જ બોલી રહ્યા છે - ‘હે દેવ! હું આપના દેહમાં દેવતાઓને જોઈ રહ્યો છું. પ્રાણીઓના અલગ-અલગ સમુદાયોને જોઈ રહ્યો છું. ક્રમળ પર વિરાજમાન બ્રહ્માજીને જોઈ રહ્યો છું. કૈલાસ પર વિરાજમાન શંકરને જોઈ રહ્યો છું. સઘળા ઋષિઓને જોઈ રહ્યો છું, દિવ્ય સર્પોને જોઈ રહ્યો છું (અ. ૧૧/૧૫) વગેરે-વગેરે. અર્જુનને એમ કહેવામાં તો વાર લાગી છે, પરંતુ એવું (બધાને એક સાથે) જોવામાં વાર નથી લાગી. એટલા માટે અર્જુનનાં વચનોમાં, સ્વર્ગ, મૃત્યુ, પાતાળ વગેરે લોકોનો કોઈ ક્રમ નથી.

સાપ વગેરે જંતુઓને અને મૃત્યુને જોઈને ત્રિલોક ભયભીત થઈ રહ્યા છે.

માર્મિક વાત

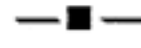
દેખવા, સાંભળવા અને સમજવામાં આવવાવાળો સઘળો સંસાર ભગવાનના દિવ્ય વિરાટરૂપનું જ એક નાનું સરખું અંગ છે. સંસારમાં જે જડતા, પરિવર્તનશીલતા અને અદિવ્યતા દેખાય છે, તે વસ્તુતઃ દિવ્ય વિરાટરૂપની જ એક ઝલક છે, એક લીલા છે. વિરાટરૂપની જે દિવ્યતા છે, તેની તો સ્વતંત્ર સત્તા છે, પરંતુ સંસારની જે અદિવ્યતા છે, તેની સ્વતંત્ર સત્તા નથી. અર્જુનને તો દિવ્યદષ્ટિથી ભગવાનનું વિરાટરૂપ દેખાયું, પરંતુ ભક્તોને ભાવદષ્ટિથી આ સંસાર ભગવત્સ્વરૂપ દેખાય છે — ‘વાસુદેવઃ સર્વમ્.’ તાત્પર્ય એ

છે કે જેવી રીતે બચપણમાં બાળકનો કાંકરા-પથરામાં જે ભાવ રહે છે, તેવો ભાવ મોટો થતાં નથી રહેતો; મોટો થતાં કાંકરા-પથરા તેને આકૃષ્ટ નથી કરતા, એવી જ રીતે ભોગદષ્ટિ રહેતાં સંસારમાં જે ભાવ રહે છે, એ ભાવ ભોગદષ્ટિ દૂર થતાં નથી રહેતો.

જેમની ભોગદષ્ટિ હોય છે, એમને તો સંસાર સત્ય દેખાય છે, પરંતુ જેમની ભોગદષ્ટિ નથી, એવા મહાપુરુષોને સંસાર ભગવત્સ્વરૂપ જ દેખાય છે. જેવી રીતે એક જ સ્ત્રી બાળકને માના રૂપમાં, પિતાને પુત્રીના રૂપમાં, પતિને પત્નીના રૂપમાં અને સિંહને ભોજનના રૂપમાં દેખાય છે, એવી જ રીતે આ સંસાર ‘ચર્મદષ્ટિ’એ સાચો, ‘વિવેકદષ્ટિ’એ પરિવર્તનશીલ, ‘ભાવદષ્ટિ’એ ભગવત્સ્વરૂપ અને ‘દિવ્યદષ્ટિ’એ વિરાટરૂપનું જ એક નાનું સરખું અંગ દેખાય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : આ શ્લોકમાં આવેલા ‘ત્વયૈકેન’ પદનું તાત્પર્ય એ છે કે અસંખ્ય રૂપોમાં એક આપ જ છો — ‘વાસુદેવઃ સર્વમ્’ આપનાં અનેક રૂપોની કોઈ ગણના કરી શકતું નથી, પરંતુ તે બધામાં આપ છો માત્ર એક જ.

ભગવાનમાં અનેક પ્રકારની અલૌકિકતા છે. તેઓ દેશ, કાળ, વસ્તુ, વ્યક્તિ, રૂપ, જ્ઞાન, યોગ આદિ બધી દષ્ટિથી અનંત છે. જેને આપણે જોયું નથી, સાંભળ્યું નથી, જાણ્યું નથી, સમજ્યું નથી અને જે આપણી કલ્પનામાં આવ્યું નથી તે તમામ વિરાટરૂપની અંતર્ગત છે.

સંબંધ — હવે અર્જુનની દષ્ટિની સામે (વિરાટરૂપમાં) સ્વર્ગ વગેરે લોકોનું દશ્ય આવે છે અને તેઓ તેનું વર્ણન આગળના બે શ્લોકોમાં કરે છે.

અમી હિ ત્વાં સુરસદ્ધા વિશન્તિ કેચિદ્ભીતાઃ પ્રાઞ્જલયો ગૃણન્તિ ।

સ્વસ્તીત્યુક્ત્વા મહર્ષિસિદ્ધસદ્ધાઃ સ્તુવન્તિ ત્વાં સ્તુતિભિઃ પુષ્કલાભિઃ ॥ ૨૧ ॥

અમી	= તે	ભીતાઃ	= ભયના માર્યા		
હિ	= જ	પ્રાઞ્જલયઃ	= હાથ જોડીને (આપનાં નામ અને ગુણોનું)	ઈતિ	= એમ
સુરસદ્ધાઃ,	= દેવતાઓના સમૂહો	ગૃણન્તિ	= ગાન કરી રહ્યા છે.	ઉક્ત્વા	= કહીને
ત્વામ્	= આપનામાં	મહર્ષિ-	= મહર્ષિ તેમજ સિદ્ધોના	પુષ્કલાભિઃ	= ઉત્તમ-ઉત્તમ
વિશન્તિ	= પ્રવેશી રહ્યા છે (તથા)	સિદ્ધસદ્ધાઃ	= સમુદાયો	સ્તુતિભિઃ	= સ્તોત્રો દ્વારા
કેચિત્	= (તેમાંના)	સ્વસ્તિ	= ‘કલ્યાણ થાઓ’	ત્વામ્	= આપની
	કેટલાક તો			સ્તુવન્તિ	= સ્તુતિ કરી રહ્યા છે.

ટીકા — ‘અમી હિ ત્વાં સુરસદ્ધા વિશન્તિ’ — જ્યારે અર્જુન સ્વર્ગમાં ગયા હતા, એ સમયે તેમનો જે દેવતાઓ સાથે પરિચય થયો હતો, એ જ દેવતાઓને માટે અહીં અર્જુન કહી રહ્યા છે કે એ જ દેવતાઓ આપના સ્વરૂપમાં પ્રવિષ્ટ થતા દેખાઈ રહ્યા છે. એ બધા જ દેવતાઓ આપનાથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, આપનામાં જ સ્થિત રહે છે અને આપનામાં જ પ્રવિષ્ટ થાય છે.

‘કેચિદ્ભીતાઃ પ્રાઞ્જલયો ગૃણન્તિ’ — પરંતુ આ દેવતાઓમાંથી જેમનું આયુષ્ય અત્યારે વધારે બાકી છે, એવા આજાન દેવતાઓ (વિરાટરૂપની અંતર્ગત) નૃસિંહ વગેરે ભયાનક રૂપોને જોઈને ભયભીત થઈને હાથ જોડીને આપનાં નામ, રૂપ, લીલા, ગુણ વગેરેનું ગાન કરી રહ્યા છે.

જોકે દેવતાઓ નૃસિંહ વગેરે અવતારોને જોઈને અને કાળરૂપી મૃત્યુથી ભયભીત થઈને જ ભગવાનનાં ગુણગાન

કરી રહ્યા છે (જે બધાં જ વિરાટરૂપનાં જ અંગો છે); પરંતુ અર્જુનને એવું લાગી રહ્યું છે કે તેઓ વિરાટરૂપ ભગવાનને દેખીને જ ભયભીત થઈને સ્તુતિ કરી રહ્યા છે.

‘સ્વસ્તીત્યુક્ત્વા મહર્ષિસિદ્ધસદ્ધાઃ સ્તુવન્તિ ત્વાં

સ્તુતિભિઃ પુષ્કલાભિઃ’ – સપ્તર્ષિઓ, દેવર્ષિઓ, મહર્ષિઓ, સનકાદિકો અને દેવતાઓ દ્વારા સ્વસ્તિવાચન (કલ્યાણ થાઓ! મંગલ થાઓ!) થઈ રહ્યું છે અને બહુ ઉત્તમ-ઉત્તમ સ્તોત્રો દ્વારા આપની સ્તુતિઓ થઈ રહી છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : દેવતા, મહર્ષિ, સિદ્ધ વગેરે બધા ભગવાનના વિરાટરૂપનાં અંગ છે. તેથી પ્રવિષ્ટ થવાવાળા, ભયભીત થવાવાળા, ભગવાનના નામ અને ગુણોનું કીર્તન કરવાવાળા તથા સ્તુતિ કરવાવાળા પણ ભગવાન છે અને જેમનામાં પ્રવિષ્ટ થઈ રહ્યા છે, જેનાથી ભયભીત થઈ રહ્યા છે, જેમનાં નામ અને ગુણોનું કીર્તન કરી રહ્યા છે અને જેમની સ્તુતિ કરી રહ્યા છે, તે પણ ભગવાન છે. આ ભગવાનના સગુણરૂપની વિલક્ષણતા છે.

—■—

રુદ્રાદિત્યા વસવો યે ચ સાધ્યા વિશ્વેડશ્વિનૌ મરુતશ્ચોષ્મપાશ્ચ ।

ગન્ધર્વયક્ષાસુરસિદ્ધસદ્ધા વીક્ષન્તે ત્વાં વિસ્મિતાશ્ચૈવ સર્વે ॥ ૨૨ ॥

યે	= જે	અશ્વિનૌ	= બે અશ્વિનીકુમારો	ગન્ધર્વ-	= ગન્ધર્વ, યક્ષ, અસુર
રુદ્રાદિત્યાઃ	= અગિયાર રુદ્રો અને બાર આદિત્યો	ચ	= અને	યક્ષાસુર-	અને સિદ્ધોના
વસવઃ	= આઠ વસુઓ,	મરુતઃ	= ઓગણપચાસ મરુદ્ગણ	સિદ્ધસદ્ધાઃ	સમુદાયો છે,
સાધ્યાઃ	= બાર સાધ્યો,	ચ	= અને	સર્વે, એવ	= (તે) બધાય
વિશ્વે	= દસ વિશ્વદેવો	ઊષ્મપાઃ	= ગરમ-ગરમ ભોજન કરનારા (સાત-પિતૃઓ)	વિસ્મિતાઃ	= ચકિત થઈને
ચ	= અને	ચ	= તથા	ત્વામ્	= આપને
				વીક્ષન્તે	= જોઈ રહ્યા છે.

ટીકા – ‘રુદ્રાદિત્યા વસવો યે ચ સાધ્યા વિશ્વેડશ્વિનૌ મરુતશ્ચોષ્મપાશ્ચ’ – અગિયાર રુદ્રો, બાર આદિત્યો, આઠ વસુઓ, બે અશ્વિનીકુમારો અને ઓગણપચાસ મરુદ્ગણ – આ બધાનાં નામ આ જ અધ્યાયના છઠા શ્લોકની ટીકામાં આપવામાં આવ્યાં છે, એટલા માટે ત્યાં જોઈ લેવાં જોઈએ.

મન, અનુમન્તા, પ્રાણ, નર, યાન, ચિત્તિ, હય, નય, હંસ, નારાયણ, પ્રભવ અને વિભુ – આ બાર ‘સાધ્ય’ છે (વાયુપુરાણ ૬૬/૧૫-૧૬).

કર્તુ, દક્ષ, શ્રવ, સત્ય, કાલ, કામ, ધુનિ, કુરુવાન્, પ્રભવાન્ અને રોચમાન – આ દસ ‘વિશ્વદેવો’ છે (વાયુપુરાણ ૬૬/૩૧-૩૨).

કવ્યવાહ, અનલ, સોમ, યમ, અર્યમા, અગ્નિષ્વાત્ અને બર્હિષત્ – આ સાત ‘પિતૃઓ’ છે (શિવપુરાણ, ધર્મ.

૬૩/૨). ઊષ્મ અર્થાત્ ગરમ અન્ન ખાવાને કારણે પિતૃઓનું નામ ‘ઊષ્મપા’ છે.

‘ગન્ધર્વયક્ષાસુરસિદ્ધસદ્ધાઃ’ – કશ્યપજીની પત્ની મુનિ અને પ્રાધાથી તથા અરિષ્ટાથી ગંધર્વોની ઉત્પત્તિ થઈ છે. ગંધર્વલોકો રાગ-રાગિણીઓની વિદ્યામાં બહુ ચતુર છે. તેઓ સ્વર્ગલોકના ગાયક છે.

કશ્યપજીની પત્ની ખસાથી યક્ષોની ઉત્પત્તિ થઈ છે. દેવતાઓના વિરોધી^૧ દૈત્યો, દાનવો અને રાક્ષસોને અસુર કહે છે. કપિલ વગેરેને સિદ્ધ કહે છે.

‘વીક્ષન્તે ત્વાં વિસ્મિતાશ્ચૈવ સર્વે’ – ઉપર્યુક્ત બધા જ દેવતા, પિતૃ, ગંધર્વ, યક્ષ વગેરે ચકિત થઈને આપને જોઈ રહ્યા છે. એ બધા જ દેવતા વગેરે વિરાટરૂપનાં જ અંગો છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : રુદ્ર, આદિત્ય, વસુ, સાધ્ય-ગણ, વિશ્વદેવ વગેરે બધા જ ભગવાનના સમગ્રરૂપનાં જ અંગ છે. તેથી જોવાવાળા અને દેખાનારા બધા એક પરમાત્મા જ છે.

—■—

૧. અહીં આવેલા ‘અસુર’ શબ્દમાં ‘નમ્’ સમાસ છે – ‘ન સુરા અસુરાઃ’. આથી અહીં ‘અસુર’ શબ્દ દેવતાઓના વિરોધીનો વાચક છે.

સંબંધ — હવે અર્જુન આગળના ત્રણ શ્લોકોમાં વિશ્વરૂપના મહાન વિકરાળ રૂપનું વર્ણન કરીને તેનું પરિણામ બતાવે છે.

રૂપં મહત્તે બહુવક્ત્રનેત્રં મહાબાહો બહુબાહુરૂપાદમ્ ।
બહુદરં બહુદંષ્ટ્રાકરાલં દૃષ્ટ્વા લોકાઃ પ્રવ્યથિતાસ્તથાહમ્ ॥ ૨૩ ॥

મહાબાહો	= હે મહાબાહો!	બહુદરમ્	= અનેક ઉદરો ધરાવતા (અને)	દૃષ્ટ્વા	= જોઈને
તે	= આપના	બહુદંષ્ટ્રા-	= ઘણી બધી વિકરાળ	લોકાઃ	= બધા લોકો
બહુવક્ત્ર-	= ઘણાં મુખ અને	કરાલમ્	= દાઢોવાળા	પ્રવ્યથિતાઃ	= વ્યાકુળ થઈ રહ્યા છે.
નેત્રમ્	નેત્રોથી યુક્ત,	મહત્	= મહાન	તથા	= તેમજ
બહુબાહુ-	= ઘણા હાથ, જંઘા અને	રૂપમ્	= રૂપને	અહમ્	= હું પણ (વ્યાકુળ થઈ રહ્યો છું).
રૂપાદમ્	ચરણ ધરાવતા,				

ટીકા — [પંદરમાથી અઠારમા શ્લોક સુધી વિશ્વરૂપમાં 'દેવ'રૂપનું, ઓગણીસમાથી બાવીસમા શ્લોક સુધી 'ઉગ્ર'રૂપનું અને ત્રેવીસમાથી ત્રીસમા શ્લોક સુધી 'અત્યંત ઉગ્ર' રૂપનું વર્ણન થયું છે.]

'બહુવક્ત્રનેત્રમ્' — આપનાં મુખ એકબીજા સાથે નથી મળતાં. કેટલાંક મુખ સૌમ્ય છે અને કેટલાંક વિકરાળ છે. કેટલાંક મુખ નાનાં છે અને કેટલાંક મોટાં છે. એવી જ રીતે આપનાં જે નેત્રો છે, તે પણ બધાં એક સમાન નથી દેખાઈ રહ્યાં. કેટલાંક નેત્રો સૌમ્ય છે અને કેટલાંક વિકરાળ છે. કેટલાંક નેત્રો નાનાં છે, કેટલાંક મોટાં છે, કેટલાંક લાંબા છે, કેટલાંક પહોળાં છે, કેટલાંક ગોળ છે, કેટલાંક વાંકા છે, વગેરે — વગેરે.

'બહુબાહુરૂપાદમ્' — હાથોની બનાવટ, વર્ણ, આકૃતિ અને તેમનાં કાર્યો, જંઘાઓ વિચિત્ર-વિચિત્ર છે અને ચરણો પણ ભિન્ન-ભિન્ન પ્રકારનાં છે.

'બહુદરમ્' — પેટ પણ એક સમાન નથી. કોઈ મોટું, કોઈ નાનું, કોઈ ભયંકર વગેરે કેટલીયે જાતનાં છે.

'બહુદંષ્ટ્રાકરાલં દૃષ્ટ્વા લોકાઃ પ્રવ્યથિતાસ્તથાહમ્' — મુખોમાં અનેક પ્રકારની વિકરાળ દાઢો છે. એવાં મહાન ભયંકર, વિકરાળ રૂપોને જોઈને બધાં પ્રાણીઓ વ્યાકુળ થઈ રહ્યાં છે અને હું પણ વ્યાકુળ થઈ રહ્યો છું.

આ શ્લોકની પહેલાં કહેલા શ્લોકોમાં પણ અનેક મુખો, નેત્રો વગેરેની અને બધા લોકોના ભયભીત થવાની વાત આવી છે. આથી અર્જુન એક જ વાત વારંવાર શા માટે કહી રહ્યા છે? એનું કારણ એ છે કે —

(૧) વિરાટરૂપમાં અર્જુનની દૃષ્ટિની સામે જે જે રૂપ આવે છે, તે-તેમાં એમને નવી-નવી વિલક્ષણતા અને

દિવ્યતા દેખાઈ રહી છે.

(૨) વિરાટરૂપને જોઈને અર્જુન એટલા બધા ગભરાઈ ગયા, ચકિત થઈ ગયા, ભ્રમિત થઈ ગયા, વ્યથિત થઈ ગયા કે એમને એ ખ્યાલ જ ન રહ્યો કે મેં શું કહ્યું છે અને હું શું કહી રહ્યો છું.

(૩) પહેલાં તો અર્જુને ત્રણે લોકોના વ્યથિત થવાની વાત કહી હતી, પરંતુ અહીં બધાં પ્રાણીઓની સાથે-સાથે પોતાની પણ વ્યથિત થવાની વાત કહે છે.

(૪) એક વાતને વારંવાર કહેવી એ અર્જુનના ભયભીત અને આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા હોવાનું ચિહ્ન છે. સંસારમાં જોવામાં પણ આવે છે કે જેને ભય, હર્ષ, શોક, આશ્ચર્ય વગેરે થાય છે, તેના મોઢેથી સ્વાભાવિક જ કોઈ શબ્દ કે વાક્યનું વારંવાર ઉચ્ચારણ થઈ જાય છે; જેમ કે — કોઈ સાપને જોઈને ભયભીત થાય છે તો તે વારંવાર સાપ! સાપ! સાપ! એવું કહે છે. કોઈ સજ્જન પુરુષ આવે છે તો હર્ષમાં આવીને કહે છે — 'આવો! આવો! આવો!' કોઈ પ્રિય વ્યક્તિ મરી જાય છે તો શોકાકુલ થઈને કહે છે — 'હું માર્યો ગયો, માર્યો ગયો! ઘરમાં અંધારું થઈ ગયું, અંધારું થઈ ગયું!' અચાનક કોઈ આપત્તિ આવી જાય છે તો મુખથી નીકળે છે — 'હું મરી ગયો! મરી ગયો! મરી ગયો!' એવી જ રીતે અહીં વિશ્વરૂપદર્શનમાં અર્જુનના દ્વારા ભય અને હર્ષને કારણે કેટલાક શબ્દો અને વાક્યોનું વારંવાર ઉચ્ચારણ થયું છે. અર્જુને ભય અને હર્ષનો સ્વીકાર પણ કર્યો છે — 'અદૃષ્ટપૂર્વં હૃષિતોઽસ્મિ દૃષ્ટ્વા ભયે ન ચ પ્રવ્યથિતં મનો મે' (અ. ૧૧/૪૫). તાત્પર્ય એ છે કે ભય, હર્ષ, શોક વગેરેમાં એક વાતને વારંવાર કહેવી એને પુનરુક્તિદોષ નથી માનવામાં આવતો.

પરિશિષ્ટ ભાવ : દેખાનાર અને દેખવાવાળા, વ્યથિત કરવાવાળા અને વ્યથિત થવાવાળા બધાં પ્રાણીઓ તથા અર્જુન પણ ભગવાનના વિરાટરૂપની અંતર્ગત જ છે.

नमःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम् ।

दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा धृतिं न विन्दामि शमं य विष्णो ॥ २४॥

હિ	= કેમકે	વિશાળ છો.	પ્રવ્યથિતા-	= ભયભીત
વિષ્ણો	= હે વિષ્ણો! (આપના)	વ્યાત્તાનનમ્ = આપનું મુખ	ન્તરાત્મા	અંતઃકરણવાળો
દીપ્તમ્	= દેદીપ્યમાન,	પહોળું છે,	(હું)	
અનેકવર્ણમ્	= અનેક વર્ણો છે,	દીપ્તવિશાલ- = આપનાં નેત્રો	ધૃતિમ્	= ધીરજ
નભઃસ્પૃશમ્	= આપ આકાશને	નેત્રમ્	ચ	= અને
	સ્પર્શ કરી રહ્યા	પ્રકાશમાન અને	શમમ્	= શાંતિ
	છો, અર્થાત્ બધી	વિશાળ છે.	ન	= નથી
	બાજુથી ખૂબ	ત્વામ્ = (એવા) આપને	વિન્દામિ	= પામતો.
		દૃષ્ટ્વા = જોઈને,		

ટીકા - [વીસમા શ્લોકમાં તો અર્જુને વિરાટરૂપની લંબાઈ-પહોળાઈનું વર્ણન કર્યું, હવે અહીં કેવળ લંબાઈનું વર્ણન કરે છે.]

‘વિષ્ણો’ – આપ સાક્ષાત્ સર્વવ્યાપક વિષ્ણુ છો, જેમણે પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવા માટે કૃષ્ણરૂપથી અવતાર લીધો છે.

‘દીપ્તમનેકવર્ણમ્’ – આપનાં કાળાં, પીળાં, શ્યામ, ગૌર વગેરે અનેક વર્ણ છે, જે બહુ જ દેદીપ્યમાન છે.

‘નભઃસ્પૃશમ્’ – આપનું સ્વરૂપ એટલું લાંબું છે કે તે આકાશનો સ્પર્શ કરી રહ્યું છે.

વાયુનો ગુણ હોવાથી સ્પર્શ વાયુનો જ થાય છે, આકાશનો નહિ. પછી અહીં આકાશને સ્પર્શ કરવાનું તાત્પર્ય શું છે? મનુષ્યની દૃષ્ટિ જ્યાં સુધી જાય છે, ત્યાં સુધી તો તેને આકાશ દેખાય છે, પરંતુ એનાથી આગળ કાળાશ દેખાય છે. કારણ કે જ્યારે દૃષ્ટિ આગળ નથી જતી અને ઘાટી જાય છે, ત્યારે તે ત્યાંથી પાછી વળે છે, જેથી આગળ કાળાશ દેખાય છે. આને જ દૃષ્ટિનો આકાશને સ્પર્શ કરવો એમ કહે છે. એવી જ રીતે અર્જુનની દૃષ્ટિ જ્યાં સુધી જાય છે, ત્યાં સુધી એમને ભગવાનનું વિરાટરૂપ દેખાય છે. એનું તાત્પર્ય એ થયું કે ભગવાનનું વિરાટરૂપ અસીમ છે, જેની સામે દિવ્યદૃષ્ટિ પણ સીમિત જ છે!

‘વ્યાત્તાનનં દીપ્તવિશાલનેત્રમ્’ – જેવી રીતે કોઈ લયાનક જંતુ કોઈ જંતુને ખાવા માટે પોતાનું મુખ પહોળું કરે છે, એવી જ રીતે સકળ વિશ્વનો કોળિયો કરી જવા માટે આપનું મુખ ફેલાયેલું દેખાઈ રહ્યું છે.

આપનાં નેત્રો બહુ જ દેદીપ્યમાન અને વિશાળ દેખાઈ રહ્યાં છે.

‘दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा धृतिं न विन्दामि

શમં ચ વિષ્ણો' - આ રીતે આપને જોઈને હું અંતરમાં બહુ જ વ્યથિત થઈ રહ્યો છું. મને ક્યાંયથી પણ પૈર્ય નથી મળી રહ્યું અને શાંતિ પણ નથી મળી રહી.

અહીં એક શંકા થાય છે કે અર્જુનમાં એક તો પોતાનું સામર્થ્ય છે અને બીજું, ભગવત્પ્રદત્ત સામર્થ્ય (દિવ્યદષ્ટિ) છે. છતાં પણ અર્જુન તો વિશ્વરૂપને જોઈને ડરી ગયા, પરંતુ સંજય ન ડર્યા. આનું શું કારણ છે? સંતો પાસેથી એવું સાંભળ્યું છે કે ભીષ્મ, વિદુર, સંજય અને કુંતી — આ ચારેય ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના તત્ત્વને વિશેષતાથી જાણવાવાળા હતા. એટલા માટે સંજય પહેલેથી જ ભગવાનના તત્ત્વને અને એમના પ્રભાવને જાણતા હતા, અર્જુનનો વિમૂઢભાવ (મોહ) હજુ સર્વથા દૂર નહોતો થયો (ગીતા — ૧૧/૪૯). આ વિમૂઢભાવને કારણે અર્જુન ભયભીત થયા. પરંતુ સંજય ભગવાનના તત્ત્વને જાણતા હતા અર્થાત્ એમનામાં વિમૂઢભાવ નહોતો; આથી તેઓ ભયભીત ન થયા.

ઉપર્યુક્ત વિવેચનથી એક વાત સિદ્ધ થાય છે કે ભગવાન અને મહાપુરુષોની કૃપા વિશેષરૂપથી અયોગ્ય મનુષ્યો પર થાય છે, પરંતુ એ કૃપાને વિશેષરૂપથી યોગ્ય મનુષ્યો જ જાણે છે. જેવી રીતે, નાના બાળક ઉપર માનો અધિક સ્નેહ હોય છે, પરંતુ મોટો દીકરો માને જેટલું જાણે છે, એટલું નાનો દીકરો નથી જાણતો. એવી જ રીતે ભલાભોળા અને સીધાસાદા વ્રજવાસી, ગ્વાલબાલ, ગોપ-ગોપીઓ અને ગાયો — આ બધાં ઉપર ભગવાન જેટલો અધિક સ્નેહ કરે છે, એટલો સ્નેહ જીવનમુક્ત મહાપુરુષો ઉપર નથી કરતા. પરંતુ જીવનમુક્ત મહાપુરુષો ગ્વાલબાલ વગેરેની અપેક્ષાએ ભગવાનને વિશેષરૂપે જાણે છે. સંજયે વિશ્વરૂપને માટે પ્રાર્થના પણ કરી નથી અને વિશ્વરૂપને જોઈ લીધું. પરંતુ વિશ્વરૂપ જોવાને માટે અર્જુનને સ્વયં

ભગવાને જ ઉત્કંઠિત કર્યા અને પોતાનું વિશ્વરૂપ પણ દેખાડ્યું; કેમકે સંજયની અપેક્ષાએ ભગવાનના તત્ત્વને જાણવામાં અર્જુન નાના હતા અને ભગવાનની સાથે સખાભાવ રાખતા હતા. એટલા માટે અર્જુન પર ભગવાનની

કૃપા અધિક હતી. આ કૃપાને કારણે અંતમાં અર્જુનનો મોહ નષ્ટ થઈ ગયો — ‘નષ્ટો મોહઃ... ત્વત્પ્રસાદાત્’ (ગીતા — ૧૮/૭૩). આથી સિદ્ધ થાય છે કે કૃપાપાત્રનો મોહ અંતમાં નષ્ટ થઈ જ જાય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : અહીં આવેલું ‘નભઃસ્પૃશમ્’ પદ વિરાટરૂપની અનંતતા દર્શાવે છે. અર્જુનની દૃષ્ટિ જ્યાં સુધી જાય છે, ત્યાં સુધી તેમને વિરાટરૂપ જ દેખાય છે — ‘સા કાષ્ટા સા પરા ગતિઃ’ (કઠ. ૧/૩/૧૧) અર્થાત્ તે પરમાત્મા બધાની પરમ સીમા અને પરમ ગતિ છે.

—■—

**દંષ્ટ્રાકરાલાનિ ચ તે મુખાનિ દૃષ્ટ્વૈવ કાલાનલસન્નિભાનિ ।
દિશો ન જાને ન લભે ચ શર્મ પ્રસીદ દેવેશ જગન્નિવાસ ॥ ૨૫॥**

તે	= આપના	દૃષ્ટ્વા	= જોઈને (મને)	એવ	= પણ
કાલાનલ-	= પ્રલયકાળના અગ્નિ	ન	= ન તો	લભે	= મળી રહી છે.
સન્નિભાનિ	જેવાં પ્રજ્વલિત	દિશઃ	= દિશાઓનું	(આથી)	
ચ	= અને	જાને	= જ્ઞાન થઈ રહ્યું છે	દેવેશ	= હે દેવોના સ્વામી!
દંષ્ટ્રાકરાલાનિ	= તીણી દાઢોને લીધે	ચ	= અને	જગન્નિવાસ	= હે જગતના
	વિકરાળ	ન	= ન		આધાર! (આપ)
મુખાનિ	= (ભયાનક) મુખોને	શર્મ	= શાન્તિ	પ્રસીદ	= પ્રસન્ન થાઓ.

ટીકા — ‘દંષ્ટ્રાકરાલાનિ ચ તે મુખાનિ દૃષ્ટ્વૈવ કાલાનલસન્નિભાનિ’ — મહાપ્રલય સમયે સમસ્ત ત્રિલોકને ભસ્મ કરવાવાળો જે અગ્નિ પ્રગટ થાય છે, તેને સંવર્તક અથવા કાળાગ્નિ કહે છે. એ કાળાગ્નિના સમાન આપનાં મુખો છે, જે તેમાં રહેલી ભયંકર દાઢોને કારણે બહુ જ વિકરાળ થઈ રહ્યાં છે. તેમને જોવામાત્રથી જ અત્યંત ભય લાગી રહ્યો છે. જો તેમનું કાર્ય જોવામાં આવે તો તેની સામે કોઈનું ટકવું જ મુશ્કેલ છે.

‘દિશો ન જાને ન લભે ચ શર્મ’ — એવાં વિકરાળ મુખોને જોઈને મને દિશાઓનું પણ જ્ઞાન નથી થઈ રહ્યું. એનું તાત્પર્ય એ છે કે દિશાઓનું જ્ઞાન થાય છે સૂર્યના ઉદય અને અસ્ત થવાથી. પરંતુ એ સૂર્ય તો આપનાં નેત્રોના સ્થાને છે અર્થાત્ એ તો આપના વિરાટરૂપની અંતર્ગત આવી ગયો છે. એ ઉપરાંત આપની ચારે બાજુ મહાન પ્રજ્વલિત પ્રકાશ જ પ્રકાશ દેખાઈ રહ્યો છે (અ. ૧૧/૧૨)

જેનો ઉદય કે અસ્ત થતો નથી. એટલા માટે મને દિશાઓનું જ્ઞાન નથી થઈ રહ્યું અને વિકરાળ મુખોને દેખીને ભયને કારણે હું કોઈ પણ જાતનાં સુખ અને શાંતિ પણ પ્રાપ્ત નથી કરી રહ્યો.

‘પ્રસીદ દેવેશ જગન્નિવાસ’ — આપ બધા દેવતાઓના માલિક છો અને સઘળો સંસાર આપમાં જ નિવાસ કરી રહ્યો છે. આથી કોઈ પણ દેવતા કે મનુષ્ય ભયભીત થતાં આપને જ પોકારશે, આપના સિવાય બીજા કોને પોકારશે? તથા બીજો કોણ સાંભળશે? એટલા માટે હું પણ આપને પોકારીને કહી રહ્યો છું કે હે દેવેશ! હે જગન્નિવાસ! આપ પ્રસન્ન થાઓ.

ભગવાનના વિકરાળ રૂપને જોઈને અર્જુનને એવું લાગ્યું કે ભગવાન જાણે ભારે ક્રોધમાં આવેલા છે. આ ભાવનાને લીધે જ અર્જુન ભગવાનને પ્રસન્ન થવાને માટે પ્રાર્થના કરી રહ્યા છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ભગવાન તો પ્રસન્ન થઈને અર્જુનને પોતાનું વિરાટરૂપ દેખાડી રહ્યા છે (ગીતા — આ જ અધ્યાયનો સુડતાળીસમો શ્લોક), પરંતુ તેમના રૂપની ઉગ્રતાને જોઈને અર્જુન એવો વહેમ છે કે ભગવાન ખુશ નથી. તેથી તેઓ ભગવાનને પ્રસન્ન થવા માટે પ્રાર્થના કરે છે.

—■—

સંબંધ — હવે અર્જુન આગળના બે શ્લોકોમાં મુખ્ય મુખ્ય યોદ્ધાઓના વિરાટરૂપમાં પ્રવેશ થવાનું વર્ણન કરે છે.

અમી ચ ત્વાં ધૃતરાષ્ટ્રસ્ય પુત્રાઃ સર્વે સહેવાવનિપાલસઙ્ઘૈઃ ।
ભીષ્મો દ્રોણઃ સૂતપુત્રસ્તથાસૌ સહાસ્મદીયૈરપિ યોધમુખ્યૈઃ ॥ ૨૬ ॥
વક્રાણિ તે ત્વરમાણા વિશન્તિ દંષ્ટ્રાકરાલાનિ ભયાનકાનિ ।
કેચિદ્વિલગ્ના દશનાન્તરેષુ સંદેશ્યન્તે ચૂર્ણિતૈરુત્તમાઙ્ઘૈઃ ॥ ૨૭ ॥

અસ્મદીયૈઃ	= આપણા પક્ષના	ચ	= અને	ભયાનકાનિ	= ભયંકર
યોધમુખ્યૈઃ	= મુખ્ય મુખ્ય યોદ્ધાઓ	અવનિપાલ-	= રાજાઓના	વક્રાણિ	= મુખોમાં
સહ	= સમેત	સઙ્ઘૈઃ	= સમૂહો	ત્વરમાણાઃ	= ઘણા વેગથી
ભીષ્મઃ	= ભીષ્મ,	સહ	= સમેત	વિશન્તિ	= પ્રવેશી રહ્યા છે.
દ્રોણઃ	= દ્રોણાચાર્ય	ધૃતરાષ્ટ્રસ્ય	= ધૃતરાષ્ટ્રના	કેચિત્	= એમાંના કેટલાક (તો)
તથા	= તથા	અમી	= પેલા	ચૂર્ણિતૈઃ	= ચૂર્ણ થયેલા
અસૌ	= પેલો	એવ, સર્વે	= બધા જ	ઉત્તમાઙ્ઘૈઃ	= માથાંસહિત,
સૂતપુત્રઃ	= કર્ણ	પુત્રાઃ	= પુત્રો,	દશનાન્તરેષુ	= (આપના) દાંતોની વચ્ચે
અપિ	= પણ	તે	= આપની	વિલગ્નાઃ	= ફસાયેલા
ત્વામ્	= આપનામાં પ્રવેશી રહ્યા છે	દંષ્ટ્રા-	= વિકરાળ તીણી	સંદેશ્યન્તે	= દેખાઈ રહ્યા છે.
		કરાલાનિ	= દાઢોને લીધે વિકરાળ		

‘ભીષ્મો દ્રોણઃ સૂતપુત્રસ્તથાસૌ સહાસ્મદીયૈરપિ યોધમુખ્યૈઃ’ — અમારા પક્ષના ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, વિરાટ, દ્રુપદ વગેરે જે મુખ્ય-મુખ્ય યોદ્ધાઓ છે, તે બધા જ ધર્મના પક્ષમાં છે અને કેવળ પોતાનું કર્તવ્ય સમજીને યુદ્ધ કરવાને માટે આવ્યા છે. અમારા આ સેનાપતિઓની સાથે પિતામહ ભીષ્મ, આચાર્ય દ્રોણ અને તે પ્રસિદ્ધ સૂતપુત્ર કર્ણ આપનામાં પ્રવિષ્ટ થઈ રહ્યા છે.

અહીં ભીષ્મ, દ્રોણ અને કર્ણનું નામ લેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે એ ત્રણેય પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરવાને માટે યુદ્ધમાં આવ્યા હતા.^૧

૧. ભીષ્મ—ભીષ્મજીની પ્રતિજ્ઞા દુનિયામાં પ્રસિદ્ધ છે કે તેમણે પિતાજીની પ્રસન્નતાને માટે લગ્ન ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી અને આબાલ બ્રહ્મચારી રહ્યા. આ પ્રતિજ્ઞા ઉપર તેઓ એટલા દૃઢ રહ્યા કે એમણે ગુરુ પરશુરામજીની સાથે યુદ્ધ કર્યું, પરંતુ પોતાની પ્રતિજ્ઞા નહિ તોડી. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પહેલાં હાથમાં શસ્ત્ર ગ્રહણ ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. પરંતુ જ્યારે ભીષ્મજીએ (ભગવાનની પ્રતિજ્ઞાની વિરુદ્ધ) એવી પ્રતિજ્ઞા કરી લીધી કે ‘આજુ જો હરિહિં ન શસ્ત્ર ગહાઉં । તૌ લાજૈં ગંગા જનનીકો શાન્તનુ-સુત ન કહાઉં ॥’ તો ભગવાનને પણ પોતાની પ્રતિજ્ઞા છોડીને એક વાર ચાબુક અને બીજી વાર ચક્ર લઈને ભીષ્મજીની તરફ દોડવું પડ્યું. આ રીતે ભીષ્મની પ્રતિજ્ઞાનું રક્ષણ થયું અને ભગવાનની પ્રતિજ્ઞા તૂટી ગઈ!

દ્રોણ—દ્રોણાચાર્ય દુર્યોધનનું અન્ન ખાઈને તેના આશ્રિત રહ્યા છે. એટલા માટે તેઓ યુદ્ધને પોતાનું કર્તવ્ય સમજીને યુદ્ધમાં જોડાઈ જાય છે અને અંતમાં દેવતાઓની વાતો સાંભળીને અને યુદ્ધમાં પોતાના બ્રાહ્મણોચિત ધર્મને સમજીને યુદ્ધથી ઉપરત થઈ જાય છે.

દ્રોણાચાર્યમાં એટલી નિષ્પક્ષતા હતી કે ગુરુભક્ત અને વિદ્યામાં તત્પર અર્જુનને બ્રહ્માસ્ત્ર છોડવાનું અને તેનો ઉપસંહાર કરવાનું (પાછું લેવાનું) — એ બે વિદ્યાઓ શિખવાડી દીધી; પરંતુ પોતાના પુત્ર અશ્વત્થામાને કેવળ બ્રહ્માસ્ત્ર છોડવાનું જ શિખવાડ્યું, ઉપસંહાર કરવાનું શિખવાડ્યું જ નહિ.

કર્ણ—કર્ણની દુર્યોધનની સાથે મિત્રતા હતી, એ મિત્રતારૂપી કર્તવ્યને નિભાવવાને માટે તેઓ યુદ્ધમાં આવે છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના દ્વારા ‘કર્ણ! તું કુંતીનો પુત્ર છે’, એવું કહેવા છતાં પણ તેઓ દુર્યોધનના પક્ષમાં જ રહ્યા અને તેમણે ભગવાનને કહ્યું કે ‘આ વાત આપ ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરને ના કહેશો; કેમકે જો એમને ખબર પડી જશે તો મને મોટો સમજીને તેઓ રાજ્ય મને આપી દેશે અને હું રાજ્ય દુર્યોધનને આપી દઈશ. એનાથી પાંડવો સદાયને માટે દુઃખી રહેશે.’

કર્ણ મોટા દૃઢપ્રતિજ્ઞ હતા. તેઓ અદ્ભુત દાનવીર પણ હતા. ઈંદ્રના માગવાથી તેમણે પોતાના નૈસર્ગિક (જન્મજાત) કુંડળ અને કવચ ઉતારીને આપી દીધાં હતાં. માતા કુંતીના દ્વારા માગવાથી તેમણે એમના પાંચ પુત્રોને જીવતા રહેવા દેવાનું વચન આપ્યું, જેમાં તેમણે કહ્યું, ‘મા! હું યુધિષ્ઠિર, ભીમ, નકુલ અને સહદેવને તો મારીશ નહિ, પરંતુ અર્જુનની સાથે મારું યુદ્ધ થશે. યુદ્ધમાં જો અર્જુન મને મારી નાખશે, તો તારા પાંચ પુત્રો રહેશે જ અને જો હું અર્જુનને મારી નાખીશ, તોપણ મારા સહિત તારા પાંચ પુત્રો રહેશે!’

‘અમી ચ ત્વાં ધૃતરાષ્ટ્રસ્ય પુત્રાઃ સર્વે સહૈવાવનિપાલસઃ’ – દુર્યોધનના પક્ષમાં જેટલા રાજાઓ છે, જેઓ યુદ્ધમાં દુર્યોધનનું પ્રિય કરવાને ઇચ્છે છે (ગીતા અ. ૧/૨૩) અર્થાત્ દુર્યોધનને હિતની સલાહ નથી આપી રહ્યા, તે બધા જ રાજાઓના સમૂહોની સાથે ધૃતરાષ્ટ્રના દુર્યોધન, દુઃશાસન વગેરે સો પુત્રો વિક્રાણ દાદોને કારણે અત્યંત ભયાનક આપનાં મુખોમાં ભારે વેગથી પ્રવેશ કરી રહ્યા છે – ‘વક્રાણિ તે ત્વરમાણા વિશન્તિ દંષ્ટ્રાકરાલાનિ ભયાનકાનિ.’

વિરાટરૂપમાં તેઓ ચાહે ભગવાનમાં પ્રવેશ કરે, ચાહે ભગવાનનાં મુખોમાં જાય, તે એક જ લીલા છે. પરંતુ ભાવોના અનુસાર તેમની ગતિઓ અલગ-અલગ પ્રતીત થઈ રહી છે. એટલા માટે ભગવાનમાં જાય અથવા મુખોમાં જાય, તેઓ છે તો વિરાટરૂપમાં જ.

‘કેચિદ્વિલગ્ના દશનાન્તરેષુ સંદેશ્યન્તે ચૂર્ણિતૈરુત્તમાઙ્ગૈઃ’ – જેવી રીતે ખાદ્ય પદાર્થોમાં કેટલાક પદાર્થો એવા હોય છે, જે ચાવવાથી સીધા પેટમાં ચાલ્યા જાય છે, પરંતુ કેટલાક પદાર્થો એવા હોય છે, જે ચાવતાં ચાવતાં દાંતો અને દાદોની

વચમાં ફસાઈ જાય છે. એવી જ રીતે આપનાં મુખોમાં પ્રવિષ્ટ થનારાઓમાંથી કેટલાક તો સીધા અંદર (પેટમાં) ચાલ્યા જાય છે, પરંતુ કેટલાક ચૂર્ણ થયેલાં મસ્તકો સહિત આપના દાંતો અને દાદોની વચમાં ફસાયેલા દેખાઈ રહ્યા છે.

અહીં એક શંકા થાય છે કે યોદ્ધાઓનો તો અત્યારે સામે યુદ્ધમાં ઊભેલા છે, પછી તેઓ અર્જુનને વિરાટરૂપનાં મુખોમાં જઈ રહેલા કેવી રીતે દેખાય છે? એનું સમાધાન એ છે કે ભગવાન વિરાટરૂપમાં અર્જુનને નિકટના ભવિષ્યની વાત દેખાડી રહ્યા છે. ભગવાને વિરાટરૂપ દેખાડતી વેળાએ અર્જુનને કહ્યું હતું કે તું બીજું પણ જે કંઈ જોવા ઇચ્છે છે, તે પણ મારા આ વિરાટરૂપમાં જોઈ લે (અ. ૧૧/૭). અર્જુનના મનમાં સંદેહ હતો કે યુદ્ધમાં અમારી જીત થશે કે કૌરવોની (અ. ૨/૬)? એટલા માટે એ સંદેહને દૂર કરવાને માટે ભગવાન અર્જુનને નિકટના ભવિષ્યનું દૃશ્ય દેખાડીને જાણે એ બતાવે છે કે યુદ્ધમાં તારી જ જીત થશે. આગળ અર્જુનના દ્વારા પ્રશ્ન કરવાથી પણ ભગવાને આ જ વાત કહી છે (અ. ૧૧/૩૨થી૩૪).

પરિશિષ્ટ ભાવ : અર્જુન ભગવાનના વિરાટરૂપમાં બેઠેલા ભવિષ્યને જોઈ રહ્યા છે. કાળાતીત હોવાથી ભગવાનમાં ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન-ત્રણે કાળ વર્તમાન જ છે. (ગીતા – સાતમા અધ્યાયનો છઠ્ઠીસમો શ્લોક).

સંબંધ – જે પોતાનું કર્તવ્ય સમજીને ધર્મની દૃષ્ટિથી યુદ્ધમાં આવ્યા છે અને જેઓ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ ઇચ્છવાવાળા છે – એવા પુરુષોનું વિરાટરૂપમાં નદીઓના દૃષ્ટાંતથી પ્રવેશ કરવાનું વર્ણન અર્જુન આગળના શ્લોકમાં કરે છે.

યથા નદીનાં બહવોડમ્બુવેગાઃ સમુદ્રમેવાભિમુખા દ્રવન્તિ ।

તથા તવામી નરલોકવીરા વિશન્તિ વક્રાણ્યભિવિજ્વલન્તિ ॥ ૨૮ ॥

યથા	= જેમ	અભિમુખાઃ	= તરફ	તવ	= આપનાં
નદીનામ્	= નદીઓના	દ્રવન્તિ	= દોડે છે,	અભિવિજ્વલન્તિ	= બધી બાજુથી
બહવઃ	= અનેક	તથા	= એ જ રીતે		દેદીપ્યમાન
અમ્બુવેગાઃ	= જળપ્રવાહો	અમી	= પેલા	વક્રાણિ	= મુખોમાં
એવ	= (સ્વાભાવિક) જ	નરલોક-	= સંસારના શ્રેષ્ઠ	વિશન્તિ	= પ્રવેશી
સમુદ્રમ્	= સાગર	વીરાઃ	શૂરવીરો (પણ)		રહ્યા છે.

ટીકા – ‘યથા નદીનાં બહવોડમ્બુવેગાઃ સમુદ્રમેવાભિમુખા દ્રવન્તિ’ – વાસ્તવમાં જળમાત્ર સમુદ્રનું છે. એ જ જળ વાદળો દ્વારા વર્ષાના રૂપમાં પૃથ્વી પર વરસીને ઝરણાં, નાળાં વગેરેને લઈને નદીઓનું રૂપ ધારણ કરે છે. તે નદીઓનો જેટલો વેગ છે અને પ્રવાહ છે, તે બધો જ સ્વાભાવિક જ સમુદ્રની તરફ દોડે છે. કારણ કે જળનું ઉદ્ગમસ્થાન સમુદ્ર જ છે. તે બધા જ જળપ્રવાહો સમુદ્રમાં

જઈને પોતાનાં નામ અને રૂપને છોડીને અર્થાત્ ગંગા, યમુના, સરસ્વતી વગેરે નામોને અને પ્રવાહના રૂપને છોડીને સમુદ્રરૂપ જ થઈ જાય છે. પછી તે જળપ્રવાહો સમુદ્રના સિવાય પોતાનું કોઈ અલગ સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ નથી રાખતા. વાસ્તવમાં તો તેમનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ પહેલાં પણ ન હતું, કેવળ નદીઓના પ્રવાહરૂપમાં હોવાને કારણે તેઓ અલગ દેખાતા હતા.

‘તથા તવામી નરલોકવીરા વિશન્તિ

વક્રાણ્યભિવિજ્વલન્તિ' — નદીઓની જેમ જીવમાત્ર નિત્ય સુખની અભિલાષાને લીધે પરમાત્માની સન્મુખ જ દોડે છે. પરંતુ ભૂલથી અસત, નાશવાન, શરીરની સાથે સંબંધ માની લેવાથી તેઓ સાંસારિક સંગ્રહ અને સંયોગજન્ય સુખમાં લાગી જાય છે તથા પોતાનું અલગ અસ્તિત્વ માનવા લાગે છે. આ જીવોમાં તે જ વાસ્તવિક શૂરવીર છે, જે સાંસારિક સંગ્રહ અને સુખભોગમાં ન પડીને, જેને માટે શરીર મળ્યું

છે, તે પરમાત્મપ્રાપ્તિને માર્ગે જ તત્પરતાથી પ્રયત્નશીલ છે. એવા યુદ્ધમાં આવેલા ભીષ્મ, દ્રોણ વગેરે નરલોકવીરો આપનાં પ્રકાશમય (જ્ઞાનસ્વરૂપ) મુખોમાં પ્રવિષ્ટ થઈ રહ્યા છે.

સામે દેખાવાવાળા લોકોમાં પરમાત્મપ્રાપ્તિ ઈચ્છવાવાળા લોકો વિલક્ષણ છે અને બહુ જ થોડા છે. આથી તેમને માટે પરોક્ષવાચક 'અમી' (તેઓ) પદ આપવામાં આવ્યું છે.

સંબંધ — જેઓ રાજ્ય અને પ્રશંસાના લોભથી યુદ્ધમાં આવ્યા છે અને જેઓ સાંસારિક સંગ્રહ અને ભોગોની પ્રાપ્તિમાં લાગેલા છે — એવા પુરુષોનું વિરાટરૂપમાં પતંગિયાના દૃષ્ટાંતથી પ્રવેશ કરવાનું વર્ણન અર્જુન આગળના શ્લોકમાં કરે છે.

યથા પ્રદીપ્તં જ્વલનં પતજ્ઞા વિશન્તિ નાશાય સમૃદ્ધવેગાઃ ।
તથૈવ નાશાય વિશન્તિ લોકાસ્તવાપિ વક્રાણિ સમૃદ્ધવેગાઃ ॥ ૨૯ ॥

યથા	= જેમ	પ્રદીપ્તમ્	= પ્રજ્વલિત	નાશાય	= (પોતાના)
પતજ્ઞાઃ	= પતંગિયાં (મોહને વશ થઈ,)	જ્વલનમ્	= અગ્નિમાં		નાશને માટે
નાશાય	= (પોતે) નષ્ટ થવા માટે	વિશન્તિ	= પ્રવેશતાં હોય છે,	સમૃદ્ધવેગાઃ	= અતિ વેગથી દોડતા-દોડતા
સમૃદ્ધવેગાઃ	= ઘણા વેગથી (ઊડતાં-ઊડતાં)	તથા	= એમ	તવ	= આપનાં
		એવ	= જ (આ)	વક્રાણિ	= મુખોમાં
		લોકાઃ	= આ બધા લોકો	વિશન્તિ	= પ્રવેશી રહ્યા છે.
		અપિ	= પણ (મોહવશ)		

ટીકા — 'યથા પ્રદીપ્તં જ્વલનં પતજ્ઞા વિશન્તિ નાશાય સમૃદ્ધવેગાઃ' — જેવી રીતે લીલા-લીલા ઘાસમાં રહેવાવાળાં પતંગિયાં ચાતુર્માસની અંધારી રાતમાં ક્યાંક પ્રજ્વલિત અગ્નિ દેખે, તો તેના ઉપર મુગ્ધ થઈને (કે બહુ જ સુંદર પ્રકાશ મળી ગયો, અમે એનો લાભ લઈ લઈશું, અમારું અંધારું દૂર થઈ જશે) તેની તરફ બહુ ઝડપથી દોડે છે. તેઓમાંથી કોઈક તો પ્રજ્વલિત અગ્નિમાં સ્વાહા થઈ જાય છે; કોઈકને અગ્નિની ઘોડીશી જવાળા લાગી જાય તો તેમનું ઊડવાનું બંધ થઈ જાય છે અને તેઓ તડપતાં રહે છે. છતાં પણ તેમની લાલસા તે અગ્નિ તરફ જ રહે છે! જો કોઈ પુરુષ દયા કરીને એ અગ્નિને બુઝાવી દે તો એ પતંગિયાં બહુ દુઃખી થઈ જાય છે કે તેણે અમને ભારે લાભથી વંચિત કરી દીધાં!

'તથૈવ નાશાય વિશન્તિ લોકાસ્તવાપિ વક્રાણિ સમૃદ્ધવેગાઃ' — ભોગ ભોગવવા અને સંગ્રહ કરવામાં જ

તત્પરતાપૂર્વક પ્રયત્નશીલ રહેવું અને મનમાં ભોગો અને સંગ્રહનું જ ચિંતન કરતાં રહેવું — આ વધી ગયેલો સાંસારિક વેગ છે. એવા વેગવાળા દુર્યોધન વગેરે રાજાલોકો પતંગિયાંની માફક બહુ ઝડપથી કાળચક્રરૂપી આપનાં મુખોમાં જઈ રહ્યા છે અર્થાત્ પતનની તરફ જઈ રહ્યા છે — ચોરાશી લાખ યોનિઓ અને નરકો તરફ જઈ રહ્યા છે. તાત્પર્ય એ થયું કે પ્રાયઃ મનુષ્યો સાંસારિક ભોગ, સુખ, આરામ, માન, આદર વગેરેને પ્રાપ્ત કરવાને માટે રાત-દિવસ દોડે છે. તેમને પ્રાપ્ત કરવા જતાં એમનું અપમાન થાય છે, નિંદા થાય છે, નુકસાન થાય છે, ચિંતા થાય છે, અંતઃકરણમાં બળતરા થાય છે અને જે આયુષ્યના બળ ઉપર તેઓ જીવી રહ્યા છે, એ આયુષ્ય પણ સમાપ્ત થતું જાય છે, છતાં પણ તેઓ નાશવાન ભોગ અને સંગ્રહની પ્રાપ્તિને માટે અંદરથી આતુર રહે છે.^૧

૧. અજાનન્ દાહાત્મ્યં પતતિ શલભો દીપદહને સ મીનોડપ્યજ્ઞાનાદ્વિશયુતમશ્નાતિ પિશિતમ્ ।

વિજાનન્તોડપ્યેતે વયમિહ વિપજ્જાલજટિલાન્ ન મુગ્ધામઃ કામાનહહ ગહનો મોહમહિમા ॥

(ભર્તૃહરિવૈરાગ્યશતક)

'પતંગિયું દીપકના દાહક સ્વરૂપને ન જાણવાને કારણે જ તેના પર પડે છે, માછલી પણ અજ્ઞાનવશ જ કાંટામાં લાગેલા માંસના ટુકડાને ગળે છે, પરંતુ અમે લોકો જાણતા હોવા છતાં પણ વિપત્તિની જટિલ જાળમાં ફસાવવાવાળી કામનાઓને નથી છોડતા; અહો! મોહનો મહિમા બહુ ગહન છે!'

પરિશિષ્ટ ભાવ : પાછલા શ્લોકમાં નદીઓનું અને આ શ્લોકમાં પતંગિયાનું દૃષ્ટાંત આપવામાં આવ્યું છે. પતંગિયાં તો મોહવશ લેવાની ઈચ્છાથી અગ્નિમાં પડે છે, પરંતુ નદીઓ તો ખુદ પોતાની જાતને આપવા માટે સમુદ્રમાં જાય છે. તેથી જે મનુષ્યો ‘લેવા’ની ઈચ્છા રાખે છે, તેઓ પતંગિયા જેવા છે અને જે મનુષ્યો આપવાની ઈચ્છા રાખે છે, તેઓ નદીઓ જેવા છે. લેવાની ભાવના જડ છે અને આપવાની ભાવના ચેતન છે. લેવાની ભાવનાથી અશુભ કર્મ થાય છે અને આપવાની ભાવનાથી શુભ કર્મ થાય છે. લેવાની ઈચ્છાવાળાઓ માટે સ્વર્ગ છે અને આપવાની ઈચ્છાવાળાઓ માટે મોક્ષ છે. કારણ કે લેવાનો ભાવ બંધનકારક અને આપવાનો ભાવ મુક્ત કરવાવાળો હોય છે.

—■—

સંબંધ — પાછળના બે શ્લોકોમાં બે દૃષ્ટાંતોથી બન્ને સમુદાયોનું વર્ણન કરીને હવે સઘળા લોકોનું ગ્રસન કરતા વિશ્વરૂપ ભગવાનના ભયાનક રૂપનું વર્ણન કરે છે.

લેલિહ્વસે ગ્રસમાનઃ સમન્તાલ્લોકાન્સમગ્રાન્વદનૈર્જ્વલદ્ધિઃ ।

તેજોભિરાપૂર્ય જગત્સમગ્રં ભાસસ્તવોગ્રાઃ પ્રતપન્તિ વિષ્ણો ॥ ૩૦ ॥

જ્વલદ્ધિઃ	= આપ પોતાના પ્રજ્વલિત	સમન્તાત્	= ચારે કોરથી	તેજોભિઃ	= તેજથી
વદનૈઃ	= મુખો દ્વારા	લેલિહ્વસે	= વારંવાર ચાટી રહ્યા છો;	સમગ્રમ્	= સકળ
સમગ્રાન્	= સમસ્ત	વિષ્ણો	= (અને) હે વિષ્ણો!	જગત્	= જગતને
લોકાન્	= લોકોને	તવ	= આપનો	આપૂર્ય	= ભરી દઈને
ગ્રસમાનઃ	= ગળી જતા હો એમ	ઉગ્રાઃ	= ઉગ્ર	પ્રતપન્તિ	= (બધાને) સંતાપી રહ્યો છે.
		ભાસઃ	= પ્રકાશ		

ટીકા — ‘લેલિહ્વસે ગ્રસમાનઃ સમન્તાલ્લોકાન્ સમગ્રાન્વદનૈર્જ્વલદ્ધિઃ’ — આપ સઘળાં પ્રાણીઓનો સંહાર કરી રહ્યા છો અને કોઈ આમતેમ છટકી ન જાય, એટલા માટે વારંવાર જીભની લપટથી પોતાનાં પ્રજ્વલિત મુખોમાં લઈને એમને ગળી રહ્યા છો. તાત્પર્ય એ છે કે કાળરૂપ ભગવાનની જીભની લપટમાંથી કોઈ પણ પ્રાણી બચી નથી શકતું. ‘તેજોભિરાપૂર્ય જગત્સમગ્રં ભાસસ્તવોગ્રાઃ પ્રતપન્તિ વિષ્ણો’ — વિરાટરૂપ ભગવાનનું તેજ બહુ ઉગ્ર છે. તે ઉગ્ર તેજ સઘળા જગતમાં પરિપૂર્ણ થઈને બધાને સંતપ્ત કરી રહ્યું છે, વ્યથિત કરી રહ્યું છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : અહીં ‘લોકાન્સમગ્રાન્’ (લોકમાત્ર) તથા ‘જગત્સમગ્રમ્’ (જડ-ચેતન, સ્થાવર-જંગમરૂપ સમસ્ત જગત) કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે આ સર્વ કાંઈ ભગવાનના સમગ્રરૂપની અંતર્ગત છે.

ગીતામાં ભગવાનને પણ સમગ્ર કહ્યા છે — ‘અસંશયં સમગ્રં મામ્’ (૭/૧), કર્મોને પણ સમગ્ર કહ્યાં છે — ‘યજ્ઞાયાચરતઃ કર્મ સમગ્રમ્’ (૪/૨૩) અને પ્રસ્તુત શ્લોકમાં સંસારને પણ સમગ્ર કહ્યો છે. એનું તાત્પર્ય એ છે કે બધાં ભગવાનનાં જ રૂપ છે.

—■—

સંબંધ — વિરાટરૂપ ભગવાન પોતાનાં વિચિત્ર-વિચિત્ર રૂપોનું દર્શન કરાવતા જ રહ્યા. એમનાં ભયંકર અને અત્યંત ઉગ્રરૂપનાં મુખોમાં સઘળાં પ્રાણીઓ અને બન્ને પક્ષોના યોદ્ધાઓને જતા જોઈને અર્જુન બહુ જ ગભરાઈ ગયા. આથી અત્યંત ઉગ્રરૂપધારી ભગવાનનો વાસ્તવિક પરિચય જાણવાને માટે અર્જુન પ્રશ્ન કરે છે.

આખ્યાહિ મે કો ભવાનુગ્રરૂપો નમોઽસ્તુ તે દેવવર પ્રસીદ ।

વિજાતુમિચ્છામિ ભવન્તમાદ્યં ન હિ પ્રજાનામિ તવ પ્રવૃત્તિમ્ ॥ ૩૧ ॥

મે	= મને	ભવાન્	= આપ	તે	= આપને
આખ્યાહિ	= જણાવો કે	કઃ	= કોણ છો?	નમઃ	= નમસ્કાર
ઉગ્રરૂપઃ	= ઉગ્ર રૂપધારી	દેવવર	= હે દેવોમાં શ્રેષ્ઠ!	અસ્તુ	= કરું છું, (આપ)

પ્રસીદ્ધ	= પ્રસન્ન થાઓ.	વિજ્ઞાતુમ્	= તત્વથી જાણવા	તવ	= આપની
આદ્યમ્	= આદિ પુરુષ	ઈચ્છામિ	= ઇચ્છું છું;	પ્રવૃત્તિમ્	= પ્રવૃત્તિને
ભવન્તમ્	= આપને (હું)	હિ	= કેમકે (હું)	ન, પ્રજાનામિ	= વાસ્તવિકરૂપે નથી સમજી શકતો.

ટીકા - ‘આખ્યાહિ મે કો ભવાનુગ્રરૂપો નમોઽસ્તુ તે દેવવર પ્રસીદ્ધ’ - આપ દેવતારૂપે પણ દેખાઈ રહ્યા છો અને ઉગ્રરૂપે પણ દેખાઈ રહ્યા છો; તો વાસ્તવમાં એવાં રૂપોને ધારણ કરવાવાળા આપ કોણ છો?

અત્યંત ઉગ્ર વિરાટરૂપને જોઈને ભયને કારણે અર્જુન નમસ્કાર સિવાય બીજું શું કરી શકે? જ્યારે અર્જુન ભગવાનના એવા વિરાટરૂપને સમજવામાં સર્વથા અસમર્થ થઈ ગયા, ત્યારે અંતમાં કહે છે કે હે દેવતાઓમાં શ્રેષ્ઠ! આપને નમસ્કાર છે.

ભગવાન પોતાની જીભથી બધાને પોતાનાં મુખોમાં લઈને વારંવાર ચાટી રહ્યા છે, એવા ભયંકર વર્તાવને જોઈને અર્જુન પ્રાર્થના કરે છે કે આપ પ્રસન્ન થાઓ.

‘વિજ્ઞાતુમિચ્છામિ ભવન્તમાદ્યં ન હિ પ્રજાનામિ તવ પ્રવૃત્તિમ્’ - ભગવાનનો પહેલો અવતાર વિરાટ (સંસાર)રૂપમાં જ થયો હતો. એટલા માટે અર્જુન કહે છે કે હે આદિનારાયણ! આપને હું સ્પષ્ટરૂપે નથી જાણતો. હું આપની આ પ્રવૃત્તિને પણ નથી જાણતો કે આપ અહીં શા માટે પ્રગટ થયા છો? અને આપનાં મુખોમાં અમારા પક્ષના તથા વિપક્ષના ઘણાં યોદ્ધા પ્રવિષ્ટ થઈ રહ્યા છે,

આથી વાસ્તવમાં આપ શું કરવા ઇચ્છો છો? તાત્પર્ય એ થયું કે આપ કોણ છો અને શું કરવા ઇચ્છો છો - એ વાતને હું જાણવા ઇચ્છું છું અને એને આપ જ સ્પષ્ટરૂપે બતાવો.

એક પ્રશ્ન થાય છે કે ભગવાનનો પહેલો અવતાર વિરાટ (સંસારના) રૂપમાં થયો અને અત્યારે અર્જુન ભગવાનના કોઈ એક સ્થળમાં વિરાટરૂપ દેખી રહ્યા છે - આ બન્ને વિરાટરૂપો એક જ છે કે અલગ-અલગ? એનો ઉત્તર એ છે કે વાસ્તવિક વાત તો ભગવાન જ જાણે, પરંતુ વિચાર કરવાથી એવું પ્રતીત થાય છે કે અર્જુને જે વિરાટરૂપ જોયું હતું, તેની જ અંતર્ગત આ સંસારરૂપી વિરાટરૂપ પણ હતું. જેમ કહેવામાં આવે છે કે ભગવાન સર્વવ્યાપી છે, તો એનું તાત્પર્ય કેવળ એટલું જ નથી કે ભગવાન કેવળ સઘળા સંસારમાં જ વ્યાપ્ત છે, પરંતુ ભગવાન સંસારની બહાર પણ વ્યાપ્ત છે. સંસાર તો ભગવાનના કોઈ અંશમાં છે તથા એવી અનંત સૃષ્ટિઓ ભગવાનના કોઈ અંશમાં છે. એવી જ રીતે અર્જુન જે વિરાટરૂપને જોઈ રહ્યા છે, તેમાં આ સંસાર પણ છે ને એના ઉપરાંત બીજું પણ ઘણું-ઘણું છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ભગવાનના ઐશ્વર્યયુક્ત ઉગ્રરૂપને જોઈને અર્જુન એટલા ગભરાઈ જાય છે કે પોતાના જ મિત્ર શ્રીકૃષ્ણને પૂછી બેસે છે કે આપ કોણ છો!

—■—

સંબંધ - પૂર્વશ્લોકમાં અર્જુને પ્રાર્થનાપૂર્વક જે પ્રશ્ન કર્યો હતો, તેનો યથાર્થ ઉત્તર ભગવાન આગળના શ્લોકમાં આપે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ

કાલોઽસ્મિ લોકક્ષયકૃત્પ્રવૃદ્ધો લોકાન્સમાહર્તુમિહ પ્રવૃત્તઃ ।
ઋતેઽપિ ત્વાં ન ભવિષ્યન્તિ સર્વે યેઽવસ્થિતાઃ પ્રત્યનીકેષુ યોધાઃ ॥ ૩૨ ॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા—

લોકક્ષયકૃત્	= (હું) સંપૂર્ણ લોકોનો સંહાર કરનાર	સમાહર્તુમ્	= સંહાર કરવા માટે	અવસ્થિતાઃ	= ઊભેલા છે,
પ્રવૃદ્ધઃ	= વધી ગયેલો	પ્રવૃત્તઃ	= (અહીં) આવ્યો છું	સર્વે	= (એ) બધા
કાલઃ	= મહાકાળ	પ્રત્યનીકેષુ	= તારા પ્રતિપક્ષીઓની સેનામાં	ત્વામ્	= તારા
અસ્મિ	= છું (અને)	યે	= જે	ઋતે	= યુદ્ધ કર્યા વિના
ઈહ	= અત્યારે (હું)	યોધાઃ	= યોદ્ધાઓ	અપિ	= પણ
લોકાન્	= આ બધા લોકોનો			ન	= નથી
				ભવિષ્યન્તિ	= રહેવાના.

ટીકા - [ભગવાનનું વિશ્વરૂપ વિચાર કરતાં બહુ જ વિલક્ષણ માલૂમ પડે છે; કેમકે તેને જોવામાં અર્જુનની દિવ્યદષ્ટિ પણ પૂરી રીતે કામ નથી કરી રહી અને તેઓ વિશ્વરૂપને કઠિનતાથી જોઈ શકવાને યોગ્ય બતાવે છે - 'દુર્નિરીક્ષ્યં સમન્તાત્' (અ. ૧૧/૧૭). અહીં પણ તેઓ ભગવાનને પૂછી બેસે છે કે ઉગ્રરૂપવાળા આપ કોણ છો? એવું માલૂમ પડે છે કે જો અર્જુન ભયભીત થઈને આવું ન પૂછત તો ભગવાન આથી પણ અધિક વિલક્ષણરૂપ પ્રગટ કરત. પરંતુ અર્જુન દ્વારા વચ્ચે જ પૂછવાથી ભગવાને વધારે ઉગ્ર રૂપ દેખાડવાનું બંધ કરી દીધું અને અર્જુનના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવા લાગ્યા.]

'કાલોડસ્મિ લોકક્ષયકૃત્પ્રવૃદ્ધઃ' - પૂર્વશ્લોકમાં અર્જુને પૂછ્યું હતું કે ઉગ્ર રૂપવાળા આપ કોણ છો - 'આખ્યાહિ મે કો ભવાનુગ્રરૂપઃ' તેના ઉત્તરમાં વિરાટરૂપ ભગવાન કહે છે કે હું સઘળા લોકોનો ક્ષય (નાશ) કરવાવાળો બહુ ભયંકર રૂપથી વૃદ્ધિ પામેલો અક્ષય કાળ છું.

'લોકાન્સમાહર્તુમિહ પ્રવૃત્તઃ' - અર્જુને પૂછ્યું હતું કે હું આપની પ્રવૃત્તિને નથી જાણતો - 'ન હિ પ્રજાનામિ તવ પ્રવૃત્તિમ્' અર્થાત્ આપ અહીં શું કરવા આવ્યા છો? તેના ઉત્તરમાં ભગવાન કહે છે કે હું આ સમયે બન્ને સેનાઓનો સંહાર કરવા માટે જ અહીં આવ્યો છું.

'ઋતેડપિ ત્વાં ન ભવિષ્યન્તિ સર્વે યેડવસ્થિતાઃ પ્રત્યનીકેષુ યોધાઃ' - તેં પહેલાં એવું કહ્યું હતું કે હું યુદ્ધ નહિ કરું - 'ન યોત્સ્યે' (અ. ૨/૮), તો શું તું યુદ્ધ નહીં કરે તો આ પ્રતિપક્ષીઓ નહિ મરે? અર્થાત્ તારા યુદ્ધ કરવા

અને ન કરવાથી કોઈ ફરક નહિ પડે. કારણ કે હું બધાનો સંહાર કરવાને માટે પ્રવૃત્ત થયો છું. આ વાત વિરાટરૂપમાં પણ જોઈ લીધી છે કે તારા પક્ષની અને વિપક્ષની બન્ને સેનાઓ મારાં ભયંકર મુખોમાં પ્રવિષ્ટ થઈ રહી છે.

અહીં એક શંકા થાય છે કે અર્જુને પોતાની અને કૌરવપક્ષની સેનાના બધા લોકોને ભગવાનનાં મુખોમાં પ્રવેશ કરીને નષ્ટ થતા જોયા હતા, તો પછી ભગવાને અહીં કેવળ પ્રતિપક્ષની જ વાત કેમ કહી કે તારા યુદ્ધ કર્યા વિના પણ આ પ્રતિપક્ષીઓ નહિ રહે. એનું સમાધાન એ છે કે જો અર્જુન યુદ્ધ કરત તો કેવળ પ્રતિપક્ષીઓને જ મારત અને યુદ્ધ ન કરે તો પ્રતિપક્ષીઓ બચી જાય. આથી ભગવાન કહે છે કે તારા માર્યા વિના પણ આ પ્રતિપક્ષીઓ નહિ બચે; કેમકે હું કાળરૂપે બધાને ખાઈ જઈશ. તાત્પર્ય એ છે કે આ બધાનો સંહાર તો થવાનો જ છે, તું કેવળ યુદ્ધ કરીને તારા કર્તવ્યનું પાલન કર.

એક શંકા એ પણ થાય છે કે અહીં ભગવાન અર્જુનને કહે છે કે પ્રતિપક્ષના યોદ્ધાઓ તારા યુદ્ધ કર્યા વિના પણ નહિ રહે, પછી આ યુદ્ધમાં પ્રતિપક્ષના અશ્વત્થામા વગેરે યોદ્ધા કેવી રીતે બચી ગયા? એનું સમાધાન એ છે કે અહીં ભગવાને તે જ યોદ્ધાઓને મારવાની વાત કહી છે, જેમને અર્જુન મારી શકે છે અને જેમને અર્જુન હવે પછી મારશે. આથી ભગવાનના કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે જે યોદ્ધાઓને તું મારી શકે છે, તે બધા જ તારા માર્યા વિના જ મરી જશે. જેઓને તું હવે પછી મારીશ, તેઓ મારા દ્વારા પહેલેથી જ મારેલા છે - 'મયૈવૈતે નિહતાઃ પૂર્વમેવ' (અ. ૧૧/૩૩).

— ■ —

સંબંધ - પૂર્વશ્લોકમાં ભગવાને કહ્યું હતું કે તારા માર્યા વિના પણ આ પ્રતિપક્ષી યોદ્ધાઓ નહિ રહે. એવી સ્થિતિમાં અર્જુને શું કરવું જોઈએ - એનો ઉત્તર ભગવાન આગળના બે શ્લોકોમાં આપે છે.

તસ્માત્ત્વમુત્તિષ્ઠ યશો લભસ્વ જિત્વા શત્રૂન્ભુક્ષ્વ રાજ્યં સમૃદ્ધમ્ ।

મયૈવૈતે નિહતાઃ પૂર્વમેવ નિમિત્તમાત્રં ભવ સવ્યસાચિન્ ॥ ૩૩ ॥

તસ્માત્	= માટે	સમૃદ્ધમ્	= ધન-ધાન્યથી સમૃદ્ધ	સવ્યસાચિન્	= હે સવ્યસાચી!
ત્વમ્	= તું (યુદ્ધ માટે)	રાજ્યમ્	= રાજ્યને		અર્થાત્ બન્ને હાથો
ઉત્તિષ્ઠ	= ઊભો થઈ જા (અને)	ભુક્ષ્વ	= ભોગવ.		વડે બાણ ચલાવનાર
યશઃ	= યશ	એતે, એવ	= આ સર્વે		અર્જુન! (તું આ
લભસ્વ	= પ્રાપ્ત કરી લે (અને)	પૂર્વમ્	= પહેલેથી જ		બધાને મારવામાં)
શત્રૂન્	= શત્રુઓને	મયા	= મારા વડે	નિમિત્ત-	= નિમિત્તમાત્ર
જિત્વા	= જીતીને	એવ	= જ	માત્રમ્,	
		નિહતાઃ	= હણાયેલા છે;	ભવ	= બની જા.

ટીકા — ‘તસ્માત્વમુત્તિષ્ઠ યશો લભસ્વ’ — હે અર્જુન! જ્યારે તેં એ જોઈ જ લીધું છે કે તારા માર્યા વિના પણ આ પ્રતિપક્ષીઓ બચશે નહિ, તો તું કમર કસીને યુદ્ધને માટે ઊભો થઈ જા અને મફતમાં જ યશને પ્રાપ્ત કરી લે. એનું તાત્પર્ય એ છે કે આ બધું થવાનું છે, જે થઈને જ રહેશે અને તેને મેં તને પ્રત્યક્ષ દેખાડી પણ દીધું છે. આથી તું યુદ્ધ કરીશ તો તને મફતમાં જ યશ મળશે અને લોકો પણ કહેશે કે અર્જુને વિજય પ્રાપ્ત કર્યો.

‘યશો લભસ્વ’ કહેવાનો એ અર્થ નથી કે યશની પ્રાપ્તિ થતાં તું ફુલાઈ જાય કે ‘વાહ! મેં વિજય પ્રાપ્ત કરી લીધો,’ પરંતુ એવું સમજ કે જેવી રીતે આ પ્રતિપક્ષીઓ મારા દ્વારા મારેલા જ મરશે, એવી જ રીતે યશ પણ જે મળવાનો છે, તે જ મળશે. જો તું યશને પોતાના પુરુષાર્થથી પ્રાપ્ત માનીને રાજી થઈશ તો તું ફળમાં બંધાઈ જઈશ. ‘ફલે સક્તો નિબધ્યતે’ (ગીતા અ. ૫/૧૨). તાત્પર્ય એ થયું કે લાભહાનિ, યશ-અપયશ બધું પ્રભુના હાથમાં છે. આથી મનુષ્યે તેની સાથે પોતાનો સંબંધ ન જોડવો; કેમકે એ તો થવાવાળું જ છે.

‘જિત્વા શત્રૂન્ ભુક્ષ્વ રાજ્યં સમૃદ્ધમ્’ — સમૃદ્ધ રાજ્યમાં બે વાતો હોય છે — (૧) રાજ્ય નિષ્કંટક હોય અર્થાત્ તેમાં વિઘ્ન નાખવાવાળો કોઈ પણ શત્રુ કે વિરોધપક્ષનો ન રહે અને (૨) રાજ્ય ધનધાન્યથી સંપન્ન હોય અર્થાત્ પ્રજાની પાસે ખૂબ ધનસંપત્તિ હોય; હાથી, ઘોડા, ગાયો, જમીન, મકાન, જળાશય વગેરે આવશ્યક વસ્તુઓ ભરપૂર હોય; પ્રજાને ખાવાને માટે ભરપૂર અન્ન હોય. આ બે પ્રકારે જ રાજ્ય સમૃદ્ધિશાળી અને પૂર્ણ ગણાય છે. ભગવાન અર્જુનને કહે છે કે શત્રુઓને જીતીને તું એવા નિષ્કંટક અને ધનધાન્યથી સંપન્ન રાજ્યને ભોગવ.

અહીં રાજ્યને ભોગવવાનો અર્થ અનુકૂળતાનું સુખ ભોગવવાનો નથી, પરંતુ એ અર્થ છે કે સાધારણ લોકો જેને ભોગ માને છે, તે રાજ્યને પણ તું અનાયાસ પ્રાપ્ત કરી લે.

‘મયૈવૈતે નિહતાઃ પૂર્વમેવ’ — તને મફતમાં યશ અને રાજ્ય કેવી રીતે પ્રાપ્ત થશે? તેનું કારણ એ છે કે અહીં જેટલા યોદ્ધાઓ આવેલા છે, એ બધાનું આયુષ્ય સમાપ્ત થઈ ચૂક્યું છે અર્થાત્ કાળરૂપ મારા દ્વારા એ પહેલેથી જ મરાઈ ચૂક્યા છે.

‘નિમિત્તમાત્રં ભવ સવ્યસાચિન્’ — ડાબા હાથથી આણ ચલાવવાને કારણે અર્થાત્ જમણા અને ડાબા — બન્ને

હાથો વડે બાણ ચલાવવાને કારણે અર્જુનનું નામ ‘સવ્યસાચી’ હતું.^૧ આ નામથી સંબોધિત કરીને ભગવાન અર્જુનને એ કહે છે કે તું બન્ને હાથે બાણ ચલાવે અર્થાત્ યુદ્ધમાં પોતાની પૂરી શક્તિ લગાવે, પરંતુ બનવાનું છે નિમિત્તમાત્ર. નિમિત્તમાત્ર બનવાનું તાત્પર્ય પોતાનાં બળ, બુદ્ધિ, પરાક્રમ વગેરેને ઓછાં વાપરવાનાં નથી, બલકે તેમને સાવધાનીપૂર્વક પૂરેપૂરાં વાપરવાનાં છે. પરંતુ ‘મેં મારી નાખ્યા, મેં વિજય પ્રાપ્ત કરી લીધો’ — આવું અભિમાન નથી કરવાનું. કેમકે આ બધા મારા દ્વારા પહેલેથી જ મરાયેલા છે. એટલા માટે તારે તો નિમિત્તમાત્ર બનવાનું છે, કોઈ ઝાઝો પુરુષાર્થ નથી કરવાનો.

નિમિત્તમાત્ર બનીને કાર્ય કરવામાં પોતાના તરફથી કોઈ પણ અંશે કોઈ ખામી ન રહેવી જોઈએ; પરંતુ પૂરેપૂરી શક્તિ લગાડીને સાવધાનીપૂર્વક કાર્ય કરવું જોઈએ. કાર્યની સિદ્ધિમાં પોતાના અભિમાનનો કિંચિત્માત્ર પણ અંશ નહિ રાખવો જોઈએ. જેવી રીતે, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ગોવર્ધન પર્વત ઊંચક્યો તો એમણે ગ્વાલબાલોને કહ્યું કે તમે લોકો પણ પર્વતની નીચે પોતપોતાની લાકડીઓ અડાડો. બધા જ ગ્વાલબાલોએ પોતપોતાની લાકડીઓ અડાડી અને તેઓ એવું સમજવા લાગ્યા કે અમારી બધાની લાકડીઓ અડવાથી જ પર્વત ઊંચકાયો છે. વાસ્તવમાં પર્વત ઊંચકાયો હતો ભગવાનના ડાબા હાથની ટચલી આંગળીના નખ ઉપર! ગ્વાલબાલોમાં જ્યારે આ રીતનું અભિમાન થયું, ત્યારે ભગવાને પોતાની આંગળી જરાક જેટલી નીચી કરી દીધી. આંગળી નીચે કરતાં જ પર્વત નીચે આવવા લાગ્યો તો ગ્વાલબાલોએ પોકારીને ભગવાનને કહ્યું — ‘અરે કૃષ્ણ! અમે મરી ગયા. મરી ગયા...!! ભગવાને કહ્યું કે તમે તમારી પૂરી શક્તિ લગાડો. પરંતુ એ તમામ એકી સાથે પોતાની પૂરી શક્તિ લગાડીને પણ પર્વતને ઊંચો નહિ કરી શક્યા. ત્યારે ભગવાને ફરીથી પોતાની આંગળીથી પર્વતને ઊંચો કરી દીધો. એવી જ રીતે સાધકે પરમાત્મપ્રાપ્તિને માટે પોતાનાં બળ, બુદ્ધિ, યોગ્યતા વગેરેનો તો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરવો જોઈએ, તેમાં ક્યારેય કિંચિત્માત્ર પણ કમી નહિ રાખવી જોઈએ, પરંતુ પરમાત્માનો અનુભવ થવામાં પોતાના બળ, ઉદ્યોગ, યોગ્યતા, તત્પરતા, જિતેન્દ્રિયતા, પરિશ્રમ વગેરેને કારણ માનીને અભિમાન નહિ કરવું જોઈએ. એમાં તો કેવળ ભગવાનની કૃપાને જ કારણ માનવી જોઈએ. ભગવાને પણ ગીતામાં કહ્યું છે કે શાશ્વત અવિનાશી પદની પ્રાપ્તિ મારી કૃપાથી થશે — ‘મત્પ્રસાદાદવાપ્નોતિ શાશ્વતં પદમવ્યયમ્’ (અ. ૧૮/૫૬).

અને સઘળાં વિઘ્નોને તું મારી કૃપાથી તરી જશે. ‘મચ્ચિત્તઃ સર્વદુર્ગાણિ મત્રસાદત્તરિષ્યસિ’ (અ. ૧૮/૫૮). આનાથી એ સિદ્ધ થયું કે કેવળ નિમિત્તમાત્ર બનવાથી સાધકને પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે.

જ્યારે સાધક પોતાના બળ પર સાધના કરે છે, ત્યારે પોતાનું બળ માનવાને કારણે તેને વારંવાર વિફળતાનો અનુભવ થતો રહે છે અને તત્ત્વની પ્રાપ્તિમાં વિલંબ થાય છે. જો સાધક પોતાના બળનું કિંચિત્માત્ર પણ અભિમાન ન કરે તો સિદ્ધિ તત્કાળ થઈ જાય છે. કારણ કે પરમાત્મા તો નિત્યપ્રાપ્ત છે જ, કેવળ પોતાના પુરુષાર્થના અભિમાનને કારણે જ એમનો અનુભવ નહોતો થતો. આ પોતાના પુરુષાર્થના અભિમાનને દૂર કરવાનું જ ‘નિમિત્તમાત્રં ભવ’ પદોનું તાત્પર્ય છે.

કર્મોમાં જે પોતે કર્યાનું અભિમાન છે કે ‘હું કરું

હું તો થાય છે, જો હું નહિ કરું તો નહિ થાય’, આ કેવળ અજ્ઞતાને કારણે જ પોતાનામાં આરોપિત કરી રાખ્યું છે. જો મનુષ્ય અભિમાન અને ફળેચ્છાનો ત્યાગ કરીને પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિ અનુસાર કર્તવ્યકર્મ કરવામાં નિમિત્તમાત્ર બની જાય, તો એનો ઉદ્ધાર સ્વતઃસિદ્ધ છે. કારણ કે જે થવાવાળું છે, તે તો થશે જ, તેને કોઈ પોતાની શક્તિથી રોકી નથી શકતું; અને જે નથી થવાવાળું, તે નહિ થાય, તેને કોઈ પોતાનાં બળબુદ્ધિથી કરી નથી શકતું. આથી સિદ્ધિ-અસિદ્ધિમાં સમાન રહીને કર્તવ્ય-કર્મોનું પાલન કરવામાં આવે તો મુક્તિ સ્વતઃસિદ્ધ છે. બંધન, નરકોની પ્રાપ્તિ, ચોરાસી લાખ યોનિઓની પ્રાપ્તિ – એ બધાં કૃતિસાધ્ય છે અને મુક્તિ, કલ્યાણ, ભગવત્પ્રાપ્તિ, ભગવત્પ્રેમ વગેરે બધાં જ સ્વતઃસિદ્ધ છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ‘નિમિત્તમાત્રં ભવ સવ્યસાચિન્’ – નિમિત્તમાત્ર બનવાનો અર્થ એ નથી કે માત્ર નામ માટે જ કર્મ કરો, બલકે તેનો અભિપ્રાય એ છે કે પોતાની પૂરેપૂરી શક્તિ લગાવો, પરંતુ પોતાને કારણ (કર્તા) ન માનો અર્થાત્ પોતાના પ્રયત્નમાં ઊણપ પણ ન રાખો અને સ્વયંમાં અભિમાન પણ ન કરો. ભગવાને જે કાંઈ બળ, વિદ્યા, યોગ્યતા વગેરે આપ્યું છે, તે બધું વાપરવા માટે આપ્યું છે; પરંતુ આપણી પૂરી શક્તિ લગાવીને આપણે ભગવાનને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. ભગવાનની પ્રાપ્તિ તો તેમની કૃપા આધારિત છે.

ભગવાને પોતાના તરફથી આપણા પર કૃપા કરવામાં કોઈ કમી રાખી નથી, જેમ વાછરું એક સ્તનથી જ દૂધ પીએ છે, પરંતુ ભગવાને ગાયને ચાર સ્તન આપ્યાં છે! આ જ પ્રમાણે ભગવાને ચારે બાજુથી આપણા પર કૃપા કરી રહ્યા છે! આપણે તો નિમિત્તમાત્ર બનવાનું છે. અર્જુનની સામે તો યુદ્ધ હતું, તેથી ભગવાન તેમને કહે છે કે ‘તું નિમિત્તમાત્ર બનીને યુદ્ધ કર, તારો વિજય થશે. આ જ પ્રમાણે આપણી સામે સંસાર છે; તેથી આપણે પણ નિમિત્તમાત્ર બનીને સાધના કરીએ તો સંસાર પર આપણો વિજય થઈ જશે.

—■—

દ્રોણં ચ ભીષ્મં ચ જયદ્રથં ચ કર્ણં તથાન્યાનપિ યોધવીરાન્ ।

મયા હતાંસ્ત્વં જહિ મા વ્યથિષ્ઠા યુધ્યસ્વ જેતાસિ રણે સપત્નાન્ ॥ ૩૪ ॥

દ્રોણમ્, ચ = દ્રોણાચાર્ય અને
ભીષ્મમ્, ચ = ભીષ્મપિતામહ
અને
જયદ્રથમ્, ચ = જયદ્રથ અને
કર્ણમ્ = કર્ણ
તથા = તથા

અન્યાન્, અપિ = બીજા બધા જ
મયા = મારા વડે
હતાન્ = હણાયેલા
યોધવીરાન્ = શૂરવીરોને
ત્વમ્ = તું
જહિ = માર.

મા, વ્યથિષ્ઠા: = તું દુઃખી થયા વિના
યુધ્યસ્વ = (અને) યુદ્ધ કર.
રણે = યુદ્ધમાં તું
(નિઃસંદેહ)
સપત્નાન્ = વેરીઓને
જેતાસિ = જીતીશ.

ટીકા — ‘દ્રોણં ચ ભીષ્મં ચ જયદ્રથં ચ કર્ણં તથાન્યાનપિ યોધવીરાન્ મયા હતાંસ્ત્વં જહિ’ — તારી દૃષ્ટિમાં ગુરુ દ્રોણાચાર્ય, પિતામહ ભીષ્મ, જયદ્રથ અને કર્ણ

તથા અન્ય જેટલા પ્રતિપક્ષના નામી શૂરવીરો છે, જેમના ઉપર વિજય કરવો એ બહુ કઠિન કામ છે,^૧ એ બધાનું આયુષ્ય સમાપ્ત થઈ ચૂક્યું છે અર્થાત્ તેઓ બધા કાળરૂપ

૧. ભીષ્મ, દ્રોણ અને કર્ણ પોતાની શૂરવીરતાને કારણે સંસારમાં પ્રસિદ્ધ હતા; આથી એમને જીતવા મુશ્કેલ હતા. જયદ્રથ તો એવો કોઈ નામી શૂરવીર હતો નહિ. પરંતુ એને એક વરદાન હતું કે ‘તમારું માથું કોઈ પૃથ્વી પર પાડી દેશે તો તે (માથું પાડવાવાળા)ના માથાના સો ટુકડા થઈ જશે.’ આ વરદાનને કારણે જયદ્રથને મારવામાં મુશ્કેલી હતી.

મારા દ્વારા મરાઈ ચૂક્યા છે. એટલા માટે હે અર્જુન! મારા દ્વારા મારેલા શૂરવીરોને તું મારી નાખ.

ભગવાનના દ્વારા પૂર્વશ્લોકમાં ‘મયૈવૈતે નિહતાઃ પૂર્વમેવ’ અને અહીં ‘મયા હતાંસ્ત્વં જહિ’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે તું એમના ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કર, પરંતુ વિજયનું અભિમાન ના કર. કેમકે આ બધા જ મારા દ્વારા પહેલાથી જ મરાયેલા છે.

‘મા વ્યથિષ્ઠા યુધ્યસ્વ’ – અર્જુન પિતામહ ભીષ્મ અને ગુરુ દ્રોણાચાર્યને મારવામાં પાપ સમજતા હતા, આ જ અર્જુનના મનમાં વ્યથા હતી. આથી ભગવાન કહી રહ્યા છે કે તે માટે તું દુઃખી ન થા અર્થાત્ ભીષ્મ અને દ્રોણ (વગેરે)ને મારવામાં હિંસા વગેરે દોષોનો વિચાર કરવાની તારે ક્રિયિત્માત્ર પણ આવશ્યકતા નથી. તું પોતાના ક્ષાત્રધર્મનું પાલન કર અર્થાત્ યુદ્ધ કર. કર્તવ્યકર્મનો ત્યાગ ન કર.

‘જેતાસિ રણે સપત્નાનૃ’ – આ યુદ્ધમાં તું શત્રુઓને જીતીશ. એવું કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે પહેલાં (ગીતા – ૨/૬)માં અર્જુને કહ્યું હતું કે અમે તેમને જીતીશું કે તેઓ અમને જીતશે – એની અમને ખબર નથી. આ રીતે અર્જુનના મનમાં સંદેહ હતો. અહીં અગિયારમા અધ્યાયના આરંભમાં ભગવાને અર્જુનને વિશ્વરૂપ જોવાની આજ્ઞા આપી તો એમાં ભગવાને કહ્યું કે તું બીજું પણ જે કંઈ જોવા ઇચ્છે, તે જોઈ લે (અ. ૧૧/૭) અર્થાત્ કોનો જય થશે અને કોનો પરાજય થશે – એ પણ તું જોઈ લે. પછી ભગવાને વિરાટરૂપની અંતર્ગત ભીષ્મ, દ્રોણ અને કર્ણના નાશની વાત દેખાડી દીધી અને આ શ્લોકમાં એ વાત સ્પષ્ટ રૂપથી કહી દીધી કે યુદ્ધમાં નિઃસંદેહ તારો વિજય થશે.

વિશેષ વાત

સાધકને પોતાની સાધનામાં બાધકરૂપે નાશવાન પદાર્થોનું અને વ્યક્તિઓનું જે આકર્ષણ દેખાય છે, તેનાથી તે ગભરાઈ જાય છે કે મારો પ્રયત્ન કંઈ પણ કામ નથી

કરી રહ્યો; આથી એ પદાર્થોનું આકર્ષણ કેવી રીતે દૂર થાય! ભગવાન ‘મયૈવૈતે નિહતાઃ પૂર્વમેવ’ અને ‘મયા હતાંસ્ત્વં જહિ’ પદોથી ધીરજ આપતા રહીને જાણે એ આશ્વાસન આપે છે કે તને પોતાની સાધનામાં જે નાશવાન વસ્તુઓ વગેરેનું આકર્ષણ દેખાય છે અને તારી વૃત્તિઓ બગડતી હોય એવું દેખાય છે, પરંતુ એ બધાં જ વિઘ્નો નાશવાન તો છે જ અને મારા દ્વારા નષ્ટ કરેલાં છે. એટલા માટે સાધકે એમને મહત્ત્વ ન આપવું.

‘દુર્ગુણ-દુરાચાર દૂર નથી થઈ રહ્યા, શું કરું?’ – એવી ચિંતા થવામાં તો સાધકનું અભિમાન જ કારણ છે અને ‘આ દૂર થવા જોઈએ અને જલદી થવા જોઈએ’ – એમાં ભગવાનના વિશ્વાસની, ભરોસાની અને આશ્રયની કમી છે. દુર્ગુણ-દુરાચાર સારા નથી લાગતા, ગમતા નથી, એમાં દોષ નથી. દોષ તો ચિન્તા કરવામાં છે. તેથી સાધકે ક્યારેય ચિન્તા ન કરવી જોઈએ.

‘મારા દ્વારા મરાયેલાને તું માર’ – એ કથનથી એ શંકા થાય છે કે કાળરૂપ ભગવાનના દ્વારા બધા જ મરાયેલા છે તો સંસારમાં કોઈ કોઈને મારે છે તો તે ભગવાનના દ્વારા મરાયેલાને જ મારે છે. આથી મારવાવાળાને પાપ નહિ લાગવું જોઈએ. એનું સમાધાન એ છે કે કોઈને મારવાનો કે દુઃખ આપવાનો અધિકાર મનુષ્યને નથી. તેનો તો બધાની સેવા કરવાનો અને બધાને સુખ પહોંચાડવાનો જ અધિકાર છે. જો મારવાનો અધિકાર મનુષ્યને હોત તો વિધિ-નિષેધ અર્થાત્ શુભ કર્મ કરો, અશુભ કર્મ ના કરો – એવું શાસ્ત્રોનું, ગુરુજનો અને સંતોનું કહેવું જ વ્યર્થ થઈ જશે. એ વિધિ-નિષેધ કોના ઉપર લાગુ થશે? આથી મનુષ્ય કોઈને મારે કે દુઃખ આપે તો તેને પાપ લાગશે જ; કેમકે એ તેની રાગ-દ્વેષપૂર્વકની અનધિકાર ચેષ્ટા છે. પરંતુ ક્ષત્રિયને માટે શાસ્ત્રવિહિત યુદ્ધ પ્રાપ્ત થઈ જાય, તો સ્વાર્થ અને અહંકારનો ત્યાગ કરીને કર્તવ્યપાલન કરવાથી પાપ નથી લાગતું, કેમકે એ ક્ષત્રિયનો સ્વધર્મ છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ભગવાન અર્જુનને કહે છે કે, આ બધા જ શૂરવીરો મારા દ્વારા પહેલેથી જ મારેલા છે. આનાથી એવું સમજવું જોઈએ કે સાધકના રાગ-દ્વેષ, કામ-ક્રોધ વગેરે પણ પહેલેથી જ મારેલા છે અર્થાત્ સત્તારહિત છે. એમને આપણે જ સત્તા અને મહત્તા આપીને આપણામાં સ્વીકારી લીધાં છે. વાસ્તવમાં એમની સ્વતંત્ર સત્તા છે જ નહિ – ‘નાસતો વિદ્યતે ભાવઃ’ (ગીતા – ૨/૧૬).

સંબંધ – વિરાટરૂપ ભગવાનના અત્યંત ઉગ્રરૂપને જોઈને અર્જુને એકત્રીસમા શ્લોકમાં પૂછ્યું કે આપ કોણ છો અને અહીં શું કરવા આવ્યા છો? બત્રીસમા શ્લોકમાં ભગવાને તેનો ઉત્તર આપ્યો કે હું વૃદ્ધિ પામેલો કાળ છું અને બધાનો સંહાર કરવા માટે અહીં આવ્યો છું. પછી તેત્રીસમા-ચોત્રીસમા શ્લોકોમાં ભગવાને અર્જુનને આશ્વાસન આપ્યું કે મારા દ્વારા મરાયેલાને જ તું મારી નાખ, તારી જીત થશે. એના પછી અર્જુને શું કર્યું – એને સંજય આગળના શ્લોકમાં બતાવે છે.

સંજય ઉવાચ

એતચ્છ્રુત્વા વચનં કેશવસ્ય કૃતાઞ્જલિર્વેપમાનઃ કિરીટી ।
નમસ્કૃત્વા ભૂય એવાહ કૃષ્ણં સગદ્ગદં ભીતભીતઃ પ્રણમ્ય ॥ ૩૫ ॥

સંજય બોલ્યા—

કેશવસ્ય	= ભગવાન કેશવના	કિરીટી	= કિરીટી અર્જુન	ભૂયઃ	= પછી
એતત્	= આ	કૃતાઞ્જલિઃ	= હાથ જોડીને,	પ્રણમ્ય	= પ્રણામ કરીને,
વચનમ્	= વચન	નમસ્કૃત્વા	= નમસ્કાર કરીને,	કૃષ્ણમ્	= ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને
શ્રુત્વા	= સાંભળીને		(અને)	સગદ્ગદમ્	= ગદ્ગદ વાણીથી
વેપમાનઃ	= (ભયથી) થરથર	ભીતભીતઃ	= ભયભીત થઈને	આહ	= બોલ્યા. (સ્તુતિ
	કાંપતા	એવ	= પણ		કરવા લાગ્યા)

ટીકા — ‘એતચ્છ્રુત્વા વચનં કેશવસ્ય કૃતાઞ્જલિર્વેપમાનઃ કિરીટી’ — અર્જુન તો પહેલેથી ભયભીત હતા જ, પછી ભગવાને ‘હું કાળ છું, બધાને ખાઈ જઈશ’ — એવું કહીને જાણે ડરેલાને વધારે ડરાવી દીધો. તાત્પર્ય એ છે કે ‘કાલોઽસ્મિ’ અહીંથી લઈને ‘મયા હતાંસ્ત્વં જહિ’ અહીં સુધી ભગવાને વિનાશની જ વાત કહી. એ સાંભળીને અર્જુન ભયથી કાંપવા લાગ્યા ને હાથ જોડી વારંવાર નમસ્કાર કરવા લાગ્યા.

અર્જુને ઇન્દ્રની સહાયને માટે જ્યારે કાળ, ખંજ વગેરે રાક્ષસોને માર્યા હતા, ત્યારે ઇન્દ્રે પ્રસન્ન થઈ અર્જુનને સૂર્યના સમાન પ્રકાશવાળો એક દિવ્ય ‘કિરીટ’ (મુગટ) આપ્યો હતો. એનાથી અર્જુનનું નામ ‘કિરીટી’ પડી ગયું.^૧ અહીં ‘કિરીટી’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જેમણે મોટામોટા રાક્ષસોને મારીને ઇન્દ્રને સહાય કરી હતી, તે અર્જુન પણ ભગવાનના વિરાટરૂપને જોઈને કંપિત થઈ ગયા છે.

‘નમસ્કૃત્વા ભૂય એવાહ કૃષ્ણં સગદ્ગદં ભીતભીતઃ

પ્રણમ્ય’ — કાળ બધાનું ભક્ષણ કરે છે; કોઈને પણ છોડતો નથી. કારણ કે આ ભગવાનની સંહારશક્તિ છે, જે હરદમ સંહાર કરતી જ રહે છે. આ બાજુ અર્જુને જ્યારે ભગવાનના અતિઉગ્ર વિરાટરૂપને જોયું તો તેમને લાગ્યું કે ભગવાન કાળના પણ કાળ — મહાકાળ છે. એમના સિવાય બીજો કોઈ પણ કાળથી બચાવવાવાળો નથી. એટલા માટે અર્જુન ભયભીત થઈને ભગવાનને વારંવાર પ્રણામ કરે છે.

‘ભૂયઃ’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે પહેલાં પંદરમાથી એકત્રીસમા શ્લોક સુધી અર્જુને ભગવાનની સ્તુતિ અને નમસ્કાર કર્યા, હવે ફરીથી ભગવાનની સ્તુતિ અને નમસ્કાર કરે છે.

હર્ષથી પણ વાણી ગદ્ગદ થાય છે અને ભયથી પણ. અહીં ભયનો વિષય છે. જો અર્જુન બહુ જ વધારે ભયભીત હોત તો તેઓ બોલી જ ન શકત. પરંતુ અર્જુન ગદ્ગદ વાણીથી બોલે છે. એનાથી સિદ્ધ થાય છે કે તેઓ એટલા ભયભીત નથી.

—■—

સંબંધ — હવે આગળના શ્લોકથી અર્જુન ભગવાનની સ્તુતિ કરવાનો આરંભ કરે છે.

અર્જુન ઉવાચ

સ્થાને હૃષીકેશ તવ પ્રકીર્ત્યા જગત્પ્રહૃષ્યત્યનુરજયતે ચ ।
રક્ષાંસિ ભીતાનિ દિશો દ્રવન્તિ સર્વે નમસ્યન્તિ ચ સિદ્ધસંઘાઃ ॥ ૩૬ ॥

અર્જુન બોલ્યા—

હૃષીકેશ	= હે અન્તર્યામી!	પ્રકીર્ત્યા	= (નામ, ગુણ અને	જગત્	= આ સમગ્ર વિશ્વ
	ભગવન!		લીલાનું) કીર્તન	પ્રહૃષ્યતિ	= ઘણું હર્ષિત થઈ રહ્યું છે.
તવ	= આપનાં		કરવાથી	ચ	= અને

૧. પુરા શકેણ મે દત્તં યુધ્યતો દાનવર્ષભૈઃ । કિરીટં મુર્ધ્નિ સૂર્યાભં તેનાહુર્મા કિરીટનમ્ ॥ (મહા. વિરાટ. ૪૪/૧૭)

અનુરજયતે = પ્રેમવિહ્વળ પણ થઈ રહ્યું છે; (તેમજ)	રક્ષાંસિ = રાક્ષસો	સિદ્ધસદ્ધાઃ = સિદ્ધગણોના સમૂહો (આપને)
ભીતાનિ = (આપના નામ, ગુણ આદિના કીર્તનથી)	દિશઃ = દશે દિશાઓમાં	નમસ્યન્તિ = નમસ્કાર કરી રહ્યા છે.
ભયભીત થઈને	દ્રવન્તિ = નાસી રહ્યા છે	સ્થાને = આ બધું યોગ્ય જ થઈ રહ્યું છે.
	ય = તથા	
	સર્વે = સંપૂર્ણ	

ટીકા — [સંસારમાં એ જોવામાં આવે છે કે જે વ્યક્તિ અત્યંત ભયભીત થઈ જાય છે, ત્યારે તેનાથી બોલી નથી શકાતું. અર્જુન ભગવાનનું અતિઉગ્ર રૂપ જોઈને અત્યંત ભયભીત થઈ ગયા હતા. તો પછી તેમણે આ (છત્રીસમા) શ્લોકથી લઈને છોતાળીસમા શ્લોક સુધી ભગવાનની સ્તુતિ કેવી રીતે કરી? એનું સમાધાન એ છે કે જોકે અર્જુન ભગવાનના અત્યંત ઉગ્ર (ભયાનક) વિશ્વરૂપને જોઈને ભયભીત થઈ રહ્યા હતા, તેમ છતાં તેઓ ભયભીત થવાની સાથે-સાથે હર્ષિત પણ થઈ રહ્યા હતા, જેવું કે અર્જુને આગળ કહ્યું છે — ‘અદૃષ્ટપૂર્વં હૃષિતોઽસ્મિ દૃષ્ટ્વા ભયેન ચ પ્રવ્યથિતં મનો મે’ (અ. ૧૧/૪૫). એનાથી સિદ્ધ થાય છે કે અર્જુન એટલા ભયભીત નહોતા થયા કે જેથી તેઓ ભગવાનની સ્તુતિ પણ ન કરી શકે.]

‘હૃષીકેશ’ — ઇન્દ્રિયોનું નામ ‘હૃષીક’ છે અને તેમના ‘ઈશ’ અર્થાત્ માલિક ભગવાન છે. અહીં આ સંબોધનનું તાત્પર્ય એ છે કે આપ બધાનાં હૃદયમાં બિરાજમાન રહીને ઇન્દ્રિયો, અંતઃકરણ વગેરેને સત્તાસ્ફૂર્તિ આપવાવાળા છો.

‘તવ પ્રકીર્ત્યા જગત્રહૃષ્યત્યનુરજયતે ચ’ — સંસારથી વિમુખ થઈને આપને પ્રસન્ન કરવા માટે ભક્તલોકો આપનાં નામોનું અને ગુણોનું કીર્તન કરે છે, આપની લીલાનાં પદ ગાય છે, આપનાં ચરિત્રોનું કથન અને શ્રવણ કરે છે તો એનાથી સઘળું જગત હર્ષિત થાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે સંસાર સાથેના તાદાત્મ્યથી તો બધાને અશાંતિ થાય છે, પરસ્પર રાગ-દ્વેષ પેદા થાય છે, પરંતુ જેઓ આપની સન્મુખ થઈને આપનું ભજનકીર્તન કરે છે, તેમના દ્વારા તમામ જીવોને શાંતિ મળે છે, તમામ જીવો પ્રસન્ન થઈ જાય છે. પરંતુ તેઓ આ શાંતિનું કારણ જાણી શકતા હોય કે ન હોય પરંતુ શાંતિ થાય છે એ ચોક્કસ.

જેવી રીતે ભગવાન અવતાર લે છે તો સકળ સ્થાવર-જંગમ, જડચેતન જગત હર્ષિત થઈ જાય છે અર્થાત્ વૃક્ષ, હતા વગેરે સ્થાવર; દેવતા, મનુષ્ય, ઋષિ, મુનિ, કિન્નર,

ગંધર્વ, પશુ, પક્ષી વગેરે જંગમ; નદી, સરોવર વગેરે જડ-સઘણેસઘણાં પ્રસન્ન થઈ જાય છે. એવી જ રીતે ભગવાનનાં નામ, લીલા, ગુણ વગેરેના કીર્તનની બધાં જ ઉપર અસર પડે છે અને બધાં જ હર્ષિત થાય છે.

ભગવાનનાં નામ-ગુણોનું કીર્તન કરવાથી જ્યારે મનુષ્ય હર્ષિત થઈ જાય છે અર્થાત્ એમનાં મન ભગવાનમાં તલ્લીન થઈ જાય છે, ત્યારે (ભગવાનની તરફ વૃત્તિ હોવાથી) તેમનો ભગવાનમાં અનુરાગ, પ્રેમ થઈ જાય છે.

‘રક્ષાંસિ ભીતાનિ દિશો દ્રવન્તિ’ — જેટલા રાક્ષસો છે; ભૂત, પ્રેત, પિશાચ છે, તે સઘણેસઘણા આપનાં નામ, ગુણોનું કીર્તન કરવાથી, આપનાં ચરિત્રોનું પઠન-કથન કરવાથી ભયભીત થઈને નાસી જાય છે.^૧

રાક્ષસ, ભૂત, પ્રેત વગેરેના ભયભીત થઈને ભાગી જવામાં ભગવાનનાં નામ, ગુણ વગેરે કારણ નથી, પરંતુ તેમનાં પોતાનાં ખુદનાં પાપો જ કારણ છે. પોતાનાં પાપોને કારણે જ તેઓ પવિત્રોમાં મહાન પવિત્ર અને મંગલોમાં મહાન મંગલસ્વરૂપ ભગવાનનાં ગુણગાનને સહી નથી શકતાં, અને જ્યાં ગુણગાન થાય છે, ત્યાં તેઓ ટકી નથી શકતાં. જો તેઓમાંથી કોઈ ટકી જાય છે તો તેનો સુધારો થઈ જાય છે, તેની એ દુષ્ટ યોનિ છૂટી જાય છે અને તેનું કલ્યાણ થઈ જાય છે.

‘સર્વે નમસ્યન્તિ ચ સિદ્ધસદ્ધાઃ’ — સિદ્ધોના, સંત-મહાત્માઓના અને ભગવાન તરફ પ્રયાણ કરનારા સાધકોના જેટલા સમુદાય છે, તે સઘણેસઘણા આપનાં નામ — ગુણોના કીર્તન તથા લીલાઓને સાંભળીને આપને નમસ્કાર કરે છે.

એ ધ્યાન રહે કે આ પૂરેપૂરું દૃશ્ય ભગવાનના નિત્ય, દિવ્ય અને અલૌકિક વિરાટરૂપમાં જ છે. તેમાં જ એકએકથી વિચિત્ર લીલાઓ થઈ રહી છે.

‘સ્થાને’ — આ બધું યથોચિત જ છે અને એવું જ થવું જોઈએ તથા એવું જ થઈ રહ્યું છે. કારણ કે આપની સન્મુખ આવનારને શાંતિ, આનંદ અને પ્રસન્નતા થાય છે,

૧. ન યત્ર શ્રવણાદીનિ રક્ષોદ્ધાનિ સ્વકર્મસુ । કુર્વન્તિ સાત્વતાં ભર્તુર્યાતુધાન્યશ્ચ તત્ર હિ ॥ (શ્રીમદ્ભા. ૧૦/૬/૩)

‘જ્યાં લોકો પોતાનાં દરરોજનાં કામોમાં રાક્ષસોના ભયને દૂર ભગાડનારા ભક્તવત્સલ ભગવાનનાં નામ, ગુણ, લીલાઓનું શ્રવણ, કીર્તન અને સ્મરણ નથી કરતા, ત્યાં એવી (પૂતના જેવી) રાક્ષસીઓનું બળ ચાલે છે.’

વિઘ્નોનો નાશ થાય છે, અને આપથી વિમુખ થવાથી અનેક પ્રકારનાં દુઃખો અને અશાંતિ જ રહે છે. તાત્પર્ય એ છે કે આપનો અંશ જીવ આપની સન્મુખ થવાથી સુખ પામે છે, તેનામાં શાંતિ, ક્ષમા, નમ્રતા વગેરે ગુણો પ્રગટ થઈ જાય છે અને આપની વિમુખ થવાથી દુઃખ પામે છે — આ બધું ઉચિત જ છે.

આ જીવાત્મા પરમાત્મા અને સંસારની વચ્ચેનો છે. એ સ્વરૂપથી તો સાક્ષાત્ પરમાત્માનો અંશ છે, પરંતુ

પ્રકૃતિના અંશને તેણે પકડ્યો છે. હવે એ જેમ જેમ પ્રકૃતિ તરફ આકર્ષાય છે, તેમ ને તેમ એનામાં સંગ્રહ અને ભોગોની ઈચ્છા વધે છે. સંગ્રહ અને ભોગોની પ્રાપ્તિને માટે એ જેમ જેમ પ્રયત્ન કરે છે, તેમ તેમ એનામાં અભાવ, અશાંતિ, દુઃખ, સંતાપ વગેરે વધતાં જાય છે. પરંતુ સંસારથી વિમુખ થઈને આ જીવાત્મા જેમ જેમ ભગવાનની સન્મુખ થાય છે, તેમ તેમ એ આનંદિત થાય છે અને તેનું દુઃખ દૂર થતું જાય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : અહીં ‘સ્થાને’ પદ પાછળ અને આગળ — બન્ને ઠેકાણે આવેલા શ્લોકો માટે સમજવું જોઈએ. ભગવાને બત્રીસમા, તેત્રીસમા અને ચોત્રીસમા શ્લોકોમાં જે વાત કહી હતી અને જે વાત આ શ્લોકમાં કહી છે, તેના માટે અર્જુન કહે છે કે ‘પ્રતિપક્ષના બધા જ યોદ્ધાઓ મારા દ્વારા મરાયેલા છે, તું માત્ર નિમિત્ત બની જા’ વગેરે જે કાંઈ આપે કહ્યું છે, તે આપનું કથન ઉચિત જ છે. ‘આપનાં નામ, ગુણ વગેરેનું કીર્તન કરવાથી જગત હર્ષિત થઈ રહ્યું છે અને રાક્ષસ લોકો ભયભીત બનીને ભાગી રહ્યા છે.’ વગેરે જે થઈ રહ્યું છે, તે પણ યોગ્ય જ થઈ રહ્યું છે. આપના દ્વારા જ આ બધી લીલા થઈ રહી છે, મારા દ્વારા નહીં.

—■—

સંબંધ — પૂર્વશ્લોકમાં ‘સ્થાને’ પદથી જે ઔચિત્ય બતાવ્યું છે, તેની આગળના ચાર શ્લોકોમાં પુષ્ટિ કરે છે.

કસ્માચ્ચ તે ન નમેરન્મહાત્મન્ ગરીયસે બ્રહ્મણોડપ્યાદિકર્ત્રે ।

અનન્ત દેવેશ જગન્નિવાસ ત્વમક્ષરં સદસત્તત્પરં યત્ ॥ ૩૭ ॥

મહાત્મન્	= હે મહાત્મન્!	(તે સિદ્ધગણ)	ત્વમ્	= આપ	
બ્રહ્મણઃ	= બ્રહ્માના	કસ્માત્	= કેમ	અક્ષરમ્	= અક્ષર સ્વરૂપ છો.
અપિ	= પણ	ન, નમેરન્	= નમસ્કાર ન કરે?	સત્	= (આપ) સત્ પણ છો,
આદિકર્ત્રે	= આદિકર્તા	અનન્ત	= (કેમ કે)	અસત્	= અસત્ પણ છો (અને)
ચ	= અને		હે અનન્ત!	તત્પરમ્	= એ બેયથી પર
ગરીયસે	= ગુરુઓના પણ ગુરુ	દેવેશ	= હે દેવતાઓના ઈશ!	યત્	= જે કાંઈ છે. (તે
તે	= આપને માટે	જગન્નિવાસ	= હે જગન્નિવાસ!		પણ આપ જ છો).

ટીકા — ‘કસ્માચ્ચ તે ન નમેરન્મહાત્મન્ ગરીયસે બ્રહ્મણોડપ્યાદિકર્ત્રે’ — આદિરૂપથી પ્રગટ થવાવાળા મહાન સ્વરૂપ આપને (પૂર્વોક્ત સિદ્ધગણ) નમસ્કાર કેમ ન કરે? નમસ્કાર બેને કરવામાં આવે છે — (૧) જેમના દ્વારા મનુષ્યને જ્ઞાન મળે છે અને પ્રકાશ મળે છે, એવા આચાર્ય, ગુરુજન વગેરેને નમસ્કાર કરવામાં આવે છે, અને (૨) જેમના દ્વારા આપણો જન્મ થયો છે, તે માતાપિતાને તથા આયુષ્ય, વિદ્યા વગેરેમાં આપણાથી મોટા પુરુષોને નમસ્કાર કરવામાં આવે છે. અર્જુન કહે છે કે આપ ગુરુઓના પણ ગુરુ છો — ‘ગરીયસે’^૧ અને આપ સૃષ્ટિની રચના

કરવાવાળા પિતામહ બ્રહ્માજીને પણ ઉત્પન્ન કરવાવાળા છો — ‘બ્રહ્મણોડપ્યાદિકર્ત્રે.’ આથી સિદ્ધ મહાપુરુષો આપને નમસ્કાર કરે, એ ઉચિત જ છે.

‘અનન્ત’ — આપને સ્થળ, કાળ, વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરે કોઈની પણ દૃષ્ટિથી જોઈએ, આપ અંતરહિત છો. તાત્પર્ય એ છે કે આપને સ્થળની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો આપનો ક્યાંથી આરંભ થયો છે અને ક્યાં જઈને અંત થશે — એવું છે જ નહિ. કાળની દૃષ્ટિએ જોવામાં આવે તો આપ ક્યારથી છો અને ક્યાં સુધી રહેશો — એનો કોઈ અંત નથી. વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરેની દૃષ્ટિથી જોઈએ તો આપ વસ્તુ, વ્યક્તિ

૧. પતંજલિ મહારાજે કહ્યું છે કે એ પરમાત્મા, સર્વ પ્રથમ જે બ્રહ્મા વગેરે પ્રગટ થયા છે, તેમના પણ ગુરુ છે — ‘પૂર્વધામપિ ગુરુઃ’ (યોગદર્શન ૧/૨૬).

વગેરે કેટલાં રૂપોમાં છે — એનો કોઈ આદિ અને અંત નથી. બધી દૃષ્ટિઓથી આપ અનંત ને અનંત છે. બુદ્ધિ વગેરે કોઈ પણ દૃષ્ટિ આપને જોવા-જાણવાનો પ્રયત્ન કરે તો એ દૃષ્ટિ તેની મર્યાદા સુધી જઈ શકે છે, પરંતુ આપનો અંત નથી આવતો. એટલા માટે બધી બાજુએથી આપ સીમારહિત છે, અપાર છે અને અગાધ છે.

‘દેવેશ’ — ઈન્દ્ર, વરુણ વગેરે અનેક દેવતાઓ છે, જેમનું શાસ્ત્રોમાં વર્ણન આવે છે. એમના ઉપરાંત પણ કેટલાય એવા દેવતાઓ છે, જેમનું હજુ સુધી ઋષિઓ અને મુનિઓને જ્ઞાન નથી થયું અને શાસ્ત્રોમાં પણ વર્ણન નથી. એવા બધા જ્ઞાત અન્તે અજ્ઞાત દેવતાઓના આપ માલિક છે, નિયંતા છે અને શાસક છે. એટલા માટે આપ ‘દેવેશ’ છે.

‘જગન્નિવાસ’ — અનંત સૃષ્ટિઓ આપના કોઈ અંશમાં વિસ્તૃતરૂપથી નિવાસ કરી રહી છે, તોપણ આપનો

એ અંશ પૂરો ન ભરાતાં ખાલી જ રહે છે. એવા આપ અસીમ ‘જગન્નિવાસ’ છે.

‘ત્વમક્ષરં સદસત્તત્પરં યત્’ — આપ અક્ષરસ્વરૂપ છે.^૧ જેની સ્વતઃસિદ્ધ સ્વતંત્ર સત્તા છે, તે ‘સત’ પણ આપ છે; અને જેની સ્વતંત્ર સત્તા નથી, પરંતુ સતને આશ્રયે જ જેની સત્તા પ્રતીત થાય છે, તે ‘અસત’ પણ આપ જ છે. જે સત અને અસત — બન્નેથી વિલક્ષણ છે, જેનું કોઈ રીતે વિવેચન નથી થઈ શકતું, મન, બુદ્ધિ ઈન્દ્રિયો વગેરે કોઈના દ્વારા પણ જેની કલ્પના નથી કરી શકતા અર્થાત્ જે સઘળી કલ્પનાઓથી સર્વથા અતીત છે, તે પણ આપ જ છે.

તાત્પર્ય એ થયું કે આપનાથી મોટું બીજું કોઈ છે જ નહિ, હોઈ શકતું નથી અને હોવાનો સંભવ પણ નથી — એવા આપને નમસ્કાર કરવા એ ઉચિત જ છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ‘નવમા અધ્યાયમાં આવેલા ‘સદસચ્ચાહમ્’ (૮/૧૮) પદ્યથી અને અહીં આવેલા ‘સદસત્તત્પરં યત્’ પદ્યથી પરમાત્માના સગુણ રૂપની અનન્તતા, સમગ્રતા સિદ્ધ થાય છે.

સત અને અસત — બન્ને સાપેક્ષ હોવાથી લૌકિક છે અને જે એનાથી પર છે, તે નિરપેક્ષ હોવાથી અલૌકિક છે. લૌકિક અને અલૌકિક — બન્ને જ સમગ્ર પરમાત્માનાં રૂપ છે. પરમાત્માની પરા અને અપરા પ્રકૃતિ સત-અસતથી પર નથી, પરંતુ પરમાત્મા સત-અસતથી પર પણ છે — ‘મત્તઃ પરતરં નાન્યત્કિંચિદસ્તિ ધનગ્જય’ (ગીતા — ૭/૭).

સગુણ (સમગ્ર)ની અંતર્ગત તો નિર્ગુણ આવી શકે છે, પરંતુ નિર્ગુણની અંતર્ગત સગુણ આવી શકે નહીં. કારણ કે સગુણમાં નિર્ગુણનો નિષેધ નથી, જ્યારે નિર્ગુણમાં ગુણોનો નિષેધ છે. તેથી નિર્ગુણ એકદેશીય (સીમિત) હોય છે અર્થાત્ તેની અંતર્ગત બધું જ આવી જતું નથી. પરંતુ સગુણ (સમગ્ર)ની અંતર્ગત સર્વ કંઈ આવી જાય છે, કશું જ બાકી રહેતું નથી. તેથી અર્જુન ‘સદસત્તત્પરં યત્’ પદ્યથી જાણે એવું કહે છે કે સત પણ આપ છે, અસત પણ આપ છે અને સત-અસત સિવાય જે કંઈ અમારી કલ્પનામાં આવી શકે છે, તે પણ આપ જ છે. જ્ઞાનની દૃષ્ટિએ જે ન સત કહી શકાય છે અને ન અસત કહી શકાય છે, તે અનિર્વચનીય તત્ત્વ પણ આપ જ છે — ‘ન સત્તન્નાસદ્યુચ્યતે’ (ગીતા — ૧૩/૧૨). તાત્પર્ય એ છે કે આપના સિવાય ન તો કોઈ થયું છે, ન કોઈ છે, ન કોઈ થશે અને ન કોઈ થઈ પણ શકે છે અર્થાત્ માત્ર આપ જ આપ છે.

ત્વમાદિદેવઃ પુરુષઃ પુરાણસ્ત્વમસ્ય વિશ્વસ્ય પરં નિધાનમ્ ।

વેતાંસિ વેદં ચ પરં ચ ધામ ત્વયા તતં વિશ્વમનન્તરૂપ ॥ ૩૮ ॥

ત્વમ્	= આપ (જ)	વિશ્વસ્ય	= જગતના	પરમ્	= પરમ
આદિદેવઃ	= આદિદેવ	પરમ્	= પરમ	ધામ	= ધામ
ચ	= અને	નિધાનમ્	= આશ્રય છે.	અસિ	= છે.
પુરાણઃ	= પુરાણ	વેતા	= (આપ જ) બધાને	અનન્તરૂપ	= હે અનન્તરૂપ!
પુરુષઃ	= પુરુષ છે (તથા)		જાણવાવાળા,	ત્વયા	= આપનાથી જ
ત્વમ્	= આપ (જ)	વેદમ્	= જાણવાયોગ્ય	વિશ્વમ્	= સંપૂર્ણ સંસાર
અસ્ય	= આ	ચ	= અને	તતમ્	= વ્યાપ્ત છે.

૧. આ જ અક્ષર બ્રહ્મને અર્જુને પહેલાં ‘ત્વમક્ષરં પરમં વેદિતવ્યમ્’ (અ. ૧૧/૧૮) પદ્યથી અને અહીં ‘ત્વમક્ષરમ્’ પદ્યથી કહ્યું છે.

ટીકા — ‘ત્વમાદિદેવઃ પુરુષઃ પુરાણઃ’ આપ સઘળા દેવતાઓના આદિદેવ છો; કેમકે સહુથી પહેલાં આપ જ પ્રગટ થાઓ છો. આપ પુરાણપુરુષ છો; કેમકે આપ સદાથી છો અને સદાય રહેવાવાળા છો.

‘ત્વમસ્ય વિશ્વસ્ય પરં નિધાનમ્’ — જોવા, સાંભળવા, સમજવા અને જાણવામાં જે કંઈ સંસાર આવે છે; અને સંસારની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, પ્રલય વગેરે જે કંઈ થાય છે, તે બધાના પરમ આધાર આપ છો.

‘વેતાસિ’ — આપ સઘળાં સંસારને જાણવાવાળા છો. અર્થાત્ ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન કાળ તથા સ્થળ, વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરે જે કંઈ છે, તે બધાને જાણવાવાળા (સર્વજ્ઞ) આપ જ છો.

‘વેદમ્’ — વેદો, શાસ્ત્રો, સંત-મહાત્માઓ વગેરેના દ્વારા જાણવાયોગ્ય કેવળ આપ જ છો.

‘પરં ધામ’ — જેને મુક્તિ, પરમપદ વગેરે નામો વડે કહે છે, જેમાં જઈને પછી પાછા વળીને નથી આવવું પડતું અને જેને પ્રાપ્ત કરવાથી કરવાનું, જાણવાનું અને પામવાનું કંઈ પણ બાકી નથી રહેતું, એવા પરમધામ આપ છો.

‘અનન્તરૂપ’ — વિરાટરૂપથી પ્રગટ થયેલાં આપનાં રૂપોનો કોઈ પાર નથી. બધીય બાજુએથી આપનાં અનંત રૂપો છે.

‘ત્વયા તતં વિશ્વમ્’ — આપથી આ સઘળો સંસાર વ્યાપ્ત છે અર્થાત્ સંસારના કણકણમાં આપ જ વ્યાપ્ત થઈ રહ્યા છો.

પરિશિષ્ટ ભાવ : અર્જુન ભગવાનની કહેલી વાત જ કહી રહ્યા છે — ‘આદિદેવઃ’ — આને ભગવાને ‘અહમાદિર્હિ દેવાનાં મહર્ષીણાં ચ સર્વશઃ’ (૧૦/૨) પદોથી કહ્યું હતું. જોકે પ્રકૃતિ પણ અનાદિ છે — ‘પ્રકૃતિં પુરુષં ચૈવ વિદ્વ્યનાદી ઉભાવપિ’ (૧૩/૧૮), તથાપિ અનાદિ હોવા છતાં પણ પ્રકૃતિ પરમાત્માને આધીન, આશ્રિત છે. કારણ કે પ્રકૃતિ પરમાત્માની પરિવર્તનશીલ શક્તિ છે, પરંતુ પરમાત્મા કોઈની શક્તિ નથી, બલકે શક્તિમાન છે.

‘પુરાણઃ’ આને ભગવાને ‘પુરાણમ્’ (૮/૮) પદથી કહ્યું હતું. ભગવાનથી પુરાણું કોઈ નથી, કારણ કે તેઓ કાળાતીત છે.

‘પરં નિધાનમ્’ — આને ભગવાને ‘નિધાનમ્’ (૮/૧૮) પદથી કહ્યું હતું. સૃષ્ટિ અનંત છે, પરંતુ તે પણ ભગવાનના એક દેશમાં રહે છે.

‘વેતા’ આને ભગવાને ‘વેદાહં સમતીતાનિ.’ (૭/૨૬) વગેરે પદોથી કહ્યું હતું.

‘વેદમ્’ આને ભગવાને ‘વેદમ્’ (૮/૧૭) પદથી કહ્યું હતું.

‘પરં ધામ’ આને ભગવાને ‘યં પ્રાપ્ય ન નિવર્તન્તે તદ્ધામ પરમં મમ’ (૮/૨૧) પદોથી કહ્યું હતું.

‘ત્વયા તતં વિશ્વમ્’ આને ભગવાને ‘યેન સર્વમિદં તતમ્’ (૮/૨૨) અને ‘મયા તતમિદં સર્વમ્’ (૮/૪) પદોથી કહ્યું હતું.

—■—

વાયુર્યમોઽગ્નિર્વરુણઃ શશાઙ્કઃ પ્રજાપતિસ્ત્વં પ્રપિતામહશ્ચ ।

નમો નમસ્તેઽસ્તુ સહસ્રકૃત્વઃ પુનશ્ચ ભૂયોઽપિ નમો નમસ્તે ॥ ૩૮ ॥

ત્વમ્	= આપ જ	ચ	= અને	ચ	= અને
વાયુઃ	= વાયુ,	પ્રપિતામહઃ	= પિતામહ (બ્રહ્માના પણ પિતા) છો.	પુનઃ	= ફરી
યમઃ	= યમરાજ,	તે	= આપને	અપિ	= પણ
અગ્નિઃ	= અગ્નિ,	સહસ્રકૃત્વઃ	= હજારો વાર	તે	= આપને
વરુણઃ	= વરુણ,	નમઃ	= નમસ્કાર	ભૂયઃ	= વારંવાર
શશાઙ્કઃ	= ચન્દ્રમા,	અસ્તુ	= હો!	નમઃ	= નમસ્કાર હો!
પ્રજાપતિઃ	= દક્ષ વગેરે પ્રજાપતિ	નમઃ	= નમસ્કાર હો!	નમઃ	= નમસ્કાર હો!

ટીકા — ‘વાયુઃ’ — જેનાથી બધાને પ્રાણ મળી રહ્યા છે, તમામ પ્રાણીઓ જીવી રહ્યાં છે, બધાને સામર્થ્ય મળી રહ્યું છે, તે વાયુ આપ જ છો.

‘યમઃ’ — જે સંયમનીપુરીના અધિપતિ છે અને સઘળા

સંસાર પર જેમનું શાસન ચાલે છે, તે યમ આપ જ છો.

‘અગ્નિઃ’ — જે બધામાં વ્યાપ્ત રહીને શક્તિ આપે છે, પ્રગટ થઈને પ્રકાશ આપે છે અને જઠરાગ્નિના રૂપમાં અન્નનું પાચન કરે છે, તે અગ્નિ આપ જ છો.

‘વરુણઃ’ — જેના દ્વારા સહુને જીવન મળી રહ્યું છે, તે જળના અધિપતિ વરુણ આપ જ છો.

‘શશાઙ્કઃ’ — જેનાથી સઘળી ઔષધિઓનું અને વનસ્પતિઓનું પોષણ થાય છે, તે ચંદ્રમા આપ જ છો!

‘પ્રજાપતિઃ’ — પ્રજાને ઉત્પન્ન કરવાવાળા દક્ષ વગેરે પ્રજાપતિ આપ જ છો.

‘પ્રપિતામહઃ’ — પિતામહ બ્રહ્માજીને પણ પ્રગટ કરવાવાળા હોવાથી આપ પ્રપિતામહ છો.

‘નમો નમસ્તેઽસ્તુ સહસ્રકૃત્યઃ પુનશ્ચ ભૂયોઽપિ નમો નમસ્તે’ — ઈન્દ્ર વગેરે જેટલા પણ દેવતાઓ છે, તે તમામ

દેવતાઓ આપ જ છો. આપ અનંતસ્વરૂપ છો. આપની હું શું સ્તુતિ કરું? શું મહિમા ગાઉં? હું તો આપને હજારો વાર નમસ્કાર જ કરી શકું છું. બીજું કરીય શું શકું છું?

કંઈ પણ કરવાની જવાબદારી મનુષ્ય પર ત્યાં સુધી જ રહે છે, જ્યાં સુધી પોતાનામાં કરવાનું બળ અર્થાત્ અભિમાન રહે છે. જ્યારે પોતાનામાં કંઈ પણ કરવાનું સામર્થ્ય નથી રહેતું, ત્યારે કરવાની જવાબદારી બિલકુલ નથી રહેતી. હવે તે કેવળ નમસ્કાર જ કરે છે અર્થાત્ પોતાની જાતને સર્વથા ભગવાનને સમર્પિત કરી દે છે. પછી કરવા-કરાવવાનું બધું કામ શરણ્ય (ભગવાન)નું જ રહે છે, શરણાગતનું નહિ.

નમઃ પુરસ્તાદથ પૃષ્ઠતસ્તે નમોઽસ્તુ તે સર્વત એવ સર્વ ।

અનન્તવીર્યામિતવિક્રમસ્ત્વં સર્વં સમાપ્નોષિ તતોઽસિ સર્વઃ ॥ ૪૦ ॥

સર્વ	= હે સર્વસ્વરૂપ!	સર્વતઃ	= બધી બાજુથી (દશેદિશાઓથી)	પરાક્રમવાળા
તે	= આપને	એવ	= જ	ત્વમ્ = આપે
પુરસ્તાત્	= આગળથી (પણ)	નમઃ	= નમસ્કાર	સર્વમ્ = આખા બ્રહ્માંડને (એક સ્થાનમાં)
નમઃ	= નમસ્કાર હો!	અસ્તુ	= કરું છું;	સમાપ્નોષિ = સમેટી રાખ્યું છે.
અથ	= તેમજ	અનન્તવીર્ય	= હે અનન્તવીર્ય! ધરાવનાર!	તતઃ = માટે
પૃષ્ઠતઃ	= પાછળથી (પણ નમસ્કાર હો!)	અમિતવિક્રમઃ	= અનંત	સર્વઃ = સર્વ કંઈ (આપ જ)
તે	= આપને			અસિ = છો.

ટીકા — ‘નમઃ પુરસ્તાદથ પૃષ્ઠતસ્તે નમોઽસ્તુ તે સર્વત એવ સર્વ’ — અર્જુન ભયભીત છે. હું શું બોલું — એ એમની સમજમાં નથી આવી રહ્યું. એટલા માટે તેઓ આગળથી, પાછળથી, બધી બાજુએથી અર્થાત્ દસે દિશાએથી વારંવાર નમસ્કાર જ કરી રહ્યા છે.

‘અનન્તવીર્યામિતવિક્રમસ્ત્વમ્’ — ‘અનન્તવીર્ય’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે આપ તેજ, બળ વગેરેમાં પણ અનંત છો; અને ‘અમિતવિક્રમ’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે આપનાં પરાક્રમયુક્ત સંરક્ષણ વગેરે કાર્યો પણ અસીમ છે. આ રીતે

આપની શક્તિ પણ અનંત છે અને પરાક્રમ પણ અનંત છે.

‘સર્વ સમાપ્નોષિ તતોઽસિ સર્વઃ’ — આપે બધાને સમાવૃત્ત કરી રાખ્યા છે અર્થાત્ સઘળો સંસાર આપની અંતર્ગત છે. સંસારનો કોઈ પણ અંશ એવો નથી કે જે આપની અંતર્ગત ન હોય.

અર્જુન એક મોટી અલૌકિક અને વિલક્ષણ વાત જોઈ રહ્યા છે કે ભગવાન અનંત સૃષ્ટિઓમાં પરિપૂર્ણ અને વ્યાપ્ત થઈ રહ્યા છે અને અનંત સૃષ્ટિઓ ભગવાનના કોઈ અંશમાં છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ભગવાનના દિવ્ય વિરાટરૂપને જોઈને અર્જુને કહ્યું કે આપ આપના તેજથી સંસારને દુઃખી (સંતપ્ત) કરી રહ્યા છો — ‘સ્વતેજસા વિશ્વમિદં તપન્તમ્’ (૧૧/૧૮) તો સંતપ્ત કરવાવાળું અને સંતપ્ત થવાવાળું — બન્ને એક જ વિરાટરૂપનાં અંગ છે. ભગવાનના ઉગ્ર રૂપને જોઈને ત્રણે લોક વ્યથિત (દુઃખી) થઈ રહ્યા છે — ‘લોકત્રયં પ્રવ્યથિતં મહાત્મનુ’ (૧૧/૨૦) તો વ્યથિત થવાવાળું ત્રિલોક પણ ભગવાનના વિરાટ સ્વરૂપનું જ અંગ છે. ભગવાનને જોઈને દેવતાઓ ભયભીત થઈને તેમનાં ગુણગાન કરી રહ્યા છે — ‘કેચિદ્ભીતાઃ પાઞ્જલયો ગૃણન્તિ’ (૧૧/૨૧) અને રાક્ષસો ભયભીત થઈને દશે-દિશાઓમાં ભાગી રહ્યા છે — ‘રક્ષાંસિ ભીતાનિ દિશો દ્રવન્તિ’ (૧૧/૩૬) તો ભયભીત થવાવાળા દેવતાઓ અને રાક્ષસો પણ ભગવાનના વિરાટરૂપનાં જ અંગ છે. કારણ કે આ દેવતાઓ, રાક્ષસો વગેરે કુરુક્ષેત્રમાં ન હતા, બલકે ભગવાનના વિરાટરૂપમાં જ અર્જુનને દેખાતા હતા.

બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શંકર, રુદ્ર, આદિત્ય, વસુ, સાધ્યગણ, વિશ્વેદેવ, અશ્વિનીકુમાર, મરુદ્ગણ, પિતૃગણ, સર્પ, ગન્ધર્વ, યક્ષ, રાક્ષસ, અસુર, ઋષિ-મહર્ષિ, સિદ્ધગણ, વાયુ, યમરાજ, અગ્નિ, વરુણ, ચન્દ્રમા, સૂર્ય વગેરે અને આમના સિવાય ભીષ્મ, દ્રોણ, કર્ણ, જયદ્રથ આદિ સઘના રાજાલોકો — આ બધા જ દિવ્ય વિરાટરૂપનાં જ અંગ છે. એટલું જ નહિ, અર્જુન, સંજય, ધૃતરાષ્ટ્ર તથા કૌરવ અને પાંડવસેના પણ તે જ વિરાટરૂપનાં જ અંગ છે — ‘સર્વ સમાપ્નોષિ તતોડસિ સર્વ:’.

તાત્પર્ય એ છે કે, જડ-ચેતન, સ્થાવર-જંગમરૂપે જે કાંઈ જોવા, સાંભળવા, વિચારવામાં આવી રહ્યું છે, તે સર્વ અવિનાશી ભગવાન જ છે. આનો અનુભવ કરવા માટે સાધકે દૃઢતાપૂર્વક એવું માની લેવું જોઈએ કે ભલે મારી સમજમાં આવે અથવા ન આવે, અનુભવમાં આવે અથવા ન આવે, સ્વીકાર કરું અથવા ન કરું પરંતુ વાત આ જ સાચી છે. જેમ જળના એક બિન્દુમાં અને સમુદ્રમાં, એક જ જળતત્ત્વ પરિપૂર્ણ છે, એ જ પ્રમાણે નાનામાં નાની અને મોટામાં મોટી દરેક વસ્તુમાં એક જ પરમાત્મતત્ત્વ પરિપૂર્ણ છે — આવું માનીને તે (સાધક) હરહંમેશ મનમાં બધાંને નમસ્કાર કરતો રહે. તેને વૃક્ષ, નદી, પર્વત, પથ્થર, દીવાલ વગેરે જે કાંઈ પણ દેખાય, તેમાં પોતાના ઈષ્ટ ભગવાનને જોઈને તે પ્રાર્થના કરે કે ‘હે નાથ! મને આપનો પ્રેમ પ્રદાન કરો, હે પ્રભુ! આપને મારા નમસ્કાર છે.’ આવું કરવાથી તેને સર્વત્ર ભગવાન દેખાવા લાગશે, કેમકે, વાસ્તવમાં સર્વ કાંઈ ભગવાન છે.

સંબંધ — હવે આગળના બે શ્લોકોમાં અર્જુન ભગવાનને પ્રાર્થના કરતાં ક્ષમા માગે છે.

સખેતિ મત્વા પ્રસભ્મં યદુક્તં હે કૃષ્ણ હે યાદવ હે સખેતિ ।

અજાનતા મહિમાનં તવેદં મયા પ્રમાદાત્પ્રણયેન વાપિ ॥ ૪૧ ॥

યચ્ચાવહાસાર્થમસત્કૃતોડસિ વિહારશય્યાસનભોજનેષુ ।

એકોડથવાપ્યચ્યુત તત્સમક્ષં તત્ક્ષામયે ત્વામહમપ્રમેયમ્ ॥ ૪૨ ॥

તવ	= આપના	હે કૃષ્ણ	= ‘હે કૃષ્ણ!’	તત્સમક્ષમ્	= તે (સખાઓ,
ઈદમ્	= આ	હે યાદવ	= ‘હે યાદવ!’		કુટુંબીઓ આદિ)ની
મહિમાનમ્	= પ્રભાવને	હે સખે	= ‘હે સખા!’		સામે
અજાનતા	= નહીં જાણતાં,	ઈતિ	= એ પ્રમાણે	યત્	= (મારા દ્વારા)
સખા	= ‘મારા સખા છો’	યત્	= જે કંઈ		આપનું જે કંઈ
ઈતિ	= એમ	ઉક્તમ્	= કહ્યું છે;	અસત્કૃત:	= (તિરસ્કાર) અપમાન
મત્વા	= માનીને	ચ	= અને		કરવામાં આવ્યું
મયા	= મેં	અચ્યુત	= હે અચ્યુત!	અસિ	= છે;
પ્રણયેન	= પ્રેમથી	અવહાસાર્થમ્	= વિનોદ ખાતર	અપ્રમેયમ્	= હે અપ્રમેયસ્વરૂપ!
વા	= અથવા	વિહાર-	= સૂતાં-જાગતાં,	તત્	= તે બધું
પ્રમાદાત્	= પ્રમાદથી	શય્યાસન-	ખાતાં-પીતાં -	ત્વામ્	= આપને
અપિ	= પણ	ભોજનેષુ	આદિ સમયે	અહમ્	= હું
પ્રસભ્મમ્	= અવજાપૂર્વક જે	એક:	= એકાન્તમાં	ક્ષામયે	= ક્ષમા કરવાની
	(કંઈ વગર વિચાર્યે)	અથવા	= કે પછી		પ્રાર્થના કરું છું.

ટીકા — [જ્યારે અર્જુન વિરાટ ભગવાનના અતિઉગ્ર રૂપને જોઈને ભયભીત થાય છે, ત્યારે તેઓ ભગવાનના કૃષ્ણરૂપને ભૂલી જાય છે અને પૂછી બેસે છે કે ઉગ્રરૂપવાળા આપ કોણ છો? પરંતુ જ્યારે તેમને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની સ્મૃતિ આવે છે કે તેઓ આ જ છે, ત્યારે ભગવાનના પ્રભાવ વગેરેને જોઈને

તેમને સખાભાવે કરેલા ભૂતકાળના વ્યવહારની યાદ આવી જાય છે અને તેને માટે તેઓ ભગવાન પાસે ક્ષમા માગે છે.]

‘સખેતિ મત્વા પ્રસભ્મં યદુક્તં હે કૃષ્ણ હે યાદવ હે સખેતિ’ — જેઓ મોટા માણસો હોય છે કે શ્રેષ્ઠ પુરુષો હોય છે, તેમને તેમના નામથી નથી બોલાવાતા. એમને માટે તો

‘આપ’, ‘મહારાજ’ વગેરે શબ્દોનો પ્રયોગ થાય છે, પરંતુ મેં આપને ક્યારેક ‘હે કૃષ્ણ’ કહી દીધું, ક્યારેક ‘હે યાદવ’ કહી દીધું અને ક્યારેક ‘હે સખા’ કહી દીધું. એનું કારણ શું હતું? ‘અજાનતા મહિમાનં તવેદમ્’^૧ – એનું કારણ એ હતું કે મેં આપના આવા મહિમાને અને સ્વરૂપને જાણ્યું નહિ કે આપ આવા વિલક્ષણ છો. આપના કોઈ એક અંશમાં અનંતકોટિ બ્રહ્માંડ વિરાજમાન છે – એવું હું પહેલાં નહોતો જાણતો. આપના પ્રભાવની તરફ મારી દૃષ્ટિ જ ન ગઈ. મેં કદી વિચાર્યું જ નહિ કે આપ અનંતકોટિ બ્રહ્માંડના માલિક છો.

જોકે અર્જુન ભગવાનના સ્વરૂપને, મહિમાને અને પ્રભાવને પહેલાં પણ જાણતા હતા, ત્યારે જ તો એમણે એક અક્ષૌહિણી સેનાને અવગણીને નિઃશસ્ત્ર ભગવાનનો સ્વીકાર કર્યો હતો; તોપણ ભગવાનના શરીરના કોઈ એક અંશમાં અનંતકોટિ બ્રહ્માંડ યથાવકાશ સ્થિત છે – એવા પ્રભાવને, સ્વરૂપને અને મહિમાને અર્જુને પહેલાં નહોતો જાણ્યો. જ્યારે ભગવાને કૃપા કરીને વિશ્વરૂપ દેખાડ્યું, ત્યારે તેને જોઈને જ અર્જુનની દૃષ્ટિ ભગવાનના પ્રભાવની તરફ ગઈ અને તેઓ ભગવાનને કંઈક જાણવા લાગ્યા. એમનો એ વિચિત્ર ભાવ થઈ ગયો કે ‘ક્યાં હું અને ક્યાં આ દેવોના દેવ! પરંતુ મેં પ્રમાદથી અથવા પ્રેમથી હઠપૂર્વક, વિના સમજાવે-વિચાર્યે જે મનમાં આવ્યું, તે કહી દીધું – ‘મયા પ્રમાદાત્પ્રણયેન વાપિ’; બોલવામાં મેં જરા પણ સાવધાની ન રાખી.’

વાસ્તવમાં ભગવાનના મહિમાને સર્વથા કોઈ જાણી જ નથી શકતું; કેમકે ભગવાનનો મહિમા અનંત છે. જો એ પૂરેપૂરો જાણવામાં આવી જશે તો તેની અનંતતા નહિ રહે, તે સીમિત થઈ જશે. જ્યારે ભગવાનના સામર્થ્યથી ઉત્પન્ન થવાવાળી વિભૂતિઓનો પણ અંત નથી, ત્યારે ભગવાન અને એમના મહિમાનો અંત આવી જ કેવી રીતે શકે છે? અર્થાત્ નથી આવી શકતો.

‘યશ્યાવહાસાર્થમસત્કૃતોડસિ વિહાર શય્યા-સનભોજનેષુ’ – મેં આપને સમોવડિયા સાધારણ મિત્ર

સમજીને હાસ્ય-વિનોદમાં, રસ્તામાં હરતાં-ફરતાં, શય્યાપર સૂતાં-જાગતાં, આસન પર ઊઠતાં-બેસતાં અને ભોજન કરતી વેળાએ જે કંઈ અપમાનના શબ્દો કહ્યા, આપનો અસત્કાર કર્યો અથવા હે અચ્યુત! આપ એકલા હતા ત્યારે કે મિત્રો, કુટુંબીજનો, સજ્જન વ્યક્તિઓ વગેરેની સમક્ષ મેં આપનો જે કંઈ તિરસ્કાર કર્યો છે, તે બધું હું આપની પાસે ક્ષમા કરાવું છું – ‘એકોડથવાપ્યચ્યુત તત્સમક્ષં તત્ક્ષામયે ત્વામહમપ્રમેયમ્.’

અર્જુન અને ભગવાનની મિત્રતાનું એવું વર્ણન આવે છે કે જેવી રીતે બે મિત્રો આપસમાં રમતા હોય છે, એવી જ રીતે અર્જુન ભગવાનની સાથે રમતા હતા. ક્યારેક સ્નાન કરતા તો અર્જુન હાથથી ભગવાનના ઉપર પાણી છાંટતા અને ભગવાન અર્જુનના ઉપર. ક્યારેક અર્જુન ભગવાનની પાછળ દોડતા તો ક્યારેક ભગવાન અર્જુનની પાછળ દોડતા. ક્યારેક બન્ને આપસમાં હસતા-હસાવતા. ક્યારેક બન્ને જણા પરસ્પર પોતપોતાની વિશેષ કળાઓ દેખાડતા. ક્યારેક ભગવાન સૂઈ જતા તો અર્જુન કહેતા – ‘તમે એટલા પહોળા થઈને સૂઈ ગયા છો તો શું બીજું કોઈ સૂનાર નથી? શું તમે એકલા જ છો?’ ક્યારેક ભગવાન આસન પર બેસી જતા તો અર્જુન કહેતા – ‘આસન ઉપર શું તમે એકલા જ બેસશો? બીજા કોઈને બેસવા દેશો કે નહિ? એકલાએ જ આધિપત્ય જમાવી દીધું! જરા એક તરફ તો ખસી જાઓ.’ આ રીતે અર્જુન ભગવાનની સાથે બહુ જ ઘનિષ્ઠતાનો વ્યવહાર કરતા હતા.^૨ હવે અર્જુન એ વાતોને યાદ કરીને કહે છે કે ‘હે ભગવન! મેં આપનો ન જાણે એવો કેટકેટલો તિરસ્કાર કર્યો છે. મને તો બધા યાદ પણ નથી, જોકે આપે મારા તિરસ્કારોની તરફ ધ્યાન આપ્યું નથી. તોપણ મારા દ્વારા આપનો ઘણી વાર તિરસ્કાર થયો છે, એટલા માટે હું અપ્રમેયસ્વરૂપ આપથી બધા તિરસ્કાર ક્ષમા કરાવું છું.’ ભગવાનને ‘અપ્રમેય’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે દિવ્યદૃષ્ટિ થવા છતાં પણ આપ દિવ્યદૃષ્ટિની અંતર્ગત નથી આવતા.

૧. ‘મહિમાનં તવ ઈદમ્’ – એમાં આવેલું ‘ઈદમ્’ પદ ‘મહિમાનમ્’નું વિશેષણ નથી; કેમકે ‘મહિમાનમ્’ પદ પુંલિંગમાં આવ્યું છે અને ‘ઈદમ્’ પદ નપુંસકલિંગમાં આવ્યું છે. આથી અહીં ‘ઈદમ્’નો અર્થ ‘સ્વરૂપ’ લેવામાં આવ્યો છે. આ દૃષ્ટિએ ‘મહિમાનં તવ ઈદમ્’નો અર્થ થયો – આપનો મહિમા અને સ્વરૂપ.

૨. શય્યાસનાટનવિકત્યનભોજનાદિધ્યૈક્યાદ્ વયસ્ય ઋતવાનિતિ વિપ્રલબ્ધઃ ।

સખ્યુઃ સખેવ પિતૃવત્તનયસ્ય સર્વં સેહે મહાન્ મહિતયા કુમતેરઘં મે ॥ (શ્રીમદ્ભા. ૧/૧૫/૧૮)

અર્જુન કહે છે – ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની સાથે સૂવા, બેસવા, ફરવા વાતચીત કરવા અને ભોજન વગેરે કરવામાં મારો – એમનો એવો સહજભાવ થઈ ગયો હતો કે હું ક્યારેક-ક્યારેક ‘હે સખા! તમે મોટા સાચું બોલવાવાળા છો!’ એવું કહીને આક્ષેપ પણ કરતો હતો. પરંતુ એ મહાત્મા પ્રભુ પોતાના મોટાપણા અનુસાર મારા કુબુદ્ધિના એ સમસ્ત તિરસ્કારોને એમ જ સહ્યા કરતા હતા, જેવી રીતે મિત્ર પોતાના મિત્રના કે પિતા પોતાના પુત્રના તિરસ્કારને સહ્યા કરે છે.’

પરિશિષ્ટ ભાવ : અર્જુનનો ભગવાન સાથે સખાભાવ હતો, પરંતુ ભગવાનના ઐશ્વર્યને જોવાથી તેઓ પોતાનો સખાભાવ ભૂલી જાય છે અને ભગવાનને જોઈને તેમને આશ્ચર્ય થાય છે, તેઓ ભયભીત થાય છે. તેમના મનમાં આવી સંભાવના ન હતી કે ભગવાન આવા છે!

—■—

સંબંધ — હવે આગળના બે શ્લોકોમાં અર્જુન ભગવાનની મહત્તા અને પ્રભાવનું વર્ણન કરીને ફરીથી ક્ષમા કરવાને માટે પ્રાર્થના કરે છે.

**પિતાસિ લોકસ્ય ચરાચરસ્ય ત્વમસ્ય પૂજ્યશ્ચ ગુરુર્ગરીયાન્ ।
ન ત્વત્સમોડસ્ત્યભ્યધિકઃ કુતોડન્યો લોકત્રયેડપ્યપ્રતિમપ્રભાવ ॥ ૪૩॥**

ત્વમ્	= આપ (જ)	ચ	= અને	લોકત્રયે	= આ ત્રણેય લોકમાં
અસ્ય	= આ	ગરીયાન્	= (આપ જ)	ત્વત્સમઃ	= આપના સમાન
ચરાચરસ્ય	= ચરાચર		ગુરુઓના	અપિ	= પણ
લોકસ્ય	= જગતના	ગુરુઃ	= મહાન ગુરુ છે.	અન્યઃ	= બીજો (કોઈ)
પિતા	= પિતા	અપ્રતિમ-	= હે અનંત	ન, અસ્તિ	= નથી, (પછી)
અસિ	= છો,	પ્રભાવ	પ્રભાવશાળી	અભ્યધિકઃ	= ચઢિયાતો (તો)
પૂજ્યઃ	= (આપ જ) પૂજનીય છે.		ભગવન્!	કુતઃ	= ક્યાંથી હોઈ શકે!!

ટીકા — ‘પિતાસિ લોકસ્ય ચરાચરસ્ય’ — અનંત બ્રહ્માંડોમાં મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી વગેરે જેટલાં જંગમ પ્રાણીઓ છે અને વૃક્ષો, લતા વગેરે જેટલાં સ્થાવર પ્રાણીઓ છે, એ બધાંને ઉત્પન્ન કરવાવાળા અને એમનું પાલન કરવાવાળા પિતા પણ આપ છો, એમના પૂજનીય પણ આપ છો તથા એમને શિક્ષણ આપવાવાળા મહાન ગુરુ પણ આપ જ છો — ‘ત્વમસ્ય પૂજ્યશ્ચ ગુરુર્ગરીયાન્.’

‘ગુરુર્ગરીયાન્’નું તાત્પર્ય એ છે કે મનુષ્યમાત્રને વ્યવહાર અને પરમાર્થમાં ગમે ત્યાં પણ ગુરુજનો પાસેથી

શિક્ષણ મળે છે, તે શિક્ષણ આપવાવાળા ગુરુજનોના પણ મહાન ગુરુ આપ જ છો અર્થાત્ શિક્ષણમાત્રનું અને જ્ઞાનમાત્રનું ઉદ્ગમસ્થાન આપ જ છો.

‘ન ત્વત્સમોડસ્ત્યભ્યધિકઃ કુતોડન્યો લોકત્રયેડપ્યપ્રતિમપ્રભાવ’ — આ ત્રિલોકમાં જ્યારે આપના સમાન પણ કોઈ નથી, કોઈ થશે નહિ અને કોઈ થઈ શકતો જ નથી, ત્યારે આપનાથી અધિક વિલક્ષણ કોઈ થઈ જ કેવી રીતે શકે છે? એટલા માટે આપનો પ્રભાવ અતુલનીય છે, તેની તુલના કોઈનીયે સાથે નથી કરી શકાતી.

પરિશિષ્ટ ભાવ : અર્જુન લૌકિક દૃષ્ટિથી, સંસારની સત્તાના સંદર્ભમાં કહે છે કે આ ત્રિલોકમાં આપના સમાન પણ બીજું કોઈ નથી, પછી અપનાથી ચઢિયાતું તો હોઈ શકે જ કઈ રીતે? પરંતુ વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ જ્યારે ભગવાન સિવાય બીજું કંઈ છે જ નહિ તો પછી તેમાં સરખામણી અને વધારે કહેવાનો પ્રશ્ન જ નથી.

—■—

**તસ્માત્પ્રણમ્ય પ્રણિધાય કાયં પ્રસાદયે ત્વામહમીશમીડયમ્ ।
પિતેવ પુત્રસ્ય સખેવ સખ્યુઃ પ્રિયઃ પ્રિયાયાર્હસિ દેવ સોદુમ્ ॥ ૪૪॥**

તસ્માત્	= માટે (હે પ્રભો!)	પ્રણિધાય	= સારી પેઠે ચરણોમાં	ઈવ	= જેમ
ઈડયમ્	= સ્તુતિને યોગ્ય		નિવેદિત કરીને	પુત્રસ્ય	= પુત્રના,
ત્વામ્	= આપ	પ્રણમ્ય	= પ્રણામ કરીને	સખા	= સખા
ઈશમ્	= ઈશ્વરને	પ્રસાદયે	= પ્રસન્ન કરવા ઇચ્છું	ઈવ	= જેમ
અહમ્	= હું		છું.	સખ્યુઃ	= સખાના (અને)
કાયમ્	= શરીરને	પિતા	= પિતા	પ્રિયઃ	= પતિ (જેમ)

પ્રિયાયા:	= પ્રિયતમા પત્નીના (અપમાન સહી લે છે),	આપ મારા દ્વારા કરાયેલા -	સોદુમ્	= સહી લેવામાં અર્થાત્ ક્ષમા કરવા
દેવ	= (એમ જ) હે દેવ!	અપમાનને)	અર્હસિ	= સમર્થ છો.

ટીકા - ‘તસ્માત્રણમ્ય પ્રણિધાય કાયં પ્રસાદયે ત્યામહમીશમીડ્યમ્’ - આપ અનંત બ્રહ્માંડોના ઈશ્વર છો. એટલા માટે બધા દ્વારા સ્તુતિ કરવાને યોગ્ય આપ જ છો. આપનાં ગુણ, પ્રભાવ, મહત્ત્વ વગેરે અનંત છે; આથી ઋષિ, મહર્ષિ, દેવતા અને મહાપુરુષ આપની નિત્ય-નિરંતર સ્તુતિ કરતા રહે, તોપણ પાર નથી પામી શકતા. એવા સ્તુતિ કરવાને યોગ્ય આપની હું શું સ્તુતિ કરી શકું છું? મારામાં આપની સ્તુતિ કરવાનું બળ નથી, સામર્થ્ય નથી. એટલા માટે હું તો કેવળ આપનાં ચરણોમાં દંડવત્ પ્રણામ જ કરી શકું છું અને એનાથી આપને પ્રસન્ન કરવા ઇચ્છું છું.

‘પિતેવ પુત્રસ્ય સખેવ સખ્યુઃ પ્રિયઃ પ્રિયાયાર્હસિ દેવ સોદુમ્’ - કોઈનું અપમાન થાય તો તેમાં મુખ્ય ત્રણ કારણો હોય છે - (૧) પ્રમાદ (અસાવધાની)થી, (૨) હાસ્ય-વિનોદ ખ્યાલ ન રહેવાથી અને (૩) આત્મીયતા-ધનિષ્ઠતા થવાથી અને પોતાની સાથે રહેવાવાળાનું મહત્ત્વ ન જાણવાથી. જેવી રીતે, ગોદમાં બેઠેલું નાનું બાળક અજ્ઞાનવશ પિતાની દાઢીમૂછ ખેંચે છે, મોઢા ઉપર થપ્પડ લગાવે છે, ક્યારેક ક્યાંક લાત મારી દે છે તો બાળકની એવી ચેષ્ટા જોઈને પિતા રાજી જ થાય છે, પ્રસન્ન જ થાય છે. તેઓ પોતાનામાં એવો ભાવ લાવતા જ નથી કે ‘પુત્ર મારું અપમાન કરી રહ્યો છે.’ મિત્ર મિત્રની સાથે હરતાં-ફરતાં, ઊઠતાં-બેસતાં વગેરે સમયે ગમે તેવો વ્યવહાર કરે છે, ગમે તેમ બોલી બેસે છે, જેમકે - ‘તમે મોટા સત્યવાદી છો! તમે તો મોટા સત્યપ્રતિષ્ઠાધારી છો! હવે તો તમે મોટા માણસ થઈ ગયા છો! તમે તો ખૂબ અભિમાન કરવા લાગી ગયા છો! આજે જાણે તમે રાજા જ બની ગયા છો!’ વગેરે. પરંતુ તેનો મિત્ર તેની આ વાતોનો ખ્યાલ નથી કરતો. તે તો એમ જ સમજે છે કે અમે બરાબરીના મિત્રો છીએ, આવો માર્મિક વિનોદ તો થતો જ રહે છે. પત્ની દ્વારા પરસ્પરના પ્રેમને કારણે ઊઠવા - બેસવા, વાતચીત કરવા વગેરેમાં પતિની જે કંઈ અવહેલના થાય છે, તેને પતિ સહી લે છે. જેમ કે, પતિ

નીચે બેઠો હોય તો તે ઊંચા આસન પર બેસી જાય છે, ક્યારેક કોઈ વાતને લીધે અવહેલના પણ કરી દે છે, પરંતુ પતિ તેને સ્વાભાવિક જ સહી લે છે. અર્જુન કહે છે કે જેવી રીતે પિતા પુત્રના, મિત્ર મિત્રના અને પતિ પત્નીના અપમાનને સહી લે છે અર્થાત્ ક્ષમા કરે છે, એવી જ રીતે હે ભગવન્! આપ મારાથી થયેલા અપમાનને સહેવા સમર્થ છો અર્થાત્ તેના માટે હું આપની પાસે ક્ષમા માગું છું.

એકતાળીસમા-બેતાળીસમા શ્લોકોમાં અર્જુને ત્રણ વાતો કહી હતી - ‘પ્રમાદાત્’ (પ્રમાદથી), ‘અવહાસાર્થમ્’ (માર્મિક વિનોદથી) અને ‘પ્રણયેન’ (પ્રેમથી). એ જ ત્રણ વાતોનો સંકેત અર્જુને અહીં ત્રણ દૃષ્ટાંતો આપીને કર્યો છે અર્થાત્ પ્રમાદને માટે પિતા-પુત્રનું, હાસ્ય-વિનોદ માટે મિત્ર-મિત્રનું અને પ્રેમને માટે પતિ-પત્નીનું દૃષ્ટાંત આપ્યું છે.

અગિયારમા અધ્યાયમાં અગિયાર રસોનું વર્ણન

અગિયારમા અધ્યાયમાં અગિયાર રસોનું વર્ણન આ રીતે થયું છે - દેવરૂપનું વર્ણન થવાથી ‘શાન્તરસ’ (૧૧/૧૫થી ૧૮); સ્વર્ગથી પૃથ્વી સુધી અને દસે દિશાઓમાં વ્યાપ્ત વિરાટરૂપનું વર્ણન થવાથી ‘અદ્ભુતરસ’ (૧૧/૨૦); પોતાની જિહ્વાથી બધાનું ગ્રસન કરી રહ્યા છે અને બધાનો સંહાર કરવાને માટે કાળરૂપે પ્રવૃત્ત થયા છે - એવું રૂપ ધારણ કરેલા હોવાથી ‘રૌદ્રરસ’ (૧૧/૩૦, ૩૨); ભયંકર વિકરાળ મુખ અને દાઢોવાળું રૂપ હોવાથી ‘બીભત્સરસ’ (૧૧/૨૩થી ૨૫); તમે યુદ્ધને માટે ઊભા થઈ જાઓ - આ રૂપમાં ‘વીરરસ’ (૧૧/૩૩); સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ વગેરે કરવાથી ‘દાસ્યરસ’ (૧૧/૪૪નો પૂર્વાર્ધ); મુખ્ય-મુખ્ય યોદ્ધાઓને તથા બીજા રાજાલોકોને ભગવાનના મુખમાં જઈ રહેલા જોવાથી ‘કરુણરસ’ (૧૧/૨૮-૨૯); દૃષ્ટાંતથી મિત્ર મિત્રના, પિતા; પુત્રના અને પતિ પત્નીના અપમાનને સહી લે છે - આ રૂપમાં ક્રમશઃ ‘સખ્યરસ’, ‘વાત્સલ્યરસ’ અને ‘માધુર્યરસ’નું વર્ણન થયું છે (૧૧/૪૪નો ઉત્તરાર્ધ) અને હાસ્ય વગેરેની સ્મૃતિરૂપે ‘હાસ્યરસ’નું વર્ણન થયું છે (૧૧/૪૨નો પૂર્વાર્ધ).

સંબંધ - હવે આગળના બે શ્લોકોમાં અર્જુન ચતુર્ભુજરૂપ દેખાડવાને માટે પ્રાર્થના કરે છે.

અદૃષ્ટપૂર્વં હૃષિતોડસ્મિ દૃષ્ટ્વા ભયેન ચ પ્રવ્યથિતં મનો મે ।

તદેવ મે દર્શય દેવરૂપં પ્રસીદ દેવેશ જગન્નિવાસ ॥ ૪૫ ॥

અદૃષ્ટપૂર્વમ્ = જે પહેલાં કદી ન	મે = મારું	દેવરૂપમ્ = ચતુર્ભુજ
જોયેલા આપના આ રૂપને	મનઃ = મન	(શાન્ત વિષ્ણુરૂપ)
દૃષ્ટ્વા = જોઈને (હું)	પ્રવ્યથિતમ્ = ઘણું વ્યાકુળ પણ	દર્શય = દેખાડો.
હૃષિતઃ = હર્ષિત પણ	થઈ રહ્યું છે;	દેવેશ = હે દેવેશ!
અસ્મિ = થઈ રહ્યો છું	(માટે આપ)	જગન્નિવાસ = હે જગન્નિવાસ!
ચ = અને (સાથે-સાથે)	મે = મને	પ્રસીદ = (આપ) પ્રસન્ન
ભયેન = ભયને લીધે	તત્, એવ = પેલું	થાઓ.

ટીકા — [જેવી રીતે વિરાટરૂપ દેખાડવાને માટે મેં ભગવાનને પ્રાર્થના કરી તો ભગવાને મને વિરાટરૂપ દેખાડી દીધું, એવી જ રીતે દેવરૂપ દેખાડવાને માટે પ્રાર્થના કરવાથી ભગવાન દેવરૂપ દેખાડશે જ — એવી આશા હોવાથી અર્જુન ભગવાનને દેવરૂપ દેખાડવાને માટે પ્રાર્થના કરે છે.]

‘અદૃષ્ટપૂર્વ હૃષિતોઽસ્મિ દૃષ્ટ્વા ભયેન ચ પ્રવ્યથિતં મનો મે’ — આપનું આવું અલૌકિક આશ્ચર્યમય વિશાળરૂપ મેં પહેલાં કદી નથી જોયું. આપનું આવું પણ રૂપ છે — એવી મારા મનમાં કલ્પના પણ ન હતી. આવું રૂપ જોવાની મારામાં કોઈ યોગ્યતા પણ ન હતી. આ તો કેવળ આપે પોતાના તરફથી જ કૃપા કરીને જ દેખાડ્યું છે. એનાથી હું પોતાની જાતને ઘણો સૌભાગ્યશાળી માનીને હર્ષિત થઈ રહ્યો છું. આપની કૃપાને જોઈને ગદ્ગદ થઈ રહ્યો છું. પરંતુ સાથે સાથે આપના સ્વરૂપની ઉગ્રતાને જોઈને મારું મન ભયને કારણે અત્યંત વ્યથિત થઈ રહ્યું છે, વ્યાકુળ થઈ રહ્યું છે અને ગભરાઈ રહ્યું છે.

‘તદેવ મે દર્શય દેવરૂપમ્’ — ‘તત્’ (તે) શબ્દ પરોક્ષવાચક છે; આથી ‘તદેવ’ (તત્ એવ) કહેવાથી એવું માલૂમ પડે છે કે અર્જુને દેવરૂપ (વિષ્ણુરૂપ) પહેલાં ક્યારેક જોયું છે, જે હાલ સામે નથી. વિશ્વરૂપ જોતાં જ્યાં અર્જુનની પહેલાં દૃષ્ટિ પડી, ત્યાં તેમણે કમલાસન પર બિરાજમાન બ્રહ્માજીને દેખ્યા — ‘પશ્યામિ દેવાંસ્તવ દેવ દેહે... બ્રહ્માણમીશં કમલાસનસ્થમ્’ (અ. ૧૧/૧૫). આથી સિદ્ધ થાય છે કે એ કમળ જેની નાભિથી નીકળ્યું છે, તે શેષશાયી ચતુર્ભુજ વિષ્ણુરૂપને પણ અર્જુને જોયા છે. પછી સત્તરમા શ્લોકમાં અર્જુને કહ્યું છે કે હું આપને કિરીટ, ગદા, ચક્ર (અને ‘ચ’ પદથી શંખ અને પદ્મ) ધારણ કરેલા જોઈ રહ્યો છું — ‘કિરીટિનં ગદિનં ચક્રિણં ચ’ — આ બન્ને વાતોથી એ જ સિદ્ધ થાય છે કે અર્જુને વિશ્વરૂપની અંતર્ગત ભગવાનના જે વિષ્ણુરૂપને જોયું હતું, તેને જ માટે અર્જુન

અહીં ‘તે જ દેવરૂપ મને બતાવો’ એવું કહી રહ્યા છે.^૧

‘દેવરૂપમ્’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે મેં વિરાટરૂપમાં આપના વિષ્ણુરૂપને પણ જોયું હતું, પરંતુ અત્યારે આપ મને કેવળ વિષ્ણુરૂપ જ બતાવો. બીજી વાત, પંદરમા શ્લોકમાં પણ અર્જુને ભગવાનને માટે ‘દેવ’ કહ્યું છે — ‘પશ્યામિ દેવાંસ્તવ દેવ દેહે’ અને અહીં પણ દેવરૂપ દેખાડવાને માટે કહે છે. એનું તાત્પર્ય એ છે કે વિરાટરૂપ પણ નહિ અને મનુષ્યરૂપ પણ નહિ, કેવળ દેવરૂપ દેખાડો. આગળના (છેતાણીસમા) શ્લોકમાં પણ ‘તેનૈવ’ પદથી વિરાટરૂપ અને મનુષ્યરૂપનો નિષેધ કરીને ભગવાનને ચતુર્ભુજ વિષ્ણુરૂપ બની જવા માટે પ્રાર્થના કરે છે.

‘પ્રસીદ દેવેશ જગન્નિવાસ’ — અહીં ‘જગન્નિવાસ’ સંબોધન વિશ્વરૂપનું અને ‘દેવેશ’ સંબોધન ચતુર્ભુજરૂપનો સંકેત કરી રહ્યું છે. અર્જુન આ બે સંબોધન આપીને જાણે એમ કહી રહ્યા છે કે સકળ સંસારનો નિવાસ આપનામાં છે — એવું વિશ્વરૂપ તો મેં જોઈ લીધું છે અને જોઈ જ રહ્યો છું. હવે આપ ‘દેવેશ’ — દેવતાઓના માલિક વિષ્ણુરૂપે બની જાઓ.

વિશેષ વાત

ભગવાનનું વિશ્વરૂપ દિવ્ય છે, અવિનાશી છે અને અક્ષય છે. આ વિશ્વરૂપમાં અનંત બ્રહ્માંડ છે તથા એ બ્રહ્માંડોની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય કરવાવાળા બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ પણ અનંત છે. આ નિત્ય વિશ્વરૂપથી અનંત વિશ્વ (બ્રહ્માંડ) ઉત્પન્ન થઈ થઈને તેમાં લીન થતાં રહે છે, પરંતુ આ વિશ્વરૂપ અવ્યય હોવાથી જેમ છે તેમ જ રહે છે. આ વિશ્વરૂપ એટલું દિવ્ય અને અલૌકિક છે કે હજારો ભૌતિક સૂર્યોનો પ્રકાશ પણ તેના પ્રકાશનો ઉપમેય નથી થઈ શકતો (અ. ૧૧/૧૨). એટલા માટે આ વિશ્વરૂપને

૧. આગળ ઓગણપચાસમા શ્લોકમાં ‘પુનઃ’ તથા ‘તદેવ’ પદોથી ભગવાને અને પચાસમા શ્લોકમાં ‘ભૂયઃ’ પદથી સંજયે પણ એ જ (વિશ્વરૂપની અંતર્ગત દેખાયેલા) ચતુર્ભુજરૂપને દેખાડવાની વાત કહી છે.

‘દિવ્યચક્ષુ’ વિના કોઈ પણ જોઈ નથી શકતું. ‘જ્ઞાનચક્ષુ’ના દ્વારા સંસારના મૂળમાં સત્તારૂપે જે પરમાત્મતત્ત્વ છે, તેનો બોધ થાય છે અને ‘ભાવચક્ષુ’થી સંસાર ભગવત્સ્વરૂપ દેખાય છે, પરંતુ આ બન્ને ચક્ષુઓથી વિશ્વરૂપનું દર્શન નથી થતું. ‘ચર્મચક્ષુ’થી ન તો તત્ત્વનો બોધ થાય છે, ન સંસાર ભગવત્સ્વરૂપ દેખાય છે અને ન વિશ્વરૂપનું દર્શન પણ થાય છે; કેમકે ચર્મચક્ષુ પ્રકૃતિનું કાર્ય છે. એટલા માટે ચર્મચક્ષુથી પ્રકૃતિના સ્થૂળ કાર્યને જ દેખી શકાય છે.

વાસ્તવમાં ભગવાનનાં દ્વિભુજ, ચતુર્ભુજ, સહસ્રભુજ વગેરે જેટલાં પણ રૂપો છે, તે સઘળેસઘળાં દિવ્ય અને અવ્યય છે. એ જ રીતે ભગવાનનાં સગુણ-નિરાકાર, નિર્ગુણ-નિરાકાર, સગુણ-સાકાર વગેરે જેટલાં રૂપો છે, તે બધાં જ પણ દિવ્ય અને અવ્યય છે.

માધુર્યલીલામાં તો ભગવાન દ્વિભુજરૂપે રહે છે; પરંતુ જ્યાં પોતાનું કંઈ ઐશ્વર્ય દેખાડવાની આવશ્યકતા હોય છે, ત્યાં ભગવાન પાત્ર, અધિકાર, ભાવ વગેરેના ભેદથી પોતાનું વિરાટરૂપ પણ દેખાડી દે છે. જેમ કે ભગવાને અર્જુનને મનુષ્યરૂપે પ્રગટ થયેલા પોતાના દ્વિભુજરૂપ શરીરના કોઈ અંશમાં વિરાટરૂપ દેખાડ્યું છે.

ભગવાનમાં અનંત-અસીમ ઐશ્વર્ય, માધુર્ય, સૌંદર્ય, ઔદાર્ય વગેરે દિવ્ય ગુણો છે. એ અનંત દિવ્ય ગુણો સહિત ભગવાનનું વિશ્વરૂપ છે. ભગવાન જે કોઈને એવું વિશ્વરૂપ દેખાડે છે, તેને પહેલાં દિવ્યદષ્ટિ આપે છે. દિવ્યદષ્ટિ આપવા છતાં પણ તેની પાત્રતા પ્રમાણે તેને યોગ્ય રુચિવાળું, તેના જ અનુસાર ભગવાન તેને પોતાના વિશ્વરૂપના સ્તરોનું દર્શન કરાવે છે. અહીં અગિયારમા અધ્યાયના પંદરમાથી ત્રીસમા શ્લોક સુધી ભગવાન વિશ્વરૂપમાં અનેક સ્તરોએ પ્રગટ થતા ગયા, જેમાં પહેલાં દેવરૂપનું (અ. ૧૧/૧૫થી૧૮). પછી ઉગ્રરૂપનું (અ. ૧૧/૧૮થી૨૨) અને તેના પછી અતિ-ઉગ્રરૂપનું (અ. ૧૧/૨૩થી૩૦) પ્રાધાન્ય રહ્યું. અતિ-ઉગ્રરૂપને જોઈને જ્યારે અર્જુન ભયભીત થઈ ગયા, ત્યારે ભગવાને પોતાના દિવ્યાતિદિવ્ય વિશ્વરૂપના સ્તરોને દેખાડવાનું બંધ કરી દીધું અર્થાત્ અર્જુનના ભયભીત થવાને કારણે ભગવાને આગળનાં રૂપોનું દર્શન ના કરાવ્યું. તાત્પર્ય એ છે કે ભગવાને દિવ્ય વિરાટરૂપના અનંત સ્તરોમાંથી એટલા જ સ્તર અર્જુનને દેખાડ્યા, જેટલા સ્તરોને દેખાડવાની આવશ્યકતા હતી અને જેટલા સ્તર જોવાની અર્જુનમાં યોગ્યતા હતી.

કિરીટિનં ગદિનં ચક્રહસ્તમિચ્છામિ ત્વાં દ્રષ્ટુમહં તથૈવ ।
તેનૈવ રૂપેણ ચતુર્ભુજેન સહસ્રબાહો ભવ વિશ્વમૂર્તે ॥ ૪૬ ॥

અહમ્	= હું	ચક્રહસ્તમ્	= હાથમાં ચક્ર ધારણ કરેલા અર્થાત્	વિશ્વમૂર્તે	= હેવિશ્વસ્વરૂપ! (આપ)
ત્વામ્	= આપને		ચતુર્ભુજ રૂપમાં	તેન, એવ ^૧	= એ જ
તથા	= એવા	દ્રષ્ટુમ્	= જોવા	ચતુર્ભુજેન,	= ચતુર્ભુજરૂપે (શંખ,
એવ	= જ	ઈચ્છામિ	= ઈચ્છું છું, (માટે)	રૂપેણ	ચક્ર, ગદા, પદ્મ સહિત)
કિરીટિનમ્	= મુગટધારી,	સહસ્રબાહો	= હે હજાર હાથવાળા!	ભવ	= થઈ જાઓ.
ગદિનમ્,	= ગદાધારી (અને)				

૧. ઈદમસ્તુ સન્નિકૃષ્ટે સમીપતરવર્તિ ચૈતદો રૂપમ્ । અદસસ્તુ વિપ્રકૃષ્ટે તદિતિ પરોક્ષે વિજાનીયાત્ ॥

- આ ઉક્તિ અનુસાર ‘ઈદમ્’ શબ્દ સમીપનો, ‘એતત્’ શબ્દ અત્યંત સમીપનો, ‘અદસ્’ શબ્દ દૂરનો અને ‘તત્’ શબ્દ પરોક્ષનો વાચક છે. વિશ્વરૂપમાં આ બધાનો પ્રયોગ થયો છે; જેમ કે વિશ્વરૂપ નજીક હોવાથી અર્જુને અઢારમા-ઓગણીસમા વગેરે શ્લોકોમાં ‘ઈદમ્’ શબ્દનો; ભીષ્મ, દ્રોણ વગેરે વિરાટરૂપ ભગવાનની અત્યંત નજીક હોવાથી અર્થાત્ વિરાટરૂપનાં જ અંગ હોવાથી ભગવાને તેત્રીસમા શ્લોકમાં ‘એતત્’ શબ્દનો; ભગવાનની આપેલી દિવ્યદષ્ટિથી વિરાટરૂપ બહુ જ દૂર સુધી દેખાતું હતું અને તેમાં દેવતા વગેરે પણ દૂર સુધી દેખાતા હતા, એટલા માટે અર્જુને એકવીસમા, છવીસમા અને અઠાવીસમા શ્લોકમાં ‘અદસ્’ શબ્દનો; અને વિરાટરૂપના પહેલા સ્તરમાં દેખેલું ચતુર્ભુજ વિષ્ણુરૂપ (વિરાટરૂપનું સ્તર બદલાવાને કારણે) નેત્રોની સામે ન હોવાથી અર્થાત્ પરોક્ષ હોવાથી અર્જુને ‘તત્’ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે.

ટીકા — ‘કિરીટિનં ગદિનં ચક્રહસ્તમિચ્છામિ ત્વાં દ્રષ્ટુમહં તથૈવ’ — જેમાં આપે માથા ઉપર દિવ્ય મુગટ તથા હાથોમાં ગદા અને ચક્ર ધારણ કરી રાખ્યાં છે, તે જ રૂપને હું જોવા માગું છું.

‘તથૈવ’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે મારા દ્વારા ‘દ્રષ્ટુમિચ્છામિ તે રૂપમ્’ (અ. ૧૧/૩) એવી ઇચ્છા પ્રગટ કરવાથી આપે વિરાટરૂપ દેખાડ્યું. હવે હું પોતાની ઇચ્છા બાકી શા માટે રાખું? આથી મેં આપના વિરાટરૂપમાં જેવું સૌમ્ય ચતુર્ભુજ રૂપ જોયું છે, તેવું ને તેવું જ રૂપ હું અત્યારે જોવા ઇચ્છું છું — ‘ઈચ્છામિ ત્વાં દ્રષ્ટુમહં તથૈવ.’

‘તેનૈવ રૂપેણ ચતુર્ભુજેન સહસ્રબાહો ભવ વિશ્વમૂર્તે’ — પંદરમા અને સત્તરમા શ્લોકમાં જે વિરાટરૂપમાં ચતુર્ભુજ વિષ્ણુરૂપને જોયું હતું, એ વિરાટરૂપનો નિષેધ કરવાને માટે અર્જુન અહીં ‘એવ’ પદ આપે છે. તાત્પર્ય એ છે કે ‘તેન ચતુર્ભુજેન રૂપેણ’ — આ પદો તો ચતુર્ભુજ રૂપ બતાવવાને

માટે આવ્યાં છે અને ‘એવ’ પદ ‘વિરાટરૂપની સાથે નહિ’ — એવો નિષેધ કરવાને માટે આવ્યું છે તથા ‘ભવ’ પદ ‘થઈ જાઓ’ — એવી પ્રાર્થનાને માટે આવ્યું છે.

પૂર્વ શ્લોકમાં ‘તદેવ’ તથા અહીં ‘તથૈવ’ અને ‘તેનૈવ’ — ત્રણે પદોનું તાત્પર્ય એ છે કે અર્જુન વિશ્વરૂપથી બહુ જ ડરી ગયા હતા. એટલા માટે ત્રણ વાર ‘એવ’ શબ્દનો પ્રયોગ કરીને ભગવાનને કહે છે કે હું આપનું કેવળ વિષ્ણુરૂપ જ જોવા ઇચ્છું છું. વિષ્ણુરૂપની સાથે વિશ્વરૂપ નહિ. આથી આપ કેવળ ચતુર્ભુજરૂપે પ્રગટ થઈ જાઓ.

‘સહસ્રબાહો’ સંબોધનનો એ ભાવ માલૂમ પડે છે કે હે હજારો હાથવાળા ભગવન! આપ ચાર હાથવાળા થઈ જાઓ; અને ‘વિશ્વમૂર્તે’ સંબોધનનો એ ભાવ માલૂમ પડે છે કે હે અનેક રૂપોવાળા ભગવન! આપ એક રૂપવાળા થઈ જાઓ. તાત્પર્ય એ છે કે આપ વિશ્વરૂપનો ઉપસંહાર કરીને ચતુર્ભુજ વિષ્ણુરૂપે થઈ જાઓ.

પરિશિષ્ટ ભાવ : જોકે મૂળ શ્લોકમાં ભગવાનને ગદા અને ચક્ર ધારણ કરેલા બતાવ્યા છે, તો પણ ‘ચતુર્ભુજેન’ પદ આવવાથી અહીં ચારેય ભુજાઓમાં ગદા અને ચક્રની સાથે-સાથે શંખ અને પદ્મ પણ સમજી લેવાં જોઈએ.

—■—

સંબંધ — એકત્રીસમા શ્લોકમાં અર્જુને પૂછ્યું કે ઉગ્રરૂપવાળા આપ કોણ છો, તો ભગવાને ઉત્તર આપ્યો કે હું કાળ છું અને બધાનો સંહાર કરવાને માટે પ્રવૃત્ત થયો છું. એવું સાંભળીને તથા અત્યંત વિકરાળ રૂપને જોઈને અર્જુનને એવું લાગ્યું કે ભગવાન ભારે ક્રોધમાં છે. એટલા માટે અર્જુન ભગવાનને વારંવાર પ્રસન્ન થવાને માટે પ્રાર્થના કરે છે. અર્જુનની આ ભાવનાને દૂર કરવાને માટે ભગવાન કહે છે —

શ્રીભગવાનુવાચ

મયા પ્રસન્નેન તવાર્જુનેદં રૂપં પરં દર્શિતમાત્મયોગાત્ ।
તેજોમયં વિશ્વમનન્તમાદ્યં યન્મે ત્વદન્યેન ન દૃષ્ટપૂર્વમ્ ॥ ૪૭ ॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા—

અર્જુન	= હે અર્જુન!	મે	= મારું	રૂપમ્	= રૂપ
મયા	= મેં	પરમ્	= ઉત્કૃષ્ટ	તવ	= તને
પ્રસન્નેન	= અનુગ્રહ કરીને	તેજોમયમ્	= તેજોમય,	દર્શિતમ્	= દેખાડ્યું છે,
આત્મ-	= પોતાની	આદ્યમ્	= સર્વનું આદિ	યત્	= જેને
	યોગશક્તિના		(અને)	ત્વદન્યેન	= તારા સિવાય બીજા
યોગાત્	પ્રભાવે	અનન્તમ્	= અસીમ		કોઈએ
ઈદમ્	= આ	વિશ્વમ્	= વિરાટ	ન, દૃષ્ટપૂર્વમ્	= પહેલાં જોયું નથી.

ટીકા — ‘મયા પ્રસન્નેન તવાર્જુનેદં રૂપં દર્શિતમ્’ — હે અર્જુન! તું વારંવાર એમ કહી રહ્યો છે કે આપ પ્રસન્ન થઈ જાઓ (અ. ૧૧/૨૫, ૩૧, ૪૫), તો વહાલા ભાઈ! મેં જે આ વિરાટરૂપ તને બતાવ્યું છે, તેમાં વિકરાળરૂપને જોઈને તું ભયભીત થઈ ગયો છે, પરંતુ આ વિકરાળરૂપ મેં ક્રોધમાં

આવી જઈને અથવા તને ભયભીત કરવાને માટે નથી બતાવ્યું, મેં તો પોતાની પ્રસન્નતાથી જ આ વિરાટરૂપ તને બતાવ્યું છે. એમાં તારી કોઈ યોગ્યતા, પાત્રતા અથવા ભક્તિ કારણ નથી. તે તો પહેલાં કેવળ વિભૂતિ અને યોગને જ પૂછ્યો હતો. વિભૂતિ અને યોગનું વર્ણન કરીને મેં અંતમાં કહ્યું હતું કે તને

જ્યાં-જ્યાં જે કંઈ વિલક્ષણતા દેખાય, ત્યાં-ત્યાં મારી જ વિભૂતિ સમજ. આ રીતે તારા પ્રશ્નનો ઉત્તર સારી રીતે મેં આપી જ દીધો હતો. પરંતુ ત્યાં મેં ('અથવા' પદથી) પોતાના જ તરફથી એ વાત કહી કે તારે વધારે જાણવાથી શો મતલબ? જોવા, સાંભળવા અને સમજવામાં જે સમસ્ત-સંસારની અનુભૂતિ થાય છે, તે સઘળા સંસારને હું પોતાના કોઈ અંશમાં ધારણ કરીને સ્થિત છું.

બીજી વાત એ છે કે તારે મારી વિભૂતિ અને યોગશક્તિને જાણવાની શી જરૂર છે? કેમકે બધી વિભૂતિઓ મારી યોગશક્તિને આશ્રિત છે અને તે યોગશક્તિનો આશ્રય હું પોતે તારી સામે બેઠો છું. આ વાત તો મેં વિશેષ કૃપા કરીને જ કહી હતી. આ વાતને લીધે જ તારી વિશ્વરૂપદર્શનની ઈચ્છા થઈ અને મેં દિવ્યચક્ષુ આપીને તને વિશ્વરૂપ દેખાડ્યું. આ તો મારી કેવળ પ્રસન્નતા જ છે. તાત્પર્ય એ છે કે આ વિશ્વરૂપને બતાવવામાં મારી કૃપા સિવાય બીજો કોઈ હેતુ નથી. તારી જોવાની ઈચ્છા તો નિમિત્તમાત્ર છે.

'આત્મયોગાત્' - આ વિરાટરૂપને દેખાડવામાં મેં કોઈની સહાય નથી લીધી, પરંતુ કેવળ પોતાના સામર્થ્યથી જ તને આ રૂપ દેખાડ્યું છે.

'પરમ્' - મારું આ વિરાટરૂપ અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે.

'તેજોમયમ્' - આ મારું વિશ્વરૂપ અત્યંત તેજોમય છે. એટલા માટે દિવ્યદષ્ટિ મળવા છતાં પણ તે આ રૂપને દુર્નિરીક્ષ્ય કહ્યું છે (અ. ૧૧/૧૭).

'વિશ્વમ્' - આ રૂપને તે પોતે વિશ્વરૂપ, વિશ્વમૂર્તિ વગેરે નામોથી સંબોધિત કર્યું છે. મારું આ રૂપ સર્વવ્યાપી છે.

'અનન્તમાદ્યમ્' - મારા આ વિશ્વરૂપનો સ્થળ, કાળ વગેરેની દૃષ્ટિએ ન તો આદિ છે અને ન અંત પણ છે. એ બધાંનું આદિ અને અનાદિ છે.

'યન્મે ત્વદન્યેન ન દૃષ્ટપૂર્વમ્' - તારા સિવાય મારા વિશ્વરૂપને પહેલાં કોઈએ પણ નથી જોયું - આ વાત ભગવાને કેવી રીતે કહી? કેમકે રામાવતારમાં માતા કૌશલ્યાજીએ અને કૃષ્ણાવતારમાં માતા યશોદાજીએ તથા કૌરવસભામાં ભીષ્મ, દ્રોણ, સંજય, વિદુર અને ઋષિમુનિઓએ ભગવાનનું વિરાટરૂપ જોયું જ હતું! એનો ઉત્તર એ છે કે ભગવાને પોતાના વિરાટરૂપને માટે 'એવંરૂપઃ' (અ. ૧૧/૪૮) પદ આપીને કહ્યું છે કે આ પ્રકારના ભયંકર વિશ્વરૂપને, જેનાં મુખોમાં મોટામોટા ચોદા, સેનાપતિ વગેરે જઈ રહ્યા છે, તેવું વિશ્વરૂપ પહેલાં કોઈએ નથી જોયું.

બીજી વાત, અર્જુનની સામે યુદ્ધનો પ્રસંગ હોવાથી આવું ભયંકર વિશ્વરૂપ દેખાડવાની જ આવશ્યકતા હતી અને શૂરવીર અર્જુન જ એવા રૂપને જોઈ શકતા હતા. પરંતુ માતા

કૌશલ્યા વગેરેની સામે એવું રૂપ દેખાડવાની આવશ્યકતા પણ ન હતી અને તેઓ એવું રૂપ જોઈ પણ ન શક્યાં હોત અર્થાત્ એમનામાં એવું રૂપ જોવાનું સામર્થ્ય પણ ન હતું.

ભગવાને એ તો કહ્યું છે કે આ વિશ્વરૂપને પહેલાં કોઈએ નથી જોયું. પરંતુ વર્તમાનમાં કોઈ નથી જોઈ રહ્યું એવું નથી કહ્યું. કારણ કે અર્જુનની સાથે-સાથે સંજય પણ ભગવાનના વિશ્વરૂપને જોઈ રહ્યા છે. જો સંજય ન જોતા હોત તો તેઓ ગીતાના અંતમાં એવું કેવી રીતે કહી શકતા હતા કે ભગવાનના અતિ અદ્ભુત વિરાટરૂપનું વારંવાર સ્મરણ કરીને મને બહુ ભારે વિસ્મય થઈ રહ્યું છે અને હું વારંવાર હર્ષિત થઈ રહ્યો છું. (અ. ૧૮/૭૭).

વિશેષ વાત

ભગવાનના દ્વારા 'મેં પોતાની પ્રસન્નતાથી અને કૃપાથી જ તને આ વિશ્વરૂપ બતાવ્યું છે' - એવું કહેવાથી એક વિલક્ષણ ભાવ નીકળે છે કે સાધક પોતાના ઉપર ભગવાનની જેટલી કૃપા માને છે, તેનાથી અનેક ગણી અધિક ભગવાનની કૃપા હોય છે. ભગવાનની જેટલી કૃપા હોય છે, તેને માનવાનું સામર્થ્ય સાધકમાં નથી. કારણ કે ભગવાનની કૃપા અપાર-અસીમ છે; અને ભક્ત પાસે તેને માનવાનું સામર્થ્ય સીમિત છે.

સાધક પ્રાયઃ અનુકૂળ વસ્તુ, વ્યક્તિ, પરિસ્થિતિ, વગેરેમાં જ ભગવાનની કૃપા માને છે અર્થાત્ સત્સંગ મળે, સાધના બરાબર ચાલે, વૃત્તિઓ શુદ્ધ રહે, મન ભગવાનમાં સ્થિત થઈ રહ્યું છે વગેરેમાં, તે ભગવાનની કૃપા માની લે છે. આ રીતે કેવળ અનુકૂળતામાં જ કૃપા માનવી, એ કૃપાને સીમામાં બાંધવા જેવું છે, જેનાથી અસીમ કૃપાનો અનુભવ નથી થતો. તે કૃપામાં જ રાજી થવું એ તો કૃપાનો ભોગ છે. સાધકે ન તો તે કૃપાને સીમામાં બાંધવી જોઈએ અને ન કૃપાનો ભોગ પણ કરવો જોઈએ.

સાધના ઠીક થવામાં જે સુખ થાય છે, તે સુખમાં સુખી થવું અને રાજી થવું એ પણ ભોગ છે, જેનાથી બંધન થાય છે - 'સુખસર્જન બધ્નાતિ જ્ઞાનસર્જન ચાનધ' (ગીતા - ૧૪/૬). સુખ થવું અથવા સુખનું જ્ઞાન થવું એમાં દોષ નથી, પરંતુ તેની સાથે આસક્તિ કરવી, તેનાથી સુખી થવું અને પ્રસન્ન થવું એમાં જ દોષ છે. એનાથી અર્થાત્ સાધનજન્ય સાત્ત્વિક સુખ ભોગવવાથી ગુણાતીત થવામાં બાધા આવે છે. આથી સાધકે બહુ સાવધાનીથી આ સુખથી અનાસક્ત થવું જોઈએ. જે સાધક આ સુખથી અનાસક્ત નથી થતો અર્થાત્ તેમાં પ્રસન્નતાપૂર્વક સુખ લેતો રહે છે, તે પણ જો પોતાની સાધનામાં તત્પરતાપૂર્વક

લાગ્યો રહે, તો સમય આવતાં તેની તે સુખથી આપોઆપ અરુચિ થઈ જશે. પરંતુ જે તે સુખથી સાવધાનીપૂર્વક અનાસક્ત રહે છે, તેને શીઘ્ર જ વાસ્તવિક તત્ત્વનો અનુભવ થઈ જાય છે.

—■—

સંબંધ — વિશ્વરૂપ દર્શનને માટે ભગવાનની કૃપા સિવાય બીજું કોઈ સાધન નથી — આ વાતનું આગળના શ્લોકમાં ભગવાન વિશેષતાથી વર્ણન કરે છે.

ન વેદયજ્ઞાધ્યયનૈર્ન દાનૈર્ન ચ ક્રિયાભિર્ન તપોભિરુગ્રૈઃ ।
એવંરૂપઃ શક્ય અહં નૃલોકે દ્રષ્ટું ત્વદન્યેન કુરુપ્રવીર ॥ ૪૮ ॥

કુરુપ્રવીર	= હે કુરુશ્રેષ્ઠ!	ન	શાસ્ત્રોના	ચ	= અને
નૃલોકે	= મનુષ્યલોકમાં		અધ્યયનથી ^૧	ન	= ન
એવંરૂપઃ	= આવા પ્રકારનો	ન	= ન	ક્રિયાભિઃ	= માત્ર ક્રિયાઓથી
	વિશ્વરૂપવાળો	દાનૈઃ	= દાનથી	ત્વદન્યેન	= તારા (કૃપાપાત્ર)
અહમ્	= હું	ન	= ન		સિવાય બીજા કોઈને
ન, વેદયજ્ઞા-	= ન વેદોના અધ્યયનથી,	ઉગ્રૈઃ	= કઠોર	દ્રષ્ટુમ્	= દેખાઈ
ધ્યયનૈઃ	ન યજ્ઞોના અનુષ્ઠાનથી,	તપોભિઃ	= તપથી	શક્યઃ	= શકું છું.

ટીકા — ‘કુરુપ્રવીર’ — અહીં અર્જુનને માટે ‘કુરુપ્રવીર’ સંબોધન આપવાનો અભિપ્રાય એ છે કે સઘળા કુરુવંશીઓમાં મારા દ્વારા ઉપદેશ સાંભળવાની, મારા રૂપને જોવાની અને જાણવાની તારી જિજ્ઞાસા થઈ, તો આ કુરુવંશીઓમાં તું જ શ્રેષ્ઠ છે. તાત્પર્ય એ થયું કે ભગવાનને જોવાની અને જાણવાની ઇચ્છા થવી એ જ વાસ્તવમાં મનુષ્યની શ્રેષ્ઠતા છે.

‘ન વેદયજ્ઞાધ્યયનૈર્ન દાનૈર્ન ચ ક્રિયાભિર્ન તપોભિરુગ્રૈઃ’ — વેદોનું અધ્યયન કરવામાં આવે, યજ્ઞોનું વિધિવિધાનથી અનુષ્ઠાન કરવામાં આવે, મોટાં-મોટાં દાન કરવામાં આવે, ભારે ઉગ્ર (કઠિનમાં કઠિન) તપસ્યાઓ કરવામાં આવે અને તીર્થ, વ્રત વગેરે શુભ કર્મો કરવામાં આવે — એ બધાં જ કર્મો વિશ્વરૂપદર્શનનું સાધન નથી બની શકતાં. કારણ કે જેટલાં પણ કર્મો કરવામાં આવે છે, તે બધાંનો આરંભ અને અંત હોય છે. આથી એ કર્મોથી મળવાવાળું ફળ પણ આદિ અને અંતવાળું જ હોય છે. આથી એવાં કર્મોથી ભગવાનના અનંત, અસીમ, અવ્યય અને દિવ્ય વિશ્વરૂપનાં દર્શન કેવી રીતે થઈ શકે છે? તેનાં દર્શન તો કેવળ ભગવાનની કૃપાથી જ થાય છે. કારણ કે ભગવાન નિત્ય છે અને એમની કૃપા પણ નિત્ય છે. આથી નિત્ય કૃપાથી જ અર્જુનને ભગવાનના નિત્ય, અવ્યય

અને દિવ્ય વિશ્વરૂપનાં દર્શન થયાં છે. તાત્પર્ય એ થયું કે તેઓમાંથી પ્રત્યેકમાં અથવા બધાં જ સાધનોમાં એ સામર્થ્ય નથી કે તેઓ વિરાટરૂપનાં દર્શન કરાવી શકે. વિરાટરૂપનાં દર્શન તો કેવળ ભગવાનની કૃપાથી અને પ્રસન્નતાથી જ થઈ શકે છે.

ગીતામાં પ્રાયઃ યજ્ઞ, દાન અને તપ — આ ત્રણેયનું વર્ણન આવે છે. આઠમા અધ્યાયના અઠાવીસમા શ્લોકમાં અને આ જ અધ્યાયના ત્રેપનમાં શ્લોકમાં વેદ, યજ્ઞ, દાન અને તપ — આ ચારેયનું વર્ણન આવ્યું છે અને અહીં વેદ, યજ્ઞ, દાન, તપ અને ક્રિયા — આ પાંચેયનું વર્ણન આવ્યું છે. આઠમા અધ્યાયના અઠાવીસમા શ્લોકમાં સપ્તમી વિભક્તિ અને બહુવચનનો તથા અહીંના શ્લોકમાં તૃતીય વિભક્તિ અને બહુવચનનો પ્રયોગ થયો છે, જ્યારે બીજી જગાએ પ્રાયઃ પ્રથમા વિભક્તિ અને એકવચનનો પ્રયોગ આવે છે.

અહીં તૃતીયા વિભક્તિ અને બહુવચન આપવાનું તાત્પર્ય એ છે કે આ વેદ, યજ્ઞ, દાન વગેરે સાધનોમાંથી પ્રત્યેક સાધન વિશેષતાથી વારંવાર કરવામાં આવે અથવા બધાં જ સાધન વિશેષતાથી વારંવાર કરવામાં આવે, તોપણ તે બધાં જ સાધન વિશ્વરૂપદર્શનનું કારણ નથી બની શકતાં અર્થાત્ એમના દ્વારા વિશ્વરૂપ નથી જોઈ જઈ શકાતું. કારણ

૧. જો, ‘વેદયજ્ઞાધ્યયનૈઃ’ પદનો અર્થ ‘વેદોનું અધ્યયન અને યજ્ઞોનું અનુષ્ઠાન’ એવો કરવામાં આવે તો વેદોના અધ્યયનની અંતર્ગત શાસ્ત્રોનું અધ્યયન પણ આવી જાય છે. કેમકે બધાં જ શાસ્ત્રો વેદોનું જ અનુસરણ કરે છે. પરંતુ સ્પષ્ટતા કરવા માટે અહીં શાસ્ત્રોનું અધ્યયન અલગથી લીધું છે.

કે વિશ્વરૂપનું દર્શન કરવું એ કોઈ કર્મનું ફળ નથી.

જેવી રીતે અહીં વેદ, યજ્ઞ વગેરે સાધનોથી વિશ્વરૂપ નથી જોઈ શકાતું — એવું કહીને વિશ્વરૂપદર્શનની દુર્લભતા બતાવી છે, એવી જ રીતે આગળ ત્રેપનમાં શ્લોકમાં વેદ, યજ્ઞ વગેરે સાધનોથી ચતુર્ભુજરૂપ નથી જોઈ શકાતું — એવું કહીને ચતુર્ભુજરૂપ-દર્શનની દુર્લભતા બતાવી છે. ચતુર્ભુજરૂપને જોવામાં અનન્યભક્તિને સાધન બતાવ્યું છે (અ. ૧૧/૫૪); કેમકે એ રૂપ એવું વિલક્ષણ છે કે તેનું દર્શન દેવતા પણ ઇચ્છે છે. એટલા માટે એ રૂપ માટે તો ભક્તિ થઈ શકે છે, પરંતુ વિશ્વરૂપને જોઈને તો ભય લાગે છે; આથી એવા રૂપ માટે ભક્તિ કેવી રીતે થશે, પ્રેમ કેવી રીતે થશે? એટલા માટે તેના દર્શનમાં ભક્તિને સાધન નથી બતાવ્યું. આ તો કેવળ ભગવાનની પ્રસન્નતાથી અને કૃપાથી જ જોઈ શકાય છે.

‘એવંરૂપઃ શક્ય અહં નૃલોકે દ્રષ્ટું ત્વદન્યેન’ — મનુષ્યલોકમાં સાધનોથી તારા સિવાય મારું આ વિશ્વરૂપ કોઈ જોઈ નથી શકતું — એનો અર્થ એ નથી કે આ સાધનોથી તું જોઈ શકે છે. તને તો મેં મારી પ્રસન્નતાથી જ આ રૂપ બતાવ્યું છે.

સંજયને પણ જે વિશ્વરૂપનાં દર્શન થઈ રહ્યાં હતાં, તે પણ વ્યાસજીની કૃપાથી પ્રાપ્ત દિવ્યદૃષ્ટિથી જ થઈ રહ્યાં હતાં, કોઈ બીજા સાધનથી નહિ. તાત્પર્ય એ છે કે ભગવાન અને એમના ભક્તો તથા સંતોની કૃપાથી જે કામ થાય

છે, તે કામ સાધનોથી નથી થતું. સંતોની કૃપા પણ અદૈત્યકી હોય છે.

કેટલાક લોકો બરાબર ન સમજવાને કારણે એવું કહે છે કે ભગવાને અર્જુનને વિશ્વરૂપ બતાવ્યું ન હતું. પરંતુ એ સમજાવી દીધું હતું કે મારા શરીરના કોઈ એક અંશમાં અનંત બ્રહ્માંડ છે. પરંતુ વાસ્તવમાં આવી વાત જ નથી. સ્વયં ભગવાને જ કહ્યું છે કે ‘મારા આ શરીરમાં એક જગાએ ચરાચર સહિત સકળ જગતને અત્યારે જ જોઈ લે’ (અ. ૧૧/૭). જ્યારે અર્જુનને દેખાયું નહિ, ત્યારે ભગવાને કહ્યું કે ‘તું પોતાના આ ચર્મચક્ષુઓથી મારા વિશ્વરૂપને નથી જોઈ શકતો, એટલા માટે હું તને દિવ્યચક્ષુ આપું છું’ (અ. ૧૧/૮). પછી ભગવાને અર્જુનને દિવ્યચક્ષુ આપીને સાક્ષાત્ પોતાનું વિશ્વરૂપ બતાવ્યું. સંજયે પણ કહ્યું છે કે ‘ભગવાનના શરીરમાં એક જગાએ સ્થિત વિશ્વરૂપને અર્જુને જોયું (અ. ૧૧/૧૩). અર્જુને પણ વિશ્વરૂપનાં દર્શન કરતાં કહ્યું કે ‘હું આપના શરીરમાં સઘળાં પ્રાણીઓના સમુદાયોને તથા બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ વગેરે બધાને જોઈ રહ્યો છું’ (અ. ૧૧/૧૫) વગેરે વગેરે. આનાથી સિદ્ધ થાય છે કે ભગવાને અર્જુનને પ્રત્યક્ષમાં પોતાના વિશ્વરૂપનાં દર્શન કરાવ્યાં હતાં. બીજી વાત, સમજાવવા માટે તો જ્ઞાનચક્ષુ હોય છે (ગીતા — અ. ૧૩/૩૪; ૧૫/૧૧), પરંતુ દિવ્યચક્ષુથી સાક્ષાત્ દર્શન જ થાય છે. આથી ભગવાને માત્ર શબ્દોથી સમજાવી દીધું હોય, એવી વાત નથી.

સંબંધ — અર્જુનનો ભય દૂર કરવા માટે ભગવાન આગળના શ્લોકમાં એમને ‘દેવરૂપ’ જોવાની આજ્ઞા આપે છે.

મા તે વ્યથા મા ચ વિમૂઢભાવો દૃષ્ટ્વા રૂપં ઘોરમીદૃઢમેદમ્ ।

વ્યપેતભીઃ પ્રીતમનાઃ પુનસ્ત્વં તદેવ મે રૂપમિદં પ્રપશ્ય ॥ ૪૮ ॥

ઈદમ્	= આ
મમ	= મારા
ઈદૃઢ્	= આવા પ્રકારના
ઘોરમ્	= વિકરાળ
રૂપમ્	= રૂપને
દૃષ્ટ્વા	= જોઈને
તે	= તને

વ્યથા	= વ્યાકુળતા
મા	= ન થાઓ
ચ	= અને
વિમૂઢભાવઃ	= મૂઢ ભાવ (પણ)
મા	= ન થાઓ (હવે)
વ્યપેતભીઃ	= નિર્ભય (અને)
પ્રીતમનાઃ	= પ્રસન્ન મનવાળો થઈને

ત્વમ્, પુનઃ	= તું, ફરી
તત્, એવ	= એ જ
મે	= મારા
ઈદમ્	= આ (શંખ-ચક્ર-ગદા-પદ્મધારી ચતુર્ભુજ)
રૂપમ્	= રૂપને
પ્રપશ્ય	= જોઈ લે.

ટીકા — ‘મા તે વ્યથા મા ચ વિમૂઢભાવો દૃષ્ટ્વા રૂપં ઘોરમીદૃઢમેદમ્’ — વિકરાળ દાઢોને કારણે ભયભીત કરવાવાળાં મારાં મુખોમાં યોદ્ધા લોકો બહુ વેગથી જઈ રહ્યા છે, તેઓમાંથી કેટલાક ચૂર્ણ બનેલાં માથાં સહિત દાંતોની

વચમાં ફસાયેલા દેખાઈ રહ્યા છે અને હું પ્રલયકાળના અગ્નિની સમાન પ્રજ્વલિત મુખો દ્વારા સઘળા લોકોનું ગ્રસન કરતો તેમને ચારે તરફથી ચાટી રહ્યો છું — આ પ્રકારના મારા ઘોર રૂપને જોઈને તને વ્યથા નહિ થવી જોઈએ, પરંતુ

પ્રસન્નતા થવી જોઈએ. તાત્પર્ય એ છે કે પહેલાં (અ. ૧૧/૪૫માં) તું જે મારી કૃપાને જોઈને હર્ષિત થયો હતો, તો મારી કૃપા તરફ દૃષ્ટિ હોવાથી તને હર્ષ થવો યોગ્ય જ હતો, પરંતુ આમ વ્યથિત થવું યોગ્ય નથી.

અર્જુને જે પહેલાં કહ્યું છે – ‘પ્રવ્યથિતાસ્તથાહમ્’ (અ. ૧૧/૨૩) અને ‘પ્રવ્યથિતાન્તરાત્મા’ (અ. ૧૧/૨૪). તેના ઉત્તરમાં ભગવાન અહીં કહે છે – ‘મા તે વ્યથા.’

હું કૃપા કરીને જ આવું રૂપ બતાવી રહ્યો છું. આને જોઈને તારે મોહિત નહિ થવું જોઈએ – ‘મા ચ વિમૂઢભાવઃ’. બીજી વાત, હું તો પ્રસન્ન જ છું અને પોતાની પ્રસન્નતાથી જ તને આ રૂપ બતાવી રહ્યો છું; પરંતુ તું જે વારંવાર આમ કહી રહ્યો છે કે ‘પ્રસન્ન થઈ જાઓ, પ્રસન્ન થઈ જાઓ,’ આ જ તારો વિમૂઢભાવ છે. તું એને છોડી દે. ત્રીજી વાત, પહેલાં તે કહ્યું હતું કે મારો મોહ ચાલ્યો ગયો (અ. ૧૧/૧), પરંતુ વાસ્તવમાં તારો મોહ હજી નથી ગયો. તારે આ મોહને છોડી દેવો જોઈએ અને નિર્ભય તથા પ્રસન્ન મનવાળા થઈને મારું તે દેવરૂપ જોવું જોઈએ.

તારો અને મારો જે સંવાદ છે, એ તો પ્રસન્નતાથી આનંદરૂપે અને લીલારૂપે થવો જોઈએ. એમાં ભય અને મોહ બિલકુલ નહિ થવાં જોઈએ. હું તારા કહ્યા અનુસાર ઘોડા હાંકું છું, વાતો કરું છું, વિશ્વરૂપ બતાવું છું વગેરે સર્વ કંઈ કરવા છતાં પણ શું તે મારામાં કોઈ વિકૃતિ જોઈ છે?¹ શું મારામાં કંઈ ફરક પડ્યો છે? એવી જ રીતે મારા વિશ્વરૂપને જોઈને તારામાં પણ કોઈ વિકૃતિ નહિ આવવી જોઈએ.

હે અર્જુન! તને જે ભય લાગી રહ્યો છે, તે શરીરમાં અહંતા-મમતા (હું-મારાપણું) થવાથી જ લાગી રહ્યો છે અર્થાત્ અહંતા-મમતાવાળી ચીજ (શરીર) નષ્ટ ન થઈ જાય, તેને લઈને જ તું ભયભીત થઈ રહ્યો છે – આ તારી મૂર્ખતા છે અને અજ્ઞાન છે. એને તું છોડી દે.

આજે પણ જેને કોઈને જ્યાં કંઈ જે કોઈનાથી પણ ભય થાય છે, તે શરીરમાં અહંતા-મમતા થવાથી જ થાય છે. શરીરમાં અહંતા-મમતા થવાથી તે ઉત્પત્તિ-વિનાશશીલ વસ્તુ

(પ્રાણો)ને રાખવા ઇચ્છે છે. આ જ મનુષ્યની મૂર્ખતા છે અને આ જ આસુરી સંપત્તિનું મૂળ છે. પરંતુ જેમની ભગવાનની ભક્તિ આગળ વધે છે, તેમને પ્રાણોમાં મોહ નથી રહેતો, પરંતુ તેમનો સર્વત્ર ભગવદ્ભાવ રહે છે અને એકમાત્ર ભગવાનમાં પ્રેમ રહે છે. એટલા માટે તેઓ નિર્ભય થઈ જાય છે. તેમનું ભગવાનની તરફ આકર્ષાવું એ દૈવી સંપત્તિનું મૂળ છે. નૃસિંહ ભગવાનના ભયંકર રૂપને જોઈને દેવતા વગેરે બધા જ ભયભીત થઈ ગયા, પરંતુ પ્રહ્લાદજી ભયભીત ન થયા; કેમકે પ્રહ્લાદજીની સર્વત્ર ભગવદ્બુદ્ધિ હતી. એટલા માટે તેઓ નૃસિંહ ભગવાનની પાસે જઈને તેમનાં ચરણોમાં ઢળી પડ્યા અને ભગવાને એમને ઉઠાવીને ગોદમાં લઈ લીધા તથા એમને જીભ વડે ચાટવા લાગ્યા!

‘વ્યપેતભીઃ પ્રીતમનાઃ પુનસ્ત્વં તદેવ મે રૂપમિદં પ્રપશ્ય’ – અર્જુને પિસ્તાળીસમા શ્લોકમાં કહ્યું હતું – ‘ભયેન ચ પ્રવ્યથિતં મનો મે’; આથી ભગવાને ‘ભયેન’ને માટે કહ્યું છે – ‘વ્યપેતભીઃ’ અર્થાત્ તું ભયરહિત બની જા અને ‘પ્રવ્યથિતં મનઃ’ને માટે કહ્યું છે – ‘પ્રીતમનાઃ’ અર્થાત્ તું પ્રસન્ન મનવાળો બની જા.

ભગવાને વિરાટરૂપમાં અર્જુનને જે ચતુર્ભુજરૂપ બતાવ્યું હતું, તેને જ માટે ભગવાન ‘પુનઃ’ પદ આપીને કહી રહ્યા છે કે એ જ મારું આ રૂપ તું ફરીથી સારી રીતે જોઈ લે.

‘તદેવ’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે તું દેવરૂપ (વિષ્ણુરૂપ)ની સાથે બ્રહ્મા, શંકર વગેરે દેવતા અને ભયાનક વિશ્વરૂપ નથી જોવા ઇચ્છતો, કેવળ દેવરૂપ જ જોવા ઇચ્છે છે; એટલા માટે એ જ રૂપ તું સારી રીતે જોઈ લે.

અર્જુનની પ્રાર્થના અનુસાર ભગવાન અત્યારે જે રૂપ બતાવવા ઇચ્છે છે, તેને માટે ભગવાને અહીં ‘ઈદમ્’ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે.

સંજય અને અર્જુનની દિવ્યદૃષ્ટિ ક્યાં સુધી રહી?

સંજયને વેદવ્યાસજીએ યુદ્ધના આરંભમાં દિવ્યદૃષ્ટિ આપી હતી.² જેનાથી તેઓ ધૃતરાષ્ટ્રને યુદ્ધના સમાચાર સંભળાવતા રહ્યા. પરંતુ અંતમાં જ્યારે દુર્યોધનનું મૃત્યુ થતાં

૧. પોતાનામાં કોઈક પ્રકારનું પરિવર્તન જોવા છતાં પણ અર્જુન બધી અવસ્થાઓમાં ભગવાનને નિર્વિકાર જ માને છે, ત્યારે જ તો તેમણે ગીતાના આદિ, મધ્ય તથા અંતમાં (ગીતા ૧/૨૧, ૧૧/૪૨ અને ૧૮/૭૩માં) ભગવાનને માટે ‘અચ્યુત’ સંબોધનનો પ્રયોગ કર્યો છે.

૨. એષ તે સંજયો રાજન્ યુદ્ધમેતદ્ વદિષ્યતિ । એતસ્ય સર્વસંગ્રામે ન પરોક્ષં ભવિષ્યતિ ।

યક્ષુષા સંજયો રાજન્ દિવ્યેનૈવ સમન્વિતઃ । કથયિષ્યતિ તે યુદ્ધં સર્વજશ્ચ ભવિષ્યતિ ॥

(મહા. ભીષ્મ. ૨/૯-૧૦)

‘રાજન્! આ સંજય આપને આ યુદ્ધના બધા સમાચાર બતાવ્યા કરશે. સંપૂર્ણ સંગ્રામભૂમિમાં કોઈ એવી વાત નહિ બને, જે તેને પ્રત્યક્ષ ન થાય. રાજન્! સંજય દિવ્યદૃષ્ટિથી સંપન્ન થઈને સર્વજ્ઞ બની જશે અને તમને યુદ્ધની વાત બતાવશે.’

સંજય શોકથી વ્યાકુળ થઈ ગયા, ત્યારે સંજયની એ દિવ્યદષ્ટિ ચાલી ગઈ.^૧

અર્જુનના દ્વારા વિશ્વરૂપ બતાવવાની પ્રાર્થના કરતાં ભગવાને અર્જુનને દિવ્યદષ્ટિ આપી ‘દિવ્યં દદામિ તે ચક્ષુઃ પશ્ય મે યોગમૈશ્વરમ્’ (અ. ૧૧/૮) અને અર્જુન વિરાટરૂપ ભગવાનનાં દેવરૂપ, ઉગ્રરૂપ વગેરે રૂપોનાં દર્શન કરવા લાગ્યા. જ્યારે અર્જુનની સામે અતિ-ઉગ્ર રૂપ આવ્યું, ત્યારે તેઓ ડરી ગયા અને ભગવાનની સ્તુતિપ્રાર્થના કરતા કહેવા લાગ્યા કે ‘મારું મન ભયથી વ્યથિત થઈ રહ્યું છે, આપ મને એ જ ચતુર્ભુજરૂપ બતાવો.’ ત્યારે ભગવાને પોતાનું ચતુર્ભુજરૂપ બતાવ્યું અને પછી દ્વિભુજરૂપે થઈ ગયા. આનાથી સિદ્ધ થાય છે કે અહીં (ઓગણપચાસમા શ્લોક) સુધી જ અર્જુનની દિવ્યદષ્ટિ રહી. એકાવનમાં શ્લોકમાં સ્વયં અર્જુને કહ્યું છે કે ‘હું આપના સૌમ્ય મનુષ્યરૂપને જોઈને સચેત થઈ ગયો છું. અને પોતાની સ્વાભાવિક સ્થિતિને પ્રાપ્ત થઈ ગયો છું.’

અહીં શંકા થાય છે કે અર્જુન તો પહેલાં પણ વ્યથિત (વ્યાકુળ) થયા હતા — ‘દૃષ્ટ્વા લોકાઃ પ્રવ્યથિતાસ્તથાહમ્’ (અ. ૧૧/૨૩), ‘દૃષ્ટ્વા હિ ત્વાં પ્રવ્યથિતાન્તરાત્મા’ (અ. ૧૧/૨૪); આથી ત્યાં જ તેમની દિવ્યદષ્ટિ ચાલી જવી જોઈતી હતી. એનું સમાધાન એ છે કે ત્યાં અર્જુન એટલા ભયભીત નહોતા થયા, જેટલા અહીં થયા છે. અહીં તો અર્જુન ભયભીત થઈને ભગવાનને વારંવાર નમસ્કાર કરે છે અને તેમને

ચતુર્ભુજરૂપ બતાવવા માટે પ્રાર્થના પણ કરે છે (અ. ૧૧/૪૫). એટલા માટે અહીં અર્જુનની દિવ્યદષ્ટિ ચાલી જાય છે.

બીજું કારણ એ પણ હોઈ શકે છે કે પહેલાં અર્જુનની વિશ્વરૂપ જોવાની વિશેષ રુચિ (ઈચ્છા) હતી — ‘દ્રષ્ટુમિચ્છામિ તે રૂપમ્’ (અ. ૧૧/૩), એટલા માટે ભગવાને અર્જુનને દિવ્યદષ્ટિ આપી; પરંતુ અહીં અર્જુનની વિશ્વરૂપ જોવાની રુચિ ના રહી અને તેઓ ભયભીત થવાને કારણે ચતુર્ભુજરૂપ જોવાની ઈચ્છા કરે છે, એટલા માટે (દિવ્યદષ્ટિની આવશ્યકતા ન રહેવાથી) તેમની દિવ્યદષ્ટિ ચાલી જાય છે.

જો સંજય અને અર્જુન શોકથી, ભયથી વ્યથિત (વ્યાકુળ) ન થાત, તો એમની દિવ્યદષ્ટિ લાંબા સમય સુધી રહેત અને તેઓ ઘણું બધું જોઈ શક્યા હોત. પરંતુ શોક અને ભયથી વ્યથિત થવાને કારણે તેમની દિવ્યદષ્ટિ ચાલી ગઈ. આવી જ રીતે જ્યારે મનુષ્ય મોહથી સંસારમાં આસક્ત થઈ જાય છે, ત્યારે ભગવાનની આપેલી વિવેકદષ્ટિ કામ નથી કરતી. જેમકે, મનુષ્યનો રૂપિયામાં અધિક મોહ થાય તો તે ચોરી કરવા લાગી જાય છે, પછી વધારે મોહ વધવાથી લૂંટ કરવા લાગી જાય છે તથા અત્યધિક મોહ વધી જતાં તે રૂપિયાને માટે બીજાઓની હત્યા સુદ્ધાં કરી દે છે. આ રીતે જેમ-જેમ મોહ વધે છે, તેમ-તેમ તેનો વિવેક કામ નથી કરતો. જો મનુષ્ય મોહમાં ન ફસાઈને પોતાની વિવેકદષ્ટિને મહત્વ આપે, તો તે પોતાના ઉદ્ધારની સાથે-સાથે સંસારમાત્રનો ઉદ્ધાર કરવા સમર્થ બની જાય.

પરિશિષ્ટ ભાવ : અર્જુને ગભરાઈને ભગવાનને કહ્યું — ‘તત્ક્ષામયે ત્વામહમપ્રમેયમ્’ (૧૧/૪૨) તો ભગવાન અહીં કહે છે કે હું ભલે શાંત અથવા ઉગ્ર, કોઈ પણ રૂપમાં દેખાતો હોઉં, છું તો હું તારો મિત્ર જ! તું ડરી ગયો, તો તેમાં તારું અજ્ઞાન છે. મિત્રતામાં નબળાઈ છે! જે કાંઈ દેખાઈ રહ્યું છે, તે બધી મારી જ લીલા છે. એમાં ગભરાવાની કંઈ વાત છે? મિત્રતામાં કોણ નાનો અને કોણ મોટો?

ભગવાન જ જગતરૂપે પ્રગટ થયા છે, તેથી આ જગત ભગવાનનો આદિ અવતાર કહેવાય છે — ‘આદ્યોડવતારઃ પુરુષઃ પરસ્ય’ (શ્રીમદ્ભા. ૨/૬/૪૧) જેમ ભગવાને રામ, કૃષ્ણ વગેરે રૂપોમાં અવતાર લીધો, એ જ પ્રમાણે જગતરૂપથી પણ અવતાર લીધો છે. આને (જગતને) અવતાર એટલા માટે કહીએ છીએ કે એમાં ભગવાન દશ્યરૂપે જોવામાં આવે છે. અવતાર સમયે લૌકિક દષ્ટિએ દેખાવા છતાં પણ ભગવાન સદા અલૌકિક જ રહે છે (ગીતા — ચોથા અધ્યાયનો છઠ્ઠો શ્લોક). પરંતુ રાગ-દ્વેષને કારણે અજ્ઞાનીઓને ભગવાન લૌકિક દેખાય છે (ગીતા — સાતમા અધ્યાયનો ચોવીસમો — પચ્ચીસમો અને નવમા અધ્યાયનો અગિયારમો શ્લોક).

ભગવાન પોતાની ઈચ્છાથી શાંત અથવા ઉગ્ર કોઈ પણ રૂપમાં આવે છે. સુંદર દશ્ય હોય, પુષ્પો ખીલ્યાં હોય, સુગંધ આવી રહી હોય તો તે પણ ભગવાનનું જ રૂપ છે અને માંસ, હાડકાં, ગંદું પડ્યું હોય, દુર્ગંધ આવી રહી હોય તો તે પણ ભગવાનનું રૂપ છે. ભગવાનના સિવાય કંઈ છે જ નહિ. ભગવાને રામ, કૃષ્ણ વગેરે રૂપ પણ ધારણ કર્યાં અને મત્સ્ય,

૧. તવ પુત્રે ગતે સ્વર્ગે શોકાર્તસ્ય મમાનધ । ઋષિદત્તં પ્રણયે તદ્ દિવ્યદર્શિત્વમધ વૈ ॥

(મહા. સૌપ્તિક. ૮/૩૨)

‘નિષ્પાપ નરેશ! આપના પુત્રના સ્વર્ગલોકમાં ચાલ્યા જવાથી હું શોકથી આતુર થઈ ગયો છું અને મહર્ષિ વ્યાસજીની આપેલી મારી એ દિવ્યદષ્ટિ પણ હવે નષ્ટ થઈ ગઈ છે.’

કચ્છપ, વરાહ વગેરે રૂપ પણ ધારણ કર્યાં. તેઓ કોઈ પણ રૂપ ધારણ કરે છે, પરંતુ છે તો ભગવાન જ! રૂપ તો ભગવાનનું છે અને ક્રિયા તેમની લીલા છે. કોઈ પાપ, અન્યાય કરતું દેખાય તો સમજવું કે ભગવાન કળિયુગની લીલા કરી રહ્યા છે. તે જેવું રૂપ ધારણ કરે છે, તેવી જ લીલા (ક્રિયા) કરે છે.^૧ મૂર્તિનું રૂપ (અર્ચાવતાર) ધારણ કરીને તેઓ મૂર્તિ જેવા જ અચળ રહેવાની લીલા કરે છે. મૂર્તિરૂપ ધારણ કરીને ક્રિયા કરવી એ શોભતું નથી, બલકે ક્રિયા ન કરવામાં જ શોભા છે, અન્યથા તે અર્ચાવતાર કઈ રીતે રહેશે? વરાહ (સૂવર)નું રૂપ ધારણ કરીને તેઓ વરાહની જેમ ક્રિયા કરે છે અને મનુષ્યનું રૂપ ધારણ કરીને તેઓ મનુષ્યની જેમ ક્રિયા કરે છે.^૨ તેઓ કોઈ પણ રૂપ લઈને તેના અનુરૂપ જે જે ક્રિયાઓ કરે છે, તેનાથી ભક્તોના હૃદયમાં કોઈ વિકાર થતો નથી, કારણ કે તેમની દૃષ્ટિમાં એક ભગવાન સિવાય બીજું કંઈ છે જ નહિ, હતું પણ નહિ, હશે પણ નહિ, હોવું સંભવ જ નથી.

આપણને જે સંસાર દેખાય છે, એ ભગવાનનું વિરાટરૂપ નથી; કારણ કે વિરાટરૂપ તો દિવ્ય અને અવ્યય છે, પરંતુ જે દેખાય છે તે સંસાર તો ભૌતિક અને નાશવાન છે. જેમ કે, આપણે ભૌતિક વૃન્દાવનને જોઈએ છીએ, પરંતુ તેની અંદરનું દિવ્ય વૃન્દાવન દેખાતું નથી, એ જ પ્રમાણે આપણને ભૌતિક વિશ્વ તો દેખાય છે પરંતુ તેની અંદરનું દિવ્ય વિશ્વ (વિરાટરૂપ) દેખાતું નથી, આવું દેખાવાનું કારણ છે — સુખભોગની ઈચ્છા. ભોગેચ્છાને કારણે જ જડતા-ભૌતિકતા, મલિનતા આવી છે. જો ભોગેચ્છાને લીધે સંસારમાં આકર્ષણ ન થાય તો સર્વ કંઈ ચિન્મય વિરાટરૂપ જ છે.

તત્ત્વબોધ થવાથી જ્ઞાનીને તો સંસાર ચિન્મયરૂપે દેખાય છે, પરંતુ પ્રેમીભક્તને તે માધુર્યરૂપે દેખાય છે. માધુર્યરૂપે દેખાવાથી જેમ પોતાના શરીરમાં સૌનો સ્વાભાવિક પ્રેમ હોય છે, એવો જ ભક્તનો પ્રાણીમાત્રની સાથે સ્વાભાવિક પ્રેમ હોય છે. પરંતુ અર્જુને ઐશ્વર્યરૂપે ભગવાનનું વિરાટરૂપ જોયું હતું; કારણ કે તેઓ એ જ રૂપ જોવા ઈચ્છતા હતા — ‘દ્રષ્ટુમિચ્છામિ તે રૂપમૈશ્વરં પુરુષોત્તમ’ (૧૧/૩). માધુર્યમાં પ્રેમ વિશેષ હોય છે અને ઐશ્વર્યમાં પ્રભાવ વિશેષ હોય છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે દિવ્ય વિરાટરૂપ હોવા છતાં પણ ભાવના પ્રમાણે અનેક રૂપોમાં દેખાય છે અને અનેક રૂપમાં દેખાવા છતાં પણ એક જ રહે છે. એકતામાં અનેકતા અને અનેકતામાં એકતા ભગવાનની વિલક્ષણતા, અલૌકિકતા, વિચિત્રતા છે.

—■—

સંબંધ — પૂર્વશ્લોકમાં ભગવાને અર્જુનને જે રૂપને બતાવવા માટે આજ્ઞા આપી, તેના જ અનુસાર ભગવાન પોતાનું વિષ્ણુરૂપ બતાવે છે — એનું વર્ણન સંજય આગળના શ્લોકમાં કરે છે.

સંજય ઉવાચ

ઈત્યર્જુનં વાસુદેવસ્તથોક્ત્વા સ્વકં રૂપં દર્શયામાસ ભૂયઃ ।

આશ્વાસયામાસ ચ ભીતમેનં ભૂત્વા પુનઃ સૌમ્યવપુર્મહાત્મા ॥ ૫૦ ॥

સંજય બોલ્યા—

વાસુદેવઃ	= વાસુદેવ ભગવાને	સ્વકમ્	= પોતાનું	સૌમ્યવપુઃ	= સૌમ્યમૂર્તિ
અર્જુનમ્	= અર્જુનને	રૂપમ્	= ચતુર્ભુજરૂપ		(દ્વિભુજ મનુષ્યરૂપ)
ઈતિ	= આ પ્રમાણે	દર્શયામાસ	= દેખાડ્યું	ભૂત્વા	= થઈને
ઉક્ત્વા	= કહીને	ચ	= અને	એનમ્	= આ
ભૂયઃ	= ફરીથી	મહાત્મા	= મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણે	ભીતમ્	= ભય પામેલા અર્જુનને
તથા	= એવું જ	પુનઃ	= પછી	આશ્વાસયામાસ	= આશ્વાસન આપ્યું.

ટીકા — ‘ઈત્યર્જુનં વાસુદેવસ્તથોક્ત્વા સ્વકં રૂપં દર્શયામાસ ભૂયઃ’ — અર્જુને જ્યારે ભગવાનને ચતુર્ભુજરૂપ થવાને માટે પ્રાર્થના કરી, ત્યારે ભગવાને કહ્યું કે મારા આ વિશ્વરૂપને જોઈને તું વ્યથિત અને ભયભીત ન થા. તું પ્રસન્ન મનવાળો થઈને મારા આ રૂપને જો (અ. ૧૧/૪૮). ભગવાનના આ જ કથનને સંજયે અહીં

૧. જથા અનેક બેષ ધરિ નૃત્ય કરઈ નટ કોઈ । સોઈ સોઈ ભાવ દેખાવઈ આપુન હોઈ ન સોઈ ॥

(માનસ, ઉત્તર ૦ ૭૨ ખ)

૨. જુઓ, ચોથા અધ્યાયના નવમા શ્લોકનો પરિશિષ્ટ ભાવ.

‘ઇત્યર્જુનં વાસુદેવસ્તથોકત્વા’ પદો વડે કહ્યું છે.

‘તથા’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જે રીતે કૃપાને પરવશ થઈને ભગવાને પોતાનું વિશ્વરૂપ બતાવ્યું હતું, તે જ રીતે કૃપાને પરવશ થઈને ભગવાને અર્જુનને ચતુર્ભુજરૂપ બતાવ્યું. આ ચતુર્ભુજરૂપને જોવામાં અર્જુનની કોઈ સાધના હોય, યોગ્યતા હોય – એની વાત નથી, પરંતુ ભગવાનની કૃપા જ કૃપા છે.

‘ભૂયઃ’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જે દેવરૂપ (ચતુર્ભુજરૂપ)ને અર્જુને વિશ્વરૂપની અંતર્ગત જોયું હતું (અ. ૧૧/૧૫, ૧૭) અને જેને બતાવવાને માટે અર્જુને પ્રાર્થના કરી હતી. (અ. ૧૧/૪૫, ૪૬), તે જ રૂપ ભગવાને ફરીથી બતાવ્યું.

‘આશ્વાસયામાસ ચ ભીતમેનં ભૂત્વા પુનઃ સૌમ્યવપુર્મહાત્મા’ – ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને પહેલાં ચતુર્ભુજરૂપ બતાવ્યું. પછી અર્જુનની પ્રસન્નતાને માટે મહાત્મા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ફરીથી દ્વિભુજરૂપ (મનુષ્યરૂપ)થી પ્રગટ થઈ ગયા અને તેમણે વિશ્વરૂપને જોવાથી ભયભીત થયેલા અર્જુનને આશ્વાસન આપ્યું.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ દ્વિભુજ હતા કે ચતુર્ભુજ? એનો ઉત્તર એ છે કે ભગવાન હરદમ દ્વિભુજરૂપે જ રહેતા હતા, પરંતુ સમય-સમય પર જ્યાં યોગ્ય જણાતું હતું ત્યાં ચતુર્ભુજરૂપ થઈ જતા હતા.

દસમા અને અગિયારમા અધ્યાયમાં ભગવાને પોતાની

વિભૂતિઓનું વર્ણન કરવામાં પણ પોતાની મહત્તા, પ્રભાવ અને સામર્થ્યને બતાવ્યાં છે અને પોતાના અત્યંત વિલક્ષણ વિશ્વરૂપને દેખાડવામાં પણ પોતાના પ્રભાવને બતાવ્યો છે. જો મનુષ્ય ભગવાનના એવા મહાન પ્રભાવને જાણી લે અથવા માની લે, તો તેનું સંસારમાં આકર્ષણ નહિ રહે. તે સદાને માટે સંસારબંધનથી છૂટી જાય.

અર્જુન ઉપર ભગવાનની કેટલી અદ્ભુત કૃપા છે કે ભગવાને પહેલાં વિશ્વરૂપ બતાવ્યું, પછી દેવરૂપ (ચતુર્ભુજરૂપ) બતાવ્યું અને પછી મનુષ્યરૂપ (દ્વિભુજરૂપ) બની ગયા. એની સાથેસાથે ભગવાને આપણા લોકો પર પણ કેટલી અલૌકિક વિલક્ષણ કૃપા કરી છે કે જ્યાં – ક્યાંય જે કોઈ વિશેષતાને લીધે આપણું મન ચાલ્યું જાય, ત્યાં જ આપણે ભગવાનનું ચિંતન કરી શકીએ છીએ અને ભગવાનના વિશ્વરૂપનું પઠન-પાઠન અને ચિંતન કરી શકીએ છીએ. આ ભયંકર સમયમાં આપણને ભગવાનની વિભૂતિઓ તથા વિશ્વરૂપના ચિંતન વગેરેની જે તક મળી છે, તેમાં આપણો પ્રયત્ન અને યોગ્યતા કારણ નથી, પરંતુ ભગવાનની કૃપા જ કારણ છે. ભગવાનની આ કૃપાની અનુભૂતિ કરીને આપણે પ્રસન્ન થઈ જવું જોઈએ. ભગવાનની આ વિભૂતિઓને સાંભળવાની અને વિશ્વરૂપના ચિંતન-સ્મરણની તક તો તે સમયે પણ સંજય વગેરે ઘણા જ થોડા લોકોને જ મળી હતી. એ જ તક આજે આપણને પ્રાપ્ત થઈ છે! આથી આવી તકને વ્યર્થ નહિ જવા દેવી જોઈએ.

સંબંધ – ભગવાને મનુષ્યરૂપ બનીને જ્યારે અર્જુનને આશ્વાસન આપ્યું, ત્યારે અર્જુન બોલ્યા –

અર્જુન ઉવાચ

દૃષ્ટ્વેદં માનુષં રૂપં તવ સૌમ્યં જનાર્દન ।

ઈદાનીમસ્મિ સંવૃત્તઃ સચેતાઃ પ્રકૃતિં ગતઃ ॥ ૫૧ ॥

અર્જુન બોલ્યા—

જનાર્દન	= હે જનાર્દન!	રૂપમ્		અસ્મિ	= છું (અને)
તવ	= આપના	દૃષ્ટ્વા	= જોઈને (હું)	પ્રકૃતિમ્	= પોતાની સ્વાભાવિક સ્થિતિને
ઈદમ્	= આ	ઈદાનીમ્	= હવે	ગતઃ	= પામી ચુક્યો છું.
સૌમ્યમ્	= પરમશાન્ત	સચેતાઃ	= સ્થિરચિત્ત		
માનુષમ્,	= મનુષ્યરૂપને	સંવૃત્ત	= થઈ ગયો		

ટીકા – ‘દૃષ્ટ્વેદં માનુષં રૂપં તવ સૌમ્યં જનાર્દન’ – આપના મનુષ્યરૂપમાં પ્રગટ થઈને લીલા કરવાવાળા

રૂપને જોઈને ગાયો, પશુપક્ષીઓ, વૃક્ષો, લતાઓ વગેરે પણ પુલકિત થઈ જાય છે,^૧ એવા સૌમ્ય દ્વિભુજરૂપને

જોઈને હું હોશમાં આવી ગયો છું. મારું ચિત્ત સ્થિર થઈ ગયું છે — ‘ઈદાનીમસ્મિ સંવૃત્તઃ સચેતાઃ’, વિરાટરૂપને જોઈને જે હું ભયભીત થઈ ગયો હતો, તે બધો ભય હવે દૂર થઈ ગયો છે, બધી વ્યથા ચાલી ગઈ છે અને હું પોતાની વાસ્તવિક સ્થિતિને પ્રાપ્ત થઈ ગયો છું — ‘પ્રકૃતિં ગતઃ.’

અહીં ‘સચેતાઃ’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જ્યારે અર્જુનની દષ્ટિ ભગવાનની કૃપાની તરફ ગઈ, ત્યારે અર્જુન હોશમાં આવ્યા અને તેઓ વિચારવા લાગ્યા કે ક્યાં હું અને ક્યાં ભગવાનનું વિસ્મયકારક વિલક્ષણ વિરાટરૂપ! એમાં મારી કોઈ યોગ્યતા કે અધિકારપણું નથી. એમાં તો કેવળ ભગવાનની કૃપા જ કૃપા છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ભગવાનનું સૌમ્યરૂપ દ્વિભુજ હોવાના કારણે અર્જુને તેને મનુષ્યરૂપ કહ્યું છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ દ્વિભુજ હતા. બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણમાં આવ્યું છે—

ત્વમેવ ભગવાનાધો નિર્ગુણઃ પ્રકૃતે પરઃ । અર્દ્ધાંગો દ્વિભુજઃ કૃષ્ણોઽપ્યર્દ્ધાંગેન ચતુર્ભુજઃ ॥

(પ્રકૃતિ ૧૨/૧૫)

‘આપ સર્વના આદિ, નિર્ગુણ અને પ્રકૃતિથી અતીત ભગવાન જ પોતાના અર્ધા અંગથી દ્વિભુજ શ્રીકૃષ્ણ અને અર્ધા અંગથી ચતુર્ભુજ વિષ્ણુના રૂપમાં પ્રગટ થયા છે.’

દ્વિભુજો રાધિકાકાન્તો લક્ષ્મીકાન્તશ્ચતુર્ભુજઃ । ગોલોકે દ્વિભુજસ્તસ્થૌ ગોપૈર્ગોપીભિરાવૃતઃ ॥

ચતુર્ભુજશ્ચ વૈકુણ્ઠં પ્રયયૌ પદ્મયા સહ । સર્વાશેન સમૌ તૌ દ્વૌ કૃષ્ણનારાયણૌ પરૌ ॥

(પ્રકૃતિ ૩૫/૧૪-૧૫)

‘દ્વિભુજ શ્રીકૃષ્ણ રાધિકાપતિ છે અને ચતુર્ભુજ વિષ્ણુ લક્ષ્મીપતિ છે. કૃષ્ણ ગોપ-ગોપીઓથી આવૃત્ત થઈને ગોલોકમાં અને વિષ્ણુ લક્ષ્મીની સાથે (પાર્ષદો સહિત) વૈકુણ્ઠમાં સ્થિત છે. તે કૃષ્ણ અને વિષ્ણુ — બન્ને સર્વ પ્રકારે સમાન અર્થાત્ એક જ છે.’

તાત્પર્ય એ છે કે દ્વિભુજરૂપ (કૃષ્ણ), ચતુર્ભુજરૂપ (વિષ્ણુ) અને સહસ્રભુજરૂપ (વિરાટરૂપ) — ત્રણે એક જ સમગ્ર ભગવાનનાં રૂપ છે.

—■—

સંબંધ — અર્જુનની કૃતજ્ઞતાનું અનુમોદન કરતાં ભગવાન કહે છે -

શ્રીભગવાનુવાચ

સુદુર્દર્શમિદં રૂપં દૃષ્ટવાનસિ યન્મમ ।

દેવા અપ્યસ્ય રૂપસ્ય નિત્યં દર્શનકાંક્ષિણઃ ॥ ૫૨ ॥

શ્રી ભગવાન બોલ્યા—

ઈદમ્	= આ	અસિ	છે,	અસ્ય	= આ
મમ	= મારું	સુદુર્દર્શમ્	= એનાં દર્શન થવાં	રૂપસ્ય	= રૂપનાં
યત્	= જે		ઘણાં જ દુર્લભ છે.	નિત્યમ્,	= દર્શન કરવા સદા
રૂપમ્	= ચતુર્ભુજરૂપ	દેવાઃ	= દેવતાઓ	દર્શન-	આતુર રહે છે.
દૃષ્ટવાન-	= (તે) જોયું	અપિ	= પણ	કાંક્ષિણઃ	

ટીકા — ‘સુદુર્દર્શમિદં રૂપં દૃષ્ટવાનસિ યન્મમ’ — અહીં ‘સુદુર્દર્શમ્’ પદ ચતુર્ભુજરૂપને માટે જ આવ્યું છે, વિરાટરૂપ કે દ્વિભુજરૂપને માટે નહિ. કારણ કે વિરાટરૂપની તો દેવતાઓ પણ કલ્પના શા માટે કરવા લાગે! અને મનુષ્યરૂપ જ્યારે મનુષ્યોને માટે સુલભ હતું, ત્યારે દેવતાઓને માટે તે દુર્લભ કેવી રીતે હોત! એટલા માટે ‘સુદુર્દર્શમ્’ પદથી ભગવાન વિષ્ણુનું ચતુર્ભુજરૂપ જ લેવું જોઈએ, જેને માટે

‘દેવરૂપમ્’ (અ. ૧૧/૪૫) અને ‘સ્વકં રૂપમ્’ (અ. ૧૧/૫૦) પદો આવ્યાં છે.

‘દેવા અપ્યસ્ય રૂપસ્ય નિત્યં દર્શનકાંક્ષિણઃ’ — ભગવાને અહીં કહ્યું છે કે મારું આ જે ચતુર્ભુજરૂપ છે, તેનાં દર્શન બહુ જ દુર્લભ છે. આગળ ત્રેપનમા-ચોપનમા શ્લોકોમાં કહ્યું છે કે આ ચતુર્ભુજરૂપનાં દર્શન વેદ, યજ્ઞ, તપ, દાન વગેરે સાધનોથી નથી થઈ શકતાં; પરંતુ એનાં દર્શન તો

અનન્યભક્તિથી જ થઈ શકે છે. હવે અહીં એક શંકા થાય છે કે દેવતાઓ પણ આ રૂપનાં દર્શનની નિત્ય આકાંક્ષા (લાલસા) રાખે છે, પછી એમને દર્શન કેમ નથી થતાં? જ્યારે ભગવાનનાં દર્શનની નિત્ય લાલસા રહેવી એ તો અનન્યભક્તિ જ છે. એનું સમાધાન એ છે કે વાસ્તવમાં દેવતાઓની નિત્ય લાલસા એ અનન્યભક્તિ નથી.

નિત્ય લાલસા રાખવાનું તાત્પર્ય એ છે કે નિત્ય-નિરંતર એક પરમાત્માની જ લાલસા લાગેલી રહે અને બીજી કોઈ લાલસા ન રહે. એવી લાલસાવાળો દુરાચારીમાં દુરાચારી મનુષ્ય પણ ભગવાનનો ભક્ત બની જાય છે અને તેને ભગવતપ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. પરંતુ એવી અનન્ય લાલસા દેવતાઓની નથી હોતી; કેમકે તેઓ બહુધા ભોગ ભોગવવાને માટે જ દેવતા બન્યા છે અને તેમનો પ્રાય: ભોગ ભોગવવાનો જ ઉદ્દેશ્ય હોય છે. તો પછી તેઓની લાલસા કેવી હોય છે? જેવી લાલસા (ઈચ્છા) પ્રાય: બધા જ આસ્તિક મનુષ્યોમાં રહે છે કે ‘અમને ભગવાનનાં દર્શન થઈ જાય, અમારું કલ્યાણ થઈ જાય.’ તેઓની એવી ઈચ્છા તો રહે છે, પરંતુ ભોગ અને સંગ્રહની રુચિ યથાવત્ રહે છે. તાત્પર્ય એ છે કે જેવી રીતે માર્ગમાં ચાલતા કોઈને મણિ મળી જાય, એવી જ રીતે (સહજતાથી) અમારી મુક્તિ થઈ જાય તો સારી વાત છે^૧ – આ રીતે જેમ મનુષ્યોમાં મુક્તિની ઈચ્છા ગૌણ હોય છે, એવી જ રીતે ભગવાન દર્શન આપી દે તો અમે પણ દર્શન કરી લઈએ – આ રીતે દેવતાઓમાં પણ દર્શનની ઈચ્છા ગૌણ હોય છે.

દેવતાલોકો ‘અમે આટલા ઊંચા પદ ઉપર છીએ, અમારાં લોક, શરીર અને ભોગ દિવ્ય છે, અમે મોટા પુણ્યશાળી છીએ; આથી અમને ભગવાનનાં દર્શન થવાં

જોઈએ’ – એવી કોરી ઈચ્છા જ કરે છે, એટલા માટે એમને કદી દર્શન થશે નહિ. કારણ કે તેઓમાં દેવત્વ અને પદ વગેરેનું અભિમાન છે. પરંતુ અભિમાનથી કે પદ વગેરેના બળથી ભગવાનનાં દર્શન નથી થઈ શકતાં. એટલા માટે અર્જુને દસમા અધ્યાયના ચૌદમા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે ‘હે ભગવન્! આપના પ્રગટ થવાને દેવતા અને દાનવ પણ નથી જાણતા.’ આ રીતે અર્જુને ભગવાનને ન જાણવામાં દેવતાઓ અને દાનવોને એક શ્રેણીમાં લીધા છે. એનું તાત્પર્ય એ જ છે કે જેવી રીતે દેવતાઓની પાસે વૈભવ છે, એવી જ રીતે દાનવોની પાસે અતિ વિચિત્ર એવી માયા છે અને સિદ્ધિઓ છે, પરંતુ માયાથી, સિદ્ધિઓના બળ પર તેઓ ભગવાનને પ્રાપ્ત કરી નથી શકતા. એવી જ રીતે દેવતા ભગવાનનાં દર્શનની લાલસા રાખે, તોપણ તેઓને દેવત્વશક્તિથી દર્શન નથી થઈ શકતાં; કેમકે ભગવાનના દર્શનમાં દેવત્વ કારણ નથી. તાત્પર્ય એ છે કે ભગવાનને ન તો દેવત્વશક્તિથી જોઈ શકાય છે અને ન યજ્ઞ, તપ, દાન વગેરે શુભ કર્મોથી પણ જોઈ શકાય છે (અ. ૧૧/૫૩). એમને તો અનન્યભક્તિથી જ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. (અ. ૧૧/૫૪). અનન્યભક્તિથી દેવતા અને મનુષ્ય-બન્નેય ભગવાનને પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

‘દેવા અપિ’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જે પુણ્યોને કારણે દેવતાઓને ઊંચું પદ મળ્યું છે, ઊંચા (દિવ્ય) ભોગ મળ્યા છે, તે પુણ્યોનાં બળથી, પદ વગેરેના બળથી તેઓ ભગવાનનાં દર્શન નથી કરી શકતા. તાત્પર્ય એ છે કે પુણ્યકર્મ ઊંચા લોકો અને ઊંચા ભોગ તો આપી શકે છે, પરંતુ ભગવાનનાં દર્શન કરાવવાનું તેઓમાં સામર્થ્ય નથી. ભગવાનનાં દર્શનમાં આ પ્રાકૃત મહત્ત્વ કંઈ પણ મૂલ્ય નથી રાખતું.

પરિશિષ્ટ ભાવ : જોકે દેવતાઓનું શરીર દિવ્ય હોય છે, પરંતુ ભગવાનનું શરીર તેમનાથી પણ વિલક્ષણ હોય છે. દેવતાઓનું શરીર ભૌતિક તેજોમય અને ભગવાનનું શરીર ચિન્મય હોય છે. ભગવાનનું શરીર સત-ચિત-આનંદમય, નિત્ય, અલૌકિક અને અત્યંત દિવ્ય હોય છે.^૨ તેથી દેવતાઓ પણ ભગવાનનાં દર્શન કરવા લાલાયિત રહે છે. જેમ સાધારણ લોકોમાં જુદાં-જુદાં સ્થળ જોવાનો શોખ હોય છે, એ જ રીતે દેવતાઓમાં ભગવાનને જોવાનો શોખ છે, પ્રેમ નથી. તાત્પર્ય એ છે કે જેમ ભક્ત પ્રેમપૂર્વક ભગવાનને જુએ છે, એવી રીતે દેવતાઓ જોવા ઈચ્છતા નથી. તેથી ભગવાન પ્રેમી ભક્તોના તો આધીન છે, પરંતુ દેવતાઓને આધીન નથી.

સંબંધ – પૂર્વશ્લોકમાં કહેલી વાતને જ ભગવાન આગળના શ્લોકમાં પુષ્ટ કરે છે.

નાહં વેદૈર્ન તપસા ન દાનેન ન ચેજયયા ।

શક્ય એવંવિધો દ્રષ્ટું દૃષ્ટવાનસિ માં યથા ॥ ૫૩ ॥

૧. માર્ગે પ્રયાતે મણિલાભવન્મે લભેત મોક્ષો યદિ તર્હિ ધન્યઃ ।

૨. ચિદાનંદમય દેહ તુમ્હારી બિગત બિકાર જાન અધિકારી ॥ (માનસ, અધ્યાય ૧૨૭/૩)

યથા	= જેવો (તેં)	અહમ્	= હું	દાનેન	= દાનથી
મામ્	= મને	ન	= ન તો	(દ્રષ્ટું, શક્યઃ)	= જોઈ શકાઉં છું
દૃષ્ટવાન્	= જોયો	વેદૈઃ	= વેદોથી,	ચ	= અને
અસિ	= છે,	ન	= ન	ન	= ન
એવંવિધઃ	= એવો	તપસા	= તપથી,	ઈજ્યયા	= યજ્ઞથી પણ
ચતુર્ભુજરૂપધારી		ન	= ન	દ્રષ્ટું, શક્યઃ	= જોઈ શકાઉં છું.

ટીકા — ‘દૃષ્ટવાન્ અસિ માં યથા’ — તેં મારું ચતુર્ભુજરૂપ મારી કૃપાથી જ જોયું છે. તાત્પર્ય એ છે કે મારાં દર્શન મારી કૃપાથી જ થઈ શકે છે, કોઈ યોગ્યતાથી નહિ.

‘નાહં વેદૈર્ન તપસા ન દાનેન ન ચેજ્યયા શક્ય એવંવિધો દ્રષ્ટુમ્’ — આ એક સિદ્ધાંતની વાત છે કે જે ચીજ કોઈ મૂલ્યથી ખરીદવામાં આવે છે, તે ચીજ તે મૂલ્યથી ઓછા મૂલ્યની જ હોય છે. જેવી રીતે, કોઈ દુકાનદાર એક ઘડિયાળ સો રૂપિયામાં વેચે છે, તો તેણે તે ઘડિયાળ ઓછા મૂલ્યમાં લીધી છે, ત્યારે જ તો તે સો રૂપિયામાં આપતો હોય છે. એ જ રીતે અનેક વેદોનું અધ્યયન કરવાથી, બહુ જ મોટી તપસ્યા કરવાથી, બહુ જ મોટું દાન દેવાથી તથા બહુ જ મોટું યજ્ઞ-અનુષ્ઠાન કરવાથી ભગવાન મળી જશે — એવી વાત નથી. કેટલીયે મહાન ક્રિયા કેમ ન હોય, કેટલીયે યોગ્યતા સંપન્ન કેમ ન કરવામાં આવે, તેના દ્વારા ભગવાન ખરીદી નથી શકાતા. તે તમામ મળીને પણ ભગવત્પ્રાપ્તિનું મૂલ્ય નથી બની શકતાં. તેમના દ્વારા ભગવાન ઉપર અધિકાર નથી જમાવી શકાતો. અર્જુને આ જ અધ્યાયના તેતાળીસમા શ્લોકમાં સાફ કહ્યું છે કે ત્રિલોકીમાં આપના સમાન પણ કોઈ નથી, પછી આપનાથી અધિક હોઈ જ કેવી રીતે શકે છે? તાત્પર્ય એ છે કે આપનાથી અધિક થયા વિના આપના ઉપર અધિકાર નથી કરી શકાતો.

સાંસારિક ચીજોમાં તો અધિક યોગ્યતાવાળો ઓછી યોગ્યતાવાળા ઉપર આધિપત્ય કરી શકે છે, અધિક બુદ્ધિમાન ઓછી બુદ્ધિવાળાઓ ઉપર પોતાનો રુઆબ જમાવી શકે છે, અધિક ધનવાન નિર્ધનો ઉપર પોતાની અધિકતા પ્રગટ કરી શકે છે; પરંતુ ભગવાન કોઈ બળ, બુદ્ધિ, યોગ્યતા, વ્યક્તિ, વસ્તુ વગેરેથી ખરીદી નથી શકાતા. કારણ કે જે

ભગવાનના સંકલ્પમાત્રથી તત્કાળ અનંત બ્રહ્માંડોની રચના થઈ જાય છે, તેને એક બ્રહ્માંડના પણ કોઈ અંશમાં રહેવાવાળી કોઈ વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરેથી કેવી રીતે ખરીદી લઈ શકાય? તાત્પર્ય એ છે કે ભગવાનની પ્રાપ્તિ કેવળ ભગવાનની કૃપાથી જ થાય છે. એ કૃપા ત્યારે પ્રાપ્ત થાય છે, જ્યારે મનુષ્ય પોતાનાં સામર્થ્ય, સમય, સમજ, સામગ્રી વગેરેને ભગવાનને સર્વથા અર્પણ કરીને પોતાનામાં સર્વથા નિર્બળતા અને અયોગ્યતાનો અનુભવ કરે છે અર્થાત્ પોતાનાં બળ, યોગ્યતા વગેરેનું કિંચિત્માત્ર પણ અભિમાન નથી કરતો. આ રીતે જ્યારે તે સર્વથા નિર્બળ થઈને પોતાની જાતને ભગવાનને સર્વથા સમર્પિત કરીને અનન્યભાવથી ભગવાનને પોકારે છે, ત્યારે ભગવાન તત્કાળ પ્રગટ થઈ જાય છે. કારણ કે જ્યાં સુધી મનુષ્યના અંતઃકરણમાં પ્રાકૃત વસ્તુ, યોગ્યતા, બળ, બુદ્ધિ વગેરેનું મહત્ત્વ અને સહારો રહે છે, ત્યાં સુધી ભગવાન અત્યંત નજીક હોવા છતાં પણ દૂર દેખાય છે.

આ શ્લોકમાં જે દુર્લભતા બતાવવામાં આવી છે, તે ચતુર્ભુજરૂપને માટે જ બતાવવામાં આવી છે, વિશ્વરૂપને માટે નહિ. જો આને વિશ્વરૂપને માટે જ માની લેવામાં આવે તો પુનરુક્તિદોષ આવી જશે; કેમકે પહેલાં અડતાળીસમા શ્લોકમાં વિશ્વરૂપની દુર્લભતા બતાવાઈ ગઈ છે. બીજી વાત, આગળના શ્લોકમાં ભગવાને અનન્યભક્તિથી પોતાનાં દર્શન શક્ય બતાવ્યાં છે. વિશ્વરૂપમાં અનન્યભક્તિ થઈ જ નથી શકતી, કેમકે અર્જુન જેવા શૂરવીર ભગવાન પાસેથી દિવ્યદષ્ટિ પ્રાપ્ત કરીને પણ વિશ્વરૂપને જોઈને ભયભીત થઈ ગયા, તો એ રૂપમાં અનન્ય ભક્તિ, અનન્યપ્રેમ અને આકર્ષણ કેવી રીતે થઈ શકે છે? અર્થાત્ નથી થઈ શકતાં.

— ■ —

સંબંધ — જ્યારે કોઈ કોઈક સાધનથી, કોઈક યોગ્યતાથી કે કોઈક સામગ્રીથી આપને પ્રાપ્ત નથી કરી શકતું, તો પછી આપ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરાઓ છો — આનો ઉત્તર ભગવાન આગળના શ્લોકમાં આપે છે.

ભક્ત્યા ત્વનન્યયા શક્ય અહમેવંવિધોઽર્જુન ।

જ્ઞાતું દ્રષ્ટું ચ તત્ત્વેન પ્રવેષ્ટું ચ પરન્તપ ॥ ૫૪ ॥

તુ	= પરંતુ	અહમ્	= હું	ચ	= અને
પરન્તપ	= હે શત્રુતાપન	અનન્યયા,	= માત્ર અનન્ય	દ્રષ્ટુમ્	= (સાકારરૂપે) દેખાવા
અર્જુન	= અર્જુન!	ભક્ત્યા	ભક્તિ દ્વારા જ	તથા	
એવંવિધઃ	= આવો	તત્ત્વેન	= તત્ત્વથી	પ્રવેષ્ટુમ્	= પ્રવેશ (પ્રાપ્ત)
	ચતુર્ભુજરૂપધારી	જ્ઞાતુમ્	= જાણવા	કરવો	
				શક્યઃ	= શક્ય છે.

ટીકા — ‘ભક્ત્યા ત્વનન્યયા શક્ય અહમેવં-વિધોઽર્જુન’ — અહીં ‘તુ’ પદ પહેલાં બતાવેલાં સાધનોથી વિલક્ષણ સાધન બતાવવા માટે આવ્યું છે. ભગવાન કહે છે કે ‘હે અર્જુન! તેં મારું જેવું શંખ-ચક્ર-ગદા-પદ્મધારી ચતુર્ભુજરૂપ જોયું છે, તેવા રૂપવાળો હું યજ્ઞ, દાન, તપ વગેરે દ્વારા નથી જોઈ લઈ શકાતો, પરંતુ અનન્યભક્તિ દ્વારા જોઈ શકાઉં છું.

અનન્યભક્તિનો અર્થ છે — કેવળ ભગવાનનો જ આશ્રય હોય, સહારો હોય, આશા હોય અને વિશ્વાસ હોય.^૧ ભગવાનના સિવાય કોઈ યોગ્યતા, બળ, બુદ્ધિ વગેરેનો કિંચિત્માત્ર પણ સહારો ન હોય. એમનું અંતઃકરણમાં કિંચિત્માત્ર પણ મહત્ત્વ ન હોય. આ અનન્યભક્તિ પોતાનાથી જ થાય છે, મન-બુદ્ધિ-ઇન્દ્રિયો વગેરેના દ્વારા નહિ. તાત્પર્ય એ છે કે કેવળ પોતાની વ્યાકુળતાપૂર્વક ઉત્કંઠા હોય, ભગવાનનાં દર્શન વિના એક ક્ષણ પણ ચેન ના પડે. એવી જે હૈયામાં પોતાની બેચેની હોય, તે જ ભગવત્પ્રાપ્તિમાં ખાસ કારણ છે. આ બેચેનીમાં અને વ્યાકુળતામાં અનંત જન્મોનાં અનંત પાપો ભસ્મ થઈ જાય છે. એવી અનન્યભક્તિવાળાઓને માટે જ ભગવાને કહ્યું છે — ‘જે અનન્યચિત્તવાળો ભક્ત નિત્યનિરંતર મારું ચિંતન કરે છે, તેને માટે હું સુલભ છું’ (ગીતા — ૮/૧૪); અને ‘જે અનન્ય-ભક્તો મારું ચિંતન કરતા રહીને ઉપાસના કરે છે, તેઓનો યોગક્ષેમ હું વહન કરું છું’ (ગીતા — ૮/૨૨).

અનન્યભક્તિનું બીજું તાત્પર્ય એ છે કે પોતાનામાં ભજન-સ્મરણ કરવાનો, સાધના કરવાનો, ઉત્કંઠાપૂર્વક પોકારવાનો જે કંઈ સહારો છે, તે સહારો કિંચિત્માત્ર પણ ન હોય. પછી સાધના શા માટે કરવાની છે? કેવળ પોતાનું અભિમાન દૂર કરવા માટે અર્થાત્ પોતાનામાં જે સાધના કરવાના બળનું ભાન થાય છે કે સાધનના બળ પર હું પોતાનો ઉદ્ધાર કરી લઈશ, તેને દૂર કરવાને માટે જ સાધના કરવાની છે. તાત્પર્ય એ છે કે ભગવાનની પ્રાપ્તિ સાધના કરવાથી નથી થતી. પરંતુ સાધનાનું અભિમાન ઓગળવાથી થાય છે. સાધનાનું

અભિમાન ઓગળી જવાથી સાધક ઉપર ભગવાનની શુદ્ધ કૃપા અસર કરે છે અર્થાત્ એ કૃપાના આવવામાં કોઈ બાધા નથી રહેતી અને (તે કૃપાથી) ભગવાનની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે.

‘જ્ઞાતું દ્રષ્ટું ચ તત્ત્વેન પ્રવેષ્ટુમ્’ — એવી અનન્યભક્તિથી જ હું તત્ત્વથી જાણી શકાઉં છું, અનન્યભક્તિથી જ હું જોઈ શકાઉં છું. અને અનન્યભક્તિથી જ હું પ્રાપ્ત કરી શકાઉં છું.

જ્ઞાનના દ્વારા પણ ભગવાન તત્ત્વથી જાણી શકાય છે અને પ્રાપ્ત કરી શકાય છે (ગીતા — ૧૮/૫૫), પણ દર્શન આપવા, એ ભગવાન માટે ફરજિયાત નથી.

‘જ્ઞાતુમ્’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે હું જેવો છું, તેવો ને તેવો જાણવામાં આવી જાઉં છું. જાણવામાં આવવાનો એ અર્થ નથી કે હું તેની બુદ્ધિની અંતર્ગત આવી જાઉં છું, પરંતુ તેની જાણવાની શક્તિ મારાથી પરિપૂર્ણ બની જાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે તે મને ‘વાસુદેવઃ સર્વમ્’ (ગીતા — ૭/૧૮) અને ‘સદસચ્ચાહમ્’ (ગીતા — ૮/૧૮) — આ રીતે વાસ્તવિક તત્ત્વથી જાણી લે છે.

‘દ્રષ્ટુમ્’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે તે સગુણરૂપે અર્થાત્ વિષ્ણુ, રામ, કૃષ્ણ વગેરે જે કોઈ પણ રૂપે જોવા ઈચ્છે, મને જોઈ શકે છે.

‘પ્રવેષ્ટુમ્’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે તે પોતે ભગવાનની સાથે અભિન્નતાનો અનુભવ કરી લે છે અથવા તેનો ભગવાનની નિત્યલીલામાં પ્રવેશ થઈ જાય છે. નિત્યલીલામાં પ્રવેશ થવામાં ભક્તની ઈચ્છા અને ભગવાનની મરજી જ મુખ્ય હોય છે. જોકે ભગવાનને સર્વથા શરણે થતાં ભક્તની બધી ઈચ્છાઓ સમાપ્ત થઈ જાય છે, તોપણ ભગવાનની આ એક વિલક્ષણતા છે કે ભક્તની લીલામાં પ્રવેશ થવાની જે ઈચ્છા રહી છે, તેને ભગવાન પૂરી કરી દે છે. ભગવાન કેવળ પારમાર્થિક ઈચ્છાને જ પૂરી કરતા હોય, એવી વાત નથી, કિંતુ ભક્તની પહેલાં જે સાંસારિક ચત્કિચિત્ ઈચ્છા રહી હોય, તેને પણ ભગવાન પૂરી કરે છે. જેવી રીતે ભગવદ્દર્શનની પૂર્વની ઈચ્છા અનુસાર ધ્રુવજીને છત્રીસ હજાર વર્ષનું રાજ્ય

૧. એક ભરોસો એક બલ એક આસ બિસ્વાસ । એક રામ ઘન સ્યામ હિત ચાતક તુલસીદાસ ॥ (દોહાવલી ૨૭૭)
એક બાનિ કરુનાનિધાન કી । સો પ્રિય જાકે ગતિ ન આન કી ॥ (માનસ ૩/૧૦/૪)

મળ્યું અને વિભીષણને એક કલ્પનું. તાત્પર્ય એ થયું કે ભગવાન ભક્તની ઇચ્છાને પૂરી કરે છે અને પછી પોતાની મરજી અનુસાર તેને વાસ્તવિક પૂર્ણતાની પ્રાપ્તિ કરાવી દે છે, જેથી ભક્તને માટે કંઈ પણ કરવાનું, જાણવાનું અને પામવાનું શેષ નથી રહેતું.

વિશેષ વાત

ભક્તની પોતે જે ઉત્કટ અભિલાષા છે, એ અભિલાષામાં

એવી તાકાત છે કે તે ભગવાનમાં પણ ભક્તને મળવાની ઉત્કંઠા પેદા કરી દે છે. ભગવાનની આ ઉત્કંઠામાં વિઘ્ન નાખવાનું કોઈનામાં પણ સામર્થ્ય નથી. અનંત સામર્થ્યશાળી ભગવાનની જ્યારે ભક્તની તરફ કૃપા ઊમટે છે, ત્યારે તે કૃપા ભક્તનાં સઘળાં વિઘ્નોને દૂર કરીને, ભક્તની યોગ્યતા-અયોગ્યતાને કિંચિત્માત્ર પણ ન જોઈને ભગવાનને પણ પરવશ કરી દે છે, જેનાથી ભગવાન ભક્તની સામે તત્કાળ પ્રગટ થઈ જાય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : જ્યાં ભગવાને જ્ઞાનની પરાનિષ્ઠા બતાવી છે, ત્યાં જ્ઞાનથી માત્ર જાણવું અને પ્રવેશ કરવો — આ બે જ બતાવ્યા છે. — ‘તતો માં તત્વતો જ્ઞાત્વા વિશતે તદનન્તરમ્’ (ગીતા — ૧૮/૫૫) પરંતુ અહીં ભક્તિથી જાણવું, જોવું અને પ્રવેશ કરવો — આ ત્રણે બતાવ્યા છે. ભક્તિથી ભગવાનનાં દર્શન પણ થઈ શકે છે. આ ભક્તિની વિશેષતા છે, જ્યારે જ્ઞાનની પરાનિષ્ઠા હોવા છતાં પણ ભગવાનનાં દર્શન થતાં નથી. તેથી ભક્તિનો વિશેષ મહિમા છે. ભક્તિમાં સમગ્રની પ્રાપ્તિ થાય છે.

બ્રહ્મની પ્રાપ્તિમાં જાણવું અને પ્રવેશ કરવો — આ બે વાતો થઈ શકે છે, પરંતુ સમગ્રની પ્રાપ્તિમાં જાણવું, પ્રવેશ કરવો અને જોવું — આ ત્રણે વાતો થાય છે. કારણ કે એકદેશીયમાં એકદેશીયતા હોય છે અને સમગ્રમાં સમગ્રતા હોય છે.

સંબંધ — હવે ભગવાન અનન્યભક્તિનાં સાધનોનું વર્ણન કરે છે.

**મત્કર્મકૃત્-મત્પરમો મદ્ભક્તઃ સઙ્ગવર્જિતઃ ।
નિર્વેરઃ સર્વભૂતેષુ યઃ સ મામેતિ પાણ્ડવ ॥ ૫૫ ॥**

પાણ્ડવ	= હે પાંડુપુત્ર!	(અને)	સર્વભૂતેષુ	= સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે	
યઃ	= જે	મદ્ભક્તઃ	= મારો જ પ્રેમી ભક્ત	નિર્વેરઃ	= વેરભાવથી રહિત છે,
મત્કર્મકૃત્	= મારે માટે જ	છે તથા	સઃ	= એ ભક્ત	
	કર્મ કરનારો,	સઙ્ગવર્જિતઃ	= સર્વથા આસક્તિ	મામ્	= મને
મત્પરમઃ	= મારે જ પરાયણ	વિનાનો છે (અને)	એતિ	= પ્રાપ્ત થાય છે.	

ટીકા — [આ શ્લોકમાં પાંચ વાતો આવી છે. આ પાંચેયને ‘સાધનપંચક’ પણ કહે છે. આ પાંચેય વાતોના બે વિભાગ છે — (૧) ભગવાનની સાથે ધનિષ્ઠતા અને (૨) સંસારની સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ. પહેલાં વિભાગમાં ‘મત્કર્મકૃત્’, ‘મત્પરમઃ’ અને ‘મદ્ભક્તઃ’ — આ ત્રણ વાતો છે; અને બીજા વિભાગમાં ‘સઙ્ગવર્જિતઃ’ અને ‘નિર્વેરઃ સર્વભૂતેષુ’ — આ બે વાતો છે.]

‘મત્કર્મકૃત્’ — જે જપ, કીર્તન, ધ્યાન, સત્સંગ, સ્વાધ્યાય વગેરે ભગવત્સંબંધી કર્મોને અને વર્ણ, આશ્રમ, સ્થળ, કાળ, પરિસ્થિતિ વગેરેના અનુસાર પ્રાપ્ત લૌકિક કર્મોને કેવળ મારે માટે જ અર્થાત્ મારી પ્રસન્નતાને માટે જ કરે છે, તે ‘મત્કર્મકૃત્’ છે.

વાસ્તવમાં જોવામાં આવે તો કર્મનાં પારમાર્થિક અને

લૌકિક — એ બે બાહ્યરૂપો હોય છે, પરંતુ અંતરમાં ‘બધાં કર્મો કેવળ ભગવાનને માટે જ કરવાનાં છે’ — એવો એક જ ભાવ રહે છે અને એક જ ઉદ્દેશ્ય રહે છે. તાત્પર્ય એ થયું કે ભક્ત શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિથી જે કંઈ પણ કર્મ કરે છે, તે બધાં ભગવાનને માટે જ કરે છે. કારણ કે તેની પાસે શરીર, મન, બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયો, અને યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવાનું સામર્થ્ય, સમજ વગેરે જે કંઈ છે, તે બધું ભગવાનનું જ આપેલું છે અને ભગવાનનું જ છે, તથા તે પોતે પણ ભગવાનનો જ છે. તે તો કેવળ ભગવાનની પ્રસન્નતાને માટે અને ભગવાનની આજ્ઞા અનુસાર ભગવાનની આપેલી શક્તિથી નિમિત્તમાત્ર બનીને કાર્ય કરે છે. આ જ તેનું ‘મત્કર્મકૃત્’ બનવું છે.

‘મત્પરમઃ’ — જે મને જ પરમોત્કૃષ્ટ સમજીને કેવળ

મારે જ પરાયણ રહે છે અર્થાત્ જેના માટે પરમ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય, પરમ ધ્યેય અને પરમ આશ્રય કેવળ હું જ છું, એવો ભક્ત ‘મત્પરમઃ’ છે.

‘મદ્ભક્તઃ’ – જે કેવળ મારો જ ભક્ત છે અર્થાત્ જેણે મારી સાથે અટલ સંબંધ જોડી દીધો છે કે ‘હું કેવળ ભગવાનનો જ છું અને કેવળ ભગવાન જ મારા છે, તથા હું અન્ય કોઈનો પણ નથી અને અન્ય કોઈ પણ મારું નથી.’ એવા સંકલ્પથી ભગવાનમાં અતિશય પ્રેમ થઈ જાય છે; કેમકે જે પોતાનો હોય છે, તે આપોઆપ પ્રિય લાગે છે. પ્રેમની જાગૃતિમાં આત્મીયતા જ મુખ્ય છે.

તે ભક્ત સર્વ સ્થળમાં, સર્વ કાળમાં, સઘળી વસ્તુ વ્યક્તિઓમાં અને પોતાની જાતમાં સદાસર્વદા પ્રભુને જ પરિપૂર્ણ જુએ છે. આ દૃષ્ટિએ પ્રભુ સર્વ સ્થળમાં હોવાથી અહીં પણ છે; સર્વ કાળમાં હોવાથી અત્યારે પણ છે; સઘળી વસ્તુ-વ્યક્તિઓમાં હોવાથી મારામાં પણ છે અને બધાના હોવાથી મારા પણ છે – એવો ભાવ રાખવાવાળો જ ‘મદ્ભક્તઃ’ છે.

‘સજ્જવર્જિતઃ નિર્વેરઃ સર્વભૂતેષુ યઃ’ – કેવળ ભગવાનને માટે જ કર્મ કરવાથી, કેવળ ભગવાનને જ પરાયણ રહેવાથી અને કેવળ ભગવાનના જ ભક્ત બનવાથી શું થાય છે? એનું ઉપર્યુક્ત પદોથી વર્ણન કરે છે કે તે ‘સજ્જવર્જિતઃ’ થઈ જાય છે અર્થાત્ તેને સંસારમાં આસક્તિ, મમતા અને કામના નથી રહેતાં. આસક્તિ, મમતા અને કામનાથી જ સંસારની સાથે સંબંધ થાય છે. ભગવાનમાં અનન્ય પ્રેમ થતાં જ આસક્તિ વગેરેનો અત્યંત અભાવ થઈ જાય છે.

બીજી વાત, જ્યારે ભક્તને ‘હું ભગવાનનો જ અંશ છું’ – આ વાસ્તવિકતાનો અનુભવ થઈ જાય છે, ત્યારે તેનો ભગવાનમાં પ્રેમ જાગ્રત થઈ જાય છે. પ્રેમ જાગ્રત થતાં સંસારના રાગનો અત્યંત અભાવ થઈ જાય છે. રાગનો અત્યંત અભાવ થવાથી અને સર્વત્ર ભગવદ્ભાવ થવાથી તેના શરીરની સાથે કોઈ ગમે તેટલોય દુર્વ્યવહાર કરે, તેને માર-પીટ કરે, તેનું અનિષ્ટ કરે, તોપણ તેના હૃદયમાં અનિષ્ટ કરવાવાળા પ્રત્યે કિંચિત્માત્ર પણ વેરભાવ ઉત્પન્ન નથી થતો. તે એમાં ભગવાનની જ મરજી અને કૃપા માને છે. એવા ભક્તને ભગવાને ‘નિર્વેરઃ સર્વભૂતેષુ’ કહ્યો છે.

‘સજ્જવર્જિતઃ’ અને ‘નિર્વેરઃ સર્વભૂતેષુ’ – આ બન્નેનું વર્ણન કરવાનું તાત્પર્ય ‘તેનો સંસારથી સર્વથા સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય છે’ એ બતાવવાનું છે. સંસારથી સંબંધ-વિચ્છેદ થતાં સ્વતઃસિદ્ધ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થઈ

જાય છે.

‘સ મામેતિ’ – એવો તે મારો ભક્ત મને જ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. ‘સ મામેતિ’માં તત્ત્વથી જાણવું, દર્શન કરવું અને પ્રાપ્ત થવું – આ ત્રણેય વાતો આવી જાય છે, કે જે પાછળના (ચોપનમા) શ્લોકમાં બતાવાઈ ગઈ છે. તાત્પર્ય એ છે કે જે ઉદ્દેશ્યથી મનુષ્યજન્મ થયો છે, તે ઉદ્દેશ્ય સર્વથા પૂર્ણ થઈ જાય છે.

વિશેષ વાત

શ્રીભગવાને નવમા અધ્યાયના અંતમાં કહ્યું હતું -
મન્મના ભવ ભદ્રકૃતો મદ્યાજી માં નમસ્કુરુ ।
મામેવૈધ્યસિ યુક્તૈવમાત્માનં મત્પરાયણઃ ॥
(અ. ૮/૩૪).

એવું કહેવા છતાં પણ ભગવાનના મનમાં આ વાત રહી ગઈ કે હું પોતાના રહસ્યની બધી વાત કઈ પદ્ધતિથી અને કઈ રીતે સમજાવું? એને સમજાવવાને માટે જ ભગવાને દસમો અને અગિયારમો અધ્યાય કહ્યો છે.

જીવે ઉત્પત્તિ-વિનાશશીલ અને નિત્ય પરિવર્તનશીલ પ્રકૃતિ અને પ્રકૃતિના કાર્ય શરીર-સંસારનો આશરો લઈ રાખ્યો છે, જેનાથી તે અવિનાશી અને નિત્ય અપરિવર્તનશીલ ભગવાનથી વિમુખ થઈ રહ્યો છે. આ વિમુખતાને દૂર કરીને જીવને ભગવાનની સન્મુખ કરવો એ જ આ દસમા અને અગિયારમા અધ્યાયનું તાત્પર્ય છે.

મનુષ્યની પાસે ચિંતન કરવાની અને જોવાની બે શક્તિઓ છે. આમાંથી જે ચિંતન કરવાની શક્તિ છે, તેને ભગવાનની વિભૂતિઓમાં જોડી દેવી. તાત્પર્ય એ છે કે જે કોઈ વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરેમાં જે કંઈ વિશેષતા, મહત્તા, વિલક્ષણતા અને અલૌકિકતા દેખાય અને તેમાં મન જતું રહે, એ વિશેષતાને ભગવાનની જ માનીને ત્યાં ભગવાનનું જ ચિંતન થવું જોઈએ. એને માટે ભગવાને દસમો અધ્યાય કહ્યો છે.

બીજી જે જોવાની શક્તિ છે, તેને ભગવાનનાં દર્શનમાં વાળવી જોઈએ. તાત્પર્ય એ છે કે જેવી રીતે ભગવાનના દિવ્ય અવિનાશી વિરાટરૂપમાં અનેક રૂપો છે, અનેક આકૃતિઓ છે અને અનેક પ્રકારનાં દશ્યો છે, એવી જ રીતે આ સંસાર પણ તે વિરાટરૂપનું જ એક અંગ છે અને તેમાં અનેક નામ, રૂપ, આકૃતિ વગેરેના રૂપમાં પરમાત્મા ને પરમાત્મા જ પરિપૂર્ણ છે. આ દૃષ્ટિએ બધાને પરમાત્મસ્વરૂપ જોવા. એને માટે ભગવાને અગિયારમો

અધ્યાય કહ્યો છે.

અર્જુને પણ આ બન્ને દૃષ્ટિઓને માટે બે વાર પ્રાર્થના કરી છે. દસમા અધ્યાયના સત્તરમા શ્લોકમાં અર્જુને કહ્યું કે ‘હે ભગવન્! હું કયા કયા ભાવોમાં આપનું ચિંતન કરું?’ તો ભગવાને ચિંતનશક્તિને માટે પોતાની વિભૂતિઓનું વર્ણન કર્યું. અગિયારમા અધ્યાયના આરંભમાં અર્જુને કહ્યું કે ‘હું આપના રૂપને જોવા ઇચ્છું છું’ તો ભગવાને પોતાનું

વિશ્વરૂપ બતાવ્યું અને તેને જોવાને માટે અર્જુનને દિવ્યચક્ષુ આપ્યાં.

તાત્પર્ય એ થયું કે સાધકે પોતાની ચિંતન અને દર્શનશક્તિને ભગવાનના સિવાય બીજી કોઈ પણ જગાએ ખર્ચવી નહિ જોઈએ અર્થાત્ સાધક ચિંતન કરે તો પરમાત્માનું જ કરે અને જે કોઈને જુએ તો તેને પરમાત્મસ્વરૂપ જ જુએ.

પરિશિષ્ટ ભાવ : જે ભક્તિ દ્વારા ભગવાન ચતુર્ભુજરૂપે દેખાઈ શકે છે, તે ભક્તિનું સ્વરૂપ બતાવે છે કે મનુષ્ય સંસારથી સંબંધ-વિચ્છેદ કરીને સર્વથા મારે પરાયણ થઈ જાય. ‘મત્કર્મકૃત’ — આ સ્થૂળ શરીરથી ભગવાનને પરાયણ થવું છે, ‘મત્પરમઃ’ આ સૂક્ષ્મ તથા કારણ શરીરથી ભગવાનને પરાયણ થવું છે, અને ‘મદ્રભક્તઃ’ આ સ્વયંથી ભગવાનને પરાયણ થવું છે; કારણ કે ‘હું ભગવાનનો છું અને ભગવાન મારા છે — આ સ્વયંની સ્વીકૃતિ છે.

‘સ મામેતિ’ પદોથી સમગ્રની પ્રાપ્તિ બતાવી છે.

ૐ તત્સદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે વિશ્વરૂપદર્શનયોગો નામે એકાદશોઽધ્યાયઃ ॥ ૧૧ ॥

આ રીતે ૐ, તત્, સત્, — આ ભગવન્નામોના ઉચ્ચારણપૂર્વક બ્રહ્મવિદ્યા અને યોગશાસ્ત્રમય શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતોપનિષદ્રૂપી શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદમાં ‘વિશ્વરૂપદર્શનયોગ’ નામનો અગિયારમો અધ્યાય પૂરો થયો. ॥ ૫ ॥

અર્જુને ભગવાન પાસેથી દિવ્યદૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરીને ભગવાનનાં જે વિશ્વરૂપનાં દર્શન કર્યાં હતાં, તેના વર્ણનને શીખી-સાંભળીને ભગવાનના પ્રભાવને માની લેવાથી ભગવાનની સાથે યોગ (સંબંધ)નો અનુભવ થઈ જાય છે. આથી અગિયારમા અધ્યાયનું નામ ‘વિશ્વરૂપદર્શનયોગ’ છે.

અગિયારમા અધ્યાયનાં પદ, અક્ષર અને ઉવાચ

(૧) આ અધ્યાયમાં ‘અથૈકાદશોઽધ્યાયઃ’નાં ત્રણ, ‘અર્જુન ઉવાચ’ વગેરે પદોનાં બાવીસ, શ્લોકોનાં આઠસો એકાવન અને પુષ્પિકાનાં તેર પદો છે. આ રીતે સઘળાં પદોનો સરવાળો આઠસો નવ્યાસી છે.

(૨) ‘અથૈકાદશોઽધ્યાયઃ’ના સાત, ‘અર્જુન ઉવાચ’ વગેરે પદોના સિત્તેર, શ્લોકોના બે હજાર એકસો ત્રણ અને પુષ્પિકાના પચાસ અક્ષરો છે. આ રીતે સઘળા અક્ષરોનો સરવાળો બે હજાર ત્રણસો વીસ છે. આ અધ્યાયના પંચાવન શ્લોકોમાંથી પહેલો શ્લોક તેત્રીસ અક્ષરોનો અને પંદરમાથી પચાસમા શ્લોક સુધીના છત્રીસ શ્લોકો ચુંમાળીસ અક્ષરોના છે. બાકીના અઠાર શ્લોકો બત્રીસ અક્ષરોના છે.

(૩) આ અધ્યાયમાં અગિયાર ‘ઉવાચ’ છે — ચાર

‘અર્જુન ઉવાચ’, ચાર ‘શ્રીભગવાનુવાચ’ અને ત્રણ ‘સંજય ઉવાચ.’

અગિયારમા અધ્યાયમાં પ્રયોજાયેલા છંદ

આ અધ્યાયમાં પંચાવન શ્લોકો છે. તેમાં ઓગણીસ શ્લોકો ‘અનુષ્ટુપ્’ છંદના, ત્રણ શ્લોકો ‘ઉપેન્દ્રવજ્ર’ છંદના અને તેત્રીસ શ્લોકો ‘ઉપજાતિ’ છંદના છે.

‘અનુષ્ટુપ’ છંદવાળા ઓગણીસ શ્લોકોમાંથી — પહેલા અને પંચાવનમા શ્લોકના પ્રથમ ચરણમાં ‘ભગણ’ પ્રયોજાયેલ હોવાથી ‘ભ-વિપુલા’, અગિયારમા અને ત્રેપનમાં શ્લોકના પ્રથમ ચરણમાં ‘નગણ’ પ્રયોજાયેલા હોવાથી ‘ન-વિપુલા’ અને દસમા શ્લોકના પ્રથમ ચરણમાં ‘નગણ’ તથા તૃતીય ચરણમાં ‘ભગણ’ પ્રયોજાયેલો હોવાથી ‘સંકીર્ણ-વિપુલા’ છંદવાળા શ્લોકો છે. શેષ ચૌદ (૨થી૮, ૧૨થી૧૪, ૫૧-૫૨, ૫૪) શ્લોકો બરાબર ‘પથ્યાવકત્ર’ અનુષ્ટુપ છંદનાં લક્ષણોથી યુક્ત છે.

શેષ છત્રીસ શ્લોકોમાંથી — અઠાવીસમો, ઓગણત્રીસમો અને પિસ્તાળીસમો શ્લોક ‘ઉપેન્દ્રવજ્ર’ તથા શેષ તેત્રીસ (૧૫થી૨૭, ૩૦થી૪૪, ૪૬થી૫૦) શ્લોકો બરાબર ‘ઉપજાતિ’ છંદનાં લક્ષણોથી યુક્ત છે.

બારમો અધ્યાય

ભૂમિકા

શ્રીભગવાને ચોથા અધ્યાયના તેત્રીસમા શ્લોકમાં જ્ઞાનયોગની શ્રેષ્ઠતા બતાવતાં જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે પ્રેરણા કરી, પછી જ્ઞાનના મહિમાનું વર્ણન કર્યું. તેના પછી પાંચમા અધ્યાયના સોળમા, સત્તરમા તેમ જ ચોવીસમાથી છવીસમા શ્લોક સુધી, છઠ્ઠા અધ્યાયના ચોવીસમાથી અઠાવીસમા શ્લોક સુધી અને આઠમા અધ્યાયના અગિયારમાથી તેરમા શ્લોક સુધી નિર્ગુણ-નિરાકારની ઉપાસનાનું મહત્ત્વ બતાવ્યું.

છઠ્ઠા અધ્યાયના સુડતાળીસમા શ્લોકમાં સાધક ભક્તનો મહિમા બતાવ્યો અને સાતમા અધ્યાયથી અગિયારમા અધ્યાય સુધી વારંવાર ‘અહમ્,’ ‘મામ્’ વગેરે પદો દ્વારા વિશેષરૂપે સગુણ-સાકાર તેમ જ સગુણ-નિરાકારની ઉપાસનાનું મહત્ત્વ બતાવ્યું તથા અંતમાં અગિયારમા અધ્યાયના ચોપનમા-પંચાવનમાં શ્લોકોમાં અનન્ય ભક્તિનો મહિમા તેમ જ ફળસહિત તેના સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું.^૧

ઉપર્યુક્ત વર્ણનથી અર્જુનના મનમાં એ જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થઈ કે સગુણ ભગવાનની ઉપાસના કરવાવાળા અને નિર્ગુણ બ્રહ્મની ઉપાસના કરવાવાળા — બન્નેમાંથી કયા ઉપાસકો શ્રેષ્ઠ છે. આ જ જિજ્ઞાસાને લીધે અર્જુન પ્રશ્ન કરે છે —

અર્જુન ઉવાચ

એવં સતતયુક્તા ये ભક્તાસ્ત્વાં પર્યુપાસતે ।

ये याप्यक्षरमव्यक्तं तेषां કે યોગવિત્તમાઃ ॥ ૧ ॥

૧. આ અધ્યાયથી પહેલાં સાકાર ભગવાનના ઉપાસકોનું વર્ણન જે શ્લોકોમાં જે પદો દ્વારા થયું છે, તેમનો પરિચય આ પ્રમાણે છે.

અધ્યાય	શ્લોક	પદ	અર્થ
૬	૪૭	‘મદ્ગતેનાન્તરાત્મના..શ્રદ્ધાવાન્ભજતે યો મામ્’	(જે શ્રદ્ધાવાન ભક્ત મારામાં તલલીન થયેલા મનથી મારું ભજન કરે છે).
૭	૧	‘મય્યાસક્ત મનાઃ... યોગં યુગ્જન્મદાશ્રયઃ’	(મારામાં અનન્ય પ્રેમથી આસક્ત મનવાળો અને મારો આશ્રિત થઈને ભક્તિયોગમાં લાગેલો.)
૭	૨૯-૩૦	‘મામાશ્રિત્ય યતન્તિ’, ‘યુક્તચેતસઃ’	(યુક્ત ચિત્તવાળા પુરુષો મારે શરણે થઈને સાધના કરે છે).
૮	૭	‘મય્યર્પિતમનોબુદ્ધિઃ’	(મારામાં અર્પિત કરેલ મનબુદ્ધિવાળો).
૮	૧૪	‘અનન્યચેતાઃ સતતં યો માં સ્મરતિ નિત્યશઃ’	(મારામાં અનન્યચિત્ત થઈને જે નિત્યનિરંતર મારું સ્મરણ કરે છે).
૮	૧૪	‘સતતં કીર્તયન્તો માં યતન્તશ્ચ દૈઢ્યવ્રતાઃ’	(દૈઢ્ય નિશ્ચયવાળા ભક્તજનો નિરંતર મારાં નામ અને ગુણોનું કીર્તન કરતા રહીને મારી પ્રાપ્તિને માટે યત્ન કરે છે).
૮	૨૨	‘અનન્યાશ્રિત્યન્તો માં યે જનાઃ પર્યુપાસતે’	(અનન્યભાવથી જે ભક્તજનો મારું ચિંતન કરતા રહીને મારી ઉપાસના કરે છે).
૮	૩૦	‘ભજતે મામનન્યભાક્’	(અનન્યભાવે મારું ભજન કરે છે.)
૧૦	૮	‘મચ્ચિત્તા મદ્ગતપ્રાણા બોધયન્તઃ પરસ્પરમ્’	(મારામાં મન લગાવનારા અને મારામાં પ્રાણોને અર્પણ કરવાવાળા ભક્તજનો આપસમાં મારા પ્રભાવને જણાવતા હોઈને).
૧૧	૫૫	‘મત્કર્મકૃન્મત્પરમો મદ્ભક્તઃ’	(મારે માટે જ સઘળાં કર્તવ્ય-કર્મ કરવાવાળો, મારે પરાયણ અને મારો ભક્ત છે).

અર્જુન બોલ્યા—

યે	= જે	ભક્તિમાં લીન રહીને	અવ્યક્તમ્,	= નિર્ગુણ-નિરાકારની	
ભક્તા:	= ભક્તો	ત્વામ્	= આપ	અપિ	જ (ઉપાસના કરે છે),
એવમ્	= આ પ્રમાણે	(સગુણસ્વરૂપ)ની	તેષામ્	= એ બંને પ્રકારના	
	(અગિયારમા	પર્યુપાસતે	= ઉપાસના કરે છે		ઉપાસકોમાં
	અધ્યાયના પંચાવનમા	ય	= અને (બીજા ભક્તો),	યોગ-	= ઉત્તમ
	શ્લોક મુજબ)	યે	= જે કેવળ	વિત્તમા:	યોગવેત્તા
સતતયુક્તા:	= નિરંતર આપની	અક્ષરમ્	= અવિનાશી	કે	= કોણ છે?

ટીકા — ‘એવં સતતયુક્તા યે ભક્તા:’ — અગિયારમા અધ્યાયના પંચાવનમા શ્લોકમાં ભગવાને ‘ય:’ અને ‘સ:’ પદો જે સાધકને માટે પ્રયુક્ત કર્યા છે, એ જ સાધકોને માટે અર્થાત્ સગુણસાકાર ભગવાનની ઉપાસના કરવાવાળા બધા સાધકોને માટે અહીં ‘યે ભક્તા:’ પદો આવ્યાં છે.

અહીં ‘એવમ્’ પદથી અગિયારમા અધ્યાયના પંચાવનમા શ્લોકનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે.

‘હું ભગવાનનો જ છું’ આ રીતે ભગવાનના થઈને રહેવું એને જ ‘સતતયુક્ત’ થવું કહે છે.

ભગવાનમાં પૂર્ણ શ્રદ્ધા રાખવાવાળા સાધક ભક્તોનો એકમાત્ર ઉદ્દેશ્ય ભગવત્પ્રાપ્તિ હોય છે. આથી પ્રત્યેક (પારમાર્થિક — ભગવત્સંબંધી જપ-ધ્યાનાદિ અથવા વ્યાવહારિક — શારીરિક અને આજીવિકા સંબંધી) ક્રિયામાં તેમનો સંબંધ નિત્ય-નિરંતર ભગવાન સાથે ચાલુ રહે છે. ‘સતતયુક્તા:’ પદ એવા જ સાધક ભક્તોનું વાચક છે.

સાધકથી આ એક બહુ જ મોટી ભૂલ થાય છે કે તે પારમાર્થિક ક્રિયાઓ કરતી વેળાએ તો પોતાનો સંબંધ ભગવાન સાથે માને છે, પરંતુ વ્યાવહારિક ક્રિયાઓ કરતી વેળાએ તે પોતાનો સંબંધ સંસાર સાથે માને છે. આ ભૂલનું કારણ છે — સમય-સમય પર સાધકના ઉદ્દેશ્યમાં થવાવાળી ભિન્નતા. જ્યાં સુધી બુદ્ધિમાં ધનપ્રાપ્તિ, માનપ્રાપ્તિ, કુટુંબપાલન વગેરે ભિન્ન-ભિન્ન ઉદ્દેશ્યો ચાલુ રહે છે, ત્યાં સુધી સાધકનો સંબંધ નિરંતર ભગવાનની સાથે નથી રહેતો. જો તે પોતાના જીવનના એકમાત્ર ઉદ્દેશ્ય ભગવત્પ્રાપ્તિને બરાબર રીતે ઓળખી લે, તો તેની પ્રત્યેક ક્રિયા ભગવત્પ્રાપ્તિનું સાધન બની જશે. ભગવત્પ્રાપ્તિનો ઉદ્દેશ્ય બની જતાં ભગવાનનું જપ, સ્મરણ, ધ્યાન વગેરે કરતી વેળાએ તે તેનો સંબંધ ભગવાન સાથે જ છે; કિંતુ વ્યાવહારિક ક્રિયાઓ કરતી વેળાએ પણ તેણે નિત્યનિરંતર ભગવાન સાથે જોડાયેલો છે એવું જ સમજવું જોઈએ.

આ અધ્યાયની પહેલાં નિરાકારના ઉપાસકોનું વર્ણન જે શ્લોકોમાં જે પદો દ્વારા થયું છે, તેમનો પરિચય આ પ્રમાણે છે—

અધ્યાય	શ્લોક	પદ	અર્થ
૪	૩૪	‘તદ્વિદ્વિ પ્રણિપાતેન પરિપ્રશ્નેન સેવયા’	(તે જ્ઞાનને તું તત્ત્વદર્શી જ્ઞાનીઓની પાસે જઈને સમજ, એમને સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરવાથી, એમની સેવા કરવાથી અને સરળતાપૂર્વક પ્રશ્ન કરવાથી).
૪	૩૯	‘શ્રદ્ધાવાંલ્લભતે જ્ઞાનમ્’	(શ્રદ્ધાવાન પુરુષ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થાય છે).
૫	૮	‘નૈવ કિંચિત્કરોમીતિ યુક્તો મન્યેત તત્ત્વવિત્’	(તત્ત્વને જાણવાવાળો સાંખ્યયોગી નિ:સંદેહ એવું માને કે હું કંઈ પણ નથી કરતો).
૫	૧૩	‘નૈવ કુર્વન્ન કારયન્’	(કર્મોને ન કરતો રહીને, ન કરાવતો રહીને).
૫	૨૪થી૨૬	‘બ્રહ્મનિર્વાણમ્’	(નિર્વાણ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે).
૬	૨૫	‘આત્મસંસ્થં મનઃ કૃત્વા’	(મનને પરમાત્મામાં સ્થિત કરીને).
૮	૧૧	‘યદક્ષરં વેદવિદો વદન્તિ’	(વેદોના જ્ઞાતા પુરુષો જે પરમપદને ‘અક્ષર’ કહે છે).
૮	૧૩	‘ઓમિત્યેકાક્ષરં બ્રહ્મ વ્યાહરન્મામનુસ્મરન્’	(ૐ — આ એક અક્ષરરૂપી બ્રહ્મનું ઉચ્ચારણ અને મુજ નિર્ગુણ બ્રહ્મનું સ્મરણ કરતો રહીને).
૮	૧૫	‘જ્ઞાનયજ્ઞેન ચાપ્યન્યે યજન્તો મામુપાસતે’	(જ્ઞાનયોગીઓ મુજ નિર્ગુણ બ્રહ્મનું જ્ઞાનયજ્ઞના દ્વારા પૂજન કરતા રહીને મારી ઉપાસના કરે છે).

જો ક્રિયાના આરંભ અને અંતમાં સાધકને ભગવત્સ્મૃતિ રહે, તો ક્રિયા કરતી વેળાએ પણ તેની નિરંતર સંબંધાત્મક ભગવત્સ્મૃતિ રહે છે — એવું માનવું જોઈએ. જેવી રીતે, ખાતાવહીમાં સરવાળો કરતી વેળાએ વેપારીની વૃત્તિ એટલી એકાગ્ર બની જાય છે કે હું કોણ છું અને સરવાળો શા માટે કરી રહ્યો છું — તેની પણ સ્મૃતિ નથી રહેતી. કેવળ સરવાળાના આંકડાઓ તરફ જ તેનું ધ્યાન રહે છે. સરવાળો શરૂ કરતાં પહેલાં તેના મનમાં એ ધારણા રહે છે કે ‘હું અમુક વેપારી છું તથા અમુક કાર્યને માટે સરવાળો કરી રહ્યો છું’ અને સરવાળો કરવાનું સમાપ્ત કરતાં જ ફરીથી તેનામાં એ જ ભાવ પુનઃ આવી જાય છે કે ‘હું અમુક વેપારી છું અને અમુક કાર્ય કરી રહ્યો હતો.’ આથી જે સમયે તે તલ્લીનતાપૂર્વક સરવાળો કરી રહ્યો હોય, તે સમયે પણ ‘હું અમુક વેપારી છું અને અમુક કાર્ય કરી રહ્યો છું’ — આ ભાવની વિસ્મૃતિ દેખાવા છતાં પણ વસ્તુતઃ ‘વિસ્મૃતિ’ નથી માનવામાં આવતી.

આ રીતે જો કર્તવ્ય-કર્મના આરંભ અને અંતમાં સાધકનો એ ભાવ હોય કે ‘હું ભગવાનને માટે જ કર્તવ્યકર્મ કરી રહ્યો છું, તથા એ ભાવમાં તેને થોડી પણ શંકા ન હોય, તો જ્યારે તે પોતાના કર્તવ્ય-કર્મમાં તલ્લીનતાપૂર્વક લાગી જાય છે, તે સમયે તેનામાં ભગવાનની વિસ્મૃતિ દેખાતી હોવા છતાં પણ વસ્તુતઃ વિસ્મૃતિ નથી માનવામાં આવતી.

‘ત્વામ્ પર્યુપાસતે’ — અહીં ‘ત્વામ્’ પદથી એ બધાં જ સગુણસાકાર સ્વરૂપોને ગ્રહણ કરી લેવાં જોઈએ, જે રૂપોને ભગવાન ભક્તોની ઈચ્છાનુસાર વખતો-વખત ધારણ કર્યા કરે છે અને જે સ્વરૂપો ભગવાને ભિન્ન ભિન્ન અવતારોમાં ધારણ કર્યા છે તથા ભગવાનનું જે સ્વરૂપ દિવ્યધામમાં બિરાજમાન છે — જેને ભક્ત લોકો પોતાની માન્યતા અનુસાર અનેક રૂપો અને નામોથી કહે છે.

‘પર્યુપાસતે’ — પદનો અર્થ છે — ‘પરિતઃ ઉપાસતે’ અર્થાત્ સારી રીતે ઉપાસના કરે છે. જેવી રીતે પતિવ્રતા સ્ત્રી ક્યારેક પતિની સેવામાં પોતાના શરીરને અર્પણ કરીને, ક્યારેક પતિની અનુપસ્થિતિમાં પતિનું ચિંતન કરીને, ક્યારેક પતિના સંબંધથી સાસુ-સસરા વગેરેની સેવા કરીને અને ક્યારેક પતિને માટે રસોઈ બનાવવી વગેરે ઘરનાં કાર્યો કરીને સદા-સર્વદા પતિની જ ઉપાસના કરે છે, એવી જ રીતે સાધક ભક્ત પણ ક્યારેક ભગવાનમાં તલ્લીન થઈને, ક્યારેક ભગવાનનું જપ-સ્મરણ-ચિંતન કરીને અને ક્યારેક સાંસારિક પ્રાણીઓને ભગવાનનાં જ માનીને તેઓની સેવા કરીને અને ક્યારેક ભગવાનની આજ્ઞા અનુસાર સાંસારિક કર્મો કરીને સદા-સર્વદા ભગવાનની ઉપાસનામાં જ લાગેલો

રહે છે. આવી ઉપાસનાં જ સારી રીતે કરવામાં આવેલી ઉપાસના છે. એવા ઉપાસકના હૃદયમાં ઉત્પન્ન અને નષ્ટ થવાવાળા પદાર્થો અને ક્રિયાઓનું કિંચિત્માત્ર પણ મહત્ત્વ નથી હોતું.

‘યે ચાપ્યક્ષરમવ્યક્તમ્’ — અહીં ‘યે’ પદ નિર્ગુણ-નિરાકારની ઉપાસના કરવાવાળા સાધકોનું વાચક છે. અર્જુને શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં જે શ્રેણીના સગુણ-સાકારના ઉપાસકોને માટે ‘યે’ પદનો પ્રયોગ કર્યો છે, એ જ શ્રેણીના નિર્ગુણ-નિરાકારના ઉપાસકોને માટે અહીં ‘યે’ પદનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

‘અક્ષરમ્’ પદ અવિનાશી સચ્ચિદાનંદધન પરબ્રહ્મનું વાચક છે (એની વ્યાખ્યા આ જ અધ્યાયના ત્રીજા શ્લોકમાં કરવામાં આવશે).

જે કોઈ ઈન્દ્રિયનો વિષય નથી, તેને ‘અવ્યક્ત’ કહે છે. અહીં ‘અવ્યક્તમ્’ પદની સાથે ‘અક્ષરમ્’ વિશેષણ આપવામાં આવ્યું છે. આથી આ પદ નિર્ગુણ-નિરાકાર બ્રહ્મનું વાચક છે (એની વ્યાખ્યા આ જ અધ્યાયના ત્રીજા શ્લોકમાં કરવામાં આવશે).

‘અપિ’ પદથી એવો ભાવ પ્રતીત થાય છે કે અહીં સાકાર ઉપાસકોની તુલના એ જ નિરાકાર ઉપાસકોની સાથે કરવામાં આવી છે કે જેઓ કેવળ નિરાકાર બ્રહ્મને શ્રેષ્ઠ માનીને તેની ઉપાસના કરે છે.

‘તેષાં કે યોગવિત્તાઃ’ — અહીં ‘તેષામ્’ પદ સગુણ અને નિર્ગુણ બન્ને પ્રકારના ઉપાસકોને માટે આવ્યું છે. આ જ અધ્યાયના પાંચમા શ્લોકમાં ‘તેષામ્’ પદ નિર્ગુણ ઉપાસકોને માટે આવ્યું છે, જ્યારે સાતમા શ્લોકમાં ‘તેષામ્’ પદ સગુણ ઉપાસકોને માટે આવ્યું છે.

આ પદોથી અર્જુનનો અભિપ્રાય એ છે કે આ બે પ્રકારના ઉપાસકોમાં કયા ઉપાસક શ્રેષ્ઠ છે?

‘સાકાર અને નિરાકારના ઉપાસકોમાં શ્રેષ્ઠ કોણ છે?’ — અર્જુનના આ પ્રશ્નનો ભગવાને જે ઉત્તર આપ્યો છે, તેના ઉપર ગહન વિચાર કરવાથી અર્જુનના પ્રશ્નની મહત્તાને જાણી શકાય છે, જેમ કે —

આ અધ્યાયના બીજા શ્લોકથી ચૌદમા અધ્યાયના વીસમા શ્લોક સુધી ભગવાન સતત બોલતા જ ગયા છે. તોતેર શ્લોકોનું આટલું લાંબું પ્રકરણ ગીતામાં એકમાત્ર આ જ છે. એનાથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે કે ભગવાન આ પ્રકરણમાં કોઈ અત્યંત મહત્ત્વપૂર્ણ વાત સમજાવવા ઇચ્છે છે. સાધકોને સાકાર અને નિરાકાર સ્વરૂપોને એકતાનો બોધ થાય, તેમના હૃદયમાં આ બન્ને સ્વરૂપોને પ્રાપ્ત કરાવવાવાળાં સાધનોનું સાંગોપાંગ રહસ્ય પ્રગટ થાય, સિદ્ધ ભક્તો (ગીતા

૧૨/૧૩-થી ૧૮) અને જ્ઞાનીઓ (ગીતા ૧૪/૨૨થી ૨૫)નાં આદર્શ લક્ષણોથી તેઓ પરિચિત થાય અને સંસારથી સંબંધ-વિચ્છેદની વિશેષ મહત્તા તેમની સમજમાં આવી જાય — આ જ ઉદ્દેશ્યોને સિદ્ધ કરવામાં ભગવાનની વિશેષ રુચિ

માલૂમ પડે છે. તાત્પર્ય એ છે કે ભગવાનનાં હૃદયમાં જીવોને માટે જે પરમકલ્યાણકારી, અત્યંત ગોપનીય અને ઉત્તમોત્તમ ભાવો હતા, તેમને પ્રગટ કરાવવાનું શ્રેય અર્જુનના આ ભગવત્પ્રેરિત પ્રશ્નોને જ જાય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ‘યોગશાસ્ત્ર’ હોવાથી ગીતામાં ‘યોગ’ મુખ્ય છે. તેથી અસલ (ઉત્તમ) યોગવેત્તા કોણ છે? — આ અર્જુનનો પ્રશ્ન છે. યોગવેત્તાઓની ત્રણ શ્રેણિયો છે — (૧) યોગવિત્ અર્થાત્ યોગી (૨) યોગવિત્તર અર્થાત્ બે યોગીઓમાં શ્રેષ્ઠ યોગી, અને (૩) યોગવિત્તમ બધા જ યોગીઓમાં શ્રેષ્ઠ યોગી. અર્જુનને ‘યોગવિત્ અને યોગવિત્તર’ના વિષયમાં સંદેહ નથી, પરંતુ ‘યોગવિત્તમ’ના વિષયમાં સંદેહ છે.

—■—

સંબંધ — અર્જુનના સગુણ અને નિર્ગુણ ઉપાસકોની શ્રેષ્ઠતાવિષયક પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ભગવાન નિર્ણય આપે છે.

મય્યાવેશ્ય મનો યે માં નિત્યયુક્તા ઉપાસતે ।

શ્રદ્ધયા પરયોપેતાસ્તે મે યુક્તતમા મતાઃ ॥ ૨ ॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા—

મયિ	= મારામાં	યે	= જે ભક્તજનો,	ઉપાસતે	= ઉપાસના કરે છે,
મનઃ	= મનને	પરયા	= પરમ	તે	= તેઓ
આવેશ્ય	= પરોવીને	શ્રદ્ધયા	= શ્રદ્ધાભાવથી	મે	= મારા
નિત્યયુક્તાઃ	= નિત્ય-નિરંતર મારા	ઉપેતાઃ	= યુક્ત થઈને	મતાઃ	= મત પ્રમાણે
	ભજન-ધ્યાનમાં	મામ્	= મુજ	યુક્તતમાઃ	= સર્વ શ્રેષ્ઠ
	રચ્યાપચ્યા રહેનારા		(સગુણ સાકારની)		યોગી છે.

ટીકા — [ભગવાને બરાબર આ જ નિર્ણય અર્જુનના વિના પૂછ્યે જ છઠ્ઠા અધ્યાયના સુડતાળીસમા શ્લોકમાં આપી દીધો હતો. પરંતુ એ વિષયમાં અર્જુનનો પ્રશ્ન ન હોવાને કારણે તેઓ એ નિર્ણયને પકડી ન શક્યા. કારણ કે પોતાનો પ્રશ્ન ન હોવાથી સાંભળેલી વાત પણ પ્રાયઃ લક્ષ્યમાં નથી આવતી. એટલા માટે એમણે આ અધ્યાયના પહેલા શ્લોકમાં આવો પ્રશ્ન કર્યો.

આ જ રીતે પોતાના મનમાં કોઈ વિષયને જાણવાની પૂર્ણ અભિલાષા અને ઉત્કંઠાના અભાવમાં તથા પોતાનો પ્રશ્ન ન હોવાને કારણે સત્સંગમાં સાંભળેલી અને શાસ્ત્રોમાં વાંચેલી સાધના સંબંધી માર્મિક અને મહત્વપૂર્ણ વાતો પ્રાયઃ સાધકોના લક્ષ્યમાં નથી આવતી. જો એ જ વાત તેમના દ્વારા પ્રશ્નના ઉત્તરરૂપે સમજાવવામાં આવે, તો તેઓ તેને પોતાને માટેની વિશેષ રૂપે કહેવાયેલી માનીને શ્રદ્ધાપૂર્વક ગ્રહણ કરી લે છે. પ્રાયઃ તેઓ સાંભળેલી અને વાંચેલી વાતોને પોતાને માટેની ન સમજીને તેની ઉપેક્ષા કરે છે, જોકે તેમનામાં એ વાતના સંસ્કાર સામાન્યરૂપે રહે છે, જે વિશેષ ઉત્કંઠા થવાથી જાગ્રત પણ થઈ શકે છે. આથી સાધકોએ તેઓ જે વાંચે અને સાંભળે, તેને પોતાને માટેનું જ માનીને જીવનમાં ઉતારવાની ચેષ્ટા

કરવી જોઈએ.]

‘મય્યાવેશ્ય મનો યે માં નિત્યયુક્તા ઉપાસતે’ — મન ત્યાં જ લાગે છે, જ્યાં પ્રેમ હોય છે અને પ્રેમ હોય તેનું ચિંતન આપમેળે થાય છે.

‘નિત્યયુક્તાઃ’નું તાત્પર્ય એ છે કે સાધક પોતે ભગવાનની ભક્તિમાં લાગી જાય, ‘ભગવાન જ મારા છે અને હું ભગવાનનો જ છું’ — આને જ પોતાનું ભગવાનમાં લાગવું કહે છે. પોતાનો દૈવ ઉદ્દેશ્ય ભગવત્પ્રાપ્તિ થતાં જ મનબુદ્ધિ આપમેળે ભગવાનમાં લાગે છે. આનાથી વિપરીત પોતાનો ઉદ્દેશ્ય ભગવત્પ્રાપ્તિ ન હોય તો મનબુદ્ધિને ભગવાનમાં લગાડવાનો યત્ન કરવા છતાં પણ તે પૂરી રીતે ભગવાનમાં નથી લાગતાં. પરંતુ જ્યારે પોતે જ પોતાની જાતને ભગવાનનો માની લે, ત્યારે તો મનબુદ્ધિ ભગવાનમાં તલલીન થઈ જ જાય છે. પોતે કર્તા છે અને મનબુદ્ધિ કરણો છે. કરણો કર્તાને જ આશ્રિત રહે છે. જ્યારે કર્તા ભગવાનનો થઈ ગયો, ત્યારે મનબુદ્ધિરૂપી કરણો આપોઆપ ભગવાન સાથે જોડાઈ જશે.

સાધકથી ભૂલ એ થાય છે કે તે પોતે ભગવાનમાં ન લાગીને પોતાનાં મનબુદ્ધિને ભગવાનમાં લગાડવાનો અભ્યાસ કરે છે. પરંતુ પોતે ભગવાનમાં લાગ્યા વિના

મનબુદ્ધિને ભગવાનમાં લગાડવાં કઠિન છે. એટલા જ માટે સાધકોની એ વ્યાપક ફરિયાદ રહે છે કે મનબુદ્ધિ ભગવાનમાં નથી લાગતાં. મનબુદ્ધિ એકાગ્ર થવાથી સિદ્ધિ (સમાધિ વગેરે) તો થઈ શકે છે, પરંતુ પોતાનું કલ્યાણ ભગવાન સાથેના તાદાત્મ્યથી જ થશે.

ઉપાસનાનું તાત્પર્ય છે — સ્વયં પોતાની જાતને ભગવાનને અર્પિત કરવી કે હું ભગવાનનો જ છું અને ભગવાન જ મારા છે. પોતાની જાતને ભગવાનને અર્પિત કરવાથી નામ-જપ, ચિંતન, ધ્યાન, સેવા, પૂજા વગેરે તથા શાસ્ત્રવિહિત ક્રિયામાત્ર આપોઆપ ભગવાનને માટે જ થાય છે.

શરીર પ્રકૃતિનો અને જીવ પરમાત્માનો અંશ છે. પ્રકૃતિનાં કાર્ય શરીર, ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ અને અહં સાથે તાદાત્મ્ય, મમતા અને કામના ન કરીને કેવળ ભગવાનને જ પોતાના માનવાવાળો એમ કહી શકે છે કે, હું ભગવાનનો છું અને ભગવાન મારા છે. એવું કહેવા કે માનવાવાળો ભગવાન સાથે કોઈ નવો સંબંધ નથી જોડતો. ચેતન અને નિત્ય હોવાને કારણે જીવનો ભગવાનની સાથે સંબંધ સ્વતઃસિદ્ધિ છે. કિંતુ એ નિત્યસિદ્ધ વાસ્તવિક સંબંધને ભૂલીને જીવે પોતાનો સંબંધ પ્રકૃતિ તેમ જ તેના કાર્ય શરીર સાથે માની લીધો, જે અવાસ્તવિક છે. આથી જ્યાં સુધી પ્રકૃતિ સાથે માનેલો સંબંધ છે, ત્યાં સુધી ભગવાન સાથે પોતાનો સંબંધ માનવાની આવશ્યકતા છે. પ્રકૃતિ સાથે માનેલો સંબંધ તૂટતાં જ ભગવાન સાથે પોતાનો વાસ્તવિક અને નિત્યસિદ્ધ સંબંધ પ્રગટ થઈ જાય છે; તેની સ્મૃતિ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે — ‘નષ્ટો મોહઃ સ્મૃતિર્લબ્ધા’ (ગીતા — ૧૮/૭૩).

જડતા (પ્રકૃતિ)ની સન્મુખ થવાને કારણે અર્થાત્ તેનાથી સુખભોગ કરતો રહેવાને કારણે જીવ શરીર સાથે ‘હું’પણાનો સંબંધ જોડી લે છે અર્થાત્ ‘હું’ શરીર છું એવું માની લે છે. આ રીતે શરીર સાથે માનેલા સંબંધને કારણે તે વર્ણ, આશ્રમ, જાતિ, નામ, વ્યવસાય તથા બાળપણ, જવાની વગેરે અવસ્થાઓને સ્વાભાવિકરૂપથી પોતાનાં જ માનતો રહે છે અર્થાત્ પોતાને તેમનાથી અલગ નથી માનતો.

વિજાતીય શરીર અને સંસારની સાથે જીવે (ભૂલથી) બાંધેલા સંબંધની માન્યતા પણ એટલી દૃઢ રહે છે કે વિના યાદ કર્યે સદા યાદ રહે છે. જો તે પોતાના સજાતીય (ચેતન

અને નિત્ય) પરમાત્માની સાથે પોતાના વાસ્તવિક સંબંધને ઓળખી લે, તો કોઈ પણ અવસ્થામાં પરમાત્માને નથી ભૂલી શકતો. પછી ઊઠતાં-બેસતાં, ખાતાં-પીતાં, સૂતાં-જાગતાં-હરેક સમયે, પ્રત્યેક અવસ્થામાં ભગવાનનું સ્મરણ-ચિંતન આપોઆપ થવા લાગે છે.

જે સાધકનો ઉદ્દેશ્ય સાંસારિક ભોગોનો સંગ્રહ અને તેમનાથી સુખ લેવાનો નથી, પરંતુ એકમાત્ર પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરવાનો જ છે, તેના દ્વારા ભગવાન સાથે પોતાના સંબંધની પહેચાન શરુ થઈ ગઈ છે — એવું માની લેવું જોઈએ. આ સંબંધની પહેચાન થયા પછી સાધકમાં મન, બુદ્ધિ, ઈન્દ્રિયો, શરીર વગેરે દ્વારા સાંસારિક ભોગ અને તેમનો સંગ્રહ કરવાની ઈચ્છા બિલકુલ નથી રહેતી.

વાસ્તવમાં જીવ એકમાત્ર ભગવાનનો હોવાથી તે જેટલા અંશમાં પ્રકૃતિથી સુખભોગ પ્રાપ્ત કરવા ઈચ્છે છે, એટલા જ અંશમાં તેણે આ ભગવત્સંબંધને દૃઢતાપૂર્વક નથી પકડ્યો. એટલા અંશમાં તેનો પ્રકૃતિની સાથે જ સંબંધ છે. એટલા માટે સાધકે પ્રકૃતિથી વિમુખ થઈને પોતાની જાતને કેવળ ભગવાનની જ માનવી જોઈએ, તેમની જ સન્મુખ થઈ જવું જોઈએ.

‘શ્રદ્ધયા પરયોપેતાસ્તે મે યુક્તતમા મતાઃ’ — સાધકની શ્રદ્ધા ત્યાં જ હશે, જેને તે સર્વશ્રેષ્ઠ સમજશે. શ્રદ્ધા થતાં અર્થાત્ બુદ્ધિ જોડાવાથી તે પોતાના દ્વારા નિશ્ચિત કરેલા સિદ્ધાંત અનુસાર સ્વાભાવિક જીવન બનાવશે અને પોતાના સિદ્ધાંતથી કદી વિચલિત નહિ થાય.

જ્યાં પ્રેમ હોય છે, ત્યાં મન જાય છે અને જ્યાં શ્રદ્ધા હોય છે, ત્યાં બુદ્ધિ જાય છે. પ્રેમમાં પ્રેમાસ્પદના સંગનું તથા શ્રદ્ધામાં આજ્ઞાપાલનનું પ્રાધાન્ય રહે છે.

એકમાત્ર ભગવાનમાં પ્રેમ હોવાથી ભક્તને ભગવાનની સાથે નિત્ય-નિરંતર સંબંધનો અનુભવ થાય છે, કદી વિયોગનો અનુભવ થતો જ નથી. એટલા માટે ભગવાનને મતે એવા ભક્તો જ વાસ્તવમાં ઉત્તમ યોગવેત્તાઓ છે.

અહીં ‘તે મે યુક્તતમા મતાઃ’ બહુવચનાન્ત પદથી જે વાત કહેવાઈ ગઈ છે, એ જ વાત છઠ્ઠા અધ્યાયના સુડતાળીસમા શ્લોકમાં ‘સ મે યુક્તતમો મતઃ’ એકવચનાન્ત પદથી કહેવાઈ ચૂકી છે.^૧

૧. અગિયારમા અધ્યાયના ચોપનમા શ્લોકમાં ભગવાન કહી ચૂક્યા છે કે અનન્ય ભક્તિ દ્વારા સાધક મને પ્રત્યક્ષ જોઈ શકે છે, તત્ત્વથી જાણી શકે છે અને મને પ્રાપ્ત થઈ શકે છે; પરંતુ અઠારમા અધ્યાયના પંચાવનમા શ્લોકમાં ભગવાને નિર્ગુણ-ઉપાસકોને માટે પોતાને તત્ત્વથી જાણવા અને પ્રાપ્ત કરવાની જ વાત કહી છે, દર્શન આપવાની વાત નથી કહી. આનાથી એ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે સગુણ-ઉપાસકોને ભગવાનનાં દર્શન પણ થાય છે. આ જ તેમની વિશેષતા છે.

ભગવાને છઠ્ઠા અધ્યાયના સુડતાળીસમા શ્લોકમાં પોતાના સગુણરૂપમાં શ્રદ્ધાપ્રેમ રાખવાવાળા સાધકને સઘળા યોગીઓમાં શ્રેષ્ઠ બતાવ્યો છે. તાત્પર્ય એ છે કે ભગવાનને પોતાના માનીને તેમને પરાયણ રહેવાવાળો સાધક જ ભગવાનને વિશેષ પ્રિય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ‘સ યોગી પરમો મતઃ’ (ગીતા ૬/૩૨), ‘સ મે યુક્તતમો મતઃ’ (ગીતા – ૬/૪૭), ‘તે મે યુક્ત તમા મતાઃ’ (ગીતા – ૧૨/૨) – આ પ્રમાણે ભગવાને જે શ્રેષ્ઠતાની વાત કહી છે, આનું તાત્પર્ય એ છે કે, મનુષ્ય કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ વગેરે કોઈ પણ માર્ગને અપનાવે, પરંતુ વાસ્તવમાં શ્રેષ્ઠ એ જ છે, જેને ભક્તિ પ્રાપ્ત થઈ ગઈ છે. કર્મયોગી અને જ્ઞાનયોગીને તો અંતમાં ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ ભક્તિયોગી શરૂઆતથી જ ભક્તિમાં જોડાયેલો છે (જોકે કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગનું ફળ છે). આથી તે સર્વશ્રેષ્ઠ છે.

જ્ઞાન અને ભક્તિ – બન્નેય સંસારનું દુઃખ દૂર કરવા માટે સરખાં છે, પરંતુ એ બેમાં જ્ઞાન કરતાં ભક્તિનો મહિમા વધારે છે. જ્ઞાનમાં તો અખંડ રસની પ્રાપ્તિ થાય છે, પરંતુ ભક્તિમાં અનંત રસની પ્રાપ્તિ થાય છે. અનંતરસમાં પ્રતિક્ષણ વધનારો, આનંદની તરંગો ઉછાળતો એક વિલક્ષણ આનંદ છે. જેમ સંસારમાં કોઈ વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે કે, આ રૂપિયા છે, આ ઘડિયાળ છે વગેરે. તો આવું જ્ઞાન માત્ર અજ્ઞાન (અજાણપણા)ને મિટાવે છે. આ રીતે જ તત્ત્વજ્ઞાન માત્ર અજ્ઞાનને મિટાવે છે. અજ્ઞાન દૂર થતાં દુઃખ, ભય, જન્મ-મરણરૂપી બંધન – વગેરે સઘળું ટળી જાય છે. પરંતુ પ્રેમ (ભક્તિ), જ્ઞાનથી પણ વિલક્ષણ છે. જ્ઞાન ભગવાન સુધી પહોંચતું નથી પરંતુ પ્રેમ ભગવાન સુધી પહોંચે છે. જ્ઞાનનો અનુભવ કરનાર તો સ્વયં હોય છે, પરંતુ પ્રેમનો અનુભવ કરવાવાળા અને જ્ઞાતા ભગવાન હોય છે! ભગવાન જ્ઞાનના ભૂખ્યા નથી, બલકે પ્રેમના ભૂખ્યા છે. મુક્ત થવાથી જ્ઞાનયોગી તો સંતુષ્ટ, તૃપ્ત થઈ જાય છે (ગીતા – ત્રીજા અધ્યાયનો સત્તરમો શ્લોક), પરંતુ પ્રેમ પ્રાપ્ત થતાં ભક્તને સંતોષ થતો નથી, બલકે તેનો આનંદ ઉત્તરોત્તર વધતો જાય છે. આથી આખરી તત્ત્વ પ્રેમ છે; મુક્તિ નહીં.

જેમ ‘આ રૂપિયા છે’ – એવું જ્ઞાન થઈ ગયું તો અજ્ઞાતપણું મટી ગયું; પરંતુ તે (રૂપિયા) પ્રાપ્ત કરવાનો લોભ વધી જાય છે. એમ થાય છે કે, હજી મળે, હજી મળે, તો એમાં બહુ મજા આવે છે. આ જ રીતે ભક્તિમાં એક વિશેષ રસ આવે છે. તાત્પર્ય એ છે કે, જેમ પૈસામાં આકર્ષિત કરવાની શક્તિ લોભમાં જ છે. આ જ પ્રમાણે, ભગવાનમાં આકર્ષિત કરવાની શક્તિ પ્રેમમાં છે, જ્ઞાનમાં નહીં. સંપત્તિનો લોભ તો વિશેષ પતન કરે છે, પરંતુ પ્રેમ, જ્ઞાન કરતાં પણ વધારે ઉન્નત કરે છે. વસ્તુના આકર્ષણમાં જે રસ છે, તે રસ વસ્તુમાં અને વસ્તુના જ્ઞાનમાં નથી.

વિવેકમાર્ગ (જ્ઞાનયોગ)માં સત-અસત – બન્નેની માન્યતા એકસાથે રહેવાથી અસતની અતિ સૂક્ષ્મ સત્તા અર્થાત્ અતિ સૂક્ષ્મ અહમ્ જલદી જતો નથી. આ સૂક્ષ્મ અહમ્ અથવા અહમ્ના સંસ્કાર, મુક્ત થયા પછી પણ રહે છે. આ સૂક્ષ્મ અહમ્ જન્મ-મરણ આપનાર તો બનતો નથી, પરંતુ ઈશ્વર સાથે અભિન્ન થવામાં એ બાધક બને છે. તેથી વિવેકમાર્ગમાં જ્ઞાનયોગીઓ અને દાર્શનિકોની મુક્તિ તો થઈ શકે છે, પરંતુ ઈશ્વર સાથે અભિન્નતા અર્થાત્ પ્રેમ થઈ જાય – એવો નિયમ નથી. આ સૂક્ષ્મ અહમ્ને કારણે જ દાર્શનિકોમાં અને તેમનાં દર્શનો (તત્ત્વજ્ઞાન)માં મતભેદ રહે છે. પરંતુ વિશ્વાસમાર્ગ (ભક્તિયોગ)માં આરંભથી ભક્ત એક ઈશ્વર સિવાય બીજા કોઈની સ્વતંત્ર સત્તા માનતો નથી. તેથી તે ઈશ્વરની સાથે અભિન્ન થઈ જાય છે. ઈશ્વરની સાથે અભિન્ન થવાથી અર્થાત્ પ્રેમનો ઉદય થવાથી સૂક્ષ્મ અહમ્ તથા તેનાથી પેદા થવાવાળા સંપૂર્ણ દાર્શનિક મતભેદો સર્વથા નષ્ટ થઈ જાય છે.^૧ અર્થાત્ દ્વૈત, અદ્વૈત, દ્વૈતાદ્વૈત, વિશિષ્ટાદ્વૈત વગેરે જેટલા પણ મતભેદ છે, તે બધા વાસુદેવરૂપ થઈ જાય છે, જે ખરેખર વાસુદેવરૂપ જ છે. તેથી ‘વાસુદેવઃ સર્વમ્’નો અનુભવ કરનારા પ્રેમી ભક્તોના હૃદયમાં કોઈ એક મતનો (સંપ્રદાયનો) આગ્રહ રહેતો નથી, બલકે બધાના પ્રત્યે આદર હોય છે. કોઈ એક મતનો આગ્રહ ન હોવાથી તેના દ્વારા કોઈનો પણ અનાદર થતો નથી. મતલબ કે, જ્ઞાનની એકતા કરતાં પ્રેમની એકતા શ્રેષ્ઠ છે. જ્ઞાનમાં ભગવાન સાથેનો ફાસલો અને ભેદ (જુદાપણું) તો રહેતા નથી, પરંતુ અભિન્નતા (એકતા) થતી નથી. પરંતુ પ્રેમમાં ફાસલો, ભેદ અને ભિન્નતા – ત્રણેય નષ્ટ થઈ જાય છે. તેથી વાસ્તવિક અદ્વૈત પ્રેમમાં જ છે. પ્રેમમાં એટલી શક્તિ છે કે, તેમાં ભક્ત, ભગવાનનો પણ ઈષ્ટ થઈ જાય છે. જ્ઞાનમાર્ગવાળા મુક્તિને સર્વશ્રેષ્ઠ માને છે, પછી તેઓ મુક્તિથી પણ ઊંચી વસ્તુ જે પ્રેમ (પ્રેમાભક્તિ અથવા પરાભક્તિ) છે. તેને કઈ રીતે સમજી શકે? મુક્તિમાં તો અખંડ રસ છે, પરંતુ પ્રેમમાં અનંત (પ્રતિક્ષણ વર્ધમાન) રસ છે. પ્રેમ, મુક્તિ, તત્ત્વજ્ઞાન, સ્વરૂપ-બોધ, આત્મસાક્ષાત્કાર, કૈવલ્યથી પણ આગળની વસ્તુ છે.^૨

૧. પ્રેમ ભગતિ જલ બિનુ રઘુરાઈ । અભિઅંતર મલ કબહુ ન જાઈ ॥ (માનસ, ઉત્તર ૦ ૪૮/૩)

૨. દ્વૈતં મોહાય બોધાત્માજ્ઞાતે બોધે મનીષયા । ભક્ત્યર્થં કલ્પિતં (સ્વીકૃતં) દ્વૈતમદ્વૈતાદપિ સુન્દરમ્ ॥ (બોધસાર, ભક્તિ ૦ ૪૨)

‘બોધ થતાં પહેલાંનું દ્વૈત મોહમાં નાખે છે, પરંતુ બોધ થઈ ગયા પછી ભક્તિ માટે સ્વીકૃત દ્વૈત, અદ્વૈતથી પણ વધારે સુંદર હોય છે.’

કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગ — આ બન્ને લૌકિક નિષ્ઠાઓ છે; (ગીતા — ત્રીજા અધ્યાયનો ત્રીજો શ્લોક), પરંતુ ભક્તિયોગ લૌકિક નિષ્ઠા અર્થાત્ પ્રાણીની નિષ્ઠા નથી. જે ભગવાન સાથે જોડાઈ જાય છે, તે ભગવન્નિષ્ઠ છે અર્થાત્ તેની નિષ્ઠા અલૌકિક હોય છે. તેનું સાધન અને સાધ્ય — બન્ને ભગવાન જ હોય છે. તેથી ભક્તિયોગ સાધન પણ છે અને સાધ્ય પણ છે. તેથી કહ્યું છે કે, — ‘ભક્ત્યા સાઞ્જાતયા ભક્ત્યા’ (શ્રીમદ્ભા. ૧૧/૩/૩૧) અર્થાત્ ભક્તિથી ભક્તિ પેદા થાય છે. શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, પાદસેવન, અર્ચન, વંદન, દાસ્ય, સખ્ય અને આત્મનિવેદન-આ નવ પ્રકારની ‘સાધનભક્તિ’ છે.^૧ અને તેની આગળ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ ‘સાધ્યભક્તિ’ છે, જે કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગ બધાની સાધ્ય છે (ગીતા-અઢારમા અધ્યાયનો ચોપનમો શ્લોક). આ સાધ્ય ભક્તિ જ સર્વોપરી પ્રાપ્તીય તત્ત્વ છે.

જ્ઞાનયોગમાં સાધક સત-અસતના વિવેકને મહત્ત્વ આપીને અસતનો ત્યાગ કરે છે. અસતનો ત્યાગ કરવાથી ત્યાગીની અને ત્યાજ્ય વસ્તુની સત્તા ભાવરૂપે દીર્ઘકાળ સુધી સાથે રહે છે, તેથી જ્ઞાનયોગમાં અસતનો ત્યાગ જલદી થતો નથી. કર્મયોગમાં સાધક અસત વસ્તુઓને ત્યાજ્ય ન માનીને ‘સેવા-સામગ્રી’ માને છે. ત્યાગ કરવાથી નિષ્કૃષ્ટ વસ્તુ તો સુગમતાથી છૂટી જાય છે. પરંતુ સારી (ઉત્તમ) વસ્તુને છોડવી કઠણ લાગે છે, તેથી ઉત્તમ વસ્તુનો ત્યાગ કરવા કરતાં તેને બીજાની સેવામાં અર્પણ કરવી એ વધારે સહેલું છે. નિષ્કામભાવપૂર્વક (તે પદાર્થોને) બીજાની સેવામાં અર્પણ કરવાથી અસતનો ત્યાગ શીઘ્ર અને સુગમતાથી થઈ જાય છે. ભક્તિયોગમાં જગતને ભગવાનનું અથવા ભગવદ્સ્વરૂપ માનવાથી જગત (અસત) ખૂબ જલદી લુપ્ત થઈ જાય છે અને ભગવાન રહી જાય છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાનયોગની તુલનામાં કર્મયોગમાં અસત (જડતાનો)નો શીઘ્ર ત્યાગ થાય છે અને કર્મયોગની અપેક્ષા એ ભક્તિયોગમાં અસતનો શીઘ્ર ત્યાગ થાય છે; કારણ કે ભક્તિમાં અસત રહેતું જ નથી — ‘સદસચ્ચાહમ્’ (ગીતા ૮/૧૮). તેથી જ્ઞાનયોગથી કર્મયોગ શ્રેષ્ઠ છે — ‘તયોસ્તુ કર્મસચ્ચાસાત્કર્મયોગો વિશિષ્યતે’ (ગીતા ૫/૨) અને કર્મયોગથી ભક્તિયોગ શ્રેષ્ઠ છે — ‘યોગિનામપિ સર્વેષાં મદ્ગતેનાન્તરાત્મના — શ્રદ્ધાવાન્ત્મજતે યો માં સ મૈ યુક્તતમો મતઃ’ (ગીતા — ૬/૪૭).

—■—

સંબંધ — પૂર્વ શ્લોકમાં ભગવાને સગુણ-ઉપાસકોને સર્વશ્રેષ્ઠ યોગી બતાવ્યા. આ અંગે એ પ્રશ્ન થઈ શકે છે કે શું નિર્ગુણ-ઉપાસક સર્વશ્રેષ્ઠ યોગી નથી? એના ઉત્તરમાં ભગવાન કહે છે.

ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ।
 सर्वत्रगमयिन्त्यं य कूटस्थमयलं ध्रुवम् ॥ ३॥
 सन्नियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ।
 ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥ ४॥

तु	= પરંતુ	કૂટસ્થમ્	= નિર્વિકાર,	રતાઃ	= હિતમાં
ये	= જે ભક્તો,	ધ્રુવમ્	= નિત્ય,		= પ્રીતિવાળા
ઇન્દ્રિયગ્રામમ્	= ઇન્દ્રિયોના	અયલમ્	= અચળ,		(અને)
	સમુદાયને	અક્ષરમ્	= અક્ષર	સર્વત્ર	= સૌમાં
સન્નિયમ્ય	= સારી પેઠે વશમાં	य	= અને	સમબુદ્ધયઃ	= સમાન ભાવ
	કરીને	અવ્યક્તમ્	= નિરાકારની		રાખનારા
અચિન્ત્યમ્	= મન-બુદ્ધિથી પર,	पर्युपासते	= તત્પરતાથી		સાધકો
સર્વત્રગમ્	= સર્વવ્યાપક,		ઉપાસના કરે છે,	माम्	= મને
અનિર્દેશ્યમ્	= જોવામાં ન	ते	= તે	एव	= જ
	આવનારા,	सर्वभूतहिते	= સઘળાં પ્રાણીઓના	प्राप्नुवन्ति	= પામે છે.

૧. શ્રવણં કીર્તનં વિષ્ણોઃ સ્મરણં પાદસેવનમ્ । અર્ચનં વંદનં દાસ્યં સખ્યમાત્મનિવેદનમ્ ॥

(શ્રીમદ્ભા. ૭/૫/૨૩)

ટીકા — ‘તુ’ — અહીં ‘તુ’ પદ સાકાર-ઉપાસકોથી નિરાકાર-ઉપાસકોની ભિન્નતા બતાવવાને માટે આવ્યું છે.

‘સંનિયમ્યેન્દ્રિયગ્રામમ્’ — ‘સમ્’ અને ‘નિ’ — બે ઉપસર્ગોથી યુક્ત ‘સંનિયમ્ય’ પદ આપીને ભગવાને એ બતાવ્યું છે કે બધી જ ઈન્દ્રિયોને સમ્યક રીતે તેમ જ પૂર્ણપણે વશમાં કરવી, જેથી તે કોઈ અન્ય વિષયમાં ન જાય. ઈન્દ્રિયો સારી રીતે પૂર્ણપણે વશમાં ન થવાથી નિર્ગુણતત્ત્વની ઉપાસનામાં કઠિનતા થાય છે. સગુણ-ઉપાસનામાં તો ધ્યાનનો વિષય સગુણ ભગવાન હોવાથી ઈન્દ્રિયો ભગવાનમાં લાગી શકે છે; કેમકે ભગવાનના સગુણ સ્વરૂપમાં ઈન્દ્રિયોને પોતાના વિષયો પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. આથી સગુણ-ઉપાસનામાં ઈન્દ્રિયસંયમની આવશ્યકતા હોવા છતાં પણ તેની એટલી અધિક આવશ્યકતા નથી, જેટલી નિર્ગુણ-ઉપાસનામાં છે. નિર્ગુણ-ઉપાસનામાં ચિંતનનો કોઈ આધાર ન રહેવાથી ઈન્દ્રિયોનો સમ્યક રીતે સંયમિત થયા વિના (આસક્તિ રહેતાં) વિષયોમાં મન જઈ શકે છે અને વિષયોનું ચિંતન થવાથી પતન થવાની અધિક સંભાવના રહે છે (ગીતા — ૨/૬૨-૬૩). આથી નિર્ગુણ-ઉપાસનાને માટે બધી ઈન્દ્રિયોને વિષયોથી હઠાવીને સમ્યક રીતે પૂર્ણપણે વશમાં કરવાનું આવશ્યક છે. ઈન્દ્રિયોને કેવળ બહારથી જ વશમાં નથી કરવાની, પરંતુ વિષયો પ્રત્યે સાધકના અંતઃકરણમાં પણ રાગ નહિ રહેવો જોઈએ; કેમકે જ્યાં સુધી વિષયોમાં રાગ છે ત્યાં સુધી બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કઠિન છે (ગીતા — ૧૫/૧૧).

ગીતામાં ઈન્દ્રિયોને વશમાં કરવાની વાત વિશેષરૂપે જેટલી નિર્ગુણોપાસના તથા કર્મયોગમાં આવી છે, તેટલી સગુણોપાસનામાં નથી.

‘અચિન્ત્યમ્’ — મનબુદ્ધિનો વિષય ન હોવાને કારણે ‘અચિન્ત્યમ્’ પદ નિર્ગુણનિરાકાર બ્રહ્મનું વાચક છે; કેમકે મનબુદ્ધિ પ્રકૃતિનાં કાર્યો હોવાથી સંપૂર્ણ પ્રકૃતિને પણ પોતાનો વિષય નથી બનાવી શકતાં, પછી પ્રકૃતિથી અતીત પરમાત્મા એમનો વિષય બની જ કેવી રીતે શકે છે!

પ્રાકૃતિક પદાર્થમાત્ર ચિંત્ય છે અને પરમાત્મા પ્રકૃતિથી અતીત હોવાને કારણે સઘળા ચિંત્ય પદાર્થોથી અતીત અને વિલક્ષણ છે. પ્રકૃતિની સહાય વિના એમનું ચિંતન અને વર્ણન નથી કરી શકાતું. આથી પરમાત્માને સ્વયં (કરણ-નિરપેક્ષ જ્ઞાન)થી જ જાણી લઈ શકાય છે; પ્રકૃતિનાં કાર્ય મનબુદ્ધિ વગેરે (કરણ-સાપેક્ષ જ્ઞાન)થી નહિ.

‘સર્વત્રગમ્’ — સર્વ સ્થળ, કાળ, વસ્તુ અને વ્યક્તિઓમાં પરિપૂર્ણ હોવાથી બ્રહ્મ ‘સર્વત્રગમ્’ છે. સર્વવ્યાપી હોવાને કારણે તે સીમિત મન, બુદ્ધિ અને

ઈન્દ્રિયોથી ગ્રહણ નથી કરી શકાતું.

‘અનિર્દેશ્યમ્’ — જેને ઈદંતાથી નથી બતાવી શકાતું અર્થાત્ જે ભાષા, વાણી વગેરેનો વિષય નથી, તે ‘અનિર્દેશ્યમ્’ છે. નિર્દેશ (સંકેત) તેનો જ કરી શકાય છે, જે જાતિ, ગુણ, ક્રિયા તેમ જ સંબંધથી યુક્ત હોય અને સ્થળ, કાળ, વસ્તુ તેમ જ વ્યક્તિથી પરિચ્છિન્ન હોય; પરંતુ જે ચિન્મય તત્ત્વ સર્વત્ર પરિપૂર્ણ છે, તેનો સંકેત જડ ભાષા અને વાણીથી કેવી રીતે કરી શકાય?

‘કૂટસ્થમ્’ — આ પદ નિર્વિકાર અને સદા એકરસ રહેવાવાળા સચ્ચિદાનંદધન બ્રહ્મનું વાચક છે. બધાં જ સ્થળ, કાળ, વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરેમાં રહેતું હોઈને પણ તે તત્ત્વ સદા નિર્વિકાર અને નિર્લિપ્ત રહે છે. તેમાં કદી કિંચિત્માત્ર પણ કોઈ પરિવર્તન નથી થતું. એટલા માટે તે ‘કૂટસ્થ’ છે. કૂટ (એરણ)માં જાતજાતનાં ઘરેણાં, અસ્ત્ર, ઓજાર વગેરે પદાર્થો ઘડવામાં આવે છે, પરંતુ તે જેમ છે તેમ જ રહે છે. આ જ રીતે સંસારના ભિન્ન-ભિન્ન પ્રાણીપદાર્થોની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને વિનાશ થવા છતાં પણ પરમાત્મા સદા જેમ છે તેમ જ રહે છે.

‘અચલમ્’ — આ પદ આવવા-જવાની ક્રિયાથી સર્વથા રહિત બ્રહ્મનું વાચક છે. પ્રકૃતિ ચલ છે અને બ્રહ્મ અચલ છે.

‘ધ્રુવમ્’ — જેની સત્તા નિશ્ચિત (સત્ય) અને નિત્ય છે, તેને ‘ધ્રુવ’ કહે છે. સચ્ચિદાનંદધન બ્રહ્મ સત્તારૂપે સર્વત્ર વિદ્યમાન રહેવાથી ‘ધ્રુવમ્’ છે.

નિર્ગુણ બ્રહ્મનાં આઠેય વિશેષણોમાંથી સહુથી મહત્ત્વપૂર્ણ વિશેષણ ‘ધ્રુવમ્’ છે. બ્રહ્મને માટે અનિર્દેશ્ય, અચિંત્ય વગેરે નિષેધાત્મક વિશેષણો આપવાથી કોઈ એવું ના સમજી લે કે તે છે જ નહિ, એટલા માટે અહીં ‘ધ્રુવમ્’ વિશેષણ આપીને તત્ત્વની નિશ્ચિત સત્તા બતાવવામાં આવી છે. એ તત્ત્વનો કદી ક્યાંય કિંચિત્માત્ર પણ અભાવ નથી થતો. તેની સત્તાથી જ અસત (સંસાર)ને સત્તા મળી રહી છે —

જાસુ સત્યતા તે જડ માયા । ભાસ સત્ય ઈવ મોહ સહાયા ॥

(માનસ ૧/૧૧૭/૪)

‘અક્ષરમ્’ — જેનો કદી ક્ષય અર્થાત્ વિનાશ નથી થતો તથા જેમાં કદી કોઈ ઊણપ નથી આવતી, તે સચ્ચિદાનંદધન બ્રહ્મ ‘અક્ષરમ્’ છે.

‘અવ્યક્તમ્’ — જે વ્યક્ત ન હોય અર્થાત્ મન, બુદ્ધિ અને ઈન્દ્રિયોનો વિષય ન હોય અને જેનું કોઈ રૂપ કે આકાર ના હોય, તેને ‘અવ્યક્તમ્’ કહેવામાં આવ્યું છે.

‘પર્યુપાસતે’ — આ પદ અહીં નિર્ગુણ-ઉપાસકોની

સમ્યક ઉપાસનાનું બોધક છે. શરીર સહિત સઘળા પદાર્થો અને કર્મોમાં વાસના તથા અહંભાવનો અભાવ તથા ભાવરૂપ સચ્ચિદાનંદધન પરમાત્મામાં અભિન્નભાવે નિત્યનિરંતર દૃઢ સ્થિતિ રહેવી એને જ ઉપાસના કરવી કહેવાય છે.

આ શ્લોકોમાં આઠ વિશેષણોથી જે વિશેષ વસ્તુ તત્ત્વનું લક્ષ્ય કરાવવામાં આવ્યું છે અને તેનાથી જે વિશેષ વસ્તુ સમજમાં આવે છે, તે બુદ્ધિવિશિષ્ટ બ્રહ્મનું જ સ્વરૂપ છે કે જે પૂર્ણ નથી; કેમકે (લક્ષણ અને વિશેષણોથી રહિત) નિર્ગુણ-નિર્વિશેષ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ (જે બુદ્ધિથી અતીત છે) કોઈ પણ પ્રકારે પૂર્ણપણે બુદ્ધિ વગેરેનો વિષય નથી થઈ શકતું. હા, આ વિશેષણોનું લક્ષ્ય રાખીને જે ઉપાસના કરવામાં આવે છે, તે નિર્ગુણ બ્રહ્મની જ ઉપાસના છે અને તેના પરિણામમાં પ્રાપ્તિ પણ નિર્ગુણ બ્રહ્મની જ થાય છે.

વિશેષ વાત

પરમાત્માને તત્ત્વથી સમજાવવાને માટે બે પ્રકારનાં વિશેષણો આપવામાં આવે છે — નિષેધાત્મક અને વિધેયાત્મક. પરમાત્માનાં અક્ષર, અનિર્દેશ્ય, અવ્યક્ત, અચિંત્ય, અચળ, અવ્યય, અસીમ, અપાર, અવિનાશી વગેરે વિશેષણો ‘નિષેધાત્મક’ અને સર્વવ્યાપી, કૂટસ્થ, ધ્રુવ, સત, ચિત્, આનંદ વગેરે વિશેષણો ‘વિધેયાત્મક’ છે. પરમાત્માનાં નિષેધાત્મક વિશેષણોનું તાત્પર્ય પ્રકૃતિથી પરમાત્માની ‘અસંગતા’ બતાવવાનું છે અને વિધેયાત્મક વિશેષણોનું તાત્પર્ય પરમાત્માની સ્વતંત્ર ‘સત્તા’ બતાવવાનું છે.

પરમાત્મતત્ત્વ સાંસારિક પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ — બન્નેથી પર (સહજનિવૃત્ત) અને બન્નેને સમાનરૂપે પ્રકાશિત કરવાવાળું છે. એવા નિરપેક્ષ પરમાત્મતત્ત્વનું લક્ષ્ય કરાવવાને માટે અને બુદ્ધિને પરમાત્માની નજીક પહોંચાડવાને માટે જ ભિન્ન-ભિન્ન વિશેષણોથી પરમાત્માનું વર્ણન (લક્ષ્ય) કરવામાં આવે છે.

ગીતામાં પરમાત્મા અને જીવાત્માના સ્વરૂપનું વર્ણન પ્રાયઃ સમાન જ મળે છે. પરમાત્માને માટે અહીં જે વિશેષણો આપવામાં આવ્યાં છે, તે જ વિશેષણો ગીતામાં જીવાત્માને માટે પણ આપવામાં આવ્યાં છે; જેમ કે — બીજા અધ્યાયના ચોવીસમા-પચીસમા શ્લોકોમાં ‘સર્વગતઃ’, ‘અચલઃ’, ‘અવ્યક્તઃ’, ‘અચિન્ત્યઃ’ વગેરે અને પંદરમા અધ્યાયના સોળમા શ્લોકમાં ‘કૂટસ્થઃ’ તેમ જ ‘અક્ષરઃ’ વિશેષણો જીવાત્માને માટે આવ્યાં છે. આ જ રીતે સાતમા અધ્યાયના પચીસમા શ્લોકમાં ‘અવ્યયમ્’ વિશેષણ પરમાત્માને માટે

અને ચૌદમા અધ્યાયના પાંચમા શ્લોકમાં ‘અવ્યયમ્’ વિશેષણ જીવાત્માને માટે આવ્યું છે.

સંસારમાં વ્યાપકરૂપે પણ પરમાત્મા અને જીવાત્માને સમાન બતાવવામાં આવ્યાં છે; જેમ કે — આઠમા અધ્યાયના બાવીસમા તથા અઢારમા અધ્યાયના છેતાળીસમા શ્લોકમાં ‘યેન સર્વમિદં તતમ્’ પદોથી અને નવમા અધ્યાયના ચોથા શ્લોકમાં ‘મયા તતમિદં સર્વમ્’ પદોથી પરમાત્માને સકળ જગતમાં વ્યાપ્ત બતાવવામાં આવ્યા છે. આ જ રીતે બીજા અધ્યાયના સત્તરમા શ્લોકમાં ‘યેન સર્વમિદં તતમ્’ પદોથી જીવાત્માને પણ સકળ જગતમાં વ્યાપ્ત બતાવવામાં આવ્યો છે.

જેવી રીતે નેત્રોની દૃષ્ટિ આપસમાં નથી ટકરાતી અથવા વ્યાપક હોવા છતાં પણ શબ્દો પરસ્પર નથી ટકરાતા એવી જ રીતે (દ્વિતમત અનુસાર) સકળ જગતમાં સમાનરૂપથી વ્યાપ્ત હોવા છતાં પણ નિરવયવ હોવાથી પરમાત્મા અને જીવાત્માની સર્વવ્યાપક્તા આપસમાં નથી ટકરાતી.

‘સર્વભૂતહિતે રતાઃ’ — કર્મયોગના સાધનમાં આસક્તિ, મમતા, કામના અને સ્વાર્થના ત્યાગનું પ્રાધાન્ય છે. મનુષ્ય જ્યારે શરીર, ધન, સંપત્તિ વગેરે પદાર્થોને ‘પોતાના’ અને ‘પોતાને માટે’ના નહિ માનીને તેમને બીજાઓની સેવામાં યોજે છે; ત્યારે તેની આસક્તિ, મમતા, કામના અને સ્વાર્થભાવનો ત્યાગ આપોઆપ થઈ જાય છે જેનો ઉદ્દેશ્ય પ્રાણીમાત્રની સેવા કરવાનો જ છે, તે પોતાના શરીર અને પદાર્થોને (દીન-દુઃખી, અભાવગ્રસ્ત) પ્રાણીઓની સેવામાં લગાવશે જ. શરીરને બીજાઓની સેવામાં લગાવવાથી ‘અહંતા’ અને પદાર્થોને બીજાઓને સેવામાં લગાવવાથી ‘મમતા’ નષ્ટ થાય છે. સાધકનું પહેલેથી જ એ લક્ષ્ય હોય છે કે જે પદાર્થો સેવામાં લાગી રહ્યા છે, તે સેવ્યના જ છે. આથી કર્મયોગના સાધનમાં સઘળાં પ્રાણીઓના હિતમાં લાગ્યા રહેવું એ અત્યંત આવશ્યક છે. એટલા માટે ‘સર્વભૂતહિતે રતાઃ’ પદનો પ્રયોગ કર્મયોગનું આચરણ કરવાવાળાના સંબંધમાં કરવો એ જ અધિક યુક્તિસંગત છે, પરંતુ ભગવાને આ પદનો પ્રયોગ અહીં તથા પાંચમા અધ્યાયના પચીસમા શ્લોકમાં — બંન્નેય સ્થાનો પર જ્ઞાનયોગીઓના સંબંધમાં કર્યો છે. આનાથી એ જ સિદ્ધ થાય છે કે કર્મોથી સર્વથા સંબંધ-વિચ્છેદ કરવાને માટે કર્મયોગની પ્રણાલીને અપનાવવાની આવશ્યકતા જ્ઞાનયોગમાં પણ છે.

એક વાત ખાસ ધ્યાન આપવાની છે. શરીર, પદાર્થ અને ક્રિયાથી જે સેવા કરવામાં આવે છે, તે સીમિત જ હોય છે; કેમકે સઘળાં પદાર્થો અને ક્રિયાઓ મળીને પણ

સીમિત જ છે. પરંતુ સેવામાં પ્રાણીમાત્રના હિતનો ભાવ અસીમ હોવાથી સેવા પણ અસીમ થઈ જાય છે. આથી પદાર્થો પોતાની પાસે રહેવા છતાં પણ (તેમનામાં આસક્તિ, મમતા વગેરે નહિ કરીને) તેમને સઘળાં પ્રાણીઓના માનીને તેમની જ સેવામાં લગાવવાના છે; કેમકે તે પદાર્થો સમષ્ટિના જ છે. એવો અસીમ ભાવ થતાં જડતાથી સર્વથા સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જવાને કારણે સાધકને અસીમ તત્ત્વ (પરમાત્મા)ની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. કારણ કે પદાર્થોને વ્યક્તિગત (પોતાના) માનવાથી જ મનુષ્યમાં પરિચ્છિન્નતા (એકદેશીયતા) તથા વિષમતા રહે છે અને પદાર્થોને વ્યક્તિગત નહિ માનીને સઘળાં પ્રાણીઓના હિતનો ભાવ રાખવાથી પરિચ્છિન્નતા તથા વિષમતા દૂર થઈ જાય છે. આનાથી વિપરીત સાધારણ મનુષ્યનો પોતાની મમતાવાળા પ્રાણીઓની સેવા કરવાનો સીમિત ભાવ રહેવાથી તે ભલે પોતાનું સર્વસ્વ તેમની સેવામાં કેમ ન લગાવી દે, તો પણ પદાર્થોમાં અને જેમની સેવા કરે, તેઓમાં આસક્તિ, મમતા વગેરે રહેવાથી (સીમિત ભાવને કારણે) તેને અસીમ પરમાત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિ નથી થતી. આથી અસીમ પરમાત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિને માટે પ્રાણીમાત્રના હિતમાં રતિ અર્થાત્ પ્રીતિરૂપી અસીમ ભાવનું હોવું આવશ્યક છે. ‘સર્વભૂતહિતે રતાઃ’ પદો એ જ ભાવને વ્યક્ત કરે છે.

જ્ઞાનયોગનો સાધક જડતાથી સંબંધ-વિચ્છેદ કરવાનું ઇચ્છે તો છે; પરંતુ જ્યાં સુધી તેના હૃદયમાં નાશવાન પદાર્થોનો આદર છે, ત્યાં સુધી પદાર્થોને માયામય અથવા સ્વપ્નવત્ સમજીને તેમનો એવી જ રીતે ત્યાગ કરી દેવો એ તેને માટે કઠિન છે. પરંતુ કર્મયોગનો સાધક પદાર્થોને બીજાઓની સેવામાં લગાડી તેમનો ત્યાગ જ્ઞાનયોગીની અપેક્ષાએ સુગમતાપૂર્વક કરી શકે છે. જ્ઞાનયોગીમાં તીવ્ર વૈરાગ્ય હોવાથી જ પદાર્થોનો ત્યાગ થઈ શકે છે; પરંતુ કર્મયોગી થોડા વૈરાગ્યમાં જ પદાર્થોનો ત્યાગ (પરહિતમાં) કરી શકે છે. પ્રાણીઓના હિતમાં પદાર્થોનો સદુપયોગ કરવાથી જડતાથી સુગમતાપૂર્વક સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય છે. ભગવાને અહીં ‘સર્વભૂતહિતે રતાઃ’ પદો આપીને આ જ બતાવ્યું છે કે પ્રાણીમાત્રના હિતમાં લાગેલા રહેવાથી પદાર્થો પ્રત્યે આદરબુદ્ધિ રહેવા છતાં પણ જડતાથી સંબંધ-વિચ્છેદ સુગમતાપૂર્વક થઈ જશે. પ્રાણીમાત્રનું હિત કરવાને માટે કર્મયોગ જ સુગમ ઉપાય છે.

નિર્ગુણ-ઉપાસકોની સાધનાની અંતર્ગત અનેક અવાંતર ભેદ હોવા છતાં પણ મુખ્ય ભેદ બે છે — (૧) જડ-ચેતન અને ચર-અચરના રૂપમાં જે કંઈ પ્રતીત થાય છે, તે બધું

આત્મા કે બ્રહ્મ છે અને (૨) જે કંઈ દૃશ્યવર્ગ પ્રતીત થાય છે, તે અનિત્ય, ક્ષણભંગુર અને અસત છે — આ રીતે સંસારનો બાધ કરતાં જે તત્ત્વ શેષ રહી જાય છે, તે આત્મા કે બ્રહ્મ છે.

પહેલી સાધનામાં ‘સર્વ કંઈ બ્રહ્મ છે’ એટલું શીખી લેવામાત્રથી જ્ઞાનનિષ્ઠા સિદ્ધ નથી થતી. જ્યાં સુધી અંતઃકરણમાં રાગ અર્થાત્ કામ-ક્રોધ વગેરે વિકારો છે, ત્યાં સુધી જ્ઞાનનિષ્ઠાનું સિદ્ધ થવું બહુ જ કઠિન છે. જેવી રીતે રાગ દૂર કરવા માટે કર્મયોગીની બધાં પ્રાણીઓના હિતમાં પ્રીતિ હોવી આવશ્યક છે, એવી જ રીતે નિર્ગુણ-ઉપાસના કરવાવાળા સાધકને માટે પણ પ્રાણીમાત્રના હિતમાં પ્રીતિ હોવી આવશ્યક છે — ત્યારે જ રાગ દૂર થઈને જ્ઞાનનિષ્ઠા સિદ્ધ થઈ શકે છે. આ જ વાતનું લક્ષ્ય કરાવવાને માટે અહીં ‘સર્વભૂતહિતે રતાઃ’ પદો આવ્યાં છે.

બીજી સાધનામાં, જે સાધકો સંસારથી ઉદાસીન રહીને એકાંતમાં જ તત્ત્વનું ચિંતન કરતા રહે છે, તેમને માટે કર્મોનો સ્વરૂપથી ત્યાગ સહાયક તો થાય છે; પરંતુ કેવળ કર્મોનો સ્વરૂપથી ત્યાગ કરી દેવામાત્રથી જ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત નથી થતી (ગીતા — ૩/૪), પરંતુ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા માટે ભોગોથી વૈરાગ્ય અને શરીર-ઇન્દ્રિય-મન-બુદ્ધિમાં મમતાના ત્યાગની અત્યંત આવશ્યકતા છે. એટલા માટે વૈરાગ્ય અને નિર્મમતાને માટે ‘સર્વભૂતહિતે રતાઃ’ બનવું આવશ્યક છે.

જ્ઞાનયોગનો સાધક પ્રાયઃ સમાજથી દૂર અને અસંગ રહે છે. આથી તેનામાં વ્યક્તિત્વ રહી જાય છે, જેને દૂર કરવાને માટે સંસારમાત્રના હિતનો ભાવ રહેવો એ અત્યંત આવશ્યક છે.

વાસ્તવમાં અસંગતા શરીર સાથે જ હોવી જોઈએ. સમાજથી અસંગતા થતાં અહંભાવ દૃઢ થાય છે, અર્થાત્ દૂર થતો નથી. જ્યાં સુધી સાધક પોતાને શરીરથી સ્પષ્ટ-રૂપે અલગ અનુભવ નથી કરી લેતો, ત્યાં સુધી સંસારથી અલગ રહેવામાત્રથી તેનું લક્ષ્ય સિદ્ધ નથી થતું; કેમકે શરીર પણ સંસારનું જ અંગ છે અને શરીરમાં તાદાત્મ્ય અને મમતાનું ન રહેવું એને જ તેનાથી વસ્તુતઃ અલગ થવું કહે છે. તાદાત્મ્ય અને મમતા દૂર કરવાને માટે સાધકે પ્રાણીમાત્રના હિતમાં વર્તવું એ આવશ્યક છે.

બીજી વાત એ છે કે સાધક સર્વદા એકાંતમાં જ રહે, એ સંભવ પણ નથી; કેમકે શરીર-નિર્વાહને માટે તેણે વ્યવહાર-ક્ષેત્રમાં આવવું જ પડે છે અને વૈરાગ્યમાં ઊણપ હોવાથી તેના વ્યવહારમાં અભિમાનને કારણે કઠોરતા આવવાની સંભાવના રહે છે તથા કઠોરતા આવવાથી તેના વ્યક્તિત્વ (અહંભાવ)નો નાશ નથી થતો. આથી તેને

તત્ત્વની પ્રાપ્તિમાં કઠિનતા થાય છે. વ્યવહારમાં ક્યાંક કઠોરતા ન આવી જાય, તેને માટે પણ એ જરૂરી છે કે સાધક બધાં જ પ્રાણીઓના હિતમાં કાર્ય કરે. આવા જ્ઞાનયોગના સાધક દ્વારા સેવાકાર્યનો વિસ્તાર ચાહે ન થાય; પરંતુ ભગવાન કહે છે કે તે પણ (બધાં જ પ્રાણીઓના હિતમાં પ્રીતિ હોવાને કારણે) મને પ્રાપ્ત કરી લેશે.

સગુણોપાસક અને નિર્ગુણોપાસક — બન્નેય પ્રકારના સાધકોને માટે સઘળાં પ્રાણીઓના હિતનો ભાવ રાખવો જરૂરી છે. સઘળાં પ્રાણીઓનાં હિતથી અલગ પોતાનું હિત માનવાથી ‘અહં’ અર્થાત્ વ્યક્તિત્વ ચાલુ રહે છે, જે સાધકને માટે આગળ જતાં બાધક થાય છે. વાસ્તવમાં ‘અહં’ દૂર થાય તો જ કલ્યાણ થાય છે. પોતાને માટે કરવામાં આવનારી સાધનાથી ‘અહં’ ચાલુ રહે છે, એટલા માટે ‘અહં’ને પૂર્ણરૂપે દૂર કરવાને માટે સાધકે પ્રત્યેક ક્રિયા (ખાવું, પીવું, સૂવું વગેરે તેમજ જપ, ધ્યાન, પાઠ, સ્વાધ્યાય વગેરે પણ) સંસારમાત્રના હિતને માટે જ કરવી જોઈએ. સંસારના હિતમાં જ પોતાનું હિત નિહિત છે. ભગવાનની સઘળી શક્તિ પરહિતમાં લાગી રહી છે. આથી જે બધાના હિતમાં લાગશે, ભગવાનની શક્તિ તેની સાથે જ થઈ જશે.

કેવળ બીજાઓને માટે વસ્તુઓ આપવી અને શરીરથી સેવા કરવી એ જ સેવા નથી, પરંતુ પોતાને માટે કંઈ પણ ન ઈચ્છીને બીજાનું હિત કેવી રીતે થાય, બીજાને સુખ કેવી રીતે મળે — આ ભાવથી કર્મ કરવું એ જ સેવા છે. પોતે સેવક હોવાનો ભાવ પણ મનમાં નહિ રહેવો જોઈએ. સેવા ત્યારે જ થઈ શકે છે, જ્યારે સેવક જેની સેવા કરે છે, તેને પોતાનાથી અભિન્ન (પોતાના શરીરની જેમ) માને છે અને બદલામાં તેની પાસેથી કંઈ પણ અપેક્ષા નથી.

જેવી રીતે મનુષ્ય કોઈના પણ ઉપદેશ વિના પોતાના શરીરની સેવા આપોઆપ જ બહુ સાવધાનીથી કરે છે અને સેવા કરવાનું અભિમાન પણ નથી કરતો, એવી જ રીતે સર્વત્ર આત્મબુદ્ધિ થવાથી સિદ્ધ મહાપુરુષોની આપોઆપ બધાના હિતમાં પ્રીતિ રહે છે (ગીતા — ૬/૩૨). તેમના દ્વારા પ્રાણીમાત્રનું કલ્યાણ થાય છે; પરંતુ તેમના મનમાં હેશમાત્ર પણ એવો ભાવ નથી હોતો કે અમે કોઈનું કલ્યાણ કરી રહ્યા છીએ. તેમનામાં અહંતાનો સર્વથા અભાવ થઈ જાય છે, આથી એવા જીવનમુક્ત મહાપુરુષોને આદર્શ માનીને સાધકે સર્વત્ર આત્મબુદ્ધિ કરીને સંસારના કોઈ પણ પ્રાણીને ક્રિયિત્માત્ર પણ દુઃખ નહિ પહોંચાડીને તેમના હિતમાં સદા તત્પરતાથી સ્વાભાવિક જ રત રહેવું.

‘સર્વત્ર સમબુદ્ધયઃ’ — આ પદનો ભાવ એ છે કે

નિર્ગુણનિરાકાર બ્રહ્માના ઉપાસકોની દૃષ્ટિમાં સઘળાં પ્રાણીપદાર્થોમાં પરિપૂર્ણ પરમાત્મા જ રહેલા છે, તેથી તેમની દૃષ્ટિ વિષમ નથી હોતી; કેમકે પરમાત્મા સમ છે (ગીતા — ૫/૧૮).

અહીં ભગવાન જ્ઞાનનિષ્ઠાવાળા ઉપાસકોને માટે આ પદનો પ્રયોગ કરીને એક વિશેષ ભાવ પ્રગટ કરે છે કે જ્ઞાનમાર્ગીઓને માટે એકાંતમાં રહીને તત્ત્વનું ચિંતન કરવું એ જ એકમાત્ર સાધના નથી; કેમકે ‘સમબુદ્ધયઃ’ પદની સાર્થકતા વિશેષરૂપે વ્યવહારકાળમાં જ થાય છે. બીજી વાત, સંસારથી હઠીને શરીરને નિર્જન સ્થાનમાં લઈ જવું એ જ સર્વથા એકાંતસેવન નથી; કેમકે શરીર પણ સંસારનું જ એક અંગ છે. શરીર અને સંસારને અલગ-અલગ જોવાં એ વિષમબુદ્ધિ છે. આથી શરીર અને સંસારને એક સમજવાથી જ સમબુદ્ધિ થઈ શકે છે. વાસ્તવિક એકાંતની સિદ્ધિ તો પરમાત્મતત્ત્વથી અતિરિક્ત અન્ય બધા જ પદાર્થો અર્થાત્ શરીર અને સંસારની સત્તાનો અભાવ થવાથી જ થાય છે. સાધન કરવાને માટે એકાંત પણ ઉપયોગી છે; પરંતુ સર્વથા એકાંતસેવી સાધકના દ્વારા વ્યવહારકાળમાં ભૂલ થવાનો સંભવ છે. શરીરમાં મમતા ન હોવી એ જ વાસ્તવિક એકાંત છે. આથી સાધકે વાસ્તવિક એકાંતને લક્ષ્યમાં રાખીને અર્થાત્ શરીર, ઈન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિથી પોતાની અહંતા-મમતા હઠાવીને સર્વત્ર પરિપૂર્ણ બ્રહ્મમાં અભિન્ન ભાવથી સ્થિર રહેવું જોઈએ. એવા સાધકો જ વાસ્તવમાં સમબુદ્ધિ છે.

ગીતામાં સમબુદ્ધિનું તાત્પર્ય ‘સમદર્શન’ છે, નહિ કે ‘સમવર્તન’. પાંચમા અધ્યાયના અઢારમા શ્લોકમાં ભગવાને વિદ્યા અને વિનયયુક્ત બ્રાહ્મણ તથા ગાય, હાથી, કૂતરો અને ચાંડાળ — આ પાંચ પ્રાણીઓનાં નામ ગણાવ્યાં છે, જેમની સાથે વ્યવહારમાં કોઈ પણ રીતે સમતા થવાનો સંભવ નથી. ત્યાં પણ ‘સમદર્શિનઃ’ પદ પ્રયોજાયું છે. આનાથી એ તાત્પર્ય નીકળે છે કે બધાના પ્રત્યે વ્યવહાર કદી સમાન નથી હોઈ શકતો. વ્યવહાર એકસમાન કરી શકાતો પણ નથી અને થવો જોઈએ પણ નહિ. વ્યવહારમાં ભિન્નતા હોવી આવશ્યક છે. વ્યવહારમાં સાધકની વિભિન્ન પ્રાણીપદાર્થોની આકૃતિ અને ઉપયોગિતા ઉપર દૃષ્ટિ રહેવા છતાં પણ વાસ્તવમાં તેની દૃષ્ટિ એ પ્રાણીપદાર્થોમાં પરિપૂર્ણ પરમાત્મા ઉપર જ રહે છે. જેવી રીતે વિભિન્ન પ્રકારનાં ઘરેણાંથી તત્ત્વ (સોના)માં કોઈ ફરક નથી પડતો, એવી જ રીતે વ્યવહારમાં સાધકની તત્ત્વદૃષ્ટિમાં કોઈ ફરક નથી પડતો. સઘળાં પ્રાણીઓ પ્રત્યે સાધકમાં આંતરિક સમતા રહે છે. અહીં ‘સમબુદ્ધયઃ’ પદથી એ આંતરિક સમતાની

તરફ જ લક્ષ્ય કરાવવામાં આવ્યું છે.

સિદ્ધ મહાપુરુષોની દૃષ્ટિમાં એક પરમાત્માના સિવાય બીજી સત્તા ન રહેવાને કારણ તેઓ સદા અને સર્વત્ર ‘સમબુદ્ધિ’ જ છે. સિદ્ધ મહાપુરુષોની સ્વતઃસિદ્ધ સ્થિતિ જ સાધકોને માટે આદર્શ હોય છે અને તેને જ લક્ષ્ય કરીને તેઓ ચાલે છે. સાધકોની દૃષ્ટિમાં પરમાત્માના સિવાય અન્ય પદાર્થોની જેટલા અંશમાં સત્તા રહે છે, એટલા જ અંશમાં તેમની બુદ્ધિમાં સમતા નથી રહેતી. આથી સાધકની બુદ્ધિમાં અન્ય પદાર્થોની સ્વતંત્ર સત્તા જેમજેમ ઓછી થતી જશે, તેમતેમ જ તેની બુદ્ધિ સમ થતી જશે.

સાધક પોતાની બુદ્ધિથી સર્વત્ર પરમાત્માને જોવાની ચેષ્ટા કરે છે, જ્યારે સિદ્ધ મહાપુરુષોની બુદ્ધિમાં પરમાત્મા સ્વાભાવિકરૂપથી એટલી સંગીનતાથી પરિપૂર્ણ છે કે તેમને માટે પરમાત્માના સિવાય બીજું કંઈ છે જ નહિ. એટલા માટે તેમની બુદ્ધિનો વિષય પરમાત્મા નથી, બલકે તેમની બુદ્ધિ જ પરમાત્માથી પરિપૂર્ણ છે. આથી તેઓ ‘સર્વત્ર સમબુદ્ધયઃ’ છે.

‘તે પ્રાપ્નુવન્તિ મામેવ’ – નિર્ગુણના ઉપાસક ક્યાંક એવું સમજી લે કે નિર્ગુણ તત્ત્વ કોઈ બીજું છે અને સગુણ કોઈ બીજું છે, એટલા માટે ભગવાન એ સ્પષ્ટ કરે છે કે નિર્ગુણ બ્રહ્મ મારાથી ભિન્ન નથી (ગીતા – ૮/૪; ૧૪/૨૭). સગુણ અને નિર્ગુણ બન્ને મારાં જ સ્વરૂપ છે.

આ બન્ને શ્લોકોમાં ભગવાને નિર્ગુણ-ઉપાસકોને માટે ચાર વાતો બતાવી છે. (૧) નિર્ગુણતત્ત્વનું સ્વરૂપ શું છે, (૨) સાધકની સ્થિતિ શું છે, (૩) ઉપાસનાનું સ્વરૂપ શું

છે અને (૪) સાધક શું પ્રાપ્ત કરે છે.

(૧) અર્જુને આ જ અધ્યાયના પહેલા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં જે નિર્ગુણતત્ત્વને માટે ‘અક્ષરમ્’ અને ‘અવ્યક્તમ્’ બે વિશેષણો પ્રયોજીને પ્રશ્ન કર્યો હતો, એ જ તત્ત્વનું વિસ્તારથી વર્ણન કરવા માટે ભગવાને છ બીજાં વિશેષણો અર્થાત્ કુલ આઠ વિશેષણો આપ્યાં, જેમાં પાંચ નિષેધાત્મક (અક્ષરમ્, અનિર્દેશ્યમ્, અવ્યક્તમ્, અચિન્ત્યમ્, અને અચલમ્) તથા ત્રણ વિધેયાત્મક (સર્વત્રગમ્, કૂટસ્થમ્ અને ધ્રુવમ્) વિશેષણો છે.

(૨) સર્વ સ્થળ, કાળ, વસ્તુ અને વ્યક્તિઓમાં પરિપૂર્ણ તત્ત્વ ઉપર દૃષ્ટિ રહેવાથી નિર્ગુણ-ઉપાસકોની સર્વત્ર સમબુદ્ધિ હોય છે. દેહાભિમાન અને ભોગોની પૃથક્ સત્તા માનવાને કારણે જ ભોગ ભોગવવાની ઈચ્છા થાય છે અને ભોગ ભોગવવામાં આવે છે, પરંતુ એ નિર્ગુણ-ઉપાસકોની દૃષ્ટિમાં એક પરમાત્મા સિવાય અન્ય કોઈ વસ્તુની પૃથક્ (સ્વતંત્ર) સત્તા ન હોવાને કારણે તેમની બુદ્ધિમાં ભોગોનું મહત્ત્વ નથી રહેતું. આથી તેઓ સુગમતાપૂર્વક ઈન્દ્રિયોનો સંયમ કરી લે છે. સાધક સર્વત્ર સમબુદ્ધિવાળો હોવાને કારણે તેની બધાં પ્રાણીઓના હિતમાં પ્રીતિ રહે છે. એટલા માટે તેઓ ‘સર્વભૂતહિતે રતાઃ’ છે.

(૩) સાધકે હંમેશાં તે નિર્ગુણતત્ત્વની તરફ દૃષ્ટિ રાખવી (તત્ત્વની સન્મુખ રહેવું) એને જ ‘ઉપાસના’ કહે છે.

(૪) ભગવાન કહે છે કે એવા સાધકોને જે નિર્ગુણબ્રહ્મ પ્રાપ્ત થાય છે, તે હું જ છું. તાત્પર્ય એ છે કે સગુણ અને નિર્ગુણ એક જ તત્ત્વ છે.

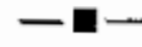
પરિશિષ્ટ ભાવ : ભગવાને અહીં જે બ્રહ્મનાં લક્ષણ (અચિન્ત્ય, કૂટસ્થ, અચલ, અક્ષર, અવ્યક્ત વગેરે) બતાવ્યાં છે તે જ લક્ષણ જીવાત્માનાં પણ બતાવ્યાં છે; જેમ કે, ‘અચિન્ત્ય’ (બીજા અધ્યાયનો પચીસમો શ્લોક), ‘કૂટસ્થ’ (પંદરમા અધ્યાયનો સોળમો શ્લોક), ‘અચલ’ (બીજા અધ્યાયનો ચોવીસમો શ્લોક), ‘અક્ષર’ (પંદરમા અધ્યાયનો સોળમો અને અઢારમો શ્લોક), ‘અવ્યક્ત’ (બીજા અધ્યાયનો પચીસમો શ્લોક) વગેરે. બન્નેનાં સરખાં લક્ષણ બતાવવાનું તાત્પર્ય એ છે કે, જીવ અને બ્રહ્મ-બન્ને સ્વરૂપે એક જ છે. દેહની સાથે સંબંધ થવાથી (અનેકરૂપે) જે ‘જીવ’ છે, તે જ દેહની સાથે સંબંધ ન થાય તો (એકરૂપે) ‘બ્રહ્મ’ છે અર્થાત્ જીવ ફક્ત શરીરની ઉપાધિથી, દેહાભિમાનને કારણે જ અલગ છે, અન્યથા તે બ્રહ્મ જ છે. તેથી બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થતાં ઉપાસકને ઉપાસ્યથી સધર્મતા પ્રાપ્ત થઈ જાય છે – ‘ઈદં જ્ઞાનમુપાશ્રિત્ય મમ સાધર્મ્યમાગતાઃ’ (૧૪/૨).

‘તે પ્રાપ્નુવન્તિ મામેવ’ – સગુણ (ગુણસહિત) અને નિર્ગુણ (ગુણરહિત) – બન્ને વિશેષણોમાં વિશેષ્ય (તત્ત્વ) તો એક જ થયું, તેથી ભગવાને નિર્ગુણના ઉપાસકોને પણ પોતાની જ પ્રાપ્તિ બતાવી છે. ભગવાનના કહેવાનો અર્થ એ છે કે, નિર્ગુણ-નિરાકાર રૂપ પણ મારું જ છે, મારા સમગ્રરૂપથી તે અલગ નથી.

‘સર્વભૂતહિતે રતાઃ’ – જગત, જીવ અને પરમાત્મા-ત્રણેય દૃષ્ટિથી અમે બધા એક છીએ. મતલબ કે, સંપૂર્ણ શરીરો અપરા પ્રકૃતિની અંતર્ગત હોવાથી, એક જ છે અને સંપૂર્ણ જીવો પરા પ્રકૃતિની અંતર્ગત હોવાથી, એક છે. તેથી જ્યારે સાધકની સંપૂર્ણ પ્રાણીઓમાં સમબુદ્ધિ થઈ જાય છે – ‘સર્વત્ર સમબુદ્ધયઃ’ અને તે પોતાના શરીરની જેમ જ બધાં જ પ્રાણીઓને માનવા લાગે છે – ‘આત્મૌપમ્યેન સર્વત્ર સમં પશ્યતિ યોડર્જુન’ (ગીતા ૬/૩૨), ત્યારે તેની સંપૂર્ણ પ્રાણીઓના હિતમાં

પ્રીતિ થઈ જાય છે, કારણ કે સંપૂર્ણ પ્રાણીઓને પોતાનું જ શરીર માનવાથી તે કોઈને પણ અધમ સમજતો નથી, કોઈનું પણ અપ્રિય ઈચ્છતો નથી, અને કોઈનું પણ અપ્રિય કરતો નથી. આ પ્રમાણે હીનવૃત્તિ છૂટી જતાં તેના દ્વારા આપમેળે, બીજાઓનું હિત થાય છે. એટલું જ નહિ, જેમ પોતાનાં દાંતથી પોતાની જીભ કપાઈ જાય, તો દાંત ઉપર ગુસ્સો કરીને કોઈ એમને પાડી નાખતું નથી, એ જ પ્રમાણે જે બધાં પ્રાણીઓને પોતાનાં માને છે તેથી જો કોઈ અપ્રિય પણ કરે, તો પણ તેના મનમાં તેનું અપ્રિય કરવાનો ભાવ થતો નથી — ‘ઉમા સંત કઈ ઈહઈ બડાઈ । મંદ કરત જો કરઈ ભલાઈ ॥’ (માનસ, સુન્દરો ૪૧/૪).

હીનવૃત્તિનો ત્યાગ થઈ જતાં બીજાઓની જે સેવા થાય છે, તેવી સેવા મોટાં-મોટાં દાન-પુણ્યથી પણ થઈ શકતી નથી. તેથી બૂરાઈ (અવગુણ)નો ત્યાગ એ જ ભલાઈનું મૂળ છે. જેણે બૂરાઈનો ત્યાગ કરી દીધો છે. તે જ ‘સર્વભૂતહિતે રતાઃ’ થઈ શકે છે.

સંબંધ — અર્જુનના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ભગવાને બીજા શ્લોકમાં સગુણ-ઉપાસકોને શ્રેષ્ઠ બતાવ્યા અને ત્રીજા-ચોથા શ્લોકોમાં નિર્ગુણ-ઉપાસકોને પોતાની પ્રાપ્તિની વાત કહી. હવે બન્ને પ્રકારની ઉપાસનાઓના અવાંતર ભેદ તથા કઠિનાઈ તેમ જ સુગમતાનું વર્ણન આગળના ત્રણ શ્લોકોમાં કરે છે.

ક્લેશોઽધિકતરસ્તેષામવ્યક્તાસક્તયેતસામ્ ।

અવ્યક્તા હિ ગતિદુઃખં દેહવદ્ધિરવાપ્યતે ॥ ૫ ॥

અવ્યક્તા-	= અવ્યક્તમાં આસક્ત	ક્લેશઃ	= કષ્ટ	અવ્યક્તા	= અવ્યક્ત-વિષયક
સક્ત-	ચિત્તવાળા	અધિકતરઃ	= વધારે થાય છે;	ગતિઃ	= ગતિ
યેતસામ્		હિ	= કારણ કે	દુઃખમ્	= ઘણું દુઃખ વેઠીને
તેષામ્	= એ સાધકોને	દેહવદ્ધિઃ	= દેહાભિમાનીઓ	અવાપ્યતે	= પ્રાપ્ત કરવામાં
	(પોતાના સાધનમાં)		વડે		આવે છે.

ટીકા — ‘ક્લેશોઽધિકતરસ્તેષામવ્યક્તાસક્તયેતસામ્’ — અવ્યક્તમાં આસક્ત ચિત્તવાળા — આ વિશેષણથી અહીં એ સાધકોની વાત કહેવામાં આવી છે, જેઓ નિર્ગુણ ઉપાસનાને શ્રેષ્ઠ તો માને છે, પરંતુ જેમનું ચિત્ત નિર્ગુણતત્ત્વમાં આવિષ્ટ નથી થયું, તત્ત્વમાં આવિષ્ટ થવાને માટે સાધકમાં ત્રણ વાતોની આવશ્યકતા રહે છે — રુચિ, વિશ્વાસ અને યોગ્યતા. શાસ્ત્રો અને ગુરુજનો દ્વારા નિર્ગુણતત્ત્વનો મહિમા સાંભળવાથી જેઓની (નિરાકારમાં આસક્ત ચિત્તવાળા થઈને નિર્ગુણ-ઉપાસનાને શ્રેષ્ઠ માનવાને કારણે) તેમાં કંઈક રુચિ તો પેદા થઈ જાય છે અને તેઓ વિશ્વાસપૂર્વક સાધનાનો આરંભ પણ કરી દે છે પરંતુ વૈરાગ્યની ઊણપ અને દેહાભિમાનને કારણે જેમનું ચિત્ત તત્ત્વમાં પ્રવિષ્ટ નથી થતું — એવા સાધકોને માટે અહીં ‘અવ્યક્તાસક્તયેતસામ્’ પદનો પ્રયોગ થયો છે.

ભગવાને છઠ્ઠા અધ્યાયના સત્તાવીસમા-અઠાવીસમા શ્લોકોમાં બતાવ્યું છે કે ‘બ્રહ્મભૂત’ અર્થાત્ બ્રહ્મમાં અભિન્નભાવથી સ્થિત સાધકને સુખપૂર્વક બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. પરંતુ અહીં આ શ્લોકમાં ‘ક્લેશઃ અધિકતરઃ’

પદોથી એ સ્પષ્ટ કર્યું છે કે એ સાધકોનું ચિત્ત બ્રહ્મભૂત સાધકોની જેમ નિર્ગુણતત્ત્વમાં સર્વથા તલ્લીન નથી થઈ શક્યું. આથી તેઓને અવ્યક્તમાં ‘આવિષ્ટ’ ચિત્તવાળા ન કહીને ‘આસક્ત’ ચિત્તવાળા કહેવામાં આવ્યા છે. તાત્પર્ય એ છે કે આ સાધકોની આસક્તિ તો દેહમાં હોય છે, પરંતુ અવ્યક્તનો મહિમા સાંભળીને તેઓ નિર્ગુણોપાસનાને જ શ્રેષ્ઠ માનીને તેમાં આસક્ત થઈ જાય છે; જ્યારે આસક્તિ દેહમાં જ થયા કરે છે, અવ્યક્તમાં નહિ.

તેરમા અધ્યાયના પાંચમા શ્લોકમાં ‘અવ્યક્તમ્’ પદ પ્રકૃતિના અર્થમાં આવ્યું છે અને બીજી પણ કેટલીક જગાએ તે પ્રકૃતિને માટે જ પ્રયુક્ત થયું છે, પરંતુ અહીં ‘અવ્યક્તા-સક્તયેતસામ્’ પદમાં ‘અવ્યક્ત’નો અર્થ પ્રકૃતિ નહિ, પરંતુ નિર્ગુણનિરાકાર બ્રહ્મ છે. કારણ એ છે કે આ જ અધ્યાયના પહેલા શ્લોકમાં અર્જુને ‘ત્વામ્’ પદથી સગુણ-સાકાર સ્વરૂપના અને ‘અવ્યક્તમ્’ પદથી નિર્ગુણ-નિરાકાર સ્વરૂપના વિષયમાં જ પ્રશ્ન કર્યો છે. ઉપાસનાનો વિષય પણ પરમાત્મા જ છે, નહિ કે પ્રકૃતિ; કેમકે પ્રકૃતિ અને પ્રકૃતિનું કાર્ય તો ત્યાજ્ય છે. એટલા માટે એ જ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ભગવાને ‘અવ્યક્ત’ પદનો

(વ્યક્તરૂપથી વિપરીત) નિર્ગુણ-નિરાકાર સ્વરૂપના અર્થમાં જ પ્રયોગ કર્યો છે. આથી અહીં પ્રકૃતિનો પ્રસંગ ન હોવાને કારણે ‘અવ્યક્ત’ પદનો અર્થ પ્રકૃતિ નથી લઈ શકાતો.

નવમા અધ્યાયના ચોથા શ્લોકમાં ‘અવ્યક્તમૂર્તિના’ પદ સગુણ-નિરાકાર સ્વરૂપને માટે આવ્યું છે. એવી સ્થિતિમાં પ્રશ્ન થઈ શકે છે કે અહીં પણ ‘અવ્યક્તાસક્તયેતસામ્’ પદનો અર્થ ‘સગુણ-નિરાકારમાં આસક્ત ચિત્તવાળા પુરુષો’ જ કેમ ન લેવામાં આવે? પરંતુ એવો અર્થ પણ નથી લઈ શકાતો; કેમકે આ જ અધ્યાયના પહેલા શ્લોકમાં અર્જુનના પ્રશ્નમાં ‘ત્વામ્’ પદ સગુણ-સાકારને માટે અને ‘અવ્યક્તમ્’ પદની સાથે ‘અક્ષરમ્’ પદ નિર્ગુણ-નિરાકારને માટે આવ્યું છે. બ્રહ્મ શું છે? — અર્જુનના આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં આઠમા અધ્યાયના ત્રીજા શ્લોકમાં ભગવાન બતાવી

ચૂક્યા છે કે ‘પરમ અક્ષર બ્રહ્મ છે’ અર્થાત્ ત્યાં પણ ‘અક્ષરમ્’ પદ નિર્ગુણ-નિરાકારને માટે જ આવ્યું છે. એટલા માટે અર્જુને ‘અવ્યક્તમ્ અક્ષરમ્’ પદો વડે જે નિર્ગુણ બ્રહ્મના વિષયમાં પ્રશ્ન કર્યો હતો, તેના જ ઉત્તરમાં અહીં (‘અક્ષર’ વિશેષણ હોવાથી) ‘અવ્યક્ત’ પદથી નિર્ગુણ-નિરાકાર બ્રહ્મ જ લેવું જોઈએ, સગુણ-નિરાકાર નહિ.

‘ક્લેશોઽધિકતરઃ’ પદોનો ભાવ એ છે કે જે સાધકોનું ચિત્ત નિર્ગુણતત્ત્વમાં તલ્લીન નથી થતું, એવા નિર્ગુણ ઉપાસકોને દેહાભિમાનને કારણે પોતાની સાધનામાં વિશેષ કષ્ટ અર્થાત્ કઠનાઈ થાય છે.^૧ ગૌણરૂપે આ પદનો ભાવ એ છે કે સાધનાની પ્રારંભિક અવસ્થાથી લઈને અંતિમ અવસ્થા સુધીના બધા નિર્ગુણ ઉપાસકોને સગુણ ઉપાસકો કરતાં અધિક કઠિનાઈ થાય છે.

વિશેષ વાત

હવે સગુણ-ઉપાસનાની સુગમતાઓ અને નિર્ગુણ-ઉપાસનાની કઠિનતાઓનું વિવેચન કરવામાં આવે છે —

સગુણ ઉપાસનાની સુગમતાઓ

૧. સગુણ-ઉપાસનામાં ઉપાસ્યતત્ત્વ સગુણ-સાકાર હોવાને કારણે સાધકનાં મન-ઇન્દ્રિયોને માટે ભગવાનનાં સ્વરૂપ, નામ, લીલા, કથા વગેરેનો આધાર રહે છે. ભગવાનને પરાયણ હોવાથી તેનાં મન-ઇન્દ્રિયો ભગવાનનાં સ્વરૂપ તેમ જ લીલાઓનાં ચિંતન, કથાશ્રવણ, ભગવત્સેવા અને પૂજનમાં અપેક્ષાકૃત સરળતાથી લાગી જાય છે (ગીતા અ. ૮/૧૪). એટલા માટે તેના દ્વારા સાંસારિક વિષયચિંતનની સંભાવના ઓછી રહે છે.
૨. સાંસારિક આસક્તિ જ સાધનમાં ક્લેશ આપે છે. પરંતુ સગુણોપાસક એને દૂર કરવાને માટે ભગવાનનો જ આશ્રિત રહે છે. તે પોતાનામાં ભગવાનનું જ બળ માને

નિર્ગુણ ઉપાસનાની કઠિનતાઓ

૧. નિર્ગુણ-ઉપાસનામાં ઉપાસ્યતત્ત્વ નિર્ગુણનિરાકાર હોવાને કારણે સાધકનાં મન-ઇન્દ્રિયોને માટે કોઈ આધાર નથી રહેતો. આધાર ન હોવાથી તથા વૈરાગ્યની ઊણપને કારણે ઇન્દ્રિયોના દ્વારા વિષયચિંતનની અધિક સંભાવના રહે છે.
૨. દેહમાં જેટલી અધિક આસક્તિ હોય છે, સાધનામાં એટલો જ અધિક ક્લેશ માલૂમ પડે છે. નિર્ગુણોપાસક તેને વિવેક દ્વારા હઠાવવાની ચેષ્ટા કરે છે. વિવેકનો આશ્રય લઈને સાધન કરતો રહીને તે પોતાના જ સાધનબળને મહત્ત્વ આપે છે. વાંદરીનું નાનું બચ્ચું

૧. સાધકો મુખ્યત્વે બે પ્રકારના હોય છે —

એક તો તે સાધકો છે, જેઓ સત્સંગ, શ્રવણ અને શાસ્ત્રાધ્યયનના ફળસ્વરૂપે સાધનામાં પ્રવૃત્ત થાય છે, એમને પોતાની સાધનામાં અધિક ક્લેશ થાય છે.

બીજા તે સાધકો છે, જેઓને સાધનામાં સ્વાભાવિક રુચિ તથા સંસારથી સ્વાભાવિક વૈરાગ્ય છે. એમને પોતાની સાધનામાં ઓછો ક્લેશ થાય છે.

અહીં એ શંકા થઈ શકે છે કે સાધક બે જ પ્રકારના કેમ હોય છે? એનું સમાધાન એ છે કે ગીતામાં યોગબ્રહ્મ પુરુષની ગતિના વર્ણનમાં ભગવાને બે જ ગતિઓનું વર્ણન કર્યું છે —

(૧) કેટલાક યોગબ્રહ્મ પુરુષો પુણ્યલોકોમાં જાય છે અને ત્યાં ભોગ ભોગવીને પાછા ફરતાં શુદ્ધ આચરણવાળા શ્રીમાનોના ઘરમાં જન્મ લે છે અને ફરીથી સાધનરત થઈને પરમાત્માને પ્રાપ્ત થાય છે (ગીતા અ. ૬/૪૧, ૪૪-૪૫).

(૨) કેટલાક યોગબ્રહ્મ પુરુષો સીધા જ્ઞાનવાન યોગીઓના જ કુળમાં જન્મ લે છે અને પછી સાધના કરીને પરમાત્માને પ્રાપ્ત થાય છે. એવા કુળમાં જન્મ થવો ‘દુર્લભતર’ છે (ગીતા અ. ૬/૪૨-૪૩).

છે. બિલાડીનું બચ્ચું જેમ મા ઉપર નિર્ભર રહે છે, તેમ જ આ સાધક પણ ભગવાન ઉપર નિર્ભર રહે છે. ભગવાન જ તેની સંભાળ રાખે છે (ગીતા અ. ૮/૨૨).

સુનુ મુનિ તોહિ કહઉં સહરોસા ।

ભજહિં જે મોહિ તજિ સકલ ભરોસા ॥

કરઉં સદા તિન કે રખવારી ।

જિમિ બાલક રાખઈ મહતારી ॥

(માનસ ૩/૪૩/૨-૩)

આથી તેની સાંસારિક આસક્તિ સુગમતાથી દૂર થઈ જાય છે.

૩. એવા ઉપાસકોને માટે ગીતામાં ભગવાને ‘નચિરાત્’ વગેરે પદોથી શીઘ્ર જ પોતાની પ્રાપ્તિ બતાવી છે (ગીતા - ૧૨/૭).
૪. સગુણ ઉપાસકોના અજ્ઞાનરૂપી અંધકારને ભગવાન જ દૂર કરે છે (ગીતા - ૧૦/૧૧).
૫. તેમનો ઉદ્ધાર ભગવાન કરે છે (ગીતા - ૧૨/૭).
૬. એવા ઉપાસકોમાં જો કોઈ સૂક્ષ્મ દોષ રહી જાય છે, તો (ભગવાન ઉપર નિર્ભર રહેવાથી) સર્વજ્ઞ ભગવાન કૃપા કરીને તેને દૂર કરી દે છે (ગીતા - ૧૮/૫૮, ૬૬).
૭. એવા ઉપાસકોની ઉપાસના ભગવાનની જ ઉપાસના છે. ભગવાન સદાસર્વદા પૂર્ણ છે જ. આથી ભગવાનની પૂર્ણતામાં કિંચિત્માત્ર પણ સંદેહ ન રહેવાને કારણે એમનામાં સુગમતાથી શ્રદ્ધા થઈ જાય છે. શ્રદ્ધા થવાથી તેઓ નિત્યનિરંતર ભગવત્પરાયણ થઈ જાય છે, જેથી ભગવાન જ તે ઉપાસકોને બુદ્ધિયોગ પ્રદાન કરે છે, જેનાથી તેમને ભગવત્પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે (ગીતા અ. ૧૦/૧૦).
૮. એવા ઉપાસકો ભગવાનને પરમ કૃપાળુ માને છે. આથી એમની કૃપાના આશ્રયથી તેઓ બધી કઠિનાઈઓને પાર કરી જાય છે. આ જ કારણ છે કે તેમનું સાધન સુગમ થઈ જાય છે અને ભગવત્કૃપાના બળથી તેઓ શીઘ્ર જ ભગવત્પ્રાપ્તિ કરી લે છે (ગીતા અ. ૧૮/૫૬થી૫૮).
૯. મનુષ્યમાં કર્મ કરવાનો અભ્યાસ તો રહે જ છે (ગીતા અ. ૩/૫), એટલા માટે ભક્તે પોતાનાં કર્મો ભગવાન પ્રત્યે કરવામાં કેવળ ભાવ જ બદલવો પડે છે, કર્મો તો તે જ રહે છે. આથી ભગવાનને માટે કર્મ કરવાથી ભક્ત કર્મબંધનથી સુગમતાપૂર્વક મુક્ત થઈ જાય છે (ગીતા અ. ૧૮/૪૬).

જેવી રીતે (પોતાના બળ ઉપર નિર્ભર હોવાથી) પોતાની માને પકડીને રહે છે અને પોતાની પકડથી જ પોતાની રક્ષા માને છે, એવી જ રીતે આ સાધક પોતાના સાધનના બળ ઉપર પોતાની ઉન્નતિ માને છે (ગીતા - ૧૮/૫૧-૫૩). એટલા જ માટે શ્રીરામચરિતમાનસમાં ભગવાને તેને પોતાના સમજદાર પુત્રની ઉપમા આપી છે-

મોરેં પ્રૌઢ તનય સમ ગ્યાની ।

બાલક સુત સમ દાસ અમાની ॥

(૩/૪૩/૪)

૩. જ્ઞાનયોગીઓના દ્વારા લક્ષ્યપ્રાપ્તિના પ્રસંગમાં ચોથા અધ્યાયના ઓગણચાળીસમા શ્લોકમાં ‘અચિરેણ’ પદ તત્ત્વજ્ઞાન પછીની શાંતિની પ્રાપ્તિને માટે આવ્યું છે, નહિ કે તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિને માટે.
૪. નિર્ગુણ-ઉપાસકો તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પોતે કરે છે (ગીતા - ૧૩/૩૪).
૫. તેઓ પોતાનો ઉદ્ધાર (નિર્ગુણતત્ત્વની પ્રાપ્તિ) પોતે કરે છે (ગીતા - ૫/૨૪).
૬. એવા ઉપાસકોમાં જો કોઈ ઊણપ રહી જાય છે, તો એ ઊણપનો અનુભવ તેમને વિલંબથી થાય છે અને ઊણપને સારી રીતે ઓળખવામાં પણ કઠિનાઈ થાય છે. હા, ઊણપને સારી રીતે ઓળખી લીધા પછી તેઓ પણ તેને દૂર કરી શકે છે.
૭. ચોથા અધ્યાયના ચોત્રીસમા અને તેરમા અધ્યાયના સાતમા શ્લોકમાં ભગવાને જ્ઞાનયોગીઓને જ્ઞાનપ્રાપ્તિને માટે ગુરુની ઉપાસનાની આજ્ઞા આપી છે. આથી નિર્ગુણ-ઉપાસનામાં ગુરુની આવશ્યકતા પણ છે; પરંતુ ગુરુની પૂર્ણતાનો ચોક્કસ ખ્યાલ ન આવવાથી અથવા ગુરુ પૂર્ણ ન હોવાથી સ્થિર શ્રદ્ધા થવામાં કઠિનાઈ થાય છે તથા સાધનાની સફળતામાં પણ વિલંબની સંભાવના રહે છે.
૮. એવા ઉપાસકો ઉપાસ્યતત્ત્વને નિર્ગુણ, નિરાકાર અને ઉદાસીન માને છે. આથી તેમને ભગવાનની કૃપાનો તેવો અનુભવ નથી થતો. તેઓ તત્ત્વપ્રાપ્તિમાં આવવાવાળાં વિઘ્નોને પોતાની સાધનાના બળ પર જ દૂર કરવામાં કઠિનાઈનો અનુભવ કરે છે અને ફળસ્વરૂપે તત્ત્વની પ્રાપ્તિમાં પણ તેમને વિલંબ થઈ શકે છે.
૯. જ્ઞાનયોગી પોતાની ક્રિયાઓને સિદ્ધાંતરૂપે પ્રકૃતિને અર્પણ કરે છે; પરંતુ પૂર્ણ વિવેક જાગ્રત થયેથી જ તેની

૧૦. હૃદયમાં પદાર્થોનો આદર રહેવા છતાં પણ જો તે પ્રાણીઓની સેવામાં લાગી જાય છે તો તેમને પદાર્થોનો ત્યાગ કરવામાં કઠિનાઈ નથી થતી. સુપાત્રોને માટે પદાર્થોના ત્યાગમાં તો વધારે સુગમતા છે. પછી ભગવાનને માટે તો પદાર્થોનો ત્યાગ બહુ જ સુગમતાથી થઈ શકે છે.

૧૧. આ સાધનમાં વિવેક અને વૈરાગ્યની એટલી આવશ્યકતા નથી, જેટલી પ્રેમ અને વિશ્વાસની છે. જેમ કે કૌરવોના પ્રત્યે દ્વેષવૃત્તિ રહેવા છતાં પણ દ્રૌપદીના પોકારવામાત્રથી ભગવાન પ્રગટ થઈ જતા હતા;^૧ કેમકે દ્રૌપદી ભગવાનને પોતાના માનતાં હતાં. ભગવાન તો તેમની સાથે ભક્તનો પ્રેમ અને વિશ્વાસ જ જુએ છે, તેના દોષોને નહિ. ભગવાનની સાથે પોતાપણાનો સંબંધ જોડવો એટલો કઠિન નથી (કેમકે ભગવાનના તરફથી પોતાપણું સ્વતઃસિદ્ધ છે), પરંતુ પાત્ર બનવું કઠિન છે.

ક્રિયાઓ પ્રકૃતિને અર્પણ થઈ શકે છે. જો વિવેકની કિંચિત્માત્ર પણ ઊણપ રહી તો ક્રિયાઓ પ્રકૃતિને અર્પણ નહિ થાય અને સાધક કર્તૃત્વાભિમાન રહેવાથી કર્મબંધનમાં બંધાઈ જશે.

૧૦. જ્યાં સુધી સાધકના ચિત્તમાં પદાર્થોનો કિંચિત્માત્ર પણ આદર તથા પોતાના કહેવાનારા શરીર અને નામમાં અહંતા-મમતા છે, ત્યાં સુધી તેને માટે પદાર્થોને માયામય સમજીને તેમનો ત્યાગ કરવો કઠિન થાય છે.

૧૧. સાધક પાત્ર બનશે તો જ તત્ત્વને પ્રાપ્ત કરી શકશે. પાત્ર બનવાને માટે વિવેક અને તીવ્ર વૈરાગ્યની આવશ્યકતા રહેશે, આસક્તિ રહેતાં વિવેક-વૈરાગ્ય કરવા કઠિન છે.

‘અવ્યક્તા હિ ગતિર્દુઃખં દેહવદ્ભિરવાપ્યતે’ – ‘દેહી’, ‘દેહભૂત’ વગેરે પદોનો અર્થ સાધારણ રીતે ‘દેહધારી પુરુષ’ લેવામાં આવે છે. પ્રસંગાનુસાર તેમનો અર્થ ‘જીવ’ અને ‘આત્મા’ પણ લેવામાં આવે છે. અહીં ‘દેહવદ્ભિઃ’^૨ પદનો અર્થ ‘દેહાભિમાની મનુષ્ય’ લેવો જોઈએ; કેમકે નિર્ગુણ-ઉપાસકોને માટે આ જ શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં ‘અવ્યક્તાસક્તયેતસામ્’ પદ આવ્યું છે, જેનાથી એ પ્રતીત થાય છે કે તેઓ નિર્ગુણ-ઉપાસનાને શ્રેષ્ઠ તો માને છે; પરંતુ તેમનું ચિત્ત દેહાભિમાનને કારણે નિર્ગુણતત્ત્વમાં આવિષ્ટ નથી થયું. દેહાભિમાનને કારણે જ તેમને સાધનામાં અધિક ક્લેશ થાય છે.

નિર્ગુણ-ઉપાસનામાં દેહાભિમાન જ મુખ્ય વિઘ્ન છે

– ‘દેહાભિમાનિનિ સર્વે દોષાઃ પ્રાદુર્ભવન્તિ’ – આ વિઘ્નની તરફ ધ્યાન દોરવા માટે જ ભગવાને ‘દેહવદ્ભિઃ’ પદ આપ્યું છે. આ દેહાભિમાનને દૂર કરવાને માટે જ (અર્જુનના પૂછ્યા વિના જ) ભગવાને તેરમો અને ચૌદમો અધ્યાય કહ્યો છે. તેમાં પણ તેરમા અધ્યાયનો પ્રથમ શ્લોક દેહાભિમાન દૂર કરવાને માટે જ કહેવામાં આવ્યો છે.

બ્રહ્મના નિર્ગુણ-નિરાકાર સ્વરૂપની પ્રાપ્તિને અહીં ‘અવ્યક્તા ગતિઃ’ કહેવામાં આવી છે. સાધારણ મનુષ્યોની સ્થિતિ વ્યક્ત અર્થાત્ દેહમાં હોય છે. એટલા માટે તેમને અવ્યક્તમાં સ્થિત થવામાં કઠિનાઈનો અનુભવ થાય છે. જો સાધક પોતાને દેહવાળો ન માને, તો તેની અવ્યક્તમાં સુગમતાથી અને શીઘ્રતાપૂર્વક સ્થિતિ થઈ શકે છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : નિર્ગુણોપાસનામાં જે દેહસહિત (દેહ-બુદ્ધિ) છે, તે ઉપાસક (જીવ) છે અને જે દેહરહિત (વિદેહ) છે, તે ‘ઉપાસ્ય’ (બ્રહ્મ) છે. દેહની સાથે માની લીધેલો સંબંધ જ જીવ અને બ્રહ્મની એકતામાં વિશેષ બાધક છે. તેથી દેહાભિમાની માટે નિર્ગુણોપાસનામાં ઉપાસકને સિદ્ધિ કઠણતાથી અને મોડી મળે છે. પરંતુ સગુણોપાસનામાં ભગવાનની વિમુખતા બાધક છે, દેહાભિમાન બાધક નથી. તેથી સગુણોપાસક સંસારથી વિમુખ થઈને ભગવાનની સંમુખ થઈ જાય છે, સાધનાને આશ્રિત

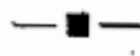
૧. આ વાત એ ભક્તોને માટે છે, જેમના સ્મરણમાત્રથી ભગવાન પ્રગટ થઈ જાય છે, સર્વસાધારણને માટે નથી. જે ભક્ત સર્વથા ભગવાન પર નિર્ભર થઈ જાય છે તેમ જ જેની ભગવાનની સાથે એટલી પ્રગાઢ આત્મીયતા થાય છે કે કેવળ સ્મરણથી ભગવાન પ્રગટ થઈ જાય છે, તેના દોષ દૂર કરવાનું દાયિત્વ ભગવાન પર આવી જાય છે.

૨. અહીં ‘દેહ’ શબ્દમાં ‘ભૂમનિન્દાપ્રશંસાસુ નિત્યયોગેડતિશાયને । સંસર્ગેડસ્તિ વિવક્ષાયાં ભવન્તિ મતુબાદયઃ ॥’ – આ કારિકા અનુસાર સંસર્ગ અર્થમાં ‘તદસ્યાસ્ત્યસ્મિન્નિતિ મતુપ્’ (પ/૨/૮૪), આ પાણિનિસૂત્રથી ‘મતુપ્’ પ્રત્યય કરવામાં આવ્યો છે. ‘દેહવદ્ભિઃ’ પદનો અર્થ છે – તે મનુષ્યો, જેમનો દેહની સાથે દૃઢતાપૂર્વક સંબંધ માનેલો છે. છઠ્ઠા અધ્યાયના સત્તાવીસમા શ્લોકમાં ‘બ્રહ્મભૂત’ થતાં સુખપૂર્વક બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ બતાવવામાં આવી છે, જ્યારે અહીં ‘દેહભૂત’ હોવાને કારણે દુઃખપૂર્વક બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ બતાવવામાં આવી છે.

ન થઈને ભગવાનને આશ્રિત થઈ જાય છે. તેથી ભગવાન કૃપા કરીને તેનો તરત જ ઉદ્ધાર કરી દે છે (ગીતા - બારમા અધ્યાયનો સાતમો અને આઠમા અધ્યાયનો ચૌદમો શ્લોક). આ સગુણોપાસનાની વિલક્ષણતા છે.

સગુણોપાસનામાં ભક્ત જગતને મિથ્યા માનીને તેનો ત્યાગ કરવા ઉપર ભાર મૂકતો નથી, કારણ કે તેની દૃષ્ટિમાં જડ-ચેતન, સત-અસત સર્વ કંઈ ભગવાન જ છે - 'સદસચ્ચાહમર્જુન' (ગીતા ૮/૧૮). તેથી સગુણની ઉપાસના એ જ સમગ્રની ઉપાસના છે. ગીતામાં સગુણ એ જ સમગ્ર છે અને બ્રહ્મ, જીવ, કર્મ, અધિભૂત અધિદેવ અને અધિયજ્ઞ - આ બધાં સમગ્ર ભગવાનની અંતર્ગત જ છે. (ગીતા-સાતમા અધ્યાયનો ઓગણત્રીસમો - ત્રીસમો શ્લોક). તેથી ગીતાને જોવાથી એવું પ્રતીત થાય છે કે, નિર્ગુણોપાસના (બ્રહ્મની ઉપાસના) સમગ્ર ભગવાનના એક અંગની ઉપાસના છે અને સગુણોપાસના સ્વયં સમગ્ર ભગવાનની ઉપાસના છે - 'ત્વાં પર્યુપાસતે' (ગીતા ૧૨/૧). 'માં ધ્યાયન્ત ઉપાસતે' (૧૨/૬).

જે સમગ્ર ભગવાનના એક અંગની ઉપાસના કરે છે, તેને પણ અંતમાં સમગ્રની પ્રાપ્તિ થાય છે - 'તે પ્રાપ્નુવન્તિમામેવ' (ગીતા ૧૨/૪), 'તતો માં તત્ત્વતો જ્ઞાત્વા વિશતે તદનન્તરમ્' (૧૮/૫૫). તેથી જેને નિર્ગુણમાં પ્રેમ છે, તે નિર્ગુણની ઉપાસના કરે, પરંતુ તેણે નિર્ગુણનો આગ્રહ રાખી, સગુણનો તિરસ્કાર કરવો જોઈએ નહીં. સગુણનો તિરસ્કાર, નિંદા, ખંડન કરવું, નિર્ગુણોપાસક માટે અત્યંત ઘાતક છે અર્થાત્ તેની સાધનાની સિદ્ધિમાં ખૂબ બાધક છે. કારણ કે અપરા પ્રકૃતિ ભગવાનની છે, તેથી તેની નિંદા કરવાથી, તે ભગવાનની નિંદા થાય છે. ગુણોનું ખંડન કરવાથી ગુણોની સત્તા આવી જાય છે, જે બાધક છે; કારણ કે સત્તાનો સ્વીકાર કર્યા વિના નિરાકરણ કોનું કરશે? તેથી સાધક જો બીજાની નિંદા, તિરસ્કાર ન કરીને નિષ્ઠાપૂર્વક પોતાની સાધનામાં લાગેલો રહે તો આગળ જતાં બધા સાધકો એક થઈ જાય છે, કારણ કે તત્ત્વ એક જ છે.^૧ સગુણની ઉપેક્ષા કરવાથી સાધક મુક્ત તો થઈ શકે છે, પરંતુ મતભેદ નષ્ટ થતો નથી. પરંતુ સગુણની ઉપેક્ષા ન રહેતાં, મતભેદ પણ રહેતો નથી અને સાધકને સમગ્રની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે.

ये तु सर्वाणि कर्माणि भयि संन्यस्य मत्पराः ।

अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥ ६ ॥

તુ	= પરંતુ	સન્યસ્ય	= અર્પણ કરીને	મામ્, એવ	= મારું જ
યે	= જે		(અને)	ધ્યાયન્તઃ	= નિરંતર ચિંતન
સર્વાણિ	= સંપૂર્ણ	મત્પરાઃ	= મારે પરાયણ થઈને		કરતાં
કર્માણિ	= કર્મોને	અનન્યેન	= અનન્ય	ઉપાસતે	= (મારી) ઉપાસના
ભયિ	= મારામાં	યોગેન	= યોગ-(સંબંધ-)થી		કરે છે—

ટીકા — [અગિયારમા અધ્યાયના પંચાવનમાં શ્લોકમાં ભગવાને અનન્ય ભક્તનાં લક્ષણોમાં ત્રણ વિધેયાત્મક ('મત્કર્મકૃત્', 'મત્પરમઃ' અને 'મદ્ભક્તઃ') અને બે નિષેધાત્મક ('સજ્જવર્જિતઃ' અને 'નિર્વેરઃ') પદો આપ્યાં હતાં. એ જ પદોનો સંકેત આ શ્લોકમાં આ રીતે કરવામાં આવ્યો છે —

(૧) 'સર્વાણિ કર્માણિ ભયિ સંન્યસ્ય' પદોથી 'મત્કર્મકૃત્'ના તરફ લક્ષ્ય છે.

(૨) 'મત્પરાઃ' પદથી 'મત્પરમઃ'નો સંકેત છે.

(૩) 'અનન્યેનૈવ યોગેન' પદોમાં 'મદ્ભક્તઃ'નું લક્ષ્ય છે.

(૪) ભગવાનમાં જ અનન્યતાપૂર્વક લાગ્યા રહેવાને કારણે તેમની ક્યાંય પણ આસક્તિ નથી થતી; આથી તેઓ 'સજ્જવર્જિતઃ' છે.

(૫) ક્યાંય પણ આસક્તિ ન રહેવાને કારણે તેમના મનમાં કોઈ પ્રત્યે વેર, દ્વેષ, ક્રોધ વગેરેનો ભાવ નથી રહેતો, એટલા માટે 'નિર્વેરઃ' પદનો ભાવ પણ આની જ અંતર્ગત આવી જાય છે. પરંતુ ભગવાને તેને મહત્ત્વ આપવાને માટે આગળ તેરમા શ્લોકમાં સિદ્ધ ભક્તોનાં લક્ષણોમાં સહુથી પહેલાં 'અદ્વેષ્ટા' પદનો પ્રયોગ કર્યો છે. આથી સાધકે કોઈમાં કિંચિત્માત્ર પણ દ્વેષ નહિ રાખવો જોઈએ.]

૧. વદન્તિ તત્તત્ત્વવિદસ્તત્ત્વં યજ્ઞજ્ઞાનમદ્વયમ્ । બ્રહ્મેતિ પરમાત્મેતિ ભગવાનિતિ શબ્દ્યતે ॥ (શ્રીમદ્ભા ૧/૨/૧૧)
'તત્ત્વજ્ઞાન મહાપુરુષ તે જ્ઞાનસ્વરૂપ અને અદ્વિતીય તત્ત્વને જ બ્રહ્મ, પરમાત્મા અને ભગવાન — આ ત્રણ નામોથી કહે છે.'

‘યે તુ સર્વાણિ કર્માણિ મયિ સંન્યસ્ય’ – હવે અહીંથી નિર્ગુણોપાસનાની અપેક્ષાએ સગુણોપાસનાની સુગમતા બતાવવાને માટે ‘તુ’ પદથી પ્રકરણભેદ કરે છે.

જોકે ‘કર્માણિ’ પદ પોતે જ બહુવચનાંત હોવાથી સઘળાં કર્મોનો બોધ કરાવે છે, તોપણ તેની સાથે ‘સર્વાણિ’ વિશેષણ આપીને મન, વાણી અને શરીરથી થવાવાળાં બધાં જ લૌકિક (શરીરનિર્વાહ અને આજીવિકા સંબંધી) તેમ જ પારલૌકિક (જપ-ધ્યાન-સંબંધી) શાસ્ત્રવિહિત કર્મોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. (ગીતા - ૮/૨૭).

અહીં ‘મયિ સંન્યસ્ય’ પદોથી ભગવાનનો આશય ક્રિયાઓનો સ્વરૂપથી ત્યાગ કરવાનો નથી. કારણ કે એક તો સ્વરૂપથી કર્મોનો ત્યાગ સંભવિત નથી (ગીતા - ૩/૫; ૧૮/૧૧). બીજું, જો સગુણોપાસક મોહપૂર્વક શાસ્ત્રવિહિત ક્રિયાઓનો સ્વરૂપથી ત્યાગ કરે, તો તેનો એ ત્યાગ ‘તામસ’ થશે (ગીતા - ૧૮/૭) અને જો દુઃખરૂપ સમજીને શારીરિક કલેશના ભયથી તે તેમનો ત્યાગ કરે, તો તે ત્યાગ (રાજસ) થશે (ગીતા - ૧૮/૮). આમ આ રીતે ત્યાગ કરવાથી કર્મોથી સંબંધ નહિ છૂટે. કર્મબંધનથી મુક્ત થવા માટે એ આવશ્યક છે કે સાધક કર્મોમાં મમતા, આસક્તિ અને ફળેચ્છાનો ત્યાગ કરે; કેમકે મમતા, આસક્તિ અને ફળેચ્છાથી કરવામાં આવેલાં કર્મો જ બંધનકારક થાય છે.

જો સાધકનું લક્ષ્ય ભગવત્પ્રાપ્તિ હોય, તો તે પદાર્થોની ઈચ્છા નહિ કરે અને પોતાની જાતને ભગવાનની સમજવાને કારણે તેની મમતા શરીર વગેરેથી હઠીને એક ભગવાનમાં જ થઈ જાય છે. પોતે ભગવાનને અર્પિત થવાથી તેનાં સઘળાં કર્મો પણ ભગવદર્પિત થઈ જાય છે.

ભગવાનને માટે કર્મ કરવાના વિષયમાં કેટલાક પ્રકાર છે, જેમને ગીતામાં ‘મદર્પણ કર્મ’, ‘મદર્થ કર્મ’ અને ‘મત્કર્મ’ નામથી ઓળખવામાં આવે છે.

૧. ‘મદર્પણ કર્મ’ તે કર્મોને કહે છે, જેમનો ઉદ્દેશ્ય પહેલાં કંઈ બીજો હોય, પરંતુ કર્મ કરતી વેળાએ અથવા કર્મ કર્યા બાદ તેમને ભગવાનને અર્પણ કરી દેવામાં આવે.

૨. ‘મદર્થ કર્મ’ તે કર્મો છે જે આરંભથી જ ભગવાનને માટે કરવામાં આવે અથવા જે ભગવત્સેવારૂપ હોય. ભગવત્પ્રાપ્તિને માટે કર્મ કરવું. ભગવાનની આજ્ઞા માનીને કર્મ કરવું અને ભગવાનની પ્રસન્નતાને માટે કર્મ કરવું – આ બધાં ભગવદર્થ કર્મો છે.

૩. ભગવાનનું જ કામ સમજીને સઘળાં લૌકિક (વેપાર, નોકરી વગેરે) અને ભગવત્સંબંધી (જપ, ધ્યાન

વગેરે) કર્મોને કરવામાં આવે એ ‘મત્કર્મ’ છે.

વાસ્તવમાં કર્મ કોઈ પણ રીતે કરવામાં આવે, તેમનો ઉદ્દેશ્ય એકમાત્ર ભગવત્પ્રાપ્તિ જ હોવો જોઈએ.

ઉપર્યુક્ત ત્રણેય પ્રકારો – (મદર્પણકર્મ, મદર્થકર્મ, મત્કર્મ)થી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાવાળા સાધકનો કર્મો સાથે ક્રિયિત્માત્ર પણ સંબંધ નથી રહેતો; કેમકે તેનામાં ન તો ફળેચ્છા અને કર્તૃત્વાભિમાન છે અને ન પદાર્થોમાં અને શરીર, મન, બુદ્ધિ તથા ઈન્દ્રિયોમાં મમતા પણ છે. જ્યારે કર્મો કરવાનાં સાધનો-શરીર, મન, બુદ્ધિ વગેરે પણ પોતાનાં નથી, તો પછી કર્મોમાં મમતા થઈ જ કેવી રીતે શકે છે? આ રીતે કર્મોથી સર્વથા મુક્ત થઈ જવું એને જ વાસ્તવિક સમર્પણ કહે છે. સિદ્ધ પુરુષોની ક્રિયાઓનું આપમેળે જ સમર્પણ થાય છે અને સાધક પૂર્ણ સમર્પણનો ઉદ્દેશ્ય રાખીને તેવી જ રીતે કર્મો કરવાની ચેષ્ટા કરે છે.

જેવી રીતે ભક્તિયોગી પોતાની ક્રિયાઓને ભગવાનને અર્પણ કરીને કર્મબંધનથી મુક્ત થઈ જાય છે, તેવી જ રીતે જ્ઞાનયોગી ક્રિયાઓને પ્રકૃતિથી થયેલી સમજીને પોતાને તેમનાથી સર્વથા અસંગ અને નિર્લિપ્ત રાખીને કર્મબંધનથી મુક્ત થઈ જાય છે.

‘મત્પરાઃ’ – પરાયણ થવાનો અર્થ છે – ભગવાનને પરમપૂજ્ય અને સર્વશ્રેષ્ઠ સમજીને ભગવાનના પ્રત્યે સમર્પણભાવથી રહેવું. સર્વથા ભગવાનને પરાયણ થવાથી સગુણ-ઉપાસક પોતાની જાતને ભગવાનનું યંત્ર સમજે છે. આથી શુભ ક્રિયાઓને તે ભગવાનના દ્વારા કરાવાયેલી માને છે, તથા સંસારનો ઉદ્દેશ્ય ન રહેવાને કારણે તેનામાં ભોગોની કામના નથી રહેતી અને કામના ન રહેવાને કારણે તેનાથી અશુભ ક્રિયાઓ થતી જ નથી.

‘અનન્યેનૈવ યોગેન માં ધ્યાયન્ત ઉપાસતે’ – આ પદોમાં ઈષ્ટ સંબંધી અને ઉપાય સંબંધી – બન્ને પ્રકારની અનન્યતાનો સંકેત છે અર્થાત્ એ ભક્તોના ઈષ્ટ ભગવાન જ છે; એમના સિવાય અન્ય કોઈ સાધ્ય તેમની દૃષ્ટિમાં છે જ નહિ અને એમની પ્રાપ્તિને માટે આશ્રય પણ એમનો જ છે. તેઓ ભગવત્કૃપાથી જ સાધનની સિદ્ધિ માને છે, પોતાના પુરુષાર્થ કે સાધનના બળથી નહિ. તેઓ ઉપાય પણ ભગવાનને જ માને છે અને ઉપેય પણ. તેઓ એક ભગવાનનું જ લક્ષ્ય કે ધ્યેય રાખીને ઉપાસના અર્થાત્ જપ, ધ્યાન, કીર્તન વગેરે કરે છે.

‘મેરે તો ગિરધર ગોપાલ, દૂસરો ન કોઈ’ – આ પ્રમાણે માત્ર ભગવાન સાથે જ સંબંધ માનવો ‘અનન્યયોગ’ છે.

તેષામહં સમુદ્ધર્તા મૃત્યુસંસારસાગરાત્ ।
ભવામિ નચિરાત્પાર્થ મય્યાવેશિતયેતસામ્ ॥ ૭॥

પાર્થ	= હે પાર્થ!	તેષામ્	= તે ભક્તોનો	સાગરાત્	સાગરમાંથી
મયિ	= મારામાં	અહમ્	= હું	સમુદ્ધર્તા	= ઉદ્ધાર કરનારો
આવેશિત-	= ચિત્ત પરોવનારા	નચિરાત્	= સત્વરે	ભવામિ	= બની જાઉં છું.
યેતસામ્		મૃત્યુસંસાર-	= મૃત્યુરૂપી સંસાર-		

ટીકા — ‘તેષામહં સમુદ્ધર્તા... મય્યાવેશિતયેતસામ્’ — જે સાધકોનું લક્ષ્ય, ઉદ્દેશ્ય કે ધ્યેય ભગવાન જ બની ગયા છે અને જેમણે ભગવાનમાં જ અનન્ય પ્રેમપૂર્વક પોતાના ચિત્તને જોડી દીધું છે તથા જેઓ પોતે પણ ભગવાન સાથે જ જોડાઈ ગયા છે, તેમને માટે અહીં ‘મય્યાવેશિતયેતસામ્’ પદ આવ્યું છે.

જેવી રીતે સમુદ્રમાં પાણી જ પાણી હોય છે, એવી જ રીતે સંસારમાં મૃત્યુ જ મૃત્યુ છે. સંસારમાં ઉત્પન્ન થવાવાળી કોઈ પણ વસ્તુ એવી નથી, જે કદી ક્ષણભરને માટે પણ મોતની થપ્પડોથી બચતી હોય અર્થાત્ ઉત્પન્ન થવાવાળી પ્રત્યેક વસ્તુ પ્રતિક્ષણે મોતના તરફ જ જઈ રહી છે. એટલા માટે સંસારને ‘મૃત્યુ-સંસાર-સાગર’ કહેવામાં આવ્યો છે.

મનુષ્યમાં અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ — બન્ને વૃત્તિઓ રહે છે. સંસારની ઘટના, પરિસ્થિતિ તથા પ્રાણી-પદાર્થોમાં અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ વૃત્તિઓ રાગ-દ્વેષ ઉત્પન્ન કરીને મનુષ્યને સંસારમાં બાંધી દે છે (ગીતા અ. ૭/૨૭). એટલે સુધી જોવામાં આવે છે કે સાધક પણ સંપ્રદાયવિશેષ અને સંતવિશેષમાં અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ ભાવના કરીને રાગદ્વેષના શિકાર બની જાય છે, જેથી તેઓ સંસાર-સમુદ્રથી જલદી પાર નથી થઈ શકતા. કારણ કે તત્ત્વને ઈચ્છવાવાળા

સાધકને માટે સાંપ્રદાયિકતાનો પક્ષપાત બહુ જ બાધક છે. સંપ્રદાયનો મોહપૂર્વક આગ્રહ મનુષ્યને બાંધે છે. એટલા માટે ગીતામાં ભગવાને ઠેક-ઠેકાણે આ દ્વન્દ્વો — (રાગ અને દ્વેષ)થી છૂટવાને માટે વિશેષ ભાર મૂક્યો છે.^૧

જો સાધક ભક્ત પોતાની બધી અનુકૂળતાઓ ભગવાનમાં કરી લે અર્થાત્ એકમાત્ર ભગવાન સાથે જ અનન્ય પ્રેમનો સંબંધ જોડી લે અને બધી પ્રતિકૂળતાઓ સંસારમાં કરી લે અર્થાત્ સંસારની સેવા કરીને અનુકૂળતાની ઈચ્છાથી વિમુખ થઈ જાય, તો તે આ સંસારબંધનથી બહુ જ જલદી મુક્ત થઈ શકે છે. સંસારમાં અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ વૃત્તિઓનું થવું એને જ સંસારમાં બંધાવું કહે છે.

ભગવાનનો આ સામાન્ય નિયમ છે કે જે જેવા ભાવથી એમનું શરણ લે છે, એ જ ભાવથી ભગવાન પણ તેને આશ્રય આપે છે — ‘યે યથા માં પ્રપદ્યન્તે તાંસ્તથૈવ ભજામ્યહમ્’ (ગીતા અ. ૪/૧૧). આથી તેઓ કહે છે કે જોકે હું બધામાં સમભાવે સ્થિત છું — ‘સમોઽહં સર્વભૂતેષુ’ (ગીતા અ. ૯/૨૯), તોપણ જેમનો એકમાત્ર પ્રિય હું છું, જેઓ મારે માટે જ સઘળાં કર્મો કરે છે ને મારા પરાયણ થઈને નિત્યનિરંતર મારાં જ ધ્યાન-જપ-ચિંતન વગેરેમાં લાગ્યા રહે છે, એવા ભક્તોનો હું જાતે મૃત્યુસંસાર-સાગરથી બહુ જ જલદી ને સમ્યક રીતે ઉદ્ધાર કરી દઉં છું.^૨

પરિશિષ્ટ ભાવ : છઠ્ઠા અધ્યાયના પાંચમા શ્લોકમાં ભગવાને બધા પ્રકારના સાધકો માટે પોતાના વડે પોતાનો ઉદ્ધાર કરવાની વાત કરી હતી — ‘ઉદ્ધરેદાત્મનાત્માનમ્’ અને અહીં કહે છે કે, ભક્તોનો ઉદ્ધાર હું કરું છું — ‘તેષામહં સમુદ્ધર્તા’. આનું તાત્પર્ય એ છે કે, પ્રત્યેક સાધક આરંભમાં સ્વયં-પોતે જ સાધના કરે છે. સાધના કરનારાઓમાં જે સાધક ભગવાનને આશ્રિત હોય છે, તેનો ઉદ્ધાર ભગવાન કરે છે, કારણ કે તેનો ભગવાન પર જ વિશ્વાસ હોય છે કે, મારો ઉદ્ધાર ભગવાન જ કરશે. તે પોતાના ઉદ્ધારની ચિંતા છોડીને માત્ર ભગવાનની ભક્તિ જ કરે છે. તેનું સાધન અને સાધ્ય ભગવાન જ હોય

૧. ઉદાહરણાર્થે — ‘નિર્દ્વન્દ્વઃ’ (અ. ૨/૪૫); ‘નિર્દ્વન્દ્વો હિ મહાબાહો’ (અ. ૫/૩); ‘તે દ્વન્દ્વમોહનિર્મુક્તાઃ’ (અ. ૭/૨૮); ‘દ્વન્દ્વેર્વિમુક્તાઃ’ (અ. ૧૫/૫); ‘ન દ્વેષ્યકુશલં કર્મ કુશલે નાનુષજજતે’ (અ. ૧૮/૧૦); ‘રાગદ્વેષો વ્યુદસ્ય ચ’ (અ. ૧૮/૫૧).

૨. ‘સમુદ્ધર્તા ભવામિ’ પદોની અંતર્ગત ભગવાનના એ ભાવ પણ સમજવા જોઈએ કે એ સગુણોપાસક મારી કૃપાથી સાધનાની બધી વિઘ્નબાધાઓને પાર કરીને મારી કૃપાથી જ મારી પ્રાપ્તિ કરી લે છે (ગીતા અ. ૧૮/૫૬થી૫૮); સાધનાની ઊણપને પૂરી કરીને હું તેને પોતાની પ્રાપ્તિ કરાવી દઉં છું. (ગીતા અ. ૯/૨૨); તેમના અંતઃકરણમાં સ્થિત થયેલા તત્ત્વજ્ઞાનથી તેમના અજ્ઞાનજનિત અંધકારનો નાશ કરી દઉં છું (ગીતા અ. ૧૦/૧૧) અને તેમને સઘળાં પાપોથી મુક્ત કરી દઉં છું (ગીતા અ. ૧૮/૬૬).

છે. પરંતુ જ્ઞાનમાર્ગનો ઉપાસક પોતાનો ઉદ્ધાર સ્વયં કરે છે.

સ્વરૂપ-બોધ થતાં ભક્તિ પ્રાપ્ત થઈ જાય — એવો નિયમ નથી, પરંતુ ભક્તિ પ્રાપ્ત થતાં સ્વરૂપ-બોધ પણ થઈ જાય છે, તેથી ભગવાને કહ્યું છે —

મમ દરસન ફલ પરમ અનૂપા । જીવ પાવ નિજ સહજ સરૂપા ॥

(માનસ, અરણ્યક ૩૬/૫)

ભગવાન પોતાના ભક્તોને કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગ-બન્ને આપે છે (ગીતા — દશમા અધ્યાયનો દશમો-અગિયારમો શ્લોક); કારણ કે ભગવાનનું સ્વરૂપ સમગ્ર છે.

દેહાભિમાનને કારણે જ્ઞાનમાર્ગના સાધકનું ચિત્ત અવ્યક્તમાં ‘આસક્ત’ થાય છે — ‘અવ્યક્તાસક્તયેતસામ્’ (ગીતા — ૧૨/૫). પરંતુ ભક્તનું ચિત્ત ભગવાનમાં ‘આવિષ્ટ’ (પેઠેલું) હોય છે — ‘મય્યાવેશિતયેતસામ્.’ જ્ઞાનમાં વિવેક મુખ્ય છે, ભક્તિમાં વિશ્વાસ મુખ્ય છે. જ્ઞાનમાં અપરા પ્રકૃતિ ત્યાજ્ય હોય છે, ભક્તિમાં તે ભગવદ્સ્વરૂપ હોય છે.

—■—

સંબંધ — ભગવાને બીજા શ્લોકમાં સગુણ-ઉપાસકોને શ્રેષ્ઠ યોગી બતાવ્યા તથા છઠા અને સાતમા શ્લોકમાં આ વાત કહી કે એવા ભક્તોનો હું શીઘ્ર ઉદ્ધાર કરું છું. એટલા માટે હવે ભગવાન અર્જુનને એવો શ્રેષ્ઠ યોગી બનવાને માટે પહેલાં આઠમા શ્લોકમાં સમર્પણયોગરૂપ સાધનાનું વર્ણન કરીને પછી નવમા, દસમા અને અગિયારમા શ્લોકમાં ક્રમશઃ અભ્યાસયોગ, ભગવદર્થ કર્મ અને સર્વકર્મફળત્યાગરૂપી સાધનોનું વર્ણન કરે છે.

મય્યેવ મન આધત્સ્વ મયિ બુદ્ધિં નિવેશય ।

નિવસિષ્યસિ મય્યેવ અત ઊર્ધ્વ ન સંશયઃ ॥ ૮ ॥

મયિ	= (તું) મારામાં	બુદ્ધિમ્	= બુદ્ધિને	નિવસિષ્યસિ	= નિવાસ કરીશ,
મનઃ	= મનને	નિવેશય	= જોડ;		(એમાં લેશમાત્ર)
આધત્સ્વ	= સ્થિર કર (અને)	અતઃ	= આ	સંશયઃ	= સંશય
મયિ	= મારામાં	ઊર્ધ્વમ્	= પછી (તું)	ન	= નથી.
એવ	= જ	મયિ, એવ	= મારામાં જ		

ટીકા — ‘મય્યેવ મન આધત્સ્વ મયિ બુદ્ધિં નિવેશય’ — ભગવાનને મતે એ જ પુરુષો ઉત્તમ યોગવેત્તાઓ છે, જેઓને ભગવાનની સાથે પોતાના નિત્યયોગનો અનુભવ થઈ ગયો છે. બધા સાધકોને ઉત્તમ યોગવેત્તાઓ બનાવવાના ઉદ્દેશ્યથી ભગવાન અર્જુનને નિમિત્ત બનાવીને એવી આજ્ઞા આપે છે કે મને પરમેશ્વરને જ પરમશ્રેષ્ઠ અને પરમપ્રાપ્ણીય માનીને બુદ્ધિને મારામાં જોડી દે અને મને જ પોતાનો પરમ પ્રિયતમ માનીને મનને મારામાં જોડી દે.

ભગવાનમાં આપણી સ્વતઃસિદ્ધ સ્થિતિ (નિત્યયોગ) છે; પરંતુ ભગવાનમાં મનબુદ્ધિ ન જોડવાને કારણે આપણને ભગવાનની સાથે પોતાના સ્વતઃસિદ્ધિ નિત્ય સંબંધનો અનુભવ નથી થતો. એટલા માટે ભગવાન કહે છે કે મનબુદ્ધિને મારામાં જોડ, પછી તું મારામાં જ નિવાસ કરશે (જે પહેલેથી જ છે) અર્થાત્ તને મારામાં પોતાની સ્વતઃસિદ્ધ સ્થિતિનો અનુભવ થઈ જશે.

મનબુદ્ધિ જોડવાનું તાત્પર્ય એ છે કે અત્યાર સુધી મનુષ્ય જે મનથી જડ સંસારમાં મમતા, આસક્તિ, સુખભોગની ઈચ્છા, આશા વગેરેને કારણે વારંવાર સંસારનું જ ચિંતન કરતો રહ્યો છે અને બુદ્ધિથી સંસારમાં જ સારા-ખોટાનો નિશ્ચય કરતો રહ્યો છે, તે મનને સંસારથી હઠાવીને ભગવાનમાં જોડવું તથા બુદ્ધિના દ્વારા દૃઢતાથી નિશ્ચય કરવો કે ‘હું કેવળ ભગવાનનો જ છું અને કેવળ ભગવાન જ મારા છે તથા મારે માટે સર્વોપરી, પરમશ્રેષ્ઠ તેમ જ પરમ પ્રાપ્ણીય (પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય) ભગવાન જ છે. આવો દૃઢ નિશ્ચય કરવાથી સંસારનું ચિંતન અને મહત્ત્વ સમાપ્ત થઈ જશે અને એક ભગવાનની સાથે જ સંબંધ રહી જશે. આને જ મનબુદ્ધિનું ભગવાનમાં જોડવું કહે છે.

મનબુદ્ધિ જોડવામાં પણ બુદ્ધિનું જોડવું મુખ્ય છે. કોઈ વિષયમાં પહેલાં બુદ્ધિનો જ નિશ્ચય થાય છે અને પછી બુદ્ધિના એ નિશ્ચયને મન સ્વીકારી લે છે. સાધના કરવામાં

પણ પહેલાં (ઉદ્દેશ્ય બનાવવામાં) બુદ્ધિનું પ્રાધાન્ય હોય છે, પછી મનનું પ્રાધાન્ય થાય છે. જે પુરુષોનું લક્ષ્ય ભગવત્પ્રાપ્તિ નથી, તેમનાં મન-બુદ્ધિને પણ, તેઓ જે વિષયમાં જોડવા ઇચ્છે, તે વિષયમાં જોડી શકે છે. તે વિષયમાં મનબુદ્ધિ જોડાઈ જતાં તેમને સિદ્ધિઓ તો પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, પરંતુ (ભગવત્પ્રાપ્તિનો ઉદ્દેશ્ય ન હોવાથી) ભગવત્પ્રાપ્તિ નથી થઈ શકતી. આથી સાધકે બુદ્ધિથી આ દૃઢ નિશ્ચય કરી લેવો જોઈએ કે ‘મારે ભગવત્પ્રાપ્તિ જ કરવાની છે.’ આ નિશ્ચયમાં ભારે શક્તિ છે. એવી નિશ્ચયાત્મિકા બુદ્ધિ થવામાં સહુથી મોટું વિઘ્ન છે — ભોગ અને સંગ્રહનું સુખ લેવું. સુખની આશાથી જ મનુષ્યની વૃત્તિઓ ધન, માન, મોટાઈ વગેરે મેળવવાનો ઉદ્દેશ્ય બનાવે છે, એટલા માટે તેની બુદ્ધિ બહુ જ ભેદવાળી અને અનંત બની જાય છે (ગીતા અ. ૨/૪૧), પરંતુ જો ભગવત્પ્રાપ્તિનો જ એક નિશ્ચય હોય, તો આ નિશ્ચયમાં એટલી પવિત્રતા અને શક્તિ છે કે દુરાચારીમાં દુરાચારી પુરુષને પણ ભગવાન સાધુ માનવાને માટે તૈયાર થઈ જાય છે! આ નિશ્ચયમાત્રના પ્રભાવથી તે શીઘ્ર જ ધર્માત્મા થઈ જાય છે અને સદા રહેવાવાળી પરમશાંતિને પ્રાપ્ત કરી લે છે (ગીતા — અ. ૮/૩૦-૩૧).

‘હું ભગવાનનો જ છું અને ભગવાન જ મારા છે’ — બુદ્ધિમાં એવો નિશ્ચય (સાધકની દૃષ્ટિએ) પ્રતીત થાય છે, પરંતુ વાસ્તવમાં એવું નથી. બુદ્ધિમાં એવો નિશ્ચય દેખાવા છતાં પણ સાધકને આ વાતનો ખ્યાલ નથી હોતો કે તે ‘સ્વયં’ પહેલેથી જ ભગવાનમાં સ્થિત છે. તે ભલે આ વાતને ન પણ જાણે, પરંતુ વાસ્તવિકતા આ જ છે. ‘સ્વયં’ ભગવાનમાં સ્થિત હોવાની પિછાણ આ જ છે કે આ સંબંધની કદી વિસ્મૃતિ નથી થતી. જો આ કેવળ બુદ્ધિની વાત હોય, તો ભૂલી પણ જવાય પરંતુ ‘હું’પણાની વાતને સાધક કદી નથી ભૂલતો. જેવી રીતે, ‘હું’ પરિણીત છું’ આ ‘હું’પણાનો નિશ્ચય છે, બુદ્ધિનો નહિ. એટલા માટે મનુષ્ય આ વાતને કદી નથી ભૂલતો. જો કોઈ એવો નિશ્ચય કરી લે કે હું અમુક ગુરુનો શિષ્ય છું, તો એ સંબંધને માટે કોઈ અભ્યાસ ન કરવા છતાં પણ એવો નિશ્ચય તેના અંતરમાં અટલ રહે છે. સ્મૃતિમાં તો યાદ રહે જ છે, વિસ્મૃતિમાં પણ સંબંધની યાદનો અભાવ નથી થતો; કેમકે સંબંધનો નિશ્ચય ‘હું’પણામાં છે. આ રીતે સંસારમાં માનેલો સંબંધ પણ જ્યારે સ્મૃતિ અને વિસ્મૃતિ બન્ને અવસ્થાઓમાં અટલ રહે છે, ત્યારે ભગવાનની સાથે જે સદાથી જ નિત્યસંબંધ છે, તેની વિસ્મૃતિ કેવી રીતે થઈ શકે છે? આથી ‘હું ભગવાનનો જ છું અને ભગવાન જ મારા છે’ — આ રીતે ‘હું’પણા (સ્વયં)નું ભગવાનમાં લાગી જવાથી મનબુદ્ધિ

પણ આપોઆપ ભગવાનમાં લાગી જાય છે.

મનબુદ્ધિમાં અંતઃકરણચતુષ્ટયનો અંતર્ભાવ છે. મનની અંતર્ગત ચિત્તનો અને બુદ્ધિની અંતર્ગત અહંકારનો અંતર્ભાવ છે. મનબુદ્ધિ ભગવાન સાથે જોડાવાથી અહંકારનો આધાર ‘સ્વયં’ ભગવાનમાં લાગી જશે અને પરિણામસ્વરૂપ ‘હું’ ભગવાનનો જ છું અને ભગવાન જ મારા છે’ એવો ભાવ થઈ જશે. આ ભાવમાં નિર્વિકલ્પ સ્થિતિ થવાથી ‘હું’પણું ભગવાનમાં લીન થઈ જશે.

વિશેષ વાત

સાધારણ રીતે પોતાનું સ્વરૂપ (‘હું’પણાનો આધાર ‘સ્વયં’) મન, બુદ્ધિ, શરીર વગેરેની સાથે દેખાય છે, પરંતુ વાસ્તવમાં તેમની સાથે નથી. સામાન્યરૂપે પ્રત્યેક વ્યક્તિ એવો અનુભવ કરી શકે છે કે બાળપણથી લઈને આજ સુધીમાં શરીર, ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ વગેરે પૂરેપૂરાં બદલાઈ ગયાં, પરંતુ હું તે જ છું. આથી ‘હું’ બદલાવાવાળો નથી’, એ વાતને આજથી જ દૃઢતાપૂર્વક માની લેવી જોઈએ (સાધારણ રીતે મનુષ્ય બુદ્ધિથી જ સમજવાની ચેષ્ટા કરે છે, પરંતુ અહીં પોતાના દ્વારા જાણવાની વાત છે).

વિચાર કરો — એક તરફ પોતાનું સ્વરૂપ નથી બદલાયું, આ બધાંયનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે અને આસ્તિકો તેમ જ ભગવાનમાં શ્રદ્ધા રાખવાવાળાઓના ભગવાન પણ કદી નથી બદલાયા, બીજી તરફ શરીર, ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ વગેરે પૂરેપૂરાં બદલાઈ ગયાં અને સંસાર પણ બદલાઈ રહેલો પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. આથી સિદ્ધ થયું કે કદી ન બદલાવાવાળા ‘સ્વયં’ અને ‘ભગવાન’ બન્ને એક જાતિના છે, જ્યારે નિરંતર બદલાવાવાળાં ‘શરીર’ અને ‘સંસાર’ બન્ને એક જાતિનાં છે. ન બદલાવાવાળા ‘સ્વયં’ અને ‘ભગવાન’ બન્નેય વ્યક્તરૂપે નથી દેખાતા, જ્યારે બદલાવાવાળાં ‘શરીર’ અને ‘સંસાર’ — બન્નેય વ્યક્તરૂપે પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. બદલાવાવાળાં મન, બુદ્ધિ, ઈન્દ્રિયો, શરીર વગેરેને પકડીને જ ‘સ્વયં’ પોતાને બદલાવાવાળો માની લે છે. વાસ્તવમાં ‘અહં’નો જે સત્તારૂપે આધાર (‘સ્વયં’) છે, તે કદી નથી બદલાતો; કેમકે તે પરમાત્માનો અંશ છે.

વાસ્તવમાં ‘હું શું છું’ એની તો ખબર નથી, પરંતુ ‘હું છું’ આ હોવાપણામાં થોડો પણ સંદેહ નથી. જેવી રીતે સંસાર પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, એવી જ રીતે ‘હું’પણાનું પણ ભાન થાય છે. એટલા માટે તત્ત્વરૂપે ‘હું’ શું છે, એની ખોજ કરવી સાધકને માટે બહુ જ ઉપયોગી છે.

‘હું’ શું છે, એનો તો ખ્યાલ નથી; પરંતુ સંસાર

(શરીર) શું છે, એનો તો ખ્યાલ છે જ. સંસાર (શરીર) ઉત્પત્તિ-વિનાશવાળો છે. સદા એકરસ રહેવાવાળો નથી — એ બધાનો અનુભવ છે. આ અનુભવને નિરંતર જાગ્રત રાખવો જોઈએ. એ નિયમ છે કે ‘સંસાર’ અને ‘હું’ — બન્નેમાંથી કોઈ એકનું પણ સારી રીતનું જ્ઞાન થતાં બીજાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન પોતાની મેળે થઈ જાય છે.

‘હું’નો પ્રકાશક અને આધાર (પોતાનું સ્વરૂપ) ચેતન અને નિત્ય છે. એટલા માટે ઉત્પત્તિ-વિનાશવાળા જડ સંસાર સાથે સ્વરૂપનો કોઈ સંબંધ નથી. સ્વરૂપનો તો ભગવાન સાથે સ્વતઃસિદ્ધ સંબંધ છે. આ સંબંધને ઓળખવો એને જ ‘હું’ની વાસ્તવિકતાનો અનુભવ કરવો કહે છે. આ સંબંધને ઓળખી લેતાં મનબુદ્ધિ આપોઆપ ભગવાનમાં લાગી જશે.^૧

‘નિવસિષ્યસિ મય્યેવ અત ઊર્ધ્વં ન સંશયઃ’ — અહીં ‘અત ઊર્ધ્વમ્’ — પદોનો ભાવ એ છે કે જે ક્ષણે મનબુદ્ધિ ભગવાનમાં પૂરી રીતે લાગી જશે અર્થાત્ મનબુદ્ધિમાં કિંચિત્માત્ર પણ મમત્વ નહિ રહે, એ જ ક્ષણે ભગવત્પ્રાપ્તિ થઈ જશે. એવું નથી કે મનબુદ્ધિ પૂરી રીતે લાગ્યા પછી ભગવત્પ્રાપ્તિમાં કાળનું કોઈ વ્યવધાન રહી જાય.

ભગવાન કહે છે કે હે અર્જુન! મારામાં જ મનબુદ્ધિ જોડવાથી તું મારામાં નિવાસ કરશે, એમાં સંશય નથી. આનાથી એવું માલૂમ પડે છે કે અર્જુનના હૃદયમાં કંઈક સંશય છે, ત્યારે જ ભગવાન ‘ન સંશયઃ’ પદ આપે છે. જો સંશયની સંભાવના ન હોત, તો આ પદને આપવાની આવશ્યકતા જ ન હતી. તે સંશય શું છે? મનુષ્યના હૃદયમાં પ્રાયઃ આ વાત દઢ થયેલી છે કે કર્મો સારાં થશે, આચરણ સારાં થશે અને એકાંતમાં ધ્યાન કરીશું ત્યારે જ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થશે, અને જો આ રીતે સાધન નહિ કરી શકીએ, તો પરમાત્માપ્રાપ્તિ સંભવ નથી. આ ભ્રમને દૂર કરવાને માટે ભગવાન કહે છે કે મારી પ્રાપ્તિનો ઉદ્દેશ્ય રાખીને મનબુદ્ધિને મારામાં જોડવાં એ જેટલું જરૂરી છે, તેટલાં જરૂરી આ બધાં સાધનો નથી. આથી મન-બુદ્ધિ મારામાં જોડવાથી નિશ્ચય જ મારી પ્રાપ્તિ થશે, એમાં કોઈ સંશય નથી — ‘મય્યર્પિતમનો-બુદ્ધિર્મામેવૈષ્યસ્યસંશયમ્’ (ગીતા અ. ૮/૭).

જ્યાં સુધી બુદ્ધિમાં સંસારનું મહત્ત્વ છે અને મનથી સંસારનું ચિંતન થતું રહે છે, ત્યાં સુધી (પરમાત્મામાં સ્વાભાવિક સ્થિતિ હોવા છતાં પણ) પોતાની સ્થિતિ

સંસારમાં જ સમજવી જોઈએ. સંસારમાં સ્થિતિ અર્થાત્ સંસારની આસક્તિ રહેવાથી જ સંસારચક્રમાં ધૂમવું પડે છે.

ઉપર્યુક્ત પદોથી અર્જુનનો સંશય દૂર કરતાં ભગવાન કહે છે કે તું એવી ચિંતા ના કર કે મારામાં મનબુદ્ધિ સર્વથા જોડાઈ જતાં તું ક્યાં હશે. જે ક્ષણે તારાં મનબુદ્ધિ પૂર્ણરૂપે મારામાં જોડાઈ જશે, તે જ ક્ષણે તું મારામાં જ નિવાસ કરીશ.

મનબુદ્ધિ ભગવાનમાં જોડવા સિવાય સાધકને માટે બીજું કોઈ કર્તવ્ય નથી. મન ભગવાનમાં જોડવાથી સંસારનું ચિંતન નહિ થાય અને બુદ્ધિ ભગવાનમાં જોડવાથી સાધકનો સંસારનો આશ્રય છૂટી જશે. સંસારનું કોઈ પ્રકારનું ચિંતન અને આશ્રય ન રહેવાથી ભગવાનનું જ ચિંતન અને આશ્રય થશે, જેનાથી ભગવાનની જ પ્રાપ્તિ થશે.

અહીં મનની સાથે ‘ચિત્ત’ને તથા બુદ્ધિની સાથે ‘અહં’ને પણ લઈ લેવાં જોઈએ; કેમકે ભગવાનમાં ‘ચિત્ત અને અહં’નો નિરોધ કર્યા વિના ‘તું મારામાં જ નિવાસ કરશે’ એમ કહેવું સાર્થક નહિ બને.

સકળ સૃષ્ટિના એકમાત્ર ઈશ્વર (પરમાત્મા)નો જ સાક્ષાત્ અંશ આ જીવાત્મા છે. પરંતુ તે આ સૃષ્ટિના એક તુચ્છ અંશ (શરીર, ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ વગેરે)ને પોતાનાં માનીને તેમને પોતાના તરફ ખેંચે છે (ગીતા અ. ૧૫/૭) અર્થાત્ એમનો સ્વામી બની બેસે છે. તે (જીવાત્મા) આ વાતને સર્વથા ભૂલી જાય છે કે આ મનબુદ્ધિ વગેરે પણ એ જ પરમાત્માની સમષ્ટિ સૃષ્ટિનાં જ અંશ છે. હું એ જ પરમાત્માનો અંશ છું અને નિરંતર એમાં જ સ્થિત છું, આ વાતને ભૂલીને જીવ પોતાની અલગ સત્તા માનવા લાગે છે. જેમ કે, એક કરોડપતિનો મૂર્ખ પુત્ર તેનાથી અલગ થઈને પોતાની વિશાળ પેઢીના એક-બે ઓરડા ઉપર પોતાનો અધિકાર જમાવીને પોતાની ઉન્નતિ સમજી લે છે, પરંતુ જ્યારે તેને પોતાની ભૂલ સમજાય છે, ત્યારે તેને કરોડપતિનો ઉત્તરાધિકારી થવામાં કોઈ અડચણ થતી નથી. આ જ લક્ષ્યથી ભગવાન કહે છે કે જ્યારે તું આ વ્યષ્ટિ મન-બુદ્ધિને મને અર્પણ કરી દેશે (જે આપમેળે જ મારાં છે; કેમકે હું જ સમષ્ટિ મન-બુદ્ધિનો સ્વામી છું) તો સ્વયં એમનાથી મુક્ત થઈને (વાસ્તવમાં પહેલેથી જ મારો અંશ અને મારામાં જ સ્થિત હોવાને કારણે) નિઃસંદેહ મારામાં જ નિવાસ કરશે.

ભગવાને સાતમા અધ્યાયના ચોથા શ્લોકમાં પાંચ

૧. ચેતન અને અવિનાશી સ્વરૂપ-(આત્મા-)ને જ ‘સ્વયં’ ‘અહમ્’નો આધાર, વાસ્તવિક ‘હું’, ‘હું’નો પ્રકાશક, આધાર વગેરે નામોથી કહેવામાં આવ્યો છે.

મહાભૂત, મન, બુદ્ધિ અને અહંકાર — આ રીતે આઠ ભાગોમાં વિભક્ત પોતાની 'અપરા (જડ) પ્રકૃતિ'નું વર્ણન કર્યું અને પાંચમા શ્લોકમાં તેનાથી ભિન્ન પોતાની જીવભૂતા 'પરા (ચેતન) પ્રકૃતિ'નું વર્ણન કર્યું. આ બન્ને પ્રકૃતિઓને ભગવાને પોતાની કહી; આથી આ બન્નેના સ્વામી ભગવાન છે. આ બન્નેમાં, જડ પ્રકૃતિનું કાર્ય હોવાથી 'અપરા પ્રકૃતિ' (સંસાર-શરીર) તો નિકૃષ્ટ છે અને ચેતન પરમાત્માનો અંશ હોવાથી 'પરા પ્રકૃતિ' (જીવ) શ્રેષ્ઠ છે (ગીતા અ. ૧૫/૭). પરંતુ પરા પ્રકૃતિ (જીવ) ભૂલથી અપરા પ્રકૃતિને પોતાની તથા પોતાને માટેની માનીને તેનાથી બંધનમાં પડીને જન્મમરણના ચક્કરમાં ઘૂમ્યા કરે છે (ગીતા અ. ૧૩/૨૧). એટલા માટે ભગવાન આ શ્લોકમાં એમ કહી રહ્યા છે કે મનબુદ્ધિરૂપી અપરા પ્રકૃતિથી આસક્તિ હઠાવીને એને મારી જ માની લે, જે વાસ્તવમાં મારી જ છે. આ રીતે મનબુદ્ધિ મને અર્પણ કરવાથી તેની સાથે ભૂલથી માનેલો સંબંધ તૂટી જશે અને તને મારી સાથેના પોતાના સ્વતઃસિદ્ધ નિત્યસંબંધનો અનુભવ થઈ જશે.

ભગવત્પ્રાપ્તિ સંબંધી વિશેષ વાત

ભગવાનની પ્રાપ્તિ કોઈ સાધનવિશેષથી નથી થતી. કારણ કે ધ્યાન વગેરે સાધના શરીર, મન, બુદ્ધિ અને ઈન્દ્રિયોના આશ્રયથી થાય છે. શરીર, મન, બુદ્ધિ, ઈન્દ્રિયો વગેરે પ્રકૃતિનાં કાર્ય હોવાથી જડ વસ્તુઓ છે. જડ પદાર્થોના દ્વારા ચિન્મય ભગવાન ખરીદી નથી શકતા. કેમકે પ્રકૃતિના સઘળા પદાર્થો મળીને પણ ચિન્મય પરમાત્માની તોલે કદી નથી થઈ શકતા.

સાંસારિક પદાર્થો કર્મ (પુરુષાર્થ) કરવાથી જ પ્રાપ્ત થાય છે; આથી સાધક ભગવાનને પણ સ્વાભાવિક જ કર્મોથી

પ્રાપ્ત થવાવાળા માની લે છે. અને તેથી ભગવત્પ્રાપ્તિના સંબંધમાં પણ તે આવું જ વિચારે છે કે 'મારા દ્વારા કરવામાં આવનારા સાધનથી જ ભગવત્પ્રાપ્તિ થઈ જશે.'

મનુ, શતરૂપા, પાર્વતી વગેરેને તપસ્યાથી જ પોતાના ઈષ્ટની પ્રાપ્તિ થઈ — ઇતિહાસ-પુરાણ વગેરેમાં આ પ્રકારની કથાઓ વાંચવા-સાંભળવાથી સાધકના અંતઃકરણમાં એવી છાપ ઊપસે છે કે સાધના દ્વારા જ ભગવાન મળે છે અને તેની આ ધારણા ક્રમશઃ દૃઢ થતી રહે છે, પરંતુ સાધનાથી ભગવાન મળતા નથી. તપસ્યા વગેરે સાધનોથી જ્યાં ભગવાનની પ્રાપ્તિ થયેલી દેખાય છે, ત્યાં પણ તે (શરીર, મન, બુદ્ધિ) — જડની સાથે રહેલા સંબંધનો સર્વથા વિચ્છેદ થવાથી જ થઈ છે, નહિ કે સાધનોથી. સાધનાની સાર્થકતા અસાધન — (જડની સાથે માનેલા સંબંધ)નો ત્યાગ કરવામાં જ છે. ભગવાન બધાને હરહમેશ સ્વતઃ પ્રાપ્ત જ છે; પરંતુ જડની સાથે માનેલા સંબંધનો સર્વથા ત્યાગ થતાં જ તેમની પ્રત્યક્ષ અનુભૂતિ થાય છે. એટલા માટે ભગવત્પ્રાપ્તિ જડતા દ્વારા નહિ, બલકે જડતા સાથેના (સંબંધ વિચ્છેદથી જ થાય છે. આથી જે) — સાધકો પોતાની સાધનાના બળથી ભગવત્પ્રાપ્તિ થતી હોવાનું માને છે, તેઓ મોટા ભ્રમમાં છે. સાધનાની સાર્થકતા કેવળ જડતાનો ત્યાગ કરાવવામાં છે — આ રહસ્યને ન સમજીને સાધનામાં મમતા રાખવાથી અને તેનો આશ્રય લેવાથી સાધકનો જડની સાથેનો સંબંધ ચાલુ રહે છે. જ્યાં સુધી હૃદયમાં જડતાનો કિંચિત્માત્ર પણ આદર છે, ત્યાં સુધી ભગવત્પ્રાપ્તિ દૂર છે. એટલા માટે સાધકે સાધનાના બળથી જડતા સાથેનો સર્વથા સંબંધ-વિચ્છેદ કરી દેવો જોઈએ.

એકમાત્ર ભગવત્પ્રાપ્તિના ઉદ્દેશ્યથી કરવામાં આવતી સાધનાથી જડતાનો સંબંધ સુગમતાપૂર્વક છૂટી જાય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : મન-બુદ્ધિ ભગવાનની અપરા પ્રકૃતિ છે — (ગીતા — સાતમા અધ્યાયનો ચોથો-પાંચમો શ્લોક). ભગવાનની પ્રકૃતિ અર્થાત્ સ્વભાવ હોવા છતાં પણ અપરા પ્રકૃતિ ભગવાનથી ભિન્ન (જુદા) સ્વભાવવાળી (જડ અને પરિવર્તનશીલ) છે. પરંતુ પરા પ્રકૃતિ (જીવાત્મા) ભગવાનથી ભિન્ન સ્વભાવવાળી નથી. તેથી ભગવાનની સાથે પ્રકૃતિનું સાધર્મ્ય (સમાન ગુણ-ધર્મવાળા હોવાપણું) નથી, બલકે જીવ (સ્વયં)નું છે — 'મમ સાધર્મ્યમાગતાઃ' (ગીતા-૧૪/૨). મન-બુદ્ધિ પ્રકૃતિની જાતનાં છે અર્થાત્ તે પ્રકૃતિનાં અંશ છે, પરંતુ આપણે પોતે ભગવાનના અંશ છીએ. તેથી સ્વયં (પોતે) અને મન-બુદ્ધિમાં જાતીય ભિન્નતા છે. એવો નિયમ છે કે, આકર્ષણ અને મિલન સજાતિમાં જ થાય છે, વિજાતિમાં થતું નથી. તેથી મન-બુદ્ધિ ભગવાનમાં લાગી શકતાં નથી, બલકે સ્વયં (પોતે) ભગવાનમાં લાગી શકે છે. મન-બુદ્ધિની સ્વતંત્ર સત્તા માની લેવાથી સાધકની આ ભૂલ થાય છે કે તે સ્વયં અલગ રહીને મન-બુદ્ધિને ભગવાનમાં લગાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે, પરંતુ વાસ્તવિકતા એ છે કે ભગવાનમાં પોતે જ લાગી શકે છે, મન-બુદ્ધિ લાગી શકતાં નથી. જ્યારે સ્વયં ભગવાનમાં લાગે છે, ત્યારે મન-બુદ્ધિ આપમેળે છૂટી જાય છે અર્થાત્ તેમની સત્તા રહેતી જ નથી, બલકે એક ભગવાન જ રહી જાય છે. કારણ કે વાસ્તવમાં મન-બુદ્ધિની સત્તા હતી જ નહીં, જીવે જ તેમને સત્તા આપી હતી — 'યયેદં ધાર્યતે જગત્' (ગીતા — ૭/૫), મનઃષ્ઠાનીન્દ્રિયાણિ પ્રકૃતિસ્થાનિ કર્ષતિ (ગીતા ૧૫/૭). તે માટે ગીતામાં 'મય્યાસક્ત મનાઃ' (૭/૧), 'મન્મના

ભવ' (૮/૩૪, ૧૮/૬૫), 'મધ્યાવેશ્ય મનો યે મામ્' (૧૨/૨), 'મધ્યેવ મન આધત્સ્વમયિ બુદ્ધિં નિવેશય' (૧૨/૮) 'મચ્ચિત્તઃ સતતં ભવ' (૧૮/૫૭) વગેરે પદોમાં જે મન લગાડવાની વાત આવી છે, તે વાસ્તવમાં સ્વયંને ભગવાનમાં જોડવાની જ વાત છે. ભગવાનમાં મન-બુદ્ધિ લગાવવાથી મન-બુદ્ધિ તો લાગતાં નથી, પરંતુ સ્વયં લાગી જાય છે — 'નિવસિસ્યસિ મધ્યેવ.' કારણ કે જીવનો સ્વભાવ છે કે, તે ત્યાં જ જોડાય છે, જ્યાં તેનાં મન-બુદ્ધિ જોડાયેલાં હોય છે. જેમ સોય જ્યાં જાય છે, દોરો ત્યાં જ જાય છે, એવી જ રીતે જ મન-બુદ્ધિ ત્યાં જ જાય છે, જ્યાં તે સ્વયં હોય છે. સંસારને સત્તા અને મહત્તા આપીને તેની સાથે સંબંધ જોડવાથી મનબુદ્ધિ સંસારમાં ચોંટી ગયાં અને સંસારમાં મન-બુદ્ધિ જોડાઈ જવાથી જીવ સ્વયં સંસાર સાથે જોડાઈ ગયો, તેથી જીવને સંસારથી હટાવવાના માટે ભગવાન મન-બુદ્ધિને તેમનામાં પરોવવાની આજ્ઞા આપે છે. જેમ સોની સોનાને શુદ્ધ કરવા માટે તેને અગ્નિમાં તપાવે છે, તેથી સોનામાં મળેલો વિજાતીય પદાર્થ અલગ થઈ જાય છે અને શુદ્ધ સોનું રહી જાય છે, એ જ રીતે ભગવાન સાથે જોડાવાથી મન-બુદ્ધિ અલગ થઈ જાય છે અને સ્વયં ભગવાનમાં મળી જાય છે અર્થાત્ ફક્ત ભગવાન જ રહી જાય છે. શ્રીમદ્ભગવતમાં ભગવાન કહે છે —

વિષયાન્ ધ્યાયતશ્ચિતં વિષયેષુ વિષજજતે । મામનુસ્મરતશ્ચિતં મધ્યેવ પ્રવિલીયતે ॥

(૧૧/૧૪/૨૭)

'વિષયોનું ચિંતન કરવાથી મન વિષયોમાં ફસાઈ જાય છે અને મારું સ્મરણ કરવાથી મન મારામાં વિલીન થઈ જાય છે અર્થાત્ મનની સત્તા રહેતી જ નથી.'

તાત્પર્ય એ છે કે ભગવાનમાં લગાવવાથી મન-બુદ્ધિ ભગવાનમાં લાગતાં નથી, બલકે લીન થઈ જાય છે, કારણ કે મૂળમાં જ અપરા પ્રકૃતિ ભગવાનનો જ સ્વભાવ છે. ભગવાનમાં લીન થવાથી મન-બુદ્ધિની સ્વતંત્ર સત્તા રહેતી નથી, બલકે ભગવાન જ રહે છે — 'વાસુદેવઃ સર્વમ્'. બીજા શબ્દોમાં, મન-બુદ્ધિ સંસારથી તો હટી ગયાં, પરંતુ ભગવાનને પકડી શક્યાં નહીં. તેથી તેમની સ્વતંત્ર સત્તા રહેતી જ નથી. માત્ર ભગવાન રહી જાય છે.

જ્ઞાનમાં સ્વરૂપ મુખ્ય છે અને ભક્તિમાં ભગવાન મુખ્ય છે. તેથી જ્ઞાની, સ્વરૂપમાં સ્થિત થાય છે — 'સમદુઃખ સુખઃ સ્વસ્થઃ' (ગીતા ૧૪/૨૪) અને ભક્ત ભગવાનમાં સ્થિત થાય છે — 'નિવસિષ્યસિ મધ્યેવ'. સ્વરૂપમાં સ્થિત થવાથી અખંડ રસનો અનુભવ થાય છે અને ભગવાનમાં સ્થિત થવાથી પ્રતિક્ષણ વર્ધમાન અનંતરસનો અનુભવ થાય છે. ભગવાનમાં સ્થિર થયા પછી ભક્ત બધે ઠેકાણે ભગવાનને જ જુએ છે (ગીતા છઠ્ઠા અધ્યાયનો ત્રીસમો શ્લોક); કેમકે, તેનો પ્રથમથી જ આ ભાવ છે કે, ભગવાન સર્વવ્યાપી છે.

આ શ્લોકમાં આ ક્રમ બતાવ્યો છે કે, ભગવાનમાં પહેલાં સાધકનું મન લાગે છે, પછી બુદ્ધિ તેમાં જોડાય છે અને પછી તે સ્વયં જોડાઈ જાય છે. સ્વયં જોડાઈ જવાથી અહમ્ નષ્ટ થઈ જાય છે.

પ્રેમમાં મન લાગે છે અને શ્રદ્ધામાં બુદ્ધિ લાગે છે. ભગવાનમાં મન-બુદ્ધિ લગાવવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ભગવાનમાં પ્રેમ અને શ્રદ્ધા બન્ને હોવા જોઈએ અર્થાત્ સંસાર સાથેનો પ્રેમ અને મહત્તા ન રહેતાં ફક્ત ભગવાનમાં જ પ્રેમ અને મહત્તા થઈ જવી.

—■—

અથ ચિત્તં સમાધાતું ન શક્નોષિ મયિ સ્થિરમ્ ।

અભ્યાસયોગેન તતો મામિચ્છાપ્તું ધનંજય ॥ ૮ ॥

અથ	= જો (તું)	કરવામાં	અભ્યાસ-	= અભ્યાસયોગ
ચિત્તમ્	= મનને	ન, શક્નોષિ = પોતાને સમર્થ ન	યોગેન	દ્વારા (તું)
મયિ	= મારામાં	માનતો હોય	મામ્	= મને
સ્થિરમ્	= અચળ ભાવે	તતઃ = તો	આપ્તમ્	= પામવાની
સમાધાતુમ્	= સ્થિર (અર્પણ)	ધનઃજય = હે ધનંજય!	ઈચ્છ	= ઇચ્છા કર.

ટીકા — 'અથ ચિત્તં સમાધાતું.....મામિચ્છાપ્તું ધનંજય' — અહીં 'ચિત્તમ્' પદનો અર્થ 'મન' છે, પરંતુ આ શ્લોકના પાછળના શ્લોકમાં વર્ણવેલાં સાધન સાથે સંબંધ છે, એટલા માટે 'ચિત્તમ્' પદથી અહીં મન અને બુદ્ધિ બન્નેય

લેવાં એ યુક્તિસંગત છે.

ભગવાન અર્જુનને કહે છે કે જો તું મનબુદ્ધિને મારામાં અચલભાવથી સ્થાપિત કરવામાં અર્થાત્ મને અર્પણ કરવામાં પોતાને અસમર્થ માનતો હોય, તો અભ્યાસયોગ દ્વારા મને પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા કર.

‘અભ્યાસ’ અને ‘અભ્યાસયોગ’ પૃથક્-પૃથક્ છે. કોઈ લક્ષ્ય પર ચિત્તને વારંવાર જોડવાનું નામ ‘અભ્યાસ’ છે અને સમતાનું નામ ‘યોગ’ છે. સમતા રાખીને અભ્યાસ કરવો એ જ ‘અભ્યાસયોગ’ કહેવાય છે. કેવળ ભગવત્પ્રાપ્તિના ઉદ્દેશ્યથી કરવામાં આવેલ ભજન, નામજપ વગેરે ‘અભ્યાસયોગ’ છે.

અભ્યાસની સાથે યોગનો સંયોગ ન હોવાથી સાધકનો ઉદ્દેશ્ય સંસાર જ રહેશે. સંસારનો ઉદ્દેશ્ય હોવાથી સ્ત્રી, પુત્ર, ધન, સંપત્તિ, માન, મોટાઈ, નિરોગિતા, અનુકૂળતા વગેરે અનેક કામનાઓ ઉત્પન્ન થશે. કામનાવાળા પુરુષની ક્રિયાઓનો ઉદ્દેશ્ય પણ (ક્યારેક પુત્ર, ક્યારેક સંપત્તિ, ક્યારેક માન-મોટાઈ વગેરે) ભિન્ન-ભિન્ન રહેશે (ગીતા અ. ૨/૪૧). એટલા માટે એવા પુરુષની ક્રિયા ‘યોગ’ નહિ બને. યોગ ત્યારે જ બને છે, જ્યારે ક્રિયામાત્રનો ઉદ્દેશ્ય (ધ્યેય) કેવળ પરમાત્મા જ હોય.

સાધક જ્યારે ભગવત્પ્રાપ્તિનો ઉદ્દેશ્ય રાખીને વારંવાર નામ-જપ વગેરે કરવાની ચેષ્ટા કરે છે, ત્યારે તેનાં મનમાં બીજા અનેક સંકલ્પો પણ પેદા થતા રહે છે. આથી સાધકે ‘મારું ધ્યેય ભગવત્પ્રાપ્તિ જ છે’ – આ પ્રકારની દૃઢ ધારણા કરીને અન્ય બધા સંકલ્પોથી ઉપરામ થઈ જવું જોઈએ.

‘મામિચ્છાપ્તુમ્’. પદોથી ભગવાન ‘અભ્યાસયોગ’ને પોતાની પ્રાપ્તિનું સ્વતંત્ર સાધન બતાવે છે.

પાછળના શ્લોકમાં ભગવાને પોતાનામાં મનબુદ્ધિ અર્પણ કરવાને માટે કહ્યું. હવે આ શ્લોકમાં અભ્યાસયોગને માટે કહે છે. આનાથી એવી ધારણા થઈ શકે છે કે અભ્યાસયોગ ભગવાનમાં મનબુદ્ધિ અર્પણ કરવાનું સાધન છે; આથી પહેલાં અભ્યાસ દ્વારા મનબુદ્ધિ ભગવાનને અર્પણ થશે, પછી ભગવાનની પ્રાપ્તિ થશે. પરંતુ મનબુદ્ધિને અર્પણ કરવાથી જ ભગવત્પ્રાપ્તિ થતી હોય, એવો નિયમ નથી.

ભગવાનના કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે જો ઉદ્દેશ્ય ભગવત્પ્રાપ્તિનો જ હોય અર્થાત્ ઉદ્દેશ્ય સાથે સાધકની પૂર્ણ એકતા હોય તો કેવળ ‘અભ્યાસ’થી જ તેને ભગવત્પ્રાપ્તિ થઈ જશે.

જ્યારે સાધક ભગવત્પ્રાપ્તિના ઉદ્દેશ્યથી વારંવાર નામજપ, ભજનકીર્તન, શ્રવણ વગેરેનો અભ્યાસ કરે છે, ત્યારે તેનું અંતઃકરણ શુદ્ધ થવા લાગે છે અને ભગવત્પ્રાપ્તિની ઈચ્છા જાગ્રત થઈ જાય છે. સાંસારિક સિદ્ધિ-અસિદ્ધિમાં સમાન થતાં ભગવત્પ્રાપ્તિની ઈચ્છા તીવ્ર થઈ જાય છે. ભગવત્પ્રાપ્તિની તીવ્ર ઈચ્છા થતાં ભગવાનનાં દર્શનનીની વ્યાકુળતા પેદા થઈ જાય છે. આ વ્યાકુળતા તેની શેષ રહેલી સાંસારિક આસક્તિ તેમ જ અનંત જન્મોનાં પાપોને ભસ્મ કરી નાખે છે. સાંસારિક આસક્તિ તથા પાપોનો નાશ થતાં તેનો એકમાત્ર ભગવાનમાં જ અનન્ય પ્રેમ થઈ જાય છે અને તે ભગવાનના વિયોગને સહન નથી કરી શકતો. જ્યારે ભક્ત ભગવાનના વિના નથી રહી શકતો, ત્યારે ભગવાન પણ તે ભક્તના વિના નથી રહી શકતા અર્થાત્ ભગવાન પણ તેના વિયોગને નથી સહી શકતા અને તે ભક્તને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.

સાધકને ભગવત્પ્રાપ્તિમાં વિલંબનું કારણ આ જ છે કે તે ભગવાનના વિયોગને સહન કરી રહ્યો છે. જો તેને ભગવાનનો વિયોગ અસહ્ય થઈ જાય, તો ભગવાનના મળવામાં વિલંબ નહિ થાય. ભગવાનનું સ્થળ, કાળ, વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરેથી અંતર છે જ નહિ. જ્યાં સાધક છે ત્યાં ભગવાન છે જ. ભક્તમાં ઉત્કંઠાની ઊણપને કારણે જ ભગવત્પ્રાપ્તિમાં વિલંબ થઈ રહ્યો છે. સાંસારિક સુખભોગની ઈચ્છાને કારણે જ મનને મનાવી લેવામાં આવે છે કે, ભગવત્પ્રાપ્તિ ભવિષ્યમાં થશે તો ચાલશે. પરંતુ જ્યારે ભગવત્પ્રાપ્તિને માટે વ્યાકુળતા અને તીવ્ર ઉત્કંઠા થશે, ત્યારે સુખભોગની ઈચ્છાનો સ્વતઃ નાશ થઈ જશે અને વર્તમાનમાં જ ભગવત્પ્રાપ્તિ થઈ જશે.

સાધકનો જો આરંભથી જ એ દૃઢ નિશ્ચય હોય કે મારે તો કેવળ ભગવત્પ્રાપ્તિ જ કરવી છે (ચાહે લૌકિક દૃષ્ટિએ મારું સુધરે કે બગડે) તો કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ કે ભક્તિયોગ – કોઈ પણ માર્ગે તેને બહુ જ જલદીથી ભગવત્પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : છઠ્ઠા અધ્યાયના છઠ્ઠીસમા શ્લોકમાં તો માત્ર ‘અભ્યાસ’ની વાત આવી હતી; પરંતુ અહીં ‘અભ્યાસયોગ’ની વાત આવી છે, જેનાથી કલ્યાણ થઈ જાય છે. માત્ર અભ્યાસ હોય પણ યોગ ન હોય તો એક અવસ્થામાં પહોંચાશે, પરંતુ કલ્યાણ નહિ થાય.

મનનો નિરોધ કરવો અર્થાત્ વારંવાર મનને ભગવાનમાં લગાવવું એ અભ્યાસ છે, અભ્યાસયોગમાં મનનો નિરોધ નથી, બલકે મન સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ કરવાનો છે – ‘સમત્વં યોગ ઉચ્યતે’ (ગીતા ૨/૪૮).

અભ્યાસેઽપ્યસમર્થોઽસિ મત્કર્મપરમો ભવ ।
મદર્થમપિ કર્માણિ કુર્વન્સિદ્ધિમવાપ્સ્યસિ ॥ ૧૦ ॥

અભ્યાસે = (જો તું) અભ્યાસ (યોગ)માં	મત્કર્મ- = (કેવળ) મારે અર્થે	કુર્વન્ = કરતો રહીને
અપિ = પણ (પોતાને)	પરમઃ = કર્મ કરવાને જ પરાયણ	અપિ = પણ (તું)
અસમર્થઃ = અસમર્થ (માનતો)	ભવ = થઈ જા.	સિદ્ધિમ્ = મારી પ્રાપ્તિરૂપી સિદ્ધિને (જ)
અસિ = હોય (તો)	મદર્થમ્ = મારે અર્થે	અવાપ્સ્યસિ = પામીશ.
	કર્માણિ = કર્મોને	

ટીકા — ‘અભ્યાસેઽપ્યસમર્થોઽસિ મત્કર્મપરમો ભવ’ — અહીં ‘અભ્યાસે’ પદનો અભિપ્રાય પાછળના (નવમા) શ્લોકમાં વર્ણવેલ ‘અભ્યાસયોગ’ સાથે છે. ગીતાની આ શૈલી છે કે પહેલાં કહેલા વિષયનું આગળ સંક્ષેપમાં વર્ણન કરવામાં આવે છે. આઠમા શ્લોકમાં ભગવાને પોતાનામાં મનબુદ્ધિ જોડવાના સાધનને નવમા શ્લોકમાં ફરીથી ‘ચિત્તં સમાધાતુમ્’ પદોથી કહ્યું અર્થાત્ ‘ચિત્તમ્’ પદની અંતર્ગત મનબુદ્ધિ બંન્નેનો સમાવેશ કરી લીધો. આ જ રીતે નવમા શ્લોકમાં આવેલા અભ્યાસયોગને માટે અહીં (દસમા શ્લોકમાં) ‘અભ્યાસે’ પદ આવ્યું છે.

ભગવાન કહે છે કે જો તું પૂર્વશ્લોકમાં વર્ણવેલા અભ્યાસયોગમાં પણ અસમર્થ હોય તો કેવળ મારે માટે જ સઘળાં કર્મો કરવાને પરાયણ થઈ જા. તાત્પર્ય એ છે કે સઘળાં કર્મો (વર્ણાશ્રમધર્માનુસાર શરીર-નિર્વાહ અને આજીવિકા સંબંધી લૌકિક તેમ જ ભજન, ધ્યાન, નામ-જપ વગેરે પારમાર્થિક કર્મો)નો ઉદ્દેશ્ય સાંસારિક ભોગ અને સંગ્રહ ન હોઈને એકમાત્ર ભગવત્પ્રાપ્તિ જ હોય. જે કર્મો ભગવત્પ્રાપ્તિને માટે ભગવદાજ્ઞાનુસાર કરવામાં આવે છે, તેમને ‘મત્કર્મ’ કહે છે. જે સાધકો આ રીતે કર્મોને પરાયણ છે, તેઓ ‘મત્કર્મપરમ’ કહેવાય છે. સાધકનો પોતાનો સંબંધ પણ ભગવાન સાથે હોય અને કર્મોનો સંબંધ પણ ભગવાનની સાથે રહે, ત્યારે જ મત્કર્મપરાયણ સિદ્ધ થશે.

સાધકનું ધ્યેય જ્યારે સંસાર (ભોગ અને સંગ્રહ) નહિ રહે ત્યારે ક્રિયાઓ બિલકુલ છૂટી જશે; કારણ કે નિષિદ્ધ ક્રિયાઓના અનુષ્ઠાનમાં સંસારની ‘કામના’ જ કારણ છે (ગીતા અ. ૩/૩૭). આથી ભગવત્પ્રાપ્તિનો જ ઉદ્દેશ્ય હોવાથી સાધકની સઘળી ક્રિયાઓ શાસ્ત્રવિહિત અને ભગવદર્થે જ થશે.

‘મદર્થમપિ કર્માણિ કુર્વન્સિદ્ધિમવાપ્સ્યસિ’ — ભગવાને જે સાધનની વાત આ જ શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં ‘મત્કર્મપરમો ભવ’ પદોથી કહી છે, તે જ વાત આ પદોમાં ફરીથી કહેવામાં

આવી છે. ભાવ એ છે કે કેવળ પરમાત્માનો ઉદ્દેશ્ય હોવાથી એ સાધકની બીજી જગાએ સ્થિતિ થઈ જ કેવી રીતે શકે છે?

જે રીતે ભગવાને આઠમા શ્લોકમાં મનબુદ્ધિ પોતાનામાં અર્પણ કરવાના સાધનને તથા નવમા શ્લોકમાં અભ્યાસ-યોગના સાધનને પોતાની પ્રાપ્તિનાં સ્વતંત્ર સાધન તરીકે બતાવ્યાં, એ જ રીતે અહીં ભગવાન ‘મત્કર્મપરમો ભવ’ (કેવળ મારે માટે કર્મ કરવાને પરાયણ થા) — આ સાધનને પણ પોતાની પ્રાપ્તિનું સ્વતંત્ર સાધન બતાવી રહ્યા છે.

જેવી રીતે ધનપ્રાપ્તિને માટે વેપાર વગેરે કર્મો કરવાવાળા મનુષ્યને જેમ-જેમ ધન પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ-તેમ તેના મનમાં ધનનો લોભ અને કર્મ કરવાનો ઉત્સાહ વધે છે, એવી જ રીતે સાધક જ્યારે ભગવાનને માટે જ સઘળાં કર્મો કરે છે, ત્યારે તેના મનમાં પણ ભગવત્પ્રાપ્તિની ઉત્કંઠા અને સાધના કરવાનો ઉત્સાહ વધતો રહે છે. ઉત્કંઠા તીવ્ર થતાં જ્યારે તેને ભગવાનનો વિયોગ અસહ્ય થઈ જાય છે, ત્યારે સર્વત્ર પરિપૂર્ણ ભગવાન તેનાથી છૂપા નથી રહેતા. ભગવાન તેમની કૃપારૂપે તેને પોતાની પ્રાપ્તિ કરાવી જ દે છે. જો સાધકનો ઉદ્દેશ્ય ભગવત્પ્રાપ્તિ જ હોય અને સઘળી ક્રિયાઓ તે ભગવાનને માટે જ કરતો હોય, તો એનો અર્થ એ થયો કે તેણે પોતાની સઘળી બુદ્ધિ, સામગ્રી, સામર્થ્ય અને સમય ભગવત્પ્રાપ્તિને માટે જ અર્પણ કરી દીધેલ છે. એ સિવાય તે બીજું કરી પણ શું શકે છે? ભગવાન પણ એ સાધક પાસે એનાથી વધારે અપેક્ષા રાખ્યા વિના તેને પોતાની પ્રાપ્તિ કરાવી દે છે. આનું કારણ એ છે કે ભગવાન કોઈ સાધનવિશેષથી ખરીદી શકાતા નથી. ભગવાનની તુલનામાં સૃષ્ટિમાત્રનું કોઈ મહત્ત્વ નથી, પછી કોઈ એક વ્યક્તિ દ્વારા અર્પિત સીમિત સામગ્રી અને સાધનથી એમનું મૂલ્ય કેવી રીતે ચૂકવી શકાય? આથી પોતાની પ્રાપ્તિને માટે ભગવાન સાધક પાસેથી એટલી જ અપેક્ષા રાખે છે કે તે પોતાની પૂરી યોગ્યતા, સામર્થ્ય વગેરેનો મારી પ્રાપ્તિ માટે ઉપયોગ કરે અર્થાત્ તેમાં કોઈ કંજુસાઈ ન કરે. આ યોગ્યતા, સામર્થ્ય વગેરે પોતાનાં પણ ના સમજે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : અભ્યાસની અપેક્ષા એ ક્રિયાઓને ભગવાનને અર્પણ કરવી સરળ છે. કારણ કે અભ્યાસ તો નવું કામ છે, જે કરવું પડે છે. પરંતુ કર્મ સ્વતઃ (આપમેળે) થાય છે; કારણ કે કર્મ કરવાનો સ્વભાવ પડેલો છે. પોતાના માટે કર્મ કરવાથી મનુષ્ય બંધનમાં પડે છે. ‘કર્મણા બધ્યતે જંતુઃ’. તેથી કર્મોને ભગવાનને અર્પણ કરવાથી મનુષ્ય સુગમતાપૂર્વક ભગવાનને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે (ગીતા - નવમા અધ્યાયના સત્તાવીસમો-અઠાવીસમો શ્લોક).

‘મદર્થમપિ’ પદનું તાત્પર્ય એ છે કે, આરંભથી જ ભગવાન માટે જ કર્મ કરવામાં આવે.

—■—

**અથૈતદપ્યશક્તોડસિ કર્તુ મધોગમાશ્રિતઃ ।
સર્વકર્મફલત્યાગં તતઃ કુરુ યતાત્મવાન્ ॥ ૧૧ ॥**

અથ	= જો	સાધન)ને	તતઃ	= તો	
મધોગમ્	= મારા યોગ- (સમતા-)ને	કર્તુમ્	= કરવામાં	યતાત્મવાન્	= મન-બુદ્ધિ આદિ વશમાં કરીને
આશ્રિતઃ	= આશ્રિત થઈને (તું)	અપિ	= પણ (પોતાને)	સર્વકર્મફલ-	= સર્વ કર્મોનાં ફળની
એતત્	= આ (ઉપરના શ્લોકમાં જણાવેલ	અશક્તઃ	= અસમર્થ (માનતો)	ત્યાગમ્	= ઇચ્છાનો ત્યાગ
		અસિ	= હોય,	કુરુ	= કર.

ટીકા - ‘અથૈતદપ્યશક્તોડસિ કર્તુ મધોગમાશ્રિતઃ’
— પૂર્વશ્લોકમાં ભગવાને પોતાને માટે જ સઘળાં કર્મો કરવાથી પોતાની પ્રાપ્તિ બતાવી અને હવે આ શ્લોકમાં તેઓ સઘળાં કર્મોના ફળત્યાગરૂપી સાધનની વાત બતાવી રહ્યા છે. ત્યાં ભગવાનને માટે સમસ્ત કર્મો કરવામાં ભક્તિનું પ્રાધાન્ય હોવાથી તેને ‘ભક્તિયોગ’ કહેશે અને અહીં સર્વકર્મફળત્યાગમાં કેવળ ફળત્યાગનું પ્રાધાન્ય હોવાથી તેને ‘કર્મયોગ’ કહેશે. આ રીતે ભગવત્પ્રાપ્તિનાં આ બન્નેય સ્વતંત્ર (પૃથક્-પૃથક્) સાધનો છે.

આ શ્લોકમાં ‘મધોગમાશ્રિતઃ’ પદનો સંબંધ ‘અથૈતદપ્યશક્તોડસિ’ની સાથે માનવો એ જ બરાબર માલૂમ પડે છે; કેમકે જો તેનો સંબંધ ‘સર્વકર્મફલત્યાગં કુરુ’ની સાથે માનવામાં આવે, તો ભગવાનના આશ્રયનું પ્રાધાન્ય થઈ જવાથી અહીં ‘ભક્તિયોગ’ જ થઈ જશે. એવી દશામાં દસમા શ્લોકમાં કહેલા ભક્તિયોગના સાધનથી તેની ભિન્નતા નહિ રહે, જ્યારે ભગવાન દસમા અને અગિયારમા શ્લોકમાં કમશઃ ‘ભક્તિયોગ’ અને ‘કર્મયોગ’ — બે ભિન્ન ભિન્ન સાધનો બતાવવા ઇચ્છે છે.

બીજી વાત, ભગવાને આ શ્લોકમાં ‘યતાત્મવાન્’ (મન-બુદ્ધિ-ઈન્દ્રિયો સહિત શરીર ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરવાવાળો) પદ પણ આપ્યું છે. આત્મસંયમની વિશેષ આવશ્યકતા કર્મયોગમાં જ છે; કેમકે આત્મસંયમ વિના સર્વકર્મફળત્યાગ થવો અસંભવ છે. એટલા માટે પણ ‘મધોગમાશ્રિતઃ’ પદનો સંબંધ ‘અથૈતદપ્યશક્તોડસિ’ની

સાથે માનવો જોઈએ, નહિ કે સર્વકર્મફળત્યાગ કરવાની આજ્ઞાની સાથે.

જેનો ભગવાન પર તો એટલો વિશ્વાસ નથી, પરંતુ ભગવાનના વિધાનમાં અર્થાત્ દેશ-સમાજની સેવા વગેરે કરવામાં અધિક વિશ્વાસ છે, તેને માટે ભગવાન આ શ્લોકમાં સર્વકર્મફળત્યાગરૂપી સાધન બતાવે છે. તાત્પર્ય એ છે કે જો તે સઘળાં કર્મો મને અર્પણ ન કરી શકે, તો જે ફળને પ્રાપ્ત કરવાનું તેના માટે શક્ય નથી, તે ફળની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરી દે — ‘કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન’ (ગીતા અ. ૨/૪૭). ફળની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરીને કર્તવ્યકર્મો કરવાથી તેનો સંસાર સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જશે.

‘સર્વકર્મફલત્યાગં તતઃ કુરુ યતાત્મવાન્’ — કર્મયોગની સાધનામાં સ્વાભાવિક જ કર્મોનો વિસ્તાર થાય છે; કેમકે યોગની પ્રાપ્તિમાં અનાસક્ત ભાવે કર્મ કરવાને જ સાધના કહેવામાં આવેલ છે. (ગીતા અ. ૬/૩). આનાથી કર્મોમાં ફળાસક્તિ હોવાને કારણે કર્મબંધનનો ભય રહે છે. આથી ‘યતાત્મવાન્’ પદથી ભગવાન કર્મફળત્યાગની સાધનામાં મન, ઈન્દ્રિયો વગેરેના સંયમની આવશ્યકતા બતાવે છે. આ ધ્યાન આપવાની વાત છે કે મન-ઈન્દ્રિયોનો સંયમ થતાં કર્મફળત્યાગમાં પણ સુગમતા થાય છે. જો સાધક મન, બુદ્ધિ, ઈન્દ્રિયો વગેરેનો સંયમ નથી કરતો તો સ્વાભાવિક જ તેના મન દ્વારા વિષયોનું ચિંતન થશે અને તેની તે વિષયોમાં આસક્તિ થઈ જશે. આનાથી તેનું પતન

થવાની બહુ જ સંભાવના રહેશે (ગીતા અ. ૨/૬૨-૬૩). ત્યાગનો ઉદ્દેશ્ય હોવાથી સાધક મન-ઈન્દ્રિયોનો સંયમ સુગમતાથી કરી શકે છે.

અહીં ‘સર્વકર્મ’ પદ યજ્ઞ, દાન, તપ, સેવા અને વર્ણાશ્રમના અનુસાર જીવિકા તથા શરીરનિર્વાહને માટે કરવામાં આવનારાં શાસ્ત્રવિહિત સઘળાં કર્મોનું વાચક છે. સર્વકર્મફળત્યાગનો અભિપ્રાય સ્વરૂપથી કર્મફળનો ત્યાગ ન હોઈને કર્મફળમાં મમતા, આસક્તિ, કામના, વાસના વગેરેનો ત્યાગ જ છે.

કર્મફળત્યાગના સાધનમાં કર્મોનો સ્વરૂપથી ત્યાગ કરવાની વાત નથી કહેવામાં આવી; કેમકે કર્મ કરવું એ તો જરૂરી છે (ગીતા અ. ૬/૩). એ વાત પહેલાં કહી ચૂક્યા છીએ, આવશ્યકતા કેવળ કર્મો અને તેમના ફળમાં મમતા, આસક્તિ, કામના વગેરેના ત્યાગની જ છે.

કર્મયોગના સાધકે અકર્મણ્ય નહિ થવું જોઈએ; કેમકે કર્મફળત્યાગની વાત સાંભળીને પ્રાયઃ સાધક વિચારે છે કે જ્યારે કંઈ લેવું જ નથી તો પછી કર્મો કરવાની શી જરૂર! એટલા માટે ભગવાને બીજા અધ્યાયના સુડતાળીસમા શ્લોકમાં કર્મયોગની વાત કહેતાં ‘મા તે સક્ષોઽસ્ત્વકર્મણિ’ ‘તારી કર્મ ન કરવામાં આસક્તિ ન થાઓ’ – આમ કહીને સાધકને માટે અકર્મણ્યતા (કર્મના ત્યાગ)નો નિષેધ કર્યો છે.

અઢારમા અધ્યાયના નવમા શ્લોકમાં ભગવાને સાત્ત્વિક ત્યાગનાં લક્ષણો બતાવતાં કર્મોમાં ફળાસક્તિના ત્યાગને જ ‘સાત્ત્વિક ત્યાગ’ કહ્યો છે, નહિ કે સ્વરૂપથી કર્મોના ત્યાગને.

ફળાસક્તિનો ત્યાગ કરીને ક્રિયાઓ કરતા રહેવાથી ક્રિયાઓ કરવાનો વેગ શાંત થઈ જાય છે અને પુરાણી આસક્તિ દૂર થાય છે. ફળની ઈચ્છા ન રહેવાથી કર્મો સાથે સર્વથા સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય છે અને નવી આસક્તિ પેદા નથી થતી. પછી સાધક કૃતકૃત્ય થઈ જાય છે. પદાર્થોમાં રાગ, આસક્તિ, કામના, મમતા, ફળેચ્છા

વગેરે જ ક્રિયાઓનો વેગ પેદા કરવાવાળાં છે. તેમના રહેવાથી હઠપૂર્વક ક્રિયાઓનો ત્યાગ કરવા છતાં પણ ક્રિયાઓનો વેગ શાંત નથી થતો. રાગદ્વેષ રહેવાને કારણે સાધકની પ્રકૃતિ ફરીથી તેને કર્મોમાં જોડી દે છે. આથી રાગદ્વેષ વગેરેનો ત્યાગ કરીને નિષ્કામભાવપૂર્વક કર્તવ્યકર્મો કરવાની જ ક્રિયાઓનો વેગ શાંત થાય છે.

જે સાધકોની સગુણ-સાકાર ભગવાનમાં સ્વાભાવિક શ્રદ્ધા અને ભક્તિ નથી, પરંતુ વ્યાવહારિક અને લોકહિતનાં કાર્યો કરવામાં જ અધિક શ્રદ્ધા અને રુચિ છે, એવા સાધકોને માટે આ (સર્વકર્મફળત્યાગ રૂપી) સાધન બહુ જ ઉપયોગી છે.

ભગવાને જ્યાં પણ કર્મફળત્યાગની વાત કહી છે, ત્યાં આસક્તિ અને ફળેચ્છાના ત્યાગનો અધ્યાહાર કરી લેવો જોઈએ; કેમકે ભગવાનને મતે આસક્તિ અને ફળેચ્છાનો પૂરી રીતે ત્યાગ થવાથી જ કર્મો સાથે સર્વથા સંબંધ-વિચ્છેદ થાય છે (ગીતા અ. ૧૮/૬).

સઘળાં કર્મોનાં ફળ (ફળેચ્છા)નો ત્યાગ ભગવત્પ્રાપ્તિનું સ્વતંત્ર સાધન છે. કર્મફળત્યાગથી વિષયાસક્તિનો નાશ થઈને શાંતિ (સાત્ત્વિક સુખ)ની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. એ શાંતિનો ઉપભોગ ન કરવાથી (તેમાં સુખબુદ્ધિ કરીને તેમાં ન અટકવાથી) તે શાંતિ પરમતત્ત્વનો બોધ કરાવીને તેનાથી અભિન્ન કરાવી દે છે.

અગિયારમા અધ્યાયના પંચાવનમાં શ્લોકમાં ભગવાને સાધક ભક્તનાં પાંચ લક્ષણોમાં એક લક્ષણ ‘સક્ષવર્જિતઃ’ (આસક્તિથી રહિત) બતાવ્યું છે. આ શ્લોકમાં ભગવાન સઘળાં કર્મોના ફળત્યાગની વાત કહે છે, જે સંસારની આસક્તિના સર્વથા ત્યાગથી જ સંભવ છે. આ (સર્વકર્મફળત્યાગ)નું ફળ ભગવાને આ જ અધ્યાયના બારમા શ્લોકમાં તત્કાળ પરમશાંતિની પ્રાપ્તિ થવાનું બતાવ્યું છે. આથી એમ સમજવું જોઈએ કે કેવળ આસક્તિનો સર્વથા ત્યાગ કરવાથી પણ પરમશાંતિ અથવા ભગવાનની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : જો સાધક સર્વથા ભગવાન માટે કર્મ ન કરી શકે તો તેણે ફળેચ્છાનો ત્યાગ કરીને કર્મ કરવાં જોઈએ; કેમકે, ફળેચ્છા જ બંધનકારક છે – ‘ફલે સક્તો નિબધ્યતે’ (ગીતા – ૫/૧૨).

—■—

સંબંધ — ભગવાને આઠમા શ્લોકથી અગિયારમા શ્લોક સુધી એક સાધનમાં અસમર્થ થતાં બીજું, બીજા સાધનમાં અસમર્થ થતાં ત્રીજું અને ત્રીજા સાધનમાં અસમર્થ થતાં ચોથું સાધન બતાવ્યું. આનાથી એ શંકા થઈ શકે છે કે શું અંતમાં બતાવવામાં આવેલું ‘સર્વકર્મફળત્યાગ’ સાધન સહુથી નિમ્ન શ્રેણીનું છે? કેમકે તેને બધાને અંતે કહેવામાં આવ્યું છે તથા ભગવાને એ (સર્વકર્મફળત્યાગ)નું કોઈ ફળ પણ નથી બતાવ્યું. આ શંકાનું નિવારણ કરતાં ભગવાન સર્વકર્મફળત્યાગરૂપી સાધનની શ્રેષ્ઠતા તથા તેનું ફળ બતાવે છે.

શ્રેયો હિ જ્ઞાનમભ્યાસાજ્ઞાનાદ્ધ્યાનં વિશિષ્યતે ।

ધ્યાનાત્કર્મફલત્યાગસ્ત્યાગાદ્ધ્યાનંતરનન્તરમ્ ॥ ૧૨ ॥

અભ્યાસાત્	= અભ્યાસથી	વિશિષ્યતે	= ચઢિયાતું છે	(ચઢિયાતો છે);	
જ્ઞાનમ્	= શાસ્ત્રજ્ઞાન		(અને)	હિ	= કેમકે
શ્રેયઃ	= ચઢિયાતું છે,	ધ્યાનાત્	= ધ્યાન કરતાં (પણ)	ત્યાગાત્	= ત્યાગથી
જ્ઞાનાત્	= શાસ્ત્રજ્ઞાન કરતાં	કર્મફલત્યાગઃ	= સર્વ કર્મોના ફળની	અનન્તરમ્	= તરત જ
ધ્યાનમ્	= ધ્યાન		ઈચ્છાનો ત્યાગ	શાન્તિઃ	= પરમ શાન્તિ મળે છે.

ટીકા - [ભગવાને આઠમા શ્લોકથી અગિયારમા શ્લોક સુધી પ્રત્યેક સાધનમાં અસમર્થ થતાં ક્રમશઃ સમર્પણયોગ, અભ્યાસયોગ, ભગવદર્થ કર્મ અને કર્મફળત્યાગ - આ ચાર સાધનો બતાવ્યાં. આનાથી એવું પ્રતીત થાય છે કે ક્રમશઃ પહેલા સાધનની અપેક્ષાએ આગળનું સાધન નીચા દરજ્જાનું છે, અને અંતમાં કહેવામાં આવેલ કર્મફળત્યાગનું સાધન સહુથી નીચા દરજ્જાનું છે. આ વાતની પુષ્ટિ આનાથી પણ થાય છે કે પહેલાંનાં ત્રણ સાધનોમાં ભગવત્પ્રાપ્તિરૂપ ફળની વાત ('નિવસિષ્યસિ મય્યેવ', 'મામિચ્છાપ્તુમ્' તથા 'સિદ્ધિમવાપ્સ્યસિ' - આ પદો દ્વારા) સાથે-સાથે કહેવામાં આવી; પરંતુ અગિયારમા શ્લોકમાં જ્યાં કર્મફળત્યાગ કરવાની આજ્ઞા આપવામાં આવી છે, ત્યાં તેનું ફળ ભગવત્પ્રાપ્તિ નથી બતાવવામાં આવ્યું.

ઉપર્યુક્ત ધારણાઓને દૂર કરવા માટે અહીં બારમો શ્લોક કહેવામાં આવ્યો છે. આમાં ભગવાને કર્મફળત્યાગને શ્રેષ્ઠ અને તત્કાળ પરમશાંતિ આપવાવાળો બતાવ્યો છે, કે જેથી આ ચોથા સાધનને કોઈ નિમ્ન શ્રેણીનું ન સમજે. કારણ કે આ સાધનમાં આસક્તિ, મમતા અને ફળેચ્છાના ત્યાગનું જ પ્રાધાન્ય હોવાથી જે તત્ત્વની પ્રાપ્તિ સમર્પણયોગ, અભ્યાસયોગ તેમ જ ભગવદર્થ કર્મ કરવાથી થાય છે, બરાબર એ જ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ કર્મફળત્યાગથી પણ થાય છે.

વાસ્તવમાં ઉપર્યુક્ત ચારેય સાધનો સ્વતંત્રતાથી ભગવત્પ્રાપ્તિ કરાવનારાં છે. સાધકોની રુચિ, વિશ્વાસ અને યોગ્યતાની ભિન્નતાને કારણે જ ભગવાને આઠમાથી અગિયારમા શ્લોક સુધી અલગ-અલગ સાધનો કહ્યાં છે.

જ્યાં સુધી કર્મફળત્યાગના ફળ (ભગવત્પ્રાપ્તિ)ને અલગ બારમા શ્લોકમાં કહેવાનો પ્રશ્ન છે, તેમાં આ જ વિચાર કરવો જોઈએ કે સમર્પણયોગ, અભ્યાસયોગ તેમ જ ભગવદર્થ કર્મ કરવાથી ભગવત્પ્રાપ્તિ થાય છે. પ્રાયઃ

એ તો પ્રચલિત જ છે; પરંતુ કર્મફળત્યાગથી પણ ભગવત્પ્રાપ્તિ થાય છે, એ વાત પ્રચલિત નથી. એટલા જ માટે પ્રચલિત સાધનોની અપેક્ષાએ આની શ્રેષ્ઠતા બતાવવાને માટે બારમો શ્લોક કહેવામાં આવ્યો છે અને એમાં જ કર્મફળત્યાગનું ફળ કહેવું ઉચિત પ્રતીત થાય છે.]

‘શ્રેયો હિ જ્ઞાનમભ્યાસાત્’ - મહર્ષિ પતંજલિ કહે છે કે - ‘તત્ર સ્થિતૌ યત્નોડભ્યાસઃ ।’ (યોગદર્શન ૧/૧૩) અર્થાત્ કોઈ એક વિષયમાં સ્થિતિ (સ્થિરતા) પ્રાપ્ત કરવાને માટે વારંવાર યત્ન કરવાનું નામ ‘અભ્યાસ’ છે.

અહીં આ શ્લોકમાં ‘અભ્યાસ’ શબ્દ કેવળ અભ્યાસરૂપી ક્રિયાનો વાચક છે, અભ્યાસયોગનો વાચક નથી; કેમકે આ (પ્રાણાયામ, મનોનિગ્રહ વગેરે) અભ્યાસમાં શાસ્ત્રજ્ઞાન અને ધ્યાન નથી તથા કર્મફળની ઈચ્છાનો ત્યાગ પણ નથી. જડતાથી સંબંધ-વિચ્છેદ થતાં જ યોગ થાય છે, જ્યારે ઉપર્યુક્ત અભ્યાસમાં જડતા (શરીર, ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ)નો આશ્રય રહે છે.

અહીં ‘જ્ઞાન’ શબ્દનો અર્થ શાસ્ત્રજ્ઞાન છે, તત્ત્વજ્ઞાન નહિ; કેમકે તત્ત્વજ્ઞાન તો બધાં જ સાધનોનું ફળ છે. આથી અહીં જે જ્ઞાનની અભ્યાસ સાથે તુલના કરવામાં આવી રહી છે, તે જ્ઞાનમાં ન તો અભ્યાસ છે, ન ધ્યાન છે અને ન કર્મફળત્યાગ પણ છે. જે અભ્યાસમાં ન જ્ઞાન છે, ન ધ્યાન છે અને ન કર્મફળત્યાગ પણ છે - એવા અભ્યાસની અપેક્ષાએ ઉપર્યુક્ત જ્ઞાન જ શ્રેષ્ઠ છે.

શાસ્ત્રોના અધ્યયન અને સત્સંગ દ્વારા આધ્યાત્મિક જાણકારીને તો પ્રાપ્ત કરી લે, પરંતુ ન તો તેના અનુસાર વાસ્તવિક તત્ત્વનો અનુભવ કરે છે અને ન ધ્યાન, અભ્યાસ અને કર્મફળત્યાગરૂપી કોઈ સાધનનું અનુષ્ઠાન પણ કરે - એવી (કેવળ શાસ્ત્રોની) જાણકારીને માટે અહીં ‘જ્ઞાનમ્’ પદ આવ્યું છે. આ જ્ઞાનને ઉપર્યુક્ત અભ્યાસની અપેક્ષાએ શ્રેષ્ઠ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે આધ્યાત્મિક જ્ઞાનથી રહિત અભ્યાસ ભગવત્પ્રાપ્તિમાં એટલો સહાયક નથી થતો, જેટલું

અભ્યાસથી રહિત જ્ઞાન સહાયક થાય છે. કારણ કે જ્ઞાનથી ભગવત્પ્રાપ્તિની અભિલાષા જાગ્રત થઈ શકે છે, અને એના વડે સંસારથી પર થવાનું જેટલું સુગમ થઈ શકે છે, એટલું અભ્યાસમાત્રથી નથી થઈ શકતું.

‘જ્ઞાનાદધ્યાનં વિશિષ્યતે’ – અહીં ‘ધ્યાન’ શબ્દ કેવળ મનની એકાગ્રતારૂપી ક્રિયાનું વાચક છે, ધ્યાનયોગનું વાચક નહિ. આ ધ્યાનમાં શાસ્ત્રજ્ઞાન અને કર્મફળત્યાગ નથી. આવું ધ્યાન તે જ્ઞાનની અપેક્ષાએ શ્રેષ્ઠ છે, જે જ્ઞાનમાં અભ્યાસ, ધ્યાન અને કર્મફળત્યાગ નથી. કારણ કે ધ્યાનથી મનનું નિયંત્રણ થાય છે, જ્યારે કેવળ શાસ્ત્રજ્ઞાનથી મનનું નિયંત્રણ નથી થતું. એટલા માટે મનનિયંત્રણને કારણે ધ્યાનથી જે શક્તિ સંચિત થાય છે, તે શાસ્ત્રજ્ઞાનથી નથી થતી. જો સાધક એ શક્તિનો સદુપયોગ કરીને પરમાત્માની તરફ આગળ વધવા ઇચ્છે, તો જેટલી સુગમતા તેને થશે, એટલી શાસ્ત્ર-જ્ઞાનવાળાને નહિ થાય. તેની સાથે-સાથે ધ્યાન કરવાવાળા સાધકને (જો તે શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરે, તો) મનની એકાગ્રતાને કારણે વાસ્તવિક જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ બહુ જ સુગમતાથી થઈ શકે છે, જ્યારે કેવળ શાસ્ત્રાધ્યાયી સાધકને (ઈચ્છવા છતાં પણ) મનની ચંચળતાને કારણે ધ્યાન લગાવવામાં કઠિનતા થાય છે. [આજકાલ પણ જોવામાં આવે તો શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરવાવાળા મનુષ્ય જેટલા મળે છે, એટલા મનની એકાગ્રતાને માટે પ્રયત્ન કરવાવાળા નથી મળતા.]

‘ધ્યાનાત્કર્મફલત્યાગઃ’ – જ્ઞાન અને કર્મફળત્યાગથી રહિત ‘ધ્યાન’ની અપેક્ષાએ જ્ઞાન અને ધ્યાનથી રહિત ‘કર્મફળત્યાગ’ શ્રેષ્ઠ છે. અહીં કર્મફળ-ત્યાગનો અર્થ કર્મો તથા કર્મફળોનો સ્વરૂપથી ત્યાગ નથી, પરંતુ કર્મો અને તેમનાં ફળોમાં મમતા, આસક્તિ અને કામનાનો ત્યાગ જ છે.

ઉત્પત્તિ-વિનાશશીલ તમામ વસ્તુઓ કર્મફળ છે. તેમની આસક્તિનો ત્યાગ કરવો એને જ સઘળાં કર્મોના ફળોનો ત્યાગ કરવો કહે છે.

કર્મોમાં આસક્તિ અને ફળેચ્છા જ સંસારમાં બંધનનું કારણ છે. આસક્તિ અને ફળેચ્છાનો ત્યાગી પુરુષ સુગમતાપૂર્વક સંસારબંધનથી મુક્ત થઈ જાય છે.

શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, યોગ્યતા, સામર્થ્ય, પદાર્થ વગેરે જે કંઈ મનુષ્યની પાસે છે, તે બધું જ સંસાર પાસેથી જ મળેલું છે, તેનું વ્યક્તિગત નથી. એટલા માટે કર્મફળત્યાગી અર્થાત્ કર્મયોગી મળેલી (શરીર વગેરે) બધી સામગ્રીને પોતાની અને પોતાને માટેની ન માનીને તેને

નિષ્કામભાવપૂર્વક સંસારની જ સેવામાં અર્પી દે છે. આ રીતે મળેલી સામગ્રી (જડ-પદાર્થો)નો પ્રવાહ સંસાર (જે જડ છે)ની જ તરફ થઈ જવાથી તેનો જડતાની સાથે સર્વથા સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય છે અને તેની પરમાત્મા સાથે પોતાના સ્વાભાવિક અને નિત્યસિદ્ધ સંબંધનો અનુભવ થઈ જાય છે. એટલા માટે કર્મયોગીને માટે જુદી રીતે ધ્યાન કરવાની જરૂર નથી. જો તે ધ્યાન કરવા પણ ઇચ્છે છે, તો કોઈ સાંસારિક કામના ન હોવાથી તે સુગમતાપૂર્વક ધ્યાન કરી શકે છે, જ્યારે સકામભાવને કારણે સામાન્ય સાધકને ધ્યાન કરવામાં કઠિનતા થાય છે.

ગીતાના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં (ધ્યાનયોગના પ્રકરણમાં) ભગવાને કહ્યું છે કે ધ્યાનનો અભ્યાસ કરતાં-કરતાં અંતે જ્યારે સાધકનું ચિત્ત એકમાત્ર પરમાત્મામાં સારી રીતે સ્થિર થઈ જાય છે, ત્યારે તે સઘળી કામનાઓથી રહિત થઈ જાય છે, અને ચિત્ત ઉપરામ થતાં તે પોતાની જાતથી પરમાત્મતત્ત્વમાં સ્થિત થઈ જાય છે, (અ. ૬/૧૮થી૨૦). પરંતુ કર્મયોગી સઘળી કામનાઓનો ત્યાગ કરીને તત્કાળ સ્વયં પોતે જ પરમાત્મતત્ત્વમાં સ્થિત થઈ જાય છે (ગીતા અ. ૨/૫૫). કારણ એ છે કે, ધ્યાનમાં પરમાત્મામાં ચિત્ત જોડવામાં આવે છે, એટલા માટે તેમાં ચિત્ત (જડતા)નો આશ્રય રહેવાને કારણે ચિત્ત (જડતા)ની સાથે ઘણા લાંબા સમય સુધી સંબંધ ચાલુ રહે છે. પરંતુ કર્મયોગમાં મમતા અને કામનાનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે, એટલા માટે તેમાં મમતા અને કામના (જડતા)નો ત્યાગ કરવાની સાથે જ ચિત્ત (જડતા)નો પણ આપમેળે ત્યાગ થઈ જાય છે. એટલા માટે પરિણામમાં સમાનરૂપથી પરમાત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિ થવા છતાં પણ ધ્યાનનો અભ્યાસ કરવાવાળા સાધકને ધ્યેયમાં ચિત્ત લગાડવામાં કઠિનતા થાય છે તથા તેને પરમાત્મતત્ત્વનો અનુભવ પણ મોડેથી થાય છે, જ્યારે કર્મયોગીને પરમાત્મતત્ત્વનો અનુભવ સુગમતાપૂર્વક તથા શીઘ્રતાથી થાય છે. આનાથી સિદ્ધ થાય છે કે ધ્યાનની અપેક્ષાએ કર્મયોગનું સાધન શ્રેષ્ઠ છે.

પોતાનું કંઈ નથી, પોતાને માટે કંઈ નહિ જોઈએ અને પોતાને માટે કંઈ નથી કરવાનું – આ જ કર્મયોગનો મૂળ મહામંત્ર છે, જેને કારણે એ બધાં સાધનોથી વિલક્ષણ થઈ જાય છે – ‘કર્મયોગો વિશિષ્યતે’ (ગીતા અ. ૫/૨).

‘ત્યાગાચ્છાન્તિરનન્તરમ્’ – અહીં ‘ત્યાગાત્’ પદ ‘કર્મફળત્યાગ’ને માટે જ આવ્યું છે. ત્યાગના સ્વરૂપને વિશેષરૂપે સમજવાની આવશ્યકતા છે. ત્યાગ ન તો તેનો થઈ શકે છે, જે પોતાનું સ્વરૂપ છે અને ન તેનોયે થઈ

શકે છે, જેની સાથે પોતાનો સંબંધ નથી. જેમકે, પોતાનું સ્વરૂપ હોવાને કારણે પ્રકાશ અને ઉષ્ણતાથી સૂર્યનો વિયોગ નથી થઈ શકતો, અને જેનાથી વિયોગ નથી થઈ શકતો, તેનો ત્યાગ કરવો સંભવ નથી. એનાથી વિપરીત પોતાનું સ્વરૂપ ન હોવાને કારણે અંધકાર અને શીતળતાથી સૂર્યનો વિયોગ પણ કહી શકાતો નથી; કેમકે પોતાનું સ્વરૂપ ન હોવાને કારણે તેમનો વિયોગ અથવા ત્યાગ નિત્ય અને સ્વતઃસિદ્ધ છે. એટલા માટે વાસ્તવમાં ત્યાગ તેનો જ થાય છે, જે પોતાનું નથી, પરંતુ ભૂલથી પોતાનું માની લેવામાં આવ્યું છે.

જીવ પોતે ચેતન અને અવિનાશી છે તથા સંસાર જડ અને વિનાશી છે. જીવ ભૂલથી (પોતાના અંશી પરમાત્માને ભૂલીને) વિજાતીય સંસારને પોતાનો માની લે છે. એટલા માટે સંસાર સાથે માનેલા સંબંધનો જ ત્યાગ કરવાની આવશ્યકતા છે.

ત્યાગ અસીમ હોય છે. સંસારના સંબંધમાં તો સીમા હોય છે, પરંતુ સંસારના ત્યાગ (સંબંધ-વિચ્છેદ)માં સીમા નથી હોતી. તાત્પર્ય એ છે કે જે વસ્તુઓ સાથે આપણે પોતાનો સંબંધ જોડીએ છીએ, તે વસ્તુઓની તો સીમા હોય છે, પરંતુ તે વસ્તુઓનો ત્યાગ અસીમ હોય છે. ત્યાગ કરતાં જ પરમાત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. પરમાત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિ પણ અસીમ હોય છે. કારણ કે પરમાત્મતત્ત્વ સ્થળ, કાળ, વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરેની સીમાથી રહિત (અસીમ) છે. સીમિત વસ્તુઓના મોહને કારણે જ એ અસીમ પરમાત્મતત્ત્વનો અનુભવ નથી થતો.

‘કર્મફળત્યાગ’માં સંસાર સાથે માનેલા સંબંધનો ત્યાગ થઈ જાય છે. એટલા માટે અહીં ‘ત્યાગાત્’ પદ કર્મો અને તેમનાં ફળો (સંસાર)ની સાથે ભૂલથી માનેલા સંબંધનો ત્યાગ કરવાના અર્થમાં જ આવ્યું છે. આ જ ત્યાગનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે.

ત્યાગની અંતર્ગત જપ, ભજન, ધ્યાન, સમાધિ વગેરેના ફળનો ત્યાગ પણ સમજવો જોઈએ. કારણ કે જ્યાં સુધી જપ, ભજન, ધ્યાન, સમાધિ પોતાને માટે કરવામાં આવે છે, ત્યાં સુધી વ્યક્તિત્વ ચાલુ રહેવાથી બંધન ચાલુ રહે છે. આથી પોતાને માટે કરેલું ધ્યાન, સમાધિ વગેરે પણ બંધન જ છે. એટલા માટે કોઈ પણ ક્રિયાની સાથે પોતાને માટેની કોઈ પણ ઈચ્છા ન રાખવી એ જ ‘ત્યાગ’ છે. વાસ્તવિક ત્યાગમાં ત્યાગવૃત્તિ સાથે પણ સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય છે.

અહીં ‘શાન્તિઃ’ પદનું તાત્પર્ય પરમશાંતિની પ્રાપ્તિ

છે. આને જ ભગવત્પ્રાપ્તિ કહે છે.

અભ્યાસ, જ્ઞાન અને ધ્યાન — ત્રણે સાધનોથી વસ્તુતઃ કર્મફળત્યાગરૂપી સાધન શ્રેષ્ઠ છે. જ્યાં સુધી સાધકમાં ફળની આસક્તિ રહે છે, ત્યાં સુધી તે (જડતાનો આશ્રય રહેવાથી) મુક્ત નથી થઈ શકતો (ગીતા અ. ૫/૧૨). એટલા માટે ફળાસક્તિના ત્યાગની જરૂરિયાત અભ્યાસ, જ્ઞાન અને ધ્યાન-ત્રણેય સાધનોમાં છે. જડતાનો અર્થાત્ ઉત્પત્તિ-વિનાશશીલ વસ્તુઓનો સંબંધ જ અશાંતિનું ખાસ કારણ છે. કર્મફળત્યાગ અર્થાત્ કર્મયોગમાં આરંભથી જ કર્મો અને તેમનાં ફળોમાં આસક્તિનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે (ગીતા અ. ૫/૧૧). એટલા માટે જડતાનો સંબંધ ન રહેવાથી કર્મયોગીને શીઘ્ર પરમશાંતિની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે (ગીતા અ. ૫/૧૨).

કર્મફળત્યાગ-સંબંધી વિશેષ વાત

‘કર્મફળત્યાગ’ કર્મયોગનું જ બીજું નામ છે. કારણ કે કર્મયોગમાં ‘કર્મફળત્યાગ’ જ મુખ્ય છે. આ કર્મયોગ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના અવતારની બહુ પહેલાંથી જ લુપ્તપ્રાય થઈ ગયો હતો (ગીતા અ. ૪/૨). ભગવાને અર્જુનને નિમિત્ત બનાવીને કૃપાપૂર્વક આ કર્મયોગને ફરીથી પ્રગટ કર્યો (ગીતા અ. ૪/૩). ભગવાને આને પ્રગટ કરીને પ્રત્યેક પરિસ્થિતિમાં પ્રત્યેક મનુષ્યને કલ્યાણનો અધિકાર પ્રદાન કર્યો, અન્યથા અધ્યાત્મમાર્ગના વિષયમાં કદી એ વિચારી જ નથી શકાતું કે એકાંત વિના, કર્મોને છોડ્યા વિના વસ્તુઓનો ત્યાગ કર્યા વિના, સ્વજનોના ત્યાગ વિના — પ્રત્યેક પરિસ્થિતિમાં મનુષ્ય પોતાનું કલ્યાણ કરી શકે છે!

કર્મયોગમાં ફળાસક્તિનો ત્યાગ જ મુખ્ય છે. સ્વસ્થતા-અસ્વસ્થતા, ધનિકતા-નિર્ધનતા, માન-અપમાન, સ્તુતિ-નિંદા વગેરે બધી અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિઓ કર્મોના ફળરૂપમાં આવે છે. એમની સાથે રાગદ્વેષ રહેવાથી કદી પરમાત્માની પ્રાપ્તિ નથી થઈ શકતી (ગીતા અ. ૨/૪૨-૪૪).

ઉત્પન્ન થવાવાળી તમામ વસ્તુઓ કર્મફળ છે. જે ફળરૂપમાં મળ્યું છે, તે સદા રહેવાવાળું નથી હોતું, કેમકે જ્યારે કર્મ સદા નથી રહેતું, ત્યારે તેનાથી ઉત્પન્ન થવાવાળું ફળ સદા કેવી રીતે રહેશે? એટલા માટે તેમાં આસક્તિ અને મમતા કરવાં એ ભૂલ જ છે અને જે ફળ કદી નથી મળ્યું, તેની કામના કરવી એ પણ ભૂલ છે. આથી ફળાસક્તિનો ત્યાગ એ કર્મયોગનું બીજ છે.

કર્મયોગમાં ક્રિયાઓનું પ્રાધાન્ય પ્રતીત થાય છે અને

શરીર વગેરે જડ પદાર્થોના વિના ક્રિયાઓનું થવું સંભવ નથી, એટલા માટે કર્મો તેમ જ ફળોથી છુટકારો પામવો એ કઠિન માલૂમ પડે છે. પરંતુ વાસ્તવમાં જોઈએ તો મળેલી કર્મસામગ્રી (શરીર વગેરે જડ પદાર્થો)ને પોતાની તથા પોતાને માટેની માનવાથી જ ફળાસક્તિનો ત્યાગ કઠિન માલૂમ પડે છે. શરીર વગેરે પ્રાપ્તસામગ્રીમાં કોઈ પ્રકારની આસક્તિ ન રાખીને કર્તવ્યકર્મો કરવાથી પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે (ગીતા અ. ૩/૧૮). વાસ્તવમાં ક્રિયાઓ કદી બંધનકારક નથી હોતી. બંધનનું મૂળ કારણ કામના અને ફળાસક્તિ છે. કામના અને ફળાસક્તિ દૂર થતાં બધાં કર્મ, અકર્મ થઈ જાય છે (ગીતા અ. ૪/૧૮થી૨૩).

ભગવાને કર્મયોગને કર્મસંન્યાસથી પણ શ્રેષ્ઠ કહ્યો છે (ગીતા અ. ૫/૨). ભગવાનના મત પ્રમાણે સ્વરૂપથી કર્મોનો ત્યાગ કરવાવાળી વ્યક્તિ સંન્યાસી નથી. પરંતુ કર્મફળનો આશ્રય ન લઈને કર્તવ્યકર્મો કરવાવાળો કર્મયોગી જ સંન્યાસી છે (ગીતા અ. ૬/૧). આસક્તિરહિત કર્મયોગી બધા જ સંકલ્પોથી મુક્ત બનીને સુગમતાપૂર્વક યોગારૂઢ થઈ જાય છે (ગીતા અ. ૬/૪). એનાથી વિપરીત જે કર્મો તથા તેમનાં ફળોને પોતાનાં અને પોતાને માટેનાં માનીને સુખભોગની ઈચ્છા રાખે છે, તેઓ વાસ્તવમાં પાપનો જ ભોગ કરે છે (ગીતા અ. ૩/૧૩). આથી ફળાસક્તિ જ સંસારમાં બંધનનું મુખ્ય કારણ છે — ‘ફલે સક્તો નિબધ્યતે’ (ગીતા અ. ૫/૧૨). આનો ત્યાગ જ વાસ્તવમાં ત્યાગ છે (ગીતા અ. ૧૮/૧૧).

ગીતા ફળાસક્તિના ત્યાગ ઉપર જેટલો ભાર મૂકે છે, એટલો બીજા કોઈ સાધન ઉપર નહિ. બીજાં સાધનોના વર્ણનની પણ સાથે-સાથે કર્મફળત્યાગને આવરી લેવામાં આવ્યું છે. ભગવાનના મત અનુસાર ત્યાગ એ જ છે, જેમાં નિષ્કામભાવે પોતાના કર્તવ્યનું પાલન થાય અને ફળમાં કોઈ પ્રકારની આસક્તિ ન થાય (ગીતા અ. ૧૮/૬). ઉત્તમમાં ઉત્તમ કર્મોમાં પણ આસક્તિ ન થાય અને સાધારણમાં સાધારણ કર્મમાં પણ દ્વેષ ન થાય; કેમકે કર્મ તો ઉત્પન્ન થઈને સમાપ્ત થઈ જશે, પરંતુ તેમાં રહેલી આસક્તિ (રાગ) અને દ્વેષ રહી જશે, જે બંધનનું કારણ છે. આનાથી વિપરીત અહંભાવ તથા રાગદ્વેષથી રહિત મનુષ્યની સામે સમસ્ત પ્રાણીઓના સંહારરૂપી કર્તવ્યકર્મ પણ આવી જાય, તો તે કર્મ પણ તેને માટે બંધનકારક નથી. (ગીતા અ. ૧૮/૧૭). એટલા માટે જ ભગવાન ‘કર્મફળત્યાગ’ને તપ, જ્ઞાન, કર્મ, અભ્યાસ, ધ્યાન વગેરે સાધનોથી શ્રેષ્ઠ ગણાવે છે. બીજાં સાધનોમાં ક્રિયાઓ તો ઉત્તમ પ્રતીત થાય છે, પરંતુ વિશેષ

લાભ જણાતો નથી, ઉપરાંત શ્રમ પણ કરવો પડે છે. પરંતુ ફળાસક્તિનો ત્યાગ કરી દેતાં ન તો કોઈ નવાં કર્મો કરવાં પડે છે, ન આશ્રમ, સ્થળ, કશું જ બદલવું પડે છે, બલ્કે સાધક જ્યાં છે, જે કરે છે, જેવી પરિસ્થિતિમાં છે, તેમાં જ (ફળાસક્તિના ત્યાગથી) બહુ જ સુગમતાથી પોતાનું કલ્યાણ થઈ શકે છે.

નિત્યપ્રાપ્ત પરમાત્માની અનુભૂતિ થાય છે, પ્રાપ્તિ નહિ. જ્યાં ‘પરમાત્માની પ્રાપ્તિ’ કહેવામાં આવે છે, ત્યાં તેનો અર્થ નિત્યપ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ કે અનુભવ જ માનવો જોઈએ. એ પ્રાપ્તિ સાધનોથી નથી થતી, પરંતુ જડતાના ત્યાગથી થાય છે. મમતા, કામના અને આસક્તિ એ જ જડતા છે. શરીર, મન, ઈન્દ્રિયો, પદાર્થ વગેરેને ‘હું’ કે ‘મારું’ માનવું એ જ જડતા છે. જ્ઞાન, અભ્યાસ, ધ્યાન, તપ વગેરે સાધનો કરતાં કરતાં જ્યારે જડતાથી સંબંધ-વિચ્છેદ થાય છે, ત્યારે જ નિત્યપ્રાપ્ત પરમાત્માની અનુભૂતિ થાય છે. આ જડતાનો ત્યાગ જેટલો કર્મફળત્યાગથી અર્થાત્ કર્મયોગથી સુગમ બને છે, એટલો જ્ઞાન, અભ્યાસ, ધ્યાન, તપ વગેરેથી નહિ. કારણ કે જ્ઞાન વગેરે સાધનોમાં શરીર વગેરેને પોતાનાં અને સાધનને પોતાને માટેનાં માનતા રહેવાથી જડતા (શરીર, મન, બુદ્ધિ, ઈન્દ્રિયો) સાથે વિશેષ સંબંધ ચાલુ રહે છે. આ સાધનોનું લક્ષ્ય પરમાત્મપ્રાપ્તિ હોવાથી આખરે સફળતા તો મળી જાય છે; પરંતુ તેમાં વિલંબ અને કઠિનાઈ થાય છે. પરંતુ કર્મયોગમાં આરંભથી જ જડતાના ત્યાગનું લક્ષ્ય રહે છે. જડતા સાથેનો સંબંધ જ નિત્યપ્રાપ્ત પરમાત્માની અનુભૂતિમાં મુખ્ય બાધા છે — આ વાત અન્ય સાધનોમાં સ્પષ્ટ પ્રતીત નથી થતી.

જ્યારે સાધક એવો દૃઢ નિશ્ચય કરી લે છે કે મારે કદી કોઈ પરિસ્થિતિમાં મન, વાણી અથવા ક્રિયાથી ચોરી, જૂઠ, વ્યભિચાર, હિંસા, છળ, કપટ, અભક્ષ્યભક્ષણ વગેરે કોઈ શાસ્ત્રવિરુદ્ધ કર્મો નથી કરવાં, ત્યારે તેના દ્વારા આપમેળે વિહિત કર્મો થવા લાગે છે.

સાધકે નિષિદ્ધ કર્મોના ત્યાગનો જ નિશ્ચય કરવો જોઈએ, નહિ કે વિહિત કર્મોને કરવાનો. કારણ કે જો સાધક વિહિત કર્મોને કરવાનો નિશ્ચય કરે છે, તો તેનામાં વિહિત કર્મો કરવાનું અભિમાન આવી જશે, જેનાથી તેનું ‘અહં’ સુરક્ષિત રહેશે. વિહિત કર્મો કરવાનું અભિમાન રહેવાથી નિષિદ્ધ કર્મ થાય છે. પરંતુ ‘હું નિષિદ્ધ કર્મો નહિ કરું’ એવા નિષેધાત્મક નિશ્ચયમાં કોઈ યોગ્યતા કે સામર્થ્યની અપેક્ષા ન રહેવાને કારણે સાધકમાં અભિમાન નથી આવતું. નિષિદ્ધ કર્મોના ત્યાગમાં પણ મૂર્ખતાથી અભિમાન આવી શકે છે. અભિમાન આવતાં વિચાર કરવો કે જે નહિ કરવું

જોઈએ, તે ના કરે તો એમાં વિશેષતા શી છે? ફળની કામના પણ ત્યારે જ થાય છે, જ્યારે કંઈ કરવામાં આવે છે. જ્યારે કંઈ કર્યું જ નથી, કેવળ નિષિદ્ધ કર્મનો ત્યાગ જ કર્યો છે,^૧ ત્યારે ફળની કામના કંઈ રીતે થશે ? આથી કરવાનું અભિમાન ન રહેવાથી ફળાસક્તિનો ત્યાગ આપોઆપ થઈ જાય છે. ફળાસક્તિનો ત્યાગ થતાં શાંતિ સ્વતઃસિદ્ધ છે.

સાધન-સંબંધી વિશેષ વાત

ભગવાને નવમા, દસમા અને અગિયારમા શ્લોકમાં ક્રમશઃ જે ત્રણ સાધનો (અભ્યાસયોગ, ભગવદર્થકર્મ અને કર્મફળત્યાગ) બતાવ્યાં છે, વિચારપૂર્વક જોવામાં આવે તો તેઓમાંથી (કર્મફળત્યાગને છોડીને) પ્રત્યેક સાધનમાં શેષ બન્ને સાધનો પણ આવી જાય છે; જેમ કે — (૧) અભ્યાસયોગમાં ભગવાનને માટે ભજન, નામજપ વગેરે ક્રિયાઓ કરવાથી તે ભગવદર્થ જ છે અને નાશવાન ફળની કામના ન હોવાથી તેમાં કર્મફળત્યાગ પણ છે, (૨) ભગવદર્થકર્મમાં ભગવાનને માટે કર્મ હોવાથી અભ્યાસયોગ પણ છે અને નાશવાન ફળની કામના ન હોવાથી કર્મફળત્યાગ પણ છે.

વાસ્તવમાં સાધકે સહુથી પહેલાં પોતાના લક્ષ્ય, ધ્યેય, અથવા ઉદ્દેશ્યને દઢ કરવો જોઈએ. તે પછી તેણે એ જાણવું જોઈએ કે તેનો સંબંધ વાસ્તવમાં કોની સાથે છે. પછી ભલે કોઈ પણ સાધન કરે — અભ્યાસ કરે, ભગવત્પ્રીત્યર્થ કર્મ કરે અથવા કર્મફળત્યાગ કરે, તે જ સાધન તેને માટે શ્રેષ્ઠ થઈ જશે. જ્યારે સાધકનું એ લક્ષ્ય થઈ જશે કે તેણે ભગવાનને જ પ્રાપ્ત કરવા છે અને તે એમ પણ જાણી લેશે કે અનાદિકાળથી તેનો ભગવાનની સાથે સ્વતઃસિદ્ધ સંબંધ છે, ત્યારે કોઈ પણ સાધન તેને માટે નાનું નહિ રહી જાય. કોઈ સાધનનું નાનું કે મોટું હોવું લૌકિક દૃષ્ટિએ જ છે. વાસ્તવમાં પ્રાધાન્ય ઉદ્દેશ્યનું જ છે. આથી સાધકે પોતાના ઉદ્દેશ્યમાં કદી કિંચિત્માત્ર પણ શિથિલતા નહિ આવવા દેવી જોઈએ.

કોઈ સાધનની સુગમતા કે કઠિનતા સાધકની 'રુચિ' અને 'ઉદ્દેશ્ય' પર નિર્ભર રહે છે. રુચિ અને ઉદ્દેશ્ય એક ભગવાનનાં થવાથી સાધન સુગમ થાય છે તથા રુચિ

સંસારની અને ઉદ્દેશ્ય ભગવાનનો થવાથી સાધન કઠિન થઈ જાય છે.

જેવી રીતે, ભૂખ બધાની એક જ હોય છે અને ભોજન કરવાથી તૃપ્તિનો અનુભવ પણ બધાને એક જ થાય છે, પરંતુ ભોજનની રુચિ બધાની ભિન્નભિન્ન હોવાને કારણે ભોજ્ય-પદાર્થો પણ ભિન્ન-ભિન્ન હોય છે. એ જ રીતે સાધકોની રુચિ, વિશ્વાસ અને યોગ્યતાના અનુસાર સાધનો પણ ભિન્ન-ભિન્ન હોય છે, પરંતુ ભગવાનની અપ્રાપ્તિનું દુઃખ તથા ભગવત્પ્રાપ્તિની અભિલાષા (ભૂખ) બધા જ સાધકોમાં એક જ હોય છે. સાધક ભલે ગમે તે શ્રેણીનો કેમ ન હોય, સાધનની પૂર્ણતા બાદ ભગવત્પ્રાપ્તિરૂપી આનંદની અનુભૂતિ (તૃપ્તિ) પણ બધાને એકસમાન જ થાય છે.

આ પ્રકરણમાં અર્જુનને નિમિત્ત બનાવીને ભગવાને મનુષ્યમાત્રનાં કલ્યાણને માટે ચાર સાધનો બતાવ્યાં છે — (૧) સમર્પણયોગ, (૨) અભ્યાસયોગ, (૩) ભગવાનને માટે જ સઘળાં કર્મોનું અનુષ્ઠાન અને (૪) સર્વકર્મફળત્યાગ. જોકે ચારેય સાધનોનું ફળ ભગવત્પ્રાપ્તિ જ છે, તોપણ સાધકોમાં રુચિ, શ્રદ્ધા-વિશ્વાસ અને યોગ્યતાની ભિન્નતાને કારણે જ ભિન્નભિન્ન સાધનોનું વર્ણન થયું છે. વાસ્તવમાં ચારેય સાધનો સમાનરૂપે સ્વતંત્ર અને શ્રેષ્ઠ છે. એટલા માટે સાધક જે કોઈ સાધન અપનાવે, તેણે તે સાધનને સર્વોપરી માનવું જોઈએ.

પોતાની સાધનાને કોઈ પણ રીતે હીન (નિમ્નશ્રેણીની) નહિ માનવી જોઈએ અને સાધનાની સફળતા (ભગવત્પ્રાપ્તિ)ના વિષયમાં કદી નિરાશ પણ નહિ થવું જોઈએ; કેમકે કોઈ પણ સાધના નિમ્નશ્રેણીની નથી હોતી. જો સાધકનો એકમાત્ર ઉદ્દેશ્ય ભગવત્પ્રાપ્તિ હોય, સાધના તેની રુચિ, વિશ્વાસ તથા યોગ્યતાના અનુસાર હોય, સાધના પૂરા સામર્થ્ય અને તત્પરતા (લગન)થી કરવામાં આવે અને ભગવત્પ્રાપ્તિની ઉત્કંઠા પણ તીવ્ર હોય, તો બધાં જ સાધનો એકસમાન છે. સાધકે ઉદ્દેશ્ય, સામર્થ્ય અને તત્પરતાના વિષયમાં કદીયે હતોત્સાહ નહિ થવું જોઈએ. ભગવાન સાધક પાસેથી એટલી જ અપેક્ષા રાખે છે કે તે પોતાનું પૂરું સામર્થ્ય અને યોગ્યતા સાધનામાં લગાડી દે. સાધક ભલે ભગવત્તત્ત્વને પૂરેપૂરું ન જાણે, પરંતુ સર્વજ્ઞ ભગવાન તો તેના ઉદ્દેશ્ય, ભાવ, સામર્થ્ય, તત્પરતા વગેરેને સારી

૧. નિષિદ્ધ કર્મો ન કરવાનો નિશ્ચય થતાં બે અવસ્થાઓ થાય છે — કાં તો વિહિત કર્મોમાં પ્રવૃત્તિ થશે કે સર્વથા નિવૃત્તિ. વિહિત કર્મોમાં પ્રવૃત્તિથી અંતઃકરણ નિર્મળ થાય છે અને સર્વથા નિવૃત્તિ થવાથી પરમાત્મામાં સ્થિતિ થાય છે. સર્વથા નિવૃત્તિનું તાત્પર્ય વાસનારહિત અવસ્થા સાથે છે, નહિ કે અકર્મણ્યતા કે આળસ સાથે; કેમકે આળસ વગેરે પણ નિષિદ્ધ કર્મો છે.

રીતે જાણે જ છે. જો સાધક પોતાના ઉદ્દેશ્ય, ભાવ, ચેષ્ટા, તત્પરતા, ઉત્કંઠા વગેરેમાં કોઈ પ્રકારની ઊણપ ન આવવા દે તો ભગવાન પોતે તેને પોતાની પ્રાપ્તિ કરાવી દે છે. વાસ્તવમાં પોતાનાં ઉદ્યોગ, બળ, જ્ઞાન વગેરેની મૂડીથી ભગવાનની પ્રાપ્તિ થઈ જ નથી શકતી. જો ભગવાનનાં આપેલાં બળ, જ્ઞાન વગેરેને ભગવાનની પ્રાપ્તિને માટે જ લગાડી દેવામાં આવે તો તેઓ સાધકને કૃપાપૂર્વક પોતાની પ્રાપ્તિ કરાવી દે છે.

સંસારમાં ભગવત્પ્રાપ્તિ જ સહુથી સુગમ છે અને તેના બધા અધિકારી છે; કેમકે એને જ માટે મનુષ્યશરીર મળ્યું છે. બધાં પ્રાણીઓનાં કર્મો ભિન્ન-ભિન્ન હોવાને કારણે કોઈ પણ બે વ્યક્તિઓને સંસારના પદાર્થો એકસમાન નથી મળી શકતા, જ્યારે (ભગવાન એક હોવાથી) ભગવત્પ્રાપ્તિ બધાને એકસમાન જ થાય છે; કેમકે ભગવત્પ્રાપ્તિ કર્મજન્ય નથી.

ભગવાનની પ્રાપ્તિમાં સંસારથી વૈરાગ્ય અને ભગવત્પ્રાપ્તિની ઉત્કંઠા — આ બે વાતો જ મુખ્ય છે. આ

બન્નેમાંથી કોઈ પણ એક સાધન તીવ્ર થંવાથી ભગવત્પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. છતાં પણ ભગવત્પ્રાપ્તિની ઉત્કંઠામાં વિશેષ શક્તિ છે.

ઉપર જે ચાર સાધનો બતાવવામાં આવ્યાં છે, તેઓમાંથી પ્રથમ ત્રણ સાધનો તો મુખ્યત્વે ભગવત્પ્રાપ્તિની ઉત્કંઠા જાગ્રત કરવાવાળાં છે, અને ચોથું સાધન (કર્મફળત્યાગ) મુખ્યત્વે સંસારથી સંબંધ-વિચ્છેદ કરવાવાળું છે.

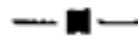
સાધન કોઈ પણ હોય; જ્યારે સાંસારિક ભોગ દુઃખદાયી પ્રતીત થવા લાગશે તથા ભોગોનો હૃદયથી ત્યાગ થશે, ત્યારે (લક્ષ્ય ભગવાન હોવાથી) ભગવાનની તરફ આપોઆપ પ્રગતિ થશે ને ભગવાનની કૃપાથી જ એમની પ્રાપ્તિ થઈ જશે.

આ રીતે જ્યારે ભગવાન પરમપ્રિય લાગવા માંડશે, એમના વિના રહી નહિ શકાય અને એમના વિયોગમાં વ્યાકુળતા થવા લાગશે, ત્યારે શીઘ્ર જ ભગવાનની પ્રાપ્તિ થઈ જશે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : અભ્યાસ, શાસ્ત્રજ્ઞાન અને ધ્યાન—આ ત્રણેય કરણ-સાપેક્ષ છે, પરંતુ કર્મફળત્યાગ કરણ-નિરપેક્ષ છે. કર્મફળ ત્યાગને શ્રેષ્ઠ કહેવાનું કારણ એ છે કે, લોકોની આ સાધનામાં નિષ્કૃષ્ટબુદ્ધિ છે. એનું તાત્પર્ય આ નથી કે, કર્મફળનો ત્યાગ પહેલાં ત્રણ સાધનોથી શ્રેષ્ઠ છે. ખરેખર તો આ ચારેય સાધનો શ્રેષ્ઠ છે અને તે એવા સાધકોને માટે છે, જેમનો ઉદ્દેશ ત્યાગનો છે.

આ શ્લોકમાં આવેલા ચારેય સાધનોની અંતર્ગત દશમા શ્લોકમાં આવેલા ‘મદર્થમપિ કર્માણિ’ (ભગવાન માટે કર્મ કરવું)ને લેવામાં આવ્યું નથી, કારણ એ છે કે, ‘મદર્થમપિ કર્માણિ’ અર્થાત્ ભક્તિમાં જ સાધનની પૂર્ણતા થઈ જાય છે. તેથી ભક્તિ અને ત્યાગ—બન્નેય સાધનો શ્રેષ્ઠ છે.

કર્મફળ ત્યાગ એટલે કર્મફળની ઈચ્છાનો ત્યાગ. ઈચ્છા અંદર થાય છે અને ફળત્યાગ બહાર થાય છે. ફળત્યાગ કરવા છતાં અંદરખાને તેની ઈચ્છા રહી શકે છે. તેથી સાધકનો ઉદ્દેશ કર્મફળની ઈચ્છાત્યાગનો હોવો જોઈએ. ઈચ્છાનો ત્યાગ થવાથી જન્મ-મરણનું કારણ રહેતું નથી. મુક્તિ વસ્તુના ત્યાગથી થતી નથી, બલકે ઈચ્છાત્યાગથી થાય છે.

સંબંધ — ભગવાને નિર્ગુણ-નિરાકાર બ્રહ્મ અને સગુણ-સાકાર ભગવાનની ઉપાસના કરવાવાળા ઉપાસકોમાં સગુણ-ઉપાસકોને શ્રેષ્ઠ બતાવીને અર્જુનને સગુણ-ઉપાસના કરવાની આજ્ઞા આપી. સગુણ-ઉપાસનાની અંતર્ગત ભગવાને આઠમાથી અગિયારમા શ્લોક સુધી પોતાની પ્રાપ્તિનાં ચાર સાધનો બતાવ્યાં. હવે તેરમાથી ઓગણીસમા શ્લોક સુધી ભગવાન પાંચ પ્રકરણોમાં ચારેય સાધનો વડે સિદ્ધાવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલા પોતાના પ્રિય ભક્તોનાં લક્ષણોનું વર્ણન કરે છે. પહેલું પ્રકરણ તેરમા અને ચૌદમા બે શ્લોકોનું છે, જેમાં સિદ્ધ ભક્તનાં બાર લક્ષણો બતાવવામાં આવ્યાં છે.

અદ્વેષ્ટા સર્વભૂતાનાં મૈત્રઃ કરુણ એવ ચ ।

નિર્મમો નિરહંકાર સમદુઃખસુખઃ ક્ષમી ॥ ૧૩ ॥

સંતુષ્ટઃ સતતં યોગી યતાત્મા દૃઢનિશ્ચયઃ ।

મય્યર્પિતમનોબુદ્ધિર્યો મદ્ભક્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥ ૧૪ ॥

સર્વભૂતાનામ્ = સર્વ પ્રાણીઓમાં	વિનાનો,	દંઢનિશ્ચયઃ = દંઢ નિશ્ચયવાળો,
અદ્વેષ્ટા = દ્વેષભાવ વિનાનો	સમદુઃખ- = સુખ-દુઃખોની	મયિ = મારામાં
ય = અને	સુખઃ = પ્રાપ્તિમાં સમ,	અર્પિતમનો- = અર્પેલ મન-બુદ્ધિ-
મૈત્રઃ = મિત્રભાવવાળો	ક્ષમી = ક્ષમાશીલ,	બુદ્ધિઃ = વાળો
તથા	સતતમ્ = નિરંતર	યઃ = જે
કરુણઃ = દયાળુ	સન્તુષ્ટઃ = સંતુષ્ટ,	મદ્ભક્તઃ = મારો ભક્ત છે,
એવ = પણ (અને)	યોગી = યોગી	સઃ = તે
નિર્મમઃ = મમત્વ વિનાનો,	યતાત્મા = શરીરને વશમાં	મે = મને
નિરહંકારઃ = અહંકાર	કરીને,	પ્રિયઃ = પ્રિય છે.

ટીકા - ‘અદ્વેષ્ટા સર્વભૂતાનામ્’ - અનિષ્ટ કરવાવાળાઓના બે પ્રકારો છે - (૧) ઇષ્ટની પ્રાપ્તિમાં અર્થાત્ ધન, માન-મોટાઈ, આદર-સત્કાર વગેરેની પ્રાપ્તિમાં વિઘ્ન પેદા કરવાવાળા અને (૨) અનિષ્ટ પદાર્થ, ક્રિયા, વ્યક્તિ, ઘટના, વગેરેથી સંયોગ કરાવવાવાળા. ભક્તનાં શરીર, મન, બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયો અને સિદ્ધાંતને પ્રતિકૂળ ભલે કોઈ ગમે તે પ્રકારનો વ્યવહાર કરે - ઇષ્ટની પ્રાપ્તિમાં વિઘ્ન નાખે, કોઈ પ્રકારની આર્થિક અને શારીરિક હાનિ પહોંચાડે, પરંતુ ભક્તના હૃદયમાં તેના પ્રત્યે કદી કિંચિત્માત્ર પણ દ્વેષ નથી થતો. કારણ કે તે પ્રાણીમાત્રમાં પોતાના પ્રભુને જ વ્યાપ્ત જુએ છે, એવી સ્થિતિમાં તે વિરોધ કરે તો કોની સાથે કરે -

નિજ પ્રભુમય દેખાડે જગત કેહિ સન કરહિ બિરોધ ॥

(માનસ ૭/૧૧૨ ખ)

એટલું જ નહિ; તે તો અનિષ્ટ કરવાવાળાઓની બધી ક્રિયાઓને પણ ભગવાનનું કૃપાપૂર્ણ મંગલમય વિધાન જ માને છે.

પ્રાણીમાત્ર સ્વરૂપથી ભગવાનનો જ અંશ છે. આથી કોઈ પણ પ્રાણીના પ્રત્યે થોડો પણ દ્વેષભાવ રહેવો એ ભગવાનના પ્રત્યે જ દ્વેષ છે. એટલા માટે કોઈ પ્રાણીના પ્રત્યે દ્વેષ રહેતાં ભગવાનની સાથે અભિન્નતા તથા અનન્યપ્રેમ નથી થઈ શકતો. પ્રાણીમાત્રના પ્રત્યે દ્વેષભાવથી રહિત થવાથી જ ભગવાનમાં પૂર્ણ પ્રેમ થઈ શકે છે. એટલા માટે ભક્તમાં પ્રાણીમાત્રના પ્રત્યે દ્વેષનો સર્વથા અભાવ હોય છે.

‘મૈત્રઃ કરુણ એવ ચ’^૧ - ભક્તના અંતઃકરણમાં પ્રાણીમાત્રના પ્રત્યે કેવળ દ્વેષનો અત્યંત અભાવ જ નથી હોતો, પરંતુ સઘળાં પ્રાણીઓમાં ભગવદ્ભાવ હોવાના

સંબંધથી તેનો બધા સાથે મૈત્રી અને દયાનો વ્યવહાર પણ હોય છે. ભગવાન પ્રાણીમાત્રના સુહૃદ છે - ‘સુહૃદં સર્વભૂતાનામ્’ (ગીતા અ. ૫/૨૮). ભગવાનનો સ્વભાવ ભક્તમાં ઉતર્યો હોવાને કારણે ભક્ત પણ સઘળાં પ્રાણીઓનો સુહૃદ હોય છે - ‘સુહૃદઃ સર્વદેહિનામ્’ (શ્રીમદ્ભાગવત ૩/૨૫/૨૧). એટલા માટે ભક્તનો પણ બધાં જ પ્રાણીઓના પ્રત્યે કોઈ સ્વાર્થ વિના સ્વભાવિક જ મૈત્રી અને દયાનો ભાવ રહે છે -

હેતુ રહિત જગ જુગ ઉપકારી ।

તુમ્હ તુમ્હાર સેવક અસુરારી ॥

(માનસ ૭/૪૭/૩)

પોતાનું અનિષ્ટ કરવાવાળાઓના પ્રત્યે પણ ભક્ત દ્વારા મિત્રતાનો વ્યવહાર થાય છે; કેમકે તેનો ભાવ એવો રહે છે કે અનિષ્ટ કરવાવાળાએ અનિષ્ટરૂપમાં ભગવાનનું વિધાન જ પ્રસ્તુત કર્યું છે. આથી તેણે જે કંઈ કર્યું છે, મારે માટે યોગ્ય જ કર્યું છે. કારણ કે ભગવાનનું વિધાન સદૈવ મંગલમય હોય છે. એટલું જ નહિ, ભક્ત એમ માને છે કે મારું અનિષ્ટ કરવાવાળો (અનિષ્ટમાં નિમિત્ત બનીને) મારાં પૂર્વકર્મોનો નાશ કરી રહ્યો છે; આથી તે વિશેષરૂપે આદરને પાત્ર છે.

સાધકમાત્રના મનમાં એવો ભાવ રહે છે અને રહેવો જ જોઈએ કે તેનું અનિષ્ટ કરવાવાળો તેનાં પાછલાં પાપોનું ફળ ભોગવાવીને તેને શુદ્ધ કરી રહ્યો છે. જ્યારે સામાન્ય સાધકમાં પણ અનિષ્ટ કરવાવાળા પ્રત્યે મૈત્રી અને કરુણાનો ભાવ રહેતો હોય, તો પછી સિદ્ધ ભક્તનું તો કહેવું જ શું? સિદ્ધ ભક્તનો તો તેના પ્રત્યે જ શું, પ્રાણીમાત્રના પ્રત્યે મૈત્રી અને દયાનો વિલક્ષણ ભાવ રહે છે.

પાતંજલયોગદર્શનમાં ચિત્તશુદ્ધિનાં ચાર સાધનો

૧. અહીં ભક્તનાં જે લક્ષણો બતાવવામાં આવ્યાં છે, તે જ્ઞાની (ગુણાતીત) પુરુષોના (ગીતા અ. ૧૪/૨૨થી૨૫માં વર્ણવેલાં) લક્ષણોની અપેક્ષાએ પણ અધિક તેમ જ વિલક્ષણ છે. ‘મૈત્રઃ’ અને ‘કરુણઃ’ પદ પણ અહીં - ભક્તનાં લક્ષણોમાં જ આવ્યાં છે.

બતાવવામાં આવ્યાં છે —

‘મૈત્રીકરુણામુદિતોપેક્ષાણાં સુખદુઃખપુણ્યા-
પુણ્યવિષયાણાં ભાવનાતશ્ચિત્તપ્રસાદનમ્’ । (૧/૩૩)
‘સુખીઓ પ્રત્યે મૈત્રી, દુઃખીઓ પ્રત્યે કરુણા, પુણ્યાત્માઓ
પ્રત્યે મુદિતા (પ્રસન્નતા) અને પાપાત્માઓ પ્રત્યે ઉપેક્ષાના
ભાવથી ચિત્તમાં નિર્મળતા આવે છે.’

પરંતુ ભગવાને આ ચારેય સાધનોને બેમાં વિભક્ત
કરી દીધાં છે — ‘મૈત્રઃ ચ કરુણઃ’. તાત્પર્ય એ છે કે
સિદ્ધ ભક્તનો સુખીજનો અને પુણ્યાત્માઓ પ્રત્યે ‘મૈત્રી’નો
ભાવ તથા દુઃખીઓ અને પાપાત્માઓ પ્રત્યે ‘કરુણા’નો ભાવ
રહે છે.

દુઃખ પામવાવાળાની અપેક્ષાએ દુઃખ આપવાવાળા પર
(ઉપેક્ષાનો ભાવ ન થઈને) દયા થવી જોઈએ; કેમકે દુઃખ
પામવાવાળો તો (જૂનાં પાપોનું ફળ ભોગવીને) પાપોથી છૂટી
રહ્યો છે, પરંતુ દુઃખ આપવાવાળો નવું પાપ કરી રહ્યો છે.
આથી દુઃખ આપવાવાળો વિશેષ દયાને પાત્ર છે.

‘નિર્મમઃ’ — જોકે ભક્તનો પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે સ્વાભાવિક
જ મૈત્રી અને કરુણાનો ભાવ રહે છે, તોપણ તેની કોઈના
પ્રત્યે કિંચિત્માત્ર પણ મમતા નથી હોતી. પ્રાણીઓ અને
પદાર્થોમાં મમતા (મારાપણાનો ભાવ) જ મનુષ્યને સંસારમાં
બંધનકારક થાય છે. ભક્ત આ મમતાથી સર્વથા રહિત હોય
છે. તેની પોતાનાં કહેવાનારા શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન અને
બુદ્ધિમાં પણ બિલકુલ મમતા નથી હોતી. સાધકથી ભૂલ એ
થાય છે કે તે પ્રાણીઓ અને પદાર્થો સાથે તો મમતાને
હઠાવવાની ચેષ્ટા કરે છે, પરંતુ પોતાનાં શરીર, મન, બુદ્ધિ
અને ઇન્દ્રિયોમાંથી મમતા હઠાવવા પ્રત્યે વિશેષ ધ્યાન નથી
આપતો. એટલા માટે તે સર્વથા નિર્મમ નથી થઈ શકતો.

‘નિરહંકારઃ’ — શરીર, ઇન્દ્રિયો વગેરે જડ પદાર્થોને
પોતાનું સ્વરૂપ માનવાથી અહંકાર ઉત્પન્ન થાય છે.

ભક્તની પોતાના શરીર વગેરે પ્રત્યે કિંચિત્માત્ર પણ
અહંબુદ્ધિ ન હોવાને કારણે તથા કેવળ ભગવાન સાથે
પોતાના નિત્ય સંબંધનો અનુભવ થઈ જવાને કારણે તેના
અંતઃકરણમાં આપોઆપ શ્રેષ્ઠ, દિવ્ય અને અલૌકિક ગુણો
પ્રગટ થવા લાગે છે. આ ગુણોને પણ તે પોતાના ગુણ
નથી માનતો, પરંતુ (દૈવી સંપત્તિ હોવાથી) ભગવાનના
જ માને છે. ‘સત’ (પરમાત્મા)ના હોવાને કારણે જ આ

ગુણ ‘સદ્ગુણ’ કહેવાય છે. આવી સ્થિતિમાં ભક્ત તેમને
પોતાના માની જ કેવી રીતે શકે છે! એટલા માટે તે
અહંકારથી સર્વથા રહિત હોય છે.

‘સમદુઃખસુખઃ’ — ભક્ત સુખદુઃખોની પ્રાપ્તિમાં
સમાન રહે છે અર્થાત્ અનુકૂળતા - પ્રતિકૂળતા તેના હૃદયમાં
રાગદ્વેષ, હર્ષશોક વગેરે વિકારો પેદા નથી કરી શકતા.

ગીતામાં ‘સુખ-દુઃખ’ પદ અનુકૂળતા-પ્રતિકૂળતાની
પરિસ્થિતિ (જે સુખદુઃખ ઉત્પન્ન કરવામાં કારણ છે)ને માટે
તથા અંતઃકરણમાં થવાવાળા હર્ષ, શોક વગેરે વિકારોને
માટે પણ આવ્યું છે.

અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ મનુષ્યને સુખી
દુઃખી બનાવીને જ તેને બાંધે છે. એટલા માટે સુખદુઃખમાં
સમાન હોવાનો અર્થ છે — અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ
આવતાં પોતે હર્ષ, શોક વગેરે વિકારોથી મુક્ત રહેવું.

ભક્તનાં શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, સિદ્ધાંત વગેરેને
અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ પ્રાણી, પદાર્થ, પરિસ્થિતિ, ઘટના
વગેરેનો સંયોગ કે વિયોગ થતાં તેને અનુકૂળતા અને
પ્રતિકૂળતાનું ‘જ્ઞાન’ તો થાય છે, પરંતુ તેના અંતઃકરણમાં
હર્ષ, શોક વગેરે કોઈ ‘વિકાર’ ઉત્પન્ન નથી થતો. અહીં
એ વાત સમજી લેવી જોઈએ કે કોઈ પરિસ્થિતિનું જ્ઞાન
થવું એ પોતાની જાતમાં કોઈ દોષ નથી, પરંતુ તેના
અંતઃકરણમાં વિકાર ઉત્પન્ન થવો એ જ દોષ છે. ભક્ત
રાગદ્વેષ, હર્ષશોક વગેરે વિકારોથી સર્વથા રહિત હોય છે.
જેમ, પ્રારબ્ધ અનુસાર ભક્તના શરીરમાં કોઈ રોગ થતાં
તેને શારીરિક પીડાનું જ્ઞાન (અનુભવ) તો થશે; પરંતુ તેનાં
અંતઃકરણમાં કોઈ પ્રકારનો વિકાર નહિ થાય.

‘ક્ષમી’ — પોતાનો કોઈ જાતનો પણ અપરાધ
કરવાવાળાને કોઈ પણ પ્રકારનો દંડ આપવાની ઈચ્છા ન
રાખીને તેને ક્ષમા કરી દેવાવાળાને ‘ક્ષમી’ કહે છે.

ભક્તનાં લક્ષણોમાં પહેલાં ‘અદ્વેષ્ટા’ પદ આપીને
ભગવાને ભક્તમાં પોતાનો અપરાધ કરવાવાળા પ્રત્યે દ્વેષનો
અભાવ બતાવ્યો, હવે અહીં ‘ક્ષમી’ પદથી એમ બતાવે છે
કે ભક્તમાં પોતાનો અપરાધ કરવાવાળા પ્રત્યે એવો ભાવ
રહે છે કે તેને ભગવાન અથવા અન્ય કોઈના દ્વારા પણ
દંડ ન મળે. આવો ક્ષમાભાવ ભક્તની એક વિશેષતા છે.

‘સંતુષ્ટઃ સતતમ્’^૧ — જીવને પોતાના મનને અનુકૂળ

૧ એવાં સંતોષીને માટે ભાગવતકાર કહે છે —

સદા સંતુષ્ટમનસઃ સર્વાઃ સુખમયા દિશઃ । શર્કરાકણ્ઠકાદિભ્યો યથોપાનત્પદઃ શિવમ્ ॥

(શ્રીમદ્ભાગવત ૭/૧૫/૧૭)

‘જેવી રીતે પગમાં જોડા પહેરીને ચાલવાવાળાને કાંકરા અને કાંટાથી કોઈ ભય નથી હોતો, એવી જ રીતે જેના મનમાં સંતોષ છે,
તેને માટે સર્વદા બધી જગાએ સુખ ને સુખ જ છે, દુઃખ છે જ નહિ.’

પ્રાણી, પદાર્થ, ઘટના, પરિસ્થિતિ વગેરેના સંયોગમાં અને મનને પ્રતિકૂળ પ્રાણી, પદાર્થ, ઘટના, પરિસ્થિતિ વગેરેના વિયોગમાં એક સંતોષ થાય છે. પરંતુ વિજાતીય અને અનિત્ય પદાર્થોથી થવાને કારણે આ સંતોષ સ્થાયી નથી રહી શકતો. પોતે નિત્ય હોવાને કારણે જીવને નિત્ય પરમાત્માની અનુભૂતિથી જ વાસ્તવિક અને સ્થાયી સંતોષ થાય છે.

ભગવાનને પ્રાપ્ત થતાં ભક્ત નિત્ય-નિરંતર સંતુષ્ટ રહે છે; કેમકે ન તો તેનો ભગવાનથી કદી વિયોગ થાય છે અને ન તેને નાશવાન સંસારની કોઈ આવશ્યકતાયે રહે છે. આથી તેનાં અસંતોષનું કોઈ કારણ જ નથી રહેતું. આ સંતુષ્ટિને કારણે તે સંસારના કોઈ પણ પ્રાણી-પદાર્થના પ્રત્યે કિંચિત્માત્ર પણ મહત્ત્વબુદ્ધિ નથી રાખતો.^૧

‘સંતુષ્ટ:’ની સાથે ‘સતતમ્’ પદ આપીને ભગવાને ભક્તના એ નિત્યનિરંતર રહેવાવાળા સંતોષની તરફ જ લક્ષ્ય કરાવ્યું છે, જેમાં ન તો કદી કોઈ અંતર પડે છે અને ન કદી કોઈ અંતર પડવાની સંભાવનાયે રહે છે. કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ અને ભક્તિયોગ — કોઈ પણ યોગમાર્ગથી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાવાળા મહાપુરુષમાં એવો સંતોષ (જે વાસ્તવમાં છે) નિરંતર રહે છે.

‘યોગી’ — ભક્તિયોગ દ્વારા પરમાત્માને પ્રાપ્ત (નિત્યનિરંતર પરમાત્મા સાથે સંયુક્ત) પુરુષનું નામ અહીં ‘યોગી’ છે.

વાસ્તવમાં કોઈ પણ મનુષ્યનો પરમાત્માથી કદી વિયોગ થયો નથી, થઈ શકતો નથી. આ વાસ્તવિકતાનો જેણે અનુભવ કરી લીધો છે, તે જ ‘યોગી’ છે.

‘યતાત્મા’ — જેનો મન, બુદ્ધિ, ઈન્દ્રિયો સહિત શરીર પર પૂર્ણ અધિકાર છે, તે ‘યતાત્મા’ છે. સિદ્ધ ભક્તને મન, બુદ્ધિ વગેરે વશમાં કરવાં નથી પડતાં, પરંતુ તેઓ સ્વાભાવિક જ તેના વશમાં રહે છે. એટલા માટે એમાં કોઈ પ્રકારના ઈન્દ્રિયજન્ય દુર્ગુણ-દુરાચારના આવવાની સંભાવના જ નથી રહેતી.

વાસ્તવમાં મન-બુદ્ધિ-ઈન્દ્રિયો સ્વાભાવિકરૂપે સન્માર્ગ પર ચાલવાને માટે જ છે; પરંતુ સંસાર સાથે રાગયુક્ત સંબંધ રહેવાથી એ માર્ગચ્યુત થઈ જાય છે. ભક્તનો સંસાર સાથે કિંચિત્માત્ર પણ રાગયુક્ત સંબંધ નથી હોતો, એટલા માટે તેનાં મન-બુદ્ધિ-ઈન્દ્રિયો સર્વથા તેના વશમાં હોય છે. આથી તેની પ્રત્યેક ક્રિયા બીજાઓને માટે આદર્શ હોય છે.

એવું દેખવામાં આવે છે કે ન્યાયપથ પર ચાલવાવાળા સત્પુરુષોની ઈન્દ્રિયો પણ કદી કુમાર્ગગામી નથી થતી. જેમકે, રાજા દુષ્યંતની વૃત્તિ શકુંતલાની તરફ જવાથી તેને દૃઢ વિશ્વાસ થઈ જાય છે કે આ ક્ષત્રિયકન્યા જ છે, બ્રાહ્મણકન્યા નથી. કવિ કાલિદાસના કથનાનુસાર જ્યાં સંદેહ થાય, ત્યાં સત્પુરુષના અતઃકરણની પ્રવૃત્તિ જ પ્રમાણ હોય છે —

સતાં હિ સંદેહપદેષુ વસ્તુષુ પ્રમાણમન્તઃકરણપ્રવૃત્તયઃ ॥

(અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમ્ ૧/૨૧)

જ્યારે ન્યાયશીલ સત્પુરુષની ઈન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ પણ આપમેળે કુમાર્ગની તરફ નથી જતી, ત્યારે સિદ્ધ ભક્ત (જે ન્યાયધર્મથી કદી કોઈ અવસ્થામાં ચ્યુત નથી થતો)નાં મન-બુદ્ધિ-ઈન્દ્રિયો કુમાર્ગની તરફ જઈ જ કેવી રીતે શકે છે!

‘દૃઢનિશ્ચયઃ’ — સિદ્ધ મહાપુરુષની દૃષ્ટિમાં સંસારની સ્વતંત્ર સત્તાનો સવર્થા અભાવ રહે છે. તેની બુદ્ધિમાં એક પરમાત્માની જ અટલ સત્તા રહે છે. આથી તેની બુદ્ધિમાં વિપર્યયદોષ (પ્રતિક્ષણ બદલાવાવાળા સંસારનું સ્થાયી દેખાવું) નથી રહેતો. તેને એક ભગવાનની સાથે જ પોતાના નિત્યસિદ્ધિ સંબંધનો અનુભવ થતો રહે છે. આથી તેનો ભગવાનમાં જ દૃઢ નિશ્ચય થાય છે. તેનો આ નિશ્ચય બુદ્ધિમાં નહિ, પરંતુ પોતાનામાં થાય છે, જેનો આભાસ બુદ્ધિમાં પ્રતીત થાય છે.

સંસારની સ્વતંત્ર સત્તા માનવાથી અથવા સંસાર સાથે પોતાનો સંબંધ માનવાથી જ બુદ્ધિમાં વિપર્યય (વિપરીત જ્ઞાન) અને સંશયરૂપી દોષો ઉત્પન્ન થાય છે. વિપર્યય અને સંશયયુક્ત બુદ્ધિ કદી સ્થિર નથી હોતી. જ્ઞાની અને અજ્ઞાની પુરુષની બુદ્ધિના નિશ્ચયમાં જ અંતર હોય છે; સ્વરૂપથી તો બન્ને સમાન જ હોય છે. અજ્ઞાનીની બુદ્ધિમાં સંસારની સત્તા અને તેનું મહત્ત્વ રહે છે; પરંતુ સિદ્ધ ભક્તની બુદ્ધિમાં એક ભગવાનના સિવાય ન તો સંસારની કોઈ વસ્તુની સ્વતંત્ર સત્તા રહે છે અને ન તેનું કોઈ મહત્ત્વ પણ રહે છે. આથી તેની બુદ્ધિ વિપર્યય અને સંશયદોષથી સર્વથા રહિત હોય છે અને તેનો કેવળ પરમાત્મામાં જ દૃઢ નિશ્ચય થાય છે.

‘મય્યર્પિતમનોબુદ્ધિઃ’ — જ્યારે સાધક એકમાત્ર ભગવત્પ્રાપ્તિને જ પોતાનો ઉદ્દેશ્ય બનાવી લે છે અને પોતે ભગવાનનો જ થઈ જાય છે (કે જે વાસ્તવમાં છે), ત્યારે તેનાં મનબુદ્ધિ પણ પોતાની મેળે ભગવાનમાં લાગી જાય

૧. સંત કબીરદાસજી કહે છે —

ગોધન ગજધન બાજિધન, ઔર રતન ધન ખાન । જબ આવૈ સંતોષ ધન, સબ ધન ધૂરિ સમાન ॥

છે. પછી સિદ્ધ ભક્તનાં મનબુદ્ધિ ભગવાનને અર્પિત રહે — એમાં તો કહેવું જ શું છે!

જ્યાં પ્રેમ હોય છે, ત્યાં સ્વાભાવિક જ મનુષ્યનું મન લાગે છે અને જેને મનુષ્ય સિદ્ધાંતથી શ્રેષ્ઠ સમજે છે, તેમાં સ્વાભાવિક જ તેની બુદ્ધિ લાગે છે. ભક્તને માટે ભગવાનથી વધીને કોઈ પ્રિય અને શ્રેષ્ઠ હોતો જ નથી. ભક્ત તો મનબુદ્ધિ પર પોતાનો અધિકાર જ નથી માનતો. એ તો

તેમને સર્વથા ભગવાનનાં જ માને છે. તેથી તેનાં મન-બુદ્ધિ સ્વાભાવિક જ ભગવાનમાં લાગેલાં રહે છે.

‘યઃ મદ્ભક્તઃ સ મે પ્રિયઃ’^૧ — ભગવાનને તો બધા જ પ્રિય છે; પરંતુ ભક્તનો પ્રેમ ભગવાનના સિવાય બીજે ક્યાંય નથી હોતો. એવી દશામાં ‘યે યથા માં પ્રપદન્તે તાંસ્તથૈવ ભજામ્યહમ્ ।’ (ગીતા અ. ૪/૧૧) — આ પ્રતિજ્ઞા અનુસાર ભગવાનને પણ ભક્ત પ્રિય હોય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ગીતામાં કર્મયોગીનાં લક્ષણ પણ આવ્યાં છે (બીજા અધ્યાયના ૫૫ થી ૭૨મા શ્લોક સુધી અને દ્વિતીય અધ્યાયના ૭ માંથી ૮મા સુધી) જ્ઞાનયોગીનાં લક્ષણ પણ આવ્યાં છે. (ચૌદમા અધ્યાયના બાવીસથી પચીસમા શ્લોક સુધી) અને ભક્તનાં લક્ષણ પણ આવ્યાં છે (બારમા અધ્યાયના તેરમાથી ઓગણીસમા શ્લોક સુધી). પરંતુ માત્ર ભક્તનાં લક્ષણોમાં જ ભગવાને કહ્યું છે — ‘અદ્વૈષ્ટા સર્વભૂતાનાં મૈત્રઃ કરુણ એવ ચ’. આ લક્ષણો (મિત્રતા અને કરુણા) ન કર્મયોગીનાં લક્ષણોમાં આવ્યાં છે કે ન જ્ઞાનયોગીનાં લક્ષણોમાં આવ્યાં છે, બલકે માત્ર ભક્તનાં લક્ષણોમાં જ આવ્યાં છે. કર્મયોગી અને જ્ઞાનયોગીમાં સમતા તો હોય છે, પરંતુ મિત્રતા અને કરુણા હોતાં નથી. પરંતુ ભક્તમાં શરૂઆતથી જ મિત્રતા અને કરુણા હોય છે.

ભક્તની દૃષ્ટિમાં બધાં જ પ્રાણીઓ સમગ્ર ભગવાનનું અંગ હોવાથી તે આપણાં પ્રભુ જ છે, પછી કોણ વેર કરે, કોનાથી કરે અને શા માટે કરે? ‘નિજ પ્રભુમય દેખાડિં જગત કેહિ સન કરહિં બિરોધ’ (માનસ, ઉત્તર ૧૧૨ ખ). દાખલા તરીકે કોઈને રામ પ્રિય છે, કોઈને કૃષ્ણ પ્રિય છે, કોઈને શંકર પ્રિય છે. આમ ઈષ્ટ અલગ-અલગ હોવા છતાં પણ તે બધા ભક્તો પરસ્પર એક થઈ શકે છે, પરંતુ બધા જ્ઞાનયોગી પરસ્પર એક થઈ શકતાં નથી. જો ભક્ત અને જ્ઞાનયોગી પરસ્પર મળે તો ભક્ત જ્ઞાનયોગીનો જેટલો આદર કરશે, એટલો આદર જ્ઞાનયોગી ભક્તનો નહીં કરી શકે. તેથી ભક્તોનું લક્ષણ બતાવ્યું છે — ‘સબહિ માનપ્રદ આપ અમાની’ (માનસ, ઉત્તર ૩૮/૨).

શ્રીરામચરિતમાનસના આરંભમાં ગોસ્વામી તુલસીદાસજી મહારાજ સજ્જનોની સાથે-સાથે દુષ્ટોની પણ વંદના કરે છે અને સાચા ભાવથી કરે છે — ‘બહુરિ બંદિ ખલ ગન સતિભાએ’ (માનસ બાલ ૪/૧). આવું ભક્ત જ કરી શકે છે, જ્ઞાનયોગી નહીં. જોકે જ્ઞાનયોગીનું કોઈ સાથે ક્યારેય કિંચિત્માત્ર પણ વેર હોતું નથી, તોપણ તેનામાં સ્વાભાવિક ઉદાસીનતા, તટસ્થતા રહે છે. વિવેકમાર્ગ (જ્ઞાન-)માં વૈરાગ્યની પ્રધાનતા હોય છે અને વૈરાગ્ય શુષ્ક હોય છે. તેથી જ્ઞાનયોગીની અંદર કઠોરતા ન હોવા છતાં પણ વૈરાગ્ય, ઉદાસીનતાને કારણે બહારથી કઠોરતા પ્રતીત થાય છે.

સુખ ભોગવવામાં તે કઠોર હોય છે અને સુખ આપવામાં તે કોમળ હોય છે. જ્ઞાનયોગી મોક્ષનું સુખ પણ કઠોરતાપૂર્વક લે છે. પરંતુ ભક્તમાં બીજાને સુખ આપવાનો ભાવ હોવાથી તેમાં શરૂઆતથી જ કોમળતા હોય છે. ભક્તના મનમાં શત્રુ પ્રત્યે પણ દ્વેષ હોતો નથી. જ્ઞાનયોગી પિતા જેવો હોય છે અને ભક્ત મા જેવો હોય છે, તેથી ભક્તમાં કરુણા વધારે હોય છે.

‘એવ’ પદ આપવાનું તાત્પર્ય એ છે કે, ભક્ત દ્વેષભાવથી રહિત હોય છે — એટલું જ નહિ, તે મિત્રભાવ રાખનારો અને દયાળુ પણ હોય છે.

‘નિર્મમો નિરહંકારઃ’ — દરેક સાધક માટે મમતારહિત અને અહંકારરહિત હોવું અત્યંત જરૂરી છે, તેથી ગીતામાં ભગવાને કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ અને ભક્તિયોગ — ત્રણેય યોગમાર્ગોમાં મમતા અને અહંકારથી મુક્ત થવાની વાત કહી છે — કર્મયોગમાં — ‘નિર્મમો નિરહંકારઃ સ શાન્તિમધિગચ્છતિ’ (૨/૭૧), જ્ઞાનયોગમાં — અહંકારં... વિમુચ્ય નિર્મમઃ... શાન્તો બ્રહ્મભૂયાય કલ્પતે’ (૧૮/૫૩) અને ભક્તિયોગમાં ‘નિર્મમો નિરહંકારઃ સમદુઃખસુખઃ ક્ષમી’ (૧૨/૧૩). આ

૧. ભગવાન શ્રીરામ કહે છે—

અખિલ બિસ્વ યહ મોર ઉપાયા । સબ પર મોહિ બરાબરિ દાયા ॥

તિન્હ મહું જો પરિહરિ મદ માયા । ભજૈ મોહિ મન બચ અરુ કાયા ॥

પુરુષ નપુંસક નારિ વા જીવ ચરાચર કોઈ ।

સર્વ ભાવ ભજ કપટ તજિ મોહિ પરમ પ્રિય સોઈ ॥

(માનસ, ઉત્તર ૮૭/૪, ૮૭૬)

બાબતમાં એ વાત પર ખાસ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે કે, વાસ્તવમાં આપણું સ્વરૂપ અહંતા-મમતાથી રહિત છે. અહંતા (હુંપણું) અને મમતા (મારાપણું) — બન્ને પોતાના સ્વરૂપમાં માની લીધેલાં છે, વાસ્તવમાં છે નહિ. જો આ વાસ્તવમાં હોત તો આપણે ક્યારેય નિર્મમ અને નિરહંકાર થઈ શકત જ નહિ, તેથી ભગવાને આ પ્રમાણે કહ્યું છે.

કર્મયોગમાં પહેલાં કામનાનો ત્યાગ થાય છે, પછી કર્મયોગી સ્વયં નિર્મમ — નિરહંકાર થઈ જાય છે (ગીતા બીજા અધ્યાયનો ઈકોતેરમો શ્લોક). જ્ઞાનયોગમાં પહેલાં અહંકારનો ત્યાગ થાય છે, પછી જ્ઞાનયોગી સ્વતઃ નિર્મમ થઈ જાય છે (ગીતા અઢારમા અધ્યાયનો ત્રેપનમો શ્લોક). ભક્તિયોગમાં ભક્ત પોતે-પોતાને ભગવાનને સોંપી દે છે, તેથી ભગવદ્કૃપાથી તે સ્વતઃ નિર્મમ-નિરહંકાર થઈ જાય છે.

‘મય્યર્પિતમનોબુદ્ધિર્યો મદ્ભક્તઃ સ મે પ્રિયઃ’ — અહીં ‘મય્યર્પિતમનોબુદ્ધિઃ’ પદ તે મનુષ્યનું વાચક છે, જેણે સ્વયંને (પોતે-પોતાને) ભગવાનને અર્પિત કરી દીધો છે. સ્વયં અર્પિત થઈ જવાથી મન-બુદ્ધિ પણ આપમેળે ભગવાનને અર્પિત થઈ જાય છે. સ્વયં અર્પિત થઈ જવાથી, પછી બાકી કંઈ રહેતું જ નથી. કારણ કે પહેલાં તે સ્વયં છે, મન-બુદ્ધિ પછી છે. ભક્ત પહેલાં છે, મનુષ્ય પછી (બાદમાં) છે. ભગવાનમાં અર્પિત થઈ જવાથી મન-બુદ્ધિની સ્વતંત્ર સત્તા રહેતી નથી, બલકે માત્ર ભગવાન જ રહે છે.

ભગવાનનો પરા અને અપરા બન્ને પ્રકૃતિઓની સાથે સરખો (સમાન) સંબંધ છે, પરંતુ જીવ — (પરા-)નો સંબંધ અપરા સાથે નથી. કારણ કે જીવ અપરા પ્રકૃતિથી ઉત્કૃષ્ટ (શ્રેષ્ઠ) છે અને ભગવાનનો અંશ છે. તેથી જીવનો સંબંધ ભગવાન સાથે છે. ‘મય્યર્પિતમનોબુદ્ધિઃ’નું તાત્પર્ય એ છે કે, જીવ અપરા પ્રકૃતિ — (મન-બુદ્ધિ-)ને પોતાનાં ન માને, બલકે ભગવાનને જ પોતાના માને.^૧

ભગવાન જ્ઞાનસ્વરૂપ અને નિત્ય પરિપૂર્ણ છે. તેથી તેમનામાં જ્ઞાનની ભૂખ (જિજ્ઞાસા) તો છે નહિ, પરંતુ પ્રેમની ભૂખ (પ્રેમ-પિપાસા) અવશ્ય છે. તેથી ભગવાન કહે છે કે, મને મન-બુદ્ધિ અર્પણ કરનારો જે મારો ભક્ત છે, તે મને પ્રિય છે. આવા ભક્ત સિવાય ભગવાનને બીજું કોઈ પ્રિય થઈ શકતું નથી.

જેમ કોઈ રાજાનો પુત્ર બીજા કોઈ પાસે ભીખ માગે તો તે રાજાને ગમતું નથી, એ જ પ્રમાણે સત-ચિત-આનંદસ્વરૂપ ભગવાનનો અંશ જીવ, જ્યારે અસત-જડ-દુઃખરૂપ સંસાર પાસેથી કોઈ આશા રાખે છે, ત્યારે તે ભગવાનને ગમતું નથી, સારું નથી લાગતું, કારણ કે તેમાં જીવનું અત્યંત અહિત છે. ભગવાનને એ જ પ્રિય લાગે છે જે બીજા પાસે કોઈ આશા રાખતો નથી તથા જેમાં જીવનું પરમ કલ્યાણ હોય છે —

એક બાનિ કરુનાનિધાન કી । સો પ્રિય જાકેં ગતિ ન આન કી ॥ (માનસ, અરણ્યક ૧૦/૪)

—■—

સંબંધ — સિદ્ધ ભક્તનાં લક્ષણોનું બીજું પ્રકરણ, જેમાં છ લક્ષણોનું વર્ણન છે, આગળના શ્લોકમાં આવ્યું છે.

યસ્માન્નોદ્વિજતે લોકો લોકાન્નોદ્વિજતે ચ યઃ ।

હર્ષામર્ષભયોદ્વેગૈર્મુક્તો યઃ સ ચ મે પ્રિયઃ ॥ ૧૫ ॥

યસ્માત્	= જેનાથી	લોકાત્	= કોઈ જીવથી	ભયોદ્વેગૈઃ	ભય અને ઉદ્વેગ
લોકઃ	= કોઈ પણ જીવ	ન, ઉદ્વિજતે	= ઉદ્વેગ નથી		આદિથી
ન, ઉદ્વિજતે	= ઉદ્વેગ (દુઃખ) નથી		પામતો	મુક્તઃ	= રહિત છે —
	પામતો	ચ	= તથા	સઃ	= એ ભક્ત
ચ	= અને	યઃ	= જે	મે	= મને
યઃ	= જે પોતે પણ	હર્ષામર્ષ-	= હર્ષ, અમર્ષ (ઈર્ષ્યા)	પ્રિયઃ	= પ્રિય છે.

૧. અહીં ‘મન’ ની અંતર્ગત ચિત્તને અને ચિત્તની અંતર્ગત અહમ્ને પણ લેવું જોઈએ.

ટીકા - ‘યસ્માન્નોદિજતે લોકઃ’ - ભક્ત સર્વત્ર અને સર્વમાં પોતાના પરમપ્રિય પ્રભુને જ દેખે છે. આથી તેની દૃષ્ટિમાં મન, વાણી અને શરીરથી થવાવાળી સઘળી ક્રિયાઓ એકમાત્ર ભગવાનની પ્રસન્નતાને માટે જ થાય છે (ગીતા અ. ૬/૩૧). એવી અવસ્થામાં ભક્ત કોઈ પણ પ્રાણીને ઉદ્દેગ કેવી રીતે પહોંચાડી શકે છે? છતાં પણ ભક્તોનાં ચરિત્રમાં એવું જોવામાં આવે છે કે તેમનો મહિમા, આદરસત્કાર તથા ક્યાંક-ક્યાંક તેમની ક્રિયા, ત્યાં સુધી કે તેમની સૌમ્ય આકૃતિમાત્રથી પણ કેટલાક લોકો ઈર્ષ્યાવશ ઉદ્વિગ્ન થઈ જાય છે અને ભક્તો સાથે અકારણ દ્વેષ અને વિરોધ કરવા લાગે છે.

લોકોને ભક્તથી થવાવાળા ઉદ્દેગના સંબંધમાં વિચાર કરવામાં આવે, તો એવું જ માલૂમ પડશે કે ભક્તની ક્રિયાઓ કદી કોઈના ઉદ્દેગનું કારણ નથી બનતી; કેમકે ભક્ત પ્રાણીમાત્રમાં ભગવાન જ જુએ છે - ‘વાસુદેવઃ સર્વમ્’ (ગીતા - ૭/૧૮). તેની સઘળી ક્રિયાઓ સ્વભાવતઃ પ્રાણીઓના પરમ હિતને માટે જ થાય છે. તેના દ્વારા કદી ભૂલથી પણ કોઈના અહિતની ચેષ્ટા નથી થતી. જેમને તેનાથી ઉદ્દેગ થાય છે, તે તેમના પોતાના રાગદ્વેષ-યુક્ત આસુરી સ્વભાવને કારણે જ થાય છે. પોતાના જ દોષયુક્ત સ્વભાવને કારણે તેમને ભક્તની હિતપૂર્ણ ચેષ્ટાઓ પણ ઉદ્દેગજનક પ્રતીત થાય છે. આમાં ભક્તનો શો દોષ? ભર્તૃહરિજી કહે છે -

મૃગમીનસજ્જનાનાં તૃણજલસંતોષવિહિતવૃત્તીનામ્ ।
લુબ્ધકધીવરપિશુના નિષ્કારણવૈરિણો જગતિ ॥
(ભર્તૃહરિ-નીતિશતક ૬૧)

‘હરણ, માછલી અને સજ્જન કમશઃ તૃણ, જળ અને સંતોષ પર પોતાનો જીવનનિર્વાહ કરે છે (કોઈને કંઈ નથી કહેતાં); પરંતુ વ્યાધ, માછીમાર અને દુષ્ટ લોકો અકારણ જ એમની સાથે વેર કરે છે;

વાસ્તવમાં ભક્તો દ્વારા બીજા મનુષ્યોના ઉદ્વિગ્ન થવાનો પ્રશ્ન જ પેદા નથી થતો, પરંતુ ભક્તોનાં ચરિત્રમાં એવા પ્રસંગો જોવા મળે છે કે તેમની સાથે દ્વેષ રાખવાવાળા લોકો પણ તેમનાં ચિંતન અને સંગ-દર્શન-સ્પર્શ-વાર્તાલાપના પ્રભાવથી પોતાનો આસુર સ્વભાવ છોડીને ભક્ત થઈ ગયા. એવું થવામાં ભક્તોનો ઉદારતાપૂર્ણ સ્વભાવ જ કારણ છે -
ઉમા સંત કંઈ ઈહઈ બડાઈ । મંદ કરત જો કરઈ ભલાઈ ॥
(માનસ ૫/૪૧/૪)

પરંતુ ભક્તો સાથે દ્વેષ કરવાવાળા બધા લોકોને લાભ જ થાય છે - એવો નિયમ પણ નથી.

જો એવું માની લેવામાં આવે કે ભક્તથી કોઈને ઉદ્દેગ

થતો જ નથી અથવા બીજા લોકો ભક્તની વિરુદ્ધ કોઈ ચેષ્ટા કરતા જ નથી કે ભક્તના શત્રુ-મિત્ર હોતા જ નથી, તો પછી ભક્તને માટે શત્રુ, મિત્ર, ધાન, અપમાન, નિંદા, સ્તુતિ વગેરેમાં સમાન હોવાની વાત (જે આગળ અઢારમા-ઓગણીસમા શ્લોકોમાં કહેવામાં આવી છે) ન કહેવામાં આવત. તાત્પર્ય એ છે કે લોકોને પોતાના આસુરી સ્વભાવને કારણે ભક્તની હિતકર ક્રિયાઓથી પણ ઉદ્દેગ થઈ શકે છે અને તેઓ બદલાની ભાવનાથી ભક્તની વિરુદ્ધ ચેષ્ટા કરી શકે છે તથા પોતાને ભક્તનો શત્રુ માની શકે છે; પરંતુ ભક્તની દૃષ્ટિમાં ન તો કોઈ શત્રુ હોય છે અને ન કોઈને ઉદ્વિગ્ન કરવાનો તેનો ભાવ પણ હોય છે.

‘લોકાન્નોદિજતે ચ યઃ’ - પહેલાં ભગવાને બતાવ્યું કે ભક્તથી કોઈ પ્રાણીને ઉદ્દેગ નથી થતો અને હવે ઉપર્યુક્ત પદોથી એ બતાવે છે કે ભક્તને પોતાને પણ કોઈ પ્રાણીથી ઉદ્દેગ નથી થતો. એનાં બે કારણો છે -

(૧) ભક્તનાં શરીર, મન, ઈન્દ્રિયો, સિદ્ધાંત વગેરેથી વિરુદ્ધ પણ અનિચ્છા કે પરેચ્છાએ ક્રિયાઓ અને ઘટનાઓ થઈ શકે છે. પરંતુ વાસ્તવિકતાનો બોધ થવાને તથા ભગવાનમાં અત્યંત પ્રેમ હોવાને કારણે ભક્ત ભગવત્પ્રેમમાં એટલો નિમગ્ન રહે છે કે તેને સર્વત્ર અને સર્વમાં ભગવાનનાં જ દર્શન થાય છે. એટલા માટે પ્રાણીમાત્રની ક્રિયાઓમાં (ભલે તેમનામાં કશું તેને પ્રતિકૂળ પણ કેમ ના હોય) તેને કોઈ પણ ક્રિયાથી કદી ઉદ્દેગ નથી થતો.

(૨) મનુષ્યને બીજાઓ દ્વારા ઉદ્દેગ ત્યારે જ થાય છે, જ્યારે તેની કામના, માન્યતા, સાધના, ધારણા વગેરેનો વિરોધ થાય છે. ભક્ત સર્વથા પૂર્ણકામ હોય છે. એટલા માટે બીજાઓથી ઉદ્વિગ્ન થવાનું કોઈ કારણ જ નથી રહેતું.

‘હર્ષામર્ષભયોદ્વેગૈર્મુક્તો યઃ સ ચ મે પ્રિયઃ’ - અહીં હર્ષથી મુક્ત થવાનું તાત્પર્ય એ છે કે સિદ્ધ ભક્ત સર્વ પ્રકારના હર્ષ વગેરે વિકારોથી સર્વથા રહિત હોય છે. પરંતુ એનો આશય એ નથી કે સિદ્ધ ભક્ત સર્વથા હર્ષરહિત (પ્રસન્નતાશૂન્ય) હોય છે, બલકે તેની પ્રસન્નતા તો નિત્ય, એકરસ, વિલક્ષણ અને અલૌકિક હોય છે. હા, તેની પ્રસન્નતા સાંસારિક પદાર્થોના સંયોગ-વિયોગથી ઉત્પન્ન થનારી ક્ષણિક, નાશવાન તથા ઘટવા-વધવાવાળી નથી હોતી. સર્વત્ર ભગવદ્બુદ્ધિ રહેવાથી એકમાત્ર પોતાના ઈષ્ટદેવ ભગવાનને અને એમની લીલાઓને જોઈ-જોઈને તે સદાય પ્રસન્ન રહે છે.

કોઈના ઉત્કર્ષ (ઉન્નતિ) ને સહન ન કરવો એ ‘અમર્ષ’ કહેવાય છે. બીજા લોકોને પોતાના સમાન કે પોતાનાથી અધિક સુખસુવિધા, ધન, વિદ્યા, મહિમા,

આદરસત્કાર વગેરે પ્રાપ્ત થયેલ જોઈને સાધારણ મનુષ્યના અંતઃકરણમાં તેમના પ્રત્યે ઈર્ષ્યા થવા લાગે છે; કેમકે તેનાથી બીજાઓનો ઉત્કર્ષ સહન નથી થતો.

કેટલીક વખત કેટલાક સાધકોના અંતઃકરણમાં પણ બીજા સાધકોની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ અને પ્રસન્નતા જોઈને અથવા સાંભળીને કિંચિત્ ઈર્ષ્યાનો ભાવ પેદા થઈ જાય છે. પરંતુ ભક્ત આ વિકારથી સર્વથા રહિત હોય છે; કેમકે તેની દૃષ્ટિમાં પોતાના પ્રિય પ્રભુના સિવાય અન્ય કોઈની સ્વતંત્ર સત્તા રહેતી જ નથી. પછી તે કોના પ્રત્યે અમર્ષ કરે અને શા માટે કરે?

જો સાધકના હૃદયમાં બીજાઓની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ જોઈને એવો ભાવ પેદા થતો હોય કે મારી પણ એવી જ આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ થાય, તો એ ભાવ તેની સાધનામાં સહાયક થાય છે. પરંતુ જો સાધકના હૃદયમાં એવો ભાવ પેદા થઈ જાય કે, આની ઉન્નતિ કેમ થઈ ગઈ તો આવા દુર્ભાવને કારણે તેના હૃદયમાં અમર્ષનો ભાવ પેદા થઈ જશે, જે તેને પતનની તરફ લઈ જવાવાળો થશે.

ઈષ્ટના વિયોગ અને અનિષ્ટના સંયોગની આશંકાથી થવાવાળા વિકારને ‘ભય’ કહે છે. ભય બે કારણોથી થાય છે — (૧) બહારનાં કારણોથી; જેમ કે — સિંહ, સાપ, ચોર, ડાકુ વગેરેથી અનિષ્ટ થવાની અથવા કોઈ પ્રકારની સાંસારિક હાનિ પહોંચવાની આશંકાથી થવાવાળો ભય અને (૨) આંતરિક કારણોથી; જેમ કે — ચોરી, જૂઠ, કપટ, વ્યભિચાર વગેરે શાસ્ત્રવિરુદ્ધ ભાવો તથા આચરણોથી થવાવાળો ભય.

સહુથી મોટો ભય મૃત્યુનો હોય છે. વિવેકશીલ કહેવાનારા પુરુષોને પણ પ્રાયઃ મૃત્યુનો ભય રહ્યા કરે છે.^૧ સાધકને પણ બહુધા સત્સંગ, ભજન, ધ્યાન વગેરે સાધનોથી શરીરના ક્ષીણ થવા વગેરેનો ભય રહે છે. તેને ક્યારેક-ક્યારેક એવો ભય પણ થાય કે સંસારથી સર્વથા વૈરાગ્ય થઈ જતાં મારા શરીર અને પરિવારનું પાલન કેવી રીતે થશે! સાધારણ મનુષ્યને અનુકૂળ વસ્તુની પ્રાપ્તિમાં વિઘ્ન પહોંચાડવાવાળા, પોતાનાથી બળવાન મનુષ્યથી ભય થાય છે. આ બધા જ ભય કેવળ શરીર (જડતા)ના આશ્રયથી જ પેદા થાય છે. ભક્ત સર્વથા ભગવચ્ચરણોનો આશ્રિત રહે છે, એટલા માટે તે હંમેશાં ભયરહિત હોય છે. સાધકને પણ ત્યાં સુધી જ ભય રહે છે, જ્યાં સુધી તે સર્વથા ભગવચ્ચરણોનો આશ્રિત નથી થઈ જતો.

સિદ્ધ ભક્તને તો સદા, સર્વત્ર પોતાના પ્રિય પ્રભુની

લીલા જ દેખાય છે. પછી ભગવાનની લીલા તેના હૃદયમાં ભય કેવી રીતે પેદા કરી શકે છે!

મનનું એકાગ્ર ન રહીને ચંચળ થઈ જવું એ ‘ઉદ્વેગ’ કહેવાય છે. આ (પંદરમા) શ્લોકમાં ‘ઉદ્વેગ’ શબ્દ ત્રણ વાર આવ્યો છે. પહેલી વાર ઉદ્વેગની વાત કહીને ભગવાને એ બતાવ્યું કે ભક્તની કોઈ પણ ક્રિયા તેના તરફથી કોઈ કોઈ મનુષ્યના ઉદ્વેગનું કારણ નથી બનતી. બીજી વાર ઉદ્વેગની વાત કહીને એ જણાવ્યું કે બીજા મનુષ્યોની કોઈ પણ ક્રિયાથી ભક્તના અંતઃકરણમાં ઉદ્વેગ નથી થતો. આના સિવાય બીજાં કેટલાંય કારણોથી પણ મનુષ્યને ઉદ્વેગ થઈ શકે છે; જેમ કે વારંવાર કોશિશ કરવા છતાં પણ પોતાનું કાર્ય પૂરું ન થવું, કાર્યનું ઈચ્છાનુસાર ફળ ન મળવું, અનિચ્છાએ ઋતુપરિવર્તન, ધરતીકંપ, પૂર વગેરે દુઃખદાયી ઘટનાઓ બનવી, પોતાની કામના, માન્યતા, સિદ્ધાંત અથવા સાધનમાં વિઘ્ન પડવું વગેરે. ભક્ત આ બધા પ્રકારના ઉદ્વેગોથી સર્વથા મુક્ત હોય છે — આ તરફ ધ્યાન દોરવા માટે જ ત્રીજી વાર ઉદ્વેગની વાત કહેવામાં આવી છે. તાત્પર્ય એ છે કે ભક્તના અંતઃકરણમાં ‘ઉદ્વેગ’ નામની કોઈ ચીજ રહેતી જ નથી.

ઉદ્વેગ થવામાં અજ્ઞાનજનિત ઈચ્છા અને આસુરી સ્વભાવ જ કારણ છે. ભક્તમાં અજ્ઞાનનો સર્વથા અભાવ હોવાથી કોઈ સ્વતંત્ર ઈચ્છા નથી રહેતી, તેનો આસુરી સ્વભાવ તો સાધનાવસ્થામાં જ નષ્ટ થઈ જાય છે. ભગવાનની ઈચ્છા જ ભક્તની ઈચ્છા હોય છે. ભક્ત પોતાની ક્રિયાઓના ફળરૂપે અથવા અનિચ્છાએ પ્રાપ્ત અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં ભગવાનનું કૃપાપૂર્ણ વિધાન જ જુએ છે અને નિરંતર આનંદમાં મગ્ન રહે છે. આથી ભક્તમાં ઉદ્વેગનો સર્વથા અભાવ હોય છે.

‘મુક્તઃ’ પદનો અર્થ છે — વિકારોથી સર્વથા છૂટેલો. અંતઃકરણમાં સંસારનો આદર રહેવાથી અર્થાત્ પરમાત્મામાં પૂર્ણપણે મનબુદ્ધિ ન જોડાવાથી જ હર્ષ, અમર્ષ, ભય, ઉદ્વેગ વગેરે વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ ભક્તની દૃષ્ટિમાં એક ભગવાનના સિવાય અન્ય કોઈની સ્વતંત્ર સત્તા અને મહત્તા ન રહેવાથી તેનામાં આ વિકારો ઉત્પન્ન જ નથી થતા. તેનામાં સ્વાભાવિક જ સદ્ગુણ-સદાચાર રહે છે.

આ શ્લોકમાં ભગવાને ‘ભક્તઃ’ પદ ન આપીને ‘મુક્તઃ’ પદ આપ્યું છે. આનું તાત્પર્ય એ છે કે ભક્ત સઘળા દુર્ગુણ-દુરાચારોથી સર્વથા રહિત હોય છે.

ગુણોનું અભિમાન થવાથી દુર્ગુણો આપોઆપ આવી જાય છે. પોતાનામાં કોઈ ગુણ આવતાં અભિમાનરૂપી

દુર્ગુણ-ઉત્પન્ન થઈ જાય તો એ દુર્ગુણ વધારનાર ગુણને ગુણ કેવી રીતે માની લઈ શકાય છે? દૈવી સંપત્તિ (સદ્ગુણ)થી કદી આસુરી સંપત્તિ (દુર્ગુણ) ઉત્પન્ન નથી થઈ શકતી. જો દૈવી સંપત્તિથી આસુરી સંપત્તિની ઉત્પત્તિ થાત તો 'દૈવી સંપદ્વિમોક્ષાય' (ગીતા અ. ૧૬/૫) - આ ભગવદ્વચનો અનુસાર મનુષ્ય મુક્ત કેવી રીતે થાત? વાસ્તવમાં ગુણોના અભિમાનમાં ગુણ ઓછા તથા દુર્ગુણ (અભિમાન) વધારે હોય છે. અભિમાનથી દુર્ગુણોની વૃદ્ધિ થાય છે; કેમકે બધા દુર્ગુણ-દુરાચારો અભિમાનના જ

આશ્રિત રહે છે.

ભક્તને તો પ્રાયઃ એ વાતની જાણકારી જ નથી હોતી કે મારામાં કોઈ ગુણ છે. જો તેને પોતાનામાં કદી કોઈ ગુણ દેખાય પણ છે તો તે તેને ભગવાનનો જ માને છે, પોતાનો નહિ. આ રીતે ગુણોનું અભિમાન ન હોવાને કારણે ભક્ત બધા જ દુર્ગુણ-દુરાચારો અને વિકારોથી મુક્ત હોય છે.

ભક્તને ભગવાન પ્રિય હોય છે, એટલા માટે ભગવાનને પણ ભક્તો પ્રિય હોય છે (ગીતા અ. ૭/૧૭).

પરિશિષ્ટ ભાવ : બીજાને સત્તા આપવાથી જ ઉદ્વેગ, ઈર્ષ્યા, ભય વગેરે થાય છે. ભક્તની દૃષ્ટિમાં એક ભગવાન સિવાય બીજી કોઈ સત્તા છે જ નહિ, પછી તે કોનાથી ઉદ્વેગ, ઈર્ષ્યા, ભય કરશે અને શા માટે કરશે? 'નિજ પ્રભુમય દેખાડે જગત કેહિ સન કરહિ બિરોધ' (માનસ, ઉત્તર ૧૧૨-ખ).

—■—

સંબંધ - સિદ્ધ ભક્તનાં છ લક્ષણો બતાવનારું ત્રીજું પ્રકરણ આગળના શ્લોકમાં આવ્યું છે.

અનપેક્ષઃ શુચિર્દક્ષ ઉદાસીનો ગતવ્યથઃ ।

સર્વારમ્ભપરિત્યાગી યો મદ્ભક્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥ ૧૬ ॥

યઃ	= જે	દક્ષઃ	= નિપુણ,	આરંભનો સર્વથા
અનપેક્ષઃ	= અપેક્ષા - (આવશ્યક્તા) વિનાનો,	ઉદાસીનઃ	= પક્ષપાત વિનાનો,	ત્યાગી છે,
શુચિઃ	= બાહ્ય તેમજ આંતરિક રીતે શુદ્ધ,	ગતવ્યથઃ	= વ્યથારહિત (અને)	સઃ = તેવો
		સર્વારમ્ભ-	= સર્વ આરંભોનો અર્થાત્	મદ્ભક્તઃ = મારો ભક્ત
		પરિત્યાગી	નવાં-નવાં કર્મોના	મે = મને
				પ્રિયઃ = પ્રિય છે.

ટીકા - 'અનપેક્ષઃ' - ભક્ત ભગવાનને જ સર્વશ્રેષ્ઠ માને છે. તેની દૃષ્ટિમાં ભગવત્પ્રાપ્તિથી વધીને બીજો કોઈ લાભ નથી હોતો. આથી સંસારની કોઈ પણ વસ્તુમાં તેનું કિંચિત્માત્ર પણ ખેંચાણ નથી હોતું. એટલું જ નહિ, પોતાનાં કહેવાનારા શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિમાં પણ તેનું મમત્વ નથી રહેતું, પરંતુ તે તેમને પણ ભગવાનનાં જ માને છે, કે જે વાસ્તવમાં ભગવાનનાં જ છે. આથી તેને શરીરનિર્વાહની પણ ચિંતા નથી હોતી. પછી તે બીજી કઈ વાતની અપેક્ષા રાખે? અર્થાત્ પછી તેને કોઈ પણ વસ્તુની ઈચ્છા, વાસના કે સ્મૃહા નથી રહેતાં.

ભક્તના ઉપર ભલે ગમે તેટલી મોટી આપત્તિ આવી જાય, આપત્તિનું જ્ઞાન થવા છતાં પણ તેના ચિત્ત પર પ્રતિકૂળ પ્રભાવ નથી પડતો. ભયંકરમાં ભયંકર પરિસ્થિતિમાં પણ તે ભગવાનની લીલાનો અનુભવ કરીને મસ્ત રહે છે. એટલા માટે તે કોઈ પ્રકારની અનુકૂળતાની

કામના નથી કરતો.

નાશવાન પદાર્થો તો કાયમ રહેતા નથી, તેમનો વિયોગ અવશ્યભાવી છે અને અવિનાશી પરમાત્માથી કદી વિયોગ થતો જ નથી - આ વાસ્તવિકતાને જાણવાને કારણે ભક્તમાં સ્વાભાવિક જ નાશવાન પદાર્થોની ઈચ્છા પેદા નથી થતી.

આ વાત ખાસ ધ્યાન આપવા જેવી છે કે કેવળ ઈચ્છા કરવાથી શરીર-નિર્વાહના પદાર્થો મળતા હોય તથા ઈચ્છા ન કરવાથી ન મળતા હોય - એવો કોઈ નિયમ નથી. વાસ્તવમાં શરીર-નિર્વાહની આવશ્યક સામગ્રી આપમેળે પ્રાપ્ત થાય છે; કેમકે જીવમાત્રના શરીર-નિર્વાહની આવશ્યક સામગ્રીનો પ્રબંધ ભગવાનના તરફથી પહેલેથી જ થયેલો રહે છે. ઈચ્છા કરવાથી તો આવશ્યક વસ્તુઓની પ્રાપ્તિમાં વિઘ્ન જ આવે છે. જો મનુષ્ય કોઈ વસ્તુને પોતાને માટે અત્યંત આવશ્યક સમજીને 'તે વસ્તુ કેવી રીતે મળે? ક્યાં

મળે? ક્યારે મળે?” — એવી પ્રબળ ઈચ્છાને પોતાના અંતઃકરણમાં પકડીને બેસે છે, તો તેની એ ઈચ્છાનો વિસ્તાર તો નથી થઈ શકતો અર્થાત્ તેની તે ઈચ્છા બીજા લોકોના અંતઃકરણ સુધી નથી પહોંચી શકતી. આ કારણથી બીજા લોકોના અંતઃકરણમાં એ આવશ્યક વસ્તુ આપવાની ઈચ્છા કે પ્રેરણા નથી થતી. પ્રાયઃ જોવામાં આવે છે કે લેવાની પ્રબળ ઈચ્છા રાખવાવાળા (ચોર વગેરે) ને કોઈ આપવા નથી ઈચ્છતા. એનાથી વિપરીત કોઈ વસ્તુની ઈચ્છા ન રાખવાવાળા વિરક્ત ત્યાગી અને બાળકની આવશ્યકતાઓનો અનુભવ આપોઆપ બીજાઓને થાય છે, અને બીજાઓ તેમના શરીર-નિર્વાહનો આપોઆપ પ્રસન્નતાપૂર્વક પ્રબંધ કરે છે. આનાથી એ સિદ્ધ થયું કે ઈચ્છા ન કરવાથી જીવન-નિર્વાહની આવશ્યક વસ્તુઓ વિના માગ્યે આપોઆપ મળે છે. આથી વસ્તુઓની ઈચ્છા કરવી એ કેવળ મૂર્ખતા અને અકારણ દુઃખ વહોરી લેવું જ છે. સિદ્ધ ભક્તને તો પોતાના શરીરની પણ અપેક્ષા નથી હોતી; એટલા માટે તે સર્વથા નિરપેક્ષ હોય છે.

કોઈ કોઈ ભક્તને તો એની પણ અપેક્ષા નથી હોતી કે ભગવાન દર્શન આપે. ભગવાન દર્શન આપે તો આનંદ, ન આપે તો પણ આનંદ! તે તો સદા ભગવાનની પ્રસન્નતા અને કૃપાને જોઈને મસ્ત રહે છે. આવા નિરપેક્ષ ભક્તની પાછળ-પાછળ ભગવાન પણ ધૂમ્પા કરે છે! ભગવાન પોતે કહે છે —

નિરપેક્ષં મુનિં શાન્તં નિર્વેરં સમદર્શનમ્ ।
અનુબ્રજામ્યહં નિત્યં પૂયેયેત્યદિદ્ગ્રેશુભિઃ ॥
(શ્રીમદ્ભા. ૧૧/૧૪/૧૬)

‘જે નિરપેક્ષ (કોઈની અપેક્ષા ન રાખવાવાળો), નિરંતર મારું મનન કરવાવાળો, શાન્ત, દ્વેષરહિત અને અધાના પ્રત્યે સમાન દષ્ટિ રાખવાવાળો છે, તે મહાત્માની પાછળ-પાછળ હું સદા એવું વિચારીને ફર્યા કરું છું કે તેની ચરણરજ મારા ઉપર પડી જાય અને હું પવિત્ર થઈ જાઉં.’

કોઈ વસ્તુની ઈચ્છાને લીધે ભગવાનની ભક્તિ કરવાવાળો મનુષ્ય વસ્તુતઃ એ ઈચ્છિત વસ્તુનો જ ભક્ત હોય છે; કેમકે (વસ્તુની તરફ લક્ષ્ય રહેવાથી) તે વસ્તુને માટે જ ભગવાનની ભક્તિ કરે છે, નહિ કે ભગવાનને માટે. પરંતુ ભગવાનની એ ઉદારતા છે કે તેને પણ પોતાનો ભક્ત માને છે (ગીતા અ. ૭/૧૬); કેમકે તે ઈચ્છિત વસ્તુને માટે કોઈ બીજા ઉપર ભરોસો ન રાખીને અર્થાત્ કેવળ ભગવાન પર ભરોસો રાખીને જ ભજન કરે છે. એટલું જ નહિ, ભગવાન ભક્ત ધ્રુવની જેમ તે (અર્થાર્થી ભક્ત)ની ઈચ્છા પૂરી કરીને તેને સર્વથા નિઃસ્પૃહ પણ બનાવી દે છે.

‘શુચિઃ’ — શરીરમાં અહંતા-મમતા (હું-મારાપણું) ન રહેવાથી ભક્તનું શરીર અત્યંત પવિત્ર હોય છે. અંતઃકરણમાં રાગદ્વેષ, હર્ષશોક, કામક્રોધ વગેરે વિકારો ન રહેવાથી તેનું અંતઃકરણ પણ અત્યંત પવિત્ર હોય છે. એવા (બહાર અને અંદરથી અત્યંત પવિત્ર) ભક્તનાં દર્શન, સ્પર્શ, વાર્તાલાપ અને ચિંતનથી બીજા લોકો પણ પવિત્ર થઈ જાય છે. તીર્થો બધા લોકોને પવિત્ર કરે છે; પરંતુ આવા ભક્તો તીર્થોને પણ તીર્થત્વ પ્રદાન કરે છે અર્થાત્ તીર્થ પણ તેમના ચરણસ્પર્શથી પવિત્ર થઈ જાય છે (પરંતુ ભક્તોના મનમાં એવો અહંકાર નથી હોતો). એવા ભક્તો પોતાના હૃદયમાં બિરાજિત ‘પવિત્રાણાં પવિત્રમ્’ (પવિત્રોને પણ પવિત્ર કરવાવાળા) ભગવાનના તીર્થોને પણ મહાતીર્થ બનાવતા રહીને વિચરણ કરે છે —

તીર્થીકુર્વન્તિ તીર્થાનિ સ્વાન્તઃ સ્થેન ગદાભૃતા ।

(શ્રીમદ્ભા. ૧/૧૩/૧૦)

મહારાજ ભગીરથ ગંગાજીને કહે છે —

સાધવો ન્યાસિનઃ શાન્તા બ્રહ્મિષ્ઠા લોકપાવનાઃ ।
હરન્ત્યઘં તેહજસજ્ઞાત્ તેષ્વાસ્તે હ્યધમિદ્ધરિઃ ॥
(શ્રીમદ્ભા. ૮/૮/૬)

‘માતા ! જેઓએ લોકપરલોકની સમસ્ત કામનાઓનો ત્યાગ કરી દીધો છે, જેઓ સંસારથી ઉપરત થઈને પોતે પોતાનામાં શાંત છે, જેઓ બ્રહ્મનિષ્ઠ અને લોકોને પવિત્ર કરવાવાળા પરોપકારી સાધુ પુરુષો છે, તેઓ પોતાનાં અંગસ્પર્શથી તમારાં (પાપીઓનાં અંગસ્પર્શથી આવેલા) સમસ્ત પાપોને નષ્ટ કરી દેશે; કેમકે તેમના હૃદયમાં સમસ્ત પાપોનો નાશ કરવાવાળા ભગવાન સર્વદા નિવાસ કરે છે.

‘દક્ષઃ’ — જેણે કરવા યોગ્ય કામ કરી લીધું છે, તે જ દક્ષ છે. માનવજીવનનો ઉદ્દેશ્ય ભગવત્પ્રાપ્તિ જ છે. એને જ માટે મનુષ્યશરીર મળ્યું છે. આથી જેણે પોતાનો ઉદ્દેશ્ય પૂરો કરી લીધો અર્થાત્ ભગવાનને પ્રાપ્ત કરી લીધા, એ જ વાસ્તવમાં દક્ષ અર્થાત્ ચતુર છે. ભગવાન કહે છે —

એષા બુદ્ધિમતાં બુદ્ધિર્મનીષા ચ મનીષિણામ્ ।
યત્ સત્યમનૃતેનેહ મર્ત્યેનાપ્નોતિ મામૃતમ્ ॥
(શ્રીમદ્ભા. ૧૧/૨૮/૨૨)

‘વિવેકીઓના વિવેક અને ચતુરોની ચતુરાઈની પરાકાષ્ટા તેમાં જ છે કે તેઓ આ વિનાશી અને અસત્ય શરીરના દ્વારા મારા અવિનાશી તેમ જ સત્ય તત્ત્વને પ્રાપ્ત કરી લે.’

સાંસારિક દક્ષતા (ચતુરાઈ) વાસ્તવમાં દક્ષતા નથી. એક દષ્ટિએ તો વ્યવહારમાં અધિક દક્ષતા હોવી એ કલંક જ છે; કેમકે તેનાથી અંતઃકરણમાં જડ પદાર્થો માટેનો આદર

વધે છે, જે મનુષ્યના પતનનું કારણ થાય છે.

સિદ્ધ ભક્તમાં વ્યાવહારિક (સાંસારિક) દક્ષતા પણ હોય છે. પરંતુ વ્યાવહારિક દક્ષતાને પારમાર્થિક સ્થિતિની કસોટી માનવી એ વસ્તુતઃ સિદ્ધ ભક્તનું અપમાન જ કરવું છે.

‘ઉદાસીનઃ’ – ઉદાસીન શબ્દનો અર્થ છે – ઉત્પન્નઆસીન અર્થાત્ ઉપર બેઠેલો, તટસ્થ, પક્ષપાતથી રહિત.

વિવાદ કરવાવાળી બે વ્યક્તિઓ પ્રત્યે જેનો સર્વથા તટસ્થ ભાવ રહે છે, તેને ઉદાસીન કહેવામાં આવે છે. ઉદાસીન શબ્દ નિર્લિપ્તતાનો ધોતક છે. જેવી રીતે ઊંચા પર્વત ઉપર ઊભા રહેલા પુરુષ ઉપર નીચે પૃથ્વી ઉપર લાગેલ આગ કે પૂર વગેરેની કોઈ અસર નથી પડતી, એવી જ રીતે કોઈ પણ અવસ્થા, ઘટના, પરિસ્થિતિ વગેરેની ભક્ત ઉપર કોઈ અસર નથી પડતી, તે સદા નિર્લિપ્ત રહે છે.

જે મનુષ્ય ભક્તનું હિત ચાહે છે તથા તેને અનુકૂળ આચરણ કરે છે, તે તેનો મિત્ર સમજવામાં આવે છે અને જે મનુષ્ય ભક્તનું અહિત ચાહે છે તથા તેને પ્રતિકૂળ આચરણ કરે છે, તે તેનો શત્રુ સમજવામાં આવે છે. આ રીતે મિત્ર અને શત્રુ સમજવામાં આવનારી વ્યક્તિની સાથે ભક્તના બાહ્ય વ્યવહારમાં ફરક માલૂમ પડી શકે છે; પરંતુ ભક્તના અંતઃકરણમાં બન્ને મનુષ્યો પ્રત્યે કિંચિત્માત્ર પણ ભેદભાવ નથી હોતો. તે બન્ને સ્થિતિઓમાં સર્વથા ઉદાસીન અર્થાત્ નિર્લિપ્ત રહે છે.

ભક્તના અંતઃકરણમાં પોતાની સ્વતંત્ર સત્તા નથી રહેતી. તે શરીરસહિત સકળ સંસારને પરમાત્માનો જ માને છે. એટલા માટે તેનો વ્યવહાર પક્ષપાતથી રહિત હોય છે.

‘ગતવ્યથઃ’ – કંઈ મળે કે ના મળે, કંઈ પણ આવે કે ચાલ્યું જાય, જેના ચિત્તમાં દુઃખ-ચિંતા-શોકરૂપી હલચલ કદી થતી જ નથી, તે ભક્તને અહીં ‘ગતવ્યથઃ’ કહેવામાં આવ્યો છે.

અહીં ‘વ્યથા’ શબ્દ કેવળ દુઃખનો વાચક નથી. અનુકૂળતાની પ્રાપ્તિ થતાં ચિત્તમાં પ્રસન્નતાની તથા પ્રતિકૂળતાની પ્રાપ્તિ થતાં ચિત્તમાં ખિન્નતાની જે હલચલ થાય છે, તે પણ ‘વ્યથા’ જ છે. આથી અનુકૂળતા તથા પ્રતિકૂળતાથી અંતઃકરણમાં થવાવાળા રાગદ્વેષ, હર્ષશોક વગેરે વિકારોના સર્વથા અભાવને જ અહીં ‘ગતવ્યથઃ’ પદથી કહેવામાં આવેલ છે.

‘સર્વારમ્ભપરિત્યાગી’ – ભોગ અને સંગ્રહના ઉદ્દેશ્યથી નવાં-નવાં કર્મ કરવાને ‘આરંભ’ કહે છે; જેમ

કે – સુખભોગના ઉદ્દેશ્યથી ઘરમાં નવી-નવી ચીજો એકઠી કરવી, વસ્ત્રો ખરીદવાં, રૂપિયા વધારવાના ઉદ્દેશ્યથી નવી-નવી દુકાનો ખોલવી, નવો વેપાર શરૂ કરવો વગેરે. ભક્ત ભોગ અને સંગ્રહને માટે કરવામાં આવનારાં સઘળાં કર્મોનો સર્વથા ત્યાગી હોય છે.^૧

જેનો ઉદ્દેશ્ય સંસારનો છે અને જે વર્ણ, આશ્રમ, વિદ્યા, બુદ્ધિ, યોગ્યતા, પદ, અધિકાર વગેરેને લીધે પોતાનામાં વિશેષતા દેખે છે, તે ભક્ત નથી હોતો. ભક્ત ભગવન્નિષ્ઠ હોય છે. આથી તેના કહેવાતા શરીર, ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, ક્રિયા, ફળ વગેરે બધું ભગવાનને અર્પિત હોય છે. વાસ્તવમાં આ શરીર વગેરેના માલિક ભગવાન જ છે. પ્રકૃતિ અને પ્રકૃતિનું કાર્યમાત્ર ભગવાનનું છે. આથી ભક્ત એક ભગવાનના સિવાય કોઈને પણ પોતાના નથી માનતો. તે પોતાને માટે કદી કંઈ નથી કરતો. તેના દ્વારા થવાવાળાં સઘળાં કર્મો ભગવાનની પ્રસન્નતાને માટે જ હોય છે. ધન, સંપત્તિ, સુખ, આરામ, માન, મોટાઈ વગેરેને માટે કરવામાં આવનારાં કર્મો તેના દ્વારા કદી થતાં જ નથી.

જેના હૈયામાં પરમાત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિની જ સાચી લગની લાગી છે, તે સાધક ચાહે કોઈ પણ માર્ગનો કેમ ન હોય, ભોગ ભોગવવા અને સંગ્રહ કરવાના ઉદ્દેશ્યથી તે કદી કોઈ નવા કર્મનો આરંભ નથી કરતો.

‘યો મદ્ભક્તઃ સ મે પ્રિયઃ’ – ભગવાનમાં સ્વાભાવિક જ એટલું મહાન આકર્ષણ છે કે ભક્ત આપમેળે એમના તરફ ખેંચાઈ જાય છે, એમનો પ્રેમી બની જાય છે. આત્મારામાશ્ચ મુનયો નિર્ગન્થા અપ્યુરુકમે । કૃર્વન્ત્યહૈતુકીં ભક્તિમિત્યમ્ભૂતગુણો હરિઃ ॥

‘જ્ઞાન દ્વારા જેમની ચિત્જડગ્રંથિ કપાઈ ગઈ છે, એવા આત્મારામ મુનિગણ પણ ભગવાનની હૈતુરહિત (નિષ્કામ) ભક્તિ કર્યા કરે છે; કેમકે ભગવાનના ગુણ જ એવા છે કે તેઓ પ્રાણીઓને પોતાની તરફ ખેંચી લે છે,’

અહીં પ્રશ્ન થઈ શકે છે કે જો ભગવાનમાં આટલું મહાન આકર્ષણ છે, તો બધા જ મનુષ્યો ભગવાનની તરફ કેમ નથી ખેંચાઈ જતા, એમના પ્રેમી કેમ નથી થઈ જતા?

વાસ્તવમાં દેખવામાં આવે તો જીવ ભગવાનનો જ અંશ છે. આથી તેનું ભગવાનની તરફ આપમેળે સ્વાભાવિક આકર્ષણ હોય છે. પરંતુ જે ભગવાન વાસ્તવમાં પોતાના છે, એમને તો મનુષ્યે પોતાના માન્યા નહિ અને જે મન, બુદ્ધિ, ઈન્દ્રિયો, શરીર, કુટુંબ વગેરે પોતાનાં નથી, એમને તેણે પોતાના માની લીધાં. એટલા જ માટે તે શારીરિક

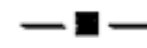
નિર્વાહ અને સુખની કામનાથી સાંસારિક ભોગોની તરફ આકૃષ્ટ થઈ ગયો તથા પોતાનાં અંશી ભગવાનથી દૂર (વિમુખ) થઈ ગયો. છતાં પણ તેનું આ દૂરપણું વાસ્તવિક નહિ માનવું જોઈએ. કારણ કે નાશવાન ભોગોની તરફ આકૃષ્ટ થવાથી તેનું ભગવાનથી દૂરપણું દેખાઈ તો આવે છે, પરંતુ વાસ્તવમાં દૂરપણું છે નહિ; કેમકે એ ભોગોમાં પણ સર્વવ્યાપી ભગવાન પરિપૂર્ણ છે. પરંતુ ઈન્દ્રિયોના વિષયોમાં અર્થાત્ ભોગોમાં જ આસક્તિ હોવાને કારણે તેને

તેઓમાં છુપાયેલા ભગવાન દેખાતા નથી. જ્યારે આ નાશવાન ભોગોની તરફ તેનું આકર્ષણ નથી રહેતું, ત્યારે તે આપમેળે જ ભગવાન તરફ ખેંચાઈ જાય છે. સંસારમાં કિંચિત્માત્ર પણ આસક્તિ ન રહેવાથી ભક્તનો એકમાત્ર ભગવાનમાં આપમેળે પ્રેમ થાય છે. એવા અનન્યપ્રેમી ભક્તને ભગવાન ‘મદ્ભક્તઃ’ કહે છે.

જે ભક્તનો ભગવાનમાં અનન્ય પ્રેમ છે, તે ભગવાનને પ્રિય હોય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ‘અનપેક્ષઃ’ ‘અમુક વસ્તુ વગેરે ન હોય તો કામ કઈ રીતે ચાલશે.’ – આવી અપેક્ષા ભક્તમાં રહેતી નથી. ભક્તની દૃષ્ટિમાં સર્વ કંઈ ભગવાન જ ભગવાન છે, પછી તે શેની અપેક્ષા રાખે? ‘શુચિઃ’ – ભક્તનું દર્શન, સ્પર્શ, વાણી બીજાને શુદ્ધ કરવાવાળી હોય છે. તેના શરીરનો સ્પર્શ કરીને વહેનારી હવા પણ શુદ્ધ હોય છે! જોકે, આવી શુદ્ધિ જ્ઞાનયોગી મહાપુરુષમાં પણ હોય છે, તોપણ ભક્તમાં શરૂઆતથી જ બધા પ્રત્યે હિતૈષીભાવ (મૈત્રઃ કરુણ એવ ચ) વિશેષરૂપે હોવાથી તેનામાં વિશેષ શુદ્ધિ હોય છે. ‘દક્ષઃ’ – ભક્તે કરવા યોગ્ય કાર્ય કરી લીધું હોઈ અર્થાત્ તે કૃતકૃત્ય, જ્ઞાત-જ્ઞાતવ્ય અને પ્રાપ્ત-પ્રાપ્તવ્ય થઈ ગયો હોઈ તે ‘દક્ષ’ છે.

‘સર્વારમ્ભપરિત્યાગી’ – આ પદ યૌદ્ધમા અધ્યાયના પચીશમા શ્લોકમાં ગુણાતીત મહાપુરુષ માટે પણ આવ્યું છે – ‘સર્વારમ્ભપરિત્યાગી ગુણાતીતઃ સ ઉચ્યતે’. ગુણાતીત મહાપુરુષોમાં કર્તાભાવ ન હોવાથી તે સર્વારમ્ભપરિત્યાગી હોય છે અને ભક્તમાં સ્વાર્થ અને અભિમાન ન હોવાથી તે પણ સર્વારમ્ભપરિત્યાગી હોય છે. ભક્તને પોતાના માટે કશું કરવાનું શેષ છે નહિ, પછી તે આરંભ શેનો કરે? તેના દ્વારા આરંભ તો થઈ શકે છે, પરંતુ તેને તેમાં કોઈ પ્રલોભન, આસક્તિ, પ્રયોજન, આગ્રહ હોતો નથી, આરંભ થઈ જાય તો ઠીક, ન થાય તો ઠીક! તે બન્નેમાં સમ રહે છે.

સંબંધ – સિદ્ધ ભક્તનાં પાંચ લક્ષણોવાળું ચોથું પ્રકરણ આગળના શ્લોકમાં આવ્યું છે.

યો ન હૃષ્યતિ ન દ્વેષ્ટિ ન શોચતિ ન કાઙ્ક્ષતિ ।

શુભાશુભપરિત્યાગી ભક્તિમાન્યઃ સ મે પ્રિયઃ ॥ ૧૭ ॥

યઃ	= જે	ન	= ન		(રાગ-દ્વેષ વિનાનો)
ન	= ન (તો કદી)	કાઙ્ક્ષતિ	= કશાની કામના કરે છે (તથા)	સઃ	= તે
હૃષ્યતિ	= હર્ષ પામે છે,	યઃ	= જે	ભક્તિમાન્	= ભક્તિયુક્ત
ન	= ન	શુભાશુભ-	= શુભ અને અશુભ		માણસ
દ્વેષ્ટિ	= દ્વેષ કરે છે,	પરિત્યાગી	સઘળાં કર્મોથી	મે	= મને
ન	= ન		પર થયો	પ્રિયઃ	= પ્રિય છે.
શોચતિ	= શોક કરે છે,				

ટીકા – ‘યો ન હૃષ્યતિ ન દ્વેષ્ટિ ન શોચતિ ન કાઙ્ક્ષતિ’ – મુખ્ય વિકારો ચાર છે – (૧) રાગ, (૨) દ્વેષ, (૩) હર્ષ અને (૪) શોક.^૧ સિદ્ધ ભક્તમાં આ ચારેય વિકારો નથી હોતા. તેનો એ અનુભવ હોય છે કે સંસારનો પ્રતિક્ષણ વિયોગ થઈ રહ્યો છે અને ભગવાન સાથે કદી વિયોગ થતો જ નથી.

સંસારની સાથે કદી સંયોગ હતો નહિ, છે નહિ, રહેશે નહિ અને રહી શકતો પણ નથી. આથી સંસારની કોઈ સ્વતંત્ર સત્તા નથી – આ વાસ્તવિકતાનો અનુભવ કરી લીધા બાદ (જડતાનો કોઈ સંબંધ ન રહેતાં) ભક્તનો કેવળ ભગવાનની સાથે પોતાના નિત્યસિદ્ધ સંબંધનો અનુભવ અટલરૂપે રહે છે.

૧. પ્રચલિત ભાષામાં કોઈના મૃત્યુથી મનમાં થવાવાળી વ્યથાને માટે ‘શોક’ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે; પરંતુ અહીં ‘શોક’ શબ્દનું તાત્પર્ય અંતઃકરણનાં દુઃખરૂપી ‘વિકારો’ સાથે છે.

આ કારણથી તેનું અંતઃકરણ રાગદ્વેષ વગેરે વિકારોથી સર્વથા મુક્ત હોય છે. ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર થતાં એ વિકારો સર્વથા દૂર થઈ જાય છે.

સાધનાવસ્થામાં પણ સાધક જેમજેમ સાધનામાં આગળ વધે છે, તેમ-તેમ તેનામાં રાગદ્વેષ વગેરે ઓછા થતા જાય છે. જે ઓછું થવાવાળું હોય છે, તે દૂર થવાવાળું પણ હોય છે. આથી જ્યારે સાધનાવસ્થામાં જ વિકારો ઓછા થવા લાગે છે, ત્યારે સહજ જ એ અનુમાન લગાવી લઈ શકાય છે કે સિદ્ધાવસ્થામાં ભક્તમાં એ વિકારો નથી રહેતા, પૂર્ણપણે દૂર થઈ જાય છે.

હર્ષ અને શોક — બન્ને રાગદ્વેષનાં જ પરિણામ છે. જેના પ્રત્યે રાગ હોય છે, તેના સંયોગથી અને જેના પ્રત્યે દ્વેષ હોય છે તેના વિયોગથી ‘હર્ષ’ થાય છે. આનાથી વિપરીત જેના પ્રત્યે રાગ હોય છે, તેના વિયોગ કે વિયોગની આશંકાથી અને જેના પ્રત્યે દ્વેષ હોય છે, તેના સંયોગ કે સંયોગની આશંકાથી ‘શોક’ થાય છે. સિદ્ધ ભક્તમાં રાગદ્વેષનો અત્યંત અભાવ હોવાથી આપમેળે એક સામ્યાવસ્થા નિરંતર રહે છે. એટલા માટે તે વિકારોથી સર્વથા રહિત હોય છે.

જેવી રીતે રાત્રિને સમય અંધકારમાં દીપક પ્રગટાવવાની કામના થાય છે; દીપક પ્રગટાવવાથી હર્ષ થાય છે, દીપક બુઝાવી દેનાર પ્રત્યે દ્વેષ કે ક્રોધ થાય છે અને ફરીથી દીપક કેવી રીતે પ્રગટે — એવી ચિંતા થાય છે. રાત્રિ હોવાથી આ ચારેય વાતો થાય છે. પરંતુ મધ્યાહ્નનો સૂર્ય તપતો હોય તો દીપક પ્રગટાવવાની કામના નથી થતી, દીપક પ્રગટાવવાથી હર્ષ નથી થતો, દીપક બુઝાવનાર પ્રત્યે દ્વેષ કે ક્રોધ નથી થતો અને (અંધારું ન હોવાથી) પ્રકાશના અભાવની ચિંતા પણ નથી થતી. એ જ રીતે ભગવાનથી વિમુખ અને સંસારની સન્મુખ થવાથી શરીર-નિર્વાહ અને સુખને માટે અનુકૂળ પદાર્થ, પરિસ્થિતિ વગેરે મેળવવાની કામના થાય છે; એમના મળવાથી હર્ષ થાય છે; એમની પ્રાપ્તિમાં વિઘ્ન પહોંચાડવાવાળા પ્રત્યે દ્વેષ કે ક્રોધ થાય છે અને વસ્તુઓ ન મળવાથી ‘કેવી રીતે મળે’ એવી ચિંતા થાય છે. પરંતુ જેને (મધ્યાહ્નના સૂર્યની જેમ) ભગવત્પ્રાપ્તિ થઈ ગઈ છે, તેનામાં આ વિકારો કદી નથી રહેતા. તે

પૂર્ણકામ બની જાય છે. આથી તેને સંસારની કોઈ આવશ્યકતા નથી રહેતી.

‘શુભાશુભપરિત્યાગી’ — મમતા, આસક્તિ અને ફળેચ્છાથી રહિત થઈને જ શુભ કર્મો કરવાને કારણે ભક્તનાં કર્મ ‘અકર્મ’ થઈ જાય છે. એટલા માટે ભક્તને શુભ કર્મોનો પણ ત્યાગી કહેવામાં આવ્યો છે. રાગદ્વેષનો સર્વથા અભાવ હોવાને કારણે તેનાથી અશુભ કર્મ થતાં જ નથી. અશુભ કર્મ થવામાં કામના, મમતા અને આસક્તિ જ મુખ્ય કારણો છે, અને ભક્તમાં એમનો સર્વથા અભાવ હોય છે. એટલા માટે તેને અશુભ કર્મોનો પણ ત્યાગી કહેવામાં આવ્યો છે.

ભક્ત શુભ કર્મો સાથે રાગ નથી કરતો અને અશુભ કર્મો સાથે દ્વેષ પણ નથી કરતો. તેના દ્વારા સ્વાભાવિક શાસ્ત્રવિહિત શુભ કર્મોનું આચરણ અને અશુભ (નિષિદ્ધ તેમ જ કામ્ય) કર્મોનો ત્યાગ થાય છે પરંતુ તે રાગ-દ્વેષપૂર્વક નહિ. રાગ-દ્વેષનો સર્વથા ત્યાગ કરવાવાળો જ સાચો ત્યાગી છે.

મનુષ્યને કર્મો નથી બાંધતાં, પરંતુ કર્મોમાં રાગદ્વેષ જ બાંધે છે. ભક્તનાં સઘળાં કર્મો રાગદ્વેષરહિત હોય છે, એટલા માટે તે શુભાશુભ સઘળાં કર્મોનો પરિત્યાગી છે.

‘શુભાશુભપરિત્યાગી’ પદનો અર્થ શુભ અને અશુભ કર્મોના ફળનો ત્યાગી પણ કરી શકાય છે. પરંતુ આ જ શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં આવેલા ‘ન હૃષ્યતિ ન દ્વેષ્ટિ ન શોચતિ ન કાઙ્ક્ષતિ’ પદનો સંબંધ પણ શુભ (અનુકૂળ) અને અશુભ (પ્રતિકૂળ) કર્મફળના ત્યાગ સાથે જ છે. આથી અહીં ‘શુભાશુભપરિત્યાગી’ પદનો અર્થ શુભાશુભ કર્મફળનો ત્યાગી માનવાથી પુનરુક્તિદોષ આવે છે. એટલા માટે આ પદનો અર્થ શુભ તેમ જ અશુભ કર્મોમાં રાગદ્વેષનો ત્યાગી જ માનવો જોઈએ.

‘ભક્તિમાન્યઃ સ મે પ્રિયઃ’ — ભક્તની ભગવાનમાં અત્યધિક પ્રીતિ રહે છે. તેના દ્વારા આપમેળે સ્વાભાવિક ભગવાનનું ચિંતન, સ્મરણ અને ભજન થતું રહે છે. આવા ભક્તને અહીં ‘ભક્તિમાનૃ’ કહેવામાં આવ્યો છે.

ભક્તનો ભગવાનમાં અનન્ય પ્રેમ હોય છે, એટલા માટે તે ભગવાનને પ્રિય હોય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : હર્ષ (હૃષ્યતિ) અને શોક (શોચતિ), રાગ (કાઙ્ક્ષતિ) અને દ્વેષ (દ્વેષ્ટિ) — આ દ્વંદ્વ છે. ભક્તમાં કોઈ દ્વંદ્વ રહેતો નથી, તે નિર્દ્વંદ્વ થઈ જાય છે. નારદભક્તિસૂત્રમાં પણ આવ્યું છે —

યત્પ્રાપ્ય ન કિંચિદ્વાઙ્મતિ ન શોચતિ ન દ્વેષ્ટિ ન રમતે નોત્સાહી ભવતિ ॥ ૫ ॥

‘જે ભક્તિ પ્રાપ્ત થયા પછી ભક્ત ન તો કોઈ વસ્તુની ઈચ્છા કરે છે, ન શોક કરે છે, ન દ્વેષ કરે છે, ન કોઈ વસ્તુમાં આસક્ત થાય છે અને ન તેને કોઈ વસ્તુની પ્રાપ્તિમાં ઉત્સાહ (હર્ષ) હોય છે.

સંબંધ — હવે આગળના બે શ્લોકોમાં સિદ્ધ ભક્તનાં દસ લક્ષણોવાળું પાંચમું અને અંતિમ પ્રકરણ કહે છે.

સમઃ શત્રૌ ચ મિત્રે ચ તથા માનાપમાનયોઃ ।

શીતોષ્ણસુખદુઃખેષુ સમઃ સજ્જવિવર્જિતઃ ॥ ૧૮ ॥

તુલ્યનિન્દાસ્તુતિમૌની સંતુષ્ટો યેન કેનચિત્ ।

અનિકેતઃ સ્થિરમતિર્ભક્તિમાન્મે પ્રિયો નરઃ ॥ ૧૯ ॥

શત્રૌ	= (જે) શત્રુ	બુદ્ધિની અનુકૂળતા	ન	થવામાં)
ચ	= અને	પ્રતિકૂળતા)માં	સંતુષ્ટઃ	= સંતુષ્ટ,
મિત્રે	= મિત્રમાં	સમઃ	અનિકેતઃ	= રહેવાના સ્થાન તથા
તથા	= તથા	ચ		શરીરમાં મમતા અને
માનાપમા-	= માન કે અપમાનમાં	સજ્જવિવર્જિતઃ		આસક્તિ વિનાનો
નયોઃ				છે —
સમઃ	= સમ છે (અને)	તુલ્યનિન્દા-	સ્થિરમતિઃ	(અને)
શીતોષ્ણસુખ-	= ઠંડી-ગરમી	સ્તુતિઃ	ભક્તિમાન્	= સ્થિર બુદ્ધિનો છે,
દુઃખેષુ	(શરીરની	મૌની		= (તે)
	અનુકૂળતા	યેન, કેનચિત્	નરઃ	ભક્તિયુક્ત
	પ્રતિકૂળતા) અને		મે	= મનુષ્ય
	સુખ-દુઃખ (મન-		પ્રિયઃ	= મને
				= પ્રિય છે.

ટીકા — ‘સમઃ શત્રૌ ચ મિત્રે ચ’ — અહીં ભગવાને ભક્તમાં વ્યક્તિઓના પ્રત્યે થવાવાળી સમતાનું વર્ણન કર્યું છે. સર્વત્ર ભગવદ્બુદ્ધિ હોવી અને રાગદ્વેષથી પર હોવાને કારણે સિદ્ધ ભક્તનો કોઈના પ્રત્યે પણ શત્રુ-મિત્રનો ભાવ નથી રહેતો. લોકો જ તેના વ્યવહારમાં પોતાના સ્વભાવ અનુસાર અનુકૂળતા કે પ્રતિકૂળતાને જોઈને તેનામાં મિત્રતા કે શત્રુતાનો આરોપ કરી લે છે. સાધારણ લોકોનું તો કહેવું જ શું ? સાવધાન રહેવાવાળા સાધકોનો પણ એ સિદ્ધ ભક્તના પ્રત્યે મિત્રતા અને શત્રુતાનો ભાવ થઈ શકે છે. પરંતુ ભક્ત પોતે સ્વયં સદાય પૂર્ણપણે સમાન રહે છે. તેના હૃદયમાં કદી કોઈના પ્રત્યે શત્રુ-મિત્રનો ભાવ ઉત્પન્ન નથી થતો.

માની લેવામાં આવે કે ભક્તના પ્રત્યે શત્રુતા અને મિત્રતાનો ભાવ રાખવાવાળી બે વ્યક્તિઓમાં ધનની વહેંચણી સંબંધી કોઈ વિવાદ થઈ જાય અને તેનો નિર્ણય કરાવવાને માટે તેઓ ભક્તની પાસે જાય, તો ભક્ત ધનની વહેંચણી કરતી વેળાએ શત્રુભાવવાળી વ્યક્તિને કંઈક અધિક અને મિત્રભાવવાળી વ્યક્તિને કંઈક ઓછું ધન આપશે; જોકે ભક્તના આ નિર્ણય (વ્યવહાર)માં વિષમતા દેખાય છે, તોપણ શત્રુભાવવાળી વ્યક્તિને આ નિર્ણયમાં સમતા

દેખાશે કે તેણે પક્ષપાતરહિત વહેંચણી કરી છે. આથી ભક્તના આ નિર્ણયમાં વિષમતા (પક્ષપાત) દેખાવા છતાં પણ વાસ્તવમાં આ (સમતાને ઉત્પન્ન કરવાવાળો હોવાથી) સમતા જ કહેવાશે.

ઉપર્યુક્ત પદોથી એ પણ સિદ્ધ થાય છે કે સિદ્ધ ભક્તની સાથે પણ લોકો (પોતાના ભાવ અનુસાર) શત્રુ - મિત્રતાનો વ્યવહાર કરે છે અને તેના વ્યવહારથી પોતાને તેનો શત્રુ - મિત્ર માની લે છે. એટલા જ માટે તેનો અહીં શત્રુ-મિત્રથી રહિત ન કહીને ‘શત્રુ-મિત્રમાં સમાન’ કહેવામાં આવ્યો છે.

‘તથા માનાપમાનયોઃ’ — માન-અપમાન પરકૃત ક્રિયા છે, જે શરીર પ્રત્યે થાય છે. ભક્તની પોતાના કહેવાતા શરીરમાં ન તો અહંતા હોય છે, ન મમતા. એટલા માટે શરીરનું માન-અપમાન થવા છતાં પણ ભક્તના અંતઃકરણમાં કોઈ વિકાર (હર્ષશોક) પેદા નથી થતો. તે નિત્યનિરંતર સમતામાં સ્થિત રહે છે.

‘શીતોષ્ણસુખદુઃખેષુ સમઃ’ — આ પદોમાં બે સ્થાનો પર સિદ્ધ ભક્તની સમતા બતાવવામાં આવી છે —

(૧) શીત-ઉષ્ણમાં સમતા અર્થાત્ ઈન્દ્રિયોનો પોતપોતાના વિષયોમાં સંયોગ થતાં અંતઃકરણમાં કોઈ

વિકાર ન થવો.

(૨) સુખદુઃખમાં સમાન અર્થાત્ ધન વગેરે પદાર્થોની પ્રાપ્તિ કે અપ્રાપ્તિ થતાં અંતઃકરણમાં કોઈ વિકાર ન થવો.

‘શીતોષ્ણ’ શબ્દનો અર્થ ‘શરદી-ગરમી’ થાય છે. શરદી-ગરમી ત્વગિન્દ્રિયનો વિષય છે. ભક્ત કેવળ ત્વગિન્દ્રિયના વિષયોમાં જ સમાન રહેતો હોય, એવી વાત નથી. તે તો સમસ્ત ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં સમાન રહે છે. આથી અહીં ‘શીતોષ્ણ’ શબ્દ સમસ્ત ઇન્દ્રિયોના વિષયોનો વાચક છે. પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયનો પોતપોતાના વિષયની સાથે સંયોગ થતાં ભક્તને એ (અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ) વિષયોનું જ્ઞાન તો થાય છે, પરંતુ તેના અંતઃકરણમાં હર્ષ, શોક વગેરે વિકારો નથી થતા. તે સદા સમાન રહે છે.

સાધારણ મનુષ્ય ધન વગેરે અનુકૂળ પદાર્થોની પ્રાપ્તિમાં સુખ તથા પ્રતિકૂળ પદાર્થોની પ્રાપ્તિમાં દુઃખનો અનુભવ કરે છે. પરંતુ તે જ પદાર્થો પ્રાપ્ત થતાં અથવા ન થતાં સિદ્ધ ભક્તના અંતઃકરણમાં કદી કિંચિત્માત્ર પણ રાગદ્વેષ, હર્ષશોક વગેરે વિકારો નથી થતા. તે પ્રત્યેક પરિસ્થિતિમાં સમાન રહે છે.

‘સુખ-દુઃખમાં સમાન’ રહેવા તથા ‘સુખદુઃખથી રહિત’ હોવા - બન્નેનો ગીતામાં એક જ અર્થમાં પ્રયોગ થયો છે. સુખદુઃખની પરિસ્થિતિ અવશ્યભાવી છે; આથી તેનાથી છૂટવું અસંભવ છે. એટલા માટે ભક્ત અનુકૂળ તથા પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિઓમાં સમાન રહે છે. હા, અનુકૂળ તથા પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિને લીધે અંતઃકરણમાં જે હર્ષ-શોક થાય છે, તેનો ત્યાગ કરી શકાય છે. આ દૃષ્ટિએ ગીતામાં જ્યાં ‘સુખદુઃખમાં સમાન’ હોવાની વાત આવી છે, ત્યાં સુખદુઃખની પરિસ્થિતિમાં સમાન સમજવું જોઈએ અને જ્યાં ‘સુખદુઃખથી રહિત’ હોવાની વાત આવી છે, ત્યાં (અનુકૂળ તથા પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિની પ્રાપ્તિથી થવાવાળા) હર્ષશોકથી રહિત સમજવું જોઈએ.

‘સર્જવિવર્જિતઃ’ - ‘સર્જ’ શબ્દનો અર્થ સંબંધ (સંયોગ) તથા આસક્તિ બન્નેય થાય છે. મનુષ્યને માટે એ શક્ય નથી કે તે સ્વરૂપથી બધા પદાર્થોનો સંગ અર્થાત્ સંબંધ છોડી શકે; કેમકે જ્યાં સુધી મનુષ્ય જીવિત રહે છે, ત્યાં સુધી શરીર, મન, બુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયો તેની સાથે રહે જ છે. હા, શરીરથી ભિન્ન કેટલાક પદાર્થોનો ત્યાગ સ્વરૂપથી કરી શકાય છે. જેમ કે કોઈ વ્યક્તિએ સ્વરૂપથી પ્રાણી-પદાર્થોનો સંગ છોડી દીધો હોય, પરંતુ તેના અંતઃકરણમાં જો તેમના પ્રત્યે કિંચિત્માત્ર પણ આસક્તિ ચાલુ રહી હોય, તો તે પ્રાણી-પદાર્થોથી દૂર હોવા છતાં પણ વાસ્તવમાં તેનો

તેમની સાથે સંબંધ ચાલુ જ છે. બીજી બાજુ, જો અંતઃકરણમાં પ્રાણી-પદાર્થોમાં કિંચિત્માત્ર પણ આસક્તિ ના હોય, તો પાસે રહેવા છતાં પણ વાસ્તવમાં તેમની સાથે સંબંધ નથી હોતો. જો પદાર્થોનો સ્વરૂપથી ત્યાગ કરવાથી જ મુક્તિ થાત, તો મરવાવાળી દરેક વ્યક્તિ મુક્ત થઈ જાત; કેમકે તેણે તો પોતાના શરીરનો પણ ત્યાગ કરી દીધો! પરંતુ એવી વાત નથી. અંતઃકરણમાં આસક્તિ રહેતાં શરીરનો ત્યાગ કરવા છતાં પણ સંસારનું બંધન ચાલુ રહે છે. આથી મનુષ્યને સાંસારિક આસક્તિ જ બાંધવાવાળી છે, નહિ કે સાંસારિક પ્રાણી-પદાર્થોનો સ્વરૂપથી સંબંધ.

આસક્તિને દૂર કરવા માટે પદાર્થોનો સ્વરૂપથી ત્યાગ કરવો એ પણ એક સાધન થઈ શકે છે; પરંતુ ખાસ જરૂર આસક્તિનો સર્વથા ત્યાગ કરવાની જ છે. સંસાર પ્રત્યે જો કિંચિત્માત્ર પણ આસક્તિ હોય, તો તેનું ચિંતન અવશ્ય થશે. આ કારણે તે આસક્તિ સાધકને કમશઃ કામના, ક્રોધ, મૂઢતા વગેરેને પ્રાપ્ત કરાવતી રહીને તેને પતનના ખાડામાં પાડવાનું સાધન બની શકે છે (ગીતા અ. ૨/૬૨-૬૩).

ભગવાને બીજા અધ્યાયના ઓગણસાઠમા શ્લોકમાં ‘પરં દૃષ્ટ્વા નિવર્તતે’ પદોથી ભગવત્પ્રાપ્તિ પછી આસક્તિની સર્વથા નિવૃત્તિની વાત કહી છે. ભગવત્પ્રાપ્તિની પહેલાં પણ આસક્તિની નિવૃત્તિ થઈ શકે છે, પરંતુ ભગવત્પ્રાપ્તિની પછી તો આસક્તિ સર્વથા નિવૃત્તિ થઈ જ જાય છે. ભગવત્પ્રાપ્ત મહાપુરુષમાં આસક્તિનો સર્વથા અભાવ હોય જ છે. પરંતુ ભગવત્પ્રાપ્તિની પૂર્વ સાધનાવસ્થામાં આસક્તિનો સર્વથા અભાવ હોતો જ નથી - એવો નિયમ નથી. સાધનાવસ્થામાં પણ આસક્તિનો સર્વથા અભાવ થઈને સાધકને તત્કાળ ભગવત્પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે (ગીતા - અ. ૫/૨૧; ૧૬/૨૨).

આસક્તિ ન તો પરમાત્માના અંશ શુદ્ધ ચેતનમાં રહે છે અને ન જડ (પ્રકૃતિ)માં પણ. તે તો જડ અને ચેતનના સંબંધરૂપી ‘હું’પણાની માન્યતામાં રહે છે. તે જ આસક્તિ બુદ્ધિ, મન, ઇન્દ્રિયો અને વિષયો (પદાર્થો)માં પ્રતીત થાય છે. જો સાધકના ‘હું’પણાની માન્યતામાં રહેવાવાળી આસક્તિ દૂર થઈ જાય, તો બીજી જગાએ પ્રતીત થવાવાળી આસક્તિ આપમેળે દૂર થઈ જશે. આસક્તિનું કારણ અવિવેક છે. પોતાના વિવેકને પૂર્ણપણે મહત્ત્વ ન આપવાથી સાધકમાં આસક્તિ રહે છે. ભક્તમાં અવિવેક નથી રહેતો. એટલા માટે તે આસક્તિથી સર્વથા પર હોય છે.

પોતાના અંશી ભગવાનથી વિમુખ થઈને ભૂલથી સંસારને પોતાનો માની લેવાથી સંસારમાં રાગ થઈ જાય

છે અને રાગ થવાથી સંસારમાં આસક્તિ થઈ જાય છે. સંસાર સાથે માનેલું પોતાપણું સર્વથા દૂર થઈ જવાથી બુદ્ધિ સમ થઈ જાય છે. બુદ્ધિ સમ થતાં પોતે આસક્તિરહિત થઈ જાય છે.

માર્મિક વાત

વાસ્તવમાં જીવમાત્રની ભગવાનના પ્રત્યે સ્વાભાવિક અનુરક્તિ (પ્રેમ) છે. જ્યાં સુધી સંસારની સાથે ભૂલથી મમત્વ છે, ત્યાં સુધી તે અનુરક્તિ પ્રગટ નથી થતી, પરંતુ સંસારમાં આસક્તિના રૂપમાં પ્રતીત થાય છે. સંસારની આસક્તિ રહેવા છતાં પણ વસ્તુતઃ ભગવાનની અનુરક્તિ દૂર થતી નથી. અનુરક્તિ પ્રગટ થતાંની સાથે જ આસક્તિ (સૂર્યનો ઉદય થતાં અંધકારની જેમ) સર્વથા નિવૃત્ત થઈ જાય છે. જેમ જેમ સંસારથી વિરક્તિ થાય છે, તેમ તેમ ભગવાનમાં અનુરક્તિ પ્રગટ થાય છે. એ નિયમ છે કે આસક્તિને સમાપ્ત કરીને વિરક્તિ પોતે પણ એ જ રીતે શાંત થઈ જાય છે, જે રીતે લાકડાંને સળગાવીને અગ્નિ. આ રીતે આસક્તિ અને વિરક્તિ ન રહેતાં આપોઆપ સ્વાભાવિક અનુરક્તિ (ભગવત્પ્રેમ)નું ઝરણું પ્રવાહિત થવા લાગે છે. આના માટે કિંચિત્માત્ર પણ કોઈ પ્રયત્ન નથી કરવો પડતો. પછી ભક્ત બધી રીતે ભગવાનને પૂર્ણ સમર્પિત થઈ જાય છે. તેની સઘળી ક્રિયાઓ ભગવાનની પ્રીતિ માટે જ હોય છે. તેનાથી પ્રસન્ન થઈને ભગવાન એ ભક્તને પોતાનો પ્રેમ પ્રદાન કરે છે. ભક્ત એ પ્રેમને પણ ભગવાન સાથે જ જોડી દે છે. આનાથી ભગવાન વધારે પ્રસન્ન થાય છે તથા ફરીથી તેને પ્રેમ પ્રદાન કરે છે. ભક્ત ફરીથી તેને ભગવાનને સમર્પિત કરી દે છે. આ રીતે ભક્ત અને ભગવાનની વચ્ચે પ્રતિક્ષણે વર્ધમાન પ્રેમના આદાન-પ્રદાનની લીલા ચાલતી રહે છે.

‘તુલ્યનિન્દાસ્તુતિઃ’ – નિન્દા-સ્તુતિ મુખ્યત્વે નામની થાય છે. પણ આ પરકૃત ક્રિયા છે. લોકો પોતાના સ્વભાવ અનુસાર ભક્તની નિન્દા કે સ્તુતિ કર્યા કરે છે. ભક્તમાં પોતાનાં કહેવાનારાં નામ અને શરીરમાં બિલકુલ પણ અહંતા કે મમતા નથી હોતાં. એટલા માટે નિન્દા-સ્તુતિની એના ઉપર લેશમાત્ર પણ અસર નથી પડતી. ભક્તને ન તો પોતાની સ્તુતિ કે પ્રશંસા કરવાવાળા પ્રત્યે રાગ હોય છે અને ન નિન્દા કરવાવાળા પ્રત્યે દ્વેષ પણ હોય છે. તેની બન્નેયમાં સમબુદ્ધિ રહે છે.

સાધારણ મનુષ્યની અંદર પોતાની પ્રશંસાની કામના રહ્યા કરે છે, એટલા માટે તેઓ પોતાની નિન્દા સાંભળીને દુઃખનો અને સ્તુતિ સાંભળીને સુખનો અનુભવ કરે છે.

આનાથી વિપરીત (પોતાની પ્રશંસા ન ઈચ્છવાવાળા) સાધક પુરુષો નિન્દા સાંભળીને સાવધાન થાય છે અને સ્તુતિ સાંભળીને લજ્જિત થાય છે. પરંતુ નામમાં કિંચિત્માત્ર પણ આસક્તિ ન હોવાને કારણે સિદ્ધ ભક્ત આ બન્ને ભાવોથી પર હોય છે અર્થાત્ નિન્દાસ્તુતિમાં સમ હોય છે. હા, તે પણ કોઈ કોઈ વાર લોકસંગ્રહને માટે સાધકની જેમ (નિન્દામાં સાવધાન તથા સ્તુતિમાં લજ્જિત થવાનો) વ્યવહાર કરી શકે છે.

ભક્તની સર્વત્ર ભગવદ્બુદ્ધિ હોવાને કારણે પણ તેનો નિન્દાસ્તુતિ કરવાવાળાઓમાં ભેદભાવ નથી હોતો. આવો ભેદભાવ ન રહેવાથી જ એ પ્રતીત થાય છે કે તે નિન્દાસ્તુતિમાં સમ છે.

ભક્ત દ્વારા અશુભ કર્મો તો થઈ જ નથી શકતાં અને શુભ કર્મો થવામાં તે કેવળ ભગવાનને જ કારણ માને છે, છતાં પણ તેની કોઈ નિન્દા કે સ્તુતિ કરે, તો તેના ચિત્તમાં કોઈ વિકાર પેદા નથી થતો.

‘મૌની’ – સિદ્ધ ભક્ત દ્વારા આપોઆપ-સ્વાભાવિક ભગવત્સ્વરૂપનું મનન થતું રહે છે, એટલા માટે તેને ‘મૌની’ અર્થાત્ મનનશીલ કહેવામાં આવ્યો છે. અંતઃકરણમાં આવવાવાળી પ્રત્યેક વૃત્તિમાં તેને ‘વાસુદેવઃ સર્વમ્’ (ગીતા અ. ૭/૧૮) ‘સર્વ કંઈ ભગવાન જ છે’ – આ જ દેખાય છે. એટલા માટે તેના દ્વારા નિરંતર જ ભગવાનનું મનન થાય છે.

અહીં ‘મૌની’ પદનો અર્થ ‘વાણીનું મૌન રાખવાવાળો’ માનવાનું નથી; કેમકે એવું માનવાથી વાણી દ્વારા ભક્તિનો પ્રચાર કરવાવાળા ભક્તપુરુષો ભક્ત જ નહિ કહેવાય એ ઉપરાંત જો વાણીનું મૌન રાખવામાત્રથી ભક્ત થઈ જવાતું હોય, તો ભક્ત થવાનું બહુ જ આસાન થઈ જાત અને એવા ભક્તો અસંખ્ય થઈ જાત; પરંતુ સંસારમાં ભક્તોની સંખ્યા અધિક જોવામાં નથી આવતી. એ ઉપરાંત આસુરી સ્વભાવવાળી દંભી વ્યક્તિ પણ હઠપૂર્વક વાણીનું મૌન રાખી શકે છે, પરંતુ અહીં ભગવત્પ્રાપ્ત સિદ્ધ ભક્તનાં લક્ષણો બતાવવામાં આવી રહ્યાં છે. એટલા માટે અહીં ‘મૌની’ પદનો અર્થ ‘ભગવત્સ્વરૂપનું મનન કરવાવાળો’ જ માનવો એ યુક્તિસંગત છે.

‘સંતુષ્ટો યેન કેનચિત્’ – બીજા લોકોને ભક્ત ‘સંતુષ્ટો યેન કેનચિત્’ અર્થાત્ પ્રારબ્ધાનુસાર શરીર-નિર્વાહને માટે જે કંઈ મળી જાય, તેમાં જ સંતુષ્ટ દેખાય છે; પરંતુ વાસ્તવમાં ભક્તના સંતોષનું કારણ કોઈ સાંસારિક પદાર્થ, પરિસ્થિતિ વગેરે નથી હોતું. એકમાત્ર ભગવાનમાં જ પ્રેમ હોવાને કારણે તે નિત્યનિરંતર ભગવાનમાં જ સંતુષ્ટ રહે છે. આ સંતોષને કારણે તે સંસાર પ્રત્યે અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ

પરિસ્થિતિમાં સમ રહે છે; કેમકે તેના અનુભવમાં પ્રત્યેક અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ ભગવાનના મંગલન્ય વિધાનથી જ આવે છે. આ રીતે પ્રત્યેક પરિસ્થિતિમાં નિત્યનિરંતર સંતુષ્ટ રહેવાને કારણે તેને ‘સંતુષ્ટો યેન કેનચિત્’ કહેવામાં આવ્યો છે.

‘અનિકેતઃ’ – જેમનું કોઈ નિકેત અર્થાત્ નિવાસસ્થાન નથી, તે જ ‘અનિકેત’ હોય છે – એવી વાત નથી. ચાહે ગૃહસ્થ હોય કે સાધુ-સંન્યાસી, જેમની પોતાના રહેવાના સ્થાનમાં મમતા કે આસક્તિ નથી, તે બધા ‘અનિકેત’ છે. ભક્તને રહેવાના સ્થાનમાં અને શરીર (સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ-શરીરમાં) લેશમાત્ર પણ મમતા તેમ જ આસક્તિ નથી હોતાં. એટલા માટે તેને ‘અનિકેતઃ’ કહેવામાં આવ્યો છે.

‘સ્થિરમતિઃ’ – ભક્તની બુદ્ધિમાં ભગવત્તત્ત્વની સત્તા અને સ્વરૂપના વિષયમાં કોઈ સંશય અથવા વિપર્યય (વિપરીત જ્ઞાન) નથી હોતાં. આથી તેની બુદ્ધિ ભગવત્તત્ત્વના જ્ઞાનથી કદી કોઈ અવસ્થામાં વિચલિત નથી થતી. એટલા માટે તેને ‘સ્થિરમતિઃ’ કહેવામાં આવ્યો છે. ભગવત્તત્ત્વને જાણવાને માટે તેને કદી કોઈ પ્રમાણ કે શાસ્ત્રવિચાર, સ્વાધ્યાય વગેરેની જરૂર નથી રહેતી; કેમકે તે સ્વાભાવિક રૂપે ભગવત્તત્ત્વમાં તલ્લીન રહે છે.

સ્થિરબુદ્ધિ થવામાં કામનાઓ જ બાધક થાય છે (ગીતા અ. ૨/૪૪). આથી કામનાઓના ત્યાગથી જ સ્થિરબુદ્ધિ થઈ શકાય છે (ગીતા અ. ૨/૫૫). અંતઃકરણમાં સાંસારિક (સંયોગજન્ય) સુખની કામના રહેવાથી સંસારમાં આસક્તિ થઈ જાય છે. આ આસક્તિ સંસારને અસત્ય કે મિથ્યા જાણી લેવાથી પણ દૂર થતી નથી; જેમ કે – સિનેમાં દેખાતા દશ્ય (પ્રાણીપદાર્થ)ને મિથ્યા જાણતા હોવા છતાં પણ તેમાં આસક્તિ થઈ જાય છે, અથવા જેવી રીતે ભૂતકાળની વાતોને યાદ કરતી વેળાએ માનસિક દૃષ્ટિની સામે આવવાવાળા દશ્યને મિથ્યા જાણતા હોવા છતાં પણ તેમાં આસક્તિ થઈ જાય છે. આથી જ્યાં સુધી અંતઃકરણમાં સાંસારિક સુખની કામના છે, ત્યાં સુધી સંસારને મિથ્યા માનવા છતાં પણ સંસારની આસક્તિ દૂર થતી નથી. આસક્તિથી સંસારની સ્વતંત્ર સત્તા દઢ થાય છે. સાંસારિક સુખની કામના દૂર થતાં આસક્તિ આપોઆપ દૂર થાય છે. આસક્તિ દૂર થતાં સંસારની સ્વતંત્ર સત્તાનો અભાવ થઈ જાય છે અને એક ભગવત્તત્ત્વમાં બુદ્ધિ સ્થિર થઈ જાય છે.

‘ભક્તિમાન્મે પ્રિયો નરઃ’ – ‘ભક્તિમાન્’ પદમાં ‘ભક્તિ’ શબ્દની સાથે નિત્યયોગના અર્થમાં ‘મતુષ્’ પ્રત્યય

છે. આનું તાત્પર્ય એ છે કે મનુષ્યમાં સ્વાભાવિકરૂપે ‘ભક્તિ’ (ભગવત્પ્રેમ) રહે છે. મનુષ્યથી ભૂલ આ જ થાય છે કે તે ભગવાનને છોડીને સંસારની ભક્તિ કરવા લાગે છે. એટલા માટે તેને સ્વાભાવિક રહેવાવાળી ભગવદ્ભક્તિનો રસ નથી મળતો અને તેના જીવનમાં નીરસતા રહે છે. સિદ્ધ ભક્ત હરદમ ભક્તિરસમાં તલ્લીન રહે છે. એટલા માટે તેને ‘ભક્તિમાન્’ કહેવામાં આવ્યો છે. આવો ભક્તિમાન મનુષ્ય ભગવાનને પ્રિય હોય છે.

‘નરઃ’ પદ આપવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ભગવાનને પ્રાપ્ત કરીને જેણે પોતાનું મનુષ્યજીવન સફળ (સાર્થક) કરી લીધું છે, તે જ વાસ્તવમાં નર (મનુષ્ય) કહેવડાવવાને યોગ્ય છે. જે મનુષ્યશરીરને પામીને સાંસારિક ભોગ અને સંગ્રહમાં જ લાગેલો છે, તે નર (મનુષ્ય) કહેવડાવવાને યોગ્ય નથી.

[આ બે શ્લોકોમાં ભક્તની સદાસર્વદા સમભાવમાં સ્થિત રહેવાની વાત કહેવામાં આવી છે. શત્રુ-મિત્ર, માન-અપમાન, શીત-ઉષ્ણ, સુખ-દુઃખ અને નિંદા-સ્તુતિ, આ પાંચેય દ્વન્દ્વોમાં સમતા હોવાથી જ સાધક પૂર્ણપણે સમભાવમાં સ્થિત કહેવાઈ શકે છે.]

પ્રકરણ-સંબંધી વિશેષ વાત

ભગવાને પહેલા પ્રકરણની અંતર્ગત તેરમા-ચૌદમા શ્લોકોમાં સિદ્ધ ભક્તોનાં લક્ષણોનું વર્ણન કરીને અંતમાં ‘યો મદ્ભક્તઃ સ મે પ્રિયઃ’ કહ્યું, બીજા પ્રકરણની અંતર્ગત પંદરમા શ્લોકના અંતમાં ‘યઃ સ ય મે પ્રિયઃ’ કહ્યું, ત્રીજા પ્રકરણની અંતર્ગત સોળમા શ્લોકના અંતમાં ‘યો મદ્ભક્તઃ સ મે પ્રિયઃ’ કહ્યું, ચોથા પ્રકરણની અંતર્ગત સત્તરમા શ્લોકોના અંતમાં ‘ભક્તિમાન્ યઃ સ મે પ્રિયઃ’ કહ્યું અને અંતમાં પાંચમા પ્રકરણની અંતર્ગત અઠારમા - ઓગણીસમા શ્લોકોના અંતમાં ‘ભક્તિમાન્ મે પ્રિયો નરઃ’ કહ્યું. આ રીતે ભગવાને પાંચ વાર અલગ-અલગ ‘મે પ્રિયઃ’ પદ આપીને સિદ્ધ ભક્તોનાં લક્ષણોને પાંચ વિભાગોમાં વિભક્ત કર્યાં છે. એટલા માટે સાત શ્લોકોમાં બતાવવામાં આવેલાં સિદ્ધ ભક્તોનાં લક્ષણોને એક જ પ્રકરણની અંતર્ગત નહિ સમજવાં જોઈએ. આનું મુખ્ય કારણ એ છે કે જો આ એક જ પ્રકરણ હોત, તો એક લક્ષણને વારંવાર ન કહીને એક જ વાર કહેવામાં આવત, અને ‘મે પ્રિયઃ’ પદ પણ એક જ વાર કહેવામાં આવત.

પાંચેય પ્રકરણોની અંતર્ગત સિદ્ધ ભક્તોનાં લક્ષણોમાં રાગદ્વેષ અને હર્ષશોકનો અભાવ બતાવવામાં આવ્યો છે. જેમ કે પહેલા પ્રકરણમાં ‘નિર્મમઃ’ પદથી રાગનો, ‘અદ્વેષ્ટા’

પદથી દેષનો અને ‘સમદુઃખસુખઃ’ પદથી હર્ષશોકનો અભાવ બતાવવામાં આવ્યો છે. બીજા પ્રકરણમાં ‘હર્ષામર્ષભયોદ્વેગૈઃ’ પદથી રાગદ્વેષ અને હર્ષશોકનો અભાવ બતાવવામાં આવ્યો છે. ત્રીજા પ્રકરણમાં ‘અનપેક્ષઃ’ પદથી રાગનો, ‘ઉદાસીનઃ’ પદથી દેષનો અને ‘ગતવ્યથઃ’ પદથી હર્ષશોકનો અભાવ બતાવવામાં આવ્યો છે. ચોથા પ્રકરણમાં ‘ન કાઙ્ક્ષતિ’ પદથી રાગનો, ‘ન દ્વેષ્ટિ’ પદથી દેષનો અને ન ‘હૃષ્યતિ’ તથા ‘ન શોચતિ’ પદથી હર્ષ-શોકનો અભાવ બતાવવામાં આવ્યો છે. અંતિમ પાંચમા પ્રકરણના ‘સજ્જિવિવર્જિતઃ’ પદથી રાગનો, ‘સંતુષ્ટઃ’ પદથી એકમાત્ર ભગવાનમાં જ સંતુષ્ટ રહેવાને કારણે દેષનો અને ‘શીતોષ્ણસુખદુઃખેષુ સમઃ’ પદથી હર્ષ-શોકનો અભાવ બતાવવામાં આવ્યો છે.

જો સિદ્ધ ભક્તોનાં લક્ષણો બતાવવાવાળું (સાત શ્લોકોનું) એક જ પ્રકરણ હોત, તો સિદ્ધ ભક્તમાં રાગ-દ્વેષ, હર્ષ-શોક વગેરે વિકારોના અભાવની વાત ક્યાંક શબ્દોથી અને ક્યાંક ભાવથી વારંવાર કહેવાની જરૂર ન પડત. આ જ રીતે ચૌદમા અને ઓગણીસમા શ્લોકમાં ‘સંતુષ્ટઃ’ પદનો તથા તેરમા શ્લોકમાં ‘સમદુઃખસુખઃ’ અને અઠારમા શ્લોકમાં ‘શીતોષ્ણસુખદુઃખેષુ સમઃ’ પદોનો પણ સિદ્ધ ભક્તોનાં લક્ષણોમાં બે વાર પ્રયોગ થયો છે, જેનાથી

(સિદ્ધ ભક્તોનાં લક્ષણોનું એક જ પ્રકરણ માનવાથી) પુનરુક્તિનો દોષ આવે છે. ભગવાનનાં વચનોમાં પુનરુક્તિનો દોષ આવવો સંભવિત જ નથી. આથી સાતેય શ્લોકોના વિષયને એક પ્રકરણ ન માનીને અલગ-અલગ પાંચ પ્રકરણ માનવાં એ જ યુક્તિસંગત છે.

આ રીતે પાંચેય પ્રકરણો સ્વતંત્ર (ભિન્ન-ભિન્ન) હોવાથી કોઈ એક પ્રકરણનાં પણ બધાં લક્ષણો જેનામાં હોય, તે જ ભગવાનનો પ્રિય ભક્ત છે. પ્રત્યેક પ્રકરણમાં સિદ્ધ ભક્તોનાં અલગ-અલગ લક્ષણો બતાવવાનું કારણ એ છે કે સાધનપદ્ધતિ, પ્રારબ્ધ, વર્ણ, આશ્રમ, સ્થળ, કાળ પરિસ્થિતિ વગેરેના ભેદોથી બધા ભક્તોની પ્રકૃતિ (સ્વભાવ)માં પરસ્પર થોડો વધારે ભેદ રહ્યા કરે છે. હા, રાગદ્વેષ, હર્ષશોક વગેરે વિકારોનો અત્યંત અભાવ તેમ જ સમતામાં સ્થિતિ અને સમસ્ત પ્રાણીઓના હિતમાં રતિ બધાની એક સમાન જ હોય છે.

સાધકે પોતાની રુચિ, વિશ્વાસ, યોગ્યતા, સ્વભાવ વગેરેના અનુસાર જે પ્રકરણ પોતાને અનુકૂળ દેખાઈ આવે, તેને જ આદર્શ માનીને તેના અનુસાર પોતાનું જીવન ઘડવામાં લાગી જવું જોઈએ. કોઈ એક પ્રકરણનાં પણ જો સઘળાં લક્ષણો પોતાનામાં ન આવે, તોપણ સાધકે નિરાશ નહિ થવું જોઈએ. પછી સફળતા અવશ્યભાવી છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : આ બે શ્લોકોમાં ભગવાને તે જ સ્થળ કહ્યાં છે, જ્યાં સમતા હોવામાં મુશ્કેલી પડે છે. જો આમાં સમતા થઈ ગઈ તો અન્ય કોઈ ઠેકાણે સમતા થવામાં મુશ્કેલી નહીં આવે. પોતાના ઉપર કોઈ અસર ન પડવી એનું નામ ‘સમતા’ છે.

જોકે ભક્તની દૃષ્ટિમાં ભગવાન સિવાય બીજી સત્તા છે જ નહિ, તેમ છતાં બીજા લોકોની દૃષ્ટિમાં તે શત્રુ અને મિત્રમાં સમ દેખાય છે. શત્રુતા-મિત્રતાનું જ્ઞાન થવા છતાં પણ તે સમ રહે છે.

‘શીતોષ્ણસુખદુઃખેષુ’ – ભક્ત શરીરની અનુકૂળતા-પ્રતિકૂળતામાં પણ સમ રહે છે અને મન-બુદ્ધિની અનુકૂળતા-પ્રતિકૂળતામાં પણ સમ રહે છે. તાત્પર્ય એ છે કે, ભક્ત શરીરની અનુકૂળતા-પ્રતિકૂળતા, ઈન્દ્રિયોની અનુકૂળતા – પ્રતિકૂળતા, મનની અનુકૂળતા-પ્રતિકૂળતા, બુદ્ધિની અનુકૂળતા-પ્રતિકૂળતા, સિદ્ધાંતની અનુકૂળતા-પ્રતિકૂળતા વગેરે બધા પ્રકારની અનુકૂળતા-પ્રતિકૂળતામાં સમ રહે છે. તેનો ન તો કોઈ અનુકૂળતામાં રાગ હોય છે અને ન પ્રતિકૂળતામાં દ્વેષ હોય છે.

‘યો મદ્ભક્તઃ સ મે પ્રિયઃ,’ ‘ભક્તિમાન્મે પ્રિયો નરઃ’ વગેરે પદોનું તાત્પર્ય એ છે કે, તેવા ભક્તો ભક્તિને કારણે ભગવાનને પ્રિય છે, ગુણ (લક્ષણ)ને કારણે નહિ. ગુણ મુખ્ય નથી, બલકે ભક્તિ મુખ્ય છે.

સંબંધ – પાછળના સાત શ્લોકોમાં ભગવાને સિદ્ધ ભક્તોનાં કુલ ઓગણચાલીસ લક્ષણો બતાવ્યાં. હવે આગળના શ્લોકમાં ભગવાન અર્જુનના પ્રશ્નનો સ્પષ્ટ રીતે ઉત્તર આપે છે.

ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ।

श्रद्धधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ॥ ૨૦॥

તુ	= પરંતુ	ભક્તા:	= ભક્તો		કરે છે,
યે	= જે (મારામાં)	ઈદમ્	= આ	તે	= તે
શ્રદ્ધાના:	= શ્રદ્ધા રાખવાવાળા	યથા, ઉક્તમ્	= જેવું કહ્યું છે (તેવું જ)	મે	= મને
	(અને)	ધર્મ્યામૃતમ્	= ધર્મમય અમૃતનું	અતીવ	= અત્યંત
મત્પરમા:	= મારે પરાયણ થયેલા	પર્યુપાસતે	= સારી રીતે સેવન	પ્રિયા:	= પ્રિય છે.

ટીકા — ‘યે તુ’ અહીં ‘યે’ પદથી ભગવાને એ સાધક ભક્તોનો સંકેત કર્યો છે, જેમના વિષયમાં અર્જુને પહેલા શ્લોકમાં પ્રશ્ન કરીને ‘યે’ પદનો પ્રયોગ કર્યો હતો. એ જ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ભગવાને બીજા શ્લોકમાં સગુણની ઉપાસના કરવાવાળા સાધકોને પોતાને મતે (‘યે’ અને ‘તે’ પદોથી) ‘યુક્તતમાઃ’ બતાવ્યા હતા. પછી એ જ સગુણ-ઉપાસનાનાં સાધન બતાવ્યાં અને પછી સિદ્ધ ભક્તોનાં લક્ષણ બતાવીને હવે એ જ પ્રસંગનો ઉપસંહાર કરે છે.

અહીં ‘યે’ પદ એ પરમ શ્રદ્ધાળુ ભગવત્પરાયણ સાધકોને માટે આવ્યું છે, જે સિદ્ધ ભક્તોનાં લક્ષણને આદર્શ માનીને સાધના કરે છે.

‘તુ’ પદનો પ્રયોગ પ્રકરણને અલગ કરવા માટે કરવામાં આવે છે. અહીં સિદ્ધ ભક્તોના પ્રકરણથી સાધક ભક્તોના પ્રકરણને અલગ કરવા માટે ‘તુ’ પદનો પ્રયોગ થયો છે. આ પદથી એવું પ્રતીત થાય છે કે સિદ્ધ ભક્તોની અપેક્ષાએ સાધક ભક્તો ભગવાનને વિશેષ પ્રિય છે.

‘શ્રદ્ધાનાઃ’ — ભગવત્પ્રાપ્તિ થઈ જવાને કારણે સિદ્ધ ભક્તોનાં લક્ષણમાં શ્રદ્ધાની વાત નથી આવી; કેમકે જ્યાં સુધી નિત્યપ્રાપ્ત ભગવાનનો અનુભવ નથી થતો, ત્યાં સુધી શ્રદ્ધાની જરૂર રહે છે. આથી આ પદને શ્રદ્ધાળુ સાધક ભક્તોનું જ વાચક માનવું જોઈએ. એવા શ્રદ્ધાળુ ભક્તો ભગવાનના ધર્મમય અમૃતરૂપી ઉપદેશને (જે ભગવાને તેરમાથી ઓગણીસમા શ્લોક સુધી કહ્યો છે) ભગવત્પ્રાપ્તિના ઉદ્દેશ્યથી પોતાનામાં ઉતારવાની ચેષ્ટા કર્યા કરે છે.

જોકે ભક્તિના સાધનમાં શ્રદ્ધા અને પ્રેમનું તથા જ્ઞાનના સાધનમાં વિવેકનું મહત્વ હોય છે, તોપણ આનાથી એમ નહિ સમજવું જોઈએ કે ભક્તિના સાધનમાં વિવેકનું અને જ્ઞાનના સાધનમાં શ્રદ્ધાનું મહત્વ જ નથી. વાસ્તવમાં શ્રદ્ધા અને વિવેકની બધાં સાધનોમાં અત્યંત આવશ્યકતા છે. વિવેકથી ભક્તિસાધનમાં બળ મળે છે. આ જ રીતે શાસ્ત્રોમાં તથા પરમાત્મતત્ત્વમાં શ્રદ્ધા હોય તો જ જ્ઞાનસાધનનું પાલન થઈ શકે છે. એટલા માટે ભક્તિ અને જ્ઞાન બન્નેય સાધનોમાં શ્રદ્ધા અને વિવેક આવશ્યક છે.

‘મત્પરમાઃ’ — સાધક ભક્તોનો સિદ્ધ ભક્તોમાં અત્યંત પૂજ્યભાવ હોય છે. તેઓની સિદ્ધ ભક્તોના ગુણોમાં

શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિ હોય છે. આથી તેઓ તે ગુણોને આદર્શ માનીને આદરપૂર્વક તેમનું અનુસરણ કરવાને માટે ભગવાનને પરાયણ થાય છે. આ રીતે ભગવાનનું ચિંતન કરવાથી અને ભગવાન ઉપર જ નિર્ભર રહેવાથી એ બધા ગુણો તેઓમાં આપોઆપ આવી જાય છે.

ભગવાને અગિયારમા અધ્યાયના પંચાવનમા શ્લોકમાં ‘મત્પરમાઃ’ પદથી અને આ જ (બારમા) અધ્યાયના છઠ્ઠા શ્લોકમાં ‘મત્પરાઃ’ પદથી પોતાને પરાયણ થવાની વાત વિશેષરૂપે કહીને અંતમાં ફરીથી એ જ વાતને આ શ્લોકમાં ‘મત્પરમાઃ’ પદથી કહી છે. આનાથી સિદ્ધ થાય છે કે ભક્તિયોગમાં ભગવત્પરાયણતા મુખ્ય છે. ભગવત્પરાયણ થતાં ભગવત્કૃપાથી આપમેળે જ સાધન થાય છે અને સાધનનાં વિઘ્નોનો નાશ થાય છે.

‘ધર્મ્યામૃતમિદં યથોક્તમ્’ — સિદ્ધ ભક્તોનાં ઓગણચાળીસ લક્ષણોનાં પાંચેય પ્રકરણો ધર્મમય અર્થાત્ ધર્મથી ઓતપ્રોત છે. તેઓમાં કિંચિત્માત્ર પણ અધર્મનો અંશ નથી. જે સાધનમાં સાધનાવિરોધી અંશ સર્વથા નથી હોતો, તે સાધન અમૃતતુલ્ય હોય છે. પહેલાં કહેલો લક્ષણ-સમુદાય ધર્મમય હોવાથી તથા તેમાં સાધના-વિરોધી કોઈ વાત ન હોવાથી જ તેને ‘ધર્મ્યામૃત’ સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે.

સાધનમાં સાધના-વિરોધી કોઈ વાત ન હોવા છતાં પણ જેમ પહેલાં કહેવામાં આવ્યું છે, બરાબર તેવા ને તેવા ધર્મમય અમૃતનું સેવન ત્યારે જ સંભવિત બને છે, જ્યારે સાધકનો ઉદ્દેશ્ય કિંચિત્માત્ર પણ ધન, માન, મોટાઈ, આદર, સત્કાર, સંગ્રહ, સુખભોગ વગેરે ન હોઈને એક માત્ર ભગવત્પ્રાપ્તિ જ હોય.

પ્રત્યેક પ્રકરણનાં બધાં લક્ષણો ધર્મ્યામૃત છે. આથી સાધક જે પ્રકરણનાં લક્ષણોને આદર્શ માનીને સાધના કરે છે, તેને માટે તે જ ધર્મ્યામૃત છે.

ધર્મ્યામૃતનાં જે ‘અદ્વેષ્ટા સર્વભૂતાનાં મૈત્રઃ....’ વગેરે લક્ષણો બતાવવામાં આવ્યાં છે, તે આંશિકરૂપે સાધકમાત્રમાં રહે છે અને એમની સાથે સાથે કેટલાક દુર્ગુણ-દુરાચારો પણ રહે છે. પ્રત્યેક પ્રાણીમાં ગુણ અને અવગુણ બન્નેય રહે છે, છતાં પણ અવગુણોનો તો સર્વથા ત્યાગ થઈ શકે

છે, પરંતુ ગુણોનો સર્વથા ત્યાગી નથી થઈ શકતો. કારણ કે સાધન અને સ્વભાવના અનુસાર સિદ્ધ પુરુષોમાં ગુણોનું તારતમ્ય તો રહે છે; પરંતુ તેઓમાં ગુણોની ઊણપરૂપી અવગુણ કિંચિત્માત્ર પણ નથી રહેતો. ગુણોમાં ન્યૂનાધિકતા રહેવાથી તેમના પાંચ વિભાગ કરવામાં આવ્યા છે; પરંતુ અવગુણ સર્વથા ત્યાજ્ય છે; આથી તેમનો વિભાગ થઈ જ નથી શકતો.

સાધક સત્સંગ તો કરે છે, પરંતુ સાથે-સાથે કુસંગ થતો રહે છે. તે સંયમ તો કરે છે, પરંતુ સાથે સાથે અસંયમ પણ થતો રહે છે. તે સાધના તો કરે છે, પરંતુ સાથે સાથે અસાધના પણ થતી રહે છે. જ્યાં સુધી સાધનાની સાથે અસાધના અથવા ગુણોની સાથે અવગુણ રહે છે, ત્યાં સુધી સાધકની સાધના પૂર્ણ નથી થતી. કારણ કે અસાધનાની સાથે સાધના અથવા અવગુણોની સાથે ગુણો તેમનામાં પણ જોવામાં આવે છે, જેઓ સાધકો નથી. આ ઉપરાંત જ્યાં સુધી સાધનાની સાથે અસાધના અથવા ગુણોની સાથે અવગુણો રહે છે, ત્યાં સુધી સાધકમાં પોતાની સાધના અથવા ગુણોનું અભિમાન રહે છે, જે આસુરી સંપત્તિનો આધાર છે. એટલા માટે ધર્મ્યામૃતનું યથોક્ત સેવન કરવા માટે કહેવામાં આવ્યું છે. તાત્પર્ય એ છે કે આનું બરાબર એવું જ પાલન થવું જોઈએ, જેવું એનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. જો ધર્મ્યામૃતના સેવનમાં દોષ (અસાધના) પણ સાથે રહેશે તો ભગવત્પ્રાપ્તિ નહિ થાય. આથી આ વિષયમાં સાધકે વિશેષ સાવધાન રહેવું જોઈએ. જો સાધનામાં કોઈ કારણવશાત્ આંશિકરૂપે કોઈ દોષમય વૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ જાય, તો તેની અવહેલના ન કરીને તત્પરતાથી તેને હઠાવવાની ચેષ્ટા કરવી જોઈએ. ચેષ્ટા કરવા છતાં પણ ન હઠે, તો વ્યાકુળતાપૂર્વક પ્રભુને પ્રાર્થના કરવી જોઈએ.

જેટલા સદ્ગુણ, સદાચાર, સદ્ભાવ વગેરે છે, તે તમામ ‘સત્’ (પરમાત્મા)ના સંબંધથી જ થાય છે. આ જ રીતે દુર્ગુણ, દુરાચાર, દુર્ભાવ વગેરે બધા ‘અસત્’ના સંબંધથી જ થાય છે. દુરાચારીમાં દુરાચારી પુરુષમાં પણ સદ્ગુણ-સદાચારનો સર્વથા અભાવ નથી હોતો, કેમકે ‘સત્’ (પરમાત્મા)નો અંશ હોવાને કારણે જીવમાત્રનો ‘સત્’ સાથે નિત્યસંબંધ છે. પરમાત્મા સાથે સંબંધ રહેવાને કારણે કોઈ ને કોઈ અંશમાં તેનામાં સદ્ગુણ-સદાચાર રહેશે જ. પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થતાં અસત્ સાથે સર્વથા સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય છે અને દુર્ગુણ દુરાચાર, દુર્ભાવ વગેરે સર્વથા નષ્ટ થઈ જાય છે.

સદ્ગુણ, સદાચાર અને સદ્ભાવ ભગવાનની સંપત્તિ છે. એટલા માટે સાધક જેટલો પણ ભગવાનની સન્મુખ અથવા ભગવત્પરાયણ થતો જશે, એટલે જ અંશે આપોઆપ સદ્ગુણ,

સદાચાર અને સદ્ભાવ પ્રગટ થતા જશે તથા દુર્ગુણ, દુરાચાર અને દુર્ભાવ નષ્ટ થતા જશે.

રાગ-દ્વેષ, હર્ષ-શોક, કામ-ક્રોધ વગેરે અંતઃકરણના વિકારો છે, તે ધર્મ નથી (ગીતા અ. ૧૩/૬). ધર્મની સાથે ધર્મનો નિત્યસંબંધ રહે છે. જેમકે, સૂર્યરૂપી ધર્મની સાથે ઉષ્ણતારૂપી ધર્મનો નિત્યસંબંધ રહે છે, જે કદી દૂર નથી થઈ શકતો. આથી ધર્મના વિના ધર્મ તથા ધર્મના વિના ધર્મી નથી રહી શકતો. કામ-ક્રોધ વગેરે વિકારો સાધારણ મનુષ્યમાં પણ હર સમય નથી રહેતા, સાધના કરવાવાળામાં ઓછા થતા રહે છે અને સિદ્ધ પુરુષમાં તો બિલકુલ નથી રહેતા. જો આ વિકારો અંતઃકરણના ધર્મ હોત, તો હર સમયે એકરૂપે રહેત અને અંતઃકરણ (ધર્મ) રહેતાં કદી નષ્ટ ન થાત. આથી તે અંતઃકરણના ધર્મો નથી, પરંતુ આગંતુક (આવવા-જવાવાળા) વિકારો છે. સાધક જેમ-જેમ પોતાનું એકમાત્ર લક્ષ્ય ભગવાન તરફ વધે છે, તેમ તેમ રાગ, દ્વેષ વગેરે વિકારો દૂર થતા જાય છે અને ભગવાનને પ્રાપ્ત થતાં એ વિકારોનો અત્યંત અભાવ થઈ જાય છે.

ગીતામાં ઠેકઠેકાણે ‘તયોર્ન વશમાગચ્છેત્’ (અ. ૩/૨૪), ‘રાગદ્વેષવિયુક્તૈઃ’ (અ. ૨/૬૪), ‘રાગદ્વેષો વ્યુદસ્ય’ (અ. ૧૮/૫૧) વગેરે પદોથી સાધકોને આ રાગ, દ્વેષ વગેરે વિકારોનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરવા કહ્યું છે. જો એ (રાગ, દ્વેષ વગેરે) અંતઃકરણના ધર્મો હોત તો અંતઃકરણ રહેતાં એમનો ત્યાગ શક્ય ન થાત અને અશક્યને શક્ય બનાવવા માટે ભગવાને આજ્ઞા પણ કેવી રીતે આપી હોત?

ગીતામાં સિદ્ધ મહાપુરુષોને રાગદ્વેષ વગેરે વિકારોથી સર્વથા મુક્ત બતાવવામાં આવ્યા છે. જેમ કે આ જ અધ્યાયના તેરમા શ્લોકથી ઓગણીસમા શ્લોક સુધી ઠેકઠેકાણે ભગવાને સિદ્ધ ભક્તોને રાગ, દ્વેષ વગેરે વિકારોથી સર્વથા મુક્ત બતાવ્યા છે. એટલા માટે પણ આ વિકારો જ છે, અંતઃકરણના ધર્મ નથી. અસતથી તદ્દન વિમુખ થયેલા સિદ્ધ મહાપુરુષોમાં આ વિકારો લેશમાત્ર પણ નથી રહેતા. જો અંતઃકરણમાં વિકારો ચાલુ રહેત, તો પછી તેઓ મુક્ત કોનાથી થાય?

જેનામાં આ વિકારો લેશમાત્ર પણ નથી, એવા સિદ્ધ મહાપુરુષના અંતઃકરણનાં લક્ષણોને આદર્શ માનીને ભગવત્પ્રાપ્તિને માટે એમનું અનુકરણ કરવાને માટે ભગવાને એ લક્ષણોને અહીં ‘ધર્મ્યામૃતમ્’ નામ આપ્યું છે.

‘પર્યુપાસતે’ – સાધક ભક્તોની દૃષ્ટિમાં ભગવાનના પ્રિય સિદ્ધ ભક્તો અત્યંત શ્રદ્ધાસ્પદ હોય છે. ભગવાન તરફ સ્વાભાવિક આકર્ષણ (પ્રીતિ) હોવાને કારણે એમનામાં દૈવી સંપત્તિ અર્થાત્ સદ્ગુણ (ભગવાનના હોવાથી) સ્વાભાવિક

જ આવી જાય છે. છતાં પણ સાધકોનો એ સિદ્ધ મહાપુરુષોના ગુણો પ્રત્યે સ્વાભાવિક આદરભાવ હોય છે; અને તેઓ એ ગુણોને પોતે ગ્રહણ કરવાની ચેષ્ટા કરે છે. આને જ સાધક ભક્તો દ્વારા એ ગુણોનું સારી રીતે સેવન કરવું એ એમને અપનાવવું કહે છે.

આ જ અધ્યાયના તેરમાથી ઓગણીસમા શ્લોક સુધી, સાત શ્લોકોમાં ‘ધર્મ્યામૃત’નું જે રૂપમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તેનું બરાબર એ રૂપમાં શ્રદ્ધાપૂર્વક સારી રીતે સેવન કરવાના અર્થમાં જ અહીં ‘પર્યુપાસતે’ પદ પ્રયોજાયેલું છે. સારી રીતે સેવન કરવાનું તાત્પર્ય એ જ છે કે સાધકમાં કિંચિત્માત્ર પણ અવગુણ નહિ રહેવા જોઈએ. જેમ કે, સાધકમાં સઘળાં પ્રાણીઓ પ્રત્યે કરુણાનો ભાવ પૂર્ણરૂપે ભલેને ન હોય, પરંતુ તેનામાં કોઈ પ્રાણી પ્રત્યે નિર્દયતાનો ભાવ જરા પણ નહિ રહેવો જોઈએ. સાધકોમાં આ લક્ષણો સાંગોપાંગ નથી હોતાં, એટલા જ માટે તેમને એનું સેવન કરવાને માટે કહેવામાં આવ્યું છે. સાંગોપાંગ લક્ષણો આવતાં તેઓ સિદ્ધની કોટિમાં આવી જશે.

સાધકમાં ભગવત્પ્રાપ્તિની તીવ્ર ઉત્કંઠા અને વ્યાકુળતા થતાં તેના અવગુણ સહજ રીતે નષ્ટ થઈ જાય છે; કેમકે ઉત્કંઠા અને વ્યાકુળતા અવગુણોને ખાઈ જાય છે તથા તેના દ્વારા સાધના પણ પોતાની મેળે થવા લાગે છે. આ કારણથી તેમને ભગવત્પ્રાપ્તિ જલદી અને સુગમતાથી થઈ જાય છે.

‘ભક્તાસ્તેઽતીવ મે પ્રિયાઃ’ - ભક્તિમાર્ગ ઉપર ચાલવાવાળા ભગવદાશ્રિત સાધકોને માટે અહીં ‘ભક્તાઃ’ પદ પ્રયુક્ત થયું છે.

ભગવાને અગિયારમા અધ્યાયના ત્રેપનમા શ્લોકમાં વેદાધ્યયન, તપ, દાન યજ્ઞ વગેરેથી પોતાના દર્શનની દુર્લભતા બતાવીને ચોપનમા શ્લોકમાં અનન્યભક્તિથી પોતાના દર્શનની સુલભતાનું વર્ણન કર્યું. પછી પંચાવનમા શ્લોકમાં પોતાના ભક્તનાં લક્ષણોના રૂપમાં અનન્યભક્તિના સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું. આ અંગે અર્જુને આ જ (બારમા)

અધ્યાયના પહેલા શ્લોકમાં એ પ્રશ્ન કર્યો કે સગુણસાકારના ઉપાસકો અને નિર્ગુણનિરાકારના ઉપાસકોમાં શ્રેષ્ઠ કોણ છે? ભગવાને બીજા શ્લોકમાં આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં (સગુણ-સાકારની ઉપાસના કરવાવાળા) એ સાધકોને શ્રેષ્ઠ બતાવ્યા, જેઓ ભગવાનમાં મન પરોવીને અત્યંત શ્રદ્ધાપૂર્વક એમની ઉપાસના કરે છે. અહીં ઉપસંહારમાં એ જ સાધકોને માટે ‘ભક્તાઃ’ પદ આવ્યું છે.

તે સાધક ભક્તોને ભગવાન પોતાના અત્યંત પ્રિય બતાવે છે.

સિદ્ધ ભક્તોને ‘પ્રિય’ અને સાધકોને ‘અત્યંત પ્રિય’ બતાવવાનાં કારણો આ પ્રકારે છે -

(૧) સિદ્ધ ભક્તોને તો તત્ત્વનો અનુભવ અર્થાત્ ભગવત્પ્રાપ્તિ થઈ ચૂકી છે; પરંતુ સાધક ભક્ત ભગવત્પ્રાપ્તિ ન થવા છતાં પણ શ્રદ્ધાપૂર્વક ભગવાનને પરાયણ થાય છે. એટલા માટે તેઓ ભગવાનને અત્યંત પ્રિય હોય છે.

(૨) સિદ્ધ ભક્તો ભગવાનનાં મોટાં પુત્ર સમાન છે -
મોરેં પ્રૌઢ તનય સમ ગ્યાની ।

પરંતુ સાધક ભક્તો ભગવાનના નાના, અબોધ બાળક સમાન છે -

બાલક સુત સમ દાસ અમાની ॥

(માનસ ૩/૪૩/૪)

નાનું બાળક સ્વાભાવિક જ બધાને પ્રિય લાગે છે. એટલા માટે ભગવાનને પણ સાધક ભક્ત અત્યંત પ્રિય છે.

(૩) સિદ્ધ ભક્તને તો ભગવાન પોતાનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન આપીને ઋણમુક્ત થયાનું માની લે છે, પરંતુ સાધક ભક્ત તો (પ્રત્યક્ષ દર્શન ન થવા છતાં પણ) સરળ વિશ્વાસપૂર્વક એકમાત્ર ભગવાનનો જ આશ્રિત થઈને એમની ભક્તિ કરે છે. આથી તેમને હજુ સુધી પોતાનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન ન આપવાને કારણે ભગવાન પોતાને તેમના ઋણી માને છે અને એટલા જ માટે તેમને પોતાના અત્યંત પ્રિય કહે છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : કર્તવ્યને ‘ધર્મ’ કહે છે. જે ધર્મથી વિચલિત/આમ-તેમ થતો નથી, તેને ‘ધર્મ્ય’ કહે છે. સર્વ કાંઈ ભગવાન જ છે - આના જેવો બીજો કોઈ સિદ્ધાંત છે જ નહિ, તે માટે આ ‘ધર્મ્ય’ છે (ગીતા - નવમા અધ્યાયનો બીજો શ્લોક).

શ્રદ્ધા સાધકમાં હોય છે. સિદ્ધમાં શ્રદ્ધા હોતી નથી, બલકે અનુભવ હોય છે; કારણ કે, તેના અનુભવમાં એક પરમાત્મા સિવાય બીજું કાંઈ છે જ નહિ, સર્વ કાંઈ પરમાત્મા જ છે, પછી તે શ્રદ્ધા શું કરે ! સાધકની દૃષ્ટિમાં બીજી સત્તા રહે છે, તેથી તે ઉપાસના કરે છે (પર્યુપાસતે) અર્થાત્ પોતાનું જીવન તેવું બનાવે છે; પરંતુ તેનો ભાવ એવો રહે છે કે, ભગવાન સિવાય જો કાંઈ છે, તો તે પણ ભગવાનની જ લીલા છે.

બીજી સત્તાની માન્યતા હોવા છતાં પણ ભક્ત ભગવાનને પરાયણ રહે છે અને ભગવાન સિવાય તેનું કોઈ પ્રેમપાત્ર હોતું નથી, તેથી તે ભગવાનને અત્યંત પ્રિય હોય છે. જ્યાં સુધી તેને ‘સર્વ કાંઈ ભગવાન જ છે’ - આવો અનુભવ થતો

નથી, ત્યાં સુધી ભગવાન તેના ઋણી રહે છે.

શ્રીમદ્ભાગવતમાં ભગવાન કહે છે -

યાવત્ સર્વેષુ ભૂતેષુ મદ્ભાવો નોપજાયતે । તાવદેવમુપાસીત વાઙ્મનઃકાયવૃત્તિભિઃ ॥

(૧૧/૨૮/૧૭)

‘જ્યાં સુધી સંપૂર્ણ પ્રાણિયોમાં મારો ભાવ અર્થાત્ ‘સર્વ કાંઈ પરમાત્મા જ છે’ - આવો વાસ્તવિક ભાવ થવા ન લાગે, ત્યાં સુધી આ પ્રમાણે મન, વાણી અને શરીરની બધી વૃત્તિઓ (વર્તાવ)થી મારી ઉપાસના કરતાં રહેવું.

સર્વ બ્રહ્માત્મકં તસ્ય વિદ્યાડત્મમનીષયા । પરિપશ્યન્નુપરમેત્ સર્વતો મુક્તસંશયઃ ॥

(૧૧/૨૮/૧૮)

‘પૂર્વોક્ત સાધન કરવાવાળા ભક્તનું ‘સર્વ કાંઈ પરમાત્માસ્વરૂપ જ છે’ - આવો નિશ્ચય થઈ જાય છે. પછી તે આ અધ્યાત્મવિદ્યા (બ્રહ્મવિદ્યા) દ્વારા બધી રીતે સંશયરહિત થઈને સર્વત્ર પરમાત્માને સારી પેઠે જોતો રહીને ઉપરામ બની જાય અર્થાત્ ‘સર્વ કાંઈ પરમાત્મા જ છે’ - આ ચિંતન પણ ન રહે, બલકે સાક્ષાત્ પરમાત્મા જ દેખાવા લાગે.’

ૐ તત્સદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે ભક્તિયોગો નામ દ્વાદશોઽધ્યાયઃ ॥ ૧૨ ॥

આ રીતે ૐ, તત્, સત્-આ ભગવન્નામોના ઉચ્ચારણપૂર્વક બ્રહ્મવિદ્યા અને યોગશાસ્ત્રમય શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતોપનિષદરૂપી શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદમાં ‘ભક્તિયોગ’ નામનો બારમો અધ્યાય પૂરો થયો. ॥ ૧૨ ॥

આ (બારમા) અધ્યાયમાં અનેક પ્રકારનાં સાધનો સહિત ભગવદ્ભક્તિનું વર્ણન કરીને ભક્તોનાં લક્ષણો બતાવવામાં આવ્યાં છે અને આ અધ્યાયનો ઉપક્રમ તથા ઉપસંહાર પણ ભગવદ્ભક્તિમાં જ થયો છે. કેવળ ત્રીજા, ચોથા અને પાંચમા-ત્રણ શ્લોકોમાં જ્ઞાનના સાધનનું વર્ણન છે, પરંતુ તે પણ ભક્તિ અને જ્ઞાનની પરસ્પર તુલના કરીને ભક્તિને શ્રેષ્ઠ બતાવવાને માટે જ છે. એટલા જ માટે આ અધ્યાયનું નામ ‘ભક્તિયોગ’ રાખવામાં આવ્યું છે.

બારમા અધ્યાયનાં પદ, અક્ષર અને ઉવાચ

(૧) આ અધ્યાયમાં ‘અથ દ્વાદશોઽધ્યાયઃ’નાં ત્રણ, ‘અર્જુન ઉવાચ’ વગેરે પદોનાં ચાર, શ્લોકોનાં બસો ચુંમાળીસ અને પુષ્પિકાનાં તેર પદો છે. આ રીતે સઘળાં પદોનો સરવાળો બસો ચોસઠ છે.

(૨) ‘અથ દ્વાદશોઽધ્યાયઃ’ ના સાત, ‘અર્જુન

ઉવાચ’ વગેરે પદોના તેર, શ્લોકોના છસો ચાળીસ અને પુષ્પિકાના પિસ્તાળીસ અક્ષરો છે. આ રીતે સઘળા અક્ષરોનો સરવાળો સાતસો પાંચ છે. આ અધ્યાયના બધા જ શ્લોકો બત્રીસ અક્ષરોના છે.

(૩) આ અધ્યાયમાં બે ઉવાચ છે - ‘અર્જુન ઉવાચ’ અને ‘શ્રીભગવાનુવાચ.’

બારમા અધ્યાયમાં પ્રયોજાયેલ છંદ

આ અધ્યાયના વીસ શ્લોકોમાંથી - નવમા શ્લોકના તૃતીય ચરણમાં ‘ભગણ’ પ્રયોજાયેલ હોવાથી ‘ભ-વિપુલા’; ઓગણીસમા શ્લોકના તૃતીય ચરણમાં ‘નગણ’ પ્રયોજાયેલ હોવાથી ‘ન-વિપુલા’ અને વીસમા શ્લોકના પ્રથમ ચરણમાં ‘નગણ’ તથા તૃતીય ચરણમાં ‘ભગણ’ પ્રયોજાયેલ હોવાથી ‘સંકીર્ણ-વિપુલા’ સંજ્ઞાવાળા છંદો છે. બાકીના સત્તર શ્લોક બરાબર ‘પથ્યાવકત્ર’ અનુષ્ટુપ છંદનાં લક્ષણોથી યુક્ત છે.

તેરમો અધ્યાય

ભૂમિકા

બારમા અધ્યાયના આરંભમાં અર્જુને પૂછ્યું કે આપની (સગુણ-સાકારની) ઉપાસના કરવાવાળા અને અવ્યક્ત-અક્ષર (નિર્ગુણ-નિરાકાર)ની ઉપાસના કરવાવાળા — આ બન્નેમાં કોણ શ્રેષ્ઠ છે? ઉત્તરમાં ભગવાને પોતાની — સગુણ-સાકારની ઉપાસના કરવાવાળાઓને શ્રેષ્ઠ બતાવ્યા અને આગળ કહ્યું કે અવ્યક્ત અક્ષરની ઉપાસના કરવાવાળાઓ પણ મને જ પ્રાપ્ત થાય છે; પરંતુ દેહાભિમાન રહેવાને કારણે તેમને ઉપાસનામાં વધારે મુશ્કેલી થાય છે. એવું કહીને ભગવાને સગુણ-સાકારની ઉપાસનાનું વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું. હવે અવ્યક્ત અક્ષરની ઉપાસનાનું વિસ્તારથી વર્ણન કરવાને માટે અને તેમાં દેહાભિમાનરૂપી મુખ્ય વિઘ્નને દૂર કરવાને માટે ભગવાન તેરમા અધ્યાયના વિષયનો આરંભ કરે છે.

સહુથી પહેલાં ભગવાન ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞના વિવેકના પ્રકરણનો આરંભ કરે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ

ઈદં શરીરં કૌન્તેય ક્ષેત્રમિત્યભિધીયતે ।

એતદ્યો વેત્તિ તં પ્રાહુઃ ક્ષેત્રજ્ઞ ઈતિ તદ્વિદઃ ॥ ૧ ॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા—

કૌન્તેય	= હે કુંતીપુત્ર અર્જુન!	અભિધીયતે	= નામથી કહેવાય છે	તમ્	= તેને
ઈદમ્	= ‘આ’ - રૂપને કારણે		(અને)	તદ્વિદઃ	= જ્ઞાનીજનો
	દેખાતા આ	એતત્	= એ ક્ષેત્રને	ક્ષેત્રજ્ઞઃ ઈતિ	= ‘ક્ષેત્રજ્ઞ’
શરીરમ્	= શરીરને	યઃ	= જે		(એવા નામથી)
ક્ષેત્રમ્ ઈતિ	= ‘ક્ષેત્ર’ - એવા	વેત્તિ	= જાણે છે,	પ્રાહુઃ	= કહે છે.

ટીકા — ‘ઈદં શરીરં કૌન્તેય ક્ષેત્રમિત્યભિધીયતે’ — મનુષ્ય ‘આ પશુ છે, આ પંક્તી છે, આ વૃક્ષ છે’ વગેરે વગેરે ભૌતિક ચીજોને ઈદંતાથી અર્થાત્ ‘આ’ — રૂપથી કહે છે અને આ શરીરને ક્યારેક ‘હું’-રૂપથી તથા ક્યારેક ‘મારા’ — રૂપથી કહે છે. પરંતુ વાસ્તવમાં પોતાનું કહેવાનારું શરીર પણ ઈદંતાથી કહેવાનારું જ છે. ચાહે સ્થૂળશરીર હોય, ચાહે સૂક્ષ્મશરીર હોય કે ચાહે કારણશરીર હોય, પરંતુ છે બધાંય ઈદંતાથી કહેવાનારાં શરીર જ.

જે પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ — આ પાંચ તત્ત્વોથી બનેલું છે અર્થાત્ જે માતા-પિતાના રજવીર્યથી પેદા થાય છે, તેને સ્થૂળ શરીર કહે છે. એનું બીજું નામ ‘અન્નમયકોશ’ પણ છે; કેમકે એ અન્નના વિકારથી જ પેદા થાય છે અને અન્નથી જ જીવિત રહે છે. આથી આ અન્નમય કે અન્નસ્વરૂપ જ છે. ઈન્દ્રિયોનો વિષય

હોવાથી આ શરીર ‘ઈદમ્’ (‘આ’) કહેવામાં આવે છે.

પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, પાંચ પ્રાણ, મન અને બુદ્ધિ-આ સત્તર તત્ત્વોથી બનેલાં સૂક્ષ્મશરીર કહે છે. આ સત્તર તત્ત્વોમાંથી પ્રાણોની પ્રધાનતાને લીધે આ સૂક્ષ્મશરીર ‘પ્રાણમયકોશ’, મનની પ્રધાનતાને લીધે આ ‘મનોમયકોશ’ અને બુદ્ધિની પ્રધાનતાને લીધે આ ‘વિજ્ઞાનમયકોશ’ કહેવાય છે. આવું આ સૂક્ષ્મશરીર પણ અંતઃકરણનો વિષય હોવાથી ‘ઈદમ્’ કહેવાય છે.

અજ્ઞાનને કારણશરીર કહે છે. મનુષ્યને બુદ્ધિ સુધીનું તો જ્ઞાન હોય છે, પરંતુ બુદ્ધિથી આગળનું જ્ઞાન નથી હોતું. એટલા માટે આને અજ્ઞાન કહે છે. આ અજ્ઞાન સઘળાં શરીરોનું કારણ હોવાથી કારણશરીર કહેવાય છે — ‘અજ્ઞાનમેવાસ્ય હિ મૂલકારણમ્’ (અધ્યાત્મ. ઉત્તર. ૫/૮) આ કારણશરીરને સ્વભાવ, આદત અને પ્રકૃતિ પણ કહે

ચૂક્યો છે, એવા તત્ત્વજ્ઞ મહાપુરુષો આ જીવાત્માને 'ક્ષેત્રજ્ઞ' નામથી કહે છે. તાત્પર્ય એ છે કે ક્ષેત્રની તરફ દૃષ્ટિ રહેવાથી અને ક્ષેત્રની સાથે સંબંધ રહેવાથી જ આ જીવાત્માને તે જ્ઞાની મહાપુરુષો 'ક્ષેત્રજ્ઞ' કહે છે. જો આ જીવાત્મા ક્ષેત્રની સાથે સંબંધ ના રાખે, તો પછી તેની 'ક્ષેત્રજ્ઞ' સંજ્ઞા નહિ રહે, એ પરમાત્મસ્વરૂપ થઈ જશે (ગીતા - અ. ૧૩/૩૧).

માર્મિક વાત

એ નિયમ છે કે જ્યાંથી બંધન થાય છે, ત્યાંથી ખોલવાથી જ (બંધનથી) છુટકારો થઈ શકે છે. આથી મનુષ્યશરીરથી જ બંધન થાય છે અને મનુષ્યશરીરના દ્વારા જ બંધનથી મુક્તિ થઈ શકે છે. જો મનુષ્યનો પોતાના શરીરની સાથે કોઈ પ્રકારનો પણ અહંતા-મમતારૂપી સંબંધ ન રહે, તો તે સંસારમાત્રથી મુક્ત જ છે. આથી ભગવાન શરીરની સાથે માનેલા અહંતા-મમતારૂપી સંબંધનો વિચ્છેદ કરવાને માટે શરીરને 'ક્ષેત્ર' બતાવીને તેને ઇંદ્રિયા-પૃથક્તા-થી દેખવાને માટે કહી રહ્યા છે, કે જે વાસ્તવમાં પૃથક્ છે જ.

શરીરને ઇંદ્રિયાથી જોવું એ કેવળ પોતાનું કલ્યાણ ઇચ્છવાવાળા સાધકોને માટે જ નહિ, પરંતુ મનુષ્યમાત્રને માટે પરમ આવશ્યક છે. કારણ કે પોતાનો ઉદ્ધાર કરવાનો અધિકાર અને અવસર મનુષ્યશરીરમાં જ છે. આ જ કારણ છે કે ગીતાના ઉપદેશનો આરંભ કરતાંની સાથે જ ભગવાને સહુથી પહેલાં શરીર અને શરીરની પૃથક્તાનું વર્ણન કર્યું છે.

'ઈંદ્રિય'નો અર્થ છે - 'આ' અર્થાત્ પોતાનાથી અલગ દેખાવાવાળું. સહુથી પહેલાં દેખવામાં આવે છે - પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ તથા આકાશથી બનેલું આ સ્થૂળશરીર. આ શરીર દૃશ્ય છે અને પરિવર્તનશીલ છે. આને દેખવાવાળાં નેત્રો છે - જેવી રીતે દૃશ્યમાં રંગ, આકૃતિ, અવસ્થા, ઉપયોગ વગેરે બધાં જ બદલાતાં રહે છે, પરંતુ એમને દેખવાવાળાં નેત્રો એક જ રહે છે, એવી જ રીતે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ રૂપી વિષયો પણ બદલાતા રહે છે, પરંતુ તેમને જાણવાવાળાં કાન, ત્વચા, નેત્ર, જિહ્વા અને નાસિકા એક જ રહે છે. જેવી રીતે નેત્રોથી બરાબર દેખાવું, ઓછું દેખાવું અને બિલકુલ ન દેખાવું - એ નેત્રમાં

થવાવાળાં પરિવર્તનો મન દ્વારા જાણી શકાય છે, એવી જ રીતે કાન, ત્વચા, જિહ્વા અને નાસિકામાં થવાવાળાં પરિવર્તનો પણ મન દ્વારા જાણી શકાય છે. આથી પાંચેય ઇન્દ્રિયો (કાન, ત્વચા, નેત્ર, જિહ્વા અને નાસિકા) પણ દૃશ્ય છે. ક્યારેક ક્ષુબ્ધ, ક્યારેક શાંત, ક્યારેક સ્થિર અને ક્યારેક ચંચળ - આ મનમાં થવાવાળાં પરિવર્તનો બુદ્ધિ દ્વારા જાણી શકાય છે. આથી મન પણ દૃશ્ય છે. ક્યારેક બરાબર સમજવું, ક્યારેક ઓછું સમજવું અને ક્યારેક બિલકુલ ન સમજવું - આ બુદ્ધિમાં થવાવાળાં પરિવર્તનો પોતાના (જીવાત્માના) દ્વારા જાણી શકાય છે. આથી બુદ્ધિ પણ દૃશ્ય છે. બુદ્ધિ વગેરેના દૃષ્ટા સ્વયં (જીવાત્મા)માં કદી પરિવર્તન થયું નથી, છે નહિ, થશે નહિ અને થવાનો સંભવ પણ નથી. તે સદા એકરસ રહે છે; આથી તે કદી કોઈનું દૃશ્ય નથી થઈ શકતો.^૧

ઈન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયોને તો જાણી શકે છે, પરંતુ વિષયો પોતાનાથી પર (સૂક્ષ્મ, શ્રેષ્ઠ અને પ્રકાશક) ઇન્દ્રિયોને નથી જાણી શકતા. આ જ રીતે ઇન્દ્રિયો અને વિષયો મનને નથી જાણી શકતાં; મન, ઇન્દ્રિયો અને વિષયો બુદ્ધિને નથી જાણી શકતાં. તથા બુદ્ધિ મન, ઇન્દ્રિયો અને વિષયો પોતાને નથી જાણી શકતાં. ન જાણવામાં મુખ્ય કારણ એ છે કે ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ તો સાપેક્ષ દૃષ્ટા છે. અર્થાત્ એકબીજાની સહાયથી કેવળ પોતાનાથી સ્થૂળ રૂપને દેખવાવાળાં છે, પરંતુ પોતે (જીવાત્મા) શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિથી અત્યંત સૂક્ષ્મ અને શ્રેષ્ઠ હોવાને કારણે નિરપેક્ષ દૃષ્ટા છે અર્થાત્ બીજા કોઈની સહાય વિના પોતે જ દેખવાવાળો છે.

ઉપર્યુક્ત વિવેચનમાં જોકે ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિને પણ દૃષ્ટા કહેવામાં આવ્યાં છે, તોપણ ત્યાં પણ એ સમજી લેવું જોઈએ કે સ્વયં (જીવાત્મા)ની સાથે રહેવાથી જ તેમના દ્વારા દેખી શકવું સંભવિત હોય છે. કારણ કે મન, બુદ્ધિ વગેરે જડ પ્રકૃતિનું કાર્ય હોવાથી સ્વતંત્ર દૃષ્ટા નથી થઈ શકતાં. આથી પોતે જ વાસ્તવિક દૃષ્ટા છે. દૃશ્ય પદાર્થ (શરીર), દેખવાની શક્તિ (નેત્ર, મન, બુદ્ધિ) અને દેખવાવાળો (જીવાત્મા) - આ ત્રણેમાં ગુણોની ભિન્નતા હોવા છતાં પણ તાત્ત્વિક એકતા છે. કારણ કે તાત્ત્વિક એકતા વિના દેખવાનું આકર્ષણ, દેખવાનું સામર્થ્ય અને દેખવાની પ્રવૃત્તિ સિદ્ધ જ નથી થતી. અહીં એ શંકા થઈ

૧. 'રૂપં દૃશ્યં લોચનં દૃક્ તદ્દૃશ્યં દૃક્ તુ માનસમ્ । દૃશ્યા ધીવૃત્તયઃ સાક્ષી દગેવ ન તુ દૃશ્યતે ॥' (દગ્દૃશ્યવિવેક-૧)

'સર્વ પ્રથમ નેત્ર દૃષ્ટા છે અને રૂપ દૃશ્ય છે. પછી મન દૃષ્ટા છે અને નેત્ર વગેરે ઇન્દ્રિયો દૃશ્ય છે. પછી બુદ્ધિ દૃષ્ટા છે અને મન દૃશ્ય છે. અંતમાં બુદ્ધિની વૃત્તિઓનો પણ જે દૃષ્ટા છે, તે સાક્ષી (સ્વયંપ્રકાશ આત્મા) કશાનો પણ દૃશ્ય નથી.'

શકે છે કે પોતે (જીવાત્મા) તો ચેતન છે, પછી તે જડ બુદ્ધિ વગેરેને (જેમની સાથે તેની તાત્વિક એકતા નથી) કેવી રીતે દેખી શકે છે? આનું સમાધાન એ છે કે પોતે જડની સાથે તાદાત્મ્ય કરીને જડ સહિત પોતાને ‘હું’ માની લે છે. આ ‘હું’ ન તો જડ છે અને ન ચેતન પણ છે. જડમાં વિશેષતા જોઈને એ તેની સાથે એક થઈને કહે છે કે ‘હું ધનવાન છું.’ હું વિદ્વાન છું.’ વગેરે; અને ચેતનમાં વિશેષતા જોઈને એ ચેતનની સાથે એક થઈને કહે છે કે ‘હું આત્મા છું; હું બ્રહ્મા છું’ વગેરે; આ જ પ્રકૃતિસ્થ પુરુષ છે, જે પ્રકૃતિજન્ય ગુણોના સંગથી ઊંચ-નીચ યોનિઓમાં વારંવાર જન્મ લેતો રહે છે (ગીતા - અ. ૧૩/૨૧). તાત્પર્ય એ નીકળ્યું કે પ્રકૃતિસ્થ પુરુષમાં જડ અને ચેતન - બન્ને અંશ વિદ્યમાન છે. ચેતનની રુચિ પરમાત્માની તરફ જવાની

છે; પરંતુ ભૂલથી તેણે જડની સાથે તાદાત્મ્ય કરી લીધું. તાદાત્મ્યમાં જે જડ-અંશ છે, તેનું આકર્ષણ (પ્રવૃત્તિ) જડતાની તરફ હોવાથી તે જ સજાતીયતાને કારણે જડ બુદ્ધિ વગેરેનો દૃષ્ટા બને છે. એ નિયમ છે કે દેખવાનું કેવળ સજાતીયતામાં જ સંભવિત હોય છે અર્થાત્ દૃશ્ય, દર્શન અને દૃષ્ટા એક જ જાતિના હોવાથી દેખવાનું બને છે, અન્યથા નહિ. આ નિયમથી એવી ખબર પડે છે કે પોતે (જીવાત્મા) જ્યાં સુધી બુદ્ધિ વગેરેનો દૃષ્ટા રહે છે, ત્યાં સુધી તેનામાં બુદ્ધિની જાતિની જડ વસ્તુ છે અર્થાત્ જડ પ્રકૃતિની સાથે તેનો માનેલો સંબંધ છે. આ માનેલો સંબંધ જ બધા અનર્થોનું મૂળ છે. આ જ માનેલા સંબંધને કારણે તે સઘળી જડ પ્રકૃતિ અર્થાત્ બુદ્ધિ, મન, ઇન્દ્રિયો, વિષય, શરીર અને પદાર્થોનો દૃષ્ટા બને છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ‘ઈદમ્’ (ક્ષેત્ર)ની અંતર્ગત અનંત બ્રહ્માંડ છે. અનંત બ્રહ્માંડોમાં જેટલાં પણ શરીર છે, તેમાં ‘પરા’ (જીવ) ક્ષેત્રજ છે અને ‘અપરા’ (જગત) ક્ષેત્ર છે. જીવ, જગતને જાણવાવાળો અને પરમાત્માને માનવાવાળો છે. જાણવાવાળો વ્યાપક હોય છે. તેથી ક્ષેત્રજના એક અંશમાં અનંત બ્રહ્માંડ છે - ‘યેન સર્વમિદં તતમ્’ (ગીતા - ૨/૧૭). સાધકે જાણવું જોઈએ કે હું ક્ષેત્ર નથી, બલકે ક્ષેત્રને જાણવાવાળો ક્ષેત્રજ છું.

દૃશ્ય દ્રષ્ટાના કોઈ અંશમાં હોય છે, જેમ કે આંખથી સર્વ કાંઈ જોવા છતાં પણ આંખ ભરાઈ જતી નથી. તેથી વાસ્તવમાં આંખ દૃશ્યથી પણ મોટી થઈ. બુદ્ધિથી કેટલીય વાતો જાણી લઈએ, પરંતુ બુદ્ધિ ક્યારેય ભરાઈ જતી નથી, ખાલી જ રહે છે. જેમ જેમ ભરીએ છીએ, તેમ તેમ ખાલી થાય છે. તેથી બુદ્ધિ મોટી થઈ. બ્રહ્માજીની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય પણ આપણી બુદ્ધિની જાણકારીને અંતર્ગત છે. સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ બધાં જ શરીર દૃશ્ય છે. એ જ રીતે સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ સંપૂર્ણ સૃષ્ટિ પણ દૃશ્ય છે. આ સંપૂર્ણ દૃશ્ય, દ્રષ્ટા (ક્ષેત્રજ)ના કોઈ અંશમાં છે.

જેમ ધનના સંબંધથી મનુષ્ય ‘ધનવાન’ કહેવાય છે; પરંતુ ધનનો સંબંધ ન રહેતાં ધનવાન (વ્યક્તિ) તો રહે છે, પરંતુ તેની ‘ધનવાન’ સંજ્ઞા રહેતી નથી. એ જ પ્રમાણે ક્ષેત્રના સંબંધથી સ્વયં ‘ક્ષેત્રજ’ કહેવાય છે, પરંતુ ક્ષેત્રનો સંબંધ ન રહેતાં ‘ક્ષેત્રજ (સ્વયં)’ તો રહે છે, પરંતુ તેની ‘ક્ષેત્રજ’ સંજ્ઞા રહેતી નથી. તાત્પર્ય એ છે કે, એક જ ચિન્મય તત્ત્વ (સમજવાની દૃષ્ટિએ) ક્ષેત્રના સંબંધથી ક્ષેત્રજ, ક્ષરના સંબંધથી અક્ષર શરીરના સંબંધથી શરીરી, દૃશ્યના સંબંધથી દ્રષ્ટા, સાક્ષ્યના સંબંધથી સાક્ષી અને કરણના સંબંધથી કર્તા કહેવાય છે. વાસ્તવમાં તે તત્ત્વનું કોઈ નામ નથી. તે માત્ર અનુભવરૂપ છે.

— ■ —

સંબંધ - એ ક્ષેત્રજનું સ્વરૂપ શું છે - એને આગળના શ્લોકમાં બતાવે છે.

ક્ષેત્રજં ચાપિ માં વિદ્ધિ સર્વક્ષેત્રેષુ ભારત ।

ક્ષેત્રક્ષેત્રજયોર્જાનં યત્તજ્ઞાનં મતં મમ ॥ ૨ ॥

ભારત	= હે ભરતવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલ અર્જુન! (તું)	અપિ	= જ	જ્ઞાનમ્	= જ્ઞાન છે,
સર્વક્ષેત્રેષુ	= બધાં ક્ષેત્રોમાં	વિદ્ધિ	= જાણ	તત્	= તે જ
ક્ષેત્રજમ્	= ક્ષેત્રજ એટલે કે જીવાત્મા	ચ	= અને	મમ	= મારા
મામ્	= મને	ક્ષેત્રક્ષેત્રજયો:	= ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજનું	મતમ્	= મત પ્રમાણે
		યત્	= જે	જ્ઞાનમ્	= જ્ઞાન છે.

ટીકા - ‘ક્ષેત્રજં ચાપિ માં વિદ્ધિ સર્વક્ષેત્રેષુ ભારત’ - સઘળાં ક્ષેત્રો (શરીરો)માં ‘હું છું’ - એવો જે અહંભાવ છે, તેમાં ‘હું’ તો ક્ષેત્ર છે (જેને પૂર્વશ્લોકમાં ‘એતત્’ કહ્યું છે) અને ‘હું’ હું-પણાનો જ્ઞાતા ક્ષેત્રજ છે (જેને પૂર્વશ્લોકમાં

‘વેત્તિ’ પદથી જાણવાવાળો કહ્યો છે). ‘હું’નો સંબંધ હોવાથી જ ‘હું’ છે. જો ‘હું’નો સંબંધ ન રહે તો ‘હું’ નહિ રહે, પરંતુ ‘છે’ રહેશે. કારણ કે ‘છે’ જ ‘હું’ની સાથે સંબંધ હોવાથી ‘હું’ કહેવાય છે. આથી વાસ્તવમાં ક્ષેત્રજ (‘હું’)ની પરમાત્મા-‘છે’ની સાથે એકતા છે. આ જ વાતને ભગવાન અહીં કહી રહ્યા છે કે સઘળાં ક્ષેત્રોમાં મને જ ક્ષેત્રજ સમજ.

મનુષ્ય કોઈ વિષયને જાણે છે, તો તે જાણવામાં આવવાવાળો વિષય ‘જ્ઞેય’ કહેવાય છે. એ જ્ઞેયને તે કોઈ કરણના દ્વારા જ જાણે છે. કરણ બે જાતનું હોય છે — બહિઃકરણ અને અંતઃકરણ. મનુષ્ય વિષયોને બહિઃકરણ (શ્રોત્ર, નેત્ર વગેરે)થી જાણે છે અને બહિઃકરણને અંતઃકરણ (મન, બુદ્ધિ વગેરે)થી જાણે છે. એ અંતઃકરણની ચાર વૃત્તિઓ છે — મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર. આ ચારેયમાં પણ અહંકાર બધાથી સૂક્ષ્મ છે, કે જે એકદેશીય છે. આ અહંકાર પણ જેનાથી દેખી શકાય છે અને જાણી શકાય છે, તે જાણવાવાળો પ્રકાશસ્વરૂપ ક્ષેત્રજ છે. એ અહંભાવના પણ જ્ઞાતા ક્ષેત્રજને સાક્ષાત્ મારું સ્વરૂપ સમજ.

અહીં ‘વિદ્ધિ’ પદ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે હે અર્જુન! જેવી રીતે તું પોતાને શરીરમાં માને છે અને શરીરને પોતાનું માને છે, એવી જ રીતે તું પોતાને મારામાં જાણ (માન) અને મને પોતાનો માન. કારણ કે તેં શરીરની સાથે જે એકતા માની રાખી છે, તેને છોડવાને માટે મારી સાથે એકતા માનવી એ બહુ જ આવશ્યક છે.

જેવી રીતે અહીં ભગવાને ‘ક્ષેત્રજં ચાપિ માં વિદ્ધિ’ પદોથી ક્ષેત્રજની પોતાની સાથે એકતા બતાવી છે, એવી જ રીતે ગીતામાં અન્ય જગાએ પણ એકતા બતાવી છે; જેમ કે — બીજા અધ્યાયના સત્તરમા શ્લોકમાં ભગવાને શરીર (ક્ષેત્રજ)ને માટે કહ્યું કે ‘જેનાથી આ સકળ સંસાર વ્યાપ્ત છે, તેને તું અવિનાશી સમજ’ — ‘અવિનાશિ તુ તદ્વિદ્ધિ યેન સર્વમિદં તતમ્’ અને નવમા અધ્યાયના ચોથા શ્લોકમાં પોતાને માટે કહ્યું કે ‘મારાથી જ આ સકળ સંસાર વ્યાપ્ત છે’ — ‘મયા તતમિદં સર્વં જગદવ્યક્તમૂર્તિના.’ અહીં તો ભગવાને ક્ષેત્રજ-(અંશ-)ની પોતાની (અંશીની) સાથે એકતા બતાવી છે અને આગળ આ જ અધ્યાયના ચોત્રીસમા શ્લોકમાં શરીર-સંસાર (કર્મ)ની પ્રકૃતિ (કારણ)ની સાથે એકતા બતાવશે. તાત્પર્ય એ છે કે શરીર તો પ્રકૃતિનો અંશ છે, એટલા માટે તું જેનાથી સર્વથા વિમુખ થઈ જા; અને તું મારો અંશ છે, એટલા માટે તું મારી સન્મુખ થઈ જા.

શરીરની સંસારની સાથે સ્વાભાવિક એકતા છે. પરંતુ આ જીવ શરીરને સંસારથી અલગ માનીને તેની સાથે જ

પોતાની એકતા માની લે છે. પરમાત્માની સાથે ક્ષેત્રજની સ્વાભાવિક એકતા હોવા છતાં પણ શરીરની સાથે એકતા માનવાથી એ પોતાને પરમાત્માથી અલગ માને છે. શરીરને સંસારથી અલગ માનવું અને પોતાને પરમાત્માથી અલગ માનવો — આ બન્નેય ખોટી માન્યતાઓ છે. આથી ભગવાન અહીં ‘વિદ્ધિ’ પદથી આજ્ઞા આપે છે કે ક્ષેત્રજ મારી સાથે એક છે, એવું સમજ. તાત્પર્ય એ છે કે તેં જ્યાં શરીરની સાથે પોતાની એકતા માની રાખી છે, ત્યાં જ મારી સાથે પોતાની એકતા માની લે કે જે વાસ્તવમાં છે.

શાસ્ત્રોમાં પ્રકૃતિ, જીવ અને પરમાત્મા — આ ત્રણેનું અલગ-અલગ વર્ણન આવે છે; પરંતુ અહીં ‘અપિ’ પદથી ભગવાન એક વિલક્ષણ ભાવની તરફ લક્ષ્ય કરાવે છે કે શાસ્ત્રોમાં પરમાત્માના જે સર્વવ્યાપક સ્વરૂપનું વર્ણન થયું છે, તે તો હું છું જ, એની સાથે જ સઘળાં ક્ષેત્રોમાં ક્ષેત્રજરૂપે પૃથક્-પૃથક્ દેખાવાવાળો પણ હું જ છું. આથી પ્રસ્તુત પદોનો એ જ ભાવ છે કે ક્ષેત્રજરૂપે પરમાત્મા જ છે — એવું જાણીને સાધકે મારી સાથે અભિન્નતાનો અનુભવ કરવો.

પોતે સંસારથી ભિન્ન અને પરમાત્માથી અભિન્ન છે. એટલા માટે એ નિયમ છે કે સંસારનું જ્ઞાન ત્યારે જ થાય છે, જ્યારે તેનાથી સર્વથા ભિન્નતાનો અનુભવ કરવામાં આવે. તાત્પર્ય એ છે કે સંસારથી રાગરહિત થઈને જ સંસારના વાસ્તવિક સ્વરૂપને જાણી શકાય છે. પરંતુ પરમાત્માનું જ્ઞાન એમનાથી અભિન્ન થવાથી જ થાય છે. એટલા માટે પરમાત્માનું યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવવાને માટે ભગવાન ક્ષેત્રજની સાથે પોતાની અભિન્નતા બતાવી રહ્યા છે. આ અભિન્નતાને યથાર્થરૂપે જાણવાથી પરમાત્માનું વાસ્તવિક જ્ઞાન થઈ જાય છે.

‘ક્ષેત્રક્ષેત્રજયોર્જ્ઞાનં યતજ્ઞાનં મતં મમ’ — ક્ષેત્ર (શરીર)ની સકળ સંસારની સાથે એકતા છે અને ક્ષેત્રજ (જીવાત્મા)ની મારી સાથે એકતા છે — આવું જે ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજનું જ્ઞાન છે, તે જ મારે મતે યથાર્થ ‘જ્ઞાન’ છે.

‘મતં મમ’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે સંસારમાં અનેક વિદ્યાઓનું, અનેક ભાષાઓનું, અનેક લિપિઓનું, અનેક કલાઓનું તથા ત્રણે લોક અને ચૌદ ભુવનોનું જે જ્ઞાન છે, તે વાસ્તવિક જ્ઞાન નથી. કારણ કે જ્ઞાન સાંસારિક વ્યવહારમાં કામમાં આવવાવાળું હોવા છતાં પણ સંસારમાં ફસાવવાવાળું હોવાથી અજ્ઞાન જ છે. વાસ્તવિક જ્ઞાન તો એ જ છે, જેનાથી પોતાનો શરીરથી સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય અને પછી સંસારમાં જન્મ ન થાય, સંસારની પરતંત્રતા ન રહે. આ જ જ્ઞાન ભગવાનના મત પ્રમાણે યથાર્થ જ્ઞાન છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ક્ષેત્રજ્ઞ (જીવ) અને બ્રહ્મ એક જ છે. એક ક્ષેત્રના સંબંધથી તે 'ક્ષેત્રજ્ઞ' છે અને સંપૂર્ણ ક્ષેત્રોના સંબંધથી રહિત થતાં તે 'બ્રહ્મ' છે.

'ઈદં શરીરં કૌન્તેય ક્ષેત્રમ્' પદોથી આ સિદ્ધ થયું કે, શરીર (ક્ષેત્ર)ની અનંત બ્રહ્માંડો (સૃષ્ટિમાત્ર) સાથે એકતા છે અને 'ક્ષેત્રજ્ઞં ચાપિ માં વિદ્ધિ' પદોથી આ સિદ્ધ થયું કે સ્વયં (ક્ષેત્રજ્ઞ)ની અનંત-અપાર-અસીમ પરમાત્મા સાથે એકતા છે. તેથી આપણાથી જો વધારેમાં વધારે દૂર કોઈ વસ્તુ છે તો તે શરીર છે અને નજીકથી નજીક કોઈ વસ્તુ છે તો તે પરમાત્મા છે. તાત્પર્ય એ છે કે શરીર અને સંસાર એક છે તથા સ્વયં અને પરમાત્મા એક છે. (ગીતા - પંદરમા અધ્યાયનો સાતમો શ્લોક). આ જ જ્ઞાન છે.

બ્રહ્મને માટે 'મામ્' કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે બ્રહ્મ અને ઈશ્વર બે નથી, બલ્કે એક જ છે - 'મયા તતમિદં સર્વં જગદવ્યક્તમૂર્તિના' (ગીતા ૮/૪). 'આ સમસ્ત સંસાર મારા નિરાકાર સ્વરૂપથી વ્યાપ્ત છે.' અનંત બ્રહ્માંડોમાં જે નિર્લિપ્તરૂપથી સર્વત્ર પરિપૂર્ણ ચેતન છે, તે બ્રહ્મ છે અને જે અનંત બ્રહ્માંડોનો માલિક છે, તે ઈશ્વર છે.

—■—

સંબંધ - પૂર્વશ્લોકમાં ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞના જ્ઞાનને જ પોતાને મટે જ્ઞાન બતાવીને હવે ભગવાન ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞ વિભાગને સાંભળવાની આજ્ઞા આપે છે.

તત્ક્ષેત્રં યચ્ચ યાદૈક્ ચ યદ્વિકારિ યતશ્ચ યત્ ।

સ ચ યો યત્રભાવશ્ચ તત્સમાસેન મે શૃણુ ॥ ૩૧ ॥

તત્	= તે	ચ	= અને	ચ	= અને
ક્ષેત્રમ્	= ક્ષેત્ર	યતઃ	= જે કારણથી	યત્રભાવઃ	= જે પ્રભાવવાળો છે,
યત્, ચ	= જે છે અને	યત્	= જે (પેદા થયું છે)	તત્	= એ સઘળું
યાદૈક્	= જેવું છે	ચ	= તથા	સમાસેન	= સંક્ષેપમાં
ચ	= તથા	સઃ	= તે ક્ષેત્રજ્ઞ (પણ)	મે	= મારી પાસેથી
યદ્વિકારિ	= જે જે વિકારોથી યુક્ત છે	યઃ	= જે છે	શૃણુ	= સાંભળ.

ટીકા - 'તત્ક્ષેત્રમ્' - 'તત્' શબ્દ બેનો વાચક બને છે - પહેલાં કહેલા વિષયનું અને દૂરપણાનું. આ જ અધ્યાયના પહેલા શ્લોકમાં જેને 'ઈદમ્' પદથી કહેવામાં આવ્યું છે, તેને જ અહીં 'તત્' પદથી કહ્યું છે. ક્ષેત્ર બધા સ્થળમાં નથી, બધા કાળમાં નથી અને અત્યારે પણ પ્રતિક્ષણે અભાવમાં જઈ રહ્યું છે - આ ક્ષેત્રનું (પોતાનાથી) દૂરપણું છે.

'યચ્ચ' - એ ક્ષેત્રનું જે સ્વરૂપ છે, જેનું વર્ણન આ જ અધ્યાયના પાંચમા શ્લોકમાં થયું છે.

'યાદૈક્ ચ' - એ ક્ષેત્રનો જે સ્વભાવ છે, જેનું વર્ણન આ જ અધ્યાયના છઠ્ઠીસમા-સત્તાવીસમા શ્લોકોમાં તેને ઉત્પન્ન અને નષ્ટ થવાવાળું બતાવીને કરવામાં આવ્યું છે.

'યદ્વિકારિ' - જોકે પ્રકૃતિનું કાર્ય હોવાથી આ જ અધ્યાયના પાંચમા શ્લોકમાં આવેલાં ત્રેવીસ તત્ત્વોને પણ વિકાર કહેવામાં આવ્યાં છે, તોપણ અહીં ઉપર્યુક્ત પદથી ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞના માનેલા સંબંધને કારણે ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થવાવાળા ઈચ્છા, દ્વેષ વગેરે વિકારોને જ વિકારો કહેવામાં

આવ્યા છે, જેમનું વર્ણન છઠ્ઠા શ્લોકમાં થયું છે.

'યતશ્ચ યત્' - આ ક્ષેત્ર જેનાથી પેદા થાય છે અર્થાત્ પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થવાવાળા સાત વિકારો અને ત્રણ ગુણો, જેમનું વર્ણન આ જ અધ્યાયના ઓગણીસમા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં થયું છે.

'સ ચ' - પહેલા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં જે ક્ષેત્રજ્ઞનું વર્ણન થયું છે, એ જ ક્ષેત્રજ્ઞનું વાચક અહીં 'સઃ' પદ છે અને તેના જ વિષયમાં અહીં સાંભળવા માટે કહેવામાં આવી રહ્યું છે.

'યઃ' - આ ક્ષેત્રજ્ઞનું જે સ્વરૂપ છે, જેનું વર્ણન આ જ અધ્યાયના વીસમા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં અને બાવીસમા શ્લોકમાં કરવામાં આવ્યું છે.

'યત્રભાવશ્ચ' - એ ક્ષેત્રજ્ઞ જે પ્રભાવવાળો છે; જેનું વર્ણન આ જ અધ્યાયના એકત્રીસમાથી તેત્રીસમા શ્લોક સુધી કરવામાં આવ્યું છે.

'તત્સમાસેન મે શૃણુ' - અહીં 'તત્' પદની અંતર્ગત ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞ - બન્નેને લેવાં જોઈએ. તાત્પર્ય એ છે કે

એ ક્ષેત્ર જે છે, જેવું છે, જે વિકારોવાળું અને જેનાથી પેદા થયું છે — આ રીતે ક્ષેત્રના વિષયમાં ચાર બાબતો; અને તે ક્ષેત્રજ જે છે અને જે પ્રભાવવાળો છે — આ રીતે ક્ષેત્રજના વિષયમાં બે બાબતો તું મારી પાસેથી સંક્ષેપમાં સાંભળ.

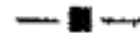
જોકે આ અધ્યાયના આરંભમાં પહેલા બે શ્લોકોમાં ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજનું સૂત્રરૂપે વર્ણન થયું છે, જેને ભગવાને ‘જ્ઞાન’ પણ કહ્યું છે, તોપણ ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજના વિભાગનું સ્પષ્ટરૂપે વિવેચન (વિકારસહિત ક્ષેત્ર અને નિર્વિકાર ક્ષેત્રજના સ્વરૂપનું પ્રભાવસહિત વિવેચન) આ ત્રીજા શ્લોકથી આરંભ કરવામાં આવ્યું છે. એટલા માટે ભગવાન તેને સાવધાન થઈને સાંભળવાની આજ્ઞા આપે છે.

આ શ્લોકમાં ભગવાને ક્ષેત્રના વિષયમાં તો ચાર બાબતો સાંભળવાની આજ્ઞા આપી છે, પરંતુ ક્ષેત્રજના વિષયમાં કેવળ બે બાબતો-સ્વરૂપ અને પ્રભાવ જ સાંભળવાની આજ્ઞા આપી છે. આનાથી એવી શંકા થઈ શકે છે કે ક્ષેત્રનો પ્રભાવ પણ કેમ ન કહેવામાં આવ્યો અને સાથે જ ક્ષેત્રજનો સ્વભાવ, વિકાર અને જેનાથી એ

પેદા થયો—એ વિષયોના સંબંધમાં પણ કેમ કહેવામાં ન આવ્યું? આનું સમાધાન એ છે કે એક ક્ષણ પણ એક રૂપમાં સ્થિર ન રહેવાવાળા ક્ષેત્રનો પ્રભાવ હોઈ જ શું શકે છે? પ્રકૃતિસ્થ (સંસારી) પુરુષના અંતઃકરણમાં ધન વગેરે જડ પદાર્થોનું મહત્ત્વ રહે છે, એટલા માટે તેને સંસારમાં ક્ષેત્રનો (ધન વગેરે જડ પદાર્થોનો) પ્રભાવ દેખાય છે. વાસ્તવમાં સ્વતંત્રરૂપે ક્ષેત્રનો કંઈ પણ પ્રભાવ નથી. આથી તેના પ્રભાવનું કોઈ વર્ણન નથી કરવામાં આવ્યું.

ક્ષેત્રજનું સ્વરૂપ ઉત્પત્તિ-વિનાશરહિત છે, એટલા માટે તેનો સ્વભાવ પણ ઉત્પત્તિ-વિનાશરહિત છે. આથી ભગવાને તેના સ્વભાવનું અલગતાથી વર્ણન ન કરીને સ્વરૂપની અંતર્ગત જ કરી દીધું. ક્ષેત્રની સાથે પોતાનો સંબંધ માનવાને કારણે જ ક્ષેત્રજમાં ઈચ્છા, દ્વેષ વગેરે વિકારોની પ્રતીતિ થાય છે, અન્યથા ક્ષેત્રજ (સ્વરૂપતઃ) સર્વથા નિર્વિકાર જ છે. આથી નિર્વિકાર ક્ષેત્રજના વિકારોનું વર્ણન સંભવિત જ નથી. ક્ષેત્રજ અદ્વિતીય, અનાદિ અને નિત્ય છે. આથી એના વિષયમાં ‘કોણ કોનાથી પેદા થયો’ — એ પ્રશ્ન જ નથી થતો.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ભગવાન દ્વારા કહેવાયેલું ‘તત્સમાસેન મે શૃણુ’ — કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે સાધક માટે વધારે જાણવાની જરૂર નથી. વધારે જાણવામાં સમય વધારે વ્યતીત થશે અને સાધના ઓછી થશે.

સંબંધ — પૂર્વશ્લોકમાં જેને સંક્ષેપમાં સાંભળવા માટે કહેવામાં આવ્યું છે, તેનું વિસ્તારથી વર્ણન ક્યાં થયું છે — એને આગળના શ્લોકમાં બતાવે છે.

ઋષિભિર્બહુધા ગીતં છન્દોભિર્વિવિધૈઃ પૃથક્ ।

બ્રહ્મસૂત્રપદૈશ્ચૈવ

હેતુમદ્ભિર્વિનિશ્ચિતૈઃ ॥ ૪ ॥

આ ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજનું તત્ત્વ—

ઋષિભિઃ	= ઋષિઓ દ્વારા	પૃથક્	= વિભાગપૂર્વક	કરેલાં	
બહુધા	= બહુ વિસ્તારથી		(કહેવામાં આવ્યું છે)	હેતુમદ્ભિઃ	= યુક્તિપૂર્વકનાં
ગીતમ્	= કહેવાયું છે (તથા)			બ્રહ્મસૂત્રપદૈઃ	= બ્રહ્મસૂત્રનાં
છન્દોભિઃ	= વેદમંત્રો દ્વારા	ચ	= તેમજ		પદો દ્વારા
વિવિધૈઃ	= વિવિધ પ્રકારે	વિનિશ્ચિતૈઃ	= સારી રીતે નિશ્ચિત	એવ	= પણ (કહેવાયું છે).

ટીકા — ‘ઋષિભિર્બહુધા ગીતમ્’ — વૈદિક મંત્રોના દૃષ્ટા તથા શાસ્ત્રો, સ્મૃતિઓ અને પુરાણોના રચયિતા ઋષિઓએ પોતપોતાના (શાસ્ત્ર, સ્મૃતિ વગેરે) ગ્રંથોમાં જડ-ચેતન, સત-અસત, શરીર-શરીરી, દેહ-દેહી, નિત્ય-અનિત્ય, વગેરે શબ્દોથી ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજનું બહુ જ વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે.

‘છન્દોભિર્વિવિધૈઃ પૃથક્’ — અહીં ‘વિવિધૈઃ’ વિશેષણ

સહિત ‘છન્દોભિઃ’ પદ ઋક્, યજુઃ, સામ અને અથર્વ — આ ચારે વેદોની ‘સંહિતા’ અને ‘બ્રાહ્મણ’ ભાગોના મંત્રોનું વાચક છે. આની જ અંતર્ગત સઘળાં ઉપનિષદો અને ભિન્ન-ભિન્ન શાખાઓને પણ સમજી લેવાં જોઈએ. આમાં ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજનું અલગ-અલગ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

‘બ્રહ્મસૂત્રપદૈશ્ચૈવ હેતુમદ્ભિર્વિનિશ્ચિતૈઃ’ — અનેક યુક્તિઓથી યુક્ત તથા સારી રીતે નિશ્ચિત કરેલાં બ્રહ્મસૂત્રનાં

પદો દ્વારા પણ ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞના તત્ત્વનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

આ શ્લોકમાં ભગવાનનો આશય એવો માલૂમ પડે

છે કે ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞનું જે સંક્ષેપથી વર્ણન હું કરી રહ્યો છું, તેને જો કોઈ વિસ્તારથી જોવા ઇચ્છે તો તે ઉપર્યુક્ત ગ્રંથોમાં જોઈ શકે છે.

—■—

સંબંધ — ત્રીજા શ્લોકમાં ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞના વિષયમાં જે છ બાબતોને સંક્ષેપથી સાંભળવાની આજ્ઞા આપી હતી, તેઓમાંથી ક્ષેત્રની બે બાબતોનું અર્થાત્ તેના સ્વરૂપ અને વિકારોનું વર્ણન આગળના બે શ્લોકોમાં કરે છે.

મહાભૂતાન્યહંકારો બુદ્ધિરવ્યક્તમેવ ચ ।
ઇન્દ્રિયાણિ દશૈકં ચ પાંચ ચેન્દ્રિયગોચરાઃ ॥ ૫ ॥

અવ્યક્તમ્	= મૂળ પ્રકૃતિ	ચ	= તેમજ	ઇન્દ્રિય-	= ઇન્દ્રિયોના વિષયો-
ચ	= અને	દશ	= દસ	ગોચરાઃ	(શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગન્ધ)
બુદ્ધિઃ	= સમષ્ટિ બુદ્ધિ (મહત્તત્ત્વ),	ઇન્દ્રિયાણિ	= ઇન્દ્રિયો,	એવ	= આ જ
અહંકારઃ	= સમષ્ટિ અહંકાર,	એકમ્	= એક મન		(ચોવીશ તત્ત્વોવાળું ક્ષેત્ર છે).
મહાભૂતાનિ	= પાંચ મહાભૂત	ચ	= અને		
		પાંચ	= પાંચ		

ટીકા — ‘અવ્યક્તમેવ ચ’ — અવ્યક્ત નામ મૂળ પ્રકૃતિનું છે. મૂળ પ્રકૃતિ સમષ્ટિ બુદ્ધિનું કારણ હોવાથી અને પોતે કોઈનુંય પણ કાર્ય ન હોવાથી કેવળ ‘પ્રકૃતિ’ જ છે.

‘બુદ્ધિઃ’ — આ પદ સમષ્ટિ બુદ્ધિ અર્થાત્ મહત્તત્ત્વનું વાચક છે. આ બુદ્ધિથી અહંકાર પેદા થાય છે, એટલા માટે આ ‘પ્રકૃતિ’ છે અને મૂળ પ્રકૃતિનું કાર્ય હોવાથી આ ‘વિકૃતિ’ છે. તાત્પર્ય એ છે કે આ બુદ્ધિ ‘પ્રકૃતિ-વિકૃતિ’ છે.

‘અહંકારઃ’ — આ પદ સમષ્ટિ અહંકારનું વાચક છે. આને અહંકારભાવ પણ કહે છે. પંચમહાભૂતનું કારણ હોવાથી આ અહંકાર ‘પ્રકૃતિ’ છે અને બુદ્ધિનું કાર્ય હોવાથી આ ‘વિકૃતિ’ છે. તાત્પર્ય એ છે કે આ અહંકાર ‘પ્રકૃતિ-વિકૃતિ’ છે.

‘મહાભૂતાનિ’ — પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને

આકાશ — આ પાંચ મહાભૂતો છે. મહાભૂતો બે પ્રકારનાં હોય છે — પંચીકૃત અને અપંચીકૃત. એક-એક મહાભૂતના પાંચ વિભાગ થઈને જે મિશ્રણ થાય છે, તેને ‘પંચીકૃત મહાભૂત’ કહે છે.^૧ આ પાંચ મહાભૂતોના વિભાગો ન થતાં એમને ‘અપંચીકૃત મહાભૂત’ કહે છે. અહીં એ જ અપંચીકૃત મહાભૂતોનું વાચક ‘મહાભૂતાનિ’ પદ છે. એ મહાભૂતોને ‘પંચતન્માત્રાઓ’ તથા ‘સૂક્ષ્મમહાભૂત’ પણ કહે છે.

દસ ઇન્દ્રિયો, એક મન અને શબ્દ વગેરે પાંચ વિષયોનાં કારણ હોવાથી આ મહાભૂત ‘પ્રકૃતિ’ છે અને અહંકારનાં કાર્ય હોવાથી એ ‘વિકૃતિ’ છે. તાત્પર્ય એ છે કે આ પંચમહાભૂત ‘પ્રકૃતિ-વિકૃતિ’ છે.

‘ઇન્દ્રિયાણિ દશ’ — શ્રોત્ર, ત્વચા, નેત્ર, રસના અને ઘ્રાણ — આ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો છે તથા વાક્, પાણિ, પાદ, ઉપસ્થ અને ગુદા — આ પાંચેય કર્મેન્દ્રિયો છે. આ દસેય ઇન્દ્રિયો અપંચીકૃત મહાભૂતોથી પેદા થવાથી અને પોતે

૧. આકાશના બે વિભાગ છે, જેમાંથી અરધો ભાગ આકાશ પોતાના સ્વરૂપથી રહ્યું અને બીજા અરધા ભાગના ચાર વિભાગ કર્યા. એમાંથી તેણે એક ભાગ વાયુને, એક ભાગ તેજને, એક ભાગ જળને અને એક ભાગ પૃથ્વીને આપ્યો. વાયુના બે વિભાગ છે. એમાંથી અરધો ભાગ વાયુ પોતાના સ્વરૂપથી રહ્યો અને બીજા અરધા ભાગના ચાર વિભાગ કર્યા, જેમને ક્રમશઃ આકાશ, તેજ, જળ અને પૃથ્વીને આપ્યા. તેજના બે વિભાગ છે. એમાંથી અરધો ભાગ તેજ પોતાના સ્વરૂપથી રહ્યું અને બીજા અરધા ભાગના ચાર વિભાગ કરીને ક્રમશઃ એક-એક ભાગ આકાશ, વાયુ, જળ અને પૃથ્વીને આપ્યા. જળના બે વિભાગ છે. એમાંથી અરધો ભાગ જળ પોતાના સ્વરૂપથી રહ્યું અને બીજા અરધા ભાગના ચાર વિભાગ કરીને ક્રમશઃ એક-એક ભાગ આકાશ, વાયુ, તેજ અને પૃથ્વીને આપ્યા. એવી જ રીતે પૃથ્વીના બે વિભાગ છે. એમાંથી અરધો ભાગ પૃથ્વી પોતાના સ્વરૂપથી રહી અને બીજા અરધા ભાગના ચાર વિભાગ કરીને ક્રમશઃ એક-એક ભાગ આકાશ, વાયુ, તેજ અને જળને આપ્યો. આ રીતે પાંચેય મહાભૂતોનું પંચીકરણ-મિશ્રણ થવાથી એને ‘પંચીકૃત મહાભૂત’ કહે છે.

કોઈનુંય પણ કારણ ન હોવાથી કેવળ 'વિકૃતિ' જ છે.
 'એકં ચ' — અપંચીકૃત મહાભૂતોથી પેદા થવાથી અને પોતે કોઈનુંય પણ કારણ ન હોવાથી મન કેવળ 'વિકૃતિ' જ છે.

'પાંચ ચેન્દ્રિયગોચરાઃ' — શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ — આ (પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોના) પાંચ વિષયો છે. અપંચીકૃત મહાભૂતોથી પેદા થવાથી અને પોતે કોઈનુંય પણ કારણ ન હોવાથી આ પાંચેય વિષયો કેવળ 'વિકૃતિ' જ છે.

આ બધાનો નિષ્કર્ષ એ નીકળ્યો કે પાંચ મહાભૂત, એક અહંકાર અને એક બુદ્ધિ — આ સાત 'પ્રકૃતિ-વિકૃતિ' છે, મૂળ પ્રકૃતિ કેવળ 'પ્રકૃતિ' છે અને દસ ઇન્દ્રિયો, એક મન અને પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોના વિષયો — આ સોળ કેવળ 'વિકૃતિ' છે. આ રીતે આ ચોવીસ તત્ત્વોના સમુદાયનું નામ 'ક્ષેત્ર' છે. આનો જ એક તુચ્છ અંશ આ મનુષ્યશરીર છે, જેને ભગવાને પહેલા શ્લોકમાં 'ઈદં શરીરમ્' અને ત્રીજા શ્લોકમાં 'તત્ક્ષેત્રમ્' પદથી કહ્યું છે.

ઈચ્છા દ્વેષઃ સુખં દુઃખં સંઘાતશ્ચેતના ધૃતિઃ ।
 એતત્ક્ષેત્રં સમાસેન સવિકારમુદાહતમ્ ॥ ૬ ॥

ઈચ્છા	= ઈચ્છા,	ચેતના	= ચેતના	એતત્	= આ
દ્વેષઃ	= દ્વેષ,		(પ્રાણ-શક્તિ) (અને)	ક્ષેત્રમ્	= ક્ષેત્ર
સુખમ્	= સુખ,	ધૃતિઃ	= ધૃતિ —	સમાસેન	= સંક્ષેપમાં
દુઃખમ્	= દુઃખ,	સવિકારમ્	= આ વિકારો	ઉદાહતમ્	= કહેવાયું છે.
સંઘાતઃ	= સ્થૂળ શરીર,		સહિતનું		

ટીકા — 'ઈચ્છા' — અમુક વસ્તુ, વ્યક્તિ, પરિસ્થિતિ વગેરે પ્રાપ્ત થાય — એવી જે મનમાં ચાહના રહે છે, તેને ઈચ્છા કહે છે. ક્ષેત્રના વિકારોમાં ભગવાન સહુથી પહેલાં ઈચ્છારૂપી વિકારનું નામ લે છે. આનું તાત્પર્ય એ છે કે ઈચ્છા મૂળ વિકાર છે; કેમકે એવું કોઈ પાપ અને દુઃખ નથી, જે સાંસારિક ઈચ્છાઓથી પેદા ન થતું હોય અર્થાત્ સઘળાં પાપો અને દુઃખો સાંસારિક ઈચ્છાઓથી જ પેદા થાય છે.

'દ્વેષઃ' — કામના અને અભિમાનમાં વિઘ્ન આવતાં ક્રોધ પેદા થાય છે. અંતઃકરણમાં એ ક્રોધનું જે સૂક્ષ્મ રૂપ રહે છે, તેને 'દ્વેષ' કહે છે. અહીં 'દ્વેષઃ' પદની અંતર્ગત ક્રોધને પણ સમજી લેવો જોઈએ.

'સુખમ્' — અનુકૂળતા આવતાં મનમાં જે પ્રસન્નતા થાય છે અર્થાત્ અનુકૂળ પરિસ્થિતિ જે મનને ગમે છે, તેને 'સુખ' કહે છે.

'દુઃખમ્' — પ્રતિકૂળતા આવતાં મનમાં જે બળભળાટ થાય છે અર્થાત્ પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ જે મનને ગમતી નથી, તેને 'દુઃખ' કહે છે.

'સંઘાતઃ' — ચોવીસ તત્ત્વોથી બનેલા શરીરરૂપી સમૂહનું નામ 'સંઘાત' છે. શરીરનું ઉત્પન્ન થઈને સત્તારૂપે દેખાવું એ પણ વિકાર છે તથા તેમાં પ્રતિક્ષણે પરિવર્તન થતું રહેવું એ પણ વિકાર છે.

'ચેતના' — ચેતના નામ પ્રાણશક્તિનું છે અર્થાત્ શરીરમાં જે પ્રાણ ચાલી રહ્યા છે, તેનું નામ 'ચેતના' છે. આ

ચેતનામાં પરિવર્તન થતું રહે છે; જેમકે — સાત્ત્વિકવૃત્તિ આવતાં પ્રાણશક્તિ શાંત રહે છે અને ચિંતા, શોક, ભય, ઉદ્વેગ વગેરે થતાં પ્રાણશક્તિ તેવી શાંત નથી રહેતી, પણ ક્ષુબ્ધ થઈ જાય છે. આ પ્રાણશક્તિ નિરંતર નષ્ટ થતી રહે છે. આથી આ પણ વિકારરૂપ જ છે.

સાધારણ લોકો પ્રાણવાળાઓને ચેતન અને નિઃપ્રાણવાળાઓને અચેતન કહે છે, આ દૃષ્ટિએ અહીં પ્રાણશક્તિને 'ચેતના' કહેવામાં આવી છે.

'ધૃતિઃ' — ધૃતિ નામ ધારણશક્તિનું છે. આ ધૃતિ પણ બદલાતી રહે છે. મનુષ્ય કદીક ધૈર્યને ધારણ કરે છે અને કદીક (પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ આવતાં) ધૈર્યને છોડી દે છે. ક્યારેક ધૈર્ય વધારે રહે છે અને ક્યારેક ધૈર્ય ઓછું રહે છે. મનુષ્ય કદીક સારી વાતને ધારણ કરે છે અને કદીક વિપરીત વાતને ધારણ કરે છે. આથી ધૃતિ પણ ક્ષેત્રનો વિકાર છે.

[અઢારમા અધ્યાયના તેત્રીસમાથી પાંત્રીસમા શ્લોક સુધી ધૃતિના સાત્ત્વિકી, રાજસી અને તામસી — આ ત્રણ ભેદોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. પરમાત્માની તરફ ચાલવામાં સાત્ત્વિકી ધૃતિની બહુ આવશ્યકતા છે.]

'એતત્ક્ષેત્રં સમાસેન સવિકારમુદાહતમ્' — જેવી રીતે પહેલા શ્લોકમાં 'ઈદં શરીરમ્' કહીને વ્યષ્ટિ શરીરથી પોતાને અલગ દેખવા માટે કહ્યું, એવી જ રીતે દૃશ્ય (ક્ષેત્ર અને તેમાં થવાવાળા વિકારો)થી દૃષ્ટાને અલગ દેખાડવાને માટે અહીં 'એતત્' પદ આવ્યું છે.

પાંચમા શ્લોકમાં ભગવાને સમષ્ટિ સંસારનું વર્ણન કર્યું અને અહીં છઠ્ઠા શ્લોકમાં વ્યષ્ટિ શરીરના વિકારોનું વર્ણન કર્યું; કેમકે સમષ્ટિ સંસારમાં ઈચ્છા, દ્વેષ વગેરે વિકારો હોતા જ નથી. તાત્પર્ય એ છે કે વ્યષ્ટિ શરીર સમષ્ટિ સંસારથી અને સમષ્ટિ સંસાર વ્યષ્ટિ શરીરથી અલગ નથી અર્થાત્ એ બન્ને એક છે. જેવી રીતે આ જ અધ્યાયના બીજા શ્લોકમાં ભગવાને ક્ષેત્રજની સાથે પોતાની એકતા બતાવી, એવી જ રીતે અહીં વ્યષ્ટિ શરીર અને તેમાં થવાવાળા વિકારોની સમષ્ટિ સંસારની સાથે એકતા બતાવે છે. આગળ એકવીસમા શ્લોકમાં ભગવાને પુરુષની સ્થિતિ શરીરમાં ન બનાવતાં પ્રકૃતિમાં બતાવી છે — ‘પુરુષઃ પ્રકૃતિસ્થો હિ.’ આનાથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે પુરુષની સ્થિતિ (સંબંધ) વ્યષ્ટિ શરીરમાં થઈ જવાથી તેની સ્થિતિ સમષ્ટિ પ્રકૃતિ — બન્ને એક જ છે. વાસ્તવમાં દેખવામાં આવે તો વ્યષ્ટિ છે જ નહિ, કેવળ સમષ્ટિ જ છે. વ્યષ્ટિ કેવળ ભૂલથી માનેલી છે. જેવી રીતે સમુદ્રની લહેરોને સમુદ્રથી અલગ માનવી એ ભૂલ છે, એવી જ રીતે વ્યષ્ટિ શરીરને સમષ્ટિ સંસારથી અલગ (પોતાનું) માનવું એ ભૂલ જ છે.

વિશેષ વાત

ક્ષેત્રજ જ્યારે અવિવેકથી ક્ષેત્રની સાથે પોતાનો સંબંધ માની લે છે, ત્યારે ક્ષેત્રમાં ઈચ્છા, દ્વેષ વગેરે વિકારો પેદા થઈ જાય છે. ક્ષેત્રજનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ તો સર્વથા નિર્વિકાર જ છે. ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજના સંયોગથી પેદા થવાવાળા વિકારો સર્વથા દૂર કરી શકાય છે; કેમકે ક્ષેત્રજનો ક્ષેત્રની સાથે સંયોગ કેવળ માની લીધેલો છે. આ માની લીધેલા સંયોગને દૂર કરવાને

માટે ભગવાન આ અધ્યાયના પહેલાં શ્લોકમાં શરીરને પોતાનાથી પૃથક્ જોવાને માટે અને પછી બીજા શ્લોકમાં પરમાત્મા સાથે પોતાના નિત્યસંયોગ (એકતા)નો અનુભવ કરવાને માટે કહે છે. એવો અનુભવ થતાં ક્ષેત્રની સાથે માની લીધેલી એકતાનો સર્વથા અભાવ થઈ જાય છે અને પછી વિકારો ઉત્પન્ન થઈ જ નથી શકતા.

બોધ થતાં અર્થાત્ ક્ષેત્ર (શરીર) સાથે સર્વથા સંબંધ-વિચ્છેદ થતાં ‘ઈચ્છા’ અને ‘દ્વેષ’ સદાને માટે સર્વથા દૂર થઈ જાય છે. ‘સુખ’ અને ‘દુઃખ’ અર્થાત્ અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિનું જ્ઞાન તો થાય છે, પરંતુ તેનાથી અંતઃકરણમાં કોઈ વિકાર પેદા નથી થતો અર્થાત્ અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ પ્રાપ્ત થતાં જીવનમુક્ત મહાપુરુષ સુખી-દુઃખી નથી થતો. સુખ-દુઃખનું જ્ઞાન થવું એ દોષ નથી, પરંતુ તેની અસર પડવી (વિકાર થવો) એ દોષ છે.^૧

જીવનમુક્ત મહાપુરુષનો ‘સંઘાત’ અર્થાત્ શરીરથી કિંચિત્માત્ર પણ હું-મારાપણાનો સંબંધ ન રહેવાને કારણે તેમનું કહેવાતું શરીર જોકે મહાન પવિત્ર થઈ જાય છે; તોપણ પ્રારબ્ધ અનુસાર તેમનું આ શરીર રહે જ છે. જ્યાં સુધી શરીર રહે છે, ત્યાં સુધી ‘ચેતના’ (પ્રાણશક્તિ) પણ રહે છે. પરિશ્રમ થતાં તેમાં ચંચળતા આવે છે, નહીં તો એ શાંત રહે છે. સાધનાવસ્થામાં જે સાત્ત્વિકી ‘ધૃતિ’ હતી, તે બોધ થતાં પણ રહે છે. પરંતુ અંતઃકરણ સાથે તાદાત્મ્ય ન રહેવાથી તત્ત્વજ્ઞ મહાપુરુષનો ‘ચેતના’ અને ‘ધૃતિ’—રૂપી વિકારો સાથે કોઈ સંબંધ રહેતો નથી.

તાત્પર્ય એ થયું કે શરીર સાથે તાદાત્મ્ય થવાથી જે વિકારો થાય છે, તે વિકારો બોધ થતાં રહેતા નથી. સંઘાત, ચેતના અને ધૃતિ-રૂપી વિકારો રહેવા છતાં પણ તેમની પોતાના ઉપર કોઈ અસર પડતી નથી.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ક્ષેત્ર (શરીર) સાથે સંબંધ રાખવાથી જ ઈચ્છા, દ્વેષ, સુખ, દુઃખ વગેરે વિકારો જન્મે છે — ‘પુરુષઃ સુખદુઃખાનાં ભોક્તૃત્વે હેતુરુચ્યતે’ (૧૩/૨૦). ઈચ્છા-દ્વેષ વગેરે બધા વિકારો તાદાત્મ્ય (જડ-ચેતનની ગ્રંથિ)માં છે. તાદાત્મ્યમાં પણ આ વિકારો જડ અંશમાં રહે છે.

અહીં ભગવાને ચોવીશ તત્ત્વવાળા શરીરને તથા તેના સાત વિકારોને ‘એતત્’ (આ) કહ્યા છે — ‘એતત્ક્ષેત્રમ્.’ એનું તાત્પર્ય છે કે સ્વયં ક્ષેત્ર સાથે મળેલો નથી. બલકે સર્વ પ્રકારે અલગ છે. સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ — ત્રણેય શરીરો ‘એતત્’ પદની અંતર્ગત હોવાથી (તે શરીરો) આપણું સ્વરૂપ નથી. અહીં વિશેષ ધ્યાન આપવાની વાત છે કે જ્યારે અહંકારનું કારણ ‘મહતત્ત્વ’ અને ‘મૂલ પ્રકૃતિ’ને પણ ‘એતત્’ શબ્દમાં આવરી લીધી તો પછી અહંકાર એમાં આવી જાય, એમાં કહેવાનું જ શું? અહમ્થી નજીક મહતત્ત્વ અને મહતત્ત્વથી નજીક પ્રકૃતિ છે, તે પ્રકૃતિ પણ ‘એતત્ ક્ષેત્રમ્’માં છે. મતલબ કે અહમ્ આપણું સ્વરૂપ છે જ નહિ. જે મનુષ્ય સ્વયંને અને અહમ્ (ક્ષેત્ર)ને અલગ-અલગ જાણી લે છે, તેનો ફરી જન્મ થતો નથી અને તે પરમાત્માને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. (ગીતા — તેરમા અધ્યાયનો તેવીસમો શ્લોક).

—■—

૧. જ્ઞાન કશાનું પણ દોષી નથી હોતું; જેમ કે — ભોજન કરતી વેળાએ જીભમાં સ્વાદનું જ્ઞાન થવું એ દોષ નથી, પરંતુ ભોજનના પદાર્થોમાં રાગ કે દ્વેષ થવો એ દોષ છે.

સંબંધ — શરીરની સાથે તાદાત્મ્ય કરી લેવાથી જ ઈચ્છા, દ્વેષ વગેરે વિકારો પેદા થાય છે અને તે વિકારોની પોતાના ઉપર અસર પડે છે. એટલા માટે ભગવાન શરીરની સાથે કરેલ તાદાત્મ્યને દૂર કરવાને માટે આવશ્યક વીસ સાધનોનું ‘જ્ઞાન’ના નામથી આગળના પાંચ શ્લોકોમાં વર્ણન કરે છે.

અમાનિત્વમદમ્ભિત્વમહિંસા

ક્ષાન્તિરાર્જવમ્ ।

આચાર્યોપાસનં

શૌચં

સ્થૈર્યમાત્મવિનિગ્રહઃ ॥ ૭ ॥

અમાનિત્વમ્ = પોતાને શ્રેષ્ઠ માનવા-
રૂપી અભિમાનનો
અભાવ,

અદમ્ભિત્વમ્ = દંભાચરણનો
અભાવ,

અહિંસા = અહિંસા,
ક્ષાન્તિઃ = ક્ષમાભાવ,
આર્જવમ્ = સરળતા,
આચાર્યો- = ગુરુની સેવા,
પાસનમ્

શૌચમ્ = બાહ્ય તેમજ
આંતરિક શુદ્ધિ,
સ્થૈર્યમ્ = સ્થિરતા (અને)
આત્મવિનિ- = મન વશમાં હોવું.
ગ્રહઃ

ટીકા — ‘અમાનિત્વમ્’ — પોતાનામાં માનીપણના અભાવનું નામ ‘અમાનિત્વ’ છે. વર્ણ, આશ્રમ, યોગ્યતા, વિદ્યા, ગુણ, પદ વગેરેને લીધે પોતાનામાં શ્રેષ્ઠતાનો ભાવ થાય છે કે ‘હું માનનીય છું, આદરણીય છું;’ પરંતુ આ ભાવ ઉત્પત્તિ-વિનાશશીલ શરીરની સાથે તાદાત્મ્ય થવાથી જ થાય છે. આથી એમાં જડતાનું જ પ્રાધાન્ય રહે છે. આ માનીપણના રહેવાથી સાધકને વાસ્તવિક જ્ઞાન નથી થતું. આ માનીપણું સાધકમાં જેટલું ઓછું રહેશે, એટલું જ જડતાનું મહત્ત્વ ઓછું થશે. જડતાનું મહત્ત્વ જેટલું ઓછું થશે, તેટલો પોતાનામાં માનીપણાનો ભાવ પણ ઓછો થશે, અને સાધક એટલો જ ચિન્મયતાની તરફ ઉત્સાહથી ચાલશે.

ઉપાય — જ્યારે સાધક જાતે જ મોટો થઈ જાય છે, ત્યારે તેનામાં માનીપણું આવી જાય છે, આથી સાધકે જે શ્રેષ્ઠ પુરુષો છે, સાધનામાં પોતાનાથી મોટા છે અને તત્ત્વજ્ઞ (જીવનમુક્ત) છે, તેમનો સંગ કરવો જોઈએ, તેમની પાસે રહેવું જોઈએ અને તેમને અનુકૂળ બની જવું જોઈએ. આનાથી માનીપણું દૂર થઈ જાય છે. એટલું જ નહિ, તેમના સંગથી ઘણાં દોષો સુગમતાપૂર્વક દૂર થઈ જાય છે.

ગોસ્વામી તુલસીદાસજી કહે છે — ‘સબહિ માનપ્રદ આપુ અમાની’ (માનસ ૭/૩૮/૨) અર્થાત્ સંત બધાયને માન આપવાવાળા અને પોતે અમાની-માન પામવાની ઈચ્છાથી રહિત હોય છે. આ જ રીતે સાધકે પણ માનીપણું દૂર કરવાને માટે સદા બીજાઓને માન, આદર, સત્કાર, મોટાઈ વગેરે આપવાનો સ્વભાવ રાખવો જોઈએ. આવો સ્વભાવ ત્યારે જ બની શકે છે, જ્યારે એ બીજાઓને કોઈ ને કોઈ દષ્ટિએ પોતાનાથી શ્રેષ્ઠ માને. આ નિયમ છે કે પ્રત્યેક મનુષ્ય નિન્નમિન્ન સ્થિતિવાળો હોવા છતાં પણ કોઈ ને કોઈ વિશેષતા રાખે જ છે. આ વિશેષતા વર્ણ, આશ્રમ, ગુણ, વિદ્યા,

બુદ્ધિ, યોગ્યતા, પદ, અધિકાર વગેરે કોઈ પણ કારણે હોઈ શકે છે. આથી સાધકે બીજાઓની વિશેષતાની તરફ દષ્ટિ રાખીને એમનું સદા સન્માન કરવું જોઈએ. આ રીતે બીજાઓને માન આપવાનો અંદરથી સ્વભાવ બની જવાથી પોતાની માન મેળવવાની ઈચ્છાનો આપોઆપ અભાવ થતો જાય છે. હા, બીજાઓને માન આપતી વેળાએ સાધકનો ઉદ્દેશ્ય પોતાનામાં માનીપણું દૂર કરવાનો હોવો જોઈએ, બદલામાં બીજાઓ દ્વારા માન પામવાનો નહિ.

વિશેષ વાત

ગીતામાં ભગવાને ભક્તિમાર્ગના સાધકમાં સહુથી પહેલાં ભયનો અભાવ બતાવ્યો છે — ‘અભયમ્’ (અ. ૧૬/૧), અને અંતમાં માનીપણાનો અભાવ બતાવ્યો છે — ‘નાતિમાનિતા’ (અ. ૧૬/૩). પરંતુ જ્ઞાનમાર્ગના સાધનમાં માનીપણાનો અભાવ સહુથી પહેલાં બતાવ્યો છે — ‘અમાનિત્વમ્’ (અ. ૧૩/૭) અને ભયનો અભાવ બધાને અંતે બતાવ્યો છે — ‘તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શનમ્’ (અ. ૧૩/૧૧). એનું તાત્પર્ય એ છે કે જેવી રીતે બાળક પોતાની માતાને જોઈને નિર્ભય થઈ જાય છે, એવી જ રીતે ભક્તિમાર્ગમાં સાધક પ્રહ્લાદજીની જેમ આરંભથી જ બધી જગાએ પોતાના પ્રભુને જ દેખે છે, એટલા માટે એ આરંભમાં જ નિર્ભય થઈ જાય છે. ભક્તમાં પોતે અમાની રહીને બીજાઓને માન આપવાની આદત શરૂથી જ રહે છે. અંતમાં તેનો દેહાધ્યાસ અર્થાત્ શરીરની સાથે માની લીધેલી એકતા આપોઆપ દૂર થઈ જાય, તો તે સર્વથા અમાની થઈ જાય છે. પરંતુ જ્ઞાનમાર્ગમાં સાધક આરંભથી જ શરીરની સાથે પોતાની એકતા નથી માનતો (અ. ૧૩/૧), એટલા માટે તે આરંભથી જ અમાની થઈ જાય છે; કેમકે શરીરની સાથે એકતા માનવાથી જ માનીપણું આવે છે. અંતમાં તે તત્ત્વજ્ઞાનના અર્થરૂપી પરમાત્માને

બધી જગાએ જોઈને નિર્ભય થઈ જાય છે.

‘અદમ્ભિત્વમ્’ — દંભ દેખાડાપણાને કહે છે. લોકો અમારામાં સારા ગુણ દેખશે તો તેઓ અમારો આદર કરશે, અમને ફૂલ-હાર પહેરાવશે, અમારી પૂજા કરશે, અમને ઊંચા આસન ઉપર બેસાડશે વગેરેને લીધે પોતાનામાં એવા ગુણ ન હોવા છતાં પણ ગુણ દેખાડવા, પોતાનામાં ગુણ ઓછા હોવા છતાં પણ તેને બહારથી પ્રગટ કરવા — આ બધો દંભ છે.

પોતાનામાં સદાચાર છે, શુદ્ધિ છે અને પવિત્રતા છે, પરંતુ લોકોની સમક્ષ અમે પવિત્રતા રાખીશું તો તેઓ અમારી હાંસી ઉડાવશે અને અમારી નિંદા કરશે — એવું વિચારીને પોતાની પવિત્રતા છોડી દેવી અને સામાવાળાના જેવા બની જવું એ પણ દંભ છે. જેમ કે, આજકાલ વિવાહ વગેરે અવસરોમાં કલબો-હોટલોના સ્વાગત સમારોહમાં અથવા વિમાન વગેરેમાં યાત્રા કરતી વેળાએ પવિત્ર આચરણવાળા સજ્જનો પણ માન, સત્કાર વગેરેને માટે અપવિત્ર ખાદ્ય પદાર્થો ખાતા જોવામાં આવે છે. આ પણ દંભ જ છે. આ રીતે દુરાચારી પુરુષ પણ સારા લોકોના સમુદાયમાં આવતાં માન, સત્કાર, કીર્તિ, પ્રતિષ્ઠા વગેરેની પ્રાપ્તિની ઈચ્છાથી પોતાને બહારથી ધર્માત્મા, ભક્ત, સેવક, દાની વગેરે પ્રગટ કરવા લાગે, તો એ પણ દંભ જ છે.

કોઈ સાધક એકાંતમાં, બંધ ઓરડામાં બેસીને જપ, ધ્યાન, ચિંતન કરી રહ્યો હોય અને સાથે આળસ, નિદ્રા પણ લઈ રહ્યો હોય. પરંતુ જ્યારે બહારથી તેના ઉપર શ્રદ્ધા, પૂજ્યભાવ રાખનાર વ્યક્તિનો અવાજ આવે, ત્યારે એ અવાજને સાંભળતાં જ તે સાવધાન થઈને જપ-ધ્યાન કરવા લાગી જાય છે અને તેનાં નિદ્રા-આળસ ભાગી જાય છે. એ પણ એક સૂક્ષ્મ દંભ છે. એમાં પણ જોવામાં આવે તો અવાજ સાંભળીને સાવધાન થઈ જવું એ કોઈ દોષ નથી. પરંતુ એમાં જે દેખાડાપણાનો ભાવ આવી જાય છે કે આ આદમી મારામાં અશ્રદ્ધા ન કરી લે, એવો ભાવ આવવો એ દોષ છે. આ ભાવને સ્થાને એવો ભાવ આવવો જોઈએ કે ભગવાને ઘણું સારું કર્યું કે મને સાવધાન કરીને જપ અને ધ્યાનમાં લગાડી દીધો. આ બધા પ્રકારના દંભોનો અભાવ હોવો એ ‘અદમ્ભિત્વ’ છે.

ઉપાય — સાધકે પોતાનો ઉદ્દેશ્ય એકમાત્ર પરમાત્મપ્રાપ્તિ જ રાખવો જોઈએ, લોકોને દેખાડવાનો કિંચિત્માત્ર પણ નહિ. જો એમાં દેખાડાપણું આવી જશે તો એની સાધનામાં શિથિલતા આવી જશે, જેનાથી ઉદ્દેશ્યની સિદ્ધિમાં વિઘ્ન આવી જશે. આથી તેને કોઈ સારો, ખરાબ ઊંચ, નીચ, જે કંઈ પણ સમજે, તેની તરફ ધ્યાન ન આપીને તે પોતાની સાધનામાં લાગ્યો રહે. આવી સાવધાની રાખવાથી દંભ દૂર થઈ જાય છે.

‘અહિંસા’ — મન, વાણી અને શરીરથી કદી કોઈને કિંચિત્માત્ર પણ દુઃખ ન દેવાનું નામ ‘અહિંસા’ છે. કર્તાભેદથી હિંસા ત્રણ પ્રકારની હોય છે — કૃત (પોતે હિંસા કરવી), કારિત (કોઈની પાસે હિંસા કરાવવી) અને અનુમોદિત (હિંસાનું અનુમોદન — સમર્થન કરવું.)

ઉપર્યુક્ત ત્રણ પ્રકારની હિંસા ત્રણ ભાવોથી થાય છે — ક્રોધથી, લોભથી અને મોહથી. તાત્પર્ય એ છે કે ક્રોધથી પણ કૃત, કારિત અને અનુમોદિત હિંસા થાય છે; લોભથી પણ કૃત, કારિત અને અનુમોદિત હિંસા થાય છે તથા મોહથી પણ કૃત, કારિત અને અનુમોદિત હિંસા થાય છે. આ રીતે હિંસા નવ પ્રકારની થઈ જાય છે.

ઉપર્યુક્ત નવ પ્રકારની હિંસામાં ત્રણ માત્રાઓ હોય છે — મૃદુમાત્રા, મધ્યમાત્રા અને અધિમાત્રા. કોઈને થોડું દુઃખ આપવું એ મૃદુમાત્રામાં હિંસા છે, મૃદુમાત્રાથી અધિક દુઃખ આપવું એ મધ્યમાત્રામાં હિંસા છે અને બહુ જ વધારે ઘાયલ કરી દેવું અથવા ખતમ કરી દેવું એ અધિમાત્રામાં હિંસા છે. આ રીતે મૃદુ, મધ્ય અને અધિમાત્રાના ભેદથી હિંસા સત્તાવીસ પ્રકારની થઈ જાય છે.

ઉપર્યુક્ત સત્તાવીસ પ્રકારની હિંસા ત્રણ કરણોથી થાય છે — શરીરથી, વાણીથી અને મનથી. આ રીતે હિંસા એકાશી પ્રકારની થઈ જાય છે. એમાંથી કોઈ પણ પ્રકારની હિંસા ન કરવી એનું નામ ‘અહિંસા’ છે.

અહિંસા પણ ચાર પ્રકારની હોય છે — સ્થળગત, કાળગત, સમયગત અને વ્યક્તિગત. અમુક તીર્થમાં, અમુક મંદિરમાં કે અમુક સ્થાનમાં કોઈને દુઃખ નથી આપવાનું — આ ‘સ્થળગત અહિંસા’ છે. અમાવાસ્યા, પૂર્ણિમા, વ્યતિપાત વગેરે પર્વોના દિવસોએ કોઈને દુઃખ નથી આપવાનું — આ ‘કાળગત અહિંસા’ છે. સંત મળતાં, પુત્રના જન્મદિને, પિતાના નિધનદિવસે કોઈને દુઃખ નથી આપવાનું — આ ‘સમયગત અહિંસા’ છે. ગાય, હરણ વગેરેને તથા ગુરુજન, માતાપિતા, બાળક વગેરે દુઃખ નથી આપવાનું — આ ‘વ્યક્તિગત અહિંસા’ છે.

કોઈ પણ સ્થળ, કાળ વગેરેમાં ક્રોધ-લોભ-મોહપૂર્વક કોઈને પણ શરીર, વાણી અને મનથી કોઈ પણ પ્રકારે દુઃખ ન દેવાથી આ સાર્વભૌમ અહિંસા ‘મહાવ્રત’ કહેવાય છે.

ઉપાય — જેવી રીતે સાધારણ પ્રાણી પોતાના શરીરનું સુખ ઈચ્છે છે, એવી જ રીતે સાધકે બધાના સુખમાં પોતાનું સુખ, બધાના હિતમાં પોતાનું હિત અને બધાની સેવામાં પોતાની સેવા માનવી જોઈએ અર્થાત્ બધાના સુખ, હિત અને સેવાથી પોતાનું સુખ, હિત અને સેવા અલગ નહિ માનવાં જોઈએ. ‘બધાં પોતાનાં જ સ્વરૂપો છે’ — એવો વિવેક જાગ્રત

રહેવાથી તેના દ્વારા કોઈને દુઃખ દેવાની ક્રિયા ઘણે જ નહિ અને તેનામાં અહિંસાભાવ આપોઆપ આવી જશે.

‘ક્ષાન્તિઃ’ — ક્ષાન્તિ નામ સહનશીલતા અર્થાત્ ક્ષમાનું છે. પોતાનામાં સામર્થ્ય હોવા છતાં પણ અપરાધ કરવાવાળાને કદી કોઈ પ્રકારે ક્રિયિત્માત્ર પણ શિક્ષા ન થાય — એવો ભાવ રાખવો તથા તેની સામે બદલો લેવાનો અથવા કોઈ બીજા દ્વારા શિક્ષા કરાવવાનો ભાવ ન રાખવો એને જ ‘ક્ષાન્તિ’ કહે છે.

ઉપાય — (૧) સહનશીલતા પોતાના સ્વરૂપમાં સ્વતઃસિદ્ધ છે; કેમકે પોતાના સ્વરૂપમાં કદી વિકૃતિ આવતી જ નથી. આથી ક્યારેક ‘અમુકે દુઃખ દીધું છે, અપરાધ કર્યો છે’ — એવી કોઈ વૃત્તિ આવી પણ જાય, તો તે સમયે એવો વિચાર આપોઆપ આવવો જોઈએ કે અમારું કોઈ અહિત કરી જ નથી શકાતું, અમારામાં કોઈ વિકૃતિ આવી જ નથી શક્તી, તે અમારા સ્વરૂપ સુધી પહોંચી જ નથી શક્તી. આવો વિચાર કરવાથી ક્ષમાભાવ આપોઆપ આવી જાય છે.

(૨) જેવી રીતે ભોજન કરતી વેળાએ પોતાના જ દાંતોથી પોતાની જીભ કપાઈ જાય, તો આપણે દાંતો ઉપર કોધ નથી કરતાં કે દાંતોને શિક્ષા નથી કરતા. હા, જીભ સારી થઈ જાય — એવું તો મનમાં થાય છે, પરંતુ દાંતોને તોડી નાખીએ — એવો ભાવ મનમાં કદી આવતો જ નથી. કારણ કે દાંતોને તોડીશું તો વધારાની એક નવી પીડા થશે અર્થાત્ પીડા બમણી થશે, જેનાથી આપણને જ દુઃખ થશે, આપણું જ અનિષ્ઠ થશે. એવી જ રીતે વિના કારણ કોઈ આપણો અપરાધ કરે, આપણને દુઃખ દે, તો તેને જો આપણે શિક્ષા કરીશું, દુઃખ દઈશું તો વાસ્તવમાં આપણું જ અનિષ્ઠ થશે; કેમકે એ પણ તો આપણું જ સ્વરૂપ છે (ગીતા અ. ૬/૨૮).

‘આર્જવમ્’ — સરળ-સીધાપણાના ભાવને ‘આર્જવ’ કહે છે. સાધકના શરીર, મન અને વાણીમાં સરળ-સીધાપણું હોવું જોઈએ. શરીરની સજીવટનો ભાવ ન થવો, રહેણી-કરણીમાં સાદાઈ તથા રીતભાતમાં સ્વાભાવિક સીધાપણું હોવું, એટ-અકડાઈ ન હોવાં — આ ‘શરીરની સરળતા’ છે. છળ, કપટ, ઈર્ષ્યા, દ્વેષ વગેરેનું ન હોવું તથા નિષ્કપટતા, સૌમ્ય, હિતૈષીપણું, દયા વગેરેનું હોવું — આ ‘મનની સરળતા’ છે. અંગ્ય, નિંદા, ચાડી વગેરે ન કરવાં, મર્મસ્પર્શી તેમ જ અપમાનજનક વચનો ન બોલવાં તથા સરળ, પ્રિય અને હિતકારક વચનો બોલવાં — આ ‘વાણીની સરળતા’ છે.

ઉપાય — પોતાને એક સ્થળમાં માનવાથી અર્થાત્ સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણશરીરની સાથે સંબંધ રાખવાથી પોતાનામાં બીજાઓની અપેક્ષાએ વિશેષતા દેખાય છે. આનાથી વ્યવહારમાં પણ હરતાં-ફરતાં, ઊઠતાં-બેસતાં વગેરે ક્રિયાઓ કરતાં કંઈક વાંકાપણું અને અકડાઈ આવી જાય છે. આથી

શરીરની સાથે પોતાનો સંબંધ ન માનવાથી અને પોતાના સ્વરૂપની તરફ દૃષ્ટિ રાખવાથી આ અકડાઈ દૂર થઈ જાય છે અને સાધકમાં આપોઆપ સરળતા અને નમ્રતા આવી જાય છે.

‘આચાર્યોપાસનમ્’ — વિદ્યા અને સદુપદેશ આપવાવાળા ગુરુનું નામ પણ આચાર્ય છે અને તેમની સેવાથી પણ લાભ થાય છે; પરંતુ અહીં ‘આચાર્ય’ પદ પરમાત્મતત્ત્વને પ્રાપ્ત જીવનમુક્ત મહાપુરુષનું જ વાચક છે. આચાર્યને દંડવત્ પ્રણામ કરવા, એમનો આદરસત્કાર કરવો અને એમના શરીરને સુખ પહોંચાડવાની શાસ્ત્રવિહિત ચેષ્ટા કરવી એ પણ એમની ઉપાસના છે, પરંતુ વાસ્તવમાં એમના સિદ્ધાંતો અને ભાવો અનુસાર પોતાનું જીવન ઘડવું એ જ એમની સાચી ઉપાસના છે. કારણ કે દેહાભિમાનીની સેવા તો તેના દેહની સેવા કરવાથી જ થઈ જાય છે, પરંતુ ગુણાતીત મહાપુરુષના કેવળ દેહની સેવા કરવી એ એમની પૂર્ણ સેવા નથી.

ભગવાને દૈવી સંપત્તિનાં લક્ષણોમાં ‘આચાર્યોપાસનમ્’ પદ ન આપીને અહીં જ્ઞાનનાં સાધનોમાં તેને બતાવ્યું છે. આમાં એક વિશેષ રહસ્યની વાત માલૂમ પડે છે કે જ્ઞાનમાર્ગમાં ગુરુની જેટલી આવશ્યકતા છે, એટલી આવશ્યકતા ભક્તિમાર્ગમાં નથી. કારણ કે ભક્તિમાર્ગમાં સાધક સર્વથા ભગવાનને આશ્રિત રહીને જ સાધના કરે છે, એટલા માટે ભગવાન પોતે તેના ઉપર કૃપા કરીને તેના યોગક્ષેમનું વહન કરે છે (ગીતા અ. ૯/૨૨), તેની ઊણપોને, વિઘ્ન-બાધાઓને દૂર કરી દે છે (ગીતા અ. ૧૮/૫૮) અને તેને તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરાવી દે છે (ગીતા અ. ૧૦/૧૧). પરંતુ જ્ઞાનમાર્ગમાં સાધક પોતાની સાધનાના બળ ઉપર ચાલે છે, એટલા માટે તેનામાં કંઈ સૂક્ષ્મ ખામીઓ રહી શકે છે; જેમ કે -

(૧) શાસ્ત્રો અને સંતો દ્વારા જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને જ્યારે સાધક શરીરને (પોતાની ધારણાથી) પોતાનાથી અલગ માને છે, ત્યારે તેને શાંતિ મળે છે. એવી દશામાં તે એવું માની લે છે કે મને તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ ગયું! પરંતુ જ્યારે માન-અપમાનની સ્થિતિ સામે આવે છે અથવા પોતાની ઈચ્છાને અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ ઘટના બને છે, ત્યારે અંતઃકરણમાં હર્ષ-શોક પેદા થઈ જાય છે, જેનાથી સિદ્ધ થાય છે કે હજુ તત્ત્વજ્ઞાન થયું નથી.

(૨) કોઈ માણસ દ્વારા અચાનક પોતાનું નામ સંભળાવાથી અંતઃકરણમાં ‘આ નામવાળું શરીર હું છું’ — એવો ભાવ ઉત્પન્ન થઈ જાય, તો સમજવું જોઈએ કે હજુ મારી શરીરમાં જ સ્થિતિ છે.

(૩) સાધનાની ઊંચી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતાં જાગ્રતઅવસ્થામાં તો સાધકને જડ-ચેતનનો વિવેક સારી રીતે રહે છે, પરંતુ નિદ્રાવસ્થામાં તેની વિસ્મૃતિ થઈ જાય છે. એટલા માટે

નિદ્રામાંથી જાગતાં સાધક એ વિવેકને પકડે છે, જ્યારે સિદ્ધ મહાપુરુષનો વિવેક સ્વાભાવિક રૂપે રહે છે.

(૪) સાધકમાં પૂજ્યજનો પાસેથી પણ માન-આદર પામવાની ઈચ્છા થઈ જાય છે; જેમ કે — જ્યારે તે સંતો કે ગુરુજનોની સેવા કરે છે અને ખાસ કરીને સત્સંગ વગેરેમાં મહત્વનો ભાગ લે છે, ત્યારે તેના અંતરમાં એવો ભાવ પેદા થાય છે કે એ સંતો કે ગુરુજનો મને બીજાઓની અપેક્ષાએ શ્રેષ્ઠ માને. આ તેની સૂક્ષ્મ ઊણપ જ છે.

આ રીતે સાધકમાં કેટલીક ઊણપો રહેવાની સંભાવના રહે છે, જેમની તરફ ખ્યાલ ન રહેવાથી તે પોતાના અધૂરા જ્ઞાનને પણ પૂર્ણ માની શકે છે. એટલા માટે ભગવાન ‘આચાર્યોપાસનમ્’ પદથી એમ કહી રહ્યા છે કે જ્ઞાનમાર્ગના સાધકે આચાર્યની પાસે રહીને એમની અધીનતામાં જ સાધના કરવી જોઈએ. ચોથા અધ્યાયના ચોત્રીસમા શ્લોકમાં પણ ભગવાને અર્જુનને કહ્યું છે કે ‘તું તત્ત્વજ્ઞ જીવનમુક્ત મહાપુરુષોની પાસે જા, એમને દંડવત્ પ્રણામ કર, એમની સેવા કર અને પોતાની જિજ્ઞાસાપૂર્તિને માટે નમ્રતાપૂર્વક પ્રશ્ન કર, તો એ તત્ત્વદર્શી જ્ઞાની મહાત્મા તને જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપશે.’ આ રીતે સાધના કરવાથી એ મહાપુરુષ તેની એ સૂક્ષ્મ ઊણપોને, જેમને તે પોતે પણ નથી જાણતો, દૂર કરીને તેને સુગમતાથી પરમાત્મતત્ત્વનો અનુભવ કરાવી શકે છે.

સાધકે શરૂમાં જ સમજી-વિચારીને આચાર્ય, સંતમહાપુરુષની પાસે જવું જોઈએ. આચાર્ય (ગુરુ) કેવા હોવા જોઈએ? આ બાબતમાં નીચેની વાતો ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ—

(૧) પોતાની દૃષ્ટિમાં જે વાસ્તવિક બોધપરાયણ અને તત્ત્વજ્ઞ દેખાતા હોય.

(૨) જે કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ, ભક્તિયોગ વગેરે સાધનોને સારી રીતે જાણવાવાળા હોય.

(૩) જેમના સંગથી અને વચનોથી આપણા હૃદયમાં રહેવાવાળી શંકાઓ વિના પૂછ્યે જ આપમેળે દૂર થઈ જતી હોય.

(૪) જેમની પાસે રહેવાથી પ્રસન્નતા અને શાંતિનો અનુભવ થતો હોય.

(૫) જે આપણી સાથે કેવળ આપણા હિતને માટે જ સંબંધ રાખતા હોય.

(૬) જે આપણી પાસેથી કોઈ પણ વસ્તુની કિંચિત્માત્ર પણ આશા ન રાખતા હોય.

(૭) જેમની સઘળી ચેષ્ટાઓ કેવળ સાધકોના હિતને માટે જ થતી હોય.

(૮) જેમની પાસે રહેવાથી લક્ષ્ય તરફ આપણી લગની આપમેળે વધતી હોય.

(૯) જેમનાં સંગ, દર્શન, ભાષણ, સ્મરણ વગેરેથી આપણા દુર્ગુણ-દુરાચાર દૂર થઈને આપમેળે સદ્ગુણ-સદાચાર રૂપી દૈવી સંપત્તિ આવતી હોય.

(૧૦) જેમના સિવાય બીજા કોઈનામાં એવી અલૌકિકતા કે વિલક્ષણતા ન દેખાતી હોય.

એવા આચાર્ય અને સંતની પાસે રહેવું જોઈએ અને કેવળ પોતાના ઉદ્ધારને માટે જ એમની સાથે સંબંધ રાખવો જોઈએ. તેઓ શું કરે છે અને શું નથી કરતા? તેઓ આવી ક્રિયા શા માટે કરે છે? તેઓ ક્યારે કોની સાથે કેવો વર્તાવ કરે છે, વગેરેમાં પોતાની બુદ્ધિ નહિ જોડવી જોઈએ અર્થાત્ એમની ક્રિયાઓમાં તર્ક ન કરવા જોઈએ. સાધકે તો એમને આધીન થઈને રહેવું જોઈએ, એમની આજ્ઞા અને વલણ અનુસાર સઘળી ક્રિયાઓ કરવી જોઈએ અને શ્રદ્ધાભાવપૂર્વક એમની સેવા કરવી જોઈએ. જો એ મહાપુરુષ ઈચ્છતા ન હોય તો એમની સાથે ગુરુ-શિષ્યનો વ્યાવહારિક સંબંધ પણ જોડવાની આવશ્યકતા નથી. હા, એમને હૃદયથી ગુરુ માનીને એમના ઉપર શ્રદ્ધા રાખવામાં કોઈ આપત્તિ નથી.

જો એવા મહાપુરુષ ન મળે તો સાધકે કેવળ પરમાત્માને પરાયણ થઈને એમના ધ્યાન, ચિંતન વગેરેમાં લાગી જવું જોઈએ અને વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ કે પરમાત્મા અવશ્ય ગુરુની પ્રાપ્તિ કરાવી દેશે. વાસ્તવમાં જોવામાં આવે તો પૂર્ણતયા પરમાત્માના ઉપર નિર્ભર થઈ ગયા પછી ગુરુનું કામ પરમાત્મા જ પૂર્ણ કરી દે છે; કેમકે ગુરુના દ્વારા પણ વસ્તુતઃ પરમાત્મા જ સાધકનું માર્ગદર્શન કરે છે.

ઉપાય — જે સાધકનો પરમાત્મપ્રાપ્તિનો જ ઉદ્દેશ્ય છે, તેનામાં એ ભાવ રહેવો જોઈએ કે આજ સુધી જે કોઈને જે કંઈ પણ મળ્યું છે, તે ગુરુની અને સંતોની સેવાથી, એમની પ્રસન્નતાથી અને એમને અનુકૂળ બનવાથી જ મળ્યું છે;^૧ આથી મારે સાચા હૃદયથી સંતોની સેવા કરવી છે.

વિશેષ વાત

શિષ્યનું કર્તવ્ય છે — ગુરુની સેવા કરવી. જો શિષ્ય પોતાના કર્તવ્યનું તત્પરતાથી પાલન કરે તો તેનો સંસાર સાથે

૧. આ વિષયમાં કોઈકે કહ્યું છે—

ન કંઈ અમે હસીને શીખ્યા છીએ, ન કંઈ અમે રડીને શીખ્યા છીએ; જે કંઈ થોડુંયે શીખ્યા છીએ, કોઈકના થઈને શીખ્યા છીએ.

સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય છે અને તે ગુરુતત્ત્વની સાથે એક થઈ જાય છે અર્થાત્ તેનામાં ગુરુત્વ આવી જાય છે. સંસાર સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ થતાં મુક્તિ અને ગુરુ-તત્ત્વ સાથે એક થતાં ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. શિષ્યમાં ગુરુત્વ આવવાથી તેનામાં શિષ્યત્વ નથી રહેતું. તેના ઉપર શાસ્ત્ર વગેરેનું શાસન નથી રહેતું. જો શિષ્ય પોતાના કર્તવ્યનું પાલન ન કરે તો તે નામનો શિષ્ય રહેશે, પરંતુ તેનામાં શિષ્યત્વ નહિ રહે. શિષ્યત્વ ન રહેવાથી તેનો સંસાર સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ નહિ થાય અને તેનામાં ગુરુત્વ પણ નહિ આવે. આથી તેનામાં સંસારનું દાસત્વ રહેશે.

ગુરુ કેવળ મારું જ કલ્યાણ કરે — એવો ભાવ રાખવો એ પણ શિષ્યને માટે બંધન છે. શિષ્યે પોતાને માટે કંઈ પણ ન ઈચ્છીને સર્વથા ગુરુને સમર્પિત થઈ જવું જોઈએ, એમની મરજીમાં જ પોતાની મરજી ભેળવી દેવી જોઈએ.

ગુરુનું કર્તવ્ય છે — શિષ્યનું કલ્યાણ કરવું. જો ગુરુ પોતાના કર્તવ્યનું પાલન ન કરે તો તેનું નામ તો ગુરુ રહેશે, પરંતુ તેનામાં ગુરુત્વ નહિ રહે. ગુરુત્વ ન રહેવાથી તેનામાં શિષ્યનું દાસત્વ રહેશે. જ્યાં સુધી ગુરુ શિષ્ય પાસેથી કંઈ પણ (ધન, માન, મોટાઈ વગેરે) ઈચ્છે છે, ત્યાં સુધી તેનામાં ગુરુત્વ ન રહેતાં શિષ્યનું દાસત્વ રહે છે.

‘શૌચમ્’ — બાહ્યાંતરની શુદ્ધિનું નામ શૌચ છે. જળ, માટી વગેરેથી શરીરની શુદ્ધિ થાય છે અને દયા, ક્ષમા, ઉદારતા વગેરેથી અંતઃકરણની શુદ્ધિ થાય છે.

ઉપાય — શરીર એવા પદાર્થોથી બનેલું છે કે એને ગમે તેટલું શુદ્ધ કરતા રહીએ, એ અશુદ્ધ જ રહે છે. એમાંથી વારંવાર અશુદ્ધિ જ નીકળતી રહે છે. આથી એને વારંવાર શુદ્ધ કરતાં કરતાં જ એની વાસ્તવિક અશુદ્ધિનું જ્ઞાન થાય છે, જેનાથી શરીર સાથે અરુચિ (ઉપરામતા) થઈ જાય છે.

વર્ણ, આશ્રમ વગેરે અનુસાર અને સચ્ચાઈની સાથે ધનનું ઉપાર્જન કરવું; જૂઠ, કપટ વગેરેનો ત્યાગ કરવો, પરાયા હકનું ન લેવું; ખાવા-પીવામાં પવિત્ર ચીજો કામમાં લેવી, વગેરેથી અંતઃકરણની શુદ્ધિ થાય છે.

‘સ્થૈર્યમ્’ — સ્થૈર્ય એટલે સ્થિરતા, વિચલિત ન થવું

એનું નામ સ્થિરતા છે. જે વિચાર કરી લીધો છે, જેને લક્ષ્ય બનાવી લીધું છે, તેનાથી વિચલિત ન થવું એ ‘સ્થૈર્ય’ છે. મારે તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું જ છે — એવો દૃઢ નિશ્ચય કરવો અને વિધન-બાધાઓ આવતાં પણ તેમનાથી વિચલિત ન થઈને પોતાના નિશ્ચય અનુસાર સાધનામાં તત્પરતાપૂર્વક લાગેલા રહેવું — આને જ અહીં ‘સ્થૈર્યમ્’ પદ વડે કહેવામાં આવ્યું છે.

ઉપાય — (૧) સાંસારિક ભોગ અને સંગ્રહમાં આસક્ત પુરુષોની બુદ્ધિ એક નિશ્ચય ઉપર દૃઢ નથી રહેતી (ગીતા અ. ૨/૪૪). આથી સાધકે ભોગ અને સંગ્રહની આસક્તિનો ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ.

(૨) સાધક જો કોઈ નાનામાં નાના કાર્યનો પણ વિચાર કરી લે, તો એ તેના ઉપર દૃઢતાથી સ્થિર રહે. આવું કરવાથી તેનો સ્થિર રહેવાનો સ્વભાવ થઈ જશે.

(૩) સાધકનો મંતો અને શાસ્ત્રોનાં વચનો ઉપર જેટલો વધારે વિશ્વાસ થશે, એટલી જ તેનામાં સ્થિરતા આવશે.

‘આત્મવિનિગ્રહઃ’ — અહીં આત્મા, મનનું નામ છે અને તેને વશમાં કરવું એ જ ‘આત્મવિનિગ્રહ’ છે. મનમાં બે જાતની ચીજો પેદા થાય છે — સ્ફુરણા અને સંકલ્પ. સ્ફુરણા અનેક પ્રકારની હોય છે અને તે આવતી-જતી રહે છે, પરંતુ જે સ્ફુરણામાં મન ચોંટી જાય છે, જેને મન પકડી લે છે, તે ‘સંકલ્પ’ બની જાય છે. સંકલ્પમાં બે ચીજો રહે છે — રાગ અને દ્વેષ. આ બન્નેને લીધે મનમાં ચિંતન થાય છે. સ્ફુરણા તો દર્પણના દૃશ્ય જેવી હોય છે. દર્પણમાં દૃશ્ય દેખાય તો છે, પરંતુ કોઈ પણ દૃશ્ય ચોંટતું નથી અર્થાત્ દર્પણ કોઈ પણ દૃશ્યને પકડતું નથી. પરંતુ સંકલ્પ કેમેરાની ફિલ્મના જેવો હોય છે, જે દૃશ્યને પકડી લે છે. અભ્યાસથી અર્થાત્ મનને વારંવાર ધ્યેયમાં લગાડવાથી સ્ફુરણાઓ નષ્ટ થઈ જાય છે; અને વૈરાગ્યથી અર્થાત્ કોઈ વસ્તુ, વ્યક્તિ, પદાર્થ વગેરેમાં રાગ અને મહત્ત્વ ન રહેવાથી સંકલ્પો નષ્ટ થઈ જાય છે. આ રીતે અભ્યાસ અને વૈરાગ્યથી મન વશમાં થઈ જાય છે. (ગીતા અ. ૬/૩૫)

ઉપાય — (મનને વશમાં કરવાના ઉપાય છઠ્ઠા અધ્યાયના છઠ્ઠીસમા શ્લોકની ટીકામાં જોવા જોઈએ.)

પરિશિષ્ટ ભાવ : ભગવાન ક્ષેત્રની સાથે માની લીધેલા સંબંધને (તાદાત્મ્યને) તોડવા માટે જ્ઞાનનાં સાધન બતાવે છે. આ સાધનો તાદાત્મ્યને તોડવામાં મદદરૂપ છે.

—■—

ઇન્દ્રિયાર્થેષુ વૈરાગ્યમનહંકાર એવ ચ ।

જન્મમૃત્યુજરાવ્યાધિદુઃખદોષાનુદર્શનમ્

॥ ૮ ॥

ઇન્દ્રિયાર્થેષુ	= ઇન્દ્રિયોના	એવ	અભાવ હોવો	દોષાનુ-	રોગ આદિમાં
	વિષયોમાં	ચ	= અને	દર્શનમ્	દુઃખરૂપ
વૈરાગ્યમ્	= વૈરાગ્ય હોવો,	જન્મમૃત્યુજરા-	= જન્મ, મૃત્યુ,		દોષોને
અનહંકારઃ,	= અહંકારનો પણ	વ્યાધિદુઃખ-	વૃદ્ધાવસ્થા અને		વારંવાર જોવાં -

ટીકા — ‘ઇન્દ્રિયાર્થેષુ વૈરાગ્યમ્’ — લોક-પરલોકના શબ્દાદિ સમસ્ત વિષયોમાં ઇન્દ્રિયોનું ખેંચાણ ન થવું એને જ ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં રાગરહિત થવું કહે છે. ઇન્દ્રિયોનો વિષયોની સાથે સંબંધ થવા છતાં પણ તથા શાસ્ત્રના અનુસાર જીવનનિર્વાહને માટે ઇન્દ્રિયો દ્વારા વિષયોનું સેવન કરવા છતાં પણ સાધકને વિષયોમાં રાગ, આસક્તિ અને પ્રીતિ નહિ થવાં જોઈએ.

ઉપાય — (૧) વિષયોમાં રાગ થવાથી જ વિષયોની મહત્તા દેખાય છે, સંસારમાં આકર્ષણ થાય છે અને એનાથી જ બધાં પાપો થાય છે. જો આપણો વિષયોમાં જ રાગ રહેશે તો તત્ત્વબોધ કેવી રીતે થશે? પરમાત્મતત્ત્વમાં આપણી સ્થિતિ કેવી રીતે થશે? જો રાગનો ત્યાગ કરી દઈએ તો પરમાત્મામાં સ્થિતિ થઈ જશે — એવો વિચાર કરવાથી વિષયોથી વૈરાગ્ય થઈ જાય છે.

(૨) મોટા-મોટા ધનવાન, બળવાન રાજા-મહારાજા થયા અને એમણે ઘણાંયે ભોગો ભોગવ્યા, પરંતુ અંતમાં એમનું શું રહ્યું? કંઈ ના રહ્યું. એમનાં શરીર કમજોર થઈ ગયાં અને અંતમાં બધા ચાલ્યા ગયા. આ રીતે વિચાર કરવાથી પણ વૈરાગ્ય થઈ જાય છે.

(૩) જેમણે ભોગો નથી ભોગવ્યા, જેમની પાસે ભોગસામગ્રી નથી, જેઓ સંસારથી વિરક્ત છે, તેમની અપેક્ષાએ જેમણે બહુ જ ભોગ ભોગવ્યા છે અને ભોગવી રહ્યા છે, તેમનામાં શું વિલક્ષણતા કે વિશેષતા આવી? કંઈ નહિ, બલકે ભોગ ભોગવવાવાળા તો શોક-ચિંતામાં ડૂબેલા છે. આવો વિચાર કરવાથી પણ વૈરાગ્ય થાય છે.

‘અનહંકાર એવ ચ’ — પ્રત્યેક વ્યક્તિના અનુભવમાં ‘હું છું’ — આ પ્રકારની એક વૃત્તિ હોય છે. આ વૃત્તિ જ શરીરની સાથે મળીને ‘હું શરીર છું’ — આ રીતે એકદેશીયતા અર્થાત્ અહંકાર ઉત્પન્ન કરી દે છે. આને જ કારણે શરીર, નામ, ક્રિયા, પદાર્થ, ભાવ, જ્ઞાન, ત્યાગ, સ્થળ, કાળ વગેરેની સાથે પોતાનો સંબંધ માનીને જીવ ઊંચ-નીચ યોનિઓમાં જન્મતો-મરતો રહે છે (ગીતા અ. ૧૩/૨૧). આ અહંકાર સાધનામાં પ્રાયઃ બહુ લાંબા સમય સુધી રહે છે. વાસ્તવમાં એની સત્તા નથી, છતાં પણ પોતાની માન્યતા હોવાને કારણે વ્યક્તિત્વના રૂપમાં તેનું ભાન થતું રહે છે. ભગવાન દ્વારા જ્ઞાનનાં સાધનોમાં

આ પદનો પ્રયોગ કરાવવાનું તાત્પર્ય શરીર વગેરેમાં માનેલા અહંકારનો સર્વથા અભાવ કરવાનું છે; કેમકે જડ-ચેતનનો યથાર્થ બોધ થતાં આનો સર્વથા અભાવ થઈ જાય છે. મનુષ્યમાત્ર અહંકારરહિત થઈ શકે છે, એટલા માટે ભગવાન અહીં ‘અનહંકારઃ’ પદથી અહંકારનો ત્યાગ કરવાની વાત કહે છે.

અભિમાન અને અહંકારનો પ્રયોગ એકસાથે થવાથી તેમનાથી અલગ-અલગ ભાવોનો બોધ થાય છે. સાંસારિક ચીજોના સંબંધથી અભિમાન પેદા થાય છે. એવી જ રીતે ત્યાગ, વૈરાગ્ય, વિદ્યા વગેરેને લીધે પોતાનામાં વિશેષતા દેખવાથી પણ અભિમાન પેદા થાય છે. શરીરને જ પોતાનું સ્વરૂપ માનવાથી અહંકાર પેદા થાય છે. અહીં ‘અનહંકારઃ’ પદથી અભિમાન અને અહંકાર — બન્નેના સર્વથા અભાવનો અર્થ લેવો જોઈએ.

મનુષ્યને નિદ્રામાંથી જાગતાં સહુથી પહેલાં ‘અહં’ અર્થાત્ ‘હું છું’ — આ વૃત્તિનું જ્ઞાન થાય છે. પછી હું અમુક શરીર, નામ, જાતિ, વર્ણ, આશ્રમ વગેરેનો છું — એવું અભિમાન છે. આ એક ક્રમ છે. આ રીતે પારમાર્થિક માર્ગમાં પણ અહંકારના નાશનો એક ક્રમ છે. સહુથી પહેલાં સ્થૂળશરીર સાથે સંબંધિત ધન વગેરે પદાર્થોનું અભિમાન દૂર થાય છે. પછી કર્મેન્દ્રિયોના સંબંધથી રહેવાવાળા કર્તૃત્વાભિમાનનો નાશ થાય છે. તેના પછી બુદ્ધિની પ્રધાનતાથી રહેવાવાળા જ્ઞાતાપણાનો અહંકાર દૂર થાય છે. અંતમાં ‘અહં’ વૃત્તિની પ્રધાનતાથી જે સાક્ષીપણાનો અહંકાર છે, તે પણ દૂર થઈ જાય છે. ત્યારે સર્વત્ર પરિપૂર્ણ સચ્ચિદાનંદધન સ્વરૂપ આપોઆપ રહી જાય છે.

ઉપાય — (૧) પોતાનામાં શ્રેષ્ઠતાની ભાવનાથી જ અભિમાન પેદા થાય છે. અભિમાન ત્યારે જ પેદા થાય છે, જ્યારે મનુષ્ય બીજાઓની તરફ જોઈને એમ વિચારે છે કે, તેઓ મારી અપેક્ષાએ તુચ્છ છે. જેમકે, ગામભરમાં એક જ લખપતિ હોય તો બીજા સામાન્ય લોકોને જોઈને તેને લખપતિ હોવાનું અભિમાન થાય છે. પરંતુ જો બીજા બધાય કરોડપતિ હોય તો તેને પોતાને લખપતિ હોવાનું અભિમાન નથી થતું. આથી અભિમાનરૂપી દોષને દૂર કરવા માટે સાધકે બીજાઓની ખામીની તરફ કદી નહિ જોવું જોઈએ, બલકે પોતાની

ખામીઓને જોઈને તેમને દૂર કરવી જોઈએ.^૧

(૨) એક જ આત્મા જેવી રીતે આ શરીરમાં વ્યાપ્ત છે, એવી જ રીતે તે અન્ય શરીરોમાં પણ વ્યાપ્ત છે — ‘સર્વગતઃ’ (ગીતા અ. ૨/૨૪). પરંતુ મનુષ્ય અજ્ઞાનથી સર્વવ્યાપી આત્માને એક પોતાના શરીરમાં જ સીમિત માનીને શરીરને ‘હું’ માની લે છે. જેવી રીતે મનુષ્ય બેંકમાં રાખેલા ઘણાં રૂપિયામાંથી કેવળ પોતાના દ્વારા જમા કરાવેલા થોડા રૂપિયામાં જ મમતા કરીને, તેમની સાથે પોતાનો સંબંધ માનીને પોતાને ધનવાન માની લે છે, એવી જ રીતે એક શરીરમાં ‘હું શરીર છું’ — એવી અહંતા કરીને તે કાળ સાથે સંબંધ માનીને ‘હું આ સમયમાં છું’, સ્થળ સાથે સંબંધ માનીને ‘હું અહીં છું’, બુદ્ધિ સાથે સંબંધ માનીને ‘હું સમજદાર છું’, વાણી સાથે સંબંધ માનીને ‘હું વક્તા છું’ વગેરે અહંકાર કરી લે છે. આ રીતે સંબંધ ન માનવો એ જ અહંકારરહિત થવાનો ઉપાય છે.

(૩) શાસ્ત્રોમાં પરમાત્માનું ‘સચ્ચિદાનંદધન’ રૂપે વર્ણન આવ્યું છે. ‘સત્’ (અસ્તિત્વ), ‘ચિત્’ (જ્ઞાન) અને ‘આનંદ’ (અવિનાશી સુખ) — આ ત્રણે પરમાત્માનાં ભિન્ન-ભિન્ન સ્વરૂપો નથી, પરંતુ એક જ પરમાત્મતત્ત્વનાં ત્રણ નામો છે. આથી સાધક આ ત્રણેમાંથી કોઈ એક વિશેષણ સાથે પણ પરમાત્માનું લક્ષ્ય કરીને નિર્વિકલ્પ^૨ થઈ શકે છે. નિર્વિકલ્પ થવાથી તેને પરમાત્મતત્ત્વમાં પોતાની સ્વતઃસિદ્ધ સ્થિતિનો અનુભવ થઈ જાય છે અને અહંકારનો સર્વથા નાશ થઈ જાય છે. આને આ રીતે સમજવું જોઈએ -

(ક) ‘સત્’ — પરમાત્મતત્ત્વ સદાયથી હતું. સદાથી છે અને સદાયે રહેશે. એ કદી બનતું-બગડતું નથી, ઓછું-વધારે પણ નથી થતું, સદા જેમ છે તેમ રહે છે — એવો બુદ્ધિ દ્વારા વિચાર કરીને નિર્વિકલ્પ થઈને સ્થિર થઈ જવાથી સાધકનો બુદ્ધિ સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય છે અને તે સતતતત્ત્વમાં તેને પોતાની વાસ્તવિક સ્થિતિનો અનુભવ થઈ જાય છે. એવો અનુભવ થયા પછી અહંકાર નથી રહેતો.

(ખ) ‘ચિત્’ — જેવી રીતે પ્રત્યેક વ્યક્તિનાં શરીર વગેરે ‘અહં’ની અંતર્ગત દૃશ્ય છે, એવી જ રીતે ‘અહં’ પણ (હું, તું, આ અને તે રૂપમાં) એક જ્ઞાનની અંતર્ગત દૃશ્ય છે.^૩ એ જ્ઞાન (ચેતન)માં નિર્વિકલ્પ થઈને સ્થિર થઈ જવાથી પરમાત્મતત્ત્વમાં સ્વતઃસિદ્ધ સ્થિતિનો અનુભવ થઈ જાય છે. પછી અહંકાર નથી રહેતો.

(ગ) ‘આનંદ’ — સાધકલોકો બહુધા બુદ્ધિ અને ‘અહં’ને પ્રકાશિત કરવાવાળા ‘ચેતન’ને પણ બુદ્ધિ દ્વારા જ જાણવાની ચેષ્ટા કર્યા કરે છે. વાસ્તવમાં બુદ્ધિ દ્વારા જાણેલા અર્થાત્ શીખેલા વિષયને ‘જ્ઞાન’ની સંજ્ઞા આપવી અને તેનાથી પોતાની જાતને જ્ઞાની માની લેવી એ ભૂલ જ છે. બુદ્ધિને પ્રકાશિત કરવાવાળું તત્ત્વ બુદ્ધિ દ્વારા કેવી રીતે જાણી શકાય? જોકે સાધકની પાસે બુદ્ધિ સિવાય એવું બીજું કોઈ સાધન નથી, જેના વડે એ તત્ત્વને જાણી શકે, તોપણ બુદ્ધિ દ્વારા કેવળ જડ સંસારની વાસ્તવિકતાને જ જાણી શકાય છે. બુદ્ધિ જેનાથી પ્રકાશિત થાય છે, એ તત્ત્વને બુદ્ધિ નથી જાણી શકતી. એ તત્ત્વને જાણવાને માટે બુદ્ધિ સાથે પણ સંબંધ-વિચ્છેદ કરવો આવશ્યક છે. બુદ્ધિને પ્રકાશિત કરવાવાળા પરમાત્મતત્ત્વમાં નિર્વિકલ્પરૂપે સ્થિત થઈ જતાં બુદ્ધિ સાથે સર્વથા સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય છે. પછી એક ‘આનંદ’ સ્વરૂપ (જ્યાં દુઃખનો લેશ પણ નથી) પરમાત્મતત્ત્વ જ શેષ રહી જાય છે, જે પોતે જ્ઞાનસ્વરૂપ અને સત્સ્વરૂપ પણ છે. આ રીતે તત્ત્વમાં નિર્વિકલ્પ (યુગ) થઈ જતાં ‘આનંદ ને આનંદ છે’ — એવો અનુભવ થાય છે. એવો અનુભવ થતાં પછી અહંકાર નથી રહેતો.

‘જન્મમૃત્યુજરાવ્યાધિદુઃખદોષાનુદર્શનમ્’ — જન્મ, મૃત્યુ, વૃદ્ધાવસ્થા અને રોગોના દુઃખરૂપી દોષોને વારંવાર જોવાનું તાત્પર્ય છે — જેવી રીતે નિભાડામાં માટલું પાકે છે, એવી જ રીતે જન્મ પહેલાં માતાના ઉદરમાં બાળક જઠરાગ્નિમાં પાકતું રહે છે. માતાએ ખાધેલું મીઠું, મરચું વગેરે ક્ષાર અને તીખા પદાર્થોથી બાળકના શરીરમાં બળતરા થાય છે. ગર્ભાશયમાં રહેવાવાળાં સૂક્ષ્મ જંતુઓ પણ બાળકને

૧. તેરે ભાવે જો કરે, ભલૌ બુરૌ સંસાર । ‘નારાયણ’ તૂ બૈઠિકે, અપનૌ ભવન બુહાર ॥

૨. સંસારના ચિંતન સાથે સાધકનું કોઈ પ્રયોજન હોતું નથી, અને અચિંત્ય પરમાત્મતત્ત્વ ચિંતનમાં આવતું નથી — આ જ નિર્વિકલ્પતા છે.

૩. કોઈ શેઠે સાંભળ્યું કે અમુક દુકાનમાં આટલો નફો થયો છે અને સાથે જ એ પણ સાંભળ્યું કે અમુક દુકાનમાં આટલું નુકસાન થયું છે. આ રીતે નફો અને નુકસાન — આ બન્નેમાં તો ફરક છે, પરંતુ એ બન્નેના જ્ઞાનમાં કોઈ ફરક નથી; જ્ઞાન તો એક જ છે. જો જ્ઞાન એક ના હોત તો નફો અને નુકસાન — બન્નેની ભિન્નતાનું જ્ઞાન કેવી રીતે થાત? આ જ રીતે ‘હું’, ‘તું’, ‘આ’ અને ‘તે’ — એ ચારેય અલગ-અલગ હોવા છતાં પણ એમનું પ્રકાશક જ્ઞાન એક જ છે. જે સામાન્ય પ્રકાશમાં ‘હું’માં ક્રિયાઓ થાય છે, એ જ પ્રકાશમાં ‘તું, આ અને તે’માં પણ ક્રિયાઓ થાય છે. એ સામાન્ય પ્રકાશમાં ‘હું, તું, આ અને તે’નો ભેદ નથી. એ સામાન્ય પ્રકાશનો સંબંધ જો છે તો ચારેયની સાથે છે અને જો નથી તો કોઈની પણ સાથે નથી.

કરડતાં રહે છે. પ્રસવને સમયે માતાને જે પીડા થાય છે, તેનો કોઈ અંદાજ નથી લગાવી શકાતો. એવી જ પીડા ઉદરમાંથી બહાર આવતી વેળાએ બાળકને પણ થાય છે. આ રીતે જન્મના દુઃખરૂપી દોષોનો વારંવાર વિચાર કરીને એ વિચારને દઢ કરવો કે તેમાં કેવળ દુઃખ ને દુઃખ છે.

જે જન્મે છે, તેણે મરવું જ પડે છે — આ નિયમ છે. એનાથી કોઈ બચી જ નથી શકતું. મૃત્યુને સમયે જ્યારે પ્રાણ શરીરમાંથી નીકળે છે, ત્યારે હજારો વીંછી શરીરમાં એકસાથે ડંખ મારતા હોય — એવી પીડા થાય છે. ઉંમરભરમાં કમાયેલા ધનથી, ઉંમરભર જેમાં રહ્યા તે મકાનથી, અને પોતાના પરિવારથી જ્યારે વિયોગ થાય છે અને પછી તેમના મળવાની સંભાવના નથી રહેતી, ત્યારે (મમતા-આસક્તિને કારણે) બહુ ભારે દુઃખ થાય છે. જે ધનને કદી કોઈને બતાવવા નહોતો ઇચ્છતો, જે ધનને પરિવારના સભ્યોથી છુપાવી-છુપાવીને તિજોરીમાં રાખ્યું હતું, એની ચાવી હવે એમના હાથમાં પડેલી જોઈને મનમાં અસહ્ય વેદના થાય છે. આ રીતે મૃત્યુના દુઃખરૂપી દોષોને વારંવાર જોવા.

વૃદ્ધાવસ્થામાં શરીર અને અવયવોની શક્તિ ક્ષીણ થઈ જાય છે, જેનાથી હરવા-ફરવા અને ઊઠવા-બેસવામાં કષ્ટ થાય છે. દરેક જાતનું ભોજન પચતું નથી. મોટા હોવાને કારણે પરિવારવાળાઓ પાસેથી આદરની ઇચ્છા છે, પરંતુ કોઈ પ્રયોજન ન રહેવાથી ઘરવાળાઓ નિરાદર અને અપમાન કરે છે. ત્યારે મનમાં પહેલાંની વાતો યાદ આવે છે કે હું ધન કમાયો છું, આ બધાંને પાળ્યા-પોષ્યા છે, પરંતુ આજે તેઓ મારો તિરસ્કાર કરી રહ્યા છે! આ વાતોને લઈને વારંવાર બહુ દુઃખ થાય છે. આ રીતે વૃદ્ધાવસ્થાના દુઃખરૂપી દોષોને વારંવાર જોવા.

આ શરીર વ્યાધિઓનું અને રોગોનું ઘર છે — ‘શરીરં

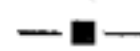
વ્યાધિમન્દિરમ્’. શરીરમાં વાત, કફ વગેરેથી પેદા થવાવાળા અનેક પ્રકારના રોગો થતા રહે છે અને એ રોગોથી શરીરમાં મોટી પીડા થાય છે. આ રીતે રોગોના દુઃખરૂપી દોષોને વારંવાર જોવા.

અહીં વારંવાર જોવાનું તાત્પર્ય વારંવાર ચિંતન કરવા સાથે નથી, પરંતુ વિચાર કરવા સાથે છે. જન્મ, મૃત્યુ, વૃદ્ધાવસ્થા અને રોગોનાં દુઃખોને વારંવાર જોવાથી અર્થાત્ વિચાર કરવાથી તેમનું મૂળ કારણ — ઉત્પત્તિ-વિનાશશીલ પદાર્થોમાં રાગ સ્વાભાવિક જ ઓછો થઈ જાય છે અર્થાત્ ભોગોથી વૈરાગ્ય થઈ જાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે જન્મ, મૃત્યુ વગેરેના દુઃખરૂપી દોષોને જોવા એ ભોગોથી વૈરાગ્ય થવામાં સાધન છે; કેમકે ભોગોમાં રાગથી અર્થાત્ ગુણોના સંગથી જ જન્મ થાય છે — ‘કારણં ગુણસંજોડસ્ય સદસદ્યોનિજન્મસુ’ (ગીતા અ. ૧૩/૨૧); અને જે જન્મ થાય છે, એ સઘળાં દુઃખોનું કારણ છે. ભગવાને પુનર્જન્મને દુઃખાલય બતાવ્યો છે — ‘પુનર્જન્મ દુઃખાલયમશ્વતતમ્’ (ગીતા અ. ૮/૧૫).

શરીર વગેરે જડ પદાર્થોની સાથે પોતાનો સંબંધ માનવાથી, તેમને મહત્વ આપવાથી અને તેમનો આશ્રય લેવાથી જ સઘળા દોષો ઉત્પન્ન થાય છે — ‘દેહાભિમાનિનિ સર્વે દોષાઃ પ્રાદુર્ભવન્તિ.’ પરમાત્માનું સ્વરૂપ અથવા એનો જ અંશ હોવાને કારણે જીવાત્મા પોતે નિર્દોષ છે — ‘ચેતન અમલ સહજ સુખરાસી’ (માનસ ૭/૧૧૭/૧). આ જ કારણ છે કે જીવાત્માને દુઃખ અને દોષો સારા નથી લાગતા; કેમકે તેઓ તેના સજાતીય નથી. જીવ પોતાના દ્વારા જ પેદા કરેલા દોષોને કારણે સદા દુઃખ પામતો રહે છે. આથી જન્મ, મૃત્યુ વગેરેના દુઃખરૂપી દોષોના મૂળ કારણ દેહાભિમાનને વિચારપૂર્વક દૂર કરવાને માટે ભગવાન કહી રહ્યા છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : એક ‘દુઃખનો ભોગ’ હોય છે અને એક ‘દુઃખનો પ્રભાવ’ હોય છે. દુઃખથી દુઃખી થવું અને સુખની ઇચ્છા કરવી એ ‘દુઃખનો ભોગ’ છે. દુઃખના કારણની તપાસ કરીને તેને નષ્ટ કરવું એ ‘દુઃખનો પ્રભાવ’ છે. અહીં દુઃખના પ્રભાવને ‘દુઃખદોષાનુદર્શનમ્’ પદથી કહેવામાં આવ્યો છે.

દુઃખનો ભોગ કરવાથી અર્થાત્ દુઃખી થવાથી વિવેક ઢંકાઈ જાય છે, પરંતુ દુઃખનો પ્રભાવ હોય તો વિવેક જાગ્રત રહે છે, તેથી મનુષ્ય વિવેક દૃષ્ટિથી દુઃખના કારણની શોધ કરે છે અને તેને દૂર કરે છે. સુખની ઇચ્છા જ બધાં દુઃખોનું કારણ છે. કારણ, નાશ પામતાં કાર્ય આપમેળે નષ્ટ થઈ જાય છે; તેથી સુખની ઇચ્છા નષ્ટ થતાં બધાં જ દુઃખોનો નાશ થઈ જાય છે.

અસક્તિરનભિષ્વજઃ

પુત્રદારગૃહાદિષુ ।

નિત્યં ચ

સમયિતત્વમિષ્ટાનિષ્ટોપપત્તિષુ ॥ ૮ ॥

અસક્તિ:	= આસક્તિનો અભાવ	ગૃહાદિષુ	ધન આદિમાં	પપત્તિષુ	અપ્રિયની પ્રાપ્તિમાં
પુત્રદાર-	= પુત્ર, સ્ત્રી, ઘર અને	અનભિષ્વજ્ઞ:	= મમતા ન હોવી, ચ = તથા	નિત્યમ્	= સદાય
		ઈષ્ટાનિષ્ઠો-	= પ્રિય અને	સમચિત્તત્વમ્	= ચિત્તનું હંમેશાં સમ રહેવું -

ટીકા — ‘અસક્તિ:’ — ઉત્પન્ન થવાવાળી (સાંસારિક) વસ્તુ, વ્યક્તિ, ઘટના, પરિસ્થિતિ વગેરેમાં જે પ્રીતિ છે, તેને ‘સક્તિ’ કહે છે. એ ‘સક્તિ’થી રહિત થવાનું નામ ‘અસક્તિ’ છે.

સાંસારિક વસ્તુઓ, વ્યક્તિઓ વગેરેથી સુખ લેવાની ઇચ્છાથી, સુખની આશાથી અને સુખના ભોગથી જ મનુષ્યની તેમનામાં આસક્તિ અને પ્રીતિ થાય છે. કારણ કે મનુષ્યને સંયોગના સિવાય સુખ નથી દેખાતું. એટલા માટે તેને સંયોગજન્ય સુખ પ્રિય લાગે છે. પરંતુ વાસ્તવિક સુખ સંયોગના વિયોગથી થાય છે (ગીતા અ. ૬/૨૩), એટલા માટે સાધકને માટે સાંસારિક આસક્તિનો ત્યાગ કરવો બહુ જ આવશ્યક છે.

ઉપાય — સંયોગજન્ય સુખ આરંભમાં તો અમૃતના જેવું દેખાય છે, પરંતુ પરિણામમાં વિષના જેવું હોય છે (ગીતા અ. ૧૮/૩૮). સંયોગજન્ય સુખ ભોગવવાવાળાને પરિણામમાં દુઃખ ભોગવવું જ પડે છે — આ નિયમ છે. આથી સંયોગજન્ય સુખના પરિણામ ઉપર દૃષ્ટિ રાખવાથી તેમાં આસક્તિ નથી રહેતી.

‘અનભિષ્વજ્ઞ: પુત્રદારગૃહાદિષુ’ — પુત્ર, સ્ત્રી, ઘર, ધન, જમીન, પશુ વગેરેની સાથે માનેલો જે ધનિષ્ઠ સંબંધ છે, ગાઢ મોહ છે, તાદાત્મ્ય છે અને માનેલી એકાત્મતા છે, જેને કારણે શરીર ઉપર પણ અસર પડે છે, તેનું નામ ‘અભિષ્વંગ’ છે.^૧ જેમ કે — પુત્રની સાથે માતાની એકાત્મતા રહેવાને કારણે જ્યારે પુત્ર બીમાર થઈ જાય છે, ત્યારે માતાનું શરીર કમજોર થઈ જાય છે. એવી જ રીતે પુત્ર કે સ્ત્રી મરી જતાં મનુષ્ય કહે છે કે હું મરી ગયો, ધન ચાલ્યું જતાં કહે છે કે હું માર્યો ગયો, વગેરે. આવી એકાત્મતાથી રહિત થવાને માટે અહીં ‘અનભિષ્વજ્ઞ:’ પદ આવ્યું છે.

ઉપાય — જેમની સાથે પોતાનો ધનિષ્ઠ સંબંધ દેખાય, તેમની સેવા કરવી, તેમને સુખ પહોંચાડવું, પરંતુ તેમની પાસેથી સુખ લેવાનો ઉદ્દેશ્ય ન રાખવો. ઉદ્દેશ્ય તો તેમનાથી

‘અભિષ્વંગ’ (તાદાત્મ્ય) દૂર કરવાનો જ રાખવો. જો તેમની પાસેથી સેવા લેવાનો ઉદ્દેશ્ય રાખીશું તો તેમની સાથે તાદાત્મ્ય થઈ જશે. હા, તેમની પ્રસન્નતાને માટે ક્યારેક તેમની પાસેથી સેવા લેવી પણ પડે તો તેમાં રાજી ના થવું; કેમકે રાજી થવાથી અભિષ્વંગ થઈ જશે. તાત્પર્ય એ છે કે કોઈની પણ સાથે પોતાને લિપ્ત ન કરો. આ વાતની બહુ જ સાવધાની રાખો.

‘નિત્યં ચ સમચિત્તત્વમિષ્ટાનિષ્ઠોપપત્તિષુ’ — ‘ઈષ્ટ’ અર્થાત્ મનને અનુકૂળ વસ્તુ, વ્યક્તિ, પરિસ્થિતિ, ઘટના વગેરે પ્રાપ્ત થતાં ચિત્તમાં રાગ, હર્ષ, સુખ વગેરે વિકારો ન થવા; અને ‘અનિષ્ટ’ અર્થાત્ મનને પ્રતિકૂળ વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરે પ્રાપ્ત થતાં ચિત્તમાં દ્વેષ, શોક, દુઃખ, ઉદ્વેગ વગેરે વિકારો ન થવા. તાત્પર્ય એ છે કે અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિઓ પ્રાપ્ત થતાં ચિત્તમાં નિરંતર સમતા રહે અને ચિત્ત ઉપર તેમની કોઈ અસર ન પડે. આને ભગવાને ‘સિદ્ધ્યસિદ્ધ્યો: સમો ભૂત્વા’ (અ. ૨/૪૮) પદોથી પણ કહ્યું છે.

ઉપાય — મનુષ્યને જે કંઈ અનુકૂળ સામગ્રી મળી છે, તેને તે પોતાને માટેની માનીને સુખ ભોગવે છે — આ મહાન બાધક છે. કારણ કે સંસારની સામગ્રી કેવળ સંસારની સેવામાં યોજવાને માટે જ મળી છે, પોતાનાં શરીર-ઈન્દ્રિયોને સુખ પહોંચાડવાને માટે નહિ. એવી જ રીતે મનુષ્યને જે કંઈ પ્રતિકૂળ સામગ્રી મળી છે, તે દુઃખ ભોગવવા માટે નથી મળી, બલકે સંયોગજન્ય સુખનો ત્યાગ કરાવવાને માટે અને મનુષ્યને સાંસારિક રાગ, આસક્તિ, કામના, મમતા વગેરેથી છોડાવવાને માટે જ મળી છે. તાત્પર્ય એ છે કે અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ — બન્ને પરિસ્થિતિઓ મનુષ્યને સુખ-દુઃખથી ઊંચા ઊઠીને (એ બન્નેથી પર) પરમાત્મતત્ત્વને પ્રાપ્ત કરાવવાને માટે જ મળી છે — આવું દૃઢતાથી માની લેવાથી જ સાધકનું ચિત્ત ઈષ્ટ અને અનિષ્ટની પ્રાપ્તિમાં આપમેળે સમ રહેશે.

૧. પુત્ર, સ્ત્રી વગેરેની સાથે યથાયોગ્ય વર્તીવ કરવો, તેમનામાં મમત્વ ન રાખીને તેમની સેવા કરવી એ ‘અભિષ્વંગ’ નથી, બલકે એ તો નિર્લિપ્તતા અને અસંગતા છે કે જે અમરતાનો અનુભવ કરાવવાવાળી છે.

મયિ ચાનન્યયોગેન ભક્તિરવ્યભિચારિણી ।

વિવિક્તદેશસેવિત્વમરતિર્જનસંસદિ

॥ ૧૦ ॥

મયિ	= મુજ પરમેશ્વરમાં	ચારિણી		સ્વભાવ હોવો
અનન્ય-	= અનન્ય યોગ દ્વારા	ભક્તિ:	= ભક્તિ હોવી,	(અને)
યોગેન		વિવિક્તદેશ-	= એકાન્ત અને શુદ્ધ	જનસંસદિ = જન-સમુદાયમાં
અવ્યભિ-	= અવ્યભિચારિણી	સેવિત્વમ્, ચ	સ્થાનમાં રહેવાનો	અરતિ: = પ્રીતિ ન હોવી -

ટીકા — ‘મયિ ચાનન્યયોગેન ભક્તિરવ્યભિચારિણી’ — સંસારનો આશ્રય લેવાને કારણે સાધકનું દેહાભિમાન ચાલુ રહે છે. આ દેહાભિમાન અવ્યક્તના જ્ઞાનમાં મુખ્ય વિઘ્ન છે. આને દૂર કરવાને માટે ભગવાન અહીં તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉદ્દેશ્ય રાખીને અનન્યયોગ દ્વારા પોતાની અવ્યભિચારિણી ભક્તિ કરવાનું સાધન બતાવી રહ્યા છે. તાત્પર્ય એ છે કે ભક્તિરૂપી સાધનથી પણ દેહાભિમાન સુગમતાપૂર્વક દૂર થઈ શકે છે.

ભગવાનના સિવાય બીજા કોઈ પાસેથી કંઈ પણ પામવાની ઈચ્છા ન હોય અર્થાત્ ભગવાનના સિવાય મનુષ્ય, ગુરુ, દેવતા, શાસ્ત્ર વગેરે મને એ તત્ત્વનો અનુભવ કરાવી શકે છે તથા પોતાનાં બળ, બુદ્ધિ અને યોગ્યતાથી હું તે તત્ત્વને પ્રાપ્ત કરી લઈશ — આ રીતે કોઈ પણ વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરેનો આશ્રય ન હોય; અને ‘ભગવાનની કૃપાથી જ મને એ તત્ત્વનો અનુભવ થશે’ — આ રીતે કેવળ ભગવાનનો જ આશ્રય હોય — આને ભગવાનમાં ‘અનન્યયોગ’ થવો કહે છે.

પોતાનો સંબંધ કેવળ ભગવાનની સાથે જ હોય, બીજા કોઈની સાથે કિંચિત્માત્ર પણ ના હોય — આને ભગવાનમાં ‘અવ્યભિચારિણી ભક્તિ’ થવી કહે છે.

તાત્પર્ય એ છે કે તત્ત્વપ્રાપ્તિનું સાધન (ઉપાય) પણ ભગવાન જ હોય અને સાધ્ય (ઉપેય) પણ ભગવાન જ હોય — આને જ અનન્યયોગ દ્વારા ભગવાનમાં અવ્યભિચારિણી ભક્તિનું થવું કહે છે.

જે સાધકમાં જ્ઞાનની સાથે-સાથે ભક્તિના પણ સંસ્કાર હોય, તેને માટે આ સાધન બહુ જ ઉપયોગી છે. ભક્તિપરાયણ સાધક જો તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉદ્દેશ્ય રાખીને એકમાત્ર ભગવાનનો જ આશ્રય ગ્રહણ કરે, તો કેવળ એ જ સાધનથી તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે. ગુણાતીત થવાના ઉપાયોમાં પણ ભગવાને અવ્યભિચારિણી ભક્તિની વાત કહી છે (ગીતા અ. ૧૪/૨૬).

શંકા — અહીં તો ભક્તિ વડે તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ બતાવવામાં આવી છે અને અઢારમા અધ્યાયના ચોપનમા-પંચાવનમા શ્લોકોમાં જ્ઞાન વડે ભક્તિની પ્રાપ્તિ કહેવામાં

આવી છે, એવું કેમ?

સમાધાન — જેવી રીતે ભક્તિ બે પ્રકારની હોય છે — સાધન-ભક્તિ અને સાધ્ય-ભક્તિ, એવી જ રીતે જ્ઞાન પણ બે પ્રકારનું હોય છે — સાધન-જ્ઞાન અને સાધ્ય-જ્ઞાન. સાધ્ય-ભક્તિ અને સાધ્યજ્ઞાન — એ બન્ને તત્ત્વતઃ એક જ છે. સાધન-ભક્તિ અને સાધન-જ્ઞાન — એ બન્ને સાધ્ય-ભક્તિ અથવા સાધ્ય-જ્ઞાનની પ્રાપ્તિનાં સાધનો છે. આથી જ્યાં ભક્તિ વડે પરાભક્તિ (સાધ્ય-ભક્તિ)ની પ્રાપ્તિની વાત કહી છે, એ પણ બરાબર છે. આથી સાધકે તેનામાં કર્મ, જ્ઞાન અથવા ભક્તિ — જે સંસ્કારનું પ્રાધાન્ય હોય, તેને જ અનુરૂપ સાધનમાં લાગી જવું જોઈએ. સાવધાની કેવળ એટલી રાખવી કે, ઉદ્દેશ્ય કેવળ પરમાત્માનો જ રહે. પ્રકૃતિ અથવા તેના કાર્યનો નહિ. આવો ઉદ્દેશ્ય થતાં એ, તે જ સાધન વડે પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરી લે છે.

શંકા — ભગવાને જ્ઞાનનાં સાધનોમાં પોતાની ભક્તિને પણ શા માટે ગણાવી? શું જ્ઞાનયોગનો સાધક ભગવાનની ભક્તિ પણ કરે છે?

સમાધાન : જ્ઞાનયોગના સાધકો (જિજ્ઞાસુ) બે પ્રકારના હોય છે — ભાવપ્રધાન (ભક્તિપ્રધાન) અને વિવેકપ્રધાન (જ્ઞાનપ્રધાન).

(૧) ભાવપ્રધાન જિજ્ઞાસુ એ છે, જે ભગવાનનો આશ્રય લઈને તત્ત્વને જાણવા ઈચ્છે છે (ગીતા અ. ૭/૧૬; ૧૩/૧૮). આ જ અધ્યાયના બીજા શ્લોકમાં ‘મામ્’, ‘મમ’, ત્રીજા શ્લોકમાં ‘મે’, આ (દસમા) શ્લોકમાં ‘મયિ’ અને અઢારમા શ્લોકમાં ‘મદ્ભક્તઃ’ તથા ‘મદ્ભાવાય’ પદોના આવવાથી સિદ્ધ થાય છે કે અઢારમા શ્લોક સુધી ભાવપ્રધાન જિજ્ઞાસુનું પ્રકરણ છે. પરંતુ ઓગણીસમાથી ચોત્રીસમા શ્લોક સુધી એક વાર પણ ‘અસ્મદ્’ (‘હું’ વાચક) પદનો પ્રયોગ નથી થયો, એટલા માટે ત્યાં વિવેકપ્રધાન જિજ્ઞાસુનું પ્રકરણ છે. આથી અહીં ભાવપ્રધાન જિજ્ઞાસુનો પ્રસંગ હોવાથી જ્ઞાનનાં સાધનોની અંતર્ગત ભક્તિરૂપી સાધનનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

બીજી વાત, જેવી રીતે સાત્ત્વિક ભોજનમાં પુષ્ટિને માટે

ધી અથવા દૂધની આવશ્યકતા હોય છે, તો ત્યાં ધી અને દૂધ સાત્ત્વિક ભોજનની સાથે ભળીને પણ પુષ્ટિ કરે છે અને એકલાં-એકલાં પણ પુષ્ટિ કરે છે. એવી જ રીતે ભગવાનની ભક્તિ જ્ઞાનનાં સાધનોમાં ભળીને પણ પરમાત્મપ્રાપ્તિમાં સહાયક થાય છે અને એકલી પણ ગુણાતીત બનાવી દે છે (ગીતા અ. ૧૪/૨૬). પાતંજલયોગદર્શનમાં પણ પરમાત્મપ્રાપ્તિને માટે અષ્ટાંગયોગનાં સાધનોમાં સહાયકરૂપથી ‘ઈશ્વરપ્રણિધાન’ અર્થાત્ ભક્તિરૂપી નિયમ કહ્યો છે^૧ અને એ જ ભક્તિને સ્વતંત્રરૂપથી પણ કહી છે.^૨ આનાથી સિદ્ધ થાય છે કે ભક્તિ રૂપી સાધનની પોતાની એક અલગ વિશેષતા છે. આ વિશેષતાને કારણે પણ જ્ઞાનનાં સાધનોમાં ભક્તિનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

(૨) વિવેકપ્રધાન જિજ્ઞાસુ એ છે, જે સત-અસતનો વિચાર કરતો રહીને તીવ્ર વિવેક-વૈરાગ્યથી યુક્ત થઈને તત્ત્વને જાણવા ઇચ્છે છે (ગીતા અ. ૧૩/૧૮થી ૩૪).

વિચાર કરીને જોવામાં આવે તો આજકાલ આધ્યાત્મિક જિજ્ઞાસાની ઊણપ અને ભોગાસક્તિની બહુલતાને કારણે વિવેકપ્રધાન જિજ્ઞાસુઓ બહુ જ થોડા જોવામાં આવે છે. એવા સાધકોને માટે ભક્તિરૂપી સાધન બહુ જ ઉપયોગી છે. આથી અહીં ભક્તિનું વર્ણન કરવું યુક્તિસંગત પ્રતીત થાય છે.

ઉપાય — કેવળ ભગવાનને જ પોતાના માનવા અને ભગવાનનો જ આશ્રય લઈને શ્રદ્ધા-વિશ્વાસપૂર્વક ભગવન્નામનાં જપ, કીર્તન, ચિંતન, સ્મરણ વગેરે કરવાં એ જ ભક્તિનો સુગમ ઉપાય છે.

‘વિવિક્તદેશસેવિત્વમ્’ — હું એકાંતમાં રહીને પરમાત્મતત્ત્વનું ચિંતન કરું, ભજનસ્મરણ કરું. સત્શાસ્ત્રોનો સ્વાધ્યાય કરું, એ તત્ત્વને ઊંડો ઊતરીને સમજું, મારી વૃત્તિઓમાં અને મારા સાધનમાં કોઈ પણ વિઘ્ન-બાધા ન પડે, મારી સાથે કોઈ ના રહે અને હું કોઈની સાથે ન રહું’ — સાધકની એવી સ્વાભાવિક અભિલાષાનું નામ ‘વિવિક્તદેશસેવિત્વ’ છે. તાત્પર્ય એ થયું કે સાધકની રુચિ તો એકાંતમાં રહેવાની જ હોવી જોઈએ, પરંતુ એવું એકાંત ના મળે તો મનમાં કિંચિત્માત્ર પણ વિકાર નહિ થવો જોઈએ. તેના મનમાં એ જ વિચાર થવો જોઈએ કે સંસારના સંગનો કે સંયોગનો તો આપોઆપ જ વિયોગ થઈ રહ્યો છે અને સ્વરૂપમાં અસંગતા સ્વતઃસિદ્ધ છે. આ સ્વતઃસિદ્ધ અસંગતામાં સંસારનો સંગ, સંયોગ કે સંબંધ કદી થઈ જ નથી શકતો. આથી સંસારનો સંગ કદી બાધક

થઈ જ નથી શકતો.

કેવળ નિર્જન વન વગેરેમાં જઈને અને એકલા પડ્યા રહીને એમ માની લેવું કે ‘હું એકાંત સ્થાનમાં છું’ એ વાસ્તવમાં ભૂલ જ છે; કેમકે સકળ સંસારનું બીજ આ શરીર તો સાથે છે જ. જ્યાં સુધી આ શરીરની સાથે સંબંધ છે, ત્યાં સુધી સકળ સંસારની સાથે સંબંધ ચાલુ જ રહેલો છે. આથી એકાંત સ્થાનમાં જવાનો લાભ ત્યારે જ થાય છે, જ્યારે દેહાભિમાનના નાશનો ઉદ્દેશ્ય મુખ્ય બને.

વાસ્તવિક એકાંત તે છે, જેમાં એક તત્ત્વના સિવાય બીજી કોઈ ચીજ ન તો ઉત્પન્ન થઈ હતી, ન અત્યારે છે અને ન ઉત્પન્ન થશે. જેમાં ન ઈન્દ્રિયો છે, ન પ્રાણ છે, ન મન છે અને ન અંતઃકરણ છે. જેમાં ન સ્થૂળશરીર છે, ન સૂક્ષ્મશરીર છે અને ન કારણશરીર છે. જેમાં ન વ્યષ્ટિશરીર છે અને ન સમષ્ટિ સંસાર છે. જેમાં માત્ર એક તત્ત્વ જ તત્ત્વ છે અર્થાત્ એક તત્ત્વના સિવાય બીજું કંઈ છે જ નહિ. કારણ કે એક પરમાત્મતત્ત્વના સિવાય પહેલાં પણ કંઈ ન હતું અને અંતમાં પણ કંઈ નહિ રહે. વચમાં જે કંઈ પ્રતીત થઈ રહ્યું છે, તે પણ પ્રતીતિના દ્વારા જ પ્રતીત થઈ રહ્યું છે અર્થાત્ જેમનાથી સંસાર પ્રતીત થઈ રહ્યો છે, તે ઈન્દ્રિયો, અંતઃકરણ વગેરે પણ પોતે પ્રતીતિ જ છે. આથી પ્રતીતિના દ્વારા જ પ્રતીતિ થઈ રહી છે. આપણો (સ્વરૂપનો) સંબંધ શરીર અને અંતઃકરણની સાથે કદી થયો જ નથી; કેમકે શરીર અને અંતઃકરણ પ્રકૃતિનું કાર્ય છે અને સ્વરૂપ સદાય પ્રકૃતિથી પર છે. આ રીતનો અનુભવ કરવો એને જ વાસ્તવમાં ‘વિવિક્તદેશસેવિત્વ’ કહે છે.

‘અરતિર્જનસંસદિ’ — સાંસારિક વિષયોમાં અર્થાત્ મનુષ્યસમુદાયમાં પ્રીતિ અને રુચિ ન થાય અર્થાત્ ક્યાં શું થઈ રહ્યું છે, ક્યારે શું થશે, કેવી રીતે થશે, વગેરે સાંસારિક વાતોને સાંભળવાની કોઈ પણ ઇચ્છા ન થાય, સમાચાર કહેનારા લોકોને મળીને કંઈક સમાચાર પ્રાપ્ત કરવાની કિંચિત્માત્ર પણ ઇચ્છા કે પ્રીતિ ન થાય. પરંતુ ‘અમને કોઈ તત્ત્વની વાત પૂછવા ઇચ્છે છે, સાધનાના વિષયમાં ચર્ચા કરવા ઇચ્છે છે,’ તેને મળવા માટે મનમાં જે ઇચ્છા થાય છે, તે ‘અરતિર્જનસંસદિ’ નથી. એવી જ રીતે જ્યાં તત્ત્વની વાત થતી હોય, આપસમાં તત્ત્વનો વિચાર થતો હોય અથવા આપણી દૃષ્ટિમાં કોઈ પરમાત્મતત્ત્વને જાણવાવાળો હોય, એવા પુરુષના સંગની જે રુચિ થાય છે, તે જનસમુદાયમાં રુચિ નથી કહેવાતી, બલકે એ તો

૧. શૌચસન્તોષતપઃ સ્વાધ્યાયેશ્વરપ્રણિધાનાનિ નિયમાઃ (યોગદર્શન ૨/૩૨)

૨. (ઈશ્વરપ્રણિધાનાદ્વા) (યોગદર્શન ૧/૨૩)

આવશ્યક છે. કહેવામાં પણ આવ્યું છે -

સજ્ઞઃ સર્વાત્મના ત્યાજ્યઃ સ ચેત્યક્તું ન શક્યતે ।
સ સદ્ધિઃ સહ કર્તવ્યઃ સતાં સજ્ઞો હિ ભેષજમ્ ॥
(માર્કણ્ડેયપુરાણ ૩૭/૨૩)

અર્થાત્ આસક્તિપૂર્વક કોઈનો પણ સંગ નહિ કરવો જોઈએ; પરંતુ જો એવી અસંગતા ન થતી હોય, તો શ્રેષ્ઠ પુરુષોનો સંગ કરવો જોઈએ. કારણ કે શ્રેષ્ઠ પુરુષોનો સંગ એ અસંગતા પ્રાપ્ત કરવાનું ઔષધ છે.

—■—

અધ્યાત્મજ્ઞાનનિત્યત્વં તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શનમ્ ।
એતજ્ઞાનમિતિ પ્રોક્તમજ્ઞાનં યદતોડન્યથા ॥ ૧૧ ॥

અધ્યાત્મજ્ઞાન- = અધ્યાત્મજ્ઞાનમાં
નિત્યત્વમ્ નિત્ય સ્થિત રહેવું
તત્ત્વજ્ઞાનાર્થ - = (અને) તત્ત્વજ્ઞાનના
દર્શનમ્ સારરૂપે
પરમાત્માનો સર્વત્ર

એતત્ = આ બધાં
(વીસ સાધનો) તો
જ્ઞાનમ્ = જ્ઞાન છે
(અને)

યત્ = જે
અતઃ = આ બધાથી
અન્યથા = વિપરીત છે,
અજ્ઞાનમ્, ઈતિ = એ અજ્ઞાન છે એવું
પ્રોક્તમ્ = કહેવાયું છે.

ટીકા - ‘અધ્યાત્મજ્ઞાનનિત્યત્વમ્’ - સઘળાં શાસ્ત્રોનું તાત્પર્ય મનુષ્યને પરમાત્માની તરફ યોજવાનું, પરમાત્મપ્રાપ્તિ કરાવવાનું છે - એવો નિશ્ચય કર્યા પછી પરમાત્મતત્ત્વ જેટલું સમજવામાં આવ્યું છે, તેનું મનન કરવું. યુક્તિ-પ્રયુક્તિથી જોવામાં આવે તો પરમાત્મતત્ત્વ ભાવરૂપથી પહેલાં પણ હતું, અત્યારે પણ છે અને આગળ પણ રહેશે. પરંતુ સંસાર પહેલાં પણ ન હતો અને આગળ પણ નહિ રહે તથા અત્યારે પણ પ્રતિક્ષણે અભાવમાં જઈ રહ્યો છે. સંસારની તો ઉત્પત્તિ અને વિનાશ થાય છે, પરંતુ તેનો જે આધાર કે પ્રકાશક છે, તે પરમાત્મતત્ત્વ નિત્ય-નિરંતર રહે છે. એ પરમાત્મતત્ત્વ સિવાય સંસારની સ્વતંત્ર સત્તા છે જ નહિ. પરમાત્માની સત્તાથી જ સંસાર સત્તાવાળો દેખાય છે. આ રીતે સંસારની સ્વતંત્ર સત્તાના અભાવનું અને પરમાત્માની સત્તાનું નિત્ય-નિરંતર મનન કરતા રહેવું એને ‘અધ્યાત્મજ્ઞાનનિત્યત્વમ્’ કહ્યું છે.

ઉપાય - આધ્યાત્મિક ગ્રંથોનું પઠન-પાઠન, તત્ત્વજ્ઞ મહાપુરુષો પાસેથી તત્ત્વજ્ઞાનવિષયક શ્રવણ અને પ્રશ્નોત્તર કરવા.

‘તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શનમ્’ - તત્ત્વજ્ઞાનનો અર્થ છે - પરમાત્મા. એ પરમાત્માનું જ સર્વ જગાએ દર્શન કરવું, તેનો જ સર્વ જગાએ અનુભવ કરવો એ ‘તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શનમ્’ છે. એ પરમાત્મા બધાં સ્થળ, કાળ, વસ્તુ, વ્યક્તિ, ઘટના, પરિસ્થિતિ વગેરેમાં જેમ છે તેમ પરિપૂર્ણ છે. એકાંતમાં અથવા વ્યવહારમાં, સર્વ સમયે સાધકની દૃષ્ટિ, તેનું લક્ષ્ય કેવળ એ પરમાત્મા ઉપર જ રહે. એક પરમાત્મા સિવાય તેને બીજી કોઈ સત્તા દેખાય

જ નહિ. સર્વ જગાએ અને સર્વ સમયે સમભાવથી પરિપૂર્ણ પરમાત્માને જ જોવાનો તેનો સ્વભાવ બની જાય - આ જ ‘તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શનમ્’ છે. એ સિદ્ધ થતાં સાધકને પરમાત્મતત્ત્વનો અનુભવ થઈ જાય છે.

‘એતજ્ઞાનમિતિ પ્રોક્તમજ્ઞાનં યદતોડન્યથા’ - ‘અમાનિત્યમ્’થી લઈને ‘તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શનમ્’ સુધી આ જે વીસ સાધનો કહેવામાં આવ્યાં છે, એ બધાંય સાધનો દેહાભિમાન દૂર કરવાવાળાં હોવાથી અને પરમાત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિમાં સહાયક હોવાથી ‘જ્ઞાન’ નામથી કહેવામાં આવ્યાં છે. આ સાધનોથી વિપરીત માનીપણું, દંભીપણું, હિંસા વગેરે જેટલા પણ દોષો છે, તે બધા જ દેહાભિમાન વધારવાવાળા હોવાથી અને પરમાત્મતત્ત્વથી વિમુખ કરવાવાળા હોવાથી ‘અજ્ઞાન’ નામથી કહેવામાં આવ્યા છે.

વિશેષ વાત

જો સાધકમાં એટલો તીવ્ર વિવેક જાગ્રત થઈ જાય કે તે શરીરથી માનેલા સંબંધનો ત્યાગ કરી શકે, તો તેનામાં આ સાધનસમુદાય આપોઆપ પ્રગટ થઈ જાય છે. પછી તેને આ સાધનોનું અલગ-અલગ અનુષ્ઠાન કરવાની આવશ્યકતા નથી પડતી. વિનાશી શરીરને પોતાના અવિનાશી સ્વરૂપથી અલગ જોવું એ મૂળ સાધન છે. આથી બધા જ સાધકોએ શરીરનો પોતાનાથી અલગ અનુભવ કરવો જોઈએ, કે જે વાસ્તવમાં અલગ જ છે!

પૂર્વોક્ત કોઈ પણ સાધનનું અનુષ્ઠાન કરવાને માટે મુખ્યત્વે બે બાબતોની આવશ્યકતા છે - (૧) સાધકનો ઉદ્દેશ્ય

કેવળ પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરવાનો હોય અને (૨) શાસ્ત્રોને વાંચતી-સાંભળતી વેળાએ જો વિવેક દ્વારા શરીરને પોતાનાથી અલગ સમજી લે અને પછી કાયમ માટે એ જ વિવેક ઉપર સ્થિર રહે. આ બે બાબતો દૃઢ થઈ જાય તો સાધન-સમુદાયનાં બધાં જ સાધનો સુગમ થઈ જાય છે.

શરીર તો બદલાઈ ગયું, પરંતુ હું તે જ છું કે જે બાળપણમાં હતો — આ બધાના અનુભવની વાત છે. આથી શરીરની સાથે આપણો સંબંધ વાસ્તવિક નથી પરંતુ કેવળ માનેલો છે — એવો નિશ્ચય થતાં જ વાસ્તવિક સાધનનો આરંભ થાય છે. સાધકની બુદ્ધિ જેટલે અંશે પરમાત્મપ્રાપ્તિના ઉદ્દેશ્યને ધારણ કરે છે, તેટલે જ અંશે તેનામાં વિવેકની જાગૃતિ તથા સંસારથી વૈરાગ્ય થઈ જાય છે. ભગવાને વિવેક અને વૈરાગ્યને પુષ્ટ કરવાને માટે જ્ઞાનનાં આવશ્યક સાધનોનું વર્ણન કર્યું છે.

જ્યારે મનુષ્યનો ઉદ્દેશ્ય પરમાત્મપ્રાપ્તિનો જ થઈ જાય છે, ત્યારે દુર્ગુણો તેમ જ દુરાચારોની જડ કપાઈ જાય છે, ચાહે સાધકને તેનો અનુભવ હોય કે ન હોય! જેવી રીતે વૃક્ષની જડ કપાતાં જ મોટી ડાળ ઉપર ઊગેલાં પાંદડાંની લીલાશની પણ જડ કપાઈ ચૂકી છે! તેથી થોડા દિવસો

પછી, કપાયેલી ડાળીનાં પાંદડાંની લીલાશ દૂર થઈ જાય છે. એવી જ રીતે પરમાત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિનો દૃઢ ઉદ્દેશ્ય થતાં જ દુર્ગુણ-દુરાચાર દૂર થઈ જાય છે. જોકે સાધકને આરંભમાં એવો અનુભવ નથી થતો અને તેને પોતાનામાં અવગુણો દેખાય છે, તોપણ થોડા સમય પછી તેમનો સર્વથા અભાવ દેખાવા લાગી જાય છે.

સાધના કરતી વેળાએ ક્યારેક-ક્યારેક સાધકને પોતાનામાં દુર્ગુણો દેખાઈ શકે છે, પરંતુ વાસ્તવમાં સાધનામાં લાગતાં પહેલાં તેનામાં જે દુર્ગુણો રહ્યા હતા, તે જ દુર્ગુણો જતા દેખાય છે. એવો નિયમ છે કે, દરવાજામાંથી આવવાવાળા અને જવાવાળા — બન્નેય દેખાય છે. જો સાધન કરતી વેળાએ પોતાનામાં દુર્ગુણો વધી રહેલા દેખાતા હોય, તો સમજવું જોઈએ કે દુર્ગુણો આવી રહ્યા છે. પરંતુ જો પોતાનામાં દુર્ગુણો ઓછા થતા દેખાતા હોય, તો સમજવું જોઈએ કે દુર્ગુણો જઈ રહ્યા છે. એવી અવસ્થામાં સાધકે નિરાશ નહિ થવું જોઈએ, પરંતુ પોતાના ઉદ્દેશ્ય પરત્વે દૃઢ રહીને તત્પરતાપૂર્વક સાધનામાં લાગી રહેવું જોઈએ. આ રીતે સાધનામાં લાગ્યા રહેવાથી દુર્ગુણ-દુરાચારોનો સર્વથા અભાવ થઈ જાય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞના વિભાગનું જ્ઞાન કરાવવામાં આ વીસ સાધનો હેતુ (કારણ) હોવાથી તેમની 'જ્ઞાન' સંજ્ઞા છે. આનાથી જે વિપરીત છે, તે અજ્ઞાન છે. સાધના (ઉપાય) ન કરે તો પણ મનુષ્ય જ્ઞાનની વાતો તો શીખી લે છે, પરંતુ અનુભવ કરી શકતો નથી. તેથી સાધના (ઉપાય) ન કરવામાં અજ્ઞાન (ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞને એક જોવા) રહેલું છે અને અજ્ઞાન દશામાં જો કોઈ શીખીને ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞના વિભાગનું વિવેચન કરે છે તો તે વાસ્તવમાં દેહાભિમાનને જ પુષ્ટ કરે છે. પરંતુ જે આ સાધના (ઉપાય) કરે છે, તેમાં ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞનો વિભાગ કરવાની યોગ્યતા આવી જાય છે.'

સંબંધ — પૂર્વોક્ત જ્ઞાન (સાધનસમુદાય)ના દ્વારા જેને જાણવામાં આવે છે, એ સાધ્યતત્ત્વના વર્ણનનો હવે 'જ્ઞેય' નામથી આરંભ કરે છે.

જ્ઞેયં યત્તત્પ્રવક્ષ્યામિ યજ્ઞજ્ઞાત્વામૃતમશ્નુતે ।
અનાદિમત્પરં બ્રહ્મ ન સત્તન્નાસદુચ્યતે ॥ ૧૨ ॥

યત્	= જે	અમૃતમ્	= અમરતાનો	તત્	= તેને
જ્ઞેયમ્	= જ્ઞેય (પૂર્વોક્ત જ્ઞાનથી જાણવા યોગ્ય) છે,	અશ્નુતે	= અનુભવ કરી લે છે.	ન	= ન
તત્	= તે (પરમાત્મતત્ત્વ) ને	અનાદિમત્	= (તે જ્ઞેય-તત્ત્વ) અનાદિ	સત્	= સત
પ્રવક્ષ્યામિ	= હું સારી રીતે કહીશ,	પરમ્	= (અને) પરમ	ઉચ્યતે	= કહી શકાય છે (અને)
યત્	= જેને	બ્રહ્મ	= બ્રહ્મ છે.	ન, અસત્	= ન અસત પણ (કહી શકાય છે).
જ્ઞાત્વા	= જાણીને (મનુષ્ય)				

ટીકા — [આ શ્લોકમાં ભગવાને ‘પ્રવક્ષ્યામિ’ પદથી જ્ઞેય તત્ત્વનું વર્ણન કરવાને માટે પ્રતિજ્ઞા કરી છે, ‘અમૃતમશ્નુતે’ પદથી તેને જાણવાનું ફળ બતાવ્યું છે, ‘અનાદિમત્’ પદથી તેનું લક્ષણ બતાવ્યું છે, ‘પરં બ્રહ્મ’ પદથી તેનું નામ બતાવ્યું છે અને ‘ન સત્તન્નાસદુચ્યતે’ પદો વડે તેનું વર્ણન કર્યું છે.]

‘જ્ઞેયં યત્તત્પ્રવક્ષ્યામિ’ — ભગવાન અહીં જ્ઞેય તત્ત્વના વર્ણનનો ઉપક્રમ કરતાં પ્રતિજ્ઞા કરે છે કે જેની પ્રાપ્તિને માટે જ મનુષ્યશરીર મળ્યું છે, જેનું વર્ણન ઉપનિષદો, શાસ્ત્રો અને ગ્રંથોમાં કરવામાં આવ્યું છે, તે પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય જ્ઞેય તત્ત્વનું હું સારી રીતે વર્ણન કરીશ.

‘જ્ઞેયમ્’ (અવશ્ય જાણવા યોગ્ય) કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે સંસારમાં જેટલા પણ વિષયો, પદાર્થો, વિદ્યાઓ, કળાઓ વગેરે છે, તે બધા ખરેખર જાણવાયોગ્ય નથી. ખરેખર જાણવા યોગ્ય તો એક પરમાત્મા જ છે. કારણ કે સાંસારિક વિષયોને ગમે તેટલા પણ જાણી લો તો પણ જાણવાનું બાકી જ રહેશે. સાંસારિક વિષયોની જાણકારીથી જન્મમરણ પણ દૂર નહિ થાય. પરંતુ પરમાત્માને તત્ત્વથી બરાબર જાણી લેતાં જાણવાનું કશું બાકી નહિ રહે અને જન્મમરણ પણ દૂર થઈ જશે. આથી સંસારમાં પરમાત્માના સિવાય જાણવાયોગ્ય બીજું કંઈ છે જ નહિ.

‘યજ્ઞાત્વામૃતમશ્નુતે’ — એ જ્ઞેય તત્ત્વને જાણવાથી અમરતાનો અનુભવ થઈ જાય છે અર્થાત્ સ્વતઃસિદ્ધ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે, જેની પ્રાપ્તિ થતાં જાણવાનું, કરવાનું, પામવાનું વગેરે કંઈ પણ બાકી નથી રહેતું.

વાસ્તવમાં પોતે પહેલેથી જ અમર છે, પરંતુ તેણે મરણશીલ શરીર વગેરેની સાથે એકતા કરીને પોતાને જન્મવા-મરવાવાળો માની લીધો છે. પરમાત્મતત્ત્વને જાણવાથી આ ભૂલ દૂર થઈ જાય છે અને તે પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપને પિછાણી લે છે અર્થાત્ અમરતાનો અનુભવ કરી લે છે.

‘અનાદિમત્’ — એનાથી અખિલ સંસાર ઉત્પન્ન થાય છે, એનામાં જ રહે છે અને અંતમાં એનામાં જ લીન થઈ જાય છે. પરંતુ એ આદિ, મધ્ય અને અંતમાં જેવો છે તેવો વિદ્યમાન રહે છે. આથી એને ‘અનાદિ’ કહેવામાં આવે છે.

‘પરં બ્રહ્મ’ — ‘બ્રહ્મ’ પ્રકૃતિને પણ કહે છે; વેદને પણ કહે છે, પરંતુ ‘પરમ બ્રહ્મ’ તો એક પરમાત્મા જ છે. જેનાથી વધીને બીજું કોઈ વ્યાપક, નિર્વિકાર અને સદા રહેવાવાળું તત્ત્વ નથી, તેને ‘પરમ બ્રહ્મ’ કહેવામાં આવે છે.

‘ન સત્તન્નાસદુચ્યતે’ — એ તત્ત્વને ‘સત’ પણ નથી કહી શકતા અને ‘અસત’ પણ નથી કહી શકતા. કારણ કે અસતની ભાવના-(સત્તા-) વિના એ પરમાત્મતત્ત્વમાં ‘સત’ શબ્દનો પ્રયોગ નથી થતો, એટલા માટે એને ‘સત’ નથી કહી શકતા; અને એ પરમાત્મતત્ત્વનો કદીય અભાવ નથી થતો, એટલા માટે એને ‘અસત’ પણ નથી કહી શકતા. તાત્પર્ય એ છે કે પરમાત્મતત્ત્વમાં સત-અસત શબ્દોની અર્થાત્ વાણીની પ્રવૃત્તિ થતી જ નથી — એવું એ કરણ-નિરપેક્ષ તત્ત્વ છે.

જેવી રીતે પૃથ્વી ઉપર રાત અને દિવસ — એ બે થાય છે. તેમાં પણ દિવસના અભાવને ‘રાત’ અને રાતના અભાવને ‘દિવસ’ કહીએ છીએ. પરંતુ સૂર્યમાં રાત અને દિવસ — આ બે ભેદ નથી હોતા. કારણ કે રાત તો સૂર્યમાં છે જ નહિ, અને રાતનો અત્યંત અભાવ હોવાથી સૂર્યમાં દિવસ પણ નથી કહી શકતા; કેમકે ‘દિવસ’ શબ્દનો પ્રયોગ રાતની અપેક્ષાએ કરવામાં આવે છે. જો રાતની સત્તા ન રહે તો ન દિવસ કહી શકીએ છીએ, ન રાત. એવી જ રીતે સતની અપેક્ષાએ ‘અસત’ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે અને અસતની અપેક્ષાએ ‘સત’ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે. જ્યાં પરમાત્માને ‘સત’ કહેવામાં આવે છે, ત્યાં અસતની અપેક્ષાએ જ કહેવામાં આવે છે. પરંતુ જ્યાં અસતનો અત્યંત અભાવ છે, ત્યાં પરમાત્માને ‘સત’ નથી કહી શકતા અને જે પરમાત્મા નિરંતર ‘સત’ છે એને ‘અસત’ નથી કહી શકતા. આથી પરમાત્મામાં સત અને અસત — આ બન્ને શબ્દોનો પ્રયોગ નથી થતો. જેવી રીતે સૂર્ય, દિવસરાત બન્નેથી વિલક્ષણ કેવળ પ્રકાશરૂપ છે, એવી જ રીતે એ જ્ઞેય તત્ત્વ સત-અસત બન્નેથી વિલક્ષણ છે.^૧

બીજી વાત, સત-અસતનો નિર્ણય બુદ્ધિ કરે છે અને એવું ત્યાં જ કહી શકાય છે, જ્યાં તે મન, વાણી અને બુદ્ધિનો વિષય હોય છે. પરંતુ જ્ઞેય તત્ત્વ મન, વાણી અને બુદ્ધિથી સર્વથા પર છે; આથી એની સત-અસત સંજ્ઞા નથી હોઈ શકતી.

પરિશિષ્ટ ભાવ : પરમાત્મતત્ત્વને ‘જ્ઞેય’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે તે તત્ત્વ જાણવાયોગ્ય છે, તેને જાણવું જોઈએ અને તે જાણી શકાવું શક્ય છે અર્થાત્ જાણી શકાય છે. વાસ્તવમાં તે તત્ત્વ જાણવામાં આવતું નથી, કેમકે પ્રકૃતિથી અતીત

૧. રામ સચ્ચિદાનંદ દિનેસા । નહિં તહૈં મોહ નિસા લવલેસા ॥

સહજ પ્રકાસરૂપ ભગવાના । નહિં તહૈં પુનિ બિગ્યાન બિહાના ॥ (માનસ ૧/૧૧૬/૩)

હોવાના કારણે તે પ્રકૃતિની પકડમાં આવતું નથી. પરંતુ તે સ્વયંથી પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

પ્રકૃતિ અને પુરુષ — બન્નેને અનાદિ કહ્યાં છે (ગીતા — આ જ અધ્યાયનો ઓગણીસમો શ્લોક); તેથી બન્નેનો માલિક હોવાથી પરમાત્માને અહીં ‘અનાદિમત્’ અર્થાત્ અનાદિવાળા કહેવામાં આવ્યા છે.^૧ સાતમા અધ્યાયના ચોથા-પાંચમા શ્લોકોમાં ભગવાને અપરા પ્રકૃતિને ‘ઈતિયં મે’ કહીને અને પરા પ્રકૃતિ (જીવાત્મા)ને ‘મે પરામ્’ કહીને બન્નેને પોતાને આધીન બતાવ્યાં છે; તેથી બન્નેના માલિક ભગવાન જ થયા. ઉપનિષદમાં કહે છે —

ક્ષરં પ્રધાનમમૃતાક્ષરં હરઃ ક્ષરાત્માનાવીશતે દેવ એકઃ । (શ્વેતાશ્વતર. ૧/૧૦)

‘પ્રકૃતિ તો ક્ષર (પરિવર્તનશીલ) છે અને તેને ભોગવવાવાળો પુરુષ (જીવાત્મા) અમૃતસ્વરૂપ અક્ષર (અપરિવર્તનશીલ) છે. આ બન્ને (પ્રકૃતિ અને પુરુષ)ને એક ઈશ્વર પોતાના શાસનમાં રાખે છે.

ગીતામાં એક જ સમગ્ર પરમાત્માનું ત્રણ પ્રકારે વર્ણન છે:

(૧) પરમાત્મા સત પણ છે અને અસત પણ છે. ‘સદસચ્ચાહમ્’ (૮/૧૮)

(૨) પરમાત્મા સત પણ છે અને અસત પણ છે અને સતઅસતથી પર પણ છે — ‘સદસતત્પરં યત્’ (૧૧/૩૭).

(૩) પરમાત્મા ન સત છે અને ન અસત જ છે — ‘ન સત્તન્નાસદુચ્યતે’ (૧૩/૧૨).

આનું તાત્પર્ય એ છે કે વાસ્તવમાં એક પરમાત્મા સિવાય કાંઈ જ નહીં. તે મન, બુદ્ધિ અને વાણીથી સર્વથા અતીત છે. તેથી તેનું વર્ણન કરી શકાતું નથી, પરંતુ તેને પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

વાસ્તવમાં પરમાત્મતત્ત્વનું વર્ણન શબ્દોથી કરી શકતા નથી. તેને અસતની અપેક્ષા સત વિકારની અપેક્ષા નિર્વિકાર, એકદેશીય(મર્યાદિત) અપેક્ષા સર્વદેશીય કહીએ છીએ, પરંતુ વાસ્તવમાં તે તત્ત્વને સત, નિર્વિકાર વગેરે શબ્દો લાગુ પડતા જ નથી. કારણ કે બધા શબ્દોનો પ્રયોગ સાપેક્ષતાથી અને પ્રકૃતિના સંબંધથી થાય છે, પરંતુ તત્ત્વ નિરપેક્ષ અને પ્રકૃતિથી અતીત છે. દેશ, કાલ, વસ્તુ, વ્યક્તિ, અવસ્થા, ગુણ વગેરેને કારણે જ સંજ્ઞા બને છે. પરમાત્મામાં દેશ, કાલ વગેરે છે જ નહીં, પછી તેમની સંજ્ઞા કેવી? તેથી અહીં કહેવાયું છે કે તે તત્ત્વને ન સત કહી શકાય છે અને ન અસત પણ.

પરમાત્મતત્ત્વનો આદિ (આરંભ) નથી. જે સદાથી છે, તેનો આદિ ક્યાંથી હોય? બધું અપર છે, તે પર છે. તે ન સત છે, ન અસત. આદિ-અનાદિ, પર-અપર અને સત-અસતનો ભેદ પ્રકૃતિના સંબંધથી છે. તે તત્ત્વ તો આદિ-અનાદિ, પર-અપર અને સત-અસતથી વિલક્ષણ છે. આ પ્રમાણે ભગવાને જ્ઞેય તત્ત્વનું વર્ણન કરવાની જે વાત કહી છે, તે વાસ્તવમાં વર્ણન નથી, બલકે લક્ષક અર્થાત્ લક્ષ્ય તરફ દૃષ્ટિ કરાવનારું છે. એનું તાત્પર્ય જ્ઞેય-તત્ત્વનું લક્ષ્ય કરાવવું એ છે, માત્ર વર્ણન કરવા માટે નથી. તેથી સાધકે પણ લક્ષકની દૃષ્ટિથી જ વિચાર કરવો જોઈએ, માત્ર શીખવાની દૃષ્ટિથી નહીં.

—■—

સંબંધ — પૂર્વશ્લોકમાં ‘તે તત્ત્વ ન સત કહી શકાય છે, ન અસત’ એવું કહીને જ્ઞેય તત્ત્વનું નિર્ગુણ-નિરાકારરૂપથી વર્ણન કર્યું. હવે આગળના શ્લોકમાં તે જ જ્ઞેય તત્ત્વનું સગુણ-નિરાકારરૂપથી વર્ણન કરે છે.

સર્વતઃપાણિપાદં તત્ સર્વતોઽક્ષિશિરોમુખમ્ ।

સર્વતઃશ્રુતિમલ્લોકે સર્વમાવૃત્ય તિષ્ઠતિ ॥ ૧૩ ॥

તત્	= તે (પરમાત્મા)	શિરોમુખમ્	નેત્રો, મસ્તકો અને મુખોવાળા (અને)	લોકે	= (તે) સંસારમાં
સર્વતઃપાણિ-	= સર્વ તરફ			સર્વમ્	= સૌને
પાદમ્	હાથ-પગવાળા	સર્વતઃ-	= સર્વ તરફ	આવૃત્ય	= વ્યાપીને
સર્વતોઽક્ષિ-	= સર્વ તરફ	શ્રુતિમત્	કાનવાળા છે.	તિષ્ઠતિ	= સ્થિત છે.

૧. ‘અનાદિમત્પરં બ્રહ્મ’ પદોનો એવો અર્થ પણ લઈ શકાય છે—‘અનાદિ, મત્પરં બ્રહ્મ’ અર્થાત્ બ્રહ્મ મારા પરાયણ (આશ્રિત) છે—‘બ્રહ્મણો હિ પ્રતિષ્ઠાહમ્’ (ગીતા - ૧૩/૨૭)

ટીકા - ‘સર્વતઃ પાણિપાદં તત્’ - જેમકે શાહીમાં બધી જગાએ બધી જાતની લિપિઓ વિદ્યમાન છે; આથી લેખક શાહીથી બધી જાતની લિપિઓ લખી શકે છે. સોનામાં બધી જગાએ બધી જાતનાં ઘરેણાં વિદ્યમાન છે; આથી સોની સોનામાં કોઈ પણ જગાએથી જે ઘરેણાં બનાવવા ઇચ્છે છે, બનાવી શકે છે. એવી જ રીતે ભગવાનના બધી જ જગાએ હાથ અને પગ છે; આથી ભક્ત ભક્તિથી ગમે ત્યાં જે કંઈ પણ ભગવાનના હાથોમાં આપવા ઇચ્છે છે, અર્પણ કરવા ઇચ્છે છે, તેને ગ્રહણ કરવાને માટે તે જ જગાએ ભગવાનના હાથ હાજર છે. ભક્ત બહારથી અર્પણ કરવા ઇચ્છે અથવા મનથી, પૂર્વમાં આપવા ઇચ્છે અથવા પશ્ચિમમાં, ઉત્તરમાં આપવા ઇચ્છે અથવા દક્ષિણમાં, તેને ગ્રહણ કરવાને માટે ત્યાં જ ભગવાનના હાથ હાજર છે. એવી જ રીતે ભક્ત જળમાં, સ્થળમાં, અગ્નિમાં ગમે ત્યાં કોઈ પણ સંકટમાં પડતાં ભગવાનને પોકારે, તો તેની રક્ષા કરવાને માટે ત્યાં જ ભગવાનના હાથ તૈયાર છે અર્થાત્ ભગવાન ત્યાં જ પોતાના હાથે તેની રક્ષા કરે છે.

ભક્ત જ્યાં ક્યાંય ભગવાનનાં ચરણોમાં ચંદન, પુષ્પ અર્પણ કરીને નમસ્કાર કરવા ઇચ્છે તો તે જ જગાએ ભગવાનનાં ચરણ હાજર છે. હજારો-લાખો ભક્તો એક જ સમયે ભગવાનનાં ચરણોની અલગ-અલગ પૂજા કરવા ઇચ્છે, તો તેમની ભાવના અનુસાર ત્યાં જ ભગવાનનાં ચરણ હાજર છે.

‘સર્વતોઽક્ષિશિરોમુખમ્’ - ભક્ત ભગવાનને જ્યાં દીપક પ્રજ્વલિત કરી આરતી કરે છે, ત્યાં જ ભગવાનનાં નેત્રો છે. ભક્ત જ્યાં શરીરથી અથવા મનથી નૃત્ય કરે છે, ત્યાં જ ભગવાન તેના નૃત્યને નિહાળે છે. તાત્પર્ય એ છે કે જે ભગવાનને બધી જગાએ જુએ છે, ભગવાન પણ તેની દૃષ્ટિથી કદી અંતર્ધાન નથી થતા (ગીતા અ. ૬/૩૦).

ભક્ત જ્યાં ભગવાનના મસ્તક પર ચંદન કે પુષ્પ ચડાવવા ઇચ્છે છે, ત્યાં જ ભગવાનનું મસ્તક છે.

ભક્ત જ્યાં ભગવાનને ભોગ ધરાવવાને ઇચ્છે, ત્યાં જ ભગવાનનું મુખ છે અર્થાત્ ભક્ત દ્વારા ભક્તિપૂર્વક આપેલા પદાર્થોને ભગવાન ત્યાં જ આરોગે છે (ગીતા અ. ૯/૨૬).

‘સર્વતઃશ્રુતિમત્’ - ભક્ત જ્યાં ક્યાંય મોટેથી બોલીને પ્રાર્થના કરે, ધીરેથી બોલીને પ્રાર્થના કરે અથવા મનથી પ્રાર્થના કરે, ત્યાં જ ભગવાન પોતાના કાનથી સાંભળી લે છે.

મનુષ્યોના બધા અવયવો (અંગો) બધી જગાએ નથી હોતા અર્થાત્ જ્યાં નેત્રો છે, ત્યાં કાન નથી હોતા અને જ્યાં કાન છે, ત્યાં નેત્રો નથી હોતાં; જ્યાં હાથ છે, ત્યાં પગ નથી હોતા અને જ્યાં પગ છે, ત્યાં હાથ નથી હોતા વગેરે-વગેરે. પરંતુ ભગવાનની ઇન્દ્રિયો અને એમના અવયવો બધી જગાએ છે. આથી ભગવાન નેત્રોથી સાંભળી પણ શકે છે, બોલી પણ શકે છે, ગ્રહણ પણ કરી શકે છે વગેરે-વગેરે. તાત્પર્ય એ છે કે એ બધાં જ અવયવોથી બધી જ ક્રિયાઓ કરી શકે છે; કેમકે એમનાં બધાં જ અવયવોમાં બધાં જ અવયવો હાજર છે. એમના નાનામાં નાના અંશમાં પણ તમામ ઇન્દ્રિયો છે.

ભગવાનના બધી જગાએ હાથ, પગ, નેત્ર, શિર, મુખ અને કાન કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ભગવાન કોઈ પણ પ્રાણીથી દૂર નથી. કારણ કે ભગવાન સઘળાં સ્થળ, કાળ, વસ્તુ, વ્યક્તિ, ઘટના પરિસ્થિતિ વગેરેમાં પરિપૂર્ણરૂપે વિદ્યમાન છે. સંતોએ કહ્યું છે -

યહું દિસિ આરતિ યહું દિસિ પૂજા ।
યહું દિસિ રામ ઔર નહિં દૂજા ॥

સંસારી માણસને જેવી રીતે બહાર-અંદર, ઉપર નીચે બધી જગાએ સંસાર ને સંસાર જ દેખાય છે, સંસારના સિવાય બીજું કંઈ દેખાતું જ નથી, એવી જ રીતે પરમાત્માને તત્ત્વથી જાણવાવાળા પુરુષને બધી જગાએ પરમાત્મા જ પરમાત્મા દેખાય છે.

‘લોકે સર્વમાવૃત્ય તિષ્ઠતિ’ - અનંત સૃષ્ટિઓ છે, અનંત બ્રહ્માંડો છે, અનંત ઐશ્વર્ય છે અને એ બધાંમાં સ્થળ, કાળ, વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરે પણ અનંત છે, તે બધાં જ પરમાત્માની અંતર્ગત છે. પરમાત્મા એ બધાંને વ્યાપ્ત કરીને રહેલા છે. દસમા અધ્યાયના બેતાળીસમા શ્લોકમાં પણ ભગવાને કહ્યું છે કે હું સમગ્ર સંસારને એક અંશથી વ્યાપ્ત કરીને રહેલો છું.

પરિશિષ્ટ ભાવ : પરમાત્મામાં બધી જગાએ બધું જ છે. જેમ કે, કલમ અને શાહીમાં કંઈ જગાએ કંઈ લિપિ નથી? જાણકાર વ્યક્તિ તે એક જ કલમ અને શાહીથી અનેક લિપિઓ લખી શકે છે. સોનાના ટુકડામાં કંઈ જગાએ કયો દાગીનો નથી? સોની તે એક ટુકડામાંથી કડું, કંઠી, હાર, નથ વગેરે અનેક દાગીના બનાવી કાઢે છે. એ જ પ્રમાણે લોઢામાં કંઈ જગાએ કયું હથિયાર અથવા અસ્ત્ર-શસ્ત્ર નથી? માટી અને પથ્થરમાં કંઈ જગાએ કંઈ મૂર્તિ નથી? એ જ પ્રમાણે પરમાત્મામાં કંઈ જગાએ શું નથી? પરમાત્મામાંથી જ આ બધી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ છે, તેનામાં જ સ્થિત રહે છે અને અંતે તેનામાં જ લીન થઈ જાય છે. આદિમાં પણ એ જ છે, અંતે પણ એ જ છે, પછી વચ્ચે બીજી વસ્તુ કંઈ રીતે આવે? ક્યાંથી આવે? આ વાતને સાધક દૃઢતાથી સ્વીકારી લે, તો

પછી તેને સર્વત્ર પરમાત્મા દેખાવા લાગશે; કારણ કે વાસ્તવમાં તે છે જ, બીજી વસ્તુ જ નથી! ભગવાન કહે છે —

અહમેવાસમેવાગ્રે નાન્યદ્ યત્ સદસત્ પરમ્ । પશ્ચાદ્દહં યદેતચ્ચ યોડવશિષ્યેત સોડસ્મ્યહમ્ ॥

(શ્રીમદ્ભાગ્ ૨/૮/૩૨)

‘સૃષ્ટિના પહેલાં પણ હું જ વિદ્યમાન હતો, મારા સિવાય બીજું કશું જ ન હતું અને સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થયા પછી જે કાંઈ પણ આ સંસાર દેખાય છે, તે પણ હું જ છું. સત, અસત તથા સત-અસતથી પર જે કાંઈ કલ્પના કરી શકાય છે, તે પણ હું જ છું. સૃષ્ટિ સિવાય પણ બીજું જે કાંઈ છે, તે હું જ છું અને સૃષ્ટિનો નાશ થતાં જે કાંઈ શેષ રહે છે, તે પણ હું જ છું.’

તાત્પર્ય એ છે કે સત્તા એક જ છે. દ્વંદ્વોમાં ફસાવાને કારણે તેનો અનુભવ થતો નથી.

—■—

સંબંધ — પૂર્વશ્લોકમાં સગુણ-નિરાકારનું વર્ણન કરીને હવે આગળના ત્રણ શ્લોકોમાં તેની વિલક્ષણતા, સર્વવ્યાપકતા અને સર્વસમર્થતાનું વર્ણન કરે છે.

સર્વેન્દ્રિયગુણાભાસં

સર્વેન્દ્રિયવિવર્જિતમ્ ।

અસક્તં સર્વભૃચ્ચૈવ નિર્ગુણં ગુણભોક્તૃ ચ ॥ ૧૪ ॥

સર્વેન્દ્રિય- = તે પરમાત્મા સઘળી	કરવાવાળા છે;	કરવાવાળા છે
વિવર્જિતમ્ ઇન્દ્રિયો વિનાના છે	ચ = તથા	ચ, એવ = અને
(અને)	અસક્તમ્ = આસક્તિ રહિત છે	નિર્ગુણમ્ = નિર્ગુણ હોવા છતાં
સર્વેન્દ્રિય- = (એ) સઘળી	ચ = અને	(પણ)
ગુણાભાસમ્ ઇન્દ્રિયોના	સર્વભૃત્ = સર્વ સંસારનું	ગુણભોક્તૃ = સંપૂર્ણ ગુણોના
વિષયોને પ્રકાશિત	ભરણ-પોષણ	ભોક્તા છે.

ટીકા — ‘સર્વેન્દ્રિયગુણાભાસં સર્વેન્દ્રિયવિવર્જિતમ્’ — પહેલાં પરમાત્મા છે, પછી પરમાત્માની શક્તિ પ્રકૃતિ છે. પ્રકૃતિનું કાર્ય મહત્ત્વ, મહત્ત્વનું કાર્ય અહંકાર, અહંકારનું કાર્ય પંચમહાભૂત, પંચમહાભૂતોનું કાર્ય મન તેમ જ દસ ઇન્દ્રિયો અને દસ ઇન્દ્રિયોનું કાર્ય પાંચ વિષય^૧ — એ બધાં જ પ્રકૃતિનાં કાર્યો છે. પરમાત્મા પ્રકૃતિ અને તેના કાર્યથી પર છે. એ ચાહે સગુણ હો કે નિર્ગુણ, સાકાર હો કે નિરાકાર, સદા પ્રકૃતિથી પર જ રહે છે. તેઓ અવતાર લે, તોપણ પ્રકૃતિથી પર જ રહે છે. અવતારને સમયે તેઓ પ્રકૃતિને પોતાને વશ કરીને પ્રગટ થાય છે.

જે પોતાને ગુણોમાં લિપ્ત કે ગુણોથી બંધાયેલો માનીને જન્મતો-મરતો હતો, એ બદ્ધ જીવ પણ જ્યારે

પરમાત્માને પ્રાપ્ત થતાં ગુણાતીત (ગુણોથી રહિત) કહેવાય છે, તો પછી પરમાત્મા ગુણોમાં બદ્ધ કેવી રીતે હોઈ શકે? તેઓ તો સદાય ગુણોથી અતીત (રહિત) છે. આથી તેઓ પ્રાકૃત ઇન્દ્રિયોથી રહિત છે અર્થાત્ સંસારી જીવોની જેમ હાથ, પગ, નેત્ર, શિર, મુખ, કાન વગેરે ઇન્દ્રિયોથી યુક્ત નથી; પરંતુ તે તે ઇન્દ્રિયોના વિષયોને ગ્રહણ કરવામાં સર્વથા સમર્થ છે.^૨ જેમ કે — તેઓ કાનરહિત હોવા છતાં પણ ભક્તોનો પોકાર સાંભળી લે છે, ત્વચા રહિત હોવા છતાં પણ ભક્તોનું આલિંગન કરે છે, નેત્રોરહિત હોવા છતાં પણ પ્રાણીમાત્રને નિરંતર દેખતા રહે છે, રસનારહિત હોવા છતાં પણ ભક્તો દ્વારા ધરાવેલા ભોગનું આસ્વાદન કરે છે, વગેરે-વગેરે. આ રીતે ઇન્દ્રિયોથી રહિત હોવા છતાં

૧. વિષયોનું જ્ઞાન ઇન્દ્રિયોથી જ થાય છે. ઇન્દ્રિયો જ વિષયોને પ્રકાશિત કરે છે. તેથી વિષયો ઇન્દ્રિયોનું કાર્ય છે.

૨. (૧) અપાણિપાદો જવનો ગ્રહીતા પશ્યત્યચક્ષુઃ સ શ્રુણોત્યકર્ણઃ । (શ્વેતાશ્વતરોપનિષદ્ ૩/૧૮)

‘તે પરમાત્મા હાથપગથી રહિત હોવા છતાં પણ ગ્રહણ કરવામાં સમર્થ તથા વેગપૂર્વક ચાલવાવાળા છે. તેઓ નેત્રો વિના જ જુએ છે અને કાનો વિના જ સાંભળે છે.’

(૨) બિનુ પદ ચલઈ સુનઈ બિનુ કાના । કર બિનુ કરમ કરઈ બિધિ નાના ॥

આનન રહિત સકલ રસ ભોગી । બિનુ બાની બકતા બડ જોગી ॥

તન બિનુ પરસ નયન બિનુદેખા । ગ્રહઈ દ્રાન બિનુ બાસ અસેષા ॥ (માનસ ૧/૧૧૮/૩-૪)

પણ પરમાત્મા શબ્દ, સ્પર્શ વગેરે વિષયોને ગ્રહણ કરે છે. એવી જ રીતે તેઓ વાણીરહિત હોવા છતાં પણ પોતાના વહાલા ભક્તો સાથે વાતો કરે છે, ચરણરહિત હોવા છતાં પણ ભક્તનો પોકાર થતાં દોડી આવે છે, હાથરહિત હોવા છતાં પણ ભક્તની આપેલી ભેટને ગ્રહણ કરે છે, વગેરે-વગેરે. આ રીતે કર્મેન્દ્રિયોથી રહિત હોવા છતાં પણ પરમાત્મા કર્મેન્દ્રિયોનું સઘળું કાર્ય કરે છે. આ જ ઈન્દ્રિયોથી રહિત હોવા છતાં પણ ભગવાનનું ઈન્દ્રિયોના વિષયોને પ્રકાશિત કરવું છે.

‘અસક્તં સર્વભૃચ્યૈવ’ – ભગવાનનો બધાં પ્રાણીઓમાં આત્મભાવ કે પ્રેમ છે, પરંતુ કોઈ પણ પ્રાણીમાં આસક્તિ નથી. આસક્તિ ન હોવા છતાં પણ તેઓ બ્રહ્માથી કીડી પર્યંત સઘળાં પ્રાણીઓનું પાલન-પોષણ કરે છે. જેવી રીતે માતા-પિતા પોતાના બાળકનું પાલન-પોષણ કરે છે, તેનાથી અનેક ગણું અધિક પાલન-પોષણ ભગવાન પ્રાણીઓનું કરે છે. ક્યું પ્રાણી ક્યાં છે અને ક્યા પ્રાણીને ક્યારે કોઈ વસ્તુ

વગેરેની જરૂર પડે છે, એને પૂરી રીતે જાણતા હોઈને ભગવાન તે વસ્તુને આવશ્યકતા અનુસાર યથોચિત રીતિથી પહોંચાડી દે છે. પ્રાણી પૃથ્વી ઉપર હોય, સમુદ્રમાં હોય, આકાશમાં હોય અથવા સ્વર્ગ વગેરેમાં હોય અર્થાત્ ત્રિલોકીમાં ક્યાંય પણ કોઈ નાનામાં નાનું અથવા મોટામાં મોટું પ્રાણી હોય, તેનું પાલન-પોષણ ભગવાન કરે છે. પ્રાણીમાત્રના સુદૃઢ હોવાથી તેઓ અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિઓ દ્વારા પાપ-પુણ્યોનો નાશ કરીને પ્રાણીઓને શુદ્ધ અને પવિત્ર કરતા રહે છે.

‘નિર્ગુણં ગુણભોક્તૃ ચ’ – એ પરમાત્મા સઘળા ગુણોથી રહિત હોવા છતાં પણ સઘળા ગુણોના ભોક્તા છે. તાત્પર્ય એ છે કે જેવી રીતે માતા-પિતા બાળકની તમામ ક્રિયાઓને જોઈને પ્રસન્ન થાય છે, એવી જ રીતે પરમાત્મા ભક્ત દ્વારા કરાયેલી તમામ ક્રિયામાત્રને જોઈને પ્રસન્ન થાય છે અર્થાત્ ભક્તો જે કોઈ ક્રિયાઓ કરે છે, તે બધી ક્રિયાઓના ભોક્તા ભગવાન જ બને છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : આ પ્રકરણમાં બ્રહ્મની પ્રધાનતા હોવા છતાં પણ આ શ્લોકમાં ‘સમગ્ર’ પરમાત્માનું વર્ણન થયું છે. આ સમગ્ર જ જ્ઞેય-તત્ત્વ છે. તેથી સમગ્રની પ્રધાનતા જ્ઞાન અને ભક્તિ બન્નેમાં છે – ‘વાસુદેવઃ સર્વમ્’ (ગીતા – ૭/૧૮), ‘સર્વં ખલ્વિદં બ્રહ્મ’ (છાન્દોગ્ય. ૩/૧૪/૧).

આ શ્લોકનું તાત્પર્ય એ છે કે એક પરમાત્મા સિવાય બીજા કોઈની પણ સત્તા નથી. આપણે જે કાંઈ પણ કરીશું તે પરમાત્માથી અલગ નથી. બધાથી રહિત પણ એ જ છે અને બધાના સહિત પણ એ જ છે.

બહિરન્તશ્ચ ભૂતાનામયરં ચરમેવ ચ ।

સૂક્ષ્મત્વાત્તદવિજ્ઞેયં દૂરસ્થં ચાન્તિકે ચ તત્ ॥ ૧૫ ॥

તત્	= તેઓ (પરમાત્મા)	(પ્રાણીઓનાં	પણ (તેઓ જ છે)
ભૂતાનામ્	= બધાં જ	રૂપમાં)	ચ = અને
	પ્રાણીઓની	એવ	= પણ (તેઓ જ છે.)
બહિઃ, અન્તઃ	= અંદર - બહાર	ચ	= અને
	(પૂર્ણરૂપે વ્યાપેલા છે)	દૂરસ્થમ્	= દૂરથી પણ દૂર
ચ	= અને	ચ	= તથા
ચરમ્, અચરમ્	= ચર-અચર	અન્તિકે	= નજીકથી નજીક
			અવિજ્ઞેયમ્ = જાણવામાં આવી શકતા નથી.

ટીકા – [જ્ઞેય તત્ત્વનું વર્ણન બારમાથી સત્તરમા શ્લોક સુધી – કુલ છ શ્લોકોમાં થયું છે. તે પૈકીનો આ પંદરમો શ્લોક ચોથો છે. આ શ્લોકની અંતર્ગત પહેલા ત્રણ શ્લોકોનો અને આગળના બે શ્લોકોનો ભાવ પણ આવી ગયો છે. આથી આ શ્લોક આ પ્રકરણનો સાર છે.]

‘બહિરન્તશ્ચ ભૂતાનામયરં ચરમેવ ચ’ – જેવી રીતે બરફના બનેલા ઘડાઓને સમુદ્રમાં નાખી દેવામાં આવે તો એ ઘડાઓની બહાર પણ જળ છે, અંદર પણ જળ છે અને તે પોતે પણ (બરફના બનેલા હોવાથી) જળ જ છે. એવી જ રીતે સઘળાં ચર-અચર પ્રાણીઓની બહાર પણ

પરમાત્મા છે, અંદર પણ પરમાત્મા છે અને તેઓ પોતે પણ પરમાત્મસ્વરૂપ જ છે. તાત્પર્ય એ થયું કે જેવી રીતે ઘડાઓમાં જળના સિવાય બીજું કંઈ નથી અર્થાત્ સર્વ કંઈ જળ ને જળ જ છે, એવી જ રીતે સંસારમાં પરમાત્માના સિવાય બીજું કોઈ તત્ત્વ નથી અર્થાત્ સર્વ કંઈ પરમાત્મા ને પરમાત્મા જ છે. આ જ વાતને ભગવાને મહાત્માઓની દૃષ્ટિથી ‘વાસુદેવઃ સર્વમ્’ (ગીતા અ. ૭/૧૮) અને પોતાની દૃષ્ટિએ ‘સદસચ્ચાહમ્’ (ગીતા અ. ૮/૧૮) કહી છે.

‘દૂરસ્થં ચાન્તિકે ચ તત્’ — કોઈ વસ્તુનું દૂર અને નજીક હોવું ત્રણ દૃષ્ટિથી કહેવામાં આવે છે — સ્થળકૃત, કાળકૃત અને વસ્તુકૃત. પરમાત્મા ત્રણેય દૃષ્ટિથી દૂરમાં દૂર અને નજીકમાં નજીક છે; જેમ કે — દૂરમાં દૂર સ્થળમાં પણ એ જ પરમાત્મા છે અને નજીકમાં નજીક સ્થળમાં પણ એ જ પરમાત્મા છે;^૧ પહેલામાં પહેલા પણ એ જ પરમાત્મા હતા, છેવટમાં છેવટ પણ એ જ પરમાત્મા રહેશે અને અત્યારે પણ એ જ પરમાત્મા છે; સઘળી વસ્તુઓની પહેલાં પણ એ જ પરમાત્મા છે, વસ્તુઓના અંતમાં પણ એ જ પરમાત્મા છે અને વસ્તુઓના રૂપમાં પણ એ જ પરમાત્મા છે.

ઉત્પત્તિ-વિનાશશીલ પદાર્થોનો સંગ્રહ અને સુખભોગની ઇચ્છા કરવાવાળાને માટે પરમાત્મા (તત્ત્વતઃ સમીપ હોવા છતાં પણ) દૂર છે. પરંતુ જે કેવળ પરમાત્માની જ સન્મુખ છે, તેને માટે પરમાત્મા નજીક છે. એટલા માટે સાધકે સાંસારિક ભોગ અને સંગ્રહની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરીને કેવળ પરમાત્મપ્રાપ્તિની અભિલાષા જાગ્રત કરવી જોઈએ. પરમાત્મપ્રાપ્તિની ઉત્કટ અભિલાષા થતાં જ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે અર્થાત્ પરમાત્મા સાથે નિત્યયોગનો અનુભવ થઈ જાય છે.

‘સૂક્ષ્મત્વાત્તદવિજ્ઞેયમ્’ — એ પરમાત્મા અત્યંત સૂક્ષ્મ હોવાથી ઇન્દ્રિયો અને અંતઃકરણના વિષય નથી અર્થાત્ એ પરમાત્મા એમની પકડમાં નથી આવતા. હવે પ્રશ્ન ઊઠે છે કે જ્યારે જાણવામાં નથી આવતા, તો પછી એમનો અભાવ હશે? ના, એમનો અભાવ નથી. જેવી રીતે

પરમાણુરૂપે જળ સૂક્ષ્મ હોવાથી આંખથી નથી દેખાતું, પરંતુ ન દેખાવા છતાં પણ તેનો અભાવ નથી. તે જળ પરમાણુરૂપે આકાશમાં રહે છે અને સ્થૂળ બનતાં ટીપાં, કરા વગેરેના રૂપમાં દેખાવા લાગી જાય છે. એવી જ રીતે પરમાત્મા અત્યંત સૂક્ષ્મ હોવાથી ઇન્દ્રિયો મન, બુદ્ધિ વગેરેના દ્વારા જાણવામાં નથી આવતા; કેમ કે તેઓ એમનાથી પર છે, અતીત છે.

જીવોના અજ્ઞાનને કારણે જ એ પરમાત્મા જાણવામાં નથી આવતા. જેવી રીતે, ક્યાંક ‘શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા’ શબ્દ લખેલો છે. જે ભણ્યોગણ્યો નથી, તેને તો કેવળ લીટાઓ જ દેખાય છે અને જે ભણેલો-ગણેલો છે, તેને ‘શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા’ દેખાય છે. સંસ્કૃત ભણેલાને આ શબ્દ કંઈ ધાતુથી બનેલો છે, આનો શું અર્થ થાય છે — આ પણ સમજાવા લાગી જાય છે. ગીતાનું મનન કરવાવાળાને ગીતાના ઊંડા ભાવો સમજાવવા લાગી જાય છે. એવી જ રીતે જે મનુષ્યોને પરમાત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન નથી, તેમને પરમાત્મા નથી દેખાતા, તેમના જાણવામાં નથી આવતા. પરંતુ જેમને પરમાત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન થઈ ગયું છે, તેમને તો સર્વ કંઈ પરમાત્મા ને પરમાત્મા જ દેખાય છે.

એ પરમાત્મતત્ત્વને ‘જ્ઞેય’ (અ. ૧૩/૧૨ અને ૧૭મો શ્લોક) પણ કહ્યું છે અને ‘અવિજ્ઞેય’ પણ કહ્યું છે. આનું તાત્પર્ય એ છે કે તે પોતાના દ્વારા જ જાણી શકાય છે, એટલા માટે તે ‘જ્ઞેય’ છે; અને તે ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ વગેરેના દ્વારા નથી જાણી શકાતું, એટલા માટે તે ‘અવિજ્ઞેય’ છે.

સર્વત્ર પરિપૂર્ણ પરમાત્માને જાણવા માટે એ આવશ્યક છે કે સાધક પરમાત્માને સર્વત્ર પરિપૂર્ણ માની લે. એવું માનવું એ પણ જાણવા જેવું જ છે. જેવી રીતે (બોધ થતાં) જ્ઞાન (જાણવા)ને કોઈ દૂર નથી કરી શકતું, એવી જ રીતે ‘પરમાત્મા સર્વત્ર પરિપૂર્ણ છે’ એવી માન્યતા (માનવા)ને કોઈ દૂર નથી કરી શકતું. જ્યારે સાંસારિક માન્યતાઓ — ‘હું બ્રાહ્મણ છું.’ ‘હું સાધુ છું’ વગેરેને (કે જે અવાસ્તવિક છે) કોઈ દૂર નથી કરી શકતું, ત્યારે પારમાર્થિક માન્યતાઓને (કે જે વાસ્તવિક છે) કોણ દૂર

૧. પૃથ્વીથી દૂર જળ છે, જળથી દૂર તેજ છે, તેજથી દૂર વાયુ છે, વાયુથી દૂર આકાશ છે, આકાશથી દૂર મહત્તત્ત્વ છે, મહત્તત્ત્વથી દૂર પ્રકૃતિ છે અને પ્રકૃતિથી દૂર પરમાત્મા છે. આ રીતે દૂરમાં દૂર પરમાત્મા છે. દૂરમાં દૂર હોવા છતાં પણ એ પરમાત્મા વ્યાપકરૂપે બધામાં છે; કેમકે પરમાત્મા બધાનું કારણ છે અને કારણ બધાં કાર્યોમાં રહે છે.

પ્રકૃતિથી નજીક સ્થૂળશરીર છે, સ્થૂળશરીરથી નજીક સૂક્ષ્મશરીર છે, સૂક્ષ્મશરીરથી નજીક કારણશરીર છે, કારણશરીરથી નજીક અહમ્ છે અને અહમ્થી નજીક પરમાત્મા છે. આ રીતે નજીકમાં નજીક પરમાત્મા છે. પરમાત્મા જેટલા નજીક છે, એટલું નજીક બીજું કોઈ પણ નથી.

કરી શકે? તાત્પર્ય એ છે કે દૃઢતાપૂર્વક માનવું એ પણ દૃઢતાપૂર્વક માની લેતાં એ માન્યતા માન્યતારૂપે નહિ રહે, એક સાધન છે. જાણવાની જેમ માનવાનો પણ મોટો પરંતુ ઈન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિથી પર જે અત્યંત સૂક્ષ્મ મહિમા છે. ‘પરમાત્મા સર્વત્ર પરિપૂર્ણ છે’ — એવું પરમાત્મા છે, એમનો અનુભવ થઈ જશે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : પરમાત્માને બારમા શ્લોકમાં ‘જ્ઞેય’ કહેવામાં આવ્યા છે. પરંતુ આ શ્લોકમાં તેમને અવિજ્ઞેય’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે પરમાત્મા જ્ઞેય હોવા છતાં પણ સંસાર જેવા જ્ઞેય નથી. જેમ કે સંસાર ઈન્દ્રિયો-મન-બુદ્ધિથી જાણી શકાય છે, એમ પરમાત્મા ઈન્દ્રિયો-મન-બુદ્ધિથી જાણી શકાતા નથી. ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ પ્રકૃતિનાં કાર્ય છે અને પરમાત્મા પ્રકૃતિથી અતીત છે. પ્રકૃતિનું કાર્ય, પ્રકૃતિને પણ પૂરી રીતે જાણી શકતું નથી. પછી પ્રકૃતિથી અતીત પરમાત્માને જાણી જ કઈ રીતે શકે? પરમાત્માનો તો માનીને સ્વીકાર કરવો પડે, કારણ કે સ્વીકૃતિ સ્વયંમાં થાય છે, કારણ (મન, બુદ્ધિ, ઈન્દ્રિયો)માં નહીં.^૧ સ્વયંની પરમાત્મા સાથે એકતા છે, તેથી પરમાત્માની પ્રાપ્તિ પણ સ્વીકૃતિથી થાય છે, ચિંતન-મનન-વર્ણન કરવાથી નહિ. શરીર અને સંસાર સાથે સ્વયંની એકતા ક્યારેય થઈ જ નથી, છે નહિ, થશે નહિ અને થઈ શકતી નથી. પરમાત્માથી સ્વયં ક્યારેય અલગ થયો જ નથી, છે નહીં, થશે નહીં, અને થઈ શકતો પણ નથી.

—■—

અવિભક્તં ચ ભૂતેષુ વિભક્તમિવ ચ સ્થિતમ્ ।

ભૂતભર્તૃ ચ તજ્જ્ઞેયં ગ્રસિષ્ણુ પ્રભવિષ્ણુ ચ ॥ ૧૬ ॥

તત્	= તેઓ (પરમાત્મા)	સ્થિતમ્	= સ્થિત છે	ચ	= તથા
અવિભક્તમ્	= (સ્વયં) અવિભાજિત હોવા છતાં	ચ	= તથા	ભૂતભર્તૃ	= તેમનું ભરણપોષણ કરવાવાળા
ય	= પણ	જ્ઞેયમ્	= (તેઓ) જાણવાયોગ્ય (પરમાત્મા જ)	ચ	= અને
ભૂતેષુ	= સંપૂર્ણ પ્રાણીઓમાં	પ્રભવિષ્ણુ	= સંપૂર્ણ પ્રાણીઓને ઉત્પન્ન કરનારા	ગ્રસિષ્ણુ	= રુદ્રરૂપે સંહાર કરવાવાળા છે.
વિભક્તમ્	= વિભાજિત હોય				
ઈવ	= એમ				

ટીકા — ‘અવિભક્તં ચ ભૂતેષુ વિભક્તમિવ ચ સ્થિતમ્’ — આ ત્રિલોકીમાં જોવા, સાંભળવા અને સમજવામાં જેટલાં પણ સ્થાવર-જંગમ પ્રાણીઓ આવે છે, તે બધાંમાં પરમાત્મા પોતે અવિભક્ત હોવા છતાં પણ વિભક્તની જેમ પ્રતીત થાય છે. વિભાગ કેવળ પ્રતીતિ છે.

જેવી રીતે આકાશ, ઘટ, મઠ વગેરેની ઉપાધિથી ઘટાકાશ, મઠાકાશ વગેરેના રૂપમાં અલગ-અલગ દેખાવા છતાં પણ તત્ત્વથી એક જ છે, એ જ રીતે પરમાત્મા ભિન્ન-ભિન્ન પ્રાણીઓનાં શરીરોની ઉપાધિથી અલગ-અલગ દેખાવા છતાં પણ તત્ત્વથી એક જ છે.

આ જ અધ્યાયના સત્તાવીસમા શ્લોકમાં ‘સમં સર્વેષુ ભૂતેષુ તિષ્ઠન્તં પરમેશ્વરમ્’ પદોથી પરમાત્માને સઘળાં પ્રાણીઓમાં સમભાવથી રહેલા જોવા, એમ કહેવામાં આવ્યું

છે. એ જ રીતે અઢારમા અધ્યાયના વીસમા શ્લોકમાં ‘અવિભક્તં વિભક્તેષુ’ પદોથી સાત્ત્વિક જ્ઞાનનું વર્ણન કરતી વેળાએ પણ પરમાત્માને અવિભક્તરૂપથી જોવાને જ ‘સાત્ત્વિક જ્ઞાન’ કહેવામાં આવ્યું છે.

‘ભૂતભર્તૃ ચ તજ્જ્ઞેયં ગ્રસિષ્ણુ પ્રભવિષ્ણુ ચ’ — આ જ અધ્યાયના બીજા શ્લોકમાં ‘વિદ્ધિ’ પદથી જે પરમાત્માને જાણવાની વાત કહેવામાં આવી છે અને બારમા શ્લોકમાં જે ‘જ્ઞેય’ તત્ત્વનું વર્ણન કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરવામાં આવી છે, એનું જ અહીં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવના રૂપથી વર્ણન થયું છે. વસ્તુતઃ ચેતન તત્ત્વ (પરમાત્મા) એક જ છે. એ જ પરમાત્મા રજોગુણની પ્રધાનતાનો સ્વીકાર કરવાથી બ્રહ્મારૂપે બધાંને ઉત્પન્ન કરવાવાળા; સત્ત્વગુણની પ્રધાનતાનો સ્વીકાર કરવાથી વિષ્ણુરૂપે બધાંનું ભરણપોષણ

૧. સ્વીકૃતિ સ્વયંમાં થાય છે, તેથી સ્વીકૃતિવાળી વાત ભુલાતી નથી — જેમ કે ‘હું બ્રાહ્મણ છું’, ‘હું વિવાહિત છું’ વગેરે. પરંતુ મન-બુદ્ધિના સ્તરે થયેલી વાત ભૂલી જવાય છે. સ્વીકૃતિવાળી વાતમાં કોઈ શંકા પણ થતી નથી અને વિપરીત ભાવના પણ થતી નથી.

કરવાવાળા અને તમોગુણની પ્રધાનતાનો સ્વીકાર કરવાથી રુદ્રરૂપે બધાંનો સંહાર કરવાવાળા છે. તાત્પર્ય એ છે કે એક જ પરમાત્મા સૃષ્ટિ, પાલન અને સંહાર કરવાને કારણે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ નામ ધારણ કરે છે.^૧ અહીં એ

સમજી લેવું આવશ્યક છે કે પરમાત્મા સૃષ્ટિરચના વગેરે કાર્યોને માટે ભિન્ન-ભિન્ન ગુણોનો સ્વીકાર કરવા છતાં પણ તે ગુણોને વશીભૂત નથી થતા. ગુણો ઉપર એમનું પૂર્ણ આધિપત્ય રહે છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : આ શ્લોકમાં પરમાત્માના સમગ્રરૂપનું વર્ણન થયું છે. જેમ કે સંસાર ભૌતિક દૃષ્ટિથી એક છે, એ જ પ્રમાણે વાસ્તવિક તત્ત્વ (પરમાત્મા) પણ એક જ છે, અવિભક્ત છે. પરંતુ જેમ સંસાર પાંચભૌતિક દૃષ્ટિથી એક હોવા છતાં પણ અનેક વસ્તુઓ, વ્યક્તિઓ (જડ-ચેતન, સ્થાવર-જંગમ) વગેરે રૂપમાં દેખાય છે, એ જ પ્રમાણે પરમાત્મા એક હોવા છતાં પણ અનેક રૂપોમાં દેખાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે પરમાત્મા એક હોવા છતાં પણ અનેક છે અને અનેક હોવા છતાં પણ એક છે. વાસ્તવિક સત્તા ક્યારેય બે થઈ શકતી નથી, કારણ કે બે થવાથી અસત આવી જાય છે.

ઉત્પન્ન કરવાવાળા પણ પરમાત્મા જ છે અને ઉત્પન્ન થવાવાળા પણ પરમાત્મા જ છે. ભરણ-પોષણ કરવાવાળા પણ પરમાત્મા છે અને જેમનું ભરણ-પોષણ થાય છે તેઓ પણ પરમાત્મા છે. સંહાર કરવાવાળા પણ પરમાત્મા છે અને જેમનો સંહાર થાય છે, તેઓ પણ પરમાત્મા છે.

સંબંધ — પૂર્વશ્લોકમાં ભગવાને જ્ઞેય તત્ત્વનું આધારરૂપથી વર્ણન કર્યું. હવે આગળના શ્લોકમાં તેનું પ્રકાશકરૂપથી વર્ણન કરે છે.

જ્યોતિષામપિ તજજ્યોતિસ્તમસઃ પરમુચ્યતે ।

જ્ઞાનં જ્ઞેયં જ્ઞાનગમ્યં હૃદિ સર્વસ્ય વિષ્ઠિતમ્ ॥ ૧૭ ॥

તત્	= તેઓ (પરમાત્મા)	પરમ્	= અત્યંત પર	કરવા યોગ્ય
જ્યોતિષામ્	= સંપૂર્ણ જ્યોતિઓના	ઉચ્યતે	= કહેવાય છે.	(અને)
અપિ	= પણ	જ્ઞાનમ્	= (તેઓ) જ્ઞાનસ્વરૂપ,	સર્વસ્ય = સૌના
જ્યોતિઃ	= જ્યોતિ (તેમજ)	જ્ઞેયમ્	= જાણવા યોગ્ય,	હૃદિ = હૃદયમાં
તમસઃ	= અજ્ઞાનથી	જ્ઞાનગમ્યમ્	= તત્ત્વજ્ઞાનથી પ્રાપ્ત	વિષ્ઠિતમ્ = વિરાજમાન છે.

ટીકા — ‘જ્યોતિષામપિ તજજ્યોતિઃ’ — જ્યોતિ નામ પ્રકાશ (જ્ઞાન)નું છે અર્થાત્ જેનાથી પ્રકાશ મળે છે, જ્ઞાન થાય છે, તે બધાં જ જ્યોતિ છે. ભૌતિક પદાર્થો સૂર્ય, ચંદ્ર, નક્ષત્ર, તારા, અગ્નિ, વિદ્યુત્ વગેરેના પ્રકાશમાં દેખાય છે; આથી ભૌતિક પદાર્થોની જ્યોતિ (પ્રકાશક) સૂર્ય, ચંદ્ર વગેરે છે.

વર્ણનાત્મક અને ધ્વન્યાત્મક શબ્દોનું જ્ઞાન કાનથી થાય છે; આથી શબ્દની જ્યોતિ (પ્રકાશક) ‘કાન’ છે. શીત-ઉષ્ણ, કોમળ-કઠોર વગેરેના સ્પર્શનું જ્ઞાન ત્વચાથી થાય છે; આથી સ્પર્શની જ્યોતિ (પ્રકાશક) ‘ત્વચા’ છે. ચેત, નીલ, પીળો વગેરે રૂપોનું જ્ઞાન નેત્રથી થાય છે; આથી રૂપની જ્યોતિ (પ્રકાશક) ‘નેત્ર’ છે. ખાટા, મીઠા, ખારા વગેરે રસોનું જ્ઞાન જિહ્વાથી થાય છે; આથી રસની જ્યોતિ (પ્રકાશક) ‘જિહ્વા’ છે. સુગંધ-દુર્ગંધનું જ્ઞાન નાકથી થાય

છે; આથી ગંધની જ્યોતિ (પ્રકાશક) ‘નાક’ છે. આ પાંચેય ઇન્દ્રિયોથી શબ્દ વગેરે પાંચેય વિષયોનું જ્ઞાન ત્યારે જ થાય છે, જ્યારે એ ઇન્દ્રિયોની સાથે મન રહે છે. જો એમની સાથે મન ન રહે તો કોઈ પણ વિષયનું જ્ઞાન નથી થતું. આથી ઇન્દ્રિયોની જ્યોતિ (પ્રકાશક) ‘મન’ છે. મન દ્વારા વિષયોનું જ્ઞાન થવા છતાં પણ જ્યાં સુધી બુદ્ધિ તેમાં નથી લાગતી, બુદ્ધિ મનની સાથે નથી રહેતી, ત્યાં સુધી એ વિષયનું સ્પષ્ટ અને સ્થાયી જ્ઞાન નથી થતું. બુદ્ધિ સાથે રહેવાથી જ એ વિષયનું સ્પષ્ટ અને સ્થાયી જ્ઞાન થાય છે. આથી મનની જ્યોતિ (પ્રકાશક) ‘બુદ્ધિ’ છે. બુદ્ધિથી કર્તવ્ય-અકર્તવ્ય, સત-અસત, નિત્ય-અનિત્યનું જ્ઞાન થવા છતાં પણ જો સ્વયં (કર્તા) તેને ધારણ નથી કરતો, તો એ બૌદ્ધિક જ્ઞાન જ રહી જાય છે; એ જ્ઞાન જીવનમાં કે આચરણમાં નથી આવતું. એ વાત સ્વયંમાં ચરિતાર્થ નથી થતી. જે

વાત સ્વયંમાં ચરિતાર્થ થઈ જાય છે, તેની પછી કદી વિસ્મૃતિ નથી થતી. આથી બુદ્ધિની જ્યોતિ (પ્રકાશક) ‘સ્વયં’ છે. સ્વયં પણ પરમાત્માનો અંશ છે અને પરમાત્મા અંશી છે. સ્વયંમાં જ્ઞાન, પ્રકાશ પરમાત્મામાંથી જ આવે છે. આથી સ્વયંની જ્યોતિ (પ્રકાશક) ‘પરમાત્મા’ છે. એ સ્વયંપ્રકાશ પરમાત્માને કોઈ પણ પ્રકાશિત નથી કરી શકતું.

તાત્પર્ય એ થયું કે પરમાત્માનો પ્રકાશ (જ્ઞાન) સ્વયંમાં આવે છે. સ્વયંનો પ્રકાશ બુદ્ધિમાં, બુદ્ધિનો પ્રકાશ મનમાં, મનનો પ્રકાશ ઈન્દ્રિયોમાં અને ઈન્દ્રિયોનો પ્રકાશ વિષયોમાં આવે છે. મૂળમાં આ બધામાં પ્રકાશ પરમાત્મામાંથી જ આવે છે. આથી આ બધી જ્યોતિઓની જ્યોતિ, પ્રકાશકોના પ્રકાશક પરમાત્મા જ છે.^૧ જેવી રીતે એક-એકની પાછળ બેઠેલા પરીક્ષાર્થી પોતાનાથી આગળ બેઠેલાને તો જોઈ શકે છે, પરંતુ પોતાની પાછળ બેઠેલાને નહિ, એવી જ રીતે અહં, બુદ્ધિ, મન, ઈન્દ્રિયો વગેરે પણ પોતાનાથી આગળવાળાઓને તો જોઈ (જાણી) શકે છે, પરંતુ પોતાની પાછળવાળાને નહિ. જેવી રીતે સહુથી પાછળ બેઠેલો પરીક્ષાર્થી પોતાની આગળ બેઠેલા સમસ્ત પરીક્ષાર્થીઓને જોઈ શકે છે, એવી જ રીતે પરમપ્રકાશક પરમાત્મા અહં, બુદ્ધિ, મન, ઈન્દ્રિયો વગેરે બધાને જુએ છે, પ્રકાશિત કરે છે, પરંતુ એને કોઈ પ્રકાશિત નથી કરી શકતું. એ પરમાત્મા સકળ ચર-અચર જગતના સમાન રૂપે નિરપેક્ષ પ્રકાશક છે — ‘યસ્ય ભાસા સર્વમિદં વિભાતિ સચરાચરમ્’ (શ્રીમદ્ભા. ૧૦/૧૩/૫૫). ત્યાં પ્રકાશક, પ્રકાશ અને પ્રકાશ્ય — આ ત્રિપુટી નથી.

‘તમસઃ પરમુચ્યતે’ — એ પરમાત્મા અજ્ઞાનથી અત્યંત પર અર્થાત્ સર્વથા અસંબદ્ધ અને નિર્લિપ્ત છે. ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ અને અહમ્ — આમાં તો જ્ઞાન અને અજ્ઞાન બન્ને આવે — જાય છે; પરંતુ જે બધાનો પરમ પ્રકાશક છે, એ પરમાત્મામાં અજ્ઞાન કદી આવતું જ નથી, આવી શકતું જ નથી અને આવવું સંભવિત પણ નથી. જેવી રીતે સૂર્યમાં અંધારું કદી આવતું જ નથી, એવી જ રીતે એ પરમાત્મામાં અજ્ઞાન કદી આવતું જ નથી. આથી એ પરમાત્માને અજ્ઞાનથી અત્યંત પર કહેવામાં આવ્યા છે.

‘જ્ઞાનં જ્ઞેયં જ્ઞાનગમ્યમ્’ — એ પરમાત્મામાં કદી અજ્ઞાન નથી આવતું. એ પોતે જ્ઞાનસ્વરૂપ છે અને એમનાથી જ બધાને પ્રકાશ મળે છે. આથી એ પરમાત્માને ‘જ્ઞાન’

અર્થાત્ જ્ઞાનસ્વરૂપ કહેવામાં આવ્યા છે.

ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ વગેરેના દ્વારા પણ (જાણવામાં આવવાવાળા) વિષયોનું જ્ઞાન થાય છે, પરંતુ તે ખરેખર જાણવા યોગ્ય નથી; કેમકે એમને જાણી લીધા પછી પણ જાણવાનું બાકી રહી જાય છે, જાણવાનું પૂરું નથી થતું. વાસ્તવમાં અવશ્ય જાણવા યોગ્ય તો એક પરમાત્મા જ છે — ‘અવસિ દેખિઅહિં દેખન જોગૂ’ (માનસ ૧/૨૨૮/૩). એ પરમાત્માને જાણી લીધા પછી બીજું કંઈ જાણવાનું બાકી નથી રહેતું. પંદરમા અધ્યાયમાં ભગવાને પોતાને માટે કહ્યું છે કે ‘સઘળા વેદો દ્વારા જાણવા યોગ્ય હું જ છું’ (અ. ૧૫/૧૫); ‘જે મને જાણી લે છે, તે સર્વવેત્તા થઈ જાય છે.’ (અ. ૧૫/૧૮). આથી પરમાત્માને ‘જ્ઞેય’ કહેવામાં આવ્યા છે.

આ જ અધ્યાયના સાતમાથી અગિયારમા શ્લોક સુધી જે ‘અમાનિત્યમ્’ વગેરે સાધનોનું ‘જ્ઞાન’ના નામથી વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તે જ્ઞાનના દ્વારા અસતનો ત્યાગ થતાં પરમાત્માને તત્ત્વથી જાણી શકાય છે. આથી એ પરમાત્માને ‘જ્ઞાનગમ્ય’ કહેવામાં આવ્યા છે.

‘હૃદિ સર્વસ્ય વિષ્ઠિતમ્’ — એ પરમાત્મા બધાના હૃદયમાં નિત્યનિરંતર બિરાજમાન છે. તાત્પર્ય એ છે કે જોકે એ પરમાત્મા સર્વ સ્થળ, કાળ, વસ્તુ, વ્યક્તિ, ઘટના, પરિસ્થિતિ, અવસ્થા વગેરેમાં પરિપૂર્ણરૂપે વ્યાપક છે, તોપણ એનું પ્રાપ્તિસ્થાન તો હૃદય જ છે.

એ પરમાત્માનો પોતાના હૃદયમાં અનુભવ કરવાનો ઉપાય છે —

(૧) મનુષ્ય દરેક વિષયને જાણતો હોય તો એ જાણકારીમાં સત અને અસત — એ બન્ને રહે છે. આ બન્નેનો વિભાગ કરવાને માટે સાધક એ અનુભવ કરે કે મારી જે જાગ્રત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ અને બાળપણ, જવાની, બુઢાપો વગેરે અવસ્થાઓ તો ભિન્નભિન્ન થઈ, પણ હું એક રહ્યો. સુખદાયી-દુઃખદાયી, અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિઓ આવી અને ચાલી ગઈ, પરંતુ તેઓમાં હું એક જ રહ્યો. સ્થળ, કાળ, વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરેનો સંયોગ-વિયોગ થયો, પરંતુ તેઓમાં પણ હું એક જ રહ્યો. તાત્પર્ય એ થયું કે અવસ્થાઓ, પરિસ્થિતિઓ, સંયોગ-વિયોગ તો ભિન્ન-ભિન્ન (જાતજાતના) થયાં, પરંતુ એ બધામાં જે એક જ રહ્યો છે, ભિન્ન-ભિન્ન નથી થયો, તેનો (એ બધાથી અલગ કરીને) અનુભવ કરવો. આવું કરવાથી જે બધાના

૧. (૧) બિષય કરન સુર જીવ સમેતા । સકલ એક તેં એક સયેતા ।

સબ કર પરમ પ્રકાશક જોઈ । રામ અનાદિ અવધપતિ સોઈ ॥ (માનસ ૧/૧૧૭/૩)

(૨) જો જ્યોતિયોં કા જ્યોતિ હે, સબસે પ્રથમ જો ભાસતા । અવ્યય સનાતન દિવ્ય દીપક, સર્વ વિશ્વ પ્રકાશતા ॥

હૃદયમાં બિરાજમાન છે, તેનો અનુભવ થઈ જશે; કેમકે એ સ્વયં પરમાત્માથી અભિન્ન છે.

(૨) જેવી રીતે અત્યંત ભૂખ્યો અન્ન વિના અને અત્યંત તરસ્યો જળ વિના રહી નથી શક્તો, એવી જ રીતે એ પરમાત્માના વિના રહી ન શકે, બેચેન થઈ જાય. એના વિના ન ભૂખ લાગે, ન તરસ લાગે અને ન નિદ્રા આવે.

એ પરમાત્માના સિવાય બીજે ક્યાંય વૃત્તિ જાય જ નહિ. આ રીતે પરમાત્માને પામવાને માટે વ્યાકુળ થઈ જાય તો પોતાના હૃદયમાં એ પરમાત્માનો અનુભવ થઈ જશે.

આ રીતે એક વાર હૃદયમાં પરમાત્માનો અનુભવ થઈ જતાં સાધકને ‘સર્વ જગાએ પરમાત્મા જ છે’ – એવો અનુભવ થઈ જાય છે. આ જ વાસ્તવિક અનુભવ છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : બારમાથી સત્તરમા શ્લોક સુધી જે જ્ઞેય તત્ત્વનું વર્ણન થયું છે, તે ભગવાનનું સમગ્રરૂપ (‘વાસુદેવઃ સર્વમ્’) જ છે. કારણ કે એમાં નિર્ગુણ-નિરાકાર (બારમો શ્લોક), સગુણ-નિરાકાર (તેરમો શ્લોક) અને સગુણ-સાકાર (સોળમો શ્લોક) – ત્રણેય રૂપોનું વર્ણન થયું છે.

‘જ્ઞાનગમ્યમ્’ – પરમાત્મા જ્ઞાનતત્ત્વથી જ જાણી શકાય છે, ક્રિયા, વસ્તુ વગેરેથી નહીં. તત્ત્વજ્ઞાન સિવાય તેમને જાણવાનું બીજું કોઈ સાધન નથી. મનુષ્ય કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ, ધ્યાનયોગ વગેરે જે સાધનથી પરમાત્માને જાણશે, વાસ્તવમાં તત્ત્વજ્ઞાનથી જ જાણશે. શ્રદ્ધા-ભક્તિ, વિશ્વાસ, ભગવત્કૃપા વગેરેથી પણ જાણી શકશે તો તત્ત્વજ્ઞાનથી જ જાણશે. કારણ કે જાણવું જ્ઞાનથી જ થાય છે.

અહીં ‘જ્ઞાનગમ્યમ્’ પદનો અર્થ ‘સાધન-સમુદાયથી પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય’ પણ કરી શકાય, જેનું વર્ણન આ જ અધ્યાયના સાતમાથી અગિયારમા શ્લોક સુધી થયું છે.

—■—

સંબંધ – પહેલા શ્લોકથી સત્તરમા શ્લોક સુધી ક્ષેત્ર, જ્ઞાન અને જ્ઞેયનું જે વર્ણન થયું છે, હવે આગળના શ્લોકમાં ફળસહિત તેનો ઉપસંહાર કરે છે.

ઈતિ ક્ષેત્રં તથા જ્ઞાનં જ્ઞેયં યોક્તં સમાસતઃ ।

મદ્ભક્ત એતદ્વિજાય મદ્ભાવાયોપપદ્યતે ॥ ૧૮ ॥

ઈતિ	= આ પ્રમાણે	જ્ઞેયમ્	= જ્ઞેયને	એતત્	= એને
ક્ષેત્રમ્, તથા	= ક્ષેત્ર અને	સમાસતઃ	= સંક્ષેપમાં	વિજાય	= તત્ત્વથી જાણીને
જ્ઞાનમ્	= જ્ઞાન	ઉક્તમ્	= કહ્યું છે.	મદ્ભાવાય	= મારા ભાવને
ય	= તેમજ	મદ્ભક્તઃ	= મારો ભક્ત	ઉપપદ્યતે	= પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.

ટીકા – ‘ઈતિ ક્ષેત્રં તથા જ્ઞાનં જ્ઞેયં યોક્તં સમાસતઃ’ – આ જ અધ્યાયના પાંચમા અને છઠ્ઠા શ્લોકમાં જેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તે ‘ક્ષેત્ર’ છે; સાતમાથી અગિયારમા શ્લોક સુધી જે સાધનસમુદાયનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તે ‘જ્ઞાન’ છે; અને બારમાથી સત્તરમા શ્લોક સુધી જેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તે ‘જ્ઞેય’ છે. આ રીતે મેં ક્ષેત્ર, જ્ઞાન અને જ્ઞેયનું સંક્ષેપમાં વર્ણન કર્યું છે.

‘મદ્ભક્ત એતદ્વિજાય મદ્ભાવાયોપપદ્યતે’ – મારો ભક્ત

ક્ષેત્રને, સાધનસમુદાયરૂપી જ્ઞાનને અને જ્ઞેય તત્ત્વ (પરમાત્મા)ને તત્ત્વથી જાણીને મારા ભાવને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.

ક્ષેત્રને સારી રીતે જાણી લેતાં ક્ષેત્ર સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય છે. જ્ઞાનને અર્થાત્ સાધન સમુદાયને સારી રીતે જાણવાથી અને અપનાવવાથી દેહાભિમાન (વ્યક્તિત્વ) દૂર થઈ જાય છે. જ્ઞેય તત્ત્વને સારી રીતે જાણી લેતાં એની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે અર્થાત્ પરમાત્મતત્ત્વની સાથે અભિન્નતાનો અનુભવ થઈ જાય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : અહીં ‘મદ્ભક્ત એતદ્વિજાય’ પદોનું તાત્પર્ય એ છે કે સમગ્ર પરમાત્માનું જ્ઞાન ભક્તિ દ્વારા જ થઈ શકે છે.^૧ તેથી સાધકે ભક્ત થવું જોઈએ.

આ શ્લોકમાં આવેલા ‘મદ્ભાવાયોપપદ્યતે’ પદને ગીતામાં વિવિધ પ્રકારે કહેવામાં આવ્યું છે; જેમ કે – ‘મદ્ભાવમાગતાઃ’ (૪/૧૦), ‘મમ સાધર્મ્યમાગતાઃ’ (૧૪/૨), ‘મદ્ભાવં સોઽધિગચ્છતિ’ (૧૪/૧૮), ‘મદ્ભાવ’નો અર્થ

છે — મુજ પરમાત્માની સત્તા. આ સિદ્ધાંત છે કે, સત્તા એક જ હોય છે, બે નથી હોતી. ભગવાને ગીતામાં જ્ઞાન અને ભક્તિ — બન્નેમાં પોતાના ભાવની પ્રાપ્તિ બતાવી છે. ‘જ્ઞાન’માં એનું તાત્પર્ય છે — બ્રહ્મથી સાધર્મ્ય થવું અર્થાત્ જેમ બ્રહ્મ સત-ચિત-આનંદરૂપ છે, એ જ પ્રમાણે જ્ઞાની પુરુષનું પણ સત-ચિત-આનંદરૂપ થવું. ‘ભક્તિ’માં એનું તાત્પર્ય છે — ભક્તની ભગવાન સાથે આત્મીયતા અર્થાત્ અભિન્નતા થવી.

—■—

સંબંધ — આ જ અધ્યાયના પહેલા અને બીજા શ્લોકમાં જે ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજનું સંક્ષેપથી વર્ણન કર્યું હતું, તેનું જ વિસ્તારથી વર્ણન કરવાને માટે આગળના પ્રકરણનો આરંભ કરે છે.

પ્રકૃતિં પુરુષં ચૈવ વિદ્વ્યનાદી ઉભાવપિ ।
વિકારાંશ્ચ ગુણાંશ્ચૈવ વિદ્ધિ પ્રકૃતિસમ્ભવાન્ ॥ ૧૯ ॥

કાર્યકરણકર્તૃત્વે હેતુઃ પ્રકૃતિરુચ્યતે ।
પુરુષઃ સુખદુઃખાનાં ભોક્તૃત્વે હેતુરુચ્યતે ॥ ૨૦ ॥

પ્રકૃતિમ્	=	પ્રકૃતિ	ગુણાન્	=	ગુણોને	ઉત્પન્ન કરવામાં		
ચ	=	અને	અપિ	=	પણ	પ્રકૃતિઃ	=	પ્રકૃતિ
પુરુષમ્	=	પુરુષ	પ્રકૃતિ-	=	પ્રકૃતિથી ઉદ્ભવેલા	હેતુઃ	=	કારણ
ઉભૌ, એવ	=	આ બેયને (તું)	સમ્ભવાન્			ઉચ્યતે	=	કહેવાય છે (અને)
અનાદી	=	અનાદિ	એવ	=	જ	સુખદુઃખાનામ્	=	સુખ-દુઃખોના
વિદ્ધિ	=	જાણ	વિદ્ધિ	=	જાણ.	ભોક્તૃત્વે	=	ભોક્તાપણામાં
ચ	=	અને	કાર્યકરણકર્તૃત્વે	=	કાર્યો અને	પુરુષઃ	=	પુરુષ
વિકારાન્	=	વિકારોને			કરણોથી- થનારી	હેતુઃ	=	કારણ
ચ	=	તથા			ક્રિયાઓને	ઉચ્યતે	=	કહેવાય છે.

ટીકા — [આ જ અધ્યાયના ત્રીજા શ્લોકમાં ભગવાને ક્ષેત્રના વિષયમાં ‘યચ્ચ’ (જે છે), ‘યાદૈક્ ચ’] (જેવું છે), ‘યદ્વિકારિ’ (જે વિકારોવાળું છે) અને ‘યતશ્ચ યત્’ (જેનાથી જે ઉત્પન્ન થયું છે) — આ ચાર બાબતો સાંભળવાની આજ્ઞા આપી હતી. તે પૈકી ‘યચ્ચ’નું વર્ણન પાંચમા શ્લોકમાં અને ‘યદ્વિકારિ’નું વર્ણન છઠ્ઠા શ્લોકમાં કરી દીધું. ‘યાદૈક્ ચ’નું વર્ણન આગળ આ જ અધ્યાયના છઠ્ઠીસમા-સત્તાવીસમા શ્લોકોમાં કરશે. હવે ‘યતશ્ચ યત્’નું વર્ણન કરતાં પ્રકૃતિથી વિકારો અને ગુણોને ઉત્પન્ન થયેલા બતાવે છે. એમાં પણ જોવામાં આવે તો વિકારોનું વર્ણન પહેલાં છઠ્ઠા શ્લોકમાં ‘ઈચ્છા દ્વેષઃ’ વગેરે પદોથી કરવામાં આવી ચૂક્યું છે. અહીં ગુણો પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થાય છે — એ વાત નવી બતાવી છે.

બારમાથી અઠારમા શ્લોક સુધી ‘જેય તત્ત્વ’ — (પરમાત્મા)નું વર્ણન છે અને અહીં ઓગણીસમાથી ચોત્રીસમા શ્લોક સુધી ‘પુરુષ’ (ક્ષેત્રજ)નું વર્ણન છે. ત્યાં

તો જેય તત્ત્વની અંતર્ગત જ સર્વ કંઈ છે અને અહીં પુરુષની અંતર્ગત સર્વ કંઈ છે અર્થાત્ ત્યાં જેય તત્ત્વની અંતર્ગત પુરુષ છે અને અહીં પુરુષની અંતર્ગત જેય તત્ત્વ છે. તાત્પર્ય એ છે કે જેય તત્ત્વ (પરમાત્મા) અને પુરુષ (ક્ષેત્રજ) — બેઉ તત્ત્વથી બે નથી, પરંતુ એક જ છે.]

‘પ્રકૃતિં પુરુષં ચૈવ વિદ્વ્યનાદી ઉભાવપિ’ — અહીં ‘પ્રકૃતિમ્’ પદ સકળ ક્ષેત્ર (જગત)ના કારણરૂપી મૂળ પ્રકૃતિનું વાચક છે. સાત પ્રકૃતિ-વિકૃતિ (પંચમહાભૂત, અહંકાર અને મહત્ત્વ) તથા સોળ વિકૃતિ (દસ ઈન્દ્રિયો, મન અને પાંચ વિષયો) — એ બધાં પ્રકૃતિનાં કાર્યો છે અને પ્રકૃતિ એ બધાંનું મૂળ કારણ છે.

‘પુરુષમ્’ પદ અહીં ક્ષેત્રજનું વાચક છે, જેને આ જ અધ્યાયના પહેલા શ્લોકમાં ક્ષેત્રને જાણવાવાળો કહેવામાં આવ્યો છે.

પ્રકૃતિ અને પુરુષ-બેઉને અનાદિ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જેવી રીતે પરમાત્માનો અંશ આ પુરુષ (જીવાત્મા)

અનાદિ છે, એવી જ રીતે આ પ્રકૃતિ પણ અનાદિ છે. આ બન્નેના અનાદિપણામાં ફરક નથી; પરંતુ બન્નેના સ્વરૂપમાં ફરક છે. જેમ કે — પ્રકૃતિ ગુણોવાળી છે અને પુરુષ ગુણોથી સર્વથા રહિત છે; પ્રકૃતિમાં વિકાર થાય છે અને પુરુષમાં વિકાર નથી થતો; પ્રકૃતિ જગતનું કારણ બને છે અને પુરુષ કોઈનું પણ કારણ નથી બનતો; પ્રકૃતિમાં કાર્ય તેમ જ કારણભાવ છે અને પુરુષ કાર્ય તેમ જ કારણભાવથી રહિત છે.

‘ઉભૌ એવ’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે પ્રકૃતિ અને પુરુષ — બન્ને અલગ-અલગ છે. આથી જેવી રીતે પ્રકૃતિ અને પુરુષ અનાદિ છે, તેવી જ રીતે એ બન્નેનો આ ભેદ (વિવેક) પણ અનાદિ છે.

આ જ અધ્યાયના પહેલા શ્લોકમાં આવેલાં ‘ઈદં શરીરં ક્ષેત્રમ્’ પદોથી મનુષ્યશરીરની તરફ જ દૃષ્ટિ જાય છે અર્થાત્ વ્યષ્ટિ મનુષ્યશરીરનો જ બોધ થાય છે; અને ‘ક્ષેત્રજઃ’ પદથી મનુષ્યશરીરને જાણવાવાળા વ્યષ્ટિ ક્ષેત્રજનો જ બોધ થાય છે. આથી પ્રકૃતિ અને તેના કાર્યમાત્રનો બોધ કરાવવાને માટે અહીં ‘પ્રકૃતિમ્’ પદનો અને માત્ર ક્ષેત્રજોનો બોધ કરાવવાને માટે અહીં ‘પુરુષમ્’ પદનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

આ જ અધ્યાયના બીજા શ્લોકમાં ક્ષેત્રજની પરમાત્માની સાથે એકતા જાણવાને માટે ‘વિદ્ધિ’ પદનો પ્રયોગ કર્યો હતો અને અહીં પુરુષની પ્રકૃતિથી ભિન્નતા જાણવાને માટે ‘વિદ્ધિ’ પદનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. તાત્પર્ય એ છે કે મનુષ્ય પોતાને અને શરીરને એક સમજે છે, એટલા માટે ભગવાન અહીં ‘વિદ્ધિ’ પદથી અર્જુનને એવી આજ્ઞા આપે છે કે એ બન્ને સર્વથા અલગ-અલગ છે — આ વાતને તું સારી રીતે સમજ લે.

‘વિકારાંશ્ચ ગુણાંશ્ચૈવ વિદ્ધિ પ્રકૃતિસમ્ભવાન્’ — ઈચ્છા, દ્વેષ, સુખ, દુઃખ સંઘાત, ચેતના અને ધૃતિ — આ સાત વિકારોને તથા સત્ત્વ, રજ અને તમ — આ ત્રણ ગુણોને પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા સમજ. એનું તાત્પર્ય એ છે કે પુરુષમાં વિકારો અને ગુણો નથી.

સાતમા અધ્યાયમાં તો ભગવાને ગુણોને પોતાનાથી ઉત્પન્ન થયેલા બતાવ્યા છે (અ. ૭/૧૨) અને અહીં ગુણોને પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા બતાવે છે. એનું તાત્પર્ય એ છે કે ત્યાં ભક્તિનું પ્રકરણ હોવાથી ભગવાનને ગુણોને પોતાનાથી ઉત્પન્ન થયેલા બતાવ્યા છે અને ગુણમયી માયાથી તરવાને માટે પોતાની શરણાગતિ બતાવી છે. પરંતુ અહીં જ્ઞાનનું પ્રકરણ હોવાથી ગુણોને પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન

થયેલા બતાવ્યા છે. આથી સાધક ગુણો સાથે પોતાનો સંબંધ ન માનીને જ ગુણોથી છૂટી શકે છે.

‘કાર્યકરણકર્તૃત્વે હેતુઃ પ્રકૃતિરુચ્યતે’ — આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ અને પૃથ્વી તથા શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ — આ દસ (મહાભૂતો અને વિષયો)નું નામ ‘કાર્ય’ છે. શ્રોત્ર, ત્વચા, નેત્ર, રસના, ગ્રાણ, વાણી, હસ્ત, પાદ, ઉપસ્થ અને ગુદા તથા મન, બુદ્ધિ અને અહંકાર — આ તેર (બહિઃકરણ અને અંતઃકરણ)નું નામ ‘કરણ’ છે. આ બધાના દ્વારા જે કંઈ ક્રિયાઓ થાય છે, તેમને ઉત્પન્ન કરવામાં પ્રકૃતિ જ કારણ છે.

જે ઉત્પન્ન થાય છે, તે ‘કાર્ય’ કહેવાય છે અને જેના દ્વારા કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે, તે ‘કરણ’ કહેવાય છે, અર્થાત્ ક્રિયા કરવાને માટે જેટલાં ઓજારો (સાધનો) છે, તે બધાં ‘કરણ’ કહેવાય છે. કરણ ત્રણ પ્રકારનાં હોય છે — (૧) કર્મેન્દ્રિયો, (૨) જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને (૩) મન, બુદ્ધિ તેમ જ અહંકાર. કર્મેન્દ્રિયો સ્થૂળ છે, જ્ઞાનેન્દ્રિયો સૂક્ષ્મ છે અને મન, બુદ્ધિ તેમ જ અહંકાર અત્યંત સૂક્ષ્મ છે. કર્મેન્દ્રિયો અને જ્ઞાનેન્દ્રિયોને ‘બહિઃકરણ’ કહે છે તથા મન, બુદ્ધિ અને અહંકારને ‘અંતઃકરણ’ કહે છે. જેના દ્વારા ક્રિયાઓ થાય છે, તે કર્મેન્દ્રિયો છે અને કર્મેન્દ્રિયો તથા જ્ઞાનેન્દ્રિયો ઉપર જે શાસન કરે છે, તે મન, બુદ્ધિ અને અહંકાર છે. તાત્પર્ય એ છે કે કર્મેન્દ્રિયો ઉપર જ્ઞાનેન્દ્રિયોનું શાસન છે, જ્ઞાનેન્દ્રિયો ઉપર મનનું શાસન છે. મન ઉપર બુદ્ધિનું શાસન છે અને બુદ્ધિ ઉપર અહંકારનું શાસન છે. મન, બુદ્ધિ અને અહંકાર વિના કર્મેન્દ્રિયો અને જ્ઞાનેન્દ્રિયો કામ નથી કરતી. જ્ઞાનેન્દ્રિયોની સાથે જ્યારે મનનો સંબંધ થઈ જાય છે, ત્યારે વિષયોનું જ્ઞાન થાય છે. મનથી જે વિષયોનું જ્ઞાન થાય છે, તે વિષયોમાંથી કયો વિષય ગ્રાહ્ય છે અને કયો ત્યાજ્ય છે, કયો વિષય યોગ્ય છે અને કયો વિષય અયોગ્ય છે — એનો નિર્ણય બુદ્ધિ કરે છે. બુદ્ધિના દ્વારા નિર્ણયિત વિષયો ઉપર અહંકાર શાસન કરે છે.

અહંકાર બે જાતનો હોય છે — (૧) અહંવૃત્તિ અને (૨) અહંકર્તા. અહંવૃત્તિ કોઈને માટે કદી દોષી નથી હોતી, પરંતુ એ અહંવૃત્તિની સાથે જ્યારે પોતે (પુરુષ) પોતાનો સંબંધ જોડી લે છે, તાદાત્મ્ય કરી લે છે, ત્યારે તે અહંકર્તા બની જાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે અહંવૃત્તિથી મોહિત થઈને, તેને પરવશ થઈને પોતે એ અહંવૃત્તિમાં પોતાની સ્થિતિ માની લે તો એ કર્તા બની જાય છે — ‘અહંકારવિમૂઢાત્મા કર્તાહમિતિ મન્યતે’ (ગીતા અ. ૩/૨૭).

પ્રકૃતિનું કાર્ય બુદ્ધિ (મહત્તત્ત્વ) છે અને બુદ્ધિનું કાર્ય

અહંવૃત્તિ (અહંકાર) છે. આ અહંવૃત્તિ છે તો બુદ્ધિનું કાર્ય, પરંતુ તેની સાથે તાદાત્મ્ય કરીને પોતે બુદ્ધિનો માલિક બની જાય છે અર્થાત્ કર્તા અને ભોક્તા બની જાય છે — ‘પુરુષઃ પ્રકૃતિસ્થો હિ ભુક્તે પ્રકૃતિજાન્ગુણાન્’ (ગીતા અ. ૧૩/૨૧). પરંતુ જ્યારે તત્ત્વનો બોધ થઈ જાય છે, ત્યારે પોતે ન કર્તા બને છે અને ન ભોક્તા પણ બને છે — ‘શરીરસ્થોઽપિ કૌન્તેય ન કરોતિ ન લિપ્યતે’ (ગીતા અ. ૧૩/૩૧). પછી કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વરહિત પુરુષના શરીર દ્વારા જે કોઈ ક્રિયાઓ થાય છે, તે બધી ક્રિયાઓ અહંવૃત્તિથી જ થાય છે. આ જ અહંવૃત્તિ દ્વારા થવાવાળી ક્રિયાઓને ગીતામાં જુદી-જુદી રીતે બતાવવામાં આવી છે; જેમ કે — પ્રકૃતિના દ્વારા જ બધી ક્રિયાઓ થાય છે (અ. ૧૩/૨૮); પ્રકૃતિના ગુણો દ્વારા જ બધી ક્રિયાઓ થાય છે. (અ. ૩/૨૭); ગુણો જ ગુણોમાં વર્તી રહ્યા છે (અ. ૩/૨૮); ગુણોના સિવાય બીજો કોઈ કર્તા નથી (અ. ૧૪/૧૮); ઈન્દ્રિયો જ પોતપોતાના વિષયોમાં વર્તી રહી છે (અ. ૫/૮) વગેરે. તાત્પર્ય એ છે કે બહિઃકરણ અને અંતઃકરણના દ્વારા જે ક્રિયાઓ થાય છે, તે બધી પ્રકૃતિથી જ થાય છે.

‘પુરુષઃ સુખદુઃખાનાં ભોક્તૃત્વે હેતુરુચ્યતે’ — અનુકૂળ પરિસ્થિતિ આવતાં સુખી (રાજ) થવું — આ સુખનો ભોગ છે, અને પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ આવતાં દુઃખી (નારાજ) થવું — આ દુઃખનો ભોગ છે. આ સુખદુઃખનો ભોગ પુરુષ (ચેતન)માં જ થાય છે — પ્રકૃતિ (જડ)માં નહિ; કેમકે જડ પ્રકૃતિમાં સુખી-દુઃખી થવાનું સામર્થ્ય નથી. આથી સુખ-દુઃખના ભોક્તાપણામાં પુરુષ કારણ કહેવાઈ ગયો છે. જો પુરુષ અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિઓ સાથે મળીને રાજ-નારાજ ન થાય તો તે સુખ-દુઃખનો ભોક્તા નથી બની શકતો.

સાતમા અધ્યાયના ચોથા-પાંચમા શ્લોકોમાં ભગવાને અપરા (જડ) અને પરા (ચેતન) નામની પોતાની બે પ્રકૃતિઓનું વર્ણન કર્યું છે. એ બન્ને પ્રકૃતિઓ ભગવાનનો સ્વભાવ છે, એટલા માટે એ બન્ને આપમેળે જ ભગવાન તરફ જઈ રહી છે. પરંતુ પરા પ્રકૃતિ (ચેતન), જે પરમાત્માનો અંશ છે અને જેની સ્વાભાવિક રુચિ પરમાત્માની તરફ જવાની જ છે, તાત્કાલિક સુખભોગમાં આકર્ષિત થઈને અપરા પ્રકૃતિ (જડ)ની સાથે તાદાત્મ્ય કરી

લે છે. એટલું જ નહિ, પ્રકૃતિની સાથે તાદાત્મ્ય કરીને તે ‘પ્રકૃતિસ્થ પુરુષ’ના રૂપમાં પોતાની એક સ્વતંત્ર સત્તાનું નિર્માણ કરી લે છે (ગીતા અ. ૧૩/૨૧), જેને ‘અહમ્’ કહે છે. આ ‘અહમ્’માં જડ અને ચેતન બન્ને છે. સુખ-દુઃખરૂપી જે વિકાર થાય છે, તે જડ અંશમાં જ થાય છે, પરંતુ જડની સાથે તાદાત્મ્ય થવાને કારણે તેનું પરિણામ જ્ઞાતા ચેતન ઉપર થાય છે અર્થાત્ જડના સંબંધથી સુખ-દુઃખરૂપી વિકારને ચેતન પોતાનામાં માની લે છે કે ‘હું સુખી છું’ ‘હું દુઃખી છું’. જેવી રીતે, નુકસાન થાય છે દુકાનમાં, પરંતુ દુકાનદાર કહે છે કે મને નુકસાન થઈ ગયું. તાવ શરીરમાં આવે છે, પરંતુ માની લે છે કે મને તાવ આવી ગયો. પોતાને તાવ નથી આવતો,^૧ જો આવતો હોય તો કદી મટત નહિ.

સુખદુઃખનું પરિણામ ચેતન પર થાય છે, ત્યારે જ તે સુખદુઃખથી મુક્તિ ઇચ્છે છે. જો તે સુખીદુઃખી ન થાય, તો તેનામાં મુક્તિની ઇચ્છા થઈ જ નથી શકતી. મુક્તિની ઇચ્છા જડના સંબંધથી જ થાય છે; કેમકે જડનો સ્વીકાર કરવાથી જ બંધન થયું છે. જે પોતાને સુખીદુઃખી માને છે, તે જ સુખદુઃખરૂપી વિકારોથી પોતાની મુક્તિ ઇચ્છે છે અને તેની જ મુક્તિ થાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે તાદાત્મ્યમાં મુક્તિ (કલ્યાણ)ની ઇચ્છામાં ચેતનનું પ્રાધાન્ય અને ભોગોની ઇચ્છામાં જડનું પ્રાધાન્ય હોય છે, એટલા માટે અંતમાં કલ્યાણનો ભાગીદાર ચેતન જ થાય છે, જડ નહિ.

વિકૃતિમાત્ર જડમાં જ થાય છે, ચેતનમાં નહિ. આથી વાસ્તવમાં સુખીદુઃખી ‘થવું’ એ ચેતનનો ધર્મ નથી, પરંતુ જડના સંગથી પોતાને સુખીદુઃખી ‘માનવું’ એ જ્ઞાતા ચેતનનો સ્વભાવ છે. તાત્પર્ય એ છે કે ચેતન સુખીદુઃખી થતું નથી, પરંતુ (સુખાકાર-દુઃખાકાર વૃત્તિ સાથે મળીને) પોતાને સુખીદુઃખી માની લે છે. ચેતનમાં એકબીજાથી વિરુદ્ધ સુખદુઃખ રૂપી બે ભાવો થઈ જ કેવી રીતે શકે છે? બે રૂપો પરિવર્તનશીલ પ્રકૃતિમાં જ થઈ શકે છે. જે પરિવર્તનશીલ નથી, તેનાં બે રૂપો નથી થઈ શકતાં. તાત્પર્ય એ છે કે બધા વિકારો પરિવર્તનશીલમાં જ થઈ શકે છે. ચેતન પોતે જેમ છે તેમ રહેવા છતાં પણ પરિવર્તનશીલ પ્રકૃતિના સંગથી તેના વિકારોને પોતાનામાં આરોપિત કરતું રહે છે. આ બધાનો અનુભવ પણ છે કે આપણે સુખમાં

૧. આત્માનં ચેદ્ વિજાનીયાદયમસ્મીતિ પૂરુષઃ । કિમિચ્છન્ન કસ્ય કામાય શરીરમનુસંજવરેત્ ॥ (બૃહદારણ્યક. ૪/૪/૧૨)

‘જો પુરુષ આત્માને ‘હું આ જ છું’ એ રીતે વિશેષ રૂપે જાણી જાય, તો પછી કઈ ઇચ્છા કરતો રહીને અને કઈ કામનાથી શરીરના જવર (તાપ)થી અનુતપ્ત (પશ્ચાત્તાપથી બળવું) થાય?

કોઈ બીજા અને દુઃખમાં કોઈ બીજા નથી થઈ જતા. સુખ રહીએ છીએ; એટલા જ માટે ક્યારેક સુખી થઈએ છીએ અને દુઃખ બન્ને અલગ-અલગ છે, પરંતુ આપણે એક જ અને ક્યારેક દુઃખી થઈએ છીએ.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ભગવાન ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજનું જ પ્રકૃતિ અને પુરુષના નામે ફરીથી વર્ણન કરે છે. ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ વ્યક્તિ છે અને પ્રકૃતિ-પુરુષ સમષ્ટિ છે.

એક પ્રકૃતિ વિભાગ છે અને એક પુરુષ વિભાગ છે. શરીર તથા સંસાર પ્રકૃતિ વિભાગમાં છે અને આત્મા અને પરમાત્મા પુરુષ વિભાગમાં છે. જેમ પ્રકૃતિ અને પુરુષ અનાદિ છે એ જ પ્રમાણે એ બન્નેના ભેદનું જ્ઞાન અર્થાત્ વિવેક પણ અનાદિ છે. તેથી વિવેક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો આ બન્ને વિભાગ એક-બીજાથી તદ્દન અસમ્બદ્ધ (અર્થશૂન્ય) છે અર્થાત્ બન્નેમાં કિંચિત્માત્ર પણ કોઈ સંબંધ નથી. પ્રકૃતિ તો અસત, જડ તથા દુઃખરૂપ છે અને પુરુષ સત, ચિત તથા આનંદરૂપ છે પ્રકૃતિ નાશવાન વિકારી તથા ક્રિયાશીલ છે અને પુરુષ અવિનાશી નિર્વિકાર અને અક્રિય છે. પ્રકૃતિની નિત્ય નિવૃત્તિ છે અને પુરુષ નિત્ય પ્રાપ્ત છે. ગીતાના આરંભમાં પણ ભગવાને આ જ વિભાગનું વર્ણન શરીર અને શરીરી, દેહ અને દેહી, સત અને અસત વગેરે નામોથી કર્યું છે.^૧ તેથી આ વિભાગને સારી રીતે સમજવો દરેક સાધક માટે ખૂબ જ જરૂરી છે. આ વિષય શીઘ્રબોધ કરાવનારો છે. કારણ કે શરીર અને શરીરીને એક માનવો એ જ બંધન છે અને આ બન્નેનો બિલકુલ અલગ-અલગ અનુભવ કરવો એ જ મુક્તિ છે.

ભગવાન શક્તિમાન છે અને પ્રકૃતિ તેમની શક્તિ છે.^૨ જ્ઞાનની દૃષ્ટિએ શક્તિ અને શક્તિમાન — બન્ને અલગ-અલગ છે, કારણ કે શક્તિમાં તો પરિવર્તન (ઓછું-વધારે થવું) થાય છે, પરંતુ શક્તિમાન જેવો છે તેવો જ રહે છે. પરંતુ ભક્તિની દૃષ્ટિએ શક્તિ અને શક્તિમાન — બન્ને અભિન્ન છે, કેમ કે શક્તિને શક્તિમાનથી અલગ નથી કરી શકતા અર્થાત્ શક્તિમાનના વિના શક્તિની સ્વતંત્ર સત્તા નથી. જ્ઞાન અને ભક્તિ-બન્નેની વાત રાખવા માટે જ ભગવાને પ્રકૃતિને ન અનંત કહી છે અને ન સાંત કહી છે, બલ્કે અનાદિ કહી છે. કારણ કે જો પ્રકૃતિને અનંત (નિત્ય) કહીએ તો જ્ઞાનનું ખંડન થઈ જશે, કારણ કે જ્ઞાનની દૃષ્ટિએ પ્રકૃતિની સત્તા છે જ નહિ — ‘નાસતો વિદ્યતે ભાવઃ’ (ગીતા ૨/૧૬). જો પ્રકૃતિને સાંત (અનિત્ય) કહીએ તો ભક્તિનું ખંડન થઈ જશે, કારણ કે ભક્તિની દૃષ્ટિએ પ્રકૃતિ ભગવાનની શક્તિ હોવાથી ભગવાનથી અભિન્ન છે — ‘સદસચ્ચાહમ્’ (ગીતા — ૮/૧૮). વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ જોવામાં આવે તો પ્રકૃતિ અને પુરુષનો સ્વભાવ અલગ-અલગ હોવા છતાં પણ બન્ને પરસ્પર અભિન્ન જ છે.

વાસ્તવમાં પરમાત્માનું સ્વરૂપ ‘સમગ્ર’ છે. પરમાત્મામાં કોઈ શક્તિ ન હોય — એવું સંભવ નથી. જો પરમાત્માને સર્વથા શક્તિરહિત માનીએ તો પરમાત્મા એકદેશીય (મર્યાદિત) સિદ્ધ થશે. તેમનામાં શક્તિનું પરિવર્તન અથવા અદર્શન તો થઈ શકે છે, પરંતુ શક્તિનો અભાવ થઈ શકતો નથી. શક્તિ કારણરૂપે તેમનામાં રહે જ છે. અન્યથા પરમાત્મા સિવાય શક્તિ (પ્રકૃતિ)ને રહેવાનું સ્થાન ક્યાં હશે? તેથી અહીં પ્રકૃતિ અને પુરુષ બન્નેને ‘અનાદિ’ કહ્યાં છે.

સંબંધ — પૂર્વશ્લોકમાં ભગવાને પુરુષને સુખદુઃખ ભોગવવામાં કારણ બતાવ્યો. આ અંગે પ્રશ્ન થાય છે કે ક્યો પુરુષ સુખદુઃખનો ભોક્તા બને છે? એનો ઉત્તર હવે ભગવાન આગળના શ્લોકમાં આપે છે.

પુરુષઃ પ્રકૃતિસ્થો હિ ભુક્તે પ્રકૃતિજાન્ગુણાન્ ।

કારણં ગુણસજ્જોડસ્ય સદસધોનિજન્મસુ ॥ ૨૧ ॥

પ્રકૃતિસ્થઃ	= પ્રકૃતિમાં સ્થિત	ગુણાન્	= ગુણોનો	અસ્ય	= એના
પુરુષઃ	= પુરુષ (જીવ)	ભુક્તે	= ભોક્તા બને છે	સદસધો-	= સારી-નરસી યોનિઓ-
હિ	= જ		(અને)	નિજન્મસુ	માં જન્મ થવામાં
પ્રકૃતિજાન્	= પ્રકૃતિમાંથી જન્મેલા	ગુણસજ્જઃ	= ગુણોનો સંગ (જ)	કારણમ્	= કારણ બને છે.

૧. પુરુષ જ અહમ્નો સ્વીકાર કરીને જીવ, ક્ષેત્રજ, શરીરી, દેહી વગેરે નામોથી ઓળખાય છે.

૨. માયા તુ પ્રકૃતિં વિદ્યાન્માયિનં તુ મહેશ્વરમ્’ (શ્વેતાશ્વતર ૪/૧૦)

ટીકા — ‘પુરુષઃ પ્રકૃતિસ્થો’^૧ હિ ભુક્તે પ્રકૃતિજાન્ગુણાન્’ — વાસ્તવમાં પુરુષ પ્રકૃતિ (શરીરમાં) સ્થિત છે જ નહિ. પરંતુ જ્યારે તે પ્રકૃતિ (શરીર)ની સાથે તાદાત્મ્ય કરીને શરીરને ‘હું’ અને ‘મારું’ માની લે છે, ત્યારે તે પ્રકૃતિમાં સ્થિત કહેવાય છે. એવો પ્રકૃતિસ્થ પુરુષ જ (ગુણોના દ્વારા રચિત અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિને સુખદાયી-દુઃખદાયી માનીને) અનુકૂળ પરિસ્થિતિ આવતાં સુખી થાય છે અને પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ આવતાં દુઃખી થાય છે. આને જ પુરુષનું પ્રકૃતિજન્ય ગુણોનો ભોક્તા બનવું કહે છે.

જેવી રીતે મોટર દુર્ઘટનામાં મોટર અને ચાલક — બન્નેનો હાથ રહે છે. ક્રિયા થવામાં તો કેવળ મોટરની જ પ્રધાનતા રહે છે, પરંતુ દુર્ઘટનાનું ફળ (દંડ) મોટર સાથે પોતાનો સંબંધ જોડવાવાળા ચાલક (કર્તા)ને જ ભોગવવું પડે છે. એવી જ રીતે સાંસારિક કાર્યો કરવામાં પ્રકૃતિ અને પુરુષ — બન્નેનો હાથ રહે છે. ક્રિયાઓ થવામાં તો કેવળ શરીર સાથે પોતાનો સંબંધ જોડવાવાળા પુરુષ (કર્તા)ને જ ભોગવવું પડે છે. જો તે શરીરની સાથે પોતાનો સંબંધ ન જોડે અને સઘળી ક્રિયાઓને પ્રકૃતિ દ્વારા જ થતી રહેતી માને (ગીતા અ. ૧૩/૨૮), તો તે એ ક્રિયાઓનું ફળ ભોગવવાવાળો નહિ બને.

‘કારણં ગુણસંજોડસ્ય સદસધોનિજન્મસુ’ — જે યોનિઓમાં સુખનું બાહુલ્ય હોય છે, તેમને ‘સત-યોનિ’ કહે છે અને જે યોનિઓમાં દુઃખનું બાહુલ્ય હોય છે, તેમને ‘અસત-યોનિ’ કહે છે. પુરુષનું સત-અસત યોનિઓમાં જન્મ લેવાનું કારણ ગુણોનો સંગ જ છે.

સત્ત્વ, રજ અને તમ — આ ત્રણે ગુણો પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ ત્રણે ગુણોથી જ સઘળા પદાર્થો અને

ક્રિયાઓની ઉત્પત્તિ થાય છે. પ્રકૃતિસ્થ પુરુષ જ્યારે આ ગુણોની સાથે પોતાનો સંબંધ માની લે છે, ત્યારે એ તેનું ઊંચ-નીચ યોનિઓમાં જન્મ લેવાનું કારણ બની જાય છે.

પ્રકૃતિમાં સ્થિત થવાથી જ પુરુષ પ્રકૃતિજન્ય ગુણોનો ભોક્તા બને છે અને આ ગુણોનો સંગ, આસક્તિ અને પ્રીતિ જ પુરુષને ઊંચ-નીચ યોનિઓમાં જન્મ લેવાનું કારણ બને છે. જો તે પ્રકૃતિસ્થ ન બને, પ્રકૃતિ (શરીર)માં અહંતા-મમતા ન કરે, પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિત રહે, તો આ પુરુષ સુખદુઃખનો ભોક્તા કદી નથી બનતો, બલકે સુખદુઃખમાં સમાન થઈ જાય છે, સ્વસ્થ થઈ જાય છે (ગીતા અ. ૧૪/૨૪). આથી તે પ્રકૃતિમાં પણ સ્થિત થઈ શકે છે અને પોતાના સ્વરૂપમાં પણ. અંતર એટલું જ છે કે પ્રકૃતિમાં સ્થિત થવામાં તો તે પરતંત્ર છે અને સ્વરૂપમાં સ્થિત થવામાં તે સ્વાભાવિક રીતે સ્વતંત્ર છે. તેનું બંધનમાં પડવું એ અસ્વાભાવિક છે અને તેનું મુક્ત થવું એ સ્વાભાવિક છે. એટલા માટે બંધન તેને ગમતું નથી અને મુક્ત થવું એ તેને ગમે છે.

જ્યાં પ્રકૃતિ અને પુરુષ — બન્નેનો ભેદ (વિવેક) છે, ત્યાં જ પ્રકૃતિની સાથે તાદાત્મ્ય કરવાનું, સંબંધ જોડવાનું અજ્ઞાન છે. આ અજ્ઞાનથી જ આ પુરુષ પોતે પ્રકૃતિની સાથે તાદાત્મ્ય કરી લે છે. તાદાત્મ્ય કરી લેવાથી આ પુરુષ પોતાને પ્રકૃતિસ્થ અર્થાત્ પ્રકૃતિ (શરીર)માં સ્થિત માની લે છે. પ્રકૃતિસ્થ થવાથી શરીરમાં ‘હું’ અને ‘મારું’ પણ થઈ જાય છે. આ જ ગુણોનો સંગ છે. આ ગુણસંગથી પુરુષ બંધાઈ જાય છે (ગીતા અ. ૧૪/૫). ગુણો દ્વારા બંધાઈ જવાથી જ પુરુષની ગુણોના અનુસાર ગતિ થાય છે (ગીતા અ. ૧૪/૧૮).

પરિશિષ્ટ ભાવ : ભગવાને ઓગણીસમા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં અને વીસમા શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં ‘પ્રકૃતિ’નું વર્ણન કર્યું છે અને વીસમા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં અને અહીં એકવીસમા શ્લોકમાં ‘પુરુષ’નું વર્ણન કર્યું છે.

વસ્તુ, વ્યક્તિ અને ક્રિયાની સાથે સંબંધ એ જ ‘ગુણસંગ’ છે, જે જન્મ-મરણનું કારણ છે. ગુણોનો સંગ અનિત્ય છે અને ગુણો સાથે અસંગતા નિત્ય છે. અસંગતા આપણું સ્વરૂપ છે — ‘અસદ્ગો દ્વયં પુરુષઃ’ (બૃહદા ૪/૩/૧૫). જો આપણે અનિત્ય (ગુણોનો સંગ)ને ન પકડીએ તો જન્મ-મરણ થઈ જ શકતાં નથી.

‘હું’ જડ (પ્રકૃતિ) છે અને ‘છું’ ચેતન (પુરુષ) છે તથા ‘હું છું’ — આ જડ-ચેતનનું તાદાત્મ્ય છે. આ ‘હું છું’માં જ કર્તાભાવ અને ભોક્તાભાવ રહે છે.

જો ‘હું’ ન રહે તો ‘છું’ નહીં રહે, બલકે ‘છે’ રહેશે. જેમ લોહું અને અગ્નિમાં તાદાત્મ્ય ન હોવાથી લોહું પૃથ્વી પર રહી જાય છે અને અગ્નિ નિરાકાર અગ્નિ-તત્ત્વમાં લીન થઈ જાય છે, એ જ પ્રમાણે અહમ્ તો પ્રકૃતિમાં જ રહી જાય

૧. અહીં પુરુષને ‘પ્રકૃતિસ્થ’ કહેવાનું તાત્પર્ય ‘શરીરસ્થ’ કહેવાનું જ છે. ઓગણીસમા શ્લોકથી પ્રકૃતિ-પુરુષનું પ્રકરણ ચાલી રહ્યું છે, એટલા જ માટે અહીં પુરુષને પ્રકૃતિસ્થ કહેવામાં આવ્યો છે. વાસ્તવમાં પુરુષ પ્રકૃતિસ્થ અથવા શરીરસ્થ નથી. પોતાને સ્વસ્થ ન માનવાથી અર્થાત્ ‘સ્વ’માં પોતાની સ્થિતિનો અનુભવ ન કરવાથી જ એ પોતાને શરીરસ્થ માને છે.

છે અને 'હું' ('છે'નું સ્વરૂપ હોવાથી) 'છે'માં વિલીન થઈ જાય છે. 'છે'માં કર્તાપણું અને ભોક્તાપણું નથી. તાત્પર્ય એ છે કે ભોગોમાં 'હું' ખેંચે છે, 'છે' નથી ખેંચતો. 'હું' જ કર્તા-ભોક્તા બંને છે, 'છે' કર્તા-ભોક્તા બનતો નથી. તેથી સાધકે 'હું' ને ન માનીને 'છે'ને જ માનવો અર્થાત્ અનુભવ કરવો.

સુખ-દુઃખ આવે-જાય છે અને સ્વયં રહે છે, એવો અનુભવ દરેકને છે. પાપીમાં પાપી મનુષ્યને પણ આનો અનુભવ છે. આવો અનુભવ હોવા છતાં પણ મનુષ્ય આવી ચડેલા (આગંતુક) સુખ-દુઃખ સાથે તાદાત્મ્ય કરીને સુખી-દુઃખી થઈ જાય છે. એનું કારણ આ છે કે સુખની આસક્તિ અને દુઃખનો ભય રહેવાથી 'હું' અલગ હું અને સુખ-દુઃખ અલગ છે' - આવો વિવેક કામ કરતો નથી. વાસ્તવમાં સ્વયં સુખી-દુઃખી થતો નથી, બલકે શરીર સાથે મળીને પોતાને સુખી-દુઃખી માની લે છે. તાત્પર્ય છે કે સુખ-દુઃખ માત્ર અવિવેકપૂર્વકની માન્યતા ઉપર ટકેલાં છે.

—■—

સંબંધ — ઓગણીસમા, વીસમા અને એકવીસમા શ્લોકમાં પ્રકૃતિ અને પુરુષનું વર્ણન થયું. હવે આગળના શ્લોકમાં પુરુષનું વિશેષતાથી વર્ણન કરે છે.

ઉપદ્રષ્ટાનુમન્તા ચ ભર્તા ભોક્તા મહેશ્વરઃ ।

પરમાત્મેતિ ચાપ્યુક્તો દેહેઽસ્મિન્ પુરુષઃ પરઃ ॥ ૨૨ ॥

આ પુરુષ —

ઉપદ્રષ્ટા	= (શરીર સાથે સંબંધ રાખવાથી) 'ઉપદ્રષ્ટા',	ભોક્તા	= (તેના સંગથી સુખ-દુઃખ ભોગવવાથી) 'ભોક્તા',	પરમાત્મા	= 'પરમાત્મા' -
અનુમન્તા	= (તેની સાથે અનુમતિ મળીને સંમતિ, આપવાથી) 'અનુમન્તા',	ચ	= અને	ઈતિ	= આ નામથી
ભર્તા	= (પોતાને તેનું ભરણ-પોષણ કરનારો માનવાથી)	મહેશ્વરઃ	= (પોતાને તેનો સ્વામી માનવાથી) 'મહેશ્વર' (બની જાય છે).	ઉક્તઃ	= કહેવામાં આવે છે (એ)
		પુરુષઃ	= (સ્વરૂપથી આ) પુરુષ	અસ્મિન્	= આ
				દેહે, અપિ	= દેહમાં રહેલો હોવા છતાં, પણ (દેહથી)
				ચ	= પરંતુ
				પરઃ	= પર (સર્વથા સંબંધ રહિત જ છે).

ટીકા — 'ઉપદ્રષ્ટાનુમન્તા ચ ભર્તા ભોક્તા મહેશ્વરઃ' — આ પુરુષ સ્વરૂપથી નિત્ય છે, સર્વ જગાએ પરિપૂર્ણ છે, સ્થિર છે, અચલ છે અને સદા રહેવાવાળો છે (ગીતા અ. ૨/૨૪). એવો હોવા છતાં પણ જ્યારે તે પ્રકૃતિ અને તેના કાર્ય શરીરની તરફ દૃષ્ટિ નાખે છે અર્થાત્ તેની સાથે પોતાનો સંબંધ માને છે, ત્યારે તેની 'ઉપદ્રષ્ટા' સંજ્ઞા થઈ જાય છે.

તે દરેક કાર્ય કરવામાં સંમતિ કે અનુમતિ આપે છે. આથી એનું નામ 'અનુમન્તા' છે.

તે એક વ્યક્તિ શરીરની સાથે મળીને, તેની સાથે તાદાત્મ્ય કરીને અન્ન, જળ વગેરેથી શરીરનું પાલન-પોષણ કરે છે, શીત-ઉષ્ણ વગેરેથી તેનું સંરક્ષણ કરે છે. આથી એનું નામ 'ભર્તા' થઈ જાય છે.

તે શરીરની સાથે મળીને અનુકૂળ પરિસ્થિતિ આવવાથી પોતાને સુખી માને છે અને પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ આવતાં પોતાને દુઃખી માને છે. આથી એની 'ભોક્તા' સંજ્ઞા થઈ જાય છે.

તે પોતાને શરીર, ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ તથા ધન, સંપત્તિ વગેરેનો માલિક માને છે. આથી તે 'મહેશ્વર' નામથી ઓળખાય છે.

'પરમાત્મેતિ ચાપ્યુક્તો દેહેઽસ્મિન્ પુરુષઃ પરઃ' — પુરુષ સર્વોત્કૃષ્ટ છે, પરમ આત્મા છે, એટલા માટે શાસ્ત્રોમાં એને 'પરમાત્મા'ને નામે ઓળખાવવામાં આવ્યો છે. એ દેહમાં રહેતો હોવા છતાં પણ દેહના સંબંધથી આપોઆપ રહિત છે. આગળ આ જ અધ્યાયના એકત્રીસમા શ્લોકમાં એના વિષે કહેવામાં આવ્યું છે કે એ શરીરમાં રહેતો હોવા

છતાં પણ ન કરે છે અને ન લિપ્ત થાય છે.

આ શ્લોકમાં એક જ તત્ત્વને ભિન્ન-ભિન્ન ઉપાધિઓના સંબંધથી 'ઉપદ્રષ્ટા' વગેરે પદો વડે સંબોધિત કરવામાં આવેલ છે, એટલા માટે આ પૃથક્-પૃથક્ નામો વડે પુરુષના જ સ્વરૂપનું વર્ણન સમજવું જોઈએ. વાસ્તવમાં તેમાં કોઈ

પ્રકારનો ભેદ નથી. જેવી રીતે એક જ વ્યક્તિ સ્થળ, કાળ, વેશ, સંબંધ વગેરે અનુસાર ભિન્ન-ભિન્ન (પિતા, કાકા, દાદા, ભાઈ વગેરે) નામો વડે બોલાવવામાં આવે છે, એવી જ રીતે પુરુષ ભિન્ન-ભિન્ન નામો વડે બોલાવવામાં આવવા છતાં પણ વાસ્તવમાં એક જ છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : વાસ્તવમાં પુરુષ 'પર' જ છે પરંતુ અન્યના સંબંધથી તે ઉપદ્રષ્ટા, અનુમન્તા વગેરે બની જાય છે. જેમ મનુષ્ય, પુત્રના સંબંધથી 'પિતા', પિતાના સંબંધથી 'પુત્ર' પત્નીના સંબંધથી 'પતિ', બહેનના સંબંધથી 'ભાઈ' વગેરે બની જાય છે. આ સંબંધો પોતાનાં કર્તવ્યનું પાલન કરવા માટે જ છે, મમતા કરવા માટે નથી. વાસ્તવિક સ્વરૂપ તો 'પર' અર્થાત્ સર્વથા સંબંધરહિત છે.

અહીં ઉપદ્રષ્ટા, અનુમન્તા વગેરે અનેક ઉપાધિઓનું તાત્પર્ય એકતામાં છે કે ચેતનતત્ત્વ વાસ્તવમાં એક જ છે. જ્ઞાનના પ્રકરણમાં પ્રકૃતિ અને પુરુષનું જ વર્ણન મુખ્ય છે. તેથી અહીં આવેલા ઉપદ્રષ્ટા, અનુમન્તા, ઈશ્વર વગેરે બધા શબ્દો 'પુરુષ'ના વાચક છે એવું સમજવું જોઈએ.

—■—

સંબંધ — ઓગણીસમા શ્લોકથી બાવીસમા શ્લોક સુધી પ્રકૃતિ અને પુરુષનું વિવેચન કરીને હવે આગળના શ્લોકમાં એ બન્નેને તત્ત્વથી જાણવાનું ફળ બતાવે છે.

य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं य गुणैः सह ।

सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥ ૨૩॥

એવમ્	= આ રીતે	યઃ	= જે મનુષ્ય	છતાં	
પુરુષમ્	= પુરુષને	વેત્તિ	= (અલગ-અલગ)	અપિ	= પણ
ચ	= અને		જાણે છે,	ભૂયઃ	= ફરી
ગુણૈઃ	= ગુણો	સઃ	= તે	ન,	= નથી
સહ	= સાથે	સર્વથા	= સર્વ રીતે	અભિજાયતે	= જન્મ લેતો.
પ્રકૃતિમ્	= પ્રકૃતિને	વર્તમાનઃ	= વર્તતો હોવા		

ટીકા — 'ય એવં વેત્તિ... ન સ ભૂયોઽભિજાયતે' — પૂર્વશ્લોકમાં 'દેહેઽસ્મિન્ પુરુષઃ પરઃ' પદોથી પુરુષને દેહથી પર અર્થાત્ સંબંધરહિત કહ્યો છે, તેને જ અહીં 'એવમ્' પદથી કહે છે કે જે સાધક આ રીતે પુરુષને દેહથી, પ્રકૃતિથી પર અર્થાત્ સંબંધરહિત જાણી લે છે તથા વિકાર, કાર્ય, કરણ, વિષય વગેરે રૂપે જે કંઈ પણ સંસાર દેખાય છે, તે બધું પ્રકૃતિ અને તેના ગુણોનું કાર્ય છે — એવું યથાર્થ રૂપે જાણી લે છે, તે પછી વર્ણ, આશ્રમ, પરિસ્થિતિ વગેરેના અનુસાર પ્રાપ્ત કર્તવ્યકર્મ કરતો હોવા છતાં પણ પુનર્જન્મને પ્રાપ્ત નથી થતો. કારણ કે જન્મ થવામાં ગુણોનો સંગ જ કારણ છે (ગીતા અ. ૧૩/૨૧).

અહીં 'સર્વથા વર્તમાનોઽપિ' પદોમાં નિષિદ્ધ આચરણ નહિ લેવું જોઈએ; કેમકે જે પોતાને દેહના સંબંધથી રહિત હોવાનો અનુભવ કરે છે અને ગુણો સહિતની પ્રકૃતિને

પોતાનાથી અલગ હોવાનો અનુભવ કરે છે; તેનામાં અસત વસ્તુઓની કામના પેદા થઈ જ નથી શકતી. કામના ન હોવાથી તેના દ્વારા નિષિદ્ધ આચરણ થવું એ અસંભવિત છે; કેમકે નિષિદ્ધ આચરણ થવામાં કામના જ કારણ છે (ગીતા અ. ૩/૩૭).

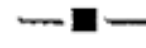
ભગવાન અહીં સાધકને પોતાનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ જાણવાને માટે સાવધાન કરે છે, જેથી તે સારી રીતે જાણી લે કે સ્વરૂપમાં વસ્તુતઃ કોઈ પણ ક્રિયા નથી. આથી તે કોઈ પણ ક્રિયાનો કર્તા નથી અને કર્તા ન હોવાને કારણે તે ભોક્તા પણ નથી થતો. સાધક જ્યારે પોતાની જાતને અકર્તા જાણી લે છે, ત્યારે તેનું કર્તાપણાનું અભિમાન આપમેળે નષ્ટ થઈ જાય છે અને તેનામાં ક્રિયાની ફળાસક્તિ પણ નથી રહેતી. છતાં પણ તેના દ્વારા શાસ્ત્રવિહિત ક્રિયાઓ આપમેળે થતી રહે છે. ગુણાતીત હોવાને કારણે તે પુનર્જન્મને પ્રાપ્ત નથી થતો.

પરિશિષ્ટ ભાવ : અગાઉના શ્લોકમાં આવેલા ‘દેહેડસ્મિન્ પુરુષઃ પરઃ’ની વ્યાખ્યા આ શ્લોકમાં (ભગવાન) કરે છે. ‘જેનો વિવેક જાગ્રત થઈ ગયો છે અર્થાત્ ‘દેહેડસ્મિન્ પુરુષઃ પરઃ’ – આ અનુભવમાં આવી ગયું છે, તે પોતાના વર્ણ-આશ્રમ અનુસાર સર્વ કર્મ કરતો હોવા છતાં પણ નિર્લેપ રહે છે. વાસ્તવમાં મનુષ્યમાત્રનું સ્વરૂપ નિર્લિપ્ત છે, પરંતુ ગુણોનો સંગ કરવાથી તે લિપ્ત થઈ જાય છે અને વારંવાર જન્મે-મરે છે. (આ જ અધ્યાયનો એકવીસમો શ્લોક). ગુણોનો સંબંધ પ્રકૃતિની સાથે છે, પુરુષની સાથે નથી (આ અધ્યાયનો ઓગણીસમો-વીસમો શ્લોક).

‘સર્વથા વર્તમાનોડપિ’ પદોમાં આવેલા ‘અપિ’નું તાત્પર્ય એ છે કે તે આસક્ત મનુષ્યની જેમ તમામ વર્તાવ કરવા છતાં પણ નિર્વિકાર રહે છે (ગીતા – ત્રીજા અધ્યાયનો પચીસમો શ્લોક).

‘ન સ ભૂયોડભિજાયતે’ – જેમ છાશમાંથી નીકળેલું માખણ ફરીથી છાશમાં મળીને દહીં બની શકતું નથી, એ જ પ્રમાણે પ્રકૃતિના ગુણોથી સંબંધ-વિચ્છેદ થયા પછી મનુષ્ય ફરીથી ગુણો સાથે બંધાતો નથી. તેની બ્રહ્મ સાથે સધર્મતા (ઐક્ય) થઈ જાય છે અર્થાત્ જેમ બ્રહ્મનું જન્મ-મરણ થતું નથી, એ જ પ્રમાણે તેનું પણ જન્મ-મરણ થતું નથી.

છઠ્ઠા અધ્યાયના એકત્રીસમાં શ્લોકમાં આવ્યું છે – ‘સર્વથા વર્તમાનોડપિ સ યોગી મયિ વર્તતે’ અને અહીં આવ્યું છે કે – ‘સર્વથા વર્તમાનોડપિ ન સ ભૂયોડભિજાયતે’. છઠ્ઠા અધ્યાયમાં આવેલાં ‘સ યોગી મયિ વર્તતે’ પદોમાં પ્રેમની પ્રાપ્તિ છે અને અહીં આવેલા ‘ન સ ભૂયોડભિજાયતે’ પદોમાં બોધની પ્રાપ્તિ છે. પ્રેમ અને બોધ – બન્નેમાં જ ગુણોનો સંગ રહેતો નથી. બન્નેમાં અંતર એ છે કે, બોધમાં તો જન્મ-મરણથી મુક્તિ મળે છે, પરંતુ પ્રેમમાં મુક્તિની સાથે-સાથે ભગવાન સાથે અભિન્નતા થઈ જાય છે.

સંબંધ – પૂર્વશ્લોકમાં ભગવાને જન્મરહિત થવામાં પ્રકૃતિપુરુષને યથાર્થ જાણવાં એ કારણ બતાવ્યું. હવે એ જિજ્ઞાસા થાય છે કે શું જન્મ-મરણથી રહિત થવાને બીજો પણ કોઈ ઉપાય છે? આ અંગે ભગવાન આગળના બે શ્લોકોમાં ચાર સાધનો બતાવે છે.

ધ્યાનેનાત્મનિ પશ્યન્તિ કેચિદાત્માનમાત્મના ।

અન્યે સાંખ્યેન યોગેન કર્મયોગેન ચાપરે ॥ ૨૪ ॥

કેચિત્	= કેટલાક મનુષ્યો	યોગેન	દ્વારા	આત્મના	= પોતાની મેળે
ધ્યાનેન	= ધ્યાનયોગ દ્વારા,	ચ	= અને	આત્મનિ	= પોતાનામાં
અન્યે	= કેટલાક	અપરે	= કેટલાક	આત્માનમ્	= પરમાત્મતત્ત્વનો
સાંખ્યેન,	= સાંખ્યયોગ	કર્મયોગેન	= કર્મયોગ દ્વારા	પશ્યન્તિ	= અનુભવ કરે છે.

ટીકા – ‘ધ્યાનેનાત્મનિ પશ્યન્તિ કેચિદાત્માનમાત્મના’ – પાંચમા અધ્યાયના સત્તાવીસમા-અઠાવીસમા શ્લોકોમાં; છઠ્ઠા અધ્યાયના દસમાથી અઠાવીસથી ચૌદમા શ્લોક સુધી; અને આઠમા અધ્યાયના આઠમાથી ચૌદમા શ્લોક સુધી જે સગુણ-સાકાર, નિર્ગુણ-નિરાકાર વગેરેના ધ્યાનનું વર્ણન થયું છે, એ ધ્યાનમાં જેની જેવી રુચિ, શ્રદ્ધા-વિશ્વાસ અને યોગ્યતા છે, તેના અનુસાર ધ્યાન કરીને કેટલાક સાધકો પોતાની મેળે જ પોતાનામાં પરમાત્મતત્ત્વનો અનુભવ કરે છે.

જે સંબંધ-વિચ્છેદ પ્રકૃતિ અને પુરુષને અલગ-અલગ જાણવાથી થાય છે, એ સંબંધ-વિચ્છેદ ધ્યાનથી પણ થાય છે. ધ્યાન ન તો ચિત્તની મૂઢ વૃત્તિમાં થાય છે અને ન ક્ષિપ્ત (ત્યજી દીધેલી) વૃત્તિમાં થાય છે. ધ્યાનનો આરંભ વિક્ષિપ્ત વૃત્તિમાં થાય છે. ચિત્ત જ્યારે સ્વરૂપમાં

એકાગ્ર થઈ જાય છે, ત્યારે સમાધિ થઈ જાય છે. એકાગ્ર થતાં ચિત્ત નિરુદ્ધ થઈ જાય છે. આ રીતે જે અવસ્થામાં ચિત્ત નિરુદ્ધ થઈ જાય છે, એ અવસ્થામાં ચિત્ત સંસાર, શરીર, વૃત્તિ, ચિંતન વગેરેથી પણ ઉપરત થઈ જાય છે. એ સમયે ધ્યાનયોગી પોતાની જાતથી પોતાની જાતમાં પોતાનો અનુભવ કરીને સંતુષ્ટ થઈ જાય છે. (ગીતા અ. ૬/૧૯-૨૦).

‘અન્યે સાંખ્યેન યોગેન’ – બીજા અધ્યાયના અગિયારમાથી ત્રીસમા શ્લોક સુધી; ચોથા અધ્યાયના તેત્રીસમાથી ઓગણચાળીસમા શ્લોક સુધી; પાંચમા અધ્યાયના આઠમા, નવમા તથા તેરમાથી છઠ્ઠીસમા શ્લોક સુધી; અને બારમા અધ્યાયના ચોથા, પાંચમા વગેરે શ્લોકોમાં કહેલા સાંખ્યયોગ દ્વારા કેટલાક સાધકો પોતાની મેળે પોતાનામાં

પરમાત્મતત્ત્વનો અનુભવ કરે છે.

સાંખ્યયોગ નામ છે વિવેકનું. એ વિવેક દ્વારા સત-અસતનો નિર્ણય થઈ જાય છે કે 'સત' નિત્ય છે, સર્વવ્યાપક છે, સ્થિર સ્વભાવવાળું છે, અચળ છે, અવ્યક્ત છે, અચિંત્ય છે અને 'અસત' ચળ છે, અનિત્ય છે, વિકારી છે અને પરિવર્તનશીલ છે. એવા વિવેક વિચારથી સાંખ્યયોગી પ્રકૃતિ અને તેના કાર્યથી બિલકુલ અલગ થઈ જાય છે અને પોતાની જાતથી પોતાની જાતમાં પરમાત્મતત્ત્વનો અનુભવ કરી લે છે.

'કર્મયોગેન ચાપરે' — બીજા અધ્યાયના સુડતાલીસમાથી ત્રેપનમા શ્લોક સુધી; ત્રીજા અધ્યાયના સાતમાથી ઓગણીસમા શ્લોક સુધી; ચોથા અધ્યાયના સોળમાથી બત્રીસમા શ્લોક સુધી; પાંચમા અધ્યાયના છઠ્ઠા, સાતમા વગેરે શ્લોકોમાં કહેલા કર્મયોગ દ્વારા કેટલાક સાધકો પોતાની જાતથી પોતાનામાં પરમાત્મતત્ત્વનો અનુભવ કરે છે.

જે સંબંધ-વિચ્છેદ પ્રકૃતિ અને પુરુષને અલગ-અલગ જાણવાથી થાય છે, તે સંબંધ-વિચ્છેદ કર્મયોગથી પણ થાય

છે. કર્મયોગી જે કંઈ પણ કરે, તે કેવળ સંસારના હિતને માટે જ કરે. યજ્ઞ, દાન, તપ, તીર્થ, વગેરે જે કંઈ પણ કરે, તે બધું માત્ર પ્રાણીઓના કલ્યાણને માટે જ કરે, પોતાને માટે નહિ. એવું કરવાથી પોતાનો એ ક્રિયાઓ સાથે અને પદાર્થ, શરીર વગેરે સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય છે અને પોતાની જાતથી પોતાનામાં પરમાત્મતત્ત્વનો અનુભવ થઈ જાય છે.

મનુષ્યે સ્વાભાવિક જ પોતાનામાં દેહનો સ્વીકાર કર્યો છે કે માન્યો છે. આ માન્યતાને દૂર કરવાને માટે પોતાનામાં પરમાત્માને જોવા અર્થાત્ દેહની જગાએ પોતાનામાં પરમાત્માને માનવા એ બહુ જ આવશ્યક છે.

પોતાનામાં પરમાત્માને જોવાનું, કરણ-નિરપેક્ષ હોય છે. કરણ-સાપેક્ષ જ્ઞાન પ્રકૃતિના સંબંધથી થાય છે. એટલા માટે સાધક કોઈ કરણ દ્વારા પરમાત્મામાં સ્થિત નથી થતો, પરંતુ પોતે જ સ્થિત થાય છે. પોતાની પરમાત્મામાં સ્થિતિ કોઈ કરણ દ્વારા થઈ જ નથી શકતી.

પરિશિષ્ટ ભાવ : જેમ પૂર્વ શ્લોકમાં વિવેકના મહત્ત્વને મુક્તિનો ઉપાય બતાવ્યો, એ જ પ્રમાણે અહીં ધ્યાનયોગ વગેરે અન્ય ઉપાય બતાવે છે. ગીતામાં ધ્યાનયોગ દ્વારા પરમાત્મપ્રાપ્તિની વાત છઠ્ઠા અધ્યાયના અઠાવીશમા શ્લોકમાં કહી છે, સાંખ્યયોગ દ્વારા પરમાત્મપ્રાપ્તિની વાત બીજા અધ્યાયના પંદરમા શ્લોકમાં કહી છે અને કર્મયોગ દ્વારા પરમાત્મપ્રાપ્તિની વાત બીજા અધ્યાયના ઈકોતેરમા શ્લોકમાં કહી છે. આ બધાં પરમાત્મપ્રાપ્તિનાં સ્વતંત્ર સાધન છે.

—■—

અન્યે ત્વેવમજાનન્તઃ શ્રુત્વાન્યેભ્ય ઉપાસતે ।
તેડપિ ચાતિતરન્ત્યેવ મૃત્યું શ્રુતિપરાયણાઃ ॥ ૨૫ ॥

અન્યે	= બીજા મનુષ્યો	અન્યેભ્યઃ	= બીજા માણસોથી	તે	= તે
એવમ્	= આ પ્રમાણે		(તત્ત્વજ્ઞાની	શ્રુતિ-	= સાંભળ્યા મુજબ
	(ધ્યાનયોગ,		મહાપુરુષો પાસેથી	પરાયણાઃ	આચરણ
	સાંખ્યયોગ, કર્મયોગ	શ્રુત્વા	= સાંભળીને		કરવાવાળા મનુષ્યો
	વગેરે સાધનોને)	એવ	= જ	અપિ	= પણ
અજાનન્તઃ	= નથી જાણતા,	ઉપાસતે	= ઉપાસના કરે છે,	મૃત્યુમ્	= મૃત્યુરૂપી સંસારસાગરને
તુ	= પરંતુ	ચ	= એવા	અતિ તરન્તિ	= તરી જાય છે.

ટીકા — 'અન્યે ત્વેવમજાનન્તઃ..... મૃત્યું શ્રુતિપરાયણાઃ' — કેટલાક એવા તત્ત્વપ્રાપ્તિની ઉત્કંઠાવાળા મનુષ્યો છે, જેઓ ધ્યાનયોગ, સાંખ્યયોગ, કર્મયોગ, હઠયોગ, લયયોગ વગેરે સાધનોને સમજતા જ નથી; આથી એ સાધનો એમના અનુષ્ઠાનમાં પણ નથી આવતાં. એવા મનુષ્યો કેવળ તત્ત્વજ્ઞ જીવનમુક્ત મહાપુરુષોની આજ્ઞાનું પાલન કરીને મૃત્યુને તરી જાય છે અર્થાત્ તત્ત્વજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરી લે છે. જેવી રીતે ધનિક આદમીની આજ્ઞાનું પાલન

કરવાથી ધન મળે છે, એવી જ રીતે તત્ત્વજ્ઞ જીવનમુક્ત મહાપુરુષોની આજ્ઞાનું પાલન કરવાથી તત્ત્વજ્ઞાન મળે છે. હા, આમાં આટલો ફરક છે કે ધનિક જ્યારે આપે છે, ત્યારે ધન મળે છે; પરંતુ સંતમહાપુરુષોની આજ્ઞાનું પાલન કરવાથી, એમના મનની કે સંકેતની આજ્ઞાનું તત્પરતાપૂર્વક પાલન કરવાથી મનુષ્ય આપમેળે એ પરમાત્મતત્ત્વને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, કે જે બધાને સદાયથી આપમેળે સ્વાભાવિક પ્રાપ્ત છે. કારણ કે ધન તો ધનિકને આધીન રહે છે, પરંતુ

પરમાત્મતત્ત્વ કોઈને આધીન નથી.

શરીરની સાથે સંબંધ રાખવાથી જ મૃત્યુ થાય છે. જે મનુષ્યો મહાપુરુષોની આજ્ઞાને પરાયણ થઈ જાય છે, એમનો શરીર સાથે માનેલો સંબંધ છૂટી જાય છે. આથી તેઓ મૃત્યુને તરી જાય છે અર્થાત્ તેઓ પહેલાં શરીરના મૃત્યુને પોતાનું મૃત્યુ માનતા હતા, તે માન્યતા છૂટી જાય છે.

એવા શ્રુતિપરાયણ સાધકોની ત્રણ શ્રેણીઓ હોય છે —

(૧) જો સાધકમાં સાંસારિક સુખભોગની ઈચ્છા ન હોય, કેવળ તત્ત્વપ્રાપ્તિની જ ઉત્કટ અભિલાષા હોય અને તે જેમની આજ્ઞાનું પાલન કરે છે, તેઓ અનુભવી મહાપુરુષ હોય, તો સાધકને શીઘ્ર જ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે.

(૨) જો સાધકમાં સુખભોગની ઈચ્છા બાકી હોય, તો કેવળ મહાપુરુષની આજ્ઞાનું પાલન કરવાથી જ એની એ ઈચ્છાનો નાશ થઈ જશે અને તેને પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થઈ જશે.

(૩) સાધક જેમની આજ્ઞાનું પાલન કરે છે, તેઓ અનુભવી મહાપુરુષ ન હોય, પરંતુ સાધકમાં કિંચિત્માત્ર પણ સાંસારિક ઈચ્છા ન હોય અને તેનો ઉદ્દેશ્ય કેવળ પરમાત્મપ્રાપ્તિ કરવાનો હોય, તો તેને ભગવત્કૃપાથી

પરમાત્મપ્રાપ્તિ થઈ જશે; કેમકે ભગવાન તો તેને જાણે જ છે.

જો કોઈક કારણવશાત્ સાધકની સંતમહાપુરુષ પ્રત્યે અશ્રદ્ધા અને દોષદષ્ટિ થઈ જાય તો એમનામાં સાધકને અવગુણ જ દેખાશે, ગુણ દેખાશે જ નહિ. આનું કારણ એ છે કે મહાપુરુષો ગુણ-અવગુણોથી ઊંચે ઊઠેલા (ગુણાતીત) હોય છે; આથી એમનામાં સાધકની અશ્રદ્ધા થવાથી પોતાનો જ ભાવ પોતાને દેખાય છે. મનુષ્ય જે ભાવથી દેખે છે, એ જ ભાવ સાથે તેનો સંબંધ થઈ જાય છે. અવગુણ દેખવાથી તેનો સંબંધ અવગુણો સાથે થઈ જાય છે. એટલા માટે સાધકે તત્ત્વજ્ઞ મહાપુરુષની ક્રિયાઓ ઉપર, એમનાં આચરણો ઉપર ધ્યાન ન દઈને એમની પાસે તટસ્થ થઈને રહેવું જોઈએ. સંતમહાપુરુષો પાસેથી વધારે લાભ તે જ લઈ શકે છે, જે એમની સાથે કોઈ પ્રકારનો સાંસારિક વ્યવહારનો સંબંધ ન રાખીને કેવળ પારમાર્થિક (સાધનનો) સંબંધ રાખે છે. બીજી વાત, સાધક આ વાતની સાવધાની રાખે કે તેના દ્વારા એ મહાપુરુષની ક્યાંય પણ નિંદા ન થાય. જો તે એમની નિંદા કરશે, તો તેની ક્યાંય પણ ઉન્નતિ નહિ થાય.

પરિશિષ્ટ ભાવ : જે મનુષ્યોમાં શાસ્ત્રોને સમજવાની યોગ્યતા નથી, જેમનો વિવેક નબળો છે, પરંતુ જેની અંદર મૃત્યુથી તરી જવાની તીવ્ર ઈચ્છા છે, એવા મનુષ્યો પણ જીવન્મુક્ત સંત-મહાત્માઓની આજ્ઞાનું પાલન કરીને મૃત્યુને તરી જાય છે.

ઉપનિષદમાં એક કથા આવે છે. જાબાલનો પુત્ર સત્યકામ ગૌતમ ઋષિ પાસે ઉપદેશ લેવા માટે ગયો. ઋષિએ તેને ચારસો દૂબળી તથા અશક્ત ગાયો આપીને કહ્યું કે, ‘તું આ ગાયોની પાછળ-પાછળ જા. સત્યકામે ઉત્સાહપૂર્વક કહ્યું કે, આ ગાયોની સંખ્યા એક હજાર થશે, ત્યારે જ હું પાછો આવીશ. આમ કહીને તે ગાયોને લઈને જંગલમાં ગયો અને ત્યાં તેમનું પાલન-પોષણ કરવા લાગ્યો. ઘણાં વર્ષો વીતી ગયાં. પછી જ્યારે ગાયોની સંખ્યા એક હજાર થઈ ગઈ, ત્યારે એક સાંઢે તેને કહ્યું, ‘અમારી સંખ્યા એક હજાર થઈ ગઈ છે, હવે તું અમને આચાર્યની પાસે લઈ જા, એમ કહીને તે સાંઢે સત્યકામને બ્રહ્મના પ્રથમ પાદનો ઉપદેશ આપ્યો. બીજા દિવસે જ સત્યકામ ગાયોને લઈને ગુરુકુળ તરફ રવાના થઈ ગયો. રસ્તામાં તેને અગ્નિએ બ્રહ્મના બીજા પાદનો, હંસે બ્રહ્મના ત્રીજા પાદનો અને મદ્ગુ (એક જળચર પક્ષી)એ બ્રહ્મના ચોથા પાદનો ઉપદેશ આપ્યો. આ પ્રમાણે રસ્તામાં જ બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને તે ગૌતમઋષિ પાસે પહોંચ્યો. ગુરુના પૂછવાથી તેણે બધી વાત કહી અને તેમને પોતાનાં શ્રીમુખથી ઉપદેશ આપવાની પ્રાર્થના કરી. ત્યારે ગૌતમ ઋષિએ તેને ઉપદેશ આપ્યો (છાન્દોગ્ય૦ ચોથો અધ્યાય, ચોથાથી નવમા ખંડ સુધી). આ પ્રમાણે માત્ર તત્ત્વજ્ઞ, જીવન્મુક્ત મહાપુરુષની આજ્ઞા માનવાથી જ સત્યકામને તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ ગયું.

સંબંધ — પૂર્વશ્લોકમાં કહેવાઈ ગયું કે શ્રુતિપરાયણ સાધક પણ મૃત્યુને તરી જાય છે, તો હવે પ્રશ્ન થાય છે કે મૃત્યુ થવામાં શું કારણ છે? એનો ઉત્તર ભગવાન આગળના શ્લોકમાં આપે છે.

યાવત્સંજાયતે કિંચિત્સત્ત્વં સ્થાવરજંગમમ્ ।

ક્ષેત્રક્ષેત્રજસંયોગાત્તદિદ્ધિ

ભરતર્ષભ ॥ ૨૬ ॥

ભરતર્થભ	= હે ભરતશ્રેષ્ઠ	કિંચિત્	= જેટલાં પણ	ક્ષેત્રક્ષેત્રજ-	= ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજના
	અર્જુન!	સત્ત્વમ્	= પ્રાણીઓ	સંયોગાત્	સંયોગથી જ
સ્થાવરજઙ્ગમમ્	= સ્થાવરજંગમ	સંજાયતે	= જન્મે છે,		(ઉદ્ભવેલાં)
યાવત્	= યાવન્માત્ર	તત્	= એ બધાંયને (તું)	વિદ્ધિ	= જાણ.

ટીકા — ‘યાવત્સંજાયતે... ક્ષેત્રક્ષેત્રજસંયોગાત્’ — સ્થિર રહેવાવાળાં વૃક્ષ, લતા, દૂર્વા, ઝાડી, ત્વક્સાર (છાલપ્રધાન ઝાડ), નેતર, વાંસ, પહાડ વગેરે જેટલાં પણ સ્થાવર પ્રાણીઓ છે અને ચાલવા - ફરવાવાળા મનુષ્ય, દેવતા, પશુ, પક્ષી, કીટ, પતંગ, માછલી, કાચબો વગેરે જેટલાં પણ જંગમ (થળચર, જળચર, નભચર) પ્રાણીઓ છે, તે સઘળે-સઘળાં ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજના સંયોગથી જ પેદા થાય છે.

ઉત્પત્તિ-વિનાશશીલ પદાર્થ ‘ક્ષેત્ર’ છે અને જે આ ક્ષેત્રને જાણવાવાળો, ઉત્પત્તિ-વિનાશરહિત તેમ જ સદા એકરસ રહેવાવાળો છે, તે ‘ક્ષેત્રજ’ છે. એ ક્ષેત્રજ (પ્રકૃતિસ્થ પુરુષ)નો જે શરીરની સાથે હું-મારાપણાનો સંબંધ માનવો - એ જ ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજનો સંયોગ છે. આ માનેલા સંયોગને કારણે જ આ જીવને સ્થાવરજંગમ યોનિઓમાં જન્મ લેવો

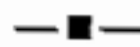
પડે છે. આ જ ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજના સંયોગને પહેલાં એકવીસમા શ્લોકમાં ‘ગુણસઙ્ગઃ’ પદ વડે કહ્યો છે. તાત્પર્ય એ થયું કે નિરંતર પરિવર્તનશીલ પ્રકૃતિ અને પ્રકૃતિનાં કાર્ય શરીર વગેરે સાથે તાદાત્મ્ય કરી લેવાથી પોતે જીવાત્મા પણ પોતાને જન્મવા-મરવાવાળો માની લે છે.

[સ્થાવરજંગમ પ્રાણીઓના પેદા થવાની વાત તો અહીં ‘સંજાયતે’ પદથી કહી દીધી અને તેમના મરવાની વાત આગળના શ્લોકમાં ‘વિનશ્યત્સુ’ પદથી કહેશે.]

‘તદ્વિદ્ધિ ભરતર્થભ’ — આ ક્ષેત્રજ ક્ષેત્રની સાથે પોતાનો સંબંધ માને છે; એનાથી જ તેનો જન્મ થાય છે; પરંતુ જ્યારે તે શરીરની સાથે પોતાનો સંબંધ નથી માનતો, ત્યારે તેનો જન્મ નથી થતો - આ વાતને તું બરાબર સમજી લે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : અહીં ‘યાવત્સંજાયતે’ની અંતર્ગત જરાયુજ, અણ્ડજ, ઉદ્ભિજ્જ સ્વેદજ, જળચર, નભચર, થળચર, મનુષ્ય, દેવતા, પિતૃ, ભૂત, પ્રેત, પિશાચ વગેરે બધાં જ પ્રાણી લેવાં જોઈએ. સાતમા અધ્યાયના છઠ્ઠા શ્લોકમાં પણ ‘એતદ્યોનીનિ ભૂતાનિ’ પદો દ્વારા આ જ વાત કહેવામાં આવી છે.

ભક્તિના પ્રકરણમાં ભગવાને પરા અને અપરા-બન્નેને પોતાની પ્રકૃતિ બતાવીને કહ્યું કે, ‘આ બન્ને પ્રકૃતિઓના સંયોગથી જ સંપૂર્ણ જીવ-સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે અને હું જ સંપૂર્ણ જગતના પ્રભવ (ઉત્પત્તિ) તથા પ્રલયનું કારણ છું’ (ગીતા — સાતમા અધ્યાયનો છઠ્ઠો શ્લોક). પરંતુ અહીં જ્ઞાનના પ્રકરણમાં ભગવાન કહે છે કે, સંપૂર્ણ પ્રાણી ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજના સંયોગથી ઉત્પન્ન થાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે, ભક્તિના પ્રકરણમાં ભગવાન પોતા તરફ દૃષ્ટિ કરાવે છે, કેમકે ભક્તનો ભગવાન પર જ દૃઢ વિશ્વાસ હોય છે. તેનું સાધન અને સાધ્ય-બન્ને ભગવાન જ હોય છે. પરંતુ જ્ઞાનમાં ભગવાન ક્ષેત્રજ (સ્વરૂપ) તરફ દૃષ્ટિ કરાવે છે કે, ક્ષેત્રની સાથે તાદાત્મ્ય કરવાના કારણે જ તે જન્મ-મૃત્યુરૂપી બંધનમાં પડ્યો છે. અહીં પ્રશ્ન થાય છે કે, આકર્ષણ અને મિલન (સંયોગ) સજાતીયતામાં જ થાય છે, પછી વિજાતીય ક્ષેત્ર (જડ)ની સાથે ક્ષેત્રજ (ચેતન)નો સંયોગ કઈ રીતે થયો? એનો જવાબ છે કે, જેમ રાત અને દિવસનો સંયોગ થઈ શકતો નથી, એ જ પ્રમાણે ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજનો સંયોગ પણ થઈ શકતો નથી. પરંતુ પરમાત્માનો અંશ હોવાને કારણે ક્ષેત્રજમાં આ શક્તિ છે કે, તે વિજાતીય વસ્તુને પણ આકર્ષી શકે છે, તેની સાથે પોતાનો સંબંધ માની શકે છે. તેને આવી સ્વતંત્રતા ભગવાને જ આપી છે. પરંતુ તેણે તે સ્વતંત્રતાનો દુરુપયોગ કર્યો અર્થાત્ ભગવાન સાથે સંબંધ ન માનીને સંસાર સાથે સંબંધ માની લીધો અને જન્મ-મરણના ચક્કરમાં પડી ગયો. (ગીતા — તેરમા અધ્યાયનો એકવીસમો શ્લોક)

સંબંધ — પૂર્વશ્લોકમાં ભગવાને બતાવ્યું કે ક્ષેત્ર (શરીર)ની સાથે સંબંધ રાખવાથી, તેની તરફ દૃષ્ટિ રાખવાથી આ પુરુષ જન્મ-મરણને પ્રાપ્ત થાય છે, તો હવે પ્રશ્ન થાય છે કે આ જન્મ-મરણના ચક્કરથી છૂટવાને માટે તેણે શું કરવું જોઈએ? આનો ઉત્તર ભગવાન આગળના શ્લોકમાં આપે છે.

સમં સર્વેષુ ભૂતેષુ તિષ્ઠન્તં પરમેશ્વરમ્ ।
વિનશ્યત્સ્વવિનશ્યન્તં યઃ પશ્યતિ સ પશ્યતિ ॥ ૨૭ ॥

યઃ	= જે માણસ	પરમેશ્વરમ્	= પરમેશ્વરને	પશ્યતિ	= જુએ છે,
વિનશ્યત્સુ	= નષ્ટ થઈ રહેલાં	અવિનશ્યન્તમ્	= નાશરહિત (અને)	સઃ	= એ જ
સર્વેષુ	= સઘળાં	સમમ્	= સમરૂપે	પશ્યતિ	= વાસ્તવમાં સાચું
ભૂતેષુ	= પ્રાણીઓમાં	તિષ્ઠન્તમ્	= સ્થિત		જુએ છે.

ટીકા - ‘સમં સર્વેષુ ભૂતેષુ’ - પરમાત્માને સઘળાં પ્રાણીઓમાં સમાન કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે બધાં જ પ્રાણીઓ વિષમ છે અર્થાત્ સ્થાવર-જંગમ છે, સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ છે, આકૃતિમાં નાનાં-મોટાં, લાંબાં-પહોળાં છે, વિવિધ વર્ણવાળાં છે - આ રીતે જાતજાતનાં જેટલાં પણ પ્રાણીઓ છે, એ બધાં પ્રાણીઓમાં પરમાત્મા સમાન રૂપથી રહેલા છે. એ પરમાત્મા કોઈમાં નાનામોટા કે ઓછા વધારે નથી.

પહેલાં આ જ અધ્યાયના બીજા શ્લોકમાં ભગવાને ક્ષેત્રજની સાથે પોતાની એકતા બતાવતાં કહ્યું હતું કે તું સઘળાં પ્રાણીઓમાં ક્ષેત્રજ મને સમજ, એ જ વાતને અહીં કહે છે કે સઘળાં પ્રાણીઓમાં પરમાત્મા સમાનરૂપે રહેલા છે.

‘તિષ્ઠન્તમ્’ - સઘળાં પ્રાણીઓ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય - આ ત્રણ અવસ્થાઓમાં જાય છે, સર્ગ-પ્રલય અને મહાસર્ગ - મહાપ્રલયમાં જાય છે; ઊંચ-નીચ ગતિઓમાં, યોનિઓમાં જાય છે અર્થાત્ બધાં જ પ્રાણીઓ કોઈ પણ ક્ષણે સ્થિર નથી રહેતાં. પરંતુ પરમાત્મા એ બધાં અસ્થિર પ્રાણીઓમાં નિત્યનિરંતર એકરૂપથી સ્થિર રહે છે.

‘પરમેશ્વરમ્’ - બધાં જ પ્રાણીઓ પોતાને કોઈ ને કોઈનો ઈશ્વર અર્થાત્ માલિક માનતાં જ રહે છે; પરંતુ પરમાત્મા એ બધાં જ પ્રાણીઓના તથા સમસ્ત જડ-ચેતન સંસારના પરમ ઈશ્વર છે.

‘વિનશ્યત્સ્વવિનશ્યન્તં યઃ પશ્યતિ સ પશ્યતિ’ - પ્રતિક્ષણે વિનાશની તરફ જવાવાળાં પ્રાણીઓમાં વિનાશરહિત, સદા એકરૂપ રહેવાવાળા પરમાત્માને જે નિર્વિકાર દેખે છે,

એ જ વાસ્તવમાં સાચું દેખે છે. તાત્પર્ય એ છે કે જે પરિવર્તનશીલ શરીરની સાથે પોતાની જાતને જુએ છે, તેનું જોવું સાચું નથી; પરંતુ જે સદા જેમ છે તેમ રહેવાવાળા પરમાત્માની સાથે પોતાની જાતને અભિન્નરૂપે જુએ છે, તેનું જોવું જ સાચું છે.

પહેલાં આ જ અધ્યાયના બીજા શ્લોકમાં ભગવાને કહ્યું હતું કે ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજનું જ્ઞાન જ મારે મને જ્ઞાન છે, એ જ વાતને અહીં કહે છે કે જે નષ્ટ થવાવાળાં પ્રાણીઓમાં પરમાત્માને નાશરહિત અને સમાન જુએ છે, તેનું જોવું (જ્ઞાન) જ સાચું છે. તાત્પર્ય એ છે કે જેવી રીતે ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજના સંયોગમાં ક્ષેત્રમાં તો હરદમ પરિવર્તન થાય છે, પરંતુ ક્ષેત્રજ જેમ છે તેમ જ રહે છે, એવી જ રીતે સઘળાં પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન અને નષ્ટ થાય છે, પરંતુ પરમાત્મા સઘળી અવસ્થાઓમાં સમાનરૂપે સ્થિત રહે છે.

પાછળના (છવ્વીસમા) શ્લોકમાં ભગવાને એ બતાવ્યું કે જેટલાં પણ પ્રાણીઓ પેદા થાય છે, તે બધાં જ ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજના સંયોગથી જ પેદા થાય છે. પરંતુ એ બન્નેમાં ક્ષેત્ર તો કોઈ પણ ક્ષણે સ્થિર નથી રહેતું અને ક્ષેત્રજ એક ક્ષણ પણ નથી બદલાતો. આથી ક્ષેત્રજની સાથે ક્ષેત્રનો જે નિરંતર વિયોગ થઈ રહ્યો છે, તેનો અનુભવ કરી લેવો. આ (સત્તાવીસમા) શ્લોકમાં ભગવાન એ બતાવે છે કે ઉત્પન્ન અને નષ્ટ થવાવાળાં સઘળાં વિષમ પ્રાણીઓમાં જે પરમાત્મા નાશરહિત અને સમાનરૂપે સ્થિર રહે છે, એમની સાથે પોતાની એકતાનો અનુભવ કરી લેવો.

પરિશિષ્ટ ભાવ : જેમ આકાશમાં ક્યારેક સૂર્યનો પ્રકાશ ફેલાઈ જાય છે, ક્યારેક અંધારું છવાઈ જાય છે, ક્યારેક ધુમ્મસ છવાઈ જાય છે ક્યારેક કાળાં-કાળાં વાદળાં છવાઈ જાય છે, ક્યારેક વીજળી ચમકે છે, ક્યારેક વરસાદ પડે છે અને અંધારું છવાઈ જાય છે, ક્યારેક ક્યારેક કરા પડે છે, ક્યારેક જાત-જાતના અવાજ થાય છે, ગર્જના થાય છે, પરંતુ આકાશમાં કોઈ ફરક પડતો નથી. તે છે એવું ને એવું નિર્લિપ્ત-નિર્વિકાર રહે છે. એ જ પ્રમાણે સર્વત્ર પરિપૂર્ણ સત્તામાં ક્યારેક મહાસર્ગ અને મહાપ્રલય થાય છે. ક્યારેક સર્ગ અને પ્રલય થાય છે, ક્યારેક જન્મ અને મૃત્યુ થાય છે, ક્યારેક દુકાળ પડે છે, ક્યારેક નદીઓમાં પૂર આવે છે ક્યારેક ભૂકંપ થાય છે, ક્યારેક ભયંકર યુદ્ધ થાય છે; પરંતુ સત્તામાં કોઈ ફરક પડતો નથી. કેટલીય ત્રિધલ-પાથલ કેમ ન થઈ જાય, પરંતુ સત્તા જેમ છે તેમની તેમજ નિર્લિપ્ત-નિર્વિકાર રહે છે. આ નિર્વિકારતા સ્વાભાવિક

છે, જ્યારે વિકાર (સંગ) કૃત્રિમ છે, માની લીધેલો છે. બંધનમાં હોય કે મુક્ત, પાપી હોય કે ધર્માત્મા, આં નિર્વિકાર સત્તા બન્નેમાં સમાનરૂપે સ્થિત છે.

જેમ ગંગાજી નિરંતર વહેતાં રહે છે, પરંતુ જેના ઉપર તે વહે છે, તે આધારશીલા જેમ છે તેમજ રહે છે. ગંગાજીનું જળ ક્યારેક સ્વચ્છ હોય છે, ક્યારેક ડહોળાયેલું હોય છે. ક્યારેક જળ ઓછું થઈ જાય છે, ક્યારેક પૂર આવી જાય છે. ક્યારેક તપેલા પર્વતો પર વરસાદ થવાથી પાણી ગરમ થઈ જાય છે, ક્યારેક ઠંડું થઈ જાય છે. ક્યારેક વધારે પ્રવાહને કારણે પાણીમાં અવાજ થાય છે, ક્યારેક શાંત થઈ જાય છે. પરંતુ આધારશીલા યથાવત્ રહે છે, તેમાં કદી કોઈ ફરક પડતો નથી. એ જ પ્રમાણે ક્યારેક જળમાં માછલીઓ આવી જાય છે, ક્યારેક સાપ વગેરે જંતુ આવી જાય છે, ક્યારેક નાનાં-મોટાં વૃક્ષો તણાઈને આવે છે, ક્યારેક મેલું આવી જાય છે, ક્યારેક છાણ આવી જાય છે, ક્યારેક કોઈ મડદું તણાઈને આવે છે, ક્યારેક કોઈ જીવતો માણસ તરીને આવે છે, ક્યારેક ફૂલ તો ક્યારેક કચરો વગેરે આવી જાય છે. આ બધું તો આવીને ચાલ્યું જાય છે. પરંતુ નદીની આધારશીલા જેમની તેમ અચળ-નિર્વિકાર રહે છે. એ જ પ્રમાણે સંપૂર્ણ દેશ, કાળ, વસ્તુ, વ્યક્તિ, ક્રિયા, અવસ્થા, પરિસ્થિતિ, ઘટના વગેરે નિરંતર વહી રહ્યાં છે. પરંતુ સ્વયં (ચિન્મય સત્તા) જેમની તેમ અચળ રહે છે. પરિવર્તન અને વિનાશ દેશ, કાળ વગેરેમાં થાય છે, સ્વયંમાં થતું નથી.

‘યઃ પશ્યતિ સં પશ્યતિ’ — આ પદો પાંચમા અધ્યાયના પાંચમા શ્લોકમાં સાધનના સંદર્ભમાં આવેલાં છે અને આ શ્લોકમાં સિદ્ધિના સંદર્ભમાં આવ્યાં છે. આ જ વાત આગળ અઢારમા અધ્યાયના સોળમા શ્લોકમાં વ્યતિરેકરીતિથી કહેવામાં આવી છે કે, જે આત્માને કર્તા જુએ છે, તે (દુર્મતિ) યથાર્થ નથી જોતો — ‘ન સં પશ્યતિ દુર્મતિઃ’.

સંબંધ — હવે ભગવાન નષ્ટ થવાવાળાં સઘળાં પ્રાણીઓમાં અવિનાશી પરમાત્માને દેખવાનું ફળ બતાવે છે.

સમં પશ્યન્દિ સર્વત્ર સમવસ્થિતમીશ્વરમ્ ।

ન હિનસ્ત્યાત્મનાત્માનં તતો યાતિ પરાં ગતિમ્ ॥ ૨૮ ॥

હિ	= કેમકે	સમમ્	= સમસ્વરૂપે	ન, હિનસ્તિ	= નષ્ટ નથી કરતો
સર્વત્ર	= બધી જગાએ	પશ્યન્	= જોતો	તતઃ	= માટે (એ)
સમવસ્થિતમ્	= સમભાવે		(માણસ)	પરામ્	= પરમ
	રહેલા	આત્મના	= પોતાના વડે	ગતિમ્	= ગતિને
ઈશ્વરમ્	= પરમેશ્વરને	આત્માનમ્	= પોતાને	યાતિ	= પામે છે.

ટીકા — ‘સમં પશ્યન્દિ... હિનસ્ત્યાત્મનાત્માનમ્’ — જે મનુષ્ય સ્થાવર-જંગમ, જડ-ચેતન પ્રાણીઓમાં, ઊંચ-નીચ યોનિઓમાં, ત્રણે લોકોમાં સમાન રીતિથી પરિપૂર્ણ પરમાત્માને દેખે છે અર્થાત્ એ પરમાત્માની સાથે પોતાની અભિન્નતાનો અનુભવ કરે છે, તે પોતાના દ્વારા પોતાની હત્યા નથી કરતો.

જે શરીરની સાથે તાદાત્મ્ય કરીને શરીરના વધવાથી પોતાનું વધવું અને શરીરના ઘટવાથી પોતાનું ઘટવું, શરીરના બીમાર થવાથી પોતાનું બીમાર થવું અને શરીરના નીરોગી હોવાથી પોતાનું નીરોગી હોવું, શરીરના જન્મવાથી પોતાનું જન્મવું અને શરીરના મરવાથી પોતાનું મરવું માને છે તથા શરીરના વિકારોને પોતાના વિકારો માને છે, તે પોતાની જાતે જ પોતાની હત્યા કરે છે અર્થાત્ પોતાને જન્મ-મરણના ચક્રમાં લઈ જાય છે, પરંતુ જેની દૃષ્ટિ શરીરના તરફથી હઠીને કેવળ સર્વવ્યાપક, બધાના શાસક પરમાત્માની તરફ

થઈ જાય છે, પછી તે પોતાની હત્યા નથી કરતો અર્થાત્ જન્મ-મરણના ચક્રમાં નથી પડતો. પોતાનામાં સંસાર અને શરીરના વિકારોનો અનુભવ નથી કરતો.

વાસ્તવમાં પોતાની જાતની (સ્વરૂપની) હત્યા અર્થાત્ અભાવ કદી કોઈ કરી જ નથી શકતું અને પોતાનો અભાવ કદી થઈ જ નથી શકતો તથા પોતાનો અભાવ કરવાનું કોઈ ઈચ્છતું પણ નથી. વાસ્તવમાં નાશવાન શરીરની સાથે તાદાત્મ્ય કરવું એ જ પોતાની હત્યા કરવી છે, પોતાનું પતન કરવું છે અને પોતાની જાતને જન્મ-મરણમાં લઈ જવી છે.

‘તતો યાતિ પરાં ગતિમ્’ — શરીરની સાથે તાદાત્મ્ય કરીને જે ઊંચ-નીચ યોનિઓમાં ભટકતો હતો, વારંવાર જન્મતો-મરતો હતો, તે જ્યારે પરમાત્માની સાથે પોતાની અભિન્નતાનો અનુભવ કરી લે છે, ત્યારે તે પરમગતિને અર્થાત્ નિત્યપ્રાપ્ત પરમાત્માને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.

માર્મિક વાત

પરમાત્મતત્ત્વ સર્વ સ્થળે છે, સર્વ કાળમાં છે, સઘળી વ્યક્તિઓમાં છે, સઘળી વસ્તુઓમાં છે, સઘળી ઘટનાઓમાં છે, સઘળી પરિસ્થિતિઓમાં છે અને સઘળી ક્રિયાઓમાં છે. તે બધામાં એક રૂપથી અને સમાન રીતિથી જેમ છે તેમ પરિપૂર્ણ છે. હવે તેને પ્રાપ્ત કરવાનું કઠિન હોય તો સુગમ શું હશે? જ્યાં ઈચ્છો, ત્યાં જ પ્રાપ્ત કરી લો. વાસ્તવમાં આ સંસારનું જે ‘છે’પણું દેખાય છે, તે સંસારનું નથી. સંસાર તો એક ક્ષણ પણ સ્થિર નથી રહેતો. તેમાં કેવળ પરિવર્તન ને પરિવર્તન જ છે. એ કેવળ પરિવર્તનનો જ પુંજ છે. જેવી રીતે પંખો ઝડપથી ફરે તો એક ચક્ર દેખાય છે, પરંતુ વાસ્તવમાં ત્યાં ચક્ર નથી, પરંતુ પંખાનાં પાંખિયાં જ ચક્રરૂપે દેખાય છે. એવી જ રીતે આ સંસાર ‘નહિ’ હોવા છતાં પણ ‘છે’ રૂપથી દેખાય છે. વાસ્તવમાં એક પરમાત્મતત્ત્વ જ ‘છે’ રૂપથી વિદ્યમાન છે.

વિચાર કરો, હાલ જેટલાં શરીર વગેરે દેખાય છે, શું એ સો વર્ષ પહેલાં હતાં? અને શું એ સો વર્ષ પછી રહેશે? એ પહેલાં પણ ન હતાં અને અંતમાં પણ નહિ રહે; આથી એ વયમાં પણ નથી. પરંતુ પરમાત્મા સૃષ્ટિના પેદા થતાં પહેલાં પણ હતા, સૃષ્ટિના લીન થયા પછી પણ રહેશે, આથી પરમાત્મા સૃષ્ટિને સમયે પણ જેમ છે તેમ પરિપૂર્ણ છે. જે પહેલાં પણ ન હતો, પછી પણ નહિ રહે, તે અત્યારે પણ નથી; અને જે પહેલાં પણ હતો, પછી પણ રહેશે, તે અત્યારે પણ છે. આથી સંસારનું જે ‘છે’ પણું દેખાય છે, એ ભૂલ છે. પરમાત્મતત્ત્વ જ ‘છે’ રૂપથી દેખાય છે. એ પરમાત્મતત્ત્વના સત્યથી જ આ અસત સંસાર મોહ (મૂર્ખતા)ને કારણે સત્યની જેમ દેખાય છે -

જાસુ સત્યતા તેં જડ માયા । ભાસ સત્ય ઈવ મોહ સહાયા ॥
(માનસ ૧/૧૧૭/૪)

જો મોહ નહિ હોય, તો આ સંસાર નહિ દેખાય, પરંતુ એક પરમાત્મતત્ત્વ જ દેખાશે - ‘વાસુદેવઃ સર્વમ્’ (ગીતા અ. ૭/૧૮). કારણ કે પરમાત્મા જ હતા, પરમાત્મા જ રહેશે, વયમાં બીજો ક્યાંથી આવશે? સોનાનાં જેટલાં ઘરેણાં છે, તેમાં પહેલાં સોનું જ હતું, પછી સોનું જ રહેશે; આથી વયમાં સોના સિવાય બીજું ક્યાંથી હોય? ઘરેણું તો કેવળ (રૂપ, આકૃતિ, ઉપયોગ વગેરેને લીધે) કહેવાને માટે છે, તત્ત્વતઃ તો સોનું જ છે. એવી જ રીતે સંસાર કેવળ કહેવાને માટે છે, તત્ત્વતઃ તો પરમાત્મા જ છે. એ પરમાત્માનો અનુભવ કરવામાં જ મનુષ્યજન્મની સફળતા છે.

‘છે’ (પરમાત્મા)નો અનુભવ ન કરીને ‘નથી’ (સંસાર)માં ગુંચવાઈ જવું એ માનવતા નથી, ઊલટાની પશુતા છે. આ પશુતાનો ત્યાગ કરવાનો છે - ‘પશુબુદ્ધિમિમાં જહિ’ (શ્રીમદ્ભા. ૧૨/૫/૨). એટલા માટે ભગવાન કહે છે કે જે નષ્ટ થવાવાળાં પ્રાણીઓમાં નષ્ટ ન થવાવાળા પરમાત્માને જુએ છે, તેનું જોવું સાચું છે. પરંતુ જે નષ્ટ થવાવાળાને જુએ છે અને નષ્ટ ન થવાવાળાને નથી જોતો, તે આત્મઘાતી છે -

યોઽન્યથા સન્તમાત્માનમન્યથા પ્રતિપદ્યતે ।

કિં તેન ન કૃતં પાપં ચૌરેણાત્માપહારિણા ॥

(મહાભારત, ઉદ્યોગ. ૪૨/૩૭)

‘જે અન્ય પ્રકારનો (અવિનાશી) હોવા છતાં પણ આત્માને અન્ય પ્રકારનો (વિનાશી) માને છે, એ આત્મઘાતી ચોરે ક્યું પાપ નથી કર્યું?’

જે નાશવાન સંસારને ન દેખીને બધી જગાએ સમાનરૂપથી પરિપૂર્ણ પરમાત્મતત્ત્વને દેખે છે, તે આત્મઘાતી નથી બનતો અર્થાત્ તે પોતાના દ્વારા પોતાની હત્યા નથી કરતો, એટલા માટે તે પરમગતિને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. પરંતુ જે બધી જગાએ પરિપૂર્ણ પરમાત્મતત્ત્વને ન દેખીને સંસાર-શરીરને દેખે છે, તે આત્મઘાતી પરમગતિને ન પામીને વારંવાર જન્મતો-મરતો રહે છે અને દુઃખ પામતો રહે છે. એટલા માટે મનુષ્યે પોતાના દ્વારા પોતાનો ઉદ્ધાર કરવો, પોતાનું પતન ન કરવું (ગીતા અ. ૬/૫).

જેવી રીતે દર્પણમાં મુખ ન હોવા છતાં પણ મુખ દેખાય છે અને સ્વપ્નમાં હાથી ન હોવા છતાં પણ હાથી દેખાય છે, એવી જ રીતે સંસાર ન હોવા છતાં પણ સંસાર દેખાય છે. જો સંસારની તરફ દૃષ્ટિ ન રહે તો સંસાર ‘છે’ રૂપથી નહિ દેખાય. પરમાત્મા જ ‘છે’ રૂપથી દેખાઈ રહ્યા છે - આ વાતને સાધક દૃઢતાથી માની લે, પછી ચાહે તે અત્યારે ન દેખાય, પરંતુ પછીથી દેખાવા લાગી જશે. જેવી રીતે અત્યારે સાધક વૃંદાવનમાં બેઠો છે, તો તેણે વૃંદાવનને યાદ નથી કરવું પડતું. સૂતી વેળાએ, ભોજન કરતી વેળાએ, દરેક કાર્ય કરતી વેળાએ તે વૃંદાવનને યાદ નથી કરતો; પરંતુ ‘હું વૃંદાવનમાં છું’ - આ વાતમાં તેને સંદેહ નથી હોતો, તે વિના યાદ કર્યે યાદ રહે છે. એવી જ રીતે અત્યારે ભલેને પરમાત્મા ના દેખાય, પરંતુ સાધક એવું દૃઢતાથી માની લે કે ‘છે’ રૂપથી તો કેવળ પરમાત્મા જ છે, સંસાર નથી, તો પછીથી તેને એવો અનુભવ થવા લાગી જશે. કારણ કે મિથ્યા વસ્તુ ક્યાં સુધી ટકી રહેશે અને સત્ય વસ્તુ ક્યાં સુધી છૂપી રહેશે?

પરિશિષ્ટ ભાવ : વાસ્તવમાં સત્તાવીસ અને અઠાવીસમા શ્લોકોમાં આત્માનું જ વર્ણન છે; પરંતુ ‘પરમેશ્વર’ અને ‘ઈશ્વર’ નામ આવવાથી આ શ્લોકોની વ્યાખ્યામાં પરમાત્માનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે; કેમકે આત્માનો પરમાત્મા સાથે સાધર્મ્ય (એક જ ધર્મ) છે (આ જ અધ્યાયનો બાવીસમો શ્લોક).

—■—

સંબંધ — આ જ અધ્યાયના છવ્વીસમા શ્લોકમાં ભગવાને ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞના સંયોગની વાત બતાવી. આ સંયોગથી છૂટવાના બે ઉપાયો છે - પરમાત્માની સાથે પોતાના સ્વતઃસિદ્ધ સંબંધને ઓળખવો અને પ્રકૃતિ (શરીર) સાથે પોતાના માનેલા સંબંધને તોડવો. સત્તાવીસમા-અઠાવીસમા શ્લોકોમાં પરમાત્માની સાથેના સંબંધને ઓળખવાની વાત બતાવી દીધી. હવે આગળના બે શ્લોકોમાં પ્રકૃતિ સાથે સંબંધ તોડવાની વાત બતાવે છે.

પ્રકૃત્યૈવ ચ કર્માણિ ક્રિયમાણાનિ સર્વશઃ ।

યઃ પશ્યતિ તથાત્માનમકર્તારં સ પશ્યતિ ॥ ૨૮ ॥

યઃ	= જે માણસ	ક્રિયમાણાનિ	= થઈ રહેલી	પશ્યતિ	= જુએ છે,
કર્માણિ	= સઘળી ક્રિયાઓને	પશ્યતિ	= જુએ છે		(અનુભવે છે)
સર્વશઃ	= સર્વ રીતે	તથા	= તથા		
પ્રકૃત્યા	= પ્રકૃતિ વડે	આત્માનમ્	= પોતાને	સઃ	= એ જ (યથાર્થ)
એવ	= જ	અકર્તારમ્	= અકર્તા		જુએ છે.

ટીકા — ‘પ્રકૃત્યૈવ ચ કર્માણિ ક્રિયમાણાનિ સર્વશઃ’ — વાસ્તવમાં ચેતનતત્ત્વ સ્વતઃસ્વાભાવિક નિર્વિકાર, સમ અને શાંતરૂપથી રહેલું છે. એ ચેતનતત્ત્વ (પરમાત્મા)ની શક્તિ પ્રકૃતિ સ્વતઃસ્વાભાવિક ક્રિયાશીલ છે. તેમાં નિત્યનિરંતર ક્રિયા થતી રહે છે - ‘પ્રકર્ષણ કરણં (ભાવે લ્યુટ) ઈતિ પ્રકૃતિઃ’. જોકે પ્રકૃતિને સક્રિય અને અક્રિય - બે અવસ્થાઓવાળી (સર્ગ-અવસ્થામાં સક્રિય અને પ્રલય-અવસ્થામાં અક્રિય) કહે છે, તોપણ સૂક્ષ્મ વિચાર કરીએ તો પ્રલય-અવસ્થામાં પણ તેની ક્રિયાશીલતા દૂર થતી નથી. કારણ કે જ્યારે પ્રલયનો આરંભ થાય છે, ત્યારે પ્રકૃતિ સર્ગ-અવસ્થાની તરફ ચાલે છે. આ રીતે પ્રકૃતિમાં સૂક્ષ્મ ક્રિયા ચાલતી જ રહે છે. પ્રકૃતિની સૂક્ષ્મ ક્રિયાને જ અક્રિય-અવસ્થા કહે છે; કેમકે આ અવસ્થામાં સૃષ્ટિની રચના નથી થતી. પરંતુ મહાસર્ગમાં જ્યારે સૃષ્ટિની રચના થાય છે, ત્યારે સર્ગના આરંભથી સર્ગના મધ્ય સુધી પ્રકૃતિ સર્ગની તરફ ચાલે છે અને સર્ગનો મધ્યભાગ આવતાં પ્રકૃતિ પ્રલય તરફ ચાલે છે. આ રીતે પ્રકૃતિની સ્થૂળ ક્રિયાને સક્રિય-અવસ્થા કહે છે. જો પ્રલય અને મહાપ્રલયમાં પ્રકૃતિને અક્રિય માનવામાં આવે, તો પ્રલય-મહાપ્રલયનો

આદિ, મધ્ય અને અંત કેવી રીતે થશે? આ ત્રણેય તો પ્રકૃતિમાં સૂક્ષ્મ ક્રિયા થવાથી જ થાય છે. આથી સર્ગ-અવસ્થાની અપેક્ષાએ પ્રલય-અવસ્થામાં તુલનાત્મક અક્રિયતા છે, સર્વથા અક્રિયતા નથી.

સૂર્યનો ઉદય થાય છે, પછી તે મધ્યાહ્નમાં આવી જાય છે અને પછી તે અસ્ત થઈ જાય છે, તો આનાથી માલૂમ પડે છે કે પ્રાતઃ સૂર્યોદય થતાં પ્રકાશ મધ્યાહ્ન સુધી વધતો જાય છે અને મધ્યાહ્નથી સૂર્યાસ્ત સુધી પ્રકાશ ઘટતો જાય છે. સૂર્યાસ્ત થયા બાદ અરધી રાત સુધી અંધકાર વધતો જાય છે અને અરધી રાતથી સૂર્યોદય સુધી અંધકાર ઘટતો જાય છે. વાસ્તવમાં પ્રકાશ અને અંધકારની સૂક્ષ્મ સંધિ મધ્યાહ્ન અને મધ્યરાત્રિ જ છે, પરંતુ તે દેખાય છે સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્તને સમયે. આ દૃષ્ટિએ પ્રકાશ અને અંધકારની ક્રિયા દૂર થતી નથી, પરંતુ નિરંતર થતી જ રહે છે. એવી જ રીતે સર્ગ અને પ્રલય, મહાસર્ગ અને મહાપ્રલયમાં પણ પ્રકૃતિમાં ક્રિયા નિરંતર થતી જ રહે છે.^૧

‘યઃ પશ્યતિ તથાત્માનમકર્તારં સ પશ્યતિ’ — પ્રકૃતિ અને તેનાં કાર્ય સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણશરીરમાં ખાવું-પીવું, ચાલવું-ફરવું, ઊઠવું-બેસવું, ઘટવું-વધવું, હાલવું

૧. મહાસર્ગમાં સમયની ગણનાનું સાધન સૂર્ય હોય છે; પરંતુ મહાપ્રલયમાં સૂર્ય પણ લીન થઈ જાય છે. આથી મહાસર્ગના કાળથી જ મહાપ્રલયના કાળની ગણનાનો આરંભ થઈ જાય છે. મહાપ્રલયના કાળની ગણનાનું એકમાત્ર સાધન નિત્ય, ચેતન, અવિનાશી પરમાત્મતત્ત્વ જ હોય છે.

- ડોલવું, સૂવું-જાગવું, ચિંતન કરવું, સમાધિસ્થ થવું વગેરે જે કંઈ પણ ક્રિયાઓ થાય છે, તે બધી પ્રકૃતિ દ્વારા જ થાય છે, સ્વયંના દ્વારા નહિ; કેમકે સ્વયંમાં કોઈ ક્રિયા થતી જ નથી - એવું જે દેખે છે અર્થાત્ અનુભવ કરે છે, તે જ વાસ્તવમાં સાચું દેખે છે. કારણ કે એવું દેખવાથી પોતાનામાં અકર્તૃત્વ (અકર્તાપણા)નો અનુભવ થઈ જાય છે.

અહીં ક્રિયાઓને પ્રકૃતિ દ્વારા થવાવાળી બતાવી છે, ક્યાંક ગુણો દ્વારા થવાવાળી બતાવી છે અને ક્યાંક ઇન્દ્રિયો દ્વારા થવાવાળી બતાવી છે - આ ત્રણે બાબતો એક જ છે. પ્રકૃતિ બધાનું કારણ છે, ગુણો પ્રકૃતિનું કાર્ય છે અને ગુણોનું કાર્ય ઇન્દ્રિયો છે. આથી પ્રકૃતિ, ગુણ અને ઇન્દ્રિયો - એમના દ્વારા થવાવાળી બધી ક્રિયાઓ પ્રકૃતિ દ્વારા થવાવાળી જ કહેવામાં આવે છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : જેટલી પણ ક્રિયાઓ થાય છે, તે બધી જ પ્રકૃતિ વિભાગમાં થાય છે. તેમાં જીવનો હાથ નથી. પ્રકૃતિ દ્વારા થનારી ક્રિયાઓને જ ગીતામાં ક્યાંક 'ગુણોથી થવાવાળી ક્રિયાઓ' અને 'ક્યાંક ઇન્દ્રિયોથી થવાવાળી ક્રિયાઓ' કહેવામાં આવી છે; જેમ કે - સંપૂર્ણ કર્મ બધી રીતે પ્રકૃતિના ગુણો દ્વારા કરવામાં આવે છે - 'પ્રકૃતેઃ ક્રિયમાણાનિ ગુણૈઃ કર્માણિ સર્વશઃ' (૩/૨૭); ગુણ જ ગુણોમાં વર્તી રહ્યા છે - 'ગુણા ગુણેષુ વર્તન્તે' (૩/૨૮); ગુણોના સિવાય બીજો કોઈ કર્તા છે જ નહિ - 'નાન્યં ગુણેભ્યઃ કર્તારં યદા દ્રષ્ટાનુપશ્યતિ' (૧૪/૧૮); ઇન્દ્રિયો જ ઇન્દ્રિયોના વિષયમાં વરતી રહી છે - 'ઇન્દ્રિયાણીન્દ્રિયાર્થેષુ વર્તન્તે' (૫/૮) વગેરે. તાત્પર્ય એ છે કે ક્રિયામાત્ર પ્રકૃતિજન્ય જ છે. તેથી પ્રકૃતિ ક્યારેય કિંચિત્માત્ર પણ અક્રિય થતી નથી અને પુરુષમાં ક્યારેય કિંચિત્માત્ર પણ ક્રિયા થતી નથી. તેથી ગીતામાં આવ્યું છે કે, તત્ત્વને જાણવાવાળો સાંખ્યયોગી 'હું (સ્વયં) લેશમાત્ર પણ કશું કરતો નથી' - એવો અનુભવ કરે છે - 'નૈવ કિંચિત્કરોમીતિ યુક્તો મન્યેત તત્ત્વવિત્' (૫/૮); સ્વયં નથી કરતો કે નથી કરાવતો - 'નૈવ કુર્વન્ન કારયન્' (૫/૧૩); આ પુરુષ શરીરમાં રહીને પણ નથી કંઈ કરતો કે નથી લેપાયમાન થતો - 'શરીરસ્થોઽપિ કૌન્તેય ન કરોતિ ન લિપ્યતે' (૧૩/૩૧); જે આત્માને કર્તા માને છે, તે દુર્મતિ યથાર્થ સમજતો નથી, કારણ કે તેની બુદ્ધિ શુદ્ધ નથી - 'તત્રૈવં સતિ કર્તારમાત્માનં...' (૧૮/૧૬) વગેરે.

યદા ભૂતપૃથગભાવમેકસ્થમનુપશ્યતિ ।

તત એવ ચ વિસ્તારં બ્રહ્મ સમ્પદ્યતે તદા ॥ ૩૦ ॥

યદા	= જે કાળે (સાધક)	અનુપશ્યતિ	= જુએ છે	વિસ્તારમ્	= વિસ્તાર (જુએ છે),
ભૂત-	= પ્રાણીઓનાં અલગ-	ચ	= તથા	તદા	= એ જ ક્ષણે (તે)
પૃથગભાવમ્	અલગ ભાવોને	તતઃ	= એ પ્રકૃતિથી	બ્રહ્મ	= બ્રહ્મને
એકસ્થમ્	= એક પ્રકૃતિમાં જ રહેલાં	એવ	= જ (એ બધાંનો)	સમ્પદ્યતે	= પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.

ટીકા - [પ્રકૃતિનાં બે રૂપો છે - ક્રિયા અને પદાર્થ. ક્રિયાથી સંબંધ-વિચ્છેદ કરવાને માટે ઓગણત્રીસમો શ્લોક કહ્યો, હવે પદાર્થોથી સંબંધ-વિચ્છેદ કરવાને માટે આ ત્રીસમો શ્લોક કહે છે.]

'યદા ભૂતપૃથગભાવં... બ્રહ્મ સમ્પદ્યતે તદા' - જે કાળમાં સાધક સઘળાં પ્રાણીઓના અલગ-અલગ ભાવોને અર્થાત્ ત્રિલોકીમાં જેટલાં જરાયુજ, અંડજ, ઉદ્ભિજજ અને સ્વેદજ પ્રાણીઓ પેદા થાય છે, તે પ્રાણીઓનાં સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણશરીરોને એક પ્રકૃતિમાં જ રહેલાં દેખે છે, તે કાળમાં તે બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.

ત્રિલોકીમાં સ્થાવર-જંગમ પ્રાણીઓનાં શરીરો, નામ, રૂપ, આકૃતિ, મનોવૃત્તિ, ગુણ, વિકાર, ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, પ્રલય

વગેરે બધું એક પ્રકૃતિથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, પ્રકૃતિમાં જ સ્થિત રહે છે અને પ્રકૃતિમાં જ લીન થાય છે. આ રીતે દેખવાવાળો બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે અર્થાત્ પ્રકૃતિથી અતીત સ્વતઃસિદ્ધ પોતાના સ્વરૂપ પરમાત્મતત્ત્વને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. વાસ્તવમાં એ પહેલેથી જ પ્રાપ્ત હતો, કેવળ પ્રકૃતિજન્ય પદાર્થોની સાથે પોતાનો સંબંધ માનવાથી જ તેને પોતાના સ્વરૂપનો અનુભવ નહોતો થતો. પરંતુ જ્યારે તે બધાને પ્રકૃતિમાં જ રહેલાં અને પ્રકૃતિથી જ ઉત્પન્ન થયેલાં દેખે છે, ત્યારે તેને પોતાના સ્વતઃસિદ્ધ સ્વરૂપનો અનુભવ થઈ જાય છે.

જેવી રીતે પૃથ્વીથી ઉત્પન્ન થવાવાળાં સ્થાવરજંગમ જેટલાં પણ શરીરો છે તથા એ શરીરોમાં જે કંઈ પણ

પરિવર્તન થાય છે, રૂપાંતર થાય છે^૧ ક્રિયાઓ થાય છે^૨ તે બધી પૃથ્વી પર જ થાય છે. એવી જ રીતે પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થવાવાળા જેટલા ગુણ અને વિકાર છે તથા એમનામાં જે કંઈ પરિવર્તન થાય છે, ઘટ-વધ થાય છે, તે સઘળે-સઘળી પ્રકૃતિમાં જ થાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે જેવી રીતે પૃથ્વીથી પેદા થવાવાળા પદાર્થો પૃથ્વીમાં સ્થિત રહેવાથી અને પૃથ્વીમાં લીન થવાથી પૃથ્વી રૂપ જ છે, તેવી જ રીતે પ્રકૃતિથી પેદા થવાવાળો બધો સંસાર પ્રકૃતિમાં જ સ્થિત રહેવાથી અને પ્રકૃતિમાં જ લીન થવાથી પ્રકૃતિરૂપ જ છે. આ જ રીતે સ્થાવરજંગમ પ્રાણીઓના રૂપમાં જે ચેતનતત્ત્વ છે, તે નિરંતર પરમાત્મામાં જ સ્થિત રહે છે. પ્રકૃતિના સંગથી તેમાં ગમે તેટલાયે વિકારો કેમ ના દેખાય, પરંતુ તે સદા અસંગ જ રહે છે. એવો સ્પષ્ટ અનુભવ

થઈ જતાં સાધક બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.

એ નિયમ છે કે પ્રકૃતિની સાથે પોતાનો સંબંધ માનવાને કારણે સ્વાર્થબુદ્ધિ, ભોગબુદ્ધિ, સુખબુદ્ધિ વગેરે દ્વારા પ્રાણીઓને અલગ-અલગ ભાવથી જોવાથી રાગદ્વેષ પેદા થઈ જાય છે. રાગ થતાં તેમનામાં ગુણ દેખાય છે અને દ્વેષ થતાં દોષ દેખાય છે. આ રીતે દૃષ્ટિની આગળ રાગદ્વેષ રૂપી પરદો આવી જવાથી વાસ્તવિકતાનો અનુભવ નથી થતો. પરંતુ જ્યારે સાધક પોતાના કહેવાનારા સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણશરીર સહિત સઘળાં પ્રાણીઓનાં શરીરોની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને વિનાશને પ્રકૃતિમાં જ દેખે છે તથા પોતાનામાં એમનો અભાવ દેખે છે, ત્યારે તેની દૃષ્ટિની આગળથી રાગદ્વેષરૂપી પરદો હટી જાય છે અને તેને સ્વતઃસિદ્ધ પરમાત્મતત્ત્વનો અનુભવ થઈ જાય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : પૂર્વોક્ત શ્લોકમાં વ્યક્તિની અને આ શ્લોકમાં કાળની વાત આવી છે.

લક્ષિતના પ્રકરણમાં ભગવાને બધા જ ભાવોને પોતાનામાં બતાવ્યાં છે — ‘ભવન્તિ ભાવા ભૂતાનાં મત્ત એવ પૃથાગ્વિધાઃ’ (૧૦/૫), પરંતુ અહીં જ્ઞાનના પ્રકરણમાં સંપૂર્ણ ભાવોને પ્રકૃતિમાં બતાવ્યા છે. તાત્પર્ય એ છે કે જ્યાં સત-અસતનો વિભાગ કર્યો છે, ત્યાં બધા ભાવ અસતમાં કહ્યાં છે અને જ્યાં સમગ્રની વાત કહી છે, ત્યાં બધા ભાવ ભગવાને પોતાનામાં કહ્યાં છે. સમગ્રમાં સત-અસત સર્વ કંઈ પરમાત્મા જ છે — ‘સદસચ્ચાહમ્’ (૮/૧૮).

સંબંધ — બાવીસમા શ્લોકમાં જેને દેહથી પર બતાવ્યો છે અને પાછળના (ત્રીસમા) શ્લોકમાં જેનું બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થવું બતાવ્યું છે, તે પુરુષ (ચેતન)ના વાસ્તવિક સ્વરૂપનું વર્ણન ભગવાન આગળના શ્લોકમાં કરે છે.

અનાદિત્વાન્નિર્ગુણત્વાત્પરમાત્માયમવ્યયઃ

શરીરસ્થોઽપિ કૌન્તેય ન કરોતિ ન લિપ્યતે ॥ ૩૧ ॥

કૌન્તેય	= હે કુંતીનંદન!	અવ્યયઃ	= અવિનાશી	અપિ	= પણ,
અયમ્	= આ (પુરુષ સ્વયં)	પરમાત્મા	= પરમાત્મા સ્વરૂપ	ન	= ન (તો કશું)
અનાદિત્વાત્	= અનાદિ હોવાને		જ છે.	કરોતિ	= કરે છે (અને)
	લીધે (તથા)	શરીરસ્થઃ	= એ શરીરમાં રહેતો	ન	= ન
નિર્ગુણત્વાત્	= નિર્ગુણ હોવાથી		હોવા છતાં	લિપ્યતે	= લેપાય છે.

૧. પહેલાં માટી અને બીજને તોલી લે અને એક પાત્રમાં તે તોલેલી માટી બિછાવીને બીજ વાવી દે અને પાણી સીંચી દે. ફસલ તૈયાર થતાં તેને કાપીને અનાજ તૈયાર કરી લે અને માટીને સુકાવા દે. સુકાયા બાદ માટી અને અનાજને તોલીને જોશે તો માટીનું વજન ઓછું તથા અનાજનું વજન વધારે થશે. આ માટી (પૃથ્વી)નું અનાજમાં રૂપાંતર થવું છે.

૨. ક્રિયાઓનું બે રીતનું થવું છે — થવું અને કરવું. બાળકનું જવાન અને વૃદ્ધ થવું વગેરે ક્રિયાઓ ‘થાય’ છે અને ખાવું-પીવું વગેરે ક્રિયાઓ કરીએ છીએ આ બધી ક્રિયાઓ શરીરમાં જ થાય છે.

ટીકા — ‘અનાદિત્વાન્નિર્ગુણત્વાત્પરમાત્માયમવ્યયઃ’

— આ જ અધ્યાયના ઓગણીસમા શ્લોકમાં જેને અનાદિ કહ્યો છે, તેને જ અહીં પણ ‘અનાદિત્વાત્’ પદથી અનાદિ કહ્યો છે અર્થાત્ આ પુરુષ આદિ (આરંભ)થી રહિત છે. હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે ત્યાં તો પ્રકૃતિને પણ અનાદિ કહી છે, એટલા માટે પ્રકૃતિ અને પુરુષ - બન્નેમાં શું ફરક રહ્યો? એના ઉત્તરમાં ભગવાન કહે છે — ‘નિર્ગુણત્વાત્’ અર્થાત્ આ પુરુષ ગુણોથી રહિત છે. પ્રકૃતિ અનાદિ તો છે, પરંતુ તે ગુણોથી રહિત નથી, પરંતુ ગુણો અને વિકારોવાળી છે. તેનાથી સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ - એ ત્રણે ગુણો તથા વિકારો પેદા થાય છે. પરંતુ પુરુષ આ ત્રણે ગુણો અને વિકારોથી સર્વથા રહિત (નિર્ગુણ અને નિર્વિકાર) છે. એવો આ પુરુષ સાક્ષાત્ અવિનાશી પરમાત્મસ્વરૂપ જ છે અર્થાત્ આ પુરુષ વિનાશરહિત પરમ શુદ્ધ આત્મા છે.

‘શરીરસ્થોઽપિ કૌન્તેય ન કરોતિ ન લિપ્યતે’ — આ પુરુષ શરીરમાં રહેતો હોવા છતાં પણ ન કંઈ કરે છે અને ન કોઈ કર્મથી લિપ્ત પણ થાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે આ પુરુષે (સ્વયં) ન પહેલાં કોઈ પણ અવસ્થામાં કંઈ કર્યું છે, ન વર્તમાનમાં કંઈ કરે છે અને ન આગળ પણ કંઈ કરી શકે છે અર્થાત્ આ પુરુષ સદાથી જ પ્રકૃતિથી નિર્લિપ્ત અને અસંગ છે તથા ગુણોથી રહિત અને અવિનાશી છે. એમાં કર્તૃત્વ અને ભોક્તૃત્વ છે જ નહિ.

અહીં ‘શરીરસ્થોઽપિ’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે આ પુરુષ જે સમયે પોતાને શરીરમાં રહેલો માનીને પોતાને કાર્યનો કર્તા અને સુખદુઃખનો ભોક્તા માને છે, તે સમયે પણ વાસ્તવમાં એ તટસ્થ, પ્રકાશમાત્ર જ રહે છે. સુખદુઃખનું ભાન આનાથી જ થાય છે; આથી આને પ્રકાશક કહી શકીએ છીએ, પરંતુ આમાં પ્રકાશક-ધર્મ નથી.

અહીં ‘અપિ’ પદથી એવું માલૂમ પડે છે કે અનાદિકાળથી પોતાને શરીરમાં રહેલું માનવાવાળું દરેક (કીડીથી બ્રહ્મા પર્યન્ત) પ્રાણી સ્વરૂપથી સદાય નિર્લિપ્ત, અસંગ છે. તેની શરીરની સાથે એકતા કદી થઈ જ નથી; કેમકે શરીર તો પ્રકૃતિનું કાર્ય હોવાથી સદા પ્રકૃતિમાં જ સ્થિત રહે છે અને પોતે પરમાત્માનો અંશ હોવાથી સદા પરમાત્મામાં જ સ્થિત રહે છે. પોતે પરમાત્માથી કદી અલગ થઈ શકતો જ નથી. શરીરની સાથે એકાત્મતા માનવા છતાં પણ, શરીરની સાથે ગમે તેટલોયે હળી મળી જવા છતાં પણ, શરીરને જ પોતાનું સ્વરૂપ માનવા છતાં પણ તેની નિર્લિપ્તતા કદી નષ્ટ નથી થતી, તે સ્વરૂપથી સદા જ નિર્લિપ્ત રહે છે. પોતાની નિર્લિપ્તતાનો અનુભવ ન થવા છતાં પણ તેના સ્વરૂપમાં કંઈ પણ વિકૃતિ નથી થતી. આથી તેણે પોતાના સ્વરૂપથી ન કદી કંઈ કર્યું છે અને ન કરે પણ છે તથા તે પોતે ન કદી લિપ્ત થયો છે અને ન લિપ્ત થાય પણ છે.

જોકે પુરુષ પોતાને શરીરમાં સ્થિત માનવાથી જ કર્તા અને ભોક્તા બને છે, તોપણ એકવીસમા શ્લોકમાં ભગવાને કહ્યું છે કે ‘પ્રકૃતિ’માં સ્થિત પુરુષ જ ભોક્તા બને છે અને અહીં કહે છે કે ‘શરીર’માં સ્થિત હોવા છતાં પણ પુરુષ કર્તા-ભોક્તા નથી. આવું કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે પ્રકૃતિ અને તેનું કાર્ય શરીર-બન્ને એક જ છે. આથી પુરુષને ચાહે પ્રકૃતિમાં રહેલો કહો, ચાહે શરીરમાં રહેલો કહો, એક જ વાત છે. એક શરીરની સાથે સંબંધ થવાથી સઘળી પ્રકૃતિની સાથે, સઘળાં શરીરોની સાથે સંબંધ થઈ જાય છે. વાસ્તવમાં પુરુષનો સંબંધ ન તો વ્યષ્ટિ શરીરની સાથે છે અને સમષ્ટિ પ્રકૃતિની સાથે પણ છે. પોતાનો સંબંધ શરીરની સાથે માનવાથી જ તે પોતાને કર્તા-ભોક્તા માની લે છે. વાસ્તવમાં તે ન કર્તા છે અને ન ભોક્તા છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : પુરુષ અનાદિ છે, પરંતુ શરીર આદિ-અંતવાળું છે. પુરુષ નિર્ગુણ છે, પરંતુ શરીર ગુણમય છે. પુરુષ પરમાત્મા છે, પરંતુ શરીર અનાત્મા છે. પુરુષ અવ્યય છે, પરંતુ શરીર નાશવાન છે. તેથી અજ્ઞાની મનુષ્ય દ્વારા પુરુષ (આત્મા)ને શરીરમાં સ્થિત માનવા છતાં પણ વાસ્તવમાં તે (આત્મા) શરીરમાં સ્થિત નથી અર્થાત્ શરીર સાથે સર્વથા અસંબદ્ધ છે — ‘ન કરોતિ ન લિપ્યતે’. કારણ કે, શરીરનો સંબંધ તો સંસારની સાથે છે, પરંતુ પુરુષનો સંબંધ પરમાત્મા સાથે છે. તેથી વાસ્તવમાં પુરુષ ક્યારેય શરીરસ્થ (શરીરમાં સ્થિત) થઈ શકતો જ નથી. પરંતુ આ વાસ્તવિકતા તરફ ધ્યાન ન આપવાને કારણે મનુષ્ય તેને શરીરસ્થ માની લે છે.

‘નિર્ગુણત્વાત્’ — પુરુષ સ્વયં નિર્ગુણ હોવા છતાં પણ ગુણોનો સંગ કરીને બંધાઈ જાય છે (ગીતા — આ જ અધ્યાયનો એકવીસમો શ્લોક). દેખાય છે તો એવું કે, બંધન સ્વતઃ સ્વાભાવિક છે અને મુક્તિ કાર્ય-સાધ્ય છે, પરંતુ વાસ્તવમાં મુક્તિ સ્વતઃ સ્વાભાવિક છે અને બંધન કાર્ય-સાધ્ય છે. ગુણોનો સંબંધ પુરુષની સાથે નથી, બલકે પ્રકૃતિની સાથે છે (ગીતા-૧૩/૨૩) તેથી અનાદિ, નિર્ગુણ, પરમાત્મા, અવ્યય અને ‘ન કરોતિ ન લિપ્યતે’ — આ સ્વતઃ સ્વાભાવિક છે. સાધકે આ સ્વાભાવિકતાનો અનુભવ કરવાનો છે.

જેમ મકાનમાં રહેવા છતાં પણ આપણે મકાનથી અલગ છીએ, એ જ પ્રમાણે શરીરમાં રહેવા છતાં પણ આપણે

શરીરથી અલગ છીએ.

‘ન કરોતિ ન લિપ્યતે’ — આ સાધનજન્ય નથી, બલકે સ્વતઃ સ્વાભાવિક છે. તાત્પર્ય એ છે કે સ્વરૂપમાં લેશમાત્ર પણ કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વ નથી — આ સ્વતઃ સિદ્ધ વાત છે. જેમાં કોઈ પુરુષાર્થ નથી અર્થાત્ એના માટે કશું કરવાનું નથી. તાત્પર્ય એ છે કે કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વને કાઢવાનાં નથી પણ તેમને આપણામાં સ્વીકારવાના નથી; તેમના અભાવનો અનુભવ કરવાનો છે, કારણ કે વાસ્તવમાં તે આપણામાં છે જ નહિ! તેથી સાધકે પોતાનામાં નિરંતર અકર્તૃત્વ અને અભોક્તૃત્વનો અનુભવ કરવો જોઈએ. પોતાનામાં નિરંતર અકર્તૃત્વ અને અભોક્તૃત્વ (નિષ્કામતા — નિર્મમતા)નો અનુભવ થવો એ જ જીવનમુક્તિ છે. એને જ ગીતા એ સ્મૃતિ પ્રાપ્ત થવી કહ્યું છે — ‘નષ્ટો મોહઃ સ્મૃતિલબ્ધા’ (૧૮/૭૩).

જો સ્વરૂપ કર્તા અને ભોક્તા નથી તો પછી કર્તા અને ભોક્તા કોણ છે? આ વિચાર કરવામાં આવે છે. પહેલા એ વિચાર કરીએ કે કર્તા કોણ છે? શરીર કર્તા નથી, કારણ કે તે પ્રતિક્ષણ અભાવમાં જઈ રહ્યું છે. મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત તથા અહંકાર — આ ચાર કરણ છે, જેમને અંતઃકરણ કહીએ છીએ. આ અંતઃકરણ પણ કર્તા નથી; કારણ કે, કરણ કર્તાને આધીન હોય છે. પરંતુ કર્તા સ્વતંત્ર હોય છે — ‘સ્વતંત્રઃ કર્તા’ (પાણિં અં ૧/૪/૫૪). કરણ તો ક્રિયાની સિદ્ધિમાં ખૂબ જ સહાયક હોય છે — ‘સાધકતમં કરણમ્’ (પાણિં અં ૧/૪/૪૨), તેથી કરણ વિના કોઈ ક્રિયા સિદ્ધ થતી જ નથી. જેમ કે, કલમ સ્વતંત્રતાથી લખતી નથી, પરંતુ તે તો લખવાનું એક સાધન (કરણ) છે, જે લેખક (કર્તા)ને આધીન હોય છે. તેથી કરણ કર્તા નથી અને કર્તા કરણ નથી. બીજી વાત, જો કરણમાં કર્તાપણું છે તો પછી સુખી-દુઃખી સ્વયં કેમ થાય છે? જો કરણ સુખી-દુઃખી થતું હોય તો આપણને શું નુકસાન? સત-સ્વરૂપમાં પણ કર્તા નથી; કારણ કે હુંપણું તો પ્રકૃતિનું કાર્ય છે, તે પ્રકૃતિથી અતીતમાં કઈ રીતે સંભવિત છે? જો સ્વરૂપમાં કર્તાપણું હોત તો તે ક્યારેય જતું જ નહિ; કારણ કે, સ્વરૂપ અવિનાશી છે. તેથી અહીં ભગવાને સ્વરૂપમાં કર્તાપણાનો નિષેધ કર્યો છે — ‘ન કરોતિ’. આગળ અઢારમા અધ્યાયમાં પણ ભગવાને કહ્યું છે કે, જે આત્માને કર્તા માને છે, તે દુર્મર્તિ યથાર્થ સમજતો નથી, કારણ કે, તેની બુદ્ધિ શુદ્ધ નથી — (ગીતા — અઢારમા અધ્યાયનો સોળમો શ્લોક). વાસ્તવમાં જે ભોક્તા (સુખી-દુઃખી) થાય છે, તે જ કર્તા હોય છે.

હવે આ વિચાર કરીએ કે, ભોક્તા કોણ છે? ભોક્તા ન સત છે, ન અસત છે. સત ભોક્તા બની શકતું નથી; કારણ કે સતમાં ક્યારેય અભાવ હોતો નથી—‘નાભાવો વિદ્યતે સતઃ’ જોકે ભોક્તાપણાનો તેમાં અભાવ હોય છે—‘ન લિપ્યતે’. અસત પણ ભોક્તા બની શકતું નથી; કારણ કે અસતની સત્તા (અસ્તિત્વ) જ નથી — ‘નાસતો વિદ્યતે ભાવઃ’. અસતમાં ચેતનતા પણ નથી. તેથી તેમાં ભોક્તાપણાની કલ્પના પણ થઈ શકતી નથી. તાત્પર્ય એ છે કે, કર્તાપણું ન તો સતમાં છે અને ન અસતમાં પણ છે. સત-અસતના સંયોગમાં પણ કર્તાપણું અને ભોક્તાપણું નથી; કેમકે, જેમ દિવસ અને રાતનો સંયોગ અસંભવ છે, એ જ પ્રમાણે સત અને અસતનો સંયોગ પણ અસંભવ છે. તેથી કર્તાપણું-ભોક્તાપણું માત્ર માની લીધેલાં છે — ‘કર્તાહમિતિ મન્યતે’ (૩/૨૭). જ્યારે સાધક વિવેકપૂર્વક શરીરથી સર્વથા સંબંધ-વિચ્છેદ કરી નાખે છે, અર્થાત્ હું — મારાપણાને નષ્ટ કરી નાખે છે (જે ખરેખર છે જ નહિ), ત્યારે નથી કર્તા રહેતો, નથી ભોક્તા રહેતો. બલકે એક ચિન્મય સત્તા રહી જાય છે. આ પ્રમાણે આપણામાં કર્તાભાવ અને ભોક્તાભાવના અભાવનો અનુભવ થવાથી સાધક મુક્ત થઈ જાય છે — અર્થાત્ કર્તા-ભોક્તા રહેતો નથી, બલકે શુદ્ધ સ્વરૂપ (ચિન્મય સત્તા) રહી જાય છે. ‘ન કરોતિ ન લિપ્યતે’ પદોનું વિવેચન ભગવાને બત્રીસમા — તેત્રીસમા શ્લોકોમાં કર્યું છે.

—■—

સંબંધ — પૂર્વશ્લોકમાં કહેવાઈ ગયું કે તે પુરુષ ન કરે છે અને ન લિપ્ત થાય છે, તો હવે પ્રશ્ન થાય છે કે તે કેવી રીતે લિપ્ત નથી થતો અને કેવી રીતે નથી કરતો? આનો ઉત્તર આગળના શ્લોકમાં આપે છે.

યથા સર્વગતં સૌક્ય્યાદાકાશં નોપલિપ્યતે ।

સર્વત્રાવસ્થિતો દેહે તથાત્મા નોપલિપ્યતે ॥ ૩૨ ॥

યથા	= જેમ	હોવાને લીધે	અવસ્થિતઃ	= પરિપૂર્ણ
સર્વગતમ્	= સર્વ સ્થળે	ન, ઉપલિપ્યતે = (ક્યાંય પણ)	આત્મા	= આત્મા
	વ્યાપેલું	લેપાતું નથી,	દેહે	= (કોઈ પણ)
આકાશમ્	= આકાશ	તથા = એ જ રીતે		દેહમાં
સૌક્ય્યાત્	= અત્યંત સૂક્ષ્મ	સર્વત્ર = સર્વત્ર	ન, ઉપલિપ્યતે	= લેપાતો નથી.

ટીકા — [પૂર્વશ્લોકમાં ભગવાને ‘ન કરોતિ’ પદોથી પહેલાં કર્તૃત્વનો અને પછી ‘ન લિપ્યતે’ પદોથી ભોકૃત્વનો અભાવ બતાવ્યો છે. પરંતુ એ બંનેનું વિવેચન કરતાં આ શ્લોકમાં પહેલાં ભોકૃત્વના અભાવની વાત બતાવી છે અને આગળના શ્લોકમાં કર્તૃત્વના અભાવની વાત બતાવશે. આથી અહીં આવો વ્યતિક્રમ રાખવામાં ભગવાનનો શો ભાવ છે? આનો ઉત્તર એ છે કે જોકે કર્તૃત્વની પછી જ ભોકૃત્વ થાય છે અર્થાત્ કર્મ કર્યા બાદ જ એ કર્મના ફળનો ભોગ થાય છે, તોપણ મનુષ્ય જે કંઈ પણ કરે છે, પહેલાં કોઈ ફળ (સિદ્ધિ)નો ઉદ્દેશ્ય મનમાં રાખીને જ કરે છે. આથી મનમાં પહેલાં ભોકૃત્વ આવે છે, પછી તેના અનુસાર કામ કરે છે અર્થાત્ પછી કર્તૃત્વ આવે છે. આ દૃષ્ટિએ ભગવાન અહીં સહુથી પહેલાં ભોકૃત્વનો નિષેધ કરે છે. ભોકૃત્વ (લિપ્તતા)નો ત્યાગ થતાં કર્તૃત્વનો ત્યાગ આપમેળે થઈ જાય અર્થાત્ ફળેચ્છાનો ત્યાગ થતાં ક્રિયા કરવા છતાં પણ કર્તૃત્વ નથી બનતું.]

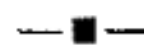
‘યથા સર્વગતં સૌક્ષ્મ્યાદાકાશં નોપલિપ્યતે’ — આકાશનું કાર્ય વાયુ, તેજ, જળ અને પૃથ્વી છે. આથી

આકાશ પોતાનાં કાર્ય વાયુ વગેરે ચારેય ભૂતોમાં વ્યાપક છે, પરંતુ આ ચારેય આકાશમાં વ્યાપક નથી, બલ્કે વ્યાપ્ય છે. આ ચારેય આકાશની અંતર્ગત છે, પરંતુ આકાશ આ ચારેયની અંતર્ગત નથી. એનું કારણ એ છે કે આકાશની અપેક્ષાએ આ ચારેય સ્થૂળ છે અને આકાશ એમની અપેક્ષાએ સૂક્ષ્મ છે. આ ચારેય સીમિત છે, સાંત છે અને આકાશ અસીમ છે, અનંત છે. આ ચારેય ભૂતોમાં વિકાર થાય છે, પરંતુ આકાશમાં વિકાર નથી થતો.

‘સર્વત્રાવસ્થિતો દેહે તથાત્મા નોપલિપ્યતે’ — જેવી રીતે આકાશ, વાયુ વગેરે ચારેય ભૂતોમાં રહેતું હોવા છતાં પણ તેઓમાં લિપ્ત નથી થતું. એવી જ રીતે બધી જગાએ, બધાં શરીરોમાં રહેવાવાળો આત્મા કોઈ પણ શરીરમાં લિપ્ત નથી થતો. આત્મા બધામાં પરિપૂર્ણ રહેતો હોવા છતાં પણ કશામાં ભળી કે મળી જતો નથી. તે સદાસર્વદા, સર્વથા નિર્લિપ્ત રહે છે; કેમ કે આત્મા પોતે નિત્ય, સર્વગત, સ્થિર રહેનારો, અચળ, સનાતન, અવ્યક્ત, અચિંત્ય ને અવિકારી છે (ગીતા અ. ૨/૨૪-૨૫) તથા આ અવિનાશી આત્માથી આ સઘળો સંસાર વ્યાપ્ત છે (ગીતા અ. ૨/૧૭).

પરિશિષ્ટ ભાવ : ચિન્મય સત્તા એક જ છે, પરંતુ અહંતાને કારણે તે અલગ-અલગ દેખાય છે. અપરા પ્રકૃતિનો અંશ ‘અહમ્’ ને પકડવાના કારણે જ આ જીવ ‘અંશ’ કહેવાય છે. ‘મમૈવાંશો જીવલોકે જીવભૂતઃ સનાતનઃ’ (ગીતા — ૧૫/૭). જો આ અહમ્ને ન પકડે તો એક જ સત્તા છે. સત્તા (અસ્તિત્વ) ના સિવાય બધું કલ્પના છે. તે ચિન્મય સત્તા બધી કલ્પનાઓનો આધાર, અધિષ્ઠાન, પ્રકાશક અને આશ્રય છે. તે સત્તામાં એકદેશીયતા (સીમિતપણું) નથી. તે ચિન્મય સત્તા સર્વ વ્યાપક છે. સંપૂર્ણ સૃષ્ટિ (ક્રિયાઓ અને પદાર્થ) તે સત્તાને અંતર્ગત છે. સૃષ્ટિ તો ઉત્પન્ન અને નષ્ટ થતી રહે છે, પરંતુ સત્તા જેમની તેમ (યથાવત્) રહે છે. તાત્પર્ય એ છે કે ચિન્મય સત્તા ન શરીરસ્થ છે અને ન પ્રકૃતિસ્થ છે, બલ્કે આકાશની જેમ સર્વત્ર સ્થિત છે અર્થાત્ તે સંપૂર્ણ શરીરોની, સંપૂર્ણ સૃષ્ટિની અંદર-બહાર સર્વત્ર પરિપૂર્ણ છે. તે જ સર્વવ્યાપી સત્તા જ આપણું સ્વરૂપ છે અને તે જ પરમાત્મતત્ત્વ છે. તાત્પર્ય એ છે કે, સર્વદેશીય સત્તા એક જ છે. તે જ યોગિઓનો યોગ છે, તે જ જ્ઞાનિઓનું જ્ઞાન છે અને તે જ ભક્તોનો ભગવાન છે. સાધકનું લક્ષ નિરંતર તે સત્તા તરફ જ રહેવું જોઈએ.

સત્તામાં એકદેશીયતા અહમ્ને કારણે દેખાય છે. તે અહમ્ સુખની ઈચ્છા ઉપર ટકેલું છે. સાધના કરતાં કરતાં પણ સાધક જ્યાં છે, ત્યાં સુખ ભોગવવા લાગી જાય છે — ‘સુખસદ્ગેન બધ્નાતિ’ (ગીતા — ૧૪/૬). આ સુખલોલુપતા ગુણાતીત થાય ત્યાં સુધી રહે છે. તેથી એમાં સાધકે ખૂબ વધારે સાવધાની રાખવી જોઈએ અને સાવધાનીપૂર્વક સુખલોલુપતાથી બચવું જોઈએ.

સંબંધ — પૂર્વશ્લોકમાં ભગવાને આત્મામાં ભોકૃત્વનો અભાવ બતાવ્યો, હવે આગળના શ્લોકમાં આત્મામાં કર્તૃત્વનો અભાવ બતાવે છે.

યથા પ્રકાશયત્યેકઃ કૃત્સ્નં લોકમિમં રવિઃ ।

ક્ષેત્રં ક્ષેત્રી તથા કૃત્સ્નં પ્રકાશયતિ ભારત ॥ ૩૩ ॥

ભારત	= હે ભરતવંશી	ઈમમ્	= આ	ક્ષેત્રી	= ક્ષેત્રજ્ઞ
	અર્જુન!	કૃત્સ્નમ્	= સંપૂર્ણ		(આત્મા)
યથા	= જેવી રીતે	લોકમ્	= સંસારને	કૃત્સ્નમ્	= સંપૂર્ણ
એકઃ	= એક જ	પ્રકાશયતિ	= પ્રકાશિત કરે છે,	ક્ષેત્રમ્	= ક્ષેત્રને
રવિઃ	= સૂર્ય	તથા	= એ જ રીતે	પ્રકાશયતિ	= પ્રકાશિત કરે છે.

ટીકા - ‘યથા પ્રકાશયત્યેકઃ કૃત્સ્નં લોકમિમં રવિઃ’ નેત્રથી દેખાવાવાળા આ સકળ સંસારને, સંસારના સઘળા પદાર્થોને એક સૂર્ય જ પ્રકાશિત કરે છે અને સંસારની બધી ક્રિયાઓ સૂર્યના પ્રકાશની અંતર્ગત થાય છે; પરંતુ સૂર્યમાં ‘હું બધાને પ્રકાશિત કરું છું’ એવું કર્તૃત્વ નથી હોતું. જેવી રીતે - સૂર્યના પ્રકાશમાં જ બ્રાહ્મણ વેદપાઠ કરે છે અને શિકારી પશુઓને મારે છે, પરંતુ સૂર્યનો પ્રકાશ વેદપાઠ અને શિકારરૂપી ક્રિયાઓને કરવા-કરાવવામાં કારણ નથી બનતો.

અહીં ‘લોક’ શબ્દ સકળ સંસાર (ચૌદ ભુવનો)નો વાચક છે. કારણ કે સકળ સંસારમાં જે કંઈ પણ (ચંદ્રમા, તારા, અગ્નિ, મણિ, જડીબુટ્ટી વગેરે)માં પ્રકાશ છે, તે બધો સૂર્યનો જ છે.

‘ક્ષેત્રં ક્ષેત્રી તથા કૃત્સ્નં પ્રકાશયતિ ભારત’ - સૂર્યની જેમ એક જ ક્ષેત્રી (ક્ષેત્રજ્ઞ, આત્મા) સઘળાં ક્ષેત્રોને પ્રકાશિત કરે છે અર્થાત્ બધાં ક્ષેત્રોમાં કરવા-કરાવવારૂપી સઘળી ક્રિયાઓ ક્ષેત્રીના પ્રકાશમાં જ થાય છે; પરંતુ ક્ષેત્રી એ ક્રિયાઓને કરવા-કરાવવામાં કારણ નથી બનતો.

સૂર્ય તો કેવળ સ્થૂળ સંસારને જ પ્રકાશિત કરે છે

અને તેના પ્રકાશમાં સ્થૂળ સંસારની જ ક્રિયાઓ થાય છે, પરંતુ ક્ષેત્રી કેવળ સ્થૂળ ક્ષેત્ર (સંસાર)ને જ પ્રકાશિત નથી કરતો, પરંતુ તે સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ - ત્રણે ક્ષેત્રોને પ્રકાશિત કરે છે તથા તેના પ્રકાશમાં સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ - ત્રણે શરીરોની સઘળી ક્રિયાઓ થાય છે.

જેવી રીતે સકળ સંસારને પ્રકાશિત કરવા છતાં પણ સૂર્યમાં (બધાને પ્રકાશિત કરવાનું) અભિમાન નથી આવતું અને જાતજાતની ક્રિયાઓને પ્રકાશિત કરવા છતાં પણ સૂર્યમાં વિવિધ ભેદ નથી આવતા, એવી જ રીતે સઘળાં ક્ષેત્રોને પ્રકાશિત કરવા, તેમને સત્તાસ્ફૂર્તિ આપવા છતાં પણ ક્ષેત્રીમાં અભિમાન અને કર્તૃત્વ નથી આવતું અને જાતજાતની ક્રિયાઓને પ્રકાશિત કરવા છતાં પણ ક્ષેત્રીમાં વિવિધ ભેદ નથી આવતા. તે ક્ષેત્રી સદાય જેમ છે તેમ નિર્લિપ્ત, અસંગ રહે છે.

કોઈ પણ ક્રિયા તથા વસ્તુ આશ્રય વિના નથી થતી અને કોઈ પણ પ્રતીતિ પ્રકાશ વિના (જ્ઞાન વિના) નથી થતી. ક્ષેત્રી સઘળી ક્રિયાઓ, વસ્તુઓ અને પ્રતીતિઓનો આશ્રય અને પ્રકાશક છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : જેમ સૂર્ય સંપૂર્ણ જગત (દશ્યમાત્ર)ને પ્રકાશિત કરે છે અને તેના પ્રકાશમાં તમામ શુભ-અશુભ ક્રિયાઓ થાય છે, પરંતુ સૂર્ય તે ક્રિયાઓનો ન કર્તા બને છે અને ન ભોક્તા પણ બને છે. એ જ પ્રમાણે સ્વયં, સંપૂર્ણ લોકોના બધાં જ શરીરોને પ્રકાશિત કરે છે અર્થાત્ તેમને સત્તા-સ્ફૂર્તિ આપે છે, તે વાસ્તવમાં સ્વયં ન તો કાંઈ કરે છે અને ન તેમાં આસક્ત થાય છે, અર્થાત્ તેમાં ન કર્તૃત્વ આવે છે કે ન ભોક્તૃત્વ આવે છે. તાત્પર્ય એ છે કે, સ્વયંમાં પ્રકાશકત્વનું અભિમાન નથી.

કરવાની જવાબદારી તેના પર જ હોય છે, જે કાંઈ કરી શકે છે. જેમ, ગમે તેટલો ચતુર ચિત્રકાર હોય, સાધનો વિના (રંગ-પીંછી વગેરે) તે ચિત્ર બનાવી શકતો નથી, એ જ પ્રમાણે પુરુષ (ચેતન) પ્રકૃતિની સહાય વિના કશું કરી શકતો નથી. તેથી પુરુષ પર કાંઈ પણ કરવાની જવાબદારી આવી શકતી નથી. આ બધાનો અનુભવ છે કે, શરીર વિના આપણે કાંઈ કરી જ શકતા નથી. તેથી કાંઈ ને કાંઈ કરવા માટે જ શરીરનો ઉપયોગ થાય છે. જો આપણે કશું પણ ન કરવા ઈચ્છીએ તો શરીરનો ઉપયોગ શું છે? કાંઈ જ ઉપયોગ નથી. જો આપણે કાંઈ પણ જોવા ન ચાહીએ તો આંખ આપણા માટે શા કામની? કાંઈ પણ સાંભળવા ન ચાહીએ તો કાન આપણા માટે શા કામના? સ્થૂળ ક્રિયા કરવામાં સ્થૂળ શરીર કામ આવે છે. ચિંતન, ધ્યાન કરવામાં સૂક્ષ્મ શરીર કામ આવે છે. સ્થિરતા, સમાધિમાં કારણ-શરીર કામ આવે છે.^૧ જો કાંઈ પણ ન કરીએ તો ત્રણે શરીર આપણાં શું કામ આવ્યાં? શરીર અને તેના દ્વારા થનારી ક્રિયાઓ સંસારને જ કામ

૧. સમાધિ અને વ્યુત્થાન-બન્ને કારણશરીરમાં થાય છે. કારણશરીર સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જવાથી ‘સહજ-સમાધિ’ અથવા ‘સહજાવસ્થા’ થાય છે.

આવે છે. આપણું સ્વરૂપ ચિન્મય સત્તામાત્ર છે; તેથી તેના માટે શરીર અને તેની ક્રિયાઓ કાંઈ કામ આવતી નથી. ચિન્મય સત્તામાત્રમાં કોઈ કમી આવતી નથી. તે સર્વથા પૂર્ણ છે; તેથી આપણે પોતાના માટે કાંઈ જોઈએ નહીં. ચિન્મય સત્તા સિવાય બીજું કાંઈ છે જ નહિ; કારણ કે સત્તા એક જ હોઈ શકે છે, બે હોઈ જ શકતી નથી. તેથી આપણને કોઈ સાથીની (મદદગારની) જરૂર નથી. આ પ્રમાણે ન તો ક્રિયાની સાથે સંબંધ (કર્તૃત્વ) હોય, ન અપ્રાપ્ત વસ્તુની સાથે સંબંધ (કામના) હોય અને ન પ્રાપ્ત વસ્તુની સાથે સંબંધ (મમતા) હોય તો પ્રકૃતિની સાથે તાદાત્મ્ય રહેશે નહીં. પ્રકૃતિની સાથે તાદાત્મ્ય ન રહેવાથી પ્રકૃતિમાં ક્રિયા તો રહેશે પરંતુ કર્તા અને ભોક્તા કોઈ નહીં રહે. (આ જ અધ્યાયનો ઓગણત્રીસમો શ્લોક).

—■—

સંબંધ — હવે ભગવાન ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞના વિભાગને જાણવાનું ફળ બતાવીને પ્રકરણનો ઉપસંહાર કરે છે.

ક્ષેત્રક્ષેત્રજયોરેવમન્તરં

જ્ઞાનયક્ષુષા ।

ભૂતપ્રકૃતિમોક્ષં ચ યે વિદુર્યાન્તિ તે પરમ્ ॥ ૩૪ ॥

એવમ્	= આ પ્રમાણે	અન્તરમ્	= વિભાગને	વિદુઃ	= જાણે છે,
યે	= જે	ચ	= તથા	તે	= તે
જ્ઞાનયક્ષુષા	= જ્ઞાનરૂપી નેત્રોથી	ભૂતપ્રકૃતિ-	= કાર્ય-કારણ- સહિત	પરમ્	= પરમાત્માને
ક્ષેત્રક્ષેત્રજયોઃ	= ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞના	મોક્ષમ્	પ્રકૃતિથી પોતાને અલગ	યાન્તિ	= પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.

ટીકા — [જ્ઞાનમાર્ગનો વિવેકથી જ આરંભ થાય છે અને વાસ્તવિક વિવેક (બોધ)માં જ સમાપ્ત થાય છે. વાસ્તવિક વિવેક થતાં પ્રકૃતિથી સર્વથા સંબંધ-વિચ્છેદ થઈને સ્વતઃસિદ્ધ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે - આ જ વાતને અહીં બતાવવામાં આવી છે.]

‘ક્ષેત્રક્ષેત્રજયોરેવમન્તરં જ્ઞાનયક્ષુષા’ — સત-અસત, નિત્ય-અનિત્ય, ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞને અલગ-અલગ જાણવાનું નામ ‘જ્ઞાનયક્ષુ’ (વિવેક) છે. આ ક્ષેત્ર વિકારી છે, કદી એકરૂપ નથી રહેતું. એ પ્રતિક્ષણે પરિવર્તિત થતું રહે છે. એવી કોઈ પણ ક્ષણ નથી, જેમાં એ સ્થિર રહેતું હોય. પરંતુ આ ક્ષેત્રમાં રહેવાવાળો, તેને જાણવાવાળો ક્ષેત્રજ્ઞ સદા એકરૂપ રહે છે. ક્ષેત્રજ્ઞમાં પરિવર્તન ન થયું છે, ન થશે અને ન થવાનો સંભવ પણ છે. આ રીતે જાણવું, અનુભવ કરવો એને જ જ્ઞાનયક્ષુ વડે ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞના વિભાગને જાણવું કહે છે.

‘ભૂતપ્રકૃતિમોક્ષં ચ યે વિદુર્યાન્તિ તે પરમ્’ — વાસ્તવિક વિવેક અર્થાત્ બોધ થતાં ભૂત અને પ્રકૃતિથી અર્થાત્ પ્રકૃતિના કાર્યમાત્રથી તથા પ્રકૃતિથી સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય છે. પ્રકૃતિથી સર્વથા સંબંધ-વિચ્છેદ થતાં અર્થાત્ પ્રકૃતિથી પોતાના જુદાપણાનો બરાબર અનુભવ થતાં સાધક પરમાત્મતત્ત્વને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.

ભગવાને પહેલાં અવ્યક્તની ઉપાસના કરવાવાળાઓને પોતાની પ્રાપ્તિ બતાવી હતી - ‘તે પ્રાપ્નુવન્તિ મામેવ’

(અ. ૧૨/૪), એ જ વાતને અધ્યાયના અઢારમા શ્લોકમાં ‘મદ્ભાવાયોપપદ્યતે’ પદ્યથી, ત્રેવીસમા શ્લોકમાં ‘ન સ ભૂયોઽભિજાયતે’ પદ્યથી અને અહીં ‘યાન્તિ તે પરમ્’ પદ્યથી કહી છે.

જ્ઞાનમાર્ગમાં દેહાભિમાન જ મુખ્ય વિઘ્ન છે. આ વિઘ્નને દૂર કરવાને માટે ભગવાને આ જ અધ્યાયના આરંભમાં ‘ઈદં શરીરમ્’ પદ્યથી શરીર (ક્ષેત્ર)થી પોતાની (ક્ષેત્રજ્ઞ)ની પૃથક્તાનો અનુભવ કરવાને માટે કહ્યું, અને બીજા શ્લોકમાં ‘ક્ષેત્રક્ષેત્રજયોર્જ્ઞાનમ્’ પદ્યથી ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞના જ્ઞાનને વાસ્તવિક જ્ઞાન કહ્યું, પછી ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞની પૃથક્તાનું કેટલીયે રીતે વર્ણન કર્યું. હવે એ જ વિષયનો ઉપસંહાર કરતાં ભગવાન અંતમાં કહે છે કે ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞની પૃથક્તાને સારી રીતે જાણી લેવાથી ક્ષેત્રની સાથે સર્વથા સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય છે.

ક્ષેત્રજ્ઞે જ પરમાત્માથી વિમુખ થઈને ભિન્નતા માની છે અને ક્ષેત્રની સન્મુખ થઈને ક્ષેત્ર સાથે એકતા માની છે. એટલા માટે પરમાત્મા સાથે એકતા અને ક્ષેત્ર સાથે સર્વથા ભિન્નતા-બન્ને વાતોને કહેવી આવશ્યક થઈ ગઈ. આથી ભગવાને આ જ અધ્યાયના બીજા શ્લોકમાં ‘ક્ષેત્રજં ચાપિ માં વિદ્ધિ’ પદ્યથી ક્ષેત્રજ્ઞની પરમાત્મા સાથે એકતા બતાવી અને અહીં ક્ષેત્રની સમષ્ટિ સંસારની સાથે એકતા બતાવી રહ્યા છે. બન્નેનું તાત્પર્ય ક્ષેત્રજ્ઞ અને પરમાત્માની અભિન્નતા બતાવવાનું જ છે.

જેવી રીતે કોઈ મકાનમાં ચારે તરફ અંધારું છે. કોઈ કહી દે છે કે મકાનમાં પ્રેતો રહે છે, તો એમાં પ્રેતો દેખાવા લાગી જાય છે અર્થાત્ પ્રેત હોવાનો વહેમ થઈ જાય છે. પરંતુ કોઈ સાહસિક પુરુષ દ્વારા મકાનની અંદર જઈને પ્રકાશ કરવાથી અંધારું અને પ્રેત-બન્નેય દૂર થઈ જાય છે. અંધારામાં ચાલતી વેળાએ મનુષ્ય ધીરે-ધીરે ચાલે છે કે ક્યાંક ઠોકર ન લાગી જાય, ક્યાંક ખાડો ન આવી જાય. તેને ગબડી પડવાનો અને સાથે જ વીંછી, સાપ, ચોર વગેરેનો ભય પણ લાગેલો રહે છે. પરંતુ પ્રકાશ થતાં જ એ બધા ભય દૂર થઈ જાય છે. એવી જ રીતે સર્વત્ર પરિપૂર્ણ

પ્રકાશસ્વરૂપ પરમાત્માથી વિમુખ થતાં અંધકારસ્વરૂપ સંસારની સ્વતંત્ર સત્તા સર્વત્ર દેખાવા લાગી જાય છે અને જાતજાતના ભય સતાવવા લાગી જાય છે. પરંતુ વાસ્તવિક બોધ થતાં સંસારની સ્વતંત્ર સત્તા નથી રહેતી અને બધા ભય દૂર થઈ જાય છે. એક પ્રકાશસ્વરૂપ પરમાત્મા જ બાકી રહી જાય છે. અંધારાને દૂર કરવાને માટે તો પ્રકાશને લાવવો પડે છે, પરમાત્માને ક્યાંયથી લાવવા નથી પડતા. એ તો બધા સ્થળ, કાળ, વસ્તુ, વ્યક્તિ, પરિસ્થિતિ વગેરેમાં જેમ છે તેમ પરિપૂર્ણ છે. એટલા માટે સંસારથી સર્વથા સંબંધ-વિચ્છેદ થતાં એનો અનુભવ પોતાની મેળે થઈ જાય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞના વિભાગનું જ્ઞાન ‘વિવેક’ કહેવાય છે. જે સાધકો આ વિવેકને મહત્વ આપીને ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞના વિભાગને સારી પેઠે જાણી લે છે તથા પ્રકૃતિ અને તેનું કાર્ય (શરીર)ને સ્વયંથી સર્વથા અલગ અનુભવ કરી લે છે, તેઓ પરમાત્માને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. તેમની દૃષ્ટિમાં એક ચિન્મય તત્ત્વ સિવાય કશું રહેતું નથી.

ભગવાને ‘મદ્ભાવાયોપપદ્યતે’ (૧૩/૧૮) પદ્યથી સગુણની પ્રાપ્તિ બતાવી છે અને અહીં ‘યે વિદુર્યાન્તિ તે પરમ્’ પદ્યથી નિર્ગુણની પ્રાપ્તિ બતાવી છે. વાસ્તવમાં ‘મદ્ભાવ’ અને ‘પરમ્’ની પ્રાપ્તિ એક જ છે. (ગીતા આઠમા અધ્યાયનો એકવીસમો અને ચૌદમા અધ્યાયનો સત્તાવીસમો શ્લોક).

ૐ તત્સદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞવિભાગયોગો નામ ત્રયોદશોઽધ્યાયઃ ॥ ૧૩ ॥

આ રીતે ૐ, તત્, સત્ — આ ભગવન્નામોના ઉચ્ચારણપૂર્વક બ્રહ્મવિદ્યા અને યોગશાસ્ત્રમય શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતોપનિષદરૂપી શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદમાં ‘ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞવિભાગયોગ’ નામનો તેરમો અધ્યાય પૂરો થયો. ॥ ૧૩ ॥

આ (તેરમા) અધ્યાયમાં ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞના વિભાગનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ક્ષેત્ર અલગ છે અને ક્ષેત્રજ્ઞ અલગ છે - એવો અનુભવ થઈ જવાથી ક્ષેત્રજ્ઞનો પરમાત્માની સાથે યોગ થઈ જાય છે કે જે નિત્ય છે. એટલા માટે આ અધ્યાયનું નામ ‘ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞવિભાગયોગ’ રાખવામાં આવ્યું છે.

તેરમા અધ્યાયનાં પદ, અક્ષર અને ઉવાચ

(૧) આ અધ્યાયમાં ‘અથ ત્રયોદશોઽધ્યાયઃ’ નાં ત્રણ, ‘શ્રીભગવાનુવાચ’નાં બે, શ્લોકોનાં ચારસો આઠ અને પુષ્પિકાનાં તેર પદો છે. આ રીતે સઘળાં પદોનો સરવાળો ચારસો છવ્વીસ છે.

(૨) આ અધ્યાયમાં ‘અથ ત્રયોદશોઽધ્યાયઃ’ના આઠ, ‘શ્રીભગવાનુવાચ’ના સાત, શ્લોકોના એક હજાર ઈઠ્યાસી અને પુષ્પિકાના બાવન અક્ષરો છે. આ રીતે સઘળા

અક્ષરોનો સરવાળો એક હજાર એક સો પંચાવન છે. આ અધ્યાયના બધા જ શ્લોકો બત્રીસ અક્ષરોના છે.

(૩) આ અધ્યાયમાં એક ઉવાચ છે - ‘શ્રીભગવાનુવાચ’.

તેરમા અધ્યાયમાં પ્રયોજાયેલા છંદ

આ અધ્યાયના ચોત્રીસ શ્લોકોમાંથી - પહેલા શ્લોકના પ્રથમ ચરણમાં તથા અઢારમા શ્લોકના તૃતીય ચરણમાં ‘મગણ’ પ્રયોજાયેલો હોવાથી ‘મ-વિપુલા;’ સત્તરમા શ્લોકના તૃતીય ચરણમાં તથા એકત્રીસમા શ્લોકના પ્રથમ ચરણમાં ‘રગણ’ પ્રયોજાયેલો હોવાથી ‘ર-વિપુલા’ અને ત્રેવીસમા શ્લોકના પ્રથમ ચરણમાં ‘નગણ’ પ્રયોજાયેલો હોવાથી ‘ન-વિપુલા’ સંજ્ઞાવાળા છંદ છે. બાકીના ઓગણત્રીસ શ્લોક બરાબર ‘પથ્યાવકત્ર’ અનુષ્ટુપ છંદનાં લક્ષણોથી યુક્ત છે.

ચૌદમો અધ્યાય

ભૂમિકા

શ્રીભગવાને તેરમા અધ્યાયના અંતમાં કહ્યું કે જ્ઞાનચક્ષુથી ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞના ભેદને દેખવાવાળો પરમાત્માને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. હવે પ્રશ્ન થાય છે કે તે જ્ઞાન શું છે અને તેનો શું મહિમા છે તથા તે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિનો સરળ ઉપાય શું છે? આનું વર્ણન કરવાને માટે ભગવાન ચૌદમા અધ્યાયના વિષયનો આરંભ કરે છે.

બંધન બેથી થાય છે - પ્રકૃતિથી અને પ્રકૃતિના કાર્ય ગુણોથી. પ્રકૃતિના બંધનથી છૂટવાને માટે ભગવાને તેરમા અધ્યાયનો વિષય બતાવી દીધો. હવે પ્રકૃતિનાં કાર્ય ગુણોના બંધનથી છૂટવાને માટે ભગવાન ચૌદમા અધ્યાયના વિષયનો આરંભ કરતાં પહેલાં બે શ્લોકોમાં જ્ઞાનના મહિમાનું વર્ણન કરે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ

પરં ભૂયઃ પ્રવક્ષ્યામિ જ્ઞાનાનાં જ્ઞાનમુત્તમમ્ ।
યજ્ઞજ્ઞાત્વા મુનયઃ સર્વે પરાં સિદ્ધિમિતો ગતાઃ ॥ ૧ ॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા—

જ્ઞાનાનામ્	= સર્વ જ્ઞાનોમાં	પ્રવક્ષ્યામિ	= કહીશ,	ઈતઃ	= આ સંસારથી
ઉત્તમમ્	= ઉત્તમ (અને)	યત્	= જેને		(છૂટીને)
પરમ્	= શ્રેષ્ઠ	જ્ઞાત્વા	= જાણીને	પરામ્	= પરમ
જ્ઞાનમ્	= જ્ઞાનને (હું)	સર્વે	= સઘળા	સિદ્ધિમ્	= સિદ્ધિને
ભૂયઃ	= ફરી	મુનયઃ	= મુનિજનો	ગતાઃ	= પામી ચુક્યા છે.

ટીકા - ‘પરં ભૂયઃ પ્રવક્ષ્યામિ જ્ઞાનાનાં જ્ઞાનમુત્તમમ્’ - તેરમા અધ્યાયના અઢારમા, ત્રેવીસમા અને ચોત્રીસમા શ્લોકમાં ભગવાને ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞનું, પ્રકૃતિ-પુરુષનું જે જ્ઞાન (વિવેક) બતાવ્યું હતું, એ જ જ્ઞાનને ફરીથી બતાવવાને માટે ભગવાન ‘ભૂયઃ પ્રવક્ષ્યામિ’ પદોથી પ્રતિજ્ઞા કરે છે.

લૌકિક અને પારલૌકિક જેટલાં પણ જ્ઞાન છે અર્થાત્ જેટલી પણ વિદ્યાઓ, કળાઓ, ભાષાઓ, લિપિઓ વગેરેનું જ્ઞાન છે, તે બધાંથી પ્રકૃતિ-પુરુષનો ભેદ બતાવવાવાળું, પ્રકૃતિથી પર કરવાવાળું અને પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરાવવાવાળું આ જ્ઞાન શ્રેષ્ઠ છે, સર્વોત્કૃષ્ટ છે. આના સમાન બીજું કોઈ જ્ઞાન છે જ નહિ, હોઈ શકતું જ નથી અને હોવાનો સંભવ પણ નથી. કારણ કે બીજાં બધાં જ્ઞાન સંસારમાં ફસાવનારાં છે, બંધનમાં નાખવાવાળાં છે.

જોકે ‘ઉત્તમ’ અને ‘પર’ આ બન્ને શબ્દોનો અર્થ એક જ થાય છે, તોપણ જ્યાં એક અર્થના બે શબ્દો એકીસાથે આવી જાય છે, ત્યાં તેમના બે અર્થ થાય છે. આથી અહીં

‘ઉત્તમ’ શબ્દનો અર્થ એ છે કે આ જ્ઞાન પ્રકૃતિ અને તેનાં કાર્ય શરીર-સંસારથી સંબંધ-વિચ્છેદ કરાવવાવાળું હોવાથી શ્રેષ્ઠ છે, અને ‘પર’ શબ્દનો અર્થ એ છે કે આ જ્ઞાન પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરાવવાવાળું હોવાથી સર્વોત્કૃષ્ટ છે.

‘યજ્ઞજ્ઞાત્વા મુનયઃ સર્વે પરાં સિદ્ધિમિતો ગતાઃ’ - જે જ્ઞાનને જાણીને અર્થાત્ જેનો અનુભવ કરીને મોટા-મોટા મુનિલોકો આ સંસારથી મુક્ત થઈને પરમાત્માને પ્રાપ્ત થઈ ગયા છે, તેને હું કહીશ. તે જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરવાથી કોઈ મુક્ત થાય અને કોઈ મુક્ત ન થાય - એવું થતું જ નથી, પરંતુ આ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરવાવાળા સઘળેસઘળા મુનિલોકો મુક્ત થઈ જાય છે, સંસારના બંધનથી, સંસારની પરવશતાથી છૂટી જાય છે અને પરમાત્માને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.

તત્ત્વનું મનન કરવાવાળા જે મનુષ્યનું શરીરની સાથે મમત્વ નથી રહ્યું, તે ‘મુનિ’ કહેવાય છે.

‘પરાં સિદ્ધિમ્’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે સાંસારિક કાર્યોની જેટલી સિદ્ધિઓ છે અથવા યોગસાધનથી થવાવાળી

અણિમા, મહિમા, ગરિમા વગેરે જેટલી સિદ્ધિઓ છે, તે બધી જ વાસ્તવમાં અસિદ્ધિઓ જ છે. કારણ કે એ બધી જ જન્મમરણ આપવાવાળી, બંધનમાં નાખવાવાળી અને પરમાત્મપ્રાપ્તિમાં વિઘ્ન નાખવાવાળી છે. પરંતુ પરમાત્મપ્રાપ્તિ — રૂપી જે સિદ્ધિ છે, તે સર્વોત્કૃષ્ટ છે; કેમકે તેને પ્રાપ્ત થતાં મનુષ્ય જન્મ-મરણથી છૂટી જાય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : (આ ચૌદમો અધ્યાય તેરમા અધ્યાયનું જ પરિશિષ્ટ છે.) ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞના વિભાગનું જ્ઞાન સંપૂર્ણ લૌકિક-પારલૌકિક જ્ઞાનોથી ઉત્તમ તથા સર્વોત્કૃષ્ટ છે. આ જ્ઞાન પરમાત્મપ્રાપ્તિનો રામબાણ ઉપાય છે, તેથી આ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરવાવાળા તમામ સાધકો પરમાત્માને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે અર્થાત્ મુક્ત થઈ જાય છે.

‘જ્ઞાનાનાં જ્ઞાનમુત્તમમ્’ પદોનું તાત્પર્ય છે — સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ જ્ઞાનથી તથા લૌકિક-પારલૌકિક જ્ઞાનથી પણ ઉત્તમ, છેવટનું (અંતિમ) જ્ઞાન. આ જ્ઞાન સિવાય બીજું કોઈ જ્ઞાન પરમસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરાવી શકતું નથી. એક પરમાત્મતત્ત્વ સિવાય કશું જ નથી — એવો અનુભવ થઈ જવો એ જ પરમસિદ્ધિની પ્રાપ્તિ છે. તાત્પર્ય એ છે કે પરમસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થયા પછી ક્રિયા તથા પદાર્થનો અત્યંત અભાવ થઈ જાય છે અને એક ચિન્મય સત્તા સિવાય કોઈ જડ વસ્તુ રહેતી જ નથી, જે ચિન્મય સત્તા જ વાસ્તવમાં છે.

**ઈદં જ્ઞાનમુપાશ્રિત્ય મમ સાધર્મ્યમાગતાઃ ।
સર્ગેડપિ નોપજાયન્તે પ્રલયે ન વ્યથન્તિ ચ ॥ ૨ ॥**

ઈદમ્	= આ	સાધર્મ્યમ્	= સધર્મતાને	ન, ઉપજાયન્તે	= જન્મતા નથી
જ્ઞાનમ્	= જ્ઞાનને	આગતાઃ	= પામી ચૂક્યા છે,	ચ	= અને
ઉપાશ્રિત્ય	= આશ્રયે	સર્ગે	= (તે)	પ્રલયે	= પ્રલયકાળે
મમ	= (જે મનુષ્ય)		સૃષ્ટિના આરંભે	અપિ	= પણ
	મારી		(ફરીથી)	ન, વ્યથન્તિ	= વ્યાકુળ નથી થતા.

ટીકા — ‘ઈદં જ્ઞાનમુપાશ્રિત્ય’ — પૂર્વશ્લોકમાં ભગવાને ઉત્તમ અને પર — એ બે વિશેષણોથી જે જ્ઞાનનો મહિમા કહ્યો હતો, એ જ્ઞાનનો અનુભવ કરવો એ જ તેનો આશ્રય લેવો છે. આ જ્ઞાનનો અનુભવ થવાથી મનુષ્યના સઘળા સંશયો દૂર થઈ જાય છે અને જ્ઞાનસ્વરૂપ થઈ જાય છે.

‘મમ સાધર્મ્યમાગતાઃ’ — એ જ્ઞાનનો આશ્રય લઈને મનુષ્યો મારી સધર્મતાને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે અર્થાત્ જેવી રીતે મારામાં કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વ નથી, એવી જ રીતે તેઓમાં પણ કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વ નથી રહેતું. જેવી રીતે હું સદાય નિર્લિપ્ત-નિર્લિકાર રહું છું, એવી જ રીતે તેઓને પણ પોતાની નિર્લિપ્તતા-નિર્લિકારતાનો અનુભવ થઈ જાય છે.

જ્ઞાની મહાપુરુષો ભગવાનના સમાન નિર્લિપ્ત-નિર્લિકાર તો થઈ જાય છે, પરંતુ તેઓ ભગવાનના સમાન સંસારની ઉત્પત્તિ, પાલન અને સંહારનું કાર્ય નથી કરી શકતા. હા, યોગાભ્યાસના બળથી કોઈક યોગીમાં કંઈક સામર્થ્ય આવી જાય છે, પરંતુ એ સામર્થ્ય પણ ભગવાનના સામર્થ્ય જેવું નથી હોતું. કારણ કે તે ‘યુગ્જ્ઞાન યોગી’ છે અર્થાત્ તેણે અભ્યાસ કરીને કંઈક સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે. પરંતુ ભગવાન ‘યુક્ત

યોગી’ છે અર્થાત્ ભગવાનમાં સામર્થ્ય સદાથી સ્વતઃસિદ્ધ છે. ભગવાન સર્વ કંઈ કરવામાં સમર્થ છે — ‘કર્તુમર્કર્તુમન્યથા કર્તુ સમર્થઃ’. યોગીનું સામર્થ્ય તો સીમિત હોય છે, પરંતુ ભગવાનનું સામર્થ્ય અસીમ હોય છે.

‘સર્ગેડપિ નોપજાયન્તે’ — અહીં ‘અપિ’ પદથી એ માલૂમ પડે છે કે તે જ્ઞાની મહાપુરુષો મહાસર્ગના આરંભમાં પણ ઉત્પન્ન નથી થતા. મહાસર્ગના આદિમાં ચૌદ લોકોની તથા એ લોકોના અધિકારીઓની ઉત્પત્તિ થાય છે, પરંતુ તે મહાપુરુષો ઉત્પન્ન નથી થતા અર્થાત્ તેઓએ ફરીથી કર્મપરવશ થઈને શરીર ધારણ નથી કરવું પડતું.

‘પ્રલયે ન વ્યથન્તિ ચ’ — મહાપ્રલયમાં સંવર્તક અગ્નિથી ચર-અચર બધાં જ પ્રાણીઓ ભસ્મ થઈ જાય છે. સમુદ્રના વધી જવાથી પૃથ્વી ડૂબી જાય છે. ચૌદ લોકોમાં ખળભળાટ, હાહાકાર મચી જાય છે. બધાં જ પ્રાણીઓ દુઃખી થાય છે, નષ્ટ થાય છે. પરંતુ મહાપ્રલયમાં તે જ્ઞાની મહાપુરુષોને કોઈ દુઃખ નથી થતું, તેમનામાં કોઈ ખળભળાટ નથી થતો, વિકાર નથી થતો. કારણ કે, તે મહાપુરુષો જે તત્ત્વને પ્રાપ્ત થઈ ગયા છે, તે તત્ત્વમાં કોઈ ખળભળાટ કે વિકાર છે જ નહિ, તો પછી તે મહાપુરુષો વ્યથિત કેવી રીતે

થઈ શકે છે? નથી થઈ શકતા.

મહાસર્ગમાં પણ ઉત્પન્ન ન થવાનું અને મહાપ્રલયમાં પણ વ્યથિત ન થવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જ્ઞાની મહાપુરુષનો પ્રકૃતિ અને પ્રકૃતિજન્ય ગુણોથી સર્વથા સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ

જાય છે. એટલા માટે પ્રકૃતિનો સંબંધ રહેવાથી જે જન્મ-મરણ થાય છે, દુઃખ થાય છે અને ખળભળાટ થાય છે, તે જન્મમરણ, દુઃખ વગેરે પ્રકૃતિના સંબંધથી રહિત મહાપુરુષમાં નથી થતા.

પરિશિષ્ટ ભાવ : કારણશરીરના સંબંધથી ‘નિર્વિકલ્પ સ્થિતિ’ થાય છે અને કારણશરીરથી સંબંધ-વિચ્છેદ થવાથી (સ્વયંમાં) ‘નિર્વિકલ્પ બોધ’ થાય છે. નિર્વિકલ્પ સ્થિતિ તો સવિકલ્પમાં બદલાઈ જાય છે, પરંતુ નિર્વિકલ્પ બોધ સવિકલ્પમાં બદલાતો નથી. તાત્પર્ય એ છે કે નિર્વિકલ્પ સ્થિતિમાં પરિવર્તન થાય છે, પરંતુ નિર્વિકલ્પ બોધમાં ક્યારેય પરિવર્તન થતું નથી, તે હંમેશાં જેમનું તેમ રહે છે. આ વાતને અહીં ‘સર્ગેડપિ નોપજાયન્તે પ્રલયે ન વ્યથન્તિ ચ’ પદોમાં કહી છે.

મહાસર્ગ અને મહાપ્રલય પ્રકૃતિમાં થાય છે. પ્રકૃતિથી અતીત તત્ત્વ (પરમાત્મા)ની પ્રાપ્તિ થતાં મહાસર્ગ અને મહાપ્રલયની કોઈ અસર પડતી નથી; કારણ કે પ્રકૃતિ સાથે સંબંધ જ રહેતો નથી. પ્રકૃતિ સાથે સંબંધ ન રહેવાને ‘આત્યંતિક પ્રલય’ પણ કહ્યો છે. તાત્પર્ય એ છે કે પ્રકૃતિનું કાર્ય એવા શરીરને પકડવાથી મનુષ્ય પરતંત્ર થઈ જાય છે,^૧ જન્મ-મરણમાં પડી જાય છે; પરંતુ પ્રકૃતિના કાર્ય સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ કરવાથી તે સ્વતંત્ર થઈ જાય છે, તેનું જીવન નિરપેક્ષ થઈ જાય છે અને તે જન્મ-મરણથી કાયમ માટે છૂટી જાય છે.

‘મમ સાધર્મ્યમાગતાઃ’ પદોનું તાત્પર્ય એ છે કે જેમ પરમાત્મા સત-ચિત-આનંદસ્વરૂપ છે, એવી જ રીતે તેમને પ્રાપ્ત થનાર મહાપુરુષ પણ સત-ચિત-આનંદસ્વરૂપ થઈ જાય છે.

—■—

સંબંધ — જેઓ ભગવાનની સધર્મતાને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, તેઓ તો મહાસર્ગમાં પણ પેદા નથી થતા; પરંતુ જે પ્રાણીઓ મહાસર્ગમાં પેદા થાય છે, તેમના ઉત્પન્ન થવાની કઈ પ્રક્રિયા છે — તેને આગળના શ્લોકમાં બતાવે છે.

મમ યોનિર્મહદ્બ્રહ્મ તસ્મિન્ગર્ભ દધામ્યહમ્ ।

સમ્ભવઃ સર્વભૂતાનાં તતો ભવતિ ભારત ॥ ૩॥

ભારત	= હે ભરતવંશી	(અને)	તતઃ	= તેનાથી
	અર્જુન!	અહમ્	સર્વભૂતાનામ્	= સઘળાં
મમ	= મારી	તસ્મિન્		પ્રાણીઓની
મહત્, બ્રહ્મ	= મૂળ પ્રકૃતિ તો	ગર્ભમ્	સમ્ભવઃ	= ઉત્પત્તિ
યોનિઃ	= ઉત્પત્તિ-સ્થાન છે	દધામિ	ભવતિ	= થાય છે.

ટીકા — ‘મમ યોનિર્મહદ્બ્રહ્મ’ — અહીં મૂળ પ્રકૃતિ ‘મહદ્બ્રહ્મ’ નામે કહેવામાં આવી છે, તેનાં કેટલાંક કારણો હોઈ શકે છે; જેમ કે —

(૧) પરમાત્મા નાનાપણા અને મોટાપણાથી રહિત છે; આથી તેઓ સૂક્ષ્મથી સૂક્ષ્મ પણ છે અને મહાનથી મહાન પણ છે — ‘અણોરણીયાન્મહતો મહીયાન્’ (શ્વેતાશ્વતરોપનિષદ્ ૩/૨૦). પરંતુ સંસારની દૃષ્ટિએ સહુથી મોટી ચીજ મૂળ પ્રકૃતિ જ છે અર્થાત્ સંસારમાં સહુથી મોટું વ્યાપક તત્ત્વ મૂળ પ્રકૃતિ જ છે. પરમાત્માના સિવાય સંસારમાં તેનાથી વધારે કોઈ વ્યાપક તત્ત્વ નથી. એટલા માટે આ મૂળ પ્રકૃતિને અહીં

‘મહદ્બ્રહ્મ’ કહેવામાં આવી છે.

(૨) ‘મહત્’ (મહત્ત્વ અર્થાત્ સમષ્ટિ બુદ્ધિ) અને ‘બ્રહ્મ’ (પરમાત્મા)ની વચમાં હોવાથી મૂળ પ્રકૃતિને ‘મહદ્બ્રહ્મ’ કહેવામાં આવી છે.

(૩) પાછળ (બીજા) શ્લોકમાં ‘સર્ગેડપિ નોપજાયન્તે પ્રલયે ન વ્યથન્તિ ચ’ પદોમાં આવેલા ‘સર્ગ’ અને ‘પ્રલય’ શબ્દોનો અર્થ ક્રમશઃ બ્રહ્માનો દિવસ અને બ્રહ્માની રાત્રિ માની શકાય છે. આથી તેમનો અર્થ મહાસર્ગ (બ્રહ્માનું પ્રગટ થવું) અને મહાપ્રલય (બ્રહ્માનું લીન થવું) સિદ્ધ કરવાને માટે અહીં ‘મહદ્બ્રહ્મ’ શબ્દ આપ્યો છે. તાત્પર્ય એ છે

૧. ‘કાર્યતે હ્યવશઃ કર્મ સર્વઃ પ્રકૃતિજૈર્ગુણૈઃ (૩/૫)

‘અવશં પ્રકૃતેર્વશાત્’ (૮/૮)

‘રાત્ર્યાગમેડવશઃ પાર્થ પ્રભવત્યહરાગમે’ (૮/૧૮)

કે જીવનમુક્ત મહાપુરુષોનો આ મૂળ પ્રકૃતિથી જ સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય છે, એટલા માટે તેઓ મહાસર્ગમાં પણ પેદા નથી થતા અને મહાપ્રલયમાં પણ વ્યથિત નથી થતા.

બધાનું ઉત્પત્તિસ્થાન હોવાથી આ મૂળ પ્રકૃતિને ‘યોનિ’ કહેવામાં આવી છે. આ જ મૂળ પ્રકૃતિથી અનંત બ્રહ્માંડો પેદા થાય છે અને તેમાં જ લીન થાય છે. આ મૂળ પ્રકૃતિથી જ સાંસારિક અનંત શક્તિઓ પેદા થાય છે.

આ મૂળ પ્રકૃતિને માટે ‘મમ’ પદનો પ્રયોગ કરીને ભગવાન કહે છે કે આ પ્રકૃતિ મારી છે. આથી એના ઉપર આધિપત્ય પણ મારું જ છે. મારી ઈચ્છા વિના આ પ્રકૃતિ પોતાના તરફથી કંઈ પણ નથી કરી શકતી. એ જે કંઈ પણ કરે છે, તે બધું મારી અધ્યક્ષતામાં જ કરે છે (ગીતા અ. ૮/૧૦).

હું મૂળ પ્રકૃતિ (મહદ્બ્રહ્મ)થી પણ શ્રેષ્ઠ સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા છું — આ બતાવવાને માટે ભગવાને ‘મમ મહદ્બ્રહ્મ’ પદોનો પ્રયોગ કર્યો છે.

મહદ્બ્રહ્મથી પણ શ્રેષ્ઠ પરબ્રહ્મ પરમાત્માનો અંશ હોવા છતાં પણ જીવ પરમાત્માની વિમુખ થઈને પ્રકૃતિની સાથે સંબંધ જોડી લે છે. એટલું જ નહિ, તે પ્રકૃતિનાં કાર્ય-ત્રણે ગુણો સાથે સંબંધ જોડી લે છે અને તેનાથી પણ નીચે ગબડીને ગુણોનાં પણ કાર્ય શરીર વગેરેની સાથે સંબંધ જોડી લે છે અને બંધનમાં પડી જાય છે. આથી ભગવાન ‘મમ મહદ્બ્રહ્મ’ પદોથી કહે છે કે જીવનો સંબંધ વાસ્તવમાં મૂળ પ્રકૃતિથી પણ શ્રેષ્ઠ મારી પરમાત્માની સાથે છે —

‘મમ એવ અંશઃ’ (ગીતા અ. ૧૫/૭), એટલા માટે પ્રકૃતિની સાથે સંબંધ માનીને તેણે પોતાનું પતન નહિ કરવું જોઈએ.

‘તસ્મિન્ગર્ભ દધામ્યહમ્’— અહીં ‘ગર્ભમ્’ પદ કર્મ-સંસ્કારોસહિત જીવ-સમુદાયનું વાચક છે. ભગવાન કોઈ નવા ગર્ભનું સ્થાપન નથી કરતા. અનાદિકાળથી જે જીવો જન્મમરણના પ્રવાહમાં પડેલા છે, તેઓ મહાપ્રલયને સમયે પોતપોતાના કર્મ-સંસ્કારોસહિત પ્રકૃતિમાં લીન થઈ જાય છે (ગીતા અ. ૮/૭). પ્રકૃતિમાં લીન થયેલા જીવોનાં કર્મો જ્યારે પરિપક્વ થઈને ફળ આપવાને માટે ઉન્મુખ થઈ જાય છે, ત્યારે મહાસર્ગના આદિમાં ભગવાન તે જીવોનો પ્રકૃતિની સાથે ફરીથી વિશેષ સંબંધ (કે જે કારણશરીરરૂપે પહેલેથી જ હતો) સ્થાપિત કરાવી દે છે — આને જ ભગવાન દ્વારા જીવસમુદાયરૂપી ગર્ભનું પ્રકૃતિરૂપ યોનિમાં સ્થાપન કરવું કહે છે.

‘સમ્ભવઃ સર્વભૂતાનાં તતો ભવતિ ભારત’ — ભગવાન દ્વારા પ્રકૃતિમાં ગર્ભસ્થાપન કર્યા બાદ સઘળાં પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ થાય છે અર્થાત્ તે પ્રાણીઓ સૂક્ષ્મ અને સ્થૂળ શરીરો ધારણ કરીને પુનર્જન્મ પ્રાપ્ત કરે છે. મહાસર્ગના આદિમાં પ્રાણીઓનું આ ઉત્પન્ન થવું એ જ ભગવાનનો વિસર્ગ (ત્યાગ) છે, આદિકર્મ છે. (ગીતા અ. ૮/૩).

[જીવ જ્યાં સુધી મુક્ત નથી થતો, ત્યાં સુધી પ્રકૃતિના અંશ કારણશરીર સાથે તેનો સંબંધ ચાલુ રહે છે અને તે મહાપ્રલયમાં કારણશરીર-સહિત જ પ્રકૃતિમાં લીન થાય છે.]

પરિશિષ્ટ ભાવ : ભગવાનના કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે, જન્મ-મરણમાં પડેલો હોવા છતાં પણ જીવ મારો જ અંશ છે, તેની સધર્મતા, એકતા મારી સાથે છે, શરીર સાથે નહીં.

—■—

સંબંધ — પૂર્વશ્લોકમાં સમષ્ટિ સંસારની ઉત્પત્તિની વાત બતાવી, હવે આગળના શ્લોકમાં વ્યષ્ટિ શરીરોની ઉત્પત્તિનું વર્ણન કરે છે.

સર્વયોનિષુ કૌન્તેય મૂર્તયઃ સમ્ભવન્તિ યાઃ ।

તાસાં બ્રહ્મ મહદ્યોનિરહં બીજપ્રદઃ પિતા ॥ ૪ ॥

કૌન્તેય	= હે કુન્તીપુત્ર!	મૂર્તયઃ	= શરીરો	યોનિઃ	= માતા છે (અને)
સર્વયોનિષુ	= બધી જ યોનિઓમાં	સમ્ભવન્તિ	= પેદા થાય છે,	અહમ્	= હું
યાઃ	= (પ્રાણીઓનાં)	તાસામ્	= એ સર્વની	બીજપ્રદઃ	= બીજને સ્થાપનાર
	જેટલાં	મહત્, બ્રહ્મ	= મૂળ પ્રકૃતિ (તો)	પિતા	= પિતા છું.

ટીકા — ‘સર્વયોનિષુ કૌન્તેય મૂર્તયઃ સમ્ભવન્તિ યાઃ’ — જરાયુજ (ઓરની સાથે પેદા થવાવાળા મનુષ્ય, પશુ વગેરે), અંડજ (ઈંડાંમાંથી ઉત્પન્ન થવાવાળાં પક્ષી, સર્પ વગેરે), સ્વેદજ (પરસેવાથી ઉત્પન્ન થવાવાળાં જૂ, લીખ વગેરે) અને ઉદ્ભિજજ (પૃથ્વીને ફાડીને ઉત્પન્ન થવાવાળાં વૃક્ષ, લતા વગેરે) — સઘળાં પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિની આ ચાર ખાણો

અર્થાત્ સ્થાન છે. આ ચારેયમાંથી એક-એક સ્થાનથી લાખો યોનિમાં પણ જે પ્રાણીઓ પેદા થાય છે, એ બધાંની આકૃતિ અલગ-અલગ હોય છે. એક યોનિમાં કે એક જાતિમાં પેદા થવાવાળાં પ્રાણીઓની આકૃતિમાં પણ સ્થૂળ કે સૂક્ષ્મ ભેદ રહે છે અર્થાત્ એક સમાન આકૃતિ કોઈની પણ નથી મળતી. જેમ કે, એક મનુષ્યયોનિમાં અબજો વર્ષોથી અબજો શરીરો પેદા થતાં આવ્યાં છે, પરંતુ આજ સુધી કોઈ પણ મનુષ્યની આકૃતિ પરસ્પર નથી મળતી. આ વિષયમાં કોઈ કવિએ કહ્યું છે — પાગ ભાગ વાણી પ્રકૃતિ, આકૃતિ વચન વિવેક । અક્ષર મિલત ન એક-સે, દેખે દેશ અનેક ॥

અર્થાત્ પાઘડી, ભાગ્ય, વાણી (કંઠ), સ્વભાવ, આકૃતિ, શબ્દ, વિચારશક્તિ અને લખવાના અક્ષર — આ બધાં જ બે મનુષ્યોનાં પણ એક સમાન નથી મળતાં. આ રીતે ચોરાસી લાખ યોનિઓમાં જેટલાં શરીરો અનાદિકાળથી પેદા થતાં આવી રહ્યાં છે, તે બધાંની આકૃતિ અલગ-અલગ છે; ચોરાસી લાખ યોનિઓ ઉપરાંત દેવતા, પિતર, ગંધર્વ, ભૂત, પ્રેત વગેરેને પણ અહીં ‘સર્વયોનિષુ’ પદની અંતર્ગત લઈ લેવાં જોઈએ.

‘તાસાં બ્રહ્મ મહદ્યોનિરહં બીજપ્રદઃ પિતા’ — ઉપર્યુક્ત ચાર ખાણો અર્થાત્ ચોરાસી લાખ યોનિઓ તો શરીરોનાં પેદા થવાનાં સ્થાનો છે અને એ બધી યોનિઓનું ઉત્પત્તિસ્થાન (માતાના સ્થાને) ‘મહદ્બ્રહ્મ’ અર્થાત્ મૂળપ્રકૃતિ છે. એ મૂળપ્રકૃતિમાં જીવરૂપી બીજનું સ્થાપન કરવાવાળો પિતા હું છું.

ભિન્ન-ભિન્ન વર્ણ અને આકૃતિવાળાં વિવિધ પ્રકારનાં

શરીરોમાં ભગવાન પોતાના ચેતન-અંશરૂપી બીજને સ્થાપિત કરે છે — એનાથી સિદ્ધ થાય છે કે પ્રત્યેક પ્રાણીમાં સ્થિત પરમાત્માનો અંશ શરીરોની ભિન્નતાથી જ ભિન્ન-ભિન્ન પ્રતીત થાય છે. વાસ્તવમાં સઘળાં પ્રાણીઓમાં એક જ પરમાત્મા વિદ્યમાન છે (ગીતા અ. ૧૩/૨). આ વાતને એક દૃષ્ટાંતથી સમજાવવામાં આવે છે. જોકે દૃષ્ટાંત સર્વાંશે નથી બંધ બેસતું, તોપણ તે બુદ્ધિને વાસ્તવિકતાની નજીક લઈ જવામાં સહાયક થાય છે. કપડું અને પૃથ્વી — બન્નેમાં એક જ તત્ત્વનું પ્રાધાન્ય છે. કપડાને જો પાણીમાં નાખવામાં આવે તો તે જળના નીચલા ભાગમાં જઈને બેસી જાય છે. કપડું તાણા (લાંબા દોરા) અને વાણા (આડા દોરા)થી વણવામાં આવે છે. પ્રત્યેક તાણા અને વાણાની વચમાં એક સૂક્ષ્મ છિદ્ર રહે છે. કપડામાં એવાં અનેક છિદ્રો હોય છે. પાણીમાં પડી રહેવાથી કપડાનાં સઘળાં તંતુઓમાં અને અલગ-અલગ છિદ્રોમાં પાણી ભરાઈ જાય છે. કપડાને પાણીમાંથી બહાર કાઢવા છતાં પણ તેનાં તંતુઓમાં અને અસંખ્ય છિદ્રોમાં એક જ પાણી સમાન રીતે પરિપૂર્ણ રહે છે. આ દૃષ્ટાંતમાં કપડું ‘પ્રકૃતિ’ છે, અલગ-અલગ અસંખ્ય છિદ્રો ‘શરીરો’ છે અને કપડા તથા તેનાં છિદ્રોમાં પરિપૂર્ણ જળ ‘પરમાત્મતત્ત્વ’ છે. તાત્પર્ય એ છે કે સ્થૂળ દૃષ્ટિએ તો પ્રત્યેક શરીરમાં પરમાત્મતત્ત્વ અલગ-અલગ દેખાઈ આવે છે, પરંતુ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ જોવામાં આવે તો સઘળાં શરીરોમાં, સઘળાં સંસારમાં એક જ પરમાત્મતત્ત્વ પરિપૂર્ણ છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ચોરાસી લાખ યોનિયો, દેવતા, પિતર, ગંધર્વ, ભૂત-પ્રેત, પિશાચ, બ્રહ્મરાક્ષસ, બાલગ્રહ, સ્થાવર-જંગમ, જલચર-થલચર-નભચર, જરાયુજ-અંડજ-ઉદ્ભિજજ-સ્વેદજ વગેરે તમામને ‘સર્વયોનિષુ’ પદની અંતર્ગત લેવા જોઈએ. આ જ વાતને સાતમા અધ્યાયના છઠ્ઠા શ્લોકમાં ‘એતદ્યોનીનિ ભૂતાનિ સર્વાણીત્યુપધારય’ પદોથી અને ૧૩મા અધ્યાયના ૨૬મા શ્લોકમાં ‘યાવત્સજ્જાયતે કિંચિત્સત્ત્વં સ્થાવરજડ્ગમમ્’ પદોથી કહી છે.

અહીં ‘મૂર્તિ’ શબ્દનો અર્થ છે — શરીર. એની અંતર્ગત મૂર્ત-અમૂર્ત, વ્યક્ત-અવ્યક્ત, બન્ને શરીર લેવાં જોઈએ. પૃથ્વી, જળ અને અગ્નિ મૂર્ત છે. વાયુ અને આકાશ અમૂર્ત છે. વાયુપ્રધાન શરીર હોવાથી ભૂત-પ્રેત-પિશાચ પણ અમૂર્ત છે.

ભગવાને પહેલા-બીજા શ્લોકોમાં જણાવ્યું કે, પ્રકૃતિ સાથે સંબંધ ન રહે તો જન્મ-મરણ થતાં નથી અને ત્રીજા-ચોથા શ્લોકોમાં જણાવ્યું કે, પ્રકૃતિ સાથે સંબંધ રહેવાથી જન્મ-મરણ થાય છે. આ જ (ત્રીજા-ચોથા શ્લોકોની) વાતને આગળ પાંચમાથી અઠારમા શ્લોક સુધી વિસ્તારથી કહી છે.

સંબંધ — પરમાત્મા અને એમની શક્તિ પ્રકૃતિના સંયોગથી ઉત્પન્ન થવાવાળા જીવો પ્રકૃતિજન્ય ગુણોથી કેવી રીતે બંધાય છે — એ વિષયનાં વિવેચનો આગળના શ્લોકમાં આરંભ કરે છે.

સત્ત્વં રજસ્તમ ઈતિ ગુણાઃ પ્રકૃતિસમ્ભવાઃ ।

નિબધ્નન્તિ મહાબાહો દેહે દેહિનમવ્યયમ્ ॥ ૫ ॥

મહાબાહો	= હે મહાબાહો!	ઈતિ	= એમ (ત્રણે)	અવ્યયમ્	= અવિનાશી
સત્ત્વમ્	= સત્ત્વગુણ,	પ્રકૃતિસમ્ભવાઃ	= પ્રકૃતિમાંથી	દેહિનમ્	= દેહી (જીવાત્મા)ને
રજઃ	= રજોગુણ (તેમજ)		ઉત્પન્ન થવાવાળા	દેહે	= શરીરમાં
તમઃ	= તમોગુણ -	ગુણાઃ	= ગુણો	નિબધ્નન્તિ	= બાંધે છે.

ટીકા - ‘સત્ત્વં રજસ્તમ ઈતિ ગુણાઃ પ્રકૃતિસમ્ભવાઃ’ - ત્રીજા અને ચોથા શ્લોકમાં જે મૂળ પ્રકૃતિને ‘મહદ્બ્રહ્મ’ નામે કહી છે, તે જ મૂળ પ્રકૃતિથી સત્ત્વ, રજ અને તમ - આ ત્રણેય ગુણો પેદા થાય છે.

અહીં ‘ઈતિ’ પદનું તાત્પર્ય એ છે કે આ ત્રણે ગુણોથી અનંત સૃષ્ટિઓ પેદા થાય છે તથા ત્રણે ગુણોના તારતમ્યથી પ્રાણીઓના અનેક ભેદ થઈ જાય છે, પરંતુ ગુણ ન બે થાય છે, ન ચાર થાય છે, પરંતુ ત્રણ જ રહે છે.

‘નિબધ્નન્તિ મહાબાહો દેહે દેહિનમવ્યયમ્’ - આ ત્રણે ગુણો અવિનાશી દેહીને દેહમાં બાંધી દે છે. વાસ્તવમાં જોવામાં આવે તો આ ત્રણે ગુણો પોતાના તરફથી કોઈને પણ નથી બાંધતા, પરંતુ આ પુરુષ જ આ ગુણોની સાથે સંબંધ જોડીને બંધાઈ જાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે ગુણોનાં કાર્ય પદાર્થ, ધન, પરિવાર, શરીર, સ્વાભાવ, વૃત્તિઓ પરિસ્થિતિઓ, ક્રિયાઓ વગેરેને પોતાના માની લેવાથી આ જીવ પોતે અવિનાશી હોવા છતાં પણ બંધાઈ જાય છે, વિનાશી પદાર્થ, ધન, વગેરેના વશમાં થઈ જાય છે; સર્વથા સ્વતંત્ર હોવા છતાં પણ પરાધીન થઈ જાય છે. જેવી રીતે, મનુષ્ય જે ધનને પોતાનું માને છે, તે ધનના ઘટવા-વધવાથી પોતાના ઉપર અસર પડે છે; જે વ્યક્તિઓને પોતાની માને છે, તેમના જન્મવા-મરવાથી પોતાના ઉપર અસર પડે છે; જે શરીરને પોતાનું માને છે, તેના ઘટવા-વધવાથી પોતાના ઉપર અસર પડે છે. આને જ ગુણોનું અવિનાશી દેહીને બાંધવું કહે છે.

એ મોટા આશ્ચર્યની વાત છે કે આ દેહી પોતે અવિનાશીરૂપે જેમ છે તેમ રહેવા છતાં પણ ગુણોને તથા ગુણોની વૃત્તિઓને અધીન થઈને પોતે સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ બની જાય છે. ગોસ્વામી તુલસીદાસજી કહે છે -

ઈસ્વર અંસ જીવ અબિનાસી ।

ચેતન અમલ સહજ સુખરાસી ॥

(માનસ ૭/૧૧૭/૧)

જીવનું આ અવિનાશી સ્વરૂપ વાસ્તવમાં કદી પણ ગુણોથી નથી બંધાતું; પરંતુ જ્યારે તે વિનાશી દેહને ‘હું’, ‘મારો’ અને ‘મારા માટે’નો માની લે છે, ત્યારે તે પોતાની માન્યતાને કારણે ગુણોથી બંધાઈ જાય છે અને તેને પરમાત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિમાં કઠિનતા પ્રતીત થાય છે (ગીતા

અ. ૧૨/૫). દેહાભિમાનને કારણે ગુણોના દ્વારા દેહમાં બંધાઈ જવાથી તે ત્રણે ગુણોથી પર એવા પોતાના અવિનાશી સ્વરૂપને નથી જાણી શકતો. ગુણોથી દેહમાં બંધાઈ જવા છતાં પણ જીવનું જે વાસ્તવિક અવિનાશી સ્વરૂપ છે, તે જેવું છે તેવું જ રહે છે, જેનું લક્ષ્ય ભગવાને અહીં ‘અવ્યયમ્’ પદથી કરાવ્યું છે.

અહીં ‘દેહિનમ્’ પદનું તાત્પર્ય એ છે કે દેહમાં તાદાત્મ્ય, મમતા અને કામના થવાથી જ ત્રણે ગુણો આ પુરુષને દેહમાં બાંધે છે. જો દેહમાં તાદાત્મ્ય, મમતા અને કામના ન થાય, તો પછી એ પરમાત્મસ્વરૂપ જ છે.

વિશેષ વાત

શરીરની સાથે જીવ બે રીતે પોતાનો સંબંધ જોડે છે - (૧) અભેદભાવથી - પોતાને શરીરમાં બેસાડવો, જેનાથી ‘હું શરીર છું’ એવું દેખાવા લાગે છે, અને (૨) ભેદભાવથી - શરીરને પોતાનામાં બેસાડવું, જેનાથી ‘શરીર મારું છે’ એવું દેખાવા લાગે છે. અભેદભાવથી સંબંધ જોડવાથી જીવ પોતાને શરીર માની લે છે, જેને ‘અહંતા’ કહે છે; અને ભેદભાવથી સંબંધ જોડવાથી જીવ શરીરને પોતાનું માની લે છે, જેને ‘મમતા’ કહે છે. આ રીતે શરીર સાથે પોતાનો સંબંધ જોડતાં સત્ત્વ, રજ અને તમ - ત્રણે ગુણો પોતાની વૃત્તિઓ દ્વારા શરીરમાં અહંતા-મમતા દૃઢ કરીને જીવને બાંધી દે છે.

જેવી રીતે લગ્ન થઈ જતાં પત્નીના પૂરા પરિવાર (સાસરી)ની સાથે સંબંધ જોડાઈ જાય છે, પત્નીનાં વસ્ત્રાભૂષણ વગેરેની આવશ્યકતા પ્રતીત થવા લાગે છે, એવી જ રીતે શરીરની સાથે હું-મારાનો સંબંધ થઈ જતાં જીવનો પૂરા સંસારની સાથે સંબંધ જોડાઈ જાય છે અને શરીર-નિર્વાહની વસ્તુઓને તે પોતાની આવશ્યકતા માનવા લાગી જાય છે. અનિત્ય શરીરની સાથે સંબંધ (એકાત્મતા) માનવાને કારણે તે અનિત્ય શરીરને નિત્ય રાખવાની ઈચ્છા કરવા લાગે છે; કેમકે તે પોતે નિત્ય છે. શરીરની સાથે સંબંધ માનવાને કારણે જ તેને મરવાનો ભય લાગવા માંડે છે; કેમકે શરીર મરવાવાળું છે. જો શરીર સાથે સંબંધ ન રહે, તો પછી ન તો નિત્ય જીવતા રહેવાની ઈચ્છા થશે અને ન મરવાનો ભય પણ થશે. આથી જ્યાં સુધી નિત્ય

જીવતા રહેવાની ઈચ્છા અને મરવાનો ભય છે, ત્યાં સુધી તે ગુણોથી બંધાયેલો છે.

જીવ પોતે અવિનાશી છે અને શરીર વિનાશી છે. શરીરનો પ્રતિક્ષણે આપોઆપ વિયોગ થઈ રહ્યો છે, તેની સાથે સંબંધ-

વિચ્છેદ કરવામાં શું કઠિનતા અને શો પરિશ્રમ? પરિશ્રમ છે તો કેવળ એટલો જ છે કે આપમેળે છૂટી જવાવાળી વસ્તુને પકડવાની નથી. તેને ન પકડવાથી પોતાના અવિનાશી, ગુણાતીત સ્વરૂપનો આપોઆપ અનુભવ થઈ જશે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : પ્રકૃતિથી પેદા થવાને કારણે સત્ત્વ, રજ અને તમ — આ ત્રણે ગુણો પ્રકૃતિ વિભાગમાં જ છે. પરંતુ પ્રકૃતિનું કાર્ય શરીર સાથે પોતાનો સંબંધ ('હું અને મારું') માની લેવાને કારણે આ ગુણો અવિનાશી ચેતનને નાશવાન જડ શરીરમાં બાંધી દે છે અર્થાત્ 'હું શરીર છું, શરીર મારું છે' — આવું દેહાભિમાન પેદા કરી દે છે. તાત્પર્ય એ છે કે, બધા વિકારો પ્રકૃતિના સંબંધથી પેદા થાય છે. સત્તામાત્ર સ્વરૂપમાં કોઈ પણ વિકાર નથી — 'અસદ્ગો હ્યં પુરુષઃ' (બૃહદારણ્યક ૪/૩/૧૫), 'દેહેડસ્મિન્પુરુષઃ પરઃ' (ગીતા — ૧૩/૨૨). જન્મ-મરણ વિકારોને લીધે જ થાય છે.

વાસ્તવમાં ગુણો જીવને બાંધતા નથી, બલકે જીવ જ તેમનો સંગ કરીને બંધાઈ જાય છે. (આ જ અધ્યાયનો એકવીસમો શ્લોક). એ ગુણ બાંધનારા હોત તો ગુણોની ઉપસ્થિતિમાં કોઈ તેમનાથી છૂટી શકત જ નહિ, જીવન્મુક્ત થઈ જ ન શકત.

—■—

સંબંધ — પૂર્વશ્લોકમાં ભગવાને સત્ત્વ, રજ અને તમ — આ ત્રણે ગુણો દ્વારા દેહીના બંધાઈ જવાની વાત કહી. એ ત્રણે ગુણોમાંથી સત્ત્વગુણનું સ્વરૂપ અને તેનો બાંધવાનો પ્રકાર આગળના શ્લોકમાં બતાવે છે.

તત્ર સત્ત્વં નિર્મલત્વાત્પ્રકાશકમનામયમ્ ।

સુખસર્જન બધ્નાતિ જ્ઞાનસર્જન ચાનધ ॥ ૬ ॥

અનધ = હે નિષ્પાપ અર્જુન!
તત્ર = એ ત્રણે ગુણોમાં
સત્ત્વમ્ = સત્ત્વગુણ (તો)
નિર્મલત્વાત્ = નિર્મળ હોવાને કારણે

પ્રકાશકમ્ = પ્રકાશક (અને)
અનામયમ્ = વિકાર વિનાનો છે.
સુખસર્જન = (તે) સુખની આસક્તિથી એટલે કે સુખના

અભિમાન વડે
ચ = અને
જ્ઞાનસર્જન = જ્ઞાનના સંગ વડે
બધ્નાતિ = (જીવાત્માને) બાંધે છે.

ટીકા — 'તત્ર સત્ત્વં નિર્મલત્વાત્' — પૂર્વશ્લોકમાં સત્ત્વ, રજ અને તમ — આ ત્રણે ગુણોની વાત કહી. એ ત્રણે ગુણોમાં સત્ત્વગુણ નિર્મળ (મળરહિત) છે. તાત્પર્ય એ છે કે રજોગુણ અને તમોગુણની જેમ સત્ત્વગુણમાં મલિનતા નથી, પરંતુ એ રજોગુણ અને તમોગુણની અપેક્ષાએ નિર્મળ અને સ્વચ્છ છે. નિર્મળ હોવાને કારણે એ પરમાત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન કરાવવામાં સહાયક છે.

'પ્રકાશકમ્' — સત્ત્વગુણ નિર્મળ અને સ્વચ્છ હોવાને કારણે પ્રકાશ કરવાવાળો છે. જેવી રીતે પ્રકાશની અંતર્ગત વસ્તુઓ સાફ-સાફ દેખાય છે, એવી જ રીતે સત્ત્વગુણની અધિકતા હોવાથી રજોગુણ અને તમોગુણની વૃત્તિઓ સાફ-સાફ દેખાય છે. રજોગુણ અને તમોગુણથી ઉત્પન્ન થવાવાળા કામ, ક્રોધ, લોભ, મદ, માત્સર્ય વગેરે દોષો પણ સાફ-સાફ દેખાય છે અર્થાત્ આ બધા વિકારોનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન થાય છે.

સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ થતાં ઈન્દ્રિયોમાં પ્રકાશ, ચેતના અને હળવાપણું વિશેષતાથી પ્રતીત થાય છે, જેથી પ્રત્યેક પારમાર્થિક અથવા લૌકિક વિષયને સારી રીતે સમજવામાં બુદ્ધિ પૂરી રીતે કામ કરે છે અને કાર્ય કરવામાં બહુ ઉત્સાહ રહે છે.

સત્ત્વગુણનાં બે રૂપો છે — (૧) શુદ્ધ સત્ત્વ, જેમાં ઉદ્દેશ્ય પરમાત્માનો હોય છે, અને (૨) મલિન સત્ત્વ, જેમાં ઉદ્દેશ્ય સાંસારિક ભોગ અને સંગ્રહનો હોય છે.^૧

શુદ્ધ સત્ત્વગુણમાં પરમાત્માનો ઉદ્દેશ્ય હોવાથી પરમાત્માના તરફ ચાલવામાં સ્વાભાવિક રુચિ થાય છે. મલિન સત્ત્વગુણમાં પદાર્થોના સંગ્રહ અને સુખભોગનો ઉદ્દેશ્ય હોવાથી સાંસારિક પ્રવૃત્તિઓમાં રુચિ થાય છે, જેથી મનુષ્ય બંધાઈ જાય છે.

મલિન સત્ત્વગુણમાં પણ બુદ્ધિ સાંસારિક વિષયને સારી રીતે સમજવામાં સમર્થ હોય છે. જેમ કે, સત્ત્વગુણની

૧. પરમાત્માનો ઉદ્દેશ્ય ન રહેવાને કારણે આને 'મલિન સત્ત્વ' કહેવામાં આવ્યો છે. મલિન સત્ત્વમાં રજોગુણ સાથે રહે છે.

વૃદ્ધિમાં જ વૈજ્ઞાનિક નવા-નવા આવિષ્કાર કરે છે; પરંતુ તેનો ઉદ્દેશ્ય પરમાત્માની પ્રાપ્તિ ન હોવાથી તે અહંકાર, માન, બડાઈ, ધન વગેરેથી સંસારમાં બંધાયેલો રહે છે.

‘અનામયમ્’ – સત્ત્વગુણ રજ અને તમની અપેક્ષાએ વિકારરહિત છે. વાસ્તવમાં પ્રકૃતિનું કાર્ય હોવાથી તે સર્વથા નિર્વિકાર તો નથી. સર્વથા નિર્વિકાર તો પોતાનું સ્વરૂપ અથવા પરમાત્મતત્ત્વ જ છે, કે જે ગુણાતીત છે. પરમાત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિમાં સહાયક હોવાથી ભગવાને સત્ત્વગુણને પણ વિકારરહિત કહી દીધો છે.

‘સુખસર્જન બધ્નાતિ જ્ઞાનસર્જન ચાનઘ’ – જ્યારે અંતઃકરણમાં સાત્ત્વિક વૃત્તિ થાય છે, કોઈ વિકાર નથી થતો, ત્યારે એક સુખ મળે છે, શાંતિ મળે છે. તે સમયે સાધકના મનમાં એવો વિચાર આવે છે કે આવું સુખ કાયમ ચાલુ રહે, આવી શાંતિ કાયમ ચાલુ રહે, આવી નિર્વિકારતા કાયમ ચાલુ રહે. પરંતુ જ્યારે એવું સુખ, શાંતિ અને નિર્વિકારતા નથી રહેતાં, ત્યારે સાધકને સારું નથી લાગતું. આ સારું લાગવું અને સારું ન લાગવું એ જ સત્ત્વગુણના સુખમાં આસક્તિ છે, જે બાંધવાવાળી છે.

જ્યારે સત્ત્વ, રજ અને તમ – આ ત્રણે ગુણોનું, તેમની વૃત્તિઓ અને વિકારોનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન થાય છે અને સાધકને એવી ઘણી આશ્ચર્યજનક વાતોની જાણકારી થાય છે, કે જે પહેલાં કદી જાણેલી નથી હોતી, ત્યારે સાધકના મનમાં થાય છે કે આ જ્ઞાન કાયમ ચાલુ રહે. આ જ્ઞાનમાં આસક્તિ છે, જે બાંધવાવાળી છે. ‘હું બીજાઓની અપેક્ષાએ અધિક (વિશેષ) જાણું છું’ – આ અભિમાન પણ બાંધવાવાળું થાય છે.

આ રીતે સત્ત્વગુણ સુખ અને જ્ઞાનના સંગ (આસક્તિ)થી સાધકને બાંધી દે છે અર્થાત્ તેને ગુણાતીત નથી થવા દેતો. આ સંગ જ રજોગુણ છે, જે બાંધવાવાળો છે (ગીતા અ. ૧૩/૨૧). જો સાધક સુખ અને જ્ઞાનનો સંગ ન કરે તો સત્ત્વગુણ તેને બાંધતો નથી, બલકે તેને ગુણાતીત કરી દે છે. તાત્પર્ય એ છે કે જો સંગ ન થાય તો સાધક સત્ત્વગુણથી પણ પર થઈ જાય છે અને પોતાના ગુણાતીત સ્વરૂપનો અનુભવ કરી લે છે.

સત્ત્વગુણથી સુખ અને જ્ઞાન થતાં સાધકે એ સાવધાની રાખવી જોઈએ કે આ સુખ અને જ્ઞાન મારું લક્ષ્ય નથી. એ મારાં ભોગ્ય નથી. એ તો લક્ષ્યની પ્રાપ્તિમાં સાધન છે. મારે તો એ લક્ષ્યને પ્રાપ્ત કરવાનું છે, જે આ સુખ અને જ્ઞાનને પણ પ્રકાશિત કરવાવાળું છે.

સુખ, જ્ઞાન વગેરે બધી જ સત્ત્વગુણની વૃત્તિઓ છે. એ ક્યારેક ઘટે છે, ક્યારેક વધે છે; ક્યારેક આવે છે, ક્યારેક જાય છે. પરંતુ પોતાનું સ્વરૂપ નિરંતર એકરસ રહે છે, તેમાં કદી ઘટવધ નથી થતી. આથી સાધકે સત્ત્વગુણની વૃત્તિઓથી સદા તટસ્થ અને ઉદાસીન રહેવું જોઈએ. તેમનો ઉપભોગ નહિ કરવો જોઈએ. આથી તે સુખ અને જ્ઞાનની આસક્તિમાં ફસાશે નહિ.

જો સાધક સત્ત્વગુણથી થવાવાળા સુખ અને જ્ઞાનનો સંગ ન કરે, તો તેને શીઘ્ર જ પરમાત્મ-પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે, પરંતુ જો તે એમના સંગનો ત્યાગ ન કરે તો (પરમાત્મ-પ્રાપ્તિનું લક્ષ્ય હોવાથી) સમય આવ્યે તેની તે સુખ અને જ્ઞાનથી આપોઆપ અરુચિ થઈ જાય છે અને તે પરમાત્મ-પ્રાપ્તિ કરી લે છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : અહીં ભગવાનના સત્ત્વગુણને અનામય (નિર્વિકાર) બતાવ્યો છે – આ સત્ત્વગુણની વિલક્ષણતા છે. કારણ કે સત્ત્વગુણ ગુણાતીત હોવાની ખૂબ નજીક છે. જોકે સત્ત્વગુણ નિર્વિકાર છે, પરંતુ સંગને કારણે તે વિકારી થઈ જાય છે – ‘સુખસર્જન બધ્નાતિ જ્ઞાનસર્જન ચાનઘ’; કારણ કે સંગ રજોગુણનું સ્વરૂપ છે – ‘રજો રાગાત્મકં વિદ્ધિ’ (ગીતા – ૧૪/૭) સુખ અને જ્ઞાન બાધક નથી, બલકે તેમનો સંગ બાધક છે. તેમને પોતાના માની લેવા, એને સંગ કહે છે. વાસ્તવમાં સત્ત્વગુણ આપણો છે જ નહિ, તે તો પ્રકૃતિનો છે.

મનુષ્યમાં રજોગુણની પ્રધાનતા રહે છે – ‘રજસિ પ્રલયં ગત્વા કર્મસંકિગ્ધુ જાયતે’ (૧૪/૧૫), ‘મધ્યે તિષ્ઠન્તિ રાજસાઃ’ (૧૪/૧૮). તેથી જ્યાં સુધી સંગ રહે છે, ત્યાં સુધી મુક્તિ થતી નથી; કારણ કે સ્વરૂપ અસંગ છે.

ભગવાને સત્ત્વગુણને પણ અનામય કહ્યો છે અને પરમ પદને પણ અનામય કહ્યું છે ‘પદં ગચ્છન્ત્યનામયમ્’ (૨/૫૧). આનાથી એ સમજવું જોઈએ કે સત્ત્વગુણ તો સાપેક્ષ અનામય છે અને પરમપદ નિરપેક્ષ અનામય છે.

ત્રણે ગુણ પ્રકૃતિજન્ય હોવા છતાં પણ રજોગુણ તૃષ્ણા તથા આસક્તિથી પેદા થવાવાળો અને તમોગુણ અજ્ઞાનથી પેદા થવાવાળો છે. (આ જ અધ્યાયનો સાતમો – આઠમો શ્લોક); પરંતુ સત્ત્વગુણ માત્ર પ્રકૃતિજન્ય છે. એનું તાત્પર્ય એ છે કે, સત્ત્વગુણ પ્રકૃતિજન્ય તો છે, પરંતુ તે કોઈ વિકારથી પેદા થતો નથી, તેથી તેને ‘અનામય’ કહ્યો છે.

સાત્ત્વિક સુખ અને સાત્ત્વિક જ્ઞાન પણ સ્વયંના નથી, બલકે પ્રકૃતિ જન્ય હોવાથી ‘પર’ના છે અર્થાત્ પરાધીન છે. એમનામાં પરાધીનતાનું સુખ છે, પોતાના સ્વરૂપનું સુખ નથી.

સાત્ત્વિક જ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં અંતર — સાત્ત્વિક જ્ઞાનમાં તો ‘હું જ્ઞાની છું’ આ સંગ છે, પરંતુ તત્ત્વજ્ઞાન સર્વથા અસંગ છે અર્થાત્ તત્ત્વજ્ઞાન થવાથી જ્ઞાન તો રહે છે, પરંતુ ‘હું જ્ઞાની છું’ આ (જ્ઞાનીભાવ) રહેતો નથી. સાત્ત્વિક જ્ઞાનમાં દ્રષ્ટા રહે છે અને પોતાનામાં વિશેષતાનું ભાન થાય છે; પરંતુ તત્ત્વજ્ઞાનમાં કોઈ દ્રષ્ટા રહેતો નથી અને પોતાનામાં કોઈ કમી પણ રહેતી નથી તથા વિશેષતાનું ભાન પણ રહેતું નથી; કારણ કે વ્યક્તિત્વ રહેતું નથી. પોતાનામાં વિશેષતાનો અનુભવ થવો એ જ સંગ છે. વિશેષતાનો અનુભવ ‘હું જ્ઞાની છું’ — આવો સ્વીકાર કરવાથી થાય છે. તત્ત્વજ્ઞાન થવાથી નિજાનંદનો અનુભવ થાય છે. તેરમા અધ્યાયના સત્તાવીસમા શ્લોકમાં સાત્ત્વિક જ્ઞાનનું અને અઠાવીસમા શ્લોકમાં તત્ત્વજ્ઞાનનું વર્ણન થયું છે.

—■—

સંબંધ — રજોગુણનું સ્વરૂપ અને તેનો બાંધવાનો પ્રકાર ક્યો છે — એ આગળના શ્લોકમાં બતાવે છે.

રજો રાગાત્મકં વિદ્ધિ તૃષ્ણાસજ્જસમુદ્ભવમ્ ।
તન્નિબધ્નાતિ કૌન્તેય કર્મસર્જેન દેહિનમ્ ॥ ૭ ॥

કૌન્તેય	= હે કુંતીનંદન!	આસક્તિને	કર્મસર્જન	= કર્મોની	
રાગાત્મકમ્	= રાગસ્વરૂપ	સમુદ્ભવમ્	પેદા કરનાર	આસક્તિથી	
રજઃ	= રજોગુણને (તું)	વિદ્ધિ	= જાણ	દેહિનમ્	= આ જીવાત્માને
તૃષ્ણાસર્જ-	= તૃષ્ણા અને	તત્	= તે	નિબધ્નાતિ	= બાંધે છે.

ટીકા — ‘રજો રાગાત્મકં વિદ્ધિ’ — આ રજોગુણ રાગસ્વરૂપ છે અર્થાત્ કોઈ વસ્તુ, વ્યક્તિ, પરિસ્થિતિ, ઘટના, ક્રિયા વગેરેમાં જે પ્રીતિ પેદા થાય છે, તે પ્રીતિ રજોગુણનું સ્વરૂપ છે.

‘રાગાત્મકમ્’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જેવી રીતે સોનાનાં આભૂષણો સોનામય હોય છે, એવી જ રીતે રજોગુણ રાગમય છે.

પાતંજલયોગદર્શનમાં ‘ક્રિયા’ને રજોગુણનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવી છે.^૧ પરંતુ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં ભગવાન (ક્રિયામાત્રને ગૌણરૂપે રજોગુણ માનતા હોવા છતાં પણ) મુખ્યત્વે રાગને જ રજોગુણનું સ્વરૂપ માને છે.^૨ એટલા જ

માટે ‘યોગસ્થઃ કુરુ કર્માણિ સર્જં ત્યક્ત્વા’ (અ. ૨/૪૮) પદોમાં આસક્તિનો ત્યાગ કરીને કર્તવ્યકર્મોને કરવાની આજ્ઞા આપવામાં આવી છે. નિષ્કામભાવથી કરવામાં આવેલાં કર્મો મુક્ત કરવાવાળાં હોય છે (અ. ૩/૧૯). આ જ અધ્યાયના બાવીસમા શ્લોકમાં ભગવાન કહે છે કે ‘પ્રવૃત્તિ’ અર્થાત્ ક્રિયા કરવાનો ભાવ ઉત્પન્ન થવા છતાં પણ ગુણાતીત પુરુષનો તેમાં રાગ નથી હોતો. તાત્પર્ય એ થયું કે ગુણાતીત પુરુષમાં પણ રજોગુણના પ્રભાવથી પ્રવૃત્તિ તો થાય છે, પરંતુ તે રાગપૂર્વક નથી થતી. ગુણાતીત થવામાં સહાયક હોવા છતાં પણ સત્ત્વગુણને સુખ અને જ્ઞાનની આસક્તિથી બાંધવાવાળો કહેવામાં આવ્યો છે. આનાથી સિદ્ધ થાય છે કે આસક્તિ જ

૧. પ્રકાશક્રિયાસ્થિતિશીલં ભૂતેન્દ્રિયાત્મકં ભોગાપવર્ગાર્થ દૃશ્યમ્ । (યોગદર્શન ૨/૧૮)

૨. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાની એક બહુ જ મોટી વિલક્ષણતા એ છે કે તે કોઈ મતનું ખંડન કર્યા વિના જ તે વિષયમાં પોતાની માન્યતા પ્રગટ કરી દે છે. ગીતામાં ભગવાને ક્રિયાને પણ રજોગુણ માન્યો છે — ‘લોભઃ પ્રવૃત્તિરામ્ભઃ કર્મણામ્’ (અ. ૧૪/૧૨), અને ક્રિયાને સાત્ત્વિક પણ બતાવી છે. (અ. ૧૮/૨૩). એટલા માટે દોષ ક્રિયાઓમાં નથી, પરંતુ રાગ કે આસક્તિમાં છે. રાગપૂર્વક કરેલાં કર્મો જ બાંધે છે. તાત્પર્ય એ છે કે મનુષ્ય કર્મોની આસક્તિ અને ફળેચ્છાથી જ બંધાય છે, માત્ર કર્મો કરવાથી નહિ. રાગ ન રહેતાં સઘળાં કર્મો કરવા છતાં પણ મનુષ્ય નથી બંધાતો. (અ. ૪/૧૯). જો ક્રિયામાત્ર જ બંધનકારક હોત તો જીવનમુક્ત મહાપુરુષોને પણ બાંધી દેત; કેમકે ક્રિયાઓ તો તેમના દ્વારા પણ થાય જ છે (અ. ૧૪/૨૨). ભગવાનના દ્વારા સૃષ્ટિની રચના કરવી એ પણ ‘કર્મ’ છે તથા અવતાર લઈને તેઓ પણ ક્રિયાઓ (લીલાઓ) કરે છે, પરંતુ કર્મોમાં આસક્તિ ન રહેવાથી એમને કર્મો બાંધતાં નથી. (અ. ૮/૮).

અઢારમા અધ્યાયના ત્રેવીસમા, ચોવીસમા અને પચીસમા શ્લોકમાં ભગવાને સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ — ત્રણ પ્રકારનાં કર્મોનું વર્ણન કર્યું છે. જો સઘળાં કર્મો રજોગુણ જ હોત, તો પછી તેમના સાત્ત્વિક અને તામસ ભેદ કેવી રીતે હોત? આનાથી સિદ્ધ થાય છે કે ગીતા મુખ્યત્વે રાગને જ રજોગુણ કહે છે.

બંધનકારક છે, સત્ત્વગુણ પોતે નહિ. આથી ભગવાન અહીં રાગને જ રજોગુણનું મુખ્ય સ્વરૂપ જાણવાનું કહી રહ્યા છે.

મહાસર્ગના આદિમાં પરમાત્માનો ‘બહુ સ્યાં પ્રજાયેય’- એવો સંકલ્પ થાય છે. આ સંકલ્પ રજોગુણી છે. આને ગીતાએ ‘કર્મ’ નામથી કહ્યો છે (અ. ૮/૩). જેવી રીતે દહીંને વલોવવાથી માખણ અને છાશ અલગ-અલગ થઈ જાય છે, તેવી જ રીતે સૃષ્ટિરચનાના આ રજોગુણી સંકલ્પથી પ્રકૃતિમાં ક્ષોભ પેદા થાય છે, જેનાથી સત્ત્વગુણરૂપી માખણ અને તમોગુણ રૂપી છાશ અલગ અલગ થઈ જાય છે. સત્ત્વગુણથી અંતઃકરણ અને જ્ઞાનેન્દ્રિયો, રજોગુણથી પ્રાણ અને કર્મેન્દ્રિયો તથા તમોગુણથી સ્થૂળ પદાર્થ, શરીર વગેરેનું નિર્માણ થાય છે. ત્રણે ગુણોથી સંસારના અન્ય પદાર્થોની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ રીતે મહાસર્ગના આદિમાં ભગવાનનું સૃષ્ટિરચનારૂપી કર્મ પણ સર્વથા રાગરહિત થાય છે (ગીતા અ. ૪/૧૩).

‘તૃષ્ણાસજ્જસમુદ્ભવમ્’ - પ્રાપ્ત વસ્તુ, વ્યક્તિ, પદાર્થ, પરિસ્થિતિ, ઘટના વગેરે ચાલુ રહે તથા તે વધારે માત્રામાં મળતાં રહે - એવી ‘જિમિ પ્રતિલાભ લોભ અધિકાર્થ’ની જેમ તૃષ્ણા પેદા થઈ જાય છે. તૃષ્ણા થવાથી વસ્તુ વગેરેમાં આસક્તિ પેદા થઈ જાય છે.

વ્યાકરણ અનુસાર આ ‘તૃષ્ણાસજ્જસમુદ્ભવમ્’ પદના બે અર્થ થાય છે - (૧) જેનાથી તૃષ્ણા અને આસક્તિ પેદા થાય છે^૧ અર્થાત્ તૃષ્ણા અને આસક્તિને પેદા કરવાવાળો અને (૨) જે તૃષ્ણા અને આસક્તિથી પેદા થાય છે^૨ અર્થાત્ તૃષ્ણા અને આસક્તિથી પેદા થવાવાળો. જેવી રીતે બીજ અને વૃક્ષ અન્યોન્ય કારણ છે અર્થાત્ બીજથી વૃક્ષ પેદા થાય છે અને વૃક્ષથી પછી ઘણાંયે બીજ પેદા થઈ જાય છે, એવી જ રીતે રાગસ્વરૂપ રજોગુણથી તૃષ્ણા અને આસક્તિ વધે છે તથા તૃષ્ણા અને આસક્તિથી રજોગુણ બહુ જ વધી જાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે એ બન્નેય એકબીજાને પુષ્ટ કરવાવાળા છે. આથી ઉપર્યુક્ત બન્નેય અર્થ બરાબર છે.

‘તન્નિબધ્નાતિ કૌન્તેય કર્મસજ્જેન દેહિનમ્’ - રજોગુણ કર્મોની આસક્તિથી શરીરધારીને બાંધે છે અર્થાત્ રજોગુણ વધતાં જેમ-જેમ તૃષ્ણા અને આસક્તિ વધે છે, તેમ - તેમ મનુષ્યની કર્મ કરવાની પ્રવૃત્તિ વધે છે. કર્મ કરવાની પ્રવૃત્તિ વધવાથી મનુષ્ય નવાં-નવાં કર્મો કરવાનું શરૂ કરી દે છે. પછી તે રાતદિવસ આ પ્રવૃત્તિમાં જ ફસાયેલો રહે છે અર્થાત્ મનુષ્યની મનોવૃત્તિઓ રાતદિવસ નવાં-નવાં કર્મોનો આરંભ કરવાના ચિંતનમાં લાગેલી રહે છે. એવી અવસ્થામાં તેને

પોતાનું કલ્યાણ, ઉદ્ધાર કરવાનો અવસર જ પ્રાપ્ત નથી થતો. આ રીતે રજોગુણ કર્મોની સુખાસક્તિથી શરીરધારીને બાંધી દે છે અર્થાત્ જન્મમરણમાં લઈ જાય છે. આથી સાધકે પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિ અનુસાર નિષ્કામભાવથી કર્તવ્યકર્મ તો કરવું જ જોઈએ, પરંતુ સંગ્રહ અને સુખભોગને માટે નવાં-નવાં કર્મોનો આરંભ નહિ કરવો જોઈએ.

‘દેહિનમ્’ પદનું તાત્પર્ય એ છે કે દેહ સાથે પોતાનો સંબંધ માનવાવાળા દેહીને જ આ રજોગુણ કર્મોની આસક્તિથી બાંધે છે.

સકામભાવથી કર્મો કરવામાં પણ સુખ થાય છે અને એક તો ‘કર્મોનું અમુક ફળ ભોગવીશું’ આ ફળાસક્તિમાં પણ એક સુખ થાય છે. આ કર્મ અને ફળની સુખાસક્તિથી મનુષ્ય બંધાઈ જાય છે.

કર્મોની સુખાસક્તિથી છૂટવાને માટે સાધક એવો વિચાર કરે કે આ પદાર્થ, વ્યક્તિ, પરિસ્થિતિ, ઘટના વગેરે કેટલો સમય આપણી સાથે રહેશે? કારણ કે બધું દૃશ્ય પ્રતિક્ષણે અદૃશ્યતામાં જઈ રહ્યું છે; જીવન પ્રતિક્ષણે મૃત્યુમાં જઈ રહ્યું છે; સર્ગ પ્રતિક્ષણે પ્રલયમાં જઈ રહ્યો છે; મહાસર્ગ પ્રતિક્ષણે મહાપ્રલયમાં જઈ રહ્યો છે. આજ દિવસ સુધી જે બાળપણ, યુવા વગેરે અવસ્થાઓ વ્યતીત થઈ ગઈ, તે ફરીથી નથી મળી શકતી. જે સમય ચાલ્યો ગયો, તે ફરીથી નથી મળી શકતો. મોટા-મોટા રાજા-મહારાજાઓ અને ધનિકોની અંતિમ દશાને યાદ કરવાથી તથા મોટા-મોટા રાજમહેલો અને મકાનોનાં ખંડેરોને જોવાથી સાધકને એવો વિચાર આવવો જોઈએ કે તેમની જે દશા થઈ છે, તે જ દશા આ શરીર, ધનસંપત્તિ, મકાન વગેરેની પણ થશે. પરંતુ મેં એમના પ્રલોભનમાં પડીને પોતાની શક્તિ, બુદ્ધિ અને સમયને બરબાદ કરી દીધાં છે. આ તો બહુ ભારે હાનિ થઈ ગઈ! એવા વિચારોથી સાધકના અંતઃકરણમાં સાત્ત્વિક વૃત્તિઓ આવશે અને તે કર્મસંગથી પર થઈ જશે.

જો હું રાતદિવસ નવાં-નવાં કર્મો કરવામાં જ વ્યસ્ત રહીશ, તો મારો મનુષ્યજન્મ નિર્રથક ચાલ્યો જશે અને તે કર્મોની આસક્તિથી મારે ન જાણે કઈ કઈ યોનિઓમાં જવું પડશે અને કેટલી વાર જન્મવું-મરવું પડશે! એટલા માટે મારે સંગ્રહ અને સુખભોગને માટે નવાં-નવાં કર્મોનો આરંભ નથી કરવાનો, પરંતુ પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિ અનુસાર અનાસક્તભાવથી કર્તવ્યકર્મ કરવાનું છે ! આવા વિચારોથી પણ સાધક કર્મોની આસક્તિથી પર થઈ જાય છે.

૧. તૃષ્ણાયાઃ સજ્જસ્ય ચ સમુદ્ભવો યસ્માત્ ।

૨. તૃષ્ણાયાઃ સજ્જસ્ય સમુદ્ભવો યસ્ય ।

પરિશિષ્ટ ભાવ : રજોગુણ કર્મોના સંગથી મનુષ્યને બાંધે છે. તેથી સાત્ત્વિક કર્મ પણ સંગ હોવાથી બાંધનારા થઈ જાય છે. જો સંગ (આસક્તિ) ન હોય તો કર્મ બંધનકારક થતાં નથી (ગીતા અઢારમા અધ્યાયનો સત્તરમો શ્લોક). તેથી કર્મયોગથી મુક્તિ મળે છે; કારણ કે, કર્મોનો અને તેનાં ફળનો સંગ ન હોવાથી જ કર્મયોગ થાય છે — (ગીતા — છઠ્ઠા અધ્યાયનો ચોથો શ્લોક).

—■—

સંબંધ — તમોગુણનું સ્વરૂપ અને તેનો બાંધવાનો પ્રકાર કયો છે — એને આગળના શ્લોકમાં બતાવે છે.

તમસ્વજ્ઞાનજં વિદ્ધિ મોહનં સર્વદેહિનામ્ ।

પ્રમાદાલસ્યનિદ્રાભિસ્તન્નિબધ્નાતિ

ભારત ॥ ૮ ॥

તુ	= અને	અજ્ઞાનજમ્	= અજ્ઞાનમાંથી	અને
ભારત	= હે ભરતવંશી		ઊપજેલો	નિદ્રાભિ:
	અર્જુન!	વિદ્ધિ	= જાણ.	નિબધ્નાતિ
સર્વદેહિનામ્	= સૌ દેહધારીઓને	તત્	= તે	= (શરીર સાથે
મોહનમ્	= મોહિત કરનાર	(દેહિનમ્)	= આ જીવાત્માને	પોતાનો સંબંધ
તમ:	= તમોગુણને (તું)	પ્રમાદાલસ્ય-	= પ્રમાદ, આળસ	માનવાવાળાઓને)
				બાંધે છે.

ટીકા — ‘તમસ્વજ્ઞાનજં વિદ્ધિ મોહનં સર્વદેહિનામ્’ — સત્ત્વગુણ અને રજોગુણ — આ બન્નેથી તમોગુણને અત્યંત નિકૃષ્ટ બતાવવાને માટે અહીં ‘તુ’ પદનો પ્રયોગ થયો છે.

આ તમોગુણ અજ્ઞાનથી અર્થાત્ સમજણના અભાવથી, મૂર્ખતાથી પેદા થાય છે અને સઘળા દેહધારીઓને મોહિત કરી દે છે અર્થાત્ સત-અસત અને કર્તવ્ય-અકર્તવ્યનું જ્ઞાન (વિવેક) નથી થવા દેતો. એટલું જ નહિ, એ સાંસારિક સુખભોગ અને સંગ્રહમાં પણ નથી જોડાવા દેતો અર્થાત્ રાજસ સુખમાં પણ નથી જવા દેતો, પછી સાત્ત્વિક સુખની તો વાત જ શું કરવી?

વાસ્તવમાં તમોગુણ દ્વારા મોહિત થવાની વાત કેવળ મનુષ્યોને માટે જ છે; કેમકે બીજાં પ્રાણીઓ તો સ્વાભાવિક જ તમોગુણથી મોહિત છે. છતાં પણ અહીં ‘સર્વદેહિનામ્’ પદ આપવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જે મનુષ્યોમાં સત-અસત અને કર્તવ્ય-અકર્તવ્યનું જ્ઞાન (વિવેક) નથી, તે મનુષ્યો હોવા છતાં પણ ચોરાસી લાખ યોનિઓવાળાં પ્રાણીઓના સમાન જ છે અર્થાત્ જેવી રીતે પશુ-પક્ષી વગેરે પ્રાણીઓની જેમ ખાઈ-પીને સૂઈ જાય છે.

‘પ્રમાદાલસ્યનિદ્રાભિસ્તન્નિબધ્નાતિ ભારત’ — આ તમોગુણ પ્રમાદ, આળસ અને નિદ્રા દ્વારા સઘળાં દેહધારીઓને બાંધી દે છે.

‘પ્રમાદ’ બે જાતનો હોય છે — (૧) કરવા યોગ્ય કામ ન કરવું અર્થાત્ જે કામથી પોતાનું અને દુનિયાનું,

અત્યારે અને પરિણામમાં હિત થાય છે, એવાં કર્તવ્યકર્મો પ્રમાદને કારણે ન કરવાં; અને (૨) ન કરવા લાયક કામ કરવું અર્થાત્ જે કામથી પોતાનું અને દુનિયાનું, અત્યારે અને પરિણામમાં અહિત થાય છે, એવાં કર્મો કરવાં.

ન કરવા યોગ્ય કામો પણ બે જાતનાં હોય છે — (૧) વ્યર્થ ખર્ચ કરવો અર્થાત્ બીડી-સિગારેટ, ભાંગ-ગાંજો વગેરે પીવામાં અને નાટક-સિનેમા, ખેલ વગેરે જોવામાં ધનનો ખર્ચ કરવો; અને (૨) — વ્યર્થ ક્રિયા કરવી અર્થાત્ પત્તાં-પાસા રમવાં વગેરે રમતગમત કરવી, કોઈ કારણ વિના પશુપક્ષી વગેરેને કષ્ટ આપવું કે હેરાન કરવાં, કોઈ સ્વાર્થ વિના નાના નાના છોડ-ઝાડને નષ્ટ કરી દેવાં વગેરે વ્યર્થ ક્રિયાઓ કરવી.

‘આળસ’ પણ બે પ્રકારની હોય છે — (૧) સૂઈ રહેવું, નકામા બેસી રહેવું, આવશ્યક કામ ન કરવું અને એવો વિચાર કરવો કે, પછી કરી લઈશું, હમણાં તો બેઠા છીએ — આ રીતની આળસ બંધનકારક છે; અને (૨) નિદ્રા પહેલાં શરીર ભારે થઈ જવું, વૃત્તિઓનું ભારે થઈ જવું, સમજવાની શક્તિ ન રહેવી — આ પ્રકારની આળસમાં દોષ નથી; કેમકે આ આળસ સ્વાભાવિક છે, મનુષ્ય કરતો નથી.

‘નિદ્રા’ પણ બે જાતની હોય છે — (૧) આવશ્યક નિદ્રા-જે નિદ્રા શરીરના સ્વાસ્થ્યને માટે નિયમિત રૂપે લેવામાં આવે છે અને જેનાથી શરીરમાં હળવાશ આવે

છે, વૃત્તિઓ સ્વચ્છ થાય છે અને બુદ્ધિને વિશ્રામ મળે છે, એવી આવશ્યક નિદ્રા ત્યાજ્ય અને દોષજન્ય નથી. ભગવાને પણ એવી નિયમિત નિદ્રાને દોષજન્ય નથી માની ઊલટાની યોગસાધનમાં સહાયક માની છે — ‘યુક્તસ્વપ્નાવબોધસ્ય’ (અ. ૬/૧૭) અને (૨) અનાવશ્યક નિદ્રા — જે નિદ્રા નિદ્રાને માટે લેવામાં આવે છે, જેનાથી બેહોશી વધારે આવે છે, નિદ્રામાંથી ઊઠ્યા પછી પણ શરીર ભારે રહે છે, વૃત્તિઓ ભારે રહે છે અને જૂની સ્મૃતિ નથી થતી, એવી અનાવશ્યક નિદ્રા ત્યાજ્ય અને દોષજન્ય છે. આ અનાવશ્યક નિદ્રાને ભગવાને પણ ત્યાજ્ય બતાવી છે — ‘ન યાતિ સ્વપ્નશીલસ્ય’ (અ. ૬/૧૬).

આ રીતે તમોગુણ પ્રમાદ, આળસ અને નિદ્રાના દ્વારા મનુષ્યને બાંધે છે અર્થાત્ તેની સાંસારિક અને પારમાર્થિક ઉન્નતિ નથી થવા દેતો.

વિશેષ વાત

સત્ત્વ, રજ અને તમ — આ ત્રણે ગુણો મનુષ્યને બાંધે છે, પરંતુ આ ત્રણેના બાંધવાના પ્રકારમાં ફરક છે. સત્ત્વગુણ અને રજોગુણ ‘સંગ’થી બાંધે છે અર્થાત્ સત્ત્વગુણ

સુખ અને જ્ઞાનની આસક્તિથી તથા રજોગુણ કર્મોની આસક્તિથી બાંધે છે. આથી સત્ત્વગુણમાં ‘સુખસંગ’ અને ‘જ્ઞાનસંગ’ બતાવ્યા તથા રજોગુણમાં ‘કર્મસંગ’ બતાવ્યો. પરંતુ તમોગુણમાં ‘સંગ’ નથી બતાવ્યો; કેમકે તમોગુણ મોહરૂપ છે. તેમાં કશાનો સંગ કરવાની જરૂર નથી પડતી. એ તો સ્વરૂપથી જ બાંધવાવાળો છે. તાત્પર્ય એ થયું કે સત્ત્વગુણ અને રજોગુણ તો સંગ (સુખાસક્તિ)થી બાંધે છે, પરંતુ તમોગુણ સ્વરૂપથી જ બાંધવાવાળો છે.

જો સુખની આસક્તિ ન હોય અને જ્ઞાનનું અભિમાન ન હોય તો સુખ અને જ્ઞાન બાંધવાવાળાં નથી થતાં, ઊલટાનાં ગુણાતીત સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરનારાં થાય છે. એવી જ રીતે કર્મ અને કર્મફળમાં આસક્તિ ન હોય, તો તે કર્મ પરમાત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિ કરાવવાવાળું થાય છે (ગીતા અ. ૩/૧૯).

ઉપર્યુક્ત ત્રણે ગુણો પ્રકૃતિનાં કાર્ય છે અને જીવ પોતે પ્રકૃતિ અને તેના કાર્ય ગુણોથી સર્વથા રહિત છે. ગુણોની સાથે સંબંધ જોડવાને કારણે જ તે પોતે નિર્લિપ્ત અને ગુણાતીત હોવા છતાં પણ ગુણોના દ્વારા બંધાઈ જાય છે. આથી પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપનું લક્ષ્ય રાખવાથી જ સાધક ગુણોના બંધનથી છૂટી શકે છે.

—■—

સંબંધ — બાંધતાં પહેલાં ત્રણે ગુણો શું કરે છે — એ આગળના શ્લોકમાં બતાવે છે.

સત્ત્વં સુખે સંજયતિ રજઃ કર્મણિ ભારત ।

જ્ઞાનમાવૃત્ય તુ તમઃ પ્રમાદે સંજયત્યુત ॥૯॥

ભારત = હે ભરતવંશી અર્જુન!
સત્ત્વમ્ = સત્ત્વગુણ
સુખે = સુખમાં (અને)
રજઃ = રજોગુણ
કર્મણિ = કર્મમાં

(મનુષ્યને જોડીને)
સંજયતિ = વિજય કરે છે.
તુ = પરંતુ
તમઃ = તમોગુણ
જ્ઞાનમ્ = જ્ઞાનને

આવૃત્ય = ઢાંકી દઈને
ઉત = અને
પ્રમાદે = પ્રમાદમાં જોડીને
(મનુષ્ય પર)
સંજયતિ = વિજય કરે છે.

ટીકા — ‘સત્ત્વં સુખે સંજયતિ’ — સત્ત્વગુણ સાધકને સુખમાં જોડીને પોતાનો વિજય કરે છે, સાધકને પોતાના વશમાં કરે છે. તાત્પર્ય એ છે કે જ્યારે સાત્ત્વિક સુખ આવે છે, ત્યારે સાધકની એ સુખમાં આસક્તિ થઈ જાય છે. સુખમાં આસક્તિ થવાથી તે સુખ સાધકને બાંધી દે છે અર્થાત્ તે સાધનને આગળ નથી વધવા દેતું, જેથી સાધક સત્ત્વગુણથી પર નથી થઈ શકતો, ગુણાતીત નથી થઈ શકતો.

જોકે ભગવાને પહેલાં છઠ્ઠા શ્લોકમાં સત્ત્વગુણ દ્વારા

સુખ અને જ્ઞાનના સંગથી બાંધવાની વાત બતાવી છે, તોપણ અહીં સત્ત્વગુણનો વિજય કેવળ સુખમાં જ બતાવ્યો છે, જ્ઞાનમાં નહિ. એનું તાત્પર્ય એ છે કે વાસ્તવમાં સાધક સુખની આસક્તિથી જ બંધાય છે. જ્ઞાન થતાં સાધકમાં એક અભિમાન આવી જાય છે કે ‘હું કેટલો જાણકાર છું’! આ અભિમાનમાં પણ એક પ્રકારનું સુખ છે, જેનાથી સાધક બંધાઈ જાય છે. એટલા માટે અહીં સત્ત્વગુણનો કેવળ સુખમાં જ વિજય બતાવ્યો છે.

‘રજઃ કર્મણિ ભારત’ — રજોગુણ મનુષ્યને કર્મમાં

લગાડીને પોતાનો વિજય કરે છે. તાત્પર્ય એ છે કે મનુષ્યને ક્રિયા કરવાનું સારું લાગે છે, પ્રિય લાગે છે. જેવી રીતે નાનું બાળક પડ્યું-પડ્યું હાથપગ હલાવે છે તો તેને સારું લાગે છે અને તેનું હાથપગ હલાવવાનું બંધ કરી દેવામાં આવે તો તે રડવા લાગે છે. એવી જ રીતે મનુષ્ય કોઈ ક્રિયા કરે છે તો તેને સારું લાગે છે અને તેની તે ક્રિયાને વચમાં કોઈ છોડાવી દે તો તેને માઠું લાગે છે. આ જ તેની ક્રિયા પ્રત્યેની આસક્તિ છે, પ્રીતિ છે, જેના વડે રજોગુણ મનુષ્ય ઉપર વિજય કરે છે.

‘કર્મોના ફળમાં તારો અધિકાર નથી’ (ગીતા અ. ૨/૪૭) વગેરે વચનોથી ફળમાં આસક્તિ રાખવાની નથી તે તરફ તો સાધકનું ધ્યાન જાય છે, પરંતુ કર્મોમાં આસક્તિ ન રાખવા તરફ સાધકનો ખ્યાલ નથી જતો. ‘તારો કર્મ કરવામાં જ અધિકાર છે; કર્મ ન કરવામાં તારી આસક્તિ ન થાઓ’ (ગીતા અ. ૨/૪૭), ‘જે યોગાદૃઢ થવાને ઇચ્છે છે, તેને માટે નિષ્કામભાવથી કર્મ કરવું એ સાધન છે’ (ગીતા અ. ૬/૩) વગેરે વચનોથી એ સમજી લે છે કે કર્મો તો કરવાં જ જોઈએ. આથી તે કર્મો કરે છે, તો કર્મો કરતાં-કરતાં તેની તે કર્મોમાં આસક્તિ અને પ્રીતિ થઈ જાય છે, તેમનો આગ્રહ થઈ જાય છે. એના તરફ

ખ્યાલ કરાવવા માટે, તેને સજાગ કરાવવાને માટે ભગવાન અહીં કહે છે કે, રજોગુણ કર્મમાં જોડીને વિજય કરે છે અર્થાત્ કર્મોમાં આસક્તિ પેદા કરીને બાંધી દે છે. આથી સાધકની કર્તવ્યકર્મ કરવામાં તત્પરતા તો હોવી જોઈએ, પરંતુ કર્મોમાં આસક્તિ, પ્રીતિ અને આગ્રહ કદી નહિ હોવાં જોઈએ – ‘ન કર્મસ્વનુષજજતે’ (ગીતા – અ. ૬/૪).

‘જ્ઞાનમાવૃત્ય તુ તમઃ પ્રમાદે સંજયત્યુત’ – જ્યારે તમોગુણ આવે છે, ત્યારે તે તમોગુણ સત-અસત, કર્તવ્ય-અકર્તવ્ય અને હિત-અહિતના જ્ઞાન (વિવેક)ને ઢાંકી દે છે, આચ્છાદિત કરી દે છે અર્થાત્ તે જ્ઞાનને જાગૃત નથી થવા દેતો. જ્ઞાનને ઢાંકીને તે મનુષ્યને પ્રમાદમાં લગાડી દે છે અર્થાત્ કર્તવ્યકર્મોને કરવા નથી દેતો અને ન કરવાયોગ્ય કર્મોમાં લગાડી દે છે. આ જ તેનું વિજયી થવું છે.

સત્ત્વગુણથી જ્ઞાન(વિવેક) અને પ્રકાશ (સ્વચ્છતા) – આ બે વૃત્તિઓ પેદા થાય છે. તમોગુણ આ બન્નેય વૃત્તિઓનો વિરોધી છે, એટલા માટે તે જ્ઞાન (વિવેક)ને ઢાંકીને મનુષ્યને પ્રમાદી બનાવે છે અને પ્રકાશ (ઇન્દ્રિયો અને અંતઃકરણની નિર્મળતા)ને ઢાંકીને મનુષ્યને આળસ તેમજ નિદ્રામાં ધકેલી દે છે, જેથી જ્ઞાનની વાતો કહેવા, સાંભળવા અને વાંચવા છતાં પણ સમજમાં નથી આવતી.

પરિશિષ્ટ ભાવ : સત્ત્વગુણ માત્ર સુખ આપનાર હોવાને કારણે વિજયી (મનુષ્યને બાંધવામાં) નથી થતો બલ્કે સુખનો સંગ થવાથી વિજયી બને છે – ‘સુખસંજ્ઞેન બધ્નાતિ’ (ગીતા-૧૪/૬). આ જ પ્રમાણે રજોગુણ પણ કર્મનો સંગ થવાથી વિજયી થાય છે – ‘તન્નિબધ્નાતિ કૌન્તેય કર્મસંજ્ઞેન દેહિનમ્’ (૧૪/૭). પરંતુ તમોગુણ સ્વરૂપથી જ વિજયી થાય છે. તેથી તમોગુણમાં ‘સંગ’ શબ્દ આવ્યો નથી.

‘હું સુખી છું’ – આ સુખનો સંગ છે અને ‘હું સારાં કર્મ કરવાવાળો છું’, ‘મારાં કર્મ ખૂબ સરસ છે’ – આ કર્મનો સંગ છે. સંગ કરવાથી અર્થાત્ પોતાનો સંબંધ જોડવાથી જ મનુષ્ય બંધાય છે.

સંબંધ – એક-એક ગુણ મનુષ્ય ઉપર કેવી રીતે વિજય કરે છે – એ આગળના શ્લોકમાં બતાવે છે.

રજસ્તમશ્ચાભિભૂય સત્ત્વં ભવતિ ભારત ।

રજઃ સત્ત્વં તમશ્ચૈવ તમઃ સત્ત્વં રજસ્તથા ॥ ૧૦ ॥

ભારત	= હે ભરતવંશી	સત્ત્વમ્	= સત્ત્વગુણ,	રજઃ	= રજોગુણ (વધે છે)
	અર્જુન!	ભવતિ	= વૃદ્ધિ પામે છે,	તથા, એવ	= તેમજ
રજઃ	= રજોગુણ	સત્ત્વમ્	= સત્ત્વગુણ,	સત્ત્વમ્	= સત્ત્વગુણ (અને)
ચ	= અને	ચ	= અને	રજઃ	= રજોગુણને
તમઃ	= તમોગુણને	તમઃ	= તમોગુણને		(દબાવીને)
અભિભૂય	= દબાવીને		(દબાવીને)	તમઃ	= તમોગુણ (વધે છે)

ટીકા - ‘રજસ્તમશ્ચાભિભૂય સત્ત્વં ભવતિ ભારત’ - રજોગુણની અને તમોગુણની વૃત્તિઓને દબાવીને સત્ત્વગુણ વધે છે અર્થાત્ રજોગુણની લોભ, પ્રવૃત્તિ, નવાં-નવાં કર્મોનો આરંભ, અશાંતિ, સ્પૃહા, સાંસારિક ભોગ અને સંગ્રહમાં પ્રીતિ વગેરે વૃત્તિઓ અને તમોગુણની પ્રમાદ, આળસ, અનાવશ્યક નિદ્રા, મૂઢતા વગેરે વૃત્તિઓ - આ બધાંને ‘સત્ત્વગુણ’ દબાવી દે છે અને અંતઃકરણમાં સ્વચ્છતા, નિર્મળતા, વૈરાગ્ય, નિઃસ્પૃહતા, ઉદારતા, નિવૃત્તિ વગેરે વૃત્તિઓને જાગ્રત કરી દે છે.

‘રજઃ સત્ત્વં તમશ્ચૈવ’ - સત્ત્વગુણ અને તમોગુણની વૃત્તિઓને દબાવીને રજોગુણ વધે છે અર્થાત્ સત્ત્વગુણની જ્ઞાન, પ્રકાશ, વૈરાગ્ય, ઉદારતા વગેરે વૃત્તિઓ અને તમોગુણની પ્રમાદ, આળસ, અનાવશ્યક નિદ્રા, મૂઢતા વગેરે વૃત્તિઓ - આ બધાંને ‘રજોગુણ’ દબાવી દે છે અને અંતઃકરણમાં લોભ, પ્રવૃત્તિ, આરંભ, અશાંતિ, તૃષ્ણા વગેરે વૃત્તિઓને જાગ્રત કરી દે છે.

‘તમઃ સત્ત્વં રજસ્તથા’ - એવી જ રીતે સત્ત્વગુણ અને રજોગુણને દબાવીને તમોગુણ વધે છે અર્થાત્ સત્ત્વગુણની સ્વચ્છતા, નિર્મળતા, પ્રકાશ, ઉદારતા વગેરે વૃત્તિઓ અને રજોગુણની ચંચળતા, અશાંતિ, લોભ વગેરે વૃત્તિઓ - આ બધાંને ‘તમોગુણ’ દબાવી દે છે અને અંતઃકરણમાં પ્રમાદ, આળસ, અતિનિદ્રા, મૂઢતા વગેરે વૃત્તિઓને જાગ્રત કરી દે છે.

બે ગુણોને દબાવીને એક ગુણ વધે છે, વધેલો ગુણ

મનુષ્ય ઉપર વિજય કરે છે અને વિજય કરીને મનુષ્યને બાંધી દે છે. પરંતુ ભગવાને અહીં (છઠ્ઠાથી દસમા શ્લોક સુધી) ઊલટો ક્રમ આપ્યો છે અર્થાત્ પહેલાં બાંધવાની વાત કહી, પછી વિજય કરવાનું કહ્યું. આવો ક્રમ આપવાનું તાત્પર્ય એ છે કે - પહેલાં ભગવાને બીજા શ્લોકમાં બતાવ્યું કે જે મહાપુરુષોનો પ્રકૃતિ સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ ચૂક્યો છે, તેઓ મહાસર્ગમાં પણ ઉત્પન્ન થતા નથી અને મહાપ્રલયમાં વ્યથિત પણ થતા નથી. કારણ કે મહાસર્ગ અને મહાપ્રલય બન્ને પ્રકૃતિના સંબંધથી જ થાય છે. પરંતુ જે મનુષ્યો પ્રકૃતિની સાથે સંબંધ જોડી લે છે, તેમને પ્રકૃતિજન્ય ગુણો બાંધી શકે છે (અ. ૧૪/૫). આ અંગે સ્વાભાવિક જ એ પ્રશ્ન થાય છે કે તે ગુણોનું સ્વરૂપ કેવું છે અને તેઓ મનુષ્યને કેવી રીતે બાંધે છે? તેના ઉત્તરમાં ભગવાને છઠ્ઠાથી આઠમા શ્લોક સુધી ક્રમશઃ સત્ત્વ, રજ અને તમ-ત્રણે ગુણોનું સ્વરૂપ અને તેમના દ્વારા જીવને બાંધી લેવાનો પ્રકાર બતાવ્યો. આ અંગે પ્રશ્ન થાય છે કે બાંધતાં પહેલાં ત્રણે ગુણો શું કરે છે? એના ઉત્તરમાં ભગવાને બતાવ્યું કે બાંધતાં પહેલાં વધેલા ગુણ મનુષ્ય ઉપર વિજય કરે છે અને પછી તેને બાંધે છે (અ. ૧૪/૮). હવે પ્રશ્ન થાય છે કે ગુણ મનુષ્ય ઉપર વિજય કેવી રીતે કરે છે? તેના ઉત્તરમાં ભગવાને કહ્યું કે બે ગુણોને દબાવીને એક ગુણ મનુષ્ય ઉપર વિજય કરે છે (અ. ૧૪/૧૦). આ રીતે વિચાર કરવાથી માલૂમ પડે છે કે ભગવાને છઠ્ઠાથી દસમા શ્લોક સુધી જે ક્રમ આપ્યો છે, તે બરાબર જ છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : જે ગુણ વધે છે, તેની પ્રધાનતા થઈ જાય છે અને બીજા ગુણો ગૌણ બની જાય છે. આ ગુણોનો સ્વભાવ છે.

—■—

સંબંધ - જ્યારે બે ગુણોને દબાવીને એક ગુણ વધે છે, ત્યારે તે વધેલા ગુણનાં ક્યાં લક્ષણો હોય છે - એ બતાવવા માટે પહેલાં વધેલા સત્ત્વગુણનાં લક્ષણોનું વર્ણન કરે છે.

સર્વદારેષુ દેહેડસ્મિન્પ્રકાશ ઉપજાયતે ।
જ્ઞાનં યદા તદા વિદ્યાદ્વિવૃદ્ધં સત્ત્વમિત્યુત ॥ ૧૧ ॥

યદા	= જે વખતે	પ્રકાશઃ	= પ્રકાશ	તદા	= ત્યારે
અસ્મિન્	= આ		(સ્વચ્છતા)	ઈતિ	= એમ
દેહે	= મનુષ્ય - શરીરમાં	ઉત	= અને	વિદ્યાત્	= સમજવું જોઈએ (કે)
સર્વદારેષુ	= બધાં દ્વારો (ઈન્દ્રિયો અને અંતઃકરણ)માં	જ્ઞાનમ્	= વિવેકશક્તિ	સત્ત્વમ્	= સત્ત્વગુણ
		ઉપજાયતે	= પ્રગટ થઈ જાય છે,	વિવૃદ્ધમ્	= વધ્યો છે.

ટીકા — ‘સર્વદ્વારેષુ દેહેડસ્મિન્.... જ્ઞાનં યદા’ — જે સમયે રજોગુણી અને તમોગુણી વૃત્તિઓને દબાવીને સત્ત્વગુણ વધે છે, તે સમયે સઘળી ઈન્દ્રિયોમાં તથા અંતઃકરણમાં સ્વચ્છતા, નિર્મળતા પેદા થઈ જાય છે. જેવી રીતે સૂર્યના પ્રકાશમાં બધી વસ્તુઓ સ્પષ્ટ દેખાય છે, તેવી જ રીતે સ્વચ્છ બહિઃકરણ અને અંતઃકરણ વડે શબ્દ વગેરે પાંચેય વિષયોનું યથાર્થરૂપે જ્ઞાન થાય છે. મનથી કોઈ પણ વિષયનું સારું એવું મનન-ચિંતન થાય છે.

ઈન્દ્રિયો અને અંતઃકરણમાં સ્વચ્છતા, નિર્મળતા હોવાથી ‘સત શું છે અને અસત શું છે? કર્તવ્ય શું છે અને અકર્તવ્ય શું છે? લાભ શામાં છે અને હાનિ શામાં છે? હિત શામાં છે અને અહિત શામાં છે?’ વગેરે વાતોનું સ્પષ્ટપણે જ્ઞાન (વિવેક) થઈ જાય છે.

અહીં ‘દેહેડસ્મિન્’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે સત્ત્વગુણ વધવાનો અર્થાત્ બહિઃકરણ અને અંતઃકરણમાં સ્વચ્છતા, નિર્મળતા અને વિવેકશક્તિ પેદા થવાનો અવસર આ મનુષ્યશરીરમાં જ છે, અન્ય શરીરોમાં નહિ. ભગવાને તમોગુણ પ્રધાન પ્રાણીઓ માટે ‘સર્વદેહિનામ્’ (અ. ૧૪/૮) પદનો પ્રયોગ કર્યો છે, જેનું તાત્પર્ય એ છે કે રજોગુણ-તમોગુણ તો અન્ય શરીરોમાં પણ વધે છે, પરંતુ સત્ત્વગુણ મનુષ્યશરીરમાં જ વધી શકે છે. આથી મનુષ્યે રજોગુણ અને તમોગુણ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરીને સત્ત્વગુણથી પણ પર થવું જોઈએ. એમાં જ મનુષ્યજીવનની સફળતા છે. ભગવાને કૃપાપૂર્વક મનુષ્યશરીર આપીને આ ત્રણે ગુણો ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરવાનો પૂરો અવસર, અધિકાર, યોગ્યતા. સામર્થ્ય અને સ્વતંત્રતા આપ્યાં છે.

‘તદા વિદ્યાદ્ વિવૃદ્ધં સત્ત્વમિત્યુત’ — ઈન્દ્રિયો અને અંતઃકરણમાં સ્વચ્છતા અને વિવેકશક્તિ જાગ્રત થતાં સાધકે એમ જાણવું જોઈએ કે અત્યારે સત્ત્વગુણની વૃત્તિઓ વધેલી છે અને રજોગુણ-તમોગુણની વૃત્તિઓ દબાયેલી છે. આથી સાધક કદી પણ પોતાનામાં એવું અભિમાન ન કરે કે ‘હું જાણકાર થઈ ગયો છું, જ્ઞાની થઈ ગયો છું’ અર્થાત્ તેણે સત્ત્વગુણનાં કાર્ય પ્રકાશ અને જ્ઞાનને પોતાનો ગુણ ન માનવો,

પરંતુ સત્ત્વગુણનું જ કાર્ય, લક્ષણ માનવું.

અહીં ‘ઈતિ વિદ્યાત્’ પદોનું તાત્પર્ય એ છે કે ત્રણે ગુણોની વૃત્તિઓનું પેદા થવું, વધવું અને એક ગુણનું પ્રાધાન્ય થતાં બીજા બે ગુણોનું દબાવું વગેરે-વગેરે પરિવર્તનો ગુણોમાં જ થાય છે, સ્વરૂપમાં નહિ — આ વાતને મનુષ્યશરીરમાં જ સારી રીતે સમજી શકાય છે. પરંતુ મનુષ્ય ભગવાનના આપેલા વિવેકને મહત્ત્વ ન આપીને ગુણોની સાથે સંબંધ જોડી લે છે અને પોતાને સાત્ત્વિક, રાજસ કે તામસ માનવા લાગે છે. મનુષ્યે પોતાને એવા ન માનીને સર્વથા નિર્વિકાર અને અપરિવર્તનશીલ જાણવો જોઈએ.

ત્રણે ગુણોની વૃત્તિઓ અલગ-અલગ સુધરતી-બગડતી હોય છે — આનો બધાને અનુભવ છે. પોતે પરિવર્તનરહિત અને આ બધી વૃત્તિઓનો દ્રષ્ટા છે. જો પોતે પણ પરિવર્તનશીલ હોત તો આ વૃત્તિઓના સુધાર-બગાડને કોણ જોઈ શકત? પરિવર્તનને પરિવર્તનરહિત જાણી શકે છે.

જ્યારે સાત્ત્વિક વૃત્તિઓના વધવાથી ઈન્દ્રિયો અને અંતઃકરણમાં સ્વચ્છતા, નિર્મળતા આવી જાય છે અને વિવેક જાગ્રત થઈ જાય છે, ત્યારે સંસારથી રાગ હઠી જાય છે અને વૈરાગ્ય થઈ જાય છે, અશાંતિ દૂર થઈ જાય છે અને શાંતિ અનુભવાય છે, લોભ દૂર થઈ જાય છે અને ઉદારતા આવી જાય છે. નિષ્કામભાવપૂર્વક પ્રવૃત્તિ થવા લાગે છે (ગીતા અ. ૧૮/૮). ભોગ અને સંગ્રહને માટે નવાં-નવાં કર્મોનો આરંભ નથી થતો. મનમાં પદાર્થો અને ભોગોની આવશ્યકતા પેદા નથી થતી, બલ્કે નિર્વાહમાત્રની દૃષ્ટિ રહે છે. દરેક વિષયને સમજવાને માટે બુદ્ધિનો વિકાસ થાય છે. દરેક કાર્ય સાવધાનીપૂર્વક અને સુચારુરૂપે થાય છે. કાર્યોમાં ભૂલ ઓછી થાય છે. ક્યારેક ભૂલ થઈ પણ જાય તો તેનો સુધારો થાય છે, બેદરકારી રહેતી નથી. સત-અસત અને કર્તવ્ય-અકર્તવ્યનો વિવેક સ્પષ્ટરૂપે જાગ્રત રહે છે. આથી જે સમયે સાત્ત્વિક વૃત્તિઓ વધી હોય, તે સમયે સાધકે વિશેષ રૂપે ભજન-ધ્યાન વગેરેમાં લાગી જવું જોઈએ. એવે સમયે કરવામાં આવેલા થોડા સાધનથી પણ શીઘ્ર અને બહુ જ લાભ થઈ શકે છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ‘પ્રકાશ’ અને ‘જ્ઞાન’ બન્નેમાં ફરક છે. ‘પ્રકાશ’નો અર્થ છે — ઈન્દ્રિયો અને અંતઃકરણમાં જાગૃતિ અર્થાત્ રજોગુણથી થવાવાળા મનોરાજ્ય તથા તમોગુણથી થવાવાળા નિદ્રા, આલસ્ય અને પ્રમાદને હઠાવી સ્વચ્છ થવું. જ્ઞાનનો અર્થ છે — વિવેક અર્થાત્ સત-અસત, કર્તવ્ય-અકર્તવ્ય, નિત્ય-અનિત્ય, ગ્રાહ્ય-ત્યાજ્ય વગેરેનું જ્ઞાન હોવું.

— ■ —

સંબંધ — વધેલા રજોગુણનાં ક્યાં લક્ષણો હોય છે — એ આગળના શ્લોકમાં બતાવે છે.

લોભઃ પ્રવૃત્તિરારમ્ભઃ કર્મણામશમઃ સ્પૃહા ।

રજસ્યેતાનિ જાયન્તે વિવૃદ્ધે ભરતર્ષભ ॥ ૧૨ ॥

ભરતર્ષભ	= હે ભરતવંશીઓમાં	લોભ:	= લોભ,	અશમ:	= અશાંતિ (અને)
	શ્રેષ્ઠ અર્જુન!	પ્રવૃત્તિ:	= પ્રવૃત્તિ,	સ્પૃહા	= સ્પૃહા -
રજસિ	= રજોગુણ	કર્મણામ્	= કર્મોનો	એતાનિ	= આ વૃત્તિઓ
વિવૃદ્ધે	= વધતાં	આરમ્ભ:	= આરંભ,	જાયન્તે	= પેદા થાય છે.

ટીકા — ‘લોભ:’ — નિર્વાહની ચીજો પાસે હોવા છતાં પણ તેમને વધારવાની ઇચ્છાનું નામ ‘લોભ’ છે. પરંતુ તે ચીજોના સ્વાભાવિક વધવાનું નામ લોભ નથી. જેવી રીતે, કોઈ ખેતી કરે છે અને અનાજ વધારે પેદા થઈ ગયું, વેપાર કરે અને નફો વધારે થઈ ગયો, તો આ રીતે પદાર્થ, ધન વગેરેના સ્વાભાવિક વધવાનું નામ લોભ નથી અને આ રીતે વધે તેમાં દોષ પણ નથી.

‘પ્રવૃત્તિ:’ — કાર્યમાત્રમાં જોડાઈ જવાનું નામ ‘પ્રવૃત્તિ’ છે. પરંતુ રાગ-દ્વેષરહિત થઈને કાર્યમાં જોડાઈ જવું એમાં દોષ નથી; કેમકે એવી પ્રવૃત્તિ તો ગુણાતીત મહાપુરુષમાં પણ હોય છે (ગીતા અ. ૧૪/૨૨). રાગપૂર્વક અર્થાત્ સુખ, સગવડ, ધન વગેરેની ઇચ્છાને લીધે ક્રિયામાં પ્રવૃત્ત થઈ જવું એમાં જ દોષ છે.

‘આરમ્ભ: કર્મણામ્’ — સંસારમાં ધનવાન અને મોટા બનવા માટે અને માન, પ્રશંસા વગેરે મેળવવાને માટે નવાં-નવાં કર્મો કરવાં, નવા-નવા વેપાર શરૂ કરવા, નવી-નવી ફેક્ટરીઓ ખોલવી, નવી-નવી દુકાનો ખોલવી વગેરે ‘કર્મોનો આરંભ’ છે.

પ્રવૃત્તિ અને આરંભ — આ બન્નેમાં અંતર છે. પરિસ્થિતિ આવતાં કોઈ કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે અને કોઈ કાર્યથી નિવૃત્તિ થાય છે. પરંતુ ભોગ અને સંગ્રહના ઉદ્દેશ્યથી નવાં-નવાં કર્મો શરૂ કરવાં એ ‘આરંભ’ છે.

મનુષ્યજન્મ પ્રાપ્ત થતાં કેવળ પરમાત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિનો જ ઉદ્દેશ્ય રહે, ભોગ અને સંગ્રહનો ઉદ્દેશ્ય બિલકુલ ન રહે — આ જ દૃષ્ટિએ ભક્તિયોગ અને જ્ઞાનયોગમાં ‘સર્વારમ્ભપરિત્યાગી’ (અ. ૧૨/૧૬; ૧૪/૨૫) પદથી સઘળા આરંભોનો ત્યાગ કરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : રજોગુણ વધવાથી સત્ત્વગુણનો પ્રકાશ અને જ્ઞાન દબાઈ જાય છે. રજોગુણ અસંગતાનો વિરોધી છે — ‘રજો રાગાત્મકં વિદ્ધિ’ (ગીતા — ૧૪/૭). ક્રિયા અને પદાર્થનો સંગ કરવાને કારણે (તે સંગ) મનુષ્યને યોગારૂઢ થવા દેતો નથી. કારણ કે મનુષ્ય ક્રિયા અને પદાર્થથી અસંગ હોય તો જ યોગારૂઢ બને છે (ગીતા — છઠ્ઠા અધ્યાયનો ચોથો શ્લોક).

—■—

સંબંધ — તમોગુણ વધે ત્યારે તેના ક્યાં લક્ષણો હોય છે — એ આગળના શ્લોકમાં બતાવે છે.

અપ્રકાશોડપ્રવૃત્તિશ્ચ પ્રમાદો મોહ એવ ચ ।

તમસ્યેતાનિ જાયન્તે વિવૃદ્ધે કુરુનન્દન ॥ ૧૩ ॥

કુરુનન્દન	= હે કુરુનન્દન!	અપ્રવૃત્તિઃ, ચ	= અપ્રવૃત્તિ	મોહઃ	= મોહ
તમસિ	= તમોગુણ		તથા	એતાનિ, એવ	= આ વૃત્તિઓ
વિવૃદ્ધે	= વધતાં	પ્રમાદઃ	= પ્રમાદ		પણ
અપ્રકાશઃ	= અપ્રકાશ,	ચ	= અને	જાયન્તે	= પેદા થાય છે.

ટીકા — ‘અપ્રકાશઃ’ — સત્ત્વગુણની પ્રકાશ (સ્વચ્છતા) વૃત્તિને દબાવીને જ્યારે તમોગુણ વધી જાય છે, ત્યારે ઇન્દ્રિયો અને અંતઃકરણમાં સ્વચ્છતા નથી રહેતી. ઇન્દ્રિયો અને અંતઃકરણમાં જે સમજવાની શક્તિ છે, તે તમોગુણ વધતાં લુપ્ત થઈ જાય છે અર્થાત્ પહેલી વાત તો યાદ રહેતી નથી અને નવો વિવેક પેદા થતો નથી. આ વૃત્તિને અહીં ‘અપ્રકાશ’ કહીને તેનો સત્ત્વગુણની વૃત્તિ ‘પ્રકાશ’ની સાથે વિરોધ બતાવવામાં આવ્યો છે.

‘અપ્રવૃત્તિઃ’ — રજોગુણની વૃત્તિ ‘પ્રવૃત્તિ’ને દબાવીને જ્યારે તમોગુણ વધી જાય છે, ત્યારે કાર્ય કરવાનું મન નથી થતું. નિરર્થક બેઠા રહેવા અથવા પડ્યા રહેવાનું મન થાય છે. આવશ્યક કાર્ય કરવાની પણ રુચિ નથી થતી. આ બધું ‘અપ્રવૃત્તિ’ વૃત્તિનું કામ છે.

‘પ્રમાદઃ’ — ન કરવા લાયક કામમાં લાગી જવું અને કરવા લાયક કામ ન કરવું, તથા જે કામો કરવાથી ન પારમાર્થિક ઉન્નતિ થાય છે, ન સાંસારિક ઉન્નતિ થાય છે, ન સમાજનું કોઈ કામ થાય છે અને જે શરીરને માટે પણ આવશ્યક નથી — એવાં બીડી-સિગારેટ, પત્તાં-પાસા, ખેલ-તમાશા વગેરે કાર્યોમાં લાગી જવું એ ‘પ્રમાદ’ વૃત્તિનું કામ છે.

‘મોહઃ’ — તમોગુણ વધતાં જ્યારે ‘મોહ’ વૃત્તિ આવી જાય છે, ત્યારે અંતરમાં વિવેક-વિરોધી ભાવો પેદા થવા લાગે છે. ક્રિયા કરવામાં અને ન કરવામાં વિવેક કામ નથી કરતો, બલકે મૂઢતા છવાયેલી રહે છે, જેનાથી પારમાર્થિક અને વ્યાવહારિક કામ કરવાનું સામર્થ્ય નથી રહેતું.

‘એવ ચ’ — આ પદોથી અધિક નિદ્રા લેવી, પોતાના જીવનનો સમય નિરર્થક નષ્ટ કરવો, ધન નિરર્થક નષ્ટ કરવું વગેરે જેટલાં પણ નિરર્થક કાર્યો છે, એ બધાંનો સમાવેશ થાય છે.

‘તમસ્યેતાનિ જાયન્તે વિવૃદ્ધે કુરુનન્દન’ — આ બધાં વધેલા તમોગુણનાં લક્ષણો છે અર્થાત્ જ્યારે આ અપ્રકાશ, અપ્રવૃત્તિ વગેરે દેખા દે, ત્યારે સમજવું જોઈએ કે સત્ત્વગુણ અને રજોગુણને દબાવીને તમોગુણ વધ્યો છે.

સત્ત્વ, રજા અને તમ — આ ત્રણેય ગુણો સૂક્ષ્મ હોવાથી અતીન્દ્રિય છે અર્થાત્ ઇન્દ્રિયો અને અંતઃકરણના

વિષયો નથી. એટલા માટે આ ત્રણે ગુણો પ્રત્યક્ષ દેખાતા નથી, એમના સ્વરૂપનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન નથી થતું. આ ગુણોનું જ્ઞાન, એમની પરખ તો વૃત્તિઓથી જ થાય છે; કેમકે વૃત્તિઓ સ્થૂળ હોવાથી તેઓ ઇન્દ્રિયો અને અંતઃકરણનો વિષય બની જાય છે. એટલા માટે ભગવાને અગિયારમા, બારમા અને તેરમા શ્લોકમાં ક્રમશઃ ત્રણે ગુણોની વૃત્તિઓનું જ વર્ણન કર્યું છે, જેનાથી અતીન્દ્રિય ગુણોની પરખ થઈ જાય અને સાધક સાવધાનીપૂર્વક રજોગુણ-તમોગુણનો ત્યાગ કરીને સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ કરી શકે.

માર્મિક વાત

સત્ત્વ, રજા અને તમ — ત્રણે ગુણોની વૃત્તિઓ સ્વાભાવિક જ ઉત્પન્ન, નષ્ટ તથા ન્યૂનાધિક થતી રહે છે. એ બધી જ પરિવર્તનશીલ છે. સાધક પોતાના જીવનમાં આ વૃત્તિઓના પરિવર્તનનો અનુભવ પણ કરે છે. એનાથી સિદ્ધ થાય છે કે ત્રણે ગુણોની વૃત્તિઓ પરિવર્તનશીલ છે અને એમના પરિવર્તનથી દ્રષ્ટા પુરુષમાં કદી કોઈ પરિવર્તન નથી થતું. ત્રણે ગુણોની વૃત્તિઓ દશ્ય છે અને પુરુષ એમને જોવાવાળો હોવાથી દ્રષ્ટા છે. દ્રષ્ટા દશ્યથી સર્વથા ભિન્ન હોય છે — આ નિયમ છે. દશ્યના તરફ દૃષ્ટિ થવાથી જ દ્રષ્ટા સંજ્ઞા બની છે. દશ્ય પર દૃષ્ટિ ન રહેતાં સંજ્ઞારહિત રહે છે. ભૂલ એ થાય છે કે દશ્યને પોતાનામાં આરોપિત કરીને તે ‘હું કામી છું,’ ‘હું ક્રોધી છું’ વગેરે માની લે છે.

કામક્રોધ વગેરે વિકારો સાથે સંબંધ જોડીને તેમને પોતાનામાં માની લેવા એ તે વિકારોને નિમંત્રણ આપવું છે અને એમને સ્થાયી બનાવવું છે. મનુષ્ય ભૂલથી ક્રોધ આવે ત્યારે ક્રોધને ઉચિત સમજે છે અને કહે છે કે આ તો બધાને જ આવે છે અને આમ પણ ‘મારો સ્વભાવ ક્રોધી છે’ — એવો ભાવ રાખે છે. આ રીતે ‘હું ક્રોધી છું’ એવું માની લેવાથી તે ક્રોધ અહંતામાં ચોટી જાય છે. પછી ક્રોધરૂપી વિકારથી છૂટવું કઠિન થઈ જાય છે. આ જ કારણ છે કે સાધક પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ ક્રોધ વગેરે વિકારોને દૂર નથી કરી શકતો અને તેમનાથી પોતાની હાર

માની લે છે.

કામ, ક્રોધ વગેરે વિકારોને દૂર કરવાનો મુખ્ય અને સુગમ ઉપાય એ છે કે સાધક તેમને પોતાનામાં કદી માને જ નહિ. વાસ્તવમાં વિકારો નિરંતર નથી રહેતાં, પરંતુ વિકારરહિત અવસ્થા નિરંતર રહે છે. કારણ કે વિકારો તો આવે અને ચાલ્યા જાય છે, પરંતુ પોતે નિરંતર નિર્વિકાર રહે છે. ક્રોધ વગેરે વિકારો પણ પોતાનામાં નહિ, પરંતુ મનબુદ્ધિમાં આવે છે. પરંતુ સાધક મનબુદ્ધિ સાથે મળી જઈને તે વિકારોને ભૂલથી પોતાનામાં માની લે છે. જો તે વિકારોને પોતાનામાં ન માને, તો તેમની સાથે માનેલો સંબંધ દૂર થઈ જાય છે. પછી વિકારોને દૂર કરવા નથી પડતા, પરંતુ તેઓ આપમેળે દૂર થઈ જાય છે. જેમ કે, ક્રોધ આવતાં સાધક એવો વિચાર કરે છે કે ‘હું તો એ જ છું; હું આવવા-જવાવાળા ક્રોધને કદી મળી શકતો જ નથી.’ એવો વિચાર દઢ થતાં ક્રોધનો વેગ ઓછો થઈ જશે અને તેની માત્રા પહેલાંની અપેક્ષાએ ઓછી થઈ જશે અને અંતે તે સર્વથા દૂર થઈ જશે.

ભગવાન પૂર્વોક્ત ત્રણ શ્લોકમાં ક્રમશઃ સત્ત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણની વૃદ્ધિનાં લક્ષણોનું વર્ણન કરીને સાધકને સાવધાન કરે છે કે ગુણોની સાથે પોતાનો સંબંધ

માનવાથી જ ગુણોમાં થવાવાળી વૃત્તિઓ તેને પોતાનામાં પ્રતીત થાય છે, વાસ્તવમાં સાધકનો તેમની સાથે કિંચિત્માત્ર પણ સંબંધ નથી. ગુણો તેમ જ ગુણોની વૃત્તિઓ પ્રકૃતિનું કાર્ય હોવાથી પરિવર્તનશીલ છે અને સ્વયં પુરુષ પરમાત્માનો અંશ હોવાથી અપરિવર્તનશીલ છે. પ્રકૃતિ અને પુરુષ — બન્ને વિજાતીય છે. પરિવર્તનશીલની સાથે અપરિવર્તનશીલનું ઐક્ય થઈ જ કેવી રીતે શકે છે? આ વાસ્તવિકતા તરફ દૃષ્ટિ રાખવાથી તમોગુણ અને રજોગુણ દબાઈ જાય છે તથા સાધકમાં સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ આપમેળે થઈ જાય છે. સત્ત્વગુણમાં ભોગબુદ્ધિ થવાથી અર્થાત્ તેનાથી થવાવાળાં સુખમાં રાગ થવાથી આ સત્ત્વગુણ પણ ગુણાતીત થવામાં વિઘ્ન ઉત્પન્ન કરે છે. આથી સાધકે સત્ત્વગુણથી ઉત્પન્ન સુખનો પણ ઉપભોગ નહિ કરવો જોઈએ. સાત્ત્વિક સુખનો ઉપભોગ કરવો એ રજોગુણ અંશ છે. રજોગુણમાં રાગ વધવાથી રાગમાં વિઘ્ન ઉભું કરનાર પ્રત્યે ક્રોધ પેદા થઈને સંમોહ થઈ જાય છે અને બીજું, જે પદાર્થ પ્રત્યે રાગ છે, તે પદાર્થ મળતાં લોભ પેદા થઈને સંમોહ થઈ જાય છે. આ રીતે સંમોહ પેદા થતાં તે રજોગુણમાંથી તમોગુણમાં ચાલ્યો જાય છે અને તેનું પતન થઈ જાય છે (ગીતા અ. ૨/૬૨-૬૩).

પરિશિષ્ટ ભાવ : અપ્રકાશ અને અપ્રવૃત્તિ તો સત્ત્વગુણ અને રજોગુણના વિરોધી છે તથા પ્રમાદ અને મોહ તમોગુણના પોતાના છે.

—■—

સંબંધ — તાત્કાલિક વધેલા ગુણોની વૃત્તિઓનું ફળ શું હોય છે — તેને આગળના બે શ્લોકોમાં બતાવે છે.

યદા સત્ત્વે પ્રવૃદ્ધે તુ પ્રલયં યાતિ દેહભૃત્ ।
તદોત્તમવિદાં લોકાનમલાન્ પ્રતિપદ્યતે ॥ ૧૪ ॥

યદા	= જ્યારે	તુ	= જો	ઉત્તમવિદામ્	= ઉત્તમ કર્મ કરનારાઓના
સત્ત્વે	= સત્ત્વગુણ	દેહભૃત્	= દેહધારી મનુષ્ય	અમલાન્	= નિર્મળ
પ્રવૃદ્ધે	= વધ્યો હોય	પ્રલયમ્	= મૃત્યુ	લોકાન્	= લોકોમાં
તદા	= તે વખતે	યાતિ	= પામે છે, (તો તે)	પ્રતિપદ્યતે	= જાય છે.

ટીકા — યદા સત્ત્વે પ્રવૃદ્ધે....પ્રતિપદ્યતે’ — જે કાળમાં જે કોઈ પણ દેહધારી મનુષ્યમાં, ચાહે તે સત્ત્વગુણી, રજોગુણી અથવા તમોગુણી પણ કેમ ન હોય, જે કોઈ કારણે સત્ત્વગુણ તાત્કાલિક વધી જાય છે અર્થાત્ સત્ત્વગુણનાં કાર્ય સ્વચ્છતા, નિર્મળતા વગેરે વૃત્તિઓ તાત્કાલિક વધી જાય છે, તે સમયે જો તે મનુષ્યના પ્રાણ છૂટી જાય છે, તો તે ઉત્તમ (શુભ) કર્મો કરવાવાળાઓના નિર્મળ લોકમાં ચાલ્યો જાય છે.

‘ઉત્તમવિદામ્’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જે મનુષ્યનું

શરીર સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ ટાણે છૂટ્યું હોય તે, જે મનુષ્યો ઉત્તમ (શુભ) કર્મો જ કરે છે, અશુભ કર્મો કદી કરતા જ નથી અર્થાત્ એમના ભાવ ઉત્તમ છે, એમનાં કર્મો ઉત્તમ છે અને જ્ઞાન પણ ઉત્તમ છે એવા પુણ્યશાળી લોકોનો જે લોકપર અધિકાર છે, તેવા નિર્મળ લોકમાં ચાલ્યો જાય છે તાત્પર્ય એ છે કે ઉંમરભર શુભકર્મો કરવાવાળાઓને જે ઊંચા-ઊંચા લોકોની પ્રાપ્તિ થાય છે, એ જ લોકોમાં તાત્કાલિક વધેલા સત્ત્વગુણની વૃત્તિમાં પ્રાણ છૂટવાવાળો પણ જાય છે.

સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિમાં શરીર છોડવાવાળા મનુષ્યો પુણ્યાત્માઓ દ્વારા પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય ઊંચા લોકોમાં જાય છે — આનાથી સિદ્ધ થાય છે કે ગુણોથી ઉત્પન્ન થવાવાળી વૃત્તિઓ કર્મોની અપેક્ષાએ કમજોર નથી. આથી સાત્ત્વિક વૃત્તિ પણ પુણ્યકર્મો જેવી જ શ્રેષ્ઠ છે. આ દૃષ્ટિએ શાસ્ત્રવિહિત પુણ્યકર્મોમાં પણ ભાવનું જ મહત્ત્વ છે, પુણ્યકર્મવિશેષનું નહિ. એટલા માટે સાત્ત્વિક ભાવનું સ્થાન બહુ જ ઊંચું છે. પદાર્થ, ક્રિયા, ભાવ અને ઉદ્દેશ્ય — આ ચારેય ક્રમશઃ એકબીજાથી ઊંચા હોય છે.

રજોગુણ અને તમોગુણની અપેક્ષાએ સત્ત્વગુણની વૃત્તિ સૂક્ષ્મ અને વ્યાપક હોય છે. કોઈ પણ લોકમાં સ્થૂળની અપેક્ષાએ સૂક્ષ્મનો આહાર ઓછો હોય છે; જેમ કે — દેવતાઓ સૂક્ષ્મ હોવાથી કેવળ સુગંધથી જ તૃપ્ત થઈ જાય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ‘તદોત્તમવિદ્વાં લોકાનમલાનૃ’ — વિવેકવાન પુરુષ ઉત્તમવેત્તા છે. જો સત્ત્વગુણને પોતાનો માનીને તેમાં આસક્તિ ન થાય અને ભગવાનને સંમુખ રહે તો સાત્ત્વિક મનુષ્ય સત્ત્વગુણથી પણ અસંગ (ગુણાતીત) થઈને ભગવાનના પરમધામમાં ચાલ્યો જશે, અન્યથા સત્ત્વગુણનો સંબંધ રહેવાથી તે બ્રહ્મલોક સુધીના ઊંચા લોકોમાં જશે.

‘અમલાનૃ’ બ્રહ્મલોક સુધીના લોકોમાં તો સાપેક્ષ નિર્મળતા છે, પરંતુ ભગવાનના પરમધામમાં નિરપેક્ષ નિર્મળતા છે.

—■—

રજસિ પ્રલયં ગત્વા કર્મસર્જિષુ જાયતે ।
તથા પ્રલીનસ્તમસિ મૂઢયોનિષુ જાયતે ॥ ૧૫ ॥

રજસિ	= રજોગુણ વધતાં	મનુષ્યયોનિમાં	હોય ત્યારે
પ્રલયમ્	= મૃત્યુ	જાયતે	= જન્મ લે છે
ગત્વા	= પામીને (પ્રાણી)	તથા	= તથા
કર્મસર્જિષુ	= કર્મસંગી	તમસિ	= તમોગુણ વધ્યો
		પ્રલીનઃ	= મરણ પામેલો માણસ
		મૂઢયોનિષુ	= મૂઢયોનિઓમાં
		જાયતે	= જન્મ લે છે.

ટીકા — ‘રજસિ પ્રલયં ગત્વા કર્મસર્જિષુ જાયતે’ — અંત સમયે જે કોઈ પણ મનુષ્યમાં ગમે તે કારણથી રજોગુણની લોભ, પ્રવૃત્તિ, અશાંતિ, સ્પૃહા વગેરે વૃત્તિઓ વધી જાય છે અને એ જ વૃત્તિના ચિંતનમાં તેનું શરીર છૂટી જાય તો તે મૃતાત્મા પ્રાણી કર્મોમાં આસક્તિ રાખવાવાળા મનુષ્યોમાં જન્મ લે છે.

જેના આજીવન શુભકર્મ અને શુભઆચરણ છે, જેના સારા ભાવ રહ્યા છે, તે જો અંતકાળે રજોગુણ વધતાં દેહ છોડી જાય તો, મર્યા પછી મનુષ્યયોનિમાં જન્મ લેવા છતાં પણ તેનાં આચરણો અને ભાવ સારા જ રહેશે, તે શુભ કર્મો કરવાવાળો જ થશે. જેનું સાધારણ જીવન રહ્યું છે, તે જો અંતસમયે રજોગુણની લોભ વગેરે વૃત્તિઓ વધતાં દેહ છોડી જાય છે, તો તે મનુષ્યયોનિમાં આવીને પદાર્થ, વ્યક્તિ, ક્રિયા વગેરેમાં આસક્તિવાળો જ થશે. જેના

દેહ, સ્થૂળની અપેક્ષાએ સૂક્ષ્મમાં શક્તિ અવશ્ય અધિક હોય છે. આ જ કારણ છે કે સૂક્ષ્મભાવની વિશેષતાથી અંત સમયે સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ મનુષ્યને ઊંચા લોકોમાં લઈ જાય છે.

‘અમલાનૃ’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે સત્ત્વગુણનું સ્વરૂપ નિર્મળ છે; આથી સત્ત્વગુણ વધતાં જે દેહ છોડે છે, તેને નિર્મળ લોકોની જ પ્રાપ્તિ થાય છે.

અહીં એ શંકા થાય છે કે આજીવન શુભ કર્મો કરવાવાળાઓને જે લોકોની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે લોકોમાં સત્ત્વગુણની વૃત્તિ વધતાં દેહ છોડનાર કેવી રીતે ચાલ્યો જશે? ભગવાનની આ એક વિશેષ છૂટ છે કે અંતકાળમાં મનુષ્યની જેવી મતિ હોય છે, તેવી જ તેની ગતિ થાય છે (ગીતા અ. ૮/૬). આથી સત્ત્વગુણની વૃત્તિ વધતાં શરીર છોડવાવાળો મનુષ્ય ઉત્તમ લોકોમાં જાય છે, એમાં શંકા નથી.

જીવનમાં કામ, ક્રોધ વગેરેનું જ પ્રાધાન્ય રહ્યું છે, તે જો રજોગુણ વધતાં દેહ છોડે છે, તો તે મનુષ્યયોનિમાં જન્મ લેવા છતાં પણ વિશેષરૂપે આસુરીસંપત્તિવાળો જ થશે. તાત્પર્ય એ થયું કે મનુષ્યલોકમાં જન્મ લેવા છતાં પણ ગુણોના તારતમ્યથી મનુષ્યોના ત્રણ પ્રકાર થઈ જાય છે અર્થાત્ ત્રણ પ્રકારના સ્વભાવવાળા મનુષ્યો થઈ જાય છે. પરંતુ તેમાં એક વિશેષ ધ્યાન દેવાની વાત એ છે કે રજોગુણની વૃદ્ધિ થતાં દેહ છોડીને પછી ફરી મનુષ્ય બનવાવાળા જીવો ગમે તેવાં આચરણોવાળાં કેમ ન હોય, તે બધાંમાં ભગવત્પ્રદત્ત વિવેક રહે જ છે. આથી પ્રત્યેક મનુષ્ય એ વિવેકને મહત્ત્વ આપીને; સત્સંગ, સ્વાધ્યાય વગેરે દ્વારા આ વિવેકને ધારણ કરીને સંસારથી પર થઈ શકે છે અર્થાત્ પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આ ભગવત્પ્રદત્ત વિવેકને કારણે તમામ મનુષ્યો ભગવત્પ્રાપ્તિના અધિકારી

બની જાય છે.

‘તથા પ્રલીનસ્તમસિ મૂઢયોનિષ્ઠુ જાયતે’ – અંતકાળે જે કોઈ પણ મનુષ્યમાં, ગમે તે કારણથી તાત્કાલિક તમોગુણ વધી જાય છે અર્થાત્ તમોગુણની પ્રમાદ, મોહ, અપ્રકાશ વગેરે વૃત્તિઓ વધી જાય છે અને તે વૃત્તિઓનું ચિંતન કરતો રહીને જ દેહ છોડે છે તો તે મનુષ્ય પશુ, પક્ષી, કીટ, પતંગ, વૃક્ષ, લતા વગેરે મૂઢયોનિઓમાં જન્મ લે છે. આ મૂઢયોનિઓમાં મૂઢતા તો બધામાં રહે છે, પરંતુ તે ન્યૂનાધિકરૂપે રહે છે; જેમ કે – વૃક્ષ, લતા વગેરે યોનિઓમાં જેટલી અધિક મૂઢતા હોય છે, એટલી મૂઢતા પશુ, પક્ષી વગેરે યોનિઓમાં નથી હોતી.

સારાં કામ કરવાવાળો મનુષ્ય જો અંતસમયે તમોગુણની

તાત્કાલિક વૃત્તિ વધતાં દેહ છોડીને મૂઢયોનિઓમાં ચાલ્યો પણ જાય, તો ત્યાં પણ તેનાં ગુણ અને આચરણો સારાં જ હશે, તેનો સ્વભાવ શુભકર્મ કરવાનો જ થશે. જેમ કે ભરત મુનિનું અંતસમયે તમોગુણની વૃત્તિમાં અર્થાત્ હરણના ચિંતનમાં શરીર છૂટ્યું, તો તેઓ મૂઢયોનિવાળું હરણ બની ગયા. પરંતુ એમનાં મનુષ્યજન્મમાં કરેલ ત્યાગ અને તપ હરણના જન્મમાં પણ તેવાં જ ચાલુ રહ્યાં. તેઓ હરણયોનિમાં પણ પોતાની માતાની સાથે ન રહ્યા, લીલાં પાંદડાં ન ખાઈને સૂકાં પાંદડાં જ ખાતા રહ્યા, વગેરે. આવી ભરત મુનિની હરણના જન્મમાં હતી તેવી સાવધાની મનુષ્યોમાં પણ બહુ જ ઓછી હોય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : રજોગુણમાં ‘રાગ’ (આસક્તિ) – અંશ જ બંધનકારક, જન્મ-મરણ આપવાવાળો છે, ‘ક્રિયા’ – અંશ નહિ. રાગ હોવાને કારણે જ ‘કર્મસંજિષ્ઠુ જાયતે’ કહ્યું છે. ક્રિયારૂપે રજોગુણ તો ગુણાતીતમાં પણ હોય છે – ‘પ્રકાશં ચ પ્રવૃત્તિં ચ’ (ગીતા ૧૪/૨૨). પદાર્થ, ક્રિયા અથવા વ્યક્તિ – કોઈમાં પણ રાગ થઈ જશે તો તે કર્મસંગી મનુષ્યયોનિમાં જન્મ લેશે. મનુષ્ય સ્વાભાવિક કર્મસંગી છે; કારણ કે કર્મ કરવાનો અધિકાર મનુષ્યયોનિમાં જ છે – ‘કર્માનુબન્ધીનિ મનુષ્યલોકે’ (ગીતા – ૧૫/૨)

—■—

સંબંધ – અંતકાળે ગુણોના તાત્કાલિક વધવાથી દેહ છોડનારા મનુષ્યોની આવી ગતિઓ શા માટે થાય છે – એને આગળના શ્લોકમાં બતાવે છે.

કર્મણઃ સુકૃતસ્યાહુઃ સાત્ત્વિકં નિર્મલં ફલમ્ ।

રજસસ્તુ ફલં દુઃખમજ્ઞાનં તમસઃ ફલમ્ ॥ ૧૬ ॥

વિવેકી પુરુષોએ—

સુકૃતસ્ય	= શ્રેષ્ઠ	આહુઃ	= કહ્યું છે,	(કહ્યું છે અને)	
કર્મણઃ	= કર્મોનું (તો)	તુ	= જ્યારે	તમસઃ	= તામસ કર્મનું
સાત્ત્વિકમ્	= સાત્ત્વિક	રજસઃ	= રાજસ કર્મનું	ફલમ્	= ફળ
નિર્મલમ્	= નિર્મળ	ફલમ્	= ફળ	અજ્ઞાનમ્	= અજ્ઞાન (મૂઢતા)
ફલમ્	= ફળ	દુઃખમ્	= દુઃખ		(કહ્યું છે).

ટીકા – [વાસ્તવમાં કર્મો ન સાત્ત્વિક હોય છે, ન રાજસ હોય છે અને ન તામસ પણ હોય છે. બધાં જ કર્મો ક્રિયામાત્ર જ હોય છે. વાસ્તવમાં તે કર્મોને કરવાવાળો કર્તા જ સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ હોય છે. સાત્ત્વિક કર્તા દ્વારા કરેલું કર્મ ‘સાત્ત્વિક’, રાજસ કર્તા દ્વારા કરેલું કર્મ ‘રાજસ’ અને તામસ કર્તા દ્વારા કરેલું કર્મ ‘તામસ’ કહેવામાં આવે છે.]

‘કર્મણઃ સુકૃતસ્યાહુઃ સાત્ત્વિકં નિર્મલં ફલમ્’ – સત્ત્વગુણનું સ્વરૂપ નિર્મળ, સ્વચ્છ અને નિર્વિકાર છે. આથી સત્ત્વગુણવાળો કર્તા જે કર્મ કરશે, તે કર્મ સાત્ત્વિક જ હશે; કેમકે કર્મ કર્તાનું જ રૂપ હોય છે. આ સાત્ત્વિક કર્મના ફળરૂપે જે પરિસ્થિતિ બનશે, તે પણ તેવી જ રીતે શુદ્ધ, નિર્મળ અને સુખદાયી થશે.

ફળેચ્છારહિત થઈને કર્મ કરવા છતાં પણ જ્યાં સુધી સત્ત્વગુણની સાથે કર્તાનો સંબંધ રહે છે, ત્યાં સુધી તેની ‘સાત્ત્વિક કર્તા’ સંજ્ઞા થાય છે અને ત્યાં સુધી તેનાં કર્મોનું ફળ બને છે. પરંતુ જ્યારે ગુણો સાથે સર્વથા સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય છે, ત્યારે તેની ‘સાત્ત્વિક કર્તા’ સંજ્ઞા નથી થતી અને તેના દ્વારા કરેલાં કર્મોનું ફળ પણ નથી થતું, પરંતુ તેના દ્વારા થયેલાં કર્મ અકર્મ થઈ જાય છે.

‘રજસસ્તુ ફલં દુઃખમ્’ – રજોગુણનું સ્વરૂપ રાગાત્મક છે. આથી રાગવાળા કર્તા દ્વારા જે કર્મ થશે, તે કર્મ પણ રાજસ જ હશે અને તે રાજસ કર્મનું ફળ ભોગ થશે. તાત્પર્ય એ છે કે તે રાજસ કર્મથી પદાર્થોનો ભોગ થશે, શરીરમાં સુખ-આરામ વગેરેનો ભોગ થશે, સંસારમાં આદરસત્કાર વગેરેનો

ભોગ થશે, અને મર્યા પછી સ્વર્ગ વગેરે લોકોના ભોગોની પ્રાપ્તિ થશે. પરંતુ આ જેટલા પણ સંબંધજન્ય ભોગ છે, તે તમામ દુઃખોનાં જ કારણ છે — ‘યે હિ સંસ્પર્શજા ભોગા દુઃખયોનય એવ તે’ (ગીતા અ. ૫/૨૨) અર્થાત્ જન્મમરણ આપવાવાળા છે. આ જ દૃષ્ટિએ ભગવાને અહીં રાજસ કર્મનું ફળ દુઃખ કહ્યું છે.

રજોગુણથી બે ચીજો પેદા થાય છે — પાપ અને દુઃખ. રજોગુણી મનુષ્ય વર્તમાનમાં પાપ કરે છે અને પરિણામમાં તે પાપોનું ફળ દુઃખ ભોગવે છે. ત્રીજા અધ્યાયના છત્રીસમા શ્લોકમાં અર્જુન દ્વારા ‘મનુષ્ય ન ઈચ્છતો હોવા છતાં પણ પાપ કેમ કરે છે?’ એવું પૂછતાં ઉત્તરમાં ભગવાને રજોગુણથી ઉત્પન્ન થવાવાળી કામનાને જ પાપ કરાવવામાં કારણ બતાવી છે.

‘અજ્ઞાનં તમસઃ ફલમ્’ — તમોગુણનું સ્વરૂપ મોહરૂપ છે. આથી મોહવાળો તામસ કર્તા પરિણામ, હિંસા, હાનિ અને સામર્થ્યને ન જોઈને મૂઢતાપૂર્વક જે કંઈ કર્મ કરશે, તે કર્મ તામસ જ હશે અને તે તામસ કર્મનું ફળ અજ્ઞાન અર્થાત્ મૂઢ યોનિઓની પ્રાપ્તિ જ હશે. તે કર્મના અનુસાર તેનો પશુ, પક્ષી, કીટ, પતંગ, વૃક્ષ, લતા, પહાડ વગેરેમાં જન્મ થશે, જેમાં અજ્ઞાન (મૂઢતા)ની પ્રધાનતા રહે છે.

આ શ્લોકનો નિષ્કર્ષ એ નીકળ્યો કે સાત્ત્વિક પુરુષની

સામે ગમે તેવી પરિસ્થિતિ આવી જાય, પરંતુ તેમાં તેને દુઃખ નથી થઈ શકતું. રાજસ પુરુષની સામે ગમે તેવી પરિસ્થિતિ આવી જાય, પરંતુ તેમાં તેને સુખ નથી થઈ શકતું. તામસ પુરુષની સામે ગમે તેવી પરિસ્થિતિ આવી જાય, પરંતુ તેમાં તેનો વિવેક જાગ્રત નથી થઈ શકતો, પરંતુ તેમાં તેની મૂઢતા જ રહેશે.

ગુણ (ભાવ) અને પરિસ્થિતિ તો કર્મોના અનુસાર જ બને છે. જ્યાં સુધી ગુણ (ભાવ) અને કર્મોની સાથે સંબંધ રહે છે, ત્યાં સુધી મનુષ્ય કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં સુખી નથી થઈ શકતો. જ્યારે ગુણ અને કર્મોની સાથે સંબંધ નથી રહેતો, ત્યારે મનુષ્ય કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં કદી દુઃખી નથી થઈ શકતો અને બંધનમાં પણ નથી પડી શકતો.

જન્મ થવામાં અંતકાળનું ચિંતન જ મુખ્ય હોય છે અને તે ચિંતનના મૂળમાં ગુણોની વૃદ્ધિ હોય છે અને ગુણોની વૃદ્ધિ કર્મો અનુસાર હોય છે. તાત્પર્ય એ છે કે મનુષ્યનો જેવો ભાવ (ગુણ) હશે, તેવું તે કર્મ કરશે, અને જેવું કર્મ કરશે, તેવો ભાવ દૃઢ થશે તથા તે ભાવના અનુસાર અંતિમ ચિંતન થશે. આથી આગળ જન્મ થવામાં અંતકાળનું ચિંતન જ મુખ્ય રહ્યું. ચિંતનના મૂળમાં ભાવ અને ભાવના મૂળમાં કર્મ રહે છે. આ દૃષ્ટિએ ગતિ થવામાં અંતિમ ચિંતન, ભાવ (ગુણ) અને કર્મ — આ ત્રણે કારણો છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : રજોગુણનું સ્વરૂપ રાગ છે અને તે રાગને કારણે જ દુઃખ થાય છે — ‘રજસસ્તુ ફલં દુઃખં’. સંસારના બધાં દુઃખ અને પાપ રાગને કારણે જ થાય છે. રાગને કારણે જ કામ પેદા થાય છે. ‘કામ એષ ક્રોધ એષ રજોગુણસમુદ્ભવઃ’ (ગીતા — ૩/૩૭).

‘અજ્ઞાનં તમસઃ ફલમ્’ — તમોગુણ જ્ઞાન, પ્રકાશ, વિવેક થવા દેતો નથી; કેમકે, તમોગુણ અજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરનારો અને અજ્ઞાનથી જ ઉત્પન્ન થનારો છે (આ જ અધ્યાયનો આઠમો અને સત્તરમો શ્લોક)

સંબંધ — પૂર્વશ્લોકમાં ભગવાને ગુણોની તાત્કાલિક વૃત્તિઓ વધતાં જે ગતિઓ થાય છે, તેમનાં મૂળમાં સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ કર્મો બતાવ્યાં. હવે સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ કર્મોના મૂળમાં ગુણોને બતાવવાને માટે ભગવાન આગળનો શ્લોક કહે છે.

સત્વાત્સંજાયતે જ્ઞાનં રજસો લોભ એવ ચ ।

પ્રમાદમોહૌ તમસો ભવતોડજ્ઞાનમેવ ચ ॥ ૧૭ ॥

સત્વાત્	= સત્ત્વગુણમાંથી	(વગેરે)	ચ	= અને	
જ્ઞાનમ્	= જ્ઞાન	એવ	= જ	અજ્ઞાનમ્	= અજ્ઞાન
ચ	= અને	સંજાયતે	= ઉત્પન્ન થાય છે.	એવ	= પણ
રજસઃ	= રજોગુણમાંથી	તમસઃ	= તમોગુણમાંથી	ભવતઃ	= ઉત્પન્ન
લોભઃ	= લોભ	પ્રમાદમોહૌ	= પ્રમાદ અને મોહ		થાય છે.

ટીકા — ‘સત્વાત્સંજાયતે જ્ઞાનમ્’ — સત્ત્વગુણથી જ્ઞાન થાય છે અર્થાત્ સારાં-નરસાં કર્મોનો વિવેક થાય છે. એ વિવેકથી મનુષ્ય સુકૃત, સત્કર્મ જ કરે છે. તે સુકૃત કર્મોનું ફળ સાત્ત્વિક અને નિર્મળ હોય છે.

‘રજસો લોભ એવ ચ’ — રજોગુણથી લોભ વગેરે પેદા થાય છે. લોભને લીધે મનુષ્ય જે કર્મો કરે છે, તે કર્મોનું ફળ દુઃખ હોય છે.

જેટલું મળ્યું છે, તેમાં વૃદ્ધિ થાય એવી ઇચ્છાનું નામ લોભ છે. લોભનાં બે રૂપો છે — ઉચિત ખર્ચ ન કરવો અને અનુચિત રીતિથી સંગ્રહ કરવો. ઉચિત કામોમાં ધનનો ખર્ચ ન કરવાથી, તેવા ખર્ચથી યુક્તિપૂર્વક બચી જવાથી મનુષ્યના મનમાં અશાંતિ, ખળભળાટ રહે છે અને અનુચિત રીતિથી અર્થાત્ જૂઠ, કપટ વગેરેથી ધનનો સંગ્રહ કરવાથી પાપ થાય છે, જેનાથી નરકોમાં તથા ચોરાશી લાખ યોનિઓમાં દુઃખ ભોગવવું પડે છે. આ દૃષ્ટિએ રાજસ કર્મોનું ફળ દુઃખ હોય છે.

‘પ્રમાદમોહૌ તમસો ભવતોડજ્ઞાનમેવ ચ’ — તમોગુણથી પ્રમાદ, મોહ અને અજ્ઞાન પેદા થાય છે. આ ત્રણે બુદ્ધિમાં પ્રવેશ કરે તો વિવેક વિરુદ્ધ કામો થાય છે (ગીતા અ. ૧૮/૩૨), જેનાથી અજ્ઞાન જ વધે છે અને દૃઢ થાય છે.

અહીં તો તમોગુણથી અજ્ઞાન પેદા થાય છે એમ કહ્યું છે અને આ જ અધ્યાયના આઠમા શ્લોકમાં અજ્ઞાનથી તમોગુણ પેદા થાય છે એમ કહ્યું છે. આનું તાત્પર્ય એ છે કે જેવી રીતે વૃક્ષથી બીજ પેદા થાય છે અને તે બીજથી આગળ ઘણાંયે વૃક્ષો પેદા થાય છે, એવી જ રીતે તમોગુણથી અજ્ઞાન પેદા થાય છે અને અજ્ઞાનથી તમોગુણ વધે છે, પુષ્ટ થાય છે.

પહેલાં આઠમા શ્લોકમાં ભગવાને પ્રમાદ, આળસ અને નિદ્રા — આ ત્રણ બતાવ્યાં. પરંતુ તેરમા શ્લોકમાં અને અહીં પ્રમાદ તો બતાવ્યો, પરંતુ નિદ્રા ન બતાવી. આનાથી એ સિદ્ધ થાય છે કે આવશ્યક નિદ્રા તમોગુણી નથી અને નિષિદ્ધ પણ નથી તથા બંધનકારક પણ નથી. કારણ કે શરીરને માટે આવશ્યક નિદ્રા તો સાત્ત્વિક પુરુષને પણ આવે છે અને ગુણાતીત પુરુષને પણ! વાસ્તવમાં અધિક નિદ્રા જ બંધનકારક નિષિદ્ધ અને તમોગુણી છે; કેમકે અધિક નિદ્રાથી શરીરમાં આળસ વધે છે, પડ્યા રહેવાનું જ મન થાય છે અને સમય બહુ જ બરબાદ થઈ જાય છે.

વિશેષ વાત

આ જીવ સાક્ષાત્ પરમાત્માનો અંશ હોવા છતાં પણ જ્યારે પ્રકૃતિની સાથે સંબંધ જોડી લે છે, ત્યારે તેનો પ્રકૃતિજન્ય ગુણોની સાથે સંબંધ જોડાઈ જાય છે. પછી ગુણોના અનુસાર તેના અંતઃકરણમાં વૃત્તિઓ પેદા થાય છે. એ વૃત્તિઓ અનુસાર કર્મો થાય છે અને એ જ કર્મોનું ફળ ઊંચનીચ ગતિઓ હોય છે. તાત્પર્ય એ છે કે જીવિતઅવસ્થામાં અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિઓ આવે છે અને મર્યા પછી ઊંચ-નીચ ગતિઓ થાય છે. વાસ્તવમાં એ કર્મોના મૂળમાં પણ ગુણોની વૃત્તિઓ જ હોય છે કે જે પુનર્જન્મ થવામાં ખાસ કારણ છે (ગીતા અ. ૧૩/૨૧). તાત્પર્ય એ છે કે ગુણોનો સંગ કર્મોથી કમજોર નથી. જેવી રીતે કર્મો શુભ-અશુભ ફળ આપે છે, તેવી જ રીતે ગુણોનો સંગ પણ શુભ-અશુભ ફળ આપે છે (ગીતા અ. ૮/૬). એટલા જ માટે પાંચમાથી અઢારમા શ્લોક સુધીના આ પ્રકરણમાં પહેલાં ચૌદમા-પંદરમા શ્લોકોમાં ગુણોની તાત્કાલિક વૃત્તિઓના વધવાનું ફળ બતાવ્યું અને જીવિત-અવસ્થામાં જે પરિસ્થિતિઓ આવે છે, તેમને સોળમા શ્લોકમાં બતાવી તથા આગળ અઢારમા શ્લોકમાં ગુણોની સ્થાયી વૃત્તિઓનું ફળ બતાવશે. આથી વૃત્તિઓ અને કર્મોના થવામાં ગુણો જ મુખ્ય છે. આ સમગ્ર પ્રકરણમાં ગુણોની મુખ્ય વાત આ જ (સત્તરમા) શ્લોકમાં કહેવામાં આવી છે.

જેનો ઉદ્દેશ્ય સંસાર નથી, પરંતુ પરમાત્મા છે, તે સાધારણ મનુષ્યોની જેમ પ્રકૃતિમાં સ્થિત નથી. આથી તેનામાં પ્રકૃતિજન્ય ગુણોની પરવશતા નથી રહેતી અને સાધના કરતાં-કરતાં આગળ ચાલીને જ્યારે અહંતા પરિવર્તિત થઈને લક્ષ્યની દૃઢતા થઈ જાય છે, ત્યારે તેને પોતાના સ્વતઃસિદ્ધ ગુણાતીત સ્વરૂપનો અનુભવ થઈ જાય છે. આનું જ નામ બોધ છે. આ બોધના વિષયમાં ભગવાને આ અધ્યાયનો પહેલો-બીજો શ્લોક કહ્યો અને ગુણાતીતના વિષયમાં બાવીસમાથી છઠ્ઠીસમા સુધીના પાંચ શ્લોકો કહ્યા. આ રીતે આ પૂરો અધ્યાય ગુણોથી પર સ્વતઃસિદ્ધ સ્વરૂપનો અનુભવ કરવાને માટે જ કહેવામાં આવ્યો છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : જ્ઞાન (વિવેક) સત્ત્વગુણથી પ્રગટ થાય છે અને તેનો સંગ ન કરવાથી તે વધતો-વધતો તત્ત્વબોધ સુધી ચાલ્યો જાય છે અર્થાત્ તત્ત્વબોધમાં રૂપાન્તરિત થઈ જાય છે. પરંતુ લોભ, પ્રમાદ, મોહ, અજ્ઞાન વધવાથી નુકસાન થવામાં કાંઈ બાકી રહેતું નથી, કોઈ દુઃખ બાકી રહેતું નથી, કોઈ મૂઢયોનિ બાકી રહેતી નથી, અને કોઈ નરક બાકી રહેતું નથી.

સંબંધ — તાત્કાલિક ગુણોના વધવાથી દેહ છોડનારાઓની ગતિનું વર્ણન તો ચૌદમા-પંદરમા શ્લોકોમાં કરી દીધું; પરંતુ જેમના જીવનમાં સત્ત્વગુણ, રજોગુણ અથવા તમોગુણનું પ્રાધાન્ય રહે છે, તેમની દેહ છૂટતાં કઈ ગતિ થાય છે — એનું વર્ણન આગળના શ્લોકમાં કરે છે.

ઉર્ધ્વ ગચ્છન્તિ સત્ત્વસ્થા મધ્યે તિષ્ઠન્તિ રાજસાઃ ।

જઘન્યગુણવૃત્તિસ્થા અધો ગચ્છન્તિ તામસાઃ ॥ ૧૮ ॥

સત્ત્વસ્થાઃ	= સત્ત્વગુણમાં સ્થિત મનુષ્યો	રાજસાઃ	= રજોગુણમાં સ્થિત મનુષ્યો	વૃત્તિસ્થાઃ	નિંદનીય તમોગુણની વૃત્તિમાં સ્થિત
ઉર્ધ્વમ્	= સ્વર્ગ આદિ ઉચ્ચ લોકોમાં	મધ્યે	= મનુષ્યલોકમાં	તામસાઃ	= તામસી મનુષ્યો
ગચ્છન્તિ	= જાય છે,	તિષ્ઠન્તિ	= જન્મ લે છે (અને)	અધઃ	= અધોગતિને
		જઘન્યગુણ-	= તમોગુણનાં કાર્ય	ગચ્છન્તિ	= પ્રાપ્ત થાય છે.

ટીકા - ‘ઉર્ધ્વ ગચ્છન્તિ સત્ત્વસ્થાઃ’ - જેમના જીવનમાં સત્ત્વગુણનું પ્રાધાન્ય રહ્યું છે અને તેને કારણે જેમણે ભોગોનો સંયમ કર્યો છે; તીર્થ, વ્રત, દાન વગેરે શુભ કર્મો જેમણે કર્યા છે; બીજાઓના સુખ-સુવિધા માટે પરબ, અન્નક્ષેત્ર વગેરે ચલાવ્યાં છે; સડકો બનાવડાવી છે; પશુપક્ષીઓની સુખ-સુવિધાને માટે ઝાડછોડ રોપ્યાં છે; ગૌશાળાઓ બનાવડાવી છે, તે મનુષ્યોને અહીં ‘સત્ત્વસ્થાઃ’ કહેવામાં આવ્યા છે. જ્યારે સત્ત્વગુણના પ્રાધાન્યમાં જ એવા મનુષ્યોનું શરીર છૂટી જાય છે, ત્યારે તેઓ સત્ત્વગુણનો સંગ હોવાથી, સત્ત્વગુણમાં આસક્તિ હોવાથી સ્વર્ગ વગેરે ઊંચા લોકોમાં ચાલ્યા જાય છે. એ લોકોનું વર્ણન આ જ અધ્યાયના ચૌદમા શ્લોકમાં ‘ઉત્તમવિદ્વાં અમલાન્ લોકાન્’ પદોથી કરવામાં આવ્યું છે. ઊંચા લોકોમાં જવાવાળા મનુષ્યોને તેજ તત્ત્વપ્રધાન શરીરની પ્રાપ્તિ થાય છે.

‘મધ્યે તિષ્ઠન્તિ રાજસાઃ’ - જે મનુષ્યોના જીવનમાં રજોગુણનું પ્રાધાન્ય હોય છે અને તેને કારણે જેઓ શાસ્ત્રની મર્યાદામાં રહીને જ સંગ્રહ કરવા અને ભોગ ભોગવવા; એશ-આરામ કરવા; પદાર્થોમાં મમતા, આસક્તિ રાખવી વગેરેમાં લાગ્યા રહે છે, તેમને અહીં ‘રાજસાઃ’ કહેવામાં આવ્યા છે. જ્યારે રજોગુણના પ્રાધાન્યમાં જ અર્થાત્ રજોગુણનાં કાર્યોનાં ચિંતનમાં જ એવા મનુષ્યોનું શરીર છૂટી જાય છે, ત્યારે તેઓ પુનઃ આ મૃત્યુલોકમાં જ જન્મ લે છે. અહીં તેમને પૃથ્વીતત્ત્વપ્રધાન મનુષ્યશરીરની પ્રાપ્તિ થાય છે.

અહીં ‘તિષ્ઠન્તિ’ પદ આપવાનું તાત્પર્ય એ છે કે તે રાજસ મનુષ્યો અત્યારે જેવા આ મૃત્યુલોકમાં છે, દેહ છોડ્યા પછી તેઓ પુનઃ મૃત્યુલોકમાં આવીને એવા જ બની જાય છે અર્થાત્ જેવા પહેલાં હતા, તેવા જ બની જાય છે. તેઓ અશુદ્ધ આચરણો નથી કરતા, શાસ્ત્રની મર્યાદાનો ભંગ નથી કરતા, બલકે શાસ્ત્રની મર્યાદામાં જ રહે છે અને શુદ્ધ આચરણો કરે છે; પરંતુ પદાર્થો, વ્યક્તિઓ વગેરેમાં

રાગ, આસક્તિ અને મમતા રહેવાને કારણે તેઓ પુનઃ મૃત્યુલોકમાં જ જન્મ લે છે.

‘જઘન્યગુણવૃત્તિસ્થા અધો ગચ્છન્તિ તામસાઃ’ - જે મનુષ્યોના જીવનમાં તમોગુણનું પ્રાધાન્ય રહે છે અને તેને કારણે જેમણે પ્રમાદ વગેરેને વશ થઈને નિરર્થક પૈસો અને સમય બરબાદ કર્યા છે, જેઓ આળસ તથા નિદ્રામાં જ પડ્યા રહ્યા છે; આવશ્યક કર્મોને પણ જેમણે સમયસર નથી કર્યા; જેઓ બીજાઓનું અહિત જ વિચારતા આવ્યા છે; જેમણે બીજાઓનું અહિત કર્યું છે, બીજાઓને દુઃખ દીધું છે; જેમણે જૂઠ, કપટ, ચોરી, લૂંટ વગેરે નિંદનીય કર્મો કર્યા છે, એવા મનુષ્યોને અહીં ‘જઘન્યગુણવૃત્તિસ્થાઃ’ કહેવામાં આવ્યા છે. જ્યારે તમોગુણના પ્રાધાન્યમાં જ અર્થાત્ તમોગુણનાં કાર્યોનાં ચિંતનમાં જ એવા મનુષ્યો દેહ છોડે છે, ત્યારે તેઓ અધોગતિમાં ચાલ્યા જાય છે.

અધોગતિના બે ભેદ છે - યોનિવિશેષ અને સ્થાનવિશેષ. પશુ, પક્ષી, કીટ, પતંગ, સાપ, વીંછી, ભૂતપ્રેત વગેરે ‘યોનિવિશેષ’ અધોગતિ છે; અને વૈતરિણી, અસિપત્ર, લાલાભક્ષ, કુંભીપાક, રૌરવ, મહારૌરવ વગેરે નરકના કુંડ ‘સ્થાનવિશેષ’ અધોગતિ છે. જેમના જીવનમાં સત્ત્વગુણ અથવા રજોગુણ રહેવા છતાં પણ અંતસમયે તાત્કાલિક તમોગુણ વધી જાય છે, તે મનુષ્યો મર્યા પછી ‘યોનિવિશેષ’ અધોગતિમાં અર્થાત્ મૂઢ્યોનિઓમાં ચાલ્યા જાય છે (ગીતા અ. ૧૪/૧૫). જેઓના જીવનમાં તમોગુણનું પ્રાધાન્ય રહ્યું છે અને તે જ તમોગુણના પ્રાધાન્યમાં જેઓનું શરીર છૂટી જાય છે, તે મનુષ્યો મર્યા પછી ‘સ્થાનવિશેષ’ અધોગતિમાં અર્થાત્ નરકોમાં ચાલ્યા જાય છે (ગીતા અ. ૧૬/૧૬). તાત્પર્ય એ થયું કે સાત્ત્વિક, રાજસ અથવા તામસ મનુષ્યોનું અંતિમ ચિંતન બીજું થઈ જવાથી તેઓની ગતિ તો અંતિમ ચિંતનના અનુસાર જ થશે, પરંતુ સુખદુઃખનો ભોગ તેઓના કર્મોના અનુસાર જ થશે. જેમ કે - કર્મો તો સારાં છે, પરંતુ અંતિમ ચિંતન કૂતરાનું થઈ ગયું, તો અંતિમ ચિંતનના

અનુસાર તે કૂતરો બની જશે; પરંતુ તે યોનિમાં પણ તેને કર્મોના અનુસાર બહુ જ સુખ-આરામ મળશે. કર્મો તો ખરાબ છે, પરંતુ અંતિમ ચિંતન મનુષ્ય વગેરેનું થઈ ગયું, તો અંતિમ ચિંતનના અનુસાર તે મનુષ્ય બની જશે; પરંતુ તેના કર્મોના ફળરૂપે ભયંકર પરિસ્થિતિ મળશે. તેના શરીરમાં રોગોનો ઉપદ્રવ ચાલુ રહેશે. ખાવા માટે અન્ન, પીવા માટે જળ અને પહેરવા માટે કપડાં પણ મુશ્કેલથી મળશે.

સાત્ત્વિક ગુણને વધારવાને માટે સાધકે સત્શાસ્ત્રોને વાંચવામાં લાગ્યા રહેવું. ખાવાપીવાનું પણ સાત્ત્વિક રાખવું, રાજસ-તામસ ખાનપાન ન કરવાં. સાત્ત્વિક શ્રેષ્ઠ મનુષ્યોનો જ સંગ કરવો, તેઓના જ સાન્નિધ્યમાં રહેવું, તેમના કહ્યા અનુસાર સાધન કરવું. શુદ્ધ, પવિત્ર તીર્થ વગેરે સ્થાનોનું સેવન કરવું, જ્યાં શોરબકોર થતો હોય, એવાં રાજસ સ્થાનોનું અને જ્યાં ઈંડાં, માંસ, મદિરા વેચાતાં હોય, એવાં તામસ સ્થાનોનું સેવન ન કરવું. પ્રાતઃકાળ અને સાયંકાળનો સમય સાત્ત્વિક માનવામાં આવે છે; આથી આ સાત્ત્વિક સમયનો વિશેષતાથી સદુપયોગ કરવો અર્થાત્ તેને ભજન, ધ્યાન વગેરેમાં યોજવો. શાસ્ત્રવિહિત શુભકર્મો જ કરવાં, નિષિદ્ધ કર્મો કદી ન કરવાં; રાજસ-તામસ કર્મો કદી ન કરવાં. જે જે વર્ણ, આશ્રમમાં સ્થિત છે, તેમાં જ પોતપોતાના કર્તવ્યનું સારી રીતે પાલન કરવું. ધ્યાન ભગવાનનું જ કરવું. મંત્ર પણ સાત્ત્વિક જ જપવો. આ રીતે બધું જ સાત્ત્વિક કરવાથી જૂના સંસ્કારો દૂર થઈ જાય છે અને સાત્ત્વિક સંસ્કારો (સત્ત્વગુણ) વધી જાય છે. શ્રીમદ્ભગવતમાં ગુણોને વધારવાવાળા દસ ઉપાયો બતાવવામાં આવ્યા છે -

આગમોડયઃ પ્રજા દેશઃ કાલઃ કર્મ ચ જન્મ ચ ।
ધ્યાનં મન્ત્રોડય સંસ્કારો દશૈતે ગુણહેતવઃ ॥
(૧૧/૧૩/૪)

‘શાસ્ત્ર, જળ (ખાનપાન), પ્રજા (સંગ), સ્થાન, સમય, કર્મ, જન્મ, ધ્યાન, મંત્ર અને સંસ્કાર - આ દસ વસ્તુઓ જો સાત્ત્વિક હોય તો સત્ત્વગુણની, રાજસી હોય તો રજોગુણની અને તામસી હોય તો તમોગુણની વૃદ્ધિ કરે છે.’

વિશેષ વાત

અંતસમયે રજોગુણની તાત્કાલિક વૃત્તિ વધતાં દેહ છોડનાર મનુષ્ય મનુષ્યલોકમાં જન્મ લે છે (અ. ૧૪/૧૫) અને રજોગુણના પ્રાધાન્યવાળો મનુષ્ય દેહ છોડીને પછી આ મનુષ્યલોકમાં જ આવે છે (અ. ૧૪/૧૮) - આ બન્ને વાતોથી એ જ સિદ્ધ થાય છે કે આ મનુષ્યલોકના બધા

જ મનુષ્યો રજોગુણવાળા જ હોય છે; સત્ત્વગુણ અને તમોગુણ એમનામાં નથી હોતો. જો વાસ્તવમાં એવી જ વાત છે, તો પછી સત્ત્વગુણની તાત્કાલિક વૃત્તિ વધતાં દેહ છોડનાર (અ. ૧૪/૧૪) અને સત્ત્વગુણમાં સ્થિત રહેવાવાળો મનુષ્ય ઊંચા લોકોમાં જાય છે (અ. ૧૪/૧૮); તથા તમોગુણની તાત્કાલિક વૃત્તિ વધતાં દેહ છોડનાર (અ. ૧૪/૧૫) અને તમોગુણમાં સ્થિત રહેવાવાળો મનુષ્ય અધોગતિમાં જાય છે (અ. ૧૪/૧૮); સત્ત્વ, રજ અને તમ - આ ત્રણે ગુણો અવિનાશી દેહીને દેહમાં બાંધી દે છે (અ. ૧૪/૫); આ સકળ સંસાર ત્રણે ગુણોથી મોહિત છે (અ. ૭/૧૩); સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ - આ ત્રણ પ્રકારના કર્તા કહેવામાં આવે છે (અ. ૧૮/૨૬થી૨૮). આ સઘળી ત્રિલોકી ત્રિગુણાત્મક છે (અ. ૧૮/૪૦) વગેરે વાતો ભગવાને કેવી રીતે કહી છે?

આ શંકાનું સમાધાન એ છે કે ઊર્ધ્વગતિમાં સત્ત્વગુણનું પ્રાધાન્ય તો છે, પરંતુ સાથે રજોગુણ-તમોગુણ પણ રહે છે. એટલા માટે દેવતાઓના પણ સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ સ્વભાવ હોય છે. આથી સત્ત્વગુણનું પ્રાધાન્ય હોવા છતાં પણ તેમાં અવાંતર ભેદ રહે છે. એવી જ રીતે મધ્યગતિમાં રજોગુણનું પ્રાધાન્ય હોવા છતાં પણ સાથે સત્ત્વગુણ-તમોગુણ રહે છે. એટલા માટે મનુષ્યોના પણ સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ સ્વભાવ હોય છે. અધોગતિમાં તમોગુણનું પ્રાધાન્ય છે, પરંતુ સાથે સત્ત્વગુણ-રજોગુણ પણ રહે છે. એટલા માટે પશુ, પક્ષી વગેરેમાં તથા ભૂત, પ્રેત, યક્ષ વગેરેમાં અને નરકોનાં પ્રાણીઓમાં પણ ભિન્નભિન્ન સ્વભાવ હોય છે. કેટલાંક સૌમ્ય સ્વભાવનાં હોય છે, કેટલાંક મધ્યમ સ્વભાવનાં હોય છે અને કેટલાંક ક્રૂર સ્વભાવનાં હોય છે. તાત્પર્ય એ છે કે જ્યાં કોઈ પણ ગુણની સાથે સંબંધ છે, ત્યાં ત્રણે ગુણો રહેશે જ. એટલા માટે ભગવાને (અ. ૧૮/૪૦માં) કહ્યું છે કે ત્રિલોકીમાં એવું કોઈ પણ પ્રાણી નથી, જે ત્રણે ગુણોથી રહિત હોય.

ઊર્ધ્વગતિમાં સત્ત્વગુણનું પ્રાધાન્ય, રજોગુણની ગૌણતા અને તમોગુણની અત્યંત ગૌણતા રહે છે. મધ્યગતિમાં રજોગુણનું પ્રાધાન્ય, સત્ત્વગુણની ગૌણતા અને તમોગુણની અત્યંત ગૌણતા રહે છે. અધોગતિમાં તમોગુણનું પ્રાધાન્ય, રજોગુણની ગૌણતા અને સત્ત્વગુણની અત્યંત ગૌણતા રહે છે. તાત્પર્ય એ છે કે સત્ત્વ, રજ અને તમ - ત્રણે ગુણોના પ્રાધાન્યવાળાઓમાં પણ અધિક, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ માત્રામાં પ્રત્યેક ગુણ રહે છે. આ રીતે ગુણોના સેંકડો હજારો સૂક્ષ્મ ભેદ થઈ જાય છે. આથી ગુણોના તારતમ્યથી પ્રત્યેક પ્રાણીનો અલગ-અલગ સ્વભાવ હોય છે.

જેવી રીતે ભગવાનના દ્વારા સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ કાર્યો થવા છતાં પણ તેઓ ગુણાતીત જ રહે છે (અ. ૭/૧૩), એવી જ રીતે ગુણાતીત મહાપુરુષના પોતાના કહેવાનારા અંતઃકરણમાં સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ વૃત્તિઓના આવવા છતાં પણ તે ગુણાતીત જ રહે છે (અ. ૧૪/૨૨). આથી ભગવાનની ઉપાસના કરવી અને ગુણાતીત મહાપુરુષનો સંગ કરવો — આ બન્નેય નિર્ગુણ હોવાથી સાધકને ગુણાતીત કરવાવાળા છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : તમોગુણ થોડી માત્રામાં વધે તો મનુષ્ય મૂઢ્યોનિમાં જાય છે અને ખૂબ વધે તો મનુષ્ય નરકોમાં જાય છે.

—■—

સંબંધ — પાંચમાથી અઠારમા શ્લોક સુધી પ્રકૃતિનાં કાર્ય ગુણોનો પરિચય આપીને હવે આગળના બે શ્લોકમાં પોતાને ત્રણે ગુણોથી અતીત હોવાનો અનુભવ કરવાનું વર્ણન કરે છે.

**નાન્યં ગુણેભ્યઃ કર્તારં યદા દ્રષ્ટાનુપશ્યતિ ।
ગુણેભ્યશ્ચ પરં વેત્તિ મદ્ભાવં સોઽધિગચ્છતિ ॥ ૧૯ ॥**

યદા	= જે કાળે	કર્તારમ્	= કર્તારૂપે	પરમ્	= પર
દ્રષ્ટા	= વિવેકી વિચારકુશળ)	ન	= નથી	વેત્તિ	= અનુભવ કરે છે, (ત્યારે)
	મનુષ્ય	અનુપશ્યતિ	= જોતો	સઃ	= તે
ગુણેભ્યઃ	= ત્રણ ગુણો (સિવાય)	ચ	= અને (પોતાને)	મદ્ભાવમ્	= મારા સ્વરૂપને
અન્યમ્	= બીજા કોઈને	ગુણેભ્યઃ	= (ત્રણેય) ગુણોથી	અધિગચ્છતિ	= પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.

ટીકા — ‘નાન્યં ગુણેભ્યઃ.....મદ્ભાવં સોઽધિગચ્છતિ’ — ગુણોના સિવાય અન્ય કોઈ કર્તા છે જ નહિ અર્થાત્ સઘળી ક્રિયાઓ ગુણો દ્વારા જ થઈ રહી છે, સઘળું પરિવર્તન ગુણોમાં જ થઈ રહ્યું છે. તાત્પર્ય એ છે કે સઘળી ક્રિયાઓ અને પરિવર્તનોમાં ગુણો જ કારણ છે, બીજું કોઈ કારણ નથી. તે ગુણો જેનાથી પ્રકાશિત થાય છે, તે તત્ત્વ ગુણોથી પર છે. ગુણોથી પર હોવાથી તે કદી ગુણો દ્વારા લિપ્ત નથી થતું અર્થાત્ ગુણો અને ક્રિયાઓની તેના ઉપર કોઈ અસર નથી પડતી. એવા એ તત્ત્વને જે વિચારકુશળ સાધક જાણી લે છે અર્થાત્

વિવેક દ્વારા પોતાની જાતને ગુણોથી પર, અસંબદ્ધ અને નિર્લિપ્ત અનુભવ કરી લે છે કે ગુણોની સાથે પોતાનો સંબંધ ન કદી થયો છે, છે નહિ, ન થશે અને ન થઈ પણ શકે છે. કારણ કે ગુણો પરિવર્તનશીલ છે અને પોતાનામાં કદી પરિવર્તન થતું જ નથી. ભગવાન કહે છે, તે પછી મારા ભાવને અને મારા સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે તે જે ભૂલથી ગુણોની સાથે પોતાનો સંબંધ માનતો હતો, તે માન્યતા દૂર થઈ જાય છે અને મારી સાથે તેનો જે સ્વતઃસિદ્ધ સંબંધ છે, તે જેમ છે તેમ રહી જાય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ‘ગુણેભ્યશ્ચ પરંવેત્તિ’નું તાત્પર્ય એ છે કે જેનાથી ગુણ પ્રકાશિત થાય છે, તે પ્રકાશકમાં પોતાની સ્થિતિનો અનુભવ કરવો (ગીતા — તેરમા અધ્યાયનો એકત્રીસમો શ્લોક).

‘મદ્ભાવં સોઽધિગચ્છતિ’ પદોનો અર્થ છે કે તે મારા ભાવને અર્થાત્ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. આ જ વાતને બીજા શ્લોકમાં ‘મમ સાધર્મ્યમાગતાઃ’ પદોથી કહેવામાં આવી છે. વિવેકી સાધક ગુણો સિવાય બીજા કોઈને કર્તા જોતો નથી અને પોતાને ગુણોથી અર્થાત્ ક્રિયા અને પદાર્થથી અસંગ અનુભવે છે. ક્રિયા અને પદાર્થથી અસંગતાનો અનુભવ થતાં તે યોગારૂઢ બની જાય છે — ‘યદા હિ નેન્દ્રિયાર્થેષુ’... (ગીતા — ૬/૪). યોગારૂઢ થવાથી શાન્તિ પ્રાપ્ત થાય છે અને તે શાન્તિમાં ન અટકવાથી પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થાય છે.

ગુણાનેતાનતીત્ય ત્રીન્દેહી દેહસમુદ્ભવાન્ ।

જન્મમૃત્યુજરાદુઃખૈર્વિમુક્તોઽમૃતમશ્નુતે

॥ ૨૦ ॥

દેહી	= દેહધારી (વિવેકી મનુષ્ય)	ત્રીન્	= ત્રણેય	જરાદુઃખૈઃ	વૃદ્ધાવસ્થારૂપી દુઃખોથી
દેહ-	= શરીરની ઉત્પત્તિનાં	ગુણાન્	= ગુણોને	વિમુક્તઃ	= રહિત થઈને
સમુદ્ભવાન્	કારણ (એવા)	અતીત્ય	= પાર કરીને	અમૃતમ્	= અમૃતનો
એતાન્	= આ	જન્મમૃત્યુ-	= જન્મ, મૃત્યુ,	અશ્નુતે	= અનુભવ કરે છે.

ટીકા — ‘ગુણાનેતાનતીત્ય ત્રીન્દેહી દેહસમુદ્ભવાન્’ — જોકે વિચારકુશળ મનુષ્યનો દેહની સાથે સંબંધ નથી હોતો, તોપણ લોકોની દૃષ્ટિમાં દેહવાળો હોવાથી તેને અહીં ‘દેહી’ કહેવામાં આવ્યો છે.

દેહને ઉત્પન્ન કરવાવાળા ગુણો જ છે. જે ગુણની સાથે મનુષ્ય પોતાનો સંબંધ માની લે છે, તેના અનુસાર તેને ઊંચનીચ યોનિઓમાં જન્મ લેવો જ પડે છે (ગીતા અ. ૧૩/૨૧).

હમણાં આ જ અધ્યાયના પાંચમા શ્લોકથી અઢારમા શ્લોક સુધી જેમનું વર્ણન થયું છે, એ જ ત્રણે ગુણોને માટે અહીં ‘એતાન્ ત્રીન ગુણાન્’ પદો આવ્યાં છે. વિચારકુશળ મનુષ્ય આ ત્રણે ગુણોનું અતિક્રમણ કરી જાય છે અર્થાત્ એમની સાથે પોતાનો સંબંધ નથી માનતો, એમની સાથે માનેલા સંબંધનો ત્યાગ કરી દે છે. કારણ કે તેને એ સ્પષ્ટ વિવેક થઈ જાય છે કે બધા જ ગુણો પરિવર્તનશીલ છે, ઉત્પન્ન અને નષ્ટ થવાવાળા છે અને પોતાનું સ્વરૂપ ગુણોથી કદી લિપ્ત થયું નથી તથા થઈ શકતું પણ નથી. ધ્યાન દેવાની વાત એ છે કે જે પ્રકૃતિથી આ ગુણો ઉત્પન્ન થાય છે, તે પ્રકૃતિની સાથે પણ પોતાનો કિંચિત્માત્ર પણ સંબંધ નથી, પછી ગુણોની સાથે તો તેનો સંબંધ થઈ જ કેવી રીતે શકે છે?

‘જન્મમૃત્યુજરાદુઃખૈર્વિમુક્તોઽમૃતમશ્નુતે’ — જ્યારે સાધક આ ત્રણે ગુણોનું અતિક્રમણ કરી જાય છે, તો પછી તેને જન્મ, મૃત્યુ અને વૃદ્ધાવસ્થાનું દુઃખ નથી થતું. તે જન્મ, મૃત્યુ વગેરેનાં દુઃખોથી છૂટી જાય છે; કેમકે જન્મ વગેરે થવામાં ગુણોનો સંગ જ કારણ છે. આ ગુણો આવતા-જતા રહે છે; એમનામાં પરિવર્તન થતું રહે છે. ગુણોની વૃત્તિઓ ક્યારેક સાત્ત્વિકી, ક્યારેક રાજસી અને ક્યારેક તામસી બની જાય છે; પરંતુ પોતાનામાં કદી સાત્ત્વિકપણું, રાજસપણું અને તામસપણું આવતું જ નથી. પોતે (સ્વરૂપ) તો આપમેળે અસંગ રહે છે. આ અસંગ સ્વરૂપનો કદી જન્મ નથી થતો, જ્યારે જન્મ નથી થતો,

તો મૃત્યુ પણ નથી થતું. કારણ કે જેનો જન્મ થાય છે, તેનું જ મૃત્યુ થાય છે તથા તેની જ વૃદ્ધાવસ્થા પણ થાય છે. ગુણોનો સંગ રહેવાથી જ જન્મ, મૃત્યુ અને વૃદ્ધાવસ્થાનાં દુઃખોનો અનુભવ થાય છે. જે ગુણોથી સર્વથા નિર્લિપ્તતાનો અનુભવ કરી લે છે, તેને સ્વતઃસિદ્ધ અમરતાનો અનુભવ થઈ જાય છે.

દેહ સાથે તાદાત્મ્ય (એકતા) માનવાથી જ મનુષ્ય પોતાને મૃત્યુ પામનાર સમજે છે. દેહના સંબંધથી થવાવાળાં સઘળાં દુઃખોમાં સહુથી મોટું દુઃખ મૃત્યુ જ માનવામાં આવ્યું છે. મનુષ્ય સ્વરૂપથી અમર તો છે જ; પરંતુ ભોગ અને સંગ્રહમાં આસક્ત થવાથી અને પ્રતિક્ષણે નષ્ટ થવાવાળા શરીરને અમર રાખવાની ઈચ્છાથી જ તેને અમરતાનો અનુભવ નથી થતો. વિવેકી મનુષ્ય દેહ સાથે તાદાત્મ્ય છૂટી જતાં અમરતાનો અનુભવ કરે છે.

પૂર્વશ્લોકમાં ‘મદ્ભાવં સોઽધિગચ્છતિ’ પદોથી ભગવદ્ભાવની પ્રાપ્તિ કહેવામાં આવી તેમ જ અહીં ‘અમૃતમશ્નુતે’ પદોથી અમરતાનો અનુભવ કરવાનું કહેવામાં આવ્યું — વસ્તુતઃ બન્ને એક જ વાત છે.

ગીતામાં ‘જરામરણમોક્ષાય’ (અ.૭/૨૮), ‘જન્મ-મૃત્યુજરાવ્યાધિદુઃખદોષાનુદર્શનમ્’ (અ. ૧૩/૮) અને અહીં ‘જન્મમૃત્યુજરાદુઃખૈર્વિમુક્તઃ’ (અ. ૧૪/૨૦) — આ ત્રણેય જગાએ બાલ્યાવસ્થા, યુવાવસ્થાનું નામ ન લઈને ‘જરા’ (વૃદ્ધાવસ્થા)નું જ નામ લેવામાં આવ્યું છે, જ્યારે શરીરમાં બાલ્ય, યુવા અને વૃદ્ધ — આ ત્રણેય અવસ્થાઓ થાય છે. એનું કારણ એ છે કે બાલ્ય અને યુવાવસ્થામાં મનુષ્ય અધિક દુઃખનો અનુભવ નથી કરતો; કેમકે આ બન્નેય અવસ્થાઓમાં શરીરમાં બળ રહે છે. પરંતુ વૃદ્ધાવસ્થામાં શરીરમાં બળ ન રહેવાથી મનુષ્ય અધિક દુઃખનો અનુભવ કરે છે. એવી જ રીતે જ્યારે મનુષ્યના પ્રાણ છૂટે છે, ત્યારે તે ભયંકર દુઃખનો અનુભવ કરે છે. પરંતુ જે ત્રણે ગુણોનું અતિક્રમણ કરી જાય છે, તે સદાને માટે જન્મ, મૃત્યુ અને વૃદ્ધાવસ્થાનાં દુઃખોથી મુક્ત થઈ જાય છે.

આ મનુષ્યશરીરમાં જ જેને તત્ત્વબોધ થઈ જાય છે, તેનો ફરી જન્મ થવાનો તો પ્રશ્ન જ પેદા નથી થતો. હા, તેના પોતાના કહેવાનારા શરીરમાં વૃદ્ધાવસ્થા અને મૃત્યુ તો આવશે જ, પરંતુ તેને વૃદ્ધાવસ્થા અને મૃત્યુનું દુઃખ નહિ થાય.

વર્તમાનમાં શરીરની સાથે પોતાની એકતા માનવાથી જ પુનર્જન્મ થાય છે અને શરીરમાં આવનારા જરા, વ્યાધિ વગેરેનાં દુઃખોને જીવ પોતાનામાં માની લે છે. શરીર

ગુણોના સંગથી ઉત્પન્ન થાય છે. દેહના ઉત્પાદક ગુણોથી પર થવાને કારણે ગુણાતીત મહાપુરુષ દેહના સંબંધથી થવાવાળાં બધાં જ દુઃખોથી મુક્ત થઈ જાય છે.

આથી પ્રત્યેક મનુષ્યે મૃત્યુ આવે તે પહેલાં પોતાના ગુણાતીત સ્વરૂપનો અનુભવ કરી લેવો જોઈએ. ગુણાતીત થવાથી જરા, વ્યાધિ, મૃત્યુ વગેરે સર્વ પ્રકારનાં દુઃખોથી મુક્તિ થઈ જાય છે અને મનુષ્ય અમરતાનો અનુભવ કરી લે છે. પછી તેનો પુનર્જન્મ થતો જ નથી.

પરિશિષ્ટ ભાવ : દરેક મનુષ્યની અંદર એવો ભાવ રહે છે કે, હું બની રહું (મારું અસ્તિત્વ જળવાઈ રહે), ક્યારેય મરું નહિ. તે અમર રહેવા ચાહે છે. અમરતાની આ ઈચ્છાથી સિદ્ધ થાય છે કે, ખરેખર તે અમર છે. જો તે અમર ન હોત તો તેમાં અમરતાની ઈચ્છા પણ ન થાત. ઉદાહરણ તરીકે, ભૂખ અને તરસ લાગે છે તો એનાથી સિદ્ધ થાય છે કે, એવી વસ્તુ (અન્ન અને જળ) છે, જેનાથી તે ભૂખ-તરસ મટી જાય. જો અન્ન-જળ હોત જ નહિ તો ભૂખ-તરસ પણ લાગત નહિ. તેથી અમરતા સ્વતઃ સિદ્ધ છે — ‘ભૂતગ્રામઃ સ એવાયં’... (ગીતા ૮/૧૯). પરંતુ સ્વરૂપથી અમર હોવા છતાં પણ જ્યારે મનુષ્ય પોતાના વિવેકનો તિરસ્કાર કરીને મરણધર્મી શરીર સાથે તાદાત્મ્ય કરે છે અર્થાત્ ‘હું શરીર છું’ એવું માની લે છે, ત્યારે તેમાં મૃત્યુનો ભય અને અમરતાની ઈચ્છા પેદા થઈ જાય છે, જ્યારે તે પોતાના વિવેકને મહત્ત્વ આપે છે કે, ‘હું શરીર નથી; શરીર તો નિરંતર મૃત્યુ સાથે રહે છે અને હું પોતે નિરંતર અમરતા સાથે રહું છું,’ ત્યારે તેને પોતાનો સ્વતઃસિદ્ધ અનુભવ થઈ જાય છે. શરીરના વિકારોનો, પરિવર્તનનો અનુભવ સ્વયં સદા એક રહીને જ કરે છે. તેથી સાધકે તે વિકારોને, પરિવર્તનને પ્રધાનતા ન આપતાં પોતાના હોવાપણાને, પોતાની અમરતાને પ્રધાનતા આપવી જોઈએ.

આ શ્લોક ચૌદમા અધ્યાયનો સાર છે.

સંબંધ — ગુણાતીત પુરુષ દુઃખોથી મુક્ત થઈને અમરતાને પ્રાપ્ત કરી લે છે — એવું સાંભળી અર્જુનના મનમાં ગુણાતીત મનુષ્યનાં લક્ષણો જાણવાની જિજ્ઞાસા થઈ. આથી તેઓ આગળના શ્લોકમાં ભગવાનને પ્રશ્ન કરે છે.

અર્જુન ઉવાચ

કૈર્લિજ્ઞૈસ્ત્રીન્ગુણાનેતાનતીતો ભવતિ પ્રભો ।

કિમાચારઃ કથં ચૈતાંસ્ત્રીન્ગુણાનતિવર્તતે ॥ ૨૧ ॥

અર્જુન બોલ્યા—

પ્રભો = હે પ્રભુ!
એતાન્ = આ
ત્રીન્ = ત્રણેય
ગુણાન્ = ગુણોથી
અતીતઃ = અતીત પુરુષ

કૈઃ = ક્યાં ક્યાં
લિજ્ઞૈઃ = લક્ષણોથી (યુક્ત)
ભવતિ = હોય છે?
કિમાચારઃ = તેનું આચરણ કેવું હોય છે.
ચ = અને

એતાન્ = આ
ત્રીન્ = ત્રણેય
ગુણાન્ = ગુણોને
કથમ્- = કઈ રીતે થઈ ઓળંગી
અતિવર્તતે = શકાય છે?

ટીકા — ‘કૈર્લિજ્ઞૈસ્ત્રીન્ગુણાનેતાનતીતો ભવતિ પ્રભો’ — હે પ્રભુ! હું એ જાણવા ઈચ્છું છું કે જે ગુણોનું અતિક્રમણ કરી ચૂક્યો છે, એવા મનુષ્યનાં ક્યાં લક્ષણો હોય છે? તાત્પર્ય એ છે કે સંસારી મનુષ્યની અપેક્ષાએ ગુણાતીત મનુષ્યમાં એવી

કઈ વિલક્ષણતા આવી જાય છે, જેનાથી સાધારણ વ્યક્તિ સમજી લે કે એ ગુણાતીત પુરુષ છે?

‘કિમાચારઃ’ — એ ગુણાતીત મનુષ્યનાં આચરણો કેવાં હોય છે? અર્થાત્ સાધારણ મનુષ્યની જેવી દિનચર્યા અને

રાત્રિચર્યા હોય છે, ગુણોત્તીત મનુષ્યની એવી જ દિનચર્યા-
રાત્રિચર્યા હોય છે કે તેનાથી વિલક્ષણ હોય છે? સાધારણ
મનુષ્યનાં જેવાં આચરણો હોય છે; જેવું ખાનપાન, જેવી રહેણી-
કરણી, સૂવું-જાગવું હોય છે, ગુણાત્તીત મનુષ્યનાં આચરણો,

ખાનપાન વગેરે પણ તેવાં જ હોય છે કે કંઈક વિલક્ષણ હોય છે?
'કથં ચૈતાંસ્ત્રીન્ગુણાનતિવર્તતે' — આ ત્રણે ગુણોનું
અતિક્રમણ કરવાનો શો ઉપાય છે? અર્થાત્ કયું સાધન કરવાથી
મનુષ્ય ગુણાત્તીત થઈ શકે છે?

—■—

સંબંધ — અર્જુનના પ્રશ્નોમાંથી પહેલા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ભગવાન આગળના બે શ્લોકોમાં ગુણાત્તીત મનુષ્યનાં
લક્ષણોનું વર્ણન કરે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ

પ્રકાશં ચ પ્રવૃત્તિં ચ મોહમેવ ચ પાણ્ડવ ।

ન દ્વેષ્ટિ સમ્પ્રવૃત્તાનિ ન નિવૃત્તાનિ કાઙ્ક્ષતિ ॥ ૨૨ ॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા—

પાણ્ડવ	= હે પાંડવ!	સમ્પ્રવૃત્તાનિ	= (આ બધા) સારી	દ્વેષ્ટિ	= દ્વેષ કરતો
પ્રકાશમ્, ચ	= પ્રકાશ અને		રીતે પ્રવૃત્ત થઈ જાય	ચ	= અને
પ્રવૃત્તિમ્	= પ્રવૃત્તિ	એવ	= તો પણ	નિવૃત્તાનિ	= (આ બધાં) નિવૃત્ત
ચ	= તથા		(ગુણાત્તીત મનુષ્ય)		થઈ જાય તો તેમની
મોહમ્	= મોહ -	ન	= નથી (તો)	ન, કાઙ્ક્ષતિ	= ઇચ્છા કરતો નથી.

ટીકા — 'પ્રકાશં ચ' — ઇન્દ્રિયો અને અંતઃકરણની
સ્વચ્છતા, નિર્મળતાનું નામ પ્રકાશ છે. તાત્પર્ય એ છે કે જેનાથી
ઇન્દ્રિયો દ્વારા શબ્દાદિ પાંચેય વિષયોનું સ્પષ્ટ રીતે જ્ઞાન થાય છે,
મનથી મનન થાય છે અને બુદ્ધિથી નિર્ણય થાય છે, તેનું નામ
'પ્રકાશ' છે.

ભગવાને પહેલાં (અ. ૧૪/૧૧માં) સત્ત્વગુણની બે
વૃત્તિઓ બતાવી હતી — પ્રકાશ અને જ્ઞાન. તેમનામાંથી અહીં
કેવળ પ્રકાશવૃત્તિ લેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે સત્ત્વગુણમાં
પ્રકાશવૃત્તિ જ મુખ્ય છે; કેમકે જ્યાં સુધી ઇન્દ્રિયો અને
અંતઃકરણમાં પ્રકાશ નથી આવતો, સ્વચ્છતા-નિર્મળતા નથી
આવતી, ત્યાં સુધી જ્ઞાન (વિવેક) જાગ્રત નથી થતું. પ્રકાશ
આવતાં જ જ્ઞાન જાગ્રત થઈ જાય છે. આથી અહીં જ્ઞાનવૃત્તિને
પ્રકાશની જ અંતર્ગત લઈ લેવી જોઈએ.

'પ્રવૃત્તિં ચ' — જ્યાં સુધી ગુણોની સાથે સંબંધ રહે છે, ત્યાં
સુધી રજોગુણની લોભ, પ્રવૃત્તિ, રાગપૂર્વક કર્મોનો આરંભ,
અશાંતિ અને સ્પૃહા — આ વૃત્તિઓ પેદા થતી રહે છે. પરંતુ
જ્યારે મનુષ્ય ગુણાત્તીત થઈ જાય છે, ત્યારે રજોગુણની સાથે
તાદાત્મ્ય રાખવાવાળી વૃત્તિઓ તો પેદા થઈ જ નથી શકતી,
પરંતુ આસક્તિ, કામનાથી રહિત પ્રવૃત્તિ (ક્રિયાશીલતા) રહે છે.
આ પ્રવૃત્તિ દોષજન્ય નથી. ગુણાત્તીત મનુષ્યના દ્વારા પણ
ક્રિયાઓ થાય છે. એટલા માટે ભગવાને અહીં કેવળ 'પ્રવૃત્તિ'
ને જ લીધી છે.

રજોગુણનાં બે રૂપ છે — રાગ અને ક્રિયા. આમાંથી રાગ
તો દુઃખોનું કારણ છે. આ રાગ ગુણાત્તીતમાં નથી રહેતો. પરંતુ
જ્યાં સુધી ગુણાત્તીત મનુષ્યનું દેખાનારું શરીર રહે છે, ત્યાં સુધી
તેના દ્વારા નિષ્કામભાવપૂર્વક આપમેળે ક્રિયાઓ થતી રહે છે.
આ જ ક્રિયાશીલતાને ભગવાને અહીં 'પ્રવૃત્તિ' નામથી કહી છે.

'મોહમેવ ચ પાણ્ડવ' — મોહ બે પ્રકારનો છે — (૧)
નિત્ય-અનિત્ય, સત-અસત, કર્તવ્ય-અકર્તવ્યનો વિવેક ન થવો
અને (૨) વ્યવહારમાં ભૂલ થવી. ગુણાત્તીત મહાપુરુષમાં પહેલા
પ્રકારનો મોહ (સત-અસત વગેરેનો વિવેક ન હોવો) તો હોતો
જ નથી (ગીતા અ. ૪/૩૫). પરંતુ વ્યવહારમાં ભૂલ થવી અર્થાત્
કોઈના કહેવાથી કોઈ નિર્દોષ વ્યક્તિને દોષી માની લેવી અને
દોષી વ્યક્તિને નિર્દોષ માની લેવી વગેરે તથા દોરડામાં સાપ
દેખાઈ જવો, મૃગતૃષ્ણામાં જળ દેખાઈ જવું, છીપ અને
અબરખમાં ચાંદીનો ભ્રમ થઈ જવો વગેરે મોહ તો ગુણાત્તીત
મનુષ્યમાં પણ થાય છે.

'ન દ્વેષ્ટિ સમ્પ્રવૃત્તાનિ ન નિવૃત્તાનિ કાઙ્ક્ષતિ' —
સત્ત્વગુણનું કાર્ય 'પ્રકાશ', રજોગુણનું કાર્ય 'પ્રવૃત્તિ' અને
તમોગુણનું કાર્ય 'મોહ' — આ ત્રણેના સારી રીતે પ્રવૃત્ત થવા
છતાં પણ ગુણાત્તીત મહાપુરુષ એમની સાથે દ્વેષ નથી કરતો અને
એમના નિવૃત્ત થવા છતાં પણ એમની ઇચ્છા નથી કરતો.
તાત્પર્ય એ છે કે આવી વૃત્તિઓ શા માટે ઉત્પન્ન થઈ રહી છે?
એ બધી વૃત્તિઓમાંથી કોઈ પણ જાતની વૃત્તિ ન રહે — એવો

દેષ નથી કરતો અને 'આ વૃત્તિઓ પુનઃ આવી જાય; આ વૃત્તિઓ કાયમ રહે' — એવો રાગ પણ નથી કરતો. ગુણાતીત હોવાને કારણે ગુણોની વૃત્તિઓના આવવા-જવાથી તેનામાં કંઈ પણ ફરક નથી પડતો. તે તો આ વૃત્તિઓથી સ્વાભાવિક રીતે જ નિર્લિપ્ત રહે છે.

વિશેષ વાત

એક તો વૃત્તિઓનું 'થવું' હોય છે અને એક વૃત્તિઓનું 'કરવું' (તેમની સાથે સંબંધ જોડવો અર્થાત્ રાગદ્વેષ કરવો) હોય છે. થવા અને કરવામાં ઘણો ફરક છે. 'થવું' સમષ્ટિગત હોય છે અને કરવું વ્યક્તિગત હોય છે. સંસારમાં જે 'થાય' છે, તેની જવાબદારી આપણા ઉપર નથી આવતી. જે આપણે 'કરીએ' છીએ, તેની જ જવાબદારી આપણા ઉપર આવે છે.

જે સમષ્ટિ શક્તિથી સંસારમાત્રનું સંચાલન થાય છે, એ જ શક્તિથી આપણાં શરીર, ઈન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ (કે જે સંસારના જ અંશ છે)નું પણ સંચાલન થાય છે. જ્યારે સંસારમાં થવાવાળી ક્રિયાઓના ગુણદોષ આપણને નથી લાગતા, ત્યારે શરીર વગેરેમાં થવાવાળી ક્રિયાઓના ગુણદોષ આપણને કેવી રીતે લાગી શકે છે? પરંતુ જ્યારે આપમેળે થવાવાળી ક્રિયાઓમાંથી કેટલીક ક્રિયાઓની સાથે મનુષ્ય રાગ-દ્વેષપૂર્વક પોતાનો સંબંધ જોડી લે છે અર્થાત્ તેમનો કર્તા બની જાય છે, ત્યારે તેમનું ફળ તેણે જ ભોગવવું પડે છે. એટલા માટે અંતઃકરણમાં સત્ત્વ, રજ અને તમ — આ ત્રણે ગુણોથી થવાવાળી સારી-નરસી વૃત્તિઓ સાથે સાધકે રાગદ્વેષ નહિ કરવો જોઈએ અર્થાત્ તેમની સાથે પોતાનો સંબંધ પણ નહિ જોડવો જોઈએ.

વૃત્તિઓ એક સમાન કોઈની પણ નથી રહેતી. ત્રણે ગુણોની વૃત્તિઓ તો ગુણાતીત મહાપુરુષના અંતઃકરણમાં પણ થાય છે, પરંતુ તેમનો એ વૃત્તિઓ સાથે રાગદ્વેષ નથી થતો. વૃત્તિઓ આપોઆપ આવે અને ચાલી જાય છે. ગુણાતીત

મહાપુરુષની દૃષ્ટિ એ બાજુ જતી જ નથી; કેમકે તેમની દૃષ્ટિમાં એક પરમાત્મતત્ત્વ સિવાય બીજું કંઈ હોતું જ નથી.

દેખવું અને દેખાવું — બન્નેમાં ઘણો ફરક છે. દેખવું 'કરવા'ની અંતર્ગત હોય છે અને દેખાવું 'થવા'ની અંતર્ગત હોય છે. દોષ દેખવામાં થાય છે, દેખાવામાં નહિ. આથી સાધકને જો અંતઃકરણમાં ખરાબમાં ખરાબ વૃત્તિ પણ દેખાઈ જાય, તોપણ તેણે ગભરાવું નહિ જોઈએ. આપોઆપ દેખાવાવાળી (થવાવાળી) વૃત્તિઓ સાથે રાગદ્વેષ કરવો અર્થાત્ તેમના અનુસાર પોતાની સ્થિતિ માનવી એ જ તેમને દેખવું છે. સાધકથી ભૂલ આ જ થાય છે કે તે દેખાવાવાળી વસ્તુને દેખવા લાગી જાય છે અને ફસાઈ જાય છે. ભગવાન રામ કહે છે —

સુનહુ તાત માયા કૃત ગુન અરુ દોષ અનેક ।
ગુન યહ ઉભય ન દેખિઅહિં દેખિઅ સો અભિબેક ॥

(માનસ ૭/૪૧)

સાધકે ઊંડાણપૂર્વક વિચાર કરવો જોઈએ કે વૃત્તિઓ તો ઉત્પન્ન અને નષ્ટ થતી રહે છે, પરંતુ પોતે (પોતાનું સ્વરૂપ) સદા જેમ છે તેમ રહે છે. વૃત્તિઓમાં થવાવાળા પરિવર્તનને દેખવાવાળું સ્વરૂપ પરિવર્તનરહિત છે. કારણ કે પરિવર્તનશીલને પરિવર્તનશીલ નથી દેખી શકતો, પરંતુ પરિવર્તનરહિત જ પરિવર્તનશીલને દેખી શકે છે. આનાથી સિદ્ધ થાય છે કે સ્વરૂપ વૃત્તિઓથી અલગ છે. પરિવર્તનશીલ ગુણોની સાથે પોતાનો સંબંધ માની લેવાથી જ ગુણોમાં થવાવાળી વૃત્તિઓ પોતાનામાં પ્રતીત થાય છે. આથી સાધકે આવવા-જવાવાળી વૃત્તિઓની સાથે મળીને પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપથી વિચલિત નહિ થવું જોઈએ. ગમે તેવી વૃત્તિઓ આવે, તેમનાથી ખુશી કે નારાજ નહિ થવું જોઈએ. તેમની સાથે પોતાની એકતા નહિ માનવી જોઈએ. સદા એકરસ રહેવાવાળા ગુણોથી સર્વથા નિર્લિપ્ત, નિર્વિકાર તેમ જ અવિનાશી પોતાના સ્વરૂપને ન દેખીને પરિવર્તનશીલ, વિકારી તેમ જ વિનાશી વૃત્તિઓને દેખવી એ સાધકને માટે મહાન બાધક છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ગુણાતીત મનુષ્યમાં 'અનુકૂળતા ચાલુ રહે, પ્રતિકૂળતા ન આવે,' એવી ઈચ્છા હોતી નથી. નિર્વિકારિતાનો અનુભવ થતાં તેને અનુકૂળતા — પ્રતિકૂળતાનું જ્ઞાન તો થાય છે, પણ સ્વયં પર તેની અસર થતી નથી. અંતઃકરણમાં વૃત્તિઓ બદલાય છે, પરંતુ સ્વયં તેનાથી નિર્લિપ્ત રહે છે. સાધક પર પણ વૃત્તિઓની અસર ન પડવી જોઈએ, કેમકે, ગુણાતીત મનુષ્ય સાધક માટે આદર્શ હોય છે, સાધક, ગુણાતીત મનુષ્યનો અનુયાયી હોય છે.

દરેક સાધક માટે એ જરૂરી છે કે, તે દેહનો ધર્મ પોતાનામાં ન માને. વૃત્તિઓ અંતઃકરણમાં છે, આપણામાં નથી તેથી સાધક વૃત્તિઓને ન સારી માને, ન બૂરી માને અને ન પોતાનામાં માને. કારણ કે વૃત્તિઓ તો આવવા-જવાવાળી છે, પરંતુ સ્વયં નિરંતર રહેવાવાળો છે. જો વૃત્તિઓ આપણામાં હોત તો જ્યાં સુધી આપણે છીએ, ત્યાં સુધી વૃત્તિઓ પણ રહેત. પરંતુ આ દરેકનો અનુભવ છે કે, આપણે તો હંમેશ રહીએ છીએ, પરંતુ વૃત્તિઓ આવતી-જતી રહે છે. વૃત્તિઓનો સંબંધ પ્રકૃતિની સાથે છે અને આપણો (સ્વયંનો) સંબંધ પરમાત્મા સાથે છે. તેથી વૃત્તિઓના પરિવર્તનનો અનુભવ કરવાવાળો સ્વયં એક જ રહે છે.

ઉદાસીનવદાસીનો ગુણૈર્યો ન વિચાલ્યતે ।
ગુણા વર્તન્ત ઇત્યેવ યોડવતિષ્ઠતિ નેજ્જતે ॥ ૨૩ ॥

ય:	= જે	ન, વિચાલ્યતે = વિચલિત કરી	ય:	= જે (પોતાના
ઉદાસીનવત્	= સાક્ષીની પેઠે	શકાતો નથી (તથા)		સ્વરૂપમાં જ)
આસીન:	= સ્થિત થયેલો	ગુણાઃ, એવ = ગુણો જ (ગુણોમાં)	અવતિષ્ઠતિ	= સ્થિત રહે છે અને
	(અને)	વર્તન્તે = વર્તી રહ્યા છે -		સ્વયં કોઈ પણ
ગુણૈ:	= (જે) ગુણો વડે	ઈતિ = એવા ભાવથી	ન, ઈજ્જતે	= ચેષ્ટા કરતો નથી.

ટીકા - ‘ઉદાસીનવદાસીનઃ’ - બે વ્યક્તિઓ પરસ્પર વિવાદ કરતી હોય, તો એ બન્નેમાંથી કોઈ એકનો પક્ષ લેવાવાળો ‘પક્ષપાતી’ કહેવાય છે અને બન્નેનો ન્યાય કરવાવાળો ‘મધ્યસ્થ’ કહેવાય છે. પરંતુ જે એ બન્નેને દેખે તો છે, પરંતુ ન તો કોઈનો પક્ષ લે છે અને ન કોઈને કંઈ કહે પણ છે, તે ‘ઉદાસીન’ કહેવાય છે. એવી જ રીતે સંસાર અને પરમાત્મા - બન્નેને દેખવાથી ગુણાતીત મનુષ્ય ઉદાસીનના જેવો દેખાય છે.

વાસ્તવમાં દેખવામાં આવે તો સંસારની સ્વતંત્ર સત્તા છે જ નહિ. સતસ્વરૂપ પરમાત્માની સત્તાથી જ સંસાર સત્તાવાળો દેખાઈ રહ્યો છે. આથી જ્યારે ગુણાતીત મનુષ્યની દૃષ્ટિમાં સંસારની સત્તા છે જ નહિ, કેવળ એક પરમાત્માની સત્તા જ છે, તો પછી તે ઉદાસીન કોનાથી થાય? પરંતુ જેમની દૃષ્ટિમાં સંસાર અને પરમાત્માની સત્તા છે, એવા લોકોની દૃષ્ટિમાં તે ગુણાતીત મનુષ્ય ઉદાસીનની જેમ દેખાય છે.

‘ગુણૈર્યો ન વિચાલ્યતે’ - તેના કહેવાનારા અંતઃકરણમાં સત્ત્વ, રજ અને તમ - આ ગુણોની વૃત્તિઓ તો આવે છે, પરંતુ તે એમનાથી વિચલિત નથી થતો. તાત્પર્ય એ છે કે જેવી રીતે પોતાના સિવાય બીજાઓનાં અંતઃકરણમાં ગુણોની

વૃત્તિઓ આવતાં પોતાનામાં કંઈ પણ ફરક નથી પડતો, એવી જ રીતે તેના અંતઃકરણમાં ગુણોની વૃત્તિઓ આવતાં તેનામાં કંઈ પણ ફરક નથી પડતો અર્થાત્ તે એ વૃત્તિઓ દ્વારા વિચલિત નથી કરી શકાતો. કારણ કે તેના કહેવાતા અંતઃકરણમાં અંતઃકરણસહિત સઘળા સંસારનો અત્યંત અભાવ તેમ જ પરમાત્મતત્ત્વનો ભાવ નિરંતર આપમેળે-સ્વાભાવિક જાગ્રત રહે છે.

‘ગુણા વર્તન્ત ઇત્યેવ યોડવતિષ્ઠતિ’ - ગુણો જ ગુણોમાં વર્તી રહ્યા છે (ગીતા અ. ૩/૨૮) અર્થાત્ ગુણોમાં જ સઘળી ક્રિયાઓ થઈ રહી છે - આવું સમજીને તે પોતાના સ્વરૂપમાં નિર્વિકારરૂપે સ્થિત રહે છે.

‘ન ઈજ્જતે’ - પહેલાં ‘ગુણા વર્તન્ત ઇત્યેવ’ પદોથી તેના ગુણોની સાથેના સંબંધનો નિષેધ કર્યો, હવે ‘ન ઈજ્જતે’ પદોથી તેનામાં ક્રિયાઓનો અભાવ બતાવે છે. તાત્પર્ય એ છે કે ગુણાતીત પુરુષ પોતે કંઈ પણ ચેષ્ટા નથી કરતો. કારણ કે અવિનાશી શુદ્ધ સ્વરૂપમાં કદી કોઈ ક્રિયા થતી જ નથી.

[બાવીસમા અને ત્રેવીસમા - આ બે શ્લોકોમાં ભગવાને ગુણાતીત મહાપુરુષની તટસ્થતા, નિર્લિપ્તતાનું વર્ણન કર્યું છે.]

પરિશિષ્ટ ભાવ : ‘વિચાલ્યતે’, ‘અવતિષ્ઠતિ’ અને ‘નેજ્જતે’ - આ ત્રણે પદ વાસ્તવમાં એક જ અર્થ ધરાવે છે. છતાં પણ આ ત્રણ પદો આપવાનું કારણ છે કે, ગુણાતીત મહાપુરુષ - સ્વતઃ સ્વાભાવિક અચળ (સ્થિરતામાં) રહે છે. તે ન તો સ્વયં વિચલિત થાય છે અને ન કોઈનાથી વિચલિત થઈ શકે છે.

‘કરવું’ ‘થવું’ અને ‘છે’ - આ ત્રણ વિભાગ છે. ‘કરવું’ થવામાં અને ‘થવું’ ‘છે’માં બદલાઈ જાય તો અહંકાર સર્વથા નષ્ટ થઈ જાય છે. જેના અંતઃકરણમાં ક્રિયા અને પદાર્થનું મહત્ત્વ છે, એવો સાધક (સંસારી મનુષ્ય) માને છે કે ‘હું ક્રિયા કરી રહ્યો છું’ - ‘અહંકાર વિમૂઢાત્મા કર્તાહમિતિ મન્યતે’ (ગીતા - ૩/૨૭). જે કર્તા બને છે, તેને ભોક્તા બનવું જ પડે છે. વિવેકની પ્રધાનતાવાળો સાધક એવો અનુભવ કરે છે કે, ‘ક્રિયા થઈ રહી છે’ - ‘ગુણા ગુણેષુ વર્તન્તે’ (ગીતા - ૩/૨૮) અર્થાત્ ‘હું કાંઈ પણ કરતો નથી’ - ‘નૈવ કિઞ્ચિત્કરોમીતિ’ (ગીતા - ૫/૮). પરંતુ જેને તત્ત્વજ્ઞાન થઈ ગયું છે, એવો સિદ્ધ મહાપુરુષ સત્તા અને જ્ઞપ્તિ (જાણકારી) માત્ર (‘છે’)નો જ અનુભવ કરે છે - ‘યોડવતિષ્ઠતિ નેજ્જતે’. તે ચિન્મય સત્તા બધી જ ક્રિયાઓમાં જેમની તેમ (યથાવત્) પરિપૂર્ણ છે. ક્રિયાઓનો તો અંત થઈ જાય છે, પરંતુ ચિન્મય સત્તા યથાવત્ રહે છે. મહાપુરુષની દૃષ્ટિ ક્રિયાઓ પર ન રહેતાં સ્વતઃ એકમાત્ર ચિન્મય સત્તા (‘છે’) પર જ રહે છે.

સંબંધ - એકવીસમા શ્લોકમાં અર્જુને બીજા પ્રશ્નના રૂપમાં ગુણાતીત મનુષ્યનાં આચરણો પૂછ્યાં હતાં. તેનો ઉત્તર હવે આગળના બે શ્લોકોમાં આપે છે.

સમદુઃખસુખઃ સ્વસ્થઃ સમલોષ્ટાશ્મકાઞ્ચનઃ ।

તુલ્યપ્રિયાપ્રિયો ધીરસ્તુલ્યનિન્દાત્મસંસ્તુતિઃ ॥ ૨૪ ॥

માનાપમાનયોસ્તુલ્યસ્તુલ્યો મિત્રારિપક્ષયોઃ ।

સર્વારમ્ભપરિત્યાગી ગુણાતીતઃ સ ઉચ્યતે ॥ ૨૫ ॥

ધીરઃ	= જે ધીર મનુષ્ય	તુલ્ય-	= જે પ્રિય અને	મિત્રારિ-	= મિત્ર અને શત્રુ
સ્વસ્થઃ	= પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિત રહે છે;	પ્રિયાપ્રિયઃ	અપ્રિયમાં સમ છે,	પક્ષયોઃ	પક્ષમાં
સમદુઃખસુખઃ	= સુખ-દુઃખને સમાન (તથા)	તુલ્ય-	= જે પોતાની નિંદા કે	તુલ્યઃ	= સમ છે (તેમજ)
સમલોષ્ટા-	= જે માટીનાં ઢેફાં,	નિન્દાત્મ-	સ્તુતિમાં પણ	સર્વારમ્ભ-	= જે સંપૂર્ણ કર્મોના
શ્મકાઞ્ચનઃ	પથ્થર તેમજ સોનામાં સમાન ભાવ રાખે છે;	સંસ્તુતિઃ	સમાન ભાવ રાખે છે;	પરિત્યાગી	આરંભનો ત્યાગી છે,
		માનાપ-	= જે માન અને	સઃ	= તે મનુષ્ય
		માનયોઃ	અપમાનમાં	ગુણાતીતઃ	= ગુણાતીત
		તુલ્યઃ	= સમ છે,	ઉચ્યતે	= કહેવાય છે.

ટીકા - ‘ધીરઃ, સમદુઃખસુખઃ’ - નિત્ય-અનિત્ય, સાર-અસાર વગેરેના તત્ત્વને જાણીને સ્વતઃસિદ્ધ સ્વરૂપમાં સ્થિત હોવાથી ગુણાતીત મનુષ્ય ધૈર્યવાન કહેવાય છે.

પૂર્વકર્મોના અનુસાર આવવાવાળી અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિનું નામ સુખદુઃખ છે અર્થાત્ પ્રારબ્ધના અનુસાર શરીર, ઇન્દ્રિયો વગેરેને અનુકૂળ પરિસ્થિતિને ‘સુખ’ કહે છે અને શરીર, ઇન્દ્રિયો વગેરેને પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિને ‘દુઃખ’ કહે છે. ગુણાતીત મનુષ્ય આ બંનેમાં સમાન રહે છે. તાત્પર્ય એ છે કે સુખદુઃખરૂપી બાહ્ય પરિસ્થિતિઓ તેના કહેવાતા અંતઃકરણમાં વિકાર પેદા નથી કરી શકતી, તેને સુખી-દુઃખી નથી કરી શકતી.

‘સ્વસ્થઃ’ - સ્વરૂપમાં સુખદુઃખ છે જ નહિ. સ્વરૂપથી તો સુખદુઃખ પ્રકાશિત થાય છે. આથી ગુણાતીત મનુષ્ય આવવા-જવાવાળાં સુખદુઃખનો ભોક્તા નથી બનતો, પરંતુ પોતાના નિત્યનિરંતર રહેવાવાળા સ્વરૂપમાં સ્થિત રહે છે.

‘સમલોષ્ટાશ્મકાઞ્ચનઃ’ - તેનું માટીનાં ઢેફાં, પથ્થર અને સુવર્ણમાં ન તો આકર્ષણ (રાગ) થાય છે અને ન વિકર્ષણ (દ્વેષ) થાય છે. પરંતુ વ્યવહારમાં તે ઢેફાને ઢેફાની જગાએ રાખે છે, પથ્થરને પથ્થરની જગાએ રાખે છે અને

સુવર્ણને સુવર્ણની જગાએ (તિજોરી વગેરેમાં) રાખે છે. તાત્પર્ય એ છે કે જોકે તેમની પ્રાપ્તિ-અપ્રાપ્તિમાં તેને હર્ષ-શોક નથી થતો-બલ્કે તે સમાન રહે છે, તોપણ તેમની સાથે વ્યવહાર તો યથોચિત જ કરે છે.

ઢેફું, પથ્થર અને સુવર્ણનું જ્ઞાન ન હોવું એ સમતા નથી કહેવાતી. સમતા તે જ છે કે આ ત્રણેનું જ્ઞાન હોવા છતાં પણ એમનામાં રાગદ્વેષ ન થાય. જ્ઞાન કદી દોષી નથી હોતું, વિકારો જ દોષી હોય છે.

‘તુલ્યપ્રિયાપ્રિયઃ’ - ક્રિયામાણ કર્મોની સિદ્ધિ-અસિદ્ધિમાં અર્થાત્ તેમના તાત્કાલિક ફળની પ્રાપ્તિ-અપ્રાપ્તિમાં પણ તે સમાન રહે છે.

‘તુલ્યનિન્દાત્મસંસ્તુતિઃ’ - નિંદા અને સ્તુતિમાં નામની પ્રધાનતા હોય છે. ગુણાતીત મનુષ્યનો નામની સાથે કોઈ સંબંધ નથી રહેતો; આથી કોઈ નિંદા કરે તો તેના ચિત્તમાં ખિન્નતા નથી થતી અને કોઈ સ્તુતિ કરે તો તેના ચિત્તમાં પ્રસન્નતા નથી થતી. એ જ રીતે નિંદા કરવાવાળાઓ પ્રત્યે તેને દ્વેષ નથી થતો અને સ્તુતિ કરવાવાળાઓ પ્રત્યે તેને રાગ નથી થતો.

સાધારણ મનુષ્યોની એ એક આદત બની જાય છે

કે તેમને પોતાની નિંદા ખરાબ લાગે છે અને સ્તુતિ સારી લાગે છે. પરંતુ જેઓ ગુણોથી પર થઈ જાય છે, તેમને નિંદા-સ્તુતિનું જ્ઞાન તો થાય છે અને તેઓ વર્તાવ પણ બધાની સાથે યથોચિત જ કરે છે, પરંતુ તેમનામાં નિંદા-સ્તુતિને લીધે ખિન્નતા-પ્રસન્નતા નથી થતી. કારણ કે તેઓ જે તત્ત્વમાં સ્થિત છે, ત્યાં ગુણોવાળી પરકૃત નિંદાસ્તુતિ પહોંચતી જ નથી.

નિંદા અને સ્તુતિ - એ બન્નેય પરકૃત ક્રિયાઓ છે. એ ક્રિયાઓથી ખુશી-નારાજ થવું એ ભૂલ છે. કારણ કે જેનો જેવો સ્વભાવ છે, જેવી ધારણા છે, તે તેના અનુસાર જ બોલે છે. તે આપણને અનુકૂળ જ બોલે, આપણી નિંદા ન કરે - આ ન્યાય નથી અર્થાત્ તેને બોલવામાં બાધ્ય કરવાનો ભાવ એ ન્યાય નથી, અન્યાય છે. બીજાઓ ઉપર આપણો શો અધિકાર છે કે, તમે અમારી નિંદા ન કરો? અમારી સ્તુતિ જ કરો? બીજી વાત, કોઈ નિંદા કરે તો તેમાં સાધકે પ્રસન્ન થવું જોઈએ કે આનાથી મારાં પાપ કપાઈ રહ્યાં છે. હું શુદ્ધ થઈ રહ્યો છું. જો કોઈ આપણી પ્રશંસા કરે, તો તેનાથી આપણાં પુણ્યો નષ્ટ થાય છે. આથી પ્રશંસામાં રાજી નહિ થવું જોઈએ; કેમકે રાજી થવામાં ખતરો છે!

‘માનાપમાનયોસ્તુલ્યઃ’ - માન અને અપમાન થવામાં શરીરની પ્રધાનતા હોય છે. ગુણાતીત મનુષ્યનું શરીરની સાથે તાદાત્મ્ય નથી રહેતું. આથી કોઈ તેનો આદર કરે કે અનાદર કરે, માન કરે કે અપમાન કરે, આ પરકૃત ક્રિયાઓની તેના ઉપર કોઈ અસર નથી પડતી.

નિંદા-સ્તુતિ અને માન-અપમાન - આ બન્નેય પરકૃત ક્રિયાઓમાં ગુણાતીત મનુષ્ય સમાન રહે છે. આ બન્ને પરકૃત ક્રિયાઓનું જ્ઞાન થાય એમાં દોષ નથી, પરંતુ નિંદા અને અપમાનમાં દુઃખી થવું તથા સ્તુતિ અને માનમાં હર્ષિત થવું એમાં દોષ છે; કેમકે આ બન્નેય પ્રકૃતિના વિકારો છે. ગુણાતીત પુરુષને નિંદાસ્તુતિ અને માન-અપમાનનું જ્ઞાન તો થાય છે, પરંતુ ગુણોથી સંબંધ-વિચ્છેદ થવાથી, નામ અને શરીરની સાથે તાદાત્મ્ય ન રહેવાથી તે સુખીદુઃખી નથી થતો. કારણ કે તે જે તત્ત્વમાં સ્થિત છે, ત્યાં તો વિકારો છે જ નહીં. એ તત્ત્વ તો ગુણરહિત છે, નિર્વિકાર છે.

‘તુલ્યો મિત્રારિપક્ષયોઃ’ - તે મિત્ર અને શત્રુના પક્ષમાં સમાન રહે છે. જોકે ગુણાતીત મનુષ્યની દૃષ્ટિમાં કોઈ મિત્ર અને શત્રુ નથી હોતું, તોપણ બીજા લોકો પોતાની ભાવના અનુસાર તેને પોતાનો મિત્ર અથવા શત્રુ પણ માની શકે છે. સાધારણ મનુષ્યને પણ બીજા લોકો પોતાની ભાવના

અનુસાર મિત્ર કે શત્રુ માની શકે છે; પરંતુ આ સાધારણ મનુષ્યને સામાન્ય મનુષ્યના (શત્રુ-મિત્ર)ના ભાવની ખબર પડતા તેની ઉપર તેની અસર પડે છે, જેનાથી તેનામાં રાગદ્વેષ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. પરંતુ ગુણાતીત મનુષ્ય ઉપર આ વાતની ખબર પડવા છતાં પણ કોઈ અસર નથી પડતી. વસ્તુતઃ મિત્ર અને શત્રુની ભાવનાને કારણે જ વ્યવહારમાં પક્ષપાત થાય છે. ગુણાતીત મનુષ્યના કહેવાતા અંતઃકરણમાં શત્રુમિત્રની ભાવના જ નથી હોતી; આથી તેના વ્યવહારમાં પક્ષપાત નથી થતો.

એક વ્યક્તિ તે મહાપુરુષની સાથે મિત્રતા રાખે છે અને બીજી વ્યક્તિ પોતાના સ્વભાવવશ એ મહાપુરુષની સાથે શત્રુતા રાખે છે. જ્યારે એ બન્ને વ્યક્તિઓની કોઈ વાતને લીધે ન્યાય કરવાનો અવસર આવી જાય, ત્યારે (વ્યવહારમાં) તે મહાપુરુષ, મિત્રતા રાખવાવાળાની અપેક્ષાએ શત્રુતા રાખવાવાળાનો કંઈક અધિક પક્ષ લે છે. જેમકે- પદાર્થો વગેરેની વહેંચણી કરતી વેળાએ તે મિત્રતા રાખવાવાળાને ઓછું (એટલું જ, જેટલું તે પ્રસન્નતાપૂર્વક સહન કરી શકે છે) અને શત્રુતા રાખવાવાળાને કંઈક વધારે પદાર્થ આપે છે. આ પણ સમતા જ કહેવાય છે; કેમકે પોતાના પક્ષવાળાઓની સાથે ન્યાય ને વિપક્ષવાળાઓની સાથે ઉદારતા રાખવી એ મહાપુરુષનાં લક્ષણ છે.

‘સર્વારમ્ભપરિત્યાગી’ - તે મહાપુરુષ સઘળાં કર્મોના આરંભનો ત્યાગી હોય છે. તાત્પર્ય એ છે કે ધનસંપત્તિના સંગ્રહ અને ભોગોને માટે તે કોઈ જાતના કોઈ નવા કર્મનો આરંભ નથી કરતો. આપમેળે પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિના અનુસાર જ તેની પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ થાય છે અર્થાત્ ક્રિયાઓમાં તેની પ્રવૃત્તિ કામના, વાસના અને મમતાથી રહિત હોય છે અને નિવૃત્તિ પણ માનમોટાઈ વગેરેની ઈચ્છાથી રહિત હોય છે.

‘ગુણાતીતઃ સ ઉચ્યતે’ - અહીં ‘ઉચ્યતે’ પદથી આ જ ધ્વનિ નીકળે છે કે તે મહાપુરુષની ‘ગુણાતીત’ સંજ્ઞા નથી; પરંતુ તેનાં કહેવાતાં શરીર અને અંતઃકરણનાં લક્ષણોને લીધે જ તેને ગુણાતીત કહેવામાં આવે છે.

વાસ્તવમાં જોવામાં આવે તો જે ગુણાતીત છે, તેનાં કોઈ લક્ષણો નથી હોઈ શકતાં. લક્ષણો તો ગુણોથી જ થાય છે; આથી જેનાં લક્ષણો હોય છે, તે ગુણાતીત કેવી રીતે હોઈ શકે છે? પરંતુ અર્જુને પણ ગુણાતીતનાં જ લક્ષણો પૂછ્યાં છે અને ભગવાને પણ ગુણાતીતનાં જ લક્ષણો કહ્યાં છે; આનું તાત્પર્ય એ છે કે લોકો પહેલાં એ ગુણાતીતની જે શરીર અને અંતઃકરણમાં સ્થિતિ માનતા હતા, એ જ

શરીર અને અંતઃકરણનાં લક્ષણોને લીધે તેઓ તેનામાં આરોપણ કરે છે કે આ ગુણાતીત મનુષ્ય છે. આથી આ લક્ષણો ગુણાતીત મનુષ્યને પિછાણવાનાં સંકેતમાત્ર છે.

પ્રકૃતિનાં કાર્યો ગુણ છે અને ગુણોનાં કાર્યો શરીર, ઈન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ છે. આથી મન, બુદ્ધિ વગેરેના દ્વારા પોતાના કારણ ગુણોનું પણ પૂરું વર્ણન નથી થઈ શકતું, પછી ગુણોનું પણ કારણ પ્રકૃતિનું વર્ણન થઈ જ કેવી રીતે શકે છે? જે પ્રકૃતિથી પણ સર્વથા પર (ગુણાતીત) છે, તેનું વર્ણન કરવું એ તો તે મન, બુદ્ધિ વગેરેના દ્વારા સંભવિત જ નથી. વાસ્તવમાં ગુણાતીતનાં આ લક્ષણો સ્વરૂપમાં તો હોતાં જ નથી; પરંતુ અંતઃકરણમાં માનેલી અહંતા-મમતા નષ્ટ થઈ જતાં તેના કહેવાતા અંતઃકરણના માધ્યમથી જ આ લક્ષણો-ગુણાતીતનાં લક્ષણો કહેવામાં આવે છે.

અહીં ભગવાને સુખદુઃખ પ્રિય-અપ્રિય, નિંદા-સ્તુતિ

અને માન-અપમાન — આ આઠ નામો લીધાં છે, જેઓમાં સાધારણ માણસોની તો વિષમતા થઈ જ જાય છે. સાધકોની પણ ક્યારેક ક્યારેક વિષમતા થઈ જાય છે. આવાં આ આઠ કઠિન સ્થળોમાં જેની સમતા થઈ જાય છે, તેને માટે અન્ય બધી જ અવસ્થાઓમાં સમતા રાખવાનું સુગમ થઈ જાય છે. આથી અહીં એ જ આઠ કઠિન સ્થળોનું નામ લઈને ભગવાન એ બતાવે છે કે ગુણાતીત મહાપુરુષની આ આઠેય સ્થળોમાં સ્વતઃસ્વાભાવિક સમતા હોય છે.

ગુણાતીત મનુષ્યની જે સ્વતઃસિદ્ધ નિર્વિકારતા છે, તેની જે સ્વાભાવિક સ્થિતિ છે, તેમાં અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિઓ આવે કે જાય, કંઈ પણ ફરક નથી પડતો. તેની નિર્વિકારતા, સમતા જેમ છે તેમ અટલ રહે છે. તેની શાંતિનો કદી ભંગ નથી થતો.

[ચોવીસમા અને પચીસમા - આ બે શ્લોકોમાં ભગવાને ગુણાતીત મહાપુરુષની સમતાનું વર્ણન કર્યું છે.]

પરિશિષ્ટ ભાવ : રાગ-દ્વેષાદિ વિકારો ન જડમાં રહે છે, ન ચેતનમાં રહે છે અને ન તે અંતઃકરણના ધર્મ છે, બલકે તે દેહાભિમાનમાં રહે છે. દેહાભિમાન પણ વાસ્તવમાં છે નહિ, બલકે અવિવેક — અવિચારપૂર્વક માની લીધેલું છે. તાત્પર્ય એ છે કે વાસ્તવમાં વિકાર આપણામાં નથી, પરંતુ મનુષ્ય અવિવેકને કારણે પોતાની અંદર માની લે છે. તે વિકારોના ભાવ અને અભાવનો તથા સ્વયંના ભાવનો અનુભવ તો કરે છે, પરંતુ આ અનુભવને મહત્ત્વ આપતો નથી. જો તે વિવેક-વિચારપૂર્વક પોતાની અંદરથી વિકારોને હઠાવી દે તો તે તેમનો ભોક્તા (સુખી-દુઃખી) નહીં બને.

— ■ —

સંબંધ — અર્જુને ત્રીજા પ્રશ્નના રૂપમાં ગુણાતીત થવાનો ઉપાય પૂછ્યો હતો. તેનો ઉત્તર ભગવાન આગળના શ્લોકમાં આપે છે.

માં ચ યોડવ્યભિચારેણ ભક્તિયોગેન સેવતે ।

સ ગુણાન્સમતીત્યૈતાન્બ્રહ્મભૂયાય કલ્પતે ॥ ૨૬ ॥

ચ	= અને	મામ્	= મારું	ગુણાન્	= ત્રણેય ગુણોને
યઃ	= જે મનુષ્ય	સેવતે	= સેવન કરે છે,	સમતીત્ય	= પાર કરીને
અવ્યભિચારેણ	= અવ્યભિચારી	સઃ	= તે	બ્રહ્મભૂયાય	= બ્રહ્મને પામવા
ભક્તિયોગેન	= ભક્તિયોગથી	એતાન્	= આ	કલ્પતે	= યોગ્ય બની જાય છે.

ટીકા — [જોકે ભગવાને આ જ અધ્યાયના ઓગણીસમા-વીસમા શ્લોકોમાં ગુણોનું અતિક્રમણ કરવાનો ઉપાય બતાવી દીધો હતો, તોપણ અર્જુને એકવીસમા શ્લોકમાં ગુણાતીત થવાનો ઉપાય પૂછી લીધો. આનાથી એ માલૂમ પડે છે કે અર્જુન એ ઉપાય ઉપરાંત ગુણાતીત થવાને માટે બીજો કોઈ ઉપાય જાણવા ઇચ્છે છે. આથી અર્જુનને ભક્તિનો અધિકારી સમજીને ભગવાન તેમને ગુણાતીત થવાનો ઉપાય ભક્તિ બતાવે છે.]

‘માં ચ યોડવ્યભિચારેણ ભક્તિયોગેન સેવતે’ —

આ પદોમાં ઉપાસક, ઉપાસ્ય અને ઉપાસના — આ ત્રણેય આવી ગયાં છે અર્થાત્ ‘યઃ’ પદથી ઉપાસક, ‘મામ્’ પદથી ઉપાસ્ય અને ‘અવ્યભિચારેણ ભક્તિયોગેન સેવતે’ પદોથી ઉપાસના આવી ગઈ છે.

‘અવ્યભિચારેણ’ પદનું તાત્પર્ય એ છે કે બીજા કોઈનો પણ સહારો ન હોય. સાંસારિક સહારો તો દૂર રહ્યો, જ્ઞાનયોગ, કર્મયોગ વગેરે યોગો (સાધનો)નો પણ સહારો ન હોય! અને ‘ભક્તિયોગેન’ પદનું તાત્પર્ય એ છે કે કેવળ ભગવાનનો જ સહારો હોય, આશ્રય હોય, આશા હોય, બળ હોય, વિશ્વાસ

હોય. આ રીતે ‘અવ્યભિચારેણ’ પદથી બીજાઓનો આશ્રય લેવાનો નિષેધ કરીને ‘ભક્તિયોગેન’ પદથી કેવળ ભગવાનનો જ આશ્રય લેવાની વાત કહેવામાં આવી છે.

‘સેવતે’ પદનું તાત્પર્ય એ છે કે અવ્યભિચારી ભક્તિયોગના દ્વારા ભગવાનનું ભજન કરે, તેમની ઉપાસના કરે, તેમને શરણે થઈ જાય, તેમને અનુકૂળ ચાલે.

‘સગુણાન્સમતીત્યૈતાન્’ જે અનન્ય ભાવથી માત્ર ભગવાનને જ શરણે થઈ જાય છે, તેને ગુણોનું અતિક્રમણ કરવું નથી પડતું, પરંતુ ભગવાનની કૃપાથી તેના દ્વારા આપોઆપ ગુણોનું અતિક્રમણ થઈ જાય છે (ગીતા અ. ૧૨/૬-૭)

‘બ્રહ્મભૂયાય કલ્પતે’ – તે ગુણોનું અતિક્રમણ કરીને બ્રહ્મપ્રાપ્તિને પાત્ર (અધિકારી) બની જાય છે. ભગવાને જ્યારે અહીં ભક્તિની વાત બતાવી છે, તો પછી ભગવાને અહીં બ્રહ્મપ્રાપ્તિની વાત ન કહીને પોતાની પ્રાપ્તિની વાત બતાવવી જોઈતી હતી. પરંતુ અહીં બ્રહ્મપ્રાપ્તિની વાત બતાવવાનું તાત્પર્ય એ છે કે અર્જુને ગુણાતીત થવા (નિર્ગુણ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ)નો ઉપાય પૂછ્યો હતો. એટલા માટે ભગવાને પોતાની ભક્તિને બ્રહ્મપ્રાપ્તિનો ઉપાય બતાવ્યો.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ભક્તિથી સાધક જે પણ ચાહે છે, તેની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. જે સાધક મુખ્યરૂપે બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ અર્થાત્ મુક્તિ, તત્ત્વજ્ઞાન ચાહે છે, તેને ભક્તિ કરવાથી બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે; કારણ કે બ્રહ્મની પ્રતિષ્ઠા ભગવાન જ છે (આ જ અધ્યાયનો સત્તાવીસમો શ્લોક), બ્રહ્મ સમગ્ર ભગવાનનું જ એક અંગ છે, સ્વરૂપ છે (ગીતા – સાતમા અધ્યાયનો ઓગણત્રીસમો- ત્રીસમો શ્લોક). તેરમા અધ્યાયના દશમા શ્લોકમાં પણ ભક્તિ ને જ્ઞાનપ્રાપ્તિનું સાધન બતાવવામાં આવ્યું છે.

શ્રીમદ્ભગવતમાં સગુણની ઉપાસનાને નિર્ગુણ (ગુણોથી અતીત) બતાવી છે; જેમ કે – ‘મન્નિકેતં તુ નિર્ગુણં’ (૧૧/૨૫/૨૫), ‘મત્સેવાયાં તુ નિર્ગુણા’ (૧૧/૨૫/૨૭) વગેરે. તેથી સગુણની ઉપાસના કરનાર ત્રણે ગુણોથી અતીત થઈ જાય છે. સગુણ ભગવાન પણ ગુણોના આશ્રિત નથી, બલકે ગુણ તેમને આશ્રિત છે. જે સત્ત્વ-રજ-તમ ગુણોના વશમાં છે તેનું નામ ‘સગુણ’ નથી, બલકે જેનામાં અપાર ઐશ્વર્ય, માધુર્ય, સૌન્દર્ય, ઔદાર્ય વગેરે અનંત દિવ્ય ગુણ નિત્ય વિદ્યમાન રહે છે, તેનું નામ ‘સગુણ’ છે. ભગવાન દ્વારા સાત્ત્વિક, રાજસ અથવા તામસ ક્રિયાઓ થઈ શકે છે, પરંતુ તેઓ તે ગુણોને આધીન હોતા નથી.

ભગવાન તરફ ચાલવાથી ભક્ત સ્વતઃ અને સુગમતાથી ગુણાતીત થઈ જાય છે, એટલું જ નહિ, તેને ભગવાનના સમગ્રરૂપનું પણ જ્ઞાન થઈ જાય છે.

—■—

સંબંધ – ઉપાસના તો કરે ભગવાનની અને પાત્ર બની જાય બ્રહ્મપ્રાપ્તિનો - આ કેવી રીતે? આનો ઉત્તર આગળના શ્લોકમાં આપે છે.

બ્રહ્મણો હિ પ્રતિષ્ઠાહમમૃતસ્યાવ્યયસ્ય ચ ।

શાશ્વતસ્ય ચ ધર્મસ્ય સુખસ્યૈકાન્તિકસ્ય ચ ॥ ૨૭ ॥

બીજી વાત, શાસ્ત્રોમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે ભગવાનની ઉપાસના કરવાવાળાઓને જ્ઞાનની ભૂમિકાઓની સિદ્ધિને માટે બીજું કોઈ સાધન કે પ્રયત્ન નથી કરવો પડતો, પરંતુ તેને માટે જ્ઞાનની ભૂમિકાઓ આપોઆપ સિદ્ધ થઈ જાય છે. એ જ વાતનું લક્ષ્ય કરીને ભગવાન અહીં કહી રહ્યા છે કે અવ્યભિચારી ભક્તિયોગથી મારું સેવન કરવાવાળાને બ્રહ્મપ્રાપ્તિને પાત્ર બનવા માટે બીજું કોઈ સાધન નથી કરવું પડતું, પરંતુ તે આપોઆપ બ્રહ્મપ્રાપ્તિને પાત્ર બની જાય છે. પરંતુ તે ભક્ત બ્રહ્મપ્રાપ્તિમાં સંતોષ નથી માનતો. એનો તો એ જ ભાવ રહે છે કે ભગવાન કેવી રીતે પ્રસન્ન થાય? ભગવાનની પ્રસન્નતામાં જ તેની પ્રસન્નતા રહે છે. તાત્પર્ય એ નીકળ્યું કે જે કેવળ ભગવાનને જ પરાયણ છે, ભગવાનમાં જ આકૃષ્ટ છે, તેને માટે બ્રહ્મપ્રાપ્તિ સ્વતઃસિદ્ધ છે. હા, તે બ્રહ્મ પ્રાપ્તિને મહત્ત્વ આપે કે ન આપે—એ વાત જુદી છે, પરંતુ તે બ્રહ્મપ્રાપ્તિનો અધિકારી આપમેળે બની જાય છે.

ત્રીજી વાત, જે તત્ત્વની પ્રાપ્તિ જ્ઞાનયોગ, કર્મયોગ વગેરે સાધનોથી થાય છે, તે જ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ ભક્તિથી પણ થાય છે. સાધનોમાં ભેદ હોવા છતાં પણ તે તત્ત્વની પ્રાપ્તિમાં કોઈ ભેદ નથી હોતો.

હિ	= કેમકે	અમૃતસ્ય	= અમૃતનો	ચ	= અને
બ્રહ્મણઃ	= બ્રહ્મનો	ચ	= તથા	ઐકાન્તિકસ્ય	= એકાન્તિક
ચ	= અને	શાશ્વતસ્ય,	= શાશ્વત	સુખસ્ય	= સુખનો
અવ્યયસ્ય	= અવિનાશી	ધર્મસ્ય	= ધર્મનો	પ્રતિષ્ઠા	= આશ્રય
				અહમ્	= હું (જ હું.)

ટીકા - ‘બ્રહ્મણો હિ પ્રતિષ્ઠાહમ્’ - હું બ્રહ્મની પ્રતિષ્ઠા, આશ્રય છું - એવું કહેવાનું તાત્પર્ય બ્રહ્મ સાથે પોતાની અભિન્નતા બતાવવાનું છે. જેવી રીતે સંજગતો અગ્નિ સાકાર છે અને કાષ્ઠ વગેરેમાં રહેવાવાળો અગ્નિ નિરાકાર છે - આ અગ્નિનાં બે રૂપો છે; પરંતુ તત્ત્વતઃ અગ્નિ એક જ છે. એવી જ રીતે ભગવાન સાકારરૂપે છે અને બ્રહ્મ નિરાકારરૂપે છે - આ બે રૂપો સાધકોની ઉપાસનાની દૃષ્ટિએ છે, પરંતુ તત્ત્વતઃ ભગવાન અને બ્રહ્મ એક જ છે, બે નહિ. જેવી રીતે ભોજનમાં એક સુગંધ હોય છે અને એક સ્વાદ હોય છે; નાસિકાની દૃષ્ટિએ સુગંધ હોય છે અને રસનાની દૃષ્ટિએ સ્વાદ હોય છે, પરંતુ ભોજન તો એક જ છે. એવી જ રીતે જ્ઞાનની દૃષ્ટિએ બ્રહ્મ છે અને ભક્તિની દૃષ્ટિએ ભગવાન છે, પરંતુ તત્ત્વતઃ ભગવાન અને બ્રહ્મ એક જ છે.

ભગવાન કૃષ્ણ અલગ છે અને બ્રહ્મ અલગ છે - આ ભેદ નથી; પરંતુ ભગવાન કૃષ્ણ જ બ્રહ્મ છે અને બ્રહ્મ જ ભગવાન કૃષ્ણ છે. ગીતામાં ભગવાને પોતાને માટે ‘બ્રહ્મ’ શબ્દનો પણ પ્રયોગ કર્યો છે - ‘બ્રહ્મણ્યાધાય કર્માણિ’ (અ. ૫/૧૦) અને પોતાને ‘અવ્યક્તમૂર્તિ’ પણ કહ્યા છે - ‘મયા તત્તમિદં સર્વં જગદવ્યક્તમૂર્તિના’ (અ. ૮/૪). તાત્પર્ય એ છે કે સાકાર અને નિરાકાર એક જ છે, બે નહિ.

‘અમૃતસ્યાવ્યયસ્ય ચ’ - અવિનાશી અમૃતનું અધિષ્ઠાન હું જ છું અને મારું જ અધિષ્ઠાન અવિનાશી અમૃત છે. તાત્પર્ય છે કે અવિનાશી અમૃત અને હું - આ બે તત્ત્વો

નથી, પરંતુ એક જ છે. આ જ અવિનાશી અમૃતની પ્રાપ્તિને ભગવાને ‘અમૃતમશ્નુમતે’ (અ. ૧૩/૧૨; ૧૪/૨૦) પદોથી કહી છે.

‘શાશ્વતસ્ય ચ ધર્મસ્ય’ - સનાતન ધર્મનો આધાર હું છું અને મારો આધાર સનાતન ધર્મ છે. તાત્પર્ય એ છે કે સનાતન ધર્મ અને હું - આ બે નથી, પરંતુ એક જ છે. સનાતન ધર્મ મારું જ સ્વરૂપ છે.^૧ ગીતામાં અર્જુને ભગવાનને શાશ્વતધર્મના ગોપ્તા (રક્ષક) બતાવ્યા છે (અ. ૧૧/૧૮). ભગવાન પણ અવતાર લઈને સનાતન ધર્મની રક્ષા કર્યા કરે છે (અ. ૪/૮).

‘સુખસ્યૈકાન્તિકસ્ય ચ’ - એકાન્તિક સુખનો આધાર હું છું અને મારો આધાર એકાન્તિક સુખ છે અર્થાત્ મારું જ સ્વરૂપ એકાન્તિક સુખ છે. ભગવાને આ જ એકાન્તિક સુખને ‘અક્ષય સુખ’ (અ. ૫/૨૧), ‘આત્યંતિક સુખ’ (અ. ૬/૨૧) અને ‘અત્યંત સુખ’ (અ. ૬/૨૮) એવા નામથી કહ્યું છે.

આ શ્લોકમાં ‘બ્રહ્મણઃ’, ‘અમૃતસ્ય’ વગેરે પદોમાં ‘રાહોઃ શિરઃ’ની જેમ અભિન્નતામાં ષષ્ઠી વિભક્તિનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. તાત્પર્ય એ છે કે ‘રાહુનું શિર’ - એવો જે પ્રયોગ થાય છે, તેમાં રાહુ અલગ છે અને શિર અલગ છે - એવી વાત નથી, પરંતુ રાહુનું નામ જ શિર, શિરનું નામ જ રાહુ છે. એવી જ રીતે અહીં બ્રહ્મ, અવિનાશી અમૃત વગેરે જ ભગવાન કૃષ્ણ છે અને ભગવાન કૃષ્ણ જ બ્રહ્મ, અવિનાશી અમૃત વગેરે છે.

૧. હિંદુ (સનાતન), બૌદ્ધ, ઈસાઈ અને મુસ્લિમ - આ ચાર ધર્મો વર્તમાન સમયમાં સંસારમાં મુખ્ય માનવામાં આવે છે. આ ચારેયમાંથી એક-એક ધર્મને માનવાવાળાઓની સંખ્યા કરોડોની છે. આમાં બૌદ્ધ, ઈસાઈ અને મુસ્લિમ ધર્મ ચલાવવાવાળાઓ ક્રમશઃ બુદ્ધ, ઈસુ અને મોહમ્મદ માનવામાં આવે છે. આ ત્રણેય ધર્મો અર્વાચીન છે. પરંતુ હિંદુધર્મ કોઈ મનુષ્યના દ્વારા ચલાવેલો નથી અર્થાત્ આ કોઈ માનવીય બુદ્ધિની ઉપજ નથી. આ તો વિભિન્ન ઋષિઓ દ્વારા કરવામાં આવેલું અન્વેષણ છે, તપાસ છે. તપાસ તેની જ થાય છે, જે પહોંચેથી જ ઉપસ્થિત છે. હિંદુધર્મ અનાદિ, અનંત તેમ જ શાશ્વત છે. જેવી રીતે ભગવાન શાશ્વત (સનાતન) છે, એવી જ રીતે હિંદુ ધર્મ પણ શાશ્વત છે. એટલા જ માટે ભગવાને અહીં (ગીતા અ. ૧૪/૨૭માં) સનાતન હિંદુધર્મને પોતાનું સ્વરૂપ બતાવ્યો છે. જ્યારે જ્યારે હિંદુધર્મનો દ્વાસ થાય છે, ત્યારે ત્યારે ભગવાન અવતાર લઈને તેની સંસ્થાપના કરે છે (ગીતા અ. ૪/૭-૮). તાત્પર્ય એ છે કે ભગવાન પણ તેની સંસ્થાપના અને રક્ષણ કરવાને માટે જ અવતાર લે છે, તેને બનાવવા માટે કે ઉત્પન્ન કરવા માટે નહિ. વાસ્તવમાં અન્ય બધા જ ધર્મો તથા મતમતાંતરો પણ આ જ સનાતન ધર્મથી ઉત્પન્ન થયા છે. એટલા માટે એ ધર્મોમાં મનુષ્યોના કલ્યાણને માટે જે સાધન બતાવવામાં આવ્યાં છે, તેમને પણ હિંદુધર્મની જ દેણગી માનવી જોઈએ. આથી એ ધર્મોમાં બતાવવામાં આવેલાં અનુષ્ઠાનોનું પણ નિષ્કામભાવથી કર્તવ્ય સમજીને પાલન કરવામાં આવે, તો કલ્યાણ થવામાં સંદેહ નહિ માનવો જોઈએ. પ્રાણીમાત્રના કલ્યાણને માટે જેટલો ઊંડો વિચાર હિંદુધર્મમાં કરવામાં આવ્યો છે, એટલો બીજા ધર્મોમાં નથી મળતો. હિંદુધર્મના બધા જ સિદ્ધાંતો પૂર્ણતઃ વૈજ્ઞાનિક અને કલ્યાણ કરવાવાળા છે.

બ્રહ્મ કહો, ચાહે કૃષ્ણ કહો, અને કૃષ્ણ કહો, ચાહે બ્રહ્મ કહો; અવિનાશી અમૃત કહો ચાહે કૃષ્ણ કહો, અને કૃષ્ણ કહો, ચાહે અવિનાશી અમૃત કહો; શાશ્વત ધર્મ કહો, ચાહે કૃષ્ણ કહો અને કૃષ્ણ કહો ચાહે શાશ્વત ધર્મ કહો; ઐકાંતિક સુખ

કહો ચાહે કૃષ્ણ કહો; અને કૃષ્ણ કહો ચાહે ઐકાંતિક સુખ કહો; એક જ વાત છે. એમાં કોઈ આધાર-આધેય ભાવ નથી, એક જ તત્ત્વ છે. એટલા માટે ભગવાનની ઉપાસના કરવાથી બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે - આ વાત સાચી જ છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ‘બ્રહ્મ તથા અવિનાશી અમૃતનો આશ્રય હું છું’ - આ નિર્ગુણ-નિરાકારની તથા જ્ઞાનયોગની વાત છે, ‘શાશ્વતધર્મનો આશ્રય હું છું’ - આ સગુણ-સાકારની તથા કર્મયોગની વાત છે અને ‘ઐકાંતિક સુખનો આશ્રય હું છું’ - આ સગુણ-નિરાકારની તથા ધ્યાનયોગની વાત છે. તાત્પર્ય એ થયું કે, મારી (સગુણ-સાકારની) ઉપાસના કરવાથી, મારો આશ્રય લેવાથી જ્ઞાનયોગ, કર્મયોગ અને ધ્યાનયોગ - ત્રણે સિદ્ધ થઈ જાય છે. ત્રણેથી એક જ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. જેને ‘સમગ્ર’ કહે છે.

જેટલી પણ વિભૂતિઓ છે, તે બધી ભગવાનનું ઐશ્વર્ય છે. બ્રહ્મ પણ ભગવાનની એક વિભૂતિ છે, ઐશ્વર્ય છે. તેથી અહીં ભગવાને કહ્યું છે - ‘બ્રહ્મણો હિ પ્રતિષ્ઠાહમ્.’ પદ્મપુરાણમાં આવ્યું છે કે, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના જ નખનું એક કિરણ ‘બ્રહ્મ’ છે.

યન્નખેન્દુરુચિર્બ્રહ્મ ધ્યેયં બ્રહ્માદિભિઃ સુરૈઃ । ગુણત્રયમતીતં તં વન્દે વૃન્દાવનેશ્વરમ્ ॥

(પાતાલ ૭૭/૬૦)

‘(ભગવાન શંકર કહે છે-) જેમના નખચન્દ્રની કાન્તિરૂપી બ્રહ્મનું દેવતાઓ ધ્યાન કરે છે, તે ત્રિગુણાતીત વૃન્દાવનેશ્વર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને હું વંદન કરું છું.’

—■—

ૐ તત્સદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે ગુણત્રયવિભાગયોગો નામ ચતુર્દશોઽધ્યાયઃ ॥ ૧૪ ॥

આ રીતે ૐ, તત્, સત્ - આ ભગવન્નામોના ઉચ્ચારણપૂર્વક બ્રહ્મવિદ્યા અને યોગશાસ્ત્રમય શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતોપનિષદરૂપી શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદમાં ‘ગુણત્રયવિભાગયોગો’ નામનો ચૌદમો અધ્યાય પૂરો થયો. ॥ ૧૪ ॥

આ અધ્યાયમાં સત્ત્વ, રજ અને તમ - આ ત્રણે ગુણોનું વિભાગપૂર્વક વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ ત્રણે ગુણોથી પર થતાં, એમનો સંબંધ છૂટતાં પરમાત્માની સાથે નિત્યયોગનો અનુભવ થઈ જાય છે. એટલા માટે આ અધ્યાયનું નામ ‘ગુણત્રયવિભાગયોગ’ રાખવામાં આવ્યું છે.

ચૌદમા અધ્યાયનાં પદ, અક્ષર અને ઉવાચ

(૧) આ અધ્યાયમાં ‘અથ ચતુર્દશોઽધ્યાયઃ’નાં ત્રણ, ‘શ્રીભગવાનુવાચ’ વગેરે પદોનાં છ, શ્લોકોનાં ત્રણસો બાવીસ અને પુષ્પિકાનાં તેર પદ છે. આ રીતે સઘળાં પદોનો સરવાળો ત્રણસો ચુંમાળીસ છે.

(૨) આ અધ્યાયમાં ‘અથ ચતુર્દશોઽધ્યાયઃ’ના આઠ, ‘શ્રીભગવાનુવાચ’ વગેરે પદોના વીસ, શ્લોકોના આઠસો ચોસઠ અને પુષ્પિકાના એકાવન અક્ષરો છે. આ રીતે સઘળા અક્ષરોનો સરવાળો નવસો તેંતાળીસ છે. આ અધ્યાયના બધા

જ શ્લોકો બત્રીસ અક્ષરોના છે.

(૩) આ અધ્યાયમાં ત્રણ ઉવાચ છે - બે ‘શ્રીભગવાનુવાચ’ અને એક ‘અર્જુન ઉવાચ.’

ચૌદમા અધ્યાયમાં પ્રયોજાયેલા છંદ

આ અધ્યાયના સત્તાવીસ શ્લોકોમાંથી - પાંચમા શ્લોકના પ્રથમ ચરણમાં ‘નગણ’ પ્રયોજાયેલો હોવાથી ‘ન-વિપુલા’; છઠા અને દસમા શ્લોકના પ્રથમ ચરણમાં ‘રગણ’ પ્રયોજાયેલો હોવાથી ‘ર-વિપુલા’; પંદરમા અને સત્તરમા શ્લોકના તૃતીય ચરણમાં ‘ભગણ’ પ્રયોજાયેલો હોવાથી ‘ભ-વિપુલા’; ઓગણીસમા શ્લોકના પ્રથમ ચરણમાં ‘મગણ’ પ્રયોજાયેલો હોવાથી ‘મ-વિપુલા’; અને નવમા શ્લોકના પ્રથમ ચરણમાં ‘ભગણ’ તથા ત્રીજા ચરણમાં ‘નગણ’ પ્રયોજાયેલા હોવાથી ‘સંકીર્ણ-વિપુલા’ સંજ્ઞાવાળા છંદો છે. બાકીના વીસ શ્લોકો બરાબર ‘પથ્યાવકત્ર’ અનુષ્ટુપ છંદનાં લક્ષણોથી યુક્ત છે.

—■—

પંદરમો અધ્યાય

ભૂમિકા

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના બારમા અધ્યાયના પહેલા શ્લોકમાં ‘સગુણ અને નિર્ગુણ-ઉપાસકોમાં કોણ શ્રેષ્ઠ છે?’ – આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ભગવાને સગુણ-ઉપાસકોને સર્વશ્રેષ્ઠ યોગી બતાવ્યા. પાંચમા શ્લોકમાં સગુણ અને નિર્ગુણ-ઉપાસનાની તુલના કરતાં ભગવાને કહ્યું કે દેહાભિમાનીઓને માટે અવ્યક્ત અર્થાત્ નિર્ગુણ-તત્ત્વની ઉપાસના કઠિન છે. આ દેહાભિમાન રૂપી વિઘ્ન દૂર કેવી રીતે થાય – આ વિષયનું તથા નિર્ગુણ-તત્ત્વનું વિવેચન ભગવાને તેરમા અને ચૌદમા અધ્યાયમાં કર્યું.

ચૌદમા અધ્યાયના એકવીસમા શ્લોકમાં અર્જુને ગુણાતીત પુરુષોનાં લક્ષણો અને આચરણોની સાથે-સાથે ગુણાતીત થવાનો ઉપાય પૂછ્યો. એના ઉત્તરમાં ભગવાને બાવીસમાથી પચીસમા શ્લોક સુધી ગુણાતીત પુરુષનાં લક્ષણો અને આચરણોનું વર્ણન કરીને છવીસમા શ્લોકમાં સગુણ-ઉપાસકોને માટે ‘અવ્યભિચારી ભક્તિયોગ’ને ગુણાતીત થવાનો ઉપાય બતાવ્યો. તાત્પર્ય એ છે કે ભગવાનનો અનન્ય ભક્ત (ભગવાન ઉપર જ આશ્રિત અને ભગવાનને જ પોતાના માનવાને કારણે) સુગમતાપૂર્વક ગુણાતીત પણ થઈ જાય છે. આ (૨૬મા) શ્લોકમાં ભગવાને ‘અવ્યભિચારેણ ભક્તિયોગેન’ પદોથી વ્યભિચારદોષ (સંસારના આશ્રય)થી રહિત ભક્તિયોગનું, ‘યઃ’ પદથી જીવનું અને ‘મામ્’ પદથી પોતાનું પરમાત્માનું સૂક્ષ્મરૂપથી વર્ણન કર્યું. એટલા માટે આ જ ત્રણે વિષયોનું અર્થાત્ સંસાર, જીવ અને પરમાત્માનું વિસ્તૃત વિવેચન ભગવાન આ પંદરમા અધ્યાયમાં કરે છે.

જીવ સ્વરૂપતઃ (પરમાત્માનો અંશ હોવાથી) ગુણાતીત હોવા છતાં પણ અનાદિ અજ્ઞાનને કારણે ગુણોના પ્રભાવથી પ્રભાવિત થઈને ગુણોના કાર્યભૂત શરીર (સંસાર)માં તાદાત્મ્ય, મમતા અને કામના કરીને આબદ્ધ થયો છે. જ્યાં સુધી તે ગુણોથી અતીત (વિલક્ષણ) તત્ત્વ પરમાત્માના પ્રભાવને નથી જાણતો, ત્યાં સુધી તે પ્રકૃતિજન્ય ગુણોના પ્રભાવથી સર્વથા મુક્ત નથી થઈ શકતો. એટલા માટે ભગવાન (પોતાની પ્રાપ્તિના પ્રિય સાધન ‘અવ્યભિચારિણી ભક્તિ’ને પ્રાપ્ત કરાવવાના હેતુથી) પોતાનો અત્યંત ગોપનીય અને વિશેષ પ્રભાવ બતાવવાને માટે આ (પંદરમા) અધ્યાયનો આરંભ કરે છે.

જીવ પરમાત્માનો અંશ છે (ગીતા અ. ૧૫/૭). આથી તેનો એકમાત્ર સંબંધ પોતાના અંશી પરમાત્માની સાથે જ છે. પરંતુ ભૂલથી એ પોતાનો સંબંધ પ્રકૃતિનાં કાર્ય શરીર, ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ વગેરેની સાથે માની લે છે, જેમની સાથે તેનો સંબંધ વાસ્તવમાં કદી હતો નહિ, છે નહિ, હશે નહિ અને હોઈ શકતો જ નથી. પરમાત્મા સાથે પોતાના વાસ્તવિક સંબંધને ભૂલીને શરીર વગેરે વિજાતીય પદાર્થોને ‘હું’, ‘મારા’ અને ‘મારે માટે’ માનવા એ જ વ્યભિચારદોષ છે. આ વ્યભિચારદોષ જ અનન્ય ભક્તિયોગમાં ખાસ બાધક છે. આ વિઘ્નને દૂર કરવાને માટે પંદરમા અધ્યાયના પહેલા પાંચ શ્લોકોના પ્રકરણમાં ભગવાન સંસારવૃક્ષનું વર્ણન કરીને તેનું છેદન કરવાની આજ્ઞા આપે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ

ઉર્ધ્વમૂલમધઃશાખમશ્વત્યં

પ્રાહુરવ્યયમ્ ।

છન્દાંસિ યસ્ય પર્ણાનિ યસ્તં વેદ સ વેદવિત્ ॥ ૧ ॥^૧

૧. ઉર્ધ્વમૂલોડવાક્ષાખ એષોડશ્વત્યઃ સનાતનઃ । તદેવ શુકં તદ્ બ્રહ્મ તદેવામૃતમુચ્યતે ।
તસ્મિંલ્લોકાઃ શ્રિતાઃ સર્વે તદ્ નાત્યેતિ કશ્ચન । એતદ્વેતત્ ॥ (કઠોપનિષદ્ ૨/૩/૧)

શ્રીભગવાન બોલ્યા—

ઉર્ધ્વમૂલમ્ = ઉપર તરફ મૂળવાળા (તથા)	અવ્યયમ્ = (પ્રવાહરૂપે) અવ્યય	તમ્ = તે સંસારવૃક્ષને
અધઃશાખમ્ = નીચે તરફ શાખાવાળા	પ્રાહુઃ = કહે છે (અને)	યઃ = જે
અશ્વત્થમ્ = (જે) સંસારરૂપ અશ્વત્થ વૃક્ષને	છન્દાંસિ = વેદ	વેદ = જાણે છે,
	યસ્ય = જેનાં	સઃ = તે
	પર્ણાનિ = પાંદડાં છે,	વેદવિત્ = સંપૂર્ણ વેદોને જાણનાર છે.

ટીકા — ‘ઉર્ધ્વમૂલમધઃશાખમ્’ — [તેરમા અધ્યાયના આરંભના બે શ્લોકોની જેમ અહીં પંદરમા અધ્યાયના પહેલા શ્લોકમાં પણ ભગવાને અધ્યાયના સઘળા વિષયોનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે અને ‘ઉર્ધ્વમૂલમ્’ પદથી પરમાત્માનો, ‘અધઃશાખમ્’ પદથી સઘળા જીવોના પ્રતિનિધિ બ્રહ્માજીનો તથા ‘અશ્વત્થમ્’ પદથી સંસારનો સંકેત કરીને (સંસારરૂપી પીપળાના વૃક્ષના મૂળ) સર્વશક્તિમાન પરમાત્માને યથાર્થરૂપે જાણવાવાળાને ‘વેદવિત્’ કહ્યો છે.]

સાધારણ રીતે વૃક્ષોનું મૂળ નીચે અને શાખાઓ ઉપરની બાજુએ હોય છે; પરંતુ આ સંસારવૃક્ષ એવું વિચિત્ર વૃક્ષ છે કે એનું મૂળ ઉપર તથા શાખાઓ નીચેની બાજુએ છે!

જ્યાં ગયા પછી મનુષ્ય પાછો ફરીને સંસારમાં નથી આવતો, એવું ભગવાનનું પરમધામ જ સઘળા ભૌતિક સંસારથી ઉપર (સર્વોપરી) છે. સંસારવૃક્ષની પ્રધાન શાખા (થડ) બ્રહ્માજી છે; કેમકે સંસારવૃક્ષની ઉત્પત્તિ વેળાએ સૌથી પહેલાં બ્રહ્માજીનો ઉદ્ભવ થાય છે. આ કારણથી બ્રહ્માજી જ તેની પ્રધાન શાખા છે. બ્રહ્મલોક ભગવદ્ધામની અપેક્ષાએ નીચે છે. સ્થાન, ગુણ, પદ, આયુષ્ય વગેરે બધી દૃષ્ટિએ પરમધામની અપેક્ષાએ નિમ્ન શ્રેણીમાં હોવાને કારણે જ એને ‘અધઃ’ (નીચેની બાજુએ) કહેવામાં આવ્યું છે.^૧

આ સંસારરૂપી વૃક્ષ ઉપરની તરફ મૂળવાળું છે. વૃક્ષમાં મૂળ જ મુખ્ય હોય છે. એવી જ રીતે આ સંસારરૂપી વૃક્ષમાં પરમાત્મા જ મુખ્ય છે. એમાંથી બ્રહ્માજી પ્રગટ થાય છે. જેમનું વર્ણન ‘અધઃશાખમ્’ પદથી થયું છે.

બધાના મૂળ પ્રકાશક અને આશ્રય પરમાત્મા જ છે.

સ્થળ, કાળ, ભાવ, સિદ્ધાંત, ગુણ, રૂપ, વિદ્યા વગેરે બધી દૃષ્ટિઓથી પરમાત્મા જ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે. એમનાથી ઉપર અથવા શ્રેષ્ઠની તો વાત જ શું છે, એમના સમાન પણ બીજો કોઈ નથી^૨ (ગીતા અ. ૧૧/૪૩). સંસારવૃક્ષનું મૂળ સર્વોપરી પરમાત્મા છે. જેવી રીતે ‘મૂળ’ વૃક્ષનો આધાર હોય છે, એવી જ રીતે ‘પરમાત્મા’ સકળ જગતના આધાર છે. એટલા માટે તે વૃક્ષને ‘ઉર્ધ્વમૂલમ્’ કહેવામાં આવ્યું છે.

‘મૂળ’ શબ્દ કારણનું વાચક છે. આ સંસારવૃક્ષની ઉત્પત્તિ અને તેનો વિસ્તાર પરમાત્માથી જ થયો છે. એ પરમાત્મા નિત્ય, અનંત અને બધાના આધાર છે તથા સગુણરૂપે સૌથી ઉપર નિત્યધામમાં નિવાસ કરે છે, એટલા માટે તેઓ ‘ઉર્ધ્વ’ નામથી કહેવાય છે. આ સંસારવૃક્ષ એ જ પરમાત્માથી ઉત્પન્ન થયું છે, એટલા માટે તેને ઉપરની બાજુએ મૂળવાળું (ઉર્ધ્વમૂલ) કહે છે.

વૃક્ષના મૂળમાંથી જ થડ, શાખાઓ અને કુંપળો નીકળે છે. એ જ રીતે પરમાત્મામાંથી જ સકળ જગત ઉત્પન્ન થાય છે, એમનાથી જ વિસ્તૃત થાય છે અને એમનામાં જ સ્થિત રહે છે. એમની પાસેથી જ શક્તિ મેળવીને સકળ જગત ચેષ્ટા કરે છે.^૩ એવા સર્વોપરી પરમાત્માનું શરણ લેવાથી મનુષ્ય સદાને માટે કૃતાર્થ થઈ જાય છે. (શરણ લેવાની વાત આગળ ચોથા શ્લોકમાં ‘તમેવ યાદં પુરુષં પ્રપદ્યે’ પદોમાં કહેવામાં આવી છે.

સૃષ્ટિચક્રના માટે બ્રહ્માજી પ્રકૃતિનો સ્વીકાર કરે છે. પરંતુ વાસ્તવમાં તેઓ (પ્રકૃતિથી સંબંધરહિત હોવાને કારણે) મુક્ત છે. બ્રહ્માજીના સિવાય બીજા સઘળા જીવો પ્રકૃતિ

૧. અહીં ‘અધઃશાખમ્’ પદમાં બ્રહ્માજીથી લઈને કીટ પર્યંત બધા જ જીવોનો સમાવેશ છે.

૨. ‘ન તત્સમશ્રાભ્યધિકશ્ચ દૃશ્યતે’ । (શ્વેતાશ્વતરોપનિષદ્ ૬/૮)
એ (પરમાત્મા)થી મોટો અને એના સમાન પણ બીજો નથી દેખાતો.

૩. જેવી રીતે ગીતામાં કહ્યું છે -
‘અહં કૃત્સ્નસ્ય જગતઃ પ્રભવઃ પ્રલયસ્તથા’ (અ. ૭/૬); ‘પ્રભવઃ પ્રલયઃ સ્થાનં નિધાનં બીજમવ્યયમ્’ (અ. ૮/૧૮);
‘અહં સર્વસ્ય પ્રભવો મત્તઃ સર્વં પ્રવર્તતે’ (અ. ૧૦/૮); ‘યતઃ પ્રવૃત્તિઃ પ્રસૂતા પુરાણી’ (અ. ૧૫/૪) અને ‘યતઃ પ્રવૃત્તિર્ભૂતાનામ્’ (અ. ૧૮/૪૬).

અને તેના કાર્ય શરીર વગેરેની સાથે અહંતા-મમતાપૂર્વક જેટલો-જેટલો પોતાનો સંબંધ માને છે, તેટલા-તેટલા જ તેઓ બંધનમાં પડેલા છે અને તેમનું વારંવાર પતન (જન્મ-મરણ) થતું રહે છે અર્થાત્ તેટલી જ શાખાઓ નીચેની બાજુએ ફેલાતી રહે છે. સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ — એ ત્રણે ગતિઓ ‘અધઃ શાખમ્’ની જ અંતર્ગત છે (ગીતા અ. ૧૪/૧૮).

‘અશ્વત્થમ્’ — ‘અશ્વત્થમ્’ શબ્દના બે અર્થ છે — (૧) જે આવતી કાલ સુધી પણ ન રહી શકે^૧ અને (૨) પીપળાનું વૃક્ષ.

પહેલા અર્થ અનુસાર — ‘અશ્વત્થ’ પદનું તાત્પર્ય એ છે કે સંસાર એક ક્ષણ^૨ પણ સ્થિર રહેવાવાળો નથી. કેવળ પરિવર્તનના સમૂહનું નામ જ સંસાર છે. પરિવર્તનનું જે નવું રૂપ સામે આવે છે, તેને ઉત્પત્તિ કહે છે; થોડું વધારે પરિવર્તન થતાં તેને સ્થિતિરૂપે માની લે છે અને જ્યારે એ સ્થિતિનું સ્વરૂપ પણ પરિવર્તિત થઈ જાય છે, ત્યારે તેને સમાપ્તિ (પ્રલય) કહી દે છે. વાસ્તવમાં તેની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય હોતાં જ નથી. એટલા માટે તેમાં પ્રતિક્ષણે પરિવર્તન થવાને કારણે આ (સંસાર) એક ક્ષણ પણ સ્થિર નથી. દૃશ્યમાત્ર પ્રતિક્ષણે અદર્શનમાં જઈ રહ્યું છે. આ જ ભાવથી આ સંસારને ‘અશ્વત્થમ્’ કહેવામાં આવ્યો છે.

બીજા અર્થ અનુસાર — આ સંસાર પીપળાનું વૃક્ષ છે. શાસ્ત્રોમાં અશ્વત્થ અર્થાત્ પીપળાના વૃક્ષનો બહુ જ મહિમા છે. સ્વયં ભગવાન પણ બધાં વૃક્ષોમાં ‘પીપળા’ને પોતાની વિભૂતિ કહીને તેને શ્રેષ્ઠ તેમ જ પૂજ્ય બતાવે છે — ‘અશ્વત્થઃ સર્વવૃક્ષાણામ્’ (ગીતા અ. ૧૦/૨૬). પીપળો, આમળી અને તુલસી — આ વૃક્ષોની ભગવદ્ભાવપૂર્વક પૂજા કરવાથી તે ભગવાનની પૂજા બની જાય છે.

પરમાત્માથી સંસાર ઉત્પન્ન થાય છે. તેઓ જ સંસારના અભિન્નનિમિત્તોપાદાન કારણ છે. આથી સંસારરૂપી પીપળાનું વૃક્ષ પણ તત્ત્વતઃ પરમાત્મસ્વરૂપ હોવાથી પૂજનીય છે. આ સંસારરૂપી પીપળવૃક્ષની પૂજા એ જ છે કે તેનાથી સુખ લેવાની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરીને કેવળ તેની સેવા કરવી. સુખની ઇચ્છા ન રાખવાવાળાને માટે આ સંસાર સાક્ષાત્ ભગવત્સ્વરૂપ છે

— ‘વાસુદેવઃ સર્વમ્’ (ગીતા અ. ૭/૧૮). પરંતુ સંસારથી સુખની ઇચ્છા રાખવાવાળાઓને માટે આ સંસાર દુઃખોનું ઘર જ છે. કારણ કે પોતે અવિનાશી છે અને આ સંસારવૃક્ષ પ્રતિક્ષણે પરિવર્તનશીલ હોવાને કારણે નાશવાન, અનિત્ય અને ક્ષણભંગુર છે. આથી સંસારથી સ્વયંની કદી તૃપ્તિ થઈ જ નથી શકતી; પરંતુ મનુષ્ય એનાથી સુખની ઇચ્છા કરીને વારંવાર જન્મતો-મરતો રહે છે. એટલા માટે સંસાર સાથે યત્કેચિત્ પણ સ્વાર્થનો સંબંધ નહિ રાખીને કેવળ તેની સેવા કરવાનો ભાવ જ રાખવો જોઈએ.

‘પ્રાહુરવ્યયમ્’ — સંસારવૃક્ષને અવ્યય કહેવામાં આવે છે. ક્ષણભંગુર અનિત્ય સંસારનો આદિ અને અંત ન જાણી શકવાને કારણે, પ્રવાહની નિરંતરતા (નિત્યતા)ને કારણે તથા તેનું મૂળ સર્વશક્તિમાન પરમેશ્વર નિત્ય અવિનાશી હોવાને કારણે જ આને અવ્યય કહે છે. જેવી રીતે સમુદ્રનું જળ સૂર્યના તાપથી વરાળ બનીને વાદળ બને છે. પછી આકાશમાં ઠંડક મેળવીને તે જ જળ વાદળથી ફરીથી જળરૂપે પૃથ્વી પર આવી જાય છે. પછી તે જ જળ નદીનાળાનું રૂપ ધારણ કરીને સમુદ્રમાં ચાલ્યું જાય છે, ફરીથી સમુદ્રનું જળ વાદળ બનીને વરસે છે — એવી રીતે ધૂમતા રહેતા જળના ચક્રનો કદી પણ અંત નથી આવતો. આ જ રીતે આ સંસારચક્રનો પણ કદી અંત નથી આવતો. આ સંસારચક્ર એટલી તેજીથી ધૂમે (બદલાય) છે કે ચલચિત્ર (સિનેમા)ની જેમ અસ્થિર (પ્રતિક્ષણે પરિવર્તનશીલ) હોવા છતાં પણ સ્થિર હોય તેવું પ્રતીત થાય છે.

આ સંસારવૃક્ષ અવ્યય કહેવાય છે. (પ્રાહુઃ), વાસ્તવમાં એ અવ્યય (અવિનાશી) છે નહિ. જો એ અવ્યય હોત તો ન તો આ જ અધ્યાયના ત્રીજા શ્લોકમાં એમ કહેવામાં આવત કે આ (સંસાર)નું જેવું સ્વરૂપ કહેવામાં આવે છે, તેવું ઉપલબ્ધ નથી થતું; અને ન આ (સંસારવૃક્ષ)ને વૈરાગ્યરૂપી દૃઢ શસ્ત્ર દ્વારા છેદન કરવાને માટેય ભગવાન પ્રેરણા કરત.

‘ઇન્દ્રાંસિ યસ્ય પર્ણાનિ’ — વેદો આ સંસારવૃક્ષનાં પાંદડાં છે. અહીં વેદો સાથે તાત્પર્ય વેદોના એ અંશ સાથે છે, જેમાં સકામ કર્મોનાં અનુષ્ઠાનોનું વર્ણન છે.^૩ તાત્પર્ય એ છે કે જે વૃક્ષમાં સુંદર ફૂલપાંદડાં તો હોય પરંતુ ફળ ન હોય

૧. ‘શ્વઃ પર્યન્તં ન તિષ્ઠતીતિ અશ્વત્થઃ’ — ‘શ્વસ્’ અવ્યય આવવાવાળા કાળનું વાચક છે. જે કાલ સુધી સ્થિર રહે, તેને ‘શ્વત્થ’ તથા જે કાલ સુધી સ્થિર ન રહે, તેને ‘અશ્વત્થ’ કહે છે.

૨. ‘ક્ષણ’નું વિવેચન દાર્શનિકોએ આ રીતે કર્યું છે — કમળના પાંદડા ઉપર સોય ભોંકવામાં આવે તો સોયને બીજી બાજુએ નીકળવામાં ત્રણ ક્ષણ લાગે છે — પહેલી ક્ષણમાં સ્પર્શ, બીજી ક્ષણમાં છેદન અને ત્રીજી ક્ષણમાં પાર નીકળવું.

૩. વેદોમાં સકામ મંત્રોની સંખ્યા તો એંશી હજાર છે, પરંતુ મુક્ત કરવાવાળા મંત્રોની સંખ્યા વીસ હજાર જ છે, જેમાં ચાર હજાર મંત્રો જ્ઞાનકાંડના તેમ જ સોળ હજાર મંત્રો ઉપાસનાકાંડના છે.

તો તે વૃક્ષ અનુપયોગી છે; કેમકે વાસ્તવમાં તૃપ્તિ તો ફળથી જ થાય છે, ફૂલપાંદડાંની સજાવટથી નહિ. એ જ રીતે સુખભોગ ઈચ્છનારા સકામ પુરુષને ભોગ-ઐશ્વર્યરૂપી ફૂલપાંદડાંથી સંપન્ન આ સંસારવૃક્ષ બહારથી તો સુંદર પ્રતીત થાય છે, પરંતુ તેનાથી સુખ ઈચ્છવાને કારણે તેને અક્ષય સુખ રૂપી તૃપ્તિ અર્થાત્ મહાન આનંદની પ્રાપ્તિ નથી થતી.

વેદવિહિત પુણ્યકર્મોનું અનુષ્ઠાન સ્વર્ગ વગેરે લોકોની કામનાથી કરવામાં આવે તો તે નિષિદ્ધ કર્મો કરવાની અપેક્ષાએ શ્રેષ્ઠ તો છે, પરંતુ તે કર્મોથી મુક્તિ નથી થઈ શકતી; કેમકે ફળભોગ બાદ પુણ્ય કર્મો નષ્ટ થઈ જાય છે અને તેણે ફરીથી સંસારમાં આવવું પડે છે (ગીતા અ. ૮/૨૧). આ રીતે સકામ કર્મ અને તેનું ફળ બન્નેય ઉત્પન્ન અને નષ્ટ થવાવાળાં છે. આથી સાધકે આ (બન્ને)થી સર્વથા અસંગ થઈને એકમાત્ર પરમાત્મતત્ત્વને જ પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ.

પાંદડાં વૃક્ષની શાખાથી ઉત્પન્ન થવાવાળાં તથા વૃક્ષની રક્ષા અને વૃદ્ધિ કરવાવાળાં હોય છે. પાંદડાંથી વૃક્ષ સુંદર દેખાય છે તથા દઢ થાય છે (પાંદડાં હાલવાથી વૃક્ષનું મૂળ, થડ તેમ જ શાખાઓ દઢ થાય છે). વેદો પણ આ સંસારવૃક્ષની મુખ્ય શાખા રૂપી બ્રહ્માજીથી પ્રગટ થયા છે અને વેદવિહિત કર્મોથી જ સંસારની વૃદ્ધિ અને રક્ષા થાય છે. એટલા માટે વેદોને પાંદડાંનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. સંસારમાં સકામ (કામ્ય) કર્મોથી સ્વર્ગ વગેરેમાં દેવયોનિઓ પ્રાપ્ત થાય છે — આને સંસારવૃક્ષનું વધવું કહે છે. સ્વર્ગમાં નંદનવન, સુંદર વિમાન, રમણીય અપ્સરાઓ વગેરે છે — આને સંસારવૃક્ષના સૌંદર્યની પ્રતીતિ કહે છે. સકામ કર્મો કરતા રહેવાથી વારંવાર જન્મમરણ થતાં રહે છે — આને સંસારવૃક્ષનું દઢ થવું કહે છે.

આ પદોથી ભગવાન એમ કહેવા ઈચ્છે છે કે સાધકે સકામ ભાવ, વૈદિક સકામકર્માનુષ્ઠાન રૂપી પાંદડાંમાં ન ફસાઈને સંસારવૃક્ષના મૂળ — પરમાત્માનો જ આશ્રય લેવો જોઈએ. પરમાત્માનો આશ્રય લેવાથી વેદોનું વાસ્તવિક તત્ત્વ પણ જાણવામાં આવી જાય છે. વેદોનું વાસ્તવિક તત્ત્વ સંસાર કે સ્વર્ગ નથી, પરંતુ પરમાત્મા જ છે (ગીતા અ. ૧૫/૧૫).^૧

‘યસ્તં વેદ સ વેદવિત્’ — એ સંસારવૃક્ષને જે મનુષ્ય જાણે છે, તે સઘળા વેદોના યથાર્થ તાત્પર્યને જાણવાવાળો છે.

સંસારને ક્ષણભંગુર (અનિત્ય) જાણીને તેનાથી કદી કિંચિત્માત્ર પણ સુખની આશા ન રાખવી — આને જ સંસારને યથાર્થરૂપે જાણવો કહે છે. વાસ્તવમાં સંસારને ક્ષણભંગુર જાણી લેતાં સુખભોગ થઈ જ નથી શકતો. સુખભોગને સમયે સંસાર ક્ષણભંગુર નથી દેખાતો. જ્યાં સુધી સંસારનાં પ્રાણીપદાર્થોને સ્થાયી માનીએ છીએ, ત્યાં સુધી સુખભોગ, સુખની આશા અને કામના તથા સંસારનો આશ્રય, મહત્ત્વ અને વિશ્વાસ ચાલુ રહે છે. જે સમયે એવો અનુભવ થઈ જાય છે કે સંસાર પ્રતિક્ષણે નષ્ટ થઈ રહ્યો છે, તે જ સમયે તેનાથી સુખ લેવાની ઈચ્છા પણ દૂર થઈ જાય છે અને સાધક તેના વાસ્તવિક સ્વરૂપને જાણીને (સંસારથી વિમુખ અને પરમાત્માની સન્મુખ થઈને) પરમાત્મા સાથે પોતાની અભિન્નતાનો અનુભવ કરી લે છે. પરમાત્મા સાથે પોતાની અભિન્નતાનો અનુભવ થવામાં જ વેદોનું વાસ્તવિક તાત્પર્ય છે. જે મનુષ્ય સંસારથી વિમુખ થઈને પરમાત્મતત્ત્વ સાથે પોતાની અભિન્નતા (કે જે વાસ્તવમાં છે)નો અનુભવ કરી લે છે, તે જ વાસ્તવમાં ‘વેદવિત્’ છે. વેદોના અધ્યયનમાત્રથી મનુષ્ય વેદોનો વિદ્વાન તો થઈ શકે છે, પરંતુ યથાર્થ વેદવેત્તા નહિ. વેદોનું અધ્યયન ન કરવા છતાં પણ જેને (સંસારથી સંબંધ-વિચ્છેદપૂર્વક) પરમાત્મતત્ત્વની અનુભૂતિ થઈ ગઈ છે, તે જ વાસ્તવમાં વેદવેત્તા (વેદોના તાત્પર્યને અનુભવમાં લાવવાવાળો) છે.

ભગવાને આ જ અધ્યાયના પંદરમા શ્લોકમાં પોતાને ‘વેદવિત્’ કહ્યા છે. અહીં તેઓ સંસારના તત્ત્વને જાણવાવાળા પુરુષને ‘વેદવિત્’ કહીને તેની સાથે પોતાની એકતા પ્રગટ કરે છે. તાત્પર્ય એ છે કે મનુષ્યશરીરમાં મળેલા વિવેકનો એટલો મહિમા છે કે તેનાથી જીવ સંસારના યથાર્થ તત્ત્વને જાણીને ભગવાનની જેમ વેદવેત્તા બની શકે છે.^૨

પરમાત્માનો જ અંશ હોવાને કારણે જીવનો એકમાત્ર વાસ્તવિક સંબંધ પરમાત્મા સાથે છે. સંસાર સાથે તો તેણે ભૂલથી પોતાનો સંબંધ માન્યો છે, વાસ્તવમાં છે નહિ. વિવેક દ્વારા આ ભૂલને દૂર કરીને અર્થાત્ સંસાર સાથે માનેલા સંબંધનો ત્યાગ કરીને એકમાત્ર પોતાના અંશી પરમાત્મા સાથે પોતાની સ્વતઃ સિદ્ધ અભિન્નતાનો અનુભવ કરવાવાળો જ સંસારવૃક્ષના યથાર્થ તત્ત્વને જાણવાવાળો છે; અને તેને જ ભગવાન અહીં ‘વેદવિત્’ કહે છે.

૧. ‘સર્વે વેદા યત્ પદમામનન્તિ’ (કઠોપનિષદ ૧/૨/૧૫)

‘સઘળા વેદો જે પરમપદ પરમાત્માનું વારંવાર પ્રતિપાદન કરે છે.’

૨. ‘મમ સાધર્મ્યમાગતાઃ’ (ગીતા અ. ૧૪/૨)માં પણ આ જ વાત કહેવામાં આવી છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : જગત, જીવ અને પરમાત્મા — ત્રણે વાસુદેવરૂપ જ છે — ‘વાસુદેવઃ સર્વમ્’ એનું જ અહીં વૃક્ષ રૂપથી વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

પરિવર્તનશીલ હોવા છતાં પણ સંસારને ‘અવ્યય’ કહેવાનો અર્થ એ છે કે, સંસારમાં નિરંતર પરિવર્તન હોવા છતાં પણ કંઈ વ્યય (ઓછું) થતું નથી અર્થાત્ અંત થતો નથી. જેમ કે સમુદ્રમાં કેટલીયે લહેરો ઊઠતી દેખાય છે, ભરતી-ઓટ આવે છે, પરંતુ તેનું પાણી એટલું જ રહે છે, ઓછું-વધારે થતું નથી. એ જ પ્રમાણે નિરંતર પરિવર્તન દેખાવા છતાં સંસાર અવ્યય જ રહે છે. કારણ કે પરિવર્તનરૂપ સંસાર પણ પરમાત્માની શક્તિ ‘અપરા પ્રકૃતિ’નું કાર્ય હોવાથી પરમાત્માનું જ સ્વરૂપ છે — ‘સદસચ્ચાહમર્જુન’ (ગીતા — ૮/૧૮). પરિવર્તન થનારી અપરા પ્રકૃતિ પણ પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે અને અપરિવર્તનરૂપ પરાપ્રકૃતિ પણ પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે. આ સંસાર એ પરમાત્માની જ લહેરો છે. જેમ ઉપરથી લહેરો દેખાવા છતાં પણ સમુદ્રની અંદર કોઈ લહેર નથી એક સમ, શાંત સમુદ્ર છે, એ જ પ્રમાણે ઉપરથી પરિવર્તનશીલ દેખાતો હોવા છતાં પણ સંસાર અંદરથી એક સમ, શાંત પરમાત્મા છે ! (ગીતા — તેરમા અધ્યાયનો સત્તાવીસમો શ્લોક). તાત્પર્ય એ છે કે, સંસાર સંસારરૂપથી અવ્યય નથી પરંતુ ભગવદ્રૂપથી અવ્યય છે. સંસારરૂપે ભગવાનની જ ઝલક દેખાય છે. સાધકની દૃષ્ટિ તે ઝલક તરફ ન હોઈને ભગવાન તરફ જ હોવી જોઈએ. ઝલક તરફ દૃષ્ટિ હોવી અર્થાત્ સંસારને સ્વતંત્ર સત્તા અને મહત્તા આપીને તેની સાથે સંબંધ બાંધવો એ જ બંધન છે.

સંસારને ‘અવ્યય’ કહેવાનો એક આશય આ પણ છે કે, જે આ સંસાર સાથે પોતાનો સંબંધ બાંધશે તેનો તે સંબંધ અર્થાત્ જન્મ-મરણ પણ અવ્યય થઈ જશે, ક્યારેય ટળશે નહિ, તેનો ક્યારેય અંત નહીં આવે. લાંબા રસ્તાનો તો અંત આવી શકે છે, પરંતુ ગોળ રસ્તાનો અંત કઈ રીતે આવશે? ઘાણીના બળદની જેમ જન્મ પછી મરણ અને મરણ પછી જન્મ — આ ગોળ રસ્તો છે.

સંસાર ‘અવ્યય’ છે, કારણ કે સંસારનું બીજ પણ ‘અવ્યય’ છે — ‘બીજમવ્યયં’ (ગીતા — ૮/૧૮).

—■—

સંબંધ — પૂર્વશ્લોકમાં ભગવાને જે સંસારવૃક્ષનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું, તે જ સંસારવૃક્ષનું હવે આગળના શ્લોકમાં અવયવો સહિત વિસ્તારથી વર્ણન કરે છે.

અધશ્ચોર્ધ્વં પ્રસૃતાસ્તસ્ય શાખા ગુણપ્રવૃદ્ધા વિષયપ્રવાલાઃ ।

અધશ્ચ મૂલાન્યનુસંતતાનિ કર્માનુબન્ધીનિ મનુષ્યલોકે ॥ ૨ ॥

તસ્ય	= તે સંસારવૃક્ષની	અધઃ	= નીચે	કર્માનુબન્ધીનિ	= કર્માનુસાર
ગુણપ્રવૃદ્ધાઃ	= ગુણો (સત્ત્વ, રજ અને તમ) દ્વારા ફેલાયેલી (તથા)	ચ	= મધ્યમાં (અને)		બાંધનારાં
વિષયપ્રવાલાઃ	= વિષયોરૂપી કૂંપળોવાળી	ઉર્ધ્વમ્	= ઉપર (બધી બાજુ)	મૂલાનિ	= મૂળિયાં (પણ)
શાખાઃ	= શાખાઓ	પ્રસૃતાઃ	= ફેલાયેલી છે.	અધઃ	= નીચે
		મનુષ્યલોકે	= મનુષ્યલોકમાં	ચ	= અને (ઉપર)
				અનુસંતતાનિ	= (બધા લોકોમાં) ફેલાયેલાં છે.

ટીકા — ‘તસ્ય શાખા ગુણ પ્રવૃદ્ધાઃ’ — સંસારવૃક્ષની મુખ્ય શાખા બ્રહ્મા છે. બ્રહ્માથી સઘળા દેવ, મનુષ્ય, તિર્યક વગેરે યોનિઓની ઉત્પત્તિ અને વિસ્તાર થયો છે. એટલા માટે બ્રહ્મલોકથી પાતાળ સુધી જેટલા પણ લોક તથા તેઓમાં રહેવાવાળા દેવ, મનુષ્ય, કીટ વગેરે પ્રાણીઓ છે, તે બધાં જ સંસારવૃક્ષની શાખાઓ છે. જેવી રીતે જળ સીંચવાથી વૃક્ષની શાખાઓ વધે છે, તે જ રીતે ગુણરૂપી જળના સંગથી આ સંસારવૃક્ષની શાખાઓ વધે છે. એટલા માટે જ ભગવાને

જીવાત્માનું ઊંચ, મધ્ય અને નીચ યોનિઓમાં જન્મ લેવાનું કારણ ગુણોનો સંગ જ બતાવ્યું છે (ગીતા અ. ૧૩/૨૧; ૧૪/૧૮). સકળ સૃષ્ટિમાં એવું કોઈ સ્થળ, વસ્તુ કે વ્યક્તિ નથી, જે પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન ત્રણે ગુણોથી રહિત હોય (ગીતા અ. ૧૮/૪૦). એટલા માટે ગુણોના સંબંધથી જ સંસારની સ્થિતિ છે. ગુણોની અનુભૂતિ ગુણોથી ઉત્પન્ન વૃત્તિઓ તથા પદાર્થો દ્વારા થાય છે. આથી વૃત્તિઓ તથા પદાર્થો સાથે માનેલા સંબંધનો ત્યાગ કરાવવાને માટે જ ‘ગુણપ્રવૃદ્ધાઃ’ પદ

આપીને ભગવાને અહીં એ બતાવ્યું છે કે જ્યાં સુધી ગુણો સાથે કિંચિત્માત્ર પણ સંબંધ છે, ત્યાં સુધી સંસારવૃક્ષની શાખાઓ વધતી જ રહેશે. આથી સંસારવૃક્ષનું છેદન કરવાને માટે ગુણોનો સંગ કિંચિત્માત્ર પણ નહિ રાખવો જોઈએ; કેમકે ગુણોનો સંગ રહેતાં સંસાર સાથેનો સંબંધ-વિચ્છેદ નથી થઈ શકતો.

‘વિષયપ્રવાલા:’ – જેવી રીતે શાખાથી નીકળવાવાળા નવા કોમળ પાંદડાના ડીંટાથી લઈને પાંદડાના અગ્રભાગ સુધીને પ્રવાલ (કૂંપળ) કહેવામાં આવે છે, તેવી જ રીતે ગુણોની વૃત્તિઓથી લઈને દશ્ય પદાર્થમાત્રને અહીં ‘વિષયપ્રવાલા:’ કહેવામાં આવ્યું છે.

વૃક્ષના મૂળથી થડ (મુખ્ય શાખા), થડથી શાખાઓ અને શાખાઓથી કૂંપળો ફૂટે છે અને કૂંપળોથી શાખાઓ આગળ વધે છે. આ સંસારવૃક્ષમાં વિષયચિંતન જ કૂંપળો છે. વિષયચિંતન ત્રણે ગુણોથી થાય છે. જેવી રીતે ગુણરૂપી જળથી સંસારવૃક્ષની શાખાઓ વધે છે, તેવી જ રીતે ગુણરૂપી જળથી વિષયરૂપી કૂંપળો પણ વધે છે. જેવી રીતે કૂંપળો દેખાય છે, તેઓમાં વ્યાપેલું જળ નથી દેખાતું, તેવી જ રીતે શબ્દાદિ વિષયો તો દેખાય છે, પરંતુ તેઓમાં ગુણો નથી દેખાતા. આથી વિષયોથી જ ગુણો જાણવામાં આવે છે.

‘વિષયપ્રવાલા:’ – પદનો ભાવ એ પ્રતીત થાય છે કે વિષયચિંતન કરતા રહીને મનુષ્યનો સંસાર સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ નથી થઈ શકતો.^૧ (ગીતા અ. ૨/૬૨-૬૩). અંતકાળમાં મનુષ્ય જે જે ભાવનું ચિંતન કરતો રહીને શરીરનો ત્યાગ કરે છે, તે તે ભાવને જ પ્રાપ્ત થાય છે (ગીતા અ. ૮/૬) – આને જ વિષયરૂપી કૂંપળોનું ફૂટવું કહે છે.

કૂંપળોની જેમ વિષયો પણ દેખવામાં બહુ જ સુંદર પ્રતીત થાય છે, જેથી મનુષ્ય તેઓમાં આકર્ષિત થઈ જાય છે. સાધક પોતાના વિવેકથી પરિણામ ઉપર વિચાર કરતો રહીને એમને ક્ષણભંગુર, નાશવાન અને દુઃખરૂપ જાણીને એ વિષયોનો સુગમતાપૂર્વક ત્યાગ કરી શકે છે (ગીતા અ. ૫/૨૨). વિષયોમાં સૌંદર્ય અને આકર્ષણ પોતાના રાગને કારણે જ દેખાય છે, વાસ્તવમાં તેઓ સુંદર અને આકર્ષક

નથી. એટલા માટે વિષયોમાં રાગનો ત્યાગ જ વાસ્તવિક ત્યાગ છે. જેવી રીતે કોમળ કૂંપળોને નષ્ટ કરવામાં કોઈ પરિશ્રમ નથી કરવો પડતો, તેવી જ રીતે એ વિષયોના ત્યાગમાં પણ સાધકે કઠિનતા નહિ માનવી જોઈએ. મનથી આદર આપવાથી જ એ વિષયરૂપી કૂંપળો સુંદર અને આકર્ષક દેખાય છે, વાસ્તવમાં તો એ વિષયુક્ત લાડુ જેવી જ છે.^૨ એટલા માટે આ સંસારવૃક્ષનું છેદન કરવાને માટે ભોગબુદ્ધિપૂર્વક વિષયચિંતન તેમ જ વિષય-સેવનનો સર્વથા ત્યાગ કરવો આવશ્યક છે.^૩

‘અધર્શ્વોર્ધ્વ પ્રસૂતા:’ – અહીં ‘ચ’ પદને મધ્યલોક અર્થાત્ મનુષ્યલોક (આ જ શ્લોકના ‘મનુષ્યલોકે કર્માનુબન્ધીનિ’ પદો)નું વાચક સમજવું જોઈએ. ‘ઊર્ધ્વમ્’ પદનું તાત્પર્ય બ્રહ્મલોક વગેરે સાથે છે, જેમાં જવાના બે માર્ગો છે – દેવયાન અને પિતૃયાન (જેનું વર્ણન આઠમા અધ્યાયના ચોવીસમા-પચીસમા શ્લોકોમાં શુક્લ અને કૃષ્ણમાર્ગના નામથી થયું છે.) ‘અધ:’ પદનું તાત્પર્ય નરકો સાથે છે, જેના પણ બે ભેદ છે – યોનિવિશેષ નરક અને સ્થાનવિશેષ નરક.

આ પદોથી એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે ઊર્ધ્વમૂલ પરમાત્માથી નીચે, સંસારવૃક્ષની શાખાઓ નીચે, મધ્ય અને ઉપર સર્વત્ર ફેલાયેલી છે. એમાં મનુષ્યયોનિરૂપી શાખા જ મૂળ શાખા છે; કેમકે મનુષ્યયોનિમાં નવીન કર્મો કરવાનો અધિકાર છે. અન્ય શાખાઓ ભોગયોનિઓ છે, જેઓમાં કેવળ પૂર્વકૃત કર્મોનું ફળ ભોગવવાનો જ અધિકાર છે. આ મનુષ્યયોનિરૂપી મૂળ શાખાથી મનુષ્ય નીચે (અધોલોક) તથા ઉપર (ઊર્ધ્વલોક) – બન્ને બાજુ જઈ શકે છે; અને સંસારવૃક્ષનું છેદન કરીને સૌથી ઊર્ધ્વ (પરમાત્મા) સુધી પણ જઈ શકે છે. મનુષ્યશરીરમાં એવો વિવેક છે; જેને મહત્ત્વ આપીને જીવ પરમધામ સુધી પહોંચી શકે છે અને અવિવેકપૂર્વક વિષયોનું સેવન કરીને નરકોમાં પણ જઈ શકે છે. એટલા જ માટે ગોસ્વામી તુલસીદાસજીએ કહ્યું છે –

નરક સ્વર્ગ અપભર્ગ નિસેની ।

ગ્યાન બિરાગ ભગતિ સુભ દેની ॥

(માનસ ૭/૧૨૧/૫)

૧. સેવત બિષય બિબર્ધ જિમિ નિત નિત નૂતન માર ॥ (માનસ ૬/૮૨)

૨. દોષેણ તીવ્રો વિષયઃ કૃષ્ણસર્પવિષાદપિ । વિષં નિહન્તિ ભોક્તારં દષ્ટારં ચક્ષુષાપ્યયમ્ ॥

(વિવેકચૂડામણિ ૭૮)

‘દોષમાં વિષયો કાળા સર્પના વિષથી પણ અધિક તીવ્ર છે; કેમકે વિષ તો ખાવાવાળાને જ મારે છે, પરંતુ વિષયો આંખથી દેખવાવાળાને પણ નથી છોડતા.’

૩. મોક્ષસ્ય કાઙ્ક્ષા યદિ વૈ તવાસ્તિ ત્યજાતિદૂરાદિષયાન્ વિષં યથા ॥ (વિવેક. ૮૪)

‘જો તને મોક્ષની ઇચ્છા હોય તો વિષયોને વિષની સમાન દૂરથી જ ત્યજ દે.’

‘અથશ્ચ મૂલાન્યનુસંતતાનિ કર્માનુબન્ધીનિ મનુષ્યલોકે’ — મનુષ્ય સિવાયની બીજી બધી ભોગયોનિઓ છે. મનુષ્યયોનિમાં કરેલાં પાપપુણ્યોનું ફળ ભોગવવાને માટે જ મનુષ્યે બીજી યોનિઓમાં જવું પડે છે. નવાં પાપપુણ્યો કરવાનો અથવા પાપપુણ્યથી છૂટવાનો, મુક્ત થવાનો અધિકાર અને અવસર મનુષ્યશરીરમાં જ છે.

અહીં ‘મૂલાનિ’ પદનું તાત્પર્ય તાદાત્મ્ય, મમતા અને કામનારૂપી મૂળ સાથે છે, વાસ્તવિક ઊર્ધ્વમૂળ પરમાત્મા સાથે નહિ. ‘હું શરીર છું’ — એવું માનવું એ ‘તાદાત્મ્ય’ છે. શરીર વગેરે પદાર્થોને પોતાના માનવાં એ ‘મમતા’ છે. પુત્રૈષણા, વિતૈષણા અને લોકૈષણા — એ ત્રણ પ્રકારની મુખ્ય કામનાઓ છે. પુત્રપરિવારની કામના ‘પુત્રૈષણા’ અને ધનસંપત્તિની કામના ‘વિતૈષણા’ છે. ‘સંસારમાં મારું માન-આદર થઈ જાય’, ‘હું જીવતો રહું’, ‘શરીર નીરોગી રહે’, ‘હું શાસ્ત્રોનો જ્ઞાતા બની જાઉં’ વગેરે અનેક કામનાઓ ‘લોકૈષણા’ની અંતર્ગત છે. એટલું જ નહિ, કીર્તિની કામના મર્યા પછી પણ એ રૂપમાં રહે છે કે લોકો મારી પ્રશંસા કરતા રહે; મારું સ્મારક બની જાય; મારી સ્મૃતિમાં પુસ્તકો બની જાય; લોકો મને યાદ કરે, વગેરે. જોકે કામનાઓ પ્રાયઃ બધી યોનિઓમાં ન્યુનાધિકરૂપે રહે છે, તોપણ તે મનુષ્યયોનિમાં જ બાંધવાવાળી થાય છે.^૧ જ્યારે કામનાઓથી પ્રેરિત થઈને મનુષ્ય કર્મ કરે છે, ત્યારે તે કર્મોના સંસ્કારો તેના અંતઃકરણમાં સંચિત થઈને ભાવી જન્મમરણનું કારણ

બની જાય છે. મનુષ્યયોનિમાં કરેલાં કર્મોનું ફળ આ જન્મમાં તથા મર્યા બાદ પણ અવશ્ય ભોગવવું પડે છે (ગીતા અ. ૧૮/૧૨). આથી તાદાત્મ્ય, મમતા અને કામના રહેતાં કર્મો સાથેનો સંબંધ નથી છૂટી શકતો.

એવો નિયમ છે કે જ્યાંથી બંધન થાય છે, ત્યાંથી જ છૂટકારો થાય છે; જેમ કે — દોરડીની ગાંઠ જ્યાં લાગી છે, ત્યાંથી જ તે ખૂલે છે. મનુષ્યયોનિમાં જ જીવ શુભાશુભ કર્મોથી બંધાય છે; આથી મનુષ્યયોનિમાં જ તે મુક્ત થઈ શકે છે.

પહેલા શ્લોકમાં આવેલા ‘ઊર્ધ્વમૂલમ્’ પદનું તાત્પર્ય એ છે કે — પરમાત્મા, જે સંસારના રચયિતા તથા તેનો મૂળ આધાર છે; અને અહીં ‘મૂલાનિ’ પદનું તાત્પર્ય એ છે કે — તાદાત્મ્ય, મમતા અને કામનારૂપી મૂળ, જે સંસારમાં મનુષ્યને બાંધે છે. સાધકે આ (તાદાત્મ્ય, મમતા અને કામનારૂપી) મૂળોનું તો છેદન કરવાનું છે અને ઊર્ધ્વમૂલ પરમાત્માનો આશ્રય લેવાનો છે; જેનો ઉલ્લેખ ‘તમેવ યાદ્યં પુરુષં પ્રપદ્યે’ પદથી આ જ અધ્યાયના ચોથા શ્લોકમાં થયો છે.

મનુષ્યલોકમાં કર્મો અનુસાર બાંધવાવાળાં તાદાત્મ્ય, મમતા અને કામનારૂપી મૂળ નીચે અને ઉપર બધા જ લોકો, યોનિઓમાં વ્યાપ્ત થઈ રહ્યાં છે. પશુપક્ષીઓનું પણ પોતાના શરીર સાથે ‘તાદાત્મ્ય’ રહે છે, પોતાના સંતાનમાં ‘મમતા’ હોય છે અને ભૂખ લાગતાં ભોજન માટે સારા પદાર્થોની ‘કામના’ થાય છે. એવી જ રીતે દેવતાઓમાં પણ પોતાના

૧. આ ત્રણ ઈચ્છાઓ (બાંધવાવાળી ન હોવાના કારણે) ‘કામના’ નથી કહેવાતી — (૧) ભગવદ્દર્શન કે ભગવત્પ્રેમની કામના, (૨) સ્વરૂપબોધની કામના અને (૩) સેવા કરવાની કામના. સ્વરૂપબોધ કે પરમાત્મા (ભગવદ્દર્શન કે ભગવત્પ્રેમ)ની ઈચ્છા ‘કામના’ નથી; કેમકે સ્વરૂપ અને પરમાત્મા બન્નેય ‘નિત્યપ્રાપ્ત’ તથા ‘પોતાના’ છે. જેવી રીતે પોતાના ખિસ્સામાંથી પૈસા કાઢવા એ ચોરી નથી કહેવાતી, એવી જ રીતે સ્વરૂપ કે પરમાત્મા (જે પોતાના તથા પોતાનામાં છે)ની ઈચ્છા કરવી એ ‘કામના’ નથી કહેવાતી. સંસારની વસ્તુને સંસારની જ સેવામાં લગાડી દેવાની ઈચ્છા પણ ‘કામના’ નથી, પરંતુ ત્યાગ છે; કેમકે ‘કામના’ લેવાની થાય છે, આપવાની નહિ. તાત્પર્ય એ છે કે જે વસ્તુ પોતાની તથા અવિનાશી છે; તેની ઈચ્છા કરવી એ આવશ્યકતા (ભૂખ) છે, અને જે વસ્તુ બીજાની તથા નાશવાન છે, તેને બીજાને આપવાની ઈચ્છા કરવી. એ ‘ત્યાગ’ છે. જેવી રીતે શરીરની ભૂખ દૂર કરવા માટે ભોજનની ઈચ્છા કરવી એ એક રીતે ‘કામના’ નથી, એવી જ રીતે સ્વયંની ભૂખ દૂર કરવાને માટે પરમાત્મતત્ત્વની ઈચ્છા કરવી એ ‘કામના’ નથી. કામના નાશવાન જડ વસ્તુની હોય છે, અને આવશ્યકતા ચિન્મય તત્ત્વની હોય છે. કામનાની પૂર્તિ નથી થતી, પરંતુ તે વધતી જ રહે છે, એટલા માટે તેનો ત્યાગ કરવાનો છે; પરંતુ આવશ્યકતાની પૂર્તિ થાય છે. એ આવશ્યકતાની પૂર્તિ માટેના ત્રણ ઉપાયો છે — કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ અને ભક્તિયોગ. મનુષ્યે સાંસારિક નાશવાન ચીજોને પોતાની માની છે, જેનાથી તે સંસારનો ગુલામ બન્યો છે. આથી તે બધાના હિતના ઉદ્દેશ્યથી એ નાશવાન ચીજોને સંસારની સમજીને સંસારની સેવા અને હિતમાં લગાડી દે, તો તેની ગુલામી (પરાધીનતા) છૂટી જશે અને તે સ્વતંત્ર થઈ જશે — આ કર્મયોગ છે. પરમાત્મા તો પોતાનું સ્વરૂપ છે. જીવ તેનાથી અલગ નથી. કેવળ નાશવાન ચીજો સાથે પોતાનો સંબંધ માનવાથી તે પોતાના સ્વરૂપથી ચ્યુત થયો છે. આથી નાશવાનના સંબંધનો ત્યાગ કરી દે, તો પોતાના સ્વરૂપનો બોધ થઈ જશે — આ જ્ઞાનયોગ છે. ભગવાન અંશી છે અને જીવ અંશ છે, અને એમનો પરસ્પર નિત્યસંબંધ છે. કેવળ નાશવાન ચીજોને પોતાની માની છે, જેનાથી તે ભગવાનની વિમુખ થયો છે. નાશવાનને પોતાનું ન માનીને એકમાત્ર ભગવાનને જ પોતાના માનવાથી તે આપોઆપ ભગવાનની સંમુખ થઈ જશે અને તેને ભગવત્પ્રેમ પ્રાપ્ત થઈ જશે — આ ભક્તિયોગ છે. તાત્પર્ય એ છે કે નાશવાન ચીજોને પોતાની માનવાથી જ આ જીવ સંસારનો ગુલામ, પોતાના સ્વરૂપથી ચ્યુત અને ભગવાનની વિમુખ થયો છે. જો તે નાશવાન ચીજોને પોતાની ન માને (કે જે પોતાની નથી), તો સંસારની ગુલામી છૂટી જશે, પોતાના સ્વરૂપનો બોધ થઈ જશે અને ભગવત્પ્રેમની પ્રાપ્તિ થઈ જશે.

અંત નથી જાણી શકતો. એ પ્રદર્શનની બહાર નીકળવાથી જ તે તેના આદિ-અંતને જાણી શકે છે. આ જ રીતે સંસાર સાથે સંબંધ માનીને ભોગોના તરફ વૃત્તિ રાખતા રહીને આ સંસારનો આદિ-અંત કદી જાણવામાં નથી આવી શકતો.

મનુષ્યની પાસે સંસારના આદિ-અંતનો પત્તો મેળવવા માટે જે સાધનો (ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ) છે, તે બધાં સંસારનાં જ અંશો છે. એ નિયમ છે કે કાર્ય પોતાના કારણમાં વિલીન તો થઈ શકે છે, પરંતુ તેને જાણી નથી શકતું. જેવી રીતે માટીનો ઘડો પૃથ્વીને પોતાની અંદર નથી લાવી શકતો, તેવી જ રીતે વ્યક્તિ ઇન્દ્રિયો-મન-બુદ્ધિ સમષ્ટિસંસાર અને તેના કાર્યને પોતાની જાણકારીમાં નથી લાવી શકતાં. આથી સંસારથી (મન, બુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયોથી પણ) અલગ થવાથી જ સંસારનું સ્વરૂપ ('સ્વયં' દ્વારા) સારી રીતે જાણી શકાય છે.

વાસ્તવમાં સંસારની સ્વતંત્ર સત્તા (સ્થિતિ) છે જ નહિ. કેવળ ઉત્પત્તિ અને વિનાશનો ક્રમમાત્ર છે. સંસારનો આ ઉત્પત્તિ વિનાશનો પ્રવાહ જ 'સ્થિતિ'રૂપે પ્રતીત થાય છે. વાસ્તવમાં જોઈએ તો ઉત્પત્તિ પણ નથી, કેવળ નાશ ને નાશ જ છે. જેનું સ્વરૂપ એક ક્ષણ પણ સ્થાયી ન રહેતું હોય, એવા સંસારની પ્રતિષ્ઠા (સ્થિતિ) કેવી? સંસાર સાથે પોતાનો માનેલો સંબંધ છોડતાં જ તેનો પોતાના માટે અંત થઈ જાય છે અને પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપ અથવા પરમાત્મામાં સ્થિતિ થઈ જાય છે.

વિશેષ વાત

આ સંસારના આદિ, મધ્ય અને અંતનો પત્તો આજ સુધી કોઈ વૈજ્ઞાનિક નથી મેળવી શક્યો અને ન મેળવી પણ શકે છે. સંસાર સાથે સંબંધ રાખીને અથવા સાંસારિક ભોગોને ભોગવતા રહીને સંસારના આદિ, મધ્ય અને અંતને ખોળવા ઇચ્છે, તો ઘાણીના બળદની જેમ જિન્દગીભર ફરતાં રહેવા છતાં પણ કંઈ હાથ આવવાનું નથી.

વાસ્તવમાં આ સંસારના આદિ, મધ્ય અને અંતનો પત્તો મેળવવાની જરૂર પણ નથી. જરૂર તો સંસાર સાથે પોતાના માનેલા સંબંધનો વિચ્છેદ કરવાની જ છે.

સંસાર અનાદિ-સાન્ત છે કે અનાદિ-અનંત છે અથવા

પ્રતીતિમાત્ર છે, વગેરે-વગેરે વિષયો પર દાર્શનિકોમાં અનેક મતભેદો છે; પરંતુ સંસારની સાથે આપણો સંબંધ અસત છે, જેનો વિચ્છેદ કરવો આવશ્યક છે — આ વિષય ઉપર બધા જ દાર્શનિકો એકમત છે.

સંસારથી સંબંધ-વિચ્છેદ કરવાનો સુગમ ઉપાય છે — સંસારથી પ્રાપ્ત (મન, બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયો, શરીર, ધન, સંપત્તિ વગેરે) સઘળી સામગ્રીને 'પોતાની' અને 'પોતાને માટેની' ન માનતા રહીને તેને સંસારની જ સેવામાં લગાડી દેવી.

સાંસારિક સ્ત્રી, પુત્ર, માન, બડાઈ, ધન, સંપત્તિ, આયુષ્ય, નિરોગિતા વગેરે ગમે તેટલાંયે પ્રાપ્ત થઈ જાય; એટલે સુધી કે સંસારના સમસ્ત ભોગો એક જ મનુષ્યને મળી જાય, તોપણ તે બધાથી મનુષ્યને તૃપ્તિ નથી થઈ શકતી, કેમકે જીવ પોતે અવિનાશી છે અને સાંસારિક ભોગો નાશવાન છે. નાશવાનથી અવિનાશી કેવી રીતે તૃપ્ત થઈ શકે છે?

'અશ્વત્થમેનમ્ સુવિરૂઢમૂલમ્' — સંસારને 'સુવિરૂઢમૂલમ્' કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે તાદાત્મ્ય, મમતા અને કામનાને કારણે આ સંસાર (પ્રતિષ્ઠારહિત હોવા છતાં પણ) દૃઢ મૂળવાળો પ્રતીત થઈ રહ્યો છે.

વ્યક્તિ, પદાર્થ, ક્રિયા વગેરેમાં રાગ અને મમતા હોવાથી સાંસારિક બંધન વધુ ને વધુ દૃઢ થતું ચાલ્યું જાય છે. જે પદાર્થો અને વ્યક્તિઓમાં રાગ અને મમતાનો ધનિષ્ઠ સંબંધ થઈ જાય છે, તેમને મનુષ્ય પોતાનું સ્વરૂપ જ માનવા લાગી જાય છે. જેમ કે ધનમાં મમતા હોવાથી તેની પ્રાપ્તિમાં મનુષ્યને બહુ પ્રસન્નતા થાય છે અને 'હું મોટો ધનવાન છું' — એવું અભિમાન થઈ જાય છે. ધનના નાશથી તે પોતાનો નાશ માનવા લાગી જાય છે, લોભ વધવાથી ધનની પ્રાપ્તિને માટે તે અન્યાય, પાપ વગેરે ન કરવા યોગ્ય કામ પણ કરી બેસે છે. પછી એટલો લોભ વધી જાય છે કે તેના અંતરમાં એવો દૃઢ નિશ્ચય થઈ જાય છે કે જૂઠ, કપટ, બેઈમાની વગેરે વિના ધન કમાઈ શકાતું જ નથી. તેને એ વિચાર જ નથી થતો કે 'પાપથી ધન કમાઈને હું અહીં કેટલા દિવસો રહેવાનો છું? પાપથી કમાયેલું ધન તો શરીરની સાથે અહીં જ રહી જશે; પરંતુ ધનને માટે કરેલાં જૂઠ, કપટ, બેઈમાની, ચોરી વગેરે પાપો તો મારી સાથે આવશે,^૧ જેનાથી પરલોકમાં મારી કેટલી દુર્ગતિ થશે!' વગેરે. આટલું જ નહિ, તે બીજાઓને

૧. ધનાનિ ભૂમૌ પશવશ્ચ ગોષ્ઠે નારી ગૃહદ્વારિ સુતાઃ શ્મશાને ।

દેહશ્ચિતાયાં પરલોકમાર્ગે ધર્માનુગો ગચ્છતિ જીવ એકઃ ॥

'શરીરને છોડતી વેળાએ ધન તિજોરીમાં પડેલું રહી જાય છે; પશુઓ જ્યાં ત્યાં બાંધેલાં રહી જાય છે; સ્ત્રી ઘરના દરવાજા સુધી જ સાથ આપે છે; પુત્રો શ્મશાન સુધી સાથ આપે છે તથા શરીર ચિતા સુધી જ સાથે રહે છે. તેના પછી પરલોકના માર્ગમાં કેવળ ધર્મ જ જીવની સાથે જાય છે.'

પણ પ્રેરણા આપવા લાગી જાય છે કે ‘ધન કમાવાને માટે પાપ કરવામાં કશું ખોટું નથી. આ તો વેપાર છે, એમાં જૂઠું બોલવું, ઠગવું વગેરે બધું ઉચિત છે’ વગેરે-વગેરે. આવો દુર્ભાવ થવો એ જ તાદાત્મ્ય, મમતા અને કામનારૂપી મૂળોનું દઢ થવું છે. આ રીતનું દૂષિત ભાવો દઢમૂળ થવાથી મનુષ્ય તેવો જ બની જાય છે (ગીતા અ. ૧૭/૩).

જે તાદાત્મ્ય, મમતા અને કામનારૂપી મૂળ અંતઃકરણમાં એટલાં દઢ થઈ ગયાં છે કે શાસ્ત્રો વાંચવાં, સાંભળવાં તથા વિચાર-વિવેચન કરવા છતાં પણ સર્વથા નષ્ટ નથી થતાં. સાધકો પ્રાયઃ કહ્યા કરે છે કે સત્સંગ-ચર્યા સાંભળતી વેળાએ તો આ દોષોના ત્યાગની વાત સારી અને સુગમ લાગે છે; પરંતુ વ્યવહારમાં આવતાં એવું થતું નથી. એમને છોડવા તો ઈચ્છીએ છીએ; પરંતુ એ છૂટતા નથી. એ દોષો ન છૂટવામાં ખાસ કારણ છે — સાંસારિક સુખ લેવાની ઈચ્છા. સાધકથી ભૂલ એ થાય છે કે તે સાંસારિક સુખ પણ લેવા ઈચ્છે છે અને સાથે જ દોષોથી પણ બચવા ઈચ્છે છે. જેવી રીતે લોભી વ્યક્તિ વિષયયુક્ત લાડવાની મીઠાશને પણ લેવા ઈચ્છે અને સાથે જ વિષથી પણ બચવા ઈચ્છે! આવું કદી સંભવિત નથી. સંસારથી કદી કિંચિત્માત્ર પણ સુખની આશા ન રાખવાથી તેનું દઢમૂળ આપમેળે નષ્ટ થઈ જાય છે.

બીજી વાત એ છે કે ‘તાદાત્મ્ય, મમતા અને કામનાનું દૂર થવું બહુ જ કઠિન છે’ — સાધકની એ માન્યતા જ આ દોષોને દૂર થવા નથી દેતી. વાસ્તવમાં તો એ આપમેળે દૂર થઈ રહ્યા છે. કોઈ પણ મનુષ્યમાં આ દોષો સદા નથી રહેતા; ઉત્પન્ન અને નષ્ટ થતા રહે છે; પરંતુ પોતાની માન્યતાને કારણે તેઓ સ્થાયી દેખાય છે. આથી સાધકે આ દોષોના દૂર થવાનું કદી કઠિન નહિ માનવું જોઈએ.

‘અસજ્જશસ્ત્રેણ દેહેન છિત્વા’ — ભગવાન કહે છે કે જોકે આ સંસારવૃક્ષનાં અવાંતર (અંદરના) મૂળ બહુ જ દઢ છે, છતાં પણ એમને દઢ અસંગતારૂપી શસ્ત્ર દ્વારા કાપી શકાય છે. કોઈ પણ સ્થાન, વ્યક્તિ, વસ્તુ, પરિસ્થિતિ વગેરે પ્રત્યે મનમાં આકર્ષણ, સુખબુદ્ધિનું થવું અને એમના સંબંધથી પોતાની જાતને મોટા તથા સુખી માનવું; પદાર્થોના પ્રાપ્ત થતાં અથવા સંગ્રહ થતાં પ્રસન્ન થવું — આ જ ‘સંગ’ કહેવાય છે. એમનું ન હોવું એ જ અસંગતા અર્થાત્ વૈરાગ્ય છે. વૈરાગ્યના બે પ્રકાર છે — (૧) સાધારણ વૈરાગ્ય અને (૨) દઢ વૈરાગ્ય. દઢ વૈરાગ્યને ઉપરતિ અથવા ‘પર વૈરાગ્ય’ પણ કહે છે.

વૈરાગ્ય સંબંધી વિશેષ વાત

વૈરાગ્યનાં અનેક રૂપ છે, જે આ પ્રકારે છે —

પહેલો વૈરાગ્ય ધન, મકાન, જમીન વગેરે પદાર્થોથી થાય છે. આ પદાર્થોનો સ્વરૂપથી ત્યાગ કરી દેવા છતાં પણ જો મનમાં એમનું મહત્ત્વ બનેલું હોય અને ‘હું ત્યાગી છું’ — એવું અભિમાન હોય, તો વાસ્તવમાં આ વૈરાગ્ય નથી. અંતઃકરણમાં જડ પદાર્થોનું કિંચિત્માત્ર પણ મહત્ત્વ અને આકર્ષણ ન રહે — આ જ વૈરાગ્ય છે.

બીજો વૈરાગ્ય પોતાનાં કહેવાતા માતા-પિતા, સ્ત્રી, પુત્ર, ભાઈ, મિત્ર વગેરે (પરિવાર)થી થાય છે. તેમની સેવા કરવા કે તેમને સુખ પહોંચાડવાને માટે જ તેમની સાથે પોતાનો સંબંધ માનવો જોઈએ. પોતાના સુખને માટે તેમની સાથે કિંચિત્માત્ર પણ પોતાનો સંબંધ ન માનવો એને જ ભાઈ-ભાંડુઓથી વૈરાગ્ય કહે છે.

ત્રીજો અને વાસ્તવિક વૈરાગ્ય પોતાના શરીર સાથે થાય છે. જો શરીર સાથે સંબંધ ચાલુ હોય તો સકળ સંસાર સાથે સંબંધ ચાલુ છે; કેમકે શરીર સંસારનું જ બીજ અથવા અંશ છે. શરીર સાથે તાદાત્મ્ય ન રહેવું એને જ શરીરથી વૈરાગ્ય કહે છે.

તાદાત્મ્ય (શરીરની સાથે માનેલી એકતા અર્થાત્ અહંતા)નો નાશ કરવાને માટે સાધકે પહેલાં માન, પ્રતિષ્ઠા, પૂજા, ધન વગેરેની કામનાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. એમની કામનાનો ત્યાગ કરવા છતાં પણ (શરીરના) ‘નામ’માં મમતા રહેવાને કારણે યશ, કીર્તિ, મોટાઈ વગેરેની કામના રહી જાય છે. આને કારણે મર્યા પછી પણ પોતાના નામની કીર્તિ, પોતાનું સ્મારક બનવાની ઈચ્છા વગેરે સૂક્ષ્મ કામનાઓ રહી જાય છે. આ બધી કામનાઓનો નાશ કરવો આવશ્યક છે. ક્યાંક-ક્યાંક સાધકના અંતરમાં બીજાઓની પ્રશંસા સાંભળીને, બીજાની મોટાઈ દેખીને ઈર્ષ્યાનો ભાવ જાગ્રત થઈ જાય છે. આથી આનો પણ નાશ કરવો આવશ્યક છે.

ઉપર્યુક્ત કામનાઓનો નાશ કર્યા બાદ શરીરમાં મમતા રહી જાય છે. આ મમતાનો સંબંધ મૃત્યુ પછી પણ ચાલુ રહે છે. આ જ કારણથી મૃત શરીરને બાળી દીધા પછી પણ અસ્થિઓને ગંગાજીમાં પધરાવવાથી જીવ (જેણે શરીરમાં મમતા કરી છે)ની આગળ ગતિ થાય છે. ‘વિવેક’ (જડ-ચેતન, પ્રકૃતિ-પુરુષ અથવા શરીર-શરીરીની ભિન્નતાનું જ્ઞાન) જાગ્રત થતાં મમતાનો નાશ થઈ જાય છે. કામના અને મમતા-બન્નેનો નાશ થયા પછી તાદાત્મ્ય (અહંતા) બહુધા નષ્ટ થઈ જાય છે અર્થાત્ બહુ જ સૂક્ષ્મ રહી જાય છે. તાદાત્મ્યનો અત્યંત અભાવ ભગવત્પ્રેમની પ્રાપ્તિ થતાં થાય છે.

જ્યારે મનુષ્ય પોતે એવો અનુભવ કરી લે છે કે ‘હું શરીર નથી; શરીર મારું નથી’, ત્યારે કામના, મમતા અને તાદાત્મ્ય ત્રણેય દૂર થાય છે. આ જ વાસ્તવિક વૈરાગ્ય છે.

જેના અંતરમાં દૃઢ વૈરાગ્ય છે, તેના અંતઃકરણમાં સઘળી વાસનાઓનો નાશ થઈ જાય છે. પોતાના સ્વરૂપથી વિજાતીય (જડ) પદાર્થ-શરીર, ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ વગેરે સાથે કિંચિત્માત્ર પણ પોતાનો સંબંધ ન માનીને — ‘સહુનું કલ્યાણ થાઓ, સહુ સુખી થાઓ, સહુ નીરોગી થાઓ; કદી કોઈને કિંચિત્માત્ર પણ દુઃખ ન થાઓ’^૧ — આ ભાવનું રહેવું એને જ દૃઢ વૈરાગ્યનું લક્ષણ કહે છે.

આ (ઈદમ્) રૂપથી જાણવામાં આવવાવાળાં સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણશરીર સહિત સકળ સંસારને જાણવાવાળો ‘હું’ (અહમ્) કહેવાય છે. ‘આ’ (જાણવામાં આવવાવાળું દેશ્ય) અને ‘હું’ (જાણવાવાળો દેષ્ટા) કદી એક નથી હોઈ શકતા — આ નિયમ છે. આ રીતે સંસાર અને શરીર નષ્ટ થવાવાળાં છે અને હું (પોતે) અવિનાશી છું — આ વિવેકનો આદર કરતા રહીને પોતાની જાતનો સંસાર અને શરીરથી સર્વથા અલગ અનુભવ કરવો એને જ અસંગશસ્ત્ર દ્વારા સંસારવૃક્ષનું છેદન કરવું કહે છે. આ વિવેકને મહત્ત્વ ન આપવાને કારણે જ સંસાર દૃઢ મૂળવાળો પ્રતીત થાય છે.

સાંસારિક વસ્તુઓનો અત્યંત અભાવ અર્થાત્ સર્વથા નાશ તો નથી થઈ શકતો, પરંતુ તેઓમાં રાગનો સર્વથા અભાવ થઈ શકે છે. આથી ‘છેદન’નું તાત્પર્ય સાંસારિક વસ્તુઓનો નાશ કરવો એવું નહિ, પરંતુ તેઓમાંથી પોતાનો રાગ હટાવી લેવો એવું છે. સંસાર સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ થતાં સંસારનો પોતાને માટે સર્વથા અભાવ થઈ જાય છે, જેને ‘આત્યંતિક પ્રલય’ પણ કહે છે. જે આપણું સ્વરૂપ નથી તથા જેની સાથે આપણો વાસ્તવિક સંબંધ નથી, તેનો જ ત્યાગ (છેદન) થાય છે. આપણે સ્વરૂપથી ચેતન અને અવિનાશી છીએ તેમ જ સંસાર જડ અને વિનાશી છે; આથી સંસાર સાથે આપણો સંબંધ અવાસ્તવિક અને ભૂલથી માનેલો છે. સ્વરૂપથી આપણે સંસારથી અસંગ જ છીએ. પહેલેથી જ જે અસંગ છે, તે જ અસંગ થાય છે — આ

નિયમ છે. આથી સંસાર સાથે આપણી અસંગતા સ્વતઃ સિદ્ધ છે — આ વાસ્તવિકતાને દૃઢતાથી માની લેવી જોઈએ. સંસાર ગમે તેટલોય દૃઢ મૂળવાળો કેમ ન હોય, તેની સાથે પોતાનો સંબંધ ન માનવાથી તે આપોઆપ કપાઈ જાય છે; કેમકે સંસારની સાથે આપણો સંબંધ છે નહિ, કેવળ માનેલો છે. આથી સંસારની સાથે પોતાનો સંબંધ ન માનવાથી તેનું છેદન થઈ જાય છે — એમાં સાધકે સંદેહ નહિ કરવો જોઈએ; ભલે (આરંભમાં) વ્યવહારમાં એવું દેખાય કે ન દેખાય.

જીવે પોતાની ભૂલથી શરીર-સંસાર સાથે સંબંધ માન્યો છે. એટલા માટે તેનું છેદન કરવાની જવાબદારી પણ જીવ પર જ છે. આથી ભગવાન એનું જ છેદન કરવાને માટે કહી રહ્યા છે.

સંસાર સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ કરવાના કેટલાક સુગમ ઉપાયો

(૧) કંઈ પણ લેવાની ઇચ્છા ન રાખીને સંસાર પાસેથી મળેલી સામગ્રીને સંસારની સેવામાં જ વાપરવી.

(૨) સાંસારિક સુખ (ભોગ અને સંગ્રહ)ની કામનાનો સર્વથા ત્યાગ કરવો.

(૩) સંસારના આશ્રયનો સર્વથા ત્યાગ કરવો.

(૪) શરીર-સંસારથી ‘હું’ અને ‘મારા’પણાને બિલકુલ હટાવી લેવું.

(૫) હું ભગવાનનો છું; ભગવાન મારા છે — આ વાસ્તવિકતાને દૃઢતાથી વળગી રહેવું.

(૬) મારે એક પરમાત્માની તરફ જ ચાલવું છે — આવો દૃઢ નિશ્ચય (વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિ) થવો.

(૭) શાસ્ત્રવિહિત પોતપોતાનાં કર્તવ્યકર્મો (સ્વધર્મ)નું તત્પરતાપૂર્વક પાલન કરવું^૨ (ગીતા અ. ૧૮/૪૫).

(૮) બાળપણમાં શરીર, પદાર્થ, પરિસ્થિતિ, વિદ્યા, સામર્થ્ય વગેરે જેવાં હતાં, તેવાં અત્યારે નથી અર્થાત્ તે તમામ બદલાઈ ગયાં, પરંતુ હું ‘પોતે’ તે જ છું, બદલાયો નથી — પોતાના આ અનુભવને મહત્ત્વ આપવું.

(૯) સંસાર સાથે માનેલા સંબંધનો સદ્ભાવ (સત્તાભાવ) દૂર કરવો.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ભગવાને પોતાના વિષયમાં કહ્યું છે — ‘અહમાદિશ્ચ મધ્યં ચ ભૂતાનામન્ત એવ ચ’ (ગીતા ૧૦/૨૦), ‘સર્ગાણામાદિરન્તશ્ચ મધ્યં ચૈવાહમર્જુન’ (ગીતા ૧૦/૩૨) અને અહીં સંસારના વિષયમાં કહે છે — ‘નાન્તો ન ચાદિર્ન ચ સમ્પ્રતિષ્ઠા.’ તાત્પર્ય એ છે કે ભગવાન આદિમાં પણ છે, અન્તમાં પણ છે અને મધ્યમાં પણ છે; પરંતુ સંસાર ન આદિમાં છે, ન અન્તમાં છે અને ન મધ્યમાં પણ છે; અર્થાત્ સંસાર છે જ નહિ — ‘નાસતો વિદ્યતે ભાવઃ’ (ગીતા — ૨/૧૬).

૧. सर्वे भवन्तु सुખिनः सर्वे सन्तु निरामयाः । सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद् दुःखभाग् भवेत् ॥

૨. धर्मं तेन भिरति जोग तेन ग्याना । ग्यान मोक्षप्रद भेद भजाना ॥ (मानस ૩/૧૬/૧)

તેથી એક ભગવાન સિવાય કંઈ પણ નથી.

‘અસઙ્ગશસ્ત્રેણ દૃઢેન છિત્વા’- આ પદોમાં આવેલા ‘છિત્વા’ શબ્દનો અર્થ કાપવું અથવા નાશ (અભાવ) કરવો નથી, બલકે સંબંધ-વિચ્છેદ કરવો છે. કારણ કે આ સંસાર ભગવાનની અપરા પ્રકૃતિ હોવાથી અવ્યય છે. સ્વરૂપ અસંગ છે - ‘અસઙ્ગો હ્યયં પુરુષઃ’ (બૃહદા ૦ ૪/૩/૧૫). સ્વરૂપમાં ગુણોનો સંગ નથી. ગુણોના સંગથી જ જન્મ-મરણ થાય છે - ‘કારણં ગુણ સઙ્ગોસ્ય સદસધોનિજન્મસુ’ (ગીતા-૧૩/૨૧) તેથી સ્વરૂપની અસંગતાનો, નિર્લિપ્તતાનો, અજરતાનો, અમરતાનો અનુભવ કરીને તેમાં સ્થિત થવું એ જ સંસાર-વૃક્ષનું છેદન કરવું છે.

સંસાર રાગને કારણે જ દેખાય છે. જે વસ્તુમાં રાગ હોય છે, તે જ વસ્તુની સત્તા અને મહત્તા દેખાય છે. જો રાગ ન હોય તો સંસારની સત્તા દેખાવા છતાં, મહત્તા નથી રહેતી. તેથી ‘અસઙ્ગશસ્ત્રેણ દૃઢેન છિત્વા’ પદોનો અર્થ છે - સંસારના રાગને સર્વથા મિટાવી દેવો અર્થાત્ પોતાના અંતઃકરણમાં પરમાત્મા સિવાય અન્ય કોઈ સાથે સંબંધ ન રાખવો, સંસારની કોઈ પણ વસ્તુને પોતાની અથવા પોતા માટેની ન માનવી. વાસ્તવમાં સંસારની સત્તા બંધનકારક નથી. બલકે તેની સાથે રાગપૂર્વક માનેલો સંબંધ જ બંધનકારક છે. સત્તા બાધક નથી, રાગ બાધક છે. તેથી અન્ય દાર્શનિકો તો સંસારને અસત, સત વગેરે અનેક પ્રકારથી કહે છે, પરંતુ ભગવાન સંસારથી સંબંધ-વિચ્છેદ કરવાની વાત કહે છે. સંબંધ-વિચ્છેદ કરવાથી સંસારનો, સંસારરૂપથી અભાવ થઈ જાય છે અને તે ભગવદ્રૂપે દેખાવા લાગે છે - ‘વાસુદેવઃ સર્વમ્.’

—■—

સંબંધ - સંસારવૃક્ષનું છેદન કર્યા પછી સાધકે શું કરવું જોઈએ - તેનું વિવેચન આગળના શ્લોકમાં કરે છે.

તતઃ પદં તત્પરિમાર્ગિતવ્યં યસ્મિન્ગતા ન નિવર્તન્તિ ભૂયઃ ।

તમેવ યાદ્યં પુરુષં પ્રપદ્યે યતઃ પ્રવૃત્તિઃ પ્રસૂતા પુરાણી ॥ ૪ ॥

તતઃ	= તે પછી	ભૂયઃ	= ફરી	પ્રવૃત્તિઃ	= આ (સૃષ્ટિ)
તત્	= તે	ન, નિવર્તન્તિ	= પાછા વળીને	પ્રસૂતા	= વિસ્તાર પામી
પદમ્	= પરમપદસ્વરૂપ		સંસારમાં નથી		છે;
	પરમેશ્વરને		આવતા	તમ્	= તે
પરિમાર્ગિતવ્યમ્	= શોધવા જોઈએ.	ચ	= અને	આદ્યમ્,	= આદિ
યસ્મિન્	= જેને	યતઃ	= જેનાથી	પુરુષમ્	= પુરુષ પરમાત્માને
ગતાઃ	= પામી ચૂકેલા	પુરાણી	= અનાદિ કાળથી	એવ	= જ
	માણસો		ચાલી આવતી	પ્રપદ્યે	= હું શરણે છું.

ટીકા - ‘તતઃ પદં તત્પરિમાર્ગિતવ્યમ્’ - ભગવાન પૂર્વશ્લોકમાં ‘છિત્વા’ પદથી સંસાર સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ કરવાની વાત કહે છે. એનાથી એ સિદ્ધ થાય છે કે પરમાત્માની ખોજ કરતાં પહેલાં સંસાર સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ કરવો બહુ જ આવશ્યક છે. કારણ કે પરમાત્મા તો સઘળાં સ્થળ, કાળ, વસ્તુ, વ્યક્તિ, ઘટના, પરિસ્થિતિ વગેરેમાં જેમ છે તેમ વિદ્યમાન છે, કેવળ સંસાર સાથે પોતાનો સંબંધ માનવાને કારણે જ નિત્યપ્રાપ્ત પરમાત્માના અનુભવમાં વિઘ્ન આવી રહેલ છે. સંસાર સાથે સંબંધ ચાલુ રહેવાથી પરમાત્માની ખોજ કરવામાં ઢીલાશ આવે છે અને જપ, કીર્તન, સ્વાધ્યાય વગેરે સર્વ કંઈ કરવા છતાં પણ વિશેષ લાભ નથી દેખાતો. એટલા માટે સાધકે પહેલાં સંસાર સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ કરવાને જ પ્રાધાન્ય આપવું જોઈએ.

જીવ પરમાત્માનો જ અંશ છે. સંસાર સાથે સંબંધ માની લેવાને કારણે જ તે પોતાના અંશી (પરમાત્મા)ના નિત્યસંબંધને ભૂલી ગયો છે. આથી ભૂલ દૂર થતાં ‘હું ભગવાનનો જ છું’ - આ વાસ્તવિકતાની સ્મૃતિ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. આ જ બાબત અંગે ભગવાન કહે છે કે એ પરમપદ (પરમાત્મા) સાથે નિત્યસંબંધ પહેલેથી જ વિદ્યમાન છે. કેવળ તેની ખોજ કરવાની છે.

સંસારને પોતાનો માનવાથી નિત્યપ્રાપ્ત પરમાત્મા અપ્રાપ્ત દેખાવા લાગી જાય છે અને અપ્રાપ્ત સંસાર પ્રાપ્ત દેખાવા લાગી જાય છે. એટલા માટે પરમપદ (પરમાત્મા)ને ‘તત્’ પદથી લક્ષ્ય કરીને ભગવાન કહે છે કે જે પરમાત્મા નિત્યપ્રાપ્ત છે, એની જ પૂરી રીતે ખોજ કરવાની છે.

ખોજ તેની જ થાય છે, જેનું અસ્તિત્વ પહેલેથી જ

હોય છે. પરમાત્મા અનાદિ અને સર્વત્ર પરિપૂર્ણ છે. આથી અહીં ખોજ કરવાનો મતલબ એ નથી કે કોઈ સાધન-વિશેષ દ્વારા એ પરમાત્માને ખોળવાના છે. જે સંસાર (શરીર, પરિવાર, ધન વગેરે) કદી પોતાનો હતો નહિ, છે નહિ અને થશે નહિ તેનો આશ્રય ન લઈને, જે પરમાત્મા સદાયથી પોતાના છે, પોતાનામાં છે અને અત્યારેય છે, એમનો આશ્રય લેવો એ જ એમની ખોજ છે.

સાધકે સાધન-ભજન કરવાં એ તો બહુ જ આવશ્યક છે; કેમકે એના જેવું કોઈ ઉત્તમ કામ નથી; પરંતુ ‘પરમાત્મતત્ત્વને સાધનભજનના દ્વારા પ્રાપ્ત કરી લઈશું.’ — એવું માનવું ઠીક નથી; કેમકે એવું માનવાથી અભિમાન વધે છે, જે પરમાત્મપ્રાપ્તિમાં બાધક છે. પરમાત્મા કૃપાથી મળે છે. એમને કોઈ સાધનથી ખરીદી નથી શકાતા. સાધનથી કેવળ અસાધન (સંસાર સાથે તાદાત્મ્ય, મમતા અને કામનાનો સંબંધ અથવા પરમાત્માથી વિમુખતા)નો નાશ થાય છે, જે પોતાના દ્વારા જ કરાયેલું છે. આથી સાધનનું મહત્ત્વ અસાધનને દૂર કરવામાં જ સમજવું જોઈએ. અસાધનને દૂર કરવાની સાચી લગની હોય, તો અસાધનને દૂર કરવાનું બળ પણ પરમાત્માની કૃપાથી મળે છે.

સાધકોના અંતઃકરણમાં બહુધા એક દૃઢ ધારણા રહેલી છે કે જેવી રીતે પ્રયત્ન કરવાથી સંસારના પદાર્થો પ્રાપ્ત થાય છે, એવી જ રીતે સાધન કરતા-કરતાં (અંતઃકરણ શુદ્ધ થતાં) જ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થાય છે. પરંતુ વાસ્તવમાં આવી વાત નથી; કેમકે પરમાત્મપ્રાપ્તિ કોઈ પણ કર્મ (સાધન, તપસ્યા વગેરે)નું ફળ નથી, ભલેને તે કર્મ ગમે તેટલું શ્રેષ્ઠ કેમ ના હોય. કારણ કે શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ કર્મનો પણ આરંભ અને અંત હોય છે; આથી એ કર્મનું ફળ નિત્ય કેવી રીતે હોઈ શકે? કર્મનું ફળ પણ આદિ અને અંતવાળું હોય છે. એટલા માટે નિત્ય પરમાત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિ કોઈ કર્મથી નથી થતી. વાસ્તવમાં ત્યાગ, તપસ્યા વગેરેથી જડતા (સંસાર અને શરીર) સાથે સંબંધ-વિચ્છેદથી જ થાય છે, જે ભૂલથી માનેલો છે. સંબંધ-વિચ્છેદ થતાં જ જે તત્ત્વ સર્વત્ર છે, સદા છે, નિત્યપ્રાપ્ત છે, તેની અનુભૂતિ થઈ જાય છે — તેની સ્મૃતિ જાગ્રત થઈ જાય છે.

અર્જુન પણ પૂરો ઉપદેશ સાંભળ્યા પછી અંતમાં કહે છે — ‘સ્મૃતિર્લબ્ધા’ (અ. ૧૮/૭૩) ‘મેં સ્મૃતિ પ્રાપ્ત કરી લીધી છે.’ જોકે વિસ્મૃતિ પણ અનાદિ છે, તોપણ તે અંતવાળી છે. સંસારની સ્મૃતિ અને પરમાત્માની સ્મૃતિમાં બહુ જ અંતર છે. સંસારની સ્મૃતિ બાદ વિસ્મૃતિનું થવું સંભવિત છે; જેમ કે — પક્ષાઘાત (લકવા) થતાં ભણેલી વિદ્યાની વિસ્મૃતિ થવાનો સંભવ છે. એનાથી વિપરીત

પરમાત્માની સ્મૃતિ એક વાર થઈ જતાં ફરીથી કદી વિસ્મૃતિ નથી થતી (ગીતા અ. ૨/૭૨, ૪/૩૫); જેમ કે — પક્ષાઘાત થતાં પોતાની સત્તા (‘હું છું’)ની વિસ્મૃતિ નથી થતી. કારણ એ છે કે સંસારની સાથે કદી સંબંધ થતો નથી અને પરમાત્મા સાથે કદી સંબંધ છૂટતો નથી.

શરીર, સંસાર સાથે મારો કોઈ સંબંધ નથી — આ તત્ત્વનો અનુભવ કરવો એ જ સંસારવૃક્ષનું છેદન કરવું છે અને હું પરમાત્માનો અંશ છું — આ વાસ્તવિકતામાં હરહંમેશ સ્થિત રહેવું એ જ પરમાત્માની ખોજ કરવી છે. વાસ્તવમાં સંસાર સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ થતાં જ નિત્યપ્રાપ્ત પરમાત્મતત્ત્વની અનુભૂતિ થઈ જાય છે.

‘યસ્મિન્ગતા ન નિવર્તન્તિ ભૂયઃ’ — જેને પહેલા શ્લોકમાં ‘ઊર્ધ્વમૂલમ્’ પદથી તથા આ શ્લોકમાં ‘આદ્યમ્ પુરુષમ્’ પદોથી કહેવામાં આવ્યું છે; અને આગળ છઠ્ઠા શ્લોકમાં જેનું વિસ્તારથી વર્ણન થયું છે, એ જ પરમાત્મતત્ત્વનો નિર્દેશ અહીં ‘યસ્મિન્’ પદથી કરવામાં આવ્યો છે.

જેવી રીતે જળનું બિંદુ સમુદ્રમાં મળી ગયા પછી ફરીથી સમુદ્રથી અલગ નથી થઈ શકતું, એવી જ રીતે પરમાત્માનો અંશ (જીવાત્મા) પરમાત્માને પ્રાપ્ત થયા પછી ફરીથી પરમાત્માથી અલગ નથી થઈ શકતો અર્થાત્ ફરીથી પાછો વળીને સંસારમાં નથી આવી શકતો. ઊંચ-નીચ યોનિઓમાં જન્મ લેવાનું કારણ પ્રકૃતિ અથવા તેનાં કાર્ય ગુણોનો સંગ જ છે (ગીતા અ. ૧૩/૨૧). આથી જ્યારે સાધક અસંગશસ્ત્ર દ્વારા ગુણોના સંગનું સર્વથા છેદન (અસતના સંબંધનો સર્વથા ત્યાગ) કરી દે છે, ત્યારે તેનો ફરીથી ક્યાંય જન્મ લેવાનો પ્રશ્ન જ પેદા નથી થતો.

‘યતઃ પ્રવૃત્તિઃ પ્રસૂતા પુરાણી’ — સકળ સૃષ્ટિના રચયિતા એક પરમાત્મા જ છે. તેઓ જ આ સંસારના આશ્રય અને પ્રકાશક છે. મનુષ્ય ભ્રમવશ સાંસારિક પદાર્થોમાં સુખોને જોઈને સંસાર તરફ આકર્ષિત થઈ જાય છે અને સંસારના રચયિતા (પરમાત્મા)ને ભૂલી જાય છે. પરમાત્માનો રચેલો સંસાર પણ જ્યારે આટલો પ્રિય લાગે છે, ત્યારે (સંસારના રચયિતા) પરમાત્મા કેટલા પ્રિય લાગવા જોઈએ! જો કે રચેલી વસ્તુમાં આકર્ષણનું હોવું એક રીતે રચયિતાનું જ આકર્ષણ છે (ગીતા અ. ૧૦/૪૧), તોપણ મનુષ્ય અજ્ઞાનવશ તે આકર્ષણમાં પરમાત્માને કારણ ન માનીને સંસારને જ કારણ માની લે છે અને તેમાં જ ફસાઈ જાય છે.

પ્રાણીમાત્રનો એ સ્વભાવ છે કે તે તેનો જ આશ્રય લેવા ઈચ્છે છે અને તેની જ પ્રાપ્તિમાં જીવન જોડી દેવા ઈચ્છે છે, જેને તે સહુથી શ્રેષ્ઠ માને છે અથવા જેનાથી

તેને કંઈક પ્રાપ્ત થવાની આશા રહે છે. જેવી રીતે સંસારમાં લોકો રૂપિયાને પ્રાપ્ત કરવામાં અને તેમનો સંગ્રહ કરવામાં બહુ તત્પરતાથી મચેલા છે, કેમકે તેઓને રૂપિયાથી સઘળી મનવાંછિત વસ્તુઓ મળવાની આશા રહે છે. તેઓ વિચારે છે - ‘શરીરના નિર્વાહની વસ્તુઓ તો રૂપિયાથી મળે જ છે, અનેક પ્રકારના ભોગો અને એશઆરામનાં સાધનો પણ રૂપિયાથી પ્રાપ્ત થાય છે. એટલા માટે રૂપિયા મળવાથી હું સુખી થઈ જઈશ તથા લોકો મને ધનિક માનીને મારું બહુ જ માન-સન્માન કરશે.’ આ રીતે રૂપિયાને સર્વોપરી માની લેવાથી તે લોભને કારણે અન્યાય અને પાપની પણ દરકાર નથી કરતો. એટલે સુધી કે તે શરીરના વિશ્રામની પણ ઉપેક્ષા કરીને રૂપિયા કમાવા તથા સંગ્રહ કરવામાં જ તત્પર રહે છે. તેની દૃષ્ટિમાં રૂપિયાથી વધીને કંઈ નથી હોતું. આ જ રીતે જ્યારે સાધકને એની જાણ થઈ જાય છે કે પરમાત્માથી શ્રેષ્ઠ કંઈ પણ નથી અને એમની પ્રાપ્તિમાં એવો આનંદ છે, જ્યાં સંસારનાં બધાં સુખો ફિક્કાં પડી જાય છે, (ગીતા અ. ૬/૨૨) ત્યાર તે પરમાત્માને જ પ્રાપ્ત કરવા માટે તત્પરતાથી લાગી જાય છે (ગીતા અ. ૧૫/૧૮).

‘તમેવ ચાદ્યં પુરુષં પ્રપદ્યે’ - જેનો કોઈ આદિ નથી; પરંતુ જે બધાનો આદિ છે (ગીતા અ. ૧૦/૨), તે આદિપુરુષ પરમાત્માનો જ આશ્રય (સહારો) લેવો જોઈએ. પરમાત્માના સિવાય અન્ય કોઈ પણ આશ્રય ટકવાવાળો નથી. અન્યનો આશ્રય વાસ્તવમાં આશ્રય જ નથી; પરંતુ તે આશ્રય લેવાવાળાનો જ નાશ (પતન) કરવાવાળો છે; જેમ કે - સમુદ્રમાં ડૂબતી વ્યક્તિને માટે મગરમચ્છનો આશ્રય. આ મૃત્યુસંસારસાગરના બધા આશ્રયો મગરમચ્છના આશ્રયના જેવા જ છે. આથી મનુષ્યે વિનાશી સંસારનો આશ્રય ન લઈને અવિનાશી પરમાત્માનો જ આશ્રય લેવો જોઈએ.

જ્યારે સાધક પોતાનું પૂરું બળ વાપરવા છતાં પણ દોષોને દૂર કરવામાં સફળ નથી થતો, ત્યારે તે (પોતાના બળથી) આપમેળે જ નિરાશ થઈ જાય છે. બરાબર એવે સમયે જો તે (પોતાના બળથી સર્વથા નિરાશ થઈને) એકમાત્ર ભગવાનનો આશ્રય લઈ લે છે, તો ભગવાનની કૃપાશક્તિથી તેના દોષો નિશ્ચિતરૂપે નષ્ટ થઈ જાય છે અને

ભગવત્પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે.^૧ એટલા માટે સાધકે ભગવત્પ્રાપ્તિથી કદી નિરાશ નહિ થવું જોઈએ. ભગવાનનું શરણ લઈને નિર્ભય અને નિશ્ચિત થઈ જવું જોઈએ. ભગવાનને શરણે થવાથી એમની કૃપાથી વિઘ્નોનો નાશ અને ભગવત્પ્રાપ્તિ - બન્નેની સિદ્ધિ થઈ જાય છે (ગીતા અ. ૧૮/૫૮, ૬૨).

સાધકે જેવી રીતે સંસારના સંગનો ત્યાગ કરવાનો છે, એવી જ રીતે ‘અસંગતા’ના સંગનો પણ ત્યાગ કરવાનો છે. કારણ કે અસંગ થયા પછી સાધકમાં ‘હું અસંગ છું’ - એવો સૂક્ષ્મ અહંભાવ (પરિચ્છિન્નતા) રહી શકે છે, જે પરમાત્માને શરણે થતાં જ સુગમતાપૂર્વક દૂર થઈ શકે છે. પરમાત્માને શરણે થવાનું તાત્પર્ય છે - પોતાનાં કહેવાતાં શરીર, ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, અહમ્ (હુંપણું), ધન, પરિવાર, મકાન વગેરે તમામ પદાર્થોને પરમાત્માને અર્પણ કરી દેવા અર્થાત્ તે પદાર્થોથી મમતા સર્વથા હઠાવી લેવી!

શરણાગત ભક્તમાં બે ભાવો રહે છે - ‘હું ભગવાનનો છું’ અને ‘ભગવાન મારા છે.’ આ બન્નેમાં પણ હું ભગવાનનો છું અને ભગવાનને માટે છું’ - આ ભાવ વધારે ઉત્તમ છે. કારણ કે ‘ભગવાન મારા છે અને મારા માટે છે’ - આ ભાવમાં પોતાના માટે ભગવાન પાસે કંઈક ઈચ્છા રહે છે; આથી સાધક ભગવાન પાસે પોતાનું મનગમતું કરાવવા ઈચ્છશે. પરંતુ ‘હું ભગવાનનો છું અને ભગવાનને માટે છું’ - આ ભાવમાં કેવળ ભગવાનનું મનગમતું થશે. આ રીતે સાધકમાં પોતાને માટે કંઈ પણ કરવા અને મેળવવાનો ભાવ ન રહેવો એ જ વાસ્તવમાં અનન્ય શરણાગતિ છે. આ અનન્ય શરણાગતિથી તેનો ભગવાનના પ્રત્યે તે અનિવર્યનીય અને અલૌકિક પ્રેમ જાગ્રત થઈ જાય છે જે ક્ષતિ, પૂર્તિ અને નિવૃત્તિથી રહિત છે; જેમાં પોતાના પ્રિયના મળવા છતાં પણ તૃપ્તિ નથી થતી અને વિયોગમાં પણ અભાવ નથી થતો, જે પ્રતિક્ષણે વધતો રહે છે; જેમાં અસીમ-અપાર આનંદ છે અને જેનાથી આનંદદાતા ભગવાનને પણ આનંદ મળે છે. તત્ત્વજ્ઞાન થયા બાદ જે પ્રેમ પ્રાપ્ત થાય છે, તે જ પ્રેમ અનન્ય શરણાગતિથી પણ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.

‘એવ’ પદનું તાત્પર્ય એ છે કે બીજા બધા આશ્રયોનો ત્યાગ કરીને એકમાત્ર ભગવાનનો જ આશ્રય લે. આ જ

૧. જબ લગિ ગજ બલ અપનો બરત્યો, નેક સર્યો નહિ કામ ।
નિરબલ હૈ બલરામ પુકાર્યો આયે આધે નામ ॥
સુનેરી મૈને નિરબલકે બલ રામ ।

ભાવ ગીતામાં ‘મામેવ યે પ્રપદ્યન્તે’ (અ. ૭/૧૪), ‘તમેવ શરણં ગચ્છ’ (અ. ૧૮/૬૨) અને ‘મામેકં શરણં વ્રજ’ (અ. ૧૮/૬૬) પદોમાં પણ આવ્યો છે.

‘પ્રપદ્યે’ કહેવાનો અર્થ છે — ‘હું શરણે છું.’ અહીં શંકા થઈ શકે છે કે ભગવાન કેવી રીતે કહે છે કે ‘હું શરણે છું?’ શું ભગવાન પણ કોઈને શરણે થાય છે? જો શરણે થતા હોય તો કોને શરણે થાય છે? આનું સમાધાન એ છે કે ભગવાન કોઈને શરણે નથી થતા; કેમકે તેઓ સર્વોપરી છે. કેવળ લોકશિક્ષાને માટે ભગવાન સાધકની ભાષામાં બોલીને સાધકને એમ બતાવે છે કે તે ‘હું શરણે છું’ એવી ભાવના કરે.

‘પરમાત્મા છે’ અને ‘હું (પોતે) છું’ — આ બન્નેમાં ‘છે’ના રૂપમાં એક જ પરમાત્મસત્તા વિદ્યમાન છે. ‘હું’ની

સાથે હોવાથી જ ‘છે’નું ‘હું’માં પરિવર્તન થયું છે. જો ‘હું’ — રૂપ એકદેશીય સ્થિતિને સર્વદેશીય ‘છે’માં વિલીન કરી દે, તો ‘છે’ જ રહી જશે, ‘હું’ નહિ રહે. જ્યાં સુધી ‘સ્વયં’ની સાથે બુદ્ધિ, મન, ઈન્દ્રિયો, શરીર વગેરેનો સંબંધ માનતા રહીને ‘હું’ બનેલો છે, ત્યાં સુધી વ્યભિચારદોષ હોવાને કારણે અનન્ય શરણાગતિ નથી.

પરમાત્માનો અંશ હોવાને કારણે જીવ વાસ્તવમાં સદા પરમાત્માને જ આશ્રિત રહે છે; પરંતુ પરમાત્માથી વિમુખ થયા પછી (આશ્રય લેવાનો સ્વભાવ ન છૂટવાને કારણે) તે ભૂલથી નાશવાન સંસારનો આશ્રય લેવા લાગે છે, જે કદી ટકતો નથી. આથી તે દુઃખ પામતો રહે છે. એટલા માટે સાધકે પરમાત્મા સાથે પોતાના વાસ્તવિક સંબંધને ઓળખીને એકમાત્ર પરમાત્માને શરણે થઈ જવું જોઈએ.

પરિશિષ્ટ ભાવ : સંસાર નિત્યનિવૃત્ત છે, તેથી તેનો ત્યાગ થાય છે — ‘અસઙ્ગશસ્ત્રેણ દૈદેન છિત્વા’ અને પરમાત્મા નિત્ય પ્રાપ્ત છે, તેથી તેમની શોધ કરાય છે- ‘તતઃ પદં તત્પરિમાર્ગિતવ્યમ્’. નિર્માણ અને શોધ — બન્નેમાં મોટું અંતર છે. નિર્માણ એ ચીજનું થાય છે, જેનો પહેલેથી અભાવ હોય છે અને ખોજ તે વસ્તુની થાય છે જે પહેલેથી જ વિદ્યમાન હોય છે. પરમાત્મા નિત્યપ્રાપ્ત અને સ્વતઃ સિદ્ધ છે, તેથી તેમની ખોજ થાય છે, નિર્માણ થતું નથી. જ્યારે સાધક પરમાત્માની સત્તાનો સ્વીકાર કરે છે, ત્યારે શોધ થાય છે. શોધ કરવાના બે પ્રકાર છે — એક તો કંઠી ક્યાંક મૂકીને ભૂલી જઈએ ત્યારે આપણે અનેક જગાએ તેને શોધીએ છીએ અને બીજું, કંઠી ગળામાં જ હોય, પરંતુ મનમાં વહેમ પેસી જાય કે કંઠી ખોવાઈ ગઈ છે, ત્યારે આપણે ઠેકઠેકાણે તેને શોધીએ છીએ. પરમાત્માની શોધ ગળામાં રહેલી કંઠીને શોધવા જેવી છે. વાસ્તવમાં પરમાત્મા ખોવાયા નથી. સંસારમાં પોતાના રાગને કારણે પરમાત્મા તરફ દૃષ્ટિ નથી જતી. તેમના તરફ દૃષ્ટિ ન જવી એ જ તેમનું અદૃશ્ય થવું છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જે પરમાત્મા આપણે જોઈએ છે, અને જેની આપણે શોધ કરીએ છીએ, તે પરમાત્મા નિત્ય- નિરંતર આપણામાં જ વિદ્યમાન છે, પરંતુ સંસાર આપણામાં નથી. જે આપણામાં છે, તેની શોધ કરવાથી છેવટે તે મળી જાય છે, પરંતુ જે આપણામાં નથી, તેની શોધ કરવાથી પણ છેવટે તે મળતું નથી, કારણ કે વાસ્તવમાં તેની સત્તા છે જ નહીં.

પરમાત્મા ક્યારેય અપ્રાપ્ત થયા જ નથી, અપ્રાપ્ત છે જ નહિ, અપ્રાપ્ત થવા સંભવ જ નથી, તેઓ અપ્રાપ્ત થયા નથી, બલકે તેમની વિસ્મૃતિ થઈ છે. આ વિસ્મૃતિ અનાદિ અને સાંત (અંતવાળી) છે. જેમ બે માણસો પરસ્પર એક-બીજાને ઓળખતા નથી તો આ અપરિચય ક્યારથી છે, એને કોઈ કહી શકતું નથી. આપણે સંસ્કૃત ભાષા જાણતા નથી, તો આ ન જાણવાપણું ક્યારથી છે — એને આપણે કહી શકતા નથી. તાત્પર્ય એ છે કે વ્યક્તિઓની સત્તા, આપણી સત્તા, સંસ્કૃત ભાષાની સત્તા તો પહેલેથી જ છે, પરંતુ તેમનો પરિચય પહેલેથી નથી. આ જ પ્રમાણે વિસ્મૃતિને સમયે પણ પરમાત્માની સત્તા યથાવત્ છે. પરમાત્મા તો નિત્યપ્રાપ્ત છે, પરંતુ તેમની વિસ્મૃતિ થઈ છે, અર્થાત્ તેમના તરફ દૃષ્ટિ નથી, તેમનાથી વિમુખતા છે, તેમની સાથે અપરિચય છે, તેમની અપ્રાપ્તિનો વહેમ છે! પરમાત્માની શોધ કરવાથી આ વિસ્મૃતિ ચાલી જાય છે અને તેમની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. પરમાત્માની શોધ કરવાનો ઉપાય છે — જે હાજર નથી, તેને છોડતાં જવું ‘અસઙ્ગ-શસ્ત્રેણ દૈદેન છિત્વા’. છોડવાનો અર્થ છે — તેની સત્તા અને મહત્તાને અવગણીને તેની સાથે સંબંધ ન જોડવો, તેનો અસ્વીકાર કરવો. તેથી સંસારના ત્યાગમાં જ પરમાત્માની શોધ રહેલી છે. શ્રીમદ્ભાગવતમાં આવ્યું છે — ‘અતત્યજન્તો મૃગયન્તિ સન્તઃ’ (૧૦/૧૪/૨૮)

‘તમેવ ચાદં પુરુષં પ્રપદ્યે’ — સંસારથી સંબંધ-વિચ્છેદ થયા પછી ભાવરૂપ સ્વરૂપમાં સ્થિતિ થઈ જાય છે અને સાધક મુક્ત થઈ જાય છે. મુક્ત થતાં સંસારની કામના તો છૂટી જાય છે, પરંતુ પ્રેમની ભૂખ મટતી નથી. બ્રહ્મસૂત્રમાં આવ્યું છે — ‘મુક્તોપસૃધ્યવ્યપદેશાત્’ (૧/૩/૨). ‘તે પ્રેમ સ્વરૂપ ભગવાનને મુક્ત પુરુષો માટે પણ પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય બતાવવામાં આવ્યા છે.’ તાત્પર્ય એ છે કે સ્વરૂપ જેનો અંશ છે, તે અંશી (પરમાત્મા)ના પ્રેમની પ્રાપ્તિમાં જ મનુષ્ય જીવનની પૂર્ણતા છે. સ્વરૂપમાં

નિજાનંદ (અખંડ આનંદ) છે અને અંશીમાં પરમાનંદ (અનંત આનંદ) છે. જે મુક્તિમાં અટકતો નથી, મુક્તિમાં સંતોષ માનતો નથી, તેને પ્રતિક્ષણ વર્ધમાન પ્રેમની પ્રાપ્તિ થાય છે - 'મદ્ભક્તિં લભતે પરામ્.' (ગીતા ૧૮/૫૪) તેથી ભગવાને સંસાર સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ કરવા અર્થાત્ મુક્ત થયા પછી પરમાત્માની શોધ કરીને તેમને શરણે જવાની વાત કહી છે.

— ■ —

સંબંધ — જે મહાપુરુષો આદિપુરુષ પરમાત્માને શરણે થઈને પરમપદને પ્રાપ્ત થાય છે, તેઓનાં લક્ષણોનું વર્ણન આગળના શ્લોકમાં કરે છે.

**નિર્માનમોહા જિતસજ્જદોષા અધ્યાત્મનિત્યા વિનિવૃત્તકામાઃ ।
દ્વન્દ્વૈર્વિમુક્તાઃ સુખદુઃખસંજૈર્ગચ્છન્ત્યમૂઢાઃ પદમવ્યયં તત્ ॥ ૫ ॥**

નિર્માનમોહાઃ = જેમનાં માન અને મોહ નષ્ટ થઈ ચુક્યાં છે,	સ્વરૂપમાં નિત્ય સ્થિતિ છે	એ (એવા)
જિતસજ્જદોષાઃ = જેમણે આસક્તિરૂપ દોષોને જીતી લીધાં છે,	વિનિવૃત્તકામાઃ = જેમની (પોતાની દૃષ્ટિથી) સંપૂર્ણ કામનાઓ નાશ પામી ચુકી છે,	અમૂઢાઃ = (ઊંચી સ્થિતિવાળા) મોહરહિત સાધક ભક્તો
અધ્યાત્મનિત્યાઃ = જેમની પરમાત્માના	સુખદુઃખસંજૈઃ = સુખ-દુઃખરૂપી દ્વન્દ્વૈઃ = દ્વંદ્વોથી વિમુક્તાઃ = મુક્ત થઈ ગયા	તત્ = તે અવ્યયમ્ = અવિનાશી પદમ્ = પરમપદ (પરમાત્માને) ગચ્છન્તિ = પ્રાપ્ત થાય છે.

ટીકા — 'નિર્માનમોહાઃ' — શરીરમાં હું-મારાપણું થવાથી જ માન, આદરસત્કારની ઈચ્છા થાય છે. શરીર સાથે પોતાનો સંબંધ માનવાને કારણે જ મનુષ્યશરીરના માન-આદરને ભૂલથી પોતાનો માન-આદર માની લે છે અને ફસાઈ જાય છે. જે ભક્તોનો કેવળ ભગવાનમાં જ આત્મભાવ હોય છે, તેઓનું શરીરમાં હું-મારાપણું નથી રહેતું; આથી તેઓ શરીરના માન-આદરથી પ્રસન્ન નથી થતા. એકમાત્ર ભગવાનને શરણે થતાં તેઓનો શરીર સાથે મોહ નથી રહેતો, પછી માન-આદરની ઈચ્છા તેઓનામાં થઈ જ કેવી રીતે શકે છે?

કેવળ ભગવાનનો જ ઉદ્દેશ્ય, ધ્યેય હોવાથી અને કેવળ ભગવાનને જ શરણ અને પરાયણ રહેવાથી તે ભક્તો સંસારથી વિમુખ થઈ જાય છે. આથી તેઓમાં સંસારનો મોહ નથી રહેતો.

'જિતસજ્જદોષાઃ' — ભગવાનમાં આકર્ષણ થવું એ 'પ્રેમ' અને સંસારમાં આકર્ષણ થવું એ 'આસક્તિ' કહેવાય છે. મમતા, સ્પૃહા, વાસના, આશા વગેરે દોષો આસક્તિને કારણે જ થાય છે. કેવળ ભગવાનને જ પરાયણ થવાને

કારણે ભક્તોની સાંસારિક ભોગોમાં આસક્તિ નથી રહેતી. આસક્તિ ન રહેવાને કારણે ભક્ત આસક્તિથી પેદા થતા મમતા વગેરે દોષોને જીતી લે છે.

આસક્તિ પ્રાપ્ત અને અપ્રાપ્ત-બન્નેની થાય છે; પરંતુ કામના અપ્રાપ્તની જ થાય છે. એટલા માટે આ શ્લોકમાં 'વિનિવૃત્તકામાઃ' પદ અલગ આવ્યું છે.

'અધ્યાત્મનિત્યાઃ' — કેવળ ભગવાનને જ શરણે રહેવાથી ભક્તોની અહંતા બદલાઈ જાય છે. હું ભગવાનનો છું અને ભગવાન મારા છે, હું સંસારનો નથી અને સંસાર મારો નથી — આ રીતે અહંતા બદલવાથી તેઓની સ્થિતિ નિરંતર ભગવાનમાં જ રહે છે.^૧ કારણ કે મનુષ્યની જેવી અહંતા હોય છે, તેની સ્થિતિ ત્યાં જ હોય છે. જેવી રીતે મનુષ્ય જન્મના અનુસાર પોતાને બ્રાહ્મણ માને છે, તો તેની બ્રાહ્મણપણાની માન્યતા નિત્યનિરંતર રહે છે અર્થાત્ તે નિત્યનિરંતર બ્રાહ્મણપણામાં સ્થિત રહે છે, ચાહે યાદ કરે કે ન કરે. એવી જ રીતે જે ભક્તો પોતાનો સંબંધ કેવળ ભગવાનની સાથે જ માને છે, તેઓ નિત્યનિરંતર ભગવાનમાં જ સ્થિત રહે છે.

૧. જોકે પ્રાણીમાત્રની સ્થિતિ નિરંતર એ જ સર્વવ્યાપક, સર્વપ્રકાશક અને સર્વશ્ચર ભગવાનમાં જ રહે છે, તોપણ તેઓ ભૂલથી પોતાની સ્થિતિ ભગવાનમાં ન માનીને સંસારમાં માની લે છે; જેમ કે — હું અમુક વર્ણ, આશ્રમ, સંપ્રદાય, નામ, જાતિ વગેરેનો છું. પોતાની આ વિપરીત માન્યતાને કારણે જ તેઓ બંધાઈ જાય છે અને વારંવાર જન્મતા-મરતા રહે છે.

‘વિનિવૃત્તકામાઃ’ – સંસારનું ધ્યેય કે લક્ષ્ય રહેવાથી જ સંસારની વસ્તુ, પરિસ્થિતિ વગેરેની કામના થાય છે અર્થાત્ ‘અમુક વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરે મને મળી જાય’ – આ રીતે અપ્રાપ્તની કામના થાય છે. પરંતુ જે ભક્તોનો સાંસારિક વસ્તુ વગેરેને પ્રાપ્ત કરવાનો ઉદ્દેશ્ય છે જ નહિ, તેઓ કામનાઓથી સર્વથા રહિત થઈ જાય છે.

શરીરમાં મમતા થવાથી કામના પેદા થઈ જાય છે કે મારું શરીર સ્વસ્થ રહે, બીમાર ન થઈ જાય; શરીર હૃષ્ટપુષ્ટ રહે, કમજોર ન બની જાય. આનાથી જ સાંસારિક ધન, પદાર્થ, મકાન વગેરેની અનેક કામનાઓ પેદા થાય છે. શરીર વગેરેમાં મમતા ન રહેવાથી ભક્તોની કામનાઓ દૂર થઈ જાય છે.

ભક્તોનો એ અનુભવ હોય છે કે શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ અને અહમ્ (મારાપણું) – એ બધાં ભગવાનનાં જ છે. ભગવાનના સિવાય એમનું પોતાનું કશું હોતું જ નથી. એવી રીતે ભક્તોની સઘળી કામનાઓ વિશેષ અને નિઃશેષરૂપથી નષ્ટ થઈ જાય છે. એટલા માટે તેઓને અહીં ‘વિનિવૃત્તકામાઃ’ કહેવામાં આવ્યા છે.

વિશેષ વાત

વાસ્તવમાં શરીર વગેરેનો વિયોગ તો પ્રતિક્ષણે થઈ જ રહ્યો છે. સાધકે પ્રતિક્ષણે થવાવાળા આ વિયોગનો સ્વીકારમાત્ર કરવાનો છે. આ છૂટી જનારા પદાર્થો સાથે સંયોગ માનવાથી જ કામનાઓ પેદા થાય છે. જન્મથી લઈને આજ સુધી નિરંતર આપણી પ્રાણશક્તિ નષ્ટ થઈ રહી છે અને શરીરથી પ્રતિક્ષણે વિયોગ થઈ રહ્યો છે. જ્યારે એક દિવસે શરીર છૂટી જશે, ત્યારે લોકો કહેશે કે આજે આ મરી ગયો. વાસ્તવમાં જોઈએ તો શરીર આજે જ નથી મર્યું, પરંતુ પ્રતિક્ષણે મરવાવાળા શરીરનું મરવું આજે સમાપ્ત થયું છે! આથી કામનાઓથી નિવૃત્ત થવાને માટે સાધકે તે પ્રતિક્ષણે વિયુક્ત થવાવાળા શરીર વગેરે પદાર્થોને સ્થિર માનીને તેમની સાથે કદી પોતાનો સંબંધ ન માનવો જોઈએ.

વાસ્તવમાં કામનાઓની પૂર્તિ કદી થતી જ નથી. જ્યાં સુધી એક કામનાની પૂર્તિ થતી દેખાય છે, ત્યાં સુધી બીજી અનેક કામનાઓ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. એ કામનાઓમાંથી જ્યારે કોઈ એક કામનાની પૂર્તિ થતાં મનુષ્યને સુખ પ્રતીત થાય છે, ત્યારે તે બીજી કામનાઓની પૂર્તિને માટે ચેષ્ટા કરવા લાગી જાય છે, પરંતુ એ નિયમ છે કે ચાહે ગમે તેટલા ભોગપદાર્થો મળી જાય, પરંતુ કામનાઓની પૂર્તિ કદી થઈ

જ નથી શકતી. કામનાઓની પૂર્તિના સુખભોગથી નવી-નવી કામનાઓ પેદા થતી રહે છે – ‘જિમિ પ્રતિલાભ લોભ અધિકાર્થિ’ સંસારની સઘળી વ્યક્તિઓ અને પદાર્થો એક સાથે મળીને પણ એક વ્યક્તિની કામનાઓની પૂર્તિ નથી કરી શકતાં, પછી સીમિત પદાર્થોની કામના કરીને સુખની આશા રાખવી એ મોટી ભૂલ જ છે. કામનાઓ રહેતાં કદી શાંતિ નથી મળી શકતી – ‘સ શાન્તિમાપ્નોતિ ન કામકામી’ (ગીતા અ. ૨/૭૦). આથી કામનાઓની નિવૃત્તિ જ પરમશાંતિનો ઉપાય છે. એટલા માટે કામનાઓની નિવૃત્તિ જ કરવી જોઈએ, ન કે પૂર્તિની ચેષ્ટા.

સાંસારિક ભોગપદાર્થો મળવાથી સુખ થાય છે – એવી માન્યતા કરી લેવાથી જ કામના પેદા થાય છે. એ કામના જેટલી તીવ્ર હશે, તે પદાર્થ પ્રાપ્ત થતાં તેટલું જ સુખ થશે. વાસ્તવમાં કામનાની પૂર્તિથી સુખ નથી થતું. જ્યારે મનુષ્ય કોઈ પદાર્થના અભાવનું દુઃખ માનીને કામના કરીને તે પદાર્થનો મનથી સંબંધ જોડી લે છે, ત્યારે તે પદાર્થના મળવાથી અર્થાત્ તે પદાર્થનો મનથી સંબંધ-વિચ્છેદ થવાથી (અભાવની માન્યતાનું દુઃખ દૂર થઈ જતાં) સુખ પ્રતીત થાય છે. જો તે પહેલેથી જ કામના ન કરે તો પદાર્થના મળવાથી સુખ અને ન મળવાથી દુઃખ થશે જ નહિ.

મૂળમાં કામનાની સત્તા છે જ નહિ, કેમકે જ્યારે કામ્યપદાર્થની જ સ્વતંત્ર સત્તા નથી, ત્યારે તેની કામના કેવી રીતે રહી શકે છે? એટલા માટે બધા સાધકો નિષ્કામ બનવામાં સમર્થ છે.

‘દ્વન્દ્વૈર્વિમુક્તાઃ સુખદુઃખસંજ્ઞૈઃ’ – તે ભક્તો સુખ-દુઃખ, હર્ષ-શોક, રાગ-દ્વેષ વગેરે દ્વન્દ્વોથી રહિત થઈ જાય છે. કારણ કે તેઓની સામે અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ જે પણ પરિસ્થિતિ આવે છે, તેને તે ભગવાનનો જ આપેલો પ્રસાદ માને છે. તેમની દૃષ્ટિ કેવળ ભગવત્કૃપા પર જ રહે છે, અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ પર નહિ. આથી ‘જે કંઈ થાય છે, તે આપણા પ્યારા પ્રભુનું જ મંગલમય વિધાન છે’ – એવો ભાવ થવાથી તેઓનાં દ્વન્દ્વો સુગમતાપૂર્વક દૂર થઈ જાય છે.

ભગવાન બધાના સુહૃદ છે – ‘સુહૃદં સર્વભૂતાનામ્’ (ગીતા અ. ૫/૨૮). એમના દ્વારા પોતાના અંશ (જીવાત્મા)નું કદી અહિત થઈ જ નથી શકતું. એમના મંગલમય વિધાનથી જે પણ પરિસ્થિતિ આપણી સામે આવે છે, તે આપણા પરમહિતને માટે જ હોય છે. એટલા માટે ભક્તો ભગવાનના વિધાનમાં પરમ પ્રસન્ન રહે છે. શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિને અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિનું જ્ઞાન થવા છતાં પણ ‘આવી પરિસ્થિતિ કેમ આવી ગઈ? આવી પરિસ્થિતિ

આવતી રહે' વગેરે વિકારો, દ્વંદ્વો તેઓનામાં નથી હોતા.

વિશેષ વાત

દ્વંદ્વ (રાગદ્વેષ વગેરે) જ વિષમતા છે, જેમનાથી બધી જાતનાં પાપ થાય છે. આથી વિષમતાનો ત્યાગ કરવાને માટે સાધકે નાશવાન પદાર્થોના માનેલા મહત્ત્વને અંતઃકરણમાંથી કાઢી નાખવું જોઈએ. દ્વંદ્વોના બે ભેદ છે —

(૧) સ્થૂળ (વ્યાવહારિક) દ્વંદ્વ — સુખદુઃખ, અનુકૂળતા-પ્રતિકૂળતા વગેરે સ્થૂળ દ્વંદ્વો છે. પ્રાણીઓ સુખ, અનુકૂળતા વગેરેની ઈચ્છા તો કરે છે, પરંતુ દુઃખ, પ્રતિકૂળતા વગેરેની ઈચ્છા નથી કરતાં. આ સ્થૂળ દ્વંદ્વ મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, વૃક્ષ વગેરે દરેકમાં દેખવામાં આવે છે.

(૨) સૂક્ષ્મ (આધ્યાત્મિક) દ્વંદ્વ — જોકે પોતાની ઉપાસના અને ઉપાસ્યને સર્વશ્રેષ્ઠ માનીને તેને આદર- (મહત્ત્વ) આપવું આવશ્યક તેમ જ લાભપ્રદ છે, તોપણ બીજાઓની ઉપાસના અને ઉપાસ્યને નીચાં બતાવીને તેમનું ખંડન, નિંદા વગેરે કરવાં એ 'સૂક્ષ્મદ્વંદ્વ' છે, જે સાધકને માટે હાનિકારક છે.

વાસ્તવમાં બધી જ ઉપાસનાઓનો એકમાત્ર ઉદ્દેશ્ય સંસાર (જડતા) સાથે સર્વથા સંબંધ-વિચ્છેદ કરવાનો છે. સાધકોની રુચિ, શ્રદ્ધા-વિશ્વાસ અને યોગ્યતા અનુસાર ઉપાસનાઓમાં ભિન્નતા હોય છે, જેનું હોવું ઉચિત પણ છે. આથી સાધકે ઉપાસનાઓની ભિન્નતા પર દૃષ્ટિ ન રાખીને 'ઉદ્દેશ્ય'ની અભિન્નતા પર જ દૃષ્ટિ રાખવી જોઈએ. બીજાની ઉપાસના તરફ દૃષ્ટિન રાખતા પોતાની ઉપાસનામાં તત્પરતાપૂર્વક લાગેલા રહેવાથી ઉપાસના સંબંધી 'સૂક્ષ્મ દ્વંદ્વ' આપમેળે દૂર થઈ જાય છે.

ગીતામાં 'સ્થૂળ દ્વંદ્વ' 'મોહકલિલમ્' (અ. ૨/૫૨) અને 'સૂક્ષ્મ દ્વંદ્વ'ને 'શ્રુતિવિપ્રતિપન્ના'^૧ (અ. ૨/૫૩) પદોથી કહેવામાં આવેલ છે. સાધકના અંતઃકરણમાં જ્યાં સુધી સંસાર (જડતા)નો સંબંધ કે મહત્ત્વ રહે છે, ત્યાં સુધી આ દ્વંદ્વો રહે છે. 'સ્થૂળ દ્વંદ્વ' સંસારને વિશેષરૂપે સત્તા અને મહત્તા આપે છે. આથી 'સ્થૂળ દ્વંદ્વ'ને દૂર કરવો બહુ જ જરૂરી છે.

જ્યાં સુધી મૂઢતા રહે છે, ત્યાં સુધી દ્વંદ્વો રહે છે. વાસ્તવમાં જોઈએ તો પોતાનામાં દ્વંદ્વો માનવાં એ જ મૂઢતા

છે. રાગ-દ્વેષ, સુખ-દુઃખ, હર્ષ-શોક વગેરે દ્વંદ્વો અંતઃકરણમાં થાય છે, 'સ્વયં' (પોતાના સ્વરૂપ)માં નહિ. અંતઃકરણ જડ છે, અને 'સ્વયં' ચેતન તેમ જ જડનો પ્રકાશક છે. આથી અંતઃકરણ સાથે 'સ્વયં'નો સંબંધ છે જ નહિ. કેવળ માન્યતાથી જ આ સંબંધ પ્રતીત થાય છે.

આ બધાયનો અનુભવ છે કે સુખદુઃખ વગેરે દ્વંદ્વો આવતાં આપણે તો તે જ રહીએ છીએ. એવું નથી બનતું કે સુખ આવતાં આપણે એક હોઈએ છીએ અને દુઃખ આવતાં બીજા. પરંતુ મૂઢતાવશ આ સુખ-દુઃખ વગેરે સાથે ભળીને સુખી અને દુઃખી થવા લાગીએ છીએ. જો આપણે આ ક્રિયાશીલ દ્વંદ્વો સાથે ન ભળીને પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિત (સ્વસ્થ) રહીએ, તો સુખ-દુઃખ વગેરે દ્વંદ્વોથી આપમેળે છૂટી જઈશું. એટલા માટે સાધકે બદલાવાવાળી પરિવર્તનશીલ અવસ્થાઓ (સુખ-દુઃખ, હર્ષ-શોક વગેરે) પર દૃષ્ટિ ન રાખીને કદી ન બદલાવાવાળા અને બધી અવસ્થાઓથી અતીત એવા પોતાના સ્વરૂપ પર જ દૃષ્ટિ રાખવી જોઈએ.

ગીતામાં ભગવાને રાગ-દ્વેષ વગેરે દ્વંદ્વોથી મુક્ત થવાનો બહુ સુગમ ઉપાય બતાવ્યો છે કે અનુકૂળ-પ્રતિકૂળતામાં રાગદ્વેષ છુપાયેલા છે. તેમનાથી બચવા માટે સાધકે કેવળ એટલી સાવધાની રાખવાની છે કે તે તેઓને વશ ના થાય (ગીતા અ. ૩/૩૪). તાત્પર્ય એ છે કે રાગદ્વેષ દેખાવા છતાં પણ સાધક એમને વશીભૂત થઈને તદનુસાર ક્રિયા ન કરે; કેમકે ક્રિયા કરવાથી જ તે પુષ્ટ થાય છે.

'ગચ્છન્ત્યમૂઢાઃ પદમવ્યયં તત્' — આવવા-જવાવાળા પદાર્થોને પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા કે ચેષ્ટા કરવી તથા તેમનાથી સુખી-દુઃખી થવું એ 'મૂઢતા' છે. વાસ્તવમાં સંસાર નિરંતર પરિવર્તનશીલ છે અને પરમાત્મા નિત્ય રહેવાવાળા છે. પરમાત્માની સત્તાથી જ સંસારની સત્તા દેખાય છે. પરંતુ અવિનાશી પરમાત્મા અને વિનાશી સંસારની સત્તાને ભેળવીને 'સંસાર છે' એવું માની લેવું એ 'મૂઢતા' છે.

જે રીતે મૂઢ (અજ્ઞાની) મનુષ્યોને 'સંસાર છે' એવું સ્પષ્ટ દેખાય છે, તે જ રીતે અમૂઢ (મોહરહિત) મહાપુરુષોને 'પરમાત્મા છે' એવો સ્પષ્ટ અનુભવ થાય છે. સંસાર જેવો દેખાય છે, તેવો જ છે — આ રીતે સંસારને સ્થાયી માની લેવો એ 'મૂઢતા' (મોહ) છે. જેઓની આ મૂઢતા ચાલી ગઈ છે, તે ભક્તોને અહીં 'અમૂઢાઃ' કહેવામાં આવ્યા છે. મૂઢતા ચાલી ગયા પછી સુખદુઃખનો પ્રભાવ પડતો નથી.

૧. 'શ્રુતિવિપ્રતિપન્ના'નો અર્થ છે — શાસ્ત્રોમાં જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિ; દ્વૈત, અદ્વૈત, શુદ્ધદ્વૈત, દ્વૈતાદ્વૈત વગેરે સિદ્ધાંતો; વિષ્ણુ, રામ, કૃષ્ણ, શિવ, શક્તિ, ગણેશ વગેરે ઉપાસ્ય દેવો; સકામ અને નિષ્કામભાવ વગેરે-વગેરે ભિન્ન-ભિન્ન વિચારોને જોઈને કોઈ એક વિચાર ઉપર પોતાનો નિશ્ચય કે નિર્ણય નહિ કરી શકવો અર્થાત્ કિંકર્તવ્યવિમૂઢ થઈ જવું.

જેના પર સુખ-દુઃખ વગેરે દ્વન્દ્વોની અસર નથી પડતી, તે મુક્તિને પાત્ર થાય છે (ગીતા અ. ૨/૧૫). એટલા જ માટે આ શ્લોકમાં ભગવાને બે વાર મૂઢતાના ત્યાગની વાત ('નિર્માનમોહાઃ' અને 'અમૂઢાઃ') કહીને તેના ત્યાગ પર વિશેષ જોર દીધું છે.

મૂઢતા અર્થાત્ મોહ બે પ્રકારનો હોય છે - (૧) પરમાત્મા તરફ ન જતા સંસારમાં જ લાગી જવું, અને (૨) પરમાત્માને સારી રીતે ન જાણવા. આ શ્લોકમાં પહેલાં 'નિર્માનમોહાઃ' પદથી સંસારનો મોહ ચાલ્યો જવાની વાત કહી છે અને અહીં 'અમૂઢાઃ'^૧ પદથી એ પરમાત્માને સારી રીતે જાણી લેવાની વાત કહી છે.

જે પરમાત્માને આ જ અધ્યાયના પહેલા શ્લોકમાં 'ઊર્ધ્વમૂલમ્' પદથી કહેવામાં આવ્યા છે તથા જે પરમપદ-રૂપી પરમાત્માની ખોજ કરવાને માટે ચોથા શ્લોકમાં પ્રેરણા કરવામાં આવી અને આગળ છઠ્ઠા શ્લોકમાં જેના મહિમાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, એ જ પરમાત્મરૂપી પરમપદને અહીં 'અવ્યયમ્ પદમ્' કહ્યું છે. જે ઊંચી સ્થિતિના સાધક ભક્તો માન, મોહ, મમતા વગેરે દોષોથી સર્વથા રહિત

થઈ જાય છે, તેઓ તે અવિનાશી પરમપદને અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, જેને પ્રાપ્ત કરી લેતાં મનુષ્ય પાછો ફરીને નાશવાન સંસારમાં નથી આવતો.

વાસ્તવમાં તો મનુષ્યમાત્ર એ પદને આપોઆપ પ્રાપ્ત છે; પરંતુ એ બાજુ દૃષ્ટિ ન રહેવાથી તેને તેવો અનુભવ નથી થતો. એને એક ઉદાહરણથી સમજવું જોઈએ. આપણે રેલગાડીથી યાત્રા કરી રહ્યા છીએ. આપણી ગાડી એક સ્ટેશન પર રોકાઈ જાય છે. આપણી ગાડીની પાસે (બીજા પાટા પર) ઊભેલી બીજી ગાડી એકાએક ચાલવા લાગે છે. તે સમયે (એ ચાલતી ગાડી પર દૃષ્ટિ રહેવાથી) ભ્રમથી આપણને પોતાની ગાડી ચાલતી દેખાય છે, પરંતુ જ્યારે આપણે ત્યાંથી પોતાની દૃષ્ટિ હટાવીને સ્ટેશન તરફ દેખીએ છીએ, ત્યારે ખબર પડે છે કે આપણી ગાડી તો જેમ છે તેમ (પોતાના સ્થાન પર) ઊભેલી છે. એ જ રીતે સંસાર સાથે સંબંધ થતાં મનુષ્ય પોતાને સંસારની જેમ ક્રિયાશીલ (આવવા-જવાવાળો) દેખવા લાગે છે. પરંતુ જ્યારે તે સંસારથી દૃષ્ટિ હટાવીને પોતાના સ્વરૂપને દેખે છે, ત્યારે તેને ખબર પડે છે કે હું પોતે તો જેમ છું તેમ જ છું.

પરિશિષ્ટ ભાવ : જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગની અંતર્ગત ભક્તિ નથી આવતી, પરંતુ ભક્તિની અંતર્ગત જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગ બન્ને આવી જાય છે. (ગીતા - દશમા અધ્યાયનો દશમો - અગિયારમો શ્લોક). તેથી અહીં 'અધ્યાત્મનિત્યા' પદથી જ્ઞાનયોગ અને 'વિનિવૃત્તકામાઃ' પદથી કર્મયોગ સમજવો.

સંબંધ - પૂર્વશ્લોકમાં વર્ણિત જે અવિનાશી પદને ભક્તલોકો પ્રાપ્ત થાય છે, તે અવિનાશી પદ કેવું છે - એનું ભગવાન વિવેચન કરે છે.

ન તદ્દાસયતે સૂર્યો ન શશાકું ન પાવકઃ ।

યદ્ગત્વા ન નિવર્તન્તે તદ્દામ પરમં મમ ॥ ૬ ॥

તત્	= તે પરમપદને	પાવકઃ	= અગ્નિ પણ	ન, નિવર્તન્તે	= પાછા ફરીને
ન	= ન	ભાસયતે	= પ્રકાશિત કરી શકે		સંસારમાં આવતા
સૂર્યઃ	= સૂર્ય,		છે (અને)		નથી,
ન	= ન	યત્	= જે પરમપદને	તત્	= તે (જ)
શશાકું	= ચન્દ્રમા (અને)	ગત્વા	= પામીને	મમ	= મારું
ન	= ન		(મનુષ્યો)	પરમમ્ ધામ	= પરમધામ છે.

ટીકા - [છઠ્ઠો શ્લોક પાંચમા અને સાતમા શ્લોકને જોડવાવાળો છે. આ શ્લોકોમાં ભગવાન એ બતાવે છે કે તે અવિનાશી પદ મારું જ ધામ છે, જે મારાથી અભિન્ન છે અને જીવ પણ મારો અંશ હોવાને કારણે મારાથી

૧. જેવી રીતે નિર્ગુણ તત્ત્વને જાણવાવાળો અમૂઢ (મોહરહિત) થઈ જાય છે (અ. ૫/૨૦), એવી જ રીતે સગુણસાકારને દૃઢતાપૂર્વક માનવાવાળો પણ અમૂઢ થઈ જાય છે (અ. ૧૦/૩; ૧૫/૧૮).

અભિન્ન છે. આથી જીવની પણ તે ધામ (અવિનાશી પદ)થી અભિન્નતા છે અર્થાત્ તે મારા ધામને નિત્યપ્રાપ્ત છે.

જોકે આ છઠ્ઠા શ્લોકનો બારમા શ્લોક સાથે ઘનિષ્ઠ સંબંધ છે, તોપણ પાંચમા અને સાતમા શ્લોકને જોડવાને માટે એને અહીં આપવામાં આવ્યો છે. આ શ્લોકમાં ભગવાને બે ખાસ વાતો બતાવી છે — (૧) તે ધામને સૂર્ય વગેરે પ્રકાશિત નથી કરી શકતા (જેનું કારણરૂપે વિવેચન ભગવાને આ જ અધ્યાયના બારમા શ્લોકમાં કર્યું છે), અને (૨) તે ધામને પ્રાપ્ત થયેલા મનુષ્યો પુનઃ પાછા ફરીને સંસારમાં નથી આવતા (જેનું કારણરૂપે વિવેચન ભગવાને આ જ અધ્યાયના સાતમા શ્લોકમાં કર્યું છે.)

‘ન તદ્વાસયતે સૂર્યો ન શશાકો ન પાવકઃ’ — દશ્ય જગતમાં સૂર્યના સમાન તેજસ્વી, પ્રકાશસ્વરૂપ કોઈ અન્ય ચીજ નથી. તે સૂર્ય પણ એ પરમધામને પ્રકાશિત કરવામાં અસમર્થ છે; પછી સૂર્યથી પ્રકાશિત થવાવાળા ચંદ્ર અને અગ્નિ તેને પ્રકાશિત કરી જ કેવી રીતે શકે છે! આ જ અધ્યાયના બારમા શ્લોકમાં ભગવાન સ્પષ્ટ કહેશે કે સૂર્ય, ચંદ્ર અને અગ્નિમાં મારું જ તેજ છે. મારાથી જ પ્રકાશ પામીને તેઓ ભૌતિક જગતને પ્રકાશિત કરે છે. આથી જે એ પરમાત્મતત્ત્વથી પ્રકાશ મેળવે છે, તેમના દ્વારા પરમાત્મસ્વરૂપ પરમધામ કેવી રીતે પ્રકાશિત થઈ શકે છે? તાત્પર્ય એ છે કે પરમાત્મતત્ત્વ ચેતન છે અને સૂર્ય, ચંદ્ર તથા અગ્નિ જડ (પ્રાકૃત) છે. એ સૂર્ય, ચંદ્ર અને અગ્નિ ક્રમશઃ નેત્ર, મન અને વાણીને પ્રકાશિત કરે છે. એ ત્રણે (નેત્ર, મન અને વાણી) પણ જડ જ છે. એટલા માટે નેત્રોથી એ પરમાત્મતત્ત્વને દેખી નથી શકાતું, મનથી તેનું ચિંતન નથી કરી શકાતું અને વાણીથી તેનું વર્ણન નથી કરી શકાતું; કેમકે જડ તત્ત્વથી ચેતન પરમાત્મતત્ત્વની અનુભૂતિ નથી થઈ શકતી. તે ચેતન (પ્રકાશક) તત્ત્વ આ બધા જ પ્રકાશિત પદાર્થોમાં સંદા પરિપૂર્ણ છે. તે તત્ત્વમાં પોતાની પ્રકાશકતાનું અભિમાન નથી.

ચેતન જીવાત્મા પણ પરમાત્માનો જ અંશ હોવાને કારણે ‘સ્વયં પ્રકાશસ્વરૂપ’ છે; આથી તેને પણ જડ પદાર્થો (મન, બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયો વગેરે) પ્રકાશિત નથી કરી શકતા.

મન, બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયો વગેરે જડ પદાર્થોનો ઉપયોગ (ભગવાનના સંબંધથી બીજાઓની સેવા કરીને) કેવળ જડતાથી સંબંધ-વિચ્છેદ કરવામાં જ છે.

એક વાત ધ્યાન આપવાની છે કે અહીં સૂર્યને ‘ભગવાન’ કે ‘દેવ’ની દૃષ્ટિએ ન દેખીને કેવળ પ્રકાશ કરવાવાળા પદાર્થોની દૃષ્ટિએ દેખવામાં આવ્યો છે. તાત્પર્ય એ છે કે સૂર્ય તૈજસતત્ત્વોમાં શ્રેષ્ઠ છે; આથી અહીં કેવળ સૂર્યની વાત નહિ, પરંતુ ચંદ્ર વગેરે બધાં જ તૈજસતત્ત્વોની વાત ચાલી રહી છે. જેમ કે દસમા અધ્યાયના સાડત્રીસમા શ્લોકમાં ભગવાને કહ્યું કે ‘વૃષ્ણિવંશીઓમાં હું વાસુદેવ છું’, તો ત્યાં ‘વાસુદેવ’નું ભગવાનના રૂપે વર્ણન નથી, પરંતુ વૃષ્ણિવંશના શ્રેષ્ઠ પુરુષના રૂપે જ વર્ણન છે.

‘યદ્ગત્વા ન નિવર્તન્તે તદ્ધામ પરમં મમ’ — જીવ પરમાત્માનો અંશ છે. તે જ્યાં સુધી પોતાના અંશી પરમાત્માને પ્રાપ્ત નથી કરી લેતો, ત્યાં સુધી તેનું આવાગમન નથી દૂર થઈ શકતું. જેમ કે નદીઓના જળને પોતાના અંશી સમુદ્રને મળવાથી જ સ્થિરતા મળે છે, તેવી જ રીતે જીવને પોતાના અંશી પરમાત્માને મળવાથી જ વાસ્તવિક અને સ્થાયી શાંતિ મળે છે. વાસ્તવમાં જીવ પરમાત્માથી અભિન્ન જ છે, પરંતુ સંસારના (માનેલા) સંગને કારણે તેને ઊંચનીચ યોનિઓમાં જવું પડે છે.

અહીં ‘પરમધામ’ શબ્દ પરમાત્માનું ધામ અને પરમાત્મા — બન્નેનું વાચક છે. આ પરમધામ પ્રકાશસ્વરૂપ છે. જેવી રીતે સૂર્ય પોતાના સ્થાનવિશેષ પર પણ સ્થિત છે ને પ્રકાશરૂપથી બધી જગાએ પણ સ્થિત છે અર્થાત્ સૂર્ય અને તેનો પ્રકાશ પરસ્પર અભિન્ન છે, તેવી જ રીતે પરમધામ અને સર્વવ્યાપી પરમાત્મા પણ પરસ્પર અભિન્ન છે.

ભક્તોની ભિન્ન-ભિન્ન માન્યતાઓને કારણે બ્રહ્મલોક, સાકેતધામ, ગોલોકધામ, દેવીદ્વીપ, શિવલોક વગેરે બધાં એક જ પરમધામનાં ભિન્ન-ભિન્ન નામો છે. આ પરમધામ ચેતન, જ્ઞાનસ્વરૂપ, પ્રકાશસ્વરૂપ અને પરમાત્મસ્વરૂપ છે.

આ અવિનાશી પરમપદ આત્મરૂપથી બધામાં સમાનરૂપે અનુસ્યૂત (વ્યાપ્ત) છે. આથી સ્વરૂપથી આપણે તે

૧. (૧) ન તત્ર સૂર્યો ભાતિ ન ચન્દ્રતારકં નેમા વિદ્યુતો ભાન્તિ કુતોઽયમગ્નિઃ ।

તમેવ ભાન્તમનુભાતિ સર્વ તસ્ય ભાસા સર્વમિદં વિભાતિ ॥

(કઠોપનિષદ્ ૨/૨/૧૫; મુણ્ડકોપનિષદ્ ૨/૨/૧૦; શ્વેતાશ્વતરોપનિષદ્ ૬/૧૪)

‘તે પરમાત્માને સૂર્ય પ્રકાશિત નથી કરતો, ચંદ્ર, અને તારા પ્રકાશિત નથી કરતા, વિદ્યુત પણ પ્રકાશિત નથી કરતી, પછી આ અગ્નિ તેને કેવી રીતે પ્રકાશિત કરશે? આ સકળ જગત એ પરમાત્માના પ્રકાશથી જ પ્રકાશિત થાય છે.’

(૨) ‘જગત પ્રકાસ્ય પ્રકાસક રામ્ ।’ (માનસ ૧/૧૧૭/૪)

પરમપદમાં સ્થિત છીએ જ; પરંતુ જડતા (શરીર વગેરે) | પ્રાપ્તિ અથવા તેમાં આપણી સ્વાભાવિક સ્થિતિનો અનુભવ સાથે તાદાત્મ્ય, મમતા અને કામનાને કારણે આપણને તેની | નથી થઈ રહ્યો.

પરિશિષ્ટ ભાવ : આપણે ભગવાનના અંશ છીએ — ‘મમૈવાંશો જીવલોકે’ (ગીતા — ૧૫/૭). તેથી ભગવાનનું જે ધામ છે, તે જ આપણું ધામ છે. તે કારણે તે ધામની પ્રાપ્તિ થતાં પાછું ફરીને સંસારમાં આવવું પડતું નથી. જ્યાં સુધી આપણે આપણા એ ધામમાં જઈશું નહિ, ત્યાં સુધી આપણે મુસાફરની જેમ અનેક યોનિઓમાં અને અનેક લોકોમાં ફરતા જ રહીશું, ક્યાંય પણ વિશ્રામ કરી નહીં શકીએ. જો આપણે ઊંચામાં ઊંચા બ્રહ્મલોકમાં પણ ચાલ્યા જઈએ તો ત્યાંથી પણ પાછા આવવું પડશે — ‘આ બ્રહ્મભુવનાલ્લોકાઃ પુનરાવર્તિનોઽર્જુન’ (ગીતા ૮/૧૬). કારણ કે આ સંપૂર્ણ સંસાર (માત્ર બ્રહ્માંડ) પરદેશ છે, સ્વદેશ નથી. આ પારકું ઘર છે, પોતાનું નથી. વિભિન્ન યોનિઓમાં અને લોકોમાં આપણી રખડપટ્ટી, ભટકવું ત્યારે બંધ થશે, જ્યારે આપણે આપણાં મૂળ (અસલી) ઘરમાં પહોંચી જઈશું.

પરમપદને પ્રાપ્ત થઈને પાછા સંસારમાં ન આવવાની વાત ગીતામાં ત્રણ ઠેકાણે કહેવામાં આવી છે—

(૧) ‘યં પ્રાપ્ય ન નિવર્તન્તે તદ્ધામ પરમં મમ’ (૮/૨૧)

(૨) ‘તતઃ પદં તત્પરિમાર્ગિતવ્યં યસ્મિન્ગતા ન નિવર્તન્તિ ભૂયઃ’ (૧૫/૪)

(૩) ‘યદ્ગત્વા ન નિવર્તન્તે તદ્ધામ પરમં મમ.’ (૧૫/૬)

ભગવાને જ્ઞાનમાર્ગમાં તો અપુનરાવૃત્તિની પ્રાપ્તિ બતાવી છે — ‘ગચ્છન્ત્યપુનરાવૃત્તિં જ્ઞાનનિર્ધૂતકલ્મષાઃ’ (ગીતા — ૫/૧૭), પરંતુ ભક્તિમાર્ગમાં પોતાના ધામની પ્રાપ્તિ બતાવી છે — આ ભક્તિની વિશેષતા છે! ભગવાનના ધામમાં પ્રેમનું વિશેષ આસ્વાદન થાય છે.

પરમપદને ન તો આધિભૌતિક પ્રકાશ (સૂર્ય-ચન્દ્ર વગેરે) પ્રકાશિત કરી શકે છે અને ન આધિદૈવિક (નેત્ર, મન, બુદ્ધિ, વાણી વગેરે) પણ પ્રકાશિત કરી શકે છે. કારણ કે આ સ્વયંપ્રકાશ છે. એમાં પ્રકાશ્ય-પ્રકાશકનો ભેદ નથી.

‘ગત્વા’માં ગતિ છે, પ્રવૃત્તિ નહીં; કેમકે, અંશની અંશી તરફ ગતિ થાય છે, પ્રવૃત્તિ નહીં. પ્રવૃત્તિ તો પરતઃ થાય છે પરંતુ ગતિ સ્વતઃ થાય છે.

‘ગતિ અને પ્રવૃત્તિ’ — ગતિ સ્વતઃ સ્વાભાવિક થાય છે અને તેમાં પરિશ્રમ, ઉદ્યોગ (પ્રયત્ન) તથા કર્તૃત્વ હોતું નથી. પરંતુ પ્રવૃત્તિ અસ્વાભાવિક અને શ્રમસાધ્ય, ઉદ્યોગસાધ્ય તથા કર્તૃત્વસહિત થાય છે. પ્રવૃત્તિ તો અહંકારયુક્ત બનીને થાય છે, પરંતુ ગતિ અહંકારરહિત બનીને થાય છે. એટલે ગતિ ‘સ્વ’ તરફ થાય છે અને પ્રવૃત્તિ ‘પર’ તરફ થાય છે. ગતિ પરમાત્મા તરફ થાય છે અને પ્રવૃત્તિ સંસાર તરફ થાય છે. ગતિ ચિન્મયતા તરફ થાય છે અને પ્રવૃત્તિ જડતા તરફ થાય છે. ગતિ અસીમ તરફ લઈ જાય છે અને પ્રવૃત્તિ સીમિત તરફ લઈ જાય છે. ગતિ સ્વાધીન બનાવે છે અને પ્રવૃત્તિ પરાધીન બનાવે છે. ભોગ તથા સંગ્રહનું સુખ ઈચ્છવાથી પ્રવૃત્તિ થાય છે અને બીજાને સુખ આપવાથી ગતિ થાય છે.

ગતિનું ઉદ્ગમ-સ્થાન ‘સત’ છે અને પ્રવૃત્તિનું ઉદ્ગમ-સ્થાન ‘અસત’ છે. જેમ, ગંગાનું ‘ઉદ્ગમ-સ્થાન ગંગોત્રી છે. જો ગંગાને રોકીને એક એવો બંધ બાંધવામાં આવે જે ગંગોત્રીથી પણ ઊંચો હોય તો ગંગાનું જ જળ સ્વતઃ પોતાના ઉદ્ગમ-સ્થાન ગંગોત્રી તરફ જશે. આ પ્રમાણે ગંગાનું તેના ઉદ્ગમસ્થાન તરફ જવું એ ‘ગતિ’ છે. તેથી ગતિ બે પ્રકારે થાય છે — સંસાર (ભોગ-સંગ્રહ) તરફ જવું બંધ કરવાથી અર્થાત્ સંસારથી વિમુખ થવાથી અથવા પોતાના ઉદ્દેશ-પરમાત્મા તરફ જવાથી અર્થાત્ તેમની સંમુખ થવાથી. નિત્યપ્રાપ્ત પરમાત્માની જે અપ્રાપ્તિ માની લીધી છે, તે માન્યતાને દૂર કરવી, એ જ પરમાત્મા તરફ ગતિ કરવી છે. ગતિમાં પરમાત્માથી માની લીધેલું અંતર ખતમ થઈ જાય છે અને વાસ્તવિક એકતા પ્રગટ થાય છે.

સાધકને એવો અનુભવ થાય છે કે, ઘણાં વર્ષો પહેલાં જેવો ભાવ અને આચરણ હતું, તેવું હવે રહ્યું નથી, બલ્કે પહેલાંથી અધિક શ્રેષ્ઠ થઈ ગયું છે તો સમજવું કે આ સાધક ગતિ કરી રહ્યો છે. સાધનાવસ્થામાં જે ગતિ થાય છે, તેમાં અહમ્નો સૂક્ષ્મ સંસ્કાર રહી શકે છે, પરંતુ મુક્ત થયા પછી પ્રતિક્ષણ વર્ધમાન પ્રેમની જે ગતિ થાય છે, તેમાં અહમ્નો સૂક્ષ્મ સંસ્કાર પણ રહેતો નથી. અર્થાત્ અહમ્નો અત્યંત અભાવ થઈ જાય છે. એનું કારણ એ છે કે, જીવ પરમાત્માથી જેટલો દૂર જાય છે, તેટલો જ તેમાં અહંકાર રહે છે. સ્વરૂપમાં સ્થિત થયા પછી પણ સૂક્ષ્મ અહંકાર રહે છે, જે મુક્તિમાં તો બાધક બનતો નથી. પરંતુ અન્ય દાર્શનિકો સાથે મતભેદ કરાવનારો થાય છે. પરમાત્મા સાથે અભિન્નતા થઈ જાય તો અહંકાર પૂરી રીતે સમાપ્ત થઈ જાય છે.

સંબંધ — પૂર્વશ્લોકમાં ભગવાને પોતાના પરમધામનું વર્ણન કરતાં એ બતાવ્યું કે તેને પામીને જીવો પાછા ફરીને સંસારમાં નથી આવતા. તેના વિવેચનના રૂપમાં પોતાના અંશ જીવાત્માને પણ (પરમધામની જ જેમ) પોતાનાથી અભિન્ન બતાવતા રહી, જીવથી શું ભૂલ થઈ રહી છે કે જેનાથી તેને નિત્યપ્રાપ્ત પરમાત્મસ્વરૂપ પરમધામનો અનુભવ નથી થઈ રહ્યો — આનું હેતુસહિત વર્ણન આગળના શ્લોકમાં કરે છે.

મમૈવાંશો જીવલોકે જીવભૂતઃ સનાતનઃ ।
મનઃષ્ઠાનીન્દ્રિયાણિ પ્રકૃતિસ્થાનિ કર્ષતિ ॥ ૭ ॥

જીવલોકે	= આ સંસારમાં	સનાતનઃ	= સનાતન	પાંચેય
જીવભૂતઃ	= જીવ બનેલો આત્મા (પોતે)	અંશઃ	= અંશ છે; (અને તે)	ઇન્દ્રિયાણિ = ઇન્દ્રિયોને
મમ	= મારો	પ્રકૃતિસ્થાનિ	= પ્રકૃતિમાં રહેલી	કર્ષતિ = આકર્ષિત કરે છે
એવ	= જ	મનઃષ્ઠાનિ	= મનસહિતની	(પોતાની માની લે છે.)

ટીકા — ‘મમૈવાંશો જીવલોકે જીવભૂતઃ સનાતનઃ’ — જેમની સાથે જીવની તાત્ત્વિક અથવા સ્વરૂપની એકતા નથી, એવી પ્રકૃતિ અને પ્રકૃતિનાં કાર્યમાત્રનું નામ ‘લોક’ છે. ત્રણ લોક, ચૌદ ભુવનોમાં જીવ જેટલી યોનિઓમાં શરીર ધારણ કરે છે, તે સઘળા લોકો તથા યોનિઓને ‘જીવલોકે’ પદની અંતર્ગત સમજવાં જોઈએ.

આત્મા પરમાત્માનો અંશ છે; પરંતુ પ્રકૃતિનાં કાર્ય શરીર, ઇન્દ્રિયો, પ્રાણ, મન વગેરેની સાથે પોતાની એકતા માનીને તે ‘જીવ’ થઈ ગયો છે — ‘જીવભૂતઃ’. તેનું આ જીવપણું બનાવટી છે, વાસ્તવિક નથી. નાટકમાં કોઈ પાત્ર બનવાની જેમ જ આ આત્મા જીવલોકમાં ‘જીવ’ બને છે.

સાતમા અધ્યાયમાં ભગવાને કહ્યું છે કે આ સકળ જગતને મારી ‘જીવભૂતા’ પરા પ્રકૃતિએ ધારણ કરી રાખ્યું છે (અ. ૭/૫) અર્થાત્ અપરા પ્રકૃતિ (સંસાર) સાથે વાસ્તવિક સંબંધ ન હોવા છતાં પણ જીવે તેની સાથે પોતાનો સંબંધ માની રાખ્યો છે.

ભગવાન જીવના પ્રત્યે કેટલી આત્મીયતા રાખે છે કે તેને પોતાનો જ માને છે — ‘મમૈવાંશઃ’. માનતા જ નથી, પરંતુ જાણે પણ છે. પોતાની આ આત્મીયતા મહાન હિતકારી, અખંડ રહેવાવાળી અને સ્વતઃસિદ્ધ છે.

અહીં ભગવાન એ વાસ્તવિકતા પ્રગટ કરે છે કે જીવ કેવળ મારો જ અંશ છે; એમાં પ્રકૃતિનો કિંચિત્માત્ર પણ અંશ નથી. જેવી રીતે સિંહનું બચ્ચું ઘેટાંઓમાં ભળીને પોતાને ઘેટું માની લે, એવી જ રીતે જીવ શરીર વગેરે જડ પદાર્થોની સાથે ભળીને પોતાના અસલી ચેતન સ્વરૂપને ભૂલી જાય છે. આથી આ ભૂલને દૂર કરીને તેણે પોતાનો સદા સર્વથા ચેતનસ્વરૂપે જ અનુભવ કરવો જોઈએ. સિંહનું બચ્ચું

ઘેટાંઓની સાથે ભળીને પણ ઘેટું નથી બની જતું. જેવી રીતે કોઈ બીજો સિંહ આવીને તેને બોધ કરી દે કે ‘જો! તારી અને મારી આકૃતિ, સ્વભાવ, જાતિ, ગર્જના વગેરે બધું એકસરખું છે; આથી નિશ્ચિતરૂપે તું ઘેટું નથી, પરંતુ મારા જેવો જ સિંહ છે.’ એવી જ રીતે ભગવાન અહીં ‘મમ એવ’ પદોથી જીવને બોધ કરાવે છે કે હે જીવ! તું મારો જ અંશ છે. પ્રકૃતિની સાથે તારો સંબંધ કદી થયો નથી, છે નહિ, થશે નહિ અને થઈ શકતો પણ નથી.

ભગવત્પ્રાપ્તિનાં બધાં જ સાધનોમાં ‘અહંતા’ (હુંપણું) અને ‘મમતા’ (મારાપણું)ના પરિવર્તનરૂપી સાધન બહુ સુગમ અને શ્રેષ્ઠ છે. અહંતા અને મમતા-બન્નેમાં સાધકની જેવી માન્યતા હોય છે, તેના અનુસાર તેનો ભાવ તથા ક્રિયા પણ આપોઆપ થાય છે. સાધકની ‘અહંતા’ એ હોવી જોઈએ કે ‘હું ભગવાનનો જ છું’ અને ‘મમતા’ એ હોવી જોઈએ કે ‘ભગવાન જ મારા છે.’

આ બધાનો અનુભવ છે કે આપણે પોતાને જે વર્ણ, આશ્રમ, સંપ્રદાય વગેરેના માનીએ છીએ, તેના જ અનુસાર આપણું જીવન બને છે. પરંતુ આ માન્યતા (જેમ કે હું બ્રાહ્મણ છું; હું સાધુ છું વગેરે) કેવળ (નાટકના સ્વાંગની જેમ) કર્તવ્યપાલનને માટે છે; કેમકે એ સદા રહેવાવાળી નથી. પરંતુ ‘હું ભગવાનનો છું’ આ વાસ્તવિકતા સદા રહેવાવાળી છે. ‘હું બ્રાહ્મણ છું; હું સાધુ છું’ વગેરે ભાવો કદી આપણને એવું નથી કહેતા કે ‘તમે બ્રાહ્મણ છો’, કે ‘તમે સાધુ છો.’ આ જ રીતે મન, બુદ્ધિ ઇન્દ્રિયો, શરીર, ધન, જમીન, મકાન વગેરે જે પદાર્થોને આપણે ભૂલથી પોતાના માની રહ્યા છીએ, તેઓ આપણને કદી પણ એવું નથી કહેતા કે તમે અમારા છો, પરંતુ સકળ સૃષ્ટિના

રચયિતા પરમાત્મા સ્પષ્ટ ઘોષણા કરે છે કે જીવ મારો જ છે!

વિચાર કરવો જોઈએ કે શરીર વગેરે પદાર્થોને આપણે પોતાની સાથે લાવ્યા નથી, ઈચ્છાનુસાર તેમાં પરિવર્તન કરી શકતા નથી, ઈચ્છાનુસાર તેઓને પોતાની પાસે સ્થિર રાખી શકતા નથી, આપણે પણ તેઓની સાથે સદા રહી શકતા નથી, તેઓને પોતાની સાથે લઈ જઈ શકતા નથી, છતાં પણ તેઓને પોતાના માનીએ છીએ — આ આપણી કેટલી મોટી ભૂલ છે!

બાળપણમાં આપણાં મન, બુદ્ધિ, ઈન્દ્રિયો, શરીર જેવાં હતાં, તેવાં અત્યારે નથી, સઘળેસઘળાં બદલાઈ ગયાં છે, છતાં પણ આપણે ‘હું જે બાળપણમાં હતો, તે જ અત્યારે છું’ એવું માનીએ છીએ. કારણ આ જ છે કે શરીર વગેરેમાં પરિવર્તન થવા છતાં પણ આપણામાં પરિવર્તન નથી થયું. આ રીતે શરીર વગેરેમાં આપણને સ્પષ્ટ પરિવર્તન દેખાય છે. જેને પરિવર્તન દેખાય છે, તે પોતે પરિવર્તનરહિત હોય જ છે. આથી સંસારના પદાર્થો અને વ્યક્તિઓ આપણી સાથે નથી.

‘હું ભગવાનનો છું’ — એવો ભાવ રાખવો એ પોતાની જાતને ભગવાનમાં જોડવા માટે છે. સાધકોથી ભૂલ આ જ થાય છે કે તેઓ પોતાની જાતને ભગવાનમાં ન જોડીને મનબુદ્ધિને ભગવાનમાં જોડવાની કોશિશ કરે છે. એટલા માટે તેઓ મનને વશ કરવામાં બહુ કઠિનાઈ અનુભવે છે અને સમય પણ વધારે લાગે છે. ‘હું ભગવાનનો છું’ — આ વાસ્તવિકતાને ભૂલીને ‘હું બ્રાહ્મણ છું; હું સાધુ છું’ વગેરે પણ માનતા રહે અને મનબુદ્ધિને ભગવાનમાં જોડતા રહે, તો આ દુવિધા કદી દૂર થશે નહિ, અને બહુ જ પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ મનબુદ્ધિ ભગવાનમાં જેવાં લાગવાં જોઈએ, તેવાં લાગશે નહિ. ભગવાને પણ આ અધ્યાયના ચોથા શ્લોકમાં ‘હું એ પરમાત્માને શરણે છું’ પદો વડે પોતાની જાતને પરમાત્મામાં જોડવાની વાત જ કહી છે. ગોસ્વામી તુલસીદાસજી પણ કહે છે કે પહેલા ભગવાનના થઈને પછી નામજપ વગેરે સાધન કરે તો અનેક જન્મોની બગડેલી સ્થિતિ આજે, અત્યારે પણ સુધરી શકે છે -

બિગરી જનમ અનેક કી સુધરૈ અબહીં આજુ ।
હોહિ રામ કો નામ જપુ તુલસી તજિ કુસમાજુ ॥
(દોહાવલી ૨૨)

તાત્પર્ય એ છે કે ભગવાનમાં કેવળ મનબુદ્ધિ જોડવાની અપેક્ષાએ પોતાની જાતને ભગવાનમાં જોડવી એ શ્રેષ્ઠ છે. પોતાની જાતને ભગવાનમાં જોડવાથી મનબુદ્ધિ આપોઆપ સુગમતાપૂર્વક ભગવાનમાં જોડાઈ જાય છે. નાટકનું પાત્ર હજારો દર્શકોની સામે એમ કહે છે કે હું ‘રાવણનો બેટો મેઘનાદ છું’ અને મેઘનાદની જેમ જ તે બહારની બધી ક્રિયાઓ કરે છે. પરંતુ તેના હૈયામાં એ ભાવ હરદમ રહે છે

કે આ તો સ્વાંગ છે; વાસ્તવમાં હું મેઘનાદ છું જ નહિ. આ જ રીતે સાધકોએ પણ નાટકના સ્વાંગની જેમ આ સંસારરૂપી નાટકશાળામાં પોતપોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરતા રહીને અંતરથી ‘હું તો ભગવાનનો છું’ એવો ભાવ હરદમ જાગ્રત રાખવો જોઈએ.

જીવ સદાયથી ભગવાનનો છે — ‘સનાતન:’. ભગવાને ન તો કદી જીવનો ત્યાગ કર્યો છે કે ન કદી તેનાથી વિમુખ પણ થાય છે. જીવ પણ ભગવાનનો ત્યાગ નથી કરી શકતો. ભગવાનના દ્વારા મળેલી સ્વતંત્રતાનો દુરુપયોગ કરીને તે ભગવાનથી વિમુખ થયો છે. જેવી રીતે સોનાનું ઘરેણું તત્ત્વતઃ સોનાથી અલગ નથી થઈ શકતું, તેવી જ રીતે જીવ પણ તત્ત્વતઃ પરમાત્માથી કદી અલગ નથી થઈ શકતો.

પોતાને બુદ્ધિમાન માનતા મનુષ્યની આ બહુ જ મોટી ભૂલ છે કે તે પોતાના અંશી ભગવાનથી વિમુખ થઈ રહ્યો છે. તે અહીં ખ્યાલ જ નથી કરતો કે ભગવાન એટલા સુદૃઢ (દયાળુ અને પ્રેમી) છે કે આપણે ન ચાહવા છતાં પણ આપણને ચાહે છે, ન જાણવા છતાં પણ આપણને જાણે છે. તેઓ કેટલા ઉદાર, દયાળુ અને પ્રેમી છે — તેનું વર્ણન ભાષા, ભાવ, બુદ્ધિ વગેરેથી થઈ જ નથી શકતું. આવા સુદૃઢ ભગવાનને છોડીને અન્ય નાશવાન જડ પદાર્થોને પોતાના માનવા એ બુદ્ધિમાની નથી, પરંતુ મહાન મૂર્ખતા છે.

જ્યારે મનુષ્ય ભગવાનની આજ્ઞા અનુસાર પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરે છે, ત્યારે તેઓ તેની એટલી ઉન્નતિ કરી દે છે કે જીવન સફળ થઈ જાય છે અને જન્મમરણરૂપી બંધન સદાને માટે દૂર થઈ જાય છે. જ્યારે મનુષ્ય ભૂલથી કોઈ નિષિદ્ધ આચરણ (પાપ) કરી બેસે છે, ત્યારે ભગવાન દુઃખોને મોકલીને તેને ચેતવે છે, જૂનાં પાપો ભોગવાવીને તેને શુદ્ધ કરે છે અને નવાં પાપોમાં પ્રવૃત્ત થતાં રોકે છે.

જીવ ગમે ત્યાં કેમ ના હોય, નરકમાં હોય કે સ્વર્ગમાં, મનુષ્યયોનિમાં હોય કે પશુયોનિમાં, ભગવાન તેને પોતાનો જ અંશ માને છે. આ એમની કેટલી અહૈતુકી કૃપા, ઉદારતા અને મહાનતા છે! જીવના પતનને જોઈને ભગવાન દુઃખી થઈને કહે છે કે મારી પાસે આવવાનો તેનો પૂરો અધિકાર હતો, પરંતુ તે મને પ્રાપ્ત કર્યા વિના (‘મામ્ અપ્રાપ્ય’) નરકોમાં જઈ રહ્યો છે (ગીતા અ. ૧૬/૨૦).

મનુષ્ય ભલે ગમે તેવી સ્થિતિમાં કેમ ના હોય, ભગવાન તેને ત્યાં સ્થિર નથી રહેવા દેતા. તેને પોતાની તરફ ખેંચતા જ રહે છે. જ્યારે આપણી સામાન્ય સ્થિતિમાં કંઈ પણ પરિવર્તન (સુખદુઃખ, આદર-નિરાદર વગેરે) થાય, ત્યારે એમ માનવું જોઈએ કે ભગવાન આપણને વિશેષરૂપે યાદ કરીને નવી પરિસ્થિતિ પેદા કરી રહ્યા છે; આપણને

પોતાના તરફ ખેંચી રહ્યા છે. એવું માનીને સાધક પ્રત્યેક પરિસ્થિતિમાં વિશેષ ભગવત્કૃપા નિહાળીને મસ્ત રહે અને ભગવાનને કદી ન ભૂલે.

અંશીને પ્રાપ્ત કરવામાં અંશને કઠિનાઈ અને વિલંબ નથી લાગતો. કઠિનાઈ અને વિલંબ એટલા માટે લાગે છે કે અંશે પોતાના અંશીથી વિમુખ થઈ જે પોતાનાં નથી, તે શરીર વગેરેને પોતાનાં માની રાખ્યાં છે. આથી ભગવાનની સંમુખ થતાં જ એમની પ્રાપ્તિ સ્વતઃસિદ્ધ છે. સંમુખ થવું એ જીવનું કામ છે; કેમકે જીવ જ ભગવાનથી વિમુખ થયો છે. ભગવાન તો જીવને પોતાનો માને જ છે; જીવ ભગવાનને પોતાના માની લે — આ જ સંમુખતા છે.

મનુષ્યથી એ બહુ ભારે ભૂલ થઈ રહી છે કે જે વ્યક્તિ, વસ્તુ, પરિસ્થિતિ અત્યારે નથી અથવા જેનું મળવું નિશ્ચિત પણ નથી અને જે મળવા છતાં પણ સદા નહિ રહે — તેની પ્રાપ્તિમાં તે પોતાનો પૂર્ણ પુરુષાર્થ અને ઉન્નતિ માને છે. આ મનુષ્યનો પોતાના જીવનની સાથે બહુ ભારે દગો છે! વાસ્તવમાં જે નિત્યપ્રાપ્ત અને પોતાના છે, તે પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરવા એ જ મનુષ્યનો પરમ પુરુષાર્થ છે, શૂરવીરતા છે. આપણે ધન, સંપત્તિ વગેરે સાંસારિક પદાર્થો ગમે તેટલા કેમ ન પ્રાપ્ત કરી લઈએ, પરંતુ અંતે કાં તો તે પદાર્થો નહિ રહે અથવા આપણે નહિ રહીએ. અંતે ‘નહિ’ જ શેષ રહેશે. વાસ્તવમાં જે સદા ‘છે’, તે (અવિનાશી પરમાત્મા)ને પ્રાપ્ત કરી લેવામાં જ ડહાપણ છે. જે ‘નથી’ તેને પ્રાપ્ત કરવામાં કોઈ ડહાપણ કે પુરુષાર્થ નથી.

જીવ જેટલું પણ નાશવાન પદાર્થોને મહત્ત્વ આપે છે, તેટલો જ તે પતન તરફ જાય છે અને જેટલું પણ અવિનાશી પરમાત્માને મહત્ત્વ આપે છે, તેટલો જ તે ઊંચે ચડે છે. કારણ કે જીવ પરમાત્માનો જ અંશ છે.

નાશવાન સાંસારિક પદાર્થોને પ્રાપ્ત કરીને મનુષ્ય કદી પણ મોટો નથી થઈ શકતો. કેવળ મોટા થયાનો વહેમ કે ધોખો થઈ જાય છે અને વાસ્તવમાં અસલી મોટાઈ (પરમાત્મપ્રાપ્તિ)થી વંચિત રહી જાય છે. નાશવાન પદાર્થોને કારણે માનેલી મોટાઈ કદી ટકતી નથી અને પરમાત્માને કારણે પ્રાપ્ત થયેલી મોટાઈ કદી દૂર થતી નથી. એટલા માટે જીવ જેનો અંશ છે, તે સર્વોપરી પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરવાથી જ તે મોટો થાય છે. એટલો મોટો થાય છે કે દેવતાલોકો પણ તેની આદર સાથે કામના કરે છે કે તે અમારા લોકમાં આવે. એટલું જ નહિ, સ્વયં ભગવાન પણ તેને અધીન થઈ જાય છે!

‘મનઃષષ્ઠાનીન્દ્રિયાણિ પ્રકૃતિસ્થાનિ કર્ષતિ’ — ભગવાને જે રીતે આ જ શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં જીવને પોતાનામાં સ્થિત ન કહીને તેને પોતાનો અંશ બતાવ્યો છે, તે જ રીતે શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં મન તથા ઇન્દ્રિયોને પ્રકૃતિનાં અંશ ન કહીને તેમને પ્રકૃતિમાં સ્થિત બતાવ્યાં છે. તાત્પર્ય એ છે કે ભગવાનનો અંશ જીવ સદા ભગવાનમાં જ સ્થિત છે અને પ્રકૃતિમાં સ્થિત મન તથા ઇન્દ્રિયો, પ્રકૃતિનાં જ અંશ છે. મન અને ઇન્દ્રિયોને પોતાનાં માનવાં, તેમની સાથે પોતાનો સંબંધ માનવો એ જ તેમને આકર્ષિત કરવાં છે.

અહીં બુદ્ધિનો અંતર્ભાવ ‘મન’ શબ્દમાં (જે અંતઃકરણનું ઉપલક્ષણ છે) અને પાંચ કર્મેન્દ્રિયો તથા પાંચ પ્રાણોનો અંતર્ભાવ ‘ઇન્દ્રિય’ શબ્દમાં માની લેવો જોઈએ. ઉપર્યુક્ત પદોમાં ભગવાન કહે છે કે મારો અંશ જીવ મારામાં સ્થિત રહેતો હોઈને પણ ભૂલથી પોતાની સ્થિતિ શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિમાં માની લે છે. જેવી રીતે શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ પ્રકૃતિનાં અંશ હોવાથી કદી પ્રકૃતિથી પૃથક્ નથી હોતાં, એવી જ રીતે જીવ પણ મારો અંશ હોવાથી કદી મારાથી પૃથક્ હોતો નથી, હોઈ શકતો નથી. પરંતુ તે જીવ મારાથી વિમુખ થઈને મને ભૂલી ગયો છે.

અહીં મન અને પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોનું નામ લેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે એ છયેથી સંબંધ જોડીને જ જીવ બંધાય છે. આથી સાધકે શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિને સંસારને અર્પણ કરી દેવાં જોઈએ અર્થાત્ સંસારની સેવામાં જોડી દેવાં જોઈએ અને પોતાની જાતને ભગવાનને અર્પણ કરી દેવી જોઈએ.

વિશેષ વાત

(૧)

મનુષ્ય ભૂલથી શરીર, સ્ત્રી, પુત્ર, ધન, મકાન, માન, બડાઈ વગેરે નાશવાન વસ્તુઓને પોતાની અને પોતાને માટેની માનીને દુઃખી થાય છે. આનાથી પણ હલકી વાત એ છે કે આ સામગ્રીના ભોગ અને સંગ્રહને લીધે તે પોતાને મોટો માનવા લાગે છે; જ્યારે વાસ્તવમાં તેમને પોતાનાં માનતાં જ તેમનો ગુલામ થઈ જાય છે. આપણને ખબર પડે કે ના પડે, આપણે જે પદાર્થોની આવશ્યકતા સમજીએ છીએ, જેઓનામાં કોઈ વિશેષતા કે મહત્ત્વ દેખીએ છીએ કે જેમની આપણે ગરજ રાખીએ છીએ, તે (ધન, વિદ્યા વગેરે) પદાર્થો આપણાથી મોટા અને આપણે તેઓનાથી તુચ્છ થઈ જ ગયા. પદાર્થો મળવામાં જે પોતાનું મહત્ત્વ

સમજે છે, તે વાસ્તવમાં તુચ્છ જ છે, ચાહે તેને પદાર્થ મળે કે ન મળે.

ભગવાનનો દાસ થતાં ભગવાન કહે છે કે - 'હું તો છું ભક્તોનો દાસ, ભક્તો મારા મુકુટમણિ'! પરંતુ જેના આપણે દાસ બનેલા છીએ, તે ધન વગેરે જડ પદાર્થો કદી નથી કહેતા - 'લોભી મારો મુકુટમણિ'! તેઓ તો કેવળ આપણને પોતાના દાસ જ બનાવે છે. વાસ્તવમાં ભગવાનને પોતાના જાણીને એમને શરણે થઈ જવાથી જ મનુષ્ય મોટો બને છે, ઊંચો ચડે છે. એટલું જ નહિ; ભગવાન એવા ભક્તને પોતાનાથી પણ મોટો માની લે છે અને કહે છે -

અહં ભક્તપરાધીનો હ્યસ્વતન્ત્ર ઈવ દ્વિજ ।

સાધુભિર્ગસ્તહૃદયો ભક્તૈર્ભક્તજનપ્રિયઃ ॥

(શ્રીમદ્ભા. ૮/૪/૬૩)

'હે દ્વિજ! હું ભક્તોને પરાધીન છું, સ્વતંત્ર નથી. ભક્તજનો મને અત્યંત પ્યારા છે. મારા હૃદય પર તેમનો પૂર્ણ અધિકાર છે.' કોઈ પણ સાંસારિક વ્યક્તિ કે પદાર્થ શું આપણને એટલી મોટાઈ આપી શકે છે?

આ જીવ પરમાત્માનો અંશ હોવા છતાં પણ પ્રકૃતિના અંશ શરીર વગેરેને પોતાનાં માનીને જાતે જ પોતાનું અપમાન કરે છે અને પોતાને નીચે પાડે છે. જો મનુષ્ય આ શરીર, ઈન્દ્રિયો, મન વગેરે સાંસારિક પદાર્થોનો દાસ ન બને, તો તે ભગવાનનો પણ ઈષ્ટ બની જાય - 'ઈષ્ટોડસિ મે દૃઢમિતિ' (ગીતા અ. ૧૮/૬૪). જેમણે ભગવાનને પ્રાપ્ત કરી લીધા છે, તેમને ભગવાન પોતાના પ્રિય કહે છે (ગીતા અ. ૧૨/૧૩ થી ૧૮). પરંતુ જેમણે ભગવાનને પ્રાપ્ત નથી કર્યા પણ જેઓ ભગવાનને પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છે છે, તે સાધકોને તો તેઓ પોતાના 'અત્યંત પ્રિય' કહે છે - 'ભક્તાસ્તેડતીવ મે પ્રિયાઃ' (ગીતા અ. ૧૨/૨૦). જે સાધકોને 'અત્યંત પ્રિય' અને સિદ્ધ ભક્તોને કેવળ 'પ્રિય' કહે છે, એવા પરમ દયાળુ ભગવાનને મનુષ્ય પોતાના નથી માનતો - આ તેનો કેટલો પ્રમાદ છે!

(૨)

સંસારનો એક નાનો સરખો અંશ શરીર છે અને પરમાત્માનો અંશ સ્વયં (જીવાત્મા) છે. ભૂલ એ થાય છે કે પરમાત્માનો અંશ સંસારના અંશની સાથે ભળીને સંસાર અને પરમાત્મા - બન્નેને પોતાને અનુકૂળ બનાવવા ઇચ્છે છે! સાધકનું કામ છે આ ભૂલને દૂર કરવાનું. આને માટે તે શરીર તો સંસારને અનુકૂળ બનાવી દે અને પોતે પરમાત્માને અનુકૂળ બની જાય. તાત્પર્ય એ છે કે શરીરને સંસાર પર છોડી દે કે જેવી સંસારની મરજી હોય, તેવું

રાખે; અને પોતાને પરમાત્મા પર છોડી દે કે જેવી પરમાત્માની મરજી હોય, તે પ્રમાણે રાખે.

સંસારની ચીજ સંસારને આપી દે અને પરમાત્માની ચીજ પરમાત્માને આપી દે - એ ઈમાનદારી છે. આ ઈમાનદારીનું નામ જ 'મુક્તિ' છે. જેની ચીજ છે, તેને ન આપે; સંસારની ચીજ પણ લઈ લે અને પરમાત્માની ચીજ પણ લઈ લે - આ બેઈમાની છે. આ બેઈમાનીનું નામ જ 'બંધન' છે.

સંસારની ચીજ સંસાર પર અને પરમાત્માની ચીજ પરમાત્મા પર છોડીને નિશ્ચિંત થઈ જાય. પોતાની કોઈ કામના ન રાખે. ન જીવવાની કામના રાખે, ન મરવાની. ભગવાન આવું કરી દેત તો સારું થાત, ભગવાન વર્ષા કરી દે તો સારું, ગરમી વધારે પડી રહી છે, થોડી ઓછી કરી દે તો સારું થાત; પૂર આવી ગયું, વર્ષા ઓછી કરે દે તો સારું થાત - આ રીતે મનુષ્ય પરમાત્માને પણ પોતાને અનુકૂળ બનાવવા ઇચ્છે છે અને સંસારને પણ. આ વાતને છોડીને પોતાની જાતને સર્વથા ભગવાનને અર્પણ કરી દે અને ભગવાનને કહી દે કે હે નાથ! આપ મને પૃથ્વી પર રાખો કે સ્વર્ગમાં રાખો અથવા નરકમાં રાખો; બાળક રાખો કે યુવાન રાખો અથવા વૃદ્ધ રાખો; અપમાનિત રાખો કે સંમાનિત રાખો; સુખી રાખો કે દુખી રાખો; જે પરિસ્થિતિમાં રાખવા ઇચ્છો, તેમ રાખો, પરંતુ હું આપને ભૂલું નહિ.

મનુષ્ય જે ઘરને પોતાનું માને છે, જે કુટુંબને પોતાનું માને છે, જે રૂપિયાને પોતાના માને છે, તેમની જ ચિંતા તેને થાય છે. સંસારમાં લાખો-કરોડો ઘર છે, અબજો આદમી છે, અગણિત રૂપિયા છે, પરંતુ તેમની ચિંતા નથી થતી; કેમકે તેમને તે પોતાના નથી માનતો. જેમને પોતાના નથી માનતો, તેમનાથી તો મુક્ત છે જ. એટલે વધારે મુક્તિ તો થઈ ચૂકી છે, થોડીક જ મુક્તિ બાકી છે!

વિચાર કરવો જોઈએ કે જે થોડીક ચીજોને આપણે આપણી માનીએ છીએ, તેઓમાંથી કઈ ચીજ સદા સાથે રહેવાવાળી છે? ચીજો તો રહેશે નહિ, પરંતુ બંધન (તેમનો સંબંધ) રહી જશે, જે જન્મજન્માંતર સુધી સાથે રહેશે. એટલા માટે સાધકે કાં તો શરીર સંસારને અર્પણ કરી દેવું જોઈએ, જે કર્મયોગ છે; ચાહે પોતાને શરીર-સંસારથી અલગ કરી લેવો જોઈએ, જે જ્ઞાનયોગ છે; અને ચાહે પોતાને ભગવાનને અર્પણ કરી દેવો જોઈએ, જે ભક્તિયોગ છે. આ ત્રણેમાંથી કોઈ પણ સાધન અપનાવી લે, ત્રણેનું ફળ એક જ હશે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : અહીં ભગવાને જેને પોતાનો અંશ કહ્યો છે, તેને જ સાતમા અધ્યાયના પાંચમા શ્લોકમાં પોતાની ‘પરા પ્રકૃતિ’ કહ્યો છે. તેથી બંને ઠેકાણે ‘જીવભૂત’ (જીવ બની ગયેલો) શબ્દ મૂક્યો છે — ‘જીવભૂતઃ’, ‘જીવભૂતાનામ્’. પરા અને અપરા-બન્ને ભગવાનની શક્તિઓ છે (ગીતા સાતમા અધ્યાયનો ચોથો-પાંચમો શ્લોક). જ્યારથી પરાની દૃષ્ટિ ભગવાન તરફથી હઠીને અપરા તરફ ચાલી ગઈ, ત્યારથી પરા જન્મ-મરણના ચક્કરમાં પડી ગઈ. આ જ વાતને સાતમા અધ્યાયમાં ‘યયેદં ધાર્યતે જગત્’ પદો દ્વારા અને અહીં ‘મનઃષષ્ઠાનીન્દ્રિયાણિ પ્રકૃતિસ્થાનિ કર્ષતિ ॥’ પદો દ્વારા કહેવામાં આવી છે.

જોકે અપરા પણ ભગવાનની જ છે, તેમ છતાં તેનો સ્વભાવ જુદો (પરિવર્તનશીલ) છે. તેથી ભગવાને પોતાને અપરાથી અતીત બતાવ્યા છે — ‘યસ્માત્ક્ષરમતીતોઽહમ્’ (ગીતા — ૧૫/૧૮). પરંતુ પરા અને ભગવાન બન્ને એક સ્વભાવવાળા (અપરિવર્તનશીલ) છે. તેથી ‘મમૈવાંશઃ’ પદમાં ‘એવ’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જીવમાત્ર મારો (ભગવાનનો) અંશ છે, તેમાં પ્રકૃતિનો અંશ કિંચિત્માત્ર પણ નથી. જેમ શરીરમાં માતા અને પિતા-બન્નેના અંશનું મિશ્રણ હોય છે. પરંતુ જીવમાં મારું અને પ્રકૃતિના અંશનું મિશ્રણ (સંયોગ) નથી, બલકે જીવ મારો જ અંશ છે, તેથી તેનો સંબંધ ફક્ત મારી સાથે છે, પ્રકૃતિની સાથે નથી. પ્રકૃતિ સાથે સંબંધ તો જીવ પોતે જોડે છે — ‘મનઃષષ્ઠાનીન્દ્રિયાણિ પ્રકૃતિસ્થાનિ કર્ષતિ.’

અપરા પ્રકૃતિ પરમાત્માની છે, પરંતુ જીવે તેને પોતાની માની લીધી છે અને તેનાથી સુખ પ્રાપ્ત કરવા લાગ્યો, ત્યારે તે બંધનમાં પડ્યો છે. પોતાની ન હોવાથી જ ન વસ્તુ રહે છે અને ન સુખ રહે છે.

સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ-શરીરની સાથે પોતાનો સંબંધ માની લેવો એ જ અનર્થનું કારણ છે. જીવ શરીરને પોતાની તરફ ખેંચે છે (કર્ષતિ) અર્થાત્ પોતાનું માને છે, પરંતુ જે વાસ્તવમાં પોતાના છે, તે પરમાત્માને પોતાના માનતો જ નથી. આ જીવની પાયાની ભૂલ છે.

જીવ બ્રહ્મ (નિર્ગુણ)નો અંશ નથી, બલકે ઈશ્વર (સગુણ)નો અંશ છે — ‘ઈશ્વર અંસ જીવ અબિનાસી’, (માનસ — ૭/૧૧૭-૧). કારણ કે બ્રહ્મ ચિન્મય સત્તામાત્ર છે, તેથી તેમાં અંશ અંશીભાવ થઈ શકતો જ નથી. જીવની બ્રહ્મ સાથે એકતા (સાધર્મ્ય) છે અર્થાત્ અનેક રૂપથી જે જીવ છે, તે જ એક રૂપથી બ્રહ્મ છે. શરીરની સાથે સંબંધ થવાથી તે જીવ છે અને શરીર સાથે સંબંધ ન થવાથી તે બ્રહ્મ છે. તેથી વાસ્તવમાં જીવ અને બ્રહ્મ — બન્નેય સમગ્ર ભગવાનના અંશ છે. તેથી ભગવાને પોતાને બ્રહ્મની પ્રતિષ્ઠા (આધાર) બતાવ્યા છે — ‘બ્રહ્મણો હિ પ્રતિષ્ઠાહમ્’ (૧૪/૨૭) અને બ્રહ્મને પોતાના જ સમગ્રરૂપનું એક અંગ બતાવ્યું છે — ‘તે બ્રહ્મ તદ્વિદુઃ’ (૭/૨૯-૩૦).

મન અને ઈન્દ્રિયો જેના અંશ છે, તેમાં જ રહે છે — ‘પ્રકૃતિસ્થાનિ’. તેથી જીવે એ બોધ લેવો જોઈએ કે, હું પણ જેનો અંશ છું, તેમાં જ મારે નિરંતર રહેવું જોઈએ, તેની સાથે જ સંબંધ બાંધવો જોઈએ. આ સંબંધ પોતે જ જોડવો પડશે, બીજો નહીં જોડે. કારણ કે પોતે જ જગત સાથે સંબંધ બાંધ્યો છે અને પોતે જ ભગવાનથી વિમુખ થયો છે. જગતની સંમુખ થવામાં(સંબંધ જોડવામાં) જગત કારણ નથી, અને પરમાત્માથી વિમુખ થવામાં પરમાત્મા કારણ નથી, બલકે બન્નેમાં જીવ પોતે જ કારણ છે. પરમાત્માનો અંશ હોવાથી જીવ સ્વતંત્ર છે અને આ જ સ્વતંત્રતાનો તેણે દુરુપયોગ કર્યો છે. તેથી તેનો (સ્વતંત્રતાનો) સદુપયોગ પોતે જ કરવો પડશે — ‘ઉદ્ધરેદાત્મનાત્માનમ્’ (ગીતા ૬/૫).

પ્રકૃતિની સાથે મન અને ઈન્દ્રિયોનો નિત્ય અને વાસ્તવિક સંબંધ છે, પરંતુ મન અને ઈન્દ્રિયોની સાથે સ્વયં (આત્મા)નો અનિત્ય અને માની લીધેલો સંબંધ છે. અનિત્ય સંબંધ ક્યારેય સ્થાયી રહેતો નથી, બલકે બદલાતો અને છૂટતો રહે છે. સ્વયંનો નિત્યસંબંધ પરમાત્માની સાથે છે, જે ક્યારેય બદલાતો અને છૂટતો નથી. પરંતુ અનિત્ય સંબંધને સ્વીકારી લેવાથી તે નિત્ય સંબંધથી વિમુખ થઈ જવાય છે અને તેને કારણે તેનો અનુભવ થતો નથી.

‘મમૈવાંશો જીવલોકે’ પદો દ્વારા એવો ભાવ નીકળે છે કે અમે તો ભગવાનને પોતાના માનીએ છીએ, પરંતુ ભગવાન અમને પોતાના જાણે છે! જ્યારે જીવ ભગવાનને શરણે થઈ જાય છે, ત્યારે તે પણ ભગવાનને પોતાના જાણી લે છે — ‘મામેવ યે પ્રપદ્યન્તે માયામેતાં તરન્તિ તે’ (ગીતા — ૭/૧૪).

જીવ ભગવાનનો સનાતન અંશ છે, તેથી ભગવાન સાથે પોતાનો સંબંધ જોડવો અર્થાત્ તેમને પોતાના માનવા એ જ તેનો વાસ્તવિક પુરુષાર્થ છે. શરીરથી થનારા પુરુષાર્થમાં તો ક્રિયા મુખ્ય છે, જે માત્ર સંસાર માટે જ થાય છે; કારણ કે શરીર સંસારનો અંશ છે. પરંતુ સ્વયંથી થનારા પુરુષાર્થમાં ભાવ મુખ્ય છે. તેથી બૂરાઈ છોડીને અસંગ થવું, ભગવાનને પોતાના માનવા — આ બધા પોતાના પુરુષાર્થ છે. બૂરાઈ છૂટી જતાં મનુષ્ય સંસારને માટે ઉપયોગી બની જાય છે. શરીર સંસારથી અસંગ થવાથી પોતાના માટે ઉપયોગી બની જાય છે. ભગવાનને પોતાના માનવાથી ભગવાનને માટે ઉપયોગી બની જાય છે. બૂરાઈને છોડ્યા વિના મનુષ્ય સંસાર માટે ઉપયોગી થઈ શકતો નથી. શરીર-સંસારથી અસંગ થયા વિના

મનુષ્ય પોતાને માટે ઉપયોગી બની શકતો નથી. ભગવાન સાથે પોતાપણાનો સંબંધ જોડ્યા વિના મનુષ્ય ભગવાન માટે ઉપયોગી બની શકતો નથી.

હું બૂરાઈ છોડી દઉં, હું અસંગ થઈ જાઉં, હું ભગવદ્પ્રેમી થઈ જાઉં — આ બધી બાબતોની અગત્યતા સમજવી એ પણ પુરુષાર્થ છે. પરંતુ સર્વ પ્રથમ સાધકે એનો સ્વીકાર કરી લેવો જોઈએ કે ‘હું બૂરાઈ રહિત બની શકું છું, અસંગ થઈ શકું છું. પ્રેમી બની શકું છું. આના માટે સાધકે એ જાણવું જોઈએ કે, સંસારના સંબંધે પણ આપણે બધા એક છીએ, આત્માના સંબંધે પણ આપણે બધા એક છીએ અને પરમાત્માના સંબંધે પણ આપણે બધા એક છીએ. તેથી જે રીતે આપણાં શરીરને સુખ પહોંચાડવાનો જેવો ભાવ રહે છે, એવો જ બધાં જ શરીરોના હિત માટે ભાવ રહેવો જોઈએ અથવા જે રીતે બધાં જ શરીરો સાથે આપણે નિર્લિપ્ત રહીએ છીએ, એ જ રીતે આ (પોતાના) શરીર સાથે પણ નિર્લિપ્ત રહેવું જોઈએ. બધાં જ શરીરો સાથે પોતાના શરીરની એકતા સ્વીકારીને આપણે બૂરાઈમાંથી નિવૃત્ત થઈ શકીએ છીએ. પોતાના શરીર સહિત બધાં જ શરીરોને છોડીને આપણે અસંગ (પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિત) થઈ શકીએ છીએ. સંપૂર્ણ શરીર-સંસારને છોડીને આપણે ભગવદ્પ્રેમી થઈ શકીએ છીએ.

આપણો સંબંધ પરમાત્માની સાથે છે — ‘મમૈવાંશો જીવલોકે’, તેથી આપણે પરમાત્મામાં જ સ્થિત છીએ. પરંતુ શરીર-ઇન્દ્રિયો-મન-બુદ્ધિનો સંબંધ અપરા પ્રકૃતિની સાથે છે, તેથી તે બધાં પ્રકૃતિમાં જ સ્થિત છે — ‘પ્રકૃતિસ્થાનિ’ ‘વિકારાંશ્ચ ગુણાંશ્ચૈવ વિદ્ધિ પ્રકૃતિસમ્ભવાન્’ (ગીતા ૧૩/૧૮). શરીર સાથે આપણું મિલન ક્યારેય થયું જ નથી, થશે જ નહીં, થઈ શકતું જ નથી અને પરમાત્માથી અલગ આપણે ક્યારેય થયા નથી, છીએ જ નહીં, થઈશું પણ નહીં, થઈ શકતા પણ નથી. આપણાથી વધારેમાં વધારે દૂર જો કોઈ વસ્તુ હોય તો તે શરીર છે અને નજીકથી નજીક કોઈ વસ્તુ છે તો તે પરમાત્મા છે. પરંતુ કામના, મમતા, તાદાત્મ્યને કારણે મનુષ્યને અવળું દેખાય છે અર્થાત્ શરીર નજીક દેખાય છે અને પરમાત્મા દૂર દેખાય છે! શરીર તો પ્રાપ્ત દેખાય છે અને પરમાત્મા અપ્રાપ્ત!

શરીર સાથે માની લીધેલા સંબંધનો ત્યાગ કરવા માટે સાધકે ત્રણ વાતો માનવી પડશે — (૧) શરીર મારું નથી; કારણ કે તેના ઉપર મારું કોઈ નિયંત્રણ (વશ) નથી. (૨) મારે કશું જોઈતું નથી અને (૩) મારે પોતાના માટે કશું કરવું નથી. જ્યાં સુધી સાધક સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ — ત્રણે શરીરો સાથે પોતાનો સંબંધ સ્વીકારે છે, ત્યાં સુધી સ્થૂળશરીરથી થનારાં ‘કર્મ’ સૂક્ષ્મશરીરથી થનારાં ‘ચિંતન’ અને કારણશરીરથી થનારી ‘સ્થિરતા’ (નિર્વિકલ્પ અવસ્થા) — ત્રણેય તેને માટે બંધનકારક થાય છે. પરંતુ ત્રણે શરીરોથી સંબંધ — વિચ્છેદ થયા બાદ તે કર્મ, ચિંતન અને સ્થિરતા — ત્રણેથી બંધાતો નથી અર્થાત્ ત્રણેયથી અસંગ થઈ જાય છે.

ભગવાન સાથે નિત્ય સંબંધ રહે તેની જાગૃતિ માટે સાધકે ત્રણ વાતો માન્ય રાખવી જોઈએ (૧) ભગવાન મારા છે, (૨) હું ભગવાનનો છું અને (૩) સર્વ કંઈ ભગવાનનું જ છે. ભગવાન સાથે નિત્ય-સંબંધ માટે જાગૃતિ આવ્યા પછી સાધકને ભગવદ્પ્રેમની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. ભગવદ્પ્રેમની પ્રાપ્તિમાં જ મનુષ્ય-જીવનની પૂર્ણતા છે.

મનુષ્યમાં ત્રણ ઈચ્છાઓ હોય છે — ભોગની ઈચ્છા, તત્ત્વની ઈચ્છા અને પ્રેમની ઈચ્છા. ભોગની ઈચ્છા ‘કામના’, તત્ત્વની ઈચ્છા ‘જિજ્ઞાસા’ અને પ્રેમની ઈચ્છા ‘પિપાસા’ (અભિલાષા) કહેવાય છે. ભોગની કામના શરીરના સ્તરે, તત્ત્વની જિજ્ઞાસા સ્વરૂપના સ્તરે અને પ્રેમની પિપાસા પરમાત્માના સ્તરે થાય છે. શરીરને પોતાનું માનવું એ ભૂલ છે, કારણ કે શરીર પ્રકૃતિનો અંશ છે. તેથી શરીરના સ્તરે થનારી ભોગેચ્છા પ્રાકૃત (અસત) હોવાથી આપણી નથી, બલકે ભૂલથી પોતાની માની લીધેલી છે; પરંતુ તત્ત્વની અને પ્રેમની ઈચ્છા આપણી પોતાની છે, ભૂલથી આવેલી નથી. તેથી શરીરને નિષ્કામભાવપૂર્વક પરિવારની, સમાજની અને સંસારની સેવામાં લગાવવાથી અથવા તત્ત્વજિજ્ઞાસા પ્રબળ થવાથી ભૂલ સુધરી જાય છે. ભૂલ સુધરી જતાં ભોગેચ્છા રહેતી નથી. ભોગેચ્છા ન રહેતાં તત્ત્વની જિજ્ઞાસા પૂર્ણ થઈ જાય છે અને સાધકને સ્વરૂપમાં સ્વાભાવિક સ્થિતિનો અનુભવ થઈ જાય છે અર્થાત્ તેને તત્ત્વજ્ઞાન થઈ જાય છે, તે જીવન્મુક્ત થઈ જાય છે. પછી સ્વરૂપ જેનો અંશ છે, તે પરમાત્માના પ્રેમની પિપાસા જાગૃત થાય છે. જીવમાત્ર પરમાત્માનો અંશ છે, તેથી જીવમાત્રની અંતિમ ઈચ્છા પ્રેમની જ છે. પ્રેમની ઈચ્છા સાર્વભૌમ ઈચ્છા છે. પ્રેમની પ્રાપ્તિ થતાં મનુષ્યજન્મ પૂર્ણ થઈ જાય છે, પછી કશું બાકી રહેતું નથી.

—■—

સંબંધ — મનસહિત ઈન્દ્રિયોને પોતાની માનવાને કારણે જીવ કેવી રીતે તેમને સાથે લઈને અનેક યોનિઓમાં ધૂમે છે — આનું ભગવાન દૃષ્ટાંત સહિત વર્ણન કરે છે.

શરીરં યદવાપ્નોતિ યચ્ચાપ્યુત્કામતીશ્વરઃ ।
ગૃહીત્વૈતાનિ સંયાતિ વાયુર્ગન્ધાનિવાશયાત્ ॥ ૮ ॥

વાયુઃ	= વાયુ	અપિ	= બનેલો જીવાત્મા	ગૃહીત્વા	= ઇન્દ્રિયો)ને
આશયાત્	= ગંધના સ્થાનેથી	યત્	= પણ	ચ	= લઈને,
ગન્ધાન્	= ગંધને જે રીતે	શરીરમ્	= જે	યત્	= પછી
	(ગ્રહણ કરીને લઈ	ઉત્કામતિ	= શરીરને	અવાપ્નોતિ	= જે (શરીરને)
	જાય છે),		= છોડે છે,		= પામે છે
ઈવ	= એ જ રીતે		(ત્યાંથી)		(એમાં)
ઈશ્વરઃ	= દેહ આદિનો સ્વામી	એતાનિ	= આ (મનસમેત	સંયાતિ	= ચાલ્યો જાય છે.

ટીકા - ‘વાયુર્ગન્ધાનિવાશયાત્’ - જે રીતે વાયુ અત્તરના પૂમડામાંથી ગંધ લઈ જાય છે; પરંતુ તે ગંધ સ્થાયીરૂપે વાયુમાં નથી રહેતી, કેમકે વાયુ અને ગંધનો સંબંધ નિત્ય નથી, એવી જ રીતે ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, સ્વભાવ વગેરે (સૂક્ષ્મ અને કારણ - બન્ને શરીરો)ને પોતાનામાં માનવાને કારણે જીવાત્મા તેમને સાથે લઈને બીજી યોનિમાં જાય છે.

જેવી રીતે વાયુ તત્ત્વતઃ ગંધથી નિર્લિપ્ત છે, એવી જ રીતે જીવાત્મા પણ તત્ત્વતઃ મન, ઇન્દ્રિયો, શરીર વગેરેથી નિર્લિપ્ત છે; પરંતુ આ મન, ઇન્દ્રિયો, શરીર, વગેરેમાં હું-મારાપણાની માન્યતા હોવાને કારણે તે (જીવાત્મા) એમનું આકર્ષણ કરે છે.

જેવી રીતે વાયુ આકાશનું કાર્ય હોવા છતાં પણ પૃથ્વીના અંશ ગંધને સાથે લઈને ધૂમે છે, એવી જ રીતે જીવાત્મા પરમાત્માનો સનાતન અંશ હોવા છતાં પણ પ્રકૃતિનાં કાર્ય (પ્રતિક્ષણે બદલાવાવાળાં) શરીરોને સાથે લઈને ભિન્ન-ભિન્ન યોનિઓમાં ધૂમે છે. જડ હોવાને કારણે વાયુમાં એ વિવેક નથી કે તે ગંધને ગ્રહણ ન કરે; પરંતુ જીવાત્માને તો એ વિવેક અને સામર્થ્ય મળેલું છે કે તે જ્યારે ચાહે, ત્યારે શરીર સાથેનો સંબંધ દૂર કરી શકે છે. ભગવાને મનુષ્યને એ સ્વતંત્રતા આપી રાખી છે કે તે ચાહે તેની સાથે સંબંધ જોડી શકે છે અને ચાહે તેની સાથે સંબંધ તોડી શકે છે. પોતાની ભૂલ દૂર કરવાને માટે કેવળ પોતાની માન્યતા બદલવાની આવશ્યકતા છે કે પ્રકૃતિનાં અંશ આ સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ શરીરો સાથે મારો (જીવાત્માનો) કોઈ સંબંધ નથી. પછી જન્મમરણના બંધનથી સહજ જ મુક્તિ છે.

ભગવાને અહીં ત્રણ શબ્દો દૃષ્ટાંતના રૂપમાં આપ્યા છે - (૧) વાયુ, (૨) ગંધ અને (૩) આશય. ‘આશય’ કહે છે સ્થાનને; જેમ કે - જલાશય, (જલ + આશય)

અર્થાત્ જળનું સ્થાન. અહીં આશય નામ સ્થૂળ શરીરનું છે. જેવી રીતે ગંધના સ્થાન (આશય) અત્તરના પૂમડામાંથી વાયુ ગંધ લઈ જાય છે અને પૂમડું પાછળ પડ્યું રહે છે, એ જ રીતે વાયુરૂપી જીવાત્મા ગંધરૂપી સૂક્ષ્મ અને કારણશરીરોને સાથે લઈને જાય છે, ત્યારે ગંધનું આશયરૂપ સ્થૂળશરીર પાછળ રહી જાય છે.

‘શરીરં યદવાપ્નોતિ... ગૃહીત્વૈતાનિ સંયાતિ’ - અહીં ‘ઈશ્વરઃ’ પદ જીવાત્માનું વાચક છે. એ જીવાત્માથી ત્રણ ખાસ ભૂલો થઈ રહી છે -

(૧) મન, બુદ્ધિ, શરીર વગેરે જડ પદાર્થોનો પોતાને સ્વામી માને છે, પરંતુ વાસ્તવમાં બની જાય છે પોતે તેમનો દાસ.

(૨) પોતાને એ જડ પદાર્થોનો સ્વામી માની લેવાને કારણે પોતાના વાસ્તવિક સ્વામી પરમાત્માને ભૂલી જાય છે.

(૩) જડ પદાર્થો સામે માનેલા સંબંધનો ત્યાગ કરવામાં સ્વાધીન હોવા છતાં પણ તેમનો ત્યાગ નથી કરતો.

પરમાત્માએ જીવાત્માને શરીર વગેરે સામગ્રીનો સદુપયોગ કરવાની સ્વાધીનતા આપી છે. તેમનો સદુપયોગ કરીને પોતાનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે એ વસ્તુઓ આપી છે, તેમનો સ્વામી બનવાને માટે નહિ. પરંતુ જીવથી એ બહુ જ મોટી ભૂલ થાય છે કે તે મળેલી સામગ્રીનો સદુપયોગ નથી કરતો; બલકે પોતાને તેમનો માલિક માની લે છે, પરંતુ બની જાય છે વાસ્તવમાં તેમનો ગુલામ.

જીવાત્મા જડ પદાર્થો સાથે માનેલા સંબંધનો ત્યાગ ત્યારે જ કરી શકે છે, જ્યારે તેને એ માલૂમ થઈ જાય કે એમનો માલિક બનવાથી હું સર્વથા પરાધીન બની ગયો છું અને મારું પતન થઈ ગયું છે. તે જેમનો માલિક બને છે, તેમની ગુલામી તેનામાં આવી જ જાય છે. તેને કેવળ વહેમ થાય છે કે હું એમનો માલિક છું. જડ પદાર્થોના માલિક બની જવાથી એક તો તેને તે પદાર્થોની

‘કમી’નો અનુભવ થાય છે અને બીજું તે પોતાને ‘અનાથ’ માની લે છે.

જેને માલિકપણું કે અધિકાર પ્રિય લાગે છે, તે પરમાત્માને પ્રાપ્ત નથી કરી શકતો; કેમકે જે કોઈ વ્યક્તિ, વસ્તુ, પદ વગેરેનો સ્વામી બને છે, તે પોતાના સ્વામીને ભૂલી જાય છે — એ નિયમ છે. ઉદાહરણાર્થે, જે સમયે બાળક કેવળ માને પોતાની માનીને તેને જ ચાહે છે, તે સમયે તે માના વિના રહી જ નથી શકતો. પરંતુ તે જ બાળક જ્યારે મોટો થઈને ગૃહસ્થ બની જાય છે અને પોતાને સ્ત્રી, પુત્ર વગેરેનો સ્વામી માનવા લાગે છે, ત્યારે તે જ માનું પાસે રહેવું તેને ગમતું નથી. આ સ્વામી બનવાનું જ પરિણામ છે! એ જ રીતે આ જીવાત્મા પણ શરીર વગેરે જડ પદાર્થોનો સ્વામી (ઈશ્વર) બનીને પોતાના વાસ્તવિક સ્વામી પરમાત્માને ભૂલી જાય છે — એમનાથી વિમુખ થઈ જાય છે. જ્યાં સુધી આ ભૂલ કે વિમુખતા રહેશે, ત્યાં સુધી જીવાત્મા દુઃખ પામતો જ રહેશે.

‘ઈશ્વર:’ પદની સાથે ‘અપિ’ પદ એક વિશેષ અર્થ ધરાવે છે કે આ ઈશ્વર બનેલો જીવાત્મા વાયુ જેવો અસમર્થ, જડ અને પરાધીન નથી. આ જીવાત્મામાં એવું સામર્થ્ય અને વિવેક છે કે તે જ્યારે ઈચ્છે છે, ત્યારે માનેલા સંબંધને છોડી શકે છે અને પરમાત્માની સાથે નિત્ય સંબંધનો અનુભવ કરી શકે છે, પરંતુ સંયોગજન્ય સુખની લોલુપ્તાને કારણે તે સંસાર સાથે માનેલા સંબંધને છોડતો નથી અને છોડવાનું ઈચ્છતો પણ નથી. જડતા (શરીર વગેરે) સાથે તાદાત્મ્ય છૂટતાં જીવાત્મા (ગંધની જેમ) શરીરોને સાથે લઈ જઈ શકતો જ નથી.

જીવને બે શક્તિઓ મળેલી છે — (૧) પ્રાણશક્તિ, જેનાથી શ્વાસોનું આવાગમન થાય છે અને (૨) ઈચ્છાશક્તિ, જેનાથી ભોગોને મેળવવાની ઈચ્છા કરે છે. પ્રાણશક્તિ હરદમ (શ્વાસોચ્છ્વાસના દ્વારા) ક્ષીણ થતી રહે છે. પ્રાણશક્તિનું ખતમ થવું એ જ મૃત્યુ કહેવાય છે. જડનો સંગ કરવાથી કંઈ કરવા અને પામવાની ઈચ્છા ચાલુ રહે છે. પ્રાણશક્તિ રહેતાં ઈચ્છાશક્તિ અર્થાત્ કંઈક કરવાની અને પામવાની ઈચ્છા દૂર થઈ જાય, તો મનુષ્ય જીવનમુક્ત થઈ જાય છે. પ્રાણશક્તિ નષ્ટ થઈ જાય અને ઈચ્છાઓ ચાલુ રહે, તો બીજો જન્મ લેવો જ પડે છે. નવું શરીર મળતાં ઈચ્છાશક્તિ તો તે જ (પૂર્વજન્મની) રહે છે, પ્રાણશક્તિ નવી મળી જાય છે.

અહીં ‘ગૃહીત્વા’ પદનું તાત્પર્ય છે — જે પોતાનાં નથી, તેમની સાથે રાગ, મમતા અને પ્રીતિ કરવાં. જે મન અને ઈન્દ્રિયોને પોતાની માનીને જીવાત્મા તેમને સાથે લઈને

ફરે છે, તે મન અને ઈન્દ્રિયો કદી નથી કહેતાં કે અમે તમારાં છીએ અને તમે અમારા છો. એમના પર જીવાત્માનું શાસન પણ ચાલતું નથી. જેમ ઈચ્છે તેમ રાખી શકતો નથી, પરિવર્તન કરી શકતો નથી; છતાં પણ એમની સાથે મમત્વ રાખે છે, કે જે ભૂલ જ છે. વાસ્તવમાં આ મમતાયુક્ત સંબંધ જ બાંધવાવાળો છે.

વસ્તુ આપણને પ્રાપ્ત હોય કે ના હોય, ઉત્તમ હોય કે કનિષ્ઠ હોય, આપણા કામમાં આવે કે ન આવે, દૂર હોય કે પાસે હોય, જો તે વસ્તુને આપણે પોતાની માનતા હોઈએ તો તેની સાથે આપણો સંબંધ ચાલુ રહેલો જ છે.

પોતાના તરફથી છોડ્યા વિના શરીર વગેરેમાં મમતાનો સંબંધ મરવા છતાં પણ નથી છૂટતો. એટલા માટે મૃત શરીરનાં અસ્થિઓને ગંગાજીમાં પધરાવવાથી તે જીવની આગળ ગતિ થાય છે. આ માનેલા સંબંધને છોડવામાં આપણે સર્વથા સ્વતંત્ર તથા સક્ષમ છીએ. જો શરીર છૂટે એ પહેલાં જ આપણે શરીરાદિમાંથી મમતાને હઠાવી દઈએ, તો જીવતેજીવત જ મુક્ત થઈ જઈએ.

જે પોતાનું નથી, તેને પોતાનું માનવું અને જે પોતાનું છે, તેને પોતાનું ન માનવું — આ બહુ જ ભારે દોષ છે. જેને કારણે જ પારમાર્થિક માર્ગમાં ઉન્નતિ નથી થતી.

આ શ્લોકમાં આવેલું ‘એતાનિ’ પદ સાતમા શ્લોકના ‘મનઃષષ્ઠાનીન્દ્રિયાણિ’ (પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા મન)નું વાચક છે. અહીં ‘એતાનિ’ પદને સત્તર તત્ત્વોના સમુદાય રૂપી સૂક્ષ્મશરીર તેમ જ કારણશરીર (સ્વભાવ)નું પણ ઘોતક માનવું જોઈએ. આ બધાંને ગ્રહણ કરીને જીવાત્મા બીજા શરીરમાં જાય છે. જેવી રીતે મનુષ્ય જૂનાં વસ્ત્રોનો ત્યાગ કરીને નવાં વસ્ત્રો ધારણ કરે છે, તેવી જ રીતે જીવાત્મા જૂના શરીરનો ત્યાગ કરીને નવા શરીરને પ્રાપ્ત થાય છે (ગીતા અ. ૨/૨૨).

વાસ્તવમાં શુદ્ધ ચેતન (આત્મા)નું કોઈ શરીરને પામવું અને તેનો ત્યાગ કરીને બીજા શરીરમાં જવું થઈ નથી શકતું; કેમકે આત્મા અચળ અને સમાનરૂપે સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે (ગીતા અ. ૨/૧૭, ૨૪). શરીરોનાં ગ્રહણ અને ત્યાગ પરિચ્છિન્ન (એકદેશીય) તત્ત્વના દ્વારા જ થવાં સંભવિત છે, જ્યારે આત્મા કદી કોઈ પણ સ્થળ, કાળ વગેરેમાં પરિચ્છિન્ન નથી થઈ શકતો. પરંતુ જ્યારે આ આત્મા પ્રકૃતિના કાર્ય શરીર સાથે તાદાત્મ્ય કરી લે છે અર્થાત્ પ્રકૃતિસ્થ થઈ જાય છે, ત્યારે (સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ — ત્રણે શરીરોમાં પોતાને તથા પોતાનામાં ત્રણે શરીરોને ધારણ કરીને અર્થાત્ તેમનામાં મમતા કરવાથી) તે પ્રકૃતિનાં કાર્ય શરીરોનો ગ્રહણ-ત્યાગ કરવા લાગે છે. તાત્પર્ય એ

છે કે શરીરને ‘હું’ને ‘મારું’ માની લેવાને કારણે આત્મા સૂક્ષ્મશરીરના આવવા-જવાને પોતાનું આવવું-જવું માની લે છે. જ્યારે પ્રકૃતિના કાર્ય શરીર સાથે તાદાત્મ્ય દૂર થઈ જાય છે અર્થાત્ સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણશરીર સાથે

આત્માનો માનેલો સંબંધ નથી રહેતો; ત્યારે આ શરીરો પોતાનાં કારણભૂત સમષ્ટિતત્ત્વોમાં લીન થઈ જાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે પુનર્જન્મનું મૂળ કારણ જીવનું શરીર સાથે માનેલું તાદાત્મ્ય જ છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : અગાઉના શ્લોકમાં ‘કર્ષતિ’ પદ અને આ શ્લોકમાં ‘ગૃહીત્વા’ પદ આવ્યું છે. ‘કર્ષતિ’નો અર્થ છે – પોતાના તરફ ખેંચવું, અને ‘ગૃહીત્વા’નો અર્થ છે – પકડવું અને તાદાત્મ્ય કરવું. વાયુનું દષ્ટાંત આપવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જીવ વાયુની જેમ નિર્લિપ્ત રહે છે. શરીર સાથે લિપ્ત હોવા છતાં પણ વાસ્તવમાં તેની નિર્લેપતા ક્યારેય જતી નથી – ‘શરીરસ્થોઽપિ કૌન્તેય ન કરોતિ ન લિપ્યતે’ (ગીતા – ૧૩/૩૧). વાયુમાં ગંધ હંમેશાં રહેતી નથી, આપમેળે ચાલી જાય છે; પરંતુ જીવ જ્યાં સુધી મન-બુદ્ધિ-ઇન્દ્રિયોને છોડતો નથી, ત્યાં સુધી તે છૂટતાં નથી. એનું કારણ એ છે કે મન, બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયોને જીવ સ્વયં પકડે છે – ‘ગૃહીત્વૈતાનિ’ તેથી પોતે છોડે તો જ તે છૂટે છે.

દરેક ભોગથી સ્વાભાવિક ઉપરતિ થાય છે – આ બધાનો અનુભવ છે. ભોગોમાં પ્રવૃત્તિ તો કૃત્રિમ થાય છે, પરંતુ નિવૃત્તિ સ્વાભાવિક થાય છે. રુચિ તો જીવ ઉત્પન્ન કરે છે, પરંતુ અરુચિ આપમેળે થાય છે. જેમ કે, તમાકુ પિનારા ધૂમાડો અંદર ખેંચે છે, પરંતુ તે બહાર સ્વતઃ નીકળે છે, મોઢું બંધ કરશે તો નાક વાટે નીકળશે! ધુમાડો તો રાખવા છતાં રહેતો નથી, પરંતુ માણસની આદત ખરાબ થઈ જાય છે, વ્યસન લાગુ પડી જાય છે. એ જ પ્રમાણે ભોગ તો ટકતા નથી, પણ આદત બગડી જાય છે. ભોગ તો સ્વતઃ છૂટી જાય છે, તેનાથી અરુચિ સ્વતઃ થાય છે પરંતુ આદત બગડવાથી જીવ તેને (ભોગોને) વારંવાર પકડતો રહે છે અને તે ‘ઈશ્વર’ (પોતાનો નિયામક) અર્થાત્ સ્વતંત્ર હોવા છતાં પણ પરવશતાનો અનુભવ કરતો રહે છે. ભોગોમાં આસક્ત થવા છતાં પણ જીવની નિર્લિપ્તતા જતી નથી, પરંતુ તેના તરફ એ ધ્યાન આપતો નથી અને એને મહત્ત્વ આપતો નથી. શરીર સાથે સંબંધ ન હોવા છતાં પણ એ શરીર સાથે સંબંધ સ્વીકારીને સુખ લેતો રહે છે. સંબંધ તો અનિત્ય હોય છે, પરંતુ સંબંધ-વિચ્છેદ નિત્ય થાય છે. કારણ કે શરીર તો સંસારની જાતિનું (જડ તથા પરિવર્તનશીલ) હોવાથી તે વિજાતીય છે. વિજાતીય વસ્તુ સાથે સંબંધ થવો સંભવ નથી. પરમાત્માનો અંશ હોવાથી જીવની પરમાત્મા સાથે સજાતીયતા છે. તેથી તેનો સ્વતઃ સંબંધ પરમાત્મા સાથે જ છે. જો જીવ સંતોની, ભગવાનની અને શાસ્ત્રોની વાણી પર વિશ્વાસ કરીને પરમાત્મા સાથે સંબંધ જોડી દે તો પછી તેને અનુભવ થઈ જશે. પરંતુ તે પદાર્થના સુખને પ્રધાનતા આપી દે છે. જ્યાં સુધી એ ભગવાન સાથે સંબંધ જોડતો નથી, ત્યાં સુધી ભગવાન તેના કોઈ પણ સંબંધને ટકવા દેતા નથી, તોડતા જ રહે છે. જીવ ગમે તેટલું જોર કરે, તે સંસારનો સંબંધ સ્થાયી રાખી શકતો જ નથી.

—■—

સંબંધ – હવે ભગવાન સાતમા શ્લોકમાં આવેલા ‘મનઃષ્ઠાનીન્દ્રિયાણિ’ પદનો ખુલાસો કરે છે.

શ્રોત્રં ચક્ષુઃ સ્પર્શનં ચ રસનં દ્રાણમેવ ચ ।

અધિષ્ઠાય મનશ્ચાયં વિષયાનુપસેવતે ॥ ૮ ॥

અયમ્	= આ (જીવાત્મા)	શ્રોત્રમ્	= શ્રોત્ર,	દ્રાણમ્	= દ્રાણ (-આ પાંચેય ઇન્દ્રિયો દ્વારા)
મનઃ	= મનનો	ચક્ષુઃ, ચ	= ચક્ષુ અને	વિષયાન્	= વિષયોનું
અધિષ્ઠાય	= આશ્રય લઈને	સ્પર્શનમ્, ચ	= ત્વચા,	ઉપસેવતે	= સેવન કરે છે.
એવ	= જ	રસનમ્	= રસના,		
		ચ	= અને		

ટીકા – ‘અધિષ્ઠાય મનશ્ચાયમ્’ – મનમાં અનેક પ્રકારના (સારા-નરસા) સંકલ્પ-વિકલ્પ થતા રહે છે. એમનાથી ‘સ્વયં’ની સ્થિતિમાં કોઈ અંતર નથી પડતું; કેમકે ‘સ્વયં’ (ચેતનતત્ત્વ, આત્મા) જડ શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન-બુદ્ધિથી અત્યંત પર અને તેમનો આશ્રય તથા પ્રકાશક છે. સંકલ્પ-વિકલ્પ આવતા જતા રહે છે ને ‘સ્વયં’ સદા જેમ

છે તેમ રહે છે.

મનનો સંયોગ થતાં જ સાંભળવા, દેખવા, સ્પર્શ કરવા, સ્વાદ લેવા તથા સૂંઘવાનું જ્ઞાન થાય છે. જીવાત્માને મન વિના ઇન્દ્રિયોથી સુખદુઃખ થતું નથી, એટલા માટે અહીં મનને અધિષ્ઠિત કરવાની વાત કહેવામાં આવી છે. તાત્પર્ય એ છે કે જીવાત્મા મનને અધિષ્ઠિત કરીને અર્થાત્ તેનો આશ્રય લઈને જ ઇન્દ્રિયો દ્વારા વિષયોનું સેવન કરે છે.

‘શ્રોત્રં ચક્ષુઃ સ્પર્શનં ચ રસનં દ્રાણમેવ ચ’ – શ્રવણેન્દ્રિય અર્થાત્ કાનોમાં સાંભળવાની શક્તિ^૧ ‘શ્રોત્રમ્’ છે. આજ સુધી આપણે અનેક પ્રકારના અનુકૂળ (સ્તુતિ, માન, બડાઈ, આશીર્વાદ, મધુર ગાન, વાદ્ય વગેરે) અને પ્રતિકૂળ (નિંદા, અપમાન, શાપ, અપશબ્દો વગેરે) શબ્દો સાંભળ્યા છે; પરંતુ તેમનાથી ‘સ્વયં’માં શો ફરક પડ્યો?

કોઈકને પૌત્રના જન્મ તથા પુત્રના મૃત્યુના સમાચાર એકી સાથે મળ્યા. બન્ને સમાચાર સાંભળવાથી એકના ‘જન્મ’ તથા બીજાના ‘મૃત્યુ’નું જે જ્ઞાન થયું, તે ‘જ્ઞાન’માં કોઈ અંતર નથી આવ્યું. જ્યારે જ્ઞાનમાં પણ કોઈ અંતર નથી આવ્યું. તો પછી ‘જ્ઞાતા’માં અંતર આવશે જ કેવી રીતે! આથી જન્મ અને મૃત્યુના સમાચાર સાંભળવાથી અંતઃકરણમાં (માનેલા સંબંધને કારણે) જે અસર થાય છે, તેની તરફ દૃષ્ટિ ન રાખીને આ ‘જ્ઞાન’ પર જ દૃષ્ટિ રાખવી જોઈએ. એવી જ રીતે અન્ય ઇન્દ્રિયોની બાબતમાં પણ સમજી લેવું જોઈએ.

નેત્રેન્દ્રિય અર્થાત્ નેત્રોમાં દેખવાની શક્તિ ‘ચક્ષુઃ’ છે. આજ સુધી આપણે અનેક સુંદર, અસુંદર, મનોહર, ભયાનક રૂપ કે દૃશ્ય જોયાં છે, પરંતુ તેમનાથી આપણા સ્વરૂપમાં શો ફરક પડ્યો?

સ્પર્શેન્દ્રિય અર્થાત્ ત્વચામાં સ્પર્શ કરવાની શક્તિ ‘સ્પર્શનમ્’ છે. જીવનમાં આપણને અનેક કોમળ, કઠોર, ચીકણા, ઠંડા, ગરમ વગેરે સ્પર્શો પ્રાપ્ત થયા છે, પરંતુ તેઓથી ‘સ્વયં’ની સ્થિતિમાં શું અંતર પડ્યું?

રસનેન્દ્રિય અર્થાત્ જીભમાં સ્વાદ લેવાની શક્તિ ‘રસનમ્’ છે. કડવો, તીખો, ગળ્યો, તૂરો, ખાટો અને ખારો – આ છ પ્રકારના ભોજનના રસ છે. આજ સુધી આપણે જાતજાતનાં રસયુક્ત ભોજન કર્યાં છે; પરંતુ વિચાર કરવો જોઈએ કે તેઓનાથી ‘સ્વયં’ને શું મળ્યું?

દ્રાણેન્દ્રિય અર્થાત્ નાસિકામાં સૂંઘવાની શક્તિ ‘દ્રાણમ્’ છે. જીવનમાં આપણી નાસિકાએ જાતજાતની સુગંધ અને દુર્ગંધ ગ્રહણ કરી છે; પરંતુ તેઓનાથી ‘સ્વયં’માં શો ફરક પડ્યો?

વિશેષ વાત

શ્રોત્રનો વાણી સાથે, નેત્રનો પગ સાથે, ત્વચાનો હાથ સાથે, રસનાનો ઉપસ્થ સાથે અને દ્રાણનો ગુદા સાથે (પાંચેય જ્ઞાનેન્દ્રિયોનો પાંચેય કર્મેન્દ્રિયો સાથે) ધનિષ્ઠ સંબંધ છે. જેમ કે, જે જન્મથી બહેરો હોય છે, તે મૂંગો પણ હોય છે. પગના તળિયામાં તેલની માલિશ કરવાથી નેત્રો ઉપર તેલની અસર પડે છે. ત્વચાના હોવાથી જ હાથ સ્પર્શનું કામ કરે છે. રસનેન્દ્રિયના વશમાં થવાથી ઉપસ્થેન્દ્રિય પણ વશમાં થઈ જાય છે. દ્રાણથી ગંધનું ગ્રહણ તથા તેનાથી સંબંધિત ગુદાથી ગંધનો ત્યાગ થાય છે.

પંચમહાભૂતોમાં એક-એક મહાભૂતના સત્ત્વગુણ-અંશથી જ્ઞાનેન્દ્રિયો, રજોગુણ-અંશથી કર્મેન્દ્રિયો છે અને તમોગુણ-અંશથી શબ્દ વગેરે પાંચેય વિષયો બન્યા છે.

પંચમહાભૂતો	સત્ત્વગુણ-અંશ	રજોગુણ-અંશ	તમોગુણ-અંશ
આકાશ	શ્રોત્ર	વાક્	શબ્દ
વાયુ	ત્વચા	હસ્ત	સ્પર્શ
અગ્નિ	નેત્ર	પાદ	રૂપ
જળ	રસના	ઉપસ્થ	રસ
પૃથ્વી	દ્રાણ	ગુદા	ગંધ

૧. મનુષ્ય પોતાના મનમાં નિરંતર કંઈક ને કંઈક વિચારતો રહે છે, જેને સંકલ્પ-વિકલ્પ, મનોરથ કે મનોરાજ્ય કહે છે. નિદ્રાને સમયે આ જ ‘સ્વપ્ન’ થઈને દેખાવા લાગે છે. મન પર બુદ્ધિનો પરદો (પ્રભાવ) રહેવાને કારણે આપણે મનમાં આવેલી પ્રત્યેક બાબતને પ્રગટ નથી કરતા. પરંતુ બુદ્ધિનો પરદો હઠી જતાં મનમાં આવેલી પ્રત્યેક બાબત કહેવી કે તેના અનુસાર આચરણ કરવું એ ‘પાગલપણું’ કહેવાય છે. આ રીતે મનોરાજ્ય, સ્વપ્ન તથા પાગલપણું – એ ત્રણે એક જ છે.

પાંચ મહાભૂતોના મળેલા સત્ત્વગુણ-અંશથી મન અને બુદ્ધિ, રજોગુણ-અંશથી પ્રાણ અને તમોગુણ-અંશથી શરીર બન્યું છે.

‘વિષયાનુપસેવતે’ – જેવી રીતે વેપારી કોઈ કારણવશ એક જગાએથી દુકાન ઉઠાવીને બીજી જગાએ દુકાન કરે છે, એવી જ રીતે જીવાત્મા એક શરીરને છોડીને બીજા શરીરમાં જાય છે; અને જેવી રીતે પહેલા શરીરમાં વિષયોનું રાગપૂર્વક સેવન કરતો હતો, એવી જ રીતે બીજા શરીરમાં જતાં (તેવો જ સ્વભાવ હોવાથી) વિષયોનું સેવન કરવા લાગે છે. આ રીતે જીવાત્મા વારંવાર વિષયોમાં આસક્તિ કરવાને કારણે ઊંચનીચ યોનિઓમાં ભટકતો રહે છે.

ભગવાને આ મનુષ્યશરીર પોતાનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે આપ્યું છે, સુખભોગ ભોગવવા માટે નહિ. જેવી રીતે બ્રાહ્મણને ગાયનું દાન કરીને આપણે તેને ચારોપાણી તો આપી શકીએ છીએ, પરંતુ આપેલી ગાયનું દૂધ પીવાનો આપણને હક્ક નથી; એવી જ રીતે મળેલા શરીરનો સદુપયોગ કરવાનું આપણું કર્તવ્ય છે, પરંતુ તેને પોતાનું માનીને સુખ ભોગવવાનો આપણને હક્ક નથી.

વિશેષ વાત

વિષયસેવન કરવાથી પરિણામમાં વિષયોમાં રાગ – આસક્તિ જ વધે છે કે જે પુનર્જન્મ તથા સઘળાં દુઃખોનું કારણ છે. વિષયોમાં વસ્તુતઃ સુખ છે પણ નહિ. કેવળ આરંભમાં ભ્રમવશ સુખ પ્રતીત થાય છે (અ. ૧૮/૩૮). જો વિષયોમાં સુખ હોત તો જેમની પાસે પ્રચુર ભોગસામગ્રી છે, એવા મોટા મોટા ધનિક, ભોગી અને પદાધિકારી તો સુખી થઈ જ જાત, પરંતુ વાસ્તવમાં જોઈએ તો સમજાશે

કે, તેઓ પણ દુઃખી અને અશાંત જ છે. કારણ એ છે કે ભોગપદાર્થોમાં સુખ છે જ નહિ, થયું નથી, હશે નહિ અને હોઈ શકતું પણ નથી. સુખ લેવાની ઈચ્છાથી જે જે ભોગો ભોગવવામાં આવ્યા, તે તે ભોગોથી ધૈર્ય નષ્ટ થયું, ધ્યાન નષ્ટ થયું, રોગો પેદા થયા, ચિંતા થઈ, વ્યગ્રતા થઈ, પશ્ચાત્તાપ થયો, બેઈજજતી થઈ, બળ ગયું, ધન ગયું, શાંતિ ગઈ, તેમ જ મોટા ભાગે દુઃખશોક ઉદ્વેગ આવ્યાં – આવું આ પરિણામ, વિચારશીલ વ્યક્તિને પ્રત્યક્ષ દેખાય છે.^૧

જેવી રીતે સ્વપ્નમાં જળ પીવાથી તૃષ્ણા નથી છીપતી, એવી જ રીતે ભોગપદાર્થોથી ન તો શાંતિ મળે છે અને ન અંતરની ઈચ્છા પણ દૂર થાય છે. મનુષ્ય વિચારે છે કે આટલું ધન થઈ જાય, આટલો સંગ્રહ થઈ જાય, આટલી (અમુક-અમુક) વસ્તુઓ પ્રાપ્ત થઈ જાય તો શાંતિ મળી જશે; પરંતુ એટલું થઈ જવા છતાં પણ શાંતિ નથી મળતી, ઊલટાની વસ્તુઓના મળવાથી તેમની લાલસા વધારે વધી જાય છે.^૨ ધન વગેરે ભોગપદાર્થોના મળવા છતાં પણ ‘વધારે મળી જાય, વધારે મળી જાય’ – એ ક્રમ ચાલતો જ રહે છે. પરંતુ સંસારમાં જેટલું ધનધાન્ય છે, જેટલી સુંદર સ્ત્રીઓ છે, જેટલી ઉત્તમ વસ્તુઓ છે, તે સઘળેસઘળી એકસામટી કોઈ એક વ્યક્તિને મળી પણ જાય, તોપણ તેમનાથી તેને તૃપ્તિ નથી થઈ શકતી.^૩ એનું કારણ એ છે કે જીવ અવિનાશી પરમાત્માનો અંશ અને ચેતન છે અને ભોગપદાર્થો નાશવાન પ્રકૃતિના અંશ તથા જડ છે. ચેતનની ભૂખ જડ પદાર્થોના દ્વારા કેવી રીતે મટી શકે છે? ભૂખ છે પેટમાં અને પીઠ પાછળ હલવો બાંધવામાં આવે તો ભૂખ કેવી રીતે મટી શકે છે? તરસ લાગતાં ઉત્તમમાં ઉત્તમ ગરમાગરમ હલવો ખાવા છતાં પણ તરસ નથી મટી શકતી. એ જ રીતે જીવને

શ્રવણેન્દ્રિયથી બે પ્રકારનું જ્ઞાન થાય છે – (૧) અપરોક્ષ શબ્દનું જ્ઞાન અને (૨) પરોક્ષ વિષયનું જ્ઞાન. એટલા માટે શ્રવણનો બહુ જ મહિમા છે. જ્ઞાનમાર્ગ અને ભક્તિમાર્ગ – બન્નેય માર્ગોમાં ‘શ્રવણ’નું મુખ્ય સ્થાન છે. જોકે નેત્રોથી શાસ્ત્રોનું અવલોકન અને અધ્યયન કરવાથી પણ પરોક્ષ વિષયનું જ્ઞાન થાય છે, તેમ છતાં વાસ્તવમાં તે પણ (શબ્દનું જ લેખિતરૂપ હોવાથી) પ્રકારાંતરથી શબ્દની શક્તિ જ છે. શાસ્ત્રજ્ઞાન પણ જેવું (ગુરુમુખેથી) શ્રવણથી થાય છે, તેવું વાંચવાથી નહિ. વિદ્યાધ્યયનમાં પણ પહેલાં સાંભળવાથી જ બોધ થાય છે. શબ્દમાં અર્થિત્ય શક્તિ છે, જેને શ્રવણેન્દ્રિય જ ગ્રહણ કરી શકે છે, અન્ય ઈન્દ્રિયો નહિ.

૧. ભોગા ન ભુક્તા વયમેવ ભુક્તાસ્તપો ન તપ્તં વયમેવ તપ્તાઃ । કાલો ન યાતો વયમેવ યાતાસ્તૃષ્ણા ન જીર્ણા વયમેવ જીર્ણાઃ ॥
(ભર્તૃહરિવૈરાગ્યશતક ૧૨)

‘અમે ભોગોને નથી ભોગવ્યા, ભોગોએ જ અમને ભોગવી લીધા; અમે તપ નથી કર્યું, અમે જ તૃપ્ત થઈ ગયા; કાળ વ્યતીત થયો નથી, અમે જ વ્યતીત થઈ ગયા; તૃષ્ણા જીર્ણ નથી થઈ, અમે જ જીર્ણ થઈ ગયા.’

૨. ન જાતુ કામઃ કામાનામુપભોગેન શામ્યતિ । હવિષા કૃષ્ણવર્ત્મેવ ભૂય એવાભિવર્ધતે ॥ (મનુ. ૨/૮૪); (શ્રીમદ્ભા. ૮/૧૫/૪)
ભોગપદાર્થોના ઉપભોગથી કામના કદી શાંત નથી થતી, પરંતુ જેવી રીતે ઘીની આહુતિ આપવાથી અગ્નિ વધારે ભડકી ઊઠે છે, તેવી જ રીતે ભોગવાસના પણ ભોગોને ભોગવવાથી પ્રબળ થાય છે.’

૩. યત્ પૃથિવ્યાં બ્રીહિયવં હિરણ્યં પશવઃ સ્ત્રિયઃ । એકસ્યાપિ ન પર્યાપ્તં તસ્માતૃષ્ણાં પરિત્યજેત્ ॥

(વિષ્ણુપુરાણ ૪/૧૦/૨૪; મહા. આદિ. ૮૫/૧૩)

તરસ તો છે ચિન્મય પરમાત્માની, પરંતુ તે એ તરસને દૂર કરવા ઇચ્છે છે જડ પદાર્થો દ્વારા કે, જેનાથી તૃપ્તિ થવાની જ નથી. તૃપ્તિ તો દૂર રહી, જેમ-જેમ તે જડ પદાર્થોને અપનાવે છે, તેમ-તેમ તેની અપેક્ષા પણ વધતી જ જાય છે. આ તેની કેટલી મોટી ભૂલ છે!

સાધકે આજે જ એ દૃઢ વિચાર (નિશ્ચય) કરી લેવો જોઈએ કે મારે ભોગબુદ્ધિથી વિષયોનું સેવન કરવું જ નથી. તેનો આ પાકો નિર્ણય થઈ જાય કે ‘સકળ સંસાર મળીને પણ મને તૃપ્ત નથી કરી શકતો.’ વિષયસેવન ન કરવાનો દૃઢ વિચાર થવાથી ઈન્દ્રિયો નિર્વિષય થઈ જાય છે; અને ઈન્દ્રિયો નિર્વિષય થઈ જવાથી મન નિર્વિકલ્પ થઈ જાય છે. મન નિર્વિકલ્પ થઈ જવાથી બુદ્ધિ આપોઆપ સમ થઈ જાય છે; અને બુદ્ધિ સમ થઈ જવાથી પરમાત્માની પ્રાપ્તિનો આપોઆપ અનુભવ થઈ જાય છે (ગીતા અ. ૫/૧૮); કેમકે પરમાત્મા તો સદા પ્રાપ્ત જ છે. વિષયોમાં પ્રવૃત્તિ થવાને કારણે જ એમની પ્રાપ્તિનો અનુભવ નથી થઈ શકતો.

સુખભોગ અને સંગ્રહ — આ બેમાં જેઓ આસક્ત થઈ જાય છે, તેમને માટે પરમાત્માપ્રાપ્તિ તો દૂર રહી, તેઓ પરમાત્મા તરફ ચાલવાનો દૃઢ નિશ્ચય પણ નથી કરી

શકતા (ગીતા અ. ૨/૪૪).

ગોસ્વામી શ્રીતુલસીદાસજી મહારાજ શ્રીરામચરિત-માનસના અંતમાં પ્રાર્થના કરે છે—

કામિહિ નારિ પિઆરિ જિમિ લોભિહિ પ્રિય જિમિ દામ ।
તિમિ રઘુનાથ નિરંતર પ્રિય લાગહુ મોહિ રામ ॥
(માનસ ૭/૧૩૦)

‘જેવી રીતે કામીને સ્ત્રી (ભોગ) અને લોભીને ધન (સંગ્રહ) પ્રિય લાગે છે, એવી જ રીતે શ્રી રઘુનાથજીનું રૂપ અને રામનામ મને નિરંતર પ્રિય લાગો.’ તાત્પર્ય એ છે કે જેવી રીતે કામી પુરુષ સ્ત્રીના રૂપમાં આકૃષ્ટ થાય છે, એવી જ રીતે હું શ્રીરઘુનાથના રૂપમાં નિરંતર આકૃષ્ટ રહું અને જેવી રીતે લોભી ધનનો સંગ્રહ કરતો રહે છે, એવી જ રીતે હું રામનામનો (જપ દ્વારા) નિરંતર સંગ્રહ કરતો રહું. સંસારનો ભોગ અને સંગ્રહ નિરંતર પ્રિય નથી લાગતો — આ નિયમ છે; પરંતુ ભગવાનનું રૂપ અને નામ નિરંતર પ્રિય લાગે છે. સંતોએ પણ પોતાનો અનુભવ કહ્યો છે—

ચાખ ચાખ સબ છાડિયા માયા-રસ ખારા હો ।
નામ-સુધારસ પીજિયે છિન બારંબારા હો ॥
લગે મોહિ રામ પિયારા હો ॥

પરિશિષ્ટ ભાવ : વિષયોનું સેવન કરવાથી ‘સ્વયં’ ગૌણ બની જાય છે અને શરીર-સંસાર મુખ્ય બની જાય છે. તેથી સ્વયં પણ જગતરૂપ થઈ જાય છે (ગીતા — સાતમા અધ્યાયનો તેરમો શ્લોક).

સંબંધ — પાછળના ત્રણ શ્લોકોમાં જીવાત્માના સ્વરૂપનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. એ વિષયનો ઉપસંહાર કરવાને માટે આગળના શ્લોકમાં ‘જીવાત્માના સ્વરૂપને કોણ જાણે છે અને કોણ નથી જાણતો’ — આનું વર્ણન કરે છે.

ઉત્કામન્તં સ્થિતં વાપિ ભુઞ્જાનં વા ગુણાન્વિતમ્ ।

વિમૂઢા નાનુપશ્યન્તિ પશ્યન્તિ જ્ઞાનચક્ષુષઃ ॥ ૧૦ ॥

ઉત્કામન્તમ્ = શરીર છોડીને જતા
વા = અથવા
સ્થિતમ્ = બીજા શરીરમાં
સ્થિત થયેલા
વા = અથવા
ભુઞ્જાનમ્ = વિષયોને ભોગવી

અપિ = પણ
ગુણાન્વિતમ્ = ત્રણેય ગુણોથી
યુક્ત
(જીવાત્માના
સ્વરૂપ)ને

વિમૂઢાઃ = અજ્ઞાનીજનો
ન, અનુપશ્યન્તિ = નથી જાણતા,
(કેવળ)
જ્ઞાનચક્ષુષઃ = જ્ઞાનચક્ષુવાળા
(જ્ઞાની મનુષ્યો જ)
પશ્યન્તિ = જાણે છે.

ટીકા — ‘ઉત્કામન્તમ્’ — સ્થૂળ શરીરને છોડતી વેળાએ જીવ સૂક્ષ્મ અને કારણશરીરને સાથે લઈને પ્રસ્થાન કરે છે. આ જ ક્રિયાને અહીં ‘ઉત્કામન્તમ્’ પદથી કહી છે. જ્યાં સુધી હૃદયમાં ધડકન રહે છે, ત્યાં સુધી જીવનું પ્રસ્થાન નથી માનવામાં આવતું. હૃદયની ધડકન બંધ થઈ ગયા પછી પણ જીવ કેટલાક સમય સુધી રહી શકે છે. વાસ્તવમાં અચળ

હોવાથી શુદ્ધ ચેતનતત્ત્વનું આવાગમન નથી થતું. પ્રાણોનું જ આવાગમન થાય છે. પરંતુ સૂક્ષ્મ અને કારણશરીરની સાથે સંબંધ રહેવાને કારણે જીવનું આવાગમન કહેવામાં આવે છે.

આઠમા શ્લોકમાં ઈશ્વર બનેલા જીવાત્માના વિષયમાં આવેલા ‘ઉત્કામન્તિ’ પદને અહીં ‘ઉત્કામન્તમ્’ પદથી કહેવામાં આવ્યું છે.

‘સ્થિતં વા’ – જેવી રીતે કેમેરા પર વસ્તુનું જેવું પ્રતિબિંબ પડે છે, તેનું તેવું જ ચિત્ર અંકિત થઈ જાય છે. એવી જ રીતે મૃત્યુ સમયે અંતઃકરણમાં જે ભાવનું ચિંતન થાય છે, તે જ આકારનું સૂક્ષ્મ શરીર બની જાય છે. જેવી રીતે કેમેરા પર પડેલા પ્રતિબિંબ અનુસાર ચિત્ર તૈયાર થવામાં સમય લાગે છે, એવી જ રીતે અંતકાલીન ચિંતન અનુસાર ભાવી સ્થૂળશરીર બનવામાં (શરીર અનુસાર થોડો કે વધારે) સમય લાગે છે.

આઠમા શ્લોકમાં જેનું ‘યદવાપ્નોતિ’ પદથી વર્ણન થયું છે, તેને જ અહીં ‘સ્થિતમ્’ પદથી કહેવામાં આવ્યું છે.

‘અપિ ભુજ્જાનં વા’ – મનુષ્ય જ્યારે વિષયોને ભોગવે છે, ત્યારે પોતાને બહુ સાવધાન માને છે અને વિષયસેવનમાં સાવધાન રહે પણ છે. વિષયી મનુષ્ય શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ – આમાંથી પ્રત્યેક વિષયને સારી રીતે જાણે છે. પોતાની જાણકારીથી પ્રત્યેક વિષયનું પણ બહુ સ્પષ્ટતાથી વર્ણન કરે છે. એટલી સાવધાની રાખવા છતાં પણ તે ‘મૂઢ’ (અજ્ઞાની) જ છે, કેમકે વિષયો પ્રત્યેની આ સાવધાની કોઈ કામની નથી, બલ્કે મૃત્યુ પછી નરકો અને નીચ યોનિઓમાં લઈ જવાવાળી છે.

પરમાત્મા, જીવાત્મા અને સંસાર – આ ત્રણેના વિષયમાં શાસ્ત્રો અને દાર્શનિકોના અનેક મતભેદો છે; પરંતુ જીવાત્મા સંસારના સંબંધથી મહાન દુઃખ પામે છે અને પરમાત્માના સંબંધથી મહાન સુખ પામે છે – આમાં બધાં જ શાસ્ત્રો અને દાર્શનિકોનો એકમત છે.

સંસાર એક ક્ષણ પણ સ્થિર નથી રહેતો – આ અકાદ્ય નિયમ છે. સંસાર ક્ષણભંગુર છે – આ વાત કહેતા, સાંભળતા અને વાંચતા હોવા છતાં પણ મૂઢ મનુષ્યો સંસારને સ્થિર માને છે. ભોગસામગ્રી, ભોક્તા અને ભોગરૂપી ક્રિયા – આ બધાંને સ્થાયી માન્યા વિના ભોગ થઈ જ નથી શકતો. ભોગી મનુષ્યની બુદ્ધિ એટલી મૂઢ થઈ જાય છે કે તે ‘આ ભોગોથી વધીને કંઈ છે જ નહિ.’ – એવો દૃઢ નિશ્ચય કરી લે છે (ગીતા અ. ૧૬/૧૧). એટલા માટે એવા મનુષ્યોનાં જ્ઞાનચક્ષુ બંધ જ રહે છે. તેઓ મૃત્યુને નિશ્ચિત જાણતા હોવા છતાં પણ ભોગ ભોગવવા માટે (મૃત્યુલોકમાં રહેતા હોવા છતાં પણ) સદા જીવતા રહેવાની ઈચ્છા રાખે છે.

‘અપિ’ પદનો ભાવ એ છે કે જીવાત્મા જે સમયે સ્થૂળશરીરથી નીકળીને (સૂક્ષ્મ અને કારણશરીર સહિત) જાય છે, બીજા શરીરને પ્રાપ્ત થાય છે તથા વિષયોનો ઉપભોગ કરે છે – આ ત્રણેય અવસ્થાઓમાં ગુણોથી લિપ્ત દેખાવા છતાં પણ વાસ્તવમાં તે પોતે નિર્લિપ્ત જ રહે છે. વાસ્તવિક સ્વરૂપમાં ન ‘ઉત્ક્રમણ’ છે, ન ‘સ્થિતિ’ છે અને

ન ‘ભોક્તાપણું’ પણ છે.

પાછળના શ્લોકના ‘વિષયાનુપસેવતે’ પદને જ અહીં ‘ભુજ્જાનમ્’ પદથી કહેવામાં આવ્યું છે.

‘ગુણાન્વિતમ્’ – અહીં ‘ગુણાન્વિતમ્’ પદનું તાત્પર્ય એ છે કે ગુણો સાથે સંબંધ માનતા રહેવાને કારણે જ જીવાત્મામાં ઉત્ક્રમણ, સ્થિતિ અને ભોગ – આ ત્રણે ક્રિયાઓ પ્રતીત થાય છે.

વાસ્તવમાં આત્માનો ગુણો સાથે સંબંધ છે જ નહિ. ભૂલથી જ એણે પોતાનો સંબંધ ગુણો સાથે માની રાખ્યો છે, જેને કારણે એને વારંવાર ઊંચનીચ યોનિઓમાં જવું પડે છે. ગુણો સાથે સંબંધ જોડીને જીવાત્મા સંસારથી સુખ ઈચ્છે છે – આ તેની ભૂલ છે. સુખ લેવાને માટે શરીર પણ પોતાનું નથી, પછી અન્યની તો વાત જ શું છે!

મનુષ્ય માનો કોઈ ને કોઈ રીતે સંસારમાં જ ફસાવા ઈચ્છે છે! વ્યાખ્યાન આપવાવાળી વ્યક્તિ શ્રોતાઓને પોતાના માનવા લાગી જાય છે. કોઈને ભાઈ-બહેન ન હોય, તો તે ધર્મનાં ભાઈ-બહેન બનાવી લે છે. કોઈને પુત્ર ન હોય, તો તે બીજાના બાળકને ગોઠ લઈ લે છે. આ રીતે નવા-નવા સંબંધો જોડીને મનુષ્ય ઈચ્છે છે તો સુખ; પરંતુ મેળવે છે દુઃખ જ! આ જ વાતને ભગવાન કહી રહ્યા છે કે જીવ સ્વરૂપથી ગુણાતીત હોવા છતાં પણ ગુણો (સ્થળ, કાળ, વ્યક્તિ, વસ્તુ) સાથે સંબંધ જોડીને તેમનાથી બંધાઈ જાય છે.

આ જ અધ્યાયના સાતમા શ્લોકમાં આવેલા ‘પ્રકૃતિસ્થાનિ’ પદને જ અહીં ‘ગુણાન્વિતમ્’ પદથી કહેવામાં આવ્યું છે.

માર્મિક વાત

જ્યાં સુધી મનુષ્યનો પ્રકૃતિ અથવા તેનાં કાર્ય – ગુણો સાથે કિંચિત્માત્ર પણ સંબંધ રહે છે, ત્યાં સુધી ગુણોને અધીન થઈને તેણે કર્મ કરવાને માટે બાધ્ય થવું પડે છે (ગીતા અ. ૩/૫). ચેતન હોઈને ગુણોને અધીન રહેવું અર્થાત્ જડની પરતંત્રતાનો સ્વીકાર કરવો એ વ્યભિચારદોષ છે. પ્રકૃતિ અથવા ગુણોથી સર્વથા મુક્ત થતાં જે સ્વાધીનતાનો અનુભવ થાય છે, તેમાં પણ સાધક જ્યાં સુધી (અહમ્ની ગંધ રહેવાને કારણે) રસ લે છે, ત્યાં સુધી વ્યભિચારદોષ રહે જ છે. રસ ન લેવાથી જ્યારે તે વ્યભિચારદોષ દૂર થઈ જાય છે, ત્યારે પોતાના પ્રેમાસ્પદ ભગવાન પ્રત્યે આપમેળે પ્રીતિ જાગ્રત થાય છે. પછી પ્રેમ ને પ્રેમ જ રહે છે, જે ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થતો રહે છે. આ પ્રેમને પ્રાપ્ત કરવો એ જ જીવનનું અંતિમ લક્ષ્ય છે. આ પ્રેમની પ્રાપ્તિમાં જ પૂર્ણતા છે. ભગવાન પણ ભક્તને પોતાનો અલૌકિક પ્રેમ આપીને જ રાજી થાય છે અને

એવા પ્રેમી ભક્તને યોગીઓમાં સર્વશ્રેષ્ઠ યોગી માને છે (ગીતા અ. ૬/૪૭).

ગુણાતીત થવામાં તો (પોતાનો વિવેક સહાયક હોવાને કારણે) પોતાની સાધનાનો સંબંધ રહે છે, પરંતુ ગુણાતીત થયા પછી પ્રેમની પ્રાપ્તિ થવામાં ભગવાનની કૃપાનો જ સંબંધ રહે છે.

‘વિમૂઢા નાનુપશ્યન્તિ’ — જેવી રીતે ભિન્ન-ભિન્ન પ્રકારનાં કાર્યો કરવા છતાં પણ આપણે તે જ રહીએ છીએ, એવી જ રીતે ગુણોથી યુક્ત થઈને શરીરને છોડતી વખતે, અન્ય શરીરને પ્રાપ્ત થતી વેળાએ તથા ભોગ ભોગવતી વેળાએ પણ પોતે (આત્મા) તે જ રહે છે. તાત્પર્ય એ છે કે પરિવર્તન ક્રિયાઓમાં થાય છે, ‘સ્વયં’માં નહિ. પરંતુ જે ભિન્ન-ભિન્ન ક્રિયાઓની સાથે ભળીને ‘પોતા’ને પણ ભિન્ન-ભિન્ન દેખવા લાગે છે (અ. ૩/૨૭), એવા અજ્ઞાની (તત્ત્વને ન જાણવાવાળા) મનુષ્યને માટે અહીં ‘વિમૂઢા નાનુપશ્યન્તિ’ પદો આપવામાં આવ્યાં છે.

મૂઢલોકો ભોગ અને સંગ્રહમાં એટલા આસક્ત રહે છે કે શરીર વગેરે પદાર્થો નિત્ય રહેવાવાળા નથી — એ વાત વિચારતા જ નથી. ભોગ ભોગવવાનું શું પરિણામ થશે? એ બાજુ તેઓ જોતા જ નથી. ભગવાને ગીતાના સત્તરમા અધ્યાયમાં જ્યાં સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ પુરુષોને પ્રિય લાગવાવાળા આહારોનું વર્ણન કર્યું છે, ત્યાં સાત્ત્વિક આહારના પરિણામનું વર્ણન પહેલાં કરવામાં આવ્યું છે. રાજસ આહારના પરિણામનું વર્ણન અંતમાં કરવામાં આવ્યું છે. અને તામસ આહારના પરિણામનું વર્ણન જ નથી કરવામાં આવ્યું (ગીતા અ. ૧૭/૮ થી ૧૦). આનું કારણ એ છે કે સાત્ત્વિક મનુષ્ય કર્મ કરતાં પહેલાં તેના પરિણામ (ફળ) પર દૃષ્ટિ રાખે છે; રાજસ મનુષ્ય પહેલાં સહસા કામ કરી બેસે છે, પછી પરિણામ ગમે તેવું આવે; પરંતુ તામસ મનુષ્ય તો પરિણામ તરફ દૃષ્ટિ જ નથી નાખતો. એ જ રીતે અહીં પણ ‘વિમૂઢા નાનુપશ્યન્તિ’ પદ આપીને ભગવાન જાણે એમ

કહે છે કે મોહગ્રસ્ત મનુષ્ય તામસ જ છે; કેમકે મોહ તમોગુણનું જ કાર્ય છે. તેઓ વિષયોનું સેવન કરતી વેળાએ પરિણામ પર વિચાર જ નથી કરતા. કેવળ ભોગ ભોગવવામાં અને સંગ્રહ કરવામાં જ મગ્ન રહે છે. એવા મનુષ્યોનું જ્ઞાન તમોગુણથી ઢંકાયેલું રહે છે. આ કારણે તેઓ શરીર અને આત્માના ભેદને નથી જાણી શકતા.

‘પશ્યન્તિ જ્ઞાનચક્ષુઃ’ — પ્રાણી, પદાર્થ, ઘટના, પરિસ્થિતિ — કોઈ પણ સ્થિર નથી અર્થાત્ દૃશ્યમાત્ર નિરંતર અદર્શનમાં જઈ રહ્યું છે — આવો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થવો એને જ જ્ઞાનરૂપી ચક્ષુઓથી દેખવું કહે છે. પરિવર્તનની તરફ દૃષ્ટિ થવાથી અપરિવર્તનશીલ તત્ત્વમાં સ્થિતિ આપોઆપ થાય છે; કેમકે નિત્ય પરિવર્તનશીલ પદાર્થનો અનુભવ અપરિવર્તનશીલ તત્ત્વને જ થાય છે.

અહીં એવું નહિ સમજવું જોઈએ કે જ્ઞાની મનુષ્યને સ્થૂળશરીરથી નીકળીને બીજા શરીરને પ્રાપ્ત થવું પડે છે તથા ભોગ ભોગવવા પડે છે. જ્ઞાની મનુષ્યનું સ્થૂળશરીર તો છૂટશે જ, પરંતુ બીજા શરીરને પ્રાપ્ત કરવું તથા રાગબુદ્ધિથી વિષયોનું સેવન કરવું એ તેના દ્વારા નથી થતું. બીજા અધ્યાયના તેરમા શ્લોકમાં ભગવાને કહ્યું છે કે જેવી રીતે જીવાત્માની આ દેહમાં બાળપણ, યુવાની અને વૃદ્ધાવસ્થા થાય છે, એવી જ રીતે અન્ય શરીરની પ્રાપ્તિ થાય છે, પરંતુ એ બાબતમાં જ્ઞાની મનુષ્ય મોહિત અથવા વિકારને પ્રાપ્ત નથી થતો. કારણ એ છે કે તે જ્ઞાની મનુષ્ય જ્ઞાનરૂપી નેત્રો દ્વારા એમ જુએ છે કે જન્મમૃત્યુ વગેરે બધી ક્રિયાઓ કે વિકારો પરિવર્તનશીલ શરીરમાં જ છે, અપરિવર્તનશીલ સ્વરૂપમાં નહિ. સ્વરૂપ આ વિકારોથી સર્વ કાળે સર્વથા નિર્લિપ્ત રહે છે. શરીરને પોતાનું માનવા તથા તેનાથી સુખ લેવાની આશા રાખવાથી જ વિમૂઢ મનુષ્યોને તાદાત્મ્યને કારણે એ વિકારો પોતાનામાં થતા પ્રતીત થાય છે. વિમૂઢ મનુષ્યો આત્માને ગુણોથી યુક્ત દેખે છે અને જ્ઞાનનેત્રોવાળા મનુષ્યો આત્માને ગુણોથી રહિત-વાસ્તવિક રૂપે દેખે છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ગુણોની સાથે સંબંધ માનવાથી જીવ ‘ગુણાન્વિત’ થઈ જાય છે. જો સંબંધ ન માને તો તે નિર્ગુણ (ત્રણે ગુણોથી રહિત) જ છે — ‘અનાદિત્વાન્નિગુર્ણત્વાત્’ (ગીતા ૧૩/૩૧). આનો આશય એ છે કે ગુણો સાથે સંબંધ થવાથી જ જન્મ-મરણ થાય છે (ગીતા — તેરમા અધ્યાયનો એકવીસમો શ્લોક). જોકે પોતાની અવનતિ કોઈ ઈચ્છતું નથી, તેમ છતાં સુખની આસક્તિને કારણે જીવને ખબર જ પડતી નથી કે ‘મારી ઉન્નતિ શેમાં છે.’ તે નાશવાન પદાર્થો દ્વારા પોતાની ઉન્નતિ કરવા ઈચ્છે છે, જેનું પરિણામ અત્યંત અવનતિમાં પરિણમે છે.

શરીર છોડીને જવું, બીજા શરીરમાં સ્થિત થવું, અને વિષયોને ભોગવવા — ત્રણે ક્રિયાઓ અલગ અલગ છે, પરંતુ તેમાં રહેવાવાળો જીવાત્મા જ એક છે. આ વાત સ્પષ્ટ હોવા છતાં પણ અવિવેકી મનુષ્ય આ વાતને સમજતો નથી અર્થાત્ પોતાના અનુભવ તરફ જોતો નથી, તેને મહત્ત્વ આપતો નથી. ત્રણે ગુણોમાં મોહિત રહેવાને કારણે તે બેહોશ રહે છે (ગીતા-સાતમા અધ્યાયનો તેરમો શ્લોક). જીવાત્મા કોઈ પણ અવસ્થા સાથે નિરંતર રહેતો નથી — આ બધાનો અનુભવ છે. જીવની નિર્લિપ્તતા સ્વતઃ સિદ્ધ છે.

ભગવાને પાછલા શ્લોકમાં પાંચ ક્રિયાઓ બતાવી છે — સાંભળવું, જોવું, સ્પર્શ કરવો, સ્વાદ લેવો તથા સૂંઘવું અને આ શ્લોકમાં ત્રણ ક્રિયાઓ બતાવી છે — શરીરને છોડીને જવું, બીજા શરીરમાં સ્થિત થવું અને વિષયોને ભોગવવા. આ આઠમાંથી કોઈ પણ ક્રિયા નિરંતર રહેતી નથી, પરંતુ સ્વયં નિરંતર રહે છે. ક્રિયાઓ તો આઠ છે પણ આ બધામાં સ્વયં એક જ રહે છે. એટલા માટે એમના ભાવ અને અભાવનું, આરંભ અને અંતનું જ્ઞાન બધાને થાય છે. જેને આરંભ અને અંતનું જ્ઞાન થાય છે તે સ્વયં નિત્ય હોય છે.

શરીરનો, પદાર્થોનો, દરેક ભોગોનો સંયોગ-વિયોગ થાય છે. અનેક અવસ્થાઓમાં સ્વયં એક રહે છે અને એક રહીને અનેક અવસ્થાઓમાં જાય છે. જો સ્વયં એક ન રહેત તો બધી અવસ્થાઓનો અલગ-અલગ અનુભવ કોણ કરત? પરંતુ આવી વાત પ્રત્યક્ષ હોવા છતાં પણ વિમૂઢ (અજ્ઞાની) મનુષ્યો આ તરફ જોતા નથી, બલ્કે જ્ઞાનરૂપી નેત્રોવાળા મનુષ્યો જ જુએ છે.

—■—

સંબંધ — પૂર્વશ્લોકમાં વર્ણિત તત્ત્વને જે પુરુષો યત્ન કરવાથી જાણે છે, તેઓનામાં શું વિશેષતા છે; અને જેઓ યત્ન કરવા છતાં પણ નથી જાણતા, તેઓનામાં શું કમી છે — આને આગળના શ્લોકમાં બતાવે છે.

યતન્તો યોગિનશ્ચૈનં પશ્યન્ત્યાત્મન્યવસ્થિતમ્ ।

યતન્તોઽપ્યકૃતાત્માનો નૈનં પશ્યન્ત્યયેતસઃ ॥ ૧૧ ॥

યતન્તઃ	= યત્ન કરનારા	ચ	= પરંતુ	યતન્તઃ	= યત્ન કરતા રહેવા છતાં
યોગિનઃ	= યોગીજનો	અકૃતાત્માનઃ	= જેમણે પોતાનું	અપિ	= પણ
આત્મનિ	= પોતાના હૃદયમાં	અન્તઃકરણ શુદ્ધ		એનમ્	= આ તત્ત્વનો
અવસ્થિતમ્	= સ્થિત	નથી કર્યું,		ન, પશ્યન્તિ	= અનુભવ નથી કરી શકતા.
એનમ્	= આ પરમાત્મતત્ત્વનો	(એવા)			
પશ્યન્તિ	= અનુભવ કરે છે.	અયેતસઃ	= અજ્ઞાનીજનો		

ટીકા — ‘યતન્તો યોગિનશ્ચૈનં પશ્યન્તિ’ — અહીં ‘યોગિનઃ’ પદ એ સાંખ્યયોગી સાધકોનું વાચક છે, જેઓનો એકમાત્ર ઉદ્દેશ્ય પરમાત્મતત્ત્વને પ્રાપ્ત કરવાનો બની ચૂક્યો છે.

અહીં ‘યતન્તઃ’ પદ સાધનપરક છે. હૈયાની લગન, જેને પૂર્ણ કર્યા વિના ચેનથી ન રહેવાય, તે યત્ન કહેવાય છે.

જે સાધકોનો એકમાત્ર ઉદ્દેશ્ય પરમાત્મતત્ત્વને પ્રાપ્ત કરવાનો છે, તેઓનામાં અસંગતા, નિર્મમતા અને નિષ્કામતા આપમેળે આવી જાય છે. ઉદ્દેશ્યની પૂર્તિને માટે અનન્યભાવથી જે ઉત્કંઠા, તત્પરતા, વ્યાકુળતા, વિરહયુક્ત ચિંતન, પ્રાર્થના તેમ જ વિચારો સાધકના હૃદયમાં પ્રગટ થાય છે, તે બધાંને અહીં ‘યતન્તઃ’ પદની અંતર્ગત સમજવાં જોઈએ. જેની પ્રાપ્તિનો ઉદ્દેશ્ય રાખ્યો અને જેની વિમુખતાને યત્ન દ્વારા દૂર કરી, એ જ તત્ત્વનો યોગીજનો સ્વયં પોતાનામાં અનુભવ કરે છે. પરમાત્માની પૂર્ણ સંમુખ થઈ ગયા બાદ યોગીની પરમાત્મતત્ત્વમાં સદા સહજ સ્થિતિ રહે છે. આ જ ‘પશ્યન્તિ’ પદનો ભાવ છે.

જે સાંખ્યયોગી સાધકો સત-અસતના વિચાર દ્વારા સતતતત્ત્વની પ્રાપ્તિ અને અસત સંસારની નિવૃત્તિ કરવા ઇચ્છે છે, તેઓ સંપૂર્ણ રીતે વિવેક જાગૃત થતાં પોતાની જાતમાં

સ્થિત પરમાત્મતત્ત્વનો અનુભવ કરી લે છે.

‘આત્મન્યવસ્થિતમ્’ — પરમાત્મતત્ત્વથી સ્થળકાળનું અંતર નથી. તે સમાનરૂપે સર્વત્ર તેમજ સદૈવ વિદ્યમાન છે, તે જ સર્વ ભૂતોનાં હૃદયમાં સ્થિત સર્વના આત્મા છે — ‘અહમાત્મા ગુડાકેશ સર્વભૂતાશયસ્થિતઃ ।’ (ગીતા અ. ૧૦/૨૦). એટલા માટે યોગી લોકો પોતાની જાતમાં જ આ તત્ત્વનો અનુભવ કરી લે છે.

સત્તા (અસ્તિત્વ કે ‘છે’ પણ) બે પ્રકારની હોય છે — (૧) વિકારી અને (૨) સ્વતઃસિદ્ધ. જે સત્તા ઉત્પન્ન થયા પછી પ્રતીત થાય છે, તે ‘વિકારી’ સત્તા કહેવાય છે અને જે સત્તા કદી ઉત્પન્ન નથી થતી, પરંતુ સદા (અનાદિકાળથી) જેમ છે તેમ રહે છે, તે સ્વતઃસિદ્ધ સત્તા કહેવાય છે. આ દૃષ્ટિએ સંસાર તેમ જ શરીરની સત્તા વિકારી અને પરમાત્મા તેમ જ આત્માની સત્તા ‘સ્વતઃસિદ્ધ’ છે. વિકારી સત્તાને સ્વતઃસિદ્ધ સત્તામાં ભેળવી દેવી એ ભૂલ છે.^૧ ઉત્પન્ન થયેલી વિકારી સત્તા સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ કરીને અનુત્પન્ન સ્વતઃસિદ્ધ સત્તામાં સ્થિત થવું એ જ ‘આત્મનિ અવસ્થિતમ્’ પદોનો ભાવ છે.

જીવે (ચેતને) ભગવત્પ્રદત્ત વિવેકનો અનાદર કરીને

૧. વિકારી સત્તા (શરીર)ને સ્વતઃસિદ્ધ સત્તામાં ભેળવવાનું તાત્પર્ય છે — પોતાને શરીર માનવું (અહંતા) અને શરીરને પોતાનું માનવું (મમતા). પોતાને શરીર માનવાથી શરીર સત્ય પ્રતીત થાય છે અને શરીરને પોતાનું માનવાથી શરીરમાં પ્રીતિ થાય છે.

શરીર (જડ)ને ‘હું’ અને ‘મારું’ માની લીધું અર્થાત્ શરીર સાથે પોતાનો સંબંધ માની લીધો. જીવના બંધનનું કારણ આ માનેલો સંબંધ જ છે. આ સંબંધ એટલો દૃઢ છે કે મરવા છતાં પણ છૂટતો નથી અને કાયો એટલો છે કે જ્યારે ઈચ્છે ત્યારે છોડી શકાય છે. કોઈની સાથે પોતાનો સંબંધ જોડવા અથવા તોડવામાં જીવ સર્વથા સ્વતંત્ર છે. આ જ સ્વતંત્રતાનો દુરુપયોગ કરીને જીવ શરીર વગેરે વિજાતીય પદાર્થો સાથે પોતાનો સંબંધ માની લે છે.

પોતાના વિવેક (શરીર સાથે પોતાની ભિન્નતાનું જ્ઞાન)ને મહત્ત્વ ન આપવાથી વિવેક દબાઈ જાય છે. વિવેક દબાવાથી શરીર (જડતત્ત્વ)ની પ્રધાનતા થઈ જાય છે અને તે સત્ય પ્રતીત થવા લાગે છે. સત્સંગ, સ્વાધ્યાય વગેરેથી જેમ-જેમ વિવેક વિકસિત થાય છે, તેમ તેમ શરીર સાથે માનેલો સંબંધ છૂટતો જાય છે. વિવેક જાગ્રત થતાં પરમાત્મા (ચિન્મય-તત્ત્વ) સાથે પોતાના વાસ્તવિક સંબંધનો — તેમાં પોતાની સ્વાભાવિક સ્થિતિનો અનુભવ થઈ જાય છે. આ જ ‘આત્મનિ અવસ્થિતમ્’ પદનો ભાવ છે.

વિકારી સત્તા (સંસાર)ના સંબંધથી અહંતા (‘હું’પણા)ની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ અહંતા બે રીતે માનવામાં આવે છે — (૧) સાંભળીને માનવી; જેમ કે — બીજાઓથી સાંભળીને ‘હું અમુક નામવાળો છું’, ‘હું અમુક વર્ણવાળો છું’ વગેરે અહંતા માની લે છે (૨) ક્રિયાથી માનવી; જેમ કે — વ્યાખ્યાન આપવું, શિક્ષણ આપવું, ચિકિત્સા કરવી વગેરે ક્રિયાઓથી ‘હું વક્તા છું’, ‘હું શિક્ષક છું’, ‘હું ચિકિત્સક છું’ વગેરે અહંતા માની લે છે. આ બન્ને પ્રકારની અહંતા સદા રહેવાવાળી નથી, જ્યારે કે ‘છે’ રૂપી સ્વતઃસિદ્ધ સત્તા સદા રહેવાવાળી છે. ‘હું’ રૂપમાં માનેલી અહંતાનો ત્યાગ થતાં ‘હું’ રૂપી વિકારી સત્તાનો પણ આપમેળે ત્યાગ થઈ જાય છે અને યોગીને ‘છે’ રૂપી સ્વતઃસિદ્ધ સત્તામાં પોતાની સ્થિતિનો અનુભવ થઈ જાય છે. આને જ પોતાની જાતમાં તત્ત્વનો અનુભવ કરવો એમ કહે છે.

માર્મિક વાત

(૧)

સ્થળ, કાળ વગેરેની અપેક્ષાએ કહેવાનારા ‘હું’, ‘તું’, ‘આ’ અને ‘તે’ — આ ચારેના મૂળમાં ‘છે’ના રૂપમાં એક જ પરમાત્મતત્ત્વ સમાનરૂપે વિદ્યમાન છે, જે આ ચારેયનું પ્રકાશક અને આધાર છે. ‘હું’, ‘તું’, ‘આ’ અને ‘તે’ — આ

ચારેય નિરંતર પરિવર્તનશીલ છે અને ‘છે’ નિત્ય અપરિવર્તનશીલ છે. આમાં ‘તું છે’, ‘આ છે’ અને ‘તે છે’ — એવું તો કહેવામાં આવે છે, પરંતુ ‘હું છે’ — એવું ન કહીને ‘હું છું’ કહેવામાં આવે છે. કારણ એ છે કે ‘હું છું’માં ‘હું’ ‘હું’પણાને કારણે આવ્યું છે. જ્યાં સુધી ‘હું’પણું છે, ત્યાં સુધી ‘હું’ના રૂપમાં એકદેશીયતા કે પરિચ્છિન્નતા છે. ‘હું’પણું દૂર થતાં એક ‘છે’ જ શેષ રહી જાય છે.

‘આત્મનિ અવસ્થિતમ્’નું તાત્પર્ય એ છે કે ‘હું’માં ‘છે’ અને ‘છે’માં ‘હું’ રહેલું છે. બીજા શબ્દોમાં વ્યક્તિમાં સમષ્ટિ અને સમષ્ટિમાં વ્યક્તિ રહેલી છે. જે રીતે સમુદ્ર અને લહેરો બન્નેને એકબીજાથી અલગ નથી કરી શકાતાં, એ જ રીતે ‘છે’ અને ‘હું’ બન્ને એકબીજાથી અલગ નથી કરી શકાતાં, પરંતુ જેવી રીતે જળતત્ત્વમાં સમુદ્ર અને લહેરો — એ બન્નેય નથી (વાસ્તવમાં એક જ જળતત્ત્વ છે), એવી જ રીતે પરમાત્મતત્ત્વ (‘છે’)માં ‘હું’ અને ‘છે’ — એ બન્નેય નથી. એવો અનુભવ કરવો એને જ પોતાની જાત (સ્વયં)માં સ્થિત તત્ત્વનો અનુભવ કરવો એમ કહે છે.

‘હું’પણાને કારણે (સંસારમાં સુખાસક્તિ તથા પરમાત્માથી વિમુખતા થઈ હોવાથી) જ પરમાત્માનો પોતાની જાતમાં અનુભવ નથી થતો. એટલા માટે પરમાત્માને પોતાની જાતથી ભિન્ન જોવાને કારણે તેમનાથી અંતર કે વિયોગનો અનુભવ કરવો પડે છે અને તેમની પ્રાપ્તિને માટે ઠેકાણે-ઠેકાણે ભટકવું પડે છે. પોતાની જાતથી ભિન્ન જેટલા પદાર્થો છે, તેમનાથી વિયોગ થવો અવશ્યભાવી છે. પરંતુ પોતાની જાતમાં પરમાત્માનો અનુભવ કરવાવાળાને તેમનાથી પોતે દૂર હોવાનો કે વિયોગનો અનુભવ નથી કરવો પડતો.^૧

પોતાની જાતમાં પરમાત્માને જોવા (અનુભવવા) એ ભિન્નતા (દ્વિતભાવ)નું પોષક નથી, પરંતુ ભિન્નતાનું નાશક છે. વાસ્તવમાં ‘હું’પણું જ ભિન્નતાનું પોષક છે. મનુષ્યે ભિન્નતા વાચક ‘હું’પણા અથવા પરિચ્છિન્નતા, પરાધીનતા, અભાવ, અજ્ઞાન વગેરે વિકારોને ભૂલથી પોતાની જાતમાં જ માની લીધા છે. એમને દૂર કરવાને માટે પરમાત્માને પોતાની જાતમાં દેખવાના છે. પોતાની જાતમાં પરમાત્માને દેખવાથી જ એ વિકારોનો નાશ થઈ શકે છે. એ વિકારો ત્યાં સુધી છે, જ્યાં સુધી સાધક ‘હું’ને દેખે (માને) છે, ‘છે’ને નહિ. આ ‘હું’ના સ્થાન પર ‘છે’ ને દેખવાથી કોઈ વિકાર નથી રહેતો; કેમકે ‘છે’માં કિંચિત્માત્ર પણ વિકાર નથી.

૧. ‘તમાત્મસ્થં યેડનુપશ્યન્તિ ધીરાસ્તેષાં સુખં શાશ્વતં નેતરેષામ્ ॥’ (કઠ. ૨/૨/૧૩; શ્વેતાશ્વતર. ૬/૧૨)

‘પોતાની જાતમાં સ્થિત (આત્મસ્થ) પરમાત્માને જે જ્ઞાની મનુષ્યો નિરંતર દેખતા રહે છે, તેમને જ શાશ્વત સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, બીજાઓને નહિ.’

સંસાર બદલાવાવાળો છે. સંસારનો જ અંશ હોવાને કારણે ‘હું’ પણ બદલાવાવાળો છે; જેમ કે — ‘હું બાળક છું.’ ‘હું યુવાન છું’, ‘હું વૃદ્ધ છું’, ‘હું રોગી છું’, ‘હું નીરોગી છું.’ વગેરે-વગેરે.^૧ સંસારની જેમ ‘હું’ પણ ઉત્પન્ન અને નષ્ટ થવાવાળો છે. જેવી રીતે સંસાર નથી, એવી જ રીતે ‘હું’ પણ નથી.

હૈ સો સુન્દર હૈ સદા, નહિં સો સુન્દર નહિં ।
નહિં સો પરગટ દેખિયે, હૈ સો દીખે નહિં ॥

‘છે’ સદા છે અને ‘નથી’ કદી નથી. ‘છે’ દેખવામાં નથી આવતો, પરંતુ ‘નથી’ દેખવામાં આવે છે; કેમકે જેના દ્વારા આપણે ‘નથી’ને દેખીએ છીએ, તે મન, બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયો વગેરે પણ ‘નથી’ના અંશો છે. ત્રિપુટીમાં દેખવું સજાતીયતામાં જ થાય છે અર્થાત્ ત્રિપુટીથી થવાવાળા (કરણસાપેક્ષ) જ્ઞાનમાં સજાતીયતાનું હોવું આવશ્યક છે. આથી ‘નથી’ના દ્વારા ‘નથી’ને જ દેખી શકાય છે, ‘છે’ ને નહિ. ‘છે’નું જ્ઞાન ત્રિપુટીથી રહિત (કરણનિરપેક્ષ) છે.

‘નથી’ની સ્વતંત્ર સત્તા ન હોવા છતાં પણ ‘છે’ની સત્તાથી જ તેની સત્તા દેખાય છે. ‘છે’ જ ‘નથી’નું પ્રકાશક અને આધાર છે. જેવી રીતે નેત્રોથી સંસારને તો દેખી શકીએ છીએ, પરંતુ નેત્રોથી નેત્રોને નથી દેખી શકતા; કેમકે જેનાથી દેખીએ છીએ તે નેત્રો છે. આ રીતે જે બધાને જાણવાવાળો છે, તે પરમાત્માને કેવી રીતે અને કોના દ્વારા જાણી શકાય? ‘વિજાતામરે કેન વિજાનીયાત્ ।’ (બૃહદારણ્યક. ૨/૪/૧૪)? જે ‘છે’થી પ્રકાશિત થાય છે, તે (‘નથી’) ‘છે’ને કેવી રીતે પ્રકાશિત કરી શકે છે?

પોતાની જાતમાં સ્થિત તત્ત્વ (છે)નો અનુભવ પોતાની

જાત (‘છે’)થી જ થઈ શકે છે. ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ વગેરે (‘નથી’)થી બિલકુલ નહિ. પોતાની જાતથી થવાવાળું જ્ઞાન સ્વાધીન અને બીજાઓ (મન, બુદ્ધિ વગેરે) દ્વારા થવાવાળું જ્ઞાન પરાધીન હોય છે. પોતાની જાતમાં સ્થિત તત્ત્વનો અનુભવ કરવા માટે કોઈ બીજાની સહાય લેવાની જરૂર પણ નથી.

કાનથી સાંભળીને, મનથી મનન કરીને, બુદ્ધિથી વિચાર કરીને વગેરે ઉપાયોથી કોઈ તત્ત્વને નથી જાણી શકતો.^૨ કારણ કે ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, સ્થળ, કાળ, વસ્તુ વગેરે બધાં પ્રકૃતિનાં કાર્યો છે. પ્રકૃતિના કાર્યથી તે તત્ત્વને કેવી રીતે જાણી શકાય, જે પ્રકૃતિથી સર્વથા અતીત છે. આથી પ્રકૃતિના કાર્યનો ત્યાગ (સંબંધ-વિચ્છેદ) કરવાથી જ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે અને તે પોતાની જાતમાં જ થાય છે.

સાધકની સહુથી મોટી ભૂલ એ થાય છે કે તે જે રીતથી સંસારને જાણે છે, તે જ રીતથી પરમાત્માને પણ જાણવા ઇચ્છે છે. પરંતુ સંસાર અને પરમાત્મા — બન્નેને જાણવાની રીત એકબીજાથી વિરુદ્ધ છે. સંસારને ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ વગેરે દ્વારા જાણી જવાય છે; કેમકે તેની જાણકારી કરણસાપેક્ષ છે; પરંતુ પરમાત્માને ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ વગેરેના દ્વારા નથી જાણી શકાતા; કેમકે તેની જાણકારી કરણનિરપેક્ષ છે.

જડતાના આશ્રયથી ચિન્મયતામાં સ્થિતિનો અનુભવ થઈ જ નથી શકતો. જડતા (સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણશરીર)નો આશ્રય લઈને જે પરમાત્મતત્ત્વનો અનુભવ કરવા માગે છે, તે પુરુષ સમાધિ લગાવીને પણ પરમાત્મતત્ત્વનો અનુભવ નથી કરી શકતો; કારણ કે સમાધિ પણ કારણશરીરને આશ્રિત રહે છે.^૩

૧. અહીં શંકા થઈ શકે છે કે બાળક, યુવાન વગેરે અવસ્થાઓ તો બદલાઈ ગઈ, પરંતુ ‘હું તો તે જ છું’ અર્થાત્ ‘હું’ તો નથી બદલાયો! સમાધાન એ છે કે ‘વિકારી’ સત્તા (જડ)ને ‘સ્વતઃસિદ્ધ’ સત્તા (ચેતન)માં ભેળવી દેવાને કારણે જ ‘હું’માં પરિવર્તન નથી દેખાતું. વાસ્તવમાં ‘હું’નું પ્રકાશક (‘સ્વયં’) તે જ રહે છે, ‘હું’ તે જ નથી રહેતો. ‘હું બાળક છું’માં જે ‘હું’ છે, તે ‘હું યુવાન છું’માં નથી. અવસ્થાઓની સાથે સૂક્ષ્મરૂપથી ‘હું’ પણ બદલાય છે. એ જ રીતે અન્ય શરીરની પ્રાપ્તિ (બીજો જન્મ) થવા છતાં પણ પહેલાંના શરીરનો ‘હું’ તો નથી રહેતો, પરંતુ સત્તા રહે છે (ગીતા અ. ૨/૧૩).

‘સ્વતઃસિદ્ધ’ સત્તાને લીધે ‘હું તે જ છું’ કહેવામાં આવે છે અને ‘વિકારી’ સત્તાને લીધે ‘હું બદલાઈ ગયો’ કહેવામાં આવે છે.

૨. (૧) નાયમાત્મા પ્રવચનેન લભ્યો ન મેધયા ન બહુના શ્રુતેન ॥ (કઠ. ૧/૨/૨૩; મુણ્ડક. ૩/૨/૩)

‘આ પરમાત્મતત્ત્વ ન તો પ્રવચનથી, ન બુદ્ધિથી અને ન બહુ જ સાંભળવાથીય પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.’

(૨) નૈવ વાચા ન મનસા પ્રાપ્તું શક્યો ન ચક્ષુષા । (કઠ. ૨/૩/૧૨)

‘આ પરમાત્મતત્ત્વ ન તો વાણીથી, ન મનથી અને ન નેત્રોથીય પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.’

૩. સ્થૂળશરીરથી ‘ક્રિયા’, સૂક્ષ્મશરીરથી ‘ચિંતન’ તથા કારણશરીરથી ‘સમાધિ’ થાય છે.

કારણશરીર તથા તેનાથી થવાવાળી સમાધિ જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ-અવસ્થાની અપેક્ષાએ વિશિષ્ટ હોવા છતાં પણ સૂક્ષ્મરૂપથી નિરંતર ક્રિયાશીલ રહે છે. આ કારણશરીરથી પણ અતીત થતાં એકમાત્ર તત્ત્વ શેષ રહી જાય છે. આ જ ક્રિયા અને અક્રિયા-બન્નેથી અતીત, સદા અખંડ રહેવાવાળી ‘સ્વરૂપની સમાધિ’ છે. કારણશરીરથી થવાવાળી સમાધિમાં તો વ્યુત્થાન થાય છે, પરંતુ ‘સ્વરૂપની સમાધિ’ અર્થાત્ સ્વતઃસિદ્ધ સ્વરૂપનો બોધ થતાં સમાધિ તથા વ્યુત્થાન બન્નેય નથી થતાં. આને ‘નિર્બીજ સમાધિ’ પણ કહે છે; કેમકે તેમાં સંસારનો સંબંધ (બીજ) સર્વથા નષ્ટ થઈ જાય છે. આને ‘સહજાવસ્થા’ પણ કહે છે. પરંતુ વાસ્તવમાં એ અવસ્થા નથી; પરંતુ અવસ્થાથી પર છે. અવસ્થાતીત કોઈ અવસ્થા નથી હોતી.

જેઓ પરમાત્માને પોતાના તથા પોતાને પરમાત્માના જાણે છે, તે જ્ઞાનરૂપી નેત્રોવાળા યોગીલોકો શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ વગેરેથી પોતાને અલગ કરીને પોતાની જાતમાં સ્થિત પરમાત્મતત્ત્વનો અનુભવ કરી લે છે. પરંતુ જેઓ શરીરને પોતાનું અને પોતાને શરીરના માને છે, તે વિમૂઢ અને અકૃતાત્મા પુરુષો શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ વગેરેના દ્વારા યત્ન કરવા છતાં પણ પોતાની જાતમાં સ્થિત પરમાત્મતત્ત્વનો અનુભવ નથી કરી શકતા.

(૨)

‘આત્મનિ અવસ્થિતમ્’ પદોમાં ભગવાને પોતાને સઘળાં પ્રાણીઓના આત્મામાં સ્થિત (સર્વવ્યાપી) બતાવ્યા છે. આનો અનુભવ કરવાને માટે સાધકે આ ચાર બાબતો દૃઢતાપૂર્વક માની લેવી જોઈએ-

૧. પરમાત્મા અહીં છે.
૨. પરમાત્મા અત્યારે છે.
૩. પરમાત્મા પોતાનામાં છે.
૪. પરમાત્મા પોતાના છે.

પરમાત્મા સર્વ જગાએ (સર્વવ્યાપી) હોવાથી અહીં પણ છે; સર્વ સમયે (ત્રણે કાળમાં) હોવાથી અત્યારે પણ છે; સર્વમાં હોવાથી પોતાનામાં પણ છે; અને સર્વના હોવાથી પોતાના પણ છે. આ દૃષ્ટિએ પરમાત્મા અહીં હોવાથી એમને પ્રાપ્ત કરવા માટે બીજી જગાએ જવાની આવશ્યકતા નથી; અત્યારે હોવાથી એમની પ્રાપ્તિને માટે ભવિષ્યની પ્રતીક્ષા કરવાની આવશ્યકતા નથી; પોતાનામાં હોવાથી એમને બહાર ખોળવાની આવશ્યકતા નથી; અને પોતાના હોવાથી એમના સિવાય કોઈને પણ પોતાના માનવાની આવશ્યકતા નથી. પોતાના હોવાથી તેઓ સ્વાભાવિક જ અત્યંત પ્રિય લાગશે!

પ્રત્યેક સાધકને માટે ઉપર્યુક્ત ચારે બાબતો અત્યંત મહત્ત્વપૂર્ણ અને તત્કાળ લાભદાયક છે. સાધકે આ ચારેય બાબતો દૃઢતાથી માની લેવી જોઈએ. સમસ્ત સાધનોનું આ સાર સાધન છે. આમાં કોઈ યોગ્યતા, અભ્યાસ ગુણ વગેરેની પણ જરૂરિયાત નથી. આ બાબતો સ્વતઃસિદ્ધ અને વાસ્તવિક છે. એટલા માટે આવી માન્યતા માટે બધા જ યોગ્ય છે; બધા જ પાત્ર છે; બધા જ સમર્થ છે. શરત એ જ છે કે તેઓ એકમાત્ર પરમાત્માને જ ઈચ્છતા હોય.

‘યતન્તોઽધ્યકૃતાત્માનો નૈનં પશ્યન્ત્યચેતસઃ’ — જેમણે પોતાનું અંતઃકરણ શુદ્ધ નથી કર્યું, તે પુરુષોને અહીં ‘અકૃતાત્માનઃ’ કહેવામાં આવ્યા છે. સત-અસતના જ્ઞાન (વિવેક)ને મહત્ત્વ ન આપવાને કારણે એવા પુરુષોને

‘અચેતસઃ’ કહેવામાં આવ્યા છે.

જેમના અંતઃકરણમાં સંસારની વ્યક્તિ, પદાર્થો વગેરેનું મહત્ત્વ રહેલું છે; અને જેઓ શરીર વગેરેને પોતાનાં માનીને તેમનાથી સુખભોગની આશા રાખે છે, એવા બધા જ પુરુષો ‘અકૃતાત્માનઃ’ અને ‘અચેતસઃ’ છે. એવા પુરુષો તત્ત્વની પ્રાપ્તિ તો ઈચ્છે છે, પરંતુ તેઓ શરીર, મન, બુદ્ધિ વગેરે જડ (પ્રાકૃત) પદાર્થોની સહાયથી ચેતન પરમાત્મતત્ત્વને પ્રાપ્ત કરવા ઈચ્છે છે. પરમાત્મા જડ પદાર્થોની સહાયથી નહિ, પરંતુ જડતાનો ત્યાગ કરવાથી (સંબંધ-વિચ્છેદથી) પ્રાપ્ત થાય છે.

આ શ્લોકમાં ‘યતન્તઃ’ પદ બે વાર આવ્યું છે. ભાવ એ છે કે યત્ન કરવામાં સમાનતા હોવા છતાં પણ એક (જ્ઞાની) પુરુષ તો તત્ત્વનો અનુભવ કરી લે છે, બીજો (મૂઢ) નથી કરી શકતો. આનાથી એ સિદ્ધ થાય છે કે શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ દ્વારા કરવામાં આવેલો યત્ન તત્ત્વપ્રાપ્તિમાં સહાયક થવા છતાં પણ અંતઃકરણ (જડતા)ની સાથે સંબંધ ચાલુ રહેવાને કારણે અને અંતઃકરણમાં સાંસારિક પદાર્થોનું મહત્ત્વ રહેવાને કારણે (યત્ન કરવા છતાં પણ) તત્ત્વને પ્રાપ્ત નથી કરી શકાતું. જેમની દૃષ્ટિ અસત (સાંસારિક ભોગ અને સંગ્રહ) પર જ સ્થિત છે, એવા પુરુષો સત્ (તત્ત્વ)ને કેવી રીતે જોઈ શકે?

અકૃતાત્મા અને અચેતસ પુરુષો ધ્યાન, સ્વાધ્યાય, જપ વગેરે સર્વ કંઈ કરે છે, પરંતુ અંતઃકરણમાં જડતા (સાંસારિક ભોગ અને સંગ્રહ)નું મહત્ત્વ રહેવાને કારણે તેમને તત્ત્વનો અનુભવ નથી થતો. જોકે એવા પુરુષો દ્વારા કરવામાં આવેલો યત્ન પણ નિષ્ફળ નથી જતો, તોપણ તત્ત્વનો અનુભવ તેમને વર્તમાનમાં નથી થતો. વર્તમાનમાં તત્ત્વનો અનુભવ, જડતાનો સર્વથા ત્યાગ થવાથી જ થઈ શકે છે.

જેનો આશ્રય લેવામાં આવે, તેનો ત્યાગ નથી થઈ શકતો — આ નિયમ છે. આથી શરીર, મન, બુદ્ધિ વગેરે જડ પદાર્થોનો આશ્રય લઈને સાધક જડતાનો ત્યાગ નથી કરી શકતો. એના સિવાય મન-બુદ્ધિ વગેરે જડ પદાર્થોના દ્વારા સાધન કરવાવાળામાં સૂક્ષ્મ અહંકાર રહેતો હોય છે, જે જડતાનો ત્યાગ થતાં જ નિવૃત્ત થાય છે. જડતાનો ત્યાગ કરવાનો સુગમ ઉપાય છે — એકમાત્ર ભગવાનનો આશ્રય લેવો અર્થાત્ ‘હું ભગવાનનો છું, ભગવાન મારા છે’ આ વાસ્તવિકતાનો સ્વીકાર કરી લેવો; આના ઉપર અટલ વિશ્વાસ કરી લેવો. આને માટે યત્ન કે અભ્યાસ કરવાની પણ જરૂરિયાત નથી. વાસ્તવિક વાતનો માત્ર દૃઢતાપૂર્વક સ્વીકાર કરી લેવાની આવશ્યકતા છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ભોગો કાયમ સાથે રહેતા નથી કે નથી સંગ્રહ સાથે રહેતો — આ વિવેક મનુષ્યમાં સ્વતઃ છે. પરંતુ જે મનુષ્યો શાસ્ત્રો વાંચીને, સત્સંગ કરીને, સાધના કરીને પણ પોતાના વિવેક તરફ ધ્યાન આપતા નથી, ભોગ અને સંગ્રહ સાથે અનાસક્તિનો અનુભવ કરતા નથી તેવા મનુષ્યો ‘અકૃતાત્મા’ છે. આવા મનુષ્યોને અઢારમા અધ્યાયના સોળમા શ્લોકમાં ‘અકૃતબુદ્ધિ’ અને ‘દુર્મતિ’ કહ્યા છે. જોકે, પરમાત્મપ્રાપ્તિ મુશ્કેલ નથી, તેમ છતાં અંદર રાગ, આસક્તિ, સુખબુદ્ધિ પડેલાં હોવાથી તેઓ સાધના કરવા છતાં પરમાત્માને જાણતા નથી. કારણ કે, ભોગ અને સંગ્રહમાં રુચિ રાખનારનો વિવેક સ્થિર રહેતો નથી.

પૂર્વશ્લોકમાં જેમને ‘વિમૂઢાઃ’ કહ્યા છે, તેમને અહીં ‘અચેતસઃ’ કહ્યા છે, ગુણોથી મોહિત થવાને કારણે તેઓ ન તો વિષયોના વિભાગને જાણે છે અને ન સ્વયંના વિભાગને પણ જાણે છે અર્થાત્ ભોગોનો સંયોગ-વિયોગ અલગ છે અને સ્વયં પણ અલગ છે- એ જાણતા નથી.

સાતમાથી અગિયારમા શ્લોક સુધીના આ પ્રકરણમાં ભગવાન આ બતાવવા ચાહે છે કે, મારો અંશ જીવાત્મા બિલકુલ અલગ છે અને જે સામગ્રી (શરીર વગેરે પદાર્થ અને ક્રિયા) ને તે ભૂલથી પોતાની માને છે, તે તદ્દન અલગ છે — ‘પ્રકૃતિસ્થાનિ’. સૂર્ય (દિવસ) અને અમાવાસ્યાની રાત્રિની જેમ બન્નેનો વિભાગ જ જુદો — જુદો છે. તેમનો પરસ્પર સંયોગ થવો સંભવ જ નથી. જે ઉપર જણાવેલા જડ અને ચેતન — બન્નેના વિભાગને સર્વથા અલગ-અલગ જુએ છે, તે જ જ્ઞાની અને યોગી છે, પરંતુ જે બન્નેને એક-બીજા સાથે મળેલાં જુએ છે, તે અજ્ઞાની અને ભોગી છે.

સંબંધ — પંદરમા અધ્યાયમાં પાંચ-પાંચ શ્લોકોનાં ચાર પ્રકરણો છે. તેઓમાંથી આ ત્રીજું પ્રકરણ બારમાથી પંદરમા શ્લોક સુધીનું છે, જેમાં છઠ્ઠો શ્લોક પણ લેવાથી પાંચ શ્લોકો પૂરા થઈ જાય છે. આ ત્રીજું પ્રકરણ વિશેષરૂપે ભગવાનના પ્રભાવ અને મહત્ત્વને પ્રગટ કરવાવાળું છે. છઠ્ઠા શ્લોકમાં જે વિષય (પરમધામને સૂર્ય, ચંદ્ર અને અગ્નિ પ્રકાશિત નથી કરી શકતા) સ્પષ્ટ નહોતો થઈ શક્યો, તેનું જ સ્પષ્ટ વિવેચન હવે ભગવાન આગળના શ્લોકમાં કરે છે.

યદાદિત્યગતં તેજો જગદ્ભાસયતેઽખિલમ્ ।

યચ્ચન્દ્રમસિ યચ્ચાગ્નૌ તત્તેજો વિદ્ધિ મામકમ્ ॥ ૧૨ ॥

આદિત્યગતમ્	= સૂર્યને પ્રાપ્ત થયેલું	ભાસયતે	= પ્રકાશિત કરે છે (અને)	અગ્નૌ	= અગ્નિમાં છે —
યત્	= જે	યત્	= જે તેજ	તત્	= એને (તું)
તેજઃ	= તેજ	ચન્દ્રમસિ	= ચન્દ્રમામાં છે	મામકમ્	= મારું (જ)
અખિલમ્	= આખા	ચ	= અને	તેજઃ	= તેજ
જગત્	= જગતને	યત્	= જે	વિદ્ધિ	= જાણ.

ટીકા — [પ્રભાવ અને મહત્ત્વની તરફ આકર્ષિત થવું એ જીવનો સ્વભાવ છે. પ્રાકૃત પદાર્થોના સંબંધથી જીવ પ્રાકૃત પદાર્થોના પ્રભાવથી પ્રભાવિત થઈ જાય છે. કારણ એ છે કે પ્રકૃતિમાં સ્થિત થવાને કારણે જીવને પ્રાકૃત પદાર્થો (શરીર, સ્ત્રી, પુત્ર, ધન વગેરે)નું મહત્ત્વ દેખાય છે, ભગવાનનું નહિ. આથી જીવ પર પડેલા પ્રાકૃત પદાર્થોનો પ્રભાવ હઠાવવાને માટે ભગવાન પોતાના પ્રભાવનું વર્ણન કરતાં આ રહસ્ય પ્રગટ કરે છે કે તે પ્રાકૃત પદાર્થોમાં જે પ્રભાવ અને મહત્ત્વ દેખાય છે, તે વસ્તુતઃ (મૂળમાં) મારું જ છે, તેઓનું નહિ. સર્વોપરી પ્રભાવશાળી હું જ છું. મારા જ પ્રકાશથી બધાં પ્રકાશિત થઈ રહ્યાં છે.]

‘યદાદિત્યગતં તેજો જગદ્ભાસયતેઽખિલમ્’ — જેવી રીતે ભગવાને (ગીતા અ. ૨/૫૫)માં કામનાઓને ‘મનોગતાન્’ બતાવી છે, એવી જ રીતે અહીં તેજને ‘આદિત્યગતમ્’ બતાવે છે. તાત્પર્ય એ છે કે જેવી રીતે મનમાં સ્થિત કામનાઓ મનનો ધર્મ કે સ્વરૂપ ન હોઈને આગંતુક છે, એવી જ રીતે સૂર્યમાં સ્થિત તેજ, સૂર્યનો ધર્મ કે સ્વરૂપ ન હોઈને આગંતુક છે અર્થાત્ તે તેજ સૂર્યનું પોતાનું ન હોઈને (ભગવાન પાસેથી) આવેલું છે.

સૂર્યનું તેજ (પ્રકાશ) એટલું મહાન છે કે સકળ બ્રહ્માંડ તેનાથી પ્રકાશિત થાય છે. એવું તે તેજ સૂર્યનું દેખાવા છતાં પણ વાસ્તવમાં ભગવાનનું જ છે. એટલા માટે સૂર્ય ભગવાનને

કે એમના પરમધામને પ્રકાશિત નથી કરી શકતો. મહર્ષિ પતંજલિ કહે છે -

पूर्वधामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात् ॥

(યોગદર્શન ૧/૨૬)

‘ઈશ્વર બધાના પૂર્વજોના પણ ગુરુ છે; કેમકે તેનો કાળથી અવચ્છેદ નથી.’

સઘળા ભૌતિક જગતમાં સૂર્યના સમાન પ્રત્યક્ષ પ્રભાવશાળી પદાર્થ કોઈ નથી. ચંદ્ર, અગ્નિ, તારા, વિદ્યુત વગેરે જેટલા પણ પ્રકાશમાન પદાર્થો છે, તે બધા જ સૂર્યથી જ પ્રકાશ મેળવે છે. ભગવાનથી મળેલા તેજને કારણે જ્યારે સૂર્ય આટલો વિલક્ષણ અને પ્રભાવશાળી છે, ત્યારે પોતે ભગવાન કેટલા વિલક્ષણ અને પ્રભાવશાળી હશે! આવો વિચાર કરવાથી આપમેળે ભગવાન તરફ આકર્ષણ થાય છે.

સૂર્ય ‘નેત્રો’ના અધિષ્ઠાતૃ દેવતા છે. આથી નેત્રોમાં જે પ્રકાશ (જોવાની શક્તિ) છે, તે પણ પરંપરાથી ભગવાન પાસેથી જ આવેલી સમજવી જોઈએ.

‘યચ્ચન્દ્રમસિ’ — જેવી રીતે સૂર્યમાં સ્થિત પ્રકાશિકા શક્તિ અને દાહિકા શક્તિ — બન્નેય ભગવાન પાસેથી પ્રાપ્ત (આગત) છે, એવી જ રીતે ચંદ્રમાની પ્રકાશિકા શક્તિ અને પોષણ શક્તિ-બેઉ (સૂર્ય દ્વારા પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ પરંપરાથી) ભગવત્પ્રદત્ત જ છે. જેવી રીતે ભગવાનનું તેજ ‘આદિત્યગત’ છે, તેવી જ રીતે એમનું તેજ ‘ચંદ્રગત’ પણ સમજવું જોઈએ. ચંદ્રમામાં પ્રકાશની સાથે શીતળતા, મધુરતા, પોષણ વગેરે જે પણ ગુણો છે, તે બધો ભગવાનનો જ પ્રભાવ છે.

અહીં ચંદ્રમાને તારા, નક્ષત્ર વગેરેના પણ ઉપલક્ષણ સમજવા જોઈએ.

ચંદ્રમા ‘મન’ના અધિષ્ઠાતૃ દેવતા છે. આથી મનમાં જે પ્રકાશ (મનન કરવાની શક્તિ) છે, તે પણ પરંપરાથી ભગવાન પાસેથી જ આવેલી સમજવી જોઈએ.

‘યચ્ચાગ્નૌ’ — જેવી રીતે ભગવાનનું તેજ ‘આદિત્યગત’ છે એવી જ રીતે ‘અગ્નિગત’ પણ સમજવું જોઈએ. તાત્પર્ય એ છે કે અગ્નિની પ્રકાશિકા શક્તિ અને દાહિકા શક્તિ-બેઉ

ભગવાનની જ છે, અગ્નિની નહિ.

અહીં અગ્નિને વિદ્યુત, દીપક, આગિયો વગેરેના પણ ઉપલક્ષણ સમજવા જોઈએ.

અગ્નિ ‘વાણી’ના અધિષ્ઠાતૃ દેવતા છે. આથી વાણીમાં જે પ્રકાશ (અર્થપ્રકાશ કરવાની શક્તિ) છે, તે પણ પરંપરાથી ભગવાન પાસેથી જ આવેલી સમજવી જોઈએ.

‘તત્તેજો વિદ્મિ મામકમ્’ — જે તેજ સૂર્ય, ચંદ્રમા અને અગ્નિમાં છે અને જે તેજ આ ત્રણેના પ્રકાશથી પ્રકાશિત અન્ય પદાર્થો (તારા, નક્ષત્રો, વિદ્યુત આગિયા વગેરે)માં દેખવા તથા સાંભળવામાં આવે છે, તેને ભગવાનનું જ તેજ સમજવું જોઈએ.

ઉપર્યુક્ત પદોથી ભગવાન એમ કહી રહ્યા છે કે મનુષ્ય જે જે તેજસ્વી પદાર્થની તરફ આકર્ષિત થાય છે, તે તે પદાર્થમાં તેણે મારો જ પ્રભાવ દેખવો જોઈએ (ગીતા અ. ૧૦/૪૧). જેવી રીતે બુંદીના લાડુમાં જે મીઠાશ છે, તે તેની પોતાની નથી પરંતુ ખાંડની છે, એવી જ રીતે સૂર્ય, ચંદ્રમા અને અગ્નિમાં જે તેજ છે, તે તેમનું પોતાનું નથી, પરંતુ ભગવાનનું જ છે. ભગવાનના પ્રકાશથી જ આ સકળ જગત પ્રકાશિત થાય છે — ‘તસ્ય ભાસા સર્વમિદં વિભાતિ’ (કઠોપનિષદ્ ૨/૨/૧૫). તે સઘળી જ્યોતિઓની પણ જ્યોતિ છે — ‘જ્યોતિષામપિ તજ્જ્યોતિઃ’ (ગીતા અ. ૧૩/૧૭).

સૂર્ય, ચંદ્રમા અને અગ્નિ ક્રમશઃ નેત્ર, મન અને વાણીના અધિષ્ઠાતા તેમજ તેઓને પ્રકાશિત કરવાવાળા છે. મનુષ્ય પોતાના ભાવોને પ્રગટ કરવા અને સમજવાને માટે નેત્ર, મન (અંતઃકરણ) અને વાણી — આ ત્રણ ઈન્દ્રિયોનો જ ઉપયોગ કરે છે. એ ત્રણ ઈન્દ્રિયો જેટલો પ્રકાશ કરે છે, એટલો પ્રકાશ અન્ય ઈન્દ્રિયો નથી કરતી. પ્રકાશનું તાત્પર્ય છે — અલગ-અલગ જ્ઞાન કરાવવું. નેત્ર અને વાણી બાહ્ય કરણો છે તથા મન અંદરનું કરણ છે. ‘કરણો’ દ્વારા વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે. આ ત્રણેય કરણો (ઈન્દ્રિયો) ભગવાનને પ્રકાશિત નથી કરી શકતાં; કેમકે તેમનામાં જે તેજ અથવા પ્રકાશ છે, તે તેમનો પોતાનો ન હોઈને ભગવાનનો જ છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : પરમાત્મા જ સમગ્ર શક્તિઓના મૂળ છે. આ સંબંધમાં કેનોપનિષદની એક વાર્તા છે. એક વાર ભગવાને દેવતાઓને અસુરો પર વિજય પ્રાપ્ત કરાવ્યો. પરંતુ આ વિજયમાં દેવતાઓને પોતાની શક્તિનું અભિમાન થયું. તેઓ પોતાની શક્તિથી જ અસુરો પર વિજય મેળવ્યો છે એવું સમજવા લાગ્યા. દેવતાઓના આ અભિમાનને નષ્ટ કરવા માટે ભગવાન યક્ષનું રૂપ લઈને તેમની સામે પ્રગટ થઈ ગયા. યક્ષને જોઈને દેવતાઓ આશ્ચર્યચકિત થઈને વિચારવા લાગ્યા કે આ યક્ષ કોણ છે? તેનો પરિચય મેળવવા માટે દેવતાઓએ અગ્નિદેવને તેની પાસે મોકલ્યા. યક્ષના પૂછવાથી અગ્નિદેવે કહ્યું કે, હું ‘જાતવેદા’ નામથી પ્રસિદ્ધ અગ્નિદેવતા છું અને હું ધારું તો પૃથ્વીમાં જે કાંઈ છે, તે તમામને બાળીને ભસ્મ કરી શકું છું. ત્યારે યક્ષે તેમની સામે એક તણખલું મૂક્યું અને કહ્યું કે તમે આ તણખલાને બાળી નાખો. અગ્નિદેવ તેમની પૂરી શક્તિ લગાવીને પણ તે તણખલાને બાળી શક્યા નહીં. અગ્નિદેવ લજ્જિત થઈને દેવતાઓ પાસે ચાલ્યા આવ્યા અને કહ્યું

કે તે યક્ષ કોણ છે - તે હું જાણી શક્યો નથી. ત્યારે દેવતાઓએ વાયુદેવને યક્ષની પાસે મોકલ્યા. યક્ષના પૂછવાથી વાયુદેવે કહ્યું, હું 'માતરિશ્વા' નામથી પ્રસિદ્ધ વાયુદેવતા છું અને હું ધારું તો પૃથ્વીમાં જે કંઈ છે, તે તમામને ઉડાડી શકું છું. ત્યારે યક્ષે તેમની સામે પણ એક તણખલું મૂકી દીધું અને કહ્યું કે તમે આ તણખલાને ઉડાડી દો. વાયુદેવ પોતાની પૂરી શક્તિ લગાવીને પણ તે તણખલાને ઉડાડી શક્યા નહીં. તેઓ પણ લજ્જિત થઈને દેવતાઓ પાસે ચાલ્યા આવ્યા અને કહ્યું કે હું તે યક્ષને જાણી શક્યો નથી. ત્યારે દેવતાઓએ ઇન્દ્રને તે યક્ષનો પરિચય જાણવા માટે મોકલ્યા. પરંતુ ઇન્દ્રના ત્યાં પહોંચતાં જ યક્ષ અંતર્ધાન થઈ ગયો અને તેની જગાએ હિમાચલપુત્રી ઉમાદેવી પ્રગટ થઈ ગયાં. ઇન્દ્રના પૂછવાથી ઉમાદેવીએ કહ્યું કે સ્વયં ભગવાન જ તમારા લોકોનું અભિમાન નષ્ટ કરવા માટે યક્ષના રૂપમાં પ્રગટ થયા હતા. તાત્પર્ય એ છે કે સૃષ્ટિમાં જે પણ બળવત્તા, વિશેષતા, વિલક્ષણતા જોવામાં આવે છે, તે બધી ભગવાનમાંથી જ આવેલી છે (ગીતા - ૧૦/૪૧)

—■—

સંબંધ - 'દૃશ્ય' (દેખાવાવાળા) પદાર્થોમાં પોતાનો પ્રભાવ બતાવ્યા પછી હવે ભગવાન આગળના શ્લોકમાં જે શક્તિથી સમષ્ટિ-જગતમાં ક્રિયાઓ થઈ રહી છે, તે સમષ્ટિ-શક્તિમાં પોતાનો પ્રભાવ પ્રગટ કરે છે.

ગામાવિશ્ય ચ ભૂતાનિ ધારયામ્યહમોજસા ।

પુષ્ણામિ યૌષધીઃ સર્વાઃ સોમો ભૂત્વા રસાત્મકઃ ॥ ૧૩ ॥

અહમ્, ચ	= હું જ	ધારયામિ	= ધારણ કરું છું	ભૂત્વા	= બનીને
ગામ્	= પૃથ્વીમાં	ચ	= અને	સર્વાઃ	= સઘળી
આવિશ્ય	= પ્રવેશીને		(હું જ)	ઓષધીઃ	= વનસ્પતિઓને
ઓજસા	= પોતાની શક્તિથી	રસાત્મકઃ	= રસસ્વરૂપ		(ઔષધિઓને)
ભૂતાનિ	= સઘળાં પ્રાણીઓને	સોમઃ	= ચંદ્રમા	પુષ્ણામિ	= પુષ્ટ કરું છું.

ટીકા - 'ગામાવિશ્ય ચ ભૂતાનિ ધારયામ્યહમોજસા' - ભગવાન જ પૃથ્વીમાં પ્રવેશ કરીને તેના પર રહેલાં સઘળાં સ્થાવર-જંગમ પ્રાણીઓને ધારણ કરે છે. તાત્પર્ય એ છે કે પૃથ્વીમાં જે ધારણશક્તિ દેખવામાં આવે છે, તે પૃથ્વીની પોતાની ન હોઈને ભગવાનની જ છે.^૧

વૈજ્ઞાનિકો પણ આ વાતનો સ્વીકાર કરે છે કે પૃથ્વીની અપેક્ષાએ જળનું સ્તર ઊંચું છે અને પૃથ્વી પર જળનો ભાગ સ્થળની અપેક્ષાએ બહુ વધારે છે.^૨ એમ હોવા છતાં પણ પૃથ્વી જળમગ્ન નથી થતી. આ ભગવાનની ધારણશક્તિનો જ પ્રભાવ છે.

પૃથ્વીના ઉપલક્ષણથી એ સમજવું જોઈએ કે પૃથ્વીના સિવાય જ્યાં પણ ધારણશક્તિ દેખવામાં આવે છે, તે બધી ભગવાનની જ છે. પૃથ્વીમાં અન્ન વગેરે ઔષધિઓને ઉત્પન્ન કરવાની (ઉત્પાદિકા) શક્તિ તેમ જ ગુરુત્વાકર્ષણશક્તિ પણ ભગવાનની જ સમજવી જોઈએ.

'પુષ્ણામિ યૌષધીઃ સર્વાઃ સોમો ભૂત્વા રસાત્મકઃ' - ચંદ્રમામાં બે શક્તિઓ છે - પ્રકાશિકા-શક્તિ અને પોષણશક્તિ. પ્રકાશિકા-શક્તિમાં પોતાના પ્રભાવનું વર્ણન પૂર્વશ્લોકમાં કર્યા પછી હવે ભગવાન આ શ્લોકમાં ચંદ્રમાની પોષણ-શક્તિમાં પોતાનો પ્રભાવ બતાવે છે કે ચંદ્રમાના

૧. ઘૌઃ સચન્દ્રાર્કનક્ષત્રા ખં દિશો ભૂર્મહોદધિઃ । વાસુદેવસ્ય વીર્યેણ વિદ્યુતાનિ મહાત્મનઃ ॥

(મહાભારત, અનુ. ૧૪૮/૧૩૪)

સ્વર્ગ, સૂર્ય, ચંદ્ર તથા નક્ષત્રો સહિત આકાશ, દશ દિશાઓ, પૃથ્વી અને મહાસાગર - આ બધાં ભગવાન વાસુદેવની શક્તિથી ધારણ કરવામાં આવ્યાં છે.'

પૃથિવ્યાં તિષ્ઠન્ યો યમયતિ મહીં વેદ ન ધરા યમિત્યાદૌ વેદો વદતિ જગતામીશમમલમ્ ।

નિયન્તારં ધ્યેયં મુનિસુરનૃણાં મોક્ષદમસૌ શરણ્યો લોકેશો મમ ભવતુ કૃષ્ણોઽક્ષિવિષયઃ ॥

(શક્ટારાચાર્યકૃત કૃષ્ણાષ્ટકમ્)

'પૃથ્વીમાં રહીને જે પૃથ્વીનું નિયમન કરે છે, પરંતુ પૃથ્વી જેમને નથી જાણતી; 'યઃ પૃથિવ્યાં તિષ્ઠન્ પૃથ્વીં યમયતિ યં પૃથિવી ન વેદ' વગેરે શ્રુતિઓથી વેદો જે અમલસ્વરૂપને જગતના સ્વામી, નિયામક, ધ્યેય અને દેવતા, મનુષ્ય તથા મુનિજનોને મોક્ષ આપવાવાળા બતાવે છે, તે શરણાગતવત્સલ નિખિલ ભુવનેશ્વર શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર મારા નેત્રોનો વિષય થાઓ.'

૨. પૃથ્વી પર જળનો કુલ ભાગ ઇકોતેર ટકા અને સ્થળનો કુલ ભાગ ઓગણત્રીસ ટકા માનવામાં આવે છે.

માધ્યમથી સઘળી વનસ્પતિઓને હું જ પુષ્ટ કરું છું.

ચંદ્રમા શુક્લપક્ષમાં પોષક અને કૃષ્ણપક્ષમાં શોષક હોય છે. શુક્લપક્ષમાં રસમય ચંદ્રમાનાં મધુર કિરણોથી અમૃતવર્ષા થવાને કારણે જ લતાવૃક્ષ વગેરે પુષ્ટ થાય છે અને ફળે-ફૂલે છે. માતાના ઉદરમાં સ્થિત શિશુ પણ શુક્લપક્ષમાં વૃદ્ધિને પામે છે.

અહીં ‘સોમઃ’ પદ ચંદ્રલોકનું વાચક છે, ચંદ્રમંડળનું નહિ. નેત્રોથી આપણને જે દેખાય છે, તે ચંદ્રમંડળ છે. ચંદ્રમંડળથી પણ ઉપર (આંખોથી ન દેખાવાવાળો) ચંદ્રલોક છે. ઉપર્યુક્ત પદોમાં વિશેષરૂપે ‘સોમઃ’ પદ આપવાનો અભિપ્રાય એ છે

કે ચંદ્રમામાં પ્રકાશની સાથે-સાથે અમૃતવર્ષાની શક્તિ પણ છે. તે અમૃત પહેલાં ચંદ્રલોકથી ચંદ્રમંડળમાં આવે છે અને પછી ચંદ્રમંડળથી ભૂમંડળ પર આવે છે.

અહીં ‘ઔષધીઃ’ પદની અંતર્ગત ઘઉં, ચણા વગેરે બધી જાતનાં અન્ન સમજવાં જોઈએ. ચંદ્રમા દ્વારા પુષ્ટ થયેલા અન્નનું ભોજન કરવાથી જ મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી વગેરે સમસ્ત પ્રાણીઓ પુષ્ટિ પ્રાપ્ત કરે છે. ઔષધિઓ, વનસ્પતિઓમાં શરીરને પુષ્ટ કરવાની જે શક્તિ છે, તે ચંદ્રમાથી આવે છે. ચંદ્રમાની તે પોષણશક્તિ પણ તેની પોતાની ન હોઈને ભગવાનની જ છે. ભગવાન જ ચંદ્રમાને નિમિત્ત બનાવીને સૌનું પોષણ કરે છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : પૃથ્વી, ચંદ્રમા વગેરે બધા ભગવાનની અપરા પ્રકૃતિ છે (ગીતા – સાતમા અધ્યાયનો ચોથો શ્લોક). તેથી તેના ધારક, ઉત્પાદક, પાલક, સંરક્ષક, પ્રકાશક વગેરે સર્વ કાંઈ ભગવાન જ છે. ભગવાનની શક્તિ હોવાથી અપરા પ્રકૃતિ ભગવાનથી અભિન્ન છે.

અહીં ‘સોમઃ’ શબ્દ ચંદ્રલોકનું વાચક છે, જે સૂર્યથી પણ ઉપર છે.^૧

—■—

સંબંધ — સમષ્ટિશક્તિમાં પોતાનો પ્રભાવ બતાવ્યા પછી હવે જે શક્તિની વ્યષ્ટિજગતમાં ક્રિયાઓ થઈ રહી છે, તેમાં ભગવાન પોતાનો પ્રભાવ બતાવે છે.

અહં વૈશ્વાનરો ભૂત્વા પ્રાણિનાં દેહમાશ્રિતઃ ।

પ્રાણાપાનસમાયુક્તઃ પચામ્યન્નં ચતુર્વિધમ્ ॥ ૧૪ ॥

પ્રાણિનામ્ = સર્વ પ્રાણીઓના
દેહમ્ = શરીરમાં
આશ્રિતઃ = રહેવાવાળો
અહમ્ = હું (જ)

પ્રાણાપાન- = પ્રાણ અને
સમાયુક્તઃ = અપાનથી યુક્ત
વૈશ્વાનરઃ = વૈશ્વાનર
(જઠરાગ્નિ)

ભૂત્વા = થઈને
ચતુર્વિધમ્ = ચાર પ્રકારનાં
અન્નમ્ = અન્નને
પચામિ = પચાવું છું.

ટીકા — ‘અહં વૈશ્વાનરો ભૂત્વા પ્રાણિનાં દેહમાશ્રિતઃ’ — બારમા શ્લોકમાં અગ્નિની પ્રકાશન-શક્તિમાં પોતાના પ્રભાવનું વર્ણન કર્યા પછી ભગવાન આ શ્લોકમાં વૈશ્વાનરરૂપી અગ્નિની પાચન-શક્તિમાં પોતાના પ્રભાવનું વર્ણન કરે છે.^૨ તાત્પર્ય એ છે કે અગ્નિનાં બેઉ કાર્યો (પ્રકાશ કરવો અને પચાવવું) ભગવાનની જ શક્તિથી થાય છે.

પ્રાણીઓના શરીરને પુષ્ટ કરવા તથા તેઓના પ્રાણોની રક્ષા કરવાને માટે ભગવાન જ વૈશ્વાનર

(જઠરાગ્નિ)ના રૂપે એ પ્રાણીઓના શરીરમાં રહે છે. મનુષ્યોની જેમ લતા, વૃક્ષ વગેરે સ્થાવર અને પશુ, પક્ષી વગેરે જંગમ પ્રાણીઓમાં પણ વૈશ્વાનરની પાચનશક્તિ કામ કરે છે. લતા, વૃક્ષ વગેરે જે ખાતર અને જળ ગ્રહણ કરે છે, પાચનશક્તિના દ્વારા તેનું પાચન થવાના ફળરૂપે જ તે લતા, વૃક્ષ વગેરેની વૃદ્ધિ થાય છે.

‘પ્રાણાપાનસમાયુક્તઃ’ શરીરમાં પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદાન અને વ્યાન-આ પાંચ પ્રધાન વાયુ તેમ જ નાગ,

૧. ન વિદુઃ સોમ તે માયાં યે ચ નક્ષત્રયોનયઃ । ત્વમાદિત્યપથાદૂર્ધ્વ જ્યોતિષાં ચોપરિસ્થિતઃ ॥

(પદ્મપુરાણં સુષ્ટિ. ૪૧/૧૨૮)

૨. ‘અયમગ્નિવૈશ્વાનરો યોડયમન્તઃ પુરુષે યેનેદમન્નં પચ્યતે યદિદમધતે’ (બૃહદારણ્યક. ૫/૮/૧)

‘જે આ પુરુષની અંદર અગ્નિ છે, એ વૈશ્વાનર છે, જેનાથી જે અન્ન ભક્ષણ કરવામાં આવે છે, તે પચાવવામાં આવે છે.’

કૂર્મ, કૃકર, દેવદત્ત અને ધનંજય-આ પાંચ ઉપપ્રધાન વાયુ રહે છે.^૧ આ શ્લોકમાં ભગવાન બે પ્રધાન વાયુ પ્રાણ અને અપાનનું જ વર્ણન કરે છે; કેમકે આ બેઉ વાયુ જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે. જઠરાગ્નિથી પચેલા ભોજનના સૂક્ષ્મ અંશ કે રસને શરીરના પ્રત્યેક અંગમાં પહોંચાડવાનું સૂક્ષ્મ કાર્ય પણ મુખ્યત્વે પ્રાણ અને અપાન વાયુનું જ છે.

‘પચામ્યન્નં ચતુર્વિધમ્’ - પ્રાણીઓ ચાર પ્રકારનાં અન્નનું ભોજન કરે છે-

(૧) ભોજ્ય - જે અન્ન દાંતોથી ચાવીને ખાવામાં આવે છે; જેમ કે - રોટલી, પૂડા વગેરે.

(૨) પેય - જે અન્ન ગળવામાં આવે છે; જેમ

કે - દૂધ, રસ વગેરે.

(૩) ચોષ્ય - દાંતોથી દબાવીને જે ખાદ્ય પદાર્થનો રસ ચૂસવામાં આવે છે અને બચેલા અસાર ભાગને થૂંકી દેવામાં આવે છે; જેમકે - શેરડી, કેરી વગેરે. વૃક્ષ વગેરે સ્થાવર યોનિઓ આ રીતે અન્નને ગ્રહણ કરે છે.

(૪) લેહ્ય - જે અન્ન જીભથી ચાટવામાં આવે છે; જેમ કે ચટણી, મધ વગેરે.

અન્નના ઉપર્યુક્ત ચાર પ્રકારોમાં પણ એક-એકના અનેક ભેદ છે. ભગવાન કહે છે કે એ ચારેય પ્રકારના અન્નને વૈશ્વાનર (જઠરાગ્નિ) રૂપે હું જ પચાવું છું. અન્નનો એવો કોઈ અંશ નથી, જે મારી શક્તિ વિના પચી શકે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : પૃથ્વીમાં પ્રવિષ્ટ થઈને સંપૂર્ણ પ્રાણીઓને ધારણ કરવાં, ચન્દ્રમા થઈને સંપૂર્ણ વનસ્પતિઓનું પોષણ કરવું, પછી તે વનસ્પતિઓને ખાનારાં પ્રાણીઓની અંદર જઠરાગ્નિ થઈને ખાધેલા અન્નને પચાવવું વગેરે બધાં જ કાર્યો ભગવાનની જ શક્તિથી થાય છે. પરંતુ મનુષ્ય તે કાર્યોને પોતાના દ્વારા થતાં હોવાનું માનીને ફોગટમાં જ અભિમાન કરે છે - ‘અહં કરોમીતિ વૃથાભિમાનઃ’ જેમ કે બળદગાડાની નીચે ચાલનારું કૂતરું સમજે છે કે બળદગાડું હું જ ચલાવું છું!

—■—

સંબંધ - પાછળના ત્રણ શ્લોકોમાં પોતાની પ્રભાવયુક્ત વિભૂતિઓનું વર્ણન કરીને હવે તે વિષયનો ઉપસંહાર કરતાં ભગવાન સર્વ રીતે જાણવાયોગ્ય તત્ત્વ પોતાને જ બતાવે છે.

સર્વસ્ય ચાહં હૃદિ સન્નિવિષ્ટો મત્તઃ સ્મૃતિર્જ્ઞાનમપોહનં ચ ।

વેદૈશ્ચ સર્વેરહમેવ વેદો વેદાન્તકૃદ્દેવિદેવ ચાહમ્ ॥ ૧૫ ॥

અહમ્, ચ	= હું જ	ચ	= તેમજ	વેદાન્તકૃત્	= વેદોના તત્ત્વનો
સર્વસ્ય	= સૌ પ્રાણીઓનાં	અપોહનમ્	= અપોહન (સંશય		નિર્ણય
હૃદિ	= હૃદયમાં		વગેરે દોષોનો નાશ)		કરવાવાળો
સન્નિવિષ્ટઃ	= સ્થિત છું		થાય છે.	ચ	= અને
ચ	= અને	સર્વેઃ, વેદૈઃ	= બધા વેદો વડે	વેદવિત્	= વેદોને જાણનાર
મત્તઃ	= મારાથી (જ)	અહમ્	= હું		(પણ)
સ્મૃતિઃ	= સ્મૃતિ,	એવ	= જ	અહમ્	= હું
જ્ઞાનમ્	= જ્ઞાન	વેદઃ	= જાણવાયોગ્ય છું.	એવ	= જ છું.

૧. આ દસેય પ્રાણવાયુનાં ભિન્ન-ભિન્ન કાર્યો આ પ્રકારનાં છે -

(૧) પ્રાણ - આનું નિવાસસ્થાન હૃદય છે. તેનાં કાર્યો છે - શ્વાસને બહાર કાઢવો, ખાધેલા અન્નને પચાવવું વગેરે.

(૨) અપાન - આનું નિવાસસ્થાન ગુદા છે. તેનાં કાર્યો છે - શ્વાસને અંદર લઈ જવો, મળમૂત્રને બહાર કાઢવાં, ગર્ભને બહાર કાઢવો વગેરે.

(૩) સમાન - એનું નિવાસસ્થાન નાભિ છે. એનું કાર્ય છે - પચેલા ભોજનના રસને બધાં અંગોમાં વહેંચવો.

(૪) ઉદાન - આનું નિવાસસ્થાન કંઠ છે. જ્યારે ભોજન કરીએ છીએ, ત્યારે તેના ઘટભાગ અને જલભાગને તે અલગ-અલગ કરે છે. સૂક્ષ્મશરીરને સ્થૂળશરીરથી બહાર કાઢવાનું તથા તેને બીજા શરીર કે લોકમાં લઈ જવાનું પણ એનું જ કાર્ય છે.

(૫) વ્યાન - આનું નિવાસસ્થાન સઘળું શરીર છે. એનું કાર્ય છે - શરીર તથા તેનાં અંગોને સંકોચવાં કે ફેલાવવાં.

(૬) નાગ - આનું કાર્ય છે - ઓડકાર લેવા

(૭) કૂર્મ - આનું કાર્ય છે - નેત્રોને ખોલવાં અને બંધ કરવાં.

ટીકા — ‘સર્વસ્ય ચાહં હૃદિ સંનિવિષ્ટઃ’^૧ — પાછળના શ્લોકોમાં પોતાની વિભૂતિઓનું વર્ણન કર્યા પછી હવે ભગવાન એ રહસ્ય પ્રગટ કરે છે કે હું પોતે બધાં પ્રાણીઓના હૃદયમાં વિદ્યમાન છું. જોકે શરીર, ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ વગેરે બધાં જ સ્થાનોમાં ભગવાન વિદ્યમાન છે, તેમ છતાં હૃદયમાં તેઓ વિશેષરૂપે વિદ્યમાન છે.

હૃદય શરીરનું પ્રધાન અંગ છે. બધી જાતના ભાવો હૃદયમાં જ થાય છે. સમસ્ત કર્મોમાં ભાવ જ પ્રધાન હોય છે. ભાવની શુદ્ધિથી સમસ્ત પદાર્થ, ક્રિયા વગેરેની શુદ્ધિ થઈ જાય છે. આથી મહત્ત્વ ભાવનું જ છે, વસ્તુ, વ્યક્તિ, કર્મ વગેરેનું નહિ. તે ભાવ હૃદયમાં થવાથી હૃદયની બહુ જ મહત્તા છે. હૃદય સત્વગુણનું કાર્ય છે, એટલા માટે ભગવાન હૃદયમાં વિશેષરૂપે રહે છે.

ભગવાન કહે છે કે હું પ્રત્યેક મનુષ્યની અત્યંત નજીક તેના હૃદયમાં રહું છું; આથી કોઈ પણ સાધકે (મારાથી અંતર અથવા વિયોગનો અનુભવ કરતા હોવા છતાં પણ) મારી પ્રાપ્તિ માટે નિરાશ નહિ થવું જોઈએ. એટલા માટે પાપી-પુણ્યાત્મા, મૂર્ખ-પંડિત, નિર્ધન-ધનવાન, રોગી-નીરોગી વગેરે કોઈ પણ સ્ત્રી-પુરુષ કોઈ પણ જાતિ, વર્ણ, સંપ્રદાય, આશ્રમ, સ્થળ, કાળ વગેરે કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં કેમ ન હોય, ભગવત્પ્રાપ્તિના તે પૂરા અધિકારી છે. કેવળ ભગવત્પ્રાપ્તિની એવી તીવ્ર અભિલાષા, લગની અને વ્યાકુળતાની આવશ્યકતા છે, જેમાં ભગવત્પ્રાપ્તિ વિના રહી જ ન શકાય.

પરમાત્મા સર્વવ્યાપી અર્થાત્ બધી જગાએ સમાન રૂપથી પરિપૂર્ણ હોવા છતાં પણ હૃદયમાં પ્રાપ્ત થાય છે. જેવી રીતે ગાયના સમસ્ત શરીરમાં દૂધ વ્યાપ્ત હોવા છતાં પણ તે તેનાં સ્તનમાંથી જ પ્રાપ્ત થાય છે, પૃથ્વીમાં સર્વત્ર જળ રહેવા છતાં પણ તે કૂવા વગેરેથી જ પ્રાપ્ત થાય છે, એવી જ રીતે સૂર્ય, ચંદ્ર, અગ્નિ, પૃથ્વી, વૈશ્વાનર વગેરે બધાંમાં વ્યાપ્ત હોવા છતાં પણ પરમાત્મા ‘હૃદય’માં પ્રાપ્ત

થાય છે (ગીતા અ. ૧૩/૧૭; ૧૮/૬૧).

પરમાત્મપ્રાપ્તિ-સંબંધી વિશેષ વાત

હૃદયમાં નિરંતર સ્થિત રહેવાને કારણે પરમાત્મા વાસ્તવમાં મનુષ્યમાત્રને પ્રાપ્ત છે; પરંતુ જડતા (સંસાર) સાથે માનેલા સંબંધને કારણે જડતાની તરફ જ દષ્ટિ રહેવાથી નિત્યપ્રાપ્ત પરમાત્મા અપ્રાપ્ત પ્રતીત થઈ રહ્યા છે અર્થાત્ તેમની પ્રાપ્તિનો અનુભવ નથી થઈ રહ્યો. જડતા સાથે સર્વથા સંબંધ-વિચ્છેદ થતાં જ સર્વત્ર વિદ્યમાન (નિત્યપ્રાપ્ત) પરમાત્મતત્ત્વ આપમેળે અનુભવમાં આવી જાય છે.

પરમાત્મપ્રાપ્તિને માટે જ સત્કર્મ, સત્યચા અને સત્યિંતન કરવામાં આવે છે, તેમાં જડતા (અસત)નો આશ્રય રહે જ છે. કારણ એ છે કે જડતા (સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણશરીર)નો આશ્રય લીધા વિના એમનું હોવું સંભવિત જ નથી. વાસ્તવમાં એમની સાર્થકતા જડતાથી સંબંધ-વિચ્છેદ કરાવવામાં જ છે. જડતાથી સંબંધ-વિચ્છેદ ત્યારે જ થશે, જ્યારે એ (સત્કર્મ, સત્યચા અને સત્યિંતન) કેવળ સંસારના હિતને માટે જ કરવામાં આવે, પોતાને માટે નહિ.

કોઈ વિશેષ સાધન, ગુણ, યોગ્યતા, લક્ષણ વગેરેના બદલામાં પરમાત્મપ્રાપ્તિ થશે — એ બિલકુલ ખોટી ધારણા છે. કોઈ મૂલ્યના બદલામાં જે વસ્તુ પ્રાપ્ત છે, તે વસ્તુ તે મૂલ્યથી ઓછા મૂલ્યની જ હોય છે — આ સિદ્ધાંત છે. આથી જો કોઈ વિશેષ સાધન, યોગ્યતા વગેરે દ્વારા જો પરમાત્મપ્રાપ્તિ થાય, તો પરમાત્મા તે સાધન, યોગ્યતા વગેરે કરતાં ઓછા મૂલ્યના (સસ્તા) જ સિદ્ધ થઈ જાય! જોકે પરમાત્મા કશાથી ઓછા મૂલ્યના નથી (ગીતા અ. ૧૧/૪૩). એટલા માટે તેઓ કોઈ સાધન વગેરેથી ખરીદી નથી શકાતા. એના સિવાય જો કોઈ મૂલ્ય (સાધન, યોગ્યતા વગેરે)ના બદલામાં પરમાત્માની પ્રાપ્તિ માનવામાં આવે,

(૮) કૂકર — આનું કાર્ય છે — છીંક ખાવી.

(૯) દેવદત્ત — આનું કાર્ય છે — બગાસું ખાવું.

(૧૦) ધનંજય — આ મૃત્યુના પછી પણ શરીરમાં રહે છે, જેનાથી મૃત શરીર ફૂલી જવા માંડે છે. વાસ્તવમાં એક જ પ્રાણવાયુનાં ભિન્ન-ભિન્ન કાર્યો અનુસાર ઉપર્યુક્ત ભેદ માનવામાં આવ્યા છે.

૧. દ્વા સુપર્ણા સયુજા સખાયા સમાનં વૃક્ષં પરિષસ્વજાતે । તયોરન્યઃ પિપ્પલં સ્વાદત્યનશ્રન્નન્યો અભિચાકશીતિ ॥

(મુણ્ડક. ૩/૧/૧; ચેતાચતર. ૪/૬)

‘સદા સાથે રહેવાવાળાં તથા પરસ્પર સખ્યભાવ રાખવાવાળાં બે પક્ષી — જીવાત્મા તેમ જ પરમાત્મા એક જ વૃક્ષ — શરીરનો આશ્રય લઈને રહે છે. એ બન્નેમાંથી એક (જીવાત્મા) તો તે વૃક્ષનાં કર્મફળોનો સ્વાદ લઈ-લઈને ઉપભોગ કરે છે; પરંતુ બીજું (પરમાત્મા) તેમનો ઉપભોગ ન કરતાં કેવળ દેખતું રહે છે.’

તો તેમનાથી આપણને લાભ પણ શો થશે? કેમકે તેમનાથી અધિક મૂલ્યની વસ્તુ (સાધના વગેરે) તો આપણી પાસે પહેલેથી જ છે!

જેવી રીતે સાંસારિક પદાર્થો કર્મોથી મળે છે, તેવી રીતે પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કર્મોથી નથી થતી; કેમકે પરમાત્માપ્રાપ્તિ કોઈ કર્મનું ફળ નથી. પ્રત્યેક કર્મની ઉત્પત્તિ અહંભાવથી થાય છે અને પરમાત્માપ્રાપ્તિ અહંભાવ દૂર થવાથી થાય છે કારણ કે અહંભાવ કૃતિ (કર્મ) છે અને પરમાત્મા કૃતિરહિત છે. કૃતિરહિત તત્ત્વને કોઈ કૃતિથી કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી જઈ શકાય છે — ‘નાસ્ત્યકૃતઃ કૃતેન.’ (મુણ્ડક. ૧/૨/૧૨) તાત્પર્ય એ થયું કે પરમાત્માત્ત્વની પ્રાપ્તિ મન, બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયો, શરીર, વગેરે જડ પદાર્થો દ્વારા નહિ, પરંતુ જડતાના ત્યાગથી થાય છે. જ્યાં સુધી મન, બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયો, શરીર, સ્થળ, કાળ, વસ્તુ વગેરેનો આશ્રય છે, ત્યાં સુધી એક પરમાત્માનો આશ્રય નથી થઈ શકતો. મન, બુદ્ધિ વગેરેના આશ્રયથી પરમાત્માપ્રાપ્તિ થશે — એ જ સાધકની મૂળ ભૂલ છે. જો જડતાનો આશ્રય અને વિશ્વાસ છૂટી જાય તથા એકમાત્ર પરમાત્માનો જ આશ્રય અને વિશ્વાસ થઈ જાય, તો પરમાત્માપ્રાપ્તિમાં વિલંબ થઈ શકતો નથી.

‘મત્તઃ સ્મૃતિર્જ્ઞાનમપોહનં ચ’ — કોઈ બાબતની ભુલાયેલી જાણકારીનું (કોઈ કારણથી) પુનઃ પ્રાપ્ત થવું — ‘સ્મૃતિ’ કહેવાય છે. સ્મૃતિ અને ચિંતન — બન્નેમાં ફરક છે. નવી બાબતનું ‘ચિંતન’ અને જૂની બાબતની ‘સ્મૃતિ’ થાય છે. આથી ચિંતન સંસારનું અને સ્મૃતિ પરમાત્માની થાય છે; કેમકે સંસાર પહેલાં ન હતો અને પરમાત્મા પહેલે (અનાદિકાળ)થી છે. સ્મૃતિમાં જે શક્તિ છે, તે ચિંતનમાં નથી. સ્મૃતિમાં કર્તાપણાનો ભાવ ઓછો રહે છે, જ્યારે ચિંતનમાં કર્તાપણાનો ભાવ અધિક રહે છે.

એક સ્મૃતિ કરવામાં આવે છે અને એક સ્મૃતિ થાય છે. જે સ્મૃતિ કરવામાં આવે છે, તે ‘બુદ્ધિ’માં અને જે થાય છે, તે ‘સ્વયં’માં થાય છે. થવાવાળી સ્મૃતિ જડતા સાથે તત્કાળ સંબંધ-વિચ્છેદ કરાવી દે છે. ભગવાન અહીં કહે છે કે આ (થવાવાળી) સ્મૃતિ મારાથી જ થાય છે.

પરમાત્માનો અંશ હોવા છતાં પણ જીવ ભૂલથી પરમાત્માથી વિમુખ થઈ જાય છે અને પોતાનો સંબંધ સંસાર સાથે માનવા લાગે છે. આ ભૂલનો નાશ થતાં ‘હું ભગવાનનો જ છું. સંસારનો નથી.’ એવો સાક્ષાત્ અનુભવ થઈ જવો એ જ ‘સ્મૃતિ’ છે (ગીતા અ. ૧૮/૭૩). સ્મૃતિમાં કોઈ નવું જ્ઞાન કે અનુભવ નથી થતાં, પરંતુ કેવળ વિસ્મૃતિ

(મોહ)નો નાશ થાય છે. ભગવાન સાથે આપણો વાસ્તવિક સંબંધ છે. આ વાસ્તવિકતાનું પ્રગટ થવું એ જ સ્મૃતિને પ્રાપ્ત થવું છે.

જીવમાં નિષ્કામભાવ (કર્મયોગ), સ્વરૂપબોધ (જ્ઞાન-યોગ) અને ભગવત્પ્રેમ (ભક્તિયોગ) — ત્રણે આપોઆપ વિદ્યમાન છે. જીવને (અનાદિકાળથી) આ બધાં સાધનોની વિસ્મૃતિ થઈ ગઈ છે. એક વાર આમની સ્મૃતિ થઈ જતાં ફરીથી વિસ્મૃતિ નથી થતી. કારણ કે આ સ્મૃતિ ‘સ્વયં’માં જાગ્રત થાય છે. ‘બુદ્ધિ’માં થવાવાળી લૌકિક સ્મૃતિ (બુદ્ધિ ક્ષીણ થતાં) નષ્ટ પણ થઈ શકે છે, પરંતુ ‘સ્વયં’માં થવાવાળી સ્મૃતિ કદી નષ્ટ નથી થતી.

કોઈ વિષયની જાણકારીને ‘જ્ઞાન’ કહે છે. લૌકિક અને પારમાર્થિક જેટલું પણ જ્ઞાન છે, તે બધું જ્ઞાનસ્વરૂપ પરમાત્માનો આભાસમાત્ર છે. આથી જ્ઞાનને ભગવાન પોતાનાથી જ થવાવાળું બતાવે છે. વાસ્તવમાં જ્ઞાન તે જ છે, જે સ્વયં દ્વારા જાણવામાં આવે. આ જ્ઞાન અનંત, પૂર્ણ અને નિત્ય હોવાને કારણે તેમાં કોઈ સંદેહ કે ભ્રમ નથી હોતો. જોકે ઇન્દ્રિય અને બુદ્ધિજન્ય જ્ઞાન પણ ‘જ્ઞાન’ કહેવાય છે, તોપણ સીમિત, અલ્પ (અપૂર્વ) તથા પરિવર્તનશીલ હોવાને કારણે આ જ્ઞાનમાં સંદેહ કે ભ્રમ રહે છે; જેમ કે — આંખથી જોતાં સૂર્ય અત્યંત મોટો હોવા છતાં પણ (આકાશમાં) નાનો સરખો દેખાય છે વગેરે-વગેરે. બુદ્ધિથી જે વાતને પહેલાં યોગ્ય સમજતા હતા, બુદ્ધિ વિકસિત અથવા શુદ્ધ થતાં તે જ વાત ખોટી જણાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે ઇન્દ્રિય અને બુદ્ધિજન્ય જ્ઞાન કરણસાપેક્ષ અને અલ્પ હોય છે. અલ્પ જ્ઞાન જ ‘અજ્ઞાન’ કહેવાય છે. આનાથી વિપરીત ‘પોતા’નું જ્ઞાન કોઈ કરણ (ઇન્દ્રિય, બુદ્ધિ વગેરે)ની અપેક્ષા નથી રાખતું અને તે સદા પૂર્ણ હોય છે. વાસ્તવમાં ઇન્દ્રિય અને બુદ્ધિજન્ય જ્ઞાન પણ ‘પોતા’ના જ્ઞાનથી પ્રકાશિત થાય છે અર્થાત્ સત્તા પામે છે.

સંશય, ભ્રમ, વિપર્યય (વિપરીત ભાવ), તર્ક-વિતર્ક વગેરે દોષોના દૂર થવાનું નામ ‘અપોહન’ છે. ભગવાન કહે છે કે આ (સંશય વગેરે) દોષો પણ મારી કૃપાથી જ દૂર થાય છે.

શાસ્ત્રોની વાતો સત્ય છે કે અસત્ય? ભગવાનને કોણે જોયા છે? સંસાર જ સત્ય છે વગેરે-વગેરે સંશયો અને ભ્રમ ભગવાનની કૃપાથી જ દૂર થાય છે. સાંસારિક પદાર્થોમાં પોતાનું હિત દેખાવું, તેમની પ્રાપ્તિમાં સુખ દેખાવું, પ્રતિક્ષણે નષ્ટ થવાવાળા સંસારની સત્તા દેખાવી વગેરે વિપરીત ભાવો પણ ભગવાનની કૃપાથી જ દૂર થાય છે. ગીતોપદેશના

અંતમાં અર્જુન પણ ભગવાનની કૃપાથી જ પોતાના મોહનો નાશ, સ્મૃતિની પ્રાપ્તિ અને સંશયનો નાશ થવાનો સ્વીકાર કરે છે (ગીતા અ. ૧૮/૭૩).

‘વેદૈશ્વ સર્વેરહમેવ વેદઃ’ – અહીં ‘સર્વેઃ’ પદ વેદ તેમ જ વેદાનુકૂળ સઘળાં શાસ્ત્રોનું વાચક છે. સઘળાં શાસ્ત્રોનું એકમાત્ર તાત્પર્ય પરમાત્માનું વાસ્તવિક જ્ઞાન કરાવવું અથવા એમની પ્રાપ્તિ કરાવવાનું જ છે.

અહીં ભગવાન એ વાત સ્પષ્ટ કરે છે કે વેદોનું વાસ્તવિક તાત્પર્ય મારી પ્રાપ્તિ કરાવવાનું જ છે, સાંસારિક ભોગોની પ્રાપ્તિ કરાવવાનું નહિ. શ્રુતિઓમાં સકામભાવનું વિશેષ વર્ણન એ કારણે પણ છે કે સંસારમાં સકામ મનુષ્યોની સંખ્યા અધિક રહે છે. એટલા માટે શ્રુતિ (બધાની માતા હોવાથી) તેઓનું પણ પાલન કરે છે.

જાણવાયોગ્ય એકમાત્ર પરમાત્મા જ છે, જેમને જાણી લીધા પછી કંઈ પણ જાણવાનું બાકી નથી રહેતું. પરમાત્માને જાણ્યા વિના સંસારને ગમે તેટલો પણ જાણી લો તે જાણકારી સદા અધૂરી જ રહે છે.^૧ અર્જુનમાં ભગવાનને જાણવાની વિશેષ જિજ્ઞાસા હતી. એટલા જ માટે ભગવાન કહે છે કે સઘળા વેદો અને શાસ્ત્રો દ્વારા જાણવાયોગ્ય હું પોતે તમારી સામે બેઠો છું.

‘વેદાન્તકૃત્’ – ભગવાનથી જ વેદો પ્રગટ થયા છે (ગીતા અ. ૩/૧૫; ૧૭/૨૩). આથી તેઓ જ વેદોના અંતિમ સિદ્ધાંતને પૂરેપૂરા બતાવીને વેદોમાં પ્રતીત થવાવાળા વિરોધોનો સારી રીતે સમન્વય કરી શકે છે. એટલા માટે ભગવાન કહે છે કે (વેદોનું પૂર્ણ વાસ્તવિક જ્ઞાન હોવાને કારણે) હું જ વેદોના યથાર્થ તાત્પર્યનો નિર્ણય કરવાવાળો છું.

‘વેદવિદેવ ચાહમ્’ – વેદોના અર્થ, ભાવ વગેરેને ભગવાન જ યથાર્થરૂપે જાણે છે. વેદોમાં કંઈ વાત ક્યા ભાવથી કે ઉદ્દેશ્યથી કહેવામાં આવી છે; વેદોનું યથાર્થ તાત્પર્ય શું છે વગેરે-વગેરે બાબતો ભગવાન જ પૂર્ણરૂપે જાણે છે; કેમકે ભગવાનથી જ વેદો પ્રગટ થયા છે.

વેદોમાં ભિન્ન-ભિન્ન વિષયો હોવાને કારણે સારા-સારા વિદ્વાનો પણ એક નિર્ણય નથી કરી શકતા (ગીતા અ. ૨/૫૩). એટલા માટે વેદોના યથાર્થ જ્ઞાતા ભગવાનનો

આશ્રય લેવાથી જ તેઓ વેદોનું તત્ત્વ જાણી શકે છે અને ‘શ્રુતિવિપ્રતિપત્તિ’થી (વિચલિત થયેલી બુદ્ધિથી) મુક્ત થઈ શકે છે.

આ (પંદરમા) અધ્યાયના પહેલા શ્લોકમાં ભગવાને સંસારવૃક્ષને તત્ત્વથી જાણવાવાળા મનુષ્યને ‘વેદવિત્’ કહ્યો હતો. હવે આ શ્લોકમાં ભગવાન પોતાને ‘વેદવિત્’ કહે છે. એનું તાત્પર્ય એ છે કે સંસારના યથાર્થ તત્ત્વને જાણી લેવાવાળો મહાપુરુષ ભગવાનથી અભિન્ન થઈ જાય છે. સંસારના યથાર્થ તત્ત્વને જાણવાનો અભિપ્રાય છે – ‘સંસારની સ્વતંત્ર સત્તા નથી અને પરમાત્માની જ સત્તા છે’ – આ રીતે જાણતા રહીને સંસાર સાથે માનેલા સંબંધને છોડીને પોતાનો સંબંધ ભગવાન સાથે જોડવો, સંસારનો આશ્રય છોડીને ભગવાનના આશ્રિત થઈ જવું.

પ્રકરણ સંબંધી વિશેષ વાત

ભગવાને શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના ચાર અધ્યાયોમાં ભિન્ન-ભિન્ન રૂપોથી પોતાની વિભૂતિઓનું વર્ણન કર્યું છે—

સાતમા અધ્યાયના આઠમા શ્લોકથી બારમા શ્લોક સુધી સૃષ્ટિના મુખ્ય-મુખ્ય પદાર્થોમાં કારણરૂપથી સત્તર વિભૂતિઓનું વર્ણન કરીને ભગવાને પોતાની સર્વવ્યાપકતા અને સર્વરૂપતા સિદ્ધ કરી છે.

નવમા અધ્યાયમાં સોળમા શ્લોકથી ઓગણીસમા શ્લોક સુધી ક્રિયા, ભાવ, પદાર્થ વગેરેમાં કાર્યકારણરૂપથી સાડત્રીસ વિભૂતિઓનું વર્ણન કરીને ભગવાને પોતાને સર્વવ્યાપક બતાવ્યા છે.

દસમા અધ્યાયનું તો નામ જ ‘વિભૂતિયોગ’ છે. આ અધ્યાયમાં ચોથા અને પાંચમા શ્લોકમાં ભગવાને પ્રાણીઓના ભાવોના રૂપમાં વીસ વિભૂતિઓનું અને છઠ્ઠા શ્લોકમાં વ્યક્તિઓના રૂપમાં પચીસ વિભૂતિઓનું વર્ણન કર્યું છે. પછી વીસમા શ્લોકથી ઓગણચાલીસમા શ્લોક સુધી ભગવાને બ્યાસી મુખ્ય વિભૂતિઓનું વિશેષરૂપથી વર્ણન કર્યું છે.

આ પંદરમા અધ્યાયમાં બારમા શ્લોકથી પંદરમા શ્લોક સુધી ભગવાને પોતાનો પ્રભાવ બતાવવાને માટે તેર

૧. સાક્ષોપાજ્ઞાનપિ યદિ યશ્ચ વેદાનધીયતે । વેદવેદ્યં ન જાનીતે વેદભારવહો હિ સઃ ॥

(મહાભારત, શાન્તિ. ૩૧૮/૫૦)

‘સાંગોપાંગ વેદો ભણીને પણ જે વેદોના દ્વારા જાણવાયોગ્ય પરમાત્માને નથી જાણતો, તે મૂઢ કેવળ વેદોનો ભાર વહન કરવાવાળો છે.’

વિભૂતિઓનું વર્ણન કર્યું છે.^૧

ઉપર્યુક્ત ચારેય અધ્યાયોમાં ભિન્નભિન્ન રૂપોમાં વિભૂતિઓનું વર્ણન કરવાનું તાત્પર્ય એ છે કે સાધકને ‘વાસુદેવઃ સર્વમ્’ (ગીતા અ. ૭/૧૮) ‘સર્વ કંઈ વાસુદેવ જ છે’ એ તત્ત્વનો અનુભવ થઈ જાય. એટલા જ માટે પોતાની વિભૂતિઓનું વર્ણન કરતી વેળાએ ભગવાને પોતાની સર્વવ્યાપકતાને જ વિશેષરૂપે સિદ્ધ કરી છે; જેમ કે -

‘મત્તઃ પરતરં નાન્યત્કિંચિદસ્તિ’ (૭/૭)

‘મારાથી વધીને આ જગતનું બીજું કોઈ પણ મહાન કારણ નથી.’

‘સદસચ્ચાહમર્જુન’ (૮/૧૮)

‘સત અને અસત-સર્વ કંઈ હું જ છું.’

‘અહં સર્વસ્ય પ્રભવો મત્તઃ સર્વં પ્રવર્તતે’ (૧૦/૮)

‘હું જ બધાની ઉત્પત્તિનું કારણ છું અને મારાથી જ બધું જગત ચેષ્ટા કરે છે.

‘ન તદસ્તિ વિના યત્સ્યાન્મયા ભૂતં ચરાચરમ્ ।’ (૧૦/૩૮)

‘ચર અને અચર કોઈ પણ પ્રાણી એવું નથી, જેમાં હું ન હોઉં અર્થાત્ ચરાચર બધાં પ્રાણીઓ મારું જ સ્વરૂપ છે.’

આ જ રીતે પંદરમા અધ્યાયમાં પણ પોતાની વિભૂતિઓના વર્ણનનો ઉપસંહાર કરતાં ભગવાન કહે છે -

‘સર્વસ્ય ચાહં હૃદિ સંનિવિષ્ટઃ’ (૧૫/૧૫)

‘હું સઘળાં પ્રાણીઓના હૃદયમાં સમ્યક્ રીતે સ્થિત છું.’

તાત્પર્ય એ થયું કે સઘળાં પ્રાણી, પદાર્થ પરમાત્માની સત્તાથી જ સત્તાવાન થઈ રહ્યાં છે. પરમાત્માથી અલગ કોઈની પણ સ્વતંત્ર સત્તા નથી.

પ્રકાશના અભાવ (અંધકાર)માં કોઈ વસ્તુ દેખાતી નથી. આંખોથી કોઈ વસ્તુને દેખતાં પહેલાં પ્રકાશ દેખાય છે, તે પછી વસ્તુ દેખાય છે અર્થાત્ દરેક વસ્તુ પ્રકાશની અંતર્ગત જ દેખાય છે; પરંતુ આપણી દૃષ્ટિ પ્રકાશ પર ન જતાં પ્રકાશિત થવાવાળી વસ્તુ પર જાય છે. આ જ

રીતે યાવન્માત્ર વસ્તુ, ક્રિયા, ભાવ વગેરેનું જ્ઞાન એક વિલક્ષણ અને અલુપ્ત પ્રકાશ - જ્ઞાનની અંતર્ગત થાય છે, જે બધાનું પ્રકાશક અને આધાર છે. પ્રત્યેક વસ્તુની પહેલાં જ્ઞાન (સ્વયં પ્રકાશ પરમાત્મતત્ત્વ) રહે છે. આથી સંસારમાં પરમાત્માને વ્યાપ્ત કહેવા છતાં પણ વસ્તુતઃ સંસાર પછી છે અને તેનું અધિષ્ઠાન પરમાત્મતત્ત્વ પહેલાં છે અર્થાત્ પહેલાં પરમાત્મતત્ત્વ દેખાય છે, પછી સંસાર. પરંતુ સંસારમાં રાગ હોવાને કારણે મનુષ્યની દૃષ્ટિ તેના પ્રકાશક (પરમાત્મતત્ત્વ) પર નથી જતી.

પરમાત્માની સત્તા વિના સંસારની કોઈ સત્તા નથી. પરંતુ પરમાત્મસત્તાની તરફ દૃષ્ટિ ન રહેવા તથા સાંસારિક પ્રાણીપદાર્થોમાં રાગ કે સુખાસક્તિ રહેવાને કારણે તે પ્રાણીપદાર્થોની પૃથક્ (સ્વતંત્ર) સત્તા પ્રતીત થવા લાગે છે અને પરમાત્માની વાસ્તવિક સત્તા (જે તત્ત્વથી છે) નથી દેખાતી. જો સંસારમાં રાગ કે સુખાસક્તિનો સર્વથા અભાવ થઈ જાય, તો તત્ત્વથી એક પરમાત્મસત્તા જ દેખવામાં કે અનુભવમાં આવવા લાગે છે. આથી વિભૂતિઓના વર્ણનનું તાત્પર્ય એ જ છે કે કોઈ પણ પ્રાણીપદાર્થની તરફ દૃષ્ટિ જતાં સાધકને એકમાત્ર ભગવાનની સ્મૃતિ થવી જોઈએ અર્થાત્ તેણે પ્રત્યેક પ્રાણીપદાર્થમાં ભગવાનને જ દેખવા જોઈએ (ગીતા અ. ૧૦/૪૧).

વર્તમાનમાં સમાજની દશા બહુ વિચિત્ર છે. મોટા ભાગે બધા લોકોના અંતઃકરણમાં રૂપિયાનું બહુ જ વધારે મહત્ત્વ થઈ ગયું છે. રૂપિયા પોતે કામમાં નથી આવતા, પરંતુ તેમનાથી ખરીદવામાં આવેલી વસ્તુઓ જ કામમાં આવે છે; પરંતુ લોકોએ રૂપિયાના ઉપયોગને ખાસ મહત્ત્વ ન આપીને તેમાં વધારો કરવાને જ વધુ મહત્ત્વ આપી દીધું! એટલા માટે જે મનુષ્યની પાસે વધારે રૂપિયા હોય છે, તે સમાજમાં પોતાને વધારે મોટો માની લે છે.^૨ આ રીતે રૂપિયાને જ મહત્ત્વ આપવાવાળી વ્યક્તિ પરમાત્માના મહત્ત્વને સમજી જ નથી શકતી. પછી પરમાત્મપ્રાપ્તિ વિના રહી શકાય જ નહીં - એવી તલપ તે મનુષ્યની અંદર ઉત્પન્ન થઈ જ કેવી રીતે શકે ? જેના હેયામાં આ વાત ઠસેલી છે કે રૂપિયા વિના રહી જ નથી શકાતું અથવા

૧. આ અધ્યાયમાં વર્ણિત તેર વિભૂતિઓ આ પ્રકારે છે -

(૧) સૂર્યમાં સ્થિત તેજ, (૨) ચંદ્રમાં સ્થિત તેજ, (૩) અગ્નિમાં સ્થિત તેજ, (૪) પૃથ્વીની ધારણશક્તિ, (૫) ચંદ્રની પોષણશક્તિ, (૬) વૈશ્વાનર, (૭) હૃદયસ્થિત અંતર્યામી, (૮) સ્મૃતિ, (૯) જ્ઞાન, (૧૦) અપોહન, (૧૧) વેદો દ્વારા જાણવાયોગ્ય, (૧૨) વેદાંતનો કર્તા અને (૧૩) વેદોને જાણવાવાળો.

૨. વસ્તુતઃ વધારે રૂપિયાના આધારે પોતાને નાનો કે મોટો માનવો એ પતનનું ચિહ્ન છે. રૂપિયા તો કેવળ અભિમાન વધારવા સિવાય બીજા કોઈ કામમાં નથી આવતા. અભિમાન આસુરીસંપત્તિનું મૂળ છે. જેટલા પણ દુર્ગુણ-દુરાચાર અને પાપ છે, તે બધાં અભિમાનરૂપી વૃક્ષની છાયામાં રહે છે.

રૂપિયા વિના કામ જ નથી ચાલી શકતું, તેની પરમાત્મામાં એક નિશ્ચયવાળી બુદ્ધિ થઈ જ નથી શક્તી. તે એ વાત સમજી જ નથી શક્તો કે રૂપિયા વિના પણ સારી રીતે કામ ચાલી શકે છે.

જે રીતે (એકમાત્ર ધનપ્રાપ્તિનો ઉદ્દેશ્ય રહેવાથી) વેપારીને માલ લેવા-વેચવા વગેરે વેપાર સંબંધી પ્રત્યેક ક્રિયામાં ધન જ દેખાય છે, એ જ રીતે પરમાત્મતત્ત્વના જિજ્ઞાસુને (એકમાત્ર પરમાત્મપ્રાપ્તિનો ઉદ્દેશ્ય રહેવાથી) પ્રત્યેક વસ્તુ, ક્રિયા વગેરેમાં તત્ત્વરૂપે પરમાત્મા જ દેખાય છે. તેને એવો અનુભવ થઈ જાય છે કે પરમાત્માના સિવાય બીજું કોઈ તત્ત્વ છે જ નહિ, હોઈ શકતું જ નથી.

માર્મિક વાત

અર્જુને યૌદ્ધમા અધ્યાયમાં ગુણાતીત થવાનો ઉપાય પૂછ્યો હતો. ગુણોના સંગથી જ જીવ સંસારમાં ફસાય છે. આથી ગુણોનો સંગ દૂર કરવાને માટે ભગવાને અહીં

પોતાના પ્રભાવનું વર્ણન કર્યું છે. નાના પ્રભાવને દૂર કરવા માટે મોટા પ્રભાવની આવશ્યકતા હોય છે. આથી જ્યાં સુધી જીવ પર ગુણો (સંસાર)નો પ્રભાવ છે, ત્યાં સુધી ભગવાનના પ્રભાવને જાણવાની બહુ આવશ્યકતા છે.

પોતાના પ્રભાવનું વર્ણન કરતાં ભગવાને (આ અધ્યાયના બારમાથી પંદરમા શ્લોક સુધી) એ બતાવ્યું છે કે હું જ સકળ જગતને પ્રકાશિત કરું છું; હું જ પૃથ્વીમાં પ્રવેશ કરીને બધાં પ્રાણીઓને ધારણ કરું છું; હું જ પૃથ્વી પર અન્ન ઉત્પન્ન કરીને તેને પુષ્ટ કરું છું; જ્યારે મનુષ્ય તે અન્ન ખાય છે, ત્યારે હું જ વૈશ્વાનરરૂપે તે અન્નને પચાવું છું અને મનુષ્યમાં સ્મૃતિ, જ્ઞાન અને અપોહન પણ હું જ કરું છું. આ વર્ણનથી સિદ્ધ થાય છે કે આદિથી અંત સુધી, સમષ્ટિથી વ્યષ્ટિ સુધીની સઘળી ક્રિયાઓ ભગવાનની જ અંતર્ગત, તેઓની જ શક્તિથી થઈ રહી છે. મનુષ્ય અહંકારવશ પોતાને તે ક્રિયાઓનો કર્તા માની લે છે અર્થાત્ તે ક્રિયાઓને વ્યક્તિગત માની લે છે અને બંધાઈ જાય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : આ અધ્યાયના પહેલા શ્લોકમાં ભગવાને જે વાત કહી હતી, તેનો ઉપસંહાર આ શ્લોકમાં કરે છે.

પહેલાંના ત્રણ શ્લોકોમાં ભગવાને પ્રભાવ અને ક્રિયારૂપે પોતાની વિભૂતિઓનું વર્ણન કર્યું છે, પરંતુ પ્રસ્તુત શ્લોકમાં ભગવાન સ્વયં પોતાનું વર્ણન કરે છે. તાત્પર્ય એ છે કે આ શ્લોકમાં સ્વયં ભગવાનનું વર્ણન છે, આદિત્યગત, ચન્દ્રગત, અગ્નિગત અથવા વૈશ્વાનરગત ભગવાનનું વર્ણન છે. મૂળમાં તત્ત્વ એક જ છે, માત્ર વર્ણનમાં ફરક છે.

પહેલાં ‘મમૈવાંશો જીવલોકે’ પદોથી આ સિદ્ધ થયું કે, ભગવાન ‘આપણા’ છે અને અહીં ‘સર્વસ્ય ચાહં હૃદિ સન્નિવિષ્ટઃ’ પદોથી આ સિદ્ધ થાય છે કે ભગવાન ‘આપણામાં’ છે. ભગવાનને આપણા છે એવો સ્વીકાર કરવાથી તેમના પ્રતિ સ્વાભાવિક પ્રેમ થશે અને ‘પોતાનામાં’ સ્વીકાર કરવાથી તેમને પ્રાપ્ત કરવા માટે બીજે ક્યાંય જવાની જરૂર નહીં પડે.

‘અપોહનમ્’ પદનો અર્થ છે – ‘અપગત ઓહનમ્’ અર્થાત્ સંશયનું નિવારણ. ‘વેદાન્ત’નો અર્થ છે – વેદોનો અંત અર્થાત્ નિષ્કર્ષ, નિયોડ – ‘ઉભયોરપિ દૃષ્ટોડન્તઃ’ (ગીતા – ૨/૧૬).

ભગવાન કહે છે કે વેદ અનેક છે, પરંતુ તે બધા વેદોમાં જાણવા યોગ્ય હું એક જ છું અને એ બધાને જાણવાવાળો પણ હું છું. તાત્પર્ય એ છે કે સર્વ કાંઈ હું જ છું.

સંબંધ – ભગવાને આ જ અધ્યાયના પહેલા શ્લોકથી પંદરમા શ્લોક સુધી (ત્રણ પ્રકરણોમાં) ક્રમશઃ સંસાર, જીવાત્મા અને પરમાત્માનું વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું. હવે એ વિષયનો ઉપસંહાર કરતાં આગળના બે શ્લોકોમાં એ ત્રણેનું ક્રમશઃ ક્ષર, અક્ષર અને પુરુષોત્તમ નામથી સ્પષ્ટ વર્ણન કરે છે.

દ્વાવિમૌ પુરુષૌ લોકે ક્ષરશ્ચાક્ષર એવ ચ ।

ક્ષરઃ સર્વાણિ ભૂતાનિ કૂટસ્થોડક્ષર ઉચ્યતે ॥ ૧૬ ॥

લોકે	= આ સંસારમાં	દ્વૌ	= બે પ્રકારના	ક્ષરઃ	= ક્ષર (નાશવાન)
ક્ષરઃ	= ક્ષર (નાશવંત)	એવ	= જ	ચ	= અને
ચ	= અને	પુરુષૌ	= પુરુષો છે.	કૂટસ્થઃ	= જીવાત્મા
અક્ષરઃ	= અક્ષર (અવિનાશી) -	સર્વાણિ	= સઘળાં	અક્ષરઃ	= અવિનાશી (અક્ષર)
ઇમૌ	= એ	ભૂતાનિ	= પ્રાણીઓનાં શરીરો	ઉચ્યતે	= કહેવાય છે.

ટીકા - ‘દ્વાવિમૌ પુરુષૌ લોકે ક્ષરશ્ચાક્ષર એવ ચ’ - અહીં ‘લોકે’ પદને સકળ સંસારનું વાયક સમજવું જોઈએ. આ જ અધ્યાયના સાતમા શ્લોકમાં ‘જીવલોકે’ પદ પણ આ જ અર્થમાં આવ્યું છે.

આ જગતમાં બે વિભાગ જાણવામાં આવે છે - શરીર વગેરે નાશવાન પદાર્થો (જડ) અને અવિનાશી જીવાત્મા (ચેતન). જેમ કે વિચાર કરવાથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે કે એક તો પ્રત્યક્ષ દેખાવાવાળું શરીર છે અને એક તેમાં રહેવાવાળો જીવાત્મા છે. જીવાત્માના રહેવાથી જ પ્રાણ કાર્ય કરે છે અને શરીરનું સંચાલન થાય છે. જીવાત્માની સાથે પ્રાણ નીકળતાં જ શરીરનું સંચાલન બંધ થઈ જાય છે અને શરીર સડવા લાગે છે. લોકો તે શરીરને બાળી નાખે છે. કારણ કે મહત્ત્વ નાશવાન શરીરનું નથી, પરંતુ તેમાં રહેવાવાળા અવિનાશી જીવાત્માનું છે.

પંચમહાભૂતો (આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ અને પૃથ્વી)થી બનેલાં શરીર વગેરે જેટલા પદાર્થો છે, તે બધા જ જડ અને નાશવાન છે. પ્રાણીઓનાં (પ્રત્યક્ષ દેખાતાં) સ્થૂળશરીરો સ્થૂળ સમષ્ટિ-જગતની સાથે એક છે; દસ ઈન્દ્રિયો, પાંચ પ્રાણ, મન અને બુદ્ધિ - આ સત્તર તત્ત્વોથી યુક્ત સૂક્ષ્મશરીર સૂક્ષ્મ સમષ્ટિ-જગતની સાથે એક છે અને કારણશરીર (સ્વભાવ, કર્મસંસ્કાર, અજ્ઞાન) કારણ સમષ્ટિ જગત - (મૂળ પ્રકૃતિ-)ની સાથે એક છે. આ બધાં મરણશીલ (નાશવાન) હોવાને કારણે ‘ક્ષર’ નામથી કહેવામાં આવ્યાં છે.

વાસ્તવમાં ‘વ્યષ્ટિ’ નામથી કોઈ વસ્તુ છે જ નહિ; કેવળ સમષ્ટિસંસારના થોડા અંશની વસ્તુને પોતાની માનવાને કારણે તેને વ્યષ્ટિ કહે છે. સંસારની સાથે શરીર વગેરે વસ્તુઓની ભિન્નતા કેવળ (રાગ, મમતા વગેરેને કારણે) માની લીધેલી છે, વાસ્તવમાં છે નહિ. પદાર્થમાત્ર અને ક્રિયાઓ પ્રકૃતિની જ છે.^૧ એટલા માટે સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ ને કારણશરીરની સમસ્ત ક્રિયાઓ ક્રમશઃ સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ સમષ્ટિસંસારના હિતને માટે જ કરવાની છે, પોતાને માટે નહિ.

જે તત્ત્વનો કદી વિનાશ નથી થતો અને જે સદા નિર્વિકાર રહે છે, એ જીવાત્માનું વાયક અહીં ‘અક્ષર:’ પદ છે.^૨ પ્રકૃતિ જડ છે અને જીવાત્મા (ચેતન પરમાત્માનો અંશ હોવાથી) ચેતન છે.

આ જ અધ્યાયના ત્રીજા શ્લોકમાં ભગવાને જેનું છેદન કરવાને માટે કહ્યું હતું, તે સંસારને અહીં ‘ક્ષર:’ પદથી ને સાતમા શ્લોકમાં ભગવાને જેને પોતાનો અંશ બતાવ્યો હતો, તે જીવાત્માને અહીં ‘અક્ષર:’ પદથી કહેવામાં આવ્યો છે.

અહીં આવેલા ક્ષર, અક્ષર અને પુરુષોત્તમ શબ્દો ક્રમશઃ પુલિંગ, સ્ત્રીલિંગ અને નપુંસકલિંગ છે. આનાથી એ સમજવું જોઈએ કે પ્રકૃતિ, જીવાત્મા અને પરમાત્મા ન તો સ્ત્રી છે, ન પુરુષ છે અને ન નપુંસક પણ છે. વાસ્તવમાં લિંગ પણ શબ્દની દૃષ્ટિએ છે, તત્ત્વથી કોઈ લિંગ નથી.^૩

૧. ક્રિયાઓ અને પદાર્થોને સંસારના માનવા એ ‘કર્મયોગ’, પ્રકૃતિના માનવા એ ‘જ્ઞાનયોગ’ અને ભગવાનના માનવા એ ‘ભક્તિયોગ’ છે. એમને ગમે તેના માનો, પરંતુ એ પોતાના નથી - એ તો માનવું જ પડશે.
૨. ગીતામાં ક્ષર, અક્ષર અને પુરુષોત્તમ - આ ત્રણેનું એકસાથે વર્ણન ભિન્નભિન્ન નામોથી આ રીતે થયું છે -

અધ્યાય-શ્લોક	ક્ષર	અક્ષર	પુરુષોત્તમ
૭/૪-૬	અપરા પ્રકૃતિ	પરા પ્રકૃતિ	અહમ્
૮/૩-૪	અધિભૂત; કર્મ	અધ્યાત્મ; અધિદેવ	બ્રહ્મ; અધિયજ્ઞ
૧૩/૧-૨	ક્ષેત્ર	ક્ષેત્રજ્ઞ	મામ્
૧૪/૩-૪	મહદ્બ્રહ્મ; યોનિ	ગર્ભ; બીજ	અહમ્; પિતા

૩. ગીતામાં ક્ષર, અક્ષર અને પુરુષોત્તમનું વર્ણન ત્રણે લિંગોમાં મળે છે. ઉદાહરણાર્થ -

- (૧) ક્ષર - ક્ષર: (૧૫/૧૬) - પુલિંગ
અપરા (૭/૫) - સ્ત્રીલિંગ
મહદ્બ્રહ્મ (૧૪/૩-૪) - નપુંસકલિંગ
- (૨) અક્ષર - જીવભૂત: (૧૫/૭) - પુલિંગ
જીવભૂતામ્ (૭/૫) - સ્ત્રીલિંગ
અધ્યાત્મમ્ (૮/૩) - નપુંસકલિંગ
- (૩) પુરુષોત્તમ - ભર્તા (૮/૧૮) - પુલિંગ
ગતિ: (૮/૧૮) - સ્ત્રીલિંગ
શરણમ્ (૧૮/૧૮) - નપુંસકલિંગ

ક્ષર અને અક્ષર-બેઉથી ઉત્તમ 'પુરુષોત્તમ' નામની સિદ્ધિને માટે અહીં ભગવાને ક્ષર અને અક્ષર — બેઉને 'પુરુષ' નામથી કહ્યા છે.

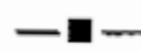
'ક્ષર: સર્વાણિ ભૂતાનિ' — આ જ અધ્યાયના આરંભમાં જે સંસારવૃક્ષનું સ્વરૂપ બતાવીને તેનું છેદન કરવાની પ્રેરણા કરવામાં આવી હતી, તે જ સંસારવૃક્ષને અહીં 'ક્ષર' નામથી કહેવામાં આવેલ છે.

અહીં 'ભૂતાનિ' પદ પ્રાણીઓનાં સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણશરીરોનું જ વાચક સમજવું જોઈએ. કારણ કે અહીં ભૂતોને નાશવાન બતાવવામાં આવેલ છે. પ્રાણીઓનાં શરીર જ નાશવાન હોય છે, પ્રાણીઓ પોતે નહિ. આથી અહીં 'ભૂતાનિ' પદ જડ શરીરોને માટે જ આવ્યું છે.

'કૂટસ્થોઽક્ષર ઉચ્યતે' — આ જ અધ્યાયના સાતમા શ્લોકમાં ભગવાને જેને પોતાનો સનાતન અંશ બતાવ્યો છે, તે જ જીવાત્માને અહીં 'અક્ષર' નામથી કહેવામાં આવ્યો છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : પ્રથમ છઠ્ઠા શ્લોકમાં અને પછી બારમાથી પંદરમા શ્લોક સુધી ભગવાને 'અલૌકિક તત્ત્વનું વર્ણન કર્યું કે સ્વતંત્ર સત્તા અલૌકિકની જ છે, લૌકિકની નથી, લૌકિકની સત્તા અલૌકિકથી જ છે. અલૌકિકથી જ લૌકિક પ્રકાશિત થાય છે. લૌકિકમાં જે પ્રભાવ જોવામાં આવે છે, તે બધો અલૌકિકનો જ છે. હવે સોળમા શ્લોકમાં ભગવાન 'લોકે' શબ્દથી 'લૌકિક' તત્ત્વનું વર્ણન કરે છે.

જગત (ક્ષર) તથા જીવ (અક્ષર) બન્ને 'લૌકિક' છે — 'દ્વાવિમૌ પુરુષૌ લોકે ક્ષરશ્ચાક્ષર એવ ચ' અને ભગવાન આ બન્નેથી વિલક્ષણ અર્થાત્ 'અલૌકિક' છે — 'ઉત્તમ: પુરુષસ્ત્વન્ય:' (ગીતા ૧૫/૧૭). કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગ — આ બન્ને યોગમાર્ગ પણ 'લૌકિક' છે — 'લોકેઽસ્મિન્દ્વિવિધા નિષ્ઠા'... (૩/૩). ક્ષરને લઈને કર્મયોગ અને અક્ષરને લઈને જ્ઞાનયોગ ચાલે છે. પરંતુ ભક્તિયોગ 'અલૌકિક' છે, જે ભગવાનને લઈને ચાલે છે. સાતમા અધ્યાયમાં જેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે 'અપરા પ્રકૃતિ'ને અહીં 'ક્ષર' નામથી અને 'પરા પ્રકૃતિ'ને અહીં 'અક્ષર' નામથી કહેવામાં આવી છે.

ઉત્તમ: પુરુષસ્ત્વન્ય: પરમાત્મેત્યુદાહૃત: ।

યો લોકત્રયમાવિશ્ય બિભર્ત્યવ્યય ઈશ્વર: ॥ ૧૭॥

ઉત્તમ:	= ઉત્તમ	ય:	= જે	ઈશ્વર:	= ઈશ્વર
પુરુષ:	= પુરુષ	પરમાત્મા	= 'પરમાત્મા' -	લોકત્રયમ્	= ત્રણેય લોકોમાં
તુ	= તો	ઈતિ	= એવાં નામથી	આવિશ્ય	= પ્રવેશીને (બધાનું)
અન્ય:	= અન્ય (વિલક્ષણ)	ઉદાહૃત:	= કહેવાયો છે (તે જ)	બિભર્તિ	= ભરણ-પોષણ
	જ છે,	અવ્યય:	= અવિનાશી		કરે છે.

ટીકા — 'ઉત્તમ: પુરુષસ્ત્વન્ય:' — પૂર્વ શ્લોકમાં ક્ષર અને અક્ષર બે પ્રકારના પુરુષોનું વર્ણન કર્યા પછી હવે ભગવાન એ બતાવે છે કે એ બન્નેથી ઉત્તમ પુરુષ તો અન્ય જ છે.^૧

૧. (૧) દ્વે અક્ષરે બ્રહ્મપરે ત્વનન્તે વિદ્યાવિદ્યે નિહિતે યત્ર ગૃહે ।

ક્ષરં ત્વવિદ્યા હ્યમૃતં તુ વિદ્યા વિદ્યાવિદ્યે ઈશતે યસ્તુ સોઽન્ય: ॥ (શ્વેતાશ્વતરોપનિષદ્ (૫/૧))

અહીં ‘અન્યઃ’ પદ પરમાત્માને અવિનાશી અક્ષર (જીવાત્મા)થી ભિન્ન બતાવવા માટે નહિ, પરંતુ તેનાથી વિલક્ષણ બતાવવા માટે આવ્યું છે. એટલા જ માટે ભગવાને આગળ અઢારમા શ્લોકમાં પોતાને નાશવાન ક્ષરથી ‘અતીત’ અને અવિનાશી અક્ષરથી ‘ઉત્તમ’ બતાવ્યા છે. પરમાત્માનો અંશ હોવા છતાં પણ જીવાત્માની દૃષ્ટિ અને ખેંચાણ નાશવાન ક્ષરની બાજુ જ થઈ રહ્યું છે. એટલા જ માટે અહીં ભગવાનને તેનાથી વિલક્ષણ બતાવવામાં આવ્યા છે.

‘પરમાત્મેત્યુદાહૃતઃ’ – એ ઉત્તમ પુરુષને જ ‘પરમાત્મા’ નામથી કહેવામાં આવે છે. ‘પરમાત્મા’ શબ્દ નિર્ગુણનો વાચક માનવામાં આવે છે, જેનો અર્થ છે – પરમ (શ્રેષ્ઠ) આત્મા અથવા સઘળા જીવોનો આત્મા. આ શ્લોકમાં ‘પરમાત્મા’ અને ‘ઈશ્વર’ – બન્ને શબ્દો આવ્યા છે, જેનું તાત્પર્ય એ છે કે નિર્ગુણ અને સગુણ બધું એક પુરુષોત્તમ જ છે.

‘યો લોકત્રયમાવિશ્ય બિભર્ત્યવ્યય ઈશ્વરઃ’ – તે ઉત્તમ પુરુષ (પરમાત્મા) ત્રણે લોકોમાં અર્થાત્ સર્વત્ર સમાનરૂપે નિત્ય વ્યાપ્ત છે.

અહીં ‘બિભર્તિ’ પદનું તાત્પર્ય એ છે કે વાસ્તવમાં પરમાત્મા જ સઘળાં પ્રાણીઓનું ભરણ-પોષણ કરે છે, પરંતુ જીવાત્મા સંસાર સાથે પોતાનો સંબંધ માની લેવાને કારણે ભૂલથી સાંસારિક વ્યક્તિઓ વગેરેને પોતાનાં માનીને તેમના ભરણ-પોષણનો ભાર પોતાના ઉપર લઈ લે છે. આનાથી તે વ્યર્થ જ દુઃખ પામતો રહે છે.^૧

ભગવાનને ‘અવ્યયઃ’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે

સઘળા લોકોનું ભરણપોષણ કરતા રહેવા છતાં પણ ભગવાનનો કોઈ વ્યય (ખર્ચ) નથી થતો અર્થાત્ એમનામાં કોઈ જાતની કિંચિત્માત્ર પણ કમી નથી આવતી. તેઓ સદા જેમ છે તેમ જ પૂર્ણરૂપે રહે છે.

‘ઈશ્વરઃ’ શબ્દ સગુણનો વાચક માનવામાં આવે છે, જેનો અર્થ શાસન કરવાવાળો થાય છે.

માર્મિક વાત

જોકે માતાપિતા બાળકનું પાલનપોષણ કર્યા કરે છે, તોપણ બાળકને એ વાતનું જ્ઞાન નથી હોતું કે મારું પાલન-પોષણ કોણ કરે છે, કેવી રીતે કરે છે અને શા માટે કરે છે? એ જ રીતે જોકે ભગવાન પ્રાણીમાત્રનું પાલન-પોષણ કરે છે, તોપણ અજ્ઞાની મનુષ્યને (ભગવાન પર દૃષ્ટિ ન રહેવાથી) આ બાબતની ખબર જ નથી પડતી કે મારું પાલન-પોષણ કોણ કરે છે. ભગવાનનો શરણાગત ભક્ત જ આ વાતને સારી રીતે જાણે છે કે એક ભગવાન જ બધાંનું સમ્યક રીતે પાલનપોષણ કરી રહ્યા છે.

પાલનપોષણ કરવામાં ભગવાન કોઈની સાથે કોઈ પક્ષપાત (વિષમતા) નથી કરતા. તેઓ ભક્ત-અભક્ત, પાપી-પુણ્યાત્મા, આસ્તિક-નાસ્તિક વગેરે બધાંયનું સમાનરૂપથી પાલનપોષણ કરે છે.^૨ પ્રત્યક્ષ દેખવામાં આવે છે કે ભગવાન દ્વારા રચિત સૃષ્ટિમાં સૂર્ય બધાંને સમાનરૂપે પ્રકાશ આપે છે, પૃથ્વી બધાંને સમાનરૂપે ધારણ કરે છે, વૈશ્વાનર-અગ્નિ બધાંનાં અન્નને સમાનરૂપે પચાવે છે, વાયુ બધાંને (શ્વાસ લેવાને માટે) સમાનરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે, અન્નજળ બધાંને સમાનરૂપે તૃપ્ત કરે છે, વગેરે વગેરે.

‘જે બ્રહ્માથી પણ શ્રેષ્ઠ, છુપાયેલા, અસીમ અને પરમ અક્ષર પરમાત્મામાં વિદ્યા અને અવિદ્યા બન્ને સ્થિત છે, તે જ બ્રહ્મ છે. વિનાશશીલ જડવર્ગ તો અવિદ્યા નામથી કહેવામાં આવ્યો છે અને અવિનાશી જીવાત્મા વિદ્યા નામથી. જે આ વિદ્યા અને અવિદ્યા બન્ને પર શાસન કરે છે, તે પરમેશ્વર આ બન્નેથી ભિન્ન – સર્વથા વિલક્ષણ છે.’

(૨) ક્ષરં પ્રધાનમમૃતાક્ષરં હરઃ ક્ષરાત્માનાવીશતે દેવ એકઃ । (શ્વેતાશ્વતરોપનિષદ્ ૧/૧૦)

‘પ્રકૃતિ તો વિનાશશીલ છે અને તેને ભોગવવાવાળો જીવાત્મા અમૃતસ્વરૂપ અવિનાશી છે. આ બન્ને (ક્ષર અને અક્ષર)ને એક ઈશ્વર પોતાના શાસનમાં રાખે છે.’

૧. ભરણપોષણની વાત ભક્તિમાર્ગમાં જ આવી શકે છે, જ્ઞાનમાર્ગમાં નહિ. કારણ કે ભક્તિમાર્ગમાં જીવ અને પરમાત્મામાં ભિન્નતા માનવામાં આવે છે. એટલા માટે આ પ્રકરણને ભક્તિનું જ માનવું જોઈએ.

૨. અયમુત્તમોડયમધમો જાત્યા રૂપેણ સમ્પદા વયસા । શ્લાઘ્યોડશ્લાઘ્યો વેત્યં ન વેત્તિ ભગવાનનુગ્રહાવસરે ॥
અન્તઃસ્વભાવભોક્તા તતોડન્તરાત્મા મહામેઘઃ । ખદિરશ્ચમ્પક ઈવ વા પ્રવર્ષણં કિં વિચારયતિ ॥

(પ્રબોધસુધાકર ૨૫૨-૨૫૩)

કોઈના પર કૃપા કરતી વેળાએ ભગવાન એવો વિચાર નથી કરતા કે તે જાતિ, રૂપ, ધન અને આયુથી ઉત્તમ છે કે અધમ? સ્તુત્ય છે કે નિંદ્ય?

‘આ અંતરાત્મારૂપી મહામેઘ આંતરિક ભાવોનો જ ભોક્તા છે. મેઘ શું વર્ષાના સમયે એ વાતનો વિચાર કરે છે કે આ ખદિર (ખેર) છે અથવા ચમ્પક (ચંપો)?’

પરિશિષ્ટ ભાવ : પુરુષોત્તમને ‘અન્ય’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ક્ષર અને અક્ષર તો લૌકિક છે, પરંતુ પુરુષોત્તમ બન્નેથી વિલક્ષણ અર્થાત્ અલૌકિક છે. તેથી પરમાત્મા વિચાર (સમજવા)નો વિષય નથી, તે તો શ્રદ્ધા-વિશ્વાસનો વિષય છે. પરમાત્માના હોવામાં ભક્ત, સંત-મહાત્મા, વેદ અને શાસ્ત્રો જ પ્રમાણ છે. ‘અન્ય’નો ખુલાસો ભગવાને આગળના શ્લોકમાં કર્યો છે.

‘યો લોકત્રયમાવિશ્ય...’ – આ પદોમાં બારમાથી પંદરમા શ્લોક સુધીનો ભાવ આવી ગયો છે. મનુષ્યનું કર્તવ્ય તો મનુષ્યલોકમાં છે પરંતુ ભગવાનનું કર્તવ્ય ત્રણે લોકમાં છે. વાસ્તવમાં ભગવાનનું પોતાનું કોઈ કર્તવ્ય નથી, છતાં પણ તેઓ માત્ર જીવોના કલ્યાણ માટે કર્તવ્ય કરે છે (ગીતા – ત્રીજા અધ્યાયનો બાવીસ-તેવીસ અને ચોવીસમો શ્લોક)

—■—

સંબંધ – પૂર્વ શ્લોકમાં વર્ણિત ઉત્તમ પુરુષની સાથે પોતાની એકતા બતાવીને હવે સાકારરૂપે પ્રગટ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પોતાનું અત્યંત ગોપનીય રહસ્ય પ્રગટ કરે છે.

યસ્માત્ક્ષરમતીતોહમક્ષરાદપિ

યોત્તમઃ ।

અતોહસ્મિ લોકે વેદે ચ પ્રથિતઃ પુરુષોત્તમઃ ॥ ૧૮ ॥

યસ્માત્	= કારણ કે	અક્ષરાત્	= અક્ષરથી	ચ	= તેમજ
અહમ્	= હું	અપિ	= પણ	વેદે	= વેદોમાં (પણ)
ક્ષરમ્	= ક્ષરથી	ઉત્તમઃ	= ઉત્તમ છું,	પુરુષોત્તમઃ	= ‘પુરુષોત્તમ’ (નામે)
અતીતઃ	= અતીત છું	અતઃ	= માટે	પ્રથિતઃ	= પ્રસિદ્ધ
ચ	= અને	લોકે	= લોકમાં	અસ્મિ	= છું.

ટીકા – ‘યસ્માત્ક્ષરમતીતોહમ્’ – આ પદોમાં ભગવાનનો એવો ભાવ છે કે ક્ષર (પ્રકૃતિ) પ્રતિક્ષણે પરિવર્તનશીલ છે અને હું નિત્ય-નિરંતર નિર્વિકાર રૂપથી જેમ છું તેમ રહેવાવાળો છું. એટલા માટે હું ક્ષરથી સર્વથા અતીત છું.

શરીરથી પર (વ્યાપક, શ્રેષ્ઠ, પ્રકાશક, સબળ, સૂક્ષ્મ) ઇન્દ્રિયો છે, ઇન્દ્રિયોથી પર મન છે અને મનથી પર બુદ્ધિ છે (ગીતા અ. ૩/૪૨). આ રીતે એકબીજાથી પર હોવા છતાં પણ શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ એક જ જાતિનાં, જડ છે. પરંતુ પરમાત્મતત્ત્વ એમનાથી પણ અત્યંત પર છે; કેમકે તે જડ નથી, પરંતુ ચેતન છે.

‘અક્ષરાદપિ યોત્તમઃ’ – જોકે પરમાત્માનો અંશ હોવાને કારણે જીવાત્મા (અક્ષર)ની પરમાત્મા સાથે તાત્ત્વિક એકતા છે, તોપણ અહીં ભગવાન પોતાને જીવાત્માથી પણ ઉત્તમ બતાવે છે. તેનાં કારણો આ છે – (૧) પરમાત્માનો અંશ હોવા છતાં પણ જીવાત્મા ક્ષર (જડ પ્રકૃતિ)ની સાથે પોતાનો સંબંધ માની લે છે (ગીતા અ. ૧૫/૭) અને પ્રકૃતિના ગુણોથી મોહિત થઈ જાય છે, જ્યારે પરમાત્મા (પ્રકૃતિના અતીત હોવાને કારણે) કદી મોહિત નથી થતા (ગીતા અ. ૭/૧૩). (૨) પરમાત્મા પ્રકૃતિને પોતાને આધીન કરીને

લોકમાં આવીને, અવતાર લે છે (ગીતા અ. ૪/૬), જ્યારે જીવાત્મા પ્રકૃતિને વશ થઈને લોકમાં આવે છે (ગીતા અ. ૮/૧૮). (૩) પરમાત્મા સદૈવ નિર્લિપ્ત રહે છે (ગીતા અ. ૪/૧૪; ૮/૮), જ્યારે જીવાત્માએ નિર્લિપ્ત થવાને માટે સાધન કરવું પડે છે (ગીતા અ. ૪/૧૮; ૭/૧૪).

ભગવાન દ્વારા પોતાને ક્ષરથી ‘અતીત’ અને અક્ષરથી ‘ઉત્તમ’ બતાવવાથી એવો ભાવ પણ પ્રગટ થાય છે કે ક્ષર અને અક્ષર-બન્નેમાં ભિન્નતા છે. જો એ બન્નેમાં ભિન્નતા ન હોત, તો ભગવાન પોતાને કાં તો એ બન્નેથી અતીત બતાવત અથવા એ બન્નેથી ઉત્તમ બતાવત. આથી એ સિદ્ધ થાય છે કે જેવી રીતે ભગવાન ક્ષરથી અતીત અને અક્ષરથી ઉત્તમ છે, એવી જ રીતે અક્ષર પણ ક્ષરથી અતીત અને ઉત્તમ છે.

‘અતોહસ્મિ લોકે વેદે ચ પ્રથિતઃ પુરુષોત્તમઃ’ – અહીં ‘લોક’ પદનો અર્થ છે – પુરાણ, સ્મૃતિ વગેરે શાસ્ત્રો. શાસ્ત્રોમાં ભગવાન ‘પુરુષોત્તમ’ નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

શુદ્ધ જ્ઞાનનું નામ ‘વેદ’ છે, જે અનાદિ છે. તે જ જ્ઞાન આનુપૂર્વીરૂપે (અનુક્રમે) ઋક્, યજુઃ વગેરે વેદોના રૂપથી પ્રગટ થયું છે, વેદોમાં પણ ભગવાન ‘પુરુષોત્તમ’ નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

પૂર્વશ્લોકમાં ભગવાને કહ્યું હતું કે ક્ષર અને અક્ષર — બન્નેથી ઉત્તમ પુરુષ તો અન્ય જ છે. તે ઉત્તમ પુરુષ કોણ છે — તેને બતાવતાં ભગવાન એ રહસ્ય પ્રગટ કરે છે કે તે ઉત્તમ પુરુષ — ‘પુરુષોત્તમ’ હું જ છું.

વિશેષ વાત

(૧) ભૌતિક સૃષ્ટિમાત્ર ‘ક્ષર’ (નાશવાન) છે અને પરમાત્માનો સનાતન અંશ જીવાત્મા ‘અક્ષર’ (અવિનાશી) છે. ક્ષરથી અતીત અને ઉત્તમ હોવા છતાં પણ અક્ષરે ક્ષર સાથે પોતાનો સંબંધ માની લીધો — એનાથી મોટો બીજો કોઈ દોષ, ભૂલ કે અશુદ્ધિ છે જ નહિ. ક્ષરની સાથે તે સંબંધ કેવળ માનેલો છે, વાસ્તવમાં એક ક્ષણ પણ રહેવાવાળો નથી. જેવી રીતે બાલ્યાવસ્થાથી અત્યાર સુધી શરીર બિલકુલ બદલાઈ ગયું, છતાં પણ આપણે કહીએ છીએ કે ‘હું તે જ છું.’ આપણે એ પણ નથી બતાવી શકતા કે અમુક દિવસે બાલ્યાવસ્થા ખતમ થઈ અને યુવાવસ્થા શરૂ થઈ. કારણ કે નદીના પ્રવાહની જેમ શરીર નિરંતર જ વહેતું રહે છે, જ્યારે અક્ષર (જીવાત્મા) નદીમાં સ્થિત શિલા (ખડક)ની જેમ સદા અચળ અને અસંગ રહે છે. જો અક્ષર પણ ક્ષરની જેમ નિરંતર પરિવર્તનશીલ અને નાશવાન હોત તો તેની આફત દૂર થઈ જાત. પરંતુ સ્વયં (અક્ષર) અપરિવર્તનશીલ અને અવિનાશી હોવા છતાં પણ નિરંતર પરિવર્તનશીલ અને નાશવાન ક્ષરને પકડી લે છે — તેને પોતાનું માની લે છે. થાય છે એવું કે અક્ષર ક્ષરને છોડતો નથી અને ક્ષર એક ક્ષણ પણ રોકાતો નથી. આ આફતને દૂર કરવાનો સુગમ ઉપાય છે — ક્ષર — (શરીરાદિ—)ને ક્ષર — (સંસાર—)ની જ સેવામાં જોડી દેવામાં આવે — તેને સંસારરૂપી બગીચાનું ખાતર બનાવી દેવામાં આવે.

મનુષ્યને શરીર વગેરે નાશવાન પદાર્થો અધિકાર કરવા અથવા પોતાના માનવાને માટે નથી મળ્યા, પરંતુ સેવા કરવા માટે જ મળ્યા છે. આ પદાર્થો દ્વારા બીજાઓની

સેવા કરવાની મનુષ્ય પર જવાબદારી છે, પોતાના માનવાની બિલકુલ જવાબદારી નથી.

(૨) પંદરમા અધ્યાયમાં ભગવાને પહેલાં ક્ષર-સંસારવૃક્ષનું વર્ણન કર્યું. પછી તેનું છેદન કરીને પરમ પુરુષ પરમાત્માને શરણે થવા અર્થાત્ સંસારથી આત્મીયતા હઠાવીને એકમાત્ર પરમાત્માને પોતાના માનવાની પ્રેરણા કરી. પછી અક્ષર-જીવાત્માને પોતાનો સનાતન અંશ બતાવતાં તેના સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું. તેના પછી ભગવાને (બારમાથી પંદરમા શ્લોક સુધી) પોતાના પ્રભાવનું વર્ણન કરતાં બતાવ્યું કે સૂર્ય, ચંદ્ર અને અગ્નિમાં મારું જ તેજ છે; હું જ પૃથ્વીમાં પ્રવિષ્ટ થઈને પોતાની શક્તિથી ચરાચર બધાં પ્રાણીઓને ધારણ કરું છું; હું જ અમૃતમય ચંદ્રરૂપે સઘળી વનસ્પતિઓને પુષ્ટ કરું છું; વૈશ્વાનર-અગ્નિના રૂપમાં હું જ પ્રાણીઓનાં શરીરમાં સ્થિત થઈને ખાધેલા અન્નને પચાવું છું; હું જ બધાં પ્રાણીઓનાં હૃદયમાં અંતર્યામીરૂપે વિદ્યમાન છું; મારાથી જ સ્મૃતિ, જ્ઞાન અને અપોહન (ભ્રમ, સંશય વગેરે દોષોનો નાશ) થાય છે; વેદ વગેરે બધાં શાસ્ત્રો દ્વારા હું જ જાણવાયોગ્ય છું; અને વેદોના અંતિમ સિદ્ધાંતનો નિર્ણય કરવાવાળો તથા વેદોને જાણવાવાળો પણ હું જ છું. આ રીતે પોતાનો પ્રભાવ પ્રગટ કર્યા પછી આ શ્લોકમાં ભગવાન આ ગુહ્યતમ રહસ્ય પ્રગટ કરે છે કે જેનો આ બધો પ્રભાવ છે, તે (ક્ષરથી અતીત અને અક્ષરથી ઉત્તમ) ‘પુરુષોત્તમ’ હું (સાક્ષાત્ સાકારરૂપે પ્રગટ શ્રીકૃષ્ણ) જ છું.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે અર્જુન પર બહુ જ વિશેષ કૃપા કરીને જ પોતાના રહસ્યની વાત પોતાના મુખથી પ્રગટ કરી છે; જેમ કે — કોઈ પિતા પોતાના પુત્રની સામે પોતાની ગુપ્ત સંપત્તિ પ્રગટ કરી દે અથવા જેવી રીતે કોઈ માણસ કોઈ ભૂલ્યાભટક્યા મનુષ્યને પોતાનો પરિચય કરાવી દે કે જેને માટે તું ભટકી રહ્યો છે, તે હું જ છું અને તારી સામે બેઠો છું.

પરિશિષ્ટ ભાવ : પોતાની અલૌકિકતા તરફ દૃષ્ટિ કરાવવા માટે ભગવાને ‘યસ્માત્’ પદ આપ્યું છે.

‘અક્ષરાદપિ ચોત્તમઃ’ ‘અક્ષર’ શબ્દ જીવાત્મા માટે પણ આવે છે અને બ્રહ્મને માટે પણ — ‘અક્ષરં બ્રહ્મ પરમમ્’ (ગીતા — ૮/૩). આ શબ્દ બધી જગાએ ચેતનના અર્થમાં આવે છે, જડના અર્થમાં ક્યાંય આવતો નથી.

ક્ષર અને અક્ષરની સ્વતંત્ર સત્તા નથી. પરંતુ પરમાત્માની સ્વતંત્ર સત્તા છે. ક્ષર અને અક્ષર બન્ને પરમાત્મામાં જ રહે છે. પરંતુ અક્ષર અર્થાત્ જીવ, ક્ષરની સાથે સંબંધ જોડીને તેને આધીન થઈ જાય છે — ‘યયેદં ધાર્યતે જગત્’ (ગીતા ૭/૫). પરમાત્મા સ્વતઃ અસંગ રહે છે, તે ક્ષરના આધીન નથી — ‘યસ્માત્ક્ષરમતીતોઽહમ્’. તેથી પરમાત્મા, અક્ષર (જીવ)થી પણ ઉત્તમ છે. જો જીવ જગત સાથે સંબંધ ન રાખીને તેના સ્વામી પરમાત્મા સાથે સંબંધ જોડે તો તે પરમાત્મા સાથે અભિન્ન

(આત્મીય) બની જશે — ‘જ્ઞાનીત્વામૈવ મે મતમ્’ (ગીતા ૭/૧૮).

મુક્તિમાં તો અક્ષર (સ્વરૂપ)માં સ્થિતિ થાય છે, પરંતુ ભક્તિમાં અક્ષરથી પણ ઉત્તમ પુરુષોત્તમની પ્રાપ્તિ થાય છે. સ્વરૂપ અંશ છે, પુરુષોત્તમ અંશી છે.

—■—

સંબંધ — ચૌદમા અધ્યાયના છવીસમા શ્લોકમાં ભગવાને જે અવ્યભિચારિણી ભક્તિની વાત કહી હતી અને જેને પ્રાપ્ત કરાવવાને માટે આ પંદરમા અધ્યાયમાં સંસાર, જીવ અને પરમાત્માનું વિસ્તૃત વિવેચન કરવામાં આવ્યું, તેનો હવે આગળના શ્લોકમાં ઉપસંહાર કરે છે.

યો મામેવમસમ્મૂઢો જાનાતિ પુરુષોત્તમમ્ ।
સ સર્વવિદ્ભજતિ માં સર્વભાવેન ભારત ॥ ૧૮ ॥

ભારત	= હે ભરતવંશી અર્જુન!	મામ્	= મને	સર્વવિત્	= સર્વજ્ઞ
એવમ્	= આ રીતે	પુરુષોત્તમમ્	= પુરુષોત્તમસ્વરૂપે	સર્વભાવેન	= સર્વ રીતે
યઃ	= જે	જાનાતિ	= જાણે છે,	મામ્	= મારું (જ)
અસમ્મૂઢઃ	= મોહરહિત મનુષ્ય	સઃ	= તે	ભજતિ	= ભજન કરે છે.

ટીકા — ‘યો મામેવમસમ્મૂઢઃ’ — જીવાત્મા પરમાત્માનો સનાતન અંશ છે. આથી પોતાના અંશી પરમાત્માના વાસ્તવિક સંબંધ (જે સદાયથી છે)નો અનુભવ કરવો એને જ તેનું અસમ્મૂઢ (મોહથી રહિત) થવું કહે છે.

સંસાર કે પરમાત્માને તત્ત્વથી જાણવામાં મોહ (મૂઢતા) જ બાધક છે. કોઈ વસ્તુની વાસ્તવિકતાનું જ્ઞાન ત્યારે જ થઈ શકે છે, જ્યારે તે વસ્તુ સાથે રાગ કે દ્વેષપૂર્વક માનવામાં આવેલો કોઈ સંબંધ ન હોય. નાશવાન પદાર્થો સાથે રાગ-દ્વેષપૂર્વક સંબંધ માનવો એને જ મોહ કહે છે.

સંસારને તત્ત્વથી જાણતાં જ પરમાત્મા સાથે પોતાની અભિન્નતાનો અનુભવ થઈ જાય છે અને પરમાત્માને તત્ત્વથી જાણતાં જ સંસાર સાથે પોતાની ભિન્નતાનો અનુભવ થઈ જાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે સંસારને તત્ત્વથી જાણવાથી સંસાર સાથે માનેલા સંબંધનો વિચ્છેદ થઈ જાય છે અને પરમાત્માને તત્ત્વથી જાણવાથી પરમાત્મા સાથે વાસ્તવિક સંબંધનો અનુભવ થઈ જાય છે.

સંસાર સાથે પોતાનો સંબંધ માનવો એ જ ભક્તિમાં વ્યભિચારદોષ છે. આ વ્યભિચારદોષથી સર્વથા મુક્ત થવાનો જ ઉપર્યુક્ત પદોનો ભાવ સમજવો જોઈએ.

‘જાનાતિ પુરુષોત્તમમ્’ — જેની મૂઢતા સર્વથા નષ્ટ થઈ ગઈ છે, તે જ મનુષ્ય ભગવાનને ‘પુરુષોત્તમ’ તરીકે જાણે છે.

ક્ષરથી સર્વથા અતીત પુરુષોત્તમ (પરમપુરુષ પરમાત્મા)ને જ સર્વોપરી માનીને એમની સંમુખ થઈ જવું, કેવળ એમને જ પોતાના માની લેવા એને જ ભગવાનને યથાર્થરૂપે ‘પુરુષોત્તમ’ જાણવા એમ કહે છે.

સંસારમાં જે કંઈ પણ પ્રભાવ જોવા — સાંભળવામાં આવે છે, તે બધો એક ભગવાન (પુરુષોત્તમ)નો જ છે — એવું માની લેવાથી સંસારનું ખેંચાણ સર્વથા દૂર થાય છે. જો સંસારનું થોડું સરખું પણ ખેંચાણ રહે, તો એમ જ સમજવું જોઈએ કે હજી ભગવાનને દૃઢતાથી માન્યા જ નથી.

‘સ સર્વવિદ્ભજતિ માં સર્વભાવેન ભારત’ — જે ભગવાનને ‘પુરુષોત્તમ’ તરીકે જાણી લે છે અને આ વિષયમાં જેના ‘અંતઃકરણમાં કોઈ વિકલ્પ, ભ્રમ કે સંશય નથી રહેતો, તે મનુષ્યને માટે જાણવાયોગ્ય કોઈ તત્ત્વ શેષ નથી રહેતું. એટલા માટે ભગવાન તેને ‘સર્વવિત્’ કહે છે.^૧

ભગવાનને જાણવાવાળી વ્યક્તિ ગમે તેટલીયે ઓછું ભણેલી-ગણેલી કેમ ન હોય, તે સર્વ કંઈ જાણવાવાળી છે; કેમકે તેણે જાણવાયોગ્ય તત્ત્વને જાણી લીધું છે. તેને બીજું કંઈ પણ જાણવાનું શેષ નથી રહેતું.

જે મનુષ્ય ભગવાનને ‘પુરુષોત્તમ’ તરીકે જાણી લે છે, તે ‘સર્વવિત્’ મનુષ્યની ઓળખાણ એ છે કે તે બધી રીતે આપોઆપ ભગવાનનું જ ભજન કરે છે.

૧. તદક્ષરં વેદ્યતે યસ્તુ સોમ્ય સ સર્વજ્ઞઃ સર્વમેવાવિવેશેતિ ॥ (પ્રશ્નોપનિષદ ૪/૧૧)

‘હે સોમ્ય! એ અવિનાશી પરમાત્માને જે કોઈ જાણી લે છે, તે સર્વજ્ઞ છે. તે સર્વરૂપ પરમેશ્વરમાં પ્રવિષ્ટ થઈ જાય છે.’

જ્યારે મનુષ્ય ભગવાનને ‘ક્ષરથી અતીત’ તરીકે જાણી લે છે, ત્યારે તેનું મન (રાગ) ક્ષર—(સંસાર—)થી હઠીને ભગવાનમાં લાગી જાય છે અને જ્યારે તે ભગવાનને ‘અક્ષરથી ઉત્તમ’ તરીકે જાણી લે છે, ત્યારે તેની બુદ્ધિ (શ્રદ્ધા) ભગવાનમાં લાગી જાય છે.^૧ પછી તેની પ્રત્યેક વૃત્તિ અને ક્રિયાથી આપોઆપ ભગવાનનું ભજન થાય છે. આ રીતે સર્વ રીતે ભગવાનનું ભજન કરવું એ જ ‘અવ્યભિચારિણી ભક્તિ’ છે.

શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ વગેરે સાંસારિક પદાર્થો સાથે જ્યાં સુધી મનુષ્ય રાગપૂર્વક પોતાનો સંબંધ માને છે, ત્યાં સુધી તે સર્વ રીતે ભગવાનનું ભજન નથી કરી શકતો. કારણ કે જ્યાં રાગ હોય છે, ત્યાં વૃત્તિ આપોઆપ જાય છે.

‘હું ભગવાનનો છું અને ભગવાન જ મારા છે’ —

પરિશિષ્ટ ભાવ : ‘યો મામેવમસમ્મૂઢો જાનાતિ પુરુષોત્તમમ્’ — જે ભગવાનને જાણે છે, તે જ ખરેખર ‘અસમ્મૂઢ’ છે (ગીતા — દશમા અધ્યાયનો ત્રીજો શ્લોક). પરંતુ જે ભગવાનને નથી જાણતો તે ‘મૂઢ’ છે — ‘અવજાનન્તિ માં મૂઢાઃ’ (ગીતા ૮/૧૧).

‘સ સર્વવિદ્ભજતિ માં સર્વભાવેન ભારત’ — ક્ષર અને અક્ષર બન્નેય ભગવાનનાં અંગ છે; પરંતુ આ રીતે તેમને જાણવાવાળો મનુષ્ય સર્વવિદ્ (સર્વજ્ઞ) હોતો નથી. જે ક્ષરથી અતીત અને અક્ષરથી ઉત્તમ પુરુષોત્તમને જાણે છે, તે જ મનુષ્ય સર્વવિદ્ અર્થાત્ સમગ્રને જાણવાવાળો છે. આવો સર્વવિદ્ ભક્ત બધી રીતે ભગવાનમાં જ લાગેલો રહે છે — ‘સર્વથા વર્તમાનોઽપિ સ યોગી મયિ વર્તતે’ (ગીતા ૬/૩૧); કારણ કે તેની દૃષ્ટિમાં એક ભગવાન સિવાય બીજું કોઈ હોતું જ નથી.

ગીતામાં ‘સર્વવિદ્’ શબ્દ માત્ર ભક્ત માટે જ આવ્યો છે. ભક્ત સમગ્રને અર્થાત્ લૌકિક અને અલૌકિક બન્નેને જાણે છે, તેથી તે સર્વવિદ્ છે. લૌકિકની અંતર્ગત અલૌકિક નથી આવી શકતું પરંતુ અલૌકિકની અંતર્ગત લૌકિક પણ આવી જાય છે. તેથી નિર્ગુણ તત્ત્વ (અક્ષર)ને જાણવાવાળો બ્રહ્મજ્ઞાની સર્વવિદ્ નથી હોતો, બલ્કે સમગ્ર ભગવાનને જાણવાવાળો ભક્ત સર્વવિદ્ હોય છે.

—■—

સંબંધ — ‘અરૂંધતી-દર્શન-ન્યાય’ (સ્થૂળથી ક્રમશઃ સૂક્ષ્મની તરફ જવા) અનુસાર ભગવાને આ અધ્યાયમાં પહેલાં ‘ક્ષર’ અને પછી ‘અક્ષર’નું વિવેચન કર્યા પછી અંતે ‘પુરુષોત્તમ’નું વર્ણન કર્યું — પોતાના પુરુષોત્તમત્વને સિદ્ધ કર્યું. આવું વર્ણન કરવાનું તાત્પર્ય અને પ્રયોજન શું છે — એને ભગવાન આગળના શ્લોકમાં બતાવે છે.

ઈતિ ગુહ્યતમં શાસ્ત્રમિદમુક્તં મયાનઘ ।

એતદ્બુદ્ધ્યા બુદ્ધિમાન્સ્યાત્કૃતકૃત્યશ્ચ ભારત ॥ ૨૦ ॥

અનઘ	= હે નિષ્પાપ અર્જુન!	મયા	= મેં	બુદ્ધિમાન્	= જ્ઞાની (જ્ઞાતજ્ઞાતવ્ય)
ઈતિ	= આમ	ઉક્તમ્	= કહ્યું,	ચ	= તથા (પ્રાપ્ત
ઈદમ્	= આ	ભારત	= હે ભરતવંશી અર્જુન!		પ્રાપ્તવ્ય) અને
ગુહ્યતમમ્	= ઘણું જ ગોપનીય	એતત્	= આને	કૃતકૃત્યઃ	= કૃતકૃત્ય
શાસ્ત્રમ્	= શાસ્ત્ર	બુદ્ધ્યા	= જાણીને (માણસ)	સ્યાત્	= થઈ જાય છે.

૧. કોઈ વિશેષ મહત્ત્વપૂર્ણ બાબત પર મન રાગપૂર્વક તથા બુદ્ધિ શ્રદ્ધાપૂર્વક લાગે છે.

ટીકા — ‘અનઘ’ — અર્જુનને નિષ્પાપ એટલા માટે કહેવામાં આવ્યા છે કે તેઓ દોષદષ્ટિ (અસૂયા)થી રહિત છે. દોષદષ્ટિ કરવી એ પાપ છે. એનાથી અંતઃકરણ અશુદ્ધ થાય છે. જે દોષદષ્ટિથી રહિત હોય છે, તે જ ભક્તિનો અધિકારી છે.

ગોપનીય વાત દોષદષ્ટિ વિનાના મનુષ્યની સમક્ષ જ કહેવામાં આવે છે.^૧ જો દોષદષ્ટિવાળા મનુષ્યની સામે ગોપનીય વાત કહી દેવામાં આવે, તો એ મનુષ્ય પર તે વાતની અવળી અસર પડે છે અર્થાત્ તે ગોપનીય વાતનો વિપરીત અર્થ કરીને વક્તામાં પણ દોષ જોવા લાગે છે કે આ આત્મશ્લાઘી છે; બીજાઓને મોહિત કરવા માટે કહે છે વગેરે-વગેરે. આથી દોષ-દષ્ટિવાળા મનુષ્યને બહુ જ હાનિ થાય છે.

દોષદષ્ટિ હોવામાં ખાસ કારણ છે — અભિમાન. મનુષ્યમાં જે વાતનું અભિમાન હોય, તે વાતની તેનામાં ઊણપ હોય છે. તે ઊણપને તે બીજાઓમાં દેખવા લાગે છે. પોતાનામાં સારાપણાનું અભિમાન હોવાથી બીજાઓમાં બૂરાઈ દેખાય છે; અને બીજાઓમાં બૂરાઈ દેખવાથી જ પોતાનામાં સારાપણાનું અભિમાન આવે છે.

જો દોષદષ્ટિવાળા મનુષ્યની સમક્ષ ભગવાન પોતાને સર્વોપરી ‘પુરુષોત્તમ’ કહે, તો તેને વિશ્વાસ નહિ થાય, બલકે તે એમ વિચારશે કે ભગવાન આત્મશ્લાઘી (પોતાના મુખથી પોતાની બડાઈ કરવાવાળા) છે — ‘નિજ અગ્યાન રામ પર ધરહીં’ (માનસ ૭/૭૩/૫)

ભગવાન પ્રત્યે દોષદષ્ટિ થવાથી તેનું બહુ જ અહિત થાય છે. એટલા માટે ભગવાન અને સંતજન દોષદષ્ટિવાળા અશ્રદ્ધાળુ મનુષ્ય સમક્ષ ગોપનીય વાતો પ્રગટ નથી કરતા (ગીતા અ. ૧૮/૬૭). વાસ્તવમાં જોઈએ તો દોષદષ્ટિવાળા મનુષ્ય સમક્ષ ગોપનીય (રહસ્યયુક્ત) વાતો મુખથી નીકળતી જ નથી!

અર્જુનના માટે ‘અનઘ’ સંબોધન આપવામાં એવો ભાવ પણ હોઈ શકે છે કે આ અધ્યાયમાં ભગવાને જે પરમગોપનીય પ્રભાવ બતાવ્યો છે, તે અર્જુન જેવા દોષદષ્ટિથી રહિત સરળ પુરુષની સન્મુખ જ પ્રગટ કરી શકાય છે.

‘ઈતિ ગુહ્યતમં શાસ્ત્રમિદમ્’ — ચૌદમા અધ્યાયના છઠ્ઠીસમા શ્લોકમાં અવ્યભિચારિણી ભક્તિની વાત કહ્યા

પછી ભગવાને પંદરમા અધ્યાયના પહેલા શ્લોકથી ઓગણીસમા શ્લોક સુધી જે (ક્ષર, અક્ષર અને પુરુષોત્તમના) વિષયનું વર્ણન કર્યું છે, તે વિષયની પૂર્ણતા અને લક્ષ્યનો નિર્દેશ અહીં ‘ઈતિ ઈદમ્’ પદોથી કરવામાં આવ્યો છે.

આ અધ્યાયમાં પહેલાં ભગવાને ક્ષર (સંસાર) અને પછી અક્ષર (જીવાત્મા)નું વર્ણન કરીને પોતાનો અપ્રતિમ પ્રભાવ (બારમાથી પંદરમા શ્લોક સુધી) પ્રગટ કર્યો પછી ભગવાને એ ગોપનીય વાત પ્રગટ કરી કે જેનો આ બધો પ્રભાવ છે, તે (ક્ષરથી અતીત અને અક્ષરથી ઉત્તમ) ‘પુરુષોત્તમ’ હું જ છું.

નાટકમાં સ્વાંગ ધારણ કરેલા મનુષ્યની જેમ ભગવાન આ પૃથ્વી પર મનુષ્યનો સ્વાંગ ધારણ કરીને અવતરિત થાય છે અને એવો વર્તાવ કરે છે કે અજ્ઞાની મનુષ્યો તેમ નથી જાણી શક્તા (ગીતા અ. ૭/૨૪). સ્વાંગમાં પોતાનો વાસ્તવિક પરિચય નથી આપવામાં આવતો, ગુપ્ત રાખવામાં આવે છે. પરંતુ ભગવાને આ અધ્યાયમાં (અઢારમા શ્લોકમાં) પોતાનો વાસ્તવિક પરિચય આપીને અત્યંત ગોપનીય વાત પ્રગટ કરી દીધી કે હું જ પુરુષોત્તમ છું. એટલા માટે આ અધ્યાયને ‘ગુહ્યતમ’ કહેવામાં આવ્યો છે.

‘શાસ્ત્ર’માં મોટા ભાગે સંસાર, જીવાત્મા અને પરમાત્માનું વર્ણન આવે છે. આ ત્રણેયનું વર્ણન પંદરમા અધ્યાયમાં થયું છે, એટલા માટે આ અધ્યાયને ‘શાસ્ત્ર’ પણ કહેવામાં આવ્યો છે.

સર્વશાસ્ત્રમયી ગીતામાં કેવળ આ જ અધ્યાયને શાસ્ત્રની ઉપાધિ મળી છે. આમાં ‘પુરુષોત્તમ’નું વર્ણન મુખ્ય હોવાને કારણે આ અધ્યાયને ‘ગુહ્યતમ શાસ્ત્ર’ કહેવામાં આવ્યો છે. આ ગુહ્યતમ શાસ્ત્રમાં ભગવાને પોતાની પ્રાપ્તિના છ ઉપાયોનું વર્ણન કર્યું છે.

- (૧) સંસારને તત્ત્વથી જાણવો (શ્લોક ૧).
- (૨) સંસાર સાથે માનેલા સંબંધનો વિચ્છેદ કરીને એક ભગવાનને શરણે જવું (શ્લોક ૪).
- (૩) પોતાનામાં સ્થિત પરમાત્મતત્ત્વને જાણવું (શ્લોક ૧૧).
- (૪) વેદાધ્યયનના દ્વારા તત્ત્વને જાણવું (શ્લોક ૧૫).
- (૫) ભગવાનને પુરુષોત્તમ જાણીને સર્વ રીતે એમનું ભજન કરવું (શ્લોક ૧૮).

૧. નવમા અધ્યાયના પહેલા શ્લોકમાં પણ ભગવાને અર્જુનને દોષદષ્ટિથી રહિત કહીને જ ગુહ્યતમ જ્ઞાન બતાવવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી — ‘ઈદં તુ તે ગુહ્યતમં પ્રવક્ષ્યામ્યનસૂયવે.’ આ પંદરમા અધ્યાયમાં તો નવમા અધ્યાયથી પણ અધિક ગોપનીય વિષય બતાવવામાં આવ્યો છે. આથી અહીં ‘અનઘ’નું તાત્પર્ય ‘અનસૂયા’ માનવું ઉચિત જ છે.

(૬) સંપૂર્ણ અધ્યાયને તત્ત્વથી જાણવો (શ્લોક ૨૦).

જે અધ્યાયમાં ભગવતપ્રાપ્તિના આવા સુગમ ઉપાય બતાવવામાં આવ્યા હોય, તેને 'શાસ્ત્ર' કહેવું એ ઉચિત જ છે.

'મયા ઉક્તમ્' - આ પદોથી ભગવાન એમ કહે છે કે સઘળા ભૌતિક જગતના પ્રકાશક અને અધિષ્ઠાન, સમસ્ત પ્રાણીઓના હૃદયમાં સ્થિત, વેદોના દ્વારા જાણવા યોગ્ય તેમ જ ક્ષર અને અક્ષર બન્નેથી ઉત્તમ સાક્ષાત્ મારા પુરુષોત્તમ દ્વારા જ આ ગુહ્યતમ શાસ્ત્ર અત્યંત કૃપાપૂર્વક કહેવામાં આવ્યું છે. પોતાના વિષે જેવું હું કહી શકું છું, તેવું કોઈ નથી કહી શકતું. કારણ કે બીજો પહેલાં (મારી જ કૃપાશક્તિથી) મને જાણશે.^૧ પછી તે મારા વિષયમાં કંઈક કહેશે, જ્યારે મારામાં અજાણપણું છે જ નહિ.

વાસ્તવમાં સ્વયં ભગવાનના સિવાય બીજો કોઈ પણ એમને પૂર્ણરૂપે નથી જાણી શકતો (ગીતા અ. ૧૦/૨, ૧૫). છઠ્ઠા અધ્યાયના ઓગણચાળીસમા શ્લોકમાં અર્જુને ભગવાનને કહ્યું હતું કે આપના સિવાય બીજો કોઈ પણ મારા સંશયનું છેદન નથી કરી શકતો. અહીં ભગવાન જાણે એમ કહી રહ્યા છે કે મારા દ્વારા કહેલા વિષયમાં કોઈ પ્રકારનો સંશય રહેવાની સંભાવના જ નથી.

'એતદ્બુદ્ધ્યા બુદ્ધિમાન્સ્યાત્કૃતકૃત્યશ્ચ ભારત' - સમગ્ર અધ્યાયમાં ભગવાને જે સંસારની વાસ્તવિકતા, જીવાત્માનું સ્વરૂપ અને પોતાના અપ્રતિમ પ્રભાવ તેમ જ ગોપનીયતાનું વર્ણન કર્યું છે, તેનો (વિશેષરૂપથી ઓગણીસમા શ્લોકનો) નિર્દેશ અહીં 'એતત્' પદથી કરવામાં આવ્યો છે. આ ગુહ્યતમ શાસ્ત્રને જે મનુષ્ય તત્ત્વથી જાણી લે છે, તે જ્ઞાનવાન અર્થાત્ જ્ઞાતજ્ઞાતવ્ય થઈ જાય છે. તેને માટે કંઈ પણ જાણવાનું શેષ નથી રહેતું, કેમ કે તેણે જાણવાયોગ્ય

પુરુષોત્તમને જાણી લીધા છે.

પરમાત્મતત્ત્વને જાણવાથી મનુષ્યની મૂઢતા નષ્ટ થઈ જાય છે. પરમાત્મતત્ત્વને જાણ્યા વિના લૌકિક સઘળી વિદ્યાઓ, ભાષાઓ, કળાઓ વગેરે કેમ ન જાણી લેવામાં આવે, તેમનાથી મૂઢતા નથી દૂર થતી; કેમકે લૌકિક બધી વિદ્યાઓ આરંભ અને અંતવાળી તથા અપૂર્ણ છે. જેટલી લૌકિક વિદ્યાઓ છે, તે બધી પરમાત્માથી જ પ્રગટ થઈ છે; આથી તેઓ પરમાત્માને કેવી રીતે પ્રકાશિત કરી શકે છે? એ બધી લૌકિક વિદ્યાઓથી અજાણ હોવા છતાં પણ જેણે પરમાત્માને જાણી લીધા છે, તે જ વાસ્તવમાં જ્ઞાનવાન છે.

ઓગણીસમા શ્લોકમાં સર્વ રીતે ભજન કરવાવાળા જે મોહરહિત ભક્તને 'સર્વવિત્' કહેવામાં આવ્યો છે, તેને જ અહીં 'બુદ્ધિમાન્' નામથી કહેવામાં આવ્યો છે.

અહીં 'ચ' પદમાં પૂર્વશ્લોકમાં આવેલી વાતના ફળ (પ્રાપ્તપ્રાપ્તવ્યતા)નું આકર્ષણ છે. પૂર્વશ્લોકમાં સર્વભાવથી ભગવાનનું ભજન કરવા અર્થાત્ અવ્યભિચારિણી ભક્તિની વાત વિશેષરૂપથી આવી છે. ભક્તિના સમાન કોઈ ઉત્તમ લાભ નથી - 'લાભુ કિ કિંદુ હરિ ભગતિ સમાના' (માનસ ૭/૧૧૨/૪). આથી જેણે ભક્તિને પ્રાપ્ત કરી લીધી, તે પ્રાપ્તપ્રાપ્તવ્ય થઈ જાય છે અર્થાત્ તેને માટે કંઈ પણ પામવાનું શેષ નથી રહેતું.

ભગવત્તત્ત્વની એ વિલક્ષણતા છે કે કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ અને ભક્તિયોગ - ત્રણેમાંથી કોઈ એકની સિદ્ધિથી કૃતકૃત્યતા, જ્ઞાતજ્ઞાતવ્યતા અને પ્રાપ્તવ્યતા - ત્રણેની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. એટલા માટે જે ભગવત્તત્ત્વને જાણી લે છે, તેને માટે પછી કંઈ જાણવાનું, પામવાનું અને કરવાનું શેષ નથી રહેતું. તેનું મનુષ્યજીવન સફળ થઈ જાય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ભગવાને આ અધ્યાયમાં પોતેપોતાને પુરુષોત્તમરૂપે અર્થાત્ અલૌકિક સમગ્રરૂપથી પ્રગટ કર્યા છે તેથી આને 'ગુહ્યતમ્ શાસ્ત્ર' કહેવામાં આવ્યું છે.

મનુષ્ય કર્મયોગથી કૃતકૃત્ય, જ્ઞાનયોગથી જ્ઞાનજ્ઞાતવ્ય અને ભક્તિયોગથી પ્રાપ્તપ્રાપ્તવ્ય થઈ જાય છે. મારે મારા માટે કશું કરવું નથી - આવો અનુભવ થવાથી મનુષ્ય કૃતકૃત્ય થઈ જાય છે. શરીર મારું નથી, શરીર પર મારો અધિકાર નથી તથા શરીર સાથે મારો સંબંધ નથી - આવો અનુભવ થવાથી મનુષ્ય જ્ઞાતજ્ઞાતવ્ય થઈ જાય છે. મારે કાંઈ નથી જોઈતું - આવો અનુભવ (સંતોષ) થવાથી મનુષ્ય પ્રાપ્તપ્રાપ્તવ્ય થઈ જાય છે. આ શ્લોકમાં આવેલા 'બુદ્ધિમાન્' પદમાં જ્ઞાત-જ્ઞાતવ્ય થવાનો ભાવ છે. પૂર્વશ્લોકમાં 'સ સર્વવિદ્ ભજતિ માં સર્વભાવેન ભારત' પદોમાં પ્રાપ્તપ્રાપ્તવ્ય થવાનો ભાવ છે. પ્રસ્તુત શ્લોકમાં આવેલા 'ચ' પદથી પણ અનુક્ત (નહિ કહેવાયેલો) સમુચ્ચ (સમૂહ) અર્થ-પ્રાપ્તવ્ય લઈ શકાય છે. લૌકિક ક્ષર અને અક્ષર તો પ્રાપ્ત છે, તેથી અલૌકિક પરમાત્મા જ પ્રાપ્તવ્ય છે. આ શ્લોકથી આ ભાવ નીકળે છે કે ભક્તને

૧. સોઈ જાનઈ જેહિ દેહુ જનાઈ । જાનત તુમહિ તુમહઈ હોઈ જાઈ ॥

તુમહરિહિ કૃપાં તુમહિ રઘુનંદન । જાનહિ ભગત ભગત ઉર ચંદન ॥ (માનસ ૨/૧૨૭/૨)

જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગ — બન્નેનું ફળ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે અર્થાત્ તે જ્ઞાતજ્ઞાતવ્ય અને કૃતકૃત્ય પણ થઈ જાય છે. (ગીતા સાતમા અધ્યાયનો ઓગણત્રીસમો — ત્રીસમો અને દશમા અધ્યાયનો દશમો — અગિયારમો શ્લોક).

—■—

ૐ તત્સદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે
પુરુષોત્તમયોગો નામ પચ્ચદશોઽધ્યાયઃ ॥ ૧૫ ॥

આ રીતે ૐ, તત્, સત્ — આ ભગવન્નામોના ઉચ્ચારણપૂર્વક બ્રહ્મવિદ્યા અને યોગશાસ્ત્રમય શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાપનિષદરૂપી શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદમાં ‘પુરુષોત્તમયોગ’ નામનો પંદરમો અધ્યાય પૂરો થયો. ॥ ૧૫ ॥

આ અધ્યાયમાં કહેલા વિષયને યથાર્થરૂપે સમજી લેતાં પુરુષોત્તમ (ભગવાન)ની સાથે નિત્યયોગનો અનુભવ થઈ જાય છે. એટલા માટે આ અધ્યાયનું નામ ‘પુરુષોત્તમયોગ’ રાખવામાં આવ્યું છે.

પંદરમા અધ્યાયનાં પદ, અક્ષર અને ઉવાચ

(૧) આ અધ્યાયમાં ‘અથ પચ્ચદશોઽધ્યાયઃ’નાં ત્રણ, ‘શ્રીભગવાનુવાચ’નાં બે, શ્લોકોનાં બસો ઈક્યાસી અને પુષ્પિકાનાં તેર પદો છે. આ રીતે સઘળાં પદોનો સરવાળો ત્રણસો છ છે.

(૨) ‘અથ પચ્ચદશોઽધ્યાયઃ’ના આઠ, ‘શ્રીભગવાનુવાચ’ના સાત, શ્લોકોના સાતસો એક અને પુષ્પિકાના છતાળીસ અક્ષરો છે. આ રીતે સઘળા અક્ષરોનો સરવાળો સાતસો બાસઠ છે. આ અધ્યાયના વીસ શ્લોકોમાંથી બીજો, ચોથો, પાંચમો અને પંદરમો-આ ચાર શ્લોકો ચુંમાળીસ અક્ષરોના અને ત્રીજો શ્લોક પિસ્તાળીસ અક્ષરોનો છે. શેષ પંદર શ્લોકો બત્રીસ અક્ષરોના છે.

(૩) આ અધ્યાયમાં એક ઉવાચ છે — ‘શ્રીભગવાનુવાચ’.

પંદરમા અધ્યાયમાં પ્રયોજાયેલા છંદ

આ અધ્યાયના વીસ શ્લોકોમાંથી — બીજો, ત્રીજો અને ચોથો — આ ત્રણ શ્લોકો ‘ઉપજાતિ’ છંદવાળા છે અને પાંચમો તથા પંદરમો — આ બે શ્લોકો ‘ઈન્દ્રવજ્ર’ છંદવાળા છે. બાકીના પંદર શ્લોકોમાંથી — સાતમા શ્લોકના પ્રથમ અને તૃતીય ચરણમાં ‘રગણ’ પ્રયુક્ત થવાથી ‘જાતિપક્ષ વિપુલા’; નવમા શ્લોકના પ્રથમ ચરણમાં તથા વીસમા શ્લોકના તૃતીય ચરણમાં ‘રગણ’ પ્રયુક્ત થવાથી ‘ર-વિપુલા’; અઢારમા શ્લોકના તૃતીય ચરણમાં ‘મગણ’ પ્રયુક્ત થવાથી ‘મ-વિપુલા’; અને ઓગણીસમા શ્લોકના તૃતીય ચરણમાં ‘નગણ’ પ્રયુક્ત થવાથી ‘ન-વિપુલા’; સંજ્ઞાવાળા છંદ છે. શેષ દસ (૧, ૬, ૮, ૧૦થી ૧૪, ૧૬-૧૭) શ્લોકો બરાબર ‘પથ્યાવકત્ર’ અનુષ્ટુપ છંદનાં લક્ષણોથી યુક્ત છે.

—■—

પંદરમા અધ્યાયનો સાર

ભગવાને સાતમા અધ્યાયમાં પોતાની બે પ્રકૃતિઓનું વર્ણન કર્યું હતું — અપરા અને પરા (૭/૪-૫). પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, આકાશ, મન, બુદ્ધિ અને અહંકાર — આ આઠ પ્રકારના ભેદવાળી ‘અપરા પ્રકૃતિ’ છે અને જેણે જગતને ધારણ કરેલું છે, તે જીવરૂપ બનેલી ‘પરા પ્રકૃતિ’ છે. અપરા અને પરા — બન્ને ઈશ્વરની પ્રકૃતિ અથવા સ્વભાવ છે. અપરા, પરા અને ઈશ્વર — આ ત્રણેયનું વિસ્તારથી વર્ણન ભગવાન પંદરમા અધ્યાયમાં કરે છે. પંદરમા અધ્યાયમાં પહેલાં સંસાર-વૃક્ષના રૂપમાં ‘અપરા’નું વર્ણન કરે છે, પછી સાતમાથી અગિયારમા શ્લોક સુધી પોતાના અંશરૂપથી ‘પરા’નું વર્ણન કરે છે, પછી બારમાથી પંદરમા શ્લોક સુધી પોતાના પ્રભાવનું વર્ણન કરે છે. અંતમાં અપરા, પરા અને ઈશ્વર — ત્રણેનું ક્ષર, અક્ષર અને પુરુષોત્તમ નામથી વર્ણન કરીને અધ્યાયનો ઉપસંહાર કરે છે.

સાતમા અધ્યાયમાં તો ભગવાને અપરા અને પરા — બન્નેને પોતાની પ્રકૃતિ અર્થાત્ પોતાનાથી અભિન્ન બતાવી છે — ‘ઈતીયં મે’ (૭/૪), ‘મે પરામ્’ (૭/૫). પરંતુ પંદરમા અધ્યાયના અઢારમા શ્લોકમાં પોતાને અપરા (ક્ષર)થી અતીત અને પરા (અક્ષર)થી ઉત્તમ બતાવ્યા છે. આનું તાત્પર્ય છે કે જ્યાં સુધી સાધક અપરા (સંસાર) અને પરા (સ્વયં) — બન્નેની સ્વતંત્ર સત્તા માને છે, ત્યાં સુધી ભગવાન અપરાથી અતીત અને પરાથી ઉત્તમ છે. પરંતુ જ્યારે તેની માન્યતામાં અપરા અને પરાની સ્વતંત્ર સત્તા રહેતી નથી, ત્યારે અપરા, પરા અને ભગવાન ત્રણે એક થઈ જાય છે — ‘વાસુદેવઃ સર્વમ્’ (૭/૧૮) ‘સદસચ્ચાહમ્’ (૮/૧૮).

પંદરમા અધ્યાયના મધ્યમાં અક્ષર (જીવાત્મા)ના વર્ણનનું તાત્પર્ય છે કે જીવની એક બાજુ ક્ષર (સંસાર) છે અને એક તરફ પુરુષોત્તમ (પરમાત્મા) છે. જીવનો સંબંધ પરમાત્મા સાથે છે - ‘મમૈવાંશો જીવલોકે’; કેમકે જેમ પરમાત્મા ચેતન, અવિનાશી અને અપરિવર્તનશીલ છે, એ જ પ્રમાણે જીવ પણ ચેતન, અવિનાશી અને અપરિવર્તનશીલ છે. શરીરનો સંબંધ સંસાર સાથે છે - ‘મનઃ ષષ્ઠાનીન્દ્રિયાણિ પ્રકૃતિસ્થાનિ:’ કેમકે જેમ સંસાર જડ, નાશવાન અને પરિવર્તનશીલ છે, એ જ પ્રમાણે શરીર પણ જડ, નાશવાન અને પરિવર્તનશીલ છે. જીવને પરમાત્માથી ક્યારેય જુદો કરી શકાતો નથી અને શરીરને સંસારથી ક્યારેય જુદું કરી શકાતું નથી.

પરમાત્મા તેને કહે છે, જે હમણાં છે, બધામાં હોય, બધાનો હોય, સર્વ સમર્થ હોય, પરમ દયાળુ હોય અને અદ્વિતીય હોય. અત્યારે જ ઉપલબ્ધ હોવાને લીધે તેમની પ્રાપ્તિ માટે ભવિષ્યની આશા નહીં રાખવી પડે. બધામાં હોવાથી, તે આપણામાં પણ છે; તેથી તેમને શોધવા માટે ક્યાંય જવું નહીં પડે. બધાના હોવાથી તે આપણા પણ છે; તેથી તેમનામાં આપમેળે પ્રેમ થશે. સર્વસમર્થ હોવાથી આપણને ભયભીત થવાની આવશ્યકતા પણ રહેશે નહીં. પરમદયાળુ હોવાથી આપણે નિરાશ નહીં થવું પડે. અદ્વિતીય હોવાથી આપણને તેમને ઓળખવાની, તેમનું વર્ણન કરવાની જરૂર નહીં રહે.

પરમાત્માની પ્રાપ્તિ ન થવાનું કારણ એ જ છે કે આપણે તેમની સત્તા અને મહત્તા (મહિમા) સ્વીકારતા નથી અને તેમને પોતાના નથી માનતા. જો આપણે તેમની સત્તા, મહત્તા અને પોતાપણાનો સ્વીકાર કરી લેત તો પછી તે આપણને અપ્રાપ્ત ન લાગત. તે આપણને આપમેળે પ્રિય લાગત; કેમકે પરમાત્માને પોતાના માન્યા સિવાય તેમનો પ્રેમ પ્રાપ્ત કરવાનો બીજો કોઈ ઉપાય છે જ નહીં. પ્રેમ યજ્ઞ, દાન, તપ, તીર્થ, વ્રત વગેરે મોટાં-મોટાં પુણ્યકાર્યોથી મળતો નથી, બલકે ભગવાનને પોતાના માનવાથી મળે છે. ભગવાને કહ્યું છે - ‘મમૈવાંશો જીવલોકે’ (૧૫/૭). આનું તાત્પર્ય એ છે કે જીવ માત્ર મારો (ભગવાનનો) જ અંશ છે, તેમાં બીજા કોઈનું મિશ્રણ નથી. આથી સિદ્ધ થાય છે કે, માત્ર ભગવાનનો જ અંશ હોવાથી આપણો સંબંધ માત્ર ભગવાન સાથે જ છે. જ્યારે આપણે ભગવાનના જ અંશ છીએ, તો પછી પ્રકૃતિનું કાર્ય શરીર આપણું ક્યાંથી થયું? આથી ભગવાન જ આપણા છે, બીજું કોઈ પણ આપણું નથી. ભગવાનનો જ અંશ હોવાથી. આપણે ભગવાનથી અલગ થઈ શકતા નથી, તેમને છોડી શકતા નથી. સર્વસમર્થ ભગવાન પણ જીવથી અલગ થઈ શકતા નથી, જીવને છોડી શકતા નથી. જો ભગવાન જીવને છોડી દે તો જીવ એક નવો ભગવાન થઈ જશે અર્થાત્ ભગવાન એક નહીં રહે, બલકે અનેક થઈ જશે, જે ક્યારેય સંભવ નથી. જેને આપણે છોડી શકતા નથી, તેના વિષયમાં આ પ્રશ્ન જ ઉપસ્થિત નથી થતો કે તે કેવા છે? આથી ભગવાન કેવા છે, શું છે, આવો વિચાર ન કરતાં, તેમનામાં પ્રેમ કરવો જોઈએ. જ્યારે મનુષ્ય સંસાર સાથે પોતાનો સંબંધ માની લે છે, ત્યારે તે બંધાઈ જાય છે અને જ્યારે પરમાત્મા સાથે પોતાનો સંબંધ માની લે છે, ત્યારે મુક્ત થઈને, ભક્ત થઈ જાય છે. મનુષ્યની સૌથી મોટી ભૂલ એ થાય છે કે જે શરીર સંસારનું છે, તેને પોતાનું માની લે છે અને જે ખરેખર આપણા છે, તે પરમાત્માને ભૂલી જાય છે. જ્યારે સાધક આ સત્યને સ્વીકારી લે છે કે શરીર મારું નથી અને મારા માટે પણ નથી, ત્યારે તેના દ્વારા આપમેળે સંસારની ‘સેવા’ થાય છે. જ્યારે તે આ સત્યનો સ્વીકાર કરી લે છે કે ભગવાન મારા છે અને મારા માટે છે, ત્યારે તેનો આપમેળે ભગવાનમાં ‘પ્રેમ’ થાય છે. સેવાના બદલામાં સાધકને કશું જોઈતું નથી; કારણ કે સંસારની જ વસ્તુ સંસારને આપી દીધી તેમાં આપણો શો ખર્ચ થયો? તેમાં વિશેષ પ્રયત્ન શો થયો? પ્રેમના બદલામાં પણ તેને કંઈ નથી જોઈતું; કેમકે જે કાયમથી આપણું છે, તેમાં પ્રેમથી વધીને એવી કોઈ વસ્તુ છે જ નહીં, જેની તેને જરૂર હોય. ભગવાન મારા માટે છે, તેથી પોતાની જાતને ભગવાનને અર્પિત કરવાની છે, તેમની પાસેથી કશું લેવાનું નથી. તેમની પાસેથી કશુંક લેવાની ઈચ્છાથી આપણે તેમનાથી અલગ થઈ જઈશું અને પોતાને સમર્પિત કરવાથી તેમનાથી અભિન્ન થઈ જઈશું.

સેવાથી મુક્તિ મળે છે અને પ્રેમથી પરાભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. મુક્તિથી નિરપેક્ષ જીવનની અને ભક્તિથી સરસ જીવનની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે.

સોળમો અધ્યાય

ભૂમિકા

શ્રીભગવાને સાતમા અધ્યાયના પંદરમા શ્લોકમાં ‘દુષ્ટૃતિનો મૂઢા: આસુરં ભાવમાશ્રિતા: માં ન પ્રપદ્યન્તે’ (બૂરાં કર્મો કરવાવાળા તથા આસુરી પ્રકૃતિને ધારણ કરવાવાળા મૂઢ મનુષ્યો મારું ભજન નથી કરતા) પદોથી આસુરી સંપત્તિવાળાઓનું અને સોળમા શ્લોકમાં ‘સુકૃતિન: માં ભજન્તે’ (પુણ્યકર્મી લોકો મારું ભજન કરે છે) પદોથી દૈવી સંપત્તિવાળાઓનું સંકેતરૂપે વર્ણન કર્યું. સાતમા અધ્યાયના અંતિમ બે શ્લોકો પર અર્જુને આઠમા અધ્યાયના આરંભમાં સાત પ્રશ્નો કર્યા. તે પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં આઠમો અધ્યાય પૂરો થયો.

ભગવાને સાતમા અધ્યાયના આરંભમાં જે વિજ્ઞાનસહિત જ્ઞાનને કહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી, તે જ વિજ્ઞાનસહિત જ્ઞાનને કહેવાને માટે નવમા અધ્યાયના વિષયનો આરંભ કર્યો. આ નવમા અધ્યાયના બારમા શ્લોકમાં પણ ‘રાક્ષસીમાસુરીં ચૈવ પ્રકૃતિં મોહિનીં શ્રિતા:’ પદોથી આસુરી સંપત્તિવાળાઓનું અને તેરમા શ્લોકમાં ‘દૈવી પ્રકૃતિમાશ્રિતા: માં ભજન્તે’ પદોથી દૈવી સંપત્તિવાળાઓનું સંક્ષેપથી વર્ણન કરીને દસમા અધ્યાયના અગિયારમા શ્લોક સુધી જ્ઞાનવિજ્ઞાનનો વિષય કહ્યો.

દસમા અધ્યાયના અગિયારમા શ્લોક પછી ભગવાને દૈવી – આસુરી – સંપત્તિનું વિસ્તારથી વર્ણન કરવું જોઈતું હતું, પરંતુ ભગવાનના પ્રભાવથી પ્રભાવિત થઈને અર્જુને ભગવાનની સ્તુતિ કરી તેમ જ ફરીથી વિભૂતિ કહેવાને માટે એમને પ્રાર્થના કરી. વિભૂતિઓનું વર્ણન કરતાં ભગવાને દસમા અધ્યાયના અંતિમ શ્લોકમાં અર્જુનને કહ્યું કે ‘તારે અધિક જાણવાથી શો મતલબ? હું તો સકળ સંસારને એક અંશમાં વ્યાપ્ત કરીને રહેલો છું.’ આથી તે સ્વરૂપને (જેના એક અંશમાં સકળ સંસાર રહેલો છે) દેખવાને માટે ઉત્સુક બનેલા અર્જુને અગિયારમા અધ્યાયના આરંભમાં ભગવાનને પોતાનું વિશ્વરૂપ દેખાડવાને માટે પ્રાર્થના કરી.

અર્જુનને પોતાનું વિશ્વરૂપ દેખાડીને ભગવાને અગિયારમા અધ્યાયના ચોપનમાં-પંચાવનમા શ્લોકમાં અનન્ય ભક્તિનો મહિમા તેમ જ તેનું સ્વરૂપ બતાવ્યું. આથી સગુણ અને નિર્ગુણ-ઉપાસકોની શ્રેષ્ઠતાના વિષયમાં અર્જુને બારમા અધ્યાયના પહેલા શ્લોકમાં પ્રશ્ન કર્યો. આથી ભગવાને બારમા અધ્યાયમાં સગુણ-ઉપાસકોનું વર્ણન કરીને તેરમા અધ્યાયથી ચૌદમા અધ્યાયના વીસમા શ્લોક સુધી નિર્ગુણ-વિષયનું વર્ણન કર્યું. પછી અર્જુને ચૌદમા અધ્યાયના એકવીસમા શ્લોકમાં ગુણાતીતનાં લક્ષણ, આચરણ તેમ જ ગુણાતીત થવાનો ઉપાય પૂછ્યો. તે પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપતાં ભગવાને છવીસમા શ્લોકમાં ‘માં ચ યોઽવ્યભિચારેણ ભક્તિયોગેન સેવતે’ પદોથી અવ્યભિચારિણી ભક્તિને ગુણાતીત થવાનો ઉપાય બતાવ્યો અર્થાત્ અવ્યભિચારથી દૈવી-સંપત્તિનો અને વ્યભિચારથી આસુરી-સંપત્તિનો સંકેત કર્યો. તે અવ્યભિચારિણી ભક્તિ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય – એ બતાવવાને પંદરમા અધ્યાયનો આરંભ થયો.

પંદરમા અધ્યાયના ત્રીજા શ્લોકમાં ભગવાને ‘અસઙ્ગશસ્ત્રેણ દેઢેન છિન્વા’ પદોથી આસુરી-સંપત્તિના કારણરૂપ ‘સઙ્ગ’ (સંસારની આસક્તિ)નો ત્યાગ કરીને અસંગતાથી પ્રગટ થવાવાળી દૈવી-સંપત્તિની વાત કહી. પછી ચોથા શ્લોકમાં ‘તમેવ ચાદં પુરુષં પ્રપદ્યે’ પદોથી શરણાગતિરૂપી દૈવી-સંપત્તિનું વર્ણન કર્યું અને અર્થાન્તરમાં (બીજા અર્થમાં) જેઓ શરણે નથી થતા એ આસુરી-સંપત્તિવાળાઓનો સંકેત કર્યો. પછી ઓગણીસમા શ્લોકમાં ‘સ સર્વવિદ્ અસમ્મૂઢઃ માં સર્વભાવેન ભજતિ’ પદોથી દૈવી-સંપત્તિવાળાઓનું અર્થાત્ અધિકારીઓનું વર્ણન કર્યું અને અર્થાન્તરમાં જેઓ ભગવાનનું ભજન નથી કરતા, તે આસુરી સંપત્તિવાળાઓનું અર્થાત્ અનધિકારીઓનું વર્ણન કર્યું.

આ રીતે અર્જુનના અન્ય પ્રશ્નોને કારણે અત્યાર સુધી ભગવાનને દૈવી અને આસુરી સંપત્તિ પર વિસ્તારથી કહેવાનો અવસર પ્રાપ્ત ન થયો. હવે અર્જુનનો કોઈ પ્રશ્ન ન રહેવાથી ભગવાન આ સોળમા અધ્યાયમાં દૈવી અને આસુરી સંપત્તિના વિસ્તારથી વર્ણનનો આરંભ કરે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ

અભયં

સત્ત્વસંશુદ્ધિર્જ્ઞાનયોગવ્યવસ્થિતિઃ ।

દાનં દમશ્ચ યજશ્ચ સ્વાધ્યાયસ્તપ આર્જવમ્ ॥ ૧ ॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા—

અભયમ્	= ભયનો સંપૂર્ણપણે અભાવ,	ય	= અને	સ્વાધ્યાયઃ	= સ્વાધ્યાય,
સત્ત્વસંશુદ્ધિઃ	= અન્તઃકરણ પૂર્ણરૂપે નિર્મળ હોવું,	દાનમ્	= સાત્ત્વિક દાન,	તપઃ	= સ્વધર્મપાલન અર્થે કષ્ટ સહેવું
જ્ઞાનયોગ-	= તત્ત્વજ્ઞાનને અર્થે	દમઃ	= ઇન્દ્રિયોને પોતાના	ય	= તથા
વ્યવસ્થિતિઃ	(જ્ઞાન માટે) યોગમાં	યજઃ	= યજ્ઞ,	આર્જવમ્	= શરીર - મન - વાણીની સરળતા

ટીકા - [પંદરમા અધ્યાયના ઓગણીસમા શ્લોકમાં ભગવાને કહ્યું કે 'જે મને પુરુષોત્તમ તરીકે જાણી લે છે, તે સર્વ રીતે મારું જ ભજન કરે છે અર્થાત્ તે મારો અનન્ય ભક્ત થઈ જાય છે.' આ રીતે એકમાત્ર ભગવાનનો ઉદ્દેશ્ય થતાં સાધકમાં દૈવી સંપત્તિ આપોઆપ પ્રગટ થવા લાગી જાય છે. આથી ભગવાન પહેલા ત્રણ શ્લોકોમાં ક્રમશઃ ભાવ, આચરણ અને પ્રભાવને લઈને દૈવી સંપત્તિનું વર્ણન કરે છે.]

'અભયમ્'^૧ - અનિષ્ટ થવાની આશંકાથી મનુષ્યના અંતરમાં જે ગભરાટ થાય છે, તેનું નામ ભય છે અને તે ભયના સર્વથા અભાવનું નામ 'અભય' છે.

ભય બે રીતિથી થાય છે - (૧) બહારથી અને (૨) અંદરથી.

(૧) બહારથી આવવાવાળો ભય -

(ક) ચોર, ડાકુ, વાઘ, સર્પ વગેરે પ્રાણીઓથી જે ભય થાય છે, તે બહારનો ભય છે. આ ભય શરીરનાશની આશંકાથી જ થાય છે. પરંતુ જ્યારે એ અનુભવ થઈ જાય છે કે આ શરીર નાશવાન છે અને જવાવાળું જ છે, તો પછી ભય નથી રહેતો.

બીડી-સિગારેટ, અફીણ, ભાંગ, દારૂ વગેરેના વ્યસનોને છોડવાનો તેમ જ વ્યસની મિત્રો સાથે પોતાની મિત્રતા તૂટવાનો જે ભય થાય છે, તે મનુષ્યની પોતાની કાયરતાથી જ થાય છે. કાયરતા છોડવાથી આ ભય નથી રહેતો.

(ખ) પોતાના વર્ણ, આશ્રમ વગેરેના અનુસાર કર્તવ્યપાલન કરતા રહીને તેમાં ભગવાનની આજ્ઞાથી વિરુદ્ધ કોઈ કામ ન થઈ જાય; આપણને વિદ્યા ભણાવવાવાળા, સારું શિક્ષણ આપવાવાળા આચાર્ય, ગુરુ, સંતમહાત્મા, માતા-પિતા વગેરેનાં વચનોની, આજ્ઞાની અવહેલના ન થઈ જાય; આપણા દ્વારા શાસ્ત્ર અને કુળમર્યાદાની વિરુદ્ધ કોઈ આચરણ ન થઈ જાય - આ પ્રકારનો ભય પણ બહારનો ભય કહેવાય છે. પરંતુ આ ભય વાસ્તવમાં ભય નથી, પરંતુ આ તો અભય બનાવવાવાળો ભય છે. એવો ભય તો સાધકના જીવનમાં હોવો જ જોઈએ. આવો ભય હોવાથી જ તે પોતાના માર્ગ પર સારી રીતે ચાલી શકે છે. કહ્યું પણ છે -

હરિ-ડર, ગુરુ-ડર, જગત-ડર, ડર કરની મેં સાર ।
રજજબ ડર્યા સો ઊબર્યા, ગાફિલ ખાધી માર ॥

(૨) અંદરથી પેદા થવાવાળો ભય -

(ક) મનુષ્ય જ્યારે પાપ, અન્યાય, અત્યાચાર વગેરે નિષિદ્ધ આચરણ કરવા ઇચ્છે છે, ત્યારે (તે કરવાની ભાવના મનમાં આવતાંની સાથે જ) અંદરથી ભય પેદા થાય છે. મનુષ્ય નિષિદ્ધ આચરણ ત્યાં સુધી કરે છે, જ્યાં સુધી તેના મનમાં 'મારું શરીર હયાત રહે, મારું માન-સન્માન થતું રહે, મને સાંસારિક ભોગ પદાર્થો મળતા રહે', આ રીતે સાંસારિક જડ વસ્તુઓની પ્રાપ્તિનો અને તેમની રક્ષાનો ઉદ્દેશ્ય રહે છે.^૨ પરંતુ જ્યારે મનુષ્યનો એકમાત્ર ઉદ્દેશ્ય ચિન્મયતત્ત્વને પ્રાપ્ત

૧. અહીં દૈવી સંપત્તિમાં સહુથી પહેલાં 'અભયમ્' પદ આપવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ભગવાનને શરણે થઈને સર્વભાવથી ભગવાનનું ભજન કરે છે, તે સર્વત્ર અભય થઈ જાય છે. ભગવાન શ્રીરામ કહે છે -

સકૃદેવ પ્રપન્નાય તવાસ્મીતિ ચ યાયતે । અભયં સર્વભૂતેભ્યો દદામ્યેતદ્ વ્રતં મમ ॥ (વાલ્મીકિ. ૬/૧૮/૩૩)

૨. ભોગે રોગભયં કુલે ય્યુતિભયં વિત્તે નૃપાલાદ્ ભયં માને દૈન્યભયં બલે રિપુભયં રૂપે જરાયા ભયમ્ ।
શાસ્ત્રે વાદભયં ગુણે બલભયં કાયે કૃતાન્તાદ્ ભયં સર્વં વસ્તુ ભયાવહં ભુવિ નૃણાં વૈરાગ્યમેવાભયમ્ ॥

(ભર્તૃહરિવૈરાગ્યશતક. ૩૪)

કરવાનો થઈ જાય છે,^૧ ત્યારે તેના દ્વારા અન્યાય, દુરાચાર છૂટી જાય છે અને તે સર્વથા અભય થઈ જાય છે. કારણ કે તેના લક્ષ્ય પરમાત્મતત્ત્વમાં કદી ઊણપ નથી આવતી અને તે કદી નષ્ટ નથી થતો.

(ખ) જ્યારે મનુષ્યનાં આચરણ ઠીક નથી હોતાં અને તે અન્યાય, અત્યાચાર વગેરેમાં લાગેલો રહે છે, ત્યારે તેને ભય લાગે છે. જેવી રીતે, રાવણથી મનુષ્ય, દેવતા, યક્ષ, રાક્ષસ વગેરે બધા જ ડરતા હતા, પરંતુ તે જ રાવણ જ્યારે સીતાનું હરણ કરવાને માટે જાય છે, ત્યારે તે સ્વયં ડરે છે. એવી જ રીતે, કૌરવોની અગિયાર અક્ષૌહિણી સેનાનાં વાજાં વાગ્યાં, તો તેની પાંડવસેના ઉપર કંઈ અસર ન થઈ (ગીતા અ. ૧/૧૩), પરંતુ જ્યારે પાંડવોની સાત અક્ષૌહિણી સેનાનાં વાજાં વાગ્યાં, ત્યારે કૌરવસેનાનાં હૃદય વિદીર્ણ થઈ ગયાં (અ. ૧/૧૮). તાત્પર્ય એ છે કે અન્યાય, અત્યાચાર કરવાવાળાઓનાં હૃદય કમજોર થઈ જાય છે, એટલા માટે તેઓ ભયભીત થાય છે. જ્યારે મનુષ્ય અન્યાય વગેરેને છોડીને પોતાનાં આચરણો તેમ જ ભાવોને શુદ્ધ બનાવે છે, ત્યારે તેનો ભય દૂર થઈ જાય છે.

(ગ) મનુષ્યશરીર પ્રાપ્ત કરીને આ જીવ જ્યાં સુધી કરવા યોગ્ય નથી કરતો, જાણવાયોગ્ય નથી જાણતો અને પામવાયોગ્ય નથી પામતો, ત્યાં સુધી તે સર્વથા અભય નથી થઈ શકતો; તેના જીવનમાં ભય રહે જ છે.

ભગવાન તરફ ચાલવાવાળો સાધક ભગવાન પર જેટલો-જેટલો અધિક વિશ્વાસ કરે છે અને તેમનો આશ્રિત થાય છે, તેટલો-તેટલો તે અભય થતો જાય છે. તેનામાં આપોઆપ એ વિચાર આવે છે કે હું તો પરમાત્માનો અંશ છું, આથી કદી નષ્ટ થવાવાળો નથી, તો પછી ભય કંઈ બાબતનો?^૨ અને સંસારના અંશ શરીર વગેરે બધા પદાર્થો પ્રતિક્ષણો નષ્ટ થઈ રહ્યા છે, તો પછી ભય કંઈ વાતનો? એવો વિવેક સ્પષ્ટ રૂપે પ્રગટ થતાં ભય આપોઆપ નષ્ટ થઈ જાય છે અને સાધક સર્વથા અભય થઈ જાય છે.

ભગવાનની સાથે સંબંધ જોડતાં, ભગવાનને જ પોતાના માનવાથી શરીર, કુટુંબ વગેરેમાં મમતા નથી રહેતી. મમતા

ન રહેવાથી મરવાનો ભય નથી રહેતો અને સાધક અભય થઈ જાય છે.

‘સત્ત્વસંશુદ્ધિઃ’ – અંતઃકરણની સમ્યક શુદ્ધિને સત્ત્વસંશુદ્ધિ કહે છે. સમ્યક શુદ્ધિ શું છે? સંસારથી રાગરહિત થઈને ભગવાનમાં અનુરાગ થઈ જવો એ જ અંતઃકરણની સમ્યક શુદ્ધિ છે. જ્યારે પોતાનો વિચાર, ભાવ, ઉદ્દેશ્ય અને લક્ષ્ય કેવળ એક પરમાત્માની પ્રાપ્તિનાં થઈ જાય છે, ત્યારે અંતઃકરણ શુદ્ધ થઈ જાય છે. કારણ કે નાશવાન વસ્તુઓની પ્રાપ્તિનો ઉદ્દેશ્ય હોવાથી જ અંતઃકરણમાં મળ, વિક્ષેપ અને આવરણ – આ ત્રણ જાતના દોષો આવે છે. શાસ્ત્રોમાં મળદોષને દૂર કરવાને માટે નિષ્કામભાવથી કર્મ (સેવા), વિક્ષેપદોષને દૂર કરવાને માટે ઉપાસના અને આવરણદોષને દૂર કરવાને માટે જ્ઞાન બતાવેલ છે. એ થવા છતાં પણ અંતઃકરણની શુદ્ધિ માટે સહુથી ઉત્તમ ઉપાય છે – અંતઃકરણને પોતાનું ન માનવું.

સાધકે જૂનાં પાપો દૂર કરવાને માટે કે કોઈ પરિસ્થિતિને વશીભૂત થઈને કરવામાં આવેલાં નવા પાપને દૂર કરવાને માટે અન્ય પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાની એટલી આવશ્યકતા નથી. તેણે તો તે જે સાધના કરી રહ્યો છે, તેમાં જ ઉત્સાહ અને તત્પરતાપૂર્વક લાગેલા રહેવું જોઈએ. પછી તેનાં જ્ઞાત-અજ્ઞાત બધાં પાપો દૂર થઈ જશે અને અંતઃકરણ આપોઆપ શુદ્ધ થઈ જશે.

સાધકમાં એવી એક ભાવના થઈ જાય છે કે સાધન-ભજન કરવું એ અલગ કામ છે અને વેપાર-ધંધો વગેરે કરવો એ અલગ કામ છે અર્થાત્ આ બન્ને અલગ-અલગ વિભાગો છે. એટલા માટે વેપાર વગેરે વ્યવહારમાં જૂઠ-કપટ વગેરે તો કરવાં જ પડે છે – એવી જે છૂટ લેવામાં આવે છે, તેનાથી અંતઃકરણ બહુ જ અશુદ્ધ થાય છે. સાધનાની સાથે-સાથે જે અસાધના થતી રહે છે, તેનાથી સાધનામાં જલદી ઉન્નતિ નથી થતી. એટલા માટે સાધકે સદા સાવધાન રહેવું જોઈએ અર્થાત્ નવું પાપ કદી ન થાય – એવી સાવધાની સદા-સર્વદા બની રહેવી જોઈએ.

સાધક ભૂલથી કરેલાં દુષ્કર્મોના અનુસાર પોતાને દોષી

‘ભોગોમાં રોગનો ભય, ઊંચા કુળમાં પતનનો ભય, ધનમાં રાજાનો ભય, માનમાં દીનતાનો ભય, બળમાં શત્રુનો ભય, રૂપમાં વૃદ્ધાવસ્થાનો ભય, શાસ્ત્રમાં વાદવિવાદનો ભય, ગુણમાં દુર્જનનો ભય અને શરીરમાં મૃત્યુનો ભય છે. આ રીતે સંસારમાં મનુષ્યોને માટે સઘળી વસ્તુઓ ભયાવહ છે, એક વૈરાગ્ય જ ભયથી રહિત છે.’

તાત્પર્ય એ છે કે આ સાંસારિક વસ્તુઓ ક્યાંક નષ્ટ ન થઈ જાય – એનો મનુષ્યને સંદા ભય રહે છે, એટલા માટે તે અભય નથી થઈ શકતો.

૧. ઉદ્દેશ્ય તો પહેલેથી જ બનેલો છે. તે પછી આપણને મનુષ્યશરીર મળેલું છે. આથી ઉદ્દેશ્યને કેવળ ઓળખવાનો છે, બનાવવાનો નથી.

૨. રામ મરે તો મૈં મરું, નહિં તો મરે બલાય । અવિનાશીકા બાલકા, મરે ન મારા જાય ॥

માની લે છે અને પોતાનું બૂરું કરવાવાળી વ્યક્તિને પણ દોષી માની લે છે, જેનાથી તેનું અંતઃકરણ અશુદ્ધ થઈ જાય છે. એ અશુદ્ધિને દૂર કરવાને માટે સાધકે તે ભૂલથી કરેલા દુષ્કર્મને ફરીથી કદી ન કરવાનું દૃઢ વ્રત લઈ લેવું જોઈએ તથા પોતાનું બૂરું કરવાવાળી વ્યક્તિના અપરાધને ક્ષમા માગ્યા વિના જ ક્ષમા કરી દેવો જોઈએ અને ભગવાનને પ્રાર્થના કરવી જોઈએ કે ‘હે નાથ! મારું જે બૂરું થયું છે; તે તો મારાં દુષ્કર્મોનું જ ફળ છે. તે બિચારો તો મફતમાં જ એવું કરી બેઠો છે. તેનો તેમાં કોઈ દોષ નથી. આપ તેને ક્ષમા કરી દો.’ એવું કરવાથી અંતઃકરણ શુદ્ધ થઈ જાય છે.

‘જ્ઞાનયોગવ્યવસ્થિતિઃ’ — જ્ઞાનને માટે યોગમાં સ્થિત થવું અર્થાત્ પરમાત્મતત્ત્વનું જે જ્ઞાન (બોધ) છે, તે ચાહે સગુણનું હોય કે નિર્ગુણનું, તે જ્ઞાનને માટે યોગમાં સ્થિત થવું આવશ્યક છે. યોગનો અર્થ છે — સાંસારિક પદાર્થોની પ્રાપ્તિ-અપ્રાપ્તિમાં, માન-અપમાનમાં, નિંદા-સ્તુતિમાં અને રોગ-નીરોગતામાં સમ રહેવું અર્થાત્ અંતઃકરણમાં હર્ષશોક વગેરે ન થઈને નિર્વિકાર રહેવું.

‘દાનમ્’ — લોકદૃષ્ટિમાં જે વસ્તુઓને પોતાની માનવામાં આવે છે, તે વસ્તુઓને સત્પાત્રનો તથા સ્થળ, કાળ, પરિસ્થિતિ વગેરેનો વિચાર રાખીને આવશ્યકતા અનુસાર બીજાઓને વિતરીત કરી દેવી એ ‘દાન’ છે. દાન કેટલીયે જાતનાં હોય છે; જેમ કે — ભૂમિદાન, ગોદાન, સુવર્ણદાન, અન્નદાન, વસ્ત્રદાન વગેરે. આ બધામાં અન્નદાન મુખ્ય છે, પરંતુ તેનાથી પણ અભયદાન શ્રેષ્ઠ છે.^૧ એ અભયદાનના બે ભેદ હોય છે —

(૧) સંસારની આપત્તિથી, વિઘ્નોથી અને પરિસ્થિતિઓથી ભયભીત થયેલાને પોતાની શક્તિ અને સામર્થ્ય અનુસાર ભયરહિત કરવો, તેને આશ્વાસન આપવું, તેને સહાય કરવી. આ અભયદાન તેના શરીર વગેરે સાંસારિક પદાર્થોને લઈને થાય છે.

(૨) સંસારમાં ફસાયેલી વ્યક્તિને જન્મમરણથી મુક્ત કરવા માટે ભગવાનની કથા વગેરે સંભળાવવાં.^૨ ગીતા, રામાયણ, ભાગવત વગેરે ગ્રંથોને તેમ જ તેમના ભાવોને સરળ ભાષામાં છપાવીને સસ્તી કિંમતે લોકોને આપવા અથવા કોઈ સમજવા ઈચ્છે તો તેને પ્રેમથી સમજાવવું, જેનાથી તેનું કલ્યાણ થઈ જાય. એવા દાનથી ભગવાન બહુ જ રાજી થાય છે (ગીતા અ. ૧૮/૬૮-૬૯); કેમકે ભગવાન જ બધામાં પરિપૂર્ણ છે. આથી જેટલા અધિક જીવોનું કલ્યાણ થાય છે, એટલા જ અધિક ભગવાન પ્રસન્ન થાય છે. આ સર્વશ્રેષ્ઠ અભયદાન છે. એમાં પણ ભગવત્સંબંધી વાતો બીજાઓને સંભળાવતી વેળાએ સાધક વક્તાએ એ સાવધાની રાખવી જોઈએ કે તે બીજાઓની અપેક્ષાએ પોતાનામાં વિશેષતા ન માને, પરંતુ એમાં ભગવાનની કૃપા માને કે ભગવાન જ શ્રોતાઓના રૂપમાં આવીને મારો સમય સાર્થક કરી રહ્યા છે.

ઉપર જેટલાં દાન બતાવ્યાં છે, તેમની સાથે પોતાનો સંબંધ ન જોડીને સાધક એમ માને કે પોતાની પાસે વસ્તુ, સામર્થ્ય, યોગ્યતા વગેરે જે કંઈ પણ છે, તે બધું ભગવાને બીજાઓની સેવા કરવા માટે મને નિમિત્ત બનાવીને આપ્યું છે. આથી ભગવત્પ્રીત્યર્થ આવશ્યકતા અનુસાર જે કોઈને જે કંઈ આપવામાં આવે, તે બધું તેનું જ સમજીને તેને આપવું તે ‘દાન’ છે.

‘દમઃ’ — ઈન્દ્રિયોને પૂરેપૂરી રીતે વશમાં કરવાનું નામ ‘દમ’ છે. તાત્પર્ય એ છે કે ઈન્દ્રિયો, અંતઃકરણ અને શરીરથી કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ શાસ્ત્રનિષિદ્ધ નહિ હોવી જોઈએ. શાસ્ત્રવિહિત પ્રવૃત્તિ પણ પોતાના સ્વાર્થ અને અભિમાનનો ત્યાગ કરીને કેવળ બીજાઓના હિતને માટે જ થવી જોઈએ. આ પ્રકારની પ્રવૃત્તિથી ઈન્દ્રિયલોલુપતા, આસક્તિ અને પરાધીનતા નથી રહેતાં તેમ જ શરીર અને ઈન્દ્રિયોનો વર્તાવ શુદ્ધ, નિર્મળ થાય છે.

સાધકનો ઉદ્દેશ્ય ઈન્દ્રિયદમનનો હોવાથી અકર્તવ્યમાં

૧. ન ગોપ્રદાનં ન મહીપ્રદાનં ન ચાન્નદાનં હિ તથા પ્રધાનમ્ । યથા વદન્તીહ બુધાઃ પ્રધાનં સર્વપ્રદાનેષ્વભયપ્રદાનમ્ ॥
(પંચતંત્ર, મિત્રભેદ ૩૧૩)

‘ગોદાન, ભૂમિદાન અને અન્નદાન પણ એટલું મહત્ત્વપૂર્ણ નથી, કે જેટલું અભયદાન છે. વિદ્વાનલોકો અભયદાનને બધાં દાનોથી શ્રેષ્ઠ કહે છે.

૨. તવ કથામૃતં તપ્તજીવનં કવિભિરીડિતં કલ્મષાપહમ્ । શ્રવણમઙ્ગલં શ્રીમદાતતં ભુવિ ગૃણન્તિ તે ભૂરિદા જનાઃ ॥
(શ્રીમદ્ભા. ૧૦/૩૧/૮)

‘હે પ્રભો! આપનું કથામૃત સંસારમાં જે સંતપ્ત પ્રાણીઓ છે, તેમને જીવન આપવાવાળું અને શાંતિ આપવાવાળું છે, સારા-સારા મહાપુરુષો પણ તેનું હૃદયથી વર્ણન કરે છે, તે સઘળાં પાપોનો અર્થાત્ ભગવદ્વિમુખતાનો નાશ કરવાવાળું છે, કાનમાં પડતાં જ સર્વ રીતે મંગલ ને મંગલ જ કરવાવાળું છે, સંતમહાપુરુષોના દ્વારા તેનું વિસ્તારથી વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. એવા કથામૃતનું પૃથ્વી પર જેઓ કથન કરે છે, તેઓ સંસારને અત્યંત વિશેષતારૂપે દાન આપવાવાળા છે અર્થાત્ સંસારનો સહુથી અધિક ઉપકાર અને હિત કરવાવાળા છે.’

તો તેની પ્રવૃત્તિ થતી જ નથી અને કર્તવ્યમાં સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ થાય, તો તેમાં સ્વાર્થ, અભિમાન, આસક્તિ, કામના વગેરે દોષો નથી રહેતા. જો કદીક કોઈ કાર્યમાં સ્વાર્થભાવ આવી પણ જાય, તો તે તેનું દમન કરતો જાય છે, જેનાથી અશુદ્ધિ દૂર થતી જાય છે અને શુદ્ધિ થતી જાય છે અને આગળ જતાં તેનું દમન અર્થાત્ ઈન્દ્રિયસંયમ સિદ્ધ થઈ જાય છે.

‘યજ્ઞઃ’ – ‘યજ્ઞ’ શબ્દનો અર્થ આહુતિ આપવી એવો થાય છે. આથી પોતાના વર્ણાશ્રમ અનુસાર હોમ, બલિવૈશ્વદેવ વગેરે કરવા એ ‘યજ્ઞ’ છે. તેના સિવાય ગીતાની દૃષ્ટિએ પોતાના વર્ણ, આશ્રમ, પરિસ્થિતિ વગેરે અનુસાર જે કોઈ સમયે જે કર્તવ્ય પ્રાપ્ત થઈ જાય, તેને સ્વાર્થ અને અભિમાનનો ત્યાગ કરીને બીજાઓના હિતની ભાવનાથી કે ભગવત્પ્રીત્યર્થ કરવું એ ‘યજ્ઞ’ છે. એના ઉપરાંત જીવિકા સંબંધી વ્યાપાર, ખેતી વગેરે તથા શરીરનિર્વાહ સંબંધી ખાવું-પીવું, હરવું-ફરવું, સૂવું-જાગવું, આપવું-લેવું વગેરે બધી જ ક્રિયાઓ ભગવત્પ્રીત્યર્થ કરવી એ ‘યજ્ઞ’ છે. એવી જ રીતે માતા-પિતા, આચાર્ય, ગુરુજન વગેરેની આજ્ઞાનું પાલન કરવું, તેમની સેવા કરવી, તેમને મન, વાણી, તન અને ધનથી સુખ પહોંચાડીને તેમની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરવી અને ગાય, બ્રાહ્મણ, દેવતા, પરમાત્મા વગેરેનું પૂજન કરવું, સત્કાર કરવો – એ બધાં જ ‘યજ્ઞ’ છે.

‘સ્વાધ્યાયઃ’ – પોતાના ધ્યેયની સિદ્ધિને માટે ભગવન્નામનો જપ અને ગીતા, ભાગવત, રામાયણ, મહાભારત વગેરેના પઠન-પાઠનનું નામ ‘સ્વાધ્યાય’ છે. વાસ્તવમાં તો ‘સ્વસ્ય અધ્યાયઃ (અધ્યયનમ્) સ્વાધ્યાયઃ’ અનુસાર પોતાની વૃત્તિઓનું અને પોતાની સ્થિતિનું સારી રીતે અધ્યયન કરવું એ જ ‘સ્વાધ્યાય’ છે. એમાં પણ સાધકે ન તો પોતાની વૃત્તિઓ દ્વારા પોતાની સ્થિતિની કસોટી કરવાની છે અને ન વૃત્તિઓને આધીન પોતાની સ્થિતિ છે એવું પણ માનવાનું છે. કારણ કે વૃત્તિઓ તો હરદમ આવતી-જતી રહે છે, બદલાતી રહે છે, તો પછી સ્વાભાવિક એ પ્રશ્ન ઊઠે છે કે શું આપણે પોતાની વૃત્તિઓને શુદ્ધ ન કરવી? વાસ્તવમાં તો સાધકનું કર્તવ્ય વૃત્તિઓને શુદ્ધ કરવાનું જ હોવું જોઈએ અને તે શુદ્ધિ અંતઃકરણ તથા તેની વૃત્તિઓને પોતાની ન માનવાથી બહુ જ જલદી થઈ જાય છે; કેમકે તેમને પોતાની માનવી એ જ મૂળ અશુદ્ધિ

છે. સાક્ષાત્ પરમાત્માનો અંશ હોવાથી પોતાનું સ્વરૂપ કદી અશુદ્ધ થયું જ નથી. કેવળ વૃત્તિઓના અશુદ્ધ થવાથી જ તેનો યથાર્થ અનુભવ નથી થતો.

‘તપઃ’ – ભૂખ-તરસ, શરદી-ગરમી, વર્ષા વગેરે સહન કરવાં એ પણ તપ છે, પરંતુ આ તપમાં ભૂખ-તરસ વગેરેને જાણીને સહીએ છીએ. વાસ્તવમાં સાધન કરતાં અથવા જીવનનિર્વાહ કરતાં સ્થળ, કાળ, પરિસ્થિતિ વગેરેને લઈને જે કષ્ટ, આપત્તિ, વિઘ્ન વગેરે આવે છે, તેમને પ્રસન્નતાપૂર્વક સહન કરવાં એ જ ‘તપ’ છે;^૧ કેમકે આ તપમાં પહેલાં કરવામાં આવેલાં પાપોનો નાશ થાય છે અને સહેવાવાળામાં સહેવાની એક નવી શક્તિ, એક નવું બળ આવે છે.

સાધકે સાવધાન રહેવું જોઈએ કે તે એ તપોબળનો પ્રયોગ બીજાઓને વરદાન આપવામાં, શાપ આપવામાં કે અનિષ્ટ કરવામાં તથા પોતાની ઈચ્છાપૂર્તિ કરવામાં ન કરે, પરંતુ એ બળને પોતાની સાધનામાં જે બાધાઓ આવે છે, તેમને પ્રસન્નતાથી સહેવાની શક્તિ વધારવામાં જ કરે.

સાધક જ્યારે સાધના કરે છે, ત્યારે તે સાધનામાં કેટલીય જાતનાં વિઘ્નો જુએ છે. તે સમજે છે કે મને એકાંત મળે તો હું સાધના કરી શકું છું. વાતાવરણ સારું હોય તો સાધના કરી શકું છું. વગેરે-વગેરે. આ બધી અનુકૂળતાઓની ઈચ્છા ન કરવી અર્થાત્ તેમને આધીન ન થવું એ પણ ‘તપ’ છે. સાધકે પોતાની સાધના પરિસ્થિતિને આધીન ન માનતાં સાધનાને પરિસ્થિતિ પ્રમાણે બનાવી લેવી જોઈએ અર્થાત્ સાધકે એકાંતમાં સાધના કરવાની ચેષ્ટા તો કરવી જોઈએ, પરંતુ એકાંત ન મળે તો મળેલી પરિસ્થિતિને ભગવાનની મોકલેલી સમજીને વિશેષ ઉત્સાહથી પ્રસન્નતાપૂર્વક સાધનામાં પ્રવૃત્ત થવું જોઈએ.

‘આર્જવમ્’ – સરળતા, સીધાપણાને ‘આર્જવ’ કહે છે. આ સરળતા સાધકનો વિશેષ ગુણ છે. જો સાધક એવું ઈચ્છે કે બીજા લોકો મને સારો સમજે, મારો વ્યવહાર ઠીક નહિ હોય તો લોકો મને ઉત્તમ નહિ માને, એટલા માટે મારે સરળતાથી રહેવું જોઈએ, તો એ એક પ્રકારનો દંભ જ છે. એનાથી સાધકમાં બનાવટીપણું આવે છે, કેમકે સાધકમાં તો સીધો અને સરળ ભાવ હોવો જોઈએ. સીધા અને સરળ હોવાને કારણે લોકો તેને મૂર્ખ, અણસમજુ કહી શકે છે, પરંતુ તેનાથી સાધકને કંઈ હાનિ નથી. પોતાના

૧. આગતે સ્વાગતં કુર્યાદ્ ગચ્છન્તં ન નિવારયેત્ । યથાપ્રાપ્તં સહેત્સર્વ સા તપસ્યોત્તમોત્તમા ॥ (બોધસાર)

‘પ્રારબ્ધવશ પરિસ્થિતિરૂપે જે કંઈ આવી જાય, તેનું સ્વાગત કરવું, જવાવાળાને રોકવું નહિ અને જે જેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય, તેને તેવી જ રીતે આવકારવું, આ જ ઉત્તમમાં ઉત્તમ તપ છે.’

ઉદ્ધારને માટે તો સરળતા બહુ ઉપયોગી છે -
કપટ ગાંઠ મન મેં નહીં, સબસોં સરલ સુભાવ ।
'નારાયન' તા ભક્ત કી, લગી કિનારે નાવ ॥

એટલા માટે સાધકનાં શરીર, વાણી અને મનના
વ્યવહારમાં કોઈ બનાવટીપણું નહિ રહેવું જોઈએ.^૧ તેનામાં
સ્વાભાવિક સરળતા હોય.

—■—

અહિંસા સત્યમકોધસ્ત્યાગઃ શાન્તિરપૈશુનમ્ ।

દયા ભૂતેષ્વલોલુપ્ત્વં માર્દવં ક્ષીરયાપલમ્ ॥ ૨ ॥

અહિંસા	= અહિંસા,	દેષને લીધે	અલોલુપ્ત્વમ્	= સાંસારિક વિષયોમાં
સત્યમ્	= સત્યભાષણ,	ખળભળાટ		લલચાવું નહીં,
અકોધઃ	= ક્રોધ ન કરવો,	ન થવો,	માર્દવમ્	= મૃદુ સ્વભાવ હોવો,
ત્યાગઃ	= સંસારની	અપૈશુનમ્	ક્ષીઃ	= અર્કર્તવ્ય કરવામાં
	કામનાઓનો ત્યાગ,	ભૂતેષુ		લજ્જા,
શાન્તિઃ	= અંતઃકરણમાં રાગ-	દયા		અયાપલમ્
				= ચપળતાનો અભાવ.

ટીકા - 'અહિંસા' - શરીર, મન, વાણી અને ભાવ
વગેરેથી કોઈનું પણ કોઈ રીતે અનિષ્ટ ન કરવાને તથા
અનિષ્ટ ન ઈચ્છવાને 'અહિંસા' કહે છે. વાસ્તવમાં સંપૂર્ણ
અહિંસા ત્યારે થાય છે, જ્યારે મનુષ્ય સંસાર તરફથી વિમુખ
થઈને પરમાત્માની તરફ ચાલે છે. તેના દ્વારા 'અહિંસા'નું
પાલન આપોઆપ થાય છે. પરંતુ જે રાગપૂર્વક, ભોગબુદ્ધિથી
ભોગોનું સેવન કરે છે, તે કદી સર્વથા અહિંસક નથી થઈ
શકતો. તે પોતાનું પતન તો કરે જ છે, પણ જે પદાર્થો
વગેરેને તે ભોગવે છે, તેમનો પણ નાશ કરે છે.

જે સંસારના સીમિત પદાર્થોને વ્યક્તિગત (પોતાના)
ન હોવા છતાં પણ વ્યક્તિગત માનીને સુખબુદ્ધિથી ભોગવે
છે, તે હિંસા જ કરે છે. કારણ કે સમષ્ટિ સંસાર પાસેથી
સેવાને માટે મળેલા પદાર્થો, વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરેમાંથી કોઈને
પણ પોતાના ભોગને માટે વ્યક્તિગત માનવા એ હિંસા
જ છે. જો મનુષ્ય સમષ્ટિ સંસાર પાસેથી મળેલી વસ્તુ,
પદાર્થ, વ્યક્તિ વગેરેને સંસારની જ માનીને નિર્મમતાપૂર્વક
સંસારની સેવામાં લગાડી દે, તો તે હિંસાથી બચી શકે
છે અને તે જ અહિંસક થઈ શકે છે.

જે સુખ અને ભોગબુદ્ધિથી ભોગોનું સેવન કરે છે,
તેને જોઈને-જેઓને તે ભોગપદાર્થો નથી મળતા - એવા
અભાવગ્રસ્તોને દુઃખ-સંતાપ થાય છે, એ પણ તેમની હિંસા
જ છે; કેમકે ભોગી વ્યક્તિમાં પોતાનાં સ્વાર્થ અને સુખબુદ્ધિ
રહે છે તથા બીજાઓના દુઃખ પ્રત્યેની બેદરકારી રહે છે.

પરંતુ જે સંત-મહાપુરુષો કેવળ બીજાઓનું હિત કરવાને
માટે જ જીવન-નિર્વાહ કરે છે, તેમને દેખીને કોઈને દુઃખ
થઈ પણ જશે, તોપણ તેમને હિંસા નહિ લાગે; કેમકે તેઓ
ભોગ-બુદ્ધિથી જીવન-નિર્વાહ કરતા જ નથી - 'શારીરં
કેવલં કર્મ કુર્વન્નાપ્નોતિ કિલ્બિષમ્' (ગીતા અ. ૪/૨૧).

કેવળ પરમાત્મા તરફ ચાલનારા મનુષ્ય દ્વારા હિંસા
નથી થતી; કેમકે તે ભોગબુદ્ધિથી પદાર્થ વગેરેનું સેવન નથી
કરતો. પરમાત્માની તરફ ચાલવાવાળો સાધક શરીર, મન
અને વાણી દ્વારા કદી કોઈને દુઃખ નથી પહોંચાડતો. જો
તેની બાહ્ય ક્રિયાઓથી કોઈને દુઃખ થાય છે, તો એ દુઃખ
તેના પોતાના સ્વભાવથી જ થાય છે. સાધકની તો અંતરથી
ક્યારેય કોઈને કિંચિત્માત્ર પણ દુઃખ પહોંચાડવાની ભાવના
નહિ હોવી જોઈએ. તેનો ભાવ નિરંતર બધાનું હિત કરવાનો
હોવો જોઈએ - 'સર્વભૂતહિતે રતાઃ'.

સાધકની સાધનામાં કોઈ વિઘ્ન નાખી દે, તો તેને
તેના ઉપર ક્રોધ નથી આવતો અને ન તેના મનમાં તેના
અહિતની ભાવના (હિંસા) પણ પેદા થાય છે. હા,
પરમાત્માની તરફ ચાલવામાં બાધા પડવાથી તેને દુઃખ થઈ
શકે છે, પરંતુ તે દુઃખ પણ સાંસારિક દુઃખ જેવું નથી
હોતું. સાધકને વિઘ્ન આવે, તો તે ભગવાનને પોકારે છે
કે 'હે નાથ! મારી ક્યાં ભૂલ થઈ, જેનાથી આ વિઘ્ન આવી
રહ્યું છે!' આવો વિચાર કરીને ગદ્ગદ થઈ જાય છે; પરંતુ
વિઘ્ન નાખવાવાળા પ્રત્યે ક્રોધ, દેષ નથી કરતો. વિઘ્ન આવતાં

૧. મનસ્યેકં વચસ્યેકં કર્મણ્યેકં મહાત્મનામ્ । મનસ્યન્યદ્ વચસ્યન્યત્ કર્મણ્યન્યદ્ દુરાત્મનામ્ ॥

'મહાત્માઓનાં મન, વચન અને કર્મ - ત્રણેયમાં એક જ વાત હોય છે; પરંતુ દુરાત્માઓનાં મન, વચન અને કર્મ-ત્રણેયમાં
અલગ-અલગ વાતો હોય છે.'

સાધકમાં તત્પરતા અને સાવધાની આવે છે. જો તેનામાં વિઘ્ન નાખવાવાળા પ્રત્યે દ્વેષ થાય, તો જેટલા અંશમાં દ્વેષવૃત્તિ રહે છે, તેટલા અંશમાં તત્પરતાની ઊણપ છે. પોતાની સાધના પ્રત્યે રાગ (આગ્રહ) છે.

સાધકમાં એક તત્પરતા હોય છે અને એક આગ્રહ હોય છે. તત્પરતા હોવાથી સાધનામાં રુચિ રહે છે અને આગ્રહ હોવાથી સાધનામાં રાગ રહે છે. રુચિ હોવાથી પોતાની સાધનામાં ક્યાં ક્યાં ઊણપ છે, તેનું જ્ઞાન થાય છે અને તેને દૂર કરવાની શક્તિ આવે છે, તથા તેને દૂર કરવાની ચેષ્ટા પણ થાય છે. પરંતુ રાગ હોવાથી સાધનામાં વિઘ્ન નાખનારની સાથે દ્વેષ થવાની સંભાવના રહે છે. વાસ્તવમાં જોઈએ તો સાધનામાં આપણી રુચિ ઓછી હોવાથી જ બીજો આપણી સાધનામાં વિઘ્ન નાખે છે. જો સાધનામાં આપણી રુચિ ઓછી ન હોય તો બીજો આપણી સાધનામાં વિઘ્ન નહિ નાખે, પરંતુ એવું વિચારીને ઉપેક્ષા કરી દેશે કે, આ જીદી છે, માનશે નહિ; આથી જેવું ઈચ્છે તેવું કરવા દો.

જેવી રીતે પુષ્પથી સુગંધ આપમેળે ફેલાય છે, તેવી જ રીતે સાધકથી આપમેળે પારમાર્થિક પરમાણુઓ ફેલાય છે અને વાયુમંડળ શુદ્ધ થાય છે. એનાથી તેના દ્વારા આપોઆપ-સ્વાભાવિક પ્રાણીમાત્ર પર બહુ ભારે ઉપકાર તેમ જ હિત થતાં રહે છે. પરંતુ જે પોતાના દુર્ગુણ-દુરાચારો દ્વારા વાયુમંડળને અશુદ્ધ કરતો રહે છે, તે પ્રાણીમાત્રની હિંસા કરવાનો અપરાધી થાય છે.

‘સત્યમ્’ — પોતાના સ્વાર્થ અને અભિમાનનો ત્યાગ કરીને કેવળ બીજાઓના હિતની દૃષ્ટિએ જેવું સાંભળ્યું, દેખ્યું, વાંચ્યું, સમજાયું અને નિશ્ચય કર્યો, તેનાથી ન અધિક અને ન ઓછું — જેવું છે તેવું પ્રિય શબ્દોમાં કહી દેવું એ ‘સત્ય’ છે.

સત્યસ્વરૂપ પરમાત્માને મેળવવાનો અને જાણવાનો એકમાત્ર ઉદ્દેશ્ય દૃઢ થઈ જતાં સાધક દ્વારા મન, વાણી અને ક્રિયાથી અસત્ય વ્યવહાર નથી થઈ શકતો. તેના દ્વારા સત્ય વ્યવહાર, બધાના હિતનો વ્યવહાર જ થાય છે. જે સત્યને જાણવા ઈચ્છે છે, તે સત્યની જ સંમુખ રહે છે. એટલા માટે તેના મન, વાણી અને શરીરથી જે ક્રિયાઓ થાય છે, તે બધી જ ઉત્સાહપૂર્વક સત્ય તરફ પ્રયાણ કરવા માટે જ થાય છે.

‘અક્રોધઃ’ — બીજાઓનું અનિષ્ટ કરવાને માટે અંતઃકરણમાં જે બળતરા પેદા થાય છે, તે ‘ક્રોધ’ છે. પરંતુ જ્યાં સુધી અંતઃકરણમાં બીજાઓનું અનિષ્ટ કરવાની ભાવના પેદા નથી થતી, ત્યાં સુધી તે ‘ક્ષોભ’ છે. ક્રોધ નહિ.

પરમાત્મપ્રાપ્તિના ઉદ્દેશ્યથી સાધના કરવાવાળો મનુષ્ય પોતાનો અપકાર કરવાવાળાનું પણ અનિષ્ટ નથી કરવા ઈચ્છતો. તે એ વાતને સમજે છે કે અનિષ્ટ કરવાવાળી વ્યક્તિ વાસ્તવમાં આપણું અનિષ્ટ કદી કરી જ નથી શકતી. આ જે આપણને દુઃખ દેવાને માટે આવ્યો છે, એ આપણે પહેલાં કોઈક ભૂલ કરી છે, તેનું જ ફળ છે. આથી એ આપણને શુદ્ધ કરી રહ્યો છે, નિર્મળ કરી રહ્યો છે. જેવી રીતે, ડોક્ટર કોઈ રુગ્ણ અંગને કાપે છે, તો તેના ઉપર રોગી ક્રોધ નથી કરતો, પરંતુ તેનો ઉપકાર માને છે, હિત માને છે. તેના રુગ્ણ અંગને કાપવાનું તો તેને રોગમુક્ત કરવા માટે જ છે. એવી જ રીતે સાધકને કોઈ અહિતની ભાવનાથી કોઈ રીતે દુઃખ આપે છે, તો તેનામાં એવો ભાવ પેદા થાય છે કે તે મને શુદ્ધ, નિર્મળ બનાવવામાં નિમિત્ત બની રહ્યો છે. આથી તેના પર ક્રોધ શા માટે કરવો? તે તો મારા પર ઉપકાર કરી રહ્યો છે અને ભવિષ્યને માટે સાવધાન કરી રહ્યો છે કે જે ભૂલ મેં પહેલાં કરી છે, હવેથી તેવી ભૂલ નહિ કરું.

જે લોકો સાધકનું હિત કરવાવાળા છે, તેની સેવા કરવાવાળા છે, તેઓ તો સાધકને સુખ પહોંચાડીને તેના પુણ્યોનો નાશ કરે છે. પરંતુ સાધકને તેમના પર (તેના પુણ્યોનો નાશ કરવાને કારણે) ક્રોધ નથી આવતો. તેમના પર સાધકને એવો વિચાર આવે છે કે તેઓ જે મારી સેવા કરે છે, મને અનુકૂળ આચરણ કરે છે, તે તો તેમની સજ્જનતા છે, તેમનો શ્રેષ્ઠ ભાવ છે. પરંતુ પુણ્યોનો નાશ તો ત્યારે થાય છે, જ્યારે મારામાં તેમની સેવાથી સુખ ભોગવવાની વૃત્તિ પેદા થાય. આ રીતે સાધકની દૃષ્ટિ સેવા કરવાવાળાઓના હિત અને શુદ્ધ દાનત પર જ જાય છે. આથી સાધકને ન તો દુઃખ આપનારાઓ પર ક્રોધ થાય છે અને ન સુખ આપનારાઓ પર ક્રોધ થાય છે.

‘ત્યાગઃ’ — સંસારથી વિમુખ થઈ જવું એ જ વાસ્તવિક ત્યાગ છે. સાધકના જીવનમાં અંદર બહાર, બન્નેયનો ત્યાગ હોવો જોઈએ. જેવી રીતે, બહારથી પાપ, અન્યાય, અત્યાચાર, દુરાચાર વગેરેનો અને બાહ્ય સુખ, આરામ વગેરેનો ત્યાગ પણ કરવો જોઈએ, અને અંદરથી સાંસારિક નાશવાન વસ્તુઓની કામનાનો ત્યાગ પણ કરવો જોઈએ. એમાં પણ બહારના ત્યાગની અપેક્ષાએ અંદરની કામનાનો ત્યાગ શ્રેષ્ઠ છે. કામનાનો સર્વથા ત્યાગ થતાં તત્કાળ શાંતિની પ્રાપ્તિ થાય છે — ‘ત્યાગાયજ્ઞાન્તિરનન્તરમ્’ (ગીતા — અ. ૧૨/૧૨).

સાધકને માટે ઉત્પન્ન અને નષ્ટ થવાવાળી વસ્તુઓની કામના જ વાસ્તવમાં સૌથી વધારે બાધક થાય છે. આથી

કામનાનો સર્વથા ત્યાગ કરવો જોઈએ. ત્યાગ ક્યારે થાય છે? જ્યારે સાધકનો ઉદ્દેશ્ય એકમાત્ર પરમાત્મપ્રાપ્તિનો જ થઈ જાય છે, ત્યારે તેની કામનાઓ દૂર થતી જાય છે. કારણ કે સાંસારિક ભોગ અને સંગ્રહ સાધકનું લક્ષ્ય નથી હોતાં. આથી તે સાંસારિક ભોગ અને સંગ્રહની કામનાનો ત્યાગ કરતો રહીને પોતાની સાધનામાં આગળ વધતો રહે છે.

‘શાન્તિઃ’ – અંતઃકરણમાં રાગદ્વેષજનિત ખળભળાટ ન થવો એ ‘શાન્તિ’ છે; કેમકે સંસારની સાથે રાગદ્વેષ કરવાથી જ અંતઃકરણમાં અશાંતિ આવે છે અને તેમના ન હોવાથી અંતઃકરણ સ્વાભાવિક જ શાંત, પ્રસન્ન રહે છે.

અનુકૂળતાથી જૂનાં પુણ્યોનો નાશ થાય છે અને તેમાં પોતાનો સ્વભાવ સુધરવાની અપેક્ષાએ બગડવાની સંભાવના અધિક રહે છે. પરંતુ પ્રતિકૂળતા આવતાં પાપોનો નાશ થાય છે અને પોતાના સ્વભાવમાં પણ સુધારો થાય છે. આ વાતને સમજાઈ જતાં પ્રતિકૂળતામાં પણ આપમેળે શાંતિનો અનુભવ થાય છે.

કોઈ પરિસ્થિતિ વગેરેને લીધે સાધકમાં કદીક રાગદ્વેષનો ભાવ થઈ પણ જાય તો તેના મનમાં અશાંતિ પેદા થઈ જાય છે અને અશાંતિ થતાં જ તે તરત સાવધાન થઈ જાય છે કે રાગ-દ્વેષપૂર્વક કર્મ કરવું એ મારો ઉદ્દેશ્ય નથી. આવા વિચારથી શાંતિ આવી જાય છે અને આગળ જતાં સ્થિર થઈ જાય છે.

‘અપૈશુનમ્’ – કોઈના દોષને બીજાઓની આગળ પ્રગટ કરીને બીજાઓમાં તેના પ્રત્યે દુર્ભાવ પેદા કરવો એ પિશુનતા છે અને એનો સર્વથા અભાવ એ જ ‘અપૈશુન’ છે. પરમાત્મપ્રાપ્તિનો જ ઉદ્દેશ્ય હોવાથી સાધક કદી કોઈની ચુગલી નથી કરતો. જેમ જેમ તેનું સાધન આગળ વધતું જાય છે, તેમ તેમ તેની દોષદષ્ટિ અને દ્વેષવૃત્તિ દૂર થઈને બીજાઓના પ્રત્યે તેનો આપમેળે જ સારો ભાવ થતો જાય છે. તેના મનમાં એ વિચાર પણ નથી આવતો કે હું સાધના કરવાવાળો છું અને આ બીજા (સાધના ન કરવાવાળા) સાધારણ મનુષ્યો છે, પરંતુ તત્પરતાથી સાધના થતાં તેને જેવી પોતાની સ્થિતિ (જડતા સાથે સંબંધ ન હોવાનું) દેખાય છે, તેવી જ બીજાઓની સ્થિતિ પણ દેખાય છે કે વાસ્તવમાં તેઓનો પણ જડતા સાથે સંબંધ નથી, કેવળ સંબંધ માનેલો છે. આ રીતે જ્યારે તેની દષ્ટિમાં કોઈનો પણ જડતા સાથે

સંબંધ છે જ નહિ, તો તે કોઈનો દોષ કોઈના પ્રત્યે શા માટે પ્રગટ કરશે?

ભક્તિમાર્ગવાળો સર્વત્ર પોતાના પ્રભુને દેખે છે, જ્ઞાનમાર્ગવાળો કેવળ પોતાના સ્વરૂપને જ દેખે છે અને કર્મયોગમાર્ગવાળો પોતાના સેવ્યને દેખે છે. એટલા માટે સાધક કોઈની બૂરાઈ, નિંદા, ચુગલી વગેરે કરી જ કેવી રીતે શકે?

‘દયા ભૂતેષુ’ – બીજાઓને દુઃખી જોઈને તેઓનું દુઃખ દૂર કરવાની ભાવનાને ‘દયા’ કહે છે. ભગવાનની, સંત-મહાત્માઓની, સાધકોની અને સાધારણ મનુષ્યોની દયા અલગ-અલગ હોય છે -

(૧) ભગવાનની દયા – ભગવાનની દયા બધાયને શુદ્ધ કરવાને માટે હોય છે. ભક્ત લોકો આ દયાના બે ભેદ માને છે – કૃપા અને દયા. માત્ર મનુષ્યોને પાપોથી શુદ્ધ કરવાને માટે તેમના મનની વિરુદ્ધ (પ્રતિકૂળ) પરિસ્થિતિને મોકલવી એ ‘કૃપા’ છે અને અનુકૂળ પરિસ્થિતિને મોકલવી એ ‘દયા’ છે.

(૨) સંત-મહાત્માઓની દયા – સંતમહાત્મા લોકો બીજાઓના દુઃખથી દુઃખી અને બીજાઓના સુખથી સુખી થાય છે – ‘પર દુખ દુખ સુખ સુખ દેખે પર’ (માનસ ૭/૩૮/૧). પરંતુ વાસ્તવમાં તેમના અંતરમાં ન બીજાઓના દુઃખથી દુઃખ થાય છે અને ન પોતાના દુઃખથી પણ દુઃખ થાય છે. પોતાના પર પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ આવતાં તેઓ તેમાં ભગવાનની કૃપા જુએ છે, પરંતુ બીજાઓ પર દુઃખ આવતાં તેઓને સુખી કરવાને માટે તેઓ તેમના દુઃખને જાતે પોતાના પર લઈ લે છે. જેમ કે, ઈન્દ્રે ક્રોધપૂર્વક વિના અપરાધે દધીચિ ઋષિનું માથું કાપી નાંખ્યું હતું, પરંતુ જ્યારે ઈન્દ્રે પોતાના રક્ષણને માટે તેમનાં હાડકાં માગ્યાં, ત્યારે દધીચિએ સહર્ષ પ્રાણ છોડીને તેમને પોતાનાં હાડકાં આપી દીધાં. આ રીતે સંતમહાપુરુષો બીજાઓના દુઃખને સહી નથી શકતા, પરંતુ તેઓને સુખ પહોંચાડવાને માટે પોતાની સુખસામગ્રી અને પ્રાણ સુધ્ધાં આપી દે છે, ભલે બીજાઓ તેમનું અહિત કરવાવાળા કેમ ના હોય!^૧ એટલા માટે સંત-મહાત્માઓની દયા વિશેષ શુદ્ધ, નિર્મળ હોય છે.

(૩) સાધકોની દયા – સાધક પોતાના મનમાં બીજાઓનું દુઃખ દૂર કરવાની ભાવના રાખે છે અને તેના

૧. કર્ણસ્ત્વયં શિબિર્માંસં જીવં જીમૂતવાહનઃ । દદૌ દધીચિરસ્થીનિ નાસ્ત્યદેયં મહાત્મનામ્ ॥

કર્ણ પોતાની ત્વચા, શિબિએ પોતાનું માંસ અને દધીચિએ પોતાનાં હાડકાં આપી દીધાં. વાદળો પોતાનું જીવન દઈ દે છે. સાચું છે, મહાત્માઓને માટે (પરહિતને કાજે) કંઈ પણ અદેય નથી.

અનુસાર તેમનું દુઃખ દૂર કરવાની ચેષ્ટા પણ કરે છે. બીજાઓને દુઃખી દેખીને તેનું હૃદય દ્રવિત થઈ જાય છે; કેમકે તે પોતાની જ જેમ બીજાઓના દુઃખને પણ સમજે છે. એટલા માટે તેનો એ ભાવ રહે છે કે બધા સુખી કેવી રીતે થાય? બધાનું ભલું કેવી રીતે થાય? બધાનો ઉદ્ધાર કેવી રીતે થાય? બધાનું હિત કેવી રીતે થાય? પોતાના તરફથી તે તેવી જ ચેષ્ટા કરે છે; પરંતુ હું બધાનું હિત કરું છું, બધાના હિતની ચેષ્ટા કરું છું — એવું તેના મનમાં અભિમાન નથી થતું. કારણ કે બીજાઓનું દુઃખ દૂર કરવાનો સહજ સ્વભાવ બની જવાથી તેને પોતાના એ આચરણમાં કોઈ વિશેષતા નથી દેખાતી. એટલા માટે તેને અભિમાન નથી થતું.

જે પ્રાણીઓ ભગવાન તરફ પ્રયાણ નથી કરતાં, દુર્ગુણ-દુરાચારોમાં રત રહે છે, બીજાઓનો અપરાધ કરે છે અને પોતાનું પતન કરે છે, એવા મનુષ્યો પર સાધકને કોધ ન આવતાં દયા આવે છે. એટલા માટે તે હરહંમેશ એવી ચેષ્ટા કરતો રહે છે કે આ લોકો દુર્ગુણ-દુરાચારોથી ઊંચા કેવી રીતે આવે? આમનું ભલું કેવી રીતે થાય? ક્યારેક-ક્યારેક તે તેમના દોષોને દૂર કરવામાં પોતાને અસમર્થ માનીને ભગવાનને પ્રાર્થના કરે છે કે ‘હે નાથ! આ લોકો આ દોષોથી છૂટી જાય અને આપના ભક્ત બની જાય. એવી કૃપા કરો.’

(૪) સાધારણ મનુષ્યોની દયા — સાધારણ મનુષ્યની દયામાં થોડી મલિનતા રહે છે. તે કોઈ જીવના હિતની ચેષ્ટા કરે, તો એવું વિચારે છે કે ‘હું કેટલો દયાળું છું! મેં આ જીવને સુખ પહોંચાડ્યું, તો હું કેટલો સારો છું! મારા જેવો કોઈ દયાળુ નથી, મારા જેવું તો કોઈ જ હોય છે વગેરે-વગેરે.’ આ રીતે લોકો મને સારો સમજશે, મારો આદર કરશે એવા વિચાર કરી પોતાનામાં મહત્ત્વબુદ્ધિ રાખીને જે દયા કરવામાં આવે છે, તેમાં દયાનો અંશ તો સારો છે, પરંતુ સાથે ઉપર્યુક્ત અહંકાર રહેવાથી તે દયામાં અશુદ્ધિ આવી જાય છે.

આનાથી પણ સાધારણ દરજ્જાના મનુષ્યો દયા તો કરે છે, પરંતુ તેમની દયા મમતાવાળી વ્યક્તિઓ પર જ થાય છે. જેમ કે, ‘આ આપણા પરિવારના છે, આપણા મત અને સિદ્ધાંતને માનવાવાળા છે,’ તો તેઓનું દુઃખ દૂર કરવાની ઈચ્છાથી તેઓને સુખ-સુવિધા આપવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ દયા મમતા, પક્ષપાતયુક્ત હોવાથી વધારે અશુદ્ધ છે.

આનાથી પણ ઉતરતા દરજ્જાના તે મનુષ્યો છે, જેઓ

કેવળ પોતાના સુખ અને સ્વાર્થની પૂર્તિને માટે જ બીજાઓના પ્રત્યે દયાનો વર્તાવ કરે છે.

‘અલોલુપ્ત્વમ્’ — ઈન્દ્રિયોનો વિષયો સાથે સંબંધ થવાથી અથવા બીજાઓને ભોગ ભોગવતા દેખવાથી મનનું (ભોગ ભોગવવા માટે) લલચાઈ ઊઠવાનું નામ ‘લોલુપ્તા’ છે અને તેના સર્વથા અભાવનું નામ ‘અલોલુપ્ત્વ’ છે.

અલોલુપ્તાના ઉપાયો -

(૧) સાધકને માટે વિશેષ સાવધાનીની વાત એ છે કે તે પોતાની ઈન્દ્રિયો સાથે ભોગોનો સંબંધ ન રાખે અને મનમાં કદી પણ એવો ભાવ, એવું અભિમાન ન આવવા દે કે ‘મારો ઈન્દ્રિયો પર અધિકાર છે અર્થાત્ ઈન્દ્રિયો મારા વશમાં છે; તે મારું શું બગાડી શકવાની હતી?’

(૨) ‘હું હૃદયથી પરમાત્માની પ્રાપ્તિ ઈચ્છું છું, જો કદીક હૃદયમાં વિષયલોલુપ્તા થઈ ગઈ, તો મારું પતન થઈ જશે અને હું પરમાત્માથી વિમુખ થઈ જઈશ’ — આ રીતે સાધક ખૂબ સાવધાન રહે અને ક્યાંક અચાનક વિચલિત થવાનો અવસર આવી જાય, તો ‘હે નાથ! બચાવો; હે નાથ બચાવો’ એવી રીતે સાચા હૃદયથી ભગવાનને પોકારે.

(૩) કોઈ સ્ત્રી-પુરુષોની તથા અન્ય પ્રાણીઓની કામવિષયક ચેષ્ટા ન દેખવી. જો દેખાઈ જાય, તો એવો વિચાર કરવો કે ‘આ તો બિલકુલ ચોરાસી લાખ યોનિઓનો રસ્તો છે. આ ચીજ તો મનુષ્ય, પશુપક્ષી કીટપતંગ, રાક્ષસ-અસુર, ભૂત-પ્રેત વગેરે તમામ જીવોમાં પણ છે. પરંતુ હું તો ચોરાસી લાખ યોનિઓ અર્થાત્ જન્મમરણના માર્ગનો પથિક નથી. મારે તો જન્મમરણ વગેરે દુઃખોથી તદ્દન મુક્ત થઈને પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરવાની છે.’ આ ભાવને બહુ સાવધાનીની સાથે જાગ્રત રાખવો અને યથાસંભવ એવી કામચેષ્ટા ન જોવી.

‘માર્દવમ્’ — વિના કારણ દુઃખ આપવાવાળા અને વેર રાખવાવાળાઓના પ્રત્યે પણ અંતઃકરણમાં કઠોરતાનો ભાવ ન થવો તથા સ્વાભાવિક કોમળતાનું રહેવું એ ‘માર્દવ’ છે.^૧

સાધકના હૃદયમાં બધાના પ્રત્યે કોમળતાનો ભાવ રહે છે. તેના પ્રત્યે કઠોરતા તેમ જ અહિંસાનો વર્તાવ કરે, તોપણ તેની કોમળતામાં અંતર નથી પડતું. જો સાધક કદી કોઈ વાતને લીધે કોઈને કઠોર જવાબ આપી પણ દે, તો તે કઠોર જવાબ પણ તેના હિતની દૃષ્ટિએ જ આપે છે. પરંતુ પાછળથી તેના મનમાં એ વિચાર આવે છે કે મેં તેના પ્રત્યે કઠોરતાનો વ્યવહાર શા માટે કર્યો? હું પ્રેમથી અથવા

અન્ય કોઈ ઉપાયથી પણ સમજાવી શક્યો હોત — આ રીતના ભાવો આવવાથી કઠોરતા દૂર થતી જાય છે અને કોમળતામાં વૃદ્ધિ થાય છે.

જોકે સાધકોના ભાવોમાં અને વાણીમાં કોમળતા રહે છે, તોપણ તેઓની ભિન્ન-ભિન્ન પ્રકૃતિ હોવાથી બધાની વાણીમાં એક સમાન કોમળતા નથી હોતી. પરંતુ હૃદયમાં સાધકોને બધાના પ્રત્યે કોમળ ભાવ રહે છે. એવી જ રીતે કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ અને ભક્તિયોગ વગેરેનું સાધન કરવાવાળાઓના સ્વભાવમાં વિભિન્નતા હોવાથી તેઓનો વર્તાવ સહુના પ્રત્યે ભિન્ન-ભિન્ન હોય છે; આથી તેઓનાં આચરણોમાં એકસમાન કોમળતા નથી દેખાતી, પરંતુ અંતરમાં બહુ ભારે કોમળતા રહે છે.

‘હ્રી:’ — શાસ્ત્ર અને લોકમર્યાદાની વિરુદ્ધ કામ કરવામાં જે એક સંકોચ થાય છે, તેનું નામ ‘હ્રી:’ (લજ્જા) છે. સાધકોને પોતાની સાધના-વિરુદ્ધ ક્રિયા કરવામાં લજ્જા આવે છે. તે લજ્જા કેવળ લોકોના દેખવાથી જ નથી આવતી, પરંતુ તેના મનમાં પોતાની મેળે જ એ વિચાર આવે છે કે ‘રામ રામ, હું આવી ક્રિયા કેવી રીતે કરી શકું છું? કેમકે હું તો પરમાત્માના માર્ગનો યાત્રી (સાધક) છું. લોકો પણ મને પરમાત્માના પંથે ચાલવાવાળો સમજે છે. આથી આવી સાધના-વિરુદ્ધ ક્રિયાઓને હું એકાંતમાં કે લોકો સમક્ષ

કેવી રીતે કરી શકું?’ — આ લજ્જાને કારણે સાધક ખરાબ કર્મોથી બચી જાય છે તેમ જ તેનાં આચરણો સુધરતાં જાય છે. જ્યારે સાધક પોતાની અહંતા બદલી દે છે કે હું સેવક છું, હું જિજ્ઞાસુ છું, હું ભક્ત છું, ત્યારે તેને પોતાની અહંતાની વિરુદ્ધ ક્રિયા કરવામાં સ્વાભાવિક જ લજ્જા આવે છે. એટલા માટે પારમાર્થિક ઉદ્દેશ્ય રાખવાવાળા પ્રત્યેક સાધકે પોતાની અહંતા ‘હું સાધક છું, હું સેવક છું, હું જિજ્ઞાસુ છું, હું ભગવદ્ભક્ત છું’ — આ રીતે યથારુચિ બદલી દેવી જોઈએ, જેનાથી તે સાધનવિરોધી કર્મોથી બચીને પોતાના ઉદ્દેશ્યને જલદી પ્રાપ્ત કરી શકે.

‘અચાપલમ્’ — કોઈ પણ કાર્ય કરવામાં ચપળતાનું અર્થાત્ ઉતાવળાપણાનું ન હોવું એ ‘અચાપલ’ છે. ચપળતા (ચંચળતા) હોવાથી કામ જલદી થાય છે, એવી વાત નથી. સાત્ત્વિક મનુષ્ય બધાં કામો ધૈર્યપૂર્વક કરે છે; આથી તેનું કામ સુચારુરૂપે અને ઠીક સમય પર થઈ જાય છે. જ્યારે કાર્ય પાર પડી જાય છે, ત્યારે તેના અંતઃકરણમાં ખળભળાટ કે ચિંતા નથી થતાં. ચપળતા ન હોવાથી કાર્યમાં દીર્ઘસૂત્રતાનો દોષ પણ નથી આવતો, પરંતુ કાર્યમાં તત્પરતા આવે છે, જેથી બધાં કાર્યો ઉત્તમ રીતે થાય છે. પોતાનાં કર્તવ્યકર્મો કરવા સિવાય અન્ય કોઈ ઈચ્છા ન હોવાથી તેનું ચિત્ત વિશિષ્ટ અને ચંચળ નથી હોતું (ગીતા અ. ૧૮/૨૬).

તેજઃ ક્ષમા ધૃતિઃ શૌચમદ્રોહો નાતિમાનિતા ।

ભવન્તિ સમ્પદં દૈવીમભિજાતસ્ય ભારત ॥ ૩૥ ॥

તેજઃ	= તેજ (પ્રભાવ),	(અને)	અર્જુન!
ક્ષમા	= ક્ષમા,	નાતિમાનિતા = માનની અપેક્ષા	દૈવીમ્, સમ્પદમ્ = દૈવી સંપદાને
ધૃતિઃ	= ધૈર્ય,	ન રાખવી	અભિજાતસ્ય = પ્રાપ્ત થયેલા
શૌચમ્	= દેહશુદ્ધિ,	(આ બધાં)	મનુષ્યના લક્ષણ
અદ્રોહઃ	= શત્રુભાવ ન હોવો	ભારત = હે ભરતવંશી	ભવન્તિ = છે.

ટીકા — ‘તેજઃ’ મહાપુરુષોનો સંગ મળતાં તેમના પ્રભાવથી પ્રભાવિત થઈને સાધારણ પુરુષો પણ દુર્ગુણ-દુરાચારોનો ત્યાગ કરીને સદ્ગુણ-સદાચારોમાં લાગી જાય છે. મહાપુરુષોની તે શક્તિને જ અહીં ‘તેજ’ કહી છે. આમ તો કોઈ માણસને જોઈને પણ લોકોને તેના સ્વભાવની વિરુદ્ધ કામ કરવામાં ભય લાગે છે; પરંતુ એ કોધરૂપી દોષનો તાપ છે.

સાધકમાં દૈવી સંપત્તિના ગુણો પ્રગટ થવાથી તેને જોઈને બીજા લોકોની અંદર સ્વાભાવિક જ સૌમ્યભાવો આવે છે અર્થાત્ તે સાધકની સમક્ષ બીજા લોકો દુરાચાર કરવામાં લજ્જા અનુભવે છે, અચકાય છે અને અનાયાસે જ સદ્ભાવપૂર્વક સદાચાર કરવામાં લાગી જાય છે. આ જ તે દૈવી સંપત્તિવાળાઓનું તેજ પ્રભાવ છે.

‘ક્ષમા’ — વિના કારણ અપરાધ કરવાવાળાને શિક્ષા

કરવાનું સામર્થ્ય રહેલું હોવા છતાં પણ તેના અપરાધને સહી લેવો અને તેને માફ કરી દેવો એ 'ક્ષમા'^૧ છે. આ ક્ષમા મોહ-મમતા, ભય અને સ્વાર્થને કારણે પણ કરવામાં આવે છે; જેમ કે - પુત્ર અપરાધ કરે તો પિતા તેને ક્ષમા કરી દે છે, તો આ ક્ષમા મોહ-મમતા હોવાને કારણે થઈ હોવાથી શુદ્ધ નથી. એ જ રીતે કોઈ બળવાન તેમ જ ક્રૂર વ્યક્તિ દ્વારા આપણો અપરાધ કરતાં આપણે ભયવશ તેની સામે કંઈ નથી બોલતા, તો આ ક્ષમા ભયને કારણે છે. આપણી ધનસંપત્તિનું અન્વેક્ષણ (તપાસ) કરવા માટે ઈન્સ્પેક્ટર આવે અને તે આપણને કદાચ ધમકાવે, અનુચિત પણ બોલે અને તેનું રોકાણ આપણને પ્રતિકૂળ પણ લાગે તોપણ સ્વાર્થહાનિના ભયથી આપણે તેની સમક્ષ કંઈ નથી બોલતા, તો આ ક્ષમા સ્વાર્થને કારણે છે, આ વાસ્તવિક ક્ષમા નથી. વાસ્તવિક ક્ષમા તો તે જ છે, જેમાં 'આપણું અનિષ્ટ કરવાવાળાને અહીં અને પરલોકમાં પણ કોઈ પ્રકારનો દંડ ન મળે' - એવો ભાવ રહે.

ક્ષમા માગવાનું પણ બે પ્રકારે થાય છે -

(૧) આપણે કોઈનો અપકાર કર્યો, તો તેની શિક્ષા આપણને થશે - એવા ભયથી પણ ક્ષમા માગવામાં આવે છે; પરંતુ એવી ક્ષમામાં સ્વાર્થનો ભાવ રહેવાથી એ સાત્ત્વિક ક્ષમા નથી.

(૨) આપણાથી કોઈનો અપરાધ થયો, તો હવે પછીથી જીવનપર્યંત આવો અપરાધ ફરીથી કદી નહિ કરું - એવા ભાવથી જે ક્ષમા માગવામાં આવે છે, તે પોતાના સુધરવાની દૃષ્ટિથી થાય છે, તેથી આવી ક્ષમા માગવાથી જ મનુષ્યની ઉન્નતિ થાય છે.

મનુષ્યને ક્ષમાશીલ બનવું હોય તો કયો ઉપાય કરવો જોઈએ? જો મનુષ્ય પોતાને માટે કોઈની પાસેથી કોઈ પ્રકારના સુખની આશા ન રાખે અને પોતાના ઉપર અપકાર કરવાવાળાનું પણ બૂરું ન ઈચ્છે, તો તેનામાં ક્ષમાભાવ પ્રગટ થઈ જાય છે.

'ધૃતિ:' - કોઈ પણ અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં વિચલિત ન થઈને પોતાની સ્થિતિમાં કાયમ રહેવાની

શક્તિનું નામ 'ધૃતિ' (ધૈર્ય) છે (ગીતા અ. ૧૮/૩૩).

ધૃતિઓ સાત્ત્વિક હોય છે તો ધૈર્ય ટકી રહે છે અને ધૃતિઓ રાજસી-તામસી હોય તો ધૈર્ય દૃઢ નથી રહેતું. જેમકે બદ્રીનારાયણના રસ્તા પર ચાલવાવાળાને માટે ક્યારેક ગરમી, ચઢાવ વગેરે પ્રતિકૂળતાઓ આવે છે અને ક્યારેક ઠંડક, ઉતરાવ વગેરે અનુકૂળતાઓ આવે છે, પરંતુ ચાલવાવાળાને એ પ્રતિકૂળતાઓ અને અનુકૂળતાઓ જોઈને રોકાઈ જવાનું નથી, પરંતુ 'આપણે તો બદ્રીનારાયણ પહોંચવાનું છે' - એ ઉદ્દેશ્યથી ધૈર્ય અને તત્પરતાપૂર્વક ચાલતા રહેવાવાનું છે. એવી જ રીતે સાધકે સારી, નરસી ધૃતિઓ અને અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિઓની તરફ જોવું જ નહિ જોઈએ. એમાં તેણે ધીરજ ધારણ કરવી જોઈએ; કેમકે જે પોતાનો ઉદ્દેશ્ય સિદ્ધ કરવા ઈચ્છે છે, તે માર્ગમાં આવવાવાળા સુખ અને દુઃખને નથી દેખતો-

મનસ્વી કાર્યાર્થી ન ગણયતિ દુઃખં ન ચ સુખમ્ ॥

(ભર્તૃહરિનીતિશતક)

'શૌચમ્' - બાહ્ય શુદ્ધિ તેમ જ અંતઃશુદ્ધિનું નામ 'શૌચ' છે.^૨ પરમાત્મપ્રાપ્તિનો ઉદ્દેશ્ય રાખવાવાળો સાધક બાહ્ય શુદ્ધિનો પણ ખ્યાલ રાખે છે કારણ કે બાહ્ય શુદ્ધિ રાખવાથી અંતઃકરણની શુદ્ધિ આપમેળે થાય છે અને અંતઃકરણ શુદ્ધ થતાં બાહ્ય અશુદ્ધિ તેને રુચતી નથી. આ વિષય પર પતંજલિ મહારાજે કહ્યું છે -

'શૌચાત્ સ્વાઙ્ગજુગુપ્સા પરૈરસંસર્ગઃ' ।

(યોગદર્શન ૨/૪૦)

'શૌચથી સાધકની પોતાના શરીરથી ધૃણા અર્થાત્ અપવિત્ર-બુદ્ધિ અને બીજાઓની સાથે સંસર્ગ ન કરવાની ઈચ્છા થાય છે.'

તાત્પર્ય એ છે કે પોતાના શરીરને શુદ્ધ રાખવાથી શરીરની અપવિત્રતાનું જ્ઞાન થાય છે. શરીરની અપવિત્રતાનું જ્ઞાન થવાથી 'સઘળાં શરીરો આ જ જાતનાં છે' - એનો બોધ થાય છે. આ બોધથી બીજાં શરીરો પ્રત્યે જે આકર્ષણ થાય છે, તેનો અભાવ થઈ જાય છે અર્થાત્ બીજાં શરીરોથી સુખ લેવાની ઈચ્છા દૂર થઈ જાય છે.

૧. ક્ષમા અને અક્રોધમાં શું અંતર છે? ક્ષમામાં જેણે અપરાધ કર્યો છે, તેના પર વિશેષરૂપે એ દૃષ્ટિ રહે છે કે તેને કદી કોઈ જાતની શિક્ષા ન થાય અને અક્રોધમાં પોતાની તરફ દૃષ્ટિ રહે છે કે અમારામાં ક્રોધ ન થાય, બળતરા ન થાય, કોઈ પ્રકારનો ખળભળાટ ન થાય. જોકે ક્ષમાની અંતર્ગત અક્રોધ પણ આવી જાય છે, તોપણ જે ક્ષમાશીલ છે, તેને માટે ક્રોધરહિત કહેવાની આવશ્યકતા નથી, જ્યારે ક્રોધરહિત છે, તેના માટે ક્ષમાશીલ છે, એવું કહેવાની આવશ્યકતા બાકી રહે છે. આથી આ બન્ને ગુણો (ક્ષમા અને અક્રોધ) ભિન્ન-ભિન્ન છે.

૨. અહીં 'શૌચમ્' પદથી બાહ્ય શુદ્ધિ જ લેવી જોઈએ; કેમકે અંતઃશુદ્ધિ 'સત્ત્વસંશુદ્ધિઃ' પદથી આ જ અધ્યાયના પહેલા શ્લોકમાં આવી ગઈ છે.

બાહ્યશુદ્ધિ ચાર રીતે થાય છે — (૧) શારીરિક, (૨) વાચિક, (૩) કૌટુંબિક અને (૪) આર્થિક.

(૧) શારીરિક શુદ્ધિ — પ્રમાદ, આળસ, આરામ-પ્રિયતા, સ્વાદિયાપણું વગેરેથી શરીર અશુદ્ધ થઈ જાય છે અને આ બધાથી વિપરીત કાર્યતત્પરતા, પુરુષાર્થ, ઉદ્યોગ, સાદગી વગેરે અપનાવીને આવશ્યક કાર્ય કરતાં શરીર શુદ્ધ થઈ જાય છે. એવી જ રીતે જળ, માટી વગેરેથી પણ શારીરિક શુદ્ધિ થાય છે.

(૨) વાચિક શુદ્ધિ — જૂઠું બોલવું, કડવું બોલવું, વૃથા બકવાસ કરવો, નિંદા કરવી, ચુગલી કરવાં વગેરે વાણીને અશુદ્ધ કરે છે. આ દોષોને હઠાવીને સત્ય, પ્રિય, હિતકારક તેમ જ આવશ્યક વચન બોલવાં (જેનાથી બીજાંઓની પારમાર્થિક ઉન્નતિ થતી હોય અને દેશ, ગામ, મહોલ્લો, પરિવાર, કુટુંબ વગેરેનું હિત થતું હોય) અને અનાવશ્યક વાત ન કરવી — આ વાણીની શુદ્ધિ છે.

(૩) કૌટુંબિક શુદ્ધિ — પોતાનાં બાળબચ્ચાંને સારું શિક્ષણ આપવું; જેનાથી તેમનું હિત થાય તેવું જ આચરણ કરવું; કુટુંબીઓનો આપણા પર જે નૈતિક અધિકાર છે, તેને પોતાની શક્તિ અનુસાર પૂરો કરવો; કુટુંબીઓમાં કોઈનો પક્ષપાત ન કરીને બધાંનું સમાન રૂપે હિત કરવું — આ કૌટુંબિક શુદ્ધિ છે.

(૪) આર્થિક શુદ્ધિ — ન્યાયયુક્ત, સત્યતાપૂર્વક બીજાંઓના હિતનો વિચાર કરતા રહીને જે ધનનું ઉપાર્જન કરવામાં આવ્યું છે, તેને યથાશક્તિ, તરછોડાયેલા, જરૂરિયાતવાળા, દરિદ્રી, રોગી, અકાલપીડિત, ભૂખ્યાં વગેરેને આપવાથી તેમ જ ગાયો, સ્ત્રીઓ અને બ્રાહ્મણોના રક્ષણ માટે વાપરવાથી દ્રવ્યની શુદ્ધિ થાય છે.

ત્યાગી-વૈરાગી-તપસ્વી સંત-મહાપુરુષોની સેવા માટે તેમ જ સદ્ગ્રંથોને સરળ ભાષામાં છપાવીને ઓછા મૂલ્યમાં આપવાથી તથા તેમનો પ્રચાર કરવાના કાર્યમાં વાપરવાથી ધનની અત્યંત શુદ્ધિ થઈ જાય છે.

પરમાત્મપ્રાપ્તિનો જ ઉદ્દેશ્ય થઈ જતાં પોતાની શુદ્ધિ થઈ જાય છે. સ્વયંની શુદ્ધિ થતાં થતાં શરીર, વાણી, કુટુંબ, ધન વગેરે બધાં શુદ્ધ તેમ જ પવિત્ર થવા લાગે છે. શરીર વગેરે શુદ્ધ થઈ જતાં ત્યાંનું સ્થાન, વાતાવરણ વગેરે પણ શુદ્ધ થઈ જાય છે. બાહ્યશુદ્ધિ અને પવિત્રતાનો ખ્યાલ રાખવાથી શરીરની વાસ્તવિકતા અનુભવમાં આવી જાય છે, જેથી શરીર

સાથેની અહંતા-મમતા છોડવામાં સહાય મળે છે. આ રીતે આ સાધન પણ પરમાત્મપ્રાપ્તિમાં નિમિત્ત બને છે.

‘અદ્રોહઃ’ — વિના કારણ અનિષ્ટ કરવાવાળાના પ્રત્યે પણ અંતઃકરણમાં બદલો લેવાની ભાવના ન થવી, એ ‘અદ્રોહ’^૧ છે. સાધારણ વ્યક્તિનું કોઈ અનિષ્ટ કરે છે, તો તેના મનમાં અનિષ્ટ કરવાવાળા પ્રત્યે દ્વેષની એક ગ્રંથિ બંધાઈ જાય છે કે, મોકો મળતાં હું આનો બદલો લઈને જ રહીશ; પરંતુ જેનો ઉદ્દેશ્ય પરમાત્મપ્રાપ્તિનો છે, તે સાધકનું કોઈ ગમે તેટલુંય અનિષ્ટ કેમ ન કરે, તેના મનમાં અનિષ્ટ કરવાવાળાના પ્રત્યે બદલો લેવાની ભાવના જ પેદા નથી થતી. કારણ કે કર્મયોગનો સાધક બધાના હિતને માટે કર્તવ્યકર્મ કરે છે, જ્ઞાનયોગનો સાધક બધાને પોતાનું સ્વરૂપ સમજે છે અને ભક્તિયોગનો સાધક બધામાં પોતાના ઈષ્ટ ભગવાનને જુએ છે. આથી તે કોઈના પ્રત્યે કેવી રીતે દ્રોહ કરી શકે છે.

નિજ પ્રભુમય દેખાહિં જગત કેહિ સન કરહિં બિરોધ ॥
(માનસ ૭/૧૧૨ ખ)

‘નાતિમાનિતા’ — એક ‘માનિતા’ હોય છે અને એક ‘અતિમાનિતા’ હોય છે. સામાન્ય વ્યક્તિઓ પાસેથી માન ઈચ્છવું એ ‘માનિતા’ છે અને જેમની પાસેથી આપણે શિક્ષણ મેળવ્યું, જેમનો આદર્શ ગ્રહણ કર્યો અને ગ્રહણ કરવા ઈચ્છીએ છીએ, તેમની પાસેથી પણ પોતાનાં માન અને આદર-સત્કાર ઈચ્છવાં એ ‘અતિમાનિતા’ છે. આ માનિતા અને અતિમાનિતાનું ન હોવું એ ‘નાતિમાનિતા’ છે.

સ્થૂળ દૃષ્ટિએ ‘માનિતા’ના બે ભેદ હોય છે —

(૧) સાંસારિક માનિતા — ધન, વિદ્યા, ગુણ, બુદ્ધિ, યોગ્યતા, અધિકાર, પદ, વર્ણ, આશ્રમ વગેરેને કારણે બીજાઓની અપેક્ષાએ પોતાનામાં એક શ્રેષ્ઠતાનો ભાવ થાય છે કે ‘હું સાધારણ મનુષ્યોના જેવો ઓછો જ છું. મારો કેટલા લોકો આદરસત્કાર કરે છે! તેઓ આદર કરે છે તો એ યોગ્ય જ છે; કેમકે હું આદર પામવા યોગ્ય જ છું’ — આ રીતે પોતાના પ્રત્યે જે માન્યતા થાય છે, તે સાંસારિક માનિતા કહેવાય છે.

(૨) પારમાર્થિક માનિતા — પ્રારંભિક સાધનાકાળમાં જ્યારે પોતાનામાં કંઈક દૈવીસંપત્તિ પ્રગટ થવા લાગે છે, ત્યારે સાધકને બીજાઓની અપેક્ષાએ પોતાનામાં કંઈક વિશેષતા દેખાય છે. સાથે જ બીજા લોકો પણ તેને પરમાત્માના

૧. ક્રોધ અને દ્રોહ — બન્નેમાં અંતર છે. પોતાનું અનિષ્ટ કરવાવાળા પ્રત્યે તત્કાળ જે બળતરા પેદા થાય છે, તેનું નામ ‘ક્રોધ’ છે; અને ક્રોધનો જે અંતરમાં ભાવ મૂળ નાખે છે અર્થાત્ મોકો મળતાં તેનું અનિષ્ટ કરવાની જે વેરભાવના જન્મે છે, તેનું નામ ‘દ્રોહ’ છે.

માર્ગ ચાલવાવાળો સાધક માનીને તેનો વિશેષ આદર કરે છે અને સાથે-સાથે 'આ સાધના કરવાવાળા છે, ખૂબ સજ્જન છે' — એવી પ્રશંસા પણ કરે છે. આનાથી સાધકને પોતાનામાં વિશેષતા જણાય છે, પરંતુ વાસ્તવમાં એ વિશેષતા પોતાની સાધનામાં ઊણપ હોવાને કારણે જ દેખાય છે. આ વિશેષતા દેખાવી એ પારમાર્થિક માનિતા છે.

જ્યાં સુધી પોતાનામાં વ્યક્તિત્વ (એકદેશીયતા, પરિચિન્નતા) રહે છે, ત્યાં સુધી પોતાનામાં બીજાઓની અપેક્ષાએ વિશેષતા દેખાયા કરે છે. પરંતુ જેમ જેમ અહંતા દૂર થતી જાય છે, તેમ તેમ સાધકનો બીજાઓની અપેક્ષાએ પોતાનામાં વિશેષતાનો ભાવ દૂર થતો જાય છે. અંતે આ બધી જ માનિતાઓનો અભાવ થઈને સાધકમાં દૈવીસંપત્તિનો ગુણ 'નાતિમાનિતા' પ્રગટ થઈ જાય છે.

દૈવીસંપત્તિના જેટલા સદ્ગુણ-સદાચાર છે, તે બધા પૂર્ણપણે જાગ્રત કરવાનો ઉદ્દેશ્ય તો સાધકનો હોવો જ જોઈએ. હા, પ્રકૃતિ (સ્વભાવ)ની ભિન્નતાથી કોઈનામાં કોઈ એક ગુણની ઊણપ, તો કોઈમાં કોઈ બીજા ગુણની ઊણપ રહી શકે છે. પરંતુ તે ઊણપ સાધકના મનમાં ખટકતી રહે છે અને તે પ્રભુનો આશ્રય લઈને પોતાની સાધના જ તત્પરતાથી કરતો રહે છે; આથી ભગવત્કૃપાથી તે ઊણપ દૂર થતી જાય છે. ઊણપ જેમ જેમ દૂર થતી જાય છે, તેમ તેમ ઉત્સાહ અને તે ઊણપ ઉત્તરોત્તર દૂર થવાની સંભાવના પણ વધતી જાય છે. આનાથી દુર્ગુણ-દુરાચાર સર્વથા નષ્ટ થઈને સદ્ગુણ-સદાચાર અર્થાત્ દૈવીસંપત્તિ પ્રગટ થઈ જાય છે.

‘ભવન્તિ સમ્પદં દૈવીમભિજાતસ્ય ભારત’ — ભગવાન કહે છે કે હે અર્જુન! આ બધા જ દૈવીસંપત્તિને પ્રાપ્ત થયેલા મનુષ્યોનાં લક્ષણો છે.

પરમાત્મપ્રાપ્તિનો ઉદ્દેશ્ય થતાં આ દૈવી સંપત્તિનાં લક્ષણો સાધકમાં સ્વાભાવિક જ આવવા લાગે છે. કેટલાંક લક્ષણો પૂર્વજન્મોના સંસ્કારોથી પણ જાગ્રત થાય છે. પરંતુ સાધક એ ગુણોને પોતાના નથી માનતો અને ન તેમને પોતાના પુરુષાર્થથી ઉપાર્જિત પણ માનતો. પરંતુ ગુણોના આવવામાં તે ભગવાનની જ કૃપા માને છે. કદીક ખ્યાલ કરવાથી સાધકના મનમાં એવો વિચાર આવે છે કે મારામાં પહેલાં તો આવી વૃત્તિઓ ન હતી, આવા સદ્ગુણ ન હતા, પછી એ મારામાં ક્યાંથી આવી ગયા? તો આ બધા ભગવાનની કૃપાથી જ આવ્યા છે — આવો અનુભવ થવાથી તે સાધકને દૈવી સંપત્તિનું અભિમાન નથી આવતું.

સાધકે દૈવી સંપત્તિના ગુણોને પોતાના નહિ માનવા જોઈએ; કેમકે આ દેવ-પરમાત્માની સંપત્તિ છે, વ્યક્તિગત (પોતાની) કોઈની નથી. જો વ્યક્તિગત હોત, તો તે પોતાનામાં જ રહેત, કોઈ અન્ય વ્યક્તિની ન રહેત. આને વ્યક્તિગત માનવાથી જ અભિમાન આવે છે. અભિમાન આસુરી સંપત્તિનું મુખ્ય લક્ષણ છે. અભિમાનની છાયામાં જ આસુરી સંપત્તિના બધા જ અવગુણો રહે છે. જો દૈવી સંપત્તિથી અભિમાન આસુરી સંપત્તિ પેદા થઈ જાય, તો પછી તે કદી દૂર થશે જ નહિ. પરંતુ દૈવી સંપત્તિથી આસુરી સંપત્તિ કદી પેદા નથી થતી, પરંતુ દૈવીસંપત્તિના ગુણોની સાથે સાથે આસુરીસંપત્તિના જે અવગુણો રહે છે, તેમનાથી જ (ગુણોનું) અભિમાન પેદા થાય છે અર્થાત્ સાધનની સાથે થોડું થોડું અસાધન રહેવાથી જ અભિમાન વગેરે દોષો પેદા થાય છે. જેમ કે કોઈને સત્ય બોલવાનું અભિમાન થાય છે, તો તેના મૂળમાં તે સત્યની સાથેસાથે અસત્ય પણ બોલે છે, જેને કારણે સત્યનું અભિમાન આવે છે. તાત્પર્ય એ છે કે દૈવી સંપત્તિના ગુણોને પોતાના માનવાથી તેમ જ ગુણોની સાથે અવગુણો રહેવાથી જ અભિમાન આવે છે. સર્વ પ્રકારે ગુણો આવતાં ગુણોનું અભિમાન થઈ જ નથી શકતું.

અહીં દૈવી સંપત્તિ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે એ ભગવાનની સંપત્તિ છે. આથી ભગવાનનો સંબંધ હોવાથી, એમનો આશ્રય લેવાથી શરણાગત ભક્તમાં એ સ્વાભાવિક જ આવે છે. જેમ કે શબરીના પ્રસંગમાં રામજીએ કહ્યું છે— નવધા ભગતિ કહઉં તોહિ પાડીં । સાવધાન સુનુ ધરુ મન માહીં ॥

... ..
નવ મહું એકઉ જિન્હું કે હોઈ । નારિ પુરુષ સચરાચર કોઈ ॥
સોઈ અતિસય પ્રિય ભામિનિ મોરેં । સકલ પ્રકાર ભગતિ દૃઢ તોરેં ॥
(માનસ ૩/૩૫-૩૬)

મનુષ્ય-દેવતા, ભૂત-પિશાચ, પશુ-પક્ષી, નારકીય જીવ, કીટ-પતંગ, લતા-વૃક્ષ વગેરે જેટલાં પણ સ્થાવર-જંગમ પ્રાણીઓ છે, તે બધાંમાં પોતપોતાની યોનિના અનુસાર મળેલાં શરીરો રુગ્ણ તેમ જ જીર્ણ થઈ જતાં પણ ‘હું જીવતો રહું, મારા પ્રાણ ચાલુ રહે’ — આવી ઈચ્છા ચાલુ રહે છે.^૧ આ ઈચ્છાનું હોવું એ જ આસુરી સંપત્તિ છે.

ત્યાગી-વૈરાગી સાધકમાં પણ પ્રાણ ચાલુ રહેવાની ઈચ્છા રહે છે; પરંતુ તેમાં પ્રાણપોષણ-બુદ્ધિ કે ઈન્દ્રિય-લોલુપતા નથી રહેતાં, કેમકે તેનો ઉદ્દેશ્ય પરમાત્મા હોય છે, ન કે શરીર અને સંસાર.

જ્યારે સાધક ભક્તનો ભગવાનમાં પ્રેમ થઈ જાય

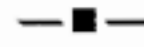
છે, ત્યારે તેને ભગવાન પ્રાણોથી પણ પ્યારા લાગે છે, પ્રાણોનો મોહ ન રહેવાથી તેના પ્રાણોનો આધાર કેવળ ભગવાન થઈ જાય છે. એટલા માટે તે ભગવાનને ‘પ્રાણનાથ! પ્રાણેશ્વર! પ્રાણપ્રિય!’ વગેરે સંબોધનોથી પોકારે છે. ભગવાનનો વિયોગ ન સહેવાથી તેના પ્રાણ પણ છૂટી શકે છે. કારણ કે મનુષ્ય જે વસ્તુને પ્રાણોથી પણ મોટી માની લે છે, તે માટે જો પ્રાણોનો ત્યાગ કરવો પડે તો તે સહર્ષ કરી દે છે, જેમ કે — પતિવ્રતા સ્ત્રી પતિને પ્રાણોથી પણ મોટા (પ્રાણનાથ) માને છે, તો તેનો પ્રાણ, શરીર, વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરેમાં મોહ નથી રહેતો. એટલા માટે પતિ

મરી જતાં તે તેના વિયોગમાં પ્રસન્નતાપૂર્વક સતી થઈ જાય છે. તાત્પર્ય એ થયું કે જ્યારે કેવળ ભગવાનમાં અનન્ય પ્રેમ થઈ જાય છે, તો પછી પ્રાણોનો મોહ નથી રહેતો. પ્રાણોનો મોહ ન રહેવાથી આસુરી સંપત્તિ સર્વથા દૂર થઈ જાય છે અને દૈવી સંપત્તિ આપમેળે પ્રગટ થઈ જાય છે. આ બાબતનો સંકેત ગોસ્વામી તુલસીદાસજી મહારાજે આ રીતે કર્યો છે —

પ્રેમ ભગતિ જલ બિનુ રઘુરાઈ ।

અભિઅંતર મલ કબહું ન જાઈ ॥

(માનસ ૭/૪૮/૩)

સંબંધ — અત્યાર સુધી એક પરમાત્માનો જ ઉદ્દેશ્ય રાખવાવાળાઓની દૈવી સંપત્તિ બતાવી; પરંતુ સાંસારિક ભોગ ભોગવવા અને સંગ્રહ કરવાનો જ જેમનો ઉદ્દેશ્ય છે, એવા પ્રાણપોષણપરાયણ લોકોની કઈ સંપત્તિ હોય છે — તેને હવે આગળના શ્લોકમાં બતાવે છે.

દમ્ભો દર્પોડભિમાનશ્ચ ક્રોધઃ પારુષ્યમેવ ચ ।

અજ્ઞાનં ચાભિજાતસ્ય પાર્થ સમ્પદમાસુરીમ્ ॥ ૪ ॥

પાર્થ	= હે પૃથાનંદન!	ક્રોધઃ, ચ	= ક્રોધ કરવો અને	આસુરીમ્	= આસુરી
દમ્ભઃ	= દંભ કરવો,	પારુષ્યમ્	= કઠોરતા રાખવી,	સમ્પદમ્	= સંપદાને
દર્પઃ, ચ	= ધમંડ કરવો અને	અજ્ઞાનમ્	= અવિવેક હોવો	અભિજાતસ્ય	= પ્રાપ્ત માણસનાં
અભિમાનઃ	= અભિમાન કરવો,	ચ, એવ	= વગેરે પણ		લક્ષણો છે.

ટીકા — ‘દમ્ભઃ’ માન, બડાઈ, પૂજા, ખ્યાતિ વગેરે પ્રાપ્ત કરવાને માટે, પોતાની ઉચ્ચ સ્થિતિ ન હોવા છતાં પણ તેવી સ્થિતિ દેખાડવાનું નામ ‘દંભ’ છે. આ દંભ બે પ્રકારનો હોય છે—

(૧) સદ્ગુણ-સદાચારોને કારણે — પોતાને ધર્માત્મા, સાધક, વિદ્વાન, ગુણવાન વગેરે પ્રગટ કરવો અર્થાત્ પોતાનામાં તેવું આચરણ ન હોવા છતાં પણ પોતાનામાં શ્રેષ્ઠ ગુણો હોય તેવું આચરણ દેખાડવું, થોડું હોવા છતાં પણ વધારે દેખાડવું, ભોગી હોવા છતાં પણ પોતાને યોગી બતાવવો વગેરે બનાવટી ભાવો અને ક્રિયાઓનું હોવું — આ સદ્ગુણ સદાચારોને કારણે થનારો ‘દંભ’ છે.

(૨) દુર્ગુણદુરાચારોને કારણે — જેનાં આચરણ અને જ્ઞાનપાન સ્વાભાવિક રીતે અશુદ્ધ નથી, એવી વ્યક્તિ પણ જેમનાં આચરણ અને જ્ઞાનપાન અશુદ્ધ છે — એવા દુર્ગુણી-દુરાચારી લોકોમાં જઈને એમને રાજી કરીને પોતાની પ્રતિષ્ઠા ઉપાસવવા માટે માન-આદર વગેરે પ્રાપ્ત કરવાને માટે, પોતાના મનને રુચતું ન હોવા છતાં પણ તેવાં

આચરણ અને જ્ઞાનપાન કરી બેસે છે — આ દુર્ગુણદુરાચારોને કારણે થનારો ‘દંભ’ છે.

તાત્પર્ય એ છે કે જ્યારે મનુષ્ય પ્રાણ, શરીર, ધન, સંપત્તિ, આદર, મહિમા વગેરેને પ્રધાનતા આપવા લાગે છે, ત્યારે તેનામાં દંભ આવી જાય છે.

‘દર્પઃ’ — ધમંડનું નામ ‘દર્પ’ છે. ધન-વૈભવ, જમીન-જાગીર, મકાન-પરિવાર વગેરે મમતાવાળી ચીજોને કારણે પોતાનામાં જે મોટાપણાનો અનુભવ થાય છે, તે ‘દર્પ’ છે. જેમ કે — મારી પાસે આટલું ધન છે; મારો આટલો મોટો પરિવાર છે; મારું આટલું રાજ્ય છે; મારી પાસે આટલી જમીન-જાગીર છે; મારી પાછળ આટલા માણસો છે; મારા અવાજની પાછળ આટલા માણસો બોલનારા છે; મારા પક્ષમાં બહુ જ માણસો છે; ધન-સંપત્તિ વૈભવમાં—મારી બરાબરી કોણ કરી શકે છે? મારી પાસે આવી આવી પદવીઓ છે, અધિકાર છે, સંસારમાં મારો કેટલો યશ અને પ્રતિષ્ઠા થઈ રહ્યાં છે! મારા ઘણા જ અનુયાયીઓ છે; મારો સંપ્રદાય કેટલો ઊંચો છે! મારા ગુરુજી કેટલા

પ્રભાવશાળી છે! વગેરે-વગેરે.

‘અભિમાન:’ અહંતાવાળી ચીજોને કારણે અર્થાત્ સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણશરીરને કારણે પોતાનામાં જે વડપણનો અનુભવ થાય છે, તેનું નામ ‘અભિમાન’ છે.^૧ જેમ કે — હું નાતજાતમાં કુલીન છું; હું વર્ણ-આશ્રમમાં ઊંચો છું; અમારી નાતમાં અમારી પ્રધાનતા છે, આખા ગામમાં અમારી વાત ચાલે છે અર્થાત્ અમે જે કહી દઈશું, તેને બધા જ માનશે; અમે જેને સહારો આપીશું, તે આદમીની વિરુદ્ધ ચાલવામાં બધા જ લોકો ભયભીત થશે અને અમે જેના વિરોધી થઈશું, તેને સાથ આપવામાં પણ બધા જ લોકો ભયભીત થશે; રાજદરબારમાં પણ અમારો આદર છે, એટલા માટે અમે જે કહી દઈશું, તેને કોઈ ટાળશે નહિ; અમે ન્યાય-અન્યાય જે કંઈ પણ કરીશું, તેને કોઈ ટાળી નથી શકતું — તેનો કોઈ વિરોધ નથી કરી શકતું; હું મોટો વિદ્વાન છું, હું અણિમા, મહિમા વગેરે સિદ્ધિઓને જાણું છું. એટલા માટે સમગ્ર સંસારની ઊથલપાથલ કરી શકું છું, વગેરે-વગેરે.

‘ક્રોધ:’ — બીજાઓનું અનિષ્ટ કરવાને માટે અંતઃકરણમાં જે બળતરા પેદા થાય છે, તેનું નામ ‘ક્રોધ’ છે.

મનુષ્યના સ્વભાવથી કોઈ વિપરીત કામ કરે છે તો તેનું અનિષ્ટ કરવાને માટે અંતઃકરણમાં ઉત્તેજના થઈને જે બળતરા પેદા થાય છે, તે ક્રોધ છે. ક્રોધ અને ક્ષોભમાં અંતર છે. બાળક ઉદ્વેગ કરે છે, કહ્યું નથી માનતો, તો માતાપિતા ઉત્તેજનામાં આવીને તેની મારપીટ કરે છે — આ તેમનો ‘ક્ષોભ’ (હૃદયનો ખળભળાટ) છે, ક્રોધ નહિ. કારણ કે તેમનામાં બાળકનું અનિષ્ટ કરવાની ભાવના હોતી જ નથી, બલકે બાળકના હિતની ભાવના રહે છે, પરંતુ જો ઉત્તેજનામાં આવીને બીજાનું અનિષ્ટ, અહિત કરીને તેને દુઃખ દેવામાં સુખનો અનુભવ થાય છે, તો એ ‘ક્રોધ’ છે. આસુરી પ્રકૃતિવાળાઓમાં આ જ ક્રોધ હોય છે.

ક્રોધને વશીભૂત થઈને મનુષ્ય ન કરવા યોગ્ય કામ પણ કરી બેસે છે, જેના ફળસ્વરૂપે તેણે જાતે પશ્ચાત્તાપ કરવો પડે છે. ક્રોધી વ્યક્તિ ઉત્તેજનામાં આવીને બીજાઓનો

અપકાર તો કરે છે, પરંતુ ક્રોધથી તેનો પોતાનો અપકાર ઓછો નથી હોતો; કેમકે પોતાનું અનિષ્ટ કર્યા વિના ક્રોધી વ્યક્તિ બીજાનું અનિષ્ટ કરી જ નથી શકતી. આમાં પણ એક મર્મની વાત છે કે ક્રોધી વ્યક્તિ જેનું અનિષ્ટ કરે છે, તેના કોઈ દુષ્કર્મોનું જે ફળ ભોગરૂપે આવવાવાળું છે, તે જ હોય છે, અર્થાત્ તેનું કોઈ નવું અનિષ્ટ નથી થઈ શકતું; પરંતુ ક્રોધી વ્યક્તિનો બીજાનું અનિષ્ટ કરવાની ભાવનાથી અને અનિષ્ટ કરવાથી નવો પાપસંગ્રહ થઈ જશે તથા તેનો સ્વભાવ પણ બગડી જશે. એ સ્વભાવ તેને નરકોમાં લઈ જવાનું નિમિત્ત બની જશે અને તે જે યોનિમાં જશે, ત્યાં જ તેને દુઃખ દેશે.

ક્રોધ પોતાને જ બાળે છે.^૨ ક્રોધી વ્યક્તિની સંસારમાં સારી ખ્યાતિ નથી થતી, પરંતુ નિંદા જ થાય છે. ખાસ પોતાના ઘરના માણસો પણ ક્રોધીથી ડરે છે. આ જ અધ્યાયના એકવીસમા શ્લોકમાં ભગવાને ક્રોધને નરકોનું દ્વાર કહ્યો છે. જ્યારે મનુષ્યના સ્વાર્થ અને અભિમાનમાં વિઘ્ન આવે છે, ત્યારે ક્રોધ પેદા થાય છે. પછી ક્રોધથી સંમોહ, સંમોહથી સ્મૃતિવિભ્રમ, સ્મૃતિવિભ્રમથી બુદ્ધિનાશ અને બુદ્ધિનાશથી મનુષ્યનું પતન થઈ જાય છે (ગીતા અ. ૨/૬૨-૬૩).

‘પારુષ્યમ્’ — કઠોરતાનું નામ ‘પારુષ્ય’ છે. એ અનેક પ્રકારનું હોય છે; જેમ કે — શરીરથી અકડાઈને ચાલવું, વાંકા ચાલવું — આ શારીરિક પારુષ્ય છે. ટેઢી-આંખે જોવું-આ નેત્રોનું પારુષ્ય છે. વાણીથી કઠોર બોલવું, જેથી બીજા ભયભીત થઈ જાય — આ વાણીનું પારુષ્ય છે. બીજાઓના ઉપર આપત્તિ, સંકટ, દુઃખ આવતાં પણ તેમને સહાય ન કરીને રાજી થવું વગેરે જે કઠોર ભાવો ઉત્પન્ન થાય છે, એ હૃદયનું પારુષ્ય છે.

જેમનું શરીર અને પ્રાણોની સાથે તાદાત્મ્ય થઈ ગયું છે એવા મનુષ્યોને જો બીજાઓની ક્રિયા કે વાણી બૂરી લાગે છે, તો તેના પ્રતિભાવરૂપે તેઓ તેમને કઠોર વચનો સંભળાવે છે, દુઃખ દે છે અને પોતે રાજી થઈને કહે છે કે ‘આપે જોયું કે નહિ? મેં તેની સાથે એવો કઠોર વ્યવહાર કર્યો કે તેના દાંત ખાટા કરી દીધા! હવે તે મારી સામે

૧. જ્યાં અભિમાન અને દર્પ — બન્નેમાંથી કોઈ એક આવે છે, ત્યાં અભિમાનની જ અંતર્ગત દર્પ અને દર્પની જ અંતર્ગત અભિમાન આવી જાય છે. પરંતુ જ્યાં એ બન્ને એકસાથે સ્વતંત્ર રૂપે આવે છે, ત્યાં બન્નેમાં થોડું અંતર થઈ જાય છે. ‘મમતા’ની ચીજોને કારણે ‘દર્પ’ અને ‘અહંતા’ની ચીજોને કારણે ‘અભિમાન’ કહેવામાં આવે છે અર્થાત્ બહારની ચીજોને કારણે પોતાનામાં જે મોટાપણું દેખાય છે, તે ‘દર્પ’ છે અને વિદ્યા, બુદ્ધિ વગેરે અંદરની ચીજોને કારણે પોતાનામાં જે મોટાપણું દેખાય છે, તે ‘અભિમાન’ છે.

૨. ક્રોધો હિ શત્રુઃ પ્રથમો નરાણાં દેહસ્થિતો દેહવિનાશનાય । યથાસ્થિતઃ કાષ્ઠગતો હિ વહ્નિઃ સ એવ વહ્નિર્દહતે શરીરમ્ ॥ ‘ક્રોધ જ મનુષ્યનો પ્રથમ શત્રુ છે, જે દેહમાં સ્થિત રહીને દેહનો જ વિનાશ કરે છે. જેવી રીતે લાકડામાં રહેલો અગ્નિ લાકડાને જ બાળે છે, એવી જ રીતે દેહમાં સ્થિત ક્રોધરૂપી અગ્નિ દેહને જ બાળે છે.’

બોલી શકશે નહિ. આ બધું વ્યાવહારિક પારુષ્ય છે.

સ્વાર્થબુદ્ધિની વિપુલતા રહેવાને કારણે મનુષ્ય પોતાનો મતલબ સિદ્ધ કરવાના ઈરાદાથી પોતાની ક્રિયાઓ દ્વારા બીજાઓને કષ્ટ થશે, તેમના પર કોઈ આપત્તિ આવશે — આ વાતો પર વિચાર જ નથી કરતો. હૃદયમાં કઠોર ભાવ હોવાથી તે કેવળ પોતાનો સ્વાર્થ જુએ છે અને તેનાં મન, વાણી, શરીર, વર્તવ આદિમાં કઠોરતા હોય છે. સ્વાર્થભાવની વૃત્તિ અધિક માત્રામાં વધી જાય તો તે હિંસા પણ કરી બેસે છે, તેના સ્વભાવમાં સાહજિક જ ક્રૂરતા આવી જાય છે. ક્રૂરતા આવતાં હૃદયમાં સૌમ્યતા બિલકુલ નથી રહેતી. સૌમ્યતા ન રહેવાથી તેના દરેક વર્તવમાં, સ્વાભાવિક જ કઠોરતા રહે છે. એટલા માટે તે કેવળ બીજાઓ પાસેથી દબાણપૂર્વક સંપત્તિ પડાવી લેવી, બીજાઓને દુઃખ આપવું વગેરેમાં રચ્યોપચ્યો રહે છે. આના પરિણામે તેના પોતાનાં સુખ-દુઃખનો તે વિચાર જ નથી કરી શકતો.

‘અજ્ઞાનમ્’ — અહીં ‘અજ્ઞાન’ નામ અવિવેકનું છે. અવિવેકી પુરુષોને સત-અસત, સાર-અસાર, કર્તવ્ય-અકર્તવ્ય વગેરેનું જ્ઞાન નથી હોતું. કારણ કે તેમની દષ્ટિ નાશવાન પદાર્થોના ભોગ અને સંગ્રહ પર જ ટકેલી રહે છે. એટલા માટે (પરિણામ પર દષ્ટિ ન રહેવાથી) તેઓ એ વિચારી જ નથી શકતા કે આ નાશવાન પદાર્થો ક્યાં સુધી અમારી સાથે રહેશે અને અમે ક્યાં સુધી એમની સાથે રહીશું. પશુઓની જેમ કેવળ પ્રાણપોષણમાં જ લાગ્યા રહેવાને કારણે તેઓ શું કર્તવ્ય છે અને શું અકર્તવ્ય છે — આ વાતોને નથી જાણી શકતા અને જાણવા ઈચ્છતા પણ નથી.

તેઓ તાત્કાલિક સંયોગજન્ય સુખને જ સુખ માને છે અને શરીર તથા ઈન્દ્રિયોના પ્રતિકૂળ સંયોગને જ દુઃખ માને છે. એટલા માટે તેઓ પ્રયત્ન તો સુખને માટે જ કરે છે, પરંતુ પરિણામમાં તેમને પહેલાંથી પણ અધિક દુઃખ મળે છે.^૧ છતાં પણ તેમને ભાન નથી થતું કે આનું અમારે માટે પરિણામ શું આવશે? તેઓ તો માન-બડાઈ, સુખ-આરામ, ધનસંપત્તિ વગેરેના પ્રલોભનમાં આવીને નિષિદ્ધ કામો પણ કરવા લાગી જાય છે, જેનું પરિણામ તેમને માટે

તથા દુનિયાને માટે પણ ખૂબ અનર્થકારી આવે છે.

‘અભિજાતસ્ય પાર્થ સમ્પદમાસુરીમ્’ — હે પાર્થ! આ બધાં આસુરી સંપત્તિને^૨ પ્રાપ્ત થયેલા મનુષ્યોનાં લક્ષણો છે. મરણધર્મા શરીરની સાથે એકતા માનીને ‘હું કદી મરું નહિ; સદા જીવતો રહું અને સુખ ભોગવતો રહું’ — એવી ઈચ્છાવાળા મનુષ્યના અંતઃકરણમાં આ લક્ષણો હોય છે. અઢારમા અધ્યાયના ચાળીસમા શ્લોકમાં ભગવાને કહ્યું છે કે કોઈ પણ સાધારણ પ્રાણી પ્રકૃતિના ગુણોના સંબંધથી સર્વથા રહિત નથી. આનાથી સિદ્ધ થાય છે કે પ્રત્યેક જીવ પરમાત્માનો અંશ હોવા છતાં પણ પ્રકૃતિની સાથે સંબંધનું તાત્પર્ય છે — પ્રકૃતિના કાર્ય શરીરમાં ‘હું-મારું’નો સંબંધ (તાદાત્મ્ય) અને પદાર્થોમાં મમતા, આસક્તિ તથા કામના હોવા. શરીરમાં ‘હું-મારું’નો સંબંધ જ આસુરી સંપત્તિનું મૂળભૂત લક્ષણ છે, જેનો પ્રકૃતિની સાથે મુખ્યત્વે સંબંધ છે, તેને જ માટે અહીં કહેવામાં આવ્યું છે કે તે આસુરી સંપત્તિને પ્રાપ્ત થયેલો છે.

પ્રકૃતિની સાથે સંબંધ જીવનો પોતાનો માનેલો છે. આથી તે જ્યારે ઈચ્છે ત્યારે આ સંબંધનો ત્યાગ કરી શકે છે. કારણ કે જીવ (આત્મા) ચેતન તથા નિર્વિકાર છે અને પ્રકૃતિ જડ તથા પ્રતિક્ષણે પરિવર્તનશીલ છે, એટલા માટે ચેતનનો જડની સાથે સંબંધ વાસ્તવમાં છે નહિ, કેવળ માની રાખ્યો છે. આ સંબંધને છોડતાં જ આસુરી સંપત્તિ સર્વથા દૂર થઈ જાય છે. આ રીતે મનુષ્યમાં આસુરી સંપત્તિને દૂર કરવાની પૂરી યોગ્યતા છે. તાત્પર્ય એ છે કે આસુરી સંપત્તિને પ્રાપ્ત થયેલો હોવા છતાં પણ તે પ્રકૃતિની સાથે પોતાનો સર્વથા સંબંધ-વિચ્છેદ કરીને આસુરી સંપત્તિને દૂર કરી શકે છે.

પ્રાણોમાં મનુષ્યનો જેમ જેમ મોહ થતો જાય છે, તેમ ને તેમ આસુરી સંપત્તિ અધિક વધતી જાય છે. આસુરી સંપત્તિ અત્યધિક વધવાથી મનુષ્ય પોતાના પ્રાણોને ટકાવવા માટે અને સુખ ભોગવવાને માટે બીજાઓનું નુકસાન પણ કરે છે. એટલું જ નહિ, બીજાઓની હત્યા કરવામાં પણ તે નથી અચકાતો.

૧. કર્માણ્યારભમાણાનાં દુઃખહત્યૈ સુખાય ચ । પશ્યેત્ પાકવિપર્યાસં મિથુનીચારિણાં નૃણામ્ ॥ (શ્રીમદ્ભા. ૧૧/૩/૧૮)
‘રાજન! સ્ત્રી-પુરુષ સંબંધ વગેરે બંધનોથી બંધાયેલા પુરુષો તો સુખની પ્રાપ્તિ અને દુઃખની નિવૃત્તિને માટે કર્મો કરતા રહે છે. પરંતુ જે પુરુષ માયાથી તરવાને ઈચ્છે છે, તેણે વિચાર કરવો જોઈએ કે તેનાં કર્મોનું ફળ કેવી રીતે ઊલટું થતું જાય છે. તેઓ સુખને બદલે દુઃખ પામે છે અને દુઃખ દૂર થવાને બદલે તેમનું દુઃખ વધતું જાય છે!’

૨. અહીં ‘આસુરી’ શબ્દમાં દેવતાઓનો વિરોધવાચક ‘નઞ્’ સમાસ નથી, પરંતુ ‘અસુષુ પ્રાણેષુ રમન્તે ઈતિ અસુરાઃ’ના અનુસાર જે મનુષ્યો કેવળ ઈન્દ્રિયો અને પ્રાણોનું પોષણ કરવામાં જ લાગેલા છે અર્થાત્ જેઓ કેવળ સંયોગજન્ય સુખમાં જ આસક્ત છે, તે મનુષ્યોનો વાચક અહીં ‘અસુર’ શબ્દ છે. તાત્પર્ય એ છે કે જેમનો ઉદ્દેશ્ય પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરવાનો નથી અને જેઓ શરીર ધારણ કરીને કેવળ ભોગ ભોગવવા ઈચ્છે છે, તેઓ અસુર છે. તે અસુરોની સંપત્તિનું નામ ‘આસુરી સંપત્તિ’ છે.

મનુષ્ય જ્યારે અસ્થાયીને સ્થાયી માની લે છે, ત્યારે આસુરી સંપત્તિના દુર્ગુણ-દુરાચારોના સમૂહના સમૂહ તેનામાં આવી જાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે અસતનો સંગ થવાથી, અસત આચરણ, અસત ભાવ અને દુર્ગુણ વિના બોલાવ્યે તથા વિના પ્રયત્ન કર્યે આપોઆપ આવે છે, જે મનુષ્યને પરમાત્માથી વિમુખ કરીને અધોગતિમાં લઈ જવાવાળા છે.

—■—

સંબંધ — હવે ભગવાન દૈવી અને આસુરી-બન્ને પ્રકારની સંપત્તિઓનું ફળ બતાવે છે.

દૈવી સમ્પદ્વિમોક્ષાય નિબન્ધાયાસુરી મતા ।

મા શુચઃ સમ્પદં દૈવીમભિજાતોઽસિ પાણ્ડવ ॥ ૫ ॥

દૈવી	= દૈવી	નિબન્ધાય	= બંધન કરનારી	અભિજાતઃ	= પ્રાપ્ત થયો
સમ્પદ્	= સંપદા	મતા	= મનાઈ છે.	અસિ	= છે (તેથી)
વિમોક્ષાય	= મુક્તિ માટે (અને)	પાણ્ડવ	= હે પાંડવ! (તું)	મા, શુચઃ	= શોક (ચિંતા)
આસુરી	= આસુરી સંપદા	દૈવીમ્, સમ્પદમ્	= દૈવી સંપદાને		ન કર.

ટીકા — ‘દૈવી સમ્પદ્વિમોક્ષાય’ — મારે ભગવાનની તરફ જ ચાલવું છે — આ ભાવ સાધકમાં જેટલો સ્પષ્ટ-રૂપે આવી જાય છે, તેટલો જ તે ભગવાનની સંમુખ થઈ જાય છે. ભગવાનની સંમુખ થવાથી તેનામાં સંસારથી વિમુખતા આવી જાય છે. સંસારથી વિમુખતા આવી જવાથી આસુરી સંપત્તિના જેટલા દુર્ગુણ-દુરાચારો છે, એ ઓછા થવા લાગે છે અને દૈવી સંપત્તિના જેટલા સદ્ગુણ-સદાચારો છે, એ પ્રગટ થવા લાગે છે. આનાથી સાધકની ભગવાનમાં અને ભગવાનનાં નામ, રૂપ, લીલા, ગુણ ચરિત્ર વગેરેમાં રુચિ થઈ જાય છે.

આમાં વિશેષતાથી ધ્યાન દેવાની વાત એ છે કે સાધકનો ઉદ્દેશ્ય જેટલો દૃઢ હશે, તેટલો જ તેનો પરમાત્માની સાથે જે અનાદિકાળનો સંબંધ છે, તે પ્રગટ થઈ જશે અને સંસારની સાથે જે માનેલો સંબંધ છે, તે દૂર થશે. દૂર શું થશે, તે તો પ્રતિષ્ઠા દૂર થઈ રહ્યો છે! વાસ્તવમાં પ્રકૃતિની સાથે સંબંધ છે જ નહિ. કેવળ આ જીવે સંબંધ માની લીધો છે. આ માનેલા સંબંધની સદ્ભાવના પર અર્થાત્ ‘શરીર જ હું છું અને શરીર મારું છે’ — આ સદ્ભાવના પર જ સંસાર ટકેલો છે. આ સદ્ભાવના દૂર થતાં જ સંસારની સાથે માનેલો સંબંધ દૂર થઈ જશે અને દૈવી સંપત્તિના સઘળા ગુણો પ્રગટ થઈ જશે કે જે મુક્તિનાં સાધન છે.

દૈવી-સંપત્તિ કેવળ પોતાને માટે જ નથી, પરંતુ સઘળાં પ્રાણીઓનાં કલ્યાણને માટે છે. જેવી રીતે ગૃહસ્થમાં નાના,

મોટા, વૃદ્ધ વગેરે અનેક સદસ્યો હોય છે, પરંતુ બધાનું પાલન-પોષણ કરવાને માટે ગૃહસ્વામી (ધરના વડા) પોતે પ્રયત્ન કરે છે, એવી જ રીતે સંસારના તમામ જીવોનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે ભગવાને મનુષ્યનું સર્જન કર્યું છે. તે મનુષ્ય બીજું તો શું, ભગવાનની આપેલી વિલક્ષણ શક્તિ દ્વારા ભગવાનની સંમુખ થઈને, ભગવાનની સેવા કરીને એમને પણ પોતાના વશમાં કરી શકે છે. એવો અદ્ભુત અધિકાર તેને આપ્યો છે! આથી મનુષ્ય તે અધિકારના અનુસાર યજ્ઞ, દાન, તપ તીર્થ, વ્રત, જપ, ધ્યાન, સ્વાધ્યાય, સત્સંગ વગેરે જેટલાં સાધના માટેનાં માધ્યમ છે, તે દ્વારા તેનું અનુષ્ઠાન કેવળ અનંત બ્રહ્માંડોના અનંત જીવોના કલ્યાણને માટે જ કરે અને દૃઢ સંકલ્પથી પ્રાર્થના કરે કે ‘હે નાથ! સઘળા જીવોનું કલ્યાણ થાઓ, સઘળા જીવો જીવન્મુક્ત થઈ જાય, સઘળા જીવો આપના અનન્ય પ્રેમી ભક્તો બની જાય; પરંતુ હે નાથ! આ થશે કેવળ આપની કૃપાથી જ. હું તો કેવળ પ્રાર્થના કરી શકું છું અને તે પણ આપની આપેલી સદ્બુદ્ધિ દ્વારા જ!’ આવો ભાવ દૃઢ કરીને પોતાની કહેવાનારી શરીર, ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, ધનસંપત્તિ વગેરે બધી ચીજોને સઘળી દુનિયાના કલ્યાણને માટે ભગવાનને અર્પણ કરી દે.^૧ આવું કરવાથી પોતાની કહેવાતી ચીજોને તો સંસારની સાથે અને પોતાની ભગવાનની સાથે સ્વતઃસિદ્ધ એકતા પ્રગટ થઈ જશે. આને ભગવાને ‘દૈવી સમ્પદ્વિમોક્ષાય’ પદો વડે કહી છે.

૧. સઘળા જીવોના કલ્યાણનો જે ભાવ છે, તે ભાવ પણ ભગવાનની જ આપેલી વિભૂતિ (દૈવી સંપત્તિ) છે, પોતાનો નહિ. પોતાના તો કેવળ ભગવાન જ છે.

‘નિબન્ધાયાસુરી મતા’ — જે જન્મમરણમાં કારણ છે, તે બધી આસુરી સંપત્તિ છે.

જ્યાં સુધી મનુષ્યની અહંતા ઓગળી નથી, ત્યાં સુધી નિર્ઘર્ષક ન જનારા શ્રેષ્ઠગુણોને ધારણ કરવા છતાં તેની મુક્તિ નહીં થાય. તાત્પર્ય એ છે કે જ્યાં સુધી ‘મારું શરીર જીવતું રહે, મને સુખ સુવિધા મળતી રહે’ આ પ્રકારના વિચાર અહંતામાં ચોંટેલા રહેશે, ત્યાં સુધી ઉપર-ઉપરના દૈવી સંપત્તિના ગુણો મુક્તિદાયક નહિ બને. હા, એ વાત તો ખરી કે, તે ગુણો તેને શુભ ફળ આપનારા થઈ જશે, ઊંચા લોકની પ્રાપ્તિ કરાવનારા બનશે, પરંતુ મુક્તિ નહિ આપે.

જેવી રીતે બીજને માટીમાં મેળવી દેતાં માટી, જળ, હવા, તાપ — એ બધાં જ તે બીજને જ પુષ્ટ કરે છે; આકાશ પણ તેને અવકાશ આપે છે; બીજમાંથી તે જ જાતિનું વૃક્ષ પેદા થાય છે અને તે વૃક્ષમાં તે જ જાતિનાં ફળ લાગે છે. એવી જ રીતે અહંતા (હું-પણાં)માં સંસારના સંસ્કાર રૂપી બીજ રાખીને જે શુભ કર્મ કરશે તે શુભ-કર્મ તે બીજને જ પુષ્ટ કરશે અને તે બીજના અનુસાર જ ફળ મળશે. તાત્પર્ય એ છે કે સકામ મનુષ્યની અહંતાની અંદર સંસારના જે સંસ્કારો પડેલાં છે, તે સંસ્કારોના અનુસાર તેની સકામ સાધનામાં અણિમા, ગરિમા વગેરે સિદ્ધિઓ આવશે. તેમાં બીજી કેટલીક વિશેષતાઓ પણ આવશે, અને તે બ્રહ્મલોક વગેરે લોકોમાં જઈને ત્યાંના ઊંચા-ઊંચા ભોગો પ્રાપ્ત કરશે પરંતુ તેની મુક્તિ નહિ થાય. (ગીતા અ. ૮/૧૬).

હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે મનુષ્યે મુક્તિને માટે શું કરવું? ઉત્તર એ છે કે જેવી રીતે બીજને શેકી નાખવામાં આવે કે ઉકાળી દેવામાં આવે, તો તે બીજનું અંકુર નહિ ફૂટે.^૧ તે બીજને વાવવામાં આવે તો પૃથ્વી તેને પોતાની સાથે મેળવી લેશે. પછી એ પત્તો જ નહિ લાગે કે બીજ હતું કે નહિ! એવી જ રીતે મનુષ્યનો જ્યારે દૃઢ નિશ્ચય થઈ જશે કે મારે કેવળ પરમાત્મપ્રાપ્તિ જ કરવી છે, તો સંસારનાં બધાં બીજ (સંસ્કારો) અહંતામાંથી નષ્ટ થઈ જશે.

શરીર-પ્રાણોમાં એક પ્રકારની આસક્તિ હોય છે કે હું સુખપૂર્વક જીવતો રહું, મને માન-બડાઈ મળતાં રહે, હું ભોગો ભોગવતો રહું. વગેરે. આ રીતે જેઓ વ્યક્તિત્વને બચાવીને ચાલે છે, તેમનામાં સારા ગુણો આવવા છતાં પણ આસક્તિને કારણે તેમની મુક્તિ નથી થઈ શકતી; કેમકે ઊંચ-નીચ યોનિઓમાં જન્મ લેવાનું કારણ પ્રકૃતિ સાથેનો સંબંધ જ છે (ગીતા અ. ૧૩/૨૧). તાત્પર્ય એ

છે કે જેણે પ્રકૃતિની સાથે પોતાનો સંબંધ જોડેલો છે, તે શુભ કર્મો કરીને બ્રહ્મલોક સુધી પણ ચાલ્યો જાય તોપણ તે બંધનમાં જ રહેશે.

માર્મિક વાત

ભગવાને આ અધ્યાયમાં આસુરી સંપત્તિનાં ત્રણ ફળ બતાવ્યાં છે, તેમાંથી આ શ્લોકમાં ‘નિબન્ધાયાસુરી મતા’ પદોથી બંધનરૂપી સામાન્ય ફળ બતાવ્યું છે. બીજા અધ્યાયના એકતાળીસમાથી ચુંમાળીસમા શ્લોકોમાં વર્ણવેલા અને નવમા અધ્યાયના વીસમા-એકવીસમા શ્લોકોમાં વર્ણવેલા સકામ ઉપાસકો પણ આમાં જ આવી જાય છે. જેમનો ઉદ્દેશ્ય કેવળ ભોગો ભોગવવાનો અને સંગ્રહ કરવાનો છે, એવા મનુષ્યોની અસંખ્ય શાખાઓવાળી અનંત બુદ્ધિઓ હોય છે અર્થાત્ તેમની કામનાઓનો કોઈ અંત નથી હોતો. જેઓ કામનાઓમાં તન્મય છે અને કર્મફળનાં પ્રશંસક વેદવાક્યોમાં જ પ્રીતિ રાખે છે, તેઓ વૈદિક યજ્ઞાદિને વિધિ વિધાનથી કરે છે, પરંતુ કામનાઓને કારણે તેઓને જન્મમરણરૂપી બંધન થાય છે (ગીતા અ. ૨/૪૧ થી ૪૪). એવી જ રીતે જેઓ અહીંના ભોગોને ન ઈચ્છીને સ્વર્ગના દિવ્ય ભોગોની કામનાથી શાસ્ત્રવિહિત યજ્ઞ કરે છે, તેઓ યજ્ઞના ફળસ્વરૂપ (સ્વર્ગનાં પ્રતિબંધક પાપો નષ્ટ થવાથી) સ્વર્ગમાં જઈને દિવ્ય ભોગો ભોગવે છે. જ્યારે તેમનાં (સ્વર્ગ આપવાવાળાં) પુણ્યો ક્ષીણ થઈ જાય છે, ત્યારે તેઓ ત્યાંથી પાછા વળીને આવાગમનને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે (ગીતા અ. ૮/૨૦-૨૧).

હવે અહીં શંકા એ થાય છે કે જે કૃષ્ણમાર્ગે (ગીતા અ. ૮/૨૫)થી ઉપર્યુક્ત સકામ પુરુષો જાય છે, તે જ માર્ગેથી યોગભ્રષ્ટ પુરુષો (ગીતા અ. ૬/૪૧) પણ જાય છે, આથી બન્નેનો માર્ગ એક હોવાથી અને બન્ને પુનરાવર્તી હોવાથી સકામ પુરુષોની જેમ યોગભ્રષ્ટ પુરુષોને પણ ‘નિબન્ધાયાસુરી મતા’વાળું બંધન થવું જોઈએ. એનું સમાધાન એ છે કે યોગભ્રષ્ટોને તે બંધન નથી થતું. કારણ કે પૂર્વ (મનુષ્યજન્મમાં કરેલી) સાધનામાં તેમનો ઉદ્દેશ્ય પોતાના કલ્યાણનો રહ્યો છે અને અંત સમયે વાસના, બેહોશી, પીડા વગેરેને કારણે તેમને વિઘ્નરૂપે સ્વર્ગ વગેરેમાં જવું પડે છે. આથી એ યોગભ્રષ્ટોના આ માર્ગેથી જવાને કારણે જ (ગીતા અ. ૮/૨૫માં) સકામ પુરુષોને માટે પણ ‘યોગી’ પદ આવ્યું છે, અન્યથા સકામ પુરુષો

૧. ભર્જિતા ક્વચિતા ધાના પ્રાયો બીજાય નેષ્યતે ॥ (શ્રીમદ્ભા. ૧૦/૨૨/૨૬)

યોગી કહી જ નથી શકાતા.

આસુરી સંપત્તિનું બીજું ફળ છે — ‘પતન્તિ નરકેડશુચૌ’ (ગીતા અ. ૧૬/૧૬). જેઓ કામનાને વશીભૂત થઈને પાપ, અન્યાય, દુરાચાર વગેરે કરે છે, તેઓને ફળસ્વરૂપે સ્થાનવિશેષ નરકોની પ્રાપ્તિ થાય છે.

આસુરી સંપત્તિનું ત્રીજું ફળ છે — ‘આસુરીધ્વેવયોનિષુ’, ‘તતો યાન્ત્યધમાં ગતિમ્’ (ગીતા અ. ૧૬/૧૮-૨૦). જેમના અંતરમાં દુર્ગુણ-દુર્ભાવ રહે છે અને ક્યારેક-ક્યારેક તેમનાથી પ્રેરિત થઈને તેઓ દુરાચાર પણ કરી બેસે છે, તેઓને દુર્ગુણ-દુર્ભાવ અનુસાર પહેલાં તો આસુરી યોનિની પ્રાપ્તિ અને ફરી દુરાચારના અનુસાર અધમ ગતિ (નરકો)ની પ્રાપ્તિ બતાવાઈ ગઈ છે.

‘મા શુચઃ સમ્પદં દૈવીમભિજાતોડસિ પાણ્ડવ’ — કેવળ અવિનાશી પરમાત્માને ઈચ્છવાવાળાની દૈવીસંપત્તિ હોય છે, જેના વડે મુક્તિ થાય છે અને વિનાશી સંસારના ભોગ તથા સંગ્રહ ઈચ્છવાવાળાની આસુરી સંપત્તિ હોય છે, જેનાથી બંધન થાય છે — આ વાતને સાંભળીને અર્જુનના મનમાં ક્યાંક એ શંકા પેદા ન થઈ જાય કે મને તો પોતાનામાં દૈવી સંપત્તિ દેખાતી જ નથી! એટલા માટે ભગવાન કહે છે કે ‘ભાઈ અર્જુન! તું દૈવી સંપત્તિને પ્રાપ્ત થયેલો છું; આથી શોક-સંદેહ ના કર.

દૈવી સંપત્તિને પ્રાપ્ત થઈ જતાં સાધકના દ્વારા કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ કે ભક્તિયોગનું સાધન સ્વાભાવિક જ થાય છે. કર્તવ્યપાલનથી કર્મયોગીનાં અને જ્ઞાનાગ્નિથી જ્ઞાનયોગીનાં બધાં પાપો નષ્ટ થઈ જાય છે (ગીતા અ. ૪/૨૩, ૩૭) પરંતુ ભક્તિયોગીનાં બધાં જ પાપો ભગવાન નષ્ટ કરે છે (ગીતા અ. ૧૮/૬૬) અને સંસારથી તેનો ઉદ્ધાર કરે છે (ગીતા અ. ૧૨/૭).

‘મા શુચઃ’^૧ — ત્રીજા શ્લોકમાં ‘ભારત’, ચોથા શ્લોકમાં ‘પાર્થ’ અને આ પાંચમા શ્લોકમાં ‘પાણ્ડવ’ — આ ત્રણ સંબોધનોનો પ્રયોગ કરીને ભગવાન અર્જુનને ઉત્સાહ અપાવે છે કે ‘ભારત! તારો વંશ બહુ શ્રેષ્ઠ છે; પાર્થ! તું તે માતા (પૃથા)નો પુત્ર છે, જે વેરભાવ રાખવાવાળાઓની પણ સેવા કરવાવાળાં છે; પાંડવ! તું બહુ ધર્માત્મા અને શ્રેષ્ઠ પિતા (પાંડુ)નો પુત્ર છે.’ તાત્પર્ય એ છે કે વંશ, માતા અને પિતા — આ ત્રણેય દૃષ્ટિથી તું શ્રેષ્ઠ છે; આથી તારામાં દૈવી-સંપત્તિ પણ સ્વાભાવિક છે. એટલા માટે તારે શોક નહિ કરવો જોઈએ.

ગીતામાં બે વાર ‘મા શુચઃ’ પદો આવ્યાં છે —

એક અહીં અને બીજું અઢારમા અધ્યાયના છાસઠમા શ્લોકમાં. આ પદોનો બે વાર પ્રયોગ કરીને ભગવાન અર્જુનને સમજાવે છે કે તારે સાધન અને સિદ્ધિ-બન્નેય વિષયોમાં ચિંતા નહિ કરવી જોઈએ. સાધનના વિષયમાં અહીં એવું આશ્વાસન આપ્યું કે તું દૈવી સંપત્તિને પ્રાપ્ત થયેલો છે અને સિદ્ધિના વિષય (અ. ૧૮/૬૬)માં એ આશ્વાસન આપ્યું કે હું તને સઘળાં પાપોથી મુક્ત કરી દઈશ. તાત્પર્ય એ છે કે સાધકને પોતાની સાધનામાં જે ઊણપ દેખાય છે, તેને તો તે દૂર કરતો રહે છે, પરંતુ ઊણપને કારણે તેના અંતઃકરણમાં નમ્રતાની સાથે એક નિરાશા જેવું રહે છે કે મારામાં એવા સારા ગુણો ક્યાં છે જેથી મને સાધ્યની પ્રાપ્તિ થાય! સાધકની આ નિરાશાને દૂર કરવાને માટે ભગવાન અર્જુનને સાધકમાત્રનો પ્રતિનિધિ બનાવીને તેને એ આશ્વાસન આપે છે કે તું સાધન અને સાધ્યના વિષયમાં ચિંતાશોક ના કર, નિરાશ ના થા.

દૈવી સંપત્તિવાળા પુરુષોનો એ સ્વભાવ હોય છે કે તેઓની સમક્ષ અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ કોઈ પણ પરિસ્થિતિ, ઘટના આવે, તેઓની દૃષ્ટિ હંમેશાં પોતાના કલ્યાણ તરફ જ રહે છે. યુદ્ધના પ્રસંગે જ્યારે ભગવાને અર્જુનનો રથ બન્ને સેનાઓની વચ્ચે ઊભો રાખ્યો, ત્યારે તે સેનાઓમાં ઊભેલા પોતાના કુટુંબીઓને જોઈને અર્જુનમાં કૌટુંબિક સ્નેહરૂપી મોહ પેદા થઈ ગયો અને તેઓ કરુણા તથા શોકથી વ્યાકુળ થઈને યુદ્ધરૂપી કર્તવ્યથી હઠવા લાગ્યા. તેમને વિચાર આવ્યો કે યુદ્ધમાં કુટુંબીઓને મારવાથી મને પાપ જ લાગશે, જેથી મારા કલ્યાણમાં વિઘ્ન આવશે. બધા સ્વજનોને મારવાથી અમને નાશવાન રાજ્ય અને સુખની પ્રાપ્તિ તો થઈ જશે, પરંતુ તેનાથી શ્રેય (કલ્યાણ)ની પ્રાપ્તિ નહીં થાય. આ રીતે અર્જુનમાં કુટુંબનો મોહ અને પાપ (અન્યાય, અધર્મ)નો ભય — બન્ને એકીસાથે આવી જાય છે. તેમાં જે કુટુંબનો મોહ છે, તે આસુરી સંપત્તિ છે અને પાપને કારણે પોતાના કલ્યાણમાં વિઘ્ન આવી જવાનો જે ભય છે, તે દૈવી સંપત્તિ છે.

આમાં પણ એક ખાસ વાત છે. અર્જુન કહે છે કે અમે જે યુદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય કરી લીધો છે, એ પણ એક મહાન પાપ છે — ‘અહો બત મહત્પાપં કર્તું વ્યવસિતા વયમ્’ (અ. ૧/૪૫). તેઓ યુદ્ધક્ષેત્રમાં પણ ભગવાનને વારંવાર પોતાના કલ્યાણની વાત પૂછે છે — ‘યચ્છ્રેયઃ સ્યાન્નિશ્ચિતં બ્રૂહિ તન્મે’ (અ. ૨/૭); ‘તદેકં વદ નિશ્ચિત્ય યેન શ્રેયોડહમાપ્નુયામ્’ (અ. ૩/૨); ‘યચ્છ્રેય એતયોરેકં

તન્મે બ્રૂહિ સુનિશ્ચિતમ્' (અ. ૫/૧). આ બધું તેમનામાં દૈવી સંપત્તિ હોવાને કારણે જ છે. આનાથી વિપરીત જેમનામાં આસુરી સંપત્તિ છે, એવા દુર્યોધન વગેરેમાં રાજ્ય અને ધનનો એટલો લોભ છે કે તેઓ કુટુંબના નાશથી થવાવાળા પાપ તરફ જોતા જ નથી (અ. ૧/૩૮). આ રીતે અર્જુનમાં દૈવી સંપત્તિ આરંભથી જ હતી. મોહરૂપી આસુરી સંપત્તિ તો તેમનામાં આગંતુક રૂપે આવી હતી, જે આગળ જતાં ભગવાનની કૃપાથી નષ્ટ થઈ ગઈ — 'નષ્ટો મોહઃ સ્મૃતિર્લબ્ધા ત્વપ્રસાદાન્મયાચ્યુત' (અ. ૧૮/૭૩). એટલા જ માટે અહીં ભગવાન કહે છે કે 'ભાઈ અર્જુન! તું ચિંતા ના કર, કેમકે તું દૈવી સંપત્તિને પ્રાપ્ત છે.'

અર્જુનને પોતાનામાં દૈવી સંપત્તિ નથી દેખાતી, એટલા માટે ભગવાન અર્જુનને કહે છે કે તારામાં દૈવી સંપત્તિ પ્રગટ છે. કારણ કે જે શ્રેષ્ઠ પુરુષો હોય છે, તેઓને પોતાનામાં સારા ગુણ નથી દેખાતા અને અવગુણ તેમનામાં રહેતા નથી. પોતાનામાં ગુણ ન દેખાવાનું કારણ એ છે કે તેઓની ગુણોની સાથે અભિન્નતા હોય છે. જેવી રીતે આંખમાં લગાડેલું અંજન આંખને નથી દેખાતું; કેમકે તે આંખોની સાથે એક થઈ જાય છે, તેવી જ રીતે દૈવી સંપત્તિની સાથે અભિન્નતા થતાં ગુણ નથી દેખાતા. જ્યાં સુધી પોતાનામાં ગુણ દેખાય છે, ત્યાં સુધી ગુણોની સાથે એકતા થયેલી નથી. ગુણ ત્યારે જ દેખાય છે, જ્યારે તેઓ પોતાનાથી કંઈક દૂર હોય છે. આથી ભગવાન અર્જુનને આશ્વાસન આપે છે કે તારામાં દૈવી સંપત્તિ સ્વાભાવિક છે, ભલેને તને ન દેખાય; એટલા માટે તું ચિંતા ન કર.

માર્મિક વાત

ભગવાને કૃપા કરીને માનવશરીર આપ્યું છે, તો તેની સફળતાને માટે પોતાના ભાવો અને આચરણોનું વિશેષ ધ્યાન રાખવું જોઈએ. કારણ કે શરીરનો કંઈ ભરોસો નહિ કે ક્યારે તે છૂટી જાય. એવી સ્થિતિમાં જલદીમાં જલદી પોતાનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે દૈવી સંપત્તિનો આશ્રય અને આસુરી સંપત્તિનો ત્યાગ કરવો બહુ જ આવશ્યક છે.

દૈવી સંપત્તિમાં 'દેવ' શબ્દ પરમાત્માનો વાચક છે અને એમની સંપત્તિ 'દૈવી સંપત્તિ' કહેવાય છે — 'દૈવસ્યેયં

દૈવી'. પરમાત્માનો જ અંશ હોવાથી જીવમાં દૈવી સંપત્તિ સ્વતઃસ્વાભાવિક છે. જ્યારે જીવ પોતાના અંશી પરમાત્માથી વિમુખ થઈને જડ પ્રકૃતિના સંમુખ થઈ જાય છે અર્થાત્ ઉત્પત્તિ-વિનાશશીલ શરીર વગેરે પદાર્થોનો સંગ (તાદાત્મ્ય) કરી લે છે, ત્યારે તેનામાં આસુરી સંપત્તિ આવી જાય છે. કારણ કે કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, દંભ, દ્વેષ વગેરે જેટલા પણ દુર્ગુણ-દુરાચાર છે, તે સઘળેસઘળા નાશવાનના સંગથી જ પેદા થાય છે. જેઓ પ્રાણોને જીવતા રાખવાનું ઇચ્છે છે, પ્રાણોમાં જ જેઓની રતિ છે, એવા પ્રાણપોષણપરાયણ લોકોનો વાચક 'અસુર' શબ્દ છે — 'અસુષુ પ્રાણેષુ રમન્તે ઈતિ અસુરાઃ' એટલા માટે 'હું સુખપૂર્વક જીવતો રહું' એવી ઇચ્છા આસુરી સંપત્તિનું ખાસ લક્ષણ છે. દૈવી અને આસુરી સંપત્તિ બધાં પ્રાણીઓમાં જોવામાં આવે છે (અ. ૧૬/૬). એવું કોઈ પણ સાધારણ પ્રાણી નથી, જેનામાં આ બન્ને સંપત્તિઓ ન જોવામાં આવતી હોય. હા, એમાં જીવનમુક્ત, તત્ત્વજ્ઞ મહાપુરુષો તો આસુરી સંપત્તિથી સર્વથા ભિન્ન થઈ જાય છે.^૧ પરંતુ દૈવી સંપત્તિથી વંચિત કદી કોઈ હોઈ જ નથી શકતું. કારણ કે જીવ 'દેવ' અર્થાત્ પરમાત્માનો સનાતન અંશ છે. પરમાત્માનો અંશ હોવાથી તેનામાં દૈવી સંપત્તિ રહે જ છે. આસુરી સંપત્તિની પ્રધાનતા હોવાથી દૈવી સંપત્તિ દબાયેલા જેવી રહે છે, પરંતુ દૂર થતી નથી; કેમકે સત વસ્તુ કદી દૂર થઈ નથી શકતી. એટલા માટે કોઈ પણ મનુષ્ય સર્વથા દુર્ગુણી-દુરાચારી નથી હોઈ શકતો, સર્વથા નિર્દયી નથી હોઈ શકતો, સર્વથા અસત્યવાદી નથી હોઈ શકતો, સર્વથા વ્યભિચારી નથી હોઈ શકતો. જેટલા પણ દુર્ગુણ-દુરાચારો છે, તે એકલા કોઈ પણ વ્યક્તિમાં સર્વથા હોઈ જ નથી શકતા. કોઈ પણ, ગમે ત્યારે, ગમે તેટલો પણ દુર્ગુણ-દુરાચારી કેમ ન હોય, તેની સાથે આંશિક સદ્ગુણ-સદાચાર રહેશે જ. દૈવી સંપત્તિ પ્રગટ થતાં આસુરી સંપત્તિ દૂર થઈ જાય છે; કેમકે દૈવી સંપત્તિ પરમાત્માની હોવાથી અવિનાશી છે અને આસુરી સંપત્તિ સંસારની હોવાથી નાશવાન છે.

સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ પરમાત્માનો અંશ હોવાથી 'હું સદા જીવતો રહું' અર્થાત્ કદી મરું નહિ; હું સર્વ કંઈ જાણી લઉં અર્થાત્ કદી અજ્ઞાની ન રહું; હું સર્વદા સુખી રહું અર્થાત્ કદી દુઃખી ન થાઉં — આ રીતે સત્-ચિત્-આનંદની

૧. જીવનમુક્ત મહાપુરુષો નાશવાનથી અસંગ થઈને અવિનાશી પરમાત્મામાં સ્થિત થઈ જાય છે. એટલા માટે તેઓનામાં જીવવાની આશા અને મરવાનો ભય નથી રહેતો. સત્યસ્વરૂપ પરમાત્મામાં સ્થિત હોવાથી તેઓનામાં સદ્ગુણસદાચાર સ્વતઃસ્વાભાવિક રહે છે. તે સિદ્ધ મહાપુરુષો તો દૈવી સંપત્તિથી પણ આગળ ગયેલા છે. આથી તેઓનામાં દૈવી સંપત્તિના ગુણ સ્વાભાવિક હોય છે, જે સાધકોને માટે આદર્શ હોય છે.

ઈચ્છા પ્રાણીમાત્રમાં રહે છે, પરંતુ તેનાથી ભૂલ એ થાય છે કે ‘હું રહું તો શરીરસહિત રહું; હું જાણકાર બનું તો બુદ્ધિને લીધે જાણકાર બનું; હું સુખ લઉં તો ઈન્દ્રિયો અને શરીરને લીધે સુખ લઉં’ – આ રીતે પોતાની ઈચ્છાઓને નાશવાન સંસારથી જ પૂરી કરવા ઈચ્છે છે. આ રીતે પ્રાણોનો મોહ હોવાથી આસુરી સંપત્તિ રહે જ છે.^૧ આમાં એક માર્મિક વાત છે કે પ્રાણીમાં નિત્યનિરંતર રહેવાની ઈચ્છા હોય છે, તો તે નિત્યનિરંતર રહી શકે છે અને હું મરું નહિ, એવી ઈચ્છા થાય છે, તો તે મરતો પણ નથી. જીવતા રહેવાનું સારું લાગે છે, તો જીવતા રહેવું તેનું સ્વાભાવિક છે અને મરવાથી ભય લાગે છે, તો મરવું તેનું સ્વાભાવિક નથી. એવી જ રીતે અજ્ઞાન બૂરું લાગે છે, તો અજ્ઞાન તેનું સાથી નથી. દુઃખ બૂરું લાગે છે તો દુઃખ તેનું સાથી નથી. આનાથી સિદ્ધ થાય છે કે પ્રાણીનું સ્વરૂપ ‘સત’ છે, ‘અસત’ એનું સ્વરૂપ નથી. સત્સ્વરૂપ હોઈને પણ એ સતને કેમ ઈચ્છે છે? કારણ કે એણે નષ્ટ થવાવાળા અસત શરીર વગેરેને ‘હું’ તથા ‘મારું’ માની લીધું છે અને તે બધામાં આસક્ત થઈ ગયો છે. તાત્પર્ય એ છે કે અસતનો સ્વીકાર કરવાથી પોતે સત હોવા છતાં પણ સતની ઈચ્છા થાય છે; જડતાનો સ્વીકાર કરવાથી પોતે જ્ઞાનસ્વરૂપ હોવા છતાં પણ તેને જ્ઞાનની ઈચ્છા થાય છે; દુઃખરૂપી સંસારનો સ્વીકાર કરવાથી પોતે સુખસ્વરૂપ હોવા છતાં પણ સુખની ઈચ્છા થાય છે. પરંતુ તેની પૂર્તિ પણ અસત-જડ-દુઃખરૂપી સંસાર દ્વારા જ કરવા ઈચ્છે છે. તાદાત્મ્યને કારણે એ શરીરને જ રાખવા ઈચ્છે છે, બુદ્ધિથી જ જ્ઞાની બનવા ઈચ્છે છે, શરીરથી જ શ્રેષ્ઠ અને સુખી બનવા ઈચ્છે છે, પોતાના નામ અને રૂપને જ સ્થાયી રાખવા ઈચ્છે છે. પોતાના નામને તો મર્યા પછી પણ સ્થાયી રાખવા ઈચ્છે છે. આ રીતે અસતના સંગથી આસુરી સંપત્તિ આવે છે. એવી જ રીતે અસતના સંગનો ત્યાગ કરવાથી આસુરી સંપત્તિ નષ્ટ થઈ જાય છે અને દૈવી સંપત્તિ પ્રગટ થઈ જાય છે.

જ્યારે સત્સંગ, સ્વાધ્યાય વગેરે દ્વારા મનુષ્યને પરમાત્મપ્રાપ્તિ કરવાનો વિચાર આવે છે, ત્યારે તે તેના માટે દૈવી સંપત્તિને ધારણ કરવા ઈચ્છે છે. દૈવી સંપત્તિને તે કર્તવ્યરૂપે ઉપાર્જિત કરે છે કે ‘મારે સત્ય બોલવાનું છે,

મારે અહિંસક બનવાનું છે, મારે દયાળુ બનવાનું છે, વગેરે-વગેરે.’ આ રીતે જેટલા પણ દૈવી સંપત્તિના ગુણો છે, તે ગુણોને તે પોતાના બળથી ઉપાર્જિત કરવા ઈચ્છે છે. એ સિદ્ધાંત છે કે કર્તવ્યરૂપે પ્રાપ્ત કરેલી અને પોતાના બળ (પુરુષાર્થ)થી ઉપાર્જિત કરેલી ચીજ સ્વાભાવિક નથી હોતી, પરંતુ કૃત્રિમ હોય છે. તે ઉપરાંત પોતાના પુરુષાર્થથી ઉપાર્જિત માનવાને કારણે અભિમાન આવે છે કે હું મોટો સત્યભાષી છું, હું બહુ સારો માણસ છું, વગેરે. જેટલા પણ દુર્ગુણ-દુરાચાર છે, સઘળેસઘળા અભિમાનની છાયામાં રહે છે અને અભિમાનથી જ પુષ્ટ થાય છે. એટલા માટે પોતાના પ્રયત્નથી કરેલી જેટલી પણ સાધના હોય છે, તે સાધનામાં અહંકાર સુરક્ષિત રહે છે અને અહંકારમાં આસુરી સંપત્તિ રહે છે. આથી જ્યાં સુધી તે દૈવી સંપત્તિને માટે પ્રયત્ન કરતો રહે છે, ત્યાં સુધી આસુરી સંપત્તિ છૂટતી નથી. અંતે તે હાર માની લે છે અથવા તેનો ઉત્સાહ ઓછો થઈ જાય છે, તેનો પ્રયત્ન મંદ થઈ જાય છે અને માની લે છે કે આ મારા વશની વાત નથી. સાધકની આવી દશા કેમ થાય છે? કારણ કે તેણે અત્યાર સુધી એ જાણ્યું નહિ કે આસુરી સંપત્તિ મારામાં કેવી રીતે આવી? આસુરી સંપત્તિનું કારણ છે, નાશવાનનો સંગ. તેનો સંગ જ્યાં સુધી રહેશે, ત્યાં સુધી આસુરી સંપત્તિ રહેશે જ. તે નાશવાનના સંગને નથી છોડતો, તો આસુરી સંપત્તિ તેને નથી છોડતી. અર્થાત્ આસુરી સંપત્તિથી તે સર્વથા મુક્ત નથી થઈ શકતો. એટલા માટે જો તે દૈવી સંપત્તિને લાવવા ઈચ્છે છે, તો નાશવાન જડના સંગનો ત્યાગ કરવાથી દૈવી સંપત્તિ આપોઆપ પ્રગટ થશે; કેમકે પરમાત્માનો અંશ હોવાથી પરમાત્માની સંપત્તિ તેનામાં સ્વતઃસિદ્ધ છે, કર્તવ્યરૂપથી ઉપાર્જિત નથી કરવાની.

આમાં એક વધારાની માર્મિક વાત છે. દૈવીસંપત્તિના ગુણ સ્વતઃસ્વાભાવિક રહે છે. તેમને કોઈ છોડી નથી શકતું. આની ખબર કેવી રીતે પડે? જેવી રીતે કોઈ વિચાર કરે કે હું સત્ય જ બોલીશ તો તે ઉંમરભર સત્ય બોલી શકે છે. પરંતુ કોઈ વિચાર કરે કે હું જૂઠું જ બોલીશ, તો તે આઠ પહોર પણ જૂઠું નથી બોલી શકતો. સત્ય જ બોલવાનો વિચાર થતાં તે દુઃખ ભોગવી શકે છે, પરંતુ જૂઠું બોલવાને માટે વિવશ નથી થઈ શકતો. પરંતુ જૂઠું જ બોલીશ –

૧. ‘દેહાભિમાનમાં ‘હું સુખપૂર્વક જીવતો રહું’ આ રીતે પ્રાણોનો મોહ રહે છે. એટલા માટે દેહાભિમાનથી આસુરી સંપત્તિ પેદા થાય છે. આથી ગીતામાં ‘દેહવદ્ધિઃ’ (અ. ૧૨/૫). ‘દેહિનમ્’ (અ. ૩/૪૦; ૧૪/૫,૭) વગેરે પદોથી જે દેહાભિમાનીઓની વાત આવી છે, તેઓને આસુરી સંપત્તિની જ અંતર્ગત સમજવા જોઈએ.

એવો વિચાર થતાં તો ખાવુંપીવું, બોલવું-ચાલવું સુધ્યાં તેને માટે મુશ્કેલ થઈ જશે. ભૂખ લાગી હોય અને જૂઠું બોલે કે ભૂખ નથી, તો જીવવાનું મુશ્કેલ થઈ જશે. જો તે એવી પ્રતિજ્ઞા કરી લે કે જૂઠું બોલવાથી બેશક મરી જાઉં, પણ જૂઠું જ બોલીશ, તો એ પ્રતિજ્ઞા સત્ય બની જશે. આથી કાં તો પ્રતિજ્ઞાભંગ થવાથી સત્ય આવી જશે કે પ્રતિજ્ઞા સત્ય થઈ જશે. સત્ય કદી છૂટશે નહિ; કેમકે સત્ય મનુષ્યમાત્રમાં સ્વાભાવિક છે. આ રીતે દૈવી સંપત્તિના જેટલા પણ ગુણો છે, બધાની બાબતમાં આવી જ વાત છે. એ તો નિત્ય રહેવાવાળા અને સ્વાભાવિક છે. કેવળ નાશવાનના સંગનો ત્યાગ કરવાનો છે. નાશવાનનો સંગ અનિત્ય અને અસ્વાભાવિક છે.

આસુરી સંપત્તિ આગંતુક છે. દુર્ગુણદુરાચાર બિલકુલ આગંતુક છે. કોઈ માણસ પ્રસન્ન રહે છે, તો લોકો એવું નથી કહેતા કે તમે પ્રસન્ન શા માટે રહો છો? પરંતુ કોઈ માણસ દુઃખી રહે છે, ત્યારે કહે છે કે દુઃખી શા માટે રહો છો? કેમકે પ્રસન્નતા સ્વાભાવિક છે અને દુઃખ અસ્વાભાવિક (આગંતુક) છે. એટલા માટે સારાં આચરણ કરવાવાળાને કોઈ નથી કહેતું કે તમે સારાં આચરણો શા માટે કરો છો? પરંતુ બૂરા આચરણવાળાને બધા કહે છે કે તમે 'બૂરાં આચરણ શા માટે કરો છો? આથી સદ્ગુણસદાચાર આપમેળે રહે છે અને દુર્ગુણદુરાચાર સંગથી આવે છે, એટલા માટે આગંતુક છે.

અર્જુનનામાં દૈવી સંપત્તિ વિશેષરૂપે હતી. જ્યારે તેમનામાં કાયરતા આવી ગઈ, ત્યારે ભગવાને આશ્ચર્યથી કહ્યું કે તારામાં આ કાયરતા ક્યાંથી આવી ગઈ (અ. ૨/૨-૩)? તાત્પર્ય એ છે કે અર્જુનમાં આ દોષ સ્વાભાવિક નહિ, આગંતુક છે. પહેલાં તેમનામાં આ દોષ હતો નહિ. અર્જુન આગળ કહે છે કે જેનાથી મારું નિશ્ચિત કલ્યાણ થાય, એવી વાત કહો. (અ. ૨/૭; ૩/૨; ૫/૧). યુદ્ધના પ્રસંગમાં પણ અર્જુનમાં 'મારું કલ્યાણ થઈ જાય' એવી ઈચ્છા છે. તો આનાથી પ્રતીત થાય છે કે અર્જુનના સ્વભાવમાં પહેલેથી જ દૈવી સંપત્તિ હતી, નહિ તો ઉર્વશી જેવી અપ્સરાને એકદમ હુકરાવી દેવી એ કોઈ મામૂલી મનુષ્યનું કામ નથી. તે અર્જુન વિચાર કરે છે કે મને દૈવી સંપત્તિ પ્રાપ્ત છે કે નહિ? હું તેનો અધિકારી છું કે નહિ? આથી તેને આશ્વાસન આપતાં ભગવાન કહે છે કે તું શોક ના કરીશ; તું દૈવી સંપત્તિને પ્રાપ્ત છે — 'મા શુચઃ સમ્પદં દૈવીમભિજાતોડસિ પાણ્ડવ' (અ. ૧૬/૫).

સત (ચેતન) અને અસત (જડ)ના તાદાત્મ્યથી 'અહં'

— ભાવ પેદા થાય છે. મનુષ્ય શુભ કે અંશુભ કોઈ પણ કામ કરે છે, તો પોતાના અહંકારને લીધે કરે છે. જ્યારે તે પરમાત્માને માર્ગે ચાલે છે, ત્યારે તેના અહંભાવમાં સત-અંશની પ્રધાનતા હોય છે અને જ્યારે સંસાર તરફ ચાલે છે, ત્યારે તેના અહંભાવમાં નાશવાન અસત-અંશની પ્રધાનતા હોય છે. સત-અંશની પ્રધાનતા હોવાથી તે દૈવી સંપત્તિનો અધિકારી કહેવાય છે અને અસત-અંશની પ્રધાનતા હોવાથી તે તેનો અનધિકારી કહેવાય છે. અસત-અંશને દૂર કરવાને માટે જ માનવશરીર મળ્યું છે. તેથી મનુષ્ય નિર્બળ નથી, પરાધીન નથી, પરંતુ તે સર્વ રીતે સમર્થ છે, સ્વાધીન છે. નાશવાન અસત-અંશ તો બધાનો દૂર થતો જ રહે છે, પરંતુ તે તેની સાથે પોતાનો સંબંધ ચાલુ રાખે છે. આ ભૂલ થાય છે. નાશવાન સાથે સંબંધ ચાલુ રાખવાને કારણે આસુરી સંપત્તિનો સર્વથા અભાવ નથી થતો.

અહંભાવ નાશવાન અસતના સંબંધથી જ થાય છે. અસતનો સંબંધ દૂર થતાં જ અહંભાવ દૂર થઈ જાય છે. પ્રકૃતિના અંશને પકડવાથી જ અહંભાવ છે. અહંમાં જડચેતન બને છે. તાદાત્મ્ય થવાથી પુરુષે (ચેતને) જડની સાથે પોતાને એક માની લીધો. ભોગપદાર્થોની બધી ઈચ્છાઓ અસત-અંશમાં જ રહે છે, પરંતુ સુખદુઃખના ભોક્તાપણામાં પુરુષ નિમિત્ત બને છે — 'પુરુષઃ સુખદુઃખનાં ભોક્તૃત્વે હેતુરુચ્યતે' (અ. ૧૩/૨૦). વાસ્તવમાં નિમિત્ત છે જ નહિ; કેમકે તે પ્રકૃતિસ્થ હોવાથી જ ભોક્તા બને છે — 'પુરુષઃ પ્રકૃતિસ્થો હિ ભુક્તે' (અ. ૧૩/૨૧). આથી સુખદુઃખરૂપી જે વિકારો થાય છે, તે મુખ્યત્વે જડ-અંશમાં જ થાય છે. પરંતુ તાદાત્મ્ય થવાથી તેનું પરિણામ જ્ઞાતા ચેતન પર આવે છે કે હું સુખી છું, હું દુઃખી છું. જેવી રીતે લગ્ન થતાં સ્ત્રીની જે આવશ્યકતા હોય છે, તે પોતાની આવશ્યકતા કહેવાય છે. પુરુષ જે ઘરેણાં વગેરે ખરીદે છે, તે સ્ત્રીના સંબંધથી જ (સ્ત્રીને માટે) ખરીદે છે, નહિ તો તેને પોતાને માટે ઘરેણાં વગેરેની આવશ્યકતા નથી. એવી જ રીતે જડ-અંશના સંબંધથી જ ચેતનમાં જડની ઈચ્છા અને જડનો ભોગ થાય છે. જડનો ભોગ જડ-અંશમાં જ થાય છે, પરંતુ જડની સાથે તાદાત્મ્ય થવાથી ભોગનું પરિણામ કેવળ જડમાં નથી થઈ શકતું અર્થાત્ સુખદુઃખનો ભોક્તા કેવળ જડ-અંશ નથી બની શકતો. પરિણામનો જ્ઞાતા ચેતન જ ભોક્તા બને છે. જેટલી ક્રિયાઓ થાય છે તે બધી પ્રકૃતિમાં થાય છે (અ. ૩/૨૭; ૧૩/૨૮), પરંતુ તાદાત્મ્યને કારણે ચેતન તેમને પોતાનામાં માની લે છે કે હું કર્તા

છું. તાદાત્મ્યમાં ચેતન (પરમાત્મા)ની ઈચ્છામાં ચેતનની પ્રધાનતા અને જડ (સંસાર)ની ઈચ્છામાં જડની પ્રધાનતા રહે છે. જ્યારે ચેતનની પ્રધાનતા રહે છે ત્યારે દૈવી સંપત્તિ આવે છે અને જ્યારે જડની પ્રધાનતા રહે છે, ત્યારે આસુરી સંપત્તિ આવે છે. જડની સાથે તાદાત્મ્ય રહેવા છતાં પણ સત્, ચિત્ અને આનંદની ઈચ્છા ચેતનમાં જ રહે છે. સંસારની એવી કોઈ ઈચ્છા નથી, જે આ ત્રણ (સદા રહેવું, સર્વ કંઈ જાણવું અને સદા સુખી રહેવું) ઈચ્છાઓમાં સામેલ ન હોય. એનાથી ભૂલ એ થાય છે કે એ ઈચ્છાઓની પૂર્તિ જડ (સંસાર)ના દ્વારા કરવા ઈચ્છે છે.

જડનો અને આસુરી સંપત્તિનો પોતે (ચેતને) સ્વીકાર કર્યો છે. જડમાં એ તાકાત નથી કે તે પોતાની સાથે સ્થિર રહી શકે. જડમાં તો હરદમ પરિવર્તન થતું રહે છે. ચેતન તેને ન પકડે, તો તે પોતાની મેળે છૂટી જશે. કારણ કે ચેતનમાં કદી વિકાર નથી થતો. તે સદા જેમ છે તેમ રહે છે. પરંતુ અસત પ્રકૃતિ નિત્યનિરંતર, હરદમ બદલાતી રહે છે. તે કદી એકરૂપ રહી જ નથી શકતી. ચેતને પ્રકૃતિની સાથે સંબંધનો સ્વીકારી કરી લીધો. એ સંબંધની સત્તા આ 'હું' અને 'મારું' રૂપથી સ્વીકાર કરી લે છે. આથી જડનો સંબંધ અને તેનાથી પેદા થવાવાળી આસુરી સંપત્તિ આગંતુક છે. જો તે પોતાનામાં હોત, તો તેનો કદી નાશ ન થાત; કેમકે પોતાનો કદી નાશ નથી થતો અને આસુરી સંપત્તિના ત્યાગની વાત જ ઉપસ્થિત ન થાત. અનિત્ય હોવા છતાં પણ ચેતનના સંબંધથી એ નિત્ય દેખાવા લાગે છે. અવિનાશીના સંબંધથી વિનાશી પણ અવિનાશીની જેમ દેખાવા લાગે છે. એટલા માટે જે મનુષ્યમાં આસુરી સંપત્તિ હોય છે, તે તેનો ત્યાગ કરી શકે છે, અને કલ્યાણનું આચરણ કરીને પરમાત્માને પ્રાપ્ત થઈ શકે છે (અ. ૧૬/૨૨).

પરમાત્માની સંમુખ થતાં જ આસુરી સંપત્તિ દૂર થવા લાગે છે -

સનમુખ હોઈ જીવ મોહિ જબહીં ।

જન્મ કોટિ અઘ નાસહિં તબહીં ॥

(માનસ ૫/૪૪/૧)

કારણ કે 'જન્મ કોટિ અઘ' પ્રકૃતિની સાથેના

સંબંધનો સ્વીકાર કરવાથી જ થયાં છે. પ્રકૃતિનો સ્વીકાર ન કરે, તો પછી કેવી રીતે જન્મ-મરણ થશે? જન્મ-મરણમાં કારણ પ્રકૃતિની સાથેનો સંબંધ જ છે - 'કારણં ગુણસજ્જોડસ્ય સદસઘોનિજન્મસુ' (અ. ૧૩/૨૧). પરંતુ જીવાત્મા પ્રકૃતિની ક્રિયાઓને પોતાનામાં માની લે છે, અને પ્રકૃતિનાં કાર્ય શરીરમાં હું-મારાપણું કરી લે છે, જેનાથી જન્મતો-મરતો રહે છે. વાસ્તવમાં એ કર્તા પણ નથી અને લેપાતો પણ નથી - 'શરીરસ્થોઽપિ કૌન્તેય ન કરોતિ ન લિપ્યતે' (અ. ૧૩/૩૧). આ વાસ્તવિકતાનો અનુભવ કરવો એને જ 'કર્મમાં અકર્મ' તથા 'અકર્મમાં કર્મ' દેખવું કહે છે. આ બન્ને બાબતોનો અભિપ્રાય એ છે કે કર્મ કરતો હોવા છતાં પણ એ સર્વથા નિર્લિપ્ત તથા અકર્તા છે અને નિર્લિપ્ત તથા અકર્તા રહીને પણ એ કર્મ કરે છે અર્થાત્ કર્મ કરતી વેળાએ અને કર્મ ન કરતી વેળાએ એ (આત્મા) નિત્યનિરંતર નિર્લિપ્ત તથા અકર્તા રહે છે. આ વાસ્તવિકતાનો અનુભવ કરવાવાળો જ મનુષ્યોમાં બુદ્ધિમાન છે. (અ. ૪/૧૮). જેનામાં કર્તાપણાનો ભાવ નથી અને જેની બુદ્ધિમાં આસક્તિ નથી અર્થાત્ કોઈ પણ કામના નથી, તે જો બધાં પ્રાણીઓને મારી નાખે, તોપણ પાપ નથી લાગતું (અ. ૧૮/૧૭). અર્જુને પૂછ્યું કે મનુષ્ય કોનાથી પ્રેરિત થઈને પાપ કરે છે? તો ભગવાને કહ્યું - કામનાથી (અ. ૩/૩૬, ૩૭). કામનાને કારણે જ બધાં પાપો થાય છે. શરીરના તાદાત્મ્યથી ભોગ અને સંગ્રહની કામના થાય છે.^૧ આથી જડનો સંગ (મહત્વ) જ સઘળાં પાપોનું - આસુરી સંપત્તિનું કારણ છે. જડનો સંગ ન થાય, તો દૈવી સંપત્તિ સ્વતઃસિદ્ધ છે.

અર્જુન સાધકમાત્રના પ્રતિનિધિ છે. એટલા માટે અર્જુનને નિમિત્ત બનાવી ભગવાન સાધકમાત્રને આશ્વાસન આપે છે કે ચિંતા ના કરો; પોતાનામાં આસુરી સંપત્તિ દેખાઈ જાય, તો ગભરાશો નહિ; કેમકે તમારામાં દૈવી સંપત્તિ સ્વતઃસ્વાભાવિક વિદ્યમાન છે -

‘મા શુચઃ સમ્પદં દૈવીમભિજાતોઽસિ પાણ્ડવ ॥’

(અ. ૧૬/૫).

તાત્પર્ય એ થયું કે સાધકે પારમાર્થિક ઉન્નતિથી કદી

૧. કોઈ પણ મનુષ્ય પોતે દોષી બનવાનું પસંદ નથી કરતો; કેમકે આ લોકમાં દોષીનું અપમાન, તિરસ્કાર અને નિંદા થાય છે તથા પરલોકમાં ચોરાશી લાખ યોનિઓ તથા નરકો ભોગવવાં પડે છે. પરંતુ મનુષ્ય નાશવાન જડ પદાર્થોના સંગથી પેદા થયેલી કામનાને વશીભૂત થઈને ન કરવા લાયક શાસ્ત્રનિષિદ્ધ ક્રિયા કરી બેસે છે. આથી તે ક્રિયાનું પરિણામ કર્તા (મનુષ્ય)ની રુચિ (હું નિર્દોષ રહું - તેના) અનુસાર નથી થતું અને કર્તા (પોતાની રુચિની વિરુદ્ધ) દોષી તથા પાપી બની જાય છે.

નિરાશ નહિ થવું જોઈએ; કેમકે પરમાત્માનો જ અંશ હોવાથી મનુષ્યમાત્રમાં પરમાત્માની સંપત્તિ (દૈવી સંપત્તિ) રહે છે. પરમાત્માપ્રાપ્તિનો જ ઉદ્દેશ્ય હોવાથી દૈવી સંપત્તિ આપો આપ પ્રગટ થઈ જાય છે.

પરમાત્માનો અંશ હોવાના સંબંધથી સાધકે પરમાત્માપ્રાપ્તિની બાબતમાં કદી નિરાશ નહિ થવું જોઈએ;

કેમકે પરમાત્માએ કૃપા કરીને મનુષ્યશરીર પોતાની પ્રાપ્તિને માટે જ આપ્યું છે. એટલા માટે પરમાત્માનો સંકલ્પ તો આપણા કલ્યાણનો જ છે. જો આપણે પોતાનો અલગ કોઈ સંકલ્પ ન રાખીએ, પરંતુ પરમાત્માના સંકલ્પમાં જ પોતાનો સંકલ્પ ભેળવી દઈએ, તો પછી એમની કૃપાથી આપોઆપ કલ્યાણ થઈ જ જાય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : જીવની એક બાજુ ભગવાન છે અને એક બાજુ સંસાર છે. જ્યારે તે ભગવાન તરફ ચાલે છે, ત્યારે તેનામાં દૈવી-સંપત્તિ આવી જાય છે અને જ્યારે તે સંસાર તરફ ચાલે છે, ત્યારે તેનામાં આસુરી-સંપત્તિ આવે છે. દૈવી-સંપત્તિમાં આસ્તિક ભાવ રહે છે અને આસુરી-સંપત્તિમાં આસુરી ભાવ રહે છે. જોકે મુક્તિનાં બધાં સાધનો (કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ, ધ્યાનયોગ વગેરે) દૈવી-સંપત્તિની અંતર્ગત આવી જાય છે — ‘દૈવી-સમ્પદ્વિમોક્ષાય’ તોપણ દૈવી-સંપત્તિમાં મહત્ત્વ ભક્તિનું જ છે. આ માટે ભગવાને ભક્તિના પ્રકરણમાં કહ્યું છે—

મહાત્માનસ્તુ માં પાર્થ દૈવીં પ્રકૃતિમાશ્રિતાઃ । ભજન્ત્યનન્યમનસો જ્ઞાત્વા ભૂતાદિમવ્યયમ્ ॥

(ગીતા — ૯/૧૩)

“હે પૃથાનંદન! દૈવી પ્રકૃતિને આશ્રિત અનન્યમનવાળા મહાત્માઓ મને સંપૂર્ણ પ્રાણિયોનો આદિ અને અવિનાશી સમજીને મારું ભજન કરે છે.”

આગળ પણ ભગવાને કહ્યું છે—‘મામપ્રાપ્યૈવ કૌન્તેય’—(૧૬/૨૦). ભક્તિની અંતર્ગત મુક્તિનાં બધાં સાધન આવી જાય છે. જેમને પોતાના પ્રાણ સાથે પ્રેમ છે, તે પ્રાણપોષણપરાયણ મનુષ્યો આસુરી-સંપત્તિવાળા હોય છે, પરંતુ જેઓ ભગવાનને પોતાના પ્રાણોથી પણ અધિક પ્રિય માને છે, તેઓ દૈવી-સંપત્તિવાળા હોય છે.

બીજાના સુખ માટે કર્મ કરવું અથવા બીજાનું સુખ ઈચ્છવું ‘ચેતનતા’ છે અને પોતાના સુખ માટે કર્મ કરવું અથવા પોતાનું સુખ ઈચ્છવું ‘જડતા’ છે. ભજન-ધ્યાન પણ પોતાના સુખ માટે, શરીરના આરામ માટે, માન-મોટાઈ માટે કરવું એ પણ જડતા છે. ચેતનતાની પ્રધાનતાથી દૈવી-સંપત્તિ આવે છે અને જડતાની પ્રધાનતાથી આસુરી-સંપત્તિ આવે છે.

મૂળ દોષ એક જ છે, જેનાથી સંપૂર્ણ આસુરી-સંપત્તિ જન્મે છે અને મૂળ ગુણ પણ એક જ છે જેનાથી સંપૂર્ણ દૈવી-સંપત્તિ પ્રગટ થાય છે. મૂળ દોષ છે — શરીર અને સંસારની સત્તા અને મહત્તા સ્વીકારીને તેની સાથે સંબંધ જોડવો. મૂળ ગુણ છે — ભગવાનની સત્તા અને મહત્તા સ્વીકારીને તેમની સાથે સંબંધ જોડવો. આ મૂળ દોષ અને મૂળ ગુણ જ સ્થાનભેદને કારણે અનેકરૂપે દેખાય છે.

જ્યાં સુધી ગુણોની સાથે અવગુણ રહે છે, ત્યાં સુધી જ ગુણોની મહત્તા દેખાય છે અને તેમનું અભિમાન થાય છે. પણ અવગુણ ન હોય તો અભિમાન આવતું નથી. અભિમાન આસુરી-સંપત્તિનું મૂળ છે. અભિમાનને કારણે મનુષ્યને બીજાની તુલનામાં પોતાનામાં વિશેષતા દેખાવા લાગે છે — આ આસુરી-સંપત્તિ છે. અભિમાન થવાના કારણે દૈવી-સંપત્તિ પણ આસુરી-સંપત્તિમાં વધારો કરનારી બની જાય છે. ગુણોની સાથે જ્યારે અવગુણ રહેતા નથી, ત્યારે ગુણોની મહત્તા દેખાતી નથી અને તેમનું અભિમાન થતું નથી. ગુણોની મહત્તા ન રહેવાથી સાધકની દૃષ્ટિ પોતાના ગુણો તરફ જતી નથી કે જેનાથી તે ગભરાઈ જાય છે.^૧ પોતાના ગુણો તરફ દૃષ્ટિ ન જવાથી જ અર્જુન ગભરાઈ જાય છે કે, ‘મારામાં દૈવી-સંપત્તિ છે જ નહિ! આવી સ્થિતિમાં તેમની ચિંતાને દૂર કરવા માટે ભગવાન તેમને કહે છે — ‘મા શુચઃ સંપદં દૈવીમભિજાતોઽસિ પાંડવ.’

—■—

૧. એક વાર એક સાધુ ઘણા વ્યાકુળ થઈને બોલ્યા કે, ગીતામાં મારી શ્રદ્ધા નથી, મારી શી દશા થશે? કારણ કે ભગવાને કહ્યું છે — ‘અજ્ઞાશ્ચાશ્રદ્ધાનશ્ચ સંશયાત્મા વિનશ્યતિ’ (૪/૪૦). મેં (સ્વામી શ્રી રામસુખદાસજીએ) કહ્યું કે શ્રદ્ધા ન કરનારાનો નાશ થઈ જાય છે — આવી વાત ક્યાં લખી છે? સાધુ બોલ્યા — ગીતામાં. મેં કહ્યું, ગીતામાં લખેલી વાતથી તમે ગભરાઈ ગયા તો આ ગીતા પર શ્રદ્ધા નથી તો શું છે? આ વાત સાંભળતાં જ તે પ્રસન્ન થઈ ગયા!

સંબંધ — સઘળાં પ્રાણીઓમાં ચેતન અને જડ — બન્ને અંશ રહે છે. તેઓમાંથી કેટલાંક પ્રાણીઓનું જડતાથી વિમુખ થઈને ચેતન પરમાત્માની તરફ જવાનું મુખ્યત્વે લક્ષ્ય હોય છે અને કેટલાંક પ્રાણીઓનું ચેતનથી વિમુખ થઈને જડતા (ભોગ અને સંગ્રહ) તરફ જવાનું મુખ્યત્વે લક્ષ્ય રહે છે. આ પ્રમાણે ચેતન અને જડની પ્રધાનતાને કારણે પ્રાણીઓના બે ભેદ થઈ જાય છે, જેમને ભગવાન આગળના શ્લોકમાં બતાવે છે.

દ્વૌ ભૂતસર્ગૌ લોકેડસ્મિન્દૈવ આસુર એવ ચ ।
દૈવો વિસ્તરશઃ પ્રોક્ત આસુરં પાર્થ મે શૃણુ ॥ ૬ ॥

અસ્મિન્	= આ	ચ	= અને	પાર્થ	= હે પાર્થ!
લોકે	= લોકમાં	આસુરઃ	= આસુરી	આસુરમ્	= આસુરીને
દ્વૌ, એવ	= બે પ્રકારનાં જ	દૈવઃ	= દૈવીને તો (મેં)		વિસ્તારપૂર્વક
ભૂતસર્ગૌ	= પ્રાણીઓની સૃષ્ટિ છે -	વિસ્તરશઃ	= વિસ્તારથી	મે	= મારી પાસેથી
દૈવઃ	= દૈવી	પ્રોક્તઃ	= કહી દીધી, (હવે)	શૃણુ	= સાંભળ.

ટીકા — ‘દ્વૌ ભૂતસર્ગૌ લોકેડસ્મિન્દૈવ આસુર એવ ચ’ આસુરી સંપત્તિનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કરવાને માટે તેનો આરંભ કરતાં ભગવાન કહે છે કે આ લોકમાં પ્રાણીસમુદાય બે જાતના છે — દૈવ અને આસુર. તાત્પર્ય એ છે કે પ્રાણીમાત્રમાં પરમાત્મા અને પ્રકૃતિ — બન્નેનો અંશ છે (ગીતા અ. ૧૦/૩૮; ૧૮/૪૦). પરમાત્માનો અંશ ચેતન છે અને પ્રકૃતિનો અંશ જડ છે. તે ચેતન અંશ જ્યારે પરિવર્તનશીલ જડ-અંશની સંમુખ થઈ જાય છે, ત્યારે તેનામાં આસુરી સંપત્તિ આવી જાય છે અને જ્યારે તે જડ પ્રકૃતિથી વિમુખ થઈને કેવળ પરમાત્માની સંમુખ થઈ જાય છે, ત્યારે તેનામાં દૈવી સંપત્તિ જાગ્રત થઈ જાય છે.

‘દૈવ’ નામ પરમાત્માનું છે. પરમાત્માની પ્રાપ્તિને માટે જેટલાં પણ સદ્ગુણ-સદાચાર વગેરે સાધનો છે, તે બધાં દૈવી સંપત્તિ છે. જેવી રીતે ભગવાન નિત્ય છે, એવી જ રીતે એમની સાધન-સંપત્તિ પણ નિત્ય છે. ભગવાને પરમાત્માપ્રાપ્તિના સાધનને ‘અવ્યય’ અર્થાત્ અવિનાશી કહ્યું છે ‘ઈમં વિવસ્વતે યોગં પ્રોક્તવાનહમવ્યયમ્’ (ગીતા — અ. ૪/૧).

‘દ્વૌ ભૂતસર્ગૌ’માં ‘ભૂત’ શબ્દથી મનુષ્ય, દેવતા, અસુર, રાક્ષસ, ભૂત, પ્રેત, પિશાચ, પશુ, પક્ષી, કીટ, પતંગ, વૃક્ષ, લતા વગેરે સઘળાં સ્થાવર-જંગમ પ્રાણીઓ લઈ શકાય છે. પરંતુ અસુર સ્વભાવનો ત્યાગ કરવાની વિવેકશક્તિ મુખ્યત્વે મનુષ્યશરીરમાં જ છે. એટલા માટે મનુષ્યે આસુરી સ્વભાવનો સર્વથા ત્યાગ કરવો જોઈએ. તેનો ત્યાગ થતાં જ દૈવી સંપત્તિ આપોઆપ પ્રગટ થઈ જાય છે.

મનુષ્યમાં દૈવી અને આસુરી બેઉ સંપત્તિઓ રહે છે —

સુમતિ કુમતિ સબ કે ઉર રહહીં ।

નાથ પુરાન નિગમ અસ કહહીં ॥

(માનસ ૫/૪૦/૩)

કૂરમાં કૂર કસાઈમાં પણ દયા રહે છે, ચોરોનો સરદાર હોય તો પણ પ્રામાણિકતા રહે છે. એ જ રીતે દૈવી સંપત્તિનો ત્યાગ કોઈ કરી જ નથી શકતું, કેમકે જીવમાત્ર પરમાત્માનો અંશ છે. તેનામાં દૈવી સંપત્તિ સ્વતઃ સ્વાભાવિક છે અને આસુરી સંપત્તિ પોતાની પેદાશ છે. સાચા હૃદયથી પરમાત્માની તરફ પ્રયાણ કરનારા સાધકોને આસુરી સંપત્તિ નિરંતર ખટકે છે, અપ્રિય લાગે છે અને તેને દૂર કરવાનો તેઓ પ્રયત્ન પણ કરે છે. પરંતુ એ લોકો ભજન-સ્મરણની સાથે આસુરી સંપત્તિનું પણ પોષણ કરતા રહે છે અર્થાત્ કંઈક ભજનસ્મરણ, નિત્યકર્મ વગેરે પણ કરી લે છે અને સાંસારિક ભોગ તથા સંગ્રહમાં પણ સુખ લે છે અને તેને આવશ્યક સમજ છે, તેઓ વાસ્તવમાં સાધક કહેવાતા નથી. કારણ કે કંઈક દૈવી સ્વભાવ અને કંઈક આસુરી સ્વભાવ તો ક્ષુદ્ર પ્રાણીમાં પણ સ્વાભાવિક રહે છે.

એક વિશેષ ધ્યાન આપવાની વાત એ છે કે અહંતાને અનુરૂપ પ્રવૃત્તિ થાય છે અને પ્રવૃત્તિ અનુસાર અહંતા દૃઢ થાય છે. જેની અહંતામાં ‘હું સત્યવાદી છું’ એવો ભાવ હશે, તે સત્ય બોલશે અને સત્ય બોલવાથી તેની સત્યનિષ્ઠા દૃઢ થઈ જશે. પછી તે કદી અસત્ય નહિ બોલી શકે. પરંતુ જેની અહંતામાં ‘હું સંસારી છું’ અને સંસારના ભોગ ભોગવવાનું અને સંગ્રહ કરવાનું મારું કામ છે’ એવા ભાવો હશે, તેને છળ-કપટ કરતાં વાર નહિ લાગે. છળ-કપટ

કરવાથી તેની અહંતામાં એવા ભાવ દઢ થતા જાય છે કે ‘વિના છળ-કપટ કર્યે કોઈનું કામ ચાલી જ નથી શકતું, તેમાં પણ આજકાલના જમાનામાં તો એવું કરવું જ પડે છે, તેનાથી કોઈ બચી નથી શકતું’ વગેરે. આ રીતે અહંતામાં દુર્ભાવ આવવાથી જ દુરાચારોથી છૂટવાનું કઠિન થઈ જાય છે અને આ જ કારણે લોકો દુર્ગુણ-દુરાચારોને છોડવાનું કઠિન કે અસંભવ માને છે.

પરમાત્માનો અંશ હોવાથી સદ્ભાવ વિનાનું કોઈ હોઈ જ નથી શકતું અને શરીરની સાથે અહંતા-મમતા રાખીને દુર્ભાવથી કોઈ છૂટી નથી શકતું. દુર્ભાવો આવવા છતાં પણ સદ્ભાવનું બીજ કદી નષ્ટ નથી થતું; કેમકે સદ્ભાવ ‘સત’ છે અને સતનો કદી અભાવ નથી હોતો — ‘નાભાવો વિદ્યતે સતઃ’ (અ. ૨/૧૬). આનાથી વિપરીત દુર્ભાવ કુસંગથી ઉત્પન્ન થાય છે અને ઉત્પન્ન થવાવાળી વસ્તુ નિત્ય નથી હોતી — ‘નાસતો વિદ્યતે ભાવઃ’ (અ. ૨/૧૬).

મનુષ્યોની પ્રવૃત્તિ સદ્ભાવ કે દુર્ભાવની પ્રધાનતાને કારણે જ થાય છે. જ્યારે સદ્ભાવની પ્રધાનતા હોય છે. ત્યારે તે સદાચાર કરે છે અને જ્યારે દુર્ભાવની પ્રધાનતા હોય છે, ત્યારે તે દુરાચાર કરે છે. તાત્પર્ય એ છે કે જેનો ઉદ્દેશ્ય પરમાત્મપ્રાપ્તિનો થઈ જાય છે, તેનામાં સદ્ભાવની પ્રધાનતા થઈ જાય છે અને દુર્ભાવો દૂર થતા જાય છે અને જેનો ઉદ્દેશ્ય સાંસારિક ભોગ અને સંગ્રહનો થઈ જાય છે, તેનામાં દુર્ભાવની પ્રધાનતા આવી જાય છે અને સદ્ભાવો લુપ્ત થવા લાગે છે.

‘લોકેડસ્મિન્’નું તાત્પર્ય એ છે કે નવા-નવા અધિકારો પૃથ્વીમંડળમાં જ મળે છે. પૃથ્વીમંડળમાં પણ ભારતક્ષેત્રમાં વિલક્ષણ અધિકારો પ્રાપ્ત થાય છે. ભારતભૂમિ પર જન્મ લેવાવાળા મનુષ્યોની દેવતાઓએ પણ પ્રશંસા કરી છે.^૧ કલ્યાણની તક મનુષ્યલોકમાં જ છે. આ લોકમાં આવીને મનુષ્યે વિશેષ સાવધાનીથી દૈવી સંપત્તિ જાગ્રત કરવી જોઈએ. ભગવાને વિશેષ કૃપા કરીને જ આ મનુષ્યશરીર આપ્યું છે—

કબહુક કરિ કરુના નર દેહી । દેત ઈસ બિનુ હેતુ સનેહી ॥
(માનસ ૭/૪૪/૩)

જે જીવને ભગવાન મનુષ્યજન્મ આપે છે, તેમના પર ભગવાન વિશ્વાસ કરે છે કે તેઓ પોતાનું કલ્યાણ (ઉદ્ધાર) કરશે. આ જ આશાથી તેઓ મનુષ્યશરીર આપે છે. ભગવાને વિશેષ કૃપા કરીને મનુષ્યને પોતાની પ્રાપ્તિની સામગ્રી અને યોગ્યતા આપી રાખી છે અને વિવેક પણ આપી રાખ્યો છે. એટલા માટે ‘લોકેડસ્મિન્’ પદથી વિશેષ રૂપથી મનુષ્યની તરફ જ લક્ષ્ય છે. પરંતુ ભગવાન તો પ્રાણીમાત્રમાં સમાન રૂપે રહે છે — ‘સમોઽહં સર્વભૂતેષુ’ (ગીતા અ. ૯/૨૯). જ્યાં ભગવાન રહે છે, ત્યાં એમની સંપત્તિ પણ રહે છે, એટલા માટે ‘ભૂતસર્ગો’ પદ આપેલું છે. આનાથી એ સિદ્ધ થયું કે પ્રાણીમાત્ર ભગવાન તરફ જઈ શકે છે. ભગવાન તરફથી કોઈને મનાઈ નથી.

મનુષ્યોમાં જેઓ સર્વ પ્રકારે દુરાચારોમાં લાગેલા છે, તેઓ ચાંડાલ અને પશુ-પક્ષી, કીટ-પતંગ વગેરે પાપયોનિવાળાઓની અપેક્ષાએ પણ અધિક દોષી છે. કારણ કે પાપયોનિવાળાઓનો તો પહેલાંનાં પાપોને કારણે પરવશતાથી પાપયોનિમાં જન્મ થાય છે અને ત્યાં તેમનાં પહેલાંનાં પાપોનો ફળભોગ થાય છે; પરંતુ દુરાચારી મનુષ્યો અહીં જાણીબૂઝીને હીન આચરણોમાં પ્રવૃત્ત થાય છે અર્થાત્ નવાં પાપો કરે છે. પાપયોનિવાળાઓ તો જૂનાં પાપોનાં ફળ ભોગવીને ઉન્નતિ તરફ જાય છે, અને દુરાચારીઓ નવાં-નવાં પાપો કરીને પતન તરફ જાય છે. એવા દુરાચારીઓને માટે પણ ભગવાને કહ્યું છે કે જો અત્યંત દુરાચારી પણ મારે અનન્ય શરણ થઈને મારું ભજન કરે છે, તો તે પણ સદા રહેવાવાળી શાંતિને પ્રાપ્ત કરી લે છે (અ. ૯/૩૦-૩૧). એવી જ રીતે પાપીમાં પાપી પણ જ્ઞાનરૂપી નૌકાથી બધાં પાપોને તરીને પોતાનો ઉદ્ધાર કરી લે છે (અ. ૪/૩૬). તાત્પર્ય એ છે કે જ્યારે દુરાચારીમાં દુરાચારી અને પાપીમાં પાપી વ્યક્તિ પણ ભક્તિ અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને પોતાનો ઉદ્ધાર કરી શકે છે, તો પછી અન્ય

૧. (૧) અહો અમીષાં કિમકારિ શોભનં પ્રસન્ન એષાં સ્વિદુત સ્વયં હરિઃ ।

યૈર્જન્મ લબ્ધં નૃપુ ભારતાજિરે મુકુન્દસેવૌપયિકં સ્પૃહા હિ નઃ ॥ (શ્રીમદ્ભા. ૫/૧૯/૨૧)

‘અહો! જે જીવોએ ભારતવર્ષમાં ભગવાનની સેવાને યોગ્ય મનુષ્યજન્મ પ્રાપ્ત કર્યો છે, તેમણે એવું કયું પુણ્ય કર્યું હશે? અથવા તેમના પર સ્વયં શ્રીહરિ જ પ્રસન્ન થઈ ગયા છે! આ પરમ સૌભાગ્યને માટે તો અમે પણ નિરંતર ઝંખી રહ્યા છીએ.’

(૨) ગાયન્તિ દેવાઃ કિલ ગીતકાનિ ધન્યાસ્તુ તે ભારતભૂમિભાગે ।

સ્વર્ગાપવર્ગાસ્પદમાર્ગભૂતે ભવન્તિ ભૂયઃ પુરુષાઃ સુરત્વાત્ ॥ (શ્રીવિષ્ણુપુરાણ ૨/૩/૨૪)

‘દેવગણ પણ નિરંતર એ જ ગાન કરે છે કે જેમણે સ્વર્ગ અને અપવર્ગના માર્ગરૂપ ભારતવર્ષમાં જન્મ લીધો છે, તે પુરુષો અમારી દેવતાઓની અપેક્ષાએ પણ અધિક ધન્ય (બડભાગી) છે.’

પાપયોનિઓને માટે ભગવાન તરફથી મનાઈ કેવી રીતે હોઈ શકે છે? એટલા માટે અહીં ‘ભૂત’ (પ્રાણીમાત્ર) શબ્દ આપ્યો છે.

માનવેતર પ્રાણીઓ પણ દૈવી પ્રકૃતિને પ્રાપ્ત થયા હોવાની અનેક વાતો સાંભળવા, વાંચવા તથા દેખવામાં આવે છે. એવાં કેટલાંક ઉદાહરણો છે, જેમાં પશુપક્ષીઓની યોનિમાં પણ દૈવી ગુણો હોવાની વાત આવે છે.^૧ કેટલાંક કૂતરાં એવા પણ જોવામાં આવ્યાં છે, જે અમાવાસ્યા, એકાદશી વગેરેનું વ્રત કરે છે અને તે દિવસે અન્ન નથી ખાતા. સત્સંગમાં પણ મનુષ્યેતર પ્રાણીઓની આવીને બેસવાની વાતો સાંભળી છે. સત્સંગમાં સાપને પણ આવતાં દેખ્યો છે. ગોરખપુરમાં જ્યારે બાર માસનું કીર્તન થયું હતું, ત્યારે એક કાળો કૂતરો કીર્તનમંડળીની વચમાં આવીને જ્યાં સત્સંગ થતો, ત્યાં બેસી જતો. ઋષિકેશ (સ્વર્ગાશ્રમ)માં વટવૃક્ષની નીચે એક સાપ આવ્યા કરતો હતો. ત્યાં એક સંત હતા. એક દિવસે તેમણે સાપને કહ્યું ‘થોભી જા’ તો તે થોભી ગયો. સંતે તેને ગીતા સંભળાવી, તો તે ચૂપચાપ બેસી રહ્યો. ગીતા પૂરી થતાં જ સાપ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો અને ફરીથી કદી ત્યાં ન આવ્યો. (આ જાતનાં પશુ-

પક્ષીઓમાં દૈવી પ્રકૃતિ પૂર્વસંસ્કારવશ સ્વાભાવિક હોય છે.)

આ રીતે પશુ-પક્ષીઓમાં પણ દૈવી સંપત્તિના ગુણો જોવામાં આવે છે. હા, એ અવશ્ય છે કે ત્યાં દૈવી સંપત્તિના ગુણોના વિકાસનું ક્ષેત્ર અને યોગ્યતા નથી. તેમના વિકાસનું ક્ષેત્ર અને યોગ્યતા કેવળ મનુષ્યશરીરમાં જ છે.

પશુ-પક્ષી, જડી-બુટ્ટી, વૃક્ષ-લતા વગેરે જેટલાં પણ સ્થાવર-જંગમ પ્રાણીઓ છે, તે બધાંયમાં દૈવી અને આસુરી સંપત્તિવાળાં પ્રાણીઓ હોય છે. મનુષ્યે એ બધાંની રક્ષા કરવી જ જોઈએ, કેમકે બધાંની રક્ષાને માટે, બધાંનો પ્રબંધ કરવાને માટે જ આ મનુષ્યનું સર્જન થયું છે. તેઓમાં પણ જે સાત્ત્વિક પશુ-પક્ષી, જડી-બુટ્ટી વગેરે છે, તેમની તો વિશેષતાથી રક્ષા કરવી જોઈએ; કેમકે તેમની રક્ષાથી આપણામાં દૈવી સંપત્તિ વધે છે. જેમ કે ગોમાતા આપણી પૂજનીય છે તો આપણે તેની રક્ષા અને પાલન કરવું જોઈએ; કેમકે ગાય સકળ સૃષ્ટિનું કારણ છે — ‘ગાવો વિશ્વસ્ય માતર:’. ગાયના ધીથી જ યજ્ઞ થાય છે; ભેંસ વગેરેના ધીથી નહિ. યજ્ઞથી વર્ષા થાય છે. વર્ષાથી અન્ન અને અન્નથી પ્રાણીઓ પેદા થાય છે. એ પ્રાણીઓમાંથી ખેતીને માટે બળદની જરૂર રહે છે. તે બળદ ગાયો આપે છે.

૧. મહાભારતના શાંતિપર્વમાં આવા જ પ્રસંગની એક કથા આવે છે. શકુનિલુબ્ધક નામનો એક પારધી હતો. તેનું મુખ્ય કામ પશુપક્ષીઓને મારવાનું જ હતું. એક દિવસે તે શિકારને માટે જંગલમાં ગયો. દિનભર ધૂમતો રહ્યો, પરંતુ ખાવાનું કંઈ મળ્યું નહિ. અકસ્માત આકાશ વાદળોથી ભરાઈ ગયું અને જોરથી આંધી-વર્ષા થવા લાગી. તે પારધી એક વૃક્ષની નીચે આવીને બેસી ગયો.

એ જ વૃક્ષ પર એક કબૂતર અને કબૂતરીનું જોડું રહેતું હતું. દાણા ચણવા બન્ને બહાર ગયાં હતાં. વરસાદને કારણે કબૂતરી જલદી આવી ગઈ. પાંખો ભીંજાયેલી હોવાથી તે ધ્રુજીને નીચે પડી ગઈ. તો પારધીએ તેને પકડીને પોતાના પાંજરામાં બંધ કરી દીધી. જ્યારે કબૂતર ત્યાં આવ્યો, તો કબૂતરીને ત્યાં ન દેખીને વિલાપ કરવા લાગ્યો. તેના વિલાપને સાંભળીને કબૂતરી બોલી કે ‘હે પ્રાણનાથ! આપ મારે માટે આટલો વિલાપ શા માટે કરો છો? આપ પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરો. આપણા સ્થાન પર આવેલા અતિથિની આપ રક્ષા કરો. અતિથિનો સત્કાર કરવો એ ગૃહસ્થનું ખાસ કર્તવ્ય છે. એની કોઈ રીતે ઠંડી ઊંડે, ભૂખ મટે — એવો આપે પ્રબંધ કરવો જોઈએ. હું તો પાંજરામાં પડી છું!’ પોતાની સ્ત્રીની વાત સાંભળીને કબૂતરે પોતાની ચાંચથી સૂકા પાંદડાં તેમ જ નાનાં-નાનાં સૂકાં લાકડાં એકઠાં કર્યાં. પછી કોઈક ઘરમાંથી સળગતું લાકડું લાવીને અગ્નિ સળગાવ્યો. તે પારધી ઠંડીથી ધ્રુજી રહ્યો હતો. અગ્નિની ગરમીથી જ્યારે કંઈક સારું લાગ્યું, ત્યારે તેણે કબૂતરને કહ્યું કે ‘મને ભૂખ લાગી છે.’ શું કરું? કબૂતર બોલ્યું કે ‘આપ ચિંતા ના કરો. આપ મારા અતિથિ છો; આથી હું આપની ભૂખ મટાડવાનો પ્રબંધ કરીશ.’ કબૂતરે થોડી વાર વિચાર કર્યો. પરંતુ તેને પોતાની જાતને અગ્નિમાં નાખવા સિવાય કોઈ બીજો ઉપાય સૂઝ્યો નહિ. આથી તે અગ્નિની ત્રણ પરિક્રમા કરીને તેમાં કૂદી પડ્યો. તેને અગ્નિમાં બળતો દેખીને પારધીના મનમાં વિચાર આવ્યો કે આ કબૂતરે મારા પર કેટલો ઉપકાર કર્યો છે! ભોજન માટે તો તેણે પોતાની જાતને જ આપી દીધી છે! હાય હાય! હું કેટલો કૂર, નિર્દયી, પાપી છું! આ પક્ષી હોવા છતાં પણ આટલો આદર કરે છે અને હું મનુષ્ય હોઈને પણ આવું કૂર કામ કરું છું! આજથી હું કદી આવું પાપકર્મ નહિ કરું. એવો નિશ્ચય કરીને તેણે પાંજરામાંથી કબૂતરીને છોડી દીધી. પોતાના પતિદેવના અભાવમાં તે કબૂતરી વિલાપ કરવા લાગી કે પતિદેવના વિના હું રહીને શું કરીશ? એવો વિલાપ કરતી તે પણ અગ્નિમાં કૂદી પડી. એટલામાં એ બન્ને (કબૂતર અને કબૂતરી)ને લેવા વિમાન આવ્યું અને તે બન્ને તે વિમાન પર બેસીને સ્વર્ગલોકમાં ચાલ્યાં ગયાં.

એમને એ રીતે વિમાનમાં જતાં દેખીને પારધીએ પોતાનાં બધાં અસ્ત્રશસ્ત્ર ફેંકી દીધાં. તેણે વિચાર કર્યો કે હવે હું ભજન-સ્મરણ કરીશ, અને ત્યાગ-તપસ્યા કરીને શરીરને સૂકવી નાખીશ — કંઈ ખાઈશ-પીશ નહિ. આ રીતનો વિચાર કરીને તે કાંટાથી ભરેલા જંગલમાં ચાલ્યો ગયો. કાંટાથી તેનું શરીર ઉઝરડાઈ ગયું! આગળ વનમાં ચારેય બાજુએથી આગ (દાવાગ્નિ) લાગેલી હતી. તે જ આગમાં ધૂસી જઈને તે બળીને મરી ગયો. અંત સમયે ભજન-સ્મરણ કરવાથી તેની સદ્ગતિ થઈ ગઈ.

બળદથી ખેતી થાય છે અર્થાત્ બળદ-વડે હળ વગેરે જોડીને, તથા કૂવા વગેરેના જળને ખેંચીને ખેતી કરવામાં આવે છે. ખેતીથી અન્ન, વસ્ત્ર વગેરે જીવન-નિર્વાહની ચીજો પેદા થાય છે, જેનાથી મનુષ્ય, પશુ વગેરે બધાંયનો જીવનનિર્વાહ થાય છે. નિર્વાહમાં પણ ગાયનાં ઘી-દૂધ આપણા ખાવાપીવાના કામમાં આવે છે. એ ઘી-દૂધથી આપણા શરીરમાં બળ અને અંતઃકરણમાં સાત્ત્વિક ભાવો વધે છે. એવી જ રીતે જેટલી જડી-બુટ્ટીઓ છે, તેમાંથી સાત્ત્વિક જડી-બુટ્ટીથી કાયાકલ્પ થાય છે, રોગ દૂર થાય છે અને શરીર પુષ્ટ થાય છે. એટલા માટે આપણે લોકોએ સાત્ત્વિક પશુ-પક્ષી, જડી-બુટ્ટી વગેરેની વિશેષ રક્ષા કરવી જોઈએ, જેનાથી આપણા આ લોક અને પરલોક બન્ને સુધરી જાય.

‘દૈવો વિસ્તરશઃ પ્રોક્તઃ’ – ભગવાન કહે છે કે દૈવી

સંપત્તિનું મેં વિસ્તારથી વર્ણન કરી દીધું. આ જ અધ્યાયના પહેલા શ્લોકમાં નવ, બીજા શ્લોકમાં અગિયાર અને ત્રીજા શ્લોકમાં છ – આ રીતે દૈવી સંપત્તિનાં કુલ છવીસ લક્ષણોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આનાથી પહેલાં પણ ગુણાતીતનાં લક્ષણોમાં (અ. ૧૪/૨૨ થી ૨૫), જ્ઞાનનાં વીસ સાધનોમાં (અ. ૧૩/૭ થી ૧૧), ભક્તોનાં લક્ષણોમાં (અ. ૧૨/૧૩ થી ૧૮), કર્મયોગીનાં લક્ષણોમાં (અ. ૬/૭ થી ૮) અને સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણોમાં (અ. ૨/૫૫ થી ૭૧) દૈવી સંપત્તિનું વિસ્તારથી વર્ણન થયું છે.

‘આસુરં પાર્થ મે શૃણુ’ – ભગવાન કહે છે કે હવે તું મારી પાસેથી આસુરી સંપત્તિને વિસ્તારપૂર્વક સાંભળ અર્થાત્ જે મનુષ્યો, કેવળ પ્રાણપોષણપરાયણ હોય છે, તેમનો સ્વભાવ કેવો હોય છે – એ મારી પાસેથી સાંભળ.

પરિશિષ્ટ ભાવ : દૈવી અને આસુરી – આ બે પ્રકારનાં પ્રાણીઓની સૃષ્ટિ મનુષ્યલોકમાં હોવાથી લૌકિક છે. અલૌકિક તત્ત્વમાં આ બન્ને નથી. સાધન પણ લૌકિક અને અલૌકિક બન્ને હોય છે, પરંતુ સાધ્ય અલૌકિક જ હોય છે. અલૌકિક તત્ત્વ વ્યાપક, અનંત-અપાર છે. લૌકિક પણ તેની અંતર્ગત છે. વાસ્તવમાં લૌકિકની સ્વતંત્ર સત્તા જ નથી. સર્વ કંઈ અલૌકિક જ છે. જીવે જ લૌકિકને પકડી રાખ્યું છે – ‘યયેદં ધાર્યતે જગત્’ (ગીતા ૭/૫). તાત્પર્ય એ છે કે જ્યાં સુધી જીવની દૃષ્ટિમાં સંસારની સત્તા છે, ત્યાં સુધી ‘લૌકિક’ છે. સંસારની સત્તા ન રહેતાં બધું જ ‘અલૌકિક’ જ છે – ‘વાસુદેવઃ સર્વમ્’, ‘સદસચ્ચાહમ્’

— ■ —

સંબંધ – ભગવાનથી વિમુખ મનુષ્યમાં આસુરી સંપત્તિ કયા ક્રમથી^૧ આવે છે, તેનું આગળ શ્લોકમાં વર્ણન કરે છે.

પ્રવૃત્તિં ચ નિવૃત્તિં ચ જના ન વિદુરાસુરાઃ ।

ન શૌચં નાપિ યાચારો ન સત્યં તेषુ વિદ્યતે ॥ ૭ ॥

આસુરાઃ	= આસુરી સ્વભાવના	(એને)	ન	= નથી	
જનાઃ	= માણસો	ન	= નથી	આચારઃ	= શ્રેષ્ઠ આચરણ
પ્રવૃત્તિમ્	= શેમાં પ્રવૃત્ત થવું જોઈએ	વિદુઃ	= જાણતા	ચ	= તથા
ચ	= અને	ચ	= અને	ન	= નથી
નિવૃત્તિમ્, ચ	= શેમાંથી નિવૃત્ત થવું જોઈએ	તેષુ	= એમનામાં	સત્યમ્	= સત્યભાષણ
		ન	= નથી (તો)	અપિ	= પણ
		શૌચમ્	= બાહ્ય શુદ્ધિ,	વિદ્યતે	= હોતું.

૧. આરંભમાં જ સારું શિક્ષણ ન મળવાથી તે આસુરી પ્રાણીઓ શું કરવું જોઈએ અને શું નહિ કરવું જોઈએ, શરીરની શુદ્ધિ શું હોય છે અને અશુદ્ધિ શું હોય છે, ખાનપાન કયું શુદ્ધ હોય છે અને કયું અશુદ્ધ હોય છે, મોટા અને નાનાઓની સાથે કેવો વ્યવહાર કરવો જોઈએ અને કેવો નહિ કરવો જોઈએ, વાણી વગેરેનું સત્ય શું હોય છે અને અસત્ય શું હોય છે – આ બધી બાબતોને નથી જાણતા અર્થાત્ સારા શિક્ષણના અભાવમાં તેઓ પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિને, શૌચ-સદાચારને અને સત્યને નથી જાણતા. આ કારણે તેઓ સત્ય તત્ત્વ પરમાત્માથી વિમુખ થઈ જાય છે. પરમાત્માથી વિમુખ થવાથી તેઓ ન ઈશ્વર, ધર્મ વગેરેને માને છે અને ન તેમની મર્યાદાને પણ માને છે. તેઓ સ્ત્રી-પુરુષના સંગથી જ સંસારની ઉત્પત્તિ માને છે. આ રીતે નાસ્તિક દૃષ્ટિનો આશ્રય લઈને તેઓ બીજાઓને દુઃખ આપે છે અને પોતાનું મહાન પતન કરે છે.

ટીકા - 'પ્રવૃત્તિં ચ નિવૃત્તિં ચ જના ન વિદુરાસુરાઃ'

- આજકાલના ઉચ્છૃંખલ વાતાવરણ, ખાનપાન, શિક્ષણ વગેરેના પ્રભાવથી મોટા ભાગે મનુષ્યો પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિને અર્થાત્ શામાં પ્રવૃત્ત થવું જોઈએ અને શાનાથી નિવૃત્ત થવું જોઈએ - તેને નથી જાણતા અને જાણવા ઈચ્છતા પણ નથી. કોઈ તેને બતાવવા ઈચ્છે, તો તેનું માનતા નથી, ઊલટાની તેની મજાક ઉડાવે છે, તેને મૂર્ખ સમજે છે અને અભિમાનને કારણે પોતાને બહુ બુદ્ધિમાન સમજે છે. કેટલાક લોકો (પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિને) જાણે તો છે, પરંતુ તેમના પર આસુરી સંપત્તિનો વિશેષ પ્રભાવ હોવાથી તેઓની વિહિત કાર્યોમાં પ્રવૃત્તિ અને નિષિદ્ધ કાર્યોથી નિવૃત્તિ નથી થતી. આ કારણથી સહુથી પહેલાં પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિને ન જાણવાથી આસુરી સંપત્તિ આવે છે.

પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિને કેવી રીતે જાણી શકાય? તેને ગુરુ દ્વારા, ગ્રંથ દ્વારા અને ચિંતન દ્વારા જાણી શકાય છે. તેના ઉપરાંત તે મનુષ્ય પર કોઈ આફત આવી જાય, તે મુસીબતમાં ફસાઈ જાય, કોઈ વિચિત્ર ઘટના બની જાય, તો વિવેકશક્તિ જાગ્રત થઈ જાય છે. કોઈ મહાપુરુષનાં દર્શન થઈ જવાથી પૂર્વસંસ્કારવશ મનુષ્યની વૃત્તિ બદલાઈ જાય છે અથવા જે સ્થાન પર મોટા-મોટા પ્રભાવશાળી સંત થયા છે, તે સ્થળોમાં, તીર્થોમાં જવાથી પણ વિવેકશક્તિ જાગ્રત થઈ જાય છે.

વિવેકશક્તિ પ્રાણીમાત્રમાં રહે છે. પરંતુ પશુ-પક્ષી વગેરે યોનિઓમાં તેને વિકસિત કરવાનો અવસર, સ્થાન અને યોગ્યતા નથી. ફક્ત મનુષ્યમાં તેને વિકસિત કરવાનો અવસર, સ્થાન અને યોગ્યતા પણ છે. પશુ-પક્ષી વગેરેમાં તે વિવેકશક્તિ કેવળ પોતાના શરીરનિર્વાહ સુધી જ સીમિત રહે છે, પરંતુ મનુષ્ય તે વિવેકશક્તિથી પોતાનું અને પોતાના પરિવારનું તથા અન્ય પ્રાણીઓનું પણ પાલન-પોષણ કરી શકે છે, અને દુર્ગુણ-દુરાચારોનો ત્યાગ કરીને સદ્ગુણ-સદાચારોને અપનાવી શકે છે. મનુષ્ય તેમાં સર્વથા સ્વતંત્ર છે; કેમકે આ સાધનયોનિ છે. પરંતુ પશુપક્ષી સ્વતંત્ર નથી; કેમકે તે ભોગયોનિ છે.

જ્યારે મનુષ્યોની ખાવા-પીવા વગેરેમાં જ વિશેષ વૃત્તિ રહે છે, ત્યારે તેમનામાં કર્તવ્ય-અકર્તવ્યનું ભાન નથી રહેતું. એવા મનુષ્યોમાં પશુ-પક્ષીઓની જેમ દૈવી સંપત્તિ અપ્રગટરૂપે રહે છે, પ્રગટ નથી હોતી. એવા મનુષ્યોને માટે પણ ભગવાને 'જનાઃ' પદ આપ્યું છે અર્થાત્ તેઓ પણ મનુષ્ય કહેવડાવવાને લાયક છે; કેમકે તેમનામાં દૈવી સંપત્તિ પ્રગટ થઈ શકે છે.

વિશેષ વાત

'જનાઃ' (અ. ૧૬/૭)થી લઈને 'નરાધમાન્' (અ. ૧૬/૧૮) પદ સુધી વચમાં આવેલા શ્લોકોમાં ક્યાંય પણ ભગવાને મનુષ્યવાચક શબ્દ નથી આપ્યો. આનું તાત્પર્ય એ છે કે જોકે મનુષ્યમાં આસુરી સંપત્તિનો ત્યાગ કરવાની તથા દૈવી સંપત્તિને ધારણ કરવાની યોગ્યતા છે, તોપણ જેઓ મનુષ્ય હોઈને પણ દૈવી સંપત્તિને ધારણ ન કરીને આસુરી સંપત્તિને ધારણ કરી રાખે છે, તેઓ મનુષ્ય કહેવડાવવાને લાયક નથી. તેઓ પશુઓથી અને નારકીય પ્રાણીઓથી પણ હીન છે; કેમકે પશુ અને નારકીય પ્રાણીઓ તો પાપોનું ફળ ભોગવીને પવિત્રતા તરફ જઈ રહ્યાં છે અને આ આસુરી સ્વભાવવાળા મનુષ્યો, જે પુણ્યથી મનુષ્યશરીર મળ્યું છે, તેને નષ્ટ કરીને અને અહીં નવાં-નવાં પાપ એકત્રિત કરીને પશુ-પક્ષી વગેરે યોનિઓ તથા નરકો તરફ જઈ રહ્યા છે. આથી તેમની દુર્ગતિનું વર્ણન આ જ અધ્યાયના સોળમા અને ઓગણીસમા શ્લોકોમાં કરવામાં આવ્યું છે.

ભગવાને આસુરી મનુષ્યોનાં જેટલાં લક્ષણો બતાવ્યાં છે, તેમાં તેઓને પશુ વગેરેનું વિશેષણ ન આપીને 'અશુભાન્', 'નરાધમાન્' વિશેષણો આપ્યાં છે. કારણ એ છે કે પશુ વગેરે તેટલાં પાપી નથી અને તેઓનાં દર્શનથી પાપ પણ નથી લાગતું, પરંતુ આસુરી મનુષ્યોમાં વિશેષ પાપ હોય છે અને તેમનાં દર્શનથી પાપ લાગે છે, અપવિત્રતા આવે છે. આ જ અધ્યાયના બાવીસમા શ્લોકમાં 'નરઃ' પદથી ભગવાન એમ બતાવે છે કે જે કામ, ક્રોધ, લોભરૂપી નરકનાં દ્વારમાંથી છૂટીને પોતાના કલ્યાણનું આચરણ કરે છે, તે જ મનુષ્ય કહેવડાવવા લાયક છે. પાંચમા અધ્યાયના ત્રેવીસમા શ્લોકમાં પણ 'નરઃ' પદથી આ જ વાતની પુષ્ટિ કરવામાં આવી છે.

'ન શૌચં નાપિ ચાચારો ન સત્યં તેષુ વિદ્યતે' - પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિને ન જાણવાથી તે આસુરી સ્વભાવવાળાઓમાં શુદ્ધિ-અશુદ્ધિનો ખ્યાલ નથી રહેતો. તેઓને સાંસારિક આચરણ, વ્યવહારનો પણ ખ્યાલ નથી, હોતો અર્થાત્ માતા-પિતા વગેરે વડીલો, વૃદ્ધોની સાથે તથા અન્ય મનુષ્યોની સાથે કેવો વર્તીવ કરવો જોઈએ અને કેવો નહિ - આ વાતને તેઓ જાણતા જ નથી. તેમનામાં સત્ય જોવા મળતું નથી અર્થાત્ તેઓ અસત્ય બોલે છે અને આચરણ પણ અસત્ય જ કરે છે. આ બધાંનું તાત્પર્ય એ

છે કે તે મનુષ્યો અસુર છે. ખાવું-પીવું, આરામથી રહેવું તથા 'હું જીવતો રહું, સંસારનું સુખ ભોગવતો રહું અને સંગ્રહ કરતો રહું' વગેરે ઉદ્દેશ્ય હોવાથી તેમની શૌચાચાર અને સદાચાર તરફ દૃષ્ટિ જ નથી જતી.

ભગવાને બીજા અધ્યાયના ચુંમાળીસમા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે વૈદિક પ્રક્રિયા અનુસાર સાંસારિક ભોગ અને સંગ્રહમાં લાગેલા મનુષ્યોમાં પણ પરમાત્માની પ્રાપ્તિનો એક નિશ્ચય

નથી હોતો. ભાવ એ છે કે આસુરી સંપત્તિનો અંશ રહેવાને કારણે જ્યારે એવી શાસ્ત્રવિધિથી યજ્ઞાદિ કર્મોમાં પ્રવૃત્ત મનુષ્યો પણ પરમાત્માની પ્રાપ્તિનો એક નિશ્ચય નથી કરી શકતા, ત્યારે જે મનુષ્યોમાં આસુરી સંપત્તિ વિશેષરૂપે હોય છે અર્થાત્ જેઓ અન્યાયપૂર્વક ભોગ અને સંગ્રહમાં પ્રવૃત્ત હોય છે, તેઓની બુદ્ધિમાં પરમાત્માનો એક નિશ્ચય થવો કેટલો કઠિન છે^૧!

પરિશિષ્ટ ભાવ : જેમ-જેમ આસુરી સંપત્તિ આવે છે, તેમ-તેમ વિવેક અદૃશ્ય થતો જાય છે. ભોગપરાયણ થવાથી આસુરી લોકો 'શું કરવું અને શું ન કરવું - એ જાણી શકતા નથી. તેમની નિષ્ઠા તો લૌકિક પણ હોતી નથી. અલૌકિકની તો વાત નથી. તેમની નિષ્ઠા નરકોમાં લઈ જનારી હોય છે.

આસુરી લોકો પિંડપ્રાણપોષણપરાયણ હોય છે. તે માટે તેઓ માત્ર પોતાનું સુખ, આરામ અને પોતાનો સ્વાર્થ જુએ છે, જેનાથી પોતાને સુખ મળતું દેખાય, તેમાં જ તેઓ પ્રવૃત્ત થાય છે અને જેનાથી દુઃખ મળતું દેખાય, સ્વાર્થ સધાતો ન દેખાય, તેનાથી તેઓ નિવૃત્ત થાય છે. વાસ્તવમાં પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિમાં શાસ્ત્રો જ પ્રમાણ છે. (ગીતા - સોળમા અધ્યાયનો ચોવીસમો શ્લોક); પરંતુ પોતાના શરીર અને પ્રાણોમાં મોહ હોવાથી આસુરી મનુષ્યોની પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ શાસ્ત્ર સંમત હોતી નથી. આસુરી પ્રવૃત્તિને કારણે તેઓ શાસ્ત્રની વાત સાંભળતા જ નથી અને સાંભળે તો સમજી જ શકતા નથી - 'યતન્તોડધ્યકૃતાત્માનો નૈનં પશ્યન્તચેતસઃ' (ગીતા - ૧૫/૧૧).

— ■ —

સંબંધ - જ્યાં સત્કર્મોમાં પ્રવૃત્તિ નથી, ત્યાં સદ્ભાવોનો પણ નિરાદર થાય છે અર્થાત્ સદ્ભાવો લુપ્ત થતા જાય છે - હવે આ અંગે ભગવાન કહે છે -

**અસત્યમપ્રતિષ્ઠં તે જગદાહુરનીશ્વરમ્ ।
અપરસ્પરસમ્ભૂતં કિમન્યત્કામહૈતુકમ્ ॥ ૮ ॥**

તે	= તે	અનીશ્વરમ્	= ઈશ્વર વિના	(એવ)	એનું કારણ છે;
આહુ:	= કહ્યા કરે છે કે	અપરસ્પર-	= આપમેળે માત્ર	અન્યત્	= એ સિવાય બીજું
જગત્	= જગત	સમ્ભૂતમ્	સ્ત્રી-પુરુષના સંયોગથી	કિમ્	= શું કારણ છે?
અપ્રતિષ્ઠમ્	= મર્યાદા વિનાનું,		ઉદ્ભવ્યું છે.		(બીજું કોઈ કારણ
અસત્યમ્	= સાવ અસત્ય (અને)	કામહૈતુકમ્	= તેથી કેવળ કામ જ		હોઈ જ શકતું નથી.)

ટીકા - 'અસત્યમ્' - આસુરી સ્વભાવવાળા પુરુષો કહ્યા કરે છે કે આ જગત અસત્ય છે અર્થાત્ એમાં કોઈ પણ વાત સત્ય નથી. જેટલાં પણ યજ્ઞ, દાન, તપ, ધ્યાન, સ્વાધ્યાય, તીર્થ, વ્રત વગેરે શુભ કર્મો કરવામાં આવે છે, તેઓને તેઓ સત્ય નથી માનતા. તેઓને તો તેઓ એક બહેકાટ માને છે.

'અપ્રતિષ્ઠં તે જગદાહુરનીશ્વરમ્' - સંસારમાં

આસ્તિક પુરુષોની ધર્મ, ઈશ્વર, પરલોક^૨ (પુનર્જન્મ) વગેરેમાં શ્રદ્ધા હોય છે. પરંતુ તે આસુરી મનુષ્યો ધર્મ, ઈશ્વર વગેરેમાં શ્રદ્ધા નથી રાખતા; આથી તેઓ એવું માને છે કે આ સંસારમાં ધર્મ-અધર્મ, પુણ્ય-પાપ વગેરેની કોઈ પ્રતિષ્ઠા-મર્યાદા નથી.

આ જગતને તેઓ માલિક વિનાનું કહે છે અર્થાત્ આ જગતને રચવાવાળો, એનું શાસન કરવાવાળો, અહીં

૧. પાપવંત કર સહજ સુભાગી । ભજનુ મોર તેહિ ભાવ ન કાગિ ॥ (માનસ ૫/૪૪/૨)

૨. મર્યા પછી જે જન્મ થાય છે, તે ચાહે મૃત્યુલોકમાં હોય, ચાહે કોઈ અન્ય લોકમાં હોય, ચાહે મનુષ્ય, પશુપક્ષી વગેરે કોઈ યોનિવિશેષમાં હોય, તે બધા 'પરલોક' જ છે.

કરેલાં પાપ-પુણ્યોનું ફળ આપનાર કોઈ (ઈશ્વર) નથી.^૧ પેદા થઈ ગયો. એટલા માટે કામ જ આ સંસારનું કારણ છે. તેને માટે ઈશ્વર, પ્રારબ્ધ વગેરે કશાની શી જરૂર છે? ઈશ્વર વગેરેને તેમાં કારણ માનવાં એ પાખંડ છે, કેવળ દુનિયાને બહેકાવવાની વાત છે.

—■—

સંબંધ — જ્યાં સદ્ભાવ લુપ્ત થઈ જાય છે, ત્યાં સદ્વિચારો કામ નથી કરતા અર્થાત્ સદ્વિચારો પ્રગટ જ નથી થતા — આને હવે આગળના શ્લોકમાં બતાવે છે.

એતાં દૃષ્ટિમવષ્ટભ્ય નષ્ટાત્માનોડલ્પબુદ્ધયઃ ।
પ્રભવન્ત્યુગ્રકર્માણઃ ક્ષયાય જગતોડહિતાઃ ॥ ૯ ॥

એતામ્	= આ (પૂર્વોક્ત)	માનતા નથી,	અહિતાઃ	= શત્રુ છે,	
દૃષ્ટિમ્	= (નાસ્તિક) દૃષ્ટિનો	અલ્પબુદ્ધયઃ	= જે મંદબુદ્ધિના છે,	ક્ષયાય	= તે મનુષ્યોની શક્તિનો
અવષ્ટભ્ય	= આશ્રય લેવાવાળા	ઉગ્રકર્માણઃ	= જે કૂરકર્મી માણસો	પ્રભવન્તિ	= ઉપયોગ જગતનો
નષ્ટાત્માનઃ	= જે મનુષ્યો પોતાના	(અને)			નાશ કરવા માટે જ
	નિત્ય સ્વરૂપને	જગતઃ,	= સંસારના		થાય છે.

ટીકા — ‘એતાં દૃષ્ટિમવષ્ટભ્ય’ — ન કોઈ કર્તવ્યઅકર્તવ્ય છે, ન શૌચાચાર-સદાચાર છે, ન ઈશ્વર છે, ન પ્રારબ્ધ છે, ન પાપ-પુણ્ય છે, ન પરલોક છે, ન કરેલાં કર્મોનું કોઈ દંડવિધાન છે — એવી નાસ્તિક દૃષ્ટિનો આશ્રય લઈને તેઓ ચાલે છે.

‘નષ્ટાત્માનઃ’ — આત્મા કોઈ ચેતન તત્ત્વ છે, આત્માની કોઈ સત્તા છે — આ વાતને તેઓ માનતા જ નથી. તેઓ તો એ વાતને માને છે કે જેવી રીતે કાથો અને ચૂનો મળવાથી એક લાલી પેદા થઈ જાય છે, એવી જ રીતે ભૌતિક તત્ત્વોના મળવાથી એક ચૈતન્ય પેદા થઈ જાય છે. એ ચેતન કોઈ અલગ ચીજ છે, એવી વાત નથી. તેઓની દૃષ્ટિમાં જડ જ મુખ્ય હોય છે. એટલા માટે તેઓ ચેતન તત્ત્વથી બિલકુલ વિમુખ રહે છે. ચેતન (આત્મા)થી વિમુખ થવાથી તેઓનું પતન નિશ્ચિત હોય છે.

‘અલ્પબુદ્ધયઃ’ તેમનામાં જે વિવેક-વિચાર હોય છે, તે અત્યંત અલ્પ અને તુચ્છ હોય છે. તેઓની દૃષ્ટિ કેવળ દૃશ્ય પદાર્થો પર અવલંબિત રહે છે કે કમાઓ, ખાઓ, પીઓ અને મજા કરો. આગળ ભવિષ્યમાં શું થશે? પરલોકમાં શું થશે? આ વાતો તેઓની બુદ્ધિમાં

નથી આવતી.

અહીં અલ્પબુદ્ધિનો એ અર્થ નથી કે દરેક કામમાં તેઓની બુદ્ધિ કામ નથી કરતી. સત્ય તત્ત્વ શું છે? ધર્મ શું છે? અધર્મ શું છે? સદાચાર-દુરાચાર શું છે? અને તેમનું પરિણામ શું આવે છે? એ વિષયમાં તેઓની બુદ્ધિ કામ નથી કરતી. પરંતુ ધન વગેરે વસ્તુઓના સંગ્રહમાં તેઓની બુદ્ધિ બહુ તીક્ષ્ણ હોય છે. તાત્પર્ય એ છે કે પારમાર્થિક ઉન્નતિના વિષયમાં તેઓની બુદ્ધિ તુચ્છ હોય છે અને સાંસારિક ભોગોમાં ફસાવાને માટે તેઓની બુદ્ધિ બહુ તીક્ષ્ણ હોય છે.

‘ઉગ્રકર્માણઃ’ — તેઓ કોઈનાથી ડરતા જ નથી. જો ડરશે તો ચોર, ડાકુ કે રાજકીય અધિકારીથી ડરશે. ઈશ્વરથી, પરલોકથી, મર્યાદાથી તેઓ નથી ડરતા. ઈશ્વર અને પરલોકનો ભય ન હોવાથી તેમના દ્વારા બીજાઓની હત્યા વગેરે મોટાં ભયાનક કર્મો થાય છે.

‘અહિતાઃ’ — તેઓનો સ્વભાવ ખરાબ હોવાથી તેઓ બીજાઓનું અહિત (નુકસાન) કરવામાં જ લાગેલા રહે છે અને બીજાઓનું નુકસાન કરવામાં જ તેઓને સુખ થાય છે.

૧. ‘અનીશ્વર’ પદનું તાત્પર્ય એ છે કે આસુરી સંપત્તિવાળા ઈશ્વરને નથી માનતા. ‘પ્રાપ્તૌ સત્યાં નિષેધઃ’ એ ન્યાયના અનુસાર એ સિદ્ધ થાય છે કે ઈશ્વરની સત્તા તો છે, પરંતુ તેઓ તેનો સ્વીકાર નથી કરતા. ઈશ્વરની સત્તા ન માનવાથી તેઓ અપાર ચિંતાઓથી ઘેરાયેલા રહે છે (અ. ૧૬/૧૧), પરંતુ ઈશ્વરની સત્તાને માનીને તેને આશ્રિત રહેવાવાળા દૈવી સંપત્તિવાળા મનુષ્યો નિશ્ચિંત અને નિર્ભય રહે છે.

‘જગતઃ ક્ષયાય પ્રભવન્તિ’ — તેમની પાસે જે શક્તિ છે, ઐશ્વર્ય છે, સામર્થ્ય છે, પદ છે, અધિકાર છે, તે સઘળેસઘળું બીજાઓનો નાશ કરવામાં જ યોજાય છે. બીજાઓનો નાશ એ જ તેમનો ઉદ્દેશ્ય હોય છે. પોતાનો સંપૂર્ણ સ્વાર્થ સિદ્ધ થાય કે આંશિક, અથવા બિલકુલ સિદ્ધ ન થાય, પરંતુ તેઓ બીજાઓની ઉન્નતિને સહી નથી શકતા. બીજાઓનો નાશ કરવામાં જ તેઓને સુખ થાય છે અર્થાત્ પરાયો હક્ક છીનવી લેવો, કોઈને જાનથી મારી નાખવો — એમાં જ તેમને પ્રસન્નતા થાય છે. સિંહ જેવી રીતે

બીજાં પશુઓને મારીને ખાઈ જાય છે, બીજાઓનાં દુઃખની પરવા નથી કરતો અને રાજકીય સ્વાર્થ અધિકારીઓ જેવી રીતે દસ, પચાસ, સો રૂપિયાને માટે હજારો રૂપિયાનું સરકારી નુકસાન કરે છે, એવી જ રીતે પોતાનો સ્વાર્થ પૂરો કરવાને માટે બીજાઓનું ભલે ગમે તેટલું નુકસાન થઈ જાય, તેની તેઓ પરવા નથી કરતા. તે આસુરી સ્વભાવવાળાઓ પશુ-પક્ષીઓને મારીને ખાઈ જાય છે અને પોતાના માત્ર અલ્પ સુખ માટે બીજાઓને કેટલું દુઃખ થયું — તેનો તેઓ વિચાર જ કરતા નથી.

—■—

સંબંધ — જ્યાં સત્કર્મ, સદ્ભાવ અને સદ્વિચારનો નિરાદર થાય છે, ત્યાં મનુષ્ય કામનાઓનો આશ્રય લઈને શું કરે છે — તેને આગળના શ્લોકમાં બતાવે છે.

કામમાશ્રિત્ય દુષ્પૂરં દમ્ભમાનમદાન્વિતાઃ ।

મોહાદ્ ગૃહીત્વાસદ્ગ્રાહાન્પ્રવર્તન્તેઽશુચિવ્રતાઃ ॥ ૧૦ ॥

દુષ્પૂરમ્	= કોઈ પણ રીતે પૂરી ન થનારી	મદાન્વિતાઃ	અને મદથી ભરેલા એ માણસો (તથા)	ગૃહીત્વા	= પકડીને (તેમજ)
કામમ્	= કામનાઓનો	મોહાત્	= મોહને લીધે	અશુચિવ્રતાઃ	= અપવિત્ર વ્રત ધારણ કરીને,
આશ્રિત્ય	= આશરો લઈને	અસદ્ગ્રાહાન્	= મિથ્યા સિદ્ધાંતોને	પ્રવર્તન્તે	= (સંસારમાં) વિચરે છે.
દમ્ભમાન-	= દંભ, અભિમાન				

ટીકા — ‘કામમાશ્રિત્ય દુષ્પૂરમ્’ — તેઓ આસુરી પ્રકૃતિવાળા કદી પૂરી ન થવાવાળી કામનાઓનો આશ્રય લે છે. જેવી રીતે કોઈ મનુષ્ય ભગવાનનો, કોઈ કર્તવ્યનો, કોઈ ધર્મનો, કોઈ પરલોક વગેરેનો આશ્રય લે છે, એવી જ રીતે આસુરી પ્રાણી કદી પૂરી ન થવાવાળી કામનાઓનો આશ્રય લે છે. તેમના મનમાં એ વાત સારી રીતે ઠસી ગયેલી રહે છે કે કામનાઓ વિના મનુષ્ય પથ્થર જેવો થઈ જાય છે. કામનાઓના આશ્રય વિના મનુષ્યની ઉન્નતિ થઈ જ નથી શકતી; આજે જેટલા લોકો નેતા, પંડિત, ધનિક વગેરે થઈ ગયા છે, તે બધા કામનાને કારણે જ થયા છે આ રીતે કામનાને આશ્રિત રહેવાવાળા ભગવાનને, પરલોકને અને પ્રારબ્ધ વગેરેને નથી માનતા.

હવે તે કામનાઓની પૂર્તિ શાના દ્વારા કરવી? તેમના સાથી (સહાયક) કોણ છે? તો બતાવે છે — ‘દમ્ભમાન-મદાન્વિતાઃ’. તેઓ દંભ, માન અને મદથી યુક્ત રહે છે. અર્થાત્ માન-મદ તેમની કામનાપૂર્તિનું બળ હોય છે. જ્યાં, જેમની સામે તેવા બનવાથી પોતાનો મતલબ સિદ્ધ થાય છે અર્થાત્ ધન, માન, બડાઈ, પૂજા-પ્રતિષ્ઠા, આદર-સત્કાર,

વાહ-વાહ વગેરે મળે છે, ત્યાં તેઓની સામે તેવો જ પોતાને દેખાડવો એ ‘દંભ’ છે. પોતાને મોટો માનવો, શ્રેષ્ઠ માનવો એ ‘માન’ છે. અમારી પાસે આટલી વિદ્યા, બુદ્ધિ, યોગ્યતા વગેરે છે — એ વાતને લીધે તેનામાં નશો આવી જવો એ ‘મદ’ છે. તેઓ સદા દંભ, માન અને મદમાં ખરડાયેલા રહે છે, તદાકાર રહે છે.

‘અશુચિવ્રતાઃ’ — તેઓનાં વ્રત, નિયમ બહુ અપવિત્ર હોય છે; જેમ કે ‘આટલાં ગામોમાં, આટલી ગાયોના વાડાઓમાં આગ લગાડી દેવાની છે; આટલા મનુષ્યોને મારી નાખવાના છે વગેરે. આ વર્ણ, આશ્રમ, આચારશુદ્ધિ વગેરે બધું પાખંડબાજી છે; આથી કોઈની પણ સાથે ખાઓ-પીઓ. અમે કથા વગેરે નહિ સાંભળીએ; અમે તીર્થ, મંદિર વગેરે સ્થાનોમાં નહિ જઈએ’ — એવાં તેમનાં મનોરથ હોય છે.

એવા મનોરથ ડાકુઓને પણ હોય છે. તેમનો એ નિયમ હોય છે કે મારપીટ કર્યા વિના જ કોઈ વસ્તુ આપી દે, તો તેઓ લેશે નહિ. ‘જ્યાં સુધી ફટકો નહિ મારીએ, ધામાંથી લોહી નહિ ટપકે, ત્યાં સુધી અમે તેની વસ્તુ લઈશું જ નહિ’ વગેરે.

‘મોહાદ્ગૃહીત્વાસદ્ગ્રાહાન્’ — મૂઢતાને કારણે તેઓ અનેક દુરાગ્રહોને પકડી રાખે છે. તામસી બુદ્ધિને લઈને ચાલવું એ જ મૂઢતા છે (ગીતા અ. ૧૮/૩૨). તેઓ શાસ્ત્રની, વેદોની, વર્ણાશ્રમોની અને કુળપરંપરાની મર્યાદાને નથી માનતા, પરંતુ તેનાથી વિપરીત વર્તનમાં તેમને ભ્રષ્ટ કરવામાં જ તેઓ પોતાની બહાદુરી, પોતાનું ગૌરવ સમજે છે. તેઓ અકર્તવ્યને જ કર્તવ્ય અને કર્તવ્યને જ અકર્તવ્ય

માને છે, હિતને જ અહિત અને અહિતને જ હિત માને છે. યોગ્યને જ અયોગ્ય અને અયોગ્યને જ યોગ્ય માને છે. આ અસદ્વિચારોને કારણે એમની બુદ્ધિનું એટલું પતન થાય છે કે તેઓ એમ કહેવા લાગી જાય છે કે માતા-પિતાનું અમારા પર કોઈ ઋણ નથી. એમની સાથે અમારો શું સંબંધ છે? જૂઠ, કપટ, બનાવટ કરીને પણ ધન કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય? વગેરે તેમના દુરાગ્રહો હોય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ‘કામમાશ્રિત્ય દુષ્પૂરમ્’ — ત્રીજા અધ્યાયમાં પણ ભગવાને કહ્યું છે કે, આ ‘કામ’ (ભોગેચ્છા), ખૂબ વધારે ખાનારો છે — ‘મહાશનઃ’ (૩/૩૭) અને અગ્નિની જેમ ક્યારેય તૃપ્ત ન થનારો છે — ‘દુષ્પૂરેણાનલેન ચ’ (૩/૩૮). તે માટે બધી જ કામનાઓની પૂર્તિ થવી ક્યારેય સંભવ નથી. તેથી કામનાપૂર્તિ જ જેમનો ઉદ્દેશ છે, તેમને ક્યારેય શાંતિ મળતી નથી. કામનાપૂર્તિમાં મોટી પરતંત્રતા છે, પરંતુ આસુરી લોકો આ પરતંત્રતામાં પણ સ્વતંત્રતાનો અનુભવ કરે છે. તેઓ માને છે કે, ‘ધન-સંપત્તિ વગેરે મળી જાય તો અમે સ્વતંત્ર થઈ જઈશું. તેઓ શાસ્ત્ર, ગુરુ, ઈશ્વર, ધર્મ વગેરેને માનતા જ નથી. પછી ‘કામ’ (ભોગેચ્છા) સિવાય તેઓ કોનો આશ્રય લેશે?

સંબંધ — સત્કર્મ, સદ્ભાવ અને સદ્વિચારોના અભાવમાં તે આસુરી પ્રકૃતિવાળાઓના નિયમ, ભાવ અને આચરણ કયા ઉદ્દેશ્યને કારણે અને કયા પ્રકારના હોય છે, હવે તેને આગળના બે શ્લોકોમાં બતાવે છે —

**ચિન્તામપરિમેયાં ચ પ્રલયાન્તામુપાશ્રિતાઃ ।
કામોપભોગપરમા એતાવદિતિ નિશ્ચિતાઃ ॥ ૧૧ ॥**

પ્રલયાન્તામ્ = (તે) મૃત્યુપર્યન્ત રહેનારી	કામોપભોગ- = પદાર્થોનો સંગ્રહ અને	એતાવત્ = ‘જે કંઈ છે, તે
અપરિમેયામ્ = અપાર	પરમાઃ = તેનો ભોગ	આટલું જ સુખ છે’
ચિન્તામ્ = ચિંતાઓનો	કરવામાં જ	ઈતિ = એવો
ઉપાશ્રિતાઃ = આશરો લેનારા,	લાગ્યા રહેનારા	નિશ્ચિતાઃ = નિશ્ચય કરવાવાળા
	ચ = અને	હોય છે.

ટીકા — ‘ચિન્તામપરિમેયાં ચ પ્રલયાન્તા — મુપાશ્રિતાઃ’ આસુરી સંપત્તિવાળા મનુષ્યોમાં અપાર ચિંતાઓ રહે છે જેનો કોઈ સુમાર નથી. જ્યાં સુધી પ્રલય અર્થાત્ મોત નથી આવતું, ત્યાં સુધી તેઓની ચિંતાઓ શમતી નથી. એવી પ્રલય સુધી રહેવાવાળી ચિંતાઓનું ફળ પણ પ્રલય ને પ્રલય અર્થાત્ વારંવાર મરવાનું જ હોય છે.

ચિંતાના બે વિષયો હોય છે — એક પરમાર્થિક અને બીજું સાંસારિક. મારું કલ્યાણ, મારો ઉદ્ધાર કેવી રીતે થાય? પરબ્રહ્મ પરમાત્માનો નિશ્ચય કેવી રીતે થાય (‘ચિન્તા પરબ્રહ્મવિનિશ્ચયાય’)? આ રીતે જેમને પારમાર્થિક ચિંતા થાય છે, તેઓ શ્રેષ્ઠ છે. પરંતુ આસુરી સંપત્તિવાળાઓને એવી ચિંતા નથી થતી. તેઓ તો આનાથી વિપરીત સાંસારિક ચિંતાઓના આશ્રિત રહે છે કે અમે કેવી રીતે જીવીશું? પોતાનો જીવનનિર્વાહ કેવી રીતે કરીશું? અમારા વિના વડીલો-વૃદ્ધો કોને આશ્રયે જીવશે? અમારાં માન,

આદર, પ્રતિષ્ઠા, ઈજ્જત, પ્રસિદ્ધિ, નામ વગેરે કેવી રીતે કાયમ રહેશે? મર્યા બાદ અમારાં બાળ-બચ્ચાંની શી દશા થશે? મરી જઈશું તો ધનસંપત્તિ, જમીન-જાગીરનું શું થશે? ધન વિના અમારું કામ કેવી રીતે ચાલશે? ધન વિના મકાનનું સમારકામ કેવી રીતે થશે? વગેરે-વગેરે.

મનુષ્ય વ્યર્થમાં જ ચિંતા કરે છે. નિર્વાહ તો થતો રહેશે. નિર્વાહની ચીજો તો તેમના રહેવા છતાં રહી જશે અને તે પોતે ચાલ્યો જશે. પોતાની પાસે એક લંગોટી રાખવાવાળા વિરક્તમાં વિરક્તની પણ ફાટેલી લંગોટી અને ફૂટેલી તુંબડી તો પાછળ બચે છે અને તે પહેલાં મરે છે. એવી જ રીતે બધી જ વ્યક્તિઓ, વસ્તુ વગેરેના રહેવા છતાં પણ મરે છે. એ નિયમ નથી કે ધન પાસે હોવાથી મનુષ્ય મરતો નથી. ધન પાસે રહેતું હોવા છતાં મનુષ્ય મરી જાય છે અને ધન પડ્યું રહે છે, કામમાં નથી આવતું. એક બહુ જ મોટો ધનિક માણસ હતો. તેણે તિજોરી

જેવું લોઢાનું એક મજબૂત મકાન બનાવી રાખ્યું હતું, જેમાં બહુ જ રત્નો રાખેલા હતાં. તે મકાનનો દરવાજો એવો બનેલો હતો જે બંધ થતાં ચાવી વિના ખૂલતો ન હતો. એક વાર તે ધનિક માણસ બહાર ચાવી છોડીને તે મકાનની અંદર ચાલ્યો ગયો અને તેણે ભૂલથી દરવાજો બંધ કરી દીધો. હવે ચાવી વિના દરવાજો ન ખૂલવાથી અન્ન, જળ, હવાના અભાવમાં મરતાં-મરતાં તેણે લખ્યું કે ‘આટલી ધનસંપત્તિ આજે મારી પાસે હોવા છતાં પણ હું મરી રહ્યો છું; કેમકે મને અંદર અન્ન-જળ મળતાં નથી, હવા મળતી નથી!’ એવી જ રીતે ખાદ્ય પદાર્થો હોવાથી કોઈ નહિ જ મરે, એવો કોઈ નિયમ નથી. ભોગો પાસે હોવા છતાં પણ મનુષ્ય અવશ્ય મરશે. જેવી રીતે શરીરમાં અમુક રોગ લાગી જતાં વૈદ્ય-ડોક્ટર તેને (અન્ન પાસે હોવા છતાં પણ) અન્ન ખાવા નથી દેતા, એવી જ રીતે મરવાનું હોય તો પદાર્થો પાસે હોવા છતાં મનુષ્ય મરી જાય છે.

જેઓ પોતાની પાસે એક કોડીનો પણ સંગ્રહ નથી કરતા, તેવા વિરક્ત સંતોને પણ પ્રારબ્ધ અનુસાર આવશ્યકતાથી અધિક ચીજો મળી જાય છે. આથી જીવનનિર્વાહ ચીજોને આધીન નથી^૧ પરંતુ આ તત્ત્વને આસુરી પ્રકૃતિવાળા મનુષ્યો નથી સમજી શકતા. તેઓ તો

એમ જ સમજે છે કે આપણે ચિંતા કરીએ છીએ, કામના કરીએ છીએ, વિચાર કરીએ છીએ, ઉદ્યોગ કરીએ છીએ, ત્યારે જ ચીજો મળે છે. જો એવું ન કરીએ, તો ભૂખે મરવું પડે!

‘કામોપભોગપરમાઃ’ — જે મનુષ્યો ધન વગેરે પદાર્થોનો ઉપભોગ કરવાને પરાયણ છે, તેઓની તો હરદમ એ જ ઈચ્છા રહે છે કે સુખસામગ્રીનો ખૂબ સંગ્રહ કરીને ભોગો ભોગવી લઈએ. તેઓને તો ભોગોને માટે ધન જોઈએ; સંસારમાં મોટા બનવા માટે ધન જોઈએ, સુખ-આરામ, જીભનો સ્વાદ પોષવા માટે ધન જોઈએ. તાત્પર્ય એ છે કે તેમને માટે ભોગોથી વધીને કંઈ છે જ નહિ.

‘એતાવદિતિ નિશ્ચિતાઃ’ — એમનો એ નિશ્ચય હોય છે કે સુખ ભોગવવું અને સંગ્રહ કરવો — એના સિવાય બીજું કંઈ નથી.^૨ આ સંસારમાં જે કંઈ છે, આ જ છે. આથી તેઓની દૃષ્ટિએ પરલોક એક પાખંડ છે. તેઓની માન્યતા રહે છે કે મર્યા પછી ક્યાંય આવવા-જવાનું નથી હોતું. બસ, અહીં શરીરના રહેતાં જેટલું સુખ ભોગવી લઈએ, તે જ સાચું છે; કેમકે મર્યા પછી તો શરીર અહીં જ ભસ્મીભૂત થઈ જશે.^૩ શરીર સ્થિર રહેવાવાળું છે જ નહિ, વગેરે-વગેરે ભોગોના નિશ્ચયની સામે તેઓ પાપ-પુણ્ય, પુનર્જન્મ વગેરેને પણ નથી માનતા.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ભોગ અને સંગ્રહની પાછળ પડેલો માણસ આંધળો બની જાય છે. તે ન તો સંસારને ઓળખે છે કે ન પરમાત્માને. અસ્વાભાવિકમાં સ્વાભાવિક બુદ્ધિ હોવાથી તેની દૃષ્ટિ પરમાત્મા તરફ જઈ જ શક્તી નથી. તે અસ્વાભાવિક સંસારને જ સત્ય માને છે.

વસ્તુઓ વિનાશી છે, અને આપણે અવિનાશી છીએ, પછી કામના પૂર્તિ કંઈ રીતે થઈ શકે? નાશવાન પદાર્થો વડે અવિનાશીની કામનાપૂર્તિ કંઈ રીતે થઈ શકે છે? સંભવ નથી.

—■—

આશાપાશશતૈર્બદ્ધાઃ કામક્રોધપરાયણાઃ ।

ઈહન્તે કામભોગાર્થમન્યાયેનાર્થસંયયાન્ ॥ ૧૨ ॥

આશાપાશશતૈઃ = (તે) આશાના	કામક્રોધ- = કામ-ક્રોધને	અન્યાયેન = અન્યાયપૂર્વક
સેંકડો	પરાયણાઃ = પરાયણ થઈને	અર્થસંયયાન્ = ધન-સંયય
ફંદાઓથી	કામભોગાર્થમ્ = પદાર્થો ભોગવવા	કરવાની
બદ્ધાઃ = બંધાયેલા માણસો	માટે	ઈહન્તે = યેષાં કર્યા કરે છે.

૧. (૧) પ્રારબ્ધ પહલે રચા, પીછે રચા શરીર । તુલસી ચિન્તા ક્યોં કરે, ભજ લે શ્રીરઘુવીર ॥

(૨) મુરદેકો હરિ દેત હે, કપડા, લકડી આગ । જીવિત નર ચિન્તા કરે, ઉનકા બડા અભાગ ॥

(૩) ધાન નહીં ધીણોં નહીં, નહીં રૂપૈયો રોક । જીમણ બેઠે રામદાસ, આન મિલે સબ થોક ॥

૨. એવી જ રીતે સ્વર્ગને માનવાવાળા સકામ મનુષ્યો પણ કહે છે કે સ્વર્ગથી વધીને બીજું કંઈ નથી — ‘નાન્યદસ્તીતિ વાદિનઃ’ (ગીતા અ. ૨/૪૨). તેઓની એ જ કામના રહે છે કે મર્યા પછી અમે સ્વર્ગમાં જઈશું અને ત્યાંના દિવ્ય ભોગોને ભોગવીશું. સ્વર્ગના ભોગોની સામે અહીંના ભોગો કંઈ જ નથી — એવું તેઓ માને છે.

૩. યાવજજીવેત્ સુખં જિવેદ્ ઋણં કૃત્વા ધૃતં પિબેત્ । ભસ્મીભૂતસ્ય દેહસ્ય પુનરાગમનં કુતઃ ॥

ટીકા — ‘આશાપાશશતૈર્બદ્ધાઃ’ — આસુરી સંપત્તિવાળા મનુષ્યો આશારૂપી સેંકડો પાશોથી બંધાયેલા રહે છે અર્થાત્ તેઓને ‘આટલું ધન થઈ જશે, આટલું માન મળી જશે, શરીર નીરોગી થઈ જશે’ વગેરે સેંકડો આશાઓની ફાંસીઓ લાગેલી રહે છે. આશાની ફાંસીથી બંધાયેલા મનુષ્યોની પાસે લાખો-કરોડો રૂપિયા થઈ જાય, તોપણ તેમનું ભિખારીપણું જતું નથી! તેઓની તો એ જ આશા રહે છે કે સંતો પાસેથી કંઈક મળી જાય, ભગવાન પાસેથી કંઈક મળી જાય, મનુષ્યો પાસેથી કંઈક મળી જાય એટલું જ નહિ, પશુ-પક્ષી, વૃક્ષ-લતા, પહાડ-સમુદ્ર વગેરે પાસેથી પણ અમને કંઈક મળી જાય. આ રીતે તેમનામાં સદા ‘ખાઉં-ખાઉં’ ચાલુ રહે છે. એવી વ્યક્તિઓની સાંસારિક આશાઓ કદી પૂરી નથી થતી (ગીતા અ. ૮/૧૨). જો પૂરી થઈ પણ જાય, તોપણ કંઈ ફાયદો નથી; કેમકે જો તેઓ જીવતા રહેશે, તો આશાવાળી વસ્તુ નષ્ટ થઈ જશે અને આશાવાળી વસ્તુ રહેશે તો તેઓ મરી જશે અથવા બન્નેય નષ્ટ થઈ જશે.

જેઓ આશારૂપી પાશમાં બંધાયેલા છે, તેઓ કદી એક જગાએ સ્થિર નથી રહી શકતા અને જેઓ તેનાથી છૂટી ગયા છે, તેઓ મોજથી એક જગાએ રહે છે —

આશા નામ મનુષ્યાણાં કાયિદાશ્ચર્યશૃંગ્ખલા ।
યથા બદ્ધાઃ પ્રધાવન્તિ મુક્તાસ્તિષ્ઠન્તિ પડ્ગુવત્ ॥

‘કામક્રોધપરાયણાઃ’ — તેઓનું પરમ અયન, સ્થાન કામ અને ક્રોધ જ હોય છે^૧ અર્થાત્ પોતાની કામનાપૂર્તિ કરવાને માટે અને ક્રોધપૂર્વક બીજાઓને કષ્ટ આપવાને માટે જ તેઓનું જીવન હોય છે. કામક્રોધને પરાયણ મનુષ્યોનો એ નિશ્ચય રહે છે કે ‘કામના વિના મનુષ્ય જડ થઈ જાય છે. ક્રોધ વિના તેનું તેજ પણ નથી રહેતું. કામનાથી જ બધાં કામ થાય છે, નહિ તો મનુષ્ય કામ કરે જ શા માટે? કામનાના વિના તો મનુષ્યનું જીવન જ ભાર રૂપ થઈ જશે. સંસારમાં કામ અને ક્રોધ જ તો સાર ચીજ છે. એના વિના લોકો આપણને સંસારમાં

રહેવા જ નહિ દે. ક્રોધથી જ શાસન ચાલે છે, નહિ તો શાસનને માનશે જ કોણ? ક્રોધથી દબાવીને બીજાઓને ઠેકાણે રાખવા જોઈએ, નહિ તો લોકો આપણું સર્વસ્વ ઝૂંટવી લેશે. પછી તે આપણું પોતાનું કોઈ અસ્તિત્વ જ નહિ રહે, વગેરે.’

‘ઈહન્તે કામભોગાર્થમન્યાયેનાર્થસંચયાન્’ — આસુરી પ્રકૃતિવાળા મનુષ્યોનો ઉદ્દેશ્ય ધનનો સંગ્રહ કરવાનો અને વિષયોનો ભોગ કરવાનો હોય છે. આ ઉદ્દેશ્યની પૂર્તિને માટે તેઓ બેઈમાની, દગાબાજી, વિશ્વાસઘાત, કરચોરી વગેરે કરીને; બીજાઓનો હક્ક ઝૂંટવીને; મંદિર, બાળક, વિધવા વગેરેનાં ધન દબાવીને અને આ રીતે અનેક અન્યાય તથા પાપ કરીને ધનનો સંચય કરવા ઈચ્છે છે. કારણ કે તેઓના મનમાં એ વાત ઘર કરી ગઈ હોય છે કે આજકાલના જમાનામાં ઈમાનદારીથી, ન્યાયથી કોઈ ધનિક થોડા જ થવાય છે? આ જેટલા ધનિક થયા છે, બધા અન્યાય, ચોરી, દગાબાજી કરીને જ થયા છે. ઈમાનદારીથી, ન્યાયથી કામ કરવાની જે વાત છે, તે તો કહેવામાત્રની છે; વ્યર્થ છે. જો આપણે ન્યાયયુક્ત કામ કરીશું, તો આપણે દુઃખી થઈશું અને જીવનયાપન મુશ્કેલ થઈ જશે. આવો નિશ્ચય તે આસુરી સ્વભાવવાળી વ્યક્તિઓનો હોય છે.

જે વ્યક્તિઓ ન્યાયપૂર્વક સ્વર્ગના ભોગોની પ્રાપ્તિને માટે પ્રવૃત્ત છે, તેઓને માટે પણ ભગવાને કહ્યું છે કે તે લોકોની બુદ્ધિમાં ‘અમારે પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરવી છે’ એવો નિશ્ચય તો થઈ જ નથી શકતો (ગીતા અ. ૨/૪૪). પછી જેઓ અન્યાયપૂર્વક ધન કમાઈને પ્રાણ પોષણમાં લાગેલા છે, તેઓની બુદ્ધિમાં પરમાત્મપ્રાપ્તિનો નિશ્ચય કેવી રીતે થઈ શકે? પરંતુ તેઓ પણ જો ઈચ્છે તો પરમાત્મપ્રાપ્તિનો નિશ્ચય કરીને સાધના-પરાયણ થઈ શકે છે. એવો નિશ્ચય કરવાની કોઈને માટે મનાઈ નથી; કેમકે મનુષ્યજન્મ પરમાત્મપ્રાપ્તિને માટે જ મળેલો છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ‘આશાપાશશતૈર્બદ્ધાઃ’ — અહીં ‘શતૈઃ’ પદ અનંતના અર્થમાં છે. જ્યાં સુધી સંસાર સાથે સંબંધ છે, ત્યાં સુધી કામનાઓનો અંત આવતો નથી. બીજા અધ્યાયના એકતાળીસમા શ્લોકમાં આવ્યું છે કે — ‘બહુશાખા દ્યુનન્તાશ્ચ બુદ્ધયોઽવ્યવસાયિનામ્’ ‘અવ્યવસાયી મનુષ્યોની બુદ્ધિ અનંત અને બહુશાખાઓવાળી જ હોય છે. કારણ કે તેમણે અવિનાશીથી વિમુખ થઈને નાશવાનને સત્તા અને મહત્તા આપીને તેની સાથે સંબંધ જોડી દીધો છે.

‘કામક્રોધપરાયણાઃ’ આસુરી સ્વભાવના લોકો કામ અને ક્રોધને સ્વાભાવિક માને છે. કામ અને ક્રોધ સિવાય તેમને કાંઈ દેખાતું જ નથી. આનાથી આગળ તેમની દૃષ્ટિ જતી જ નથી. આ જ તેમનાં પરમ (અતિપ્રિય) સ્થાન છે.

મનુષ્ય એવું સમજે છે કે ક્રોધ કરવાથી સામેનો (બીજો) માણસ મારા વશ થઈ રહેશે. પરંતુ જે મજબૂરીથી, લાચારીથી વશ થયો છે, તે ક્યાં સુધી વશમાં રહેશે? તક મળતાં જ તે સામો ઘા મારશે. તેથી ક્રોધનું પરિણામ બૂરું જ હોય છે.

૧. આ જ અધ્યાયના દસમા શ્લોકમાં આવેલા ‘દંભ, માન અને મદ’ તો એમના સાથી હોય છે અને અહીં આવેલા ‘કામ અને ક્રોધ’ તેમના આશ્રય હોય છે.

સંબંધ — આસુરી સ્વભાવવાળી વ્યક્તિઓ લોભ, ક્રોધ અને અભિમાનને લીધે કેવા પ્રકારના મનોરથો કર્યા કરે છે, તેને ક્રમશઃ આગળના ત્રણ શ્લોકોમાં બતાવે છે.

ઈદમથ મયા લબ્ધમિમં પ્રાપ્સ્યે મનોરથમ્ ।

ઈદમસ્તીદમપિ મે ભવિષ્યતિ પુનર્ધનમ્ ॥ ૧૩ ॥

તેઓ આ પ્રકારના મનોરથો કર્યા કરે છે કે—

ઈદમ્	= આટલી વસ્તુઓ તો	મનોરથમ્	= મનોરથને	અસ્તિ	= છે જ,
મયા	= મેં	પ્રાપ્સ્યે	= પ્રાપ્ત (પૂરો) કરીશ.	ઈદમ્	= આટલું ધન
અથ	= આજે	ઈદમ્	= આટલું	પુનઃ	= હજી
લબ્ધમ્	= મેળવી લીધી (અને હવે)	ધનમ્	= ધન તો	અપિ	= પણ
ઈમમ્	= આ	મે	= મારી પાસે	ભવિષ્યતિ	= થઈ જશે.

ટીકા — ‘ઈદમથ મયા લબ્ધમિમં પ્રાપ્સ્યે મનોરથમ્’ — આસુરી પ્રકૃતિવાળી વ્યક્તિઓ લોભ-પરાયણ થઈને મનોરથો કરતી રહે છે કે, અમે પોતાના પ્રયત્નથી, બુદ્ધિમત્તાથી, ચતુરાઈથી, હોશિયારીથી, ચાલાકીથી આટલી વસ્તુઓ તો આજે પ્રાપ્ત કરી લીધી, આટલી બીજી પ્રાપ્ત કરી લઈશું. આટલી વસ્તુઓ તો અમારી પાસે છે, આટલી બીજી ત્યાંથી આવી જશે. આટલું ધન વેપારથી આવી જશે. અમારો મોટો દીકરો આટલું ભણેલો છે, આથી આટલું ધન અને વસ્તુઓ તો તેના વિવાહમાં આવી જ જશે. આટલું ધન કર-ચોરીથી બચી જશે, આટલું જમીનમાંથી આવી જશે, આટલું મકાનોનાં ભાડામાંથી આવી જશે, આટલું વ્યાજનું આવી જશે, વગેરે-વગેરે.

‘ઈદમસ્તીદમપિ મે ભવિષ્યતિ પુનર્ધનમ્’ — જેમ જેમ તેઓનો લોભ વધતો જાય છે, તેમ-તેમ તેઓના મનોરથો પણ વધતા જાય છે. જ્યારે તેમનું ચિંતન વધી જાય છે, ત્યારે તેઓ હરતાં-ફરતાં, કામ-ધંધો કરતાં, ભોજન કરતાં, મળમૂત્રનો ત્યાગ કરતાં અને જો નિત્યકર્મ (પાઠ, પૂજા, જપ વગેરે) કરતા હોય તો તે કરતી વેળાએ પણ ‘ધન કેવી રીતે વધે’ એનું ચિંતન કરતા રહે છે. આટલી દુકાનો, મિલો, કારખાનાં તો અમે ખોલી દીધાં છે, આટલાં વધારે ખૂલી જાય. આટલી ગાય-ભેંસો, ઘેટાંબકરાં વગેરે તો છે જ, આટલાં હજી વધારે થઈ જાય. આટલી જમીન તો અમારી પાસે છે, પરંતુ એ બહુ જ થોડી છે, કોઈક રીતે વધારે મળી જાય તો બહુ સારું થઈ જાય. આ રીતે સંપત્તિ વગેરે વધારવાના વિષયમાં તેઓના મનોરથો હોય છે.

જ્યારે તેઓની દૃષ્ટિ પોતાના શરીર તથા પરિવાર પર જાય છે, ત્યારે તેઓ તે વિષયમાં મનોરથ કરવા લાગી જાય છે કે અમુક-અમુક દવાઓનું સેવન કરવાથી શરીર

સારું રહેશે. અમુક-અમુક ચીજો એકઠી કરી લેવામાં આવે, તો અમે સુખ અને આરામથી રહીશું. એરકન્ડીશનવાળી ગાડી મંગાવી લઈએ, જેથી બહારની ગરમી ન લાગે. ઊનનાં એવાં વસ્ત્રો મંગાવી લઈએ, જેથી શરદી ન લાગે. એવો વરસાદી કોટ કે છત્રી મંગાવી લઈએ, જેથી વર્ષાથી શરીર ભીનું ન થાય. એવાં-એવાં ઘરેણાં-કપડાં અને શૂંગાર વગેરેની સામગ્રી મંગાવી લઈએ, જેથી અમે ખૂબ સુંદર દેખાઈએ વગેરે-વગેરે.

આવા મનોરથો કરતાં-કરતાં તેઓને એ યાદ નથી રહેતું કે અમે વૃદ્ધ થઈ જઈશું તો આ સામગ્રીનું શું કરીશું અને મૃત્યુ સમયે આ બધી સામગ્રી અમારે શું કામ આવશે? અંતમાં આ સંપત્તિનો માલિક કોણ થશે? દીકરો તો કપૂત છે; આથી તે બધું નષ્ટ કરી દેશે. મૃત્યુ સમયે આ ધનસંપત્તિ પોતાને દુઃખ દેશે. આ સામગ્રીના લોભને કારણે જ મારે દીકરા-દીકરીથી ડરવું પડે છે, અને નોકરોથી ડરવું પડે છે કે ક્યાંક એ લોકો હડતાલ ન પાડી દે.

પ્રશ્ન — દૈવી સંપત્તિને ધારણ કરીને સાધન કરવાવાળા સાધકના મનમાં પણ ક્યારેક-ક્યારેક વેપાર વગેરેના કાર્યને લીધે (આ શ્લોકની જેમ) ‘આટલું કામ થઈ ગયું, આટલું કામ કરવાનું બાકી છે અને આટલું કામ આગળ થઈ જશે; આટલા પૈસા આવી ગયા છે અને આટલો ત્યાં ટેક્ષ આપવાનો છે’ વગેરે સ્ફુરણાઓ થાય છે. આવી જ સ્ફુરણાઓ જડતાનો ઉદ્દેશ્ય રાખવાવાળા આસુરી સંપત્તિવાળાઓના મનમાં પણ થાય છે તો એ બન્નેની વૃત્તિઓમાં શો ફેર પડ્યો?

ઉત્તર — બન્નેની વૃત્તિઓ એક જેવી દેખાવા છતાં પણ તેઓમાં બહુ અંતર છે. સાધકનો ઉદ્દેશ્ય પરમાત્મપ્રાપ્તિનો હોય છે; આથી તે તે વૃત્તિઓમાં તલ્લીન નથી થતો. પરંતુ

આસુરી સંપત્તિવાળાઓનો ઉદ્દેશ્ય ધન એકઠું કરવા અને તલ્લીન હોય છે. તાત્પર્ય એ છે કે બન્નેના ઉદ્દેશ્ય ભોગ ભોગવવાનો રહે છે, આથી તેઓ તે વૃત્તિઓમાં જ ભિન્નભિન્ન હોવાથી બન્નેમાં બહુ મોટો ફરક છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : અહીં ભગવાન અગિયારમા શ્લોકમાં કહેલા ‘કામોપભોગપરમાઃ’ પદની વ્યાખ્યા કરે છે.

—■—

અસૌ મયા હતઃ શત્રુર્હનિષ્થે ચાપરાનપિ ।
ઈશ્વરોઽહમહં ભોગી સિદ્ધોઽહં બલવાન્સુખી ॥ ૧૪ ॥

અસૌ	= પેલો	અપિ	= પણ	અહમ	= અમે
શત્રુઃ	= શત્રુ તો	અહમ્	= અમે	ભોગી	= ભોગવનારા છીએ
મયા	= મારા વડે	હનિષ્થે	= હણી નાખીશું.	સિદ્ધઃ	= સિદ્ધ છીએ.
હતઃ	= હણાયો	અહમ્	= અમે	બલવાન્	= અમે ખૂબ બળવાન
ચ	= અને (પેલા)	ઈશ્વરઃ	= ઈશ્વર (સર્વ સમર્થ)		(અને)
અપરાન્	= બીજા શત્રુઓને		છીએ.	સુખી	= સુખી છીએ.

ટીકા — આસુરી સંપત્તિવાળી વ્યક્તિઓ ક્રોધ પરાયણ થઈને આ પ્રકારના મનોરથો કરે છે — ‘અસૌ મયા હતઃ શત્રુઃ’ — તે અમારી વિરુદ્ધ ચાલતો હતો, અમારી સાથે વેર રાખતો હતો, તેને તો અમે મારી નાખ્યો છે અને ‘હનિષ્થે ચાપરાનપિ’ — બીજાઓ જે પણ અમારી વિરુદ્ધ ચાલે છે, અમારી સાથે વેર રાખે છે, અમારું અનિષ્ટ વિચારે છે, તેને પણ અમે સ્વાદ ચખાડી દઈશું, મારી નાખીશું. ‘ઈશ્વરોઽહમ્’ — અમે ધન, બળ, બુદ્ધિ વગેરેમાં બધી રીતે સમર્થ છીએ. અમારી પાસે શું નથી? અમારી બરાબરી કોઈ કરી શકે છે કે? ‘અહં ભોગી’ — અમે ભોગ ભોગવવાવાળા છીએ. અમારી પાસે સ્ત્રી, મકાન, કાર વગેરે કેટલી ભોગસામગ્રી છે! ‘સિદ્ધોઽહમ્’ — અમે બધી રીતે સિદ્ધ છીએ. અમે તો પહેલેથી જ કહી દીધું હતું ને? તેવું થઈ ગયું કે નહિ? અમને તો પહેલેથી જ આવું દેખાય છે; આ જે લોકો ભજન, સ્મરણ, જપ, ધ્યાન

વગેરે કરે છે, તે બધા જ કોઈના દ્વારા બહેકાવવામાં આવેલા છે. આથી એમની શી દશા થશે, તે અમે જાણીએ છીએ. અમારા સમાન સિદ્ધ બીજો કોઈ છે સંસારમાં? અમારી પાસે આણિમા, ગરિમા વગેરે બધી સિદ્ધિઓ છે. અમે એક કૂંકમાં બધાને ભસ્મ કરી શકીએ છીએ. ‘બલવાન્’ — અમે બહુ બળવાન છીએ. અમુક માણસે અમારી સાથે ટક્કર લેવાનું ઈચ્છ્યું, તો તેનું શું પરિણામ આવ્યું? વગેરે. પરંતુ જ્યાં પોતે હારી જાય છે; તે વાત બીજાઓને નથી કહેતા, કારણ કે કોઈ તેમને કમજોર ન સમજી લે. તેઓને પોતાની હારવાની વાત તો યાદ જ નથી રહેતી, પરંતુ અભિમાનની વાત તેઓને યાદ રહે છે. ‘સુખી’ — અમારી પાસે કેટલું સુખ છે, સુખનાં સાધનો છે. અમારા જેવું સુખી સંસારમાં કોણ છે?

એવી વ્યક્તિઓના અંતરમાં તો બળતરા રહેતી હોય છે. પરંતુ ઉપરથી આ રીતની શેખી મારે છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : અહીં ભગવાન બારમા શ્લોકમાં કહેલા ‘કામક્રોધપરાયણાઃ’ પદની વ્યાખ્યા કરે છે.

આસુરી પ્રકૃતિના મનુષ્યોમાં ‘અમે સુખી છીએ’ — માત્ર આવું અભિમાન હોય છે — ખરેખર તેઓ સુખી હોતા નથી. વાસ્તવમાં સુખી તે જ છે જેના ઉપર અનુકૂળતા-પ્રતિકૂળતાની અસર પડતી નથી (ગીતા — પાંચમા અધ્યાયનો તેવીસમો શ્લોક).

આસુરી ભાવવાળા મનુષ્યો પાસે કામ અને ક્રોધનું જ બળ હોય છે. તેઓ નાશવાન પદાર્થોના સંબંધથી પોતાને બળવાન માને છે. હિરણ્યકશિપુ વગેરેની જેમ તેઓ પોતાને જ સર્વોપરી માને છે; કારણ કે બીજા લોકો તેમને નિકૃષ્ટ દેખાય છે.

—■—

આઢ્યોઽભિજનવાનસ્મિ કોઽન્યોઽસ્તિ સદૃશો મયા ।
યક્ષ્યે દાસ્યામિ મોદિષ્ય ઈત્યજ્ઞાનવિમોહિતાઃ ॥ ૧૫ ॥

આદ્યઃ	= અમે બહુ ધનવાન છીએ,	સદૃશઃ	= જેવો	દાસ્યામિ	= દાન દઈશું (અને)
અભિજન-	= મોટું કુટુંબ તથા કુળ વાન્ ધરાવનારા	અન્યઃ	= બીજો	મોદિષ્યે	= મોજ-મજા કરીશું -
અસ્મિ	= છીએ.	કઃ	= કોણ	ઈતિ	= આમ
મયા	= અમારા	અસ્તિ	= છે?	અજ્ઞાન-	= અજ્ઞાનને કારણે
		યક્ષ્યે	= (અમે) ઘણા યજ્ઞો કરીશું,	વિમોહિતાઃ	મોહિત રહેનારા છે.

ટીકા - આસુરી સ્વભાવવાળી વ્યક્તિઓ અભિમાન પરાયણ થઈને આ પ્રકારના મનોરથો કરે છે-

‘આદ્યોડભિજનવાનસ્મિ’ - કેટલું ધન અમારી પાસે છે! કેટલાં સોનું-ચાંદી, મકાન, ખેતર, જમીન અમારી પાસે છે! કેટલા મોટા માણસો, ઊંચા પદાધિકારીઓ અમારા પક્ષમાં છે! અમે ધન અને માણસોના બળપર, લાંચ અને સિફારસના બળપર જે ઈચ્છીએ, તે જ કરી શકીએ છીએ.

‘કોડન્યોડસ્તિ સદૃશો મયા’ - ‘તમે આટલું ધૂમ્પા-ફર્યા છો, આપને કેટલાયે માણસો મળ્યા હશે, પરંતુ તમે બતાવો, અમારા જેવો તમે કોઈ જોયો છે? ‘યક્ષ્યે દાસ્યામિ’ - અમે એવો યજ્ઞ કરીશું, એવું દાન કરીશું કે બધાંના પર પ્રભુત્વ જમાવી દઈશું! સામાન્ય યજ્ઞ કરવાથી, થોડું સરખું દાન આપવાથી, થોડાક બ્રાહ્મણોને ભોજન કરાવવાથી શું થાય? અમે તો એવા યજ્ઞ, દાન વગેરે કરીશું, કે તેના જેવા આજ સુધી કોઈએ કર્યા જ ન હોય! કેમકે મામૂલી યજ્ઞ, દાન કરવાથી

લોકોને શી ખબર પડશે કે અમે યજ્ઞ કર્યો, દાન આપ્યું. મોટા યજ્ઞ, દાનથી અમારું નામ અખબારોમાં આવશે. કોઈ ધર્મશાળામાં મકાન બનાવડાવીશું, તો તેમાં અમારું નામ કોતરવામાં આવશે, જેથી અમારી યાદગીરી રહેશે.’ ‘મોદિષ્યે’ - ‘અમે કેટલા મોટા માણસ છીએ! અમને બધી રીતે બધી સામગ્રી સુલભ છે! આથી અમે આનંદથી મોજ કરીશું.’

આ રીતે અભિમાનને લીધે મનોરથ કરવાવાળા આસુરી લોકો કેવળ ‘કરીશું, કરીશું’ - એવા મનોરથો જ કરતા રહે છે, વાસ્તવમાં કરતા-કરાવતા કંઈ જ નથી. તેઓ કરશે, તો તે પણ નામમાત્રને માટે કરશે (જેઓ ઉલ્લેખ આગળ સત્તરમા શ્લોકમાં આવ્યો છે). કારણ કે ‘ઈત્યજ્ઞાનવિમોહિતાઃ’ - આ રીતે તેરમા, ચૌદમા અને પંદરમા શ્લોકમાં વર્ણવેલા મનોરથો કરવાવાળા આસુરી લોકો અજ્ઞાનથી મોહિત રહે છે અર્થાત્ મૂઢતાને કારણે જ તેઓની એવા મનોરથવાળી વૃત્તિ હોય છે.

સંબંધ - પરમાત્મથી વિમુખ થયેલા આસુરી સંપત્તિવાળાઓને જીવે ત્યાં સુધી અશાંતિ, બળતરા, સંતાપ વગેરે તો થાય જ છે, પરંતુ મર્યા પછી તેઓની શી ગતિ થાય છે - તેને આગળના શ્લોકમાં બતાવે છે.

અનેકચિત્તવિભ્રાન્તા

મોહજાલસમાવૃતાઃ ।

પ્રસક્તાઃ કામભોગેષુ પતન્તિ નરકેડશુચૌ ॥ ૧૬ ॥

અનેકચિત્ત-	= (કામનાઓથી)	ફસાયેલા	મનુષ્યો
વિભ્રાન્તાઃ	અનેક રીતે ભ્રમિત ચિત્તવાળા,	(તથા)	અશુચૌ = ભયંકર
મોહજાલ-	= મોહરૂપી જાળમાં	કામભોગેષુ = પદાર્થો અને ભોગોમાં	નરકે = નરકોમાં
સમાવૃતાઃ	સારી રીતે	પ્રસક્તાઃ = અત્યંત આસક્ત રહેનારા	પતન્તિ = પડે છે.

ટીકા - ‘અનેકચિત્તવિભ્રાન્તાઃ’ - તે આસુરી મનુષ્યોનો એક નિશ્ચય ન હોવાથી તેઓના મનમાં અનેક જાતની ઈચ્છાઓ હોય છે, અને તે પ્રત્યેક ઈચ્છાની પૂર્તિને માટે અનેક જાતના ઉપાયો હોય છે તથા તે ઉપાયોના વિષયમાં તેઓનું અનેક જાતનું ચિંતન હોય છે. તેઓનું

ચિત્ત કોઈ એક વાત પર સ્થિર નથી રહેતું, અનેક જગ્યાએ ભટકતું રહે છે.

‘મોહજાલસમાવૃતાઃ’ - જડ પદાર્થોનો ઉદ્દેશ્ય હોવાથી તેઓ મોહજાળથી આવૃત્ત હોય છે. મોહજાળનું તાત્પર્ય એ છે કે તેરમાથી પંદરમા શ્લોક સુધી કામ, ક્રોધ અને

અભિમાનને લીધે જેટલા મનોરથો બતાવવામાં આવ્યા છે, તે બધાથી તેઓ સારી રીતે આવૃત્ત રહે છે; આથી તેમનાથી તેઓ કદી છૂટતા નથી. જેવી રીતે માછલી જાળમાં ફસાઈ જાય છે, તેવી જ રીતે તે પ્રાણીઓ મનોરથરૂપી મોહજાળમાં ફસાયેલા રહે છે. તેઓના મનોરથોમાં પણ કેવળ એક તરફ જ વૃત્તિ નથી હોતી, પરંતુ બીજી તરફ પણ વૃત્તિ રહે છે; જેમ કે — આટલું ધન તો મળી જશે, પરંતુ તેમાં અમુક-અમુક વિઘ્નો આવી જશે તો? અમારી પાસે બે નંબરની આટલી પૂંજી છે, તેની જાણ રાજકીય અધિકારીઓને થઈ જશે તો? અમારા મુનીમ, નોકર વગેરે અમારી ફરિયાદ કરી દેશે તો? અમે અમુક વ્યક્તિને મારી નાખીશું, પરંતુ અમારું ધાર્યું ન થયું અને પરિસ્થિતિ વિપરીત થઈ ગઈ તો? અમે અમુકનું નુકસાન કરીશું, પરંતુ તેનાથી અમારું નુકસાન થઈ જશે તો?—આ રીતે મોહજાળમાં ફસાયેલા આસુરી સંપત્તિવાળાઓમાં કામ, ક્રોધ અને અભિમાનની સાથે-સાથે ભય પણ ચાલુ રહે છે. એટલા

માટે તેઓ નિશ્ચય નથી કરી શકતા. કશુંક સારું કરવા જાય છે, પરંતુ થઈ જાય છે ખોટું! મનોરથ સિદ્ધ ન થવાથી તેઓને જે દુઃખ થાય છે, તેને તો તેઓ જ જાણે છે!

‘પ્રસક્તાઃ કામભોગેષુ’ — વસ્તુ વગેરેનો સંગ્રહ કરવા અને તેનો ઉપભોગ કરવામાં તથા માન-બડાઈ, સુખ-ભોગ વગેરેમાં તેઓ અત્યંત આસક્ત રહે છે.

‘પતન્તિ નરકેઽશુયૌ’ — મોહજાળથી ગ્રસ્ત લોકો માટે આ જન્મ જ નરક છે અને મર્યા બાદ તેઓને કુંભીપાક, મહારૌરવ વગેરે સ્થાનવિશેષ નરકોની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે નરકોમાં પણ તેઓ ઘોર યાતનાવાળા નરકોમાં પડે છે, ‘નરકે અશુયૌ’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જે નરકોમાં મહાન અસહ્ય યાતના અને ભયંકર દુઃખ આપવામાં આવે છે, તેવાં ઘોર નરકોમાં તેઓ પડે છે;^૧ કેમકે જેમની જેવી સ્થિતિ હોય છે, મર્યા બાદ પણ તેમની તેવી (સ્થિતિના અનુસાર) જ ગતિ થાય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : વાસ્તવમાં આસુરી મનુષ્યો કામક્રોધપરાયણ હોવાના કારણે પહેલેથી જ નરકમાં પડેલા છે અને અભાવરૂપી અગ્નિમાં બળી રહ્યા છે. પરિણામે તેમને ઘોર નરકોની પ્રાપ્તિ થાય છે.

ઊંચા લોકમાં અથવા નરકોમાં જવામાં પદાર્થ અને ક્રિયા મુખ્ય કારણ નથી બલકે ભાવ મુખ્ય છે. ભાવનું વિશેષ મૂલ્ય છે. જેવો ભાવ હોય છે, તેવી ક્રિયા સ્વતઃ થાય છે. તે માટે ભગવાને આસુરી મનુષ્યોના ભાવ (મનોરથ) વગેરેનું વર્ણન કર્યું છે.

સંબંધ — ભગવત્પ્રાપ્તિના ઉદ્દેશ્યથી વિમુખ થયેલા આસુરી સંપત્તિવાળાઓના દુરાચારોનું ફળ નરકપ્રાપ્તિ બતાવીને, દુરાચારો દ્વારા વાવેલા દુર્ભાવોથી વર્તમાનમાં તેઓની કેટલી ભયંકર દુર્દશા થાય છે અને ભવિષ્યમાં તેનું પરિણામ શું આવે છે — તેને બતાવવાને માટે આગળના (ચાર શ્લોકોના) પ્રકરણનો આરંભ કરે છે.

આત્મસમ્માવિતાઃ સ્તબ્ધા ધનમાનમદાન્વિતાઃ ।

યજન્તે નામયજ્ઞૈસ્તે દમ્ભેનાવિધિપૂર્વકમ્ ॥ ૧૭॥

આત્મ-	= પોતે પોતાને જ	ધનમાન-	= ધન અને માનના	અવિધિ-	= અવિધિપૂર્વક
સમ્માવિતાઃ	અતિ શ્રેષ્ઠ માનનારા	મદાન્વિતાઃ	મદથી ચૂર રહેનારા તે = તે મનુષ્યો	પૂર્વકમ્	
સ્તબ્ધાઃ	= ધમંડી માણસો (તથા)	દમ્ભેન	= દંભથી	નામયજ્ઞૈઃ	= નામમાત્રના યજ્ઞો વડે
				યજન્તે	= યજન કરે છે.

ટીકા — ‘આત્મસમ્માવિતાઃ’ — તેઓ ધન, માન, જાતને મોટી માને છે, પૂજ્ય સમજે છે કે અમારા સમાન મોટાઈ, આદર વગેરેની દૃષ્ટિએ પોતાના મનથી જ પોતાની કોઈ નથી; આથી અમારું પૂજન થવું જોઈએ, અમારો

૧. નરકોમાં જવાવાળા પ્રાણીને ‘યાતનાશરીર’ની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે યાતનાશરીરના ટુકડે-ટુકડા કરી દેવામાં આવે, તેલમાં નાખીને ઉકાળવામાં આવે, આગમાં ફેંકીને બાળવામાં આવે, તોપણ તે મરતું નથી. પ્રાણી જ્યાં સુધી પોતાનાં પાપકર્મોનું ફળ (દંડ)ના ભોગવી લે, ત્યાં સુધી ભયંકર યાતના આપવા છતાં પણ તે શરીર મરતું નથી.

આદર થવો જોઈએ, અમારી પ્રશંસા થવી જોઈએ. વર્ણ, આશ્રમ, વિદ્યા, બુદ્ધિ, પદ, અધિકાર, યોગ્યતા વગેરેમાં અમે બધી રીતે શ્રેષ્ઠ છીએ; આથી બધા લોકોએ અમારે અનુકૂળ રહેવું જોઈએ.

‘સ્તબ્ધાઃ’ – તેઓ કોઈની સામે નમ્ર નથી થતા, નમતા નથી. કોઈ સંતમહાત્મા કે અવતારી ભગવાન પણ સામે કેમ ન આવી જાય, તોપણ તેઓ તેઓને નમસ્કાર નહિ કરે. તેઓ તો પોતાની જાતને જ ઊંચી સમજે છે, પછી કોની સમક્ષ નમ્ર બને અને કોને નમસ્કાર કરે! ક્યાંક કોઈક કારણથી પરવશ થઈને લોકોની સામે નમવું પણ પડે, તો અભિમાન સહિત જ નમશે. આ રીતે તેમનામાં બહુ જ વધારે ગર્વ-ધમંડ રહે છે.

‘ધનમાનમદાન્વિતાઃ’ – તેઓ ધન અને માનના મદથી સદા મશગુલ રહે છે. તેઓમાં ધનનો, પોતાનાં માણસોનો, જમીન-જાગીર અને મકાન વગેરેનો મદ (નશો) હોય છે. આમતેમ ઓળખાણ થઈ જાય છે, તો તેનો પણ તેઓના મનમાં મદ થાય છે કે અમારી તો મોટા-મોટા મિનિસ્ટરો સુધી ઓળખાણ છે. અમારી પાસે એવી શક્તિ છે, જેનાથી ગમે તે પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ અને ગમે તેનો નાશ કરી શકીએ છીએ. આ રીતે ધન અને માન જ તેઓનો આશ્રય હોય છે. એમનો જ તેઓને નશો હોય છે, ખુમારી હોય છે. આથી તેઓ એમને જ શ્રેષ્ઠ માને છે.

‘યજન્તે નામયજ્ઞૈસ્તે દમ્ભેન’ – તે લોકો (પંદરમા શ્લોકમાં આવેલા ‘યક્ષ્યે દાસ્યામિ’ પદોના અનુસાર) દંભપૂર્વક નામમાત્રના યજ્ઞો કરે છે. તેઓ કેવળ લોકોને દેખાડવાને માટે અને પોતાના મહિમાને માટે જ યજ્ઞ કરે છે, તથા એવા ભાવથી કરે છે કે બીજાઓના ઉપર અસર પડી જાય અને તેઓ અમારા પ્રભાવથી પ્રભાવિત થઈ જાય; તેઓની આંખ ખૂલી જાય કે અમે શું છીએ; તેઓને ભાન થઈ જાય વગેરે.

લોકોમાં અમારું નામ થઈ જાય, પ્રસિદ્ધિ થઈ જાય, આદર થઈ જાય – એને માટે તેઓ યજ્ઞના નામે પોતાના નામનો ખૂબ પ્રચાર કરશે, પોતાના નામનું છાપું (ઓપાનિયું) છપાવશે. બ્રાહ્મણોને માટે રસોઈ બનાવશે, તો ખીરમાં કપૂર નાખી દેશે, જેથી તેઓ અધિક ન ખાઈ શકે, કેમકે તેથી ખર્ચો પણ અધિક નહિ થાય અને પ્રસિદ્ધિ પણ થઈ જશે. એવી જ રીતે પંક્તિમાં ભોજનને માટે બે-બે, ચાર-ચાર, પાંચ-પાંચ શકોરાં અને પતરાળાં એકસાથે પીરસી દેશે, જેથી તે શકોરાં અને પતરાળાં બહાર ફેંકતાં તેમનો ઢગલો થઈ જાય અને લોકોને ખબર પડી જાય કે કેટલા

સારા માણસ છે, જેમણે આટલા બધા બ્રાહ્મણોને ભોજન કરાવ્યું છે. આ રીતના એ આસુરી સંપત્તિવાળાઓના અંતરના ભાવો હોય છે અને ભાવોના અનુસાર જ તેઓનાં આચરણો હોય છે.

આસુરી સંપત્તિવાળી વ્યક્તિઓ શાસ્ત્રોક્ત યજ્ઞ, દાન, પૂજન વગેરે કર્યો તો કરે છે અને તેમને માટે પૈસા પણ ખર્ચ કરે છે, પરંતુ શાસ્ત્રવિધિની પરવા કર્યા વિના કરે છે અને દંભપૂર્વક કરે છે.

મંદિરોમાં જ્યારે કોઈ મેળો-મહોત્સવ હોય અને વધુ લોકોની આવવાની આશા હોય તથા મોટા-મોટા ધનિક લોકો આવવાના હોય, ત્યારે મંદિરને સારી રીતે સજાવશે, ઠાકોરજીને ખૂબ ઉત્તમ-ઉત્તમ ઘરેણાં, વસ્ત્રો પહેરાવશે, જેથી વધુ લોકો આવી જાય અને ખૂબ ભેટપૂજા એકઠી થઈ જાય. આ રીતે ઠાકોરજીનું તો નામમાત્રનું પૂજન થાય છે, પરંતુ વાસ્તવમાં પૂજન થાય છે લોકોનું. એવી જ રીતે કોઈ મિનિસ્ટર કે અધિકારી આવવાના હોય, તો તેમને રાજી કરવા માટે ઠાકોરજીને ખૂબ સજાવશે અને જ્યારે તેઓ મંદિરમાં આવશે, ત્યારે તેમનો ખૂબ આદરસત્કાર કરશે, તેમને ઠાકોરજીની પ્રસાદી-માળા આપશે, પ્રસાદ (જે તેમને માટે વિશેષ રૂપે તૈયાર રાખેલો હોય છે) આપશે, એટલા માટે કે તેઓ રાજી થઈ જશે, તો અમારા વેપારમાં, ઘરનાં કામોમાં અમારી સહાય કરશે, મુકદ્દમો વગેરેમાં અમારો પક્ષ લેશે વગેરે. આ ભાવોથી તેઓ ઠાકોરજીનું જે પૂજન કરે છે, તે તો નામમાત્રનું પૂજન છે. વાસ્તવમાં પૂજન થાય છે – પોતાના વેપારનું, ઘરનાં કામોનું, લડાઈ-ઝઘડાઓનું કેમકે તેઓનો ઉદ્દેશ્ય તે જ છે.

ગોસેવા સંસ્થા-સંચાલક પણ ગૌશાળામાં મોટે ભાગે દૂધ આપવાવાળી સ્વસ્થ ગાયોને જ રાખશે અને તેમને અધિક ચારો આપશે, પરંતુ લૂલી-લંગડી, અંગડીન, આંધળી અને દૂધ ન આપનારી ગાયોને નહિ રાખે, તથા કોઈકને રાખશે પણ તો તેને દૂધ આપવાવાળી ગાયોની અપેક્ષાએ બહુ જ ઓછો ચારો નીરશે. પરંતુ તે ગૌશાળામાં કેવું ગોપાલન થઈ રહ્યું છે, તેની અસલિયતની તરફ ખ્યાલ ન કરીને કેવળ લોકોને દેખાડવાને માટે તેનો જૂઠો પ્રચાર કરશે. છાપાં, લેખ, વિજ્ઞાપન, પુસ્તિકા વગેરે છપાવીને વહેંચશે, જેથી પૈસા તો વધુમાં વધુ આવે, પરંતુ ખર્ચો ઓછામાં ઓછો થાય.

ધાર્મિક સંસ્થાઓમાં પણ જેઓ સંચાલક કહેવાય છે, તેઓ બહુધા તે ધાર્મિક સંસ્થાઓના પૈસાથી પોતાના ઘરનું કામ ચલાવશે. પોતાને નફો કઈ રીતે થાય, પોતાની દુકાન

કેવી રીતે ચાલે, પૈસા કેવી રીતે મળે — એ રીતે પોતાના સ્વાર્થને લીધે કેવળ દેખાવમાત્રનું કામ કરશે.

પ્રાયઃ સાધન-ભજન કરવાવાળાઓ પણ બીજાઓને આવતા જોઈને આસન લગાવીને બેસી જશે, ભજન-ધ્યાન કરવા લાગી જશે, માળા ફેરવવા લાગી જશે. પરંતુ કોઈ જોવાવાળો ન હોય તો વાતચીતમાં લાગી જશે, પાનાં અને શતરંજ રમશે અથવા સૂઈ જશે. આવું જે સાધન-ભજન થાય છે, તે કેવળ એટલા માટે કે બીજાઓ મને સારો માને, ભક્ત માને અને મારી પ્રશંસા કરે, મારું આદર-સન્માન કરે, મને પૈસા મળે, લોકોમાં મારી કીર્તિ થઈ જાય, વગેરે. આ રીતે ભગવાનના તો સાધન-ભજન

નામમાત્રને માટે થાય છે, પરંતુ વાસ્તવમાં સાધન-ભજન થાય છે પોતાના નામનું- શરીરનું, પૈસાનું. આ રીતે આસુરી પ્રકૃતિવાળાઓના વિષયમાં ક્યાં સુધી કહીશું?

‘અવિધિપૂર્વકમ્’ — તે આસુરી મનુષ્યો શાસ્ત્રવિધિને તો માનતા જ નથી, સદા શાસ્ત્રનિષિદ્ધ કામ કરે છે. તેઓ યજ્ઞ, દાન વગેરે તો કરશે, પરંતુ તેને વિધિપૂર્વક નહિ કરે. દાન કરશે તો સુપાત્રને ન આપીને કુપાત્રને આપશે. કુપાત્રોની સાથે જ એકતા રાખશે. આ રીતે ઊલટાં-ઊલટાં કામો કરશે. બુદ્ધિ સર્વથા વિપરીત હોવાને કારણે તેઓને ઊલટી વાત પણ સીધી જ દેખાય છે — ‘સર્વાર્થાન્ વિપરીતાંશ્ચ’ (ગીતા અ. ૧૮/૩૨).

પરિશિષ્ટ ભાવ : આસુરી સ્વભાવવાળા માણસો બીજાની સાથે પ્રતિસ્પર્ધા કરે છે અને એટલા માટે યજ્ઞ કરે છે કે, બીજાની તુલનામાં અમે ક્યાંય ઓછા ન દેખાઈએ! કોઈ અમને યજ્ઞ કરનારાઓની તુલનામાં નીચા ન માની લે. તેઓ માત્ર લોકોમાં પોતાની પ્રસિદ્ધિ થાય તે માટે યજ્ઞ કરે છે, તેમને યજ્ઞના ફળમાં વિશ્વાસ નથી. બીજો વ્યક્તિ યજ્ઞ કરે છે ત્યારે તેઓ એવું સમજે છે કે તે પણ પોતાની પ્રસિદ્ધિ માટે જ યજ્ઞ કરે છે. ઈશ્વર અને પરલોકમાં વિશ્વાસ ન હોવાને કારણે તેમની દૃષ્ટિ યજ્ઞની વિધિ તરફ રહેતી નથી. જે ઈશ્વર અને પરલોકને માને છે કે, અમુક કર્મનું અમુક ફળ થશે, તે જ લોકો વિધિનો વિચાર કરે છે.

આસુરી મનુષ્યોની બધી ક્રિયાઓ બનાવટી હોય છે અને તેમની અંદર અભિમાન હોય છે કે અમે બીજા કરતાં વધીને (સુંદર) યજ્ઞ કરીશું. તેમનામાં પોતાની સમજદારીનું પણ અભિમાન હોય છે કે અમે બધું જાણીએ છીએ, બીજા બધા મૂરખ છે, સમજતા નથી, પરંતુ ખરેખર આવા લોકોમાં તદ્દન મૂર્ખતા ભરેલી હોય છે.

—■—

અહંકારં બલં દર્પં કામં ક્રોધં ચ સંશ્રિતાઃ ।

મામાત્મપરદેહેષુ

પ્રદિષન્તોડભ્યસૂયકાઃ ॥ ૧૮ ॥

અહંકારમ્ = તે અહંકાર,
બલમ્ = હઠ,
દર્પમ્ = ધમંડ,
કામમ્ = કામના
ચ = અને

ક્રોધમ્ = ક્રોધ આદિનો
સંશ્રિતાઃ = આશ્રય લેવાવાળા
આત્મ- = પોતાના તેમજ
પરદેહેષુ બીજાના શરીરમાં
(રહેલા)

મામ્ = મુજ અંતર્યામીનો
પ્રદિષન્તઃ = દ્વેષ કરે છે તથા
અભ્યસૂયકાઃ = (મારા અને
બીજાઓના ગુણોમાં)
દોષદૃષ્ટિ રાખે છે.

ટીકા — અહંકારં બલં દર્પં કામં ક્રોધં ચ સંશ્રિતાઃ — તે આસુરી મનુષ્યો જે કંઈ કામ કરશે, તેને અહંકાર, હઠ, ધમંડ, કામ અને ક્રોધથી જ કરશે. જેવી રીતે ભક્ત ભગવાનને આશ્રિત રહે છે, તેવી જ રીતે તે આસુરી લોકો અહંકાર, હઠ, કામ વગેરેને આશ્રિત રહે છે. તેઓના મનમાં એ વાત સારી રીતે ઠસી ગયેલી હોય છે કે અહંકાર, હઠ, ધમંડ, કામના અને ક્રોધ વિના કામ નહિ ચાલે. સંસારમાં એવા થવાથી જ કામ ચાલે છે, અન્યથા મનુષ્યોએ દુઃખ જ વેઠવું પડે છે; જેઓ અહંકાર, હઠ વગેરેનો આશ્રય નથી લેતા, તેઓ બૂરી રીતે કચડાઈ જાય

છે; સીધીસાદી વ્યક્તિને સંસારમાં કોણ માનશે? એટલા માટે અહંકાર વગેરેના રહેવાથી જ આપણું માન રહેશે, સત્કાર થશે અને લોકોમાં નામના થશે, જેથી લોકો પર અમારું દબાણ, આધિપત્ય રહેશે.

‘મામાત્મપરદેહેષુ પ્રદિષન્તઃ’ — ભગવાન કહે છે કે હું જે તેમનાં શરીરમાં અને બીજાઓનાં શરીરમાં રહું છું, તેવા મારી સાથે તે આસુરી મનુષ્યો વેર રાખે છે. ભગવાનની સાથે વેર રાખવું એ શું છે?—

શ્રુતિસ્મૃતી મમૈવાજે ય ઉલ્લઙ્ઘ્ય પ્રવર્તતે ।
આજ્ઞાભઙ્ગી મમ દ્વેષી નરકે પતતિ ધ્રુવમ્ ॥

‘શ્રુતિ અને સ્મૃતિ — આ બન્ને મારી આજ્ઞાઓ છે. એમનું ઉલ્લંઘન કરીને જે મનુષ્ય મનમાન્યા ઢંગથી વર્તીવ કરે છે, તે મારો આજ્ઞાભંગ કરીને મારી સાથે દ્વેષ રાખીને નિશ્ચિત જ નરકોમાં પડે છે.

તેઓ પોતાના અંતઃકરણમાં બિરાજમાન પરમાત્માની સાથે પણ વિરોધ કરે છે અર્થાત્ હૃદયમાં જે સારી સ્ફુરણાઓ થાય છે, સિદ્ધાંતની સારી વાતો આવે છે, તેમનો તેઓ ઉપેક્ષા-તિરસ્કાર કરે છે, તેમને માનતા નથી. તેઓ બીજા લોકોની અવજ્ઞા કરે છે, તેઓનો તિરસ્કાર કરે છે, અપમાન કરે છે, તેઓને દુઃખ આપે છે, તેઓની સાથે સારી રીતે દ્વેષ રાખે છે. આ બધો, તે પ્રાણીઓના રૂપમાં ભગવાનની સાથે દ્વેષ કરવો છે.

‘અભ્યસૂયકાઃ’ — ભગવાન કહે છે કે આવા લોકો મારા અને બીજાઓના ગુણોમાં દોષદષ્ટિ રાખે છે. મારા વિષયમાં તેઓ કહે છે કે ‘ભગવાન બહુ પક્ષપાતી છે; તેઓ ભક્તોની તો રક્ષા કરે છે અને બીજાઓનો વિનાશ

કરે છે, આ વાત ભગવાન માટે સારી નથી.’ આજ સુધી જેટલા સંત-મહાત્માઓ થયા છે અને અત્યારે પણ જે સંત-મહાત્માઓ તથા ઉચ્ચ સ્થિતિવાળા સાધકો છે, તેઓના વિષયમાં તે આસુરી લોકો કહે છે કે તેમનામાં પણ રાગદ્વેષ કામક્રોધ, સ્વાર્થ, બનાવટીપણું વગેરે દોષો જોવામાં આવે છે; કોઈ પણ સંતમહાત્માનું ચરિત્ર એવું નથી, જેમાં આ દોષો ન હોય; આથી આ બધો પાખંડ છે; અમે પણ એ બધી બાબતોને ચકાસીને જોઈ છે; અમે પણ સંયમી છીએ, ભજન, વ્રત, તીર્થાટન કર્યું છે. પરંતુ વાસ્તવમાં આમાં કોઈ દમ નથી; અમને તો કંઈ પ્રાપ્ત થયું નથી, મફતમાં જ દુઃખી થયા; આ બધું કરવામાં અમારો સમય વ્યર્થમાં જ બરબાદ થયો; બીજા લોકો પણ કોઈના બહેકાટમાં આવીને પોતાનો સમય બરબાદ કરી રહ્યા છે; અત્યારે તેઓ એવા પ્રવાહમાં વહી રહ્યા છે અને ઊલટા રસ્તા પર જઈ રહ્યા છે; અત્યારે તેમને ભાન નથી, પરંતુ જ્યારે કદી ચેતશે, ત્યારે તેમને પણ ખબર પડશે; વગેરે-વગેરે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : આસુરી પ્રકૃતિવાળા મનુષ્યો પોતાની જિદ્દ પર મુસ્તાક રહે છે અને પોતાની વાતને જ સાચી માને છે. આ સિદ્ધાંત છે કે જે પોતે દુઃખી થાય છે, તે જ બીજાને દુઃખ આપે છે. આસુરી મનુષ્યો પોતે દુઃખી હોય છે, તે માટે તેઓ બીજાને પણ દુઃખ આપે છે. તેમને ક્યાંય પણ ગુણ દેખાતો નથી બલ્કે દોષ જ દેખાય છે. તેમની એવી માન્યતા હોય છે કે બધી જ સારપ (સજ્જનતા) અમારામાં જ છે. તેમને સંસારમાં કોઈ સારો માણસ દેખાતો જ નથી.

—■—

તાનહં દ્વિષતઃ કૂરાન્સંસારેષુ નરાધમાન્ ।

ક્ષિપામ્યજસ્રમશુભાનાસુરીષ્વેવ

યોનિષુ ॥ ૧૮ ॥

તાન્ = તે
દ્વિષતઃ = દ્વેષ કરનારા,
કૂરાન્ = કૂરસ્વભાવવાળા (અને)
નરાધમાન્ = નરાધમોને

અશુભાન્ = પાપાચારીઓને
અહમ્ = હું
સંસારેષુ = સંસારમાં
અજસ્રમ્ = વારંવાર

આસુરીષુ = આસુરી
યોનિષુ = યોનિઓમાં
એવ = જ
ક્ષિપામિ = નાખું છું.

ટીકા — ‘તાનહં દ્વિષતઃ કૂરાન્સંસારેષુ નરાધમાન્’ — સાતમા અધ્યાયના પંદરમા અને નવમા અધ્યાયના બારમા શ્લોકમાં વર્ણવેલી આસુરી સંપત્તિનું આ અધ્યાયના સાતમાથી અઠારમા શ્લોક સુધી વિસ્તારથી વર્ણન કરવામાં આવ્યું. હવે આસુરી સંપત્તિના વિષયનો આ બે (ઓગણીસમા-વીસમા) શ્લોકોમાં ઉપસંહાર કરતાં ભગવાન કહે છે કે એવા આસુરી મનુષ્યો વિના કારણ જ બધાની સાથે વેર રાખે છે અને બધાનું અનિષ્ટ કરવું એ જ તેમનું લક્ષ્ય હોય છે. તેઓનાં કર્મ બહુ કૂર હોય છે, જેમના દ્વારા બીજાઓની હિંસા વગેરે થયા કરે છે. તેવા તે કૂર, નિર્દયી, હિંસક મનુષ્યો નરાધમ અર્થાત્ મનુષ્યોમાં અતિ નીચ છે

— ‘નરાધમાન્’. તેઓને મનુષ્યોમાં નીચ કહેવાનો મતલબ એ છે કે નરકોમાં રહેવાવાળા અને પશુપક્ષી વગેરે (ચોરાશી લાખ યોનિઓ) પોતાનાં પૂર્વ કર્મોનું ફળ ભોગવીને શુદ્ધ થઈ રહ્યાં છે અને આ આસુરી મનુષ્યો અન્યાય-પાપ કરીને પશુપક્ષી વગેરેથી પણ નીચેની તરફ જઈ રહ્યા છે. એટલા માટે તે લોકોનો સંગ બહુ જ ખરાબ કહ્યો છે—

‘બરુ ભલ બાસ નરક કર તાતા ।
દુષ્ટ સંગ જનિ દેઈ બિધાતા ॥

(માનસ પ/૪૬/૪)

નરકોનો વાસ બહુ જ સારો છે, પરંતુ વિધાતા (બ્રહ્મા) અમને દુષ્ટોનો સંગ કદી ન આપે; કેમકે નરકોના

વાસથી તો પાપો નષ્ટ થઈને શુદ્ધિ આવે છે, પરંતુ દુષ્ટોના સંગથી અશુદ્ધિ આવે છે, પાપો થાય છે; પાપનાં એવાં બીજ વાવવામાં આવે છે, જે આગળ જતાં નરક તથા ચોરાશી લાખ યોનિઓ ભોગવતાં પણ પૂરાં નષ્ટ નથી થતાં.

પ્રકૃતિના અંશ શરીરમાં રાગ અધિક હોવાથી આસુરી સંપત્તિ અધિક આવે છે; કેમકે ભગવાને કામના (રાગ)ને સઘળાં પાપોનું કારણ બતાવ્યો છે (અ. ૩/૩૭). તે કામના વધી જવાથી આસુરી સંપત્તિ વધતી જ જાય છે. જેવી રીતે ધનની અધિક કામના વધવાથી જૂઠ, કપટ, છળ વગેરે દોષો વિશેષતાથી વધી જાય અને વૃત્તિઓમાં પણ અધિકમાં અધિક ધન કેવી રીતે મળે — એવો લોભ વધી જાય છે. પછી મનુષ્ય અનુચિત રીત-રસમોથી, છુપાવીને, ચોરીથી ધન એકઠું કરવાની ઈચ્છા કરે છે. આનાથી પણ અધિક લોભ વધી જાય, તો પછી મનુષ્ય લૂંટ કરવા લાગી જાય છે અને થોડા ધનને માટે મનુષ્યની હત્યા કરવામાં પણ નથી અચકાતો. આ રીતે તેનામાં ક્રૂરતા વધતી રહે છે અને તેનો સ્વભાવ રાક્ષસો જેવો બની જાય છે. સ્વભાવ બગડતાં તેનું પતન થતું જાય છે અને અંતે તેને કીટ-પતંગ વગેરે ક્ષુદ્ર યોનિઓ અને ઘોર નરકોની મહાન યાતના ભોગવવી પડે છે.

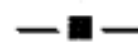
‘ક્ષિપામ્યજસ્રમશુભાનાસુરીધ્વેવ યોનિષુ’ — જેનું નામ લેવું, દર્શન કરવું, સ્મરણ કરવું વગેરે પણ ખૂબ અપવિત્ર કરનારાં છે — ‘અશુભાન્’ એવા ક્રૂર, નિર્દયી બધાના વેરી મનુષ્યોને તેમના સ્વભાવ અનુસાર જ ભગવાન આસુરી યોનિ આપે છે. ભગવાન કહે છે — ‘આસુરીધ્વેવ યોનિષુ ક્ષિપામિ’ અર્થાત્ હું તેઓને તેઓના સ્વભાવને લાયક જ કૂતરાં, સાપ, વીંછી, વાઘ, સિંહ વગેરે આસુરી

યોનિઓમાં નાખું છું. તેં પણ એકબે વાર નહિ, પરંતુ વારંવાર નાખું છું — ‘અજસ્રમ્’, જેથી તેઓ પોતાનાં કર્મોનું ફળ ભોગવીને શુદ્ધ, નિર્મળ થતા રહે.

ભગવાનનું તેમને આસુરી યોનિઓમાં નાખવાનું તાત્પર્ય શું છે?

ભગવાનની તે ક્રૂર, નિર્દયી મનુષ્યો પર પણ આત્મીયતા છે. ભગવાન તેઓને પરાયા નથી સમજતા, પોતાના દ્વેષી-વેરી નથી સમજતા, પરંતુ પોતાના જ સમજે છે. જેમ કે જે ભક્તો જે પ્રકારે ભગવાનનું શરણ લે છે, ભગવાન પણ તેઓને તે જ પ્રકારે આશ્રય આપે છે (ગીતા અ. ૪/૧૧). એવી જ રીતે જેઓ ભગવાનની સાથે દ્વેષ કરે છે, તેઓની સાથે ભગવાન દ્વેષ નથી કરતા, પરંતુ તેઓને પોતાના જ સમજે છે. બીજા સાધારણ મનુષ્યો જે મનુષ્ય સાથે આત્મીયતા કરે છે, તે મનુષ્યને વધારે સુખ-આરામ આપીને તેને લૌકિક સુખમાં ફસાવી દે છે; પરંતુ ભગવાન જેમની સાથે આત્મીયતા કરે છે, તેમને શુદ્ધ બનાવવા માટે ભગવાન પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ મોકલે છે, જેથી તે સદાને માટે સુખી થઈ જાય — તેમનો ઉદ્ધાર થઈ જાય.

જેવી રીતે, હિતેચ્છુ અધ્યાપક વિદ્યાર્થીઓ પર શાસન કરીને, તેઓને માર-પીટ કરીને ભણાવે છે, જેથી તેઓ વિદ્વાન બની જાય, ઉન્નત બની જાય, સુંદર બની જાય, એવી જ રીતે જે પ્રાણીઓ પરમાત્માને જાણતાં નથી, માનતાં નથી અને એમનું ખંડન કરે છે, તેઓને પણ પરમ કૃપાળુ ભગવાન જાણે છે, પોતાના માને છે અને તેઓને આસુરી યોનિઓમાં નાખે છે, જેથી તેમનાં કરેલાં પાપો દૂર થઈ જાય અને તેઓ શુદ્ધ, નિર્મળ બનીને પોતાનું કલ્યાણ કરી લે.

આસુરીં યોનિમાપન્ના મૂઢા જન્મનિ જન્મનિ ।

મામપ્રાપ્યૈવ કૌન્તેય તતો યાન્ત્યધમાં ગતિમ્ ॥ ૨૦ ॥

કૌન્તેય	= હે કુંતીનંદન!	જન્મનિ, જન્મનિ	= જનમોજનમ	તત:	= એનાથીય
મૂઢા:	= તે મૂર્ખાઓ	આસુરીમ્	= આસુરી	અધમામ્	= ઘણી નીચ
મામ્	= મને	યોનિમ્	= યોનિને	ગતિમ્	= ગતિને અર્થાત્
અપ્રાપ્ય	= પામ્યા વિના	આપન્ના:	= પામે છે,		ભયંકર નરકોમાં
એવ	= જ		(પછી)	યાન્તિ	= જાય છે.

ટીકા — ‘આસુરીં યોનિમાપન્ના... મામપ્રાપ્યૈવ કૌન્તેય’ — પાછળના શ્લોકમાં ભગવાને આસુરી મનુષ્યોને વારંવાર પશુ-પક્ષી વગેરેની યોનિઓમાં નાખવાની વાત

કહી. હવે એ જ વાતને લઈને ભગવાન અહીં કહે છે કે મનુષ્યજન્મમાં મને પ્રાપ્ત કરવાનો દુર્લભ અવસર મેળવીને પણ તે આસુરી યોનિઓમાં ચાલ્યા જાય છે અને

વિશેષ વાત

વારંવાર એ આસુરી યોનિઓમાં જ જન્મ લેતા રહે છે.

‘મામપ્રાપ્યૈવ’ પદથી ભગવાન પશ્ચાત્તાપની સાથે કહે છે કે અત્યંત કૃપા કરીને મેં જીવને મનુષ્યશરીર આપીને એમને પોતાનો ઉદ્ધાર કરવાની તક આપી અને એવો વિશ્વાસ હતો કે તેઓ પોતાનો ઉદ્ધાર અવશ્ય કરી લેશે; પરંતુ આ નરાધમો એટલા મૂઢ અને વિશ્વાસઘાતી નીકળ્યા કે જે શરીરથી મારી પ્રાપ્તિ કરવાની હતી, તેનાથી મારી પ્રાપ્તિ ન કરીને ઊલટા અધમ ગતિએ ચાલ્યા ગયા!

મનુષ્યશરીર પ્રાપ્ત થઈ ગયા પછી તે ગમે તેવાં આચરણોવાળો કેમ ન હોય અર્થાત્ દુરાચારીમાં દુરાચારી કેમ ના હોય, તે પણ જો ઈચ્છે તો ઓછામાં ઓછા સમયમાં (ગીતા અ. ૮/૩૦-૩૧) અને જીવનના અંતઃકાળમાં (ગીતા - અ. ૮/૫) પણ ભગવાનને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. કારણ કે ‘સમોઽહં સર્વભૂતેષુ’ (ગીતા અ. ૮/૨૮) કહીને ભગવાને પોતાની પ્રાપ્તિ બધાને માટે અર્થાત્ પ્રાણીમાત્રને માટે ખુલ્લી રાખી છે. હા, એ વાત હોઈ શકે છે કે પશુપક્ષી વગેરેમાં એમને પ્રાપ્ત કરવાની યોગ્યતા નથી; પરંતુ ભગવાનની તરફથી તો કોઈને માટે પણ મનાઈ નથી. આવો અવસર સર્વથા પ્રાપ્ત થઈ જવા છતાં પણ આ આસુરી મનુષ્યો ભગવાનને પ્રાપ્ત ન કરીને અધમગતિમાં ચાલ્યા જાય છે, તો એમની આ દુર્ગતિને જોઈને પરમ દયાળુ પ્રભુ દુઃખી થાય છે.

‘તતો યાન્ત્યધમાં ગતિમ્’ - આસુરી યોનિઓમાં જવા છતાં પણ તેઓનાં બધાં જ પાપો પૂરાં નષ્ટ નથી થતાં. આથી તે બચેલાં પાપોને ભોગવવાને માટે તેઓ તે આસુરી યોનિઓથી પણ ભયંકર અધમ ગતિને અર્થાત્ નરકોને પ્રાપ્ત થાય છે.

અહીં શંકા થઈ શકે છે કે આસુરી યોનિઓને પ્રાપ્ત થયેલા મનુષ્યોને તો તે યોનિઓમાં ભગવાનને પ્રાપ્ત કરવાનો અવસર જ નથી અને તેઓનામાં તે યોગ્યતા પણ નથી, તો પછી ભગવાને એવું શા માટે કહ્યું કે તેઓ મને પ્રાપ્ત ન કરીને તેનાથી પણ અધમ ગતિમાં ચાલ્યા જાય છે? આનું સમાધાન એ છે કે ભગવાનનું એવું કહેવું આસુરી યોનિઓને પ્રાપ્ત થતાં ખેલેલાંના મનુષ્યશરીરને લઈને જ છે. તાત્પર્ય એ છે કે મનુષ્યશરીરને પામીને, મારી પ્રાપ્તિનો અધિકાર હોવા છતાં પણ તે મનુષ્યો મારી પ્રાપ્તિ ન કરીને જન્મજન્માંતરમાં આસુરી યોનિઓને પ્રાપ્ત થાય છે. એટલું જ નહિ, તેઓ તે આસુરી યોનિઓમાંથી પણ નીચે કુંભીપાક વગેરે ઘોર નરકોમાં જાય છે.

ભગવત્પ્રાપ્તિના અથવા કલ્યાણના ઉદ્દેશ્યથી આપવામાં આવેલા મનુષ્યશરીરને પામીને પણ મનુષ્ય કામના, સ્વાર્થ તેમ જ અભિમાનને વશીભૂત થઈને ચોરી-લૂંટ, જૂઠ-કપટ, દગો, વિશ્વાસઘાત, હિંસા વગેરે જે કર્મો કરે છે, તેમનાં બે પરિણામો હોય છે - (૧) બાહ્ય ફળ-અંશ અને (૨) આંતરિક સંસ્કાર-અંશ. બીજાઓને દુઃખ દેવાથી તેઓનું (જેમને દુઃખ આપવામાં આવ્યું છે) તો તે જ નુકસાન થાય છે, જે પ્રારબ્ધથી થવાવાળું છે; પરંતુ જેઓ દુઃખ દે છે, તેઓ નવું પાપ કરે છે, જેનું ફળ નરક તેઓએ ભોગવવું જ પડે છે. એટલું જ નહિ, દુરાચારો દ્વારા જે નવાં પાપોનું બીજ વાવવામાં આવે છે અર્થાત્ તે દુરાચારો દ્વારા અહંતા જેવા દુર્ભાવો આવી જાય છે, તેમનાથી મનુષ્યનું બહુ જ ભયંકર નુકસાન થાય છે. જેમ કે, ચોરી રૂપી કર્મ કરવાથી પહેલાં મનુષ્ય પોતે ચોર બને છે; કેમકે તે ચોર બનીને જ ચોરી કરશે ને ચોરી કરવાથી પોતાનામાં (અહંતામાં) ચોરનો ભાવ દઢ થઈ જશે.^૧ આ રીતે ચોરીના સંસ્કારો તેની અહંતામાં સ્થિર થઈ જાય છે. આ સંસ્કારો મનુષ્યનું બહુ ભારે પતન કરે છે - તેની પાસે વારંવાર ચોરીરૂપી પાપ કરાવે છે અને ફળસ્વરૂપ નરકોમાં લઈ જાય છે. આથી જ્યાં સુધી તે મનુષ્ય પોતાનું કલ્યાણ નથી કરી લેતો અર્થાત્ જ્યાં સુધી તે પોતાની અહંતામાં ઊછરેલા દુર્ભાવોને નથી દૂર કરતો, ત્યાં સુધી તે દુર્ભાવો જન્મજન્માંતર સુધી દુરાચારોને બળ આપતા રહેશે, ઉત્તેજિત કરતા રહેશે અને તેમને કારણે તેઓ આસુરી યોનિઓમાં તથા તેનાથી પણ ભયંકર નરક વગેરેમાં દુઃખ, સંતાપ, આપત્તિ વગેરે પામતા જ રહેશે.

તે આસુરી યોનિઓમાં પણ તેઓની પ્રકૃતિ અને પ્રવૃત્તિ અનુસાર એવું દેખવામાં આવે છે કે કેટલાંક પશુ-પક્ષી, ભૂત-પિશાચ, કીટ-પતંગ વગેરે સૌમ્ય-પ્રકૃતિપ્રધાન હોય છે અને કેટલાંક કૂર-પ્રકૃતિ-પ્રધાન હોય છે. આ રીતે તેઓની પ્રકૃતિ (સ્વભાવ)માં ભેદ તેઓની પોતાની બનાવેલી શુદ્ધ કે અશુદ્ધ અહંતાને કારણે જ હોય છે. આથી તે યોનિઓમાં પોતપોતાનાં કર્મોનો ફળભોગ થવા છતાં પણ તેઓની પ્રકૃતિના ભેદ યથાવત્ રહે છે. એટલું જ નહિ સઘળી યોનિઓને અને નરકોને ભોગવ્યા પછી કોઈ કમથી અથવા ભગવત્કૃપાથી તેઓને મનુષ્યશરીર પ્રાપ્ત થઈ પણ

૧. દુર્ભાવોથી દુરાચારો પેદા થાય છે અને દુરાચારોથી દુર્ભાવો પુષ્ટ થાય છે.

જાય છે, તોપણ તેઓની અહંતામાં પોષેલા કામક્રોધ વગેરે દુર્ભાવો પહેલાંના જેવા જ રહે છે.^૧ એ જ રીતે જેઓ સ્વર્ગપ્રાપ્તિની કામનાથી અહીં શુભ કર્મો કરે છે, અને મર્યા પછી તે કર્મોના અનુસાર સ્વર્ગમાં જાય છે, ત્યાં તેઓનાં

કર્મોનો ફળભોગ તો થઈ જાય છે, પરંતુ તેઓના સ્વભાવનું પરિવર્તન નથી થતું અર્થાત્ તેઓની અહંતામાં પરિવર્તન નથી થતું.^૨ સ્વભાવને બદલવાની, શુદ્ધ બનવાની તક તો મનુષ્યશરીરમાં જ છે.

—■—

સંબંધ — પૂર્વશ્લોકમાં ભગવાને કહ્યું છે કે આ જીવો મનુષ્યશરીરમાં મારી પ્રાપ્તિનો અવસર પામીને પણ મને પ્રાપ્ત નથી કરતા, જેથી મારે તેઓને અધમ યોનિઓમાં મોકલવા પડે છે. તેઓનું અધમ યોનિમાં અને અધમ ગતિ (નરક)માં જવાનું મૂળ કારણ શું છે — તેને ભગવાન આગળના શ્લોકમાં બતાવે છે.

ત્રિવિધં નરકસ્યેદં દ્વારં નાશનમાત્મનઃ ।

કામઃ ક્રોધસ્તથા લોભસ્તસ્માદેતત્રયં ત્યજેત્ ॥ ૨૧ ॥

કામઃ	= કામ,	ત્રિવિધિમ્	= ત્રણ જાતનાં	તસ્માત્	= માટે
ક્રોધઃ	= ક્રોધ	નરકસ્ય	= નરકનાં	એતત્	= આ
તથા	= તથા	દ્વારમ્	= દ્વાર	ત્રયમ્	= ત્રણેયને
લોભઃ	= લોભ —	આત્મનઃ	= જીવાત્માનું	ત્યજેત્	= ત્યજી દેવાં
ઈદમ્	= આ	નાશનમ્	= પતન કરનારાં છે,		જોઈએ.

ટીકા — ‘કામઃ ક્રોધસ્તથા લોભઃ ત્રિવિધં નરકસ્યેદં દ્વારમ્’ — ભગવાને પાંચમા શ્લોકમાં કહ્યું હતું કે દૈવી સંપત્તિ મોક્ષને માટે અને આસુરી સંપત્તિ બંધનને માટે છે. તો તે આસુરી સંપત્તિ આવે છે ક્યાંથી? જ્યાં સંસારની કામના થાય છે ત્યાંથી. સંસારનાં ભોગપદાર્થોનો સંગ્રહ, માન, બડાઈ, સુખબુદ્ધિ વગેરે જે સારાં દેખાય છે, તેઓમાં જે મહત્વબુદ્ધિ કે આકર્ષણ છે, બસ, તે જ મનુષ્યને નરકોની તરફ લઈ જવાવાળાં છે. એટલા માટે કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ અને મત્સર — આ ચરિત્રો માનવામાં આવ્યા છે. એમાંથી ક્યાંક ત્રણનું, ક્યાંક બેનું અને ક્યાંક એકનું કથન કરવામાં આવે છે, પરંતુ એ બધા એક-બીજાથી મળેલા જ છે, એક જ ધાતુના છે. આ બધામાં ‘કામ’ જ મૂળ છે; કેમ કે કામનાને કારણે

જ મનુષ્ય બંધાય છે (ગીતા અ. ૫/૧૨).

ત્રીજા અધ્યાયના છત્રીસમા શ્લોકમાં અર્જુને પૂછ્યું હતું કે મનુષ્ય ન ઈચ્છતો હોવા છતાં પણ પાપનું આચરણ કેમ કરે છે? તેના ઉત્તરમાં ભગવાને ‘કામ’ અને ‘ક્રોધ’ — એ બે શત્રુઓ બતાવ્યા. પરંતુ એ બન્નેમાં પણ ‘એષ’ શબ્દ આપીને કામનાને જ મુખ્ય ગણાવી; કેમકે કામનામાં વિઘ્ન પડતાં ક્રોધ આવે છે. અહીં કામ, ક્રોધ અને લોભ — એ ત્રણ શત્રુઓ બતાવે છે. તાત્પર્ય એ છે કે ભોગોની તરફ વૃત્તિઓનું હોવું એ ‘કામ’ છે અને સંગ્રહની તરફ વૃત્તિઓનું હોવું એ ‘લોભ’ છે. જ્યાં ‘કામ’ શબ્દ એકલો આવે છે, ત્યાં તેની અંતર્ગત જ ભોગ અને સંગ્રહની ઈચ્છા આવે છે. પરંતુ જ્યાં ‘કામ’ અને ‘લોભ’ — બન્ને સ્વતંત્ર

૧. અત્યન્તક્રોધઃ કટુકા ચ વાણી દરિદ્રતા ચ સ્વજનેષુ વૈરમ્ । નીચપ્રસજ્ઞઃ કુલહીનસેવા ચિહ્નાનિ દેહે નરકસ્થિતાનામ્ ॥
(યાજ્ઞક્યનીતિ ૭/૧૭)

નરકમાંથી આવેલાં લોકોમાં આ લક્ષણો રહ્યાં કરે છે — અત્યંત ક્રોધ, કટુ વચન બોલવાં, દરિદ્રતા, સ્વજનો સાથે વૈર, નીચોનો સંગ અને કુલહીન (નીચ)ની સેવા.

(કાર્પણ્યવૃત્તિઃ સ્વજનેષુ નિન્દા કુચૈલતા નીચજનેષુ ભક્તિઃ । અતીવ રોષઃ કટુકા ચ વાણી નરસ્ય ચિહ્નં નરકાગતસ્ય ॥)
(પદ્મપુરાણ, સૃષ્ટિ. ૫૧/૧૩૨)

૨. સ્વર્ગસ્થિતાનામિહ જીવલોકે ચત્વારિ ચિહ્નાનિ વસન્તિ દેહે । દાનપ્રસજ્ઞો મધુરા ચ વાણી દેવાર્ચનં બ્રાહ્મણતર્પણં ચ ॥
(યાજ્ઞક્યનીતિ ૭/૧૬)

સ્વર્ગથી પાછા વળીને મનુષ્યલોકમાં આવેલા લોકોના દેહમાં ચાર લક્ષણો રહ્યાં કરે છે — દાન કરવામાં પ્રવૃત્તિ, મધુર વાણી બોલવી, દેવતાઓનું પૂજન અને બ્રાહ્મણોને સંતુષ્ટ રાખવા.

(સ્વર્ગસ્થિતાનામિહ જીવલોકે ચત્વારિ તેષાં હૃદયે વસન્તિ । દાનં પ્રસજ્ઞં મધુરા ચ વાણી દેવાર્ચનં બ્રાહ્મણતર્પણં ચ ॥)
(પદ્મપુરાણ, સૃષ્ટિ ૫૧/૧૩૧)

રૂપે આવે છે, ત્યાં ભોગની ઈચ્છાને લીધે 'કામ' અને સંગ્રહની ઈચ્છાને લીધે 'લોભ' છે અને આ બન્નેમાં વિઘ્ન પડતાં 'ક્રોધ' આવે છે. જ્યારે કામ, ક્રોધ અને લોભ — ત્રણેય બહુ વધી થાય છે, ત્યારે 'મોહ' થાય છે.

કામથી ક્રોધ પેદા થાય છે અને ક્રોધથી સંમોહ થઈ જાય છે (ગીતા અ. ૨/૬૨-૬૩). જો કામનામાં વિઘ્ન ન આવે, તો લોભ પેદા થાય છે અને લોભથી સંમોહ થઈ જાય છે. વાસ્તવમાં આ 'કામ' જ ક્રોધ અને લોભનું રૂપ ધારણ કરી લે છે. સંમોહ થઈ જતાં તમોગુણ આવી જાય છે. પછી તો પૂરી આસુરી સંપત્તિ આવી જાય છે.

'નાશનમાત્મનઃ' — કામ, ક્રોધ અને લોભ — એ ત્રણે મનુષ્યનું પતન કરવાવાળા છે. જેઓનો ઉદ્દેશ્ય ભોગ ભોગવવા અને સંગ્રહ કરવાનો છે, તે લોકો (પોતાની સમજથી) પોતાની ઉન્નતિ કરવાને માટે આ ત્રણેય દોષોને

હિતકારી માની લે છે. એમનો એ જ ભાવ રહે છે કે અમે લોકો કામ વગેરેથી સુખ મેળવીશું. આરામથી રહીશું, ખૂબ ભોગો ભોગવીશું આ ભાવ જ તેઓનું પતન કરે છે.

'તસ્માદેતત્રયં ત્યજેત્' — આ કામ, ક્રોધ વગેરે નરકોનાં દ્વાર છે. એટલા માટે મનુષ્યે એમનો ત્યાગ કરી દેવો. એમનો ત્યાગ કેવી રીતે કરવો? ત્રીજા અધ્યાયના ચોત્રીસમા શ્લોકમાં ભગવાને બતાવ્યું છે કે પ્રત્યેક ઈન્દ્રિયના વિષયમાં અનુકૂળતા અને પ્રતિકૂળતાને લીધે રાગ (કામ) અને દ્વેષ (ક્રોધ) સ્થિર રહે છે. સાધકે એમને વશીભૂત ન થવું જોઈએ. વશીભૂત ન થવાનો અર્થ એ છે કે કામ, ક્રોધ અને લોભને લીધે અર્થાત્ એમના આશ્રિત થઈને કોઈ કાર્ય ન કરવું; કેમકે એમને વશીભૂત થઈને શાસ્ત્ર, ધર્મ અને લોકમર્યાદાની વિરુદ્ધ કાર્ય કરવાથી મનુષ્યનું પતન થઈ જાય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ભોગ ભોગવવા એ 'કામ' છે. સંગ્રહ કરવો એ 'લોભ' છે. ભોગ અને સંગ્રહમાં અડચણ ઊભી કરનાર પર 'ક્રોધ' આવે છે. આ ત્રણેય આસુરી સંપત્તિની જડ છે. તમામ પાપ આ ત્રણથી જ થાય છે.

વ્યક્તિ અને પદાર્થ તો અહીં છૂટી જાય છે, પરંતુ અંદરનો ભાવ આસુરી મનુષ્યોને નરકોમાં લઈ જાય છે.

—■—

સંબંધ — હવે ભગવાન કામ, ક્રોધ અને લોભથી મુક્ત થવાનું માહાત્મ્ય બતાવે છે —

એતૈર્વિમુક્તઃ કૌન્તેય તમોદ્વારૈસ્ત્રિભિર્નરઃ ।

આચરત્યાત્મનઃ શ્રેયસ્તતો યાતિ પરાં ગતિમ્ ॥ ૨૨ ॥

કૌન્તેય	= હે કુન્તીપુત્ર!	નરઃ	= માણસ	તતઃ	= તેનાથી (તે)
એતૈઃ	= આ	આત્મનઃ	= પોતાના	પરામ્	= પરમ
ત્રિભિઃ	= ત્રણેય	શ્રેયઃ	= કલ્યાણનું	ગતિમ્	= ગતિને
તમોદ્વારૈઃ	= નરકનાં દ્વારોથી	આચરતિ	= આચરણ કરે છે.	યાતિ	= પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.
વિમુક્તઃ	= છૂટેલો				

ટીકા — 'એતૈર્વિમુક્તઃ કૌન્તેય...તતો યાતિ પરાં ગતિમ્' — પૂર્વશ્લોકમાં જેમને નરકનાં દ્વાર બતાવવામાં આવ્યા છે, એ જ કામ, ક્રોધ અને લોભને અહીં 'તમોદ્વાર' કહેવામાં આવ્યા છે. 'તમ' નામ અંધકારનું છે, જે અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થાય છે — 'તમસ્વજ્ઞાનજં વિદ્ધિ' (ગીતા અ. ૧૪/૮). તાત્પર્ય એ છે કે આ કામ વગેરેને કારણે 'મારી સાથે આ ધન-સંપત્તિ, સ્ત્રી-પુરુષ, ઘર-પરિવાર વગેરે પહેલાં પણ ન હતા અને પછી પણ નહિ રહે અને અત્યારે પણ એમનાથી પ્રતિક્ષણે વિયોગ થઈ રહ્યો છે; આથી એમનામાં મમતા કરવાથી મારી શી દશા થશે?' વગેરે બાબતોની તરફ દૃષ્ટિ જતી જ નથી અર્થાત્ બુદ્ધિમાં અંધકાર છવાયેલો રહે

છે. આથી આ કામ વગેરેથી મુક્ત થઈને જે પોતાના કલ્યાણનું આચરણ કરે છે, તે પરમગતિને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. એટલા માટે સાધકે એ વાતની વિશેષ સાવધાની રાખવી જોઈએ કે તે કામ, ક્રોધ અને લોભ — ત્રણેથી સાવધાન રહે. કારણ કે એ ત્રણેને સાથમાં રાખીને જે સાધન કરે છે, તે વાસ્તવમાં અસલી સાધક નથી. અસલી સાધક તે હોય છે, જે આ દોષોને પોતાની સાથે રહેવા જ નથી દેતો. આ દોષો તેને હરસમયે ખટકતા રહે છે; કેમકે એમને સાથે રહેવાનો અવસર આપવો એ જ બહુ મોટી ભૂલ છે.

મનુષ્ય સાધનાની તરફ તો ધ્યાન આપે છે, પરંતુ સાથે જ કામ, ક્રોધ વગેરે દોષો રહે છે, તેનાથી તેનું કેટલું અહિત

થાય છે — એની તરફ તે ધ્યાન ઓછું આપે છે. આ ઊણપને કારણે જ સાધના કરતાં-કરતાં સાધકમાં સદાચાર પણ રહે છે અને દુરાચાર પણ રહે છે; સદ્ગુણો પણ રહે છે અને દુર્ગુણો પણ સાથે રહે છે; જપ, ધ્યાન, કીર્તન, સત્સંગ, સ્વાધ્યાય, તીર્થ, વ્રત વગેરે કરીને પોતાને શુદ્ધ બનાવી લઈશું — એવો ભાવ સાધકમાં વિશેષ રહે છે, પરંતુ જે તેને અશુદ્ધ કરી રહ્યા છે, તે દુર્ગુણ-દુરાચારોને હઠાવવાનો ખ્યાલ સાધકમાં ઓછો રહે છે, એટલા માટે —

આસુપ્તેરામૃતે કાલં નયેદ્ વેદાન્તચિન્તયા ।

ન વા દધાદવસરં કામાદીનાં મનાગપિ ॥

નિદ્રા ખૂલવાથી લઈને સૂઈ જઈએ ત્યાં સુધી અને જે દિવસથી ખબર પડે, તે દિવસથી લઈને મૃત્યુ પર્યંત સંપૂર્ણ સમય પરમાત્મતત્ત્વના (સગુણ-નિર્ગુણ)ના ચિંતનમાં જ લગાડવો. ચિંતનના સિવાય કામ વગેરેને કિંચત્માત્ર પણ અવસર ન આપવો.

‘એતૈર્વિમુક્તઃ’નો એ મતલબ નથી કે જ્યારે અમે દુર્ગુણ-દુરાચારોથી સર્વથા છૂટી જઈશું, ત્યારે સાધન કરીશું; પરંતુ સાધકે ભગવત્પ્રાપ્તિનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય રાખીને એમનાથી છૂટવાનું પણ લક્ષ્ય રાખવાનું છે. કારણ કે જૂઠ, કપટ, બેઈમાની, કામ, ક્રોધ વગેરે આપણી સાથે રહેશે, તો નવી-નવી અશુદ્ધિઓ — નવાં-નવાં પાપ થતાં રહેશે, જેનાથી

સાધનાનો પ્રત્યક્ષ લાભ નહિ થાય. આ જ એક કારણ છે કે વર્ષો સુધી સાધનામાં લાગ્યા રહેવા છતાં પણ સાધકોને પોતાની વાસ્તવિક ઉન્નતિ નથી જણાતી, તેઓને પોતાનામાં વિશેષ પરિવર્તનનો અનુભવ નથી થતો. આ દોષો છૂટી જતાં શુદ્ધિ સ્વતઃ સ્વાભાવિક આવે છે. જીવમાં અશુદ્ધિ તો સંસાર તરફના અભિગમથી જ આવી છે, અન્યથા પરમાત્માનો અંશ હોવાથી તે તો આપમેળે જ શુદ્ધ છે —

ઈશ્વર અંસ જીવ અભિનાસી । ચેતન અમલ સહજ સુખ રાસી ॥

(માનસ ૭/૧૧૭/૧)

‘શ્રેયઃ આચરતિ’નું તાત્પર્ય એ છે કે કામ, ક્રોધ અને લોભ — આમાંથી કોઈને પણ વશ ન થવું જોઈએ અર્થાત્ અસાધન (નિષિદ્ધ આચરણ)થી રહિત શુદ્ધ સાધન થવું જોઈએ. અંતરમાં કદી વૃત્તિ આવી પણ જાય, તો તેને આચરણમાં ન આવવા દેવી. પોતાના તરફથી તો (કામ, ક્રોધ વગેરેની) વૃત્તિઓને દૂર કરવાનો જ પ્રયત્ન કરવો. જો પોતાના પ્રયત્નથી તે દૂર ન થાય તો ‘હે નાથ! હે નાથ!! હે નાથ!!!’ એવી રીતે ભગવાનને પોકારવા. ગોસ્વામી તુલસીદાસજી મહારાજ કહે છે —

મમ હૃદય ભવન પ્રભુ તોરા । તહું બસે આઈ બહુ ચોરા ॥
અતિ કઠિન કરહિં બરજોરા । માનહિં નહિં બિનય નિહોરા ॥

(વિનયપત્રિકા ૧૨૫/૨-૩)

પરિશિષ્ટ ભાવ : ‘એતૈર્વિમુક્તઃ’ — કામ, ક્રોધ, લોભથી મુક્ત થવાનું તાત્પર્ય છે — તેમના ત્યાગનો ઉદ્દેશ રાખવો, તેમનાં વશમાં ન થવું. કામથી, ક્રોધથી અથવા લોભથી કરવામાં આવેલું શુભકર્મ પણ કલ્યાણકારી બનતું નથી. તે માટે તેમના ત્યાગ પર વિશેષ ધ્યાન આપવું જોઈએ. કામ, ક્રોધ, લોભને પકડી રાખવાથી કલ્યાણકારી આચરણ (જપ, ધ્યાન વગેરે) કરવા છતાં પણ કલ્યાણ થતું નથી. કારણ કે આ (કામ, ક્રોધ અને લોભ) બધાં જ પાપનાં કારણ છે. (ગીતા ત્રીજા અધ્યાયનો સાડત્રીશમો શ્લોક).

કામ, ક્રોધ, લોભને કારણે ધર્મ અને સમાજની મર્યાદા નાશ પામે છે, જેનાથી દુનિયાનું ભારે અહિત થાય છે. આસુરી સ્વભાવવાળા મનુષ્યો કામ-ક્રોધ-લોભ પરાયણ હોય છે. તેઓ યજ્ઞ, દાન વગેરે શુભ કર્મો માત્ર કરવા ખાતર જ કરે છે, પોતાના કલ્યાણ માટે કશું કરતા નથી. પરંતુ દૈવી-સંપત્તિવાળા સાધકો કામ, ક્રોધ, લોભને વશ ન થતાં પોતાના કલ્યાણ માટે આચરણ કરે છે, જેથી દુનિયાનું સ્વતઃ કલ્યાણ થાય છે. આસુરી પ્રકૃતિના માણસો આવા સજ્જન માણસોને મૂરખ સમજે છે અને તેમના પ્રતિ દ્વેષ રાખે છે, પરંતુ આ સાધકોને તે આસુરી લોકો પર દયા આવે છે અને તેઓ તેમને (આસુરી લોકોને) સદ્બુદ્ધિ આપવા માટે ભગવાનને પ્રાર્થના કરે છે.

—■—

સંબંધ — જેઓ પોતાના કલ્યાણને માટે શાસ્ત્રવિધિ અનુસાર ચાલે છે, તેમને તો પરમગતિ પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ જેઓ એવું નહિ કરીને મનસ્વી રીતે આચરણ કરે છે, તેઓની શી ગતિ થાય છે — એ આગળના શ્લોકમાં બતાવે છે.

યઃ શાસ્ત્રવિધિમુત્સૃજ્ય વર્તતે કામકારતઃ ।

ન સ સિદ્ધિમવાપ્રોતિ ન સુખં ન પરાં ગતિમ્ ॥ ૨૩ ॥

યઃ	= જે માણસ	કરે છે,	સુખમ	= સુખને,	
શાસ્ત્રવિધિમ્	= શાસ્ત્રવિધિને	સઃ	= તે	ન	= ન
ઉત્સૃજ્ય	= છોડીને	ન	= ન (તો)	પરામ્	= પરમ
કામકારતઃ	= પોતાની ઈચ્છા	સિદ્ધિમ્	= સિદ્ધિ (અંતઃકરણની	ગતિમ્	= ગતિને (પણ)
	પ્રમાણે મનમાન્યું		શુદ્ધિ)ને,	અવાપ્નોતિ	= પામે છે,
વર્તતે	= આચરણ	ન	= ન		

ટીકા — [સત્તરમા અધ્યાયનો અઠાવીસમો શ્લોક પણ આને મળતો આવે છે.]

‘યઃ શાસ્ત્રવિધિમુત્સૃજ્ય વર્તતે’ — જે લોકો શાસ્ત્રવિધિની અવગણના કરીને શાસ્ત્રવિહિત યજ્ઞ કરે છે, દાન કરે છે, પરોપકાર કરે છે, દુનિયાના લાભને માટે જાત-જાતનાં કેટલાંયે સારાં-સારાં કામો કરે છે; પરંતુ તે બધું કરે છે — ‘કામકારતઃ’^૧ અર્થાત્ શાસ્ત્રવિધિના તરફ ધ્યાન ન દઈને પોતાની મનસ્વી રીતે કરે છે. મનસ્વી રીતે કરવામાં કારણ એ છે કે એમના અંતરમાં જે કામ, ક્રોધ વગેરે પડ્યા રહે છે, તેમની પરવા ન કરીને તેઓ બાહ્ય આચરણોથી જ પોતાને મોટા માને છે. તાત્પર્ય એ છે કે તેઓ બહારનાં આચરણોને જ શ્રેષ્ઠ સમજે છે. બીજા લોકો પણ બહારનાં આચરણોને જ વિશેષરૂપે જુએ છે. અંતરના ભોવોને, સિદ્ધાંતોને જાણવાવાળા લોકો બહુ જ થોડા હોય છે. પરંતુ વાસ્તવમાં અંતરના ભોવોનું જ વિશેષ મહત્ત્વ છે.

અંતરમાં તો દુર્ગુણ-દુર્ભાવો રહેલા છે અને બહારથી બહુ મોટા ત્યાગી, તપસ્વી બની જાય છે, તો અભિમાનમાં આવીને બીજાઓની મારપીટ પણ કરે છે. આ રીતે અંતરમાં વધેલા દેહાભિમાનને કારણે તેઓના ગુણ પણ દોષમાં પરિણત થઈ જાય છે, તેમનો મહિમા નિંદામાં પરિણત થઈ જાય છે, તેમનો ત્યાગ રાગમાં, આસક્તિમાં અને ભોગોમાં પરિણત થઈ જાય છે અને આગળ જતાં તેઓ પતનના માર્ગે ચાલ્યા જાય છે. એટલા માટે અંતરમાં દોષો રહેવાથી જ તેઓ શાસ્ત્રવિધિનો ત્યાગ કરીને મનસ્વી રીતે

આચરણ કરે છે.

જેવી રીતે રોગી પોતાની દૃષ્ટિથી તો કુપથ્યનો ત્યાગ અને પથ્યનું સેવન કરે છે, પરંતુ તે આસક્તિવશ કુપથ્ય લઈ લે છે, જેથી તેનું સ્વાસ્થ્ય વધારે ખરાબ થઈ જાય છે. એવી જ રીતે એ લોકો પોતાની દૃષ્ટિએ સારાંસારાં કામો કરે છે, પરંતુ અંતરમાં કામ, ક્રોધ અને લોભનો આવેશ રહેવાથી તેઓ શાસ્ત્રવિધિની અવગણના કરીને મનમાની રીતે કામ કરવા લાગી જાય છે, જેનાથી તેઓ અધોગતિના પંથે જાય છે.

‘ન સ સિદ્ધિમવાપ્નોતિ’ — આસુરી સંપત્તિવાળા જે લોકો શાસ્ત્રવિધિનો ત્યાગ કરીને યજ્ઞ વગેરે શુભ કર્મો કરે છે, તેઓને ધન, માન, આદર વગેરેના રૂપમાં કંઈક પ્રસિદ્ધિ રૂપી સિદ્ધિ મળી શકે છે, પરંતુ વાસ્તવમાં અંતઃકરણની શુદ્ધિરૂપી જે સિદ્ધિ છે, તે તેઓને નથી મળતી.

‘ન સુખમ્’ — તેઓને સુખ પણ નથી મળતું; કેમકે તેઓના અંતરમાં કામ, ક્રોધ વગેરેની બળતરા ચાલુ રહે છે. પદાર્થોના સંયોગથી થવાવાળું સુખ તેઓને મળી શકે છે, પરંતુ તે સુખ દુઃખોનું જ કારણ છે અર્થાત્ તેનાથી દુઃખો જ પેદા થાય છે (ગીતા અ. ૫/૨૨). તાત્પર્ય એ છે કે પારમાર્થિક માર્ગથી મળવાવાળું સાત્ત્વિક સુખ તેઓને નથી મળતું.

‘ન પરાં ગતિમ્’ — તેઓને પરમગતિ પણ નથી મળતી. પરમગતિ મળે જ કેવી રીતે? પહેલાં તો તેઓ પરમગતિને માનતા જ નથી અને જો માનતા પણ હોય,

૧. (અ) અહીં આવેલા ‘કામકારતઃ વર્તતે’ (શાસ્ત્રવિધિની અવગણના કરીને મનસ્વી રીતે વર્તીવ કરે છે) અને પાંચમા અધ્યાયના બારમા શ્લોકમાં આવેલા ‘કામકારેણ ફલે સક્તઃ’ (ભોગોની, પદાર્થોની ઈચ્છાથી ફળમાં આસક્ત થયેલો) — બન્નેમાં થોડું અંતર છે. ‘કામકારતઃ’માં ક્રિયા કરવામાં ઈચ્છુબલ વૃત્તિ છે અને ‘કામકારેણ’માં ભોગોની ઈચ્છા છે. તાત્પર્ય એ છે કે ‘કામકારતઃ’ની દૃષ્ટિ ક્રિયાની તરફ છે અને ‘કામકારેણ’ની દૃષ્ટિ ક્રિયાના પરિણામ (ફળ)ની તરફ છે કે પરિણામમાં મને અમુક-અમુક લાભ થશે. પરંતુ બન્નેમાં મૂળ કારણ તો ‘કામ’ જ છે.

(બ) એક વાત ધ્યાન આપવાની છે કે સાતમા શ્લોકથી લઈને આ ત્રેવીસમા શ્લોક સુધી જે આસુરી સંપત્તિનું વર્ણન થયું છે, તેમાં કુલ નવ વાર ‘કામ’ શબ્દ આવ્યો છે; જેમ કે — (૧) ‘કામહૈતુકમ્’ (અ. ૧૬/૮), (૨) ‘કામમાશ્રિત્ય’ (અ. ૧૬/૧૦), (૩) ‘કામોપભોગપરમાઃ’ (અ. ૧૬/૧૧), (૪) ‘કામક્રોધપરાયણાઃ’ (અ. ૧૬/૧૨), (૫) ‘કામભોગાર્થમ્’ (અ. ૧૬/૧૨), (૬) ‘કામભોગેષુ’ (અ. ૧૬/૧૬), (૭) ‘કામમ્’ (અ. ૧૬/૧૮), (૮) ‘કામઃ’ (અ. ૧૬/૨૧) અને (૯) ‘કામકારતઃ’ (અ. ૧૬/૨૩). આનાથી એ વાત સિદ્ધ થાય છે કે આસુરી સંપત્તિનું મૂળ કારણ ‘કામ’ અર્થાત્ કામના જ છે.

તોપણ તે તેઓને મળી નથી શક્તી; કેમકે કામ, ક્રોધ અને લોભને કારણે તેઓનાં કર્મો જ એવાં હોય છે.

સિદ્ધિ, સુખ અને પરમગતિના ન મળવાનું તાત્પર્ય એ છે કે તેઓ આચરણ તો શ્રેષ્ઠ કરે છે, જેનાથી તેઓને સિદ્ધિ, સુખ અને પરમગતિની પ્રાપ્તિ થઈ શકે; પરંતુ અંતરમાં કામ, ક્રોધ, લોભ, અભિમાન વગેરે રહેવાથી

તેઓનાં સારાં આચરણો પણ ધોવાઈ જાય છે. આનાથી તેઓને સિદ્ધિ, સુખ કે પરમગતિ નથી મળતી. જો એમ માની લેવામાં આવે કે તેઓનાં આચરણો જ બૂરાં હોય છે, તો ભગવાનનું ‘ન સ સિદ્ધિમવાપ્નોતિ ન સુખં ન પરાં ગતિમ્’ — એવું કહેતા જ નહિ, કેમકે પ્રાપ્તિ થતાં જ નિષેધ થાય છે — ‘પ્રાપ્તૌ સત્યાં નિષેધઃ’

પરિશિષ્ટ ભાવ : આસુરી લોકો અભિમાનને લીધે પોતાને સિદ્ધ અને સુખી માને છે — ‘સિદ્ધોઽહં બલવાન્સુખી’ (ગીતા — ૧૬/૧૪). પરંતુ વાસ્તવમાં તેઓ સિદ્ધ કે સુખી હોતા નથી — ‘ન સ સિદ્ધિમવાપ્નોતિ ન સુખમ્.’ તેમના હૃદયમાં અભિમાન અને દ્વેષનો અગ્નિ ધધકતો રહે છે.

—■—

સંબંધ — શાસ્ત્રવિધિનો ત્યાગ કરવાથી મનુષ્યને સિદ્ધિ વગેરેની પ્રાપ્તિ નથી થતી, માટે મનુષ્યે શું કરવું જાઈએ — તેને આગળના શ્લોકમાં બતાવે છે.

તસ્માદ્દશાસ્ત્રં પ્રમાણં તે કાર્યાકાર્યવ્યવસ્થિતૌ ।

જાત્વા શાસ્ત્રવિધાનોક્તં કર્મ કર્તુમિહાર્હસિ ॥ ૨૪ ॥

તસ્માત્	= આથી	પ્રમાણમ્	= પ્રમાણ છે,	કર્મ	= કર્તવ્ય કર્મ
તે	= તારા માટે	જાત્વા	= (એમ) જાણીને	કર્તુમ્	= કરવા
કાર્યાકાર્ય-	= કર્તવ્ય અને		(તું)	અર્હસિ	= યોગ્ય છે અર્થાત્
વ્યવસ્થિતૌ	અકર્તવ્ય-	ઈહ	= આ લોકમાં		તારે શાસ્ત્રવિધિ
	ની વ્યવસ્થામાં	શાસ્ત્ર-	= શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે		પ્રમાણે કર્તવ્ય-કર્મ
શાસ્ત્રમ્	= શાસ્ત્ર (જ)	વિધાનોક્તમ્	નિયત થયેલું		કરવાં જોઈએ.

ટીકા — ‘તસ્માત્ શાસ્ત્રં પ્રમાણં તે કાર્યા — કાર્યવ્યવસ્થિતૌ’ — જે મનુષ્યોને પોતાના પ્રાણોનો મોહ હોય છે, તેઓ પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ અર્થાત્ કર્તવ્ય અને અકર્તવ્યને ન જાણવાથી વિશેષરૂપે આસુરી સંપત્તિમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. એટલા માટે તું કર્તવ્ય અને અકર્તવ્યનો નિર્ણય કરવા માટે શાસ્ત્રને સામે રાખ.

જેમનો મહિમા શાસ્ત્રોએ ગાયો છે અને જેમનો વર્તાવ શાસ્ત્રીય સિદ્ધાંતો અનુસાર થાય છે, એવા સંત-મહાપુરુષોનાં આચરણો અને વચનો અનુસાર ચાલવું એ પણ શાસ્ત્રો અનુસાર જ ચાલવું છે. કારણ કે એ મહાપુરુષોએ શાસ્ત્રોને આદર આપ્યો છે, અને શાસ્ત્રોના અનુસાર ચાલવાથી જ તેઓ શ્રેષ્ઠ પુરુષો બન્યા છે. વાસ્તવમાં જોઈએ તો જે મહાપુરુષો પરમાત્મતત્ત્વને પ્રાપ્ત થયા છે, તેઓનાં આચરણો, આદર્શો, ભાવો વગેરેથી જ શાસ્ત્ર બને છે.

‘શાસ્ત્રં પ્રમાણમ્’નું તાત્પર્ય એ છે કે લોકપરલોકનો

આશ્રય લઈને ચાલવાવાળા મનુષ્યોને માટે કર્તવ્ય-અકર્તવ્યની વ્યવસ્થામાં શાસ્ત્ર જ પ્રમાણ છે.

‘જાત્વા શાસ્ત્રવિધાનોક્તં કર્મ કર્તુમિહાર્હસિ’^૧ — પ્રાણપોષણ-પરાયણ મનુષ્ય શાસ્ત્રવિધિને (કે શામાં પ્રવૃત્ત થવું છે અને શામાંથી નિવૃત્ત થવું છે) નથી જાણતા (ગીતા અ. ૧૬/૭); એટલા માટે તેઓને સિદ્ધિ વગેરેની પ્રાપ્તિ નથી થતી. ભગવાન અર્જુનને કહે છે કે તું તો દૈવી સંપત્તિને પ્રાપ્ત છે; આથી તું શાસ્ત્રવિધિને જાણીને કર્તવ્યનું પાલન કરવા યોગ્ય છે.

અર્જુન પહેલાં પોતાની ધારણાથી કહેતા હતા કે યુદ્ધ કરવાથી મને પાપ લાગશે, જ્યારે કે ભાગ્યશાળી શ્રેષ્ઠ ક્ષત્રિયોને માટે પોતાની જાતે પ્રાપ્ત થયેલું યુદ્ધ સ્વર્ગને આપવાવાળું છે (ગીતા અ. ૨/૩૨). ભગવાન કહે છે કે હે ભાઈ! તું પાપપુણ્યનો નિર્ણય પોતાની મનસ્વી રીતે કરી રહ્યો છે; તારે તો આ વિષયમાં શાસ્ત્રને પ્રમાણ માનવું જોઈએ.

૧. અહીં ‘ઈહ’ પદ આપવાનું તાત્પર્ય એ છે કે આ સંસારમાં મનુષ્યશરીર કેવળ શ્રેષ્ઠ કર્મ કરીને પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરવાને માટે જ મળ્યું છે. આથી આ અવસર કદી વ્યર્થ ન જવા દેવો.

શાસ્ત્રની આજ્ઞા સમજીને જ તારે કર્તવ્યકર્મ કરવું જોઈએ. આનું તાત્પર્ય એ છે કે યુદ્ધરૂપી ક્રિયા બંધનકારક નથી, પરંતુ સ્વાર્થ અને અભિમાન રાખીને કરેલી શાસ્ત્રીય ક્રિયા (યજ્ઞ, દાન વગેરે) જ બંધનકારક થાય છે; અને મનમાન્યા ઢંગથી (શાસ્ત્ર-વિપરીત) કરેલી ક્રિયા તો પતન કરવાવાળી હોય છે.

આપમેળે પ્રાપ્ત યુદ્ધરૂપી ક્રિયા કૂર અને હિંસા રૂપ દેખાતી હોઈને પણ પાપજનક નથી હોતી (ગીતા અ. ૧૮/૪૭). તાત્પર્ય એ છે કે સ્વભાવનિયત કર્મ કરતો સર્વથા

સ્વાર્થરહિત મનુષ્ય પાપને પ્રાપ્ત નથી થતો અર્થાત્ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર-એમના સ્વભાવ અનુસાર શાસ્ત્રોએ જે આજ્ઞા આપી છે, તેના અનુસાર કર્મ કરવાથી મનુષ્યને પાપ નથી લાગતું. સ્વાર્થથી, અભિમાનથી અને બીજાઓનું અનિષ્ટ વિચારવાથી પાપ લાગે છે.

મનુષ્યજન્મની સાર્થકતા એ જ છે કે તે શરીરપ્રાણોના મોહમાં ન ફસાઈને કેવળ પરમાત્મપ્રાપ્તિના ઉદ્દેશ્યથી શાસ્ત્રવિહિત કર્મો કરે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : સાતમા શ્લોકમાં ભગવાને કહ્યું હતું કે, આસુરી પ્રકૃતિવાળા મનુષ્યો કર્તવ્ય-અકર્તવ્યને જાણતા નથી. અહીં ભગવાન કહે છે કે, તે આસુરી સ્વભાવ શાસ્ત્રવિહિત આચરણ કરવાથી જ દૂર થશે.

અહીં એવી શંકા થઈ શકે છે કે, જે લોકોને શાસ્ત્રનું જ્ઞાન નથી, તેમને કર્તવ્યનું જ્ઞાન કઈ રીતે થશે? એનું સમાધાન એ છે કે, જો તેમનો ઉદ્દેશ તેમનું કલ્યાણ કરવાનો હશે તો પોતાના કર્તવ્યનું જ્ઞાન આપમેળે થશે; કેમકે, આવશ્યકતા આવિષ્કારની જનેતા છે. જો પોતાના કલ્યાણનો ઉદ્દેશ નહીં હોય તો શાસ્ત્રો ભણીને પણ કર્તવ્યનું જ્ઞાન થશે નહીં, બલકે એવું અજ્ઞાન વધશે કે અમે ખૂબ જાણીએ છીએ.

ૐ તત્સદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે દૈવાસુરસંપદ્વિભાગયોગો નામ ષોડશોઽધ્યાયઃ ॥ ૧૬ ॥

આ રીતે ૐ, તત્, સત્ — આ ભગવન્નામોના ઉચ્ચારણપૂર્વક બ્રહ્મવિદ્યા અને યોગશાસ્ત્રમય શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતોપનિષદરૂપી શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદમાં ‘દૈવાસુરસંપદ્વિભાગયોગ’ નામનો સોળમો અધ્યાય પૂરો થયો. ॥ ૧૬ ॥

આ (સોળમા) અધ્યાયનું નામ ‘દૈવાસુરસંપદ્વિભાગ-યોગ’ છે; કેમકે આ અધ્યાયમાં જે બન્ને સંપત્તિઓનું વર્ણન થયું છે, તે પરસ્પર એકબીજાથી બિલકુલ વિરુદ્ધ છે અર્થાત્ દૈવી સંપત્તિ કલ્યાણ કરવાવાળી છે અને આસુરી સંપત્તિ બાંધવાવાળી તથા નીચ યોનિઓ અને નરકોમાં લઈ જવાવાળી છે. જે સાધક આ બન્ને વિભાગોને યોગ્ય રીતે જાણી લેશે તે આસુરી સંપત્તિનો સર્વથા ત્યાગ કરી દેશે. આસુરી સંપત્તિનો સર્વથા ત્યાગ થતાં જ દૈવી સંપત્તિ આપોઆપ પ્રગટ થઈ જશે. દૈવી સંપત્તિ પ્રગટ થતાં જ એકમાત્ર પરમાત્મા સાથે સંબંધ રહી જશે.

સોળમા અધ્યાયનાં પદ, અક્ષર અને ઉવાચ

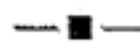
(૧) આ અધ્યાયમાં ‘અથ ષોડશોઽધ્યાયઃ’નાં ત્રણ, ‘શ્રીભગવાનુવાચ’નાં બે, શ્લોકોનાં બસો સત્યાસી અને પુષ્પિકાનાં તેર પદો છે. આ રીતે સઘળાં પદોનો સરવાળો ત્રણસો પાંચ છે.

(૨) આ અધ્યાયમાં ‘અથ ષોડશોઽધ્યાયઃ’ના સાત, ‘શ્રીભગવાનુવાચ’ના સાત, શ્લોકોના સાતસો અડસઠ અને પુષ્પિકાના બાવન અક્ષરો છે. આ રીતે સઘળા અક્ષરોનો સરવાળો આઠસો ચોત્રીસ છે. આ અધ્યાયના બધા જ શ્લોકો બત્રીસ અક્ષરોના છે.

(૩) આ અધ્યાયમાં એક ઉવાચ છે— ‘શ્રીભગવાનુવાચ’.

સોળમા અધ્યાયમાં પ્રયોજાયેલા છંદ

આ અધ્યાયના ચોવીસ શ્લોકોમાંથી — છઠ્ઠા શ્લોકના પ્રથમ ચરણમાં, દસમા શ્લોકના તૃતીય ચરણમાં અને બાવીસમા શ્લોકના પ્રથમ ચરણમાં ‘મગણ’ પ્રયોજાયેલો હોવાથી ‘મ-વિપુલા’ તથા અગિયારમા, તેરમા અને ઓગણીસમા શ્લોકોના તૃતીય ચરણમાં ‘નગણ’ પ્રયોજાયેલો હોવાથી ‘ન-વિપુલા’ સંજ્ઞાવાળા છંદ છે. શેષ અઠાર શ્લોકો બરાબર ‘પથ્યાવક્ર’ અનુષ્ટુપ છંદનાં લક્ષણોથી યુક્ત છે.

સત્તરમો અધ્યાય

ભૂમિકા

સોળમા અધ્યાયના ત્રેવીસમા શ્લોકમાં ભગવાને શાસ્ત્રવિધિનો ત્યાગ કરીને મનમાં મનમાન્યા ઢંગથી આચરણ કરવાવાળા પુરુષોને સિદ્ધિ, સુખ અને પરમગતિ ન મળવાની વાત કહી. આ સાંભળીને અર્જુનના મનમાં થયું કે શાસ્ત્રવિધિને સારી રીતે જાણવાવાળા લોકો તો બહુ જ ઓછા છે. અધિક માત્રામાં એવા જ લોકો છે, જેઓ શાસ્ત્રવિધિને તો જાણતા નથી, પરંતુ પોતાની કુળપરંપરા, વર્ણ, આશ્રમ, સંસ્કાર વગેરેના અનુસાર દેવતા વગેરેનું શ્રદ્ધાપૂર્વક યજન (પૂજન) કરે છે. શાસ્ત્રવિધિનો ત્યાગ થવાથી એવા પુરુષોની નીચી (આસુરી) સ્થિતિ હોવી જોઈએ અને શ્રદ્ધા હોવાથી ઊંચી (દૈવી) સ્થિતિ હોવી જોઈએ. એટલા માટે વાસ્તવમાં તેઓની શું સ્થિતિ છે — આ જાણવાને માટે અર્જુન પહેલા શ્લોકમાં પ્રશ્ન કરે છે.^૧

અર્જુન ઉવાચ

ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।
तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः ॥ ૧ ॥

અર્જુન બોલ્યા —

કૃષ્ણ	= હે કૃષ્ણ!	અન્વિતા:	= (દેવો વગેરેને)	કા	= કઈ ગણાય?
યે	= જે માણસો	યજન્તે	= પૂજે છે	સત્ત્વમ્	= સાત્ત્વિકી,
શાસ્ત્રવિધિમ્	= શાસ્ત્રવિધિનો	તેષામ્	= તેમની	રજઃ	= રાજસી
ઉત્સૃજ્ય	= ત્યાગ કરીને	નિષ્ઠા	= નિષ્ઠા	આહો	= કે
શ્રદ્ધયા,	શ્રદ્ધાપૂર્વક—	તુ	= (પછી)	તમઃ	= તામસી?

ટીકા — આ સત્તરમો અધ્યાય સોળમા અધ્યાયના ત્રેવીસમા શ્લોક પર ચાલ્યો છે. એને જ લીધે અર્જુન ત્યાં આવેલ ‘યઃ શાસ્ત્રવિધિમુત્સૃજ્ય’ (જે શાસ્ત્રવિધિનો ત્યાગ કરીને)ની જગ્યાએ અહીં ‘યે શાસ્ત્રવિધિમુત્સૃજ્ય’ જ કહીને ‘કામકારતઃ’ (મનમાન્યા ઢંગથી)ની જગ્યાએ ‘શ્રદ્ધયાન્વિતાઃ’ (શ્રદ્ધાથી) કહે છે; ‘વર્તન્તે’ (વર્તાવ કરે છે)ની જગ્યાએ ‘યજન્તે’ (યજન કરે છે) કહે છે; અને ‘ન સ સિદ્ધિમવાપ્નોતિ ન સુખં ન પરાં ગતિમ્’ (તે સિદ્ધિ, સુખ અને પરમગતિને પ્રાપ્ત નથી થતો)ની જગ્યાએ ‘તેષાં નિષ્ઠા તુ કા કૃષ્ણ સત્ત્વમાહો રજસ્તમઃ’ (તેઓની નિષ્ઠા કઈ છે? સાત્ત્વિકી — દૈવી સંપત્તિવાળી કે રાજસી-તામસી — આસુરી સંપત્તિવાળી?) કહીને ભગવાનને પ્રશ્ન કરે છે.

‘યે શાસ્ત્રવિધિમુત્સૃજ્ય... સત્ત્વમાહો રજસ્તમઃ’ — શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનનો સંવાદ સઘળા જીવોના કલ્યાણને માટે છે. એ બન્નેની સામે કળિયુગની જનતા હતી; કેમકે દ્વાપરયુગ સમાપ્ત થઈ રહ્યો હતો. આગળ આવવાવાળા કળિયુગી જીવોની તરફ દૃષ્ટિ રહેવાથી અર્જુન પૂછે છે કે મહારાજ! જે મનુષ્યોનો ભાવ બહુ સારો છે. શ્રદ્ધાભક્તિ પણ છે, પરંતુ શાસ્ત્રવિધિને જાણતા નથી.^૨ જો તેઓ જાણી જાય, તો પાલન કરવા લાગી જાય, પરંતુ તેઓને ખબર નથી. આથી તેઓની કઈ સ્થિતિ થાય છે?

હવેથી આવવાવાળી જનતામાં શાસ્ત્રનું જ્ઞાન બહુ થોડું જ રહેશે. તેમને સારો સત્સંગ મળવો પણ કઠિન થશે; કેમકે

૧. આ (સત્તરમા) અધ્યાયને નવમા અધ્યાયના સત્તાવીસમા શ્લોક (યત્કરોષિ યદશ્નાસિ... તત્કુરુષ્વ મદર્પણમ્ ॥)ની વ્યાખ્યા માનવી એ વિચારથી યુક્તિસંગત નથી લાગતું. કારણ કે નવમા અધ્યાયનો સત્તાવીસમો શ્લોક ‘ભગવદર્પણ વિષયના’ પ્રકરણમાં આવ્યો છે, જેનો છઠ્ઠીસમા શ્લોકથી આરંભ થયો છે અને જે અઠાવીસમા શ્લોકમાં (ભગવદર્પણનું ફળ બતાવીને) સમાપ્ત થયો છે. પરંતુ અહીં મનુષ્યોની શ્રદ્ધાને પારખવાનો પ્રસંગ છે; કેમકે આ (સત્તરમા) અધ્યાયના આરંભમાં અર્જુનનો પ્રશ્ન મનુષ્યોની નિષ્ઠા, શ્રદ્ધાને કારણે જ છે. આથી ભગવાન તેનો ઉત્તર પણ શ્રદ્ધાને અનુલક્ષીને જ આપે છે.

૨. શાસ્ત્રવિધિનો ત્યાગ ત્રણ કારણોથી થાય છે — (૧) અજ્ઞતાથી, (૨) ઉપેક્ષાથી અને (૩) વિરોધથી.

સારા સંત-મહાત્માઓ અગાઉના યુગોમાં પણ ઓછા થયા છે, પછી કળિયુગમાં તો એથી પણ ઓછા થશે. ઓછા હોવા છતાં પણ જો અંતરમાં ચાહના હોય તો તેઓને સત્સંગ મળી શકે છે. પરંતુ મુશ્કેલી એ છે કે કળિયુગમાં દંભ, પાખંડ વધારે હોવાથી કેટલાયે દંભી અને પાખંડી પુરુષો સંત બની જાય છે. આથી સાચા સંત ઓળખાવા મુશ્કેલ છે. આ રીતે પહેલાં તો સંત-મહાત્મા મળવા કઠિન છે અને મળી પણ જાય તો તેઓમાંથી કયા સંત કેવા છે — આ વાતની પરખ બહુધા નથી હોતી અને પરખ થયા વિના તેઓનો સંગ કરીને વિશેષ લાભ થઈ જાય — એવી વાત પણ નથી. આથી જેઓ શાસ્ત્રવિધિને પણ નથી જાણતા અને સાચા સંતોનો સંગ પણ નથી મળતો, પરંતુ જે કંઈ યજન-પૂજન કરે છે, તે શ્રદ્ધાથી કરે છે — એવા મનુષ્યોની નિષ્ઠા કંઈ હોય છે? સાત્ત્વિકી કે રાજસી — તામસી.

‘સત્ત્વમાહો રજસ્તમઃ’ પદોમાં સત્ત્વગુણને દૈવી સંપત્તિમાં અને રજોગુણ તથા તમોગુણને આસુરી સંપત્તિમાં લઈ લેવામાં આવ્યો છે. રજોગુણને આસુરી સંપત્તિમાં લેવાનું કારણ એ છે કે રજોગુણ તમોગુણની બહુ જ નિકટ છે.^૧ ગીતામાં કેટલીયે જગાએ આવી વાત આવી છે; જેમ કે — બીજા અધ્યાયના બાસઠમા-ત્રેસઠમા શ્લોકોમાં કામ અર્થાત્ રજોગુણથી ક્રોધ અને ક્રોધથી મોહરૂપી તમોગુણનું ઉત્પન્ન થવાનું બતાવવામાં આવ્યું છે.^૨ એવી જ રીતે અઢારમા અધ્યાયના સત્તાવીસમા શ્લોકમાં હિંસાત્મક અને શોકાન્વિતને રજોગુણી કર્તાનું લક્ષણ બતાવવામાં આવ્યું છે અને અઢારમા અધ્યાયના જ પચીસમા શ્લોકમાં ‘હિંસા’ને તામસ કર્મનું લક્ષણ અને પાંત્રીસમા શ્લોકમાં ‘શોક’ને તામસ ધૃતિનું લક્ષણ બતાવવામાં આવ્યું છે. આ રીતે રજોગુણ અને તમોગુણનાં ઘણાંયે લક્ષણો પરસ્પરમાં મળતાં આવે છે.

સાત્ત્વિક ભાવ, આચરણ અને વિચાર દૈવી સંપત્તિના હોય છે અને રાજસી-તામસી ભાવ, આચરણ અને વિચાર

આસુરી સંપત્તિના હોય છે. સંપત્તિના અનુસાર જ નિષ્ઠા હોય છે અર્થાત્ મનુષ્યના જેવા ભાવ, આચરણ અને વિચાર હોય છે, તેમના અનુસાર જ તેની સ્થિતિ (નિષ્ઠા) હોય છે. સ્થિતિના અનુસાર જ અંતમાં ગતિ થાય છે. આપ કહો છો કે શાસ્ત્રવિધિનો ત્યાગ કરીને મનસ્વી રીતે આચરણ કરવાથી સિદ્ધિ, સુખ અને પરમગતિ નથી મળતી, તો જ્યારે તેઓની નિષ્ઠાની જ ખબર નથી, તો પછી તેઓની ગતિ શી થશે એની ખબર કંઈ રીતે પડે? એટલા માટે આપ તેઓની નિષ્ઠા બતાવો, જેથી ખબર પડી જાય કે તેઓ સાત્ત્વિકની ગતિમાં જવાવાળા છે કે રાજસી-તામસી ગતિમાં.

‘કૃષ્ણ’નો અર્થ છે — ખેંચવાવાળો. અહીં ‘કૃષ્ણ’ સંબોધનનું તાત્પર્ય એ માલૂમ પડે છે કે આપ એવા મનુષ્યોને અંતિમ સમયે કંઈ બાજુ ખેંચશો? તેઓને કંઈ ગતિ તરફ લઈ જશો? છઠ્ઠા અધ્યાયના સાડત્રીસમા શ્લોકમાં પણ અર્જુને ગતિવિષયક પ્રશ્નમાં ‘કૃષ્ણ’ સંબોધન આપ્યું છે — ‘કાં ગતિં કૃષ્ણ ગચ્છતિ.’ અહીં પણ અર્જુનનું નિષ્ઠા પૂછવાનું તાત્પર્ય ગતિનું જ છે.

મનુષ્યને ભગવાન ખેંચે છે કે તે કર્મોના અનુસાર સ્વયં ખેંચાઈ જાય છે? વસ્તુતઃ કર્મોના અનુસાર જ ફળ મળે છે, પરંતુ કર્મફળના વિધાયક હોવાથી ભગવાનનું ખેંચવાનું સઘળાં ફળોમાં હોય છે. તામસી કર્મોનું ફળ નરક હશે, તો ભગવાન નરકોની તરફ ખેંચશે. વાસ્તવમાં નરકોના દ્વારા પાપોનો નાશ કરીને પ્રકારાંતરથી ભગવાન પોતાની તરફ ખેંચે છે. એમનું કોઈનીય સાથે વેર કે દ્વેષ નથી. ત્યારે તો આસુરી યોનિઓમાં જવાવાળાઓને માટે ભગવાન કહે છે કે તેઓ મને પ્રાપ્ત ન થઈને અધોગતિમાં ચાલ્યા ગયા (અ. ૧૬/૨૦). કારણ કે તેઓનું અધોગતિમાં જવું ભગવાનને ગમતું નથી. એટલા માટે મનુષ્ય સાત્ત્વિક હોય, રાજસ હોય કે તામસ હોય, ભગવાન બધાને પોતાની તરફ જ ખેંચે છે. આ જ ભાવથી અહીં ‘કૃષ્ણ’ સંબોધન આવ્યું છે.

— ■ —

સંબંધ — શાસ્ત્રવિધિને ન જાણવા છતાં પણ મનુષ્યમાત્રમાં કોઈ ને કોઈ પ્રકારની સ્વભાવજનિત શ્રદ્ધા તો રહે જ છે. તે શ્રદ્ધાના ભેદ આગળના શ્લોકમાં બતાવે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ

ત્રિવિધા ભવતિ શ્રદ્ધા દેહિનાં સા સ્વભાવજા ।

સાત્ત્વિકી રાજસી ચૈવ તામસી ચેતિ તાં શૃણુ ॥ ૨ ॥

૧. તમોગુણ, રજોગુણ અને સત્ત્વગુણ — ત્રણે ગુણોમાં પરસ્પર દસ ગણું અંતર છે. જેમકે એકનું દસ ગણું દસ; અને દસનું દસ ગણું સો છે, એ જ રીતે તમોગુણ (૧)થી દસ ગણો શ્રેષ્ઠ રજોગુણ (૧૦) છે, અને રજોગુણથી દસ ગણો શ્રેષ્ઠ સત્ત્વગુણ (૧૦૦) છે. તાત્પર્ય એ છે કે તમોગુણ અને રજોગુણ પાસે-પાસે છે, જ્યારે સત્ત્વગુણ બન્નેથી બહુ જ દૂર છે.

૨. ક્રોધનું કારણ રજોગુણ છે અને કાર્ય તમોગુણ છે.

શ્રીભગવાન બોલ્યા -

દેહિનામ્	= માણસોની	રાજસી	= રાજસી	એવ	= જ
સા	= તે	ચ	= અને	ભવતિ	= હોય છે;
સ્વભાવજા	= સ્વભાવમાંથી	તામસી	= તામસી -	તામ્	= એને (તું)
	જન્મેલી	ઈતિ	= એમ	(મત્તઃ)	= મારી
શ્રદ્ધા	= શ્રદ્ધા	ત્રિવિધા	= ત્રણ	પાસેથી	
સાત્ત્વિકી, ચ	= સાત્ત્વિકી અને		પ્રકારની	શૃણુ	= સાંભળ.

ટીકા - [અર્જુને નિષ્ઠાને જાણવા માટે પ્રશ્ન કર્યો હતો, પરંતુ ભગવાન તેનો ઉત્તર શ્રદ્ધાને લઈને આપે છે; કેમકે શ્રદ્ધાના અનુસાર જ નિષ્ઠા હોય છે.]

‘ત્રિવિધા ભવતિ શ્રદ્ધા દેહિનાં સા સ્વભાવજા’ - શ્રદ્ધા ત્રણ જાતની હોય છે. તે શ્રદ્ધા કઈ છે? સંગજનિત છે, શાસ્ત્રજનિત છે, કે સ્વભાવજનિત છે? તો કહે છે કે તે સ્વભાવજનિત છે - ‘સા સ્વભાવજા’ અર્થાત્ સ્વભાવથી પેદા થયેલી સ્વતઃસિદ્ધ શ્રદ્ધા છે. તે ન તો સંગથી પેદા થયેલી છે અને ન શાસ્ત્રોથી પેદા થયેલી છે. તેઓ સ્વાભાવિક આ પ્રવાહમાં વહી રહ્યા છે અને દેવતા વગેરેનું પૂજન કરી રહ્યા છે.

‘સાત્ત્વિકી રાજસી ચૈવ તામસી ચેતિ તાં શૃણુ’ - તે સ્વભાવજનિત શ્રદ્ધા ત્રણ પ્રકારની હોય છે - સાત્ત્વિકી, રાજસી અને તામસી. એ ત્રણેને અલગ-અલગ સાંભળો.

પાછળના શ્લોકમાં ‘સત્ત્વમાહો રજસ્તમઃ’ પદોમાં ‘આહો’ અવ્યય આપવાનું તાત્પર્ય એ હતું કે અર્જુનની દૃષ્ટિમાં ‘સત્ત્વમ્’થી દૈવી સંપત્તિ અને ‘રજસ્તમઃ’થી આસુરી સંપત્તિ

- આ બે જ વિભાગ છે અને ભગવાન પણ બંધનની દૃષ્ટિએ રાજસી-તામસી બન્ને આસુરી સંપત્તિ જ માને છે - ‘નિબન્ધાયાસુરીમતા’ (અ. ૧૬/૫). પરંતુ બંધનની દૃષ્ટિએ રાજસી અને તામસી એક હોવા છતાં પણ બન્નેના બંધનમાં ભેદ છે. રાજસ મનુષ્યો સકામભાવથી શાસ્ત્રવિહિત કર્મો પણ કરે છે, આથી તેઓ સ્વર્ગ વગેરે ઊંચા લોકોમાં જઈને અને ત્યાંના ભોગોને ભોગવીને પુણ્ય ક્ષીણ થતાં પછી મૃત્યુલોકમાં પાછા આવે છે - ‘ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોકં વિશન્તિ’ (ગીતા અ. ૮/૨૧). પરંતુ તામસ મનુષ્યો શાસ્ત્રવિહિત કર્મો નથી કરતા, આથી તેઓ કામના અને મૂઢતાને કારણે અધમગતિમાં જાય છે - ‘અધો ગચ્છન્તિ તામસાઃ’ (ગીતા અ. ૧૪/૧૮). આ રીતે રાજસ અને તામસ - બન્નેય મનુષ્યોનું બંધન ચાલુ રહે છે. બન્નેના બંધનમાં ભેદની દૃષ્ટિથી જ ભગવાન આસુરી સંપત્તિવાળાઓની શ્રદ્ધાના રાજસી અને તામસી - બે ભેદ કરે છે, અને સાત્ત્વિકી, રાજસી તથા તામસી - ત્રણે શ્રદ્ધાઓને અલગ-અલગ સાંભળવાને માટે કહે છે.

સંબંધ - પૂર્વશ્લોકમાં વર્ણવેલી સ્વભાવજનિત શ્રદ્ધાના ત્રણ ભેદ શા માટે હોય છે - એને ભગવાન આગળના શ્લોકમાં બતાવે છે.

સત્ત્વાનુરૂપા સર્વસ્ય શ્રદ્ધા ભવતિ ભારત ।

શ્રદ્ધામયોડયં પુરુષો યો યચ્છ્રદ્ધઃ સ એવ સઃ ॥ ૩ ॥

ભારત	= હે ભારત!	ભવતિ	= હોય છે.	યચ્છ્રદ્ધઃ	= જેવી શ્રદ્ધાવાળો છે,
સર્વસ્ય	= બધા માણસોની	અયમ્	= આ	સઃ, એવ	= તે જ
શ્રદ્ધા	= શ્રદ્ધા	પુરુષઃ	= પુરુષ	સઃ	= તેનું સ્વરૂપ છે
સત્ત્વાનુરૂપા	= એમનાં અન્તઃકરણને	શ્રદ્ધામયઃ	= શ્રદ્ધામય છે.		અર્થાત્ તે જ તેની
	અનુરૂપ	યઃ	= (માટે) જે		નિષ્ઠા (સ્થિતિ) છે.

ટીકા - ‘સત્ત્વાનુરૂપા સર્વસ્ય શ્રદ્ધા ભવતિ ભારત’ - પાછળના શ્લોકમાં જેને ‘સ્વભાવજનિત’ કહેવામાં આવી છે, તેને જ અહીં ‘સત્ત્વાનુરૂપા’ કહી છે. ‘સત્ત્વ’ નામ અન્તઃકરણનું છે. અન્તઃકરણને અનુરૂપ શ્રદ્ધા હોય છે અર્થાત્ અન્તઃકરણ જેવું હોય છે, તેમાં સાત્ત્વિક, રાજસ કે તામસ

જેવા સંસ્કારો હોય છે, તેવી જ શ્રદ્ધા હોય છે.

બીજા શ્લોકમાં જેને ‘દેહિનામ્’ પદથી કહ્યું હતું, તેને જ અહીં ‘સર્વસ્ય’ પદથી કહી રહ્યા છે. ‘સર્વસ્ય’ પદનું તાત્પર્ય એ છે કે જેઓ શાસ્ત્રવિધિને ન જાણતા હોય અને દેવતા વગેરેનું પૂજન કરતા હોય - તેમની જ નહિ, પરંતુ

જેઓ શાસ્ત્રવિધિને જાણતા હોય કે ન જાણતા હોય, માનતા હોય કે ન માનતા હોય, અનુષ્ઠાન કરતા હોય કે ન કરતા હોય, ગમે તે જાતિની, ગમે તે વર્ણની, ગમે તે આશ્રમની, ગમે તે સંપ્રદાયની, ગમે તે દેશની, કોઈ વ્યક્તિ ગમે તેવી પણ કેમ ના હોય — તે બધાની સ્વાભાવિક શ્રદ્ધા ત્રણ પ્રકારની હોય છે.

‘શ્રદ્ધામયોડયં પુરુષઃ’ — આ મનુષ્ય શ્રદ્ધાપ્રધાન છે. આથી જેવી તેની શ્રદ્ધા હશે, તેવું જ તેનું સ્વરૂપ હશે. તેના દ્વારા જે પ્રવૃત્તિ થશે, તે શ્રદ્ધાને લીધે, શ્રદ્ધાના અનુસાર જ થશે.

‘યો યચ્છ્રદ્ધઃ સ એવ સઃ’ — જે મનુષ્ય જેવી શ્રદ્ધાવાળો છે, તેવી જ તેની નિષ્ઠા હશે અને તેના અનુસાર જ તેની ગતિ થશે. તેનાં પ્રત્યેક ભાવ અને ક્રિયા અંતઃકરણની શ્રદ્ધાના અનુસાર જ થશે. જ્યાં સુધી તે સંસાર સાથે સંબંધ રાખશે, ત્યાં સુધી અંતઃકરણને અનુરૂપ જ તેનું સ્વરૂપ હશે.

માર્મિક વાત

મનુષ્યની સાંસારિક પ્રવૃત્તિ સંસારના પદાર્થોને સાચા માનવા, દેખવા, સાંભળવા અને ભોગવવાથી થાય છે તથા પારમાર્થિક પ્રવૃત્તિ પરમાત્મામાં શ્રદ્ધા કરવાથી થાય છે. જેને આપણે પોતાના અનુભવથી નથી જાણતા, પરંતુ પૂર્વના સ્વાભાવિક સંસ્કારોથી, શાસ્ત્રોથી, સંત-મહાત્માઓને સાંભળીને પૂજ્યભાવસહિત વિશ્વાસ કરી લઈએ છીએ, તેનું નામ છે — શ્રદ્ધા. શ્રદ્ધાને લીધે જ આધ્યાત્મિક માર્ગમાં પ્રવેશ થાય છે, પછી ચાહે તે માર્ગ કર્મયોગનો હોય, ચાહે જ્ઞાનયોગનો હોય અને ચાહે ભક્તિયોગનો હોય. સાધ્ય અને સાધન — બન્ને પર શ્રદ્ધા થયા વિના આધ્યાત્મિક માર્ગમાં પ્રગતિ નથી થતી.

મનુષ્યજીવનમાં શ્રદ્ધાનું ઘણું પ્રાધાન્ય છે. મનુષ્ય જેવી શ્રદ્ધાવાળો છે, તેવું જ તેનું સ્વરૂપ, તેની નિષ્ઠા છે — ‘યો યચ્છ્રદ્ધઃ સ એવ સઃ’ (ગીતા અ. ૧૭/૩). તે આજે તેવો ન દેખાય તોપણ શું? પરંતુ સમય આવ્યે તે તેવો બની જ જશે.

આજકાલ સાધકને માટે પોતાની સ્વાભાવિક શ્રદ્ધાને ઓળખવી એ બહુ મુશ્કેલ થઈ ગયું છે. કારણ કે અનેક મતમતાંતરો થઈ ગયા છે. કોઈ જ્ઞાનની પ્રધાનતા કહે છે, કોઈ ભક્તિની પ્રધાનતા હોય છે, કોઈ યોગની પ્રધાનતા કહે છે; વગેરે-વગેરે. આવા જાતજાતના સિદ્ધાંતો વાંચવા અને સાંભળવાથી મનુષ્ય પર તેમની અસર પડે છે, જેથી તે કિંકર્તવ્યવિમૂઢ થઈ જાય છે કે હું શું કરું? મારું વાસ્તવિક

ધ્યેય, લક્ષ્ય શું છે? મારે કઈ બાજુ ચાલવું જોઈએ? આવી દશામાં તેણે ગંભીરતાથી પોતાના અંતરના ભાવો પર વિચાર કરવો જોઈએ કે સંગથી બનેલી રુચિ, શાસ્ત્રથી બનેલી રુચિ, કોઈના શીખવવાથી બનેલી રુચિ, ગુરુના બતાવવાથી બનેલી રુચિ — આવી જે અનેક રુચિયો છે, તે બધાના મૂળમાં આપમેળે જાગ્રત થવાવાળી પોતાની સ્વાભાવિક રુચિ કઈ છે?

મૂળમાં બધાની સ્વાભાવિક રુચિ એ હોય છે કે હું સઘળાં દુઃખોથી છૂટી જાઉં અને મને સદાને માટે મહાન સુખ મળી જાય. આવી રુચિ દરેક પ્રાણીની અંદર રહે છે. મનુષ્યોમાં તો આ રુચિ કંઈક જાગ્રત રહે છે. તેઓમાં પાછલા જન્મોના જેવા સંસ્કારો છે અને આ જન્મમાં તેઓ જેવા માતા-પિતાથી પેદા થયા, જેવા વાતાવરણમાં રહ્યા, જેવું તેઓને શિક્ષણ મળ્યું, જેવા તેઓની સમક્ષ દૃશ્ય આવ્યાં અને તેઓ જે ઈશ્વરની વાતો, પરલોક તથા પુનર્જન્મની વાતો, મુક્તિ અને બંધનની વાતો, સત્સંગ અને કુસંગની વાતો સાંભળતા રહે છે, તે બધાંની તેઓના ઉપર જે અદૃશ્યરૂપે અસર પડે છે; એ અસરથી તેઓની એક ધારણા બને છે. તેઓની સાત્ત્વિકી, રાજસી કે તામસી — જેવી પ્રકૃતિ હોય છે, તેના જ અનુસાર તેઓ તે ધારણાને પકડે છે અને તે ધારણાના અનુસાર જ તેઓની રુચિ-શ્રદ્ધા બને છે. તેમાં સાત્ત્વિકી શ્રદ્ધા પરમાત્માના પંથે લઈ જનારી હોય છે અને રાજસી-તામસી શ્રદ્ધા સંસાર તરફ લઈ જાય છે.

ગીતામાં જ્યાં-જ્યાં સાત્ત્વિકતાનું વર્ણન થયું છે, તે પરમાત્માની તરફ જ લઈ જનારી છે. આથી સાત્ત્વિકી શ્રદ્ધા પારમાર્થિક થઈ અને રાજસી-તામસી શ્રદ્ધા સાંસારિક થઈ અર્થાત્ સાત્ત્વિકી શ્રદ્ધા દૈવી સંપત્તિ થઈ અને રાજસી-તામસી શ્રદ્ધા આસુરી સંપત્તિ થઈ. દૈવી સંપત્તિને પ્રગટ કરવાના અને આસુરી સંપત્તિનો ત્યાગ કરવાના ઉદ્દેશ્યથી અહીં સત્તરમો અધ્યાય આવ્યો છે. કારણ કે કલ્યાણ ઇચ્છવાવાળા મનુષ્યને માટે સાત્ત્વિકી શ્રદ્ધા (દૈવી સંપત્તિ) ગ્રાહ્ય છે અને રાજસી-તામસી શ્રદ્ધા (આસુરી સંપત્તિ) ત્યાજ્ય છે.

જે મનુષ્ય પોતાનું કલ્યાણ ઇચ્છે છે, તેની શ્રદ્ધા સાત્ત્વિકી હોય છે, જે મનુષ્ય આ જન્મમાં તથા મૃત્યુ પછી પણ સુખસંપત્તિ (સ્વર્ગ વગેરે) ઇચ્છે છે, તેની શ્રદ્ધા રાજસી હોય છે અને જે મનુષ્ય પશુઓની જેમ (મૂઢતાપૂર્વક) કેવળ ખાવા-પીવા, ભોગ ભોગવવા તથા પ્રમાદ, આળસ, નિદ્રા, રમતગમત, તમાશા વગેરેમાં લાગેલો રહે છે, તેની શ્રદ્ધા તામસી હોય છે. સાત્ત્વિકી શ્રદ્ધાને માટે સહુથી પહેલી વાત એ છે કે ‘પરમાત્મા છે.’ શાસ્ત્રોમાંથી, સંતમહાત્માઓ પાસેથી અને ગુરુજનો પાસેથી સાંભળીને પૂજ્યભાવની સાથે એવો

વિશ્વાસ થઈ જાય કે ‘પરમાત્મા છે અને એમને પ્રાપ્ત કરવા છે’ — તેનું નામ શ્રદ્ધા છે. બરાબર જ્યાં શ્રદ્ધા હોય છે, ત્યાં પ્રેમ આપમેળે થઈ જાય છે. કારણ કે જે પરમાત્મામાં શ્રદ્ધા હોય છે, તે જ પરમાત્માનો અંશ આ જીવાત્મા છે. આથી શ્રદ્ધા થતાં જ તે પરમાત્માની તરફ ખેંચાય છે. અત્યારે તે પરમાત્માથી વિમુખ થઈને જે સંસાર તરફ વળેલો છે, તે પણ સંસારમાં શ્રદ્ધા-વિશ્વાસ હોવાથી જ વળ્યો છે. પરંતુ તે વાસ્તવિક શ્રદ્ધા નથી, પરંતુ શ્રદ્ધાનો દુરુપયોગ છે. જેમ કે સંસારમાં તે રૂપિયા પર વિશેષ શ્રદ્ધા કરે છે કે રૂપિયાથી સર્વ કંઈ મળી જાય છે. આ કાંઈ શ્રદ્ધા છે? કારણ કે બાળપણમાં ખાવાના અને રમવાના પદાર્થો પૈસાથી મળતા હતા. એવું જોઈ-જોઈને પૈસાને જ મુખ્ય માની લીધા અને તેમાં જ શ્રદ્ધા કરી લીધી, જેથી તે ભારે પતનની તરફ ચાલ્યો ગયો. આ સાંસારિક શ્રદ્ધા થઈ. તેનાથી ઊંચી ધાર્મિક શ્રદ્ધા હોય છે કે હું અમુક વર્ણ, આશ્રમ વગેરેનો છું. પરંતુ સહુથી ઊંચી શ્રદ્ધા પારમાર્થિક (પરમાત્માને લીધે) છે. આ જ વાસ્તવિક શ્રદ્ધા છે અને તેનાથી જ કલ્યાણ થાય છે. શાસ્ત્રોમાં, સંત-મહાત્માઓમાં, તત્ત્વજ્ઞ-જીવનમુક્તોમાં જે શ્રદ્ધા હોય છે, તે પણ પારમાર્થિક શ્રદ્ધા જ છે.^૧

જેઓને શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન નથી અને સંત-મહાત્માઓનો સંગ પણ નથી, એવા મનુષ્યોની પણ પૂર્વસંસ્કારોને કારણે પારમાર્થિક શ્રદ્ધા હોઈ શકે છે. એની પિછાણ શી છે? પિછાણ એ છે કે એવા મનુષ્યોના અંતરમાં સ્વાભાવિક એ ભાવ હોય છે કે એવી કોઈ મહાન ચીજ (પરમાત્મા) છે, જે દેખાતી તો નથી, પણ છે અવશ્ય. એવા મનુષ્યોને સ્વાભાવિક જ પારમાર્થિક વાતો બહુ જ પ્રિય લાગે છે અને તેઓ સ્વાભાવિક જ યજ્ઞ, દાન, તપ, તીર્થ, વ્રત, સત્સંગ, સ્વાધ્યાય વગેરે શુભ કર્મોમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. જો તેઓ એવાં કર્મો ન કરે, તો પણ તેમની સાત્ત્વિક આહારમાં સ્વાભાવિક રુચિ હોવાથી તેઓની શ્રદ્ધાની પિછાણ થઈ જાય છે.

મનુષ્ય, પશુ-પક્ષી, લતાવૃક્ષ વગેરે જેટલાં પણ સ્થાવર-જંગમ પ્રાણીઓ છે, તેઓ કોઈક-કોઈને (કોઈક અંશમાં) પોતાનાથી મોટા અવશ્ય માને છે અને મોટા માનીને તેનો સહારો લે છે. મનુષ્ય પર જ્યારે આપત્તિ આવે છે, ત્યારે તે કોઈકને પોતાનાથી મોટો માનીને તેનો સહારો લે છે. પશુપક્ષી પણ પોતાનું રક્ષણ ઈચ્છે છે અને ભયભીત થતાં કોઈકનો સહારો લે છે. લતા પણ કોઈકનો સહારો લઈને જ ઊંચી ચઢે છે. આ રીતે જેણે કોઈકને મોટો માનીને તેનો સહારો લીધો, તેણે વાસ્તવમાં

‘ઈશ્વરવાદ’ના સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર કરી જ લીધો, ચાહે તે ઈશ્વરને માને કે ન માને. એટલા માટે આયુષ્ય, વિદ્યા, ગુણ, બુદ્ધિ, યોગ્યતા, સામર્થ્ય, પદ, અધિકાર ઐશ્વર્ય વગેરેમાં એક-એકથી મોટો દેખે, તો મોટાપણું દેખતાં-દેખતાં અંતમાં મોટાપણાની જ્યાં સમાપ્તિ થાય, ત્યાં જ ઈશ્વર છે; કેમકે મોટામાં મોટો ઈશ્વર છે. તેનાથી મોટો કોઈ છે જ નહિ—

પૂર્વધામપિ ગુરુઃ કાલેનાનવચ્છેદાત્ ।

(યોગદર્શન ૧/૨૬)

‘તે પરમાત્મા બધાના પૂર્વજોનો પણ ગુરુ છે; કેમકે તેનો કાળથી અવચ્છેદ નથી અર્થાત્ તે કાળની સીમાથી બહાર છે.’

આ રીતે પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતાની દૃષ્ટિએ કોઈકને પણ મોટો માને છે. મોટાપણાની આ માન્યતા પોતપોતાના અંતઃકરણના ભાવો અનુસાર અલગ-અલગ હોય છે. આ કારણથી તેઓની શ્રદ્ધા પણ અલગ-અલગ હોય છે.

શ્રદ્ધા અંતઃકરણને અનુરૂપ જ હોય છે. ધારણા, માન્યતા, ભાવના વગેરે બધાં જ અંતઃકરણમાં રહે છે. એટલા માટે અંતઃકરણમાં સાત્ત્વિક, રાજસ કે તામસ જે ગુણની પ્રધાનતા રહે છે, તે જ ગુણના અનુસાર ધારણા, માન્યતા વગેરે બને છે અને તે ધારણા, માન્યતા વગેરેના અનુસાર જ ત્રણ પ્રકારની (સાત્ત્વિકી, રાજસી અને તામસી) શ્રદ્ધા બને છે.

સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ — ત્રણે ગુણો બધાં જ પ્રાણીઓમાં રહે છે (ગીતા અ. ૧૮/૪૦). તે પ્રાણીઓમાં કોઈકમાં સત્ત્વગુણની પ્રધાનતા હોય છે, કોઈકમાં રજોગુણની પ્રધાનતા હોય છે અને કોઈકમાં તમોગુણની પ્રધાનતા હોય છે. આથી એ નિયમ નથી કે સત્ત્વગુણની પ્રધાનતાવાળા મનુષ્યમાં રજોગુણ અને તમોગુણ ન આવે, રજોગુણની પ્રધાનતાવાળા મનુષ્યમાં સત્ત્વગુણ અને તમોગુણ ન આવે, તથા તમોગુણની પ્રધાનતાવાળા મનુષ્યમાં સત્ત્વગુણ અને રજોગુણ ન આવે (ગીતા અ. ૧૪/૧૦). કારણ કે પ્રકૃતિ પરિવર્તનશીલ છે — ‘પ્રકર્ષેણ કરણં (ભાવે લ્યુટ) ઈતિ પ્રકૃતિઃ ।’ એટલા માટે પ્રકૃતિજન્ય ગુણોમાં પણ પરિવર્તન થતું રહે છે. આથી એકમાત્ર પરમાત્માપ્રાપ્તિના ઉદ્દેશ્યવાળા સાધકે તે આવવાજવાવાળા ગુણો સાથે પોતાનો સંબંધ માનીને તેમનાથી વિચલિત ન થવું જોઈએ.

જીવમાત્ર પરમાત્માનો અંશ છે. એટલા માટે કોઈ

મનુષ્યમાં રજોગુણ-તમોગુણની પ્રધાનતા જોઈને તેને નીચો નહિ માની લેવો જોઈએ; કેમકે ક્યો મનુષ્ય ક્યે સમયે સમુન્નત થઈ જાય, તે કહી શકાય નહિ. કારણ કે પરમાત્માનો અંશ-સ્વરૂપ (આત્મા) તો બધાનો શુદ્ધ જ છે, કેવળ સંગ, શાસ્ત્ર, વિચાર, વાતાવરણ વગેરેને લીધે અંતઃકરણમાં કોઈ એક ગુણની પ્રધાનતા થઈ જાય છે અર્થાત્ જેવો સંગ, શાસ્ત્ર વગેરે મળે છે, તેવું જ મનુષ્યનું અંતઃકરણ બની જાય છે અને તે અંતઃકરણના અનુસાર જ તેની સાત્ત્વિકી,

રાજસી કે તામસી શ્રદ્ધા બની જાય છે. એટલા માટે મનુષ્યે સદાસર્વદા સાત્ત્વિક સંગ, શાસ્ત્ર, વિચાર, વાતાવરણ વગેરેનું જ સેવન કરતા રહેવું જોઈએ. એવું કરવાથી તેનું અંતઃકરણ તથા તેના અનુસાર તેની શ્રદ્ધા પણ સાત્ત્વિક બની જશે, જે તેનો ઉદ્ધાર કરવાવાળી બનશે. આનાથી વિપરીત મનુષ્યે રાજસી-તામસી સંગ, શાસ્ત્ર વગેરેનું સેવન કદી પણ નહિ કરવું જોઈએ; કેમકે તેનાથી તેની શ્રદ્ધા પણ રાજસી-તામસી બની જશે, જે તેનું પતન કરવાવાળી બનશે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : શ્રદ્ધા એક ભાવ છે. જેવો જેનો ભાવ હોય છે, તેવું જ તેનું સ્વરૂપ હોય છે. ભાવ બે પ્રકારનો હોય છે — સદ્ભાવ અને અસદ્ભાવ — જે પરમાત્મા ભણી લઈ જાય છે, તે સદ્ભાવ છે અને જે સંસાર ભણી લઈ જાય છે તે અસદ્ભાવ છે. દૈવી-સંપત્તિમાં સદ્ભાવની પ્રધાનતા હોય છે અને આસુરી-સંપત્તિમાં અસદ્ભાવની પ્રધાનતા હોય છે.

‘હું સાધક છું’ — આમાં જો અસદ્ભાવ પ્રધાન હોય તો અભિમાન આવે છે અને સદ્ભાવની પ્રધાનતા હોય તો સ્વાભિમાન થાય છે. અભિમાનથી આસુરી-સંપત્તિ આવે છે અને સ્વાભિમાનથી દૈવી-સંપત્તિ આવે છે. બીજાની તુલનામાં પોતાનામાં વિશેષતા જોવાથી અભિમાન આવે છે અને પોતાના કર્તવ્યને જોવાથી સ્વાભિમાન થાય છે; તેને એવો ખટકો રહે છે કે, હું સાધના વિરુદ્ધ કામ કઈ રીતે કરી શકું! અભિમાની માણસ તો સાધના-વિરુદ્ધ કામ કરી બેસશે, પરંતુ સ્વાભિમાન થવાથી તેને સાધના-વિરુદ્ધ કાર્ય કરવામાં સંકોચ થશે. સ્વાભિમાની થવાથી તે સાત્ત્વિક ગુણમાં જશે અને અભિમાન થવાથી તે રાજસી-તામસી ગુણોમાં ચાલ્યો જશે.

સંબંધ — પોતાના ઈષ્ટના યજન-પૂજન દ્વારા મનુષ્યોની નિષ્ઠાની પિછાણ કઈ રીતે થાય છે, હવે તેને બતાવે છે.

યજન્તે સાત્ત્વિકા દેવાન્યક્ષરક્ષાંસિ રાજસાઃ ।

પ્રેતાન્ભૂતગણાંશ્ચાન્યે યજન્તે તામસા જનાઃ ॥ ૪ ॥

સાત્ત્વિકાઃ = સાત્ત્વિક માણસો
દેવાન્ = દેવોને
યજન્તે = પૂજે છે,
રાજસાઃ = રાજસી
માણસો

યક્ષરક્ષાંસિ = યક્ષ અને
રાક્ષસોને
ચ = તથા
અન્યે = બીજા (જે)
તામસાઃ = તામસી

જનાઃ = માણસો છે,
(તેઓ)
પ્રેતાન્ = પ્રેતો (અને)
ભૂતગણાન્ = ભૂતગણોને
યજન્તે = પૂજે છે.

ટીકા — ‘યજન્તે સાત્ત્વિકા દેવાન્’ — સાત્ત્વિક અર્થાત્ દૈવી સંપત્તિવાળા મનુષ્યો દેવોનું પૂજન કરે છે. અહીં ‘દેવાન્’ શબ્દથી વિષ્ણુ, શંકર, ગણેશ, શક્તિ અને સૂર્ય — આ પાંચ ઈશ્વરકોટિના દેવતા લેવા જોઈએ; કેમકે દૈવી સંપત્તિમાં ‘દેવ’ શબ્દ ઈશ્વરનો વાચક છે અને તેની સંપત્તિ અર્થાત્ દૈવી સંપત્તિ મુક્તિ આપવાવાળી છે — ‘દૈવી સમ્પદ્વિમોક્ષાય’ (અ. ૧૬/૫). તે દૈવી સંપત્તિ જેમનામાં પ્રગટ થાય છે, તે (દૈવી સંપત્તિવાળા) સાધકોની સ્વાભાવિક શ્રદ્ધાની પિછાણ કરાવવાને માટે અહીં ‘યજન્તે સાત્ત્વિકા દેવાન્’ પદો આવ્યાં છે.

ઈશ્વરકોટિના દેવતાઓમાં પણ સાધકોની શ્રદ્ધા અલગ-અલગ હોય છે. કોઈની શ્રદ્ધા ભગવાન વિષ્ણુ (રામ, કૃષ્ણ વગેરે)માં હોય છે, કોઈની ભગવાન શંકરમાં હોય છે, કોઈની ભગવાન ગણેશમાં હોય છે, કોઈની ભગવતી શક્તિમાં હોય છે અને કોઈની ભગવાન સૂર્યમાં હોય છે. ઈશ્વરના જે રૂપમાં તેઓની સ્વાભાવિક શ્રદ્ધા હોય છે, તેનું જ તેઓ વિશેષતાથી યજનપૂજન કરે છે.

બાર આદિત્યો, આઠ વસુઓ, અગિયાર રુદ્રો અને બે અશ્વિનીકુમારો — આ તેત્રીસ પ્રકારના શાસ્ત્રોક્ત દેવતાઓનું નિષ્કામભાવથી પૂજન કરવું એ પણ ‘યજન્તે

સાત્ત્વિકા દેવાનુંની અંતર્ગત માનવું જોઈએ.

‘યક્ષરક્ષાંસિ રાજસાઃ’ — રાજસ મનુષ્યો યક્ષો અને રાક્ષસોનું પૂજન કરે છે. યક્ષો અને રાક્ષસ પણ દેવયોનિમાં છે. યક્ષોમાં ધનના સંગ્રહની પ્રધાનતા હોય છે, અને રાક્ષસોમાં બીજાઓનો નાશ કરવાની પ્રધાનતા હોય છે. પોતાની કામનાપૂર્તિને માટે અને બીજાઓનો વિનાશ કરવાને માટે રાજસ મનુષ્યોમાં યક્ષો અને રાક્ષસોનું પૂજન કરવાની પ્રવૃત્તિ હોય છે.

‘પ્રેતાન્ભૂતગણાંશ્ચાન્યે યજન્તે તામસા જનાઃ’ — તામસ મનુષ્યો પ્રેતો તથા ભૂતોનું પૂજન કરે છે. જેઓ મરી ગયા છે, તેઓને ‘પ્રેત’ કહે છે અને જેઓ ભૂતયોનિમાં ચાલ્યા ગયા છે, તેઓને ‘ભૂત’ કહે છે.

અહીં ‘પ્રેત’ શબ્દની અંતર્ગત જે પોતાના પિતૃઓ છે, તેઓને નહિ લેવા જોઈએ; કેમકે જેઓ પોતાનું કર્તવ્ય સમજીને નિષ્કામભાવે પોતપોતાના પિતૃઓનું પૂજન કરે છે; તેઓ તામસ નહિ કહેવાય, પરંતુ સાત્ત્વિક જ કહેવાશે. પોતપોતાના પિતૃઓના પૂજનનો ભગવાને નિષેધ નથી કર્યો — ‘પિતૃન્યાન્તિ પિતૃવ્રતાઃ’ — (ગીતા અ. ૮/૨૫). તાત્પર્ય એ છે કે જેઓ પિતૃઓનું સકામભાવે પૂજન કરે છે કે પિતૃઓ અમારી રક્ષા કરશે અથવા અમે જેવી રીતે પિતા, પિતામહ વગેરેને માટે શ્રાદ્ધ-તર્પણ વગેરે કરીએ છીએ, એવી જ રીતે અમારી કુળપરંપરાવાળા પણ અમારે માટે શ્રાદ્ધ-તર્પણ વગેરે કરશે — એવા ભાવથી પૂજન કરવાવાળા પિતૃઓને પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ પોતાનાં માતા-પિતા, દાદા-દાદી વગેરે પિતૃઓનું પૂજન કરવાથી પિતૃઓને પ્રાપ્ત થઈ જશે — એ વાત નથી. જેઓ પિતૃશ્રદ્ધાથી મુક્ત થવાનું પોતાનું કર્તવ્ય સમજે છે અને એટલા જ માટે (પોતાનું કર્તવ્ય સમજીને) નિષ્કામભાવે પિતૃઓનું પૂજન કરે છે, તે પુરુષો સાત્ત્વિક છે, રાજસ નહિ. પિતૃલોકમાં તેઓ જ જાય છે, જેઓ ‘પિતૃવ્રતાઃ’ છે અર્થાત્ જેઓ પિતૃઓને સર્વોપરી અને પોતાના ઈષ્ટ માને છે તથા પિતૃઓ પર જ નિષ્ઠા રાખે છે. એવા લોકો પિતૃલોકમાં તો

જઈ શકે છે, પરંતુ તેનાથી આગળ નથી જઈ શકતા.

કૂતરાં, કાગડા વગેરેને પણ જેઓ નિષ્કામભાવે રોટલા નાખે છે (શાસ્ત્રમાં એવું વિધાન છે), તેનાથી કાગડા-કૂતરાની યોનિ પ્રાપ્ત નથી થતી; કેમકે તે તેઓના ઈષ્ટ નથી. તેઓ તો શાસ્ત્રની આજ્ઞા અનુસાર વર્તે છે. એ જ રીતે પિતૃઓનું શ્રાદ્ધતર્પણ વગેરે પણ શાસ્ત્રની આજ્ઞા અનુસાર નિષ્કામભાવ-પૂર્વક કરવાથી પિતૃયોનિ પ્રાપ્ત નથી થઈ જતી. શાસ્ત્ર કે ભગવાનની આજ્ઞા માનીને કરવાથી તેઓનો ઉદ્ધાર થશે. એટલા માટે નિષ્કામભાવથી કરવામાં આવેલાં શાસ્ત્રવિહિત નારાયણબલિ, ગયાશ્રાદ્ધ વગેરે પ્રેતકર્મોને તામસ નહિ માનવાં જોઈએ; કેમકે એ તો મૃત પ્રાણીની સદ્ગતિને માટે કરવામાં આવનારાં આવશ્યક કર્મો છે, જેમને મરેલા પ્રાણીને માટે શાસ્ત્રની આજ્ઞાનુસાર દરેકે કરવાં જોઈએ.

આપણે શાસ્ત્રવિહિત યજ્ઞ વગેરે શુભ કર્મો કરીએ છીએ, તો તેઓમાં પહેલાં ગણેશજી, નવગ્રહ, ષોડશ માતૃકા વગેરેનું પૂજન શાસ્ત્રની આજ્ઞા અનુસાર નિષ્કામભાવથી કરીએ છીએ. એ વાસ્તવમાં નવગ્રહ વગેરેનું પૂજન ન હોઈને શાસ્ત્રનું જ પૂજન, આદર થયો. જેવી રીતે સ્ત્રી પતિની સેવા કરે છે, તો તેનું કલ્યાણ થઈ જાય છે. લગ્ન તો દરેક પુરુષનું થઈ શકે છે, રાક્ષસનું અને અસુરનું પણ. તેઓ પણ પતિ બની શકે છે, પરંતુ વાસ્તવમાં કલ્યાણ પતિની સેવાથી નથી થતું, પરંતુ પતિની સેવા કરવી — પતિવ્રતધર્મનું પાલન કરવાની શ્રદ્ધિ, શાસ્ત્ર, ભગવાનની આજ્ઞા છે, એટલા માટે એમની આજ્ઞાના પાલનથી જ કલ્યાણ થાય છે.

દેવતા વગેરેના પૂજનથી પૂજક (પૂજા કરવાવાળા)ની ગતિ તેવી જ થશે — એ બતાવવાને માટે અહીં ‘યજન્તે’ પદ નથી આવ્યું. અર્જુને શાસ્ત્રવિધિનો ત્યાગ કરીને શ્રદ્ધાપૂર્વક યજનપૂજન કરવાવાળાઓની નિષ્ઠા પૂછી હતી; આથી પોતપોતાના ઈષ્ટ (પૂજ્ય)ના અનુસાર પૂજકોની નિષ્ઠા-શ્રદ્ધા હોય છે, તેની પિછાણ કરાવવાને માટે જ ‘યજન્તે’ પદ આવ્યું છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : દેવતાઓની પૂજા કરનારા સાત્ત્વિક લોકો મનુષ્ય શરીર છૂટ્યા પછી દેવતાઓને પ્રાપ્ત થાય છે, યક્ષ-રાક્ષસોની પૂજા કરનારા રાજસ મનુષ્યો યક્ષ-રાક્ષસોને પ્રાપ્ત થાય છે અને ભૂત-પ્રેતોની પૂજા કરનારા તામસી મનુષ્યો ભૂત-પ્રેતોને પ્રાપ્ત થાય છે (ગીતા — નવમા અધ્યાયનો પચીસમો શ્લોક).

ગીતામાં ‘યજ્ઞ’ શબ્દ ખૂબ વ્યાપક છે, જેમાં યજ્ઞ, દાન, વ્રત, તપ વગેરે બધાં જ કર્તવ્ય કર્મ આવી જાય છે, (ગીતા — ચોથા અધ્યાયનો ચોવીસમો- પચીસમો શ્લોક) તેથી અહીં પણ ‘યજન્તે’ પદમાં બધાં જ કર્તવ્ય કર્મોને લેવાં જોઈએ, જેમનામાં યજ્ઞ મુખ્ય છે.

‘પ્રેતાન્ભૂતગણાંશ્ચાન્યે’ — આપણા જે પિતૃઓ છે, તે બીજાઓ માટે ભૂત છે અને બીજાઓના જે પિતૃઓ છે, તે આપણા માટે ભૂત છે. પિતૃઓની પૂજા કરવી તામસ નથી, પરંતુ ભૂતોની પૂજા તામસ છે.

સંબંધ — અત્યાર સુધી એ મનુષ્યોની વાત બતાવી, જેઓ શાસ્ત્રવિધિને ન જાણવાને કારણે તેનો (અજ્ઞાનપૂર્વક) ત્યાગ કરે છે; પરંતુ પોતાના ઈષ્ટ તથા તેના યજન-પૂજનમાં શ્રદ્ધા રાખે છે. હવે વિરોધપૂર્વક શાસ્ત્રવિધિનો ત્યાગ કરવાવાળા શ્રદ્ધારહિત મનુષ્યોની ક્રિયાઓનું વર્ણન આગળના બે શ્લોકોમાં કરે છે.

અશાસ્ત્રવિહિતં ધોરં તપ્યન્તે યે તપો જનાઃ ।

દમ્ભાહંકારસંયુક્તાઃ કામરાગબલાન્વિતાઃ ॥ ૫ ॥

કર્શયન્તઃ શરીરસ્થં ભૂતગ્રામમયેતસઃ ।

માં યૈવાન્તઃશરીરસ્થં તાન્વિદ્ધ્યાસુરનિશ્ચયાન્ ॥ ૬ ॥

યે	= જે	બલાન્વિતાઃ	= ભોગપદાર્થો,	મામ્	= મુજ
જનાઃ	= માણસો		આસક્તિ અને		પરમાત્માને
અશાસ્ત્ર-	= શાસ્ત્રવિધિ		હઠાગ્રહી છે;	એવ	= પણ
વિહિતમ્	વિનાનું	શરીરસ્થમ્	= (જે) શરીરમાં	કર્શયન્તઃ	= કૃશ
ધોરમ્	= ધોર		સ્થિત		કરનારા છે,
તપઃ	= તપ	ભૂતગ્રામમ્	= પાંચ ભૂતો અર્થાત્	તાન્	= તે
તપ્યન્તે	= કરે છે;		પંચમહાભૂતના	અયેતસઃ	= અજ્ઞાનીઓને
દમ્ભાહંકાર-	= (જે) દંભ અને		શરીરને		(તું)
સંયુક્તાઃ	અહંકારથી	ય	= અને	આસુર-	= (આસુરી
	ભરેલા છે	અન્તઃ-	= અન્તઃકરણમાં	નિશ્ચયાન્	સંપત્તિવાળા)
કામરાગ-	= અને (જે)	શરીરસ્થમ્	રહેલા	વિદ્ધિ	= જાણ.

ટીકા — ‘અશાસ્ત્રવિહિતં ધોરં તપ્યન્તે યે તપો જનાઃ’ — શાસ્ત્રમાં જેનું વિધાન નથી, પરંતુ નિષેધ છે, એવું ધોર તપ કરવામાં આસુરી સ્વભાવવાળાઓને રુચિ હોય છે અર્થાત્ તેઓની રુચિ સદા શાસ્ત્રથી વિપરીત જ હોય છે. કારણ કે તામસી બુદ્ધિ (ગીતા અ. ૧૮/૩૨) હોવાથી તેઓ પોતે તો શાસ્ત્રોને જાણતા નથી અને બીજો કોઈ બતાવી દે તો તેઓ તેને માનવા તૈયાર નથી કે ન તેનું પાલન કરવા પણ ઈચ્છે છે.

‘દમ્ભાહંકારસંયુક્તાઃ’ — તેઓના અંતરમાં એ વાત દઢ થઈ ગઈ છે કે આજે સંસારમાં જેટલાં ભજન, ધ્યાન, સ્વાધ્યાય વગેરે થાય છે, તે બધો દંભ છે, દંભ વિના બીજું કંઈ છે જ નહિ. આ પ્રમાણે તેઓ પોતે પણ દંભ કરે છે. તેમના અંતરમાં પોતાની બુદ્ધિમત્તાનું, ચતુરાઈનું, જાણકારીનું અભિમાન રહે છે કે, અમે બહુ જાણકાર છીએ, અમે લોકોને સમજાવી શકીએ છીએ, તેઓને રસ્તા પર લાવી શકીએ છીએ; અમે શાસ્ત્રોની વાતો શા માટે સાંભળીએ? અમે કંઈ ઓછું જાણીએ છીએ? અમારી વાતો સાંભળો તો તમને ખબર પડે; વગેરે વગેરે.

‘કામરાગબલાન્વિતાઃ’ — ‘કામ’ શબ્દ ભોગ-પદાર્થોનો વાચક છે, તે પદાર્થોમાં રંગાઈ જવું, તલ્લીન થઈ જવું, એકરસ થઈ જવું એ ‘રાગ’ છે અને તેમને પ્રાપ્ત કરવાનો અથવા તેમને જાળવી રાખવાની જે હઠ, દુરાગ્રહ છે, તે ‘બળ’ છે. આનાથી તેઓ સદા યુક્ત રહે છે. એ આસુરી સ્વભાવવાળા લોકોમાં એવો ભાવ રહે છે કે મનુષ્યશરીર પામીને આ ભોગોને નહિ ભોગવ્યા તો મનુષ્યશરીર પશુની જેમ જ છે. સાંસારિક ભોગસામગ્રીને મનુષ્યે પ્રાપ્ત ન કરી, તો પછી તેણે શું કર્યું? મનુષ્યશરીર પામીને મનવાંછિત ભોગસામગ્રી ન મળી, તો પછી તેનું જીવન જ વ્યર્થ છે, વગેરે-વગેરે. આ રીતે તેઓ પ્રાપ્ત સામગ્રીને ભોગવવામાં સદા તલ્લીન રહે છે અને ધનસંપત્તિ વગેરે ભોગસામગ્રીને પ્રાપ્ત કરવા માટે હઠપૂર્વક તપ કરે છે.

‘કર્શયન્તઃ શરીરસ્થં ભૂતગ્રામમ્’ — તેઓ શરીરમાં સ્થિત પાંચ ભૂતો (પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ)ને કૃશ કરે છે, શરીરને સૂકવે છે અને એને જ તપ સમજે છે. શરીરને કષ્ટ આપ્યા વિના તપ નથી થતું — એવી તેઓની સ્વાભાવિક ધારણા રહે છે.

આગળ ચૌદમા, પંદરમા અને સોળમા શ્લોકોમાં જ્યાં શરીર, વાણી અને મનના તપનું વર્ણન થયું છે, ત્યાં શરીરને કષ્ટ આપવાની વાત નથી. તે તપ બહુ શાંતિથી થાય છે. પરંતુ અહીં જે તપની વાત છે, તે શાસ્ત્રવિરુદ્ધ ઘોર તપ છે અને અવિધિપૂર્વક શરીરને કષ્ટ આપીને કરવામાં આવે છે.

‘માં ચૈવાન્તઃ શરીરસ્થમ્’ — ભગવાન કહે છે કે એવા લોકો અંતઃકરણમાં સ્થિત મને પરમાત્માને પણ કૃશ કરે છે, દુઃખ આપે છે. કેવી રીતે? તેઓ મારી આજ્ઞા પ્રમાણે, મારા મત અનુસાર નથી ચાલતા, પરંતુ તેનાથી વિપરીત ચાલે છે.

અર્જુને પૂછ્યું હતું કે તેઓ કઈ નિષ્ઠાવાળા છે — સાત્ત્વિક છે કે રાજસ-તામસ? દૈવી સંપત્તિવાળા છે કે આસુરી સંપત્તિવાળા? તો ભગવાન કહે છે કે તેઓને આસુરી નિશ્ચયવાળા સમજો — ‘તાન્વિદ્ધિ આસુરનિશ્ચયાન્’ અહીં ‘આસુરનિશ્ચયાન્’ પદ સામાન્ય આસુરી સંપત્તિવાળાઓનું વાચક નથી, પરંતુ તે બધામાં પણ જેઓ અત્યંત નીચ — વિશેષ નાસ્તિક છે, તેઓનું વાચક છે.

વિશેષ વાત

ચોથા શ્લોકમાં શાસ્ત્રવિધિને ન જાણવાવાળા શ્રદ્ધાયુક્ત મનુષ્યો દ્વારા કરવામાં આવનારા પૂજનને માટે ‘યજન્તે’ પદ આવ્યું છે; પરંતુ અહીં શાસ્ત્રવિધિનો ત્યાગ કરવાવાળા શ્રદ્ધારહિત મનુષ્યો દ્વારા કરવામાં આવનારા પૂજનને માટે ‘તપ્યન્તે’ પદ આવ્યું છે. એનું કારણ એ છે કે આસુરી નિશ્ચયવાળા મનુષ્યોની તપ કરવામાં જ પૂજ્યબુદ્ધિ હોય છે — તપ જ તેઓનો યજ્ઞ હોય છે અને તેઓ કપોલકલ્પિત રીતિથી શરીરને કષ્ટ આપવાને જ તપ માને છે. તેઓના તપનું લક્ષણ છે — શરીરને સૂકવવું, કષ્ટ આપવું. તેઓ તપને

બહુ જ મહત્ત્વ આપે છે, તેને બહુ સારું માને છે; પરંતુ ભગવાનને, શાસ્ત્રને નથી માનતા. તપ પણ તેવાં જ કરે છે, જે શાસ્ત્રની વિરુદ્ધ છે. બહુ જ વધારે ભૂખ્યા રહેવું, કાંટા પર સૂવું, ઊંઘા લટકવું, એક પગથી ઊભા રહેવું, શાસ્ત્રાજ્ઞાથી વિરુદ્ધ અગ્નિ તાપવો, પોતાના શરીર, મન, ઇન્દ્રિયોને કોઈ પણ રીતે કષ્ટ પહોંચાડવું વગેરે — આ બધાં આસુરી નિશ્ચયવાળાઓનાં તપ હોય છે.

સોળમા અધ્યાયના ત્રેવીસમા શ્લોકમાં શાસ્ત્રવિધિને જાણતા હોઈને પણ તેની ઉપેક્ષા કરીને દાન, સેવા, ઉપકાર વગેરે શુભ કર્મો કરવાની વાત આવી છે, જે એટલી ખરાબ નથી; કેમકે તેઓનાં દાન વગેરે કર્મો શાસ્ત્ર-વિધિયુક્ત તો નથી, પરંતુ શાસ્ત્રનિષિદ્ધ પણ નથી. પરંતુ અહીં જે શાસ્ત્રોમાં વિહિત નથી, તેમને જ શ્રેષ્ઠ માનીને મનમાન્યા ઢંગથી વિપરીત કર્મ કરવાની વાત છે. બન્નેમાં ફરક શું થયો? ત્રેવીસમા શ્લોકમાં કહેલા લોકોને સિદ્ધિ, સુખ અને પરમગતિ નહિ મળે અર્થાત્ તેઓનાં નામમાત્રનાં શુભકર્મોનું પૂરું ફળ નહિ મળે. પરંતુ અહીં કહેલા લોકોને તો નીચ યોનિઓ તથા નરકોની પ્રાપ્તિ થશે; કેમકે એમનામાં દંભ, અભિમાન વગેરે છે. તેઓ શાસ્ત્રોને માનતા પણ નથી, સાંભળતાં પણ નથી અને કોઈ સંભળાવવા ઇચ્છે તો સાંભળવા ઇચ્છતા પણ નથી.

સોળમા અધ્યાયના ત્રેવીસમા શ્લોકમાં શાસ્ત્રનો ‘ઉપેક્ષાપૂર્વક’ ત્યાગ છે, આ જ અધ્યાયના પહેલા શ્લોકમાં શાસ્ત્રનો ‘અજ્ઞાનપૂર્વક’ ત્યાગ છે અને અહીં શાસ્ત્રનો ‘વિરોધપૂર્વક’ ત્યાગ છે. આગળ તામસ યજ્ઞ વગેરેમાં પણ શાસ્ત્રની ઉપેક્ષા છે. પરંતુ અહીં શ્રદ્ધા, શાસ્ત્રવિધિ, પ્રાણીસમુદાય અને ભગવાન — આ ચારેયની સાથે વિરોધ છે. આવો વિરોધ બીજી જગાએ આવેલા રાજસી-તામસી વર્ણનમાં નથી.

સંબંધ — જો કોઈ મનુષ્ય કોઈ પ્રકારે પણ યજન કરે, તો તેની શ્રદ્ધા કેવી રીતે પિછાણી શકાશે — આને સ્પષ્ટ કરવા માટે ભગવાન આહારની રુચિથી આહારીની નિષ્ઠાની પિછાણના પ્રકરણનો આરંભ કરે છે.

આહારસ્ત્વપિ સર્વસ્ય ત્રિવિધો ભવતિ પ્રિયઃ ।

યજસ્તપસ્તથા દાનં તेषાં ભેદમિમં શૃણુ ॥ ૭ ॥

આહારઃ = ભોજન

અપિ = પણ

સર્વસ્ય = સૌને

ત્રિવિધઃ = ત્રણ પ્રકારનું

પ્રિયઃ = પ્રિય

ભવતિ = હોય છે

તુ = અને

તથા = એ જ રીતે

યજઃ = યજ્ઞ,

તપઃ = તપ (અને)

દાનમ્ = દાન (પણ ત્રણ-ત્રણ

પ્રકારનાં હોય છે

અર્થાત્ શાસ્ત્રીય

કર્મોમાં પણ ગુણોની

દૃષ્ટિએ ત્રણ

પ્રકારની

રુચિ હોય છે.)

તેષામ્ = (તું) તેમના

ઈમમ્ = આ

ભેદમ્ = ભેદને

શૃણુ = સાંભળ.

ટીકા — ‘આહારસ્ત્વપિ સર્વસ્ય ત્રિવિધો ભવતિ પ્રિયઃ’ — ચોથા શ્લોકમાં ભગવાને અર્જુનના પ્રશ્ન અનુસાર મનુષ્યોની નિષ્ઠાની પરીક્ષાને માટે સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ — ત્રણ જાતનું યજન બતાવ્યું. પરંતુ જેની શ્રદ્ધા, રુચિ, પ્રીતિ યજન-પૂજનમાં નથી, તેની નિષ્ઠાની પિછાણ કેવી રીતે થાય? એને માટે બતાવ્યું કે જેઓની યજન-પૂજનમાં શ્રદ્ધા નથી, એવા મનુષ્યોને પણ શરીર-નિર્વાહને માટે ભોજન તો કરવું જ પડે છે, ચાહે તેઓ નાસ્તિક હોય, ચાહે આસ્તિક હોય, ચાહે વૈદિક અથવા ખ્રિસ્તી, પારસી, યહૂદી, યવન વગેરે કોઈ પણ સંપ્રદાયના હોય, તે બધાને માટે અહીં ‘આહારસ્ત્વપિ’ પદ આપીને કહ્યું છે કે નિષ્ઠાની પિછાણને માટે કેવળ યજન-પૂજન જ નથી, પરંતુ ભોજનની રુચિથી જ તેઓની નિષ્ઠાની પિછાણ થઈ જશે.

મનુષ્યનું મન સ્વાભાવિક જ કયા ભોજનમાં લલચાય છે અર્થાત્ જે ભોજનની વાત સાંભળીને, તેને જોઈને અને તેને ચાખીને મન આકૃષ્ટ થાય છે, તેના અનુસાર તેની સાત્ત્વિકી, રાજસી કે તામસી નિષ્ઠા માનવામાં આવે છે.

અહીં કોઈ એમ પણ કહી શકે કે સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ આહાર કેવો-કેવો હોય છે — એનું સ્પષ્ટીકરણ કરવા માટે આ પ્રકરણ આવ્યું છે. સ્થૂળ દૃષ્ટિ એ જોતાં તો એવું જ જણાય છે; પરંતુ વિચારપૂર્વક ઊંડાણથી જોતા આ વાત જણાતી નથી. વાસ્તવમાં અહીં આહારનું વર્ણન નથી. પરંતુ આહારીની રુચિનું વર્ણન છે. આથી આહારીની શ્રદ્ધાની પિછાણ કેવી રીતે થાય? એ બતાવવા માટે જ આ પ્રકરણ આવ્યું છે.

અહીં ‘સર્વસ્ય’ અને ‘પ્રિયઃ’ પદો એ બતાવવાને માટે આવ્યાં છે કે સામાન્યરૂપે સઘળા મનુષ્યોમાં પ્રત્યેકની કયા-કયા ભોજનમાં રુચિ હોય છે, જેનાથી તેઓની સાત્ત્વિકી, રાજસી અને તામસી નિષ્ઠાની પિછાણ થાય. એવી જ રીતે ‘યજસ્તપસ્તથા દાનમ્^૧’ પદો એ બતાવવાને માટે આવ્યાં છે કે જેટલાં પણ શાસ્ત્રીય કર્મો છે, તેઓમાં પણ તે તે

મનુષ્યોની યજ્ઞ, તપ વગેરે કયા કયા કર્મમાં કેવી કેવી રુચિ-પ્રીતિ હોય છે. અહીં ‘તથા’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જેવી રીતે પૂજન ત્રણ પ્રકારનું હોય છે અને જેવી રીતે આહાર ત્રણ પ્રકારના પ્રિય હોય છે, એ જ રીતે શાસ્ત્રીય યજ્ઞ, તપ વગેરે કર્મો પણ ત્રણ પ્રકારનાં હોય છે. એનાથી અહીં એક બીજી વાત પણ સિદ્ધ થાય છે કે શાસ્ત્ર, સત્સંગ, વિવેચન, વાર્તાલાપ, વાર્તા, પુસ્તક, વ્રત, તીર્થ, વ્યક્તિ વગેરે જે જે પણ સામે આવશે, તેઓમાં જે સાત્ત્વિક હશે, તે સાત્ત્વિક મનુષ્યને, જે રાજસ હશે, તે રાજસ મનુષ્યને અને જે તામસ હશે, તે તામસ મનુષ્યને પ્રિય લાગશે.

‘તેષાં ભેદમિમં શ્રુણુ’ — ભગવાન કહે છે યજ્ઞ, તપ અને દાનના ભેદો સાંભળ અર્થાત્ મનુષ્યોની સ્વાભાવિક રુચિ, અને પ્રસન્નતા કઈ-કઈ પ્રવૃત્તિમાં હોય છે, તેને તું સાંભળ. જેવી રીતે પોતાની રુચિના અનુસાર કોઈ બ્રાહ્મણને દાન કરવાનું પસંદ કરે છે, તો કોઈ અન્ય સાધારણ મનુષ્યને દાન કરવાનું જ પસંદ કરે છે. કોઈ શુદ્ધ આચરણવાળી વ્યક્તિઓની સાથે મિત્રતા કરે છે, તો કોઈ જેઓનું ખાન-પાન, આચરણ વગેરે શુદ્ધ નથી, તેવા મનુષ્યોની સાથે જ મિત્રતા કરે છે, વગેરે વગેરે.^૨

તાત્પર્ય એ છે કે સાત્ત્વિક મનુષ્યોની રુચિ સાત્ત્વિક ખાનપાન, રહેણી-કરણી, કાર્ય, સમાજ, વ્યક્તિ વગેરેમાં હોય છે અને તેઓનો જ સંગ કરવાનો તેમને સારો લાગે છે. રાજસ મનુષ્યોની રુચિ રાજસ ખાનપાન, રહેણી-કરણી, કાર્ય, સમાજ, વ્યક્તિ વગેરેમાં હોય છે અને તેઓનો જ સંગ તેમને સારો લાગે છે. તામસ મનુષ્યોની રુચિ તામસ ખાનપાન, રહેણી-કરણી વગેરેમાં તથા શાસ્ત્રનિષિદ્ધ આચરણો કરવાવાળા નીચ મનુષ્યોની સાથે ઊઠવા-બેસવા, ખાવા-પીવા, વાતચીત કરવા, સાથે રહેવા, મિત્રતા કરવા વગેરેમાં હોય છે અને તેઓનો જ સંગ તેમને સારો લાગે છે તથા તેવાં જ આચરણોમાં તેઓની પ્રવૃત્તિ થાય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : મનુષ્ય વડે સ્વાભાવિક રીતે થનારી ક્રિયાઓ બે પ્રકારની હોય છે — વ્યાવહારિક અને શાસ્ત્રીય. તેથી અહીં ‘આહાર’ની અંતર્ગત વ્યાવહારિક (ખાવું-પીવું, રહેણી-કરણી વગેરે) અને ‘યજ્ઞ, તપ, દાન’ની અંતર્ગત શાસ્ત્રોક્ત ક્રિયાઓને સમજવી જોઈએ.

૧. જોકે અહીં ‘યજ્ઞ’ શબ્દ હોમરૂપી યજ્ઞનો જ વાચક છે, સઘળાં કર્તવ્યકર્મોનો નહિ (કેમકે યજ્ઞની સાથે તપ અને દાન અલગ આવ્યાં છે), તોપણ ગૌણતાથી તીર્થ, વ્રત વગેરે કર્તવ્યકર્મો પણ લઈ શકાય છે.

૨. મૃગા મૃગૈઃ સજ્જમનુવ્રજન્તિ ગાવશ્ચ ગોભિસ્તુરગાસ્તુરજૈઃ ।

મૂર્ખાશ્ચ મૂર્ખૈઃ સુધયઃ સુધીભિઃ સમાનશીલવ્યસનેષુ સખ્યમ્ ॥ (પઞ્ચતન્ત્ર, મિત્રભેદ ૩૦૫)

‘જે રીતે પશુઓમાં હરણ વગેરે હરણ વગેરેની સાથે, ગાયો ગાયોની સાથે, ઘોડા ઘોડાઓની સાથે જ ચાલે કરે છે, તે જ રીતે મનુષ્યોમાં પણ મૂર્ખા મૂર્ખાઓની સાથે અને વિદ્વાન વિદ્વાનોની સાથે મિત્રતા વગેરેનો વ્યવહાર કરે છે; કેમકે મિત્રતા સમાન સ્વભાવ, આચરણ વગેરેમાં જ થાય છે.’

આયુઃસત્ત્વબલારોગ્યસુખપ્રીતિવિવર્ધનાઃ ।

રસ્યાઃ સ્નિગ્ધાઃ સ્થિરા હૃદ્યા આહારાઃ સાત્ત્વિકપ્રિયાઃ ॥ ૮ ॥

આયુઃસત્ત્વ-	= આયુ, સત્ત્વગુણ	હૃદ્યાઃ	= હૃદયને	આહારાઃ	= (આવા) આહાર
બલારોગ્ય-	બળ, આરોગ્ય,		શક્તિપ્રદ,		અથવા ભોજન
સુખપ્રીતિ-	સુખ અને પ્રસન્નતા	રસ્યાઃ	= રસયુક્ત		કરવાના પદાર્થો
વિવર્ધનાઃ	વધારનારા,		(તથા)	સાત્ત્વિકપ્રિયાઃ	= સાત્ત્વિક મનુષ્યોને
સ્થિરાઃ	= સ્થિર રહેવાવાળા,	સ્નિગ્ધાઃ	= ચીકણા-		પ્રિય હોય છે.

ટીકા - ‘આયુઃ’ - જે આહારો લેવાથી મનુષ્યનું આયુષ્ય વધે છે; ‘સત્ત્વમ્’ - સત્ત્વગુણ વધે છે; ‘બલમ્’ - શરીર, મન, બુદ્ધિ વગેરેમાં સાત્ત્વિક બળ તેમ જ ઉત્સાહ પેદા થાય છે; ‘આરોગ્યઃ’ - શરીરમાં નીરોગિતા વધે છે; ‘સુખમ્’ - સુખશાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે; અને ‘પ્રીતિવિવર્ધનાઃ’ - જેમને જોવાથી જ પ્રીતિ પેદા થાય છે,^૧ તે સારા લાગે છે.

આ પ્રકારના ‘સ્થિરાઃ’ - જે ભારેમાં ભારે નહિ, પરંતુ સુપાચ્ય છે અને જેમનો સાર ઘણા દિવસો સુધી શરીરમાં શક્તિ આપતો રહે છે; અને ‘હૃદ્યાઃ’ - હૃદય,

ફેફસાં વગેરેને શક્તિ આપવાવાળા તથા બુદ્ધિ વગેરેમાં સૌમ્ય ભાવ લાવવાવાળા; ‘રસ્યાઃ’ - ફળ, દૂધ, ખાંડ વગેરે રસયુક્ત પદાર્થો; ‘સ્નિગ્ધાઃ’ - ઘી, માખણ, બદામ, કાજુ, દ્રાક્ષ, સાત્ત્વિક પદાર્થોથી નીકળેલાં તેલ વગેરે સ્નેહયુક્ત ભોજનના પદાર્થો, જે સારા પાકેલા તથા તાજા છે.

‘આહારાઃ સાત્ત્વિકપ્રિયાઃ’ - એવા ભોજનના (ભોજ્ય પેય, લેહ્ય, અને ચોષ્ય) પદાર્થો સાત્ત્વિક મનુષ્યને પ્રિય લાગે છે. આથી એવા આહારમાં રુચિ હોવાથી તેની પિછાણ થઈ જાય છે કે આ મનુષ્ય સાત્ત્વિક છે.

—■—

કટ્વમ્બલલવણાત્યુષ્ણાતીક્ષ્ણારૂક્ષાવિદાહિનઃ ।

આહારા રાજસસ્યેષ્ટા દુઃખશોકામયપ્રદાઃ ॥ ૯ ॥

કટ્વમ્બલ-	= ખૂબ કડુઆ	ખૂબ રૂખા	રાજસસ્ય	= રાજસ મનુષ્યને
લવણાત્યુષ્ણ-	ખૂબ ખાટા,	અને	ઈષ્ટાઃ	પ્રિય હોય છે કે, જે
તીક્ષ્ણારૂક્ષ-	ખૂબ ખારા,	ખૂબ દાહક,	દુઃખશોક-	= દુઃખ, શોક અને
વિદાહિનઃ	ખૂબ ગરમ,	આહારાઃ	આમયપ્રદાઃ	રોગ ઉત્પન્ન
	ખૂબ તીખા,	= આહાર અર્થાત્		કરવાવાળા છે.
		ભોજનના પદાર્થો		

ટીકા - ‘કટુ’ - કારેલાં, કુંવારપાઠું વગેરે અધિક કડવા પદાર્થો; ‘અમ્બલ’ - આમલી, આમચું, લીંબુ, છાસ, આથો પેદા કરીને બનાવવામાં આવેલો સરકો વગેરે અધિક ખાટા પદાર્થો; ‘લવણમ્’ - અધિક મીઠાવાળા પદાર્થો; ‘અત્યુષ્ણમ્’ - જેમાંથી વરાળ નીકળી રહી હોય, એવા અત્યંત ગરમ-ગરમ પદાર્થો; ‘તીક્ષ્ણમ્’ - જેમને ખાવાથી નાક, આંખ, મુખ અને માથેથી પાણી આવવા લાગે, એવા

લાલ મરચું વગેરે ખૂબ તીખાં પદાર્થો, ‘રૂક્ષમ્’ - જેમાં ઘી, દૂધ વગેરેનો સંબંધ નથી, એવા શેકેલા ચણા, સાથવો વગેરે તદ્દન લૂખા પદાર્થો અને ‘વિદાહિનઃ’ - રાઈ વગેરે અધિક દાહકારક પદાર્થો (રાઈને બેત્રણ કલાક છાસમાં પલાળીને રાખવામાં આવે, તો તેમાં એક આથો પેદા થાય છે, જે બહુ જ દાહકારક હોય છે).

‘આહારા રાજસસ્યેષ્ટાઃ’ - આ જાતના ભોજનના

૧. આમ તો અનુકૂળ આહાર મળતાં રાજસ પુરુષને પણ પ્રીતિ થશે, પરંતુ તે પ્રીતિ પરિણામમાં વિષ થઈ જશે. (અ. ૧૮/૩૮). એવી જ રીતે તામસ પુરુષને પણ પ્રીતિ થશે, પરંતુ તે પ્રીતિ પરિણામમાં તેને મૂઢતામાં અર્થાત્ અતિનિદ્રા, આળસ અને પ્રમાદ (ખેલ-તમાશો, વ્યર્થ બકવાટ, દુર્વ્યસન વગેરે)માં લગાડી દેશે. (અ. ૧૮/૩૯).

(ભોજ્ય, પેય, લેહ્ય અને ચોષ્ય) પદાર્થો રાજસ મનુષ્યને પ્રિય હોય છે. આનાથી તેની નિષ્ઠાની પિછાણ થઈ જાય છે. ‘દુઃખશોકામયપ્રદાઃ’ – પરંતુ એવા પદાર્થો પરિણામમાં દુઃખ, શોક અને રોગો ઉત્પન્ન કરનારા હોય છે. ખાટું,

તીખું અને દાહકારક ભોજન કરતી વેળાએ મુખ વગેરેમાં જે બળતરા થાય છે, એ દુઃખ છે. ભોજન કર્યા બાદ મનમાં પ્રસન્નતા નથી થતી, પરંતુ સ્વાભાવિક ચિંતા રહે છે, એ શોક છે. આવા ભોજનથી શરીરમાં બહુધા રોગો થાય છે.

—■—

યાતયામં ગતરસં પૂતિ પર્યુષિતં ચ યત્ ।
ઉચ્છિષ્ટમપિ ચામેધ્યં ભોજનં તામસપ્રિયમ્ ॥ ૧૦ ॥

યત્	= જે	પૂતિ	= દુર્ગંધયુક્ત	અમેધ્યમ્	= બહુ અપવિત્ર
ભોજનમ્	= ભોજન	પર્યુષિતમ્	= વાસી		(માંસ વગેરે)
યાતયામમ્	= અડધું ચઢેલું અને	ચ	= અને	અપિ	= પણ છે, (તે)
	ઉતરી ગયેલું	ઉચ્છિષ્ટમ્	= એટું છે,	તામસ-	= તામસી માણસને
ગતરસમ્	= રસ વિનાનું	ચ	= તથા (જે)	પ્રિયમ્	પ્રિય હોય છે.

ટીકા – ‘યાતયામમ્’ – ચઢવાને માટે જેમને પૂરો સમય પ્રાપ્ત નથી થયો, એવા અરધા ચઢેલા કે ઉચિત સમયથી વધારે ચઢાવેલા અથવા જેનો સમય વીતી ગયો છે, એવા વિના ઋતુના પેદા કરેલા તેમ જ ઋતુ ચાલી જતાં ફિજ વગેરેની સહાયથી રાખેલાં શાક, ફળ વગેરે ભોજનના પદાર્થો.

‘ગતરસમ્’ – તાપ વગેરેથી જેમનો સ્વાભાવિક રસ સુકાઈ ગયો છે અથવા મશીન વગેરેથી જેમનો સાર ખેંચી લેવામાં આવ્યો છે, એવાં દૂધ, ફળ વગેરે.

‘પૂતિ’ – સડવાથી પેદા કરવામાં આવેલો દાડૂ^૧ અને સ્વાભાવિક દુર્ગંધવાળાં ડુંગળી, લસણ વગેરે.

‘પર્યુષિતમ્’ – પાણી અને મીઠું મેળવીને બનાવેલાં શાક, રોટલા વગેરે પદાર્થો રાત્રિ વીતતાં વાસી કહેવાય છે, પરંતુ કેવળ શુદ્ધ દૂધ, ઘી, ખાંડ વગેરેથી બનેલા અથવા અગ્નિ

પર ચઢાવેલા પેંડા, જલેબી, લાડુ વગેરે જે પદાર્થો છે, તેમનામાં જ્યાં સુધી વિકૃતિ નથી આવતી, ત્યાં સુધી તે વાસી નથી માનવામાં આવતા. વધારે સમય સુધી રહેતા તેમનામાં વિકૃતિ (દુર્ગંધ વગેરે) પેદા થવાથી તે પણ વાસી કહેવામાં આવશે.

‘ઉચ્છિષ્ટમ્’ – ભુક્તાવશેષ અર્થાત્ ભોજનના પછી પાત્રમાં બચેલું અથવા એઠા હાથ લગાડેલું અને જેને ગાય, બિલાડી, કૂતરું, કાગડો વગેરે પશુપક્ષી જોઈ લે, સૂંઘી લે કે ખાઈ લે – તે બધું એટું માનવામાં આવે છે.

‘અમેધ્યમ્’ – રજવીર્યથી પેદા થયેલાં માંસ, માછલી, ઈંડાં વગેરે મહાન અપવિત્ર પદાર્થો, જે મડદાં છે અને જેમને અડકવામાત્રથી સ્નાન કરવું પડે છે.^૨

‘અપિ ચ’ – આ અવ્યયોના પ્રયોગથી તે બધા પદાર્થોને લઈ લેવા જોઈએ, જે શાસ્ત્રનિષિદ્ધ છે. જે વર્ણ અને

૧. દાડૂ પીવાવાળાને શાસ્ત્રોમાં મહાપાપી કહેવામાં આવ્યો છે -

સ્તેનો હિરણ્યસ્ય સુરાં પિબંશ્ચ ગુરોસ્તત્પમાવસન્બ્રહ્મહા ચૈતે પતન્તિ ચત્વારઃ પગ્ન્યમશ્વાચરંસ્તૈરિતિ ।

(છાન્દોગ્યોપનિષદ ૫/૧૦/૯)

અર્થાત્ સોનાની ચોરી કરવાવાળો, મદિરા (દાડૂ) પીવાવાળો, ગુરુપત્નીગમન કરવાવાળો, બ્રાહ્મણની હત્યા કરવાવાળો – આ ચારેય મહાપાપી છે અને તેઓનો સંગ કરવાવાળો પાંચમો મહાપાપી છે.

આનાથી સિદ્ધ થાય છે કે મદિરાપાન સર્વથા નિંદનીય, માંસાહારથી પણ અધિક નિંદનીય અને પતન કરવાવાળું છે.

ગંગાજી બધાને શુદ્ધ કરવાવાળી છે. પરંતુ જો ગંગાજીમાં મદિરાનું પાત્ર નાખી દેવામાં આવે તો તે શુદ્ધ નથી થતું. જ્યારે મદિરાનું પાત્ર પણ (જેમાં મદિરા નાખવામાં આવે છે) એટલું અશુદ્ધ થઈ જાય છે, ત્યારે મદિરા પીવાવાળો કેટલો અશુદ્ધ થઈ જતો હશે – તે કહેવું મુશ્કેલ છે.

મદિરાના નિર્માણમાં અસંખ્ય જીવોની હત્યા થાય છે. મદિરાપાનથી થવાવાળી સહુથી ભયંકર હાનિ એ છે કે તેનાથી અંતઃકરણમાં રહેવાવાળા ધર્મના અંકુરો નષ્ટ થઈ જાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે મનુષ્યના હૈયામાં જે ધાર્મિક ભાવનાઓ રહે છે, ધર્મની રુચિ અને સંસ્કારો રહે છે, તેમને મદિરાપાન નષ્ટ કરી દે છે. આનાથી મનુષ્ય મહાન પતનની ગર્તમાં ચાલ્યો જાય છે.

૨. અહીં તામસ ભોજનમાં ‘અમેધ્ય’ શબ્દનો પ્રયોગ કરીને ભગવાન જાણે આ ચીજોનું નામ પણ લેવા નથી ઈચ્છતા.

આશ્રમને માટે જે જે પદાર્થોનો નિષેધ છે, તે વર્ણ અને આશ્રમને માટે તે તે પદાર્થોને નિષિદ્ધ માનવામાં આવ્યા છે; જેમકે — મસૂર, ગાજર, સલગમ (એક પ્રકારનો કંદ) વગેરે.

‘ભોજનં તામસપ્રિયમ્’ — એવું ભોજન તામસ મનુષ્યને પ્રિય લાગે છે. એનાથી તેની નિષ્ઠાની પિછાણ થઈ જાય છે.

ઉપર્યુક્ત ભોજનોમાંથી સાત્ત્વિક ભોજન પણ જો રાગપૂર્વક ખાવામાં આવે, તો તે રાજસ થઈ જાય છે અને લોલુપતાવશ અધિક ખાવામાં આવે, (જેનાથી અજીર્ણ વગેરે થઈ જાય) તો તે તામસ બની જાય છે. એવી જ રીતે ભિક્ષુકને વિધિથી પ્રાપ્ત ભિક્ષા વગેરેમાં લૂખું, સૂકું, તીખું અને વાસી ભોજન પ્રાપ્ત થઈ જાય, કે જે રાજસ-તામસ છે, પરંતુ તે તેને ભગવાનને ભોગ લગાવીને ભગવન્નામ લઈને સ્વલ્પમાત્રામાં^૧ ખાય, તો તે ભોજન પણ ભાવ અને ત્યાગની દૃષ્ટિએ સાત્ત્વિક બની જાય છે.

પ્રકરણ સંબંધી વિશેષ વાત

ચાર શ્લોકોના આ પ્રકરણમાં ત્રણ પ્રકારના — સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ આહારનું વર્ણન દેખાય છે; પરંતુ વાસ્તવમાં અહીં આહારનો પ્રસંગ નથી, પરંતુ ‘આહારી’ની રુચિનો પ્રસંગ છે. એટલા માટે અહીં ‘આહારી’ની રુચિનું જ વર્ણન થયું છે — એમાં નીચે લખેલી યુક્તિઓ આપી શકાય છે —

(૧) સોળમા અધ્યાયના ત્રેવીસમા શ્લોકમાં આવેલા ‘યઃ શાસ્ત્રવિધિમુત્સૃજ્ય વર્તતે કામકારતઃ’ પદોને લઈને અર્જુને પ્રશ્ન કર્યો કે મનમાન્યા ઢંગથી શ્રદ્ધાપૂર્વક કામ કરવાવાળાઓની નિષ્ઠાની પિછાણ કેવી રીતે થાય? તો ભગવાને આ અધ્યાયના બીજા શ્લોકમાં શ્રદ્ધાના ત્રણ ભેદ બતાવીને ત્રીજા શ્લોકમાં ‘સર્વસ્ય’ પદથી મનુષ્ય માત્રની અંતઃકરણને અનુરૂપ શ્રદ્ધા બતાવી અને ચોથા શ્લોકમાં તે જ ‘સર્વસ્ય’ પદનો પ્રયોગ કરીને ભગવાન એ બતાવે છે કે મનુષ્યમાત્રને પોતપોતાની રુચિના અનુસાર ત્રણ પ્રકારનું ભોજન પ્રિય હોય છે — ‘આહારસ્ત્વપિ સર્વસ્ય ત્રિવિધો ભવતિ પ્રિયઃ’ એ પ્રીતિથી જ મનુષ્યની નિષ્ઠા (સ્થિતિ)ની પિછાણ થઈ જશે.

‘પ્રિયઃ’ શબ્દ કેવળ સાતમા શ્લોકમાં જ નથી આવ્યો, પરંતુ આઠમા શ્લોકમાં ‘સાત્ત્વિકપ્રિયાઃ’, નવમા શ્લોકમાં ‘રાજસસ્યેષ્ટાઃ’ અને દસમા શ્લોકમાં ‘તામસપ્રિયમ્’માં પણ ‘પ્રિય’ અને ‘ઈષ્ટ’ શબ્દો આવ્યા છે, જે રુચિના વાચક છે. જો

અહીં આહારનું જ વર્ણન હોત, તો ભગવાન પ્રિય અને ઈષ્ટ શબ્દોનો પ્રયોગ ન કરીને આ સાત્ત્વિક આહાર છે, આ રાજસ આહાર છે, આ તામસ આહાર છે — એવાં પદોનો પ્રયોગ કરત.

(૨) બીજી પ્રબળ યુક્તિ એ છે કે સાત્ત્વિક આહારમાં પહેલાં ‘આયુઃ સત્ત્વબલારોગ્યસુખપ્રીતિવિવર્ધનાઃ’ પદોથી ભોજનનું ફળ બતાવીને પછી ભોજનના પદાર્થોનું વર્ણન કર્યું. કારણ કે સાત્ત્વિક મનુષ્ય ભોજન કરવા વગેરે કોઈ પણ કાર્યમાં વિચારપૂર્વક પ્રવૃત્ત થાય છે, તો તેની દૃષ્ટિ સહુથી પહેલાં તેના પરિણામ પર જાય છે.

રાગી હોવાથી રાજસ મનુષ્યોની દૃષ્ટિ સહુથી પહેલાં ભોજન પર જ જાય છે, એટલા માટે રાજસ આહારના વર્ણનમાં પહેલાં ભોજનના પદાર્થોનું વર્ણન કરીને પછી ‘દુઃખશોકામયપ્રંદાઃ’ પદથી તેનું ફળ બતાવ્યું છે. તાત્પર્ય એ છે કે રાજસ મનુષ્ય જો આરંભમાં જ ભોજનના પરિણામ પર વિચાર કરશે, તો પછી તેને રાજસ ભોજન કરવામાં ખચકાટ થશે; કેમકે પરિણામમાં મને દુઃખ, શોક અને રોગ થઈ જાય — એવું કોઈ મનુષ્ય નથી ઈચ્છતો. પરંતુ રાગ હોવાને કારણે રાજસ પુરુષ પરિણામ પર વિચાર કરતો જ નથી.

સાત્ત્વિક ભોજનનું ફળ પહેલાં અને રાજસ ભોજનનું ફળ પછી બતાવવામાં આવ્યું; પરંતુ તામસ ભોજનનું ફળ બતાવવામાં જ નથી આવ્યું. કારણ કે મૂઢતા હોવાને કારણે તામસ મનુષ્ય ભોજન અને તેના પરિણામ પર વિચાર કરતો જ નથી. ભોજન ન્યાયયુક્ત છે કે નહિ, તેમાં અમારો અધિકાર છે કે નહિ, શાસ્ત્રોની આજ્ઞા છે કે નહિ અને પરિણામો અમારા મનબુદ્ધિના બળને વધારવામાં સાધન છે કે નહિ — આ વાતોનો કંઈ પણ વિચાર ન કરીને તામસ મનુષ્યો પશુની જેમ ખાવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે સાત્ત્વિક ભોજન કરવાવાળો તો દૈવી સંપત્તિવાળો હોય છે અને રાજસ તથા તામસ ભોજન કરવાવાળો આસુરી સંપત્તિવાળો હોય છે.

(૩) જો ભગવાનને અહીં આહારનું જ વર્ણન કરવું હોત, તો તેઓ આહારની વિધિનું અને તેને માટે કર્મોની શુદ્ધિ-અશુદ્ધિનું વર્ણન કરત; જેમકે —

શુદ્ધ કમાણીના પૈસાથી અનાજ વગેરે પવિત્ર ખાદ્ય પદાર્થો ખરીદવામાં આવે; રસોઈમાં ચોકડી બનાવીને અને સ્વચ્છ વસ્ત્ર પહેરીને પવિત્રતાપૂર્વક ભોજન બનાવવામાં આવે; ભોજન ભગવાનને અર્પણ કરવામાં આવે અને ભગવાનનું ચિંતન તથા એમના નામનો જપ કરતાં કરતાં પ્રસાદબુદ્ધિથી ભોજન ગ્રહણ કરવામાં આવે — એવું ભોજન સાત્ત્વિક હોય છે.

૧. સ્વલ્પ માત્રામાં ખાવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ભોજન કર્યા બાદ પેટ યાદ ન આવે; કેમકે પેટ બે કારણોથી યાદ આવે છે — અધિક ખાવાથી અને બહુ જ ઓછું ખાવાથી.

સ્વાર્થ અને અભિમાનની પ્રધાનતાને લીધે સત્ય-અસત્યનો કોઈ વિચાર ન કરતાં પૈસા કમાવવામાં આવે, સ્વાદ, શરીરની પુષ્ટિ, ભોગ ભોગવવાનું સામર્થ્ય વધવા વગેરેનો ઉદ્દેશ્ય રાખીને ભોજનના પદાર્થો ખરીદવામાં આવે; જિહ્વાને સ્વાદિષ્ટ લાગે અને જોવામાં પણ સુંદર લાગે — એ દૃષ્ટિથી, પદ્ધતિથી તેને બનાવવામાં આવે; અને આસક્તિ-પૂર્વક ખાવામાં આવે — એવું ભોજન રાજસ હોય છે.

જૂઠ-કપટ, ચોરી, લૂંટ, દગાબાજી વગેરે કોઈ રીતે પૈસા કમાવામાં આવે; શુદ્ધિ-અશુદ્ધિનો કંઈ પણ વિચાર ન કરીને માંસ, ઈંડાં વગેરે પદાર્થો ખરીદવામાં આવે; વિધિવિધાનનો કોઈ ખ્યાલ ન કરીને ભોજન બનાવવામાં આવે અને વિના હાથપગ ધોયે તેમ જ ચંપલજોડા પહેરીને જ અશુદ્ધ વાતાવરણ તેને ખાવામાં આવે — એવું ભોજન તામસ હોય છે.

પરંતુ ભગવાને અહીં કેવળ સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ પુરુષોને પ્રિય લાગવાવાળા ખાદ્ય પદાર્થોનું વર્ણન કર્યું છે, જેનાથી તેઓની રુચિની પરખ થઈ જાય.

(૪) આના સિવાય ગીતામાં જ્યાં જ્યાં આહારની વાત આવી છે, ત્યાં ત્યાં આહારીનું જ વર્ણન થયું છે, જેમ કે — ‘નિયતાહારાઃ’ (અ. ૪/૩૦) પદમાં નિયમિત આહાર કરવાવાળાનું, ‘નાત્યશ્નતસ્તુ’ અને ‘યુક્તાહારવિહારસ્ય’ (અ. ૬/૧૬-૧૭) પદોમાં વધારે ખાવાવાળા અને નિયત ખાવાવાળાઓનું; ‘યદશ્નાસિ’ (અ. ૮/૨૭) પદમાં ભોજનના પદાર્થોને ભગવાને અર્પણ કરવાવાળાનું, અને ‘લઘ્વાશી’ (અ. ૧૮/૫૨) પદમાં અલ્પ ભોજન કરવાવાળાઓનું વર્ણન થયું છે.

આ જ રીતે આ અધ્યાયના સાતમા શ્લોકમાં ‘યજ્ઞસ્તપસ્તથા દાનમ્’ પદો અનુસાર ‘તથા’ (તેવી જ રીતે) પદ એ કહી રહ્યું છે કે જે મનુષ્યો યજ્ઞ, તપ, દાન વગેરે કાર્યો કરે છે, તેઓ પણ પોતપોતાની (સાત્ત્વિક, રાજસ અથવા તામસ) રુચિના અનુસાર જ કાર્યો કરે છે. આગળ અગિયારમાથી બાવીસમાં શ્લોક સુધીનું જે પ્રકરણ છે, તેમાં પણ યજ્ઞ, તપ અને દાન કરવાવાળાઓના સ્વભાવનું જ વર્ણન થયું છે.

ભોજનને માટે આવશ્યક વિચાર

ઉપનિષદોમાં આવે છે કે જેવું અન્ન હોય છે, તેવું જ મન બને છે — ‘અન્નમયં હિ સોમ્ય મનઃ’ (છાંદોગ્ય ૬/૫/૪) અર્થાત્ અન્નની અસર મન પર પડે છે. અન્નના સૂક્ષ્મ સારભાગથી મન (અંતઃકરણ) બને છે, બીજા નંબરના

ભાગથી વીર્ય, ત્રીજા નંબરના ભાગથી રંક્ત વગેરે અને ચોથા નંબરના સ્થૂળ ભાગથી મળ બને છે કે જે બહાર નીકળી જાય છે. આથી મનને શુદ્ધ બનાવવા માટે ભોજન શુદ્ધ, પવિત્ર હોવું જોઈએ. ભોજનની શુદ્ધિથી મન (અંતઃકરણ)ની શુદ્ધિ થાય છે — ‘આહારશુદ્ધૌ સત્ત્વશુદ્ધિઃ’ (છાંદોગ્ય. ૨/૨૬/૨). જ્યાં ભોજન કરીએ છીએ, ત્યાંનું સ્થાન, વાતાવરણ દૃશ્ય તથા જેના પર બેસીને ભોજન કરીએ છીએ, તે આસન પણ શુદ્ધ, પવિત્ર હોવું જોઈએ.

કારણ કે ભોજન કરતી વેળાએ પ્રાણ જ્યારે અન્ન ગ્રહણ કરે છે, ત્યારે તે શરીરના બધા જ રોમકૂપોથી આસપાસના પરમાણુઓને પણ ખેંચે છે — ગ્રહણ કરે છે. આથી ત્યાંનું સ્થાન, વાતાવરણ વગેરે જેવાં હશે, પ્રાણ તેવાં જ પરમાણુઓ ખેંચશે અને તેઓના જ અનુસાર મન બનશે. ભોજન બનાવવાવાળાના ભાવો, વિચારો પણ શુદ્ધ સાત્ત્વિક હોવા જોઈએ.

ભોજન કરતાં પહેલાં બન્ને હાથ, બન્ને પગ અને મુખ — આ પાંચેય શુદ્ધ, પવિત્ર, જળથી ધોઈ લેવાં. પછી પૂર્વ કે ઉત્તરની તરફ મુખ રાખીને શુદ્ધ આસન પર બેસીને ભોજનની બધી ચીજોને ‘પત્રં પુષ્પં ફલં તોયં યો મે ભક્ત્યા પ્રયચ્છતિ । તદહં ભક્ત્યુપહતમશ્નામિ પ્રયતાત્મનઃ ॥’ (ગીતા અ. ૮/૨૬) — આ શ્લોક બોલીને ભગવાનને અર્પણ કરી દેવી. અર્પણ પછી કરી જમણા હાથમાં પાણી લઈને ‘બ્રહ્માર્પણં બ્રહ્મ હવિર્બ્રહ્માગ્નૌ બ્રહ્મણા હુતમ્ । બ્રહ્મૈવ તેન ગન્તવ્યં બ્રહ્મકર્મસમાધિના ॥’ (ગીતા અ. ૪/૨૪) — આ શ્લોક બોલીને આચમન કરવું અને ભોજનનો પહેલો ગ્રાસ ભગવાનનું નામ લઈને જ મુખમાં મૂકવો. પ્રત્યેક ગ્રાસને ચાવતી વેળાએ ‘હરે રામ હરે રામ રામ રામ હરે હરે । હરે કૃષ્ણ હરે કૃષ્ણ કૃષ્ણ કૃષ્ણ હરે હરે ॥’ — આ મંત્રને મનથી બે વાર બોલતા રહીને કે પોતાના ઈષ્ટનું નામ લેતા રહીને ગ્રાસને ચાવવો અને ગળે ઉતારવો. આ મંત્રમાં કુલ સોળ નામ છે, અને બે વાર મંત્ર બોલવાથી બત્રીસ નામ થઈ જાય છે. આપણા મુખમાં પણ બત્રીસ નામ થઈ જાય છે. આપણા મુખમાં પણ બત્રીસ જ દાંત છે. આથી (મંત્રના પ્રત્યેક નામની સાથે) બત્રીસ વાર ચાવવાથી તે ભોજન સુપાચ્ય અને આરોગ્યદાયક થાય છે તેમ જ થોડા અન્નથી જ તૃપ્તિ થઈ જાય છે તથા તેનો રસ પણ સારો બને છે અને તેની સાથે જ ભોજન પણ ભજન બની જાય છે.

ભોજન કરતી વેળાએ દરેક ગ્રાસમાં ભગવન્નામજપ કરતા રહેવાથી અન્નદોષ પણ દૂર થઈ જાય છે.^૧

૧. કવલે કવલે કુર્વન્ રામનામાનુકીર્તનમ્ । યઃ કશ્ચિત્ પુરુષોઽશ્નાતિ સોઽન્નદોષૈર્ન લિપ્યતે ॥

જે લોકો ઈર્ષ્યા, ભય અને ક્રોધથી યુક્ત છે તથા લોભી છે, અને રોગ તથા દીનતાથી પીડિત અને દ્વેષયુક્ત છે, તેઓ જે ભોજન કરે છે, તે સારી રીતે પચતું નથી અર્થાત્ તેનાથી અજીર્ણ થઈ જાય છે.^૧ એટલા માટે મનુષ્યે ભોજન કરતી વેળાએ મનને શાંત તથા પ્રસન્ન રાખવું જોઈએ. મનમાં ક્રામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ વગેરે દોષોની વૃત્તિઓને ન આવવા દેવી. જો કદીક આવી જાય તો તે વેળાએ ભોજન ન કરવું; કેમકે વૃત્તિઓની અસર ભોજન પર પડે છે અને તેના જ અનુસાર અંતઃકરણ બને છે. એવું પણ સાંભળવામાં આવ્યું છે કે સૈનિક લોકો જ્યારે ગાયને દોહે છે, ત્યારે દોહતાં પહેલાં વાછરડો છોડે છે અને તે વાછરડાની પાછળ કૂતરો છોડે છે, પોતાના વાછરડાની પાછળ કૂતરાને દેખીને જ્યારે ગાય ગુસ્સામાં આવી જાય છે, ત્યારે વાછરડાને લાવીને બાંધી દે છે અને પછી ગાયને દોહે છે. તે દૂધ સૈનિકોને પિવડાવે છે, જેથી તે લોકો ઘાતકી બને છે.

એવી જ રીતે દૂધની પણ અસર પ્રાણીઓ પર પડે છે. એક વાર કોઈકે પરીક્ષા માટે કેટલાક ઘોડાઓને ભેંસનું દૂધ અને કેટલાક ઘોડાઓને ગાયનું દૂધ પિવડાવીને તેમને તૈયાર કર્યા. એક દિવસ બધા જ ઘોડા ક્યાંક જઈ રહ્યા હતા. રસ્તામાં નદીનું પાણી હતું. ભેંસનું દૂધ પીવાવાળા ઘોડા તે પાણીમાં બેસી ગયા અને ગાયનું દૂધ પીવાવાળા ઘોડા તે જળને પાર કરી ગયા. એ જ રીતે બળદ અને પાડાનું આપસમાં યુદ્ધ કરાવવામાં આવે, તો પાડો બળદને મારી દેશે; પરંતુ જો બન્નેને ગાડામાં જોડવામાં આવે, તો પાડાની તડકામાં જીભ નીકળી જશે, જ્યારે બળદ તડકામાં પણ ચાલતો રહેશે. કારણ કે ભેંસના દૂધમાં સાત્ત્વિક બળ નથી હોતું, જ્યારે ગાયના દૂધમાં સાત્ત્વિક બળ હોય છે.

જેવી રીતે પ્રાણીઓની વૃત્તિઓની પદાર્થો પર અસર પડે છે, તેવી જ રીતે પ્રાણીઓની દૃષ્ટિની પણ અસર પડે છે. ખરાબ વ્યક્તિની અથવા ભૂખ્યા કૂતરાની દૃષ્ટિ ભોજન પર પડી જાય છે, તો તે ભોજન અપવિત્ર થઈ જાય છે. હવે તે ભોજન પવિત્ર કેવી રીતે થાય? ભોજન પર તેની દૃષ્ટિ પડી જાય, તો તેને દેખીને મનમાં પ્રસન્ન થઈ જવું જોઈએ કે ભગવાન પદાર્થ છે. આથી તેને સહુથી પહેલાં થોડું અન્ન આપીને ભોજન કરાવી દેવું. તેને આખ્યા પછી

વધેલા શુદ્ધ અન્નને પોતે ગ્રહણ કરવું, તો દૃષ્ટિદોષ મટી જશે અને તે અન્ન પવિત્ર થઈ જશે.

બીજી વાત, લોકો વાછરડાને ધરાઈને દૂધ ન પિવડાવીને બધું દૂધ પોતે દોહી લે છે. તે દૂધ પવિત્ર નથી હોતું; કેમકે તેમાં વાછરડાનો હક્ક આવી જાય છે. વાછરડાને ધરાઈને દૂધ પિવડાવી દે; અને તેના પછી જે દૂધ નીકળે, તે ભલે પા શેર પણ કેમ ના હોય, બહુ જ પવિત્ર હોય છે.

ભોજન કરવાવાળા અને કરાવવાવાળાના ભાવની પણ ભોજન પણ અસર પડે છે; જેમ કે — (૧) ભોજન કરવાવાળાની અપેક્ષાએ ભોજન કરાવનારાની જેટલી વધારે પ્રસન્નતા હશે, તે ભોજન તેટલું જ ઉત્તમ દરજ્જાનું માનવામાં આવશે. (૨) ભોજન કરાવવાવાળો તો ઘણી પ્રસન્નતાથી ભોજન કરાવે છે; પરંતુ ભોજન કરવાવાળો ‘મફતમાં ભોજન મળી ગયું; પોતાના આટલા પૈસા બચી ગયા; આનાથી મારામાં બળ આવી જશે’ વગેરે સ્વાર્થ ભાવ રાખે તો તે ભોજન મધ્યમ દરજ્જાનું થઈ જાય છે, અને (૩) ભોજન કરાવવાવાળાનો એ ભાવ હોય કે ‘આ ઘરે આવી ગયો, તો તો હવે ખર્ચો કરવો પડશે, ભોજન બનાવવું પડશે, ભોજન કરાવવું જ પડશે, વગેરે અને ભોજન કરવાવાળામાં પણ સ્વાર્થભાવ હોય, તો તે ભોજન નિકૃષ્ટ દરજ્જાનું થઈ જશે.

આ વિષયમાં ગીતાએ સિદ્ધાંતરૂપે કહી દીધું છે — ‘સર્વભૂતહિતે રતાઃ’ (અ. ૫/૨૫, ૧૨/૪). તાત્પર્ય એ છે કે જેનો સઘળાં પ્રાણીઓના હિતનો ભાવ જેટલો અધિક હશે, તેના પદાર્થો, ક્રિયાઓ વગેરે તેટલાં જ પવિત્ર થઈ જશે.

ભોજનને અંતે આચમન પછી આ શ્લોકો બોલવા જોઈએ —

અન્નાદ્રવન્તિ ભૂતાનિ પર્જન્યાદન્નસંભવઃ ।
યજ્ઞાદ્રવતિ પર્જન્યો યજઃ કર્મસમુદ્રવઃ ॥
કર્મ બ્રહ્મોદ્રવં વિદ્ધિ બ્રહ્માક્ષરસમુદ્રવમ્ ।
તસ્માત્સર્વગતં બ્રહ્મ નિત્યં યજ્ઞે પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥

(ગીતા અ. ૩/૧૪-૧૫)

પછી ભોજનના પાચનને માટે ‘અહં વૈશ્વાનરો ભૂત્વા.’ (ગીતા અ. ૧૫/૧૪) શ્લોક બોલતાં બોલતાં મધ્યમા અંગુલીથી નાભિને ધીમે ધીમે ફેરવવી જોઈએ.

૧. ઈર્ષ્યાભયક્રોધસમન્વિતેન લુબ્ધેન રુઙ્ઘૈન્યનિપીડિતેન । વિદ્વેષયુક્તેન ચ સેવ્યમાનમન્નં ન સમ્યક્ પરિપાકમેતિ ॥

(ભાવપ્રકાશ — દિનચર્યાપ્રકરણ ૫/૨૨૮)

સંબંધ — પહેલાં યજન-પૂજન અને ભોજન દ્વારા જે શ્રદ્ધા બતાવી, તેનાથી શાસ્ત્રવિધિનો અજ્ઞાનપૂર્વક ત્યાગ કરવાવાળાઓની સ્વાભાવિક નિષ્ઠા-રુચિની તો પિછાણ થઈ જાય છે; પરંતુ જે મનુષ્ય વ્યાપાર, ખેતી વગેરે જીવિકાનાં કાર્યો કરે છે અથવા શાસ્ત્રવિહિત યજ્ઞ વગેરે શુભ કર્મો કરે છે, તેઓની સ્વાભાવિક રુચિની પિછાણ કેવી રીતે થાય — એ બતાવવાને માટે યજ્ઞ, તપ અને દાનના ત્રણ-ત્રણ ભેદવાળા પ્રકરણનો આરંભ કરે છે.

અફલાકાઙ્ક્ષિભિર્યજો વિધિદૃષ્ટો ય ઈજ્યતે ।

યષ્ટવ્યમેવેતિ મનઃ સમાધાય સ સાત્ત્વિકઃ ॥ ૧૧ ॥

યષ્ટવ્યમ્,	= યજ્ઞ કરવો	સમાધાય	= સમાધાન	વિધિદૃષ્ટઃ	= શાસ્ત્રવિધિથી નિયત
એવ	એ જ		(સંતુષ્ટ) કરીને	યજ્ઞઃ	= યજ્ઞ,
	કર્તવ્ય છે —	અફલા-	= ફળની ઇચ્છારહિત	ઈજ્યતે	= કરવામાં આવે છે,
ઈતિ	= આ પ્રમાણે	કાઙ્ક્ષિભિઃ	મનુષ્યો દ્વારા	સઃ	= તે
મનઃ	= મનને	યઃ	= જે	સાત્ત્વિકઃ	= સાત્ત્વિક છે.

ટીકા — ‘યષ્ટવ્યમેવેતિ’ — જ્યારે મનુષ્યશરીર મળી ગયું અને પોતાનું કર્તવ્ય કરવાનો અધિકાર પણ પ્રાપ્ત થઈ ગયો, તો પોતાના વર્ણાશ્રમમાં શાસ્ત્રની આજ્ઞા અનુસાર યજ્ઞ કરવો એ જ મારું કર્તવ્ય છે. ‘એવ ઈતિ’ — આ બે અવ્યયો લગાડવાનું તાત્પર્ય એ છે કે તેના સિવાય બીજો કોઈ ભાવ ન રાખવો અર્થાત્ આ યજ્ઞથી લોકમાં અને પરલોકમાં મને શું મળશે? આનાથી મને શું લાભ થશે? — એવો ભાવ પણ ન રહે, કેવળ કર્તવ્યમાત્ર રહે.

જ્યારે તેનાથી કંઈ મળવાની આશા જ નથી રાખવાની, તો પછી (ફળેચ્છાનો ત્યાગ કરીને) યજ્ઞ કરવાની જરૂર જ શું છે? — એના ઉત્તરમાં ભગવાન કહે છે — ‘મનઃ સમાધાય’ અર્થાત્ ‘યજ્ઞ કરવો એ અમારું કર્તવ્ય છે’ એવું મનનું સમાધાન કરીને યજ્ઞ કરવો જોઈએ.

‘અફલાકાઙ્ક્ષિભિઃ’ — મનુષ્ય ફળની ઇચ્છાવાળો ન હોય અર્થાત્ લોકપરલોકમાં મને આ યજ્ઞનું અમુક ફળ મળે — એવો ભાવ પણ ન હોય.

‘યજો વિધિદૃષ્ટો ય ઈજ્યતે’ — શાસ્ત્રોમાં વિધિના વિષયમાં જેવી આજ્ઞા આપવામાં આવી છે, તેના અનુસાર જ યજ્ઞ કરવામાં આવે. આ રીતે જે યજ્ઞ કરવામાં આવે છે, તે સાત્ત્વિક હોય છે — ‘સ સાત્ત્વિકઃ’.

સાત્ત્વિકતાનું તાત્પર્ય

સાત્ત્વિકતાનું શું તાત્પર્ય હોય છે? હવે તેના ઉપર થોડો વિચાર કરીએ. ‘યષ્ટવ્યમ્’^૧ ‘યજ્ઞ કરવો એ જ માત્ર કર્તવ્ય છે’ — એવો જ્યારે ઉદ્દેશ્ય રહે છે, ત્યારે તે યજ્ઞની સાથે

પોતાનો સંબંધ નથી જોડાતો. પરંતુ જ્યારે કર્તામાં ‘વર્તમાનમાં માન, આદર, સત્કાર વગેરે મળે, મૃત્યુ પછી સ્વર્ગ વગેરે લોક મળે તથા પછીના જન્મમાં ધન વગેરે પદાર્થો મળે’ — આ પ્રકારની ઇચ્છાઓ હશે, ત્યારે તેનો તે યજ્ઞની સાથે સંબંધ જોડાઈ જશે. તાત્પર્ય એ છે કે ફળની ઇચ્છા રાખવાથી જ યજ્ઞની સાથે સંબંધ જોડાય છે. કેવળ કર્તવ્યમાત્રનું પાલન કરવાથી તેની સાથે સંબંધ નથી જોડાતો, પરંતુ તેની સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય છે અને (સ્વાર્થ તથા અભિમાન ન રહેવાથી) કર્તાની અહંતા શુદ્ધ થઈ જાય છે.

આમાં એક મોટી માર્મિક બાબત એ છે કે કોઈ પણ કર્મ કરવામાં કર્તાનો કર્મની સાથે સંબંધ રહે છે. કર્મ કર્તાથી અલગ નથી હોતું. કર્મ કર્તાનું જ ચિત્ર હોય છે અર્થાત્ જેવો કર્તા હશે, તેવાં જ કર્મો થશે. આ જ અધ્યાયના ત્રીજા શ્લોકમાં ભગવાને કહ્યું છે — ‘યો યચ્છ્રદ્ધઃ સ એવ સઃ’ અર્થાત્ જે જેવી શ્રદ્ધાવાળો છે, તેવું જ તેનું સ્વરૂપ હોય છે અને તેવું જ (શ્રદ્ધાના અનુસાર) તેનાથી કર્મ થાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે કર્તાનો કર્મની સાથે સંબંધ હોય છે અને કર્મની સાથે સંબંધ હોવાથી જ કર્તાને બંધન થાય છે. કેવળ કર્તવ્યમાત્ર સમજીને કર્મ કરવાથી કર્તાનો કર્મની સાથે સંબંધ નથી રહેતો અર્થાત્ કર્તા મુક્ત થઈ જાય છે.

કેવળ કર્તવ્યમાત્ર સમજીને કર્મ કરવું એ શું? પોતાના માટે કંઈ નથી કરવાનું, સામગ્રીની સાથે મારો કોઈ સંબંધ નથી; મારો સ્થળ, કાળ વગેરે સાથે પણ કોઈ સંબંધ નથી; કેવળ મનુષ્ય હોવાના સંબંધથી જે કર્તવ્ય પ્રાપ્ત થયું છે, તે કરવાનું છે — એવો ભાવ થવાથી કર્તા ફળાકાંક્ષી નહિ બને અને કર્મોનું ફળ કર્તાને બાંધશે નહિ અર્થાત્ યજ્ઞની

૧. જે કરવા યોગ્ય છે, જે પોતાના સામર્થ્યને અનુરૂપ છે, જેને અવશ્ય કરવું જોઈએ અને જેને કરવાથી ઉદ્દેશ્યની સિદ્ધિ અવશ્ય થાય છે, તે ‘કર્તવ્ય’ હોય છે. તે જ કર્તવ્ય યજ્ઞમાં ‘યષ્ટવ્ય’ અને દાનમાં ‘દાતવ્ય’ છે.

ક્રિયા અને યજ્ઞના ફળની સાથે કર્તાનો સંબંધ નહિ થાય. ગીતા કહે છે — ‘કાયેન મનસા બુદ્ધ્યા કેવલૈરિન્દ્રિયૈરપિ ।’ (અ. ૫/૧૧) અર્થાત્ કરણ (શરીર, ઇન્દ્રિયો વગેરે) ઉપકરણ (યજ્ઞ કરવામાં ઉપયોગી સામગ્રી) અને અધિકરણ (સ્થાન) વગેરે કોઈનીય પણ સાથે આપણો સંબંધ ન થાય.

યજ્ઞની ક્રિયાનો આરંભ થાય છે અને સમાપ્તિ થાય છે. એવી જ રીતે તેના ફળનો પણ આરંભ થાય છે અને સમાપ્તિ થાય છે. ક્રિયા ને ફળ બન્ને ઉત્પન્ન થઈને નષ્ટ થવાવાળાં છે અને પોતે (આત્મા) નિત્યનિરંતર રહેવાવાળો છે; પરંતુ આ (પોતે) ક્રિયા અને ફળની સાથે પોતાનો

સંબંધ માની લે છે. આ માનેલા સંબંધને એ જ્યાં સુધી નથી છોડતો, ત્યાં સુધી એ જન્મમરણરૂપી બંધનમાં પડ્યો રહે છે — ‘ફલે સક્તો નિબધ્યતે’ (ગીતા અ. ૫/૧૨).

એક વિલક્ષણ વાત એ છે કે ગીતામાં જે સત્ત્વગુણ કહ્યો છે, તે સંસાર સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ કરીને પરમાત્માની તરફ લઈ જવાવાળો હોવાથી ‘સત્’ અર્થાત્ નિર્ગુણ થઈ જાય છે.^૧ દૈવી-સંપત્તિમાં પણ જેટલા ગુણ છે, તે બધા સાત્ત્વિક જ છે. પરંતુ દૈવી-સંપત્તિવાળો ત્યારે જ પરમાત્માને પ્રાપ્ત થશે, જ્યારે તે સત્ત્વગુણથી પર થઈ જશે અર્થાત્ જ્યારે ગુણના સંગથી સર્વથા રહિત થઈ જશે.

અભિસંધાય તુ ફલં દમ્ભાર્થમપિ ચૈવ યત્ ।

ઈજ્યતે ભરતશ્રેષ્ઠ તં યજ્ઞં વિદ્ધિ રાજસમ્ ॥ ૧૨ ॥

તુ	= પરંતુ	એવ	= જ	અપિ	= પણ કરવામાં
ભરતશ્રેષ્ઠ	= હે ભરતશ્રેષ્ઠ	ઈજ્યતે	= કરવામાં		આવે છે,
	અર્જુન!		આવે છે	તમ્	= તે
યત્	= જે	ચ	= અથવા	યજ્ઞમ્	= યજ્ઞને (તું)
ફલમ્	= ફળની	દમ્ભાર્થમ્,	= દંભ (દેખાવા)	રાજસમ્	= રાજસ
અભિસંધાય	= ઇચ્છાથી		માટે	વિદ્ધિ	= સમજ.

ટીકા — ‘અભિસંધાય તુ ફલમ્’ — ફળ અર્થાત્ ઇષ્ટની પ્રાપ્તિ અને અનિષ્ટની નિવૃત્તિની કામના રાખીને જે યજ્ઞ કરવામાં આવે છે, તે રાજસ થઈ જાય છે.

‘આ લોકમાં અમને ધન-વૈભવ મળે; સ્ત્રી-પુત્ર, પરિવાર સારો મળે; નોકર-ચાકર, પશુ-ધન વગેરે પણ

અમારે અનુકૂળ મળે; અમારું શરીર નીરોગી રહે; અમારો આદર-સત્કાર, માન-બડાઈ, પ્રસિદ્ધિ થઈ જાય તથા મર્યા બાદ પણ અમને સ્વર્ગ વગેરે લોકોના દિવ્ય ભોગો મળે’ વગેરે ઇષ્ટની પ્રાપ્તિની કામનાઓ છે.

‘અમારા વેરી નષ્ટ થઈ જાય; સંસારમાં અમારું

૧. શ્રીમદ્ભાગવતમાં અગિયારમા સ્કંધના પચ્ચીસમા અધ્યાયમાં જ્યાં તામસ, રાજસ અને સાત્ત્વિક — આ ત્રણ ગુણોનું વર્ણન થયું છે, ત્યાં તેમની સાથે એક ‘નિર્ગુણ’ વધારે કહ્યો છે. પરંતુ ગીતામાં ત્રણ જ ગુણો કહેવામાં આવ્યા છે. જ્યારે બન્નેના વક્તા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જ છે, તો પછી આવો ભેદ શા માટે?

ગીતાનો જે સાત્ત્વિક ભાવ છે, તેમાં ભગવાને ‘યષ્ટવ્યમ્’ (અ. ૧૭/૧૧), ‘દાતવ્યમ્’ (અ. ૧૭/૨૦), ‘કાર્યમિત્યેવ’ (અ. ૧૮/૮) વગેરે પદો કહ્યાં છે. આ પદો કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જે કર્તાનો ‘યજ્ઞ કરવામાત્ર, દાન આપવામાત્ર અને કર્તવ્ય કરવામાત્ર’નો ઉદ્દેશ્ય રહે છે, તેનો કર્મ અને કર્મફળની સાથે, પ્રકૃતિ અને પ્રકૃતિના કાર્યની સાથે કિંચિત્માત્ર પણ સંબંધ નથી રહેતો અર્થાત્ સાત્ત્વિક, યજ્ઞ, દાન વગેરે પણ ‘નિર્ગુણ’ થઈ જાય છે.

સત્તરમા અધ્યાયને અંતે પરમાત્માનાં ત્રણ નામો ‘ઐ, તત્, સત્’ના વર્ણનમાં ‘સત્’ શબ્દની વ્યાખ્યા કરતાં ભગવાને બતાવ્યું કે તે પરમાત્માના નિમિત્તે જેટલાં કર્મો કરવામાં આવે છે, તે બધાં જ ‘સત્’ (નિર્ગુણ) થઈ જાય છે — ‘કર્મ ચૈવ તદર્થાયં સદિત્યેવાભિધીયતે’ (અ. ૧૭/૨૭). તાત્પર્ય એ છે કે કર્મયોગીનો કર્મ અને કર્મફળની સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ થવાથી અને ભક્તિયોગીનાં કર્મોનો ભગવાનની સાથે સંબંધ જોડાવાથી તેઓનાં બધાં જ કર્મો ‘નિર્ગુણ’ થઈ જાય છે. આ રીતે બન્નેય વાતો એકમાં જ આવી જવાથી ગીતામાં નિર્ગુણનું અલગ વર્ણન નથી આવ્યું.

ગીતામાં જ્યાં સત્ત્વગુણને અનામય બતાવ્યો છે, ત્યાં સત્ત્વગુણથી બંધન થવાની વાત પણ કહી છે. (અ. ૧૪/૬) અને કહ્યું છે કે સત્ત્વગુણમાં સ્થિત પુરુષો ઊર્ધ્વલોકમાં જાય છે (અ. ૧૪/૧૮). આનું તાત્પર્ય એ છે કે બંધન સત્ત્વગુણથી નથી થતું, પરંતુ તેનો સંગ કરવાથી જ બંધન થાય છે — ‘સુખસંજ્ઞેન બધ્નાતિ જ્ઞાનસંજ્ઞેન ચાનધ ॥’ (અ. ૧૪/૬) અને ‘કારણં ગુણસંજ્ઞોડસ્ય સદસદ્યોનિજન્મસુ ॥’ (અ. ૧૩/૨૧). એવી જ રીતે સત્ત્વગુણમાં પોતાની સ્થિતિ માનવી ‘સત્ત્વસ્થાઃ’ (અ. ૧૪/૧૮) એ પણ બંધનકારક છે.

અપમાન, તિરસ્કાર વગેરે કદી ના થાય; અમારે પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ કદી આવે જ નહિ' વગેરે અનિષ્ટની નિવૃત્તિની કામનાઓ છે.

‘દમ્ભાર્થમપિ ચૈવ યત્’ – લોકો અમને અંદરથી સદ્ગુણી, સદાચારી, સંયમી, તપસ્વી, દાની, ધર્માત્મા, યાજ્ઞિક વગેરે સમજે, જેથી સંસારમાં અમારી પ્રસિદ્ધિ થઈ જાય – એવા દેખાવ માટે જે યજ્ઞ કરવામાં આવે છે, તે રાજસ કહેવાય છે. આ પ્રકારના દેખાવના યજ્ઞો કરવાવાળાઓમાં ‘યક્ષ્યે દાસ્યામિ’ (અ. ૧૬/૧૫) અને ‘યજન્તે નામયજ્ઞૈસ્તે’ (અ. ૧૬/૧૭) વગેરે બધી જ બાબતો વિશેષતાથી આવી જાય છે.

‘ઈજ્યતે ભરતશ્રેષ્ઠ તં યજ્ઞં વિદ્ધિ રાજસમ્’ – આ રીતે ફળની કામના અને દંભ (દેખાડા)ને લીધે જ યજ્ઞ

કરવામાં આવે છે, તે રાજસ થઈ જાય છે.

જે યજ્ઞ કામનાપૂર્તિને માટે કરવામાં આવે છે, તેમાં શાસ્ત્રવિધિની પ્રધાનતા રહે છે. કારણ કે યજ્ઞની વિધિ અને ક્રિયામાં જો કોઈ જાતની ઊણપ રહેશે, તો તેનાથી પ્રાપ્ત થવાવાળા ફળમાં પણ ઊણપ આવી જશે. એ જ રીતે જો યજ્ઞની વિધિ અને ક્રિયામાં વિપરીત વાત આવી જશે, તો તેનું ફળ પણ વિપરીત થઈ જશે અર્થાત્ તે યજ્ઞ સિદ્ધિ ન આપીને ઊલટાનો યજ્ઞકર્તાને માટે ઘાતક થઈ જશે.

પરંતુ જે યજ્ઞ કેવળ દેખાડાને માટે કરવામાં આવે છે, તેમાં શાસ્ત્રવિધિની દરકાર નથી હોતી.

અહીં ‘વિદ્ધિ’ ક્રિયા આપવાનું તાત્પર્ય એ છે કે હે અર્જુન! સાંસારિક રાગ (કામના) જ જન્મ-મરણનું કારણ છે. આથી આ વિષયમાં તારે વિશેષ સાવધાન રહેવાનું છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : આ શ્લોકમાં આવેલા ‘યત્’ પદથી એવો ભાવ નીકળે છે કે, ફળેચ્છા અને દંભને માટે જે યજ્ઞ યજ્ઞ, દાન, તપ વગેરે કર્મ કરવામાં આવે, તે બધાં રાજસ સમજવાં જોઈએ.

—■—

વિધિહીનમસૃષ્ટાન્નં

મન્ત્રહીનમદક્ષિણમ્ ।

શ્રદ્ધાવિરહિતં

યજ્ઞં

તામસં

પરિચક્ષતે ॥ ૧૩ ॥

વિધિહીનમ્ = શાસ્ત્રવિધિ વિના,

અસૃષ્ટાન્નમ્ = અન્નદાન

વિના,

મન્ત્રહીનમ્ = મંત્રો વિના,

અદક્ષિણમ્ = દક્ષિણા વિના

(અને)

શ્રદ્ધા- = શ્રદ્ધા વિના

વિરહિતમ્ (કરવામાં આવેલા)

યજ્ઞમ્ = યજ્ઞને

તામસમ્ = તામસ

યજ્ઞ

પરિચક્ષતે = કહેવાય છે.

ટીકા – ‘વિધિહીનમ્’ – અલગ-અલગ યજ્ઞોની અલગ-અલગ વિધિઓ હોય છે અને તેના અનુસાર યજ્ઞકુંડ, સ્ત્રુવા વગેરે પાત્ર, બેસવાની દિશા, આસન વગેરેનો વિચાર હોય છે. અલગ-અલગ દેવતાઓની અલગ-અલગ સામગ્રી હોય છે; જેમ કે – દેવીના યજ્ઞમાં લાલ વસ્ત્ર અને લાલ સામગ્રી હોય છે, પરંતુ તામસ યજ્ઞમાં આ વિધિઓનું પાલન નથી થતું, પરંતુ ઉપેક્ષાપૂર્વક વિધિનો ત્યાગ થાય છે.

‘અસૃષ્ટાન્નમ્’ – તામસ મનુષ્યો જે દ્રવ્યયજ્ઞ કરે છે, તેમાં બ્રાહ્મણ વગેરેને અન્નદાન નથી કરવામાં આવતું. તામસ મનુષ્યોનો એ ભાવ રહે છે કે મફતમાં રોટલા મળવાથી તેઓ આળસુ થઈ જશે, કામધંધો નહિ કરે.

‘મન્ત્રહીનમ્’ – વેદોમાં અને વેદાનુકૂળ શાસ્ત્રોમાં કહેલા મંત્રોથી જ દ્રવ્યયજ્ઞ કરવામાં આવે છે, પરંતુ તામસ યજ્ઞમાં વૈદિક તથા શાસ્ત્રીય મંત્રથી યજ્ઞ નથી કરવામાં આવતો.

કારણ કે તામસ પુરુષોને એ ભાવ રહે છે કે આહુતિ આપવા માત્રથી યજ્ઞ થઈ જાય છે, સુગંધ થઈ જાય છે, અશુદ્ધ પરમાણુઓ નષ્ટ થઈ જાય છે, પછી મંત્રોની શી જરૂર છે? વગેરે.

‘અદક્ષિણમ્’ – તામસ યજ્ઞમાં દાન નથી કરવામાં આવતું. કારણ કે તામસ પુરુષોનો એ ભાવ રહે છે કે અમે યજ્ઞોમાં આહુતિ આપી દીધી અને બ્રાહ્મણોને સારી રીતે ભોજન કરાવી દીધું, હવે તેઓને દક્ષિણા આપવાની શી જરૂર? જો અમે તેઓને દક્ષિણા આપીશું તો તેઓ આળસુ-પ્રમાદી થઈ જશે, પુરુષાર્થહીન થઈ જશે, જેનાથી દુનિયામાં બેકારી ફેલાશે; બીજી વાત, જે બ્રાહ્મણોને દક્ષિણા મળે છે, તેઓ કંઈ કમાતા જ નથી, એટલા માટે તેઓ પૃથ્વી પર ભારરૂપ રહે છે, વગેરે-વગેરે. એ તામસ મનુષ્ય એવું નથી વિચારતો કે બ્રાહ્મણ વગેરેને અન્નદાન, દક્ષિણા વગેરે ન આપવાથી (તે તો પ્રમાદી બને, ચાહે ન બને;) શાસ્ત્રવિધિનો અને પોતાના કર્તવ્યકર્મનો ત્યાગ કરવાથી અમે

તો પ્રમાદી બની જ ગયા!

‘શ્રદ્ધાવિરહિતં યજ્ઞં તામસં પરિચક્ષતે’ – અગ્નિમાં આહુતિ આપવાના વિષયમાં તામસ મનુષ્યોનો એવો ભાવ રહે છે કે અન્ન, ઘી, જવ, ચોખા, નારિયેળ, ખારેક વગેરે તો મનુષ્યના નિર્વાહની કામની ચીજો છે. એવી ચીજોને અગ્નિમાં ફૂંકી દેવી એ કેટલી મૂર્ખતા છે!^૧ પોતાની પ્રસિદ્ધિ, માનબડાઈને માટે તેઓ યજ્ઞ કરે પણ છે તો શાસ્ત્રવિધિ વિના, અન્નદાન વિના, મંત્રો વિના અને દક્ષિણા વિનાના કરે છે. તેઓની શાસ્ત્રો પર, શાસ્ત્રોક્ત મંત્રો પર અને તેઓમાં બતાવેલી વિધિઓ પર તથા શાસ્ત્રોક્ત વિધિપૂર્વક કરવામાં આવેલી યજ્ઞની ક્રિયા પર અને તેના પારલૌકિક ફળ પર પણ શ્રદ્ધાવિશ્વાસ નથી હોતાં. કારણ કે તેઓમાં મૂઢતા હોય છે. તેઓમાં પોતાની તો બુદ્ધિ હોતી નથી અને બીજો કોઈ સમજાવે તો તેને માનતા નથી.

આ તામસ યજ્ઞમાં ‘યઃ શાસ્ત્રવિધિમુત્સૃજ્ય વર્તતે

કામકારતઃ’ (ગીતા અ. ૧૬/૨૩) અને ‘અશ્રદ્ધયા હૃતં દત્તં તપસ્તપ્તં કૃતં ચ યત્’ (ગીતા અ. ૧૭/૨૮) – આ બન્ને ભાવો હોય છે. આથી તેઓ આલોક અને પરલોકનું જે ફળ ઇચ્છે છે, તે તેઓને નથી મળતું – ‘ન સ સિદ્ધિમવાપ્નોતિ ન સુખં ન પરાં ગતિમ્’, ‘ન ચ તત્પ્રેત્ય નો ઈહ ।’ તાત્પર્ય એ છે કે તેઓને ઉપેક્ષાપૂર્વક કરવામાં આવેલાં શુભ કર્મોનું ઇચ્છિત ફળ તો નહિ મળે, પરંતુ અશુભ કર્મોનું ફળ (અધોગતિ) તો મળશે જ – ‘અધો ગચ્છન્તિ તામસાઃ’ (અ. ૧૪/૧૮). કારણ કે અશુભ ફળમાં અશ્રદ્ધા જ કારણ છે અને તેઓ અશ્રદ્ધાપૂર્વક જ શાસ્ત્રવિરુદ્ધ આચરણ કરે છે; આથી તેનો દંડ તો તેઓને મળશે જ.

આ યજ્ઞોમાં જો કર્તા, જ્ઞાન, ક્રિયા, ધૃતિ, બુદ્ધિ, સંગ, શાસ્ત્ર, ખાનપાન વગેરે સાત્ત્વિક હશે, તો તે યજ્ઞ સાત્ત્વિક થઈ જશે; જો રાજસ હશે, તો તે યજ્ઞ રાજસ થઈ જશે; અને જો તામસ હશે, તો તે યજ્ઞ તામસ થઈ જશે.

—■—

સંબંધ – અગિયારમા, બારમા અને તેરમા શ્લોકમાં ક્રમશઃ સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ યજ્ઞનું વર્ણન કરીને હવે આગળના ત્રણ શ્લોકોમાં ક્રમશઃ શારીરિક, વાચિક અને માનસિક તપનું વર્ણન કરે છે (જેનું સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ ભેદોથી આગળ વર્ણન કરશે).

દેવદ્વિજગુરુપ્રાણપૂજનં

શૌચમાર્જવમ્ ।

બ્રહ્મચર્યમહિંસા ચ શારીરં તપ ઉચ્યતે ॥ ૧૪ ॥

દેવદ્વિજ	= દેવો, બ્રાહ્મણો,	કરવું.	ચ	= અને
ગુરુપ્રાણ-	ગુરુજનો અને	શૌચમ્ = પવિત્રતા,	અહિંસા	= હિંસા ન કરવી (આ)
પૂજનમ્	જીવનમુક્ત	આર્જવમ્ = સરળતા,	શારીરમ્	= શરીર-સંબંધી
	મહાપુરુષોનું	બ્રહ્મચર્યમ્ = બ્રહ્મચર્યનું પાલન	તપઃ	= તપ
	યથાયોગ્ય પૂજન	કરવું.	ઉચ્યતે	= કહેવાય છે.

ટીકા – ‘દેવદ્વિજગુરુપ્રાણપૂજનમ્’ – અહીં ‘દેવ’ – આ પાંચ ઈશ્વર કોટિના દેવતાઓને માટે આવ્યો છે. શબ્દ મુખ્યરૂપે વિષ્ણુ, શંકર, ગણેશ, શક્તિ અને સૂર્ય આ પાંચેયમાં જે પોતાના ઇષ્ટ છે, જેના પર અધિક શ્રદ્ધા

૧. જ્યારે ખેતરમાં હળ ચલાવવાવાળો અનાજનાં ઉત્તમોત્તમ બીજને માટીમાં મેળવી દે છે, તો ખેતી થતાં તે બીજથી અનેક ગણું અધિક અનાજ પેદા થઈ જાય છે; પછી શાસ્ત્રીય મંત્રોના ઉચ્ચારણપૂર્વક વસ્તુઓનો હવન કરવો શું નિર્થક જશે? માટીમાં મેળવેલું બીજ તો આધિભૌતિક છે; કેમકે પૃથ્વી જડ છે, પરંતુ શાસ્ત્રવિધિ સહિત અગ્નિમાં આપવામાં આવેલી આહુતિ આધિદૈવિક છે કેમકે દેવતા ચેતન છે. આથી એ દેવતાઓને માટે આપવામાં આવેલી આહુતિ વર્ષાના રૂપમાં બહુ જ મોટું કામ કરે છે. મનુજીએ કહ્યું છે –

અગ્નૌ પ્રાસ્તાહુતિઃ સમ્યગ્દાદિત્યમુપતિષ્ઠતે ।

આદિત્યાજજાયતે વૃષ્ટિર્વૃષ્ટેરન્નં તતઃ પ્રજાઃ ॥ (મનુસ્મૃતિ ૩/૭૬)

અર્થાત્ અગ્નિમાં હોમેલી આહુતિ આદિત્યનાં કિરણોને પુષ્ટ કરે છે અને તે પુષ્ટ થયેલાં કિરણોથી વર્ષા થાય છે (આ બાબતે ભૌતિક વૈજ્ઞાનિકો પણ માનવા લાગ્યા છે.)

સઘળા જીવો અન્નથી પેદા થાય છે અને અન્ન જળથી પેદા થાય છે – ‘અન્નાદ્રવન્તિ ભૂતાનિ પર્જન્યાદન્નસંભવઃ ।’ (ગીતા અ. ૩/૧૪). આથી સૃષ્ટિમાં જળ જ પ્રધાન છે. જળ વરસવામાં ‘યજ્ઞ’ જ ખાસ કારણ છે – ‘યજ્ઞાદ્રવતિ પર્જન્યઃ’ (અ. ૩/૧૪).

છે, તેનું નિષ્કામભાવથી પૂજન કરવું જોઈએ.^૧

બાર આદિત્યો, આઠ વસુઓ, અગિયાર રુદ્રો અને બે અશ્વિનીકુમારો — આ તેત્રીસ શાસ્ત્રોક્ત દેવતાઓ પણ ‘દેવ’ શબ્દની અંતર્ગત આવે છે. યજ્ઞ, તીર્થ, વ્રત વગેરેમાં, દીપમાલિકા વગેરે વિશેષ પર્વોમાં અને જાતકર્મ, ચૂડાકર્મ, યજ્ઞોપવીત, વિવાહ વગેરે સંસ્કારોના સમયે જે દેવતાઓના પૂજનનું શાસ્ત્રોમાં વિધાન આવે છે, તે બધા દેવતાઓને પણ ‘દેવ’ શબ્દની અંતર્ગત માનવા જોઈએ. આ દેવતાઓનું યથાવસર પૂજન કરવાને માટે શાસ્ત્રોની આજ્ઞા છે. આથી આપણે તો કેવળ શાસ્ત્રમર્યાદાને સુરક્ષિત રાખવા માટે પોતાનું કર્તવ્ય સમજીને નિષ્કામભાવથી એમનું પૂજન કરવાનું છે — એવા ભાવથી આ દેવતાઓનું પણ યથાવસર પૂજન કરવું જોઈએ. તાત્પર્ય એ છે કે શાસ્ત્રોએ જે જે તિથિ, વાર, નક્ષત્ર વગેરેના દિવસે જે જે દેવતાઓનું પૂજન કરવાનું વિધાન બતાવ્યું છે, તે તે તિથિ વગેરેના દિવસે તે તે દેવતાઓનું પૂજન કરવું જોઈએ.

‘દ્વિજ’ શબ્દ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય — આ ત્રણેનું વાયક છે; પરંતુ અહીં પૂજનનો વિષય હોવાથી એને કેવળ બ્રાહ્મણનું જ વાયક સમજવું જોઈએ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યનું નહિ.

જેમના દ્વારા આપણને શિક્ષણ પ્રાપ્ત થાય છે, એવાં આપણાં માતા-પિતા, વડીલો અને વૃદ્ધો, કુળના આચાર્ય, ભણાવવાવાળા અધ્યાપક અને આશ્રમ, અવસ્થા, વિદ્યા વગેરેમાં જે આપણાથી મોટા છે, તે બધાયને ‘ગુરુ’ શબ્દની અંતર્ગત સમજવા જોઈએ.

દ્વિજ (બ્રાહ્મણ) તેમ જ માતા-પિતા, આચાર્ય વગેરે ગુરુજનોની આજ્ઞાનું પાલન કરવું, તેઓની સેવા કરવી અને તેઓની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરવી તથા પત્ર-પુષ્પ, આરતી વગેરેથી તેઓની પૂજા કરવી — આ બધું તેઓનું પૂજન છે.

અહીં ‘પ્રાજ્ઞ’ શબ્દ જીવનમુક્ત મહાપુરુષને માટે આવ્યો છે. જો તે વર્ણ અને આશ્રમમાં ઊંચા હોત તો ‘દ્વિજ’ પદમાં આવી જાત અને જો શરીરના સંબંધથી (જન્મ અને વિદ્યાથી) મોટા હોત, તો ‘ગુરુ’ પદમાં આવી જાત. એટલા માટે જે વર્ણ અને આશ્રમમાં ઊંચા નથી તેમ જ જેની સાથે ગુરુનો સંબંધ પણ નથી — એવા તત્ત્વજ્ઞ મહાપુરુષને અહીં ‘પ્રાજ્ઞ’ કહેવામાં આવ્યા છે. એવા જીવનમુક્ત મહાપુરુષનાં વચનોનો, સિદ્ધાંતોનો આદર કરતા રહીને તેના અનુસાર પોતાનું જીવન બનાવવું એ જ

વાસ્તવમાં તેનું પૂજન છે. વાસ્તવમાં દેખવામાં આવે તો દ્વિજ અને ગુરુ તો સાંસારિક દૃષ્ટિએ આદરણીય છે, પૂજનીય છે; પરંતુ પ્રાજ્ઞ (જીવનમુક્ત) તો આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ આદરણીય—પૂજનીય છે. આથી જીવનમુક્તનો હૃદયથી આદર કરવો જોઈએ; કેમકે કેવળ બહારનો (બાહ્ય દૃષ્ટિએ) આદર એ જ આદર નથી, પરંતુ હૃદયનો આદર જ વાસ્તવિક આદર છે, પૂજન છે.

‘શૌચમ્’ — જળ, મૃત્તિકા વગેરેથી શરીરને પવિત્ર બનાવવાનું નામ ‘શૌચ’ છે. શારીરિક શુદ્ધિથી અંતઃકરણની શુદ્ધિ થાય છે. ‘શૌચાત્સ્વાક્ષજુગુપ્સા પરૈરસંસર્ગઃ’ (યોગદર્શન ૨/૪૦).

શુદ્ધિ કરવા છતાં પોતાના શરીર પ્રત્યે ઘૃણા થશે કે, ‘અમે આ શરીરને રાતદિવસ આટલું સાફ કરીએ છીએ, છતાં પણ એમાંથી મળ, મૂત્ર, પરસેવો, નાકનું લીંટ, આંખ અને કાનનો મેલ, લાળ, થૂંક વગેરે નીકળતાં જ રહે છે. આ શરીર હાડકાં, માંસ, મજ્જા વગેરે ઘૃણિત (અપવિત્ર) ચીજોનું બનેલું છે. આ હાડ-માંસના થેલામાં તોલાભાર પણ કોઈ શુદ્ધ, પવિત્ર, નિર્મળ અને સુગંધયુક્ત વસ્તુ નથી. આ કેવળ ગંદકીનું પોટલું છે. આમાં કોરી મલિનતા ને મલિનતા જ ભરેલી પડી છે. આ કેવળ મળમૂત્ર પેદા કરવાની એક ફેક્ટરી છે, મશીન છે. આ રીતે શરીરની અશુદ્ધિ, મલિનતાનું જ્ઞાન થવાથી મનુષ્ય શરીરથી પર થઈ જાય છે. શરીરથી પર થઈ જતાં તેને વર્ણ, આશ્રમ, અવસ્થા વગેરેને લીધે પોતાનામાં મોટાપણાનું અભિમાન નથી થતું.

આજકાલ કેટલાક લોકો કહે છે કે જેઓ શૌચાચાર રાખે છે, તેઓ તો બીજાઓનું અપમાન કરે છે, બીજાઓની ઘૃણા કરે છે. તેઓનું આવું કહેવું બિલકુલ ખોટું છે; કેમકે શૌચનું ફળ એવું નથી બતાવવામાં આવ્યું કે તમે બીજાઓનો તિરસ્કાર કરો, પરંતુ એવું બતાવવામાં આવ્યું છે કે તેનાથી બીજાઓની સાથે સંસર્ગ નહિ થાય — ‘પરૈરસંસર્ગઃ’ તાત્પર્ય એ છે કે શરીરમાત્રથી ગ્લાનિ થઈ જશે કે આ બધાં પૂતળાં એવાં જ અશુદ્ધ છે. જેવી રીતે માટીના ઢેફાને જળથી ધોતા તે ઓગાળીને સમાપ્ત થઈ જશે, પરંતુ તેમાં માટી સિવાય કોઈ ઉત્તમ ચીજ નહિ મળે; એવી જ રીતે શરીરને ગમે તેટલું પણ શુદ્ધ કરતા રહો, પરંતુ તે કદી શુદ્ધ થશે નહિ; કેમકે તેના મૂળમાં જ અશુદ્ધિ છે—

૧. આમાં પણ વૈષ્ણવો ભગવાન વિષ્ણુને, શૈવો ભગવાન શંકરને, ગાણપતો ભગવાન ગણેશને, શાકતો ભગવતી શક્તિને અને સૌરો ભગવાન સૂર્યને સર્વોપરી ઈશ્વર માને છે. આથી આ પાંચેયમાં પણ પોતાની શ્રદ્ધાભક્તિ અનુસાર પોતાના ઈષ્ટ તો સર્વોપરી ઈશ્વર હશે અને અન્ય બધા જ દેવતાઓ હશે.

સ્થાનાદ્ બીજાદુપષ્ટમ્માન્નિઃસ્યન્દાન્નિધનાદપિ ॥
કાયમાધેયશૌચત્વાત્ પણ્ડિતા હ્યશુચિં વિદુઃ ॥
(યોગદર્શન ૨/૫નું વ્યાસ-ભાષ્ય)

‘વિદ્વાન લોકો શરીરને સ્થાન (માતાના ઉદરમાં સ્થિત), બીજ (માતાપિતાના રજવીર્યથી બનેલું), ઉપષ્ટભ (ખાધેલા-પીધેલા આહારના રસથી પરિપુષ્ટ), નિઃસ્યંદ (મળ, મૂત્ર, થૂંક, લાળ, પરસેવો વગેરે સાવથી યુક્ત), નિધન (મરણધર્મા) અને આધેય શૌચ (જળ-મૃત્તિકા વગેરેથી પ્રક્ષાલિત કરવા યોગ્ય) હોવાને કારણે અપવિત્ર માને છે.’

‘આર્જવમ્’ – શરીરનો ગર્વ-ધમંડ ત્યાગ કરીને ઊઠવા-બેસવા વગેરે શારીરિક ક્રિયાઓને સીધી-સરળતાથી કરવાનું નામ ‘આર્જવ’ છે. અભિમાન અધિક હોવાથી જ શરીરમાં અવળચંડાઈ આવે છે. આથી જે પોતાનું કલ્યાણ ઈચ્છે છે, એવા સાધકે પોતાનામાં અભિમાન નહિ રાખવું જોઈએ. નિરભિમાનતા હોવાથી તેની બધી જ ક્રિયાઓમાં – ચાલવા, ઊઠવા, બેસવા, બોલવા, દેખવા વગેરેમાં સ્વાભાવિક જ સરળતા આવી જાય છે, જે ‘આર્જવ’ છે.

‘બ્રહ્મચર્યમ્’ – આ આઠ ક્રિયાઓ બ્રહ્મચર્યનો ભંગ કરવાવાળી છે – (૧) પહેલાં કદી સ્ત્રીસંગ કર્યો હોય, તેને યાદ કરવો, (૨) સ્ત્રીઓ સાથે રાગપૂર્વક વાતો કરવી, (૩) સ્ત્રીઓની સાથે ઠઠા-મશ્કરી કરવી, (૪) સ્ત્રીઓની સામે રાગપૂર્વક જોવું, (૫) સ્ત્રીઓની સાથે એકાંતમાં વાતો કરવી, (૬) મનમાં સ્ત્રીસંગનો સંકલ્પ કરવો, (૭) સ્ત્રીસંગનો પાકો વિચાર કરવો અને (૮) સાક્ષાત્ સ્ત્રીસંગ કરવો. આ આઠ પ્રકારનાં મૈથુન વિદ્વાનોએ બતાવ્યાં છે.^૧ આમાંથી કોઈ પણ ક્રિયા ક્યારેય ન થાય, તેનું નામ ‘બ્રહ્મચર્ય’ છે.

બ્રહ્મચારી, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસી – આ ત્રણેનો તો કદીએ વીર્યપાત નહિ થવો જોઈએ અને ન એવો સંકલ્પ પણ થવો જોઈએ. ગૃહસ્થ કેવળ સંતાનાર્થે શાસ્ત્રવિધિ અનુસાર ઋતુકાળમાં સ્ત્રીસંગ કરે, તો તે ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેતો હોવા છતાં પણ બ્રહ્મચારી માનવામાં આવે છે. વિધવાઓના વિષયમાં પણ એવી જ વાત આવે છે કે જે સ્ત્રી પોતાના પતિના રહેતાં પાતિવ્રત ધર્મનું પાલન કરતી રહી છે અને પતિના મૃત્યુ બાદ બ્રહ્મચર્યધર્મનું પાલન કરે છે, તે વિધવાની તે જ ગતિ થાય છે કે જે આબાલ બ્રહ્મચારીની થાય છે.

વાસ્તવમાં તો ‘બ્રહ્મચારિવ્રતે સ્થિતઃ’ (ગીતા અ.

૬/૧૪) – બ્રહ્મચારીના વ્રતમાં સ્થિર રહેવું એ જ બ્રહ્મચર્ય છે. પરંતુ એમાં પણ જો સ્વપ્નદોષ થઈ જાય અથવા પ્રમેહ વગેરે શરીરની ખરાબીથી વીર્યપાત થઈ જાય, તો તેને બ્રહ્મચર્યભંગ નથી માનવામાં આવ્યો. અંતરના ભાવોમાં ગરબડ થવાથી જે વીર્યપાત વગેરે થાય છે, તેને જ બ્રહ્મચર્યમાં ભંગ માનવામાં આવ્યો છે. કારણ કે બ્રહ્મચર્યનો ભાવોની સાથે સંબંધ છે. એટલા માટે બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવાવાળાએ પોતાના ભાવો શુદ્ધ રાખવા માટે તેણે પોતાના મનને પરસ્ત્રી તરફ કદી જવા જ ન દેવું જોઈએ. સાવધાની રાખતાં કદી મન ચાલ્યું પણ જાય, તો અંતરમાં એ દૃઢ વિચાર રાખવો કે આ મારું કામ નથી, હું એવું કામ કરીશ જ નહિ; કેમકે મારો બ્રહ્મચર્યપાલન કરવાનો પાકો વિચાર છે; હું એવું કામ કેવી રીતે કરી શકું છું?

‘અહિંસા’ – બધી જાતની હિંસાનો અભાવ અહિંસા છે. હિંસા સ્વાર્થ, ક્રોધ, લોભ અને મોહ (મૂઢતા)ને લીધે જ થાય છે. જેવી રીતે, પોતાના સ્વાર્થમાં આવીને કોઈનું ધન હડપ કરી લીધું, બીજાઓનું નુકસાન કરાવી દીધું – આ ‘સ્વાર્થ’ને લીધેની હિંસા છે. ક્રોધમાં આવીને કોઈને થોડો ફટકો માર્યો, વધુ ફટકો માર્યો અથવા ખતમ જ કરી નાખ્યો – આ ‘ક્રોધ’ને લીધેની હિંસા છે. ચામડાની લાલચમાં, માંસ માટે કોઈ પશુની હિંસા કરી અથવા ધનની લાલચમાં કોઈને મારી નાખ્યો – આ હિંસા ‘લોભ’ને લીધે છે. રસ્તા પર ચાલતાં-ચાલતાં કોઈ કૂતરાને લાકડી મારી, વૃક્ષની ડાળી તોડી, કોઈ ઘાસને જ તોડી નાખ્યું, કોઈને ઠોકર મારી દીધી, તો તેમાં ન ક્રોધ છે, ન લોભ છે અને ન કંઈ મળવાની સંભાવના પણ છે – આ હિંસા ‘મોહ’ (મૂઢતા)ને લીધે છે. અહિંસામાં આ બધી જ હિંસાઓનો અભાવ છે.^૨

‘શારીરં તપ ઉચ્યતે’ – દેવ વગેરેનું પૂજન, શૌચ, આર્જવ, બ્રહ્મચર્ય અને અહિંસા – આ પાંચ પ્રકારનું ‘શારીરિક તપ’ કહેવામાં આવ્યું છે. આ શારીરિક તપમાં તીર્થ, વ્રત, સંયમ વગેરે પણ લઈ લેવાં જોઈએ.

જ્યારે કષ્ટ ઉઠાવવું પડે છે, તાપ લાગે છે, ત્યારે તે તપ થાય છે; પરંતુ ઉપર્યુક્ત શારીરિક તપમાં તો એવી કોઈ બાબત નથી, પછી એ તપ કઈ રીતે થયું? કષ્ટ ઉઠાવીને જે તપ કરવામાં આવે છે, તે વાસ્તવમાં

૧. સ્મરણં કીર્તનં કેલિઃ પ્રેક્ષણં ગુહ્યભાષણમ્ । સકલ્પોઽધ્યવસાયશ્ચ ક્રિયાનિષ્પત્તિરેવ ચ ।

એતૈન્મૈથુનમષ્ટાઙ્ગં પ્રવદન્તિ મનીષિણઃ । વિપરીતં બ્રહ્મચર્યમનુષ્ઠેયં મુમુક્ષુભિઃ ॥

૨. અહિં ‘અહિંસા’ શારીરિક તપની અંતર્ગત આવી છે, એટલા માટે અહીં શરીર સંબંધી અહિંસા જ લેવામાં આવશે, મનવાણીની અહિંસા નહિ લેવામાં આવે.

શ્રેષ્ઠ કોટિનું તપ નથી. તપમાં કષ્ટની પ્રધાનતા રાખવાવાળાઓને ભગવાને ‘આસુરનિશ્ચયાન્’ (અ. ૧૭/૬) આસુરી નિશ્ચયવાળા બતાવ્યા છે. તપ તો તે જ શ્રેષ્ઠ છે, જેમાં ઉચ્છૃંખલ વૃત્તિઓને રોકીને શાસ્ત્ર, કુલપરંપરા અને લોકપરંપરાની મર્યાદા અનુસાર સંયમપૂર્વક ચાલવાનું હોય છે. એવી જ રીતે સાધન કરતા રહીને સ્વાભાવિક જ સ્થળ, કાળ, પરિસ્થિતિ, ઘટના વગેરે પોતાનાથી વિપરીત આવી જાય, તો તેમને સાધનસિદ્ધિને માટે પ્રસન્નતાપૂર્વક સહેવાં એ પણ તપ છે. આ તપમાં શરીર, ઈન્દ્રિય, મન વગેરેનો સંયમ હોય છે.

અષ્ટાંગયોગમાં જ્યાં યમ-નિયમ વગેરે આઠ અંગોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે,^૧ ત્યાં ‘યમ’ને સહુથી પહેલાં બતાવ્યો છે. જોકે પાંચ જ ‘યમ’ છે — ‘અહિંસાસત્યાસ્તેયબ્રહ્મચર્યાપરિગ્રહા યમાઃ’ (યોગદર્શન ૨/૩૦) અને પાંચ જ ‘નિયમ’ છે — ‘શૌચસન્તોષતપઃ સ્વાધ્યાયેશ્વરપ્રણિધાનાનિ નિયમાઃ’ (યોગદર્શન ૨/૩૨),

તોપણ આ બન્નેમાંથી નિયમની અપેક્ષાએ યમનો વધુ મહિમા છે. કારણ કે ‘નિયમ’માં વ્રતોનું પાલન કરવું પડે છે અને ‘યમ’માં ઈન્દ્રિયો, મન વગેરેનો સંયમ કરવો પડે છે.^૨

લોકોની દૃષ્ટિમાં એ વાત હોઈ શકે છે કે શરીરને કષ્ટ આપવું એ તપ છે અને આરામથી રહીને સંયમ કરવો, ત્યાગ કરવો એ તપ નથી; પરંતુ વાસ્તવમાં જોવામાં આવે તો સમસ્ત સાંસારિક વિષયોમાં અનાસક્ત થઈને જે સંયમ, ત્યાગ કરવામાં આવે છે, તે તપથી ઓછો નથી, પરંતુ પારમાર્થિક માર્ગમાં તેનો જ ઊંચો દરજ્જો છે. કારણ કે ત્યાગથી પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થાય છે — ‘ત્યાગાચ્છાન્તિ-રનન્તરમ્’ (ગીતા અ. ૧૨/૧૨). કેવળ બહારના તપથી પરમાત્માની પ્રાપ્તિ નથી બતાવાઈ; પરંતુ અંતઃકરણની શુદ્ધિનું કારણ હોવાથી તે તપ પરમાત્મપ્રાપ્તિમાં સહાયક થઈ શકે છે. એટલા માટે સાધકે મુખ્યરૂપે યમોનું સેવન કરતા રહીને સમય-સમય પર નિયમોનું પાલન પણ કરતા રહેવું જોઈએ.

પરિશિષ્ટ ભાવ : શારીરિક તપમાં ત્યાગ મુખ્ય છે; જેમ કે પૂજા કરવામાં પોતાનામાં મોટાઈના ભાવનો ત્યાગ છે, શુદ્ધિ રાખવામાં આળસ-પ્રમાદનો ત્યાગ છે; સરળતા રાખવામાં અભિમાનનો ત્યાગ છે; બ્રહ્મચર્યમાં વિષયસુખનો ત્યાગ છે; આ પ્રમાણે ત્યાગ કરવાથી શારીરિક તપ થાય છે.

અનુદ્વેગકરં વાક્યં સત્યં પ્રિયહિતં ચ યત્ ।

સ્વાધ્યાયાભ્યસનં ચૈવ વાઙ્મયં તપ ઉચ્યતે ॥ ૧૫ ॥

યત્	= જે	પ્રિયહિતમ્	= પ્રિય	યાભ્યસનમ્	અભ્યાસ
અનુદ્વેગકરમ્	= કોઈને		તથા		(નામ-જપ-વગેરે)
	પણ		હિતકારક	એવ	= પણ
	દુઃખી	વાક્યમ્	= વાણી છે,	વાઙ્મયમ્	= વાણી
	ન કરનારી,		(તે)		સંબંધી
સત્યમ્	= સત્ય	ચ	= તથા	તપઃ	= તપ
ચ	= અને	સ્વાધ્યા-	= સ્વાધ્યાય અને	ઉચ્યતે	= કહેવાય છે.

ટીકા — ‘અનુદ્વેગકરં વાક્યમ્’ — જે વાક્ય વર્તમાનમાં અને ભવિષ્યમાં કદી કોઈને પણ ઉદ્વેગ, વિક્ષેપ અને ક્ષોભ પેદા કરવાવાળું ન હોય, તે વાક્ય ‘અનુદ્વેગકર’ કહેવામાં આવે છે.

‘સત્યં પ્રિયહિતં ચ યત્’ — જેવું વાંચ્યું, સાંભળ્યું, જોયું અને નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો હોય, તેને તેવું ને તેવું પોતાના સ્વાર્થ અને અભિમાનનો ત્યાગ કરીને બીજાઓને સમજાવવા માટે કદી દેવું એ ‘સત્ય’ છે.^૩

૧. યમનિયમાસનપ્રાણાયામપ્રત્યાહારધારણાધ્યાનસમાધયોઽષ્ટાવજ્ઞાનિ । (પાતંજલયોગદર્શન ૨/૨૯)

૨. હિરણ્યકશિપુ, હિરણ્યાક્ષ, રાવણ વગેરે રાક્ષસોમાં પણ ‘નિયમ’ તો મળે છે, પરંતુ તેઓમાં ‘યમ’ નથી મળતા.

૩. સત્યં બ્રૂયાત્ પ્રિયં બ્રૂયાન્ન બ્રૂયાત્ સત્યમપ્રિયમ્ । પ્રિયં ચ નાનૃતં બ્રૂયાદેષ ધર્મઃ સનાતનઃ ॥ (મનુસ્મૃતિ ૪/૧૩૮)

‘મનુષ્યે સત્ય બોલવું જોઈએ અને પ્રિય બોલવું જોઈએ. તેમાં પણ સત્ય હોય, પરંતુ અપ્રિય ન હોય અને પ્રિય હોય, પરંતુ અસત્ય ન હોય — આ જ સનાતન ધર્મ છે.’

પ્રિય વાક્ય છે જેમાં કઠોરતા, તીક્ષ્ણતા, મર્મવચન, નિંદા-યુગલી અને અપમાનજનક શબ્દો ન હોય અને પ્રેમયુક્ત, મધુર, સરળ અને શાંતિપ્રદ શબ્દો હોય.^૧

જેમાં હિંસા, દાહ, દ્વેષ, વેર વગેરે બિલકુલ ન હોય અને પ્રેમ, દયા, ક્ષમા, ઉદારતા અને કલ્યાણ વગેરેથી સમાયેલું હોય તથા જે વર્તમાનમાં અને ભવિષ્યમાં પણ પોતાનું અને બીજા કોઈનું અનિષ્ટ કરવાવાળું ન હોય, તે વાક્ય 'હિત' (હિતકારી) કહેવાય છે.

'સ્વાધ્યાયાભ્યસનં ચૈવ' - પારમાર્થિક ઉન્નતિમાં સહાયક ગીતા, રામાયણ, ભાગવત વગેરે ગ્રંથોને પોતે ભણવા અને બીજાઓને ભણાવવા, ભગવાન તથા ભક્તોનાં ચરિત્રોને વાંચવા વગેરે 'સ્વાધ્યાય' છે.

ગીતા વગેરે પારમાર્થિક ગ્રંથોની વારંવાર આવૃત્તિ કરવી,

તેમને કંઠસ્થ કરવા, ભગવન્નામનો જપ કરવો, ભગવાનની વારંવાર સ્તુતિપ્રાર્થના કરવા વગેરે 'અભ્યસન' છે.

'ચ એવ' - આ બે અવ્યય પદોથી વાણી સંબંધી તપની અન્ય બાબતોને પણ લઈ લેવી જોઈએ; જેમ કે - બીજાઓની નિંદા ન કરવી, બીજાઓના દોષોને ન કહેવા, વૃથા બકવાટ ન કરવો અર્થાત્ જેનાથી પોતાનું તથા બીજાઓનું કોઈ લૌકિક કે પારમાર્થિક હિત સિદ્ધ ન થાય - એવાં વચનો ન બોલવાં, પારમાર્થિક સાધનામાં વિઘ્ન નાંખવાવાળાં તથા શૃંગારસનાં કાવ્યો, નાટકો, ઉપન્યાસો વગેરે ન વાંચવા અર્થાત્ જેમનાથી ક્રામ, ક્રોધ, લોભ વગેરેને ઉત્તેજન મળે - એવાં પુસ્તકો ન વાંચવા વગેરે-વગેરે.

'વાઙ્મયં તપ ઉચ્યતે' - ઉપર્યુક્ત બધાં જ લક્ષણો જેમાં હોય છે, તે વાણીનું તપ કહેવાય છે.

મનઃપ્રસાદઃ સૌમ્યત્વં મૌનમાત્મવિનિગ્રહઃ । ભાવસંશુદ્ધિરિત્યેતત્તપો માનસમુચ્યતે ॥ ૧૬ ॥

મનઃપ્રસાદઃ	= મનની પ્રસન્નતા,	વિનિગ્રહઃ	(અને)	એતત્	= આ
સૌમ્યત્વમ્	= શાન્તભાવ,	ભાવસંશુદ્ધિઃ	= ભાવોની સારી પેઠે	માનસમ્	= મનનું
મૌનમ્	= મનનશીલતા,		પવિત્રતા -	તપઃ	= તપ
આત્મ-	= મનનો નિગ્રહ	ઈતિ	= આવા પ્રકારનું	ઉચ્યતે	= કહેવાય છે.

ટીકા - 'મનઃપ્રસાદઃ' - મનની પ્રસન્નતાને 'મનઃપ્રસાદ' કહે છે. વસ્તુ, વ્યક્તિ, સ્થળ, કાળ, પરિસ્થિતિ, ઘટના વગેરેના સંયોગથી પેદા થવાવાળી પ્રસન્નતા સ્થાયીરૂપથી હરહંમેશ નથી રહી શકતી; કેમકે જેની ઉત્પત્તિ થાય છે, તે વસ્તુ સ્થાયી રહેવાવાળી નથી હોતી. પરંતુ દુર્ગુણ-દુરાચારોથી સંબંધ-વિચ્છેદ થતાં જે સ્થાયી તથા સ્વાભાવિક પ્રસન્નતા પ્રગટ થાય છે, તે હરહંમેશ રહે છે અને તે જ પ્રસન્નતા મન, બુદ્ધિ વગેરેમાં આવે છે, જેનાથી મનમાં કદી અશાંતિ થતી જ નથી અર્થાત્ મન હરહંમેશ પ્રસન્ન રહે છે.

મનમાં અશાંતિ, ક્ષોભ વગેરે ક્યારે થાય છે? જ્યારે મનુષ્ય ધનસંપત્તિ, સ્ત્રીપુત્ર વગેરે નાશવાન ચીજોનો આશ્રય લે છે. જેનો આશ્રય તેણે લઈ રાખ્યો છે, તે બધી ચીજો આવવા-જવાવાળી છે, સ્થાયી રહેવાવાળી નથી. આથી તેમના સંયોગ-વિયોગથી તેના મનમાં ક્ષોભ વગેરે થાય છે.

જો સાધક નાશવાન ચીજોનો આશ્રય છોડીને નિત્ય-નિરંતર રહેવાવાળા પ્રભુનો આશ્રય લઈ લે, તો પછી પદાર્થ, વ્યક્તિ વગેરેના સંયોગ-વિયોગને લીધે તેના મનમાં કદી અશાંતિ, ક્ષોભ નહિ થાય.

મનની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાયો

- (૧) સાંસારિક વસ્તુ, વ્યક્તિ, પરિસ્થિતિ, સ્થળ, કાળ, ઘટના વગેરેને લીધે મનમાં રાગ અને દ્વેષ પેદા ન થવા દેવા.
- (૨) પોતાના સ્વાર્થ અને અભિમાનને લીધે કોઈનો પક્ષપાત ન કરવો.
- (૩) મનને સદા દયા, ક્ષમા, ઉદારતા વગેરે ભાવોથી પરિપૂર્ણ રાખવું.
- (૪) મનમાં પ્રાણીમાત્રના હિતનો ભાવ થાય.

૧. પ્રિયવાક્યપ્રદાનેન સર્વે તુષ્યન્તિ જન્તવઃ । તસ્માત્તદેવ વક્તવ્યં વચને કા દરિદ્રતા ॥

'પ્રિય વાક્ય બોલવાથી મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી વગેરે સઘળાં પ્રાણીઓ પ્રસન્ન થઈ જાય છે, એટલા માટે મનુષ્યે પ્રિય વાક્ય જ બોલવું જોઈએ. બોલવામાં દરિદ્રતા - કંજૂસાઈ કઈ વાતની?'

(૫) હિતપરિમિતભોજ્ય નિત્યમેકાન્તસેવી
સકૃદ્યુક્તિહિતોક્તિઃ સ્વલ્પનિદ્રાવિહારઃ ।
અનુનિયમનશીલો યો ભજત્યુક્તકાલે
સ લભત ઈવ શીઘ્રં સાધુચિત્તપ્રસાદમ્ ॥

(સર્વવેદાન્તસિદ્ધાન્તસારસંગ્રહ ૩૭૨)

‘જે શરીરને માટે હિતકારક તેમજ નિયમિત ભોજન કરવાવાળો છે, સદા એકાન્તમાં રહેવાના સ્વભાવવાળો છે, કોઈકના પૂછવાથી ક્યારેક કોઈ હિતની ઉચિત વાત કહી દે છે અર્થાત્ બહુ જ થોડી માત્રામાં બોલે છે, જે સૂવાનું અને ફરવાનું બહુ ઓછું કરવાવાળો છે. આ રીતે જે શાસ્ત્રની મર્યાદા અનુસાર ખાન-પાન-વિહાર વગેરેનું સેવન કરવાવાળો છે, તે સાધક બહુ જ જલદી ચિત્તની પ્રસન્નતાને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.’

આ ઉપાયોથી મન સદા પ્રસન્ન રહે છે.

‘સૌમ્યભાવ’ — હૃદયમાં હિંસા, ક્રૂરતા, કુટિલતા, અસહિષ્ણુતા, દ્વેષ વગેરે ભાવો ન રહેવાથી તેમ જ ભગવાનનાં ગુણ, પ્રભાવ, દયાળુતા, સર્વવ્યાપકતા વગેરે પર અટલ વિશ્વાસ હોવાથી સાધકના મનમાં સ્વાભાવિક જ ‘સૌમ્યભાવ’ રહે છે. પછી તેને કોઈ વક વચન કહે તેનો તિરસ્કાર કરે, તેના પર વિના કારણ દોષારોપણ કરે, તેની સાથે કોઈ વેર-દ્વેષ રાખે અથવા તેનાં ધન, માન, મહિમા વગેરેની હાનિ થઈ જાય, તોપણ તેના સૌમ્યભાવમાં કંઈ પણ ફરક નથી પડતો.

‘મૌનમ્’ — અનુકૂળતાપ્રતિકૂળતા, સંયોગવિયોગ, રાગદ્વેષ, સુખદુઃખ વગેરે દ્વન્દ્વોને લીધે મનમાં ક્ષોભ ન થવો એ જ વાસ્તવમાં ‘મૌન’ છે.^૧

શાસ્ત્રો, પુરાણો અને સંતમહાપુરુષોની વાણીનું તથા તેઓના ગંભીર ભાવોનું મનન થતું રહે; ગીતા, રામાયણ,

ભાગવત વગેરે ભગવત્સંબંધી ગ્રંથોમાં કહેલા ભગવાનના ગુણોનું, ચરિત્રોનું, સદા મનન થતું રહે; સંસારનાં પ્રાણીઓ કઈ રીતે સુખી થઈ શકે છે? બધાનું કલ્યાણ કયા-કયા ઉપાયોથી થઈ શકે છે? કઈ-કઈ સરળ યુક્તિઓથી થઈ શકે છે? તે તે ઉપાયોનું અને ઉક્તિઓનું મનમાં હરહંમેશ મનન થતું રહે — આ બધાં જ ‘મૌન’ શબ્દની અતર્ગત આવી જાય છે.

‘આત્મવિનિગ્રહઃ’ — મન બિલકુલ એકાગ્ર થઈ જાય અને તૈલધારાવત્ એક જ ચિંતન કરતું રહે — તેને પણ મનનો નિગ્રહ કહે છે; પરંતુ મનનો સાચો નિગ્રહ એ જ છે કે મન સાધકના વશમાં રહે અર્થાત્ મનને જ્યાંથી હઠાવવા ઇચ્છે, ત્યાંથી હઠી જાય અને જ્યાં જેટલો સમય લગાડવા ઇચ્છે, ત્યાં એટલો સમય લાગેલું રહે. તાત્પર્ય એ છે કે સાધક મનને વશીભૂત થઈને કામ ન કરે, પરંતુ મન જ તેને વશીભૂત થઈને કામ કરતું રહે. આ રીતે મનનું વશીભૂત થવું એ જ વાસ્તવમાં ‘આત્મવિનિગ્રહ’ છે.

‘ભાવસંશુદ્ધિઃ’ — જે ભાવમાં પોતાના સ્વાર્થ અને અભિમાનનો ત્યાગ હોય અને બીજાઓનું હિત હોય, તેને ‘ભાવસંશુદ્ધિ’ અર્થાત્ ભાવની મહાન પવિત્રતા કહે છે.

જેના અંતરમાં એક ભગવાનનો જ આશરો, ભરોસો છે, એક ભગવાનનું જ ચિંતન છે અને એક ભગવાનની તરફ ચાલવાનો જ નિશ્ચય છે, તેના અંતરના ભાવો બહુ જલદીથી શુદ્ધ થઈ જાય છે. પછી તેના અંતરમાં ઉત્પત્તિ-વિનાશશીલ સાંસારિક વસ્તુઓનો આશ્રય નથી રહેતો; કેમકે સંસારનો આશ્રય રાખવાથી જ ભાવો અશુદ્ધ થાય છે.

‘ઈત્યેતત્તપો માનસમુચ્યતે’ — આ રીતે જે તપમાં મનની પ્રધાનતા હોય છે, તે માનસ (મન સંબંધી) તપ કહેવાય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં પણ પ્રસન્ન રહેવું. પોતાના ઉપર પરિસ્થિતિની અસર ન પડવા દેવી. બીજાની પ્રતિકૂળ વાત સાંભળીને પણ શાંત રહેવું. મનની સ્વતંત્રતાનો ત્યાગ કરી મનન કરવું; કારણ કે મનને સ્વતંત્ર છોડી દેવાથી સુખભોગની ઇચ્છા થાય છે; મનન-ચિન્તન થતું નથી. મનની મૂઢ, ક્ષિપ્ત (નાખી દીધેલી) અને વિક્ષિપ્ત (વેરાયેલી) વૃત્તિઓનો ત્યાગ કરવો. આપણા મનમાં કોઈનો અહિત ભાવ ન થવા દેવો. આ બધાં મનનાં તપ છે.

—■—

૧. અહીં ‘મૌનમ્’ પદ વાણીના મૌન (ચુપ રહેવા)નું વાચક નથી. જો તે વાણીના મૌનનું વાચક હોત, તો તેને વાણી સંબંધી તપમાં આપત. પરંતુ અહીં ‘મૌન’ શબ્દ માનસિક તપની અંતર્ગત આવ્યો છે.

ગીતામાં બહુધા એવું દેખવામાં આવે છે કે જ્યાં અર્જુનનો ક્રિયાપરક પ્રશ્ન છે, ત્યાં ભગવાન ભાવપરક ઉત્તર આપે છે. જેવી રીતે બીજા અધ્યાયના ચોપનમાં શ્લોકમાં અર્જુને પૂછ્યું કે ‘સ્થિતધીઃ કિં પ્રભાષેત’ ‘સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષ કેવી રીતે બોલે છે?’ તો ભગવાને તેનો ઉત્તર આપ્યો — ‘દુઃખેષ્વનુદ્વિગ્નમનાઃ... સ્થિતધીર્મુનિરુચ્યતે ॥’ અર્થાત્ અનુકૂળતા-પ્રતિકૂળતાને લીધે જેના મનમાં હર્ષશોક નથી થતો, તે સ્થિતપ્રજ્ઞ ‘મુનિ’ (મૌની) છે. તાત્પર્ય એ છે કે ભગવાન ક્રિયાની અપેક્ષાએ ભાવને શ્રેષ્ઠ માને છે. એટલા માટે ભગવાને અહીં પણ ‘મૌન’ને માનસિક તપમાં લીધું છે.

સંબંધ — હવે ભગવાન આગળના ત્રણ શ્લોકોમાં ક્રમશઃ સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ તપનું વર્ણન કરે છે.

શ્રદ્ધયા પરયા તપ્તં તપસ્તત્રિવિધં નરૈઃ ।

અફલાકાઙ્ક્ષિભિર્યુક્તૈઃ સાત્ત્વિકં પરિચક્ષતે ॥ ૧૭ ॥

પરયા	= પરમ	નરૈઃ	= મનુષ્યો દ્વારા (જે)	તપ્તમ્	= કરવામાં આવે છે,
શ્રદ્ધયા	= શ્રદ્ધાથી	ત્રિવિધમ્	= ત્રણ પ્રકાર (શરીર, વાણી અને મન)નું	તતઃ	= તેને
યુક્તૈઃ	= યુક્ત	તપઃ	= તપ	સાત્ત્વિકમ્	= સાત્ત્વિક (તપ)
અફલા-	= ફળની ઇચ્છા			પરિચક્ષતે	= કહે છે.
કાઙ્ક્ષિભિઃ	રહિત				

ટીકા — ‘શ્રદ્ધયા પરયા તપ્તમ્’ — શરીર, વાણી અને મનના દ્વારા જે તપ કરવામાં આવે છે, તે તપ જ મનુષ્યોનું સર્વશ્રેષ્ઠ છે અને માનવજીવનના ઉદ્દેશ્યની પૂર્તિનો અચૂક ઉપાય છે^૧ તથા એને સાંગોપાંગ — સારી રીતે કરતાં મનુષ્યને માટે કંઈ કરવાનું બાકી નથી રહેતું અર્થાત્ જે વાસ્તવિક તત્ત્વ છે, તેમાં આપોઆપ સ્થિતિ થઈ જાય છે — એવા અટલ વિશ્વાસપૂર્વક શ્રેષ્ઠ શ્રદ્ધા કરીને મોટાં-મોટાં વિઘ્નો અને બાધાઓની કંઈ પણ દરકાર ન કરીને ઉત્સાહ તેમજ આદરપૂર્વક તપનું આચરણ કરવું એ જ પરમ શ્રદ્ધાયુક્ત મનુષ્યો દ્વારા તપ કરવું છે.

‘અફલાકાઙ્ક્ષિભિઃ યુક્તૈઃ નરૈઃ’ — અહીં આ બે વિશેષણોસહિત ‘નરૈઃ’ પદ આપવાનું તાત્પર્ય એ છે કે આંશિક સદ્ગુણ-સદાચાર તો પ્રાણીમાત્રમાં રહે જ છે, પરંતુ મનુષ્યમાં એ વિશેષતા છે કે તે સદ્ગુણ-સદાચારોને સાંગોપાંગ તેમ જ વિશેષતાથી પોતાનામાં લાવી શકે છે અને દુર્ગુણ-દુરાચાર, કામના, મૂઢતા વગેરે દોષોને સર્વથા દૂર કરી શકે છે. નિષ્કામભાવ મનુષ્યોમાં જ થઈ શકે છે.

સાત્ત્વિક તપમાં તો ‘નર’ શબ્દ આપ્યો છે; પરંતુ રાજસ-તામસ તપમાં મનુષ્યવાચક શબ્દ આપ્યો જ નથી. તાત્પર્ય એ છે કે પોતાનું કલ્યાણ કરવાના ઉદ્દેશ્યથી મળેલા અમૂલ્ય શરીરને પામીને પણ જેમણે કામના, દંભ, મૂઢતા વગેરે દોષોને પકડી રાખ્યા છે, તેઓ મનુષ્ય કહેવડાવવાને લાયક જ નથી.

ફળની ઇચ્છા ન રાખીને નિષ્કામભાવથી તપનું અનુષ્ઠાન કરવાવાળા મનુષ્યોને માટે અહીં ઉપર્યુક્ત પદો આવેલાં છે.

‘તપસ્તત્રિવિધમ્’ — અહીં કેવળ સાત્ત્વિક તપમાં

‘ત્રિવિધ’ પદ આપ્યું છે અને રાજસ તથા તામસ તપમાં ‘ત્રિવિધ’ પદ ન આપીને ‘યત્-તત્’ પદથી જ કામ ચલાવ્યું છે. તેનો આશય એ છે કે શારીરિક, વાચિક અને માનસિક — ત્રણે તપ કેવળ સાત્ત્વિકમાં જ સાંગોપાંગ આવી શકે છે. રાજસ તથા તામસમાં તો આંશિક રૂપે જ આવી શકે છે. એમાં પણ રાજસમાં કંઈક અધિક લક્ષણો આવી જશે; કેમકે રાજસ મનુષ્યનો શાસ્ત્રવિધિની તરફ ખ્યાલ રહે છે. પરંતુ તામસમાં તો એ તપોનાં બહુ જ થોડાં લક્ષણો આવશે; કેમકે તામસ મનુષ્યમાં મૂઢતા, બીજાઓને કષ્ટ આપવું વગેરે દોષો રહે છે.

બીજી વાત, તેરમા અધ્યાયમાં સાતમાથી અગિયારમા શ્લોક સુધી જે જ્ઞાનનાં વીસ સાધનોનું વર્ણન આવ્યું છે, તેમાં પણ શારીરિક તપનાં ત્રણ લક્ષણો — શૌચ, આર્જવ અને અહિંસા તથા માનસિક તપનાં બે લક્ષણો — મૌન અને આત્મવિનિગ્રહ આવ્યાં છે. એવી જ રીતે સોળમા અધ્યાયમાં પહેલાથી ત્રીજા શ્લોક સુધી જે દૈવી સંપત્તિનાં છઠ્ઠીસ લક્ષણો બતાવવામાં આવ્યાં છે, તેમાં પણ શારીરિક તપનાં ત્રણ લક્ષણો — શૌચ, અહિંસા અને આર્જવ તથા વાચિક તપનાં બે લક્ષણો — સત્ય અને સ્વાધ્યાય આવ્યાં છે. આથી જ્ઞાનનાં જે સાધનોથી તત્ત્વબોધ થઈ જાય તથા દૈવી-સંપત્તિના જે ગુણોથી મુક્તિ થઈ જાય, તે લક્ષણો કે ગુણો રાજસ-તામસ નથી હોઈ શકતાં. એટલા માટે રાજસ અને તામસ તપમાં શારીરિક, વાચિક અને માનસિક — આ ત્રણેય પ્રકારનું તપ સાંગોપાંગ નથી લઈ શકાતું. ત્યાં તો ‘યત્-તત્’ પદોથી આંશિક જેટલું-જેટલું આવી શકે તેટલું-તેટલું જ લઈ શકાય છે.

ત્રીજી વાત, ભગવદ્ગીતાનું આદિથી અંત સુધી અધ્યયન કરતાં એ સ્પષ્ટ થાય છે કે તેનો ઉદ્દેશ્ય કેવળ

૧. શરીર, વાણી અને મનનું તપ સાંગોપાંગ રૂપથી ત્યારે જ સંપન્ન થાય છે, જ્યારે નાશવાન વસ્તુઓ સાથે સંબંધ-વિચ્છેદનો ઉદ્દેશ્ય રહે છે.

જીવનું કલ્યાણ કરવાનો છે. કારણ કે અર્જુનનો જે પ્રશ્ન છે, તે નિશ્ચિત શ્રેય (કલ્યાણ)નો છે (અ. ૨/૭; ૩ : ૨, ૫ : ૧). ભગવાને પણ ઉત્તરમાં જેટલાં સાધનો બતાવ્યાં છે, તે 'બધા જીવોનું નિશ્ચિત કલ્યાણ થઈ જાય' - એ લક્ષ્યને લઈને જ બતાવ્યાં છે. એટલા માટે ગીતામાં જ્યાં ક્યાંય સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ ભેદ કરવામાં આવ્યો છે, ત્યાં જે સાત્ત્વિક વિભાગ છે, તે ગ્રાહ્ય છે; કેમકે તે મુક્તિ આપવાવાળો છે - 'દૈવી સમ્પદ્વિમોક્ષાય' અને જે

રાજસ-તામસ વિભાગ છે, તે ત્યાજ્ય છે; કેમકે તે બંધનકારક છે - 'નિબન્ધાયાસુરી મતા ।' આ જ આશયથી ભગવાન અહીં સાત્ત્વિક તપમાં શારીરિક, વાચિક અને માનસિક - આ ત્રણેય તપોનું લક્ષ્ય કરાવવાને માટે 'ત્રિવિધમ્' પદ આપે છે.

'સાત્ત્વિકં પરિચક્ષતે' - પરમ શ્રદ્ધાથી યુક્ત, ફળને ન ઇચ્છવાવાળા મનુષ્યો દ્વારા જે તપ કરવામાં આવે છે, તે સાત્ત્વિક તપ કહેવાય છે.

**સત્કારમાનપૂજાર્થ તપો દમ્ભેન યૈવ યત્ ।
ક્રિયતે તદિહ પ્રોક્તં રાજસં ચલમધ્રુવમ્ ॥ ૧૮ ॥**

યત્	= જે	દમ્ભેન	= પાખંડથી (દેખાડવાના ભાવથી)	ચલમ્	= અનિશ્ચિત (અને)
તપઃ	= તપ	એવ	= પણ	અધ્રુવમ્	= નાશવાન ફળ આપનારું (તપ)
સત્કારમાન-	= સત્કાર, માન	ક્રિયતે	= કરવામાં આવે છે,	રાજસમ્	= રાજસ
પૂજાર્થમ્	અને પૂજા ખાતર	તત્	= તે	પ્રોક્તમ્	= કહેવાયું છે.
ચ	= તથા	ઈહ	= આ લોકમાં		

ટીકા - 'સત્કારમાનપૂજાર્થ તપઃ ક્રિયતે' - રાજસ મનુષ્ય સત્કાર, માન અને પૂજાને માટે જ તપ કર્યા કરે છે; જેમ કે - અમે જ્યાં જઈશું, ત્યાં અમને તપસ્વી સમજીને લોકો અમારા સ્વાગતને માટે સામે આવશે. ગામ આખામાં અમારો વરઘોડો કાઢશે. ઠેકઠેકાણે લોકો અમને ટેકો આપશે, અમને બેસવાને માટે ઊંચું આસન આપશે, અમારા નામનો જયઘોષ કરશે, અમારી સાથે મધુર બોલશે, અમને અભિનંદન-પત્ર આપશે વગેરે બાહ્ય ક્રિયાઓ દ્વારા અમારો 'સત્કાર' કરશે. લોકો હૃદયથી અમને શ્રેષ્ઠ માનશે કે આ બહુ સંયમી, સત્યવાદી, અહિંસક સજ્જન છે, તેઓ સામાન્ય મનુષ્યોની અપેક્ષાએ અમારામાં વિશેષ ભાવ રાખશે વગેરે હૃદયના ભાવોથી લોકો અમારું 'માન' કરશે. આજીવન લોકો અમારા ચરણ ધોશે, અમારા મસ્તક પર ફૂલ ચઢાવશે, અમારા ગળામાં પુષ્પમાળા પહેરાવશે, અમારી આરતી ઉતારશે, અમને પ્રણામ કરશે, અમારી ચરણરજને શિર પર ચઢાવશે અને મર્યા બાદ અમારી પાલખી કાઢશે, અમારું સ્મારક બનાવશે અને લોકો તેના ઉપર શ્રદ્ધાભક્તિથી પત્ર, પુષ્પ, ચંદન, વસ્ત્ર, જળ વગેરે ચઢાવશે, અમારા સ્મારકની પરિક્રમા કરશે વગેરે ક્રિયાઓથી અમારી 'પૂજા' કરશે.

'દમ્ભેન યૈવ યત્' - અંતઃકરણથી તપ પર શ્રદ્ધા અને ભાવ ન હોવા છતાં પણ બહારથી કેવળ લોકોને દેખાડવાને માટે આસન લગાવીને બેસી જવું, માળા ફેરવવા

લાગી જવું, દેવતા વગેરેનું પૂજન કરવા લાગી જવું, સીધાસરળ ચાલવું, હિંસા ન કરવી વગેરે.

'તદિહ પ્રોક્તં રાજસં ચલમધ્રુવમ્' - રાજસ તપનું ફળ ચલ અને અધ્રુવ કહેવામાં આવ્યું છે. તાત્પર્ય એ છે કે જે તપ સત્કાર, માન અને પૂજાને માટે કરવામાં આવે છે તે રાજસ તપનું ફળ અહીં 'ચલ' અર્થાત્ નાશવાન કહેવામાં આવ્યું છે અને જે તપ કેવળ દેખાડાને માટે કરવામાં આવે છે, તેનું ફળ અહીં 'અધ્રુવ' અર્થાત્ અનિશ્ચિત (ફળ મળે કે ન મળે, દંભ સિદ્ધ થાય કે ન થાય) કહેવામાં આવ્યું છે.

'ઈહ પ્રોક્તમ્' - પદોનું તાત્પર્ય એ છે કે આ રાજસ તપનું ઈષ્ટ ફળ બહુધા અહીં જ થાય છે. કારણ કે સાત્ત્વિક પુરુષોનો તો ઊર્ધ્વલોક છે, તામસ મનુષ્યોનો અધોલોક છે અને રાજસ મનુષ્યોનો મધ્યલોક છે (ગીતા અ. ૧૪/૧૮). એટલા માટે રાજસ તપનું ફળ ન સ્વર્ગ હશે અને ન નરક હશે; પરંતુ અહીં જ મહિમા ગાઈને, પ્રશંસા કરીને પૂરું થઈ જશે.

રાજસ મનુષ્યોના દ્વારા શારીરિક, વાચિક અને માનસિક તપ થઈ શકે? ફળેચ્છા હોવાથી તે દેવતા વગેરેનું પૂજન કરી શકે છે. તેમાં કંઈક સરળતા પણ રહી શકે છે પરંતુ બ્રહ્મચર્ય રહેવું મુશ્કેલ છે. અહિંસા પણ મુશ્કેલ છે. પુસ્તક વગેરે વાંચી શકે છે. તેનું મન હરહંમેશ પ્રસન્ન

નથી રહી શકતું અને સૌમ્યભાવ પણ હરહંમેશ નથી રહી શકતો. કામનાને કારણે તેના મનમાં સંકલ્પ-વિકલ્પો થતા રહેશે. તે કેવળ સત્કાર, માન, પૂજા અને દંભને માટે જ તપ કરે, તો તેના ભાવની સંશુદ્ધિ કેવી રીતે થશે અર્થાત્ તેના ભાવ શુદ્ધ કેવી રીતે થશે? આથી રાજસ મનુષ્ય ત્રણે પ્રકારનાં તપ સાંગોપાંગ નથી કરી શકતો.

—■—

મૂઢગ્રાહેણાત્મનો યત્પીડયા ક્રિયતે તપઃ ।
પરસ્યોત્સાદનાર્થ વા તત્તામસમુદાહતમ્ ॥ ૧૯ ॥

યત્	= જે	પીડયા	= પીડા આપીને	ક્રિયતે	= આચરવામાં
તપઃ	= તપ	વા	= અથવા		આવે છે,
મૂઢગ્રાહેણ	= મૂર્ખતાપૂર્વક	પરસ્ય	= બીજાનું	તત્	= તે (તપ)
	હઠથી,	ઉત્સાદનાર્થમ્	= અનિષ્ટ કરવા	તામસમ્	= તામસ
આત્મનઃ	= પોતાને		માટે	ઉદાહતમ્	= કહેવાયું છે.

ટીકા — ‘મૂઢગ્રાહેણાત્મનો યત્પીડયા ક્રિયતે તપઃ’ — તામસ તપમાં મૂઢતાપૂર્વક આગ્રહ હોવાથી પોતાની જાતને પીડા આપીને તપ કરવામાં આવે છે. તામસ મનુષ્યોમાં મૂઢતાની પ્રધાનતા રહે છે; આથી જેમાં શરીરને, મનને કષ્ટ થાય, તેને જ તેઓ તપ માને છે.

‘પરસ્યોત્સાદનાર્થ વા’ — અથવા તેઓ બીજાઓને દુઃખ દેવા માટે તપ કરે છે. તેઓનો ભાવ એ રહે છે કે શક્તિ પ્રાપ્ત કરવાને માટે તપ (સંયમ વગેરે) કરવામાં ભલેને કષ્ટ સહેવું પડે, પરંતુ બીજાઓને નષ્ટ-ભ્રષ્ટ તો કરવા જ છે. તામસ મનુષ્ય બીજાઓને દુઃખ દેવા માટે આ ત્રણ (કાયિક, વાયિક અને માનસિક) તપોના આંશિક ભાગ સિવાય મનસ્વી રીતે ઉપવાસ કરવા, ઠંડી-તડકો સહન કરવાં વગેરે તપ કરી શકે છે.

‘તત્તામસમુદાહતમ્’ — તામસ મનુષ્યનો ઉદ્દેશ્ય જ બીજાઓને કષ્ટ દેવાનો અને તેઓનું અનિષ્ટ કરવાનો રહે છે. આથી એવા ઉદ્દેશ્યથી કરવામાં આવેલું તપ તામસ કહેવાય છે.

[સાત્ત્વિક મનુષ્ય ફળની ઇચ્છા ન રાખીને પરમ શ્રદ્ધાથી તપ કરે છે, એટલા માટે વાસ્તવમાં તે જ યથાર્થ રીતે મનુષ્ય છે. રાજસ મનુષ્ય સત્કાર, માન, પૂજા તથા દંભને માટે તપ કરે છે, એટલા માટે તે મનુષ્ય કહેવાને લાયક નથી; કેમકે સત્કાર, માન વગેરે તો પશુપક્ષીઓને પણ પ્રિય લાગે છે અને તે બિચારાં દંભ પણ નથી કરતાં! તામસ મનુષ્યો તો પશુઓથી પણ નીચા છે; કેમકે પશુ-પક્ષી પોતે દુઃખ વેઠીને બીજાઓને દુઃખ તો નથી દેતાં, પરંતુ આ તામસ મનુષ્ય તો પોતે દુઃખ સહીને બીજાઓને દુઃખ આપે છે.]

પરિશિષ્ટ ભાવ : ‘મૂઢગ્રાહેણ’માં તો શુદ્ધ તમોગુણ છે, પરંતુ ‘પરસ્યોત્સાદનાર્થમ્’માં રજોગુણ મિશ્ર છે. મૂઢતા તમોગુણ છે અને સ્વાર્થભાવ, ક્રોધ વગેરે રાજસ છે. ક્રોધ રજોગુણથી ઉત્પન્ન થઈને તમોગુણમાં ચાલ્યો જાય છે — ‘ક્રોધાદ્ભવતિ સમ્મોહઃ’ (ગીતા — ૨/૬૩).

—■—

સંબંધ — હવે ભગવાન આગળના ત્રણ શ્લોકોમાં ક્રમશઃ સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ દાનનાં લક્ષણો બતાવે છે.

દાતવ્યમિતિ યદાનં દીયતેડનુપકારિણે ।
દેશે કાલે ચ પાત્રે ચ તદાનં સાત્ત્વિકં સ્મૃતમ્ ॥ ૨૦ ॥

દાતવ્યમ્	= દાન આપવું કર્તવ્ય છે —	કાલે	= કાળ	દીયતે	= આપવામાં આવે છે,
ઈતિ	= એવા ભાવથી	ચ	= અને	તત્	= તે
યત્	= જે	પાત્રે	= પાત્ર પ્રાપ્ત થતાં,	દાનમ્	= દાન
દાનમ્	= દાન	અનુપકારિણે	= પોતાના પર જેણે ઉપકાર નથી કર્યો,	સાત્ત્વિકમ્	= સાત્ત્વિક
દેશે, ચ	= દેશ અને		અર્થાત્ નિષ્કામભાવે	સ્મૃતમ્	= કહેવાયું છે.

ટીકા — ‘આ શ્લોકમાં દાનના બે વિભાગ છે’ —

- (૧) ‘દાતવ્યમિતિ યદાનં દીયતે અનુપકારિણે’ અને
(૨) ‘દેશે કાલે ચ પાત્રે ચ’.

‘દાતવ્યમિતિ... દેશે કાલે ચ પાત્રે ચ’ — કેવળ દાન આપવું એ જ મારું કર્તવ્ય છે. કારણ કે મેં વસ્તુઓનો સ્વીકાર કર્યો છે અર્થાત્ તેમને પોતાની માની છે. જેણે વસ્તુઓનો સ્વીકાર કર્યો છે, તેના ઉપર જ આપવાની જવાબદારી હોય છે. આથી આપવું એ જ મારું કર્તવ્ય છે — એ ભાવથી દાન કરવું જોઈએ. તેનું અહીં શું ફળ થશે અને પરલોકમાં શું ફળ થશે — એ ભાવ બિલકુલ ન હોવો જોઈએ. ‘દાતવ્ય’નું તાત્પર્ય જ ત્યાગમાં છે.

હવે કોને આપવામાં આવે? તો કહે છે — ‘દીયતેઅનુપકારિણે’ અર્થાત્ જેણે પહેલાં કદી અમારા પર ઉપકાર કર્યો જ નથી, અત્યારે પણ ઉપકાર નથી કરતો અને હવે પછી અમારા પર ઉપકાર કરશે, એવી સંભાવના પણ નથી — એવા ‘અનુપકારી’ને નિષ્કામભાવથી આપવું જોઈએ. એનું તાત્પર્ય એ નથી કે જેણે આપણા પર ઉપકાર કર્યો છે, તેને ન આપવું, પરંતુ જેણે આપણા પર ઉપકાર કર્યો છે, તેને આપવામાં દાન ન માનવું. કારણ કે કેવળ આપવામાત્રથી સાચા ઉપકારનો બદલો નથી ચૂકવી શકાતો. આથી ‘ઉપકારી’ની પણ અવશ્ય સેવા-સહાય કરવી જોઈએ, પરંતુ તેની દાનમાં ગણતરી નહિ કરવી જોઈએ. ઉપકારની આશા રાખીને આપવાથી તે દાન રાજસી બની જાય છે.

‘દેશે કાલે ચ પાત્રે ચ’^૧ પદોના બે અર્થ થાય છે —

- (૧) જે સ્થળમાં જે ચીજ નથી અને તે ચીજની આવશ્યકતા છે, તે સ્થળમાં તે ચીજ આપવી; જે સમયે જે ચીજની આવશ્યકતા છે, તે સમયે તે ચીજ આપવી;

અને જેની પાસે જે ચીજ નથી અને તેની આવશ્યકતા છે, તે અભાવગ્રસ્તને તે ચીજ આપવી.

(૨) ગંગા, યમુના, ગોદાવરી વગેરે નદીઓ અને કુરુક્ષેત્ર, પ્રયાગરાજ, કાશી વગેરે પવિત્ર સ્થળ પ્રાપ્ત થતાં દાન આપવું; અમાવાસ્યા, પૂર્ણિમા, વ્યતિપાત, અક્ષય તૃતીયા, સંક્રાન્તિ વગેરે પવિત્ર કાળ પ્રાપ્ત થતાં દાન આપવું; અને વેદપાઠી બ્રાહ્મણ, સદ્ગુણી-સદાચારી ભિક્ષુક વગેરે ઉત્તમ પાત્ર પ્રાપ્ત થતાં દાન આપવું.

‘દેશે કાલે ચ પાત્રે ચ’ પદોથી ઉપર્યુક્ત બન્નેય અર્થ લેવા જોઈએ.

‘તદાનં સાત્ત્વિકં સ્મૃતમ્’ — એવું આપેલું દાન સાત્ત્વિક કહેવામાં આવે છે. તાત્પર્ય એ છે કે સૃષ્ટિની તમામ ચીજો બધાની છે અને બધાને માટે છે, પોતાની વ્યક્તિગત નથી. એટલા માટે અનુપકારી વ્યક્તિને પણ જે ચીજ-વસ્તુની આવશ્યકતા હોય, તે ચીજ તેની જ સમજીને તેને આપવી જોઈએ. જેની પાસે તે વસ્તુ પહોંચશે, તે તેનો જ હક્ક છે; કેમકે જો તેની વસ્તુ નથી, તો બીજી વ્યક્તિ ઈચ્છતી હોવા છતાં પણ તેને તે વસ્તુ આપી શકશે નહિ. એટલા માટે પહેલેથી આમ સમજે કે તેની જ વસ્તુ તેને આપવાની છે, પોતાની વસ્તુ (પોતાની માનીને) તેને નથી આપવાની. તાત્પર્ય એ છે કે જે વસ્તુ પોતાની નથી અને પોતાની પાસે છે અર્થાત્ તેને આપણે પોતાની માની રાખી છે, તે વસ્તુને પોતાની ન માનીને તેની સમજીને તેને જ આપવાની છે.

આ રીતે દાન આપવાથી આપણો વસ્તુ, ફળ અને ક્રિયાની સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ થાય છે, તે દાન સાત્ત્વિક કહેવામાં આવે છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : આ સાત્ત્વિક દાન વાસ્તવમાં ત્યાગ છે. આ તે દાન નથી, જેના માટે કહેવત છે — એકગણું દાન અને હજારગણું પુણ્ય^૨; કેમકે તે દાનથી (હજારની સાથે) સંબંધ બંધાય છે,^૨ પરંતુ ત્યાગથી સંબંધ-વિચ્છેદ થાય છે. દાનના બદલામાં કશું પામવાની કામના કરવાથી તે દાન રાજસ થઈ જાય છે — ‘યતુ પ્રત્યુપકારાર્થમ્’ (ગીતા- ૧૭/૨૧). આ રાજસ ભાવનો નિષેધ કરવા માટે અહીં ‘અનુપકારિણે’ પદ આવ્યું છે.

ગીતામાં વર્ણવેલો સત્ત્વગુણ ત્યાગ તરફ જાય છે, તેથી તેને ભગવાને ‘અનામય’ (નિર્દોષ) કહ્યો છે (ચૌદમા અધ્યાયનો છઠો શ્લોક). સત્ત્વગુણ સંબંધ-વિચ્છેદ (ત્યાગ) કરે છે, રજોગુણ સંબંધ જોડે છે અને તમોગુણ મૂઢતા લાવે છે.

૧. અહીં સ્થળ, કાળ અને પાત્ર — ત્રણેમાં ‘યસ્ય ચ ભાવેન ભાવલક્ષણમ્’ આ સૂત્રથી સપ્તમી કરવામાં આવી છે.

૨. સુપાત્રદાનાય્ય ભવેદ્દનાદ્યો ધનપ્રભાવેણ કરોતિ પુણ્યમ્ ।
પુણ્યપ્રભાવાત્સુરલોકવાસી પુનર્ધનાદ્યઃ પુનરેવ ભોગી ॥
કુપાત્રદાનાય્ય ભવેદ્દરિદ્રો દારિદ્ર્યદોષેણ કરોતિ પાપમ્ ।
પાપપ્રભાવાન્નરકં પ્રયાતિ પુનર્દરિદ્રઃ પુનરેવ પાપી ॥

ગીતાના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે બીજાના હિતને માટે કર્મ કરવું એ 'યજ્ઞ' છે, હંમેશાં પ્રસન્ન રહેવું એ 'તપ' છે અને તેની વસ્તુ તેને જ આપી દેવી એ 'દાન' છે. સ્વાર્થબુદ્ધિપૂર્વક પોતાના માટે યજ્ઞ-તપ-દાન કરવું એ આસુરી અથવા રાક્ષસી સ્વભાવ છે.

—■—

યતુ પ્રત્યુપકારાર્થ ફલમુદ્દિશ્ય વા પુનઃ ।
દીયતે ચ પરિક્લિષ્ટં તદાનં રાજસં સ્મૃતમ્ ॥ ૨૧ ॥

તુ	= પરંતુ	અપેક્ષાથી	દીયતે	= આપવામાં આવે છે,
યત્	= જે (દાન)	વા	તત્	= તે
પરિક્લિષ્ટમ્	= ક્લેશપૂર્વક	ફલમ્	દાનમ્	= દાન
ચ	= તથા	ઉદ્દિશ્ય	રાજસમ્	= રાજસ
પ્રત્યુપકારાર્થમ્	= પ્રત્યુપકારની	પુનઃ	સ્મૃતમ્	= કહેવાયું છે.

ટીકા — 'યતુ પ્રત્યુપકારાર્થમ્' — રાજસ દાન પ્રત્યુપકારને માટે આપવામાં આવે છે; જેમ કે — રાજસ પુરુષ કોઈ વિશેષ અવસર પર દાનની ચીજોને ગણીને બાજુ પર કાઢે છે, ત્યારે તે વિચારે છે કે 'અમારા સગાસંબંધીના જે કુળપુરોહિત છે, તેમને અમે દાન કરીશું, જેનાથી અમારા સગા-સંબંધીઓ અમારા કુળ-પુરોહિતને દાન કરે અને આ રીતે અમારા કુળ-પુરોહિતની પાસે ધન આવી જશે. અમુક-અમુક પંડિતજી બહુ સારા છે અને જ્યોતિષ પણ જાણે છે, તેઓને અમે દાન કરીશું, જેથી તેઓ કદીક યાત્રાનું, પુત્રોના તથા કન્યાઓનાં લગ્નનું, નવું મકાન બનાવવાનું અને કૂવો ખોદાવવાનું મુહૂર્ત કાઢી આપશે. અમારા સંબંધી છે અથવા અમારું હિત કરવાવાળા છે, તેઓને અમે સહાયના રૂપમાં પૈસા આપીશું, તો તેઓ ક્યારેક અમારી સહાય કરશે, અમારું હિત કરશે. અમને દવા આપવાવાળા જે પંડિતજી છે, તેમને અમે દાન કરીશું; કેમકે દાનથી રાજી થઈને તેઓ અમને સારી-સારી દવાઓ આપશે વગેરે-વગેરે. આ રીતે પ્રતિફળની ભાવના રાખીને અર્થાત્ આ લોકોની સાથે સંબંધ જોડીને જે દાન કરવામાં આવે છે, તે 'પ્રત્યુપકારાર્થ' કહેવામાં આવે છે.

'ફલમુદ્દિશ્ય વા પુનઃ' — ફળનો ઉદ્દેશ્ય રાખીને અર્થાત્ પરલોક સાથે સંબંધ જોડીને જે દાન કરવામાં આવે છે, તેમાં પણ રાજસ મનુષ્ય સ્થળ (ગંગા, યમુના, કુરુક્ષેત્ર વગેરે), કાળ (અમાવાસ્યા, પૂર્ણિમા, ગ્રહણ વગેરે) અને પાત્ર (વેદપાઠી બ્રાહ્મણ વગેરે) જોઈને તથા શાસ્ત્રીય વિધિવિધાનથી આપશે પરંતુ આ રીતે વિચારપૂર્વક દાન

કરવા છતાં પણ ફળની કામના હોવાથી તે દાન રાજસ બની જાય છે. હવે તેને માટે બીજા વિધિ-વિધાનનું વર્ણન કરવાનું ભગવાન આવશ્યક ન સમજ્યા, એટલા માટે રાજસ દાનમાં 'દેશે કાલે ચ પાત્રે' પદોનો પ્રયોગ નથી કર્યો.

અહીં 'પુનઃ' પદ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જેનાથી કોઈ ઉપકાર થયો છે અથવા જેની પાસેથી ભવિષ્યમાં કંઈ ને કંઈ મળવાની સંભાવના છે, તેનો વિચાર રાજસ પુરુષ પહેલાં કરે છે અને પછી દાન આપે છે.

'દીયતે ચ પરિક્લિષ્ટમ્' — રાજસ દાન બહુ જ ક્લેશપૂર્વક આપવામાં આવે છે; જેમ કે — વખત આવી ગયો છે, એટલા માટે આપવું પડે છે. આટલી ચીજો આપીશું તો આટલી ચીજો ઓછી થઈ જશે. આટલું ધન આપીશું તો આટલું ધન ઓછું થઈ જશે. પરંતુ જેને દાન આપવાનું છે, તેઓ સમયે આવ્યે આપણા કામમાં આવે છે, એટલા માટે તેઓને આપવું પડે છે. આટલાથી જ કામ ચાલી જાય તો બહુ જ સારી વાત છે. આટલાથી કામ તો ચાલી જ જશે, પછી વધારે શા માટે આપવું? વધારે આપીશું તો બીજું ક્યાંથી લાવીશું? અને વધારે આપવાથી લેવાવાળાનો સ્વભાવ બગડી જશે. વધારે આપવાથી અમને નુકસાન થઈ જશે, તો કામ કેવી રીતે ચાલશે? પરંતુ આટલું તો આપવું જ પડે છે, વગેરે-વગેરે. આ રીતે રાજસ મનુષ્યો દાન તો થોડું જ આપે છે, પરંતુ જીવ બાળીને આપે છે.

'તદાનં રાજસં સ્મૃતમ્' — ઉપર્યુક્ત રીતે આપવામાં આવતું દાન રાજસ કહેવામાં આવ્યું છે.

—■—

અદેશકાલે યદાનમપાત્રેભ્યશ્ચ દીયતે ।
અસત્કૃતમવજાતં તત્તામસમુદાહૃતમ્ ॥ ૨૨ ॥

યત્	= જે	અવજ્ઞાતમ્	= તિરસ્કારપૂર્વક	દીયતે	= આપવામાં આવે છે,
દાનમ્	= દાન	અદેશકાલે	= અયોગ્ય દેશ-	તત્	= તે (દાન)
અસત્કૃતમ્	= સત્કાર વિના		કાળમાં	તામસમ્	= તામસ
ય	= તથા	અપાત્રેભ્યઃ	= કુપાત્રને	ઉદાહૃતમ્	= કહેવાયું છે.

ટીકા — ‘અસત્કૃતમવજ્ઞાતમ્’ — તામસ દાન અસત્કાર અને અવજ્ઞાપૂર્વક આપવામાં આવે છે; જેમ કે — તામસ મનુષ્યની પાસે કદીક દાન લેવાને માટે બ્રાહ્મણ આવી જાય, તો તે તિરસ્કારપૂર્વક તેને ઠપકો આપશે કે જુઓ પંડિતજી! જ્યારે અમારી માતાનું શરીર શાંત થયું, ત્યારે પણ આપ નહિ આવ્યા; પરંતુ શું કરીએ; આપ અમારા ઘરના ગુરુ છો, એટલે અમારે આપવું જ પડે છે! એટલામાં જ ઘરનો બીજો માણસ બોલી પડે છે કે તમે શા માટે બ્રાહ્મણોની ઝંઝટમાં પડો છો? જેને કોઈ નથી આપતું એવા ગરીબને આપી દો. ગરીબને જ આપવું જોઈએ. વાસ્તવમાં એ જ દાન છે. બ્રાહ્મણને તો બીજું કોઈ પણ આપશે, પરંતુ બિચારા ગરીબને કોણ આપશે? પંડિતજી શું આવ્યો, આ તો કૂતરો આવ્યો છે; ટુકડો નાખી દો, નહિ તો ભસશે, વગેરે-વગેરે. આ રીતે શાસ્ત્રવિધિનો, બ્રાહ્મણોનો તિરસ્કાર કરવાને કારણે આવું દાન તામસ કહેવાય છે.

‘અદેશકાલે યદાનમ્’ — મૂઢતાને કારણે તામસ મનુષ્યને પોતાના મનની વાતો જ ગમે છે; જેમ કે — દાન કરવાને માટે સ્થળકાળની શી જરૂર છે? જ્યારે ઈચ્છા થાય, ત્યારે કરી દીધું. જ્યારે કોઈ વિશેષ સ્થળ અને કાળમાં જ પુણ્ય થશે, તો શું અહીં પુણ્ય નહિ થાય? તેના માટે અમુક સમય આવશે, અમુક પર્વ આવશે — એની શી આવશ્યકતા છે? પોતાની ચીજ ખર્ચવી છે, ગમે ત્યારે આપો, વગેરે-વગેરે. આ રીતે તામસ મનુષ્યો શાસ્ત્રવિધિનો અનાદર, તિરસ્કાર કરીને દાન કરે છે. કારણ કે તેઓના હૃદયમાં શાસ્ત્રવિધિનું મહત્ત્વ નથી હોતું. પરંતુ રૂપિયાનું મહત્ત્વ હોય છે.

‘અપાત્રેભ્યઃ દીયતે’ — અપાત્રને કરવામાં આવેલું દાન તામસ છે. તામસ મનુષ્યો કેટલીયે જાતના તર્કવિતર્ક કરીને પાત્રનો વિચાર નથી કરતા; જેમકે — શાસ્ત્રોમાં સ્થળ, કાળ અને પાત્રની બાબતો વિના હેતુ લખવામાં આવી છે; કોઈ અહીં દાન લેશે તો શું તેનું પેટ નહિ ભરાય? તૃપ્તિ નહિ થાય? જો પાત્રને આપવાથી પુણ્ય થાય છે, તો આમને આપવાથી શું પુણ્ય નહિ થાય? શું આ માણસ નથી? શું આને આપવાથી પાપ લાગશે? પોતાની જીવિકા ચલાવવાને માટે, પોતાનો મતલબ સિદ્ધ કરવાને માટે જ

બ્રાહ્મણોએ શાસ્ત્રોમાં આવું લખી દીધું છે, વગેરે-વગેરે.

‘તત્તામસમુદાહૃતમ્’ — ઉપર્યુક્ત રીતે આપવામાં આવતું દાન તામસ કહેવામાં આવ્યું છે.

શંકા — ગીતામાં તામસ કર્મનું ફળ અધોગતિ બતાવ્યું છે — ‘અધો ગચ્છન્તિ તામસાઃ’ (અ. ૧૪/૧૮) અને રામચરિતમાનસમાં કહ્યું છે કે ગમે તે રીતે પણ આપેલું દાન કલ્યાણ કરે છે —

‘જેન કેન બિધિ દીન્હે દાન કરઈ કલ્યાન’ (માનસ ૭/૧૦૩ખ) આ બન્નેમાં વિરોધ આવે છે.

સમાધાન — તામસ મનુષ્યો અધોગતિમાં જાય છે એ કાનૂન દાનના વિષયમાં લાગુ નથી પડતો. કારણ કે ધર્મનાં ચાર ચરણ છે — ‘સત્યં દયા તપો દાનમિતિ’ (શ્રીમદ્ભા. ૧૨/૩/૧૮). આ ચારેય ચરણોમાંથી કળિયુગમાં એક જ ચરણ ‘દાન’ છે — ‘દાનમેકં કલૌ યુગે’ (મનુસ્મૃતિ ૧/૮૬). એટલા માટે ગોસ્વામીજી મહારાજે કહ્યું —

પ્રગટ ચારિ પદ ધર્મ કે કલિ મહું એક પ્રધાન ।
જેન કેન બિધિ દીન્હે દાન કરઈ કલ્યાન ॥

(માનસ ૭/૧૦૩ ખ)

આવું કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે કોઈ રીતે પણ દાન આપવામાં આવે, તેમાં વસ્તુ વગેરેની સાથે મમતાનો ત્યાગ કરવો જ પડે છે. એ દૃષ્ટિએ તામસ દાનમાં પણ આંશિક ત્યાગ હોવાથી દાન આપવાવાળો અધોગતિને પાત્ર નથી.

બીજી વાત, આ કળિયુગના સમયમાં મનુષ્યોનાં અંતઃકરણ બહુ જ મલિન થઈ રહ્યાં છે. એટલા માટે કળિયુગમાં એક છૂટ છે કે ગમે તે રીતે પણ કરેલું દાન કલ્યાણ કરે છે. એનાથી મનુષ્યનો દાન કરવાનો સ્વભાવ તો બની જ જશે, જે આગળ ક્યારેક કોઈ જન્મમાં કલ્યાણ પણ કરી શકે છે. પરંતુ દાનની ક્રિયા જ બંધ થઈ જશે, તો પછી આપવાની પરંપરા ચાલુ રહેવાનો કોઈ અવસર જ પ્રાપ્ત નહિ થાય. આ જ દૃષ્ટિએ એક સંતે ‘શ્રદ્ધયા દેયમશ્રદ્ધયાદેયમ્’ (તૈત્તિરીય. ૧/૧૩/૩) — આ શ્રુતિની વ્યાખ્યા કરતાં કહ્યું હતું કે એમાં પહેલા પદનો અર્થ તો એ છે કે શ્રદ્ધાથી આપવું જોઈએ, પરંતુ બીજા પદનો અર્થ ‘અશ્રદ્ધયા અદેયમ્’ (અશ્રદ્ધાથી નહિ આપવું જોઈએ) — એવો ન લઈને ‘અશ્રદ્ધયા દેયમ્’ (શ્રદ્ધા ન હોય, તો પણ આપવું જોઈએ) — આ અર્થ લેવો જોઈએ.

દાન-સંબંધી વિશેષ વાત

અન્ન, જળ, વસ્ત્ર અને ઔષધ — આ ચારેયના દાનમાં પાત્ર-કુપાત્ર વગેરેનો વિશેષ વિચાર નહિ કરવો જોઈએ. એમાં કેવળ બીજાની આવશ્યકતાને જ જોવી જોઈએ. એમાં પણ સ્થળ, કાળ અને પાત્ર મળી જાય, તો ઉત્તમ પણ જો ન મળે, તો કોઈ વાંધો નહિ. આપણે તો જે ભૂખ્યો છે, તેને અન્ન આપવાનું છે; જે તરસ્યો છે, તેને જળ આપવાનું છે, જે વસ્ત્રહીન છે, તેને વસ્ત્ર આપવાનું છે અને જે રોગી છે, તેને દવા આપવાની છે. બીજું, કોઈક કોઈકને અનુચિતરૂપે ભયભીત કરી રહ્યો છે, દુઃખ આપી રહ્યો છે, તો તેનાથી તેને છોડાવવો અને તેને અભયદાન આપવું એ આપણું કર્તવ્ય છે.

હા, કુપાત્રને અન્ન-જળ એટલું નહિ આપવું જોઈએ કે જેનાથી તે ફરીથી હિંસા વગેરે પાપોમાં પ્રવૃત્ત થઈ જાય; જેમ કે કોઈ હિંસક મનુષ્ય અન્ન-જળ વિના મરી રહ્યો છે, તો તેને એટલું જ અન્ન-જળ આપવું કે જેનાથી તેના પ્રાણ બચી જાય, તે જીવી જાય. આ રીતે ઉપર્યુક્ત ચારેયના દાનમાં પાત્રતા નથી જોવામાં, પરંતુ આવશ્યકતા જોવાની છે.

ભગવાનનો ભક્ત પણ દાન આપવામાં પાત્રનો વિચાર નથી કરતો તે તો આખે જાય છે; કેમકે તે બધાંમાં પોતાના પ્રિય પ્રભુને જ જુએ છે. તે સમજે છે કે, આ રૂપમાં અમારા પ્રભુ જ આવ્યા છે. આથી જે ભક્ત છે તે દાન નથી કરતો, કર્તવ્યપાલન પણ નથી કરતો, પરંતુ પૂજા કરે છે — ‘સ્વકર્મણા તમભ્યર્ચ્ય’ (ગીતા અ. ૧૮/૪૬). તાત્પર્ય એ છે કે ભક્તની સઘળી ક્રિયાઓનો સંબંધ ભગવાનની સાથે હોય છે.

કર્મફળ-સંબંધી વિશેષ વાત

અગિયારમાથી બાવીસમા શ્લોક સુધીના આ પ્રકરણમાં જે સાત્ત્વિક ‘યજ્ઞ, તપ અને દાનનું વર્ણન આવ્યું છે, તે પૂરેપૂરું

‘દૈવી-સંપત્તિ’ છે અને જે રાજસ તથા તામસ યજ્ઞ, તપ અને દાનનું વર્ણન આવ્યું છે, તે પૂરેપૂરું ‘આસુરી-સંપત્તિ’ છે.

આસુરી-સંપત્તિમાં આવેલા ‘રાજસ’ યજ્ઞ, તપ અને દાનના ફળના બે વિભાગ છે — દૃષ્ટ અને અદૃષ્ટ. એમાં પણ દૃષ્ટનાં બે ફળ છે — તાત્કાલિક અને કાલાંતરિક. જેમ કે — રાજસ ભોજન પછી તૃપ્તિ થવી એ તાત્કાલિક ફળ છે અને રોગ વગેરે થવા એ કાલાંતરિક ફળ છે. એવી જ રીતે અદૃષ્ટનાં પણ બે ફળ છે — લૌકિક અને પારલૌકિક. જેમ કે — દંભપૂર્વક ‘દમ્ભાર્થમપિ ચૈવ યત્’ (અ. ૧૭/૧૨). સત્કાર-માનપૂજાને માટે ‘સત્કારમાનપૂજાર્થમ્’ (અ. ૧૭/૧૮) અને પ્રત્યુપકારને માટે ‘પ્રત્યુપકારાર્થમ્’ (અ. ૧૭/૨૧) કરવામાં આવેલા રાજસ યજ્ઞ, તપ અને દાનનું ફળ ‘લૌકિક’ છે અને તે આ જ લોકમાં, આ જ જન્મમાં અને આ જ શરીરની હયાતીમાં જ મળવાની સંભાવનાવાળું હોય છે.^૧ સ્વર્ગને જ પરમ પ્રાપ્ય વસ્તુ માનીને તેની પ્રાપ્તિને માટે કરવામાં આવેલા યજ્ઞ વગેરેનું ફળ ‘પારલૌકિક’ હોય છે. પરંતુ રાજસ યજ્ઞ ‘અભિસન્ધાય તુ ફલમ્’ (અ. ૧૭/૧૨) અને દાન ‘ફલમુદ્દિશ્ય વા પુનઃ’ (અ. ૧૭/૨૧)નું ફળ લૌકિક તથા પારલૌકિક — બન્નેય હોઈ શકે છે. એમાં પણ સ્વર્ગપ્રાપ્તિને માટે યજ્ઞ વગેરે કરવાવાળા (અ. ૨/૪૨-૪૩; ૮/૨૦-૨૧) અને કેવળ દંભ, સત્કાર, માન, પૂજા, પ્રત્યુપકાર વગેરેને માટે યજ્ઞ, તપ અને દાન કરવાવાળા (અ. ૧૭/૧૨, ૧૮, ૨૧) બન્ને પ્રકારના રાજસ પુરુષો જન્મમરણને પ્રાપ્ત થાય છે.^૨ પરંતુ તામસ યજ્ઞ અને તપ કરવાવાળા (અ. ૧૭/૧૩, ૧૮) તામસ પુરુષો તો અધોગતિમાં જાય છે — ‘અધો ગચ્છન્તિ તામસાઃ’ (અ. ૧૪/૧૮), ‘પતન્તિ નરકેડશુચૌ’ (અ. ૧૬/૧૬), ‘આસુરીષ્વેવ યોનિષુ’ (અ. ૧૬/૧૮), ‘તતો યાન્ત્યધમાં ગતિમ્’ (અ. ૧૬/૨૦),

જે મનુષ્યો યજ્ઞ કરીને સ્વર્ગમાં જાય છે, તેઓને સ્વર્ગમાં પણ દુઃખ, દાહ, ઈર્ષ્યા વગેરે થાય છે.^૩ જેમ કે — શતકતુ

૧. રાજસના દૃષ્ટનું કાલાંતરિક ફળ અને અદૃષ્ટનું લૌકિક ફળ — બન્ને એક જેવાં દેખાતાં હોવા છતાં પણ એમાં અંતર છે; જેમકે — ભોજનના પરિણામસ્વરૂપ જે રોગ વગેરે થશે, તે ભૌતિક (કાલાંતરિક) ફળ છે અર્થાત્ તે સીધા ભોજનનું જ પરિણામ છે અને પુત્રેષ્ટિ યજ્ઞ વગેરેનું જે ફળ થશે, તે આધિદૈવિક (લૌકિક) ફળ છે અર્થાત્ તે પ્રારબ્ધ બનીને ફળ (પુત્ર વગેરે)ના રૂપમાં આવે છે.
૨. જો રાજસ પુરુષોનો દંભ (અ. ૧૭/૧૨, ૧૮) બહુ વધી જાય, તો તેઓ નરકોમાં પણ જઈ શકે છે.
૩. સ્વર્ગમાં પણ યજ્ઞ વગેરે પુણ્ય કર્મોના અનુસાર ઉચ્ચ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ — એવી ત્રણ જાતની શ્રેણીઓ હોય છે. તેમાં પણ ઉચ્ચ શ્રેણીવાળાઓ જ્યારે પોતાના સમાન શ્રેણીવાળાઓને દેખે છે, ત્યારે તેઓને ઈર્ષ્યા થાય છે કે આ અમારા સમાન પદમાં કેમ આવ્યા? અને મધ્યમ તથા કનિષ્ઠ શ્રેણીવાળાઓને દેખીને તેઓના મનમાં અભિમાન થાય છે કે અમે કેટલા મોટા છીએ!

ઈન્દ્રને પણ અસુરોના અત્યાચારોથી દુઃખ થાય છે, કોઈ તપસ્યા કરે તો તેના હૃદયમાં દાહ થાય છે, તે ભયભીત થાય છે. એને પૂર્વજન્મનાં પાપોનું ફળ પણ નથી કહી શકતા; કેમકે તેઓનાં સ્વર્ગપ્રાપ્તિનાં પ્રતિબંધકરૂપી પાપો નષ્ટ થઈ જાય છે — ‘પૂતપાપાઃ’ (અ. ૮/૨૦) અને તેઓ યજ્ઞનાં પુણ્યોથી સ્વર્ગલોકમાં જાય છે. પછી તેઓને દુઃખ દાહ, ભય વગેરે થવાં એ ક્યાં પાપોનું ફળ છે? તેનો ઉત્તર એ છે કે, આ બધું યજ્ઞમાં કરેલી પશુ-હિંસાના પાપનું જ ફળ છે.

બીજી વાત, યજ્ઞ વગેરે સકામ કર્મો કરવાથી અનેક જાતના દોષો આવે છે. ગીતામાં આવ્યું છે — ‘સર્વારમ્મા હિ દોષેણ ધૂમેનાગ્નિરિવાવૃતાઃ’ (અ. ૧૮/૪૮) અર્થાત્ ધુમાડાથી અગ્નિની જેમ બધાં જ કર્મો કોઈક ને કોઈક દોષથી યુક્ત છે. જ્યારે બધાં જ કર્મોના આરંભમાત્રમાં પણ દોષ રહે છે, ત્યારે સકામ કર્મોમાં તો (સકામભાવ હોવાથી) દોષોની સંભાવના વધારે જ હોય છે અને તેમાં અનેક જાતના દોષો રહે જ છે. એટલા માટે શાસ્ત્રોમાં યજ્ઞ કર્યા પછી પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું વિધાન છે. પ્રાયશ્ચિત્ત — વિધાનથી એ સિદ્ધ થાય છે કે યજ્ઞમાં દોષો (પાપ) અવશ્ય થાય છે. જો દોષો ન થાત, તો પ્રાયશ્ચિત્ત કઈ બાબતનું? પરંતુ વાસ્તવમાં પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા છતાં પણ બધા દોષો દૂર નથી થતા, તેમનો કંઈક અંશ રહી જાય છે; જેમકે — મેલ લાગેલા વસ્ત્રને સાબુથી ધોવા છતાં પણ તેનાં તંતુઓની અંદર થોડો મેલ રહી જાય છે. આ જ કારણથી ઈન્દ્ર વગેરે દેવતાઓને પણ પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિજન્ય

દુઃખ ભોગવવું પડે છે.

વાસ્તવમાં દોષોની પૂર્ણ નિવૃત્તિ તો નિષ્કામભાવપૂર્વક કર્તવ્યકર્મ કરીને, તે કર્મોને ભગવાનને અર્પણ કરી દેવાથી જ થાય છે. એટલા માટે નિષ્કામભાવ સહિત કરવામાં આવેલાં કર્મો જ શ્રેષ્ઠ છે. ‘હું તો કેવળ ભગવાનનો જ છું’, આ રીતે અહંતા છોડીને ભગવત્પ્રાપ્તિનો ઉદ્દેશ્ય બનાવવાથી સહુથી મોટી શુદ્ધિ (દોષનિવૃત્તિની) થાય છે. આ રીતે જેટલી શુદ્ધિ થાય છે, તેટલી કર્મોથી નથી થતી^૧ ભગવાને કહ્યું છે —

સનમુખ હોઈ જીવ મોહિ જબહીં ।

જન્મ કોટિ અથ નાસહિં તબહીં ॥

(માનસ ૫/૪૪/૧)

ત્રીજી વાત, ગીતામાં અર્જુને પૂછ્યું કે મનુષ્ય ન ઈચ્છતો હોવા છતાં પણ પાપનું આચરણ શા માટે કરે છે? તો ઉત્તરમાં ભગવાને કહ્યું — ‘કામ એષ ક્રોધ એષ રજોગુણસમુદ્રવઃ’ (અ. ૩/૨૭). તાત્પર્ય એ છે કે રજોગુણથી ઉત્પન્ન કામના જ પાપ કરાવે છે. એટલા માટે કામનાને લીધે કરવામાં આવનાર રાજસ યજ્ઞની ક્રિયાઓમાં પાપ થઈ શકે છે.

રાજસ તથા તામસ યજ્ઞ વગેરે કરવાવાળા આસુરી સંપત્તિવાળા છે અને સાત્ત્વિક યજ્ઞ વગેરે કરવાવાળા દૈવી સંપત્તિવાળા છે; પરંતુ દૈવી સંપત્તિના ગુણોમાં પણ જો ‘રાગ’ થઈ જાય, તો રજોગુણનો ધર્મ હોવાથી તે રાગ પણ બંધનકારક થઈ જાય છે (ગીતા અ. ૧૪/૬).

પરિશિષ્ટ ભાવ : શાસ્ત્રોમાં આવ્યું છે કે, કલિયુગમાં દાન જ એકમાત્ર ધર્મ છે; તેથી જે કોઈ રીતે પણ દાન આપી શકાય, તે કલ્યાણ જ કરે છે. આનું તાત્પર્ય એ છે કે કલિયુગમાં યજ્ઞ, દાન, તપ, વ્રત વગેરે શુભકર્મો વિધિ પ્રમાણે કરવાં મુશ્કેલ છે, તેથી કોઈ રીતે પણ આપવાની, ત્યાગની આદત પડી જાય એ સારું છે. માટે જે કોઈ રીતે પણ દાન આપતાં રહેવું જોઈએ.

મધ્યમ શ્રેણીવાળાઓ જ્યારે પોતાનાથી ઉચ્ચ શ્રેણીવાળાઓને દેખે છે, તો તેઓની ભોગસામગ્રી, પદ, અધિકાર વગેરેને દેખીને તેઓને દાહ થાય છે, અને કનિષ્ઠ શ્રેણીવાળાઓને દેખીને અભિમાન થાય છે.

કનિષ્ઠ શ્રેણીવાળાઓમાં ઉચ્ચ અને મધ્યમ શ્રેણીવાળાઓને દેખીને અસહિષ્ણુતા થાય છે, દાહ થાય છે કે તેઓની પાસે આટલી ભોગસામગ્રી કેમ છે? તેમને આટલો ઊંચો પદ-અધિકાર કેમ મળી ગયો છે? અને પોતાના સમાન શ્રેણીવાળાઓને દેખીને ઈર્ષ્યા થાય છે કે આ અમારા સમાન કેવી રીતે આવીને બેઠા છે, તથા જે સ્વર્ગમાં નથી આવ્યા, તેઓને દેખીને અભિમાન થાય છે કે અમે કેટલા ઉચ્ચ સ્થાન — સ્વર્ગમાં છીએ!

સ્વર્ગમાં જે સ્થિત છે, તે પણ નિત્ય તો નથી; કેમકે કોઈ પણ શ્રેણીવાળા કેમ ન હોય, પુણ્ય ક્ષીણ થઈ જતાં તેઓને પણ મૃત્યુલોકમાં આવવું પડે છે — ‘ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોકં વિશન્તિ’ (ગીતા અ. ૮/૨૧) અને એની ચિંતા, એનો ભય સદા ચાલુ રહે છે કે આ સ્થિતિ અમારી રહેશે નહિ, એક દિવસ ચાલી જશે.

૧. બીજાઓની ઉન્નતિ સહી ન શકાય, ઈર્ષ્યા થઈ જાય વગેરે જેટલા પણ દોષો છે, તે પૂર્વકૃત કર્મોનું ફળ નથી. તે બધા દોષો અંતઃકરણની અશુદ્ધિને કારણે જ જન્મે છે. શાસ્ત્રવિહિત સકામ કર્મો કરવાથી અંતઃકરણની સર્વથા શુદ્ધિ નથી થતી, પરંતુ આંશિક શુદ્ધિ થાય છે, જેથી સ્વર્ગ વગેરે લોકોના ભોગોને ભોગવે છે. અંતઃકરણની અશુદ્ધિ સર્વથા ત્યારે જ દૂર થાય છે, જ્યારે ઉદ્દેશ્ય કેવળ ભગવાનનો જ હોય.

સંબંધ — સોળમા અધ્યાયના પાંચમા શ્લોકમાં દૈવી સંપત્તિ મોક્ષને માટે અને આસુરી સંપત્તિ બંધનને માટે બતાવી છે. દૈવી સંપત્તિને ધારણ કરવાવાળા સાત્ત્વિક મનુષ્યો પરમાત્મપ્રાપ્તિના ઉદ્દેશ્યથી જે યજ્ઞ, તપ અને દાન રૂપી કર્મો કરે છે, તે કર્મોમાં થવાવાળી (ભાવ, વિધિ, ક્રિયા વગેરેની) ઊણપની પૂર્તિને માટે શું કરવું જોઈએ? આને બતાવવાને માટે ભગવાન આગળના પ્રકરણનો આરંભ કરે છે.

ૐ તત્સદિતિ નિર્દેશો બ્રહ્મણસ્ત્રિવિધઃ સ્મૃતઃ ।

બ્રાહ્મણાસ્તેન વેદાશ્ચ યજ્ઞાશ્ચ વિહિતાઃ પુરા ॥ ૨૩ ॥

ૐ	= ૐ,	બ્રહ્મણઃ	= (જે) પરમાત્માનો	વેદાઃ	= વેદો
તત્	= તત્,	નિર્દેશઃ	= નિર્દેશ (સંકેત)	ચ	= તથા
સત્	= સત્ —	સ્મૃતઃ	= કરવામાં આવ્યો છે,	બ્રાહ્મણાઃ	= બ્રાહ્મણો (અને)
ઈતિ	= એમ (આ)	તેન	= તે પરમાત્માથી	યજ્ઞાઃ	= યજ્ઞોની
ત્રિવિધઃ	= ત્રણ પ્રકારનાં નામોથી	પુરા	= સૃષ્ટિના આરંભે	વિહિતાઃ	= રચના થઈ છે.

ટીકા — ‘ૐ તત્સદિતિ નિર્દેશો બ્રહ્મણસ્ત્રિવિધઃ સ્મૃતઃ’ — ૐ, તત્ અને સત્ — આ ત્રણ પ્રકારનો પરમાત્માનો નિર્દેશ છે અર્થાત્ પરમાત્માનાં ત્રણ નામો છે (આ ત્રણે નામોની વ્યાખ્યા ભગવાને આગળના ચાર શ્લોકોમાં કરી છે).

‘બ્રાહ્મણાસ્તેન વેદાશ્ચ યજ્ઞાશ્ચ વિહિતાઃ પુરા’ — એ પરમાત્માએ પહેલાં (સૃષ્ટિના આરંભમાં) વેદો, બ્રાહ્મણો અને યજ્ઞોને બનાવ્યા. આ ત્રણેમાં વિધિ બતાવવાવાળા વેદો છે, અનુષ્ઠાન કરવાવાળા બ્રાહ્મણો છે અને ક્રિયા કરવા માટે યજ્ઞ

છે. હવે આમાં યજ્ઞ, તપ અને દાન વગેરેની ક્રિયાઓમાં કોઈ ઊણપ રહી જાય, તો શું કરવું? પરમાત્માનું નામ લે તો તે ઊણપની પૂર્તિ થઈ જશે. જેમ કે રસોઈ બનાવવાવાળો પાણીથી લોટ બાંધે, અને કદીક તેમાં પાણી વધુ પડી જાય, તો તે શું કરે છે? લોટ વધુ ભેળવી દે છે. એવી જ રીતે કોઈ નિષ્કામભાવથી યજ્ઞ, દાન વગેરે શુભ કર્મો કરે અને તેમનામાં કોઈ ઊણપ — અંગ-વૈગુણ્ય રહી જાય, તો જે ભગવાન દ્વારા યજ્ઞ વગેરે રચવામાં આવેલ છે, તે ભગવાનનું નામ લેવાથી તે અંગ-વૈગુણ્યની પૂર્તિ થઈ જાય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ‘મહાનિર્વાણતન્ત્ર’માં આવ્યું છે —

ૐ	તત્સદિતિ	મન્ત્રેણ	યો	યત્કર્મ	સમાચરેત્ ।
ગૃહસ્થો	વાપ્યુદાસીનસ્તસ્યાભીષ્ટાય	તદ્	ભવેત્ ॥		
જપો	હોમઃ	પ્રતિષ્ઠા	ચ	સંસ્કારાધખિલાઃ	ક્રિયાઃ ।
ૐ	તત્સન્મન્ત્રનિષ્પન્નાઃ	સમ્પૂર્ણાઃ	સ્યુર્ન	સંશયઃ ॥	

(૧૪/૧૫૪-૧૫૫)

‘ૐ તત્ સત્’ — આ મંત્રથી ગૃહસ્થ અથવા ઉદાસીન (સાધુ) જે પણ કર્મનો આરંભ કરે છે, તેથી તેને અભિષેકની પ્રાપ્તિ થાય છે. જપ, હોમ, પ્રતિષ્ઠા, સંસ્કાર વગેરે સંપૂર્ણ ક્રિયાઓ ‘ૐ તત્ સત્’ — આ મંત્રથી સફળ થઈ જાય છે, એમાં સંદેહ નથી.’

—■—

તસ્માદોમિત્યુદાહત્ય

યજ્ઞદાનતપઃક્રિયાઃ ।

પ્રવર્તન્તે વિધાનોક્તાઃ સતતં બ્રહ્મવાદિનામ્ ॥ ૨૪ ॥

તસ્માત્	= માટે	યજ્ઞદાન-	= યજ્ઞ, દાન અને	ઈતિ	= એ (પરમાત્માના
બ્રહ્મવાદિ-	= વૈદિક સિદ્ધાંતોને	તપઃક્રિયાઃ	તપરૂપી ક્રિયાઓ		નામનું)
નામ્	માનવાવાળા	સતતમ્	= સદા	ઉદાહત્ય	= ઉચ્ચાર કરીને (જ)
વિધાનોક્તાઃ	= શાસ્ત્રવિધિથી નિયત	ઓમ્	= ‘ૐ’	પ્રવર્તન્તે	= શરૂ થાય છે.

ટીકા — ‘તસ્માદોમિત્યુદાહૃત્ય... બ્રહ્મવાદિનામ્’ — વેદવાદીને માટે અર્થાત્ વેદોને મુખ્ય માનવાવાળો જે વૈદિક સંપ્રદાય છે, તેને માટે ‘ૐ’નું ઉચ્ચારણ કરવાનું ખાસ બતાવ્યું છે. તેઓ ‘ૐ’નું ઉચ્ચારણ કરીને જ વેદપાઠ, યજ્ઞ, દાન, તપ વગેરે શાસ્ત્રવિહિત ક્રિયાઓમાં પ્રવૃત્ત થાય છે; કેમકે જેમ ગાયો સાંઢના વિના ફળવતી નથી થતી, એવી જ રીતે વેદની જેટલી ઋચ્યાઓ છે, શ્રુતિઓ છે, તે બધી ‘ૐ’નું ઉચ્ચારણ કર્યા વિના ફળવતી નથી થતી અર્થાત્ ફળ નથી આપતી.

‘ૐ’નું સહુથી પહેલાં ઉચ્ચારણ શા માટે કરવામાં આવે છે? કારણ કે સહુથી પહેલાં ‘ૐ’ — પ્રણવ પ્રગટ થયો છે. તે પ્રણવની ત્રણ માત્રાઓ છે. એ માત્રાઓથી ત્રિપદા ગાયત્રી પ્રગટ થઈ છે અને ત્રિપદા ગાયત્રીથી ઋક્, સામ અને યજુઃ — આ વેદત્રયી પ્રગટ થઈ છે. એ દૃષ્ટિએ ‘ૐ’ બધાનું મૂળ છે અને તેની જ અંતર્ગત ગાયત્રી પણ છે તથા સઘળેસઘળા વેદો પણ છે. આથી જેટલી વૈદિક ક્રિયાઓ કરવામાં આવે છે, તે બધી ‘ૐ’નું ઉચ્ચારણ કરીને જ કરવામાં આવે છે.

—■—

તદિત્યનભિસંધાય ફલં યજ્ઞતપઃક્રિયાઃ ।
દાનક્રિયાશ્ચ વિવિધાઃ ક્રિયન્તે મોક્ષકાઙ્ક્ષિભિઃ ॥ ૨૫ ॥

તત્	= તત્ એટલે કે 'તત્' નામથી ઓળખાતા પરમાત્મા માટે જ આ સઘળું છે —	મોક્ષકાઙ્ક્ષિભિઃ = મોક્ષની ઇચ્છા રાખનારા માણસો દ્વારા	યજ્ઞતપઃક્રિયાઃ = યજ્ઞ-તપરૂપી ક્રિયાઓ
ઈતિ	= એવા ભાવ સાથે	ફલમ્ = ફળની અનભિસંધાય = ઇચ્છા ન રાખતાં વિવિધાઃ = અનેક પ્રકારની	ય = તેમજ દાનક્રિયાઃ = દાનરૂપી ક્રિયાઓ ક્રિયન્તે = કરવામાં આવે છે.

ટીકા — ‘તદિત્યનભિસંધાય... મોક્ષકાઙ્ક્ષિભિઃ’ — કેવળ તે પરમાત્માની પ્રસન્નતાના ઉદ્દેશ્યથી, કિંચિત્માત્ર પણ ફળની ઇચ્છા ન રાખીને શાસ્ત્રીય યજ્ઞ, તપ, દાન વગેરે શુભ કર્મો કરવામાં આવે. કારણ કે વિહિત-નિષિદ્ધ, શુભ-અશુભ વગેરે ક્રિયામાત્રનો આરંભ થાય છે અને સમાપ્તિ થાય છે. એવી જ રીતે તે ક્રિયાનું જે ફળ હોય છે, તેનો પણ સંયોગ થાય છે અને વિયોગ થાય છે અર્થાત્ કર્મફળના ભોગનો પણ આરંભ થાય છે અને સમાપ્તિ થાય છે. પરંતુ પરમાત્મા તો તે ક્રિયા અને ફળભોગનો આરંભ થતાં પહેલાં પણ છે તથા ક્રિયા અને ફળભોગની સમાપ્તિ બાદ પણ છે તેમ જ ક્રિયા અને ફળભોગની વેળાએ પણ તેવા ને તેવા જ છે. પરમાત્માની સત્તા નિત્ય-નિરંતર છે. નિત્ય-નિરંતર રહેવાવાળી આ સત્તાની તરફ ધ્યાન દોરવાનું જ ‘તત્ ઈતિ’ પદોનું તાત્પર્ય છે; અને ઉત્પત્તિ-વિનાશશીલ ફળની તરફ ધ્યાન ન દેવામાં જ ‘અનભિસંધાય ફલમ્’ પદોનું તાત્પર્ય છે અર્થાત્ નિત્ય-નિરંતર રહેવાવાળા તત્ત્વની સ્મૃતિ રહેવી જોઈએ અને નાશવાન ફળની અભિસંધિ (ઇચ્છા) બિલકુલ નહિ રહેવી જોઈએ.

નિત્ય-નિરંતર વિયુક્ત થવાવાળા, પ્રતિક્ષણે અભાવમાં જવાવાળા આ સંસારમાં જે કંઈ દેખવા, સાંભળવા અને

જાણવામાં આવે છે, તેને જ આપણે પ્રત્યક્ષ, સત્ય માની લઈએ છીએ અને તેની જ પ્રાપ્તિમાં જ આપણે પોતાની બુદ્ધિમત્તા અને બળને સફળ માનીએ છીએ. આ પરિવર્તનશીલ સંસારને પ્રત્યક્ષ માનવાને કારણે જ સદા-સર્વદા સર્વત્ર પરિપૂર્ણ રહેતા હોવા છતાં પણ તે પરમાત્મા આપણને પ્રત્યક્ષ નથી દેખાતા. એટલા માટે એક પરમાત્માપ્રાપ્તિનો જ ઉદ્દેશ્ય રાખીને એ સંસારનો અર્થાત્ અહંતા-મમતા (હું-મારાપણા)નો ત્યાગ કરીને, એમની જ આપેલી શક્તિથી, યજ્ઞ વગેરેને એમના જ માનીને નિષ્કામભાવપૂર્વક એમને જ માટે યજ્ઞ વગેરે શુભ કર્મો કરવાં જોઈએ. આમાં જ મનુષ્યની વાસ્તવિક બુદ્ધિમત્તા અને બળ (પુરુષાર્થ)ની સફળતા છે. તાત્પર્ય એ છે કે જે સંસાર પ્રત્યક્ષ પ્રતીત થઈ રહ્યો છે, તેનું તો નિરાકરણ કરવાનું છે અને જેને અપ્રત્યક્ષ માનીએ છીએ, તે ‘તત્’ નામથી કહેવામાં આવનારા પરમાત્માનો અનુભવ કરવાનો છે, જે નિત્યનિરંતર પ્રાપ્ત છે.

ભગવાનના ભક્તો (ભગવાનનો ઉદ્દેશ્ય રાખીને) ‘તત્’ પદના બોધક રામ, કૃષ્ણ, ગોવિંદ, નારાયણ, વાસુદેવ, શિવ વગેરે નામોનું ઉચ્ચારણ કરીને બધી ક્રિયાઓનો આરંભ કરે છે.

પોતાનું કલ્યાણ ઈચ્છનારા મનુષ્યો યજ્ઞ, દાન, તપ, તીર્થ, વ્રત, જપ, સ્વાધ્યાય, ધ્યાન, સમાધિ વગેરે જે પણ ક્રિયાઓ કરે છે, તે બધી ભગવાનને માટે, ભગવાનની પ્રસન્નતાને માટે, ભગવાનની આજ્ઞાપાલનને માટે જ કરે છે, પોતાને માટે નહિ. કારણ કે જેમનાથી ક્રિયાઓ કરવામાં આવે છે, તે શરીર, ઈન્દ્રિયો, અંતઃકરણ વગેરે બધાં જ પરમાત્માનાં જ છે, આપણાં

નથી. જ્યારે શરીર વગેરે આપણાં નથી, તો ઘર, જમીન, માલમિલકત, રૂપિયા-પૈસા, કુટુંબ વગેરે પણ આપણાં નથી. એ બધાં જ પ્રભુનાં છે અને તેઓનામાં જે સામર્થ્ય, સમજણ વગેરે છે, તે પણ બધાં પ્રભુનાં છે અને આપણે પોતે પણ પ્રભુના જ છીએ. આપણે પ્રભુના છીએ અને પ્રભુ આપણા છે — આ ભાવથી તેઓ બધી ક્રિયાઓ પ્રભુની પ્રસન્નતાને માટે જ કરે છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : પરમાત્માને માટે પરોક્ષવાચક ‘તત્’ (તે) પદના પ્રયોગનું તાત્પર્ય એ છે કે પરમાત્મા અલૌકિક છે — ‘ઉત્તમઃ પુરુષસ્ત્વન્યઃ’ (ગીતા ૧૫/૧૭). તેઓ વિચાર (ચિંતન)ના વિષય નથી, બલકે શ્રદ્ધા-વિશ્વાસના વિષય છે.

સંબંધ — ચોવીસમા શ્લોકમાં ‘ઔ’ની અને પચ્ચીસમા શ્લોકમાં ‘તત્’ શબ્દની વ્યાખ્યા કરીને હવે ભગવાન આગળના બે શ્લોકોમાં પાંચ રીતે ‘સત્’ શબ્દની વ્યાખ્યા કરે છે.

**સદ્ભાવે સાધુભાવે ચ સદિત્યેતત્પ્રયુજ્યતે ।
પ્રશસ્તે કર્મણિ તથા સચ્છબ્દઃ પાર્થ યુજ્યતે ॥ ૨૬ ॥**

પાર્થ	= હે પાર્થ!	ચ	= અને	કર્મણિ	= કર્મોની સાથે
સત્	= ‘સત્’ —	સાધુભાવે	= શ્રેષ્ઠભાવમાં	સત્	= ‘સત્’
ઈતિ	= એ પ્રમાણે	પ્રયુજ્યતે	= પ્રયોગ થાય છે	શબ્દઃ	= શબ્દનો
એતત્	= આ પરમાત્માના નામનો	તથા	= તથા	યુજ્યતે	= પ્રયોગ કરવામાં આવે છે.
સદ્ભાવે	= સત્તામાત્રમાં	પ્રશસ્તે	= પ્રશંસનીય		

ટીકા — ‘સદ્ભાવે’ — ‘પરમાત્મા છે’ આ રીતે પરમાત્માની સત્તા (હોવાપણા)નું નામ ‘સદ્ભાવ’ છે. એ પરમાત્માનાં સગુણ-નિર્ગુણ, સાકાર-નિરાકાર વગેરે જેટલાં રૂપો છે અને સગુણ-સાકારમાં પણ તેના વિષ્ણુ, રામ, કૃષ્ણ, શિવ, શક્તિ, ગણેશ, સૂર્ય વગેરે જેટલા અવતારો છે, તે બધા જ ‘સદ્ભાવ’ની અંતર્ગત છે. આ રીતે જેનો કોઈ સ્થળ, કાળ, વસ્તુ વગેરેમાં કદી અભાવ નથી હોતો, એવા પરમાત્માનાં જે અનેક રૂપો છે, અનેક નામો છે, અનેક જાતની લીલાઓ છે, તે બધા જ ‘સદ્ભાવ’ની અંતર્ગત છે.

‘સાધુભાવે’ — પરમાત્મપ્રાપ્તિને માટે અલગ-અલગ સંપ્રદાયોમાં અલગ-અલગ જેટલાં સાધનો બતાવવામાં આવ્યાં છે, તેઓમાં હૃદયના જે દયા, ક્ષમા, વગેરે શ્રેષ્ઠ, ઉત્તમ ભાવો છે, તે સઘળે-સઘળા ‘સાધુભાવ’ની અંતર્ગત છે.

‘સદિત્યેતત્પ્રયુજ્યતે’ — સત્તામાં અને શ્રેષ્ઠતામાં ‘સત્’ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે અર્થાત્ જે સદા છે, જેમાં કદી કિંચિત્માત્ર પણ ઊણપ અને અભાવ નથી થતો — એવા

પરમાત્માને માટે અને એ પરમાત્માની પ્રાપ્તિને માટે દૈવી-સંપત્તિના જે સત્ય, ક્ષમા, ઉદારતા, ત્યાગ વગેરે શ્રેષ્ઠ ગુણો છે, તેમને માટે ‘સત્’ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે; જેમ કે — સત્તત્ત્વ, સદ્ગુણ, સદ્ભાવ વગેરે.

‘પ્રશસ્તે કર્મણિ તથા સચ્છબ્દઃ પાર્થ યુજ્યતે’ — પરમાત્મપ્રાપ્તિને માટે અલગ-અલગ સંપ્રદાયોમાં અલગ-અલગ જેટલાં સાધનો બતાવવામાં આવ્યાં છે, તેઓમાં ક્રિયા રૂપે જેટલાં શ્રેષ્ઠ આચરણો છે, તે સઘળે-સઘળાં ‘પ્રશસ્તે કર્મણિ’ની અંતર્ગત છે. એ જ રીતે શાસ્ત્રવિધિના અનુસાર યજ્ઞોપવીત, લગ્ન વગેરે સંસ્કારો; અન્નદાન, ભૂમિદાન, ગોદાન વગેરે દાન; અને કૂવા-વાવડી ખોદાવવાં, ધર્મશાળાનું નિર્માણ, મંદિરનું નિર્માણ, બગીચાનું આયોજન વગેરે શ્રેષ્ઠ કર્મો પણ ‘પ્રશસ્તે કર્મણિ’ની અંતર્ગત આવે છે. આ બધાં શ્રેષ્ઠ આચરણોમાં, શ્રેષ્ઠ કર્મોમાં ‘સત્’ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે; જેમ કે — સદાચાર, સત્કર્મ, સત્સેવા, સદ્વ્યવહાર વગેરે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : પરમાત્માના અસ્તિત્વ અથવા હોવાપણાને ‘સદ્ભાવ’ કહે છે, જેનો ક્યારેય અભાવ થતો નથી — ‘નાભાવો વિદ્યતે સતઃ’ (ગીતા — ૨/૧૬). પ્રાયઃ બધા આસ્તિકો આ ભાવને તો માને જ છે કે, સર્વોપરી સર્વનિયન્તા

કોઈ વિલક્ષણ શક્તિ સદાથી છે અને તે અપરિવર્તનશીલ છે. જે સંસાર પ્રત્યક્ષ પ્રતિક્ષણ બદલાય છે તથા જેનો અભાવ થાય છે તેને ‘છે’ અથવા સ્થિર કઈ રીતે કહી શકાય? કારણ કે ઈન્દ્રિયો, બુદ્ધિ વગેરેથી જેને જોઈએ છીએ, જાણીએ છીએ, તે સંસાર પહેલાં ન હતો, આગળ રહેવાનો પણ નથી અને વર્તમાનમાં પણ જઈ રહ્યો છે — આ બધાનો અનુભવ છે. જેનાથી સંસારને જોઈએ — જાણીએ છીએ તે ઈન્દ્રિયો, બુદ્ધિ વગેરે પણ સંસારનાં જ છે. છતાં પણ આશ્ચર્ય આ છે કે ‘નહીં’ હોવા છતાં પણ સંસાર ‘છે’ના રૂપે સ્થિર દેખાઈ રહ્યો છે. જો વાસ્તવમાં સંસાર હોત તો બદલાતો ન હોત અને બદલાય છે તો ‘છે’ નહીં. તેથી આ ‘હોવાપણું’ સંસાર-શરીર વગેરેનું નથી બલ્કે સત-તત્ત્વ (પરમાત્મા)નું છે. જેથી ન હોવા છતાં પણ સંસાર ‘છે’ (એવું) દેખાય છે.

અંતઃકરણના શ્રેષ્ઠ ભાવોને ‘સાધુભાવ’ કહે છે. પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરાવનારા હોવાથી તે શ્રેષ્ઠ ભાવો માટે ‘સત્’ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. શ્રેષ્ઠ ભાવ અર્થાત્ સદ્ગુણ — સદાચાર દૈવી-સંપત્તિ છે. દૈવી-સંપત્તિ ‘સત્’ છે અને આસુરી-સંપત્તિ ‘અસત્’ છે. મુક્તિ આપવાવાળાં બધાં સાધનો ‘સત્’ છે અને બંધનકારક બધાં કર્મો અસત છે. દુર્ગુણ-દુરાચાર ‘અસત્’ છે, પરંતુ તેમનો ત્યાગ ‘સત્’ છે. અસતનો ત્યાગ પણ સત છે અને સતનું ગ્રહણ પણ ‘સત્’ છે. વાસ્તવમાં અસતના ત્યાગની જેટલી જરૂર છે એટલી ‘સત્’ને ગ્રહણ કરવાની જરૂર નથી. અસતનો ત્યાગ કર્યા વિના લાવેલું ‘સત્’ ઉપરથી ચોંટાડવામાં આવે છે, જે ટકતું નથી, પરંતુ અસતનો ત્યાગ કરવાથી ‘સત્’ અંદરથી પ્રગટ થાય છે. તેથી જેને આપણે અસતરૂપે જાણીએ છીએ, તેનો ત્યાગ કરવાથી ‘સત્’નો અનુભવ થઈ જાય છે.

‘યજ્ઞ, તપ, દાન, તીર્થ, વ્રત, પૂજા-પાઠ, વિવાહ વગેરે જેટલાં પણ શાસ્ત્રવિહિત શુભકર્મો છે તે સ્વયં-પોતે જ પ્રશંસનીય હોવાથી સત્કર્મ છે. પરંતુ આ પ્રશંસનીય કર્મોનો સંબંધ જો ભગવાન સાથે ન હોય તો ‘સત્’ ન રહેતાં માત્ર શાસ્ત્રવિહિત કર્મમાત્ર રહી જાય છે. જોકે દૈત્યો, દાનવો પણ તપસ્યા વગેરે પ્રશંસનીય કર્મો કરે છે. તેમ છતાં અસત ભાવ અર્થાત્ પોતાના સ્વાર્થ અને બીજાના અહિતનો ભાવ હોવાથી તે બંધનકારક, અસત કર્મ બની જાય છે. (આ જ અધ્યાયનો ઓગણીસમો શ્લોક). આવાં કર્મો દ્વારા કદાચ બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ પણ થઈ જાય તો ત્યાંથી પણ પાછા આવવું પડે છે—‘આબ્રહ્મભુવના-લ્લોકાઃ પુનરાવર્તિનોઽર્જુન’ (ગીતા ૮/૧૬); ભગદ્પ્રાપ્તિ, માટે કર્મ કરવાવાળા મનુષ્યોની દુર્ગતિ થતી નથી—‘ન હિ કલ્યાણકૃત્કશ્ચિદ્દુર્ગતિં તાત ગચ્છતિ’ (ગીતા ૬/૪૦) કેમકે તેનું ફળ ‘સત્’ હોય છે. જે કર્મ સ્વાર્થ અને અભિમાનનો ત્યાગ કરીને પ્રાણીમાત્રના હિતાર્થે કરવામાં આવે છે; તે જ વાસ્તવમાં પ્રશંસનીય એવું સત્કર્મ છે.

—■—

યજ્ઞે તપસિ દાને ચ સ્થિતિઃ સદિતિ ચોચ્યતે ।

કર્મ ચૈવ તદર્થીયં સદિત્યેવાભિધીયતે ॥ ૨૭ ॥

યજ્ઞે	= યજ્ઞ,	સ્થિતિઃ	= સ્થિતિ (નિષ્ઠા) છે,	નિમિત્ત કરવામાં
ચ	= તથા	એવ	= (તે) પણ	આવનારું
તપસિ	= તપ	સત્	= ‘સત્’	કર્મ = કર્મ
ચ	= અને	ઈતિ	= એમ	એવ = પણ
દાને	= દાનરૂપ	ઉચ્યતે	= કહેવાય છે	સત્ = ‘સત્’ —
	ક્રિયામાં	ચ	= અને	ઈતિ = એમ
	(જે)	તદર્થીયમ્	= એ પરમાત્માને	અભિધીયતે = કહેવાય છે.

ટીકા — ‘યજ્ઞે તપસિ દાને ચ સ્થિતિઃ સદિતિ ચોચ્યતે’ — યજ્ઞ, તપ અને દાનરૂપી પ્રશંસનીય ક્રિયાઓમાં જે સ્થિતિ (નિષ્ઠા) હોય છે, તે ‘સત્’ કહેવામાં આવે છે. જેમ કે કોઈકની સાત્ત્વિક યજ્ઞમાં, કોઈકની સાત્ત્વિક તપમાં અને કોઈકની સાત્ત્વિક દાનમાં જે સ્થિતિ-નિષ્ઠા છે અર્થાત્ આમાંથી પ્રત્યેક ચીજ પ્રત્યે હૃદયમાં જે શ્રદ્ધા અને તે કરવાની જે તત્પરતા છે, તે ‘સન્નિષ્ઠા’ (સત્-નિષ્ઠા) કહેવામાં આવે છે.

‘ચ’ પદ આપવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જે રીતે લોકોની સાત્ત્વિક યજ્ઞ, તપ અને દાનમાં શ્રદ્ધા-નિષ્ઠા હોય છે, એવી જ રીતે કોઈકની વર્ણધર્મમાં, કોઈકની આશ્રમ-ધર્મમાં, કોઈકની સત્યવ્રત-પાલનમાં કોઈકની અતિથિ-સત્કારમાં, કોઈકની સેવામાં, કોઈક આજ્ઞા-પાલનમાં, કોઈકની પાતિવ્રત-ધર્મમાં અને કોઈકની ગંગાજીમાં, કોઈકની યમુનાજીમાં, કોઈકની પ્રયાગરાજ વગેરે વિશેષ તીર્થોમાં જે હૃદયથી શ્રદ્ધા છે, તેઓમાં જે રુચિ, વિશ્વાસ અને તત્પરતા છે, તે પણ

‘સન્નિષ્ઠા’ કહેવામાં આવે છે.

‘કર્મ ચૈવ તદર્થીયં સદિત્યેવાભિધીયતે’ — એ પ્રશંસનીય કર્મો સિવાય કર્મોનાં બે જાતનાં સ્વરૂપો હોય છે — લૌકિક (સ્વરૂપથી જ સંસાર સંબંધી) અને પારમાર્થિક (સ્વરૂપથી જ ભગવત્સંબંધી)

(૧) વર્ણ અને આશ્રમ અનુસાર જીવિકાને માટે યજ્ઞ, અધ્યાપન, વેપાર, ખેતી વગેરે વ્યાવહારિક કર્તવ્યકર્મો અને ખાવું-પીવું, ઊઠવું-બેસવું, ચાલવું-ફરવું, સૂવું-જાગવું વગેરે શારીરિક કર્મો — આ બધાં જ ‘લૌકિક’ છે.

(૨) જપ-ધ્યાન, પાઠ-પૂજા, કથા-કીર્તન, શ્રવણ-મનન, ચિંતન વગેરે જે કંઈ કરવામાં આવે, તે બધું ‘પારમાર્થિક’ છે.

આ બન્ને પ્રકારનાં કર્મોને પોતાનાં સુખશાંતિ વગેરેનો ઉદ્દેશ્ય ન રાખીને નિષ્કામભાવે તેમ જ શ્રદ્ધા વિશ્વાસથી કેવળ ભગવાનને માટે અર્થાત્ ભગવત્પ્રીત્યર્થે કરવામાં આવે તો તે બધાં જ ‘તદર્થીય કર્મો’ થઈ જાય છે. ભગવદર્થ હોવાને કારણે તેઓનું ફળ ‘સત્’ થઈ જાય છે અર્થાત્ સત્સ્વરૂપ પરમાત્માની સાથે સંબંધ હોવાથી તે બધાં જ ‘દૈવી સંપત્તિ’ થઈ જાય છે કે જે મુક્તિદાયક છે.

જેવી રીતે અગ્નિમાં ઠીકરી રાખી દેવામાં આવે તો અગ્નિ તેને અગ્નિરૂપ બનાવી દે છે. આ બધી અગ્નિની

જ વિશેષતા છે કે ઠીકરી પણ અગ્નિરૂપ બની જાય છે! એવી જ રીતે તે પરમાત્માને માટે જે પણ કર્મ કરવામાં આવે, તે બધું સત્ અર્થાત્ પરમાત્મસ્વરૂપ થઈ જાય છે અર્થાત્ તે કર્મથી પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. તે કર્મમાં જે પણ વિશેષતા આવી છે, તે પરમાત્માના સંબંધથી જ આવી છે. વાસ્તવમાં તો કર્મમાં કંઈ પણ વિશેષતા નથી.

અહીં ‘તદર્થીયમ્’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જે ઊંચામાં ઊંચા ભોગોને, સ્વર્ગ વગેરે ભોગપ્રધાન લોકની કામના ન રાખતાં કેવળ પરમાત્માને ઈચ્છે છે, પોતાનું કલ્યાણ ઈચ્છે છે, મુક્તિ ઈચ્છે છે, એવા સાધકે જેટલું પારમાર્થિક સાધન કર્યું હોય, તે બધું ‘સત્’ થઈ જાય છે. આ વિષયમાં ભગવાને કહ્યું છે કે ‘કલ્યાણકારી કામ કરવાવાળા કોઈની પણ દુર્ગતિ નથી થતી’ (ગીતા અ. ૬/૪૦), એટલું જ નહિ ‘જે યોગ (સમતા અથવા પરમાત્મતત્ત્વ)નો જિજ્ઞાસુ હોય છે, તે પણ વેદોમાં સ્વર્ગ વગેરેની પ્રાપ્તિને માટે બતાવેલાં સકામ કર્મોથી પર થઈ જાય છે’ (ગીતા અ. ૬/૪૪). કારણ કે તે કર્મો તો ફળ આપીને નષ્ટ થઈ જાય છે, પરંતુ તે પરમાત્માને માટે કરવામાં આવેલું સાધન-કર્મ નષ્ટ નથી થતું, પરંતુ સત્ થઈ જાય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : પચીસમા શ્લોકમાં નિષ્કામભાવે કર્મ કરવાની વાત આવી છે — ‘અભિસન્ધાય ફલમ્.’ હવે અહીં ભગવાનને પ્રાપ્ત કરવા માટે કર્મ કરવાની વાત આવી છે. મુક્તિની ઈચ્છાવાળા નિષ્કામભાવે કર્મ કરે છે — ‘મોક્ષકાક્ષિભિઃ’ (ગીતા — ૧૭/૨૫). અને ભક્તિની ઈચ્છાવાળા ભગવાન માટે કર્મ કરે છે (ગીતા નવમો અધ્યાયનો છઠ્ઠીસમો, સત્તાવીસમો, અઠ્ઠાવીસમો શ્લોક).

ભગવાનનો સંબંધ હોવાથી પણ કર્મ ‘સત્’ અર્થાત્ સત-ફળ આપનારાં બની જાય છે અને અસતના સંબંધનો ત્યાગ થવાથી પણ કર્મ ‘સત્’ બની જાય છે.

—■—

સંબંધ — પૂર્વશ્લોકમાં આવ્યું કે પરમાત્માના ઉદ્દેશ્યથી કરવામાં આવેલાં કર્મો ‘સત્’ બની જાય છે. પરંતુ પરમાત્માના ઉદ્દેશ્ય રહિત જે કર્મો કરવામાં આવે છે, તેઓની કંઈ સંજ્ઞા થશે? એને આગળના શ્લોકમાં બતાવે છે.

અશ્રદ્ધયા હુતં દત્તં તપસ્તપ્તં કૃતં ચ યત્ ।

અસદિત્યુચ્યતે પાર્થ ન ચ તત્પ્રેત્ય નો ઈહ ॥ ૨૮ ॥

પાર્થ	= હે પાર્થ!	યત્	= જે (કંઈ પણ)	ઈહ	= આ લોકમાં
અશ્રદ્ધયા	= વગર શ્રદ્ધાએ	કૃતમ્	= કરવામાં આવે (તે બધું)		મળે છે
હુતમ્	કરેલો હવન	અસત્	= ‘અસત્’	ચ	= કે
દત્તમ્	= દીધેલું દાન (અને)	ઈતિ	= એમ	ન	= ન
તપ્તમ્	= આચરેલું	ઉચ્યતે	= કહેવાય છે;	પ્રેત્ય	= મર્યા પછી પણ મળે છે
તપઃ	= તપ	તત્	= તેનું (ફળ)		અર્થાત્ તેનું ક્યાંય પણ
ચ	= અને	નો	= ન તો		સત્ ફળ હોતું નથી.

ટીકા — ‘અશ્રદ્ધયા હુતં દતં તપસ્તપ્તં કૃતં ચ યત્’ — અશ્રદ્ધાપૂર્વક યજ્ઞ, દાન અને તપ કરવામાં આવે, અને ‘કૃતં ચ યત્’^૧ અર્થાત્ જેની શાસ્ત્રમાં આજ્ઞા છે, એવું જે કોઈ કર્મ અશ્રદ્ધાપૂર્વક કરવામાં આવે — તે બધું ‘અસત્’ કહેવામાં આવે છે.

‘અશ્રદ્ધયા’ પદમાં શ્રદ્ધાના અભાવનો વાચક ‘નમ્’ સમાસ છે, જેનું તાત્પર્ય એ છે કે આસુર લોકો પરલોક, પુનર્જન્મ, ધર્મ, ઈશ્વર વગેરેમાં શ્રદ્ધા નથી રાખતા.

બરન ધર્મ નહિ આશ્રમ ચારી ।

શ્રુતિ બિરોધ રત સબ નર નારી ॥

(માનસ ૭/૮૮/૧)

- આ રીતે વિરુદ્ધ ભાવ રાખીને તેઓ યજ્ઞ, દાન વગેરે ક્રિયાઓ કરે છે.

જ્યારે તેઓ શાસ્ત્રમાં શ્રદ્ધા જ નથી રાખતા, તો પછી તેઓ યજ્ઞ વગેરે શાસ્ત્રીય કર્મો શા માટે કરે છે? તેઓ તે શાસ્ત્રીય કર્મો એટલા માટે કરે છે કે લોકોમાં તે ક્રિયાઓ વધુ પ્રચલિત છે, તેમને કરવાવાળાઓનો લોકો આદર કરે છે તથા તેમને કરવાનું સારું માને છે. એટલા માટે સમાજમાં સારા બનવાને માટે અને જે લોકો યજ્ઞ વગેરે શાસ્ત્રીય કર્મો કરે છે, તેઓની શ્રેણીમાં ગણાઈ જવાને માટે તેઓ શ્રદ્ધા ન હોવા છતાં પણ શાસ્ત્રીય કર્મો કરે છે.

‘અસદિત્યુચ્યતે પાર્થ ન ચ તત્રેત્ય નો ઈહ’ — અશ્રદ્ધાપૂર્વક યજ્ઞ વગેરે જે કંઈ શાસ્ત્રીય કર્મો કરવામાં આવે, તે બધું ‘અસત્’ કહેવામાં આવે છે. તેનું ન આ લોકમાં ફળ હોય છે અને ન પરલોકમાં — જન્મ-જન્માંતરમાં પણ ફળ હોય છે. તાત્પર્ય એ છે કે સકામભાવથી શ્રદ્ધા તેમ જ વિધિપૂર્વક શાસ્ત્રીય કર્મો કરવાથી અહીં ધન-વૈભવ, સ્ત્રી-પુત્ર વગેરેની પ્રાપ્તિ અને મર્યા પછી સ્વર્ગ વગેરે લોકની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે અને તે જ કર્મો નિષ્કામભાવથી શ્રદ્ધા તેમ જ વિધિપૂર્વક કરવાથી અંતઃકરણની શુદ્ધિ થઈને પરમાત્મપ્રાપ્તિ થઈ જાય છે; પરંતુ અશ્રદ્ધાપૂર્વક કર્મ કરવાવાળાઓને આમાંથી કોઈ પણ ફળ પ્રાપ્ત નથી થતું.

જો અહીં એમ કહેવામાં આવે કે અશ્રદ્ધાપૂર્વક જે કંઈ પણ કરવામાં આવે છે, તેનું આ લોકમાં અને પરલોકમાં કંઈ પણ ફળ નથી હોતું, તો જેટલાં પાપકર્મો કરવામાં આવે છે, તે બધાં જ અશ્રદ્ધાથી જ કરવામાં આવે છે, ત્યારે તો તેઓનું પણ કોઈ ફળ નહિ હોવું જોઈએ! અને મનુષ્ય ભોગ ભોગવવાની તથા સંગ્રહ કરવાની ઈચ્છાને લીધે અન્યાય,

અત્યાચાર, જૂઠ, કપટ, દગાબાજી વગેરે જેટલાં પણ પાપકર્મો કરે છે, તે કર્મોનું ફળ દંડ પણ નથી ઈચ્છતો! પરંતુ વાસ્તવમાં એવી વાત છે નહિ. કારણ કે કર્મોનો એ નિયમ છે કે રાગી પુરુષ રાગપૂર્વક જે કંઈ પણ કર્મ કરે છે, તેનું ફળ કર્તાના ન ઈચ્છવા છતાં પણ કર્તાને મળે જ છે. એટલા માટે આસુરી સંપત્તિવાળાઓને બંધન અને આસુરી યોનિઓ તથા નરકોની પ્રાપ્તિ થાય છે.

નાનામાં નાનું અને સાધારણમાં સાધારણ કર્મ પણ જો તે પરમાત્માના ઉદ્દેશ્યથી જ નિષ્કામભાવપૂર્વક કરવામાં આવે, તો તે કર્મ ‘સત્’ થઈ જાય છે અર્થાત્ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરાવવાવાળું થઈ જાય છે; પરંતુ મોટામાં મોટું યજ્ઞ વગેરે કર્મ પણ જો શ્રદ્ધાપૂર્વક અને શાસ્ત્રીય વિધિ-વિધાનથી સકામભાવપૂર્વક કરવામાં આવે, તો તે કર્મ પણ ફળ આપીને નષ્ટ થઈ જાય છે; પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરાવવાવાળું નથી થતું તથા તે યજ્ઞ વગેરે કર્મો જો અશ્રદ્ધાપૂર્વક કરવામાં આવે, તો તે બધાં ‘અસત્’ થઈ જાય છે અર્થાત્ ‘સત્’ ફળ આપવાવાળાં નથી હોતાં. તાત્પર્ય એ છે કે પરમાત્માની પ્રાપ્તિમાં ક્રિયાની પ્રધાનતા નથી, પરંતુ શ્રદ્ધાભાવની જ પ્રધાનતા છે.

પૂર્વોક્ત સદ્ભાવ, સાધુભાવ, પ્રશસ્ત કર્મ, સત્-સ્થિતિ અને તદર્થીય કર્મ — આ પાંચેય પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરાવવાવાળાં હોવાથી અર્થાત્ ‘સત્’ — પરમાત્માની સાથે સંબંધ જોડવાવાળાં હોવાથી ‘સત્’ કહેવામાં આવે છે.

અશ્રદ્ધાથી કરવામાં આવેલાં કર્મો ‘અસત્’ કેમ હોય છે? વેદોએ, ભગવાને અને શાસ્ત્રોએ કૃપા કરીને મનુષ્યોના કલ્યાણને માટે જ આ શુભ કર્મો બતાવ્યાં છે, પરંતુ જે મનુષ્યો આ ત્રણે ઉપર શ્રદ્ધા ન રાખીને શુભ કર્મો કરે છે, તેઓનાં તે બધાં કર્મો ‘અસત્’ થઈ જાય છે. આ ત્રણે ઉપર કરવામાં આવેલી અશ્રદ્ધાને કારણે તેઓને નરક વગેરે દંડ મળવા જોઈએ; પરંતુ તેઓનાં કર્મો શુભ (સારાં) છે, એટલા માટે તે કર્મોનું કોઈ ફળ નથી હોતું — આ જ તેઓને માટે દંડ છે.

મનુષ્યને માટે ઉચિત છે તે યજ્ઞ, દાન, તપ, તીર્થ, વ્રત વગેરે શાસ્ત્રવિહિત કર્મો શ્રદ્ધાપૂર્વક અને નિષ્કામભાવથી કરે. ભગવાને વિશેષ કૃપા કરીને માનવશરીર આપ્યું છે અને આમાં શુભ કર્મો કરવાથી પોતાને અને બધા લોકોને લાભ થાય છે. એટલા માટે જેનાથી તુરત જ અને પરિણામે બધાનું હિત થાય — એવાં શ્રેષ્ઠ કર્તવ્યકર્મો શ્રદ્ધાપૂર્વક અને ભગવાનની પ્રસન્નતાને માટે કરતા રહેવું જોઈએ.

૧. અહીં ‘સહચરિતાસહચરિતયોર્મધ્યે સહચરિતસ્યૈવ ગ્રહણમ્’ — વ્યાકરણના આ ન્યાયના અનુસાર યજ્ઞ, દાન અને તપના સાહચર્યથી ‘કૃતમ્’ પદથી શાસ્ત્રીય કર્મો જ લેવામાં આવશે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ‘કૃતં ચ યત્’ પદોમાં નામજપ, કીર્તન વગેરે નહીં આવે; કારણ કે તેમાં ભગવાનનો સંબંધ હોવાથી તે ‘કર્મ’ નથી પણ ‘ઉપાસના’ છે.

—■—

ૐ તત્સદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે
શ્રદ્ધાત્રયવિભાગયોગો નામ સપ્તદશોઽધ્યાયઃ ॥ ૧૭ ॥

આ રીતે ૐ, તત્, સત્ — આ ભગવન્નામોના ઉચ્ચારણપૂર્વક બ્રહ્મવિદ્યા અને યોગશાસ્ત્રમય શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાપનિષદરૂપી શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદમાં ‘શ્રદ્ધાત્રયવિભાગયોગ’ નામનો સત્તરમો અધ્યાય પૂરો થયો. ॥ ૧૭ ॥

આ અધ્યાયમાં શ્રદ્ધાના ત્રણ વિભાગો કરવામાં આવ્યા છે — સાત્ત્વિકી, રાજસી અને તામસી. આ વિભાગોને જે પૂરેપૂરા જાણી લેશે, તે સાત્ત્વિકી શ્રદ્ધાનું ગ્રહણ અને રાજસી-તામસી શ્રદ્ધાનો ત્યાગ કરી દેશે. રાજસી-તામસી શ્રદ્ધાનો ત્યાગ કરતાં જ (સાત્ત્વિકી શ્રદ્ધાથી) ભગવાનની સાથે સ્વતઃસિદ્ધ નિત્યસંબંધનો અનુભવ થઈ જશે. એટલા માટે આ અધ્યાયનું નામ ‘શ્રદ્ધાત્રયવિભાગયોગ’ રાખવામાં આવ્યું છે.

સત્તરમા અધ્યાયનાં પદ, અક્ષર અને ઉવાચ

(૧) આ અધ્યાયમાં ‘અથ સપ્તદશોઽધ્યાયઃ’નાં ત્રણ, ‘અર્જુન ઉવાચ’ વગેરે પદોનાં ચાર, શ્લોકોનાં ત્રણસો આઠત્રીસ અને પુષ્પિકાનાં તેર પદો છે. આ રીતે સઘળાં પદોનો સરવાળો ત્રણસો અઠાવન છે.

(૨) આ અધ્યાયમાં ‘અથ સપ્તદશોઽધ્યાયઃ’ના આઠ, ‘અર્જુન ઉવાચ’ વગેરે પદોના તેર, શ્લોકોના આઠસો છન્નુ અને પુષ્પિકાના એકાવન અક્ષરો છે. આ રીતે સઘળા

અક્ષરોનો સરવાળો નવસો અડસઠ છે. આ અધ્યાયના બધા જ શ્લોકો બત્રીસ અક્ષરોના છે.

(૩) આ અધ્યાયમાં બે ઉવાચ છે — ‘અર્જુન ઉવાચ’ અને ‘શ્રીભગવાનુવાચ.’

સત્તરમા અધ્યાયમાં પ્રયોજાયેલા છંદ

આ અધ્યાયના અઠાવીસ શ્લોકોમાંથી ત્રીજા શ્લોકના પહેલાં ચરણમાં ‘મગણ’ અને ત્રીજા ચરણમાં ‘ભગણ’ પ્રયોજાયેલ હોવાથી ‘સંકીર્ણ-વિપુલા’; દસમા અને બારમા શ્લોકના પ્રથમ ચરણમાં તથા પચીસમા-છવીસમા શ્લોકોના તૃતીય ચરણમાં ‘નગણ’ પ્રયોજાયેલો હોવાથી ‘ન-વિપુલા’; સોળમા-સત્તરમા શ્લોકોના પ્રથમ ચરણમાં ‘મગણ’ પ્રયોજાયેલો હોવાથી ‘મ-વિપુલા’; અગિયારમા શ્લોકના તૃતીય ચરણમાં ‘ભગણ’ પ્રયોજાયેલો હોવાથી ‘ભ-વિપુલા’ અને ઓગણીસમા શ્લોકના પ્રથમ ચરણમાં ‘રગણ’ પ્રયોજાયેલો હોવાથી ‘ર-વિપુલા’ સંજ્ઞાવાળા છંદ છે. શેષ ઓગણીસ શ્લોકો બરાબર ‘પથ્યાવકત્ર’ અનુષ્ટુપ છંદનાં લક્ષણોથી યુક્ત છે.

—■—

અઢારમો અધ્યાય

ભૂમિકા

શ્રીભગવાને બીજા અધ્યાયના ઓગણચાળીસમા શ્લોકમાં ‘એષા તેઢભિહિતા સાંખ્યે બુદ્ધિર્યોગે ત્વિમાં શૃણુ’ પદોથી જે સાંખ્યયોગ અને કર્મયોગની વાત કહી છે, તેને જ ત્રીજા અધ્યાયના ત્રીજા શ્લોકમાં સાંખ્યનિષ્ઠા અને યોગનિષ્ઠાના નામથી કહી છે. એ બન્ને નિષ્ઠાઓના તત્ત્વને અલગ-અલગ રૂપથી બરાબર જાણવાની ઈચ્છા અર્જુનના મનમાં હતી. પરંતુ જે રીતે ભગવાનને સાતમાથી પંદરમા અધ્યાય સુધી દેવી સંપત્તિ અને આસુરી સંપત્તિને કહેવાનો અવસર પ્રાપ્ત ન થયો, તે જ રીતે અર્જુનને પણ ત્રીજાથી સત્તરમા સુધી એ બન્ને નિષ્ઠાઓના વિષયમાં પોતાની જિજ્ઞાસા પ્રગટ કરવાનો અવસર પ્રાપ્ત ન થયો.

ત્રીજા અધ્યાયના ત્રીજા શ્લોકમાં બે નિષ્ઠાઓને કહીને ભગવાને ચોથા અધ્યાયના પહેલા શ્લોકમાં બતાવ્યું કે મેં આ અવિનાશી યોગ સૂર્યને કહ્યો હતો. એના અંગે અર્જુને પ્રશ્ન કર્યો કે આપનો જન્મ તો હાલનો છે, પછી આપે સૃષ્ટિના આદિમાં સૂર્યને કેવી રીતે ઉપદેશ આપ્યો? ઉત્તરમાં ભગવાને પોતાના અવતાર અને કર્મયોગના તત્ત્વનું વર્ણન કર્યું. ચોથા અધ્યાયના જ ચોત્રીસમા શ્લોકમાં ભગવાને અર્જુનને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની આજ્ઞા આપી – ‘તદ્વિદિ પ્રણિપાતેન પરિપ્રશ્નેન સેવયા’ અને બેતાળીસમા શ્લોકમાં, યોગમાં સ્થિત થવાની આજ્ઞા આપી – ‘છિત્ત્વૈનં સંશયં યોગમાતિષ્ઠોત્તિષ્ઠ ભારત.’ આ બન્ને અલગ-અલગ આજ્ઞાઓને કારણે અર્જુને પાંચમા અધ્યાયના આરંભમાં બન્નેમાં પોતાને માટે એક નિશ્ચિત કલ્યાણકારક સાધન પૂછ્યું. તેના ઉત્તરમાં ભગવાને પાંચમા અધ્યાયનો વિષય પૂરો કહીને પોતે જ છઠ્ઠા અધ્યાયના વિષયનો આરંભ કર્યો.

છઠ્ઠા અધ્યાયના તેત્રીસમા-ચોત્રીસમા શ્લોકોમાં અર્જુને મનની ચંચળતાના વિષયમાં પ્રશ્ન કર્યો. તેનો ભગવાને બહુ જ સંક્ષેપમાં ઉત્તર આપ્યો. પછી અર્જુને સાડત્રીસમાથી ઓગણચાળીસમા શ્લોક સુધી યોગભ્રષ્ટ પુરુષની ગતિના વિષયમાં પ્રશ્ન કર્યો. તેનો ઉત્તર આપતાં ભગવાને છઠ્ઠા અધ્યાયનો વિષય સમાપ્ત કર્યો. છઠ્ઠા અધ્યાયના અંતિમ શ્લોકમાં ભગવાને પોતાના ભક્તને સઘળા યોગીઓમાં પરમ શ્રેષ્ઠ બતાવ્યો. તેને જ લઈને ભગવાને સાતમા અધ્યાયના વિષયનો આરંભ કર્યો અને તેમાં ભક્તિનું વિશેષ વર્ણન કર્યું.

સાતમા અધ્યાયના અંતમાં આવેલા બ્રહ્મ, અધ્યાત્મ વગેરેને લઈને અર્જુને આઠમા અધ્યાયના આરંભમાં સાત પ્રશ્નો કર્યા. તેઓમાંથી છ પ્રશ્નોનો ઉત્તર સંક્ષેપથી આપીને અંતકાલીન ગતિવિષયક સાતમા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ભગવાને વિસ્તારપૂર્વક આઠમા અધ્યાયનો વિષય કહ્યો. પછી સાતમા અધ્યાયમાં જે વિષય છૂટી ગયો હતો, તે જ વિષયનું વર્ણન નવમા અધ્યાયમાં તથા દસમા અધ્યાયમાં અગિયારમા શ્લોક સુધી કર્યું. દસમા અધ્યાયના નવમા, દસમા અને અગિયારમા શ્લોકમાં ભક્તો અને તેમના ઉપર કૃપાની વાત સાંભળીને અર્જુન બહુ જ પ્રસન્ન થયા અને પ્રભાવિત પણ થયા. આથી અર્જુને બારમાથી અઢારમા શ્લોક સુધી ભગવાનની સ્તુતિ કરી અને પોતાની વિભૂતિઓને વિસ્તારથી કહેવાને માટે પ્રાર્થના કરી. પોતાની મુખ્ય-મુખ્ય વિભૂતિઓને કહેતાં ભગવાને દસમા અધ્યાયના અંતમાં કહ્યું કે ‘હે અર્જુન! તારે બહુ જ જાણવાની શી જરૂર છે? હું સકળ સંસારને પોતાના એક અંશમાં વ્યાપ્ત કરીને સ્થિત છું. આ જ વાતને લઈને અગિયારમા અધ્યાયના આરંભમાં અર્જુને ભગવાનને પોતાનું વિશ્વરૂપ દેખાડવાને માટે પ્રાર્થના કરી. પોતાનું વિશ્વરૂપ દેખાડીને ભગવાને અગિયારમા અધ્યાયના અંતમાં કહ્યું કે અનન્ય ભક્તિથી મારું દર્શન, જ્ઞાન અને મારામાં પ્રવેશ – આ ત્રણે થઈ જાય છે.

અગિયારમા અધ્યાયના અંતમાં ભગવાને ભક્તિનો મહિમા કહ્યો અને તેના પહેલાં (અ. ૪/૩૪ થી ૩૭; અ. ૫/૧૩ થી ૨૬; અ. ૬/૨૪ થી ૨૮ અને અ. ૮/૧૧ થી ૧૩) નિર્ગુણ તત્ત્વની ઉપાસનાનો મહિમા કહ્યો. એ બન્નેમાં કોણ શ્રેષ્ઠ છે – આ વાતને અર્જુને બારમા અધ્યાયના આરંભમાં પૂછી. ઉત્તરમાં ભગવાને

બારમા અધ્યાયમાં ભક્તિની અને તેરમા-ચૌદમા અધ્યાયોમાં નિર્ગુણસાધનાની વાત કહી. ચૌદમા અધ્યાયના એકવીસમા શ્લોકમાં અર્જુને ગુણાતીતનાં લક્ષણો, આચરણો અને ગુણાતીત થવાનો ઉપાય પૂછ્યો તો ભગવાને ગુણાતીતનાં લક્ષણો અને આચરણો બતાવીને પોતાની અવ્યભિચારિણી ભક્તિને ગુણાતીત થવાનો ઉપાય બતાવ્યો. એ (અવ્યભિચારિણી ભક્તિ)ના જ વર્ણનમાં ભગવાને પંદરમા અધ્યાયનો વિષય કહ્યો. પંદરમા અધ્યાયના અંતમાં 'સ સર્વવિદ્ ભજતિ માં સર્વભાવેન ભારત' પદોથી એ વાત કહી કે દૈવી સંપત્તિવાળા પુરુષો મારું ભજન કરે છે અને અર્થાન્તરમાં આસુરી સંપત્તિવાળા પુરુષો મારું ભજન નથી કરતા. એનાથી પહેલાં પણ સાતમા અધ્યાયના પંદરમા શ્લોકમાં અને નવમા અધ્યાયના બારમા-તેરમા શ્લોકોમાં સંકેતરૂપે દૈવી અને આસુરી-સંપત્તિનું વર્ણન થયું હતું. આથી દૈવી અને આસુરી-સંપત્તિનું વિસ્તારથી વર્ણન કરવા માટે સોળમા અધ્યાયનો આરંભ થયો.

સોળમા અધ્યાયના ઉપાંત્ય (છેલ્લાથી પહેલા) શ્લોકને લઈને અર્જુને સત્તરમા અધ્યાયના આરંભમાં નિષ્ઠાના વિષયમાં પ્રશ્ન કર્યો. ઉત્તરમાં ભગવાને ત્રણ પ્રકારની શ્રદ્ધાનું વર્ણન કરતાં અધ્યાયનો વિષય પૂરો કરી દીધો. સત્તરમા અધ્યાય પછી હવે અર્જુન ત્રીજા શ્લોકમાં કહેલી બે નિષ્ઠાઓના તત્ત્વને અલગ-અલગ સ્પષ્ટ જાણવાને માટે ભગવાનની સમક્ષ પોતાની જિજ્ઞાસા પ્રગટ કરે છે.

અર્જુન ઉવાચ

સંન્યાસસ્ય મહાબાહો તત્ત્વમિચ્છામિ વેદિતુમ્ ।
ત્યાગસ્ય ચ હૃષીકેશ પૃથક્કેશિનિષ્ઠદન ॥ ૧ ॥^૧

૧. અર્જુનની આ જિજ્ઞાસાના સમાધાનમાં ભગવાને જે જે વાતો કહી છે, તેઓના આધાર પર અર્જુનના મનમાં આવેલી અન્ય જિજ્ઞાસાઓનું પણ અનુમાન લગાવી શકાય છે, જે આ રીતે છે -

(ક) સંન્યાસસ્ય મહાબાહો તત્ત્વમિચ્છામિ વેદિતુમ્ -

(૧) સંન્યાસ કોને કહે છે? -

કોઈ પણ કર્મની સાથે કર્તાપણાનો ભાવ ન રહેવો અને બુદ્ધિનું ક્યાંય પણ લિપ્ત ન થવું (૧૮/૧૭).

(૨) સંન્યાસી કેવો હોવો જોઈએ?

રાગરહિત, અનહંવાદી, ધૈર્ય અને ઉત્સાહથી યુક્ત તથા સિદ્ધિ-અસિદ્ધિમાં નિર્વિકાર હોવો જોઈએ (૧૮/૨૬).

(૩) સંન્યાસનું સાધન કેવું હોવું જોઈએ?

સાત્ત્વિકી બુદ્ધિવાળું, વૈરાગ્યવાન, એકાંતનું સેવન કરવાવાળું, ઈન્દ્રિયોનું નિયમન કરવાવાળું, શરીર, વાણી, મનને સંયત કરવાવાળું વગેરે હોવું જોઈએ (૧૮/૫૧ થી ૫૩).

(૪) સંન્યાસીનાં આચરણ કેવાં હોવાં જોઈએ?

કર્તૃત્વાભિમાન અને રાગ-દ્વેષથી રહિત થઈને કર્મ કરવું (૧૮/૨૩).

(૫) સંન્યાસીનો ભાવ કેવો હોવો જોઈએ?

સઘળાં વિભક્ત પ્રાણીઓમાં વિભાગરહિત એક પરમાત્મતત્ત્વને દેખવું (૧૮/૨૦).

(૬) સંન્યાસનું ફળ શું હોય છે?

પરમાત્મત્ત્વમાં પ્રવિષ્ટ થવું (૧૮/૫૫).

(ખ) ત્યાગસ્ય ચ હૃષીકેશ પૃથક્કેશિનિષ્ઠદન -

(૧) ત્યાગ કોને કહે છે?

કર્મ અને કર્મફળની આસક્તિનો ત્યાગ કરીને કર્તવ્યકર્મ કરવાને (૧૮/૬).

(૨) ત્યાગી કેવો હોવો જોઈએ?

કર્મફળનો ત્યાગી હોવો જોઈએ (૧૮/૧૧).

(૩) ત્યાગનું સાધન કેવું હોવું જોઈએ?

કર્મ અને ફળની આસક્તિનો ત્યાગ (૧૮/૮).

	અર્જુન	બોલ્યા—	
મહાબાહો = હે મહાબાહો!	ચ = તેમજ	પૃથક્ = જુદું-જુદું	
હૃષીકેશ = હે હૃષીકેશ!	ત્યાગસ્ય = ત્યાગના	વેદિતુમ્ = જાણવા	
કેશિનિષૂદન = હે કેશિનિષૂદન!	તત્ત્વમ્ = તત્ત્વને	ઈચ્છામિ = ઇચ્છું છું.	
સન્યાસસ્ય = (હું) સંન્યાસ			

ટીકા — ‘સંન્યાસસ્ય મહાબાહો....’ ‘પૃથક્કેશિનિષૂદન’ — અહીં ‘મહાબાહો’ સંબોધન સામર્થ્યનું સૂચક છે. અર્જુન દ્વારા આ સંબોધનનો પ્રયોગ કરવાનો ભાવ એ છે કે આપ સઘળા વિષયોને કહેવામાં સમર્થ છો; આથી મારી જિજ્ઞાસાનું સમાધાન આપ એવી રીતે કરો, જેથી હું વિષયને સરળતાથી સમજી શકું.

‘હૃષીકેશ’ સંબોધન અંતર્યામીનું વાચક છે. એના પ્રયોગમાં અર્જુનનો ભાવ એ છે કે હું સંન્યાસ અને ત્યાગનું તત્ત્વ જાણવા ઇચ્છું છું; આથી આ વિષયમાં જે જે આવશ્યક વાતો હોય, તેમને આપ (મારા પૂછ્યા વિના પણ) કહી દો.

‘કેશિનિષૂદન’ સંબોધન વિઘ્નોને દૂર કરવાવાળાનું સૂચક છે. એના પ્રયોગમાં અર્જુનનો ભાવ એ છે કે જે રીતે આપ આપના ભક્તોનાં સઘળાં વિઘ્નોને દૂર કરી દો છો, તે જ રીતે મારાં પણ સઘળાં વિઘ્નોને અર્થાત્ શંકાઓ અને સંશયોને દૂર કરી દો.

જિજ્ઞાસા બહુધા બે રીતે પ્રગટ કરવામાં આવે છે—

(૧) પોતાના આચરણ માટે અને (૨) સિદ્ધાંતને સમજવા માટે. જેઓ કેવળ ભણવાને માટે (શીખવાને માટે) સિદ્ધાંતને સમજે છે, તેઓ કેવળ પુસ્તકોના વિદ્વાન બની શકે છે અને નવાં પુસ્તકોનું પણ સર્જન કરી શકે છે, પરંતુ પોતાનું કલ્યાણ નથી કરી શકતા.^૧ પોતાનું કલ્યાણ તો તેઓ જ કરી શકે છે જેઓ સિદ્ધાંતને સમજીને તેના અનુસાર પોતાનું જીવન બનાવવાને માટે તત્પર થઈ જાય છે.

અહીં અર્જુનની જિજ્ઞાસા પણ કેવળ સિદ્ધાંતને જાણવાને માટે જ નથી, પરંતુ સિદ્ધાંતને જાણીને તેના અનુસાર પોતાનું જીવન બનાવવાને માટે છે.

‘એષા તેડમિહિતા સાંખ્યે’ (ગીતા અ. ૨/૩૯)માં

આવેલા ‘સાંખ્ય’ પદને જ અહીં ‘સંન્યાસ’ પદથી કહેવામાં આવ્યું છે. ભગવાને પણ સાંખ્ય અને સંન્યાસને પર્યાયવાચી માન્યા છે; જેમ કે — પાંચમા અધ્યાયના બીજા શ્લોકમાં ‘સંન્યાસઃ’, ચોથા શ્લોકમાં ‘સાંખ્યયોગૌ’, પાંચમા શ્લોકમાં ‘યત્સાંખ્યૈઃ’ અને છઠા શ્લોકમાં ‘સંન્યાસસ્તુ’ પદોનો એક જ અર્થમાં પ્રયોગ થયો છે. એટલા માટે અહીં અર્જુને સાંખ્યને જ સંન્યાસ કહ્યો છે.

એ જ રીતે ‘બુદ્ધિયોગે ત્વિમાં શૃણુ’ (ગીતા અ. ૨/૩૯)માં આવેલા ‘યોગ’ પદને જ અહીં ‘ત્યાગ’ પદથી કહેવામાં આવ્યું છે. ભગવાને પણ યોગ (કર્મયોગ) અને ત્યાગને પર્યાયવાચી માન્યા છે; જેમ કે — બીજા અધ્યાયના અડતાળીસમા શ્લોકમાં ‘સર્જં ત્યક્ત્વા’ તથા એકાવનમા શ્લોકમાં ‘ફલં ત્યક્ત્વા’, ત્રીજા અધ્યાયના ત્રીજા શ્લોકમાં ‘કર્મયોગેન યોગિનામ્’, ચોથા અધ્યાયના વીસમા શ્લોકમાં ‘ત્યક્ત્વા કર્મફલાસર્જમ્’, પાંચમા અધ્યાયના ચોથા શ્લોકમાં ‘યોગૌ’, પાંચમા શ્લોકમાં ‘તદ્યોગૈરપિ ગમ્યતે’, અગિયારમા શ્લોકમાં ‘સર્જં ત્યક્ત્વા’ તથા બારમા શ્લોકમાં ‘કર્મફલં ત્યક્ત્વા’, બારમા અધ્યાયના બારમા શ્લોકમાં ‘ત્યાગાત્’ પદોનો એક જ અર્થમાં પ્રયોગ થયો છે. એટલા માટે અહીં અર્જુને કર્મયોગને જ ત્યાગ કહ્યો છે.

સારી રીતે રાખવાનું નામ ‘સંન્યાસ’ છે — ‘સમ્યક્ ન્યાસઃ સંન્યાસઃ’. તાત્પર્ય એ છે કે પ્રકૃતિની ચીજ સર્વથા પ્રકૃતિને આપવા (છોડી દેવા) અને વિવેક દ્વારા પ્રકૃતિથી પોતાનો સર્વથા સંબંધ-વિચ્છેદ કરી લેવાનું નામ ‘સંન્યાસ’ છે.

કર્મ અને ફળની આસક્તિને છોડવાનું નામ ‘ત્યાગ’ છે. છઠ્ઠા અધ્યાયના ચોથા શ્લોકમાં આવ્યું છે કે જે કર્મ અને ફળમાં આસક્ત નથી થતો, તે યોગારૂઢ થઈ જાય છે.

(૪) ત્યાગીનાં આચરણો કેવાં હોવો જોઈએ?

અકુશળ કર્મનો દ્વેષ ન કરવો અને કુશળ કર્મમાં આસક્ત ન થવું (૧૮/૧૦ પૂર્વાર્ધ).

(૫) ત્યાગીનો ભાવ કેવો હોવો જોઈએ?

કર્તવ્યમાત્ર કરવાનો (૧૮/૯).

(૬) ત્યાગનું ફળ શું હોય છે?

પરમાત્મતત્ત્વમાં સ્થિત થવું (૧૮/૧૦ ઉત્તરાર્ધ).

૧. અસતને અસત જાણવા છતાં પણ ત્યાં સુધી સતની પ્રાપ્તિની નથી થતી, જ્યાં સુધી મનુષ્ય સતની પ્રાપ્તિને જ પોતાના જીવનનું સર્વોપરી લક્ષ્ય નથી બનાવી લેતો.

પરિશિષ્ટ ભાવ : કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગના વિષયમાં અર્જુને ત્રીજા અધ્યાયના આરંભમાં ભગવાનને કપકો આપ્યો છે, પાંચમા અધ્યાયના આરંભમાં આ જાણવા ઇચ્છ્યું છે કે, બન્નેમાં (જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગમાં) શ્રેષ્ઠ કોણ છે, અને અહીં તેઓ બન્નેનું તત્ત્વ જાણવા ચાહે છે.

—■—

સંબંધ — અર્જુનની જિજ્ઞાસાના ઉત્તરમાં પહેલાં ભગવાન આગળના બે શ્લોકોમાં અન્ય દાર્શનિક વિદ્વાનોના ચાર મતો બતાવે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ

કામ્યાનાં કર્મણાં ન્યાસં સંન્યાસં કવયો વિદુઃ ।
સર્વકર્મફલત્યાગં પ્રાહુસ્ત્યાગં વિચક્ષણાઃ ॥ ૨ ॥
ત્યાજ્યં દોષવદિત્યેકે કર્મ પ્રાહુર્મનીષિણઃ ।
યજ્ઞદાનતપઃકર્મ ન ત્યાજ્યમિતિ ચાપરે ॥ ૩ ॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા—

કવયઃ	= કેટલાક વિદ્વાનો	ત્યાગમ્	= ત્યાગ	ચ	= અને
કામ્યાનામ્	= કામ્ય-	પ્રાહુઃ	= કહે છે.	અપરે	= અન્ય વિદ્વાનો
કર્મણામ્	= કર્મોના	એકે	= કેટલાક	ઈતિ	= એમ
ન્યાસમ્	= ત્યાગને	મનીષિણઃ	= વિદ્વાનો		(કહે છે કે)
સંન્યાસમ્	= સંન્યાસ	ઈતિ	= એમ	યજ્ઞદાન-	= યજ્ઞ, દાન
વિદુઃ	= સમજે છે,	પ્રાહુઃ	= કહે છે કે	તપઃકર્મ	અને તપરૂપી
	(જ્યારે બીજા)	કર્મ	= કર્મમાત્રનો		કર્મોનો
વિચક્ષણાઃ	= કેટલાક વિદ્વાનો	દોષવત્	= દોષની જેમ	ન, ત્યાજ્યમ્	= ત્યાગ નહીં
સર્વકર્મફલ-	= સઘળાંય કર્મોના	ત્યાજ્યમ્	= ત્યાગ કરવો		કરવો
ત્યાગમ્	ફળના ત્યાગને		જોઈએ		જોઈએ.

ટીકા — (૧) દાર્શનિક વિદ્વાનોના ચાર મતો છે — ‘કામ્યાનાં કર્મણાં ન્યાસં સંન્યાસં કવયો વિદુઃ’ — કેટલાક વિદ્વાનો કહે છે કે કામ્ય કર્મોના ત્યાગનું નામ ‘સંન્યાસ’ છે અર્થાત્ ઇષ્ટની પ્રાપ્તિ અને અનિષ્ટની નિવૃત્તિને માટે જે કર્મો કરવામાં આવે છે, તેમનો ત્યાગ કરવાનું નામ ‘સંન્યાસ’ છે.

(૨) ‘સર્વકર્મફલત્યાગં પ્રાહુસ્ત્યાગં વિચક્ષણાઃ’ — કેટલાક વિદ્વાનો કહે છે કે સઘળાં કર્મોના ફળની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરવાનું નામ ‘ત્યાગ’ છે અર્થાત્ ફળ ન ઇચ્છીને કર્તવ્યકર્મોને કરતા રહેવાનું નામ ‘ત્યાગ’ છે.

(૩) ‘ત્યાજ્યં દોષ^૧ વદિત્યેકે કર્મ પ્રાહુર્મનીષિણઃ’ — કેટલાક વિદ્વાનો કહે છે કે સઘળાં કર્મોને દોષની જેમ

છોડી દેવાં જોઈએ.

(૪) ‘યજ્ઞદાનતપઃકર્મ ન ત્યાજ્યમિતિ ચાપરે’ — અન્ય વિદ્વાનો કહે છે કે બીજાં બધાં કર્મોનો ભલે ત્યાગ કરી દો, પરંતુ યજ્ઞ, દાન અને તપરૂપી કર્મોનો ત્યાગ નહિ કરવો જોઈએ.

ઉપર્યુક્ત ચારેય મતોમાં બે વિભાગો જોવા મળે છે — પહેલો અને ત્રીજો મત ‘સંન્યાસ’ (સાંખ્યયોગ)નો છે તથા બીજો અને ચોથો મત ‘ત્યાગ’ (કર્મયોગ)નો છે. આ બે વિભાગોમાં પણ સૂક્ષ્મ અંતર છે. પહેલા મતમાં કેવળ કામ્યકર્મોનો ત્યાગ છે અને ત્રીજા મતમાં કર્તવ્યમાત્રનો ત્યાગ છે. એવી જ રીતે બીજા મતમાં કર્મોનાં ફળનો ત્યાગ છે અને ચોથા મતમાં યજ્ઞ, દાન અને તપરૂપી કર્મોના ત્યાગનો નિષેધ છે.

૧. ‘દોષવત્’ પદ વ્યાકરણના ‘વતિ’ અને ‘મતુપ્’ બન્ને પ્રત્યયોથી બને છે; પરંતુ બન્નેનો અર્થ બે જાતનો થાય છે. ‘વતિ’ પ્રત્યય કરવાથી ‘દોષવત્’ પદનો અર્થ થાય છે — કર્મોને દોષની જેમ છોડી દેવાં જોઈએ અને ‘મતુપ્’ પ્રત્યય કરવાથી ‘દોષવત્’ પદનો અર્થ થાય છે — દોષવાળાં કર્મો છોડી દેવાં જોઈએ. પરંતુ અહીં ‘વતિ’ પ્રત્યયનો જ અર્થ લેવો જોઈએ, ‘મતુપ્’ પ્રત્યયનો નહિ; કેમકે ‘મતુપ્’ પ્રત્યયનો અર્થ ભગવાનના મતના અનુસાર છે (ગીતા અ. ૧૮/૪૮), દાર્શનિકોના મતના અનુસાર નહિ.

બીજું અંતર એ છે કે ‘વતિ’ પ્રત્યય અવ્યય બનીને ક્રિયાનું વિશેષણ બને છે અને ‘મતુપ્’ પ્રત્યય કર્તા અને કર્મનું વિશેષણ બને છે.

દાર્શનિકોના ઉપર્યુક્ત ચાર મતોમાં કઈ કઈ ઊણપો છે અને તેઓની અપેક્ષાએ ભગવાનના મનમાં કઈ કઈ વિલક્ષણતાઓ છે, તેનું વિવેચન આ પ્રકારે છે—

(૧) ‘કામ્યાનાં કર્મણાં ન્યાસં સંન્યાસમ્’ — સંન્યાસના આ પહેલા મતમાં કેવળ કામ્યકર્મોનો ત્યાગ બતાવવામાં આવ્યો છે; પરંતુ તેના સિવાય પણ નિત્ય નૈમિત્તિક વગેરે આવશ્યક કર્તવ્યકર્મો બાકી રહી જાય છે.^૧ આથી આ મત પૂર્ણ નથી; કેમકે તેમાં ન તો કર્તૃત્વનો ત્યાગ બતાવ્યો છે અને ન સ્વરૂપમાં સ્થિતિ પણ બતાવી છે, પરંતુ ભગવાનને મતે કર્મોમાં કર્તૃત્વાભિમાન નથી રહેતું અને સ્વરૂપમાં સ્થિતિ થઈ જાય છે; જેમ કે — આ જ અધ્યાયના સત્તરમા શ્લોકમાં ‘જેનામાં અહંકૃતભાવ નથી અને જેની બુદ્ધિ કર્મફળમાં લિપ્ત નથી થતી’ — એવું કહીને કર્તૃત્વાભિમાનનો ત્યાગ બતાવ્યો છે અને ‘જો તે સઘળાં પ્રાણીઓને મારે તોપણ નથી મારતો, નથી બંધાતો’ — એવું કહીને સ્વરૂપમાં સ્થિતિ બતાવી છે.

(૨) ‘ત્યાજ્યં દોષવંદિત્યેકે’ — સંન્યાસના આ બીજા મતમાં બધાં કર્મોને દોષની જેમ છોડવાની વાત છે. પરંતુ સઘળાં કર્મોનો ત્યાગ કોઈ કરી જ નથી શકતું (ગીતા અ. ૩/૫) અને કર્મમાત્રનો ત્યાગ કરવાથી જીવન-નિર્વાહ પણ નથી થઈ શકતો (ગીતા અ. ૩/૮). એટલા માટે ભગવાને નિયત કર્મોનો સ્વરૂપથી ત્યાગ કરવાને રાજસ-તામસ બતાવ્યો છે. (અ. ૧૮/૭-૮).

(૩) ‘સર્વકર્મફલત્યાગમ્’ — ત્યાગના આ પહેલા મતમાં કેવળ ફળનો ત્યાગ બતાવ્યો છે. અહીં ફળત્યાગની અંતર્ગત કેવળ કામનાના ત્યાગની જ વાત આવી છે.^૨ મમતા-આસક્તિના ત્યાગની વાત આની અંતર્ગત નથી લઈ શકતા; કેમકે એવું લેવાથી દાર્શનિકો અને ભગવાનના મતોમાં કોઈ અંતર નહિ રહે. ભગવાનને મતે કર્મની આસક્તિ અને ફળની આસક્તિ — બન્નેયના ત્યાગની વાત આવી છે ‘સર્જં ત્યક્ત્વા ફલાનિ ચ’ (ગીતા અ. ૧૮/૬).

૧. કર્મો પાંચ પ્રકારનાં હોય છે —

- (૧) નિત્યકર્મ — શાસ્ત્રની આજ્ઞા અનુસાર પ્રતિદિન જે આવશ્યક દૈનિક કર્મો કરવામાં આવે છે, તેમને ‘નિત્યકર્મ કહે છે; જેમ કે — સંધ્યા, ગાયત્રી વગેરે.
- (૨) નૈમિત્તિક કર્મો — સ્થળ, કાળ, પરિસ્થિતિ વગેરે કોઈ નિમિત્તને લીધે જે કર્મો કરવામાં આવે છે, તેમને નૈમિત્તિક કર્મો કહે છે; જેમ કે ગંગા, પ્રયાગ, નૈમિષારણ્ય, પુષ્કર વગેરે તીર્થોમાં જઈને જે શાસ્ત્રવિહિત કર્મો કરવામાં આવે છે; તે ‘સ્થળકૃત નૈમિત્તિક કર્મો છે; એકાદશી, પૂર્ણિમા, અમાવાસ્યા, વ્યતિપાત, ગ્રહણ, હોળી, દીપાવલી, અક્ષયતૃતીયા વગેરે સમયે જે શાસ્ત્રવિહિત કર્મો કરવામાં આવે છે, તે ‘કાળકૃત નૈમિત્તિક કર્મો છે; પુત્રનો જન્મ થતાં, પુત્ર કે પુત્રીનું લગ્ન થતાં, કોઈનું મૃત્યુ થતાં, સંત-મહાત્માઓનો સત્સંગ મળતાં જે શાસ્ત્રવિહિત કર્મો કરવામાં આવે છે, તે ‘પરિસ્થિતિકૃત નૈમિત્તિક કર્મો છે.
- (૩) કામ્ય કર્મો — અમારું માન સન્માન થઈ જાય, લોકોમાં અમારી પ્રસિદ્ધિ થઈ જાય, અમારે ત્યાં પુત્ર જન્મ થઈ જાય, અમને ઘણું બધું ધન મળી જાય, અમારું મનગમતું થઈ જાય વગેરે ઈષ્ટની પ્રાપ્તિને માટે, અને અમારો રોગ મટી જાય, આફત ટળી જાય, દેવું દૂર થઈ જાય વગેરે અનિષ્ટની નિવૃત્તિને માટે જે શાસ્ત્રીય અનુષ્ઠાનો કરવામાં આવે છે, તે બધાં ‘કામ્ય કર્મો કહેવાય છે.
- (૪) પ્રાયશ્ચિત્ત કર્મો — આપણા દ્વારા થયેલાં પાપોને દૂર કરવાને માટે જે કર્મો કરવામાં આવે છે, તે બધાં ‘પ્રાયશ્ચિત્ત કર્મો કહેવાય છે. આના બે ભેદ છે — વિશેષ પ્રાયશ્ચિત્ત અને સામાન્ય પ્રાયશ્ચિત્ત. જેમ કે કોઈકને હાથે ઉંદર, બિલાડી, કબૂતર વગેરે મરી જાય તો આ જ્ઞાત પાપોને દૂર કરવા માટે ધર્મસિંધુ, નિર્ણયસિંધુ વગેરે ધર્મગ્રંથોમાં બતાવવામાં આવેલાં પ્રાયશ્ચિત્ત કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવું એ ‘વિશેષ પ્રાયશ્ચિત્ત કર્મો કહેવાય છે, અને જ્ઞાત-અજ્ઞાત બધાં પાપોને દૂર કરવા માટે ગંગાસ્નાન, એકાદશીવ્રત, નામજપ, સેવા વગેરે જે શુભ કર્મો કરવામાં આવે છે, તે ‘સામાન્ય પ્રાયશ્ચિત્ત કર્મો’ કહેવાય છે.
- (૫) આવશ્યક કર્તવ્ય-કર્મો — ખેતી, વેપાર, નોકરી વગેરે જીવિકાને માટે અને ખાવું-પીવું, સૂવું-જાગવું વગેરે શરીરને માટે જે કર્મો કરવામાં આવે છે, તે ‘આવશ્યક કર્તવ્ય-કર્મો કહેવાય છે.

૨. જ્યાં ફળના ત્યાગની વાત કહેવામાં આવી છે, ત્યાં ફળની કામનાનો ત્યાગ જ સમજવો જોઈએ; કેમકે ફળનો ત્યાગ થઈ જ નથી શકતો. એ નિયમ છે કે પ્રત્યેક કર્મ ફળના રૂપમાં પરિણત થાય છે. જેવી રીતે કોઈ ખેતી કરે છે તો તે અનાજનો ત્યાગ કેવી રીતે કરશે? વેપાર કરે છે તો નફાનો ત્યાગ કેવી રીતે કરશે? જેવી રીતે અનાજ થવું એ ખેતીનું ફળ છે, તેવી જ રીતે અનાજ ન થવું એ પણ ખેતીનું ફળ છે. જેવી રીતે નફો થવો એ વેપારનું ફળ છે, તેવી જ રીતે નુકસાન થવું એ પણ વેપારનું ફળ છે. પરંતુ કામનાનો ત્યાગ કરવાથી ફળથી આપોઆપ સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય છે (ગીતા અ. ૧૮/૧૨). એટલા જ માટે ભગવાને સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિ બન્નેમાં સમાન રહેવાને યોગ અર્થાત્ સમતા કહી છે (ગીતા અ. ૨/૪૮); કેમકે સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિ બન્ને કર્મનું ફળ છે. સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિમાં સમાન રહેવાનું તાત્પર્ય છે — કર્મફળમાં મમતા-આસક્તિ ન કરવી અથવા કર્મફળ સાથે પોતાનો સંબંધ ન જોડવો.

(૪) 'યજ્ઞદાનતપઃકર્મ ન ત્યાજ્યમ્' — ત્યાગ અર્થાત્ કર્મયોગનાં આ બીજા મતમાં યજ્ઞ, દાન અને તપરૂપી કર્મોનો ત્યાગ ન કરવાની વાત છે. પરંતુ આ ત્રણેના ઉપરાંત વર્ણ, આશ્રમ, પરિસ્થિતિ વગેરેને લીધે જેટલાં કર્મો આવે છે, તેમને કરવા અથવા ન કરવાના વિષયમાં કંઈ નથી કહેવામાં

આવ્યું — આ તેમાં અધૂરાપણું છે. ભગવાનને મતે આ કર્મોનો કેવળ ત્યાગ જ કરવાનો નથી, પરંતુ આ કર્મો ન કરતા હો, તો જરૂર કરવાં જોઈએ; અને એ સિવાય તીર્થ, વ્રત વગેરે કર્મોને પણ ફળ તેમ જ આસક્તિનો ત્યાગ કરીને કરવાં જોઈએ (અ. ૧૮/૫-૬).

સંબંધ — પાછળના બે શ્લોકમાં દાર્શનિક વિદ્વાનોના ચાર મત બતાવ્યા પછી હવે ભગવાન આગળના ત્રણ શ્લોકમાં પહેલાં ત્યાગના વિષયમાં પોતાનો મત બતાવે છે.

નિશ્ચયં શૃણુ મે તત્ર ત્યાગે ભરતસત્તમ ।

ત્યાગો હિ પુરુષવ્યાઘ્ર ત્રિવિધઃ સમ્પ્રકીર્તિતઃ ॥ ૪ ॥^૧

ભરતસત્તમ = હે ભરતવંશીઓમાં	મે = મારો	ત્યાગઃ = ત્યાગ (સાત્ત્વિક,
શ્રેષ્ઠ અર્જુન! (તું)	નિશ્ચયમ્ = નિશ્ચય	રાજસ અને તામસ
તત્ર = સંન્યાસ અને ત્યાગ	શૃણુ = સાંભળ,	એવા ભેદથી)
— એ બેમાંથી પહેલાં	હિ = કેમકે	ત્રિવિધઃ = ત્રણ પ્રકારનો
ત્યાગે = ત્યાગ વિષે	પુરુષવ્યાઘ્ર = હે પુરુષશ્રેષ્ઠ!	સમ્પ્રકીર્તિતઃ = કહેવાયો છે.

ટીકા — [આ શ્લોકના પૂર્વાર્ધની વ્યાખ્યાના રૂપમાં ભગવાને પાંચમા અને છઠ્ઠા શ્લોકમાં પોતાનો મત બતાવ્યો છે અને ઉત્તરાર્ધની વ્યાખ્યાના રૂપમાં સાતમાથી નવમા શ્લોક સુધી ત્રણ પ્રકારના ત્યાગનું વર્ણન કર્યું છે.

જેવી રીતે શરીર અને શરીરીનો વિવેક બધા જ યોગીઓને માટે પરમ આવશ્યક હોવાને કારણે ભગવાને તેનું વર્ણન ગીતામાં સહુથી પહેલાં (અ. ૨/૧૧ થી ૩૦માં) કર્યું છે, તેવી જ રીતે ફળની કામના અને કર્મની આસક્તિનો ત્યાગ બધા જ યોગીઓને માટે અત્યંત આવશ્યક હોવાને કારણે અહીં ભગવાન 'ત્યાગ'ના વર્ણનનો સહુથી પહેલાં આરંભ કરે છે.]

'નિશ્ચયં શૃણુ મે તત્ર ત્યાગે ભરતસત્તમ' — હે ભરતવંશીઓમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન! હવે હું સંન્યાસ અને ત્યાગ

— બન્નેમાંથી પહેલાં ત્યાગના વિષયમાં મારો મત કહું છું, તેને તું સાંભળ.

'ત્યાગો હિ પુરુષવ્યાઘ્ર ત્રિવિધઃ સમ્પ્રકીર્તિતઃ' — હે પુરુષવ્યાઘ્ર! ત્યાગ ત્રણ જાતનો કહેવામાં આવ્યો છે — સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ. વાસ્તવમાં ભગવાનને મતે સાત્ત્વિક ત્યાગ જ 'ત્યાગ' છે; પરંતુ તેની સાથે રાજસ અને તામસ ત્યાગનું પણ વર્ણન કરવાનું તાત્પર્ય એ છે કે તેના વિના ભગવાનના અભીષ્ટ સાત્ત્વિક ત્યાગની શ્રેષ્ઠતા સ્પષ્ટ નથી થતી; કેમકે પરીક્ષા કે તુલના કરીને કોઈ પણ વસ્તુની શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ કરવાને માટે બીજી વસ્તુઓ સામે રાખવી જ પડે છે.

ત્રણ પ્રકારનો ત્યાગ બતાવવાનું તાત્પર્ય એ પણ છે કે સાધક સાત્ત્વિક ત્યાગને ગ્રહણ કરે અને રાજસ તથા તામસ ત્યાગનો ત્યાગ કરે.

યજ્ઞદાનતપઃ કર્મ ન ત્યાજ્યં કાર્યમેવ તત્ ।

યજ્ઞો દાનં તપશ્ચૈવ પાવનાનિ મનીષિણામ્ ॥ ૫ ॥

યજ્ઞદાન- = યજ્ઞ, દાન અને	એવ = અવશ્ય	ચ = અને
તપઃકર્મ તપરૂપી કર્મોનો	કાર્યમ્ = કરવાં જ જોઈએ;	તપઃ, એવ = તપ — (એ)
ન, ત્યાજ્યમ્ = ત્યાગ નહીં કરવો	(કેમકે)	ત્રણેય (કર્મો)
જોઈએ, (પરંતુ)	યજ્ઞઃ = યજ્ઞ,	મનીષિણામ્ = બુદ્ધિશાળી માણસોને
તત્ = તેમને (તો)	દાનમ્ = દાન	પાવનાનિ = પવિત્ર કરનારાં છે.

ટીકા — ‘યજ્ઞદાનતપઃકર્મ ન ત્યાજ્યં કાર્યમેવતત્’ — અહીં ભગવાને બીજાઓના મત (અ. ૧૮/૩)ને યોગ્ય બતાવ્યો છે. ભગવાન કઠોર શબ્દોથી કોઈના મતનું ખંડન નથી કરતા. આદર આપવાને માટે ભગવાન બીજાના મતનો વાસ્તવિક અંશ લઈ લે છે અને તેમાં પોતાનો મત પણ સામેલ કરી દે છે. અહીં ભગવાને બીજાના મત અનુસાર કહ્યું કે યજ્ઞ, દાન અને તપરૂપી કર્મો છોડવાં નહિ જોઈએ. એની સાથે ભગવાને પોતાનો મત જણાવતાં કહ્યું કે યજ્ઞ, દાન અને તપરૂપી કર્મો અવશ્ય કરવાં જોઈએ — ‘કાર્યમેવ તત્’ કારણ કે યજ્ઞ, દાન અને તપ-ત્રણે કર્મો મનીષીઓને પવિત્ર કરવાવાળાં છે.

‘યજ્ઞો દાનં તપશ્ચૈવ પાવનાનિ મનીષિણામ્’ — અહીં ‘ચૈવ’ પદનું તાત્પર્ય એ છે કે નિત્ય, નૈમિત્તિક, જીવિકા સંબંધી, શરીર સંબંધી વગેરે જેટલાં પણ કર્તવ્યકર્મો છે, તેને પણ જરૂર કરવાં જોઈએ; કેમકે તેઓ પણ મનીષીઓને પવિત્ર કરવાવાળાં છે.

જે મનુષ્યો સમત્વબુદ્ધિથી યુક્ત થઈને કર્મજન્ય ફળનો ત્યાગ કરી દે છે, તેઓ મનીષી છે — ‘કર્મજં બુદ્ધિયુક્તા હિ ફલં ત્યક્ત્વા મનીષિણઃ’ (ગીતા અ. ૨/૫૧). એવા મનીષીઓને તે યજ્ઞ વગેરે કર્મો પવિત્ર કરે છે. પરંતુ જેઓ વાસ્તવમાં મનીષી નથી, જેઓની ઈન્દ્રિયો વશમાં નથી અર્થાત્ પોતાના સુખભોગને માટે જ જે યજ્ઞ, દાન વગેરે કર્મો કરે છે, તેઓને તે કર્મો પવિત્ર નથી કરતાં, પરંતુ તે કર્મો બંધનકારક બની જાય છે.

આ શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં ‘યજ્ઞદાનતપઃકર્મ’ — એવું સમાસયુક્ત પદ આપ્યું છે અને ઉત્તરાર્ધમાં ‘યજ્ઞો દાનં તપઃ’ — એવાં અલગ-અલગ પદો આપ્યાં છે, એનું તાત્પર્ય એ છે કે ભગવાને સમાસયુક્ત પદથી એમ બતાવ્યું છે કે યજ્ઞ, દાન અને તપનો ત્યાગ નહિ કરવો જોઈએ, પરંતુ એમને જરૂર કરવાં જોઈએ અને અલગ-અલગ પદોથી એમ બતાવ્યું છે કે તેમાંનું પ્રત્યેક કર્મ પણ મનીષીને પવિત્ર કરવાવાળું છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : મનીષીનો અર્થ છે — વિચારશીલ. જે કર્મ પોતાની કોઈ કામના રાખ્યા વિના બીજાના હિત માટે કરવામાં આવે છે, તે બધાં કર્મો પવિત્ર કરવાવાળા બની જાય છે અર્થાત્ દુર્ગુણ-દુરાચાર, પાપ વગેરે વિકારોને દૂર કરીને અપાર આનંદ દેનારાં બની જાય છે. પરંતુ તે જ કર્મો જો પોતાની કામના રાખીને અને બીજાનું અહિત કરવા માટે કરવામાં આવે તો તે અપવિત્ર કરનારા અર્થાત્ લોક-પરલોક બન્નેમાં અપાર દુઃખદાયી બની જાય છે.

એતાન્યપિ તુ કર્માણિ સજ્ઞં ત્યક્ત્વા ફલાનિ ચ ।
કર્તવ્યાનીતિ મે પાર્થ નિશ્ચિતં મતમુત્તમમ્ ॥ ૬ ॥

પાર્થ	= હે પાર્થ!	(કર્મોને)	ઈતિ	= આ
એતાનિ	= આ (યજ્ઞ, દાન અને તપરૂપી)	સજ્ઞમ્	મે	= મારો
કર્માણિ	= કર્મોને	ચ	નિશ્ચિતમ્	= નિશ્ચિત કરેલો
તુ	= તેમજ	ફલાનિ	ઉત્તમમ્	= ઉત્તમ
અપિ	= બીજાં પણ	ત્યક્ત્વા	મતમ્	= મત છે.
		કર્તવ્યાનિ		
				= કરવાં જોઈએ—

ટીકા — ‘એતાન્યપિ તુ કર્માણિ... નિશ્ચિતં મતમુત્તમમ્’ — અહીં ‘એતાનિ’ પદથી પૂર્વ શ્લોકમાં કહેલાં યજ્ઞ, દાન અને તપરૂપી કર્મો તથા ‘અપિ’ પદથી શાસ્ત્રવિહિત પઠન-પાઠન, ખેતી-વેપાર વગેરે જીવિકાસંબંધી કર્મો; શાસ્ત્રની મર્યાદાના અનુસાર ખાવું-પીવું, ઊઠવું-બેસવું, સૂવું-જાગવું વગેરે શારીરિક કર્મો અને પરિસ્થિતિના અનુસાર સામે આવેલાં આવશ્યક કર્તવ્યકર્મો — આ બધાં જ કર્મોને લેવાં જોઈએ. આ સઘળાં કર્મોને આસક્તિ અને

ફળેચ્છાનો ત્યાગ કરીને જરૂર કરવાં જોઈએ. પોતાની કામના, મમતા અને આસક્તિનો ત્યાગ કરીને કર્મોને કેવળ પ્રાણીમાત્રના હિતને માટે કરવાથી કર્મોનો પ્રવાહ સંસારને માટે અને યોગ પોતાને માટે થઈ જાય છે. પરંતુ કર્મોને પોતાને માટે કરવાથી તે બંધનકારક થઈ જાય છે — પોતાના વ્યક્તિત્વને નષ્ટ નથી થવા દેતાં.

ગીતામાં ક્યાંક સંગ (આસક્તિ)ના ત્યાગની વાત આવે છે અને ક્યાંક કર્મોના ફળના ત્યાગની વાત આવે

છે. આ શ્લોકમાં સંગ અને ફળ-બન્નેના ત્યાગની વાત આવી છે. એનું તાત્પર્ય એ છે કે ગીતામાં જ્યાં સંગના ત્યાગની વાત કહી છે, ત્યાં તેની સાથે ફળના ત્યાગની વાત કહી છે, ત્યાં તેની સાથે સંગના ત્યાગની વાત પણ સમજી લેવી જોઈએ. અહીં અર્જુને ત્યાગના તત્ત્વની વાત પૂછી છે; આથી ભગવાને ત્યાગનું એ તત્ત્વ બતાવ્યું છે કે સંગ (આસક્તિ) અને ફળ બન્નેયનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, જેથી સાધકને એ જાણકારી સ્પષ્ટ થઈ જાય કે આસક્તિ ન તો કર્મમાં રહેવી જોઈએ અને ન ફળમાંયે રહેવી જોઈએ. આસક્તિ ન રહેવાથી મન, બુદ્ધિ, ઈન્દ્રિયો, શરીર વગેરે કર્મ કરવાનાં સાધનો (કરણો)માં તથા પ્રાપ્ત વસ્તુઓમાં મમતા નથી રહેતી (ગીતા અ. ૫/૧૧).

સંગ (આસક્તિ કે સંબંધ) સૂક્ષ્મ હોય છે અને ફળેચ્છા સ્થૂળ હોય છે. સંગ કે આસક્તિની સૂક્ષ્મતા ત્યાં સુધી છે, જ્યાં ચેતન-સ્વરૂપે નાશવાનની સાથે સંબંધ જોડ્યો છે. ત્યાંથી જ આસક્તિ પેદા થાય છે, જેનાથી જન્મ-મરણ વગેરે બધા અનર્થો થાય છે — ‘કારણં ગુણસજ્જોડસ્ય સદસદ્યોનિજન્મસુ’ (ગીતા અ. ૧૩/૨૧). આસક્તિનો ત્યાગ કરવાથી નાશવાનની સાથે જોડેલા સંબંધનો વિચ્છેદ થઈ જાય છે અને આપમેળે-સ્વાભાવિક રહેવાવાળી અસંગતાનો અનુભવ થઈ જાય છે.

આ વિષયમાં એક બીજી વાત સમજવાની છે કે કેટલાક દાર્શનિકો આ નાશવાન સંસારને અસત માને છે; કેમકે એ પહેલાં પણ ન હતો અને પછી પણ નહિ રહે, એટલા માટે વર્તમાનમાં પણ એ નથી; જેમ કે — સ્વપ્ન. કેટલાક દાર્શનિકોનો એવો મત છે કે સંસાર પરિવર્તનશીલ છે, હરહંમેશ બદલાતો રહે છે, કદી એકરૂપ નથી રહેતો; જેમ કે — પોતાનું શરીર. કેટલાક એમ માને છે કે પરિવર્તનશીલ હોવા છતાં પણ સંસારનો કદી અભાવ નથી થતો, પરંતુ તત્ત્વથી સદા રહે છે; જેમ કે — જળ (જળ જ બરફ, વાદળ, વરાળ અને પરમાણુરૂપે બની જાય છે, પરંતુ સ્વરૂપથી તે નાશ પામતું નથી). આ રીતે અનેક મતભેદો છે; પરંતુ નાશવાન જડનો પોતાના અવિનાશી ચેતન સ્વરૂપની સાથે કોઈ સંબંધ નથી, એમાં કોઈ પણ દાર્શનિકનો મતભેદ નથી. ‘સર્જંત્યકૃત્વા’ પદોથી ભગવાને એ જ સંબંધનો ત્યાગ કહ્યો છે.

પ્રકૃતિ સત છે કે અસત અથવા સત-અસતથી વિલક્ષણ છે? અનાદિ સાંત છે કે અનાદિ અનંત છે? આ વિવાદમાં પડીને સાધકે પોતાનો અમૂલ્ય સમય બરબાદ નહિ કરવો જોઈએ, પરંતુ આ પ્રકૃતિથી તથા પ્રકૃતિના કાર્ય શરીર-સંસાર સાથે પોતાનો સંબંધ-વિચ્છેદ કરવો જોઈએ, કે જે આપમેળે થઈ જ રહ્યો છે. આપમેળે થવાવાળા સંબંધ-વિચ્છેદનો કેવળ અનુભવ કરવાનો છે કે શરીર તો પ્રતિક્ષણે બદલાતું જ રહે છે અને પોતે નિર્વિકાર રૂપથી સદા જેમ છે તેમ રહે છે.

હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે ફળ શું છે? પ્રારબ્ધ કર્મના અનુસાર હાલ આપણને જે પરિસ્થિતિ, વસ્તુ, સ્થળ, કાળ વગેરે પ્રાપ્ત છે, તે બધું કર્મોનું ‘પ્રાપ્ત ફળ’ છે અને ભવિષ્યમાં જે પરિસ્થિતિ, વસ્તુ વગેરે પ્રાપ્ત થવાવાળી છે, તે બધું કર્મોનું ‘અપ્રાપ્ત ફળ’ છે. પ્રાપ્ત તથા અપ્રાપ્ત ફળમાં આસક્તિ રહેવાને કારણે જ પ્રાપ્તમાં મમતા અને અપ્રાપ્તની કામના થાય છે. એટલા માટે ભગવાને ‘ત્યક્ત્વા ફલાનિ ચ’^૧ કહીને ફળોનો ત્યાગ કરવાની વાત કહી છે.

કર્મફળનો ત્યાગ શા માટે કરવો જોઈએ? કેમકે કર્મફળ આપણી સાથે રહેવાવાળું છે જ નહિ. કારણ એ છે કે જે કર્મોથી ફળ બને છે, તે કર્મોનો આરંભ અને અંત હોય છે; આથી એમનું ફળ પણ પ્રાપ્ત અને નષ્ટ થવાવાળું જ છે. એટલા માટે કર્મફળનો ત્યાગ કરવાનો છે. ફળના ત્યાગમાં વસ્તુતઃ આસક્તિનો, કામનાનો જ ત્યાગ કરવાનો છે. વાસ્તવમાં આસક્તિ આપણા સ્વરૂપમાં છે નહિ, કેવળ માનેલી છે.

બીજી વાત, જે પોતાનું સ્વરૂપ હોય છે, તેનો ત્યાગ નથી થતો; જેમ કે — પ્રજ્વલિત અગ્નિ ઉષ્ણતા અને પ્રકાશનો ત્યાગ નથી કરી શકતો. જે ચીજ પોતાની નથી હોતી, તેનો પણ ત્યાગ નથી થતો, જેમકે — સંસારમાં અનેક વસ્તુઓ પડી છે; પરંતુ એમનો આપણે ત્યાગ કરીએ — એવું કહેવું પણ નથી બરાબર; કેમકે તે વસ્તુઓ આપણી છે જ નહિ. એટલા માટે ત્યાગ તેનો જ થાય છે, જે વાસ્તવમાં પોતાનું નથી, પરંતુ જેને પોતાનું માની લીધું છે. એવી જ રીતે પ્રકૃતિ અને પ્રકૃતિનું કાર્ય શરીર વગેરે આપણાં નથી, છતાં પણ તેમને આપણે પોતાનાં માનીએ છીએ, તો આ મમત્વનો જ ત્યાગ કરવાનો છે.

મનુષ્યની સમક્ષ કર્તવ્યરૂપથી જે કર્મ આવી જાય,

૧. અહીં ‘ફલાનિ’ શબ્દનો બહુવચન આપવાનું તાત્પર્ય એ છે કે સકામભાવથી કર્મ કરવાવાળાઓમાં ઘણાંયે ફળોની ઈચ્છા હોય છે — ‘બહુશાખા હયનન્તાશ્ચ બુદ્ધયોડ્યવસાયિનામ્’ (ગીતા અ. ૨/૪૧). તેઓ આ લોકમાં સુખ-શાંતિ, માન-સંમાન, યશ-પ્રતિષ્ઠા વગેરે ઈચ્છે છે અને પરલોકમાં સ્વર્ગ વગેરેની પ્રાપ્તિ ઈચ્છે છે. ભગવાનને મતે એ બધાં ફળોની ઈચ્છાઓનો ત્યાગ છે.

તેને ફળ અને આસક્તિનો ત્યાગ કરીને સાવધાની સાથે તત્પરતાપૂર્વક કરવું જોઈએ — ‘કર્તવ્યાનિ.’ કર્મયોગમાં વિધિ-નિષેધને લીધે ‘અમુક કામ કરવું છે અને અમુક કામ નથી કરવું’ — એવો વિચાર તો કરવાનો જ છે; પરંતુ ‘અમુક કામ મોટું છે અને અમુક કામ નાનું છે’ એવો વિચાર નથી કરવાનો. કારણ કે જ્યાં કર્મ અને તેના ફળ સાથે પોતાનો કોઈ સંબંધ જ નથી, ત્યાં આ કર્મ મોટું છે, આ કર્મ નાનું છે; આ કર્મનું ફળ મોટું છે, આ કર્મનું ફળ નાનું છે — એવો વિચાર થઈ જ નથી શકતો. કર્મનું મોટું કે નાનું હોવું એ ફળની ઈચ્છાને કારણે જ દેખાય છે, જ્યારે કર્મયોગમાં ફળેચ્છાનો ત્યાગ કરવાનો હોય છે.

કર્મ કરવાનું રાગ-પૂર્તિને માટે પણ હોય છે અને રાગ-નિવૃત્તિને માટે પણ. કર્મયોગી રાગ-નિવૃત્તિને માટે અર્થાત્ કરવાનો રાગ દૂર કરવા માટે જ સઘળાં કર્તવ્યકર્મો કરે છે — ‘આરુરુક્ષોર્મુનેયોગં કર્મ કારણમુચ્યતે’ (ગીતા અ. ૬/૩), ‘ન કર્મણામનારમ્ભાન્નૈષ્કર્મ્યં પુરુષોઽશ્નુતે’ (ગીતા અ. ૩/૪). પોતાને માટે કર્મ કરવાથી કરવાનો રાગ વધે છે. એટલા માટે કર્મયોગી કોઈ પણ કર્મ પોતાને માટે નથી કરતો, પરંતુ કેવળ બીજાઓના હિતને માટે જ કરે છે. તેના સ્થૂળશરીરમાં થવાવાળી ‘ક્રિયા’, સૂક્ષ્મ શરીરમાં થવાવાળું ‘પરહિત-ચિંતન’ તથા કારણશરીરમાં થવાવાળી ‘સ્થિરતા’ — ત્રણેય બીજાઓના હિતને માટે થાય છે, પોતાને માટે નહિ. એટલા માટે તેનો કરવાનો

રાગ સુગમતાથી દૂર થઈ જાય છે. પરમાત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિમાં સંસારનો રાગ જ બાધક છે. આથી રાગ દૂર થતાં કર્મયોગીને પરમાત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિ આપોઆપ થઈ જાય છે (ગીતા અ. ૪/૩૮).

‘કર્તવ્ય’ શબ્દનો અર્થ થાય છે — જેને આપણે કરી શકીએ છીએ તથા જેને જરૂર કરવું જોઈએ અને જેને કરવાથી ઉદ્દેશ્યની સિદ્ધિ જરૂર થાય છે. ઉદ્દેશ્ય તે જ કહેવાય છે, જે નિત્યસિદ્ધ અને અનુત્પન્ન છે અર્થાત્ જે અનાદિ છે અને જેનો કદી વિનાશ નથી થતો. તે ઉદ્દેશ્યની સિદ્ધિ મનુષ્યજન્મમાં જ થાય છે અને તેની સિદ્ધિને માટે જ મનુષ્યશરીર મળ્યું છે, નહિ કે કર્મજન્ય પરિસ્થિતિરૂપી સુખ-દુઃખ ભોગવવાને માટે. કર્મજન્ય પરિસ્થિતિ તે હોય છે, જે ઉત્પન્ન અને નષ્ટ થાય છે. તે પરિસ્થિતિ તો મનુષ્ય ઉપરાંત પશુ-પક્ષી, કીટ-પતંગ, વૃક્ષ-લતા, નારકીય-સ્વર્ગીય વગેરે યોનિઓમાં પ્રાણીઓને પણ મળે છે, જ્યાં કર્તવ્યનો કોઈ પ્રશ્ન જ નથી અને જ્યાં ઉદ્દેશ્ય પૂર્તિનો અધિકાર પણ નથી.

ભગવાન દ્વારા પોતાના મતને ‘નિશ્ચિતમ્’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે આ મનમાં સંદેહની કોઈ ગુંજાશ નથી, આ મત અટલ છે અર્થાત્ એ કિંચિત્માત્ર પણ આમતેમ નથી થઈ શકતો; અને ‘ઉત્તમમ્’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે આ મતમાં શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ કોઈ ઊણપ નથી, પરંતુ એ પૂર્ણતાને પ્રાપ્ત કરાવવાવાળો છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : આ શ્લોકમાં કર્માસક્તિ અને ફલાસક્તિ — બન્નેના ત્યાગની વાત આવી છે. કર્માસક્તિ અને ફલાસક્તિ જ ખાસ બંધન છે, આ બન્ને આસક્તિઓ છૂટે તો જ મનુષ્ય યોગારૂઢ થાય છે — ‘યદા હિ નેન્દ્રિયાર્થેષુ ન કર્મસ્વનુષ્ઠજજતે...’ (ગીતા ૬/૪).

શુભ કર્મો પણ નિષ્કામભાવ હોય તો જ કલ્યાણપ્રદ બને છે. જો નિષ્કામભાવ ન હોય તો શુભ કર્મો પણ બંધનકારક બને છે — ‘આ બ્રહ્મભુવનાલ્લોકાઃ પુનરાવર્તિનોઽર્જુન’ (ગીતા — ૮/૧૬).

સંબંધ — આ જ અધ્યાયના ચોથા શ્લોકમાં ભગવાને ત્રણ પ્રકારના ત્યાગની વાત કહી હતી. હવે આગળના ત્રણ શ્લોકમાં એ જ ત્રિવિધ ત્યાગનું વર્ણન કરે છે.

નિયતસ્ય તુ સંન્યાસઃ કર્મણો નોપપદ્યતે ।

મોહાત્તસ્ય પરિત્યાગસ્તામસઃ પરિકીર્તિતઃ ॥ ૭ ॥

નિયતસ્ય = નિયત
કર્મણઃ = કર્મનો
તુ = તો
સંન્યાસઃ = ત્યાગ

કરવો
ન, ઉપપદ્યતે = ઉચિત
નથી.
તસ્ય = તેનો

મોહાત્ = મોહપૂર્વક
પરિત્યાગઃ = ત્યાગ કરવો
તામસઃ = તામસ ત્યાગ
પરિકીર્તિતઃ = કહેવાયો છે.

ટીકા — [ત્રણ પ્રકારના ત્યાગનું વર્ણન ભગવાન એટલા માટે કરે છે કે અર્જુન કર્મોનો ત્યાગ કરવા ઈચ્છતા હતા — ‘શ્રેયો ભોક્તું ભૈશ્યમપીહ લોકે’ (ગીતા અ. ૨/૫); આથી ત્રિવિધ ત્યાગ બતાવીને અર્જુનને સચેત કરાવવાનો હતો, અને આગળને માટે મનુષ્યમાત્રને એ બતાવવાનું હતું કે નિયત કર્મોનો સ્વરૂપથી ત્યાગ કરવો એ ભગવાનને માન્ય (અભીષ્ટ) નથી. ભગવાન તો સાત્ત્વિક ત્યાગને જ વાસ્તવમાં ત્યાગ માને છે. સાત્ત્વિક ત્યાગથી સંસારના સંબંધનો સર્વથા વિચ્છેદ થઈ જાય છે.]

બીજી વાત, સત્તરમા અધ્યાયમાં પણ ભગવાને ગુણો અનુસાર શ્રદ્ધા, આહાર વગેરેના ત્રણ-ત્રણ ભેદ કહ્યા છે; એટલા માટે અહીં પણ અર્જુન દ્વારા ત્યાગનું તત્ત્વ પૂછવાથી ભગવાને ત્યાગના ત્રણ ભેદ કહ્યા છે.]

‘નિયતસ્ય તુ સંન્યાસઃ કર્મણો નોપપદ્યતે’ — પૂર્વશ્લોકમાં ભગવાને ત્યાગના વિષયમાં પોતાનો જે નિશ્ચિત ઉત્તમ મત બતાવ્યો છે, તેનાથી આ તામસ ત્યાગ બિલકુલ જ વિપરીત છે અને સર્વથા નિકૃષ્ટ છે, એ બતાવવાને માટે અહીં ‘તુ’ પદ આવ્યું છે.

નિયત કર્મોનો ત્યાગ કરવો કદી પણ ઉચિત નથી; કેમકે તે તો અવશ્ય કર્તવ્ય જ છે. બલિવૈશ્વદેવ વગેરે યજ્ઞ કરવા, કોઈ અતિથિ આવી જાય તો ગૃહસ્થધર્મના અનુસાર તેને અન્ન, જળ વગેરે આપવું, વિશેષ પર્વમાં કે શ્રાદ્ધ-તર્પણને દિવસે બ્રાહ્મણોને ભોજન કરાવવું અને દક્ષિણા આપવી, પોતાના વર્ણાશ્રમના અનુસાર પ્રાતઃ અને સાયંકાળમાં સંધ્યા કરવી વગેરે કર્મોને ન માનવાં અને ન કરવાં એને જ નિયત કર્મોનો ત્યાગ કહે છે.

‘મોહાત્તસ્ય પરિત્યાગસ્તામસઃ પરિકીર્તિતઃ’ — એવાં નિયત કર્મોને મૂઢતાથી અર્થાત્ વિના વિવેક-વિચારથી છોડી દેવાં એને તામસ ત્યાગ કહેવામાં આવે છે. સત્સંગ, સભા વગેરેમાં જવાનું આવશ્યક હતું, પરંતુ આળસમાં ન ગયા, આરામ કરવા લાગી ગયા અથવા સૂઈ ગયા; ઘરમાં માતા-પિતા બીમાર છે, તેઓને માટે વૈદ્યને બોલાવવા કે ઔષધિ લાવવા માટે જવું હતું, રસ્તામાં ક્યાંક લોકો પત્તાં-પાસા વગેરે રમી રહ્યા હતા, તેમને જોઈને પોતે પણ રમતમાં લાગી ગયા અને વૈદ્યને બોલાવવાનું કે ઔષધિ લાવવાનું ભૂલી ગયા; કોર્ટમાં મુકદ્દમો ચાલી રહ્યો છે, તેમાં હાજર થવાના સમયે નાચ-ગાન, ખેલ-તમાશા વગેરેમાં લાગી ગયા અને સમય વીતી ગયો; શરીરને માટે શૌચ-સ્નાન વગેરે જે આવશ્યક કર્તવ્યો છે, તેમને આળસ અને પ્રમાદને કારણે છોડી દીધાં — આ બધાં તામસ ત્યાગનાં ઉદાહરણો છે.

વિહિત કર્મ અને નિયત કર્મમાં શું અંતર છે? શાસ્ત્રોએ જે કર્મો કરવાની આજ્ઞા આપી છે, તે બધાં જ ‘વિહિત કર્મો’ કહેવાય છે. એ સઘળાં વિહિત કર્મોનું પાલન એક વ્યક્તિ કરી જ નથી શકતી; કેમકે શાસ્ત્રોમાં બધા વાર-તિથિઓના વ્રતનું વિધાન આવે છે. જો એક જ મનુષ્ય બધા વાર-તિથિઓ વ્રત કરશે તો પછી તે ભોજન ક્યારે કરશે? આનાથી એ સિદ્ધ થયું કે મનુષ્યને માટે બધાં વિહિત કર્મોમાં પણ વર્ણ, આશ્રમ અને પરિસ્થિતિ અનુસાર જેને માટે જે કર્તવ્ય આવશ્યક હોય છે, તેને માટે તે ‘નિયત કર્મ’ કહેવાય છે. જેમ કે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર — ચારેય વર્ણોમાં જે જે વર્ણને માટે જીવિકા અને શરીર-નિર્વાહ સંબંધી જેટલા પણ નિયમો છે, તે તે વર્ણને માટે તે બધાં જ ‘નિયત કર્મો’ છે.

નિયત કર્મોનો મોહપૂર્વક ત્યાગ કરવાથી તે ત્યાગ ‘તામસ’ થઈ જાય છે તથા સુખ સુવિધાને માટે નિયત કર્મોનો ત્યાગ કરવાથી તે ત્યાગ ‘રાજસ’ થઈ જાય છે. સુખેચ્છા, ફળેચ્છા થતા આસક્તિનો ત્યાગ કરીને નિયત કર્મો કરવાથી તે ત્યાગ ‘સાત્ત્વિક’ બની જાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે મોહમાં ફસાઈ જવાનો તામસ પુરુષનો સ્વભાવ છે, સુખ-સાહેબીમાં ફસાઈ જવાનો રાજસ પુરુષનો સ્વભાવ છે અને આ બન્નેને છોડી સાવધાનીપૂર્વક નિષ્કામભાવથી કર્તવ્યકર્મ કરવાનો સાત્ત્વિક પુરુષનો સ્વભાવ છે. આ સાત્ત્વિક સ્વભાવ અથવા સાત્ત્વિક ત્યાગથી જ કર્મ અને કર્મફળની સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ થાય છે, રાજસ અને તામસ ત્યાગથી નહિ; કેમકે રાજસ અને તામસ ત્યાગ વાસ્તવમાં ત્યાગ છે જ નહિ.

લોકો સામાન્ય રીતે સ્વરૂપથી કર્મોને છોડી દેવાને જ ત્યાગ માને છે; કેમકે તેઓને પ્રત્યક્ષમાં તે જ ત્યાગ દેખાય છે. કઈ વ્યક્તિ ક્યું કામ કેવા ભાવથી કરી રહી છે, તેની તેમને ખબર નથી પડતી. પરંતુ ભગવાન અંતરની કામના-મમતા-આસક્તિના ત્યાગને જ ત્યાગ માને છે; કેમકે એ જ જન્મ-મરણમાં કારણ છે (ગીતા અ. ૧૩/૨૧).

જો બહારના ત્યાગને જ સાચો ત્યાગ માનવામાં આવે તો બધા જ મૃત્યુ પામતા જીવોનું કલ્યાણ થઈ જવું જોઈએ; કેમકે તેઓની તો સઘળી વસ્તુઓ છૂટી જાય છે; બીજું તો શું પોતાનું કહેવાતું શરીર પણ છૂટી જાય છે અને તેઓને તે વસ્તુઓ બહુધા યાદ સુધ્ધાં નથી રહેતી! આથી અંતરનો ત્યાગ જ સાચો ત્યાગ છે. અંતરનો ત્યાગ હોવાથી બહારથી વસ્તુઓ પોતાની પાસે રહે કે ન રહે, તે મનુષ્ય માટે બંધનકર્તા નથી.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ‘વિહિત’ કરતાં ‘નિયત’ કર્મમાં વ્યક્તિની વિશેષ જવાબદારી હોય છે, જેમ કોઈને ચોકીદાર તરીકે પહેરો ભરવા ઊભો રાખ્યો અથવા પાણી પાવા માટે પરબ પર બેસાડ્યો તો આ તેને માટે નિયત કર્મ થયું. જેની તેના ઉપર વિશેષ જવાબદારી છે. નિયત કર્મ ન કરવામાં બહુ દોષ છે. નિયતનો ત્યાગ કરવાથી વિનાશ થાય છે. તેથી પૈસા ઓછા મળે યા વધારે, આરામ ઓછો મળે યા વધારે, પોતાના નિયત કર્મનો ક્યારેય ત્યાગ કરવો ન જોઈએ. નિયત કર્મ ન કરવાને કારણે જ આજે સમાજમાં અવ્યવસ્થા જોવા મળે છે. જેની જે કામ માટે નિયુક્તિ કરી છે, તે વ્યક્તિ તે કામ નહીં કરે તો શી દશા થશે? નિયત કર્મનો મોહપૂર્વક ત્યાગ કરવો એ તામસગુણ છે, જેનું ફળ અધોગતિ છે — ‘અધો ગચ્છન્તિ તામસાઃ’ (ગીતા — ૧૪/૧૮).

—■—

**દુઃખમિત્યેવ યત્કર્મ કાયક્લેશભયાત્યજેત્ ।
સ કૃત્વા રાજસં ત્યાગં નૈવ ત્યાગફલં લભેત્ ॥ ૮ ॥**

યત્	= જે (કોઈ)	કાયક્લેશ-	= શારીરિક ક્લેશના	ત્યાગમ્	= ત્યાગ
કર્મ	= કર્મ છે, (તે)	ભયાત્	ભયથી (તેનો)	કૃત્વા	= કરીને
દુઃખમ્, એવ	= દુઃખરૂપ જ છે —	ત્યજેત્	= ત્યાગ કરી દે, (તો)	એવ	= પણ
ઈતિ	= એમ (માનીને જો	સઃ	= તે	ત્યાગફલમ્	= ત્યાગના ફળને
	કોઈ માણસ)	રાજસમ્	= રાજસ	ન, લભેત્	= નથી પામતો.

ટીકા — ‘દુઃખમિત્યેવ યત્કર્મ’ — યજ્ઞ, દાન વગેરે શાસ્ત્રીય નિયત કર્મોને કરવામાં કેવળ દુઃખ જ ભોગવવું પડે છે અને તે કર્મોમાં છે જ શું? કેમકે તે કર્મો કરવાને માટે અનેક નિયમોમાં બંધાવું પડે છે અને ખર્ચ પણ કરવો પડે છે — આ રીતે રાજસ પુરુષને તે કર્મોમાં કેવળ દુઃખ ને દુઃખ જ દેખાય છે. દુઃખ દેખાવાનું કારણ એ છે કે તેઓનો પરલોક પર, શાસ્ત્રો પર, શાસ્ત્રવિહિત કર્મો પર અને તે કર્મોનાં પરિણામ પર શ્રદ્ધા-વિશ્વાસ નથી હોતાં.

‘કાયક્લેશભયાત્યજેત્’ — રાજસ મનુષ્યને શાસ્ત્રમર્યાદા અને લોકમર્યાદા અનુસાર વર્તવાથી શરીરમાં ક્લેશ અર્થાત્ પરિશ્રમનો અનુભવ થાય છે.^૧ રાજસ મનુષ્યને પોતાના વર્ણ, આશ્રમ વગેરેના ધર્મનું પાલન કરવામાં અને માતા-પિતા, ગુરુ, માલિક વગેરેની આજ્ઞાનું પાલન કરવામાં પરાધીનતા અને દુઃખનો અનુભવ થાય છે તથા તેઓની આજ્ઞાનો ભંગ કરીને મનસ્વી રીતે કરવામાં સ્વાધીનતા અને સુખનો અનુભવ થાય છે. રાજસ મનુષ્યોના વિચારો એવા હોય છે કે ‘ગૃહસ્થમાં આરામ નથી મળતો, સ્ત્રી-પુત્ર વગેરે અમારે અનુકૂળ નથી, અથવા બધાં કુટુંબીઓ મરી ગયાં છે, ઘરમાં કામ કરવાને માટે કોઈ રહ્યું નથી, જાતે જ તકલીફ ઉઠાવવી પડે છે, એટલા માટે સાધુ બની

જઈએ તો આરામથી રહીશું, રોટલા, કપડાં વગેરે બધી ચીજો મફતમાં મળી જશે; પરિશ્રમ નહિ કરવો પડે; અથવા કોઈ એવી સરકારી નોકરી મળી જાય, જેથી કામ ઓછું કરવું પડે અને રૂપિયા આરામથી મળતા રહે, અમે કામ ન કરીએ તોપણ એ નોકરીમાંથી અમને કોઈ છૂટા ન કરી શકે, અમે નોકરી છોડી દઈશું તો અમને પેન્શન મળતું રહેશે’, વગેરે. આવા વિચારોને કારણે તેઓને ઘરનાં કાર્ય કરવાનું સારું નથી લાગતું, તેથી તેઓ તેનો ત્યાગ કરે છે.

અહીં શંકા થાય છે કે જ્ઞાનપ્રાપ્તિનાં સાધનોમાં દુઃખ અને દોષને વારંવાર જોવાની વાત કહી છે (ગીતા અ. ૧૩/૮) અને અહીં કર્મોમાં દુઃખ દેખીને તેમનો ત્યાગ કરવાને રાજસ ત્યાગ કહ્યો છે અર્થાત્ કર્મોના ત્યાગનો નિષેધ કર્યો છે — આ બન્ને વાતોમાં પરસ્પર વિરોધ પ્રતીત થાય છે. આનું સમાધાન એ છે કે વાસ્તવમાં આ બન્નેમાં વિરોધ નથી, પરંતુ આ બન્ને વિષય અલગ-અલગ છે. ત્યાં (ગીતા અ. ૧૩/૮માં) ભોગોમાં દુઃખ અને દોષને જોવાની વાત છે અને અહીં નિયત કર્તવ્યકર્મોમાં દુઃખને જોવાની વાત છે. એટલા માટે ત્યાં ભોગોનો ત્યાગ કરવાનો વિષય છે અને અહીં કર્તવ્યકર્મોનો ત્યાગ કરવાનો વિષય છે. ભોગોનો તો ત્યાગ કરવો જોઈએ; પરંતુ કર્તવ્યકર્મોનો

૧. ક્લેશનો અનુભવ થવામાં શરીરની મમતા અને આસક્તિ જ કારણ છે.

ત્યાગ કદી નહિ કરવો જોઈએ. કારણ કે જે ભોગોમાં સુખબુદ્ધિ અને ગુણબુદ્ધિ થઈ રહી છે, તે ભોગોમાં વારંવાર દુઃખ અને દોષને જોવાથી ભોગોથી વૈરાગ્ય થશે, જેનાથી પરમાત્મ-તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થશે; પરંતુ નિયત કર્તવ્યકર્મોમાં દુઃખ દેખીને તે કર્મોનો ત્યાગ કરવાથી સદા પરાધીનતા અને દુઃખ ભોગવવું પડશે — ‘યજ્ઞાર્થાત્કર્મણોડન્યત્ર લોકોડયં કર્મબન્ધનઃ’ (ગીતા અ. ૩/૮). તાત્પર્ય એ થયું કે ભોગોમાં દુઃખ અને દોષ જોવાથી ભોગાસક્તિ છૂટશે, જેનાથી કલ્યાણ થશે અને કર્તવ્યમાં દુઃખ જોવાથી કર્તવ્ય છૂટશે, જેનાથી પતન થશે.

કર્તવ્યકર્મોનો ત્યાગ કરવામાં તો રાજસ અને તામસ — આ બે ભેદ હોય છે, પરંતુ પરિણામ (આળસ, પ્રમાદ, અતિનિદ્રા વગેરે)માં બન્ને એક થઈ જાય છે અર્થાત્ પરિણામમાં બન્નેય તામસ થઈ જાય છે, જેનું ફળ અધોગતિ હોય છે — ‘અધો ગચ્છન્તિ તામસાઃ’ (ગીતા અ. ૧૪/૧૮).

એક શંકા એ પણ થઈ શકે છે કે સત્સંગ, ભગવત્કથા, ભક્તચરિત્ર સાંભળવાથી કોઈને વૈરાગ્ય થઈ જાય તો તે પ્રભુને પામવાને માટે આવશ્યક કર્તવ્યકર્મોને પણ છોડી દે છે અને કેવળ ભગવાનના ભજનમાં લાગી જાય છે. એટલા

માટે તેનો તે કર્તવ્યકર્મોનો ત્યાગ રાજસ કહેવાવો જોઈએ? જવાબ છે ના. કારણ કે સાંસારિક કર્મોને છોડીને જે ભજનમાં લાગી જાય છે, તેનો ત્યાગ રાજસ કે તામસ નથી હોઈ શકતો. કારણ કે ભગવાનને પ્રાપ્ત કરવા એ મનુષ્યજન્મનું ધ્યેય છે; આથી તે ધ્યેયની સિદ્ધિને માટે કર્તવ્યકર્મોનો ત્યાગ કરવો એ વાસ્તવમાં કર્તવ્યનો ત્યાગ નથી, પરંતુ સાચા કર્તવ્યને અપનાવ્યું છે. તે સાચા કર્તવ્યને કરતાં આળસ, પ્રમાદ વગેરે દોષો નથી આવી શકતા; કેમકે તેની રુચિ ભગવાનમાં છે. પરંતુ રાજસ અને તામસ ત્યાગ કરવાવાળાઓમાં આળસ, પ્રમાદ વગેરે દોષો આવશે જ; કેમકે તેની રુચિ ભોગોમાં છે.

‘સ કૃત્વા રાજસં ત્યાગં નૈવ ત્યાગફલં લભેત’ — ત્યાગનું ફળ ‘શાંતિ’ છે. રાજસ મનુષ્ય ત્યાગ કરીને પણ ત્યાગના ફળ (શાંતિ)ને નથી પામતો. કારણ કે તેણે જે ત્યાગ કર્યો છે, તે પોતાના સુખ માટે જ કર્યો છે. એવો ત્યાગ તો પશુ-પક્ષી વગેરે પણ કરે છે. પોતાના સુખને માટે શુભ કર્મોનો ત્યાગ કરવાથી રાજસ મનુષ્યને શાંતિ તો નથી મળતી, પરંતુ શુભ કર્મોના ત્યાગનું ફળ દંડરૂપે જરૂર ભોગવવું પડે છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ત્યાગનું ફળ ‘શાન્તિ’ છે — ‘ત્યાગાચ્છાન્તિરનન્તરમ્’ (ગીતા ૧૨/૧૨) અને રાગ (આસક્તિ)નું ફળ દુઃખ છે — ‘રજસસ્તુ ફલં દુઃખં’ (ગીતા ૧૪/૧૬). રાજસ પ્રકૃતિવાળા મનુષ્યને ત્યાગનું ફળ-શાંતિ તો મળતી નથી, પરંતુ રાગનું ફળ, દુઃખ તો મળે જ છે.

કાર્યમિત્યેવ યત્કર્મ નિયતં ક્રિયતેડર્જુન ।

સર્જં ત્યક્ત્વા ફલં યૈવ સ ત્યાગઃ સાત્ત્વિકો મતઃ ॥ ૮ ॥

અર્જુન	= હે અર્જુન!	કર્મ	= કર્મ	ક્રિયતે	= કરવામાં આવે છે,
કાર્યમ્, એવ	= ‘કેવળ કર્તવ્યમાત્ર કરવું છે’-	સર્જમ્	= આસક્તિ	સઃ, એવ	= તે જ
ઈતિ,	= એવું (સમજીને)	ચ	= અને	સાત્ત્વિકઃ	= સાત્ત્વિક
યત્	= જે	ફલમ્	= ફળેચ્છાનો	ત્યાગઃ	= ત્યાગ
		ત્યક્ત્વા	= ત્યાગ કરીને	મતઃ	= માનવામાં આવે છે.

ટીકા — ‘કાર્યમિત્યેવ યત્કર્મ નિયતં ક્રિયતેડર્જુન’ — ‘અહીં ‘કાર્યમ્’ પદની સાથે ‘ઈતિ’ અને ‘એવ’ આ બે અવ્યયો લગાડવાથી એ અર્થ નીકળે છે કે કેવળ કર્તવ્યમાત્ર કરવાનું છે. એને કરવામાં કોઈ ફળાસક્તિ નહિ, કોઈ સ્વાર્થ નહિ અને કોઈ ક્રિયાજન્ય સુખભોગ પણ નહિ. આ રીતે કર્તવ્યમાત્ર કરવાથી કર્તાનો તે કર્મથી

સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય છે. એવું થવાથી તે કર્મ બંધનકારક નથી થતું અર્થાત્ સંસારની સાથે સંબંધ નથી જોડાતો. કર્મ તથા તેના ફળમાં આસક્તિ થવાથી જ બંધન થાય છે — ‘ફલે સક્તો નિબધ્યતે’ (ગીતા અ. ૫/૧૨).

શાસ્ત્રવિહિત કર્મોમાં પણ સ્થળ, કાળ, વર્ણ, આશ્રમ અને પરિસ્થિતિ અનુસાર જે જે કર્મમાં જેની જેની

નિયુક્તિ કરવામાં આવે છે, તે બધાં નિયત કર્મો કહેવાય છે; જેમ કે — સાધુએ આમ કરવું જોઈએ, ગૃહસ્થે આમ કરવું જોઈએ, બ્રાહ્મણે અમુક કામ કરવું જોઈએ, ક્ષત્રિયે અમુક કામ કરવું જોઈએ વગેરે-વગેરે. આ કર્મોને પ્રમાદ, આળસ, ઉપેક્ષા, ઉદાસીનતા વગેરે દોષો છોડી દઈને તત્પરતા અને ઉત્સાહપૂર્વક કરવાં જોઈએ. એટલા જ માટે ભગવાને કર્મયોગના પ્રસંગમાં ઠેકાણે-ઠેકાણે ‘સમાચર’ શબ્દ આપ્યો છે (ગીતા અ. ૩/૮, ૧૮).

‘સર્જં ત્યક્ત્વા ફલં ચૈવ’ — સંગના ત્યાગનું તાત્પર્ય એ છે કે કર્મ, કર્મ કરવાનાં (સાધનો) વગેરેમાં આસક્તિ, પ્રીતિ, મમતા વગેરે ન થાય અને ફળના ત્યાગનું તાત્પર્ય એ છે કર્મના પરિણામની સાથે સંબંધ ન થાય અર્થાત્ ફળની ઈચ્છા ન થાય. આ બન્નેનું તાત્પર્ય એ છે કે કર્મ અને ફળની આસક્તિ તથા ઈચ્છાનો ત્યાગ થાય.

‘સ ત્યાગઃ સાત્ત્વિકો મતઃ’^૧ કર્મ અને ફળમાં આસક્તિ તથા કામનાનો ત્યાગ કરીને કર્તવ્યમાત્ર સમજીને કર્મ કરવાથી તે ત્યાગ સાત્ત્વિક થઈ જાય છે. રાજસ

ત્યાગમાં કાયકલેશના ભયથી અને તામસ ત્યાગમાં મોહપૂર્વક કર્મોનો સ્વરૂપથી ત્યાગ કરવામાં આવે છે; પરંતુ સાત્ત્વિક ત્યાગમાં કર્મોનો સ્વરૂપથી ત્યાગ નથી કરવામાં આવતો, પરંતુ કર્મોને સાવધાની તેમ જ તત્પરતાથી, વિધિપૂર્વક, નિષ્કામભાવથી કરવામાં આવે છે. સાત્ત્વિક ત્યાગથી કર્મ અને કર્મફળરૂપી શરીર-સંસાર સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય છે. રાજસ અને તામસ ત્યાગમાં કર્મોનો સ્વરૂપથી ત્યાગ કરવાથી કેવળ બહારથી કર્મો સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ દેખાય છે; પરંતુ વાસ્તવમાં (અંદરથી) સંબંધ-વિચ્છેદ નથી થતો. એનું કારણ એ છે કે શરીરના કષ્ટના ભયથી કર્મોનો ત્યાગ કરવાથી કર્મો તો છૂટી જાય છે, પરંતુ પોતાના સુખ અને આરામની સાથે સંબંધ જોડાયેલો જ રહે છે. એવી જ રીતે મોહપૂર્વક કર્મોનો ત્યાગ કરવાથી કર્મો તો છૂટી જાય છે, પરંતુ મોહની સાથે સંબંધ જોડાયેલો રહે છે. તાત્પર્ય એ થયું કે કર્મોનો સ્વરૂપથી ત્યાગ કરવાથી બંધન થાય છે અને કર્મોને તત્પરતાથી વિધિપૂર્વક કરવાથી મુક્તિ (સંબંધ-વિચ્છેદ) થાય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : તમોગુણમાં મૂઢતા (અજ્ઞાન) છે અને રજોગુણમાં સ્વાર્થબુદ્ધિ છે, પરંતુ સત્ત્વગુણમાં ન મૂઢતા છે કે ન સ્વાર્થબુદ્ધિ છે, બલકે સંબંધ-વિચ્છેદ છે. સાત્ત્વિક મનુષ્ય કર્તવ્ય સમજીને બધાં નિયત કર્મો કરે છે. એક માર્મિક વાત છે કે, કર્તવ્ય જ છે એવું સમજીને જે કર્મ કરવામાં આવે છે, તેનાથી સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય છે. લૌકિક સાધન (કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગ)માં શરીર-સંસારથી સંબંધ વિચ્છેદ મુખ્ય છે. તે માટે સાધકે બધાં કર્મો કર્તવ્યમાત્ર સમજીને કરવાં જોઈએ. સ્વરૂપથી કર્મોનો ત્યાગ કરવામાં તો બંધન છે, પરંતુ સંબંધ જોડ્યા વિના કર્તવ્યમાત્ર સમજીને કર્મ કરવાથી મુક્તિ મળે છે.^૨

૧. સંપૂર્ણ ગીતામાં જ્યાં ક્યાંય (૭/૧૨; ૧૪/૫ થી ૧૮, અને ૨૨; ૧૭/૧, ૨, ૮ થી ૧૦, ૧૧ થી ૧૩, ૧૭ થી ૨૨ અને ૧૮/૨૦ થી ૨૮, ૩૦ થી ૩૫, ૩૭ થી ૩૮માં) ગુણોનું વર્ણન થયું છે, ત્યાં સત્ત્વ, રજ અને તમ — આ જ ક્રમ રાખવામાં આવ્યો છે. કેવળ અહીં (૧૮/૭ થી ૮માં) વ્યતિક્રમ થયો છે અર્થાત્ તમ, રજ અને સત્ત્વ — એવો ક્રમ રાખવામાં આવ્યો છે. એનું કારણ છે — (૧) જો છઠ્ઠા શ્લોકની પછી જ (સાતમા શ્લોકમાં) સાત્ત્વિક ત્યાગનું વર્ણન કરત તો ભગવાનના નિશ્ચિત મતમાં અને સાત્ત્વિક ત્યાગમાં પુનરુક્તિનો દોષ આવી જાત. (૨) કોઈ વસ્તુની ઉત્તમતા ત્યારે જ સિદ્ધ થાય છે જ્યારે તેની પહેલાં અનુત્તમ વસ્તુનું વર્ણન કરવામાં આવે. એટલા માટે ભગવાન સાત્ત્વિક ત્યાગને ઉત્તમમાં ઉત્તમ સિદ્ધ કરવાને માટે પહેલાં અનુત્તમ તામસ અને રાજસ ત્યાગનું વર્ણન કરે છે. (૩) આગળ દસમાથી બારમા શ્લોક સુધી ‘સાત્ત્વિક ત્યાગી’નું વર્ણન થયું છે. જો સાત્ત્વિક ત્યાગનું વર્ણન સાત્ત્વિક ત્યાગીની પાસે (નવમા શ્લોકમાં) ન આપત તો તામસ ત્યાગની પાસે હોવાથી સાત્ત્વિક ત્યાગીનો સંબંધ ન જોડાત.

૨. અલૌકિક સાધન (વ્યક્તિયોગ)માં ભગવાન સાથે સંબંધ જોડવો મુખ્ય છે. તે માટે ભક્તે જપ, તપ, ધ્યાન, કીર્તન વગેરે કર્તવ્ય સમજીને ન કરવાં, બલકે પોતાના પ્રિયતમનું કામ (સેવા-પૂજા) છે, એવું સમજીને તેમની પ્રસન્નતા માટે, પ્રેમપૂર્વક કરવાં જોઈએ. ભગવાનની બધી વસ્તુ (નામ-રૂપ વગેરે) પ્રિય લાગવી જોઈએ. ભગવાનનું કામ કરવામાં આનંદ આવવો જોઈએ. જેમ દવા કર્તવ્ય સમજીને લઈએ છીએ, પરંતુ ભોજન કર્તવ્ય સમજીને કરતા નથી, બલકે ભૂખ સંતોષવા માટે કરીએ છીએ. તે માટે ભક્તે જપ, ધ્યાન વગેરે કર્તવ્ય સમજીને ત્યાગના ઉદ્દેશથી ન કરતાં, ભગવાન સાથે સંબંધ જાગ્રત કરવા માટે કરવાં જોઈએ. જો તે જપ, ધ્યાન વગેરે પણ કર્તવ્ય સમજીને કરશે તો ભગવત્સંબંધ જાગ્રત થશે નહિ, પ્રેમનો ઉદય નહીં થાય.

અહીં શંકા થઈ શકે છે કે, પ્રસ્તુત શ્લોકમાં તો કર્મ કરવાની વાત આવે છે, ત્યાગની વાત આવી જ નથી, તો પછી આ 'સાત્ત્વિક ત્યાગ' કઈ રીતે થયો? એનું સમાધાન એ છે કે, સાત્ત્વિક કર્તામાં ન મોહ છે કે ન સ્વાર્થ છે, ન આસક્તિ છે, ન ફળેચ્છા છે, ફક્ત કર્તવ્ય જ છે, તેથી કર્મની સાથે કર્તાનો કંઈ પણ સંબંધ ન હોવાથી આ 'ત્યાગ' થયો. કર્તવ્યમાત્ર જડ-વિભાગમાં જ રહ્યું, ચેતનની સાથે સંબંધ થયો નહીં. જ્યારે ચેતન (શરીરી) શરીર સાથે પોતાનો સંબંધ માની લે છે, ત્યારે શરીરથી થનારાં કર્મો સાથે તેનો સંબંધ બંધાઈ જાય છે. જો તે શરીર સાથે સંબંધ ન જોડે, ફક્ત કર્તવ્ય જ કરે તો તેનો કર્મોની સાથે સંબંધ નહીં જોડાય. શરીર-સંસારથી સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જવાથી તેનું નામ 'ત્યાગ' થયું. તેમાં કર્મ અને ફળ બન્ને સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ છે.

—■—

સંબંધ — છઠ્ઠા શ્લોકમાં 'એતાનિ' અને 'અપિ તુ' પદોથી કહેવામાં આવેલાં યજ્ઞ, દાન, તપ વગેરે શાસ્ત્રવિહિત કર્મોને કરવામાં અને શાસ્ત્રનિષિદ્ધ તથા કામ્ય કર્મોનો ત્યાગ કરવામાં ક્યો ભાવ હોવો જોઈએ? એ આગળના શ્લોકમાં બતાવે છે.

**ન દ્વેષ્ટ્યકુશલં કર્મ કુશલે નાનુષજજતે ।
ત્યાગી સત્ત્વસમાવિષ્ટો મેધાવી છિન્નસંશયઃ ॥ ૧૦ ॥**

અકુશલમ્	= (જે) અકુશળ	ન, અનુષજજતે	= આસક્ત નથી	છિન્નસંશયઃ	= સંશય વિનાનો
કર્મ	= કર્મથી		થતો,		(અને)
ન, દ્વેષ્ટિ	= દ્વેષ નથી કરતો	ત્યાગી	= (તે) ત્યાગી,	સત્ત્વસમા-	= પોતાના સ્વરૂપમાં
	(અને)	મેધાવી	= બુદ્ધિમાન,	વિષ્ટઃ	સ્થિત છે.
કુશલે	= કુશળ કર્મમાં				

ટીકા — 'ન દ્વેષ્ટ્યકુશલં કર્મ' — જે શાસ્ત્રવિહિત શુભ કર્મો ફળની કામનાથી કરવામાં આવે છે અને જેના પરિણામે પુનર્જન્મ થાય છે (ગીતા અ. ૨/૪૨થી ૪૪; ૮/૨૦-૨૧) તથા જે શાસ્ત્રનિષિદ્ધ પાપકર્મો છે અને પરિણામે જેમનાથી નીચ યોનિઓમાં તથા નરકોમાં જવું પડે છે (ગીતા અ. ૧૬/૭થી ૨૦), તે બધાં જ કર્મો 'અકુશળ' કહેવાય છે. સાધક એવાં અકુશળ કર્મોનો ત્યાગ તો કરે છે, પરંતુ દ્વેષપૂર્વક નહિ. કારણ કે દ્વેષપૂર્વક ત્યાગ કરવાથી કર્મો સાથે તો સંબંધ છૂટી જાય છે, પરંતુ દ્વેષની સાથે સંબંધ જોડાઈ જાય છે, જે શાસ્ત્રવિહિત કામ્યકર્મો તથા શાસ્ત્રનિષિદ્ધ પાપકર્મો કરતાં પણ ભયંકર છે.

'કુશલે નાનુષજજતે' — શાસ્ત્રવિહિત કર્મોમાં પણ જે વર્ણ, આશ્રમ, પરિસ્થિતિ વગેરેના અનુસાર નિયત છે અને જે આસક્તિ તથા ફળેચ્છાનો ત્યાગ કરીને કરવામાં

આવે છે તથા પરિણામે જેમનાથી મુક્તિ થાય છે, એવાં બધાંય કર્મો 'કુશળ' કહેવાય છે. સાધક એવા કુશળ કર્મોને કરતો હોવા છતાં પણ તેમનામાં આસક્ત નથી થતો.

'ત્યાગી' — કુશળ કર્મો કરવામાં જેનો રાગ નથી થતો અને અકુશળ કર્મોના ત્યાગમાં જેનો દ્વેષ નથી તે જ સાચો ત્યાગી છે^૧. પરંતુ તે ત્યાગ સંપૂર્ણપણે ત્યારે સિદ્ધ થાય છે, જ્યારે કર્મોને કરવા અથવા ન કરવાથી પોતાનામાં કોઈ ફરક ન પડે અર્થાત્ નિરંતર નિર્લિપ્તતા જળવાઈ રહે (ગીતા અ. ૩/૧૮; ૪/૧૮). એવું થતાં સાધક 'યોગારૂઢ' થઈ જાય છે (ગીતા અ. ૬/૪).

'મેધાવી' — જેનાં સઘળાં કાર્યો સાંગોપાંગ થાય છે અને સંકલ્પ તથા કામનાથી રહિત હોય છે તથા જ્ઞાન રૂપી અગ્નિથી જેણે સઘળાં કર્મોને ભસ્મ કરી દીધાં છે, તેને પંડિતો પણ પંડિત (મેધાવી અથવા બુદ્ધિમાન) કહે

૧. દોષબુદ્ધ્યોભયાતીતો નિષેધાન્ન નિવર્તતે । ગુણબુદ્ધ્યા ચ વિહિતં ન કરોતિ યથાર્થકઃ ॥ (શ્રીમદ્ભા. ૧૧/૭/૧૧) 'જે પુરુષ અનુકૂળતા-પ્રતિકૂળતારૂપી દ્વન્દ્વોથી પર થઈ જાય છે, તે શાસ્ત્રનિષિદ્ધ કર્મોનો ત્યાગ કરે છે, પરંતુ દ્વેષ-બુદ્ધિથી નહિ ને શાસ્ત્રવિહિત કર્મોને કરે છે, પરંતુ ગુણબુદ્ધિથી અર્થાત્ રાગપૂર્વક નહિ. જેવી રીતે ઘૂંટણોના બળ પર ચાલવાવાળા બાળકની નિવૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિ રાગદ્વેષપૂર્વક નથી હોતી, તેવી જ રીતે ઉભયાતીત પુરુષની નિવૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિ પણ રાગદ્વેષપૂર્વક નથી હોતી (બાળકમાં તો અજ્ઞતા રહે છે, પરંતુ રાગદ્વેષથી રહિત પુરુષમાં વિજ્ઞતા રહે છે)'.

છે (ગીતા અ. ૪/૧૮). કારણ કે કર્મો કરવા છતાં પણ કર્મોથી લેપાયમાન ન થવું એ મહાન બુદ્ધિમત્તા છે.

આવા મેઘાવીને ચોથા અધ્યાયના અઢારમા શ્લોકમાં 'સ બુદ્ધિમાન્મનુષ્યેષુ' પદોથી સઘળા મનુષ્યોમાં બુદ્ધિમાન બતાવવામાં આવ્યો છે.

'છિન્નસંશયઃ' — તે ત્યાગી પુરુષમાં કોઈ સંદેહ નથી રહેતો. તત્ત્વમાં અભિન્નભાવથી સ્થિર રહેવાને કારણે તેનામાં કોઈ જાતનો સંદેહ રહેવાની સંભાવના જ નથી

રહેતી. સંદેહ તો ત્યાં જ રહે છે, જ્યાં અધૂરું જ્ઞાન હોય છે અર્થાત્ કંઈક જાણે છે અને કંઈક નથી જાણતો.

'સત્ત્વસમાવિષ્ટઃ' — આસક્તિ વગેરેનો ત્યાગ થવાથી તેની પોતાના સ્વરૂપમાં, ચિન્મયતામાં આપોઆપ સ્થિતિ થઈ જાય છે. એટલા માટે તેને 'સત્ત્વસમાવિષ્ટઃ' કહેવામાં આવ્યો છે. તેને જ પાંચમા અધ્યાયના ઓગણીસમા શ્લોકમાં 'તસ્માદ્બ્રહ્મણિ તે સ્થિતાઃ' પદોથી પરમાત્મામાં સ્થિત બતાવવામાં આવ્યો છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : આ શ્લોકનું તાત્પર્ય રાગ-દ્વેષનો ત્યાગ કરવામાં છે. મનુષ્યનો સ્વભાવ છે કે, તે રાગપૂર્વક ગ્રહણ અને દ્વેષપૂર્વક ત્યાગ કરે છે. રાગ અને દ્વેષ બન્નેથી સંસાર સાથે સંબંધ જોડાય છે. ભગવાન કહે છે કે વાસ્તવમાં તે જ મનુષ્ય શ્રેષ્ઠ છે જે શુભ કર્મો ગ્રહણ તો કરે છે, પરંતુ રાગપૂર્વક નહીં અને અશુભ કર્મોનો ત્યાગ કરે છે, પરંતુ દ્વેષપૂર્વક નહીં.

સંબંધ — કર્મો કરવામાં રાગ ન હોય અને છોડવામાં દ્વેષ ન થાય — એટલી ઝંઝટ શા માટે કરવામાં આવે? કર્મોનો સર્વથા જ ત્યાગ કેમ ન કરી દેવામાં આવે? — આ શંકાને દૂર કરવાને માટે આગળનો શ્લોક કહે છે.

ન હિ દેહભૃતા શક્યં ત્યક્તું કર્માણ્યશેષતઃ ।

યસ્તુ કર્મફલત્યાગી સ ત્યાગીત્યભિધીયતે ॥ ૧૧ ॥

હિ	= કારણ કે	ત્યક્તુમ્	= ત્યાગ કરવો	ત્યાગી	ત્યાગ કરે છે,
દેહભૃતા	= શરીરધારી માણસ દ્વારા	ન, શક્યમ્	= શક્ય નથી.	સઃ	= એ જ
અશેષતઃ	= સંપૂર્ણ	તુ	= માટે	ત્યાગી	= ત્યાગી છે -
કર્માણિ	= કર્મોનો	યઃ	= જે	ઈતિ	= એમ
		કર્મફલ-	= કર્મફળનો	અભિધીયતે	= કહેવાય છે.

ટીકા — 'ન હિ દેહભૃતા' શક્યં ત્યક્તું કર્માણ્યશેષતઃ' — દેહધારી અર્થાત્ દેહની સાથે તાદાત્મ્ય રાખવાવાળા મનુષ્યોના દ્વારા કર્મોનો સર્વથા ત્યાગ થવો સંભવ નથી; કેમકે શરીર પ્રકૃતિનું કાર્ય છે અને પ્રકૃતિ આપમેળે ક્રિયાશીલ છે. આથી શરીરની સાથે તાદાત્મ્ય (એકતા) રાખવાવાળો ક્રિયાથી રહિત કેવી રીતે થઈ શકે છે? હા, એ થઈ શકે કે મનુષ્ય યજ્ઞ, દાન, તપ, તીર્થ વગેરે કર્મોને છોડી દે; પરંતુ તે ખાવું-પીવું, ચાલવું-ફરવું, આવવું-જવું, ઊઠવું-બેસવું, સૂવું-જાગવું વગેરે આવશ્યક શારીરિક ક્રિયાઓને કેવી રીતે છોડી શકે છે?

બીજી વાત, અંતરથી કર્મોનો સંબંધ છોડવો એ જ વાસ્તવમાં છોડવું છે. બહારથી સંબંધ નથી છોડી શકાતો. જો બહારથી સંબંધ છોડી પણ દેવામાં આવે તો તે ક્યાં સુધી છૂટો રહેશે? જેમ કે કોઈ સમાધિમાં બેસે તો તે વેળાએ બહારની ક્રિયાઓનો સંબંધ છૂટી જાય છે. પરંતુ સમાધિ પણ એક ક્રિયા છે, એક કર્મ છે; કેમકે તેમાં પ્રકૃતિજન્ય કારણશરીરનો સંબંધ રહે છે. એટલા માટે સમાધિથી પણ વ્યુત્થાન થાય છે.

કોઈ પણ દેહધારી મનુષ્ય કર્મોનો સ્વરૂપથી સંબંધ-વિચ્છેદ નથી કરી શકતો (ગીતા અ. ૩/૫). કર્મોનો આરંભ કર્યા વિના નિષ્કર્મતા (યોગનિષ્ઠા) પ્રાપ્ત નથી થતી અને

૧. અહીં 'દેહભૃતા' પદને દેહાભિમાની અર્થાત્ દેહની સાથે તાદાત્મ્ય માનવાવાળા સામાન્ય પુરુષોનું જ વાચક સમજવું જોઈએ. ગુણાતીત મહાપુરુષની દેહથી પણ ક્રિયાઓ થતી રહે છે; પરંતુ દેહની સાથે તાદાત્મ્ય ન રહેવાથી તેનો તે ક્રિયાઓ સાથે કોઈ સંબંધ નથી હોતો અર્થાત્ તે તે ક્રિયાઓનો કર્તા નથી બનતો.

કર્મોનો ત્યાગ કરવામાત્રથી સિદ્ધિ (સાંખ્યનિષ્ઠા) પણ પ્રાપ્ત નથી થતી (ગીતા અ. ૩/૪).

માર્મિક વાત

પુરુષ (ચેતન) સદા નિર્વિકાર અને એકરસ રહેવાવાળો છે; પરંતુ પ્રકૃતિ વિકારી અને સદા પરિવર્તનશીલ છે. જેનામાં સારી રીતે ક્રિયાશીલતા હોય, તેને ‘પ્રકૃતિ’ કહે છે — ‘પ્રકર્ષણ કરણં (ભાવે લ્યુટ) ઇતિ પ્રકૃતિઃ ૧’

તે પ્રકૃતિના કાર્ય શરીરની સાથે જ્યાં સુધી પુરુષ પોતાનો સંબંધ (તાદાત્મ્ય) માનતો રહેશે, ત્યાં સુધી તે કર્મોનો સર્વથા ત્યાગ કરી જ નથી શકતો. કારણ કે શરીરમાં અહંતા-મમતા હોવાને કારણે મનુષ્ય શરીરથી થવાવાળી પ્રત્યેક ક્રિયાને પોતાની ક્રિયા માને છે, એટલા માટે તે કદી કોઈ અવસ્થામાં પણ ક્રિયાશૂન્ય નથી થઈ શકતો.

બીજી વાત, કેવળ પુરુષે જ પ્રકૃતિની સાથે પોતાનો સંબંધ જોડ્યો છે. પ્રકૃતિએ પુરુષની સાથે સંબંધ નથી જોડ્યો. જ્યાં વિવેક રહે છે, ત્યાં પુરુષે વિવેકની ઉપેક્ષા કરીને પ્રકૃતિ સાથેના સંબંધની સદ્ભાવના કરી લીધી અર્થાત્ સંબંધને સત્ય માની લીધો. સંબંધને સત્ય માનવાથી જ બંધન થયું છે. તે સંબંધ બે પ્રકારનો હોય છે — પોતાને શરીર માનવું અને શરીરને પોતાનું માનવું. પોતાને શરીર માનવાથી ‘અહંતા’ અને શરીરને પોતાનું માનવાથી ‘મમતા’ થાય છે. આ અહંતા-મમતારૂપી સંબંધનું ઘનિષ્ઠ થવું એ જ દેહધારીનું સ્વરૂપ છે. એવો દેહધારી મનુષ્ય કર્મોને સર્વથા નથી છોડી શકતો.

‘યસ્તુ^૧ કર્મફલત્યાગી સ ત્યાગીત્યભિધીયતે’ — જે કોઈ પણ કર્મ અને ફળની સાથે પોતાનો સંબંધ નથી રાખતો, તે જ ત્યાગી છે. જ્યાં સુધી મનુષ્ય કુશળ-અકુશળની સાથે, સારા-નરસાની સાથે પોતાનો સંબંધ રાખે છે, ત્યાં સુધી તે ત્યાગી નથી.

આ પુરુષ જે પ્રાકૃત ક્રિયા અને પદાર્થોને પોતાના માને છે, તેમાં તેની પ્રીતિ થઈ જાય છે. એ જ પ્રીતિનું નામ છે — આસક્તિ. આ આસક્તિ જ વર્તમાનનાં કર્મોને લીધે ‘કર્માસક્તિ’ અને ભવિષ્યમાં મળવાવાળા ફળની ઇચ્છાને લીધે ‘ફલાસક્તિ’ કહેવાય છે. જ્યારે મનુષ્ય

ફળત્યાગનો ઉદ્દેશ્ય રાખે છે, ત્યારે તેનાં બધાં કર્મો સંસારના હિતને માટે થવા લાગે છે, પોતાને માટે નહિ. કારણ કે તેને એ વાત સારી રીતે સમજાઈ ગઈ છે કે, કર્મ કરવાની પૂરેપૂરી સામગ્રી સંસાર પાસેથી મળી છે અને સંસારની જ છે, પોતાની નથી. આ કર્મોનો પણ આદિ અને અંત હોય છે તથા તેમનું ફળ પણ ઉત્પન્ન અને નષ્ટ થવાવાળું હોય છે; પરંતુ પોતે સદા નિર્વિકાર રહે છે; ન ઉત્પન્ન થાય છે, ન નષ્ટ થાય છે અને ન કદી વિકૃત પણ થાય છે. આવો વિવેક થતાં ફળેચ્છાનો ત્યાગ સુગમતાથી થઈ જાય છે. ફળનો ત્યાગ કરવામાં તે વિવેકી મનુષ્યમાં કદી અભિમાન પણ નથી આવતું; કેમકે કર્મ અને તેનું ફળ — બન્નેય સ્વયંથી પ્રતિક્ષણે વિયુક્ત થઈ રહ્યાં છે; આથી તેમની સાથે આપણો સંબંધ વાસ્તવમાં છે જ ક્યાં? એટલા જ માટે ભગવાન કહે છે કે જે કર્મફળનો ત્યાગી છે, તે જ ત્યાગી કહેવામાં આવે છે.

નિર્વિકારનો વિકારી કર્મફળની સાથે સંબંધ કદી હોય નહિ, છે નહિ, થઈ શકતો નથી અને થવાની સંભાવના પણ નથી. કેવળ અવિવેકને કારણે સંબંધ માનવામાં આવેલો હતો. એ અવિવેકનો નાશ થવાથી મનુષ્યની અભિધા અર્થાત્ તેનું નામ વાસ્તવમાં ‘ત્યાગી’ થઈ જાય છે — ‘સ ત્યાગીત્યભિધીયતે ૧’

માનેલા સંબંધના વિષયમાં દૃષ્ટાંતરૂપે એક વાત કહેવામાં આવે છે. એક વ્યક્તિ ઘર-પરિવારને છોડીને સાચા હૃદયથી સાધુ-સંન્યાસી થઈ જાય તો તે પછી ઘરવાળાઓની ગમે તેટલીયે ઉન્નતિ અથવા અવનતિ થઈ જાય અથવા સઘળે-સઘળાં મરી જાય, તેઓનું નામનિશાન પણ ન રહે, તોપણ તેના પર કોઈ અસર નથી પડતી. આમાં વિચાર કરો કે તે વ્યક્તિનો પરિવારની સાથે જે સંબંધ હતો, તે બન્ને તરફથી માનેલો હતો અર્થાત્ તે પરિવારને પોતાનો માનતો હતો અને પરિવાર તેને પોતાનો માનતો હતો. પરંતુ પુરુષ અને પ્રકૃતિનો સંબંધ કેવળ પુરુષના તરફથી માનેલો છે, પ્રકૃતિના તરફથી માનેલો નથી! જ્યારે બન્ને તરફથી માનેલો (વ્યક્તિ અને પરિવારનો) સંબંધ પણ એક તરફથી છોડતાં છૂટી જાય છે, ત્યારે કેવળ એક તરફથી માનેલો (પુરુષ અને પ્રકૃતિનો) સંબંધ છોડતાં છૂટી જાય, એમાં તો શંકા જ ક્યાં છે?

૧. અહીં ‘તુ’ અવ્યયનો પ્રયોગ કરવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જે સામાન્ય સંસારી પુરુષો છે, તેઓની અપેક્ષાએ કર્મફળનો ત્યાગ કરવાવાળો પુરુષ શ્રેષ્ઠ છે, વિલક્ષણ છે. કારણ કે તેનો ઉદ્દેશ્ય પરમાત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિ કરવાનો અર્થાત્ પોતાનું કલ્યાણ કરવાનો હોય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : આ શ્લોક કર્મયોગની દૃષ્ટિએ કહેલો છે. કર્મયોગમાં કર્મફળની ઇચ્છાનો ત્યાગ હોય છે અને જ્ઞાનયોગમાં કર્તૃત્વાભિમાનનો ત્યાગ હોય છે.

કર્મફળના ત્યાગનું તાત્પર્ય એ છે કે કર્મફળની ઇચ્છાનો ત્યાગ. કારણ કે કર્મફળનો ત્યાગ કરી શકાતો જ નથી, જેમ — શરીર પણ કર્મફળ છે, પછી તેનો ત્યાગ કઈ રીતે થશે? ભોજન કરવાથી તૃપ્તિનો ત્યાગ કેવી રીતે થશે? ખેતી કર્યા પછી અનાજનો ત્યાગ કઈ રીતે થશે? તેથી સાધકે કર્મફળની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરવાનો છે. ફળેચ્છાનો ત્યાગ કરવાથી સાધક સુખી-દુઃખી થશે નહિ. તેથી ગીતામાં ફળેચ્છાના ત્યાગને જ ફળનો ત્યાગ કહેવામાં આવ્યો છે.

બહારનો ત્યાગ વાસ્તવમાં ત્યાગ નથી, બલકે અંદરનો ત્યાગ જ સાચો ત્યાગ છે. જો કોઈ બહારથી ત્યાગ કરીને એકાંતમાં ચાલ્યો જાય તો પણ, સંસારનું બીજ શરીર તો તેની સાથે છે જ. મૃત્યુ પામનારનો પોતાના શરીર સહિત તમામ પદાર્થોનો ત્યાગ થઈ જાય છે, પરંતુ તેનાથી મુક્તિ થતી નથી. તેથી આપણી કામના, મમતા, આસક્તિ જ આપણને બાંધે છે, સંસાર નથી બાંધતો. એ માટે આપણા સ્વાર્થ માટે કશું ન કરવાથી કર્મોથી સંબંધ વિચ્છેદ થઈ જાય છે — ‘યજ્ઞાયાચરતઃ કર્મ સંમગ્નં પ્રવિલીયતે’ (ગીતા — ૪/૨૩).

— ■ —

સંબંધ — પૂર્વશ્લોકમાં કહેવામાં આવ્યું કે કર્મફળનો ત્યાગ કરવાવાળો જ વાસ્તવમાં ત્યાગી છે. જો મનુષ્ય કર્મફળનો ત્યાગ ન કરે તો શું થાય છે — એને આગળના શ્લોકમાં બતાવે છે.

અનિષ્ટમિષ્ટં મિશ્રં ચ ત્રિવિધં કર્મણઃ ફલમ્ ।

ભવત્યત્યાગિનાં પ્રેત્ય ન તુ સંન્યાસિનાં ક્વચિત્ ॥ ૧૨ ॥

અત્યાગિનામ્ = કર્મફળનો ત્યાગ ન કરનારાં માણસોનાં	મિશ્રમ્ = મિશ્ર	સંન્યાસિનામ્ = કર્મફળનો ત્યાગ કરી દેનારાં
કર્મણઃ = કર્મોનું	ત્રિવિધમ્ = એવું ત્રણ પ્રકારનું	માણસો માટે
ઈષ્ટમ્ = ઈષ્ટ,	ફલમ્ = ફળ	ક્વચિત્ = ક્યાંય પણ
અનિષ્ટમ્ = અનિષ્ટ,	પ્રેત્ય = મર્યા પછી (પણ)	ન = (કર્મોનું ફળ)
ચ = અને	ભવતિ = થાય છે;	હોતું નથી.
	તુ = પરંતુ	

ટીકા — ‘અનિષ્ટમિષ્ટં મિશ્રં ચ ત્રિવિધં કર્મણઃ ફલમ્’ — કર્મનું ફળ ત્રણ પ્રકારનું હોય છે — ઈષ્ટ, અનિષ્ટ અને મિશ્ર. જે પરિસ્થિતિને મનુષ્ય ઈચ્છે છે, તે ‘ઈષ્ટ’ કર્મફળ છે, જે પરિસ્થિતિને મનુષ્ય નથી ઈચ્છતો, તે ‘અનિષ્ટ’ કર્મફળ છે અને જેમાં કેટલોક ભાગ ઈષ્ટનો તથા કેટલોક ભાગ અનિષ્ટનો છે, તે ‘મિશ્ર’ કર્મફળ છે. વાસ્તવમાં જોઈએ તો સંસારમાં બહુધા મિશ્રિત જ ફળ થાય છે. જેમકે — ધન હોવાથી અનુકૂળ (ઈષ્ટ) અને પ્રતિકૂળ (અનિષ્ટ) — બન્નેય પરિસ્થિતિઓ આવે છે; ધનથી નિર્વાહ થાય છે — આ અનુકૂળતા છે અને ટેક્સ લાગે છે, ધન નષ્ટ થઈ જાય છે — ઝૂંટવાઈ જાય છે — આ પ્રતિકૂળતા છે. તાત્પર્ય એ છે કે ઈષ્ટમાં પણ આંશિક અનિષ્ટ અને અનિષ્ટમાં પણ આંશિક ઈષ્ટ રહે જ છે. કારણ કે સઘળો સંસાર ત્રિગુણાત્મક છે (ગીતા અ. ૧૮/૪૦); આ જન્મ પણ દુઃખાલય (અ. ૮/૧૫) અને સુખરહિત (અ. ૮/૩૩) છે. આથી ચાહે ઈષ્ટ (અનુકૂળ) પરિસ્થિતિ હોય,

ચાહે અનિષ્ટ (પ્રતિકૂળ) પરિસ્થિતિ હોય, તે સર્વથા અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ હોતી જ નથી. અહીં ઈષ્ટ અને અનિષ્ટ કહેવાનો મતલબ એ છે કે ઈષ્ટમાં અનુકૂળતાની અને અનિષ્ટમાં પ્રતિકૂળતાની પ્રધાનતા હોય છે. વાસ્તવમાં કર્મોનું ફળ મિશ્રિત જ હોય છે; કેમકે કોઈ પણ કર્મ સર્વથા નિર્દોષ નથી હોતું (અ. ૧૮/૪૮).

‘ભવત્યત્યાગિનાં પ્રેત્ય’ — ઉપર્યુક્ત બધાં જ ફળ અત્યાગીઓને અર્થાત્ ફળની ઇચ્છા રાખીને કર્મ કરવાવાળાઓને જ મળે છે, સંન્યાસીઓને નહિ. કારણ કે જેટલાં પણ કર્મો હોય છે, તે બધાં પ્રકૃતિના દ્વારા અર્થાત્ પ્રકૃતિનાં કાર્ય શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિના દ્વારા જ થાય છે તથા ફળરૂપી પરિસ્થિતિ પણ પ્રકૃતિના દ્વારા જ બને છે. એટલા માટે કર્મોનો અને તેમનાં ફળોનો સંબંધ કેવળ પ્રકૃતિની સાથે છે, ‘સ્વયં’ — (ચેતન સ્વરૂપ)ની સાથે નહિ. પરંતુ જ્યારે ‘સ્વયં’ તેમની સાથેનો સંબંધ તોડી નાખે છે તો પછી તે ભોગી નથી બનતો, પરંતુ ત્યાગી થઈ જાય છે.

અત્યાગીનો મતલબ છે — પાછળના બે (દસમા-અગિયારમા) શ્લોકોમાં જે ત્યાગીઓની વાત આવી છે, તેઓના સમાન જે ત્યાગી નથી અર્થાત્ જેઓએ કર્મફળનો ત્યાગ નથી કર્યો, એવા અત્યાગી મનુષ્યોની સામે ઈષ્ટ, અનિષ્ટ અને મિશ્ર—ત્રણે કર્મફળો અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિના રૂપમાં આવતાં રહે છે, જેમનાથી તેઓ સુખી-દુઃખી થતા રહે છે. આ પ્રમાણે સુખી-દુઃખી થવું એ જ વાસ્તવમાં બંધન છે.

વાસ્તવમાં અનુકૂળતાથી સુખી થવું એ જ પ્રતિકૂળતામાં દુઃખી થવાનું કારણ છે; કેમકે પરિસ્થિતિજન્ય સુખ ભોગવવાવાળો કદી દુઃખથી બચી જ નથી શકતો. જ્યાં સુધી તે સુખ ભોગવતો રહેશે, ત્યાં સુધી તે પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિઓમાં દુઃખી થતો જ રહેશે. ચિંતા, શોક, ભય, ઉદ્વેગ વગેરે તેને કદી છોડી નથી શકતાં અને તે પણ એમનાથી કદી છૂટી નથી શકતો.

‘પ્રેત્ય ભવતિ’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જેઓ કર્મફળના ત્યાગી નથી, તેઓને ઈષ્ટ, અનિષ્ટ અને મિશ્ર—એ ત્રણે કર્મફળ મર્યા પછી જરૂર મળે છે. પરંતુ એમની સાથે ‘ન તુ સંન્યાસિનાં ક્વચિત્’ પદમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે જેઓ કર્મફળના ત્યાગી છે, તેઓને ક્યાંય પણ અર્થાત્ અહીં અને મર્યા બાદ પણ કર્મફળ નથી મળતું. આનાથી સિદ્ધ થાય છે કે અત્યાગીઓને મર્યા બાદ તો કર્મફળ મળે જ છે, પરંતુ અહીં આ શરીરમાં પણ કર્મફળ મળી શકે છે.

‘ન તુ સંન્યાસિનાં ક્વચિત્’ — સંન્યાસીઓ (ત્યાગીઓ)ને ક્યાંય પણ અર્થાત્ આ લોકમાં કે પરલોકમાં, આ જન્મમાં કે મર્યા બાદ પણ કર્મફળ ભોગવવું નથી પડતું. હા, પૂર્વજન્મમાં કરેલાં કર્મોના અનુસાર આ જન્મમાં તેઓની સમક્ષ અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ તો આવે છે, પરંતુ તેઓ પોતાના વિવેકના બળથી એ પરિસ્થિતિઓના ભોગ નથી બનતા, તેમનાથી સુખી-દુઃખી નથી થતા અર્થાત્ સર્વથા નિર્લિપ્ત રહે છે.

સંન્યાસીઓને અર્થાત્ ત્યાગીઓને ફળ શા માટે નથી ભોગવવું પડતું? કારણ કે તેઓ પોતાને માટે કંઈ પણ નથી કરતા. તેઓને સારી રીતે એ વિવેક થઈ જાય છે કે પોતાનું જે સત્સ્વરૂપ છે, તેને માટે કોઈ પણ ક્રિયા અને વસ્તુની આવશ્યકતા છે જ નહિ. પોતાને માટે મેળવવાની ઈચ્છાથી સાધક કંઈ પણ કરે છે તો તે પોતાના વ્યક્તિત્વને જ ટકાવી રાખે છે; કેમકે તે સંસારમાત્રના હિતથી પોતાનું હિત અલગ માને છે. જ્યારે તે (સંન્યાસી) સંસારમાત્રના હિતથી પોતાનું હિત અલગ નથી માનતો અર્થાત્ બધાના હિતમાં જ પોતાનું હિત માને છે, ત્યારે તે આપોઆપ

‘સર્વભૂતહિતે રતાઃ’ થઈ જાય છે. પછી તેના સ્થૂળશરીરથી થવાવાળી ક્રિયાઓ, સૂક્ષ્મશરીરથી થવાવાળું પરહિતચિંતન અને કારણશરીરથી થવાવાળી સ્થિરતા — આ ત્રણેય સંસારનાં સઘળાં પ્રાણીઓનાં હિતને માટે જ થાય છે. કારણ કે શરીર આદિ બધી જ સામગ્રી સંસારથી અભિન્ન છે. તે સામગ્રીથી પોતાનું હિત ઈચ્છે છે — આ જ ભૂલ થાય છે, કે જે પોતાની પરિચ્છિન્નતામાં નિમિત્ત છે.

અહીં ‘સંન્યાસિનામ્’ પદમાં ત્યાગી (કર્મયોગી) અને સંન્યાસી (સાંખ્યયોગી) — બન્નેની એકતા કરવામાં આવી છે; જેમ કે — કર્મયોગી કર્મોથી અસંગ રહે છે તો સાંખ્યયોગી પણ કર્મોથી સર્વથા નિર્લિપ્ત રહે છે. કર્મયોગી (નિષ્કામ ભાવથી) કર્મ કરતો હોવા છતાં પણ ફળની સાથે સંબંધ નથી રાખતો. કર્મયોગી ફળ સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ કરે છે અર્થાત્ મમતાનો ત્યાગ કરે છે તો સાંખ્યયોગી કર્તૃત્વાભિમાન અર્થાત્ અહંતાનો ત્યાગ કરે છે. મમતાનો ત્યાગ થતાં અહંતાનો પણ આપોઆપ ત્યાગ થઈ જાય છે અને અહંતાનો ત્યાગ થતાં મમતાનો પણ આપોઆપ ત્યાગ થઈ જાય છે. એટલા માટે ભગવાને કર્મયોગમાં મમતાના ત્યાગ પછી અહંતાનો ત્યાગ બતાવ્યો છે — ‘નિર્મમો નિરહંકારઃ’ (અ. ૨/૭૧) અને સાંખ્યયોગમાં અહંતાના ત્યાગ પછી મમતાનો ત્યાગ બતાવ્યો છે — ‘અહંકારં બલં દર્પં કામં ક્રોધં પરિગ્રહમ્ । વિમુચ્ય નિર્મમઃ...’ (અ. ૧૮/૫૩). આ બન્નેની આ ત્યાગ કરવાની પ્રક્રિયામાં તો ફરક છે; પરંતુ પરિવર્તનશીલ પ્રકૃતિ અને પ્રકૃતિનું કાર્ય—આમાંથી કોઈનીય પણ સાથે આ બન્નેનો સંબંધ નથી રહેતો અર્થાત્ તત્ત્વમાં કર્મયોગી અને સાંખ્યયોગી બન્ને એક થઈ જાય છે.

પહેલાં અર્જુને એ પૂછ્યું હતું કે હું સંન્યાસ અને ત્યાગનું તત્ત્વ જાણવા ઈચ્છું છું; આથી ભગવાને અહીં ‘સંન્યાસિનામ્’ પદથી બન્નેનું આ તત્ત્વ બતાવ્યું કે કર્મયોગીનો એ ભાવ રહે છે કે પોતાનું કંઈ નથી, પોતાને માટે કંઈ નહિ જોઈએ અને પોતાને માટે કંઈ નથી કરવાનું. એવી જ રીતે સાંખ્યયોગીનો એ ભાવ રહે છે કે પોતાનું કંઈ નથી અને પોતાને માટે કંઈ નહિ જોઈએ. સાંખ્યયોગી પ્રકૃતિ અને પ્રકૃતિના કાર્યની સાથે ક્રિયિત્માત્ર પણ પોતાનો સંબંધ નથી માનતો, એટલા માટે તેને માટે ‘પોતાને માટે કંઈ નથી કરવાનું’ — એવું કહેવાની જરૂર જ નથી.

અહીં ‘ત્યાગિનામ્’ પદ ન આપીને ‘સંન્યાસિનામ્’ પદ આપવાનું એ તાત્પર્ય છે કે જે નિર્લિપ્તતા સાંખ્યયોગથી થાય છે, તે જ નિર્લિપ્તતા ત્યાગથી અર્થાત્ કર્મયોગથી પણ થાય છે (ગીતા અ. ૫/૪-૫). બીજી વાત, અહીં સુધી

ભગવાને કર્મયોગથી નિર્લિપ્તતા બતાવી, હવે ‘સંન્યાસિનામ્’ પદ કહીને આગળ સાંખ્યયોગથી નિર્લિપ્તતા બતાવવાનું બીજા પણ વાવી દે છે.

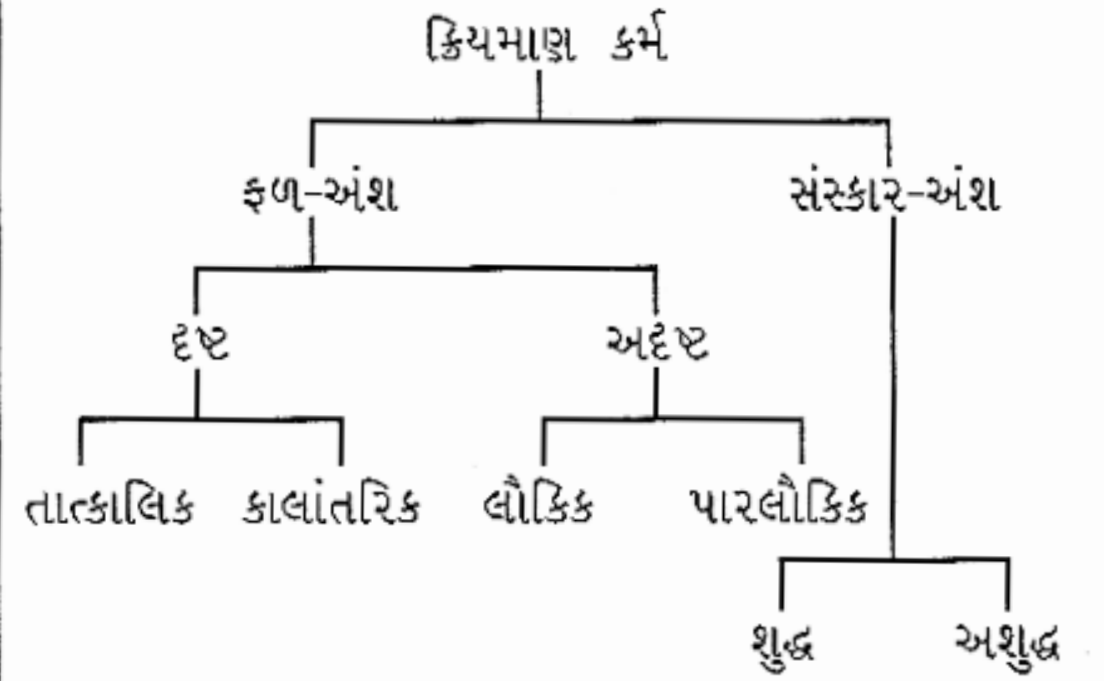
કર્મ-સંબંધી વિશેષ વાત

પુરુષ અને પ્રકૃતિ — એ બે છે. આમાંથી પુરુષમાં કદી પરિવર્તન નથી થતું અને પ્રકૃતિ કદી પરિવર્તનરહિત નથી હોતી. જ્યારે આ પુરુષ પ્રકૃતિની સાથે સંબંધ જોડી લે છે, ત્યારે પ્રકૃતિની ક્રિયા પુરુષનું ‘કર્મ’ બની જાય છે; કેમકે પ્રકૃતિની સાથે સંબંધ માનવાથી તાદાત્મ્ય થઈ જાય છે. તાદાત્મ્ય થવાથી જે પ્રાકૃત વસ્તુઓ પ્રાપ્ત છે, તેઓમાં મમતા થાય છે અને તે મમતાને કારણે અપ્રાપ્ત વસ્તુઓની કામના થાય છે. આ રીતે જ્યાં સુધી કામના, મમતા અને તાદાત્મ્ય રહે છે, ત્યાં સુધી જે કંઈ પરિવર્તનરૂપી ક્રિયા થાય છે, તેનું નામ ‘કર્મ’ છે.

તાદાત્મ્યના તૂટતાં તે જ કર્મ પુરુષને માટે ‘અકર્મ’ થઈ જાય છે અર્થાત્ તે કર્મ ક્રિયામાત્ર રહી જાય છે, તે ક્રિયા ફળજનક નથી રહેતી — આ ‘કર્મમાં અકર્મ’ છે. અકર્મ-અવસ્થામાં અર્થાત્ સ્વરૂપનો અનુભવ થતાં તે મહાપુરુષના શરીરથી જે ક્રિયા થતી રહે છે, તે ‘અકર્મમાં કર્મ’ છે (ગીતા અ. ૪/૮). તાત્પર્ય એ થયું કે પોતાના નિર્લિપ્ત સ્વરૂપનો અનુભવ ન હોવા છતાં પણ વાસ્તવમાં બધી ક્રિયાઓ પ્રકૃતિ અને તેના કાર્ય શરીરમાં થાય છે; પરંતુ પ્રકૃતિ કે શરીર સાથે પોતાની પૃથક્તાનો અનુભવ ન થવાથી તે ક્રિયાઓ ‘કર્મ’ બની જાય છે (ગીતા અ. ૩/૨૭; ૧૩/૨૮).

કર્મો ત્રણ પ્રકારનાં હોય છે — ક્રિયામાણ, સંચિત અને પ્રારબ્ધ. અત્યારે વર્તમાનમાં જે કર્મો કરવામાં આવે છે, તે ‘ક્રિયામાણ’ કર્મો કહેવાય છે.^૧ વર્તમાનથી પહેલાં આ જન્મમાં કરેલા અથવા પહેલાંના અનેક મનુષ્યજન્મોમાં કરેલાં જે કર્મો સંગૃહીત છે, તે ‘સંચિત’ કર્મો કહેવાય છે. સંચિતમાંથી જે કર્મો ફળ આપવાને માટે પ્રસ્તુત (ઉન્મુખ) થઈ ગયાં છે અર્થાત્ જન્મ, આયુષ્ય અને અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિના રૂપમાં પરિણત થવાને માટે સામે આવી ગયાં છે, તે ‘પ્રારબ્ધ’ કર્મો કહેવાય છે.

ક્રિયામાણ કર્મો

ક્રિયામાણ કર્મો બે પ્રકારનાં હોય છે — શુભ અને અશુભ. જે કર્મો શાસ્ત્રાનુસાર વિધિ-વિધાનથી કરવામાં આવે છે, તે શુભ કર્મો કહેવાય છે અને કામ, ક્રોધ, લોભ, આસક્તિ વગેરેને કારણે જે શાસ્ત્રનિષિદ્ધ કર્મો કરવામાં આવે છે, તે અશુભ કર્મો કહેવાય છે.

શુભ અથવા અશુભ પ્રત્યેક ક્રિયામાણ કર્મનો એક તો ફળ-અંશ બને છે અને એક સંસ્કાર-અંશ. આ બન્ને ભિન્ન-ભિન્ન છે.

ક્રિયામાણ કર્મના ફળ-અંશના બે ભેદ છે — દૃષ્ટ અને અદૃષ્ટ. આમાંથી દૃષ્ટના પણ બે ભેદ હોય છે — તાત્કાલિક અને કાલાંતરિક. જેમ કે, ભોજન કરતી વેળાએ જે રસ આવે છે, સુખ થાય છે, પ્રસન્નતા થાય છે અને તૃપ્તિ થાય છે — આ દૃષ્ટનું ‘તાત્કાલિક’ ફળ છે અને ભોજનને પરિણામે આયુષ્ય, બળ, આરોગ્ય વગેરેનું વધવું — આ દૃષ્ટનું ‘કાલાંતરિક’ ફળ છે. એવી જ રીતે જેનો અધિક મરચું ખાવાનો સ્વભાવ છે, તે જ્યારે અધિક મરચાંવાળા પદાર્થો ખાય છે, ત્યારે તેને પ્રસન્નતા થાય છે, સુખ થાય છે અને મરચાની તીક્ષ્ણતાને કારણે મોઢામાં અને જીભમાં દાહ થાય છે, આંખોમાંથી અને નાકમાંથી પાણી નીકળે છે, માથામાંથી પરસેવો નીકળે છે — આ દૃષ્ટનું ‘તાત્કાલિક’ ફળ છે અને કુપથ્યને કારણે પરિણામમાં પેટમાં દાહ અને રોગ, દુઃખ વગેરેનું થવું — આ દૃષ્ટનું ‘કાલાંતરિક’ ફળ છે.

આ રીતે અદૃષ્ટના પણ બે ભેદ હોય છે — લૌકિક અને પારલૌકિક. આ જન્મમાં જ ફળ મળી જાય — આ ભાવથી યજ્ઞ, દાન, તપ, તીર્થ, વ્રત, મંત્રજપ વગેરે શુભ કર્મોને વિધિ-વિધાનથી કરવામાં આવે અને તેનો કોઈ પ્રબળ પ્રતિબંધ ન

૧. જે પણ નવાં કર્મો અને તેમના સંસ્કારો બને છે, તે બધા કેવળ મનુષ્યજન્મમાં જ બને છે (ગીતા અ. ૪/૧૨; ૧૫/૨), પશુ-પક્ષી વગેરે યોનિઓમાં નહિ; કેમકે તે યોનિઓ કેવળ કર્મફળભોગને માટે જ મળે છે.

હોય તો અહીં જ પુત્ર, ધન, યશ, પ્રતિષ્ઠા વગેરે અભીષ્ટની પ્રાપ્તિ થવી અને રોગ, નિર્ધનતા વગેરે પ્રતિકૂળની નિવૃત્તિ થવી — આ દૃષ્ટનું ‘લૌકિક’ ફળ છે^૧ અને મૃત્ય પછી સ્વર્ગાદિની પ્રાપ્તિ થઈ જાય — આ ભાવથી સંપૂર્ણ વિધિ-વિધાન અને શ્રદ્ધા-વિશ્વાસપૂર્વક જે યજ્ઞ, દાન, તપ વગેરે શુભ કર્મો કરવામાં આવે તો મર્યા પછી સ્વર્ગાદિ લોકોની પ્રાપ્તિ થવી — આ દૃષ્ટનું ‘પારલૌકિક’ ફળ છે. એવી જ રીતે ધાડ પાડવી, ચોરી કરવી, મનુષ્યની હત્યા કરવી વગેરે અશુભ કર્મોનું ફળ અહીં જ કેદ, દંડ, ફાંસી વગેરે થવાં — આ અદૃષ્ટનું ‘લૌકિક’ ફળ છે અને પાપોને કારણે મર્યા પછી નરકોમાં જવું અને પશુ-પક્ષી, કીટ-પતંગ વગેરે બનવું — આ અદૃષ્ટનું ‘પારલૌકિક’ ફળ છે.

પાપ-પુણ્યના આ લૌકિક અને પરલૌકિક ફળના વિષયમાં એક વાત વધુ સમજવાની છે કે જે પાપ કર્મોનું ફળ અહીં કેદ, દંડ, અપમાન, નિંદા વગેરેના રૂપમાં ભોગવી લીધું છે, તે પાપોનું ફળ મર્યા બાદ ભોગવવું નહિ પડે. પરંતુ

વ્યક્તિનાં પાપો કેટલી માત્રાનાં હતાં અને તેમનો ભોગ કેટલી માત્રામાં થયો અર્થાત્ તે પાપ કર્મોનું ફળ તેણે પૂરું ભોગવ્યું કે અધૂરું ભોગવ્યું — એનો પૂરો ખ્યાલ મનુષ્યને નથી હોતો; કેમકે મનુષ્યની પાસે તેનો કોઈ માપદંડ નથી. પરંતુ ભગવાનને તેનો પૂરો ખ્યાલ છે; આથી એમના કાનૂન અનુસાર એ પાપોનું ફળ અહીં જેટલે અંશે ઓછું ભોગવવામાં આવ્યું છે, તેટલું આ જન્મમાં કે મર્યા પછી ભોગવવું જ પડશે. એટલા માટે મનુષ્યે એવી શંકા નહિ કરવી જોઈએ કે મારું પાપ તો ઓછું હતું, પરંતુ દંડ વધારે ભોગવવો પડ્યો અથવા મેં પાપ તો કર્યું નથી, પરંતુ દંડ મને મળી ગયો! કારણ કે આ સર્વજ્ઞ, સર્વસુહૃદ, સર્વસમર્થ ભગવાનનું વિધાન છે કે પાપથી અધિક દંડ કોઈ નથી ભોગવતું અને જે દંડ મળે છે, તે કોઈક ને કોઈક પાપનું જ ફળ હોય છે.^૨

એ જ રીતે ધનસંપત્તિ, માન, આદર, પ્રશંસા, નીરોગિતા વગેરે અનુકૂળ પરિસ્થિતિના રૂપમાં પુણ્યકર્મોનું જેટલું ફળ અહીં ભોગવી લીધું છે, એટલો અંશ તો અહીં નષ્ટ

૧. અહીં દૃષ્ટનું ‘કાલાંતરિક’ ફળ અને અદૃષ્ટનું ‘લૌકિક’ ફળ — બન્ને ફળ એક સમાન જ દેખાય છે, છતાં પણ બન્નેમાં અંતર છે. જે ‘કાલાંતરિક’ ફળ છે, તે સીધું મળે છે, પ્રારબ્ધ બનીને નહિ; પરંતુ જે ‘લૌકિક’ ફળ છે, તે પ્રારબ્ધ બનીને જ મળે છે.

૨. એક સાંભળેલી ઘટના છે. કોઈક ગામમાં એક સજ્જન રહેતા હતા. તેમના ઘરની સામે એક સોનીનું ઘર હતું. સોનીની પાસે ઘડવા માટે સોનું આવતું હતું અને તે ઘડીને આપતો હતો. એવી રીતે તે પૈસા કમાતો હતો. એક દિવસ તેની પાસે વધારે સોનું જમા થઈ ગયું. રાત્રે પહેરો ભરવાવાળા સિપાઈને એ વાતની ખબર પડી ગઈ. એ પહેરેદારે રાત્રે તે સોનીને મારી નાખ્યો અને જે પેટીમાં સોનું હતું, તેને ઉઠાવીને ભાગી રહ્યો હતો. એ જ વખતે સામે રહેવાવાળા એક સજ્જન લઘુશંકા માટે ઊઠીને બહાર આવ્યા. તેમણે પહેરેદારને પકડી લીધો કે તું આ પેટીને કેવી રીતે લઈ જઈ રહ્યો છે? તો પહેરેદારે કહ્યું — ‘તું ચૂપ રહે, ઘોંઘાટ ના કરીશ. આમાંથી થોડુંક તું લઈ લે અને થોડુંક હું લઈ લઉં.’ સજ્જન બોલ્યા — ‘હું કેવી રીતે લઈ લઉં? હું ચોર થોડો જ છું!’ પહેરેદારે કહ્યું — ‘અરે, તું સમજી જા, મારી વાત માની લે, નહિતર દુઃખી થઈશ.’ પરંતુ તે સજ્જન માન્યા નહિ. ત્યારે પહેરેદારે પેટી નીચે મૂકી દીધી અને તે સજ્જનને પકડીને જોરથી સીટી વગાડી. સીટી સાંભળતાં જ બીજી જગ્યાએ પહેરો ભરવાવાળા સિપાઈઓ દોડીને ત્યાં આવી ગયા. તેણે બધાને કહ્યું કે ‘આ માણસ આ ઘરમાંથી પેટી લઈને આવ્યો છે અને મેં તેને પકડી લીધો છે.’ ત્યારે સિપાઈઓએ ઘરમાં પેસીને જોયું કે સોની મરેલો પડ્યો છે. તેમણે તે સજ્જનને પકડી લીધો અને પોલીસને હવાલે કરી દીધો. જજની સામે વાદ-વિવાદ થયો તો તે સજ્જનને કહ્યું કે ‘મેં નથી માર્યો, પરંતુ આ પહેરેદાર સિપાઈએ માર્યો છે.’ બધા સિપાઈઓ આપસમાં મળેલા હતા, તેમણે કહ્યું કે ‘નહિ, એણે જ માર્યો છે, અમે જાતે જ રાત્રે તેને પકડ્યો છે,’ વગેરે-વગેરે.

મુકદ્દમો ચાલ્યો. ચાલતાં-ચાલતાં અંતે એ સજ્જનને માટે ફાંસીનો હુકમ થયો. ફાંસીનો હુકમ થતાં જ એ સજ્જનને મોઢેથી નીકળ્યું — ‘જુઓ, સરાસર અન્યાય થઈ રહ્યો છે! ભગવાનના દરબારમાં કોઈ ન્યાય નથી! મેં માર્યો નથી, મને દંડ થાય અને જેણે માર્યો છે, તે નિર્દોષ છૂટી ગયો! તેને દંડ પણ નહિ; આ અન્યાય છે!’ જજ પર તેનાં વચનોની અસર થઈ કે વાસ્તવમાં આ સાચું બોલી રહ્યો છે, આની કોઈક રીતે તપાસ થવી જોઈએ. એવો વિચાર કરીને તે જજે એક ષડ્યંત્ર રચ્યું. સવાર થતાં જ એક માણસ રડતો-કકળતો આવ્યો અને બોલ્યો — ‘મારા ભાઈની હત્યા થઈ ગઈ, સરકાર! એની તપાસ થવી જોઈએ.’ ત્યારે જજે તે જ સિપાઈને અને કેદી સજ્જનને મરેલ વ્યક્તિની લાશ ઉઠાવીને લાવવા માટે મોકલ્યા. બન્ને તે માણસની સાથે ત્યાં ગયા, જ્યાં લાશ પડી હતી. ખાટલા પર લાશની ઉપર કપડું ઓઢાડેલું હતું. લોહી વિખરાયેલું પડ્યું હતું. બન્નેએ તે ખાટલાને ઉઠાવ્યો અને ઉઠાવીને લઈ ગયા. સાથેનો બીજો માણસ ખબર આપવાને બહાને દોડીને આગળ દોડી ગયો ત્યારે ચાલતાં-ચાલતાં સિપાઈએ કેદીને કહ્યું — ‘જો, તે દિવસે તં મારી વાત માની હોત તો સોનું મળી જાત અને ફાંસી પણ ન થાત, હવે જોઈ લીધું સચ્ચાઈનું ફળ?’ કેદીએ કહ્યું — ‘મે તો પોતાનું કામ સચ્ચાઈનું જ કર્યું હતું, ફાંસી થઈ તો થઈ! હત્યા કરી તં અને દંડ ભોગવવો પડ્યો મારે! ભગવાનને ત્યાં ન્યાય નથી!’

થઈ જ ગયો અને જેટલો બાકી રહી ગયો છે, તે પરલોકમાં પછી ભોગવી શકાય છે. જો પુણ્યકર્મોનું ફળ અહીં ભોગવી લેવામાં આવે તો પુણ્ય અહીં જ સમાપ્ત થઈ જશે.

ક્રિયામાણકર્મના સંસ્કાર-અંશના પણ બે ભેદ છે — શુદ્ધ તેમ જ પવિત્ર સંસ્કાર અને અશુદ્ધ તેમ જ અપવિત્ર સંસ્કાર. શાસ્ત્રવિહિત કર્મ કરવાથી જે સંસ્કારો પડે છે, તે શુદ્ધ તેમ જ પવિત્ર હોય છે અને શાસ્ત્ર, નીતિ, લોકમર્યાદાની વિરુદ્ધ કર્મ કરવાથી જે સંસ્કારો પડે છે, તે અશુદ્ધ તેમ જ અપવિત્ર હોય છે.

આ બન્ને શુદ્ધ તેમ જ અશુદ્ધ સંસ્કારોને લીધે સ્વભાવ (પ્રકૃતિ, ટેવ) બને છે. તે સંસ્કારોમાંથી અશુદ્ધ અંશનો સર્વથા નાશ કરવાથી સ્વભાવ શુદ્ધ, નિર્મળ, પવિત્ર બની જાય છે; પરંતુ જે પૂર્વકૃત કર્મોથી સ્વભાવ બન્યો છે, તે કર્મોની ભિન્નતાને કારણે જીવનમુક્ત પુરુષોના સ્વભાવમાં પણ ભિન્નતા રહે છે. આ વિભિન્ન સ્વભાવોને કારણે જ તેઓના દ્વારા વિભિન્ન કર્મો થાય છે, પરંતુ તે કર્મો દોષિત નથી હોતાં, પરંતુ સર્વથા શુદ્ધ હોય છે અને તે કર્મોથી

દુનિયાનું કલ્યાણ થાય છે.

સંસ્કાર-અંશથી જે સ્વભાવ ઘડાય છે, તે એક દષ્ટિએ મહાન પ્રબળ હોય છે — ‘સ્વભાવો મૂર્ધ્નિ વર્તતે’; આથી તેને દૂર નથી કરી શકાતો.^૧ એ જ રીતે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય વગેરે વર્ણોનો જે સ્વભાવ છે, તેમાં કર્મ કરવાની પ્રધાનતા રહે છે. એટલા માટે ભગવાને અર્જુનને કહ્યું કે જે કર્મને તું મોહવશ નથી કરવા ઇચ્છતો, તેને પણ પોતાના સ્વાભાવિક કર્મથી બંધાયેલો પરવશ થઈને કરશે (ગીતા અ. ૧૮/૬૦).

હવે આમાં વિચાર કરવાની એક વાત છે કે એક તરફ તો સ્વભાવની મહાન પ્રબળતા છે કે તેને કોઈ છોડી જ નથી શકતું અને બીજી તરફ મનુષ્યજન્મના ઉદ્યોગની મહાન પ્રબળતા છે કે મનુષ્ય સર્વ કંઈ કરવામાં સ્વતંત્ર છે. આથી આ બન્નેમાં કોનો વિજય થશે અને કોનો પરાજય થશે? આમાં વિજય-પરાજયની વાત નથી. પોતપોતાની જગાએ બન્નેય પ્રબળ છે. પરંતુ અહીં સ્વભાવ ન છોડવાની જે વાત છે, તે જાતિવિશેષના સ્વભાવની વાત છે. તાત્પર્ય એ છે કે જીવ જે વર્ણમાં જન્મ્યો છે, જેવું રજવીર્ય હતું, તેના અનુસાર બનેલો

ખાટલા ઉપર ખાલી મરેલાની જેમ પડેલો માણસ એ બન્નેની વાત સાંભળી રહ્યો હતો. જ્યારે જજની સમક્ષ ખાટલો લાવવામાં આવ્યો ત્યારે લોહીથી ખરડાયેલા કપડાને હટાવીને તે ઊઠીને ઊભો થયો અને તેણે બધી વાત જજને બતાવી દીધી કે રસ્તામાં સિપાઈ આવું બોલ્યો અને કેદી આવું બોલ્યો. આ સાંભળીને જજને બહુ આશ્ચર્ય થયું. સિપાઈ પણ ચકિત થઈ ગયો. સિપાઈને પકડીને કેદ કરી લેવામાં આવ્યો. પરંતુ જજના મનમાં સંતોષ ન થયો. તેણે કેદીને એકાંતમાં બોલાવીને કહ્યું કે ‘આ મામલામાં તો હું તમને નિર્દોષ માનું છું, પરંતુ સાચેસાચું બતાવો કે આ જન્મમાં તમે કોઈ હત્યા કરી છે કે?’ તે બોલ્યો — બહુ જ પહેલાંની ઘટના છે. એક દુષ્ટ હતો, જે છુપાઈને મારા ઘરમાં મારી સ્ત્રીની પાસે આવ્યા કરતો હતો. મેં મારી સ્ત્રીને તથા તેને અલગ-અલગ ખૂબ સમજાવ્યાં. પણ તે માન્યો નહિ. એક રાત્રે તે ઘર પર હતો અને અચાનક હું આવી ગયો. મને ગુસ્સો આવેલો હતો. મેં તલવારથી તેનું ગળું કાપી નાખ્યું અને ઘરની પાછળ જે નદી છે, તેમાં ફેંકી દીધો. આ ઘટનાની કોઈને ખબર ન પડી. એ સાંભળીને જજ બોલ્યો — ‘તમને આ વખતે ફાંસી થશે જ; મેં પણ વિચાર્યું કે મેં કોઈ પાસેથી લાંચ (રુશવત) નથી ખાધી, કદી બેઈમાની નથી કરી, પછી મારે હાથે આને માટે ફાંસીનો હુકમ લખાઈ કેવી રીતે ગયો? હવે સંતોષ થયો. એ જ પાપનું ફળ તમારે આ રીતે ભોગવવું પડશે. સિપાઈને અલગ ફાંસી થશે.’

[એ સજજને ચોર સિપાઈને પકડીને પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કર્યું હતું. પછી તેને જે શિક્ષા થઈ છે, તે તેના કર્તવ્યપાલનનું ફળ નથી. પરંતુ તેણે બહુ જ પહેલાં જે હત્યા કરી હતી, તે હત્યાનું ફળ છે. કારણ કે મનુષ્યને પોતાનું રક્ષણ કરવાનો અધિકાર છે, મારવાનો અધિકાર નથી. મારવાનો અધિકાર રક્ષક ક્ષત્રિયનો, રાજાનો છે. આથી કર્તવ્યનું પાલન કરવાને કારણે તે પાપ (હત્યા)નું ફળ તેને અહીં મળી ગયું અને પરલોકના ભયંકર દંડથી તેનો છુટકારો થઈ ગયો. કારણ કે આ લોકમાં જે દંડ ભોગવી લેવાય છે, તેને થોડામાં જ છુટકારો થઈ જાય છે, થોડામાં જ શુદ્ધિ થઈ જાય છે, નહિ તો પરલોકમાં બહુ ભયંકર (વ્યાજ-સહિત) દંડ ભોગવવો પડે છે.]

આ વાર્તાથી એ ફલિત થાય છે કે મનુષ્યે ક્યારે કરેલાં પાપનું ફળ ક્યારે મળશે — તેની કોઈને ખબર નથી. ભગવાનનું વિધાન વિચિત્ર છે. જ્યાં સુધી જૂનાં પુણ્યો પ્રબળ રહે છે, ત્યાં સુધી ઉગ્ર પાપનું ફળ પણ તત્કાળ નથી મળતું. જ્યારે જૂનાં પુણ્યો પૂરાં થાય છે, ત્યારે એ પાપનો વારો આવે છે. પાપનું ફળ (દંડ) તો ભોગવવું જ પડે છે, ચાહે આ જન્મમાં ભોગવવું પડે કે જન્માંતરમાં.

અવશ્યમેવ ભોક્તવ્યં કૃતં કર્મ શુભાશુભમ્ । નાભુક્તં ક્ષીયતે કર્મ જન્મકોટિશતૈરપિ ॥

૧. વ્યાઘ્રસ્તુષ્યતિ કાનને સુગહનાં સિંહો ગુહાં સેવતે હંસો વાઝ્છતિ પદ્મિનીં કુસુમિતાં ગૃધ્રઃ શ્મશાને સ્થલે । સાધુઃ સત્કૃતિસાધુમેવ ભજતે નીચોડપિ નીચં જનં યા યસ્ય પ્રકૃતિઃ સ્વભાવજનિતા કેનાપિ ન ત્યજ્યતે ॥

‘વાઘ ગાઢ વનમાં સંતુષ્ટ રહે છે, સિંહ ગહન ગુફાનું સેવન કરે છે. હંસ ખીલેલી કમલિનીને ચાહે છે, ગીધ શ્મશાનભૂમિમાં રહેવાનું પસંદ કરે છે, સજ્જન પુરુષો સારાં આચરણોવાળા સજ્જન પુરુષોમાં અને નીચ પુરુષો નીચ લોકોમાં જ રહેવાનું ઇચ્છે છે. ખરેખર, સ્વભાવથી પેદા થયેલી જેની જેવી પ્રકૃતિ છે, તે પ્રકૃતિને કોઈ નથી છોડતું.’

જે સ્વભાવ છે, તેને કોઈ બદલી નથી શકતું; આથી તે સ્વભાવ, દોષિત નથી, નિર્દોષ છે. જેમ કે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય વગેરે વર્ણોનો જે સ્વભાવ છે, તે સ્વભાવ નથી બદલી શકાતો અને તેને બદલવાની આવશ્યકતા પણ નથી તથા તેને બદલવાને માટે શાસ્ત્ર પણ નથી કહેતું. પરંતુ તે સ્વભાવમાં જે અશુદ્ધ-અંશ (રાગદ્વેષ) છે, તેને દૂર કરવાનું સામર્થ્ય ભગવાને મનુષ્યને આપ્યું છે. આથી જે દોષોથી મનુષ્યનો સ્વભાવ અશુદ્ધ બન્યો છે, તે દોષોને દૂર કરીને મનુષ્ય સ્વતંત્રતાપૂર્વક પોતાના સ્વભાવને શુદ્ધ બનાવી શકે છે. મનુષ્ય ઈચ્છે તો કર્મયોગની દૃષ્ટિએ પોતાના પ્રયત્નથી રાગદ્વેષને દૂર કરીને સ્વભાવ શુદ્ધ બનાવી દે (ગીતા અ. ૩/૩૪), ચાહે ભક્તિયોગની દૃષ્ટિએ સર્વથા ભગવાનને શરણે થઈને પોતાનો સ્વભાવ શુદ્ધ બનાવી દે (ગીતા અ. ૧૮/૬૨). આ રીતે પ્રકૃતિ (સ્વભાવ)ની પ્રબળતા પણ સિદ્ધ થઈ ગઈ અને મનુષ્યની સ્વતંત્રતા પણ સિદ્ધ થઈ ગઈ. તાત્પર્ય એ થયું કે શુદ્ધ સ્વભાવ રાખવામાં પ્રકૃતિની પ્રબળતા છે અને અશુદ્ધ સ્વભાવને દૂર કરવામાં મનુષ્યની સ્વતંત્રતા છે.

જેમકે, લોઢાની તલવારને પારસ અડકાડી દેવામાં આવે તો તલવાર સોનું બની જાય છે; પરંતુ તેની માર, ધાર અને આકાર — એ ત્રણેય નથી બદલાતાં. આ રીતે સોનું બનાવવામાં પારસની પ્રધાનતા રહી અને ‘માર-ધાર-આકાર’માં તલવારની પ્રધાનતા રહી. એવી જ રીતે જે લોકોએ પોતાના સ્વભાવને પરમ શુદ્ધ બનાવી દીધો છે, તેઓનાં કર્મો પણ સર્વથા શુદ્ધ હોય છે. પરંતુ સ્વભાવ શુદ્ધ થવા છતાં પણ વર્ણ, આશ્રમ, સંપ્રદાય, સાધન-પદ્ધતિ, માન્યતા અનુસાર આપસમાં તેઓનાં કર્મોની ભિન્નતા રહે છે. જેમકે, કોઈ બ્રાહ્મણને તત્ત્વબોધ થઈ જાય તોપણ તે ખાનપાન વગેરેમાં પવિત્રતા રાખશે અને પોતાના હાથથી બનાવેલું ભોજન જ ગ્રહણ કરશે; કેમકે તેના સ્વભાવમાં પવિત્રતા છે. પરંતુ કોઈ હરિજન વગેરે સાધારણ વર્ણવાળાને તત્ત્વબોધ થઈ જાય તો તે ખાનપાન વગેરેમાં પવિત્રતા નહિ રાખે અને બીજાઓનું એકું પણ ખાઈ લેશે; કેમકે તેનો સ્વભાવ જ એવો પડેલો છે. પરંતુ એવો સ્વભાવ તેને માટે દોષિત નહિ હોય.

જીવનો અસતની સાથે સંબંધ જોડવાનો સ્વભાવ અનાદિકાળથી બનેલો છે, જેને કારણે તે જન્મ-મરણના ચક્રમાં પડેલો છે અને વારંવાર ઊંચ-નીચ યોનિઓમાં જાય છે. એ સ્વભાવને મનુષ્ય શુદ્ધ કરી શકે છે અર્થાત્ તેમાં જે કામના, મમતા અને તાદાત્મ્ય છે, તેઓને દૂર કરી શકે છે. કામના, મમતા અને તાદાત્મ્ય દૂર થયા બાદ જે સ્વભાવ રહે છે, તે સ્વભાવ દોષિત નથી રહેતો. એટલા માટે તે સ્વભાવને દૂર કરવાનો નથી અને દૂર કરવાની આવશ્યકતા પણ નથી.

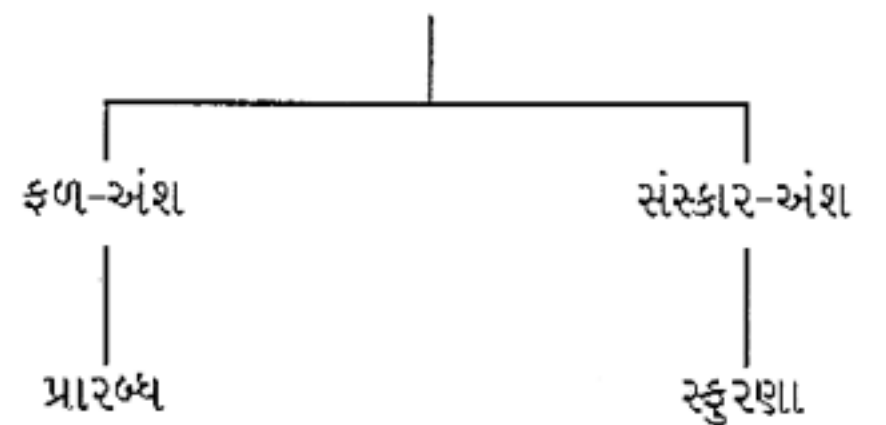
જ્યારે મનુષ્ય અહંકારનો આશ્રય છોડીને સર્વથા ભગવાનને શરણે થઈ જાય છે; ત્યારે તેનો સ્વભાવ શુદ્ધ થઈ જાય છે; જેમ કે — લોઢું પારસના સ્પર્શથી શુદ્ધ સોનું બની જાય છે. સ્વભાવ શુદ્ધ થવાથી પછી તે સ્વભાવજન્ય કર્મ કરતો હોવા છતાં પણ દોષિત અને પાપી નથી બનતો (ગીતા અ. ૧૮/૪૭). સર્વથા ભગવાનને શરણે ગયા પછી ભક્તનો પ્રકૃતિની સાથે કોઈ સંબંધ નથી રહેતો. પછી ભક્તના જીવનમાં ભગવાનનો સ્વભાવ કામ કરે છે. ભગવાન સમસ્ત પ્રાણીઓના સુહૃદ છે — ‘સુહૃદં સર્વભૂતાનામ્’ (ગીતા અ. ૫/૨૮) તો ભક્ત પણ સમસ્ત પ્રાણીઓનો સુહૃદ થઈ જાય છે — ‘સુહૃદઃ સર્વદેહિનામ્’ (શ્રીમદ્ભા. ૩/૨૫/૨૧).

એવી જ રીતે કર્મયોગની દૃષ્ટિએ જ્યારે મનુષ્ય રાગદ્વેષને દૂર કરી દે છે, ત્યારે તેના સ્વભાવની શુદ્ધિ થઈ જાય છે, જેનાથી તેનામાં સ્વાર્થનો ભાવ દૂર થઈને કેવળ દુનિયાના હિતનો ભાવ આપોઆપ થઈ જાય છે. જેવી રીતે ભગવાનનો સ્વભાવ પ્રાણીમાત્રનું હિત કરવાનો છે, તેવી જ રીતે તેનો સ્વભાવ પણ પ્રાણીમાત્રનું હિત કરવાનો થઈ જાય છે, જ્યારે તેની બધી ચેષ્ટાઓ પ્રાણીમાત્રના હિતમાં થઈ જાય છે, ત્યારે તેની ભગવાનની સર્વભૂતસુહૃતા-શક્તિની સાથે એકતા થઈ જાય છે. તેના તે સ્વભાવમાં ભગવાનની સુહૃતા-શક્તિ કાર્ય કરવા લાગે છે.

વાસ્તવમાં ભગવાનની તે સર્વસુહૃતા-શક્તિ મનુષ્યમાત્રને માટે સમાન રીતે ખૂલેલી છે; પરંતુ પોતાના અહંકાર અને રાગદ્વેષને કારણે તે શક્તિમાં વિઘ્ન આવી જાય છે અર્થાત્ તે શક્તિ કાર્ય નથી કરતી. મહાપુરુષોમાં અહંકાર (વ્યક્તિત્વ) અને રાગદ્વેષ નથી રહેતા, એટલા માટે તેઓનામાં આ શક્તિ કાર્ય કરવા લાગી જાય છે.

સંચિત કર્મ

સંચિત કર્મ

અનેક મનુષ્યજન્મોમાં કરેલાં જે કર્મો (ફળ-અંશ અને સંસ્કાર-અંશ) અંતઃકરણમાં સંગૃહીત રહે છે, તે સંચિત કર્મો કહેવાય છે. તેમાં ફળ-અંશથી તો ‘પ્રારબ્ધ’ બને છે અને સંસ્કાર-અંશથી ‘સ્ફુરણા’ થતી રહે છે. તે સ્ફુરણાઓમાં પણ વર્તમાનમાં કરવામાં આવેલાં જે નવાં ક્રિયામાણ કર્મો

સંચિતમાં ભરતી થયાં છે, બહુધા તેમની જ સ્ફુરણા થાય છે. ક્યારેક-ક્યારેક સંચિતમાં ભરતી થયેલાં જૂનાં કર્મોની સ્ફુરણાં પણ થઈ જાય છે^૧; જેમ કે કોઈ વાસણમાં પહેલાં ડુંગળી નાખી દે અને તેના ઉપર કમશ; ઘઉં, ચણા, જુવાર, બાજરી નાખી દે તો કાઢતી વેળાએ જે સહુથી પાછળ નાખ્યું હતું, તે જ (બાજરી) સહુથી પહેલાં નીકળશે, પરંતુ વચમાં ક્યારેક-ક્યારેક ડુંગળીની પણ ગંધ આવી જશે. પરંતુ આ દૃષ્ટાંત બરાબર બેસતું નથી; કેમકે ડુંગળી, ઘઉં વગેરે સાવચવ પદાર્થો છે અને સંચિત કર્મો નિરવચવ છે. આ દૃષ્ટાંત કેવળ એટલે જ અંશે બતાવવાને માટે આપ્યું છે કે નવાં ક્રિયામાણ કર્મોની સ્ફુરણા વધારે થાય છે અને ક્યારેક ક્યારેક જૂનાં કર્મોની પણ સ્ફુરણા થાય છે.

એવી જ રીતે જ્યારે નિદ્રા આવે છે, ત્યારે તેમાં પણ સ્ફુરણા થાય છે. નિદ્રામાં જાગ્રત-અવસ્થા દબાઈ જવાને કારણે સંચિતની તે સ્ફુરણા સ્વપ્નરૂપે દેખાવા લાગી જાય છે, તેને જ સ્વપ્નાવસ્થા કહે છે.^૨ સ્વપ્નાવસ્થામાં બુદ્ધિની સાવધાની ન રહેવાને કારણે ક્રમ, વ્યતિક્રમ અને અનુક્રમ એ નથી રહેતાં, જેમ કે, શહેર તો દિલ્હીનું દેખાય છે અને બજાર મુંબઈનું તથા તે બજારમાં દુકાનો કોલકત્તાની દેખાય છે; અને કોઈ જીવિત માણસ દેખાય જાય છે અથવા કોઈ મરેલા માણસને મળવાનું બની જાય છે, વાતચીત થઈ જાય છે, વગેરે-વગેરે.

જાગ્રત-અવસ્થામાં દરેક મનુષ્યના મનમાં અનેક જાતની સ્ફુરણાઓ થતી રહે છે. જ્યારે જાગ્રત-અવસ્થામાં શરીર, ઈન્દ્રિયો અને મન પરથી બુદ્ધિનો અધિકાર હઠી જાય છે, ત્યારે મનુષ્ય, જેવું મનમાં આવે છે, તેવું બોલવા લાગે છે. આ રીતે ઉચિત-અનુચિતનો વિચાર કરવાની શક્તિ કામ ન કરવાથી તે 'સીધોસરળ પાગલ' કહેવાય છે. પરંતુ જેનાં શરીર, ઈન્દ્રિયો અને મન પર બુદ્ધિનો અધિકાર રહે છે, તે જ ઉચિત સમજે છે, તે જ બોલે છે અને જે અનુચિત સમજે છે, તે નથી બોલતો. બુદ્ધિમાન સાવધાન રહેવાથી તે સાવચેત રહે છે, એટલા માટે તે 'ચતુર પાગલ' છે!

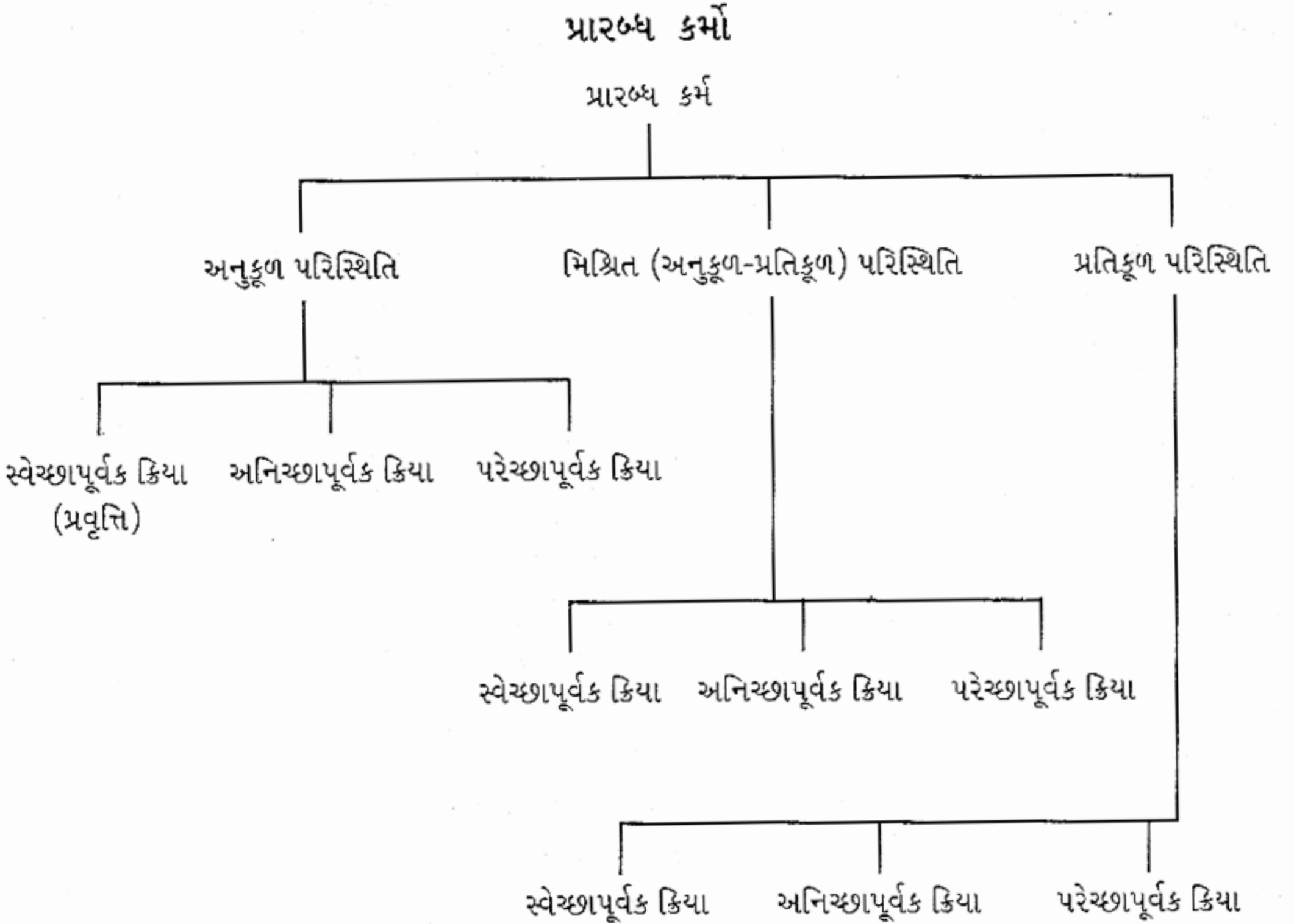
આ રીતે મનુષ્ય જ્યાં સુધી પરમાત્મપ્રાપ્તિ નથી કરી લેતો, ત્યાં સુધી તે પોતાને સ્ફુરણાઓથી બચાવી નથી શકતો. પરમાત્મપ્રાપ્તિ થતાં ખરાબ સ્ફુરણાઓ સર્વથા દૂર થઈ જાય છે. એટલા માટે જીવનમુક્ત મહાપુરુષના મનમાં અપવિત્ર ખરાબ વિચારો કદી આવતા જ નથી. જો તેના કહેવાતા શરીરમાં પ્રારબ્ધવશાત્ (વ્યાધિ વગેરે કોઈ કારણ-વશાત્) કદીક બેહોશી, ઉન્માદ વગેરે થઈ જાય છે તો તેમાં પણ તે ન તો શાસ્ત્રનિષિદ્ધ બોલે છે અને ન શાસ્ત્રનિષિદ્ધ કંઈ કરે પણ છે; કેમકે અંતઃકરણ શુદ્ધ થઈ જવાથી શાસ્ત્રનિષિદ્ધ બોલવું કે કરવું તેના સ્વભાવમાં નથી રહેતું!

૧. સ્ફુરણા સંચિતના અનુસાર પણ થાય છે અને પ્રારબ્ધના અનુસાર પણ. સંચિતના અનુસાર જે સ્ફુરણા થાય છે, તે મનુષ્યને કર્મ કરવા માટે વિવશ નથી કરતી. પરંતુ સંચિતની સ્ફુરણામાં પણ જો રાગદ્વેષ થઈ જાય તો તે 'સંકલ્પ' બનીને મનુષ્યને કર્મ કરવા માટે વિવશ કરી શકે છે. પ્રારબ્ધના અનુસાર જે સ્ફુરણા થાય છે, તે (ફળભોગ કરાવવાને માટે) મનુષ્યને કર્મ કરવા માટે વિવશ કરે છે; પરંતુ તે વિહિત કર્મ કરવાને માટે જ વિવશ કરે છે, નિષિદ્ધ કર્મ કરવાને માટે નહિ. કારણ કે વિવેકપ્રધાન મનુષ્યશરીર નિષિદ્ધ કર્મ કરવાને માટે નથી. આથી પોતાની વિવેકશક્તિને પ્રબળ કરીને નિષિદ્ધનો ત્યાગ કરવાની જવાબદારી મનુષ્ય પર છે અને એવું કરવામાં તે સ્વતંત્ર છે.

૨. જાગ્રત-અવસ્થામાં પણ જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ — ત્રણે અવસ્થાઓ હોય છે; જેમ કે — મનુષ્ય જાગ્રત-અવસ્થામાં બહુ સાવધાનીથી કામ કરે છે, તો એ જાગ્રતમાં જાગ્રત-અવસ્થા છે. જાગ્રત-અવસ્થામાં મનુષ્ય જે કામ કરે છે, તે કામ ઉપરાંત અચાનક જે બીજી સ્ફુરણા થવા લાગે છે, તે જાગ્રતમાં સ્વપ્ન-અવસ્થા છે. જાગ્રત-અવસ્થામાં ક્યારેક-ક્યારેક કામ કરતા હોવા છતાં પણ તે કામની કે પૂર્વકર્મોની કોઈ પણ સ્ફુરણા નથી થતી, બિલકુલ વૃત્તિરહિત અવસ્થા થઈ જાય છે, તે જાગ્રતમાં સુષુપ્તિ-અવસ્થા છે.

કર્મ કરવાનો વેગ વધારે રહેવાથી જાગ્રત-અવસ્થામાં જાગ્રત અને સ્વપ્ન-અવસ્થા તો વધારે હોય છે, પરંતુ સુષુપ્તિ-અવસ્થા બહુ જ થોડી હોય છે. જો કોઈ સાધક જાગ્રતની સ્વાભાવિક સુષુપ્તિને સ્થાયી બનાવી લે તો તેનું સાધન બહુ જ તેજ થઈ જશે; કેમકે જાગ્રત-સુષુપ્તિમાં સાધકનો પરમાત્માની સાથે નિરાવરણરૂપે આપોઆપ સંબંધ થાય છે. આમ તો સુષુપ્તિ-અવસ્થામાં પણ સંસારનો સંબંધ તૂટી જાય છે; પરંતુ બુદ્ધિવૃત્તિ અજ્ઞાનમાં લીન થઈ જવાથી સ્વરૂપનો સ્પષ્ટ અનુભવ નથી થતો. જાગ્રત-સુષુપ્તિમાં બુદ્ધિ જાગ્રત રહેવાથી સ્વરૂપનો સ્પષ્ટ અનુભવ થાય છે.

આ જાગ્રત-સુષુપ્તિ સમાધિથી પણ વિલક્ષણ છે; કેમકે એ આપોઆપ થાય છે અને સમાધિમાં અભ્યાસના દ્વારા વૃત્તિઓને એકાગ્ર તથા નિરુદ્ધ કરવી પડે છે. એટલા માટે સમાધિમાં પુરુષાર્થ સાથે રહેવાને કારણે શરીરમાં સ્થિતિ હોય છે; પરંતુ જાગ્રત-સુષુપ્તિમાં અભ્યાસ અને અહંકારના વિના વૃત્તિઓ આપોઆપ નિરુદ્ધ થવાને કારણે સ્વરૂપમાં સ્થિતિ થાય છે અર્થાત્ સ્વરૂપનો અનુભવ થાય છે.

સંચિતમાંથી જે કર્મો ફળ આપવાને માટે સંમુખ થાય છે, તે કર્મોને પ્રારબ્ધ કર્મો કહે છે.^૧ પ્રારબ્ધ કર્મોનું ફળ તો અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિના રૂપમાં સામે આવે છે; પરંતુ તે પ્રારબ્ધ કર્મોને ભોગવવાને માટે પ્રાણીઓની પ્રવૃત્તિ ત્રણ પ્રકારે થાય છે — (૧) સ્વેચ્છાપૂર્વક, (૨) અનિચ્છા(દૈવેચ્છા)પૂર્વક અને (૩) પરેચ્છાપૂર્વક. ઉદાહરણાર્થ —

(૧) કોઈ વેપારીએ માલ ખરીદ્યો તો તેમાં નફો થઈ ગયો. એવી જ રીતે કોઈ વેપારીએ માલ ખરીદ્યો તો તેમાં નુકસાન થઈ ગયું. આ બન્નેમાં નફો થવો અને નુકસાન થવું એ તો તેઓનાં શુભ-અશુભ કર્મોથી બનેલા પ્રારબ્ધનું ફળ છે; પરંતુ માલ ખરીદવામાં તેઓની પ્રવૃત્તિ સ્વેચ્છાપૂર્વક થઈ છે.

(૨) કોઈ સજ્જન ક્યાંક જઈ રહ્યો હતો તો આગળ આવવાવાળી નદીમાં પૂરના પ્રવાહને કારણે એક ધનનો ટોપલો તણાઈને આવ્યો અને તે સજ્જને તેને કાઢી લીધો. એવી જ રીતે કોઈ સજ્જન ક્યાંક જઈ રહ્યો હતો તો તેના ઉપર વૃક્ષની એક ડાળી પડી અને તેને ઇજા થઈ ગઈ. આ બન્નેમાં ધનનું મળવું અને ઇજા થવી એ તો તેઓનાં શુભ-અશુભ કર્મોથી બનેલાં પ્રારબ્ધનાં ફળ છે; પરંતુ ધનનો ટોપલો મળવો

અને વૃક્ષની ડાળી પડવી — એ પ્રવૃત્તિ અનિચ્છા(દૈવેચ્છા)પૂર્વક થઈ.

(૩) કોઈ ધનિક વ્યક્તિએ કોઈ બાળકને દત્તક લીધો અર્થાત્ તેનો પુત્રરૂપે સ્વીકાર કરી લીધો, જેથી તેનું બધું ધન તે બાળકને મળી ગયું. એવી જ રીતે ચોરોએ કોઈનું બધું ધન લૂંટી લીધું. આ બન્નેમાં બાળકને ધન મળવું અને ચોરીમાં ધનનું ચાલ્યું જવું એ તો તેઓનાં શુભ-અશુભ કર્મોથી બનેલા પ્રારબ્ધનાં ફળ છે; પરંતુ ગોદમાં જવું અને ચોરી થવી — એ પ્રવૃત્તિ પરેચ્છાપૂર્વક થઈ છે.

અહીં એક વાત વધારાની સમજી લેવી જોઈએ કે કર્મોનું ફળ ‘કર્મ’ નથી હોતું, પરંતુ ‘પરિસ્થિતિ’ હોય છે અર્થાત્ પ્રારબ્ધ કર્મોનું ફળ પરિસ્થિતિના રૂપમાં સામે આવે છે. જો નવા (ક્રિયમાણ) કર્મને પ્રારબ્ધનું ફળ માની લેવામાં આવે તો પછી ‘આવું કરો, આવું ના કરો’ — આ શાસ્ત્રોનો, ગુરુજનોનો વિધિનિષેધ નિરર્થક થઈ જશે. બીજી વાત, પહેલાં જેવાં કર્મો કર્યા હતાં, તેમનાં જ અનુસાર જન્મ થશે અને તેમનાં જ અનુસાર કર્મો થશે તો તે કર્મો પછી આગળ નવાં કર્મો પેદા કરી દેશે, જેથી આ કર્મપરંપરા ચાલતી જ રહેશે

૧. ‘પ્રકર્ષણ આરબ્ધ: પ્રારબ્ધ:’ અર્થાત્ સારી રીતે ફળ આપવાને માટે જેનો આરંભ થઈ ચૂક્યો છે, તે ‘પ્રારબ્ધ’ છે.

અર્થાત્ તેનો કદી અંત જ નહિ આવે.

પ્રારબ્ધ કર્મથી મળવાવાળા ફળના બે ભેદ છે — પ્રાપ્ત ફળ અને અપ્રાપ્ત ફળ. અત્યારે પ્રાણીઓની સમક્ષ જે અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ આવી રહી છે, તે ‘પ્રાપ્ત’ ફળ છે અને આ જન્મમાં જે અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ ભવિષ્યમાં આવવાવાળી છે, તે ‘અપ્રાપ્ત’ ફળ છે.

ક્રિયમાણ કર્મોનો જે ફળ-અંશ સંચિતમાં જમા રહે છે, તે જ પ્રારબ્ધ બનીને અનુકૂળ, પ્રતિકૂળ અને મિશ્રિત પરિસ્થિતિના રૂપમાં મનુષ્યની સમક્ષ આવે છે. આથી જ્યાં સુધી સંચિત કર્મો રહે છે, ત્યાં સુધી પ્રારબ્ધ ઘડાતું જ રહે છે અને પ્રારબ્ધ પરિસ્થિતિના રૂપમાં પરિણત થતું જ રહે છે. આ પરિસ્થિતિ મનુષ્યને સુખીદુઃખી થવાને માટે વિવશ નથી કરતી! સુખીદુઃખી થવામાં તો પરિવર્તનશીલ પરિસ્થિતિની સાથે સંબંધ જોડવો એ જ મુખ્ય કારણ છે. પરિસ્થિતિની સાથે સંબંધ જોડવા અથવા ન જોડવામાં આ મનુષ્ય સર્વથા સ્વાધીન છે, પરાધીન નથી. જે પરિવર્તનશીલ પરિસ્થિતિની સાથે પોતાનો સંબંધ માની લે છે, તે અવિવેકી પુરુષ તો સુખી-દુઃખી થતો જ રહે છે. પરંતુ જે પરિસ્થિતિની સાથે સંબંધ નથી માનતો, તે વિવેકી પુરુષ કદી સુખી-દુઃખી નથી થતો; આથી તેની સ્થિતિ આપોઆપ સામ્યાવસ્થામાં હોય છે, કે જે તેનું સ્વરૂપ છે.

કર્મોમાં મનુષ્યના પ્રારબ્ધની પ્રધાનતા છે કે પુરુષાર્થની? અથવા પ્રારબ્ધ બળવાન છે કે પુરુષાર્થ? — આ વિષયમાં અનેક શંકાઓ થયા કરે છે. તેમના સમાધાનને માટે પહેલાં એ સમજી લેવું જરૂરી છે કે પ્રારબ્ધ અને પુરુષાર્થ શું છે?

મનુષ્યમાં ચાર પ્રકારની ઈચ્છા થયા કરે છે — એક ધનની, બીજી ધર્મની, ત્રીજી ભોગની અને ચોથી મુક્તિની. પ્રચલિત ભાષામાં આ ચારેયને અર્થ, ધર્મ, કામ અને મોક્ષના નામે કહેવામાં આવે છે.

(૧) અર્થ — ધનને ‘અર્થ’ કહે છે. તે ધન બે પ્રકારનું હોય છે — સ્થાવર અને જંગમ. સોનું, ચાંદી, રૂપિયા, જમીન, જાગીર, મકાન વગેરે સ્થાવર છે અને ગાય, ભેંસ, ઘોડા, ઊંટ, ઘેટાં, બકરાં વગેરે જંગમ છે.

(૨) ધર્મ — સકામ અથવા નિષ્કામભાવથી જે યજ્ઞ,

તપ, દાન, વ્રત, તીર્થ વગેરે કરવામાં આવે છે, તેને ‘ધર્મ’ કહે છે.

(૩) કામ — સાંસારિક સુખભોગને ‘કામ’ કહે છે. એ સુખભોગ આઠ પ્રકારનો હોય છે — શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ, માન, બડાઈ અને આરામ.

(ક) શબ્દ — શબ્દ બે પ્રકારનો હોય છે — વર્ણાત્મક અને ધ્વન્યાત્મક. વ્યાકરણ, કોશ, સાહિત્ય, ઉપન્યાસ, આખ્યાયિકા, વાર્તા વગેરે ‘વર્ણાત્મક’ શબ્દ છે.^૧ ચામડું, તાર અને ફૂંકથી વાગનારાં-ત્રણ, અને તાલનું અરધું વાજું — આ સાડાત્રણ પ્રકારનાં વાજાં ‘ધ્વન્યાત્મક’ શબ્દને પ્રકટ કરવાવાળાં છે.^૨ આ વર્ણાત્મક અને ધ્વન્યાત્મક શબ્દોને સાંભળવાથી જે સુખ મળે છે, તે શબ્દનું સુખ છે.

(ખ) સ્પર્શ — સ્ત્રી, પુત્ર, મિત્ર વગેરેની સાથે મળવાથી તથા ઠંડા, ગરમ, કોમળ વગેરેથી અર્થાત્ તેમનો ત્વચાની સાથે સંયોગ થવાથી જે સુખ થાય છે, તે સ્પર્શનું સુખ છે.

(ગ) રૂપ — નેત્રોથી ખેલ, તમાશો, સિનેમા, જાદુ, વન, પહાડ, સરોવર, મકાન વગેરેની સુંદરતાને દેખીને જે સુખ થાય છે, તે રૂપનું સુખ છે.

(ઘ) રસ — મધુર (મીઠા), અમ્લ (ખાટા), લવણ (ખારા), કટુ (કડવા), તિક્ત (તીખા) અને કષાય (તૂરા) — આ છ રસોને ચાખવાથી જે સુખ થાય છે, તે રસનું સુખ છે.

(ઙ) ગંધ — નાકથી અત્તર, તેલ, ફૂલોનું સુગંધીદાર તેલ, લવંડર, પુષ્પ વગેરે સુગંધવાળા અને લસણ, ડુંગળી વગેરે દુર્ગંધવાળા પદાર્થોને સૂંઘવાથી જે સુખ થાય છે, તે ગંધનું સુખ છે.

(ચ) માન — શરીરનો આદર-સત્કાર થવાથી જે સુખ થાય છે, તે માનનું સુખ છે.

(છ) બડાઈ — નામની પ્રશંસા, વાહ-વાહ થવાથી જે સુખ થાય છે, તે બડાઈનું સુખ છે.

(જ) આરામ — શરીરથી પરિશ્રમ ન કરવાથી અર્થાત્ નકામા પડી રહેવાથી જે સુખ થાય છે, તે આરામનું સુખ છે.

(ઝ) મોક્ષ — આત્મસાક્ષાત્કાર, તત્ત્વજ્ઞાન, કલ્યાણ, ઉદ્ધાર, મુક્તિ, ભગવદ્દર્શન, ભગવત્પ્રેમ વગેરેનું નામ ‘મોક્ષ’ છે.

૧. વર્ણાત્મક શબ્દમાં પણ દસ રસ હોય છે — શૃંગાર, હાસ્ય, કરુણ, રૌદ્ર, વીર, ભયાનક, બીભત્સ, અદ્ભુત, શાંત અને વાત્સલ્ય. આ દસેય રસ ચિત્ત દ્રવિત થવાથી થાય છે. આ દસેય રસોનો ઉપયોગ ભગવાનને માટે કરવામાં આવે તો એ બધાય રસ કલ્યાણ કરવાવાળા થઈ જાય છે અને એમનાથી સુખ ભોગવવામાં આવે તો એ બધાય રસ પતન કરવાવાળા થઈ જાય છે.

૨. ઢોલ, ઢોલકી, તબલાં, પખવાજ, મૃદંગ વગેરે ‘ચામડા’નાં; સિતાર, સારંગી, મોરચંગ વગેરે ‘તાર’નાં; મશક, પેટી (હાર્મોનિયમ), વાંસળી, પૂંગી (તુરાઈ) વગેરે ‘ફૂંક’નાં અને ઝાંઝ, મંજીરા, કરતાલ વગેરે ‘તાલ’નાં વાજાં છે.

આ ચારેય (અર્થ, ધર્મ, કામ અને મોક્ષ)માં જોઈએ તો અર્થ અને ધર્મ — બન્નેય પરસ્પર એકબીજાની વૃદ્ધિ કરવાવાળા છે અર્થાત્ અર્થથી ધર્મની અને ધર્મથી અર્થની વૃદ્ધિ થાય છે. પરંતુ ધર્મનું પાલન કામનાપૂર્તિને માટે કરવામાં આવે તો તે ધર્મ પણ કામનાપૂર્તિ કરીને નષ્ટ થઈ જાય છે અને અર્થને કામનાપૂર્તિમાં યોજવામાં આવે તો તે અર્થ પણ કામનાપૂર્તિ કરીને નષ્ટ થઈ જાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે કામના ધર્મ અને અર્થ — બન્નેને ખાઈ જાય છે. એટલા જ માટે ગીતામાં ભગવાને કામનાને ‘મહાશન’ (બહુ ખાવાવાળી) બતાવીને તેના ત્યાગની વાત વિશેષતાથી કહી છે (અ. ૩/૩૭થી ૪૩).

જો ધર્મનું અનુષ્ઠાન કામનાનો ત્યાગ કરીને કરવામાં આવે તો તે અંતઃકરણ શુદ્ધ કરીને મુક્ત કરી દે છે. એવી જ રીતે ધનનો વિનિયોગ કામનાનો ત્યાગ કરીને બીજાઓના ઉપકારમાં, હિતમાં, સુખમાં કરવામાં આવે તો તે પણ અંતઃકરણ શુદ્ધ કરીને મુક્ત કરી દે છે.

અર્થ, ધર્મ, કામ અને મોક્ષ — આ ચારેયમાં ‘અર્થ’ (ધન) અને ‘કામ (ભોગ)ની પ્રાપ્તિમાં પ્રારબ્ધની પ્રધાનતા છે અને પુરુષાર્થની ગૌણતા છે, તથા ‘ધર્મ’ અને ‘મોક્ષ’માં પુરુષાર્થની પ્રધાનતા છે અને પ્રારબ્ધની ગૌણતા છે. પ્રારબ્ધ અને પુરુષાર્થ — બન્નેનું ક્ષેત્ર અલગ-અલગ છે અને બન્નેય પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં પ્રધાન છે. એટલા માટે કહ્યું છે—

સંતોષસ્ત્રિષુ કર્તવ્યઃ સ્વદારે ભોજને ધને ।

ત્રિષુ ચૈવ ન કર્તવ્યઃ સ્વાધ્યાયે જપદાનયોઃ ॥

અર્થાત્ પોતાની સ્ત્રી, પુત્ર, પરિવાર, ભોજન અને ધનમાં તો સંતોષ કરવો જોઈએ અને સ્વાધ્યાય, પાઠપૂજા, નામજપ, કીર્તન અને દાન કરવામાં કદી સંતોષ નહિ કરવો જોઈએ. તાત્પર્ય એ થયું કે પ્રારબ્ધનાં ફળ — ધન અને ભોગમાં તો સંતોષ કરવો જોઈએ; કેમકે તે પ્રારબ્ધના અનુસાર જેટલાં મળવાના છે, તેટલાં જ મળશે, તેનાથી અધિક નહિ મળે. પરંતુ ધર્મનું અનુષ્ઠાન અને પોતાનું કલ્યાણ કરવામાં કદી સંતોષ નહિ કરવો જોઈએ; કેમકે એ નવો પુરુષાર્થ છે અને એ જ પુરુષાર્થને માટે મનુષ્યશરીર મળેલું છે.

કર્મના બે ભેદ છે — શુભ (પુણ્ય) અને અશુભ (પાપ). શુભ કર્મનું ફળ અનુકૂળ પરિસ્થિતિ પ્રાપ્ત થવી એ છે અને અશુભ કર્મનું ફળ પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ પ્રાપ્ત થવી એ છે. કર્મો બહારથી કરવામાં આવે છે, એટલા માટે તે કર્મોનું ફળ પણ બહારની પરિસ્થિતિના રૂપમાં જ પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ તે પરિસ્થિતિઓથી જે સુખદુઃખ થાય છે, તે અંદરનાં હોય છે. એટલા માટે તે પરિસ્થિતિઓમાં સુખી તથા દુઃખી થવું એ શુભાશુભ કર્મોનું અર્થાત્ પ્રારબ્ધનું ફળ નથી, પરંતુ પોતાની મૂર્ખતાનું ફળ છે. જો તે મૂર્ખતા ચાલી જાય, ભગવાન પર^૧ અથવા પ્રારબ્ધ પર^૨ વિશ્વાસ થઈ જાય તો પ્રતિકૂળમાં પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ આવવા છતાં પણ ચિત્તમાં પ્રસન્નતા થશે, હર્ષ થશે. કારણ કે પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં પાપો કપાઈ જાય છે, આગળ પાપ ન કરવામાં સાવધાની આવે છે અને પાપોના નષ્ટ થવાથી અંતઃકરણની શુદ્ધિ થાય છે.

સાધકે અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિનો સદુપયોગ કરવો જોઈએ, દુરુપયોગ ન કરવો. અનુકૂળ પરિસ્થિતિ આવી જાય તો અનુકૂળ સામગ્રીનો બીજાઓના હિતને માટે સેવાબુદ્ધિથી ખર્ચ કરવો એ અનુકૂળ પરિસ્થિતિનો સદુપયોગ છે અને તેનો સુખબુદ્ધિથી ભોગ કરવો એ દુરુપયોગ છે. એવી જ રીતે પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ આવી જાય તો સુખની ઈચ્છાનો ત્યાગ કરવો અને ‘મારાં પૂર્વકૃત પાપોનો નાશ કરવાને માટે, ભવિષ્યમાં પાપ ન કરવાની સાવધાની રાખવાને માટે અને મારી ઉન્નતિ કરવાને માટે જ પ્રભુકૃપાથી આવી પરિસ્થિતિ આવી છે’ — એવું સમજીને પરમ પ્રસન્ન રહેવું એ પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિનો સદુપયોગ છે અને તેનાથી દુઃખી થવું એ દુરુપયોગ છે.

મનુષ્યશરીર સુખદુઃખ ભોગવવાને માટે નથી. સુખ ભોગવવાનાં સ્થાન સ્વર્ગ વગેરે છે અને દુઃખ ભોગવવાનાં સ્થાન નરક તથા ચોરાસી લાખ યોનિઓ છે. એટલા માટે તે ભોગયોનિઓ છે અને મનુષ્ય કર્મયોનિ છે. પરંતુ આ કર્મયોનિ તેઓને માટે છે જેઓ મનુષ્યશરીરમાં સાવધાન નથી હોતા, કેવળ જન્મમરણના સામાન્ય પ્રવાહમાં જ પડેલા છે. વાસ્તવમાં મનુષ્યશરીર દુઃખસુખથી પર થવાને માટે

૧. લાલને તાડને માતુર્નાકારુણ્યં યથાર્ભકે । તદ્દદેવ મહેશસ્ય નિયન્તુર્ગુણદોષયોઃ ॥

‘જે રીતે બાળકનું પાલન કરવા અને તાડન કરવા — બન્નેમાં માતાની ક્યાંય અકૃપા નથી થતી, એ જ રીતે જીવોના ગુણદોષોનું નિયંત્રણ કરવાવાળા પરમેશ્વરની ક્યાંય કોઈના પર અકૃપા નથી થતી.’

૨. યદ્ભાવિ તદ્ભવત્યેવ યદ્ભાવ્યં ન તદ્ભવેત્ । ઈતિ નિશ્ચિતબુદ્ધીનાં ન ચિન્તા બાધતે ક્વચિત્ ॥

(નારદપુરાણ, પૂર્વ. ૩૭/૪૭)

‘જે થવાવાળું છે, તે થઈને જ રહે છે અને જે નથી થવાવાળું, તે કદી નથી થતું — એવો નિશ્ચય જેઓની બુદ્ધિમાં થાય છે, તેઓને ચિન્તા કદી નથી સતાવતી.’

અર્થાત્ મુક્તિની પ્રાપ્તિને માટે જ મળ્યું છે. એટલા માટે તેને કર્મયોનિ ન કહીને 'સાધનયોનિ' જ કહેવું જોઈએ.

પ્રારબ્ધકર્મોના ફળસ્વરૂપે જે અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ આવે છે, તે બન્નેમાં અનુકૂળ પરિસ્થિતિનો સ્વરૂપથી ત્યાગ કરવામાં તો મનુષ્ય સ્વતંત્ર છે, પરંતુ પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિનો સ્વરૂપથી ત્યાગ કરવામાં મનુષ્ય પરતંત્ર છે અર્થાત્ તેનો સ્વરૂપથી ત્યાગ નથી કરી શકાતો. કારણ એ છે કે અનુકૂળ પરિસ્થિતિ બીજાઓનું હિત કરવાના, તેમને સુખ આપવાના ફળસ્વરૂપે બની છે અને પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ બીજાઓને દુઃખ આપવાના ફળસ્વરૂપે બની છે. આને એક દષ્ટાંતથી આ રીતે સમજી શકીએ છીએ—

શ્યામલાલે રામલાલને સો રૂપિયા ઉધાર આપ્યા. રામલાલે વાચદો કર્યો કે અમુક મહિને હું વ્યાજસહિત રૂપિયા પાછા આપીશ. મહિનો વીતી ગયો, પરંતુ રામલાલે રૂપિયા પાછા ના આપ્યા તો શ્યામલાલ રામલાલને ઘેર પહોંચ્યા અને બોલ્યા — 'તમે વાચદા અનુસાર રૂપિયા ના આપ્યા! હવે આપો.' રામલાલે કહ્યું — 'અત્યારે મારી પાસે રૂપિયા નથી, પરમ દિવસે આપી દઈશ.' શ્યામલાલ ત્રીજે દિવસે પહોંચ્યા અને બોલ્યા — 'લાવો મારા રૂપિયા!' રામલાલે કહ્યું — 'અત્યારે હું આપના પૈસા નથી ભેગા કરી શક્યો, પરમ દિવસે આપના રૂપિયા જરૂર આપીશ.' ત્રીજે દિવસે ફરીથી શ્યામલાલ પહોંચ્યા અને બોલ્યા — 'રૂપિયા આપો!' તો રામલાલે કહ્યું — 'કાલે જરૂર આપીશ.' બીજે દિવસે શ્યામલાલ ફરી પહોંચ્યા અને બોલ્યા — 'લાવો મારા રૂપિયા!' રામલાલે કહ્યું — 'રૂપિયા ભેગા થયા નથી, મારી પાસે રૂપિયા છે નહિ, તો હું ક્યાંથી આપું? પરમ-દિવસે આવજો.' રામલાલની વાતો સાંભળીને શ્યામલાલને ગુસ્સો આવી ગયો અને 'પરમ દિવસે-પરમ દિવસે કહે છે, રૂપિયા આપતો નથી' — એવું કહીને તેણે રામલાલને પાંચ જોડા મારી દીધા. રામલાલે કોર્ટમાં ફરિયાદ કરી દીધી. શ્યામલાલને બોલાવવામાં આવ્યા અને પૂછવામાં આવ્યું — 'તમે આને ઘેર જઈને જોડા માર્યા છે?' તો શ્યામલાલે કહ્યું — 'હા સાહેબ, મેં જોડા માર્યા છે.' મેજિસ્ટ્રેટ પૂછ્યું — 'કેમ માર્યા?'

શ્યામલાલે કહ્યું — 'આને મેં રૂપિયા આપ્યા હતા

અને તેણે વાચદો કર્યો હતો કે હું આ મહિને રૂપિયા પાછા આપી દઈશ. મહિનો વીતી જતાં મેં તેને ઘેર જઈને રૂપિયા માગ્યા તો કાલે પરમ-દિવસે, કાલે પરમ દિવસે કહીને તેણે મને બહુ જ તંગ કર્યો. આથી મેં ગુસ્સામાં આવીને તેને પાંચ જોડા મારી દીધા. તો સરકાર! પાંચ જોડાના પાંચ રૂપિયા કાપીને બાકીના રૂપિયા મને અપાવી દો.'

મેજિસ્ટ્રેટે હસીને કહ્યું — 'આ ફોજદારી કોર્ટ છે, અહીં રૂપિયા અપાવવાનો કાયદો (નિયમ) નથી. અહીં દંડ દેવાનો કાયદો છે. એટલા માટે આપને જોડા મારવાના બદલામાં કેદ કે દંડ ભોગવવો જ પડશે. આપને રૂપિયા જોઈતા હોય તો દીવાની કોર્ટમાં જઈને ફરિયાદ કરો, ત્યાં રૂપિયા અપાવવાનો કાયદો છે; કેમકે આ વિભાગ અલગ છે.'

આ રીતે અશુભ કર્મોનું ફળ જે પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ છે, તે 'ફોજદારી' છે, એટલા માટે તેનો સ્વરૂપથી ત્યાગ નથી કરી શકતા અને શુભ કર્મોનું ફળ જે અનુકૂળ પરિસ્થિતિ છે, તે 'દીવાની' છે, એટલા માટે તેનો સ્વરૂપથી ત્યાગ કરી શકાય છે. આનાથી એ સિદ્ધ થયું કે મનુષ્યનાં શુભ-અશુભ કર્મોનો વિભાગ અલગ-અલગ છે. એટલા માટે શુભ કર્મો (પુણ્યો) અને અશુભ કર્મો (પાપ)નો અલગ-અલગ સંગ્રહ થાય છે. સ્વાભાવિક રૂપથી આ બન્ને એકબીજાથી કપાતાં નથી અર્થાત્ પાપથી પુણ્ય નથી કપાતાં અને પુણ્યથી પાપ નથી કપાતાં. હા, જો મનુષ્ય પાપ કાપવાના ઉદ્દેશ્યથી (પ્રાયશ્ચિત્તરૂપથી) શુભ કર્મો કરે છે, તો તેનાં પાપ કપાઈ શકે છે.

સંસારમાં એક માણસ પુણ્યાત્મા છે, સદાચારી છે અને દુઃખ પામી રહ્યો છે તથા એક માણસ પાપાત્મા છે, દુરાચારી છે અને સુખ ભોગવી રહ્યો છે — આ વાતને લીધે સારાસારા પુરુષોના અંતરમાં પણ એવી શંકા થયા કરે છે કે આમાં ઈશ્વરનો ન્યાય ક્યાં છે.^૧ આનું સમાધાન એ છે કે અત્યારે પુણ્યાત્મા જે દુઃખ પામી રહ્યો છે, તે પૂર્વના કોઈ જન્મમાં કરેલા પાપનું ફળ છે, અત્યારે કરેલા પુણ્યનું નહિ. એવી જ રીતે અત્યારે પાપાત્મા જે સુખ ભોગવી રહ્યો છે, તે પણ પૂર્વના કોઈ જન્મમાં કરેલા પુણ્યનું ફળ છે, અત્યારે કરેલા પાપનું નહિ.

૧. મહાભારત, વનપર્વમાં એક કથા આવે છે. એક દિવસ દ્રૌપદીએ યુધિષ્ઠિરજી મહારાજને કહ્યું કે આપ ધર્મને છોડીને એક ડગલું પણ આગળ નથી મૂકતા છતાં આપ વનવાસમાં દુઃખ પામી રહ્યા છો અને દુર્યોધન ધર્મની કિંચિત્માત્ર પણ પરવા ન કરીને કેવળ સ્વાર્થપરાયણ થઈ રહ્યો છે, છતાં તે રાજ્ય કરી રહ્યો છે, આરામથી જીવી રહ્યો છે અને સુખ ભોગવી રહ્યો છે? એવી શંકા કરવાની યુધિષ્ઠિરજી મહારાજે કહ્યું કે જેઓ સુખ પામવાની ઇચ્છાથી ધર્મનું પાલન કરે છે, તેઓ ધર્મના તત્ત્વને જાણતા જ નથી! તેઓ તો પશુઓની જેમ સુખભોગને માટે લોલુપ અને દુઃખથી ભયભીત રહે છે, પછી બિચારા ધર્મના તત્ત્વને કેવી રીતે જાણે! એટલા માટે મનુષ્યની મનુષ્યતા એમાં જ છે કે તેઓ અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિની પરવા ન કરીને શાસ્ત્રની આજ્ઞા અનુસાર કેવળ પોતાના ધર્મ (કર્તવ્ય)નું પાલન કરતો રહે.

આમાં એક તાત્ત્વિક વાત વધારાની છે. કર્મોના ફળરૂપમાં જે અનુકૂળ પરિસ્થિતિ આવે છે, તેનાથી સુખ જ થાય છે અને પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ આવે છે, તેનાથી દુઃખ જ થાય છે — એવી વાત નથી. જેમ કે અનુકૂળ પરિસ્થિતિ આવતાં મનમાં અભિમાન થાય છે, નબળા લોકો પ્રત્યે ઘૃણા થાય છે અને પોતાનાથી અધિક સંપત્તિવાળાઓને દેખીને તેમના પ્રત્યે ઈર્ષ્યા થાય છે, અસહિષ્ણુતા થાય છે, અંતઃકરણમાં બળતરા થાય છે અને મનમાં એવો દુર્ભાવ આવે છે કે તેઓની સંપત્તિ કેવી રીતે નષ્ટ થાય તથા સમય આવ્યે તેઓની નીચા દેખાડવાની ચેષ્ટા પણ થાય છે. આ રીતે સુખ-સામગ્રી અને ધનસંપત્તિ પાસે રહેવા છતાં પણ તે સુખી નથી થઈ શકતો. પરંતુ બહારની સામગ્રીને દેખીને અન્ય લોકોને એવો ભ્રમ થાય છે કે તે બહુ સુખી છે. એવી જ રીતે કોઈ વિરક્ત અને ત્યાગી મનુષ્યને દેખીને ભોગ-સામગ્રીવાળા મનુષ્યને તેની ઉપર દયા આવે છે કે બિચારાની પાસે ધનસંપત્તિ વગેરે કંઈ નથી. બિચારો બહુ દુઃખી છે! પરંતુ વાસ્તવમાં વિરક્તના મનમાં ભારે શાંતિ અને ભારે પ્રસન્નતા રહે છે. તે શાંતિ અને પ્રસન્નતા ધનને કારણે કોઈ ધનિકમાં નથી રહી શકતી. એટલા માટે માત્ર ધનનું હોવું એ જ સુખ નથી. અને ધનનો અભાવ એ જ માત્ર દુઃખ નથી. સુખ નામ, હૃદયની શાંતિ અને પ્રસન્નતાનું છે અને દુઃખ નામ, હૃદયની બળતરા અને સંતાપનું છે.

પુણ્ય અને પાપનું ફળ ભોગવવામાં એક નિયમ નથી. પુણ્ય તો નિષ્કામભાવે ભગવાનને અર્પણ કરવાથી સમાપ્ત થઈ શકે છે, પરંતુ પાપ ભગવાનને અર્પણ કરવાથી સમાપ્ત નથી થતું. પાપનું ફળ તો ભોગવવું જ પડે છે; કેમકે ભગવાનની આજ્ઞાની વિરુદ્ધ કરેલાં કર્મો ભગવાનને અર્પણ કેવી રીતે થઈ શકે છે? અને અર્પણ કરવાવાળો પણ ભગવાનની વિરુદ્ધનાં કર્મોને ભગવાનને અર્પણ કેવી રીતે કરી શકે છે? પરંતુ ભગવાનની આજ્ઞા અનુસાર કરેલાં કર્મો જ ભગવાનને અર્પણ થાય છે. આ વિષયમાં એક વાર્તા આવે છે.

એક રાજા પોતાની પ્રજાસહિત હરિદ્વાર ગયો. તેની સાથે બધી જાતના લોકો હતા. તેઓમાં એક ચમાર પણ હતો. તે ચમારે વિચાર્યું કે આ વાણિયા લોકો બહુ ચતુર હોય છે. એ પોતાની બુદ્ધિમત્તાથી ધનવાન બની ગયા છે. જો આપણે પણ તેઓની બુદ્ધિમત્તાના અનુસાર ચાલીએ તો આપણે પણ ધનિક બની જઈએ! એવો વિચાર કરીને તે એક ચતુર વાણિયાની ક્રિયાઓ પર દેખરેખ રાખવા લાગ્યો. જ્યારે હરિદ્વારના બ્રહ્મકુંડમાં પંડો દાનપુણ્યનો સંકલ્પ કરાવવા લાગ્યો, ત્યારે તે વાણિયાએ કહ્યું — મેં અમુક બ્રાહ્મણને સો રૂપિયા ઉધાર આપ્યા હતા, આજે હું તે દાનરૂપમાં શ્રીકૃષ્ણાર્પણ

કરું છું.’ પંડાએ સંકલ્પ કરાવી દીધો. ચમારે જોયું કે એણે એક કોડી પણ ના આપી અને લોકોમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ગયો કે એણે સો રૂપિયાનું દાન કરી દીધું, કેટલો બુદ્ધિમાન છે! હું પણ તેનાથી ઓછો નહિ રહું. જ્યારે પંડાએ ચમારને સંકલ્પ કરાવવાનું શરૂ કર્યું. ત્યારે ચમારે કહ્યું — ‘અમુક વાણિયાએ મને સો રૂપિયા ઉધાર આપ્યા હતા તો એ સો રૂપિયાને હું શ્રીકૃષ્ણાર્પણ કરું છું.’ તેની ગામઠી બોલીને પંડો પૂરી રીતે સમજ્યો નહિ અને સંકલ્પ કરાવી દીધો. આથી ચમાર બહુ ખુશ થઈ ગયો કે મેં પણ વાણિયાની જેમ સો રૂપિયાનું દાનપુણ્ય કરી દીધું!

બધા ઘેર પહોંચ્યા. સમય આવ્યે ખેતી થઈ. બ્રાહ્મણ અને ચમારનાં ખેતરોમાં ખૂબ અનાજ પેદા થયું. બ્રાહ્મણ દેવતાએ વાણિયાને કહ્યું — ‘શેઠ! આપ ઈચ્છો તો સો રૂપિયાનું અનાજ લઈ લો, એનાથી આપને નફો પણ થઈ શકે છે. મારે તો આપનું દેવું ચૂકવવાનું છે.’ વાણિયાએ કહ્યું — ‘બ્રાહ્મણ દેવતા! જ્યારે હું હરિદ્વાર ગયો હતો, ત્યારે મેં આપને ઉધાર આપેલા સો રૂપિયા દાન કરી દીધા. બ્રાહ્મણ બોલ્યો — ‘શેઠ! મેં આપની પાસેથી સો રૂપિયા ઉધાર લીધા છે, દાન નથી લીધું. એટલા માટે આ રૂપિયાને હું રાખવા નથી ઈચ્છતો, વ્યાજસહિત પૂરા ચૂકવવા ઈચ્છું છું.’ શેઠે કહ્યું — ‘આપ આપવા જ ઈચ્છો છો તો તમારી બહેન અથવા દીકરીને આપી શકો છો. મેં સો રૂપિયા ભગવાનને અર્પણ કરી દીધા છે, એટલા માટે હું તો લઈશ નહિ.’ હવે બ્રાહ્મણ બીજું શું કરે? તે પોતાને ઘેર પાછો ફર્યો.

હવે જે વાણિયા પાસેથી ચમારે સો રૂપિયા લીધા હતા, તે વાણિયો તે ચમારના ખેતરમાં પહોંચ્યો અને બોલ્યો — ‘લાવો મારા રૂપિયા, તમારું અનાજ પાક્યું છે, સો રૂપિયાનું અનાજ જ આપી દો.’ ચમારે સાંભળ્યું હતું કે બ્રાહ્મણે આપવા છતાં પણ વાણિયાએ તેની પાસેથી રૂપિયા લીધા નથી. આથી તેણે વિચાર્યું કે મેં પણ સંકલ્પ કરી દીધો છે તો મારે રૂપિયા શા માટે આપવા પડે? એવું વિચારીને ચમારે વાણિયાને કહ્યું — મેં તો અમુક શેઠની જેમ ગંગાજીમાં ઊભા થઈને બધા રૂપિયા કૃષ્ણાર્પણ કરી દીધા, તો મારે રૂપિયા શા માટે આપવા પડે?’ વાણિયો બોલ્યો — ‘તારા અર્પણ કરી દેવાથી કરજ નથી છૂટી શકતું; કેમકે તેં મારી પાસેથી કરજ લીધું છે તો તારા છોડવાથી કેવી રીતે છૂટી જશે? હું તો મારા સો રૂપિયા વ્યાજસહિત પૂરા લઈશ; લાવ મારા રૂપિયા!’ એવું કહીને તેણે ચમાર પાસેથી પોતાના રૂપિયાનું અનાજ લઈ લીધું.

આ વાર્તાથી એ સિદ્ધ થાય છે કે આપણા ઉપર બીજાઓનું જે કરજ છે, તે આપણા છોડવાથી નથી છૂટી

શક્તું. એવી જ રીતે આપણે ભગવદ્દાશાનુસાર શુભ કર્મોને તો ભગવાનને અર્પણ કરીને તેમનાં બંધનથી છૂટી શકીએ છીએ, પરંતુ અશુભ કર્મોનું ફળ તો આપણે ભોગવવું જ પડશે. એટલા માટે શુભ અને અશુભ કર્મોમાં સમાન કાયદો હોતો નથી. જો એવો નિયમ બની જાય કે ભગવાનને અર્પણ કરવાથી ઋણ અને પાપકર્મો છૂટી જાય તો પછી બધાં જ પ્રાણીઓ મુક્ત થઈ જાય; પરંતુ એ સંભવ નથી. હા, તેમાં એક માર્મિક વાત છે કે પોતાની જાતને સર્વથા ભગવાનને અર્પણ કરી દેવાથી અર્થાત્ સર્વથા ભગવાનને શરણે થઈ જતાં પાપપુણ્ય સર્વથા નષ્ટ થઈ જાય છે (ગીતા અ. ૧૮/૬૬).

બીજી શંકા એ થાય છે કે ધન અને ભોગોની પ્રાપ્તિ પ્રારબ્ધ કર્મના અનુસાર થાય છે કે ધન અને ભોગોની પ્રાપ્તિ પ્રારબ્ધ કર્મના અનુસાર થાય છે — એવી વાત સમજમાં નથી આવતી; કેમકે આપણે જોઈએ છીએ કે ઈન્કમેટેક્સ-સેલ્સટેક્સ વગેરેની ચોરી કરીએ છીએ તો ધન બચી જાય છે અને ટેક્સ પૂરો આપીએ છીએ તો ધન ચાલ્યું જાય છે તો ધનનું આવવું-જવું પ્રારબ્ધને અધીન કેવી રીતે થયું? આ તો ચોરીને જ આધીન થયું!

આનું સમાધાન આ રીતે છે. વાસ્તવમાં ધન પ્રાપ્ત કરવું અને ભોગ ભોગવવો — આ બન્નેમાં જ પ્રારબ્ધની પ્રધાનતા છે. પરંતુ આ બન્નેમાં પણ કોઈકનું ધનપ્રાપ્તિનું પ્રારબ્ધ હોય છે, ભોગનું નહિ અને કોઈકનું ભોગનું પ્રારબ્ધ હોય છે, ધનપ્રાપ્તિનું નહિ તથા કોઈકનું ધન અને ભોગ બન્નેનું પ્રારબ્ધ હોય છે. જેનું ધનપ્રાપ્તિનું પ્રારબ્ધ તો છે, પરંતુ ભોગનું પ્રારબ્ધ નથી, તેની પાસે લાખો રૂપિયા રહેવા છતાં પણ બીમારીને કારણે વૈદ્ય-ડોક્ટરે મના કરવાથી તે ભોગોને ભોગવી નથી શકતો, તેને ખાવામાં લૂખુંસૂકું જ મળે છે. જેનું ભોગનું પ્રારબ્ધ તો છે, પરંતુ ધનનું પ્રારબ્ધ નથી, તેની પાસે ધનનો અભાવ હોવા છતાં પણ તેના સુખ-આરામમાં કોઈ જાતની કમી નથી રહેતી.^૧ તેને કોઈકની દયાથી, મિત્રતાથી, કામધંધો મળી જવાથી પ્રારબ્ધના

અનુસાર જીવનનિર્વાહની સામગ્રી મળતી રહે છે.

જો ધનનું પ્રારબ્ધ ન હોય તો ચોરી કરવા છતાં પણ ધન નહિ મળે, પરંતુ ચોરી કોઈક પ્રકારે પ્રગટ થઈ જશે તો બચેલું ધન પણ ચાલ્યું જશે તથા વધારામાં દંડ થશે. અહીં દંડ થશે કે નહિ થાય, પરંતુ પરલોકમાં તો દંડ જરૂર થશે. તેનાથી તે બચી નહિ શકે. જો પ્રારબ્ધવશાત્ ચોરી કરવાથી ધન મળી પણ જાય તોપણ તે ધનનો ઉપભોગ નહિ કરી શકે. તે ધન બીમારીમાં, ચોરીમાં, ધાડમાં, મુકદ્દમામાં, ઠગાઈમાં ચાલ્યું જશે. તાત્પર્ય એ છે કે તે ધન જેટલા દિવસો ટકવાવાળું છે, તેટલા જ દિવસો ટકશે અને પછી નષ્ટ થઈ જશે. એટલું જ નહિ, ઈન્કમેટેક્સ વગેરેની ચોરી કરવાથી જે સંસ્કાર અંતરમાં પડેલા છે, તે સંસ્કાર જન્મજન્માંતરો સુધી તેને ચોરી કરવાને માટે પ્રેરતા રહેશે અને તે તેમને કારણે દંડ પામતો રહેશે.

જો ધનનું પ્રારબ્ધ હશે તો કોઈ દત્તક લઈ લેશે અથવા અંત સમયે કોઈ વ્યક્તિ તેના નામથી વસિયતનામું લખી દેશે અથવા મકાન બનાવતી વેળાએ પાયો ખોદતાં જ જમીનમાં દાટેલું ધન મળી જશે, વગેરે-વગેરે. આ રીતે પ્રારબ્ધના અનુસાર જે ધન મળવાવાળું છે, તે કોઈ ને કોઈ કારણથી મળશે જ.^૨ પરંતુ મનુષ્ય પ્રારબ્ધ પર તો વિશ્વાસ કરતો નથી, ઓછામાં ઓછો પોતાના પુરુષાર્થ પર પણ વિશ્વાસ નથી કરતો કે અમે મહેનતથી કમાઈને ખાઈ લઈશું. આ જ કારણે તે ચોરી વગેરે દુષ્કર્મોમાં પ્રવૃત્ત થઈ જાય છે. જેનાથી હૃદયમાં બળતરા રહે છે, બીજાઓથી છુપાવવું પડે છે, પકડાઈ જતાં દંડ ભોગવવો પડે છે, વગેરે-વગેરે. જો મનુષ્ય વિશ્વાસ અને સંતોષ રાખે તો હૃદયમાં મહાન શાંતિ, આનંદ, પ્રસન્નતા રહે છે તથા આવવાવાળું ધન પણ આવી જાય છે અને જેટલું જીવવાનું પ્રારબ્ધ છે એટલી જીવનનિર્વાહની સામગ્રી પણ કોઈ ને કોઈ રીતે મળતી જ રહે છે.

જેવી રીતે વેપારમાં નુકસાન થવું, ઘરમાં કોઈનું મૃત્યુ થવું, વિના કારણ અપયશ અને અપમાન થવું વગેરે

૧. સર્વથા ત્યાગીને પણ અનુકૂળ વસ્તુઓ બહુ જ મળતી દેખવામાં આવે છે (એ વાત અલગ છે તે કે તેમનો સ્વીકાર ન કરે). ત્યાગમાં તો એક બીજી વિલક્ષણતા પણ છે કે જે મનુષ્ય ધનનો ત્યાગ કરી દે છે, જેના મનમાં ધનનું મહત્વ નથી અને પોતાને ધનને આધીન નથી માનતો, તેને માટે ધનનું એક નવું પ્રારબ્ધ બની જાય છે. કારણ કે ત્યાગ પણ એક બહુ ભારે પુણ્ય છે, જેનાથી તત્કાળ એક નવું પ્રારબ્ધ બને છે.

ધાન નહીં ધીણો નહીં, નહીં રૂપૈયો રોક । જીમણ બૈઠે રામદાસ, આન મિલૈ સબ થોક ॥

૨. પ્રાપ્તવ્યમર્થ લભતે મનુષ્યો દૈવોડપિ તં લક્ષ્યિતું ન શક્તઃ । તસ્માન્ન શોચામિ ન વિસ્મયો મે યદસ્મદીયં ન હિ તત્પરેષામ્ ॥
(પગ્યતન્ત્ર, મિત્રસમ્પ્રાપ્તિ ૧૧૨)

‘પ્રાપ્ત થવાવાળું ધન મનુષ્યને મળે જ છે, દૈવ પણ તેનું ઉલ્લંઘન નથી કરી શક્તું. એટલા માટે ન તો હું શોક કરું છું અને ન મને વિસ્મય પણ થાય છે; કેમકે જે આપણું છે, તે બીજાઓનું નથી થઈ શક્તું.’

પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિને કોઈ પણ નથી ઇચ્છતું, પરંતુ તેમ છતાં પણ તે આવે જ છે, એવી જ રીતે અનુકૂળ પરિસ્થિતિ પણ આવે જ છે, તેને કોઈ રોકી નથી શકતું. ભાગવતમાં આવ્યું છે—

સુખમૈન્દ્રિયકં રાજન્ સ્વર્ગે નરક એવ ચ ।
દેહિનાં યદ્ યથા દુઃખં તસ્માન્નેચ્છેત તદ્ બુધઃ ॥
(શ્રીમદ્ભા. ૧૧/૮/૧)

‘રાજન્! પ્રાણીઓને જેવી રીતે ઇચ્છા વિના પ્રારબ્ધાનુસાર દુઃખો પ્રાપ્ત થાય છે, એવી જ રીતે ઇન્દ્રિયજન્ય સુખો સ્વર્ગમાં અને નરકમાં પણ પ્રાપ્ત થાય છે. આથી બુદ્ધિમાન પુરુષે તે સુખોની ઇચ્છા ન કરવી જોઈએ.’

જેવી રીતે ધન અને ભોગનું પ્રારબ્ધ અલગ-અલગ હોય છે અર્થાત્ કોઈકનું ધનનું પ્રારબ્ધ હોય છે અને કોઈકનું ભોગનું પ્રારબ્ધ હોય છે, એવી જ રીતે ધર્મ અને મોક્ષનો પુરુષાર્થ પણ અલગ-અલગ હોય છે અર્થાત્ કોઈક ધર્મને માટે પુરુષાર્થ કરે છે અને કોઈક મોક્ષને માટે પુરુષાર્થ કરે છે. ધર્મના અનુષ્ઠાનમાં શરીર, ધન વગેરે વસ્તુઓની પ્રધાનતા રહે છે અને મોક્ષની પ્રાપ્તિમાં ભાવ તથા વિચારની પ્રધાનતા રહે છે.

એક ‘કરવું’ હોય છે અને એક ‘થવું’ હોય છે. બન્ને વિભાગો અલગ-અલગ છે. કરવાની ચીજ છે — કર્તવ્ય અને થવાની ચીજ છે — ફળ. મનુષ્યનો કર્મ કરવામાં અધિકાર છે, ફળમાં નહિ — ‘કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન’ (ગીતા અ. ૨/૪૭). તાત્પર્ય એ છે કે થવાની પૂર્તિ પ્રારબ્ધના અનુસાર અવશ્ય થાય છે, તેને માટે ‘આ થવું જોઈએ અને આ નહિ થવું જોઈએ’ — એવી ઇચ્છા નહિ કરવી જોઈએ અને કરવામાં શાસ્ત્ર તથા લોકમર્યાદાના અનુસાર કર્તવ્યકર્મ કરવું જોઈએ. ‘કરવું’ પુરુષાર્થને આધીન છે અને ‘થવું’ પ્રારબ્ધને આધીન છે, એટલા માટે મનુષ્ય કરવામાં સ્વાધીન છે અને થવામાં પરાધીન છે. મનુષ્યની ઉન્નતિમાં ખાસ વાત છે — ‘કરવામાં સાવધાન રહેવું અને થવામાં પ્રસન્ન રહેવું.’

ક્રિયામાણ, સંચિત અને પ્રારબ્ધ — ત્રણે કર્મોથી મુક્ત થવાનો શું ઉપાય છે?

પ્રકૃતિ અને પુરુષ — એ બે છે. પ્રકૃતિ સદા ક્રિયાશીલ છે, પરંતુ પુરુષમાં કદી પરિવર્તનરૂપી ક્રિયા નથી થતી. પ્રકૃતિ સાથે પોતાનો સંબંધ માનવાવાળો ‘પ્રકૃતિસ્થ’ પુરુષ જ કર્તાભોક્તા બને છે. જ્યારે તે પ્રકૃતિ સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ કરી લે છે અર્થાત્ પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિત થઈ જાય છે, ત્યારે તેના પર કોઈ પણ કર્મ લાગુ નથી થતું.

પ્રારબ્ધ સંબંધી અન્ય બાબતો આ પ્રકારે છે —

(૧) બોધ થઈ જવા છતાં પણ જ્ઞાનીનું પ્રારબ્ધ રહે છે — આ કથન કેવળ અજ્ઞાનીઓને માત્ર સમજાવવા માટે છે. કારણ કે અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ ઘટનાનું બની જવું એ જ પ્રારબ્ધ છે. પ્રાણીને સુખી કે દુઃખી કરવાનું પ્રારબ્ધનું કામ નથી, પરંતુ અજ્ઞાનનું કામ છે. અજ્ઞાન દૂર થતાં મનુષ્ય સુખી-દુઃખી નથી થતો. તેને કેવળ અનુકૂળતા-પ્રતિકૂળતાનું જ્ઞાન થાય છે. જ્ઞાન થવું એ દોષ નથી, પરંતુ સુખદુઃખ-રૂપી વિકાર થવો એ દોષ છે. એટલા માટે વાસ્તવમાં જ્ઞાનીનું પ્રારબ્ધ નથી હોતું.

(૨) જેવું પ્રારબ્ધ હોય છે, તેવી બુદ્ધિ બની જાય છે. જેમ કે એક જ બજારમાં એક વેપારી માલનું વેચાણ કરે છે અને એક વેપારી માલ ખરીદી લે છે. પછી જ્યારે બજારભાવ તેજ થઈ જાય છે, ત્યારે વેચાણ કરવાવાળા વેપારીને નુકસાન થાય છે તથા ખરીદવાવાળા વેપારીને નફો થાય છે; અને જ્યારે બજારભાવ મંદ થઈ જાય છે, ત્યારે વેચાણ કરવાવાળા વેપારીને નફો થાય છે તથા ખરીદવાવાળા વેપારીને નુકસાન થાય છે. આથી ખરીદવાની અને વેચવાની બુદ્ધિ પ્રારબ્ધથી થાય છે અર્થાત્ નફો કે નુકસાનનું જેવું પ્રારબ્ધ હોય છે, તેના જ અનુસાર પહેલાં બુદ્ધિ થઈ જાય છે, જેથી પ્રારબ્ધના અનુસાર ફળ મળી જાય. પરંતુ ખરીદવાની અને વેચવાની ક્રિયા ન્યાયયુક્ત કરવામાં આવે અથવા અન્યાયુક્ત કરવામાં આવે — તેમાં મનુષ્ય સ્વતંત્ર છે; કેમકે એ ક્રિયામાણ (નવું કર્મ) છે, પ્રારબ્ધ નથી.

(૩) એક માણસના હાથમાંથી ગલાસ પડીને તૂટી ગયો તો એ તેની અસાવધાની છે કે પ્રારબ્ધ?

કર્મ કરતી વેળાએ તો સાવધાન રહેવું જોઈએ, પરંતુ જે (સારું કે ખરાબ) થઈ ગયું. તેને પૂરી રીતે પ્રારબ્ધ-ભવિતવ્ય જ માનવું જોઈએ. એ સમયે જે એમ કહે છે કે જો તું સાવધાની રાખત તો ગલાસ ન તૂટત — એનાથી એમ સમજવું જોઈએ કે હવે પછીથી મારે સાવધાની રાખવાની છે કે બીજી વાર એવી ભૂલ ન થઈ જાય. વાસ્તવમાં જે થઈ ગયું, તેને અસાવધાની ન માનીને ભવિતવ્ય માનવું જોઈએ. એટલા માટે કરવામાં સાવધાન અને થવામાં પ્રસન્ન રહેવું.

(૪) પ્રારબ્ધથી થવાવાળા અને કુપથ્યથી થવાવાળા રોગમાં શું ફરક છે?

કુપથ્યજન્ય રોગ દવાથી મટી શકે છે; પરંતુ પ્રારબ્ધજન્ય રોગ દવાથી નથી મટી શકતો. જોકે, મહામૃત્યુંજય વગેરેનો જપ અને યજ્ઞયાગ વગેરે અનુષ્ઠાન કરવાથી પ્રારબ્ધજન્ય રોગ પણ કપાઈ શકે છે, જો અનુષ્ઠાન પ્રબળ હોય તો.

રોગના બે પ્રકાર છે — આધિ (માનસિક રોગ) અને વ્યાધિ (શારીરિક રોગ). આધિના પણ બે ભેદ છે — એક તો શોક, ચિંતા વગેરે અને બીજો પાગલપણું, ચિંતા, શોક વગેરે તો અજ્ઞાનથી થાય છે અને પાગલપણું પ્રારબ્ધથી થાય છે. આથી જ્ઞાન થતાં ચિંતા, શોક વગેરે તો મટી જાય છે, પરંતુ પ્રારબ્ધના અનુસાર પાગલપણું થઈ શકે છે. હા, પાગલપણું થવા છતાં પણ જ્ઞાનીના દ્વારા કોઈ અનુચિત, શાસ્ત્રનિષિદ્ધ ક્રિયા નથી થતી.

(૫) આકસ્મિક મૃત્યુ અને અકાળ મૃત્યુમાં શું ફરક છે?

કોઈ વ્યક્તિ સાપ કરડવાથી મરી જાય, અચાનક ઉપરથી પડીને મરી જાય, પાણીમાં ડૂબીને મરી જાય, હાર્ટફેલ થવાથી મરી જાય, કોઈ દુર્ઘટના વગેરેથી મરી જાય, તો આ તેનું 'આકસ્મિક મૃત્યુ' છે. સ્વાભાવિક મૃત્યુની જેમ આકસ્મિક મૃત્યુ પણ પ્રારબ્ધના અનુસાર (આયુષ્ય પૂરું થતાં) થાય છે.

કોઈ વ્યક્તિ જાણીને આત્મહત્યા કરી લે અર્થાત્ ફાંસો ખાઈને, કૂવામાં પડીને, ગાડીની નીચે આવીને, છત પરથી કૂદીને, ઝેર ખાઈને, શરીર પર આગ લગાડીને મરી જાય, તો આ તેનું 'અકાળ મૃત્યુ' છે. આ મૃત્યુ આયુષ્ય બાકી રહેવા છતાંય થાય છે. આત્મહત્યા કરવાવાળાને મનુષ્યની હત્યાનું પાપ લાગે છે. આથી આ નવું પાપકર્મ છે, પ્રારબ્ધ નહિ. મનુષ્યશરીર પરમાત્મપ્રાપ્તિને માટે જ મળેલું છે; આથી તેને આત્મહત્યા કરીને નષ્ટ કરવું એ બહુ ભારે પાપ છે.

અનેક વાર આત્મહત્યા કરવાની ચેષ્ટા કરવા છતાં પણ મનુષ્ય બચી જાય છે, મરતો નથી. એનું કારણ એ છે કે તેનો બીજા મનુષ્યના પ્રારબ્ધ સાથે સંબંધ જોડાયેલો રહે છે; આથી તેના પ્રારબ્ધને કારણે તે બચી જાય છે. જેમ કે, ભવિષ્યમાં કોઈકને પુત્ર થવાવાળો છે અને તે આત્મહત્યા કરવાનો પ્રયાસ કરે તો તે (હવે પછી થવાવાળા) છોકરાનું પ્રારબ્ધ તેને મરવા નહિ દે. જો તે વ્યક્તિના દ્વારા ભવિષ્યમાં કોઈ વિશેષ સારું કામ થવાવાળું હોય, લોકોનો ઉપકાર થવાવાળો હોય અથવા આ જ જન્મમાં, આ જ શરીરમાં પ્રારબ્ધનો કોઈ ઉત્કટ ભોગ (સુખ-દુઃખ) આવવાવાળો હોય, તો આત્મહત્યાનો પ્રયાસ કરવા છતાં પણ તે મરશે નહિ.

(૬) એક મનુષ્યે બીજા મનુષ્યને મારી નાખ્યો તો આ તેણે પાછલા જન્મના વેરનો બદલો લીધો અને મરવાવાળાએ જૂનાં કર્મોનું ફળ ભોગવ્યું, પછી મારવાવાળાનો કયો દોષ?

મારવાવાળાનો દોષ છે. દંડ આપવો એ શાસકનું

કામ છે, સર્વસાધારણનું નહિ. એક ગુનેગારને દસ વાગે ફાંસી મળવાની છે. એક બીજા માણસે તે (ફાંસીની સજા પામનારા) ગુનેગારને જલ્લાદોના હાથોમાંથી છોડાવી લીધો અને બરાબર દસ વાગે તેની કતલ કરી દીધી! આવી હાલતમાં તે કતલ કરવાવાળા માણસને પણ ફાંસી થશે, એટલા માટે કે આ આજ્ઞા તો રાજ્યે જલ્લાદોને આપી હતી, પરંતુ તને કોણે આજ્ઞા આપી હતી?

મારવાવાળાને એ યાદ નથી કે હું પૂર્વજન્મનો બદલો લઈ રહ્યો છું, છતાં પણ મારે છે તો આ તેનો દોષ છે. બીજાને મારવાનો અધિકાર કોઈને પણ નથી. મરવાને કોઈ પણ નથી ઈચ્છતું. બીજાને મારવો એ પોતાના વિવેકનો અનાદર છે. મનુષ્યમાત્રને વિવેકશક્તિ પ્રાપ્ત છે અને તે વિવેકના અનુસાર સારાં કે ખરાબ કાર્યો કરવામાં તે સ્વતંત્ર છે. આથી વિવેકનો અનાદર કરીને બીજાને મારવો અથવા મારવાની દાનત રાખવી એ દોષ છે.

જો પૂર્વજન્મનો બદલો એકબીજા એવી જ રીતે ચૂકવતા રહે તો આ શુંખલા કદી પૂરી નહિ થાય અને મનુષ્ય કદી મુક્ત નહિ થઈ શકે.

પાછલા જન્મનો બદલો અન્ય (સાપ વગેરે) યોનિઓમાં લઈ શકાય છે. મનુષ્યયોનિ બદલો લેવા માટે નથી. હા, એ થઈ શકે છે કે પાછલા જન્મનો હત્યારો માણસ આપણને સ્વાભાવિક જ નહિ ગમે, સારો નહિ લાગે. પરંતુ અણગમતી વ્યક્તિ સાથે દ્વેષ કરવો કે તેને કષ્ટ આપવું એ દોષ છે; કેમકે આ નવું કર્મ છે.

જેવું પ્રારબ્ધ છે, તેના જ અનુસાર તેની બુદ્ધિ બની ગઈ, પછી દોષ કઈ વાતનો?

બુદ્ધિમાં જે દ્વેષ છે, તેને વશ થઈ ગયો — એ દોષ છે. તેણે તેને વશ ન થઈને વિવેકનો આદર કરવો જોઈએ. ગીતા પણ કહે છે કે બુદ્ધિમાં જે રાગદ્વેષ રહે છે (અ. ૩/૪૦), તેને વશ ન થવું — 'તયોર્ન વશમાગચ્છેત્' (અ. ૩/૩૪).

(૭) પ્રારબ્ધ અને ભગવત્કૃપામાં શું અંતર છે?

આ જીવને જે કંઈ મળે છે, તે પ્રારબ્ધના અનુસાર મળે છે, પરંતુ પ્રારબ્ધ-વિધાનના વિધાતા પોતે ભગવાન છે. કારણ કે કર્મો જડ હોવાથી સ્વતંત્ર ફળ નથી આપી શકતાં, તેઓ તો ભગવાનના વિધાનથી જ ફળ આપે છે. જેમ કે એક માણસ કોઈકના ખેતરમાં આખો દિવસ કામ કરે છે તો તેને સાંજે કામના અનુસાર પૈસા મળે છે, પરંતુ મળે છે ખેતરના માલિક પાસેથી.

પૈસા તો કામ કરવાથી જ મળે છે, કામ કર્યા વિના પૈસા મળે ખરા?

પૈસા તો કામ કરવાથી જ મળે છે; પરંતુ માલિક વિના પૈસા આપશે કોણ? જો કોઈ જંગલમાં જઈને આખો દિવસ મહેનત કરે તો શું તેને પૈસા મળી શકશે? નથી મળી શકતા. તેમાં એ જોવામાં આવશે કે કોના કહેવાથી કામ કર્યું અને કોની જવાબદારી છે.

જો કોઈ નોકર બહુ તત્પરતા, ચતુરાઈ અને ઉત્સાહથી કામ કરે છે, પરંતુ કરે છે કેવળ માલિકની પ્રસન્નતાને માટે તો માલિક તેને મજૂરીથી વધારે પૈસા પણ આપી દે છે અને તત્પરતા વગેરે ગુણોને જોઈને તેને પોતાના ખેતરનો ભાગીદાર પણ બનાવી દે છે. એવી જ રીતે ભગવાન મનુષ્યને તેનાં કર્મો અનુસાર ફળ આપે છે. જો કોઈ મનુષ્ય ભગવાનની આજ્ઞા અનુસાર, એમની જ

પ્રસન્નતાને માટે બધાં કાર્યો કરે છે, તેને ભગવાન બીજાઓની અપેક્ષાએ અધિક જ આપે છે; પરંતુ જે ભગવાનને સર્વથા સમર્પિત થઈને બધાં કાર્યો કરે છે, તે ભક્તના ભગવાન પણ ભક્ત બની જાય છે!^૧ સંસારમાં કોઈ પણ નોકરને પોતાનો માલિક નથી બનાવતું; પરંતુ ભગવાન શરણાગત ભક્તને પોતાનો માલિક બનાવી દે છે. આવી ઉદારતા કેવળ પ્રભુમાં જ છે. એવા પ્રભુનાં શરણે ન જઈને જે મનુષ્યો પ્રાકૃત-ઉત્પત્તિ-વિનાશશીલ પદાર્થોને પરાધીન રહે છે, તેઓની બુદ્ધિ સર્વથા જ ભ્રષ્ટ થઈ ચૂકી છે. તેઓ આ વાતને સમજી જ નથી શકતા કે અમારી સામે પ્રત્યક્ષ ઉત્પન્ન અને નષ્ટ થવાવાળા પદાર્થો અમને ક્યાં સુધી સહારો આપી શકે છે.

સંબંધ — જેવી રીતે કર્મયોગમાં કર્મોનો પોતાની સાથે સંબંધ નથી રહેતો, એવી જ રીતે સાંખ્યસિદ્ધાંતમાં પણ કર્મોનો પોતાની સાથે કિંચિત્માત્ર પણ સંબંધ નથી રહેતો — આનું વિવેચન આગળ કરે છે.

પઞ્ચૈતાનિ મહાબાહો કારણાનિ નિબોધ મે ।

સાંખ્યે કૃતાન્તે પ્રોક્તાનિ સિદ્ધયે સર્વકર્મણામ્ ॥ ૧૩ ॥

મહાબાહો	= હે મહાબાહો!	સિદ્ધયે	= સિદ્ધિ	પ્રોક્તાનિ	= કહેવાયાં છે,
કૃતાન્તે	= કર્મોનો અંત		માટે		(તેમને તું)
	કરવાવાળા	એતાનિ	= આ	મે	= મારી પાસેથી
સાંખ્યે	= સાંખ્યશાસ્ત્રમાં	પઞ્ચ	= પાંચ	નિબોધ	= સારી રીતે
સર્વકર્મણામ્	= સર્વ કર્મોની	કારણાનિ	= કારણો,		જાણી લે.

ટીકા — ‘પઞ્ચૈતાનિ મહાબાહો કારણાનિ’ — હે મહાબાહો! જેમાં સઘળાં કર્મોનો અંત થઈ જાય છે, એવા સાંખ્યસિદ્ધાંતમાં સઘળાં વિહિત અને નિષિદ્ધ કર્મોના થવામાં પાંચ કારણો બતાવવામાં આવ્યાં છે. ‘સ્વયં’ (સ્વરૂપ) તે કર્મોમાં કારણ નથી.

‘નિબોધ મે’ — આ અધ્યાયમાં ભગવાને જ્યાં સાંખ્ય-સિદ્ધાંતના વર્ણનનો આરંભ કર્યો છે, ત્યાં ‘નિબોધ’ કિયાનો પ્રયોગ કર્યો છે (અ. ૧૮/૧૩, ૫૦), જ્યારે બીજી જગ્યાએ ‘શૃણુ’ કિયાનો પ્રયોગ કર્યો છે (અ. ૧૮/૪, ૧૯, ૨૯, ૩૬, ૪૫, ૬૪). તાત્પર્ય એ છે કે સાંખ્યસિદ્ધાંતમાં તો ‘નિબોધ’ પદથી સારી રીતે સમજવાની વાત કહી છે અને બીજી જગ્યાએ ‘શૃણુ’ પદથી સાંભળવાની વાત કહી છે. આથી સાંખ્યસિદ્ધાંતને ઊંડાણથી સમજવો જોઈએ. જો તેને પોતાની જાતે (સ્વયં) ઊંડાણથી સમજવામાં આવે, તો

તત્કાળ તત્ત્વનો અનુભવ થઈ જાય છે.

‘સાંખ્યે કૃતાન્તે પ્રોક્તાનિ સિદ્ધયે સર્વકર્મણામ્’ — કર્મ ચાહે શાસ્ત્રવિહિત હોય, ચાહે શાસ્ત્રનિષિદ્ધ હોય, ચાહે શારીરિક હોય, ચાહે માનસિક હોય, ચાહે વાચિક હોય, ચાહે સ્થૂળ હોય અને સૂક્ષ્મ હોય — આ સઘળાં કર્મોની સિદ્ધિને માટે પાંચ કારણો કહેવામાં આવ્યાં છે. જ્યારે પુરુષનું આ કર્મોમાં કર્તૃત્વ રહે છે, ત્યારે કર્મસિદ્ધિ અને કર્મસંગ્રહ બન્ને થાય છે, અને જ્યારે પુરુષનું આ કર્મોના થવામાં કર્તૃત્વ નથી રહેતું, ત્યારે કર્મસિદ્ધિ તો થાય છે, પણ કર્મસંગ્રહ નથી થતો, પરંતુ કિયામાત્ર થાય છે. જેવી રીતે સંસારમાત્રમાં પરિવર્તન થાય છે અર્થાત્ નદીઓ વહે છે, વાયુ ચાલે છે, વૃક્ષો વધે છે વગેરે-વગેરે કિયાઓ થતી રહે છે; પરંતુ એ કિયાઓથી કર્મસંગ્રહ નથી થતો અર્થાત્ એ કિયાઓ પાપ-પુણ્યજનક અથવા બંધનકારક નથી થતી.

તાત્પર્ય એ થયું કે કર્તૃત્વાભિમાન દૂર થતાં ક્રિયામાત્રમાં અધિષ્ઠાન, કરણ, ચેષ્ટા અને દૈવ — આ ચાર કારણો જ હોય છે (ગીતા અ. ૧૮/૧૪).

અહીં સાંખ્યસિદ્ધાંતનું વર્ણન થઈ રહ્યું છે. સાંખ્ય-સિદ્ધાંતમાં વિવેક-વિચારની પ્રધાનતા હોય છે, પછી ભગવાને ‘સર્વકર્મણાં સિદ્ધયે’ વાળી કર્મોની વાત અહીં કેમ છેડી? કારણ કે અર્જુનની સામે યુદ્ધનો પ્રસંગ છે. ક્ષત્રિય હોવાના નાતે યુદ્ધ તેમનું કર્તવ્યકર્મ છે. એટલા માટે કર્મયોગથી અથવા સાંખ્યયોગથી એવાં કર્મ કરવા જોઈએ જેથી કર્મ કરવા છતાં પણ કર્મોથી સર્વથા નિર્લિપ્ત રહે — આ વાત ભગવાનને કહેવી છે. અર્જુને સાંખ્યનું તત્ત્વ પૂછ્યું છે, એટલા માટે ભગવાન સાંખ્યસિદ્ધાંતથી કર્મ કરવાની વાત કહેવાનો આરંભ કરે છે.

અર્જુન સ્વરૂપથી કર્મોનો ત્યાગ કરવા ઈચ્છતા હતા; આથી એમને એ સમજાવવાનું હતું કે કર્મોનું ગ્રહણ અને

ત્યાગ — બન્નેય કલ્યાણનું સાધન નથી. કલ્યાણનું સાધન તો પરિવર્તનશીલ નાશવાન પ્રકૃતિ સાથે અપરિવર્તનશીલ અવિનાશી એવા પોતાના સ્વરૂપનો સંબંધ-વિચ્છેદ જ છે. એ સંબંધ-વિચ્છેદની બે પ્રક્રિયાઓ છે — કર્મયોગ અને સાંખ્ય-યોગ. કર્મયોગમાં તો ફળનો અર્થાત્ મમતાનો ત્યાગ મુખ્ય છે અને સાંખ્યયોગમાં અહંતાનો ત્યાગ મુખ્ય છે. પરંતુ મમતાના ત્યાગથી અહંતાનો અને અહંતાના ત્યાગથી મમતાનો ત્યાગ આપોઆપ થઈ જાય છે. કારણ કે અહંતામાં પણ મમતા હોય છે; જેમ કે — મારી વાત રહે, મારી વાત કપાઈ ન જાય — આ હુંપણાની સાથે પણ મારાપણું છે. એટલા માટે મમતા (મારાપણું)ને છોડવાથી અહંતા (હુંપણું) છૂટી જાય છે.^૧ એવી જ રીતે પહેલાં અહંતા થાય છે, ત્યારે મમતા થાય છે અર્થાત્ પહેલાં ‘હું’ થાય છે, ત્યારે મારાપણું થાય છે. પરંતુ જ્યાં અહંતા (હુંપણા)નો ત્યાગ કરી દેવામાં આવશે, ત્યાં મમતા (મારાપણું) કેવી રીતે રહેશે? તે પણ છૂટી જ જશે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : આત્માને અકર્તા બતાવવામાં પાંચ કારણોનું (ભગવાન) વર્ણન કરે છે. આ પાંચેયમાં કર્તૃત્વનો ત્યાગ થવાથી કર્મોનો સર્વથા અંત (સંબંધ-વિચ્છેદ) થઈ જાય છે.

સંબંધ — સઘળાં કર્મોની સિદ્ધિમાં પાંચ કારણો ક્યા છે? હવે તે બતાવે છે.

**અધિષ્ઠાનં તથા કર્તા કરણં ચ પૃથગ્વિધમ્ ।
વિવિધાશ્ચ પૃથક્ચેષ્ટા દૈવં ચૈવાત્ર પઞ્ચમમ્ ॥ ૧૪ ॥**

૧. સાક્ષાત્ પરમાત્માનો અંશ હોવાથી આ જીવની પરમાત્માની સાથે સ્વતઃસિદ્ધ આત્મીયતા છે. એ પરમાત્માથી વિમુખ થઈને જીવે અહંતાની સાથે મમતા કરી લીધી, જેનાથી પોતાને ‘હું સંસારી છું, હું વિવેકી છું, હું ભણેલો-ગણેલો સમજદાર છું’ — એવું વ્યક્તિત્વ (હુંપણું) પ્રિય લાગે છે અને તે છૂટી ન જાય — તેનો ભય લાગે છે. આ અહંતાની સાથે મમતા છે. તેનો ત્યાગ કરવાને માટે કર્મયોગમાં ‘મારું કંઈ નથી, મારે કંઈ નહિ જોઈએ અને મારે માટે કંઈ નથી કરવાનું’ આ જ ભાવથી સંસારના હિતને માટે બધી ક્રિયાઓ કરવી (કારણ કે કર્મનો સંબંધ ‘પર’ ના પ્રત્યે છે, ‘સ્વ’ના પ્રત્યે નથી.). એવું કરવાથી મમતા છૂટી જશે. મમતા છૂટતાં જ અહંતા પણ સર્વથા છૂટી જશે.

કર્મયોગમાં સ્થૂળશરીરથી ક્રિયા, સૂક્ષ્મશરીરથી પરહિતચિંતન અને કારણશરીરથી સ્થિરતા (એકાગ્રતા) — આ ત્રણેય સંસારના હિતાર્થે થાય છે. એટલા માટે બીજાઓના હિતને માટે કર્મ કરતાં-કરતાં બધાના હિતનું ચિંતન થાય છે. હિતનું ચિંતન થતાં-થતાં આપોઆપ જ સ્થિરતા આવે છે, તે સ્થિરતામાં અહંતા અને મમતા બન્નેનો ત્યાગ થાય છે અને ત્યાગ થવાથી શાંતિ મળે છે.

સંસારના ત્યાગથી જે શાંતિ મળે છે, તે સ્વરૂપ અથવા સાધ્ય નથી, પરંતુ તે તો એક સાધન છે — ‘યોગારુઢસ્ય તસ્યૈવ શમઃ કારણમુચ્યતે’ (ગીતા અ. ૬/૩). પરંતુ પરમાત્માની પ્રાપ્તિથી જે શાંતિ મળે છે, તે સાધ્ય છે અર્થાત્ પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે — ‘શાન્તિં નિર્વાણપરમામ્’ (ગીતા અ. ૬/૧૫).

હવે સાધકે સાવધાની એ રાખવાની છે કે તે એ સાધનજન્ય શાંતિનો ભોગ ન કરે. ભોગ ન કરવાથી આપમેળે વાસ્તવિકતાની અનુભૂતિ થઈ જશે અને જો ભોગ કરશે તો ત્યાં જ અટકી જશે.

અત્ર	= આમાં (કર્મોની સિદ્ધિમાં)	પૃથગ્વિધમ્	= જુદાં-જુદાં પ્રકારનાં	પૃથક્	= જુદી-જુદી
અધિષ્ઠાનમ્	= અધિષ્ઠાન	કરણમ્, ચ	= કરણ અને	ચેષ્ટાઃ	= ચેષ્ટાઓ
તથા	= તથા	વિવિધાઃ	= અનેક	એવ	= અને એ જ રીતે
કર્તા, ચ	= કર્તા અને		જાતની	પાંચમમ્	= પાંચમું (કારણ)
				દૈવમ્	= દૈવ છે.

ટીકા - ‘અધિષ્ઠાનમ્’ - શરીર અને જે સ્થળમાં આ શરીર સ્થિત છે, તે સ્થળ - એ બન્ને ‘અધિષ્ઠાન’ છે.

‘કર્તા’ - સઘળી ક્રિયાઓ પ્રકૃતિ અને પ્રકૃતિનાં કાર્યો દ્વારા જ થાય છે. તે ક્રિયાઓ ચાહે સમષ્ટિ હોય, ચાહે વ્યષ્ટિ હોય; પરંતુ તે ક્રિયાઓનો કર્તા ‘સ્વયં’ નથી. કેવળ અહંકારથી મોહિત અંતઃકરણવાળો અર્થાત્ જેને ચેતન અને જડનું જ્ઞાન નથી - એવો અવિવેકી પુરુષ જ જ્યારે પ્રકૃતિથી થવાવાળી ક્રિયાઓને પોતાની માની લે છે, ત્યારે તે ‘કર્તા’ બની જાય છે.^૧ એવો ‘કર્તા’ જ કર્મોની સિદ્ધિમાં કારણ બને છે.

‘કરણં ચ પૃથગ્વિધમ્’ - કુલ તેર કરણો છે. પાણિ, પાદ, વાક્, ઉપસ્થ અને પાયુ - આ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો અને શ્રોત્ર, ચક્ષુ, ત્વક્, રસના અને ઘ્રાણ - આ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો - આ દસ ‘બહિઃકરણ’ છે તથા મન, બુદ્ધિ અને અહંકાર - આ ત્રણ ‘અંતઃકરણ’ છે.

‘વિવિધાશ્ચ પૃથક્ચેષ્ટાઃ’ - ઉપર્યુક્ત તેર કરણોની અલગ-અલગ ચેષ્ટાઓ થાય છે; જેમકે - પાણિ (હાથ) - આદાનપ્રદાન કરવું, પાદ (પગ) - આવવું-જવું, ચાલવું-ફરવું, વાક્ - બોલવું, ઉપસ્થ - મૂત્રનો ત્યાગ કરવો, પાયુ

(ગુદા) - મળનો ત્યાગ કરવો, શ્રોત્ર - સાંભળવું, ચક્ષુ - દેખવું, ત્વક્ - સ્પર્શ કરવો, રસના - ચાખવું, ઘ્રાણ - સૂંઘવું, મન - મનન કરવું, બુદ્ધિ - નિશ્ચય કરવો અને અહંકાર - ‘હું આવો છું,’ વગેરે અભિમાન કરવો.

‘દૈવં ચૈવાત્ર પાંચમમ્’ - કર્મોની સિદ્ધિમાં પાંચમા કારણનું નામ ‘દૈવ’ છે. અહીં દૈવ સંસ્કારોને કહેવામાં આવે છે. મનુષ્ય જેવું કર્મ કરે છે, તેવા જ સંસ્કારો તેના અંતઃકરણ પર પડે છે. શુભ કર્મના શુભ સંસ્કાર પડે છે અને અશુભ કર્મના અશુભ સંસ્કાર પડે છે. તે જ સંસ્કારો આગળ કર્મ કરવાની સ્ફુરણા પેદા કરે છે. જેનામાં જે કર્મનો સંસ્કાર જેટલો અધિક હોય છે, તે કર્મમાં તે તેટલી જ સુગમતાથી લાગી શકે છે અને જે કર્મના વિશેષ સંસ્કારો નથી, તે કરવામાં તેને કંઈક પરિશ્રમ પડી શકે છે. આ જ રીતે મનુષ્ય સાંભળે છે, પુસ્તકો વાંચે છે અને વિચાર પણ કરે છે તો તે પણ પોતપોતાના સંસ્કારો અનુસાર જ કરે છે. તાત્પર્ય એ છે કે મનુષ્યના અંતઃકરણમાં શુભ અને અશુભ - જેવા સંસ્કારો હોય છે, તેના જ અનુસાર કર્મ કરવાની સ્ફુરણા થાય છે.

આ શ્લોકમાં કર્મોની સિદ્ધિમાં પાંચ કારણો બતાવવામાં આવ્યા છે - અધિષ્ઠાન, કર્તા, કરણ, ચેષ્ટા અને દૈવ. આનું કારણ એ છે કે આધારના વિના કોઈ પણ કામ ક્યાં

૧. સઘળી ક્રિયાઓ પ્રકૃતિના દ્વારા જ થાય છે - આનું વર્ણન ગીતામાં અનેક પ્રકારે આવે છે; જેમ કે -

(૧) બધાં કર્મો પ્રકૃતિના દ્વારા જ કરવામાં આવે છે - ‘પ્રકૃત્યૈવ ચ કર્માણિ ક્રિયમાણાનિ સર્વશઃ’ (૧૩/૨૮), સઘળાં કર્મો પ્રકૃતિના ગુણો દ્વારા કરવામાં આવે છે - ‘પ્રકૃતેઃ ક્રિયમાણાનિ ગુણૈઃ કર્માણિ સર્વશઃ’ (૩/૨૭).

(૨) ગુણો જ ગુણોમાં વર્તે છે - ‘ગુણા ગુણેષુ વર્તન્તે’ (૩/૨૮); દષ્ટા ગુણોના સિવાય અન્ય કોઈને કર્તા નથી દેખતો - ‘નાન્યં ગુણેભ્યઃ કર્તારં યદા દ્રષ્ટાનુપશ્યતિ’ (૧૪/૧૮).

(૩) બધી ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના અર્થો (વિષયો)માં વર્તે છે - ‘ઇન્દ્રિયાણીન્દ્રિયાર્થેષુ વર્તન્તે’ (૫/૮).

(૪) અહીં (૧૮/૧૪માં) કર્મોની સિદ્ધિમાં અધિષ્ઠાન વગેરે પાંચ કારણો બતાવવામાં આવ્યાં છે.

આ બધાંનું તાત્પર્ય એ છે તે પ્રકૃતિ અને પુરુષ - આ બન્નેમાંથી કેવળ પ્રકૃતિમાં જ ક્રિયાઓ થાય છે, પુરુષમાં નહિ. પ્રકૃતિની સાથે તાદાત્મ્ય કરવાથી જ પુરુષ તે ક્રિયાઓને પોતાની માની લે છે. જેમ કે કોઈ મનુષ્ય વિમાનમાં બેસીને એમ માની લે છે કે હું વિમાન દ્વારા જઈ રહ્યો છું, જ્યારે વાસ્તવમાં વિમાન જ ચાલે છે, મનુષ્ય નહિ. તેવી જ રીતે પુરુષ પોતાને પ્રકૃતિની ક્રિયાઓનો કર્તા માની લે છે - ‘અહંકારવિમૂઢાત્મા કર્તાહમિતિ મન્યતે’ (૩/૨૭).

તત્ત્વને જાણવાવાળો વિવેકી પુરુષ એવો અનુભવ કરે છે કે બધી ક્રિયાઓ પ્રકૃતિ અને પ્રકૃતિનાં કાર્યમાં જ થઈ રહી છે, એમનામાં હું કંઈ પણ નથી કરતો - ‘નૈવ કિંચિત્કરોમીતિ યુક્તો મન્યત તત્ત્વવિત્’ (૫/૮).

કરવામાં આવશે? એટલા માટે ‘અધિષ્ઠાન’ પદ આવ્યું છે, કર્તાના વિના ક્રિયા કોણ કરશે? એટલા માટે ‘કર્તા’ પદ આવ્યું છે. ક્રિયા કરવાનાં સાધન (કરણ) હોવાથી જ તો કર્તા ક્રિયા કરશે, એટલા માટે ‘કરણ’ પદ આવ્યું છે. કરવાનાં સાધન હોવા છતાં પણ ક્રિયા નહિ કરવામાં આવે

તો કર્મસિદ્ધિ કેવી રીતે થશે? એટલા માટે ‘યેષ્ટા’ પદ આવ્યું છે. કર્તા પોતપોતાના સંસ્કારોના અનુસાર જ ક્રિયા કરશે, સંસ્કારોની વિરુદ્ધ અથવા સંસ્કારોના વિના ક્રિયા નહિ કરી શકે, એટલા માટે ‘દૈવ’ પદ આવ્યું છે. આ રીતે આ પાંચેયના હોવાથી જ કર્મસિદ્ધિ થાય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ‘કર્તા’ – અહંકાર અપરા પ્રકૃતિ છે અને જીવ પરા પ્રકૃતિ છે. જીવનો સંબંધ (સજાતીયતા) પરમાત્માની સાથે છે, પરંતુ તે અહંકારની સાથે સંબંધ જોડીને પોતાને કર્તા માની લે છે.

‘દૈવમ્’ સારા-ખોટા સંસ્કાર બધામાં રહે છે – ‘સુમતિ કુમતિ સબ કે ઉર રહી’ (માનસ, સુન્દરો ૪૦/૩). સંગ, શાસ્ત્ર, અને વિચાર – આ ત્રણથી સારા યા ખોટા સંસ્કારોને બળ મળે છે, જેનાથી નવાં કર્મ થાય છે.

—■—

શરીરવાઙ્મનોભિર્યત્કર્મ પ્રારભતે નરઃ ।

ન્યાય્યં વા વિપરીતં વા પચ્ચૈતે તસ્ય હેતવઃ ॥ ૧૫ ॥

નરઃ	= મનુષ્ય	વા	= અથવા	પ્રારભતે	= આરંભ કરે છે
શરીર-	= મન, વાણી અને	વિપરીતમ્,	= શાસ્ત્ર	તસ્ય	= એનાં
વાઙ્મનોભિઃ	શરીરથી		વિરુદ્ધ	એતે	= આ (પૂર્વોક્ત)
ન્યાય્યમ્	= શાસ્ત્રને	યત્,	= જે કંઈ	પચ્ચ	= પાંચ
	અનુકૂળ	વા, કર્મ	= પણ કર્મ	હેતવઃ	= કારણો હોય છે.

ટીકા – ‘શરીરવાઙ્મનોભિર્યત્કર્મ... પચ્ચૈતે તસ્ય હેતવઃ’ – પાછળના (ચૌદમા) શ્લોકમાં કર્મોના થવામાં જે અધિષ્ઠાન વગેરે પાંચ કારણો બતાવાઈ ગયાં છે, તે પાંચેય કારણો આ પદોમાં આવી જાય છે; જેમ કે – ‘શરીર’ પદમાં અધિષ્ઠાન આવી ગયું, ‘વાક્’ પદમાં બહિઃકરણ અને ‘મન’ પદમાં અંતઃકરણ આવી ગયું, ‘નરઃ’ પદમાં કર્તા આવી ગયો, અને ‘પ્રારભતે’ પદમાં સઘળી ઈન્દ્રિયોની ચેષ્ટાઓ આવી ગઈ. હવે રહી ‘દૈવ’ની વાત. આ દૈવ અર્થાત્ સંસ્કારો અંતઃકરણમાં જ રહે છે; પરંતુ તે સ્પષ્ટ રૂપે દેખાતા નથી. તેની જાણ તો તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલી વૃત્તિઓથી અને તેના અનુસાર કરવામાં આવેલાં કર્મોથી જ થાય છે.

મનુષ્ય શરીર, વાણી અને મનથી જે કર્મનો આરંભ કરે છે અર્થાત્ ક્યાંક શરીરની પ્રધાનતાથી, ક્યાંક વાણીની પ્રધાનતાથી અને ક્યાંક મનની પ્રધાનતાથી જે કર્મ કરે છે, તે ચાહે ન્યાય – શાસ્ત્રવિહિત હોય, ચાહે વિપરીત – શાસ્ત્રવિરુદ્ધ હોય, તેમાં આ (પૂર્વશ્લોકમાં આવેલાં) પાંચ કારણો હોય છે.

શરીર, વાણી અને મન – આ ત્રણેના દ્વારા જ સઘળાં કર્મો થાય છે. આમના દ્વારા કરવામાં આવેલાં કર્મોને જ કાયિક, વાયિક અને માનસિક-કર્મની સંજ્ઞા આપવામાં આવે

છે. આ ત્રણેમાં અશુદ્ધિ આવવાથી જ બંધન થાય છે. એટલા માટે સત્તરમા અધ્યાયના ચૌદમા, પંદરમા અને સોળમા શ્લોકમાં ક્રમશઃ કાયિક, વાયિક અને માનસિક-તપનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તાત્પર્ય એ છે કે શરીર, વાણી અને મનથી કોઈ પણ શાસ્ત્રનિષિદ્ધ કર્મ ન કરવામાં આવે, માત્ર શાસ્ત્રવિહિત કર્મ જ કરવામાં આવે તો તે ‘તપ’ થઈ જાય છે. સત્તરમા અધ્યાયના જ સત્તરમા શ્લોકમાં ‘અફલાકાઙ્ક્ષિભિઃ’ પદ આપીને એ બતાવ્યું છે કે નિષ્કામભાવથી કરેલું તપ સાત્ત્વિક હોય છે. સાત્ત્વિક તપ બંધનકર્તા નથી હોતું, પરંતુ મુક્તિ આપવાવાળું હોય છે. પરંતુ રાજસ-તામસ તપ બંધનકર્તા હોય છે.

આ શરીર, વાણી વગેરેને પોતાનાં સમજીને પોતાને માટે કર્મ કરવાથી જ એમનામાં અશુદ્ધિ આવે છે, એટલા માટે એમને શુદ્ધ કર્યા વિના કેવળ વિચારથી બુદ્ધિના દ્વારા સાંખ્યસિદ્ધાંતની વાતો તો સમજમાં આવી શકે છે; પરંતુ ‘કર્મોની સાથે મારો કિંચિત્માત્ર પણ સંબંધ નથી’ – એવો સ્પષ્ટ બોધ નથી થઈ શકતો. એવી હાલતમાં સાધક શરીર વગેરેને પોતાનાં ન સમજે અને પોતાને માટે કોઈ કર્મ ન કરે તો તે શરીર વગેરે બહુ જ જલદી શુદ્ધ થઈ જશે; આથી ચાહે કર્મયોગની દૃષ્ટિએ એમને શુદ્ધ કરીને એમની સાથેનો સંબંધ તોડી નાખે, ચાહે સાંખ્યયોગની દૃષ્ટિએ પ્રબળ વિવેકના દ્વારા એમની સાથેનો સંબંધ તોડી નાખે. બન્નેય

સાધનોથી પ્રકૃતિ અને પ્રકૃતિનાં કાર્યની સાથે પોતાના માનેલા સંબંધનો વિચ્છેદ થઈ જાય છે, અને વાસ્તવિક તત્ત્વનો અનુભવ થઈ જાય છે.

જે સમષ્ટિશક્તિથી સંસારમાત્રની ક્રિયાઓ થાય છે, તે જ સમષ્ટિશક્તિથી વ્યષ્ટિ શરીરની ક્રિયાઓ પણ સ્વાભાવિક થાય છે. વિવેકને મહત્ત્વ ન આપવાને કારણે ‘સ્વયં’ તે ક્રિયાઓમાંથી ખાવું-પીવું, ઊઠવું-બેસવું, સૂવું-જાગવું વગેરે જે ક્રિયાઓનો કર્તા પોતાને માની લે છે, ત્યાં કર્મસંગ્રહ થાય છે અર્થાત્ તે ક્રિયાઓ બાંધવાવાળી થઈ જાય છે. પરંતુ જ્યાં

પોતે પોતાને કર્તા નથી માનતો, ત્યાં તો કેવળ ક્રિયામાત્ર થાય છે. એટલા માટે તે ક્રિયાઓ ફળોત્પાદક અર્થાત્ બંધનકારક નથી થતી. જેમ કે બાળપણમાંથી જવાન થવું, શ્વાસનું આવવું-જવું, ભોજનનું પાચન થવું તથા રસ વગેરે બની જવો વગેરે ક્રિયાઓ કર્તૃત્વાભિમાન વિના પ્રકૃતિ દ્વારા આપમેળે-સ્વાભાવિક થાય છે. એમાં કોઈ કર્મસંગ્રહ અથવા પાપ-પુણ્ય નથી થતાં. એવી જ રીતે કર્તૃત્વાભિમાન ન રહેતાં ‘બધીય ક્રિયાઓ પ્રકૃતિ દ્વારા જ થાય છે’ – એવો સ્પષ્ટ અનુભવ થઈ જાય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : મનમાં રાગ-દ્વેષ, હર્ષ-શોક વગેરેનું થવું, માનસિક કર્મ છે.

‘ન્યાય્યમ’ પદનો અર્થ છે – સાત્ત્વિક કર્મ, શાસ્ત્ર-વિહિત કર્મ અથવા શુભ કર્મ. ‘વિપરીતમ્’ પદનો અર્થ છે – રાજસ, તામસ કર્મ, શાસ્ત્ર-નિષિદ્ધ કર્મ અથવા અશુભ કર્મ. ‘ન્યાય્યં વા વિપરીતં વા’ પદોનું તાત્પર્ય છે – માત્ર કર્મ.

સંબંધ – ભગવાને સાખ્યસિદ્ધાંત બતાવવાને માટે જે ઉપક્રમ કર્યો છે, તેમાં પાંચ કારણો બતાવવાનો શું આશય છે – તેનું વર્ણન આગળના શ્લોકમાં કરે છે.

તત્રૈવં સતિ કર્તારમાત્માનં કેવલં તુ યઃ ।
પશ્યત્યકૃતબુદ્ધિત્વાન્ન સ પશ્યતિ દુર્મતિઃ ॥ ૧૬ ॥

તુ	= પરંતુ	કેવલમ્	= કેવળ (શુદ્ધ)	ન, પશ્યતિ	= ખરું નથી
એવમ્	= આવા પાંચ	આત્માનમ્	= આત્માને		જોતો;
	હેતુઓ	કર્તારમ્	= કર્તા	અકૃતબુદ્ધિત્વાત્	= (કેમકે) તેની
સતિ	= હોવા છતાં પણ	પશ્યતિ	= જુવે છે,		બુદ્ધિ શુદ્ધ નથી
યઃ	= જે માણસ	સઃ	= તે		અર્થાત્ તેણે
તત્ર	= તે કર્મોના	દુર્મતિઃ	= મલિન		વિવેકને મહત્ત્વ
	વિષયમાં		બુદ્ધિનો		આપ્યું નથી.

ટીકા – ‘તત્રૈવં સતિ.....પશ્યતિ દુર્મતિઃ’ – જેટલાં પણ કર્મો થાય છે તે બધાં અધિષ્ઠાન, કર્તા, કરણ, ચેષ્ટા અને દૈવ – આ પાંચ કારણોથી જ થાય છે, પોતાના સ્વરૂપથી નહિ. પરંતુ આવું હોવા છતાં પણ જે પુરુષ પોતાના સ્વરૂપને કર્તા માની લે છે, તેની બુદ્ધિ શુદ્ધ નથી – ‘અકૃતબુદ્ધિત્વાત્’ અર્થાત્ તેણે વિવેક-વિચારને મહત્ત્વ નથી આપ્યું. જડ અને ચેતનનો, પ્રકૃતિ અને પુરુષનો જે વાસ્તવિક વિવેક છે, અલગતા છે, તેની તરફ તેણે ધ્યાન નથી આપ્યું. એટલા માટે તેની બુદ્ધિમાં દોષ આવી ગયો છે. આ દોષને કારણે તે પોતાને કર્તા માની લે છે.

અહીં આવેલાં ‘અકૃતબુદ્ધિત્વાત્’ અને ‘દુર્મતિઃ’ પદોનો સમાન અર્થ દેખાતો હોવા છતાં પણ એમનામાં

થોડો ફરક છે, ‘અકૃતબુદ્ધિત્વાત્’ પદ કારણના રૂપમાં આવ્યું છે અને ‘દુર્મતિઃ’ પદ કર્તાના વિશેષણના રૂપમાં આવ્યું છે અર્થાત્ કર્તાના દુર્મતિ હોવામાં અકૃતબુદ્ધિ જ કારણ છે. તાત્પર્ય એ છે કે બુદ્ધિને શુદ્ધ ન કરવાથી અર્થાત્ બુદ્ધિમાં વિવેક જાગ્રત ન કરવાથી જ તે દુર્મતિ છે. જો તેનો વિવેક જાગ્રત હોત, તો તે દુર્મતિ ન રહેત.

કેવળ (શુદ્ધ) આત્મા કંઈ નથી કરતો – ‘ન કરોતિ ન લિપ્યતે’ (ગીતા અ. ૧૩/૩૧); પરંતુ તાદાત્મ્યને કારણે ‘હું નથી કરતો’ – એવો બોધ નથી થતો. બોધ ન થવામાં ‘અકૃતબુદ્ધિ’ જ કારણ છે અર્થાત્ જેણે બુદ્ધિને શુદ્ધ નથી કરી, તે દુર્મતિ જ પોતાને કર્તા માની લે છે; જ્યારે કે શુદ્ધ આત્મામાં કર્તૃત્વ નથી.

‘કેવલમ્’ પદ કર્મયોગ અને સાંખ્યયોગ — બન્નેમાં આવ્યું છે. પ્રકૃતિ અને પુરુષના વિવેકને લીધે કર્મયોગ અને સાંખ્યયોગ ચાલે છે. કર્મયોગમાં બધી ક્રિયાઓ શરીર, મન, બુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયોના દ્વારા જ થાય છે, પરંતુ તેમની સાથે સંબંધ નથી જોડાતો અર્થાત્ તેમનામાં મમતા નથી થતી. મમતા ન થવાથી શરીર, મન વગેરેની સંસારની સાથે જે એકતા છે, તે એકતા અનુભવમાં આવી જાય છે. એકતાનો અનુભવ થતાં જ સ્વરૂપમાં સ્વતઃસિદ્ધ સ્થિતિનો અનુભવ થઈ જાય છે. એટલા માટે કર્મયોગમાં ‘કેવલૈઃ’ પદ શરીર, મન, બુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયોની સાથે આપવામાં આવ્યું છે — ‘કાયેન મનસા બુદ્ધ્યા કેવલૈરિન્દ્રિયૈરપિ’ (ગીતા અ. ૫/૧૧).

સાંખ્યયોગમાં વિવેકવિચારની પ્રધાનતા છે. જેટલાં પણ કર્મો થાય છે, તે બધાં પાંચ કારણોથી થાય છે, પોતાનાં સ્વરૂપથી નહિ. પરંતુ અહંકારથી મોહિત અંતઃકરણવાળો પોતાને કર્તા માની લે છે. વિવેકથી મોહ

દૂર થાય છે. મોહ નષ્ટ થતાં તે પોતાને કર્તા કઈ રીતે માની શકે છે? અર્થાત્ તેને પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપનો અનુભવ થઈ જાય છે. એટલા માટે સાંખ્યયોગમાં ‘કેવલમ્’ પદ સ્વરૂપની સાથે આપવામાં આવ્યું છે — ‘કેવલમ્ આત્માનમ્’^૧

હવે આમાં એક વાત વિશેષ ધ્યાન આપવાની છે કે કર્મયોગમાં ‘કેવળ’ શબ્દ શરીર, મન વગેરેની સાથે રહેવાથી શરીર, મન, બુદ્ધિ વગેરેની સાથે ‘અહમ્’ પણ સંસારની સેવામાં લાગી જશે તથા સ્વરૂપ જેમ છે તેમ જ રહી જશે, અને સાંખ્યયોગમાં સ્વરૂપની સાથે ‘કેવલ’ રહેવાથી ‘હું નિર્લેપ છું’, ‘હું શુદ્ધ-બુદ્ધ-મુક્ત છું’ એ રીતે સૂક્ષ્મ રીતિથી ‘અહં’ની ગંધ રહી જશે. ‘હું નિર્લેપ છું; મારામાં કર્તૃત્વ નથી’ — એવી સ્થિતિ લાંબા કાળ સુધી રહેવાથી આ ‘અહં’ પણ આપોઆપ પીગળી જશે અર્થાત્ પોતાના કારણ પ્રકૃતિમાં લીન થઈ જશે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : બધા કારકો (કરનારાઓ)માં કર્તા મુખ્ય છે. કર્તામાં ચેતનની ઝલક આવે છે, બીજા કારકોમાં આવતી નથી. વાસ્તવમાં ‘કર્તા’ નામ ચેતનનું નથી. આ બની બેઠેલો કર્તા છે — ‘અહંકારવિમૂઢાત્મા કર્તાહમિતિ મન્યતે’ (ગીતા — ૩/૨૭). આ માટે ભગવાને અહીં પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપને કર્તા માનવાવાળાઓની નિંદા કરી છે અને કહ્યું છે કે, તેની બુદ્ધિ શુદ્ધ નથી, તે દુર્મતિ છે. કારણ કે સ્વરૂપમાં કર્તૃત્વ અને ભોક્તૃત્વ બન્ને નથી — ‘શરીરસ્થોઽપિ કૌન્તેય ન કરોતિ ન લિપ્યતે’ (ગીતા — ૧૩/૩૧). મૂળમાં આ નથી, ત્યારે તો તેનો ત્યાગ થઈ શકે છે. આ કર્તૃત્વ — ભોક્તૃત્વ ન ભગવાનના બનાવેલા છે કે ન પ્રકૃતિએ બનાવ્યા છે, બલકે જીવે જ બનાવ્યા છે.

વાસ્તવમાં કર્તા કોઈ નથી, ન તો ચેતન કર્તા છે, ન જડ કર્તા છે. જો કર્તા માનવો જ પડે તો તે જડમાં જ કર્તાપણું માનવું પડશે. આને ભગવાને ગીતામાં અનેક પ્રકારથી બતાવ્યું છે; જેમ કે, સંપૂર્ણ ક્રિયાઓ પ્રકૃતિ દ્વારા જ થાય છે. અર્થાત્ પ્રકૃતિ કર્તા છે (તેરમા અધ્યાયનો ઓગણત્રીસમો શ્લોક); બધી જ ક્રિયાઓ ગુણો દ્વારા થાય છે, ગુણ જ ગુણોમાં વર્તી રહ્યા છે અર્થાત્ ગુણ કર્તા છે (ગીતા-ત્રીજા અધ્યાયનો સત્તાવીસ, અઠાવીસમો અને ચૌદમા અધ્યાયનો તેવીસમો શ્લોક); ઇન્દ્રિયો જ ઇન્દ્રિયોના વિષયમાં વર્તી રહી છે અર્થાત્ ઇન્દ્રિયો કર્તા છે — (પાંચમા અધ્યાયનો નવમો શ્લોક). તાત્પર્ય એ છે કે, કર્તૃત્વ પ્રકૃતિમાં જ છે સ્વરૂપમાં નથી. એ માટે પોતાના ચેતન સ્વરૂપમાં સ્થિત તત્ત્વજ્ઞ મહાપુરુષ ‘હું કાંઈ પણ કરતો નથી’ એવો અનુભવ કરે છે — ‘નૈવ કિંચિત્કરોમીતિ યુક્તો મન્યેત તત્ત્વવિત્’ (ગીતા ૫/૮). ભગવાન પણ કહે છે કે જ્યારે મનુષ્ય ગુણો સિવાય અન્ય કોઈને કર્તા જોતો નથી અર્થાત્ તે ક્રિયામાત્રમાં એવો અનુભવ કરે છે કે, ગુણો સિવાય બીજો કોઈ કર્તા નથી અને પોતાને ગુણોથી બિલકુલ અસંબદ્ધ અનુભવ કરે છે, જે ખરેખર છે,^૧ ત્યારે તે મારા સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે (ચૌદમા અધ્યાયનો ઓગણત્રીસમો શ્લોક).

સાધક ખાવું-પીવું-જાગવું વગેરે લૌકિક ક્રિયાઓને તો વિચાર દ્વારા પ્રકૃતિમાં થવાવાળી આસાનીથી માની શકે છે, પરંતુ તે જપ, ધ્યાન, સમાધિ વગેરે પારમાર્થિક ક્રિયાઓને પોતાના દ્વારા થનારી તથા પોતાના માટે માને છે તો આ વાસ્તવમાં સાધક માટે બાધક છે. કારણ કે જ્ઞાનયોગની દૃષ્ટિએ ક્રિયા ચાહે ઊંચામાં ઊંચી હોય યા નીચામાં નીચી હોય, તે બધી જ એકસરખી (પ્રાકૃત) જ છે. લાકડી ઉગામવી અને માળા ફેરવવી — બન્ને ક્રિયાઓ અલગ-અલગ હોવા છતાં પણ છે તો પ્રકૃતિમાં જ. તાત્પર્ય એ છે કે ખાવા-પીવા-સૂવા-જાગવાથી માંડીને જપ, ધ્યાન, સમાધિ સુધી સંપૂર્ણ લૌકિક પારમાર્થિક ક્રિયાઓ પ્રકૃતિમાં જ થઈ રહી છે. પ્રકૃતિ સાથે સંબંધ જોડ્યા વિના ક્રિયા થવી સંભવ જ નથી. તેથી સાધકે તે પારમાર્થિક ક્રિયાઓનો

૧. સ્વરૂપ (આત્મા) ગુણોથી સર્વથા રહિત છે — ‘નિર્ગુણત્વાત્’ (ગીતા ૧૩/૩૧). ગુણ પ્રકાશ્ય છે, સ્વરૂપ પ્રકાશક છે. ગુણ પરિવર્તનશીલ છે, સ્વરૂપ અપરિવર્તનશીલ છે. ગુણ અનિત્ય છે, સ્વરૂપ નિત્ય છે. સ્વરૂપ નિર્ગુણ હોવા છતાં પણ જ્યારે આ ગુણોનો સંગ કરી લે છે, ત્યારે જન્મ-મરણમાં પડી જાય છે — ‘કારણં ગુણસંજોડસ્ય સદસદ્યોનિજન્મસુ’ (ગીતા — ૧૩/૨૧).

ત્યાગ તો ન કરવો, પરંતુ તે ક્રિયાઓમાં પોતાને કર્તા માનવો ન જોઈએ અર્થાત્ તેમને પોતાના દ્વારા થયેલી અથવા પોતાના માટે ન માને. ક્રિયા ચાહે લૌકિક હોય, ચાહે પારમાર્થિક હોય, તેનું મહત્ત્વ વાસ્તવમાં જડતાનું જ છે. શાસ્ત્ર-વિહિત હોવાને લીધે પારમાર્થિક ક્રિયાઓનું અંતઃકરણમાં જે વિશેષ મહત્ત્વ રહે છે, તે પણ જડતાનું જ મહત્ત્વ હોવાથી સાધક માટે બાધક છે.^૧ પારમાર્થિક ક્રિયાઓનો ઉદ્દેશ પરમાત્મા હોવાથી તે કલ્યાણકારક બની જાય છે. જેમ-જેમ ક્રિયાની ગૌણતા અને ભગવત્સંબંધી મુખ્યતા હોય છે, તેમ-તેમ વધારે લાભ થાય છે. ક્રિયાની પ્રધાનતા હોય તો વર્ષો સુધી સાધના કરવા છતાં લાભ થતો નથી. તેથી ક્રિયાનું મહત્ત્વ ન હોઈ ભગવાનમાં પ્રેમ હોવો જોઈએ. પ્રેમ જ ભક્તિ છે, ક્રિયા નથી.

જેની બુદ્ધિ વિવેકશૂન્ય છે અર્થાત્ જેણે વિવેકને મહત્ત્વ આપ્યું નથી, તે દુર્મતિ છે. બોધ (જ્ઞાન)માં વિવેક કારણ છે, બુદ્ધિ નથી. બુદ્ધિ વિવેકથી શુદ્ધ થાય છે. બુદ્ધિની શુદ્ધિમાં શુભ કર્મો પણ સહાયક બને છે, પરંતુ વિવેક-વિચારથી જેટલી બુદ્ધિની શુદ્ધિ થાય છે, તેટલી શુભ કર્મોથી થતી નથી. વિવેકની અવગણના જેટલી દોષિત છે, તેટલા મળ-વિક્ષેપ-આવરણ દોષી નથી. વિવેક અનાદિ અને નિત્ય છે. તેથી મળ-વિક્ષેપ-આવરણ હોવા છતાં પણ વિવેક જાગ્રત થઈ શકે છે. પાપથી વિવેક નષ્ટ થતો નથી, બલ્કે વિવેક જાગ્રત થતો નથી. વિવેકને મહત્ત્વ ન આપવામાં કારણ છે — ક્રિયા અને પદાર્થનું મહત્ત્વ. ક્રિયા અને પદાર્થને મહત્ત્વ આપનાર જ ‘દુર્મતિ’ છે.

—■—

સંબંધ — પૂર્વશ્લોકમાં એ બતાવ્યું કે શુદ્ધ સ્વરૂપને કર્તા દેખવાવાળો દુર્મતિ બરાબર નથી દેખતો. તો બરાબર દેખવાવાળો કોણ છે — એનું વર્ણન આગળના શ્લોકમાં કરે છે.

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।

उत्वापि स ઈमाँल्लોકાત્ હન્તિ ન નિબધ્યતે ॥ ૧૭ ॥

યસ્ય	= જે માણસનો	બુદ્ધિ:	= બુદ્ધિ	હત્વા	= હણીને
અહંકૃત:	= ‘હું કર્તા છું’ એવો	ન, લિપ્યતે	= લેપાતી નથી,	અપિ	= પણ (વાસ્તવમાં)
ભાવ:	ભાવ	સ:	= તે (યુદ્ધમાં)	ન	= નથી
ન	= નથી	ઈમાન્	= આ	હન્તિ	= હણતો (કે)
	(તેમજ)	લોકાન્	= બધા	ન	= નથી
યસ્ય	= જેની		લોકોને	નિબધ્યતે	= બંધાતો.

ટીકા — ‘યસ્ય નાહંકૃતો ભાવો બુદ્ધિર્યસ્ય ન લિપ્યતે’ — જેનામાં ‘હું કર્તા છું’ — એવો અહંકૃતભાવ નથી અને જેની બુદ્ધિ ‘મને ફળ મળશે’ — એવા સ્વાર્થભાવથી લેપાયેલી નથી. આને આ રીતે સમજવું જોઈએ — જેવી રીતે શાસ્ત્રવિહિત અને શાસ્ત્રનિષિદ્ધ — આ બધી જ ક્રિયાઓ એક પ્રકાશમાં થાય છે અને પ્રકાશને જ આશ્રિત હોય છે; પરંતુ પ્રકાશ કોઈ પણ ક્રિયાનો ‘કર્તા’ નથી બનતો અર્થાત્ પ્રકાશ તે ક્રિયાઓને ન કરવાવાળો છે અને ન કરાવવાવાળો છે. એવી જ રીતે સ્વરૂપની સત્તા વિના વિહિત અને નિષિદ્ધ — કોઈ પણ ક્રિયા નથી થતી; પરંતુ તે સત્તા ન તો તે ક્રિયાઓને કરવાવાળી છે અને ન કરાવવાવાળી છે — એવો જેને સાક્ષાત્ અનુભવ થઈ જાય છે, તેનામાં

‘હું ક્રિયાઓને કરવાવાળો છું.’ — એવો કર્તા ભાવ નથી રહેતો અને ‘અમુક ચીજ જોઈએ, અમુક ચીજ નહિ જોઈએ’; ‘અમુક ઘટના થવી જોઈએ. અમુક ઘટના નહિ થવી જોઈએ’ — એવી બુદ્ધિમાં આસક્તિ (દ્વન્દ્વમોહ) નથી રહેતી. કર્તાભાવ અને બુદ્ધિમાં આસક્તિ ન રહેવાથી તેનાં કર્તૃત્વ અને ભોક્તૃત્વ — બન્ને નષ્ટ થઈ જાય છે અર્થાત્ તેનામાં કર્તૃત્વ અને ભોક્તૃત્વ — એ બન્નેય રહેતાં નથી, એનો વાસ્તવિક અનુભવ થઈ જાય છે.

પ્રકૃતિનું કાર્ય આપમેળે-સ્વાભાવિક જ ચાલી રહ્યું છે, પરિવર્તિત થઈ રહ્યું છે અને પોતાનું સ્વરૂપ કેવળ તેનું પ્રકાશક છે — એવું સમજીને જે પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિત રહે છે, તેનામાં ‘હું કર્તા છું’ એવો અહંકૃતભાવ નથી હોતો;

૧. ભગવાન માટે કરવામાં આવતી ઉપાસનામાં ભગવાનની કૃપા મુખ્ય હોય છે; તેથી તેમાં સાધકનું કર્તૃત્વ (પ્રદાન) નથી. ક્રિયા, કર્મ, ઉપાસના અને વિવેક-ચારેય અલગ અલગ છે. ‘ક્રિયા’ કોઈની પણ સાથે સંબંધ જોડતી નથી. ‘કર્મ’ અનુકૂળ — પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ (ફળ)ની સાથે સંબંધ જોડે છે. ‘ઉપાસના’ ભગવાન સાથે સંબંધ જોડે છે. ‘વિવેક’ જડ-ચેતનનો સંબંધ-વિચ્છેદ કરે છે.

કેમકે અહંકૃતભાવ પ્રકૃતિના કાર્ય શરીરનો સ્વીકાર કરવાથી જ થાય છે. અહંકૃતભાવ સર્વથા દૂર થતાં જ તેની બુદ્ધિમાં ‘ફળ મને મળે’ એવી આસક્તિ પણ નથી રહેતી અર્થાત્ ફળની કામના નથી થતી.

અહંકૃતભાવ એક મનોવૃત્તિ છે, મનોવૃત્તિ હોવા છતાં પણ આ ભાવ કર્તામાં (સ્વયંમાં) રહે છે; કેમકે કર્તૃત્વ અને અકર્તૃત્વ ભાવનો સ્વીકાર પોતે જ કરે છે.

‘હત્વાપિ સ ઈમાંલ્લોકાન્ન હન્તિ ન નિબધ્યતે’ — જેનામાં કર્તૃત્વભાવ નથી, તે આ સઘળાં પ્રાણીઓને એકસાથે મારી નાખે, તોપણ તે મારતો નથી; અને તે બંધાતો પણ નથી; કેમકે તેનામાં ભોકતૃત્વ નથી. તાત્પર્ય એ છે કે તેનો ન તો ક્રિયાની સાથે સંબંધ છે અને ન ફળ સાથે સંબંધ છે.

વાસ્તવમાં પ્રકૃતિ જ ક્રિયા અને ફળમાં પરિણત થાય છે, પરંતુ આ વાસ્તવિકતાનો અનુભવ ન હોવાથી જ પુરુષ (ચેતન) કર્તા અને ભોક્તા બને છે. કારણ કે જ્યારે અહંકારપૂર્વક ક્રિયા થાય છે, ત્યારે કર્તા, કરણ અને કર્મ-ત્રણે મળે છે અને ત્યારે જ કર્મસંગ્રહ થાય છે. પરંતુ જેનામાં અહંકૃત-ભાવ નથી રહ્યો, કેવળ બધાનું પ્રકાશક, આશ્રય, સામાન્ય ચેતન તત્ત્વ જ રહ્યું, પછી તે કેવી રીતે કોઈને મારે? અને કેવી રીતે કોનાથી બંધાય? તેનું ‘મારવું’ અને ‘બંધાવું’ સંભવ જ નથી (ગીતા અ. ૨/૧૮).

બધાં પ્રાણીઓને મારવાં એ શું છે? જેનામાં અહંકૃતભાવ નથી અને જેની બુદ્ધિ નિર્લેપ છે — એવા મનુષ્યનું શરીર જે વર્ણ અને આશ્રમમાં રહે છે, તેના અનુસાર તેની સમક્ષ જે પરિસ્થિતિ આવી જાય છે, તેમાં પ્રવૃત્ત થતાં તેને પાપ નથી લાગતું. જેમ કે, કોઈ જીવનમુક્ત ક્ષત્રિયને માટે આપમેળે યુદ્ધની પરિસ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ જાય તો તે તેના અનુસાર બધાને મારીને પણ ન તો મારે છે અને ન બંધાય છે. કારણ કે તેનામાં અભિમાન અને સ્વાર્થભાવ નથી.

અહીં અર્જુનની સમક્ષ પણ યુદ્ધનો પ્રસંગ છે. એટલા માટે ભગવાને ‘હત્વાપિ’ પદથી અર્જુનને યુદ્ધને માટે પ્રેરણા કરી છે. ‘અપિ’ પદનો ભાવ એ છે કે — ‘કર્મણ્યભિપ્રવૃત્તોઽપિ નૈવ કિંચિત્કરોતિ સઃ’ (ગીતા અ. ૪/૨૦) ‘કર્મોમાં સારી રીતે પ્રવૃત્ત હોવા છતાં પણ તે કંઈ નથી કરતો.’ ‘સર્વથા વર્તમાનોઽપિ સ યોગી મયિ વર્તતે’ (ગીતા અ. ૬/૩૧) ‘સર્વથા વર્તાવ કરતો હોવા છતાં પણ તે યોગી મારામાં રહે છે.’ ‘શરીરસ્થોઽપિ કૌન્તેય ન કરોતિ ન લિપ્યતે’ (ગીતા અ. ૧૩/૩૧) ‘શરીરમાં સ્થિત હોવા છતાં પણ ન કરે છે અને ન

લિપ્ત થાય છે.’ તાત્પર્ય એ છે કે કર્મોમાં સાંગોપાંગ પ્રવૃત્ત થતી વેળાએ અને જે વેળાએ કર્મોમાં પ્રવૃત્તિ નથી, તે વેળાએ પણ સ્વરૂપની નિર્વિકલ્પતા જેમ છે તેમ રહે છે અર્થાત્ ક્રિયા કરવાથી અથવા ક્રિયા ન કરવાથી સ્વરૂપમાં કંઈ પણ ફરક નથી પડતો. કારણ કે ક્રિયાવિભાગ પ્રકૃતિમાં છે, સ્વરૂપમાં નથી.

વાસ્તવમાં આ અહંભાવ (વ્યક્તિત્વ) જ મનુષ્યમાં ભિન્નતા કરવાવાળો છે. અહંભાવ ન રહે તો પરમાત્માની સાથે ભિન્નતાનું કોઈ કારણ જ નથી. પછી તો કેવળ બધાનો આશ્રય, પ્રકાશક સામાન્ય ચેતન જ રહે છે. તે ન તો ક્રિયાનો કર્તા બને છે અને ન ફળનો ભોક્તા પણ બને છે. ક્રિયાઓનો કર્તા અને ફળનો ભોક્તા તો તે પહેલાં પણ ન હતો. કેવળ નાશવાન શરીરની સાથે સંબંધ માનીને જે અહંભાવનો સ્વીકાર કર્યો છે, તે જ અહંભાવથી તેનામાં કર્તાપણું અને ભોક્તાપણું આવ્યું છે.

‘અહમ્’ બે પ્રકારનો હોય છે — અહંસ્કૃતિ અને અહંકૃતિ. ગાઢ નિદ્રામાંથી ઊઠતાં જ સહુથી પહેલાં મનુષ્યને પોતાના હોવાપણા (સત્તામાત્ર)નું ભાન થાય છે, આને અહંસ્કૃતિ કહે છે. તેના પછી તે પોતાનામાં ‘હું અમુક નામ, વર્ણ, આશ્રમ વગેરેનો છું’ — એવો આરોપ કરે છે, એ જ અસતનો સંબંધ છે. અસતના સંબંધથી અર્થાત્ શરીર સાથે તાદાત્મ્ય માનવાથી શરીરની ક્રિયાને લીધે ‘હું કરું છું’ — એવો ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, એને ‘અહંકૃતિ’ કહે છે.

‘અહમ્’ને લીધે જ પોતાનામાં પરિચ્છિન્નતા આવે છે. એટલા માટે અહંસ્કૃતિમાં પણ કિંચિત્ પરિચ્છિન્નતા (વ્યક્તિત્વ)નો દોષ રહે છે. પરંતુ આ પરિચ્છિન્નતા બંધનકારક નથી હોતી અર્થાત્ પરિચ્છિન્નતા રહેવા છતાં પણ અહંસ્કૃતિ દોષિત નથી થતી. કારણ કે અહંકૃતિ અર્થાત્ કર્તૃત્વના વિના પોતાનામાં ગુણદોષનો આરોપ નથી થતો. અહંકૃતિ આવવાથી જ પોતાનામાં ગુણદોષનો આરોપ થાય છે, જેનાથી શુભ-અશુભ કર્મો થાય છે. બોધ થતાં અહંસ્કૃતિમાં જે પરિચ્છિન્નતા છે, તે બળી જાય છે અને સ્કૃતિમાત્ર રહી જાય છે. એવી સ્થિતિમાં મનુષ્ય ન મારે છે અને ન બંધાય છે.

‘ન હન્તિ ન નિબધ્યતે’ (ન મારે છે અને ન બંધાય છે) નો શું ભાવ છે? એક નિર્વિકલ્પ-અવસ્થા હોય છે અને એક નિર્વિકલ્પબોધ હોય છે. નિર્વિકલ્પ-અવસ્થા સાધન-સાધ્ય છે અને તેનું ઉત્થાન પણ થાય છે અર્થાત્ તે એકરસ નથી રહેતી. આ નિર્વિકલ્પ-અવસ્થાથી પણ અસંગતા થતાં સ્વતઃસિદ્ધ નિર્વિકલ્પ-બોધનો અનુભવ થાય છે. નિર્વિકલ્પબોધ સાધન-સાધ્ય નથી અને તેમાં નિર્વિકલ્પતાનો

કોઈ પણ અવસ્થામાં કિંચિત્માત્ર પણ ભંગ નથી થતો. નિર્વિકલ્પબોધમાં કદી પરિવર્તન થયું નથી, થશે નહિ અને થવાનો સંભવ પણ નથી. તાત્પર્ય એ છે કે તે નિર્વિકલ્પબોધમાં કદી ક્ષોભ વગેરે નથી થતાં, આ જ ‘ન હન્તિ ન નિબધ્યતે’નો ભાવ છે.

અહંકૃતભાવ અને બુદ્ધિમાં આસક્તિ ન રહેવાનો ઉપાય શું છે? ક્રિયારૂપે પરિવર્તન કેવળ પ્રકૃતિમાં જ

થાય છે અને તે ક્રિયાઓનો પણ આરંભ અને અંત થાય છે તથા તે કર્મોના ફળરૂપે જે પદાર્થો મળે છે, તેમનો પણ સંયોગ-વિયોગ થાય છે. આ રીતે ક્રિયા અને પદાર્થ — બન્નેની સાથે સંયોગ-વિયોગ થતો રહે છે. સંયોગવિયોગ થવા છતાં પણ પોતે તો પ્રકાશકરૂપે જેમ છે તેમ જ રહે છે. વિવેક-વિચારથી એવો અનુભવ થતાં અહંકૃતભાવ અને બુદ્ધિમાં આસક્તિ નથી રહેતી.

પરિશિષ્ટ ભાવ : અહંકૃતભાવ ન હોવાનું તાત્પર્ય છે — અહંતારહિત થવું, અને બુદ્ધિ લિપ્ત ન હોવાનું તાત્પર્ય છે — કામના, મમતા અને સ્વાર્થ રહિત થવું.

અર્જુને કહ્યું હતું કે, આ આતતાયીઓને મારવાથી અમને પાપ લાગશે — ‘પાપમેવાશ્રયેદસ્માન્હત્વૈતાનાતતાયિનઃ’ (ગીતા — ૧/૩૬) અને ગુરુજનોને મારવાથી પાપ લાગશે — ‘ગુરુનહત્વા હિ મહાનુભાવાન્...’ (ગીતા ૨/૫). તેથી અહીં ભગવાન કહે છે કે, આમને મારવાથી પાપ લાગવાની તો વાત શી છે, સંપૂર્ણ પ્રાણિયોને મારવાથી પણ પાપ નહીં લાગે, કારણ કે પાપ લાગવામાં હેતુ, અહંતા અને બુદ્ધિની આસક્તિ છે. બુદ્ધિ કામના, મમતા અને સ્વાર્થભાવમાં આસક્ત થાય છે. ગંગાજીમાં કોઈ ડૂબીને મરી જાય છે તો ગંગાજીને પાપ લાગતું નથી અને કોઈ તેનું જળ પીએ છે, સ્નાન કરે છે, ખેતી કરે છે, તો તેનાથી ગંગાજીને પુણ્ય મળતું નથી. વરસાદમાં અનેક જીવો મરી જાય છે અને અનેકોને નવું જીવન મળી જાય છે, પરંતુ તેથી વરસાદને પાપ-પુણ્ય લાગતાં નથી. કારણ કે ગંગાજી અને વરસાદમાં અહંકૃતભાવ કે બુદ્ધિની આસક્તિ નથી. જો ડોક્ટરમાં કામના, મમતા અને સ્વાર્થબુદ્ધિ ન હોય તો ઓપરેશન કરતાં શરીરમાં ચીરો મૂકવા છતાં પાપ લાગતું નથી. જો તેનામાં અહંકૃતભાવ પણ ન હોય તો પછી પાપ લાગવાનો પ્રશ્ન જ ક્યાં છે?

જ્ઞાનયોગથી ‘અહંકૃતભાવ’નો નાશ થાય છે અને કર્મયોગથી ‘બુદ્ધિની લિપ્તતા’ (આસક્તિ)નો નાશ થાય છે. બન્નેમાંથી કોઈ એકનો નાશ થવાથી બીજાનો પણ નાશ થઈ જાય છે. અહંકૃતભાવને કારણે જ જીવમાં ભોગ અને મોક્ષની ઈચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે. અહંકૃતભાવ છૂટી જવાથી ભોગેચ્છા પણ છૂટી જાય છે — ‘બુદ્ધિર્યસ્ય ન લિપ્યતે.’ ભોગેચ્છા છૂટી જવાથી મોક્ષની ઈચ્છા પણ સ્વતઃ પૂરી થઈ જાય છે; કારણ કે મોક્ષ સ્વતઃસિદ્ધ છે.

— ■ —

સંબંધ — જ્ઞાન અને પ્રવૃત્તિ (ક્રિયા) દોષિત નથી હોતાં, પરંતુ કર્તૃત્વાભિમાન જ દોષિત હોય છે; કેમકે કર્તૃત્વાભિમાનથી જ કર્મસંગ્રહ થાય છે — આ વાત આગળના શ્લોકમાં બતાવે છે.

જ્ઞાનં જ્ઞેયં પરિજ્ઞાતા ત્રિવિધા કર્મયોદના ।

કરણં કર્મ કર્તેતિ ત્રિવિધઃ કર્મસંગ્રહઃ ॥ ૧૮ ॥

જ્ઞાનમ્	= જ્ઞાન,	કર્મયોદના	= કર્મમાં પ્રેરણા	કર્તા	= કર્તા -
જ્ઞેયમ્	= જ્ઞેય (અને)		થાય છે (તથા)	ઈતિ	= આ
પરિજ્ઞાતા	= પરિજ્ઞાતા	કરણમ્	= કરણ,	ત્રિવિધઃ	= ત્રણ પ્રકારથી
ત્રિવિધા	= આ ત્રણ પ્રકારથી	કર્મ	= કર્મ (તેમજ)	કર્મસંગ્રહઃ	= કર્મસંગ્રહ થાય છે.

ટીકા — [આ જ અધ્યાયના ચૌદમા શ્લોકમાં ભગવાને કર્મોના થવામાં પાંચ કારણો બતાવ્યાં — અધિષ્ઠાન, કર્તા, કરણ, ચેષ્ટા અને દૈવ (સંસ્કાર). આ પાંચેયમાં પણ મૂળ કારણ છે — કર્તા. આ મૂળ કારણને દૂર કરવાને માટે ભગવાને સોળમા શ્લોકમાં કર્તૃત્વભાવ રાખવાવાળાની ભારે નિંદા કરી અને સત્તરમા શ્લોકમાં

કર્તૃત્વભાવ ન રાખવાવાળાની ભારે પ્રશંસા કરી. કર્તૃત્વભાવ બિલકુલ ન રહે, એ સ્પષ્ટરૂપે સમજાવવાને માટે જ અઢારમો શ્લોક કહેવામાં આવ્યો છે.]

‘જ્ઞાનં જ્ઞેયં પરિજ્ઞાતા ત્રિવિધા કર્મયોદના’ — જ્ઞાન, જ્ઞેય અને પરિજ્ઞાતા — આ ત્રણેથી કર્મપ્રેરણા થાય છે. ‘જ્ઞાન’ને સહુથી પહેલાં કહેવામાં એ ભાવ છે કે હરેક

મનુષ્યની કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ થાય છે તો પ્રવૃત્તિના પહેલાં જ્ઞાન થાય છે. જેમ કે, પાણી પીવાની પ્રવૃત્તિની પહેલાં તરસનું જ્ઞાન થાય છે, પછી તે પાણીથી તરસ છિપાવે છે. પાણી વગેરે જે વિષયનું જ્ઞાન થાય છે, તે ‘જ્ઞેય’ કહેવાય છે અને જેને જ્ઞાન થાય છે, તે ‘પરિજ્ઞાતા’ કહેવાય છે. જ્ઞાન, જ્ઞેય, અને પરિજ્ઞાતા — ત્રણેય હોવાથી જ કર્મ કરવાની પ્રેરણા થાય છે. જો આ ત્રણેમાંથી એક પણ ન હોય તો કર્મ કરવાની પ્રેરણા નથી થતી.

‘પરિજ્ઞાતા’ તેને કહે છે, જે ‘પરિતઃ’ જ્ઞાતા છે અર્થાત્ જે બધા પ્રકારની ક્રિયાઓની સ્ફુરણાનો જ્ઞાતા છે. તે કેવળ ‘જ્ઞાતા’ માત્ર છે અર્થાત્ તેને ક્રિયાઓની સ્ફુરણામાત્રનું જ્ઞાન થાય છે, તેનામાં પોતાને માટે કંઈ ઇચ્છવાનું અથવા તે ક્રિયાને કરવાનું અભિમાન વગેરે બિલકુલ નથી થતું.

કોઈ પણ ક્રિયા કરવાની સ્ફુરણા એક વ્યક્તિવિશેષમાં જ થાય છે. એટલા માટે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ વિષયોને લીધે સાંભળવાવાળો, સ્પર્શ કરવાવાળો, દેખવાવાળો, ચાખવાવાળો અને સૂંઘવાવાળો — એ રીતે અનેક ‘કર્તા’ હોઈ શકે છે; પરંતુ એ બધાને જાણવાવાળો એક જ રહે છે, તેને જ અહીં ‘પરિજ્ઞાતા’ કહ્યો છે.

‘કરણં કર્મ કર્તેતિ ત્રિવિધઃ કર્મસંગ્રહઃ’ કર્મસંગ્રહનાં ત્રણ કારણો છે — કરણ, કર્મ તથા કર્તા. આ ત્રણેના સહયોગથી કર્મ પૂરું થાય છે. જે સાધનોથી કર્તા કર્મ કરે

છે, તે ક્રિયા કરવાનાં સાધનો (ઇન્દ્રિયો વગેરે)ને ‘કરણ’ કહે છે. ખાવું-પીવું, ઊઠવું-બેસવું, ચાલવું-ફરવું, આવવું-જવું વગેરે જે ચેષ્ટાઓ કરવામાં આવે છે, તેમને ‘કર્મ’ કહે છે. કરણ અને ક્રિયાની સાથે પોતાનો સંબંધ જોડીને કર્મ કરવાવાળાને ‘કર્તા’ કહે છે. આ રીતે આ ત્રણેયના મળવાથી જ કર્મ બને છે.

ભગવાનને અહીં ખાસ વાત એ બતાવવી છે કે કર્મ-સંગ્રહ કેવી રીતે થાય છે? અર્થાત્ કર્મ બંધનકારક કેવી રીતે બને છે? કર્મ થવામાં ત્રણ કારણો બતાવતાં ભગવાનનું લક્ષ્ય મૂળ કારણ ‘કર્તા’ને બતાવવાનું જ છે; કેમકે કર્મસંગ્રહનો ખાસ સંબંધ કર્તા સાથે છે. જો કર્તાપણું ન હોય તો કર્મસંગ્રહ નથી થતો, કેવળ ક્રિયામાત્ર થાય છે.

કર્મસંગ્રહમાં ‘કરણ’ એ કારણ નથી, કેમકે કરણ કર્તાને આધીન હોય છે. કર્તા જેવું કર્મ કરવા ઇચ્છે છે, તેવું જ કર્મ થાય છે, એટલા માટે ‘કર્મ’ પણ કર્મસંગ્રહમાં ખાસ કારણ નથી. સાંખ્યસિદ્ધાંત અનુસાર મુખ્ય બંધનકારક છે — અહંકૃતભાવ અને એનાથી જ કર્મસંગ્રહ થાય છે. અહંકૃતભાવ ન હોય તો કર્મસંગ્રહ નથી થતો અર્થાત્ કર્મ, ફળ આપનારું નથી બનતું. આ મૂળ કારણનું જ્ઞાન કરાવવાને માટે જ ભગવાને કરણ અને કર્મને પહેલાં રાખીને કર્તાને કર્મસંગ્રહની પાસે રાખ્યો છે, જેનાથી એ ખ્યાલમાં આવી જાય કે ‘કર્તા’ જ બાંધવાવાળો છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : અર્જુને જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગનું તત્ત્વ જાણવા માટે ઇચ્છા પ્રગટ કરી હતી. (અઢારમા અધ્યાયનો પહેલો શ્લોક), એ માટે ભગવાને બારમા શ્લોક સુધી કર્મયોગનું વર્ણન કર્યું. પછી ભગવાને જ્ઞાનયોગની દૃષ્ટિથી કર્મોનું વિવેચન કરતાં, પ્રથમ કર્મોની સિદ્ધિ માટે પાંચ હેતુ બતાવ્યા (અઢારમા અધ્યાયનો તેરમો, ચૌદમો તથા પંદરમો શ્લોક). એ જ વાતનું હવે બીજી રીતે કર્મપ્રેરણા અને કર્મસંગ્રહના રૂપમાં વર્ણન કરે છે.

જ્યારે મનુષ્યમાં અહંકાર અને આસક્તિ રહે છે, ત્યારે જ્ઞાતા-જ્ઞાન-જ્ઞેયરૂપ ત્રિપુટીથી ‘કર્મપ્રેરણા’ અર્થાત્ કર્મ કરવામાં પ્રવૃત્તિ થાય છે. તે માને છે કે કર્મ કરીશ તો મને અમુક ફળ મળશે. કર્મપ્રેરણા થવાથી ‘કર્મસંગ્રહ’ અર્થાત્ પાપ અને પુણ્યનો સંગ્રહ થાય છે. તે પાપ અને પુણ્ય આપનારાં કર્મ કેવાં હોય છે — એ આગળ, વીસમા શ્લોકમાં ભગવાન વિસ્તારથી કહેશે.

—■—

સંબંધ — ગુણાતીત થવાના ઉદ્દેશ્યથી હવે આગળના શ્લોકથી ત્રિગુણાત્મક પદાર્થોના પ્રકરણનો આરંભ કરે છે.

જ્ઞાનં કર્મ ચ કર્તા ચ ત્રિધૈવ ગુણભેદતઃ ।

પ્રોચ્યતે ગુણસંખ્યાને યથાવચ્છૃણુ તાન્યપિ ॥ ૧૯ ॥

ગુણ- = ગુણોનું વિવેચન
સંખ્યાને કરવાવાળાં શાસ્ત્રોમાં
ગુણભેદતઃ = ગુણોના ભેદથી
જ્ઞાનમ્, ચ = જ્ઞાન અને
કર્મ = કર્મ

ચ = તથા
કર્તા = કર્તા
ત્રિધા = ત્રણ-ત્રણ પ્રકારે
એવ = જ
પ્રોચ્યતે = કહેવાય છે,

તાનિ = એમને
અપિ = પણ (તું મારી પાસેથી)
યથાવત્ = સારી પેઠે
શ્રુણુ = સાંભળ.

ટીકા - ‘પ્રોચ્યતે ગુણસંખ્યાને’ - જે શાસ્ત્રમાં ગુણોના સંબંધથી પ્રત્યેક પદાર્થના ભિન્ન-ભિન્ન ભેદોની ગણના કરવામાં આવી છે, તે જ શાસ્ત્રના અનુસાર હું તને જ્ઞાન, કર્મ તથા કર્તાના ભેદ બતાવી રહ્યો છું.

‘જ્ઞાનં કર્મ ચ કર્તા ચ ત્રિધૈવ ગુણભેદતઃ’ - પાછલા શ્લોકમાં ભગવાને કર્મની પ્રેરણા થવામાં ત્રણ કારણો બતાવ્યાં તથા ત્રણ કારણો જ કર્મ થવામાં હેતુ બતાવ્યાં. આ રીતે કર્મસંગ્રહ થવા સુધીમાં કુલ છ બાબતો બતાવી.^૧ હવે આ શ્લોકમાં ભગવાન જ્ઞાન, કર્મ તથા કર્તા - આ ત્રણેનું વિવેચન કરવાની જ વાત કરે છે. કર્મપ્રેરક વિભાગમાંથી વિવેચન કરવાને માટે કેવળ ‘જ્ઞાન’ લેવામાં આવ્યું છે, કેમકે કોઈ પણ કર્મની પ્રેરણામાં પહેલાં જ્ઞાન જ હોય છે. જ્ઞાનના પછી જ કાર્યનો આરંભ થાય છે. કર્મસંગ્રહ-વિભાગમાંથી કેવળ ‘કર્મ’ અને ‘કર્તા’ લેવામાં આવ્યા છે. જોકે કર્મના થવામાં કર્તા મુખ્ય છે, તોપણ સાથે કર્મને પણ લેવાનું કારણ એ છે કે કર્તા જ્યારે કર્મ કરે છે, ત્યારે જ કર્મસંગ્રહ થાય છે. જો કર્તા કર્મ ન કરે તો કર્મસંગ્રહ થશે જ નહિ. તાત્પર્ય એ થયું કે કર્મપ્રેરણામાં ‘જ્ઞાન’ તથા કર્મસંગ્રહમાં ‘કર્મ’ અને ‘કર્તા’ મુખ્ય છે. આ ત્રણે (જ્ઞાન, કર્મ અને કર્તા) સાત્ત્વિક હોય તો જ મનુષ્ય નિર્લિપ્ત થઈ શકે છે, રાજસ અને તામસ હોય તો નહિ. આથી અહીં કર્મપ્રેરક વિભાગમાંથી ‘જ્ઞાતા’ અને ‘જ્ઞેય’ને તથા કર્મસંગ્રહ-વિભાગમાંથી ‘કરણ’ને નથી લેવામાં આવ્યા.

કર્મપ્રેરકવિભાગના ‘જ્ઞાતા’ અને ‘જ્ઞેય’નું વિવેચન કેમ નથી કર્યું? કારણ કે જ્ઞાતા જ્યારે ક્રિયા સાથે સંબંધ જોડે છે, ત્યારે તે ‘કર્તા’ કહેવાય છે અને તે કર્તાના ત્રણ (સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ) ભેદોની અંતર્ગત જ જ્ઞાતાના ત્રણ ભેદ થઈ જાય છે, પરંતુ જ્ઞાતા જ્યારે જ્ઞપ્તિ (જાણનારો) જ રહે છે, ત્યારે તેના ત્રણ ભેદ નથી થતા; કેમકે તેમાં ગુણોનો સંગ નથી. ગુણોનો સંગ થવાથી જ તેના ત્રણ ભેદ થઈ જાય છે. એટલા માટે વૃત્તિ-જ્ઞાન જ સાત્ત્વિક, રાજસ તથા તામસ થાય છે.

જેને જાણવામાં આવે, તે વિષયને ‘જ્ઞેય’ કહે છે. જાણવાના વિષયો અનેક છે, એટલા માટે તેના અલગ ભેદ નથી કરવામાં આવ્યા. પરંતુ જાણવાયોગ્ય બધા વિષયોનું એકમાત્ર લક્ષ્ય ‘સુખ’ પ્રાપ્ત કરવાનું જ રહે છે. જેમ કે, કોઈ વિદ્યા શીખે છે, કોઈ ધન કમાય છે, કોઈ અધિકાર

મેળવવાની ચેષ્ટા કરે છે તો આ બધા વિષયોને જાણવા, પામવાની ચેષ્ટાનું લક્ષ્ય એકમાત્ર ‘સુખ’ જ રહે છે. વિદ્યા શીખવામાં એ જ ભાવ રહે છે કે વધારે ભણીને વધારે ધન કમાઈશ, માન મેળવીશ અને તેમનાથી હું સુખી થઈશ. એવી જ રીતે દરેક કર્મનું લક્ષ્ય પરંપરાથી સુખ જ રહે છે. એટલા માટે ભગવાને જ્ઞેયના ત્રણ ભેદ સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ ‘સુખ’ના નામથી આગળ (અ. ૧૮/૩૬ થી ૩૮માં) કર્યા છે.

પરંતુ ભગવાને કરણના ત્રણ ભેદ નથી કર્યા; કેમકે ઈન્દ્રિયો વગેરે જેટલાં પણ કારણો છે, તે બધાં સાધનમાત્ર છે. એટલા માટે તેમના ત્રણ ભેદ નથી થતા. પરંતુ આ બધાં જ કારણોમાં ‘બુદ્ધિ’ની જ પ્રધાનતા છે; કેમકે મનુષ્ય કારણો દ્વારા જે કંઈ પણ કામ કરે છે, તે બુદ્ધિપૂર્વક (વિચારપૂર્વક) જ કરે છે. એટલા માટે ભગવાને કરણના ત્રણ ભેદ સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ ‘બુદ્ધિ’ના નામથી આગળ (અ. ૧૮/૩૦ થી ૩૨માં) કર્યા છે.

બુદ્ધિને દૃઢ રાખવામાં ‘ધૃતિ’, બુદ્ધિની સહાયક બને છે. જ્ઞાનયોગની સાધનામાં ભગવાને બે જગાએ (અ. ૬/૨૫માં તથા ૧૮/૫૧માં) બુદ્ધિની સાથે ‘ધૃતિ’ પદ પણ આપ્યું છે. આનાથી એ માલૂમ પડે છે કે જ્ઞાનમાર્ગમાં બુદ્ધિની સાથે ધૃતિની વિશેષ આવશ્યકતા છે. એટલા માટે ભગવાને ધૃતિના પણ ત્રણ ભેદ (અ. ૧૮/૩૩ થી ૩૫માં) બતાવ્યા છે.

‘ત્રિધૈવ’ પદમાં એ ભાવ છે કે આ ભેદ ત્રણ (સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ) જ થાય છે, ઓછા અને વધારે નથી થતા અર્થાત્ ન બે થાય છે અને ન ચાર થાય છે. કારણ કે સત્ત્વ, રજ અને તમ - આ ત્રણ ગુણો જ પ્રકૃતિથી જ ઉત્પન્ન છે - ‘સત્ત્વં રજસ્તમ ઈતિ ગુણાઃ પ્રકૃતિસમ્ભવાઃ’ (ગીતા અ. ૧૪/૫). એટલા માટે આ ત્રણે ગુણોને લીધે ત્રણ જ ભેદ થાય છે.

‘યથાવત્’ - ગુણસંખ્યાન-શાસ્ત્રમાં આ વિષયનું જેવું વર્ણન થયું છે, તેવું ને તેવું તને સંભળાવી રહ્યો છું; પોતાના તરફથી કંઈક ઓછું કે વધારે કરીને નથી કહેતો.

‘શૃણુ’ - આ વિષયને ધ્યાનથી સાંભળ. કારણ કે સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ - આ ત્રણેમાંથી ‘સાત્ત્વિક’ ચીજો તો કર્મો સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ કરીને પરમાત્મતત્ત્વનો બોધ કરાવનારી છે, ‘રાજસ’ ચીજો જન્મ-મરણ આપવાવાળી છે, અને ‘તામસ’ ચીજો પતન કરવાવાળી અર્થાત્ નરકો

૧. કર્મપ્રેરણા તો સૂક્ષ્મ છે અને કર્મસંગ્રહ સ્થૂળ છે અર્થાત્ જ્ઞાન, જ્ઞેય અને જ્ઞાતા - આ ત્રણે સૂક્ષ્મ સામગ્રી છે તથા કર્મ, કરણ અને કર્તા - આ ત્રણે સ્થૂળ સામગ્રી છે.

અને નીચ યોનિઓમાં લઈ જવાવાળી છે. એટલા માટે એમનું વર્ણન સાંભળીને સાત્ત્વિક ચીજોનું ગ્રહણ તથા રાજસ-તામસ ચીજોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

‘તાનિ’ — આ જ્ઞાન વગેરેનો તમારા સ્વરૂપ સાથે કોઈ સંબંધ નથી. તમારું સ્વરૂપ તો સદા નિર્લેપ છે.

‘અપિ’ — આના ભેદોને જાણવાની પણ બહુ જ આવશ્યકતા છે, કેમકે એમને સારી રીતે જાણવાથી ‘યસ્ય નાહંકૃતો ભાવો... ન હન્તિ ન નિબધ્યતે’ (અ. ૧૮/૧૭)

— આ શ્લોકનો બરાબર અનુભવ થઈ જશે અર્થાત્ પોતાના સ્વરૂપનો બોધ થઈ જશે.

સંબંધ — હવે ભગવાન સાત્ત્વિક જ્ઞાનનું વર્ણન કરે છે.

સર્વભૂતેષુ યેનૈકં ભાવમવ્યયમીક્ષતે ।
અવિભક્તં વિભક્તેષુ તજ્ઞાનં વિદ્ધિ સાત્ત્વિકમ્ ॥ ૨૦ ॥

યેન	= જે જ્ઞાનથી (સાધક)	એકમ્	= એક	તત્	= તે
વિભક્તેષુ	= ભિન્ન-ભિન્ન	અવ્યયમ્	= અવિનાશી	જ્ઞાનમ્	= જ્ઞાનને (તું)
સર્વભૂતેષુ	= સઘળાં પ્રાણીઓમાં	ભાવમ્	= ભાવ (સત્તા)ને	સાત્ત્વિકમ્	= સાત્ત્વિક
અવિભક્તમ્	= અવિભાજિતરૂપે	ઈક્ષતે	= જુએ છે,	વિદ્ધિ	= જાણ.

ટીકા — ‘સર્વભૂતેષુ યેનૈકં... અવિભક્તં વિભક્તેષુ’ — વ્યક્તિ, વસ્તુ વગેરેમાં જે ‘છે’પણું દેખાય છે, તે એ વ્યક્તિ, વસ્તુ વગેરેનું નથી, પરંતુ બધામાં પરિપૂર્ણ પરમાત્માનું જ છે. તે વ્યક્તિ, વસ્તુ વગેરેની સ્વતંત્ર સત્તા જ નથી; કેમકે તેઓમાં પ્રતિક્ષણે પરિવર્તન થઈ રહ્યું છે કોઈ પણ વ્યક્તિ, વસ્તુ વગેરે એવી નથી, જેનામાં પરિવર્તન ન થતું હોય; પરંતુ પોતાના અજ્ઞાન (અણસમજ)થી તેઓની સત્તા દેખાય છે. જ્યારે અજ્ઞાન દૂર થઈ જાય છે, જ્ઞાન થઈ જાય છે, ત્યારે સાધકની દૃષ્ટિ એ અવિનાશી તત્ત્વની તરફ જ જાય છે, જેની સત્તાથી આ બધું સત્તાવાન થઈ રહ્યું છે.

જ્ઞાન થતાં સાધકની દૃષ્ટિ પરિવર્તનશીલ વસ્તુઓને ભેદીને પરિવર્તનરહિત તત્ત્વની તરફ જ જાય છે (ગીતા અ. ૧૩/૨૭). પછી તે વિભક્ત અર્થાત્ અલગ-અલગ વસ્તુ, વ્યક્તિ, પરિસ્થિતિ, ઘટના વગેરેમાં વિભાગરહિત એક જ તત્ત્વને દેખે છે (ગીતા અ. ૧૩/૧૬). તાત્પર્ય એ છે કે અલગ-અલગ જ્ઞાન અને યથાયોગ્ય અલગ-અલગ વ્યવહાર થવા છતાં પણ તે એ વિકારી વસ્તુઓમાં તે સ્વતઃસિદ્ધ નિર્વિકાર એક તત્ત્વને દેખે છે. તેના આ રીતે જોવાની એ જ પહેચાન છે કે તેના અંતઃકરણમાં રાગદ્વેષ નથી હોતા.

‘તજ્ઞાનં વિદ્ધિ સાત્ત્વિકમ્’ — તે જ્ઞાનને તું સાત્ત્વિક જાણ. પરિવર્તનશીલ વસ્તુઓ, વૃત્તિઓના સંબંધથી જ તેને ‘સાત્ત્વિક જ્ઞાન’ કહે છે. સંબંધરહિત થતાં એ જ જ્ઞાન ‘વાસ્તવિક બોધ’ કહેવાય છે, જેને

ભગવાને બધાં સાધનોથી જાણવા યોગ્ય જ્ઞેયતત્ત્વ બતાવ્યું છે ‘જ્ઞેયં યત્તત્ત્રવક્ષ્યામિ યજ્ઞાત્વામૃતમશ્નુતે’ (ગીતા અ. ૧૩/૧૨).

માર્મિક વાત

સંસારનું જ્ઞાન ઇન્દ્રિયોથી થાય છે, ઇન્દ્રિયોનું જ્ઞાન બુદ્ધિથી થાય છે અને બુદ્ધિનું જ્ઞાન ‘હું’થી થાય છે, તે ‘હું’ બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયો અને વિષય — આ ત્રણેને જાણે છે. પરંતુ આ ‘હું’નું પણ એક પ્રકાશક છે, જેમાં ‘હું’નું પણ ભાન થાય છે. તે પ્રકાશ સર્વદેશીય અને અસીમ છે, જ્યારે કે ‘હું’ એકદેશીય અને સીમિત છે. તે પ્રકાશમાં જેવી રીતે ‘હું’નું ભાન થાય છે, તેવી જ રીતે ‘તું’, ‘આ’ અને ‘તે’નું પણ ભાન થાય છે. તે પ્રકાશ કશાનો પણ વિષય નથી. વાસ્તવમાં તે પ્રકાશ નિર્ગુણ જ છે; પરંતુ વ્યક્તિવિશેષમાં રહેવાવાળો હોવાથી (વૃત્તિઓના સંબંધથી) તેને ‘સાત્ત્વિક જ્ઞાન’ કહે છે.

આ સાત્ત્વિક જ્ઞાનને બીજી રીતે આ પ્રકારે સમજવું જોઈએ — ‘હું’, ‘તું’, ‘આ’ અને ‘તે’ — આ ચારેય કોઈ પ્રકાશમાં કામ કરે છે. આ ચારેયની અંતર્ગત સઘળાં પ્રાણીઓ આવી જાય છે, જે વિભક્ત છે; પરંતુ એમનું જે પ્રકાશક છે, તે અવિભક્ત (વિભાગરહિત) છે.

બોલવાવાળો ‘હું’, તેની સમક્ષ સાંભળવાવાળો ‘તું’ અને પાસેવાળો ‘આ’ તથા દૂરવાળો ‘તે’ કહેવામાં આવે છે અર્થાત્ બોલવાવાળો પોતાને ‘હું’ કહે છે, સામેવાળાને ‘તું’ કહે છે, પાસેવાળાને ‘આ’ કહે છે અને દૂરવાળાને

‘તે’ કહે છે. જે ‘તું’ બનેલો હતો, તે ‘હું’ થઈ જાય તો ‘હું’ બનેલો ‘તું’ થઈ જશે અને ‘આ’ તથા ‘તે’ તે જ રહેશે. એ જ રીતે ‘આ’ કહેવડાવવાવાળો જો ‘હું’ બની જાય તો ‘તું’ કહેવડાવવાવાળો ‘આ’ બની જશે અને ‘હું’ કહેવડાવવાવાળો ‘તું’ બની જશે. ‘તે’ પરોક્ષ હોવાથી પોતાની જગાએ જ રહ્યો. હવે ‘તે’ કહેવડાવવાવાળો ‘હું’ બની જશે તો તેની દૃષ્ટિમાં ‘હું’, ‘તું’ અને ‘આ’ કહેવડાવવાવાળા બધા ‘તે’ થઈ જશે.^૧ આ રીતે ‘હું’, ‘તું’, ‘આ’ અને ‘તે’ — આ ચારેય એકબીજાની દૃષ્ટિમાં ચારેય બની શકે છે.

આનાથી એ સિદ્ધ થયું કે ‘હું’, ‘તું’, ‘આ’ અને ‘તે’ — એ બધા પરિવર્તનશીલ છે અર્થાત્ ટકવાવાળા નથી, વાસ્તવિક નથી. જો વાસ્તવિક હોત તો એક જ રહેત. વાસ્તવિક તો એ બધાનો પ્રકાશક અને આશ્રય છે, જેના પ્રકાશમાં ‘હું’, ‘તું’, ‘આ’ અને ‘તે’નું ભાન થઈ રહ્યું છે. તે પ્રકાશમાં ‘હું’, ‘તું’, ‘આ’ અને ‘તે’ — આ ચારેય

નથી, બલ્કે તેનાથી જ આ ચારેયને સત્તા મળે છે. પોતાની માન્યતાને કારણે ‘હું’, ‘તું’, ‘આ’ અને ‘તે’નું તો ભાન થાય છે, પરંતુ પ્રકાશકનું ભાન નથી થતું. તે પ્રકાશક બધાને પ્રકાશિત કરે છે, સ્વયંપ્રકાશ-સ્વરૂપ છે અને સદા યથાવત્ રહે છે. ‘હું’, ‘તું’, ‘આ’ અને ‘તે’ — આ બધું વિભક્ત પ્રાણીઓનું સ્વરૂપ છે અને જે વાસ્તવિક પ્રકાશક છે, તે અવિભક્ત છે. આ જ વાસ્તવમાં ‘સાત્ત્વિક જ્ઞાન’ છે.

વિભાગવાળી, પરિવર્તનશીલ અને નષ્ટ થવાવાળી જેટલી વસ્તુઓ છે, આ જ્ઞાન તેનું પ્રકાશક છે અને સ્વયં પણ નિર્મળ તથા વિકારરહિત છે — ‘તત્ત્વ સત્ત્વં નિર્મલત્વાત્પ્રકાશકમનામયમ્’ (ગીતા અ. ૧૪/૬). એટલા માટે આ જ્ઞાનને ‘સાત્ત્વિક’ કહેવામાં આવે છે.

વાસ્તવમાં આ ‘સાત્ત્વિક જ્ઞાન’ પ્રકાશની દૃષ્ટિ (સંબંધ)થી ‘પ્રકાશક’ અને વિભક્તની દૃષ્ટિએ ‘અવિભક્ત’ કહેવામાં આવે છે. પ્રકાશ્ય અને વિભક્તથી રહિત થવાથી તો આ નિર્ગુણ, નિરપેક્ષ ‘વાસ્તવિક જ્ઞાન’ જ છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : જેમ સાધારણ મનુષ્ય શરીરમાં પોતાને વ્યાપક માને છે, એ જ પ્રમાણે સાધક સંસારમાં પરમાત્માને વ્યાપક માને છે. જેમ શરીર અને સંસાર એક છે, એ જ પ્રમાણે સ્વયં અને પરમાત્મા એક છે.

સાધકની દૃષ્ટિમાં પ્રાણિયોની પણ સત્તા રહેવાને કારણે આ ‘સાત્ત્વિક જ્ઞાન’ (વિવેક) કહેવામાં આવ્યું છે. જો તેની દૃષ્ટિમાં પ્રાણિયોની સત્તા ન રહે, માત્ર અવિનાશી સત્તા જ રહે તો આ ગુણાતીત ‘તત્ત્વજ્ઞાન’ (બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ) જ છે. તે અવિનાશી સત્તા સર્વત્ર સમાનરૂપે વિદ્યમાન છે. તે સત્તાની સાથે આપણી સ્વાભાવિક એકતા છે.

સંબંધ — હવે રાજસ જ્ઞાનનું વર્ણન કરે છે.

પૃથક્ત્વેન તુ યજ્ઞજ્ઞાનં નાનાભાવાન્પૃથગ્વિધાન્ ।

વેત્તિ સર્વેષુ ભૂતેષુ તજ્ઞજ્ઞાનં વિદ્ધિ રાજસમ્ ॥ ૨૧ ॥

તુ	= પરંતુ	ભૂતેષુ	= પ્રાણીઓમાં	તત્	= તે
યત્	= જે	પૃથક્ત્વેન	= જુદા-જુદા રૂપે	જ્ઞાનમ્	= જ્ઞાનને
જ્ઞાનમ્	= જ્ઞાન એટલે કે જે	નાનાભાવાન્	= અનેક ભાવોને		(તું)
	જ્ઞાન દ્વારા મનુષ્ય	પૃથગ્વિધાન્	= જુદા-જુદા રૂપે	રાજસમ્	= રાજસ
સર્વેષુ	= સંપૂર્ણ	વેત્તિ	= જાણે છે,	વિદ્ધિ	= જાણ.

૧. ઉદાહરણના રૂપમાં — રામ, શ્યામ, ગોવિંદ અને ગોપાલ — આ ચાર વ્યક્તિઓ છે. રામ અને શ્યામ એકબીજાની સામે છે, ગોવિંદ તેમની પાસે છે અને ગોપાલ તેમનાથી દૂર છે. રામ પોતાને ‘હું’ કહે છે, પોતાની સામેવાળા શ્યામને ‘તું’ કહે છે, પાસેવાળા ગોવિંદને ‘આ’ કહે છે અને દૂરવાળા ગોપાલને ‘તે’ કહે છે. હવે જો શ્યામ પોતાને ‘હું’ કહે તો રામને તે ‘તું’ કહેશે, ગોવિંદને ‘આ’ કહેશે અને ગોપાલને ‘તે’ કહેશે. એ જ રીતે જો ગોવિંદ પોતાને ‘હું’ કહે તો તે શ્યામને ‘આ’ કહેશે અને રામને ‘તું’ કહેશે અથવા શ્યામને ‘તું’ અને રામને ‘આ’ કહેશે; તથા દૂરવાળા ગોપાલને ‘તે’ કહેશે. હવે જો ગોપાલ પોતાને ‘હું’ કહે તો તે રામ, શ્યામ અને ગોવિંદ — ત્રણેને ‘તે’ કહેશે. આ રીતે રામ, શ્યામ, ગોવિંદ અને ગોપાલ — આ ચારેય એકબીજાની દૃષ્ટિમાં ‘હું’, ‘તું’ ‘આ’ અને ‘તે’ બની શકે છે.

ટીકા - ‘પૃથક્ત્વેન તુ^૧ યજ્ઞજ્ઞાનં નાનાભાવન્ પૃથગ્વિધાન્’ - રાજસ જ્ઞાનમાં ‘રાગ’ની પ્રધાનતા હોય છે - ‘૨જો રાગાત્મકં વિદ્ધિ’ (ગીતા અ. ૧૪/૭). રાગનો એ નિયમ છે કે તે જેમાં આવી જાય છે, તેમાં કોઈના પ્રત્યે આસક્તિ, પ્રીતિ પેદા કરાવી દે છે અને કોઈના પ્રત્યે દ્વેષ પેદા કરાવી દે છે. આ રાગને કારણે જ મનુષ્ય, દેવતા, યક્ષ-રાક્ષસ, પશુ-પક્ષી, કીટ-પતંગ, વૃક્ષ-લતા વગેરે જેટલાં પણ ચર-અચર પ્રાણીઓ છે, તે પ્રાણીઓની વિભિન્ન

આકૃતિ, સ્વભાવ, નામ, રૂપ, ગુણ વગેરેને લીધે રાજસ જ્ઞાનવાળો મનુષ્ય તેઓમાં રહેવાવાળા એક જ અવિનાશી આત્માને તત્ત્વથી અલગ-અલગ સમજે છે.

‘વેત્તિ સર્વેષુ ભૂતેષુ તજ્ઞજ્ઞાનં વિદ્ધિ રાજસમ્’ - એ જ રીતે જે જ્ઞાનથી મનુષ્ય અલગ-અલગ શરીરોમાં અંતઃકરણ, સ્વભાવ, ઇન્દ્રિયો, પ્રાણ વગેરેના સંબંધથી પ્રાણીઓને પણ અલગ-અલગ માને છે, તે જ્ઞાન ‘રાજસ’ કહેવાય છે. રાજસ જ્ઞાનમાં જડ-ચેતનનો વિવેક નથી હોતો.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ક્રિયા અને પદાર્થ - બન્નેને સત્તા આપીને તેમની સાથે રાગપૂર્વક સંબંધ જોડવાથી બધું અલગ-અલગ દેખાય છે.

સંબંધ - હવે તામસ જ્ઞાનનું વર્ણન કરે છે.

યતુ કૃત્સ્નવદેકસ્મિન્કાર્યે સક્તમહેતુકમ્ ।
અતત્ત્વાર્થવદલ્પં ચ તતામસમુદાહતમ્ ॥ ૨૨ ॥

તુ	= પરંતુ	કૃત્સ્નવત્	= સંપૂર્ણની જેમ	રહિત (તેમજ)
યત્	= જે (જ્ઞાન) અર્થાત્ જે જ્ઞાન દ્વારા મનુષ્ય	સક્તમ્	= આસક્ત રહે છે	અલ્પમ્ = તુચ્છ છે,
એકસ્મિન્	= એકલા	ચ	= તથા (જે)	તત્ = તે
કાર્યે	= કાર્યરૂપ શરીરમાં (જ)	અહેતુકમ્	= હેતુરહિત,	તામસમ્ = તામસ
		અતત્ત્વાર્થવત્	= વાસ્તવિક જ્ઞાનથી	ઉદાહતમ્ = કહેવાયું છે.

ટીકા - ‘યતુ^૨ કૃત્સ્નવદેકસ્મિન્કાર્યે સક્તમ્’ - તામસ મનુષ્ય એક જ શરીરમાં સંપૂર્ણની જેમ આસક્ત રહે છે અર્થાત્ ઉત્પન્ન અને નષ્ટ થવાવાળા આ પાંચભૌતિક શરીરને જ પોતાનું સ્વરૂપ માને છે. તે માને છે કે હું જ નાનો બાળક હતો, હું જ જવાન છું અને હું જ ઘરડો થઈ જઈશ; હું ભોગી, બળવાન અને સુખી છું; હું ધનિક અને મોટા કુટુંબવાળો છું; મારા જેવો બીજો કોણ છે; વગેરે-વગેરે. આવી માન્યતા મૂઢતાને કારણે જ થાય છે - ‘ઈત્યજ્ઞાનવિમોહિતાઃ’ (અ. ૧૬/૧૫).

‘અહેતુકમ્’ - તામસ મનુષ્યની માન્યતા, યુક્તિ બીજા શાસ્ત્રપ્રમાણથી વિરુદ્ધ હોય છે. આ શરીર હરદમ બદલાઈ રહ્યું છે, શરીર વગેરે વસ્તુમાત્ર અભાવમાં

પરિવર્તિત થઈ રહી છે. દશ્યમાત્ર અદશ્ય થઈ રહ્યું છે અને એમાં તું (સ્વયં) સદા જેમ છે તેમ રહે છે; તો પછી આ શરીર અને તું એક કેવી રીતે હોઈ શકો છો? - આ પ્રકારની યુક્તિઓનો તે સ્વીકાર નથી કરતો.

‘અતત્ત્વાર્થવદલ્પં ચ’ - આ શરીર અને ‘હું’ બન્ને અલગ-અલગ છીએ - આ વાસ્તવિક જ્ઞાન (વિવેક)થી તે વંચિત છે. તેની સમજ અત્યંત તુચ્છ અર્થાત્ તુચ્છતાની પ્રાપ્તિ કરાવવાવાળી છે. એટલા માટે આને ‘જ્ઞાન’ કહેવામાં ભગવાનને સંકોચ થયો છે. કારણ કે તામસ પુરુષમાં મૂઢતાની પ્રધાનતા હોય છે. મૂઢતા અને જ્ઞાનનો આપસમાં વિરોધ છે. આથી ભગવાને ‘જ્ઞાન’ પદ ન આપીને ‘યત્’ અને ‘તત્’ પદથી જ કામ ચલાવ્યું છે.

૧. અહીં ‘તુ’ પદ રાજસ જ્ઞાનને સાત્ત્વિક જ્ઞાનથી ભિન્ન બતાવવાને માટે આવ્યું છે.

૨. આ શ્લોકમાં રાજસ જ્ઞાનથી પણ તામસ જ્ઞાનને ભિન્ન બતાવવાને માટે ‘તુ’ પદ આવ્યું છે.

‘તામસમુદાહતમ્’ — યુક્તિરહિત, અલ્પ અને અત્યંત તુચ્છ સમજને જ મહત્વ આપવું એને ‘તામસ’ કહેવામાં આવ્યું છે.

જ્યારે તામસ સમજ ‘જ્ઞાન’ છે જ નહિ અને ભગવાનને પણ એને ‘જ્ઞાન’ કહેવામાં સંકોચ થાય છે, તો

પછી તેનું વર્ણન શા માટે કરવામાં આવ્યું? કારણ કે ભગવાને ઓગણીસમા શ્લોકમાં જ્ઞાનના ત્રિવિધ ભેદ કહેવાનો ઉપક્રમ કર્યો છે, એટલા માટે સાત્ત્વિક અને રાજસ જ્ઞાનનું વર્ણન કર્યા પછી તામસ સમજને પણ કહેવાની આવશ્યકતા હતી.

પરિશિષ્ટ ભાવ : તામસ જ્ઞાનમાં આસુરી સંપત્તિ વિશેષ છે. આ શ્લોકમાં ‘જ્ઞાન’ શબ્દ ન આપવાનું તાત્પર્ય એ છે કે વાસ્તવમાં આ જ્ઞાન નથી, બલકે અજ્ઞાન જ છે. આ તામસી મનુષ્યોની બુદ્ધિ છે, જેને ‘પશુબુદ્ધિ’ કહેવામાં આવી છે -

ત્વં તુ રાજન્ મરિચ્યેતિ પશુબુદ્ધિમિમાં જહિ ।
ન જાતઃ પ્રાગભૂતોઽધ દેહવત્ત્વં ન નૃશ્ચસિ ॥

(શ્રીમદ્ભા. ૧૨/૫/૨)

(શ્રી શુકદેવજી બોલ્યા) — ‘હે રાજન્! હવે તમે આ પશુબુદ્ધિ છોડી દો કે, હું મરી જઈશ. જેમ શરીર પહેલાં ન હતું, પાછળથી પેદા થયું અને પાછું મરી જશે, એમ તમે પહેલાં ન હતા, પાછળથી પેદા થયા અને પછી મરી જશો — આ વાત નથી.

—■—

સંબંધ — હવે ભગવાન સાત્ત્વિક કર્મનું વર્ણન કરે છે.

નિયતં સજ્જરહિતમરાગદ્વેષતઃ કૃતમ્ ।
અફલપ્રેપ્સુના કર્મ યત્તસાત્ત્વિકમુચ્યતે ॥ ૨૩ ॥

યત્	= જે	માનથી રહિત હોય	કૃતમ્	= કરવામાં આવ્યું
કર્મ	= કર્મ	(તેમજ)		હોય—
નિયતમ્	= શાસ્ત્રવિધિથી નિયત થયેલું હોય (અને)	અફલ- = ફળની લાલસા	તત્	= તે કર્મ
		પ્રેપ્સુના વિનાના માણસ વડે	સાત્ત્વિકમ્	= સાત્ત્વિક
સજ્જરહિતમ્	= કર્તાપણાના અભિ-	અરાગદ્વેષતઃ = રાગ-દ્વેષ વિના	ઉચ્યતે	= કહેવાય છે.

ટીકા — ‘નિયતં સજ્જરહિતમ્... સાત્ત્વિકમુચ્યતે’ — જે વ્યક્તિને માટે વર્ણ અને આશ્રમના અનુસાર જે પરિસ્થિતિમાં અને જે સમયે શાસ્ત્રોએ જેવું કરવાને માટે કહ્યું છે, તેને માટે તે કર્મ ‘નિયત’ બની જાય છે.

અહીં ‘નિયતમ્’ પદથી એક તો કર્મોનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે અને બીજું, શાસ્ત્રનિષિદ્ધ કર્મનો નિષેધ કર્યો છે.

‘સજ્જરહિતમ્’ પદનું તાત્પર્ય એ છે કે તે નિયતકર્મ કર્તૃત્વાભિમાનને છોડીને કરવામાં આવે. કર્તૃત્વાભિમાનને છોડવાનો એ ભાવ છે કે જેવી રીતે વૃક્ષ-વગેરેમાં મૂઢતા હોવાને કારણે તેઓને કર્તૃત્વનું ભાન નથી થતું, પરંતુ ઋતુ આવતાં પાંદડા ખરવાં, નવાં પાંદડાં ફૂટવાં, ડાળ કપાતાં ઘાનું પૂરાઈ જવું, શાખાઓ વધવી, ફળ-ફૂલ આવવા વગેરે તેમની બધી જ ક્રિયાઓ સમષ્ટિ શક્તિ

દ્વારા આપમેળે જ થાય છે; એવી જ રીતે આ બધાં શરીરોનું વધવું-ઘટવું, ખાવું-પીવું, ચાલવું-ફરવું વગેરે બધી જ ક્રિયાઓ પણ સમષ્ટિ શક્તિના દ્વારા આપમેળે થઈ રહી છે. આ ક્રિયાઓની સાથે ન અત્યારે કોઈ સંબંધ છે, ન પહેલાં કોઈ સંબંધ હતો અને ન ભવિષ્યમાં કોઈ સંબંધ થશે. આ રીતે જ્યારે સાધકને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થઈ જાય છે, તો પછી તેનામાં કર્તૃત્વ નથી રહેતું. કર્તૃત્વ ન રહેતાં તેના દ્વારા જે કર્મ થાય છે, તે સંજ્ઞા રહિત અર્થાત્ કર્તૃત્વાભિમાનરહિત જ હોય છે.

અહીં સાંખ્ય પ્રકરણમાં કર્તૃત્વનો ત્યાગ મુખ્ય હોવાથી અને આગળ ‘અરાગદ્વેષતઃ કૃતમ્’ પદોમાં પણ આસક્તિના ત્યાગની વાત આવવાથી અહીં ‘સજ્જરહિતમ્’ પદનો અર્થ કર્તૃત્વાભિમાનરહિત લેવામાં આવ્યો છે.^૧

૧. અહીં સંન્યાસ (સાંખ્યયોગ)માં ‘સજ્જરહિતમ્’ પદથી કર્તૃત્વાભિમાનથી રહિત હોવાની વાત આવી છે અને ત્યાગ (કર્મયોગ)માં ‘સજ્જં ત્યક્ત્વા ફલં ચૈવ’ (૧૮/૮) પદોથી આસક્તિ તથા ફળની ઈચ્છાથી રહિત હોવાની વાત આવી છે. આનું તાત્પર્ય એ છે કે સાંખ્યયોગીના શરીરમાં થોડું પણ અભિમાન રહેશે તો તેનો શરીરની સાથે સંબંધ ચાલુ રહેશે, જે તત્ત્વપ્રાપ્તિમાં

‘અરાગદ્વેષતઃ કૃતમ્’ પદોનું તાત્પર્ય એ છે કે રાગદ્વેષથી રહિત થઈને કર્મ કરવામાં આવે અર્થાત્ કર્મનું ગ્રહણ રાગપૂર્વક ન હોય અને કર્મનો ત્યાગ દ્વેષપૂર્વક ન હોય તથા કર્મ કરવાનાં જેટલાં સાધનો (શરીર, ઈન્દ્રિયો, અંતઃકરણ વગેરે) છે, તેઓમાં પણ રાગ-દ્વેષ ન હોય.

‘અરાગદ્વેષતઃ’ પદથી વર્તમાનમાં રાગનો અભાવ બતાવ્યો છે અને ‘અફલપ્રેપ્સુના’ પદથી ભવિષ્યમાં રાગનો અભાવ બતાવ્યો છે. તાત્પર્ય એ છે કે ભવિષ્યમાં પ્રાપ્ત

થનાર ફળની ઈચ્છા રાખ્યા વિના મનુષ્ય દ્વારા કર્મ કરવામાં આવે અર્થાત્ ક્રિયા અને પદાર્થોથી નિર્લિપ્ત રહીને અસંગતાપૂર્વક કર્મ કરવામાં આવે તો તે સાત્ત્વિક કહેવાય છે.

આ સાત્ત્વિક કર્મમાં સાત્ત્વિકતા ત્યાં સુધી છે, જ્યાં સુધી અત્યંત સૂક્ષ્મરૂપે પ્રકૃતિની સાથે સંબંધ છે. જ્યારે પ્રકૃતિની સાથે સર્વથા સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય છે, ત્યારે એ કર્મ ‘અકર્મ’ થઈ જાય છે.

સંબંધ — હવે રાજસ કર્મનું વર્ણન કરે છે.

યતુ કામેપ્સુના કર્મ સાહંકારેણ વા પુનઃ ।

ક્રિયતે બહુલાયાસં તદ્રાજસમુદાહૃતમ્ ॥ ૨૪ ॥

તુ	= પરંતુ	વા	= અથવા	ક્રિયતે	= કરવામાં આવે છે,
યત્	= જે	સાહંકારેણ	= અહંકારથી	તત્	= તે
કર્મ	= કર્મ	પુનઃ	= અને	રાજસમ્	= રાજસ
કામેપ્સુના	= ભોગોની ઈચ્છાથી	બહુ-	= પરિશ્રમપૂર્વક	ઉદાહૃતમ્	= કહેવામાં આવ્યું છે.
		લાયાસમ્	કરવામાં		

ટીકા — ‘યતુ^૧ કામેપ્સુના કર્મ’ — અમે કર્મ કરીશું તો અમને પદાર્થો મળશે, સુખ-આરામ મળશે, ભોગો મળશે, આદર-સન્માન, બડાઈ મળશે વગેરે ફળની ઈચ્છાથી કર્મ કરવામાં આવે.

‘સાહંકારેણ’ — લોકોની સમક્ષ કર્મ કરવાથી લોકો જુએ છે અને વાહવાહ કરે છે તો અભિમાન આવે છે, અને જ્યાં લોકો સામે નથી હોતા, ત્યાં (એકાંતમાં) કર્મ કરવાથી બીજાઓની અપેક્ષાએ પોતાનામાં વિલક્ષણતા, વિશેષતા દેખીને અભિમાન આવે છે, જેમ કે — ‘બીજા માણસો અમારી જેમ સુચારુરૂપે સાંગોપાંગ કાર્ય નથી કરી શકતા; અમારામાં કામ કરવાની જે યોગ્યતા, જાણકારી, ચતુરાઈ વગેરે છે, તે દરેક માણસમાં નથી હોતી; અમે જે કંઈ કામ કરીએ છીએ, તેને બહુ જ ઈમાનદારીથી અને ઝડપથી કરીએ છીએ,’ વગેરે-વગેરે. આ રીતે અહંકારપૂર્વક કરવામાં આવેલું કર્મ રાજસ કહેવાય છે.

‘વા પુનઃ’ — આગળ ભવિષ્યમાં પ્રાપ્ત થનારા ફળને લીધે (ફળેચ્છાપૂર્વક) કર્મ કરવામાં આવે અથવા વર્તમાનમાં

પોતાની વિશેષતાને લીધે (અહંકારપૂર્વક) કર્મ કરવામાં આવે — આ બન્ને ભાવોમાંથી એક ભાવ હોવાથી પણ તે કર્મ રાજસ થઈ જાય છે, એ બતાવવાને માટે અહીં ‘વા પુનઃ’ પદો આવ્યાં છે. તાત્પર્ય એ છે કે ફળેચ્છા અને અહંકાર — આ બન્નેમાંથી એક ભાવ રહે તો પણ કર્મ ‘રાજસ’ થઈ જાય છે, ત્યારે બન્ને ભાવ હોય ત્યારે તો રાજસ થઈ જ જશે.

‘ક્રિયતે બહુલાયાસમ્’ — કર્મ કરતી વેળાએ દરેક વ્યક્તિના શરીરમાં પરિશ્રમ તો થાય જ છે, પરંતુ જે વ્યક્તિમાં શરીરના સુખ-આરામની ઈચ્છા મુખ્ય હોય છે, તેને કર્મ કરવામાં વધારે પરિશ્રમ માલૂમ પડે છે.

જે વ્યક્તિમાં કર્મફળની ઈચ્છા તો મુખ્ય છે, પરંતુ શારીરિક સુખ-આરામની ઈચ્છા મુખ્ય નથી, અર્થાત્ સુખ-આરામ લેવાની સ્વાભાવિક જ પ્રકૃતિ નથી, તેને કર્મ કરવા છતાં પણ શરીરમાં પરિશ્રમ નથી માલૂમ પડતો. કારણ કે અંતરમાં ભોગો અને સંગ્રહની જોરદાર કામના હોવાથી તેની વૃત્તિ કામનાપૂર્તિની તરફ જ લાગેલી રહે છે; શરીરની

બાધક થશે; પરંતુ કર્મયોગીના શરીરમાં થોડું પણ અભિમાન રહી જશે તો તે સાંખ્યયોગીની જેમ એટલું બાધક નહિ થાય. કારણ કે (કોઈ પણ કર્મ પોતાને માટે ન કરવાથી) કર્મયોગીનું કર્તૃત્વાભિમાન કેવળ કર્તવ્યપાલનને માટે જ થાય છે અર્થાત્ તે જે સમયે જે કાર્ય કરે છે, તે જ સમયે તેનામાં તાત્કાલિક કર્તૃત્વાભિમાન રહે છે. કાર્યનો અંત થતાં તે કર્તૃત્વાભિમાન તે જ કાર્યમાં લીન થઈ જાય છે.

૧. રાજસ કર્મને સાત્ત્વિક કર્મથી ભિન્ન બતાવવાને માટે અહીં ‘તુ’ પદનો પ્રયોગ થયો છે.

તરફ નહિ. તાત્પર્ય એ છે કે શરીરના સુખ-આરામની પ્રધાનતા હોય તો ફળેચ્છાની અવહેલના થઈ જાય છે અને ફળેચ્છાની પ્રધાનતા હોય તો શરીરના સુખ-આરામની અવહેલના થઈ જાય છે.

લોકોની સમક્ષ કર્મ કરતી વેળાએ અહંકારપોષક સુખનો ખોરાક મળવાથી અને શરીરના સુખ-આરામની પ્રધાનતા ન હોવાથી રાજસ મનુષ્યને કર્મ કરવામાં પરિશ્રમ

નથી માલૂમ પડતો. પરંતુ એકાંતમાં કર્મ કરતી વેળાએ અહંકારપોષક સુખનો ખોરાક ન મળવાથી અને શરીરના સુખ-આરામની પ્રધાનતા હોવાથી રાજસ મનુષ્યને કર્મ કરવામાં વધારે પરિશ્રમ માલૂમ પડે છે.

‘તદ્રાજસમુદાહતમ્’ — એવા ફળની ઇચ્છાવાળા મનુષ્યના દ્વારા અહંકાર અને પરિશ્રમપૂર્વક કરેલું જે કર્મ છે, તે રાજસ કહેવામાં આવ્યું છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : રાજસી મનુષ્ય પોતાની જરૂરિયાતોને ખૂબ વધારી દે છે, જેથી તેના દરેક કામમાં તેને વધારે વસ્તુઓની જરૂર પડે છે. અધિક વસ્તુઓ ભેગી કરવામાં તેને પરિશ્રમ પણ અધિક થાય છે. રાજસી મનુષ્ય કર્મોનો વિસ્તાર કરે છે, એ માટે પણ તેને પરિશ્રમ વધારે થાય છે. શરીરમાં રાગ રહેવાને કારણે રાજસી મનુષ્ય શરીરને આરામ મળે એવું ઇચ્છે છે, તેથી તેને થોડા કામમાં પણ વધારે પરિશ્રમ જણાય છે.

સંબંધ — હવે તામસ કર્મનું વર્ણન કરે છે.

અનુબન્ધં ક્ષયં હિંસામનવેક્ષ્ય ચ પૌરુષમ્ ।
મોહાદારભ્યતે કર્મ યત્તામસમુચ્યતે ॥ ૨૫ ॥

યત્	= જે	ચ	= અને		આવે છે,
કર્મ	= કર્મનો	પૌરુષમ્	= સામર્થ્યને	તત્	= એ કર્મ
અનુબન્ધમ્	= પરિણામ,	અનવેક્ષ્ય	= ધ્યાનમાં લીધા વિના,	તામસમ્	= તામસ
ક્ષયમ્	= હાનિ,	મોહાત્	= મોહપૂર્વક	ઉચ્યતે	= કહેવાય
હિંસામ્	= હિંસા	આરભ્યતે	= આરંભ કરવામાં		છે.

ટીકા — ‘અનુબન્ધમ્’ — જેને ફળની કામના થાય છે, તે મનુષ્ય તો ફળપ્રાપ્તિને માટે વિચારપૂર્વક કર્મ કરે છે, પરંતુ તામસ મનુષ્યમાં મૂઢતાની પ્રધાનતા હોવાથી તે કર્મ કરવામાં વિચાર કરતો જ નથી. આ કાર્ય કરવાથી મારું તથા બીજાં પ્રાણીઓનું અત્યારે અને પરિણામે કેટલું નુકસાન થશે, કેટલું અહિત થશે — આ અનુબંધ અર્થાત્ પરિણામને વિચાર કર્યા વિના કાર્યનો આરંભ કરી દે છે.

‘ક્ષયમ્’ — આ કાર્ય કરવાથી પોતાને અને બીજાને કેટલી શારીરિક હાનિ થશે, ધન અને સમયનો કેટલો વ્યય થશે; આનાથી દુનિયામાં મારું કેટલું અપમાન, નિંદા, તિરસ્કાર વગેરે થશે; મારો લોકપરલોક બગડી જશે વગેરે નુકસાનનો વિચાર કર્યા વિના કાર્યનો આરંભ કરી દે છે.

‘હિંસામ્’ — આ કર્મથી કેટલા જીવોની હત્યા થશે; કેટલી શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિઓના સિદ્ધાંતો અને માન્યતાઓનું હનન

થશે. બીજા મનુષ્યોની માનવતા કેટલી હજારો. અત્યારના અને ભાવિ જીવોના શુદ્ધ ભાવો આચરણ, વેશભૂષા, ખાનપાન વગેરેને કેટલી ભારે હાનિ થશે; એનાથી મારું અને દુનિયાનું કેટલું અધઃપતન થશે વગેરે પરિણામોની ઉપેક્ષા કરીને તે કાર્યનો આરંભ કરી દે છે.

‘અનવેક્ષ્ય ચ પૌરુષમ્’ — આ કામને કરવાની મારામાં કેટલી યોગ્યતા છે, કેટલું બળ છે, સામર્થ્ય છે; મારી પાસે કેટલો સમય છે, કેટલી બુદ્ધિ છે, કેટલી કળા છે, કેટલું જ્ઞાન છે વગેરે પોતાના પુરુષાર્થને નજર અંદાજ કરીને તે કાર્યનો આરંભ કરી દે છે.

‘મોહાદારભ્યતે કર્મ યત્તામસમુચ્યતે’ — તામસ મનુષ્ય કર્મ કરતી વખતે તો પરિણામ, તેનાથી થવાવાળું, નુકસાન, હિંસા અને પોતાના સામર્થ્યનો કંઈ પણ વિચાર ન કરીને, જ્યારે જેવો મનમાં ભાવ આવ્યો, તે જ સમયે વિના વિવેક-વિચારથી તેવું જ કરી બેસે છે. આ રીતે કરવામાં આવેલું કર્મ ‘તામસ’ કહેવાય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : તામસી મનુષ્ય પોતાની શક્તિ, પરિણામ વગેરેનો વિચાર ન કરીને મૂઢતાપૂર્વક કામ કરે છે.^૧ તે સ્વાભાવિક જ એવા કામ કરે છે, જેમાં બીજાને અડચણ ઊભી થાય; જેમ કે - રસ્તા વચ્ચે ઊભા રહીને વાતો કરવી, રસ્તા વચ્ચે સાઈકલ ઊભી કરી દેવી વગેરે. બીજાને થનારી અડચણ તરફ તેનું ધ્યાન જતું જ નથી.

સાત્ત્વિક સ્વભાવ સ્વતઃ ઉત્થાન તરફ જાય છે, રાજસ સ્વભાવમાં ઉન્નતિ રોકાઈ જાય છે અને તામસ સ્વભાવ સ્વતઃ પતન તરફ જાય છે.

—■—

સંબંધ - હવે ભગવાન સાત્ત્વિક કર્તાનાં લક્ષણો બતાવે છે.

મુક્તસજ્જોડનહંવાદી **ધૃત્યુત્સાહસમન્વિતઃ ।**
સિદ્ધ્યસિદ્ધ્યોર્નિર્વિકારઃ કર્તા સાત્ત્વિક ઉચ્યતે ॥ ૨૬ ॥

કર્તા	= (જે) કર્તા	ઉત્સાહ	નિર્વિકારઃ	= હરખ-શોક આદિ	
મુક્તસજ્જઃ	= રાગરહિત,	સમન્વિતઃ		વિકારોથી રહિત	
અનહંવાદી	= કર્તૃત્વાભિમાનથી	(તથા)		છે, (એ)	
	રહિત	સિદ્ધ્ય-	= કાર્યની સિદ્ધિ કે	સાત્ત્વિકઃ	= સાત્ત્વિક
ધૃત્યુત્સાહ-	= ધૈર્ય અને	સિદ્ધ્યોઃ	અસિદ્ધિમાં	ઉચ્યતે	= કહેવાય છે.

ટીકા - ‘મુક્તસજ્જઃ’ - જેવી રીતે સાંખ્યયોગીનો કર્મોની સાથે રાગ નથી હોતો, એવી રીતે સાત્ત્વિક કર્તા પણ રાગરહિત હોય છે.

કામના, વાસના, આસક્તિ, સ્પૃહા, મમતા વગેરે સાથે પોતાનો સંબંધ જોડવાને કારણે જ વસ્તુ, વ્યક્તિ, પદાર્થ, પરિસ્થિતિ, ઘટના વગેરેમાં આસક્તિ, લિપ્તતા થાય છે. સાત્ત્વિક કર્તા આ લિપ્તતાથી સર્વથા પર હોય છે.

‘અનહંવાદી’ - પદાર્થ, વસ્તુ, પરિસ્થિતિ વગેરેને લીધે પોતાનામાં જે એક વિશેષતાનો અનુભવ કરવો છે - આ અહંવદનશીલતા છે. આ અહંવદનશીલતા આસુરી સંપત્તિ હોવાથી અત્યંત નિકૃષ્ટ છે. સાત્ત્વિક કર્તામાં આ અહંવદનશીલતા, અભિમાન તો રહેતું જ નથી, ઊલટાનો ‘હું આ ચીજોનો ત્યાગી છું. મારામાં એવું અભિમાન નથી, હું નિર્વિકાર છું. હું સમ છું. હું સર્વથા નિષ્કામ છું, હું સંસારના સંબંધથી રહિત છું’ - આ પ્રકારના અહંભાવનો પણ તેનામાં અભાવ રહે છે.

‘ધૃત્યુત્સાહસમન્વિતઃ’ - કર્તવ્યકર્મ કરતી વેળા વિઘ્ન બાધાઓ આવી જાય, તે કર્મનું પરિણામ સારું ન આવે, લોકોમાં

નિંદા થાય, તોપણ જાણે કાંઈ જ બન્યું નથી એવું જ ધૈર્ય સતત નિરંતર ચાલુ રહે - એનું નામ ‘ધૃતિ’ છે અને સફળતા જ મળતી જાય, ઉન્નતિ થતી જાય, લોકોમાં માન, આદર, મોભો વગેરે વધતાં જાય - એવી સ્થિતિમાં મનુષ્યના મનમાં જેવી અભિલાષા અને ઉત્સાહ રહે છે, તેવી જ અભિલાષા તેનાથી વિપરીત અર્થાત્ અસફળતા, અવનતિ, નિંદા વગેરે થવા છતાં પણ ચાલુ રહે - એનું નામ ‘ઉત્સાહ’ છે. સાત્ત્વિક કર્તા આ પ્રકારની ધૃતિ અને ઉત્સાહથી યુક્ત રહે છે.

‘સિદ્ધ્યસિદ્ધ્યોર્નિર્વિકારઃ’ - સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિમાં પોતાનામાં કોઈ પણ વિકાર ન આવે, પોતાના ઉપર કોઈ પણ વિપરીત અસર ન પડે અર્થાત્ કાર્ય સારી રીતે સાંગોપાંગ પૂર્ણ થઈ જાય અથવા પૂરો ઉદ્યોગ કરીને પોતાની શક્તિ, સમજ, સમય, સામર્થ્ય વગેરેને પૂરાં લગાડવા છતાં પણ કાર્ય સમ્પન્ન ન થાય; ફળ પ્રાપ્ત થાય અથવા ન થાય, તોપણ પોતાના અંતઃકરણમાં હર્ષ કે શોકનું ન થાય એને જ સિદ્ધિ-અસિદ્ધિમાં નિર્વિકાર રહેવું કહે છે.

‘કર્તા સાત્ત્વિક ઉચ્યતે’ - આવો આસક્તિ તથા અહંકારથી રહિત, ધૈર્ય તથા ઉત્સાહથી યુક્ત અને સિદ્ધિ-

૧. બિના બિચારે જો કરૈ, સો પાછે પછતાય ।
કામ બિગારૈ આપનો, જગ મેં હોત હુંસાય ॥
જગ મેં હોત હુંસાય, ચિત્ત મેં ચૈન ન પાવૈ ।
ખાન પાન સનમાન, રાગ - રંગ મન નહિં ભાવૈ ॥
કહ ગિરધર કવિરાય કરમગતિ ટરત ન ટારૈ ।
ખટકત હૈ જિય માહિં કિયૌ જો બિના વિચારૈ ॥

અસિદ્ધિમાં નિર્વિકાર કર્તા 'સાત્ત્વિક' કહેવાય છે.

આ શ્લોકમાં છ બાબતો બતાવવામાં આવી છે — સંગ, અહંવદનશીલતા, ધૃતિ, ઉત્સાહ, સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિ

આમાંથી પહેલી બે બાબતોને છોડવા, વચલી બે બાબતોને અપનાવવા અને અંતની બે બાબતોમાં નિર્વિકાર (તટસ્થ) રહેવાને માટે કહેવામાં આવ્યું છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : સિદ્ધિ-અસિદ્ધિમાં નિર્વિકાર, સમ રહેવાની વાત ગીતામાં ત્રણ વાર આવી છે — 'સિદ્ધ્યસિદ્ધયોઃ સમો ભૂત્વા' (૨/૪૮), 'સમઃ સિદ્ધાવસિદ્ધૌ ચ' (૪/૨૨) અને અહીં 'સિદ્ધ્યસિદ્ધ્યોર્નિર્વિકારઃ'. તાત્પર્ય એ છે કે સિદ્ધિ-અસિદ્ધિ હાથની (વશની) વાત નથી, પરંતુ તેમાં નિર્વિકાર રહેવું હાથની વાત છે. જે હાથની વાત છે, તેને બરાબર કરવું જોઈએ.

'અનહંવાદી' — સાત્ત્વિક મનુષ્ય 'જેવું હું કરી શકું છું, એવું બીજો ન કરી શકે — આવી ભાષા ન તો બહારથી બોલે છે અને ન અંદરથી બોલે છે. પોતાનામાં વિશેષતાનો અનુભવ કરવો એનું નામ અંદરથી બોલવું છે.

—■—

સંબંધ — હવે રાજસ કર્તાનાં લક્ષણો બતાવે છે.

રાગી કર્મફલપ્રેપ્સુર્લુબ્ધો હિંસાત્મકોઽશુચિઃ ।

હર્ષશોકાન્વિતઃ કર્તા રાજસઃ પરિકીર્તિતઃ ॥ ૨૭ ॥

કર્તા	= (જે) કર્તા	લુબ્ધઃ	= લોભી,	હર્ષ-	= હરખ-શોકથી યુક્ત
રાગી	= રાગી,	હિંસાત્મકઃ	= હિંસાના	શોકાન્વિતઃ	છે, (એ)
કર્મફલપ્રેપ્સુઃ	= કર્મોનાં ફળની		સ્વભાવવાળો,	રાજસઃ	= રાજસ
	ઈચ્છાવાળો,	અશુચિઃ	= અશુદ્ધ (તેમજ)	પરિકીર્તિતઃ	= કહેવાયો છે.

ટીકા — 'રાગી' — રાગનું સ્વરૂપ રજોગુણ હોવાને કારણે ભગવાને રાજસ કર્તાનાં લક્ષણોમાં સહુથી પહેલાં 'રાગી' પદ આપ્યું છે. રાગનો અર્થ છે — કર્મોમાં, કર્મોનાં ફળમાં તથા વસ્તુ, પદાર્થ વગેરેમાં મન લલચાવું, મનની પ્રીતિ હોવી. આ કામ્ય પદાર્થોનો જેના પર રંગ ચઢી જાય છે, તે 'રાગી' હોય છે.

'કર્મફલપ્રેપ્સુઃ' — રાજસ મનુષ્ય કોઈ પણ કામ કરશે તો તે કોઈ ફળની ઈચ્છાને લીધે જ કરશે; જેમ કે — હું આવું-આવું અનુષ્ઠાન કરી રહ્યો છું. દાન આપી રહ્યો છું. તેનાથી અહીં ધન, માન, બડાઈ વગેરે મળશે અને પરલોકમાં સ્વર્ગ વગેરેનાં ભોગ, સુખ વગેરે મળશે; હું આવી-આવી દવાઓનું સેવન કરી રહ્યો છું તો તેનાથી મારું શરીર નીરોગી રહેશે, વગેરે.

'લુબ્ધઃ' — રાજસ મનુષ્યને જેટલું જે કંઈ મળે છે, તેમાં તે સંતોષ નથી કરતો, પરંતુ 'જિમિ પ્રતિલાભ લોભ અધિકાઈ'ની જેમ 'વધારે મળતું રહે, વધારે મળતું રહે', અર્થાત્ આદર, સત્કાર, મોભો વગેરે વધારે ને વધારે થતાં રહે; ધન, પુત્ર, પરિવાર વગેરે વધારે ને વધારે વધતાં રહે — આ પ્રકારની તૃષ્ણા, લોભ વળગેલો રહે છે.

'હિંસાત્મકઃ' — તે હિંસાના સ્વભાવવાળો હોય છે. પોતાના સ્વાર્થને માટે તે બીજાઓના નુકસાનની, દુઃખની પરવા નથી કરતો. તે જેમ જેમ અધિક ભોગ-સામગ્રી એકઠી કરીને ભોગ ભોગવે છે, તેમ ને તેમ બીજા અભાવગ્રસ્ત લોકોના હૃદયમાં દાહ પેદા થાય છે. આથી બીજાઓનાં દુઃખની પરવા ન કરવી તથા ભોગ ભોગવવા એ હિંસા જ છે.

તામસ કર્મ (અ. ૧૮/૨૫) અને રાજસ કર્તા — બન્નેમાં હિંસા બતાવવાનું તાત્પર્ય એ છે કે મૂઢતા રહેવાને કારણે તામસ મનુષ્યની ક્રિયાઓ વિવેકપૂર્વક નથી થતી; આથી ચાલવા-ફરવા, ઊઠવા-બેસવા વગેરેમાં તેના દ્વારા હિંસા થાય છે. રાજસ મનુષ્ય પોતાના સુખને માટે ઉત્તમ-ઉત્તમ ભોગો ભોગવે છે તો તેને દેખીને જેઓને તે ભોગ નથી મળતા, તેઓના હૃદયમાં દાહ થાય છે, આ હિંસા, તે ભોગ ભોગવવાવાળાને જ લાગે છે. કારણ કે કોઈ પણ ભોગ હિંસા વિનાનો થતો જ નથી. તાત્પર્ય એ છે કે તામસ મનુષ્યના દ્વારા તો કર્મમાં હિંસા થાય છે અને રાજસ મનુષ્ય પોતે હિંસાત્મક હોય છે.

'અશુચિઃ' — રાગી પુરુષ ભોગબુદ્ધિથી જે વસ્તુઓ,

પદાર્થો વગેરેનો સંગ્રહ કરે છે, તે બધી ચીજો અપવિત્ર થઈ જાય છે. તે જ્યાં રહે છે, ત્યાંનું વાતાવરણ અપવિત્ર થઈ જાય છે. તે જે કપડાં પહેરે છે, તે કપડામાં પણ અપવિત્રતા આવી જાય છે. આ જ કારણ છે કે આસક્તિ-મમતાવાળા મનુષ્યનું મરણ થતાં તેનાં કપડાં વગેરેને કોઈ રાખવા નથી ઇચ્છતું. જે સ્થાન પર તેના શબને બાળવામાં આવે છે, ત્યાં કોઈ ભજન-ધ્યાન કરવા ઇચ્છે તો તેનું મન નહીં લાગે. ત્યાં ભૂલથી કોઈ સૂઈ જશે તો તેને બહુધા ખરાબ-ખરાબ સ્વપ્નાં આવશે. તાત્પર્ય એ છે કે ઉત્પત્તિ-

વિનાશશીલ પદાર્થો તરફ આકૃષ્ટ થતાં જ આસક્તિ-મમતા-રૂપી મલિનતા આવવા લાગે છે, જેનાથી મનુષ્યનું શરીર અને શરીરનાં હાડકાં પણ વિશેષ અપવિત્ર થઈ જાય છે.

‘હર્ષશોકાન્વિતઃ’ — તેની સમક્ષ દિવસમાં કેટલીક વાર સફળતા-વિકળતા, અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ, ઘટના વગેરે આવતાં રહે છે, તેમને લીધે તે હર્ષ-શોક, રાગ-દ્વેષ, સુખ-દુઃખ વગેરેમાં જ અટવાયેલો રહે છે.

‘કર્તા રાજસઃ પરિકીર્તિતઃ’ — ઉપર્યુક્ત લક્ષણોવાળો કર્તા ‘રાજસ’ કહેવાયો છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ‘હિંસાત્મકઃ’ — પહેલાં તામસ કર્મોમાં પણ હિંસા બતાવવામાં આવી છે, (આ જ અધ્યાયનો પચીસમો શ્લોક); કારણ કે રજોગુણ અને તમોગુણ — બન્ને એક-બીજાની નજીક છે, પરંતુ સત્ત્વગુણ બન્નેથી દૂર છે. રજોગુણ રાગાત્મક હોય છે અને તમોગુણ મોહાત્મક. રજોગુણમાં તો હોશ (ભાન) અને સાવધાની રહે છે, પરંતુ તમોગુણમાં બેહોશી અને અસાવધાની હોય છે. રાગ, સ્વાર્થબુદ્ધિ હોવાથી જેટલી હિંસા થાય છે, એટલી મોહમાં નથી થતી. એ માટે રજોગુણમાં વધારે હિંસા થાય છે. રાગ અને સ્વાર્થબુદ્ધિને કારણે મનુષ્ય ‘હિંસાત્મક’ થઈ જાય છે. તેની હિંસામાં તલ્લીનતા થઈ જાય છે.

—■—

સંબંધ — હવે તામસ કર્તાનાં લક્ષણો બતાવે છે.

અયુક્તઃ પ્રાકૃતઃ સ્તબ્ધઃ શઠો નૈષ્ઠૃતિકોડલસઃ ।

વિષાદી દીર્ઘસૂત્રી ચ કર્તા તામસ ઉચ્યતે ॥ ૨૮ ॥

કર્તા	= (જે) કર્તા	અનૈષ્ઠૃતિકઃ	= ઉપકાર કરનારનો	અલસઃ	= આળસુ
અયુક્તઃ	= અસાવધાન,		અપકાર	ચ	= અને
પ્રાકૃતઃ	= અશિક્ષિત,		કરવાવાળો,	દીર્ઘસૂત્રી	= દીર્ઘસૂત્રી છે, (એ)
સ્તબ્ધઃ	= ધમંડી,	વિષાદી	= શોક કરનાર,	તામસઃ	= તામસ
શઠઃ	= જિદ્દી,			ઉચ્યતે	= કહેવાય છે.

ટીકા — ‘અયુક્તઃ’ — તમોગુણ મનુષ્યને મૂઢ બનાવી દે છે (ગીતા અ. ૧૪/૮). આ કારણે ક્યે સમયે ક્યું કાર્ય કરવું જોઈએ? કઈ રીતે કરવાથી આપણને લાભ છે અને કઈ રીતે કરવાથી આપણે હાનિ છે? — આ વિષયમાં તામસ મનુષ્ય સાવધાન નથી રહેતો અર્થાત્ તે કર્તવ્ય અને અકર્તવ્યના વિષયમાં વિચારતો જ નથી. એટલા માટે તે ‘અયુક્ત’ અર્થાત્ અસાવધાન કહેવાય છે.

‘પ્રાકૃતઃ’ — જેણે શાસ્ત્ર, સત્સંગ, સારું શિક્ષણ, ઉપદેશ વગેરેથી ન તો પોતાના જીવનને સારું બનાવ્યું છે અને ન પોતાના જીવન પર કંઈ વિચાર પણ કર્યો છે, સંસારમાં જેવો આવ્યો તેવો ને તેવો જ કોરો અર્થાત્ કર્તવ્ય-અકર્તવ્યના જ્ઞાનથી વંચિત રહ્યો, એવો મનુષ્ય ‘પ્રાકૃત’

અર્થાત્ અશિક્ષિત કહેવાય છે.

‘સ્તબ્ધઃ’ — તમોગુણની પ્રધાનતાને કારણે તેનાં મન, વાણી અને શરીરમાં અકડાઈ રહે છે. એટલા માટે તે પોતાના વર્ણાશ્રમમાં વડીલ-વૃદ્ધ, માતા, પિતા, ગુરુ, આચાર્ય વગેરેની આગળ કદી નમતો નથી, તે મન, વાણી અને શરીરથી કદી સરળતા અને નમ્રતાનો વ્યવહાર નથી કરતો, પરંતુ કઠોર વ્યવહાર કરે છે. એવો મનુષ્ય ‘સ્તબ્ધ’ અર્થાત્ એટ-અકડાઈવાળો કહેવાય છે.

‘શઠઃ’ — તામસ મનુષ્યમાં પોતાની એક જીદ હોવાને કારણે બીજાઓએ આપેલા સારા શિક્ષણને, સારા વિચારોને નથી માનતો. તેને તો મૂઢતાને કારણે પોતાના જ વિચારો સારા લાગે છે. એટલા માટે તે ‘શઠ’ અર્થાત્ જિદ્દી કહેવાય છે.^૧

‘અનૈષ્ટૈતિકઃ’ — જેમના દ્વારા કંઈક ઉપકાર થયો તેમનો પ્રત્યુપકાર કરવાનો જેનો સ્વભાવ હોય છે, તે ‘નૈષ્ટૈતિક’ કહેવાય છે પરંતુ તામસ મનુષ્ય, બીજાઓ દ્વારા કરાયેલા ઉપકારને અવગણીને પ્રતિ-ઉપકાર તો નથી કરતો, ઊલટાનો તેઓનો અપકાર કરે છે, એટલા માટે તે ‘અનૈષ્ટૈતિક’ કહેવાય છે.

‘અલસઃ’ — પોતાના વર્ણાશ્રમ ધર્મ પ્રમાણે આવશ્યક કર્તવ્યકર્મ પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ તામસ મનુષ્યને મૂઢતાને કારણે તે કર્મ કરવાનું સારું નથી લાગતું, તેને તો સંસારની નિરર્થક વાતોને પડ્યા પડ્યા વાગોળવાનું અથવા નિદ્રામાં પડ્યા રહેવાનું સારું લાગે છે. એટલા માટે તેને આળસુ કહેવામાં આવ્યો છે.

‘વિષાદી’ — જોકે તામસ મનુષ્યમાં આ વિચાર હોતો જ નથી કે મારું શું કર્તવ્ય છે અને શું અકર્તવ્ય છે. તેને એ પણ વિચાર નથી આવતો કે, નિદ્રા, આળસ, પ્રમાદ વગેરેમાં મારી શક્તિનો, મારા જીવનના અમૂલ્ય સમયનો કેટલો દુરુપયોગ થઈ રહ્યો છે, આને કારણે તેના મનમાં, સારા માર્ગથી અને કર્તવ્યથી ચ્યુત થવાને કારણે તેના અંતરમાં સ્વાભાવિક જ એક વિષાદ (દુઃખ, અશાંતિ) થતો રહે છે. એટલા માટે તેને ‘વિષાદી’ કહેવામાં આવ્યો છે.

‘દીર્ઘસૂત્રી’ — અમુક કામ કઈ રીતે ઉત્તમ અને જલદી થઈ શકે છે — આ વાતને તે વિચારતો જ નથી. એટલા માટે તે કોઈ કામમાં અવિવેકપૂર્વક લાગી પણ જાય છે તો થોડા સમયમાં થવાવાળા કામમાં પણ બહુ જ વધારે સમય લગાડી દે છે અને છતાં પણ કામ સુંદર નથી થતું. આવો મનુષ્ય ‘દીર્ઘસૂત્રી’ કહેવાય છે.

‘કર્તા તામસ ઉચ્યતે’ — ઉપર્યુક્ત આઠ લક્ષણોવાળો કર્તા ‘તામસ’ કહેવાય છે.

વિશેષ વાત

છવીસમા, સત્તાવીસમા અને અઠાવીસમા શ્લોકમાં જેટલી વાતો આવી છે, તે બધી કર્તાને લઈને જ કહેવામાં આવી છે. કર્તાનાં જેવાં લક્ષણો હોય છે, તેમના જ અનુસાર કર્મો થાય છે. કર્તા જે ગુણોનો સ્વીકાર કરે છે, તે ગુણોના અનુસાર જ કર્મોનું રૂપ થાય છે. કર્તા જે સાધન કરે છે, તે સાધન કર્તાનું રૂપ થઈ જાય છે. કર્તાની આગળ જે

કરણો હોય છે, તે પણ કર્તાને અનુરૂપ હોય છે. તાત્પર્ય એ છે કે જેવો કર્તા હોય છે, તેવાં જ કર્મ, કરણ વગેરે હોય છે. કર્તા સાત્ત્વિક, રાજસ અથવા તામસ હશે તો કર્મ પણ સાત્ત્વિક, રાજસ અથવા તામસ હશે.

સાત્ત્વિક કર્તા પોતાનાં કર્મ, બુદ્ધિ વગેરેને સાત્ત્વિક બનાવીને સાત્ત્વિક સુખનો અનુભવ કરતો રહીને અસંગતાપૂર્વક પરમાત્મતત્ત્વથી અભિન્ન થઈ જાય છે — ‘દુઃખાન્તં ચ નિગચ્છતિ’ (ગીતા અ. ૧૮/૩૬). કારણ કે સાત્ત્વિક કર્તાનું ધ્યેય પરમાત્મા હોય છે. એટલા માટે તે કર્તૃત્વભોક્તૃત્વથી પર થઈને ચિન્મય તત્ત્વથી અભિન્ન થઈ જાય છે; કેમકે તે તાત્ત્વિક સ્વરૂપથી અભિન્ન જ હતો. પરંતુ રાજસ-તામસ કર્તા રાજસ-તામસ કર્મ, બુદ્ધિ વગેરેની સાથે તન્મય થઈને રાજસ-તામસ સુખમાં આસક્ત થાય છે. એટલા માટે તે પરમાત્મતત્ત્વથી અભિન્ન નથી થઈ શકતો. કારણ કે રાજસ-તામસ કર્તાનો ઉદ્દેશ્ય પરમાત્મા નથી હોતા અને તેનામાં જડતાનું બંધન પણ અધિક હોય છે.

હવે અહીં શંકા થઈ શકે છે કે કર્તાનું સાત્ત્વિક હોવું તો ઠીક છે, પરંતુ કર્મ સાત્ત્વિક કેવી રીતે હોય છે? આનું સમાધાન એ છે કે જે કર્મની સાથે કર્તાનો રાગ નથી, કર્તૃત્વાભિમાન નથી, લેપ (ફળેચ્છા) નથી, તે કર્મ સાત્ત્વિક થઈ જાય છે. એવા સાત્ત્વિક કર્મથી પોતાનું અને દુનિયાનું બહુ ભલું થાય છે. તે સાત્ત્વિક કર્મનો જે જે વસ્તુ, વ્યક્તિ, પદાર્થ, વાતાવરણ વગેરેની સાથે સંબંધ હોય છે, તે બધાંમાં નિર્મળતા આવી જાય છે; કેમકે નિર્મળતા સત્ત્વગુણનો સ્વભાવ છે — ‘તત્ર સત્ત્વં નિર્મલત્વાત્’ (ગીતા અ. ૧૪/૬).

બીજી વાત, પતંજલિ મહારાજે રજોગુણને ક્રિયાત્મક જ માન્યો છે — ‘પ્રકાશક્રિયાસ્થિતિશીલં ભૂતેન્દ્રિયાત્મકં ભોગાપવર્ગાર્થ દેશ્યમ્ । (યોગદર્શન ૨/૧૮). પરંતુ ગીતા રજોગુણને ક્રિયાત્મક માનતી હોવા છતાં પણ મુખ્યરૂપે રાગાત્મક જ માને છે — ‘રજો રાગાત્મકં વિદ્ધિ’ (અ. ૧૪/૭). વાસ્તવમાં જોવામા આવે તો ‘રાગ’ જ બંધનકારક છે, ‘ક્રિયા’ નહિ.

ગીતામાં કર્મો ત્રણ પ્રકારનાં કહ્યાં છે — સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ (અ. ૧૮/૨૩-૨૫). કર્મ કરવાવાળાનો ભાવ સાત્ત્વિક હશે તો તે કર્મો ‘સાત્ત્વિક’ થઈ જશે, ભાવ રાજસ હશે તો તે કર્મો ‘રાજસ’ થઈ જશે અને ભાવ તામસ હશે તો તે કર્મો ‘તામસ’ થઈ જશે. એટલા માટે ભગવાને કેવળ ક્રિયાને રજોગુણી નથી માની.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ‘વિષાદી’ પદ રજોગુણમાં આવવું જોઈએ, પરંતુ અહીં તમોગુણમાં આવ્યું છે. તામસવૃત્તિનો વિવેક સાથે વિરોધ છે, તેથી તામસી મનુષ્યોમાં વિષાદ વધારે થાય છે.

સંબંધ - બધાં જ કર્મો વિચારપૂર્વક કરવામાં આવે છે. એ કર્મોના વિચારમાં બુદ્ધિ અને ધૃતિ - આ કર્મસંગ્રહક કરણોની પ્રધાનતા હોવાથી હવે આગળ તેમના ભેદો બતાવે છે.

બુદ્ધેર્ભેદં ધૃતેશ્ચૈવ ગુણતસ્ત્રિવિધં શૃણુ ।
પ્રોચ્યમાનમશેષેણ પૃથક્ત્વેન ધનઞ્જય ॥ ૨૮ ॥

ધનઞ્જય	= હે ધનંજય!	ધૃતે:	= ધૃતિનો	શૃણુ	= સાંભળ,
	(હવે તું)	એવ	= પણ	અશેષેણ	= (જે મારા દ્વારા)
ગુણત:	= ગુણો અનુસાર	ત્રિવિધિમ્	= ત્રણ પ્રકારનો		પૂર્ણરૂપે
બુદ્ધે:	= બુદ્ધિ	ભેદમ્	= ભેદ	પ્રોચ્યમાનમ્	= કહેવામાં આવી
ચ	= તેમજ	પૃથક્ત્વેન	= અલગ-અલગરૂપે		રહ્યા છે.

ટીકા - [આ જ અધ્યાયના અઢારમા શ્લોકમાં કર્મસંગ્રહનાં ત્રણ કારણો બતાવાઈ ગયાં છે - કરણ, કર્મ અને કર્તા. આમાંથી કર્મ કરવા માટે ઇન્દ્રિયો વગેરે કારણો છે, તેમના સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ - આ ત્રણે ભેદ નથી થતા. એ ઇન્દ્રિયો બુદ્ધિની પ્રધાનતા રહે છે અને બધી જ ઇન્દ્રિયોમાં બુદ્ધિના અનુસાર જ કામ કરે છે. એટલા માટે અહીં બુદ્ધિના ભેદથી કરણોના ભેદ બતાવી રહ્યા છે.

બુદ્ધિના નિશ્ચયને, વિચારને દૃઢતાથી સારી રીતે રાખવાવાળી અને પોતાના લક્ષ્યથી વિચલિત ન થવા દેવાવાળી ધારણશક્તિનું નામ ધૃતિ છે. ધારણશક્તિ અર્થાત્ ધૃતિ વિના બુદ્ધિ પોતાના નિશ્ચય પર દૃઢ નથી રહી શકતી. એટલા માટે બુદ્ધિની સાથે-સાથે ધૃતિના પણ ત્રણ ભેદો બતાવવા આવશ્યક થઈ ગયા.^૧

મનુષ્ય જે કંઈ પણ કરે છે, બુદ્ધિપૂર્વક જ કરે છે અર્થાત્ બરાબર વિચારી-સમજીને જ કોઈ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. તે કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થવા છતાં પણ તેને ધૈર્યની બહુ મોટી આવશ્યકતા હોય છે. તેની બુદ્ધિમાં વિચારશક્તિ તીક્ષ્ણ હોય અને તેને ધારણ કરવાવાળી શક્તિ - ધૃતિ શ્રેષ્ઠ હોય, તો તેની બુદ્ધિ પોતાના નિશ્ચિત કરેલા લક્ષ્ય પર દૃઢ રહે છે, ત્યારે મનુષ્યનું કાર્ય સિદ્ધ થઈ જાય છે.

હાલ સાધકોને માટે કર્મપ્રેરક અને કર્મસંગ્રહનું જે પ્રકરણ ચાલુ છે, તેમાં જ્ઞાન, કર્મ અને કર્તાની જ ખાસ આવશ્યકતા છે. એવી જ રીતે સાધક પોતાની સાધનામાં દૃઢતાપૂર્વક લાગેલો રહે, તેને માટે બુદ્ધિ અને ધૃતિના ભેદને જાણવાની વિશિષ્ટ આવશ્યકતા છે; કેમકે તેમના ભેદને બરાબર જાણીને જ તે સંસારથી પર થઈ શકે છે. ક્યા પ્રકારની બુદ્ધિ અને ધૃતિને ધારણ કરીને સાધક સંસારથી

પર થઈ શકે છે અને ક્યા પ્રકારની બુદ્ધિ અને ધૃતિના રહેવાથી તેને પર થવામાં વિઘ્ન આવી શકે છે - આ જાણવું સાધકને માટે બહુ જ જરૂરી છે. એટલા માટે ભગવાને એ બન્નેના ભેદ બતાવ્યા છે. ભેદ બતાવવામાં ભગવાનનો ભાવ એ છે કે સાત્ત્વિકી બુદ્ધિ અને ધૃતિથી જ સાધક સંસારથી પર થઈ શકે છે, રાજસી-તામસી બુદ્ધિ અને ધૃતિથી નહિ.]

‘ધનઞ્જય’ - જ્યારે પાંડવોએ રાજસૂય યજ્ઞ કર્યો હતો, ત્યારે અર્જુન અનેક રાજાઓને જીતીને વિપુલમાત્રામાં ધન લઈને આવ્યા હતા. આથી તેમનું નામ ‘ધનંજય’ પડ્યું હતું. હવે ભગવાન અર્જુનને કહે છે કે પોતાની સાધનામાં સાત્ત્વિકી બુદ્ધિ અને ધૃતિ ગ્રહણ કરીને ગુણાતીત તત્ત્વની પ્રાપ્તિ કરવી એ જ વાસ્તવિક ધન છે; એટલા માટે તું આ વાસ્તવિક ધનને ધારણ કર, એમાં જ તારા ‘ધનંજય’ નામની સાર્થકતા છે.

‘બુદ્ધેર્ભેદં ધૃતેશ્ચૈવ ગુણતસ્ત્રિવિધં શૃણુ’ - ભગવાન કહે છે કે બુદ્ધિ પણ એક છે અને ધૃતિ પણ એક છે, પરંતુ ગુણોની પ્રધાનતાથી તે બુદ્ધિ અને ધૃતિના પણ સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ - આ ત્રણ-ત્રણ ભેદ થઈ જાય છે. હું તેમનું વિસ્તૃત વિવેચન કરીશ અને ટૂંકમાં ઘણી જ વિશેષ વાત કહીશ, તેમને તું મનથી ધ્યાન દઈને સારી રીતે સાંભળ.

ધૃતિ શ્રોત્રાદિ કરણોમાં નથી આવી. એટલા માટે ભગવાન ‘ચૈવ’ પદનો પ્રયોગ કરીને કહી રહ્યા છે કે જેવી રીતે બુદ્ધિના ત્રણ ભેદ બતાવીશ, એવી જ રીતે ધૃતિના પણ ત્રણ ભેદ બતાવીશ. સાધારણ દૃષ્ટિથી જોતાં તો ધૃતિ પણ બુદ્ધિનો જ એક ગુણ દેખાય છે. બુદ્ધિનો એક ગુણ

૧. સાંખ્યયોગમાં તો બુદ્ધિ અને ધૃતિની ખાસ આવશ્યકતા છે જ; પરમાત્મપ્રાપ્તિનાં અન્ય જેટલાં પણ સાધનો છે, તે બધાંમાં પણ બુદ્ધિ અને ધૃતિની બહુ મોટી આવશ્યકતા છે. એટલા માટે ગીતામાં બુદ્ધિ અને ધૃતિ - બન્નેને સાથે-સાથે કહી છે; જેમ કે - ‘શનૈઃ શનૈરુપરમેદ્ બુદ્ધ્યા ધૃતિગૃહીતયા’ (૬/૨૫), અને ‘બુદ્ધ્યા વિશુદ્ધ્યા યુક્તો ધૃત્યાત્માનં નિયમ્ય ચ’ (૧૮/૫૧).

હોવા છતાં પણ ધૃતિ બુદ્ધિથી અલગ અને વિલક્ષણ છે; કેમકે ધૃતિ કર્તામાં રહે છે. એ ધૃતિને કારણે જ મનુષ્ય બુદ્ધિનો સારો એવો ઉપયોગ કરી શકે છે. ધૃતિ જેટલી શ્રેષ્ઠ અર્થાત્ સાત્ત્વિકી હશે, સાધકની (સાધનામાં) બુદ્ધિ એટલી જ સ્થિર રહેશે. સાધનામાં બુદ્ધિની સ્થિરતાની જેટલી આવશ્યકતા છે, એટલી આવશ્યકતા મનની સ્થિરતાની નથી. હા, એક અંશમાં અણિમા વગેરે સિદ્ધિઓની પ્રાપ્તિમાં મનની સ્થિરતાની આવશ્યકતા છે; પરંતુ પારમાર્થિક ઉન્નતિમાં તો બુદ્ધિના પોતાના ઉદ્દેશ્ય પર સ્થિર રહેવાની જ વધારે આવશ્યકતા છે.^૧ સાધકની બુદ્ધિ પણ સાત્ત્વિકી

હોય અને ધૃતિ પણ સાત્ત્વિકી હોય, ત્યારે જ સાધક પોતાની સાધનામાં દૃઢતાથી સંલગ્ન રહેશે. એટલા માટે આ બન્નેયના ભેદ જાણવાની આવશ્યકતા છે.

‘પૃથક્ત્વેન’ – તેઓના ભેદ અલગ-અલગ સારી રીતે કહીશ અર્થાત્ બુદ્ધિ અને ધૃતિના વિષયોમાં પણ કયા કયા ભેદ હોય છે, તે પણ કહીશ.

‘પ્રોચ્યમાનમશેષેણ’ – ભગવાન કહે છે કે બુદ્ધિ અને ધૃતિના વિષયમાં જાણવાની જે જે આવશ્યક વાતો છે, તે બધીને હું પૂરેપૂરી કહીશ, જેના પછી ફરીથી જાણવાનું બાકી નહિ રહે.

સંબંધ – હવે ભગવાન સાત્ત્વિકી બુદ્ધિનાં લક્ષણો બતાવે છે.

પ્રવૃત્તિં ચ નિવૃત્તિં ચ કાર્યાકાર્યે ભયાભયે ।

બન્ધં મોક્ષં ચ યા વેતિ બુદ્ધિઃ સા પાર્થ સાત્ત્વિકી ॥ ૩૦ ॥

પાર્થ	= હે પૃથાનંદન!	કાર્યાકાર્યે	= કર્તવ્ય તેમજ	મોક્ષમ્	= મોક્ષને
યા	= જે		અકર્તવ્યને,	વેતિ	= યથાર્થપણે
	(બુદ્ધિ)	ભયાભયે	= ભય અને અભયને		જાણે છે,
પ્રવૃત્તિમ્	= પ્રવૃત્તિ	ચ	= તથા	સા	= તે
ચ	= અને	બન્ધમ્	= બંધન	બુદ્ધિઃ	= બુદ્ધિ
નિવૃત્તિમ્	= નિવૃત્તિમાર્ગને,	ચ	= અને	સાત્ત્વિકી	= સાત્ત્વિકી છે.

ટીકા – ‘પ્રવૃત્તિં ચ નિવૃત્તિં ચ’ – સાધકમાત્રની પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ – આ બે અવસ્થાઓ હોય છે. ક્યારેક તે સંસારનો કામધંધો કરે છે, તો એ પ્રવૃત્તિ-અવસ્થા છે અને ક્યારેક સંસારનો કામધંધો છોડીને એકાંતમાં ભજન-ધ્યાન કરે છે, તો એ નિવૃત્તિ-અવસ્થા છે. પરંતુ આ બન્નેમાં સાંસારિક કામનાસહિત પ્રવૃત્તિ અને વાસનાસહિત નિવૃત્તિ^૨ – આ બન્નેય અવસ્થાઓ ‘પ્રવૃત્તિ’ છે અર્થાત્ સંસાર સાથે જોડનારી છે, તથા સાંસારિક કામનાસહિત પ્રવૃત્તિ અને વાસનાસહિત નિવૃત્તિ – આ બન્નેય અવસ્થાઓ ‘નિવૃત્તિ’ છે અર્થાત્ પરમાત્મા તરફ લઈ જવાવાળી છે. એટલા માટે સાધક એમને સારી રીતે જાણીને કામનાવાસનાસહિત પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિને જ ગ્રહણ કરે.

વાસ્તવમાં સૂક્ષ્મ દષ્ટિએ દેખવામાં આવે તો કામના-વાસનાસહિત પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ પણ જો પોતાનાં સુખ, આરામ વગેરેને માટે કરવામાં આવે તો એ બન્નેય ‘પ્રવૃત્તિ’ છે; કેમકે એ બન્નેય બંધનકારક છે અર્થાત્ તેમનાથી પોતાનું વ્યક્તિત્વ દૂર થતું નથી. પરંતુ જો કામના-વાસનાસહિત પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ – બન્ને કેવળ બીજાઓનાં સુખ, આરામ અને હિતને માટે જ કરવામાં આવે, તો એ બન્નેય નિવૃત્તિ છે; કેમકે એ બન્નેયથી પોતાનું વ્યક્તિત્વ નથી રહેતું. તે વ્યક્તિત્વ ક્યારે નથી રહેતું? જ્યારે પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ જેના પ્રકાશથી પ્રકાશિત થાય છે તથા જે પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિથી રહિત છે, તે પ્રકાશક અર્થાત્ તત્ત્વની પ્રાપ્તિના ઉદ્દેશ્યથી જ પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ કરવામાં આવે. પ્રવૃત્તિ તો કરવામાં આવે

૧. બુદ્ધિના દ્વારા તો પોતાનું ધ્યેય (લક્ષ્ય) સારું એવું સમજમાં આવે છે અને ધૃતિ દ્વારા કર્તા પોતે તે લક્ષ્ય પર દૃઢ રહે છે. સાધક પહેલાં ગમે તેવા ભાવો અને આચરણોવાળો અર્થાત્ પાપીમાં પાપી અને દુરાચારીમાં દુરાચારી કેમ ન રહ્યો હોય, તે પણ ‘મારે તો પરમાત્માપ્રાપ્તિ જ કરવી છે’ – આ ઉદ્દેશ્ય પર દૃઢ રહે, તો તેનાં બધાં પાપો નષ્ટ થઈ જાય છે (ગીતા અ. ૯/૩૦).

૨. પ્રવૃત્તિ છોડીને કોઈ એકાંતમાં ભજન-ધ્યાન કરે છે તો ત્યાં તેની સામે દ્રવ્ય, પદાર્થ તો નથી, પરંતુ ‘લોકો મને જ્ઞાની, ધ્યાની, સાધક સમજશે, તો મારો આદરસત્કાર થશે.’ આ રીતે અંતરમાં એક સૂક્ષ્મ ઇચ્છા રહે છે, જેને ‘વાસના’ કહે છે.

પ્રાણીમાત્રની સેવાને માટે અને નિવૃત્તિ કરવામાં આવે પરમ વિશ્રામ અર્થાત્ સ્વરૂપસ્થિતિને માટે.

‘કાર્યાકાર્ય’ – શાસ્ત્ર, વર્ણ, આશ્રમની મર્યાદા અનુસાર જે કામ કરવામાં આવે છે, તે ‘કાર્ય’ છે અને શાસ્ત્ર વગેરેની મર્યાદાની વિરુદ્ધ જે કામ કરવામાં આવે છે, તે ‘અકાર્ય’ છે.

જેને આપણે કરી શકીએ છીએ, જેને જરૂર કરવું જોઈએ અને જેને કરવાથી જીવનું જરૂર કલ્યાણ થાય છે, તે ‘કાર્ય’ અર્થાત્ કર્તવ્ય કહેવાય છે; અને જેને આપણે ન કરવું જોઈએ તથા જેનાથી જીવ બંધનમાં પડે છે, તે ‘અકાર્ય’ અર્થાત્ અકર્તવ્ય કહેવાય છે. પરંતુ જેને આપણે નથી કરી શકતા, તે અકર્તવ્ય નથી કહેવાતું, તે તો પોતાનું અસામર્થ્ય છે.

‘ભયાભય’ – ભય અને અભયના કારણને જોવું જોઈએ. જે કર્મથી અત્યારે જ અને પરિણામમાં પોતાનું અને દુનિયાનું અનિષ્ટ થવાની સંભાવના છે, તે કર્મ ‘ભય’ અર્થાત્ ભયદાયક છે અને જે કર્મથી અત્યારે જ અને પરિણામમાં પોતાનું અને દુનિયાનું હિત થવાની સંભાવના છે, તે કર્મ ‘અભય’ અર્થાત્ બધાને અભય કરવાવાળું છે.

મનુષ્ય જ્યારે કરવા લાયક કાર્યથી ચ્યુત થઈને અકાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, ત્યારે તેના મનમાં પોતાની માન-બડાઈની હાનિ અને નિંદા-અપમાન થવાની આશંકાથી ભય પેદા થાય છે, પરંતુ જે પોતાની મર્યાદાથી કદી વિચલિત નથી થતો, પોતાના મનથી કોઈનું પણ અનિષ્ટ નથી ઈચ્છતો અને કેવળ પરમાત્મામાં જ લાગેલો રહે છે, તેના મનમાં સદા અભય રહેલો હોય છે. આ અભય જ મનુષ્યને સર્વથા અભયપદ-પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરાવી દે છે.

‘બન્ધં મોક્ષં ચ યા વેત્તિ’ – જે બહારથી તો યજ્ઞ, દાન, તીર્થ, વ્રત વગેરે ઉત્તમમાં ઉત્તમ કાર્યો કરે છે, પરંતુ અંતરથી અસત, જડ, નાશવાન પદાર્થોને અને સ્વર્ગાદિ લોકોને ઈચ્છે છે, તેને માટે તે બધાં જ કર્મો ‘બન્ધ’ અર્થાત્ બંધનકારક છે. કેવળ પરમાત્મા સાથે જ સંબંધ રાખવો; પરમાત્માના સિવાય કદી કોઈ અવસ્થામાં અસત સંસારની સાથે લેશમાત્ર પણ

સંબંધ ન રાખવો એ ‘મોક્ષ’ અર્થાત્ મોક્ષદાયક છે.

પોતાને જે વસ્તુઓ નથી મળી, તેમની કામના થવાથી મનુષ્ય તેમના અભાવનો અનુભવ કરે છે. તે પોતાને તે વસ્તુઓને પરતંત્ર માને છે અને વસ્તુઓ મળતાં પોતાને સ્વતંત્ર માને છે. તે સમજે તો એમ છે કે મારી પાસે વસ્તુઓ હોવાથી હું સ્વતંત્ર થઈ ગયો છું, પરંતુ થઈ જાય છે એ વસ્તુઓને પરતંત્ર! વસ્તુઓનો અભાવ અને વસ્તુઓનો ભાવ – આ બન્નેની પરતંત્રતામાં એટલો જ ફરક પડે છે કે વસ્તુઓના અભાવમાં પરતંત્રતા દેખાય છે, ખટકે છે અને વસ્તુઓ હોવાથી વસ્તુઓની પરતંત્રતા, પરતંત્રતાના રૂપમાં દેખાતી જ નથી; કેમકે તે સમયે મનુષ્ય અંધ થઈ જાય છે. પરંતુ છે આ બન્નેય પરતંત્રતા અને પરતંત્રતા જ બંધન છે. અભાવની પરતંત્રતા પ્રગટ વિષ છે, અને ભાવની પરતંત્રતા છૂપું મીઠું વિષ છે, પરંતુ છે બન્નેય વિષ. વિષ તો મારવાવાળું જ હોય છે.

નિષ્કર્ષ એ નીકળ્યો કે સાંસારિક વસ્તુઓની કામનાથી જ બંધન થાય છે અને પરમાત્મા સિવાય કોઈ વસ્તુ, વ્યક્તિ, ઘટના, પરિસ્થિતિ, સ્થળ, કાળ વગેરેની કામના ન થવાથી મુક્તિ થાય છે.^૧ જો મનમાં કામના છે તો વસ્તુ પાસે હોય તો બંધન અને પાસે ન હોય તો બંધન! જો મનમાં કામના નથી તો વસ્તુ પાસે હોય તો મુક્તિ અને પાસે ન હોય તો પણ મુક્તિ!

‘બુદ્ધિઃ સા પાર્થ સાત્ત્વિકી’ – આ રીતે જે પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ, કાર્ય-અકાર્ય, ભય-અભય અને બંધન-મોક્ષના વાસ્તવિક તત્ત્વને જાણે છે, તે બુદ્ધિ સાત્ત્વિકી છે.

આ વાસ્તવિક તત્ત્વને જાણવું એ શું છે? પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ, કાર્ય-અકાર્ય, ભય-અભય અને બંધન-મોક્ષ – આ બધાને સૂક્ષ્મ રીતે સમજીને, જેની સાથે વાસ્તવમાં આપણો સંબંધ નથી, તે સંસારની સાથે સંબંધ ન માનવો અને જેની સાથે આપણો સ્વતઃ સિદ્ધ સંબંધ છે, એવા (પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ વગેરેના આશ્રય તથા પ્રકાશક) પરમાત્માને તત્ત્વથી સારી રીતે જાણવા – એને જ સાત્ત્વિકી બુદ્ધિના દ્વારા વાસ્તવિક તત્ત્વને સારી રીતે જાણવું એમ કહે છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિને, કર્તવ્ય અને અકર્તવ્યને, ભય અને અભયને તથા બંધન અને મોક્ષને – બન્નેને જાણવાનું તાત્પર્ય સંસાર સાથે સંબંધ – વિચ્છેદથી જ છે. જો સંસાર સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ ન થાય તો તે જાણવું નથી, બલકે શીખવું છે.

૧. એક કામના હોય છે અને એક આવશ્યકતા હોય છે. સંસારની કામના હોય છે અને પરમાત્માની આવશ્યકતા. કામનાની કદી પૂર્તિ થતી જ નથી, તેની તો નિવૃત્તિ થાય છે, પરંતુ આવશ્યકતાની પૂર્તિ જ થાય છે.

પરમાત્માની આવશ્યકતા પણ સંસારની કામના હોવાથી જ પેદા થાય છે. કામનાનો અત્યંત અભાવ થતાં આવશ્યકતા રહેતી જ નથી અર્થાત્ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે.

ગીતાનો 'સાત્ત્વિક' ગુણાતીત કરનારો, સંસારથી સંબંધ-વિચ્છેદ કરનારો છે. તેથી એમાં બંધન અને મોક્ષ સુધીના વિચાર થાય છે — 'બન્ધં મોક્ષં ચ યા વેતિ.' સાત્ત્વિકી બુદ્ધિમાં વિવેક હોય છે, જે તત્ત્વજ્ઞાનમાં પરિણત થાય છે. વિવેક-યુક્ત બુદ્ધિ 'બ્રહ્મલોકની' પ્રાપ્તિ સુધી બધું 'બંધન છે' — એવું જાણે છે.

—■—

સંબંધ — હવે રાજસી બુદ્ધિનાં લક્ષણો બતાવે છે.

યયા ધર્મમધર્મ ચ કાર્ય ચાકાર્યમેવ ચ ।

અયથાવત્પ્રજનાતિ બુદ્ધિઃ સા પાર્થ રાજસી ॥ ૩૧ ॥

પાર્થ	= હે પાર્થ!	અધર્મમ્	= અધર્મને	અયથાવત્	= યથાર્થપણે
યયા	= (મનુષ્ય)	ચ	= તથા		નથી
	જેના	કાર્યમ્	= કર્તવ્ય	પ્રજનાતિ	= જાણી શકતો,
	દ્વારા	ચ	= અને	સા	= તે
ધર્મમ્	= ધર્મ	અકાર્યમ્	= અકર્તવ્યને	બુદ્ધિઃ	= બુદ્ધિ
ચ	= અને	એવ	= પણ	રાજસી	= રાજસી છે.

ટીકા — 'યયા ધર્મમધર્મ ચ' — શાસ્ત્રોએ જે કંઈ પણ વિધાન કર્યું છે, તે 'ધર્મ' છે અર્થાત્ શાસ્ત્રોએ જેની આજ્ઞા આપી છે અને જેનાથી પરલોકમાં સદ્ગતિ થાય એ જ પ્રમાણે છે, તે ધર્મ છે. શાસ્ત્રોએ જેનો નિષેધ કર્યો છે, તે 'અધર્મ' છે અર્થાત્ શાસ્ત્રોએ જેની આજ્ઞા નથી આપી અને જેનાથી પરલોકમાં દુર્ગતિ થાય છે, તે અધર્મ છે. જેમ કે પોતાનાં તન, મન, ધન, યોગ્યતા, પદ, અધિકાર, સામર્થ્ય વગેરે દ્વારા પોતાના માતા-પિતા, વડીલ, વૃદ્ધોની સેવા કરવી, બીજાંઓને સુખ પહોંચાડવું, બીજાંઓનું હિત કરવાની ચેષ્ટા કરવી એ 'ધર્મ' છે. એવી જ રીતે કૂવા-વાવ ખોદાવવાં, ધર્મશાળા-ઔષધાલયનું નિર્માણ કરાવવું, પરબ-સદાવ્રત ચલાવવાં; દેશ, ગામ, મહોલ્લાનાં અનાથ તથા ગરીબ બાળકોની અને સમાજની ઉન્નતિને માટે પોતાની માલિકીની ચીજોને આવશ્યકતા અનુસાર તેઓની જ સમજીને નિષ્કામભાવથી ઉદારતાપૂર્વક ખર્ચવી એ 'ધર્મ' છે. આનાથી વિપરીત પોતાના સ્વાર્થ, સુખ અને આરામને માટે બીજાઓની ધનસંપત્તિ, હક્ક, પદ અને અધિકાર છીનવી લેવા; બીજાઓના અપકાર, અહિત, હત્યા વગેરે કરવાં; પોતાનાં તન, મન, ધન, યોગ્યતા, પદ, અધિકાર વગેરે દ્વારા બીજાંઓને દુઃખ આપવું એ 'અધર્મ' છે.

વાસ્તવમાં ધર્મ તે છે, જે જીવનું કલ્યાણ કરી દે અને અધર્મ તે છે, તે જીવને બંધનમાં નાખી દે.

'કાર્ય ચાકાર્યમેવ ચ' — વર્ણ, આશ્રમ, સ્થળ, કાળ, લોકમર્યાદા, પરિસ્થિતિ વગેરે અનુસાર શાસ્ત્રોએ આપણે માટે જે કર્મ કરવાની આજ્ઞા આપી છે, તે કર્મ આપણે

માટે 'કર્તવ્ય' છે. અવસર પર પ્રાપ્ત થયેલા કર્તવ્યનું પાલન ન કરવું અને ન કરવા લાયક કામને કરવું એ 'અકર્તવ્ય' છે. જેમ કે ભિક્ષા માગવી; યજ્ઞ, વિવાહ વગેરે કરાવવાં અને તેમાં દાનદક્ષિણા લેવાં વગેરે કર્મો બ્રાહ્મણને માટે તો કર્તવ્ય છે, પરંતુ ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રને માટે અકર્તવ્ય છે. આ જ રીતે શાસ્ત્રોએ જે જે વર્ણ અને આશ્રમોને માટે જે જે કર્મો બતાવ્યાં છે, તે બધાં તે તેમને માટે કર્તવ્ય છે; અને જેમને માટે નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે, તેમને માટે તે બધાં અકર્તવ્ય છે.

જ્યાં નોકરી કરીએ છીએ, ત્યાં ઈમાનદારીથી પોતાનો પૂરો સમય આપવો, કાર્યને સારી રીતે કરવું, જે રીતે માલિકનું હિત થાય, એવું કામ કરવું — આ બધાં કર્મચારીઓને માટે 'કર્તવ્ય' છે. પોતાનાં સ્વાર્થ, સુખ અને આરામમાં ફસાઈને કાર્યમાં પૂરો સમય ન આપવો, કાર્યને તત્પરતાથી ન કરવું, થોડીક પણ લાંચ (રુશવત) માટે માલિકનું મોટું નુકસાન કરી દેવું, પાંચ-દસ રૂપિયાને માટે માલિકનું અહિત કરવું — આ બધાં કર્મચારીઓને માટે 'અકર્તવ્ય' છે.

રાજકીય જેટલા અધિકારીઓ છે, તેઓને રાજ્યનો પ્રબંધ કરવાને માટે, બધાનું હિત કરવા માટે જ ઊંચા પદ પર રાખવામાં આવે છે. એટલા માટે પોતાના સ્વાર્થ અને અભિમાનનો ત્યાગ કરીને જે રીતે બધા લોકોનું હિત થઈ શકે, બધાંને સુખ, આરામ, શાંતિ મળી શકે — એવાં કામો કરવાં એ તેઓને માટે 'કર્તવ્ય' છે. પોતાના તુચ્છ સ્વાર્થમાં આવીને રાજ્યનું નુકસાન કરવું, લોકોને ત્રાસ આપવો વગેરે તેઓને માટે 'અકર્તવ્ય' છે.

સાત્ત્વિકી બુદ્ધિમાં કહેલી પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ, ભય-અભય અને બંધન-મોક્ષને પણ અહીં ‘એવ ચ’ પદોથી લઈ લેવાં જોઈએ.

‘અયથાવત્પ્રજાનાતિ બુદ્ધિઃ સા પાર્થ રાજસી’ – રાગ હોવાથી રાજસી બુદ્ધિમાં સ્વાર્થ, પક્ષપાત, વિષમતા વગેરે દોષો આવી જાય છે. આ દોષો રહેતાં બુદ્ધિ ધર્મ-અધર્મ, કાર્ય-અકાર્ય, ભય-અભય, બંધન-મોક્ષ વગેરેના વાસ્તવિક તત્ત્વને સારી રીતે નથી જાણી શકતી. આથી કયા વર્ણાશ્રમને માટે કઈ પરિસ્થિતિમાં કયો ધર્મ કહેવામાં આવે છે અને કયો અધર્મ કહેવામાં આવે છે? તે ધર્મ કયા વર્ણાશ્રમને માટે કર્તવ્ય થઈ જાય છે અને કોને માટે અકર્તવ્ય થઈ જાય છે; શેનાથી ભય ઊભો છે અને શેનાથી મનુષ્ય અભય-નિર્ભય બને છે ? આ વિષયમાં જે બુદ્ધિ સારી રીતે નિર્ણય કરી શકતી નથી, તે બુદ્ધિ રાજસી છે.

જ્યારે સાંસારિક વસ્તુ, વ્યક્તિ, ઘટના, પરિસ્થિતિ, ક્રિયા, પદાર્થ વગેરેમાં રાગ (આસક્તિ) થઈ જાય છે, તો તે રાગ બીજાઓના પ્રત્યે દ્વેષ પેદા કરવાવાળો થઈ જાય છે. પછી જેમાં રાગ થઈ જાય છે, તેના દોષોને અને જેનામાં દ્વેષ થઈ જાય છે, તેના ગુણોને મનુષ્ય નથી દેખી શકતો. રાગ અને

દ્વેષ આ બન્નેમાં સંસાર સાથે સંબંધ જોડાય છે. સંસાર સાથે સંબંધ જોડાતાં મનુષ્ય સંસારને નથી જાણી શકતો. એવી જ રીતે પરમાત્માથી અલગ રહેતાં મનુષ્ય પરમાત્માને નથી જાણી શકતો. સંસારથી અલગ થઈને જ સંસારને જાણી શકાય છે અને પરમાત્માથી અભિન્ન થઈને જ પરમાત્માને જાણી શકાય છે. તે અભિન્નતા ચાહે પ્રેમથી થાય, ચાહે જ્ઞાનથી થાય.

પરમાત્માથી અભિન્ન થવામાં સાત્ત્વિકી બુદ્ધિ જ કામ કરે છે; કેમકે સાત્ત્વિકી બુદ્ધિમાં વિવેકશક્તિ જાગ્રત રહે છે. પરંતુ રાજસી બુદ્ધિમાં તે વિવેકશક્તિ રાગને કારણે ધૂંધળી જેવી રહે છે. જેવી રીતે જળમાં માટી પીગળી જવાથી જળમાં સ્વચ્છતા, નિર્મળતા નથી રહેતી, એવી જ રીતે બુદ્ધિમાં રજોગુણ આવી જવાથી બુદ્ધિમાં એટલી સ્વચ્છતા, નિર્મળતા નથી રહેતી. એટલા માટે ધર્મ-અધર્મ વગેરેનો નિર્ણય શીઘ્ર થઈ શકતો નથી. રાજસી બુદ્ધિને કારણે મનુષ્ય જે કોઈ વિષયમાં પ્રવેશ કરે છે, તેને સમજવો કઠિન પડે છે. તે વિષયના ગુણદોષોને સારી રીતે સમજ્યા વિના પોતાનાં આચરણમાં લેવા કે નહીં તેનો નિર્ણય કરી શકાતો નથી અર્થાત્ તે ગ્રાહ્ય વસ્તુને ગ્રહણ નથી કરી શકતો અને ત્યાજ્ય વસ્તુનો ત્યાગ નથી કરી શકતો.

પરિશિષ્ટ ભાવ : જે ધર્મ અને અધર્મને તથા કર્તવ્ય અને અકર્તવ્યને પણ સારી રીતે જાણતો નથી, તે બંધન અને મોક્ષને કઈ રીતે જાણશે? ન જ જાણી શકે. બુદ્ધિ રાગાત્મિકા હોવાથી તે ધર્મ-અધર્મને સારી પેઠે જાણતો નથી, કારણ કે રાગની પ્રધાનતા હોવાથી તે વિવેકને મહત્ત્વ આપી શકતો નથી. ઉત્પત્તિ-વિનાશકારી વસ્તુઓનો રંગ લાગવાથી તેનો વિવેક ઢંકાઈ જાય છે.

—■—

સંબંધ — હવે તામસી બુદ્ધિનાં લક્ષણો બતાવે છે.

અધર્મ ધર્મમિતિ યા મન્યતે તમસાવૃતા ।

સર્વાર્થાન્વિપરીતાંશ્ચ બુદ્ધિઃ સા પાર્થ તામસી ॥ ૩૨ ॥

પાર્થ	= હે પાર્થ!	ધર્મમ્	= ધર્મ છે,	સર્વાર્થાન્	= સઘળા પદાર્થોને
તમસા	= તમોગુણથી	ઈતિ	= એવું	વિપરીતાન્	= અવળા
આવૃતા	= ઘેરાયેલી	મન્યતે	= માની		માની છે,
યા, બુદ્ધિઃ	= જે બુદ્ધિ		લે છે	સા	= તે (બુદ્ધિ)
અધર્મમ્	= અધર્મને	ચ	= તથા	તામસી	= તામસી છે.

ટીકા — ‘અધર્મ ધર્મમિતિ યા મન્યતે તમસાવૃતા’ – ઈશ્વરની નિંદા કરવી; શાસ્ત્ર, વર્ણ, આશ્રમ અને લોકમર્યાદાની વિરુદ્ધ કામ કરવું, માતાપિતાની સાથે સારો વર્તાવ ન કરવો; સંત-મહાત્મા, ગુરુ-આચાર્ય વગેરેનું અપમાન કરવું; જૂઠ, કપટ, બેઈમાની, બનાવટ, અભક્ષ્ય-ભોજન, પરસ્ત્રીગમન વગેરે શાસ્ત્રનિષિદ્ધ પાપકર્મોને ધર્મ માનવો – આ બધું

અધર્મને ‘ધર્મ’ માનવો એમ કહેવાય છે.

પોતાના શાસ્ત્ર, વર્ણ, આશ્રમની મર્યાદામાં ચાલવું; માતા-પિતાની આજ્ઞાનું પાલન કરવું તથા તેમની તન, મન, ધનથી સેવા કરવી; સંત-મહાત્માઓના ઉપદેશો અનુસાર પોતાનું જીવન બનાવવું; ધાર્મિક ગ્રંથોનું પઠન-પાઠન કરવું; બીજાઓ પર સેવા-ઉપકાર કરવો; શુદ્ધ-પવિત્ર ભોજન કરવું

વગેરે શાસ્ત્રવિહિત કર્મોને ઉચિત ન માનવાં — આ ધર્મને ‘અધર્મ’ માનવો એમ કહેવાય છે.

તામસી બુદ્ધિવાળા મનુષ્યોના વિચારો એવા હોય છે કે ‘શાસ્ત્રકારોએ, બ્રાહ્મણોએ પોતાને મોટા બતાવી દીધા અને જાતજાતના નિયમો બતાવી લોકોને બાંધી દીધા, જેથી ભારત દેશ પરતંત્ર થઈ ગયો; જ્યાં સુધી આ શાસ્ત્રો રહેશે, આ ધાર્મિક પુસ્તકો રહેશે, ત્યાં સુધી ભારતનું ઉત્થાન નહિ થાય, આ દેશ પરતંત્રતાની બેડીમાં જ જકડાયેલો રહેશે, વગેરે-વગેરે. આ રીતે તેઓ મર્યાદાઓનું ઉલ્લંઘન કરવાને જ ધર્મ માને છે.

‘સર્વાર્થાન્વિપરીતાંશ્ચ’ — આત્માને સ્વરૂપ ન માનીને શરીરને જ સ્વરૂપ માનવું; ઈશ્વરને ન માનીને દૃશ્ય જગતને જ સાચું માનવું; બીજાઓને તુચ્છ સમજીને પોતાને જ સહુથી

મોટો માનવો; બીજાઓને મૂર્ખ સમજીને પોતાને જ ભણેલો-ગણેલો, વિદ્વાન સમજવો; જેટલા સંત-મહાત્મા થઈ ગયા છે, તેઓની માન્યતાઓ કરતાં પોતાની માન્યતાને શ્રેષ્ઠ માનવી; સાચા સુખની તરફ ધ્યાન ન દઈને વર્તમાનમાં મળવાવાળા સંયોગજન્ય સુખને જ સાચું માનવું; ન કરવા યોગ્ય કાર્યને જ પોતાનું કર્તવ્ય સમજવું; અપવિત્ર વસ્તુઓને જ પવિત્ર માનવી — આ બધી ચીજોને ઊલટી માનવી એમ કહેવાય છે.

‘બુદ્ધિઃ સા પાર્થ તામસી’ — તમોગુણથી આવૃત્ત જે બુદ્ધિ અધર્મને ધર્મ, ધર્મને અધર્મ અને સારાને ખરાબ, સૂલટાને ઊલટું માને છે, તે બુદ્ધિ તામસી છે. આ તામસી બુદ્ધિ જ મનુષ્યને અધોગતિમાં લઈ જવાવાળી છે — ‘અધો ગચ્છન્તિ તામસાઃ’ (ગીતા અ. ૧૪/૧૮). એટલા માટે પોતાનો ઉદ્ધાર ઈચ્છવાવાળાએ આનો સર્વથા ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ.

પરિશિષ્ટ ભાવ : જેમની બુદ્ધિ તામસી હોય છે, તેમને વ્યવહારમાં અને પરમાર્થમાં બધેય ઊલટું જ દેખાય છે. તેનું ઉદાહરણ વર્તમાન સમયમાં સ્પષ્ટ દેખાઈ રહ્યું છે. જેમ કે — પશુઓના વિનાશને ‘માંસનું ઉત્પાદન’ કહેવામાં આવે છે! ગર્ભપાતરૂપી પાપને અને મનુષ્યની ઉત્પાદક-શક્તિના વિનાશને ‘પરિવાર-કલ્યાણ’ કહેવામાં આવે છે! સ્ત્રીઓની ઉચ્છૃંખલતા (ઉદ્વેગ)ને, મર્યાદાના ઉલ્લંઘનને ‘નારી-મુક્તિ’ કહેવામાં આવે છે! પહેલાં સ્ત્રી ધરની સ્વામિની (ગૃહલક્ષ્મી) બનતી હતી, હવે ધરની બહાર અનેક પુરુષોનું દાસત્વ (નોકરી) કરવાને ‘નારીની સ્વાધીનતા’ કહેવાય છે! આ પ્રમાણે પરાધીનતાને સ્વાધીનતાનું લક્ષણ માની લીધું છે. નૈતિક પતનને ઉન્નતિ નામ અપાય છે. પશુતાને સત્યતાની નિશાની માનવામાં આવે છે. ધાર્મિકતાને સાંપ્રદાયિકતા અને ધર્મવિરોધને ધર્મ-નિરપેક્ષ કહેવામાં આવે છે. જ્યારે વિનાશકાળ નજીક આવે છે, ત્યારે આવી વિપરીત બુદ્ધિ પેદા થાય છે — ‘વિનાશકાલે વિપરીતબુદ્ધિઃ’, ‘બુદ્ધિનાશાત્પ્રણયતિ’ (ગીતા — ૨/૬૩).

સંબંધ — હવે ભગવાન સાત્ત્વિકી ધૃતિનાં લક્ષણો બતાવે છે.

ધૃત્યા યયા ધારયતે મનઃપ્રાણેન્દ્રિયક્રિયાઃ ।

યોગેનાવ્યભિચારિણ્યા ધૃતિઃ સા પાર્થ સાત્ત્વિકી ॥ ૩૩ ॥

પાર્થ	= હે પૃથાપુત્ર!	યોગેન	= ધ્યાનયોગથી યુક્ત		અર્થાત્ સંયમ
યયા	= જે	મનઃપ્રાણે-	= મન, પ્રાણ અને		રાખે છે,
અવ્યભિ-	= અવ્યભિચારિણી	ન્દ્રિયક્રિયાઃ	ઇન્દ્રિયોની	સા	= તે
ચારિણ્યા			ક્રિયાઓને	ધૃતિઃ	= ધૃતિ
ધૃત્યા	= ધૃતિ દ્વારા (મનુષ્ય)	ધારયતે	= ધારણ કરે છે	સાત્ત્વિકી	= સાત્ત્વિકી છે.

ટીકા — ‘ધૃત્યા યયા ધારયતે... યોગેનાવ્યભિચારિણ્યા’ — સાંસારિક લાભ-હાનિ, જય-પરાજય, સુખદુઃખ, આદર-નિરાદર, સિદ્ધિ-અસિદ્ધિમાં સમાન રહેવાને ‘યોગ’ (સમતા) કહે છે.

પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છાની સાથે-સાથે આ લોકમાં સિદ્ધિ, અસિદ્ધિ, વસ્તુ, પદાર્થ, સત્કાર, પૂજા વગેરે

અને પરલોકમાં સુખ-ભોગને ઈચ્છવા એ ‘વ્યભિચાર’ છે; અને આ લોક તથા પરલોકનાં સુખ, ભોગ, વસ્તુ, પદાર્થ વગેરેની કિંચિત્માત્ર પણ ઈચ્છા ન રાખીને કેવળ પરમાત્માને ઈચ્છવા એ ‘અવ્યભિચાર છે.’ આ અવ્યભિચાર જેમાં હોય છે, તે ધૃતિ ‘અવ્યભિચારિણી’ કહેવાય છે.

પોતાની માન્યતા, સિદ્ધાંત, લક્ષ્ય, ભાવ, ક્રિયા, વૃત્તિ,

વિચાર વગેરેને દૃઢ, અટલ રાખવાની શક્તિનું નામ 'ધૃતિ' છે. યોગ અર્થાત્ સમતાથી યુક્ત આ અવ્યભિચારિણી ધૃતિ દ્વારા મનુષ્ય મન, પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયોની ક્રિયાઓને ધારણ કરે છે.

મનમાં રાગદ્વેષને લીધે થવાવાળા ચિંતનથી મુક્ત થવું, મનને જ્યાં જોડવા ઇચ્છે, ત્યાં જોડાઈ જાય અને જ્યાંથી હઠાવવા ઇચ્છે, ત્યાંથી હઠી જાય આવી મનની ક્રિયાઓને ધૃતિના દ્વારા ધારણ કરવી એમ કહેવાય છે.

પ્રાણાયામ કરતી વેળા રેચકમાં પૂરક ન થવો, પૂરકમાં રેચક ન થવો અને બાહ્ય કુંભકમાં પૂરક ન થવો તથા આભ્યંતર કુંભકમાં રેચક ન થવો અર્થાત્ પ્રાણાયામના

નિયમથી વિરુદ્ધ શ્વાસપ્રશ્વાસની ક્રિયા ન થવી એને જ ધૃતિ દ્વારા પ્રાણોની ક્રિયાઓને ધારણ કરવી એમ કહેવાય છે.

શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ — આ વિષયોને લીધે ઇન્દ્રિયોનું ઉચ્છૃંખલ ન થવું, જે વિષયમાં જે રીતે પ્રવૃત્ત થવા ઇચ્છે છે, એ વિષયમાં પ્રવૃત્ત થવું અને જે વિષયથી નિવૃત્ત થવા ઇચ્છે છે, તેનાથી નિવૃત્ત થવું એને જ ધૃતિના દ્વારા ઇન્દ્રિયોની ક્રિયાઓને ધારણ કરવી એમ કહેવાય છે.

'ધૃતિ: સા પાર્થ સાત્ત્વિકી' — જે ધૃતિથી મન, પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયોની ક્રિયાઓ પર આધિપત્ય થઈ જાય છે. હે પાર્થ! તે ધૃતિ સાત્ત્વિકી છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : જીવ પરમાત્માનો અંશ છે, એ માટે પરમાત્માને છોડીને બીજે ક્યાંય પણ જવું એ 'વ્યભિચાર' છે અને માત્ર પરમાત્મા તરફ જવું એ 'અવ્યભિચાર' છે. માત્ર પરમાત્મા તરફ જવાવાળી ધૃતિ 'અવ્યભિચારિણી ધૃતિ' છે.

— ■ —

સંબંધ — હવે રાજસી ધૃતિનાં લક્ષણો બતાવે છે.

યયા તુ ધર્મકામાર્થાન્ધૃત્યા ધારયતેઽર્જુન ।

પ્રસજ્ઞેન ફલાકાઙ્ક્ષી ધૃતિઃ સા પાર્થ રાજસી ॥ ૩૪ ॥

તુ	= પરંતુ	યયા	= જે	ધારયતે	= ધારણ
પાર્થ	= હે પૃથાપુત્ર	ધૃત્યા	= ધૃતિ દ્વારા		કરે છે,
અર્જુન	= અર્જુન!	ધર્મકામાર્થાન્	= ધર્મ, કામ (ભોગ)	સા	= તે
ફલાકાઙ્ક્ષી	= ફળની લાલસા		અને ધનને	ધૃતિઃ	= ધૃતિ
	રાખનાર માણસ	પ્રસજ્ઞેન	= ઘણી આસક્તિપૂર્વક	રાજસી	= રાજસી છે.

ટીકા — 'યયા તુ ધર્મકામાર્થાન્ધૃત્યા... સા પાર્થ રાજસી' — રાજસી ધારણશક્તિથી મનુષ્ય પોતાની કામનાપૂર્તિને માટે ધર્મનું અનુષ્ઠાન કરે છે, કામ અર્થાત્ ભોગપદાર્થોને ભોગવે છે અને અર્થ અર્થાત્ ધનનો સંગ્રહ કરે છે.

અમાવાસ્યા, પૂર્ણિમા, વ્યતિપાત વગેરે પર્વો પર દાન કરવું, તીર્થોમાં અન્નદાન કરવું; ઉત્સવ મનાવવો; તીર્થયાત્રા કરવી; ધાર્મિક સંસ્થાઓમાં લવાજમ-ફાળાના રૂપમાં કંઈક આપવું; ક્યારેક કથાકીર્તન, ભાગવતસપ્તાહ વગેરેનું આયોજન કરવું — આ બધાં કામ કેવળ કામનાપૂર્તિ માટે કરવાં એને જ 'ધર્મ'ને ધારણ કરવો એમ કહેવાય છે.^૧

સાંસારિક ભોગપદાર્થો તો પ્રાપ્ત થવા જ જોઈએ; કેમકે

ભોગપદાર્થોથી જ સુખ મળે છે, સંસારમાં કોઈ પણ પ્રાણી એવું નથી, જે ભોગપદાર્થોની કામના ન કરતું હોય; જો માણસ ભોગોની કામના ન કરે તો તેનું જીવન જ વ્યર્થ છે — આવી ધારણાની સાથે ભોગપદાર્થોની કામનાપૂર્તિમાં જ લાગ્યા રહેવું એને 'કામ'ને ધારણ કરવો એમ કહેવાય છે.

ધન વિના દુનિયામાં કોઈનું પણ કામ નથી ચાલતું; ધનથી જ ધર્મ થાય છે; જો પાસે ધન ન હોય તો માણસ ધર્મ કરી જ નથી શકતો; જેટલાં આયોજન કરવામાં આવે છે, તે બધાં ધનથી જ તો થાય છે; આજે જેટલા માણસો મોટા કહેવાય છે, તે બધા ધનને કારણે જ તો મોટા થાય છે; ધન હોવાથી જ લોકો આદર-સન્માન કરે છે; જેની પાસે ધન નથી હોતું, તેને સંસારમાં કોઈ પૂછતું જ નથી; આથી ધનનો ખૂબ

૧. ધર્મનું અનુષ્ઠાન ધનને માટે કરવામાં આવે અને ધનનો વ્યય ધર્મને માટે કરવામાં આવે, તો ધર્મથી ધન અને ધનથી ધર્મ — બન્ને પરસ્પર વધતાં રહે છે, પરંતુ ધર્મનું અનુષ્ઠાન અને ધનનો વ્યય કેવળ કામનાપૂર્તિને માટે જ કરવામાં આવે તો ધર્મ (પુણ્ય) અને ધન — બન્નેય કામનાપૂર્તિ કરીને નષ્ટ થઈ જાય છે.

સંગ્રહ કરવો જોઈએ — આ રીતે ધનમાં જ રચ્યાપચ્યા રહેવું એને ‘અર્થ’ને ધારણ કરવો એમ કહેવાય છે. સંસારમાં અત્યંત રાગ (આસક્તિ) હોવાને કારણે રાજસ પુરુષ શાસ્ત્રની મર્યાદા અનુસાર જે કંઈ પણ શુભ કામ કરે છે, તેમાં તેની આ જ

કામના રહે છે કે આ કર્મનું ફળ મને આ લોકમાં સુખ, આરામ, માન, સત્કાર વગેરે મળે અને પરલોકમાં સુખભોગ મળે. આવા ફળની કામનાવાળા તથા સંસારમાં અત્યંત આસક્ત મનુષ્યની ધારણશક્તિ રાજસી હોય છે.

સંબંધ — હવે તામસી ધૃતિનાં લક્ષણો બતાવે છે.

યયા સ્વપ્નં ભયં શોકં વિષાદં મદમેવ ચ ।

ન વિમુચ્યતિ દુર્મેધા ધૃતિઃ સા પાર્થ તામસી ॥ ૩૫ ॥

પાર્થ	= હે પૃથાપુત્ર!	ભયમ્	= ભય,	એવ	= પણ
દુર્મેધાઃ	= દુષ્ટબુદ્ધિનો માણસ	શોકમ્	= ચિંતા	ન, વિમુચ્યતિ	= નથી છોડતો,
		ચ	= અને		(પણ પકડી રાખે છે,)
યયા	= જે ધૃતિ દ્વારા	વિષાદમ્	= દુઃખને	સા	= તે
(ધૃત્યા)	= ધારણશક્તિ દ્વારા		(તથા)	ધૃતિઃ	= ધૃતિ
સ્વપ્નમ્	= નિદ્રા,	મદમ્	= ઘમંડને	તામસી	= તામસી છે.

ટીકા — ‘યયા સ્વપ્નં ભયં... સા પાર્થ તામસી’ — તામસી ધારણશક્તિ દ્વારા મનુષ્ય વધારે નિદ્રા, બહાર અને અંદરનો ભય, ચિંતા, દુઃખ અને ઘમંડનો ત્યાગ નથી કરતો, પરંતુ એ બધાંમાં ડૂબેલો રહે છે. તે ક્યારેક વધારે નિદ્રામાં પડ્યો રહે છે, ક્યારેક મૃત્યુ, બીમારી, અપયશ, અપમાન, સ્વાસ્થ્ય, ધન વગેરેના ભયથી ભયભીત થતો રહે છે, ક્યારેક શોકચિંતામાં ડૂબેલો રહે છે, ક્યારેક દુઃખમાં મગ્ન રહે છે અને ક્યારેક અનુકૂળ પદાર્થોના મળવાથી ઘમંડમાં ચૂર રહે છે.

નિદ્રા, ભય, શોક વગેરેના સિવાય પ્રમાદ, અભિમાન, દંભ, દ્વેષ, ઈર્ષ્યા વગેરે દુર્ગુણોને તથા હિંસા, બીજાઓનો અપકાર કરવો, તેઓને કષ્ટ આપવું, તેઓના ધનનું કોઈ રીતે અપહરણ કરવું વગેરે દુરાચારોને પણ ‘એવ ચ’ પદથી માની લેવા જોઈએ.

આ રીતે નિદ્રા, ભય વગેરેને અને દુર્ગુણ-દુરાચારોને પકડી રહેવાવાળી અર્થાત્ તેમને ન છોડવાવાળી ધૃતિ તામસી છે.

ભગવાને તેત્રીસમા-ચોત્રીસમા શ્લોકોમાં ‘ધારયતે’ પદથી સાત્ત્વિક અને રાજસ મનુષ્યના દ્વારા ક્રમશઃ સાત્ત્વિકી અને રાજસી ધૃતિને ધારણ કરવાની વાત કહી છે; પરંતુ અહીં તામસ મનુષ્ય દ્વારા તામસી ધૃતિને ધારણ કરવાની વાત નથી કહી. કારણ એ છે કે જેની બુદ્ધિ બહુ જ દુષ્ટ છે, જેની બુદ્ધિમાં અજ્ઞતા, મૂઢતા ભરેલી છે, એવો મલિન અંતઃકરણવાળો તામસ મનુષ્ય નિદ્રા, ભય, શોક વગેરે

ભાવોને છોડતો જ નથી. તે તેઓમાં સ્વાભાવિક જ રચ્યોપચ્યો રહે છે.

સાત્ત્વિકી, રાજસી અને તામસી — આ ત્રણેય ધૃતિઓના વર્ણનમાં રાજસી અને તામસી ધૃતિમાં તો ક્રમશઃ ‘ફલાકાડ્ક્ષી’ અને ‘દુર્મેધાઃ’ પદથી કર્તાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, પરંતુ સાત્ત્વિકી ધૃતિમાં કર્તાનો ઉલ્લેખ કર્યો જ નથી. આનું કારણ એ છે કે સાત્ત્વિકી ધૃતિમાં કર્તા નિર્લિપ્ત રહે છે અર્થાત્ તેમાં કર્તૃત્વનો ભાવ નથી થતો; પરંતુ રાજસી અને તામસી ધૃતિમાં કર્તામાં કર્તૃત્વભાવ રહે છે.

વિશેષ વાત

માનવશરીર વિવેકપ્રધાન છે. મનુષ્ય જે કંઈ કરે છે, તેને તે વિચારપૂર્વક જ કરે છે. તે જેટલું વિચારપૂર્વક કામ કરે છે, તેટલો જ વિવેક વધારે સ્પષ્ટરૂપે પ્રગટ થાય છે. સાત્ત્વિક મનુષ્યની ધૃતિ (ધારણશક્તિ)માં આ વિવેક સ્પષ્ટરૂપે પ્રગટ થાય છે, તેથી તેનો અભિગમ રહે છે કે મારે તો કેવળ પરમાત્માના માર્ગે જ જવું છે. રાજસ મનુષ્યની ધૃતિમાં સંસારના પદાર્થો અને ભોગોમાં રાગની પ્રધાનતા હોવાને કારણે તેનો વિવેક તેટલો સ્પષ્ટ નથી હોતો; છતાં પણ આ લોકમાં સુખ-સગવડ, માન-આદર મળે અને પરલોકમાં સારી ગતિ મળે, ભોગ મળે — આ વિષયમાં વિવેક કામ કરે છે અને આચરણ પણ મર્યાદાના અનુસાર જ થાય છે. પરંતુ તામસ મનુષ્યની ધૃતિમાં વિવેક બિલકુલ

જ દબાઈ જાય છે. તેના તામસ ભાવો એટલા દૃઢ થઈ જાય છે કે તેને તે ભાવો સાથે કાંઈ લેવા-દેવા હોતી નથી તે તો નિદ્રા, ભય વગેરે તામસ ભાવોમાં જ રચ્યોપચ્યો રહે છે.

પારમાર્થિક માર્ગમાં ક્રિયા એટલું કામ નથી કરતી, જેટલું પોતાનો ઉદ્દેશ્ય કામ કરે છે. સ્થૂળ ક્રિયાની પ્રધાનતા સ્થૂળશરીરમાં, ચિંતનની પ્રધાનતા સૂક્ષ્મશરીરમાં અને સ્થિરતાની પ્રધાનતા કારણશરીરમાં હોય છે, આ બધી ક્રિયાઓ જ છે. 'ક્રિયા તો શરીરમાં થાય છે, પરંતુ મારે તો કેવળ પારમાર્થિક માર્ગ જ ચાલવું છે' — એવો ઉદ્દેશ્ય કે લક્ષ્ય સ્વયં (ચેતનસ્વરૂપ)માં જ રહે છે. સ્વયંમાં જેવું

લક્ષ્ય હોય છે, તેના અનુસાર આપમેળે ક્રિયાઓ થાય છે. જે ચીજ સ્વયંમાં રહે છે, તે કદી બદલાતી નથી. એ લક્ષ્યની દૃઢતાને માટે સાત્ત્વિકી બુદ્ધિની આવશ્યકતા છે અને બુદ્ધિના નિશ્ચયને અટલ રાખવાને માટે સાત્ત્વિકી ધૃતિની આવશ્યકતા છે. એટલા માટે અહીં ત્રીસમાથી પાંત્રીસમા શ્લોક સુધી કુલ છ શ્લોકોમાં છ વાર 'પાર્થ' સંબોધનનો પ્રયોગ કરીને ભગવાન સાધકમાત્રના પ્રતિનિધિ અર્જુનને ચેતવે છે કે 'પૃથાનંદન! લૌકિક વસ્તુઓ અને વ્યક્તિઓને માટે ચિંતા ન કરીને તું પોતાના લક્ષ્યને દૃઢતાથી ધારણ કરી લે. પોતાનામાં કદી પણ રાજસ-તામસ ભાવો ન આવી શકે — તેને માટે નિરંતર સજાગ રહે!'

પરિશિષ્ટ ભાવ : નિદ્રા, ભય, ચિંતા, દુઃખ, ઘમંડ વગેરે દોષો તો રહેવાના જ, દૂર થઈ જ શકતા નથી — આવો નિશ્ચય કરનારા મનુષ્યો 'દુર્મેધા' છે. આવા મનુષ્યોનું દોષોને છોડવા તરફ લક્ષ જ જતું નથી, છોડવાની હિંમત જ થતી નથી, બલકે તેઓ આ બધા દોષોને સ્વાભાવિક રીતે અપનાવીને રાખે છે.

વધારે નિદ્રા જ બાધક હોય છે. આવશ્યક, યથાયોગ્ય નિદ્રા બાધક થતી નથી (ગીતા - છઠ્ઠા અધ્યાયનો સોળમો-સત્તરમો શ્લોક).

સંબંધ — મનુષ્યોની કર્મોમાં પ્રવૃત્તિ સુખના લોભથી જ થાય છે અર્થાત્ સુખ કર્મસંગ્રહમાં કારણ છે. આથી આગળના ચાર શ્લોકોમાં સુખના ભેદ બતાવે છે.

સુખં ત્વિદાનીં ત્રિવિધં શૃણુ મે ભરતર્ષભ ।
અભ્યાસાદ્રમતે યત્ર દુઃખાન્તં ચ નિગચ્છતિ ॥ ૩૬ ॥
યત્તદગ્રે વિષમિવ પરિણામેડમૃતોપમમ્ ।
તત્સુખં સાત્ત્વિકં પ્રોક્તમાત્મબુદ્ધિપ્રસાદજમ્ ॥ ૩૭ ॥

ભરતર્ષભ	= હે ભરતવંશીઓમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન!	ચ	= અને (જેથી)	અગ્રે	= આરંભમાં
ઈદાનીમ્	= હવે	દુઃખાન્તમ્	= દુઃખોનો અંત	વિષમ્	= વિષ
ત્રિવિધમ્	= ત્રણ પ્રકારનાં	નિગચ્છતિ	= થઈ જાય છે,	ઈવ	= જેવું જણાય છે, (પણ)
સુખમ્	= સુખને	તત્	= એવું તે	પરિણામે	= પરિણામે
તુ	= પણ (તું)	આત્મબુદ્ધિ-	= પરમાત્મવિષયક	અમૃતોપમમ્	= અમૃત જેવું છે;
મે	= મારી પાસેથી	પ્રસાદજમ્	બુદ્ધિની પ્રસન્નતામાંથી	તત્	= તે
શૃણુ	= સાંભળ.	યત્	= જે	સુખમ્	= સુખ
યત્ર	= જે સુખમાં (સાધક)	સુખમ	= સુખ (સાંસારિક આસક્તિને કારણે)	સાત્ત્વિકમ્	= સાત્ત્વિક
અભ્યાસાત્	= અભ્યાસ વડે			પ્રોક્તમ્	= કહેવાયું છે.
રમતે	= રમણ કરે છે				

ટીકા — 'ભરતર્ષભ' — આ સંબોધન આપવામાં ભગવાનનો ભાવ એ છે કે ભરતવંશીઓમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન! તું રાજસ-તામસ સુખોમાં લુબ્ધ, મોહિત થવાવાળો ન બન; કેમકે તારે માટે રાજસ અને તામસ સુખો પર વિજય પ્રાપ્ત કરવો એ કોઈ મોટી વાત નથી. તે રાજસ સુખ પર વિજય પણ કરી લીધો છે; કેમકે સ્વર્ગની ઉર્વશી જેવી સુંદરી

અપ્સરાને પણ તેં હુકરાવી દીધી છે. આ જ રીતે તેં તામસ સુખ પર પણ વિજય પ્રાપ્ત કરી લીધો છે; કેમકે પ્રાણીમાત્રને માટે આવશ્યક જે નિદ્રાનું તામસ સુખ છે, તેને તેં જીતી લીધું છે. એથી જ તારું નામ ‘ગુડાકેશ’ પડ્યું છે.

‘સુખં તુ ઈદાનીમ્’ – જ્ઞાન, કર્મ, કર્તા, બુદ્ધિ અને ધૃતિના ત્રણ-ત્રણ ભેદ બતાવ્યા પછી અહીં ‘તું’ પદનો પ્રયોગ કરીને ભગવાન કહે છે કે સુખ પણ ત્રણ પ્રકારનું હોય છે. એમાં એક વિશેષ ધ્યાન દેવાની વાત એ છે કે આજે પારમાર્થિક માર્ગ પર ચાલવાવાળા જેટલા પણ સાધકો છે, તે સાધકોની ઊંચી સ્થિતિ ન થવામાં અથવા તેઓને પરમાત્મતત્ત્વનો અનુભવ ન થવામાં જો કોઈ વિઘ્નબાધા હોય, તો તે છે – સુખની ઈચ્છા.

સાત્ત્વિક સુખ પણ આસક્તિને કારણે બંધનકારક થઈ જાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે જો સાધનજન્ય – ધ્યાન અને એકાગ્રતાના સુખનો ભોગ કરવાથી તે પણ બંધનકારક થઈ જાય છે. એટલું જ નહિ, જો સમાધિનું સુખ પણ ભોગબુદ્ધિથી લેવામાં આવે, તો તે પણ પરમાત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિમાં બાધક થઈ જાય છે – ‘સુખસંજ્ઞેન બધ્નાતિ’ (ગીતા અ. ૧૪/૬). આ વિષયમાં જો કોઈ કહે કે પરમાત્મતત્ત્વનું સુખ આવી જાય તો શું તે સુખને પણ આપણે ન લેવું? વાસ્તવમાં પરમાત્મતત્ત્વનું સુખ લેવામાં નથી આવતું, પરંતુ તે અક્ષય સુખનો આપોઆપ અનુભવ થાય છે (ગીતા અ. ૫/૨૧; ૬/૨૧, ૨૮). સાધનજન્ય સુખનો ભોગ ન કરવાથી તે અક્ષય સુખ આપમેળે-સ્વાભાવિક પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. એ અક્ષય સુખની તરફ વિશેષ ધ્યાન આકર્ષિત કરવા માટે ભગવાન અહીં ‘તુ’ પદનો પ્રયોગ કરે છે.

અહીં ‘ઈદાનીમ્’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે અર્જુન સંન્યાસ અને ત્યાગ તત્ત્વને જાણવા ઈચ્છે છે; આથી તેમની જિજ્ઞાસાના ઉત્તરમાં ભગવાને ત્યાગ, જ્ઞાન, કર્મ, કર્તા, બુદ્ધિ અને ધૃતિના ત્રણ ત્રણ ભેદ બતાવ્યા. પરંતુ આ બધામાં ધ્યેય તો સુખનું જ રહે છે. આથી ભગવાન કહે છે કે તું એ જ ધ્યેય સિદ્ધિને માટે સુખના ભેદ સાંભળ.

‘ત્રિવિધં શૃણુ મે’ – લોકો રાતદિવસ રાજસ અને તામસ સુખમાં લાગેલા રહે છે અને તેને જ વાસ્તવિક સુખ માને છે. એ કારણે ‘સાંસારિક ભોગોથી પર થઈને પણ કોઈ સુખ મળી શકે છે; પ્રાણોના મોહથી પર થઈને પણ કોઈ સુખ મળી શકે છે, રાજસ અને તામસ સુખની આગળ પણ કોઈ સાત્ત્વિક સુખ છે’; – તેઓ આ વાતોને

સમજી જ નથી શકતા. એટલા માટે ભગવાન કહે છે કે ભાઈ! તે સુખ ત્રણ પ્રકારનું હોય છે, એને તું સાંભળ અને તેમાંથી સાત્ત્વિક સુખને ગ્રહણ કર અને રાજસ-તામસ સુખોનો ત્યાગ કર. કારણ કે સાત્ત્વિક સુખ પરમાત્મા તરફ ચાલવામાં સહાય કરવાવાળું છે અને રાજસ-તામસ સુખ સંસારમાં ફસાવીને પતન કરવાવાળું છે.

‘અભ્યાસાદ્રમતે યત્ર’ – સાત્ત્વિક સુખમાં અભ્યાસથી રમણ થાય છે. સાધારણ મનુષ્યોને અભ્યાસના વિના આ સુખનો અનુભવ નથી થતો. રાજસ અને તામસ સુખમાં અભ્યાસ નથી કરવો પડતો. તેમાં તો પ્રાણીમાત્રનું આપોઆપ-સ્વાભાવિક જ આકર્ષણ હોય છે.

રાજસ-તામસ સુખમાં ઈન્દ્રિયોનું વિષયો તરફ, મનબુદ્ધિનું ભોગસંગ્રહ તરફ તથા થાક લાગતાં નિદ્રા વગેરે તરફ આપોઆપ આકર્ષણ થાય છે. વિષયજન્ય, અભિમાનજન્ય, પ્રશંસાજન્ય અને નિદ્રાજન્ય સુખો બધાં જ પ્રાણીઓને આપોઆપ જ સારાં લાગે છે. કૂતરાં વગેરે જે નીચ પ્રાણીઓ છે, તેમનો પણ આદર કરીએ છીએ તો તેઓ રાજી થાય છે; અને નિરાદર કરીએ છીએ તો નારાજ થઈ જાય છે, દુઃખી થઈ જાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે રાજસ અને તામસ સુખમાં અભ્યાસ જરૂરી નથી; કેમકે આ સુખને બધાં જ પ્રાણીઓ અન્ય યોનિઓમાં પણ લેતાં આવ્યાં છે.

આ સાત્ત્વિક સુખમાં અભ્યાસ શું છે? શ્રવણ-મનન પણ અભ્યાસ છે, શાસ્ત્રોને સમજવાં એ પણ અભ્યાસ છે, અને રાજસી-તામસી વૃત્તિઓને હઠાવવી એ પણ અભ્યાસ છે. જે રાજસ અને તામસ સુખમાં પ્રાણીમાત્રની આપોઆપ-સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ થઈ રહી છે, તેનાથી ભિન્ન નવી પ્રવૃત્તિ કરવાનું નામ ‘અભ્યાસ’ છે. સાત્ત્વિક સુખમાં અભ્યાસ કરવાનું તો આવશ્યક છે, પરંતુ રમણ કરવાનું બાધક છે.

અહીં ‘અભ્યાસાદ્રમતે’ પદનો એ ભાવ નથી કે સાત્ત્વિક સુખનો ભોગ કરવામાં આવે, પરંતુ સાત્ત્વિક સુખમાં અભ્યાસથી જ રુચિ, પ્રવૃત્તિ વગેરે થવાને જ અહીં રમણ કરવું એમ કહેવામાં આવ્યું છે.

‘દુઃખાન્તં ચ નિગચ્છતિ’ – એ સાત્ત્વિક સુખમાં અભ્યાસથી જેમજેમ રુચિ, પ્રીતિ વધતી જાય છે, તેમ તેમ પરિણામમાં દુઃખોનો નાશ થતો જાય છે અને પ્રસન્નતા, સુખ તથા આનંદ વધતાં જાય છે (ગીતા અ. ૨/૬૫).

‘ચ’ અવ્યય આપવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જ્યાં સુધી સાત્ત્વિક સુખમાં રમણ થશે અર્થાત્ સાધક સાત્ત્વિક સુખ

લેતો રહેશે, ત્યાં સુધી દુઃખોનો અત્યંત અભાવ નહિ થાય. કારણ કે સાત્ત્વિક સુખ પણ પરમાત્મવિષયક બુદ્ધિની પ્રસન્નતાથી પેદા થયું છે — ‘આત્મબુદ્ધિપ્રસાદજમ્.’ જે ઉત્પન્ન થવાવાળું હોય છે, તે જરૂર નષ્ટ થાય છે. એવા સુખથી દુઃખોનો અંત કેવી રીતે થશે? એટલા માટે સાત્ત્વિક સુખમાં પણ આસક્તિ નહિ થવી જોઈએ. સાત્ત્વિક સુખથી પણ પર થવાથી મનુષ્ય દુઃખોના અંતને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, ગુણાતીત થઈ જાય છે.

‘આત્મબુદ્ધિપ્રસાદજમ્’ — જે બુદ્ધિમાં સાંસારિક માન, બડાઈ, આદર, ધનસંગ્રહ, વિષયજન્ય સુખ વગેરેનું મહત્ત્વ નથી રહેતું, કેવળ પરમાત્મવિષયક વિચાર જ રહે છે, તે બુદ્ધિની પ્રસન્નતા (ગીતા અ. ૨/૬૪) અર્થાત્ પરિશુદ્ધિથી આ સાત્ત્વિક સુખ પેદા થાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે સાંસારિક સંયોગજન્ય સુખથી સર્વથા ઉપરત થઈને પરમાત્મામાં બુદ્ધિ વિલીન થતાં જે સુખ થાય છે, તે સુખ સાત્ત્વિક છે.

‘યત્તદગ્રે વિષમિવ’ — અહીં ‘યત્તત્’ કહેવાનો ભાવ એ છે કે ‘યત્’ — જે સાત્ત્વિક સુખ છે; ‘તત્’ — તે પરોક્ષ છે અર્થાત્ તેનો અત્યારે અનુભવ નથી થયો. અત્યારે તો તે સુખનો કેવળ ઉદ્દેશ્ય બનાવ્યો છે, જ્યારે રાજસ અને તામસ સુખનો તો અત્યારે અનુભવ થાય છે. એટલા માટે અનુભવજન્ય રાજસ અને તામસ સુખનો ત્યાગ કરવો કઠિન પડે છે અને લક્ષ્યરૂપ જે સાત્ત્વિક સુખ છે, તેની પ્રાપ્તિ માટે કરવામાં આવેલો રસહીન પરિશ્રમ (અભ્યાસ) આરંભમાં વિષના જેવો લાગે છે — ‘અગ્રે વિષમિવ’. તાત્પર્ય એ છે કે અનુભવજન્ય રાજસ અને તામસ સુખનો તો ત્યાગ કરી દીધો અને લક્ષ્યવાળું સાત્ત્વિક સુખ મળ્યું નથી — તેનો રસ અત્યારે મળ્યો નથી; એટલા માટે તે સાત્ત્વિક સુખ આરંભમાં વિષના જેવું પ્રતીત થાય છે.

રાજસ અને તામસ સુખને અનેક યોનિઓમાં ભોગવતા આવ્યા છીએ અને તેને આ જન્મમાં પણ ભોગવ્યું છે. એ ભોગવેલા સુખની સ્મૃતિ આવવાથી રાજસ અને તામસ સુખમાં સ્વાભાવિક જ મન લાગી જાય છે, પરંતુ સાત્ત્વિક સુખ એટલું ભોગવેલું નથી; એટલા માટે તેમાં જલદી મન નથી લાગતું. આ કારણે સાત્ત્વિક સુખ આરંભમાં વિષ જેવું લાગે છે.

વાસ્તવમાં સાત્ત્વિક સુખ વિષના જેવું નથી, પરંતુ

રાજસ અને તામસ સુખનો ત્યાગ વિષના જેવો છે. જેવી રીતે, બાળકને રમતગમત છોડીને ભણવામાં લગાડો તો તેને ભણવામાં કેદ જેવું લાગે છે. પરાણે અભ્યાસ કરવો પડે છે. ભણવામાં મન નથી લાગતું તથા ઉદ્વેગ, રમતગમત છૂટી જાય છે, તેથી તેને અભ્યાસ વિષ જેવો લાગે છે. પરંતુ તે જ બાળક ભણતો રહે અને એકબે પરીક્ષાઓમાં પાસ થઈ જાય તો તેનું ભણવામાં મન લાગી જાય છે અર્થાત્ તેને ભણવાનું સારું લાગવા માંડે છે. ત્યારે તેની ભણવાના વિષયમાં રુચિ, પ્રીતિ થવા લાગે છે.

વાસ્તવમાં જોઈએ તો સાત્ત્વિક સુખ આરંભમાં વિષ જેવું તે જ લોકોને માટે હોય છે, જેમનો રાજસ અને તામસ સુખમાં રાગ છે. પરંતુ જેઓને સાંસારિક ભોગોથી સ્વાભાવિક વૈરાગ્ય છે, જેઓની પારમાર્થિક શાસ્ત્રાધ્યયન, સત્સંગ, કથાકીર્તન, સાધનભજન વગેરેમાં સ્વાભાવિક રુચિ છે અને જેઓનાં જ્ઞાન, કર્મ, બુદ્ધિ અને ધૃતિ સાત્ત્વિક છે, તે સાધકોને આ સાત્ત્વિક સુખ આરંભથી જ અમૃતની જેમ આનંદ આપવાવાળું હોય છે. તેઓને આમાં કષ્ટ, પરિશ્રમ, કઠિનતા વગેરે માલૂમ જ નથી પડતાં.

‘પરિણામેઽમૃતોપમમ્’ — સાધન કરવાથી સાધકમાં સત્ત્વગુણ આવે છે. સત્ત્વગુણ આવતાં ઈન્દ્રિયો અને અંતઃકરણમાં સ્વચ્છતા, નિર્મળતા, જ્ઞાનની દીપ્તિ, શાંતિ, નિર્વિકારતા વગેરે સદ્ભાવ-સદ્ગુણો પ્રગટ થઈ જાય છે.^૧ આ સદ્ગુણોનું પ્રગટ થવું એ જ સાત્ત્વિક સુખનું પરિણામે અમૃતના જેવું થવું છે. આનો ઉપભોગ ન કરવાથી અર્થાત્ આમાં રસ ન લેવાથી વાસ્તવિક અક્ષય સુખની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે (ગીતા અ. ૫/૨૧).

પરિણામમાં સાત્ત્વિક સુખના પ્રભાવથી રાજસ અને તામસ સુખથી પર થઈને જડતા સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય છે અને અંતે પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરાવી દે છે. એટલા માટે એ પરિણામમાં અમૃતના જેવું છે.

‘તત્સુખં સાત્ત્વિકં પ્રોક્તમ્’ — સત્સંગ, સ્વાધ્યાય, સંકીર્તન, જપ, ધ્યાન, ચિંતન વગેરેથી જે સુખ મળે છે, તે માન, બડાઈ, આરામ, રૂપિયા, ભોગ વગેરે વિષયેન્દ્રિય સંબંધનું નથી અને પ્રમાદ, આળસ, નિદ્રાનું પણ નથી. તે તો ભગવદ્સુખ છે, તેથી તે સુખને સાત્ત્વિક કહેવામાં આવ્યું છે.

૧. સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ — આ ત્રણે ગુણો અંતઃકરણમાં અમૃતરૂપે રહે છે. એમની જાણ વૃત્તિઓથી જ થાય છે, જેનું વર્ણન ચૌદમા અધ્યાયમાં અગિયારમાથી તેરમા શ્લોક સુધી થયું છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ચૌદમા અધ્યાયમાં તો સાત્ત્વિક સુખને બંધનકારક કહ્યું હતું — ‘સુખસર્જન બધ્નાતિ’ (૧૪/૬) પરંતુ અહીં તેને દુઃખોનું નાશક બતાવે છે — ‘દુઃખાન્તં ન નિગચ્છતિ’. આનો અર્થ એ છે કે સાત્ત્વિક સુખમાં રમણ (ભોગ) કરવાથી તે બંધનકારક બની જાય છે અર્થાત્ ગુણાતીત થવા દેતું નથી. જો તેમાં રમણ ન કરે તો તે સાત્ત્વિક સુખ દુઃખોનું નાશક બની જાય છે. સુખ ભોગવવાથી દુઃખનો નાશ થતો નથી. ભોગનો ત્યાગ કરવાથી જ યોગ થાય છે. તેથી સાત્ત્વિક સુખથી પણ અસંગતા હોવી જોઈએ. સંગ થવાથી બંધનકારક રજોગુણ આવી જાય છે. સત્ત્વગુણમાં રજોગુણ આવવાથી પતન થાય છે.

વિવેકને મહત્ત્વ ન આપવાને કારણે આરંભમાં સાત્ત્વિક સુખ વિષ જેવું દેખાય છે. રાજસી મનુષ્ય વિવેકનું સન્માન કરતો નથી. તેથી સાત્ત્વિક સુખનું આરંભમાં વિષ જેવું દેખાવું રાજસીપણું છે. એનું તાત્પર્ય એ છે કે સાત્ત્વિક સુખ દુઃખદાયી હોતું નથી, પરંતુ મનુષ્યની બુદ્ધિ રાજસી હોવાથી સાત્ત્વિક સુખ પણ તેને વિષ જેવું દુઃખદ જણાય છે. તેનો ઉદ્દેશ તો સાત્ત્વિક સુખનો છે, પરંતુ અંદર રાજસીભાવ પડેલો છે.

—■—

સંબંધ — હવે રાજસ સુખનું વર્ણન કરે છે.

વિષયેન્દ્રિયસંયોગાદ્યત્તદગ્રેડમૃતોપમમ્
પરિણામે વિષમિવ તત્સુખં રાજસં સ્મૃતમ્ ॥ ૩૮ ॥

યત્	= જે	અગ્રે	= શરૂઆતમાં —	ઈવ	= જેવું છે;
સુખમ્	= સુખ		(ભોગકાળમાં)		(તેથી)
વિષયેન્દ્રિય-	= ઈન્દ્રિયો	અમૃતોપમમ્	= અમૃત જેવું જણાતું	(અતઃ)	= માટે
સંયોગાત્	અને વિષયોના		હોવા છતાં	તત્	= એ સુખ
	સંયોગથી (થાય છે),	પરિણામે	= પરિણામે	રાજસમ્	= રાજસ
તત્	= તે	વિષમ્	= વિષ	સ્મૃતમ્	= કહેવાયું છે.

ટીકા — ‘વિષયેન્દ્રિયસંયોગાત્’ — વિષયો અને ઈન્દ્રિયોના સંયોગથી થવાવાળું જે સુખ છે, તેમાં અભ્યાસ નથી કરવો પડતો. કારણ કે પ્રાણી કોઈ પણ યોનિમાં જાય છે, ત્યાં તેને વિષયો અને ઈન્દ્રિયોના સંયોગથી થવાવાળું સુખ મળે જ છે. શબ્દ, સ્પર્શ વગેરે પાંચેય વિષયોનું સુખ પશુ-પક્ષી, કીટ-પતંગ વગેરે બધાં જ પ્રાણીઓને મળે છે. આથી તે સુખમાં પ્રાણીમાત્રનો સ્વાભાવિક અભ્યાસ રહે છે. મનુષ્યજીવનમાં પણ બાળપણથી જોઈએ તો અનુકૂળતામાં રાજી થવું અને પ્રતિકૂળતામાં નારાજ થવું સ્વાભાવિક જ થતું આવ્યું છે. એટલા માટે આ રાજસ સુખમાં અભ્યાસની જરૂર નથી.

‘યત્તદગ્રેડમૃતોપમમ્’ — રાજસ સુખને આરંભમાં અમૃત જેવું કહેવાનો ભાવ એ છે કે સાંસારિક વિષયોની પ્રાપ્તિની સંભાવના ટાણે મનમાં જેટલું સુખ થાય છે, તેટલું સુખ, પ્રસન્નતાના વિષયો મળતાં નથી રહેતું. મળવા છતાં પણ આરંભમાં (સંયોગ થતાં જ) જેવું સુખ થાય છે, થોડા સમય પછી તેવું સુખ નથી રહેતું; અને તે વિષયને ભોગવતાં-ભોગવતાં જ્યારે ભોગવવાની શક્તિ ક્ષીણ થઈ

જાય છે, તે સમયે સુખ નથી થતું, પરંતુ વિષયભોગથી અરુચિ થઈ જાય છે. ભોગ ભોગવવાની શક્તિ ક્ષીણ થયા પછી પણ જો વિષયોને ભોગવવામાં આવે તો દુઃખ અને દાહ પેદા થઈ જાય છે, ચિત્તમાં સુખ નથી રહેતું, એટલા માટે આ રાજસ સુખ આરંભમાં અમૃતના જેવું દેખાય છે.

અમૃતના જેવું કહેવાનો બીજો ભાવ એ છે કે જ્યારે મન વિષયોમાં ખેંચાય છે, ત્યારે મનને એ વિષયો બહુ વહાલા લાગે છે. વિષયો અને ભોગોની વાતો સાંભળવામાં જેટલો રસ આવે છે, એટલો ભોગોમાં નથી આવતો — ‘યામિમાં પુષ્પિતાં વાયં પ્રવદન્ત્યવિપશ્ચિતઃ’ (અ. ૨/૪૨); રાજસ પુરુષો સ્વર્ગના ભોગોનું સુખ સાંભળે છે તો તેઓને તે સુખ બહુ પ્રિય લાગે છે અને તેઓ તેને માટે લલચાઈ ઊઠે છે. તાત્પર્ય એ છે કે સ્વર્ગનાં સુખ દૂરથી સાંભળીને જ બહુ પ્રિય લાગે છે; પરંતુ સ્વર્ગમાં જઈને સુખ ભોગવવાથી તેઓને એટલું સુખ નથી મળતું અને તે એટલું પ્રિય પણ નથી લાગતું.

‘પરિણામે વિષમિવ’ — આરંભમાં વિષયો બહુ સુંદર લાગે છે, તેમાં સુખ બહુ દેખાય છે; પરંતુ તેમને ભોગવતાં-

ભોગવતાં જ્યારે પરિણામમાં તે સુખ નીરસતામાં પરિણત થઈ જાય છે, તેમાં બિલકુલ અરુચિ થઈ જાય છે, ત્યારે તે જ સુખ વિષ જેવું માલૂમ પડે છે.

સંસારમાં જેટલાં પ્રાણીઓ કેદમાં પડ્યાં છે, જેટલાં ચોરાસી લાખ યોનિઓ અને નરકોમાં પડ્યાં છે, તેનું કારણ જોવામાં આવે તો તેઓએ વિષયોનો ભોગ કર્યો છે, તેમનાથી સુખ લીધું છે, એનાથી જ તેઓ કેદ, નરક વગેરેમાં દુઃખ પામી રહ્યાં છે, કેમકે રાજસ સુખનું પરિણામ દુઃખ હોય જ છે — ‘રજસસ્તુ ફલં દુઃખમ્’ (ગીતા અ. ૧૪/૧૬).

આજે પણ જે લોકો ગભરાઈ રહ્યા છે, દુઃખી થઈ રહ્યા છે, તે બધા પદાર્થોના રાગને કારણે જ દુઃખ પામી રહ્યા છે. જે ધનિક થઈને પછી નિર્ધન થઈ ગયા છે, તેઓ જેટલા દુઃખી અને સંતપ્ત છે, એટલાં દુઃખ અને સંતાપ સ્વાભાવિક રીતે નિર્ધનને નથી; કેમકે તેના અંતરમાં સુખના સંસ્કાર અધિક નથી પડ્યા. પરંતુ ધનિકે રાજસ સુખ અધિક ભોગવ્યું છે, તેમના અંતરમાં સુખના સંસ્કાર અધિક પડ્યા છે, એટલા માટે તેને ધનના અભાવનું દુઃખ વધારે છે. જેમ કે, જે મનુષ્ય જાતજાતની સામગ્રીનું ભોજન કરવાવાળો છે, તેના ભોજનમાં કદી થોડી સરખી પણ ઊણપ રહી જાય તો તેને તે ઊણપ બહુ ખટકે છે કે આજે ભોજનમાં ચટણી નથી, ખટાશ નથી, મીઠાઈ નથી, અમુક-અમુક ચીજો નથી — આ રીતે નથી — નથીનું લિસ્ટ લાંબું હોય છે. પરંતુ સાધારણ માણસ બાજરીનો લૂખોસૂકો રોટલો ખાઈને પણ મોજથી રહે છે, તેને ભોજનમાં કોઈ ચીજની ઊણપ ખટકતી જ નથી. તાત્પર્ય એ થયું કે પદાર્થોના સંયોગથી જેટલું વધારે સુખ લીધું છે, એટલો જ તેના અભાવનો અનુભવ થાય છે. અભાવના અનુભવમાં દુઃખ જ થાય છે.

જે પદાર્થોની કામના થાય છે, તેની પ્રાપ્તિને માટે મનુષ્યો ઉદ્યોગ કરે છે. ઉદ્યોગ કરવા છતાં પણ વસ્તુ મળશે કે નહિ મળે, એમાં સંદેહ રહે છે, વસ્તુ ન મળે તો તેના અભાવનું દુઃખ થાય છે, અને વસ્તુ મળી જાય તો તે વસ્તુને એથી પણ વધારે પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા થતી જાય છે. આ રીતે ઈચ્છાપૂર્તિ નવી ઈચ્છાનું કારણ બની જાય છે અને ઈચ્છાપૂર્તિ તથા ફરીથી ઈચ્છાની ઉત્પત્તિ — આ ચક્રર ચાલતું જ રહે છે, આનો કદી અંત નથી આવતો. તાત્પર્ય એ છે કે ઈચ્છા કદી દૂર થતી નથી અને ઈચ્છા રહેતાં અભાવ ખટકતો રહે છે. આ અભાવ જ વિષના જેવો છે અર્થાત્ દુઃખદાયી છે.

જ્યારે રાજસ સુખ પરિણામમાં વિષના જેવું છે, તો પછી રાજસ સુખ લેવાવાળા જેટલા લોકો છે, તે બધાએ

સુખભોગના અંતે મરી જવું જોઈએ? પરંતુ રાજસ સુખ વિષની જેમ મારતું નથી, પરંતુ વિષની જેમ અરુચિકારક થઈ જાય છે. તેમાં પહેલાં જેવી રુચિ હોય છે, તેવી રુચિ અંતમાં નથી રહેતી અર્થાત્ તે સુખ વિષના જેવું થઈ જાય છે, સાક્ષાત્ વિષ નથી થતું.

રાજસ સુખ વિષના જેવું કેમ હોય છે? કારણ કે વિષ તો એક જન્મમાં જ મારે છે, પરંતુ રાજસ સુખ કેટલાય જન્મો સુધી મારે છે. રાજસ સુખ લેવાવાળો રાગી પુરુષ શુભ કર્મ કરીને જો સ્વર્ગમાં પણ ચાલ્યો જાય છે, તો ત્યાં પણ તેને સુખ, શાંતિ નથી મળતી. સ્વર્ગમાં પણ પોતાનાથી ઊંચી શ્રેણીવાળાઓને જોઈને ઈર્ષ્યા થાય છે કે આ મારાથી ઊંચા કેમ થઈ ગયા! સમાન પદવાળાઓને દેખીને દુઃખ થાય છે કે આ મારા સમાન પદ પર આવીને કેમ બેસી ગયા! અને નીચી શ્રેણીવાળાઓને દેખીને અભિમાન થાય છે કે અમે આમનાથી ઊંચા છીએ! આ રીતે તેના મનમાં ઈર્ષ્યા, દુઃખ અને અભિમાન થતાં જ રહે છે, પછી તેના મનમાં સુખ અને શાંતિ ક્યાંથી હોય? એટલું જ નહિ, પુણ્યો ક્ષીણ થઈ જતાં તેને ફરીથી મૃત્યુલોકમાં આવવું પડે છે — ‘ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોકં વિશન્તિ’ (ગીતા અ. ૮/૨૧). અહીં આવીને ફરીથી શુભ કર્મો કરે છે અને ફરીથી સ્વર્ગમાં જાય છે. આ રીતે જન્મ-મરણનાં ચક્રરમાં ફરતો જ રહે છે — ‘ગતાગતં કામકામા લભન્તે’ (ગીતા અ. ૮/૨૧). જો તે રાગને કારણે પાપકર્મોમાં લાગી જાય છે તો પરિણામે ચોરાસી લાખ યોનિઓ અને નરકોમાં પડીને ન જાણે કેટલાયે જન્મો સુધી જન્મતો-મરતો રહે છે, જેનો કોઈ અંત નથી આવતો. એટલા માટે આ સુખને વિષના જેવું કહેવામાં આવ્યું છે.

‘તત્સુખં રાજસં સ્મૃતમ્’ — સાત્ત્વિક સુખને માટે તો (સાડત્રીસમા શ્લોકમાં) ‘પ્રોક્તમ્’ પદ કહ્યું છે, પરંતુ રાજસ સુખને માટે અહીં ‘સ્મૃતમ્’ પદ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે પહેલાં પણ મનુષ્ય રાજસ સુખનું ફળ દુઃખ પામ્યો છે; પરંતુ રાગને કારણે તે સંયોગની તરફ ફરીથી લલચાઈ જાય છે. કારણ કે સંયોગનો પ્રભાવ તેના ઉપર પડેલો છે અને પરિણામના પ્રભાવનો તે સ્વીકાર નથી કરતો. જો તે પરિણામના પ્રભાવનો સ્વીકાર કરી લે, તો ફરીથી તે રાજસ સુખમાં ફસાશે નહિ. સ્મૃતિ, શાસ્ત્ર, પુરાણ વગેરેમાં એવી અનેક વાતો આવે છે, જેમાં મનુષ્યો દ્વારા રાજસ સુખને કારણે બહુ જ દુઃખ પ્રાપ્ત થયું હોય. આ જ વાતનું સ્મરણ કરાવવાને માટે અહીં ‘સ્મૃતમ્’ પદ આવ્યું છે.

જેની વૃત્તિ જેટલી સાત્ત્વિક હોય છે, તે તેટલો જ દરેક વિષયના પરિણામ તરફ જુએ છે. વર્તમાનના સુખ

તરફ તે ધ્યાન નથી આપતો. પરંતુ રાજસી વૃત્તિવાળો પરિણામ તરફ દેખતો જ નથી, તેની વૃત્તિ તાત્કાલિક સુખ તરફ જ જાય છે. એટલા માટે તે સંસારમાં ફસાયેલો રહે છે. રાજસ પુરુષને સંસારનો સંબંધ વર્તમાનમાં તો સારો

માલૂમ પડે છે; પરંતુ પરિણામમાં તે હાનિકારક છે — ‘યે હિ સંસ્પર્શજા ભોગા દુઃખયોનય એવ તે’ (ગીતા અ. ૫/૨૨). એટલા માટે સાધકે સંસારથી વિરક્ત થઈ જવું જોઈએ; રાજસ સુખમાં નહિ ફસાવું જોઈએ.

પરિશિષ્ટ ભાવ : સાંસારિક ભોગોનું સુખ આરંભમાં અમૃત જેવું અને પરિણામે વિષ જેવું હોય છે. અવિવેકી મનુષ્ય આરંભને જ મહત્ત્વ આપે છે. આરંભ તો સદા રહેતો નથી, પરંતુ તેની કામના સદા રહે છે, જે તમામ દુઃખોનું કારણ છે, પરંતુ વિવેકી મનુષ્ય આરંભને ન જોતાં પરિણામને જુએ છે. તેથી તે ભોગોમાં આસક્ત થતો નથી — ‘ન તેષુ રમતે બુધઃ’ (ગીતા ૫/૨૨). પરિણામ તરફ જોવાની યોગ્યતા મનુષ્યમાં જ છે. પરિણામને ન જોવું તે પશુતા છે.

વાસ્તવમાં આરંભ (સંયોગ) મુખ્ય નથી, બલકે અંત (વિયોગ) જ મુખ્ય છે. મનુષ્ય આરંભકાળને અપનાવે છે, પરંતુ તે રહેતો નથી; કારણ કે દરેક સંયોગનો વિયોગ થાય છે — આ નિયમ છે. આરંભ અનિત્ય હોય છે, પરંતુ અંત નિત્ય હોય છે. અનિત્યની ઈચ્છાથી જ દુઃખોની ઉત્પત્તિ થાય છે. સંસારમાત્રનો વિયોગ જ નિત્ય છે, પરંતુ રાજસિક વૃત્તિને કારણે સંયોગ સારો લાગે છે. જો મનુષ્ય આરંભકાળના સુખને મહત્ત્વ ન આપે તો દુઃખ ક્યારેય આવશે જ નહિ. આરંભને જોવાથી ભોગ થાય છે અને પરિણામને જોવાથી યોગ થાય છે.

સંસારના સંયોગમાં જે સુખ દેખાય છે, તેમાં દુઃખ પણ ભળેલું હોય છે. પરંતુ સંસારના વિયોગથી સુખ-દુઃખથી અતીત એવો અખંડ આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે.

સંબંધ — હવે તામસ સુખનું વર્ણન કરે છે.

યદગ્રે ચાનુબન્ધે ચ સુખં મોહનમાત્મનઃ ।

નિદ્રાલસ્યપ્રમાદોત્થં

તતામસમુદાહતમ્ ॥ ૩૯ ॥

નિદ્રાલસ્ય- = નિદ્રા, આલસ્ય અને	અગ્રે = આરંભમાં	મોહનમ્ = મોહિત કરવાવાળું
પ્રમાદોત્થમ્ પ્રમાદથી ઉત્પન્ન થવાવાળું	ચ = અને	છે,
યત્ = જે	અનુબન્ધે = પરિણામમાં	તત્ = તે (સુખ)
સુખમ્ = સુખ	ચ = પણ	તામસમ્ = તામસ
	આત્મનઃ = પોતાને	ઉદાહતમ્ = કહેવાયું છે.

ટીકા — ‘નિદ્રાલસ્યપ્રમાદોત્થમ્’ — જ્યારે રાગ અત્યધિક વધી જાય છે, ત્યારે તે તમોગુણનું રૂપ ધારણ કરી લે છે. આને જ મોહ કહે છે. આ મોહ (મૂઢતા)ને કારણે મનુષ્યને અધિક સૂવાનું સારું લાગે છે. અધિક સૂવાવાળા મનુષ્યને ગાઢ નિદ્રા નથી આવતી. ગાઢ નિદ્રા ન આવવાથી તંદ્રા વધારે આવે છે અને સ્વપ્નો પણ વધારે આવે છે. તંદ્રા અને સ્વપ્નમાં તામસ મનુષ્યનો બહુ જ સમય બરબાદ થઈ જાય છે, પરંતુ તામસ મનુષ્યને આનાથી જ સુખ મળે છે, એટલા માટે આ સુખને નિદ્રાથી ઉત્પન્ન થતું બતાવ્યું છે.

જ્યારે તમોગુણ અધિક વધી જાય છે, ત્યારે મનુષ્યની વૃત્તિઓ ભારે થઈ જાય છે. પછી તે આળસમાં સમય બરબાદ

કરી દે છે. આવશ્યક કામ સામે આવતાં તે કહી દે છે કે ‘પછી કરીશું. અત્યારે તો આરામ કરી રહ્યો છું. આ રીતે આળસ અવસ્થામાં તેને સુખ માલૂમ પડે છે. પરંતુ નકામા પડી રહેવાને કારણે તેની ઈન્દ્રિયો અને અંતઃકરણમાં શિથિલતા આવી જાય છે, મનમાં સંસારનું ફાલતું ચિંતન થતું રહે છે અને મનમાં અશાંતિ, શોક, વિષાદ, ચિંતા અને દુઃખ થતાં રહે છે.

જ્યારે આનાથી પણ અધિક તમોગુણ વધી જાય છે, ત્યારે મનુષ્ય પ્રમાદ કરવા લાગી જાય છે. તે પ્રમાદ બે પ્રકારનો હોય છે — અક્રિય પ્રમાદ અને સક્રિય પ્રમાદ. ઘર, પરિવાર, શરીર વગેરેનાં આવશ્યક કામોને ન કરવાં અને નવરા બેસી રહેવું એ ‘અક્રિય પ્રમાદ’^૧ છે. વ્યર્થ ક્રિયાઓ

૧. આળસ અને અક્રિય પ્રમાદ એક જેવા દેખાવા છતાં પણ તેઓમાં થોડું અંતર છે. આળસમાં વૃત્તિઓ ભારે થવાથી સુખ થાય છે અને અક્રિય પ્રમાદમાં કર્તવ્યકર્મોને છોડવાથી સુખ થાય છે.

(જોવું, સાંભળવું, વિચારવું વગેરે) કરવી; બીડી, સિગારેટ, દારૂ, ભાંગ, તમાકુ, ખેલ-તમાશો વગેરે દુર્વ્યસનો કરવાં અને ચોરી, લૂંટ, જૂઠ, કપટ, બેઈમાની, વ્યભિચાર અભક્ષ્ય-ભક્ષણ વગેરે દુરાચારોને અપનાવવા, 'સક્રિય પ્રમાદ' છે.

પ્રમાદને કારણે તામસ પુરુષોને નિર્થક સમય બરબાદ કરવામાં તથા જૂઠ, કપટ, બેઈમાની વગેરે કરવામાં સુખ મળે છે. જેવી રીતે કામધંધો કરવાવાળા પૈસા (મજૂરી કે વેતન) તો પૂરા લઈ લે છે, પરંતુ કામ પૂરું અને સારી રીતે નથી કરતા. ચિકિત્સકલોકો રોગીઓનો યોગ્ય રીતે ઈલાજ નથી કરતા, જેથી રોગી લોકો વારંવાર આવતા રહે અને પૈસા આપતા રહે. દૂધ વેચવાવાળા પૈસાના લોભમાં દૂધમાં પાણી મેળવીને વેચે છે. પૈસા અધિક આપવા છતાં પણ તેઓ પાણી મેળવવાનું નથી છોડતા. એવા પાપ-રૂપી પ્રમાદથી તેઓને ઘોર નરકની પ્રાપ્તિ થાય છે.

જ્યારે તમોગુણી પ્રમાદવૃત્તિ આવે છે, ત્યારે તે સત્ત્વગુણના વિવેકજ્ઞાનને ઢાંકી દે છે અને જ્યારે તમોગુણી નિદ્રા-આળસની વૃત્તિ આવે છે, ત્યારે તે સત્ત્વગુણના પ્રકાશને ઢાંકી દે છે. વિવેકજ્ઞાન ઢંકાતાં પ્રમાદ થાય છે તથા પ્રકાશ ઢંકાતાં આળસ અને નિદ્રા આવે છે. તામસ પુરુષને નિદ્રા, આળસ અને પ્રમાદ — ત્રણેયથી સુખ મળે છે, એટલા માટે તામસ સુખને આ ત્રણેથી ઉત્પન્ન થતું બતાવવામાં આવ્યું છે.

વિશેષ વાત

નિદ્રા બે પ્રકારની હોય છે — યુક્તનિદ્રા અને અતિનિદ્રા.

(૧) યુક્તનિદ્રા — નિદ્રામાં એક વિશ્રામ મળે છે. વિશ્રામથી શરીર, મન, બુદ્ધિ અને અંતઃકરણમાં નીરોગતા, સ્ફૂર્તિ, સ્વચ્છતા, નિર્મળતા અને તાજગી આવે છે. તાજગી આવવાથી સાધન-ભજન કરવામાં અને સાંસારિક કામ કરવામાં પણ શક્તિ મળે છે અને ઉત્સાહ રહે છે. એટલા માટે યુક્તનિદ્રા દોષિત નથી, પરંતુ બધાને માટે આવશ્યક છે. ભગવાને પણ યુક્તનિદ્રાને આવશ્યક બતાવી છે — 'યુક્તસ્વપ્નાવબોધસ્ય યોગો ભવતિ દુઃખહા' (ગીતા અ. ૬/૧૭).

તાજગી પ્રાપ્ત કરવા સાધકને માટે નિદ્રા આવશ્યક છે. જે સાધકનો સાંસારિક સંકલ્પોમાં રાગ નથી, તેને નિદ્રા બહુ જ જલદી આવી જાય છે, અને જે વધારે સંકલ્પશીલ છે, તેને નિદ્રા જલદી નથી આવતી. આનાથી એ સિદ્ધ થયું કે સંસારનો જે સંબંધ છે, તે નિદ્રાનું સુખ પણ નથી લેવા દેતો. નિદ્રા આવશ્યક કેમ છે? કારણ કે નિદ્રામાં જે સ્થિર તત્ત્વ છે, તે સાધકને સાધનામાં પ્રવૃત્ત કરવામાં

અને સાંસારિક કાર્ય કરવામાં જરૂરી બળ પૂરું પાડે છે, એટલા માટે નિદ્રા આવશ્યક છે.

જોકે નિદ્રા તામસી છે, તોપણ નિદ્રાનું જે બેહોશીપણું છે, તે ત્યાજ્ય છે અને જે વિશ્રામપણું છે, તે ગ્રાહ્ય છે. પરંતુ દરેક માણસ બેહોશી વિના વિશ્રામ ગ્રહણ નથી કરી શકતો; આથી તેને માટે નિદ્રાનો બેહોશીભાગ પણ ગ્રાહ્ય છે. હા, જેઓ સાધના કરીને નિદ્રાથી પર થઈ ગયા છે, તેમને બેહોશીવાળી નિદ્રા વિના પણ જાગ્રત-સુષુપ્તિમાં વિશ્રામ મળી જાય છે. કારણ કે જાગ્રત-અવસ્થામાં સંસારના ચિંતનનો સર્વથા ત્યાગ થઈને પરમાત્મતત્ત્વમાં સ્થિતિ થઈ જાય છે. તેમાં ખૂબ વિશ્રામ અને સુખ મળે છે; આ સ્થિતિથી પણ અસંગ થતાં વાસ્તવિક તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે.

જેઓ સાધક છે, તેઓએ વિશ્રામને માટે નહિ સૂવું જોઈએ. તેઓનો તો એ જ ભાવ હોવો જોઈએ કે પહેલાં કામધંધો કરતા રહીને ભગવાનનું ભજન કરતા હતા, હવે પડ્યા પડ્યા ભજન કરવાનું છે, તેથી તેમનું સૂવું પણ ભજન છે.

(૨) અતિનિદ્રા — સમયસર સૂવું અને સમયસર જાગવું એ યુક્તનિદ્રા છે અને અધિક સૂવું એ અતિનિદ્રા છે. અતિનિદ્રાના આદિ અને અંતમાં શરીરમાં આળસ બહુ રહે છે. શરીર ભારે રહે છે. અધિક નિદ્રા લેવાનો સ્વભાવ હોવાથી દરેક કાર્યમાં નિદ્રા આવે છે.

ચૌદમા અધ્યાયના આઠમા શ્લોકમાં ભગવાને પહેલે નંબરે પ્રમાદને, બીજે નંબરે આળસને અને ત્રીજે નંબરે નિદ્રાને રાખી છે — 'પ્રમાદાલસ્યનિદ્રાભિસ્તન્નિબધ્નાતિ ભારત !' પરંતુ અહીં પહેલાં નિદ્રાને, બીજે નંબરે આળસને અને ત્રીજે નંબરે પ્રમાદને રાખ્યો છે — 'નિદ્રાલસ્યપ્રમાદોત્થમ્'. આ વ્યતિક્રમનું કારણ એ છે કે ત્યાં આ ત્રણેના દ્વારા મનુષ્યને બાંધવાનો પ્રસંગ છે અને અહીં મનુષ્યનું પતન કરવાનો પ્રસંગ છે. બંધનના વિષયમાં પ્રમાદ સૌથી વધારે બંધનકારક છે; આથી એને સહુથી પહેલો રાખ્યો છે. કારણ કે પ્રમાદ નિષિદ્ધ આચરણોમાં પ્રવૃત્ત કરે છે, જેનાથી અધોગતિ થાય છે. આળસ કેવળ સારી પ્રવૃત્તિને અટકાવી દેતી હોવાથી તેને બીજે નંબરે રાખી છે. નિદ્રા આવશ્યક હોવાથી બંધનકારક નથી, પરંતુ અતિનિદ્રા જ બંધનકારક છે; આથી તેને ત્રીજે નંબરે રાખી છે. અહીં તેનાથી ઊલટો ક્રમ રાખવાનો અભિપ્રાય એ છે કે બધાને માટે આવશ્યક હોવાથી નિદ્રા એટલું પતન કરવાવાળી નથી. નિદ્રા કરતાં આળસ વધારે પતન કરે છે અને આળસથી પણ વધારે પતન પ્રમાદ કરે છે. કારણ કે મનુષ્ય વધારે નિદ્રા લેશે તો વૃક્ષ વગેરે મૂઢ્યોનિઓની

પ્રાપ્તિ થશે; પરંતુ આજસ અને પ્રમાદ કરશે તો કર્તવ્યચ્યુત થઈને દુરાચાર કરવાથી નરકમાં જવું પડશે.^૧

‘યદગ્રે ચાનુબન્ધે ચ સુખં મોહનમાત્મનઃ’ – નિદ્રા, આજસ અને પ્રમાદથી ઉત્પન્ન થયેલું સુખ આરંભમાં અને પરિણામમાં પોતાને મોહિત કરવાવાળું છે. આ સુખમાં ન તો આરંભમાં વિવેક રહે છે અને ન પરિણામમાં વિવેક રહે છે અર્થાત્ આ સુખ વિવેકને જાગ્રત નથી થવા દેતું. પશુ-પક્ષી, કીટ-પતંગ વગેરેમાં પણ વિવેકશક્તિ જાગ્રત ન રહેવાથી તેઓ ક્રિયાના આરંભ અને પરિણામને વિચારી નથી શકતાં. એવી જ રીતે જે સુખને કારણે મનુષ્ય એ વિચારી જ નથી શકતો કે આ નિદ્રા વગેરેથી ઉત્પન્ન થયેલા સુખનું પરિણામ અમારે માટે શું હશે? તેનાથી શું લાભ થશે? શું હાનિ થશે? શું હિત થશે? શું અહિત થશે? તે સુખને તામસ કહેવામાં આવ્યું છે – ‘તતામસમુદાહતમ્’.

વિશેષ વાત

(૧) પ્રકૃતિ અને પુરુષ – બન્ને અનાદિ છે, અને ‘આ બે છે’ આ રીતે આમની પૃથક્તાનો વિવેક પણ અનાદિ છે. આ વિવેક પુરુષમાં જ રહે છે. પ્રકૃતિમાં નહિ. જ્યારે આ પુરુષ આ વિવેકનો અનાદર કરીને અવિવેકને કારણે પ્રકૃતિની સાથે સંબંધ જોડે છે, ત્યારે એ સંબંધને કારણે પુરુષમાં રાગ પેદા થઈ જાય છે.^૨

જ્યારે રાગ બહુ જ સૂક્ષ્મ રહે છે, ત્યારે વિવેક પ્રબળ રહે છે. જ્યારે રાગ વધી જાય છે, ત્યારે વિવેક દબાઈ જાય છે, નાશ પામતો નથી. પરંતુ વિવેક સારી રીતે જાગ્રત થઈ જાય તો પછી રાગ ટકતો નથી અર્થાત્ રાગનો અભાવ થઈ જાય છે એ તે સમયે પુરુષ મુક્ત કહેવાય છે.

એ રાગને કારણે મનુષ્યની પ્રકૃતિજન્ય સુખમાં આસક્તિ થઈ જાય છે. એ આસક્તિ રહેતાં જ્યારે મનુષ્ય કોઈ કારણવશ સાત્ત્વિક સુખ પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છે છે, ત્યારે રાજસ અને તામસ સુખનો ત્યાગ કરવામાં તેને કઠિનતા

માલૂમ પડે છે – ‘યત્તદગ્રે વિષમિવ.’ પરંતુ જ્યારે રાગ દૂર થઈ જાય છે, ત્યારે તે સુખ અમૃતના જેવું થઈ જાય છે – ‘પરિણામેડમૃતોપમમ્’

રાગને કારણે જ રજોગુણી સુખ આરંભમાં અમૃતના જેવું દેખાય છે, પરંતુ તે સુખ પરિણામે મનુષ્ય માટે વિષ જેવું અનિષ્ટકારક અર્થાત્ મહાન દુઃખરૂપ થઈ જાય છે. પ્રકૃતિજન્ય સુખની આસક્તિ થતાં દુઃખની પરંપરાનો કોઈ અંત નથી આવતો.

જ્યારે તે જ રાગ તમોગુણનું રૂપ ધારણ કરી લે છે, ત્યારે મનુષ્યની વૃત્તિઓ ભારે થઈ જાય છે. પછી મનુષ્ય નિદ્રા અને આજસમાં સમય બરબાદ કરે છે તથા આવશ્યક કર્તવ્યથી વિમુખ થઈને અકર્તવ્યમાં લાગી જાય છે. પરંતુ તામસ પુરુષને એમાં જ સુખ માલૂમ પડે છે. એટલા માટે આ તામસ સુખ આદિ અને અંતમાં મોહિત કરવાવાળું છે.

(૨) જે પ્રતિક્ષણે અભાવમાં જઈ રહ્યું છે, તે વાસ્તવમાં ‘નથી’. પરંતુ જે ‘નથી’ને પ્રકાશિત કરવાવાળું તથા તેનો આધાર છે, તે વાસ્તવમાં ‘છે’ તત્ત્વ છે. તે જ તત્ત્વને ‘સચ્ચિદાનંદ’ કહે છે. નિરંતર સત્તારૂપે રહેવાને કારણે તેને ‘સત્’ કહે છે, જ્ઞાનસ્વરૂપ હોવાને કારણે તેને ‘ચિત્’ કહે છે અને આનંદસ્વરૂપ હોવાને કારણે તેને ‘આનંદ’ કહે છે. એ સચ્ચિદાનંદ પરમાત્માનો જ અંશ હોવાથી આ પ્રાણી પણ સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ છે. પરંતુ જ્યારે પ્રાણી અસત વસ્તુની ઇચ્છા કરે છે કે અમુક વસ્તુ મળે, ત્યારે તે ઇચ્છાથી તે આપમેળે-સ્વાભાવિક આનંદ-સુખ ઢંકાઈ જાય છે. જ્યારે અસત વસ્તુની ઇચ્છા દૂર થઈ જાય છે, ત્યારે તે ઇચ્છા દૂર થતાં જ તે આપમેળે સ્વાભાવિક સુખ પ્રગટ થઈ જાય છે.

નિત્યનિરંતર રહેવાવાળું જે સુખરૂપ ‘તત્ત્વ’ છે, તેમાં જ્યારે સાત્ત્વિકી બુદ્ધિ તલ્લીન થઈ જાય છે, ત્યારે બુદ્ધિમાં સ્વચ્છતા, નિર્મળતા આવી જાય છે. એ સ્વચ્છ અને નિર્મળ બુદ્ધિથી અનુભવમાં આવવાવાળું તે સ્વાભાવિક સુખ જ સાત્ત્વિક કહેવાય છે. બુદ્ધિથી પણ જ્યારે સંબંધ છૂટી જાય છે, ત્યારે વાસ્તવિક સુખ રહી જાય છે. સાત્ત્વિકી બુદ્ધિના

૧. તમોગુણની વૃત્તિ જે પ્રમાદ છે, તે તો સારી પ્રવૃત્તિને રોકીને રમતગમત વગેરે સામાન્ય ફાલતુ ક્રિયાઓમાં લગાવે છે; પરંતુ જ્યારે પ્રમાદની સાથે રાગ મળી જાય છે (કે જે રજોગુણનું રૂપ છે), ત્યારે તેનાથી કામના પેદા થઈ જાય છે. કામનાથી પછી અનેક જાતનાં પાપ અને અનર્થો થાય છે, જેમનું પરિણામ બહુ ભયંકર હોય છે.

૨. રાગથી અનેક વિકારો પેદા થાય છે, પરંતુ એ બધા વિકારો પ્રકૃતિમાં જ થાય છે, પુરુષમાં નહિ. પ્રકૃતિની સાથે તાદાત્મ્ય થવાથી પુરુષ પ્રકૃતિના તે વિકારોને પોતાનામાં માની લે છે તો આ પુરુષ ભોગી બની જાય છે. પરંતુ જ્યારે તેને એવો બોધ થઈ જાય છે કે વિકારો આવે છે અને જાય છે, ઉત્પન્ન થાય છે અને નષ્ટ થાય છે, પરંતુ વિકારોના આદિ અને અંતને જોવાવાળી પોતાની નિત્ય સત્તા જેમ છે તેમ જ રહે છે, ત્યારે તે અવસ્થામાં પુરુષ યોગી બની જાય છે.

સંબંધથી જ તે સુખની 'સાત્ત્વિક' સંજ્ઞા થાય છે. બુદ્ધિ સાથેનો સંબંધ છૂટતાં જ તેની 'સાત્ત્વિક' સંજ્ઞા નથી રહેતી.

મનમાં જ્યારે કોઈ વસ્તુને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા થાય છે, ત્યારે તે વસ્તુ મનમાં વસી જાય છે અર્થાત્ મન અને બુદ્ધિનો તેની સાથે સંબંધ થઈ જાય છે. જ્યારે તે મનોવાંછિત વસ્તુ મળી જાય છે, ત્યારે તે વસ્તુ મનમાંથી નીકળી જાય છે અર્થાત્ વસ્તુનું મનમાં જે ખેંચાણ હતું, તે નીકળી જાય છે. તે નીકળતાં જ અર્થાત્ વસ્તુ સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ થતાં જ વસ્તુના અભાવનું જે દુઃખ હતું, તે નિવૃત્ત થઈ જાય છે અને નિત્ય રહેવાવાળા સ્વતઃસિદ્ધ સુખનો તાત્કાલિક અનુભવ થઈ જાય છે. વાસ્તવમાં આ સુખ વસ્તુના મળવાથી નથી થયું, પરંતુ તાત્કાલિક રાગ દૂર થવાથી થયું છે, પરંતુ રાજસ પુરુષ ભૂલથી તે સુખને વસ્તુના મળવાથી થવાવાળું માની લે છે. વાસ્તવમાં જોઈએ તો વસ્તુનો સંયોગ બહારથી થાય છે અને પ્રસન્નતા અંદરથી થાય છે. અંદરથી જે પ્રસન્નતા થાય છે, તે બહારના સંયોગથી પેદા નથી થતી, પરંતુ અંદર (મનમાં) વસેલી વસ્તુની સાથે જે સંબંધ હતો, તે વસ્તુ સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ થતાં પેદા થાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે વસ્તુના મળવાથી અર્થાત્ બહારથી વસ્તુનો સંયોગ થતાં જ અંદરથી તે વસ્તુ સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય છે અને સંબંધ-વિચ્છેદ થતાં જ નિત્ય રહેવાવાળા સ્વાભાવિક સુખનો આભાસ થઈ જાય છે.

જ્યારે નિદ્રામાં બુદ્ધિ તમોગુણમાં લીન થઈ જાય છે, ત્યારે બુદ્ધિની સ્થિરતાને કારણે તે સુખ પ્રગટ થઈ જાય છે. કારણ કે તમોગુણના પ્રભાવથી નિદ્રામાં જાગ્રત અને સ્વપ્નના પદાર્થોની વિસ્મૃતિ થઈ જાય છે. પદાર્થોની સ્મૃતિ દુઃખોનું કારણ છે. પદાર્થોની વિસ્મૃતિ થવાથી નિદ્રાવસ્થામાં

પદાર્થોનો વિયોગ થઈ જાય છે તો તે વિયોગને કારણે સ્વાભાવિક સુખનો આભાસ થાય છે, અને જ નિદ્રાનું સુખ કહે છે. પરંતુ બુદ્ધિની મલિનતાથી તે સ્વાભાવિક સુખ જેવું છે, તેવું અનુભવમાં નથી આવતું. તાત્પર્ય એ છે કે બુદ્ધિ તમોગુણી હોવાથી બુદ્ધિમાં સ્વચ્છતા નથી રહેતી અને સ્વચ્છતા ન રહેવાથી તે સુખ સ્પષ્ટ અનુભવમાં નથી આવતું. એટલા માટે નિદ્રાના સુખને તામસ કહેવામાં આવ્યું છે.^૧

આ બધાનું તાત્પર્ય એ છે કે સાત્ત્વિક મનુષ્યને સંસારથી વિમુખ થઈને તત્ત્વમાં બુદ્ધિ તલ્લીન થવાથી સુખ થાય છે; રાજસ મનુષ્યને રાગને કારણે અંતઃકરણમાં વસેલી વસ્તુ બહાર નીકળવાથી સુખ થાય છે; અને તામસ મનુષ્યને વસ્તુઓને માટે કરવામાં આવનારાં કર્તવ્યકર્મોની વિસ્મૃતિથી અને નિર્રથક ક્રિયાઓમાં લાગવાથી સુખ થાય છે. આનાથી એ સિદ્ધ થયું કે જે નિત્યનિરંતર રહેવાવાળું સુખરૂપી તત્ત્વ છે, તે અસતના સંબંધથી આચ્છાદિત રહે છે. વિવેકપૂર્વક અસત સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જતાં રાગવાળી વસ્તુઓ મનમાંથી નીકળી જતાં અને બુદ્ધિ તમોગુણમાં લીન થઈ જતાં જે સુખ થાય છે, તે તે જ સુખનો આભાસ છે. તાત્પર્ય એ થયું કે સંસારથી વિવેકપૂર્વક વિમુખ થતાં સાત્ત્વિક સુખ, અંદરથી વસ્તુઓના નીકળવાથી રાજસ સુખ અને મૂઢતાથી નિદ્રા-આણસમાં સંસારને ભૂલવાથી તામસ સુખ થાય છે; પરંતુ વાસ્તવિક સુખ તો પ્રકૃતિજન્ય પદાર્થોથી સર્વથા સંબંધ-વિચ્છેદ થતાં જ થાય છે. આ સુખોમાં જે પ્રીતિ, આકર્ષણ અને (સુખનો) ભોગ છે, તે જ પારમાર્થિક ઉન્નતિમાં વિઘ્ન નાખવાવાળાં અને પતન કરવાવાળાં છે. એટલા માટે પારમાર્થિક ઉન્નતિ ઇચ્છવાવાળાં સાધકોએ ત્રણેય સુખો સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ કરવો અત્યંત આવશ્યક છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : તામસ મનુષ્યમાં મોહ હોય છે — 'તમસ્ત્વજ્ઞાનજં વિદ્ધિ મોહનં સર્વદેહિનામ્' (ગીતા- ૧૪/૮). મોહ, વિવેકમાં બાધક છે. તામસી વૃત્તિ વિવેકને જાગ્રત થવા દેતી નથી. તેથી તામસ મનુષ્યનો વિવેક મોહને કારણે ઢંકાઈ જાય છે, જેથી તે આરંભ કે અંતને જોતો જ નથી.

૧. નિદ્રાને તામસ સુખ કહેવાનો અભિપ્રાય એ છે કે તેમાં બુદ્ધિ મોહિત થઈ જાય છે અર્થાત્ તેમાં બેહોશી આવી જાય છે. તે બેહોશીથી સંસારની સર્વથા વિસ્મૃતિ થઈ જાય છે અને જાગ્રત-અવસ્થા સર્વથા દબાઈ જાય છે, એટલા માટે તેને તામસ સુખ કહેવામાં આવ્યું છે. જો ઈન્દ્રિયો સહિત બુદ્ધિ મોહિત ન થાય તો તે જ અવસ્થા 'સમાધિ' થઈ જાય છે. સમાધિથી પણ વિશ્રામ મળે છે. આ વિશ્રામમાં નિદ્રાથી મળવાવાળી જે તાજગી છે, તે મળી જાય છે; પરંતુ આ તાજગીનું સુખ લેવાથી ગુણાતીત નથી થવાતું. ગુણાતીત તો સમાધિના સુખથી અસંગ થવાથી જ થાય છે.

પ્રકૃતિ ક્રિયાશીલ અને પરિવર્તનશીલ છે અને પરમાત્મતત્ત્વ અપરિવર્તનશીલ, નિર્વિકાર, શાંત અને નિશ્ચલ છે. નિદ્રાવસ્થામાં તે નિશ્ચલ તત્ત્વમાં સ્થિતિ થઈ જાય છે; પરંતુ અંતઃકરણમાં ભોગોનું મહત્ત્વ રહેવાથી નિદ્રા પછી મનુષ્યની ફરીથી ભોગ અને સંગ્રહમાં જ રુચિ થઈ જાય છે અને તે તેમાં જ લાગી જાય છે. આ રીતે રાગને કારણે મનુષ્ય તે નિશ્ચલ તત્ત્વથી લાભ નથી લઈ શકતો અને નિદ્રાથી કેવળ થકાવટ દૂર કરી લે છે. જો તે ભોગ અને ઐશ્વર્યની આસક્તિનો સર્વથા ત્યાગ કરી દે તો તેની નિદ્રામાં અને નિદ્રા પછી પણ સ્વરૂપમાં આપમેળે-સ્વાભાવિક અટલ સ્થિતિ રહેશે.

સંબંધ — વીસમાથી ઓગણ્યાળીસમા શ્લોક સુધી ભગવાને ગુણોની પ્રધાનતાને લીધે જ્ઞાન, કર્મ વગેરેના ત્રણ ત્રણ ભેદ બતાવ્યા. હવે એમના સિવાય ગુણોને લીધે સૃષ્ટિની વસ્તુઓના પણ ત્રણ ત્રણ ભેદ થાય છે — આનું લક્ષ્ય કરાવતાં ભગવાન આગળના શ્લોકમાં પ્રકરણનો ઉપસંહાર કરે છે.

ન તદસ્તિ પૃથિવ્યાં વા દિવિ દેવેષુ વા પુનઃ ।

સત્ત્વં પ્રકૃતિજૈર્મુક્તં યદેભિઃ સ્યાત્રિભિર્ગુણૈઃ ॥ ૪૦ ॥

પૃથિવ્યામ્	= પૃથ્વી પર,	ક્યાંય પણ	પ્રકૃતિજૈઃ	= પ્રકૃતિમાંથી જન્મેલા
દિવિ	= સ્વર્ગમાં	તત્	એભિઃ	= આ
વા	= કે	(કોઈ પણ)	ત્રિભિઃ	= ત્રણેય
દેવેષુ	= દેવતાઓમાં	સત્ત્વમ્	ગુણૈઃ	= ગુણોથી
વા	= અથવા	ન, અસ્તિ	મુક્તમ્	= મુક્ત
પુનઃ	= એ સિવાય બીજે	યત્	સ્યાત્	= હોય.

ટીકા — [આ અધ્યાયના આરંભમાં અર્જુને સંન્યાસ અને ત્યાગનું તત્ત્વ જાણવા ઇચ્છ્યું તો ભગવાને પહેલાં ત્યાગ — કર્મયોગનું વર્ણન કર્યું. આ પ્રકરણનો ઉપસંહાર કરતાં ભગવાને કહ્યું કે જેઓ ત્યાગી નથી, તેઓને અનિષ્ટ, ઇષ્ટ અને મિશ્ર — આ ત્રણ પ્રકારનું કર્મોનું ફળ મળે છે અને જેઓ સંન્યાસી છે, તેઓને કદી નથી મળતું. એવું કહીને તેરમા શ્લોકથી સંન્યાસ — સાંખ્યયોગના પ્રકરણનો આરંભ કરીને પહેલાં કર્મો થવામાં અધિષ્ઠાન વગેરે પાંચ કારણો બતાવ્યાં. સોળમા-સત્તરમા શ્લોકોમાં કર્તૃત્વ (કર્તાભાવ) માનવાવાળાઓની નિંદા અને કર્તૃત્વનો ત્યાગ કરવાવાળાઓની પ્રશંસા કરી. અઠારમા શ્લોકમાં કર્મપ્રેરક અને કર્મસંગ્રહનું વર્ણન કર્યું. પરંતુ જે વાસ્તવિક તત્ત્વ છે, તે ન કર્મપ્રેરક છે અને ન કર્મસંગ્રહક છે. કર્મપ્રેરક અને કર્મસંગ્રહ તો પ્રકૃતિના ગુણોની સાથે સંબંધ રાખવાથી જ થાય છે. પછી ગુણોના અનુસાર જ્ઞાન, કર્મ, કર્તા, બુદ્ધિ, ધૃતિ અને સુખના ત્રણ-ત્રણ ભેદોનું વર્ણન કર્યું. સુખનું વર્ણન કરતાં એમ બતાવ્યું કે પ્રકૃતિની સાથે યત્કિંચિત્ સંબંધ રાખવાથી ઊંચામાં ઊંચું જે સુખ થાય છે, તે સાત્ત્વિક હોય છે. પરંતુ જે સ્વરૂપનું વાસ્તવિક સુખ છે, તે ગુણાતીત છે, વિલક્ષણ છે, અલૌકિક છે (ગીતા અ. ૬/૨૧).

સાત્ત્વિક સુખને ‘આત્મબુદ્ધિપ્રસાદજમ્’ કહીને ભગવાને તેને જન્ય (ઉત્પન્ન થવાવાળું) બતાવ્યું. જન્ય વસ્તુ નિત્ય નથી હોતી. એટલા માટે તેને જન્ય બતાવવાનું તાત્પર્ય એ છે કે તે જન્ય સુખથી પણ પર થવાનું છે અર્થાત્ પ્રકૃતિ અને પ્રકૃતિના ત્રણે ગુણોથી પર થઈને પરમાત્મતત્ત્વને પ્રાપ્ત કરવાનું છે, કે જે બધાનું પોતાનું સ્વાભાવિક સ્વરૂપ છે. એટલા માટે કહે છે—]

‘ન તદસ્તિ પૃથિવ્યાં વા દિવિ દેવેષુ વા પુનઃ’ — અહીં ‘પૃથિવ્યામ્’ પદથી મૃત્યુલોક અને પૃથ્વીની નીચેના અતલ, વિતલ વગેરે બધા જ લોકોનો, ‘દિવિ’ પદથી સ્વર્ગ વગેરે લોકોનો, ‘દેવેષુ’ પદથી પ્રાણીમાત્રના ઉપલક્ષણના રૂપમાં તે તે સ્થાનોમાં રહેવાવાળા મનુષ્ય, દેવતા, અસુર, રાક્ષસ, નાગ, પશુ, પક્ષી, કીટ, પતંગ, વૃક્ષ વગેરે બધાં જ ચર-અચર પ્રાણીઓનો, અને ‘વા પુનઃ’ પદથી અનંત બ્રહ્માંડોનો સંકેત કરવામાં આવ્યો છે. તાત્પર્ય એ થયું કે ત્રિલોકી અને અનંત બ્રહ્માંડ તથા તેઓમાં રહેવાવાળી કોઈ પણ વસ્તુ એવી નથી, જે પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન આ ત્રણે ગુણોથી પર હોય અર્થાત્ સઘળે-સઘળું ત્રિગુણાત્મક છે — ‘સત્ત્વં પ્રકૃતિજૈર્મુક્તં યદેભિઃ સ્યાત્રિભિર્ગુણૈઃ ।’

પ્રકૃતિ અને પ્રકૃતિનું કાર્ય — એ સઘળે-સઘળું જ ત્રિગુણાત્મક અને પરિવર્તનશીલ છે. એમની સાથે સંબંધ જોડવાથી જ બંધન થાય છે અને એમની સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ કરવાથી જ મુક્તિ થાય છે; કેમકે સ્વરૂપ અસંગ છે. સ્વરૂપ ‘સ્વ’ છે અને પ્રકૃતિ ‘પર’ છે. પ્રકૃતિની સાથે સંબંધ જોડાતાં જ અહંકાર પેદા થઈ જાય છે, કે જે પરાધીનતાને પેદા કરવાવાળો છે. એ એક વિચિત્ર વાત છે કે અહંકારમાં સ્વાધીનતા માલૂમ પડે છે, પરંતુ વાસ્તવમાં છે પરાધીનતા! કારણ કે અહંકારથી પ્રકૃતિજન્ય પદાર્થોમાં આસક્તિ, કામના વગેરે પેદા થઈ જાય છે, જેથી પરાધીનતામાં પણ સ્વાધીનતા દેખાવા લાગે છે. એટલા માટે પ્રકૃતિજન્ય ગુણોથી રહિત થવું આવશ્યક છે.

પ્રકૃતિજન્ય ગુણોમાં રજોગુણ અને તમોગુણનો ત્યાગ કરીને સત્ત્વગુણ વધારવાની આવશ્યકતા છે. સત્ત્વગુણમાં પણ પ્રસન્નતા અને વિવેક તો આવશ્યક છે; પરંતુ સાત્ત્વિક સુખ

અને જ્ઞાનની આસક્તિ નહિ હોવી જોઈએ; કેમકે સુખ અને જ્ઞાનની આસક્તિ બંધનકારક છે. એટલા માટે તે આસક્તિનો પણ ત્યાગ કરીને સત્વગુણથી પર થવું. એનાથી પર થવાને માટે જ અહીં ગુણોનું પ્રકરણ આવ્યું છે.

સાધકે તો સાત્ત્વિક જ્ઞાન, કર્મ, કર્તા, બુદ્ધિ, ધૃતિ અને સુખ — એમના ઉપર ધ્યાન આપીને એમના અનુરૂપ પોતાનું જીવન બનાવવું જોઈએ અને સાવધાનીથી રાજસ-

તામસનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. એમનો ત્યાગ કરવામાં સાવધાની જ સાધન છે. સાવધાનીથી બધાં સાધનો આપોઆપ પ્રગટ થાય છે. પ્રકૃતિથી સંબંધ-વિચ્છેદ કરવામાં સાત્ત્વિકતા બહુ જ આવશ્યક છે. કારણ કે એમાં પ્રકાશ અર્થાત્ વિવેક જાગ્રત રહે છે, જેથી પ્રકૃતિથી મુક્ત થવામાં મોટી સહાય મળે છે. વાસ્તવમાં તો એનાથી પણ અસંગ થવાનું છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : દશમા અધ્યાયમાં ભગવાને ભકિત(વિશ્વાસ)ની દૃષ્ટિથી તમામ વસ્તુઓને પોતાનાથી ઉત્પન્ન થવાવાળી કહી હતી — ‘ન તદસ્તિ વિના યત્સ્યાન્મયા ભૂતં ચરાચરમ્’ (૧૦/૩૮). અહીં ભગવાન જ્ઞાન(વિવેક)ની દૃષ્ટિથી તમામ વસ્તુઓને પ્રકૃતિજેન્ય ગુણોથી ઉત્પન્ન થવાવાળી કહે છે. કારણ કે વિવેકની દૃષ્ટિથી સત અને અસત બન્ને રહે છે, પરંતુ ભક્તની દૃષ્ટિમાં એક ભગવાન જ રહે છે — ‘સદસચ્ચાહમર્જુન’ (ગીતા- ૮/૧૮). વિવેક-માર્ગમાં અસતનો, ગુણોનો, ત્યાગ મુખ્ય છે, પરંતુ ભકિત-માર્ગમાં ભગવાન સાથેનો સંબંધ મુખ્ય છે.

‘સંસારની કોઈ પણ વસ્તુ ત્રણે ગુણોથી રહિત નથી’ — આ વાત અજ્ઞાનીની દૃષ્ટિમાં છે, તત્ત્વજ્ઞાનીની દૃષ્ટિમાં નથી. તત્ત્વજ્ઞાનીની દૃષ્ટિ સત્તામાત્ર સ્વરૂપની તરફ રહે છે, જે સ્વતઃસ્વાભાવિક નિર્ગુણ છે. (ગીતા — તેરમા અધ્યાયનો એકત્રીસમો શ્લોક).

—■—

સંબંધ — ત્યાગના પ્રકરણમાં ભગવાને એ બતાવ્યું કે નિયત કર્મોનો ત્યાગ કરવો ઉચિત નથી. તેમનો મૂઢતાપૂર્વક ત્યાગ કરવાથી તે ત્યાગ તામસ બની જાય છે; શારીરિક ક્લેશના ભયથી નિયત કર્મોનો ત્યાગ કરવાથી તે ત્યાગ રાજસ બની જાય છે અને ફળ તેમ જ આસક્તિનો ત્યાગ કરીને નિયત કર્મોને કરવાથી તે ત્યાગ સાત્ત્વિક બની જાય છે (અ. ૧૮/૭ થી ૯). સાંખ્યયોગની દૃષ્ટિએ સઘળાં કર્મોની સિદ્ધિમાં પાંચ કારણો બતાવતાં જ્યાં સાત્ત્વિક કર્મનું વર્ણન થયું છે, ત્યાં નિયત કર્મને કર્તૃત્વાભિમાનથી રહિત, રાગદ્વેષથી રહિત અને ફળેચ્છાથી રહિત મનુષ્યના દ્વારા કરવામાં આવતા હોવાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે (અ. ૧૮/૨૩). એ કર્મોમાં કયા વર્ણને માટે કયાં કર્મો નિયત કર્મો છે અને તે નિયત કર્મોને કેવી રીતે કરવામાં આવે — આ બતાવવાને માટે અને સાથે જ ભક્તિયોગની વાત બતાવવાને માટે ભગવાન આગળના પ્રકરણનો આરંભ કરે છે.

**બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવિશાં શૂદ્રાણાં ચ પરંતપ ।
કર્માણિ પ્રવિભક્તાનિ સ્વભાવપ્રભવૈર્ગુણૈઃ ॥ ૪૧ ॥**

પરંતપ	= હે પરંતપ!	શૂદ્રાણામ્	= શૂદ્રોનાં	ગુણૈઃ	= ત્રણે ગુણો
બ્રાહ્મણક્ષત્રિય-	= બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો,	કર્માણિ	= કર્મો		દ્વારા
વિશામ્	વૈશ્યો	સ્વભાવપ્રભવૈઃ	= સ્વભાવમાંથી	પ્રવિભક્તાનિ	= વિભક્ત કરવામાં
ચ	= તથા		ઉપજેલા		આવ્યાં છે.

ટીકા — ‘બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવિશાં શૂદ્રાણાં ચ પરંતપ’ — અહીં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય — એ ત્રણેને માટે એક પદ અને શૂદ્રોને માટે અલગ એક પદ આપવાનું તાત્પર્ય એ છે કે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય — એ દ્વિજાતિ છે અને શૂદ્ર દ્વિજાતિ નથી. એટલા માટે તેઓનાં કર્મોનો વિભાગ અલગ-અલગ છે અને કર્મોના અનુસાર શાસ્ત્રીય અધિકાર પણ અલગ-અલગ છે.

‘કર્માણિ પ્રવિભક્તાનિ સ્વભાવપ્રભવૈર્ગુણૈઃ’ — મનુષ્ય જે કંઈ પણ કર્મ કરે છે, તેના અંતઃકરણમાં તે કર્મના

સંસ્કાર પડે છે અને તે સંસ્કારોના અનુસાર તેનો સ્વભાવ બને છે. આ રીતે પહેલાંના અનેક જન્મોમાં કરેલાં કર્મોનાં સંસ્કારોના અનુસાર મનુષ્યનો જેવો સ્વભાવ હોય છે, તેના જ અનુસાર તેનામાં સત્ત્વ, રજ અને તમ — ત્રણે ગુણોની વૃત્તિઓ ઉત્પન્ન થાય છે. આ ગુણવૃત્તિઓના તારતમ્યના અનુસાર જ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રોનાં કર્મોનો વિભાગ કરવામાં આવ્યો છે (ગીતા અ. ૪/૧૩). કારણ કે મનુષ્યમાં જેવી ગુણવૃત્તિઓ હોય છે, તેવું જ તે કર્મ કરે છે.

વિશેષ વાત

(૧)

કર્મો બે પ્રકારનાં હોય છે — (૧) જન્મારંભક કર્મો અને (૨) ભોગદાયક કર્મો. જે કર્મોથી ઊંચનીચ યોનિઓમાં જન્મ થાય છે, તે ‘જન્મારંભક કર્મો’ કહેવાય છે અને જે કર્મોથી સુખદુઃખનો ભોગ થાય છે, તે ‘ભોગદાયક કર્મો’ કહેવાય છે. ભોગદાયક કર્મો અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિઓને પેદા કરે છે, જેને ગીતામાં અનિષ્ટ, ઈષ્ટ અને મિશ્ર નામથી કહેવામાં આવ્યાં છે. (અ. ૧૮/૧૨).

સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો કર્મમાત્ર ભોગદાયક છે અર્થાત્ જન્મારંભક કર્મોથી પણ ભોગ થાય છે અને ભોગદાયક કર્મોથી પણ ભોગ થાય છે. જેમ કે જેનો ઉત્તમ કુળમાં જન્મ થાય છે, તેનો આદર થાય છે, સત્કાર થાય છે; અને જેનો નીચ કુળમાં જન્મ થાય છે, તેનો નિરાદર થાય છે, તિરસ્કાર થાય છે. એવી જ રીતે અનુકૂળ પરિસ્થિતિવાળાનો આદર થાય છે અને પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિવાળાનો નિરાદર થાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે આદર અને નિરાદરરૂપથી ભોગ તો જન્મારંભક અને ભોગદાયક — બન્ને કર્મોનો થાય છે. પરંતુ જન્મારંભક કર્મોથી જે જન્મ થાય છે, તેમાં આદર-નિરાદરરૂપી ભોગ ગૌણ હોય છે; કેમકે આદર-નિરાદર ક્યારેક ક્યારેક થયા કરે છે, હરદમ નથી થતા અને ભોગદાયક કર્મોથી જે અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ આવે છે, તેમાં પરિસ્થિતિનો ભોગ મુખ્ય હોય છે; કેમકે પરિસ્થિતિ હરદમ આવતી રહે છે.

ભોગદાયક કર્મોનો સદુપયોગ-દુરુપયોગ કરવામાં મનુષ્યમાત્ર સ્વતંત્ર છે અર્થાત્ તે અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિથી સુખી-દુઃખી પણ થઈ શકે છે અને તેને સાધન-સામગ્રી પણ બનાવી શકે છે. જેઓ અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિથી સુખી-દુઃખી થાય છે, તેઓ મૂર્ખ હોય છે; અને જેઓ તેને સાધન-સામગ્રી બનાવે છે, તેઓ બુદ્ધિમાન સાધકો હોય છે. કારણ કે મનુષ્યજન્મ પરમાત્માની પ્રાપ્તિને માટે જ મળ્યો છે; આથી એમાં જે કોઈ અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ આવે છે, તે બધી સાધન-સામગ્રી જ છે.

અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિને સાધન-સામગ્રી બનાવવી

એ શું છે? અનુકૂળ પરિસ્થિતિ આવી જાય તો તેને બીજાઓની સેવામાં, બીજાઓના સુખ અને હિતમાં લગાડવી અને પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ આવી જાય તો સુખની ઈચ્છાનો ત્યાગ કરી દેવો. બીજાઓની સેવા કરવી અને સુખેચ્છાનો ત્યાગ કરવો — એ બન્ને સાધનો છે.

(૨)

શાસ્ત્રોમાં આવે છે કે પુણ્ય વધી જાય તો જીવ સ્વર્ગમાં જાય છે અને પાપ વધી જાય તો જીવ નરકોમાં જાય છે તથા પુણ્ય-પાપ સમાન થવાથી મનુષ્ય બને છે. આ દૃષ્ટિએ કોઈ પણ વર્ણ, આશ્રમ, સ્થળ, વેશ વગેરેનો કોઈ પણ મનુષ્ય સર્વથા પુણ્યાત્મા કે પાપાત્મા નથી હોઈ શકતો.

પુણ્ય-પાપ સમાન થતાં જે મનુષ્ય બને છે, તેમાં પણ જો જોઈએ તો પુણ્ય-પાપનું તારતમ્ય રહે છે અર્થાત્ કોઈકનાં પુણ્ય અધિક હોય છે અને કોઈકનાં પાપ અધિક હોય છે.^૧ એવી જ રીતે ગુણોનો વિભાગ પણ છે. બધું મળીને સત્ત્વગુણની પ્રધાનતાવાળાઓ ઊર્ધ્વલોકમાં જાય છે, રજોગુણની પ્રધાનતાવાળાઓ મધ્યલોકમાં અર્થાત્ મનુષ્યલોકમાં આવે છે, અને તમોગુણની પ્રધાનતાવાળાઓ અધોગતિમાં જાય છે. આ ત્રણેમાં પણ ગુણોના તારતમ્યથી અનેક પ્રકારના ભેદો હોય છે.

સત્ત્વગુણની પ્રધાનતાથી બ્રાહ્મણ, રજોગુણની પ્રધાનતા અને સત્ત્વગુણની ગૌણતાથી ક્ષત્રિય, રજોગુણની પ્રધાનતા અને તમોગુણની ગૌણતાથી વૈશ્ય તથા તમોગુણની પ્રધાનતાથી શૂદ્ર થાય છે. આ તો સામાન્ય રીતિથી ગુણોની વાત બતાવી. હવે આ બધાના અવાંતર તારતમ્યતાનો વિચાર કરીએ છીએ — રજોગુણપ્રધાન મનુષ્યમાં સત્ત્વગુણની પ્રધાનતાવાળા બ્રાહ્મણ બન્યા. આ બ્રાહ્મણોમાં પણ જન્મના ભેદથી ઊંચનીચ બ્રાહ્મણો માનવામાં આવે છે અને પરિસ્થિતિરૂપે કર્મોનું ફળ પણ કેટલીયે જાતનું આવે છે અર્થાત્ બધા બ્રાહ્મણોની એક સમાન અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ નથી હોતી. આ દૃષ્ટિએ બ્રાહ્મણયોનિમાં પણ ત્રણ ગુણ માનવા પડશે. એવી જ રીતે ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર પણ જન્મથી ઊંચનીચ માનવામાં આવે છે અને અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ પણ કેટલીયે જાતની આવે છે. એટલા માટે ગીતામાં કહેવામાં આવ્યું છે કે ત્રણે લોકોમાં એવી કોઈ પણ વસ્તુ નથી, જે ત્રણે ગુણોથી રહિત

૧. જેવી રીતે પરીક્ષામાં અનેક વિષયો હોય છે અને એ વિષયોમાંથી કોઈક વિષયમાં ઓછા અને કોઈક વિષયમાં વધારે ગુણ મળે છે. એ બધા જ વિષયોના ગુણોને ભેગા કરીને કુલ જેટલા ગુણ આવે છે, તેના આધારે પરીક્ષાનું પરિણામ તૈયાર થાય છે. એવી જ રીતે પ્રત્યેક મનુષ્યનાં કોઈક વિષયમાં પુણ્ય અધિક હોય છે, અને કોઈક વિષયમાં પાપ અધિક હોય છે, અને બધાં ભેગાં કરીને જેટલાં પુણ્ય-પાપ થાય છે, તેના અનુસાર તેને જન્મ મળે છે. જો અલગ-અલગ વિષયોમાં બધાનાં પુણ્ય-પાપ સમાન હોય, તો બધાયને બરાબર અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ મળત, પરંતુ એવું થતું નથી. એટલા માટે બધાયનાં પુણ્ય-પાપમાં અનેક પ્રકારનાં તારતમ્ય રહે છે. આ જ વાત સત્ત્વ વગેરે ગુણોના વિષયમાં પણ સમજવી જોઈએ.

હોય (અ. ૧૮/૪૦).

હવે જે મનુષ્યેતર યોનિવાળાં પશુ-પક્ષી વગેરે છે, તેઓમાં પણ ઊંચનીચ માનવામાં આવે છે, જેમ કે ગાય વગેરેને શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવે છે અને કૂતરો, ગધેડો, સૂવર વગેરેને નીચ માનવામાં આવે છે. કબૂતર વગેરેને શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવે છે

અને કાગડો, સમડી વગેરેને નીચ માનવામાં આવે છે. આ બધાને અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ પણ એકસમાન નથી મળતી. તાત્પર્ય એ છે કે ઊર્ધ્વગતિ, મધ્યગતિ અને અધોગતિવાળાઓમાં પણ કેટલાયે પ્રકારના જાતિભેદ અને પરિસ્થિતિભેદ હોય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ચોથા અધ્યાયમાં ભગવાને કહ્યું છે કે, મેં ચારેય વર્ણોની રચના ગુણ અને કર્મના વિભાગ પ્રમાણે કરી છે — ‘ગુણકર્મવિભાગશઃ’ (૪/૧૩) અને અહીં કહે છે કે, ચારેય વર્ણોને કર્મ સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલા ત્રણે ગુણો દ્વારા વિભક્ત કરવામાં આવ્યા છે — ‘સ્વભાવપ્રભવૈર્ગુણૈઃ’. ચોથા અધ્યાયમાં તો ચારે વર્ણોના પેદા થવાની વાત છે અને અહીં ચારે વર્ણોના કર્મની વાત છે. તાત્પર્ય છે, ચોથા અધ્યાયમાં ભગવાને કહ્યું કે, ચારે વર્ણોનો જન્મ પૂર્વજન્મનાં ગુણકર્મો અનુસાર થયો છે અને અહીં કહે છે કે જન્મ થયા પછી ચારે વર્ણોના અમુક-અમુક કર્મ હોવાં જોઈએ, તે પ્રમાણે આગળ ગતિ થશે.

—■—

સંબંધ — હવે ભગવાન બ્રાહ્મણનાં સ્વાભાવિક કર્મો બતાવે છે.

શમો દમસ્તપઃ શૌચં ક્ષાન્તિરાર્જવમેવ ચ ।

જ્ઞાનં વિજ્ઞાનમાસ્તિક્યં બ્રહ્મકર્મ સ્વભાવજમ્ ॥ ૪૨ ॥

શમઃ	= મનનો નિગ્રહ કરવો;	ક્ષાન્તિઃ	= બીજાના અપરાધોને ક્ષમા આપવી,	અનુભવમાં લાવવી
દમઃ	= ઇન્દ્રિયોને વશમાં કરવી;	આર્જવમ્	= શરીર, મન, વગેરેમાં સરળતા રાખવી;	ચ = અને
તપઃ	= ધર્મના પાલન કાજે કષ્ટ સહેવું,	જ્ઞાનમ્	= વેદ-શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન હોવું;	આસ્તિક્યમ્ = વેદો, શાસ્ત્રો, ઈશ્વર આદિમાં શ્રદ્ધા રાખવી,
શૌચમ્	= બાહ્ય-ભીતરથી શુદ્ધ રહેવું;	વિજ્ઞાનમ્	= યજ્ઞવિધિને	એવ = આ બધાં જ બ્રહ્મકર્મ = બ્રાહ્મણનાં સ્વાભાવિક કર્મો છે.

ટીકા — ‘શમઃ’ — મનને જ્યાં જોડવા ઇચ્છે, ત્યાં જોડાઈ જાય અને જ્યાંથી હઠાવવા ઇચ્છે, ત્યાંથી હઠી જાય — આ રીતે મનના નિગ્રહને ‘શમ’ કહે છે.

‘દમઃ’ — જે ઇન્દ્રિયથી જ્યારે જે કામ કરવા ઇચ્છે છે, ત્યારે તે કામ કરી લે અને જે ઇન્દ્રિયને જ્યારે જ્યાંથી હઠાવવા ઇચ્છે છે, ત્યારે ત્યાંથી હઠાવી લે — આ રીતે ઇન્દ્રિયોને વશમાં કરવી એ ‘દમ’ છે.

‘તપઃ’ — ગીતામાં શરીર, વાણી અને મનના તપનું વર્ણન આવે છે (અ. ૧૭/૧૪ થી ૧૬), એ તપ તો ખરું જ, છતાં પણ અહીં વાસ્તવમાં ‘તપ’નો અર્થ છે — પોતાના ધર્મનું પાલન કરતાં જે કષ્ટ થાય અથવા કષ્ટ આવી જાય, તેને પ્રસન્નતાપૂર્વક સહેવું અર્થાત્ કષ્ટ આવતાં ચિત્તમાં પ્રસન્નતા થવી.

‘શૌચમ્’ — પોતાનાં મન, બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયો, શરીર વગેરે પવિત્ર રાખવાં તથા પોતાનાં ખાનપાન, વ્યવહાર

વગેરેની પવિત્રતા રાખવી — આ રીતે શૌચાચાર-સદાચારનું બરાબર પાલન કરવાનું નામ ‘શૌચ’ છે.

‘ક્ષાન્તિઃ’ — કોઈ ગમે તેટલુંયે અપમાન કરે, નિંદા કરે, દુઃખ આપે અને પોતાનામાં તેને શિક્ષા કરવાની યોગ્યતા, બળ અને અધિકાર પણ હોય, છતાં પણ તેને શિક્ષા ન કરીને તેની ક્ષમા માગ્યા વિના જ તેને પ્રસન્નતાપૂર્વક ક્ષમા કરી દેવાનું નામ ‘ક્ષાન્તિ’ છે.

‘આર્જવમ્’ — શરીર, વાણી વગેરેના વ્યવહારમાં સરળતા હોય અને મનમાં છળ, કપટ, ધૂપાવવું વગેરે દુર્ભાવો ન હોય અર્થાત્ સીધા-સાદાપણું હોય, તેનું નામ ‘આર્જવ’ છે.

‘જ્ઞાનમ્’ — વેદ, શાસ્ત્ર, પુરાણ, ઇતિહાસ વગેરેનું સારી રીતે અધ્યયન થવું અને તેમના ભાવોનો સારી રીતે બોધ થવો તથા કર્તવ્ય-અકર્તવ્યનો બોધ થવો એ ‘જ્ઞાન’ છે.

‘વિજ્ઞાનમ્’ — યજ્ઞમાં સુક, સુવા, વગેરે વસ્તુઓનો

કયા અવસરે કઈ વિધિથી પ્રયોગ કરવો જોઈએ — એનો અર્થાત્ યજ્ઞવિધિનો તથા અનુષ્ઠાન વગેરેની વિધિનો અનુભવ કરી લેવો (સારી રીતે કરીને જોઈ લેવો) એનું નામ ‘વિજ્ઞાન’ છે.

‘આસ્તિક્યમ્’ — પરમાત્મા, વેદ વગેરે શાસ્ત્રો, પરલોક વગેરેનો હૃદયમાં આદર હોય, શ્રદ્ધા હોય અને તેમની સત્યતામાં કદી સંદેહ ન હોય તથા તેમના અનુસાર પોતાનું આચરણ હોય, એનું નામ ‘આસ્તિક્ય’ છે.

‘બ્રહ્મકર્મ સ્વભાવજમ્’ — આ શમ, દમ વગેરે બ્રાહ્મણનાં સ્વાભાવિક કર્મો (ગુણ) છે અર્થાત્ આ કર્મો — (ગુણો-)ને ધારણ કરવામાં બ્રાહ્મણને પરિશ્રમ નથી પડતો.

જે બ્રાહ્મણોમાં સત્ત્વગુણની પ્રધાનતા છે, જેઓની વંશપરંપરા અતિશુદ્ધ છે અને જેઓનાં પૂર્વજન્મકૃત કર્મો પણ શુદ્ધ છે, એવા બ્રાહ્મણોને માટે જ શમ, દમ વગેરે

ગુણો સ્વાભાવિક હોય છે અને તેઓમાં કોઈક ગુણ ન હોય અથવા કોઈક ગુણમાં કમી હોય તો પણ તેની પૂર્તિ કરી લેવી એ, તે બ્રાહ્મણોને માટે સહજ હોય છે.

ચારેય વર્ણોની રચના ગુણોના આધારે કરવામાં આવી છે, એટલા માટે ગુણો અનુસાર તે તે વર્ણમાં તે તે કર્મો સ્વાભાવિક પ્રગટ થઈ જાય છે અને બીજાં કર્મો ગૌણ થઈ જાય છે. જેમ કે બ્રાહ્મણમાં સત્ત્વગુણની પ્રધાનતા હોવાથી તેનામાં શમ, દમ વગેરે કર્મો (ગુણો) સ્વાભાવિક આવે છે તથા જીવિકાનાં કર્મો ગૌણ થઈ જાય છે અને બીજા વર્ણોમાં રજોગુણ તથા તમોગુણની પ્રધાનતા હોવાથી તે વર્ણોનાં જીવિકાનાં કર્મો પણ સ્વાભાવિક કર્મોમાં સામેલ થઈ જાય છે. આ દૃષ્ટિએ ગીતામાં બ્રાહ્મણનાં સ્વાભાવિક કર્મોમાં જીવિકાનાં કર્મો ન કહીને શમ, દમ વગેરે કર્મો (ગુણો) જ કહેવામાં આવ્યાં છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : વર્ણ-પરંપરા બરાબર હોય તો આ ગુણ બ્રાહ્મણમાં સ્વાભાવિક હોય છે, પરંતુ વર્ણસંકરતા આવવાથી આ ગુણ સ્વાભાવિક રહેતા નથી, તેમાં ઘટાડો થાય છે.

પૂર્વશ્લોકમાં ‘સ્વભાવપ્રભવૈર્ગુણૈઃ’ કહ્યું, એ માટે અહીં સ્વભાવજ (સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલા) કર્મ કહે છે. સ્વભાવબનવામાં પ્રથમ જન્મ મુખ્ય છે, જન્મ થયા પછી સંગ મુખ્ય છે. સંગ, સ્વાધ્યાય, અભ્યાસ વગેરેને કારણે સ્વભાવ બદલાઈ જાય છે.

—■—

સંબંધ — હવે ક્ષત્રિયનાં સ્વાભાવિક કર્મો બતાવે છે.

શૌર્ય તેજો ધૃતિર્દાક્ષ્યં યુદ્ધે ચાપ્યપલાયનમ્ ।

દાનમીશ્વરભાવશ્ચ ક્ષાત્રં કર્મ સ્વભાવજમ્ ॥ ૪૩ ॥

શૌર્યમ્	= શૂરવીરતા	યુદ્ધે	= યુદ્ધમાં	ઈશ્વરભાવઃ	= શાસન કરવાનો ભાવ
તેજઃ	= તેજ,	અપિ	= પણ		(-આ બધાં જ)
ધૃતિઃ	= ધૈર્ય,	અપલાયનમ્	= પીઠ ન દેખાડવી,	ક્ષાત્રમ્	= ક્ષત્રિયનાં
દાક્ષ્યમ્	= રાજ્ય-કારોબારમાં નિપુણતા	દાનમ્	= દાન આપવું	સ્વભાવજમ્	= સ્વાભાવિક
ચ	= તથા	ચ	= અને	કર્મ	= કર્મો છે.

ટીકા — ‘શૌર્યમ્’ — મનમાં પોતાના ધર્મનું પાલન કરવાની તત્પરતા હોય, ધર્મમય યુદ્ધ^૧ પ્રાપ્ત થતાં યુદ્ધમાં પ્રહાર ઝીલવા, અંગ કપાઈ જવાં, મરી જવા વગેરેનો કિંચિત્માત્ર પણ ભય ન હોય, ઘા થવા છતાં પણ મનમાં પ્રસન્નતા અને ઉત્સાહ રહે તથા માથું કપાવા છતાં પણ પહેલાંની જેમ જ અસ્ત્ર-શસ્ત્ર ચલાવતો રહે, આનું નામ ‘શૌર્ય’ છે.

‘તેજઃ’ — જે પ્રભાવ કે શક્તિની સામે પાપી-દુરાચારી મનુષ્યો પણ પાપ, દુરાચાર કરવામાં અચકાય છે, જેની સમક્ષ

લોકોની મર્યાદા-વિરુદ્ધ ચાલવાની હિંમત નથી હોતી અર્થાત્ લોકો સ્વાભાવિક જ મર્યાદામાં ચાલે છે, તેનું નામ ‘તેજ’ છે.

‘ધૃતિઃ’ — વિપરીતમાં વિપરીત અવસ્થામાં પણ પોતાના ધર્મથી વિચલિત ન થવું અને શત્રુઓના દ્વારા ધર્મ તથા નીતિથી વિરુદ્ધ અનુચિત વ્યવહાર દ્વારા સતાવવા છતાં પણ ધર્મ તથા નીતિવિરુદ્ધ કાર્ય ન કરીને ધૈર્યપૂર્વક તે જ મર્યાદામાં ચાલવાનું નામ ‘ધૃતિ’ છે.

‘દાક્ષ્યમ્’ — પ્રજા પર શાસન કરવાની, પ્રજાને

૧. પોતાનો યુદ્ધ કરવાનો વિચાર પણ નથી, કોઈ સ્વાર્થ પણ નથી, પરંતુ પરિસ્થિતિવશાત્ કેવળ કર્તવ્યરૂપે પ્રાપ્ત થયું હોય, તે ‘ધર્મમય યુદ્ધ’ છે.

યથાયોગ્ય વ્યવસ્થિત રાખવાની અને તેનું સંચાલન કરવાની વિશેષ યોગ્યતા, ચતુરાઈનું નામ 'દાક્ષ' છે.

'યુદ્ધે ચાપ્યપલાયનમ્' - યુદ્ધમાં કદી પીઠ ન દેખાડવી, મનથી કદી હારનો સ્વીકાર ન કરવો, યુદ્ધ છોડીને કદી ભાગી ન જવું - આ યુદ્ધમાં 'અપલાયન' છે.

'દાનમ્' - ક્ષત્રિય લોકો દાન કરે છે તો આપવામાં ક્યાશ નથી રાખતા, ભારે ઉદારતાપૂર્વક આપે છે. વર્તમાનમાં દાનપુણ્ય કરવાનો સ્વભાવ વૈશ્યોમાં જોવામાં આવે છે; પરંતુ વૈશ્ય લોકો કસીકસીને આપે છે અર્થાત્ આટલાથી જ કામ ચાલી જાય તો વધારે શા માટે આપવું - આવો દ્રવ્યનો લોભ એમનામાં રહે છે. દ્રવ્યનો લોભ રહેવાથી ધર્મનું પાલન કરવામાં બાધા આવી જાય છે, ઊણપ આવી જાય છે, જેથી સાત્ત્વિક દાન (ગીતા અ. ૧૭/૨૦) આપવામાં કઠિનતા પડે છે. પરંતુ ક્ષત્રિયો દાનવીર હોય છે. એટલા માટે અહીં 'દાન'

શબ્દ ક્ષત્રિયોના સ્વભાવમાં આવ્યો છે.

'ઈશ્વરભાવશ્ચ' - ક્ષત્રિયોમાં સ્વાભાવિક જ શાસન કરવાની પ્રવૃત્તિ હોય છે. લોકોનાં નીતિ, ધર્મ અને મર્યાદા વિરુદ્ધ આચરણ જોતાં તેમના મનમાં સ્વાભાવિક જ એવો વિચાર આવે છે કે, આ લોકો આવું શા માટે કરી રહ્યા છે; અને તેમને નીતિ અને ધર્મ અનુસાર ચલાવવાની ઈચ્છા થાય છે. પોતાના શાસન દ્વારા બધાને પોતપોતાની મર્યાદા અનુસાર ચલાવવાનો ભાવ રહે છે. આ ઈશ્વરભાવમાં અભિમાન નથી હોતું, કેમકે ક્ષત્રિય જાતિમાં નમ્રતા, સરળતા વગેરે ગુણો જોવામાં આવે છે.

'ક્ષાત્રં કર્મ સ્વભાવજમ્' - જે પ્રજામાત્રની દુઃખોથી રક્ષા કરે, તેનું નામ 'ક્ષત્રિય' છે - 'ક્ષતાત્ ત્રાયતે ઈતિ ક્ષત્રિયઃ' એ ક્ષત્રિયનાં જે સ્વાભાવિક કર્મો છે, તે ક્ષાત્રકર્મો કહેવાય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ક્ષત્રિયો (રાજપૂતો) મોટા બહાદુર અને તેજસ્વી હોય છે, પરંતુ જે રાજાનું રાજ્ય થયું, તેણે ઈર્ષ્યા-દ્વેષ હોવાને કારણે પોતાને આધીન રહેવાવાળા રાજપૂતોનો ઉત્સાહ મંદ કરવાની ચેષ્ટા કરી, તેમની ઉન્નતિ ન થવા દીધી, એટલા માટે કે તેઓ બળવાન બનીને રાજ્ય પડાવી ન લે. આ પ્રમાણે ઈર્ષ્યાને કારણે પરસ્પર કુસંપ હોવાથી તથા ઉત્સાહમાં શિથિલતા આવવાથી જ વિધર્મીલોકો ભારતપર પોતાનો અધિકાર જમાવવામાં સફળ થઈ શક્યા.

—■—

સંબંધ - હવે વૈશ્ય અને શૂદ્રોનાં સ્વાભાવિક કર્મો બતાવે છે.

કૃષિગૌરક્ષવાણિજ્યં વૈશ્યકર્મ સ્વભાવજમ્ ।
પરિચર્યાત્મકં કર્મ શૂદ્રસ્યાપિ સ્વભાવજમ્ ॥ ૪૪ ॥

કૃષિગૌરક્ષ- વાણિજ્યમ્	= ખેતી, ગોપાલન અને વેપાર - (આ બધાં)	વૈશ્યકર્મ, સ્વભાવજમ્	= વૈશ્યનાં સ્વાભાવિક કર્મો છે (તથા)	શૂદ્રસ્ય અપિ	= શૂદ્રનું = પણ
		પરિચર્યાત્મકમ્	= ચારે વર્ણોની સેવા કરવી (એ)	સ્વભાવજમ્ કર્મ	= સ્વાભાવિક = કર્મ છે.

ટીકા - 'કૃષિગૌરક્ષવાણિજ્યં વૈશ્યકર્મ સ્વભાવજમ્' - ખેતી કરવી, ગાયોની રક્ષા કરવી, તેમની વંશવૃદ્ધિ કરવી અને શુદ્ધ વેપાર કરવો - આ કર્મો વૈશ્યમાં સ્વાભાવિક હોય છે.

શુદ્ધ વેપાર કરવાનું તાત્પર્ય છે - જે સ્થળમાં, જે સમયે, જે વસ્તુની આવશ્યકતા હોય, લોકોના હિતની ભાવનાથી તે

વસ્તુને (જ્યાં તે મળતી હોય, ત્યાંથી લાવીને) તે જ સ્થળે પહોંચાડવી; પ્રજાની આવશ્યક વસ્તુઓના અભાવની પૂર્તિ કેવી રીતે થાય, વસ્તુઓના અભાવમાં કોઈ કષ્ટ ન થાય - આવા ભાવથી સચ્ચાઈની સાથે વસ્તુઓનું વિતરણ કરવું.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ (નંદબાવાને લીધે) પોતાને વૈશ્ય જ માને છે.^૧ એટલા માટે તેમણે જાતે જ ગાયો અને

૧. કૃષિવાણિજ્યગોરક્ષં કુસીદં તુર્યમુચ્યતે । વાર્તા ચતુર્વિધા તત્ર વયં ગોવૃત્તયોડનિશમ્ ॥ (શ્રીમદ્ભા. ૧૦/૨૪/૨૧)
'વૈશ્યોની વાર્તાવૃત્તિ ચાર પ્રકારની છે - કૃષિ, વાણિજ્ય, ગોરક્ષા અને વ્યાજ લેવું. અમે લોકો એ ચારેયમાંથી કેવળ ગોપાલન જ સદાથી કરતા આવ્યા છીએ.'

વાછરડાંને ચરાવ્યાં. મનુમહારાજે વૈશ્યવૃત્તિમાં ‘પશૂનાં રક્ષણમ્’ (મનુસ્મૃતિ ૧/૮૦) (પશુઓની રક્ષા કરવી) કહ્યું છે, પરંતુ અહીં ભગવાન (ઉપર્યુક્ત પદોથી) પોતાના જાતિભાઈઓને જાણે એમ કહે છે કે તમો લોકો બધાં પશુઓનું પાલન અને તેમની રક્ષા ન કરી શકો તો ઓછામાં ઓછું ગાયોનું પાલન અને તેમની રક્ષા જરૂર કરજો. ગાયોની વૃદ્ધિ ન કરી શકો તો કોઈ વાત નહિ; પરંતુ તેમની રક્ષા જરૂર કરજો. જેથી આપણું ગોધન ઘટી ના જાય. એટલા માટે વૈશ્ય સમાજે ગાયોની રક્ષામાં પોતાનું તન-મન-ધન અર્પણ કરી દેવું જોઈએ, તેમની રક્ષા કરવામાં પોતાની શક્તિ બચાવીને ન રાખે.

ગૌરક્ષા-સંબંધી વિશેષ વાત

મનુષ્યોને માટે ગાય બધી દૃષ્ટિએ પાળવા યોગ્ય છે. ગાયથી અર્થ, ધર્મ, કામ અને મોક્ષ — આ ચારેય પુરુષાર્થોની સિદ્ધિ થાય છે. આજના અર્થપ્રધાન યુગમાં તો ગાય અત્યંત જ ઉપયોગી છે. ગોપાલનથી, ગાયનાં દૂધ, ઘી, છાણ વગેરેથી ધનની વૃદ્ધિ થાય છે. આપણો દેશ કૃષિપ્રધાન છે. આથી અહીં ખેતીમાં જેટલી પ્રધાનતા બળદોની છે, એટલી પ્રધાનતા બીજા કશાયની પણ નથી. પાડાઓ દ્વારા પણ ખેતી કરવામાં આવે છે, પરંતુ ખેતીમાં જેટલું કામ બળદ કરી શકે છે, તેટલું પાડો નથી કરી શકતો. પાડો બળવાન તો હોય છે, પરંતુ તે તડકો સહન નથી કરી શકતો. તાપમાં ચાલવાથી તેની જીભ બહાર નીકળી જાય છે, જ્યારે બળદ તાપમાં પણ ચાલતો રહે છે. કારણ કે પાડામાં સાત્ત્વિક બળ નથી હોતું, જ્યારે બળદમાં સાત્ત્વિક બળ હોય છે. બળદોની અપેક્ષાએ પાડા ઓછા પણ હોય છે. એવી જ રીતે ઊંટથી પણ ખેતી કરવામાં આવે છે, પરંતુ ઊંટ પાડાઓ કરતાં પણ ઓછાં હોય છે અને બહુ જ મોંઘાં હોય છે. ખેતી કરવાવાળો દરેક માણસ ઊંટ નથી ખરીદી શકતો. આજકાલ સારા સારા જવાન બળદોની કતલ થવાને કારણે બળદો પણ મોંઘા થઈ ગયા છે, તોપણ તે ઊંટ જેટલા મોંઘા નથી. જો આપણે ગાયો પાળીએ તો બળદ આપણા ઘરમાં જ પેદા થઈ શકે છે, ખરીદવા નથી પડતા. વિદેશી ગાયોના જે બળદ થાય છે, તે ખેતીમાં કામ નથી આવી શક્તા; કેમકે તેમની ખૂંધ ન હોવાથી તેમના ઉપર ધૂંસરી નથી રાખી શકાતી.

ગાય પવિત્ર હોય છે. તેના શરીરનો સ્પર્શ કરવાવાળી હવા પણ પવિત્ર હોય છે. ગાયનાં ગોબર-મૂત્ર પણ પવિત્ર હોય છે. ગોબરથી લીપેલાં ઘરોમાં પ્લેગ, કોલેરા વગેરે

ભયંકર બીમારીઓ નથી આવતી. એના સિવાય યુદ્ધને સમયે ગોબરથી લીપેલાં મકાનો પર બોંબની એટલી અસર નથી થતી, જેટલી સિમેન્ટ વગેરેથી બનેલાં મકાનો પર થાય છે. ગોબરમાં ઝેર ખેંચવાની વિશેષ શક્તિ હોય છે. કાશીમાં કોઈ વ્યક્તિ સાપ કરડવાથી મરી ગઈ. લોકો તેના અગ્નિ-સંસ્કાર કરવાને માટે ગંગાના કિનારે લઈ ગયા. ત્યાં એક સાધુ રહેતા હતા. તેમણે પૂછ્યું કે આ વ્યક્તિને શું થયું હતું? લોકોએ કહ્યું કે એ સાપ કરડવાથી મર્યો છે. સાધુએ કહ્યું કે એ મર્યો નથી, તમે લોકો ગાયનું ગોબર લઈ આવો. ગોબર લાવવામાં આવ્યું. સાધુએ તે વ્યક્તિના નાક સિવાય તેના આખા શરીરે (નીચે-ઉપર) ગોબરનો લેપ કરી દીધો. અરધા કલાક પછી ગોબરનો ફરીથી બીજો લેપ કર્યો. તેનાથી તે વ્યક્તિના શ્વાસ ચાલવા લાગ્યા અને તે જીવી ગઈ. હૃદયના રોગોને દૂર કરવા માટે ગોમૂત્ર બહુ જ ઉપયોગી છે. નાની વાછડીનું ગોમૂત્ર રોજ તોલો-બે તોલા પીવાથી પેટના રોગો દૂર થઈ જાય છે. એક સંતને દમની ફરિયાદ હતી, તેમને ગોમૂત્ર સેવનથી બહુ જ ફાયદો થયો છે. આજકાલ તો ગોબર અને ગોમૂત્રથી અનેક રોગોની દવાઓ બનાવવામાં આવી રહી છે. ગોબરથી ગેસ પણ બનવા લાગ્યો છે.

ખેતરોમાં ગોબર-ગોમૂત્રના ખાતરથી જે અન્ન પેદા થાય છે, તે પણ પવિત્ર હોય છે. ખેતરોમાં ગાયો રાખવાથી, ગોબર અને ગોમૂત્રથી જમીનની જેવી પુષ્ટિ થાય છે, તેવી પુષ્ટિ વિદેશી રાસાયણિક ખાતરથી નથી થતી. જેમ કે એક વાર દ્રાક્ષની ખેતી કરવાવાળાએ જણાવ્યું કે ગોબરનું ખાતર નાખવાથી દ્રાક્ષનાં ઝૂમખાં જેટલાં મોટાં મોટાં થાય છે, તેટલાં વિદેશી ખાતર નાખવાથી નથી થતાં. વિદેશી ખાતર નાખવાથી થોડાં જ વર્ષોમાં જમીન ખરાબ થઈ જાય છે અર્થાત્ તેની ફળદ્રુપતા નષ્ટ થઈ જાય છે. પરંતુ ગોબર-ગોમૂત્રથી જમીનની ફળદ્રુપતા યથાવત્ રહે છે. વિદેશોમાં રાસાયણિક ખાતરથી ઘણાંયે ખેતરો ખરાબ થઈ ગયાં છે, જેમને ફળદ્રુપ બનાવવાને તે માટે લોકો ભારતમાંથી ગોબર મંગાવી રહ્યા છે અને ભારતમાંથી ગોબરનાં જહાજો ભરાઈને વિદેશોમાં જઈ રહ્યાં છે.

આપણા દેશની ગાયો સૌમ્ય અને સાત્ત્વિક હોય છે. આથી તેમનું દૂધ પણ સાત્ત્વિક હોય છે, જેને પીવાથી બુદ્ધિ તીક્ષ્ણ થાય છે અને સ્વભાવ શાંત અને સૌમ્ય થાય છે. વિદેશી ગાયોનું દૂધ તો વધારે હોય છે, પરંતુ તે ગાયોમાં ગુસ્સો બહુ જ હોય છે. આથી તેમનું દૂધ પીવાથી મનુષ્યનો સ્વભાવ ક્રૂર થાય છે. ભેંસનું દૂધ પણ વધારે થાય છે, પરંતુ તે દૂધ સાત્ત્વિક નથી હોતું. તેનાથી સાત્ત્વિક બળ

નથી આવતું. સૈનિકોના ઘોડાઓને ગાયનું દૂધ પિવડાવવામાં આવે છે, જેથી તે ઘોડા બહુ જ તેજ હોય છે. એક વાર સૈનિકોએ પરીક્ષાને માટે કેટલાક ઘોડાઓને ભેંસનું દૂધ પિવડાવ્યું. જેથી ઘોડા ખૂબ તગડા થઈ ગયા. પરંતુ જ્યારે નદી પાર કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો તો તે ઘોડા પાણીમાં બેસી ગયા. ભેંસ પાણીમાં બેસી જાય છે; આથી તે સ્વભાવ ઘોડાઓમાં પણ આવી ગયો. ઊંટડીનું દૂધ પણ નીકળે છે, પરંતુ તે દૂધનું દહીં, માખણ થતું જ નથી. તેનું દૂધ તામસી હોવાથી દુર્ગતિ આપવાવાળું હોય છે. સ્મૃતિઓમાં ઊંટ, કૂતરાં, ગધેડાં વગેરેને અસ્પૃશ્ય બતાવવામાં આવ્યા છે.

સઘળાં ધાર્મિક કાર્યોમાં ગાયની પ્રધાનતા છે. જાતકર્મ, ચૂડાકર્મ, ઉપનયન વગેરે સોળ સંસ્કારોમાં ગાયનો, તેના દૂધ, ઘી, ગોબર વગેરેનો વિશેષ સંબંધ રહે છે. ગાયના ઘીથી જ યજ્ઞ કરવામાં આવે છે. સ્થાન શુદ્ધિને માટે ગોબરનો જ ચોકો કરવામાં આવે છે. શ્રાદ્ધ-કર્મમાં ગાયના દૂધની ખીર બનાવવામાં આવે છે. નરકોથી બચવાને માટે ગોદાન કરવામાં આવે છે. ધાર્મિક કૃત્યોમાં ‘પંચગવ્ય’ કામમાં લેવામાં આવે છે, જે ગાયનાં દૂધ, દહીં, ઘી, ગોબર અને મૂત્ર — આ પાંચેયથી બને છે.

કામનાપૂર્તિને માટે કરવામાં આવનારા યજ્ઞોમાં ગાયનું ઘી વગેરે કામમાં આવે છે. રઘુવંશની પરંપરામાં ગાયની જ પ્રધાનતા હતી. પૌષ્ટિક, વીર્યવર્ધક ચીજોમાં પણ ગાયના દૂધ અને ઘીનું મુખ્ય સ્થાન છે.

નિષ્કામભાવથી ગાયની સેવા કરવાથી મુક્તિ થાય છે. ગાયની સેવા કરવામાત્રથી અંતઃકરણ નિર્મળ થાય છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પણ પગમાં જોડા પહેર્યા વિના ગાયો ચરાવવા જતા હતા. એટલા માટે એમનું નામ ‘ગોપાલ’ પડ્યું. પ્રાચીનકાળમાં ઋષિલોકો વનમાં રહીને પોતાની પાસે ગાયો રાખતા હતા. ગાયનાં દૂધ, ઘીથી તેઓની બુદ્ધિ પ્રખર, વિલક્ષણ હતી, જેનાથી તેઓ મોટા મોટા ગ્રંથોની રચના કરી. આજકાલ તો તે ગ્રંથોને સારી રીતે સમજવાવાળા પણ બહુ ઓછા છે. ગાયનાં દૂધ-ઘીથી તેઓ દીર્ઘાયુ બન્યા. એટલા માટે ગાયના ઘીનું એક નામ ‘આયુ’ પણ છે. મોટા મોટા રાજાલોકો પણ તે ઋષિઓની પાસે આવતા હતા અને તેઓની સલાહથી રાજ્ય ચલાવતા હતા.

ગોરક્ષાને માટે બલિદાન આપનારાઓની કથાઓથી ઇતિહાસ, પુરાણ ભરેલાં પડ્યાં છે. બહુ ભારે દુઃખની વાત છે કે આજે આપણા દેશમાં પૈસાના લોભથી દરરોજ હજારોની સંખ્યામાં ગાયોની હત્યા કરવામાં આવે છે. જો આ જ રીતે ગોહત્યા ચાલતી રહેશે તો એક સમયે ગોવંશ સમાપ્ત થઈ જશે. જ્યારે ગાયો નહિ રહે, ત્યારે શી દશા હશે, કેટલી આફતો આવશે — તેનો અંદાજ નથી લગાવી

શકાતો. જ્યારે ગાયો ખતમ થઈ જશે, ત્યારે ગોબર નહિ રહે અને ગોબરનું ખાતર ન રહેવાથી જમીન પણ ફળદ્રુપ નહિ રહે. જમીન ફળદ્રુપ ન રહેવાથી ખેતી કેવી રીતે થશે? ખેતી ન થવાથી અન્ન તથા વસ્ત્ર (કપાસ) કેવી રીતે મળશે? લોકોને શરીરનિર્વાહને માટે અન્ન, જળ અને વસ્ત્ર પણ મળવાં મુશ્કેલ થઈ જશે. ગાય અને તેનાં દૂધ, ઘી, ગોબર વગેરે ન રહેવાથી પ્રજા બહુ જ દુઃખી થઈ જશે. ગોધનના અભાવમાં દેશ પરાધીન અને દુર્બળ થઈ જશે. વર્તમાનમાં પણ અકાળ, અનાવૃષ્ટિ, ભૂકંપ, આપસમાં કલહ વગેરે થવામાં ગાયોની હત્યા મુખ્ય કારણ છે. આથી પોતાની પૂરી શક્તિથી દરેક પરિસ્થિતિમાં ગાયોની રક્ષા કરવી, તેમને કતલખાનામાં જતી રોકવી એ આપણું પરમ કર્તવ્ય છે.

ગાયોની રક્ષાને માટે દેશના ભાઈબહેનોએ ગાયોનું પાલન કરવું જોઈએ, તેમને પોતાનાં ઘરોમાં રાખવી જોઈએ. ગાયનાં જ દૂધ-ઘી ખાવાં, ભેંસ વગેરેનાં નહિ. ઘરોમાં ગોબરગેસનો ઉપયોગ કરવો. ગાયોની રક્ષાના ઉદ્દેશ્યથી જ ગૌશાળાઓ બનાવવી, દૂધના ઉદ્દેશ્યથી નહિ. જેટલી ગોચરભૂમિ છે, તેમની રક્ષા કરવી તથા સરકાર પાસેથી વધારે ગોચરભૂમિ મેળવવી. સરકારની ગોહત્યાનીતિનો વિરોધ કરવો અને સરકારને અનુરોધ કરવો કે તે દેશની રક્ષાને માટે આખા દેશમાં તત્કાળ પૂર્ણરૂપે ગોહત્યા બંધ કરે.

‘પરિચર્યાત્મકં કર્મ શૂદ્રસ્યાપિ સ્વભાવજમ્’ — ચારેય વર્ણોની સેવા કરવી, સેવાનાં સાધનો વસાવવાં અને ચારેય વર્ણોનાં કાર્યોમાં કોઈ બાધા, અડચણ ન આવે, બધાને સુખ-આરામ થાય — એ ભાવથી પોતાની બુદ્ધિ, યોગ્યતા અને બળ પ્રમાણે બધાની સેવા કરવી એ શૂદ્રનું સ્વાભાવિક કર્મ છે.

અહીં એક શંકા પેદા થાય છે કે ભગવાને ચારેય વર્ણોની ઉત્પત્તિમાં સત્ત્વ, રજ અતે તમ — આ ત્રણે ગુણોને કારણ બતાવ્યાં. તેમાં તમોગુણની પ્રધાનતાથી શૂદ્રની ઉત્પત્તિ બતાવી અને ગીતામાં જ્યાં તમોગુણનું વર્ણન થયું છે, ત્યાં તેના અજ્ઞાન, પ્રમાદ, આળસ, નિદ્રા, અપ્રકાશ, અપ્રવૃત્તિ અને મોહ — આ સાત અવગુણો બતાવ્યા છે (ગીતા અ. ૧૪/૮; ૧૩/૧૭). આથી એવા તમોગુણની પ્રધાનતાવાળા શૂદ્રથી સેવા કેવી રીતે થશે? કેમકે તે આળસ, પ્રમાદ વગેરેમાં પડ્યો રહેશે તો સેવા કેવી રીતે કરી શકશે? સેવા બહુ જ ઊંચા દરજ્જાની ચીજ છે. એવા ઊંચા કર્મનું ભગવાને શૂદ્રને માટે કેવી રીતે વિધાન કર્યું?

જો આ શંકા પર ગુણોની દૃષ્ટિએ વિચાર કરવામાં આવે તો ગીતામાં આવ્યું છે કે સત્ત્વગુણવાળા ઊંચા લોકોમાં જાય છે. રજોગુણવાળા મરીને પછી મધ્યલોક અર્થાત્ મૃત્યુલોકમાં જાય છે અને તમોગુણવાળા અધોગતિમાં જાય છે (ગીતા અ. ૧૪/૧૮). એમાં પણ વાસ્તવમાં જોઈએ

તો રજોગુણ વધતાં જે મરે છે, તે કર્મપ્રધાન મનુષ્યયોનિમાં જન્મ લે છે — ‘રજસિ પ્રલયં ગત્વા કર્મસંજિષ્ઠુ જાયતે’ (ગીતા અ. ૧૪/૧૫). આ બધાનું તાત્પર્ય એ થયું કે મનુષ્યમાત્ર રજઃપ્રધાન (રજોગુણની પ્રધાનતાવાળો) છે. રજઃપ્રધાનવાળાઓમાં જે સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ-ત્રણ ગુણો હોય છે, તે ત્રણે ગુણોથી જ ચારે વર્ણોની રચના કરવામાં આવી છે. એટલા માટે કર્મ કરવું એ બધામાં મુખ્ય હોય છે અને એને જ કારણે મનુષ્યોને કર્મયોનિ કહેવામાં આવી છે તથા ગીતામાં પણ ચારેય વર્ણોનાં કર્મોને માટે ‘સ્વભાવજ કર્મ’, ‘સ્વભાવનિયત કર્મ’ વગેરે પદો આવ્યાં છે. આથી શૂદ્રનું પરિચર્યા અર્થાત્ સેવા કરવાનું ‘સ્વભાવજ કર્મ’ છે. જેમાં તેને પરિશ્રમ નથી થતો.

મનુષ્યમાત્ર કર્મયોનિ હોવા છતાં પણ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યમાં વિવેક-વિચારની વિશેષ તારતમ્યતા (ઓછા-વધારેનો ક્રમ) છે અને શુદ્ધિ પણ રહે છે; પરંતુ શૂદ્રમાં મોહની પ્રધાનતા રહેવાથી તેનામાં વિવેક બહુ જ દબાઈ જાય છે. આ દૃષ્ટિએ શૂદ્રના સેવાકર્મમાં વિવેકની પ્રધાનતા ન હોઈને આજ્ઞાપાલનની પ્રધાનતા રહે છે — ‘અગ્યા સમ ન સુસાહિબ સેવા’ (માનસ ૨/૩૦૧/૨) એટલા માટે ચારેય વર્ણોની આજ્ઞાના અનુસાર સેવા કરવી, સુખ-સુવિધા ભેગી કરી આપવી એ શૂદ્રને માટે સ્વાભાવિક હોય છે.

શૂદ્રોનાં કર્મો પરિચર્યાત્મક અર્થાત્ સેવાસ્વરૂપ હોય છે. તેઓનાં શારીરિક, સામાજિક, નાગરિક, ગ્રામીણ વગેરે સઘળે-સઘળાં કર્મો યોગ્ય રીતે સંપન્ન થાય છે, જેથી ચારેય વર્ણોના જીવનનિર્વાહને માટે સુખ-સુવિધા અનુકૂળતા અને આવશ્યકતાની પૂર્તિ થાય છે.

સ્વાભાવિક કર્મોનું તાત્પર્ય

ચેતન જીવાત્મા અને જડ પ્રકૃતિ — બન્નેનો સ્વભાવ ભિન્ન-ભિન્ન છે. ચેતન સ્વાભાવિક જ નિર્વિકાર અર્થાત્ પરિવર્તનરહિત છે અને પ્રકૃતિ સ્વાભાવિક જ વિકારી અર્થાત્ પરિવર્તનશીલ છે. આથી આ બન્નેનો સ્વભાવ ભિન્ન-ભિન્ન હોવાથી આમનો સંબંધ સ્વાભાવિક નથી; પરંતુ ચેતને પ્રકૃતિની સાથે પોતાનો સંબંધ માનીને એ સંબંધની સદ્ભાવના કરી લીધી છે અર્થાત્ ‘સંબંધ છે’ એવું માની લીધું છે. આને જ ગુણોનો સંગ કહે છે, જે જીવાત્માનું ઊંચ-નીચ યોનિઓમાં જન્મ લેવાનું કારણ છે — ‘કારણં ગુણસંજોડસ્ય સદસધોનિજન્મસુ’ (ગીતા અ. ૧૩/૨૧). આ સંગને કારણે, ગુણોના ઓછા-વધારાથી જીવનો બ્રાહ્મણ વગેરે વર્ણમાં જન્મ થાય છે. ગુણોના

તારતમ્યથી જે વર્ણમાં જન્મ થાય છે, તે ગુણોના અનુસાર જ તે વર્ણનાં કર્મો સ્વાભાવિક, સહજ હોય છે; જેમકે — બ્રાહ્મણને માટે શમ, દમ વગેરે; ક્ષત્રિયને માટે શૌર્ય, તેજ વગેરે; વૈશ્યને માટે ખેતી, ગૌરક્ષા વગેરે અને શૂદ્રને માટે સેવા — આ કર્મો આપમેળે સ્વાભાવિક હોય છે. તાત્પર્ય એ છે કે ચારેય વર્ણોને આ કર્મો કરવામાં પરિશ્રમ નથી થતો; કેમકે ગુણોના અનુસાર સ્વભાવ અને સ્વભાવના અનુસાર તેઓને માટે કર્મોનું વિધાન છે. એટલા માટે તે કર્મોમાં તેમની સ્વાભાવિક જ રુચિ થાય છે. મનુષ્ય આ સ્વાભાવિક કર્મોને જ્યારે પોતાને માટે અર્થાત્ પોતાના સ્વાર્થ, ભોગ અને આરામને માટે કરે છે, ત્યારે તે તે કર્મોથી બંધાઈ જાય છે. જ્યારે તે જ કર્મોને સ્વાર્થ અને અભિમાનનો ત્યાગ કરીને નિષ્કામભાવપૂર્વક સંસારના હિતને માટે જ કરે છે, ત્યારે ‘કર્મયોગ’ થઈ જાય છે, અને તે જ કર્મોથી સકળ સંસારમાં વ્યાપક પરમાત્માનું પૂજન કરે છે અથવા ભગવત્પરાયણ થઈને કેવળ ભગવત્સંબંધી કર્મો (જપ, ધ્યાન, સત્સંગ, સ્વાધ્યાય વગેરે) કરે છે, ત્યારે તે ‘ભક્તિયોગ’ બની જાય છે. પછી પ્રકૃતિના ગુણોનો સર્વથા સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જતાં કેવળ એક પરમાત્મતત્ત્વ જ રહી જાય છે, જેમાં સિદ્ધ મહાપુરુષના સ્વરૂપની સ્વતઃસિદ્ધ સ્વતંત્રતા, અખંડતા, નિર્વિકારતાની અનુભૂતિ રહી જાય છે. આવું થવા છતાં પણ તેનાં શરીર, મન, બુદ્ધિ અને ઈન્દ્રિયો દ્વારા પોતપોતાના વર્ણ, આશ્રમની મર્યાદાના અનુસાર નિર્લિપ્તતાપૂર્વક શાસ્ત્રવિહિત કર્મો સ્વાભાવિક થાય છે, કે જે સંસારમાત્રને માટે આદર્શ હોય છે. પ્રભુની તરફ આકૃષ્ટ થવાથી પ્રતિક્ષણે પ્રેમ વધતો રહે છે, જે અનંત આનંદસ્વરૂપ છે.

જાતિ જન્મથી માનવામાં આવે કે કર્મથી?

જીવને ઊંચનીચ યોનિઓમાં જેટલાં પણ શરીરો મળે છે, તે બધાં ગુણ અને કર્મના અનુસાર જ મળે છે. ગુણ અને કર્મના અનુસાર જ મનુષ્યનો જન્મ થાય છે; એટલા માટે મનુષ્યની જાતિ જન્મથી જ માનવામાં આવે છે. આથી સ્થૂળશરીરની દૃષ્ટિએ લગ્ન, ભોજન વગેરે કર્મો જન્મની પ્રધાનતાથી જ કરવાં જોઈએ અર્થાત્ પોતાની જાતિ કે વર્ણના અનુસાર જ ભોજન, લગ્ન વગેરે કર્મો થવાં જોઈએ.

બીજી વાત, જે પ્રાણીનો સાંસારિક ભોગ, ધન, માન, મોભો, સુખ વગેરેનો ઉદ્દેશ્ય હોય તેને માટે વર્ણના નિયત કર્તવ્યકર્મો કરવાં અને વર્ણની મર્યાદામાં રહેવું આવશ્યક બની જાય છે. જો તે વર્ણની મર્યાદા પ્રમાણે નથી વર્તતો

તો તેનું પતન થઈ જાય છે.^૧ પરંતુ જેનો ઉદ્દેશ્ય કેવળ પરમાત્મા જ છે, સંસારના ભોગ વગેરે નહિ, તેને માટે સત્સંગ, સ્વાધ્યાય, જપ, ધ્યાન, કથા, કીર્તન, પરસ્પર વિચાર-વિનિમય વગેરે ભગવત્સંબંધી કાર્યો મુખ્ય હોય છે. તાત્પર્ય એ છે કે પરમાત્માની પ્રાપ્તિમાં પ્રાણીના પારમાર્થિક ભાવ, આચરણ વગેરેની પ્રધાનતા છે, જાતિ કે વર્ણની નહિ.

ત્રીજી વાત, જેનો ઉદ્દેશ્ય પરમાત્માની પ્રાપ્તિનો છે, તે ભગવત્સંબંધી કાર્યોને પ્રધાનપણે કરવા છતાં પણ વર્ણાશ્રમના અનુસાર પોતાનાં કર્તવ્યકર્મોને પૂજન-બુદ્ધિથી કેવળ ભગવત્પ્રીત્યર્થે જ કરે છે.

આગળ છોતાંજીસમા શ્લોકમાં ભગવાને બહુ જ શ્રેષ્ઠ વાત બતાવી છે કે જેનાથી સઘળા સંસારની ઉત્પત્તિ થાય છે અને જેનાથી સઘળો સંસાર વ્યાપ્ત છે, તે પરમાત્માનું જ લક્ષ્ય રાખીને, તેની પ્રીતિને માટે જ પૂજનરૂપે પોતપોતાના વર્ણની પરંપરા અનુસાર કર્મો કરવામાં આવે. આમાં મનુષ્યમાત્રનો અધિકાર છે. દેવતા, અસુર, પશુ, પક્ષી વગેરેનો સ્વતઃ અધિકાર નથી; પરંતુ તેઓને માટે પણ પરમાત્મા તરફથી નિષેધ નથી. કારણ કે બધા જ અધિકારી છે. પ્રાણીમાત્રનો ભગવાન પર પૂરો અધિકાર છે. આનાથી પણ એ સિદ્ધ થાય છે કે આપસના વ્યવહારમાં અર્થાત્ રોટી, બેટી અને શરીર વગેરેની સાથે વર્તવ કરવામાં તો ‘જન્મ’ની પ્રધાનતા છે અને પરમાત્માની પ્રાપ્તિમાં ભાવ, વિવેક અને ‘કર્મ’ની પ્રધાનતા છે. આ જ આશયને લીધે ભાગવતકારે કહ્યું છે કે જે મનુષ્યના વર્ણને ઉજાગર કરતું જે લક્ષણ કહેવામાં આવ્યું છે, તે જો બીજા વર્ણવાળામાં પણ જોવા મળે તો તેને પણ તે જ વર્ણનો સમજી લેવો જોઈએ.^૨ અભિપ્રાય એ છે કે બ્રાહ્મણનાં શમ, દમ વગેરે

જેટલાં લક્ષણો છે, તે લક્ષણો કે ગુણો સ્વાભાવિક જ કોઈનામાં હોય તો જન્મમાત્રથી નીચો હોવા છતાં પણ તેને નીચો નહિ માનવો જોઈએ. એવી જ રીતે મહાભારતમાં યુધિષ્ઠિર અને નહુષના સંવાદમાં આવ્યું છે કે જે શૂદ્ર, આચરણોમાં શ્રેષ્ઠ છે, તે શૂદ્રને શૂદ્ર નહિ માનવો જોઈએ અને જે બ્રાહ્મણ, બ્રાહ્મણોચિત કર્મોથી રહિત છે, તે બ્રાહ્મણને બ્રાહ્મણ નહિ માનવો જોઈએ.^૩ અર્થાત્ ત્યાં કર્મોની જ પ્રધાનતાને જ માન્ય રાખવામાં આવી છે, જન્મની નહિ.

શાસ્ત્રોમાં જે આવાં વચનો આવે છે, તે બધાનું તાત્પર્ય એ છે કે કોઈ પણ નીચ વર્ણવાળો સાધારણમાં સાધારણ મનુષ્ય પોતાની પારમાર્થિક ઉન્નતિ કરી શકે છે, આમાં સંદેહની કોઈ વાત નથી. એટલું જ નહિ, તે તેના જ વર્ણમાં રહીને શમ, દમ વગેરે જે સામાન્ય ધર્મો છે, તેમનું સાંગોપાંગ પાલન કરીને પોતાની શ્રેષ્ઠતાને પ્રગટ કરી શકે છે. જન્મ તો પૂર્વકર્મોના અનુસાર થયો છે, તેમાં તે બિચારો શું કરી શકે છે; પરંતુ ત્યાં જ (નીચ વર્ણમાં) રહીને પણ તે પોતાની નવી ઉન્નતિ કરી શકે છે. તે નવી ઉન્નતિમાં પ્રોત્સાહિત કરવાના આશયથી જ શાસ્ત્રોએ આ વચનો ઉચ્ચાર્યા છે – જેથી નીચ વર્ણવાળો પણ નવી ઉન્નતિ કરવામાં હિંમત ન હારે. જે ઊંચા વર્ણવાળો હોઈને પણ વર્ણોચિત કામ નથી કરતો, તેને પણ પોતાનાં વર્ણોચિત કામ કરવા માટે શાસ્ત્રોમાં પ્રોત્સાહિત કર્યો છે; કેમકે –

‘બ્રાહ્મણસ્ય હિ દેહોડયં ક્ષુદ્રકામાય નેષ્યતે ।’

(શ્રીમદ્ભા. ૧૧/૧૭/૪૨)

જે બ્રાહ્મણોનાં ખાનપાન, આચરણ સર્વથા ભ્રષ્ટ છે, તે બ્રાહ્મણોનો વાણી દ્વારા પણ આદર નહિ કરવો જોઈએ – એવું સ્મૃતિમાં આવ્યું છે.^૪ પરંતુ જેઓનાં આચરણો

૧. આચારહીનં ન પુનન્તિ વેદા યદ્યપ્યધીતાઃ સહ ષડ્ભિરજૈઃ । છન્દાંસ્યેનં મૃત્યુકાલે ત્યજન્તિ નીડં શકુન્તાઈવ જાતપક્ષાઃ ॥ (વસિષ્ઠસ્મૃતિ ૬/૩)

‘શિક્ષા, કલ્પ, નિરુક્ત, છંદ, વ્યાકરણ અને જ્યોતિષ – આ છયે અંગો સહિત અધ્યયન કરેલા વેદો પણ આચારહીન પુરુષને પવિત્ર નથી કરતા. પાંખો આવતાં પક્ષી જેવી રીતે પોતાના માળાને છોડી દે છે, તેવી જ રીતે મૃત્યુસમયે આચારહીન પુરુષને વેદો છોડી દે છે.’

૨. યસ્ય યલ્લક્ષણં પ્રોક્તં પુંસો વર્ણાભિવ્યજ્જકમ્ । યદન્યત્રાપિ દૃશ્યેત તત્ તેનૈવ વિનિર્દિશેત્ ॥ (શ્રીમદ્ભા. ૭/૧૧/૩૫)

૩. શૂદ્રે તુ યદ્ ભવેલ્લક્ષ્મ દિજે તસ્ય ન વિદ્યતે । ન વૈ શૂદ્રો ભવેચ્છૂદ્રૌ બ્રાહ્મણો ન ચ બ્રાહ્મણઃ ॥ યત્રેતલ્લક્ષ્યતે સર્પ વૃત્તં સ બ્રાહ્મણઃ સ્મૃતઃ । યત્રેતન્ન ભવેત્ સર્પ તં શૂદ્રમિતિ નિર્દિશેત્ ॥

(મહાભારત, વનપર્વ ૧૮૦/૨૫-૨૬)

૪. પાષણ્ડનો વિકર્મસ્થાન્બૈડાલવ્રતિકાઞ્છઠાન્ । હૈતુકાન્બકવૃત્તીશ્ચ વાડ્માત્રેણાપિ નાર્યયેત્ ॥ (મનુસ્મૃતિ ૪/૩૦)

‘પાખંડી, વિપરીત કર્મો કરવાવાળા, બૈડાલવ્રતી, શઠ, સ્વાર્થી, ઠગવૃત્તિ બ્રાહ્મણોનો વચનોથી પણ આદર ન કરવો’.

ન વાર્યપિ પ્રયચ્છેતુ બૈડાલવ્રતિકે દિજે । ન બકવ્રતિકે વિપ્રે નાવેદવિદિ ધર્મવિત્ ॥ (મનુસ્મૃતિ ૪/૧૮૨)

‘ધર્મજ્ઞ ગૃહાશ્રમી બૈડાલવ્રતી, બકવ્રતી અને વેદને ન જાણનાર બ્રાહ્મણને પાણી પણ ન આપવું.’

શ્રેષ્ઠ છે, જેઓ ભગવાનના ભક્તો છે, તે બ્રાહ્મણોનો ભાગવત વગેરે પુરાણોમાં અને મહાભારત, રામાયણ વગેરે ઇતિહાસગ્રંથોમાં મોટો મહિમા ગાવામાં આવ્યો છે.

ભગવાનનો ભક્ત ભલે ગમે તેટલી પણ નીચી જાતિનો કેમ ન હોય, તે ભક્તિહીન વિદ્વાન બ્રાહ્મણથી શ્રેષ્ઠ છે.^૧

બ્રાહ્મણને વિરાટરૂપ ભગવાનનું મુખ, ક્ષત્રિયને હાથ, વૈશ્યને ઊંચું (મધ્યભાગ) અને શૂદ્રને ચરણ કહેવામાં આવ્યો છે. બ્રાહ્મણને મુખ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે તેમની પાસે જ્ઞાનસંગ્રહ છે, એટલા માટે ચારેય વર્ણોને વિદ્યા ભણાવવી અને ઉપદેશ આપવો આ મુખનું જ કામ છે. આ દૃષ્ટિએ બ્રાહ્મણોને ઊંચા માનવામાં આવ્યા છે.

ક્ષત્રિયને હાથ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે તેઓ ચારે વર્ણોની શત્રુઓથી રક્ષા કરે છે. રક્ષા કરવાનું મુખ્યરૂપે હાથોનું જ કામ છે; જેમ કે — શરીરમાં કોઈ રોગ વગેરે થઈ જાય તો હાથથી જ તેનો ઈલાજ — રક્ષણ કરવામાં આવે છે; શરીર ઉપર પ્રહાર આવતો હોય ત્યારે રક્ષાને માટે હાથ જ તેને રોકે છે, અને પોતાની રક્ષાને માટે બીજા ઉપર હાથથી જ પ્રહાર કરવામાં આવે છે; માણસ ક્યાંક પડતો હોય તો પહેલાં હાથ જ ટેકવે છે. એટલા માટે ક્ષત્રિયો હાથ બની ગયા. પરંતુ અરાજકતા ફેલાઈ જતાં તો જન, ધન વગેરેની રક્ષા કરવાનો ચારેય વર્ણોનો ધર્મ બની જાય છે.

વૈશ્યને મધ્યભાગ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જેવી રીતે પેટમાં અન્ન, જળ, ઔષધ વગેરે નાખવામાં આવે છે તો તેમનાથી શરીરનાં સઘળાં અવયવોને ખોરાક મળે છે અને બધાં જ અવયવો પુષ્ટ થાય છે, તેવી જ રીતે વસ્તુઓનો સંગ્રહ કરવો, તેમનું સ્થળાંતર કરવું, જ્યાં જે ચીજની ઊણપ હોય ત્યાં પહોંચાડવી અને પ્રજાને કોઈ ચીજનો અભાવ ન થવા દેવો એ વૈશ્યનું કામ છે. પેટમાં અન્નજળનો સંગ્રહ આખા શરીરને માટે થાય છે અને સાથે પેટને પણ પુષ્ટિ મળી જાય છે; કેમકે મનુષ્ય કેવળ પેટને માટે પેટ નથી ભરતો. એવી જ રીતે વૈશ્ય કેવળ બીજાઓને માટે જ સંગ્રહ કરે, કેવળ પોતાને માટે નહિ. તે બ્રાહ્મણ વગેરેને દાન આપે છે, ક્ષત્રિયોને ટેક્સ આપે છે, પોતાનું પાલન કરે છે અને શૂદ્રોને મહેનતાણું આપે છે. આ રીતે બધાનું પાલન કરે છે. જો તે સંગ્રહ નહિ કરે, કૃષિ, ગોરક્ષ્ય અને વાણિજ્ય વૃત્તિ નહિ કરે તો ક્યાંથી આપશે?

શૂદ્રને ચરણ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જેવી રીતે ચરણ સમગ્ર શરીરને ઊઠાવીને ફરે છે અને સમગ્ર શરીરની સેવા ચરણોથી જ થાય છે, એવી જ રીતે સેવાના આધાર પર જ ચારેય વર્ણો ચાલે છે. શૂદ્ર પોતાના સેવાકર્મ દ્વારા બધાનાં આવશ્યક કાર્યોની પૂર્તિ કરે છે.

ઉપર્યુક્ત વિવેચનમાં ધ્યાન આપવાની વાત એ છે કે ગીતામાં ચારેય વર્ણોનાં એ સ્વાભાવિક કર્મોનું વર્ણન

૧. (૧) અહો બત શ્વપચોડતો ગરીયાન્ યજ્ઞિજહ્વાગ્રે વર્તતે નામ તુભ્યમ્ । તેપુસ્તપસ્તે જુહુવુઃ સન્નુરાર્યા બ્રહ્માનૂચુર્નામ ગુણન્તિ યે તે ॥
(શ્રીમદ્ભા. ૩/૩૩/૭)

‘અહો! તે ચાંડાલ પણ સર્વશ્રેષ્ઠ છે, જેની જીભના અગ્રભાગ ઉપર આપનું નામ વિરાજે છે. જે શ્રેષ્ઠ પુરુષો આપના નામનું ઉચ્ચારણ કરે છે, તેઓએ તપ, હવન, તીર્થસ્નાન, સદાચારનું પાલન અને વેદાધ્યયન — સર્વ કંઈ કરી લીધું.’

(૨) વિપ્રાદ્ દ્વિષડ્ગુણાયુતાદરવિન્દનાભપાદારવિન્દવિમુખાચ્છવપયં વરિષ્ઠમ્ ।

મન્યે તદર્પિતમનોવચનેહિતાર્થપ્રાણં પુનાતિ સ કુલં ન તુ ભૂરિમાનઃ ॥

(શ્રીમદ્ભા. ૭/૮/૧૦)

‘મારી સમજમાં બાર ગુણોથી યુક્ત બ્રાહ્મણ પણ જો ભગવાન કમલનાભનાં ચરણકમળોથી વિમુખ હોય તો તે ચાંડાલ શ્રેષ્ઠ છે, જેણે પોતાનાં મન, વચન, કર્મ, ધન અને પ્રાણોને ભગવાને અર્પણ કરી દીધા છે. કેમકે તે ચાંડાલ તો પોતાના કુળ સુદ્ધાંને પવિત્ર કરી દે છે; પરંતુ મોટાપણાનું અભિમાન રાખવાવાળો ભગવદ્વિમુખ બ્રાહ્મણ પોતાને પણ પવિત્ર નથી કરી શકતો.’

(૩) ચાણ્ડાલોડપિ મુનેઃ શ્રેષ્ઠો વિષ્ણુભક્તિપરાયણઃ । વિષ્ણુભક્તિવિહીનસ્તુ દ્વિજોડપિ શ્વપચોડધમઃ ॥ (પદ્મપુરાણ)

‘હરિભક્તિમાં લીન રહેવાવાળો ચાંડાલ પણ મુનિથી શ્રેષ્ઠ છે અને હરિભક્તિથી રહિત બ્રાહ્મણ ચાંડાલથી પણ અધમ છે.’

(૪) અવૈષ્ણવાદ્ દ્વિજાદ્ વિપ્ર ચાણ્ડાલો વૈષ્ણવો વરઃ । સગણઃ શ્વપચો મુક્તો બ્રાહ્મણો નરકં વ્રજેત્ ॥

(બ્રહ્મવૈવર્ત. બ્રહ્મા. ૧૧/૩૮)

‘અવૈષ્ણવ બ્રાહ્મણથી વૈષ્ણવ ચાંડાલ શ્રેષ્ઠ છે; કેમકે તે વૈષ્ણવ ચાંડાલ પોતાના બંધુગણોસહિત ભવબંધનથી મુક્ત થઈ જાય છે અને તે અવૈષ્ણવ બ્રાહ્મણ નરકમાં પડે છે.’

(૫) ન શૂદ્રા ભગવદ્ભક્તા વિપ્રા ભાગવતાઃ સ્મૃતાઃ । સર્વવર્ણેષુ તે શૂદ્રા યે હ્યભક્તા જનાર્દને ॥ (મહાભારત)

‘જો ભગવદ્ભક્ત શૂદ્ર હોય તો તે શૂદ્ર નહિ, પરમશ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ છે. વાસ્તવમાં બધા જ વર્ણોમાં શૂદ્ર તે છે, જે ભગવાનની ભક્તિ કરતો નથી.’

છે કે જે કર્મો આપોઆપ થાય છે અર્થાત્ તેમને કરવામાં અધિક પરિશ્રમ નથી પડતો. ચારેય વર્ણોને માટે બીજાં પણ કર્મોનું વિધાન છે, તેમને સ્મૃતિગ્રંથોમાં જોવું જોઈએ અને તેમના અનુસાર પોતાનું આચરણ બનાવવું જોઈએ (ગીતા અ. ૧૬/૨૪).

વર્તમાન ચારેય વર્ણોમાં ગરબડ આવી જવા છતાં પણ જો ચારેય વર્ણોના સમુદાયોને એકઠા કરીને અલગ-અલગ સમુદાયમાં જોવામાં આવે તો બ્રાહ્મણસમુદાયમાં શમ, દમ વગેરે ગુણો જેટલા અધિક મળશે. તેટલા ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રસમુદાયમાં નહિ મળે. ક્ષત્રિયસમુદાયમાં શૌર્ય, તેજ વગેરે ગુણો જેટલા અધિક મળશે, તેટલા બ્રાહ્મણ, વૈશ્ય અને શૂદ્રસમુદાયમાં નહિ મળે. વૈશ્યસમુદાયમાં વેપાર કરવો, ધનનું ઉપાર્જન કરવું, ધનને પચાવવું (ધનનો ભપકો ઉપરથી ન દેખાવા દેવો) વગેરે ગુણો જેટલા અધિક મળશે, તેટલા બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને શૂદ્રસમુદાયમાં નહિ મળે. શૂદ્રસમુદાયમાં સેવા કરવાની પ્રવૃત્તિ જેટલી અધિક મળશે, તેટલી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યસમુદાયમાં નહિ મળે. તાત્પર્ય એ છે કે આજે બધા જ વર્ણો મર્યાદારહિત અને ઉચ્છૃંખલ હોવા છતાં પણ તેઓનાં સહજ કર્મો તેઓના સમુદાયોમાં વિશેષતાથી જોવામાં આવે છે અર્થાત્ આ વસ્તુ વ્યક્તિગત નહિ બલકે સમુદાયગત જોવામાં આવે છે.

જે લોકો શાસ્ત્રના ઊંડા રહસ્યને નથી જાણતા, તેઓ કહી દે છે કે બ્રાહ્મણોના હાથમાં કલમ હતી, એટલા માટે તેઓએ ‘બ્રાહ્મણ બધાથી શ્રેષ્ઠ છે’ એવું લખીને બ્રાહ્મણોને સર્વોચ્ચ કહી દીધા. જેઓની પાસે રાજ્ય હતું, તેઓએ બ્રાહ્મણોને કહ્યું — કેમ મહારાજ! અમે લોકો કંઈ નથી શું? તો બ્રાહ્મણોએ કહી દીધું — નહિ-નહિ, એવી વાત નથી. આપ લોકો પણ છો, આપ લોકો બીજે નંબરે છો. વૈશ્યોએ બ્રાહ્મણોને કહ્યું — કેમ મહારાજ! અમારા વિના આપની જીવિકા કેવી રીતે ચાલશે? બ્રાહ્મણોએ કહ્યું — હા, હા, આપ લોકો ત્રીજે નંબરે છો. જેઓની પાસે ન રાજ્ય હતું, ન ધન હતું, તેઓ ઊંચા ઊઠવા લાગ્યા તો બ્રાહ્મણોએ કહી દીધું — આપના ભાગ્યમાં રાજ્ય અને ધન લખ્યું નથી. આપ લોકો તો આ બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો અને વૈશ્યોની સેવા કરો. એટલા માટે ચોથે નંબરે આપ લોકો છો. આ રીતે બધાને ભુલામણીમાં નાખીને વિદ્યા, રાજ્ય અને ધનના પ્રભાવથી પોતાની એકતા કરીને ચોથા વર્ણને પદદલિત

કરી દીધો — આ લખવાવાળાઓનો પોતાનો સ્વાર્થ અને અભિમાન જ છે.

પરંતુ ખરેખર એવું નથી. બ્રાહ્મણોએ ક્યાંય પણ પોતાના બ્રાહ્મણધર્મને માટે એવું નથી લખ્યું કે બ્રાહ્મણો સર્વોપરી છે, એટલા માટે તેમણે બહુ આરામથી જીવવું જોઈએ, ધનસંપત્તિ પ્રાપ્ત કરીને મોજ કરવી જોઈએ વગેરે વગેરે, પરંતુ બ્રાહ્મણોને માટે એવું લખ્યું છે કે તેમણે ત્યાગ કરવો જોઈએ, કષ્ટ સહેવું જોઈએ; તપશ્ચર્યા કરવી જોઈએ. ગૃહસ્થમાં રહેતા હોવા છતાં પણ તેમણે ધનસંગ્રહ નહિ કરવો જોઈએ, અન્નનો સંગ્રહ પણ થોડો જ કરવો જોઈએ — કુંભીધાન્ય અર્થાત્ એક ઘડો ભરેલું અનાજ હોય, લૌકિક ભોગોમાં આસક્તિ ન હોય અને જીવનનિર્વાહને માટે કોઈની પાસેથી દાન પણ ન લે. તેણે તો તેનું કામ કરીને અર્થાત્ યજ્ઞ, હોમ, જપ, પાઠ વગેરે કરીને જ લેવું જોઈએ. ગોદાન વગેરે લેવામાં આવે તો તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ.

જો કોઈ બ્રાહ્મણને શ્રાદ્ધનું નિમંત્રણ આપવા ઇચ્છે તો તે શ્રાદ્ધને આગલે દિવસે આપવું, જેથી બ્રાહ્મણ તેના પિતરોનું પોતાનામાં આવાહન કરીને રાત્રિએ બ્રહ્મચર્ય અને સંયમપૂર્વક રહી શકે. બીજે દિવસે તે યજમાનના પિતરોનું પિંડદાન, તર્પણ બરાબર વિધિવિધાનથી કરાવે. તેના પછી ત્યાં ભોજન કરે. નિમંત્રણ પણ એક જ યજમાનનું સ્વીકારે અને ભોજન પણ એક જ ઘરનું કરે. શ્રાદ્ધનું અન્ન ખાધા પછી ગાયત્રીજપ વગેરે કરીને શુદ્ધ થવું જોઈએ. દાન લેવું, શ્રાદ્ધનું ભોજન કરવું એ બ્રાહ્મણને માટે ઊંચો દરજ્જો નથી. બ્રાહ્મણનો ઊંચો દરજ્જો ત્યાગમાં છે. તેઓ કેવળ યજમાનના પિતૃઓનું કલ્યાણ કરવાની ભાવનાથી જ શ્રાદ્ધનું ભોજન અને દક્ષિણાનો સ્વીકાર કરે છે, સ્વાર્થની ભાવનાથી નહિ. આથી આ પણ તેમનો ત્યાગ જ છે.

બ્રાહ્મણોએ પોતાની જીવિકાને માટે ઋત, અમૃત, મૃત, સત્યાનૃત અને પ્રમૃત — આ આ પાંચ વૃત્તિઓ બતાવી છે^૧ —

(૧) ઋતવૃત્તિ સર્વોચ્ચ વૃત્તિ માનવામાં આવી છે. આને શિલોંછ કે કપોત-વૃત્તિ પણ કહે છે. ખેડૂત ખેતરોમાંથી અનાજ કાપીને લઈ જાય, તેના પછી ત્યાં જે અન્ન (કણ, દાણા વગેરે) પૃથ્વી પર પડેલા હોય, તે ભૂદેવો (બ્રાહ્મણો)ના હોય છે; આથી એને વીણીને પોતાનો નિર્વાહ કરવો એ ‘શિલોંછ-વૃત્તિ’ છે અથવા દાણાપીઠમાં જ્યાં અનાજ તોલવામાં આવે

૧. ઋતામૃતાભ્યાં જીવેતુ મૃતેન પ્રમૃતેન વા । સત્યાનૃતાભ્યામપિ વા ન શ્વવૃત્ત્યા કદાચન ॥ (મનુસ્મૃતિ ૪/૪)
‘ઋત, અમૃત, મૃત, પ્રમૃત અને સત્યાનૃત — આમાંથી કોઈ પણ વૃત્તિથી જીવનનિર્વાહ કરવો; પરંતુ શ્વવૃત્તિ અર્થાત્ સેવાવૃત્તિથી કદી પણ જીવનનિર્વાહ ન કરવો.’

છે, ત્યાં પૃથ્વી પર પડેલા દાણા ભૂદેવોના હોય છે; આથી તેને વીણીને જીવનનિર્વાહ કરવો એ ‘કપોત-વૃત્તિ’ છે.

(૨) યાચના કર્યા વિના અને સંકેત કર્યા વિના કોઈ યજમાન તેને આવીને આપે તો નિર્વાહમાત્રની વસ્તુ લેવી એ ‘અમૃતવૃત્તિ’ છે. આને ‘અયાચિતવૃત્તિ’ પણ કહે છે.

(૩) સવારે ભિક્ષાને માટે ગામમાં જવું અને લોકોને વાર, તિથિ, મુહૂર્ત વગેરે જોઈ આપીને (આ રૂપમાં કામ કરીને) ભિક્ષામાં જે કંઈ મળી જાય, તેનાથી જ પોતાનો જીવનનિર્વાહ કરવો એ ‘મૃત-વૃત્તિ’ છે.

(૪) વેપાર કરીને જીવનનિર્વાહ કરવો એ ‘સત્યાનૃત-વૃત્તિ’ છે.

(૫) ઉપર્યુક્ત ચારેય વૃત્તિઓથી જીવનનિર્વાહ ન થાય તો ખેતી કરે, પરંતુ તે પણ કઠોર વિધિવિધાનથી કરે; જેમ કે — એક બળદથી હળ ન ચલાવવું, બહુ તડકામાં હળ ન ચલાવવું વગેરે, આ ‘પ્રમૃતવૃત્તિ’ છે.

ઉપર્યુક્ત વૃત્તિઓમાંથી કોઈ પણ વૃત્તિથી નિર્વાહ કરવામાં આવે, તેમાં પંચમહાયજ્ઞ, અતિથિસેવા કરીને યજ્ઞશેષ ભોજન કરવું જોઈએ.^૧

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા પર વિચાર કરીએ છીએ તો બ્રાહ્મણને માટે પાળવા યોગ્ય જે નવ સ્વાભાવિક ધર્મો કહેવામાં આવ્યા છે, તેમાં જીવન નિર્વાહ માટે ધન કમાવું એવો એક પણ ધર્મ નથી. ક્ષત્રિયને માટે સાત સ્વાભાવિક ધર્મો કહ્યા છે, તેઓમાં યુદ્ધ કરવું અને શાસન કરવું — આ બે ધર્મો કંઈક અંશે જીવિકા પેદા કરવાવાળા છે. વૈશ્યને માટે ત્રણ ધર્મો કહ્યા છે — ખેતી, ગૌરક્ષા અને વેપાર; આ ત્રણેય જીવિકા પેદા કરવાવાળા છે. શૂદ્રોને માટે ખાનપાન, જીવનનિર્વાહ વગેરેમાં પણ બહુ જ છૂટ આપવામાં આવી છે.

ભગવાને ‘સ્વે સ્વે કર્મણ્યભિરતઃ સંસિદ્ધિં લભતે નરઃ’ (ગીતા અ. ૧૮/૪૫) પદોથી કેટલી અદ્ભુત વાત બતાવી છે કે શમ, દમ, વગેરે નવ ધર્મોના પાલનથી બ્રાહ્મણનું જે કલ્યાણ થાય છે, તે જ કલ્યાણ શૌર્ય, તેજ વગેરે સાત ધર્મોના પાલનથી ક્ષત્રિયનું થાય છે, તે જ કલ્યાણ ખેતી, ગૌરક્ષા અને વેપારના પાલનથી વૈશ્યનું થાય છે અને તે જ કલ્યાણ કેવળ સેવા કરવાથી શૂદ્રનું થઈ જાય છે.

આગળ ભગવાને એક વિલક્ષણ વાત બતાવી છે કે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર પોતપોતાનાં વર્ણોચિત કર્મો દ્વારા તે પરમાત્માનું પૂજન કરીને પરમ સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે — ‘સ્વકર્મણા તમભ્યર્થ્ય સિદ્ધિં વિન્દતિ માનવઃ’ (ગીતા અ. ૧૮/૪૬). વાસ્તવમાં કલ્યાણ વર્ણોચિત કર્મોથી નથી થતું, પરંતુ નિષ્કામભાવપૂર્વક પૂજનથી જ થાય છે. શૂદ્રનું તો સ્વાભાવિક કર્મ જ પરિચર્યાત્મક અર્થાત્ પૂજનરૂપ છે; આથી તેનું પૂજન દ્વારા પૂજન થાય છે અર્થાત્ તેના દ્વારા બમણી પૂજા થાય છે. એટલા માટે તેનું કલ્યાણ જેટલું જલદી થશે, તેટલું જલદી બ્રાહ્મણ વગેરેનું નહિ થાય.

શાસ્ત્રકારોએ ઉદ્ધાર કરવામાં નાના પ્રત્યે વધારે પ્રેમ કર્યો છે; કેમકે નાનો પ્રેમનો અધિકારી હોય છે અને મોટો અધિકારનું પાત્ર છે. મોટા પર ચિંતા-ફિકર વધુ રહે છે, નાના ઉપર કંઈ પણ ભાર નથી રહેતો. શૂદ્રને ભારરહિત કરીને તેની જીવિકા બતાવવામાં આવી છે અને પ્રેમ પણ આપવામાં આવ્યો છે.

વાસ્તવમાં જોઈએ તો જે વર્ણાશ્રમમાં જેટલો ઊંચો હોય છે, તેને માટે શાસ્ત્રોના અનુસાર તેટલા જ કઠિન નિયમો હોય છે, તે નિયમોનું સાંગોપાંગ પાલન કરવું વધારે કઠિન છે. પરંતુ જે વર્ણાશ્રમમાં નીચો હોય છે, તેનું કલ્યાણ સુગમતાથી થઈ જાય છે. આ વિષયમાં વિષ્ણુપુરાણમાં એક કથા આવે છે — એક વાર કેટલાક ઋષિમુનિઓ મળીને શ્રેષ્ઠતાનો નિર્ણય કરવા માટે ભગવાન વેદવ્યાસજી પાસે ગયા. વ્યાસજીએ બધાને આદરપૂર્વક બેસાડ્યા અને પોતે ગંગામાં સ્નાન કરવા ચાલ્યા ગયા. ગંગામાં સ્નાન કરતાં તેમણે કહ્યું — ‘કળિયુગ, તમે ધન્ય છો! સ્ત્રીઓ, તમે ધન્ય છો! શૂદ્રો, તમે ધન્ય છો!’ જ્યારે વ્યાસજી સ્નાન કરીને ઋષિઓની પાસે આવ્યા તે ઋષિઓએ કહ્યું — ‘મહારાજ! આપે કળિયુગ, સ્ત્રીઓ અને શૂદ્રોને ધન્યવાદ કેમ આપ્યો!’ તો તેમણે કહ્યું કે કળિયુગમાં પોતાના ધર્મનું પાલન કરવાથી સ્ત્રીઓ અને શૂદ્રોનું કલ્યાણ જલદી અને સુગમતાપૂર્વક થઈ જાય છે.

અહીં એક વધારે વાત વિચારવાની છે કે જે પોતાના સ્વાર્થનું કામ કરે છે, તે સમાજમાં અને સંસારમાં આદરને પાત્ર નથી થતો. સમાજમાં જ નહિ, ઘરમાં પણ જે વ્યક્તિ ખાઉધરો અને સ્વાદનો લાલચુ હોય છે, તેની બીજા નિંદા

૧. બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયને માટે એ નિષેધ આવ્યો છે કે શ્વવૃત્તિ અર્થાત્ સેવાવૃત્તિ કદી ન કરે — ‘ન શ્વવૃત્ત્યા કદાચન’ (મનુ. ૪/૪), ‘સેવા શ્વવૃત્તિરાખ્યાતા તસ્માત્તાં પરિવર્જયેત્’ (મનુ. ૪/૬) વાસ્તવમાં સેવાવૃત્તિનો જ નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે, સેવાનો નહિ. માતા-પિતાની જેમ તેઓ નીચામાં નીચા વર્ણની નીચામાં નીચી સેવા કરી શકે છે. નીચ વર્ણોની સેવા કરવામાં તેમની મહત્તા જ છે. એટલા માટે વૃત્તિની જ નિંદા કરવામાં આવી છે. માન, બડાઈ, ઉપાર્જન વગેરે સ્વાર્થને માટે સેવા કરવાની નિંદા છે, સ્વાર્થનો ત્યાગ કરીને સેવા કરવાની નિંદા નથી.

કરે છે બ્રાહ્મણોએ સ્વાર્થદષ્ટિએ પોતાના જ મોઢે પોતાની (બ્રાહ્મણોની) પ્રશંસા, શ્રેષ્ઠતાની વાત નથી કહી. તેમણે બ્રાહ્મણોને માટે ત્યાગ જ બતાવ્યો છે. સાત્ત્વિક મનુષ્યો પોતાની પ્રશંસા નથી કરતા, પરંતુ બીજાઓનો આદર કરે છે. તાત્પર્ય એ છે કે બ્રાહ્મણોએ કદી પોતાના સ્વાર્થ અને અભિમાનની વાત નથી કહી, જો તેઓ સ્વાર્થ અને અભિમાનની વાત કહેત તો તેઓ આટલા આદરણીય ન હોત, સંસારમાં અને શાસ્ત્રમાં આદર ન પામત. તેઓ જે આદર પામે છે, તે ત્યાગથી જ પામે છે.

આ રીતે મનુષ્યે શાસ્ત્રનું ઊંડું અધ્યયન કરીને ઉપર્યુક્ત બધી જ વાતોને સમજવી જોઈએ અને ઋષિમુનિઓ પર, શાસ્ત્રકારો પર જૂઠો આશ્રય નહિ કરવો જોઈએ.

ઊંચ-નીચ વર્ણોમાં પ્રાણીઓનો જન્મ મુખ્યરૂપે ગુણો અને કર્મોના અનુસાર થાય છે - 'ચાતુર્વર્ણ્ય મયા સૃષ્ટં

ગુણકર્મવિભાગશઃ' (ગીતા અ. ૪/૩); પરંતુ ઋણાનુબંધ, શાપ, વરદાન, સંગ વગેરે કોઈ કારણવિશેષથી પણ ઊંચનીચ વર્ણોમાં જન્મ થઈ જાય છે. તે વર્ણોમાં જન્મ થવા છતાં પણ તેઓ પોતાના પૂર્વસ્વભાવ અનુસાર જ આચરણ કરે છે. આ જ કારણ છે કે ઊંચ વર્ણમાં ઉત્પન્ન થવા છતાં પણ તેમનામાં નીચ આચરણ જોવા મળે છે, જેમ કે, ધુન્ધુકારી વગેરે, અને નીચ વર્ણમાં ઉત્પન્ન થવા છતાં પણ તેઓ મહાપુરુષો થાય છે, જેમ કે વિદુર, કબીર, રૈદાસ વગેરે.

આજે જે સમુદાયમાં જાતિગત, કુળપરંપરાગત, સમાજગત અને વ્યક્તિગત જે પણ શાસ્ત્રવિપરીત દોષો આવ્યા છે, તેમને પોતાના વિવેકવિચાર, સત્સંગ, સ્વાધ્યાય વગેરેના દ્વારા દૂર કરીને પોતાનામાં સ્વચ્છતા, નિર્મળતા અને પવિત્રતા લાવવાં જોઈએ, જેથી પોતાના મનુષ્યજન્મનું ધ્યેય સિદ્ધ થઈ શકે.

સંબંધ - સ્વભાવ જ કર્મોનું વર્ણન કરવાનું પ્રયોજન શું છે - આને હવે આગળના બે શ્લોકોમાં બતાવે છે.

સ્વે સ્વે કર્મણ્યભિરતઃ સંસિદ્ધિં લભતે નરઃ ।

સ્વકર્મનિરતઃ સિદ્ધિં યથા વિન્દતિ તચ્છૃણુ ॥ ૪૫ ॥

સ્વે, સ્વે	= પોત-પોતાના (સ્વાભાવિક)	સંસિદ્ધિમ્	= ભગવત્પ્રાપ્તિરૂપી પરમ સિદ્ધિને	યથા	= જે રીતે કર્મ કરીને
કર્મણિ	= કર્મમાં	લભતે	= પામી જાય છે.	સિદ્ધિમ્	= પરમ સિદ્ધિને
અભિરતઃ	= પ્રેમપૂર્વક જોડાયેલો	સ્વકર્મ-	= પોતાના	વિન્દતિ	= પામે છે,
નરઃ	= માણસ	નિરતઃ	= કર્મમાં જોડાયેલો માણસ	તત્	= એ ઉપાયને (તું)
				શ્રુણુ	= સાંભળ.

ટીકા - 'સ્વે સ્વે કર્મણ્યભિરતઃ સંસિદ્ધિં લભતે નરઃ' - ગીતાના અધ્યયનથી એવું માલૂમ પડે છે કે મનુષ્યની જેવી સ્વતઃસિદ્ધ સ્વાભાવિક પ્રકૃતિ (સ્વભાવ) છે, તેમાં જો તે કોઈ નવી ગૂંચવણ પેદા ન કરે, રાગદ્વેષ ન કરે તો તે પ્રકૃતિ તેનું સ્વાભાવિક જ કલ્યાણ કરી દે છે. તાત્પર્ય એ છે કે પ્રકૃતિ દ્વારા પ્રવાહરૂપે પોતાની જાતે થવાવાળાં જે સ્વાભાવિક કર્મો છે, તેમનું સ્વાર્થત્યાગપૂર્વક પ્રીતિ અને તત્પરતાથી આચરણ કરવું; પરંતુ કર્મોના પ્રવાહની સાથે ન રાગ થાય, ન દ્વેષ થાય અને ન ફળેચ્છા થાય. રાગદ્વેષ અને ફળેચ્છા છોડીને ક્રિયા કરવાથી 'કરવાનો વેગ' શાંત થઈ જાય છે અને કર્મમાં આસક્તિ ન થવાથી નવો વેગ પેદા નથી થતો. આનાથી પ્રકૃતિના પદાર્થો અને ક્રિયાઓની સાથે નિર્લિપ્તતા (અસંગતા) આવી જાય છે. નિર્લિપ્તતા થવાથી પ્રકૃતિની ક્રિયાઓનો પ્રવાહ સ્વાભાવિક

જ ચાલતો રહે છે અને તેઓની સાથે પોતાનો કોઈ સંબંધ ન રહેવાથી સાધકની પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિતિ થઈ જાય છે, કે જે પ્રાણીમાત્રની સ્વતઃ-સ્વાભાવિક છે. પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિતિ થતાં તેનું પરમાત્મા તરફ સ્વાભાવિક આકર્ષણ થઈ જાય છે. પરંતુ આ બધું થાય છે કર્મોમાં 'અભિરતિ' થવાથી, આસક્તિ થવાથી નહિ.

કર્મોમાં એક તો 'અભિરતિ' થાય છે અને એક 'આસક્તિ' થાય છે. પોતાનાં સ્વાભાવિક કર્મોને કેવળ બીજાઓના હિતને માટે તત્પરતા અને ઉત્સાહપૂર્વક કરવાથી અર્થાત્ કેવળ આપવાને માટે કર્મો કરવાથી મનમાં જે પ્રસન્નતા થાય છે, તેનું નામ 'અભિરતિ' છે. ફળની ઈચ્છાથી કંઈક કરવું અર્થાત્ કંઈક મેળવવાને માટે કર્મ કરવું એ 'આસક્તિ' છે. કર્મોમાં અભિરતિથી કલ્યાણ થાય છે અને આસક્તિથી બંધન થાય છે.

આ પ્રકરણના ‘સ્વે સ્વે કર્મણિ’, ‘સ્વકર્મણા તમભ્યર્ચ્ય’, ‘સ્વભાવનિયતં કર્મ’, ‘સહજં કર્મ’ વગેરે પદોમાં ‘કર્મ’ શબ્દ એકવચનમાં આવ્યો છે. એનું તાત્પર્ય એ છે કે મનુષ્ય પ્રેમ અને તત્પરતાપૂર્વક ચાહે એક કર્મ કરે, ચાહે અનેક કર્મો કરે, તેનો ઉદ્દેશ્ય માત્ર પરમાત્મપ્રાપ્તિ હોવાથી તેની કર્તવ્યનિષ્ઠા એક જ હોય છે. પરમાત્મ પ્રાપ્તિના ઉદ્દેશ્યને લીધે મનુષ્ય જેટલાં પણ કર્મો કરે છે, તે બધાં કર્મો અંતે તે જ ઉદ્દેશ્યની પૂર્તિ કરવાવાળાં થઈ જાય છે. જેવી રીતે ગંગાજી હિમાલયમાંથી નીકળીને ગંગાસાગર સુધી જાય છે તો નદ, નદીઓ, ઝરણાં, સરોવર, વર્ષાનું જળ — આ બધાં જ તેની ધારામાં મળીને ગંગા સાથે એક થઈ જાય છે, એવી જ રીતે ઉદ્દેશ્યવાળાનાં બધાં જ કર્મો તેના ઉદ્દેશ્યમાં મળી જાય છે. પરંતુ જેની કર્મોમાં આસક્તિ છે, તે એક કર્મ કરીને અનેક ફળ ઇચ્છે છે અથવા અનેક કર્મો કરીને એક ફળ ઇચ્છે છે; આથી તેનો ઉદ્દેશ્ય એક પરમાત્માની પ્રાપ્તિનો ન હોવાથી તેની કર્તવ્યનિષ્ઠા એક નથી હોતી (ગીતા અ. ૨/૪૧).

‘સ્વકર્મનિરતઃ સિદ્ધિં યથા વિન્દતિ તચ્છૃણુ’ — ભગવાન કહે છે - પોતાનાં કર્મોમાં પ્રીતિપૂર્વક તત્પરતાથી લાગેલો મનુષ્ય પરમાત્માને જેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે, તે સાંભળ અર્થાત્ કર્મમાત્ર પરમાત્મપ્રાપ્તિનું સાધન છે, આ વાતને સાંભળ અને સાભળીને સારી રીતે સમજ.

વિશેષ વાત

માલિકની સુખસુવિધાની સામગ્રી એકઠી કરી આપવી, માલિકનાં દૈનિક કાર્યોમાં અનુકૂળતા કરી આપવી વગેરે કાર્યો તો વેતન લેવાવાળો નોકર પણ કરી શકે છે અને કરે પણ છે. પરંતુ તેમાં ‘ક્રિયા’ની (કે આટલું કામ કરવાનું છે) અને ‘સમય’ની (કે આટલા કલાકો કામ કરવાનું છે) પ્રધાનતા રહે છે. એટલા માટે તે કામ-ધંધો ‘સેવા’ નથી બની શકતો. જો માલિકનો એ કામ-ધંધો આદરપૂર્વક સેવ્યબુદ્ધિથી, મહત્વબુદ્ધિ કરવામાં આવે તો તે ‘સેવા’ થઈ જાય છે.

સેવ્યબુદ્ધિ, મહત્વબુદ્ધિ ચાહે જન્મના સંબંધથી હોય, ચાહે વિદ્યાના સંબંધથી હોય; ચાહે વર્ણાશ્રમના સંબંધથી હોય, ચાહે યોગ્યતા, અધિકાર, સદ્ગુણ-સદાચારના સંબંધથી. જ્યાં મહત્વબુદ્ધિ થઈ જાય છે, ત્યાં સેવ્યને સુખ-આરામ કેવી રીતે મળે? સેવ્યની પ્રસન્નતા કઈ વાતમાં છે? સેવ્યનું શું વલણ છે? કઈ રુચિ છે? — એવા ભાવો થવાથી જે

કોઈ કામ કરવામાં આવે, તે ‘સેવા’ થઈ જાય છે.

સેવ્યનું તે જ કામ પૂજાબુદ્ધિ, ભગવદ્બુદ્ધિ, ગુરુબુદ્ધિ વગેરેથી કરવામાં આવે અને પૂજ્યભાવથી ચંદન લગાડવામાં આવે, પુષ્પો ચઢાવવામાં આવે, માળા પહેરાવવામાં આવે, આરતી કરવામાં આવે, તો તે કામ ‘પૂજન’ થઈ જાય છે. એનાથી સેવ્યના ચરણસ્પર્શ અથવા દર્શનમાત્રથી ચિત્તની પ્રસન્નતા, હૃદયની ગદ્ગદતા, શરીરનું રોમાંચિત થવું વગેરે થાય છે અને સેવ્યના પ્રત્યે વિશેષ ભાવો પ્રગટ થાય છે. તેનાથી સેવ્યની સેવામાં કંઈક શિથિલતા આવી શકે છે; પરંતુ ભાવો વધતાં અંતઃકરણશુદ્ધિ, ભગવત્પ્રેમ, ભગવદ્દર્શન વગેરે થઈ જાય છે.

માલિકનું નિરન્તર કાર્ય કરવાથી નોકરને પૈસા મળી જાય છે અને સેવ્યની સેવા કરવાથી સેવકને અંતઃકરણશુદ્ધિપૂર્વક ભગવત્પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે; પરંતુ પૂજાભાવ વધવાથી તો પૂજકને તત્કાળ ભગવત્પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે પગચાંપી તો નોકર પણ કરે છે, પરંતુ તેને સેવાનો આનંદ નથી મળતો; કેમકે તેની દૃષ્ટિ પૈસા પર રહે છે. પરંતુ જે સેવાબુદ્ધિથી ચરણસેવા કરે છે, તેને તેમાં વિશેષ આનંદ મળે છે; કેમકે તેની દૃષ્ટિ સેવ્યના સુખ પર રહે છે. પૂજામાં ચરણસ્પર્શમાત્રથી શરીર રોમાંચિત થઈ જાય છે અને અંતઃકરણમાં એક પારમાર્થિક આનંદ થાય છે. તેની દૃષ્ટિ પૂજ્યની મહત્તા પર અને પોતાની લઘુતા પર રહે છે. આમ તો નોકરના કાર્યથી પણ માલિકને આરામ મળે છે, સેવામાં સેવ્યને વિશેષ આરામ તથા સુખ મળે છે અને પૂજામાં પૂજકના ભાવથી પૂજ્યને પ્રસન્નતા થાય છે. પૂજામાં શરીરના સુખ-આરામની પ્રધાનતા નથી હોતી.

પોતાનાં સ્વભાવજ કર્મો દ્વારા પૂજા કરવાથી પૂજકનો ભાવ વધી થાય છે તો તેના સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ-શરીરથી થવાવાળી (ચેષ્ટા, ચિંતન, સમાધિ વગેરે) બધી જ નાની મોટી ક્રિયાઓ બધાં પ્રાણીઓમાં વ્યાપક પરમાત્માની પૂજન-સામગ્રી બની જાય છે. તેની દિનચર્યા અર્થાત્ ખાવું-પીવું વગેરે બધી ક્રિયાઓ પણ પૂજન-સામગ્રી બની જાય છે.

જેવી રીતે જ્ઞાનયોગીનો ‘હું કંઈ પણ નથી કરતો, આ ભાવ હરદમ ચાલુ રહે છે, તેવી જ રીતે અનેક પ્રકારની ક્રિયાઓ કરવા છતાં પણ ભક્તના અંતરમાં એક ભગવદ્ભાવ હરદમ ચાલુ રહે છે. તે ભાવની અભિવૃદ્ધિમાં તેનો અહંભાવ પણ છૂટી જાય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : પોતાના વર્ણાશ્રમ ધર્મથી જુદાં કર્મ જેણે-જેણે સ્વીકારી લીધાં છે, તે બધાને પણ ‘સ્વે સ્વે કર્મણિ’ના અંતર્ગત ગણવા જોઈએ. જેમ કે, માણસ પોતાને વકીલ, નોકર, શિક્ષક અથવા તબીબ (ચિકિત્સક) વગેરે માને છે, તો તેના કર્તવ્યનું પ્રેમપૂર્વક, આદરપૂર્વક નિઃસ્વાર્થભાવથી સારી રીતે પાલન થવું પણ તેના માટે ‘સ્વકર્મ’ છે.

મનુષ્ય સ્વાર્થબુદ્ધિ, પક્ષપાત, કામના વગેરેથી પ્રેરાઈને કર્મ કરે છે તો તે ‘આસક્તિ’ છે. તે પ્રેમથી, નિષ્કામભાવે અને લોકહિત માટે કર્મ કરે છે તો તે ‘અભિરતિ’ (શ્રેષ્ઠરતિ) બને છે. ભગવાને કર્મોમાં ‘આસક્તિ’નો નિષેધ કર્યો છે — ‘ન કર્મસ્વનુષજ્જતે’ (ગીતા — ૬/૪). મનુષ્યો પોતાની જાતિ વગેરેના કારણે પોતાને ન ઊંચા સમજે, ન નીચા સમજે, બલ્કે ઘડિયાળના પાર્ટ (હિસ્સા)ની જેમ પોતાની જગ્યાએ સારી રીતે કર્તવ્યનું પાલન કરે અને બીજાની નિંદા અને તિરસ્કાર ન કરે તથા પોતે અભિમાન પણ ન કરે, ત્યારે ‘અભિરતિ’ થશે.

વાસ્તવમાં ‘કર્મ’ મુખ્ય નથી, બલ્કે ‘ભાવના’ મુખ્ય છે. કર્તાનો ભાવ શુદ્ધ હશે તો તે કલ્યાણકારી બની જશે, માટે કર્તા કોઈ પણ વર્ણનો હોય. ‘કર્મ’માં વર્ણની પ્રધાનતા છે અને ‘ભાવ’માં દૈવી અથવા આસુરી સંપત્તિની પ્રધાનતા છે. તેથી દૈવી-આસુરી સંપત્તિ કોઈ વર્ણવિશેષમાં હોતી નથી, બલ્કે બધામાં હોય છે. દૈવી-સંપત્તિ મોક્ષદાયક અને આસુરી-સંપત્તિ બંધનકારક છે. તેથી જો બ્રાહ્મણમાં પણ અભિમાન હશે તો તે આસુરી-સંપત્તિવાળો થઈ જશે અર્થાત્ તેનું પતન થશે.

નીચ નીચ સબ તર ગયે, રામ ભજન લવલીન ।

જાતિ કે અભિમાનસે, ડૂબે સભી કુલીન ॥

—■—

યતઃ પ્રવૃત્તિર્ભૂતાનાં યેન સર્વમિદં તતમ્ ।

સ્વકર્મણા તમભ્યર્થ્ય સિદ્ધિં વિન્દતિ માનવઃ ॥ ૪૬ ॥

યતઃ	= જે પરમેશ્વરથી	ઈદમ્	= આ	કર્મો વડે
ભૂતાનામ્	= સઘળાં પ્રાણીઓની	સર્વમ્	= આખું જગત	અભ્યર્થ્ય = પૂજા કરીને
પ્રવૃત્તિઃ	= ઉત્પત્તિ થાય છે	તતમ્	= વ્યાપ્ત છે,	માનવઃ = માણસમાત્ર
	(અને)	તમ્	= એ પરમેશ્વરની	સિદ્ધિમ્ = પરમ સિદ્ધિને
યેન	= જેનાથી	સ્વકર્મણા	= પોતાનાં સ્વાભાવિક	વિન્દતિ = પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.

ટીકા — ‘યતઃ પ્રવૃત્તિર્ભૂતાનાં યેન સર્વમિદં તતમ્’ — જે પરમાત્માથી સંસાર પેદા થયો છે, જેનાથી સઘળા સંસારનું સંચાલન થાય છે, જે બધાના ઉત્પાદક, આધાર અને પ્રકાશક છે અને જે બધામાં પરિપૂર્ણ છે અર્થાત્ જે પરમાત્મા અનંત બ્રહ્માંડોની ઉત્પત્તિની પહેલાં પણ હતા, જે અનંત બ્રહ્માંડોના લીન થવા છતાં પણ રહેશે અને અનંત બ્રહ્માંડોના રહેતાં પણ જે રહે છે તથા જે અનંત બ્રહ્માંડોમાં વ્યાપ્ત છે, તે જ પરમાત્માનું પોતપોતાનાં સ્વભાવજ (વર્ણોચિત સ્વાભાવિક) કર્મો દ્વારા પૂજન કરવું જોઈએ.

‘સ્વકર્મણા તમભ્યર્થ્ય’ — મનુસ્મૃતિમાં બ્રાહ્મણોને માટે છ કર્મો બતાવવામાં આવ્યાં છે — પોતે ભણવું અને બીજાઓને ભણાવવા, પોતે યજ્ઞ કરવો અને બીજાઓ પાસે

યજ્ઞ કરાવવો તથા પોતે દાન લેવું અને બીજાઓને દાન આપવું^૧ (આમાં ભણાવવું, યજ્ઞ કરાવવો અને દાન લેવું — આ ત્રણ કર્મો જીવિકાનાં છે અને ભણવું, યજ્ઞ કરવો અને દાન આપવું — આ ત્રણ કર્તવ્યકર્મો છે). ઉપર્યુક્ત શાસ્ત્રનિયત છ કર્મો અને શમ, દમ વગેરે નવ સ્વભાવજ કર્મો તથા તે ઉપરાંત ખાવું-પીવું, ઊઠવું-બેસવું વગેરે જેટલાં પણ કર્મો છે, તે કર્મો દ્વારા બ્રાહ્મણે ચારેય વર્ણોમાં વ્યાપ્ત પરમાત્માનું પૂજન કરવું. તાત્પર્ય એ છે તે પરમાત્માની આજ્ઞાથી, એમની પ્રસન્નતા માટે જ ભગવદ્બુદ્ધિથી નિષ્કામભાવપૂર્વક બધાની સેવા કરવી.

એવી જ રીતે ક્ષત્રિયોના માટે પાંચ કર્મો બતાવવામાં આવ્યાં છે — પ્રજાની રક્ષા કરવી, દાન દેવું, યજ્ઞ કરવો, અધ્યયન કરવું અને વિષયોમાં આસક્ત ન થવું.^૨ આ પાંચ

૧. અધ્યાપનમધ્યયનં યજનં યાજનં તથા દાનં પ્રતિગ્રહં ચૈવ બ્રાહ્મણાનામકલ્પયત્ ॥ (મનુ ૧/૮૮)

૨. પ્રજાનાં રક્ષણં દાનમિજ્યાધ્યયનમેવ ચ । વિષયેષ્વપ્રસક્તિશ્ચ ક્ષત્રિયસ્ય સમાસતઃ ॥ (મનુ ૧/૮૯)

કર્મો તથા શૌર્ય, તેજ વગેરે સાત સ્વભાવજ કર્મો દ્વારા અને ખાવું-પીવું વગેરે બધાં કર્મો દ્વારા ક્ષત્રિયે સર્વત્ર વ્યાપક પરમાત્માનું પૂજન કરવું.

વૈશ્યે યજ્ઞ કરવો, અધ્યયન કરવું, દાન દેવું અને વ્યાજ લેવું તથા કૃષિ, ગૌરક્ષા અને વાણિજ્ય^૧ – આ શાસ્ત્રનિયત અને સ્વભાવજ કર્મો દ્વારા અને શૂદ્રે શાસ્ત્રવિહિત તથા સ્વભાવજ કર્મો સેવા^૨ દ્વારા સર્વત્ર વ્યાપક પરમાત્માનું પૂજન કરવું અર્થાત્ પોતાના શાસ્ત્રવિહિત, સ્વભાવજ અને ખાવું-પીવું, સૂવું-જાગવું વગેરે બધાં જ કર્મો દ્વારા ભગવાનની આજ્ઞાથી, ભગવાનની પ્રસન્નતાને માટે, ભગવદ્બુદ્ધિથી નિષ્કામભાવપૂર્વક બધાની સેવા કરવી.

શાસ્ત્રોમાં મનુષ્યને માટે પોતાના વર્ણ અને આશ્રમના અનુસાર જે જે કર્તવ્યકર્મો બતાવવામાં આવ્યાં છે, તે બધાં સંસારરૂપી પરમાત્માની પૂજાને માટે જ છે. જો સાધક પોતાનાં કર્મો દ્વારા ભાવથી તે પરમાત્માની પૂજા કરે છે, તો તેની દરેક ક્રિયાઓ પરમાત્માની પૂજા બની જાય છે. જેમ કે, પિતામહ ભીષ્મે (અર્જુનની સાથે યુદ્ધ કરતાં) અર્જુનના સારથિ બનેલા ભગવાનની પોતાના યુદ્ધરૂપી કર્મ દ્વારા (બાણોથી) પૂજા કરી. ભીષ્મનાં બાણોથી ભગવાનનું કવચ છેદાઈ ગયું, જેથી ભગવાનના શરીરમાં ઘા થઈ ગયા અને હાથની આંગળીઓમાં નાનાં-નાનાં બાણો વાગવાથી આંગળીઓથી લગામ પકડવાનું કઠિન થઈ ગયું. એવી પૂજા કરીને અંત સમયે શરણીયા પર પડેલા પિતામહ ભીષ્મ પોતાનાં બાણો દ્વારા પૂજિત ભગવાનનું ધ્યાન કરે છે – ‘યુદ્ધમાં મારાં તીક્ષ્ણ બાણોથી જેમનું કવચ છેદાઈ ગયું છે, જેમની ત્વચા વિચ્છિન્ન થઈ ગઈ છે, પરિશ્રમને કારણે જેમના મુખ પર પરસેવાનાં બિંદુઓ સુશોભિત થઈ રહ્યાં છે, ઘોડાઓની ખરીઓથી ઊડેલી રજ જેમની સુંદર અલકાવલિમાં લાગેલી છે, આ રીતે બાણોથી અલંકૃત ભગવાન કૃષ્ણમાં મારાં મનબુદ્ધિ લાગી જાઓ.’^૩

લૌકિક અને પારમાર્થિક કર્મો દ્વારા તે પરમાત્માનું પૂજન તો કરવું જોઈએ, પરંતુ તે કર્મોમાં તથા તેમનાં કરણો-ઉપકરણોમાં મમતા નહિ રાખવી જોઈએ. કારણ કે જે વસ્તુઓ, ક્રિયાઓ વગેરેમાં મમતા થઈ જાય છે, તે બધી

જ ચીજો અપવિત્ર થઈ જવાથી^૪ પૂજાસામગ્રી નથી રહેતી (અપવિત્ર ફળ, ફૂલ વગેરે ભગવાન પર નથી ચઢતાં). એટલા માટે ‘મારી પાસે જે કંઈ છે, તે સઘળું તે સર્વવ્યાપક પરમાત્માનું જ છે, મારે તો કેવળ નિમિત્ત બનીને એમની આપેલી શક્તિથી એમનું પૂજન કરવાનું છે’ – આ ભાવથી જે કંઈ કરવામાં આવે, તે સઘળે-સઘળું પરમાત્માનું પૂજન થઈ જાય છે. એનાથી વિપરીત તે ક્રિયાઓ, વસ્તુઓ વગેરેને મનુષ્ય જેટલી પોતાની માની લે છે, તેટલી જ તે (પોતાની માનેલી) ક્રિયાઓ, વસ્તુઓ (અપવિત્ર થવાથી) પરમાત્માના પૂજનથી વંચિત રહી જાય છે.

‘સિદ્ધિં વિન્દતિ માનવઃ’ – સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થવાનું તાત્પર્ય એ છે કે પોતાનાં કર્મોથી પરમાત્માનું પૂજન કરવાવાળો મનુષ્ય પ્રકૃતિના સંબંધથી પર થઈને આપોઆપ પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિત થઈ જાય છે. સ્વરૂપમાં સ્થિત થતાં પહેલાં જે પરમાત્માને સમર્પણ કર્યું હતું, તે સંસ્કારને કારણે તેનો પ્રભુમાં અનન્યપ્રેમ જાગ્રત થઈ જાય છે. પછી તેને માટે કંઈ પણ પામવાનું બાકી નથી રહેતું.

અહીં ‘માનવઃ’ પદનું તાત્પર્ય કેવળ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર અને બ્રહ્મચારી, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ, સંન્યાસ – આ વર્ણો અને આશ્રમો વગેરે સાથે જ નથી, પરંતુ હિંદુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી, બૌદ્ધ પારસી, યહૂદી વગેરે બધી જ જાતિઓ અને સંપ્રદાયો સાથે પણ છે. કોઈ પણ જાતિ, સંપ્રદાય વગેરેની કોઈ પણ વ્યક્તિ કેમ ન હોય, સઘળે-સઘળા જ પરમાત્માના પૂજનના અધિકારી છે. કેમકે બધા જ પરમાત્માના પોતાના છે. જેવી રીતે ઘરમાં બાળકો સ્વભાવ વગેરેના ભેદથી જુદા-જુદા હોય છે, પરંતુ એ બધાની મા એક જ હોય છે અને તે બાળકોની જાતજાતની, જે-જે પણ ક્રિયાઓ થાય છે, તે બધી ક્રિયાઓથી મા પ્રસન્ન થતી રહે છે; કેમકે તે બાળકોમાં માની આત્મીયતા હોય છે. એવી જ રીતે ભગવાનની સંમુખ થયેલા મનુષ્યોની બધી જ ક્રિયાઓને ભગવાન પોતાનું પૂજન માની લે છે અને પ્રસન્ન થઈ જાય છે.

આ જ અધ્યાયના સત્તરમા શ્લોકમાં ભગવાને અર્જુનને કહ્યું છે કે કોઈ પણ મનુષ્ય આપણા બન્નેના

૧. પશૂનાં રક્ષણં દાનમિજ્યાધ્યયનમેવ ચ । વણિકપથં કુસીદં ચ વૈશ્યસ્ય કૃષિમેવ ચ ॥ (મનુ ૧/૮૦)

૨. એકમેવ તુ શૂદ્રસ્ય પ્રભુઃ કર્મ સમાદિશત્ । એતેષામેવ વર્ણાનાં શુશ્રૂષામનસૂચયા ॥ (મનુ ૧/૮૧)

૩. યુધિ તુરગરજોવિધૂમ્નવિષ્વક્કચલુક્ષિતશ્રમવાર્યલક્ષ્મતાસ્યે । મમ નિશિતશરૈર્વિભિદ્યમાનત્વચિ વિલસત્કવચેડસ્તુ કૃષ્ણ આત્મા ॥

(શ્રીમદ્ભા ૧/૮/૩૪)

૪. ‘મમતા મલ જરિ જાઈ’ (માનસ ૭/૧૧૭/ક)

સંવાદનું અધ્યયન કરશે, તેના દ્વારા હું જ્ઞાનયજ્ઞથી પૂજિત થઈ જઈશ. આનાથી એ સિદ્ધ થાય છે કે કોઈ ગીતાનો પાઠ કરે, અધ્યયન કરે તો તેને ભગવાન પોતાનું પૂજન માની લે છે. એવી જ રીતે જે ઉત્પત્તિ-વિનાશશીલ વસ્તુઓથી વિમુખ થઈને ભગવાનની સંમુખ થઈ જાય છે, તેની ક્રિયાઓને ભગવાન પોતાનું પૂજન માની લે છે.

વિશેષ વાત

કર્મયોગમાં કર્મો દ્વારા જડતા સાથે અસંગતા થાય છે અને ભક્તિયોગમાં સંસાર સાથે વિમુખતા અને પરમાત્મા પ્રત્યે પૂજ્યભાવ થવાથી પરમાત્માની સંમુખતા રહે છે.

કર્મયોગી તો પોતાની પાસે શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ વગેરે જે કંઈ સંસારનો જડ-અંશ છે, તેને સ્વાર્થ, અભિમાન અને કામનાનો ત્યાગ કરીને સંસારની સેવામાં લગાડી દે છે. આનાથી પોતાની માનેલી ચીજો સાથે આસક્તિ છૂટી જતાં તેમનાથી સર્વથા સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય છે, અને જે સ્વતઃ-સ્વાભાવિક અસંગતા છે, તે પ્રગટ થઈ જાય છે.

ભક્ત પોતાનાં વર્ણોચિત સ્વાભાવિક કર્મો અને સમય-સમય પર કરવામાં આવેલાં પારમાર્થિક કર્મો (જપ, ધ્યાન વગેરે) દ્વારા સકળ સંસારમાં વ્યાપ્ત પરમાત્માનું પૂજન કરે છે.

આ બન્નેમાં ભાવની ભિન્નતા હોવાથી એટલું જ અંતર થયું કે કર્મયોગીની સઘળી ક્રિયાઓનો પ્રવાહ બધાને સુખ પહોંચાડવામાં લાગી જાય છે, તેથી ક્રિયાઓનો વેગ દૂર થઈને તેનામાં અસંગતા આવી જાય છે; અને ભક્તની

સઘળી ક્રિયાઓ પરમાત્માની પૂજનસામગ્રી બની જવાથી તે જડતાથી વિમુખ થઈને ભગવાનની સંમુખ થઈ જાય છે અને પ્રેમ વધી જાય છે.

ભક્ત તો પહેલેથી જ ભગવાનની સંમુખ થઈને પોતાની જાતને ભગવાનને અર્પિત કરી દે છે. પોતે અનન્યતાપૂર્વક ભગવાનને સમર્પિત થઈ જવાથી તેનું ખાવું-પીવું, કામ-ધંધો વગેરે લૌકિક અને જપ, ધ્યાન, સત્સંગ, સ્વાધ્યાય વગેરે પારમાર્થિક ક્રિયાઓ પણ ભગવાનને અર્પણ થઈ જાય છે. તેની લૌકિક-પારમાર્થિક ક્રિયાઓમાં કેવળ બહારથી ભેદ દેખાય છે; પરંતુ વાસ્તવમાં કોઈ ભેદ નથી રહેતો.

કર્મયોગી અને જ્ઞાનયોગી — આ બન્ને અંતમાં એક થઈ જાય છે. જેમ કે, કર્મયોગી કર્મો દ્વારા જડતાનો ત્યાગ કરે છે અર્થાત્ સેવા દ્વારા તેની બધી જ ક્રિયાઓ સંસારને અર્પણ થઈ જાય છે અને પોતે અસંગ થઈ જાય છે અને જ્ઞાનયોગી વિચાર દ્વારા જડતાનો ત્યાગ કરે છે અર્થાત્ વિચાર દ્વારા તેની બધી જ ક્રિયાઓ પ્રકૃતિને અર્પણ થઈ જાય છે અને પોતે અસંગ થઈ જાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે બન્નેના અર્પણ કરવાના પ્રકારમાં અંતર છે, પરંતુ અસંગતામાં બન્ને એક થઈ જાય છે.^૧ આ અસંગતામાં કર્મયોગી અને જ્ઞાનયોગી — બન્ને સ્વતંત્ર થઈ જાય છે. તેઓને માટે કિંચિત્માત્ર પણ કર્મોનું બંધન નથી રહેતું. કેવળ કર્તવ્યપાલનને માટે જ કર્તવ્યકર્મો કરવાથી કર્મયોગીનાં સઘળાં કર્મો લીન થઈ જાય છે (ગીતા અ. ૪/૨૩), અને જ્ઞાનરૂપી અગ્નિથી જ્ઞાનયોગીનાં સઘળાં કર્મો ભસ્મ થઈ જાય છે (ગીતા અ. ૪/૩૭). પરંતુ આ સ્વતંત્રતામાં પણ જેને સંતોષ નથી થતો અર્થાત્ સ્વતંત્રતાથી જેને ઉપરતિ થઈ જાય છે, તેનામાં ભગવત્કૃપાથી પ્રેમ પ્રગટ થઈ જાય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : અહીં ‘યતઃ પ્રવૃત્તિર્ભૂતાનામ્’ પદોમાં આવેલા ‘પ્રવૃત્તિ’ પદનો અર્થ ‘ઉત્પત્તિ’ કરવો જોઈએ, કારણ કે, પરમાત્માથી બધાં જ પ્રાણિયોની ઉત્પત્તિ તો થાય છે, પરંતુ ક્રિયા થતી નથી. ક્રિયા રજોગુણથી થાય છે — ‘લોભઃ પ્રવૃત્તિરારમ્ભઃ’ (ગીતા — ૧૪/૧૨). પંદરમા અધ્યાયના ચોથા શ્લોકમાં પણ ‘પ્રવૃત્તિ’ પદ ‘ઉત્પત્તિ’ના અર્થમાં આવેલું છે — ‘યતઃ પ્રવૃત્તિઃ પ્રસૂતા પુરાણી’.

આ સંસાર ભગવાનનો પહેલો અવતાર છે — ‘આદ્યોઽવતારઃ પુરુષઃ પરસ્ય’ (શ્રીમદ્ભા. ૨/૬/૪૧). તેથી આ સંસાર ભગવાનની જ મૂર્તિ છે, ભગવાનનો શ્રીવિગ્રહ છે. જેમ મૂર્તિમાં આપણે ભગવાનની પૂજા કરીએ છીએ, ફૂલ ચડાવીએ છીએ, ચંદન લગાડીએ છીએ, ત્યારે આપણો ભાવ મૂર્તિમાં ન હોઈને ભગવાનમાં હોય છે અર્થાત્ આપણે મૂર્તિની નહિ પણ ભગવાનની પૂજા કરીએ છીએ. આ જ પ્રમાણે આપણે આપણી બધી ક્રિયાઓ વડે સંસારરૂપમાં ભગવાનનું પૂજન કરવાનું છે. શ્રોતા કથા સાંભળીને વક્તાનું પૂજન કરે, વક્તા કથા કહીને શ્રોતાનું પૂજન કરે — આ પ્રમાણે બધા પોત-પોતાનાં કર્મો દ્વારા એક-બીજાનું પૂજન કરે. દૃષ્ટિ ભગવાન તરફ જ હોવી જોઈએ. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય વગેરે વર્ણ તરફ નહીં. ભગવાન શ્રીરામને ઋષિ-મુનિ પ્રણામ

૧. આમ તો સંસારમાં અસંગ થવું એ કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ અને ભક્તિયોગ — આ ત્રણે યોગોના સાધકોને માટે આવશ્યક છે. ગીતામાં ‘સર્જં ત્યક્ત્વા’ (૫/૧૧) પદોથી કર્મયોગીને, ‘મુક્તસર્જઃ’ (૧૮/૨૬) પદથી જ્ઞાનયોગીને અને ‘સર્જવર્જિતઃ’ (૧૧/૫૫) પદથી ભક્તિયોગીને સંગરહિત થવાને માટે કહેવામાં આવ્યું છે.

કરે છે તો ભગવાનના ભાવથી પ્રજ્ઞામ કરે છે, ક્ષત્રિયના ભાવથી નહિ. પૂજામાં ખાસ વાત છે — સર્વ કાંઈ ભગવાનનું અને ભગવાન માટે જ છે. જેમ ગંગાજળથી ગંગાજીનું પૂજન કરીએ છીએ, એ જ પ્રમાણે ભગવાનની જ વસ્તુઓથી ભગવાનની પૂજા કરવાની છે. વાસ્તવમાં સમગ્ર ક્રિયાઓ ભગવાનનું જ પૂજન છે, આપણે તો માત્ર આપણી ભૂલ સુધારવાની છે. ભગવાનની જ વસ્તુ ભગવાનને અર્પણ કરવાથી, આપણી સ્વાર્થબુદ્ધિ, ભોગબુદ્ધિ અને ફળેચ્છા ચાલી જશે તથા પોતાનું સામર્થ્ય પણ ભગવાનનું જ માનવાથી કર્તૃત્વભાવ પણ ચાલ્યો જશે અને ભગવત્પ્રાપ્તિનો અનુભવ થઈ જશે.

વાસ્તવમાં ભગવદ્ભાવથી સંસારની પૂજા મૂર્તિપૂજાથી પણ વધારે કીમતી છે. કારણ કે મૂર્તિનું પૂજન કરવાથી મૂર્તિ પ્રસન્ન થતી હોય એવું દેખાતું નથી, પરંતુ પ્રાણિયોની સેવા કરવાથી તેઓ પ્રત્યક્ષ પ્રસન્ન (સુખી) થયેલા દેખાય છે.

જો વ્યક્તિઓને ભગવાનનું સ્વરૂપ માનીને કર્મોથી અને પદાર્થોથી તેમની સેવા કરવામાં આવે તો, સંસાર અદૃશ્ય થઈ જશે અને એકમાત્ર ભગવાન જ રહી જશે અર્થાત્ ‘સર્વ કાંઈ ભગવાન જ છે’ — આનો અનુભવ થઈ જશે. જેમ દોરડામાં સાપનો ભ્રમ નષ્ટ થતાં સાપ તો રહેતો નથી પરંતુ દોરડું તો રહે જ છે, આ પ્રમાણે ભગવાનમાં જગતનો ભ્રમ નષ્ટ થતાં જગત, જગતરૂપથી અદૃશ્ય થઈ જાય છે અને ભગવદ્રૂપથી રહે છે. કારણ કે જગત તો આપણી એક માન્યતા છે, પરંતુ ‘ભગવાન છે’ આ વાસ્તવિકતા છે.

શ્રીમદ્ભાગવતમાં ભગવાન કહે છે કે -

નરેષ્વભીક્ષ્ણં મદ્ભાવં પુંસો ભાવયતોઽચિરાત્ ।
સ્પર્ધાસૂયાતિરસ્કારાઃ સાહક્ષારા વિયન્તિ હિ ॥

(૧૧/૨૮/૧૫)

‘જ્યારે ભક્તનો બધાં જ સ્ત્રી-પુરુષોમાં મારો જ ભાવ થઈ જાય છે અને તેમનામાં મને જુએ છે,^૧ ત્યારે તુરંત જ તેના ચિત્તમાંથી ઈર્ષ્યા, દોષદૃષ્ટિ, તિરસ્કાર વગેરે દોષો અહંકારસહિત નષ્ટ થઈ જાય છે.

ગીતામાં ભગવાને કહ્યું છે — ‘અહમાત્મા ગુડાકેશ સર્વભૂતાશયસ્થિતઃ’ (૧૦/૨૦). ‘સંપૂર્ણ પ્રાણિયોના અંતઃકરણમાં રહેલો આત્મા પણ હું છું.’ તેથી ભગવદ્ભાવથી કોઈ પ્રાણીની સેવા, આદર-સત્કાર કરીશું તો તે ભગવાનની જ સેવા થશે. જો કોઈ પ્રાણીનું અપમાન-તિરસ્કાર કરીશું તો તે ભગવાનનું જ અપમાન-તિરસ્કાર થશે — ‘કર્શયન્તઃ શરીરસ્થં ભૂતગ્રામમયેતસઃ’ (૧૭/૬).

જેમ જ્ઞાનમાર્ગમાં ગુણ જ ગુણોમાં વર્તી રહ્યા છે (‘ગુણા ગુણેષુ વર્તન્તે’), એ જ પ્રમાણે ભક્તિમાર્ગમાં ભગવાનની વસ્તુઓથી ભગવાનનું પૂજન થઈ રહ્યું છે. પરંતુ બન્નેમાં મોટું અંતર છે. ‘ગુણા ગુણેષુ વર્તન્તે’માં જડતાની પ્રધાનતા છે, જેનો જ્ઞાનમાર્ગી ત્યાગ કરે છે; પરંતુ ‘સ્વકર્મણા તમભ્યર્ચ’માં ચિન્મયતાની પ્રધાનતા છે, જેને ભક્તિમાર્ગી ગ્રહણ કરે છે. તેથી ભક્તિમાર્ગમાં જડતા રહેતી નથી, સંસાર સંસારરૂપે અદૃશ્ય થઈ જાય છે અને ભગવદ્રૂપે પ્રગટ થઈ જાય છે, કેમકે, વાસ્તવમાં ભગવાન જ છે. સાધક જો જગતને જગતરૂપે જુએ તો તેની ‘સેવા’ કરે અને ભગવદ્સ્વરૂપે જુએ તો તેનું ‘પૂજન’ કરે. પોતાના માટે કશું ન કરે. પોતાના માટે જ કર્મ કરવાં એ બંધન છે, સંસાર માટે કાર્ય કરવું એ સેવા છે, ભગવાનને માટે કરવું એ પૂજા છે.

— ■ —

સંબંધ — સ્વભાવજ (સહજ) કર્મોને નિષ્કામભાવપૂર્વક અને પૂજાબુદ્ધિથી કરતાં તેમાં કોઈ ઊણપ રહી પણ જાય, તોપણ તેમાં સાધકે હતાશ નહિ થવું જોઈએ — આને આગળના બે શ્લોકોમાં બતાવે છે.

શ્રેયાન્સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્માત્સ્વનુષ્ઠિતાત્ ।
સ્વભાવનિયતં કર્મ કુર્વન્નાપ્નોતિ કિલ્બિષમ્ ॥ ૪૭ ॥

૧. સ્ત્રી-પુરુષોમાં ભગવાનને જોવાનું એટલા માટે કહ્યું છે કે આપણે મોટા ભાગે સ્ત્રી-પુરુષોમાં જ ગુણ-દોષ જોઈએ છીએ, જેનાથી તેમનામાં ભગવદ્ભાવ થતો નથી. તેથી સ્ત્રી-પુરુષોમાં ગુણ-દોષ ન જોતાં માત્ર ભગવાનને જોવાથી બધાં જ પ્રાણિયો અને પદાર્થોમાં સરળતાથી ભગવદ્ભાવ થઈ જશે.

સ્વનુ- ષ્ટિતાત્	= સારી રીતે આચરવામાં આવેલા	સ્વધર્મઃ	= પોતાનો ધર્મ	કર્મ	= સ્વધર્મરૂપી કર્મ
પરધર્માત્	= બીજાના ધર્મ કરતાં	શ્રેયાન્	= શ્રેષ્ઠ છે. (કેમકે)	કુર્વન્	= કરતો રહીને (મનુષ્ય)
વિગુણઃ	= ગુણરહિત (પણ)	સ્વભાવ- નિયતમ્	= સ્વભાવથી નિયત થયેલું	કિલ્બિષમ્	= પાપને
				ન, આપ્રોતિ	= પ્રાપ્ત થતો નથી.

ટીકા — ‘શ્રેયાન્સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્માત્સ્વનુષ્ટિતાત્’
— અહીં ‘સ્વધર્મ’ શબ્દથી વર્ણધર્મ જ મુખ્યત્વે લેવામાં
આવ્યો છે.

પરમાત્મપ્રાપ્તિના ઉદ્દેશ્યવાળો મનુષ્ય ‘સ્વ’ને અર્થાત્
પોતાને જે માને છે, તેનો ધર્મ (કર્તવ્ય) ‘સ્વધર્મ’ છે.
જેમ કે કોઈ પોતાને મનુષ્ય માને છે, તો મનુષ્યતાનું
પાલન કરવું એ તેને માટે સ્વધર્મ છે. તેવી જ રીતે
કર્મોના અનુસાર પોતાને કોઈ વિદ્યાર્થી કે અધ્યાપક માને
છે તો ભણવું કે ભણાવવું એ તેનો સ્વધર્મ થઈ જશે.
કોઈ પોતાને સાધક માને છે, તો સાધના કરવી એ
તેનો સ્વધર્મ થઈ જશે. કોઈ પોતાને ભક્ત, જિજ્ઞાસુ
અને સેવક માને છે તો ભક્તિ, જિજ્ઞાસા અને સેવા
તેનો સ્વધર્મ થઈ જશે. આ રીતે જેની જે કાર્યમાં નિયુક્તિ
થઈ છે અને જેણે જે કાર્યનો સ્વીકાર કર્યો છે, તેને
માટે તે કાર્યને સાંગોપાંગ કરવું એ સ્વધર્મ છે.

એવી જ રીતે મનુષ્ય જન્મ અને કર્મના અનુસાર
પોતાને જે વર્ણ અને આશ્રમનો માને છે, તેને માટે તે
જ વર્ણ અને આશ્રમના ધર્મ સ્વધર્મ થઈ જશે. બ્રાહ્મણવર્ણમાં
ઉત્પન્ન થયેલો પોતાને બ્રાહ્મણ માને છે તો યજ્ઞ કરાવવો,
દાન લેવું, ભણાવવું વગેરે જીવિકા સંબંધી કર્મો તેને માટે
સ્વધર્મ છે. ક્ષત્રિયને માટે યુદ્ધ કરવું. ઈશ્વરભાવ વગેરે,
વૈશ્યને માટે કૃષિ, ગૌરક્ષા, વેપાર વગેરે અને શૂદ્રને માટે
સેવા — એ જીવિકા સંબંધી કર્મો સ્વધર્મ છે. એવો પોતાનો
સ્વધર્મ જો બીજાઓના ધર્મની અપેક્ષાએ ગુણરહિત છે
અર્થાત્ પોતાના સ્વધર્મમાં ગુણોની ઊણપ છે, તેનું અનુષ્ઠાન
કરવામાં ઊણપ રહે છે તથા તેને કઠિનતાથી કરવામાં
આવે છે; પરંતુ બીજાઓનો ધર્મ ગુણોથી પરિપૂર્ણ છે,
બીજાના ધર્મનું અનુષ્ઠાન સાંગોપાંગ છે અને કરવામાં

બહુ જ સુગમ છે તોપણ પોતાના સ્વધર્મનું પાલન કરવું
એ જ સર્વશ્રેષ્ઠ છે.

શાસ્ત્રે જે વર્ણને માટે જે કર્મોનું વિધાન કર્યું છે,
તે વર્ણને માટે તે કર્મો ‘સ્વધર્મ’ છે અને તે જ કર્મોનો
જે વર્ણને માટે નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે, તે વર્ણને માટે
તે કર્મ ‘પરધર્મ’ છે. જેમ કે યજ્ઞ કરાવવો, દાન લેવું વગેરે
કર્મો બ્રાહ્મણને માટે શાસ્ત્રની આજ્ઞા હોવાથી સ્વધર્મ છે;
પરંતુ તે જ કર્મ ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રને માટે શાસ્ત્રનો
નિષેધ હોવાથી પરધર્મ છે. પરંતુ આપત્તિકાળને લઈને
શાસ્ત્રોએ જીવિકાસંબંધી જે કર્મોનો નિષેધ નથી કર્યો, તે
કર્મો બધા વર્ણોને માટે સ્વધર્મ થઈ જાય છે. જેમકે
આપત્તિકાળમાં અર્થાત્ આપત્તિને સમયે વૈશ્યનાં ખેતી,
વેપાર વગેરે જીવિકા સંબંધી કર્મો બ્રાહ્મણને માટે પણ સ્વધર્મ
બની જાય છે.^૧

બ્રાહ્મણનાં શમ, દમ વગેરે જેટલાં પણ સહજ કર્મો
છે, તે સામાન્ય ધર્મ હોવાથી ચારેય વર્ણોને માટે, સ્વધર્મ
છે. કારણ કે તેમનું પાલન કરવા માટે બધાયને શાસ્ત્રની
આજ્ઞા છે. તેમનો કોઈને માટે પણ નિષેધ નથી.

મનુષ્યશરીર કેવળ પરમાત્મપ્રાપ્તિને માટે જ મળેલું
છે. આ દૃષ્ટિએ મનુષ્યમાત્ર સાધક છે. આથી દૈવી સંપત્તિના
જેટલા પણ સદ્ગુણ-સદાચારો છે, તે બધાયના પોતાના
હોવાથી મનુષ્યમાત્રને માટે સ્વધર્મ છે. પરંતુ આસુરીસંપત્તિના
જેટલા પણ દુર્ગુણ-દુરાચારો છે, તે મનુષ્યમાત્રને માટે ન
તો સ્વધર્મ છે અને ન પરધર્મ પણ છે; તે તો બધાયને
માટે નિષિદ્ધ છે, ત્યાજ્ય છે; કેમકે તે અધર્મ છે.
દૈવીસંપત્તિના ગુણોને ધારણ કરવામાં અને આસુરીસંપત્તિનાં
પાપકર્મોનો ત્યાગ કરવામાં બધાય સ્વતંત્ર છે, બધાય સબળ
છે, બધાય અધિકારી છે; કોઈ પણ પરતંત્ર, નિર્બળ તથા

૧. આપત્તિને સમયે બ્રાહ્મણ ક્ષાત્રવૃત્તિથી નિર્વાહ કરી શકે છે અને વધારે આપત્તિ (આફત) આવી જાય તો વૈશ્યવૃત્તિ પણ
કરી શકે છે; પરંતુ વૈશ્યવૃત્તિમાં ફરક એ રહેશે કે બ્રાહ્મણ ખેતી કરે તો સવારે અને સાંજે ઠંડા પહોરે હળ ચલાવે અને
બે બળદોનું જ હળ ચલાવે, એક બળદનું નહિ. એવી જ રીતે વેપાર કરે તો રસકસનો વેપાર ન કરે અર્થાત્ ખાંડ, સાકર,
ધી, તેલ, મીઠું વગેરેનો વેપાર ન કરે.

એવી જ રીતે આપત્તિને સમયે ક્ષત્રિય વૈશ્યની વૃત્તિ — ગૌરક્ષા, કૃષિ અને વાણિજ્ય કરી શકે છે અને વૈશ્ય શૂદ્રની વૃત્તિ
પણ કરી શકે છે.

વિશેષ વાત

અનધિકારી નથી. હા, એ વાત અલગ છે કે કોઈ સદ્ગુણ કોઈના સ્વભાવને અનુકૂળ પડે છે અને કોઈ સદ્ગુણ બીજા કોઈના સ્વભાવને અનુકૂળ પડે છે. જેમ કે, કોઈકના સ્વભાવમાં દયા મુખ્ય હોય છે અને કોઈકના સ્વભાવમાં ઉપેક્ષા મુખ્ય હોય છે, કોઈકનો સ્વભાવ સ્વતઃ ક્ષમા કરવાનો હોય છે અને કોઈકનો સ્વભાવ યાચના કરતાં ક્ષમા કરવાનો હોય છે, કોઈકના સ્વભાવમાં ઉદારતા સ્વાભાવિક હોય છે અને કોઈકના સ્વભાવમાં ઉદારતા વિચારપૂર્વકની હોય છે, વગેરે. આવો ભેદ રહી શકે છે.

‘સ્વભાવનિયતં કર્મ કુર્વન્નાપ્નોતિ કિલ્બિષમ્’ — શાસ્ત્રોમાં વિહિત અને નિષિદ્ધ — બે પ્રકારનાં વચનો આવે છે. તેમાં વિહિત કર્મ કરવાની આજ્ઞા છે અને નિષિદ્ધ કર્મ કરવાનો નિષેધ છે. તે વિહિત કર્મોમાં પણ શાસ્ત્રોએ જે વર્ણ, આશ્રમ, સ્થળ, કાળ, ઘટના, પરિસ્થિતિ, વસ્તુ, સંયોગ, વિયોગ વગેરેને લીધે અલગ-અલગ જે કર્મો નિયુક્ત કર્યા છે, તે વર્ણ, આશ્રમ, વગેરેને માટે તે ‘નિયત કર્મો’ કહેવાય છે.

સત્ત્વ, રજ અને તમ — આ ત્રણે ગુણોને કારણે જે સ્વભાવ બને છે, તે સ્વભાવ અનુસાર જે કર્મો નિયત કરવામાં આવે છે, તે ‘સ્વભાવનિયત કર્મો’ કહેવાય છે. તેઓને જ સ્વભાવપ્રભવ, સ્વભાવજ, સ્વધર્મ, સ્વકર્મ અને સહજ કર્મ કહ્યાં છે.

તાત્પર્ય એ છે કે જે વર્ણ, જાતિમાં જન્મ લેતાં પહેલાં આ જીવનાં જેવાં ગુણો અને કર્મો રહ્યાં છે, તેવાં જ ગુણો અને કર્મો અનુસાર તે વર્ણમાં તેનો જન્મ થયો છે. કર્મો તો કરવાથી સમાપ્ત થઈ જાય છે, પરંતુ ગુણરૂપથી તેમના સંસ્કારો રહે છે. જન્મ થતાં તે ગુણો અનુસાર જ તેનામાં ગુણ અને પાલનીય આચરણો સ્વાભાવિક જ ઉત્પન્ન થાય છે અર્થાત્ તેમને ન તો ક્યાંયથી લાવવાં પડે છે અને ન તેમને પરિશ્રમ પણ કરવો પડે છે. એટલા માટે તેમને સ્વભાવજ અને સ્વભાવનિયત કહ્યાં છે.

જોકે ‘સર્વારમ્ભા હિ દોષેણ ધૂમેનાગ્નિરિવાવૃતાઃ’ (ગીતા અ. ૧૮/૪૮)ના અનુસાર કર્મમાત્રમાં દોષ આવે જ છે, તોપણ સ્વભાવ અનુસાર શાસ્ત્રે જે વર્ણને માટે જે કર્મોની આજ્ઞા આપી છે, તે કર્મોને પોતાના સ્વાર્થ અને અભિમાનનો ત્યાગ કરીને કેવળ બીજાઓના હિતની દૃષ્ટિએ કરવામાં આવે, તો તે વર્ણની વ્યક્તિને તે કર્મોનો દોષ (પાપ) નથી લાગતો. એવી જ રીતે જે કેવળ શરીર-નિર્વાહને માટે કર્મ કરે છે, તેને પણ પાપ નથી લાગતું — ‘શારીરં કેવલં કર્મ કુર્વન્નાપ્નોતિ કિલ્બિષમ્’ (ગીતા અ. ૪/૨૧).

અહીં એક બહુ ભારે શંકા પેદા થાય છે કે એક માણસ કસાઈને ઘેર પેદા થાય છે તો તેને માટે કસાઈનું કર્મ સહજ (સાથે જ પેદા થયેલું) છે, સ્વાભાવિક છે. સ્વભાવનિયત કર્મ કરતો મનુષ્ય પાપને નથી પ્રાપ્ત થતો, તો શું કસાઈના કર્મનો ત્યાગ નહિ કરવો જોઈએ? જો તેણે કસાઈના કર્મનો ત્યાગ નહિ કરવો જોઈએ, તો પછી નિષિદ્ધ આચરણ કેવી રીતે છૂટશે? કલ્યાણ કેવી રીતે થશે?

આનું સમાધાન એ છે કે સ્વભાવનિયત કર્મ તે હોય છે, જે વિહિત હોય, કોઈ રીતે નિષિદ્ધ ન હોય અર્થાત્ તેનાથી કોઈનું પણ અહિત ન થતું હોય. જે કર્મો કોઈને માટે પણ અહિતકારક હોય છે, તે સહજ કર્મમાં નથી લેવામાં આવતાં. તે કર્મો આસક્તિ અને કામનાને કારણે પેદા થાય છે. નિષિદ્ધ કર્મ ચાહે આ જન્મમાં બન્યું હોય, ચાહે પૂર્વજન્મમાં બન્યું હોય, છે તે દોષવાળું જ. દોષભાગ ત્યાજ્ય હોય છે; કેમકે દોષ આસુરી સંપત્તિ છે અને ગુણ દૈવી સંપત્તિ છે. પહેલાંના જન્મના સંસ્કારોથી પણ દુર્ગુણ-દુરાચારોમાં રુચિ થઈ શકે છે, પરંતુ તે રુચિ દુર્ગુણ-દુરાચાર કરવામાં વિવશ નથી કરતી. વિવેક, સદ્વિચાર, સત્સંગ, શાસ્ત્ર વગેરે દ્વારા તે રુચિને દૂર કરી શકાય છે.

યુક્તિપૂર્વક જોવામાં આવે તો કોઈ પણ પ્રાણી પોતાનું અહિત નથી ઈચ્છતું, પોતાની હત્યા નથી ઈચ્છતું. આથી કોઈનું અહિત કરવાનો, હત્યા કરવાનો અધિકાર કોઈને પણ નથી. મનુષ્ય પોતાને માટે સારું કામ ઈચ્છતો હોય, તો તેણે બીજાઓને માટે પણ સારું કામ કરવું જોઈએ. શાસ્ત્રોમાં પણ જોઈએ તો આ જ વાત છે કે જેમાં દોષો હોય છે, પાપ હોય છે, અન્યાય છે, તે કર્મો ‘વિકૃત’ છે, ‘પ્રાકૃત’ નથી અર્થાત્ તે વિકારથી પેદા થયાં છે, સ્વભાવથી નહિ. ત્રીજા અધ્યાયમાં અર્જુને પૂછ્યું કે મનુષ્ય ન ઈચ્છતો હોવા છતાં પણ કોનાથી પ્રેરિત થઈને પાપ કર્મ કરે છે? તો ભગવાને કહ્યું કે કામનાને વશ થઈને જ મનુષ્ય પાપ કરે છે (અ. ૩/૩૬, ૩૭). કામનાને લીધે, ક્રોધને લીધે સ્વાર્થ અને અભિમાનને લીધે જે કર્મો કરવામાં આવે છે, તે કર્મો શુદ્ધ નથી હોતાં, અશુદ્ધ હોય છે.

પરમાત્મપ્રાપ્તિના ઉદ્દેશ્યથી જે કર્મો કરવામાં આવે છે, તે કર્મોમાં ભિન્નતા તો રહે છે, પરંતુ તે દોષિત નથી હોતાં. બ્રાહ્મણને ઘેર જન્મ થશે તો બ્રાહ્મણોચિત કર્મો થશે, શૂદ્રને ઘેર જન્મ થશે તો શૂદ્રોચિત કર્મો થશે, પરંતુ તે કર્મો દોષયુક્ત ન હોવાં જોઈએ. દોષયુક્ત કર્મો સહજ નથી, સ્વભાવ નિયત

નથી. દોષયુક્ત કર્મો સ્વાભાવિક હોઈ શકે છે, પરંતુ સ્વભાવનિયત નથી થઈ શકતાં. એક બ્રાહ્મણને પરમાત્મા તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થઈ જાય તો પ્રાપ્તિ થયા પછી પણ તે તેવી જ પવિત્રતાથી ભોજન બનાવશે; જેવી પવિત્રતાથી બ્રાહ્મણે રહેવું જોઈએ, તેવી જ પવિત્રતાથી રહેશે. એવી જ રીતે એક અંત્યજને પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થઈ જાય તો તે એટું પણ ખાઈ લેશે; જેવી રીતે પહેલાં રહેતો હતો, તેવી જ રીતે રહેશે. પરંતુ બ્રાહ્મણ એવું નહિ કરે; કેમકે પવિત્રતાથી ભોજન કરવું એ તેનું સ્વભાવનિયત કર્મ છે, જ્યારે અંત્યજને માટે એટું ખાવું દોષિત નથી બતાવવામાં આવ્યું. એટલા માટે સિદ્ધ મહાપુરુષોમાં એક-એકથી વિચિત્ર કર્મો થાય છે, પરંતુ તે દોષિત નથી હોતાં. તેઓનો સ્વભાવ રાગદ્વેષથી રહિત હોવાને કારણે શુદ્ધ હોય છે.

પહેલાં કોઈ પાપકર્મથી કસાઈને ઘેર જન્મ થઈ ગયો તો તે જન્મ પાપનું ફળ ભોગવવા માટે થયો છે, પાપ કરવા માટે નહિ. પાપનું ફળ જાતિ, આયુષ્ય અને ભોગ બતાવવામાં આવ્યું છે, નવું કર્મ નથી બતાવવામાં આવ્યું — ‘સતિ મૂલે તદ્વિપાકો જાત્યાયુર્ભોગાઃ ।’ (યોગદર્શન ૨/૧૩). કર્મ કરવામાં તે સ્વતંત્ર છે. જો તેનું ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જાય તો તે કસાઈ વગેરેનું કર્મ નહિ કરી શકે. એક સંતને કોઈએ કહ્યું કે જો કોઈ પોતાનો ધર્મ પશુઓને મારવાનો જ માને છે તો તેણે શું કરવું? તો તે સંતે ભારે દઢતાથી કહ્યું કે જો તે પોતાના ધર્મના અનુસાર જ લગાતાર ત્રણ વર્ષો સુધી પવિત્રતાપૂર્વક ભગવાનના નામનો, પોતાના ઇષ્ટના નામનો જપ કરે, તો પછી તે મારી નહિ શકે. કારણ કે તેનો પૂર્વજન્મનો અથવા અહીંનો જે સ્વભાવ પડેલો છે, તે સ્વભાવ દોષિત છે. જો સાચા હૃદયથી માત્ર પરમાત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિ ઇચ્છશે તો તે કસાઈનું કામ નહિ કરી શકે. તેનાથી આપમેળે ગ્લાનિ થશે, ઉપરતિ થશે. વિના કલ્મે-સાંભળ્યે તેનામાં સદ્ગુણો સ્વાભાવિક રીતે આવશે.

રામચરિતમાનસમાં શબરીના પ્રસંગમાં આવે છે — ભગવાન રામે શબરીને કહ્યું — ‘નવધા ભગતિ કહઉં તોહિ પાહી । સાવધાન સુનુ ધરુ મન માહી ॥’ (૩/૩૫/૪). પછી નવ પ્રકારની ભક્તિ કહીને અંતમાં ભગવાને કહ્યું — ‘સકલ પ્રકાર ભગતિ દેઢ તોરે’ (૩/૩૬/૪). તાત્પર્ય એ છે કે ભક્તિ નવ પ્રકારની હોય છે, તેની શબરીને ખબર જ નથી; પરંતુ શબરીમાં બધા પ્રકારની ભક્તિ સ્વાભાવિક જ હતી. સત્સંગ, ભજન, ધ્યાન વગેરે કરવાથી જે ગુણોનું આપણને જ્ઞાન નથી, તે ગુણો પણ આવી જાય છે. જેઓ કેવળ બીજાઓને સંભળાવવાને માટે યાદ કરે છે, તેઓ બીજાઓને તો કહી દેશે, પરંતુ આચરણમાં તે ગુણો ત્યારે જ આવશે, જ્યારે પોતાનો સ્વભાવ શુદ્ધ કરીને પરમાત્મા તરફ ચાલશે. એટલા માટે મનુષ્યે પોતાનો સ્વભાવ અને પોતાનાં કર્મો શુદ્ધ, નિર્મળ બનાવવાં જોઈએ. આમાં કોઈ પરતંત્ર નથી, કોઈ નિર્બળ નથી, કોઈ અયોગ્ય નથી, કોઈ અપાત્ર નથી. મનુષ્યના મનમાં એવું થાય છે કે હું કર્તવ્યનું પાલન કરવામાં અને સદ્ગુણોનું આચરણ કરવામાં અસમર્થ છું. પરંતુ વાસ્તવમાં તે અસમર્થ નથી. સાંસારિક ભોગોની આદત અને પદાર્થોના સંગ્રહની રુચિ થવાથી જ અસમર્થતાનો અનુભવ થાય છે.

ઉદ્ધારને યોગ્ય સમજીને જ ભગવાને મનુષ્ય-શરીર આપ્યું છે. એટલા માટે પોતાના સ્વભાવનો સુધારો કરીને પોતાનો ઉદ્ધાર કરવામાં પ્રત્યેક મનુષ્ય સ્વતંત્ર છે, સબળ છે, યોગ્ય છે, સમર્થ છે. સ્વભાવનો સુધારો કરવો અસંભવ છે જ નહિ, કઠિન પણ નથી. મનુષ્યને મુક્તિનું દ્વાર કહેવામાં આવ્યો છે — ‘સાધન ધામ મોચ્છ કર દ્વારા’ (માનસ ૭/૪૩/૪). જો સ્વભાવનો સુધારો કરવાનું સંભવ ન હોત તો આને મુક્તિનું દ્વાર કેવી રીતે કહ્યું હોત? જો મનુષ્ય પોતાના સ્વભાવનો સુધારો ન કરી શકે, તો પછી મનુષ્યજીવનની સાર્થકતા શી થઈ?

પરિશિષ્ટ ભાવ : સ્વધર્મરૂપે કર્મ કરવાથી પાપ પેદા તો થાય છે પણ લાગી શકતું નથી — ‘કુર્વન્નાપ્નોતિ કિલ્બિષમ્’ પાપ લાગવાનું મુખ્ય કારણ ભાવ છે, ક્રિયા નથી. તેથી પાપ કર્મોથી લાગતું નથી, બલકે સ્વાર્થ અને અભિમાન થવાથી લાગે છે.

—■—

સહજં કર્મ કૌન્તેય સદોષમપિ ન ત્યજેત્ ।

સર્વારમ્ભા હિ દોષેણ ધૂમેનાગ્નિરિવાવૃતાઃ ॥ ૪૮ ॥

કૌન્તેય = હે કુંતીનંદન!

સદોષમ્ = દોષયુક્ત
હોવા છતાં

અપિ = પણ

સહજમ્ = સહજ

કર્મ = કર્મ

ન, ત્યજેત્ = નો ત્યાગ ન કરવો
જોઈએ;

હિ = કેમકે

સર્વારમ્ભાઃ = સઘળાં કર્મો

ધૂમેન = ધુમાડાથી

અગ્નિઃ = અગ્નિની

ઈવ = પેઠે

દોષેણ = દોષથી

આવૃતાઃ = યુક્ત છે.

ટીકા — [પૂર્વશ્લોકમાં એ કહેવામાં આવ્યું કે સ્વભાવના અનુસાર શાસ્ત્રોએ જે કર્મો નિયત કર્યા છે, તે કર્મોને કરતો રહીને મનુષ્ય પાપને પ્રાપ્ત નથી થતો. આનાથી સિદ્ધ થાય છે કે સ્વભાવનિયત કર્મોમાં પણ પાપક્રિયા થાય છે. જો પાપ ક્રિયા ન થાત તો ‘પાપને પ્રાપ્ત નથી થતો’ એવું કહેવાની જરૂર ન હતી. આથી અહીં ભગવાન કહે છે કે ‘જે સહજ કર્મો છે, તેમાં કોઈ દોષ પણ આવી જાય તોપણ તેમનો ત્યાગ નહિ કરવો જોઈએ; કેમકે સઘળે-સઘળાં કર્મો ધુમાડાથી અગ્નિની જેમ દોષથી આવૃત્ત છે.’]

‘સહજં કર્મ કૌન્તેય સદોષમપિ ન ત્યજેત્’ — સ્વભાવનિયત કર્મો સહજ-કર્મો કહેવાય છે; જેમ કે — બ્રાહ્મણનાં શમ, દમ વગેરે; ક્ષત્રિયનાં શૌર્ય, તેજ વગેરે; વૈશ્યનાં કૃષિ, ગૌરહ્ય વગેરે અને શૂદ્રનાં સેવાકર્મ — આ બધાં જ સહજ-કર્મો છે. જન્મ પછી શાસ્ત્રોએ પૂર્વના ગુણ અને કર્મોના અનુસાર જે વર્ણને માટે જે કર્મોની આજ્ઞા આપી છે, તે શાસ્ત્રનિયત કર્મો પણ સહજકર્મો કહેવાય છે; જેમ કે બ્રાહ્મણને માટે યજ્ઞ કરવો અને કરાવવો, ભણવું અને ભણાવવું વગેરે; ક્ષત્રિયને માટે યજ્ઞ કરવો, દાન કરવું વગેરે; વૈશ્યને માટે યજ્ઞ કરવો વગેરે; અને શૂદ્રને માટે સેવા.

સહજકર્મમાં આ દોષો છે -

(૧) પરમાત્મા અને પરમાત્માનો અંશ — આ બન્નેય ‘સ્વ’ છે તથા પ્રકૃતિ અને પ્રકૃતિનાં કાર્ય શરીર વગેરે — આ બન્નેય ‘પર’ છે. પરંતુ પરમાત્માનો અંશ પોતે પ્રકૃતિને વશ થઈને પરતંત્ર થઈ જાય છે અર્થાત્ ક્રિયામાત્ર પ્રકૃતિમાં થાય છે અને તે ક્રિયાને તે પોતાનામાં માની લે છે તો પરતંત્ર થઈ જાય છે. આ પ્રકૃતિને પરતંત્ર થવું એ જ મહાન દોષ છે.

(૨) પ્રત્યેક કર્મમાં કંઈક ને કંઈક આનુષંગિક — અનિવાર્ય હિંસા વગેરે દોષો હોય જ છે.

(૩) કોઈ પણ કર્મ કરવામાં આવે, તે કર્મ કોઈને અનુકૂળ અને કોઈને પ્રતિકૂળ હોય જ છે. કોઈને પ્રતિકૂળ થવું એ પણ દોષ છે.

(૪) પ્રમાદ વગેરે દોષોને કારણે કર્મ કરવામાં ઊણપ રહી જવી અથવા કરવાની વિધિમાં ભૂલ થઈ જવી એ પણ દોષ છે.

પોતાના સહજકર્મમાં દોષ પણ હોય, તોપણ તેને નહિ છોડવું જોઈએ. આનું તાત્પર્ય એ છે કે જેવી રીતે બ્રાહ્મણનાં કર્મો જેટલાં સૌમ્ય છે, એટલાં બ્રાહ્મણોત્તર વર્ણોનાં કર્મો સૌમ્ય નથી. પરંતુ સૌમ્ય ન હોવા છતાં પણ તે કર્મો દોષિત નથી માનવામાં આવતાં અર્થાત્ બ્રાહ્મણનાં સહજકર્મોની અપેક્ષાએ

ક્ષત્રિય, વૈશ્ય વગેરેનાં સહજકર્મોમાં ગુણોની ઊણપ હોવા છતાં પણ તે ઊણપનો દોષ નથી લાગતો અને અનિવાર્ય હિંસા વગેરે પણ નથી લાગતાં, પરંતુ તેમનું પાલન કરવાથી લાભ થાય છે. કારણ કે તે કર્મો તેઓના સ્વભાવને અનુકૂળ હોવાથી કરવામાં સુગમ છે અને શાસ્ત્રવિહિત છે.

બ્રાહ્મણને માટે ભિક્ષાનું વિધાન બતાવવામાં આવ્યું છે. જોવામાં ભિક્ષા નિર્દોષ લાગે છે, પરંતુ તેમાં પણ દોષો આવી જાય છે. જેમ કે કોઈ ગૃહસ્થને ઘેર કોઈ ભિક્ષુક ઊભો હોય અને તે જ સમયે બીજો ભિક્ષુક ત્યાં આવી જાય તો ગૃહસ્થને બોજો લાગે છે. ભિક્ષુકોમાં પરસ્પર ઈર્ષ્યા થવાની સંભાવના રહે છે. ભિક્ષા આપવાવાળાના ઘરમાં પૂરી તૈયારી ન હોય તો તેને પણ દુઃખ થાય છે. જો કોઈ ગૃહસ્થ ભિક્ષા આપવા ન ઇચ્છતો હોય અને તેને ઘેર ભિક્ષુક જાય તો તેને બહુ કષ્ટ થાય છે. જો તે ભિક્ષા આપે છે તો ખર્ચો થાય છે અને નથી આપતો તો ભિક્ષુક નિરાશ થઈને ચાલ્યો જાય છે. આનાથી તે ગૃહસ્થને પાપ લાગે છે અને બિચારો તેમાં ફસાઈ જાય છે. આ રીતે ભિક્ષામાં પણ દોષો હોય છે, તોપણ બ્રાહ્મણે તેને છોડવી નહિ જોઈએ.

ક્ષત્રિયને માટે ન્યાયયુક્ત યુદ્ધ પ્રાપ્ત થઈ જાય તો યુદ્ધ કરવાથી તેને પાપ નથી લાગતું. જોકે યુદ્ધરૂપી કર્મમાં દોષ છે; કેમકે તેમાં મનુષ્યોને મારવા પડે છે, તોપણ ક્ષત્રિયને માટે સહજ અને શાસ્ત્રવિહિત હોવાથી દોષ નથી લાગતો. એવી જ રીતે વૈશ્યને માટે ખેતી કરવાનું વિધાન છે. ખેતી કરવામાં ઘણાં બધાં જંતુઓની હિંસા થાય છે. પરંતુ વૈશ્યને માટે સહજ અને શાસ્ત્રવિહિત હોવાથી હિંસાનો તેટલો દોષ નથી લાગતો. એટલા માટે સહજકર્મોને છોડવાં નહિ જોઈએ.

સહજ કર્મોને કરવામાં દોષ (પાપ) નથી લાગતો — આ વાત બરાબર છે; પરંતુ આ સાધારણ સહજ કર્મોથી મુક્તિ કેવી રીતે થશે? વાસ્તવમાં મુક્તિ થવામાં સહજ કર્મો બાધક નથી. કામના, આસક્તિ, સ્વાર્થ, અભિમાન વગેરેથી જ બંધન થાય છે અને પાપ પણ આ કામના વગેરેને કારણે જ થાય છે. એટલા માટે મનુષ્યે નિષ્કામભાવપૂર્વક ભગવત્પ્રીત્યર્થે સહજકર્મોને કરવાં જોઈએ, ત્યારે જ બંધન છૂટશે.

‘સર્વારમ્ભા હિ દોષેષા ધૂમેનાગ્નિરિવાવૃતાઃ’ — જેટલાં પણ કર્મો છે. તે સઘળે-સઘળાં સદોષ જ છે; જેમકે — અન્નિ સળગાવતાં આરંભમાં ધુમાડો થાય જ છે. કર્મ કરવામાં સ્થળ, કાળ, ઘટના, પરિસ્થિતિ વગેરેની પરતંત્રતા અને બીજાઓની પ્રતિકૂળતા પણ દોષ છે, પરંતુ સ્વભાવ અનુસાર શાસ્ત્રોએ આજ્ઞા આપી છે. તે આજ્ઞા અનુસાર

નિષ્કામભાવપૂર્વક કર્મ કરતો મનુષ્ય પાપનો ભાગીદાર નથી થતો. આનાથી જ ભગવાન અર્જુનને જાણે એ કહી રહ્યા છે કે ભાઈ! તું જે યુદ્ધરૂપી ક્રિયાને ધોર કર્મ માની રહ્યો છે, તે તારો ધર્મ છે; કેમકે ન્યાયથી પ્રાપ્ત થયેલા યુદ્ધને કરવું એ ક્ષત્રિયોનો ધર્મ છે; એના સિવાય ક્ષત્રિયને માટે બીજું કોઈ શ્રેયનું સાધન નથી (ગીતા અ. ૨/૩૧).

પરિશિષ્ટ ભાવ : નિષિદ્ધ કર્મમાં આસક્તિ હોવાથી અથવા નિષિદ્ધ પ્રકારે ભોગ ભોગવવાથી જ વિહિત કર્મો મુશ્કેલ લાગે છે. વાસ્તવમાં વિહિત કર્મો સહજ સ્વાભાવિક છે, તેમાં પરિશ્રમ નથી.

એકતાળીસમા શ્લોકથી અહીં સુધી ‘સ્વકર્મ’, ‘સ્વધર્મ’ અને ‘સહજકર્મ’ શબ્દોનો પ્રયોગ થયો છે. આનાથી સિદ્ધ થાય છે કે, ગીતા સ્વકર્મ અને સહજકર્મને જ ‘સ્વધર્મ’ માને છે.

વિહિત કર્મ કરવામાં દોષ પેદા તો થાય છે, પરંતુ તેમાં કામના, સુખબુદ્ધિ, ભોગબુદ્ધિ ન રહેવાથી દોષ લાગતો નથી. મતલબ કે, દોષ લાગવો કે ન લાગવો એ કર્તાની નિયત (દાનત) પર આધારિત છે; જેમ કે — ડોક્ટરની નિયત સારી હોય, કમાણીનો ઉદ્દેશ ન હોય, સેવાનો ઉદ્દેશ હોય તો ઓપરેશન વખતે દર્દીના શરીરમાં વાઢ-કાપ કરવાથી પણ તેને દોષ લાગતો નથી, બલકે નિઃસ્વાર્થભાવ અને હિતની દૃષ્ટિ હોવાથી તેને પુણ્ય મળે છે.

સંબંધ — હવે ભગવાન સાંખ્યયોગના પ્રકરણનો આરંભ કરતાં પહેલાં સાંખ્યયોગના અધિકારીનું વર્ણન કરે છે.

**અસક્તબુદ્ધિઃ સર્વત્ર જિતાત્મા વિગતસ્પૃહઃ ।
નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિં પરમાં સંન્યાસેનાધિગચ્છતિ ॥ ૪૮ ॥**

સર્વત્ર	= જેની બુદ્ધિ સર્વત્ર	વિગતસ્પૃહઃ	= જે સ્પૃહા	પરમામ્	= સર્વશ્રેષ્ઠ
અસક્તબુદ્ધિઃ	= આસક્તિરહિત છે,		વિનાનો છે	નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિમ્	= નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિને
જિતાત્મા	= જેણે શરીરને વશ કરી લીધું છે,	સંન્યાસેન	= સાંખ્યયોગ દ્વારા	અધિગચ્છતિ	= પામે છે.

ટીકા — સંન્યાસ (સાંખ્ય)યોગનો અધિકારી થવાથી જ સિદ્ધિ થાય છે. આથી તેનો અધિકારી કેવો હોવો જોઈએ — એ બતાવવાને માટે શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં ત્રણ બાબતો બતાવી છે —

(૧) ‘અસક્તબુદ્ધિઃ સર્વત્ર’ — જેની બુદ્ધિ બધી જગાએ આસક્તિરહિત છે અર્થાત્ સ્થળ, કાળ, ઘટના, પરિસ્થિતિ, વસ્તુ, વ્યક્તિ, ક્રિયા પદાર્થ વગેરે કશામાં પણ જેની બુદ્ધિ લિપ્ત નથી થતી.

(૨) ‘જિતાત્મા’ — જેણે શરીર પર અધિકાર કરી લીધો છે અર્થાત્ જે આળસ, પ્રમાદ વગેરેથી શરીરને વશીભૂત નથી થતો, પરંતુ તેને પોતાને વશીભૂત રાખે છે. તાત્પર્ય એ છે કે જો તે કોઈ કાર્યને પોતાના સિદ્ધાંતપૂર્વક કરવા ઇચ્છતો હોય, તો તે કાર્યમાં તેનું શરીર તત્પરતાથી લાગી જાય છે અને જો તે કોઈ ક્રિયા, ઘટના વગેરેથી હઠવા ઇચ્છતો હોય, તો તે ત્યાંથી હઠી જાય છે. આ રીતે જેણે શરીર પર વિજય પ્રાપ્ત કરી લીધો છે, તે ‘જિતાત્મા’ કહેવાય છે.

(૩) ‘વિગતસ્પૃહઃ’ — જીવનયાપન માટે જેની વિશેષ જરૂરિયાત હોય છે, તે ચીજોની સૂક્ષ્મ ઇચ્છાનું નામ ‘સ્પૃહા’ છે; જેમ કે શાકભાજી થોડું મળી જાય, લૂખો-સૂકો રોટલો પણ મળી

જાય, કંઈક ને કંઈક ખાધા વિના આપણે કેવી રીતે જીવી શકીએ? જળ પીધા વિના આપણે કેવી રીતે રહી શકીએ? ઠંડીના દિવસોમાં કપડાં બિલકુલ ના હોય તો આપણે કેવી રીતે જીવી શકીએ છીએ? સાંખ્યયોગનો સાધક આ જીવનનિર્વાહ સંબંધી આવશ્યકતાઓની પણ પરવા નથી કરતો.

તાત્પર્ય એ થયું કે સાંખ્યયોગના સાધકને જડતાનો ત્યાગ કરવો પડે છે. એ જડતાનો ત્યાગ કરવામાં ઉપર્યુક્ત ત્રણ બાબતો આવી છે. અસક્તબુદ્ધિ થવાથી તે જિતાત્મા થઈ જાય છે, અને જિતાત્મા થવાથી તે વિગતસ્પૃહ થઈ જાય છે, ત્યારે તે સાંખ્યયોગનો અધિકારી થઈ જાય છે.

‘નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિં પરમાં સંન્યાસેનાધિગચ્છતિ’ — એવો અસક્તબુદ્ધિ, જિતાત્મા અને વિગતસ્પૃહ પુરુષ સાંખ્યયોગ દ્વારા પરમ નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિને અર્થાત્ નૈષ્કર્મ્યરૂપી પરમાત્મતત્ત્વને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. કારણ કે ક્રિયામાત્ર પ્રકૃતિમાં થાય છે અને જ્યારે પોતાનો તે ક્રિયાની સાથે લેશમાત્ર પણ સંબંધ નથી રહેતો, ત્યારે કોઈ પણ ક્રિયા અને તેનું ફળ તેના પર કિંચિત્માત્ર પણ લાગુ નથી પડતું. આથી તેનામાં જે સ્વાભાવિક, સ્વતઃસિદ્ધ નિષ્કર્મતા-નિર્લિપ્તા છે, તે પ્રગટ થઈ જાય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિનો અર્થ છે — કર્મ સર્વથા અકર્મ બની જાય, કર્મ સાથે બિલકુલ તાદાત્મ્ય ન રહે, કર્મ થવા છતાં તેમાં આસક્તિ ન રહે — ‘કર્મણ્યકર્મ યઃ પश्यેદકર્મણિ ચ કર્મયઃ’ (ગીતા ૪/૧૮). કર્મો ન કરવાં નૈષ્કર્મ્ય (નિષ્કર્મતા) નથી (ગીતા — ત્રીજા અધ્યાયનો ચોથો શ્લોક), બલ્કે સાધક માટે કર્મ કરવાં આવશ્યક છે. (ગીતા છઠ્ઠા અધ્યાયનો ત્રીજો શ્લોક).

‘અસક્તબુદ્ધિઃ સર્વત્ર જિતાત્મા વિગતસ્પૃહઃ’ આ કર્મયોગની સિદ્ધિ છે (ગીતા બીજા અધ્યાયનો ઈકોતેરમો શ્લોક), જે સિદ્ધિથી કર્મયોગી સાંખ્યયોગમાં જાય છે (ગીતા પાંચમા અધ્યાયનો છઠ્ઠો શ્લોક) અને સાંખ્યયોગથી નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ પામે છે. આ પ્રમાણે કર્મયોગથી તો ‘નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ’ મળે છે — ‘ન કર્મણામનારમ્માનૈષ્કર્મ્ય પુરુષોડશ્નુતે’ (ગીતા — ૩/૪), પરંતુ ભક્તિયોગથી ‘પરમ નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ’ મળે છે. કર્મ-યોગ અને જ્ઞાનયોગ ‘નિષ્ઠા’ છે — ‘લોકેડસ્મિન્દ્વિધા નિષ્ઠા’ (૩/૩), પરંતુ કર્મયોગ-જ્ઞાનયોગની ‘પરાનિષ્ઠા’ ભક્તિ દ્વારા થશે — ‘નિષ્ઠા જ્ઞાનસ્ય યા પરા’ (૧૮/૫૦). તાત્પર્ય એ છે કે ‘પરમ નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ’ અને ‘પરાનિષ્ઠા’ — બન્ને ભક્તિ દ્વારા થાય છે.

—■—

સંબંધ — હવે તે પરમ સિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરવાની વિધિ બતાવવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે.

સિદ્ધિં પ્રાપ્તો યથા બ્રહ્મ તથાપ્નોતિ નિબોધ મે ।

સમાસેનૈવ કૌન્તેય નિષ્ઠા જ્ઞાનસ્ય યા પરા ॥ ૫૦ ॥

કૌન્તેય	= હે કુન્તીપુત્ર!	બ્રહ્મ	= બ્રહ્મને	આપ્રોતિ	= પામે છે,
સિદ્ધિમ્	= સિદ્ધિ	યા	= કે, જે	તથા	= એ પ્રકારને
	(અંતઃકરણની	જ્ઞાનસ્ય	= જ્ઞાનયોગની	સમાસેન	= સંક્ષેપમાં
	શુદ્ધિ)ને	પરા	= પરા	એવ	= જ
પ્રાપ્તઃ	= પ્રાપ્ત થયેલો	નિષ્ઠા	= નિષ્ઠા છે; (તેને)	મે	= મારી પાસેથી
	સાધક	યથા	= જે પ્રકારે	નિબોધ	= સમજ.

ટીકા — ‘સિદ્ધિં પ્રાપ્તો યથા બ્રહ્મ તથાપ્નોતિ નિબોધ મે’ — અહીં ‘સિદ્ધિ’ નામ અંતઃકરણની શુદ્ધિનું છે, જેનું વર્ણન પૂર્વશ્લોકમાં આવેલા ‘અસક્તબુદ્ધિઃ’, ‘જિતાત્મા’, અને ‘વિગતસ્પૃહઃ’ પદોથી થયું છે. જેનું અંતઃકરણ એટલું શુદ્ધ થઈ ગયું છે કે તેનામાં કિંચિત્માત્ર પણ કોઈ પ્રકારની કામના, મમતા અને આસક્તિ નથી રહી, તેને માટે કદી કિંચિત્માત્ર પણ કોઈ વસ્તુ, વ્યક્તિ, પરિસ્થિતિ વગેરેની જરૂરિયાત નથી પડતી અર્થાત્ તેને માટે કંઈ પણ પ્રાપ્ત કરવાનું બાકી નથી રહેતું. એટલા માટે તેને સિદ્ધ કહ્યો છે.

લોકમાં તો એવું કહેવામાં આવે છે કે મનગમતી ચીજ મળી ગઈ તો સિદ્ધિ થઈ ગઈ, અણિમા વગેરે સિદ્ધિઓ મળી ગઈ તો સિદ્ધિ થઈ ગઈ. પરંતુ વાસ્તવમાં એ સિદ્ધિ નથી. કેમકે તેમાં પરાધીનતા હોય છે, કોઈ વાતની ઊણપ રહે છે, અને કોઈ વસ્તુ, પરિસ્થિતિ વગેરેની જરૂરિયાત પડે છે. આથી જે સિદ્ધિમાં કિંચિત્ માત્ર પણ કામના પેદા ન થાય, તે જ વાસ્તવમાં સિદ્ધિ છે. જે સિદ્ધિ મળતાં કામના વધતી રહે, તે સિદ્ધિ વાસ્તવમાં સિદ્ધિ નથી,

પરંતુ એક બંધન જ છે.

અંતઃકરણની શુદ્ધિરૂપી સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલો સાધક જ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. તે જે કમથી બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે, તેને મારી પાસેથી સમજ — ‘નિબોધ મે.’ કારણ કે સાંખ્યયોગની જે સારભૂત વાતો છે, તે સાંખ્યયોગીને માટે અત્યંત આવશ્યક છે અને તે વાતોને સમજવાની ઘણી જ જરૂરિયાત છે.

‘નિબોધ’ પદનું તાત્પર્ય એ છે કે સાંખ્યયોગમાં ક્રિયા અને સામગ્રીની પ્રધાનતા નથી; પરંતુ તે તત્ત્વને સમજવાની પ્રધાનતા છે. આ જ અધ્યાયના તેરમા શ્લોકમાં પણ સાંખ્યયોગીના વિષયમાં ‘નિબોધ’ પદ આવ્યું છે.

‘સમાસેનૈવ કૌન્તેય નિષ્ઠા જ્ઞાનસ્ય યા પરા’ — સાંખ્યયોગીની જે આખરી સ્થિતિ છે, જેનાથી વધીને સાધકની કોઈ સ્થિતિ નથી હોઈ શકતી, તે જ જ્ઞાનની પરા નિષ્ઠા કહેવાય છે. તે પરા નિષ્ઠાને અર્થાત્ બ્રહ્મને જે સાંખ્યયોગનો સાધક પ્રાપ્ત થાય છે, તેને હું સંક્ષેપથી કહીશ અર્થાત્ તેની સારભૂત વાતો કહીશ.

પરિશિષ્ટ ભાવ : અહીં ‘સિદ્ધિમ્’ પદનો અર્થ છે — સાધનારૂપી કર્મયોગથી થનારી અંતઃકરણની પૂર્ણ શુદ્ધિ, જે પ્રાપ્ત થયા પછી કર્મયોગી જ્ઞાનયોગમાં અથવા ભક્તિયોગમાં ઇચ્છે ત્યાં જઈ શકે છે.

તાવદ્ કર્માણિ કુર્વિત ન નિર્વિદ્યેત યાવતા । મત્કથાશ્રવણાદૌ વા શ્રદ્ધા યાવન્ન જાયતે ॥

(શ્રીમદ્ભા. ૧૧/૨૦/૮)

‘ત્યાં સુધી કર્મ કરવું જોઈએ, જ્યાં સુધી ભોગોથી વૈરાગ્ય ન થઈ જાય અથવા જ્યાં સુધી મારી લીલા-કથાના શ્રવણ-કીર્તન વગેરેમાં શ્રદ્ધા ન ઉત્પન્ન થાય.’

જો કર્મયોગીમાં જ્ઞાનના સંસ્કાર હશે તો તે જ્ઞાનમાર્ગે જશે અને જો ભક્તિના સંસ્કાર હશે તો તે ભક્તિમાર્ગમાં જશે.

જો કોઈ એક માર્ગનો આગ્રહ ન હોય તો કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ અને ભક્તિયોગ — ત્રણે ‘સાધન’ રૂપે પણ છે અને ‘સાધ્ય’ રૂપે પણ છે. સાધનરૂપે તો ત્રણે અલગ-અલગ છે, પરંતુ સાધ્યરૂપે ત્રણે એક જ છે. તેથી ગીતામાં ક્યાંક તો ભગવાને ભક્તિ દ્વારા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ અર્થાત્ સાધન-ભક્તિથી સાધ્ય-જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ બતાવી છે — ‘મયિ યાનન્યયોગેન ભક્તિરવ્યભિચારિણી’ (૧૩/૧૦), ‘માં ચ યોડવ્યભિચારેણ... બ્રહ્મભૂયાય કલ્પતે’ (૧૪/૨૬), અને ક્યાંક જ્ઞાનથી ભક્તિની પ્રાપ્તિ અર્થાત્ સાધન-જ્ઞાનથી સાધ્ય-ભક્તિની પ્રાપ્તિ બતાવી છે — ‘સન્નિયમ્યેન્દ્રિયગ્રામં સર્વત્ર... સર્વભૂતહિતે રતાઃ’ (૧૨/૪), ‘બ્રહ્મભૂતઃ પ્રસન્નાત્મા... મદ્ભક્તિં લભતે પરામ્’ (૧૮/૫૪).

ભગવાને પ્રથમ ‘સ્વકર્મણા તમભ્યર્થ્ય સિદ્ધિં વિન્દતિ માનવઃ’ (૧૮/૪૬) — આ પદોથી કર્મયોગ દ્વારા ભક્તિની સિદ્ધિ બતાવી છે અને અહીં ‘સિદ્ધિં પ્રાપ્તો યથા બ્રહ્મ’ પદો દ્વારા કર્મયોગ દ્વારા જ્ઞાનયોગની સિદ્ધિ બતાવે છે. પાંચમા અધ્યાયમાં પણ સાધનારૂપી કર્મયોગથી જ્ઞાનયોગની શીઘ્ર સિદ્ધિ બતાવી છે — ‘યોગયુક્તો મુનિર્બ્રહ્મ નચિરેણાધિગચ્છતિ’ (૫/૬).

સંબંધ — જ્ઞાનની પરા નિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરવાને માટે કઈ સાધનસામગ્રીની આવશ્યકતા છે, તેને આગળના ત્રણ શ્લોકોમાં બતાવે છે.

બુદ્ધ્યા વિશુદ્ધ્યા યુક્તો ધૃત્યાત્માનં નિયમ્ય ચ ।

શબ્દાદીન્વિષયાંસ્ત્યક્ત્વા રાગદ્વેષૌ વ્યુદસ્ય ચ ॥ ૫૧ ॥

વિવિક્તસેવી લઘ્વાશી યતવાક્કાયમાનસઃ ।

ધ્યાનયોગપરો નિત્યં વૈરાગ્યં સમુપાશ્રિતઃ ॥ ૫૨ ॥

અહંકારં બલં દર્પં કામં ક્રોધં પરિગ્રહમ્ ।

વિમુચ્ય નિર્મમઃ શાન્તો બ્રહ્મભૂયાય કલ્પતે ॥ ૫૩ ॥

વિશુદ્ધ્યા	= (જે) વિશુદ્ધ (સાત્ત્વિકી)	નિયમ્ય	= નિયમન કરીને,	અહંકારમ્	= અહંકાર,
બુદ્ધ્યા	= બુદ્ધિથી	યતવાક્કાય-	= શરીર, વાણી અને	બલમ્	= બળ,
યુક્તઃ	= યુક્ત,	માનસઃ	મનને વશ કરીને,	દર્પમ્	= દર્પ,
વૈરાગ્યમ્	= વૈરાગ્યને	શબ્દાદીન્	= શબ્દાદિ	કામમ્	= કામ,
સમુપાશ્રિતઃ	= આશ્રિત,	વિષયાન્	= વિષયોનો	ક્રોધમ્	= ક્રોધ
વિવિક્તસેવી	= એકાંતનું સેવન કરવાવાળો (અને)	ત્યક્ત્વા	= ત્યાગ કરીને	ચ	= અને
લઘ્વાશી	= નિયમિત ભોજન કરવાવાળો (સાધક)	ચ	= અને	પરિગ્રહમ્	= પરિગ્રહથી
ધૃત્યા	= ધૈર્યપૂર્વક	રાગદ્વેષૌ	= રાગ-દ્વેષને	વિમુચ્ય	= રહિત થઈને (અને)
આત્માનમ્	= ઇન્દ્રિયોનું	વ્યુદસ્ય	= છોડીને	નિર્મમઃ	= મમતારહિત (તથા)
		નિત્યમ્	= નિરન્તર	શાન્તઃ	= શાંત થઈને
		ધ્યાન-	= ધ્યાનયોગ પરાયણ	બ્રહ્મભૂયાય	= બ્રહ્મપ્રાપ્તિને
		યોગપરઃ	થઈ જાય છે (તે)	કલ્પતે	= પાત્ર બની જાય છે.

ટીકા — ‘બુદ્ધ્યા વિશુદ્ધ્યા યુક્તઃ’ — જે સાંખ્યયોગી સાધક પરમાત્મતત્ત્વને પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છે છે, તેની બુદ્ધિ વિશુદ્ધ અર્થાત્ સાત્ત્વિકી (ગીતા અ. ૧૮/૩૦) હોય. તેની બુદ્ધિનો વિવેક સ્પષ્ટ હોય, તેમાં કિંચિત્ માત્ર પણ સંદેહ ન હોય.

આ સાંખ્યયોગના પ્રકરણમાં સહુથી પહેલાં બુદ્ધિનું નામ આવ્યું છે. આનું તાત્પર્ય એ છે કે સાંખ્યયોગીને માટે જે વિવેકની આવશ્યકતા છે, તે વિવેક બુદ્ધિમાં જ પ્રગટ થાય છે. તે વિવેકથી તે જડતાનો ત્યાગ કરે છે.

‘વૈરાગ્યં સમુપાશ્રિતઃ’ — જેવી રીતે સંસારી લોકો રાગપૂર્વક વસ્તુ, વ્યક્તિ, વગેરેને આશ્રિત રહે છે, એમને પોતાનો આશ્રય, સહારો માને છે, એવી જ રીતે સાંખ્યયોગનો સાધક વૈરાગ્યને આશ્રિત રહે છે, અર્થાત્ જનસમુદાય, સ્થાન વગેરે સાથે તેની સ્વાભાવિક જ નિર્લિપ્તતા બનેલી રહે છે. લૌકિક અને પારલૌકિક સઘળા ભોગોથી તેનો દૃઢ વૈરાગ્ય હોય છે.

‘વિવિક્તસેવી’ — સાંખ્યયોગના સાધકનો સ્વભાવ, તેની રુચિ સ્વતઃ-સ્વાભાવિક એકાંતમાં રહેવાની હોય છે. એકાંતસેવનની રુચિ થવી એ તો ઉત્તમ છે, પરંતુ તેનો આગ્રહ નહિ હોવો જોઈએ અર્થાત્ એકાંત ન મળતાં મનમાં વિક્ષેપ કે ક્ષોભ નહિ થવો જોઈએ. આગ્રહ ન હોવાથી રુચિ હોવા છતાં પણ એકાંત ન મળે, પરંતુ જનસમુહ મળે, ખૂબ શોરબકોર-ઘોંઘાટ હોય, તોપણ સાધક કંટાળશે નહિ અર્થાત્ સિદ્ધિ-અસિદ્ધિમાં સમાન રહેશે. પરંતુ આગ્રહ હશે તો તે કંટાળી જશે, જનસમુહ સહી નહિ શકે. આથી સાધકનો સ્વભાવ તો એકાંતમાં રહેવાનો જ હોવો જોઈએ, પરંતુ એકાંત ન મળે તો તેના અંતઃકરણમાં ક્ષોભ નહિ થવો જોઈએ. કારણ કે ક્ષોભ થવાથી અંતઃકરણમાં સંસારની મહત્તા આવે છે અને સંસારની મહત્તા આવતાં ક્ષોભ થાય છે કે જે ધ્યાનયોગમાં બાધક છે.

‘એકાંતમાં રહેવાથી સાધના અધિક થશે, મન ભગવાનમાં સારી રીતે લાગશે; અંતઃકરણ નિર્મળ બનશે’ — આ બાબતોને લીધે મનમાં જે પ્રસન્નતા થાય છે, તે સાધનામાં સહાયક થાય છે. પરંતુ ‘એકાંતમાં કોલાહલ-ઘોંઘાટ કરવાવાળો કોઈ નહિ હોય; આથી ત્યાં નિદ્રા સારી આવશે, ત્યાં કોઈ પણ રીતે બેસી જઈએ તો કોઈ જોનાર નહિ હોય, ત્યાં બધી રીતે આરામ રહેશે, એકાંતમાં રહેવાથી લોકો પણ વધારે માન-બડાઈ, આદર કરશે’ — આ વાતોને

લીધે મનમાં જે પ્રસન્નતા થાય છે, તે સાધનામાં બાધક હોય છે; કેમકે આ બધો ભોગ છે. સાધકે આ સુખ-સુવિધાઓમાં ફસાવું નહિ જોઈએ, પરંતુ તેનાથી સદા સાવધાન રહેવું જોઈએ.

‘લઘ્વાશી’ — સાધકનો સ્વભાવ સ્વલ્પ અર્થાત્ સાત્ત્વિક અને થોડું ભોજન કરવાનો હોય. ભોજનના વિષયમાં હિત, મિત અને મેધ્ય — આ ત્રણ બાબતો બતાવવામાં આવી છે. ‘હિત’નું તાત્પર્ય એ છે કે — ભોજન શરીરને અનુકૂળ હોય. ‘મિત’નું તાત્પર્ય એ છે કે — ભોજન ન તો વધારે કરે અને ન ઓછું કરે, પરંતુ જેટલા ભોજનથી શરીર-નિર્વાહ થઈ જાય, તેટલું ભોજન કરવું (ગીતા-૬/૧૬). ભોજનથી શરીર પુષ્ટ થઈ જશે — એવા ભાવથી ભોજન ન કરવું. બલ્કે માત્ર ઔષધિની જેમ ક્ષુધા-નિવૃત્તિ માટે જ ભોજન કરવું, જેથી સાધનામાં વિઘ્ન ન આવે. મેધ્યનું તાત્પર્ય છે — ભોજન પવિત્ર હોય.

‘ધૃત્યાત્માનં નિયમ્ય ચ’ — સાંસારિક ગમે તેટલાં પ્રલોભનો સામે આવવા છતાં પણ બુદ્ધિને પોતાના ધ્યેય પરમાત્મતત્ત્વથી વિચલિત ન થવા દેવી — આવી દૃઢ સાત્ત્વિકી ધૃતિ (ગીતા અ. ૧૮/૩૩)ના દ્વારા ઇન્દ્રિયોનું નિયમન કરવું અર્થાત્ તેમને મર્યાદામાં રાખવી. આઠેય પહોર એવી જાગૃતિ રહે કે ઇન્દ્રિયો દ્વારા સાધનાની વિરુદ્ધ કોઈ પણ ચેષ્ટા ન થાય.

‘યતવાક્કાયમાનસઃ’ — શરીર, વાણી અને મનને સંયત (વશમાં) કરવાં એ પણ સાધકને માટે બહુ જ જરૂરી છે (ગીતા અ. ૧૭/૧૪ થી ૧૬). આથી તે શરીરથી વૃથા ન ફરે, જોવા-જાણવાના શોખ માટે કોઈ પ્રવાસ ન કરે. વાણીથી વૃથા વાતચીત ન કરે, આવશ્યક લાગે તો જ બોલે, અસત્ય ન બોલે, નિંદા-ચાડી ન કરે. મનથી રાગપૂર્વક સંસારનું ચિંતન ન કરે, પરંતુ પરમાત્માનું ચિંતન કરે.

‘શબ્દાદીન્વિષયાંસ્ત્યક્ત્વા’ — ધ્યાનને સમયે બહારના જેટલા સંબંધો છે કે જે વિષયરૂપથી આવે છે અને જેનાથી સંયોગજન્ય સુખ થાય છે, તે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ — પાંચેય વિષયોનો સ્વરૂપથી જ ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ. કારણ કે વિષયોનું રાગપૂર્વક સેવન કરવાવાળો ધ્યાનયોગની સાધના નથી કરી શકતો. જો વિષયોનું રાગપૂર્વક સેવન કરશે તો ધ્યાનમાં વૃત્તિઓ (બહિર્મુખ થવાથી) નહિ લાગે અને વિષયોનું ચિંતન થશે.

‘રાગદ્વેષૌ વ્યુદસ્ય ચ’ — સાંસારિક વસ્તુઓ મહત્વની છે, ખૂબ કામની છે, ઉપયોગી છે — એવો જે ભાવ છે, તેનું નામ ‘રાગ’ છે. તાત્પર્ય એ છે કે અંતઃકરણમાં અસત વસ્તુનો જે રંગ ચઢેલો છે, તે ‘રાગ’ છે. અસત વસ્તુ વગેરેમાં રાગ હોય અને કોઈ તેમની પ્રાપ્તિમાં વિઘ્ન નાખે છે, તો તેના પ્રત્યે દ્વેષ થઈ જાય છે.

અસત સંસારના કોઈ અંશમાં રાગ થઈ જાય તો બીજા અંશમાં દ્વેષ થઈ જાય છે — આ નિયમ છે. જેમ કે, શરીરમાં રાગ થઈ જાય તો શરીરને અનુકૂળ વસ્તુમાત્રમાં રાગ થઈ જાય છે અને પ્રતિકૂળ વસ્તુમાત્રમાં દ્વેષ થઈ જાય છે.

સંસારની સાથે રાગથી પણ સંબંધ જોડાય છે અને દ્વેષથી પણ સંબંધ જોડાય છે. રાગવાળી વાતનું પણ ચિંતન થાય છે અને દ્વેષવાળી વસ્તુનું પણ ચિંતન થાય છે. એટલા માટે સાધક ન રાગ કરે અને ન દ્વેષ કરે.

‘ધ્યાનયોગપરો નિત્યમ્’ — સાધક દરરોજ ધ્યાનયોગ પરાયણ રહે અર્થાત્ ધ્યાનના સિવાય બીજી કોઈ સાધના ન કરે. ધ્યાનને સમયે તો ધ્યાન કરે જ, વ્યવહારને સમયે અર્થાત્ ચાલતાં-ફરતાં, ખાતાં-પીતાં, કામધંધો કરતી વેળાએ પણ આ ધ્યાન (ભાવ) સદા ચાલુ રહે કે વાસ્તવમાં એક પરમાત્માના સિવાય સંસારની સ્વતંત્ર સત્તા છે જ નહિ (ગીતા અ. ૧૮/૨૦).

‘અહંકારં બલં દર્પ.....વિમુચ્ય’ — ગુણોને લીધે પોતાનામાં જે એક વિશેષતા દેખાય છે, તેને ‘અહંકાર’ કહે છે. જબરજસ્તીથી વિશેષતાથી મનમાન્યું કરવાનો જે આગ્રહ (હઠ) હોય છે, તેને ‘બળ’ કહે છે. જમીન-જાગીર વગેરે બાહ્ય ચીજોની વિશેષતાને લીધે જે ધમંડ હોય છે, તેને ‘દર્પ’ કહે છે. ભોગ, પદાર્થો તથા અનુકૂળ પરિસ્થિતિ મળી જાય, એ ઈચ્છાનું નામ ‘કામ’ છે. પોતાના સ્વાર્થ અને અભિમાનમાં ઠેસ લાગતાં બીજાઓનું અનિષ્ટ કરવા

માટે જે દાહાત્મક વૃત્તિ પેદા થાય છે, તેને ‘ક્રોધ’ કહે છે. ભોગબુદ્ધિથી, સુખ-સાહ્યબી માટે ચીજોનો જે સંગ્રહ કરવામાં આવે છે, તેને ‘પરિગ્રહ’^૧ કહે છે.

સાધક ઉપર્યુક્ત અહંકાર, બળ, દર્પ, કામ, ક્રોધ અને પરિગ્રહ — આ બધાનો ત્યાગ કરી દે છે.

‘નિર્મમઃ’ — પોતાની પાસે નિર્વાહપૂરતી જે વસ્તુઓ છે અને કર્મ કરવા માટે શરીર, ઈન્દ્રિયો વગેરે જે સાધનો છે, તેઓમાં મમતા અર્થાત્ આત્મભાવ ન થાય.^૨ પોતાનું શરીર, વસ્તુ વગેરે જે આપણને પ્રિય લાગે છે, તે બધું નિરંતર ઉપલબ્ધ રહે એવી ઈચ્છા ન થવી એ ‘નિર્મમ’ થવું છે.

જે વ્યક્તિઓ અને વસ્તુઓને આપણે પોતાની માનીએ છીએ, તે આજથી સો વર્ષો પહેલાં પણ પોતાની ન હતી અને સો વર્ષો પછી પણ પોતાની નહિ રહે. આથી જે પોતાની નહિ રહે, તેમનો ઉપયોગ કે સેવા તો કરી શકીએ છીએ, પરંતુ તેમને પોતાની માનીને પોતાની પાસે નથી રાખી શકતા. જો તેમને પોતાની પાસે નથી રાખી શકતા તો ‘તેઓ પોતાનાં નથી’ એવું માનવામાં શું વાંધો છે? તેમને પોતાની ન માનવાથી સાધક નિર્મમ બની જાય છે.

‘શાન્તઃ’ — અસત સંસારની સાથે સંબંધ રાખવાથી જ અંતઃકરણમાં અશાંતિ, ક્ષોભ વગેરે પેદા થાય છે. જડતા સાથે સર્વથા સંબંધ-વિચ્છેદ થતાં અશાંતિ કદી પાસે આવતી જ નથી. પછી રાગદ્વેષ ન રહેવાથી સાધક હરહમેશ શાંત રહે છે.

‘બ્રહ્મભૂયાય કલ્પતે’ — મમતારહિત અને શાંત મનુષ્ય (સાંખ્યયોગનો સાધક) પરમાત્મપ્રાપ્તિનો અધિકારી બની જાય છે અર્થાત્ અસતનો સર્વથા સંબંધ છૂટતાં જ તેનામાં બ્રહ્મપ્રાપ્તિની યોગ્યતા, સામર્થ્ય આવી જાય છે. કારણ કે જ્યાં સુધી અસત પદાર્થોની સાથે સંબંધ રહે છે, ત્યાં સુધી પરમાત્મપ્રાપ્તિનું સામર્થ્ય નથી આવતું.

સંબંધ — ઉપર્યુક્ત સાધનસામગ્રીથી નિષ્ઠા પ્રાપ્ત થઈ જતાં શું થાય છે — તેને આગળના શ્લોકમાં બતાવે છે.

બ્રહ્મભૂતઃ પ્રસન્નાત્મા ન શોચતિ ન કાઙ્ક્ષતિ ।

સમઃ સર્વેષુ ભૂતેષુ મદ્વક્તિં લભતે પરામ્ ॥ ૫૪ ॥

૧. બ્રહ્મચારી, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસી — આ બધાને માટે તો સ્વરૂપથી જ પરિગ્રહ (સંગ્રહ)નો ત્યાગ છે. જો ગૃહસ્થમાં પણ કોઈ સુખ-ભોગબુદ્ધિથી સંગ્રહ ન કરે, કેવળ બીજાઓની સેવા, હિતને માટે જ સંગ્રહ કરે તો તે પણ પરિગ્રહ નથી.
૨. કેવળ સાંસારિક વ્યવહારને માટે વસ્તુઓમાં આત્મભાવ રાખવો એ દોષ નથી, પરંતુ તેમને સદાને માટે પોતાની માની લેવી એમાં દોષ છે.

બ્રહ્મભૂતઃ = (તે) બ્રહ્મરૂપ બનેલો	ન = ન (કશાયની)	સમઃ = સમભાવ રાખનાર
પ્રસન્નાત્મા = પ્રસન્ન મનવાળો (સાધક)	કાંક્ષતિ = આકાંક્ષા કરે છે;	(સાધક)
ન = ન તો	(એવો)	પરામ્, = મારી પરાભક્તિને
(કોઈના માટે)	સર્વેષુ = બધાંય	મદ્ભક્તિમ્
શોચતિ = શોક કરે છે (કે)	ભૂતેષુ = પ્રાણીઓમાં	લભતે = પ્રાપ્ત થાય છે.

ટીકા — ‘બ્રહ્મભૂતઃ’ — જ્યારે અંતઃકરણમાં વિનાશશીલ વસ્તુઓનું મહત્ત્વ મટી જાય છે, ત્યારે અંતઃકરણની અહંકાર, ઘમંડ વગેરે વૃત્તિઓ શાંત થઈ જાય છે અર્થાત્ તેઓનો ત્યાગ થઈ જાય છે. પછી પોતાની પાસે જે વસ્તુઓ છે, તેઓમાં પણ મમતા નથી રહેતી. મમતા ન રહેવાથી સુખ અને ભોગબુદ્ધિથી વસ્તુઓનો સંગ્રહ નથી થતો. જ્યારે સુખ અને ભોગબુદ્ધિ નાશ પામે છે, ત્યારે અંતઃકરણમાં આપોઆપ-સ્વાભાવિક જ શાંતિ આવી જાય છે.

આ રીતે સાધક જ્યારે અસતથી પર થઈ જાય છે, ત્યારે તે બ્રહ્મપ્રાપ્તિને પાત્ર બનતાં તેની બ્રહ્મભૂત-અવસ્થા સ્વતઃ થઈ જાય છે. એને માટે તેણે કંઈ કરવું નથી પડતું. આ અવસ્થામાં ‘હું બ્રહ્મસ્વરૂપ છું અને બ્રહ્મ મારું સ્વરૂપ છે’ એવો તેને પોતાની દૃષ્ટિથી અનુભવ થઈ જાય છે. આ જ અવસ્થાને અહીં (અને ગીતા અ. ૫/૨૪માં પણ) ‘બ્રહ્મભૂતઃ’ પદથી કહેવામાં આવી છે.

‘પ્રસન્નાત્મા’ — જ્યારે અંતઃકરણમાં અસત વસ્તુઓનું મહત્ત્વ થઈ જાય છે, ત્યારે તે વસ્તુઓને પ્રાપ્ત કરવાની કામના પેદા થઈ જાય છે. કામના પેદા થતાં જ અંતઃકરણની શાંતિનો ભંગ થઈ જાય છે અને અશાંતિ (ક્ષોભ) પેદા થઈ જાય છે. પરંતુ જ્યારે અસત વસ્તુઓનું મહત્ત્વ દૂર થાય છે, ત્યારે સાધકના ચિત્તમાં સ્વાભાવિક જ પ્રસન્નતા રહે છે. અપ્રસન્નતાનું કારણ દૂર થવાથી ફરીથી કદી અપ્રસન્નતા થતી જ નથી. કારણ કે સાંખ્યયોગી સાધકના અંતઃકરણમાં પોતાના સહિત સંસારનો અભાવ અને પરમાત્મતત્ત્વનો ભાવ અટલ રહે છે.

‘ન શોચતિ ન કાંક્ષતિ’ — એ પ્રસન્નતાની પિછાણ એ છે કે તે શોક-ચિંતા નથી કરતો. સાંસારિક ગમે તેટલીયે મોટી હાનિ થઈ જાય, તોપણ તે શોક નથી કરતો અને ‘અમુક પરિસ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ જાય’ — એવી ઈચ્છા પણ નથી કરતો. તાત્પર્ય એ છે કે ઉત્પન્ન અને નષ્ટ થવાવાળી તથા આવવા-જવાવાળી પરિવર્તનશીલ પરિસ્થિતિ, વસ્તુ, વ્યક્તિ, પદાર્થ વગેરેના બનવા-બગડવાથી

તેના પર કોઈ અસર જ નથી થતી. જે પરમાત્મામાં તે અટલરૂપથી સ્થિત છે, તેના પર આવવા-જવાવાળી પરિસ્થિતિઓની અસર થઈ જ કેવી રીતે શકે છે?

‘સમઃ સર્વેષુ ભૂતેષુ’ — જ્યાં સુધી સાધકમાં કિંચિત્માત્ર પણ હર્ષશોક, રાગદ્વેષ વગેરે દ્વન્દ્વો રહે છે, ત્યાં સુધી તે સર્વત્ર વ્યાપ્ત પરમાત્માની સાથે અભિન્નતાનો અનુભવ નથી કરી શકતો. અભિન્નતાનો અનુભવ ન થવાથી તે પોતાને સઘળાં પ્રાણીઓમાં સમભાવ નથી રાખી શકતો. પરંતુ જ્યારે સાધક હર્ષશોક વગેરે દ્વન્દ્વોથી સર્વથા મુક્ત થઈ જાય છે, ત્યારે પરમાત્માની સાથે આપમેળે-સ્વાભાવિક અભિન્નતા (કે જે સદાથી જ હતી)નો અનુભવ થઈ જાય છે. પરમાત્માની સાથે અભિન્નતા થવાથી, પોતાનું કોઈ વ્યક્તિત્વ^૧ ન રહેવાથી અર્થાત્ ‘હું છું’ એ રૂપે પોતાની કોઈ અલગ સત્તા ન રહેવાથી તે સઘળાં પ્રાણીઓમાં સમાન બની જાય છે. જેવી રીતે પરમાત્મા સઘળાં પ્રાણીઓમાં સમાન છે — ‘સમોઽહં સર્વભૂતેષુ’ (ગીતા અ. ૯/૨૯), એવી જ રીતે તે પણ સઘળાં પ્રાણીઓમાં સમાન થઈ જાય છે.

તે સઘળાં પ્રાણીઓમાં સમાન કેવી રીતે થાય છે? જેવી રીતે — મનોરાજ્ય અને સ્વપ્નમાં જે વિવિધ સૃષ્ટિ થાય છે, તેમાં મન જ અનેક રૂપો ધારણ કરે છે અર્થાત્ તે સૃષ્ટિ મનોમયી હોય છે. મનોમયી હોવાથી જેવી રીતે બધી સૃષ્ટિમાં મન છે અને મનમાં બધી સૃષ્ટિ છે, એવી જ રીતે બધાં પ્રાણીઓમાં (આત્મરૂપે) તે છે અને તેનામાં સઘળાં પ્રાણીઓ છે (ગીતા અ. ૬/૨૯). આને જ અહીં ‘સમઃ સર્વેષુ ભૂતેષુ’ કહ્યું છે.

‘મદ્ભક્તિં લભતે પરામ્’ — જ્યારે સમરૂપ પરમાત્માની સાથે અભિન્નતા થવાથી સાધકનો સર્વત્ર સમભાવ થઈ જાય છે, ત્યારે તેનું પરમાત્મામાં પ્રતિક્ષણે વર્ધમાન એક વિલક્ષણ આકર્ષણ, ખેંચાણ, અનુરાગ થઈ જાય છે. તેને જ અહીં પરાભક્તિ કહી છે.

૧. વ્યક્તિત્વ તેને કહે છે, જેમાં મનુષ્ય પોતાની સત્તા અલગ માને છે અને જેનાથી બંધન થાય છે.

પાંચમા અધ્યાયના ચોવીસમા શ્લોકમાં જેવી રીતે | ‘સ યોગી બ્રહ્મનિર્વાણં બ્રહ્મભૂતોઽધિગચ્છતિ’, એવી જ રીતે બ્રહ્મભૂત અવસ્થા પછી બ્રહ્મનિર્વાણની પ્રાપ્તિ બતાવી છે — અહીં બ્રહ્મભૂત-અવસ્થા પછી પરાભક્તિની પ્રાપ્તિ બતાવી છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : જ્ઞાનયોગના જે સાધકમાં ભક્તિના સંસ્કાર હોય છે, જે પોતાના અભિપ્રાયનો આગ્રહ રાખતો નથી, મુક્તિ અર્થાત્ સંસાર સાથેના સંબંધ-વિચ્છેદને જ સર્વોપરી માનતો નથી અને ભક્તિનું ખંડન, નિંદા કરતો નથી, તેને મુક્તિમાં સંતોષ થતો નથી. તેથી તેને મુક્તિ પ્રાપ્ત થયા પછી ભક્તિ (પ્રેમ)ની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે.

જે પોતાની દૃષ્ટિથી અર્થાત્ પોતાની માન્યતાથી બ્રહ્મરૂપ બનેલો છે, બ્રહ્મ થયો નથી, તેના માટે અહીં ‘બ્રહ્મભૂતઃ’ પદ આવ્યું છે. બ્રહ્મભૂત થયા પછી જીવનો બ્રહ્મ સાથે તાત્વિક સંબંધ (સાધર્મ્ય) થઈ જાય છે — ‘મમ્ સાધર્મ્યમાગતાઃ’ (ગીતા — ૧૪/૨). તાત્વિક સંબંધ થવો એ જ મુક્તિ છે. પછી સર્વત્ર પરિપૂર્ણ અનંતબ્રહ્માંડનાયક પરમાત્મામાં પોતે પોતાને વિલીન (સમર્પિત) કરી દેવાથી પરમાત્મા સાથે આત્મીય સંબંધ (અભિન્નતા) થઈ જાય છે — ‘જ્ઞાની ત્વાત્મૈવ મે મતમ્’ (ગીતા — ૭/૧૮). આત્મીય સંબંધ થવો એ જ પરાભક્તિ (પ્રેમ)ની પ્રાપ્તિ છે.

જ્ઞાનમાર્ગમાં જડતાનો ત્યાગ મુખ્ય છે. જડતાનો ત્યાગ વિવેક-સાધ્ય છે. વિવેકપૂર્વક જડતાનો ત્યાગ કરવાથી ત્યાજ્ય વસ્તુના સંસ્કાર શેષ રહી શકે છે, જેનાથી દાર્શનિક મતભેદો પેદા થાય છે. પરંતુ પ્રેમની પ્રાપ્તિ થતાં ત્યાજ્ય વસ્તુના સંસ્કાર રહેતા નથી; કારણ કે ભક્ત ત્યાગ નથી કરતો, બલકે સર્વને ભગવાનનું સ્વરૂપ માને છે — ‘સદસચ્ચાહમ્’ (ગીતા — ૮/૧૮). પ્રેમની પ્રાપ્તિ વિવેકસાધ્ય નથી, બલકે વિશ્વાસસાધ્ય છે. વિશ્વાસમાં માત્ર ભગવત્કૃપા પર જ ભરોસો છે. આ માટે જેની અંદર ભક્તિના સંસ્કાર હોય છે, તેને ભગવત્કૃપા મુક્તિમાં સંતુષ્ટ થવા દેતી નથી, બલકે મુક્તિના રસ (અખંડરસ)ને ફિક્કો કરીને પ્રેમનો રસ (અનંતરસ) પ્રદાન કરે છે.

સંસારના સંબંધથી અશાંતિ થાય છે, તેથી કર્મયોગમાં સંસાર સાથે સંબંધ છૂટ્યા પછી ‘શાંત આનંદ’ મળે છે. જ્ઞાનયોગમાં નિજસ્વરૂપમાં સ્થિતિ થવાથી નિજાનંદ અર્થાત્ ‘અખંડ આનંદ’ મળે છે. ભક્તિયોગમાં ભગવાન સાથે અભિન્નતા થવાથી પરમાનંદ અર્થાત્ ‘અનંત આનંદ’ (પ્રતિક્ષણ વર્ધમાન પ્રેમ) મળે છે.

—■—

સંબંધ — હવે આગળના શ્લોકમાં પરાભક્તિનું ફળ બતાવે છે.

ભક્ત્યા મામભિજ્ઞનાતિ યાવાન્યશ્ચાસ્મિ તત્ત્વતઃ ।

તતો માં તત્ત્વતો જ્ઞાત્વા વિશતે તદનન્તરમ્ ॥ ૫૫ ॥

ભક્ત્યા	= (એ) પરાભક્તિ દ્વારા	અસ્મિ	= હું, - (તેને)	તત્ત્વતઃ	= તત્ત્વથી
મામ્	= મને,	તત્ત્વતઃ	= તત્ત્વથી	જ્ઞાત્વા	= જાણીને
યાવાન્	= હું જેટલો હું	અભિજ્ઞનાતિ	= જાણી લે છે.	તદનન્તરમ્	= તત્કાળ
થ	= અને	તતઃ	= પછી (એ ભક્તિના પ્રભાવે)	વિશતે	= મારામાં પ્રવેશી
યઃ	= જે	મામ્	= મને		જાય છે.

ટીકા — ‘ભક્ત્યા મામભિજ્ઞનાતિ’ — જ્યારે પરમાત્મતત્ત્વમાં આકર્ષણ, અનુરાગ થઈ જાય છે, ત્યારે સાધક પોતે તે પરમાત્માને સર્વથા સમર્પિત થઈ જાય છે, તે તત્ત્વથી અભિન્ન થઈ જાય છે. પછી તેનું અલગ કોઈ (સ્વતંત્ર) અસ્તિત્વ નથી રહેતું અર્થાત્ તેના અહંભાવનો અતિસૂક્ષ્મ અંશ પણ નથી રહેતો. એટલા માટે તેને પ્રેમસ્વરૂપા પ્રેમાભક્તિ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. તે ભક્તિથી પરમાત્મતત્ત્વનો વાસ્તવિક બોધ થઈ જાય છે.

બ્રહ્મભૂત-અવસ્થા થઈ જતાં સંસારના સંબંધનો તો

સર્વથા ત્યાગ થઈ જાય છે, પરંતુ ‘હું બ્રહ્મ હું, હું શાંત હું, હું નિર્વિકાર હું’, એવો સૂક્ષ્મ અહંભાવ રહી જાય છે. આ અહંભાવ જ્યાં સુધી રહે છે, ત્યાં સુધી પરિચ્છિન્નતા અને પરાધીનતા રહે છે. કારણ કે આ અહંભાવ પ્રકૃતિનું કાર્ય છે અને પ્રકૃતિ ‘પર’ છે; એટલા માટે પરાધીનતા રહે છે. પરમાત્મા તરફ આકૃષ્ટ થવાથી, પરાભક્તિ પ્રાપ્ત થતાં જ આ અહંભાવ નાશ પામે છે.^૧ આ અહંભાવ સંપૂર્ણપણે નાશ થવાથી જ તત્ત્વનો વાસ્તવિક બોધ થાય છે.

‘યાવાન્’ – સાતમા અધ્યાયના આરંભમાં ભગવાને અર્જુનને ‘સમગ્ર’-રૂપ સાંભળવાની આજ્ઞા આપી કે મારામાં જેનું મન આસક્ત થઈ ગયું છે, જેને મારો જ આશ્રય છે, તે અનન્યભાવથી મારી સાથે દૃઢતાપૂર્વક સંબંધ રાખીને મારા જે સમગ્રરૂપને જાણી લે છે, તેને તું સાંભળ. આ જ વાત ભગવાને સાતમા અધ્યાયના અંતમાં કહી કે જરામરણથી મુક્તિ પામવા માટે જેઓ મારો આશ્રય લઈને યત્ન કરે છે, તેઓ બ્રહ્મ, સંપૂર્ણ અધ્યાત્મ અને સંપૂર્ણ કર્મને અર્થાત્ સંપૂર્ણ નિર્ગુણ-વિષયને જાણી લે છે અને અધિભૂત, અધિદેવ અને અધિયજ્ઞ સહિત મને અર્થાત્ સઘળા સગુણ-વિષયને જાણી લે છે.

આ રીતે નિર્ગુણ અને સગુણ સિવાય રામ, કૃષ્ણ, શિવ, ગણેશ, શક્તિ, સૂર્ય વગેરે અનેક રૂપોમાં પ્રગટ થઈને પરમાત્મા લીલા કરે છે, તેમને પણ જાણી લેવાં – આને જ પરાભક્તિથી ‘યાવાન્’ અર્થાત્ સમગ્રરૂપને જાણવું કહે છે.

‘યશ્ચાસ્મિ તત્ત્વતઃ’ – તે જ પરમાત્મા અનેક રૂપોમાં, અનેક આકૃતિઓમાં, અનેક શક્તિઓને સાથે લઈને, અનેક કાર્યો કરવા માટે વારંવાર પ્રગટ થાય છે, અને તે જ પરમાત્મા અનેક સંપ્રદાયોમાં દરેકની ભાવના અનુસાર અનેક ઈષ્ટદેવોના રૂપમાં રહેલા છે. વાસ્તવમાં પરમાત્મા એક જ છે. આ રીતે હું જે છું – તેને તત્ત્વથી જાણી લે છે.

‘તતો માં તત્ત્વતો જ્ઞાત્વા વિશતે તદનન્તરમ્’ – એવા મને તત્ત્વથી જાણીને તત્કાળ^૧ મારામાં પ્રવિષ્ટ થઈ જાય છે અર્થાત્ મારી સાથે ભિન્નતાનો જે ભાવ હતો, તે સર્વથા નાશ પામે છે.

તત્ત્વથી જાણતાં તેનામાં જે અજાણપણું હતું, તે સર્વથા નાશ પામે છે અને તે તે તત્ત્વમાં પ્રવિષ્ટ થઈ જાય છે. આ જ પૂર્ણતા છે અને આમાં જ મનુષ્યજન્મની સાર્થકતા છે.

વિશેષ વાત

જીવનો પરમાત્મામાં પ્રેમ (રતિ, પ્રીતિ કે આકર્ષણ)

આપમેળે છે. પરંતુ જ્યારે આ જીવ પ્રકૃતિની સાથે સંબંધ જોડી લે છે, ત્યારે તે પરમાત્માથી વિમુખ થઈ જાય છે, અને તેનું સંસારમાં આકર્ષણ થઈ જાય છે. આ આકર્ષણ જ વાસના, સ્પૃહા, કામના, આશા, તૃષ્ણા વગેરે નામોથી કહેવામાં આવે છે.

આ વાસના વગેરેનો જે વિષય (પ્રકૃતિજન્ય પદાર્થો) છે, તે ક્ષણભંગુર અને પરિવર્તનશીલ છે તથા આ જીવાત્મા પોતે, નિત્ય અને અપરિવર્તનશીલ છે, પરંતુ આવું હોવા છતાં પણ પ્રકૃતિની સાથે તાદાત્મ્ય હોવાથી એ પરિવર્તનશીલમાં આકૃષ્ટ થઈ જાય છે. આનાથી તેને મળતું તો કંઈ નથી, પરંતુ ‘કંઈક મળશે’ – આ ભ્રમ અને વાસનાને કારણે એ જન્મમરણના ચક્કરમાં પડીને મહાન દુઃખ પામતો રહે છે. આનાથી છૂટવાને માટે ભગવાને યોગ બતાવ્યો છે. આ યોગ જડતાથી સંબંધ-વિચ્છેદ કરીને પરમાત્માની સાથે નિત્યયોગનો અનુભવ કરાવી દે છે.

ગીતામાં મુખ્યરૂપે ત્રણ યોગ કહ્યા છે – કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ અને ભક્તિયોગ. આ ત્રણે ઉપર વિચાર કરવામાં આવે તો ભગવાનનો પ્રેમ ત્રણેય યોગોમાં છે. કર્મયોગમાં તેને ‘કર્તવ્યરતિ’ કહે છે અર્થાત્ તે રતિ કર્તવ્યમાં થાય છે – ‘સ્વે સ્વે કર્મણ્યભિરતઃ’ (અ. ૧૮/૪૫). [કર્મયોગની આ રતિ અંતે આત્મરતિમાં પરિણત થઈ જાય છે (ગીતા અ. ૨/૫૫; ૩/૧૭) અને જે કર્મયોગીના ભક્તિના સંસ્કારો છે, તેની આ રતિ ભગવદ્રતિમાં પરિણત થઈ જાય છે.] જ્ઞાનયોગમાં તે જ પ્રેમને ‘આત્મરતિ’ કહે છે અર્થાત્ તે રતિ સ્વરૂપમાં હોય છે – ‘યોડન્તઃસુખોડન્તરામઃ’ (અ. ૫/૨૪) અને ભક્તિયોગમાં તે જ પ્રેમને ‘ભગવદ્રતિ’ કહે છે અર્થાત્ તે રતિ ભગવાનમાં હોય છે^૨ – ‘તુષ્યન્તિ ચ રમન્તિ ચ’ (અ. ૧૦/૮). આ રીતે ત્રણે યોગોમાં રતિ હોવા છતાં પણ ગીતામાં ‘ભગવદ્રતિ’નો વિશેષરૂપે મહિમા ગાવામાં આવ્યો છે.

તપસ્વી, જ્ઞાની અને કર્મી – આ ત્રણેયથી પણ યોગી

૧. જાણવા અને પ્રાપ્ત કરવામાં કાળભેદ નથી હોતો.

૨. ભગવાનમાં રતિ કે પ્રીતિ પ્રગટ થાય છે આત્મીયતાથી. પરમાત્માનો અંશ હોવાથી પરમાત્મા સાથે જીવનો અનાદિકાળથી સ્વતઃસિદ્ધ સંબંધ છે. પોતાની ચીજ આપોઆપ પ્રિય લાગે છે. આથી આત્મભાવ પ્રગટ થતાં જ ભગવાન આપોઆપ વ્હાલા લાગે છે. પ્રેમમાં કદી સમાપ્ત ન થવાવાળો અલૌકિક, વિલક્ષણ આનંદ છે. તે આનંદ પ્રાપ્ત થતાં મનુષ્યમાં આપોઆપ નિર્વિકારતા આવી જાય છે. પછી કામ, ક્રોધ, લોભ, મદ, મત્સર કોઈ પણ વિકાર પેદા થઈ જ નથી શકતા. પારમાર્થિક આનંદ ન મળવાથી જ કામ વગેરે વિકારો પેદા થાય છે અર્થાત્ આનંદ ન મળવાથી નાશવાન વસ્તુઓથી સુખ લેવાથી ઈચ્છા થાય છે, જેનાથી બધા વિકારો પેદા થાય છે.

ઉત્પત્તિવિનાશશીલ વસ્તુઓની સાથે મમતા કરવાથી જ આ જીવ ભગવાનથી વિમુખ થઈ જાય છે. વિમુખતા થવા છતાં પણ ભગવાનની પ્રીતિ કદી દૂર થઈ નથી શકતી. નાસ્તિકમાં નાસ્તિક પણ આપત્તિ આવતાં પોકારી ઊઠે છે કે કોઈ ઈશ્વર હોય તો રક્ષા કરે!

(સમતાવાળો) શ્રેષ્ઠ છે (ગીતા અ. ૬/૪૬). તાત્પર્ય એ છે કે જડતાની સાથે સંબંધ રાખીને બહુ ભારે તપ કરવાથી, ઘણાં બધાં શાસ્ત્રોનું (અનેક પ્રકારનું) જ્ઞાન સંપાદન કરવાથી અને યજ્ઞ, દાન, તીર્થ વગેરેનાં મોટાં-મોટાં અનુષ્ઠાનો કરવાથી જે કંઈ પ્રાપ્ત થાય છે, તે બધું અનિત્ય જ હોય છે, પરંતુ યોગીને નિત્યતત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. આથી તપસ્વી, જ્ઞાની અને કર્મી — આ ત્રણેયથી ‘યોગી’ શ્રેષ્ઠ છે. આ પ્રકારના કર્મયોગી, જ્ઞાનયોગી, હઠયોગી, લયયોગી વગેરે બધા યોગીઓમાં પણ ભગવાને ‘ભક્તિયોગી’ને સર્વશ્રેષ્ઠ બતાવ્યો છે (ગીતા અ. ૬/૪૭). આ જ ભક્તિયોગી ભગવાનના સમગ્રરૂપને જાણી લે છે. સાંખ્યયોગી પણ પરાભક્તિ દ્વારા તે સમગ્રરૂપને જાણી લે છે. એ જ સમગ્રરૂપનું વર્ણન અહીં ‘યાવાન્’ પદથી થયું છે.^૧

આ પ્રકરણના આરંભમાં ‘અંતઃકરણની શુદ્ધિરૂપી સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલો સાધક જે રીતે બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે’ — આ કહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી અને બતાવ્યું કે ધ્યાનયોગને પરાયણ થવાથી તે વૈરાગ્યને પ્રાપ્ત થાય છે. વૈરાગ્યથી અહંકાર વગેરેનો ત્યાગ કરીને મમતારહિત થઈને શાંત થાય છે. ત્યારે તે બ્રહ્મપ્રાપ્તિને પાત્ર થાય છે. પાત્ર થતાં જ તેની બ્રહ્મભૂત-અવસ્થા થઈ જાય છે. બ્રહ્મભૂત-અવસ્થા થતાં સંસારના સંબંધથી જે રાગ-દ્વેષ, હર્ષ-શોક વગેરે દ્વન્દ્વો થતાં હતાં, તે સર્વથા દૂર થાય છે અને એ રીતે તે સઘળાં પ્રાણીઓમાં સમાન થઈ જાય છે. સમાન થઈ જતાં પરાભક્તિ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. તે પરાભક્તિ જ વાસ્તવિક પ્રીતિ છે. એ પ્રીતિથી પરમાત્માના સમગ્રરૂપનો બોધ થઈ જાય છે. બોધ થતાં જ તે તત્ત્વમાં પ્રવેશ થઈ જાય છે — ‘વિશતે તદનન્તરમ્’.

અનન્યભક્તિથી તો મનુષ્ય ભગવાનને તત્ત્વથી

જાણી શકે છે, એમનામાં પ્રવિષ્ટ થઈ શકે છે અને એમનાં દર્શન પણ કરી શકે છે (ગીતા અ. ૧૧/૫૪); પરંતુ સાંખ્યયોગી ભગવાનને તત્ત્વથી જાણીને એમનામાં પ્રવિષ્ટ તો થાય છે, પરંતુ ભગવાન તેને દર્શન આપવા માટે વિવશ નથી થતા. કારણ કે તેની સાધના પહેલેથી જ વિવેકપ્રધાન રહી છે, એટલા માટે તેને દર્શનની ઈચ્છા નથી થતી. દર્શન ન થવા છતાં તેનામાં કોઈ ઊણપ નથી રહેતી; ઊણપ માનવી નહિ જોઈએ.

અહીં તે તત્ત્વમાં પ્રવિષ્ટ થઈ જવું એ જ અનિર્વચનીય પ્રેમની પ્રાપ્તિ છે. આ જ પ્રેમને નારદભક્તિસૂત્રમાં પ્રતિક્ષણે વર્ધમાન કહ્યો છે.^૨ આ પ્રેમમાં સર્વથા પૂર્ણતા થઈ જાય છે અર્થાત્ તેને માટે કરવાનું, જાણવાનું ને પામવાનું કંઈ પણ બાકી નથી રહેતું. તેના માટે ન કરવાનો રાગ રહે છે, ન જાણવાની જિજ્ઞાસા રહે છે, ન જીવવાની આશા રહે છે, ન મરવાનો ભય રહે છે ને ન પામવાની લાલચ રહે છે.

જ્યાં સુધી ભગવાનમાં પરાભક્તિ અર્થાત્ પરમ પ્રેમ નથી થતો, ત્યાં સુધી બ્રહ્મભૂત-અવસ્થામાં પણ ‘હું બ્રહ્મ છું’ એવો સૂક્ષ્મ અહંકાર રહે છે. જ્યાં સુધી લેશમાત્ર પણ અહંકાર રહે છે, ત્યાં સુધી પરિચ્છિન્નતાનો અત્યંત અભાવ નથી થતો. પરંતુ ‘હું બ્રહ્મ છું’ એવો સૂક્ષ્મ અહંભાવ, ત્યાં સુધી જન્મમરણનું કારણ નથી બનતો, જ્યાં સુધી તેનામાં પ્રકૃતિજન્ય ગુણોનો સંગ નથી થતો; કેમકે ગુણોનો સંગ થવાથી જ બંધન થાય છે — ‘કારણં ગુણસંકોડસ્ય સદસઘોનિજન્મસુ’ (ગીતા અ. ૧૩/૨૧). ઉદાહરણાર્થ — ગાઢ નિદ્રામાંથી જાગતાં સાધારણ મનુષ્યમાત્રને સહુથી પહેલાં એ અનુભવ થાય છે કે ‘હું છું’. એવો અનુભવ થતાં જ જ્યારે નામ, રૂપ, સ્થળ, કાળ, જાતિ વગેરેની સાથે પોતાનો સંબંધ જોડાઈ જાય છે, ત્યારે ‘હું છું’ એવો અહંભાવ

૧. ગીતામાં ‘યાવાન્’ ને જ ‘વાસુદેવઃ સર્વમ્’ (૭/૧૮) કહ્યું છે. તે જ તત્ત્વને સત-અસત, પરા-અપરા, પુરુષ-પ્રકૃતિ, ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ વગેરે બે રૂપોમાં બતાવ્યું છે, અને તે જ તત્ત્વને સત-અસતથી પર પણ બતાવ્યું છે — ‘ત્વમક્ષરં સદસત્તત્પરં યત્’ (૧૧/૩૭). એ તત્ત્વને ગીતામાં ત્રણ રૂપોથી પણ બતાવ્યું છે — અપરા, પરા અને અહમ્ (૭/૫-૬), ક્ષેત્ર, ક્ષેત્રજ અને મામ્ (૧૩/૧-૨) તેમ જ ક્ષર, અક્ષર અને પુરુષોત્તમ (૧૫/૧૬-૧૭), આ ત્રણેના (આઠમા અધ્યાયના આરંભમાં અર્જુનના પૂછવાથી) ભગવાને છ ભેદ બતાવ્યા છે — ‘અપરા’ — ક્રિયા અને પદાર્થ, ‘પરા’ — સામાન્ય જીવ અને કારક પુરુષ, તેમ જ ‘અહમ્’ — નિર્ગુણ અને સગુણ.

આ છ ભેદોને દૃષ્ટાંતના રૂપમાં આ રીતે સમજવા — જળતત્ત્વ એક હોવા છતાં પણ તેના છ ભેદો છે; તેમાં પરમાણુરૂપે જળ નિર્ગુણ બ્રહ્મ છે, વરાળરૂપે જળ સગુણ પરમાત્મા છે, વાદળરૂપે જળ કારક પુરુષ (બ્રહ્મા) છે, બુંદોના રૂપમાં જળ સામાન્ય જીવ છે, વર્ષારૂપે જળ સૃષ્ટિરચનારૂપી ક્રિયા છે, અને બરફરૂપે જળ (પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ વગેરે) પદાર્થ છે.

૨. ગુણરહિતં કામનારહિતં પ્રતિક્ષણવર્ધમાનમવિચ્છિન્નં સૂક્ષ્મતરમનુભવરૂપમ્ । (નારદભક્તિસૂત્ર ૫૪)

આ પ્રેમ ગુણરહિત છે, કામનારહિત છે, પ્રતિક્ષણે વધતો રહે છે, વિચ્છેદરહિત છે, સૂક્ષ્મથી પણ સૂક્ષ્મતર છે અને અનુભવરૂપ છે.

શુભ-અશુભ કર્મોનું કારણ બની જાય છે, જેનાથી જન્મ-મરણનું ચક્ર ચાલતું રહે છે. પરંતુ જે ઊંચા દરજ્જાનો સાધક હોય છે અર્થાત્ જેની નિરંતર બ્રહ્મભૂત-અવસ્થા રહે છે, તેના સાત્ત્વિક જ્ઞાન (અ. ૧૮/૨૦)માં બધી જગાએ જ પોતાના સ્વરૂપનો બોધ રહે છે. પરંતુ જ્યાં સુધી સાધકનો સત્ત્વગુણની સાથે સંબંધ રહે છે, ત્યાં સુધી નિદ્રાથી જાગતાં તત્કાળ ‘હું બ્રહ્મ છું’ અથવા ‘સર્વ કંઈ એક પરમાત્મા જ છે’ — એવી વૃત્તિ પકડાઈ જાય છે અને માલૂમ પડે છે કે નિદ્રામાં આ વૃત્તિ છૂટી ગઈ હતી, જાણે કે તેની ભૂલ થઈ ગઈ હતી અને હવે પાછળથી તે તત્ત્વની જાગૃતિ થઈ ગઈ છે, સ્મૃતિ આવી ગઈ છે. ગુણાતીત થઈ જતાં અર્થાત્ ગુણો સાથે

સર્વથા સંબંધ-વિચ્છેદ થતાં વિસ્મૃતિ અને સ્મૃતિ — એવી બે અવસ્થાઓ નથી રહેતી અર્થાત્ નિદ્રામાં ભૂલ થઈ ગઈ અને હવે સ્મૃતિ આવી ગઈ — એવો અનુભવ નથી થતો, પરંતુ નિદ્રા તો કેવળ અંતઃકરણમાં આવી હતી, પોતાનામાં નહિ, પોતાનું સ્વરૂપ તો જેમ છે તેમ રહ્યું — એવો અનુભવ રહે છે. તાત્પર્ય એ છે કે નિદ્રાનું આવવું અને તેમાંથી જાગવું — આ બન્ને પ્રકૃતિમાં જ છે, એવો તેનો સ્પષ્ટ અનુભવ રહે છે. આ જ અવસ્થાને ચૌદમા અધ્યાયના બાવીસમા શ્લોકમાં કહી છે કે પ્રકાશ અર્થાત્ નિદ્રાથી જાગવું અને મોહ અર્થાત્ નિદ્રાનું આવવું — આ બન્નેમાં ગુણાતીત પુરુષના કિંચિત્માત્ર પણ રાગ-દ્વેષ નથી હોતા.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ‘હું જેટલો છું અને જે છું (યાવાન્યશ્ચાસ્મિ) — આ વાત સગુણની જ છે; કારણ કે ‘યાવાન્ તાવાન્’ નિર્ગુણમાં હોઈ શકતું જ નથી, બલકે સગુણમાં જ હોઈ શકે છે. ચતુઃશ્લોકી ભાગવતમાં પણ ભગવાને ‘યાવાન્’ પદનો પ્રયોગ કરીને બ્રહ્માજ્ઞને કહ્યું છે -

યાવાનહં યથાભાવો યદ્રૂપગુણકર્મકઃ । તથૈવ તત્ત્વવિજ્ઞાનમસ્તુ તે મદનુગ્રહાત્ ॥

(શ્રીમદ્ભા. ૨/૮/૩૧)

‘હું જેટલો છું, જે ભાવવાળો છું, જે રૂપ, ગુણ અને કર્મોવાળો છું, તે મારા (સ્વરૂપના) તત્ત્વનો યથાર્થ અનુભવ તમને મારી કૃપાથી જેવો છે તેવો જ થઈ જાય.’

‘યાવાન્ યશ્ચામિ’નું વર્ણન ભગવાને સાતમા અધ્યાયના ત્રીસમા શ્લોકમાં ‘સાધિભૂતાધિદૈવં માં સાધિયશં ચ યે વિદુઃ’ પદોમાં કર્યું હતું. આથી સગુણની વિશેષતા તથા પ્રધાનતા સિદ્ધ થાય છે.

જ્ઞાનમાર્ગ પર ચાલવાવાળાને જ્યારે (જ્ઞાનોત્તરકાળમાં) ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તેનામાં તત્ત્વથી જાણવું (જ્ઞાત્વા) અને પ્રવિષ્ટ થવું (વિશતે) — આ બે જ થાય છે, દર્શન નથી થતાં. તેનામાં કોઈ ખામી તો રહેતી નથી, પરંતુ તેને દર્શનની ઈચ્છા નથી હોતી. પરંતુ શરૂઆતથી જ ભક્તિમાર્ગ પર ચાલવાવાળાને તત્ત્વ જાણવા (જ્ઞાતુમ્) અને પ્રવિષ્ટ થવા (પ્રવેષ્ટુમ્) સિવાય ભગવાનનાં દર્શન (દ્રષ્ટુમ્) પણ થાય છે (ગીતા અગિયારમા અધ્યાયનો ચોપનમો શ્લોક). આ માટે જ્ઞાનમાર્ગી સંતોમાં ભગવત્પ્રેમ (ભક્તિ)ની વાત તો આવે છે, પરંતુ દર્શનની વાત આવતી નથી.

જેમ જુદા-જુદા રસ્તેથી આવનારા વ્યક્તિઓ બારણામાં પ્રવેશ કરે, ત્યારે એકસાથે બધા મળી જાય છે. એ જ પ્રમાણે વિભિન્ન યોગ-માર્ગો પર ચાલનારા સાધકો ભગવાનમાં પ્રવિષ્ટ થતાં (વિશતે) એક થઈ જાય છે અર્થાત્ અહમ્ની સૂક્ષ્મ ગંધ પણ ન રહેવાથી તેમનામાં કોઈ મતભેદો રહેતા નથી.

પ્રેમની બે અવસ્થાઓ હોય છે — (૧) ક્યારેક ભક્ત પ્રેમમાં ડૂબી જાય છે, ત્યારે પ્રેમી અને પ્રેમાસ્પદ બે રહેતા નથી, એક બની જાય છે અને (૨) ક્યારેક ભક્તમાં પ્રેમનો ઊભરો આવે છે, ત્યારે પ્રેમી અને પ્રેમાસ્પદ એક હોવા છતાં પણ લીલા માટે બે થઈ જાય છે. અહીં પ્રથમ અવસ્થાને બતાવવા માટે ‘વિશતે’ પદ આવેલું છે.

— ■ —

સંબંધ — પહેલા શ્લોકમાં અર્જુને સંન્યાસ અને ત્યાગના તત્ત્વના વિષયમાં પૂછ્યું તો તેના ઉત્તરમાં ભગવાને ચોથાથી બારમા શ્લોક સુધી કર્મયોગનું અને એકતાળીસમાથી અડતાળીસમા શ્લોક સુધી કર્મયોગનું તથા સંક્ષેપમાં ભક્તિયોગનું વર્ણન કર્યું; અને તેરમાથી ચાળીસમા શ્લોક સુધી વિચારપ્રધાન સાંખ્યયોગનું તથા ઓગણપચાસમાથી પંચાવનમા શ્લોક સુધી ધ્યાનપ્રધાન સાંખ્યયોગનું તેમ જ સંક્ષેપમાં પરાભક્તિની પ્રાપ્તિનું વર્ણન કર્યું. હવે ભગવાન શરણાગતિની પ્રધાનતાવાળા ભક્તિયોગના વર્ણનનો આરંભ કરે છે.

સર્વકર્માણ્યપિ સદા કુર્વાણો મદ્વ્યપાશ્રયઃ ।

મત્પ્રસાદાદવાપ્નોતિ શાશ્વતં પદમવ્યયમ્ ॥ ૫૬ ॥

મદ્યપાશ્રય: = મારે આશ્રયે	કુર્વાણ: = કરતો હોવા છતાં	અવ્યયમ્ = અવિનાશી
થયેલો ભક્ત	અપિ = પણ	પદમ્ = પરમ પદને
સદા = હમેશાં	મત્રસાદાત્ = મારી કૃપાથી	અવાપ્નોતિ = પ્રાપ્ત થઈ
સર્વકર્માણિ = સઘળાં કર્મોને	શાશ્વતમ્ = શાશ્વત	જાય છે.

ટીકા — ‘મદ્યપાશ્રય:’ — કર્મોનો, કર્મોનાં ફળનો, કર્મોને પૂરાં થવા અથવા ન થવાનો, કોઈ ઘટના, પરિસ્થિતિ, વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરેનો આશ્રય ન હોય. કેવળ મારો જ આશ્રય (સહારો) હોય. આ રીતે જે સર્વથા મારે જ પરાયણ થઈ જાય છે, પોતાનું સ્વતંત્ર કંઈ નથી સમજતો, કોઈ પણ વસ્તુને પોતાની નથી માનતો, સર્વથા મારો આશ્રિત રહે છે, એવા ભક્તને પોતાના ઉદ્ધારને માટે કંઈ કરવું નથી પડતું. તેનો ઉદ્ધાર હું કરી દઉં છું (ગીતા અ. ૧૨/૭); તેને પોતાના જીવનનિર્વાહ કે સાધન-સંબંધી કોઈ વાતની ઊણપ નથી રહેતી; બધાની હું પૂર્તિ કરી દઉં છું (ગીતા અ. ૮/૨૨) — આ મારું સદાનું એક વિધાન છે, નિયમ છે, કે જે સર્વથા મારે શરણે થઈ જવાવાળા દરેક પ્રાણીને પ્રાપ્ત થઈ શકે છે (ગીતા અ. ૮/૩૦ થી ૩૨).

‘સર્વકર્માણ્યપિ સદા કુર્વાણ:’ — અહીં ‘કર્માણિ’ પદની સાથે ‘સર્વ’ અને ‘કુર્વાણ:’ પદની સાથે ‘સદા’ પદ આપવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જે ધ્યાન-પરાયણ સાંખ્યયોગીએ શરીર, વાણી અને મનનું સંયમન કરી લીધું છે અર્થાત્ જેણે શરીર વગેરેની ક્રિયાઓને સંકુચિત કરી લીધી છે અને એકાંતમાં રહીને સદા ધ્યાનયોગમાં લાગેલો રહે છે, તેને જે પદની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે જ પદને લૌકિક, પારલૌકિક, સામાજિક, શારીરિક વગેરે સઘળાં કર્તવ્યકર્મોને હંમેશાં કરતો રહીને પણ મારો આશ્રય લેવાવાળો ભક્ત મારી કૃપાથી પ્રાપ્ત કરી લે છે.

દરેક વ્યક્તિને આ વાત તો સમજમાં આવી જાય છે કે જે એકાંતમાં રહે છે અને સાધન-ભજન કરે છે, તેનું કલ્યાણ થઈ જાય છે; પરંતુ એ વાત સમજમાં નથી આવતી કે જે સદા મશીનની જેમ સંસારનાં બધાં કામો કરે છે, તેનું કલ્યાણ થઈ જાય, એવી કોઈ યુક્તિ નથી દેખાતી, કેમકે એમ તો બધા લોકો કર્મો કરતા જ રહે છે, એટલું જ નહિ, બધા જીવો કર્મ કરતા જ રહે છે, પરંતુ એ બધાનું કલ્યાણ થતું હોય એવું દેખાતું નથી અને શાસ્ત્ર પણ એવું કહેતું નથી! એના ઉત્તરમાં ભગવાન કહે છે — ‘મત્રસાદાત્’. તાત્પર્ય એ છે કે જેણે કેવળ મારો

જ આશ્રય લઈ લીધો છે, તેનું કલ્યાણ મારી કૃપાથી થઈ જશે, કોણ છે મનાઈ કરવાવાળો!

જોકે પ્રાણીમાત્ર પર ભગવાનનું મમત્વ અને કૃપા સદાસર્વદા સ્વતઃસિદ્ધ છે; તોપણ આ મનુષ્ય જ્યાં સુધી અસત સંસારનો આશ્રય લઈને ભગવાનથી વિમુખ રહે છે, ત્યાં સુધી ભગવત્કૃપા તેને માટે ફળીભૂત નથી થતી અર્થાત્ તેનાં કામમાં નથી આવતી. પરંતુ આ મનુષ્ય ભગવાનનો આશ્રય લઈને જેમ-જેમ બીજો આશ્રય છોડતો જાય છે, અને જેમ-જેમ ભગવાનનો આશ્રય દઢ થતો જાય છે, તેમ-તેમ ભગવત્કૃપાનો અનુભવ થતો જાય છે. જ્યારે સર્વથા ભગવાનનો આશ્રય લઈ લે છે, ત્યારે તેને ભગવાનની કૃપાનો પૂર્ણ અનુભવ થઈ જાય છે.

‘અવાપ્નોતિ શાશ્વતં પદમવ્યયમ્’ — સ્વતઃસિદ્ધ પરમપદની પ્રાપ્તિ પોતાનાં કર્મોથી, પોતાના પુરુષાર્થથી અથવા પોતાનાં સાધનથી નથી થતી. એ તો કેવળ ભગવત્-કૃપાથી જ થાય છે. શાશ્વત અવ્યયપદ સર્વોત્કૃષ્ટ છે. તે જ પરમપદને ભક્તિમાર્ગમાં પરમધામ, સત્યલોક, વૈકુંઠલોક, ગોલોક, સાકેતલોક વગેરે કહે છે અને જ્ઞાનમાર્ગમાં વિદેહ-કૈવલ્ય, મુક્તિ, સ્વરૂપસ્થિતિ વગેરે કહે છે. તે પરમપદ તત્ત્વથી એક હોવા છતાં પણ માર્ગો અને ઉપાસનાઓનો ભેદ હોવાથી ઉપાસકોની દૃષ્ટિએ ભિન્ન-ભિન્ન કહેવામાં આવે છે (ગીતા અ. ૮/૨૧; ૧૪/૨૭). ભગવાનનો ચિન્મયલોક એક સ્થળવિશેષમાં હોવા છતાં પણ બધી જગાએ વ્યાપકરૂપથી પરિપૂર્ણ છે. જ્યાં ભગવાન છે, ત્યાં જ એમનો લોક પણ છે; કેમકે ભગવાન અને એમનો લોક તત્ત્વથી એક જ છે. ભગવાન સર્વત્ર બિરાજમાન છે; આથી એમનો લોક પણ સર્વત્ર બિરાજમાન (સર્વવ્યાપી) છે. જ્યારે ભક્તની અનન્ય નિષ્ઠા સિદ્ધ થઈ જાય છે, ત્યારે પરિચ્છિન્નતાનો અત્યંત અભાવ થઈ જાય છે અને તે જ લોક તેની સમક્ષ પ્રગટ થઈ જાય છે અર્થાત્ તેને અહીં જીવતેજીવત જ તે લોકની દિવ્ય લીલાઓનો અનુભવ થવા લાગે છે. પરંતુ જે ભક્તની એવી ધારણા રહે છે કે તે દિવ્ય લોક એક સ્થળ-વિશેષમાં જ છે, તો તેને તે લોકની પ્રાપ્તિ શરીર છોડવાથી જ થાય છે. તેને લેવાને માટે ભગવાનના પાર્ષદો આવે છે અને ક્યાંક-ક્યાંક સ્વયં ભગવાન પણ આવે છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : જ્ઞાનયોગી માટે તો ભગવાને કહ્યું કે તે બધા વિષયોનો ત્યાગ કરીને સંયમપૂર્વક નિરંતર ધ્યાનપરાયણ રહે, ત્યારે તે અહંતા, મમતા, કામ, ક્રોધ વગેરેનો ત્યાગ કરીને બ્રહ્મપ્રાપ્તિનો અધિકારી બને છે. (અઢારમા અધ્યાયનો એકાવનમો, બાવનમો અને ત્રેપનમો શ્લોક). પરંતુ ભક્તને માટે અહીં કહ્યું કે તે પોતાના વર્ણ-આશ્રમ અનુસાર બધાં વિહિત કર્મોને સદા કરતો રહીને પણ મારી કૃપાથી પરમપદને પામે છે, કારણ કે તેણે મારો આશ્રય લીધો છે - ‘મદ્વ્યપાશ્રયઃ’. તાત્પર્ય એ છે કે ભગવાનના ચરણોનો આશ્રય લેવાથી સુગમતાથી કલ્યાણ થઈ જાય છે. ભક્તને પોતાનું કલ્યાણ જાતે કરવું પડતું નથી, બલકે પોતાના બળ, વિદ્યા વગેરેનો સહેજ પણ આશ્રય ન રાખીને માત્ર વિશ્વાસપૂર્વક ભગવાનનો આશ્રય લેવાથી ભગવત્કૃપા જ તેનું કલ્યાણ કરી દે છે - ‘મત્પ્રસાદાદવાપ્નોતિ શાશ્વતં પદમવ્યયમ્’. ભગવાન પણ માત્ર ભક્તના આશ્રયને જુએ છે.^૧ તેના દોષને જોતા નથી. રામાયણમાં આવ્યું છે કે -

રહતિ ન પ્રભુ ચિત ચૂક કિએ કી । કરત સુરતિ સય બાર હિએ કી ॥

(બાલ ૨૯/૩)

જન અવગુન પ્રભુ માન ન કાઠી । દીન બન્ધુ અતિ મૃદુલ સુભાઠી ॥

(ઉત્તર ૧/૩)

‘મદ્વ્યપાશ્રયઃ’નો અર્થ છે - મારો વિશેષ આશ્રય અર્થાત્ અનન્ય આશ્રય, જેમાં બીજા કોઈનો કિંચિત્માત્ર પણ આશ્રય ન હોય.

એક બાનિ કરુનાનિધાન કી । સો પ્રિય જાકે ગતિ ન આન કી ॥

(માનસ, અરણ્ય ૧૦/૪)

—■—

સંબંધ - પૂર્વશ્લોકમાં પોતાનું સામાન્ય વિધાન (નિયમ) બતાવીને હવે ભગવાન આગળના શ્લોકમાં અર્જુનને માટે વિશેષરૂપે આજ્ઞા આપે છે.

યેતસા સર્વકર્માણિ મયિ સંન્યસ્ય મત્પરઃ ।

બુદ્ધિયોગમુપાશ્રિત્ય મચ્ચિત્તઃ સતતં ભવ ॥ ૫૭ ॥

યેતસા	= ચિત્તથી	મત્પરઃ	= મારે પરાયણ થઈને	સતતમ્	= નિરંતર
સર્વકર્માણિ	= સંપૂર્ણ કર્મો		(તથા)	મચ્ચિત્તઃ	= મારામાં
મયિ	= મારામાં	બુદ્ધિયોગમ્	= સમતાનો		ચિત્તવાળો
સંન્યસ્ય	= અર્પણ કરીને	ઉપાશ્રિત્ય	= આશ્રય લઈને	ભવ	= થઈ જા.

ટીકા - [આ શ્લોકમાં ભગવાને ચાર વાતો બતાવી છે -

(૧) ‘યેતસા સર્વકર્માણિ મયિ સંન્યસ્ય’ - સઘળાં કર્મોને ચિત્તથી મને અર્પણ કરી દે.

(૨) ‘મત્પરઃ’ - પોતાને મને અર્પણ કરી દે.

(૩) ‘બુદ્ધિયોગમુપાશ્રિત્ય’ - સમતાનો આશ્રય લઈને સંસાર સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ કરી લે.

(૪) ‘મચ્ચિત્તઃ સતતં ભવ’ - નિરંતર મારામાં ચિત્તવાળો થઈ જા અર્થાત્ મારી સાથે અટલ સંબંધ કરી લે.]

‘યેતસા સર્વકર્માણિ મયિ સંન્યસ્ય’ - ચિત્તથી કર્મોને અર્પિત કરવાનું તાત્પર્ય એ છે કે મનુષ્ય ચિત્તથી દૃઢતાથી એ માની લે કે મન, બુદ્ધિ, ઈન્દ્રિયો, શરીર વગેરે અને

સંસારનાં વ્યક્તિ, પદાર્થ, ઘટના, પરિસ્થિતિ વગેરે બધાંના માલિક ભગવાન જ છે. આમાંથી કોઈ પણ ચીજ કોઈની વ્યક્તિગત નથી. કેવળ આ વસ્તુઓનો સદુપયોગ કરવા માટે જ ભગવાને વ્યક્તિગત અધિકાર આપ્યો છે. ભગવાને આપેલા આ અધિકારને પણ ભગવાનને અર્પણ કરી દેવાનો છે.

શરીર, ઈન્દ્રિયો, મન વગેરેથી જે કંઈ શાસ્ત્રવિહિત સાંસારિક કે પારમાર્થિક ક્રિયાઓ થાય છે, તે બધી ભગવાનની મરજીથી જ થાય છે. મનુષ્ય તો કેવળ અહંકારને કારણે તેઓને પોતાની માની લે છે. તે ક્રિયાઓમાં જે મમત્વ છે, તેને પણ ભગવાનને અર્પણ કરી દેવાનું છે; કેમકે તે મમત્વ કેવળ મૂર્ખતાથી માનવામાં આવ્યું છે, વાસ્તવમાં છે નહિ. એટલા માટે તેઓમાંથી મમત્વનો ભાવ

બિલકુલ છોડી દેવો જોઈએ અને તે બધા પર ભગવાનની મહોર લગાડી દેવી જોઈએ.

‘મત્પરઃ’ — ભગવાન જ મારા પરમ આશ્રય છે, એમના સિવાય મારું કંઈ નથી, પામવાનું પણ કંઈ નથી, કોઈની પાસેથી લેવાનું પણ કંઈ નથી અર્થાત્ સ્થળ, કાળ, વસ્તુ, વ્યક્તિ, ઘટના, પરિસ્થિતિ વગેરે સાથે મારું કિંચિત્માત્ર કોઈ પ્રયોજન નથી — આવો અનન્યભાવ થઈ જવો એ જ ભગવાનને પરાયણ થવું છે.

એક વાત ખાસ ધ્યાન આપવાની છે. રૂપિયા-પૈસા, કુટુંબ, શરીર વગેરેને મનુષ્ય પોતાનાં માને છે અને મનમાં એમ સમજે છે કે અમે આ બધાના માલિક બની ગયા, અમારું આમના પર આધિપત્ય છે; પરંતુ વાસ્તવમાં આ વાત તદ્દન અસ્થાને છે, નર્ચો વહેમ છે અને બહુ મોટો ભ્રમ છે. જે કોઈ ચીજને પોતાની માની લે છે, તે તે ચીજનો ગુલામ બની જાય છે અને તે ચીજ તેની માલિક બની જાય છે. પછી તે ચીજના વિના તે રહી નથી શકતો. આથી જે ચીજોને મનુષ્ય પોતાની માની લે છે, તે બધી તેના પર સવાર થઈ જાય છે અને તે પ્રોતે તુચ્છ થઈ જાય છે. તે ચીજ ચાહે રૂપિયા હોય, ચાહે કુટુંબી હોય, ચાહે શરીર હોય, ચાહે વિદ્યાબુદ્ધિ વગેરે હોય. આ બધી ચીજો પ્રાકૃત છે અને પોતાનાથી ભિન્ન છે, પર છે. આમને આધીન થવું એ જ પરાધીન થવું છે.

ભગવાન સ્વકીય છે, પોતાના છે. એમને મનુષ્ય પોતાના માનશે તો તેઓ મનુષ્યને વશ થઈ જશે. ભગવાનના હૃદયમાં ભક્તોનો જેટલો આદર છે તેટલો આદર કરવાવાળો સંસારમાં બીજો કોઈ નથી. ભગવાન ભક્તના દાસ બની જાય છે અને તેને પોતાનો મુકુટમણિ બનાવી લે છે — ‘હું તો છું ભગતોનો દાસ ભગતો મારા મુકુટમણિ’, પરંતુ સંસાર મનુષ્યનો દાસ બનીને તેને પોતાનો મુકુટમણિ નહિ બનાવે. તે તો તેને પોતાનો દાસ બનાવીને પદદલિત જ કરશે. એટલા માટે કેવળ ભગવાનને શરણે થઈને સર્વથા એમને જ પરાયણ થઈ જવું જોઈએ.

‘બુદ્ધિયોગમુપાશ્રિત્ય’ — સંપૂર્ણ ગીતા જોઈએ તો તેમાં સમતાનો બહુ ભારે મહિમા છે. મનુષ્યમાં એક સમતા આવી ગઈ તો તે જ્ઞાની, ધ્યાની, યોગી, ભક્ત વગેરે સર્વ કંઈ બની જશે. પરંતુ જો તેનામાં સમતા નહિ આવી તો સારાંસારાં લક્ષણો રહેવા છતાં પણ ભગવાન તેને પૂર્ણ નથી માનતા. એ સમતા મનુષ્યમાં સ્વાભાવિક રહે છે. માત્ર પરિવર્તનશીલ પરિસ્થિતિઓની સાથે મળીને તે સુખી-દુઃખી થઈ જાય છે. એટલા માટે મનુષ્યે સાવધાન રહેવું જોઈએ કે, પરિવર્તનશીલ પરિસ્થિતિઓની સાથે હું નથી. સુખ

આવ્યું, અનુકૂળ પરિસ્થિતિ આવી તોપણ હું છું અને સુખ ચાલ્યું ગયું, અનુકૂળ પરિસ્થિતિ ચાલી ગઈ તોપણ હું છું. એવી જ રીતે દુઃખ આવ્યું, પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ આવી તોપણ હું છું અને દુઃખ ચાલ્યું ગયું, પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ ચાલી ગઈ તોપણ હું છું. આથી સુખદુઃખમાં, અનુકૂળતા-પ્રતિકૂળતામાં, હાનિ-લાભમાં હું સદાયે જેમ છું તેમ રહું છું. પરિસ્થિતિઓના બદલાવા છતાં પણ હું નથી બદલાતો, સદા તે જ રહું છું. આ રીતે પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિત રહે. પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિત રહેવાથી સુખ-દુઃખ વગેરેમાં સમતા થઈ જશે. આ સમતા જ ભગવાનની આરાધના છે — ‘સમત્વમારાધનમચ્યુતસ્ય’ (વિષ્ણુપુરાણ ૧/૧૭/૮૦). એટલા જ માટે અહીં ભગવાન બુદ્ધિયોગ અર્થાત્ સમતાનો આશ્રય લેવાને માટે કહે છે.

‘મચ્ચિત્તઃ સતતં ભવ’ — જે પોતાને સર્વથા ભગવાનને સમર્પિત કરી દે છે, તેનું ચિત્ત પણ સર્વથા ભગવાનના ચરણોમાં સમર્પિત થઈ જાય છે. પછી તેના પર ભગવાનનો જે આપમેળે-સ્વાભાવિક અધિકાર છે, તે પ્રગટ થઈ જાય છે અને તેના ચિત્તમાં સ્વયં ભગવાન આવીને બિરાજમાન થઈ જાય છે. આને જ ‘મચ્ચિત્તઃ’ થવું કહે છે.

‘મચ્ચિત્તઃ’ પદની સાથે ‘સતતમ્’ પદ આપવાનો અર્થ એ છે કે નિરંતર મારામાં (ભગવાનમાં) ચિત્તવાળો બની જા. ભગવાનનું નિરંતર ચિંતન ત્યારે જ થશે, જ્યારે ‘હું ભગવાનનો છું’ આ રીતે અહંતા ભગવાન સાથે જોડાઈ જશે. અહંતા ભગવાન સાથે જોડાઈ જતાં ચિત્ત પણ આપમેળે-સ્વાભાવિક ભગવાન સાથે જોડાઈ જાય છે. જેમ કે શિષ્ય બનતાં ‘હું ગુરુનો છું’ આ રીતે અહંતા ગુરુમાં લાગી જતાં ગુરુની યાદ નિરંતર ચાલુ રહે છે. ગુરુનો સંબંધ પોતાની અહંતામાં દૃઢ થઈ જવાને કારણે આ સંબંધની યાદ આવે તોપણ યાદ છે અને યાદ ન આવે તોપણ યાદ છે; કેમકે પોતે નિરંતર રહે છે. આમાં પણ જોઈએ તો ગુરુની સાથે તેણે પોતે સંબંધ જોડ્યો છે; પરંતુ ભગવાનની સાથે આ જીવનો સ્વતઃસિદ્ધ નિત્ય સંબંધ છે. કેવળ સંસારની સાથે સંબંધ જોડવાથી જ નિત્ય સંબંધની વિસ્મૃતિ થઈ છે. આ વિસ્મૃતિને દૂર કરવાને માટે ભગવાન કહે છે કે નિરંતર મારામાં ચિત્તવાળો બની જા.

સાધક કોઈ પણ સાંસારિક કામધંધો કરે, તો તેમાં તે એક સાવધાની રાખે કે પોતાના ચિત્તને તે કામધંધામાં દ્રવિત ન થવા દે, ચિત્તને સંસારની સાથે ભેળવી ન દે અર્થાત્ તદાકાર ન થવા દે, પરંતુ તેમાં પોતાના ચિત્તને કઠોર રાખે. પરંતુ ભગવન્નામનાં જપ, કીર્તન, ભગવત્કથા,

ભગવદ્ચિંતન વગેરે ભગવત્સંબંધી કાર્યોમાં ચિત્તને દ્રવિત કરતો રહે, તલ્લીન કરતો રહે, તે રસમાં ચિત્તને તરબતર કરતો રહે.^૧ આ રીતે કરતા રહેવાથી સાધક બહુ જ જલદી ભગવાનમાં ચિત્તવાળો બની જશે.

પ્રેમ-સંબંધી વિશેષ વાત

ચિત્તથી બધાં કર્મો ભગવાનને અર્પણ કરવાથી સંસાર સાથે નિત્ય-વિયોગ થઈ જાય છે^૨ અને ભગવાનને પરાયણ થવાથી નિત્યયોગ (પ્રેમ) થઈ જાય છે. નિત્યયોગમાં યોગ, નિત્યયોગમાં વિયોગ, વિયોગમાં નિત્યયોગ અને વિયોગમાં વિયોગ — આ ચાર અવસ્થાઓને આ રીતે સમજવી જોઈએ —

જેમ કે, શ્રીરાધા અને શ્રીકૃષ્ણનું પરસ્પર મિલન થાય છે, તો આ ‘નિત્યયોગમાં યોગ’ છે. મિલન થવા છતાં પણ શ્રીજીમાં એવો ભાવ આવી જાય છે કે પ્રિયતમ ક્યાંક ચાલ્યા ગયા છે અને તેઓ એકદમ કહી ઊઠે છે કે ‘ઘડાલા! તમે ક્યાં ચાલ્યા ગયા!’ તો આ ‘નિત્યયોગમાં વિયોગ’ છે. શ્યામસુંદર સામે નથી, પરંતુ મનમાં એમનું જ ગાઢ ચિંતન થઈ રહ્યું છે અને તેઓ મનથી પ્રત્યક્ષ મળતા દેખાઈ રહ્યા છે, તો આ ‘વિયોગમાં નિત્યયોગ’ છે. શ્યામસુંદર થોડા સમયને માટે સામે ના આવ્યા, પરંતુ મનમાં એવો ભાવ છે કે ઘણો જ સમય વીતી ગયો, શ્યામસુંદર મળ્યા નહિ, શું કરું? ક્યાં જાઉં? શ્યામસુંદર કેવી રીતે મળે? તો આ ‘વિયોગમાં વિયોગ’ છે.

વાસ્તવમાં આ ચારેય અવસ્થાઓમાં ભગવાનની સાથે નિત્યયોગ જેમ છે તેમ ચાલુ રહે છે, વિયોગ કદી થતો જ નથી, થઈ શકતો જ નથી અને થવાની સંભાવના પણ નથી. આ જ નિત્યયોગને ‘પ્રેમ’ કહે છે; કેમકે પ્રેમમાં પ્રેમી અને પ્રેમાસ્પદ બન્ને અભિન્ન રહે છે. ત્યાં ભિન્નતા કદી થઈ જ નથી શકતી. પ્રેમનું

આદાનપ્રદાન કરવાને માટે જ ભક્ત અને ભગવાનમાં સંયોગ-વિયોગની લીલા થયા કરે છે.

આ પ્રેમ પ્રતિક્ષણે વર્ધમાન કઈ રીતે છે? જ્યારે પ્રેમી અને પ્રેમાસ્પદ પરસ્પર મળે છે, ત્યારે ‘પ્રિયતમ પહેલાં ચાલ્યા ગયા હતા, એમનાથી વિયોગ થઈ ગયો હતો; હવે ક્યાંક એ ફરીથી ન ચાલ્યા જાય!’^૩ આ ભાવને કારણે પ્રેમાસ્પદના મિલનમાં તૃપ્તિ નથી થતી, સંતોષ નથી થતો. તેઓ ચાલ્યા જશે — આ વાતને લીધે મન વધારે ખેંચાય છે. એટલા માટે આ પ્રેમને પ્રતિક્ષણે વર્ધમાન બતાવ્યો છે.

‘પ્રેમ’ (ભક્તિ)માં ચાર પ્રકારનો રસ અથવા રતિ હોય છે — દાસ્ય, સખ્ય, વાત્સલ્ય અને માધુર્ય. આ રસોમાં દાસ્યથી સખ્ય, સખ્યથી વાત્સલ્ય અને વાત્સલ્યથી માધુર્યરસ શ્રેષ્ઠ છે; કેમકે આમાં ક્રમશઃ ભગવાનના ઐશ્વર્યની વિસ્મૃતિ વધારે થતી જાય છે. પરંતુ જ્યારે આ ચારેયમાંથી કોઈ એક પણ રસ પૂર્ણતામાં પહોંચી જાય છે, ત્યારે તેમાં બીજા રસોની ઊણપ નથી રહેતી અર્થાત્ તેમાં બધા જ રસો આવી જાય છે. જેમ કે, દાસ્યરસ પૂર્ણતામાં પહોંચી જાય છે તો તેમાં સખ્ય, વાત્સલ્ય અને માધુર્ય — ત્રણે રસ આવી જાય છે. આ જ નિયમ અન્ય રસોના વિષયમાં પણ સમજવો જોઈએ. કારણ એ છે કે ભગવાન પૂર્ણ છે, એમનો પ્રેમ પણ પૂર્ણ છે. અપૂર્ણતા તો કેવળ સંસારના સંબંધથી જ આવે છે. એટલા માટે ભગવાનની સાથે કોઈ પણ રીતે રતિ થઈ જશે તો તે પૂર્ણ થઈ જશે, તેમાં કોઈ ઊણપ નહિ રહે.

‘દાસ્ય’ રતિમાં ભક્તનો ભગવાનના પ્રત્યે એવો ભાવ રહે છે કે ભગવાન મારા સ્વામી છે અને હું એમનો સેવક છું. મારા પર એમનો પૂરો અધિકાર છે. તેઓ ચાહે તે કરે, ચાહે તેવી પરિસ્થિતિમાં રાખે અને મારી પાસેથી ચાહે તેવું કામ લે. મારા પર અત્યધિક

૧. કાઠિન્યં વિષયે કુર્યાદ્ દ્રવત્વં ભગવત્પદે । ઉપાયૈઃ શાસ્ત્રનિર્દિષ્ટૈરનુક્ષણમતો બુધઃ ॥ (ભક્તિરસાયન ૧/૩૨)

૨. વાસ્તવમાં સંસારની સાથે કદી સંયોગ થઈ નથી શકતો. તેનો તો નિત્ય જ વિયોગ રહે છે. જેમ કે, મનમાં કોઈ વસ્તુનું ચિંતન થાય છે, તો તે તે વસ્તુનો માનેલો સંયોગ છે, જેનાથી તે વસ્તુ ન મળવાનું દુઃખ થાય છે. જ્યારે વસ્તુ (બહારથી) મળી જાય છે, ત્યારે તે વસ્તુનો અંદરથી વિયોગ થઈ જાય છે, જેનાથી સુખ થાય છે. તેવી જ રીતે કોઈક કારણથી બહારથી વસ્તુ ચાલી જાય, નષ્ટ થઈ જાય, તો મનથી તે વસ્તુનો સંયોગ થવાથી દુઃખ થાય છે અને વિવેક-વિચાર-દ્વારા ‘આ વસ્તુ અમારી હતી જ નહિ, અમારી થઈ શકતી જ નથી’ આ રીતે વસ્તુને મનથી કાઢી દેતાં સુખ થાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે અંદરથી સંયોગ માન્યો તો બહારથી વિયોગ છે અને બહારથી સંયોગ માન્યો તો અંદરથી વિયોગ છે. આથી વાસ્તવમાં સંસારની સાથે નિત્ય વિયોગ જ રહે છે. મનુષ્ય કેવળ ભૂલથી સંસારની સાથે સંયોગ માની લે છે.

૩. યોગ અને વિયોગમાં પ્રેમરસની વૃદ્ધિ થાય છે. જો સદા યોગ જ રહે, વિયોગ ન થાય, તો પ્રેમરસ વધશે નહિ, પરંતુ અખંડ અને એકરસ રહેશે. આથી પ્રેમરસને વધારવાને માટે ભગવાન અંતર્ધાન પણ થઈ જાય છે.

મમત્વ હોવાથી જ તેઓ મારી સંમતિ લીધા વિના જ મારે માટે બધાં વિધાન કરે છે.

‘સખ્ય’ રતિમાં ભગવાનના પ્રત્યે એવો ભાવ રહે છે કે ભગવાન મારા સખા છે અને હું એમનો પ્રિય છું. એમનો મારા પર પૂરો અધિકાર છે અને મારો એમનો ઉપર પૂરો અધિકાર છે. એટલા માટે હું એમનું કહ્યું કરું છું, તો મારું કહ્યું પણ એમણે કરવું પડશે.

‘વાત્સલ્ય’ રતિમાં ભક્તનો પોતાનામાં સ્વામીભાવ રહે છે કે હું ભગવાનની માતા છું કે એમનો પિતા છું અથવા એમનો ગુરુ છું અને તે તો અમારો બાળક છે અથવા શિષ્ય છે; એટલા માટે તેનું પાલન-પોષણ કરવાનું છે. તેની દેખરેખ પણ રાખવાની છે કે ક્યાંક તે પોતાનું નુકસાન ન કરી બેસે; જેમ કે — નંદબાવા અને યશોદા મૈયા કનૈયાનો ખ્યાલ રાખે છે અને કનૈયો વનમાં જાય છે તો તેની દેખરેખ રાખવાને માટે દાઉજીને સાથે મોકલે છે!

‘માધુર્ય’^૧ રતિમાં ભક્તને ભગવાનના ઐશ્વર્યની વિશેષ વિસ્મૃતિ રહે છે; આથી આ રતિમાં ભક્ત ભગવાનની સાથે પોતાની અભિન્નતા (ધનિષ્ઠ આત્મભાવ) માને છે. અભિન્નતા માનવાથી ‘એમને માટે સુખદાયી સામગ્રી ભેગી કરવાની છે, એમને સુખ વિશ્રામ પહોંચાડવાનાં છે, એમને કોઈ જાતનો પરિશ્રમ ન થાય’ — એવો ભાવ બનેલો રહે છે.

પ્રેમરસ અલૌકિક છે, ચિન્મય છે. એનું આસ્વાદન કરવાવાળા કેવળ ભગવાન જ છે. પ્રેમમાં પ્રેમી અને પ્રેમાસ્પદ બન્નેય ચિન્મયતત્ત્વ હોય છે. ક્યારેક પ્રેમી પ્રેમાસ્પદ બની જાય છે અને ક્યારેક પ્રેમાસ્પદ પ્રેમી બની જાય છે. આથી એક ચિન્મયતત્ત્વ જ પ્રેમનું આસ્વાદન કરવાને માટે બે રૂપોમાં થઈ જાય છે.

પ્રેમના તત્ત્વને ન સમજવાને કારણે કેટલાક લોકો સાંસારિક કામને જ પ્રેમ કહી દે છે. તેમની આ માન્યતા

તદ્દન ખોટી છે; કેમકે કામવાસના તો ચોરાસી લાખ યોનિઓના સઘળા જીવોમાં રહે છે અને એ જીવોમાં પણ જેઓ ભૂત, પ્રેત, પિશાચ હોય છે, તેઓમાં કામ વાસના (સુખભોગની ઈચ્છા) અત્યધિક હોય છે. પરંતુ પ્રેમના અધિકારી, જીવનમુક્ત મહાપુરુષો જ હોય છે.

કામવાસનામાં પોતાના સુખની (લેવાની) જ ભાવના હોય છે અને પ્રેમમાં સુખ આપવાની જ ભાવના હોય છે. કામમાં પોતાની ઈન્દ્રિયોને તૃપ્ત કરવાનો — તે દ્વારા સુખ ભોગવવાનો ભાવ રહે છે અને પ્રેમમાં પોતાના પ્રેમાસ્પદને સુખ પહોંચાડવાનો તથા સેવાપરાયણ રહેવાનો ભાવ રહે છે. કામ કેવળ શરીરના સ્તરે જ હોય છે અને પ્રેમ સ્થૂળદષ્ટિએ શરીરમાં દેખાતો હોવા છતાં પણ વાસ્તવમાં ચિન્મય તત્ત્વથી જ પ્રગટે છે. કામમાં મોહ (મૂઢભાવ) રહે છે અને પ્રેમમાં મોહની ગંધ પણ નથી રહેતી. કામમાં સંસાર તથા સંસારનું દુઃખ ભરેલું રહે છે અને પ્રેમમાં મુક્તિ તથા મુક્તિથી પણ વિલક્ષણ આનંદ રહે છે. કામમાં જડતા (શરીર, ઈન્દ્રિયો વગેરે)ની પ્રધાનતા રહે છે અને પ્રેમમાં ચિન્મયતા (ચેતન સ્વરૂપ)ની પ્રધાનતા રહે છે. કામમાં પરતંત્રતા હોય છે અને પ્રેમમાં પરતંત્રતાનો લેશ પણ નથી હોતો અર્થાત્ સર્વથા સ્વતંત્રતા હોય છે. કામમાં ‘તે મારા કામમાં આવી જાય’ એવો ભાવ રહે છે અને પ્રેમમાં ‘હું તેના કામમાં આવી જાઉં’ એવો ભાવ રહે છે. કામમાં કામી ભોગ્ય વસ્તુનો ગુલામ બની જાય છે અને પ્રેમમાં પોતે ભગવાન પ્રેમીના ગુલામ બની જાય છે. કામનો રસ નીરસતામાં બદલાય છે અને પ્રેમનો રસ આનંદરૂપે પ્રતિક્ષણે વધતો જ રહે છે. કામ ખિન્નતાથી પેદા થાય છે અને પ્રેમ પ્રેમાસ્પદની પ્રસન્નતાથી પ્રકટ થાય છે. કામમાં પોતાની પ્રસન્નતાનો જ ઉદ્દેશ્ય રહે છે, અને પ્રેમમાં પ્રેમાસ્પદની પ્રસન્નતાનો જ ઉદ્દેશ્ય રહે છે અને પ્રેમમાં પ્રેમાસ્પદની. કામમાર્ગ નરકો તરફ લઈ જાય છે

૧. લોકો બહુધા માધુર્યભાવમાં સ્ત્રી-પુરુષનો ભાવ જ સમજે છે; આ ભાવ સ્ત્રી-પુરુષના સંબંધમાં જ હોય છે — એવો નિયમ નથી. માધુર્ય નામ મધુરતા અર્થાત્ મીઠાશનું છે અને તે મીઠાશ આવે છે ભગવાનની સાથે અભિન્નતા થવાથી. તે અભિન્નતા જેટલી અધિક હશે, મધુરતા પણ એટલી જ અધિક હશે. આથી દાસ્ય, સખ્ય અને વાત્સલ્યભાવમાંથી કોઈ પણ ભાવમાં પૂર્ણતા થતાં તેમાં મધુરતા ઓછી નહિ રહે. ભક્તના બધા જ ભાવોમાં માધુર્યભાવ રહે છે.

અભેદ અને અભિન્નતામાં ભેદ છે. જેમાં કેવળ એક તત્ત્વ જ રહી જાય, દ્વૈતભાવ સર્વથા સમાપ્ત થઈ જાય, તેનું નામ ‘અભેદ’ છે અને બે હોવા છતાં પણ એક રહેવાનું નામ ‘અભિન્નતા’ છે; જેમ કે — બે મિત્રોમાં અંતરથી ધનિષ્ઠતા હોવાથી અભિન્નતા રહે છે. અભિન્નતા જેટલી ગાઢ હોય છે, એટલો જ માધુર્યરસ પ્રગટ થાય છે. આને જ પ્રેમરસ કહે છે. ભગવાન પણ આ પ્રેમરસના લોભી છે. આ પ્રેમરસનું આસ્વાદન કરવાને માટે જ ભગવાન એકમાંથી અનેક રૂપોમાં થઈ જાય છે — ‘એકાકી ન રમતે’ (બૃહદારણ્યક. ૧/૪/૩), ‘સદૈક્ષત બહુ સ્યાં પ્રજાયેયેતિ’ (છાન્દોગ્ય. ૬/૨/૩).

અને પ્રેમમાર્ગ ભગવાન તરફ લઈ જાય છે. કામમાં બે કદી દૂર થતો નથી અને પ્રેમમાં એક થઈને બે થાય છે હોઈને બે જ રહે છે અર્થાત્ દ્વિધીભાવ (ભિન્નતા કે ભેદ) અર્થાત્ અભિન્નતા કદી દૂર થતી નથી.^૧

પરિશિષ્ટ ભાવ : પૂર્વશ્લોકમાં શાશ્વત પદની પ્રાપ્તિની વાત કહીને હવે તેની વિધિ બતાવે છે કે તે (શાશ્વત પદ) કેવી રીતે પ્રાપ્ત થશે. સાધક માટે બે જ કામ અગત્યનાં છે — સંસારના સંબંધનો ત્યાગ અને ભગવાન સાથે સંબંધ (પ્રેમ). પૂર્વશ્લોકમાં આવેલા ‘મદ્વ્યપાશ્રયઃ’ પદમાં ભગવાન સાથે સંબંધની પ્રધાનતા છે અને આ શ્લોકમાં આવેલા ‘બુદ્ધિયોગમુપાશ્રિત્યઃ’ પદમાં સંસાર સાથે સંબંધ-વિચ્છેદની પ્રધાનતા છે.

‘બુદ્ધિયોગમુપાશ્રિત્ય’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે સંસાર સાથે સૂક્ષ્મ સંબંધ પણ ન રહે — ‘દૂરેણા હ્યવરં કર્મ બુદ્ધિયોગાદ્ધનંજય’ (ગીતા — ૨/૪૮), કોઈના પ્રતિ કિંચિત્માત્ર પણ રાગ-દ્વેષ ન રહે.

એકમાત્ર ભગવાનનું ચિંતન કરવાથી સમતા (બુદ્ધિયોગ) સ્વતઃ આવી જાય છે, એ માટે ‘મચ્ચિત્તઃ સતતં ભવ’ કહ્યું છે.

—■—

સંબંધ — પૂર્વશ્લોકમાં આપેલી આજ્ઞાને હવે આગળના બે શ્લોકોમાં ક્રમશઃ અન્વય અને વ્યતિરેક-રીતિથી દૃઢ કરે છે.

મચ્ચિત્તઃ સર્વદુર્ગાણિ મત્રસાદાત્તરિષ્યસિ ।

અથ ચેત્વમહંકારાત્ શ્રોષ્યસિ વિનડ્ક્ષ્યસિ ॥ ૫૮ ॥

મચ્ચિત્તઃ	= મારામાં ચિત્ત	તરિષ્યસિ	= પાર કરી જઈશ	(મારાં વચનોને)
	પરોવનાર થઈને (તું)	અથ	= અને	ન = નહીં
મત્રસાદાત્	= મારી કૃપાથી	ચેત્, ત્વમ્	= જો, તું	શ્રોષ્યસિ = સાંભળે, (તો)
સર્વદુર્ગાણિ	= બધાંય સંકટોને	અહંકારાત્	= અહંકારને લીધે	વિનડ્ક્ષ્યસિ = તારું પતન થઈ જશે.

ટીકા — ‘મચ્ચિત્તઃ સર્વદુર્ગાણિ મત્રસાદા — તરિષ્યસિ’ — ભગવાન કહે છે કે મારામાં ચિત્તવાળો થવાથી તું મારી કૃપાથી સઘળાં વિઘ્ન, બાધા, શોક, દુઃખ વગેરેને તરી જશે અર્થાત્ તેમને દૂર કરવાને માટે તારે કંઈ પણ પ્રયાસ નહિ કરવો પડે.

ભગવદ્ભક્તે પોતાના તરફથી બધાં કર્મો ભગવાનને અર્પણ કરી દીધાં, પોતે ભગવાનને અર્પિત થઈ ગયો, સમતાના આશ્રયથી સંસારની સંયોગજન્મ લોલુપતાથી સર્વથા વિમુખ થઈ ગયો અને ભગવાનની સાથે અટલ સંબંધ જોડી લીધો. આ બધું થઈ જવા છતાં પણ વાસ્તવિક તત્ત્વની પ્રાપ્તિમાં જો કંઈ ઊણપ રહી જાય અથવા સાંસારિક લોકોની અપેક્ષાએ પોતાનામાં કંઈક વિશેષતા જોઈને અભિમાન આવી જાય અથવા આ પ્રકારના કોઈ સૂક્ષ્મ દોષો રહી જાય, તો એ દોષોને દૂર કરવાની સાધક પર કોઈ જવાબદારી નથી રહેતી, પરંતુ તે દોષોને, વિઘ્નબાધાઓને દૂર કરવાની પૂરી

જવાબદારી ભગવાનની થઈ જાય છે. એટલા માટે ભગવાન કહે છે કે ‘મત્રસાદાત્તરિષ્યસિ’ અર્થાત્ મારી કૃપાથી સઘળાં વિઘ્નબાધાઓને તરી જશે. આનું તાત્પર્ય એ નીકળ્યું કે ભક્ત પોતાના તરફથી, તેને જેટલું સમજમાં આવી જાય, તેટલું પૂરી સાવધાની સાથે કરી લે, તે પછી જે કંઈ ઊણપ રહી જશે, તે ભગવાનની કૃપાથી પૂરી થઈ જશે.

મનુષ્યનો જો કોઈ અપરાધ થયો હોય તો તે એ જ થયો છે કે તેણે સંસારની સાથે પોતાનો સંબંધ માની લીધો અને ભગવાનથી વિમુખ થઈ ગયો. હવે તે અપરાધને દૂર કરવા માટે તે પોતાના તરફથી સંસારનો સંબંધ તોડીને ભગવાનની સંમુખ થઈ જાય. સંમુખ થઈ જતા જે કંઈ ઊણપ રહી જશે, તે ભગવાનની કૃપાથી પૂરી થઈ જશે. હવે આગળનું બધું કામ ભગવાન કરશે. તાત્પર્ય એ થયું કે ભગવત્કૃપા પ્રાપ્ત કરવામાં સંસારની સાથે કિંચિત્માત્ર પણ સંબંધ માનવો અને ભગવાનથી વિમુખ થઈ જવું —

૧. દ્વૈતં મોહાય બોધાત્પ્રાગ્જાતે બોધે મનીષયા । ભક્ત્યર્થ કલ્પિતં (સ્વીકૃતં) દ્વૈતમદ્વૈતાદપિ સુન્દરમ્ ॥

પારમાર્થિકમદ્વૈતં દ્વૈતં ભજનહેતવે । તાદૃશી યદિ ભક્તિઃ સ્યાત્સા તુ મુક્તિશતાધિકા ॥

(બોધસાર ભક્તિ. ૪૨-૪૩)

‘બોધની પહેલાંનું દ્વૈત મોહમાં નાખી શકે છે. પરંતુ બોધ થઈ જતાં ભક્તિને માટે બુદ્ધિથી કલ્પિત દ્વૈત અદ્વૈતથી પણ અધિક સુંદર હોય છે.’

‘વાસ્તવિક તત્ત્વ તો અદ્વૈત જ છે. પરંતુ ભજનને માટે દ્વૈત છે. એવી જો ભક્તિ છે તો તે મુક્તિથી પણ સો ગણી શ્રેષ્ઠ છે.’

આ જ બાધા હતી. તે બાધા તેણે દૂર કરી દીધી તો હવે પૂર્ણતાની પ્રાપ્તિ ભગવત્કૃપા પોતાની જાતે કરાવી દેશે.

જેનો પ્રકૃતિ અને પ્રકૃતિનાં કાર્ય શરીર વગેરેની સાથે સંબંધ છે, તેના પર જ શાસ્ત્રોનો વિધિ-નિષેધ, પોતાના વર્ણાશ્રમના અનુસાર કર્તવ્યનું પાલન વગેરે નિયમો લાગુ પડે છે અને તેણે તે તે નિયમોનું પાલન જરૂર કરવું જોઈએ. કારણ કે પ્રકૃતિ અને પ્રકૃતિનાં કાર્ય શરીર વગેરેના સંબંધને કારણે જ પાપ-પુણ્ય થાય છે અને તેમનું ફળ સુખ-દુઃખ પણ ભોગવવું પડે છે. એટલા માટે તેના પર શાસ્ત્રીય મર્યાદા અને નિયમો વિશેષતાથી લાગુ પડે છે. પરંતુ જે પ્રકૃતિ અને પ્રકૃતિનાં કાર્યોથી સર્વથા જ વિમુખ થઈને ભગવાનની સંમુખ થઈ જાય છે, તે શાસ્ત્રીય વિધિ-નિષેધ અને વર્ણાશ્રમોની મર્યાદાનો દાસ નથી રહેતો, તે વિધિ-નિષેધથી પણ પર થઈ જાય છે અર્થાત્ તેના પર વિધિ-નિષેધ લાગુ નથી થતા; કેમકે વિધિ-નિષેધની પ્રધાનતા પ્રકૃતિના રાજ્યમાં જ રહે છે. પ્રભુના રાજ્યમાં તો શરણાગતિની જ પ્રધાનતા રહે છે.

જીવ સાક્ષાત્ પરમાત્માનો અંશ છે (ગીતા અ. ૧૫/૭). જો તે કેવળ પોતાના અંશી પરમાત્માના જ માર્ગે ચાલે છે તો તેના પર દેવ, ઋષિ, પ્રાણી, માતા-પિતા વગેરે આપ્તજનો અને દાદા-પરદાદા વગેરે પિતૃઓનું પણ કોઈ ઋણ નથી રહેતું^૧; કેમકે શુદ્ધ ચેતન અંશે એમની પાસેથી કદી કશું લીધું જ નથી. લેવાનું ત્યારે જ બને છે, જ્યારે તે જડ શરીરની સાથે પોતાનો સંબંધ જોડી દે છે અને સંબંધ જોડવાથી જ ઊણપ આવે છે; નહિ તો તેનામાં કદી ઊણપ આવતી જ નથી — ‘નાભાવો વિદ્યતે સતઃ’ (ગીતા અ. ૨/૧૬). જ્યારે તેનામાં કદી ઊણપ આવતી જ નથી, તે પછી તે તેઓનો ઋણી કેવી રીતે બની શકે છે? આને જ સઘળાં વિદ્વોને તરવું કહે છે.

સાધનકાળમાં જીવનનિર્વાહની સમસ્યા, શરીરમાં રોગ વગેરે અનેક વિઘ્નબાધાઓ આવે છે; પરંતુ તેઓના આવવા છતાં પણ ભગવાનની કૃપાનો સહારો રહેવાથી સાધક વિચલિત નથી થતો. તેને તો તે વિઘ્નબાધાઓમાં ભગવાનની વિશેષ કૃપા જ દેખાય છે. એટલા માટે વિઘ્નબાધાઓ બાધારૂપથી દેખાતી જ નથી, પરંતુ કૃપારૂપથી જ દેખાય છે.

પારમાર્થિક સાધનામાં વિઘ્નબાધાઓ આવવાની તથા ભગવત્પ્રાપ્તિમાં રુકાવટ આવવાની સંભાવના રહે છે. એને માટે ભગવાન કહે છે કે મારો આશ્રય લેવાવાળાનાં બન્ને કામો હું કરી દઈશ અર્થાત્ પોતાની કૃપાથી સાધનાની સઘળી વિઘ્નબાધાઓને પણ દૂર કરી દઈશ અને તે સાધના દ્વારા પોતાની પ્રાપ્તિ પણ કરાવી દઈશ.

‘અથ ચેત્વમહંકારાન્ન શ્રોધ્યસિ વિનડ્ક્વસિ’ — ભગવાન અત્યધિક કૃપાળુતાના કારણે આત્મીયતાપૂર્વક અર્જુનને કહી રહ્યા છે કે ‘અથ’ — પક્ષાંતરમાં મેં જે કંઈ કહ્યું છે, તેને ન માનીને જો અહંકારને કારણે અર્થાત્ ‘હું પણ કંઈક જાણું છું, કરું છું, તથા હું કંઈક સમજી શકું છું, કંઈક કરી શકું છું, વગેરે ભાવોને કારણે તું મારી વાત નહિ સાંભળે, મારા ઇશારા અનુસાર નહિ ચાલે, મારું કહ્યું નહિ માને, તો તારું પતન થઈ જશે — ‘વિનડ્ક્વસિ.’

જોકે અર્જુનને માટે આ કિંચિત્માત્ર પણ સંભવ નથી કે તે ભગવાનની વાત ન સાંભળે અથવા ન માને, તોપણ ભગવાન કહે છે કે ‘ચેત્’ — જો તું મારી વાત નહિ સાંભળે તો તારું પતન થઈ જશે. તાત્પર્ય એ છે કે જો તું અજ્ઞતા અર્થાત્ અજાણપણાથી મારી વાત નહિ સાંભળે અથવા કોઈ ભૂલને કારણે નહિ સાંભળે, તો આ બધું ક્ષમ્ય છે; પરંતુ જો તું અહંકારથી મારી વાત નહિ સાંભળે તો તારું પતન થઈ જશે; કેમકે અહંકારથી મારી વાત ન સાંભળવાથી તારું અભિમાન વધી જશે, જે સઘળી આસુરી સંપત્તિનું મૂળ છે.

પહેલાં ચોથા અધ્યાયમાં ભગવાન જાતે પોતાના શ્રીમુખથી કહીને આવ્યા છે કે તું મારો ભક્ત અને પ્રિય સખા છે — ‘ભક્તોઽસિ મે સખા ચેતિ’ (અ. ૪/૩) અને પછી નવમા અધ્યાયમાં એમણે કહ્યું છે કે હે અર્જુન! તું સત્ય જાણ કે મારા ભક્તનું પતન નથી થતું — ‘કૌન્તેય પ્રતિજાનીહિ ન મે ભક્તઃ પ્રણશ્યતિ’ (અ. ૯/૩૧). આનાથી સિદ્ધ થયું કે અર્જુન ભગવાનના ભક્ત છે; આથી તેઓ કદી ભગવાનથી વિમુખ નથી થઈ શક્તા અને તેમનું પતન પણ કદી નથી થઈ શક્તું. પરંતુ તે અર્જુન પણ જો ભગવાનની વાત નહિ સાંભળે તો ભગવાનથી વિમુખ થઈ જશે અને ભગવાનથી વિમુખ થવાને કારણે તેમનું પણ પતન થઈ જશે. તાત્પર્ય એ

૧. દેવર્ષિભૂતાપ્તનૃણાં પિતૃણાં ન કિક્કરો નાયમૃણી ચ રાજન્ । સર્વાત્મના યઃ શરણં શરણ્યં ગતો મુકુન્દં પરિહૃત્ય કર્તમ્ ॥ (શ્રીમદ્ભા. ૧૧/૫/૪૧)

‘હે રાજન! જે સઘળાં કાર્યોને છોડીને સંપૂર્ણપણે શરણાગતવત્સલ ભગવાનને શરણે આવી જાય છે, તે દેવ, ઋષિ, પ્રાણી, કુટુંબીજન અને પિતૃગણ — આમાંથી કોઈનો પણ ઋણી અને સેવક નથી રહેતો.’

છે કે ભગવાનથી વિમુખ થવાને કારણે જ પ્રાણીનું પતન થાય છે અર્થાત્ તે જન્મમરણના ચક્કરમાં પડે છે (ગીતા અ. ૮/૩; ૧૬/૨૦).

વિશેષ વાત

આ જ અધ્યાયના છપ્પનમા શ્લોકમાં ભગવાને પ્રથમ પુરુષ ‘અવાપ્નોતિ’નો પ્રયોગ કરીને સામાન્ય રીતે બધાને માટે કહ્યું છે કે મારી કૃપાથી પરમપદથી પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે, અને અહીં મધ્યમ પુરુષ ‘તરિષ્યસિ’નો પ્રયોગ કરીને અર્જુનને માટે કહે છે કે મારી કૃપાથી તું બધાં વિઘ્ન-બાધાઓને તરી જશે. આ બન્ને વાતોનું તાત્પર્ય એ છે કે ભગવાનની કૃપામાં જે શક્તિ છે, તે શક્તિ કોઈ સાધનામાં નથી. આનો અર્થ એ નથી કે સાધના ન કરવી પરંતુ પરમાત્મપ્રાપ્તિને માટે સાધના કરવી એ મનુષ્યનો સ્વાભાવિક ધર્મ હોવો જોઈએ; કેમકે મનુષ્યજન્મ કેવળ પરમાત્મપ્રાપ્તિને માટે જ મળ્યો છે. મનુષ્યજન્મને પ્રાપ્ત કરીને પણ જે પરમાત્માને પ્રાપ્ત નથી કરતો, તે જો ઊંચામાં ઊંચા લોકમાં જશે તોપણ તેણે પાછા ફરીને સંસાર (જન્મ-મરણ)માં આવવું જ પડશે (ગીતા અ. ૮/૧૬)^૧. એટલા માટે જ્યારે આ મનુષ્યશરીર પ્રાપ્ત થયું છે, તો પછી મનુષ્યે જીવતેજીવત જ ભગવત્પ્રાપ્તિ કરી લેવી જોઈએ અને જન્મ-મરણથી મુક્ત થઈ જવું જોઈએ. કર્મયોગીને માટે પણ ભગવાને કહ્યું છે કે સમતાયુક્ત પુરુષ આ જીવિત અવસ્થામાં જ પુણ્ય અને પાપ — બન્નેથી છૂટી થઈ જાય છે (ગીતા અ. ૨/૫૦). તાત્પર્ય એ થયું કે કર્મબંધનથી સર્વથા છૂટી જવું અર્થાત્ જન્મ-મરણથી છૂટી

જવું એ મનુષ્યમાત્રનું પરમ ધ્યેય છે.

દસમા અધ્યાયના અગિયારમા શ્લોકમાં ભગવાને કહ્યું કે હું મારી કૃપાથી ભક્તોના અંતઃકરણમાં જ્ઞાન પ્રકાશિત કરી દઉં છું, અને અગિયારમા અધ્યાયના સુડતાળીસમા શ્લોકમાં ભગવાને કહ્યું કે મેં મારી કૃપાથી જ વિરાટરૂપ દેખાડ્યું છે. એ જ કૃપાને લીધે ભગવાન અહીં કહે છે કે મારી કૃપાથી પરમપદની પ્રાપ્તિ થઈ જશે (અ. ૧૮/૫૬) અને મારી કૃપાથી જ સઘળાં વિઘ્નોને તરી જશે (અ. ૧૮/૫૮). પરમપદને પ્રાપ્ત થતાં કોઈ પ્રકારની વિઘ્નબાધા સામે આવવાની સંભાવના જ નથી રહેતી. છતાં પણ સઘળી વિઘ્નબાધાઓને તરવાની વાત કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે અર્જુનના મનમાં એ ભય હતો કે યુદ્ધ કરવાથી મને પાપ લાગશે; યુદ્ધને કારણે કુળપરંપરા નષ્ટ થવાથી પિતૃઓનું પતન થઈ જશે અને આ રીતે અનર્થ-પરંપરા વધતી જ જશે; અમે લોકો રાજ્યના લોભમાં આવીને આ મહાન પાપને કરવા માટે તૈયાર થઈ ગયા છીએ; એટલા માટે હું શસ્ત્ર છોડીને બેસી જાઉં અને ધૃતરાષ્ટ્રના પક્ષના લોકો મને મારી પણ નાખે, તોપણ મારું કલ્યાણ જ થશે (ગીતા અ. ૧/૩૬ થી ૪૬). આ બધી જ વાતોને લીધે અને અનેક જન્મોના દોષોને લીધે પણ ભગવાન અર્જુનને કહે છે કે મારી કૃપાથી તું બધાં વિઘ્નોને, પાપોને તરી જશે — ‘સર્વદુર્ગાણિ મત્રસાદાતરિષ્યસિ.’ ભગવાને બહુવચનમાં ‘દુર્ગાણિ’ પદ આપીને પણ તેની સાથે ‘સર્વ’ શબ્દ વધારાનો જોડી લીધો છે. આનું તાત્પર્ય એ છે કે મારી કૃપાથી તારું કિંચિત્માત્ર પણ બંધન નહિ રહે અને મારી કૃપાથી સર્વથા શુદ્ધ થઈને તું પરમપદને પ્રાપ્ત થઈ જશે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ભક્તનું કામ માત્ર ભગવાનનો આશ્રય લેવાનું છે, ભગવાનનું જ ચિંતન કરવું છે. પછી તેનાં બધાં કામ ભગવાન જ કરે છે. ભગવાન ભક્ત ઉપર વિશેષ કૃપા કરીને તેની સાધનાની સંપૂર્ણ વિઘ્ન-બાધાઓને હટાવી દે છે અને પોતાની પ્રાપ્તિ પણ કરાવી દે છે. — ‘યોગક્ષેમં વહામ્યહમ્’ (ગીતા — ૮/૨૨). આ માટે બ્રહ્મસૂત્રમાં આવ્યું છે — ‘વિશેષાનુગ્રહસ્વ’ (૩/૪/૩૮) ‘ભગવાનની ભક્તિનું અનુષ્ઠાન કરવાથી ભગવાનનો વિશેષ અનુગ્રહ થાય છે.’ વાસ્તવમાં મનુષ્ય પર ભગવાનની કૃપા તો છે જ, પરંતુ ભગવાનનો આશ્રય લેવાથી તેનો વિશેષ અનુભવ થાય છે.

—■—

યદહંકારમાશ્રિત્ય ન યોત્સ્ય ઈતિ મન્યસે ।

મિથ્યૈષ વ્યવસાયસ્તે પ્રકૃતિસ્ત્વાં નિયોક્ષ્યતિ ॥ ૫૮ ॥

૧. યેડન્યેડરવિન્દાક્ષ વિમુક્તમાનિનસ્તવ્યસ્તભાવાદવિશુદ્ધબુદ્ધયઃ ।

આરુહ્ય કૃચ્છ્રેણ પરં પદં તતઃ પતન્ત્યધોડનાદૃતયુષ્મદઙ્ગયઃ ॥ (શ્રીમદ્ભા. ૧૦/૨/૩૨)

અહંકારમ્ = અહંકારનો	ન, યોત્સ્યે = 'હું યુદ્ધ કરીશ	કેમકે (તારો)
આશ્રિત્ય = આશરો લઈને	નહીં,	પ્રકૃતિ: = ક્ષાત્રસ્વભાવ
(તું)	તે = તારો	ત્વામ્ = તને
યત્ = જે	એષ: = આ	નિયોક્ષ્યતિ = બળજબરીથી
ઈતિ = એમ	વ્યવસાય: = નિશ્ચય	યુદ્ધમાં
મન્યસે = માની રહ્યો છે (કે)	મિથ્યા = મિથ્યા છે (જૂઠો છે);	જોડી દેશે.

ટીકા — ‘યદહંકારમાશ્રિત્ય’ — પ્રકૃતિથી જ મહત્ત્વ અને મહત્ત્વથી અહંકાર પેદા થયો છે. એ અહંકારનો જ એક વિકૃત અંશ છે — ‘હું શરીર છું’. આ વિકૃત અહંકારનો આશ્રય લેવાવાળો પુરુષ કદી પણ કિયારહિત નથી થઈ શકતો. કારણ કે પ્રકૃતિ હરદમ કિયાશીલ છે, પરિવર્તનશીલ છે, એટલા માટે તેને આશ્રિત રહેવાવાળો કોઈ પણ મનુષ્ય કર્મ કર્યા વિના નથી રહી શકતો (ગીતા અ. ૩/૫).

જ્યારે આ મનુષ્ય અહંકારપૂર્વક કિયાશીલ પ્રકૃતિને વશ થઈ જાય છે, તો પછી તે આ કેવી રીતે કહી શકે છે કે હું અમુક કર્મ કરીશ અને અમુક કર્મ નહિ કરું અર્થાત્ પ્રકૃતિને પરવશ થયેલો મનુષ્ય કરવું અને ન કરવું — આ બન્નેથી છૂટશે નહિ. કારણ કે પ્રકૃતિને પરવશ થયેલા મનુષ્યનું તો ‘કરવું’ પણ કર્મ છે અને ‘ન કરવું’ પણ કર્મ છે. પરંતુ જ્યારે આ મનુષ્ય પ્રકૃતિને પરવશ નથી રહેતો, તેનાથી નિર્લિપ્ત થઈ જાય છે (કે જે તેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે), તો પછી તેને માટે કરવું અને ન કરવું — એવું કહેવાનું જ નથી બનતું. તાત્પર્ય એ છે કે જે પ્રકૃતિની સાથે સંબંધ રાખે અને કર્મ કરવા ન ઈચ્છે, તેવું તેને માટે સંભવ નથી. પરંતુ જેણે પ્રકૃતિથી સંબંધ-વિચ્છેદ કરી લીધો છે અથવા જે સર્વથા ભગવાનને શરણે થઈ ગયો છે, તેને કર્મ કરવા માટે વિવશ નથી થવું પડતું.

‘ન યોત્સ્ય ઈતિ મન્યસે’ — બીજા અધ્યાયમાં અર્જુને ભગવાનને શરણે જઈને ઉપદેશ આપવા પ્રાર્થના કરી — ‘શિષ્યસ્તેહહં શાધિ માં ત્વાં પ્રપન્નમ્’ (અ. ૨/૭) અને તે પછી અર્જુને સ્પષ્ટ કહી દીધું કે ‘હું યુદ્ધ નહિ કરું’ — ‘ન યોત્સ્યે’ (અ. ૨/૮). આ વાત ભગવાનને સારી ના લાગી. ભગવાન મનમાં વિચારે છે કે આ પહેલાં તો મારે શરણે થઈ ગયો અને પછી તેણે મારા કંઈ કહ્યા વિના જ પોતાના તરફથી સાફસાફ કહી દીધું કે હું યુદ્ધ

નહિ કરું, તો પછી આ મારી શરણાગતિ ક્યાં રહી? આ તો અહંકારની શરણાગતિ થઈ ગઈ! કારણ કે વાસ્તવિક શરણાગતિ થતાં ‘હું આ કરીશ, આ નહિ કરું’ એવું કહેવાનો પ્રશ્ન જ નથી. ભગવાનના શરણાગત થતાં તો ભગવાન જેવું કરાવશે, તેવું જ કરવાનું રહેશે. આ જ વાતને લીધે ભગવાનને હસવું આવી ગયું (અ. ૨/૧૦). પરંતુ અર્જુન પર અત્યધિક કૃપા અને સ્નેહ હોવાને કારણે ભગવાને ઉપદેશ આપવાનો આરંભ કરી દીધો, નહીં તો ભગવાન ત્યાં જ એમ કહી દેત કે ‘જેવું ઈચ્છે છે, તેવું કર’ — ‘યથેચ્છસિ તથા કુરુ’ (અ. ૧૮/૬૩); પરંતુ અર્જુનની આ વાત કે ‘હું યુદ્ધ નહિ કરું’ ભગવાનના મનમાં ખટકી ગઈ. એટલા માટે ભગવાને અહીં અર્જુનના તે જ શબ્દો — ‘ન યોત્સ્યે’નો પ્રયોગ કરીને એમ કહ્યું કે તું અહંકારને શરણે છે, મારે શરણે નથી. જો તું મારે શરણે થઈ ગયો હોત તો ‘યુદ્ધ નહિ કરું’ એવું કહ્યું ન હોત. મારે શરણે થાત તો ‘હું શું કરીશ અને શું નહિ કરું’ તેની જવાબદારી મારા પર હોત. એ સિવાય મારો શરણાગત થતાં આ પ્રકૃતિ પણ તને વિવશ ન કરી શકત (ગીતા અ. ૭/૧૪). આ ત્રિગુણમયી માયા અર્થાત્ પ્રકૃતિ તેને જ વિવશ કરે છે, જે ભગવાનને શરણે નથી થયો (ગીતા અ. ૭/૧૩); કેમકે એવો નિયમ છે કે પ્રકૃતિના પ્રવાહમાં પડેલું પ્રાણી પ્રકૃતિના ગુણોના દ્વારા સદાય પરવશ થાય છે.

આ એક ઘણી માર્મિક વાત છે કે મનુષ્યો જે પ્રાકૃત પદાર્થોને પોતાના માની લે છે, તે પદાર્થોને સદાય પરવશ (પરાધીન) થઈ જાય છે. તેઓ વહેમ તો એવો રાખે છે કે અમે આ પદાર્થોના માલિક છીએ, પરંતુ થઈ જાય છે તેમના ગુલામ. પરંતુ જે પદાર્થોને પોતાના નથી માનતા, તે પદાર્થોને પરવશ નથી થતા. એટલા માટે મનુષ્યે કોઈ પણ પ્રાકૃત પદાર્થને પોતાનો નહિ માનવો જોઈએ; કેમકે

‘હે કમળનયન! જે લોકો આપનાં ચરણોને શરણે નથી અને આપની ભક્તિથી વિમુખ હોવાને કારણે જેઓની બુદ્ધિ પણ શુદ્ધ નથી, તેઓ પોતાને મુક્ત તો માને છે, પરંતુ વાસ્તવમાં તેઓ બદ્ધ જ છે. તેઓ જો કષ્ટપૂર્વક સાધન કરીને ઊંચા ઊંચા પદો પર પણ પહોંચી જાય, તોપણ ત્યાંથી નીચે પડી જાય છે.’

તે વાસ્તવમાં પોતાનો છે જ નહિ. પોતાના તો વાસ્તવમાં કેવળ ભગવાન જ છે. એ ભગવાનને પોતાના માનવાથી મનુષ્યની પરવશતા સદાને માટે સમાપ્ત થઈ જાય છે. તાત્પર્ય એ થયું કે મનુષ્ય પદાર્થોને અને ક્રિયાઓને પોતાની માને છે તો સર્વથા પરતંત્ર થઈ જાય છે, અને ભગવાનને પોતાના માને છે અને એમને અનન્ય ભાવે શરણે થઈ જાય છે તો સર્વથા સ્વતંત્ર થઈ જાય છે. પ્રભુના શરણાગત થતાં પરતંત્રતા લેશમાત્ર પણ નથી રહેતી — આ શરણાગતનો મહિમા છે, પરંતુ જેઓ પ્રભુનું શરણ ન લઈને અહંકારનું શરણ લે છે, તેઓ મૃત્યુના માર્ગ (સંસાર)માં વહી જાય છે — ‘નિવર્તન્તે મૃત્યુસંસારવર્ત્મનિ’ (અ. ૮/૩). આ જ વાતની ચેતવણી આપતાં ભગવાન અર્જુનને કહી રહ્યા છે કે તું જે એમ કહે છે કે હું યુદ્ધ નહિ કરું, તો તારું એવું કહેવું, તારી એવી હઠ ચાલશે નહિ. તારે ક્ષાત્રપ્રકૃતિને પરવશ થઈને યુદ્ધ કરવું જ પડશે.

‘મિથ્યૈષ વ્યવસાયસ્તે’ — વ્યવસાય અર્થાત્ નિશ્ચય બે પ્રકારનો હોય છે — વાસ્તવિક અને અવાસ્તવિક. પરમાત્માની સાથે પોતાનો નિત્ય સંબંધ છે, તેનો નિશ્ચય કરવો એ તો વાસ્તવિક છે અને પ્રકૃતિની સાથે મળીને પ્રાકૃત પદાર્થોનો નિશ્ચય કરવો અવાસ્તવિક છે. જે નિશ્ચય પરમાત્માને લીધે થાય છે, તેમાં પોતાની પ્રધાનતા રહે છે,

અને જે નિશ્ચય પ્રકૃતિને લીધે થાય છે તેમાં અંતઃકરણની પ્રધાનતા રહે છે. એટલા માટે ભગવાન અહીં અર્જુનને કહે છે કે અહંકારનો અર્થાત્ પ્રકૃતિનો આશ્રય લઈને તું જે એમ કહી રહ્યો છે કે હું યુદ્ધ નહિ કરું, આવો તારો (ક્ષાત્રપ્રકૃતિની વિરુદ્ધ) નિશ્ચય અવાસ્તવિક અર્થાત્ મિથ્યા છે, જૂઠો છે. આશ્રય પરમાત્માનો જ થવો જોઈએ, પ્રકૃતિ અને પ્રકૃતિના કાર્ય સંસારનો નહિ.

જો પ્રાણી એવો નિશ્ચય કરી લે છે કે હું પરમાત્માનો જ છું અને મારે કેવળ પરમાત્માના માર્ગે જ ચાલવું છે, તો તેનો એવો નિશ્ચય વાસ્તવિક અર્થાત્ સત્ય છે, નિત્ય છે. આ નિશ્ચયનો મહિમા ભગવાને નવમા અધ્યાયના ત્રીસમા શ્લોકમાં કર્યો છે કે જો દુરાચારીમાં દુરાચારી મનુષ્ય પણ અનન્યભાવથી મારું ભજન કરે છે તો તેને દુરાચારી નહિ માનવો જોઈએ, પરંતુ સાધુ જ માનવો જોઈએ; કેમકે તે વાસ્તવિક નિશ્ચય કરી ચૂક્યો છે કે હું ભગવાનનો જ છું અને ભગવાનનું જ ભજન કરીશ.

‘પ્રકૃતિસ્ત્વાં નિયોક્ષ્યતિ’ — આ પદોથી ભગવાન કહે છે કે તારો ક્ષાત્રસ્વભાવ તને જબરજસ્તી યુદ્ધમાં જોડી દેશે. ક્ષત્રિયનો સ્વભાવ છે — શૂરવીરતા, યુદ્ધમાં પીઠ ન દેખાડવી (ગીતા અ. ૧૮/૪૩). આથી ધર્મમય યુદ્ધનો અવસર સામે આવતાં તું યુદ્ધ કર્યા વિના રહી નહિ શકે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : પૂર્વશ્લોકમાં આ વાત આવી કે, અહંકારને કારણે ‘ફળ’ (પરિણામ) સારું નહિ થાય અને આ શ્લોકમાં આ વાત આવી છે કે અહંકારને કારણે ‘ક્રિયા’ સારી નહીં થાય. તાત્પર્ય એ છે કે સાંભળવા કે ન સાંભળવાથી પતન નહિ થાય, બલકે અહંકારને કારણે પતન થશે. કર્મ કરવું અથવા ન કરવું બાધક નથી, બલકે અહંકાર બાધક છે.

ભગવાને કહ્યું કે, હું મારી પ્રાપ્તિ પણ કરાવી દઈશ અને તારાં વિઘ્નોને પણ હટાવી દઈશ. (અઢારમા અધ્યાયનો છપ્પનમો અને અઠાવનમો શ્લોક). પરંતુ આટલું કહેવા છતાં પણ અર્જુન બોલ્યા નહિ, જ્યારે કે તેમણે અહીં ‘કરિષ્યે વચનં તવ’ કહી દેવું જોઈતું હતું. ત્યારે ભગવાન કહે છે કે, જો તું ભૂલથી મારી વાત નહીં સાંભળે તો કોઈ વાંધો નથી, પરંતુ અહંકારથી મારી વાત નહીં સાંભળે તો તારું પતન થઈ જશે. ભગવાનનો ભાવ છે કે, જેમ ભક્તનું બધું કામ (સાધના અને સિદ્ધિ) હું કરી આપું છું, એ જ પ્રમાણે ભક્તે પણ બધી રીતે મારો આશ્રય લેવો જોઈએ. પરંતુ મારો આશ્રય ન લઈને તે અહંકારનો આશ્રય લેશે તો તેનું પતન થઈ જશે. અહંકારનો આશ્રય લેવાથી ‘મદ્વ્યપાશ્રયઃ’ નહીં થાય; કેમકે મારા આશ્રયના સ્થાને મારી અપરા પ્રકૃતિ ‘અહંકાર’નો આશ્રય લીધો. કર્તવ્ય-કર્મ (યુદ્ધ)માં એકલો હું લગાવું છું અને એક પ્રકૃતિ લગાવે છે. જો તું મારી વાત નહીં માને તો ક્ષત્રિય પ્રકૃતિ તને યુદ્ધમાં જોડી દેશે. પ્રકૃતિ લગાવશે તો જવાબદારી તારી થશે અને મારી વાત સાંભળીને કર્તવ્યમાં લાગીશ તો જવાબદારી મારી થશે. તારી જવાબદારી હોવાથી તું બંધાઈ જઈશ અને મારી જવાબદારી હોવાથી તું મુક્ત થઈ જશે.

—■—

સંબંધ — પૂર્વશ્લોકમાં ભગવાને અર્જુનને કહ્યું કે પ્રકૃતિ તને કર્મમાં જોડી દેશે, હવે આગળના શ્લોકમાં તેનું જ વિવેચન કરે છે.

સ્વભાવજેન કૌન્તેય નિબદ્ધઃ સ્વેન કર્મણા ।

કર્તુ નેચ્છસિ યન્મોહાત્કરિષ્યસ્યવશોઽપિ તત્ ॥ ૬૦ ॥

કૌન્તેય	= હે કુંતીનંદન!	મોહાત્	= મોહને કારણે	તત્	= તેને
સ્વેન	= પોતાના	યત્	= જે યુદ્ધ	અપિ	= પણ (તું)
સ્વભાવજેન	= સ્વભાવજન્ય	ન	= નથી	અવશઃ	= (ક્ષાત્ર પ્રકૃતિને)
કર્મણા	= કર્મથી	કર્તુમ્	= કરવા		પરવશ થઈને
નિબદ્ધઃ	= બંધાયેલો (તું)	ઈચ્છસિ	= ઈચ્છતો,	કરિષ્યસિ	= કરીશ.

ટીકા - ‘સ્વભાવજેન કૌન્તેય નિબદ્ધઃ સ્વેન કર્મણા’ - પૂર્વજન્મમાં જેવી કર્મ અને ગુણોની વૃત્તિઓ રહી છે, આ જન્મમાં જેવાં માતા-પિતાથી પેદા થયા છે અર્થાત્ માતા-પિતાના જેવા સંસ્કારો રહ્યા છે, જન્મ પછી જેવું દેખ્યું-સાંભળ્યું છે, જેવું શિક્ષણ પ્રાપ્ત થયું છે અને જેવાં કર્મો કર્યાં છે - એ બધું મળવાથી પોતાની જે કર્મ કરવાની આદત બની છે, તેનું નામ સ્વભાવ છે. આને ભગવાને સ્વભાવજન્ય સ્વકીય કર્મ કહ્યું છે. આને જ સ્વધર્મ પણ કહે છે - ‘સ્વધર્મમપિ ચાવેક્ષ્ય ન વિકમ્પિતુમર્હસિ’ (ગીતા અ. ૨/૩૧).

‘કર્તુ નેચ્છસિ યન્મોહાત્ કરિષ્યસ્યવશોઽપિ તત્’ - સ્વભાવજન્ય ક્ષાત્રપ્રકૃતિથી બંધાયેલો તું મોહને કારણે જે નથી કરવા ઈચ્છતો, તેને તું પરવશ થઈને કરીશ. સ્વભાવના અનુસાર જ શાસ્ત્રોએ કર્તવ્યપાલનની આજ્ઞા આપી છે. એ આજ્ઞામાં જો બીજાઓનાં કર્મોની અપેક્ષાએ પોતાનાં કર્મોમાં ઊણપ અથવા દોષ દેખાતા હોય, તો પણ તે દોષ બાધક (પાપજનક) નથી થતા - ‘શ્રેયાન્સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્માત્સ્વનુષ્ઠિતાત્’ (ગીતા અ. ૩/૩૫; ૧૮/૪૭). એ સ્વભાવજ કર્મ (ક્ષાત્રધર્મ)ના અનુસાર તું યુદ્ધ કરવાને માટે પરવશ છે. યુદ્ધરૂપી કર્તવ્ય ન કરવાનો તારો વિચાર મૂઢતાપૂર્વક કરવામાં આવ્યો છે.

જે જીવનમુક્ત મહાપુરુષો હોય છે. તેઓનો સ્વભાવ સર્વથા શુદ્ધ હોય છે. એટલા માટે તેમના પર સ્વભાવનું આધિપત્ય નથી રહેતું અર્થાત્ તેઓ સ્વભાવને પરવશ નથી થતા; છતાં પણ તેઓ કોઈ કામમાં પ્રવૃત્ત થાય છે; તો પોતાની પ્રકૃતિ (સ્વભાવ)ના અનુસાર જ કામ કરે છે, પરંતુ સાધારણ મનુષ્યો પ્રકૃતિને પરવશ થાય છે, એટલા માટે તેમનો સ્વભાવ તેઓને જબરજસ્તીથી કર્મમાં જોડી દે છે (ગીતા અ. ૩/૩૩). ભગવાન અર્જુનને કહે છે કે તારો પણ ક્ષાત્રસ્વભાવ તને જબરજસ્તીથી યુદ્ધમાં જોડી દેશે; પરંતુ તેનું ફળ તારે માટે ઉત્તમ નહિ હોય. જો તું શાસ્ત્ર કે સંત-મહાપુરુષોની આજ્ઞાથી અથવા મારી આજ્ઞાથી યુદ્ધરૂપી કર્મ કરશે, તો તે જ કર્મ તારે માટે કલ્યાણકારી

થઈ જશે. કારણ કે શાસ્ત્ર અથવા મારી આજ્ઞાથી કર્મો કરવાથી તે કર્મોમાં જે રાગદ્વેષ છે, તે સ્વાભાવિક જ દૂર થઈ જશે; કેમકે તારી દષ્ટિ મારી આજ્ઞા તરફ રહેશે, રાગદ્વેષ તરફ નહિ. આથી તે કર્મો બંધનકારક ન બનતાં કલ્યાણકારક બની જશે.

વિશેષ વાત

ગીતામાં પ્રકૃતિની પરવશતાની વાત સામાન્યરૂપે કેટલીયે જગાએ આવી છે (જેમકે - અ. ૩/૫; ૮/૧૯; ૮/૮ વગેરે;) પરંતુ બે જગાએ પ્રકૃતિની પરવશતાની વાત વિશેષરૂપે આવી છે - ‘પ્રકૃતિં યાન્તિ ભૂતાનિ’ (અ. ૩/૩૩) અને અહીં ‘પ્રકૃતિસ્ત્વાં નિયોક્ષ્યતિ’ (અ. ૧૮/૬૦).^૧ આનાથી સ્વભાવની પ્રબળતા જ સિદ્ધ થાય છે; કેમકે કોઈ પણ પ્રાણી જે કોઈ પણ યોનિમાં જન્મ લે છે, તેની પ્રકૃતિ અર્થાત્ સ્વભાવ તેની સાથે રહે છે. જો તેનો સ્વભાવ પરમ શુદ્ધ હોય અર્થાત્ સ્વભાવમાં સર્વથા અસંગતા હોય તો તેનો જન્મ જ નહીં થાય જો તેનો જન્મ થશે તો તેમાં સ્વભાવની જ પ્રધાનતા રહેશે - ‘કારણં ગુણસજ્જોડસ્ય સદસદ્યોનિજન્મસુ’ (ગીતા અ. ૧૩/૨૧). જ્યારે સ્વભાવની જ પ્રધાનતા અથવા પરવશતા રહેશે અને પ્રત્યેક ક્રિયા સ્વભાવના અનુસાર જ થશે, તો પછી શાસ્ત્રોનો વિધિ-નિષેધ કોના પર લાગુ પડશે? ગુરુજનોનું શિક્ષણ કોના કામમાં આવશે? અને મનુષ્ય દુર્ગુણ-દુરાચારોનો ત્યાગ કરીને સદ્ગુણ-સદાચારોમાં કેવી રીતે પ્રવૃત્ત થશે?

ઉપર્યુક્ત પ્રશ્નોનો ઉત્તર આ છે કે જેવી રીતે મનુષ્ય ગંગાજીના પ્રવાહને રોકી તો નથી શકતો, પરંતુ તેના પ્રવાહને વાળી શકે છે, બદલી શકે છે. એવી જ રીતે મનુષ્ય પોતાના વર્ણોચિત સ્વભાવને છોડી તો નથી શકતો, પરંતુ ભગવત્પ્રાપ્તિનો ઉદ્દેશ્ય રાખીને તેને રાગદ્વેષથી મુક્ત પરમ શુદ્ધ, નિર્મળ બનાવી શકે છે. તાત્પર્ય એ થયું કે સ્વભાવને શુદ્ધ બનાવવામાં મનુષ્યમાત્ર પૂરેપૂરો સમર્થ અને સ્વતંત્ર છે, નિર્મળ અને પરતંત્ર નથી. નિર્બળતા અને

૧. જ્ઞાનયોગમાં જ્ઞાની પ્રકૃતિ સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ કરી લે છે, એટલા માટે તેને માટે પ્રકૃતિની પરવશતાની વાત નથી આવી.

પરતંત્રતા તો કેવળ રાગદ્વેષ થવાથી પ્રતીત થાય છે.

હવે આ સ્વભાવને સુધારવાને માટે ભગવાને ગીતામાં કર્મયોગ અને ભક્તિયોગની દૃષ્ટિએ બે ઉપાયો બતાવ્યા છે —

(૧) કર્મયોગની દૃષ્ટિએ — ત્રીજા અધ્યાયના ચોત્રીસમા શ્લોકમાં ભગવાને કહ્યું છે કે મનુષ્યના ખાસ શત્રુ રાગદ્વેષ જ છે. આથી રાગદ્વેષને વશ નહિ થવું જોઈએ અર્થાત્ રાગદ્વેષને લીધે કોઈ પણ કર્મ નહિ કરવું જોઈએ, પરંતુ શાસ્ત્રની આજ્ઞા અનુસાર જ પ્રત્યેક કર્મ કરવું જોઈએ. શાસ્ત્રની આજ્ઞા અનુસાર અર્થાત્ શિષ્ય ગુરુની, પુત્ર માતાપિતાની, પત્ની પતિની અને નોકર માલિકની આજ્ઞા અનુસાર પ્રસન્નતાપૂર્વક બધાં કર્મો કરે છે તો તેમાં રાગદ્વેષ નથી રહેતા. પરંતુ પોતે મનસ્વી રીતે કર્મ કરે છે તો રાગદ્વેષ પુષ્ટ થાય છે. શાસ્ત્ર વગેરેની આજ્ઞા અનુસાર કાર્ય કરવાથી અને ક્યારેક બીજું નવું કાર્ય કરવાનું મનમાં આવી જતાં પણ શાસ્ત્રની આજ્ઞા ન હોવાથી આપણે તે કાર્ય નથી કરતા તો તેનાથી આપણો ‘રાગ’ નષ્ટ થઈ જશે; અને ક્યારેક કાર્ય ન કરવાનું મનમાં આવી જતાં પણ શાસ્ત્રની આજ્ઞા હોવાથી આપણે તે કાર્ય પ્રસન્નતાપૂર્વક કરીએ છીએ તો તેનાથી આપણો ‘દ્વેષ’ નષ્ટ થઈ જશે.

(૨) ભક્તિયોગની દૃષ્ટિએ — જ્યારે મનુષ્ય મમતાવાળી વસ્તુઓ સહિત પોતે ભગવાનને શરણે થઈ

જાય છે, ત્યારે તેની પાસે પોતાનું કહેવાયું એવું કંઈ નથી રહેતું. તે ભગવાનના હાથની કઠપૂતળી બની જાય છે. પછી ભગવાનની આજ્ઞા અનુસાર, એમની ઈચ્છા અનુસાર જ તેના દ્વારા બધાં કાર્યો થાય છે, જેનાથી તેના સ્વભાવમાં રહેવાવાળા રાગદ્વેષ નાશ પામે છે.

તાત્પર્ય એ થયું કે કર્મયોગમાં રાગદ્વેષને વશીભૂત ન થઈને કાર્ય કરવાથી સ્વભાવ શુદ્ધ થઈ જાય છે (ગીતા અ. ૩/૩૪) અને ભક્તિયોગમાં ભગવાનને સર્વથા અર્પિત થવાથી સ્વભાવ શુદ્ધ થઈ જાય છે (ગીતા અ. ૧૮/૬૨). સ્વભાવ શુદ્ધ થવાથી બંધનનો કોઈ પ્રશ્ન જ નથી રહેતો.

મનુષ્ય જે કંઈ કર્મ કરે છે, તે ક્યારેક રાગદ્વેષને વશીભૂત થઈને કરે છે અને ક્યારેક સિદ્ધાંતના અનુસાર કરે છે. રાગ-દ્વેષપૂર્વક કર્મ કરવાથી રાગ-દ્વેષ દૃઢ થઈ જાય છે અને પછી મનુષ્યનો તેવો જ સ્વભાવ બની જાય છે. સિદ્ધાંત અનુસાર કર્મ કરવાથી તેનો સિદ્ધાંતના અનુસાર જ કરવાનો સ્વભાવ બની જાય છે. જે મનુષ્ય પરમાત્મપ્રાપ્તિનો ઉદ્દેશ્ય રાખીને શાસ્ત્ર અને મહાપુરુષોના સિદ્ધાંતના અનુસાર કર્મો કરે છે અને જેઓ પરમાત્માને પ્રાપ્ત થઈ ગયા છે — તે બન્ને (સાધકો અને સિદ્ધ મહાપુરુષો)નાં કર્મો દુનિયાને માટે આદર્શ હોય છે, અનુકરણીય હોય છે (ગીતા અ. ૩/૨૧).

પરિશિષ્ટ ભાવ : સ્વભાવ બે પ્રકારનો હોય છે — (૧) વિહિત કર્મોનો સ્વભાવ અને (૨) નિષિદ્ધ કર્મોનો સ્વભાવ આમાં વિહિત કર્મોનો સ્વભાવ તો સ્વતઃ હોવાથી ‘સ્વ-સ્વભાવ’ છે, પરંતુ નિષિદ્ધ કર્મોનો સ્વભાવ આગંતુક હોવાથી ‘પર-સ્વભાવ’ છે. વિહિત કર્મોનો સ્વભાવ તો સજાતીય હોવાથી જન્ય નથી, પરંતુ નિષિદ્ધ કર્મોનો સ્વભાવ વિજાતીય હોવાથી જન્ય (આસક્તિજન્ય, કુસંગજન્ય) છે. મનુષ્યનું ખાસ કર્તવ્ય છે કે, તે પોતાનો સ્વભાવ સુધારે અર્થાત્ નિષિદ્ધ કર્મોના સ્વભાવનો ત્યાગ કરીને વિહિત કર્મોનું સ્વભાવ પ્રમાણે આચરણ કરે. ભગવાને વિહિત કર્મોના સ્વભાવ અનુસાર જ પોતાના વર્ણ-ધર્મનું પાલન કરવાની આજ્ઞા આપી છે.

ભગવાન કહે છે કે, ચાહે કર્તવ્યમાત્ર સમજીને યુદ્ધ કર, ચાહે મારી આજ્ઞા માનીને યુદ્ધ કર, યુદ્ધ તો તારે કરવું જ પડશે. મારો આશ્રય ન લેવાથી તારામાં અહંકાર રહેશે, જેથી વિહિત કર્મ પણ બંધનકારક બની જશે. પરંતુ મારો આશ્રય લેવાથી અહંકાર રહેશે નહીં. અહંકાર જ બંધનકારક છે. જે પ્રકૃતિને વશ (આધીન) થતો નથી, જેની પ્રકૃતિ (સ્વભાવ) અત્યંત શુદ્ધ હોય છે, એવો જ્ઞાની મહાપુરુષ પણ જ્યારે પ્રકૃતિના અનુસાર ક્રિયા કરે છે, પછી પ્રકૃતિને આધીન થયેલો તથા અશુદ્ધ પ્રકૃતિવાળો મનુષ્ય પ્રકૃતિની વિરુદ્ધ કર્મ કઈ રીતે કરી શકે છે?

— ■ —

સંબંધ — જીવ પોતે પરમાત્માનો અંશ છે અને સ્વભાવ પ્રકૃતિનો અંશ છે; પોતે સ્વતઃસિદ્ધ છે અને સ્વભાવ પોતાની પેદાશ છે; પોતે ચેતન છે અને સ્વભાવ જડ છે — આમ હોવા છતાં પણ જીવ સ્વભાવને પરવશ કેવી રીતે થઈ જાય છે? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ભગવાન આગળનો શ્લોક કહે છે.

ઈશ્વરઃ સર્વભૂતાનાં હૃદયેઽર્જુન તિષ્ઠતિ ।
ભ્રામયન્સર્વભૂતાનિ યન્ત્રારૂઢાનિ માયયા ॥ ૬૧ ॥

અર્જુન	= હે અર્જુન!	તિષ્ઠતિ	= રહે છે (અને)	સર્વભૂતાનામ્	= સંપૂર્ણ પ્રાણીઓને
ઈશ્વરઃ	= ઈશ્વર	માયયા	= પોતાની માયાથી		(તેમના સ્વભાવ
સર્વભૂતાનિ	= સંપૂર્ણ પ્રાણીઓના	યન્ત્રારૂઢાનિ	= શરીરરૂપી યંત્ર પર		અનુસાર)
હૃદયે	= હૃદયમાં		આરૂઢ થઈને	બ્રામયન્	= ભ્રમણ કરાવે છે.

ટીકા — ‘ઈશ્વરઃ સર્વભૂતાનાં... યન્ત્રારૂઢાનિ માયયા’ — આનું તાત્પર્ય એ છે કે જે ઈશ્વર બધાનો શાસક, નિયામક, બધાનું ભરણપોષણ કરવાવાળો અને નિરપેક્ષરૂપથી બધાનો સંચાલક છે, તે પોતાની શક્તિથી તે પ્રાણીઓને ધુમાવે છે, કે જેમણે શરીરને ‘હું’ અને ‘મારું’ માની રાખ્યું છે.

જેવી રીતે વિદ્યુતશક્તિથી સંચાલિત યંત્ર — રેલગાડી પર કોઈ આરૂઢ થઈ જાય છે તો તેને પરવશતાથી રેલગાડી જ્યાં જાય ત્યાં જવું પડે છે. પરંતુ જ્યારે તે રેલગાડીમાંથી નીચે ઊતરી જાય છે, ત્યારે તે રેલગાડી જાય ત્યાં નથી જવું પડતું. એવી જ રીતે જ્યાં સુધી મનુષ્ય શરીરરૂપી યંત્રની સાથે ‘હું’ અને ‘મારા’ પણાનો સંબંધ રાખે છે, ત્યાં સુધી ઈશ્વર તેને તેના સ્વભાવ^૧ અનુસાર સંચાલિત કરતો રહે છે અને તે મનુષ્ય જન્મમરણરૂપી સંસારના ચક્રમાં ધૂમતો રહે છે.

શરીરની સાથે હું-મારાપણાનો સંબંધ થવાથી જ રાગદ્વેષ પેદા થાય છે, જેનાથી સ્વભાવ અશુદ્ધ થઈ જાય છે. સ્વભાવ અશુદ્ધ થતાં મનુષ્ય પ્રકૃતિ અર્થાત્ સ્વભાવને પરવશ બની જાય છે. પરંતુ શરીર સાથે સર્વથા સંબંધ-વિચ્છેદ થતાં જ્યારે સ્વભાવ રાગદ્વેષથી મુક્ત અર્થાત્ શુદ્ધ બની જાય છે, ત્યારે પ્રકૃતિની પરવશતા નથી રહેતી. પ્રકૃતિ (સ્વભાવ)ની પરવશતા ન રહેવાથી ઈશ્વરની માયા તેને સંચાલિત નથી કરતી.

હવે અહીં આ શંકા થાય છે કે જ્યારે ઈશ્વર જ આપણને ભ્રમણ કરાવે છે, ક્રિયા કરાવે છે, ત્યારે આ કામ કરવું જોઈએ અને આ કામ નહિ કરવું જોઈએ — એવી સ્વતંત્રતા ક્યાં રહી? કેમકે યન્ત્રારૂઢ થવાને કારણે આપણે યંત્રના અને યંત્રના સંચાલક ઈશ્વરને આધીન થઈ ગયા, પરંત્ર થઈ ગયા, તો પછી યંત્રનો સંચાલક (પ્રેરક) જેવું કરાવશે, તેવું જ થશે? આનું સમાધાન આ રીતે છે —

જેવી રીતે, વીજળી સંચાલિત યંત્રો અનેક જાતનાં હોય છે. એક જ વીજળીથી સંચાલિત થવા છતાં પણ કોઈ યંત્રમાં બરફ જામી છે અને કોઈ યંત્રમાં અગ્નિ સળગે છે અર્થાત્ તેઓમાં એકબીજાથી બિલકુલ વિરુદ્ધ કાર્ય થાય

છે. પરંતુ વાજળીનો એ આગ્રહ નથી રહેતો કે હું તો કેવળ બરફ જ જમાવીશ અથવા કેવળ અગ્નિ જ સળગાવીશ. યંત્રોનો પણ એવો આગ્રહ નથી રહેતો કે અમે તો કેવળ બરફ જ જમાવીશું અથવા કેવળ અગ્નિ જ સળગાવીશું, પરંતુ યંત્ર બનાવનાર કારીગરે યંત્રો જેવાં બનાવી દીધાં છે, તેના અનુસાર તેઓમાં સ્વાભાવિક જ બરફ જામે છે અને અગ્નિ સળગે છે. એવી જ રીતે મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, દેવતા, યક્ષ, રાક્ષસ વગેરે જેટલાં પણ પ્રાણીઓ છે, બધાં શરીરરૂપી યંત્રો પર ચઢેલાં છે અને તે બધાં જ યંત્રોને ઈશ્વર સંચાલિત કરે છે. તે અલગ-અલગ શરીરોમાં પણ જે શરીરમાં જેવો સ્વભાવ છે, તે સ્વભાવના અનુસાર તેઓ ઈશ્વર પાસેથી પ્રેરણા મેળવે છે અને કાર્ય કરે છે. તાત્પર્ય એ છે કે એ શરીરોમાં હું-મારાપણાનો સંબંધ માનવાવાળાનો જેવો (સારો કે નરસો) સ્વભાવ હોય છે, તેનાથી તેવી જ ક્રિયાઓ થાય છે. સારા સ્વભાવવાળા (સજ્જન) મનુષ્યના દ્વારા શ્રેષ્ઠ ક્રિયાઓ થાય છે અને નરસા સ્વભાવવાળા (દુષ્ટ) મનુષ્યના દ્વારા અપ્રિય ક્રિયાઓ થાય છે. એટલા માટે સારી અથવા નરસી ક્રિયાઓને કરાવવામાં ઈશ્વરનો હાથ નથી, પરંતુ જાતે જ બનાવેલા સારા કે નરસા સ્વભાવનો જ હાથ છે.

જેવી રીતે વીજળી યંત્રના સ્વભાવના અનુસાર જ તેનું સંચાલન કરે છે, તેવી જ રીતે ઈશ્વર પ્રાણીના (શરીરમાં સ્થિત) સ્વભાવ અનુસાર તેનું સંચાલન કરે છે. જેવો સ્વભાવ હશે, તેવાં જ કર્મો થશે. આમાં એક વાત વિશેષ ધ્યાન આપવાની છે કે સ્વભાવને સુધારવામાં અને બગાડવામાં બધા જ મનુષ્યો સ્વતંત્ર છે, કોઈ પણ પરંત્ર નથી. પરંતુ પશુ, પક્ષી, દેવતા વગેરે જેટલાં પણ મનુષ્યેતર પ્રાણીઓ છે, તેઓમાં પોતાના સ્વભાવને સુધારવાનો ન અધિકાર છે અને ન સ્વતંત્રતા પણ છે. મનુષ્યશરીર પોતાનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે જ મળ્યું છે, એટલા માટે તેમાં પોતાના સ્વભાવને સુધારવાનો પૂરો અધિકાર, પૂરી સ્વતંત્રતા છે. તે સ્વતંત્રતાનો સદુપયોગ કરીને સ્વભાવ સુધારવામાં અને સ્વતંત્રતાનો દુરુપયોગ કરીને સ્વભાવ બગાડવામાં મનુષ્ય પોતે જ કારણ છે.

ઈશ્વર સઘળાં પ્રાણીઓના હૃદયપ્રદેશમાં રહે છે — આ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જેવી રીતે પૃથ્વીમાં બધી જગાએ જળ રહેવા છતાં પણ જ્યાં કૂવો હોય છે, ત્યાંથી જ જળ પ્રાપ્ત થાય છે; એવી જ રીતે પરમાત્મા બધી જગાએ સમાન રીતે પરિપૂર્ણ હોવા છતાં પણ હૃદયમાં પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ હૃદય સર્વવ્યાપી પરમાત્માની પ્રાપ્તિનું વિશેષ સ્થાન છે. એવી જ રીતે ત્રીજા અધ્યાયમાં સર્વવ્યાપી પરમાત્માને યજ્ઞ (નિષ્કામકર્મ)માં સ્થિત બતાવવામાં આવ્યા છે — ‘તસ્માત્સર્વગતં બ્રહ્મ નિત્યં યજ્ઞે પ્રતિષ્ઠિતમ્’ (ગીતા અ. ૩/૧૫).

વિશેષ વાત

સાધકની મોટેભાગે એ ભૂલ થાય છે કે તે ભજન, કીર્તન, ધ્યાન વગેરે કરવાં છતાં પણ ‘ભગવાન દૂર છે, તેઓ હમણાં નહિ મળે; અત્યારે હું લાયક નથી; ભગવાનની કૃપા નથી’ વગેરે ભાવનાઓ રાખીને પોતાની ભગવાન સાથેની ભિન્નતાને દૃઢ કરતો રહે છે. આ જગાએ સાધકે એ સાવધાની રાખવી જોઈએ કે જ્યારે પરમાત્મા બધાં જ પ્રાણીઓમાં વિદ્યમાન છે તો મારામાં પણ છે. તેઓ સર્વત્ર વ્યાપક છે તો હું જે જપ કરું છું, તે જપમાં પણ ભગવાન છે; શ્વાસ લઉં છું તો તે શ્વાસમાં પણ ભગવાન છે; મારા મનમાં પણ ભગવાન છે; બુદ્ધિમાં પણ ભગવાન છે; હું જે ‘હું-હું’ કહું છું, તે ‘હું’માં પણ ભગવાન છે. તે ‘હું’નો જે આધાર છે, તે પોતાનું સ્વરૂપ ભગવાનથી અભિન્ન છે અર્થાત્ ‘હું’પણું તો દૂર છે, પરંતુ ભગવાન ‘હું’પણાથી પણ નજીક છે. આ રીતે સ્વયંમાં ભગવાનને દૃઢતાપૂર્વક માનતા રહીને જ ભજન, જપ, ધ્યાન વગેરે કરવાં જોઈએ.

હવે શંકા એ થાય છે કે સ્વયંમાં પરમાત્માને

માનવાથી હું અને પરમાત્મા બે (અલગ-અલગ) છીએ — આ દ્વૈતાપત્તિ થશે. એનું સમાધાન એ છે કે પરમાત્માને પોતાનામાં માનવાથી દ્વૈતાપત્તિ નથી થતી, પરંતુ અહંકાર (‘હું’પણા)નો સ્વીકાર કરવાથી જે પોતાની અલગ સત્તા પ્રતીત થાય છે, તેનાથી જ દ્વૈતાપત્તિ થાય છે. પરમાત્માને પોતાના અને પોતાનામાં માનવાથી તો પરમાત્મા સાથે અભિન્નતા થાય છે, જેનાથી પ્રેમ પ્રગટ થાય છે.

જેવી રીતે, ગંગાજીમાં પૂર આવવાથી તેનું પાણી બહુ જ વધી જાય છે અને પાછળથી વર્ષા ન થવાથી તેનું પાણી ફરીથી ઓછું થઈ જાય છે; પરંતુ તેનું જે જળ ખાડામાં રહી જાય છે અર્થાત્ ગંગાજીથી અલગ થઈ જાય છે, તેને ‘ગંગોજ્જ’ કહે છે. તે ગંગોજ્જને મદિરા જેવું મહાન અપવિત્ર માનવામાં આવ્યું છે. ગંગાજીથી અલગ થવાને કારણે તે ગંદું થઈ જાય છે અને તેમાં અનેક કીટાણુઓ પેદા થઈ જાય છે, કે જે રોગોનાં કારણ છે. પરંતુ પછી ક્યારેક જોરથી પૂર આવી જાય છે, તો તે ગંગોજ્જ પાછું ગંગાજીમાં મળી જાય છે. ગંગાજીમાં મળતાં જ તેની એકદેશીયતા, અપવિત્રતા, અશુદ્ધિ વગેરે બધા દોષો ચાલ્યા જાય છે અને તે ફરીથી મહાન પવિત્ર ગંગાજળ બની જાય છે.

તેવી જ રીતે આ મનુષ્ય જ્યારે અહંકારને સ્વીકારીને પરમાત્માથી વિમુખ થઈ જાય છે, ત્યારે તેનામાં પરિચ્છિન્નતા, પરાધીનતા, જડતા, વિષમતા, અભાવ, અશાંતિ, અપવિત્રતા વગેરે બધા જ દોષો (વિકારો) આવી જાય છે. પરંતુ જ્યારે એ પોતાના અંશી પરમાત્માની સંમુખ થઈ જાય છે, એના જ શરણમાં ચાલ્યો જાય છે અર્થાત્ પોતાનું અલગ વ્યક્તિત્વ મિટાવી દે છે, ત્યારે તેનામાં આવેલા ભિન્નતા, પરાધીનતા વગેરે બધા જ દોષો નાશ પામે છે, કારણ કે પોતાના (ચેતન સ્વરૂપ)માં દોષો નથી. દોષો તો અહંતા (હું-પણા)નો સ્વીકાર કરવાથી જ આવે છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ‘ભ્રામયન્’નું તાત્પર્ય એ છે કે સંપૂર્ણ સંસારનું સંચાલન ભગવાનની જ શક્તિથી થઈ રહ્યું છે — ‘મત્તઃ સર્વં પ્રવર્તતે’ (ગીતા- ૧૦/૮). ભગવાન પ્રાણીઓને તેમના સ્વ-સ્વભાવ પ્રમાણે કર્મ કરવાની પ્રેરણા તો કરે છે, પરંતુ તેમાં તેમનો આગ્રહ રાખતા નથી. ભગવાનનો આગ્રહ ન હોવાના કારણે જ મનુષ્ય પોતાની કામના, મમતા, આસક્તિના વશમાં રહીને પુણ્ય અથવા પાપ કરે છે અને તેનું ફળ ભોગવવા માટે સ્વર્ગાદિ લોકમાં અથવા નરકો અને નીચ યોનિયોમાં જાય છે પરંતુ જે ભગવાનને શરણે થઈ જાય છે, તેને ભગવાન વિશેષ પ્રેરણા કરે છે. અહંકાર ન રહેવાથી તે જે કાંઈ કરે છે, ભગવાનની પ્રેરણા અનુસાર જ કરે છે.

—■—

સંબંધ — હવે ભગવાન યંત્રારૂઢ થયેલાં પ્રાણીઓની પરવશતાને દૂર કરવાનો ઉપાય બતાવે છે.

તમેવ શરણં ગચ્છ સર્વભાવેન ભારત ।

તત્પ્રસાદાત્પરાં શાન્તિં સ્થાનં પ્રાપ્સ્યસિ શાશ્વતમ્ ॥ ૬૨ ॥

ભારત	= હે ભરતવંશોદ્ભવ	ગચ્છ	= ચાલ્યો જા;		થઈને),
	અર્જુન! (તું)	તત્રસાદાત્	= એ પરમાત્માની	શાશ્વતમ્	= (અને)
સર્વભાવેન	= સર્વ ભાવથી		કૃપાથી (જ તું)		શાશ્વત
તમ્	= એ પરમેશ્વરને	પરામ્	= પરમ	સ્થાનમ્	= પરમ પદને
એવ	= જ	શાન્તિમ્	= શાંતિને (સંસારથી	પ્રાપ્સ્યસિ	= પ્રાપ્ત થઈ
શરણમ્	= શરણે		સર્વથા ઉપરત		જઈશ.

ટીકા — [મનુષ્યમાં બહુધા આ એક ઊણપ રહે છે કે જ્યારે તેની સમક્ષ સંત-મહાપુરુષો વિદ્યમાન રહે છે, ત્યારે તેમનાં પર શ્રદ્ધા-વિશ્વાસ તેમ જ મહત્ત્વબુદ્ધિ નથી હોતાં^૧; પરંતુ જ્યારે તેઓ ચાલ્યા જાય છે, ત્યારે પાછળથી તે રડે છે, પશ્ચાત્તાપ કરે છે. તેવી જ રીતે ભગવાન અર્જુનના રથના ઘોડા હાંકે છે અને તેમની આજ્ઞાનું પાલન કરે છે. તે જ ભગવાન જ્યારે અર્જુનને કહે છે કે શરણાગત ભક્ત મારા શાશ્વત પદને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે; અને તું પણ મારામાં ચિત્તવાળો થઈને મારી કૃપાથી સઘળાં વિઘ્નોને તરી જશે, ત્યારે અર્જુન કંઈ બોલ્યા જ નહિ. આનાથી એ સંભાવના પણ હોઈ શકે છે કે ભગવાનનાં વચનો પર અર્જુનને પૂરો વિશ્વાસ ન બેઠો હોય. આ જ દૃષ્ટિએ ભગવાનને અહીં અર્જુન માટે અંતર્યામી ઈશ્વરના શરણમાં જવાની વાત કહેવી પડી.]

‘તમેવ શરણં ગચ્છ’ — ભગવાન કહે છે કે જે સર્વવ્યાપક ઈશ્વર બધાના હૃદયમાં બિરાજમાન છે અને બધાનો સંચાલક છે, તું તેના જ શરણમાં જા. તાત્પર્ય એ છે કે સાંસારિક ઉત્પત્તિ-વિનાશશીલ પદાર્થ, વસ્તુ, વ્યક્તિ, ઘટના, પરિસ્થિતિ વગેરે કશાનો કિંચિત્માત્ર પણ આશ્રય ન લઈને કેવળ અવિનાશી પરમાત્માનો જ આશ્રય લઈ લે.

પૂર્વશ્લોકમાં એમ કહેવાઈ ગયું કે મનુષ્ય જ્યાં સુધી શરીરરૂપી યંત્રની સાથે હું-મારાપણાનો સંબંધ રાખે છે, ત્યાં સુધી ઈશ્વર પોતાની માયાથી તેને ઘુમાવતો રહે છે. હવે અહીં ‘એવ’ પદથી તેનો નિષેધ કરતાં ભગવાન અર્જુનને કહે છે કે શરીરરૂપી યંત્રની સાથે કિંચિત્માત્ર પણ હું-મારાપણાનો સંબંધ ન રાખીને તું કેવળ તે ઈશ્વરના શરણમાં ચાલ્યો જા.

‘સર્વભાવેન’ — સર્વભાવથી શરણે જવાનું તાત્પર્ય એ થયું કે મનથી તે જ પરમાત્માનું ચિંતન થાય, શારીરિક ક્રિયાઓથી તેનું પૂજન થાય, તેનું જ પ્રેમપૂર્વક ભજન થાય અને તેના પ્રત્યેક વિધાનમાં પરમ પ્રસન્નતા થાય.

તે વિધાન ચાહે શરીર, ઈન્દ્રિયો, મન વગેરેને અનુકૂળ હોય, ચાહે પ્રતિકૂળ હોય, તેને ભગવાનનું જ કરેલું માનીને ખૂબ પ્રસન્ન થઈ જાય કે અહો! ભગવાનની મારા પર કેટલી કૃપા છે કે મને વિના પૂછ્યે જ, મારાં મન, બુદ્ધિ વગેરેથી વિપરીત જાણતા હોવા છતાં પણ કેવળ મારા હિતની ભાવનાથી, મારું પરમ કલ્યાણ કરવાને માટે એમણે આવું વિધાન કર્યું છે!

‘તત્રસાદાત્પરાં શાન્તિં સ્થાનં પ્રાપ્સ્યસિ શાશ્વતમ્’ — ભગવાને પહેલાં કહી દીધું હતું કે મારી કૃપાથી શાશ્વત પદની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે (અ. ૧૮/૫૬) અને મારી કૃપાથી તું સઘળાં વિઘ્નોને તરી જશે (અ. ૧૮/૫૮). એ જ વાત અહીં કહે છે કે તે અંતર્યામી પરમાત્માની કૃપાથી તું પરમશાંતિ અને શાશ્વત સ્થાન (પદ)ને પ્રાપ્ત કરી લેશે.

ગીતામાં અવિનાશી પરમપદને જ ‘પરા શાંતિ’ નામથી કહેવામાં આવ્યું છે. પરંતુ ભગવાને ‘પરા શાંતિ’ અને ‘શાશ્વત શાંતિ’ (પરમપદ) — બન્નેનો પ્રયોગ એક સાથે કર્યો છે. આથી અહીં ‘પરા શાંતિ’નો અર્થ સંસારથી સર્વથા ઉપરતિ અને ‘શાશ્વતસ્થાન’નો અર્થ પરમપદ લેવો જોઈએ.

ભગવાને ‘તમેવ શરણં ગચ્છ’ પદોથી અર્જુનને સર્વવ્યાપી ઈશ્વરને શરણે જવાને માટે કહ્યું છે. આનાથી એ શંકા થઈ શકે છે કે શું ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ઈશ્વર નથી? કેમકે જો ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ઈશ્વર હોત, તો અર્જુનને ‘તેને જ શરણે જા’ — એવું (પરોક્ષ રીતિથી) ન કહેત.

આનું સમાધાન એ છે કે ભગવાને સર્વવ્યાપક ઈશ્વરની શરણાગતિને તો ‘ગુહ્યાદ્ગુહ્યતરમ્’ (અ. ૧૮/૬૩) અર્થાત્ ગુહ્યથી ગુહ્યતર કહ્યું છે, પરંતુ પોતાની શરણાગતિને ‘સર્વગુહ્યતમમ્’ (અ. ૧૮/૬૪) અર્થાત્ બધાથી ગુહ્યતમ કહ્યું છે. આનાથી સર્વવ્યાપક ઈશ્વરની અપેક્ષાએ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ મોટા જ સિદ્ધ થયા.

ભગવાને પહેલાં કહ્યું છે કે હું અજન્મા, અવિનાશી

૧. ‘અતિપરિચયાદવજ્ઞા’ અર્થાત્ જ્યાં સુધી કોઈની સાથે અતિ પરિચય થાય છે, ત્યાં તેની અવજ્ઞા થાય છે.

અને સઘળાં પ્રાણીઓનો ઈશ્વર હોવા છતાં પણ પોતાની પ્રકૃતિને આધીન કરીને પોતાની યોગમાયાથી પ્રગટ થાઉં છું (અ. ૪/૬); હું સઘળા યજ્ઞો અને તપોનો ભોક્તા છું, સઘળા લોકોનો મહાન ઈશ્વર છું અને સઘળાં પ્રાણીઓનો સુહૃદ છું — આવો મને માનવાથી શાંતિની પ્રાપ્તિ થાય છે (અ. ૫/૨૮); પરંતુ જે મને સઘળા યજ્ઞોનો ભોક્તા અને બધાનો માલિક નથી માનતા, તેઓનું પતન થાય છે (૮/૨૪). આ પ્રમાણે અન્વય-વ્યતિરેકથી પણ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો ઈશ્વરભાવ સિદ્ધ થઈ જાય છે.

આ અધ્યાયમાં ‘ઈશ્વરઃ સર્વભૂતાનાં હૃદયેઽર્જુન તિષ્ઠતિ’ (અ. ૧૮/૬૧) પદોથી અંતર્યામી ઈશ્વરને બધાં પ્રાણીઓનાં હૃદયમાં રહેલા બતાવ્યા છે અને પંદરમા અધ્યાયમાં ‘સર્વસ્ય ચાહં હૃદિ સન્નિવિષ્ટઃ’ (અ. ૧૫/૧૫) પદોથી પોતાને બધાંનાં હૃદયમાં રહેલા બતાવ્યા છે. આનું તાત્પર્ય એ થયું કે અંતર્યામી પરમાત્મા અને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ બે નથી, એક જ છે.

જ્યારે અંતર્યામી પરમાત્મા અને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ એક જ છે, તો પછી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને ‘તમેવ શરણં ગચ્છ’ શા માટે કહ્યું? આનું કારણ એ છે કે

પરિશિષ્ટ ભાવ : જીવ ઈશ્વરનો જ અંશ છે, તેથી ભગવાન ઈશ્વરને જ શરણે જવાને માટે કહે છે. ઈશ્વરને શરણે થવાથી અહંકાર રહેતો નથી. જ્યાં સુધી જીવ ઈશ્વરને વશ (શરણે) થતો નથી, ત્યાં સુધી તે પ્રકૃતિને વશ રહે છે. તે જેટલો-જેટલો જડતા તરફ જાય છે, તેટલી-તેટલી આસુરી સંપત્તિ આવે અને જેટલો-જેટલો ચિન્મયતા તરફ જાય છે, તેટલી-તેટલી દૈવી સંપત્તિ આવે છે.

—■—

સંબંધ — પૂર્વશ્લોકમાં ભગવાને અર્જુનને કહ્યું કે તું તે અંતર્યામી ઈશ્વરના શરણમાં ચાલ્યો જા. એવું કહેવા છતાં પણ અર્જુન કંઈ ના બોલ્યા.. એટલા માટે ભગવાન આગળના શ્લોકમાં અર્જુનને ચેતવવાને માટે તેને સ્વતંત્રતા પ્રદાન કરે છે.

ઈતિ તે જ્ઞાનમાખ્યાતં ગુહ્યાદ્ગુહ્યતરં મયા ।

વિમૃશ્યૈતદશેષેણ યથેચ્છસિ તથા કુરુ ॥ ૬૩ ॥

ઈતિ	= આ	મયા	= મેં	વિમૃશ્ય	= વિચાર કરીને
ગુહ્યાત્	= ગોપનીયથીય	તે	= તને	યથા	= જેવી
ગુહ્યતરમ્	= અતિ ગોપનીય	આખ્યાતમ્	= કહી દીધું;	ઈચ્છસિ	= ઇચ્છા હોય
જ્ઞાનમ્	= (શરણાગતિરૂપી)	એતત્	= હવે તું આના ઉપર	તથા	= તેમ
જ્ઞાન		અશેષેણ	= સારી રીતે	કુરુ	= કર.

ટીકા — ‘ઈતિ તે જ્ઞાનમાખ્યાતં ગુહ્યાદ્ગુહ્યતરં મયા’ — પૂર્વશ્લોકમાં સર્વવ્યાપક અંતર્યામી પરમાત્માની જે શરણાગતિ બતાવાઈ ગઈ છે, એનું જ લક્ષ્ય અહીં ‘ઈતિ’

પહેલાં છપ્પનમા શ્લોકમાં ભગવાને પોતાની કૃપાથી શાશ્વત અવિનાશી પદની પ્રાપ્તિ થવાની વાત કહી અને સત્તાવનમા-અઠાવનમા શ્લોકોમાં અર્જુનને પોતાને પરાયણ થવાની આજ્ઞા આપીને ‘મારી કૃપાથી સઘળાં વિઘ્નોને તરી જશે’ — આ વાત કહી. પરંતુ અર્જુન કંઈ બોલ્યા નહિ અર્થાત્ તેમણે કંઈ પણ સ્વીકાર્યું નહિ. આ અંગે ભગવાને અર્જુનને ધમકાવ્યા કે જો અહંકારને કારણે તું મારી વાત નહિ માને તો તારું પતન થઈ જશે. ઓગણસાઠમા અને સાઠમા શ્લોકમાં કહ્યું કે ‘હું યુદ્ધ નહિ કરું’ — આ રીતના અહંકારનો આશ્રય લઈને કરેલો તારો નિશ્ચય પણ નહિ ટકે અને તારે સ્વભાવજ કર્મોને પરવશ થઈને યુદ્ધ કરવું જ પડશે. ભગવાને આટલું કહ્યા છતાં પણ અર્જુન કંઈ બોલ્યા નહિ. આથી અંતે ભગવાને એમ કહેવું પડ્યું કે જો તું મારા શરણમાં નથી આવવા ઇચ્છતો તો બધાનાં હૃદયમાં સ્થિત જે અંતર્યામી પરમાત્મા છે, તેના શરણમાં તું જા.

વાસ્તવમાં અંતર્યામી ઈશ્વર અને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ સર્વથા અભિન્ન છે અર્થાત્ બધાના હૃદયમાં અંતર્યામીરૂપે બિરાજમાન ઈશ્વર જ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ છે અને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જ બધાના હૃદયમાં અંતર્યામીરૂપે બિરાજમાન ઈશ્વર છે.

શરણાગતિ 'ગુહ્યતર' છે.^૧

'વિમૃશ્યૈતદશેષેણ' — ગુહ્યથી ગુહ્યતર શરણાગતિરૂપી જ્ઞાન બતાવીને ભગવાન અર્જુનને કહે છે કે મેં પહેલાં જે ભક્તિની વાતો કહી છે, તેમના પર તું સારી રીતે વિચાર કરી લે. ભગવાને આ જ અધ્યાયના સત્તાવનમા-અઠાવનમા શ્લોકમાં પોતાની ભક્તિ (શરણાગતિ)ની જે વાતો કહી છે, તેમને 'એતત્' પદથી લેવી જોઈએ. ગીતામાં જ્યાં-જ્યાં ભક્તિની વાતો આવી છે, તેમને 'અશેષેણ' પદથી લેવી જોઈએ.^૨

'વિમૃશ્યૈતદશેષેણ' કહેવામાં ભગવાની અત્યધિક કૃપાળુતાનો એક ગૂઢ ઈરાદો છે કે ક્યાંક અર્જુન મારાથી વિમુખ ન થઈ જાય, એટલા માટે જો આ મારી કહેલી વાતોની તરફ વિશેષતાથી ધ્યાન આપશે તો સાચી વાત અવશ્ય જ તેની

સમજમાં આવી જશે અને પછી તે મારાથી વિમુખ નહિ થાય.

'યથેચ્છસિ તથા કુરુ' — પહેલાં કહેલી બધી વાતો પર પૂરેપૂરો વિચાર કરીને પછી જેવું તારી મરજીમાં આવે, તેવું કર. તું જેવું કરવા ઇચ્છે છે, તેવું કર — આવું કહેવામાં પણ ભગવાનની આત્મીયતા, કૃપાળુતા અને હિતૈષિતા જ પ્રત્યક્ષ દેખાઈ રહી છે.

પહેલાં 'વક્ષ્યામ્યશેષતઃ' (અ. ૭/૨), 'ઈદં તુ તે ગુહ્યતમં પ્રવક્ષ્યામ્યનસૂયવે' (અ. ૮/૧); 'વક્ષ્યામિ હિતકામ્યયા' (અ. ૧૦/૧) વગેરે શ્લોકમાં ભગવાન અર્જુનના હિતની વાત કહેતા આવ્યા છે, પરંતુ આ વાક્યોમાં ભગવાનની અર્જુન પર 'સામાન્ય કૃપા' છે.

'ન શ્રોષ્યસિ વિનકુશ્યસિ' (અ. ૧૮/૫૮) — આ

૧. યોગયુક્ત બુદ્ધિવાળાઓ કર્મફળનો ત્યાગ કરીને અનામય પદને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે (૨/૫૧); જે પ્રાપ્તિ જ્ઞાનયોગથી થાય છે, તે પ્રાપ્તિ કર્મયોગથી થઈ જાય છે (૪/૩૮); યોગયુક્ત મુનિ બહુ જ જલદી પરમાત્માને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે (૫/૬); કર્મફળનો ત્યાગ કરતાં શાશ્વત શાંતિ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે (૫/૧૨) વગેરે શ્લોકોથી કર્મયોગ પરમાત્મપ્રાપ્તિનું સ્વતંત્ર સાધન સિદ્ધ થાય છે. એવા કર્મયોગને 'ગુહ્ય' કહે છે. જડતાથી સંબંધ-વિચ્છેદ કરીને નિરાકાર પરમાત્માને શરણે થઈ જવું — આ કર્મયોગથી પણ અધિક મહત્ત્વનું છે, એટલા માટે આને 'ગુહ્યતર' કહે છે.

સૂર્યને મેં જ ઉપદેશ આપ્યો હતો, તે જ હું તને કહી રહ્યો છું (૪/૩); સકળ જગત મારાથી જ વ્યાપ્ત છે (૮/૪); ક્ષરથી અતીત અને અક્ષરથી ઉત્તમ 'પુરુષોત્તમ' હું જ છું (૧૫/૧૮) વગેરે વાતોમાં ભગવાને પોતાની ભગવત્તા પ્રગટ કરી છે, એટલા માટે આ વાતો 'ગુહ્યતમ' છે. તું કેવળ મારા જ શરણમાં આવી જા, પછી તારે માટે કિંચિત્માત્ર પણ કરવાનું બાકી નથી, હું તને સઘળાં પાપોથી મુક્ત કરી દઈશ, તું શોકચિંતા ના કર (૧૮/૬૬) — આ રીતે પોતાની શરણાગતિની વાત કહેવી 'સર્વગુહ્યતમ' છે. જેમાં કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ, ભક્તિયોગ વગેરે બધાં સાધનોનું વર્ણન થાય છે, તે યોગશાસ્ત્રને 'પરમગુહ્ય' કહેવામાં આવ્યું છે (અ. ૧૮/૬૮, ૭૫).

૨. ગીતામાં ભક્તિની વાતો આ શ્લોકોમાં આવી છે—

- સઘળા યોગીઓમાં ભક્તિયોગી શ્રેષ્ઠ છે (૬/૪૭);
- મારું શરણ લેવાવાળા માયાને તરી જાય છે (૭/૧૪);
- સર્વ કંઈ વાસુદેવ જ છે — આ રીતે મારું (ભગવાનનું) શરણ લેવાવાળો મહાત્મા અત્યંત દુર્લભ છે (૭/૧૮);
- અનન્યભક્તિથી હું સુલભ છું (૮/૧૪);
- અનન્યભક્તિથી પરમપુરુષની પ્રાપ્તિ થાય છે (૮/૨૨);
- દૈવીસંપત્તિને આશ્રિત મહાત્મા લોકો અનન્યમનથી મારું ભજન કરે છે (૮/૧૩);
- દૃઢ નિશ્ચયવાળા ભક્તો નિરંતર કીર્તન કરતા તથા મને નમસ્કાર કરતા ભક્તિપૂર્વક મારી ઉપાસના કરે છે (૮/૧૪);
- અનન્યભક્તનો યોગક્ષેમ હું વહન કરું છું (૮/૨૨);
- ભક્ત દ્વારા પ્રેમપૂર્વક અર્પિત પત્ર, પુષ્પ, ફળ વગેરેને હું આરોગું છું (૮/૨૬);
- તું જે કરે છે, હવન કરે છે, દાન કરે છે અને તપ કરે છે, તે બધું મને અર્પણ કર (૮/૨૭);
- બધાં કર્મો મને અર્પણ કરી દે તો તું શુભાશુભ ફળરૂપી બંધનથી મુક્ત થઈ જશે (૮/૨૮);
- મારામાં મનવાળો થા, મારો ભક્ત થા, મારું પૂજન કરવાવાળો થા અને મને નમસ્કાર કર (૮/૩૪);
- સર્વ પ્રકારે મારામાં લાગેલા ભક્તોનું અજ્ઞાન હું દૂર કરી દઉં છું, જેનાથી તેઓ મને જ પ્રાપ્ત થાય છે (૧૦/૮ થી ૧૧);
- અનન્યભક્તિથી જ હું દેખી અને જાણી શકાઉં છું તથા મારામાં પ્રવેશ કરી જઈ શકાય છે (૧૧/૫૪);
- અનન્યભક્તિવાળો પુરુષ મને જ પ્રાપ્ત થાય છે (૧૧/૫૫);
- મારું ભજન કરવાવાળો ભક્ત અતિ ઉત્તમ યોગી છે (૧૨/૨);
- જેઓ સર્વ કર્મો મને અર્પણ કરીને મારે પરાયણ થઈ ગયા છે, તેઓનો હું બહુ જ જલદી ઉદ્ધાર કરું છું (૧૨/૬-૭);
- તું મારામાં જ મન અને બુદ્ધિને અર્પણ કરી દે તો મારી પ્રાપ્તિ થઈ જશે (૧૨/૮);
- અવ્યભિચારી ભક્તિયોગથી મનુષ્ય ગુણાતીત થઈ જાય છે (૧૪/૨૬);
- સર્વભાવથી મારું ભજન કરવાવાળો ભક્ત સર્વવિદ્ છે (૧૫/૧૮), વગેરે વગેરે.

શ્લોકમાં અર્જુનને ધમકાવવામાં ભગવાનની ‘વિશેષ કૃપા’ અને પોતાનો આત્મભાવ ટપકે છે.

અહીં ‘યથેચ્છસિ તથા કુરુ’ કહીને ભગવાન જે પોતાપણાનો ત્યાગ કરી રહ્યા છે, એમાં તો ભગવાનની ‘અત્યધિક કૃપા’ અને આત્મીયતા ભરેલાં છે. કારણ કે ભક્ત ભગવાનની ધમકી તો સહન કરી શકે છે, પરંતુ ભગવાનનો ત્યાગ નથી સહી શકતો. એટલા માટે ‘ન શ્રોષ્યસિ વિનક્ષ્યસિ’ વગેરે કહેવા છતાં પણ અર્જુન પર એટલી અસર નહિ પડી, જેટલી ‘યથેચ્છસિ તથા કુરુ’ કહેતાં પડી. આને સાંભળીને

અર્જુન ગભરાઈ ગયા કે ભગવાન તો મારો ત્યાગ કરી રહ્યા છે! કેમકે મેં આ બહુ ભારે ભૂલ કરી કે ભગવાનના દ્વારા પ્રેમથી સમજાવવા, આત્મીયતાથી ધમકાવવા અને અંતર્યામીની શરણાગતિની વાત કહેવા છતાં પણ હું કંઈ બોલ્યો નહિ, જેથી ભગવાનને ‘જેવું મરજીમાં આવે, તેવું કર’ – આ કહેવું પડ્યું. હવે તો હું કંઈ પણ કહેવાને લાયક નથી! – એવું વિચારીને અર્જુન ઘણા દુઃખી થઈ જાય છે ત્યારે અર્જુનના વિના પૂછ્યે જ ભગવાન સર્વગુહ્યતમ વચનો કહે છે, જેનું વર્ણન આગળના શ્લોકમાં છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ‘યથેચ્છસિ તથા કુરુ’ – આ શબ્દો ભગવાન અર્જુનનો ત્યાગ કરવા માટે કહેતા નથી, પરંતુ પોતાની તરફ વધારે ખેંચવા માટે કહે છે; જેમ કે દડો ફેંકીએ છીએ, ખાસ કરીને પાછો લેવા માટે; નહિ કે ત્યાગ (ફેંકી દેવા) માટે. તાત્પર્ય એ છે કે પૂર્વશ્લોકમાં અંતર્યામી નિરાકાર ઈશ્વરની શરણાગતિની વાત કહીને હવે ભગવાન અર્જુનને પોતાના તરફ અર્થાત્ સગુણ-સાકાર તરફ ખેંચવા ચાહે છે, જેથી અર્જુન સમગ્રની પ્રાપ્તિમાંથી વંચિત ન રહી જાય. નિરાકારમાં સાકાર આવતું નથી, પરંતુ સાકારમાં નિરાકાર પણ આવી જાય છે.

સંબંધ – પૂર્વશ્લોકમાં ભગવાને ‘વિમૃશ્યૈતદશેષેણ’ પદથી અર્જુનને કહ્યું કે મારા આ પૂરા ઉપદેશનો સાર કાઢી લેજે. પરંતુ ભગવાનના સઘળા ઉપદેશનો સાર કાઢી લેવાની અર્જુનના વશની વાત ન હતી; કેમકે પોતાના ઉપદેશનો સાર કાઢવાનું જેટલું વક્તા જાણે છે, એટલું શ્રોતા નથી જાણતો. બીજી વાત, ‘જેવું મરજીમાં આવે, તેવું કર’ – આ રીતે ભગવાનના મુખથી પોતાના ત્યાગની વાત સાંભળીને અર્જુન બહુ જ ડરી ગયા, એટલા માટે આગળના બે શ્લોકોમાં ભગવાન પોતાના પ્રિય સખા અર્જુનને આશ્વાસન આપે છે.

સર્વગુહ્યતમં ભૂયઃ શૃણુ મે પરમં વચઃ ।

ઈષ્ટોડસિ મે દૃઢમિતિ તતો વક્ષ્યામિ તે હિતમ્ ॥ ૬૪ ॥

સર્વ-	= સૌથી અત્યંત	ભૂયઃ	= ફરી	અસિ	= છે,
	ગોપનીય	મે	= મારી પાસે	તતઃ	= માટે
ગુહ્યતમમ્	વચનોથીય અતિ	શૃણુ	= સાંભળ. (તું)	ઈતિ	= આ (વિશેષ)
	ગોપનીય	મે	= મારો	હિતમ્	= હિતકારી વચન (હું)
પરમમ્	= સર્વોત્કૃષ્ટ	દૃઢમ્	= અત્યંત	તે	= તારા માટે
વચઃ	= વચનને (તું)	ઈષ્ટઃ	= પ્રિય મિત્ર	વક્ષ્યામિ	= કહીશ.

ટીકા – ‘સર્વગુહ્યતમં ભૂયઃ શૃણુ મે પરમં વચઃ’ – પહેલા ત્રેસઠમા શ્લોકમાં ભગવાને ગુહ્ય (કર્મયોગની) અને ગુહ્યતર (અંતર્યામી નિરાકારની શરણાગતિની) વાત કહી અને ‘ઈદં તુ તે ગુહ્યતમં’ (અ. ૮/૧) તથા ‘ઈતિ ગુહ્યતમં શાસ્ત્રમ્’ (અ. ૧૫/૨૦) – આ પદોથી ગુહ્યતમ (પોતાની પ્રભાવની) વાત કહી દીધી, પરંતુ સર્વગુહ્યતમ વાત ગીતામાં પહેલાં ક્યાંય નથી કહી. હવે અહીં અર્જુનનો ગભરાટ જોઈને ભગવાન કહે છે કે હું સર્વગુહ્યતમ અર્થાત્ સહુથી અત્યંત ગોપનીય વાત ફરીથી

કહીશ, તું મારાં પરમ, સર્વશ્રેષ્ઠ વચનોને સાંભળ.

આ શ્લોકમાં ‘સર્વગુહ્યતમમ્’ પદથી ભગવાને બતાવ્યું કે આ દરેકની સમક્ષ પ્રગટ કરવાની વાત નથી અને સડસઠમા શ્લોકમાં ‘ઈદં તે નાતપસ્કાય નાભક્તાય કદાચન’ પદથી ભગવાને જણાવ્યું કે આ વાતને અસહિષ્ણુ અને અભક્તને કદી ના કહીશ. આ રીતે બન્ને તરફથી નિષેધ કરીને વચમાં (છાસઠમા શ્લોકમાં) ‘સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં પ્રજ’ – આ સર્વગુહ્યતમ વાતને રાખી છે. બન્ને તરફથી નિષેધ કરવાનું તાત્પર્ય એ છે કે આ સમગ્ર ગીતામાં અત્યંત

રહસ્યમય ખાસ ઉપદેશ છે.^૧

બીજા અધ્યાયના સાતમા શ્લોકમાં ‘ધર્મસમ્મૂઢ-
યેતાઃ’ કહીને અર્જુન પોતાને ધર્મનો નિર્ણય કરવામાં
અયોગ્ય સમજીને ભગવાનને પૂછે છે, એમના શિષ્ય બને
છે અને ઉપદેશ આપવા માટે કહે છે. આથી ભગવાન
અહીં (૧૮/૬૬માં) કહે છે કે તું ધર્મના નિર્ણયનો ભાર
પોતાના ઉપર ના લે અને અનન્યભાવે કેવળ મારે શરણે
આવી જા. પછી તને જે પાપ વગેરેનો ડર છે, તે બધાં
પાપોથી હું તને મુક્ત કરી દઈશ. તું બધી ચિંતાઓને છોડી
દે. આ જ ભગવાનનું ‘સર્વગુહ્યતમ પરમ વચન’ છે.

‘ભૂયઃ શૃણુ’નું તાત્પર્ય એ છે કે મેં આ જ વાત
બીજા શબ્દોમાં પહેલાં કહી હતી, પરંતુ તે ધ્યાન નહિ
આપ્યું. આથી હું ફરીથી તે જ વાત કહું છું. હવે આ
વાત પર તું વિશેષરૂપે ધ્યાન આપ.

આ સર્વગુહ્યતમવાળી વાત ભગવાને પહેલાં ‘મત્પરઃ-
.... મચ્ચિત્તઃ સતતં ભવ’ (અ. ૧૮/૫૭) અને ‘મચ્ચિત્તઃ
સર્વદુર્ગાણિ મત્પ્રસાદાત્તરિષ્યસિ’ (૧૮/૫૮) પદોથી કહી
દીધી હતી; પરંતુ ‘સર્વગુહ્યતમમ્’ પદ પહેલાં નથી કહ્યું,
અને અર્જુનનું પણ તે વાત પર લક્ષ્ય નથી ગયું. એટલા
માટે હવે ફરીથી તે વાત પર અર્જુનનું લક્ષ્ય કરાવવાને
માટે અને એ વાતનું મહત્ત્વ બતાવવાને માટે ભગવાન અહીં
‘સર્વગુહ્યતમમ્’ પદ આપે છે.

‘ઈષ્ટોડસિ મે દૃઢમિતિ’ – આના પહેલાં ભગવાને કહ્યું
હતું કે જેવું મરજીમાં આવે, તેવું કર. જે અનુયાયી છે,
આજ્ઞાપાલક છે, શરણાગત છે, તેને માટે આવી વાત કહેવાથી
વધારે બીજી કંઈ શિક્ષા કરી શકાય છે! આથી આ વાતને

સાંભળીને અર્જુનના મનમાં ભય પેદા થઈ ગયો કે ભગવાન
મારો ત્યાગ કરી રહ્યા છે. એ ભયને દૂર કરવાને માટે ભગવાન
અહીં કહે છે કે તું મારો અત્યંત વહાલો મિત્ર છે.^૨ જો
અર્જુનના મનમાં ભય કે સંદેહ ન હોત, તો ભગવાનને ‘તું
મારો અત્યંત વહાલો મિત્ર છે, – એમ કહીને સ્પષ્ટતા કરવાની
શી જરૂરિયાત હતી? સ્પષ્ટતા કરવાનું ત્યારે જ બને છે, જ્યારે
બીજાના મનમાં ભય હોય, સંદેહ હોય, ક્લોભ હોય છે.

‘ઈષ્ટઃ’ કહેવાનો બીજો ભાવ એ છે કે ભગવાન પોતાના
શરણાગત ભક્તને પોતાના ઈષ્ટદેવ માની લે છે. ભક્ત સર્વ
કંઈ છોડીને કેવળ ભગવાનને પોતાના ઈષ્ટ માને છે, તો
ભગવાન પણ તેને પોતાનો ઈષ્ટ માની લે છે; કેમકે ભક્તિના
વિષયમાં ભગવાનનો આ કાયદો છે – ‘યે યથા માં પ્રપદ્યન્તે
તાંસ્તથૈવ ભજામ્યહમ્’ (ગીતા અ. ૪/૧૧) અર્થાત્ જે ભક્તો
જેવી રીતે મારે શરણે આવે છે, હું પણ તેઓને તેવી જ રીતે
આશ્રય આપું છું. ભગવાનની દૃષ્ટિમાં ભક્તના સમાન બીજું
કોઈ શ્રેષ્ઠ નથી. ભાગવતમાં ભગવાન ઉદ્ભવજીને કહે છે –
‘તમારા જેવા પ્રેમી ભક્તો મને જેટલા વહાલા છે, એટલા
વહાલા ન બ્રહ્માજી છે, ન શંકરજી છે, ન બલરામજી છે; બીજું
તો શું, મારા હૃદયમાં નિવાસ કરવાવાળાં લક્ષ્મીજી અને મારો
આત્મા પણ મને એટલો વહાલો નથી.’^૩

‘દૃઢમ્’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જ્યારે તે એક
વાર કહી દીધું કે ‘હું આપને શરણે છું’ (અ. ૨/૭) તો
હવે તારે બિલકુલ પણ ભય નહિ રાખવો જોઈએ. કારણ
કે જે મારે શરણે આવીને એક વાર સાચા હૃદયથી કહી
દે છે કે ‘હું આપનો જ છું’, તેને હું સઘળાં પ્રાણીઓથી
અભય (સુરક્ષિત) કરી દઉં છું – આ મારું વ્રત છે.^૪

૧. દસમા અધ્યાયના આરંભમાં ભગવાને ‘ભૂય એવ મહાબાહો શૃણુ મે પરમં વચઃ’ કહ્યું અને અહીં ‘સર્વગુહ્યતમં ભૂયઃ શૃણુ
મે પરમં વચઃ’ કહ્યું આ બન્નેમાં કેવળ ‘એવ મહાબાહો’ની જગાએ ‘સર્વગુહ્યતમમ્’ પદ આવ્યું છે અર્થાત્ કેવળ છ અક્ષરો
જ બદલ્યા છે, બાકીના દસ અક્ષરો તેના તે જ છે. ત્યાં ‘ભૂય એવ મહાબાહો’ કહીને ‘મચ્ચિત્તાઃ’ (૧૦/૮) કહે છે અને
અહીં ‘મચ્ચિત્તઃ’ (૧૮/૫૭-૫૮) કહીને ‘સર્વગુહ્યતમં ભૂયઃ’ કહે છે. પરંતુ ‘મચ્ચિત્તાઃ’ અને ‘મચ્ચિત્તઃ’માં થોડો ફરક છે.
ત્યાં ‘મચ્ચિત્તાઃ’માં પ્રથમ પુરુષનો પ્રયોગ કરીને સામાન્ય રીતિથી બધાને માટે વાત કહી છે, અને અહીં ‘મચ્ચિત્તઃ’માં દ્વિતીય
પુરુષનો પ્રયોગ કરીને અર્જુનને માટે વિશેષ આજ્ઞા આપી છે. ત્યાં પણ ‘મારી કૃપાથી અજ્ઞાન દૂર થઈ જશે’ એવું કહ્યું
છે અને અહીં પણ ‘મારી કૃપાથી તું બધાં વિઘ્નોને તરી જશે’ એવું કહ્યું છે.

ત્યાં ‘યત્તેડહં પ્રીયમાણાય વક્ષ્યામિ હિતકામ્યયા’ (૧૦/૧) કહ્યું છે અને અહીં ‘તતો વક્ષ્યામિ તે હિતમ્’ કહ્યું છે.
ત્યાં ‘મન્મના ભવ....’ (૮/૩૪) કહીને અવ્યવહિતરૂપે (સતત, પાસે જ) ‘ભૂય એવ મહાબાહો....’ કહ્યું છે, અને અહીં
‘સર્વગુહ્યતમં ભૂયઃ....’ કહીને અવ્યવહિતરૂપે ‘મન્મના ભવ....’ (૧૮/૬૫) કહ્યું છે.

જેવી રીતે ‘સર્વગુહ્યતમમ્’ પદ ગીતામાં એક જ વાર આવ્યું છે, એવી જ રીતે ‘સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં
વ્રજ’ – એવું વાક્ય પણ એક જ વાર આવ્યું છે.

૨. સાસતિ કરિ પુનિ કરહિં પસાણિ । નાથ પ્રભુન્હ કર સહજ સુભાણિ ॥ (માનસ ૧/૮૧/૨)

૩. ન તથા મે પ્રિયતમ આત્મયોનિર્ન શંકરઃ । ન ચ સંકર્ષણો ન શ્રીર્નેવાત્મા ચ યથા ભવાન્ ॥ (શ્રીમદ્ભા. ૧૧/૧૪/૧૫)

૪. સકૃદેવ પ્રપન્નાય તવાસ્મીતિ ચ યાચતે । અભયં સર્વભૂતેભ્યો દદામ્યેતદ્ વ્રતં મમ ॥ (વાલ્મીકિ. ૬/૧૮/૩૩)

‘તતો વક્ષ્યામિ તે હિતમ્’ — તું મારો અત્યંત પ્યારો મિત્ર છે, એટલા માટે પોતાના હૃદયની અત્યંત ગોપનીય અને પોતાના દરબારની શ્રેષ્ઠ વાત તને કહીશ. બીજી વાત, હું જે આગળ શરણાગતિની વાત કહીશ, તેનું એ તાત્પર્ય નથી કે મારે શરણે આવવાથી મને કોઈ લાભ થઈ જશે, પરંતુ તેમાં તારું જ હિત થશે. આનાથી સિદ્ધ થાય છે કે પ્રાણીમાત્રનું હિત કેવળ આ જ વાતમાં છે કે તે કોઈ બીજાનો સહારો ન લઈને કેવળ ભગવાનનું જ શરણ લે.

ભગવાનને શરણે થયા સિવાય જીવનું ક્યાંય પણ, કિંચિત્માત્ર પણ હિત નથી. કારણ એ છે કે જીવ સાક્ષાત્ પરમાત્માનો અંશ છે. એટલા માટે તે પરમાત્માને છોડીને કોઈનો પણ સહારો લેશે તો તે સહારો ટકશે નહિ. જ્યારે સંસારની કોઈ પણ વસ્તુ, વ્યક્તિ, ઘટના, પરિસ્થિતિ, અવસ્થા

વગેરે સ્થિર નથી, તો પછી તેઓનો સહારો કેવી રીતે સ્થિર રહી શકે છે? તેઓનો સહારો તો રહેશે નહિ, પરંતુ ચિંતા, શોક, દુઃખ વગેરે રહી જશે! જેવી રીતે અગ્નિથી અંગારો દૂર થઈ જાય છે તો તે કાળો કોલસો બની જાય છે — ‘કોયલા હોય નહીં ઉજલા, સૌ મન સાબુન લગાય’ પરંતુ તે જ કોલસો જ્યારે ફરીથી અગ્નિને મળી જાય છે, ત્યારે તે અંગારો (અગ્નિરૂપ) બની જાય છે અને ચમકી ઊઠે છે. એવી જ રીતે આ જીવ ભગવાનથી વિમુખ થઈ જાય છે તો વારંવાર જન્મ-મરણ અને દુઃખ પામતો રહે છે, પરંતુ જ્યારે જ્યારે એ ભગવાનની સંમુખ થઈ જાય છે અર્થાત્ અનન્યભાવથી ભગવાનને શરણે થઈ જાય છે, ત્યારે એ ભગવત્સ્વરૂપ બની જાય છે અને પ્રકાશિત થઈ જાય છે, તથા સંસારમાત્રનું કલ્યાણ કરવાવાળો બની જાય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ‘તમેવ શરણં ગચ્છ’ (૧૮/૬૨) — આમાં નિરાકારની શરણાગતિ છે મને ‘મામેકં શરણં વ્રજ’ (૧૮/૬૬) — આમાં સાકારની શરણાગતિ છે. નિરાકારને શરણે જવાથી મુક્તિ મળી જશે, પરંતુ સાકારને શરણે જવાથી મુક્તિની સાથે-સાથે પ્રેમની પણ પ્રાપ્તિ થઈ જશે. તેથી સાકારની શરણાગતિ ‘સર્વગુહ્યતમ્’ છે. ભગવાન ભક્તિના પ્રસંગમાં જ ‘પરમ વચન’ કહે છે. દશમા અધ્યાયના પહેલા શ્લોકમાં ભગવાને કહ્યું છે — ‘શૃણુ મે પરમં વચઃ’.

અર્જુને ભગવાનને કહ્યું હતું કે હું આપનો શિષ્ય છું — ‘શિષ્યસ્તેહહમ્’ (૨/૭), પરંતુ ભગવાન કહે છે કે તું મારો ઇષ્ટ મિત્ર છે — ‘ઈષ્ટોહસિ’! તાત્પર્ય એ છે કે ગુરુ તો ચેલા બનાવે છે, પરંતુ ભગવાન ચેલો બનાવતા નથી પણ પોતાનો મિત્ર બનાવે છે.

ભગવાનની તો દરેક વાત હિતકર છે, પરંતુ તેમાં પણ વિશેષ હિતની વાત હોવાથી ભગવાન ‘તતો વક્ષ્યામિ તે હિતમ્’ કહે છે.

—■—

મન્મના ભવ મદ્ભક્તો મદ્યાજી માં નમસ્કુરુ ।

મામેવૈષ્યસિ સત્યં તે પ્રતિજાને પ્રિયોહસિ મે ॥ ૬૫ ॥

મદ્ભક્તઃ	= (તું) મારો ભક્ત	મામ્	= મને	તે	= તારી સામે
ભવ	= થઈ જા,	નમસ્કુરુ	= નમસ્કાર કર.	સત્યમ્	= સત્ય
મન્મનાઃ	= મારામાં મનવાળો		(આમ કરવાથી તું)	પ્રતિજાને	= પ્રતિજ્ઞા કરું છું,
	(બની જા)	મામ્	= મને	(યતઃ)	= (કેમકે તું)
મદ્યાજી	= મારું પૂજન	એવ	= જ	મે	= મને
	કરનાર	એષ્યસિ	= પામીશ,	પ્રિયઃ	= ઘણો પ્રિય
	(થઈ જા અને)		(આ હું)	અસિ	= છે.

ટીકા — ‘મદ્ભક્તઃ’ — સાધકે સહુથી પહેલાં ‘હું ભગવાનનો છું’ એ રીતે પોતાની અહંતા (મારાપણા)ને બદલી દેવી જોઈએ. કારણ કે અહંતા બદલ્યા વિના સાધના સુગમતાથી નથી થતી. અહંતા બદલાવાથી સાધના સુગમતાથી, સ્વાભાવિક જ થવા લાગે છે. આથી સાધકે સહુથી પહેલાં

‘મદ્ભક્તઃ’ થવું જોઈએ.

કોઈનો શિષ્ય બનતાં વ્યક્તિ પોતાની અહંતાને બદલી દે છે કે ‘હું તો ગુરુમહારાજનો જ છું’. લગ્ન થઈ જતાં, કન્યા પોતાની અહંતાને બદલી દે છે કે ‘હું તો સાસરીની જ છું’, અને પિતાના કુળનો સંબંધ બિલકુલ છૂટી જાય

છે. એવી જ રીતે સાધકે પોતાની અહંતા બદલી દેવી જોઈએ કે 'હું તો ભગવાનનો જ છું અને ભગવાન જ મારા છે; હું સંસારનો નથી અને સંસાર મારો નથી.' [અહંતા બદલાતાં મમતા પણ આપોઆપ બદલાઈ જાય છે.]

‘મન્મના ભવ’ — ઉપર્યુક્ત રીતે પોતાને ભગવાનનો માની લેતાં ભગવાનમાં સ્વાભાવિક જ મન લાગવા માંડે છે. કારણ કે જે પોતાનું હોય છે, તે સ્વાભાવિક જ પ્રિય લાગે છે અને જ્યાં પ્રીતિ હોય છે, ત્યાં સ્વાભાવિક જ મન લાગે છે. આથી ભગવાનને પોતાના માનવાથી ભગવાન સ્વાભાવિક જ પ્રિય લાગે છે. પછી મનથી સ્વાભાવિક જ ભગવાનનાં નામ, ગુણ, પ્રભાવ, લીલા વગેરેનું ચિંતન થાય છે. ભગવાનના નામનો જપ અને સ્વરૂપનું ધ્યાન બહુ તત્પરતાથી અને લગનપૂર્વક થાય છે.

‘મદ્યાજી’ — અહંતા બદલાઈ જતાં અર્થાત્ પોતાની જાતને ભગવાનની માની લેતાં સંસારનું બધું કામ ભગવાનની સેવાના રૂપમાં બદલાઈ જાય છે અર્થાત્ સાધક પહેલાં જે સંસારનું કામ કરતો હતો, તે જ કામ હવે ભગવાનનું કામ થઈ જાય છે. ભગવાનનો સંબંધ જેમ જેમ દૃઢ થતો જાય છે, તેમ-તેમ તેનો સેવાભાવ પૂજાભાવમાં પરિણત થતો જાય છે. પછી તે ચાહે સંસારનું કામ કરે, ચાહે ઘરનું કામ કરે, ચાહે શરીરનું કામ કરે, ચાહે ઊંચું-નીચું કોઈ પણ કામ કરે, તેમાં ભગવાનની પૂજાનો જ ભાવ રહે છે. તેની એ દૃઢ ધારણા થઈ જાય છે કે ભગવાનની પૂજાના સિવાય મારું કંઈ જ કામ નથી.

‘માં નમસ્કરુ’ — ભગવાનનાં ચરણોમાં સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરીને સર્વથા ભગવાનને સમર્પિત થઈ જાય. હું ભગવાનનાં ચરણોમાં જ પડેલો છું — એવો મનમાં ભાવ રાખતા રહીને જે કંઈ અનુકૂળ અથવા પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ સામે આવી જાય, તેમાં ભગવાનનું મંગલમય વિધાન માનીને પરમ પ્રસન્ન રહે.

ભગવાનના દ્વારા મારે માટે જે કંઈ પણ વિધાન થશે, તે મંગલમય જ હશે. એ વાત મારા સમજવામાં આવે કે ન આવે — એ બીજી વાત છે, પરંતુ ભગવાનનું વિધાન તો મારે માટે કલ્યાણકારી જ છે, તેમાં કોઈ સંદેહ નથી. આથી જે કંઈ થાય છે, તે મારાં કર્મોનું ફળ નથી, પરંતુ ભગવાનના દ્વારા કૃપા કરીને કેવળ મારા હિતને માટે

મોકલેલું વિધાન છે. કારણ કે ભગવાન પ્રાણીમાત્રના પરમ સુહૃદ હોવાથી જે કંઈ વિધાન કરે છે, તે જીવોના કલ્યાણને માટે જ કરે છે. એટલા માટે ભગવાન અનુકૂળ પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ મોકલીને પ્રાણીઓનાં પુણ્ય-પાપોનો નાશ કરીને, તેઓને પરમ શુદ્ધ બનાવીને પોતાનાં ચરણોમાં ખેંચી રહ્યા છે — આ રીતે દૃઢતાથી ભાવ થવો એને જ ભગવાનનાં ચરણોમાં નમસ્કાર કરવા એમ કહે છે.

‘મામેવૈષ્યસિ સત્યં તે પ્રતિજાને પ્રિયોડસિ મે’ — ભગવાન કહે છે કે આ રીતે મારો ભક્ત થવાથી, મારામાં મનવાળો થવાથી, મારું પૂજન કરવાથી અને મને નમસ્કાર કરવાથી તું મને જ પ્રાપ્ત થશે અર્થાત્ મારામાં જ નિવાસ કરશે^૧ — એવી હું સત્ય પ્રતિજ્ઞા કરું છું; કેમકે તું મારો પ્રિય છે.

‘પ્રિયોડસિ મે’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ભગવાનનો જીવમાત્ર પર અત્યધિક સ્નેહ છે. પોતાનો જ અંશ હોવાથી કોઈ પણ જીવ ભગવાનને અપ્રિય નથી. ભગવાન જીવોને ચાહે ચોરાસી લાખ યોનિઓમાં મોકલે, ચાહે નરકોમાં મોકલે, એમનો ઉદ્દેશ્ય જીવોને પવિત્ર કરવાનો જ હોય છે. જીવોના પ્રત્યે ભગવાનનું જે આ કૃપાપૂર્ણ વિધાન છે, તે ભગવાનના વહાલનું જ દ્યોતક છે. આ જ વાતને પ્રગટ કરવાને માટે ભગવાન અર્જુનને જીવમાત્રનો પ્રતિનિધિ બનાવીને ‘પ્રિયોડસિ મે’ વચન કહે છે.

જીવમાત્ર ભગવાનને અત્યંત પ્રિય છે. કેવળ જીવ જ ભગવાનથી વિમુખ થઈને પ્રતિક્ષણ વિયુક્ત થવાવાળા સંસાર (ધન-સંપત્તિ, કુટુંબ, શરીર, ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, પ્રાણ વગેરે)ને પોતાનો માનવા લાગે છે, જ્યારે સંસારે કદી જીવને પોતાનો નથી માન્યો. જીવ જ પોતાના તરફથી સંસાર સાથે સંબંધ જોડે છે. સંસાર પ્રતિક્ષણે પરિવર્તનશીલ છે અને જીવ નિત્ય-અપરિવર્તનશીલ છે. જીવથી આ જ ભૂલ થાય છે કે તે પ્રતિક્ષણે બદલાવાવાળા સંસારના સંબંધને નિત્ય માની લે છે. આ જ કારણ છે કે સંબંધીનું મૃત્યુ થાય તો પણ તેની સાથે માનેલો સંબંધ રહે છે. આ માનેલો સંબંધ જ અનર્થનું કારણ છે. આ સંબંધને માનવા અથવા ન માનવામાં બધા જ સ્વતંત્ર છે. આથી આ માનેલા સંબંધનો ત્યાગ કરીને, જેમની સાથે આપણો વાસ્તવિક અને નિત્યસંબંધ છે, તે ભગવાનના શરણમાં ચાલ્યા જવું જોઈએ.

પરિશિષ્ટ ભાવ : અર્જુન ભગવાનને પ્રાપ્ત જ છે. તેથી અહીં ‘મામેવૈષ્યસિ’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે તને સમગ્ર (‘મામ્’)ની પ્રાપ્તિ થઈ જશે, જેના માટે ભગવાને સાતમા અધ્યાયના આરંભમાં કહ્યું હતું — ‘અસંશયં સમગ્રં માં યથા

૧. ભગવાનના ભક્ત થવું, એમનામાં મન જોડવું, એમનું પૂજન કરવું અને એમને નમસ્કાર કરવા — આ ચારેયમાંથી એક પણ સાધન સારી રીતે થતાં શેષ ત્રણેય સાધનો તેમાં આપોઆપ આવી જાય છે.

જ્ઞાસ્યસિ તચ્છૃણુ' તારી મારી સાથે આત્મીયતા થઈ જશે, જેના માટે ભગવાને સાતમા અધ્યાયમાં કહ્યું હતું - 'જ્ઞાની ત્વાત્મૈવ મે મતમ્' (૭/૧૮), 'પ્રિયો હિ જ્ઞાનિનોડત્યર્થમહં સ ચ મમ પ્રિયઃ' (૭/૧૭).

—■—

સંબંધ — પાછળના બે શ્લોકોમાં અર્જુનને આશ્વાસન આપીને હવે ભગવાન આગળના શ્લોકમાં પોતાના ઉપદેશની અત્યંત ગોપનીય સાર વાત બતાવે છે.

સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ ।

અહં ત્વા સર્વપાપેભ્યો મોક્ષયિષ્યામિ મા શુચઃ ॥ ૬૬ ॥

સર્વધર્માન્	= સઘળા ધર્મોનો આશ્રય	મામ્	= મારા	સર્વપાપેભ્યઃ	= બધાંય પાપોથી
પરિત્યજ્ય	= ત્યજીને, (તું)	શરણમ્	= શરણે	મોક્ષયિષ્યામિ	= મુક્ત કરી દઈશ, (તું)
એકમ્	= એકમાત્ર	વ્રજ	= આવી જા;	મા, શુચઃ	= ચિંતા ન કર.
		અહમ્	= હું		
		ત્વા	= તને		

ટીકા — 'સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ' — ભગવાન કહે છે કે સઘળાં ધર્મોનો આશ્રય, ધર્મના નિર્ણયનો વિચાર છોડીને અર્થાત્ શું કરવાનું છે અને શું નથી કરવાનું — આને છોડીને કેવળ એક મારે જ શરણે આવી જા.

ભક્તે ભગવાનને શરણે થઈ જવું — આ સઘળી સાધનાઓનો સાર છે. આમાં શરણાગત ભક્તને પોતાને માટે કંઈ પણ કરવાનું શેષ નથી રહેતું; જેમ કે — પતિવ્રતાનું પોતાનું કોઈ કામ નથી રહેતું. તે પોતાના શરીરની સારસંભાળ પણ પતિના સંબંધથી, પતિને માટે જ કરે છે. તે ઘર, કુટુંબ, વસ્તુ, પુત્ર-પુત્રી અને પોતાના કહેવાતા શરીરને પણ પોતાનું નથી માનતી, પરંતુ પતિદેવનું જ માને છે. તાત્પર્ય એ થયું કે જે રીતે પતિવ્રતા સ્ત્રી પતિપરાયણ થઈને પતિના ગોત્રમાં જ પોતાનું ગોત્ર મેળવી દે છે અને પતિના જ ઘરમાં રહે છે, તે જ રીતે શરણાગત ભક્ત પણ શરીરને કારણે માનવામાં આવનારાં ગોત્ર, જાતિ, નામ વગેરેને ભગવાનનાં ચરણોમાં અર્પણ કરીને નિર્ભય, નિઃશોક, નિશ્ચિંત અને નિઃશંક થઈ જાય છે.

ગીતાના અનુસાર અહીં 'ધર્મ' શબ્દ કર્તવ્યકર્મનો વાચક છે. કારણ કે આ જ અધ્યાયના એકતાળીસમાથી ચુંમાળીસમા શ્લોક સુધી 'સ્વભાવજ કર્મ' શબ્દો આવ્યા છે, પછી સુડતાળીસમા શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં 'સ્વધર્મ' શબ્દ આવ્યો

છે. તેના પછી, સુડતાળીસમા શ્લોકના જ ઉત્તરાર્ધમાં તથા (પ્રકરણના અંતમાં) અડતાળીસમા શ્લોકમાં 'કર્મ' શબ્દ આવ્યો છે. તાત્પર્ય એ થયું કે આદિ અને અંતમાં 'કર્મ' શબ્દ આવ્યો છે અને વચમાં 'સ્વધર્મ' શબ્દ આવ્યો છે તો આનાથી સિદ્ધ થઈ જાય છે કે ધર્મ' શબ્દ કર્તવ્યકર્મનો વાચક છે.

હવે અહીં પ્રશ્ન એ થાય છે કે 'સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય' પદથી શું ધર્મ અર્થાત્ કર્તવ્યકર્મનો સ્વરૂપથી ત્યાગ સમજવો? આનો ઉત્તર એ છે કે ધર્મનો સ્વરૂપથી ત્યાગ કરવો ન તો ગીતાના સિદ્ધાન્ત અનુસાર યોગ્ય છે અને ન અહીંના પ્રસંગના અનુસાર પણ યોગ્ય છે; કેમકે ભગવાનની આ વાત સાંભળીને અર્જુને કર્તવ્યકર્મનો ત્યાગ નથી કર્યો, પરંતુ 'કરિષ્યે વચનં તવ' (અ. ૧૮/૭૩) કહીને ભગવાનની આજ્ઞાના અનુસાર કર્તવ્યકર્મનું પાલન કરવાનો સ્વીકાર કર્યો છે. કેવળ સ્વીકાર જ નથી કર્યો, પરંતુ પોતાના ક્ષાત્રધર્મ અનુસાર યુદ્ધ પણ કર્યું છે. આથી ઉપર્યુક્ત પદમાં ધર્મ અર્થાત્ કર્તવ્યનો ત્યાગ કરવાની વાત નથી. ભગવાન પણ કર્તવ્ય ત્યાગની વાત કેવી રીતે કહી શકે? કારણ કે ભગવાને આ જ અધ્યાયના છઠ્ઠા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે યજ્ઞ, દાન, તપ અને પોતપોતાના વર્ણાશ્રમોનાં જે કર્તવ્યો છે, તેમનો કદી ત્યાગ નહિ કરવો જોઈએ, પરંતુ તેમને જરૂર કરવાં જોઈએ.^૧

૧. ત્રીજા અધ્યાયમાં તો ભગવાને કર્તવ્યકર્મને ન છોડવાને માટે આખું પ્રકરણ જ કહ્યું છે — કર્મોનો ત્યાગ કરવાથી ન તો નિષ્કર્મતાની પ્રાપ્તિ થાય છે અને ન સિદ્ધિ પણ થાય છે (૩/૪); કોઈ પણ મનુષ્ય કોઈ પણ અવસ્થામાં ક્ષણમાત્ર કર્મ કર્યા વિના નથી રહી શકતો (૩/૫); જે બહારથી કર્મોનો ત્યાગ કરીને મનથી વિષયોનું ચિંતન કરે છે, તે મિથ્યાચારી

ગીતાનું પૂરું અધ્યયન કરવાથી એ માલૂમ પડે છે કે મનુષ્યે કોઈ પણ હાલતમાં કર્તવ્યકર્મનો ત્યાગ નહિ કરવો જોઈએ. અર્જુન તો યુદ્ધરૂપી કર્તવ્યકર્મ છોડીને ભિક્ષા માગવાનું શ્રેષ્ઠ સમજતા હતા (અ. ૨/૫) પરંતુ ભગવાને તેનો નિષેધ કર્યો છે. (અ. ૨/૩૧ થી ૩૮). આનાથી પણ આ જ સિદ્ધ થાય છે કે અહીં સ્વરૂપથી ધર્મોનો ત્યાગ નથી.

હવે વિચાર એ કરવાનો છે, અહીં સઘળા ધર્મોનો ત્યાગથી શું સમજવું જોઈએ? ગીતાના આદેશ અનુસાર સઘળા ધર્મો અર્થાત્ કર્મોને ભગવાનને અર્પણ કરી દેવાં એ જ સર્વશ્રેષ્ઠ ધર્મ છે. આમાં સઘળા ધર્મોના આશ્રયનો ત્યાગ કરવો અને કેવળ ભગવાનનો આશ્રય લેવો — બન્ને વાતો સિદ્ધ થઈ જાય છે. ધર્મનો આશ્રય લેવાવાળા વારંવાર જન્મમરણને પ્રાપ્ત થાય છે — ‘એવં ત્રયીધર્મમનુપ્રપન્ના ગતાગતં કામકામા લભન્તે’ (ગીતા અ. ૮/૨૧). એટલા માટે ધર્મનો આશ્રય છોડીને ભગવાનનો જ આશ્રય લીધા પછી પોતાના ધર્મનો નિર્ણય કરવાની જરૂરિયાત નથી રહેતી. આગળ અર્જુનના જીવનમાં એવું થયું પણ છે.

અર્જુનનું કર્ણની સાથે યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું. તે દરમ્યાન કર્ણના રથનું પૈડું પૃથ્વીમાં ખૂંપી ગયું. કર્ણ રથ પરથી નીચે ઊતરીને પૈડાને કાઢવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો અને અર્જુનને કહ્યું કે ‘જ્યાં સુધી હું આ પૈડું કાઢી ન લઉં, ત્યાં સુધી તમે રોકાઈ જાઓ; કેમકે તમે રથ પર છો અને હું રથ વિનાનો છું અને બીજા કાર્યમાં વ્યસ્ત છું. એવે સમયે પ્રતિ-

સ્પર્ધી યોદ્ધા માટે એ ઉચિત છે કે તેના પર બાણ ન છોડે. તમે સહસ્રાર્જુનની સમાન શસ્ત્ર અને શાસ્ત્રના જ્ઞાતા છો અને ધર્મને જાણવાવાળા છો, એટલા માટે મારા ઉપર પ્રહાર કરવો ઉચિત નથી.’ કર્ણની વાત સાંભળીને અર્જુને બાણ મૂકી દીધું ત્યારે ભગવાને કર્ણને કહ્યું કે ‘તમારા જેવા આતતાયીને કોઈ પણ રીતે મારી નાખવો એ ધર્મ જ છે, પાપ નથી;’^૧ અને હમણાં—હમણાં જ તમે છ મહારથીઓએ મળીને એકલા અભિમન્યુને ઘેરીને મારી નાખ્યો. આથી ધર્મની આજ્ઞા દેવાથી કોઈ લાભ નથી. હા, એ સૌભાગ્યની વાત છે કે આ સમયે તમને ધર્મની વાત યાદ આવી રહી છે, પરંતુ જે પોતે ધર્મનું પાલન નથી કરતો, તેને ધર્મની આજ્ઞા દેવાનો કોઈ અધિકાર નથી.’ એવું કહીને ભગવાને અર્જુનને બાણ ચલાવવાની આજ્ઞા આપી તો અર્જુને બાણ ચલાવવાનો આરંભ કરી દીધો.

આ રીતે જો અર્જુન પોતાની બુદ્ધિથી ધર્મનો નિર્ણય કરત તો ભૂલ કરી બેસત; આથી તેમણે ધર્મનો નિર્ણય ભગવાન પર જ છોડ્યો અને ભગવાને ધર્મનો ઉચિત નિર્ણય કર્યો પણ ખરો.

અર્જુનના મનમાં સંદેહ હતો કે અમારા લોકોને માટે યુદ્ધ કરવું શ્રેષ્ઠ છે કે ના કરવું શ્રેષ્ઠ છે (અ. ૨/૬). જો અમે યુદ્ધ કરીએ છીએ તો પોતાના કુટુંબનો નાશ થાય છે અને પોતાના કુટુંબનો નાશ કરવો એ બહુ મોટું પાપ છે. આનાથી તો અનર્થપરંપરા જ વધશે (અ. ૨/૪૦ થી ૪૪). બીજી રીતે જોઈએ તો ક્ષત્રિયને માટે

છે (૩/૬); જે મન—ઈન્દ્રિયોને વશમાં કરીને કર્તવ્યકર્મો કરે છે, તે જ શ્રેષ્ઠ છે (૩/૭); કર્મ કર્યા વિના શરીરનો નિર્વાહ પણ નથી થતો, એટલા માટે કર્મ કરવું જોઈએ (૩/૮); બંધનના ભયથી પણ કર્મોનો ત્યાગ કરવો ઉચિત નથી; કેમકે કેવળ કર્તવ્યપાલનને માટે કર્મ કરવું એ બંધનકારક નથી, પરંતુ કર્તવ્યકર્મની પરંપરા સુરક્ષિત રાખવાના હેતુ સિવાય પોતાને માટે કંઈ પણ કર્મ કરવું એ જ બંધનકારક છે (૩/૯); બ્રહ્માજીએ કર્તવ્યસહિત પ્રજાની રચના કરીને કહ્યું કે આ કર્તવ્યકર્મથી જ તમારા લોકોની વૃદ્ધિ થશે અને આ જ કર્તવ્યકર્મ તમને લોકોને કર્તવ્યસામગ્રી આપવાવાળું થશે (૩/૧૦); મનુષ્ય અને દેવતા બન્નેય કર્તવ્યનું પાલન કરતા રહીને કલ્યાણને પ્રાપ્ત થશે (૩/૧૧); જે કર્તવ્યનું પાલન કર્યા વિના પ્રાપ્ત સામગ્રીનો ઉપભોગ કરે છે, તે ચોર છે (૩/૧૨); કર્તવ્યકર્મો કરીને પોતાનો નિર્વાહ કરવાવાળો સઘળાં પાપોથી મુક્ત થઈ જાય છે અને જે કેવળ પોતાને માટે જ કર્મો કરે છે તે પાપી પાપનું જ ભક્ષણ કરે છે (૩/૧૩); કર્તવ્યપાલનથી જ સૃષ્ટિયક ચાલે છે; પરંતુ જે સૃષ્ટિમાં રહીને પોતાના કર્તવ્યનું પાલન નથી કરતો, તેનું જીવવું વ્યર્થ છે (૩/૧૬); આસક્તિનો ત્યાગ કરીને કર્તવ્યકર્મ કરવાવાળો મનુષ્ય પરમાત્માને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે (૩/૧૮); જનકાદિ જ્ઞાનીજનો પણ કર્તવ્યકર્મ કરવાથી સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયા છે, લોકસંગ્રહની દૃષ્ટિએ પણ કર્તવ્યકર્મ કરવું જોઈએ (૩/૨૦); ભગવાન પોતાનું ઉદાહરણ આપતાં કહે છે કે જો હું સાવધાન રહીને કર્તવ્યકર્મ ન કરું તો હું વર્ણસંકરનો ઉત્પાદક અને લોકોનો નાશ કરવાવાળો બનું (૩/૨૩-૨૪); જ્ઞાની પુરુષે પણ આસક્તિરહિત થઈને આસ્તિક અજ્ઞાનીની જેમ પોતાનું કર્તવ્યકર્મ કરવું જોઈએ (૩/૨૫); જ્ઞાનીએ અજ્ઞાનીઓમાં બુદ્ધિભેદ પેદા ન કરીને પોતાના કર્તવ્યનું સારી રીતે પાલન કરતા રહીને તેઓની પાસે પણ તેવાં જ કર્મો કરાવવાં જાઈએ (૩/૨૬). આ રીતે ત્રીજા અધ્યાયમાં ભગવાને કર્તવ્યકર્મોનું પાલન કરવા માટે બહુ ભાર મૂક્યો છે.

૧. આતતાયિનમાયાન્તં હન્યાદેવાવિચારયન્! નાતતાયિવધે દોષો હન્તુર્ભવતિ કશ્ચન ॥ (મનુ. ૮/૩૫૦-૩૫૧)

‘પોતાનું અનિષ્ટ કરવાને માટે આવી રહેલા આતતાયીને વિચાર કર્યા વિના જ મારી નાખવો જોઈએ. આતતાયીને મારવાથી મારવાવાળાને કંઈ પણ દોષ નથી લાગતો.’

યુદ્ધથી વધીને શ્રેયનું કોઈ સાધન નથી. આથી ભગવાન કહે છે કે શું કરવાનું છે અને શું નથી કરવાનું, શું ધર્મ છે અને શું અધર્મ છે, એ ઝંઝટમાં તું શા માટે પડે છે? તું ધર્મના નિર્ણયનો ભાર મારા પર છોડી દે. આ જ ‘સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય’નું તાત્પર્ય છે.

‘મામેકં શરણં વ્રજ’ — આ પદોમાં ‘એકમ્’ પદ ‘મામ્’નું વિશેષણ નથી થઈ શકતું; કેમકે ‘મામ્’ (ભગવાન) એક જ છે, અનેક નહિ. એટલા માટે ‘એકમ્’ પદનો અર્થ ‘અનન્ય’ લેવો એ જ બરાબર લાગે છે. બીજી વાત, અર્જુને ‘તદેકં વદ નિશ્ચિત્ય’ (અ. ૩/૨) અને ‘યચ્છ્રેય એતયોરેકમ્’ (અ. ૫/૧) પદોમાં પણ ‘એકમ્’ પદથી સાંખ્ય અને કર્મયોગના વિષયમાં એક નિશ્ચિત્ શ્રેયનું સાધન પૂછ્યું છે. તે જ ‘એકમ્’ પદને લઈને ભગવાન અહીં એ જણાવવા ઈચ્છે છે કે સાંખ્યયોગ, કર્મયોગ વગેરે જેટલાં પણ ભગવત્પ્રાપ્તિનાં સાધનો છે, તે સઘળાં સાધનોમાં મુખ્ય સાધન એક અનન્ય શરણાગતિ જ છે.

ગીતામાં અર્જુને પોતાના કલ્યાણના સાધનના વિષયમાં કેટલીયે જાતના પ્રશ્નો કર્યા અને ભગવાને તેમના ઉત્તર પણ આપ્યા. તે બધાં સાધનો હોવા છતાં પણ ગીતાના પૂર્વાપરને જોવાથી આ વાત સ્પષ્ટ દેખાય છે કે સઘળાં સાધનોનો સાર અને સર્વશ્રેષ્ઠ સાધન ભગવાનને અનન્યશરણ થવું એ જ છે.

ભગવાને ગીતામાં ઠેકઠેકાણે અનન્ય ભક્તિનો બહુ જ મહિમા ગાયો છે. જેમ કે, દુસ્તર માયાને સુગમતાથી તરવાનો ઉપાય અનન્ય શરણાગતિ જ છે^૧ (અ. ૭/૧૪); અનન્ય ચિંતનવાળા માટે હું સુલભ છું^૨ (અ. ૮/૧૪); પરમ પુરુષની પ્રાપ્તિ અનન્યભક્તિથી જ થાય છે (અ. ૮/૨૨); અનન્ય ભક્તોનો યોગક્ષેમ હું વહન કરું છું (અ. ૮/૨૨); અનન્ય ભક્તિથી જ ભગવાનને જાણી, દેખી તથા પ્રાપ્ત કરી લઈ શકાય છે (અ. ૧૧/૫૪); અનન્ય ભક્તોનો હું બહુ જ જલદી ઉદ્ધાર કરું છું (અ. ૧૨/૬-૭); ગુણાતીત થવાનો ઉપાય અનન્ય ભક્તિ જ છે (અ. ૧૪/૨૬). આ રીતે અનન્ય ભક્તિનો મહિમા ગાઈને ભગવાન અહીં પૂરી ગીતાનો સાર બતાવે છે — ‘મામેકં શરણં વ્રજ.’ તાત્પર્ય એ છે કે ઉપાય અને ઉપેય, સાધન

અને સાધ્ય હું જ છું.

‘મામેકં શરણં વ્રજ’નું તાત્પર્ય મનબુદ્ધિના દ્વારા શરણાગતિનો સ્વીકાર કરવો એમ નથી, પરંતુ જાતે જ ભગવાનના શરણમાં જવાનું છે. કારણ કે જાતે જ શરણે થવાથી મન, બુદ્ધિ, ઈન્દ્રિયો, શરીર વગેરે પણ તેમાં જ આવી જાય છે, અલગ નથી રહેતાં.

‘અહં ત્વા સર્વપાપેભ્યો મોક્ષયિષ્યામિ મા શુચઃ’ — અહીં કોઈ એવું માની શકે છે કે પહેલા અધ્યાયમાં અર્જુને જે યુદ્ધથી પાપ થવાની વાત કહી હતી, તે પાપોથી છુટકારો અપાવવાનું પ્રલોભન ભગવાને આપ્યું છે. પરંતુ આ માન્યતા યુક્તિસંગત નથી; કેમકે જ્યારે અર્જુન સર્વથા ભગવાને શરણે થઈ ગયા છે, ત્યારે તેમનાં પાપો કેવી રીતે રહી શકે છે^૩ અને તેમને માટે પ્રલોભન કેવી રીતે આપી શકાય અર્થાત્ તેમને માટે પ્રલોભન આપવાનો પ્રશ્ન જ નથી. હા પાપોથી મુક્ત કરવાનું પ્રલોભન આપવાનું હોય તો તે શરણાગત થવાના પહેલાં જ આપી શકાય છે, શરણાગત થયા પછી નહિ.

‘હું તને સઘળાં પાપોથી મુક્ત કરી દઈશ’ — આનો ભાવ એ છે કે જ્યારે ભગવાન કહે છે — તું સઘળા ધર્મોનો આશ્રય છોડીને મારે શરણે આવી ગયો અને શરણે થયા પછી પણ તારા ભાવો, વૃત્તિઓ, આચરણો વગેરેમાં ફરક ના પડ્યો અર્થાત્ સુધારો ના થયો; ભગવત્પ્રેમ, ભગવદ્દર્શન વગેરે ન થયાં અને પોતાને અયોગ્ય, અપાત્ર, નિર્બળ માની રહ્યો છે, તોપણ તું ચિંતા કે ભય ન રાખ. કારણ કે જ્યારે તું મારે અનન્યશરણે થઈ જ ગયો છે, ત્યારે તે ઊણપ તારી ઊણપ રહેતી નથી. તેમાં સુધારો કરવાનું તારું કામ નથી, તે ઊણપ હવે મારી ઊણપ છે. તે ઊણપને દૂર કરવી, એને સુધારવી એ મારું કામ છે. તારું તો બસ, એક જ કામ છે; કે, નિર્ભય નિઃશોક, નિશ્ચિંત અને નિઃશંક થઈને મારાં શરણે આવી જવું.^૪ પરંતુ જો તારામાં ભય, ચિંતા, વહેમ વગેરે દોષો આવી જશે તો તે શરણાગતિમાં બાધક થઈ જશે અને બધો ભાર તારા પર આવી જશે. શરણે જઈને પોતાના પર ભાર રાખવો

૧. આ શ્લોકમાં ‘એવ’ પદ ‘અનન્યાતા’નું જ વાચક છે.

૨. આ શ્લોકમાં ‘અનન્યચેતાઃ’ પદ અનન્ય આશ્રયનું વાચક છે.

૩. સનમુખ હોઈ જીવ મોહિ જબહીં । જન્મ કોટિ અથ નાસહિં તબહીં ॥ (માનસ ૫/૪૪-૧)

૪. કાહ્નુ કે બલ ભજન કૌ, કાહ્નુ કે આચાર । ‘વ્યાસ’ ભરોસે કુંવરિ કે, સોવત પાવ પસાર ॥

એ શરણાગતિમાં કલંક છે.

જેમ કે વિભીષણ ભગવાન રામનાં શરણે જાય છે, તો પછી વિભીષણના દોષને ભગવાન પોતાનો જ દોષ માને છે. એક સમયે વિભીષણજી સમુદ્રના આ કિનારે આવ્યા. ત્યાં વિપ્રધોષ નામના ગામમાં તેમનાથી એક અજ્ઞાત બ્રહ્મહત્યા થઈ ગઈ. આથી ત્યાંના બ્રાહ્મણોએ એકઠા થઈને વિભીષણને ખૂબ માર માર્યો, પરંતુ વિભીષણજી મર્યા નહિ. પછી બ્રાહ્મણોએ તેમને સાંકળોથી બાંધીને જમીનની અંદર એક ગુફામાં લઈ જઈને બંધ કરી દીધા. શ્રીરામજીને વિભીષણના કેદ થવાની ખબર પડી તો તેઓ પુષ્પકવિમાન દ્વારા તત્કાળ વિપ્રધોષ નામના ગામમાં પહોંચી ગયા અને ત્યાં વિભીષણનો પત્તો મેળવીને તેમની પાસે ગયા. બ્રાહ્મણોએ રામજીનો બહુ જ આદરસત્કાર કર્યો અને કહ્યું કે ‘મહારાજ! વિભીષણે બ્રહ્મહત્યા કરી છે. તેથી તેને અમે બહુ જ માર્યો, પરંતુ એ મર્યો નહિ.’ ભગવાન રામે કહ્યું કે ‘હે બ્રાહ્મણો! વિભીષણને મેં કલ્પસુધીનું આયુષ્ય અને રાજ્ય આપ્યું છે, તેને કેવી રીતે મારી શકાય? અને તેને મારવાની જરૂરિયાત પણ શી છે? તે તો મારો ભક્ત છે. ભક્તને માટે હું પોતે મરવા તૈયાર છું. દાસના અપરાધની જવાબદારી વાસ્તવમાં તેના માલિક પર જ હોય છે અર્થાત્ માલિક જ તેની શિક્ષાને પાત્ર બને છે. આથી વિભીષણના બદલામાં આપ લોકો મને જ શિક્ષા કરો.’^૧ ભગવાનની આ શરણાગતવત્સલતા જોઈને બધા બ્રાહ્મણોને આશ્ચર્ય થયું અને એ બધાએ ભગવાનનું શરણ ગ્રહણ કર્યું.

તાત્પર્ય એ થયું કે ‘હું ભગવાનનો છું અને ભગવાન મારા છે’ – આ આત્મીયતા સમાન યોગ્યતા, પાત્રતા, અધિકાર વગેરે બીજા કશામાં નથી. આ સઘળાં સાધનોનો સાર છે. નાનું સરખું બાળક પણ આત્મીયતાના બળને લીધે જ અરધી રાત્રે આખા ઘરને નચાવે છે અર્થાત્ જ્યારે તે રાત્રે રડે છે તો બધાં ઘરવાળાં ઊઠી જાય છે અને તેને રાજી કરે છે. એટલા માટે શરણાગત ભક્તે પોતાની યોગ્યતા તરફ ન જોતાં ભગવાન સાથેની આત્મીયતા જોવી જોઈએ.

‘મા શુચઃ’નું તાત્પર્ય છે –

(૧) મારે શરણે થઈને તું ચિંતા કરે છે, આ મારા પ્રત્યેનો અપરાધ છે, તારું અભિમાન છે અને શરણાગતિમાં કલંક છે.

મારે શરણે થઈને પણ મારામાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ, ભરોસો ન રાખવો એ જ મારા પ્રત્યેનો અપરાધ છે. પોતાના દોષોને લીધે ચિંતા કરવી એ વાસ્તવમાં પોતાના બળનું અભિમાન છે; કેમકે દોષોનો નાશ કરવાનું પોતાનું સામર્થ્ય દેખાવાથી જ તે દોષોને નષ્ટ કરવાની ચિંતા થાય છે. હા, જો દોષોનો નાશ કરવામાં ચિંતાને બદલે દુઃખ થતું હોય તો દુઃખ થવું એ એટલું દોષિત નથી. જેમ કે, નાના બાળકની પાસે કૂતરું આવે તો તે કૂતરાને દેખીને રડે છે, ચિંતા નથી કરતું. એવી જ રીતે દોષો ન ગમવા એ દોષ નથી, પરંતુ ચિંતા કરવી એ દોષ છે. ચિંતા કરવાનો અર્થ એ જ થાય છે કે મનથી પોતાના છુપાયેલા બળનો આશ્રય છે^૨ અને આ જ તારું અભિમાન છે. મારો ભક્ત થઈને પણ તું ચિંતા કરે છે તો તારી ચિંતા દૂર ક્યાંથી થશે? લોકો પણ દેખશે તો આ જ કહેશે કે આ ભગવાનનો ભક્ત છે અને ચિંતા કરે છે! ભગવાન તેની ચિંતા દૂર નથી કરતા! તું મારો વિશ્વાસ ન કરીને ચિંતા કરે છે તો વિશ્વાસની ઊણપ તો તારી છે અને કલંક આવે છે મારા પર, મારી શરણાગતિ પર. ચિંતાને તું છોડી દે.

(૨) તારા ભાવ, વૃત્તિઓ અને આચરણ શુદ્ધ ન થયાં હોય તો પણ તું તેમની ચિંતા ના કરીશ. એમની ચિંતા હું કરીશ.

(૩) બીજા અધ્યાયના સાતમા શ્લોકમાં અર્જુન ભગવાનને શરણે થઈ જાય છે અને પછી આઠમા શ્લોકમાં કહે છે કે આ ભૂમંડળનું ધનધાન્યથી સંપન્ન નિષ્કંટક રાજ્ય મળવાથી અથવા દેવતાઓનું આધિપત્ય મળવાથી પણ ઈન્દ્રિયોને સૂકવનારો મારો શોક દૂર નથી થઈ શકતો. ભગવાન જાણે એમ કહી રહ્યા છે કે તારું કહેવું યોગ્ય જ છે; કેમકે ભૌતિક નાશવાન પદાર્થોના પ્રાપ્ત થવાથી કોઈનો શોક કદી દૂર થયો નથી, થઈ શકતો નથી અને થવાની સંભાવના પણ નથી. પરંતુ મારું શરણ લઈને જે તું શોક કરે છે, એ તારી બહુ ભારે ભૂલ છે. તું મારે શરણે થઈને પણ ભાર પોતાના માથા પર લઈ રહ્યો છે!

૧. વરં મમૈવ મરણં મદ્રક્તો હન્યતે કથમ્ । રાજ્યમાયુર્મયા દત્તં તથૈવ સ ભવિષ્યતિ ॥
ભૃત્યાપરાધે સર્વત્ર સ્વામિનો દણ્ડ ઈષ્યતે । રામવાક્યં દ્વિજાઃ શ્રુત્વા વિસ્મયાદિદમબ્રુવન્ ॥

(પદ્મપુરાણ, પાતાલ. ૧૦૪/૧૫૦-૧૫૧)

૨. કૌરવોની સભામાં દ્રૌપદીનું ચીર ખેંચવામાં આવ્યું તો દ્રૌપદી પોતાની સાડીને હાથેથી, દાંતથી પકડે છે અને ભગવાનને પોકારે છે. પોતાના બળનો આશ્રય રાખીને ભગવાનને પોકારવાથી ભગવાનના આવવામાં વિલંબ થાય છે. પરંતુ જ્યારે દ્રૌપદી પોતાનો પ્રયત્ન સર્વથા છોડીને ભગવાન પર જ નિર્ભર થઈ જાય છે, ત્યારે દુઃશાસન ચીરને ખેંચી-ખેંચીને થાકી જાય છે અને સાડીઓનો ઢગલો થઈ જાય છે, પરંતુ દ્રૌપદીના અંગ પરથી વસ્ત્ર ખૂટતું નથી.

(૪) શરણાગત થયા પછી ભક્તને લોકપરલોક, સદ્ગતિ-દુર્ગતિ વગેરે કોઈ પણ વાતની ચિંતા નહિ કરવી જોઈએ. આ વિષયમાં કોઈ ભક્તે કહ્યું છે—

દિવિ વા ભુવિ વા મમાસ્તુ વાસો
નરકે વા નરકાન્તક પ્રકામમ્ ।
અવધીરિતશારદારવિન્દૌ ચરણૌ
તે મરણેડપિ ચિન્તયામિ ॥

‘હે નરકાસુરનો નાશ કરવાવાળા પ્રભુ! આપ મને ચાહે સ્વર્ગમાં રાખો, ચાહે ભૂમંડળ પર રાખો અને ચાહે યથેચ્છ નરકમાં રાખો અર્થાત્ આપ જ્યાં રાખવા ઇચ્છો, ત્યાં રાખો. જે કંઈ કરવા ઇચ્છો, તે કરો. આ વિષયમાં મારે કંઈ પણ કહેવું નથી. મારી તો એક આ જ માગણી છે કે શરદઋતુના કમળની શોભાને તિરસ્કૃત કરવાવાળાં આપનાં અતિ સુંદર ચરણોનું મૃત્યુ જેવી ભયંકર અવસ્થામાં પણ ચિંતન કરતો રહું; આપના ચરણોને ન ભૂલું.

શરણાગતિ-સંબંધી વિશેષ વાત

શરણાગત ભક્ત ‘હું ભગવાનનો છું અને ભગવાન મારા છે’ આ ભાવને દૃઢતાથી પકડી લે છે, સ્વીકારી લે છે તો તેના ભય, શોક, ચિંતા, શંકા વગેરે દોષોની જડ કપાઈ જાય છે અર્થાત્ દોષોનો આધાર નાશ પામે છે. કારણ કે ભક્તિની દૃષ્ટિએ બધા જ દોષો ભગવાનની વિમુખતા પર જ ટકી રહે છે.

ભગવાનની સંમુખ થયા પછી પણ સંસાર અને શરીરના આશ્રયના સંસ્કારો રહે છે, જે ભગવાન સાથે સંબંધ દૃઢ થતાં નાશ પામે છે.^૧ તેમનો નાશ થતાં બધા દોષો પણ નાશ પામે છે.

સંબંધનું દૃઢ થવું એ શું છે? ભય, શોક, ચિંતા, શંકા, પરીક્ષા અને વિપરીત ભાવના ન થવી એ જ સંબંધનું દૃઢ થવું છે. હવે આના પર વિચાર કરીએ.

(૧) નિર્ભય થવું — આચરણોની ઊણપ હોવાથી અંદરથી ભય પેદા થાય છે અને સાપ, વીંછી, વાઘ વગેરેથી બહારથી ભય પેદા થાય છે. શરણાગત ભક્તના આ બન્નેય પ્રકારના ભય નાશ પામે છે. એટલું જ નહિ, પતંજલિ મહારાજે જે મૃત્યુને પાંચમો ક્લેશ માન્યો છે.^૨ અને જે મોટા મોટા વિદ્વાનોને પણ થાય છે,^૩ તે ભય પણ સર્વથા નાશ પામે છે.^૪

હવે મારી વૃત્તિઓ ખરાબ થઈ જશે! — આવો ભય પણ સાધકે અંદરથી જ કાઢી નાખવો જોઈએ; કેમકે ‘હું ભગવાનની કૃપામાં તરબોળ થઈ ગયો છું, હવે મને કોઈ વાતનો ભય નથી. આ વૃત્તિઓને મારી માનવાથી જ હું તેમને શુદ્ધ નથી કરી શક્યો; કેમકે એમને મારી માનવી એ જ મલિનતા છે — ‘મમતા મલ જરિ જાઈ’ (માનસ ૭/૧૧૭ ક). આથી હવે હું ક્યારેય પણ આ વૃત્તિઓને મારી નહિ માનું. જ્યારે વૃત્તિઓ મારી છે જ નહિ તો મને ભય કંઈ વાતનો? હવે તો કેવળ ભગવાનની કૃપા જ કૃપા છે! ભગવાનની કૃપા જ સર્વત્ર પરિપૂર્ણ થઈ રહી છે! આ બહુ ખુશીની બહુ પ્રસન્નતાની વાત છે!

કેટલાક એવી શંકા કરે છે કે ભગવાનને શરણે થઈને એમનું ભજન કરવાથી તો દ્વેત થઈ જશે અર્થાત્ ભગવાન અને ભક્ત — આ બે થઈ જશે અને બીજાથી ભય થાય છે — ‘દ્વિતીયાદૈ ભયં ભવતિ’ (બૃહદારણ્યક. ૧/૪/૨). પરંતુ આ શંકા નિરાધાર છે. ભય દ્વિતીયથી તો થાય છે, પરંતુ આત્મીયથી ભય નથી થતો અર્થાત્ ભય બીજાથી થાય છે, પોતાનાથી નહિ. પ્રકૃતિ અને પ્રકૃતિનું કાર્ય શરીર-સંસાર દ્વિતીય છે, એટલા માટે એમની સાથે સંબંધ રાખવાથી જ ભય થાય છે; કેમકે એમની સાથે સદા સંબંધ રહી જ નથી શકતો. કારણ એ છે કે પ્રકૃતિ અને પુરુષનો સ્વભાવ સર્વથા ભિન્ન-ભિન્ન છે; જેમ કે એક જડ છે અને એક ચેતન, એક વિકારી છે અને એક નિર્વિકાર, એક પરિવર્તનશીલ છે અને એક અપરિવર્તનશીલ, એક પ્રકાશ્ય છે અને એક પ્રકાશક, વગેરે-વગેરે.

૧. ભગવાન સાથે સંબંધ દૃઢ થતાં જ્યારે સંસાર-શરીરનો આશ્રય સર્વથા નથી રહેતો, ત્યારે જીવવાની આશા, મરવાનો ભય, કોઈના પ્રતિ રાગ અને કશું પામવાની લાલચ — આ ચારેય નથી રહેતાં.

૨. અવિદ્યાસ્મિતારાગદ્વેષાભિનિવેશાઃ ક્લેશાઃ । (યોગદર્શન ૨/૩)

૩. સ્વરસવાહી વિદુષોડપિ તથાઝ્ઢોડભિનિવેશઃ । (યોગદર્શન ૨/૮)

૪. તથા ન તે માધવ તાવકાઃ ક્વચિદ્ ભ્રશ્યન્તિ માર્ગાત્પયિ બદ્ધસૌહદાઃ ।

ત્વયાભિગુપ્તા વિચરન્તિ નિર્ભયા વિનાયકાનીકપમૂર્ધસુ પ્રભો ॥

(શ્રીમદ્ભા. ૧૦/૨/૩૩)

ભગવાન! જે આપના ભક્તો છે, જેમણે આપનાં ચરણોમાં પોતાની સાચી પ્રીતિ જોડી રાખી છે, તેઓ કદી જ્ઞાનાભિમાનીઓની જેમ પોતાના સાધનથી ચ્યુત થતા નથી. પ્રભો! તેઓ મોટાં મોટાં વિઘ્નો ઉપસ્થિત કરનારી સેનાના સરદારોનાં શિર પર પગ મૂકીને નિર્ભય થઈને વિચરે છે, કોઈ પણ વિઘ્ન તેઓના માર્ગમાં અડચણ ઊભી નથી કરી શકતું.

ભગવાન દ્વિતીય (બીજા) નથી. તેઓ તો આત્મીય છે; કેમકે જીવ એમનો સનાતન અંશ છે, એમનું સ્વરૂપ છે. આથી ભગવાનને શરણે થતાં એમનાથી ભય કેવી રીતે થઈ શકે છે બલકે એમને શરણે થતાં મનુષ્ય સદાને માટે અભય થઈ જાય છે. સ્થૂળ દૃષ્ટિએ જોવામાં આવે તો બાળકને તેની માતાથી દૂર રહેતાં ભય લાગે છે, પરંતુ માતાની ગોદમાં બેસી જતાં તેનો ભય દૂર થઈ જાય છે; કેમકે મા તેની પોતાની છે. ભગવાનનો ભક્ત આનાથી વિલક્ષણ હોય છે. કારણ કે બાળક અને માતામાં તો ભેદભાવ દેખાય છે, પરંતુ ભક્ત અને ભગવાનમાં ભેદભાવનો પ્રશ્ન જ નથી.

(૨) નિઃશોક થવું — જે વાત વીતી ચૂકી છે, તેને લીધે શોક થાય છે. વીતેલી વાતને લીધે શોક કરવો એ બહુ મોટી ભૂલ છે; કેમકે જે થયું છે, તે અવશ્યભાવી હતું અને જે નથી થવાવાળું, તે કદી થઈ જ નથી શકતું તથા અત્યારે જે થઈ રહ્યું છે, તે બરાબર (વાસ્તવિક) થવાવાળું જ થઈ રહ્યું છે, પછી તેમાં શોક કરવાની કોઈ વાત જ નથી.^૧ પ્રભુના આ મંગલમય વિધાનને જાણીને શરણાગત ભક્ત સદા શોકમુક્ત રહે છે; શોક તેની પાસે કદી ફરકતો જ નથી.

(૩) નિશ્ચિંત થવું — જ્યારે ભક્ત પોતાની માનેલી વસ્તુઓ સહિત પોતાની જાતને ભગવાનને સમર્પિત કરી દે છે, ત્યારે તેને લૌકિક-પારલૌકિક કિંચિત્માત્ર પણ ચિંતા નથી થતી અર્થાત્ અત્યારે જીવનનિર્વાહ કેવી રીતે થશે? ક્યાં રહેવાનું થશે? મારી શી દશા થશે? શી ગતિ થશે? વગેરે ચિંતાઓ બિલકુલ નથી રહેતી.^૨

ભગવાનને શરણે થતાં શરણાગત ભક્તમાં આ એક વાત રહે છે કે ‘જો મારું જીવન પ્રભુને લાયક સુંદર અને શુદ્ધ ન બન્યું તો ભક્તોની વાત મારા આચરણમાં ક્યાં આવી? અર્થાત્ ન આવી; કેમકે મારી વૃત્તિઓ સારી નથી રહેતી.’ વાસ્તવમાં ‘મારી વૃત્તિઓ છે’ એવું માનવું એ જ દોષ છે, વૃત્તિઓ એટલી દોષિત નથી. મન, બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયો, શરીર વગેરેમાં જે મારાપણું છે — એ જ ભૂલ છે; કેમકે જ્યારે હું ભગવાનને શરણે થઈ ગયો અને જ્યારે સર્વ કંઈ એમને અર્પણ કરી દીધું, તો પછી મન, બુદ્ધિ, વગેરે મારાં ક્યાં રહ્યાં? એટલા માટે શરણાગતે મન, બુદ્ધિ વગેરેની અશુદ્ધિની ચિંતા કદી કરવી ન જોઈએ અર્થાત્ મારી વૃત્તિઓ સારી નથી — એવો ભાવ કદી નહિ લાવવો જોઈએ. કોઈ

કારણવશાત્ અચાનક એવી વૃત્તિઓ આવી પણ જાય તો આર્તભાવથી હે મારા નાથ! હે મારા પ્રભુ! બચાવો! બચાવો!! બચાવો!!!’ આવી રીતે પ્રભુને પોકારવા જોઈએ; કેમકે તે મારા સ્વામી છે, મારા સર્વસમર્થ પ્રભુ છે તો હવે હું ચિંતા શા માટે કરું? અને ભગવાને પણ કહી દીધું છે કે ‘તું ચિંતા ના કરીશ’ (મા શુચ:). આથી હું નિશ્ચિંત છું — એવું કહીને મનથી ભગવાનનાં ચરણોમાં પડી જવું અને નિશ્ચિંત થઈને ભગવાનને કહી દેવું — ‘હે નાથ! આ બધી આપના હાથની વાત છે, આપ જાણો.’

સર્વસમર્થ પ્રભુને શરણે પણ થઈ ગયા અને ચિંતા પણ કરીએ — આ બન્ને વાતો તદ્દન વિરોધી છે; કેમકે શરણે થઈ ગયા તો ચિંતા કેવી? અને ચિંતા થાય છે તો શરણાગતિ કેવી? એટલા માટે શરણાગતે એવું વિચારવું જોઈએ કે જ્યારે ભગવાન એમ કહે છે કે ‘હું સઘળાં પાપોથી છોડાવી દઈશ’, તો શું આવી વૃત્તિઓથી છૂટવાને માટે મારે કંઈ કરવું પડશે? હું તો બસ, આપનો છું. હે ભગવન! મારામાં વૃત્તિઓને ‘મારી છે’ એવું માનવાનો ભાવ કદી આવે જ નહિ. હે નાથ! શરીર, ઇન્દ્રિયો, પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ — આ કદી મારાં દેખાય જ નહિ. પરંતુ હે નાથ! સર્વ કંઈ આપને આપવા છતાં પણ આ શરીર વગેરે ક્યારેક-ક્યારેક મારાં દેખાઈ જાય છે; હવે આ અપરાધથી મને આપ જ છોડાવો — એવું કહીને નિશ્ચિંત થઈ જવું.

(૪) નિઃશંક થવું — ભગવાનના સંબંધમાં કદી એવો સંદેહ ન કરવો કે હું ભગવાનનો થયો કે નહિ? ભગવાને મારો સ્વીકાર ક્યો કે નહિ? પરંતુ આ વાતને દૃઢ કરવી કે ‘હું તો અનાદિકાળથી ભગવાનનો જ હતો, ભગવાનનો જ છું અને આગળ પણ સદા ભગવાનનો જ રહીશ. મેં જ પોતાની મૂર્ખતાથી પોતાને ભગવાનથી અલગ — વિમુખ માની લીધો હતો. પરંતુ હું પોતાને ભગવાનથી ગમે તેટલોયે અલગ માની લઉં તોપણ એમનાથી અલગ થઈ શકતો જ નથી અને થવાનો સંભવ પણ નથી. જો હું ભગવાનથી અલગ થવા ઈચ્છું, તોપણ અલગ કેવી રીતે થઈ શકું છું? કેમકે ભગવાને કહ્યું છે કે આ જીવ મારો જ અંશ છે — (ગીતા અ. ૧૫/૭). આ રીતે ‘હું ભગવાનનો છું અને ભગવાન મારા છે’ — આ વાસ્તવિકતાની સ્મૃતિ આવતાં જ શંકાઓ-સંદેહો નાશ પામે છે, શંકાઓ-સંદેહોને માટે કિંચિત્માત્ર પણ ગુંજાશ નથી રહેતી.

૧. (૧) રામ કીન્હ ચાહહિં સોઈ હોઈ । કરૈ અન્યથા અસ નહિં કોઈ ॥ (માનસ ૧/૧૨૮/૧)

(૨) હોઈહિ સોઈ જો રામ રચિ રાખા । કો કરિ તર્ક બઢાવૈ સાખા ॥ (માનસ ૧/૫૨/૪)

૨. ચિન્તા દીનદયાલકો, મો મન સદા અનન્દ । જાયો સો પ્રતિપાલસી, રામદાસ ગોવિન્દ ॥

(૫) પરીક્ષા ન કરવી — ભગવાનને શરણે થઈને એવી પરીક્ષા ન કરવી કે ‘જ્યારે હું ભગવાનને શરણે થઈ ગયો છું તો મારામાં આવાં-આવાં લક્ષણો આવવાં જોઈએ. જો આવાં-આવાં લક્ષણો મારામાં નથી તો હું ભગવાને શરણે ક્યાં થયો?’ પરંતુ ‘અદ્વેષ્ટા’ વગેરે (ગીતા અ. ૧૨/૧૩ થી ૧૮) ગુણોની પોતાનામાં ઊણપ દેખાય તો આશ્ચર્ય કરવું કે મારામાં આ ઊણપ કેવી રીતે રહી! આવો ભાવ આવતાં જ આ ઊણપ નહિ રહે, પૂર્તિ થઈ જશે. કારણ કે એ તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે કે પહેલાં અદ્વેષ્ટા વગેરે ગુણો મારામાં બહુ ઓછા હતા, એટલા ઓછા અત્યારે નથી, શરણાગત થતાં ભક્તોનાં જેટલાં લક્ષણો છે, તે બધાં પ્રયત્ન કર્યા વિના આવી જાય છે.

(૬) વિપરીત ધારણા ન કરવી — ભગવાનના શરણાગત ભક્તમાં ‘હું ભગવાનનો નથી’ આવી વિપરીત ધારણા પણ કેવી રીતે થઈ શકે છે? કેમકે આ મારા માનવા અથવા ન માનવા પર નિર્ભર નથી. ભગવાનનો અને મારો પરસ્પરનો જે સંબંધ છે, તે અતૂટ છે, નિત્ય છે. મેં આ સંબંધનો ખ્યાલ નથી કર્યો, આ મારી ભૂલ હતી. હવે તે ભૂલ દૂર થઈ ગઈ, તો પછી વિપરીત ધારણા થઈ જ કેવી રીતે શકે છે?

જે મનુષ્ય સાચા હૃદયથી પ્રભુની શરણાગતિનો સ્વીકાર કરી લે છે, તેનામાં ભય, શોક, ચિંતા વગેરે દોષો નથી રહેતા. તેનો શરણાગતભાવ આપમેળે જ દઢ થતો જાય છે; જેમ કે

— લગ્ન થયા પછી કન્યાનો પોતાના પિતાના ઘર સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ અને પતિના ઘર સાથે સંબંધ આપમેળે જ દઢ થઈ જાય છે. તે સંબંધ ત્યાં સુધી દઢ થતો જાય છે કે જ્યારે તે કન્યા દાદી-પરદાદી બની જાય છે, ત્યારે તેના સ્વપ્નમાં પણ એવો ભાવ નથી આવતો કે હું અહીંની નથી. તેના મનમાં એવો ભાવ દઢ થઈ જાય છે કે હું તો અહીંની જ છું અને આ બધાં મારાં જ છે. જ્યારે તેના પૌત્રની પત્ની આવે છે અને ઘરમાં ઉદ્વેગ કરે છે, ખટપટ ઊભી કરે છે તો તે (દાદી) કહે છે કે આ પારકી આવેલી છોકરીએ મારું ઘર બગાડી નાખ્યું! પરંતુ તે વૃદ્ધ દાદીને એ વાત યાદ જ નથી આવતી કે હુંયે પારકી જ (પારકાના ઘરમાં જન્મેલી) હતી તાત્પર્ય એ થયું કે જ્યારે બનાવટી (સાંસારિક) સંબંધમાં પણ આટલી દઢતા થઈ શકે છે, ત્યારે ભગવાનના જ અંશ એવા આ પ્રાણીનો ભગવાનની સાથે જે નિત્ય સંબંધ છે, તે દઢ થઈ જાય — એમાં આશ્ચર્ય જ શું છે? વાસ્તવમાં ભગવાનના સંબંધની દઢતાને માટે કેવળ સંસારના માનેલા સંબંધોનો ત્યાગ કરવાની જ આવશ્યકતા છે.

સાચા હૃદયથી પ્રભુનાં શરણે થતાં તે શરણાગત ભક્તમાં જો કોઈ ભાવ, આચરણ વગેરેની થોડીક ઊણપ રહી જાય, ક્યારેક વિપરીત વૃત્તિ પેદા થઈ જાય અથવા કોઈ પરિસ્થિતિવશ (પરવશતાથી) કદીક થોડુંક કોઈક દુષ્કર્મ થઈ જાય, તો તેના હૃદયમાં બળતરા પેદા થઈ જશે. એટલા માટે

૧. આને સમજવાને માટે એક ગ્રામીણ વાર્તા છે. એક માના ત્રણ દીકરા હતા. બે દીકરા મોટા હતા અને કામધંધો કરતા હતા. ત્રીજો દીકરો સીધોસાદો અને ભોળો હતો. તેઓની મા મરી ગઈ. બન્ને મોટા ભાઈઓએ નાના ભાઈને કહ્યું કે માનાં ફૂલ (અસ્થિઓ) ગંગાજીમાં પધરાવી આવ, આટલું કામ તું કર. તેણે કહ્યું — ‘બહુ સારું’ તે માનાં ફૂલ લઈને ઘરેથી નીકળ્યો. ઘરથી ગંગાજી ૩૦૦ કોસ દૂર હતાં. પગરસ્તે ચાલતાં-ચાલતાં તે થાકી ગયો તો કોઈકને પૂછ્યું — ભાઈ! ગંગાજી કેટલાં દૂર છે? તે બોલ્યો — તમે તો ૧૫૦ કોસ આવ્યા છો, હવે ૧૫૦ કોસ ગંગાજી હજી આગળ છે. તેણે વિચાર્યું કે ગંગાજી ક્યારે પહોંચીશ અને પછી પાછો વળીને ક્યારે આવીશ! આમ દુઃખી થઈને તેણે તે અસ્થિ જંગલમાં જ ફેંકી દીધાં અને ગામની પાસેથી વરસાદનું મીઠું જળ વાસણમાં ભરી લીધું; કેમકે ગંગાજી જનાર વ્યક્તિ પાછા આવતાં ગંગાજળ લાવે છે. પછી તે ત્યાંથી પાછો આવ્યો અને પોતાને ગામ પહોંચી ગયો. મોટાભાઈઓ વિચારવા લાગ્યા કે જો આ ગંગાજી જઈને આવત તો આટલા દિવસોમાં ના આવી શકે, આ ગંગાજી ગયો જ નથી. મોટાભાઈઓએ તેને પૂછ્યું — તું ગંગાજી જઈને આવ્યો? તેણે કહ્યું — હા, ગંગાજી જઈને આવ્યો છું; બરાબર ગંગાજીના બ્રહ્મકુંડમાં ફૂલ પધરાવીને ત્યાંથી ગંગાજીનું આ જળ લાવ્યો છું. આમ તે જૂઠું બોલી ગયો. ભાઈઓએ સમજી લીધું કે એ સાચું નથી બોલી રહ્યો, એટલા માટે તેઓ ચૂપ થઈ ગયા.

બીજે દિવસે નિદ્રામાંથી ઊઠીને એક ભાઈ નાના ભાઈ સાથે બોલ્યો — તું સાચી વાત બતાવી દે, શું તું ગંગાજી જઈને આવ્યો અને ફૂલ બરાબર ગંગાજીમાં પધરાવી દીધાં? તેણે કહ્યું — હા, બરાબર ગંગાજી જઈને આવ્યો છું. મોટાભાઈએ કહ્યું — જો, રાત્રે સ્વપ્નમાં મને મા મળ્યાં હતાં અને માએ મને કહ્યું કે આણે તો મને ગંગાજી પહોંચાડી જ નથી, વચમાં જ નાખીને આવી ગયો છે. હવે તું જ કહે, માની વાત સાચી કે તારી વાત સાચી? નાનો ભાઈ બોલ્યો — મા અહીં જ કેમ આવી, ત્યાં કેમ ના ગઈ? અર્થાત્ ૧૫૦ કોસ તો મેં પહોંચાડી જ દીધી હતી, અહીં ન આવીને ત્યાં જ ચાલી જાત તો બરાબર ગંગાજી પહોંચી જાત?

આ વાર્તાનું તાત્પર્ય એ થયું કે ભગવાનને શરણે થયા પછી ભક્ત પોતાને તપાસે છે — પરીક્ષા કરે છે કે ‘ભક્તોનાં, સંતોનાં લક્ષણો મારામાં હજી નથી આવ્યા તો હું શું ભગવાનને શરણે નથી થયો’ ‘જ્યારે હું ભગવાનને શરણે થઈ ગયો તો હવે આ લક્ષણોની ઊણપ કેમ રહી ગઈ? મારામાં આ લક્ષણો કેમ ના આવ્યાં?’ એવી માન્યતાથી તો સાધક શરણાગત થઈ જશે અને પૂર્ણતા પણ પ્રાપ્ત કરશે. પરંતુ એવી માન્યતા કરશે કે ‘મારામાં એવાં લક્ષણો નથી આવ્યાં તો હું શરણે નથી થયો’ તો ધોખો ખાઈ જશે!

અન્ય કોઈ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાની આવશ્યકતા નથી. ભગવાન કૃપા કરીને તેના તે પાપને સર્વથા નષ્ટ કરી દે છે.^૧

ભગવાન ભક્તના હૃદયના ભાવને જ જુએ છે, ગુણો અને અવગુણોને નહિ^૨ અર્થાત્ ભગવાનને ભક્તના દોષો દેખાતા જ નથી, એમને તો કેવળ ભક્તની સાથે જે આત્મીયતા છે, તે જ દેખાય છે. કારણ કે સ્વરૂપથી ભક્ત સદાથી જ ભગવાનનો છે. દોષો આગંતુક હોવાથી આવતા-જતા રહે છે અને તે સ્વયં નિત્ય-નિરંતર જેમ છે તેમ જ રહે છે. એટલા માટે ભગવાનની દૃષ્ટિ સદા આ વાસ્તવિકતા પર જ ચોંટેલી રહે છે, જેવી રીતે, કીચડ વગેરેથી ખરડાયેલું બાળક જ્યારે મા પાસે આવે છે, ત્યારે માની દૃષ્ટિ કેવળ પોતાના બાળકની તરફ જ જાય છે, બાળકની ગંદકીની તરફ નથી જતી. બાળકની દૃષ્ટિ પણ ગંદકી તરફ નથી જતી. મા સાફ કરે કે ના કરે, પરંતુ બાળકની દૃષ્ટિમાં તો ગંદકી છે જ નહિ, તેની દૃષ્ટિમાં તો કેવળ મા જ છે. દ્રૌપદીના મનમાં કેટલો દ્વેષ અને ક્રોધ ભરેલો હતો કે જ્યારે દુઃશાસનના લોહીથી પોતાના કેશ ધોઈશ, ત્યારે જ કેશને બાંધીશ! પરંતુ દ્રૌપદી જ્યારે પણ ભગવાનને પોકારે છે, ભગવાન ઝટ આવી જાય છે; કેમકે ભગવાનની સાથે દ્રૌપદીની ગાઢ આત્મીયતા હતી.

ભગવાનની સાથે આત્મીયતા થવામાં બે ભાવ રહે છે — (૧) ભગવાન મારા છે અને (૨) હું ભગવાનનો છું. આ બન્નેમાં ભગવાનનો સંબંધ સમાન રહેવાં છતાં પણ ‘ભગવાન મારા છે’ — આ ભાવમાં ભગવાન પાસેથી પોતોની અનુકૂળતાની ઇચ્છા થઈ શકે છે કે ‘ભગવાન મારા છે તો મારી ઇચ્છાની પૂર્તિ શા માટે નથી કરતા?’ પરંતુ ‘હું ભગવાનનો છું’ આ ભાવમાં ભગવાન પાસેથી પોતાની અનુકૂળતાની ઇચ્છા નથી થઈ શકતી; કેમકે ‘હું ભગવાનનો છું તો ભગવાન મારે માટે જેવું યોગ્ય સમજે, તેવું જ નિઃસંકોચ કરે.’ એટલા માટે સાધકે ભગવાનની જ મરજીમાં સર્વથા પોતાની મરજી મેળવી દેવી જોઈએ, ભગવાન પર પોતાનું કિંચિત્ પણ આધિપત્ય ન માને બલકે પોતાના ઉપર ભગવાનનું સંપૂર્ણ આધિપત્ય માને. ક્યાંક પણ ભગવાન આપણી ઇચ્છાને અનુકૂળ કરે તો તેમાં સંકોચ થાય કે મારે માટે ભગવાનને આવું કરવું પડ્યું ? જો પોતાના મનની વાત પૂરી થવાથી મનમાં સંકોચ ન થતાં સંતોષ થાય તો એ શરણાગતિ નથી.

શરણાગત ભક્ત શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિને પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં પણ ભગવાનની મરજી સમજીને પ્રસન્ન રહે છે.

શરણાગત ભક્તને પોતાને માટે કદી કિંચિત્ માત્ર પણ કંઈ કરવાનું શેષ નથી રહેતું; કેમકે તેણે સઘળી મમતાવાળી વસ્તુઓ સહિત પોતાની જાતને પણ ભગવાનને સમર્પિત કરી દીધી છે, જે વાસ્તવમાં તો પ્રભુની જ હતી. હવે જે કરવું હોય છે, બધું ભગવાને જ કરવાનું છે. આવી દૃઢ ભાવના થઈ જાય તો તે કઠિનમાં કઠિન અને ભયંકરમાં ભયંકર ઘટના પરિસ્થિતિમાં પણ પોતાના પર પ્રભુની અત્યંત કૃપા સમજીને સદા પ્રસન્ન રહે છે, મસ્ત રહે છે. જેમ કે, ગરુડજીના પૂછવાથી કાકભુશુંડિજીએ પોતાના પૂર્વજન્મના બ્રાહ્મણ-શરીરની કથા સંભળાવી, જેમાં લોમશ ઋષિએ શાપ આપીને તેને (બ્રાહ્મણને) પક્ષીઓમાં નીચ ચાંડાલ પક્ષી (કાગડો) બનાવી દીધો; પરંતુ કાકભુશુંડિજીના મનમાં ન કોઈ ભય પેદા થયો અને ન કોઈ દીનતા પણ આવી. તેમને તેમાં ભગવાનનું શુદ્ધ વિધાન જ દેખાયું. એટલું જ નહિ, મનમાં ને મનમાં બોલી ઊઠ્યા — ‘ઉર પ્રેરક રઘુબંસ બિભૂષન’ (માનસ ૭/૧૧૩/૧). આવો ભયંકર શાપ મળવા છતાં પણ જ્યારે કાકભુશુંડિજીની પ્રસન્નતામાં કોઈ ઊણપ ન આવી, ત્યારે લોમશ ઋષિએ તેને ભગવાનનો પ્રિય ભક્ત સમજીને પોતાની પાસે બોલાવ્યો અને બાળક રામજીના ધ્યાનનો ઉપદેશ આપ્યો, પછી ભગવાનની કથા સંભળાવી અને અત્યંત પ્રસન્ન થઈને કાકભુશુંડિજીના માથા પર હાથ મૂકીને આશીર્વાદ આપ્યો — ‘મારી કૃપાથી તમારા હૃદયમાં અબાધ (મુક્ત), અખંડ રામભક્તિ રહેશે. તમે રામજીના પ્રિય બની જશો. તમે સઘળા ગુણોની ખાણ બની જશો. જે રૂપની ઇચ્છા કરશો, તે રૂપ ધારણ કરી લેશો. જે સ્થાન પર તમે રહેશો, ત્યાં એક યોજન પર્યંત માયાનું કંટક કિંચિત્ માત્ર પણ નહિ આવે’ વગેરે-વગેરે. આ રીતે ઘણા બધા આશીર્વાદ આપ્યા ત્યારે જ આકાશવાણી થઈ કે ‘હે ઋષિ! તમે જે કંઈ કહ્યું, તે બધું સાચું થશે, આ મન, વાણી અને કર્મથી મારો ભક્ત છે.’ આ જ વાતને લીધે ભગવાનના વિધાનમાં સદા પ્રસન્ન રહેવાવાળા કાકભુશુંડિજીએ કહ્યું— ભગતિ પચ્છ હઠ કરિ રહેઉં દીનિ મહા રિષિ સાપ । મુનિ દુર્લભ બર પાયઉં દેખહુ ભજન પ્રતાપ ॥ (માનસ ૭/૧૧૪ ખ)

૧. સ્વપાદમૂલં ભજતઃ પ્રિયસ્ય ત્યક્તાન્યભાવસ્ય હરિઃ પરેશઃ । વિકર્મ યચ્ચોત્પતિતં કથચ્ચિદ્ ધુનોતિ સર્વં હૃદિ સંત્રિવિષ્ટઃ ॥ (શ્રીમદ્ભા. ૧૧/૫/૪૨)

‘જે પ્રેમી ભક્ત ભગવાનનાં ચરણોનું અનન્યભાવથી ભજન કરે છે, તેના દ્વારા જો અકસ્માત્ કોઈ પાપકર્મ થઈ પણ જાય તો તેના હૃદયમાં બિરાજમાન પરમપુરુષ ભગવાન શ્રીહરિ તેને સર્વથા નષ્ટ કરી દે છે.’

૨. રહતિ ન પ્રભુ ચિત ચૂક કિએ કી । કરત સુરતિ સય બાર હિએ કી ॥ (માનસ ૧/૨૮/૩)

અહીં ‘ભજન પ્રતાપ’ શબ્દોનો અર્થ છે — ભગવાનના વિધાનમાં હરેક સમયે પ્રસન્ન રહેવું. વિપરીતમાં વિપરીત અવસ્થામાં પણ પ્રેમી ભક્તની પ્રસન્નતામાં ક્રમશઃ વધારો થાય છે; કેમકે પ્રેમનું સ્વરૂપ જ પ્રતિક્ષણે વર્ધમાન છે.

એવો નિયમ છે કે જે ચીજ પોતાની હોય છે, તે સદાય પોતાને વહાલી લાગે છે. ભગવાન સઘળા જીવોને પોતાના પ્રિય માને છે — ‘સબ મમ પ્રિય સબ મમ ઉપજાએ’ (માનસ ૭/૮૬/૨) અને આ જીવને પણ પ્રભુ આપોઆપ પ્રિય લાગે છે. હા, એ વાત બીજી છે કે આ જીવ પરિવર્તનશીલ સંસાર અને શરીરને ભૂલથી પોતાનાં માનીને પોતાના વહાલા પ્રભુથી વિમુખ થઈ જાય છે. તેના વિમુખ થવા છતાં પણ ભગવાને પોતાના તરફથી કોઈ પણ જીવનો ત્યાગ નથી કર્યો અને ન કદી ત્યાગ કરી પણ શકે છે. કારણ કે જીવ સદાથી સાક્ષાત્ ભગવાનનો જ અંશ છે. એટલા માટે સઘળા જીવોની સાથે ભગવાનની આત્મીયતા અક્ષુણ્ણ, અખંડિતરૂપથી સ્વાભાવિક જ બનેલી છે. આનાથી જ તેઓ જીવમાત્ર પર કૃપા કરવાને માટે અર્થાત્ ભક્તોની રક્ષા, દુષ્ટોનો વિનાશ અને ધર્મની સ્થાપના — આ ત્રણ બાબતોને માટે વખતો-વખત અવતાર લે છે (ગીતા અ. ૪/૮). આ ત્રણે વાતોમાં કેવળ ભગવાનની આત્મીયતા જ ટપકી રહી છે, નહિ તો ભક્તોની રક્ષા, દુષ્ટોનો વિનાશ અને ધર્મની સ્થાપનાથી ભગવાનનું કયું પ્રયોજન સિદ્ધ થાય છે? અર્થાત્ કંઈ પણ પ્રયોજન સિદ્ધ નથી થતું. ભગવાન તો આ ત્રણેય કામો કેવળ પ્રાણીમાત્રના કલ્યાણને માટે જ કરે છે. આનાથી પણ પ્રાણીમાત્રની સાથે ભગવાનની સ્વાભાવિક આત્મીયતા, કૃપાળુતા, પ્રીતિ, હિતૈષિતા, સુહૃદતા અને નિરપેક્ષ ઉદારતા જ સિદ્ધ થાય છે, અને અહીં પણ આ જ દૃષ્ટિએ અર્જુનને કહે છે — ‘મદ્ભક્તો ભવ, મન્મના ભવ, મદ્યાજી ભવ, માં નમસ્કુરુ’. આ ચારેય વાતોમાં ભગવાનનું તાત્પર્ય કેવળ જીવને પોતાની સંમુખ કરાવવાનું જ છે, જેનાથી સઘળા જીવો અસત પદાર્થોથી વિમુખ થઈ જાય; કેમકે દુઃખ, સંતાપ, વારંવાર જન્મવું-મરવું. તમામ વિપત્તિ વગેરેમાં મુખ્ય કારણ ભગવાનથી વિમુખ થવું એ જ છે.

ભગવાન જે કંઈ પણ વિધાન કરે છે, તે સંસારમાત્રના સઘળા જીવોના કલ્યાણને માટે જ કરે છે— બસ, ભગવાનની આ કૃપાની તરફ જીવની દૃષ્ટિ થઈ જાય, તો પછી તેને

માટે શું કરવાનું બાકી રહ્યું? જીવોના હિતને માટે ભગવાનના હૃદયમાં એક તડપ છે, એટલા માટે ભગવાન ‘સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ’ વાળી અત્યંત ગોપનીય વાત કહે છે. કારણ કે ભગવાન જીવમાત્રને પોતાના મિત્ર માને છે — ‘સુહૃદં સર્વભૂતાનામ્’ (અ. ૫/૨૮) અને તેમને એવી સ્વતંત્રતા આપે છે કે તેઓ કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ, ભક્તિયોગ વગેરે જેટલાં પણ સાધનો છે, તે પૈકી કોઈ પણ સાધન દ્વારા સુગમતાપૂર્વક મારી પ્રાપ્તિ કરી શકે છે અને દુઃખ, સંતાપ વગેરેને સદાને માટે સમૂળાં નષ્ટ કરી શકે છે.

વાસ્તવમાં જીવનો ઉદ્ધાર કેવળ ભગવત્કૃપાથી જ થાય છે. કર્મયોગ, ભક્તિયોગ, અષ્ટાંગયોગ, લયયોગ, હઠયોગ, રાજયોગ, મંત્રયોગ વગેરે જેટલાં પણ સાધનો છે, તે સઘળેસઘળાં ભગવાન દ્વારા અને ભગવદ્તત્ત્વને જાણવાવાળા મહાપુરુષો દ્વારા જ પ્રગટ કરવામાં આવ્યાં છે.^૧ આથી એ બધાં સાધનોમાં ભગવત્કૃપા જ ઓતપ્રોત છે. સાધન કરવામાં તો સાધક નિમિત્તમાત્ર બને છે, પરંતુ સાધનની સિદ્ધિમાં ભગવત્કૃપા જ મુખ્ય છે.

શરણાગત ભક્તે તો એવી ચિંતા પણ કદી નહિ કરવી જોઈએ કે હજુ ભગવાનનાં દર્શન નથી થયાં, ભગવાનનાં ચરણોમાં પ્રેમ નથી થયો, હજુ વૃત્તિઓ શુદ્ધ નથી વગેરે. આ પ્રકારની ચિંતાઓ કરવી એ જાણે વાંદરીનું બચ્ચું બનવા જેવું છે. વાંદરીનું બચ્ચું જાતે જ વાંદરીને પકડીને રહે છે. વાંદરી કૂદે-ઊછળે, ગમે ત્યાં જાય, બચ્ચું પોતે વાંદરીને વળગેલું રહે છે.

ભક્તે તો પોતાની બધી ચિંતાઓ ભગવાન પર જ છોડી દેવી જોઈએ અર્થાત્ ભગવાન દર્શન આપે કે ન આપે, પ્રેમ આપે કે ન આપે, વૃત્તિઓને સારી કરે કે ન કરે, આપણને શુદ્ધ બનાવે કે ન બનાવે — આ બધું ભગવાનની મરજી પર છોડી દેવું જોઈએ. તેણે તો બિલાડીનું બચ્ચું બનવું જોઈએ. બિલાડીનું બચ્ચું પોતાની મા પર નિર્ભર રહે છે. બિલાડી ગમે ત્યાં રાખે, ગમે ત્યાં લઈ જાય. બિલાડી પોતાની મરજીથી બચ્ચાને ઉઠાવીને લઈ જાય છે તો તે પગ સમેટી લે છે. એવી જ રીતે શરણાગત ભક્ત સંસાર તરફથી પોતાના હાથપગ સમેટીને^૨ કેવળ ભગવાનનું ચિંતન, નામજપ વગેરે કરતો રહીને ભગવાન તરફ જ દેખતો રહે છે. ભગવાનનું જે વિધાન છે, તેમાં પરમ પ્રસન્ન રહે છે, પોતાના મનમાં બીજું કંઈ પણ વિચારતો નથી.

૧. હેતુ રહિત જગ જુગ ઉપકારી । તુમ્હ તુમ્હાર સેવક અસુરારી ॥ (માનસ ૭/૪૭/૩)

૨. ભક્ત જે કંઈ કામ કરે છે, તેને ભગવાનનું જ સમજીને, ભગવાનની જ શક્તિ માનીને, ભગવાનને જ માટે કરે, પોતાને માટે કિંચિત્માત્ર પણ નથી કરતો — આને જ તેના હાથપગ સમેટવાનું કહે છે.

જેવી રીતે, કુંભાર પહેલાં માટીને માથા પર ઉઠાવીને લાવે છે તો કુંભારની મરજી, પછી તે માટીને ભીની કરીને તેને ગૂંદે છે તો કુંભારની મરજી, પછી ચાકડા પર ચઢાવીને ધુમાવે છે તો કુંભારની મરજી. માટી કદી કંઈ નથી કહેતી કે તમે ઘડો બનાવો, શકોરું બનાવો, માટલી બનાવો. કુંભારની મરજી હોય તે બનાવે, એવી જ રીતે શરણાગત ભક્ત પોતાની કંઈ પણ મરજી, મનની વાત નથી રાખતો. તે જેટલો અધિક નિશ્ચિંત અને નિર્ભય થાય છે, ભગવત્કૃપા તેને પોતાની મેળે તેટલો જ પોતાને અનુકૂળ બનાવી દે છે અને જેટલી તે ચિંતા કરે છે, પોતાનું બળ માને છે, તેટલો જ તે વરસી રહેલી ભગવત્કૃપામાં બાધા નાખે છે અર્થાત્ શરણાગત થતાં ભગવાનના તરફથી જે વિલક્ષણ, વિચિત્ર, અખંડ, અતૂટ કૃપા વરસે છે, ત્યારે પોતે ચિંતા કરવાથી તે કૃપામાં રુકાવટ આવી જાય છે.

જેવી રીતે ઢીમર (માછી) માછલીઓને પકડવાને માટે નદીમાં જાળ નાખે છે તો જાળની અંદર આવવાવાળી બધી માછલીઓ પકડાઈ જાય છે; પરંતુ જે માછલી જાળ નાખવાવાળા માછીનાં ચરણોની પાસે આવી જાય છે, તે નથી પકડાતી. એવી જ રીતે ભગવાનની માયા (સંસાર)માં મમતા કરીને જીવો ફસાઈ જાય છે અને જન્મતા-મરતા રહે છે; પરંતુ જે જીવો માયાપતિ ભગવાનના ચરણોને શરણે થઈ જાય છે, તે માયાને તરી જાય છે — ‘મામેવ યે પ્રપદ્યન્તે માયામેતાં તરન્તિ તે’ (ગીતા અ. ૭/૧૪). આ દૃષ્ટાંતનો એક જ અંશ ગ્રહણ કરવો જોઈએ; ઢીમરનો તો માછલીઓને પકડવાનો ભાવ હોય છે; પરંતુ ભગવાનનો જીવોને માયામાં ફસાવવાનો કિંચિત્માત્ર પણ ભાવ નથી હોતો. ભગવાનનો ભાવ તો જીવોને માયા-જાળથી મુક્ત કરીને પોતાને શરણે લેવાનો હોય છે, તેથી તો તેઓ કહે છે — ‘મામેકં શરણં વ્રજ’. જીવો સંયોગજન્ય સુખની લોલુપતાથી જાતે જ માયામાં ફસાઈ જાય છે.

જેવી રીતે ફરતી ઘંટીની અંદર આવવાવાળા બધા જ દાણા પિસાઈ જાય છે^૧; પરંતુ જેના આધાર પર ઘંટી ફરે છે, તે ખીલડાની આસપાસ રહેવાવાળા દાણા જેમ છે તેમ આખા રહી જાય છે. એવી જ રીતે જન્મમરણ રૂપી સંસારની ફરતી ઘંટીમાં પડેલા સઘળેસઘળા જીવો પિસાઈ જાય છે અર્થાત્ દુઃખ પામે છે; પરંતુ જેના આધાર પર સંસારચક્ર ચાલે છે, તે ભગવાનનાં ચરણોનો સહારો લેવાવાળો જીવ પિસાવાથી બચી જાય છે — ‘કોઈ હરિજન ઊગર્યા, ખીલ માંકડી પાસ.’ પરંતુ આ દૃષ્ટાંત પણ નથી

બંધબંસતું; કેમકે દાણા તો સ્વાભાવિક જ ખીલડાની પાસે રહી જાય છે. તેઓ બચવાનો કોઈ ઉપાય નથી કરતા, પરંતુ ભગવાનના ભક્તો સંસારથી વિમુખ થઈને પ્રભુનાં ચરણોનો આશ્રય લે છે. તાત્પર્ય એ છે કે જે ભગવાનનો અંશ હોઈને પણ સંસારને પોતાનો માને છે અથવા સંસાર પાસેથી કંઈક ઇચ્છે છે, તે જ જન્મમરણરૂપી ચક્કરમાં પડીને દુઃખ ભોગવે છે.

સંસાર અને ભગવાન — આ બન્નેનો સંબંધ બે જાતનો હોય છે. સંસારનો સંબંધ કેવળ માનેલો છે અને ભગવાનનો સંબંધ વાસ્તવિક છે. સંસારનો સંબંધ તો મનુષ્યને પરાધીન બનાવે છે, ગુલામ બનાવે છે, પરંતુ ભગવાનનો સંબંધ મનુષ્યને સ્વાધીન બનાવે છે, ચિન્મય બનાવે છે, એટલું જ નહીં ભગવાનનો માલિક બનાવે છે!

કોઈ વાતને લીધે પોતાનામાં કંઈ પણ વિશેષતા દેખાય છે, આ જ વાસ્તવમાં પરાધીનતા છે. જો મનુષ્ય વિદ્યા, બુદ્ધિ, ધનસંપત્તિ, ત્યાગ, વૈરાગ્ય વગેરે કોઈ વાતને લીધે પોતાની વિશેષતા માને છે તો આ તે વિદ્યા વગેરેની પરાધીનતા, દાસતા જ છે. જેમ કે કોઈ ધનને લીધે પોતાનામાં વિશેષતા માને છે તો એ વિશેષતા વાસ્તવમાં ધનની જ થઈ, પોતાની નહિ. તે પોતાને ધનનો માલિક માને છે, પરંતુ વાસ્તવમાં તે ધનનો ગુલામ છે.

સંસારનો એ કાયદો છે કે સાંસારિક પદાર્થોને લીધે જે પોતાનામાં કંઈક વિશેષતા માને છે, તેને એ સાંસારિક પદાર્થો તુચ્છ બનાવી દે છે, પદદલિત કરી દે છે. પરંતુ જે ભગવાનનો આશ્રિત થઈને સદા ભગવાન પર જ નિર્ભર રહે છે, તેને પોતાની કોઈ વિશેષતા દેખાતી જ નથી, પરંતુ ભગવાનની જ અલૌકિકતા, વિલક્ષણતા, વિચિત્રતા દેખાય છે. ભગવાન ચાહે તેને પોતાનો મુકુટમણિ બનાવી દે અને ચાહે પોતાનો માલિક બનાવી દે, તોપણ તેને પોતાનામાં કંઈ પણ વિશેષતા નથી દેખાતી. પ્રભુનો એવો કાયદો છે કે જે ભક્તને પોતાનામાં કંઈ પણ વિશેષતા નથી દેખાતી, પોતાનામાં કોઈ વાતનું અભિમાન નથી હોતું, તે ભક્તમાં ભગવાનની વિલક્ષણતા ઊતરી આવે છે. કોઈક-કોઈકમાં એટલે સુધી વિલક્ષણતા ઊતરી આવે છે કે તેનાં શરીર, ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ વગેરે પ્રાકૃત પદાર્થો પણ ચિન્મય બની જાય છે. તેઓમાં જડતાનો અત્યંત અભાવ થઈ જાય છે. એવા ભગવાનના કેટલાક પ્રેમી ભક્તો ભગવાનમાં જ સમાઈ ગયા, અંતમાં તેમનાં શરીર પણ જોવાં ન મળ્યાં. જેમકે મીરાંબાઈ શરીર સહિત ભગવાન દારિકાધીશના

૧. ચલતી ચક્કી દેખકર દિયા કબીરા રોય । દો પાટનમેં આયકે સાબુત બચા ન કોય ॥

શ્રીવિગ્રહમાં લીન થઈ ગયાં. કેવળ પિછાણને માટે તેમની સાડીની નાની સરખી કોર શ્રીવિગ્રહના મુખમાં રહી ગઈ બીજું કંઈ ના બચ્યું. એવી જ રીતે સંત શ્રીતુકારામજી શરીર સહિત વૈકુંઠ ચાલ્યા ગયા.

જ્ઞાનમાર્ગમાં શરીર ચિન્મય નથી થતું; કેમકે જ્ઞાની અસત સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ કરીને, અસતથી અલગ થઈને પોતે ચિન્મય તત્ત્વમાં સ્થિત થઈ જાય છે. પરંતુ જ્યારે ભક્ત ભગવાનની સંમુખ થઈ જાય છે, ત્યારે તેનાં શરીર, ઈન્દ્રિયો, મન, પ્રાણ વગેરે બધાં જ ભગવાનની સંમુખ થઈ જાય છે. તાત્પર્ય એ થયું કે જેઓની દૃષ્ટિ કેવળ ચિન્મય તત્ત્વ પર જ છે અર્થાત્ જેમની દૃષ્ટિમાં ચિન્મય તત્ત્વથી ભિન્ન જડતાની સ્વતંત્ર સત્તા જ નથી હોતી, તો તે ચિન્મયતા તેના શરીર વગેરેમાં પણ ઊતરી આવે છે અને તે શરીર વગેરે ચિન્મય બની જાય છે. હા, લોકોની દૃષ્ટિમાં તો તેમનાં શરીરમાં જડતા દેખાય છે, પરંતુ વાસ્તવમાં તેમનાં શરીર ચિન્મય જ હોય છે.

ભગવાનને સર્વથા શરણે થઈ જતાં શરણાગતને માટે ભગવાનની કૃપા તો વિશેષતાથી પ્રગટ થાય જ છે, પરંતુ માત્ર સંસારનું સ્નેહપૂર્વક પાલન કરવાવાળી અને ભગવાનથી અભિન્ન રહેવાવાળી વાત્સલ્યમયી માતા લક્ષ્મીનો પ્રભુના શરણાગત પર કેટલો અધિક સ્નેહ હોય છે, તે કેટલો અધિક પ્રેમ કરે છે, તેનું કોઈ પણ વર્ણન નથી કરી શકતું. લૌકિક વ્યવહારમાં પણ જોવામાં આવે છે કે પતિવ્રતા સ્ત્રીને પિતૃભક્ત પુત્ર બહુ જ વહાલો લાગે છે.

બીજી વાત, પ્રેમભાવથી પરિપૂર્ણ પ્રભુ જ્યારે પોતાના ભક્તને દર્શન આપવા માટે ગરુડ પર બેસીને પધારે છે, ત્યારે માતા લક્ષ્મી પણ પ્રભુની સાથે ગરુડ પર બેસીને આવે છે, જે ગરુડની પાંખોથી સામવેદના મંત્રોનું ગાન થતું રહે છે! પરંતુ કોઈ ભગવાનને ન ચાહીને કેવળ માતા લક્ષ્મીને જ ચાહે છે, તો તેના સ્નેહને કારણે માતા લક્ષ્મી આવી તો જાય છે, પરંતુ તેનું વાહન દિવાંધ (દિવસે ન દેખનારું) ધ્રુવડ હોય છે. આવા વાહનવાળી લક્ષ્મીને પ્રાપ્ત કરીને મનુષ્ય પણ મદાંધ થઈ જાય છે. જો તે મા લક્ષ્મીજીને કોઈ ભોગ્યા સમજી લે છે તો તેનું બહુ ભારે પતન થઈ જાય છે; કેમકે તે તો પોતાની માને જ કુદૃષ્ટિથી દેખે છે, એટલા માટે તે મહાન અધમ છે.

ત્રીજી વાત, જ્યાં કેવળ ભગવાનનો પ્રેમ હોય છે, ત્યાં તો ભગવાનથી અભિન્ન રહેવાવાળી લક્ષ્મી ભગવાનની સાથે આવી જાય છે, પરંતુ જ્યાં કેવળ લક્ષ્મીની ચાહના છે, ત્યાં લક્ષ્મીની સાથે ભગવાન પણ આવે એવો નિયમ નથી.

શરણાગતિના વિષયમાં એક કથા આવે છે. સીતાજી,

રામજી અને હનુમાનજી જંગલમાં એક વૃક્ષની નીચે બેઠા હતા. એ વૃક્ષની શાખાઓ અને કૂંપળો પર એક લતા છવાયેલી હતી. લતાનાં કોમળ-કોમળ તંતુઓ ફેલાઈ રહ્યાં હતાં. તે તંતુઓમાં ક્યાંક નવી નવી કૂંપળો ફૂટી રહી હતી અને ક્યાંક તામ્રવર્ણ પાંદડાં ફૂટી રહ્યાં હતાં. પુષ્પો અને પાંદડાંથી લતા છવાયેલી હતી. તેનાથી વૃક્ષની સુંદર શોભા થઈ રહી હતી. વૃક્ષ બહુ જ રમણીય લાગી રહ્યું હતું. તે વૃક્ષની શોભાને જોઈને ભગવાન શ્રીરામે હનુમાનજીને કહ્યું — ‘જુઓ હનુમાન! આ લતા કેટલી સુંદર છે! વૃક્ષની ચારેય બાજુ કેવી છવાઈ ગઈ છે! આ લતા પોતાનાં સુંદર-સુંદર ફળ, સુગંધિત ફૂલ અને લીલી-લીલી પાંદડીઓથી આ વૃક્ષની કેવી શોભા વધારી રહી છે! એનાથી જંગલનાં અન્ય બધાં વૃક્ષો કરતાં આ વૃક્ષ કેટલું સુંદર લાગે છે! એટલું જ નહિ, આ વૃક્ષને કારણે જ સમગ્ર જંગલની શોભા વધી રહી છે. આ લતાને કારણે જ પશુ-પક્ષી આ વૃક્ષનો આશ્રય લે છે. ધન્ય છે આ લતાને!’

ભગવાન શ્રીરામના મુખેથી લતાની પ્રશંસા સાંભળીને સીતાજીએ હનુમાનજીને કહ્યું — ‘જુઓ વત્સ હનુમાન! તમે ખ્યાલ કર્યો કે નહિ? જુઓ, આ લતાનું ઉપર ચઢવું ફૂલપાંદડાંથી છવાઈ જવું, તંતુઓનું ફેલાઈ જવું — આ બધું વૃક્ષને આશ્રિત છે, વૃક્ષને કારણે જ છે. આ લતાની શોભા પણ વૃક્ષને કારણે જ છે. એટલા માટે મહિમા તો વૃક્ષનો જ છે. આધાર તો વૃક્ષ જ છે. વૃક્ષના સહારા વિના લતા પોતે શું કરી શકે છે? કેવી રીતે છવાઈ શકે છે? હવે બોલો હનુમાન! તમે જ કહો, મહિમા વૃક્ષનો જ થયો ને?’

રામજીએ કહ્યું — ‘કેમ હનુમાન! આ મહિમા તો લતાનો જ થયો ને?’

હનુમાન બોલ્યા — ‘મને તો ત્રીજી જ વાત સૂઝે છે.’

સીતાજીએ પૂછ્યું — ‘પુત્ર! તે કઈ વાત છે?’

હનુમાનજીએ કહ્યું — ‘મા! વૃક્ષ અને લતાની છાયા બહુ સુંદર છે. એટલા માટે મને તો આ બન્નેની છાયામાં રહેવાનું જ સારું લાગે છે અર્થાત્ મને તો આ બન્નેની છાયા (ચરણોના આશ્રય)માં રહેવાનું જ સારું લાગે છે!’

સેવક સુત પતિ માતુ ભરોસે ।

રહઈ અસોચ બનઈ પ્રભુ પોસે ॥

(માનસ ૪/૩/૨)

એવી જ રીતે ભગવાન અને એમની દિવ્ય આહ્વાદિની શક્તિ — બન્નેય એકબીજાની શોભા વધારે છે. પરંતુ કોઈ તો આ બન્નેને શ્રેષ્ઠ બતાવે છે, કોઈ કેવળ ભગવાનને શ્રેષ્ઠ બતાવે છે; અને કોઈ કેવળ એમની આહ્વાદિની શક્તિને શ્રેષ્ઠ બતાવે છે. શરણાગત ભક્તને માટે તો પ્રભુ અને એમની આહ્વાદિની શક્તિ — બન્નેનો આશ્રય જ શ્રેષ્ઠ છે.

એક વાર એક પ્રજાચક્ષુ (નેત્રહીન) સંત હાથમાં લાકડી પકડીને યમુનાજીને કિનારે-કિનારે ચાલ્યા જતા હતા. નદીમાં પૂર આવી ગયું હતું. તેનાથી એક જગાએ યમુનાની ભેખડ પાણીમાં પડી ગઈ તો બાબાજી પણ પાણીમાં પડી ગયા. હાથમાંથી લાકડી છૂટી ગઈ હતી. દેખાતું તો હતું જ નહિ, હવે તરે તો ક્યાં તરે? ભગવાનની શરણાગતિની વાત યાદ આવતાં જ પ્રયાસરહિત થઈને શરીરને ઢીલું છોડી દીધું તો તેમને એવું લાગ્યું કે કોઈએ હાથ પકડીને કિનારા પર મૂકી દીધા! ત્યાં બીજી કોઈ લાકડી હાથમાં આવી ગઈ અને તેને સહારે તેઓ ચાલી નીકળ્યા. તાત્પર્ય એ છે કે જે ભગવાનને શરણે થઈને ભગવાન પર નિર્ભર રહે છે, તેને પોતાને માટે કરવાનું કંઈ નથી રહેતું. ભગવાનના વિધાનથી જે બની જાય, તેમાં જ તે પ્રસન્ન રહે છે.

એક ઘેટાં-બકરાંનું ટોળું જંગલમાં ચરવા ગયું તેમાંથી એક બકરી ચરતાં-ચરતાં એક ઝાડીમાં ફસાઈ ગઈ. તેને તે ઝાડીમાંથી નીકળવામાં બહુ જ સમય લાગ્યો. ત્યાં સુધીમાં બીજાં બધાં ઘેટાં-બકરાં પોતાને ઘેર પહોંચી ગયાં. અંધારું પણ થઈ રહ્યું હતું. તે બકરી ફરતી-ફરતી એક સરોવરને કિનારે પહોંચી. ત્યાં કિનારાની ભીની જમીન પર સિંહનું એક ચરણચિહ્ન અંકિત હતું. તે તે ચરણચિહ્નને શરણે થઈને તેની પાસે બેસી ગઈ. રાત્રે જંગલી શિયાળ, વરુ, વાઘ વગેરે પ્રાણીઓ બકરીને ખાવા માટે પાસે આવ્યાં તો એ બકરીએ બતાવી દીધું કે ‘પહેલાં જોઈ લો કે હું કોના શરણમાં છું; ત્યાર પછી મને ખાજો!’ તેઓ ચિહ્નને જોઈને કહેવા લાગ્યાં — ‘અરે, આ તો સિંહના ચરણચિહ્નને શરણે છે, જલદી ભાગો અહીંથી! સિંહ આવી જશે તો આપણને મારી નાખશે.’ આ રીતે બધાં જ પ્રાણીઓ ભયભીત થઈને

નાસી ગયાં. અંતે જેનું ચરણચિહ્ન હતું, તે સિંહ પોતે આવ્યો અને બકરીને કહ્યું — ‘તું જંગલમાં એકલી કેવી રીતે બેઠી છે?’ બકરીએ કહ્યું — ‘આ ચરણચિહ્ન છે, તેને જ હું શરણ થઈને બેઠી છું.’ સિંહે જોયું કે ‘ઓહ! આ તો મારું જ ચરણચિહ્ન છે, આ બકરી તો મારે જ શરણે આવી છે!’ સિંહે બકરીને આશ્વાસન આપ્યું કે હવે તું ડર નહિ, નિર્ભય થઈને રહે.

રાત્રે જ્યારે પાણી પીવાને માટે હાથી આવ્યો તો સિંહે હાથીને કહ્યું — ‘તું આ બકરીને તારી પીઠ પર ચઢાવી લે. આને જંગલમાં ચરાવીને અહીં લઈ આવ અને હરહંમેશ પોતાની પીઠ પર જ રાખ્યા કર, નહિ તો તું જાણે છે, હું કોણ છું? તને મારી નાખીશ!’ સિંહની વાત સાંભળીને હાથી થરથર કાંપવા લાગ્યો. તેણે પોતાની સૂંઢથી ઝટ બકરીને પોતાની પીઠ પર ચઢાવી લીધી. હવે તે બકરી નિર્ભય થઈને હાથીની પીઠ પર બેઠીબેઠી જ વૃક્ષો ઉપરની ફૂંપળો ખાધા કરતી અને મસ્ત રહેતી.

ખોજ પકડ સૈંદે રહો, ધણી મિલેંગે આય ।
અજયા ગજ મસ્તક ચઢે, નિર્ભય કોંપલ ખાય ॥

એવી જ રીતે જ્યારે મનુષ્ય ભગવાનને શરણે થઈ જાય છે, એમનાં ચરણોનો સહારો લઈ લે છે, ત્યારે તે સઘળાં પ્રાણીઓથી, વિઘ્નબાધાઓથી નિર્ભય થઈ જાય છે. તેને કોઈ પણ ભયભીત નથી કરી શકતું, કોઈ પણ કંઈ બગાડી નથી શકતું. જો જાકો શરણો ગઢે, તાકહું તાકી લાજ ।
ઉલટે જલ મછલી ચલે, બહ્યો જાત ગજરાજ ॥

ભગવાનની સાથે કામ, ભય, ક્રોધ, સ્નેહ વગેરેથી કોઈ પણ રીતે સંબંધ જોડવામાં આવે, તો પણ જીવનું કલ્યાણ કરવાવાળો જ થાય છે.^૧ તાત્પર્ય એ થયું કે કામ,

૧. (૧) કામાદ્ દ્વેષાદ્ ભયાત્ સ્નેહાદ્ યથા ભક્ત્યેશ્વરે મનઃ । આવેશ્ય તદ્દર્શં હિત્વા બહવસ્તદ્ગતિં ગતાઃ ॥
ગોપ્યઃ કામાદ્ ભયાત્ કંસો દ્વેષાચ્ચૈદ્યાદયો નૃપાઃ ॥ સમ્બન્ધાદ્ વૃષ્ણયઃ સ્નેહાદ્ યૂયં ભક્ત્યા વયં વિભો ॥
(શ્રીમદ્ભા. ૭/૧/૨૯-૩૦)

‘એક નહિ, અનેક મનુષ્યો કામથી, દ્વેષથી, ભયથી અને સ્નેહથી પોતાના મનને ભગવાનમાં જોડીને તથા પોતાનાં બધાં પાપો ધોઈને તેવી જ રીતે ભગવાનને પ્રાપ્ત થયા છે, જેવી રીતે ભક્તો ભક્તિથી. ગોપીઓએ કામથી, કંસે ભયથી, શિશુપાળ, દંતવક્ર વગેરે રાજાઓએ દ્વેષથી, યદુવંશીઓએ પરિવારના સંબંધથી, તમે લોકો (યુધિષ્ઠિર વગેરે)એ સ્નેહથી અને અમે લોકો (નારદ વગેરે)એ ભક્તિથી પોતાના મનને ભગવાનમાં જોડ્યું છે.’

(૨) સત્સંજ્ઞેન હિ દૈતેયા યાતુધાના મૃગાઃ ખગાઃ । ગન્ધર્વાપ્સરસો નાગાઃ સિદ્ધાશ્ચારણગુહ્યકાઃ ॥
વિદ્યાધરા મનુષ્યેષુ વૈશ્યાઃ શૂદ્રાઃ સ્ત્રિયોડન્યજાઃ । રજસ્તમઃ પ્રકૃતયસ્તસ્મિંસ્તસ્મિન્ યુગેડનઘ ॥
બહવો મત્પદં પ્રાપ્તાસ્ત્વાષ્ટ્રકાયાધવાદયઃ । વૃષપર્વા બલિર્બાણો મયશ્ચાથ વિભીષણઃ ॥
સુગ્રીવો હનુમાનૃક્ષો ગજો ગૃધ્રો વણિકપથઃ । વ્યાધઃ કુબ્જા વ્રજે ગોપ્યો યજ્ઞપત્ન્યસ્તથાપરે ॥
તે નાધીતશ્રુતિગણા નોપાસિતમહત્તમાઃ । અવ્રતાતપ્તપસઃ સત્સંજ્ઞાન્મામુપાગતાઃ ॥

(શ્રીમદ્ભા. ૧૧/૧૨/૩-૭)

ભગવાન કહે છે — ‘નિષ્પાપ ઉદ્ધવજી! આ એક યુગની નહિ, બધા જ યુગોની એકસરખી વાત છે. સત્સંગ અર્થાત્ મારા સંબંધ દ્વારા જ દૈત્ય-રાક્ષસ, પશુ-પક્ષી, ગંધર્વ-અપ્સરા, નાગ-સિદ્ધ, ચારણ-ગુહ્યક અને વિદ્યાધરોને મારી પ્રાપ્તિ થઈ છે. મનુષ્યોમાં

ભય, દ્વેષ વગેરે કોઈ રીતે પણ જેઓનો ભગવાનની સાથે સંબંધ જોડાઈ ગયો, તેમનો તો ઉદ્ધાર થઈ જ ગયો, પરંતુ જેમણે કોઈ રીતે પણ ભગવાનની સાથે સંબંધ નથી જોડ્યો, ઉદાસીન જ રહ્યા, તેઓ ભગવત્પ્રાપ્તિથી વંચિત રહી ગયા. ભગવાનના અનન્ય ભક્તોને માટે નારદજીએ કહ્યું છે -
નાસ્તિ તેષુ જાતિવિદ્યારૂપકુલધનક્રિયાદિભેદઃ ॥

(નારદભક્તિસૂત્ર ૭૨)

‘તે ભક્તોમાં જાતિ, વિદ્યા, રૂપ, કુળ, ધન, ક્રિયા વગેરેનો ભેદ નથી.’

તાત્પર્ય એ છે કે સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ શરીરને લીધે સાંસારિક જેટલા પણ જાતિ, વિદ્યા વગેરે ભેદો થઈ શકે છે, તે બધા તેઓના પર લાગુ નથી પડતા કે જેઓ સર્વથા ભગવાનને અર્પિત થઈ ગયા છે.^૧ કારણ કે તેઓ અચ્યુત ભગવાનના જ છે - ‘યતસ્તદીયાઃ’ (નારદભક્તિસૂત્ર ૭૩), સંસારના નહિ. અચ્યુત ભગવાનના હોવાથી તેઓ ‘અચ્યુત ગોત્ર’ના જ કહેવાય છે.^૨

શરણાગતિનું રહસ્ય

શરણાગતિનું રહસ્ય શું છે - તેને વાસ્તવમાં ભગવાન જ જાણે છે. છતાં પણ પોતાની સમજમાં આવેલી વાત કહેવાની ચેષ્ટા કરવામાં આવે છે; કેમકે દરેક માણસ જે વાત કહે છે, તેનાથી તે પોતાની બુદ્ધિનો જ પરિચય આપે છે. વાચકોને પ્રાર્થના છે કે તેઓ અહીં આવેલી વાતોનો

ઊલટો અર્થ ન કાઢે; કેમકે બહુધા લોકો કોઈ તાત્ત્વિક રહસ્યવાળી વાતને ઊંડાણથી સમજ્યા વિના તેનો ઊલટો અર્થ જલદી લઈ લે છે, એટલા માટે એવી વાતને કહેવા-સાંભળવાને પાત્ર પણ બહુ જ ઓછા હોય છે.

ભગવાને ગીતામાં શરણાગતિની બાબતમાં બે વાતો બતાવી છે -

(૧) ‘મામેકં શરણં વ્રજ’ (અ. ૧૮/૬૬)

‘અનન્યભાવથી કેવળ મારા શરણમાં આવી જા.’

(૨) ‘સ સર્વવિદ્વજ્ઞાતિ માં સર્વભાવેન ભારત’ (અ. ૧૫/૧૮)

‘તે સર્વજ્ઞ પુરુષ સર્વભાવથી મારું ભજન કરે છે’, ‘તમેવ શરણં ગચ્છ સર્વભાવેન ભારત’ (અ. ૧૮/૬૨)

‘તું સર્વભાવથી તે પરમાત્માના શરણમાં જા.’

આપણે ભગવાનને શરણે કેવી રીતે થઈ જઈએ? કેવળ એક ભગવાનને શરણે થઈ જવું અર્થાત્ ભગવાનના ગુણ, ઐશ્વર્ય વગેરેની તરફ દૃષ્ટિ ન રાખવી અને સર્વભાવથી ભગવાનને શરણે થઈ જવું અર્થાત્ સાથે પોતાની કોઈ સાંસારિક કામના ન રાખવી.

કેવળ એક ભગવાનને શરણે થવાનું રહસ્ય એ છે કે ભગવાનના અનંત ગુણ છે, પ્રભાવ છે, તત્ત્વ છે, રહસ્ય છે, મહિમા છે, લીલાઓ છે, નામ છે, ધામ છે; ભગવાનનું અનંત ઐશ્વર્ય છે, માધુર્ય છે, સૌંદર્ય છે - આ વિભૂતિઓ તરફ શરણાગત ભક્ત દેખતો જ નથી. તેનો એવો જ એક ભાવ રહે છે કે ‘હું કેવળ ભગવાનનો છું અને કેવળ ભગવાન જ મારા છે.’ જો તે ગુણ, પ્રભાવનો વિચાર કરીને

વૈશ્ય, શૂદ્ર, સ્ત્રી અને અન્યજ વગેરે રજોગુણી-તમોગુણી પ્રકૃતિના ઘણાં જીવોએ મારું પરમપદ પ્રાપ્ત કર્યું છે. વૃત્રાસુર, પ્રહ્લાદ, વૃષપર્વા, બલિ, બાણાસુર, મયદાનવ, વિભીષણ, સુગ્રીવ, હનુમાન, જાંબુવાન, ગજેન્દ્ર, જટાયુ, તુલાધાર વૈશ્ય, ધર્મવ્યાધ, કુબ્જા, વ્રજની ગોપીઓ, યજ્ઞપત્નીઓ અને બીજા લોકો પણ સત્સંગના પ્રભાવથી જ મને પ્રાપ્ત કરી શક્યા છે.

તે લોકોએ ન તો વેદોનો સ્વાધ્યાય કર્યો હતો અને ન વિધિપૂર્વક મહાપુરુષોની ઉપાસના પણ કરી હતી. આ જ રીતે તેઓએ કૃષ્ણચંદ્રાચણ વગેરે વ્રતો અને કોઈ તપસ્યા પણ નહોતી કરી. બસ, કેવળ સત્સંગ-મારા સંબંધના પ્રભાવથી જ તેઓ મને પ્રાપ્ત થઈ ગયા.’

૧. (૧) પુંસ્ત્વે સ્ત્રીત્વે વિશેષો વા જાતિનામાશ્રમાદયઃ । ન કારણં મદ્વજને ભક્તિરેવ હિ કારણમ્ ॥

(અધ્યાત્મ. અરણ્ય. ૧૦/૨૦)

‘મારા ભજનમાં પુરુષસ્ત્રીનો ભેદ અથવા જાતિ, નામ અને આશ્રમ કારણ નથી, પરંતુ મારી ભક્તિ જ એકમાત્ર કારણ છે.’

(૨) કિં જન્મના સકલવર્ણજનોત્તમેન કિં વિદ્યાયા સકલશાસ્ત્રવિચારવત્યા ।

યસ્યાસ્તિ ચેતસિ સદા પરમેશભક્તિઃ કોઽન્યસ્તતસ્ત્રિભુવને પુરુષોઽસ્તિ ધન્યઃ ॥ (બ્ર. સં. ભ. ૧૭)

‘સઘળા વર્ણોમાં ઉત્તમ વર્ણ (બ્રાહ્મણકુળ)માં જન્મ થવાથી શું થયું? સઘળાં શાસ્ત્રોના ગહન અધ્યયનથી શું થયું? અર્થાત્ કંઈ નહીં થયું. જેના હૃદયમાં ભગવાનની ભક્તિ બિરાજમાન છે, આ ત્રિલોકીમાં તેના સમાન બીજો કયો મનુષ્ય ધન્ય થઈ શકે છે?’

(૩) વ્યાધસ્યાચરણં ધ્રુવસ્ય ચ વયો વિદ્યા ગજેન્દ્રસ્ય કા કા જાતિર્વિદુરસ્ય યાદવપતેરુગ્રસ્ય કિં પૌરુષમ્ ।

કુબ્જાયાઃ કિમુ નામ રૂપમધિકં કિં તત્સુદામ્નો ધનં ભક્ત્યા તુષ્યતિ કેવલં ન ચ ગુણૈર્ભક્તિપ્રિયો માધવઃ ॥

‘વ્યાધનું કયું શ્રેષ્ઠ આચરણ હતું? ધ્રુવની કંઈ મોટી ઉંમર હતી? ગજેન્દ્રની પાસે કંઈ વિદ્યા હતી? વિદુરની કંઈ ઊંચી જાતિ હતી? યદુપતિ ઉગ્રસેનનું કયું પરાક્રમ હતું? કુબ્જાનું કયું સુંદર રૂપ હતું? સુદામાની પાસે કયું ધન હતું? છતાં પણ એ લોકોને ભગવાનની પ્રાપ્તિ થઈ ગઈ. કારણ કે ભગવાનને કેવળ ભક્તિ જ વહાલી છે. તેઓ કેવલ ભક્તિથી જ સંતુષ્ટ થાય છે, આચરણ, વિદ્યા વગેરે ગુણોથી નહિ.’

૨. પિતૃગોત્રી યથા કન્યા સ્વામિગોત્રેણ ગોત્રિકા । શ્રીરામભક્તિમાત્રેણાચ્યુતગોત્રેણ ગોત્રકઃ ॥ (નારદપાઞ્ચરાત્ર)

ભગવાનનું શરણ લે છે, તો વાસ્તવમાં તે ગુણ, પ્રભાવ વગેરેને જ શરણે થયો, ભગવાનને શરણે નથી થયો. પરંતુ આ વાતોનો ઊલટો અર્થ ન કરી લેવો.

ઊલટો અર્થ કરવો એટલે શું? ભગવાનનાં ગુણ, પ્રભાવ, નામ, ધામ, ઐશ્વર્ય, માધુર્ય, સૌંદર્ય વગેરેને માનવાં જ નહિ, એમની તરફ જવાનું જ નથી. હવે કંઈ કરવાનું છે જ નહિ, ન ભજન કરવાનું છે, ન ભગવાનનાં ગુણ, પ્રભાવ, લીલા વગેરે સાંભળવાનાં છે, ન ભગવાનના ધામમાં જવાનું છે — આને ઊલટો અર્થ કર્યો કહેવાય. આવો અર્થ કરવો એ મોટો અનર્થ છે.

કેવળ એક ભગવાનને શરણે થવાનું તાત્પર્ય છે — કેવળ ભગવાન મારા છે. હવે તેઓ ઐશ્વર્યસંપન્ન હોય તો બહુ સારી વાત અને ના હોય તો પણ બહુ સારી વાત. તેઓ બહુ દયાળુ હોય તો બહુ સારી વાત અને એટલા નિષ્કર, કઠોર હોય કે એમના સમાન દુનિયામાં કોઈ કઠોર છે જ નહિ, તોપણ બહુ સારી વાત. એમનો બહુ ભારે પ્રભાવ હોય તો બહુ સારી વાત અને એમનો કોઈ પ્રભાવ ના હોય તોપણ બહુ સારી વાત. શરણાગતમાં આ બાબતોની કોઈ દરકાર નથી હોતી. તેનો તો એક જ ભાવ રહે છે કે ભગવાન ગમે તેવા પણ હોય, મારા છે.^૧ ભગવાનની આ બાબતોની પરવા ન હોવાથી ભગવાનનાં ઐશ્વર્ય, માધુર્ય, સૌંદર્ય, ગુણ, પ્રભાવ વગેરે ચાલ્યાં જશે, તેવી વાત નથી. પરંતુ આપણે તેની પરવા નહિ કરીએ, તો આપણી સાચી શરણાગતિ થશે.

જ્યાં ગુણ, પ્રભાવ વગેરેને કારણે ભગવાનને શરણે થાય છે, ત્યાં કેવળ ભગવાનને શરણે નથી થતા, પરંતુ ગુણ, પ્રભાવ વગેરેને જ શરણે થાય છે; જેમ કે — કોઈ પૈસાદાર માણસનો આદર કરે તો વાસ્તવમાં તે આદર તે માણસનો નહિ, રૂપિયાનો છે. કોઈ મિનિસ્ટરનો ગમે તેટલો પણ આદર કરવામાં આવે તો તે આદર તેનો નથી, તેના પદનો છે. કોઈ બળવાન વ્યક્તિનો આદર કરવામાં

આવે તો તે તેના બળનો આદર છે, તેનો પોતાનો આદર નથી. પરંતુ જો કોઈ કેવળ વ્યક્તિ (પૈસાદાર વગેરે)નો આદર કરે તો તેનાથી ધનિકનું ધન કે મિનિસ્ટરનું મિનિસ્ટરપણું ચાલ્યું જશે — એવી વાત નથી. તે તો રહેશે જ. તેવી જ રીતે કેવળ ભગવાનને શરણે થવાથી ભગવાનનાં ગુણ, પ્રભાવ વગેરે ચાલ્યાં જશે — એવી વાત નથી. પરંતુ આપણી દૃષ્ટિ તો કેવળ ભગવાન પર જ રહેવી જોઈએ; એમના ગુણો વગેરે પર નહિ.

સપ્તર્ષિઓએ જ્યારે પાર્વતીજીની સમક્ષ શિવજીના અનેક અવગુણોનું અને વિષ્ણુના અનેક સદ્ગુણોનું વર્ણન કરીને એમને શિવજીનો ત્યાગ કરવાને માટે કહ્યું, ત્યારે પાર્વતીજીએ તેઓને આ જ ઉત્તર આપ્યો —

મહાદેવ અવગુન ભવન બિંબુ સકલ ગુન ધામ ।
જેહિ કર મનુ રમ જાહિ સન તેહિ તેહી સન કામ ॥
(માનસ ૧/૮૦)

એવી જ વાત ગોપીઓએ પણ ઉદ્ભવજીને કહી હતી—

ઊઘો! મન માને કી બાત ।
દાખ છોહારા છાડિ અમૃતફલ, બિષકીરા બિષ ખાત ॥
જો ચકોર કો દૈ કપૂર કોઉ, તજિ અંગાર અંઘાત ।
મધુપ કરત ઘર કોરે કાઠમેં, બંધત કમલ કે પાત ॥
જ્યોં પતંગ હિત જાન આપનો, દીપક સોં લપટાત ।
'સૂરદાસ' જાકો મન જાસોં, તાકો સોઈ સુહાત ॥

ભગવાનના પ્રભાવ વગેરેની તરફ જોનારને, તેનાથી પ્રેમ કરવાવાળાને મુક્તિ, ઐશ્વર્ય વગેરે તો મળી શકે છે, પરંતુ ભગવાન નથી મળી શકતા. ભગવાનના પ્રભાવની તરફ ન જોનારો ભગવત્પ્રેમી ભક્ત જ ભગવાનને પામી શકે છે. એટલું જ નહિ, તે પ્રેમીભક્ત ભગવાનને પ્રેમવશ બાંધી પણ શકે છે, એમને વેચી પણ શકે છે! ભગવાન જાણે છે કે, તે મારી સાથે પ્રેમ કરે છે, મારા પ્રભાવ તરફ જોતો સુધ્ધાં નથી, તો ભગવાનના મનમાં તેનો બહુ આદર થાય છે.

૧. (૧) અસુન્દરઃ સુન્દરશેખરો વા ગુણૈર્વિહીનો ગુણિનાં વરો વા । દ્વેષી મયિ સ્યાત્ કરુણામ્બુધિર્વા શ્યામઃ સ એવાધ ગતિર્મમાયમ્ ॥
'મારા પ્રિયતમ શ્રીકૃષ્ણ અસુંદર હોય કે સુંદરશિરોમણિ હોય, ગુણહીન હોય કે ગુણવાનોમાં શ્રેષ્ઠ હોય, મારા પ્રત્યે દ્વેષ રાખતા હોય કે કરુણાસિંધુરૂપે કૃપા કરતા હોય, તેઓ ગમે તેવા હોય, મારી તો તેઓ જ એકમાત્ર ગતિ છે.'

(૨) આશ્લિષ્ય વા પાદરતાં પિનષ્ટુ મામદર્શનાન્મર્મહતાં કરોતુ વા । યથા તથા વા વિદધાતુ લમ્પટો મત્રાણનાથસ્તુ સ એવ નાપરઃ ॥
(શિક્ષાષ્ટક ૮)

'તેઓ ચાહે મને હૃદયથી લગાડીને હર્ષિત કરે કે ચરણોમાં વળગેલા મને પગોની તળે ગૂંદી નાખે અથવા દર્શન ન દઈને મર્માહત (મર્મ વચનોથી હણી નાખે) કરે. તેઓ પરમ સ્વતંત્ર શ્રીકૃષ્ણ ઇચ્છે, તેવું કરે, મારા તો તેઓ જ પ્રાણનાથ છે, બીજા કોઈ નથી.'

પ્રભાવ તરફ જોવું એ સિદ્ધ કરે છે કે આપણામાં કંઈક પામવાની કામના છે. આપણા મનમાં એ કામનાવાળા પદાર્થોનો આદર છે. જ્યાં સુધી આપણા મનમાં કામના છે, ત્યાં સુધી આપણે પ્રભાવને જોઈએ છીએ. જો આપણા મનમાં કોઈ કામના ન રહે તો ભગવાનના પ્રભાવ, ઐશ્વર્યની તરફ આપણી દૃષ્ટિ નહિ જાય. કેવળ ભગવાનની તરફ દૃષ્ટિ હશે તો આપણે ભગવાનને શરણે થઈ જઈશું. ભગવાનના પોતાના થઈ જઈશું.

પૂતના રાક્ષસીએ ઝેર લગાવીને સ્તન ભગવાનના મુખમાં આપ્યું તો તેને ભગવાને માતાની ગતિ આપી દીધી^૧ અર્થાત્ જે મુક્તિ યશોદા મૈયાને મળે, તે મુક્તિ પૂતનાને મળી ગઈ. જે મુખમાં ઝેર આપે છે, તેને તો ભગવાને મુક્તિ આપી દીધી. હવે જે રોજ દૂધ પિવડાવે છે, તે માતાને ભગવાન શું આપે? તો અનંત જીવોને મુક્તિ દેવાવાળા ભગવાન માતાને આધીન થઈ ગયા, તેમણે પોતાની જાતને જ આપી દીધી! માતાને એટલા વશીભૂત થઈ ગયા કે માતા છડી દેખાડે છે તો તેઓ ડરીને રડવા લાગી જાય છે! કારણ કે માતાની ભગવાનના પ્રભાવ, ઐશ્વર્યની તરફ દૃષ્ટિ જ નથી. આ રીતે જે ભગવાન પાસે મુક્તિ ઇચ્છે છે, તેને ભગવાન મુક્તિ આપી દે છે, પરંતુ જે કંઈ પણ નથી ઇચ્છતો, તેને ભગવાન પોતાની જાતને જ આપી દે છે.

સર્વભાવે ભગવાનને શરણે થવાનું રહસ્ય એ છે કે અમારું શરીર સારું છે, ઇન્દ્રિયો વશમાં છે, મન શુદ્ધ-નિર્મળ છે, બુદ્ધિથી અમે જાણીએ છીએ, અમે ભણેલા-ગણેલા છીએ, અમે યશસ્વી છીએ, અમારું સંસારમાં માન છે — આ રીતે ‘અમે પણ કંઈક છીએ’ એવું માનીને ભગવાનને શરણે થવું એ શરણાગતિ નથી. ભગવાનને શરણે થયા પછી શરણાગતે એવો વિચાર પણ નહિ કરવો જોઈએ કે અમારું શરીર આવું હોવું જોઈએ; અમારી બુદ્ધિ આવી હોવી જોઈએ; અમારું મન આવું હોવું જોઈએ; અમારું ધ્યાન લાગવું જોઈએ; અમારી આવી ભાવના થવી જોઈએ; અમારા જીવનમાં આવાં લક્ષણો આવવાં જોઈએ; અમારાં આવાં આચરણો હોવાં જોઈએ. અમારામાં આવો પ્રેમ હોવો જોઈએ કે કથાકીર્તન સાંભળતાં આંસુ વહેવા લાગે, કંઠ ગદ્ગદ થઈ જાય; પરંતુ આવું અમારા જીવનમાં થયું જ નહિ

તો અમે ભગવાનને શરણે કેવી રીતે થયા? વગેરે-વગેરે. આ બાબતો અનન્ય શરણાગતિની કસોટી નથી. જે અન્ય શરણ થઈ જાય છે, તે એ જોતો જ નથી કે શરીર બીમાર છે કે સ્વસ્થ છે? મન ચંચળ છે કે સ્થિર છે? બુદ્ધિમાં જાણકારી છે કે અજાણપણું છે? પોતાનામાં મૂર્ખતા છે કે વિદ્યતા છે? યોગ્યતા છે કે અયોગ્યતા છે? વગેરે. આ બધાની તરફ તે સ્વપ્નમાં પણ નથી જોતો. કેમકે તેની દૃષ્ટિમાં આ બધી ચીજો કચરો છે, જેને શરણાગતિ સાથે કાંઈ લેવા-દેવા નથી. જો આ ચીજોની તરફ દૃષ્ટિ હશે તો અભિમાન જ વધશે કે હું ભગવાનનો શરણાગત ભક્ત છું, અથવા નિરાશ થવું પડશે કે હું ભગવાનને શરણે તો થઈ ગયો, પરંતુ ભક્તોના ગુણ (અ. ૧૨/૧૩ થી ૧૮) તો મારામાં આવ્યા જ નહિ, તાત્પર્ય એ થયું કે જો પોતાનામાં ભક્તો ગુણ દેખાશે તો તેનું અભિમાન વધી જશે અને જો નહિ દેખાય તો નિરાશ થઈ જશે. એટલા માટે એ જ સારું છે કે ભગવાનને શરણે થયા પછી આ ગુણોની તરફ ભૂલથી પણ ના જોવું. એનો એવો ઊલટો અર્થ ન કરવો કે આપણે ભલે વેરવિરોધ કરીએ, ભલે દ્વેષ કરીએ, ભલે મમતા કરીએ, ભલે ગમે તે કરીએ? એવો અર્થ બિલકુલ નથી. તાત્પર્ય એ છે કે એ ગુણોની તરફ ખ્યાલ જ નહિ જવો જોઈએ. ભગવાનને શરણે થવાવાળા ભક્તમાં એ તમામ ગુણો આપમેળે જ આવશે, પરંતુ એમનાં આવવા કે ન આવવા સાથે તેણે કોઈ મતલબ નહિ રાખવો જોઈએ. પોતાનામાં એવી કસોટી નહિ કરવી જોઈએ કે પોતાનામાં એ ગુણો કે લક્ષણો છે કે નહિ.

સાચો શરણાગત ભક્ત તો ભગવાનના ગુણો તરફ જોતો જ નથી જોતો અને પોતાના ગુણોની તરફ પણ નથી જોતો. તે ભગવાનના ઊંચાઊંચા પ્રેમીઓની તરફ પણ નથી જોતો કે ઊંચા પ્રેમીઓ આવા-આવા હોય છે, તત્ત્વને જાણવાવાળા જીવનમુક્તો આવા-આવા હોય છે.

મોટા ભાગના લોકો એવું વિચારે છે કે આ ભગવાનનું ભજન કરે છે તો બીમાર કેવી રીતે થઈ ગયો? ભગવાનનો ભક્ત છે તો તેને તાવ કેમ આવ્યો? તેના પર દુઃખ કેમ આવી ગયું? તેનો દીકરો કેમ મરી ગયો? તેનું ધન શા માટે ચાલ્યું ગયું? તેનો સંસારમાં અપયશ શા માટે થઈ ગયો? તેનો અનાદર શા માટે થઈ ગયો? વગેરે-વગેરે.

૧. (૧) અહો બકી યં સ્તનકાલકૂટં જિઘાંસયાપાયયદધ્યસાધ્વી । લેભે ગતિં ધાત્ર્યુચિતાં તતોડન્યં કં વા દયાલું શરણં વ્રજેમ ॥
(શ્રીમદ્ભા. ૩/૨/૨૩)

‘અહો! આ પાપિણી પૂતનાએ જેઓને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી પોતાનાં સ્તનો પર લગાડેલું કાલકૂટ વિષ પિવડાવીને પણ તે ગતિ પ્રાપ્ત કરી, જે ધાત્રીને મળવી જોઈએ, તેઓના સિવાય બીજો કોણ દયાળુ છે, જેના શરણમાં જઈએ?’

(૨) ગઈ મારન પૂતના કુચ કાલકૂટ લગાઈ । માતુકી ગતિ દઈ તાહિ કૃપાલુ જાદવરાઈ ॥ (વિનયપત્રિકા ૨૧૪/૨)

એવું મૂલ્યાંકન કરવું એ બિલકુલ વ્યર્થ વાત છે, બહુ નીચી કક્ષાની વાત છે. આવા લોકોને શું સમજાવવું? તેઓ સત્સંગની નજીક પણ નથી આવ્યા, એટલા જ માટે તેઓને એ વાતની ખબર જ નથી કે ભક્તિ શું હોય છે? શરણાગતિ શું હોય છે? તેઓ એ વાતોને સમજી જ નથી શક્તા. પરંતુ આનો અર્થ એ પણ નથી કે ભગવાનનો ભક્ત દરિદ્ર હોય જ છે, તેનું સંસારમાં અપમાન થાય જ છે, તેની નિંદા થાય જ છે. શરણાગત ભક્તને તો નિંદા પ્રશંસા, રોગી-નીરોગી-અવસ્થા વગેરે સાથે કોઈ મતલબ જ નથી હોતો. એમની તરફ તે જોતો જ નથી. તે એવું જ જુએ છે કે હું છું અને મારા ભગવાન છે, બસ. હવે સંસારમાં શું છે, શું નથી, ત્રિલોકીમાં શું છે, શું નથી, પ્રભુ આવા છે, તેઓ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય કરવાવાળા છે — એવી વાતોની તરફ તેની દૃષ્ટિ જતી જ નથી.

કોઈએ એક સંતને પૂછ્યું — ‘આપ કયા ભગવાનના ભક્ત છો? જે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, પ્રલય કરે છે, એમના ભક્ત છો?’ તો એ સંતે ઉત્તર આપ્યો — ‘અમારા ભગવાનનો તો ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, પ્રલયની સાથે કોઈ સંબંધ છે જ નહિ. એ તો અમારા પ્રભુનું એક ઐશ્વર્ય છે. એ કોઈ વિશેષ વાત નથી.’ શરણાગત ભક્તને આવું થવું જોઈએ. ઐશ્વર્ય વગેરેની તરફ તેની દૃષ્ટિ જ નહિ હોવી જોઈએ.

ઋષિકેશમાં ગંગાજીને કિનારે સાંજે સત્સંગ થઈ રહ્યો હતો. ગરમી પડી રહી હતી. એ બાજુથી ગંગાજીની ઠંડી હવાની લહેર આવી તો એક સજ્જને કહ્યું — ‘કેવી ઠંડી હવાની લહેર આવી રહી છે!’ પાસે બેઠેલા બીજા સજ્જને તેમને કહ્યું — ‘હવાને માણવાનો તમને સમય કેવી રીતે મળી ગયો? આ ઠંડી હવા આવી, આ ગરમ હવા આવી — એ તરફ તમારો ખ્યાલ કેવી રીતે ગયો?’ ભગવાનના ભજનમાં લાગ્યા છો તો હવા ઠંડી આવી કે ગરમ આવી, સુખ આવ્યું કે દુઃખ આવ્યું — આ તરફ જ્યાં સુધી ખ્યાલ છે, ત્યાં સુધી ભગવાનની તરફ ખ્યાલ ક્યાં? આ જ વિષયમાં અમે એક વાર્તા સાંભળી છે. વાર્તા તો નીચી કોટિની છે પરંતુ તેનો નિષ્કર્ષ બહુ સારો છે.

એક કુલટા સ્ત્રી હતી. તેને કોઈ પુરુષ દ્વારા સંકેત મળ્યો કે આ સમયે અમુક સ્થાન પર તું આવી જા. આથી તે સમયસર પોતાના પ્રેમીની પાસે જઈ રહી હતી. રસ્તામાં એક મસ્જિદ આવતી હતી. મસ્જિદની દીવાલો નાની નાની હતી. દીવાલની પાસે જ ત્યાંનો મૌલવી ઝૂકીને નમાઝ પઢી રહ્યો હતો. તે કુલટા અજાણમાં તેના ઉપર પગ મૂકીને નીકળી ગઈ. મૌલવીને બહુ ગુસ્સો આવી ગયો કે કેવી સ્ત્રી છે આ! આણે મારા પર ચંપલ સહિત પગ મૂકીને

મને નાપાક (અશુદ્ધ) બનાવી દીધો! તે ત્યાં જ બેસીને તેના પાછા આવવાની રાહ જોતો રહ્યો. જ્યારે તે કુલટા પાછી આવી, ત્યારે મૌલવીએ તેને ધમકાવી કે ‘કેવી અક્કલ વગરની છે તું! અમે પરવરદિગારની બંદગીમાં બેઠા હતા, નમાઝ પઢી રહ્યા હતા અને તું અમારા પર પગ મૂકીને ચાલી ગઈ?’ ત્યારે તે બોલી —

मैं नर-रायी ना लभी, तुम कस लभ्यो सुजान ।
पढ़ि कुरान बौरा भया, राख्यो नहिं रहमान ॥

અર્થાત્ એક પુરુષના ધ્યાનમાં રહેવાને કારણે મને એની ખબર જ ના પડી કે સામે દીવાલ છે કે કોઈ મનુષ્ય છે, પરંતુ તું તો ભગવાનના ધ્યાનમાં હતો, પછી તે મને કેવી રીતે ઓળખી લીધી કે તે આ જ હતી? તું કેવળ કુરાન ભણીભણીને બાવરો થઈ ગયો છે. જો તું ભગવાનના ધ્યાનમાં રાચેલો હોત તો મને કેવી રીતે ઓળખી લેત? કોણ આવ્યું, કેવી રીતે આવ્યું, મનુષ્ય હતું કે પશુ-પક્ષી હતું, શું હતું, શું ન હતું, કોણ ઉપર આવ્યું, કોણ નીચે આવ્યું, કોણે પગ મૂક્યો — એ તરફ તારો ખ્યાલ જ કેમ જાત? તાત્પર્ય એ છે કે ભગવાનને છોડીને કોઈની તરફ ધ્યાન જ કેવી રીતે જાય? બીજી વાતોની ખબર જ કેવી રીતે પડે? જ્યાં સુધી બીજી વાતોની ખબર પડે છે, ત્યાં સુધી તે શરણે થયો જ નથી.

કૌરવ-પાંડવો જ્યારે બાળકો હતા. તેઓ અસ્ત્ર-શસ્ત્ર શીખી રહ્યા હતા. શીખીને જ્યારે તૈયાર થઈ ગયા, ત્યારે તેઓની પરીક્ષા લેવામાં આવી. એક વૃક્ષ પર એક બનાવટી ચકલી બેસાડી દેવામાં આવી અને બધાને કહેવામાં આવ્યું કે તે ચકલીના કંઠ પર તીર મારી બતાવો. એક-એક કરીને બધા જ આવવા લાગ્યા. ગુરુજી પહેલાં બધાને અલગ-અલગ પૂછતા કે બતાવો, તમને ત્યાં શું દેખાઈ રહ્યું છે? તો કોઈ કહે છે કે અમને તો વૃક્ષ દેખાય છે, તો કોઈ કહે છે કે અમને તો ડાળી દેખાય છે, કોઈ કહે છે કે અમને તો ચકલી દેખાય છે, ચાંચ પણ દેખાય છે, પાંખો પણ દેખાય છે. આવું કહેવાવાળાઓને બેસાડી દેવામાં આવ્યા. જ્યારે અર્જુનનો વારો આવ્યો, ત્યારે તેમને પૂછવામાં આવ્યું કે તને શું દેખાય છે, તો અર્જુને કહ્યું કે મને તો કેવળ કંઠ જ દેખાય છે, બીજું કંઈ પણ નથી દેખાતું. ત્યારે અર્જુનને બાણ મારવા માટે કહેવામાં આવ્યું. અર્જુને પોતાના બાણથી તે ચકલીનો કંઠ વીધી નાખ્યો. કેમકે તેમની લક્ષ્ય પર દૃષ્ટિ બરાબર હતી. જો ચકલી દેખાય છે, વૃક્ષ, ડાળી વગેરે દેખાય છે તો લક્ષ્ય ક્યાં સધાયું છે? હજુ તો દૃષ્ટિ ફેલાયેલી છે. લક્ષ્ય થતાં તો તે જ દેખાશે, જેનું લક્ષ્ય હશે. લક્ષ્યના સિવાય બીજું કંઈ દેખાશે જ નહિ. આ જ રીતે જ્યાં સુધી

મનુષ્યનું લક્ષ્ય એક નથી થયું, ત્યાં સુધી તે અનન્ય કેવી રીતે થયો? અવ્યભિચારી ‘અનન્યયોગ’ થવો જોઈએ — ‘મયિ ચાનન્યયોગેન ભક્તિરવ્યભિચારિણી’ (ગીતા અ. ૧૩/૧૦). ‘અન્યયોગ’ નહિ થવો જોઈએ અર્થાત્ શરીર, મન, બુદ્ધિ, અહં વગેરેની સહાય નહિ હોવી જોઈએ, ત્યાં તો કેવળ એક ભગવાન જ હોવા જોઈએ.

ગોસ્વામી તુલસીદાસજી મહારાજને કોઈકે કહ્યું — ‘આપ જે રામલલાની ભક્તિ કરો છો, તેઓ તો બાર કળાના અવતાર છે, પરંતુ સૂરદાસજી જે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ કરે છે તે તો સોળ કળાના અવતાર છે.’ આ સાંભળતાં જ ગોસ્વામીજી મહારાજ તેના ચરણોમાં પડી ગયા અને બોલ્યા — ‘અહો! આપે બહુ ભારે કૃપા કરી દીધી! હું તો રામને દશરથજીના લાડકા કુંવર સમજીને જ ભક્તિ કરતો હતો. હવે ખબર પડી કે તેઓ બાર કળાના અવતાર છે! આટલા છે તેઓ! આપે આજે નવી વાત બતાવીને મોટો ઉપકાર કર્યો.’ કૃષ્ણ સોળ કળાના અવતાર છે — આ વાત તેમણે સાંભળી જ નહિ, આ તરફ એમનું ધ્યાન જ ન ગયું.

ભગવાનના પ્રત્યે ભક્તોના અલગ-અલગ ભાવ હોય છે. કોઈ કહે છે કે દશરથજીના ખોળામાં રમવાવાળા જે રામલલા છે, તેઓ જ અમારા ઈષ્ટ છે — ઈષ્ટદેવ મમ બાલક રામા’ (માનસ ૭/૭૫/૩); રાજાધિરાજ રામચંદ્રજી નહિ, નાનો સરખો રામલલા. કોઈ ભક્ત કહે છે કે અમારા ઈષ્ટ તો લકુણોપાળ છે, નંદનો લાલો છે. તે ભક્તો પોતાના રામલલાને, નંદલલાને સંતો પાસેથી આશીર્વાદ અપાવે છે, તો ભગવાનને એ બહુ જ પ્યારું લાગે છે. તાત્પર્ય એ છે કે ભક્તોની દૃષ્ટિ ભગવાનના ઐશ્વર્યની તરફ જતી જ નથી.

યા બ્રજરજ કી પરસ સે, મુક્તિ મિલત હૈ ચાર ।
વા રજ કો નિત ગોપિકા, ડારત ડગર બુહાર ॥

આંગણાની જે રજમાં કનૈયો રમે છે, તે રજ કોઈ લઈ લે તો તેને ચારેય પ્રકારની મુક્તિ મળી જાય. પરંતુ યશોદા મૈયા તે જ રજને વાળીને બહાર ફેંકી દે છે. મૈયાને માટે તો તે કચરોપૂંજો છે. હવે મુક્તિ કોને જોઈએ? મૈયાની કેવળ કનૈયા તરફ જ દૃષ્ટિ છે ન તો કનૈયાના ઐશ્વર્યની તરફ દૃષ્ટિ છે અને ન યોગ્યતાના તરફ પણ દૃષ્ટિ છે.

સંતોએ કહ્યું છે કે જો ભગવાનને મળવું હોય તો સાથે સાથી પણ નહિ હોવો જોઈએ અને સામાન પણ નહિ હોવો જોઈએ અર્થાત્ સાથી અને સામાન વિના એમને મળો. જ્યારે સાથી, સહારો સાથે છે, તો તમે શું મળ્યા ભગવાનને? અને મન, બુદ્ધિ, વિદ્યા, ધન વગેરે સામાન

સાથે બાંધેલો રહેશે તો તેનો પરદો (વ્યવધાન) રહેશે. પરદામાં મિલન થોડું જ થાય છે! ત્યાં તો કપડાનું પણ વ્યવધાન હોય છે. કપડું જ નહિ, માળા પણ આડમાં આવી જાય તો મિલન શું થયું? એટલા માટે સાથે કોઈ સાથી અને સામાન ન હોય; પછી ભગવાનનું જે મિલન થશે, તે બહુ વિલક્ષણ અને દિવ્ય હશે.

એક મહાત્માજીને ખેતરમાં કામ કરવાવાળો એક વ્રજવાસી ગોવાળ મળી ગયો. તે ભગવાનનો ભક્ત હતો. મહાત્માજીએ તેને પૂછ્યું — ‘તમે શું કરો છો?’ તેણે કહ્યું — ‘અમે તો અમારા લાલા કનૈયાનું કામ કરીએ છીએ.’ મહાત્માજીએ કહ્યું — ‘અમે ભગવાનના અનન્ય ભક્ત છીએ, તમે શું છો?’ તેણે કહ્યું — ‘અમે ફનન્ય ભક્ત છીએ.’ મહાત્માજીએ પૂછ્યું — ‘ફનન્ય ભક્ત શું હોય છે? તો તેણે પણ પૂછ્યું — ‘અનન્ય ભક્ત શું હોય છે?’ મહાત્માજીએ કહ્યું — ‘અનન્ય ભક્ત તે હોય છે જે સૂર્ય, શક્તિ, ગણેશ, બ્રહ્મા વગેરે કોઈને પણ ન માને, કેવળ અમારા કનૈયાને જ માને.’ તેણે કહ્યું — ‘બાબાજી, અમે તો આ સસરાઓનું નામ પણ નથી જાણતા કે તેઓ શું હોય છે, શું નથી હોતા; અમને એમની ખબર જ નથી; તો અમે ફનન્ય થઈ ગયા કે નહિ?’ આ રીતે બ્રહ્મ શું હોય છે? આત્મા શું હોય છે? સગુણ અને નિર્ગુણ શું હોય છે? સાકાર અને નિરાકાર શું હોય છે? વગેરે બાબતોની તરફ શરણાગત ભક્તની દૃષ્ટિ જ નહિ જવી જોઈએ.

વ્રજની એક વાત છે. એક સંત કૂવા પર કોઈની સાથે વાત કરી રહ્યા હતા કે બ્રહ્મ છે, પરમાત્મા છે, જીવાત્મા છે વગેરે. ત્યાં એક ગોપી જળ ભરવા આવી. તેણે કાન દીધા કે બાબાજી શું વાત કરી રહ્યા છે. જ્યારે તે ગોપી બીજી ગોપીને મળી તો તેને પૂછ્યું — ‘અરે સખી! આ બ્રહ્મ શું હોય છે? તેણે કહ્યું — ‘આપણા લાલાનો જ કોઈ આડોશી-પાડોશી, સગોસંબંધી હશે! અમે લોકો તો જાણતાં જ નથી સખી! આ લોકો તેની જ ધૂનમાં લાગ્યા છે ને? એટલા માટે બધું જાણે છે. આપણો તો એક નંદનો લાલો જ છે. કોઈ કામ હોય તો નંદબાબાને કહી દઈશું, ગિરિરાજને કહી દઈશું કે મહારાજ! આપ કૃપા કરો, કનૈયો તો ભોળોભલો છે, તે શું સમજશે અને શું કરશે? કનૈયા પાસેથી શું મળશે? અરે સખી! તે કનૈયો આપણો છે, બીજું શું મળશે? આપણે પણ એકલી છીએ અને તે કનૈયો પણ એકલો છે. આપણી પાસે પણ કંઈ સામાન નથી, અને તેની પાસે પણ કંઈ સામાન નથી, બિલકુલ નાગોપૂગો બાબો — ‘નગન મૂરતિ

બાલ-ગુપાલકી, કતરની બરની જગ-જાલકી ।’ હવે એવા કનૈયા પાસેથી શું મળશે?

યશોદા મૈયા દાઝિજીને કહે છે — ‘જો બલરામ! આ કનૈયો બહુ જ ભોળોભલો છે, તું એનો ખ્યાલ રાખ્યા કર કે ક્યાંક એ જંગલમાં દૂર ન ચાલ્યો જાય.’ દાઝિજી કહે છે — ‘મૈયા! આ કનૈયો બહુ ચંચળ છે. જંગલમાં મારી સાથે ચાલતાં-ચાલતાં કોઈ સાપનું દર દેખે છે તો તેમાં હાથ નાખી દે છે, હવે તેને કોઈ સાપ કરડી લે તો?’ મૈયા કહે છે — બેટા! હજુ એ નાનો સરખો અબોધ બાળક છે, તું મોટો છું, એટલા માટે તેનું ધ્યાન રાખ્યા કર.’ હવે દાઝિજી મૈયા અને બધા ગ્વાલબાલો કનૈયાનું ધ્યાન રાખે છે. ગ્વાલબાલોને કોઈ કહે કે કનૈયો તો સમગ્ર દુનિયાનું પાલન કરે છે, તો તેઓ એમ જ કહેશે કે તમારા એવા ભગવાન હશે, જે સમગ્ર દુનિયાનું પાલન કરતા હશે, અમારો કનૈયો તો એવો નથી. એ મારો નાનો સરખો કનૈયો દુનિયાનું શું પાલન કરશે?

એક બાબાજીની ગોપીઓ સાથે વાતચીત ચાલી. તે બાબાજી વાત કરતા-કરતા કહેવા લાગ્યા કે કૃષ્ણ એટલા ઐશ્વર્યશાળી છે, એમનું એટલું માધુર્ય છે, એમની પાસે ઐશ્વર્યનો એટલો ખજાનો છે, વગેરે. તો ગોપીઓ કહેવા લાગી — ‘મહારાજ! એ ખજાનાની ચાવી તો અમારી પાસે છે! કનૈયાની પાસે શું છે! તેની પાસે તો કંઈ પણ નથી. કોઈ તેની પાસે માગશે તો તે ક્યાંથી આપશે?’ એટલા માટે કોઈને કંઈ જોઈતું હોય તો તે કનૈયાની પાસે ન જાય. કનૈયાની પાસે, તેની શરણમાં તો તે જ જાય, જેને કંઈ પણ ન જોઈતું હોય. કોઈ પણ અવસ્થામાં કંઈ પણ ઈચ્છવાનો ભાવ ન હોય અર્થાત્ વિપત્તિ, મોત જેવી અવસ્થામાં પણ ‘મારી થોડી સહાય કરી દો, રક્ષણ કરી દો’ એવો ભાવ પણ ન હોય!

ભગવાન શ્રીરામને વાલ્મીકિજી કહે છે —
જાહિ ન ચાહિઅ કબહુ કંધુ તુમ્હ સન સહજ સનેહુ ।
બસહુ નિરંતર તાસુ મન સો રાઉર નિજ ગેહુ ॥
(માનસ ૨/૧૩૧)

કોઈ પણ ઈચ્છાનો ભાવ ન હોવાથી ભગવાન સ્વાભાવિક જ વહાલા લાગે છે, મીઠા લાગે છે — ‘તુમ્હ સન સહજ સનેહુ’ જેમાં ઈચ્છા નથી, તે ભગવાનનું ખાસ ઘર છે — ‘સો રાઉર નિજ ગેહુ’ જો ઈચ્છા પણ સાથે રાખે અને ભગવાનને સાથે રાખે તો તે ભગવાનનું ખાસ ઘર નથી. ભગવાનની સાથે ‘સહજ’ સ્નેહ હોય, સ્નેહમાં કોઈ ભેળસેળ ન હોય અર્થાત્ કંઈ પણ ઈચ્છા ન હોય. જ્યાં કંઈ પણ ઈચ્છા થઈ જાય,

ત્યાં પ્રેમ કેવો? ત્યાં તો આસક્તિ, વાસના, મોહ, મમતા જ હોય છે. એટલા માટે ગોપીઓ રસ્તે જતાં લોકોને સાવધાન કરતી કહે છે —

મા યાત પાન્થા: પથિભીમરથ્યાં
દિગમ્બર: કોડપિ તમાલનીલ: ।
વિન્યસ્તહસ્તોડપિ નિતમ્બબિમ્બે
ધૂત: સમાકર્ષિત ચિત્તવિત્તમ્ ॥

‘અરે પથિકો! એ ગલીમાં થઈને ના જશો, ત્યાં મોટો ભય છે. ત્યાં પોતાના નિતંબબિંબ પર બન્ને હાથ રાખીને જે તમાલ જેવો મેઘશ્યામ નાગોપૂગો એક બાળક ઊભો છે, તે માત્ર દેખાવમાં જ અવધૂત જેવો લાગે છે, વાસ્તવમાં તો તે પોતાની નજીકથી પસાર થવાવાળા કોઈ પણ પથિકના ચિત્તરૂપી ધનને લુંટ્યા વિના નથી રહેતો.’

એ જે કાળો-કાળો નાગોપૂગો બાળક ઊભો છે ને? તેનાથી તમે લુંટાઈ જશો, ખાલી રહી જશો! તે એવો ચોર છે કે તમારું સર્વસ્વ લૂંટી લેશે. ત્યાં જશો જ નહિ, પહેલેથી જ ચેતી જજો, જો ત્યાં ગયા તો પછી કાયમ માટે જ ગયા સમજો! એટલા માટે જેને સારી રીતે જીવવું હોય તે ત્યાં ન જાય. જુઓ, તેનું નામ કૃષ્ણ છે ને કૃષ્ણનો અર્થ ખબર છે? કૃષ્ણ એટલે ખેંચી લેનાર. એક વાર ખેંચી લે તો પછી છોડે જ નહિ. તેની પિછાણ ન થાય, ત્યાં સુધી તો ઠીક છે. જો તેની સાથે પિછાણ થઈ ગઈ તો પછી વાત પતી ગઈ! પછી કશા કામના નહીં રહો, સંપૂર્ણ ત્રિલોક માટે નકામા થઈ જશો! ‘નારાયણ’ બૌરી ભઈ ડોલૈ, રહી ન કાહૂ કામ કી ।
જાહિ લગન લગી ધનસ્યામ કી ॥

હા, એક વાત બીજી પણ છે. જે કોઈ કામનો નથી હોતો, તે બધાને માટે બધાં કામનો હોય છે. પરંતુ તેને કોઈ કામમાં કોઈ મતલબ નથી હોતો.

શરણાગત ભક્તે ભજન પણ કરવું નથી પડતું. તેના દ્વારા આપમેળે — સ્વાભાવિક ભજન થાય છે. ભગવાનનું નામ તેને સ્વાભાવિક જ બહુ મીઠું, વહાલું લાગે છે. જો કોઈ પૂછે કે તમે શ્વાસ શા માટે લો છો? આ હવાને અંદરબહાર કરવાનો શું ધંધો શરૂ કરી રાખ્યો છે? તો એમ જ કહેશે કે ભાઈ! આ ધંધો નથી, એના વિના અમે જીવી જ નથી શકતા. એવી જ રીતે શરણાગત ભક્ત ભજન વિના રહી જ નથી શકતો. જેને સર્વ કંઈ અર્પણ કરી દીધું, તેનાં વિસ્મરણમાં પરમ વ્યાકુળતા, મોટી અકળામણ થવા લાગે છે — ‘તદ્વિસ્મરણે પરમવ્યાકુલતેતિ’ (નારદભક્તિસૂત્ર ૧૮). એવા ભક્તને જો કોઈ કહે કે અરધી ક્ષણને માટે ભગવાનને ભૂલી

જવાથી ત્રિલોકીનું રાજ્ય મળશે, તો તે તેને પણ ઠોકરે મારી દેશે. ભાગવતમાં આવ્યું છે -

ત્રિભુવનવિભવહેતવેડપ્યકુણ્ઠ-

સ્મૃતિરજિતાત્મસુરાદિભિર્વિમૃગ્યાત્ ।

ન ચલતિ ભગવત્પદારવિન્દા-

લ્લવનિમિષાર્ધમપિ યઃ સ વૈષ્ણવાગ્રયઃ ॥

(શ્રીમદ્ભા. ૧૧/૨/૫૩)

‘ત્રણ લોકોના સમસ્ત ઐશ્વર્યને માટે પણ તે દેવદુર્લભ ભગવચ્ચરણકમળોનો જે અરધી નિમિષને માટે પણ ત્યાગ નથી કરી શકતો, તે જ શ્રેષ્ઠ ભગવદ્ભક્ત છે’

ન પારમેષ્ઠ્યં ન મહેન્દ્રધિષ્ઠ્યં

ન સાર્વભૌમં ન રસાધિપત્યમ્ ।

ન યોગસિદ્ધીરપુનર્ભવં વા

મય્યર્પિતાત્મેચ્છતિ મદ્ વિનાન્યત્ ॥

(શ્રીમદ્ભા. ૧૧/૧૪/૧૪)

ભગવાન કહે છે કે ‘પોતાની જાતને મને અર્પણ કરવાવાળો ભક્ત મને છોડીને બ્રહ્માનું પદ, ઇન્દ્રનું પદ, સઘળી પૃથ્વીનું રાજ્ય, પાતાળ વગેરે લોકોનું રાજ્ય, યોગની સમસ્ત સિદ્ધિઓ અને મોક્ષને પણ નથી ઇચ્છતો.’

ભરતજી કહે છે -

અરથ ન ધરમ ન કામ રુચિ ગતિ ન ચહઉં નિરબાન ।
જનમ જનમ રતિ રામ પદ યહ બરદાનુ ન આન ॥

(માનસ ૨/૨૦૪)

પરિશિષ્ટ ભાવ : ભગવાન સાથે કર્મયોગીનો ‘નિત્ય’ સંબંધ હોય છે, જ્ઞાનયોગીનો ‘તાત્ત્વિક’ સંબંધ હોય છે અને શરણાગત ભક્તનો ‘આત્મીય’ સંબંધ હોય છે. નિત્ય સંબંધમાં સંસારના અનિત્ય સંબંધનો ત્યાગ છે, તાત્ત્વિક સંબંધમાં તત્ત્વની સાથે એકતા (તત્ત્વબોધ) છે અને આત્મીય સંબંધમાં ભગવાન સાથે અભિન્નતા (પ્રેમ) છે. નિત્ય-સંબંધમાં શાંતરસ છે, તાત્ત્વિક સંબંધમાં અખંડરસ છે અને આત્મીય સંબંધમાં અનંતરસ છે. અનંતરસની પ્રાપ્તિ થયા વિના જીવની ભૂખ સર્વથા મટતી નથી. અનંતરસની પ્રાપ્તિ શરણાગતિથી થાય છે. તેથી શરણાગતિ સર્વગુહ્યતમ અને સર્વશ્રેષ્ઠ સાધન છે.

‘સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય’ પદનો અર્થ સંપૂર્ણ ધર્મોનો સ્વરૂપથી ત્યાગ’ એવો નથી. બલ્કે ‘સંપૂર્ણ ધર્મોના આશ્રયનો ત્યાગ’ છે. તાત્પર્ય એ છે કે કોઈ પણ ધર્મ (કર્તવ્ય કર્મ)નો આશ્રય ન હોવો. જેમ પહેલા અધ્યાયમાં આવ્યું છે - ‘ત ઈમેડવસ્થિતા યુદ્ધે પ્રાણાંસ્ત્યકત્વા ધનાનિ ચ’ (૧/૩૩). ત્યાં પણ ‘પ્રાણાંસ્ત્યકત્વા’નો અર્થ પ્રાણોનો ત્યાગ ન કરતાં ‘પ્રાણોના આશ્રય (આશા)નો ત્યાગ’ જ કરી શકાય; કારણ કે પ્રાણોનો ત્યાગ કરીને કોઈ યુદ્ધમાં કઈ રીતે ઊભો રહેશે? અસંભવ વાત છે. આ જ પ્રમાણે પહેલા અધ્યાયના નવમા શ્લોકમાં આવ્યું છે - ‘અન્યે ચ બહવઃ શૂરા મદર્થે ત્યકતજીવિતાઃ’ તો આનો અર્થ એ નથી કે ઘણાબધા બીજા શૂરવીરો પોતાના જીવનનો ત્યાગ કરીને ઊભા છે. આનો અર્થ છે કે, તે શૂરવીરો પોતાના જીવવાની આશાનો ત્યાગ કરીને ઊભા છે અર્થાત્ તેમને પોતાના જીવવાની પરવા નથી. તેથી અહીં પણ ‘સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય’ પદનો અર્થ ‘ધર્મોના આશ્રયનો ત્યાગ’ કરવો જોઈએ. જેમ શૂરવીરોને પોતાના પ્રાણોની અથવા પોતાના જીવનની પરવા નથી, તે રીતે જ ભક્તને બીજા ધર્મોની પરવા નથી. તેની દૃષ્ટિમાં બીજા ધર્મો (કર્તવ્ય કર્મો)નું મહત્ત્વ નથી. કારણ કે, ભગવાનની શરણાગતિનું જેટલું મહત્ત્વ છે, એટલું ધર્મોનું મહત્ત્વ નથી. ધર્મ (કર્તવ્ય-કર્મ)માં જડતાનો અને શરણાગતિમાં ચિન્મયતાનો સંબંધ રહે છે. કર્તવ્યકર્મ પોતાના વર્ણાશ્રમ અનુસાર હોય છે, તેથી તેમાં શરીરની પ્રધાનતા રહે છે. પરંતુ શરણાગતિ સ્વયંની હોય છે, તેથી તેમાં ભગવાનની પ્રધાનતા છે.

‘મામેકં શરણં વ્રજ’નું તાત્પર્ય છે - બહારથી (વ્યવહારમાં) બધાંની સાથે પ્રેમ, આદર-સત્કારનો વ્યવહાર કરવા છતાં પણ અંદરથી કોઈની ગરજ ન હોય, કોઈનો આશ્રય ન હોય, માત્ર ભગવાનનો જ આશ્રય હોય.

યહ બિનતી રઘુબીર ગુસાઈ ।
ઔર આસ-બિસ્વાસ-ભરોસો, હરૌ જીવ-જડતાઈ ॥

(વિનયપત્રિકા ૧૦૩)

એક ભરોસો એક બલ એક આસ બિસ્વાસ ।
એક રામ ધન સ્યામ હિત ચાતક તુલસીદાસ ॥

(દોહાવલી ૨૭૭)

વાસ્તવમાં પૂર્ણ શરણાગતિ ભગવાન જ આપે છે. જેમ નાનું બાળક હાથ ઊંચો કરે ત્યારે મા તેને ઉપાડી લે છે, એ જ પ્રમાણે ભક્ત પોતાની શક્તિથી ભગવાનને સંમુખ થાય છે, શરણાગતિની તૈયારી કરે છે તો ભગવાન તેને પૂર્ણ શરણાગતિ આપી દે છે.

અર્જુન પાપોથી બચવા ચાહતા હતા, તે માટે ભગવાને પણ પાપોથી મુક્ત કરવાની વાત કહી છે, કારણ કે ભગવાનનો સ્વભાવ છે — ‘યે યથા માં પ્રપદ્યંતે તાંસ્તથૈવ ભજમ્યહમ્’ (ગીતા ૪/૧૧). વાસ્તવમાં માત્ર પાપોથી મુક્તિ જ શરણાગતિનું ફળ નથી. અનન્ય શરણાગતિથી મનુષ્ય ભગવાનથી અભિન્ન થઈ અનંતરસને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. એ માટે સાધકે પાપોથી અથવા દુઃખોથી મુક્તિ પામવાની ઇચ્છા ન રાખીને માત્ર ભગવાનને શરણાગત થઈ જવું જોઈએ. કાંઈ પણ ઇચ્છવાથી કાંઈક (અંતવાણું) જ મળે છે, પરંતુ કશું જ ન ઇચ્છવાથી સર્વ કાંઈ (અનંત) મળે છે. ભગવાન પણ શરણાગત ભક્તને વશ થઈ જાય છે, તેના ઋણી બની જાય છે.

આ શરણાગતિ ગીતાનો સાર છે, જેની વાત ભગવાનને વિશેષ કૃપા કરીને કહી છે. આ શરણાગતિમાં જ ગીતાનો ઉપદેશ પૂર્ણ થાય છે. આ શરણાગતિની વાત સિવાય ગીતા અધૂરી રહી જાત! એ માટે અર્જુને ‘કરિષ્યે વચનં તવ’ કહીને પૂર્ણ શરણાગતિ સ્વીકાર કર્યા પછી ભગવાન બોલ્યા નથી.

સંબંધ — હવે પૂર્વશ્લોકમાં કહેલા અત્યંત ગોપનીય વચનને અનધિકારીઓની સમક્ષ કહેવાનો નિષેધ કરે છે.

ઈદં તે નાતપસ્કાય નાભક્તાય કદાયન ।

ન ચાશુશ્રૂષવે વાચ્યં ન ચ માં યોડભ્યસૂચતિ ॥ ૬૭॥

ઈદમ્	= આ સર્વગુહ્યતમ	કદાયન	= ક્યારેય	ચ	= અને
	વચન	ન	= નહીં કહેવું જોઈએ	યઃ	= જે
તે	= તારે (કોઈ)	ચ	= તથા	મામ્	= મારામાં
અતપસ્કાય	= અતપસ્વીને	અશુશ્રૂષવે	= જે સાંભળવા	અભ્યસૂચતિ	= દોષદષ્ટિ કરે છે,
ન	= નહીં		ઈચ્છતો નથી,		(તેને પણ)
વાચ્યમ્	= કહેવું જોઈએ;	ન	= (તેને) નહીં કહેવું	ન	= નહીં કહેવું
અભક્તાય	= અભક્તને		જોઈએ		જોઈએ.

ટીકા — ‘ઈદં તે નાતપસ્કાય’ — પૂર્વશ્લોકમાં આવેલાં ‘સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ’ — આ સર્વગુહ્યતમ વચનને માટે અહીં ‘ઈદમ્’ પદ આવ્યું છે.

પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરતાં રહીને સ્વાભાવિક જે કષ્ટ આવી જાય, વિપરીત પરિસ્થિતિ આવી જાય, તેને પ્રસન્નતાપૂર્વક સહેવાનું નામ ‘તપ’ છે. તપ વિના અંતઃકરણમાં પવિત્રતા નથી આવતી, અને પવિત્રતા આવ્યા વિના કલ્યાણકારી વાતો ધારણ નથી થતી. એટલા માટે ભગવાન કહે છે કે જે તપસ્વી નથી, તેને આ સર્વગુહ્યતમ રહસ્ય નહિ કહેવું જોઈએ.

જે સહિષ્ણુ અર્થાત્ સહનશીલ નથી, તે પણ અતપસ્વી છે. આથી તેને પણ આ સર્વગુહ્યતમ રહસ્ય નહિ કહેવું જોઈએ. આ સહિષ્ણુતા ચાર પ્રકારની હોય છે —

(૧) દ્વન્દ્વસહિષ્ણુતા — રાગ-દ્વેષ, હર્ષ-શોક, સુખ-

દુઃખ, માન-અપમાન, નિંદા-સ્તુતિ વગેરે દ્વન્દ્વોથી પર થઈ જવું — ‘તે દ્વન્દ્વમોહનિર્મુક્તાઃ’ (ગીતા અ. ૭/૨૮); ‘દ્વન્દ્વૈર્વિમુક્તાઃ સુખદુઃખસંજૈઃ’ (ગીતા અ. ૧૫/૫).

(૨) વેગસહિષ્ણુતા — કામ, ક્રોધ, લોભ, દ્વેષ વગેરેના વેગોને ઉત્પન્ન ન થવા દેવા — ‘કામક્રોધોદ્ભવં વેગમ્’ (ગીતા ૫/૨૩).

(૩) પરમતસહિષ્ણુતા — બીજાઓના મતનો મહિમા સાંભળીને પોતાના મતમાં સંદેહ ન થવો અને તેમના મતથી ઉદ્વિગ્ન ન થવું^૧ ‘એકં સાંખ્યં ચ યોગં ચ યઃ પશ્યતિ સ પશ્યતિ’ (ગીતા અ. ૫/૫).

(૪) પરોત્કર્ષસહિષ્ણુતા — પોતાનામાં યોગ્યતા, અધિકાર, પદ, ત્યાગ, તપસ્યા વગેરેની ઊણપ છે, તોપણ બીજાઓની યોગ્યતા, અધિકાર વગેરેની પ્રશંસા સાંભળીને પોતાનામાં કંઈ પણ વિકાર ન થવો — ‘વિમત્સરઃ’ (ગીતા અ. ૪/૨૨); ‘હર્ષામર્ષભયોદ્વેગૈર્મુક્તઃ’ (ગીતા અ. ૧૨/૧૫).

૧. આપસમાં મતભેદ થવો અને પોતાના મતના અનુસાર સાધન કરીને જીવન વિતાવવું એ દોષ નથી, પરંતુ બીજાઓનો મત ખરાબ લાગવો, તેઓના મતનું ખંડન કરવું, તેઓના મતની ઘૂણા કરવી એ જ દોષ છે.

આ ચારેય સહિષ્ણુતાઓ સિદ્ધોની છે. આ સહિષ્ણુતાઓ જેનું લક્ષ્ય હોય, તે જ તપસ્વી છે અને જેનું લક્ષ્ય ન હોય, તે જ અતપસ્વી છે.

એવા અતપસ્વી અર્થાત્ અસહિષ્ણુને^૧ સર્વગુહ્યતમ રહસ્ય ન સંભળાવવાનો મતલબ એ છે કે ‘સઘળા ધર્મો મને અર્પણ કરીને તું અનન્યભાવથી મારે શરણે આવી જા’ — આ વાતને સાંભળીને તેના મનમાં કોઈ વિપરીત ભાવના કે દોષ આવી જાય, તો તે મારી આ સર્વગુહ્યતમ વાતને સહી નહિ શકે અને એનો અનાદર કરશે, જેનાથી તેનું પતન થઈ જશે.

બીજો ભાવ એ છે કે કોઈને એમ થાય કે ભગવાને કહ્યું છે કે - ‘તું મારા શરણમાં આવી જા. હું તને બધાં પાપોથી મુક્ત કરી દઈશ, તું ચિંતા ન કર’ આ વાતોને જે મનુષ્યો કે, જેમનો તેમની વૃત્તિઓ, આચરણ કે ભાવ શુદ્ધ કરવાનો ઉદ્દેશ્ય નથી, તેઓ સાંભળશે તો ‘હું ચિંતા શા માટે કરું? ચિંતા ભગવાન કરશે’ એવું ઊલટું સમજીને તેઓ દુર્ગણ-દુરાચારોમાં લાગી જશે અને પોતાનું અહિત કરી બેસશે. આનાથી મારી સર્વગુહ્યતમ વાતનો દુરુપયોગ થશે. આથી આને કુપાત્રને કદી નહિ સંભળાવવી.

‘નાભક્તાય કદાચન’ — જેનામાં ભક્તિ નથી, જેને ભગવાન પર ભરોસો, શ્રદ્ધા-વિશ્વાસ નથી, તેને પણ આ વાત ના કહીશ; કેમકે શ્રદ્ધા-વિશ્વાસ અને ભક્તિ ન હોવાથી તેની એવી વિપરીત ધારણા થઈ શકે છે કે ‘ભગવાન તો આત્મશ્લાઘી છે, સ્વાર્થી છે અને બીજાઓને વશમાં કરવા ઈચ્છે છે. જે બીજાઓ પાસે પોતાની આજ્ઞાનું પાલન કરાવવા ઈચ્છે; તે બીજાઓને શું ન્યાલ કરશે? તેને શરણે થવાથી શો લાભ?’ વગેરે વગેરે. આ રીતે દુર્ભાવ કરીને તે પોતાનું પતન કરશે. એટલા માટે એવા અભક્તને કદી ના કહીશ.

‘ન ચાશુશ્રૂષવે વાચ્યમ્’ — જે આ રહસ્યને સાંભળવા

નથી ઈચ્છતો, આની ઉપેક્ષા કરે છે, તેને પણ કદી ના સંભળાવીશ; કારણ કે રુચિ વિના સંભળાવવાથી તે આ વાતનો તિરસ્કાર કરશે, તેને સાંભળવાનું સારું નહિ લાગે, તેનું મન આ વાતને ઝીલશે નહીં. તેથી આ પણ તેના દ્વારા એક અપરાધ થશે. અપરાધ કરવાવાળાનું ભલું નથી થતું. આથી જે સાંભળવા નથી ઈચ્છતો, તેને ના સંભળાવીશ.

‘ન ચ માં યોડત્યસૂયતિ’ — જે ગુણોમાં દોષારોપણ કરે છે, તેને પણ ના સંભળાવીશ; કેમકે તેનું અંતઃકરણ અત્યધિક મલિન હોવાને કારણે તે ભગવાનની વાત સાંભળીને ઊલટું એમનામાં દોષારોપણ જ કરશે.

દોષદષ્ટિ રહેવાથી મનુષ્ય મહાન લાભથી વંચિત થઈ જાય છે અને પોતાનું પતન કરે છે. આથી દોષદષ્ટિ કરવી એ બહુ ભારે દોષ છે. આ દોષ શ્રદ્ધાળુઓમાં પણ રહે છે. એટલા માટે સાધકે સાવધાન થઈને આ ભયંકર દોષથી બચતા રહેવું જોઈએ. ભગવાને પણ જ્યાં (ગીતા અ. ૩/૩૧માં) પોતાનો મત બતાવ્યો ત્યાં ‘શ્રદ્ધાવન્તઃ અનસૂયન્તઃ’ પદોથી આ વાત કહી કે શ્રદ્ધાયુક્ત અને દોષદષ્ટિથી રહિત મનુષ્ય કર્મોથી છૂટી જાય છે. એવી જ રીતે ગીતાના માહાત્મ્ય (ગીતા અ. ૧૮/૭૧)માં પણ ‘શ્રદ્ધાવાનનસૂયશ્ચ’ પદોનો ભાવાર્થ છે શ્રદ્ધાવાન અને દોષદષ્ટિથી રહિત મનુષ્ય કેવળ ગીતાને સાંભળવામાત્રથી વૈકુંઠ વગેરે લોકોમાં ચાલ્યો જાય છે.

આ ગોપનીય રહસ્યને બીજાઓને ના કહીશ — આ કહેવાનું તાત્પર્ય બીજાઓને આ ગોપનીય તત્ત્વથી વંચિત રાખવાનું નથી, પરંતુ જેની ભગવાન અને એમનાં વચનો પર શ્રદ્ધાભક્તિ નથી, તે ભગવાનને સ્વાર્થી સમજીને (જેવી રીતે સાધારણ મનુષ્યો પોતાના સ્વાર્થને માટે જ કોઈકનો સ્વીકાર કરે છે), ભગવાન પર દોષારોપણ કરીને મહાન પતન તરફ ન ચાલ્યો જાય, એટલા માટે તેને કહેવાનો નિષેધ કર્યો છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ભગવાને અભક્તને અને દોષદષ્ટિવાળા મનુષ્યને સર્વગુહ્યતમ વચન ન કહેવા પર વિશેષ ભાર મૂક્યો છે. અભક્ત અને દોષદષ્ટિવાળાને કહેવામાં જેટલો દોષ છે એટલો દોષ અતપસ્વી અને સાંભળવા ન ઈચ્છતો હોય તેવાને કહેવામાં નથી; કારણ કે અભક્ત અને દોષદષ્ટિવાળામાં વિપરીત બુદ્ધિ છે.

‘અભક્ત’નો અર્થ છે — ભક્તિનો વિરોધી. જેનામાં ભક્તિનો અભાવ છે તેને ‘અભક્ત’ કહેવામાં આવ્યો નથી. જે ભક્ત છે, તેમાં પણ નાસમજથી અસૂયા-દોષ આવી શકે છે,^૨ પરંતુ ભક્તિને કારણે તે દોષ આપમેળે નિવૃત્ત થઈ જાય છે.

‘અશુશ્રૂષવે’નો અર્થ છે — જે અહંકારને કારણે સાંભળવા ઈચ્છતો નથી. જે નાસમજને લીધે સાંભળવા ઈચ્છતો નથી, તેને અહીં ‘અશુશ્રૂષવે’ કહ્યો નથી.

૧. અસહિષ્ણુતા અને અસૂયામાં થોડું અંતર છે. બીજાઓની વિશેષતાને ન સહેવી એ ‘અસહિષ્ણુતા’ છે અને બીજાઓના ગુણોમાં દોષ દેખવા એ ‘અસૂયા’ છે.

૨. શ્રદ્ધા હોવા છતાં પણ સાથે અસૂયા-દોષ રહી શકે છે, તેથી ભગવાને શ્રદ્ધાની સાથે-સાથે અસૂયા દોષથી મુક્ત થવાની વાત કહી છે—‘શ્રદ્ધાવન્તોઽનસૂયન્તઃ’ (ગીતા — ૩/૩૧), ‘શ્રદ્ધાવાનનસૂયશ્ચ’ (ગીતા ૧૮/૭૧).

આ ચારેય સહિષ્ણુતાઓ સિદ્ધોની છે. આ સહિષ્ણુતાઓ જેનું લક્ષ્ય હોય, તે જ તપસ્વી છે અને જેનું લક્ષ્ય ન હોય, તે જ અતપસ્વી છે.

એવા અતપસ્વી અર્થાત્ અસહિષ્ણુને^૧ સર્વગુહ્યતમ રહસ્ય ન સંભળાવવાનો મતલબ એ છે કે ‘સઘળા ધર્મો મને અર્પણ કરીને તું અનન્યભાવથી મારે શરણે આવી જા’ — આ વાતને સાંભળીને તેના મનમાં કોઈ વિપરીત ભાવના કે દોષ આવી જાય, તો તે મારી આ સર્વગુહ્યતમ વાતને સહી નહિ શકે અને એનો અનાદર કરશે, જેનાથી તેનું પતન થઈ જશે.

બીજો ભાવ એ છે કે કોઈને એમ થાય કે ભગવાને કહ્યું છે કે - ‘તું મારા શરણમાં આવી જા. હું તને બધાં પાપોથી મુક્ત કરી દઈશ, તું ચિન્તા ન કર’ આ વાતોને જે મનુષ્યો કે, જેમનો તેમની વૃત્તિઓ, આચરણ કે ભાવ શુદ્ધ કરવાનો ઉદ્દેશ્ય નથી, તેઓ સાંભળશે તો ‘હું ચિન્તા શા માટે કરું? ચિન્તા ભગવાન કરશે’ એવું ઊલટું સમજીને તેઓ દુર્ગણ-દુરાચારોમાં લાગી જશે અને પોતાનું અહિત કરી બેસશે. આનાથી મારી સર્વગુહ્યતમ વાતનો દુરુપયોગ થશે. આથી આને કુપાત્રને કદી નહિ સંભળાવવી.

‘નાભક્તાય કદાચન’ — જેનામાં ભક્તિ નથી, જેને ભગવાન પર ભરોસો, શ્રદ્ધા-વિશ્વાસ નથી, તેને પણ આ વાત ના કહીશ; કેમકે શ્રદ્ધા-વિશ્વાસ અને ભક્તિ ન હોવાથી તેની એવી વિપરીત ધારણા થઈ શકે છે કે ‘ભગવાન તો આત્મશ્લાઘી છે, સ્વાર્થી છે અને બીજાઓને વશમાં કરવા ઇચ્છે છે. જે બીજાઓ પાસે પોતાની આજ્ઞાનું પાલન કરાવવા ઇચ્છે; તે બીજાઓને શું ન્યાય કરશે? તેને શરણે થવાથી શો લાભ?’ વગેરે વગેરે. આ રીતે દુર્ભાવ કરીને તે પોતાનું પતન કરશે. એટલા માટે એવા અભક્તને કદી ના કહીશ.

‘ન ચાશુશ્રૂષવે વાચ્યમ્’ — જે આ રહસ્યને સાંભળવા

નથી ઇચ્છતો, આની ઉપેક્ષા કરે છે, તેને પણ કદી ના સંભળાવીશ; કારણ કે રુચિ વિના સંભળાવવાથી તે આ વાતનો તિરસ્કાર કરશે, તેને સાંભળવાનું સારું નહિ લાગે, તેનું મન આ વાતને ઝીલશે નહીં. તેથી આ પણ તેના દ્વારા એક અપરાધ થશે. અપરાધ કરવાવાળાનું ભલું નથી થતું. આથી જે સાંભળવા નથી ઇચ્છતો, તેને ના સંભળાવીશ.

‘ન ચ માં યોડભ્યસૂયતિ’ — જે ગુણોમાં દોષારોપણ કરે છે, તેને પણ ના સંભળાવીશ; કેમકે તેનું અંતઃકરણ અત્યધિક મલિન હોવાને કારણે તે ભગવાનની વાત સાંભળીને ઊલટું એમનામાં દોષારોપણ જ કરશે.

દોષદષ્ટિ રહેવાથી મનુષ્ય મહાન લાભથી વંચિત થઈ જાય છે અને પોતાનું પતન કરે છે. આથી દોષદષ્ટિ કરવી એ બહુ ભારે દોષ છે. આ દોષ શ્રદ્ધાળુઓમાં પણ રહે છે. એટલા માટે સાધકે સાવધાન થઈને આ ભયંકર દોષથી બચતા રહેવું જોઈએ. ભગવાને પણ જ્યાં (ગીતા અ. ૩/૩૧માં) પોતાનો મત બતાવ્યો ત્યાં ‘શ્રદ્ધાવન્તઃ અનસૂયન્તઃ’ પદોથી આ વાત કહી કે શ્રદ્ધાયુક્ત અને દોષદષ્ટિથી રહિત મનુષ્ય કર્મોથી છૂટી જાય છે. એવી જ રીતે ગીતાના માહાત્મ્ય (ગીતા અ. ૧૮/૭૧)માં પણ ‘શ્રદ્ધાવાનનસૂયશ્ચ’ પદોનો ભાવાર્થ છે શ્રદ્ધાવાન અને દોષદષ્ટિથી રહિત મનુષ્ય કેવળ ગીતાને સાંભળવામાત્રથી વૈકુંઠ વગેરે લોકોમાં ચાલ્યો જાય છે.

આ ગોપનીય રહસ્યને બીજાઓને ના કહીશ — આ કહેવાનું તાત્પર્ય બીજાઓને આ ગોપનીય તત્ત્વથી વંચિત રાખવાનું નથી, પરંતુ જેની ભગવાન અને એમનાં વચનો પર શ્રદ્ધાભક્તિ નથી, તે ભગવાનને સ્વાર્થી સમજીને (જેવી રીતે સાધારણ મનુષ્યો પોતાના સ્વાર્થને માટે જ કોઈકનો સ્વીકાર કરે છે), ભગવાન પર દોષારોપણ કરીને મહાન પતન તરફ ન ચાલ્યો જાય, એટલા માટે તેને કહેવાનો નિષેધ કર્યો છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ભગવાને અભક્તને અને દોષદષ્ટિવાળા મનુષ્યને સર્વગુહ્યતમ વચન ન કહેવા પર વિશેષ ભાર મૂક્યો છે. અભક્ત અને દોષદષ્ટિવાળાને કહેવામાં જેટલો દોષ છે એટલો દોષ અતપસ્વી અને સાંભળવા ન ઇચ્છતો હોય તેવાને કહેવામાં નથી; કારણ કે અભક્ત અને દોષદષ્ટિવાળામાં વિપરીત બુદ્ધિ છે.

‘અભક્ત’નો અર્થ છે — ભક્તિનો વિરોધી. જેનામાં ભક્તિનો અભાવ છે તેને ‘અભક્ત’ કહેવામાં આવ્યો નથી. જે ભક્ત છે, તેમાં પણ નાસમજથી અસૂયા-દોષ આવી શકે છે,^૨ પરંતુ ભક્તિને કારણે તે દોષ આપમેળે નિવૃત્ત થઈ જાય છે.

‘અશુશ્રૂષવે’નો અર્થ છે — જે અહંકારને કારણે સાંભળવા ઇચ્છતો નથી. જે નાસમજને લીધે સાંભળવા ઇચ્છતો નથી, તેને અહીં ‘અશુશ્રૂષવે’ કહ્યો નથી.

૧. અસહિષ્ણુતા અને અસૂયામાં થોડું અંતર છે. બીજાઓની વિશેષતાને ન સહેવી એ ‘અસહિષ્ણુતા’ છે અને બીજાઓના ગુણોમાં દોષ દેખવા એ ‘અસૂયા’ છે.

૨. શ્રદ્ધા હોવા છતાં પણ સાથે અસૂયા-દોષ રહી શકે છે, તેથી ભગવાને શ્રદ્ધાની સાથે-સાથે અસૂયા દોષથી મુક્ત થવાની વાત કહી છે—‘શ્રદ્ધાવન્તોઽનસૂયન્તઃ’ (ગીતા — ૩/૩૧), ‘શ્રદ્ધાવાનનસૂયશ્ચ’ (ગીતા ૧૮/૭૧).

સંબંધ — ગીતાજીનો આ પ્રભાવ છે કે જે આનો પ્રચાર કરશે, તેનાથી વધીને મને વહાલો કોઈ નહિ થાય — આ વાત ભગવાન આગળના બે શ્લોકોમાં બતાવે છે.

ય ઈદં પરમં ગુહ્યં મદ્ભક્તેષ્વભિધાસ્યતિ ।

ભક્તિં મયિ પરાં કૃત્વા મામેવૈષ્યત્યસંશયઃ ॥ ૬૮ ॥

મયિ	= મારામાં	પરમમ્	= પરમ	મામ્	= મને
પરામ્	= પરમ ભક્તિ	ગુહ્યમ્	= રહસ્યયુક્ત	એવ	= જ
ભક્તિમ્			ગીતાના ઉપદેશને	એષ્યતિ	= પ્રાપ્ત થશે -
કૃત્વા	= રાખીને	મદ્ભક્તેષુ	= મારા ભક્તોમાં	અસંશયઃ	= એમાં
યઃ	= જે માણસ	અભિધાસ્યતિ	= કહી સંભળાવશે,		જરા પણ
ઈદમ્	= આ	(તે)			સંદેહ નથી.

ટીકા — ‘ભક્તિં મયિ પરાં કૃત્વા’ — જે મારામાં પરાભક્તિ કરીને આ ગીતાને કહે છે. આનું તાત્પર્ય એ છે કે જે રૂપિયા, માન-બડાઈ, ભેટ-પૂજા, આદર-સત્કાર વગેરે કોઈ પણ વસ્તુને માટે નથી કહેતો, પરંતુ ભગવાનમાં ભક્તિ વધે, ભગવદ્ભાવોનું મનન ચિન્તન થાય, આવા દિવ્ય ભાવોનો પ્રચાર થાય, આની આવૃત્તિ થાય, સાંભળીને લોકોનાં દુઃખ, બળતરા, સંતાપ વગેરે દૂર થઈ જાય, બધાનું કલ્યાણ થઈ જાય — એવા ઉદ્દેશ્ય સાથે કહેવું, એને જ પરાભક્તિ કરીને કહેવું એમ કહે છે.

આ જ અધ્યાયના ચોપનમા શ્લોકમાં કહેવામાં આવેલી અને આ શ્લોકમાં કહેવામાં આવેલી પરાભક્તિમાં અંતર છે. ત્યાં ‘મદ્ભક્તિં લભતે પરામ્’ પદોથી કહેવામાં આવ્યું છે કે બ્રહ્મભૂત થયા પછી સાંખ્યયોગી પરાભક્તિને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે અર્થાત્ ભગવાન સાથે જે અનાદિકાળનો સંબંધ છે, તેની સ્મૃતિ થઈ જાય છે. પરંતુ અહીં સાંસારિક માનબડાઈ વગેરે કશાની પણ કિંચિત્માત્ર કામના ન રાખીને કેવળ ભગવદ્ભક્તિની, ભગવત્પ્રેમની અભિલાષા રાખવી એ પરાભક્તિ છે, એટલા માટે અહીં ‘ભક્તિં મયિ પરાં કૃત્વા’ ‘મારામાં પરાભક્તિ કરીને’ — એવું કહેવામાં આવ્યું છે.

‘ય ઈદં પરમં ગુહ્યમ્’ — આ પદોથી સમગ્ર ગીતાનો પરમગુહ્ય સંવાદ લેવો જોઈએ, કે જે ગીતાગ્રંથ કહેવાય છે. ‘પરમં ગુહ્યમ્’ પદોમાં જ ગુહ્ય, ગુહ્યતર, ગુહ્યતમ અને સર્વગુહ્યતમ — એ બધી વાતો આવી જાય છે.

‘મદ્ભક્તેષ્વભિધાસ્યતિ’ — જેની ભગવાન અને તેમનાં વચનોમાં પૂજ્યબુદ્ધિ છે, આદરબુદ્ધિ છે, શ્રદ્ધાવિશ્વાસ છે અને સાંભળવા ઈચ્છે છે, તે ભક્ત થઈ ગયો. એવા મારા ભક્તોમાં જે આ સંવાદ કહેશે, તે મને પ્રાપ્ત થશે.

પાછળના શ્લોકમાં ‘નાભક્તાય’ પદમાં એકવચન આપ્યું અને અહીં ‘મદ્ભક્તેષુ’ પદમાં બહુવચન આપ્યું. આનું તાત્પર્ય એ છે કે જ્યાં ઘણા બધા શ્રોતાઓ સાંભળે છે, ત્યાં પહેલાં બતાવેલા દોષોવાળી કોઈ વ્યક્તિ બેઠી હોય તો વક્તાને માટે પહેલાં કહેલો નિષેધ લાગુ પડતો નથી કારણ કે, વક્તા માત્ર તે (દોષી)ને જ ગીતા સંભળાવતો જ નથી. જેવી રીતે કોઈ કબૂતરોને અનાજના દાણા નાખે છે અને કબૂતરો દાણા ચણે છે. જો તેઓમાં કોઈ કાગડો આવીને દાણા ચણવા લાગી જાય તો તેને ઉડાડી થોડો જ શકાય છે? કેમકે દાણા નાખવાવાળાનું લક્ષ્ય કબૂતરોને દાણા નાખવાનું જ રહે છે, કાગડાઓને નહિ. એવી જ રીતે કોઈ ગીતાનું પ્રવચન કરી રહ્યો છે અને તે પ્રવચનને સાંભળવાને માટે વચમાં કોઈ નવી વ્યક્તિ આવી જાય અથવા કોઈ ઊઠીને ચાલી જાય તો વક્તાનું ધ્યાન તેની તરફ નથી રહેતું. વક્તાનું ધ્યાન તો સાંભળવાવાળા લોકોની તરફ જ હોય છે અને તેમને જ તે સંભળાવે છે.

‘મામેવૈષ્યત્યસંશયઃ’ — જો ગીતા સંભળાવવાવાળાનો કેવળ મારો જ ઉદ્દેશ્ય હશે તો તે મને પ્રાપ્ત થઈ જશે, તેમાં કોઈ સંદેહની વાત નથી. કારણ કે ગીતાની એ એક અદ્ભુત કળા છે કે મનુષ્ય પોતાનાં સ્વાભાવિક કર્મોથી પણ પરમાત્માનું નિષ્કામભાવપૂર્વક પૂજન કરતો રહીને પરમાત્માને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે (અ. ૧૮/૪૬), અને જે ખાવું-પીવું, શૌચ-સ્નાન વગેરે શારીરિક કાર્યોને પણ ભગવાનને અર્પણ કરી દે છે, તે પણ શુભ-અશુભ ફળ-રૂપી કર્મબંધનથી મુક્ત થઈને ભગવાનને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે (અ. ૯/૨૭-૨૮). તો પછી જે કેવળ ભગવાનની ભક્તિનું લક્ષ્ય કરીને ગીતાનો પ્રચાર કરે છે, તે ભગવાનને પ્રાપ્ત થઈ જાય, તેમાં કહેવું જ શું છે!

ન ચ તસ્માન્મનુષ્યેષુ કશ્ચિન્મે પ્રિયકૃત્તમઃ ।
ભવિતા ન ચ મે તસ્માદન્યઃ પ્રિયતરો ભુવિ ॥ ૬૮ ॥

તસ્માત્	= એનાથી વધીને	કશ્ચિત્	= કોઈ	મે	= મારો
મે	= મારું	ચ	= પણ	અન્યઃ	= બીજો કોઈ
પ્રિયકૃત્તમઃ	= પ્રિય કાર્ય કરનારો	ન	= નથી	પ્રિયતરઃ	= અત્યંત પ્રિય
મનુષ્યેષુ	= માણસોમાં	ભુવિ	= આ ભૂમંડળ પર	ભવિતા, ચ	= થશે પણ
		તસ્માત્	= એનાથી વધીને	ન	= નહીં.

ટીકા — ‘ન ચ તસ્માન્મનુષ્યેષુ કશ્ચિન્મે પ્રિયકૃત્તમઃ’ — જે પોતાનામાં લૌકિક-પારલૌકિક પ્રાકૃત પદાર્થોની મહત્તા, લાલસા, આવશ્યકતા રાખે છે અને રાખવા ઇચ્છે છે, તે પરાભક્તિ (અ. ૧૮/૬૮)ની અંતર્ગત નથી આવી શકતો. પરાભક્તિની અંતર્ગત તે જ આવી શકે છે, જેનો પ્રાકૃત પદાર્થોને પ્રાપ્ત કરવાનો કિંચિત્માત્ર પણ ઉદ્દેશ્ય નથી અને જે ભગવત્પ્રાપ્તિ, ભગવદ્દર્શન, ભગવત્પ્રેમ વગેરે પારમાર્થિક ઉદ્દેશ્ય રાખીને ગીતાના અનુસાર જ પોતાનું જીવન બનાવવાને ઇચ્છે છે. એવો પુરુષ જ ભગવદ્ગીતાના પ્રચારનો અધિકારી હોય છે. જો તેનામાં ક્યારેક માન-બડાઈ વગેરેની ઇચ્છા આવી પણ જાય તો તે ટકશે નહિ; કેમકે માન-બડાઈ વગેરે પ્રાપ્ત કરવાનો તેનો ઉદ્દેશ્ય નથી.

ભગવાનના ભક્તોમાં ગીતાનો પ્રચાર કરવાવાળા ઉપર્યુક્ત અધિકારી મનુષ્યને માટે જ ‘તસ્માત્’ પદ આપીને ભગવાન કહે છે કે તેના સમાન મનુષ્યોમાં મારો પ્રિયત્તમ અર્થાત્ અત્યંત પ્રિય કાર્ય કરવાવાળો કોઈ પણ નથી; કેમકે ગીતા પ્રચારના જેવું બીજું મારું કોઈ પ્રિય કાર્ય છે જ નહિ.

‘પ્રિયકૃત્તમઃ’ પદમાં જે ‘કૃત્’ પદ આવ્યું છે, તેનું તાત્પર્ય એ છે કે ગીતાનો પ્રચાર કરવામાં તેનો પોતાનો કોઈ સ્વાર્થ નથી, માન-બડાઈ, આદર-સત્કાર વગેરેની કોઈ કામના નથી; કેવળ ભગવત્પ્રીત્યર્થ ગીતાના ભાવોનો પ્રચાર કરે છે. એટલા માટે તે પ્રિયકૃત્તમ — ભગવાનનું અત્યંત પ્રિય કાર્ય કરવાવાળો છે.

મનુષ્યોમાં પ્રિયકૃત્તમ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ભગવાનને અત્યંત વહાલા બનવાનો મનુષ્યોને જ અધિકાર છે. સંસારમાં કામનાઓની પૂર્તિ કરી લેવી એ કોઈ મહત્વની, બહાદુરીની વાત નથી. દેવતા, પશુ-પક્ષી, નારકીય જીવ, કીટ-પતંગ, વૃક્ષ-લતા વગેરે બધી જ યોનિઓમાં કામનાની પૂર્તિ કરવાનો અવસર મળે છે; પરંતુ કામનાનો ત્યાગ કરીને

પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરવાનો અવસર તો કેવળ મનુષ્યયોનિમાં જ મળે છે. આ મનુષ્યયોનિને પ્રાપ્ત કરીને પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરવામાં, પરમાત્માને અત્યંત પ્રિય બનવામાં જ મનુષ્યજન્મની સફળતા છે.

‘ભવિતા ન ચ મે તસ્માદન્યઃ પ્રિયતરો ભુવિ’ — જેનામાં પોતાની માન-બડાઈની વાસના છે, થોડો સ્વાર્થભાવ પણ છે અને જેનો પોતાનો ઉદ્ધાર કરવાનો તથા ગીતાના અનુસાર જીવન ઘડવાનો ઉદ્દેશ્ય, તેવો (પ્રિયકૃત્તમના જેવો) નથી બન્યો; પરંતુ જેના હૃદયમાં ગીતાનો વિશેષ આદર છે અને ગીતાનો પાઠ કરાવવાનો, ગીતા કંઠસ્થ કરાવવાનો, ગીતા છપાવીને તેનું સસ્તું વેચાણ કરવા વગેરે કોઈ રીતે ગીતાનો પ્રચાર કરે છે અને લોકોને ગીતામાં જોડે છે, તેના જેવો પૃથ્વી પર મારો બીજો કોઈ વિશેષ પ્રિય નહિ થાય.

પોતાના ધર્મ, સંપ્રદાય, સિદ્ધાંત વગેરેનો પ્રચાર કરવાવાળી વ્યક્તિ ભગવાનને પ્રિય તો થઈ શકે છે, પરંતુ પ્રિયતર નથી થતી. પ્રિયતર તો કોઈ પણ રીતે ગીતાનો પ્રચાર કરનાર વ્યક્તિ જ થશે.

ભગવદ્ગીતામાં પોતાનો ઉદ્ધાર કરવાની એવી એવી વિલક્ષણ, સુગમ અને સરળ યુક્તિઓ બતાવવામાં આવી છે, જેમને દરેક મનુષ્ય પોતાનાં આચરણોમાં લાવી શકે છે. તાત્પર્ય એ છે કે જે ગીતાનો આદર કરે છે, એવો મનુષ્ય હિંદુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી, યહૂદી, પારસી, બૌદ્ધ વગેરે કોઈ પણ ધર્મને માનવાવાળો કેમ ના હોય; કોઈ પણ દેશ, વેશ, વર્ણ, આશ્રમ, સંપ્રદાય વગેરેનો કેમ ના હોય; પોતાની રુચિ અનુસાર કોઈ પણ શૈલી, ઉપાય, સિદ્ધાંત, કે સાધનને માનવાવાળો કેમ ના હોય, તે જો પોતાનો કોઈ જાતનો આગ્રહ ન રાખીને, પક્ષપાત-વિષમતાને છોડીને, કોઈ પણ પ્રાણીને દુઃખ પહોંચાડવાવાળી ચેષ્ટાનો ત્યાગ કરીને, મનમાં કોઈ પણ લૌકિક-પારલૌકિક ઉત્પન્ન અને નષ્ટ થવાવાળી વસ્તુની

કામના નહિ રાખીને, પોતાનો સંપ્રદાય કે પોતાનું મંડળ બનાવવાનો ઉદ્દેશ્ય નહિ રાખીને, કેવળ પોતાના કલ્યાણનો ઉદ્દેશ્ય રાખીને ગીતાના ઉપદેશ અનુસાર ચાલે (અર્તવ્યનો સર્વથા ત્યાગ કરીને પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિ અનુસાર પોતાના કર્તવ્યનું લોકહિતાર્થે, નિષ્કામ-ભાવપૂર્વક પાલન કરે) તો તે પણ આજીવિકા સંબંધી અને ખાવું, પીવું, સૂવું, જાગવું વગેરે શરીર સંબંધી સઘળાં કામો કરતો રહીને પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે; મહાન આનંદ, મહાન સુખને (ગીતા અ. ૬/૨૨) પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

ગીતા લેખાસ, આશ્રમ, અવસ્થા, ક્રિયા વગેરેનું પરિવર્તન

કરવાનું નથી કહેતી. પરંતુ પરિમાર્જન કરવાને માટે કહે છે અર્થાત્ કેવળ પોતાના ભાવ અને ઉદ્દેશ્યને શુદ્ધ બનાવવાનું કહે છે. ગીતાની એવી યુક્તિઓને જે ભગવાનના માર્ગે ચાલવાવાળા ભક્તોમાં કહેશે, તેનાથી તે ભક્તોને પારમાર્થિક માર્ગમાં આગળ વધવાની નવી દિશા મળશે, શંકાઓનું સમાધાન થશે, સાધનાની મૂંઝવણો સમજાશે, પારમાર્થિક માર્ગની અડચણો દૂર થશે, જેથી તેઓ ઉત્સાહથી સુગમતાપૂર્વક બહુ જ જલદીથી પોતાના લક્ષ્યને પ્રાપ્ત કરી શકશે અને તેથી તે ભગવાનને સૌથી અત્યધિક પ્રિય થશે; કેમકે ભગવાન જીવના ઉદ્ધારથી ઘણા પ્રસન્ન થાય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ગીતાના ઉપદેશથી મનુષ્યમાત્રનું ગમે તે પરિસ્થિતિમાં સરળતાથી કલ્યાણ થઈ શકે છે, એ માટે ભગવાન તેના પ્રચારનો વિશેષ મહિમા કહે છે. ગીતાએ યુદ્ધ જેવી પરિસ્થિતિમાં પણ કલ્યાણકારી વાત કહી છે — ‘સુખદુઃખે સમે કૃત્વા’ (૨/૩૮), ‘યત્કરોષિ યદ્દશ્નાસિ’ (૮/૨૭), ‘સ્વકર્મણા તમભ્યર્ચ્ય’ (૧૮/૪૬) વગેરે. જ્યારે યુદ્ધ જેવી પરિસ્થિતિ (ઘોર કર્મ)માં પણ કલ્યાણ થઈ શકે છે, તો પછી સામાન્ય પરિસ્થિતિમાં કેમ નહીં થાય?

જે મનુષ્ય ભગવાનને પ્રિય થઈ જાય છે, તેને કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ અને ભક્તિયોગ ત્રણે યોગ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.

સંબંધ — જેનામાં ગીતાનો પ્રચાર કરવાની યોગ્યતા નથી, તે શું કરે? આને ભગવાન આગળના શ્લોકમાં બતાવે છે.

અધ્યેષ્યતે ચ ય ઈમં ધર્મ્યં સંવાદમાવયોઃ ।

જ્ઞાનયજ્ઞેન તેનાહમિષ્ટઃ સ્યામિતિ મે મતિઃ ॥ ૭૦ ॥

યઃ	= જે માણસ	અધ્યેષ્યતે	= અધ્યયન કરશે,	ઈષ્ટઃ	= પૂજિત
આવયોઃ	= આપણા બેના	તેન	= એના દ્વારા	સ્યામ્	= થઈશ
ઈમમ્	= આ	ચ	= પણ	ઈતિ	= એવો
ધર્મ્યમ્	= ધર્મમય	અહમ્	= હું	મે	= મારો
સંવાદમ્	= સંવાદનું	જ્ઞાનયજ્ઞેન	= જ્ઞાનયજ્ઞથી	મતિઃ	= મત છે.

ટીકા — ‘અધ્યેષ્યતે ચ ય ઈમં ધર્મ્યં સંવાદમાવયોઃ’ — તારો અને મારો આ સંવાદ શાસ્ત્રો, સિદ્ધાંતોના સાર રૂપી ધર્મથી યુક્ત છે. એ બહુ જ વિચિત્ર વાત છે કે પરસ્પર સાથે રહેતાં તારાં અને મારાં ઘણાં વર્ષો વીતી ગયાં; પરંતુ આપણા બન્નેનો આવો સંવાદ કદી નથી થયો! આવો ધર્મમય સંવાદ તો કોઈ વિલક્ષણ, અલૌકિક અવસર આવતાં જ થાય છે.

જ્યાં સુધી મનુષ્યને સંસારથી ઉપરતિ ન થાય, વૈરાગ્ય ન થાય અને હૃદયમાં અત્યંત વ્યાકુળતા ન થાય ત્યાં સુધી તેની સાચી જિજ્ઞાસા જાગ્રત નથી થતી. કોઈ કારણવશ મનુષ્ય પોતાના કર્તવ્યનો નિર્ણય કરવાને માટે વ્યાકુળ થઈ જાય છે, જ્યારે પોતાના કલ્યાણને માટે કોઈ રસ્તો નથી દેખાતો, સમાધાન વિના બીજી કોઈ સાંસારિક વસ્તુ, વ્યક્તિ, ઘટના,

પરિસ્થિતિ વગેરે કિંચિત્માત્ર પણ સારાં નથી લાગતાં, એકમાત્ર હૃદયનો સંદેહ દૂર કરવાની ધૂન (તાલાવેલી) લાગી જાય છે, એક જ જોરદાર જિજ્ઞાસા થાય છે અને બીજી બાજુથી મન સર્વથા હઠી જાય છે; ત્યારે આ મનુષ્ય જ્યાંથી પ્રકાશ અને સમાધાન મળવાની સંભાવના હોય છે, ત્યાં પોતાનું હૃદય ખોલીને વાત પૂછે છે, પ્રાર્થના કરે છે, શરણે થઈ જાય છે, શિષ્ય બની જાય છે.

પૂછવાવાળાના મનમાં જેમ જેમ ઉત્કંઠા વધે છે, તેમ તેમ કહેવાવાળાના મનમાં બહુ વિચિત્રતા અને વિલક્ષણતાથી સમાધાનકારી વિચારો પેદા થાય છે. જેવી રીતે દૂધ પીતી વેળાએ વાછરડો જ્યારે ગાયનાં આંચળો પર મોઢાથી વારંવાર ધક્કા મારે છે અને આંચળોમાંથી દૂધ ખેંચે છે, ત્યારે ગાયના શરીરમાં રહેવાવાળું દૂધ

આંચળોમાં એકદમ ઊતરી આવે છે. એવી જ રીતે મનમાં તીવ્ર જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે જિજ્ઞાસુ વારંવાર પ્રશ્નો કરે છે, ત્યારે કહેવાવાળાના મનમાં નવા નવા સમાધાનકારી ઉત્તરો પેદા થાય છે. સાંભળવાવાળાને જેમ જેમ નવીનવી વાતો મળે છે, તેમ તેમ તેનામાં સાંભળવાની નવી નવી ઉત્કંઠા પેદા થતી રહે છે. આવું થતાં જ વક્તા-શ્રોતાનો સંવાદ ઉત્તમ બને છે.

અર્જુને આવી ઉત્કંઠાથી પહેલાં કદી વાત નહોતી પૂછી અને ભગવાનના મનમાં પણ આવી વાતો કહેવાની ઉત્કંઠા કદી નહોતી આવી. પરંતુ જ્યારે અર્જુને જિજ્ઞાસાપૂર્વક ‘સ્થિતપ્રજસ્ય કા ભાષા...’ (અ. ૨/૫૪) – અહીંથી પૂછવાનો આરંભ કર્યો, ત્યાંથી જ એ બન્નેના પ્રશ્નોત્તરરૂપે સંવાદનો પ્રારંભ થયો છે. એમાં વેદો તથા ઉપનિષદોનો સાર અને ભગવાનના હૃદયનો અસલ ભાવ છે, જેને ધારણ કરવાથી મનુષ્ય ભયંકરમાં ભયંકર પરિસ્થિતિમાં પણ પોતાના મનુષ્યજન્મના ધ્યેયને સુગમતાપૂર્વક પ્રાપ્ત કરી શકે છે. પ્રતિકૂળમાં પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ આવતાં પણ ગભરાવું નહિ, પરંતુ પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિનો આદર કરતા રહીને તેનો સદુપયોગ કરવો અર્થાત્ અનુકૂળતાની ઈચ્છાનો ત્યાગ કરવો; કેમકે પ્રતિકૂળતા પહેલાં કરેલાં પાપોનો નાશ કરવા અને પછીથી અનુકૂળતાની ઈચ્છાનો ત્યાગ કરવાને માટે જ આવે છે. અનુકૂળતાની ઈચ્છા જેટલી વધારે હશે, એટલી જ પ્રતિકૂળ અવસ્થા ભયંકર હશે. અનુકૂળતાની ઈચ્છાનો જેમ જેમ ત્યાગ થતો જશે, તેમ-તેમ અનુકૂળતાનો રાગ અને પ્રતિકૂળતાનો ભય દૂર થતો જશે. રાગ અને ભય – બન્ને દૂર થવાથી સમતા આવી જશે. સમતા પરમાત્માનું સાક્ષાત્ સ્વરૂપ છે. ગીતામાં સમતાની વાત વિશેષતાથી કહેવામાં આવી છે અને ગીતાએ એને જ યોગ કહ્યો છે. આ રીતે કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ, ભક્તિયોગ, ધ્યાનયોગ, પ્રાણાયામ વગેરેની વિલક્ષણ-વિલક્ષણ વાતોનું આમાં વર્ણન થયું છે.

‘અધ્યેષ્યતે’નું તાત્પર્ય એ છે કે આ સંવાદને કોઈ જેમ જેમ વાંચશે, પાઠ કરશે, યાદ કરશે, તેના ભાવોને સમજવાનો પ્રયાસ કરશે, તેમ તેમ તેના હૃદયમાં ઉત્કંઠા વધશે. તે જેમ-જેમ સમજશે, તેમ-તેમ તેની શંકાનું સમાધાન થશે. જેમ-જેમ સમાધાન થશે, તેમ-તેમ એમાં અધિક રુચિ પેદા થશે. જેમ-જેમ રુચિ અધિક પેદા થશે, તેમ-તેમ ઊંડા ભાવો તેની સમજમાં આવશે અને પછી તે ભાવો તેનાં

આચરણમાં, ક્રિયાઓમાં અને વર્તનમાં આવવા લાગશે. આદરપૂર્વક આચરણ કરવાથી તે ગીતાની મૂર્તિ બની જશે, તેનું જીવન ગીતારૂપી બીબામાં ઢળી જશે અર્થાત્ તે હરતી-ફરતી ભગવદ્ગીતા બની જશે. તેને જોઈને લોકોને ગીતાની યાદ આવવા લાગશે; જેવી રીતે નિષાદરાજ ગુહને જોઈને માતાઓને અને બીજા લોકોને લખનલાલની યાદ આવે છે.^૧

‘જ્ઞાનયજ્ઞેન તેનાહમિષ્ટઃ સ્યામ્’ – યજ્ઞ બે પ્રકારના હોય છે – દ્રવ્યયજ્ઞ અને જ્ઞાનયજ્ઞ. જે યજ્ઞ પદાર્થો અને ક્રિયાઓની પ્રધાનતાથી કરવામાં આવે છે, તે ‘દ્રવ્યયજ્ઞ’ કહેવાય છે; અને ઉત્કંઠાથી કેવળ પોતાની આવશ્યક વાસ્તવિકતાને જાણવાને માટે જે પ્રશ્નો કરવામાં આવે છે, વિજ્ઞ પુરુષો દ્વારા તેમનું સમાધાન કરવામાં આવે છે, તેના પર ઊંડો વિચાર કરવામાં આવે છે, વિચારના અનુસાર પોતાની વાસ્તવિક સ્થિતિનો અનુભવ કરવામાં આવે છે તથા વાસ્તવિક તત્ત્વને જાણીને જ્ઞાત-જ્ઞાતવ્ય થઈ જાય છે, તે ‘જ્ઞાનયજ્ઞ’ કહેવાય છે. પરંતુ અહીં ભગવાન અર્જુનને કહે છે કે આપણા બન્નેના આ સંવાદનો કોઈ પાઠ કરશે તો હું તેના દ્વારા પણ જ્ઞાનયજ્ઞથી પૂજિત થઈ જઈશ. આમાં કારણ એ છે કે જેવી રીતે પ્રેમી ભક્તને કોઈ ભગવાનની વાત સંભળાવે, તેની યાદ અપાવે તો તે બહુ પ્રસન્ન થાય છે, તેવી જ રીતે કોઈ ગીતાનો પાઠ કરે, અભ્યાસ કરે તો ભગવાનને પોતાના અનન્ય ભક્તની, તેની ઉત્કંઠાપૂર્વક જિજ્ઞાસાની અને તેને આપેલા ઉપદેશની યાદ આવી જાય છે અને તેઓ બહુ પ્રસન્ન થાય છે તેમ જ તે પાઠ, અભ્યાસ વગેરેને જ્ઞાનયજ્ઞ માનીને તેનાથી પૂજિત થાય છે. કારણ કે પાઠ, અભ્યાસ વગેરે કરવાવાળાના હૃદયમાં તેના ભાવોના અનુસાર ભગવાનનું નિત્યજ્ઞાન વિશેષતાથી સ્ફુરિત થવા લાગે છે.

‘ઈતિ મે મતિઃ’ – આવું કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જ્યારે કોઈ ગીતાનો પાઠ કરે છે તો હું તેને સાંભળું છું; કેમકે હું બધી જગાએ રહું છું – ‘મયા તતમિદં સર્વમ્’ (ગીતા અ. ૮/૪) અને બધી જગાએ મારા કાન છે – ‘સર્વતઃ શ્રુતિમલ્લોકે’ (ગીતા અ. ૧૩/૧૪). આથી એ પાઠને સાંભળતાં જ મારા હૃદયમાં વિશેષતાથી જ્ઞાન, પ્રેમ, દયા વગેરેનો સમુદ્ર લહેરાવા લાગે છે અને ગીતોપદેશની યાદમાં મારી બુદ્ધિ તરબોળ થઈ જાય છે. તે પૂજન કરે છે – એવી વાત નથી, તે તો પાઠ કરે છે; પરંતુ હું તેનાથી પૂજિત થઈ જાઉં છું અર્થાત્ તેને જ્ઞાનયજ્ઞનું ફળ મળી જાય છે.

૧. જાનિ લખન સમ દેહિં અસીસા । જિઅહુ સુખી સય લાખ બરીસા ।

નિરખિ નિષાદુ નગર નર નારી । ભએ સુખી જનુ લખનુ નિહારી ॥ (માનસ ૨/૧૮૬/૩)

બીજો ભાવ એ છે કે ગીતાનો પાઠ કરનાર ઊંડા ભાવોમાં ન ઊતરે પરંતુ માત્ર પાઠ કરે, માત્ર યાદ કરે તોપણ તેનાથી મારા હૃદયમાં આ સમગ્ર સંવાદની (ઉત્કંઠાપૂર્વક કરવામાં આવેલા તારા પ્રશ્નોની અને મારા આપેલા ઊંડા વાસ્તવિક ઉત્તરોની) એક ઊંડી મધુર સ્મૃતિ વારંવાર આવવા લાગે છે. આ રીતે ગીતાનું અધ્યયન કરવાવાળો મારી બહુ ભારે સેવા કરે છે, એવું હું માનું છું.

વિદેશમાં કોઈ જગાએ એક જલસો થઈ રહ્યો હતો. તેમાં ઘણા બધા લોકો એકત્રિત થયા હતા. એક પાદરી તે જલસામાં એક છોકરાને લઈ આવ્યો. તે છોકરો પહેલાં નાટકમાં કામ કર્યા કરતો હતો. પાદરીએ તે છોકરાને દસ-પંદર મિનિટનું એક બહુ જ ઉત્તમ વ્યાખ્યાન શિખવાડ્યું. સાથે જ પદ્ધતિસર ઊઠવાનું, બેસવાનું, ઊભા થવાનું, આમ તેમ આવું આવું જોવું વગેરે વ્યાખ્યાનની કળા પણ શિખવાડી. વ્યાખ્યાનમાં બહુ ઊંચી કક્ષાના અંગ્રેજીનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. વ્યાખ્યાનનો વિષય પણ બહુ જ ગહન હતો. પાદરીએ વ્યાખ્યાન આપવાને માટે તે બાળકને સ્ટેજ પર ઊભો કરી દીધો. બાળક ઊભો થઈ ગયો અને ભારે મિજાજથી જમણી ડાબી બાજુ જોવા લાગ્યો. તે નાટકમાં રહેલો હતો, તેને બોલવાનું આવડતું જ હતું; આથી તે ગંભીરતાથી, જાણે અર્થોને સમજતો હોય તેવી મુદ્રામાં

એવું વિલક્ષણ બોલ્યો કે જેટલા સભ્યો બેઠા હતા, તે બધા પોતપોતાની ખુરશીઓ પર ઊછળવા લાગ્યા. સભ્યો એટલા પ્રસન્ન થયા કે વ્યાખ્યાન પૂરું થતાં જ તેઓ રૂપિયાનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યા. હવે તે બાળકને સભાની અંદર ને અંદર ફેરવવામાં આવ્યો. તેને બધા લોકો પોતપોતાના ખભા પર લેવા લાગ્યા, પરંતુ એ બાળકને એ ખબર જ ન હતી કે મેં શું કહ્યું છે! તે તો બિચારો વધારે ભણેલો-ગણેલો ન હોવાથી અંગ્રેજીના ભાવોને પણ પૂરા નહોતો સમજતો, પરંતુ સભાવાળા બધા જ લોકો સમજતા હતા. એવી જ રીતે કોઈ ગીતાનું અધ્યયન કરે છે, પાઠ કરે છે તો તે ભલેને તેના અર્થને અને ભાવોને ન સમજે, પરંતુ ભગવાન તો તેના અર્થને અને ભાવોને સમજે છે. એટલા માટે ભગવાન કહે છે કે હું તેના અધ્યયનરૂપી, પાઠરૂપી જ્ઞાનયજ્ઞથી પૂજિત થઈ જાઉં છું. સભામાં જેવી રીતે બાળકના વ્યાખ્યાનથી સભાપતિ તો ખુશ થયા જ, પરંતુ તેની સાથેસાથે સભાસદો પણ બહુ ખુશ થયા અને ઉત્સાહપૂર્વક બાળકનો આદર કરવા લાગ્યા, એવી જ રીતે ગીતાપાઠ કરવાવાળા દ્વારા ભગવાન જ્ઞાનયજ્ઞથી પૂજિત થાય છે તથા પોતે ત્યાં નિવાસ કરે છે, સાથે સાથે પ્રયાગ વગેરે તીર્થો, દેવતા, ઋષિ, યોગી, દિવ્ય નાગ, ગોપાલ, ગોપિકાઓ, નારદ, ઉદ્ધવ વગેરે પણ ત્યાં નિવાસ કરે છે.^૧

પરિશિષ્ટ ભાવ : ભગવાન જ્ઞાનયજ્ઞને દ્રવ્યમય યજ્ઞથી પણ શ્રેષ્ઠ માને છે — ‘શ્રેયાન્દ્રવ્યમયાદ્યજ્ઞાજ્ઞાનયજ્ઞઃ પરંતપ’ (ગીતા ૪/૩૩). જ્યારે ગીતાના અધ્યયનનું જ આટલું માહાત્મ્ય છે તો પછી તે પ્રમાણે આચરણ કરવામાં તો કહેવું જ શું?

— ■ —

સંબંધ — જે ગીતાનો પ્રચાર અને અધ્યયન પણ ન કરી શકે, તો તે શું કરે? આને માટે આગળના શ્લોકમાં ઉપાય બતાવે છે.

શ્રદ્ધાવાનનસૂયશ્ચ શૃણુયાદપિ યો નરઃ ।
સોઽપિ મુક્તઃ શુભાલ્લોકાન્પ્રાપ્નુયાત્પુણ્યકર્મણામ્ ॥ ૭૧ ॥

શ્રદ્ધાવાન્	= શ્રદ્ધાળુ	શૃણુયાત્, અપિ	= માત્ર શ્રવણ કરશે,	પુણ્યકર્મણામ્	= ઉત્તમ કર્મ કરનારાઓના
ચ	= અને	સઃ	= તે	શુભાન્	= શ્રેષ્ઠ
અનસૂયઃ	= દોષદૃષ્ટિ વિનાનો	અપિ	= પણ	લોકાન્	= લોકોને
યઃ	= જે	મુક્તઃ	= શરીર છૂટ્યા પછી	પ્રાપ્નુયાત્	= પ્રાપ્ત થશે.
નરઃ	= મનુષ્ય (આ ગીતાશાસ્ત્રનું)				

૧. ગીતાયાઃ પુસ્તકં યત્ર યત્ર પાઠઃ પ્રવર્તતે । તત્ર સર્વાણિ તીર્થાણિ પ્રયાગાદીણિ તત્ર વૈ ॥
સર્વે દેવાશ્ચ ઋષયો યોગિનઃ પન્નગાશ્ચ યે ।
ગોપાલા ગોપિકા વાપિ નારદોદ્ધવપાર્ષદૈઃ । સહાયો જાયતે શીઘ્રં યત્ર ગીતા પ્રવર્તતે ॥
યત્ર ગીતાવિચારશ્ચ પઠનં પાઠનં શ્રુતમ્ । તત્રાહં નિશ્ચિતં પૃથ્વી નિવસામિ સદૈવ હિ ॥

ટીકા — ‘શ્રદ્ધાવાનનસૂયશ્ચ... પુણ્યકર્મણામ્’ — ગીતાની વાતોને જેવી સાંભળી હોય તેને પ્રત્યક્ષથી પણ વધીને પૂજ્યભાવસહિત તેવી ને તેવી માની લેનારનું નામ ‘શ્રદ્ધાવાન’ છે, અને તે વાતોમાં ક્યાંય પણ કોઈ પણ વિષયમાં કિંચિત્માત્ર પણ ઊણપ ન જોનારનું નામ ‘અનસૂયઃ’ છે. એવો શ્રદ્ધાવાન અને દોષદષ્ટિથી રહિત મનુષ્ય ગીતાને કેવળ સાંભળી પણ લે, તો તે પણ સઘળાં પાપોથી મુક્ત થઈને પુણ્યાત્માઓના શુભ લોકોને પ્રાપ્ત કરી લે છે.

અહીં બે વાર ‘અપિ’ પદ આપવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જે ગીતાનો પ્રચાર કરે છે, અધ્યયન કરે છે, તેને માટે તો કહેવું જ શું છે! પરંતુ જે માત્ર શ્રવણ કરે છે, તે મનુષ્ય પણ પાપોથી છૂટીને શુભ લોકોને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.

મનુષ્યની વાણીમાં પ્રાયઃ ભ્રમ, પ્રમાદ, કામના અને કરણાપાટવ — આ ચાર દોષો હોય છે.^૧ આથી મનુષ્યની વાણી સર્વથા નિર્ભ્રાન્ત (બ્રાન્તિરહિત) નથી હોઈ શકતી. પરંતુ ભગવાનની દિવ્ય વાણીમાં આ ચારેયમાંથી કોઈ પણ દોષ નથી રહી શકતો; કેમકે ભગવાન નિર્દોષતાની પરાવધિ છે અર્થાત્ ભગવાનથી વધીને નિર્દોષતા કોઈનામાં કદી હોતી જ નથી. એટલા માટે ભગવાનનાં વચનોમાં કોઈ પ્રકારના સંશયની સંભાવના જ નથી. આથી ગીતા સાંભળવાવાળાને કોઈ વિષય સમજમાં ઓછો આવે, વિચાર દ્વારા કોઈ વાત ન રુચે, તો સમજવું જોઈએ કે આ વિષયને સમજવામાં મારી બુદ્ધિની ઊણપ છે, હું સમજી નથી શકતો — આ ભાવને દૃઢતાથી ધારણ કરવાથી અસૂયા દોષ દૂર થાય છે. ભગવાનમાં અત્યધિક શ્રદ્ધા-વિશ્વાસપૂર્વક ભક્તિ થતાં અસૂયા દોષ નથી રહેતો.

ચૈતન્ય મહાપ્રભુનો એક ભક્ત હતો. તે રોજ ગીતાનો પાઠ કરતા કરતા મગ્ન થઈ જતો હતો, ગદ્ગદ થઈ જતો હતો અને રડવા લાગતો હતો. તે શુદ્ધ પાઠ નહોતો કરતો. તેના પાઠમાં અશુદ્ધિઓ આવતી હતી. તેને વિષે કોઈકે

ચૈતન્ય મહાપ્રભુને ફરિયાદ કરી કે ‘જુઓ પ્રભુ! તે ભારે પાખંડ કરે છે; પાઠ તો શુદ્ધ કરતો નથી અને રડતો રહે છે.’ ચૈતન્ય મહાપ્રભુએ તેને પોતાની પાસે બોલાવીને પૂછ્યું — ‘તમે ગીતાનો પાઠ કરો છો, તો શું તેનો અર્થ જાણો છો!’ તેણે કહ્યું ‘નહિ પ્રભુ!’ ફરીથી પૂછ્યું — ‘તો પછી તમે રડો છો શા માટે?’ તેણે કહ્યું — ‘હું જ્યારે ‘અર્જુન ઉવાચ’ વાંચું છું તો અર્જુન ભગવાનને પૂછી રહ્યા છે — એવું મને પ્રત્યક્ષ દેખાય છે અને જ્યારે હું ‘શ્રીભગવાનુવાચ’ વાંચું છું, તો ભગવાન અર્જુનના પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપી રહ્યા છે — એવું મને પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. આ રીતે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનનો આપસમાં સંવાદ થઈ રહ્યો છે — એવું પ્રત્યક્ષ દેખાય છે; પરંતુ અર્જુન શું પૂછે છે અને ભગવાન શું ઉત્તર આપે છે, એ મારી સમજમાં નથી આવતું. હું તો એ બન્નેનાં દર્શન કરી-કરીને રાજી થાઉં છું.’ તેની એવી શ્રદ્ધાભક્તિ જોઈને ચૈતન્ય મહાપ્રભુ બહુ જ પ્રસન્ન થયા. આ પ્રકારની શ્રદ્ધાભક્તિવાળો મનુષ્ય ગીતાને કેવળ સાંભળી પણ લે, તો તેની મુક્તિમાં કોઈ સંદેહ નથી રહેતો. તે સઘળાં પાપોથી મુક્ત થઈને પુણ્યકારીઓના શુભ લોકોને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.

‘અહીં ‘પુણ્યકર્મણામ્’ પદથી સકામભાવપૂર્વક યજ્ઞ, અનુષ્ઠાન વગેરે પુણ્યકર્મો કરવાવાળાઓને નહિ લેવા જોઈએ; કેમકે ભગવાને તેમને ઊંચા નથી માન્યા, પરંતુ તેમના માટે કહ્યું છે કે તેઓ વારંવાર આવાગમનને પ્રાપ્ત થાય છે (ગીતા અ. ૯/૨૧). અહીં તે પુણ્યકર્મ ભક્તોને લેવા જોઈએ, જેઓને ભગવાનના પ્રેમ, દર્શન વગેરેની પ્રાપ્તિ થાય છે. એવા પુણ્યકર્મ ભક્તોને પોતપોતાના ઈષ્ટના અનુસાર વૈકુંઠ, સાકેત, ગોલોક, કૈલાસ વગેરે જે દિવ્ય લોકોની પ્રાપ્તિ થાય છે, અસૂયાદોષ-રહિત શ્રદ્ધાવાન પુરુષને ગીતા સાંભળવા માત્રથી તે લોકોની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ‘શુભાલ્લોકાન્પ્રાપ્નુયાત્પુણ્યકર્મણામ્’ — શ્રદ્ધા-ભક્તિના ભાવાર્થ (સારાંશ) સાથે ગીતા સાંભળવાથી શ્રોતાઓમાં ભાવની અભિવૃદ્ધિ થાય છે અને તેને કારણે શ્રોતાનો સ્વર્ગાદિ લોકો ઉપરાંત ભગવલ્લોક સુધી અધિકાર થઈ જાય છે અર્થાત્ વધારે શ્રદ્ધાભક્તિ હશે તો તે ભગવાનના ધામને પ્રાપ્ત થઈ જશે અને શ્રદ્ધા ઓછી હશે તો તે બીજા લોકોને પ્રાપ્ત થશે.

ગીતાના અધ્યયન અને શ્રવણની તો વાત જ શી કરવી, ગીતાજી ઘરમાં રાખવામાત્રનું પણ મોટું માહાત્મ્ય

૧. (૧) વક્તા જે વિષયનું પ્રતિપાદન કરે છે, તે વિષયમાં તે બિલકુલ નિઃસંદેહ ન હોય, એને ‘ભ્રમ’ કહે છે. (૨) વક્તા વિવેચનમાં આજસ, ઉપેક્ષા, ઉદાસીનતા, તત્પરતાની ઊણપ, લોકો સમજે કે ન સમજે — તેની દરકાર રાખતો નથી, આને ‘પ્રમાદ’ કહે છે; (૩) વક્તાની રૂપિયા-પૈસા, માનબડાઈ, આદરસત્કાર, સુખ-આરામ વગેરે લૌકિક-પારલૌકિક કંઈ પણ પામવાની ઈચ્છા છે, આને ‘લિપ્સા’ કહે છે; અને (૪) વક્તા જે ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ વાણી વગેરેથી પોતાના ભાવ પ્રગટ કરે છે, તે કરણોમાં પટુતા, કુશળતા નથી અને તે શ્રોતાની ભાષા, ભાવ અને યોગ્યતાને નથી જાણતો, આને ‘કરણાપાટવ’ કહે છે.

છે! એક ચોકીદાર હતો તે રાતના સમયે ક્યાંકથી પોતાના ઘરે આવી રહ્યો હતો. રસ્તામાં તેણે ચંદ્રમાના પ્રકાશમાં એક વૃક્ષ નીચે એક સુંદર સ્ત્રી જોઈ. તેણે તે સ્ત્રી સાથે વાતચીત કરી તો તે સ્ત્રીએ કહ્યું — હું તારી સાથે આવું? ચોકીદારે કહ્યું, 'હા, આવી જા. ચોકીદારના આ પ્રમાણે કહેવાથી તે સ્ત્રી, જે ખરેખર ચુડેલ હતી, તેની પાછળ આવી ગઈ. હવે તે રાતના રોજ તે ચોકીદાર પાસે આવતી, તેની સાથે સૂઈ જતી. આ પ્રમાણે તે ચુડેલ પેલા ચોકીદારનું શોષણ કરવા લાગી અર્થાત્ તેનું લોહી ચૂસીને તેની શક્તિ ક્ષીણ કરવા લાગી. એક વાર રાત્રે તે બન્ને સૂઈ ગયા, પરંતુ બત્તી ચાલુ રહી ગઈ, ત્યારે ચોકીદારે તેને કહ્યું, તું બત્તી બંધ કરી દે. તેણે સૂતાં સૂતાં હાથ લાંબો કરીને બત્તી બંધ કરી દીધી. હવે ચોકીદારને ખબર પડી કે આ કોઈ સામાન્ય સ્ત્રી નથી. આ તો ચુડેલ છે! તે બહુ ગભરાઈ ગયો. ચુડેલે તેને ધમકી આપી કે જો તું કોઈને મારા સંબંધમાં કાંઈ કહીશ તો હું તને મારી નાખીશ. આ પ્રમાણે તે રોજ રાત્રે આવતી અને સવારે ચાલી જતી. ચોકીદારનું શરીર રોજે રોજ સુકાતું જતું હતું. લોકો તેને પૂછતા કે, ભાઈ! તમે આટલા દુબળા કેમ થઈ રહ્યા છો? શી વાત છે, કહો તો ખરા! પરંતુ ચુડેલની બીકને લીધે તે કોઈને કાંઈ કહેતો ન હતો. એક દિવસ તે દુકાનમાં દવા લેવા ગયો. દુકાનદારે દવાની પડીકી બાંધી આપી. ચોકીદાર તે પડીકી ખીસ્સામાં મૂકી ઘેર આવ્યો. રાત્રે જ્યારે તે ચુડેલ આવી, ત્યારે તે દૂરથી જ ઊભી ઊભી બોલી કે, તારા ખીસ્સામાં જે પડીકી છે, તેને કાઢીને ફેંકી દે. ચોકીદારને ખાતરી થઈ કે જરૂર આ પડીકીમાં કાંઈક કરામત છે, ત્યારે તો આજે આ ચુડેલ મારી પાસે આવતી નથી! ચોકીદારે તેને કહ્યું કે હું પડીકી નહીં ફેંકું. ચુડેલે ખૂબ કહ્યું પરંતુ ચોકીદારે તેની વાત માની નહિ. જ્યારે ચુડેલનો તેના પર વશ ન ચાલ્યો ત્યારે તે ચાલી ગઈ. તેના ગયા પછી ચોકીદારે તે પડીકી ખોલીને જોયું તો તેમાં ગીતાજીનું એક ફાટેલું પત્તું હતું! આ પ્રમાણે ગીતાજીનો પ્રભાવ જોઈને તે ચોકીદાર કાયમ તેની પાસે ગીતાજી રાખવા લાગ્યો. તે ચુડેલ ફરી ક્યારેય તેની પાસે આવી નહીં.

—■—

સંબંધ — પૂર્વશ્લોકમાં ગીતા સાંભળવાનું માહાત્મ્ય બતાવીને હવે અર્જુનની શી સ્થિતિ છે, શી દશા છે, વગેરે સર્વ કંઈ જાણતા હોવા છતાં પણ ભગવાન શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાશ્રવણના માહાત્મ્યને બધાની સમક્ષ પ્રગટ કરવાના ઉદ્દેશ્યથી આગળના શ્લોકમાં અર્જુનને પ્રશ્ન કરે છે.

કચ્ચિદેતચ્છુતં પાર્થ ત્વયૈકાગ્રેણ ચેતસા ।

કચ્ચિદજ્ઞાનસમ્મોહઃ પ્રનષ્ટસ્તે ધનઞ્જય ॥ ૭૨ ॥

પાર્થ	= હે પૃથાનંદન!	એતત્	= આ ગીતાશાસ્ત્રને	તે	= તારો
કચ્ચિત્	= શું	શ્રુતમ્	= સાંભળ્યું (અને)	અજ્ઞાનસમ્મોહઃ	= અજ્ઞાનમાંથી
ત્વયા	= તૈ	ધનઞ્જય	= હે ધનંજય!		ઊપજેલો મોહ
એકાગ્રેણ, ચેતસા	= એકાગ્ર ચિત્તે	કચ્ચિત્	= શું	પ્રનષ્ટઃ	= નાશ પામ્યો?

ટીકા — ‘કચ્ચિદેતચ્છુતં પાર્થ ત્વયૈકાગ્રેણ ચેતસા’ — ‘એતત્’ શબ્દ અત્યંત સમીપનો વાચક હોય છે અને અહીં અત્યંત સમીપ ઈકોતેરમા શ્લોક છે. અગાજ્યોસિત્તેરમા-સિત્તેરમા શ્લોકોમાં જે ગીતાનો પ્રચાર અને અધ્યયન કરવાવાળાનો મહિમા કહ્યો છે, તે પ્રચાર અને અધ્યયનનો તો અર્જુનની સમક્ષ કોઈ પ્રશ્ન જ ન હતો. એટલા માટે પાછળના (ઈકોતેરમા) શ્લોકનું લક્ષ્ય કરીને ભગવાન અર્જુનને કહે છે કે ‘મનુષ્ય શ્રદ્ધાપૂર્વક અને દોષદષ્ટિરહિત થઈને ગીતા સાંભળે’ — આ વાત તે ધ્યાનપૂર્વક સાંભળી કે નહિ? અર્થાત્ તે શ્રદ્ધાપૂર્વક અને દોષદષ્ટિરહિત થઈને ગીતા સાંભળી કે નહિ?

‘એકાગ્રેણ ચેતસા’ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ગીતામાં

પણ જે અત્યંત ગોપનીય રહસ્યને આ પહેલાં ચોસઠમા શ્લોકમાં કહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી, સડસઠમાં શ્લોકમાં ‘ઈદં તે નાતપસ્કાય’ કહીને નિષેધ કર્યો અને મારાં વચનોમાં જેને મેં પરમ વચન કહ્યું, તે સર્વગુહ્યતમ શરણાગતિની વાત (અ. ૧૮/૬૬)ને તે ધ્યાનપૂર્વક સાંભળી કે નહિ? તેના પર વિચાર કર્યો કે નહિ?

‘કચ્ચિદજ્ઞાનસમ્મોહઃ પ્રનષ્ટસ્તે ધનંજય’ — ભગવાન બીજો પ્રશ્ન કરે છે કે તારો અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલો મોહ નષ્ટ થયો કે નહિ? જો મોહ નષ્ટ થઈ ગયો હોય તો તે મારો ઉપદેશ સાંભળી લીધો છે અને જો મોહ નષ્ટ નથી થયો તો તે મારો આ રહસ્યમય ઉપદેશ એકાગ્રતાથી

સાંભળ્યો જ નથી; કેમકે આ એકદમ પાકો નિયમ છે કે જે દોષદષ્ટિરહિત થઈને શ્રદ્ધાપૂર્વક ગીતાના ઉપદેશને સાંભળે છે, તેનો મોહ નષ્ટ થઈ જ જાય છે.

‘પાર્થ’ સંબોધન આપીને ભગવાન આત્મીયતાથી બહુ જ પ્રેમથી પૂછી રહ્યા છે કે તારો મોહ નષ્ટ થયો કે નહિ? પહેલા અધ્યાયના પચીસમા શ્લોકમાં પણ ભગવાને અર્જુનને સાંભળવા માટે તત્પર થવા ‘પાર્થ’ સંબોધન કરીને સહુથી પહેલાં બોલવાનો આરંભ કર્યો અને કહ્યું કે હે પાર્થ! યુદ્ધને માટે એકઠા થયેલા આ કુટુંબીઓને જોઈ લે. આવું કહેવાનું તાત્પર્ય એ હતું કે અર્જુનના અંતઃકરણમાં છુપાયેલો જે

કૌટુંબિક મોહ છે, તે જાગ્રત થઈ જાય અને તે મોહથી છૂટવાને માટે તેને તાલાવેલી થઈ જાય, જેનાથી તે કેવળ મારી સંમુખ થઈને સાંભળવા માટે તત્પર થઈ જાય. હવે અહીં તે જ મોહ દૂર થવાની વાતનો ઉપસંહાર કરતાં ભગવાન ‘પાર્થ’ સંબોધન કરે છે.

‘ધનંજય’ સંબોધન કરીને ભગવાન કહે છે કે તું લૌકિક ધનને લીધે ધનંજય (રાજાઓના ધનને જીતવાવાળો) બન્યો છે. હવે આ વાસ્તવિક તત્ત્વરૂપી ધનને પ્રાપ્ત કરીને પોતાના મોહનો નાશ કરી લે અને સાચા અર્થમાં ‘ધનંજય’ બની જા.

સંબંધ — પૂર્વશ્લોકમાં ભગવાને જે પ્રશ્ન કર્યો હતો, તેનો ઉત્તર અર્જુન આગળના શ્લોકમાં આપે છે.

અર્જુન ઉવાચ

નષ્ટો મોહઃ સ્મૃતિર્લબ્ધા ત્વત્પ્રસાદાન્મયાચ્યુત ।

સ્થિતોઽસ્મિ ગતસન્દેહઃ કરિષ્યે વચનં તવ ॥ ૭૩ ॥

અર્જુન બોલ્યા—

અચ્યુત	= હે અચ્યુત!	મયા	= મેં	સ્થિતઃ	= સ્થિત
ત્વત્પ્રસાદાત્	= આપની કૃપાથી (મારો)	સ્મૃતિઃ	= સ્મૃતિ	અસ્મિ	= હું;
મોહઃ	= મોહ	લબ્ધા	= પ્રાપ્ત કરી લીધી છે, (હવે હું)		(હવે હું)
નષ્ટઃ	= નષ્ટ થઈ ગયો છે (અને)	ગતસન્દેહઃ	= (હું) સંશયરહિત થઈને	તવ	= આપની
				વચનમ્	= આજ્ઞાનું
				કરિષ્યે	= પાલન કરીશ.

ટીકા — ‘નષ્ટો મોહઃ સ્મૃતિર્લબ્ધા ત્વત્પ્રસાદાન્મયાચ્યુત’ — અર્જુને અહીં ભગવાનને માટે ‘અચ્યુત’ સંબોધનનો પ્રયોગ કર્યો છે. આનું તાત્પર્ય એ છે કે જીવ તો ચ્યુત થઈ જાય છે અર્થાત્ પોતાના સ્વરૂપથી વિમુખ થઈ જાય છે અર્થાત્ પોતાના પતન તરફ ચાલ્યો જાય છે; પરંતુ ભગવાન કદી પણ ચ્યુત નથી થતા. તેઓ સદા એકરસ રહે છે. આ જ વાતને સ્પષ્ટ કરવા માટે ગીતામાં અર્જુને કુલ ત્રણ વાર ‘અચ્યુત’ સંબોધન કર્યું છે. પહેલી વાર (ગીતા અ. ૧/૨૧માં) ‘અચ્યુત’ સંબોધનથી અર્જુને ભગવાનને કહ્યું કે બન્ને સેનાઓની વચમાં મારો રથ ઊભો કરો. એવી આજ્ઞા આપવા છતાં પણ ભગવાનમાં કોઈ ફરક ના પડ્યો. બીજી વાર (અ. ૧૧/૪૨માં) આ સંબોધનથી અર્જુને ભગવાનના વિશ્વરૂપની સ્તુતિપ્રાર્થના કરી, તો ભગવાનમાં કોઈ ફરક ના પડ્યો. અંતિમ વાર અહીં (અ. ૧૮/૭૩માં) આ સંબોધનથી અર્જુન સંદેહરહિત થઈને કહે છે કે હવે હું આપની આજ્ઞાનું પાલન કરીશ,

તો ભગવાનમાં કોઈ ફરક ના પડ્યો. તાત્પર્ય એ થયું કે અર્જુનની તો આદિ, મધ્ય અને અંતમાં ત્રણ પ્રકારની અવસ્થાઓ થઈ, પરંતુ ભગવાનની આદિ, મધ્ય અને અંતમાં એક જ અવસ્થા રહી અર્થાત્ તેઓ એકરસ જ બની રહ્યા.

બીજા અધ્યાયમાં અર્જુને ‘શિષ્યસ્તેઽહં શાધિ માં ત્વાં પ્રપન્નમ્’ (અ. ૨/૭) કહીને ભગવાનની શરણાગતિનો સ્વીકાર કર્યો હતો. આ શ્લોકમાં એ શરણાગતિની પૂર્ણતા છે.

દસમા અધ્યાયને અંતે ભગવાને અર્જુનને એમ કહ્યું કે, ‘તારે બહુ જ જાણવાની શી જરૂરિયાત છે. હું સકળ સંસારને એક અંશમાં વ્યાપ્ત કરીને રહેલો છું!’ આ વાતને સાંભળતાં જ અર્જુનના મનમાં એક વિશેષ ભાવ પેદા થયો કે ભગવાન કેટલા વિલક્ષણ છે! ભગવાનની વિલક્ષણતાની તરફ લક્ષ્ય જવાથી અર્જુનને એક પ્રકાશ મળ્યો. એ પ્રકાશની પ્રસન્નતામાં અર્જુનને મુખેથી આ વાત નીકળી પડી કે ‘મારો મોહ ચાલ્યો ગયો’ — ‘મોહોઽયં વિગતો મમ’ (અ.

૧૧/૧). પરંતુ ભગવાનના વિરાટરૂપના દર્શન કરીને જ્યારે અર્જુનના હૃદયમાં ભયને કારણે ગભરાટ પેદા થઈ ગયો, ત્યારે ભગવાને કહ્યું કે આ તારો મૂઢભાવ છે, તું વ્યથિત અને મોહિત ન થા — ‘મા તે વ્યથા મા ચ વિમૂઢભાવઃ’ (અ. ૧૧/૪૮). આનાથી સિદ્ધ થાય છે કે અર્જુનનો મોહ ત્યારે નષ્ટ નહોતો થયો. હવે અહીં સર્વજ્ઞ ભગવાનના પૂછવાથી અર્જુન કહી રહ્યા છે કે મારો મોહ નષ્ટ થઈ ગયો છે અને મને તત્ત્વની અનાદિ સ્મૃતિ પ્રાપ્ત થઈ ગઈ છે — ‘નષ્ટો મોહઃ સ્મૃતિર્લબ્ધા’.^૧

અંતઃકરણની સ્મૃતિ અને તત્ત્વની સ્મૃતિમાં મોટું અંતર છે. પ્રમાણથી પ્રમેયનું જ્ઞાન થાય છે.^૨ પરંતુ પરમાત્મતત્ત્વ અપ્રમેય છે. આથી પરમાત્મા પ્રમાણથી વ્યાપ્ત વ્યાપવા યોગ્ય) નથી થઈ શકતા અર્થાત્ પરમાત્મા પ્રમાણની અંતર્ગત આવવાવાળું તત્ત્વ નથી. પરંતુ સંસાર સઘળે-સઘળો પ્રમાણની અંતર્ગત આવવાવાળો છે અને પ્રમાણ પ્રમાતાની અંતર્ગત આવવાવાળું છે.^૩

પ્રમાતા એક હોય છે અને પ્રમાણ અનેક હોય છે. પ્રમાણોની બાબતમાં કેટલાક પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમ — આ ત્રણ મુખ્ય પ્રમાણ માને છે; કેટલાક પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન અને શબ્દ — આ ચાર પ્રમાણ માને છે, અને કેટલાક આ ચારેયના ઉપરાંત અર્થાપત્તિ, અનુપલબ્ધિ અને ઐતિહ્ય — આ ત્રણ પ્રમાણ વધારાનાં પણ માને છે. આ રીતે પ્રમાણોના માનવામાં અનેક મતભેદ છે; પરંતુ પ્રમાતાના વિષયમાં કોઈનો કોઈ મતભેદ નથી. આ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન વગેરે પ્રમાણ વૃત્તિરૂપ હોય છે; પરંતુ પ્રમાતા વૃત્તિરૂપ નથી હોતો, તે તો પોતે અનુભવરૂપે હોય છે.

હવે આ ‘સ્મૃતિ’ શબ્દની જ્યાં વ્યાખ્યા કરવામાં આવી

છે, ત્યાં તેનાં આ લક્ષણો બતાવ્યાં છે —

(૧) અનુભૂતવિષયાસમ્પ્રમોષઃ સ્મૃતિઃ । (યોગદર્શન ૧/૧૧)

‘અનુભૂત વિષયનું ન છુપાવું અર્થાત્ પ્રગટ થઈ જવું એ સ્મૃતિ છે.’

(૨) ‘સંસ્કારમાત્રજન્યં જ્ઞાનં સ્મૃતિઃ । (તર્કસંગ્રહ)

‘સંસ્કારમાત્રથી જન્મેલું હોય અને જ્ઞાન હોય, તેને સ્મૃતિ કહે છે.’

આ સ્મૃતિ અંતઃકરણની એક ‘વૃત્તિ’ છે. આ વૃત્તિ પ્રમાણ, વિપર્યય (મિથ્યાજ્ઞાન), વિકલ્પ, નિદ્રા અને સ્મૃતિ-પાંચ પ્રકારની હોય છે, તથા દરેક પ્રકારની વૃત્તિના બે ભેદ હોય છે — ક્ષિલ્બ અને અક્ષિલ્બ. સંસારની વૃત્તિરૂપ સ્મૃતિ ‘ક્ષિલ્બ’ હોય છે અર્થાત્ બંધનકારક હોય છે, અને ભગવત્સંબંધી વૃત્તિરૂપ સ્મૃતિ ‘અક્ષિલ્બ’ હોય છે અર્થાત્ ક્લેશને દૂર કરવાવાળી હોય છે. આ બધી વૃત્તિઓનું કારણ ‘અવિદ્યા’ છે. પરંતુ પરમાત્મા અવિદ્યાથી રહિત છે. એટલા માટે પરમાત્માની સ્મૃતિ ‘સ્વયં’થી જ થાય છે, વૃત્તિ કે કરણથી નહિ. જ્યારે પરમાત્માની સ્મૃતિ જાગ્રત થાય છે, તો પછી તેની કદી વિસ્મૃતિ નથી થતી, જ્યારે અંતઃકરણની વૃત્તિમાં સ્મૃતિ અને વિસ્મૃતિ — બન્ને થાય છે.

પરમાત્મતત્ત્વની વિસ્મૃતિ કે ભૂલ તો અસત સંસારને સત્તા અને મહત્તા આપવાથી જ થઈ છે. આ વિસ્મૃતિ અનાદિકાળથી છે. અનાદિકાળથી થવા છતાં પણ તેનો અંત થઈ જાય છે. જ્યારે તેનો અંત થઈ જાય છે અને પોતાના સ્વરૂપની સ્મૃતિ જાગ્રત થાય છે, ત્યારે તેને ‘સ્મૃતિર્લબ્ધા’ કહે છે અર્થાત્ અસતના સંબંધને કારણે જે સ્મૃતિ સુષુપ્તિરૂપે હતી, તે જાગ્રત થઈ ગઈ. જેવી રીતે એક આદમી સૂતેલો

૧. અહીં અર્જુનનો સાંસારિક (ગીતા અ. ૨/૫૨) અને શાસ્ત્રીય (ગીતા ૨/૫૩) — બન્ને પ્રકારનો મોહ નષ્ટ થયો છે.
૨. આપણને જે સંસારનું જ્ઞાન થાય છે, તે પ્રત્યક્ષ વગેરે પ્રમાણો દ્વારા જ થાય છે; કેમકે સંસાર વિવેક-વિચારનો વિષય છે. પરંતુ જે વિવેક-વિચારનું વિષય નથી, પરંતુ વિવેક-વિચારનું પ્રકાશક છે, તેને વિવેક-વિચાર દ્વારા નથી જાણી શકતા. કારણ કે જે વસ્તુ પ્રકાશ્ય હોય છે, તે પ્રકાશકને પ્રકાશિત કરવામાં અસમર્થ હોય છે. એટલા માટે જે બધાનું પ્રકાશક અને આશ્રય છે, તે પરમાત્મતત્ત્વ શ્રદ્ધા-વિશ્વાસનો વિષય છે, વિચારનો નહિ.

જે લોકોની શાસ્ત્રો પર શ્રદ્ધા હોય છે, તેઓ શાસ્ત્રોથી પરમાત્માને માની લે છે અથવા જેઓની તત્ત્વજ્ઞ જીવનમુક્ત અનુભવી ભગવત્પ્રેમી સંત-મહાપુરુષો પર શ્રદ્ધા હોય છે, તેઓ તેમનાં વચનોથી પરમાત્માને માની લે છે, સ્વીકાર કરી લે છે. આમાં તેઓનું અંતઃકરણ અને ઈન્દ્રિયો પ્રમાણ નથી. આમાં તો શાસ્ત્ર અને સંત-મહાપુરુષો જ પ્રમાણ છે. જેઓ શ્રદ્ધાળુ અને આસ્તિક છે, તેઓને માટે તો શાસ્ત્ર અને સંત-મહાપુરુષો પ્રમાણ થઈ શકે છે, પરંતુ જેઓ અશ્રદ્ધાળુ અને નાસ્તિક છે, તેઓને માટે શાસ્ત્ર અને સંત-મહાપુરુષો પ્રમાણ નથી થઈ શકતા. તાત્પર્ય એ થયું કે ઈન્દ્રિયો અને અંતઃકરણનો જે વિષય છે, તે તો પ્રત્યક્ષપ્રમાણ છે અને અનુમાન વગેરે જે પ્રમાણો છે, તેઓ પ્રત્યક્ષમૂલક યુક્તિપ્રમાણો છે. પરંતુ સંત-મહાપુરુષો અને શાસ્ત્રપ્રમાણમાં તો કેવળ શ્રદ્ધા જ મુખ્ય કારણ હોય છે.

૩. જેના દ્વારા જાણવામાં આવે છે, તે ‘પ્રમાણ’ હોય છે; જેનું જ્ઞાન થાય છે તે ‘પ્રમેય’ હોય છે અને જે જાણવાવાળો છે તે ‘પ્રમાતા’ હોય છે અર્થાત્ ઈન્દ્રિયો તેમ જ અંતઃકરણ ‘પ્રમાણ’ છે, સંસાર ‘પ્રમેય’ છે અને સ્વયં (ચેતન) ‘પ્રમાતા’ છે.

હોય અને એક મડદું પડ્યું હોય — આ બન્નેમાં મહાન અંતર છે, તેવી જ રીતે અંતઃકરણની સ્મૃતિ-વિસ્મૃતિ બન્નેય મડદાની જેમ જડ છે, પરંતુ સ્વરૂપની સ્મૃતિ સુખ છે, જડ નહિ. કેવળ જડનો આદર કરવાથી સૂતેલાની જેમ ઉપરથી તે સ્મૃતિ લુપ્ત રહે છે અર્થાત્ આવૃત્ત રહે છે. તે આવરણ ન રહેતાં તે સ્મૃતિનું પ્રાગટ્ય થઈ જાય છે તો તેને ‘સ્મૃતિર્લબ્ધા’ કહે છે અર્થાત્ પહેલેથી જે તત્ત્વ મોજૂદ છે, તેનું પ્રગટ થવું ‘સ્મૃતિ’ છે, અને આવરણ હઠવાનું નામ ‘લબ્ધા’ છે.

સાધકોની રુચિના અનુસાર તે જ સ્મૃતિના ત્રણ ભેદ થઈ જાય છે — (૧) કર્મયોગ અર્થાત્ નિષ્કામભાવની સ્મૃતિ, (૨) જ્ઞાનયોગ અર્થાત્ પોતાના સ્વરૂપની સ્મૃતિ અને (૩) ભક્તિયોગ અર્થાત્ ભગવાનના સંબંધની સ્મૃતિ. આ રીતે આ ત્રણે યોગોની સ્મૃતિ જાગ્રત થઈ જાય છે; કેમકે આ ત્રણે યોગો સ્વતઃસિદ્ધ અને નિત્ય છે. આ ત્રણે યોગો જ્યારે વૃત્તિનો વિષય હોય છે, ત્યારે તે સાધન કહેવાય છે; પરંતુ સ્વરૂપથી આ ત્રણે નિત્ય છે. એટલા માટે નિત્યની પ્રાપ્તિને સ્મૃતિ કહે છે. તાત્પર્ય એ થયું કે આ સાધનોની વિસ્મૃતિ થઈ છે, અભાવ નથી થયો.

અસત સંસારના પદાર્થોને આદર આપવાથી અર્થાત્ તેમને સત્તા અને મહત્તા આપવાથી જ રાગ પેદા થયો — આ ‘કર્મયોગ’ની વિસ્મૃતિ (આવરણ) છે. અસત પદાર્થોના સંબંધથી પોતાના સ્વરૂપની વિમુખતા થઈ અર્થાત્ અજ્ઞાન થયું — આ ‘જ્ઞાનયોગની’ વિસ્મૃતિ છે. પોતાનું સ્વરૂપ સાક્ષાત્ પરમાત્માનો અંશ છે. એ પરમાત્માથી વિમુખ થઈને સંસારની સંમુખ થઈ ગયો, જેનાથી સંસારમાં આસક્તિ થઈ ગઈ. એ આસક્તિથી પ્રેમ ઢંકાઈ ગયો — આ ‘ભક્તિયોગ’ની વિસ્મૃતિ છે.

સ્વરૂપની વિસ્મૃતિ અર્થાત્ વિમુખતાનો નાશ થવો એ અહીં ‘સ્મૃતિ’ છે. એ સ્મૃતિનું પ્રાપ્ત થવું તે અપ્રાપ્તનું પ્રાપ્ત થવું નથી, પરંતુ નિત્યપ્રાપ્તનું પ્રાપ્ત થવું છે. નિત્યસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થયા પછી તેની વિસ્મૃતિ થવાનો સંભવ નથી; કેમકે સ્વરૂપમાં કદી પરિવર્તન થયું નથી. તે સદા નિર્વિકાર અને એકરસ રહે છે. પરંતુ વૃત્તિરૂપ સ્મૃતિની વિસ્મૃતિ થઈ શકે છે; કેમકે તે પ્રકૃતિનું કાર્ય હોવાથી પરિવર્તનશીલ છે.

આ બધાનું તાત્પર્ય એ થયું કે સંસાર તથા શરીરની સાથે પોતાના સ્વરૂપને સંલગ્ન સમજવું એ ‘વિસ્મૃતિ’ છે અને સંસાર તથા શરીરથી અલગ થઈને પોતાના સ્વરૂપનો અનુભવ કરવો એ ‘સ્મૃતિ’ છે. પોતાના સ્વરૂપની સ્મૃતિ પોતાની જાતથી થાય છે. તેમાં કરણ વગેરેની અપેક્ષા નથી

હોતી; જેમકે — મનુષ્યને પોતાના હોવાપણાનું જે જ્ઞાન થાય છે, તેમાં કોઈ પ્રમાણની આવશ્યકતા નથી હોતી. જેમાં કરણ વગેરેની અપેક્ષા હોય છે, તે સ્મૃતિ અંતઃકરણની એક વૃત્તિ જ છે.

સ્મૃતિ તત્કાળ પ્રાપ્ત થાય છે. તેની પ્રાપ્તિમાં વિલંબ અથવા પરિશ્રમ નથી. કર્ણ કુંતીના પુત્ર હતા. પરંતુ જન્મતાં જ જ્યારે કુંતીએ તેમનો ત્યાગ કરી દીધો, ત્યારે અધિરથ નામના સૂતની પત્ની રાધાએ તેમનું પાલન-પોષણ કર્યું. આનાથી તેઓ રાધાને જ પોતાની મા માનવા લાગ્યા. જ્યારે સૂર્યદેવ પાસેથી તેમને આ ખબર પડી કે વાસ્તવમાં મારી મા કુંતી છે, ત્યારે તેમને સ્મૃતિ પ્રાપ્ત થઈ ગઈ. હવે ‘હું કુંતીનો પુત્ર છું’ — એવી સ્મૃતિ પ્રાપ્ત થવામાં કેટલો સમય લાગ્યો? કેટલો પરિશ્રમ કે અભ્યાસ કરવો પડ્યો? કેટલું જોર આવ્યું? પહેલાં એ બાજુ લક્ષ્ય ન હતું. હવે એ બાજુ લક્ષ્ય થઈ ગયું — કેવળ આટલી જ વાત છે.

સ્વરૂપ નિષ્કામ છે, શુદ્ધ-બુદ્ધ-મુક્ત છે અને ભગવાનનું છે. સ્વરૂપની વિસ્મૃતિ અર્થાત્ વિમુખતાથી જ જીવ સકામ, બદ્ધ અને સાંસારિક બને છે. એવા સ્વરૂપની સ્મૃતિ વૃત્તિની અપેક્ષા નથી રાખતી અર્થાત્ અંતઃકરણની વૃત્તિથી સ્વરૂપની સ્મૃતિ જાગ્રત થવાનો સંભવ નથી. સ્મૃતિ ત્યારે જ જાગ્રત થશે જ્યારે અંતઃકરણથી સર્વથા સંબંધ-વિચ્છેદ થશે. સ્મૃતિ પોતાના જ દ્વારા પોતાની જાતમાં જાગ્રત થાય છે. આથી સ્મૃતિની પ્રાપ્તિને માટે કોઈના સહયોગની કે અભ્યાસની જરૂરિયાત નથી. કારણ કે જડતાની સહાય વિના અભ્યાસ નથી થતો, જ્યારે સ્વરૂપની સાથે જડતાનો લેશમાત્ર પણ સંબંધ નથી. સ્મૃતિ અનુભવસિદ્ધ છે, અભ્યાસસાધ્ય નથી. એટલા માટે એક વાર સ્મૃતિ જાગ્રત થયા પછી તેની પુનરાવૃત્તિ નથી કરવી પડતી.

સ્મૃતિ ભગવાનની કૃપાથી જાગ્રત થાય છે. કૃપા થાય છે ભગવાનની સંમુખ થવાથી, અને ભગવાનની સંમુખતા થાય છે સંસારમાત્રથી વિમુખ થવાથી. જેવી રીતે અર્જુને કહ્યું કે હું કેવળ આપની આજ્ઞાનું જ પાલન કરીશ — ‘કરિષ્યે વચનં તવ.’ એવી જ રીતે સંસારનો આશ્રય છોડીને કેવળ ભગવાનને શરણે થઈને કહી દે કે ‘હે નાથ! હવે હું કેવળ આપની આજ્ઞાનું જ પાલન કરીશ.’

તાત્પર્ય એ છે કે આ સ્મૃતિની પ્રાપ્તિમાં સાધકની સંમુખતા અને ભગવાનની કૃપા જ કારણ છે. એટલા માટે અર્જુન સ્મૃતિ પ્રાપ્ત થવામાં કેવળ ભગવાનની કૃપાને જ કારણ માને છે. ભગવાનની કૃપા તો પ્રાણીમાત્ર પર અપાર, અતૂટ, અખંડરૂપે છે. જ્યારે મનુષ્ય ભગવાનની સંમુખ થઈ જાય છે, ત્યારે તેને તે કૃપાનો અનુભવ થઈ જાય છે.

‘ત્વત્પ્રસાદાત્ મયાચ્યુત’ પદોથી અર્જુન કહી રહ્યા છે કે આપે વિશેષતાથી જે સર્વગુહ્યતમ તત્ત્વ બતાવ્યું, તેની મને વિશેષતાથી સ્મૃતિ આવી ગઈ કે હું આપનો જ હતો, આપનો જ છું અને આપનો જ રહીશ. આ જે સ્મૃતિ આવી ગઈ છે, એ મારી એકાગ્રતાથી સાંભળવાની પ્રવૃત્તિથી નથી આવી અર્થાત્ એ મારું એકાગ્રતાથી સાંભળવાનું ફળ નથી, પરંતુ આ સ્મૃતિ તો આપની કૃપાથી જ આવી છે. પહેલાં મેં શરણે થઈને ઉપદેશ આપવા માટે પ્રાર્થના કરી હતી અને પછી એમ કહ્યું હતું કે હું યુદ્ધ નહિ કરું. પરંતુ મને જ્યાં સુધી વાસ્તવિકતાનો બોધ ન થયો, ત્યાં સુધી આપ મને ઉપદેશ આપતા જ રહ્યા. આમાં તો આપની કૃપા જ કારણ છે. મારે જેવું સંમુખ થવું જોઈએ, તેવો હું સંમુખ નહોતો થયો; પરંતુ આપે અહેતુ મારા ઉપર કૃપા કરીને અર્થાત્ મારા પર કૃપા કરવાને માટે આપ પોતાની કૃપાને પરવશ થઈ ગયા, વશીભૂત થઈ ગયા અને વિના પૂછ્યે જ આપે શરણાગતિની સર્વગુહ્યતમ વાત કહી દીધી (અ. ૧૮/૬૪ થી ૬૬). એ જ અહેતુકી કૃપાથી મારો મોહ નષ્ટ થયો છે.

‘સ્થિતોઽસ્મિ ગતસન્દેહઃ કરિષ્યે વચનં તવ’ — અર્જુન કહે છે કે મૂળમાં મારો જે આ સંદેહ હતો કે યુદ્ધ કરું કે નહિ કરું (‘ન ચૈતદ્વિદ્મઃ કતરન્નો ગરીયઃ’ — ૨/૬). તે મારો સંદેહ સર્વથા નષ્ટ થઈ ગયો છે અને હું પોતાની વાસ્તવિકતામાં સ્થિત થઈ ગયો છું. તે સંદેહ એવો નષ્ટ થઈ ગયો છે કે ન તો યુદ્ધ કરવાનું મનમાં રહ્યું અને ન યુદ્ધ નહિ કરવાનુંયે મનમાં રહ્યું. હવે તો આ જ એક મનમાં રહ્યું છે કે આપ જેમ કહો, તેમ હું કરું અર્થાત્ હવે તો બસ, આપની આજ્ઞાનું જ પાલન કરીશ — ‘કરિષ્યે વચનં તવ.’ હવે મારે યુદ્ધ કરવા અથવા ન કરવા સાથે કોઈ જાતનું કિંચિત્માત્ર પણ પ્રયોજન નથી. હવે તો આપની આજ્ઞા અનુસાર લોકસંગ્રહાર્થે યુદ્ધ વગેરે જે કર્તવ્યકર્મ હશે, તે કરીશ.

હવે એક ધ્યાન આપવાની વાત છે કે પહેલાં કુટુંબનું સ્મરણ થવાથી અર્જુનને મોહ થયો હતો. એ મોહના વર્ણનમાં ભગવાને આ પ્રક્રિયા બતાવી હતી કે વિષયોના ચિંતનથી આસક્તિ, આસક્તિથી કામના, કામનાથી, ક્રોધ, ક્રોધથી મોહ, મોહથી સ્મૃતિભ્રંશ, સ્મૃતિભ્રંશથી બુદ્ધિનાશ અને બુદ્ધિનાશથી પતન થાય છે (ગીતા અ. ૨/૬૨-૬૩). અર્જુન પણ અહીં તે જ પ્રક્રિયાને યાદ અપાવતાં કહે છે કે મારો મોહ નષ્ટ થઈ ગયો છે, અને મોહથી જે સ્મૃતિ ભ્રષ્ટ થાય છે, તે સ્મૃતિ મળી ગઈ છે — ‘નષ્ટો મોહઃ સ્મૃતિર્લબ્ધા.’ સ્મૃતિ નષ્ટ થવાથી બુદ્ધિનાશ થઈ જાય છે,

તેના ઉત્તરમાં અર્જુન કહે છે કે મારો સંદેહ ચાલ્યો ગયો છે — ‘ગતસન્દેહઃ’. બુદ્ધિનાશથી પતન થાય છે, તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે હું પોતાની સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં સ્થિત છું — ‘સ્થિતોઽસ્મિ’. આ રીતે તે પ્રક્રિયાને બતાવવામાં અર્જુનનું તાત્પર્ય એ છે કે મેં આપના મુખેથી ધ્યાનપૂર્વક ગીતા સાંભળી છે, ત્યારે જ તો આપે સંમોહનો ક્યાં પ્રયોગ કર્યો છે અને સંમોહની પરંપરા ક્યાં કહી છે, તે પણ મને યાદ છે. પરંતુ મારા મોહનો નાશ થવામાં તો આપની કૃપા જ કારણ છે.

જોકે ત્યાંનો અને અહીંનો બન્નેનો વિષય ભિન્ન-ભિન્ન પ્રતીત થાય છે; કેમકે ત્યાં વિષયોનું ચિંતન કરવા વગેરે ક્રમથી સંમોહ થવાની વાત છે અને અહીં સંમોહ મૂળ અજ્ઞાનનું વાચક છે, છતાં પણ ઊંડો વિચાર કરવામાં આવે તો ભિન્નતા નહિ દેખાય. ત્યાંનો વિષય જ અહીં આવ્યો છે.

બીજા અધ્યાયના એકસઠામાં ત્રેસઠમા શ્લોક સુધી ભગવાને એ વાત કહી કે ઇન્દ્રિયોને વશમાં કરીને અર્થાત્ સંસારથી સર્વથા વિમુખ થઈને કેવળ મારે પરાયણ થવાથી બુદ્ધિ સ્થિર થઈ જાય છે. પરંતુ મારે પરાયણ ન થવાથી મનમાં સ્વાભાવિક જ વિષયોનું ચિંતન થાય છે. વિષયોનું ચિંતન થવાથી પતન જ થાય છે; કેમકે આ આસુરી સંપત્તિ છે. પરંતુ અહીં ઉત્થાનની વાત બતાવી છે કે સંસારથી વિમુખ થઈને ભગવાનની સંમુખ થવાથી મોહ નષ્ટ થઈ જાય છે; કેમકે આ દૈવી-સંપત્તિ છે. તાત્પર્ય એ થયું કે ત્યાં ભગવાનથી વિમુખ થઈને ઇન્દ્રિયો અને વિષયોને પરાયણ થવું એ પતનનું કારણ છે, અને અહીં ભગવાનની સંમુખ થતાં ભગવાનની સાથે વાસ્તવિક સંબંધની સ્મૃતિ આપવામાં ભગવત્કૃપા જ કારણ છે.

ભગવત્કૃપાથી જે કામ થાય છે, તે શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન, ધ્યાન, સમાધિ વગેરે સાધનોથી નથી થતું. કારણ કે પોતાનો પુરુષાર્થ માનીને જે કોઈ સાધન કરવામાં આવે છે, તે સાધનમાં પોતાનું સૂક્ષ્મ વ્યક્તિત્વ અર્થાત્ અહંભાવ રહે છે. તે વ્યક્તિત્વ, સાધનામાં પોતાનો પુરુષાર્થ ન માનીને કેવળ ભગવત્કૃપા માનવાથી જ દૂર થાય છે.

માર્મિક વાત

અર્જુને કહ્યું કે મને સ્મૃતિ મળી ગઈ — ‘સ્મૃતિર્લબ્ધા’ તો વિસ્મૃતિ ક્યા કારણથી થઈ? જીવે અસતની સાથે તાદાત્મ્ય માનીને અસતની પ્રધાનતા માની લીધી, આનાથી જ પોતાના સત્સ્વરૂપની વિસ્મૃતિ થઈ ગઈ. વિસ્મૃતિ થવાથી એણે

અસતની ઊણપને પોતાની ઊણપ માની લીધી, પોતાને શરીર માનવા (હુંપણા) તથા શરીરને પોતાનું માનવા (મારાપણા)ને કારણે એણે અસત શરીરની ઉત્પત્તિ અને વિનાશને પોતાનાં ઉત્પત્તિ અને વિનાશ માની લીધાં, તેમ જ જેનાથી શરીર પેદા થયું, તેને જ પોતાનો ઉત્પાદક માની લીધો!

હવે કોઈ પ્રશ્ન કરે કે ભૂલ પહેલાં થઈ કે અસતનો સંબંધ પહેલાં થયો? અર્થાત્ ભૂલથી અસતનો સંબંધ થયો કે અસતના સંબંધથી ભૂલ થઈ? તો તેનો ઉત્તર એ છે કે અનાદિકાળથી જન્મ-મરણના ચક્રમાં પડેલા જીવને જન્મ-મરણથી છોડાવીને સદાને માટે અત્યધિક સુખી કરવા માટે અર્થાત્ કેવળ પોતાની પ્રાપ્તિ કરાવવા માટે ભગવાને જીવને મનુષ્યશરીર આપ્યું. ભગવાનનું એકલામાં મન ન લાગ્યું — ‘એકાકી ન રમતે’ (બૃહદારણ્યક ૧/૪/૩), એટલા માટે એમણે પોતાની સાથે રમવા માટે મનુષ્યશરીરની રચના કરી. રમત ત્યારે જ થાય છે, જ્યારે બન્ને તરફથી ખેલાડીઓ સ્વતંત્ર હોય છે. આથી ભગવાને મનુષ્યશરીર આપવાની સાથે-સાથે તેને સ્વતંત્રતા પણ આપી અને વિવેક (સત-અસતનું જ્ઞાન) પણ આપ્યો. બીજી વાત, જો તેને સ્વતંત્રતા અને વિવેક ન મળ્યા હોત તો એ પશુની જેમ જ હોત, એનામાં મનુષ્યતાની કિંચિત્માત્ર પણ કોઈ વિશેષતા ન હોત. આ વિવેકને કારણે અસતને અસત જાણીને પણ મનુષ્યે મળેલી સ્વતંત્રતાનો દુરુપયોગ કર્યો અને અસતમાં (સંસારના ભોગ અને સંગ્રહના સુખમાં) આસક્ત થઈ ગયો. અસતમાં આસક્ત થવાથી જ ભૂલ થઈ છે.

અસતને અસત જાણીને પણ એ તેમાં આસક્ત કેમ થાય છે? કારણ કે અસતના સંબંધથી પ્રતીત થવાવાળા તાત્કાલિક સુખની તરફ તો એ દૃષ્ટિ રાખે છે, પરંતુ તેનું પરિણામ શું હશે, તેની તરફ પોતાની દૃષ્ટિ રાખતો જ નથી. જેઓ પરિણામ તરફ દૃષ્ટિ રાખે છે, તેઓ સાધક હોય છે અને (જેઓ પરિણામની તરફ દૃષ્ટિ નથી રાખતા, તેઓ સંસારી હોય છે.) એટલા માટે અસતના સંબંધથી જ ભૂલ પેદા થઈ છે. એની ખબર કેવી રીતે પડે છે? જ્યારે તે પોતાના અનુભવમાં આવવાવાળા અસતની આસક્તિનો ત્યાગ કરીને પરમાત્માની સંમુખ થઈ જાય છે, ત્યારે આ ભૂલ દૂર થઈને સ્મૃતિ જાગ્રત થઈ જાય છે. આનાથી સિદ્ધ થયું કે પરમાત્માથી વિમુખ થઈને, જાણવા છતાં અસતમાં આસક્તિ કરી લીધી એ જ ભૂલ થઈ છે.

અસતને મહત્ત્વ આપવાથી થવાવાળી ભૂલ સ્વાભાવિક નથી. એને મનુષ્યે પોતે પેદા કરી છે. જે ચીજ સ્વાભાવિક હોય છે, તેમાં પરિવર્તન ભલેને થાય, પરંતુ તેનો અત્યંત અભાવ નથી થતો. પરંતુ ભૂલનો અત્યંત અભાવ થાય છે. આનાથી એ સિદ્ધ થાય છે કે આ ભૂલને મનુષ્યે પોતે પેદા કરી છે; કેમકે જે વસ્તુ નાશ પામવાવાળી હોય છે, તે ઉત્પન્ન થવાવાળી જ હોય છે. એટલા માટે આ ભૂલને દૂર કરવાનું દાયિત્વ પણ મનુષ્ય પર જ છે, જેને તે સુગમતાપૂર્વક દૂર કરી શકે છે. તાત્પર્ય એ છે કે પોતાના જ દ્વારા ઉત્પન્ન કરેલી આ ભૂલને દૂર કરવામાં મનુષ્યમાત્ર સમર્થ અને સબળ છે ભૂલને દૂર કરવાનું સામર્થ્ય ભગવાને પૂરું આપી રાખ્યું છે. ભૂલ દૂર થતાં જ પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપની સ્મૃતિ પોતાની જાતમાં જ જાગ્રત થઈ જાય છે અને મનુષ્ય સદાને માટે કૃતકૃત્ય, જ્ઞાત-જ્ઞાતવ્ય અને પ્રાપ્ત-પ્રાપ્તવ્ય થઈ જાય છે.

અત્યાર સુધી મનુષ્યે અનેક વાર જન્મ લીધો છે અને અનેક વાર કેટલીયે વસ્તુઓ, વ્યક્તિઓ, પરિસ્થિતિઓ, અવસ્થાઓ, ઘટનાઓ વગેરેનો મનુષ્યને સંયોગ થયો છે; પરંતુ એ બધાયનો તેનાથી વિયોગ થઈ ગયો અને તે પોતે તે જ રહ્યો. કારણ કે વિયોગનો સંયોગ અવશ્યંભાવી નથી, પરંતુ સંયોગનો વિયોગ અવશ્યંભાવી છે. આનાથી સિદ્ધ થયું કે સંસાર સાથે વિયોગ ને વિયોગ જ છે, સંયોગ છે જ નહિ. અનાદિકાળથી વસ્તુઓ વગેરેનો નિરંતર વિયોગ જ થતો આવી રહ્યો છે, એટલા માટે વિયોગ જ સાચો છે. આ રીતે સંસારથી સર્વથા વિયોગનો અનુભવ થઈ જવો એ જ ‘યોગ’ છે — ‘તં વિદ્યાદ્ દુઃખસંયોગવિયોગં યોગસંજિતમ્’ (ગીતા અ. ૬/૨૩). આ યોગ નિત્યસિદ્ધ છે. સ્વરૂપ અથવા પરમાત્માની સાથે આપણો નિત્યયોગ છે^૧ અને શરીર-સંસારની સાથે નિત્યવિયોગ છે. સંસારના સંયોગની સદ્ભાવના હોવાથી જ વાસ્તવમાં નિત્યયોગ અનુભવમાં નથી આવતો. સદ્ભાવના દૂર થતાં જ નિત્યયોગનો અનુભવ થઈ જાય છે, જેનો કદી વિયોગ થયો જ નથી.

સંસારની સાથે સંયોગ માનવો એ જ ‘વિસ્મૃતિ’ છે અને સંસારની સાથે નિત્યવિયોગનો અનુભવ થવો અર્થાત્ વાસ્તવમાં સંસારની સાથે મારો સંયોગ હતો નહિ, છે નહિ, થશે નહિ, અને થઈ શકતો પણ નથી — એવો અનુભવ થવો એ જ ‘સ્મૃતિ’ છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : લૌકિક સ્મૃતિ તો વિસ્મૃતિની સરખામણીથી કહેવાય છે, પરંતુ અલૌકિક તત્ત્વની સ્મૃતિ, વિસ્મૃતિની સરખામણીએ નહીં, બલકે અનુભવરૂપ છે. આ તત્ત્વની નિરપેક્ષ સ્મૃતિ અર્થાત્ અનુભવને જ અહીં ‘સ્મૃતિર્લબ્ધા’ કહેવામાં આવ્યો છે.

૧. કર્મયોગ તથા જ્ઞાનયોગમાં સ્વરૂપની સાથે નિત્યયોગ છે, અને ભક્તિયોગમાં ભગવાનની સાથે નિત્યયોગ છે.

વાસ્તવમાં તત્ત્વની વિસ્મૃતિ નથી થતી, બલકે વિમુખતા થાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે પહેલાં જ્ઞાન હતું, પછી તેની વિસ્મૃતિ થઈ ગઈ — આ પ્રમાણે તત્ત્વની વિસ્મૃતિ થતી નથી.^૧ જો આવી વિસ્મૃતિ માની લઈએ તો સ્મૃતિ થયા પછી ફરી વિસ્મૃતિ થઈ જશે. આ માટે ગીતામાં આવ્યું છે કે — ‘યજ્ઞાત્વા ન પુનર્મોહમ્’ (૪/૩૫) અર્થાત્ તેને જાણી લીધા બાદ ફરી મોહ થતો નથી. અભાવરૂપ અસતને ભાવરૂપ માનીને મહત્વ આપવાથી તત્ત્વ પરથી વૃત્તિ હટી જાય છે — એને વિસ્મૃતિ કહે છે. વૃત્તિનું હઠવું અને વૃત્તિનું પરોવાવું — આ પણ સાધકની દૃષ્ટિથી છે, તત્ત્વની દૃષ્ટિથી નથી. તત્ત્વ પરથી વૃત્તિ ખસી જતાં અથવા વિમુખતા થતાં પણ તત્ત્વ જેમ છે એવું જ (યથાવત્) રહે છે. અભાવરૂપ અસતને અભાવરૂપે જ માની લઈએ તો ભાવરૂપ તત્ત્વ સ્વતઃ જેમનું તેમ રહી જશે.

વિચાર બે પ્રકારના હોય છે. એક વિચાર કરવો પડે છે અને એક વિચાર ઉદય થાય છે. જે વિચાર કરવામાં આવે છે, તેમાં તો ક્રિયા છે, પરંતુ જે વિચાર ઉદય થાય છે, તેમાં ક્રિયા નથી. વિચાર કરવામાં તો બુદ્ધિની પ્રધાનતા રહે છે, પરંતુ વિચાર ઉદય થવામાં બુદ્ધિ સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય છે. તેથી તત્ત્વબોધ વિચાર કરવાથી થતો નથી, બલકે વિચાર ઉદય થવાથી થાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે તત્ત્વપ્રાપ્તિના ઉદ્દેશથી સત-અસતનો વિચાર કરતાં-કરતાં જ્યારે અસત છૂટી જાય છે, ત્યારે સંસાર છે જ નહિ, થયો જ નથી, થશે પણ નહિ, થવો સંભવ પણ નથી — આ વિચારનો ઉદય થાય છે. વિચાર ઉદય થતાં જ વિવેક બોધમાં પરિણત (રૂપાંતરિત) થઈ જાય છે. અર્થાત્ સંસાર અદૃશ્ય (લુપ્ત) થઈ જાય છે અને તત્ત્વ પ્રગટ થઈ જાય છે; માની લીધેલી વસ્તુ નષ્ટ થઈ જાય છે અને વાસ્તવિકતા રહી જાય છે. વિચારનો ઉદય થવાને અહીં ‘સ્મૃતિર્લબ્ધા’ કહ્યો છે.

અપરા પ્રકૃતિ ભગવાનની છે, પરંતુ આપણે ભૂલ એ કરી છે કે અપરા સાથે સંબંધ જોડી દીધો અર્થાત્ તેને પોતાની અને પોતાના માટેની માની લીધી. આ સંબંધ આપણે જ જોડ્યો છે અને તેનો ત્યાગ કરવાની જવાબદારી પણ આપણા ઉપર જ છે. અપરાની સાથે સંબંધ જોડવાથી શ્રીભગવાન સાથેના નિત્ય-સંબંધની વિસ્મૃતિ થઈ છે અને આપણે બંધનમાં પડ્યા છીએ. આ માટે અપરા સાથેના સંબંધ-વિચ્છેદ કરવા માટે ‘શરીર મારું અને મારા માટે નથી’ — આ વિવેકને મહત્વ આપવાનું છે. વિવેકને મહત્વ આપવાથી ‘અપરા મારી અને મારા માટે છે જ નહીં’ — આ સ્મૃતિ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.

અર્જુનને દ્વૈત અથવા અદ્વૈત તત્ત્વનો અનુભવ થયો નથી, બલકે દ્વૈત-અદ્વૈતથી અતીત વાસ્તવિક તત્ત્વનો અનુભવ થયો છે. કારણ કે દ્વૈત-અદ્વૈત તો મોહ છે.^૨ જ્યારે અર્જુનનો મોહ તો નષ્ટ થઈ ગયો છે.

જીવ અનાદિકાળથી ખુદ પરમાત્માનો છે, તેણે ફક્ત સંસારના આશ્રયને છોડવાનો છે. અર્જુનને વિશેષરૂપે ભક્તિયોગની સ્મૃતિ થઈ છે. કર્મયોગ તથા જ્ઞાનયોગ તો સાધન છે, પરંતુ ભક્તિયોગ સાધ્ય છે. તેથી ભક્તિયોગની સ્મૃતિ જ વાસ્તવિક છે. ભક્તિયોગની સ્મૃતિ છે — ‘વાસુદેવઃ સર્વમ્’ અર્થાત્ સર્વ કંઈ ભગવાન જ છે. ‘વાસુદેવઃ સર્વમ્’નો અનુભવ કરવો ‘સ્મૃતિર્લબ્ધા’ છે. આ અનુભવ માત્ર ભગવત્કૃપાથી જ થાય છે — ‘ત્વત્રસાદાત્’. શબ્દો સીમિત છે, પરંતુ તેમાં કૃપા અસીમ છે.

ચિંતનમાં તો કર્તૃત્વ હોય છે, પરંતુ સ્મૃતિમાં કર્તૃત્વ નથી. કારણ કે ચિંતન મનથી થાય છે, મનથી પર બુદ્ધિ છે, બુદ્ધિથી પર અહમ્ છે અને અહમ્થી પર સ્વરૂપ છે, એ સ્વરૂપમાં સ્મૃતિ થાય છે. ચિંતન તો આપણે કરીએ છીએ, પરંતુ સ્મૃતિમાં માત્ર ત્યાં દૃષ્ટિ હોય છે. વિસ્મૃતિના સમયે પણ તત્ત્વ તો તેવું ને તેવું જ છે. તત્ત્વમાં વિસ્મૃતિ નથી, તેથી ત્યાં દૃષ્ટિ થતાં જ સ્મૃતિ થઈ જાય છે.

‘સ્થિતોઽસ્મિ ગતસંદેહઃ’ — પહેલાં ક્ષત્રિય ધર્મની દૃષ્ટિએ યુદ્ધ કરવું યોગ્ય લાગતું હતું, પછી ગુરુજનો સામે દેખાતાં યુદ્ધમાં પાપ દેખાવા લાગ્યું, પરંતુ સ્મૃતિ પ્રાપ્ત થતાં જ બધી જ અડચણો દૂર થઈ ગઈ. હું શું કરું? યુદ્ધ કરું કે ન કરું? — આ સંદેહ, સંશય, શંકા કશું જ ન રહ્યું. મારા માટે હવે કશું જ કરવાનું શેષ રહ્યું નથી, બલકે માત્ર આપની આજ્ઞાનું પાલન કરવાનું બાકી રહ્યું — ‘કરિષ્યે વચનં તવ.’ આ જ શરણાગતિ છે.

— ■ —

૧. જ્ઞાન થવાથી નવીનતા કંઈ દેખાતી નથી અર્થાત્ પહેલાં અજ્ઞાન હતું, હવે જ્ઞાન થઈ ગયું — એવું કંઈ દેખાતું નથી. જ્ઞાન થવાથી એવો અનુભવ થાય છે કે જ્ઞાન તો સદાથી જ હતું, માત્ર તે તરફ મારી દૃષ્ટિ ન હતી. જો પહેલાં અજ્ઞાન હતું, પાછળથી જ્ઞાન થઈ ગયું — એવું માની લઈએ તો જ્ઞાન અનાદિ નહીં, રહે, વાસ્તવમાં જ્ઞાન અનાદિ છે. જે અનાદિ નથી, તે મર્યાદિત હોય છે અને જે અનાદિ હોય છે, તે અનંત હોય છે.

૨. ‘દ્વૈતાદ્વૈતમહામોહઃ’ (માહેશ્વરતન્ત્ર)

‘અહો માયા મહામોહૌ દ્વૈતાદ્વૈતવિકલ્પના ॥’ (અવધૂતગીતા — ૧/૬૧)

સંબંધ — પહેલા અધ્યાયના વીસમા શ્લોકમાં ‘અથ’ પદથી શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદના રૂપમાં ગીતાનો આરંભ થયો હતો, હવે આગળના શ્લોકમાં ‘ઈતિ’ પદથી તેની સમાપ્તિ કરતાં સંજય આ સંવાદનો મહિમા ગાય છે.

સંજય ઉવાચ

ઈત્યહં વાસુદેવસ્ય પાર્થસ્ય ચ મહાત્મનઃ ।
સંવાદમિમમશ્રૌષમદ્ભુતં રોમહર્ષણમ્ ॥ ૭૪ ॥

સંજય બોલ્યા—

ઈતિ	= આમ	મહાત્મનઃ	= મહાત્મા	અદ્ભુતમ્	= અદ્ભુત અને
અહમ્	= મેં	પાર્થસ્ય	= પૃથાનંદન	રોમહર્ષણમ્	= રોમાંચકારક
વાસુદેવસ્ય	= ભગવાન વાસુદેવ		અર્જુનનો	સંવાદમ્	= સંવાદ
ચ	= અને	ઈમમ્	= આ	અશ્રૌષમ્	= સાંભળ્યો.

ટીકા — ‘ઈત્યહં વાસુદેવસ્ય પાર્થસ્ય ચ મહાત્મનઃ’ સંજય કહે છે કે આ રીતે મેં ભગવાન વાસુદેવ અને મહાત્મા પૃથાનંદન અર્જુનનો આ સંવાદ સાંભળ્યો, કે જે અત્યંત અદ્ભુત, વિલક્ષણ છે અને એની યાદમાત્ર હર્ષથી રોમાંચિત કરવાવાળી છે.

અહીં ‘ઈતિ’ પદનું તાત્પર્ય એ છે કે પહેલા અધ્યાયના વીસમા શ્લોકમાં ‘અથ વ્યવસ્થિતાન્દેષ્ટ્વા ધાર્તરાષ્ટ્રાન્ કપિધ્વજઃ’ પદોથી સંજય શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનના સંવાદ રૂપી ગીતાનો આરંભ કરે છે અને અહીં ‘ઈતિ’ પદથી તે સંવાદની સમાપ્તિ કરે છે.

અર્જુનને માટે ‘મહાત્મનઃ’ વિશેષણ આપવાનું તાત્પર્ય એ છે કે અર્જુન કેટલા મહાન વિલક્ષણ પુરુષ છે, જેમની આજ્ઞાનું પાલન સ્વયં ભગવાન કરે છે! અર્જુન કહે છે કે હે અચ્યુત! મારા રથને બન્ને સેનાઓની મધ્યમાં ઊભો કરી દો (ગીતા અ. ૧/૨૧), તો ભગવાન બન્ને સેનાઓની વચમાં રથને ઊભો કરી દે છે (ગીતા અ. ૧/૨૪). ગીતામાં અર્જુન જ્યાં-જ્યાં પ્રશ્ન કરે છે, ત્યાં-ત્યાં ભગવાન બહુ પ્રેમથી અને બહુ વિલક્ષણ રીતે બહુધા વિસ્તારપૂર્વક ઉત્તર આપે છે. આ રીતે મહાત્મા અર્જુનના

અને ભગવાન વાસુદેવના સંવાદને મેં સાંભળ્યો છે.

‘સંવાદમિમમશ્રૌષમદ્ભુતં રોમહર્ષણમ્’ — આ સંવાદમાં અદ્ભુત અને રોમહર્ષણપણું શું છે? શાસ્ત્રોમાં બહુધા એવી વાત છે કે સંસારની નિવૃત્તિ કરવાથી જ મનુષ્ય પારમાર્થિક માર્ગ પર ચાલી શકે છે અને તેનું કલ્યાણ થઈ શકે છે. મનુષ્યોમાં પણ બહુધા એવી જ ધારણા દૃઢ થયેલી હોય છે કે ઘર, કુટુંબ વગેરેને છોડીને સાધુ-સંન્યાસી થવાથી જ કલ્યાણ થાય છે. પરંતુ ગીતા કહે છે કે કોઈ પણ પરિસ્થિતિ, અવસ્થા, ઘટના, સ્થળ, કાળ વગેરે કેમ ન હોય, તેના જ સદુપયોગથી મનુષ્યનું કલ્યાણ થઈ શકે છે. એટલું જ નહિ, તે પરિસ્થિતિ ઉત્તમમાં ઉત્તમ હોય કે કનિષ્ઠમાં કનિષ્ઠ હોય, સૌમ્યમાં સૌમ્ય હોય કે ભયંકરમાં ભયંકર વિહિત યુદ્ધ જેવી પ્રવૃત્તિ હોય, જેમાં આખો દિવસ મનુષ્યોનાં ગળાં કાપવાં પડે છે, તેમાં પણ મનુષ્યનું કલ્યાણ થઈ શકે છે, મુક્તિ થઈ શકે છે!^૧ કારણ કે જન્મમરણરૂપી બંધનનું કારણ સંસારનો રાગ જ છે (ગીતા અ. ૧૩/૨૧). તે રાગને દૂર કરવામાં પરિસ્થિતિનો સદુપયોગ કરવો એ જ ઉપાય છે અર્થાત્ જે પુરુષ પરિસ્થિતિમાં રાગદ્વેષ ન કરીને પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરે છે, તે સુખપૂર્વક મુક્ત થઈ જાય છે (ગીતા અ. ૫/૩)

૧. જ્યારે દરેક પરિસ્થિતિથી સંબંધ-વિચ્છેદ થવાથી જ કલ્યાણ થાય છે, ત્યારે તો પ્રાકૃત પરિસ્થિતિનું કનિષ્ઠ કે ઉત્તમ હોવું, એનું કોઈ મહત્ત્વ નથી રાખતું. હા, તેનાથી અલગ થવાના ઉપાયો (કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ, ભક્તિયોગ વગેરે) અલગ-અલગ હોઈ શકે છે. પરંતુ આમાં રાગ દૂર કરવો એ જ ખાસ ઉપાય છે; કેમકે રાગ દૂર થવાથી જ દ્વેષ દૂર થાય છે અને રાગદ્વેષ દૂર થવાથી સંસાર સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય છે. સંસાર સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ થવો એ જ મુક્તિ છે.

વાસ્તવમાં જે બદ્ધ હોય છે, તે મુક્ત નથી હોતો અને જે મુક્ત હોય છે, તે તો મુક્ત છે જ. કેમકે તે તો મુક્ત જ છે. તો પછી મુક્ત થવું એ શું છે? વાસ્તવમાં મુક્ત હોવા છતાં પણ જે બંધનનો સ્વીકાર કર્યો છે, તે બંધનથી છૂટવાનું નામ જ મુક્ત થવું છે.

આ જ આ સંવાદમાં દિવ્યતા છે.

ભગવાનનું સ્વયં અવતાર લઈને મનુષ્ય જેવાં કામ કરતા રહીને સ્વયં પોતાને પ્રગટ કરી દેવા અને કહી દેવું

કે ‘મારી શરણમાં આવી જા’ આ અત્યંત ગોપનીય રહસ્યની વાત કહી દેવી — એ જ સંવાદમાં રોમપુલકિત કરનારું પ્રસન્ન કરનારું અને આનંદ આપવાવાળું છે.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ગીતામાં ‘મહાત્મા’ શબ્દ માત્ર ભક્તો માટે આવ્યો છે. અહીં સંજયે અર્જુનને પણ ‘મહાત્મા’ કહ્યા છે; કારણ કે તેઓ અર્જુનને ભક્ત જ માનતા હતા. ભગવાને પણ કહ્યું છે — ‘ભક્તોઽસિ મે’ (ગીતા — ૪/૩).

—■—

સંબંધ — પારમાર્થિક માર્ગમાં સાચા સાધકને જે કોઈનાથી લાભ થાય છે, તેની તે કૃતજ્ઞતા પ્રગટ કરે જ છે. આથી સંજય પણ આગળના ત્રણ શ્લોકોમાં વ્યાસજી પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા પ્રગટ કરે છે.

**વ્યાસપ્રસાદાશ્રુતવાનેતદ્ગુહ્યમહં પરમ્ ।
યોગં યોગેશ્વરાત્કૃષ્ણાત્સાક્ષાત્કથયતઃ સ્વયમ્ ॥ ૭૫ ॥**

વ્યાસ-	= શ્રીવ્યાસજીની	પરમ્	= પરમ	યોગેશ્વરાત્	= યોગેશ્વર
પ્રસાદાત્	કૃપાથી	ગુહ્યમ્	= ગોપનીય	કૃષ્ણાત્	= ભગવાન
અહમ્	= મેં	યોગમ્	= યોગ (ગીતા-ગ્રંથ)ને		શ્રીકૃષ્ણના
સ્વયં	= સ્વયં	કથયતઃ	= કહેતાં		શ્રીમુખેથી
એતત્	= આ	સાક્ષાત્	= સાક્ષાત્	શ્રુતવાન્	= સાંભળ્યો છે.

ટીકા — વ્યાસપ્રસાદાત્ શ્રુતવાન્’ — સંજયે જ્યારે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અને મહાત્મા અર્જુનનો પૂરો સંવાદ સાંભળ્યો તો તેઓ બહુ પ્રસન્ન થયા. હવે તે જ પ્રસન્નતામાં તેઓ કહી રહ્યા છે કે આવો પરમ ગોપનીય યોગ મેં ભગવાન વ્યાસજીની કૃપાથી સાંભળ્યો! વ્યાસજીની કૃપાથી સાંભળવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ભગવાને ‘યત્તેહં પ્રીયમાણાય વક્ષ્યામિ હિતકામ્યયા’ (અ. ૧૦/૧), ‘ઈષ્ટોઽસિ મે દઢમિતિ તતો વક્ષ્યામિ તે હિતમ્ (અ. ૧૮/૬૪), ‘મામેવૈષ્યસિ સત્યં તે પ્રતિજ્ઞને પ્રિયોઽસિ મે (અ. ૧૮/૬૫), ‘અહં ત્વા સર્વપાપેભ્યો મોક્ષયિષ્યામિ મા શુચઃ’ (અ. ૧૮/૬૬) વગેરે-વગેરે પ્રિય વચનોથી પોતાનું હૃદય ખોલીને અર્જુનને જે જે વાતો કહી છે, તે કેવળ વ્યાસદેવજીની કૃપાથી જ સાંભળવા મળી છે.

‘એતદ્ ગુહ્યં પરં યોગમ્’ — સમસ્ત યોગોના મહાન ઈશ્વર દ્વારા કહેવાઈ હોવાથી આ ગીતાશાસ્ત્ર ‘યોગ’ અર્થાત્ યોગશાસ્ત્ર છે. આ ગીતાશાસ્ત્ર અત્યંત શ્રેષ્ઠ અને ગોપનીય છે. આના સમાન શ્રેષ્ઠ અને ગોપનીય બીજો કોઈ સંવાદ

જોવા-સાંભળવામાં નથી આવતો.

જીવનો ભગવાનની સાથે જે નિત્યસંબંધ છે, તેનું નામ ‘યોગ’ છે. આ નિત્યયોગનું જ્ઞાન કરાવવાને માટે કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ વગેરે યોગો કહેવામાં આવ્યા છે. આ યોગોના સમુદાયનું વર્ણન ગીતામાં હેવાથી ગીતા પણ ‘યોગ’ અર્થાત્ યોગશાસ્ત્ર છે.

‘યાગેશ્વરાત્કૃષ્ણાત્સાક્ષાત્કથયતઃ સ્વયમ્’ — સંજયના આનંદની કોઈ સીમા નથી રહી. એટલા માટે તેઓ હર્ષોલ્લાસથી ભરપૂર બનીને કહી રહ્યા છે કે આ યોગને મેં સમસ્ત યોગોના મહાન ઈશ્વર સાક્ષાત્ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના મુખથી સાંભળ્યો છે. સંજયને ‘યોગેશ્વરાત્ કૃષ્ણાત્, સાક્ષાત્, કથયતઃ, સ્વયમ્ — આ પાંચ શબ્દો કહેવાની શી આવશ્યકતા હતી? સંજય આ શબ્દોનો પ્રયોગ કરી એમ કહેવા ઇચ્છે છે કે મેં આ સંવાદ પરંપરાથી નથી સાંભળ્યો અને બીજા કોઈકે મને સંભાળાવ્યો હોય — એવી વાત પણ નથી; આને તો મેં સ્વયં ભગવાન કહી રહ્યા હતા ત્યારે સાંભળ્યો છે!

પરિશિષ્ટ ભાવ : અર્જુને ‘ત્વત્પ્રસાદાત્’ કહ્યું છે (૧૮/૭૩) અને સંજયે ‘વ્યાસપ્રસાદાત્’ કહ્યું છે. અર્જુનને ભગવાનની કૃપાથી દિવ્યદૃષ્ટિ મળી હતી અને સંજયને વ્યાસજીની કૃપાથી.

—■—

રાજન્સંસ્મૃત્ય સંસ્મૃત્ય સંવાદમિમમદ્ભુતમ્ ।

કેશવાર્જુનયોઃ પુણ્યં હૃષ્યામિ ચ મુહુર્મુહુઃ ॥ ૭૬ ॥

રાજન્	= હે રાજન્!	પુણ્યમ્	= પવિત્ર	સંસ્મૃત્ય,	= યાદ કરી-કરીને
કેશવાર્જુનયોઃ	= શ્રીકૃષ્ણ અને	ચ	= અને	સંસ્મૃત્ય	(હું)
	અર્જુનના	અદ્ભુતમ્	= અદ્ભુત	મુહુર્મુહુઃ	= વારંવાર
ઈમમ્	= આ (રહસ્યયુક્ત)	સંવાદમ્	= સંવાદને	હૃષ્યામિ	= હર્ષિત થઈ રહ્યો છું.

ટીકા — ‘રાજન્સંસ્મૃત્ય...મુહુર્મુહુઃ’ — સંજય કહે છે કે હે મહારાજ! ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનનો આ બહુ જ અલૌકિક, વિલક્ષણ સંવાદ થયો છે. આમાં કેટલું રહસ્ય ભરેલું છે કે અતિ ઘોર એવી યુદ્ધની ક્રિયા કરતાં કરતાં પણ ઊંચામાં ઊંચી પારમાર્થિક સિદ્ધિ થઈ શકે છે! અર્થાત્ મનુષ્યમાત્ર દરેક પરિસ્થિતિમાં પોતાનો ઉદ્ધાર કરી શકે છે. આ પ્રકારના સંવાદને યાદ કરી-કરીને હું બહુ હર્ષિત થઈ રહ્યો છું, પ્રસન્ન થઈ રહ્યો છું.

શ્રીભગવાન અને અર્જુનના આ અદ્ભુત સંવાદનો મહિમા પણ બહુ જ વિલક્ષણ છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન સદા સાથે રહેવાં છતાં પણ આ બન્નેનો આવો સંવાદ કદી નથી થયો. યુદ્ધને સમયે અર્જુન ગભરાઈ ગયા; કેમકે એક તરફ તો તેમને કુટુંબનો મોહ તંગ કરી રહ્યો હતો અને બીજી તરફ તેઓ ક્ષાત્રધર્મની દૃષ્ટિએ યુદ્ધ કરવું

અવશ્ય કર્તવ્ય સમજતા હતા. મનુષ્યની જ્યારે કોઈ એક સિદ્ધાંત પર, એક મત પર સ્થિતિ નથી હોતી, ત્યારે તેની વ્યાકુળતા બહુ વિચિત્ર હોય છે.^૧ અર્જુન પણ ‘યુદ્ધ કરવું શ્રેષ્ઠ છે કે યુદ્ધ ન કરવું શ્રેષ્ઠ છે’ એ બન્નેમાંથી એક નિશ્ચિત નિર્ણય નહિ કરી શક્યા. આ જ વ્યાકુળતાને કારણે અર્જુન ભગવાન તરફ ખેંચાઈ ગયા, એમની સંમુખ થઈ ગયા. સંમુખ થવાથી ભગવાનની કૃપા તેમને વિશેષતાથી પ્રાપ્ત થઈ. અર્જુનની અનન્ય ભાવના, ઉત્કંઠાને કારણે ભગવાન યોગમાં સ્થિત થઈ ગયા અર્થાત્ ઐશ્વર્ય વગેરેમાં સ્થિત ન રહીને કેવળ પોતાના પ્રેમતત્ત્વમાં તરબોળ થઈ ગયા અને તે જ સ્થિતિમાં અર્જુનને સમજાવ્યા. આ રીતે ઉત્કટ અભિલાષાસંપન્ન અર્જુન અને અલૌકિક અટલયોગમાં સ્થિત ભગવાનના સંવાદનો શો મહિમા કહેવો? તેના મહિમાને કહેવામાં કોઈ પણ સમર્થ નથી.

પરિશિષ્ટ ભાવ : ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનના આ સંવાદમાં જે તત્ત્વ ભરેલું છે, તે કોઈ ગ્રંથ, મહાત્મા વગેરે દ્વારા સાંભળવા મળ્યું નથી. આ ભગવાન અને તેમના ભક્તનો મહાવિલક્ષણ સંવાદ છે. આટલી સ્પષ્ટ વાતો બીજે ક્યાંય વાંચવા-સાંભળવા મળતી નથી. આ સંવાદમાં યુદ્ધ જેવા (ઘોર કર્મ) વિકટ સમયે પણ કલ્યાણકારી વાત કહેવામાં આવી છે જે દરેક વર્ણ, આશ્રમ, સંપ્રદાય વગેરેના મનુષ્યો દરેક પરિસ્થિતિમાં પોતાનું કલ્યાણ કરી શકે છે. આ વાત આ સંવાદમાંથી મળે છે. એટલા માટે આ સંવાદ ખૂબ અદ્ભુત છે — ‘સંવાદમિમમદ્ભુતમ્’. માત્ર સંવાદમાં જ આટલી વિલક્ષણતા છે. તો આ પ્રમાણે આચરણ કરવાના લાભનું તો કહેવું જ શું!

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની વાણી ખૂબ અદ્ભુત છે^૨, તેમાં પણ ભગવાને યોગમાં સ્થિત થઈને ગીતા કહી છે.^૩ પછી એની વિચિત્રતા — વિલક્ષણતાનું તો કહેવું જ શું! ભગવાન દ્વારા કૌરવસભામાં થનારા રાજનૈતિક વ્યાખ્યાનમાં પણ એટલી વિલક્ષણતા

૧. આજકાલ મનુષ્યોમાં પારમાર્થિક વાતોને જાણવાની જે વિશેષ વ્યાકુળતા નથી દેખાતી, એનું કારણ એ છે કે તેઓ ધન, કુટુંબ, માન, બઝાર્ઈ, વર્ણ, આશ્રમ, વિદ્યા, બુદ્ધિ, ભોગ, ઐશ્વર્ય વગેરે ક્ષણિક સુખોને લીધે સંતોષ માની રહ્યા છે. આનાથી તેઓની (વાસ્તવિકતાને જાણવાની) વ્યાકુળતા દબાઈ જાય છે.

૨. વાયં તાં વચનાર્હસ્ય શિક્ષાક્ષરસમન્વિતામ્ । અશ્રૌષમહમિષ્ટાર્થાં પશ્ચાદ્ધૃદયહારિણિમ્ ॥

(મહાભારત, ઉદ્યોગ ૦ ૫૮/૧૭)

‘(સંજય બોલ્યા) ત્યાર પછી મેં વાતચીતમાં કુશળ (ચતુર) ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની વાણી સાંભળી, જેનો એક-એક અક્ષર બોધપ્રદ હતો. તે અભીષ્ટ અર્થનું પ્રતિપાદન કરનારી તથા મનને આકર્ષિત કરનારી હતી’.

૩. ન શક્યં તન્મયા ભૂયસ્તથા વક્તુમશેષતઃ ॥ પરં હિ બ્રહ્મ કથિતં યોગયુક્તેન તન્મયા ।

(મહાભારત, આશ્વ ૦ ૧૬/૧૨-૧૩)

‘(ભગવાન બોલ્યા-) તે પૂરેપૂરું તે જ રૂપમાં ફરી દોહરાવવું, હવે મારા વશની વાત પણ નથી. તે સમયે યોગયુક્ત થઈને મેં પરમાત્મતત્ત્વનું વર્ણન કર્યું હતું.’

હતી કે ઋષિ-મુનિઓ તેને સાંભળવા માટે જાય છે^૧, પછી આ ગીતા તો પારમાર્થિક સંવાદ છે! શ્રીમદ્ભાગવતમાં પણ જ્યારે ઉદ્ધવજીએ જોયું કે, ભગવાન પ્રશ્નોના ઉત્તર ખૂબ વિલક્ષતાથી આપે છે, ત્યારે તેમણે એકસાથે પાંત્રીસ પ્રશ્નો પૂછી નાખ્યા (શ્રીમદ્ભાગવત, અગિયારમો સ્કંધ, ઓગણીસમો અધ્યાય, અઠાવીસથી બત્રીસમા શ્લોક સુધી)

‘હૃધ્યામિ ચ મુહુર્મુહુઃ’ – કર્મ, જ્ઞાન, ભક્તિની આવી વિલક્ષણ વાતો અન્યત્ર સાંભળવા મળી જ નથી, તેથી તે વાતોને સાંભળીને સંજય વારંવાર હર્ષ પ્રગટ કરે છે.

સંજય ભગવાનને જાણવાવાળા હતા. ધૃતરાષ્ટ્ર દ્વારા એનું કારણ પૂછતાં સંજયે તેમને કહ્યું કે –

માયાં ન સેવે ભદ્રં તે ન વૃથા ધર્મમાચરે ।
શુદ્ધભાવં ગતો ભક્ત્યા શાસ્ત્રાદ્ વેદિ જનાર્દનમ્ ॥

(મહાભારત, ઉદ્યોગ ૬૮/૫).

‘મહારાજ! આપનું કલ્યાણ થાઓ. હું ક્યારેય માયા (છળ-કપટ)નું સેવન કરતો નથી. વ્યર્થ (પાખંડપૂર્વક) ધર્મનું આચરણ કરતો નથી. ભગવાનની ભક્તિથી મારું અંતઃકરણ શુદ્ધ થઈ ગયું છે; તેથી હું શાસ્ત્રનાં વચનોથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપને યથાવત્ જાણું છું.’

આ પ્રમાણે પહેલા તો સંજય શાસ્ત્રનાં વચનોથી ભગવાનને જાણતા હતા, પરંતુ હવે તેઓ સાક્ષાત્ ભગવાનનાં વચનોથી તેમને જાણી ગયા!

—■—

તસ્ય સંસ્મૃત્ય સંસ્મૃત્ય રૂપમત્યદ્ભુતં હરેઃ ।

વિસ્મયો મે મહાન્ રાજન્હૃધ્યામિ ચ પુનઃ પુનઃ ॥ ૭૭ ॥

રાજન્	= હે રાજન્!	રૂપમ્	= વિરાટ રૂપનું	વિસ્મયઃ	= આશ્ચર્ય થઈ
હરેઃ	= ભગવાન	ચ	= પણ		રહ્યું છે
	શ્રીકૃષ્ણના	સંસ્મૃત્ય, સંસ્મૃત્ય	= વારંવાર	ચ	= અને (હું)
તત્	= તે		સ્મરણ કરીને	પુનઃ, પુનઃ	= વારંવાર
અતિ	= અત્યંત	મે	= મારા (ચિત્તમાં)	હૃધ્યામિ	= હર્ષિત થઈ
અદ્ભુતમ્	= અદ્ભુત	મહાન્	= મહાન		રહ્યો છું.

ટીકા – ‘તસ્ય સંસ્મૃત્ય...પુનઃ પુનઃ’ – સંજયે પાછળના શ્લોકમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનના સંવાદને તો ‘અદ્ભુત’ કહ્યો, પરંતુ અહીં ભગવાનના વિરાટરૂપને ‘અત્યંત અદ્ભુત’ કહે છે. એનું તાત્પર્ય એ છે કે સંવાદને તો અત્યારે પણ વાંચી શકીએ છીએ, તેના પર વિચાર કરી શકીએ છીએ, પરંતુ તે વિરાટસ્વરૂપનાં દર્શન અત્યારે નથી થઈ શકતાં. આથી તે રૂપ અત્યંત અદ્ભુત છે.

‘અગિયારમા અધ્યાયના નવમા શ્લોકમાં સંજયે ભગવાનને ‘મહાયોગેશ્વરઃ’ કહ્યા હતા. અહીં ‘વિસ્મયો મે મહાન્’ પદોથી કહે છે કે આવા મહાયોગેશ્વર ભગવાનના રૂપને યાદ કરવાથી મહાન વિસ્મય થશે જ. બીજી વાત,

અર્જુનને તો ભગવાને કૃપાથી દ્રવિત થઈને વિશ્વરૂપ દેખાડ્યું, પરંતુ હું વ્યાસજીની કૃપાથી જ જોઈ શક્યો!

જોકે ભગવાને રામાવતારમાં કૌશલ્યા માતાને વિરાટરૂપ દેખાડ્યું અને કૃષ્ણાવતારમાં યશોદા મૈયાને તથા કૌરવ-સભામાં દુર્યોધન વગેરેને વિરાટરૂપ દેખાડ્યું. તોપણ તે રૂપ એવું અદ્ભુત ન હતું કે જેની દાઢોમાં મોટામોટા યોદ્ધાલોકો ફસાયેલા હોય અને બન્ને સેનાઓનો મહાન સંહાર થઈ રહ્યો હોય. આ પ્રકારના અત્યંત અદ્ભુત રૂપને યાદ કરીને સંજય કહે છે કે રાજન્! આ તો બધું વ્યાસજી મહારાજની કૃપાથી જ મને જોવા મળ્યું છે. નહિ તો આવાં રૂપનાં મારા જેવાને દર્શન ક્યાં થાત!

૧. ધર્માર્થસહિતા વાયઃ શ્રોતુમિચ્છામ માધવ ॥ ત્વયોચ્યમાનાઃ કુરુષુ રાજમધ્યે પરન્તપ ।

(મહાભારત, ઉદ્યોગ. ૮૩/૬૮-૬૯)

(‘પશુરામજી બોલ્યા—’) શત્રુઓને પીડા આપવાવાળા માધવ! ત્યાં કૌરવો તથા અન્ય રાજાઓની મંડળીમાં આપના દ્વારા કહેવાનારી ધર્મ અને અર્થથી યુક્ત વાતોને અમે સાંભળવા ઇચ્છીએ છીએ.’

પરિશિષ્ટ ભાવ : ભગવાને પોતાનું વિરાટ રૂપ સીમિત (મર્યાદિત) દેખાડ્યું હતું. જો અર્જુન ગભરાયા ન હોત તો ભગવાન બીજાં પણ રૂપો બતાવત. પરંતુ તેટલાથી જ સંજયને ખૂબ આશ્ચર્ય થઈ રહ્યું છે.

ભગવાનના સંબંધમાં પહેલાં તો સંજયે શાસ્ત્રોમાં વાંચ્યું, પછી અદ્ભુત સંવાદ સાંભળ્યો અને પછી અત્યંત અદ્ભુત વિરાટરૂપ જોયું. તાત્પર્ય એ છે કે શાસ્ત્રની તુલનામાં શ્રીકૃષ્ણાર્જુન સંવાદ અદ્ભુત હતો અને સંવાદથી પણ વિરાટરૂપ અદ્ભુત હતું. તેથી સંજયે સંવાદને અદ્ભુત કહ્યો — ‘સંવાદમિમમદ્ભુતમ્’ (૧૮/૭૬) અને વિરાટરૂપને અત્યંત અદ્ભુત કહ્યું — ‘રૂપમત્યદ્ભુતમ્’.

—■—

સંબંધ — ગીતાના આરંભમાં ધૃતરાષ્ટ્રનો ગૂઢાભિસંધિરૂપી પ્રશ્ન હતો કે યુદ્ધનું પરિણામ શું આવશે? અર્થાત્ મારા પુત્રોનો વિજય થશે કે પાંડુપુત્રોનો? આગળના શ્લોકમાં સંજય ધૃતરાષ્ટ્રના તે જ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે.

યત્ર યોગેશ્વરઃ કૃષ્ણો યત્ર પાર્થો ધનુર્ધરઃ ।

તત્ર શ્રીવિજયો ભૂતિર્ધ્રુવા નીતિર્મતિર્મમ ॥ ૭૮ ॥

યત્ર	= જ્યાં	ધનુર્ધરઃ	= ગાંડીવધારી		(તેમજ)
યોગેશ્વરઃ	= યોગેશ્વર	પાર્થઃ	= અર્જુન છે,	ધ્રુવા	= અચળ
કૃષ્ણઃ	= ભગવાન	તત્ર	= ત્યાં જ	નીતિઃ	= નીતિ છે —
	શ્રીકૃષ્ણ છે	શ્રીઃ	= શ્રી,	(ઈતિ)	= એવો
	(અને)	વિજયઃ	= વિજય,	મમ	= મારો
યત્ર	= જ્યાં	ભૂતિઃ	= વિભૂતિ	મતિઃ	= મત છે.

ટીકા — ‘યત્ર યોગેશ્વરઃ કૃષ્ણો યત્ર પાર્થો ધનુર્ધરઃ’ — સંજય કહે છે કે રાજન! જ્યાં અર્જુનનું સંરક્ષણ કરવાવાળા, તેમને સંમતિ આપવાવાળા, સઘળા યોગોના મહાન ઈશ્વર, મહાન બળવાળા, મહાન ઐશ્વર્યવાન, મહાન વિદ્યાવાન, મહાન ચતુર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ છે અને જ્યાં ભગવાનની આજ્ઞાનું પાલન કરવાવાળા, ભગવાનના પ્રિય સખા તથા ગાંડીવ-ધનુર્ધારી અર્જુન છે, તે જ પક્ષમાં શ્રી, વિજય, વિભૂતિ અને અચળ નીતિ—આ બધું જ છે અને મારી સંમતિ પણ ત્યાં જ છે.

ભગવાને જ્યારે અર્જુનને દિવ્ય દૃષ્ટિ આપી, તે સમયે સંજયે ભગવાનને ‘મહાયોગેશ્વરઃ’^૧ કહ્યા હતા, હવે તે જ મહાયોગેશ્વરની યાદ અપાવતાં અહીં ‘યોગેશ્વરઃ’ કહે છે. તે સઘળા યોગોના ઈશ્વર (માલિક) ભગવાન કૃષ્ણ તો પ્રેરક છે અને એમની આજ્ઞાનું પાલન કરવાવાળા ધનુર્ધારી અર્જુન પ્રેર્ય છે.

ગીતામાં ભગવાનને માટે ‘મહાયોગેશ્વર’, ‘યોગેશ્વર’ વગેરે શબ્દોનો પ્રયોગ થયો છે. એનું તાત્પર્ય એ છે કે ભગવાન બધા યોગીઓને શિખવનારા છે. એમણે પોતે શીખવું નથી પડતું; કેમકે એમનો યોગ સ્વતઃસિદ્ધ છે. સર્વજ્ઞતા, ઐશ્વર્ય, સૌંદર્ય, માધુર્ય વગેરે જેટલા પણ વૈભવશાળી ગુણો છે, તે સઘળેસઘળા ભગવાનમાં આપોઆપ રહે છે. તે ગુણો ભગવાનમાં નિત્ય અને અસીમ રહે છે. જેવી રીતે પિતાનો પિતા, ફરીથી

પિતાનો પિતા — આ પરંપરા અંતે પરમપિતા પરમાત્મામાં સમાપ્ત થાય છે, તેવી જ રીતે જેટલા પણ ગુણો છે, તે બધાની સમાપ્તિ પરમાત્મામાં જ થાય છે.

પહેલા અધ્યાયમાં જ્યારે યુદ્ધની ઘોષણાનો પ્રસંગ આવ્યો, ત્યારે કૌરવપક્ષમાં સહુથી પહેલાં ભીષ્મજીએ શંખ વગાડ્યો. ભીષ્મજી કૌરવસેનાના અધિપતિ હતા, એટલા માટે તેઓનું શંખ વગાડવાનું ઉચિત જ હતું. પરંતુ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તો પાંડવસેનામાં સારથિ બનેલા છે અને સહુથી પહેલાં શંખ વગાડીને યુદ્ધની ઘોષણા કરે છે. લૌકિક દૃષ્ટિએ જોવામાં આવે તો સહુથી પહેલાં શંખ વગાડવાનો ભગવાનનો કોઈ અધિકાર નથી દેખાતો. છતાં પણ તેઓ શંખ વગાડે છે તો આનાથી સિદ્ધ થાય છે કે પાંડવસેનામાં સહુથી મુખ્ય ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જ છે અને બીજે નંબરે અર્જુન છે. એટલા માટે આ બન્નેએ પાંડવસેનામાં સહુથી પહેલાં શંખ વગાડ્યા. તાત્પર્ય એ થયું કે સંજયે જેવી રીતે આરંભમાં (શંખવાદન-ક્રિયામાં) બન્નેની પ્રધાનતા પ્રગટ કરી, તેવી જ રીતે અહીં અંતમાં પણ આ બન્નેનું નામ લઈને બન્નેની પ્રધાનતા પ્રગટ કરે છે.

સંપૂર્ણ ગીતામાં ‘પાર્થ’ સંબોધનની આડત્રીસ વાર આવૃત્તિ થઈ છે. અર્જુનને માટે આટલી સંખ્યામાં બીજું કોઈ

૧. યોગીશ્વર અર્થાત્ યોગીઓના ઈશ્વર થવાની તો સરળ વાત છે પરંતુ યોગેશ્વર અર્થાત્ સઘળા યોગોના ઈશ્વર થવું એ આખરી સીમા છે — ‘સા કાષ્ઠા સા પરા ગતિઃ’.

સંબોધન નથી આવ્યું. આનાથી માલૂમ પડે છે કે ભગવાનને ‘પાર્થ’ સંબોધન વધારે પ્રિય લાગે છે. આ જ રીતે અર્જુનને પણ ‘કૃષ્ણ’ સંબોધન વધારે પ્રિય લાગે છે. એટલા માટે ગીતામાં ‘કૃષ્ણ’ સંબોધનની આવૃત્તિ નવ વાર થઈ છે. ભગવાનનાં સંબોધનોમાં આટલી સંખ્યામાં બીજા કોઈ પણ સંબોધનની આવૃત્તિ નથી થઈ. અંતમાં ગીતાનો ઉપસંહાર કરતાં સંજયે પણ ‘કૃષ્ણ’ અને ‘પાર્થ’ — એ બન્ને નામો લીધાં છે.

‘તત્ર શ્રીવિજયો ભૂતિધ્રુવા નીતિર્મતિર્મમ’ — લક્ષ્મી, શોભા, સંપત્તિ — બધાં ‘શ્રી’ શબ્દની અંતર્ગત છે. જ્યાં શ્રીપતિ ભગવાન કૃષ્ણ છે, ત્યાં શ્રી રહેશે જ.

‘વિજય’ નામ અર્જુનનું પણ છે અને શૂરવીરતા વગેરેનું પણ. જ્યાં વિજયરૂપી અર્જુન હશે, ત્યાં શૂરવીરતા, ઉત્સાહ વગેરે ક્ષાત્ર-ઐશ્વર્ય રહેશે જ.

એવી જ રીતે જ્યાં યોગેશ્વર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ હશે, ત્યાં ‘વિભૂતિ’ — ઐશ્વર્ય, મહત્તા, પ્રભાવ, સામર્થ્ય વગેરે સઘળે-સઘળા

ભગવદ્ગુણો રહેશે જ; અને જ્યાં ધર્માત્મા અર્જુન હશે, ત્યાં ‘ધ્રુવા નીતિ’ — અટલ નીતિ, ન્યાય, ધર્મ વગેરે રહેશે જ.

વાસ્તવમાં શ્રી, વિજય, વિભૂતિ અને ધ્રુવા નીતિ — આ બધા ગુણો ભગવાનમાં અને અર્જુનમાં હરહમેશ વિદ્યમાન રહે છે. ઉપર્યુક્ત બે વિભાગો તો પ્રધાનતાને લીધે કરવામાં આવ્યા છે. યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ અને ધનુર્ધારી અર્જુન — બન્ને જ્યાં રહેશે, ત્યાં અનંત ઐશ્વર્ય, અનંત માધુર્ય, અનંત સૌશીલ્ય, અનંત સૌજન્ય, અનંત સૌંદર્ય વગેરે દિવ્ય ગુણો રહેશે જ.

ધૃતરાષ્ટ્રનો વિજયના ઈરાદારૂપી જે પ્રશ્ન છે, તેનો ઉત્તર સંજય અહીં સમ્યક્ રીતે આપી રહ્યા છે. તાત્પર્ય એ છે કે પાંડુપુત્રોનો વિજય નિશ્ચિત છે, તેમાં કોઈ સંદેહ નથી.

જ્ઞાનયજ્ઞઃ સુસમ્પન્નઃ પ્રીતયે પાર્થસારથેઃ ।

અક્ષીકરોતુ તત્સર્વં મુકુન્દો ભક્તવત્સલઃ ॥

નેત્રવેદખયુગ્મે હિ બહુધાન્યે ચ વત્સરે^૧ ।

સંજીવની મુમુક્ષુણાં માધવે પૂર્ણતામિયાત્ ॥

— ■ —

ૐ તત્સદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે ‘મોક્ષસંન્યાસયોગો’ નામ અષ્ટાદશોઽધ્યાયઃ ॥ ૧૮ ॥

આ રીતે ૐ, તત્, સત્ — આ ભગવન્નામોના ઉચ્ચારણપૂર્વક બ્રહ્મવિદ્યા અને યોગશાસ્ત્રમય શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતોપનિષદરૂપી શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદમાં ‘મોક્ષસંન્યાસયોગ’ નામનો અઢારમો અધ્યાય પૂરો થયો. ॥ ૧૮ ॥

જેમાં મોક્ષનો પણ સંન્યાસ અર્થાત્ ત્યાગ થઈ જાય છે, એવી ભગવદ્ભક્તિનું વર્ણન મુખ્ય હોવાને કારણે આ અધ્યાયનું નામ ‘મોક્ષસંન્યાસયોગ’ રાખવામાં આવ્યું છે.

અઢારમા અધ્યાયનાં પદ, અક્ષર અને ઉવાચ

(૧) આ અધ્યાયમાં ‘અથાષ્ટાદશોઽધ્યાયઃ’નાં ત્રણ, ‘અર્જુન ઉવાચ’ વગેરે પદોનાં આઠ, શ્લોકોનાં નવસો નેવ્યાસી અને પુષ્પિકાનાં તેર પદો છે. આ રીતે સઘળાં પદોનો સરવાળો એક હજાર તેર છે.

(૨) આ અધ્યાયમાં ‘અથાષ્ટાદશોઽધ્યાયઃ’ના સાત, ‘અર્જુન ઉવાચ’ વગેરે પદોના પચીસ, શ્લોકોના બે હજાર ચારસો છન્નું અને પુષ્પિકાના અડતાળીસ અક્ષરો છે. આ રીતે સઘળા અક્ષરોનો સરવાળો બે હજાર પાંચસો છોતેર છે. આ અધ્યાયના બધા જ શ્લોકો બત્રીસ અક્ષરોના છે.

(૩) આ અધ્યાયમાં ચાર ઉવાચ છે — બે ‘અર્જુન ઉવાચ’, એક ‘શ્રીભગવાનુવાચ’ અને એક ‘સંજય ઉવાચ’.

અઢારમા અધ્યાયમાં પ્રયોજાયેલા છંદ

આ અધ્યાયના ઈકોતેર શ્લોકોમાંથી બારમા, છોતાળીસમા અને બાવનમા શ્લોકના પ્રથમ ચરણમાં ‘મગણ’ પ્રયોજવાથી ‘મ-વિપુલા’; ત્રેવીસમા, બત્રીસમા, સાડત્રીસમા, એકતાળીસમા, પિસ્તાળીસમા, છપ્પનમા અને સિત્તેરમા શ્લોકના પ્રથમ ચરણમાં ‘નગણ’ પ્રયોજવાથી ‘ન-વિપુલા’; તેત્રીસમા, છત્રીસમા, સુડતાળીસમા અને પંચોતેરમા શ્લોકના પ્રથમ ચરણમાં ‘ભગણ’ પ્રયોજવાથી ‘ભ-વિપુલા’; તેરમા શ્લોકના તૃતીય ચરણમાં ‘મગણ’ પ્રયોજવાથી ‘મ-વિપુલા’; છઠ્વીસમા શ્લોકના તૃતીય ચરણમાં ‘રગણ’ પ્રયોજવાથી ‘ર-વિપુલા’; આડત્રીસમા અને ચોસઠમા શ્લોકના તૃતીય ચરણમાં ‘નગણ’ પ્રયોજવાથી ‘ન-વિપુલા’; ઓગણપચાસમા શ્લોકના પ્રથમ ચરણમાં ‘મગણ’ પ્રયોજવાથી ‘મ-વિપુલા’ અને તૃતીય ચરણમાં ‘ભગણ’ પ્રયોજવાથી ‘ભ-વિપુલા’ સંજ્ઞાવાળા છંદ છે. શેષ ઓગણસાઠ શ્લોકો બરાબર ‘પથ્યાવકત્ર અનુષ્ટુપ છંદ’નાં લક્ષણોથી યુક્ત છે.

— ■ —

આરતી

જય ભગવદ્ગીતે, જય ભગવદ્ગીતે ।
હરિ-હિય-કમલ-વિહારિણિ સુન્દર સુપુનીતે ॥ જય૦ ॥

કર્મ-સુમર્મ-પ્રકાશિનિ કામાસક્તિહરા ।
તત્ત્વજ્ઞાન-વિકાશિનિ વિદ્યા બ્રહ્મ પરા ॥ જય૦ ॥

નિશ્ચલ-ભક્તિ-વિદ્યાયિનિ નિર્મલ મલહારી ।
શરણ-રહસ્ય-પ્રદાયિનિ સબ બિધિ સુખકારી ॥ જય૦ ॥

રાગ-દ્વેષ-વિદ્યારિણિ કારિણિ મોદ સદા ।
ભવ-ભય-હારિણિ તારિણિ પરમાનન્દપ્રદા ॥ જય૦ ॥

આસુર-ભાવ-વિનાશિનિ નાશિનિ તમ-રજની ।
દૈવી સદ્ગુણદાયિનિ હરિ-રસિકા સજની ॥ જય૦ ॥

સમતા, ત્યાગ સિખાવનિ હરિ-મુખ કી બાની ।
સકલ શાસ્ત્રકી સ્વામિનિ શ્રુતિયોંકી રાની ॥ જય૦ ॥

દયા-સુધા બરસાવનિ માતુ! કૃપા કીજૈ ।
હરિ-પદ-પ્રેમ દાન કર અપનો કર લીજૈ ॥ જય૦ ॥